कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 424 विषय पुराण
नांव वाल्मीकि रामायण ~~मुद्रित~~
लेखक/लिपीकार —
पृष्ठ २/४३७ 784
काळ ई.स. 1833 पूर्ण/~~अपूर्ण~~

॥ अथ सटीकात्रयश्रीवाल्मीकीयरामायणे उत्तरकाण्डम् ॥

यह ग्रन्थ सन १८६७ के ऐक्ट २५ के अनुसार रजिष्टरी करके सब हक्क यन्त्राधिकारीने अपने स्वाधीन रक्खा है.

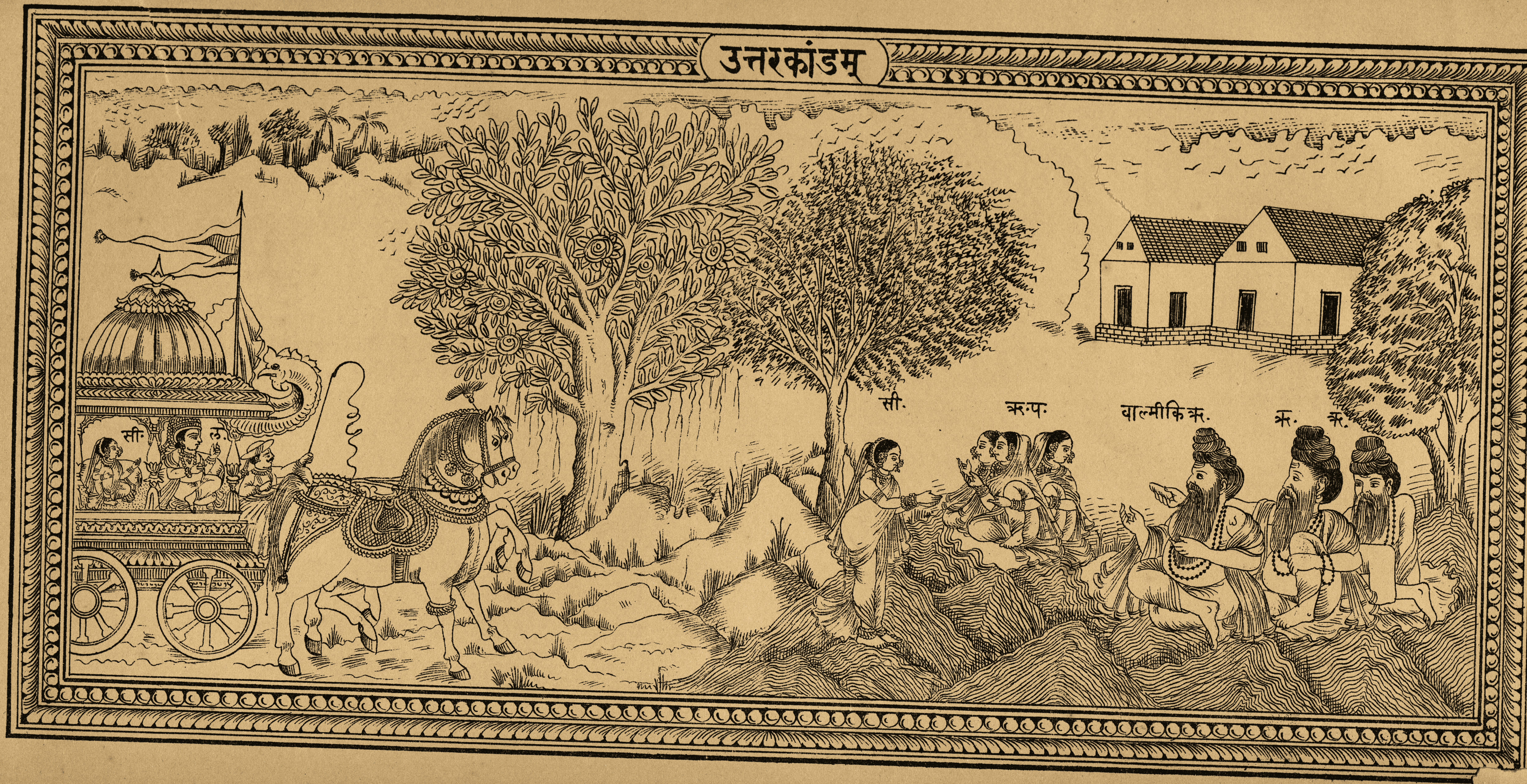
उत्तरकांडम्
सी·
ल·
सी·
ऋ·प·
वाल्मीकि ऋ·
ऋ·
ऋ·

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीमद्वत्सकुलप्रदीपशठजित्पादारविन्दद्वयीसेवालब्धसमस्तशास्त्रविततिर्गोविन्दराजाह्वयः । श्रीरामायणभूषणेऽत्र मुकुटीभूतां परामुत्तरे ग्रन्थे व्याकृतिमातनोति विदुषां प्रीतिः पुनर्वर्धताम् ॥ १ ॥ प्राप्तेत्यादि ॥ राक्षसानां वधे कृते सति प्राप्तराज्यस्य रामस्य । अनादरे षष्ठी । प्राप्तराज्यं राममनादृत्य राघवं लक्ष्मणं प्रतिनन्दितुं सर्वे ऋषय आजग्मुः । प्राधान्येनेन्द्रजिद्वधं प्रशंसिष्यन्ति रामस्य समीप इति शेष इत्येके । अत्र प्रेति गायत्र्या एकविंशाक्षरम् ॥ १ ॥ २ ॥ स्वस्तीति ॥ स्वस्तिकरः आत्रेयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वसिष्ठ इति ॥ उक्ता वसिष्ठादयः सप्तेत्यर्थः । ननु

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते ॥ आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रतिनन्दितुम् ॥ १ ॥ कौशिकोऽथ यवक्रीतो गार्ग्यो[1] गालव एव च ॥ कण्वो मेधातिथेः पुत्रः पूर्वस्यां दिशि ये श्रिताः ॥ २ ॥ स्वस्त्यात्रेयोथ भगवान्नमुचिः प्रमुचिस्तथा ॥ (अगस्त्योत्रिश्च भगवान्सुमुखो विमुखस्तथा ॥) आजग्मुस्ते सहागस्त्या ये स्थिता दक्षिणां दिशम् ॥ ३ ॥ नृषङ्गुः कवषो धौम्यो रौद्रेयश्च महानृषिः ॥ तेप्याजग्मुः सशिष्या वै ये श्रिताः पश्चिमां दिशम् ॥ ४ ॥ वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्विश्वामित्रः सगौतमः ॥ जमदग्निर्भरद्वाजस्तेपि सप्तर्षयस्तथा ॥ ५ ॥ उदीच्यां दिशि सप्तैते नित्यमेव निवासिनः ॥ ६ ॥ संप्राप्य ते महात्मानो राघवस्य निवेशनम् ॥ विष्ठिताः प्रतिहारार्थं हुताशनसमप्रभाः ॥ वेदवेदाङ्गविदुषो नानाशास्त्रविशारदाः ॥ ७ ॥ द्वाःस्थं प्रोवाच धर्मात्मा ह्यगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ निवेद्यतां दाशरथेर्ऋषीनस्मान् समागतान् ॥ ८ ॥ ॥

वसिष्ठः अयोध्यायां पुरोहिततया नित्यं वर्तमानः कथमिदानीमुदीच्या दिशः समागत इत्युच्यते । सत्यम् । यथाऽगस्त्यो ज्योतिर्मण्डलस्थोपि भुवि तपःसमार्जनाय शरीरान्तरे स्थित आगतस्तथा वसिष्ठोपि ज्योतिर्मण्डलस्थः सप्तर्षिभिः समागत इति बोध्यम् । तदा गमनदशायां नगरस्थो वसिष्ठो नायातः अत एव न परिगणितः । कौशिकः कुशिकवंश्यो विश्वामित्रादन्यः ॥ ५ ॥ ६ ॥ संप्राप्येति ॥ प्रतिहारो द्वाःस्थः । द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहार इत्यमरः ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

[1] रैभ्यश्च्यवन एव चेति पाठः ।

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तानिति ॥ अभिवाद्येति । समुदायं प्रतीति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कुशलमिति ॥ सर्वत्र पुरकोशादिषु ।

प्रतीहारस्ततस्तूर्णमगस्त्यवचनाद्द्रुतम् ॥ समीपं राघवस्याशु प्रविवेश महात्मनः ॥ ९ ॥ नयेङ्गिततज्ञः सद्वृत्तो दक्षो
धैर्यसमन्वितः ॥ स रामं दृश्य सहसा पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ॥ १० ॥ अगस्त्यं कथयामास संप्राप्तमृषिभिः सह ॥
॥ ११ ॥ श्रुत्वा प्राप्तान्मुनींस्तांस्तु बालसूर्यसमप्रभान् ॥ प्रत्युवाच ततो द्वाःस्थं प्रवेशय यथासुखम् ॥ १२ ॥
तान्संप्राप्तान्मुनीन्दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ पाद्यार्घ्यादिभिरानर्च्य गां निवेद्य च सादरम् ॥ रामोभिवाद्य प्रयत
आसनान्यादिदेश ह ॥ १३ ॥ तेषु काञ्चनचित्रेषु महत्सु च वरेषु च ॥ १४ ॥ कुशान्तर्धानदत्तेषु मृगचर्मयुतेषु च ॥
यथार्हमुपविष्टास्ते आसनेष्वृषिपुङ्गवाः ॥ १५ ॥ रामेण कुशलं पृष्टाः सशिष्याः सपुरोगमाः ॥ महर्षयो वेदविदो
रामं वचनमब्रुवन् ॥ १६ ॥ कुशलं नो महाबाहो सर्वत्र रघुनन्दन ॥ त्वां तु दिष्ट्या कुशलिनं पश्यामो हतशात्रवम्
॥ १७ ॥ दिष्ट्या त्वया हतो राजन् रावणो लोकरावणः ॥ न हि भारः स ते राम रावणः पुत्रपौत्रवान् ॥ १८ ॥
सधनुस्त्वं हि लोकांस्त्रीन् विजयेथा न संशयः ॥ दिष्ट्या त्वया हतो राम रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १९ ॥ दिष्ट्या
विजयिनं त्वाद्य पश्यामः सह सीतया ॥ लक्ष्मणेन च धर्मात्मन् भ्रात्रा त्वद्धितकारिणा ॥ २० ॥ मातृभिर्भ्रातृसहितं पश्यामोद्य वयं नृप ॥ दिष्ट्या प्रहस्तो विकटो विरूपाक्षो महोदरः ॥ अकम्पनश्च दुर्धर्षो निहतास्ते
निशाचराः ॥ २१ ॥ यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ दिष्ट्या ते समरे राम कुम्भकर्णो निपातितः ॥
॥ २२ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ दिष्ट्या ते निहता राम महावीर्या निशाचराः ॥ २३ ॥

दिष्ट्या दैवात् । हतशात्रवं हतशत्रुम् ॥ १७ ॥ दिष्ट्येति ॥ रावणस्ते न हि भारः । तद्वधस्ते ईषत्कर्मेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेव दर्शयति—सधनुरित्यादि ॥
विजयेथा इति "विपराभ्याम्०" इत्यात्मनेपदम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यस्येति ॥ प्रमाणात् शरीरपरिमाणात् ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ दिष्ट्या त्वमिति ॥ द्वन्द्वयुद्धमुपागतः सन् विजयं प्राप्तवानसीत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ दिष्ट्या तस्येति ॥ मुक्तः ।

कुम्भश्चैव निकुम्भश्च राक्षसौ भीमदर्शनौ ॥ दिष्ट्या तौ निहतौ राम कुम्भकर्णसुतौ मृधे ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च कालान्तकयमोपमौ ॥ यज्ञकोपश्च बलवान्धूम्राक्षो नाम राक्षसः ॥ २५ ॥ कुर्वन्तः कदनं घोरमेते शस्त्रास्त्रपारगाः ॥ अन्तकप्रतिमैर्बाणैर्दिष्ट्या विनिहतास्त्वया ॥ २६ ॥ दिष्ट्या त्वं राक्षसेन्द्रेण द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ॥ देवतानामवध्येन विजयं प्राप्तवानसि ॥ २७ ॥ संख्ये तस्य न किंचित्तु रावणस्य पराभवः ॥ द्वन्द्वयुद्धमनुप्राप्तो दिष्ट्या ते रावणिर्हतः ॥ २८ ॥ दिष्ट्या तस्य महाबाहो कालस्येवाभिधावतः ॥ मुक्तः सुररिपोर्वीर प्राप्तश्च विजययस्त्वया ॥ २९ ॥ अभिनन्दाम ते सर्वे संश्रुत्येन्द्रजितो वधम् ॥ सोऽवध्यः सर्वभूतानां महामायाधरो युधि ॥ ३० ॥ विस्मयस्त्वेष चास्माकं तच्छ्रुत्वेन्द्रजितं हतम् ॥ ३१ ॥ एते चान्ये च बहवो राक्षसाः कामरूपिणः ॥ दिष्ट्या त्वया हता वीरा रघूणां कुलवर्धन ॥ ३२ ॥ दत्त्वा पुण्यामिमां वीर सौम्यामभयदक्षिणाम् ॥ दिष्ट्या वर्धसि काकुत्स्थ जयेनामित्रकर्शन ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा तु तेषां वचनमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ विस्मयं परमं गत्वा रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३४ ॥ भगवन्तः कुम्भकर्णं रावणं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य महावीर्यौ किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३५ ॥ महोदरं प्रहस्तं च विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ मत्तोन्मत्तौ च दुर्धर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ अतिक्रम्य महावीर्यान् किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३६ ॥ अतिकायं त्रिशिरसं धूम्राक्षं च निशाचरम् ॥ अतिक्रम्य महावीर्यान् किं प्रशंसथ रावणिम् ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य रावणेः । शरबन्धादिति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दत्त्वेति ॥ अभयदक्षिणामभयदानम् । देवर्षिभ्य इत्यर्थः । वर्धसि वर्धसे ॥ ३३ ॥ श्रुत्वेति ॥ विस्मयं गत्वा ॥ रावणिवधविषयवाक्येनेति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

॥ ३८ ॥ शक्यमित्यादि ॥ यदि गुह्यं न भवति। यदि युष्माभिः वक्तुं शक्यम्। यदि मया च श्रोतुम्। तदा कथ्यताम्। अहं तु श्रोतुमिच्छामि केवलं
नतु वक्तुमित्याज्ञापयामि ॥ ३९ ॥ शक्र इति ॥ पिता रावणो न बलवान् पुत्रापेक्षयेति कथम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

कीदृशो वै प्रभावोस्य किं बलं कः पराक्रमः॥ केन वा कारणेनैष रावणादतिरिच्यते ॥३८॥ शक्यं यदि मया श्रोतुं न
खल्वाज्ञापयामि वः॥ यदि गुह्यं नचेद्वक्तुं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ ३९ ॥ शक्रोपि विजितस्तेन कथं लब्धवरश्च
सः ॥ कथं च बलवान् पुत्रो न पिता तस्य रावणः ॥४०॥ कथं पितुश्चाभ्यधिको महाहवे शक्रस्य जेता हि कथं
स राक्षसः॥ वराश्च लब्धाः कथयस्व मेद्य तत्प्टच्छतश्चास्य मुनीन्द्र सर्वम्॥४१॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे प्रथमः सर्गः॥१॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ कुम्भयोनिर्महातेजा राममेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शृणु राम[1] कथावृत्तं
तस्य तेजोबलं महत् ॥ जघान शत्रून् येनासौ न च वध्यः स शत्रुभिः ॥ २॥ तावत्ते रावणस्येदं कुलं जन्म च
राघव ॥ वरप्रदानं च तथा तस्मै दत्तं ब्रवीमि ते ॥ ३ ॥ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतः प्रभुः ॥ पुलस्त्यो नाम ब्रह्मर्षिः
साक्षादिव पितामहः ॥ ४ ॥ नानुकीर्त्त्या गुणास्तस्य धर्मतः शीलतस्तथा ॥ प्रजापतेः पुत्र इति वक्तुं शक्यं हि
नामतः॥ ५ ॥ प्रजापतिसुतत्वेन देवानां वल्लभो हि सः॥ हृष्टः सर्वस्य लोकस्य गुणैः शुभ्रैर्महामतिः ॥ ६ ॥ ॥

॥१॥शृण्विति ॥ असौ रावणिः न च शत्रुभिर्वध्यः। तत्कारणं शृण्विति संबन्धः ॥२॥ तावदिति ॥ तावत् प्रथमम्। रावणस्यैव कुलादिकं यमहं ते ब्रवीमि।
पश्चाद्रावणेश्चेति शेषः ॥ ३ ॥ तत्र प्रथमं कुलमाह—पुरेत्यादि ॥ पुलस्त्यः दशप्रजापतिष्वेकः। पितामह इव पितृतुल्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तदेवाह—
नानुकीर्त्या इति ॥ धर्मतः शीलतश्चोत्पन्न इति शेषः। ते गुणा नानुकीर्त्यां विविच्याशक्यवर्ण्याः। किन्तु प्रजापतिपुत्रनामत एव तत्संकीर्तनमात्रं

---

[1] राजन्यथावृत्तमित्यपि पाठः।

तत एतस्यैव वैभवं वक्तुं शक्यम्। प्रजापतिपुत्रत्वोक्त्यैव तस्य वैभवं वर्णितं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ स त्वित्यादि ॥ धर्मप्रसङ्गेन तपःसम्पादनेच्छयेत्यर्थः । तृणबिन्दुर्नाम ऋषिः ॥७॥८॥९॥ सर्वर्त्विति ॥ तं देशमाश्रमपदम् ॥ १० ॥ देशस्येति ॥ लासयन्त्यः नृत्यन्त्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

स तु धर्मप्रसङ्गेन मेरोः पार्श्वे महागिरेः ॥ तृणबिन्द्वाश्रमं गत्वा न्यवसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥ तपस्तेपे स धर्मात्मा स्वाध्यायनियतेन्द्रियः ॥ गत्वाश्रमपदं तस्य विघ्नं कुर्वन्ति कन्यकाः ॥ ८ ॥ देवपन्नगकन्याश्च राजर्षितनयाश्च याः ॥ क्रीडन्त्योऽप्सरसश्चैव तं देशमुपपेदिरे ॥ ९ ॥ सर्वर्तुषूपभोग्यत्वाद्रम्यत्वात्काननस्य च ॥ नित्यशस्तास्तु तं देशं गत्वा क्रीडन्ति कन्यकाः ॥ १० ॥ देशस्य रमणीयत्वात्पुलस्त्यो यत्र स द्विजः ॥ गायन्त्यो वादयन्त्यश्च लासयन्त्यस्तथैव च ॥ मुनेस्तपस्विनस्तस्य विघ्नं चक्रुरनिन्दिताः ॥ ११ ॥ अथ क्रुद्धो महातेजा व्याजहार महामुनिः ॥ या मे दर्शनमागच्छेत् सा गर्भं धारयिष्यति ॥ १२ ॥ तास्तु सर्वाः प्रतिश्रुत्य तस्य वाक्यं महात्मनः ॥ ब्रह्मशापभयाद्भीतास्तं देशं नोपचक्रमुः ॥ १३ ॥ तृणबिन्दोस्तु राजर्षेस्तनया न शृणोति तत् ॥ १४ ॥ गत्वाश्रमपदं तत्र विचचार सुनिर्भया ॥ न साऽपश्यत्स्थिता तत्र काञ्चिदभ्यागतां सखीम् ॥ १५ ॥ तस्मिन्काले महातेजाः प्राजापत्यो महानृषिः ॥ स्वाध्यायमकरोत्तत्र तपसा भावितः स्वयम् ॥ १६ ॥ सा तु वेदश्रुतिं श्रुत्वा दृष्ट्वा वै तपसो निधिम् ॥ अभवत्पाण्डुदेहा सा सुव्यञ्जितशरीरजा ॥ १७ ॥ बभूव च समुद्विग्ना दृष्ट्वा तद्दोषमात्मनः ॥ इदं मे किन्त्विति ज्ञात्वा पितुर्गत्वाश्रमे स्थिता ॥ १८ ॥ तां तु दृष्ट्वा तथाभूतां तृणबिन्दुरथाब्रवीत् ॥ किं त्वमेतत्त्वसदृशं धारयस्यात्मनो वपुः ॥ १९ ॥ सा तु कृत्वाञ्जलिं दीना कन्योवाच तपोधनम् ॥ न जाने कारणं तात येन मे रूपमीदृशम् ॥ २० ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्मिन्निति ॥ स्वाध्यायमकरोत् वेदमपठदित्यर्थः ॥ १६ ॥ सा त्विति॥ वेदश्रुतिं वेदध्वनिं श्रुत्वा कोऽधीत इति गत्वा दृष्ट्वा चेत्यर्थः । पाण्डुदेहा गर्भिणीत्वात् । सुव्यञ्जितः शरीरजो यस्याः सा तथा ॥ १७ ॥ बभूवेति ॥ इदं मे किम् एतत्किमिति ज्ञात्वा गर्भकारणमिदं किन्त्विति

ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स त्विति ॥ तनयां गृहीत्वा पुलस्त्यं गत्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ भगवन्निति ॥ इमां भिक्षां गृह्णाणेति भिक्षात्वेन स्वीकुरुष्वेति अब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः। ननूर्ध्वरेतसा मया कथं ग्राह्या किं वा मेऽनया प्रयोजनमित्यत्राह—उद्यतामिति। "उद्यता-

किं तु पूर्वं गतास्म्येका महर्षेर्भावितात्मनः ॥ पुलस्त्यस्याश्रमं दिव्यमन्वेष्टुं स्वसखीजनम् ॥ २१ ॥ नच पश्याम्यहं
तत्र काश्चिदभ्यागतां सखीम् ॥ रूपस्य तु विपर्यासं दृष्ट्वा त्रासादिहागता ॥ २२ ॥ तृणबिन्दुस्तु
राजर्षिस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ ध्यानं विवेश तच्चापि ह्यपश्यदृषिकर्मजम् ॥ २३ ॥ स तु विज्ञाय तं शापं महर्षेर्भावितात्मनः ॥
गृहीत्वा तनयां गत्वा पुलस्त्यमिदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ भगवंस्तनयां मे त्वं गुणैः स्वैरेव भूषिताम् ॥
भिक्षां प्रतिगृह्णाणेमां महर्षे स्वयमुद्यताम् ॥ २५ ॥ तपश्चरणयुक्तस्य श्रम्यमाणेन्द्रियस्य ते ॥ शुश्रूषणपरा
नित्यं भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥ तं ब्रुवाणं तु तद्वाक्यं राजर्षिं धार्मिकं तदा ॥ जिघृक्षुरब्रवीत्कन्यां
बाढमित्येव स द्विजः ॥ २७ ॥ दत्त्वा स तु यथान्यायं स्वमाश्रमपदं गतः ॥ सापि तत्रावसत्कन्या
तोषयन्ती पतिं गुणैः ॥ २८ ॥ तस्यास्तु शीलवृत्ताभ्यां तुतोष मुनिपुङ्गवः ॥ प्रीतः स तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २९ ॥
परितुष्टोस्मि सुश्रोणि गुणानां संपदा भृशम् ॥ तस्माद्देवि ददाम्यद्य पुत्रमात्मसमं
तव ॥ ३० ॥ उभयोर्वंशकर्तारं पौलस्त्य इति विश्रुतम् ॥ यस्मात्तु विश्रुतो वेदस्त्वयैषोध्ययतो मम ॥ ३१ ॥
तस्मात्स विश्रवा नाम भविष्यति न संशयः ॥ एवमुक्ता तु सा देवी प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ३२ ॥ ॥

माहृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेदिताम्। भोज्यां मेने प्रजानाथो ह्यपि दुष्कृतकर्मणः" इत्युक्तेः स्वयमुद्यतेयं ग्राह्यैवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ दत्त्वेति ॥ यथान्यायं पाणिग्रहणपूर्वकमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ उभयोरिति ॥ उभयोरपि मातुः पितुश्चेत्यर्थः। अध्ययतः अधीयानस्येत्यर्थः। वेदो विश्रुतः गर्भहेतुरिति शेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ज्ञात्वेति ॥ तस्य तद्वृत्तं विश्रवसस्तादृशं चरितमित्यर्थः । देववर्णिनीं देवसमानरूपाम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्येत्यादिश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यम् ॥ सर्वैर्ब्रह्मगुणैः । शमदमादिभिरित्यर्थः । पितामहः वैश्रवणपितामहः । पुलस्त्य इत्यर्थः । प्रजामन्विच्छतीति प्रजान्वेषिका "प्रत्ययस्थात्॰"

अचिरेणैव कालेनासूत विश्रवसं सुतम् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं यशोधर्मसमन्वितम् ॥ ३३ ॥ श्रुतिमान्समदर्शी च व्रताचाररतस्तथा ॥ पितेव तपसा युक्तो ह्यभवद्विश्रवा मुनिः ॥ ३४ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः ॥ १ ॥ सत्यवाञ्छीलवाञ्छान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ॥ सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः ॥ २ ॥ ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भरद्वाजो महामुनिः ॥ ददौ विश्रवसे भार्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा ॥ प्रजान्वेषिकया बुद्ध्या श्रेयो ह्यस्य विचिन्तयन् ॥ ४ ॥ मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ स तस्यां वीर्यसंपन्नमपत्यं परमाद्भुतम् ॥ ५ ॥ जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युतम् ॥ तस्मिन् जाते तु संहृष्टः संबभूव पितामहः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति ॥ नाम तस्याकरोत्प्रीतः सार्धं देवर्षिभिस्तदा ॥ ७ ॥ यस्माद्विश्रवसोपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव ॥ तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः ॥ ८ ॥ स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा ॥ अवर्धताहुतिहुतो महातेजा यथानलः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

इतीत्वम् । अस्य विश्रवसस्तस्मिन्पुत्रे जाते तुष्टो बभूव । श्रेयस्करीं धनेशत्वरूपश्रेयःप्राप्तिहेतुभूतां जन्मलग्नपर्यालोचनया कालान्तरे धनाध्यक्षनामको भविष्यतीति निश्चित्य तत्काले विश्रवसोपत्यत्वाद्वैश्रवण इति विश्रुतो भविष्यतीति नाम च चकार । "विश्रवसो विश्रवणं वा" इति विश्रवणादेशः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १० ॥ स त्विति ॥ नियमेन यन्त्रितः संजातबन्धनः ॥ ११ ॥ पूर्ण इति ॥ तं तं विधिम् । विधिमेवाह—जलाशीत्यादि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अ-

तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ॥ चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः ॥ १० ॥ स तु वर्षसहस्राणि
तपस्तप्त्वा महावने ॥ यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः ॥ ११ ॥ पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् ॥
जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ॥ १२ ॥ एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् ॥ अथ प्रीतो महातेजाः
सेन्द्रैः सुरगणैः सह ॥ १३ ॥ गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् ॥ परितुष्टोऽस्मि ते वत्स कर्मणानेन सुव्रत
॥ वरं वृणीष्व भद्रं ते वरार्हस्त्वं महामते ॥ १४ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् ॥ भगवन् लोकपालत्वमिच्छेयं
वित्तरक्षणम् ॥ १५ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणं परितुष्टेन चेतसा ॥ ब्रह्मा सुरगणैः सार्धं बाढमित्येव हृष्टवत् ॥
॥ १६ ॥ अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः ॥ १७ ॥ यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् ॥ तद्गच्छ त्वं हि
धर्मज्ञ निधीशत्वमवाप्नुहि ॥ शक्राम्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि ॥ १८ ॥ एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसन्निभम्
॥ प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज ॥ १९ ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् ॥
कृतकृत्या वयं तात दत्त्वा तव वरद्वयम् ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह ॥ २१ ॥ गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु
देवेष्वथ नभःस्थलम् ॥ वने स पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् ॥ निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः ॥
॥ २२ ॥ भगवन् लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् ॥ तं पश्य भगवन् कंचिन्निवासं साधु मे प्रभो ॥ २३ ॥
न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् ॥ एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ २४ ॥ ॥

थेति ॥ वित्तरक्षणम् अशेषनिधिपतित्वम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ यमेति ॥ यदीप्सितं तद्गच्छ निधीशत्वमवाप्नुहि ॥ १८ ॥ एतच्चेति ॥ त्रिदशैः समतामिति
। नतु ऋषिपुत्रवद्वर्तस्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

वचनं प्राह धर्मज्ञः श्रूयतामिति सत्तमः ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ २५ ॥ तस्याग्रे तु विशाला
सा महेन्द्रस्य पुरी यथा ॥ लङ्का नाम पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २६ ॥ राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती
॥ तत्र त्वं वस भद्रं ते लङ्कायां नात्र संशयः ॥ २७ ॥ हेमप्राकारपरिघा यन्त्रशस्त्रसमावृता ॥ रमणीया
पुरी सा हि रुक्मवैडूर्यतोरणा ॥ २८ ॥ राक्षसैः सा परित्यक्ता पुरा विष्णुभयार्दितैः ॥ शून्या रक्षोगणैः सर्वै रसातलतलं
गतैः ॥ २९ ॥ शून्या संप्रति लङ्का सा प्रभुस्तस्या न विद्यते ॥ स त्वं तत्र निवासाय गच्छ पुत्र यथासुखम् ॥
॥ ३० ॥ निर्दोषस्तत्र ते वासो न बाधा तत्र कस्यचित् ॥ ३१ ॥ एतच्छ्रुत्वा स धर्मात्मा धर्मिष्ठं वचनं पितुः ॥ निवासयामास
तदा लङ्कां पर्वतमूर्धनि ॥ नैर्ऋतानां सहस्रैस्तु हृष्टैः प्रमुदितैः सह ॥ ३२ ॥ अचिरेणैव कालेन संपूर्णा
तस्य शासनात् ॥ ३३ ॥ सतु तत्रावसत्प्रीतो धर्मात्मा नैर्ऋतर्षभः ॥ समुद्रपरिघायां तु लङ्कायां विश्रवात्मजः ॥
॥ ३४ ॥ काले काले तु धर्मात्मा पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ अभ्यागच्छद्विनीतात्मा पितरं मातरं च हि ॥ ३५ ॥ स देवगन्धर्वगणैरभिष्टुतस्तथाप्सरोनृत्यविभूषितालयः
॥ गभस्तिभिः सूर्य इवावभासयन् पितुः समीपं प्रययौ स
वित्तपः ॥ ३६ ॥ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रुत्वागस्त्येरितं वाक्यं रामो विस्मयमागतः ॥ कथमासीत्तु लङ्कायां संभवो रक्षसां पुरा ॥ १ ॥ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ हेमेति ॥ यन्त्ररूपैः शस्त्रैः समावृता ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एतदिति ॥ प्रमुदितैः सह निवासयामासेति योजना ॥
॥ ३२ ॥ अचिरेणेति ॥ संपूर्णधनधान्यादिसर्वैश्वर्यपूर्णेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने
उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्रुत्वेत्यादि ॥ लङ्कायां धनदाधिष्ठानात् पूर्वमपि रक्षसां संभवः अपःस्थानादिसंभवः इति यदुक्तं तत् श्रुत्वा विस्मयमागत इत्यन्वयः ॥ १ ॥

तत इत्यादि ॥ ततो मुहुः शिरः कम्पयित्वा विस्मयमागतः सन् अगस्त्यं दृष्ट्वाऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ भगवन्निति ॥ पूर्वं रावणकुबेरयोः पूर्वमपि लङ्का पिशिताशिनामासीदावास आसीदितीदानीमुक्तं श्रुत्वा मम विस्मयो जनितः ॥ ३ ॥ कुतो विस्मय इत्याशङ्क्य विरुद्धश्रवणादित्याह—पुलस्त्येति ॥ नः अस्माभिः । पूजायां बहुवचनम् । श्रुतं कर्णाकर्णिकयेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ राघवस्येति ॥ संस्कारेति पदवाक्यार्थजसंस्कारेति यावत् ।

ततः शिरः कम्पयित्वा त्रेताग्निसमविग्रहम् ॥ तमगस्त्यं मुहुर्दृष्ट्वा स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥ भगवन् पूर्वमप्येषा लङ्कासीत्पिशिताशिनाम् ॥ श्रुत्वेदं भगवद्वाक्यं जातो मे विस्मयः परः ॥ ३ ॥ पुलस्त्यवंशादुद्भूता राक्षसा इति नः श्रुतम् ॥ इदानीमन्यतश्चापि संभवः कीर्तितस्त्वया ॥ ४ ॥ रावणात्कुम्भकर्णाच्च प्रहस्ताद्विकटादपि ॥ रावणस्य च पुत्रेभ्यः किन्नु ते बलवत्तराः ॥ ५ ॥ क एषां पूर्वको ब्रह्मन् किन्नामा च बलोत्कटः ॥ अपराधं च कं प्राप्य विष्णुना द्राविताः कथम् ॥ ६ ॥ एतद्विस्तरतः सर्वं कथयस्व ममानघ ॥ कौतूहलमिदं मह्यं नुद भानुर्यथा तमः ॥ ७ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा संस्कारालंकृतं शुभम् ॥ ईषद्विस्मयमानस्तमगस्त्यः प्राह राघवम् ॥ ८ ॥ प्रजापतिः पुरा सृष्ट्वा ह्यपः सलिलसंभवः ॥ तासां गोपायने सत्त्वानसृजत्पद्मसंभवः ॥ ९ ॥ ते सत्त्वाः सत्त्वकर्तारं विनीतवदुपस्थिताः ॥ किं कुर्म इति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः ॥ १० ॥ प्रजापतिस्तु तान्याह सत्त्वानि प्रहसन्निव ॥ आभाष्य वाचा यत्नेन रक्षध्वमिति मानदः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

ईषद्विस्मयमान इति । सर्वज्ञोप्यजानान्निव पृच्छतीति विस्मितम् ॥ ८ ॥ प्रजापतिरिति ॥ सलिलसंभवः पद्मसंभवः । सलिले पद्मसंभव इत्यर्थः । प्रजापतिः ब्रह्मा । अहरन्ते अपः सृष्ट्वा भूमेरधः स्थिताः समुद्ररूपिणीः सृष्टा रात्र्यवसाने तत्रैव सलिले विष्णुनाभिकमले वर्तमानः प्रजापतिः तासामपां गोपायने रक्षणनिमित्तम् । सत्त्वान् जन्तूनसृजत् । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ ९ ॥ त इति ॥ तानि सत्त्वानि किं कुर्मः किं करवामेति भाषन्तः क्षुत्पिपासाभयार्दिताः सन्तः सत्त्वकर्तारं स्वस्रष्टारं विनीतवदुपस्थिताः ॥ १० ॥ प्रजापतिस्त्विति ॥ प्रहसन्निव भयार्दितास्वप्रजाविषयदयावशात् प्रहसन्नि-

त्यर्थः । मानदः बहुमानदः । भयनिवृत्तिमनुगृह्णन्नित्यर्थः । हे सत्त्वानीति वाचा आभाष्य संबोध्य । रक्षध्वं यत्नेन रक्षध्वमिमा अप इति ॥ ११ ॥ तानि सत्त्वान्याह—रक्षामेति ॥ तत्र तेषु सत्त्वेषु मध्ये । अन्यैः कैश्चित्सत्त्वैः । रक्षामेत्युक्तः । तथापरैर्जक्षामेत्युक्तः प्रजापतिः । उभयमपि लोडुत्तमबहुवचनम् । "जक्ष,भक्ष-हसनयोः" । कैश्चिन्न वयं रक्षाम किन्तु जक्षामेत्युक्तः । कैः रक्षामेत्युक्तम् कैर्वा जक्षामेत्युक्तं तत्राह—भुङ्क्षिताभुङ्क्षितैरिति

रक्षामेति च तत्रान्ये जक्षाम इति चापरे ॥ भुङ्क्षिताभुङ्क्षितैरुक्तस्ततस्तानाह भूतकृत् ॥ १२ ॥ रक्षामेति च यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः ॥ जक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः ॥ १३ ॥ तत्र हेतिः प्रहेतिश्च भ्रातरौ राक्षसाधिपौ ॥ मधुकैटभसंकाशौ बभूवतुररिन्दमौ ॥ १४ ॥ प्रहेतिर्धार्मिकस्तत्र तपोवनगतस्तदा ॥ हेतिर्दारक्रियार्थे तु परं यत्नमथाकरोत् ॥ १५ ॥ स कालभगिनीं कन्यां भयां नाम भयावहाम् ॥ उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥ १६ ॥ स तस्यां जनयामास हेती राक्षसपुङ्गवः ॥ पुत्रं पुत्रवतां श्रेष्ठो विद्युत्केश इति श्रुतम् ॥ १७ ॥ विद्युत्केशो हेतिपुत्रः स दीप्तार्कसमप्रभः ॥ व्यवर्धत महातेजास्तोयमध्य इवाम्बुजम् ॥ १८ ॥ स यदा यौवनं भद्रमनुप्राप्तो निशाचरः ॥ ततो दारक्रियां तस्य कर्तुं व्यवसितः पिता ॥ १९ ॥ सन्ध्यायास्तनयां सोथ सन्ध्यातुल्यां प्रभावतः ॥ वरयामास पुत्रार्थं हेती राक्षसपुङ्गवः ॥ २० ॥ अवश्यमेव दातव्या परस्मै सेति सन्ध्यया ॥ चिन्तयित्वा सुता दत्ता विद्युत्केशाय राघव ॥ २१ ॥ ॥ ॥

अभ्यासलोपश्छान्दसः । अबुभुक्षितैः रक्षामेत्युक्तं बुभुक्षितैस्तु जक्षामेत्युक्तमिति क्रमः ॥ १२ ॥ रक्षामेति ॥ वः युष्माकं मध्ये । यैः रक्षामेत्युक्तं ते राक्षसा भवन्तु । यैर्जक्षामेत्युक्तं ते यक्षा भवन्तु। वर्णव्यत्यय आर्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रहेतिरिति॥ तत्र राक्षसेषु । तपोवनगत इति। विरक्तो भूत्वेति शेषः ॥ १५ ॥ स इति ॥ कालो यमः । स्वयमेवेति । प्रार्थनां गत्वेत्यर्थः । अस्यैव विवरणं दारक्रियार्थ इत्यादि ॥ १६ ॥ १७ ॥ विद्युत्केश इति॥ तोयं मध्ये यस्य स तोयमध्यः ॥ १८ ॥ स इति ॥ पिता हेतिः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

॥२२॥२३॥ तत इति ॥ प्रसूता प्रसूतवती । अग्निजं गर्भमिति । अग्निना विसृष्टं माहेश्वरं गर्भमित्यर्थः । घनगर्भोऽशनिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥२७॥ अपश्यदिति ॥ कारुण्येन सहितः भावश्चित्तं कारुण्यभावः । तस्मात्॥२८॥तामिति ॥ अक्षरोव्यय इति षड्भावराहित्योपलक्षणम् । पार्वत्या प्रेरित इति

संध्यायास्तनयां लब्ध्वा विद्युत्केशो निशाचरः ॥ रमते स्म तया सार्धं पौलोम्या मघवानिव ॥ २२ ॥ केनचित्त्वथ कालेन राम सालकटङ्कटा ॥ विद्यत्केशाद्गर्भमाप घनराजिरिवार्णवात् ॥ २३ ॥ ततः सा राक्षसी गर्भं घनगर्भसमप्रभम् ॥ प्रसूता मन्दरं गत्वा गङ्गा गर्भमिवाग्निजम् ॥ २४ ॥ तमुत्सृज्य तु सा गर्भं विद्युत्केशरतार्थिनी ॥ रेमे तु सार्धं पतिना विस्मृत्य सुतमात्मजम् ॥ २५ ॥ उत्सृष्टस्तु तदा गर्भो घनशब्दसमस्वनः ॥ तयोत्सृष्टः स तु शिशुः शरदर्कसमद्युतिः ॥ निधायास्ये स्वयं मुष्टिं रुरोद शनकैस्तदा ॥ २६ ॥ ततो वृषभमास्थाय पार्वत्या सहितः शिवः ॥ वायुमार्गेण गच्छन्वै शुश्राव रुदितस्वनम् ॥ २७॥ अपश्यदुमया सार्धं रुदन्तं राक्षसात्मजम् ॥ कारुण्यभावातपार्वत्या भवस्त्रिपुरसूदनः ॥ २८ ॥ तं राक्षसात्मजं चक्रे मातुरेव वयःसमम् ॥ अमरं चैव तं कृत्वा महादेवोक्षरोव्ययः ॥ ॥२९॥ पुरमाकाशगं प्रादातपार्वत्या प्रियकाम्यया ॥ उमयापि वरो दत्तो राक्षसानां नृपात्मज ॥३०॥ सद्योपलब्धिर्गर्भस्य प्रसूतिः सद्य एव च॥ सद्य एव वयःप्राप्तिर्मातुरेव वयःसमम् ॥ ३१ ॥ ततः सुकेशो वरदानगर्वितः श्रियं प्रभोः प्राप्य हरस्य पार्श्वतः॥चचार सर्वत्र महान्महामतिः खगं पुरं प्राप्य पुरंदरो यथा॥३२॥ इत्युत्तरश्रीरामा०च०सर्गः ॥४॥

सुकेशं धार्मिकं दृष्ट्वा वरलब्धं च राक्षसम् ॥ ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ॥ १ ॥ ॥

शेषः । इदमेव दर्शयति—वक्ष्यमाणप्रियकाम्ययेति॥२९॥३०॥ सद्य इति॥ सद्योपलब्धिरित्यार्षः संधिः । मातुरेव वयःसमं वयःप्राप्तिरिति योजना ॥३१॥ तत इति॥सुकेश इत्यनुवादादेव तन्नामकरणं सिद्धम् । खगम् आकाशगम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीगो०वि०मणिमु०उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्थः सर्गः॥४॥ सुकेशमित्यादि सार्धद्वयम् ॥ वरलब्धं लब्धवरम् । गन्धर्व आसीत् स तं सुकेशं दृष्ट्वा तस्मै सुकेशाय ददादित्यन्वयः । रक्षःश्रियं राक्षसश्रियम् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ स इति ॥ अञ्जनादञ्जनाख्यगजात् अभिनिष्क्रान्त उत्पन्नः महागजः करेण्वेव रराज ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ त्रयो लोका इत्यादि श्लोकद्वयम् ॥ त्रयो मन्त्राः उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तयः। त्रयो वेदा वा । त्रय आमयाः वातपित्तश्लेष्मरूपाः। त्रेताग्निसमवर्चस इति तेजोतिशय उक्तः। पूर्वसाहत्य प्रधानात्

तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ॥ त्रिषु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ॥ तां सुकेशाय धर्मेण ददौ रक्षः श्रियं यथा ॥ २ ॥ वरदानकृतैश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ॥ आसीद्देववती तुष्टा धनं प्राप्येव निर्धनः ॥ ३ ॥ स तया सह संयुक्तो रराज रजनीचरः ॥ अञ्जनादभिनिष्क्रान्तः करेण्वेव महागजः ॥ ४ ॥ देववत्यां सुकेशस्तु जनयामास राघव ॥ ५ ॥ त्रीन्पुत्राञ्जनयामास त्रेताग्निसमविग्रहान् ॥ माल्यवन्तं सुमालिं च मालिं च बलिनां वरम् ॥ त्रींस्त्रिनेत्रसमान्पुत्रान् राक्षसान्राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ त्रयो लोका इवाव्यग्राः स्थितास्त्रय इवाग्नयः ॥ त्रयो मन्त्रा इवात्युग्रास्त्रयो घोरा इवामयाः ॥ ७ ॥ त्रयः सुकेशस्य सुतास्त्रेताग्निसमतेजसः ॥ विवृद्धिमगमंस्तत्र व्याधयोपेक्षिता इव ॥ ८ ॥ वरप्राप्तिं पितुस्ते तु ज्ञात्वेश्वरतपोबलात् ॥ तपस्तप्तुं गता मेरुं भ्रातरः कृतनिश्चयाः ॥ ॥ ९ ॥ प्रगृह्य नियमान् घोरान् राक्षसा नृपसत्तम ॥ विचेरुस्ते तपो घोरं सर्वभूतभयावहम् ॥ १० ॥ सत्यार्जवशमोपेतैस्तपोभिरतिदुष्करैः ॥ सन्तापयन्तस्त्रीन् लोकान्सदेवासुरमानुषान् ॥ ११ ॥ ततो विभुश्चतुर्वक्त्रो विमानवरमास्थितः ॥ सुकेशपुत्रानामन्त्र्य वरदोस्मीत्यभाषत ॥ १२ ॥ ब्रह्माणं वरदं ज्ञात्वा सेन्द्रैर्देवगणैर्वृतम् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे वेपमाना इव द्रुमाः ॥ १३ ॥ तपसाराधितो देव यदि नो दिशसे वरम् ॥ अजेयाः शत्रुहन्तारस्तथैव चिरजीविनः ॥ १४ ॥ प्रभविष्णवो भवामेति परस्परमनुव्रताः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

व्याधयोपेक्षिता इति संधिरार्षः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तपसेति ॥ प्रभविष्णवः यणार्षः । अनुव्रताः । अनुरक्ताश्च भवामेत्यनुकर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति ॥ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मलोकं गन्तुम् । "तुमर्थ०" इत्यादिना चतुर्थी ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८॥१९॥२०॥२१॥२२॥ दक्षिणस्येत्यादि सार्धत्रयम् ॥

एवं भविष्यतीत्युक्त्वा सुकेशतनयान्विभुः ॥ स ययौ ब्रह्मलोकाय ब्रह्मा ब्राह्मणवत्सलः ॥ १६ ॥ वरं लब्ध्वा तु ते सर्वे राम रात्रिंचरास्तदा ॥ सुरासुरान् प्रबाधन्ते वरदानसुनिर्भयाः ॥ १७ ॥ तैर्वध्यमानास्त्रिदशाः सर्षिसंघाः सचारणाः ॥ त्रातारं नाधिगच्छन्ति निरयस्था यथा नराः ॥ १८ ॥ अथ ते विश्वकर्माणं शिल्पिनां वरमव्ययम् ॥ ऊचुः समेत्य संहृष्टा राक्षसा रघुसत्तम ॥ १९ ॥ ओजस्तेजोबलवतां महतामात्मतेजसा ॥ गृहकर्ता भवानेव देवानां हृदयेप्सितम् ॥ २० ॥ अस्माकमपि तावत्त्वं गृहं कुरु महामते ॥ हिमवन्तमपाश्रित्य मेरुं मन्दरमेव वा ॥ महेश्वरगृहप्रख्यं गृहं नः क्रियतां महत् ॥ २१ ॥ विश्वकर्मा ततस्तेषां राक्षसानां महाभुजः ॥ निवासं कथयामास शक्रस्येवामरावतीम् ॥ २२ ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ॥ सुवेल इति चाप्यन्यो द्वितीयस्तत्र सत्तमाः ॥ २३ ॥ शिखरे तस्य शैलस्य मध्यमेम्बुदसन्निभे ॥ शकुनैरपि दुष्प्रापे टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशि ॥ २४ ॥ त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता ॥ स्वर्णप्राकारसंवीता हेमतोरणसंवृता ॥ २५ ॥ मया लङ्केति नगरी शक्राज्ञप्तेन निर्मिता ॥ तस्यां वसत दुर्धर्षा यूयं राक्षसपुङ्गवाः ॥ २६ ॥ अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥ लङ्कादुर्गं समासाद्य राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ॥ २७ ॥ भविष्यथ दुराधर्षाः शत्रूणां शत्रुसूदनाः ॥ २८ ॥ विश्वकर्मवचः श्रुत्वा ततस्ते राक्षसोत्तमाः ॥ सहस्रानुचरा भूत्वा गत्वा तामवसन्पुरीम् ॥ २९ ॥ दृढप्राकारपरिखां हैमैर्गृहशतैर्वृताम् ॥ लङ्कामवाप्य ते हृष्टा न्यवसन् रजनीचराः ॥ ३० ॥ ॥

अम्बुदसन्निभे मेघसमानरूपे मध्यमे शिखरे । शकुनैरपि दुष्प्राप इत्यत्र हेतुः टङ्कच्छिन्नचतुर्दिशीति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अमरावतीमिति ॥ अमरावतीं समासाद्येति पदवशादक्षराधिक्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ विश्वकर्मेति ॥ सहस्रमनेके अनुचरा येषां ते सहस्रानुचराः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥

॥ ३१ ॥ तस्या इति ॥ अराक्षसी राक्षसजातिव्यतिरिक्ता ॥ ३२ ॥ कन्या इति ॥ भगदैवतनक्षत्रमुत्तरफल्गुनी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु यथाकामं च राघव ॥ नर्मदा नाम गन्धर्वी बभूव रघुनन्दन ॥ ३१ ॥ तस्याः कन्यात्रयं ह्यासीत् धीश्रीकीर्तिसमद्युति ॥ ज्येष्ठक्रमेण सा तेषां राक्षसानामराक्षसी ॥ ३२ ॥ कन्यास्ताः प्रददौ हृष्टा पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ त्रयाणां राक्षसेन्द्राणां तिस्रो गन्धर्वकन्यकाः ॥ ३३ ॥ दत्ता मात्रा महाभागा नक्षत्रे भगदैवते ॥ कृतदारास्तु ते राम सुकेशतनयास्तदा ॥ ३४ ॥ चिक्रीडुः सह भार्याभिरप्सरोभिरिवामराः ॥ ततो माल्यवतो भार्या सुन्दरी नाम सुन्दरी ॥ ३५ ॥ स तस्यां जनयामास यदपत्यं निबोध तत् ॥ वज्रमुष्टिर्विरूपाक्षो दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥३६॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च मत्तोन्मत्तौ तथैव च ॥ अनला चाभवत्कन्या सुन्दर्यां राम सुन्दरी ॥३७॥ सुमालिनोपि भार्यासीत् पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ नाम्ना केतुमती नाम प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ ३८ ॥ सुमाली जनयामास यदपत्यं निशाचरः ॥ केतुमत्यां महाराज तन्निबोधानुपूर्वशः ॥३९॥ प्रहस्तोऽकम्पनश्चैव विकटः कालकार्मुकः ॥ धूम्राक्षश्चैव दण्डश्च सुपार्श्वश्च महाबलः ॥ ४० ॥ संह्रादिः प्रघसश्चैव भासकर्णश्च राक्षसः ॥ राका पुष्पोत्कटा चैव कैकसी च शुचिस्मिता ॥ कुम्भीनसी च इत्येते सुमालेः प्रसवाः स्मृताः ॥ ४१ ॥ मालेस्तु वसुधा नाम गन्धर्वी रूपशालिनी ॥ भार्यासीत्पद्मपत्राक्षी स्वक्षी यक्षीवरोपमा ॥ ४२ ॥ सुमालेरनुजस्तस्यां जनयामास यत्प्रभो ॥ अपत्यं कथ्यमानं तु मया त्वं शृणु राघव ॥ ४३ ॥ अनिलश्चानलश्चैव हरः सम्पातिरेव च ॥ एते बिभीषणामात्या मालेयास्तु निशाचराः ॥ ४४ ॥ ततस्तु ते राक्षसपुङ्गवास्त्रयो निशाचरैः पुत्रशतैश्च संवृताः ॥ सुरान्सहेन्द्रानृषिनागयक्षान् बबाधिरे तान् बहुवीर्यदर्पिताः ॥ ४५ ॥ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अनिल इति ॥ मालेया इति “ इतश्च० ” इति ढक् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥

जगदिति ॥ प्रशमंकरा इत्यार्षः खच् ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥
तैरित्यादि ॥ शरण्यानि शरणार्हाणि देवपित्रतिथिपशुपक्ष्यादिरक्षणार्हाणि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ इतीति ॥ समरे उद्धर्षो येषां ते समरोद्धर्षाः

जगद्भ्रमन्तोनिलवद्दुरासदा रणेषु मृत्युप्रतिमानतेजसः ॥ वरप्रदानादतिगर्विता भृशं क्रतुक्रियाणां प्रशमंकराः सदा ॥ ४६ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

तैर्वध्यमाना देवाश्च ऋषयश्च तपोधनाः ॥ भयार्ताः शरणं जग्मुर्देवदेवं महेश्वरम् ॥ १ ॥ जगत्सृष्ट्यन्तकर्तारमजमव्यक्तरूपिणम् ॥ आधारं सर्वलोकानामाराध्यं परमं गुरुम् ॥ २ ॥ ते समेत्य तु कामारिं त्रिपुरारिं त्रिलोचनम् ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा भयगद्गदभाषिणः ॥ ३ ॥ सुकेशपुत्रैर्भगवन् पितामहवरोद्धतैः ॥ प्रजाध्यक्ष प्रजाः सर्वा बाध्यन्ते रिपुबाधनैः ॥ ४ ॥ शरण्यान्यशरण्यानि ह्याश्रमाणि कृतानि नः ॥ स्वर्गाच्च देवान्प्रच्याव्य स्वर्गे क्रीडन्ति देववत् ॥ ५ ॥ अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराडहम् ॥ अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोहं रविरप्यहम् ॥ ६ ॥ इति माली सुमाली च माल्यवांश्चैव राक्षसाः ॥ बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरस्सराः ॥ तन्नो देवभयार्तानामभयं दातुमर्हसि ॥ ७ ॥ अशिवं वपुरास्थाय जहि वै देवकण्टकान् ॥ ८ ॥ इत्युक्तस्तु सुरैः सर्वैः कपर्दी नीललोहितः ॥ सुकेशं प्रति सापेक्षः प्राह देवगणान् प्रभुः ॥ ९ ॥ अहं तान्न हनिष्यामि मयाऽवध्या हि तेऽसुराः ॥ किंतु मन्त्रं प्रदास्यामि यो वै तान्निहनिष्यति ॥ १० ॥ एतमेव समुद्योगं पुरस्कृत्य महर्षयः ॥ गच्छध्वं शरणं विष्णुं हनिष्यति स तान्प्रभुः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ७ ॥ अशिवमिति ॥ आशिवमसौम्यं क्रूरमित्यर्थः ॥ ८ ॥ इत्युक्त इति ॥ सुकेशं प्रति सापेक्ष इति। सुकेशस्य स्वाश्रितत्वात्तत्पुत्रवधानौचित्य इत्याशङ्क्येत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्रथमं रुद्रसमीपगमनं कृतोयमनर्थ इति द्योतयितुमाह—अहमिति ॥ मन्त्रमुपायम् ॥ १० ॥ एतमिति ॥ एतमेव समुद्योगमि-

ति । नतु कालान्तरीयमित्यर्थः । प्रभुर्ममापि प्रभुः ॥ ११ ॥ १२ ॥ शङ्खेति ॥ सम्भ्रान्तवत् संभ्रान्ताः सन्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रा-

ततस्तु जयशब्देन प्रतिनन्द्य महेश्वरम् ॥ विष्णोः समीपमाजग्मुर्निशाचरभयार्दिताः ॥ १२ ॥ शङ्खचक्रधरं देवं प्रणम्य बहुमान्य च ॥ ऊचुः संभ्रान्तवद्वाक्यं सुकेशतनयान् प्रति ॥ १३ ॥ सुकेशतनयैर्देव त्रिभिस्त्रेताग्निसन्निभैः ॥ आक्रम्य वरदानेन स्थानान्यपहृतानि नः ॥ १४ ॥ लङ्का नाम पुरी दुर्गा त्रिकूटशिखरे स्थिता ॥ तत्र स्थिताः प्रबाधन्ते सर्वान्नः क्षणदाचराः ॥ १५ ॥ स त्वमस्मद्धितार्थाय जहि तान्मधुसूदन ॥ शरणं त्वां वयं प्राप्ता गतिर्भव सुरेश्वर ॥ १६ ॥ चक्रकृत्तास्यकमलान् निवेदय यमाय वै ॥ भयेष्वभयदोस्माकं नान्योस्ति भवता विना ॥ १७ ॥ राक्षसान् समरे दुष्टान् सानुबन्धान्मदोद्धतान् ॥ नुद त्वं नो भयं देव नीहारमिव भास्करः ॥ १८ ॥ इत्येवं दैवतैरुक्तं देवदेवो जनार्दनः ॥ अभयं भयदोरीणां दत्त्वा देवानुवाच ह ॥ १९ ॥ सुकेशं राक्षसं जाने ईशानवरदर्पितम् ॥ तांश्चास्य तनयान् जाने येषां ज्येष्ठः स माल्यवान् ॥ २० ॥ तानहं समतिक्रान्तमर्यादान्राक्षसाधमान् ॥ निहनिष्यामि संक्रुद्धः सुरा भवत विज्वराः ॥ २१ ॥ इत्युक्तास्ते सुराः सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ यथावासं ययुर्हृष्टाः प्रशंसन्तो जनार्दनम् ॥ २२ ॥ विबुधानां समुद्योगं माल्यवांस्तु निशाचरः ॥ श्रुत्वा तौ भ्रातरौ वीराविदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अमरा ऋषयश्चैव संगम्य किल शंकरम् ॥ अस्मद्वधं परीप्सन्त इदं वचनमब्रुवन् ॥ २४ ॥ सुकेशतनया देव वरदानबलोद्धताः ॥ बाधन्तेऽस्मान् समुद्दृप्ता घोररूपाः पदे पदे ॥ २५ ॥ राक्षसैरभिभूताः स्म न शक्ताः स्म प्रजापते ॥ स्वेषु सद्मसु संस्थातुं भयात्तेषां दुरात्मनाम् ॥ २६ ॥ ॥ ॥

क्षसानिति ॥ सानुबन्धाः सानुचराः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुकेशेति ॥ पदे पदे प्रतिक्षणमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ इतीति ॥ शिरः करं च धुन्वान इति सुरोक्तस्यासह्यताद्योतनम् ॥ २८ ॥ अवध्या इति ॥ अवध्यत्वे हेतुः सुकेशतनया इति ॥

तदस्माकं हितार्थाय जहि तांश्च त्रिलोचन ॥ राक्षसान् हुंकृतेनैव दह प्रदहतां वर ॥ २७ ॥ इत्येवं त्रिदशैरुक्तो
निशम्यान्धकसूदनः ॥ शिरः करं च धुन्वान इदं वचनमब्रवीत् ॥२८॥ अवध्या मम ते देवाः सुकेशतनया
रणे ॥ मन्त्रं तु वः प्रदास्यामि यस्तान्वै निहनिष्यति ॥ २९ ॥ योसौ चक्रगदापाणिः पीतवासा जनार्दनः ॥
हरिर्नारायणः श्रीमान् शरणं तं प्रपद्यथ ॥ ३० ॥ हरादवाप्य ते मन्त्रं कामारिमभिवाद्य च ॥ नारायणालयं
प्राप्य तस्मै सर्वं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो नारायणेनोक्ता देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ सुरारींस्तान् हनिष्यामि सुरा
भवत विज्वराः ॥ ३२ ॥ देवानां भयभीतानां हरिणा राक्षसर्षभौ ॥ प्रतिज्ञातो वधोस्माकं चिन्त्यतां यदिह
क्षमम् ॥ ३३ ॥ हिरण्यकशिपोर्मृत्युरन्येषां च सुरद्विषाम् ॥ (नमुचिः कालनेमिश्च संह्रादो वीरसत्तमः ॥
॥ ३४ ॥ राधेयो बहुमायी च लोकपालोथ धार्मिकः ॥ यमलार्जुनौ च हार्दिक्यः शुम्भश्चैव निशुम्भकः ॥
॥ ३५ ॥ असुरा दानवाश्चैव सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्तेऽपराजिताः ॥ ३६ ॥ सर्वैः
क्रतुशतैरिष्टं सर्वे मायाविदस्तथा ॥ सर्वे सर्वास्त्रकुशलाः सर्वे शत्रुभयंकराः ॥ ३७ ॥ नारायणेन निहताः शतशोथ
सहस्रशः ॥ एतद् ज्ञात्वा तु सर्वेषां क्षमं कर्तुमिहार्हथ) ॥ ३८ ॥ ततः सुमाली माली च श्रुत्वा माल्यवतो
वचः ॥ ऊचतुर्भ्रातरं ज्येष्ठं भगांशाविव वासवम् ॥ ३९ ॥ स्वधीतं दत्तमिष्टं चाप्यैश्वर्यं परिपालितम् ॥
आयुर्निरामयं प्राप्तं सुधर्मः प्रापितः पथि ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तत इति ॥ भगांशाविव । भगः पूर्वफल्गुनीनक्षत्रदेवता ।
तदंशः अर्यमा उत्तरफल्गुनीनक्षत्रदेवता ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ विष्णोरिति ॥ विष्णोर्द्वेषस्य कारणं नास्तीति । अस्माभिस्तदपकाराकरणादिति भावः ॥ ४३ ॥ तस्मादिति ॥ जिघांसाम इति स्वार्थे सन्नार्षः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वाहनान्याह—स्यन्दनैरित्यादिना ॥ सृमरैः गवयैः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ लङ्केति ॥ लङ्काविपर्ययं लङ्का-

देवसागरमक्षोभ्यं शस्त्रैः समवगाह्य च ॥ जिता द्विषो ह्यप्रतिमास्तन्नो मृत्युकृतं भयम् ॥ ४१ ॥ नारायणश्च रुद्रश्च शक्रश्चापि यमस्तथा ॥ अस्माकं प्रमुखे स्थातुं सर्वे बिभ्यति सर्वदा ॥ ४२ ॥ विष्णोर्देवस्य नास्त्येव कारणं राक्षसेश्वर ॥ देवानामेव दोषेण विष्णोः प्रचलितं मनः ॥ ४३ ॥ तस्मादद्य समुद्युक्ताः सर्वसैन्यसमावृताः ॥ देवानेव जिघांसाम एभ्यो दोषः समुत्थितः ॥ ४४ ॥ एवं संमन्त्र्य बलिनः सर्वे सैन्यसमावृताः ॥ उद्योगं घोषयित्वा तु सर्वे नैर्ऋतपुङ्गवाः ॥ युद्धाय निर्ययुः क्रुद्धा जम्भवृत्रबला इव ॥ ४५ ॥ इति ते राम संमन्त्र्य सर्वोद्योगेन राक्षसाः ॥ युद्धाय निर्ययुः सर्वे महाकाया महाबलाः ॥ ४६ ॥ स्यन्दनैर्वारणैश्चैव हयैश्च गिरिसन्निभैः ॥ खरैर्गोभी रथोष्ट्रैश्च शिंशुमारैर्भुजंगमैः ॥ ४७ ॥ मकरैः कच्छपैर्मीनैर्विहङ्गैर्गरुडोपमैः ॥ सिंहैर्व्याघ्रैर्वराहैश्च सृमरैश्चमरैरपि ॥ ४८ ॥ त्यक्त्वा लङ्कां गताः सर्वे राक्षसा बलगर्विताः ॥ प्रयाता देवलोकाय योद्धुं दैवतशत्रवः ॥ ४९ ॥ लङ्काविपर्ययं दृष्ट्वा यानि लङ्कालयान्यथ ॥ भूतानि भयदर्शीनि विमनस्कानि सर्वशः ॥ ५० ॥ रथोत्तमैरूह्यमानाः शतशोथ सहस्रशः ॥ ५१ ॥ प्रयाता राक्षसास्तूर्णं देवलोकं प्रयत्नतः ॥ रक्षसामेव मार्गेण दैवतान्यपचक्रमुः ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विनाशम् दृष्ट्वा यानि लङ्कानिलयानि भूतानि तत्रत्यानि दैवतानि विमनस्कान्यासन्निति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रयाता इति ॥ रक्षसां मार्गेण तद्यात्रया सहैवापचक्रमुः ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भौमाश्चेति ॥ कालाज्ञप्ताः कालप्रेरिताः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ उत्पातानिति ॥ मृत्युपाशावपाशिताः संजातबन्धनाः ॥ ५८ ॥

(भूतानि भयदर्शीनि विषमस्थानि सर्वशः ॥) भौमाश्चैवान्तरिक्षाश्च कालाज्ञप्ता भयावहाः ॥ उत्पाता राक्षसेन्द्राणामभावाय समुत्थिताः ॥ ५३ ॥ अस्थीनि मेघा ववृषुरुष्णं शोणितमेव च ॥ वेलां समुद्राश्चोत्क्रान्ताश्चेलुश्चाप्यथ भूधराः ॥ ५४ ॥ अट्टहासान्विमुञ्चन्तो घननादसमस्वनाः ॥ वाश्यन्त्यश्च शिवास्तत्र दारुणं घोरदर्शनाः ॥ ५५ ॥ संपतन्त्यथ भूतानि दृश्यन्ते च यथाक्रमम् ॥ गृध्रचक्रं महच्चात्र ज्वलनोद्गारिभिर्मुखैः ॥ ५६ ॥ राक्षसानामुपरि खे भ्रमतेऽलातचक्रवत् ॥ कपोता रक्तपादाश्च शारिका विद्रुता ययुः ॥ काका वाश्यन्ति तत्रैव बिडाला वै द्विपादयः ॥ ५७ ॥ [1]उत्पातांस्ताननादृत्य राक्षसा बलगर्विताः ॥ यान्त्येव न निवर्त्तन्ते मृत्युपाशावपाशिताः ॥ ५८ ॥ माल्यवांश्च सुमाली च माली च सुमहाबलाः ॥ आसन्पुरस्सरास्तेषां क्रतूनामिव पावकाः ॥ ५९ ॥ माल्यवन्तं च ते सर्वे माल्यवन्तमिवाचलम् ॥ निशाचरा ह्याश्रयन्ति धातारमिव देवताः ॥ ६० ॥ तद्बलं राक्षसेन्द्राणां महाभ्रघननादितम् ॥ जयेप्सया देवलोकं ययौ मालिवशे स्थितम् ॥ ६१ ॥ राक्षसानां समुद्योगं तंतु नारायणः प्रभुः ॥ देवदूतादुपश्रुत्य चक्रे युद्धे तदा मनः ॥ ६२ ॥ स सज्जायुधतूणीरो वैनतेयोपरि स्थितः ॥ आसज्य कवचं दिव्यं सहस्रार्कसमद्युति ॥ ६३ ॥ आबध्य शरसंपूर्णे इषुधी विमले तदा ॥ श्रोणिसूत्रं च खड्गं च विमलं कमलेक्षणः ॥ शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गखड्गाख्यप्रवरायुधान् ॥ ६४ ॥ सुपर्णं गिरिसंकाशं वैनतेयमथास्थितः ॥ राक्षसानामभावाय ययौ तूर्णतरं प्रभुः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

माल्यवानिति ॥ माल्यवन्तं पर्वतम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥

---

[1] तानचिन्त्य महोत्पातान् राक्षसा बलदर्पिता इति पाठः ।

॥ ६६ ॥ ॥६७ ॥ सुपर्णेति ॥ नुन्नपक्षं क्षोभितबलम् । चलोपलमिति बहूव्रीहिः ॥ ६८ ॥ तत इति ॥ विग्रहः आकारः ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

सुपर्णपृष्ठे स बभौ श्यामः पीताम्बरो हरिः ॥ काञ्चनस्य गिरेः शृङ्गे सतडित्तोयदो यथा ॥ ६६ ॥ स सिद्धदेवर्षिमहोरगैश्च गन्धर्वयक्षैरुपगीयमानः ॥ समाससादासुरसैन्यशत्रूंश्चक्रासिशार्ङ्गायुधशङ्खपाणिः ॥ ६७ ॥ सुपर्णपक्षानिलनुन्नपक्षं भ्रमत्पताकं प्रविकीर्णशस्त्रम् ॥ चचाल तद्राक्षसराजसैन्यं चलोपलं नील इवाचलेन्द्रः ॥ ६८ ॥ ततः शरैः शोणितमांसरूषितैर्युगान्तवैश्वानरतुल्यविग्रहैः ॥ निशाचराः संपरिवार्य माधवं वरायुधैर्निर्बिभिदुः सहस्रशः ॥ ६९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नारायणगिरिं ते तु गर्जन्तो राक्षसाम्बुदाः ॥ ववर्षुः शरवर्षेण वर्षेणेवाद्रिमम्बुदाः ॥ १ ॥ श्यामावदातस्तैर्विष्णुर्नीलैर्नक्तंचरोत्तमैः ॥ वृतोञ्जनगिरीवासीद्वर्षमाणैः पयोधरैः ॥ २ ॥ शलभा इव केदारं मशका इव पर्वतम् ॥ यथामृतघटं दंशा मकरा इव चार्णवम् ॥३॥ तथा रक्षोधनुर्मुक्ता वज्रानिलमनोजवाः ॥ हरिं विशन्ति स्म शरा लोका इव विपर्यये ॥ ४ ॥ स्यन्दनैः स्यन्दनगता गजैश्च गजपृष्ठगाः ॥ अश्वारोहास्तथाश्वैश्च पादाताश्चाम्बरे स्थिताः ॥ ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रा गिरिनिभाः शरैः शक्त्यृष्टितोमरैः ॥ निरुच्छ्वासं हरिं चक्रुः प्राणायामा इव द्विजम् ॥ ६ ॥ निशाचरैस्ताड्यमाने मीनैरिव महोदधिः ॥ शार्ङ्गमायम्य दुर्धर्षो राक्षसेभ्योसृजच्छरान् ॥ ७ ॥ ॥

॥ १ ॥ श्यामेति ॥ श्यामः सन्नवदातः शुभ्रः श्यामावदातः निर्मल इत्यर्थः । अञ्जनगिरीवेति विभक्तिलोपः छान्दसः ॥ २ ॥ शलभा इति ॥ अमृतघटं मधुघटम् । दंशाः वनमक्षिकाः । तथेति ॥ वज्राः वज्रधारा इव स्थिताः अनिलमनोजवाश्च । विपर्यये संहारकाले हरिं लोकाः प्रजा इव ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्यन्दनैरिति ॥ ५ ॥ राक्षसेन्द्रा इति ॥ हरिं निरुच्छ्वासं चक्रुः उच्छ्वासानवसरवन्तं कृतवन्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

शरैरिति ॥ पूर्णायततया उत्सृष्टैः वज्रवक्त्रैः वज्रमिवाकुण्ठं वक्त्रं येषां तैः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स इति ॥ अम्बुजः शङ्खः । सर्वप्राणेन सर्वबलेन । ध्मातः

शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैर्वज्रवक्त्रैर्मनोजवैः ॥ चिच्छेद विष्णुर्निशितैः शतशोथ सहस्रशः ॥ ८ ॥ विद्राव्य शरवर्षेण
वर्षवायुरिवोत्थितम् ॥ पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥ सोम्बुजो हरिणा ध्मातः सर्वप्राणेन
शङ्खराट् ॥ ररास भीमनिर्ह्रादस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव ॥ १० ॥ शङ्खराजरवः सोथ त्रासयामास राक्षसान् ॥
मृगराज इवारण्ये समदानिव कुञ्जरान् ॥ ११ ॥ न शेकुरश्वाः संस्थातुं विमदाः कुञ्जराभवन् ॥ स्यन्दनेभ्यश्च्युता
वीराः शङ्खरावितदुर्बलाः॥ १२ ॥ शार्ङ्गचापविनिर्मुक्ता वज्रतुल्याननाः शराः॥ विदार्य तानि रक्षांसि सुपुङ्खा
विविशुः क्षितिम् ॥ १३ ॥ भिद्यमानाः शरैः संख्ये नारायणकरच्युतैः ॥ निपेतू राक्षसा भूमौ शैला वज्रहता
इव ॥ १४ ॥ [1]व्रणानि परगात्रेभ्यो विष्णुचक्रकृतानि वै ॥ असृक् क्षरन्ति धाराभिः स्वर्णधारा इवाचलाः ॥ १५ ॥
शङ्खराजरवश्चापि शार्ङ्गचापरवस्तथा ॥ राक्षसानां रवांश्चापि ग्रसते वैष्णवो रवः॥ १६ ॥ तेषां शिरोधरान्
धूताञ्छरध्वजधनूंषि च ॥ रथान् पताकास्तूणीरान् चिच्छेद स हरिः शरैः ॥ १७ ॥ सूर्यादिव करा घोरा ऊर्मयः
सागरादिव ॥ पर्वतादिव नागेन्द्रा धारौघा इव चाम्बुदात् ॥ १८ ॥ तथा शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः शरा नारायणेरिताः ॥
निर्धावन्तीषवस्तूर्णं शतशोथ सहस्रशः ॥ १९ ॥ शरभेण यथा सिंहाः सिंहेन द्विरदा यथा ॥
द्विरदेन यथा व्याघ्रा व्याघ्रेण द्वीपिनो यथा ॥ २० ॥ ॥ ॥

आध्मानितः ॥ १० ॥ ११ ॥ न शेकुरिति ॥ कुञ्जराभवन्नित्यार्षः सधिः । भवन्निति वा च्छेदः । शङ्खरावितेन शङ्खध्वनिना ॥ स्वार्थे णिः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ तथेति ॥ शार्ङ्गविनिर्मुक्ताः इत्येतद्विवृणोति—निर्धावन्तीति ॥ द्वीपिनः क्षुद्रव्याघ्राः ॥ १९ ॥ २० ॥

---

[1] व्रणैर्वज्रव्रणाकारैरधोक्षजशरोद्भवैरिति पाठः साधुः ।

द्वीपिनेति ॥ आखवो मूषिकाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ राक्षसानामिति ॥ सुरराडिवेति इन्द्रस्य मेघनियन्तृत्वात्तथोक्तम् ॥ २३ ॥ नारायणेति ॥ राक्षसं रक्षःसंबन्धि

द्वीपिनेव यथा श्वानः शुना मार्जारका यथा ॥ मार्जारेण यथा सर्पाः सर्पेण च यथाखवः ॥ २१ ॥ तथा ते राक्षसाः
सर्वे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ द्रवन्ति द्राविताश्चान्ये शायिताश्च महीतले ॥ २२ ॥ राक्षसानां सहस्राणि निहत्य मधुसूदनः
॥ वारिजं पूरयामास तोयदं सुरराडिव ॥ २३ ॥ नारायणशरत्रस्तं शङ्खनादसुविह्वलम् ॥ ययौ लङ्कामभिमुखं
प्रभग्नं राक्षसं बलम् ॥ २४ ॥ प्रभग्ने राक्षसबले नारायणशराहते ॥ सुमाली शरवर्षेण निववार रणे हरिम् ॥
॥ ३५ ॥ स तु तं छादयामास नीहार इव भास्करम् ॥ राक्षसाः सत्त्वसंपन्नाः पुनर्धैर्यं समादधुः ॥ २६ ॥ अथ
सोऽभ्यपतद्रोषाद्राक्षसो बलदर्पितः ॥ महानादं प्रकुर्वाणो राक्षसाञ्जीवयन्निव ॥ २७ ॥ उत्क्षिप्य लम्बाभरणं
धुन्वन् करमिव द्विपः ॥ ररास राक्षसो हर्षात्सतडित्तोयदो यथा ॥ २८ ॥ सुमालेर्नर्दतस्तस्य शिरो ज्वलितकुण्डलम्
॥ चिच्छेद यन्तुरश्वाश्च भ्रान्तास्तस्य तु रक्षसः ॥ २९ ॥ तैरश्वैर्भ्राम्यते भ्रान्तैः सुमाली राक्षसेश्वरः ॥
इन्द्रियाश्वैः परिभ्रान्तैर्धृतिहीनो यथा नरः ॥ ३० ॥ ततो विष्णुं महाबाहुं प्रापतन्तं रणाजिरे ॥ हते सुमालेरश्वैश्च
रथे विष्णुरथं प्रति ॥ ३१ ॥ माली चाभ्यद्रवद्युक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः ॥ मालेर्धनुश्च्युता बाणाः कार्तस्वरविभूषिताः
॥ विविशुर्हरिमासाद्य क्रौञ्चं पत्त्ररथा इव ॥ ३२ ॥ अर्द्यमानः शरैः सोथ मालिमुक्तैः सहस्रशः
॥ चुक्षुभे न रणे विष्णुर्जितेन्द्रिय इवाधिभिः ॥ ३३ ॥ ॥ अथ मौर्वीस्वनं श्रुत्वा भगवान्भूतभावनः ॥ मालिनं
प्रति बाणौघान् ससर्जारिनिषूदनः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सुमालेरिति ॥ यन्तुः सारथेः। भ्रान्ताः नष्टसारथिकत्वादनवस्थितगतिका इत्यर्थः ॥ २९ ॥ तैरिति ॥ इन्द्रियार्थैरश्वैः धृतिहीनो नरः यथा तथा सुमाली बभ्रामेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अथेति ॥ मौर्वीस्वनं श्रुत्वेत्यनेन मालिशरस्याच्छिन्नगतिर्गम्यते ॥ ३४ ॥

त इति ॥ नागाः सर्पाः । सुधारसम् अमृतम् गरुडानीतम् ॥ ३५ ॥ मालिनमिति ॥ मालिमौलिं मालिमुकुटम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गदयेति ॥ गरुडाः

ते मालिदेहमासाद्य वज्रविद्युत्प्रभाः शराः ॥ पिबन्ति रुधिरं तस्य नागा इव सुधारसम् ॥ ३५ ॥ मालिनं विमुखं कृत्वा शङ्खचक्रगदाधरः ॥ मालिमौलिं ध्वजं चापं वाजिनश्चाप्यपातयत् ॥ ३६ ॥ विरथस्तु गदां गृह्य माली नक्तंचरोत्तमः ॥ आपुप्लुवे गदापाणिर्गिर्यग्रादिव केसरी ॥ ३७ ॥ गदया गरुडेशानमीशानमिव चान्तकः ॥ ललाटदेशेभ्यहनद्वज्रेणेन्द्रो यथाचलम् ॥ ३८ ॥ गदयाभिहतस्तेन मालिना गरुडो भृशम् ॥ रणात्पराङ्मुखं देवं कृतवान्वेदनातुरः ॥ ३९ ॥ पराङ्मुखे कृते देवे मालिना गरुडेन वै ॥ उदतिष्ठन्महाञ्छब्दो रक्षसामभिनर्दताम् ॥ ॥ ४० ॥ रक्षसां रवतां रावं श्रुत्वा हरिहयानुजः ॥ ४१ ॥ तिर्यगास्थाय संक्रुद्धः पक्षीशे भगवान् हरिः ॥ पराङ्मुखोप्युत्ससर्ज मालेश्चक्रं जिघांसया ॥ ४२ ॥ तत्सूर्यमण्डलाभासं स्वभासा भासयन्नभः ॥ कालचक्रनिभं चक्रं मालेः शीर्षमपातयत् ॥ ४३ ॥ तच्छिरो राक्षसेन्द्रस्य चक्रकृत्तं विभीषणम् ॥ पपात रुधिरोद्गारि पुरा राहुशिरो यथा ॥ ४४ ॥ ततः सुरैः सुसंहृष्टैः सर्वप्राणसमीरितः ॥ सिंहनादरवोन्मुक्तः साधु देवेति वादिभिः ॥ ४५ ॥ मालिनं निहतं दृष्ट्वा सुमाली माल्यवानपि ॥ सबलौ शोकसंतप्तौ लङ्कामेव प्रधावितौ ॥ ४६ ॥ गरुडस्तु समाश्वस्तः सन्निवृत्य यथा पुरा ॥ राक्षसान्द्रावयामास पक्षवातेन कोपितः ॥ ४७ ॥ चक्रकृत्तास्यकमला गदासंचूर्णितोरसः ॥ लाङ्गलग्लपितग्रीवा मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ ४८ ॥ केचिच्चैवासिना च्छिन्नास्तथान्ये शरपीडिताः ॥ निपेतुरम्बरात्तूर्णं राक्षसाः सागराम्भसि ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥

पक्षिणः तदीशानं वैनतेयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ रक्षसामिति ॥ हरिहयानुजः इन्द्रानुजः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तत इति ॥ सर्वप्राणसमीरितः सर्वबलेन प्रवर्तितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नारायण इति ॥ अशनीभिरित्यार्षो दीर्घः ॥ ५० ॥ भिन्नातपत्रमिति ॥ उन्मत्ततरम् अतिशयेन विस्मृतस्वपरविवेकम् ॥ ५१ ॥ सिंहार्दितानामिति ॥ पुराणसिंहेन नरसिंहेन ॥ ५२ ॥ त इति ॥ समुत्सृजन्तस्त्यक्तवन्तः ॥ ५३ ॥ चक्रप्रहारैरिति ॥ द्विविधया द्विप्रकारेण विभिन्नाः । खण्डता इ-

नारायणो बाणवराशनीभिर्विदारयामास धनुर्विमुक्तैः ॥ नक्तंचरान् मुक्तविधूतकेशान्यथाशनीभिः सतडिन्महाभ्राः ॥ ५० ॥ भिन्नातपत्रं पतमानमस्त्रं शरैरपध्वस्तविनीतवेषम् ॥ विनिस्सुतान्त्रं भयलोलनेत्रं बलं तदुन्मत्ततरं बभूव ॥ ५१ ॥ सिंहार्दितानामिव कुञ्जराणां निशाचराणां सहकुञ्जराणाम् ॥ रवाश्च वेगाश्च समं बभूवुः पुराणसिंहेन विमर्दितानाम् ॥ ५२ ॥ ते वार्यमाणा हरिबाणजालैः सबाणजालानि समुत्सृजन्तः ॥ धावन्ति नक्तंचरकालमेघा वायुप्रभिन्ना इव कालमेघाः ॥ ५३ ॥ चक्रप्रहारैर्विनिकृत्तशीर्षाः संचूर्णिताङ्गाश्च गदाप्रहारैः ॥ असिप्रहारैर्द्विविधा विभिन्नाः पतन्ति शैला इव राक्षसेन्द्राः ॥ ५४ ॥ विलम्बमानैर्मणिहारकुण्डलैर्निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥ निपात्यमानैर्ददृशे निरन्तरं निपात्यमानैरिव नीलपर्वतैः ॥ ५५ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

हन्यमाने बले तस्मिन्पद्मनाभेन पृष्ठतः ॥ माल्यवान्सन्निवृत्तोथ वेलामेत्य इवार्णवः ॥ १ ॥ संरक्तनयनः कोपाच्चलन्मौलिर्निशाचरः ॥ पद्मनाभमिदं प्राह वचनं पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥ नारायण न जानीषे क्षात्रधर्मं पुरातनम् ॥ अयुद्धमनसो भीतानस्मान्हंसि यथेतरः ॥ ३ ॥ पराङ्मुखवधं पापं यः करोत्यसुरेतरः ॥ स हन्ता न गतः स्वर्गं लभते पुण्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

हन्यमान इत्यादि ॥ पृष्ठतः अनुद्रुत्येति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ नारायणेति ॥ यथोत्तरः क्षुद्रजन इव ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥

॥ ५ ॥ पराङ्मुखवधोक्तदोषः स्वप्रतिज्ञापालनपरस्य नास्तीत्याह–माल्यवन्तमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९॥ १०॥ तत इति ॥ तामेव स्ववक्षोलग्नामेव ।

युद्धश्रद्धाथवा तेस्ति शङ्खचक्रगदाधर ॥ अहं स्थितोस्मि पश्यामि बलं दर्शय यत्तव ॥ ५ ॥ माल्यवन्तं स्थितं दृष्ट्वा माल्यवन्तमिवाचलम् ॥ उवाच राक्षसेन्द्रं तं देवराजानुजो बली ॥ ६ ॥ युष्मत्तो भयभीतानां देवानां वै मयाऽभयम् ॥ राक्षसोत्सादनं दत्तं तदेतदनुपाल्यते ॥ ७ ॥ प्राणैरपि प्रियं कार्यं देवानां हि सदा मया ॥ सोहं वो निहनिष्यामि रसातलगतानपि ॥ ८ ॥ देवदेवं ब्रुवाणं तं रक्ताम्बुरुहलोचनम् ॥ शक्त्या बिभेद संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रो भुजान्तरे ॥ ९ ॥ माल्यवद्भुजनिर्मुक्ता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना ॥ हरेरुरसि बभ्राज मेघस्थेव शतह्रदा ॥ १० ॥ ततस्तामेव चोत्कृष्य शक्तिं शक्तिधरप्रियः ॥ माल्यवन्तं समुद्दिश्य चिक्षेपाम्बुरुहेक्षणः ॥ ११ ॥ स्कन्दोत्सृष्टेव सा शक्तिर्गोविन्दकरनिःसृता ॥ काङ्क्षन्ती राक्षसं प्रायान्माहेन्द्रीवाञ्जनाचलम् ॥ १२ ॥ सा तस्योरसि विस्तीर्णे हारभासावभासिते ॥ अपतद्राक्षसेन्द्रस्य गिरिकूट इवाशनिः ॥ १३ ॥ तया भिन्नतनुत्राणः प्राविशद्विपुलं तमः ॥ माल्यवान्पुनराश्वस्तस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १४ ॥ ततः कार्ष्णायसं शूलं कण्टकैर्बहुभिर्वृतम् ॥ प्रगृह्याभ्यहनद्देवं स्तनयोरन्तरे दृढम् ॥ १५ ॥ तथैव रणरक्तस्तु मुष्टिना वासवानुजम् ॥ ताडयित्वा धनुर्मात्रमपक्रान्तो निशाचरः ॥ १६ ॥ ततोम्बरे महान् च्छब्दः साधु साध्विति चोदितः ॥ आहत्य राक्षसो विष्णुं गरुडं चाप्यताडयत् ॥ १७ ॥ वैनतेयस्ततः क्रुद्धः पक्षवातेन राक्षसम् ॥ व्यपोहद्बलवान्वायुः शुष्कपर्णचयं यथा ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

शक्तिधरप्रियः सुब्रह्मण्यप्रियः । माहेश्वरार्चनं चिन्त्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ सेति ॥ हारभासा मुक्ताहारकान्त्या । कूटं शृङ्गम् ॥ १३ ॥ तयेति ॥ तमः मोहः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तथेति ॥ रणे रक्तः रणप्रियः । मुष्टिना च ताडयित्वा अपक्रान्तः । पृष्ठत इति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैनतेय इति ॥ वा-

युः शुष्कपर्णं यथा व्यपोहति तथा पक्षपातेन राक्षसं व्यपौहत् ॥ १८ ॥ द्विजेन्द्रेति ॥ दृश्य दृष्ट्वा ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अशक्नुवन्त इति॥ सहपत्नयः सस्त्रीका इत्यर्थः ॥२२॥ सुमालिनमिति ॥ सालकटङ्कटे सालकटङ्कटा माल्यवदादीनां पितामही विद्युत्केशपत्नी तस्याः संबन्धी सालकटङ्कटः त-

द्विजेन्द्रपक्षवातेन द्रावितं दृश्य पूर्वजम् ॥ सुमाली स्वबलैः सार्धं लङ्कामभिमुखो ययौ ॥ १९ ॥ पक्षवातबलोद्धूतो माल्यवानपि राक्षसः ॥ स्वबलेन समागम्य ययौ लङ्कां ह्रिया वृतः ॥ २० ॥ एवं ते राक्षसास्तेन हरिणा कमलेक्षण ॥ बहुशः संयुगे भग्ना हतप्रवरनायकाः ॥ २१ ॥ अशक्नुवन्तस्ते विष्णुं प्रतियोद्धुं भयार्दिताः ॥ त्यक्त्वा लङ्कां गता वस्तुं पातालं सहपत्नयः ॥ २२ ॥ सुमालिनं समासाद्य राक्षसं रघुसत्तम ॥ स्थिताः प्रख्यातवीर्यास्ते वंशे सालकटङ्कटे ॥ २३ ॥ ये त्वया निहतास्ते तु पौलस्त्या नाम राक्षसाः ॥ सुमाली माल्यवान्माली ये च तेषां पुरस्सराः ॥ सर्वे तेभ्यो महाभाग रावणाद्बलवत्तराः ॥ २४ ॥ न चान्यो राक्षसान्हन्ता सुरारीन्देवकण्टकान् ॥ ऋते नारायणं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ २५ ॥ भवान्नारायणो देवश्चतुर्बाहुः सनातनः ॥ राक्षसान्हन्तुमुत्पन्नो ह्यजेयः प्रभुरव्ययः ॥ २६ ॥ नष्टधर्मव्यवस्थाता काले काले प्रजाकरः ॥ उत्पद्यते दस्युवधे शरणागतवत्सलः ॥ २७ ॥ एषा मया तव नराधिप राक्षसानामुत्पत्तिरद्य कथिता सकला यथावत् ॥ भूयो निबोध रघुसत्तम रावणस्य जन्मप्रभावमतुलं ससुतस्य सर्वम् ॥२८॥ चिरात्सुमाली व्यचरद्रसातलं सराक्षसो विष्णुभयार्दितस्तदा ॥ पुत्रैश्च पौत्रैश्च समन्वितो बली ततस्तु लङ्कामवसद्धनेश्वरः ॥ २९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अष्टमः सर्गः ॥८॥

स्मिन्वंशे प्रख्यातवीर्याः । वृद्धाच्छाभाव आर्षः ॥ २३ ॥ य इति ॥ ये पौलस्त्या रावणादयो निहतास्तेभ्यः रावणाच्च माल्यवदादयो बलवत्तराः ॥ ॥ २४ ॥ तर्हि किं मे प्राशस्त्यं भवद्भिरुच्यत इति शङ्कायां तत्प्राशस्त्यमपि तवैवेत्याह—न चान्य इति ॥ राक्षसान्हन्तेति। स त्वम् ॥२५॥२६॥२७॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

कस्यचिदिति ॥ विना पद्मं पद्मं त्यक्त्वा स्थिताम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ किंकृतमिति ॥ राक्षसानां श्रेयः किंकृतं स्यात् केनोपायेन कृतं स्यात् । कथं वयं वर्धेमहीत्येवं चिन्तयामासेति योजना ॥ ६ ॥ पुत्रीति ॥ प्रत्याख्यानात् भीतैरस्माभिस्त्वं वरैर्न प्रतिगृह्यसे । प्रतिग्रहं न प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ ७ ॥

[1]कस्यचित्त्वथ कालस्य सुमाली नाम राक्षसः ॥ रसातलान्मर्त्यलोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ १ ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ कन्यां दुहितरं गृह्य विना पद्ममिव श्रियम् ॥ २ ॥ राक्षसेन्द्रः स तु तदा विचरन्वै महीतलम् ॥ तदापश्यत्स गच्छन्तं पुष्पकेण धनेश्वरम् ॥ ३ ॥ गच्छन्तं पितरं द्रष्टुं पुलस्त्यतनयं विभुम् ॥ तं दृष्ट्वाऽमरसंकाशं स्वच्छन्दं तपनोपमम् ॥ ४ ॥ रसातलं प्रविष्टः सन् मर्त्यलोकात्सविस्मयः ॥ [2]इत्येवं चिन्तयामास राक्षसानां महामतिः ॥ ५ ॥ किंकृतं श्रेय इत्येवं वर्धेमहि कथं वयम् ॥ अथाब्रवीत्सुतां रक्षः कैकसीं नाम नामतः ॥ ६ ॥ पुत्रि प्रदानकालोयं यौवनं तेतिवर्तते ॥ प्रत्याख्यानाच्च भीतैस्त्वं न वरैः प्रतिगृह्यसे ॥ ७ ॥ त्वत्कृते च वयं सर्वे यन्त्रिता धर्मबुद्धयः ॥ त्वं हि सर्वगुणोपेता श्रीः साक्षादिव पुत्रिके ॥ कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम् ॥ ८ ॥ न ज्ञायते च कः कन्यां वरयेदिति कन्यके ॥ ९ ॥ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ॥ कुलत्रयं सदा कन्या संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ १० ॥ सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् ॥ भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वत्कृत इति ॥ यन्त्रिताः कृतप्रयासाः । धर्मबुद्धयः विवाहधर्मनिमित्तचिन्तावन्तः ॥ ८ ॥ कन्यापितृत्वस्य दुःखत्वमेव प्रदर्शयति—न ज्ञायत इति ॥ ९ ॥ अथ वरणानन्तरमपि विशिष्य दुःखहेतुत्वं कन्याया इत्याह—मातुरिति ॥ संशये स्थाप्य तिष्ठतीति । कथमस्याश्चारित्रभ्रंशो न भविष्यतीति कुलत्रयं चिन्ताकुलमेव सदा भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

---

[1] केनचित्त्वथ कालेनेति पाठः । [2] हितार्थं चिन्तयामासेति पाठः साधुः ।

ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि न संशयः ॥ तेजसा भास्करसमो यादृशोयं धनेश्वरः ॥ १२ ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् ॥ तत्रोपागम्य सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे राम पुलस्त्यतनयो द्विजः ॥ अग्निहोत्रमुपातिष्ठच्चतुर्थ इव पावकः ॥ १४ ॥ अविचिन्त्य तु तां वेलां दारुणां पितृगौरवात् ॥ उपसृत्याग्रतस्तस्य चरणाधोमुखी स्थिता ॥ विलिखन्ती मुहुर्भूमिमङ्गुष्ठाग्रेण भामिनी ॥ १५ ॥ स तु तां प्रेक्ष्य सुश्रोणीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ अब्रवीत्परमोदारो दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ १६ ॥ भद्रे कस्यासि दुहिता कुतो वा त्वमिहागता ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोस्तत्त्वतो ब्रूहि शोभने ॥ १७ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या कृताञ्जलिरथाब्रवीत् ॥ आत्मप्रभावेन मुने ज्ञातुमर्हसि मे मतम् ॥ १८ ॥ किन्तु मां विद्धि ब्रह्मर्षे शासनात्पितुरागताम् ॥ कैकसी नाम नाम्नाहं शेषं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥ स तु गत्वा मुनिर्ध्यानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ विज्ञातं ते मया भद्रे कारणं यन्मनोगतम् ॥ ॥ २० ॥ सुताभिलाषो मत्तस्ते मत्तमातङ्गगामिनि ॥ दारुणायां तु वेलायां यस्मात्त्वं मामुपस्थिता ॥ २१ ॥ शृणु तस्मात्सुतान् भद्रे यादृशान् जनयिष्यसि ॥ दारुणान्दारुणाकारान्दारुणाभिजनप्रियान् ॥ २२ ॥ प्रसविष्यसि सुश्रोणि राक्षसान् क्रूरकर्मणः ॥ सा तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रणिपत्याब्रवीद्वचः ॥ २३ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ एतस्मिन्निति ॥ उपातिष्ठत् प्रदोषे अग्निहोत्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अविचिन्त्येति ॥ पितृगौरवात् पितरि बहुमानात् । चरणाधोमुखी चरणसमीपाधोमुखी । विलिखन्तीति चिन्तानुभावः ॥ १५ ॥ स त्विति ॥ कुतः कस्माद्देशात् । किं कार्यं मया कर्तव्यं कस्य हेतोः कस्मै प्रयोजनाय ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमिति ॥ मे मतं त्वद्भर्तृकत्वाभिलाषित्वम् ॥ १८ ॥ तच्च वक्तुं लज्जावशादनुचितमिति सूचयित्वा वक्तुमुचितमाह—किन्त्विति ॥ १९ ॥ स त्विति ॥ कारणमागमनकारणम् ॥ २० ॥ तदेवाह—सुतेति ॥ २१ ॥ शृण्विति ॥ दारुणान् क्रूरस्वभावान् । दारुणाकारान् क्रूरवेषान् । दारुणाभिजनप्रियान् दारुणाभिजने क्रूरबन्धौ राक्षसरूपे प्रियं येषां तान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तस्मिन्निति ॥ सज्वालकवलाः ज्वालारूपास्यान्तर्गतकवलाः। शिवाः वृद्धजम्बुकाः ॥ २९ ॥ ववर्षेति ॥

भगवन्नीदृशान्पुत्रांस्त्वत्तोहं ब्रह्मवादिनः ॥ नेच्छामि सुदुराचारान् प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् ॥ २५ ॥ पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ॥ मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च भविष्यति ॥ २६ ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या राम कालेन केनचित् ॥ जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् ॥ २७ ॥ दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्धजम् ॥ २८ ॥ तस्मिञ्जाते तु तत्काले सज्वालकवलाः शिवाः ॥ क्रव्यादाश्चापसव्यानि मण्डलानि प्रचक्रमुः ॥ २९ ॥ ववर्ष रुधिरं देवो मेघाश्च खरनिस्वनाः ॥ प्रबभौ न च सूर्यो वै महोल्काश्चापतन्भुवि ॥ ३० ॥ चकम्पे जगती चैव ववुर्वाताः सुदारुणाः ॥ अक्षोभ्यः क्षुभितश्चैव समुद्रः सरितां पतिः ॥ ३१ ॥ अथ नामाकरोत्तस्य पितामहसमः पिता ॥ दशग्रीवः प्रसूतोयं दशग्रीवो भविष्यति ॥ ३२ ॥ तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते ॥ ३३ ॥ ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना ॥ बिभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः ॥ ३४ ॥ तस्मिञ्जाते महासत्त्वे पुष्पवर्षं पपात ह ॥ ३५ ॥ नभःस्थाने दुन्दुभयो देवानां प्राणदंस्तदा ॥ वाक्यं चैवान्तरिक्षे च साधु साध्विति तत्तथा ॥ ३६ ॥ तौ तु तत्र महारण्ये ववृधाते महौजसौ ॥ कुम्भकर्णदशग्रीवौ लोकोद्वेगकरौ तदा ॥ ३७ ॥ कुम्भकर्णः प्रमत्तस्तु महर्षीन्धर्मवत्सलान् ॥ त्रैलोक्यं भक्षयन्नित्यासंतुष्टो विचचार ह ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देवः पर्जन्यदेवः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तस्य त्विति ॥ यस्य प्रमाणाद्विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते नैवास्ति। प्रमाणभूतेष्विति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ताविति ॥ तत्र महारण्ये पितुराश्रमारण्ये ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

विभीषण इति ॥ स्वाध्यायं नियतम् आहारः अहरहरिति स्वाध्यायनियताहारः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पुत्रेति ॥ आत्मानमीदृशं कुबेरवद्दिव्यवैभव-

विभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मे व्यवस्थितः ॥ स्वाध्यायनियताहार उवास विजितेन्द्रियः ॥ ३९ ॥ अथ वैश्रवणो
देवस्तत्र कालेन केनचित् ॥ आगतः पितरं द्रष्टुं पुष्पकेण धनेश्वरः ॥ ४० ॥ तं दृष्ट्वा कैकसी तत्र ज्वलन्तमिव
तेजसा ॥ आगम्य राक्षसी तत्र दशग्रीवमुवाच ह ॥ ४१ ॥ पुत्र वैश्रवणं पश्य भ्रातरं तेजसा वृतम् ॥ भ्रातृभावे
समे चापि पश्यात्मानं त्वमीदृशम् ॥ ४२ ॥ दशग्रीव तथा यत्नं कुरुष्वामितविक्रम ॥ यथा त्वमसि मे पुत्र
भव वैश्रवणोपमः ॥ ४३ ॥ मातुस्तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ अमर्षमतुलं लेभे प्रतिज्ञां चाकरोत्तदा ॥
॥ ४४ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि भ्रातृतुल्योऽधिकोपि वा ॥ भविष्याम्योजसा चैव संतापं त्यज हृद्गतम् ॥ ४५ ॥
ततस्तेनैव कोपेन दशग्रीवः सहानुजः ॥ चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म तपसे धृतमानसः ॥ ४६ ॥ प्राप्स्यामि तपसा काममिति
कृत्वाऽध्यवस्य च ॥ आगच्छदात्मसिद्ध्यर्थं गोकर्णस्याश्रमं शुभम् ॥ ४७ ॥ स राक्षसस्तत्र सहानुजस्तदा
तपश्चकारातुलमुग्रविक्रमः ॥ अतोषयच्चापि पितामहं विभुं ददौ स तुष्टश्च वराञ्जयावहान् ॥ ४८ ॥
इत्युत्तरश्रीरामायणे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथाब्रवीन्मुनिं रामः कथं ते भ्रातरौ वने ॥ कीदृशं तु तदा ब्रह्मंस्तपस्तेपुर्महाबलाः ॥ १ ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीत्तत्र
रामं सुप्रीतमानसम् ॥ तांस्तान्धर्मविधींस्तत्र भ्रातरस्ते समाविशन् ॥ २ ॥ कुम्भकर्णस्ततो यत्तो नित्यं धर्मपथे
स्थितः ॥ तताप ग्रीष्मकाले तु पञ्चाग्नीन्परितः स्थितः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

रहितम् । दरिद्रमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मेघेति ॥ वीरासनं नाम वामोरूपरि दक्षिणजङ्घां प्रतिष्ठाप्य स्थितिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ पञ्चेति ॥ सूर्यं चैवेति चकारेण पूर्ववदेकपादस्थितिः

मेघाम्बुसिक्तो वर्षासु वीरासनमसेवत ॥ नित्यं च शिशिरे काले जलमध्यप्रतिश्रयः ॥ ४ ॥ एवं वर्षसहस्राणि दश तस्यातिचक्रमुः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य सत्पथे निष्ठितस्य च ॥ ५ ॥ बिभीषणस्तु धर्मात्मा नित्यं धर्मपरः शुचिः ॥ पञ्च वर्षसहस्राणि पादेनैकेन तस्थिवान् ॥ ६ ॥ समाप्ते नियमे तस्य ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ पपात पुष्पवर्षं च क्षुभिताश्चापि देवताः ॥ ७ ॥ पञ्च वर्षसहस्राणि सूर्यं चैवान्ववर्तत ॥ तस्थौ चोर्ध्वशिरोबाहुः स्वाध्यायधृतमानसः ॥ ॥ ८ ॥ एवं बिभीषणस्यापि स्वर्गस्थस्येव नन्दने ॥ दश वर्षसहस्राणि गतानि नियतात्मनः ॥ ९ ॥ दश वर्षसहस्राणि निराहारो दशाननः ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्चाग्नौ जुहाव सः ॥ १० ॥ एवं वर्षसहस्राणि नव तस्यातिचक्रमुः॥ शिरांसि नव चाप्यस्य प्रविष्टानि हुताशनम् ॥ ११ ॥ अथ वर्षसहस्रे तु दशमे दशमं शिरः ॥ छेत्तुकामे दशग्रीवे प्राप्तस्तत्र पितामहः ॥ १२ ॥ पितामहस्तु सुप्रीतः सार्धं देवैरुपस्थितः ॥ तव तावद्दशग्रीव प्रीतोस्मीत्यभ्यभाषत ॥ ॥ १३ ॥ शीघ्रं वरय धर्मज्ञ वरो यस्तेऽभिकाङ्क्षितः ॥ तं ते कामं करोम्यद्य न वृथा ते परिश्रमः ॥१४॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ प्रणम्य शिरसा देवं हर्षगद्गदया गिरा ॥ १५ ॥ भगवन्प्राणिनां नित्यं नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ नास्ति मृत्युसमः शत्रुरमरत्वमहं वृणे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तदा ब्रह्मा दशग्रीवमुवाच ह ॥ नास्ति सर्वामरत्वं ते वरमन्यं वृणीष्व मे ॥ १७ ॥ एवमुक्ते तदा राम ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ दशग्रीव उवाचेदं कृताञ्जलिरथाग्रतः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

समुच्चीयते ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ स्वर्गस्थस्य देवस्य नन्दन इवेत्यनेन तपःप्रवृत्तिसंतोष उक्तः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ परमेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् ।

सुपर्णनागयक्षाणां दैत्यदानवरक्षसाम् ॥ अवध्योहं प्रजाध्यक्ष देवतानां च शाश्वत ॥ १९ ॥ नहि चिन्ता ममान्येषु
प्राणिष्वमरपूजित ॥ तृणभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मानुषादयः ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दशग्रीवेण
रक्षसा ॥ उवाच वचनं देवः सह देवैः पितामहः ॥ २१ ॥ भविष्यत्येवमेतत्ते वचो राक्षसपुङ्गव ॥ एवमुक्त्वा
तु तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ २२ ॥ शृणु चापि वरो भूयः प्रीतस्येह शुभो मम ॥ हुतानि यानि शीर्षाणि
पूर्वमग्नौ त्वयानघ ॥ २३ ॥ पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस ॥ वितरामीह ते सौम्य वरं चान्यं
दुरासदम् ॥ २४ ॥ छन्दतस्तव रूपं च मनसा यद्यथेप्सितम् ॥ भविष्यति न संदेहो मद्वरात्तव राक्षस ॥ २५ ॥
एवं पितामहोक्तस्य दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ अग्नौ हुतानि शीर्षाणि पुनस्तान्युदितानि वै ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा तु
तं राम दशग्रीवं पितामहः ॥ विभीषणमथोवाच वाक्यं लोकपितामहः ॥ २७ ॥ बिभीषण त्वया वत्स धर्मसंहितबुद्धिना
॥ परितुष्टोस्मि धर्मात्मन् वरं वरय सुव्रत ॥ २८ ॥ विभीषणस्तु धर्मात्मा बचनं प्राह साञ्जलिः ॥
वृतः सर्वगुणैर्नित्यं चन्द्रमा रश्मिभिर्यथा ॥ २९ ॥ भगवन्कृतकृत्योहं यन्मे लोकगुरुः स्वयम् ॥ प्रीतेन यदि
दातव्यो वरो मे शृणु सुव्रत ॥ ३० ॥ परमापद्गतस्यापि धर्मे मम मतिर्भवेत् ॥ अशिक्षितं च ब्रह्मास्त्रं भगवन्प्रतिभातु
मे ॥ ३१ ॥ या या मे जायते बुद्धिर्येषु येष्वाश्रमेषु च ॥ सा सा भवतु धर्मिष्ठा तं तु धर्मं च पालये ॥ ३२ ॥
एष मे परमोदार वरः परमको मतः ॥ न हि धर्माभिरक्तानां लोके किंचन दुर्लभम् ॥ ३३ ॥ पुनः प्रजापतिः प्रीतो
बिभीषणमुवाच ह ॥ धर्मिष्ठस्त्वं यथा वत्स तथा चैतद्भविष्यति ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

पालये पालयेयम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अलब्धवरपूर्वेण पूर्वमलब्धवरेण कुम्भकर्णेन यत् भक्षणात्मकं कर्म कृतं तत् तस्मात् कारणात् वरलब्धः लब्धवरः स्यात् स्याद्यदि भुवनत्रयमपि भक्षयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ वरव्याजेनेति ॥ मोहः अज्ञानम् । एवं मोहस्यैव प्रदाने अस्य च सन्नतिः शिक्षा भवेत् ॥४०॥

यस्माद्राक्षसयोनौ ते जातस्यामित्रनाशन ॥ नाधर्मे जायते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३५ ॥ इत्युक्ता कुम्भकर्णाय वरं दातुमुपस्थितम् ॥ प्रजापतिं सुराः सर्वे वाक्यं प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ ३६ ॥ न तावत्कुम्भकर्णाय प्रदातव्यो वरस्त्वया ॥ जानीषे हि यथा लोकांस्त्रासयत्येष दुर्मतिः ॥ ३७ ॥ नन्दनेऽप्सरसः सप्त महेन्द्रानुचरा दश ॥ अनेन भक्षिता ब्रह्मन् ऋषयो मानुषास्तथा ॥ ३८ ॥ अलब्धवरपूर्वेण यत्कृतं राक्षसेन तु ॥ तदेष वरलब्धः स्याद्भक्षयेद्भुवनत्रयम् ॥ ३९ ॥ वरव्याजेन मोहोऽस्मै दीयताममितप्रभ ॥ लोकानां स्वस्ति चैवं स्याद्भवेदस्य च सम्मतिः ॥ ४० ॥ एवमुक्तः सुरैर्ब्रह्माऽचिन्तयत्पद्मसंभवः ॥ चिन्तिता चोपतस्थेऽस्य पार्श्वं देवी सरस्वती ॥ ४१ ॥ प्राञ्जलिः सा तु पार्श्वस्था प्राह वाक्यं सरस्वती ॥ इयमस्म्यागता देव किं कार्यं करवाण्यहम् ॥ ४२ ॥ प्रजापतिस्तु तां प्राप्तां प्राह वाक्यं सरस्वतीम् ॥ वाणि त्वं राक्षसेन्द्रास्ये भव यादेवतेप्सिता ॥ ४३ ॥ तथेत्युक्ता प्रविष्टा सा प्रजापतिरथाब्रवीत् ॥ कुम्भकर्ण महाबाहो वरं वरय यो मतः ॥ ४४ ॥ कुम्भकर्णस्तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति तं चोक्ता प्रायाद्ब्रह्मा सुरैः समम् ॥ देवी सरस्वती चैव राक्षसं तं जहौ पुनः ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह देवेषु गतेषु च नभःस्थलम् ॥ विमुक्तोऽसौ सरस्वत्या स्वां संज्ञां च ततो गतः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति ॥ अचिन्तयत् । देवीमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रजापतिरिति ॥ भव या देवतेप्सिता । यादृग्रूपा दैवतैः काङ्क्षिता तादृशी भवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तथेति ॥ प्रविष्टा सा देवतोक्तरूपा प्रविष्टेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४८ ॥ अहमिति ॥ श्लेष्मातकवनं तत्प्रचुरं पितुस्तपोवनमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगो० मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामा०दशमः सर्गः ॥ १० ॥

कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ ईदृशं किमिदं वाक्यं ममाद्य वदनाच्च्युतम् ॥ ४८ ॥ अहं व्यामोहितो देवैरिति मन्ये तदागतैः ॥ एवं लब्धवराः सर्वे भ्रातरो दीप्ततेजसः ॥ श्लेष्मातकवनं गत्वा तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ ४९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

सुमाली वरलब्धांस्तु ज्ञात्वा चैतान्निशाचरान् ॥ उदतिष्ठद्भयं त्यक्त्वा सानुगः स रसातलात् ॥ १ ॥ मारीचश्च प्रहस्तश्च विरूपाक्षो महोदरः ॥ उदतिष्ठन् सुसंरब्धाः सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २ ॥ सुमाली सचिवैः सार्धं वृतो राक्षसपुङ्गवैः ॥ अभिगम्य दशग्रीवं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ दिष्ट्या ते वत्स संप्राप्तश्चिन्तितोयं मनोरथः ॥ यस्त्वं त्रिभुवनश्रेष्ठाल्लब्धवान्वरमुत्तमम् ॥ ४ ॥ यत्कृते च वयं लङ्कां त्यक्त्वा याता रसातलम् ॥ तद्गतं नो महाबाहो महद्विष्णुकृतं भयम् ॥ ५ ॥ असकृत्तद्भयाद्भीताः परित्यज्य स्वमालयम् ॥ विद्रुताः सहिताः सर्वे प्रविष्टाः स्म रसातलम् ॥ ६ ॥ अस्मदीया च लङ्केयं नगरी राक्षसोचिता ॥ निवेशिता तव भ्रात्रा धनाध्यक्षेण धीमता ॥ ७ ॥ यदि नामात्र शक्यं स्यात्साम्ना दानेन वानघ ॥ तरसा वा महाबाहो प्रत्यानेतुं कृतं भवेत् ॥ ८ ॥ त्वं तु लङ्केश्वरस्तात भविष्यसि न संशयः ॥ त्वया राक्षसवंशोयं निमग्नोपि समुद्धृतः ॥ सर्वेषां नः प्रभुश्चैव भविष्यसि महाबल ॥ ९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवो मातामहमुपस्थितम् ॥ वित्तेशो गुरुरस्माकं नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ १० ॥ साम्नापि राक्षसेन्द्रेण प्रत्याख्यातो गरीयसा ॥ किंचिन्नाह तदा रक्षो ज्ञात्वा तस्य चिकीर्षितम् ॥ ११ ॥ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यत्कृत इति ॥ महद्विष्णुकृतं यद्भयं तन्निरस्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यदीत्यादि॥ सामादिना लङ्का प्रचालयितुं यदि नाम शक्यं स्यात्तदा नः कार्यं भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य वसन्तं रावणं ततः ॥ उक्तवन्तं तथा वाक्यं दशग्रीवं निशाचरः ॥ १२ ॥ प्रहस्तः प्रश्रितं वाक्यमिदमाह सकारणम् ॥ १३ ॥ दशग्रीव महाबाहो नार्हस्त्वं वक्तुमीदृशम् ॥ सौभ्रात्रं नास्ति शूराणां शृणु चेदं वचो मम ॥ १४ ॥ अदितिश्च दितिश्चैव भगिन्यौ सहिते हिते ॥ भार्ये परमरूपिण्यौ कश्यपस्य प्रजापतेः ॥ ॥ १५ ॥ अदितिर्जनयामास देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ दितिस्त्वजनयत्पुत्रान्कश्यपस्यात्मसंभवान् ॥ १६ ॥ दैत्यानां किल धर्मज्ञ पुरीयं सवनार्णवा ॥ सपर्वता मही वीर तेऽभवन्प्रभविष्णवः ॥ १७ ॥ निहत्य तांस्तु समरे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ देवानां वशमानीतं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ १८ ॥ नैतदेको भवानेव करिष्यति विपर्ययम् ॥ सुरासुरैराचरितं तत्कुरुष्व वचो मम ॥ १९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्तं वै बाढमित्येव सोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ स तु तेनैव हर्षेण तस्मिन्नहनि वीर्यवान् ॥ वनं गतो दशग्रीवः सह तैः क्षणदाचरैः ॥ ॥ २१ ॥ त्रिकूटस्थः स तु तदा दशग्रीवो निशाचरः ॥ प्रेषयामास दौत्येन प्रहस्तं वाक्यकोविदम् ॥ २२ ॥ प्रहस्त शीघ्रं गच्छ त्वं ब्रूहि नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ वचसा मम वित्तेशं सामपूर्वमिदं वचः ॥ २३ ॥ इयं लङ्कापुरी राजन् राक्षसानां महात्मनाम् ॥ त्वया निवेशिता सौम्य नैतद्युक्तं तवानघ ॥ २४ ॥ तद्भवान्यदि नो ह्यद्य दद्यादतुलविक्रम ॥ कृता भवेन्मम प्रीतिर्धर्मश्चैवानुपालितः ॥ २५ ॥ स तु गत्वा पुरीं लङ्कां धनदेन सुरक्षिताम् ॥ अब्रवीत्परमोदारं वित्तपालमिदं वचः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अदितिश्चेति ॥ सहिते हिते अन्योन्यानुरक्ते ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नैतदिति ॥ विपर्ययं भ्रातृद्रोहरूपम् सुरासुरैराचरितं मार्गम् ॥ १९ ॥ २० ॥ स त्विति ॥ तस्मिन्नहनि प्रहस्तोपदेशाहनि वनं श्लेष्मातकवनम् ॥ २१ ॥ त्रिकुटस्थ इति ॥ त्रिकुटस्थो भूत्वा प्रहस्तं दूत्येन प्रेषयामास ॥ २२ ॥ प्रहस्तेति ॥ नैर्ऋतपुङ्गवं कुबेरम्। लङ्कायां पूर्वस्थितनैर्ऋताधिपत्यात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ दशग्रीव इति ॥ बहुशोक्त इति संधिः छान्दसः ॥ ३८ ॥ स इति ॥

प्रेषितोहं तव भ्रात्रा दशग्रीवेण सुव्रत ॥ त्वत्समीपं महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ २७ ॥ तच्छ्रूयतां महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ वचनं मम वित्तेश यद्ब्रवीति दशाननः ॥ २८ ॥ इयं किल पुरी रम्या सुमालिप्रमुखैः पुरा ॥ भुक्तपूर्वा विशालाक्ष राक्षसैर्भीमविक्रमैः ॥ २९ ॥ तेन विज्ञाप्यते सोयं सांप्रतं विश्रवात्मज ॥ तदेषा दीयतां तात याचतस्तस्य सामतः ॥ ३० ॥ प्रहस्तादभिसंश्रुत्य देवो वैश्रवणो वचः॥ प्रत्युवाच प्रहस्तं तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥३१॥ दत्ता ममेयं पित्रा तु लङ्का शून्या निशाचरैः॥ निवासिते च मे यक्षैर्दानमानादिभिर्गुणैः ॥३२॥ ब्रूहि गच्छ दशग्रीवं पुरं राज्यं च यन्मम ॥ तवाप्येतन्महाबाहो भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ (अविभक्तं त्वया सार्धं राज्यं यच्चापि मे वसु) ॥ ३३ ॥ एवमुक्त्वा धनाध्यक्षो जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ३४ ॥ अभिवाद्य गुरुं प्राह रावणस्य यदीप्सितम् ॥ एष तात दशग्रीवो दूतं प्रेषितवान्मम ॥ ३५ ॥ दीयतां नगरी लङ्का पूर्वं रक्षोगणोषिता ॥ मयात्र यदनुष्ठेयं तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥ ३६ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वेवमुक्तोसौ विश्रवा मुनिपुङ्गवः ॥ प्राञ्जलिं धनदं प्राह शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३७ ॥ दशग्रीवो महाबाहुरुक्तवान्मम सन्निधौ ॥ मया निर्भर्त्सितश्चासीद्बहुशोक्तः सुदुर्मतिः ॥ ३८ ॥ स क्रोधेन मया चोक्तो ध्वंसते च पुनः पुनः ॥ श्रेयोभियुक्तं धर्म्यं च शृणु पुत्र वचो मम ॥ ३९ ॥ वरप्रदानात्संमूढो मान्यामान्यान्स दुर्मतिः ॥ न वेत्ति मम शापाच्च प्रकृतिं दारुणां गतः॥ ४० ॥ तस्माद्गच्छ महाबाहो कैलासं धरणीधरम् ॥ निवेशय निवासार्थं त्यक्त्वा लङ्कां सहानुगः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

ध्वंसते ध्वस्तधर्मन्यायमर्यादो जायते ॥ ३९ ॥ वरप्रदानादिति ॥ मम शापात्। तन्मातृदर्शनकालकृतादिति शेषः ॥ ४० ॥ तस्मादिति ॥ निवासार्थं निवेशय निवेशनं पुरं कुरु ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ धनेश्वर इति ॥ शशिविमले गिरौ कैलासे । पुरीमलकाम् । अत्र छन्दोभङ्ग आर्षो ज्ञेयः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

तत्र मन्दाकिनी रम्या नदीनामुत्तमा नदी ॥ काञ्चनैः सूर्यसंकाशैः पङ्कजैः संवृतोदका ॥ ४२ ॥ कुमुदैरुत्पलैश्चैव तथान्यैश्च सुगन्धिभिः ॥ ४३ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः ॥ विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाश्रिताः ॥ ४४ ॥ न हि क्षमं तवानेन वैरं धनद रक्षसा ॥ जानीषे हि यथानेन लब्धः परमको वरः ॥ ४५ ॥ एवमुक्तो गृहीत्वाशु तद्वचः पितृगौरवात् ॥ सदारपुत्रः सामात्यः सवाहनधनो गतः ॥ ४६ ॥ प्रहस्तोथ दशग्रीवं गत्वा वचनमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टात्मा महात्मानं सहामात्यं सहानुजम् ॥ ४७ ॥ शून्या सा नगरी लङ्का त्यक्त्वैनां धनदो गतः ॥ प्रविश्य तां सहास्माभिः स्वधर्मं प्रतिपालय ॥ ४८ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रहस्तेन महाबलः ॥ विवेश नगरीं लङ्कां भ्रातृभिः सबलानुगैः ॥ ४९ ॥ धनदेन परित्यक्तां सुविभक्तमहापथाम् ॥ आरुरोह स देवारिः स्वर्गं देवाधिपो यथा ॥ ५० ॥ स चाभिषिक्तः क्षणदाचरैस्तदा निवेशयामास पुरीं दशाननः ॥ निकामपूर्णा च बभूव सा पुरी निशाचरैर्नीलबलाहकोपमैः ॥५१॥ धनेश्वरस्त्वथ पितृवाक्यगौरवान्न्यवेशयच्छशिविमले गिरौ पुरीम् ॥ स्वलंकृतैर्भवनवरैर्विभूषितां पुरन्दरस्येव तदामरावतीम् ॥ ५२ ॥ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥

राक्षसेन्द्रोभिषिक्तस्तु भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ॥ ततः प्रदानं राक्षस्या भगिन्याः समचिन्तयत् ॥ १ ॥ स्वसारं कालकेयाय दानवेन्द्राय राक्षसीम् ॥ ददौ शूर्पणखां नाम विद्युज्जिह्वाय नामतः ॥ २ ॥ अथ दत्त्वा स्वयं रक्षो मृगयामटते स्म तत् ॥ तत्रापश्यत्ततो राम मयं नाम दितेः सुतम् ॥ ३ ॥ ॥

॥ १ ॥ स्वसारमिति ॥ कालकेयाय कालकपुत्राय ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तस्यामिति ॥ वर्षं चतुर्दशसंख्याविशिष्टं वर्षं च गतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तस्या इति ॥ हेममयं पुरं हेमपुरम् । मायया विचित्र-

कन्यासहायं तं दृष्ट्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अपृच्छत्को भवानेको निर्मानुष्यमृगे वने ॥ अनया मृगशावाक्ष्या किमर्थं सह तिष्ठसि ॥ ४ ॥ मयस्त्वथाब्रवीद्राम पृच्छन्तं तं निशाचरम् ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये यथावृत्तमिदं मम ॥५॥ हेमा नामाप्सरा तात श्रुतपूर्वा यदि त्वया ॥ दैवतैर्मम सा दत्ता पौलोमीव शतक्रतोः ॥ ६ ॥ तस्यां सक्तमनास्तात पञ्च वर्षशतान्यहम् ॥ सा च दैवतकार्येण गता वर्षाश्चतुर्दश ॥ ७ ॥ तस्याः कृते च हेमायाः सर्वं हेममयं पुरम् ॥ वज्रवैडूर्यचित्रं च मायया निर्मितं मया ॥ ८ ॥ तत्राहमवसं दीनस्तया हीनः सुदुःखितः ॥ ९ ॥ तस्मात्पुराद्दुहितरं गृहीत्वा वनमागतः ॥ इयं ममात्मजा राजंस्तस्याः कुक्षौ विवर्धिता ॥ १० ॥ भर्त्तारमनया सार्धमस्याः प्राप्तोस्मि मार्गितुम् ॥ कन्यापितृत्वं दुःखं हि सर्वेषां मानकाङ्क्षिणाम् ॥ ११ ॥ कन्या हि द्वे कुले नित्यं संशये स्थाप्य तिष्ठति ॥ पुत्रद्वयं ममाप्यस्यां भार्यायां संबभूव ह ॥ १२ ॥ मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तरः ॥ एवं ते सर्वमाख्यातं यथा तत्त्वेन पृच्छतः ॥ १३ ॥ त्वामिदानीं कथं तात जानीयां को भवानिति ॥ एवमुक्तस्तु तद्रक्षो विनीतमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहं पौलस्त्यतनयो दशग्रीवश्च नामतः ॥ मुनेर्विश्रवसो यस्तु तृतीयो ब्रह्मणोऽभवत् ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तदा राम राक्षसेन्द्रेण दानवः ॥ महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो हर्षमुपागतः ॥ दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास यत्र वै ॥ १६ ॥ करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा ॥ प्रहसन्प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

निर्माणशक्त्या ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्मादिति ॥ तस्याः कुक्षौ । हेमाया गर्भे इत्यर्थः ॥ १० ॥ भर्तारमिति ॥ अस्या भर्त्तारं मार्गितुम् अनया प्राप्तोस्मि ॥ ११ ॥ १२ ॥ मायावीति ॥ मायावी च वालिना पलायितोत्रैव प्रविष्टो नाशित इति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥

इयं ममात्मजा राजन् हेमयाप्सरसा धृता ॥ कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ १८ ॥ बाढमित्येव तं राम दशग्रीवोभ्यभाषत ॥ प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत्पाणिसंग्रहम् ॥ १९ ॥ स हि तस्य मयो राम शापाभिज्ञस्तपोधनात् ॥ विदित्वा तेन सा दत्ता तस्य पैतामहं कुलम् ॥ २० ॥ अमोघां तस्य शक्तिं च प्रददौ परमाद्भुताम् ॥ परेण तपसा लब्धां जघ्निवान् लक्ष्मणं यया ॥ २१ ॥ एवं स्वीकृतदारो वै लङ्काया ईश्वरः प्रभुः ॥ गत्वा तु नगरीं भार्ये भ्रातृभ्यां समुपाहरत् ॥ २२ ॥ वैरोचनस्य दौहित्रीं वज्रज्वालेति नामतः ॥ तां भार्यां कुम्भकर्णस्य रावणः समकल्पयत् ॥ २३ ॥ गन्धर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः ॥ सरमां नाम धर्मज्ञां लेभे भार्यां बिभीषणः ॥ २४ ॥ तीरे तु सरसो वै तु संजज्ञे मानसस्य हि ॥ सरस्तदा मानसं तु ववृधे जलदागमे ॥ २५ ॥ मात्रा तु तस्याः कन्यायाः स्नेहेनाक्रन्दितं वचः ॥ सरो मा वर्धयस्वेति ततः सा सरमाभवत् ॥ २६ ॥ एवं ते कृतदारा वै रेमिरे तत्र राक्षसाः ॥ स्वां स्वां भार्यामुपागम्य गन्धर्वा इव नन्दने ॥ २७ ॥ ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ॥ स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २८ ॥ जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना ॥ रुदता सुमहान्मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥ २९ ॥ जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ॥ पिता तस्याकरोन्नाम मेघनाद इति स्वयम् ॥ ३० ॥ सोवर्धत तदा राम रावणान्तःपुरे शुभे ॥ रक्ष्यमाणो वरस्त्रीभिश्छन्नः काष्ठैरिवानलः ॥ ३१ ॥ मातापित्रोर्महाहर्षं जनयन्रावणात्मजः ॥ ३२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

इयमिति ॥ धृता धृतगर्भा । प्रसूतेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ स हीति ॥ शापाभिज्ञ इति । दारुणप्रकृतिर्भविष्यतीति श्रुताशपवृत्तान्त इति भावः । पुलस्त्यशापश्चेत्केवलं कुलमेव बह्वमन्यतेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सरमाशब्दं निर्वक्ति—तीरेत्यादि ॥ सरो मा वर्धयस्वेत्युक्त्या सरमेति नामासीत् । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगो०मणि०उत्तरश्रीरा०द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अथेत्यादि ॥ लोकेश्वरेण ब्रह्मणोत्सृष्टा प्रेषिता । रूपिणी मूर्ता ॥ १ ॥ २ ॥ विनियुक्ता इति ॥ विस्तीर्णं योजनमिति । तिर्यङ्मानेनेति शेषः ।
ततो द्विगुणमायतम् । युद्धकाण्डे योजनायतमित्युक्तं द्विगुणयोजनायतपरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ वैडूर्येति ॥ किङ्किणीजालकं प्रान्तेषु किङ्किणीजालयुक्तम् ।

अथ लोकेश्वरोत्सृष्टा तत्र कालेन केनचित् ॥ निद्रा समभवत्तीव्रा कुम्भकर्णस्य रूपिणी ॥ १ ॥ ततो भ्रातरमासीनं
कुम्भकर्णोब्रवीद्वचः ॥ निद्रा मां बाधते राजन्कारयस्व ममालयम् ॥ २ ॥ विनियुक्तास्ततो राज्ञा शिल्पिनो
विश्वकर्मवत् ॥ विस्तीर्णं योजनं शुभ्रं ततो द्विगुणमायतम् ॥३॥ दर्शनीयं निराबाधं कुम्भकर्णस्य चक्रिरे ॥
स्फाटिकैः काञ्चनैश्चित्रैः स्तम्भैः सर्वत्र शोभितम् ॥ ४ ॥ वैडूर्यकृतसोपानं किङ्किणीजालकं तथा ॥ दान्ततोरणविन्यस्तं
वज्रस्फटिकवेदिकम् ॥ ५ ॥ मनोहरं सर्वसुखं कारयामास राक्षसः ॥ सर्वत्र सुखदं नित्यं मेरोः
पुण्यां गुहामिव ॥ ६ ॥ तत्र निद्रासमाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ बहून्यब्दसहस्राणि शयानो न प्रबुध्यते ॥
॥ ७ ॥ निद्राभिभूते तु तदा कुम्भकर्णे दशाननः ॥ देवर्षियक्षगन्धर्वान् संजघ्ने हि निरङ्कुशः ॥ ८ ॥ उद्यानानि
च चित्राणि नन्दनादीनि यानि च ॥ तानि गत्वा सुसंक्रुद्धो भिनत्ति स्म दशाननः ॥ ९ ॥ नदीं गज इव
क्रीडन्वृक्षान्वायुरिव क्षिपन् ॥ नगान्वज्र इवोत्सृष्टो विध्वंसयति राक्षसः ॥ १० ॥ तथावृत्तं तु विज्ञाय दशग्रीवं
धनेश्वरः ॥ कुलानुरूपं धर्मज्ञो वृत्तं संस्मृत्य चात्मनः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रदर्शनार्थं तु दूतं वैश्रवणस्तदा ॥ लङ्कां
संप्रेषयामास दशग्रीवस्य वै हितम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

दान्तो दन्तविकारः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तथेति ॥ कुलानुरूपं वृत्तामिति । असक्तमिति शेषः ॥ ११ ॥ सौभ्रात्रेति ॥ हितं
हितपरम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति ॥ आगमनं प्रतीतिकार्यमिति शेषः ॥ १३ ॥ पृष्ट्वेति ॥ राज्ञः कुबेरस्य । तं दूतम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ राजन्निति ॥ उभयोरिति । उभयोर्मातापित्रोः । कुलस्याभिजनस्य तयोर्वृत्तस्य च सदृशं यथा तथा ॥ १७ ॥ साध्विति ॥ साधु सम्यक् । चारित्रसंग्रहः कृतश्चेदेतावदेव पर्याप्तम् । उक्तमर्थं विवृणोति–साध्वित्यादि । व्यवस्थानं व्यवस्थितिः । यदि शक्यत इत्युक्त्या ज्येष्ठतया नियोगबुद्धिर्व्यावर्तते ॥ १८ ॥ तस्य क्रूरत्वान्मायाचारि-

स गत्वा नगरीं लङ्कामाससाद बिभीषणम् ॥ मानितस्तेन धर्मेण पृष्टश्चागमनं प्रति ॥ १३ ॥ पृष्ट्वा च कुशलं राज्ञो ज्ञातीनां च बिभीषणः ॥ सभायां दर्शयामास तमासीनं दशाननम् ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वा तत्र राजानं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ जयेति वाचा संपूज्य तूष्णीं समभिवर्तत ॥ १५ ॥ तं तत्रोत्तमपर्यङ्के वरास्तरणशोभिते ॥ उपविष्टं दशग्रीवं दूतो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥ राजन्वदामि ते सर्वं भ्राता तव यदब्रवीत् ॥ उभयोः सदृशं वीर वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ १७ ॥ साधु पर्याप्तमेतावत्कृतश्चारित्रसंग्रहः ॥ साधुधर्मे व्यवस्थानं क्रियतां यदि शक्यते ॥ १८ ॥ दृष्टं मे नन्दनं भग्नमृषयो निहताः श्रुताः ॥ देवतानां समुद्योगस्त्वत्तो राजन्मम श्रुतः ॥ ॥ १९ ॥ निराकृतश्च बहुशस्त्वयाहं राक्षसाधिप ॥ सापराधोपि बालो हि रक्षितव्यः स्वबान्धवैः ॥ २० ॥ अहं तु हिमवत्पृष्ठं गतो धर्ममुपासितुम् ॥ रौद्रं वृत्तं समास्थाय नियतो नियतेन्द्रियः ॥ २१ ॥ तत्र देवो मया दृष्टः सह देव्या मया प्रभुः ॥ सव्यं चक्षुर्मया दैवात्तत्र देव्यां निपातितम् ॥ २२ ॥ का न्वियं स्यादिति शुभा न खल्वन्येन हेतुना ॥ रूपं ह्यनुपमं कृत्वा रुद्राणी तत्र तिष्ठति ॥ २३ ॥ ॥ ॥

त्रव्यवस्थानेन विना किं कृतमित्यत्राह–दृष्टमित्यादिना ॥ त्वत्तः त्वया । मम मया । समुद्योग इति । प्रतिक्रियाकरणायेति शेषः ॥ १९ ॥ निराकृत इति॥ रमणीयाः तोषणीयाः स्वबान्धवाः बाल्यादज्ञानादपराद्धाः त्वया कृतापराधा आसन्नित्यर्थः (?) ॥२०॥ अहमिति ॥ रौद्रं रुद्रप्रसादकव्रतम् । इदन्तु केदारव्रतमित्याहुः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ व्रतमिति ॥ रोचयस्व स्वरुचितं कुरु ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आगत्येति ॥ आगत्य स्वगृहमागत्य । मे स्थितेन मया । अधर्मः तव पापविनिश्चयः श्रुतः ॥ ३२ ॥ तदिति ॥ तदधर्मत्वाद्धेतोः । कुलदूषणादधर्मिष्ठसंसर्गान्निवर्त निवर्तस्व

देव्या दिव्यप्रभावेन दग्धं सव्यं ममेक्षणम् ॥ रेणुध्वस्तमिव ज्योतिः पिङ्गलत्वमुपागतम् ॥ २४ ॥ ततोहमन्यद्विस्तीर्णं गत्वा तस्य गिरेस्तटम् ॥ तूष्णीं वर्षशतान्यष्टौ समाधारं महाव्रतम् ॥ २५ ॥ समाप्ते नियमे तस्मिंस्तत्र देवो महेश्वरः ॥ प्रीतः प्रीतेन मनसा प्राह वाक्यमिदं प्रभुः ॥ २६ ॥ पैङ्गल्यं यदवाप्तं हि देव्या रूपनिरीक्षणात् ॥ प्रतीतोस्मि तव धर्मज्ञ तपसा तेन सुव्रत ॥ २७ ॥ मया चैतद्व्रतं चीर्णं त्वया चैव धनाधिप ॥ तृतीयः पुरुषो नास्ति यश्चरेद्व्रतमीदृशम् ॥ २८ ॥ व्रतं सुनिश्चयं ह्येतन्मया ह्युत्पादितं पुरा ॥ तत्सखित्वं मया सौम्य रोचयस्व धनेश्वर ॥ २९ ॥ तपसा निर्जितश्चैव सखा मम भवानघ ॥ देव्या दग्धं प्रभावेन यच्च सव्यं तवेक्षणम् ॥ ३० ॥ एकाक्षिपिङ्गलेत्येवं नाम स्थास्यति शाश्वतम् ॥ एवं तेन सखित्वं च प्राप्यानुज्ञां च शंकरात् ॥ ३१ ॥ आगत्य च श्रुतोऽयं मे तव पापविनिश्चयः ॥ ३२ ॥ तदधर्मिष्ठसंयोगान्निवर्त कुलदूषणात् ॥ चिन्त्यते हि वधोपायः सर्षिसङ्घैः सुरैस्तव ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ हस्तौ दन्तांश्च संपीड्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३४ ॥ विज्ञातं ते मया दूत वाक्यं यस्य प्रभाषसे ॥ नैतत्त्वमसि नैवासौ भ्रात्रा येनासि चोदितः ॥ ३५ ॥ हितं नैष ममैतद्धि ब्रवीति धनरक्षकः ॥ महेश्वरसखित्वं तु मूढ श्रावयसे किल ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ विज्ञातमिति ॥ वाक्यं विज्ञातमिति वाक्यतात्पर्यार्थो विज्ञात इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ हितमिति ॥ धनरक्षको मे हितमिति ब्रवीति । एतद्धि मे न हितं न सममनुचितं चेत्यर्थः । हे मूढ महेश्वरसखित्वं तद्रूपबलसंपत्तिं श्रावयसे किल ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

न चेदमिति ॥ इदं न मर्षणीयं यत्त्वयाभिहितं भाषितं तदपि न मर्षणीयमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ न हन्तव्य इति ॥ मम हृदयं गुरुः न हन्तव्य इति पूर्वमेव मन्यते स्म । तथापि तस्यैकस्य ते एषा मतिर्जायते । कृतशब्दार्थमाह–त्रीनिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ एतदिति ॥ तस्यैकस्य कृते

नचेदं क्षमणीयं मे यदेतद्भाषितं त्वया ॥ यदेतावन्मया कालं दूत तस्य तु मर्षितम् ॥ ३७ ॥ न हन्तव्यो गुरुर्ज्येष्ठो मयायमिति मन्यते ॥ तस्य त्विदानीं श्रुत्वा मे वाक्यमेषा कृता मतिः ॥ ३८ ॥ त्रील्लोँकानपि जेष्यामि बाहुवीर्यमुपाश्रितः ॥ ३९ ॥ एतन्मुहूर्तमेवाहं तस्यैकस्य तु वै कृते ॥ चतुरो लोकपालांस्तान् नयिष्यामि यमक्षयम् ॥ ४० ॥ एवमुक्त्वा तु लङ्केशो दूतं खड्गेन जघ्निवान् ॥ ददौ भक्षयितुं ह्येनं राक्षसानां दुरात्मनाम् ॥ ४१ ॥ एवं कृतस्वस्त्ययनो रथमारुह्य रावणः ॥ त्रैलोक्यविजयाकाङ्क्षी ययौ यत्र धनेश्वरः ॥ ४२ ॥

इत्युत्तरश्रीरामायणे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तु सचिवैः सार्धं षड्भिर्नित्यं बलोद्धतैः ॥ महोदरप्रहस्ताभ्यां मारीचशुकसारणैः ॥ १ ॥ धूम्राक्षेण च वीरेण नित्यं समरगृध्नुना ॥ संवृतः प्रययौ श्रीमान् क्रोधाल्लोकान्दहन्निव ॥ २ ॥ पुराणि स नदीः शैलान् वनान्युपवनानि च ॥ अतिक्रम्य मुहूर्तेन कैलासं गिरिमागमत् ॥ ३ ॥ सन्निविष्टं गिरौ तस्मिन्राक्षसेन्द्रं निशम्य तु ॥ युद्धेत्यर्थकृतोत्साहं दुरात्मानं समन्त्रिणम् ॥४॥ यक्षा न शेकुः संस्थातुं प्रमुखे तस्य रक्षसः ॥ राज्ञो भ्रातेति विज्ञाय गता यत्र धनेश्वरः ॥ ५ ॥ ते गत्वा सर्वमाचख्युर्भ्रातुस्तस्य चिकीर्षितम् ॥ अनुज्ञाता ययुर्हृष्टा युद्धाय धनदेन ते ॥ ६ ॥ ततो बलानां संक्षोभो व्यवर्धत महोदधेः ॥ तस्य नैर्ऋतराजस्य शैलं संचालयन्निव ॥ ७ ॥ ॥

वधप्रसङ्ग इति शेषः ॥ ४० ॥ एवमिति ॥ एनं खड्गच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगो०मणि०उत्त०त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ यक्षा इति ॥ न शेकुरित्यत्र हेतुमाह–राज्ञो भ्रातेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

॥ ८ ॥ स दृष्ट्वेति ॥ हर्षनादं सिंहनादम् ॥ ९ ॥ ये त्विति ॥ सहस्राणां यक्षाणामेकैकं सहस्रं प्रत्येकमयोधयन् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

ततो युद्धं समभवद्यक्षराक्षससंकुलम् ॥ व्यथिताश्चाभवंस्तत्र सचिवा राक्षसस्य ते ॥ ८ ॥ स दृष्ट्वा तादृशं सैन्यं दशग्रीवो निशाचरः ॥ हर्षनादान्बहून्कृत्वा सक्रोधादभ्यधावत ॥ ९ ॥ ये तु ते राक्षसेन्द्रस्य सचिवा घोरविक्रमाः ॥ तेषां सहस्रमेकैको यक्षाणां समयोधयत् ॥ १० ॥ ततो गदाभिर्मुसलैरसिभिः शक्तितोमरैः ॥ हन्यमानो दशग्रीवस्तत्सैन्यं समगाहत ॥ ११ ॥ स निरुच्छ्वासवत्तत्र वध्यमानो दशाननः ॥ वर्षद्भिरिव जीमूतैर्धाराभिरवरुध्यत ॥ १२ ॥ न चकार व्यथां चैव यक्षशस्त्रैः समाहतः ॥ महीधर इवाम्भोदैर्धाराशतसमुक्षितः ॥ १३ ॥ स दुरात्मा समुद्यम्य कालदण्डोपमां गदाम् ॥ प्रविवेश ततः सैन्यं नयन्यक्षान्यमक्षयम् ॥ १४ ॥ स कक्षमिव विस्तीर्णं शुष्केन्धनमिवाकुलम् ॥ वातेनाग्निरिवायत्तो यक्षसैन्यं ददाह तत् ॥ १५ ॥ तैस्तु तत्र महामात्यैर्महोदरशुकादिभिः ॥ अल्पावशेषास्ते यक्षाः कृता वातैरिवाम्बुदाः ॥ १६ ॥ केचित्समाहता भग्नाः पतिताः समरक्षितौ ॥ ओष्ठांश्च दशनैस्तीक्ष्णैरदशन्कुपिता रणे ॥ १७ ॥ श्रान्ताश्चान्योन्यमालिङ्ग्य भ्रष्टशस्त्रा रणाजिरे ॥ सीदन्ति च तदा यक्षाः कूला इव जलेन ह ॥ १८ ॥ हतानां गच्छतां स्वर्गं युद्ध्यतां पृथिवीतले ॥ प्रेक्षतामृषिसङ्घानां न बभूवान्तरं दिवि ॥ १९ ॥ (भग्नांस्तु तान् समालक्ष्य यक्षेन्द्रांस्तु महाबलान् ॥ धनाध्यक्षो महाबाहुः प्रेषयामास यक्षकान् ॥) ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे राम विस्तीर्णबलवाहनः ॥ प्रेषितो न्यपतद्यक्षो नाम्ना [1]संयोधकण्टकः ॥ २१ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ हतानामिति ॥ पृथिवीतले युध्यतां हतानामत एव स्वर्गस्थानां तथा व्योम्नि स्थित्वा युद्धं प्रेक्षतां प्रेक्षमाणानामृषिसंघानां च । दिवि आकाशे । अन्तरमवस्थातुमवकाशः न बभूव । व्योम्नि निबिडमभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

---

[1] संकोचकण्टक इति पाठः ।

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तेनैवेति ॥ भस्मीकृततनुरिति । रावणकृततोरणदण्डसमाहननेन चूर्णित इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

तेन[१] चक्रेण मारीचो विष्णुनेव रणे हतः ॥ पतितो भूतले शैलात्क्षीणपुण्य इव ग्रहः ॥ २२ ॥ ससंज्ञस्तु मुहूर्तेन स विश्रम्य निशाचरः ॥ तं यक्षं योधयामास स च भग्नः प्रदुद्रुवे ॥ २३ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यरजसोक्षितम् ॥ मर्यादां प्रतिहाराणां तोरणान्तरमाविशत् ॥२४॥ तं तु राजन् दशग्रीवं प्रविशन्तं निशाचरम् ॥ सूर्यभानुरिति ख्यातो द्वारपालो न्यवारयत् ॥ २५ ॥ स वार्यमाणो यक्षेण प्रविवेश निशाचरः ॥ यदा तु वारितो राम न व्यतिष्ठत्स राक्षसः ॥ २६ ॥ ततस्तोरणमुत्पाट्य तेन यक्षेण ताडितः ॥ रुधिरं प्रस्रवन् भाति शैलो धातुस्रवैरिव ॥ २७ ॥ स शैलशिखराभेण तोरणेन समाहतः ॥ जगाम न क्षतिं वीरो वरदानात्स्वयंभुवः ॥२८॥ तेनैव तोरणेनाथ यक्षस्तेनाभिताडितः ॥नादृश्यत तदा यक्षो भस्मीकृततनुस्तदा ॥२९॥ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा रक्षःपराक्रमम् ॥ ततो नदीर्गुहाश्चैव विविशुर्भयपीडिताः ॥ त्यक्तप्रहरणाः शान्ता विवर्णवदनास्तदा ॥३०॥इत्युत्तरश्रीरा॰ चतुर्दशः सर्गः॥१४॥

ततस्तान् लक्ष्यवित्रस्तान् यक्षेन्द्रांश्च सहस्रशः ॥ धनाध्यक्षो महायक्षं माणिचारमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ रावणं जहि यक्षेन्द्र दुर्वृत्तं पापचेतसम् ॥ शरणं भव वीराणां यक्षाणां युद्धशालिनाम् ॥ २ ॥ एवमुक्तो महाबाहुर्माणिभद्रः सुदुर्जयः ॥ वृतो यक्षसहस्रैस्तु चतुर्भिः समयोधयत् ॥ ३ ॥ ते गदामुसलप्रासैः शक्तितोमरमुद्गरैः ॥ अभिघ्नन्तस्तदा यक्षा राक्षसान् समुपाद्रवन् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तानित्यादि ॥ माणिचारः माणिभद्रः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

---

[१] तेन यक्षेण मारीचो विष्णुनेव समाहतः । पतितः पृथिवीं भेजे क्षीणपुण्य इवाम्बरात् ॥ इति च पाठः ।

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ताडित इति ॥ ताडितः शक्तिताडितः । रावणः माणिभद्रं गदया मुकुटे प्राहरत् । तच्च मुकुटम् प्रहारात्पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ तत इति ॥ संयुद्ध्यमानेन माणिभद्रेण विष्टब्धो निरुद्धः न व्यकम्पत ॥ १५ ॥ शङ्खपद्मसमावृतः शङ्खपद्मनिध्यभिमा-

कुर्वन्तस्तुमुलं युद्धं चरन्तः श्येनवल्लघु ॥ बाढं प्रयच्छन्नेच्छामि दीयतामिति भाषिणः ॥ ५ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ दृष्ट्वा तत्तुमुलं युद्धं परं विस्मयमागमन् ॥ ६ ॥ यक्षाणां तु प्रहस्तेन सहस्रं निहतं रणे ॥ महोदरेण चानिन्द्यं सहस्रमपरं हतम् ॥ ७ ॥ क्रुद्धेन च तदा राजन् मारीचेन युयुत्सुना ॥ निमेषान्तरमात्रेण द्वे सहस्रे निपातिते ॥ ८ ॥ क्व च यक्षार्जवं युद्धं क्व च मायाबलाश्रयम् ॥ रक्षसां पुरुषव्याघ्र तेन तेभ्यधिका युधि ॥ ९ ॥ धूम्राक्षेण समागम्य माणिभद्रो महारणे ॥ मुसलेनोरसि क्रोधात्ताडितो न च कम्पितः ॥ १० ॥ ततो गदां समाविध्य माणिभद्रेण राक्षसः ॥ धूम्राक्षस्ताडितो मूर्ध्नि विह्वलः स पपात ह ॥ ११ ॥ धूम्राक्षं ताडितं दृष्ट्वा पतितं शोणितोक्षितम् ॥ अभ्यधावत संग्रामे माणिभद्रं दशाननः ॥ १२ ॥ तं क्रुद्धमभिधावन्तं माणिभद्रो दशाननम् ॥ शक्तिभिस्ताडयामास तिसृभिर्यक्षपुङ्गवः ॥ १३ ॥ ताडितो माणिभद्रस्य मुकुटे प्राहरद्रणे ॥ तस्य तेन प्रहारेण मुकुटं पार्श्वमागतम् ॥ १४ ॥ ततः संयुद्ध्यमानेन विष्टब्धो न व्यकम्पत ॥ तदाप्रभृति यक्षोसौ पार्श्वमौलिरिति स्मृतः ॥ (तस्मिंस्तु विमुखे यक्षे माणिभद्रे महात्मनि ॥) सन्नादः सुमहान् राजंस्तस्मिन्शैलेभ्यवर्तत ॥ १५ ॥ ततो दूरात्प्रददृशे धनाध्यक्षो गदाधरः ॥ शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च पद्मशङ्खसमावृतः ॥ १६ ॥ स दृष्ट्वा भ्रातरं संख्ये शापाद्विभ्रष्टगौरवम् ॥ उवाच वचनं धीमान् युक्तं पैतामहे कुले ॥ १७ ॥ यन्मया वार्यमाणस्त्वं नावगच्छसि दुर्मते ॥ पश्चादस्य फलं प्राप्य ज्ञास्यसे निरयं गतः ॥ १८ ॥

निदेवैः संवृतः । शुक्रप्रोष्ठपदाभ्यां च सह प्रददृशे । शुक्रप्रोष्ठपदौ मन्त्रिणौ ॥ १६ ॥ स इति ॥ शापात् पितृकृतदारुणत्वशापात् । विभ्रष्टगौरवः वन्दनादिप्रयोजकज्येष्ठगौरवरहितः । युक्तमिति । पैतामहे कुले उत्पत्तेरिति शेषः ॥ १७ ॥ यदिति ॥ अस्य फलं कुलाचारस्य फलं परिपाकं प्राप्य ॥ १८ ॥

॥१९॥ देवता इति ॥ धर्मयुक्तेन तव केन चिद्व्यापारेण त्वामिदानीं नाभिनन्दन्ति। धर्माभावात्त्वयि विमुखा भवन्तीत्यर्थः। येन देवतावैमुख्येन। त्वमीदृशं क्रूरं भावं नीतः सन्नाऽवबुध्यसे ॥२०॥ २१ ॥ अध्रुव इति ॥ तपसः आर्जनं संपादनम् ॥ २२॥ २३ ॥ २४ ॥ कस्यचिदिति ॥ दुर्बुद्धेर्बुद्धिरहितस्य कस्यापि पुरुषस्य। छन्दतः पितृमात्रादिसेवां विना स्वेच्छामात्रेण धीर्मतिः शुभमतिर्न हि जायते ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवमिति ॥ एवं क्रूरकर्मा त्वं

यो हि मोहाद्विषं पीत्वा नावगच्छति दुर्मतिः ॥ स तस्य परिणामान्ते जानीते कर्मणः फलम् ॥ १९ ॥ देवता नाभिनन्दन्ति धर्मयुक्तेन केनचित् ॥ येन त्वमीदृशं भावं नीतः सन्नावबुध्यसे ॥ २० ॥ मातरं[1] पितरं यो हि आचार्यं चावमन्यते ॥ स पश्यति फलं तस्य प्रेतराजवशं गतः ॥ २१ ॥ अध्रुवे हि शरीरे यो न करोति तपोर्जनम् ॥ स पश्चात्तप्यते मूढो मृतो दृष्ट्वात्मनो गतिम् ॥ २२ ॥ धर्माद्राज्यं धनं सौख्यमधर्माद्दुःखमेव च ॥ तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात्पापं विसर्जयेत् ॥२३॥ पापस्यहि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना ॥ तस्मादात्मापघातार्थं मूढः पापं करिष्यति ॥ २४ ॥ कस्यचिन्न हि दुर्बुद्धेश्छन्दतो जायते मतिः ॥ यादृशं कुरुते कर्म तादृशं फलमश्नुते ॥ २५ ॥ बुद्धिरूपं[2] फलं पुत्राञ्छौर्यं धीरत्वमेव च ॥ प्राप्नुवन्ति नरा लोके निर्जितं पुण्यकर्मभिः ॥ २६ ॥ एवं निरयगामी त्वं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ न त्वां समभिभाषिष्ये सद्वृत्तेष्वेष निर्णयः ॥ २७ ॥ एवमुक्तास्ततस्तेन तस्यामात्याः समाहताः[3] ॥ मारीचप्रमुखाः सर्वे विमुखा विप्रदुद्रुवुः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

निरयगामी भविष्यसि। यस्य ते ईदृशी मतिः तादृशं त्वां न समभिभाषिष्ये। दुर्वृत्तस्य विषये एष एव हि निर्णय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवमुक्ता इति ॥ रावणवत् यूयमपसंभाष्या इत्युक्ता इत्यर्थः। समाहताः धनदेन ताडिताः ॥ २८ ॥ ॥ ॥

---

[1] यो हि मातृपितृभ्रातृनाचार्यानवमन्यते। इति पाठः। [2] बुद्धि रूपं बलं वित्तं पुत्रान्माहात्म्यमेव च। प्राप्नुवन्ति नराः सर्वे स्वकृतैः पूर्वकर्मभिः ॥ इति पाठः। [3] समाहिताः। संक्रुद्धा राक्षसान् घोरान्निहन्युः संयुगे तदा ॥ इति पाठः।

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ मायां प्रविष्टः अदृश्यत्वं प्राप्त इत्यर्थः । निधिभिर्दैवताभिः । धनदोच्छ्वासित इति संधिरार्षः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ततस्तेन दशग्रीवो यक्षेन्द्रेण महात्मना ॥ गदयाभिहतो मूर्ध्नि न च स्थानात्प्रकम्पितः ॥ २९ ॥ ततस्तौ राम निघ्नन्तौ तदान्योन्यं महामृधे ॥ न विह्वलौ न च श्रान्तौ बभूवतुरमर्षणौ ॥ ३० ॥ आग्नेयमस्त्रं तस्मै स मुमोच धनदस्तदा ॥ राक्षसेन्द्रो वारुणेन तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ३१ ॥ ततो मायां प्रविष्टोसौ राक्षसीं राक्षसेश्वरः ॥ रूपाणां शतसाहस्रं विनाशाय चकार च ॥ ३२ ॥ व्याघ्रो वराहो जीमूतः पर्वतः सागरो द्रुमः ॥ यक्षो दैत्यस्वरूपी च सोदृश्यत दशाननः ॥ ३३ ॥ बहूनि च करोति स्म दृश्यन्ते न त्वसौ ततः ॥ प्रतिगृह्य ततो राम महदस्त्रं दशाननः ॥ ३४ ॥ जघान मूर्ध्नि धनदं व्याविध्य महतीं गदाम् ॥ एवं स तेनाभिहतो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ ३५ ॥ कृत्तमूल इवाशोको निपपात धनाधिपः ॥ ३६ ॥ ततः पद्मादिभिस्तत्र निधिभिः स तदावृतः ॥ धनदोच्छ्वासितस्तैस्तु वनमानीय नन्दनम् ॥ ३७ ॥ निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं हृष्टमानसः ॥ पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम् ॥ ॥ ३८ ॥ काञ्चनस्तम्भसंवीतं वैडूर्यमणितोरणम् ॥ मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३९ ॥ मनोजवं कामगमं कामरूपं विहङ्गमम् ॥ मणिकाञ्चनसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ ४० ॥ देवोपवाह्यमक्षय्यं सदा दृष्टिमनःसुखम् ॥ बह्वाश्चर्यं भक्तिचित्रं ब्रह्मणा परिनिर्मितम् ॥ ४१ ॥ निर्मितं सर्वकामैस्तु मनोहरमनुत्तमम् ॥ न तु शीतं न चोष्णं च सर्वर्तुसुखदं शुभम् ॥ ४२ ॥ स तं राजा समारुह्य कामगं वीर्यनिर्जितम् ॥ जितं त्रिभुवनं मेने दर्पोत्सेकात्सुदुर्मतिः ॥ ४३ ॥ जित्वा वैश्रवणं देवं कैलासात्समवातरत् ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ निर्जित्येति ॥ जयलक्षणं जयचिह्नम् । ख्यापयन्तीति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥

॥ ४५ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥

स जित्वेत्यादि ॥ महासेनप्रसूतिं स्कन्दप्रसूतिस्थानम् । अपश्यदित्यादि पूर्वसर्गान्तोक्तसंक्षेपप्रपञ्चनम् ॥ १ ॥ २ ॥ स इति ॥ विष्टम्भितं रुद्राज्ञया

स्वतेजसा विपुलमवाप्य तं जयं प्रतापवान्विमलकिरीटहारवान् ॥ रराज वै परमविमानमास्थितो निशाचरः सदसि गतो यथानलः ॥ ४५ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

स जित्वा धनदं राम भ्रातरं राक्षसाधिपः ॥ महासेनप्रसूतिं तद्ययौ शरवणं महत् ॥ १ ॥ अथापश्यद्दशग्रीवो रौक्मं शरवणं महत् ॥ गभस्तिजालसंवीतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ २ ॥ स पर्वतं समारुह्य कंचिद्रम्यवनान्तरम् ॥ अपश्यत्पुष्पकं तत्र राम विष्टम्भितं तदा ॥ ३ ॥ विष्टब्धं पुष्पकं दृष्ट्वा ह्यगमं कामगं कृतम् ॥ अचिन्तयद्राक्षसेन्द्रः सचिवैस्तैः समावृतः ॥ ४ ॥ किन्निमित्तं चेच्छया मे नेदं गच्छति पुष्पकम् ॥ पर्वतस्योपरिष्ठस्य कर्मेदं कस्यचिद्भवेत् ॥ ५ ॥ ततोऽब्रवीत्तदा राम मारीचो बुद्धिकोविदः ॥ नेदं निष्कारणं राजन्पुष्पकं यन्न गच्छति ॥ ६ ॥ अथ वा पुष्पकमिदं धनदान्नान्यवाहनम् ॥ अतो निःष्पन्दमभवद्धनाध्यक्षविनाकृतम् ॥ ७ ॥ इति वाक्यान्तरे तस्य करालः कृष्णपिङ्गलः ॥ वामनो विकटो मुण्डी नन्दी प्रह्वभुजो बली ॥ ८ ॥ ततः पार्श्वमुपागम्य भवस्याऽनुचरोऽब्रवीत् ॥ नन्दीश्वरो वचश्चेदं राक्षसेन्द्रमशङ्कितः ॥ ९ ॥ निवर्तस्व दशग्रीव शैले क्रीडति शंकरः ॥ सुपर्णनागयक्षाणां देवगन्धर्वरक्षसाम् ॥ १० ॥ सर्वेषामेव भूतानामगम्यः पर्वतः कृतः ॥ (तन्निवर्तस्व दुर्बुद्धे मा विनाशमवाप्स्यसि ॥) इति नन्दिवचः श्रुत्वा क्रोधात्कम्पितकुण्डलः ॥ ११ ॥ ॥

रुद्धसंचारम् । कामगं पुष्पकम् अगममिति राक्षसश्चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ किन्निमित्तमिति ॥ कस्य कस्य पुरुषस्य इदं कर्म भवेत् ॥ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पुष्पकस्येति ॥ गोपते हे वृषभपते रुद्र ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

रोषात्तु ताम्रनयनः पुष्पकादवरुह्य सः ॥ कोयं शंकर इत्युक्त्वा शैलमूलमुपागतः ॥ १२ ॥ सोऽपश्यन्नन्दिनं तत्र देवस्यादूरतः स्थितम् ॥ दीप्तं शूलमवष्टभ्य द्वितीयमिव शंकरम् ॥ १३ ॥ तं दृष्ट्वा वानरमुखमवज्ञाय स राक्षसः ॥ प्रहासं मुमुचे तत्र सतोय इव तोयदः ॥ १४ ॥ तं क्रुद्धो भगवान्नन्दी शंकरस्यापरा तनुः ॥ अब्रवीत्तत्र तद्रक्षो दशाननमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ यस्माद्वानररूपं मामवज्ञाय दशानन ॥ अशनीपातसंकाशमुपहासं प्रमुक्तवान् ॥ ॥ १६ ॥ तस्मान्मद्रूपसंपन्ना मद्वीर्यसमतेजसः ॥ उत्पतस्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानराः ॥ १७ ॥ नखदंष्ट्रायुधाः क्रूरा मनःसंपातरंहसः ॥ युद्धोन्मत्ता बलोद्रिक्ताः शैला इव विसर्पिणः ॥ १८ ॥ ते तव प्रबलं दर्पमुत्सेधं च पृथग्विधम् ॥ व्यपनेष्यन्ति संभूय सहामात्यसुतस्य च ॥ १९ ॥ किन्त्विदानीं[1] मया शक्यं हन्तुं त्वां हे निशाचर ॥ न हन्तव्यो हतस्त्वं हि पूर्वमेव स्वकर्मभिः ॥ २० ॥ इत्युदीरितवाक्ये तु देवे तस्मिन्महात्मनि ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ २१ ॥ अचिन्तयित्वा स तदा नन्दिवाक्यं महाबलः ॥ पर्वतं तु समासाद्य वाक्यमाह दशाननः ॥ २२ ॥ पुष्पकस्य गतिश्छिन्ना यत्कृते मम गच्छतः ॥ तमिमं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपते ॥ २३ ॥ केन प्रभावेन भवो नित्यं क्रीडति राजवत् ॥ विज्ञातव्यं न जानीते भयस्थानमुपस्थितम् ॥ ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ततो राम भुजान्विक्षिप्य पर्वते ॥ तोलयामास तं शैलं स शैलः समकम्पत ॥ २५ ॥ चालनात्पर्वतस्यैव गणा देवस्य कम्पिताः ॥ चचाल पार्वती चापि तदाश्लिष्टा महेश्वरम् ॥ २६ ॥ ॥

---

[1] किन्त्विदानीं मया कार्यं क्षन्तव्यं यन्निशाचर। इति पाठः।

॥ २७ ॥ पीडिता इति ॥ अधोगताः पर्वतस्याधोभागगताः भुजाः पीडिता आसन् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ततो राम महादेवो[१] देवानां प्रवरो हरः ॥ पादाङ्गुष्ठेन तं शैलं पीडयामास लीलया ॥ २७ ॥ पीडितास्तु ततस्तस्य शैलस्याधोगता भुजाः ॥ विस्मिताश्चाभवंस्तत्र सचिवास्तस्य रक्षसः ॥ २८ ॥ रक्षसा तेन रोषाच्च भुजानां पीडनात्तदा ॥ मुक्तो विरावः सहसा त्रैलोक्यं येन कम्पितम् ॥ २९ ॥ मेनिरे वज्रनिष्पेषं तस्यामात्या युगक्षये ॥ तदा वर्त्मस्थचलिता देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ३० ॥ समुद्राश्चापि संक्षुब्धाश्चलिताश्चापि पर्वताः ॥ यक्षा विद्याधराः सिद्धाः किमेतदिति चाब्रुवन् ॥ ३१ ॥ अथ ते मन्त्रिणस्तस्य विक्रोशन्तमथाब्रुवन् ॥ तोषयस्व महादेवं नीलकण्ठमुमापतिम् ॥ ३२ ॥ तमृते शरणं नान्यं पश्यामोत्र दशानन ॥ स्तुतिभिः प्रणतो भूत्वा तमेव शरणं व्रज ॥ ३३ ॥ कृपालुः शंकरस्तुष्टः प्रसादं ते विधास्यति ॥ एवमुक्तस्तदामात्यैस्तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ ३४ ॥ सामभिर्विविधैः स्तोत्रैः प्रणम्य स दशाननः ॥ संवत्सरसहस्रं तु रुदतो रक्षसो गतम् ॥ ३५ ॥ ततः प्रीतो महादेवः शैलाग्रे विष्ठितः प्रभुः ॥ मुक्त्वा चास्य भुजान् राम प्राह वाक्यं दशाननम् ॥ ३६ ॥ प्रीतोस्मि तव वीर्यस्य शौण्डीर्याच्च दशानन ॥ शैलाक्रान्तेन यो मुक्तस्त्वया रावः सुदारुणः ॥ ३७ ॥ यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ॥ तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना राजन्भविष्यसि ॥ ३८ ॥ देवता मानुषा यक्षा ये चान्ये जगतीतले ॥ एवं त्वामभिधास्यन्ति रावणं लोकरावणम् ॥ ३९ ॥ गच्छ पौलस्त्य विस्रब्धं पथा येन त्वमिच्छसि ॥ मया चैवाभ्यनुज्ञातो राक्षसाधिप गम्यताम् ॥ ४० ॥ एवमुक्तस्तु लङ्केशः शंभुना स्वयमब्रवीत् ॥ प्रीतो यदि महादेव वरं मे देहि याचतः ॥ ४१ ॥ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मया त्वमभ्यनुज्ञातः । पुष्पकेण गमनायेति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

---

[१] महादेवः प्रहसन्वीक्ष्य तद्गतिम् । इति पाठः ।

॥४२॥मानुषानिति ॥ न गणे न गणयामि॥४३॥ वाञ्छितमिति॥ ब्रह्मदत्तदीर्घायुष्याद्यो भागः ततस्तस्माच्छेषमवशिष्टं वाञ्छितमिदानीमेव दुष्कर्मणा केनाप्यविनष्टं सेप्रयच्छ ॥ ४४ ॥ ददाविति ॥ आयुषश्चेति । ब्रह्मा दीर्घायुष्यस्त्वेतावान्तत्रास्यापमृत्यवो देवतादिभ्यः प्राप्ताः परिहृता भवन्तु । रामेण वध इति स्थित्वा मत्वेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ दत्त्वेति ॥ इदं खड्गरूपास्त्रं नावज्ञेयम् । एकस्मिन्नपि दिने पूजौदासीन्यं न कर्तव्यमित्यर्थः । अवज्ञातं

अवध्यत्वं मया प्राप्तं देवगन्धर्वदानवैः ॥ राक्षसैर्गुह्यकैर्नागैर्ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ४२ ॥ मानुषान्न गणे देव स्वल्पास्ते मम संमताः ॥ दीर्घमायुश्च मे प्राप्तं ब्रह्मणस्त्रिपुरान्तक ॥ ४३ ॥ वाञ्छितं[1] चायुषः शेषं शस्त्रं त्वं च प्रयच्छ मे ॥ एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शंकरः ॥ ४४ ॥ ददौ खड्गं महादीप्तं चन्द्रहासमिति श्रुतम् ॥ आयुषश्चावशेषं च स्थित्वा भूतपतिस्तदा ॥ ४५ ॥ दत्त्वोवाच ततः शंभुर्नावज्ञेयमिदं त्वया ॥ अवज्ञातं यदि हि ते मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ४६ ॥ एवं महेश्वरेणैव कृतनामा स रावणः ॥ अभिवाद्य महादेवमारुरोहाथ पुष्पकम् ॥ ४७ ॥ ततो महीतले राम परिचक्राम रावणः ॥ क्षत्त्रियान् सुमहावीर्यान् बाधमान इतस्ततः ॥४८॥ केचित्तेजस्विनः शूराः क्षत्त्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ तच्छासनमकुर्वन्तो विनेशुः सपरिच्छदाः ॥ ४९ ॥ अपरे दुर्जयं रक्षो जानन्तः प्राज्ञसंमताः ॥ जिताः स्म इत्यभाषन्त राक्षसं बलदर्पितम् ॥ ५० ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥

अथ राजन्महाबाहुर्विचरन्स महीतले ॥ हिमवत्सानुमासाद्य परिचक्राम रावणः ॥ १ ॥ तत्रापश्यत्स वै कन्यां कृष्णाजिनजटाधराम् ॥ आर्षेण विधिना चैनां दीप्यन्तीं देवतामिव ॥ २ ॥ ॥ ॥

यदि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥
अथ राजन्नित्यादि ॥ आर्षेण विधिना तपोनुष्ठानेन ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ॥

---

[1] वाञ्छिस्यायुषः शिष्टं शस्त्रं च त्वं प्रयच्छ मे । इति पाठः साधुः ।

स इति ॥ प्रहसन्निति । दुर्लभकन्यालाभात्प्रहासः ॥ ३ ॥ किमिति ॥ इदं प्रतिक्रिया ॥ इदं यौवनप्रतिकूलक्रिया ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

स दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां कन्यां तां सुमहाव्रताम् ॥ काममोहपरीतात्मा पप्रच्छ प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ किमिदं वर्तसे भद्रे विरुद्धं यौवनस्य ते ॥ न हि युक्ता तवैतस्य रूपस्य तपसः क्रिया ॥ ४ ॥ रूपं तेऽनुपमं भीरु कामोन्मादकरं नृणाम् ॥ न युक्तं तपसि स्थातुं निर्गतो ह्येष निर्णयः ॥ ५ ॥ कस्यासि किमिदं भद्रे कश्च भर्ता वरानने ॥ येन संभुज्यसे भीरु स नरः पुण्यभाग्भुवि ॥ ६ ॥ पृच्छतः शंस मे सर्वं कस्य हेतोः परिश्रमः ॥ एवमुक्ता तु सा कन्या रावणेन यशस्विनी ॥ ७ ॥ अब्रवीद्विधिवत्कृत्वा तस्यातिथ्यं तपोधना ॥ कुशध्वजो मम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः ॥ बृहस्पतिसुतः श्रीमान्बुद्ध्या तुल्यो बृहस्पतेः ॥ ८ ॥ तस्याहं कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः ॥ संभूय वाङ्मयी कन्या नाम्ना वेदवती स्मृता ॥ ९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ तेऽपि गत्वा हि पितरं वरणं रोचयन्ति मे ॥ १० ॥ न च मां स पिता तेभ्यो दत्तवान्राक्षसर्षभ ॥ कारणं तद्वदिष्यामि निशाचर निशामय ॥ ११ ॥ पितुस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ॥ अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता ॥ १२ ॥ दातुमिच्छति तस्मै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः ॥ दम्भुर्नाम ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् ॥ १३ ॥ तेन रात्रौ शयानो मे पिता पापेन हिंसितः ॥ १४ ॥ ततो मे जननी दीना तच्छरीरं पितुर्मम ॥ परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्यवाहनम् ॥ १५ ॥ ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति ॥ करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुद्वहे ॥ १६ ॥ इति प्रतिज्ञामारुह्य चरामि विपुलं तपः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं मया राक्षसपुङ्गव ॥ १७ ॥ नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः पुरुषोत्तमात् ॥ आश्रये नियमं घोरं नारायणपरीप्सया ॥ विज्ञातस्त्वं हि मे राजन् गच्छ पौलस्त्यनन्दन ॥ १८ ॥ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ अवलिप्तेति ॥ वृद्धानामिति । पुण्यसंचयः पुण्यसंग्रहणं वृद्धानामेव भ्राजते नतु बालयूनोः॥२१॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

जानामि तपसा सर्वं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १९ ॥ सोब्रवीद्रावणो भूयस्तां कन्यां सुमहाव्रताम् ॥ अवरुह्य विमानाग्रात्कन्दर्पशरपीडितः ॥ २० ॥ अवलिप्तासि सुश्रोणि यस्यास्ते मतिरीदृशी ॥ वृद्धानां मृगशावाक्षि भ्राजते पुण्यसंचयः ॥ २१ ॥ त्वं सर्वगुणसंपन्ना नार्हसे वक्तुमीदृशम् ॥ त्रैलोक्यसुन्दरी भीरु यौवनं ते निवर्तते ॥ २२ ॥ अहं लङ्कापतिर्भद्रे दशग्रीव इति श्रुतः ॥ तस्य मे भव भार्या त्वं भुङ्क्ष्व भोगान्यथासुखम् ॥ २३ ॥ कश्च तावदसौ यं त्वं विष्णुरित्यभिभाषसे ॥ वीर्येण तपसा चैव भोगेन च बलेन च ॥ न मया स समो भद्रे यं त्वं कामयसेऽङ्गने ॥ २४ ॥ इत्युक्तवति तस्मिंस्तु वेदवत्यथ साब्रवीत् ॥ २५॥ मा मैवमिति सा कन्या तमुवाच निशाचरम् ॥ त्रैलोक्याधिपतिं विष्णुं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ त्वदृते राक्षसेन्द्रान्यः कोऽवमन्येत बुद्धिमान् ॥ २६ ॥ एवमुक्तस्तया तत्र वेदवत्या निशाचरः ॥ मूर्धजेषु तदा कन्यां कराग्रेण परामृशत् ॥ २७ ॥ ततो वेदवती क्रुद्धा केशान्हस्तेन साच्छिनत् ॥ असिर्भूत्वा करस्तस्याः केशांश्छिन्नांस्तदाकरोत् ॥ २८ ॥ सा ज्वलन्तीव रोषेण दहन्तीव निशाचरम् ॥ उवाचाग्निं समाधाय मरणाय कृतत्वरा ॥ २९ ॥ धर्षितायास्त्वयाऽनार्य न मे जीवितमिष्यते ॥ रक्षस्तस्मात्प्रवेक्ष्यामि पश्यतस्ते हुताशनम् ॥ ३० ॥ यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने ॥ तस्मात्तव वधार्थं हि समुत्पत्स्ये ह्यहं पुनः ॥ ३१ ॥ न हि शक्यं स्त्रिया हन्तुं पुरुषः पापनिश्चयः ॥ शापे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च व्ययो भवेत् ॥ ३२ ॥ यदि त्वस्ति मया किंचित्कृतं दत्तं हुतं तथा ॥ तस्मात्त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पूर्वमित्यादि ॥ वेदवत्या यः शत्रुः क्रोधाहितः सोसौ शैलाभः शत्रू रावणः पुनस्तथैव यथाप्रतिज्ञं पतिं च प्राप्तया पतिभूतस्य तव मानुषं वीर्यमुपाश्रयित्वा अद्य निहतः ॥ ३६ ॥ एवमित्यादि ॥ उत्पत्स्येयम् । व्यत्यय आर्षः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् ॥ पपात च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ ३४ ॥ ([1]पुनरेव समुद्भूता पद्मे पद्मसमप्रभा ॥ तस्मादपि पुनः प्राप्ता पूर्ववत्तेन रक्षसा ॥ १ ॥ कन्यां कमलगर्भाभां प्रगृह्य स्वगृहं ययौ ॥ प्रगृह्य रावणस्त्वेतां दर्शयामास मन्त्रिणे ॥ २ ॥ लक्षणज्ञो निरीक्ष्यैव रावणं चैवमब्रवीत् ॥ गृहस्थैषा हि सुश्रोणी त्वद्वधायैव दृश्यते ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वार्णवे राम तां प्रचिक्षेप रावणः ॥ सा चैव क्षितिमासाद्य यज्ञायतनमध्यगा ॥ ४ ॥ राज्ञो हलमुखोत्कृष्टा पुनरप्युत्थिता सती ॥) सैषा जनकराजस्य प्रसूता तनया प्रभो ॥ तव भार्या महाबाहो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ ३५ ॥ [2]पूर्वं क्रोधाहितः शत्रुर्ययाऽसौ निहतस्तथा ॥ उपाश्रयित्वा शैलाभस्तव वीर्यममानुषम् ॥ ३६ ॥ एवमेषा महाभागा मर्त्येषूत्पत्स्यते पुनः ॥ क्षेत्रे हलमुखोत्कृष्टे वेद्यामग्निशिखोपमा ॥ ३७ ॥ एषा वेदवती नाम पूर्वमासीत्कृते युगे ॥ त्रेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं तस्य रक्षसः ॥ ३८ ॥ उत्पन्ना मैथिलकुले जनकस्य महात्मनः ॥ (सीतोत्पन्ना तु सीतेति मानुषैः पुनरुच्यते ॥) ॥ ३९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रविष्टायां हुताशं तु वेदवत्यां स रावणः ॥ पुष्पकं तु समारुह्य परिचक्राम मेदिनीम् ॥ १ ॥ ॥

प्रविष्टायामित्यादि ॥ उशीरबीजमिति देशनाम ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

---

[1] अत्र व्याख्यानाभावादर्धाधिकाश्चत्वारः श्लोकाः प्रक्षिप्ता इति केचिद्वदन्ति । [2] पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययाऽसौ निहतस्त्वया ॥ इति पाठः प्रथितः ।

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अकुतूहलेति ॥ अकुतूहलभावेन मां दृष्ट्वाऽप्यविस्मयनिर्भयानादरभवेनेत्यर्थः । यो नावगच्छसि तस्य

ततो मरुत्तं नृपतिं यजन्तं सह दैवतैः ॥ उशीरबीजमासाद्य ददर्श स तु रावणः ॥ २ ॥ संवर्तो नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद् भ्राता बृहस्पतेः ॥ याजयामास धर्मज्ञः सर्वैर्देवगणैर्वृतः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा देवास्तु तद्रक्षो वरदानेन दुर्जयम् ॥ तिर्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य दर्शनभीरवः ॥ ४ ॥ इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मराजस्तु वायसः ॥ कृकलासो धनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥ ५ ॥ अन्येष्वपि गतेष्वेवं देवेष्वरिनिषूदन ॥ रावणः प्राविशद्यज्ञं सारमेय इवाशुचिः ॥ ६ ॥ तं च राजा समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ प्राह युद्धं प्रयच्छेति निर्जितोस्मीति वा वद ॥ ७ ॥ ततो मरुत्तो नृपतिः को भवानित्युवाच तम् ॥ अपहासं ततो मुक्त्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अकुतूहलभावेन प्रीतोस्मि तव पार्थिव ॥ धनदस्यानुजं यो मां नावगच्छसि रावणम् ॥ ९ ॥ त्रिषु लोकेषु कोऽन्योस्ति यो न जानाति मे बलम् ॥ भ्रातरं येन निर्जित्य विमानमिदमाहृतम् ॥ ततो मरुत्तः स नृपस्तं रावणमथाब्रवीत् ॥ ॥ १० ॥ धन्यः खलु भवान्येन ज्येष्ठो भ्राता रणे जितः ॥ न त्वया सदृशः श्लाघ्यस्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ११ ॥ नाधर्मसहितं श्लाघ्यं तल्लोकं प्रतिसंहितम् ॥ कर्म दौरात्म्यकं कृत्वा श्लाघ्यसे भ्रातृनिर्जयात् ॥ १२ ॥ कं त्वं प्राक्केवलं धर्मं चरित्वा लब्धवान्वरम् ॥ श्रुतपूर्वं हि न मया भाषसे यादृशं स्वयम् ॥ १३ ॥ तिष्ठेदानीं न मे जीवन्प्रतियास्यसि दुर्मते ॥ अद्य त्वां निशितैर्बाणैः प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ १४ ॥ ततः शरासनं गृह्य सायकांश्च नराधिपः ॥ रणाय निर्ययौ क्रुद्धः संवर्तो मार्गमावृणोत् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

तवेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कं त्वमिति ॥ प्राक् पूर्वम् । त्वं केवलं धर्मं दोषहीनं धर्मं चरित्वा किमपि वरं लब्धवानिति श्रुतपूर्वम् । इदानीं यादृशं भ्रातृविजयरूपमधर्मं भाषसे तन्न श्रुतपूर्वमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति ॥ मार्गमावृणोत् । निर्यातस्येति शेषः ॥ १५ ॥

स इति ॥ महानृषिः । तत्पुरोहित इत्यर्थः॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ रावण इति ॥ स्वां योनिं स्वस्वप्रकृतिमासाद्य । तानि सत्त्वानि । प्राक्कार्यवशगृहीतमूर्तिसजातीयप्राणिन इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इदमिति ॥ प्रीतिलक्षणां मत्प्रीतिचिह्नभूताम् ॥ २४ ॥ नीला इति ॥ नीलाः किलेति ।

सोब्रवीत्स्नेहसंयुक्तं मरुत्तं तं महानृषिः ॥ श्रोतव्यं यदि मद्वाक्यं संप्रहारो न ते क्षमः ॥ १६ ॥ माहेश्वरमिदं सत्त्रमसमाप्तं कुलं दहेत् ॥ १७ ॥ दीक्षितस्य कुतो युद्धं क्रोधित्वं दीक्षिते कुतः ॥ संशयश्च जये नित्यं राक्षसश्च सुदुर्जयः ॥ १८ ॥ स निवृत्तो गुरोर्वाक्यान्मरुत्तः पृथिवीपतिः ॥ विसृज्य सशरं चापं स्वस्थो मखमुखोऽभवत् ॥ १९ ॥ ततस्तं निर्जितं मत्वा घोषयामास वै शुकः ॥ रावणो जयतीत्युच्चैर्हर्षान्नादं विमुक्तवान् ॥ २० ॥ तान् भक्षयित्वा तत्रस्थान्महर्षीन्यज्ञमागतान् ॥ वितृप्तो रुधिरैस्तेषां पुनः संप्रययौ महीम् ॥ २१ ॥ रावणे तु गते देवाः सेन्द्राश्चैव दिवौकसः ॥ ततः स्वां योनिमासाद्य तानि सत्त्वानि चाब्रुवन् ॥ २२ ॥ हर्षात्तदाऽब्रवीदिन्द्रो मयूरं नीलबर्हिणम् ॥ प्रीतोस्मि तव धर्मज्ञ [1]भुंजङ्गाद्धि न ते भयम् ॥ २३ ॥ इदं नेत्रसहस्रं तु यत्त्वद्बर्हे भविष्यति ॥ वर्षमाणे मयि मुदं प्राप्स्यसे प्रीतिलक्षणाम् ॥ एवमिन्द्रो वरं प्रादान्मयूरस्य सुरेश्वरः ॥ २४ ॥ नीलाः किल पुरा बर्हा मयूराणां नराधिप ॥ सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वेपि बर्हिणः ॥ २५ ॥ धर्मराजोब्रवीद्राम प्राग्वंशे वायसं स्थितम् ॥ पक्षिंस्तवास्मि सुप्रीतः प्रीतस्य वचनं शृणु ॥ २६ ॥ यथान्यैर्विविधै रोगैः पीड्यन्ते प्राणिनो मया ॥ ते न ते प्रभविष्यन्ति मयि प्रीते न संशयः ॥ २७ ॥ मृत्युतस्ते भयं नास्ति वरान्मम विहंगम ॥ यावत्त्वां न वधिष्यन्ति नरास्तावद्भविष्यसि ॥ २८ ॥

नेत्ररहिता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ धर्मराज इति ॥ प्राग्वंशे यज्ञशालादारुणि ॥ २६ ॥ यथेति ॥ ते तव । ते रोगाः । न प्रभविष्यन्ति । प्रीते इति च्छेदः ॥ २७ ॥ मृत्युत इति ॥ "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः" इत्यशक्यपरिहारत्वादाह—यावत्त्वामित्यादि ॥ २८ ॥ ॥ ॥

---

[1] उपकाराद्विहंगमेति पाठः ।

एत इति॥ मद्विषयस्थाः यमलोकस्थाः॥२९॥३०॥३१॥ मच्छरीरमिति ॥ मच्छरीरं जलमूर्तिम् ॥ ३२ ॥ हंसानामिति॥ क्रोडः भुजान्तरम्। शष्पाग्रनिर्मलाः बालतृणाग्रवन्निर्मलाः। कोमलश्यामवर्णा इत्यर्थः ॥३३॥ ३४ ॥ सद्रव्यमिति॥ एतदेवाह—एष काञ्चनक इति ॥ ३५ ॥ स्वभवनमिति। मरुत्तेन

एते मद्विषयस्था वै मानवाः क्षुद्भयार्दिताः ॥ त्वयि भुक्ते तु तृप्तास्ते भविष्यन्ति सबान्धवाः ॥ २९ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्धंसं
गङ्गातोयविहारिणम् ॥ श्रूयतां प्रीतिसंयुक्तं वचः पत्त्ररथेश्वर ॥ ३० ॥ वर्णो मनोहरः सौम्य चन्द्रमण्डलसन्निभः ॥
भविष्यति तवोदग्रः शुद्धफेनसमप्रभः ॥ ३१ ॥ मच्छरीरं समासाद्य कान्तो नित्यं भविष्यसि ॥
प्राप्स्यसे चातुलां प्रीतिमेतन्मे प्रीतिलक्षणम् ॥ ३२ ॥ हंसानां हि पुरा राम नीलवर्णः[1] सपाण्डुरः ॥ पक्षा नीलाग्रसंवीताः
क्रोडाः शष्पाग्रनिर्मलाः ॥ ३३ ॥ अथाब्रवीद्वैश्रवणः कृकलासं गिरौ स्थितम् ॥ हैरण्यं संप्रयच्छामि वर्णं
प्रीतस्तवाप्यहम् ॥ ३४ ॥ सद्रव्यं च शिरो नित्यं भविष्यति तवाक्षयम् ॥ एष काञ्चनको वर्णो मत्प्रीत्या ते भविष्यति
॥ ३५ ॥ एवं दत्त्वा वरांस्तेभ्यस्तस्मिन्यज्ञोत्सवे सुराः ॥ निवृत्ताः सह राज्ञा ते पुनः स्वभवनं गताः ॥
॥ ३६ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ जित्वा मरुत्तं स प्रययौ राक्षसाधिपः ॥ नगराणि नरेन्द्राणां युद्धकाङ्क्षी दशाननः ॥ १ ॥ समासाद्य तु राजेन्द्रान्महेन्द्रवरुणोपमान्
॥ अब्रवीद्राक्षसेन्द्रस्तु युद्धं मे दीयतामिति ॥ २ ॥ निर्जिताः स्मेति वा ब्रूत एष मे हि सुनिश्चयः
॥ अन्यथा कुर्वतामेवं मोक्षो नैवोपपद्यते ॥ ३ ॥ ततस्त्वभीरवः प्राज्ञाः पार्थिवा धर्मनिश्चयाः ॥ मन्त्रयित्वा
ततोऽन्योन्यं राजानः सुमहाबलाः ॥ निर्जिताः स्मेत्यभाषन्त ज्ञात्वा वरबलं रिपोः ॥ ४ ॥ ॥

सह स्वर्गमित्यर्थः ॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥४॥

---

[1] न वर्णः सर्वपाण्डुरः। इति पाठः।

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ दीयत इति ॥ संतिष्ठ । एवमहं भवामीति । आयत्तो भवामीत्यर्थः ॥ १० ॥ अथेति ॥ पूर्वं रावणगमनात्पूर्वम् । श्रुतार्थेन श्रुतरावणवृत्तान्तेन । तन्नरेन्द्रस्य बलम् । निष्क्रामत् निरक्रामत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रज्वलन्तमिति ॥ समासाद्येति ।

दुष्यन्तः सुरथो गाधिर्गयो राजा पुरूरवाः ॥ एते सर्वेऽब्रुवंस्तात निर्जिता स्मेति पार्थिवाः ॥ ५ ॥ अथायोध्यां समासाद्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ सुगुप्तामनरण्येन शक्रेणेवाऽमरावतीम् ॥ स तं पुरुषशार्दूलं पुरन्दरसमं बले ॥ ७ ॥ प्राह राजानमासाद्य युद्धं देहीति रावणः ॥ निर्जितोस्मीति वा ब्रूहि त्वमेवं मम शासनम् ॥ ८ ॥ अयोध्याधिपतिस्तस्य श्रुत्वा पापात्मनो वचः ॥ अनरण्यस्तु संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ दीयते द्वन्द्वयुद्धं ते राक्षसाधिपते मया ॥ संतिष्ठ क्षिप्रमायत्तो भव चैवं भवाम्यहम् ॥१०॥ अथ पूर्वं श्रुतार्थेन निर्जितं सुमहद्बलम् ॥ निष्क्रामत्तन्नरेन्द्रस्य बलं रक्षोवधोद्यतम् ॥ ११ ॥ नागानां दशसाहस्रं वाजिनां नियुतं तथा ॥ रथानां बहुसाहस्रं पत्तीनां च नरोत्तम ॥ १२ ॥ महीं संछाद्य निष्क्रान्तं सपदातिरथं रणे ॥ ततः प्रवृत्तं सुमहद्युद्धं युद्धविशारद ॥ १३ ॥ अनरण्यस्य नृपते राक्षसेन्द्रस्य चाद्भुतम् ॥ तद्रावणबलं प्राप्य बलं तस्य महीपतेः ॥ १४ ॥ प्राणश्यत तदा सर्वं हव्यं हुतमिवाऽनले ॥ युद्ध्वा च सुचिरं कालं कृत्वा विक्रममुत्तमम् ॥ १५ ॥ प्रज्वलन्तं समासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् ॥ प्राविशत्संकुलं तत्र शलभा इव पावकम् ॥ नश्यति स्म बलं तत्र हव्यं हुतमिवानले ॥ १६ ॥ सोपश्यत्तन्नरेन्द्रस्तु नश्यमानं महाबलम् ॥ महार्णवं समासाद्य वनापगशतं यथा ॥ १७॥ ततः शक्रधनुःप्रख्यं धनुर्विस्फारयन्स्वयम् ॥ आससाद नरेन्द्रस्तं रावणं क्रोधमूर्छितः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

तं रावणमासाद्य क्षिप्रमेवावशेषितम् अल्पावशिष्टमभवदित्यर्थः । तत्र रणे शलभाः पावकमिव संकुलं समूहनाशनम् प्राविशत् प्रापत् ॥१६॥१७॥१८॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तमिति ॥ इक्ष्वाकुमिक्ष्वाकुवंश्यम् । किं फलं प्राप्तम् । निर्जितोस्मीति वचनमनुक्त्वेति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अनरण्येन तेमात्या मारीचशुकसारणाः ॥ प्रहस्तसहिता भग्ना व्यद्रवन्त मृगा इव ॥ १९ ॥ ततो बाणशतान्यष्टौ पातयामास मूर्धनि ॥ तस्य राक्षसराजस्य इक्ष्वाकुकुलनन्दनः ॥ २० ॥ तस्य बाणाः पतन्तस्ते चक्रिरे न क्षतिं क्वचित् ॥ वारिधारा इवाभ्रेभ्यः पतन्त्यो गिरिमूर्धनि ॥ २१ ॥ ततो राक्षसराजेन क्रुद्धेन नृपतिस्तदा ॥ तलेनाभिहतो मूर्ध्नि स रथान्निपपात ह ॥ २२ ॥ स राजा पतितो भूमौ विह्वलाङ्गः प्रवेपितः ॥ वज्रदग्ध इवारण्ये सालो निपतितो यथा ॥ २३ ॥ तं प्रहस्याब्रवीद्रक्ष इक्ष्वाकुं पृथिवीपतिम् ॥ किमिदानीं फलं प्राप्तं त्वया मां प्रतियुध्यता ॥ ॥ २४ ॥ त्रैलोक्ये नास्ति यो द्वन्द्वं मम दद्यान्नराधिप ॥ शङ्के प्रसक्तो भोगेषु न शृणोषि बलं मम ॥ २५ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो राजा मन्दासुर्वाक्यमब्रवीत् ॥ किं शक्यमिह कर्तुं वै कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २६ ॥ न ह्यहं निर्जितो रक्षस्त्वया चात्मप्रशंसिना ॥ कालेनैव विपन्नोहं हेतुभूतस्तु मे भवान् ॥ २७ ॥ किं त्विदानीं मया शक्यं कर्तुं प्राणपरिक्षये ॥ न ह्यहं विमुखो रक्षो युध्यमानस्त्वया हतः ॥२८॥ इक्ष्वाकुपरिभावित्वाद्वचो वक्ष्यामि राक्षस ॥ यदि दत्तं यदि हुतं यदि मे सुकृतं तपः ॥ यदि गुप्ताः प्रजाः सम्यक् तदा सत्यं वचोस्तु मे ॥ २९ ॥ उत्पत्स्यते कुले ह्यस्मिन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ रामो दाशरथिर्नाम यस्ते प्राणान्हरिष्यति ॥ ३० ॥ ततो जलधरोदग्रस्ताडितो देवदुन्दुभिः ॥ तस्मिन्नुदाहृते शापे पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ ३१ ॥ ततः स राजा राजेन्द्र गतः स्थानं त्रिविष्टपम् ॥ स्वर्गते च नृपे तस्मिन् राक्षसः सोपसर्पत ॥ ३२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥

॥ २६ ॥ न ह्यहमिति ॥ त्वया न जित इति । अपि तु प्राप्तेनैव कालेन विपन्न इत्यर्थः ॥२७॥२८॥ इक्ष्वाक्विति ॥ इक्ष्वाकुपरिभावित्वात् तत्कुलपरिभावित्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ अपसर्पत अपासर्पत् । अपगतवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्री०मणि०उत्तरश्री०एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

ततो वित्रासयन्मर्त्यान् पृथिव्यां राक्षसाधिपः ॥ आससाद घने तस्मिन्नारदं मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥ तस्याभिवादनं कृत्वा दशग्रीवो निशाचरः ॥ अब्रवीत्कुशलं पृष्ट्वा हेतुमागमनस्य च ॥ २ ॥ नारदस्तु महातेजा देवर्षिरमितप्रभः ॥ अब्रवीन्मेघपृष्ठस्थो रावणं पुष्पके स्थितम् ॥ ३ ॥ राक्षसाधिपते सौम्य तिष्ठ विश्रवसः सुत ॥ प्रीतोस्म्यभिजनोपेतविक्रमैरूर्जितैस्तव ॥ ४ ॥ विष्णुना दैत्यघातैश्च गन्धर्वोरगधर्षणैः ॥ त्वया समं विमर्दैश्च भृशं हि परितोषितः ॥ ५ ॥ किंचिद्वक्ष्यामि तावत्ते श्रोतव्यं श्रोष्यसे यदि ॥ श्रुत्वा चानन्तरं कार्यं त्वया राक्षससत्तम ॥ तन्मे निगदतस्तात समाधिं श्रवणे कुरु ॥ ६ ॥ किमयं वध्यते तात त्वयाऽवध्येन दैवतैः ॥ हत एव ह्ययं लोको यदा मृत्युवशं गतः ॥ ७ ॥ देवदानवदैत्यानां यक्षगन्धर्वरक्षसाम् ॥ अवध्येन त्वया लोकः क्लेष्टुं युक्तो न मानुषः ॥ ८ ॥ नित्यं श्रेयसि संमूढं महद्भिर्व्यसनैर्वृतम् ॥ हन्यात्कस्तादृशं लोकं जराव्याधिशतैर्युतम् ॥ ९ ॥ तैस्तैरनिष्टोपगमैरजस्रं यत्र कुत्र कः ॥ मतिमान्मानुषे लोके युद्धेन प्रणयी भवेत् ॥ १० ॥ क्षीयमाणं दैवहतं क्षुत्पिपासाजरादिभिः ॥ विषादशोकसंमूढं लोकं त्वं क्षपयस्व मा ॥ ११ ॥ पश्य तावन्महाबाहो राक्षसेश्वर मानुषम् ॥ मूढमेवं विचित्रार्थं यस्य न ज्ञायते गतिः ॥ १२ ॥ क्वचिद्वादित्रनृत्यादि सेव्यते मुदितैर्जनैः ॥ रुद्यते चापरैरार्तैर्धाराश्रुनयनाननैः ॥ १३ ॥

ततो वित्रासयन्नित्यादि ॥ आससाद । घने तस्मिन्निति । तस्मिन्काले घने घनपृष्ठे स्थितं नारदमित्यर्थः ॥ १ ॥ तस्येति ॥ हेतुमागमनस्य चेत्यत्रापि पृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ राक्षसाधिपत इति ॥ तिष्ठेति । मद्वचनं श्रोतुमिति शेषः । विष्णुदैत्यघातादिर्दृष्टान्तार्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किंचिदिति ॥ समाधिमैकाग्र्यम् ॥ ६ ॥ अयं लोकः । त्वया अवध्येनेति च्छेदः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तैस्तैरिति ॥ युद्धेनेति । मतिमान् कदा तस्मिन्मर्त्यलोके युद्धेन वधप्रणयी भवेत् न कोपीत्यर्थः ॥ १० ॥ किं च मृतमारणवद्युद्धेन तेषां वधो व्यर्थ इत्याह—क्षीयमाणमिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ क्वचिदिति ॥ धाराश्रुनयनाननैः धाराभूताश्रुनयनयुक्तमुखैः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मातेति ॥ भार्याबन्धुमनोरमैः भार्याबन्धुषु मनोरमो मनोरमणं प्रीतिर्येषां तैः । क्लेशं पारलौकिकदुःखम् ॥ १४ ॥ अलमेनं परिक्लिश्येति ॥ मोहनिराकृतः अज्ञानेन प्रच्याविताथैः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ महर्ष इति ॥ देवगन्धर्वविहार देवगन्धर्वैर्गानपरैर्विहारपर । समरप्रिय; समरदर्शनप्रिय ॥ १८ ॥ तत इति ॥ रसालयम् अमृतरसालयम् । खल्विति ॥ १९ ॥ अथेति ॥ इदानीं रसातलजिगमिषुणा त्वया अन्येन मार्गेण रसातलमार्गव्यतिरिक्तमार्गे-

मातापितृसुतस्नेहैर्भार्याबन्धुमनोरमैः ॥ मोहितोयं जनो ध्वस्तः क्लेशं स्वं नावबुध्यते ॥ १४ ॥ अलमेनं परिक्लिश्य लोकं मोहनिराकृतम् ॥ जित एव त्वया सौम्य मर्त्यलोको न संशयः ॥ १५ ॥ अवश्यमेभिः सर्वैश्च गन्तव्यं यमसादनम् ॥ तन्निगृह्णीष्व पौलस्त्य यमं परपुरंजय ॥ १६ ॥ तस्मिन् जिते जितं सर्वं भवत्येव न संशयः ॥ एवमुक्तस्तु लङ्केशो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ अब्रवीन्नारदं तत्र संप्रहस्याभिवाद्य च ॥ १७ ॥ महर्षे देवगन्धर्वविहार समरप्रिय ॥ अहं समुद्यतो गन्तुं विजयार्थं रसातलम् ॥ १८ ॥ ततो लोकत्रयं जित्वा स्थाप्य नागान्सुरान्वशे ॥ समुद्रममृतार्थं च मथिष्यामि रसालयम् ॥ १९ ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवं नारदो भगवानृषिः ॥ क्व खल्विदानीं मार्गेण त्वया ह्यन्येन गम्यते ॥ २० ॥ अयं खलु सुदुर्गम्यः प्रेतराजपुरं प्रति ॥ मार्गो गच्छति दुर्धर्षो यमस्यामित्रकर्शन ॥ २१ ॥ स तु शारदमेघाभं हासं मुक्त्वा दशाननः ॥ उवाच कृतमित्येव वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ तस्मादेवमहं ब्रह्मन् वैवस्वतवधोद्यतः ॥ गच्छामि दक्षिणामाशां यत्र सूर्यात्मजो नृपः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

ण क्व गम्यते ॥२०॥ कस्य तर्ह्ययम्मार्ग इत्यपेक्षायामाह—अयं खल्वित्यादि ॥ सुदुर्गम्यः सुदुर्गमः । यदार्षः ॥ २१ ॥ स त्विति ॥ हासम्मुक्त्वेति । कृत्वेति यावत् । शारदमेघाभं नारदंप्रति कृतमित्येवावोचत् । तन्मार्गेणैव गमनं तज्जयश्च मम सिद्ध एवेत्युवाचेत्यर्थः ॥ २२ ॥ तस्मादिति ॥ यस्मान्मार्ग उपदिष्टः यतश्च मया चतुर्दिक्पालजयः प्रतिज्ञातस्तस्मादित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ स्वदत्तं स्वकृतं च । स्वदत्तस्वकृतशब्देन कायक्लेशरूपं तपः महात्मनः अनुग्रहादिति शेषः ॥ २९ ॥ ॥३०॥ धाता विधाता सामान्यतो विशेषतश्च कर्ता ॥३१॥ अपरमिति ॥ काल एव सर्वसाधनम् । अयं तु कालातिरिक्तमपरं किं विधानं साधनसंपादनं कृत्वा कालजयं संविधास्यतीत्येवं कौतूहलसमुत्पन्नोहं यमस्य सदनं द्रष्टुं यास्यामि ॥३२॥३३॥ इति श्रीगो॰मणिमु॰उत्तरश्री॰विंशः सर्गः ॥ २० ॥

मया हि भगवन् क्रोधात्प्रतिज्ञातं रणार्थिना ॥ अवजेष्यामि चतुरो लोकपालानिति प्रभो ॥ २४ ॥ तदिह प्रस्थितोहं वै प्रेतराजपुरं प्रति ॥ प्राणिसंक्लेशकर्तारं योजयिष्यामि मृत्युना ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवो मुनिं तमभिवाद्य च ॥ प्रययौ दक्षिणामाशां प्रहृष्टः सह मन्त्रिभिः ॥ २६ ॥ नारदस्तु महातेजा मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ चिन्तयामास विप्रेन्द्रो विधूम इव पावकः ॥ २७ ॥ येन लोकास्त्रयः सेन्द्राः क्लिश्यन्ते सचराचराः ॥ क्षीणे चायुषि धर्मेण स कालो जेष्यते कथम् ॥ २८ ॥ स्वदत्तकृतसाक्षी यो द्वितीय इव पावकः ॥ लब्धसंज्ञा विजेष्यन्ते लोका यस्य महात्मनः ॥ २९ ॥ यस्य नित्यं त्रयो लोका विद्रवन्ति भयार्दिताः ॥ तं कथं राक्षसेन्द्रोसौ स्वयमेव गमिष्यति ॥ ३० ॥ यो विधाता च धाता च सुकृतं दुष्कृतं तथा ॥ त्रैलोक्यं विजितं येन तङ्कथं विजयिष्यते ॥ ३१ ॥ अपरं किन्तु कृत्वाऽयं विधानं संविधास्यति ॥ कौतूहलसमुत्पन्नो यास्यामि यमसादनम् ॥ ३२ ॥ विमर्दं द्रष्टुमनयोर्यमराक्षसयोः स्वयम् ॥ ३३ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ॥

एवं संचिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमः ॥ आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सदनं प्रति ॥ १ ॥ अपश्यत्स यमं तत्र देवमग्निपुरस्कृतम् ॥ विधानमुपतिष्ठन्तं प्राणिनो यस्य यादृशम् ॥ २ ॥ स तु दृष्ट्वा यमः प्राप्तं महर्षिं तत्र नारदम् ॥ अब्रवीत्सुखमासीनमर्घ्यमावेद्य धर्मतः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

॥१॥ अपश्यदिति ॥ अग्निः पुरस्कृतः साक्षितया येनासौ अग्निपुरस्कृतः तम् । प्राणिनो विधानं निग्रहानुग्रहकृत्यमुपतिष्ठन्तमनुतिष्ठन्तम् ॥ २ ॥३॥

॥४॥ अब्रवीदिति ॥ विधानं मत्तः श्रुतापदः प्रतिक्रियामित्यर्थः॥५॥६॥एतेनेति ॥ दण्डः कालदण्डः प्रहरणमायुधं यस्य तस्य तव किन्नु भविष्यतीति।

कच्चित्क्षेमं तु देवर्षे कच्चिद्धर्मो न नश्यति ॥ किमागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित ॥ ४ ॥ अब्रवीत्तु तदा वाक्यं नारदो भगवानृषिः ॥ श्रूयतामभिधास्यामि विधानं च विधीयताम् ॥ ५ ॥ एष नाम्ना दशग्रीवः पितृराज निशाचरः ॥ उपयाति वशं नेतुं विक्रमैस्त्वां सुदुर्जयम् ॥ ६ ॥ एतेन कारणेनाहं त्वरितो ह्यागतः प्रभो ॥ दण्डप्रहरणस्याद्य तव किन्नु भविष्यति ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे दूरादंशुमन्तमिवोदितम् ॥ ददर्श दीप्तमायान्तं विमानं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥ तं देशं प्रभया तस्य पुष्पकस्य महाबलः ॥ कृत्वा वितिमिरं सर्वं समीपं सोभ्यवर्तत ॥ ९ ॥ सोपश्यत्सुमहाबाहुर्दशग्रीवस्ततस्ततः ॥ प्राणिनः सुकृतं कर्म भुञ्जानांश्चैव दुष्कृतम् ॥ १० ॥ अपश्यत्सैनिकांश्चास्य यमस्यानुचरैः सह ॥ यमस्य पुरुषैरुग्रैर्घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११ ॥ ददर्श वध्यमानांश्च क्लिश्यमानांश्च देहिनः ॥ क्रोशतश्च महानादं तीव्रनिष्टनतत्परान् ॥ १२ ॥ कृमिभिर्भक्ष्यमाणांश्च सारमेयैश्च दारुणैः ॥ १३ ॥ श्रोत्रायासकरा वाचो वदतश्च भयावहाः ॥ संतार्यमाणान्वैतरणीं बहुशः शोणितोदकाम् ॥ १४ ॥ वालुकासु च तप्तासु तप्यमानान्मुहुर्मुहुः ॥ असिपत्रवने चैव भिद्यमानानधार्मिकान् ॥ १५ ॥ रौरवे क्षारनद्यां च क्षुरधारासु चैव हि ॥ पानीयं याचमानांश्च तृषितान् क्षुधितानपि ॥ १६ ॥ शवभूतान्कृशान् दीनान्विवर्णान्मुक्तमूर्धजान् ॥ मलपङ्कधरान्दीनान् रूक्षांश्च परिधावतः ॥ १७ ॥ ददर्श रावणो मार्गे शतशोथ सहस्रशः ॥ कांश्चिच्च गृहमुख्येषु गीतवादित्रनिस्वनैः ॥ प्रमोदमानानद्राक्षीद्रावणः सुकृतैः स्वकैः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

जयोऽपजयो वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ददर्शेति ॥ तीव्रो निष्टनः क्रूरशब्दः ॥ १२ ॥ १३ ॥ श्रोत्रेति ॥ संतार्यमाणान् वैतरणीमिति संज्ञापदवशात् पादाक्षराधिक्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

गोरसं गोप्रदातारो ह्यन्नं चैवान्नदायिनः ॥ गृहांश्च गृहदातारः स्वकर्मफलमश्नतः ॥१९॥ सुवर्णमणिमुक्ताभिः प्रमदाभिरलंकृतान्
॥२०॥ धार्मिकानपरांस्तत्र दीप्यमानान्स्वतेजसा ॥ ददर्श सुमहाबाहू रावणो राक्षसाधिपः॥२१॥
ततस्तान्भिद्यमानांश्च कर्मभिर्दुष्कृतैः स्वकैः ॥ रावणो मोचयामास विक्रमेण बलाद्बली ॥ २२ ॥ प्राणिनो मोचितास्तेन
दशग्रीवेण रक्षसा ॥ सुखमापुर्मुहूर्तं ते ह्यतर्कितमचिन्तितम् ॥ २३ ॥ प्रेतेषु मुच्यमानेषु राक्षसेन महीयसा
॥ प्रेतगोपाः सुसंक्रुद्धा राक्षसेन्द्रमभिद्रवन् ॥ २४ ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वदिग्भ्यः समुत्थितः ॥ धर्मराजस्य
योधानां शूराणां संप्रधावताम् ॥ २५ ॥ ते प्रासैः परिघैः शूलैर्मुसलैः शक्तितोमरैः ॥ पुष्पकं समवर्षन्त शूराः शतसहस्रशः
॥ २६ ॥ तस्यासनानि प्रासादान्वेदिकास्तोरणानि च ॥ पुष्पकस्य बभञ्जुस्ते शीघ्रं मधुकरा इव ॥ २७ ॥
देवनिष्ठानभूतं तद्विमानं पुष्पकं मृधे ॥ भज्यमानं तथैवासीदक्षयं ब्रह्मतेजसा ॥२८॥ असंख्या सुमहत्यासीत्तस्य
सेना महात्मनः॥ शूराणामुग्रयातॄणां सहस्राणि शतानि च ॥ २९ ॥ ततो वृक्षैश्च शैलैश्च प्रासादानां शतैस्तथा॥
ततस्ते सचिवास्तस्य यथाकामं यथाबलम् ॥ अयुद्ध्यन्त महावीराः स च राजा दशाननः ॥३०॥ ते तु शोणितदिग्धाङ्गाः
सर्वशस्त्रसमाहताः ॥ अमात्या राक्षसेन्द्रस्य चक्रुरायोधनं महत् ॥ ३१ ॥ अन्योन्यं ते महाभागा जघ्नुः
प्रहरणैर्भृशम् ॥ यमस्य च महाबाहो रावणस्य च मन्त्रिणः ॥ ३२ ॥ अमात्यांस्तांस्तु संत्यज्य यमयोधा महाबलाः
॥ तमेव चाभ्यधावन्त शूलवर्षैर्दशाननम् ॥ ३३ ॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ फुल्लाशोक
इवाभाति पुष्पके राक्षसाधिपः ॥ ३४ ॥ स तु शूलगदाप्रासाञ्छक्तितोमरसायकान् ॥ मुसलानि शिलावृक्षान्
मुमोचास्त्रबलाद्बली ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥

॥ ३६ ॥ तानिति ॥ तदस्त्रं रावणप्रयुक्तं प्रागुक्तशस्त्रवर्षसाधकमपहृत्य निरस्य ॥ ३७॥३८॥३९॥४०॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ज्वालामालीति ॥ क्रव्यादैः

तरूणां च शिलानां च शस्त्राणां चातिदारुणम् ॥ यमसैन्येषु तद्वर्षं पपात धरणीतले ॥ ३६ ॥ तांस्तु सर्वान्विनिर्भिद्य तदस्त्रमपहृत्य च ॥ जघ्नुस्ते राक्षसं घोरमेकं शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ परिवार्य च तं सर्वे शैलं मेघोत्करा इव ॥ भिन्दिपालैश्च शूलैश्च निरुच्छ्वासमपोथयत् ॥ ३८ ॥ विमुक्तकवचः क्रुद्धः सिक्तः शोणितविस्रवैः ॥ ततः स पुष्पकं त्यक्त्वा पृथिव्यामवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ ततः स कार्मुकी बाणी समरे चाभिवर्तत ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन क्रुद्धस्तस्थौ यथान्तकः ॥ ४० ॥ ततः पाशुपतं दिव्यमस्त्रं संधाय कार्मुके ॥ तिष्ठ तिष्ठेति तानुक्त्वा तच्चापं विचकर्ष सः ॥ ४१ ॥ आकर्णात्स विकृष्याथ चापमिन्द्रारिराहवे ॥ मुमोच तं शरं क्रुद्धस्त्रिपुरे शंकरो यथा ॥ ॥ ४२ ॥ तस्य रूपं शरस्यासीद्विधूमज्वालमण्डलम् ॥ वनं दहिष्यतो घर्मे दावाग्नेरिव मूर्छतः ॥ ४३ ॥ ज्वालामाली स तु शरः क्रव्यादानुगतो रणे ॥ मुक्तो गुल्मान्द्रुमांश्चापि भस्म कृत्वा प्रधावति ॥ ४४ ॥ ते तस्य तेजसा दग्धा सैन्या वैवस्वतस्य तु ॥ रणे तस्मिन्निपतिता दावदग्धा नगा इव ॥ ४५ ॥ ततस्तु सचिवैः सार्धं राक्षसो भीमविक्रमः ॥ ननाद सुमहानादं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥४६॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ स तस्य तु महानादं श्रुत्वा वैवस्वतः प्रभुः ॥ शत्रुं विजयिनं मेने स्वबलस्य च संक्षयम् ॥ १ ॥ स हि योधान्हतान्मत्वा क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ अब्रवीत्त्वरितं सूतं रथोयमुपनीयताम् ॥ २ ॥ तस्य सूतस्तदा दिव्यमुपस्थाप्य महारथम् ॥ स्थितः स च महातेजा ह्यध्यारोहत तं रथम् ॥ पाशमुद्गरहस्तश्च मृत्युस्तस्याग्रतः स्थितः ॥ ३ ॥

स्वसृष्टैरनुगतस्तथा ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥
स तस्य त्वित्यादि ॥ १ ॥ स हीति ॥ उपनीयतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

येनेति ॥ येन मृत्युना । युगान्ते सर्वं सकृदेव संह्रियत इत्यर्थः । अव्ययं प्रवाहनित्यम् ॥ ४ ॥ तस्येति ॥ निश्छिद्राः निरन्तराः ॥५॥६ ॥ ७ ॥ तत

येन संक्षिप्यते सर्वं त्रैलोक्यमिदमव्ययम् ॥ कालदण्डस्तु पार्श्वस्थो मूर्तिमानस्य चाभवत् ॥ यमप्रहरणं दिव्यं तेजसा ज्वलदग्निमत् ॥४॥ तस्य पार्श्वेषु निश्छिद्राः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥५॥ पावकस्पर्शसंकाशः स्थितो मूर्तश्च मुद्गरः ॥ ६ ॥ ततो लोकत्रयं क्षुब्धमकम्पन्त दिवौकसः ॥ कालं दृष्ट्वा तथा क्रुद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ ७ ॥ ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुधिरप्रभान् ॥ प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ ८ ॥ मुहूर्तेन यमं ते तु हया हरिहयोपमाः ॥ प्रापयन्मनसस्तुल्या यत्र तत्प्रस्तुतं रणम् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा तथैव विकृतं रथं मृत्युसमन्वितम् ॥ सचिवा राक्षसेन्द्रस्य सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १० ॥ लघुसत्त्वतया ते हि नष्टसंज्ञा भयार्दिताः ॥ नेह योद्धुं समर्थाः स्म इत्युक्त्वा प्रययुर्दिशः ॥ ११॥ स तु तं तादृशं दृष्ट्वा रथं लोकभयावहम् ॥ नाक्षुभ्यत दशग्रीवो न चापि भयमाविशत् ॥ १२ ॥ स तु रावणमासाद्य व्यसृजच्छक्तितोमरान् ॥ यमो मर्माणि संक्रुद्धो रावणस्योपकृन्तत ॥ १३ ॥ रावणस्तु ततः स्वस्थः शरवर्षं मुमोच ह ॥ तस्मिन्वैवस्वतरथे तोयवर्षमिवाम्बुदः ॥ १४ ॥ ततो महाशक्तिशरैः पात्यमानो महोरसि ॥ नाशक्नोत्प्रतिकर्तुं स राक्षसः शल्यपीडितः ॥ १५ ॥ एवं नानाप्रहरणैर्यमेनामित्रकर्शिना ॥ सप्तरात्रं कृतः संख्ये विसंज्ञो विमुखो रिपुः ॥ १६ ॥ तदासीत्तुमुलं युद्धं यमराक्षसयोर्द्वयोः ॥ जयमाकाङ्क्षतोर्वीर समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ १७ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ प्रजापतिं पुरस्कृत्य समेतास्तद्रणाजिरम् ॥ १८ ॥ संवर्त इव लोकानां क्रुद्ध्यतोरभवत्तदा ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य प्रेतानामीश्वरस्य च ॥ १९ ॥

इति ॥ ततः प्रचोदयन् सूतस्तान् हयान्रुधिरप्रभानित्यत्र चो इति गायत्री ॥८॥ मुहूर्तेनेति ॥ मनस्तुल्याः मनस्तुल्यवेगा इत्यर्थः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वेति ॥ विकृतं घोरसन्नाहरूपविकारवन्तम् ॥ १० ॥ लघ्विति ॥ लघुसत्त्वतया अल्पवीर्यतया ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हिरण्यकशिपुरित्यादि ॥ दम्भुर्नाम कश्चिदसुरः । विनिपन्नाः विनाशं प्राप्ताः । दृष्टाः दृष्टमात्राः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ मुञ्चेति ॥ यावन्निहन्मि निहनिष्यामीत्यर्थः । यावद्योगे भविष्यदर्थे लट्॥ ३० ॥बलमिति ॥ मया दृष्टो मुहूर्तमपि न जीवतीत्येत-

राक्षसेन्द्रोपि विस्फार्य चापमिन्द्राशनिप्रभम् ॥ निरन्तरमिवाकाशं कुर्वन् बाणांस्ततोसृजत् ॥ २० ॥ मृत्युं चतुर्भिर्विशिखैः सूतं सप्तभिरर्दयत् ॥ यमं शतसहस्रेण शीघ्रं मर्मस्वताडयत् ॥ २१ ॥ ततः क्रुद्धस्य वदनाद्यमस्य समजायत ॥ ज्वालामाली सनिश्वासः सधूमः कोपपावकः ॥ २२ ॥ तदाश्चर्यमथो दृष्ट्वा देवदानवसन्निधौ ॥ प्रहर्षितौ सुसंरब्धौ मृत्युकालौ बभूवतुः ॥ २३ ॥ ततो मृत्युः क्रुद्धतरो वैवस्वतमभाषत ॥ मुञ्च मां समरे यावद्धन्मीमं पापराक्षसम् ॥ नैषा रक्षोभवेदद्य मर्यादा हि निसर्गतः ॥ २४ ॥ हिरण्यकशिपुः श्रीमान् नमुचिः शम्बरस्तथा ॥ विसंधिर्धूमकेतुश्च बलिर्वैरोचनोपि च ॥ २५ ॥ दम्भुर्दैत्यमहाराजो वृत्रो बाणस्तथैव च ॥ राजर्षयः शास्त्रविदो गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ २६ ॥ ऋषयः पन्नगा दैत्या यक्षाश्चाप्यप्सरोगणाः ॥ युगान्तपरिवर्ते च पृथिवी समहार्णवा ॥ २७ ॥ क्षयं नीता महाराज सपर्वतसरिद्द्रुमा ॥ एते चान्ये च बहवो बलवन्तो दुरासदाः॥२८॥विनिपन्ना मया दृष्टाः किमुतायं निशाचरः ॥ २९ ॥ मुञ्च मां साधुधर्मज्ञ यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ न हि कश्चिन्मया दृष्टो बलवानपि जीवति ॥ ॥ ३० ॥ बलं मम न खल्वेतन्मर्यादैषा निसर्गतः ॥ स दृष्टो न मया कालं मुहूर्तमपि जीवति ॥ ३१ ॥ तस्यैवं वचनं श्रुत्वा धर्मराजः प्रतापवान् ॥ अब्रवीत्तत्र तं मृत्युं त्वं तिष्ठैनं निहन्म्यहम् ॥ ३२ ॥ ततः संरक्तनयनः क्रुद्धो वैवस्वतः प्रभुः ॥ कालदण्डममोघं तु तोलयामास पाणिना ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

त् मद्वचनं बलं न खलु बलप्रकाशनं न भवति। किन्तु निसर्गतः स्वभावतः सिद्धा मर्यादा एषा। अनादिसृष्टिरेवंविधेत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति—स दृष्ट इति ॥ ३१ ॥ तस्येति ॥ अयमेनं निहन्म्यहम् अहमेनमयं निहन्मि । अविलम्बेन हन्मीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥ यो हीति ॥ अनृतमसत्यवादिनं कुर्यात् । मृत्युपुरस्कृतः मृत्युना पुरस्कृतः । बहुव्रीहिश्च ॥४१॥४२॥४३॥४४॥

यस्य पार्श्वेषु निखिलाः कालपाशाः प्रतिष्ठिताः ॥ पावकाशनिसंकाशो मुद्गरो मूर्तिमान् स्थितः ॥३४ ॥ दर्शनादेव यः प्राणान् प्राणिनामपकर्षति ॥ किं पुनः स्पृश्यमानस्य पात्यमानस्य वा पुनः ॥ ३५ ॥ स ज्वालापरिवारस्तु निर्दहन्निव राक्षसम्॥ तेन स्पृष्टो बलवता महाप्रहरणोऽस्फुरत् ॥३६॥ ततो विदुद्रुवुः सर्वे तस्मात्त्रस्ता रणाजिरे॥ सुराश्च क्षुभिताः सर्वे दृष्ट्वा दण्डोद्यतं यमम् ॥ ३७ ॥ तस्मिन् प्रहर्तुकामे तु यमे दण्डेन रावणम् ॥ यमं पितामहः साक्षाद्दर्शयित्वेदमब्रवीत् ॥ ३८॥ वैवस्वत महाबाहो न खल्वमितविक्रम ॥ न हन्तव्यस्त्वया तेन दण्डेनैव निशाचरः ॥३९॥ वरः खलु मयैतस्मै दत्तस्त्रिदशपुङ्गव ॥ स त्वया नानृतः कार्यो यन्मया व्याहृतं वचः ॥ ४० ॥ यो हि मामनृतं कुर्यात् देवो वा मानुषोपि वा ॥ त्रैलोक्यमनृतं तेन कृतं स्यान्नात्र संशयः ॥ ४१ ॥ क्रुद्धेन विप्रमुक्तोयं निर्विशेषं प्रियाप्रिये ॥ प्रजाः संहरते रौद्रो लोकत्रयभयावहः ॥ ४२ ॥ अमोघो ह्येष सर्वेषां प्राणिनाममितप्रभः ॥ कालदण्डो मया सृष्टः पूर्वं मृत्युपुरस्कृतः ॥ ४३ ॥ तन्न खल्वेष ते सौम्य पात्यो रावणमूर्धनि ॥ न ह्यस्मिन्पतिते कश्चिन्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ४४ ॥ यदि ह्यस्मिन्निपतिते न म्रियेतैष राक्षसः ॥ म्रियते वा दशग्रीवस्तदा ह्युभयतोनृतम् ॥ ॥ ४५ ॥ तन्निवर्तय लङ्केशं दण्डमेतं समुद्यतम् ॥ सत्यं च मां कुरुष्वाद्य लोकांस्त्वं यद्यवेक्षसे ॥ ४६ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा प्रत्युवाच यमस्तदा ॥ एष व्यावर्तितो दण्डः प्रभविष्णुर्हि नो भवान् ॥ ४७ ॥ किं न्विदानीं मया शक्यं कर्तुं रणगतेन हि ॥ न मया यद्ययं शक्यो हन्तुं वरपुरस्कृतः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

यदीति ॥ उभयतोनृतं मया कालदण्डस्य मोघत्वसंपादने दण्डस्यानृतत्वं रक्षोमरणोपेक्षणे वरवचनस्यानृतत्वमिति ॥४५॥४६॥ एवमिति ॥ प्रभविष्णुः स्वामी ॥ ४७ ॥ किंन्विति ॥ यद्यस्मान्मया न हन्तव्यस्तस्मादिदानीं मया किन्तु शक्यं कर्तुमिति । संचिन्त्येति शेषः ॥४८॥

अस्य रक्षसो दर्शनाद्दर्शनपथात्। एष इति॥ प्रणश्यामि "णश, अदर्शने" अन्तर्हितो भविष्यामीत्यर्थः। इत्युक्त्वेति। ब्रह्माणमिति शेषः॥४९॥५०॥
स त्विति॥ वैवस्वतः ब्रह्मपुरोगमैर्देवैः हृष्टः अभूदिति शेषः॥५१॥ इति श्रीगो०चिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः॥२२॥

एष तस्मात्प्रणश्यामि दर्शनादद्य रक्षसः ॥ इत्युक्त्वा सरथः साश्वस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४९ ॥ दशग्रीवस्तु
तं जित्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ आरुह्य पुष्पकं भूयो निष्क्रान्तो यमसादनात् ॥ ५० ॥ स तु वैवस्वतो
देवैः सह ब्रह्मपुरोगमैः ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टो नारदश्च महामुनिः ॥ ५१ ॥ इत्युत्तरश्रीरा० द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥
ततो जित्वा दशग्रीवो यमं त्रिदशपुङ्गवम् ॥ रावणस्तु रणश्लाघी स्वसहायान् ददर्श ह ॥ १ ॥ ततो रुधिर-
सिक्ताङ्गं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ॥ रावणं राक्षसा दृष्ट्वा हृष्टवत् समुपागमन् ॥ २ ॥ जयेन वर्धयित्वा च मारीचप्र-
मुखास्ततः ॥ पुष्पकं भेजिरे सर्वे सान्त्विता रावणेन तु ॥ ३ ॥ ततो रसातलं गच्छन् प्रविष्टः पयसां निधिम् ॥
दैत्योरगगणाध्युष्टं वरुणेन सुरक्षितम् ॥ ४ ॥ स तु भोगवतीं गत्वा पुरीं वासुकिपालिताम् ॥ कृत्वा नागान्वशे
हृष्टो ययौ मणिमयीं पुरीम् ॥ ५ ॥ निवातकवचास्तत्र दैत्या लब्धवरा वसन् ॥ राक्षसान् तान् समागम्य
युद्धाय समुपाह्वयत् ॥ ६ ॥ ते तु सर्वे सुविक्रान्ता दैतेया बलशालिनः ॥ नानाप्रहरणास्तत्र प्रहृष्टा युद्धदुर्मदाः
॥ ७ ॥ शूलैस्त्रिशूलैः कुलिशैः पट्टिशासिपरश्वधैः ॥ अन्योन्यं बिभिदुः क्रुद्धा राक्षसा दानवास्तथा ॥ ८ ॥
तेषां तु युद्ध्यमानानां साग्रः संवत्सरो गतः ॥ न चान्यतरयोस्तत्र विजयो वा क्षयोपि वा ॥ ९ ॥ ॥

॥ १ ॥ तत इति ॥ हृष्टवत् यमादपि कथंचिन्मुक्ता इति हृष्टाः सन्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति ॥ रसातलं गच्छन् पयसां निधिं प्रविष्टः । मार्गवशादिति
शेषः ॥ ४ ॥ स त्विति ॥ भोगवती नाम समुद्राधःपाताललोकवर्तिनी नागपुरी। तत्र नागान् स्ववशे कृत्वा स्वीयत्वेन स्थापयित्वा ॥
॥ ५ ॥ निवातेति ॥ वसन् अवसन् । लब्धवराः । ब्रह्मण इति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥

॥ १० ॥ निवातेति ॥ वृद्धः सर्वदेवासुरकूटस्थः। विदितार्थवत् वाक्यमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ राक्षसस्येति ॥ रोचते। कर्त्तव्यत्वेन ममेति शेषः। सख्यप्रयोजनं दर्शयति—अविभक्ता इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ उपधार्य अनुसृत्य मायानामसुरमायायोगविद्यानाम् ॥ १६ ॥

ततः पितामहस्तत्र त्रैलोक्यगतिरव्ययः ॥ आजगाम द्रुतं देवो विमानवरमास्थितः ॥ १० ॥ निवातकवचानां तु निवार्य रणकर्म तत् ॥ क्रुद्धः पितामहो वाक्यमुवाच विदितार्थवत् ॥ ११ ॥ न ह्ययं रावणो युद्धे शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ न भवन्तः क्षयं नेतुमपि सामरदानवैः ॥ १२ ॥ राक्षसस्य सखित्वं च भवद्भिः सह रोचते ॥ अविभक्ताश्च सर्वार्थाः सुहृदां नात्र संशयः ॥ १३ ॥ ततोग्निसाक्षिकं सख्यं कृतवांस्तत्र रावणः ॥ निवातकवचैः सार्धं प्रीतिमानभवत्तदा ॥ १४ ॥ अर्थतस्तैर्यथान्याय्यं संवत्सरमथोषितः ॥ स्वपुरान्निर्विशेषं च प्रियं प्राप्तो दशाननः ॥ १५ ॥ ततोपधार्य मायानां शतमेकं समाप्तवान् ॥ सलिलेन्द्रपुरान्वेषी भ्रमति स्म रसातलम् ॥ १६ ॥ ततोश्मनगरं नाम कालकेयैरधिष्ठितम् ॥ गत्वा तु कालकेयांश्च हत्वा तत्र बलोत्कटान् ॥ १७ ॥ शूर्पणख्याश्च भर्तारमसिना प्राच्छिनत्तदा ॥ श्यालं च बलवन्तं च विद्युज्जिह्वं बलोत्कटम् ॥ जिह्वया संलिहन्तं च राक्षसं समरे तथा ॥ ॥ १८ ॥ तं विजित्य मुहूर्तेन जघ्ने दैत्यांश्चतुःशतम् ॥ १९ ॥ ततः पाण्डुरमेघाभं कैलासमिव भास्वरम् ॥ वरुणस्यालयं दिव्यमपश्यद्राक्षसाधिपः ॥ २० ॥ क्षरन्तीं च पयस्तत्र सुरभिं गामवस्थिताम् ॥ यस्याः पयोभिनिष्यन्दात् क्षीरोदो नाम सागरः ॥ २१ ॥ ददर्श रावणस्तत्र गोवृषेन्द्रवरारणिम् ॥ यस्माच्चन्द्रः प्रभवति शीतरश्मिर्निशाकरः ॥ २२ ॥

तत इत्यादि श्लोकचतुष्कमेकं वाक्यम् ॥ श्यालस्य च्छेदे निमित्तमाह। राक्षसान् स्वकीयान् जिह्वया संलिहन्तमास्वादयन्तं भक्षयन्तमिति यावत् ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ क्षरन्तीमिति ॥ सुरभिमित्यत्रापि अपश्यदित्यनुकर्षः। सागर इति। समभवदिति शेषः ददर्शेति ॥ गोवृषेन्द्रस्य रुद्रवृषभस्य व रारणिं साक्षान्मातरम्। यस्माच्चन्द्र इति। इन्दूत्पादकः क्षीरसमुद्र इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि यच्छब्दा व्याख्येयाः ॥ २२ ॥

यं समाश्रित्य जीवन्ति फेनपाः परमर्षयः ॥ अमृतं यत्र चोत्पन्नं स्वधाच स्वधभोजिनाम् ॥ २३ ॥ यां ब्रुवन्ति नरा लोके सुरभिं नाम नामतः ॥ प्रदक्षिणं तु तां कृत्वा रावणः परमाद्भुताम् ॥ २४ ॥ प्रविवेश महाघोरं गुप्तं बहुविधैर्बलैः ॥ तोयधाराशताकीर्णं शारदाभ्रनिभं तदा ॥ नित्यप्रहृष्टं ददृशे वरुणस्य गृहोत्तमम् ॥ २५ ॥ ततो हत्वा बलाध्यक्षान् समरे तैश्च ताडितः ॥ अब्रवीच्च ततो योधान् राजा शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ २६ ॥ युद्धार्थी रावणः प्राप्तस्तस्य युद्धं प्रदीयताम् ॥ वद वा न भयं तेऽस्ति निर्जितोस्मीति साञ्जलिः ॥ २७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धा वरुणस्य महात्मनः ॥ पुत्राः पौत्राश्च निष्क्रामन् गौश्च पुष्कर एव च ॥ २८ ॥ ते तु वीर्यगुणोपेता बलैः परिवृताः स्वकैः ॥ युंङ्क्त्वा रथान्कामगमानुद्यद्भास्वरवर्चसः ॥ २९ ॥ ततो युद्धं समभवद्दारुणं रोमहर्षणम् ॥ सलिलेन्द्रस्य पुत्राणां रावणस्य च धीमतः ॥ ३० ॥ अमात्यैश्च महावीर्यैर्दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ वारुणं तद्बलं कृत्स्नं क्षणेन विनिपातितम् ॥ ३१ ॥ समीक्ष्य स्वबलं संख्ये वरुणस्य सुतास्तदा ॥ अर्दिताः शरजालेन निवृत्ता रणकर्मणः ॥ ३२ ॥ महीतलगतास्ते तु रावणं दृश्य पुष्पके ॥ आकाशमाशु विविशुः स्यन्दनैः शीघ्रगामिभिः ॥ ३३ ॥ महदासीत्ततस्तेषां तुल्यस्थानमवाप्य तत् ॥ आकाशयुद्धं तुमुलं देवदानवयोरिव ॥ ३४ ॥ ततस्ते रावणं युद्धे शरैः पावकसन्निभैः ॥ विमुखीकृत्य संतुष्टा विनेदुर्विविधान्रवान् ॥ ३५ ॥ ततो महोदरः क्रुद्धो राजानं दृश्य धर्षितम् ॥ त्यक्त्वा मृत्युभयं वीरो युद्धकाङ्क्षी व्यलोकयत् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

यमित्यादि ॥ स्वधभोजिनामिति । ह्रस्व आर्षः । स्वधभोजिनां पितॄणाम् । स्वधा पितृभक्षं कव्यम् । धाराशताकीर्णं जलधाराशतैराकीर्णम् । निर्जितोस्मीतिवद् । एवं चेत्ते भयं नास्तीत्यब्रवीदिति निवेद्यतामित्यन्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ एतस्मिन्निति ॥ गौश्च पुष्करश्चेति पुत्राणां पौत्राणां च बलाध्यक्षौ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ महदिति ॥ स्थानमाकाशरूपम् । आकाशे युद्धम् आकाशयुद्धम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ते त्विति ॥ स्वप्रभावात् देवतात्वप्रभावात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अपविद्धा इति ॥ षष्टिहायनं

तेन ते दारुणा युद्धे कामगाः पवनोपमाः ॥ महोदरेण गदया हता वै प्रययुः क्षितिम् ॥ ३७ ॥ तेषां वरुणपुत्राणां हत्वा योधान्हयाञ्छतान् ॥ मुमोचाशु महानादं विरथान्प्रेक्ष्य तान्स्थितान् ॥ ३८ ॥ ते तु तेषां रथाः साश्वाः सह सारथिभिर्हतैः ॥ महोदरेण निहताः पतिताः पृथिवीतले ॥ ३९ ॥ ते तु त्यक्त्वा रथान्पुत्रा वरुणस्य महात्मनः ॥ आकाशे विष्ठिताः शूराः स्वप्रभावान्न विव्यथुः ॥ ४० ॥ धनूंषि कृत्वा सज्जानि विनिर्भिद्य महोदरम् ॥ रावणं समरे क्रुद्धाः सहिताः समभिद्रवन् ॥ ४१ ॥ सायकैश्चापविभ्रष्टैर्वज्रकल्पैः सुदारुणैः ॥ दारयन्ति स्म संक्रुद्धा मेघा इव महागिरिम् ॥ ४२ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः कालाग्निरिव निर्गतः ॥ शरवर्षैर्महाघोरैस्तेषां मर्मस्वताडयत् ॥४३॥ ततस्तेनैव सहसा सीदन्ति स्म पदातयः ॥ मुसलानि विचित्राणि ततो भल्लशतानि च ॥४४॥ पट्टिशांश्चैव शक्तीश्च शतघ्नीस्तोमरांस्तथा ॥ पातयामास दुर्धर्षस्तेषामुपरि विष्ठितः ॥ ४५ ॥ अपविद्धास्तु ते वीरा विनिष्पेतुः पदातयः ॥ महापङ्कमिवासाद्य कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥४६॥ सीदमानान् सुतान् दृष्ट्वा विह्वलान् सुमहौजसः ॥ ननाद रावणो हर्षान्महानम्बुधरो यथा ॥ ४७ ॥ ततो रक्षो महानादान्मुक्त्वा हन्ति स्म वारुणान् ॥ नानाप्रहरणोपेतैर्धारापातैरिवाम्बुदः ॥ ४८ ॥ ततस्ते विमुखाः सर्वे पतिता धरणीतले ॥ रणात्स्वपुरुषैः शीघ्रं गृहाण्येव प्रवेशिताः ॥ ४९ ॥ तानब्रवीत्ततो रक्षो वरुणाय निवेद्यताम् ॥ ५० ॥ रावणं त्वब्रवीन्मन्त्री प्रहसो नाम वारुणः ॥ गतः खलु महाराजो ब्रह्मलोकं जलेश्वरः ॥ ५१ ॥ गान्धर्वं वरुणः श्रोतुं यं त्वमाह्वयसे युधि ॥ तत्किं तव वृथा वीर परिश्रम्य गते नृपे ॥ ये तु सन्निहिता वीराः कुमारास्ते पराजिताः ॥ ५२ ॥ ॥

परिमाणं येषां ते षष्टिहायनाः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तानिति ॥ वरुणस्यायं वारुणः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

राक्षसेन्द्रस्तु तच्छ्रुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ हर्षान्नादं विमुञ्चन्वै निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ ५३ ॥ आगतस्तु पथा येन तेनैव विनिवृत्य सः ॥ लङ्कामभिमुखो रक्षो नभस्स्थलगतो ययौ ॥५४॥ इत्युत्तरश्रीरा० त्रयो० सर्गः ॥२३॥

॥ अथात्राधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

हर्षान्नादांस्तु विसृजन् निष्क्रान्तो वरुणालयात् ॥ महोदरेण संयुक्तो हर्षगद्गदभाषिणा ॥ ततोऽश्मनगरं भूयो विचेरुर्युद्धदुर्मदाः ॥ १ ॥ यत्रापश्यद्दशग्रीवो गृहं परमभास्वरम् ॥ वैडूर्यतोरणाकीर्णं मुक्ताजालविभूषितम् ॥ २ ॥ सुवर्णस्तम्भगहनं वेदिकाभिः ममन्ततः ॥ वज्रस्फटिकसोपानं किङ्किणीजालसंयुतम् ॥ ३ ॥ बह्वासनयुतं रम्यं महेन्द्रभवनोपमम् ॥ दृष्ट्वा गृहवरं रम्यं दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ कस्येदं भवनं सौम्यं मेरुमन्दरसन्निभम् ॥ गच्छ प्रहस्त शीघ्रं त्वं जानीष्व भवनोत्तमम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तः प्रहस्तस्तु प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ स शून्यं प्रेक्ष्य तद्वारं पुनः कक्ष्यान्तरं ययौ ॥ ६ ॥ सप्तकक्ष्यान्तरं गत्वा ततो ज्वालामपश्यत ॥ ततो दृष्टः पुमांस्तत्र हृष्टो हासं मुमोच सः ॥ ७ ॥ स तु श्रुत्वा महाहासमूर्ध्वरोमाऽभवत्तदा ॥ ८ ॥ ज्वालामध्ये स्थितस्तत्र हेममाली विमोहितः ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः साक्षाद्यम इव स्थितः ॥ ९ ॥ तथा दृष्ट्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणो विनिर्गतः ॥ विनिर्गम्याब्रवीत्सर्वं रावणाय निशाचरः ॥ १० ॥ अथ राम दशग्रीवः पुष्पकादवरुह्य सः ॥ प्रवेष्टुमिच्छन्वेश्माथ भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ ११ ॥ चन्द्रमौलिर्वपुष्मांश्च पुरुषोऽस्याग्रतः स्थितः ॥ द्वारमावृत्य सहसा ज्वालासक्तो भयानकः ॥ १२ ॥ रक्ताक्षः श्वेतवदनो बिम्बोष्ठश्चोर्ध्वरोमवान् ॥ महाभीषणनासश्च कम्बुग्रीवो महाहनुः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

गूढश्मश्रुर्निगूढास्थि दंष्ट्राभारो महर्षणः ॥ एतादृशं वै पुरुषं ददर्श स तु रावणः ॥ गृहीत्वा लोहमुसलं द्वारं विष्टभ्य
सुस्थितम् ॥ १४ ॥ अथ संदर्शनात्तस्य ऊर्ध्वरोमा बभूव सः ॥ १५ ॥ अस्पन्दतास्य हृदयं वेपथुश्चाप्यजायत ॥
निमित्तान्यमनोज्ञानि दृष्ट्वा राम व्यचिन्तयत् ॥ १६ ॥ अथ चिन्तयतस्तस्य स एव पुरुषोब्रवीत् ॥ किं त्वं चिन्तयसे
रक्षो ब्रूहि विस्रब्धमानसः ॥ १७ ॥ युद्धातिथ्यमहं वीर करिष्ये रजनीचर ॥ एवमुक्त्वा स तद्रक्षः पुनर्वचनमब्रवीत् ॥
योत्स्यसे बलिना सार्धं मया वा तद्विधीयताम् ॥ १८ ॥ रावणोभिहितो भूय ऊर्ध्वरोमा व्यजायत ॥ अथ धैर्यं समालम्ब्य
रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ गृहेत्र तिष्ठते को वा तं ब्रुहि वदतां वर ॥ तेनैव सार्धं योत्स्यामि यथा वा
मन्यते भवान् ॥ २० ॥ स एनं पुनरप्याह दानवेन्द्रोत्र तिष्ठति ॥ २१ ॥ एष वै परमोदारः शूरः सत्यपराक्रमः ॥
वीरो बहुगुणोपेतः पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥ बालार्क इव तेजस्वी समरेष्वनिवर्तकः ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता बलिर्हि
गुणसागरः ॥ २३ ॥ प्रियंवदः संविभागी गुरुविप्रप्रियः सदा ॥ कालकाङ्क्षी महासत्त्वः सत्यवाक् सौम्यदर्शनः
॥ २४ ॥ स च सर्वगुणोपेतः शूरः स्वाध्यायतत्परः ॥ एष गर्जति वात्येष ज्वलते तपते सदा ॥ २५ ॥ देवैश्च
भूतसंघैश्च पन्नगैश्च महर्षिभिः ॥ भयं यो नाभिजानाति तेन किं योद्धुमिच्छसि ॥ २६ ॥ बलिना यदि ते
योद्धुं रोचते राक्षसेश्वर ॥ प्रविश त्वं महासत्त्वं संग्रामं कुरु मा चिरम् ॥ २७ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रविवेश यतो बलिः
॥ स विलोक्याथ लङ्केशमट्टहासं जहास च ॥ २८ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः स्थितो दानवसत्तमः ॥ अथ संदर्शनादेव
बलिर्वै विश्वरूपवान् ॥ २९ ॥ स गृहीत्वा च तद्रक्षो ह्युत्सङ्गे स्थाप्य चाब्रवीत् ॥ दशग्रीव महाबाहो कं ते कामं करोम्यहम्
॥ ३० ॥ किमागमनकृत्यं ते ब्रूहि त्वं राक्षसेश्वर ॥ एवमुक्तस्तु बलिना रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
श्रुतं मया महाभाग बद्धस्त्वं विष्णुना पुरा ॥ सोहं मोचयितुं शक्तो बन्धनात्त्वां न संशयः ॥ ३२ ॥ ॥

एवमुक्ते ततो हासं बलिः कृत्वेदमब्रवीत् ॥ श्रूयतामभिधास्यामि यं त्वं पृच्छसि रावण ॥ ३३ ॥ य एष पुरुषः श्यामो
द्वारि तिष्ठति नित्यदा ॥ एतेन दानवेन्द्राश्च तथान्ये बलवत्तराः ॥ ३४ ॥ वशं नीता बलवता पूर्वे पूर्वतराश्च ये ॥
बद्धश्चाहमनेनैवं कृतान्तो दुरतिक्रमः ॥ ३५ ॥ क एनं पुरुषो लोके वञ्चयिष्यति रावण ॥ सर्वभूतापहर्ता वै य
एष द्वारि तिष्ठति ॥ कर्ता कारयिता चैव धाता च भुवनेश्वरः ॥ ३६ ॥ न त्वं वेद न चाहं वै भूतभव्यभवत्प्रभुम् ॥
कलिश्चैव हि कालश्च सर्वभूतापहारकः ॥ ३७ ॥ लोकत्रयस्य सर्वस्य हर्ता स्रष्टा तथैव च ॥ संहरत्येष भूतानि
स्थावराणि चराणि च ॥ ३८ ॥ पुनश्च सृजते सर्वमनाद्यन्तो महेश्वरः ॥ करणं कारणं कर्ता सोयं पुरुषसत्तमः
॥ ३९ ॥ इष्टं चैव हि दत्तं च हुतं चैव निशाचर ॥ सर्वमेव हि लोकेशो धाता गोप्ता न संशयः ॥ ४० ॥ नैवंविधं
महद्भूतं विद्यते भुवनत्रये ॥ ४१ ॥ अहं त्वं चैव पौलस्त्य ये चान्ये पूर्ववत्तराः ॥ नेता तेषां महात्मैष पशुं रशनया
यथा ॥ ४२ ॥ वृत्रो दनुः शुकः शुम्भो निशुम्भो दम्भुरेव च ॥ कालनेमिश्च प्रह्लादस्तथा वैरोचनो बलिः ॥ ४३ ॥
कालकेयास्तारकाख्यो मुचुकुन्दो विवर्धनः ॥ हिरण्याक्षो मधुश्चैव कैटभो धूमशम्बरौ ॥ ४४ ॥ यमलार्जुनौ च कंसश्च
कैटभो मधुना सह ॥ एते तपन्ति द्योतन्ति वान्ति वर्षन्ति चैव हि ॥ ४५ ॥ सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं सर्वैस्तप्तं महत्तपः ॥
सर्वे ते सुमहात्मानः सर्वे वै योगधर्मिणः ॥४६॥ सर्वैरैश्वर्यमासाद्य भुक्तभोगैर्महत्तरैः॥दत्तमिष्टमधीतं च प्रजाश्च परिपालिताः
॥४७॥स्वपक्षेष्वनुगोप्तारः प्रहर्तारः परेष्वपि ॥ समरेष्वपि लोकेषु नैतेषां विद्यते समः॥४८॥शूरास्त्वभिजनोपेताः
सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ॥ सर्वविद्याप्रवेत्तारः संग्रामेष्वनिवर्तकाः ॥ ४९ ॥ सर्वैस्त्रिदशराज्यानि काङ्क्षितानि महात्मभिः ॥
युद्धे सुरगणाः सर्वे निर्जिताश्च सहस्रशः ॥ ५० ॥ देवानामपि ये शक्ताः स्वपक्षपरिपालकाः ॥ प्रमत्ता भोगरक्ताश्च
बालार्कसमतेजसः ॥ ५१ ॥ यत्स देवान्प्रधर्षेत तदेषो विष्णुरीश्वरः ॥ उपायपूर्वकं नाशं संवेत्ता भगवान्हरिः ॥ ५२ ॥

प्रादुर्भावं विकुरुते येनैतान्निधनं नयेत् ॥ पुनरेवात्मनात्मानमधिष्ठाय स तिष्ठति॥ ५३ ॥ एवमेतेन देवेन दानवेन्द्रा महात्मना ॥ ते हि सर्वे क्षयं नीता बलिना कामरूपिणा ॥५४॥ समरे च दुराधर्षा नृपास्ते च पराजिताः ॥ तेन नीताः क्षयं सर्वे कृतान्तबलचोदिताः ॥५५॥ एवमुक्त्वाथ प्रोवाच राक्षसं दानवेश्वरः ॥ यदेतद्दृश्यते वीर चक्रं दीप्तानलोपमम् ॥ ५६ ॥ एतद्गृहीत्वाऽऽगच्छ त्वं मम पार्श्वं महाबल ॥ ततोऽहं तव चाख्यास्ये मुक्तिकारणमव्ययम् ॥ ॥ ५७ ॥ तत्कुरुष्व महाबाहो मा विलम्बस्व रावण ॥ एतच्छ्रुत्वा गतो रक्षः प्रहसंश्च महाबलः ॥ ५८ ॥ यत्र स्थितं महद्दिव्यं कुण्डलं रघुनन्दन ॥ लीलयोत्पाटनं चक्रे रावणो बलदर्पितः ॥ ५९ ॥ नच चालयितुं शक्तो रावणोऽभूत्कथंचन ॥ लज्जया स पुनर्भूयो यत्नं चक्रे महाबलः ॥ ६० ॥ उत्क्षिप्तमात्रे दिव्ये च पपात भुवि राक्षसः ॥ छिन्नमूलो यथा शाखी रुधिरौघपरिप्लुतः ॥ ६१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे जज्ञे शब्दः पुष्करसंभवः ॥ राक्षसेन्द्रस्य सचिवैर्मुक्तो हाहाकृतो महान् ॥ ६२ ॥ ततो रक्षो मुहूर्तेन चेतनां लभ्य चोत्थितम् ॥ लज्जयावनतीभूतं बलिर्वाक्यमुवाच ह ॥ ॥ ६३ ॥ आगच्छ राक्षसश्रेष्ठ वाक्यं शृणु मयोदितम् ॥ यत्त्वया चोद्धृतं वीर कुण्डलं मणिभूषितम् ॥ ६४ ॥ एतद्धि पूर्वजस्यासीत्कर्णाभरणमीक्ष्यताम् ॥ एतत्पतितमत्रैवमन्यद्भूयो महाबल ॥ ६५ ॥ अन्यत्पर्वतसानौ हि पतितं कुण्डलादनु ॥ मुकुटं वेदिसामीप्ये पतितं युध्यतो भुवि ॥ ६६ ॥ हिरण्यकशिपोः पूर्वं मम पूर्वपितामहात् ॥ न तस्य कालो मृत्युर्वा न व्याधिर्न विहिंसकाः ॥ ६७ ॥ न दिवा मरणं तस्य न रात्रौ सन्ध्ययोरपि ॥ न शुष्केण न चार्द्रेण न च शस्त्रेण केनचित् ॥ ६८ ॥ विद्यते राक्षसश्रेष्ठ तस्य नास्त्रेण केनचित् ॥ प्रह्लादेन समं चक्रे वादं परमदारुणम् ॥ ६९ ॥ तस्य वादे समुत्पन्ने धीरो लोकभयंकरः ॥ सर्वदृश्यस्य वीरस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ॥ ७० ॥ उत्पन्नो राक्षसश्रेष्ठ नृसिंहाकृतिरूपधृत् ॥ दृष्टं च तेन रौद्रेण क्षुब्धं सर्वमशेषतः ॥ ७१ ॥ ॥

तत उद्धृत्य बाहुभ्यां नखैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ एष तिष्ठति द्वाःस्थो वै वासुदेवो निरञ्जनः ॥ ७२ ॥ तस्य देवादिदेवस्य तत्त्वतो मे शृणुष्व ह ॥ वाक्यं परमभावेन यदि ते वर्तते हृदि ॥ ७३ ॥ इन्द्राणां च सहस्राणि सुराणामयुतानिच ॥ ऋषीणां सप्तसंख्यानां शतान्यब्दसहस्रशः ॥७४॥ वशं नीतानि सर्वाणि य एष द्वारि तिष्ठति ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ मया प्रेतेश्वरो दृष्टः कृतान्तः सह मृत्युना ॥ पाशहस्तो महाज्वाल ऊर्ध्वरोमा भयानकः ॥ विद्युज्जिह्वश्च दंष्ट्रालः सर्पवृश्चिकरोमवान् ॥ ७६ ॥ रक्ताक्षो भीमवेगश्च सर्वसत्त्वभयंकरः ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरेष्वनिवर्तकः ॥ ७७ ॥ पापानां शमिता चैव स मया युधि निर्जितः ॥ न च मे तत्र भीः काचिद्व्यथा वा दानवेश्वर ॥ ७८ ॥ एनं तु नाभिजानामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा बलिर्वैरोचनोब्रवीत् ॥ ७९ ॥ एष त्रैलोक्यधाता च हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ अनन्तः कपिलो विष्णुर्नारसिंहो महाद्युतिः ॥ ८० ॥ ऋतधामा सुधामा च पाशहस्तो भयानकः ॥ द्वादशादित्यसदृशः पुराणपुरषोत्तमः ॥ ८१ ॥ नीलजीमूतसंकाशः सुरनाथः सुरोत्तमः ॥ ज्वालामाली महाबाहुर्योगी भक्तजनप्रियः ॥ ८२ ॥ एष धारयते लोकानेष वै सृजते प्रभुः ॥ एष संहरते चैव कालो भूत्वा महाबलः ॥८३॥ एष यज्ञश्च याज्यश्च चक्रायुधधरो हरिः ॥ सर्वदेवमयश्चैव सर्वभूतमयस्तथा ॥ ८४ ॥ सर्वलोकमयश्चैव सर्वज्ञानमयस्तथा ॥ सर्वरूपी महारूपी बलदेवो महाभुजः ॥ ८५ ॥ वीरहा वीरचक्षुष्मांस्त्रैलोक्यगुरुरव्ययः ॥ एवं मुनिगणाः सर्वे कथयन्तीह मोक्षिणः ॥ ८६ ॥ य एनं वेत्ति पुरुषं न च पापैर्विलिप्यते ॥ स्मृत्वा स्तुत्वा तथेष्ट्वा च सर्वमस्मादवाप्यते॥ ८७ ॥ एतच्छ्रुत्वा च वचनं रावणो निर्ययौ तदा ॥ क्रोधसंरक्तनयन उद्यतास्त्रो महाबलः ॥८८॥ तथाभूतं च तं दृष्ट्वा हरिर्मुसलधृत्प्रभुः ॥ नैनं हन्म्यधुना पापं चिन्तयित्वेति विश्वधृत् ॥८९॥ अन्तर्धानं गतो राम ब्रह्मणः प्रियकाम्यया ॥ न च तं पुरुषं तत्र ददर्श रजनीचरः॥९०॥इत्यु०अधि०प्र०सर्गः॥१॥

अथ संचिन्त्य पौलस्त्यः सूर्यंलोकं जगाम ह ॥ मेरुशृङ्गे वरे रम्ये उषित्वा तत्र शर्वरीम् ॥ १ ॥ पुष्पकं तत्समारुह्य रवेस्तुरगसन्निभम् ॥ मनोवातगतिं दिव्यं विहारवियति स्थितम् ॥ २ ॥ तत्रापश्यद्रविं देवं सर्वतेजोमयं शुभम् ॥ वरकाञ्चनकेयूररक्ताम्बरविभूषितम् ॥ ३ ॥ कुण्डलाभ्यां शुभाभ्यां तु भ्राजन्मुखविकासितम् ॥ केयूरनिष्काभरणं रक्तमालावलम्बिनम् ॥ ४ ॥ रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं सहस्रकिरणोज्ज्वलम् ॥ तमादिदेवमादित्यं विभुं सप्ताश्ववाहनम् ॥ ५ ॥ अनाद्यन्तममध्यं च लोकसाक्षिणमीश्वरम् ॥ तं दृष्ट्वा प्रवरं देवं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ स प्रहस्तमुवाचाथ रवितेजोबलार्दितम् ॥ गच्छामात्य वद ह्येनं संदेशान्मम शासनम् ॥ ७ ॥ मार्तण्डं भास्करं श्रेष्ठं तत्त्वतो ब्रूहि मा चिरम् ॥ युद्धार्थी रावणः प्राप्तो युद्धं तस्य प्रदीयताम् ॥ ८ ॥ निर्जितोस्मीति वा ब्रूहि पक्षमेकतरं कुरु ॥ तस्य तद्वचनाद्रक्षः सूर्यस्यान्तिकमागमत् ॥ ९ ॥ पिङ्गलं दण्डिनं चैव सोपश्यद्द्वारपालकौ ॥ आभ्यामाख्याय तत्सर्वं रावणस्य विनिश्चयम् ॥ १० ॥ तूष्णीमास्ते प्रहस्तः स सूर्यतेजःप्रतापितः ॥ दण्डी गत्वा रवेः पार्श्वं प्रणम्याख्यातवान्विभुम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा तु सूर्यस्तद्वृत्तं दण्डिनो रावणस्य ह ॥ उवाच वचनं श्रीमान् बुद्धिपूर्वं दिवाकरः ॥ १२ ॥ गच्छ दण्डिन् जयस्वैनं निर्जितोस्मीति वा वद ॥ कुरु यत्ते काङ्क्षितं तन्नाहं कालक्षिपां सहे ॥ १३ ॥ स गत्वा वचनात्तस्य राक्षसाय महात्मनः ॥ कथयामास तत्सर्वं सूर्योक्तं वचनं यथा ॥ १४ ॥ स श्रुत्वा वचनं तस्य दण्डिनो वै महात्मनः ॥ घोषयित्वा जगामाथ विजयं राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ संचिन्त्य पौलस्त्यः सोमलोकं जगाम ह ॥ मेरुशृङ्गे वरे रम्ये रजनीमुष्य वीर्यवान् ॥ १ ॥ तदा कश्चिद्रथारूढो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ अप्सरोगणमुख्येन सेव्यमानस्तु गच्छति ॥ २ ॥ रतिश्रान्तोप्सरोङ्गेषु चुम्बितः सन्विबुध्यते ॥

रावणस्त्वथ तं दृष्ट्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ ३ ॥ अथापश्यदृषिं तत्र पर्वतं मुनिसत्तमम् ॥ दशग्रीवो महात्मानं दृष्ट्वा चेदमुवाच ह ॥ ४ ॥ स्वागतं तव देवर्षे दिष्ट्या चैवागतो ह्यसि ॥ कोयं स्यन्दनमारूढो ह्यप्सरोगणसेवितः ॥ ॥ ५ ॥ निर्लज्ज इव संयाति भयस्थानं न विन्दति ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ शृणु वत्स यथातत्त्वं वक्ष्ये तव महामते ॥ एतेन निर्जिता लोका ब्रह्मा चैवाभितोषितः ॥ ७ ॥ एष गच्छति मोक्षाय सुसुखं स्थानमुत्तमम् ॥ तपसा निर्जिता लोका विक्रमेण यथा त्वया ॥ ८ ॥ प्रयाति पुण्यवान्वत्स सोमं पीत्वा न संशयः ॥ त्वं च राक्षसशार्दूल शूरः सत्यव्रतस्तथा ॥ ९ ॥ नेदृशेषु च क्रुध्यन्ति बलिनो ब्रह्मचारिषु ॥ अथापश्यद्रथवरं महाकायं महौजसम् ॥ १० ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा गीतवादित्रसंकुलम् ॥ क्वैष गच्छति देवर्षे शोभमानो महाद्युतिः ॥ ११ ॥ किन्नरैश्च प्रगायद्भिर्नृत्यद्भिश्च मनोहरम् ॥ श्रुत्वा चैनमुवाचाथ पर्वतो मुनिसत्तमः ॥ १२ ॥ एष शूरो रणे योद्धा संग्रामेष्वनिवर्तकः ॥ युद्ध्यमानस्तथैवैष प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ १३ ॥ कृती शूरो रणे जेता स्वाम्यर्थे त्यक्तजीवितः ॥ संग्रामे निहतो वीरान् हत्वा च सबलान्बहून् ॥ १४ ॥ इन्द्रस्यातिथिरेवैष ह्यथ वा यत्र चेच्छति ॥ नृत्तगीतविलासैस्तु सेव्यते नरसत्तमः ॥ १५ ॥ पप्रच्छ रावणो भूयः कोयं यात्यर्कसन्निभः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा पर्वतो वाक्यमब्रवीत् ॥ १६ ॥ य एष दृश्यते राजन् विमाने सर्वकाञ्चने ॥ अप्सरोगणसंयुक्ते पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ ॥ १७ ॥ सुवर्णदो महाराज विचित्राभरणाम्बरः ॥ एष गच्छति शीघ्रेण यानेन सुमहाद्युतिः ॥ १८ ॥ पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ य एते यान्ति राजानो ब्रूहि तानृषिसत्तम ॥ १८ ॥ कोत्र मे याचतो दद्याद्युद्धातिथ्यं महाद्युतिः ॥ क्षिप्रमाख्याहि धर्मज्ञ पिता मे त्वं हि पर्वत ॥ २० ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच रावणं पर्वतस्तदा ॥ स्वर्गार्थिनो महाराज नैते युद्धार्थिनो नृपाः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

वक्ष्यामि च महाराज विचित्राभरणाम्बरः ॥ यस्तु राजा महातेजाः सप्तद्वीपेश्वरो महान् ॥ २२ ॥ मान्धातेत्यभिविख्यातः
स ते युद्धं प्रदास्यति ॥ पर्वतस्य वचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥२३॥ कुत्रासौ वर्तते राजा तं
ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ अहं यास्यामि तत्राद्य यत्रासौ नगपुङ्गवः ॥ २४ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मुनिर्वचनमब्रवीत्
॥ युवनाश्वसुतो ह्येष मान्धाता राजसत्तमः ॥२५॥ सप्तद्वीपान् समुद्रान्तान् जित्वाद्य स्वर्गमेष्यति ॥ अथापश्यन्महाबाहुर्विरिञ्चिवरदर्पितः
॥ २६ ॥ अयोध्याधिपतिं वीरं मान्धातारं नृपोत्तमम् ॥ सप्तद्वीपाधिपं यान्तं स्यन्दनेन
विराजितम् ॥ २७ ॥ काञ्चनेन विचित्रेण महाहारेण भास्वता ॥ जाज्वल्यमानं रूपेण दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥२८॥
तमुवाच दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ एवमुक्तो दशग्रीवं प्रहस्येदमुवाच ह ॥ २९ ॥ यदि ते जीवितं नेष्टं ततो
युध्यस्व मामिति ॥ मान्धातुर्वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥ वरुणस्य कुबेरस्य यमस्यापि न विव्यथे
॥ किमरे मानुषात्त्वत्तो रावणो भयमाविशेत् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः क्रोधात्तं प्रदहन्निव ॥ आज्ञापयामास
तदा राक्षसान्युद्धदुर्मदान् ॥ ३२ ॥ अथ क्रुद्धास्तु सचिवा रावणस्य दुरात्मनः ॥ ववृषुः शरवर्षाणि शूरा युद्धविशारदाः
॥ ३३ ॥ अथ राज्ञा बलवता कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ॥ इषुभिस्ताडिताः सर्वे प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३४ ॥
महोदरविरूपाक्षमारीचाकम्पनादयः ॥ अथ प्रहस्तो नृपतिं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३५ ॥ अप्राप्तानेव तान् सर्वान् प्रचिच्छेद
नृपोत्तमः ॥ भृशुण्डीभिश्च भल्लैश्च भिण्डिपालैश्च तोमरैः ॥ ३६ ॥ नरराजेन दह्यन्ते शलभा इव तेऽग्निना ॥ पुनर्नृपवरः
क्रुद्धः पञ्चभिः प्रबिभेद तम् ॥ ३७ ॥ तोमरैः स महाघोरैः पुरा क्रौञ्चमिवाग्निजः ॥ ततो मुहुर्भ्रामयित्वा
मुद्गरं वज्रसन्निभम् ॥ ३८ ॥ मुमोच सोंतिवेगेन राक्षसस्य रथं प्रति ॥ स पपात महावेगो मुद्गरो वज्रसन्निभः ॥
॥ ३९ ॥ घूर्णितो रावणस्तेन पतितः शक्रकेतुवत् ॥ तदा स नृपतिः प्रीतो हर्षोद्भूतबलो बभौ ॥ ४० ॥ ॥

सकलेन्दुकरैः स्पृष्टं यथाम्बु लवणाम्भसः ॥ ततो रक्षोबलं सर्वं महाभूतमचेतनम् ॥ ४१ ॥ परिवार्याथ तं तस्थौ
राक्षसेन्द्रं समन्ततः ॥ ततश्चिरात्समाश्वस्तो रावणो लोकरावणः ॥ ४२ ॥ मान्धातुः पीडयामास देहं लङ्केश्वरो
भृशम् ॥ रथं चाश्वयुजं क्षिप्रं बभञ्ज च महाबलः ॥ ४३ ॥ विरथः स रथं प्राप्य शक्तिं घण्टाट्टहासिनीम् ॥ मान्धाता
विप्रचिक्षेप तां बलाद्रावणं प्रति ॥ ४४ ॥ मरीचिमिव चार्कस्य चित्रभानोः शिखामिव ॥ दीप्यन्तीं रुचिराभासं
मान्धातृकरनिःसृताम् ॥ ४५ ॥ तामापतन्तीं शूलेन पौलस्त्यो रजनीचरः ॥ ददाह शक्तिं लङ्केशः पतङ्गमिव
पावकः ॥ ४६ ॥ यमदत्तं तु नाराचं निकृष्याथ दशाननः ॥ पातयामास वेगेन स तेनाभिहतो भृशम् ॥
॥ ४७ ॥ मूर्च्छितं नृपतिं दृष्ट्वा प्रहृष्टास्ते निशाचराः ॥ चुक्रुशुः सिंहनादांश्च क्ष्वेलन्तश्च निशाचराः ॥ ४८ ॥ लब्धसंज्ञो
मुहूर्तेन ह्ययोध्याधिपतिस्तदा ॥ तं दृष्ट्वा शत्रुभिः शत्रुं पूज्यमानं मुदान्वितैः ॥ ४९ ॥ जातकोपो दुराधर्षश्चन्द्रार्कसदृशद्युतिः
॥ महता शरवर्षेण पीडयन्राक्षसं बलम् ॥ ५० ॥ चापस्य च निनादेन तस्य बाणरवेण च ॥
संचचाल ततः सैन्यमुद्धूत इव सागरः ॥ ५१ ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं नरराक्षससंकुलम् ॥ क्रुधाविष्टौ महात्मानौ नरराक्षससत्तमौ
॥ ५२ ॥ कार्मुकासिधरौ वीरौ शरासनगतौ तथा ॥ मान्धाता रावणं चैव राक्षसश्चैव तं नृपम् ॥
॥ ५३ ॥ क्रोधेन महताविष्टौ शरवर्ष ववर्षतुः ॥ तौ परस्परसंक्षोभात्प्रहारैर्जर्जरीकृतौ ॥ ५४ ॥ रावणो रौद्रमस्त्रं तु प्रायुङ्क्त
स महाबलः ॥ आग्नेयेन स मान्धाता तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ५५ ॥ गान्धर्वेण दशग्रीवो वारुणेन स राजराट् ॥ गृहीत्वा
स तु ब्रह्मास्त्रं सर्वभूतभयावहम् ॥ ५६ ॥ तोलयामास मान्धाता दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ तदस्त्रं घोररूपं तु त्रैलोक्यभयवर्धनम्
॥ ५७ ॥ दृष्ट्वा त्रस्तानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ वरदानात्तु रुद्रस्य तपसाधिगतं महत् ॥ ५८ ॥
ततः प्रकम्पितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ देवाः प्रकम्पिताः सर्वे लयं नागाश्च मेनिरे ॥ ५९ ॥ अथ तौ मुनिशार्दूलौ

ध्यानयोगादपश्यताम् ॥ पुलस्त्यो गालवश्चैव वरयामासतुर्नृपम् ॥ ६० ॥ उपलब्धैश्च विविधैर्वाक्यै राक्षससत्तमम् ॥ तौ तु कृत्वा परां प्रीतिं नरराक्षसयोस्तदा ॥ संप्रस्थितौ तु तौ हृष्टौ यथा येनैव चागतौ ॥ ६१ ॥ इत्यु० अधि० तृ० सर्गः ॥ ३ ॥ गताभ्यामथ विप्राभ्यां रावणो राक्षसाधिपः ॥ दशयोजनसाहस्रं प्रथमं स मरुत्पथम् ॥ १ ॥ अत्यक्रामन्महातेजाः पुष्पकेण महाबलः ॥ यत्र तिष्ठन्ति सन्न्यस्ता हंसाः सर्वगुणान्विताः ॥ २ ॥ अत ऊर्ध्वं द्वितीयं तु गत्वा चैष मरुत्पथम् ॥ दशयोजनसाहस्रं तद्धि वै परिगण्यते ॥ ३ ॥ तत्र मेघाः स्थिताः सर्वे त्रिविधा नित्यसंश्रिताः ॥ आग्नेयाः पक्षजा ब्राह्मास्त्रिविधा इति संस्थिताः ॥ ४ ॥ अथ गत्वा तृतीयं तु वायोः पन्थानमुत्तमम् ॥ नित्यं यत्र स्थिताः सिद्धाश्चारणाश्च मनस्विनः ॥ ५ ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च ॥ चतुर्थं वायुमार्गं तु गतवान्रावणस्तथा ॥ ६ ॥ वसन्ति यत्र नित्यं वै भूताश्च सविनायकाः ॥ अथ गत्वा तु वै शीघ्रं पञ्चमं वायुगोचरम् ॥ ७ ॥ दशैव तु सहस्राणि योजनानां तथैव च ॥ गङ्गा यत्र सरिच्छ्रेष्ठा नागाश्च कुमुदादयः ॥ ८ ॥ कुञ्जरा यत्र तिष्ठन्ति ये च मुञ्चति शीकरान् ॥ गङ्गातोयेषु तिष्ठन्तः पुण्यं कुर्वन्ति सर्वशः ॥ ९ ॥ ततः करिकराद्भ्रष्टं वायुना लोलितं भृशम् ॥ जलं कुञ्जेषु पतितं हिमं भवति राघव ॥ १० ॥ ततो जगाम षष्ठं स वायुमार्गं महाद्युते ॥ योजनानां सहस्राणि तथैव तु स राक्षसः ॥ ११ ॥ यत्रास्ते गरुडो नित्यं ज्ञातिबान्धवसत्कृतः ॥ तथैव तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ॥ १२ ॥ सप्तमं वायुमार्गं तु यत्र वै ऋषयः स्थिताः ॥ अत ऊर्ध्वं स गत्वाथ सहस्राणि दशैव तु ॥ १३ ॥ अष्टमं वायुमार्गं तु यत्र गङ्गा प्रतिष्ठिता ॥ आकाशगङ्गा विख्याता ह्यादित्यपथमास्थिता ॥ १४ ॥ वायुना धार्यमाणा सा महावेगा महास्वना ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चन्द्रमा यत्र तिष्ठति ॥ १५ ॥ अशीतिस्तु सहस्राणि योजनानां तथोपरि ॥ चन्द्रमा तिष्ठते यत्र ग्रहनक्षत्रसंयुतः ॥ १६ ॥ शतं शतसहस्राणि रश्मयश्चन्द्रमण्डलात् ॥ प्रकाशयन्ति लोकांस्तु सर्वसत्त्वसुखावहाः ॥ १७ ॥ ॥

ततो दृष्ट्वा दशग्रीवं चन्द्रमा निर्दहन्निव ॥ स तु शीताग्निना शीघ्रंप्रादहद्रावणं तदा ॥ १८ ॥ नासहंस्तस्य सचिवाः
शीताग्निं भयपीडिताः ॥ रावणं जयशब्देन प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ राजन् शीतेन बाध्यामो निवर्ताम इतो वयम्
॥ चन्द्ररश्मिप्रतापेन रक्षसां भयमाविशत् ॥ २० ॥ स्वभासा ह्येष राजेन्द्र शीतांशुर्दहनात्मकः ॥ एतच्छ्रुत्वा प्रहस्तस्य
रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ २१ ॥ विस्फार्य धनुरुद्यम्य नाराचैस्तं ह्यपीडयत् ॥ अथ ब्रह्मा समागम्य चन्द्रलोकं त्वरान्वितः
॥ २२ ॥ दशग्रीव महाबाहो साक्षाद्विश्रवसः सुत ॥ गच्छ शीघ्रमितः सौम्य मा चन्द्रं पीडयाशुगैः ॥ २३ ॥
लोकस्य हितकामोयं द्विजराजो महाद्युतिः ॥ मन्त्रं च ते प्रदास्यामि प्राणात्ययभयेऽभयम् ॥ २४ ॥ य स्त्विमं संस्मरेन्मन्त्रं
न स मृत्युमवाप्नुयात् ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ यदि तुष्टोसि मे देव अनुग्राह्यो यदि
ह्यहम् ॥ यदि मन्त्रेश्वरो देयो दीयतां मम धार्मिक ॥२६॥ यं जप्त्वाहं महाभाग सर्वदेवेषु निर्भयः ॥ अमरेषु च सर्वेषु
दानवेषु पतत्रिषु ॥ २७ ॥ त्वत्प्रसादात्तु देवेश न भयं विद्यते मम ॥ एवमुक्तो दशग्रीवं ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ॥
॥ २८ ॥ प्राणात्यये तु वै दद्मि न नित्यं राक्षसाधिप ॥ अक्षसूत्रं गृहीत्वा तु जपेन्मन्त्रमिमं शुभम् ॥ २९ ॥
अजप्त्वा राक्षसश्रेष्ठ न ते सिद्धिर्भविष्यति ॥ शृणु मन्त्रं प्रवक्ष्यामि येन राक्षसपुङ्गव ॥ ३० ॥ मन्त्रस्य कीर्तनादेव
प्राप्स्यसे समरे जयम् ॥ नमस्ते देवदेवेश सुरासुरनमस्कृत ॥ ३१ ॥ भूतभव्यमहादेव हर पिङ्गललोचन ॥
बालस्त्वं वृद्धरूपी च वैयाघ्रवसनच्छद ॥ ३२ ॥ आरुणेयोसि देव त्वं त्रैलोक्यप्रभुरीश्वरः ॥ हरो हरितनेमिस्त्वं
युगान्तदहनोनलः ॥ ३३ ॥ गणेशो लोकशम्भुश्च लोकपालो महाभुजः ॥ महादेवो महाशूली महादंष्ट्रो महाभुजः ॥
॥ ३४ ॥ कालश्च कालरूपी च नीलग्रीवो महोदरः ॥ वेदान्तगो वेदमयः पशूनां पतिरव्ययः ॥ ३५ ॥ शूलधृच्छूलकेतुश्च
नेता गोप्ता हरिः शिवः ॥ जटी मुण्डी शिखण्डी च लगुडी च महायशाः ॥ ३६ ॥ ॥

भूतेश्वरो गणाध्यक्षः सर्वात्मा सर्वभावनः ॥ सर्वदः सर्वहारी च स्रष्टा च गुरुरव्ययः ॥ ३७ ॥ कमण्डलुधरो देवः पिनाकी
धूर्जटिस्तथा ॥ माननीयोर्हणीयश्च ओंकारः सामवेदगः ॥ ३८ ॥ मृत्युश्च मृत्युदूतश्च पारियात्रश्च सुव्रतः ॥ ब्रह्मचारि
गृही योगी वीणापणवतूणवान् ॥ ३९ ॥ अमरो दर्शनीयश्च बालसूर्यनिभस्तथा ॥ श्मशानचारी भगवानुमापतिररिन्दमः
॥ ४० ॥ भगनेत्रः प्रहर्ता च पूषदन्तनिपातनः ॥ ज्वरहर्ता पाशहस्तः प्रलयः काल एव च ॥ ४१ ॥
उल्कामुखोग्निकेतुश्च मुनिर्दीप्तो विशांपतिः ॥ उन्मादमोहनकरः समर्थस्त्रिदशोत्तमः ॥ ४२ ॥ वामनो वामदेवश्च
प्राग्दक्षिण्यश्च नामतः ॥ भिक्षुश्च भिक्षुरूपी च त्रिजटी जटिलः स्वयम् ॥ ४३ ॥ चक्रहस्तः प्रतिष्टम्भी चमूनां स्तम्भनस्तथा
॥ ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुरलोचनः ॥४४॥ वानस्पत्यः शीकरश्च नित्यमाश्रितपूजितः ॥ जगद्धाता च
कर्ता च पुरुषः शाश्वतो ह्यजः ॥ ४५ ॥ धर्माध्यक्षो विरूपाक्षस्त्रिवर्त्मा भूतभावनः ॥ त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च सूर्यायुतसमप्रभः
॥ ४६ ॥ देवदेवोभिदेवश्च चन्द्राङ्कितजटस्तथा ॥ नर्तको लासकश्चैव पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ ४७ ॥ सुब्रह्मण्यः
शरण्यश्च सर्वदेवमयस्तथा ॥ सर्वभूतनिवासश्च सर्वबन्धविमोचकः ॥ ४८ ॥ मोहनो वञ्चकश्चैव सर्पधारी वरोत्तमः ॥
पुष्पदन्तो विभागश्च मुख्यः सर्वहरस्तथा ॥ ४९ ॥ हरिश्मश्रुर्धनुर्धारी भीमो भीमपराक्रमः ॥ भक्ताभीष्टप्रदः स्थाणुः
परमात्मा सनातनः ॥ ५० ॥ मया प्रोक्तमिदं पुण्यं नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥ जप्यमेतद्दशग्रीव कुर्याच्छत्रुविनाशनम् ॥
॥ ५१ ॥ दत्त्वा तु रावणस्येदं वरं स कमलोद्भवः ॥ पुनरेव जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५२ ॥ रावणोपि वरं लब्ध्वा
पुनरेवागमत्तदा ॥ निवर्तमानः संहृष्टो रावणः स दुरात्मवान् ॥ ५३ ॥ जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ ५४ ॥
इत्युत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥
केन चित्त्वथ कालेन रावणः प्रययौ गृहात् ॥ पश्चिमार्णवमागच्छत् सचिवैः सह राक्षसैः ॥ १ ॥ ॥

द्वीपस्थो ददृशे तेन पुरुषः पावकप्रभः ॥ महाजाम्बूनदप्रख्य एक एव व्यवस्थितः ॥ २ ॥ यथा दृश्येत भयदो
युगान्तानल उत्थितः ॥ देवानामिव देवेशो ग्रहाणामिव भास्करः ॥ ३ ॥ शरभाणां यथा सिंहो हस्तिष्वैरावतो
यथा ॥ पर्वतानां यथा मेरुः पारिजातश्च शाखिनाम् ॥ ४ ॥ तथा तं पुरुषं दृष्ट्वा कुण्डमध्येऽनलं तथा ॥ गर्जन्तं
विविधैर्नादैर्लम्बहस्तं भयानकम् ॥ ५ ॥ दंष्ट्रालं विकटं चैव कम्बुग्रीवं महौजसम् ॥ मण्डूककुक्षिं पिङ्गाक्षं कैलासशिखरोपमम्
॥ ६ ॥ पद्मपादतलं भीमं रक्ताम्बुजनिभाननम् ॥ महाकायं महानादं मनोनिलसमं जवे ॥ ७ ॥
भीममाबद्धतूणीरं संघट्टं बद्धचामरम् ॥ ज्वालामालापरिक्षिप्तं किङ्किणीकृतनिस्वनम् ॥ ८ ॥ मालया स्वर्णपद्मानां
वक्षोदेशावलम्बया ॥ ऋग्वेदमिव शोभन्तं पद्ममालाविभूषितम् ॥ ९ ॥ सोञ्जनाचलसंकाशः काञ्चनाचलसन्निभम्
॥ अब्रवीत्तं दशग्रीवो युद्धं मे दीयतामिति ॥ १० ॥ जगर्ज चोच्चैर्बलवान् सहामात्यो दशाननः ॥ धृत्वा स
राक्षसपतिः शूलशक्त्यृष्टिपट्टिशान् ॥ ११ ॥ स द्वीपिना सिंह इव शलभेनेव कुञ्जरः ॥ सुमेरुरिव छागेन नदीवेगैरिवार्णवः
॥ १२ ॥ अकम्प्यमानः पुरुषो रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ युद्धश्रद्धां हि ते रक्षो नाशयिष्यामि दुर्मते ॥१३॥
रावणस्य च यो वेगः सर्वलोकभयावहः ॥ तथा वेगसहस्राणि संश्रितानि तमेव हि ॥ १४ ॥ अभवत्तस्य सा दृष्टिर्गृहमालेव चाद्भुता
॥ दन्तानां दशतः शब्दो यन्त्रस्येवातिभीकरः ॥ १५ ॥ धर्मस्तस्य तपश्चैव जगतः सिद्धिहेतुके
॥ ऊरू संश्रित्य तस्थाते मन्मथः शिश्नमास्थितः ॥ १६ ॥ विश्वेदेवाः कटीभागे मरुतो यस्य शीर्षगाः ॥ मध्येष्टौ
वसवस्तस्य समुद्राः कुक्षिसंस्थिताः ॥ १७ ॥ पार्श्वस्थाश्च दिशः सर्वाः सर्वसन्धिषु मारुताः ॥ पितरश्चाश्रिताः
पृष्ठं हृदयं च पितामहः ॥ १८ ॥ गोदानानि पवित्राणि भूमिदानानि यानि च ॥ सुवर्णस्य च दानानि शश्वल्लोमाश्रितानि
वै ॥ १९ ॥ हिमवान्हेमकूटश्च मन्दरो मेरुरेव च ॥ नरं तु तं समाश्रित्य ह्यसिभूता व्यवस्थिताः ॥ २० ॥

मही वक्षोभवत्तस्य शरीरे द्यौरवस्थिता ॥ उभे सन्ध्ये कायसन्धौ जलवाहाश्च मेहने ॥ २१ ॥ बाहू धाता विधाता
च भगः पूषा उभौ करौ ॥ ऐरावतो विशालाक्षः शेषो वासुकिरेव च ॥ २२ ॥ कम्बलाश्वतरौ नागौ कर्कोटकधनंजयौ ॥
स च घोरविषो नागस्तक्षकश्चोपतक्षकः ॥ २३ ॥ करजानाश्रितास्तस्य विषवीर्यं मुमुक्षवः ॥ अग्निरास्यमभूत्तस्य
स्कन्धौ रुद्रैरधिष्ठितौ ॥ २४ ॥ दन्तान्मासा दंष्ट्रयोश्च उभयोर्ऋतवः स्थिताः ॥ नासे कुहूरमावास्या तच्छिद्रेषु
च वायवः ॥ २५ ॥ ग्रीवा तस्याभवद्देवी वाणी चापि सरस्वती ॥ नासत्यौ श्रवणे चोभौ नेत्रे च शशिभास्करौ
॥ २६ ॥ वेदाङ्गानि च यज्ञाश्च नानारूपाणि यानि च ॥ सुवृत्तानि च वाक्यानि तेजस्सिद्धिस्तपांसि च ॥ २७ ॥ एतानि
नररूपस्य तस्य देहं श्रितानि वै ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण स्वल्पमात्रेण लीलया ॥ २८ ॥ पाणिना ताडितं रक्षो निपपात
महीतले ॥ पतितं राक्षसं ज्ञात्वा विद्राव्य च निशाचरान् ॥ २९ ॥ ऋग्वेदप्रतिमः सोथ पद्ममालाविभूषितः ॥
प्रविवेश च पातालं गच्छत्पर्वतसन्निभः ॥ ३० ॥ उत्थाय च दशग्रीव आहूय सचिवान् स्वयम् ॥ क्व गतः सहसा ब्रूत
प्रहस्तशुकसारणाः ॥ ३१ ॥ एवमुक्ता रावणेन राक्षसास्तमथाब्रुवन् ॥ प्रविष्टः स नरोत्रैव देवदानवदर्पहा ॥ ३२॥
अथासिं गृह्य वेगेन गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ शीघ्रं स तु बिलद्वारं प्रविवेश च दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ प्रविश्य च स तद्द्वारं
रावणो वरनिर्भयः ॥ अपश्यच्च नरांस्तत्र नीलाञ्जनचयोपमान् ॥ ३४ ॥ केयूरधारिणः शूरान् रक्तमाल्यानुलेपनान् ॥
अङ्गुलीयकहाराद्यैर्भूषणैश्च विभूषितान् ॥ ३५ ॥ दृश्यन्ते तत्र नृत्यन्त्यस्तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ नित्योत्सवाः
शान्तभया विमलाः पावकप्रभाः ॥ ३६ ॥ क्रीडतः प्रेक्षते तान्वै राक्षसो भीमविक्रमः॥ द्वारस्थो रावणस्तेषां
तासु कोटाषु निर्भयः॥ ३७ ॥ यथा दृष्टः स तु नरस्तुल्यांस्तांस्तस्य सर्वशः ॥ एकवर्णांस्त्वेकबलानेकरूपान्महौजसः
॥ ३८ ॥ चतुर्भुजान्महोत्साहान् तत्रापश्यत्स रावणः ॥ तान् दृष्ट्वाथ दशग्रीव ऊर्ध्वरोमा बभूव ह ॥ ३९ ॥

स्वयंभुवा दत्तवरस्ततः शीघ्रं विनिर्ययौ ॥ अथापश्यत्परं तत्र भुजङ्गशयने स्थितम् ॥ ४० ॥ पाण्डुरेण महार्हेण कौस्तुभेन विराजितम् ॥ शेते स पुरुषस्तत्र पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४१ ॥ दिव्यस्रगनुलेपी च दिव्याभरणभूषितः ॥ दिव्याम्बरधरा साध्वी त्रैलोक्यस्य विभूषणम् ॥ ४२ ॥ वालव्यजनहस्ता च देवी तत्र व्यवस्थिता ॥ लक्ष्मीर्बर्हिः सपद्मा वै भ्राजन्ती लोकसुन्दरी ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टः स तु लङ्केशो दृष्ट्वा तां चारुहासिनीम् ॥ जिघृक्षुः स तदा साध्वीं सिंहासनमुपाश्रिताम् ॥ ४४ ॥ विना तु सचिवैस्तत्र रावणो दुर्मतिस्तदा ॥ हस्तैर्ग्रहीतुं तामैच्छन्मन्मथेन वशीकृतः ॥ ४५ ॥ सुप्तमाशीविषं यद्वद्रावणः कालचोदितः ॥ अथ सुप्तो महाबाहुः पावकेनावकुण्ठितः ॥ ४६ ॥ ग्रहीतुकामं तं ज्ञात्वा व्यपविध्य पटं तदा ॥ जहासोच्चैर्भृशं देवस्तं दृष्ट्वा राक्षसाधिपम् ॥ ४७ ॥ तेजसा तस्य संदीप्तो रावणो लोकरावणः ॥ घ्राणवातेन दीर्घेण तस्मिन्राम रसातले ॥ ४८ ॥ कृत्तमूलो यथा शाखी निपपात महीतले ॥ पतितं राक्षसं ज्ञात्वा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ उत्तिष्ठ राक्षसश्रेष्ठ मृत्युस्तेनाद्य विद्यते ॥ प्रजापतिवरो रक्ष्यो येन जीवसि रावण ॥ ५० ॥ गच्छ रावण विस्रब्धं नात्र वै मरणं तव ॥ लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन राक्षसो भीमविक्रमः ॥ ५१ ॥ तं तु दृष्ट्वा महात्मानं रावणो भयमाप सः ॥ एवमुक्तस्तदोत्थाय रावणो देवकण्टकः ॥ ५२ ॥ रोमहर्षणमापन्नो ह्यब्रवीत्तं महामुनिम् ॥ को भवाञ्छौर्यसंपन्नो युगान्तानलसन्निभः ॥ ५३ ॥ ब्रूहि त्वं देवदेवो वा सर्वदेहेषु सुस्थितः ॥ एवमुक्तः स तेनाथ रावणेन दुरात्मना ॥ ५४ ॥ प्रत्युवाच हसन् देवो मेघगम्भीरया गिरा ॥ किं त्वं मया दशग्रीव वध्योसि न चिरादिह ॥ ५५ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रजापतेस्तु वचनान्नाहं मृत्युवशं गतः ॥ ५६ ॥ स न जातो जनिष्यो वा मत्तुल्यो वा सुरेष्वपि ॥ प्रजापतिवरं यो हि लङ्घयेद्वीर्यमाश्रितः ॥ ५७ ॥ न तत्र परिहारोस्ति प्रयत्नश्चापि दुर्लभः ॥ त्रैलोक्ये तन्न पश्यामि यस्तत्कुर्याद्वरं वृथा ॥ ५८ ॥

अमरो वा सुरश्रेष्ठ तेन मां नाविशद्भयम् ॥ अथापि च भवेन्मृत्युस्त्वत्तो मे नान्यतः प्रभो ॥५९ ॥ यशस्यं श्लाघनीयं च त्वत्तो मे मरणं त्विदम् ॥ अथापश्यत्तस्य गात्रे रावणो भीमविक्रमः ॥ ६० ॥ देवदेवस्य सकलं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोथाश्विनावपि ॥ ६१ ॥ सिद्धाश्च पितरश्चैव यमो वैश्रवणस्तथा ॥ समुद्रा गिरयो नद्यो विद्या वेदास्त्रयोग्नयः ॥ ६२ ॥ ग्रहास्तारागणा व्योम साध्या गन्धर्वचारणाः ॥ महर्षयो वेदविदो गरुडोथ भुजङ्गमाः ॥ ६३ ॥ ये चान्ये संस्थिता देवा दैत्यदानवराक्षसाः ॥ गात्रेषु शयनस्थस्य दृश्यन्ते सूक्ष्ममूर्तयः ॥ ६४ ॥ आह रामोथ धर्मात्मा ह्यगस्त्यं मुनिसत्तमम् ॥ द्वीपस्थः पुरुषः कोसौ तिस्रः कोट्यश्च ताश्च काः ॥ ६५ ॥ शयानः पुरुषः कश्चिद्दैत्यदानवदर्पहा ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा ह्यगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६६ ॥ श्रूयतामभिधास्यामि देवदेवः सनातनः ॥ भगवान् कपिलो राम द्वीपस्थो नर उच्यते ॥ ६७ ॥ स वै नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ विधाता चैव भूतानां संहर्ता च तथैव च ॥६८॥ अनादिरच्युतो विष्णुः प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ॥ ये तु नृत्यन्ति वै तत्र सुरास्ते तस्य धीमतः ॥ ६९ ॥ तुल्यतेजःप्रतापास्ते कपिलस्य नरस्य वै ॥ नातिक्रुद्धेन दृष्टस्तु राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ७० ॥ न बभूव ततो राम भस्मसाद्रावणः प्रभो ॥ भिन्नगात्रो नगप्रख्यो रावणः पतितो भुवि॥७१॥ वाक्छरैस्तं बिभेदाशु रहस्यपिशुनो यथा ॥ अथ दीर्घेण कालेन लब्धसंज्ञः स राक्षसः ॥ ७२ ॥ आजगाम हतौजास्तु यत्र ते सचिवाः स्थिताः ॥ तैरेव सहितो लङ्कां जगामाशु दशाननः ॥ ७३ ॥ श्रुत्वैतद्वचनं सर्वमाश्चर्यमिति राघवः ॥ पूज्यमानाः स्थितास्तत्र ये रामस्य समीपतः ॥ ७४ ॥ आश्चर्यमिति तत्प्राहुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ बिभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७५ ॥ आश्चर्यं स्मारितोस्म्यद्य यत्तद्वृत्तं पुरातनम् ॥ अथागस्त्योब्रवीत्सर्वमेतद्राम श्रुतं त्वया ॥७६॥ दृष्टाः सभाजिताश्चापि राम यास्यामहे वयम्॥तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः॥७७॥इत्युत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे पञ्चमः सर्गः॥५॥

॥ १ ॥ दर्शनीयामिति ॥ रक्षः स इति संबन्धः । कन्या अनूढा । स्त्री सभर्तृका ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ताभिरिति ॥ भयशोकाभ्याम् अशिवमश्रु यासां

निवर्तमानः संहृष्टो रावणः सुदुरात्मवान् ॥ जह्रे पथि नरेन्द्रर्षिदेवगन्धर्वकन्यकाः ॥ १ ॥ दर्शनीयां हि रक्षः स कन्यां
स्त्रीं वाथ पश्यति ॥ हत्वा बन्धुजनं तस्या विमाने तां रुरोध ह ॥ २ ॥ एवं पन्नगकन्याश्च राक्षसासुरमानुषीः ॥
यक्षदानवकन्याश्च विमाने सोध्यरोपयत् ॥ ३ ॥ ताश्च सर्वाः समं दुःखान्मुमुचुर्बाष्पजं जलम् ॥ तुल्यमग्न्यर्चिषां
तत्र शोकाग्निभयसंभवम् ॥ ४ ॥ ताभिः सर्वानवद्याभिर्नदीभिरिव सागरः ॥ आपूरितं विमानं तद्भयशोकाशिवाश्रुभिः
॥ ५ ॥ नागगन्धर्वकन्याश्च महर्षितनयाश्च याः ॥ दैत्यदानवकन्याश्च विमाने शतशोरुदन् ॥ ६ ॥ दीर्घकेश्यः
सुचार्वङ्ग्यः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ पीनस्तन्यस्तथा वज्रवेदिमध्यसमप्रभाः ॥ ७ ॥ रथकूबरसंकाशैः श्रोणिदेशैर्मनोहराः
॥ स्त्रियः सुराङ्गनाप्रख्या निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ८ ॥ शोकदुःखभयत्रस्ता विह्वलाश्च सुमध्यमाः
॥ तासां निश्वासवातेन सर्वतः संप्रदीपितम् ॥ ९ ॥ अग्निहोत्रमिवाभाति सन्निरुद्धाग्निपुष्पकम् ॥
दशग्रीववशं प्राप्तास्तास्तु शोकाकुलाः स्त्रियः ॥ १० ॥ दीनवक्त्रेक्षणाः श्यामा मृग्यः सिंहवशा इव ॥ काचिच्चिन्तयती
तत्र किं नु मां भक्षयिष्यति ॥ ११ ॥ काचिद्दध्यौ सुदुःखार्ता अपि मां मारयेदयम् ॥ इति मातृपितॄन्
स्मृत्वा भर्तॄन् भ्रातॄंस्तथैव च ॥ दुःखशोकसमाविष्टा विलेपुः सहिताः स्त्रियः ॥ १२ ॥ कथं नु खलु मे पुत्रो भविष्यति
मया विना ॥ कथं माता कथं भ्राता निमग्नाः शोकसागरे ॥ १३ ॥ हा कथं नु करिष्यामि भर्तुस्तस्मादहं
विना ॥ मृत्यो प्रसादयामि त्वां नय मां दुःखभागिनीम् ॥ १४ ॥ किन्नु तद्दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ १५ ॥

ताभिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अग्निहोत्रमिति ॥ सन्निरुद्धा अग्नयो यस्मिंस्तादृशम् अग्निहोत्रमग्निकुण्डमिव पुष्पकं भाति ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इदमिति ॥ परक्यासु परकीयासु ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सोपीति ॥

एवं स्म दुःखिताः सर्वाः पतिताः शोकसागरे ॥ न खल्विदानीं पश्यामो दुःखस्यास्यान्तमात्मनः ॥ १६ ॥ अहो धिङ् मानुषं लोकं नास्ति खल्वधमः परः ॥ यद्दुर्बला बलवता भर्तारो रावणेन नः ॥१७॥ सूर्येणोदयता काले नक्षत्राणीव नाशिताः ॥ अहो सुबलवद्रक्षो वधोपायेषु युज्यते ॥ १८ ॥ अहो दुर्वृत्तमास्थाय नात्मानं वै जुगुप्सते ॥ सर्वथा सदृशस्तावद्विक्रमोस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ इदं त्वसदृशं कर्म परदाराभिमर्शनम् ॥ यस्मादेष परक्यासु रमते राक्षसाधमः ॥ २० ॥ तस्माद्वै स्त्रीकृतेनैव प्राप्स्यते दुर्मतिर्वधम् ॥ सतीभिर्वरनारीभिरेवं वाक्येभ्युदीरिते ॥ ॥ २१ ॥ नेदुर्दुन्दुभयः खस्थाः पुष्पवृष्टिः पपात च ॥ शप्तः स्त्रीभिः स तु समं हतौजा इव निष्प्रभः ॥ २२ ॥ पतिव्रताभिः साध्वीभिर्बभूव विमना इव ॥ एवं विलपितं तासां शृण्वन् राक्षसपुङ्गवः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे घोरा राक्षसी कामरूपिणी ॥ सहसा पतिता भूमौ भगिनी रावणस्वसा ॥ २४ ॥ तां स्वसारं समुत्थाप्य रावणः परिसान्त्वयन् ॥ अब्रवीत्किमिदं भद्रे वक्तुकामासि मे द्रुतम् ॥ २५ ॥ सा बाष्पपरिरुद्धाक्षी रक्ताक्षी वाक्यमब्रवीत् ॥ कृतास्मि विधवा राजंस्त्वया बलवता बलात् ॥ २६ ॥ एते राजंस्त्वया वीरा दैत्या विनिहता रणे ॥ कालकेया इति ख्याताः सहस्राणि चतुर्दश ॥ २७ ॥ प्राणेभ्योपि गरीयान्मे तत्र भर्ता महाबलः ॥२८॥ सोपि त्वया हतस्तात रिपुणा भ्रातृगृध्नुना॥त्वयास्मि निहता राजन्स्वयमेव हि बन्धुना॥२९॥राजन्वैधव्यशब्दं च भोक्ष्यामि त्वत्कृते ह्यहम् ॥ ननु नाम त्वया रक्ष्यो जामाता समरेष्वपि ॥स त्वया निहतो युद्धे स्वयमेव न लज्जसे॥३०॥

यतो मे भर्ता हतः अत एव साहं स्वयं स्वबन्धुनैव त्वया निहतास्मि ॥२९॥ राजन्नित्यादि सार्धम् ॥ नन्विति पृथक् पदम् । जामाता नाम समरेष्वपि रक्ष्यो ननु नेति काकुः । रक्ष्य एव किलेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अस्मिन्नितिअस्मिन् काले तु यत्प्राप्तं मत्कर्तव्यत्वेनेति शेषः। मातृष्वसेयस्य खरस्य भ्रातृत्वात् भ्रातुरित्युच्यते। पार्श्वतो वनसमीपे वसेत्यर्थः। मम तु राज्यपरवशस्य न त्वत्संमानने अवकाश इति भावः ॥ ३५ ॥ चतुर्दशानामिति ॥ चतुर्दशानां सहस्राणां प्रयाणे प्रेषणे

एवमुक्तो दशग्रीवो भगिन्याक्रोशमानया ॥ अब्रवीत्सान्त्वयित्वा तां सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३१ ॥ अलं वत्से रुदित्वा ते न भेतव्यं च सर्वशः ॥ दानमानप्रसादैस्त्वां तोषयिष्यामि यत्नतः ॥ ३२ ॥ युद्धप्रमत्तो व्याक्षिप्तो जयकाङ्क्षी क्षिपञ्छरान् ॥ नावगच्छामि युद्धेषु स्वान् परान्वाप्यहं शुभे॥३३॥ जामातरं न जाने स्म प्रहरन्युद्धदुर्मदः॥ तेनासौ निहतः संख्ये मया भर्ता तव स्वसः ॥ ३४॥ अस्मिन् काले तु यत्प्राप्तं तत्करिष्यामि ते हितम् ॥ भ्रातुरैश्वर्ययुक्तस्य खरस्य वस पार्श्वतः ॥ ३५॥ चतुर्दशानां भ्राता ते सहस्राणां भविष्यति ॥ प्रभुः प्रयाणे दाने च राक्षसानां महाबलः ॥ ३६ ॥ तत्र मातृष्वसेयस्ते भ्रातायं वै खरः प्रभुः ॥ भविष्यति तवादेशं सदा कुर्वन्निशाचरः ॥ ३७ ॥ शीघ्रं गच्छत्वयं वीरो दण्डकान् परिरक्षितुम् ॥ दूषणोऽस्य बलाध्यक्षो भविष्यति महाबलः॥ ३८॥ तत्र ते वचनं शूरः करिष्यति सदा खरः॥ रक्षसां कामरूपाणां प्रभुरेष भविष्यति ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवः सैन्यमस्यादिदेश ह ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां वीर्यशालिनाम् ॥४०॥ स तैः परिवृतः सर्वै राक्षसैर्घोरदर्शनैः॥ अगच्छत खरः शीघ्रं दण्डकानकुतोभयः ॥ ४१ ॥ स तत्र कारयामास राज्यं निहतकण्टकम् ॥ सा च शूर्पणखा तत्र न्यवसद्दण्डकावने ॥ ४२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥

स तु दत्त्वा दशग्रीवो वनं घोरं खरस्य तत् ॥ भगिनीं च समाश्वास्य हृष्टः स्वस्थतरोऽभवत् ॥ १ ॥ ॥

दाने अन्नपानवस्त्रादिदाने प्रभुस्ते भ्रातेत्यन्वयः।भविष्यतीति। तवादेशं त्वद्वचः सदा कुर्वन्भविष्यति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ स तु दत्त्वेत्यादि ॥ १ ॥ ॥

तत इति ॥ निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारवर्ति काननम् ॥२॥ तत इति ॥ चैत्यं देवायतनम् । विष्ठितं प्रवृत्तम् । कमण्डलुः शिखा दण्डो ध्वजश्च यस्य

ततो निकुम्भिला नाम लङ्कोपवनमुत्तमम् ॥ तद्राक्षसेन्द्रो बलवान् प्रविवेश सहानुगः ॥ २ ॥ ततो यूपशताकीर्णं
सौम्यचैत्योपशोभितम् ॥ ददर्श विष्ठितं यज्ञं श्रिया संप्रज्वलन्निव ॥ ३ ॥ ततः कृष्णाजिनधरं कमण्डलुशिखाध्वजम्
॥ ददर्श स्वसुतं तत्र मेघनादं भयावहम् ॥ ४ ॥ तं समासाद्य लङ्केशः परिष्वज्याथ बाहुभिः ॥ अब्रवीत्किमिदं
वत्स वर्तसे ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ५ ॥ उशना त्वब्रवीत्तत्र यज्ञसंपत्समृद्धये ॥ रावणं राक्षसश्रेष्ठं द्विजश्रेष्ठो महातपाः
॥ ६ ॥ अहमाख्यामि ते राजञ्छ्रूयतां सर्वमेव तत् ॥ यज्ञास्ते सप्त पुत्रेण प्राप्ताः सुबहुविस्तराः ॥ ७ ॥
अग्निष्टोमोऽश्वमेधश्च यज्ञो बहुसुवर्णकः ॥ राजसूयस्तथा यज्ञो गोमेधो वैष्णवस्तथा ॥ ८ ॥ माहेश्वरे प्रवृत्ते
तु यज्ञे पुंभिः सुदुर्लभे ॥ वरांस्ते लब्धवान्पुत्रः साक्षात्पशुपतेरिह ॥ ९ ॥ कामगं स्यन्दनं दिव्यमन्तरिक्षचरं
ध्रुवम् ॥ मायां च तामसीं नाम यया संपद्यते तमः ॥ १० ॥ एतया किल संग्रामे मायया राक्षसेश्वर ॥
प्रयुक्तया गतिः शक्या न हि ज्ञातुं सुरासुरैः ॥ ११ ॥ अक्षयाविषुधी बाणैश्चापं चापि सुदुर्जयम् ॥ अस्त्रं च बलवद्राजन्
शत्रुविध्वंसनं रणे ॥ १२ ॥ एतान्सर्वान्वरान् लब्ध्वा पुत्रस्तेयं दशानन ॥ अद्य यज्ञसमाप्तौ च त्वां दिदृक्षुः
स्थितो ह्यहम् ॥ १३ ॥ ततोब्रवीद्दशग्रीवो न शोभनमिदं कृतम् ॥ पूजिताः शत्रवो यस्माद्द्रव्यैरिन्द्रपुरोगमाः ॥
॥ १४ ॥ एहीदानीं कृतं विद्धि सुकृतं तन्न संशयः ॥ आगच्छ सौम्य गच्छाम त्वमेव भवनं प्रति ॥ १५ ॥ ततो गत्वा
दशग्रीवः सपुत्रः सबिभीषणः ॥ स्त्रियोवतारयामास सर्वास्ता बाष्पगद्गदाः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

स तथा । अनेन ब्रह्मचर्यं सूचितम् । न तु ब्रह्मचर्याश्रमः । अग्निष्टोमादियाजित्वं ध्यात्वोपदेशात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ उशना इति ॥ उशना गुरुः शुक्राचार्यः ।
प्रवर्तकत्वात् स्वयमब्रवीदिति भावः ॥ ६ ॥ अहमिति ॥ यज्ञाः प्रसिद्धाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

लक्षिण्यो रत्नभूताश्च देवदानवरक्षसाम् ॥ तस्य तासु मतिं ज्ञात्वा धर्मात्मा वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ ईदृशैस्त्वं समाचारैर्यशोर्थकुलनाशनैः ॥ धर्षणं ज्ञातिनां ज्ञात्वा स्वमतेन विचेष्टसे ॥ १८ ॥ ज्ञातींस्तान्धर्षयित्वेमास्त्वयानीता वराङ्गनाः ॥ त्वामतिक्रम्य मधुना राजन्कुम्भीनसी हृता ॥ १९ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्वाक्यं नावगच्छामि किन्त्विदम् ॥ कोयं यस्तु त्वयाख्यातो मधुरित्येव नामतः ॥ २० ॥ बिभीषणस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ श्रूयतामस्य पापस्य कर्मणः फलमागतम् ॥ २१ ॥ मातामहस्य यो भ्राता ज्येष्ठो भ्राता सुमालिनः ॥ माल्यवानिति विख्यातो वृद्धः प्राज्ञो निशाचरः ॥ २२ ॥ पिता ज्येष्ठो जनन्या नो ह्यस्माकं चार्यकोऽभवत् ॥ तस्य कुम्भीनसी नाम दुहितुर्दुहिताभवत् ॥ २३ ॥ मातृष्वसुरथास्माकं सा च कन्यानलोद्भवा ॥ भवत्यस्माकमेवैषा भ्रातॄणां धर्मतः स्वसा ॥ २४ ॥ सा हृता मधुना राजन् राक्षसेन बलीयसा ॥ यज्ञप्रवृत्ते पुत्रे तु मयि चान्तर्जलोषिते ॥ २५ ॥ कुम्भकर्णे महाराज निद्रामनुभवत्यथ ॥ निहत्य राक्षसश्रेष्ठानमात्यानिह संमतान् ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ ईदृशैरिति ॥ स्वमतेन स्वेच्छया । उल्लङ्घितशास्त्रमर्यादयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ ज्ञातीनिति ॥ ज्ञातीन् आनीतस्त्रीबन्धून् । अस्य कर्मणः परदारापहरणरूपपापस्य । फलमागतं स्वीयस्वसुर्बलान्मधुना हरणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥ पितेति ॥ अस्माकं जनन्याः सुमालिसुतायाः कैकस्याः ज्येष्ठा भगिनी काचिदस्ति । सा तु नाम्ना पुष्पोत्कचा । अपरा कुम्भीनसीति पूर्वमुक्ता । अस्माकं त्वार्यको माल्यवान् अस्माकं ज्येष्ठमातामहः । अस्माकं जनन्याश्च ज्येष्ठः पिता । तस्य माल्यवतः कुम्भीनसी नाम दुहितास्ति । अनलोद्भवा अनला माल्यवतः सुता तस्याः कन्या कुम्भीनसीत्यर्थः । अस्मन्मातामहस्य सुमालिनः द्वे पुत्र्यौ प्रसिद्धे । पुष्पोत्कचा कैकसी चेति । तयोर्ज्येष्ठः पिता माल्यवान् । तस्य पुत्री अनला । तस्याः कन्या कुम्भीनसी । सा अस्माकं स्वसा । ज्येष्ठमातामहपुत्र्याः पुत्रीत्वादत एव धर्मतः स्वसेत्युक्ता ॥ २३ ॥ २४ ॥ सेति ॥ यज्ञप्रमत्तः यज्ञेन प्रमत्तः । विस्मृतस्वगृहकृत्य इत्यर्थः । अन्तर्जलोषित इति तपोर्थमिति शेषः ॥ २५॥ कुम्भकर्ण इति ॥ इह गृहे । वर्तमानानिति शेषः । सम्मतान् सिद्धान् ॥ २६ ॥

धर्षयित्वेति ॥ श्रुत्वा चैवं मधुना स्वसृहरणं मत्वा अस्माकं क्षान्तमेव न तु मधुर्हतः ॥ २७ ॥ यस्मादिति ॥ भ्रातृभिरस्माभिरित्यर्थः । तदिति।

धर्षयित्वा हृता सा तु सुताप्यन्तःपुरे तव ॥ श्रुत्वापि तन्महाराज क्षान्तमेव हतो न सः ॥ २७ ॥ यस्मादवश्यं दातव्या कन्या भर्त्रे हि भ्रातृभिः ॥ तदेतत्कर्मणो ह्यस्य फलं पापस्य दुर्मते ॥ २८ ॥ अस्मिन्नेवाभिसंप्राप्तं लोके विदितमस्तु ते ॥ बिभीषणवचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रः स रावणः ॥ दौरात्म्येनात्मनोद्धूतस्तप्ताम्भ इव सागरः ॥ २९ ॥ ततोब्रवीद्दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं शूराः सज्जीभवन्तु नः ॥ ३० ॥ भ्राता मे कुम्भकर्णश्च ये च मुख्या निशाचराः ॥ वाहनान्यधिरोहन्तु नानाप्रहरणायुधाः ॥ ३१ ॥ अद्य तं समरे हत्वा मधुं रावणनिर्भयम् ॥ सुरलोकं गमिष्यामि युद्धाकाङ्क्षी सुहृद्वृतः ॥ ३२ ॥ अक्षौहिणीसहस्राणि चत्वार्यग्र्याणि रक्षसाम् ॥ नानाप्रहरणान्याशु निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ ३३ ॥ इन्द्रजित्त्वग्रजित्सैन्यात्सैनिकान् परिगृह्य च ॥ जगाम रावणो मध्ये कुम्भकर्णश्च पृष्ठतः ॥ ३४ ॥ बिभीषणश्च धर्मात्मा लङ्कायां धर्ममाचरत् ॥ शेषाः सर्वे महाभागा ययुर्मधुपुरं प्रति ॥ ३५ ॥ खरैरुष्ट्रैर्हयैर्दीप्तैः शिंशुमारैर्महोरगैः ॥ राक्षसाः प्रययुः सर्वे कृत्वाकाशं निरन्तरम् ॥ ३६ ॥ दैत्याश्च शतशस्तत्र कृतवैराश्च दैवतैः ॥ रावणं प्रेक्ष्य गच्छन्तमन्वगच्छन्हि पृष्ठतः ॥ ३७ ॥ स तु गत्वा मधुपुरं प्रविश्य च दशाननः ॥ न ददर्श मधुं तत्र भगिनीं तत्र दृष्टवान् ॥ ३८ ॥ सा च प्रह्वाञ्जलिर्भूत्वा शिरसा चरणौ गता ॥ ३९ ॥ तस्य राक्षसराजस्य त्रस्ता कुम्भीनसी तदा ॥ तां समुत्थापयामास न भेतव्यमिति ब्रुवन् ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥

आहूय कल्याणपूर्वकं कन्यादानं विना बलात् कन्याग्रहणम् अस्य पापस्य कर्मणः फलम् ॥ २८ ॥ अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्नेव दृष्टान्ते अभिसंप्राप्तम् अतःपरमन्यत्रापि लोके विदितमस्तु ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अद्येति ॥ रावणान्निर्भयो रावणनिर्भयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रावण इति ॥ अन्यदपि तव प्रियमित्यर्थः ॥४१॥ न हीति ॥ ईदृशं भयं भर्तृवधसंभवं भयमित्यर्थः ॥४२॥ सत्यवाग् भवेति ॥ न भेतव्यमिति वचनं स-

रावणो राक्षसश्रेष्ठः किं चापि करवाणि ते ॥ साब्रवीद्यदि मे राजन् प्रसन्नस्त्वं महाभुज ॥ भर्त्तारं न ममेहाद्य हन्तुमर्हसि
मानद ॥ ४१ ॥ न हीदृशं भयं किंचित्कुलस्त्रीणामिहोच्यते ॥ भयानामपि सर्वेषां वैधव्यं व्यसनं महत् ॥
॥ ४२ ॥ सत्यवाग्भव राजेन्द्र मामवेक्षस्व याचतीम् ॥ त्वयाप्युक्तं महाराज न भेतव्यमिति स्वयम् ॥ ४३ ॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टः
स्वसारं तत्र संस्थिताम् ॥ क्व चासौ तव भर्ता वै मम शीघ्रं निवेद्यताम् ॥ ४४ ॥ सह तेन गमिष्यामि
सुरलोकं जयावहे ॥ तव कारुण्यसौहार्दान्निवृत्तोस्मि मधोर्वधात् ॥ ४५ ॥ इत्युक्ता सा समुत्थाप्य प्रसुप्तं तं
निशाचरम् ॥ अब्रवीत्संप्रहृष्टेव राक्षसी सा पतिं वचः ॥ ४६ ॥ एष प्राप्तो दशग्रीवो मम भ्राता महाबलः ॥ सुरलोकजयाकाङ्क्षी
साहाय्ये त्वां वृणोति च ॥ ४७ ॥ तदस्य त्वं सहायार्थं सबन्धुर्गच्छ राक्षस ॥ स्निग्धस्य भजमानस्य
युक्तमर्थाय कल्पितुम् ॥ ४८ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा तथेत्याह मधुर्वचः ॥ ४९ ॥ ददर्श राक्षसश्रेष्ठं यथान्याय्यमुपेत्य
सः ॥ पूजयामास धर्मेण रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ५० ॥ प्राप्य पूजां दशग्रीवो मधुवेश्मनि वीर्यवान् ॥ तत्र
चैकां निशामुष्य गमनायोपचक्रमे ॥ ५१ ॥ ततः कैलासमासाद्य शैलं वैश्रवणालयम् ॥ राक्षसेन्द्रो महेन्द्राभः सेनामुपनिवेशयत्
॥ ५२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥
स तु तत्र दशग्रीवः सह सैन्येन वीर्यवान् ॥ अस्तं प्राप्ते दिनकरे निवासं समरोचयत् ॥ १ ॥ उदिते विमले
चन्द्रे तुल्यपर्वतवर्चसि ॥ प्रसुप्तं सुमहत्सैन्यं नानाप्रहरणायुधम् ॥ २ ॥ ॥

त्यं कुर्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ददर्शेति ॥ यथान्याय्यमिति अर्घ्याद्युपचारमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ १ ॥ उदित इति ॥ तुल्यपर्वतवर्चसि

स्वनिविष्टकैलासवत्तुल्याभे ॥ २ ॥ रावण इति ॥ गुणान् भोगार्हधर्मान् ॥ ३ ॥ कर्णिकारेति ॥ कदम्बगहनैः कदम्बवनैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ एतैरिति ॥ रक्ता रागयुक्ताः । मधुरकण्ठिनः मधुरकण्ठध्वनयः । समं स्वस्त्रीभिरिति शेषः ॥६॥७॥ ८ ॥ ९ ॥ पुष्पवर्षाणीति ॥ वासयन्ति अधिवासयुक्तं कुर्वन्ति ।

रावणस्तु महावीर्यो निषण्णः शैलमूर्धनि ॥ स ददर्श गुणांस्तत्र चन्द्रपादसुशोभितान् ॥ ३ ॥ कर्णिकारवनैर्दीप्तैः कदम्बगहनैस्तथा ॥ पद्मिनीभिश्च फुल्लाभिर्मन्दाकिन्या जलैरपि ॥ ४ ॥ चम्पकाशोकपुन्नागमन्दारतरुभिस्तथा ॥ चूतपाटललोध्रैश्च प्रियङ्ग्वर्जुनकेतकैः ॥ तगरैर्नारिकेलैश्च प्रियालपनसैस्तथा ॥५॥ (आरग्वधैस्तमालैश्च प्रियालबकुलैरपि ॥) एतैरन्यैश्च तरुभिरुद्भासितवनान्तरे ॥ किन्नरा मदनेनार्ता रक्ता मधुरकण्ठिनः ॥ ६ ॥ समं संप्रजगुर्यत्र मनस्तुष्टिविवर्धनम् ॥ ७ ॥ विद्याधरा मदक्षीबा मदरक्तान्तलोचनाः ॥ योषिद्भिः सह संक्रान्ताश्चिक्रीडुर्जहृषुश्च वै ॥ ८॥ घण्टानामिव सन्नादः शुश्रुवे मधुरस्वरः ॥ अप्सरोगणसंघानां गायतां धनदालये ॥ ९ ॥ पुष्पवर्षाणि मुञ्चन्तो नगाः पवनताडिताः ॥ शैलं तं वासयन्तीव मधुमाधवगन्धिनः ॥ १० ॥ मधुपुष्परजःपृक्तं गन्धमादाय पुष्कलम् ॥ प्रववौ वर्धयन्कामं रावणस्य सुखोनिलः ॥ ११ ॥ गेयात्पुष्पसमृद्ध्या च शैत्याद्वायोर्गिरेर्गुणात् ॥ प्रवृत्तायां रजन्यां च चन्द्रस्योदयनेन च ॥ १२ ॥ रावणः सुमहावीर्यः कामस्य वशमागतः ॥ विनिश्वस्य विनिश्वस्य शशिनं समवैक्षत ॥ १३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र दिव्याभरणभूषिता ॥ सर्वाप्सरोवरा रम्भा दिव्यपुष्पविभूषिता ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

मधुमाधवगन्धिनः नित्यमेव मधुमाधवाभ्यां चैत्रवैशाखाभ्यां वसन्तमासाभ्यां गन्धिनः तत्कृतपुष्पगन्धा इत्यर्थः ॥ १० ॥ मध्विति ॥ मधुपुष्परजःपृक्तं मधुना मकरन्देन पुष्परजसा च संपृक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

दिव्येति ॥ मन्दारकृतमूर्धजा मन्दारपुष्पकृतालंकारकेशीत्यर्थः । रतिप्राभृतं रत्युपदाभूतं रतिवर्धकमित्यर्थः ॥ १५॥ १६ ॥ कृतैरिति ॥ षडर्तुकुसुमोद्भवैः षडृतुकुसुमोद्भवैरित्यर्थः । ऋकारस्य गुणश्छान्दसः । विशेषकैरलंकारैरित्यर्थः ॥१७॥ बभाविति ॥ श्रीकान्तिद्युतिमती ह्रिया देवस्त्रीविशेषणा-

दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी मन्दारकृतमूर्धजा ॥ दिव्योत्सवकृतारम्भा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ १५ ॥ चक्षुर्मनोहरं पीनं मेखलादामभूषितम् ॥ समुद्वहन्ती जघनं रतिप्राभृतमुत्तमम् ॥ १६ ॥ कृतैर्विशेषकैरार्द्रैः षडर्तुकुसुमोद्भवैः ॥ १७ ॥ बभावन्यतमेव श्रीकान्तिद्युतिमती ह्रीयाः ॥ नीलं सतोयमेघाभं वस्त्रं समवगुण्ठिता ॥ १८॥ यस्या वक्त्रं शशिनिभं भ्रुवौ चापनिभे शुभे ॥ ऊरू करिकराकारौ करौ पल्लवकोमलौ ॥ सैन्यमध्येन गच्छन्ती रावणेनोपवीक्षिता ॥ ॥ १९ ॥ तां समुत्थाय गच्छन्तीं कामबाणवशं गतः ॥ करे गृहीत्वा लज्जन्तीं स्मयमानोभ्यभाषत ॥ २० ॥ क गच्छसि वरारोहे कां सिद्धिं भजसे स्वयम् ॥ कस्याभ्युदयकालोयं यस्त्वां समुपभोक्ष्यते ॥ २१ ॥ त्वदाननरसस्याद्य पद्मोत्पलसुगन्धिनः ॥ सुधामृतरसस्येव कोद्य तृप्तिं गमिष्यति ॥ २२ ॥ स्वर्णकुम्भनिभौ पीनौ शुभौ भीरु निरन्तरौ ॥ कस्योरस्थलसंस्पर्शं दास्यतस्ते कुचाविमौ ॥ २३ ॥ सुवर्णचक्रप्रतिमं स्वर्णदामाचितं पृथु ॥ अध्यारोहति कस्तेद्य जघनं स्वर्गरूपिणम् ॥ २४ ॥ मद्विशिष्टः पुमान्कोद्य शक्रो विष्णुरथाश्विनौ ॥ मामतीत्य हि यं च त्वं यासि भीरु न शोभनम् ॥ २५ ॥ विश्रम त्वं पृथुश्रोणि शिलातलमिदं शुभम् ॥ २६ ॥ त्रैलोक्ये यः प्रभुश्चैव मदन्यो नैव विद्यते ॥ २७ ॥ तदेवं प्राञ्जलिः प्रह्वो याचते त्वां दशाननः ॥ भर्तुर्भर्ता विधाता च त्रैलोक्यस्य भजस्व माम् ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

न्यतमेव स्थिता । अभिसान्त्वेन नीलवस्त्रमादाय समवकुण्ठिता प्रावृतवती ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ क्वेति ॥ कां सिद्धिं कस्य भोगसिद्धिमित्यर्थः । सुधामृतरसस्येव अमृतादमृतरसस्येवेत्यर्थः । तृतियोगे षष्ठी ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥२८ ॥ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ धर्मत इति ॥ धर्मतः धर्मानुष्ठानविषये ॥ ३४ ॥ तस्येति ॥ कृतसंकेता । कृतरतिसंकेता यथा तस्य भावो

एवमुक्ताब्रवीद्रम्भा वेपमाना कृताञ्जलिः ॥ प्रसीद नार्हसे वक्तुमीदृशं त्वं हि मे गुरुः ॥ २९ ॥ अन्येभ्यो हि त्वया रक्ष्या प्राप्नुयां धर्षणं यदि ॥ तद्धर्मतः स्नुषा तेऽहं तत्त्वमेव ब्रवीमि ते ॥ ३० ॥ अथाब्रवीद्दशग्रीवश्चरणाधोमुखीस्थिताम् ॥ रोमहर्षमनुप्राप्तां दृष्टमात्रेण तां तदा ॥ ३१ ॥ सुतस्य यदि मे भार्या ततस्त्वं हि स्नुषा भवेः ॥ बाढमित्येव सा रम्भा प्राह रावणमुत्तरम् ॥ ३२ ॥ धर्मतस्ते सुतस्याहं भार्या राक्षसपुङ्गव ॥ पुत्रः प्रियतरः प्राणैर्भ्रातुर्वैश्रवणस्य ते ॥ विख्यातस्त्रिषु लोकेषु नलकूबर इत्ययम् ॥ ३३ ॥ धर्मतो यो भवेद्विप्रः क्षत्रियो वीर्यतो भवेत् ॥ क्रोधाद्यश्च भवेदग्निः क्षान्त्या च वसुधासमः ॥ ३४ ॥ तस्यास्मि कृतसंकेता लोकपालसुतस्य वै ॥ तमुद्दिश्य तु मे सर्वं विभूषणमिदं कृतम् ॥ ३५ ॥ तथा तस्य हि नान्यस्य भावो मां प्रति तिष्ठति ॥ ३६ ॥ तेन सत्येन मां राजन् मोक्तुमर्हस्यरिन्दम ॥ ३७ ॥ स हि तिष्ठति धर्मात्मा मां प्रतीक्षन्त्समुत्सुकः ॥ तत्र विघ्नं सुतस्येह कर्तुं नार्हसि मुञ्च माम् ॥ ३८ ॥ सद्भिराचरितं मार्गं गच्छ राक्षसपुङ्गव ॥ माननीयो मम त्वं हि पालनीया तथास्मि ते ॥ ३९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवः प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ स्नुषास्मि यदवोचस्त्वमेकपत्नीष्वयं क्रमः ॥ देवलोकस्थितिरियं सुराणां शाश्वती मता ॥ ४० ॥ पतिरप्सरसां नास्ति न चैकस्त्रीपरिग्रहः ॥ ४१ ॥ एवमुक्त्वा स तां रक्षो निवेश्य च शिलातले ॥ कामभोगाभिसंसक्तो मैथुनायोपचक्रमे ॥ ४२ ॥ सा विमुक्ता ततो रम्भा भ्रष्टमाल्यविभूषणा ॥ गजेन्द्राक्रीडमथिता नदीवाकुलतां गता ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

मां प्रति नान्यस्य तथा ममापि भावस्तं प्रति तिष्ठतीत्यर्थः । स्नुषास्मि यदवोचः स्नुषास्मीति यदवोच इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सा विमुक्तेति ॥ संभोगानन्तरमिति शेषः । गजेन्द्राक्रीडमथिता गजेन्द्राक्रीडेन मथिता । करवेपितपल्लवा वेपितकरप-

ल्लवा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एष इति ॥ परिणामिता यापितेत्यर्थः । इहेति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ एत-

लुलिताकुलकेशान्ता करवेपितपल्लवा ॥ पवनेनावधूतेव लता कुसुमशालिनी ॥ ४४ ॥ सा वेपमाना लज्जन्ती भीता करकृताञ्जलिः ॥ नलकूबरमासाद्य पादयोर्निपपात ह ॥ ४५ ॥ तदवस्थां च तां दृष्ट्वा महात्मा नलकूबरः ॥ अब्रवीत्किमिदं भद्रे पादयोः पतितासि मे ॥ ४६ ॥ सा वै निश्वसमाना तु वेपमाना कृताञ्जलिः ॥ तस्मै सर्वं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४७ ॥ एष देव दशग्रीवः प्राप्तो गन्तुं त्रिविष्टपम् ॥ तेन सैन्यसहायेन निशेयं परिणामिता ॥ ४८ ॥ आयान्ती तेन दृष्टास्मि त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ गृहीता तेन पृष्टास्मि कस्य त्वमिति रक्षसा ॥ ४९ ॥ मया तु सर्वं यत्सत्यं तस्मै सर्वं निवेदितम् ॥ काममोहाभिभूतात्मा नाश्रौषीत्तद्वचो मम ॥ ५० ॥ याच्यमानो मया देव स्नुषा तेहमिति प्रभो ॥ तत्सर्वं पृष्ठतः कृत्वा बलात्तेनास्मि धर्षिता ॥ ५१ ॥ एवं त्वमपराधं मे क्षन्तुमर्हसि सुव्रत ॥ न हि तुल्यबलं सौम्य स्त्रियाश्च पुरुषस्य च ॥ ५२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धस्तदा वैश्रवणात्मजः ॥ धर्षणां तां परां श्रुत्वा ध्यानं संप्रविवेश ह ॥ ५३ ॥ तस्य तत्कर्म विज्ञाय तदा वैश्रवणात्मजः ॥ मुहूर्तात्क्रोधताम्राक्षस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ ५४ ॥ गृहीत्वा सलिलं सर्वमुपस्पृश्य यथाविधि ॥ उत्ससर्ज यथाशापं राक्षसेन्द्राय दारुणम् ॥ ५५ ॥ अकामा तेन यस्मात्त्वं बलाद्भद्रे प्रधर्षिता ॥ तस्मात्स युवतीमन्यां नाकामामुपयास्यति ॥ ५६ ॥ यदा ह्यकामां कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम् ॥ मूर्द्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दिति ॥ ध्यानं संप्रविवेशेति । एतदुक्तः सत्यो वाऽसत्यो वेति ज्ञातुमिति शेषः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ गृहीत्वेति ॥ उपस्पृश्य चक्षुरादीन्द्रियमिति शेषः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ यदेति ॥ सप्तधा सप्तप्रकारेण शकलीभविता ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ५८ ॥ ज्ञात्वेति ॥ लोकगतिं लोकस्य तत्पीडामूलदुर्दशाम् । इदं च वचनं सीतादेव्या अक्षतत्वस्य सम्यग्ग्रामबोधनार्थम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्नुदाहृते शापे ज्वलिताग्निसमप्रभे ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खाच्च्युता ॥ पितामहमुखाश्चैव सर्वे देवाः प्रहर्षिताः ॥ ५८ ॥ ज्ञात्वा लोकगतिं सर्वां तस्य मृत्युं च रक्षसः॥ऋषयः पितरश्चैव प्रीतिमापुरनुत्तमाम् ॥५९॥ श्रुत्वा तु स दशग्रीवस्तं शापं रोमहर्षणम् ॥ नारीषु मैथुने भावं नाकामास्वभ्यरोचयत् ॥ ६० ॥ तेन नीताः स्त्रियः प्रीतिमापुः सर्वाः पतिव्रताः ॥ नलकूबरनिर्मुक्तं शापं श्रुत्वा मनःप्रियम् ॥ ६१ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

कैलासं लङ्घयित्वाथ दशग्रीवः स रावणः ॥ आससाद महातेजा इन्द्रलोकं निशाचरः ॥ १ ॥ तस्य राक्षससैन्यस्य समन्तादुपयास्यतः ॥ देवलोकं ययौ शब्दो मथ्यमानार्णवोपमः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु रावणं प्राप्तमिन्द्रश्चलित आसनात् ॥ अब्रवीत्तत्र तान्देवान्त्सर्वानेव समागतान् ॥ ३ ॥ आदित्यान्त्सवसून् रुद्रान् विश्वान्साध्यान्मरुद्गणान् ॥ सज्जीभवत युद्धार्थं रावणस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ एवमुक्तास्तु शक्रेण देवाः शक्रसमा युधि ॥ सन्नह्य सुमहासत्त्वा युद्धश्रद्धासमन्विताः ॥ ५ ॥ स तु दीनः परित्रस्तो महेन्द्रो रावणं प्रति ॥ विष्णोः समीपमागम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥ विष्णो कथं करिष्यामि महावीर्यपराक्रमः ॥ असौ हि बलवान्रक्षो युद्धार्थमभिवर्तते ॥७॥ वरप्रदानाद्बलवान्न खल्वन्येन हेतुना ॥ तत्तु सत्यवचः कार्यं यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ ८ ॥ तद्यथा नमुचिर्वृत्रो बलिर्नरकशम्बरौ ॥ त्वद्बलं समवष्टभ्य मया दग्धास्तथा कुरु ॥ ९ ॥ न ह्यन्यो देव देवेश त्वामृते मधुसूदन ॥ गतिः परायणं नास्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

कैलासमित्यादि॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥तद्यथेति। त्वद्बलमाहृत्य यथा नमुच्यादयो हतास्तथा अस्यापि हननोपायं कुर्वित्यर्थः॥९॥नेति॥ देवेति सं-

बुद्धिः॥१०॥११॥१२॥तदेति ॥ तत्तस्मात्कारणात् । यथा मे जयः स्यात् तथा तत्त्वमुपायतत्त्वम् आचक्ष्व । स्वयमेव युद्ध्यस्वेति वा । ब्रूहीति शेषः ॥

त्वं हि नारायणः श्रीमान्पद्मनाभः सनातनः ॥ त्वयेमे स्थापिता लोकाः शक्रश्चाहं सुरेश्वरः ॥ ११ ॥ त्वया सृष्टमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ त्वामेव भगवन्त्सर्वे प्रविशन्ति युगक्षये ॥ १२ ॥ तदाचक्ष्व यथा तत्त्वं देवदेव मम स्वयम् ॥ अपि चक्रसहायस्त्वं योत्स्यसे रावणं प्रभो ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स शक्रेण देवो नारायणः प्रभुः ॥ अब्रवीन्न परित्रासः कार्यस्ते श्रूयतां च मे ॥ १४ ॥ न तावदेष दुष्टात्मा शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ हन्तुं चापि समासाद्य वरदानेन दुर्जयः ॥ १५ ॥ सर्वथातु महत्कर्म करिष्यति बलोत्कटः ॥ राक्षसः पुत्रसहितो दृष्टमेतन्निसर्गतः ॥ ॥ १६ ॥ यत्तु मां त्वमभाषिष्ठ युद्ध्यस्वेति सुरेश्वर ॥ नाहं तं प्रतियोत्स्यामि रावणं राक्षसं युधि ॥ १७ ॥ नाहत्वा समरे शत्रुं विष्णुः प्रतिनिवर्तते॥ दुर्लभश्चैव कामोद्य वरगुप्ताद्धि रावणात् ॥१८॥ प्रतिजाने च देवेन्द्र त्वत्समीपे शतक्रतो ॥ भवितास्मि यथास्याहं रक्षसो मृत्युकारणम् ॥ १९ ॥ अहमेव निहन्तास्मि रावणं सपुरःसरम् ॥ देवता नन्दयिष्यामि ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ एतत्ते कथितं तत्त्वं देवराज शचीपते ॥ २० ॥ युद्ध्यस्व विगतत्रासः सर्वैः सार्धं महाबल ॥ २१ ॥ ततो रुद्राः सहादित्या वसवो मरुतोऽश्विनौ ॥ सन्नद्धा निर्ययुस्तूर्णं राक्षसानभितः पुरात् ॥२२॥ एतस्मिन्नन्तरे नादः शुश्रुवे रजनीक्षये ॥ तस्य रावणसैन्यस्य प्रयुद्धस्य समन्ततः॥२३॥ते प्रयुद्धा महावीर्या ह्यन्योन्यमभिवीक्ष्य वै ॥ संग्राममेवाभिमुखा ह्यभ्यवर्तन्त हृष्टवत् ॥ २४ ॥ ततो दैवतसैन्यानां संक्षोभः समजायत ॥ तदक्षयं महासैन्यं दृष्ट्वा समरमूर्धनि ॥ २५ ॥ ॥ ॥

॥१३॥१४॥१५॥ सर्वेति ॥ मे महत्कर्म युद्धकर्म करिष्यन्तीत्येतत्सहजज्ञानशक्त्या दृष्टमवगतम् ॥ १६॥ यत्त्विति ॥ नाहं प्रतियोत्स्यामि इदानीमिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ एतस्मिन्निति ॥ प्रकृष्टं युद्धं यस्य तत्प्रयुद्धम् ॥२३॥ त इति ॥ हृष्टवत् हृष्टाः सन्तः ॥२४॥२५॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सुप्तघ्न इति ॥ करवीरपुष्पवत् अक्षिणी यस्य सः करवीराक्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तत

ततो युद्धं समभवद्देवदानवरक्षसाम् ॥ घोरं तुमुलनिर्ह्रादं नानाप्रहरणोद्यतम् ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरा राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ युद्धार्थं समवर्तन्त सचिवा रावणस्य ते ॥ २७ ॥ मारीचश्च प्रहस्तश्च महापार्श्वमहोदरौ ॥ अकम्पनो निकुम्भश्च शुकः सारण एव च ॥ २८ ॥ संह्रादो धूमकेतुश्च महादंष्ट्रो घटोदरः ॥ जम्बुमाली महाह्रादो विरूपाक्षश्च राक्षसः ॥ २९ ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च दुर्मुखो दूषणः खरः ॥ त्रिशिराः करवीराक्षः सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ ३० ॥ महाकायोतिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ एतैः सर्वैः परिवृतो महावीर्यो महाबलः ॥ ३१ ॥ रावणस्यार्यकः सैन्यं सुमाली प्रविवेश ह ॥ सदैवतगणान्सर्वान्नानाप्रहरणैःशितैः ॥ व्यध्वंसयत्सुसंक्रुद्धो वायुर्जलचरानिव ॥ ३२ ॥ तद्दैवतबलं राम हन्यमानं निशाचरैः ॥ प्रणुन्नं सर्वतो दिग्भ्यः सिंहनुन्ना मृगा इव ॥ ३३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शूरो वसूनामष्टमो वसुः ॥ सावित्र इति विख्यातः प्रविवेश रणाजिरम् ॥ ३४ ॥ (सैन्यैः परिवृतो हृष्टो नानाप्रहरणोद्यतैः ॥ त्रासयन्शत्रुसैन्यानि सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥) तथादित्यौ महावीर्यौ त्वष्टा पूषा च दंशितौ ॥ निर्भयौ सह सैन्येन तदा प्राविशतां रणे ॥३५॥ ततो युद्धं समभवत्सुराणां सह राक्षसैः ॥ क्रुद्धानां रक्षसां कीर्तिं समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ३६॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे विबुधान्समरे स्थितान् ॥ नानाप्रहरणैर्घोरैर्जघ्नुः शतसहस्रशः ॥ ३७ ॥ देवाश्च राक्षसान् घोरान्महाबलपराक्रमान् ॥ समरे विमलैः शस्त्रैरुपनिन्युर्यमक्षयम् ॥३८॥ एतस्मिन्नन्तरे राम सुमाली नाम राक्षसः ॥ नानाप्रहरणैः क्रुद्धस्तत्सैन्यं सोभ्यवर्तत ॥ ३९ ॥ स दैवतबलं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ व्यध्वंसयत संक्रुद्धो वायुर्जलधरं यथा ॥ ४० ॥ ॥ ॥

इति ॥ समरेष्वनिवर्तिनां रक्षसां कीर्तिं क्रुद्धानां सुराणां राक्षसैः सह युद्धमभवदिति योजना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सुमालिन इति ॥ तस्य सुमालिनः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

ते महाबाणवर्षैश्च शूलप्रासैः सुदारुणैः ॥ हन्यमानाः सुराः सर्वे न व्यतिष्ठन्त संहताः ॥ ४१ ॥ ततो विद्राव्यमाणेषु
दैवतेषु सुमालिना ॥ वसूनामष्टमः क्रुद्धः सावित्रो वै व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ संवृतः स्वैरथानीकैः प्रहरन्तं निशाचरम्
॥ विक्रमेण महातेजा वारयामास संयुगे ॥ ४३ ॥ ततस्तयोर्महायुद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ ४४ ॥ सुमालिनो
वसोश्चैव समरेष्वनिवर्तिनोः ॥ ततस्तस्य महाबाणैर्वसुना सुमहात्मना ॥ निहतः पन्नगरथः क्षणेन विनिपातितः
॥ ४५ ॥ हत्वा तु संयुगे तस्य रथं बाणशतैश्चितम् ॥ गदां तस्य वधार्थाय वसुर्जग्राह पाणिना ॥ ४६ ॥
ततः प्रगृह्य दीप्ताग्रां कालदण्डोपमां गदाम् ॥ तां मूर्ध्नि पातयामास सावित्रो वै सुमालिनः ॥ ४७ ॥ सा तस्योपरि चोल्काभा
पतन्तीव बभौ गदा ॥ इन्द्रप्रमुक्ता गर्जन्ती गिराविव महाशनिः ॥ ४८ ॥ तस्य नैवास्थि न शिरो न मांसं ददृशे
तदा ॥ गदया भस्मतां नीतं निहतस्य रणाजिरे ॥ ४९ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये राक्षसास्ते समन्ततः ॥ व्यद्रवन्त्सहिताः
सर्वे क्रोशमानाः परस्परम् ॥ विद्राव्यमाणा वसुना राक्षसा नावतस्थिरे ॥ ५० ॥ इत्युत्तरश्रीरा॰ सप्तविंशः सर्गः २७
सुमालिनं हतं दृष्ट्वा वसुना भस्मसात्कृतम् ॥ स्वसैन्यं विद्रुतं चापि लक्षयित्वार्दितं सुरैः ॥ १ ॥ ततः स बलवान् क्रुद्धो
रावणस्य सुतस्तदा ॥ निवर्त्य राक्षसान्सर्वान्मेघनादो व्यवस्थितः ॥ २ ॥ सुरथेनाग्निवर्णेन कामगेन महारथः
॥ अभिदुद्राव सेनां तां वनान्यग्निरिव ज्वलन् ॥ ३ ॥ ततः प्रविशतस्तस्य विविधायुधधारिणः ॥ विदुद्रुवुर्दिशः
सर्वा दर्शनादेव देवताः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

सुमालिनमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ सुरथेनेति ॥ तां सेनां देवसेनाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

न बभूवेति ॥ आविध्य आवेधं प्राप्य वित्रस्तान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेषामिति ॥ तेषां सदृशम् बलवीर्यानुरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ तत

न बभूव तदा कश्चिद्युयुत्सोरस्य संमुखे ॥ सर्वानाविध्य वित्रस्तांस्ततः शक्रोब्रवीत्सुरान् ॥ ५ ॥ न भेतव्यं न गन्तव्यं निवर्तध्वं रणे सुराः ॥ एष गच्छति पुत्रो मे युद्धार्थमपराजितः ॥ ६ ॥ ततः शक्रसुतो देवो जयन्त इति विश्रुतः ॥ रथेनाद्भुतकल्पेन संग्रामे सोभ्यवर्तत ॥ ७ ॥ ततस्ते त्रिदशाः सर्वे परिवार्य शचीसुतम् ॥ रावणस्य सुतं युद्धे समासाद्य प्रजघ्निरे ॥ ८ ॥ तेषां युद्धं समभवत्सदृशं देवरक्षसाम् ॥ महेन्द्रस्य च पुत्रस्य राक्षसेन्द्रसुतस्य च ॥ ९ ॥ ततो मातलिपुत्रे तु गोमुखे राक्षसात्मजः ॥ सारथौ पातयामास शरान्कनकभूषणान् ॥ १० ॥ शचीसुतश्चापि तथा जयन्तस्तस्य सारथिम् ॥ तं चापि रावणिः क्रुद्धः समन्तात्प्रत्यविध्यत ॥ ११ ॥ स हि क्रोधसमाविष्टो बली विस्फारितेक्षणः ॥ रावणिः शक्रतनयं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १२ ॥ ततो नानाप्रहरणांश्छितधारान्तसहस्रशः ॥ पातयामास संक्रुद्धः सुरसैन्येषु रावणिः ॥ १३ ॥ शतघ्नीमुसलप्रासगदाखड्गपरश्वधान् ॥ महान्ति गिरिशृङ्गाणि पातयामास रावणिः ॥ १४ ॥ ततः प्रव्यथिता लोकाः संजज्ञे च तमो महत् ॥ तस्य रावणपुत्रस्य शत्रुसैन्यानि निघ्नतः ॥ १५ ॥ ततस्तद्दैवतबलं समन्तात्तं शचीसुतम् ॥ बहुप्रकारमस्वस्थमभवच्छरजीवितम् ॥ १६ ॥ नाभ्यजानन्त चान्योन्यं रक्षो वा देवताथ वा ॥ तत्र तत्र विपर्यस्तं समन्तात्परिधावति ॥ १७ ॥ देवा देवान्निजघ्नुस्ते राक्षसा राक्षसांस्तथा ॥ संमूढास्तमसाच्छन्ना व्यद्रवन्नपरे तदा ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः पुलोमा नाम वीर्यवान् ॥ दैत्येन्द्रस्तेन संगृह्य शचीपुत्रोपवाहितः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

इति ॥ गोमुख इति मातलिसुतनाम ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति ॥ तमः संजज्ञे रावणपुत्रस्य माययेति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ नाभ्यजानन्तेति ॥ विपर्यस्तं विशीर्णम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ एतस्मिन्निति ॥ पुलोमा नामास्तीति शेषः । तेन पुलोम्ना । येन सा शची उत्पादितेति शेषः ।

तस्मात् शची पौलोमीति नामवती जातेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ ज्ञात्वेति ॥ प्रणाशमदर्शनम् । व्यथिताः अत एवाप्रहृष्टाः ॥ २१ ॥ २२ ॥

संगृह्य तं तु दौहित्रं प्रविष्टः सागरं तदा ॥ आर्यकः स हि तस्यासीत्पुलोमा येन सा शची ॥ २० ॥ ज्ञात्वा प्रणाशं तु तदा जयन्तस्याथ देवताः ॥ अप्रहृष्टास्ततः सर्वा व्यथिताः संप्रदुद्रुवुः ॥ २१ ॥ रावणिस्त्वथ संक्रुद्धो बलैः परिवृतः स्वकैः ॥ अभ्यधावत देवांस्तान् मुमोच च महास्वनम् ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा प्रणाशं पुत्रस्य दैवतेषु च विद्रुतम् ॥ मातलिं चाह देवेशो रथः समुपनीयताम् ॥ २३ ॥ स तु दिव्यो महाभीमः सज्ज एव महारथः ॥ उपस्थितो मातलिना वाह्यमानो महाजवः ॥ २४ ॥ ततो मेघा रथे तस्मिंस्तडिद्वन्तो महाबलाः ॥ अग्रतो वायुचपला नेदुः परमनिस्वनाः ॥ २५ ॥ नानावाद्यानि वाद्यन्त गन्धर्वाश्च समाहिताः ॥ ननृतुश्चाप्सरःसङ्घा निर्याते त्रिदशेश्वरे ॥ २६ ॥ रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः साध्यैश्च समरुद्गणैः ॥ वृतो नानाप्रहरणैर्निर्ययौ त्रिदशाधिपः ॥ २७ ॥ निर्गच्छतस्तु शक्रस्य परुषं पवनो ववौ ॥ भास्करो निष्प्रभश्चासीन्महोल्काश्च प्रपेदिरे ॥ २८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ आरुरोह रथं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥ पन्नगैस्तु महाभोगैर्वेष्टितं रोमहर्षणैः ॥ तेषां निश्वासवातेन प्रदीप्तमिव संयुगे ॥ ३० ॥ दैत्यैर्निशाचरैश्चैव सरथः परिवारितः ॥ समराभिमुखो दैत्यो महेन्द्रं सोभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥ पुत्रं तं वारयित्वा तु स्वयमेव व्यवस्थितः ॥ सोपि युद्धाद्विनिष्क्रम्य रावणिः समुपाविशत् ॥ ३२ ॥ ततो युद्धं प्रवृत्तं तु सुराणां राक्षसैः सह ॥ शस्त्राणि वर्षतां घोरं मेघानामिव संयुगे ॥ ३३ ॥ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ तत इति ॥ वायुचपलाः वायुचलिताः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥

---

१ रावणेश्चापि विक्रमम् इति पाठः ।

कुम्भकर्णस्त्विति ॥ नानाप्रहरणोद्यतः उद्यतनानाप्रहरणः । नाज्ञायत अयं मया योद्धव्य इत्येको लक्ष्यत्वेन न ज्ञायते । अपि तु नहि केनापि अयुध्यत । येन केनापि प्राप्तेन सर्वेणाप्ययुद्ध्यतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ दन्तैरिति ॥ प्रयुद्धः प्रकृष्टयुद्धः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रथानित्यादि-

कुम्भकर्णस्तु दुष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यतः ॥ नाज्ञायत तदा युद्धे सह केनाप्ययुध्यत ॥ ३४ ॥ दन्तैर्भुजाभ्यां पद्भ्यां च शक्तितोमरसायकैः ॥ येन केनैव संरब्धस्ताडयामास वै सुरान् ॥ ३५ ॥ ततो रुद्रैर्महाघोरैः संगम्याथ निशाचरः ॥ प्रयुद्धस्तैश्च संग्रामे क्षतः शस्त्रैर्निरन्तरम् ॥ ३६ ॥ बभौ शस्त्राचिततनुः कुम्भकर्णः क्षरन्नसृक् ॥ विद्युत्स्तनितनिर्घोषो धारावानिव तोयदः ॥ ३७ ॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं प्रयुद्धं समरुद्गणैः ॥ रणे विद्रावितं सर्वं नानाप्रहरणैः शितैः ॥ ३८ ॥ केचिद्विनिहताः कृत्ताश्चेष्टन्ति स्म महीतले ॥ वाहनेष्ववसक्ताश्च स्थिता एवापरे रणे ॥ ३९ ॥ रथान्नागान् खरानुष्ट्रान्पन्नगांस्तुरगान्रणे ॥ शिंशुमारान्वराहांश्च पिशाचवदनांस्तथा ॥ ४० ॥ तान्समालिङ्ग्य बाहुभ्यां विष्टब्धाः केचिदुच्छ्रिताः ॥ देवैस्तु शस्त्रसंभिन्ना मम्रिरे च निशाचराः ॥ ४१ ॥ चित्रकर्म इवाभाति स तेषां रणसंप्लवः ॥ निहतानां प्रमत्तानां राक्षसानां महीतले ॥ ४२ ॥ शोणितोदकनिष्पन्दकङ्कगृध्रसमाकुला ॥ प्रवृत्ता संयुगमुखे शस्त्रग्राहवती नदी ॥ ४३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ निरीक्ष्य तद्बलं कृत्स्नं दैवतैर्विनिपातितम् ॥ ४४ ॥ स तं प्रति विगाह्याशु प्रवृद्धं सैन्यसागरम् ॥ त्रिदशान्समरे निघ्नन् शक्रमेवाभ्यवर्तत ॥ ४५ ॥ आगाच्छक्रो महच्चापं विस्फार्य सुमहास्वनम् ॥ यस्य विस्फारघोषेण स्वनन्ति स्म दिशो दश ॥ ४६ ॥ तद्विकृष्य महच्चापमिन्द्रो रावणमूर्धनि ॥ निपातयामास शरान् पावकादित्यवर्चसः ॥ ४७ ॥ ॥

श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ विष्टब्धाः अवलम्ब्य स्थिताः । केचिदुच्छ्रिताश्च केवलं स्थिताश्च ॥ ४० ॥ ४१ ॥ चित्रेति ॥ चित्रकर्म इवेति वाक्ये सन्धिरनित्यः । रणसंघर्षः रणसंमर्दः । चित्रकर्मेवाश्चर्यकर आभातीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

॥ ४८ ॥ प्रयुध्यतोरिति ॥ तमसावृतम् उभयशरवर्षसर्वदिक्छादनकृतेनेति शेषः ॥४९॥ इति श्रीगोवि॰मणिमु॰उत्तरश्रीरा॰अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ क्रोधादिति ॥ यावदन्त इति । परसैन्यस्यान्तो यावत् तावन्मध्येन मां नयस्व ॥ ६ ॥ ७ ॥ अहमिति ॥ अथोपरि

तथैव च महाबाहुर्दशग्रीवो व्यवस्थितः ॥ शक्रं कार्मुकविभ्रष्टैः शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४८ ॥ प्रयुध्यतोरथ तयोर्बाणवर्षैः
समन्ततः ॥ न ज्ञायते तदा किंचित् सर्वं हि तमसावृतम् ॥ ४९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८॥
ततस्तमसि संजाते सर्वे ते देवराक्षसाः ॥ अयुध्यन्त बलोन्मत्ताः सूदयन्तः परस्परम् ॥ १ ॥ ततस्तु देवसैन्येन
राक्षसानां बृहद्बलम् ॥ दशांशं स्थापितं युद्धे शेषं नीतं यमक्षयम् ॥ २ ॥ तस्मिंस्तु तामसे युद्धे सर्वे ते देवराक्षसाः ॥
अन्योन्यं नाभ्यजानन्त युध्यमानाः परस्परम् ॥ ३ ॥ इन्द्रश्च रावणश्चैव रावणिश्च महाबलः ॥ तस्मिंस्तमोजालवृते
मोहमीयुर्न ते त्रयः ॥ ४ ॥ स तु दृष्ट्वा बलं सर्वं निहतं रावणः क्षणात् ॥ क्रोधमभ्यागमत्तीव्रं महानादं च
मुक्तवान् ॥ ५ ॥ क्रोधात्सूतं च दुर्धर्षः स्यन्दनस्थमुवाच ह ॥ परसैन्यस्य मध्येन यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ६ ॥
अद्यैतांस्त्रिदशान्सर्वान् विक्रमैः समरे स्वयम् ॥ नानाशस्त्रैर्महाघोरैर्नयामि यमसादनम् ॥ ७ ॥ अहमिन्द्रं वधिष्यामि
धनदं वरुणं यमम् ॥ त्रिदशान्विनिहत्याथ स्वयं स्थास्याम्यथोपरि ॥ विषादो न च कर्तव्यः शीघ्रं वाहय
मे रथम् ॥८॥ द्विः खलु त्वां ब्रवीम्यद्य यावदन्तो नयस्व माम् ॥ ९ ॥ अयं स नन्दनोद्देशो यत्र वर्तामहे वयम् ॥
नय मामद्य तत्र त्वमुदयो यत्र पर्वतः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वेषामुपरिष्टादित्यर्थः ॥ ८ ॥ देवसेनामध्ये प्रवेशे किं भविष्यतीति विषण्णं सारथिं पुनश्चाह—द्विः खल्वित्यादि ॥ यावदन्तो नयस्व मामिति द्विः
द्विवारम् त्वां ब्रवीमि खलु । तत्कथं न नयसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपरिमितदेवसेनायाः क आदिः कोन्त इत्यत्राह—अयमिति ॥ वयं यत्र वर्तामहे स नन्दनोद्देशः
। एष आदिः । एनमारभ्य उदयपर्वतो यत्र तत्र मामद्य नय । सोन्तो देवसेनायाः ॥ १० ॥ ॥ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ यथेति ॥ बलौ महाबलौ। निरुद्धे अहत्वैव कृतविरोधे सति। एवमेतस्य निरोधोपीत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ ततोन्यमिति ॥ रावणावस्थितदेशादित्यर्थः । रावणं संत्यज्येति। वज्रादिना प्रहर्तुमशक्यत्वात् पुरस्थितिर्निष्प्रयोजनेति मत्वेति शेषः ॥ १७ ॥ उत्तरेणेति ॥ देवसेनामिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत इति ॥ न्यवर्तयत् स्वसेनया दशाननं समावृत्य न्यवर्तयत् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति ॥ तत्सैन्यं देवसैन्यम् ॥ २२ ॥ तामिति ॥ गोपातिना रुद्रेण ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तुरंगान्त्स मनोजवान् ॥ आदिदेशाथ शत्रूणां मध्येनैव च सारथिः ॥ ११ ॥ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा शक्रो देवेश्वरस्तदा ॥ रथस्थः समरस्थांस्तान् देवान्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ सुराः शृणुत मद्वाक्यं यत्तावन्मम रोचते ॥ जीवन्नेव दशग्रीवः साधु रक्षो निगृह्यताम् ॥ १३ ॥ एष ह्यतिबलः सैन्यै रथेन पवनौजसा ॥ गमिष्यति प्रवृद्धोर्मिः समुद्र इव पर्वणि ॥ १४ ॥ न ह्येष हन्तुं शक्योद्य वरदानात्सुनिर्भयः ॥ तद्ग्रहीष्यामहे रक्षो यत्ता भवत संयुगे ॥ १५ ॥ यथा बलौ निरुद्धे च त्रैलोक्यं भुज्यते मया ॥ एवमेतस्य पापस्य निरोधो मम रोचते ॥ १६ ॥ ततोन्यं देशमास्थाय शक्रः संत्यज्य रावणम् ॥ अयुध्यत महाराज राक्षसांस्त्रासयन् रणे ॥ १७ ॥ उत्तरेण दशग्रीवः प्रविवेशानिवर्तकः ॥ दक्षिणेन तु पार्श्वेन प्रविवेश शतक्रतुः ॥ १८ ॥ ततः स योजनशतं प्रविष्टो राक्षसाधिपः ॥ देवतानां बलं सर्वं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ १९ ॥ ततः शक्रो निरीक्ष्याथ प्रणष्टं तु स्वकं बलम् ॥ न्यवर्तयदसंभ्रान्तः समावृत्य दशाननम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे नादो मुक्तो दानवराक्षसैः ॥ हा हताः स्म इति ग्रस्तं दृष्ट्वा शक्रेण रावणम् ॥ २१ ॥ ततो रथं समास्थाय रावणिः क्रोधमूर्छितः ॥ तत्सैन्यमतिसंक्रुद्धः प्रविवेश सुदारुणम् ॥ २२ ॥ तां प्रविश्य महामायां प्राप्तां गोपतिना पुरा ॥ प्रविवेश सुसंरब्धस्तत्सैन्यं समभिद्रवत् ॥ २३ ॥ ॥

॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ स इति ॥ स्वसैन्यमभितः स्वसेनायाः पार्श्वम् ॥२९॥३०॥ दृश्यत इति ॥ विद्यावानपि असुरमायासंहार्योपि येनानेन रावणिना मायया नीयते। एतत्किञ्चिति चुक्रुशुः॥३१॥३२॥३३॥ स तमिति ॥ युद्धे अदर्शनस्थोब्रवीदिति। सति दर्शने महेन्द्र एव नाशयेदिति भावः॥३४॥

स सर्वा देवतास्त्यक्त्वा शक्रमेवाभ्यधावत ॥ महेन्द्रश्च महातेजा नापश्यच्च सुतं रिपोः ॥ २४ ॥ विमुक्तकवचस्तत्र वध्यमानोपि रावणिः ॥ त्रिदशैः सुमहावीरैर्न चकार च किंचन ॥ २५ ॥ समातलिं समायान्तं ताडयित्वा शरोत्तमैः ॥ महेन्द्रं बाणवर्षेण भूय एवाभ्यवाकिरत् ॥ २६ ॥ ततस्त्यक्त्वा रथं शक्रो विससर्ज च सारथिम् ॥ ऐरावतं समारुह्य मृगयामास रावणिम् ॥ २७ ॥ स तत्र मायाबलवानदृश्योथान्तरिक्षगः ॥ इन्द्रं मायापरिक्षिप्तं कृत्वा स प्राद्रवच्छरैः ॥ २८ ॥ स तं यदा परिश्रान्तमिन्द्रं जज्ञेथ रावणिः ॥ तदैनं मायया बध्वा स्वसैन्यमभितोनयत् ॥२९॥ तं तु दृष्ट्वा बलात्तेन नीयमानं महारणात् ॥ महेन्द्रममराः सर्वे किन्नु स्यादित्यचिन्तयन् ॥ ३०॥ दृश्यते न स मायावी शक्रजित्समितिंजयः ॥ विद्यावानपि येनेन्द्रो मायया नीयते बलात् ॥ ३१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धाः सर्वे सुरगणास्तदा ॥ रावणं विमुखीकृत्य शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ३२ ॥ रावणस्तु समासाद्य आदित्यांश्च वसूंस्तथा ॥ न शशाक स संग्रामे योद्धुं शत्रुभिरर्दितः ॥ ३३ ॥ स तं दृष्ट्वा परिम्लानं प्रहारैर्जर्जरीकृतम् ॥ रावणिः पितरं युद्धे ऽदर्शनस्थोब्रवीदिदम् ॥ ३४ ॥ आगच्छ तात गच्छामो रणकर्म निवर्तताम् ॥ जितं नो विदितं तेस्तु स्वस्थो भव गतज्वरः ॥ ३५ ॥ अयं हि सुरसैन्यस्य त्रैलोक्यस्य च यः प्रभुः ॥ स गृहीतो देवबलाद्भग्नदर्पाः सुराः कृताः ॥ ३६ ॥ यथेष्टं भुङ्क्ष्व लोकांस्त्रीन्निगृह्यारातिमोजसा ॥ वृथा किन्ते श्रमेणेह युद्धमद्य तु निष्फलम् ॥ ३७ ॥ ततस्ते दैवतगणा निवृत्ता रणकर्मणः ॥ तच्छ्रुत्वा रावणेर्वाक्यं स्वस्थचेता बभूव ह ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

आगच्छेति॥निवर्ततां निवृत्तमस्तु समाप्तमस्तु। कथं निवृत्तिरित्यत्राह—जितमिति॥भावे निष्ठा॥३५॥अयं हीति॥दैवबलात् देवसेनायाः॥३६॥३७॥३८॥

अथेति ॥ रणविगतज्वरः विगतरणज्वर इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नयेति ॥ त्वरितमुपनयस्वेति पाठे निर्जिता इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४१ ॥ अथेति ॥ राक्षसान्विससर्जैति स्वं स्वं निवेशं प्रतीति शेषः ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनविंश सर्गः ॥२९॥

अथ रणविगतज्वरः प्रभुर्विजयमवाप्य निशाचराधिपः ॥ स्वभवनमभितो जगाम हृष्टः स्वसुतमवाप्य च वाक्यमब्रवीत्
॥ ३९ ॥ अतिबलसदृशैः पराक्रमैस्तैर्मम कुलमानविवर्धनं कृतम् ॥ यदयमतुल्यबलस्त्वयाद्य वै त्रिदशपतिस्त्रिदशाश्च
निर्जिताः ॥ ४० ॥ नय रथमधिरोप्य वासवं नगरमितो व्रज सेनया वृतस्त्वम् ॥ अहमपि तव गच्छतो
द्रुतं सह सचिवैरनुयामि पृष्ठतः ॥ ४१ ॥ अथ स बलवृतः सवाहनस्त्रिदशपतिं परिगृह्य रावणिः ॥ स्वभवनमभिगम्य
वीर्यवान्कृतसमरान्विससर्ज राक्षसान् ॥ ४२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥
जिते महेन्द्रेतिबले रावणस्य सुतेन वै ॥ प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥ तत्र रावणमासाद्य
पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ॥ अब्रवीद्गगने तिष्ठन्सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २ ॥ वत्स रावण तुष्टोस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ॥
अहोस्य विक्रमौदार्यं तव तुल्योधिकोपि वा ॥ ३ ॥ जितं हि भवता सर्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ॥ कृता प्रतिज्ञा
सफला प्रीतोस्मि स्वसुतेन वै ॥ ४ ॥ अयं च पुत्रोतिबलस्तव रावण वीर्यवान् ॥ जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो
भविष्यति ॥ ५ ॥ बलवान्दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ॥ यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा
वशे ॥ ६ ॥ तन्मुच्यतां महाबाहो महेन्द्रः पाकशासनः ॥ किं चास्य मोक्षणार्थाय प्रयच्छन्तु दिवौकसः ॥
॥ ७ ॥ अथाब्रवीन्महातेजा इन्द्रजित्समितिंजयः ॥ अमरत्वमहं देव वृणे यद्येष मुच्यते ॥ ८ ॥ ॥

जित इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ वत्सेति ॥ अहोस्येति संधिरार्षः ॥ ३ ॥ जितमिति ॥ स्वसुतेन स्वसुतबलेन । त्वया कृता प्रतिज्ञा चतुरो दिक्पालान् जेष्यामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ तत इत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् ॥ सर्वामरत्वं सर्वस्मादपि निमित्तात्सर्वस्मिन्नपि काले मरणराहित्यं भुवि मत्सृष्टप्राणिनां नास्ति पक्ष्यादिभ्यो यन्मरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अथेति ॥ पूर्वोक्तविवरणमेतत् श्रूयतामिति । वा अथ वेत्यर्थः । सर्वामरत्वाभावेपि शतक्रतुविमोक्षणे तन्निमित्तं मया सिद्धिः काङ्क्षिता सा श्रूयताम् ॥ १३ ॥ ममेति ॥ नित्यशो नियमेन । हव्यैः पावकं संपूज्य शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः संग्राममवतर्तुं प्रवेष्टुं वाञ्छतो ममा-

चतुष्पदां खेचराणामन्येषां च महौजसाम् ॥ वृक्षगुल्मक्षुपलतातृणोपलमहीभृताम् ॥ ९ ॥ सर्वेपि जन्तवोन्योन्यं भेतव्ये सति बिभ्यति ॥ अतोत्र लोके सर्वेषां सर्वस्माच्च भवेद्भयम् ॥ १० ॥ ततोब्रवीन्महातेजा मेघनादं प्रजापतिः ॥ नास्ति सर्वामरत्वं हि कस्यचित्प्राणिनो भुवि ॥ चतुष्पदः पक्षिणश्च भूतानां वा महौजसाम् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तमिन्द्रजित्प्रभुणाव्ययम् ॥ १२ ॥ अथाब्रवीत्स तत्रस्थं मेघनादो महाबलः ॥ श्रूयतां वा भवेत्सिद्धिः शतक्रतुविमोक्षणे ॥ १३ ॥ ममेष्टं नित्यशो हव्यैर्मन्त्रैः संपूज्य पावकम् ॥ संग्राममवतर्त्तुं च शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः ॥ १४ ॥ अश्वयुक्तो रथो मह्यमुत्तिष्ठेत्तु विभावसोः ॥ तत्स्थस्यामरता स्यान्मे एष मे निश्चयो वरः ॥ १५ ॥ तस्मिन्यज्ञसमाप्ते च जप्यहोमे विभावसौ ॥ युध्येयं देवसंग्रामे तदा मे स्याद्विनाशनम् ॥ १६ ॥ सर्वो हि तपसा देव वृणोत्यमरतां पुमान् ॥ विक्रमेण मया त्वेतदमरत्वं प्रवर्तितम् ॥ १७ ॥ एवमस्त्विति तं चाह वाक्यं देवः पितामहः ॥ मुक्तश्चेन्द्रजिता शक्रो गताश्च त्रिदिवं सुराः ॥ १८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे राम दीनो भ्रष्टाम्बरद्युतिः ॥ इन्द्रश्चिन्तापरीतात्मा ध्यानतत्परतां गतः ॥ १९ ॥

श्वयुक्तो रथो विभावसोरग्नेः तत्कालमुत्तिष्ठेत तस्य मे संग्रामे अमरता स्यादेव एष मे निश्चयो वरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सांग्रामिकयागे अपेक्षिते विभावसौ जप्यहोमे चासमाप्ते तु विघ्नवशादसमाप्ते तु यदि युध्येयं तदैव संग्राम एव विनाशनं भवत्विति ममेष्टमिति संबन्धः । प्रकारान्तरेण विनाशो मा भूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ मयात्रैतद्वरं लोकविलक्षणं प्राप्यत इति विस्मयते—सर्व इत्यादि ॥ प्रवर्तितं प्रकीर्तितम् । दातव्यत्वेनेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ एतस्मिन्निति ॥ भ्रष्टाम्बरद्युतिः भ्रष्टाम्बराणां देवानां द्युतिर्यस्य स तथा ॥ १९ ॥ ॥ ॥

तमिति ॥ हे शतक्रतो एवमिदानीं शोचन् भवान् पुरा सुदुष्करं किमु करोति स्म । कस्मात्कृतवानसीत्यर्थः ॥२०॥ एतादृशदुःखबीजं मया कृतमित्यत्राह–अमरेन्द्रेत्यादि ॥ एकवर्णाः समाभाषाः एकरूपकान्तिस्वराः । एकरूपाः समानवयोवस्थाकालाः ॥ २१ ॥ तासामिति ॥ दर्शने सौन्दर्ये लक्षणे नयनाद्यवयवसौष्ठवे च तासां विशेषो नासीत् । ततोहमिति । एकाग्रमनाः सावधानः सन् ताः प्रजा उद्दिश्य पर्यचिन्तयम् । तासां विशेषकरणप्रकारम-

तं तु दृष्ट्वा तथाभूतं प्राह देवः प्रजापतिः ॥ शतक्रतो किमु पुरा करोति स्म सुदुष्करम् ॥ २० ॥ अमरेन्द्र मया बह्वयः प्रजाः सृष्टास्तदा प्रभो ॥ एकवर्णाः समाभाषा एकरूपाश्च सर्वशः ॥ २१ ॥ तासां नास्ति विशेषो हि दर्शने लक्षणेपि वा ॥ ततोहमेकाग्रमनास्ताः प्रजाः पर्यचिन्तयम् ॥ २२ ॥ सोहं तासां विशेषार्थं स्त्रियमेकां विनिर्ममे ॥ यद्यत्प्रजानां प्रत्यङ्गं विशिष्टं तत्तदुद्धृतम् ॥ २३ ॥ ततो मया रूपगुणैरहल्या स्त्री विनिर्मिता ॥ हलं नामेह वैरूप्यं हल्यं तत्प्रभवं भवेत् ॥ २४ ॥ यस्मान्न विद्यते हल्यं तेनाहल्येति विश्रुता ॥ अहल्येति मया शक्र तस्या नाम प्रवर्तितम् ॥ २५ ॥ निर्मितायां च देवेन्द्र तस्यां नार्यां सुरर्षभ ॥ भविष्यतीति कस्यैषा मम चिन्ता ततोभवत् ॥ २६ ॥ त्वन्तु शक्र तदा नारीं जानीषे मनसा प्रभो ॥ स्थानाधिकतया पत्नी ममैषेति पुरन्दर ॥ २७ ॥ सा मया न्यासभूता तु गौतमस्य महात्मनः ॥ न्यस्ता बहूनि वर्षाणि तेन निर्यातिता च ह ॥ २८ ॥ ॥

चिन्तयं वा ॥२२॥ सोहमिति ॥ तासां विशेषार्थं किंचित्किंचिदङ्गवैकल्यप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्यसिद्ध्यर्थमेकां स्त्रियं विनिर्ममे निर्मितवानस्मि । यद्यदिति । प्रत्यङ्गं अङ्गमङ्गम् यद्यद्विशिष्टं सारभूतं सौन्दर्यं तत्तदुद्धृतम्॥२३॥तत इति ॥ रूपगुणैः प्रत्यङ्गमुद्धृतैः सौन्दर्यगुणैः।अहल्या नामाङ्गना काचिद्विनिर्मिता ॥ २४ ॥ २५ ॥ निर्मितायामिति ॥ भविष्यतीति । कस्यैषा पत्नी भविष्यतीति चिन्ताभवत् । तत्तुल्यवराभावादिति भावः ॥ २६ ॥ त्वमिति ॥ स्थानाधिकतया त्रैलोक्याधिपतित्वेन हेतुनेत्यर्थः । ममैषा पत्नीति मनसा जानीषे । अस्मदनुमतिं विना तां प्रार्थितवानसीत्यर्थः ॥ २७॥ सेति ॥ निर्यातिता

पुनः प्रत्यर्पिता ॥ २८ ॥ तत इति ॥ स्थैर्यं जितेन्द्रियत्वम् । तपसि तपो विषये । स्पर्शिता दत्ता ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ दशाभागविपर्ययं दशाभागोवस्थाविशेषः तस्य विपर्ययं सहजसात्त्विकावस्थाविपर्ययमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अयं त्विति ॥ अयं भावः मानुषेष्वपि शास्त्राधिकारिष्वपि भविष्यति । राज्ञस्तव दोषादिति भावः ॥ ३४ ॥ तत्रेति ॥ तत्र जारभावे यो धर्मः समुत्थास्यति तस्य यः कर्ता तत्र पुरुषे

तदस्तस्य परिज्ञाय मया स्थैर्यं महामुनेः॥ ज्ञात्वा तपसि सिद्धिं च पत्न्यर्थं स्पर्शिता तदा॥२९॥ (स तया सह धर्मात्मा रमते स्म महामुनिः॥ आसन्निराशा देवास्तु गौतमे दत्तया तया॥) संक्रुद्धस्त्वं हि धर्मात्मन् गत्वा तस्याश्रमं मुनेः॥ दृष्टवांश्च तदा तां स्त्रीं दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३० ॥ सा त्वया धर्षिता शक्र कामार्तेन समन्युना ॥ दृष्टस्त्वं च तदा तेन ह्याश्रमे परमर्षिणा ॥ ३१ ॥ ततः क्रुद्धेन तेनासि शप्तः परमतेजसा ॥ गतोसि येन देवेन्द्र दशाभागविपर्ययम् ॥ ३२॥ यस्मान्मे धर्षिता पत्नी त्वया वासव निर्भयम् ॥ तस्मात्त्वं समरे राजञ्छत्रुहस्तं गमिष्यसि ॥ ३३ ॥ अयं तु भावो दुर्बुद्धे यस्त्वयेह प्रवर्तितः॥ मानुषेष्वपि लोकेषु भविष्यति न संशयः ॥ ३४ ॥ तत्रार्धं तस्य यः कर्ता त्वय्यर्धन्निपतिष्यति ॥ न च ते स्थावरं स्थानं भविष्यति न संशयः॥ ३५॥ यश्च यश्च सुरेन्द्रः स्याद्ध्रुवः स न भविष्यति ॥ एष शापो मया मुक्त इत्यसौ त्वां तदाब्रवीत् ॥ ३६ ॥ तां तु भार्यां सुनिर्भर्त्स्य सोब्रवीत्सुमहातपाः॥ दुर्विनीते विनिध्वंस ममाश्रमसमीपतः ॥ ३७॥ रूपयौवनसंपन्ना यस्मात्त्वमनवस्थिता ॥ तस्माद्रूपवती लोके न त्वमेका भविष्यति ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्याधर्मस्यार्धं निपतिष्यति त्वय्यर्धम् निपतिष्यतीत्यर्थः । "राजा राष्ट्रकृतं पापम्" इति न्यायात् । स्थावरम् स्थिरम् । स्थानं पदम् ॥ ३५ ॥ न केवलं तवैवास्थिरत्वं अपि तु अन्यस्यापि जारस्येत्याह—यश्चेति ॥ हे सुरेन्द्र य एवं जारः स्यात्सोपि ध्रुवो मा भविष्यतीत्यर्थः॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रूपेति ॥ ममाश्रमसमीपतो यस्मात्त्वमनवस्थिता तस्मादेवैतत्पर्यन्तं त्वमेकैव रूपवतीति यत् स्थितं तन्न भविष्यति ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

रूपं चेति ॥ तद्रूपं प्रसिद्धं तव सौन्दर्यं सर्वाः प्रजाः स्त्रियः गमिष्यन्तीति । विभ्रमः काममोहः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५॥४६॥

रूपं च ते प्रजाः सर्वा गमिष्यन्ति न संशयः ॥ यत्तदेकं समाश्रित्य विभ्रमोयमुपस्थितः ॥ ३९ ॥ तदाप्रभृति भूयिष्ठं प्रजा रूपसमन्विताः ॥ सा तं प्रसादयामास महर्षिं गौतमं तदा ॥४०॥ अज्ञानाद्धर्षिता नाथ त्वद्रूपेण दिवौकसा ॥ न कामकाराद्विप्रर्षे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ४१ ॥ अहल्यया त्वेवमुक्तः प्रत्युवाच स गौतमः ॥ उत्पत्स्यति महातेजा इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ ४२ ॥ रामो नाम श्रुतो लोके वनं चाप्युपयास्यति ॥ ब्राह्मणार्थे महाबाहुर्विष्णुर्मानुषविग्रहः ॥ तं द्रक्ष्यसि यदा भद्रे ततः पूता भविष्यसि ॥४३॥ स हि पावयितुं शक्तस्त्वया यद्दुष्कृतं कृतम् ॥ तस्यातिथ्यं च कृत्वा वै मत्समीपं गमिष्यसि ॥ ४४ ॥ वत्स्यसि त्वं मया सार्धं तदा हि वरवर्णिनि ॥ एवमुक्त्वा स विप्रर्षिराजगाम स्वमाश्रमम् ॥ ४५ ॥ ततश्चचार सुमहत्तपो सा पत्नी ब्रह्मवादिनः ॥ शापोत्सर्गाद्धितस्येदं मुनेः सर्वमुपस्थितम् ॥ ४६ ॥ तत्स्मर त्वं महाबाहो दुष्कृतं यत्त्वया कृतम् ॥ तेन त्वं ग्रहणं शत्रोर्यातो नान्येन वासव ॥ ४७॥ शीघ्रं वै यज यज्ञं त्वं वैष्णवं सुसमाहितः ॥ पावितस्तेन यज्ञेन यास्यसे त्रिदिवं ततः॥४८॥ पुत्रश्च तव देवेन्द्र न विनष्टो महारणे ॥ नीतः सन्निहितश्चैव आर्यकेण महोदधौ ॥ ४९ ॥ एतच्छ्रुत्वा महेन्द्रस्तु यज्ञमिष्ट्वा च वैष्णवम् ॥ पुनस्त्रिदिवमाक्रामदन्वशासच्च देवराट् ॥ ५० ॥ एतदिन्द्रजितो नाम बलं यत्कीर्तितं मया ॥ निर्जितस्तेन देवेन्द्रः प्राणिनोन्ये तु किं पुनः ॥ ५१ ॥ आश्चर्यमिति रामश्च लक्ष्मणश्चाब्रवीत्तदा ॥ अगस्त्यवचनं श्रुत्वा वानरा राक्षसास्तदा ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥

तदिति ॥ नान्येनेति । नतु हेत्वन्तरेणेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पुत्रश्चेति ॥ नीत इति । आर्यकेण मातामहेन । नीतः महोदधौ सन्निहितः सम्यङ्ग् निहितः निक्षिप्तः ॥४९॥५०॥५१॥ आश्चर्यमिति ॥ रामः अगस्त्यवचः श्रुत्वा आश्चर्यमित्यब्रवीत् । तथा लक्ष्मणः तथा वानरराक्षसाश्चाब्रुवन्नित्यनुषङ्गः ॥ ५२॥

बिभीषणस्त्वित्यादि ॥ हे राम अगस्त्यस्तु आश्चर्यं यद्दृष्टं पुरातनमब्रवीत्तत्सर्वं मया दृष्टमिदानीम् । अहं स्मारितोस्मि । बिभीषणसंवादेन सर्वस्यागस्त्योक्तस्य सत्यत्वं दर्शितम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरा० त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥
ततो राम इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ राजेति ॥ येन कारणेन रावणो धर्षणं न प्राप्तः । तस्मात्तदा तत्काले राजा वा राजमात्रो वा अक्षत्रियोपि प्रभुर्वा

बिभीषणस्तु रामस्य पार्श्वस्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ आश्चर्यं स्मारितोस्म्यद्य यत्तद्दृष्टं पुरातनम् ॥ ५३ ॥ अगस्त्यं त्वब्रवीद्रामः सत्यमेतच्छ्रुतं च मे ॥ ५४ ॥ एवं राम समुद्भूतो रावणो लोककण्टकः ॥ सपुत्रो येन संग्रामे जितः शक्रः सुरेश्वरः ॥ ५५ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ॥
ततो रामो महातेजा विस्मयात्पुनरेव हि ॥ उवाच प्रणतो वाक्यमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १ ॥ भगवन् राक्षसः क्रूरो यदाप्रभृति मेदिनीम् ॥ पर्यटत्किं तदा लोकाः शून्या आसन् द्विजोत्तम ॥ २ ॥ राजा वा राजमात्रो वा किं तदा नात्र कश्चन ॥ धर्षणं येन न प्राप्तो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ उताहो हतवीर्यास्ते बभूवुः पृथिवीक्षितः ॥ बहिष्कृता वरास्त्रैश्च बहवो निर्जिता नृपाः ॥ ४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा ह्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ उवाच रामं प्रहसन्पितामह इवेश्वरम् ॥ ५ ॥ इत्येवं बाधमानस्तु पार्थिवान्पार्थिवर्षभ ॥ चचार रावणो राम पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ६ ॥ ततो माहिष्मतीं नाम पुरीं स्वर्गपुरीप्रभाम् ॥ संप्राप्तो यत्र सान्निध्यं सदासीद्वसुरेतसः ॥ ७ ॥

कश्चन नासीत् ॥ ३ ॥ उताहो इति ॥ पक्षान्तरे वर्तते । अथवा विद्यमाना एव पृथिवीक्षितः हतवीर्याः वीर्यरहिता आसन् । अथवा वीर्यवत्त्वेपि वरास्त्रैर्दिव्यास्त्रैर्बहिष्कृताः सन्तः निर्जिता इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ रावणापजयस्मरणप्रीत्या प्रहसन्नित्युक्तम् । रामस्यामर्षो वर्तत इति मुनेर्भन्दहासो वा । ईश्वरम् अग्निप्रधानशौर्यादिक्षत्रगुणं रुद्रम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति ॥ वसुरेतसः अग्नेः सान्निध्यं प्राकाररूपेण नित्यसान्निध्यं स्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तुल्य इति ॥ शरकुण्डेशयः शरास्तरणवत् कुण्डमग्निकुण्डं तत्र शेत इति तथा । पचाद्यच् । "शयवासवासिषु०" इत्यलुक् ॥ ८ ॥
तमेव दिवसमिति ॥ यस्मिन्दिवसे रावणो गतस्तस्मिन्नेव दिवस इत्यर्थः । स्त्रीभी रन्तुं नर्मदां गत इत्यन्वयः । ईश्वरः राजा ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ ११ ॥ इतीति ॥ अब्रुवन् ब्रुवते स्म ॥ १२ ॥ श्रुत्वेति ॥ विश्रवसः पुत्रो रावणः । पौराणां मुखादिति शेषः । अपसृत्य पुरान्निवृत्त्य

तुल्य आसीन्नृपस्तस्य प्रभावाद्वसुरेतसः ॥ अर्जुनो नाम यत्राग्निः शरकुण्डेशयः सदा ॥ ८ ॥ तमेव दिवसं
सोथ हैहयाधिपतिर्बली ॥ अर्जुनो नर्मदां रन्तुं गतः स्त्रीभिः सहेश्वरः ॥ ९ ॥ तमेव दिवसं सोथ रावणस्तत्र आगतः
॥ रावणो राक्षसेन्द्रस्तु तस्यामात्यानपृच्छत ॥ १० ॥ क्वार्जुनो नृपतिः शीघ्रं सम्यगाख्यातुमर्हथ ॥ रावणोहमनुप्राप्तो
युद्धेप्सुर्नृवरेण ह ॥ ममागमनमप्यग्रे युष्माभिः सन्निवेद्यताम् ॥ ११ ॥ इत्येवं रावणोक्तास्ते अमात्याः
सुविपश्चितः ॥ अब्रुवन्राक्षसपतिमसान्निध्यं महीपतेः ॥ १२ ॥ श्रुत्वा विश्रवसः पुत्रः पौराणामर्जुनं गतम्
॥ अपसृत्यागतो विन्ध्यं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ १३ ॥ स तमभ्रमिवाविष्टमुद्भ्रान्तमिव मेदिनीम् ॥ अपश्यद्रावणो
विन्ध्यमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १४ ॥ सहस्रशिखरोपेतं सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ प्रपातपतितैस्तोयैः
साट्टहासमिवाम्बुधिम् ॥ १५ ॥ देवदानवगन्धर्वैः साप्सरोगणकिन्नरैः ॥ स्वस्त्रीभिः क्रीडमानैश्च स्वर्गभूतं महोच्छ्रयम्
॥ १६ ॥ नदीभिः स्यन्दमानाभिः स्फाटिकप्रतिमं जलम् ॥ फणाभिश्चलजिह्वाभिरनन्तमिव विष्ठितम् ॥ १७ ॥

॥ १३ ॥ स इत्यादिसार्धपञ्चकम् ॥ अभ्रमिव महामेघमिवाविष्टम् । मेदिनीमुद्भ्रान्तमिव उद्भिद्योद्गतमिव । सहस्रशिखरोपेतम् । प्रपातपतितैः
तटात्पतितैः । "प्रपातस्तु तट" इत्यमरः । स्फटिकप्रतिमं जलं स्यन्दमानाभिर्नदीभिर्हेतुभिर्जिह्वाभिरुपलक्षितमनन्तमिव विष्ठितम् ।
उत्क्रामन्तमूर्ध्वं व्याप्नुवानम् । उल्कावन्तमिति पाठान्तरम् । चलोपलजलाम् उपलेषु चलानि जलानि यस्यास्ताम् । चलोपलामलामिति पाठे

जलवेगेन चलोपलतया निर्मलाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अथ नर्मदायाः स्त्रीसाम्यमाह–फुल्लद्रुमेत्यादिना ॥

उत्क्रामन्तं दरीवन्तं हिमवत्सन्निभं गिरिम् ॥ पश्यमानस्ततो विन्ध्यं रावणो नर्मदां ययौ ॥ १८ ॥ चलोपलजलां पुण्यां पश्चिमोदधिगामिनीम् ॥ १९ ॥ महिषैः सृमरैः सिंहैः शार्दूलर्क्षगजोत्तमैः ॥ उष्णाभितप्तैस्तृषितैः संक्षोभितजलाशयाम् ॥ २० ॥ चक्रवाकैः सकारण्डैः सहंसजलकुक्कुटैः ॥ सारसैश्च सदा मत्तैः सुकूजद्भिः समावृताम् ॥ २१ ॥ फुल्लद्रुमकृतोत्तंसां चक्रवाकयुगस्तनीम् ॥ विस्तीर्णपुलिनश्रोणीं हंसावलिसुमेखलाम् ॥ २२ ॥ पुष्परेणवनुलिप्ताङ्गीं जलफेनामलांशुकाम् ॥ जलावगाहसंस्पर्शां फुल्लोत्पलशुभेक्षणाम् ॥ पुष्पकादवरुह्याशु नर्मदां सरितां वराम् ॥ ॥ २३ ॥ इष्टामिव वरां नारीमवगाह्य दशाननः ॥ स तस्याः पुलिने रम्ये नानामुनिनिषेविते ॥ २४ ॥ उपोपविष्टैः सचिवैः सार्धं राक्षसपुङ्गवः ॥ प्रख्याय नर्मदां चाथ गङ्गेयमिति रावणः ॥ २५ ॥ नर्मदादर्शजं हर्षमाप्तवान् राक्षसाधिपः ॥ उवाच सचिवांस्तत्र सलीलं शुकसारणौ ॥ २६ ॥ एष रश्मिसहस्रेण जगत्कृत्वैव काञ्चनम् ॥ तीक्ष्णतापकरः सूर्यो नभसोर्धं समाश्रितः ॥ २७ ॥ मामासीनं विदित्वेह चन्द्रायति दिवाकरः ॥ २८ ॥ नर्मदाजलशीतश्च सुगन्धिः श्रमनाशनः ॥ मद्भयादनिलोप्यत्र वात्येष सुसमाहितः ॥ २९ ॥ इयं चापि सरिच्छ्रेष्ठा नर्मदा नर्मवर्धिनी ॥ नक्रमीनविहङ्गोर्मिः सभयेवाङ्गना स्थिता ॥ ३० ॥ तद्भवन्तः क्षताः शस्त्रैर्नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ॥ चन्दनस्य रसेनेव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

नर्मदां गङ्गेयमिति प्रख्याय प्रशस्य । सलीलं सविलासम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एष इत्यादिसार्धम् ॥ काञ्चनं कृत्वा सुवर्णं कृत्वेत्यर्थः । चन्द्रायति चन्द्रवदाचरति । नर्मवर्धिनी प्रीतिवर्धिनीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

त इति ॥ अवगाहध्वं स्नानं कुरुत । शर्मदाम् सुखदाम् । महापद्मः पुण्डरीकाख्यः दिग्गजस्तन्मुखाः महागजाः इव ॥ ३२ ॥ अहमिति ॥ पुष्पोपहारं पुष्पबलिम् ॥ ३३ ॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥ तत्रेति ॥ तत्र नर्मदापुलिने । प्राञ्जलिं रुद्रं प्रति कृताञ्जलिम् ॥ ४० ॥ तदिति सार्धम् ॥ तद्गतीवश-

ते यूयमवगाहध्वं नर्मदां शर्मदां शुभाम् ॥ महापद्ममुखा मत्ता गङ्गामिव महागजाः ॥ अस्यां स्नात्वा महानद्यां पाप्मानं विप्रमोक्ष्यथ ॥३२॥ अहमप्यद्य पुलिने शरदिन्दुसमप्रभे ॥ पुष्पोपहारं शनकैः करिष्यामि कपर्दिनः॥३३॥ रावणेनैवमुक्तास्तु प्रहस्तशुकसारणाः ॥ समहोदरधूम्राक्षा नर्मदां विजगाहिरे ॥ ३४ ॥ राक्षसेन्द्रगजैस्तैस्तु क्षोभिता नर्मदा नदी ॥ वामनाञ्जनपद्माद्यैर्गङ्गा इव महागजैः ॥३५॥ ततस्ते राक्षसाः स्नात्वा नर्मदायां महाबलाः॥उत्तीर्य पुष्पाण्याजह्रुर्बल्यर्थं रावणस्य तु ॥३६॥ नर्मदापुलिने हृद्ये शुभ्राभ्रसदृशप्रभे ॥ राक्षसैस्तु मुहूर्तेन कृतः पुष्पमयो गिरिः ॥३७॥ पुष्पेषूपहृतेष्वेवं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ अवतीर्णो नदीं स्नातुं गङ्गामिव महागजः ॥३८॥ तत्र स्नात्वा च विधिवज्जप्त्वा जप्यमनुत्तमम् ॥ नर्मदासलिलात्तस्मादुत्ततार स रावणः ॥ ३९ ॥ तत्र क्लिन्नाम्बरं त्यक्त्वा शुक्लवस्त्रसमावृतम् ॥ रावणं प्राञ्जलिं यान्तमन्वयुः सर्वराक्षसाः ॥ ४० ॥ तद्गतीवशमापन्ना मूर्तिमन्त इवाचलाः ॥ यत्र यत्र च याति स्म रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जाम्बूनदमयं लिङ्गं तत्र तत्र स्म नीयते ॥ ४१ ॥ वालुकावेदिमध्ये तु तल्लिङ्गंस्थाप्य रावणः॥ अर्चयामास गन्धैश्च पुष्पैश्चामृतगन्धिभिः॥४२॥ ततः सतामार्तिहरं परं वरं वरप्रदं चन्द्रमयूखभूषणम् ॥ समर्चयित्वा स निशाचरो जगौ प्रसार्य हस्तान्प्रणनर्त चाग्रतः ॥४३॥ इत्यु०श्रीरा०एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१॥

मिति च्छान्दसो दीर्घः । मूर्तिमन्तः प्राण्याकाराः अचला इव स्थिताः राक्षसाः तत्र तत्र नीयत इति प्रतिदिवसं देवपूजार्थं तैः राक्षसैरिति शेषः । यदा कैलासे रावणः पीडितो विमुक्तः तदाप्रभृति तत्प्रीत्यर्थं रावणो लिङ्गपूजां करोति स्मेति ज्ञेयम् ॥४१॥४२॥ तत इति ॥जगाविति । सामगानं कृतवानित्यर्थः । साम्नां सहस्रशाखापारगो रावण इति प्रसिद्धिः॥४३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः॥३१॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कार्तवीर्येति ॥ प्रतिस्रोतः प्रतिप्रवाहम् ॥ ५ ॥ समीनेति ॥ कुशसंस्तरः कुशास्तरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ रावण इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ सागरोद्गारसन्निभं समुद्रपरीवाहसन्निभम् । पूर्वामाशां प्रविश्य त्विति । पूर्वामाशां प्रविश्य पश्यत इत्यन्वयः । रावण इति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति ॥

नर्मदापुलिने यत्र राक्षसेन्द्रः सुदारुणः ॥ पुष्पोपहारं कुरुते तस्माद्देशाददूरतः ॥ १ ॥ अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो माहिष्मत्याः
पतिः प्रभुः ॥ क्रीडते सह नारीभिर्नर्मदातोयमाश्रितः ॥ २ ॥ तासां मध्यगतो राजा रराज च तदार्जुनः ॥
करेणूनां सहस्रस्य मध्यस्थ इव कुञ्जरः ॥ ३ ॥ जिज्ञासुः स तु बाहूनां सहस्रस्योत्तमं बलम् ॥ रुरोध नर्मदावेगं बाहुभिर्बहुभिर्वृतः
॥ ४ ॥ कार्तवीर्यभुजासक्तं तज्जलं प्राप्य निर्मलम् ॥ कूलोपहारं कुर्वाणं प्रतिस्रोतः प्रधावति ॥ ५ ॥
समीननक्रमकरः सपुष्पकुशसंस्तरः ॥ स नर्मदाम्भसो वेगः प्रावृट्काल इवाबभौ ॥ ६ ॥ स वेगः कार्तवीर्येण
संप्रेषित इवाम्भसः ॥ पुष्पोपहारं सकलं रावणस्य जहार ह ॥ ७ ॥ रावणोर्धसमाप्तं तमुत्सृज्य नियमं तदा ॥
नर्मदां पश्यते कान्तां प्रतिकूलां यथा प्रियाम् ॥ ८ ॥ पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोद्गारसन्निभम् ॥ वर्धन्तमम्भसो वेगं
पूर्वामाशां प्रविश्य तु ॥ ९ ॥ ततोनुभ्रान्तशकुनां स्वभावोपरमे स्थिताम् ॥ निर्विकाराङ्गनाभासामपश्यद्रावणो नदीम् ॥
॥ १० ॥ सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं च दशाननः ॥ वेगप्रभवमन्वेष्टुं सोदिशच्छुकसारणौ ॥ ११ ॥ तौ तु रावणसंदिष्टौ
भ्रातरौ शुकसारणौ ॥ व्योमान्तरगतौ वीरौ प्रस्थितौ पश्चिमामुखौ ॥ १२ ॥ अर्धयोजनमात्रं तु गत्वा तौ रजनीचरौ ॥
पश्येतां पुरुषं तोये क्रीडन्तं सहयोषितम् ॥ १३ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशं तोयव्याकुलमूर्धजम् ॥ मदरक्तान्तनयनं मदव्याकुलतेजसम्
॥ १४ ॥ नदीं बाहुसहस्रेण रुन्धन्तमरिमर्दनम् ॥ गिरिं पादसहस्रेण रुन्धन्तमिव मेदिनीम् ॥ १५ ॥

स्वभावस्य नदीस्वभावस्योपरमेऽलंभावे स्थितां नदीमपश्यत् । नद्या एव स्वभावो निमित्तान्तरेण वेति जिज्ञासयेति शेषः ॥ १० ॥ सव्येतरेति ॥ सव्येतरकराङ्गुल्या सशब्दं शीघ्रान्वेषणद्योतिहुंकारसंहितं यथा तथा ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्धयोजनेति ॥ पश्येतामपश्यतामित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥१७॥ बृहत्सालेति ॥ रोधवत्तटवत् । अकारान्तत्वमार्षम् । क्रीडापयतीति पुगार्षः । क्रीडयतीत्यर्थः ॥१८॥१९॥ इत्येवमिति ॥ निशाम्य दृष्ट्वा । अर्जुन इत्युक्तत्वे अन्यस्यैवं सामर्थ्यं न संभवतीति युक्त्येति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ रावणस्योत्पातमाह—सकृदिति ॥ सरक्तः रक्तवर्षसहितः । रावः श-

बालानां वरनारीणां सहस्रेण समावृतम् ॥ समदानां करेणूनां सहस्रेणेव कुञ्जरम् ॥ १६ ॥ तमद्भुततमं दृष्ट्वा राक्षसौ शुकसारणौ ॥ सन्निवृत्तावुपागम्य रावणं तमथोचतुः ॥ १७ ॥ बृहत्सालप्रतीकाशः कोप्यसौ राक्षसेश्वर ॥ नर्मदां रोधवद्रुद्ध्वा क्रीडापयति योषितः ॥ १८ ॥ तेन बाहुसहस्रेण सन्निरुद्धजला नदी ॥ सागरोद्गारसंकाशानुद्गारान्सृजते मुहुः ॥ १९ ॥ इत्येवं भाषमाणौ तौ निशाम्य शुकसारणौ ॥ रावणोर्जुन इत्युक्त्वा प्रययौ युद्धलालसः ॥ २० ॥ अर्जुनाभिमुखे तस्मिन्रावणे राक्षसाधिपे ॥ चण्डः प्रवाति पवनः सनादः सरजास्तदा ॥ २१ ॥ सकृदेव कृतो रावः सरक्तः प्रेषितो घनैः ॥ महोदरमहापार्श्वधूम्राक्षशुकसारणैः ॥ २२ ॥ संवृतो राक्षसेन्द्रस्तु तत्रागाद्यत्र चार्जुनः ॥ अदीर्घेणैव कालेन स तदा राक्षसो बली ॥ तं नर्मदाह्रदं भीममाजगामाञ्जनप्रभः ॥ २३ ॥ स तत्र स्त्रीपरिवृतं वाशिताभिरिव द्विपम् ॥ नरेन्द्रं पश्यते राजा राक्षसानां तदार्जुनम् ॥२४॥ स रोषाद्रक्तनयनो राक्षसेन्द्रो बलोद्धतः॥२५॥इत्येवमर्जुनामात्यानाह गम्भीरया गिरा ॥ अमात्याः क्षिप्रमाख्यात हैहयस्य नृपस्य वै॥२६॥ युद्धार्थी समनुप्राप्तो रावणो नाम राक्षसः॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मन्त्रिणोथार्जुनस्य ते ॥ उत्तस्थुः सायुधास्त्राश्च रावणं वाक्यमब्रुवन्॥२७॥युद्धस्य कालो विज्ञेयः साधु भोः साधु रावण॥२८॥यः क्षीबं स्त्रीवृतं चैव योद्धुमुत्सहते नृपम्॥ स्त्रीसमक्षं कथं यत्तद्योद्धुमुत्सहसेर्जुनम्॥वाशितामध्यगं मत्तं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥२९॥

ब्दः । सकृदेकवारमेव । घनैः प्रेषितः कृतः । वर्षुकमेघानां सकृद्राव उत्पात इति भावः॥२२॥२३॥स तत्रेति ॥ वाशिताभिः करेणुभिः । वाशिता स्त्री करेण्वां चेत्यमरः । पश्यते पश्यति ॥२४॥२५॥ इतीति ॥ इत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेण॥२६॥२७॥युद्धस्येत्यादि॥व्यङ्ग्योक्तिः॥२८॥ य इत्यादिसार्धद्वयम् ॥

क्षीबं मत्तम् । उष्यताम् इहेति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इषुभिरिति ॥ कर्षणमायुधविशेषः ॥ ३४ ॥ हैहयेति ॥ वेगो युद्धवेगः ॥ ३५ ॥

क्षमस्वाद्य दशग्रीव चोष्यतां शर्वरी त्वया ॥ युद्धे श्रद्धा च यद्यस्ति श्वस्तात समरेर्जुनम् ॥ ३० ॥ यद्यद्यास्ति मतिर्योद्धुं
युद्धतृष्णासमावृता ॥ निहत्यास्मांस्ततो युद्धमर्जुनेनोपयास्यसि ॥ ३१ ॥ ततस्ते रावणामात्यैरमात्याः
पार्थिवस्य तु ॥ सूदिताश्चापि ते युद्धे भक्षिताश्च बुभुक्षितैः ॥ ३२ ॥ ततो हलहलाशब्दो नर्मदातीर आबभौ ॥
अर्जुनस्यानुयातॄणां रावणस्य च मन्त्रिणाम् ॥ ३३ ॥ इषुभिस्तोमरैः शूलैस्त्रिशूलैर्वज्रकर्षणैः ॥ सरावणानर्दयन्तः
समन्तात्समभिद्रुताः ॥ ३४ ॥ हैहयाधिपयोधानां वेग आसीत्सुदारुणः ॥ सनक्रमीनमकरसमुद्रस्येव निस्वनः
॥ ३५ ॥ रावणस्य तु तेमात्याः प्रहस्तशुकसारणाः ॥ कार्तवीर्यबलं क्रुद्धा निर्दहन्ति स्म तेजसा ॥ ३६ ॥
अर्जुनाय तु तत्कर्म रावणस्य समन्त्रिणः । क्रीडमानाय कथितं पुरुषैर्द्वाररक्षिभिः ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा न भेतव्यमिति
स्त्रीजनं तं ततोर्जुनः ॥ उत्ततार जलात्तस्माद्गङ्गातोयादिवाञ्जनः ॥ ३८ ॥ क्रोधदूषितनेत्रस्तु स ततोर्जुनपावकः
॥ प्रजज्वाल महाघोरो युगान्त इव पावकः ॥ ३९ ॥ स तूर्णतरमादाय वरहेमाङ्गदो गदाम् ॥ अभिदुद्राव
रक्षांसि तमांसीव दिवाकरः ॥ ४० ॥ बाहुविक्षेपकरणां समुद्यम्य महागदाम् ॥ गारुडं वेगमास्थाय
चापपातैव सोर्जुनः ॥ ४१ ॥ तस्य मार्गं समारुध्य विन्ध्योर्कस्येव पर्वतः ॥ स्थितो विन्ध्य इवाकम्प्यः प्रहस्तो
मुसलायुधः ॥ ४२ ॥ ततोस्य मुसलं घोरं लोहबद्धं महोद्धतः ॥ प्रहस्तः प्रेषयन् क्रुद्धो ररास च यथाम्बुदः ॥
॥ ४३ ॥ तस्याग्रे मुसलस्याग्निरशोकापीडसन्निभः ॥ प्रहस्तकरमुक्तस्य बभूव प्रदहन्निव ॥ ४४ ॥ ॥

॥३६॥३७॥३८॥क्रोधेति॥युगान्ते युगान्तकाले उत्थितो घोरः पावक इव ॥३९॥४०॥ बाहुभिर्विक्षेपकरणं भ्रमणं यस्यास्ताम् । वेगः शैघ्र्यम् ।आपपातैव न तु विलम्बितवान् ॥४१॥४२॥ तत इति ॥ अस्य प्रेषयन् अर्जुनस्य संहारार्थं क्षिपन् ॥४३॥ तस्येति ॥ अशोकपुष्पकृतः आपीडः अशोकापीडः ॥४४

अथेति ॥ वञ्चयामास प्रतिहतवानित्यर्थः । सगदः गदासहितः । अगदः अरोगः अप्रतिबन्ध इति यावत् विक्रमो यस्येति विग्रहः ॥ ४५ ॥ ततेति ॥ पञ्चबाहुशतैः उच्छ्रय उत्क्षेपो यस्याः सा ॥ ४६ ॥ तथेति ॥ तथा शैल इव स्थितः निपपात ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सागरावित्या-

अथायान्तं तु मुसलं कार्तवीर्यस्तदार्जुनः ॥ निपुणं वञ्चयामास सगदोऽगदविक्रमः ॥ ४५ ॥ ततस्तमभिदुद्राव प्रहस्तं हैहयाधिपः ॥ भ्रामयानो गदां गुर्वीं पञ्चबाहुशतोच्छ्रयाम् ॥ ४६ ॥ तथाहतोतिवेगेन प्रहस्तो गदया तदा ॥ निपपात हतः शैलो वज्रिवज्रहतो यथा ॥ ४७ ॥ प्रहस्तं पतितं दृष्ट्वा मारीचशुकसारणाः ॥ समहोदरधूम्राक्षा ह्यपसृष्टा रणाजिरात् ॥ ४८ ॥ अपक्रान्तेष्वमात्येषु प्रहस्ते विनिपातिते ॥ रावणोभ्यद्रवत्तूर्णमर्जुनं नृपसत्तमम् ॥ ४९ ॥ सहस्रबाहोस्तद्युद्धं विंशद्बाहोश्च दारुणम् ॥ नृपराक्षसयोस्तत्र चारब्धं रोमहर्षणम् ॥ ५० ॥ सागराविव संरब्धौ चलन्मूलाविवाचलौ ॥ तेजोयुक्ताविवादित्यौ प्रदहन्ताविवानलौ ॥ ५१ ॥ बलोद्धतौ यथा नागौ वाशितार्थे यथा वृषौ ॥ मेघाविव विनर्दन्तौ सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ५२ ॥ रुद्रकालाविव क्रुद्धौ तदा तौ राक्षसार्जुनौ ॥ परस्परं गदाभ्यां तौ ताडयामासतुर्भृशम् ॥ ५३ ॥ वज्रप्रहारानचला यथा घोरान्विषेहिरे ॥ गदाप्रहारांस्तौ तत्र सेहाते नरराक्षसौ ॥ ५४ ॥ यथाशनिरवेभ्यस्तु जायतेथ प्रतिश्रुतिः ॥ तथा तयोर्गदापोथैर्दिशः सर्वाः प्रतिश्रुताः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्य गदा सा तु पात्यमानाहितोरसि ॥ काञ्चनाभं नभश्चक्रे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ॥ ५६ ॥ तथैव रावणेनापि पात्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ अर्जुनोरसि निर्भाति गदोल्केव महागिरौ ॥ ५७ ॥ नार्जुनः खेदमायाति न राक्षसगणेश्वरः ॥ इदमासीत्तयोर्युद्धं यथा पूर्वं बलीन्द्रयोः ॥ ५८ ॥ ॥

दिश्लोकत्रयम् ॥ वाशितार्थें करेण्वर्थें । युध्यन्ताविति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ यथेति ॥ प्रतिश्रुताः प्रतिश्रुतवन्त इत्यर्थः । मत्वर्थीयाजन्तः । गदापोथैः गदापातैः ॥ ५५ ॥ अर्जुनस्येति ॥ विद्युद्विशेषेण द्योतमाना सौदमिनी नभ इव राक्षसोरः काञ्चनाभं स्वर्णवर्णं चकार ॥५६॥५७॥५८॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ वरदानेति ॥ दुर्बलेव बलरहितेव । यथावेगं स्ववेगोचितम् । प्रहर्तुं स्वयं द्विधा भूत्वा क्षितावपतत् । तत्र हेतुः—वरदानकृतत्राण इति॥६१॥

शृङ्गैरिव वृषा युध्यन् दन्ताग्रैरिव कुञ्जरौ ॥ परस्परं तौ निघ्नन्तौ नरराक्षससत्तमौ ॥ ५९ ॥ ततोर्जुनेन क्रुद्धेन सर्वप्राणेन सा गदा ॥ स्तनयोरन्तरे मुक्ता रावणस्य महोरसि ॥ ६० ॥ वरदानकृतत्राणे सा गदा रावणोरसि ॥ दुर्बलेव यथावेगं द्विधा भूत्वापतत् क्षितौ ॥ ६१ ॥ स त्वर्जुनप्रमुक्तेन गदापातेन रावणः ॥ अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद च निष्टनन् ॥ ६२ ॥ स विह्वलं तदालक्ष्य दशग्रीवं ततोर्जुनः ॥ सहसोत्पत्य जग्राह गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ॥ ६३ ॥ स तं बाहुसहस्रेण बलाद्गृह्य दशाननम् ॥ बबन्ध बलवान्राजा बलिं नारायणो यथा ॥ ६४ ॥ बध्यमाने दशग्रीवे सिद्धचारणदेवताः ॥ साध्वीति वादिनः पुष्पैः किरन्त्यर्जुनमूर्धनि ॥ ६५ ॥ व्याघ्रो मृगमिवादाय मृगराडव दन्तिनम् ॥ ननाद हैहयो राजा हर्षादम्बुदवन्मुहुः ॥ ६६ ॥ प्रहस्तस्तु समाश्वस्तो दृष्ट्वा बद्धं दशाननम् ॥ सह तै राक्षसैः क्रुद्धश्चाभिदुद्राव पार्थिवम् ॥ ६७ ॥ नक्तंचराणां वेगस्तु तेषामापततां बभौ ॥ उद्धूत आतपापाये पयोदानामिवाम्बुधौ ॥ ६८ ॥ मुञ्च मुञ्चेति भाषन्तस्तिष्ठ तिष्ठेति चासकृत् ॥ मुसलानि सशूलानि सोत्ससर्ज तदार्जुने ॥ ६९ ॥ अप्राप्तान्येव तान्याशु असंभ्रान्तस्तदार्जुनः ॥ आयुधान्यमरारीणां जग्राहारिनिषूदनः ॥ ७० ॥ ततस्तैरेव रक्षांसि दुर्धरैः प्रवरायुधैः ॥ भित्त्वा विद्रावयामास वायुरम्बुधरानिव ॥ ७१ ॥ राक्षसांस्त्रासयित्वा तु कार्तवीर्योर्जुनस्तदा ॥ रावणं गृह्य नगरं प्रविवेश सुहृद्वृतः ॥७२॥ स कीर्यमाणः कुसुमाक्षतोत्करैर्द्विजैः सपौरैः पुरुहूतसन्निभः ॥ तदार्जुनः संप्रविवेश तां पुरीं बलिं निगृह्येव सहस्रलोचनः ॥ ७३ ॥ इत्यु० द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥

स त्विति ॥ निष्टनन् रटन् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ बध्यमान इति ॥ साध्वीति वादिनः इयं क्रिया साध्विति वदन्तः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥

॥१॥ तत इति ॥ कम्प्यमानः अनुकम्पायुक्ततया संपद्यमानः। यद्वा पौत्रस्नेहात्कम्पित इत्यर्थः। महाधृतेरपि कम्पितं हृदयमित्यर्थः॥ २ ॥ स इति ॥ मनःसंपातविक्रमः मनोगतिः। वायुतुल्यगतिः वायुसमानवेगः ॥३॥ स इति ॥ अमरावतिसंकाशामित्यत्र “ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ” इति ह्रस्वः

रावणग्रहणं तत्तु वायुग्रहणसन्निभम् ॥ ततः पुलस्त्यः शुश्राव कथितं दिवि दैवतैः ॥ १ ॥ ततः पुत्रकृतस्नेहात्कम्प्यमानो महाधृतिः ॥ माहिष्मतीपतिं द्रष्टुमाजगाम महामुनिः ॥२॥ स वायुमार्गमास्थाय वायुतुल्यगतिर्द्विजः ॥ पुरीं माहिष्मतीं प्राप्तो मनःसंपातविक्रमः ॥ ३ ॥ सोमरावतिसंकाशां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ प्रविवेश पुरीं ब्रह्मा इन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ ४ ॥ पादचारमिवादित्यं निष्पतन्तं सुदुर्दशम् ॥ ततस्ते प्रत्यभिज्ञाय चार्जुनाय निवेदयन् ॥ ॥५॥ पुलस्त्य इति विज्ञाय वचनाद्धैहयाधिपः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय प्रत्युद्गच्छत्तपस्विनम् ॥ ६ ॥ पुरोहितोऽस्य गृह्यार्घ्यं मधुपर्कं तथैव च ॥ पुरस्तात्प्रययौ राज्ञः शक्रस्येव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ ततस्तमृषिमायान्तमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ अर्जुनो दृश्य संभ्रान्तो ववन्देन्द्र इवेश्वरम् ॥ ८ ॥ स तस्य मधुपर्कं गां पाद्यमर्घ्यं निवेद्य च ॥ पुलस्त्यमाह राजेन्द्रो हर्षगद्गदया गिरा ॥ ९ ॥ अद्यैवममरावत्या तुल्या माहिष्मती कृता ॥ अद्याहन्तु द्विजेन्द्र त्वां यस्मात्पश्यामि दुर्दशम् ॥ १० ॥ अद्य मे कुशलं देव अद्य मे कुशलं व्रतम् ॥ अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥ यस्माद्देवगणैर्वन्द्यौ वन्देहं चरणौ तव ॥ ११ ॥ इदं राज्यमिमे पुत्रा इमे दारा इमे वयम् ॥ ब्रह्मन् किं कुर्मि किं कार्यमाज्ञापयतु नो भवान् ॥१२॥ तं धर्मेग्निषु पुत्रेषु शिवं पृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥ पुलस्त्योवाच राजानं हैहयानां तथार्जुनम् ॥ १३ ॥ नरेन्द्राम्बुजपत्त्राक्ष पूर्णचन्द्रनिभानन ॥ अतुलं ते बलं येन दशग्रीवस्त्वया जितः ॥ १४ ॥ ॥

॥ ४ ॥ पादचारमिति ॥ सुदुर्दशं दुर्दर्शमिति यावत्। प्रत्युद्गच्छत् प्रत्युद्गच्छत। ईश्वरं ब्रह्माणम्॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इदमिति ॥ किं कुर्मि किं करवाणि किं वा कार्यं मया ॥ १२ ॥ तमिति ॥ शिवं कुशलम्। पुलस्त्योवाचेति सन्धिरार्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥

॥१५॥ पुत्रकस्येति ॥ पुत्रकस्य मदीयबालकस्य। नाम विश्रावितं रावणजिदिति नाम त्वया त्रैलोक्ये विश्रावितम्। वत्सं बालम् ॥१६॥ पुलस्त्येति ॥ किंचिद्वचोपि नोवाच किंचन अविद्यमानं किंचिद्वचनं न किंचिदप्यवददित्यर्थः। अपि तु क्रियाकेवलमुत्तरमिति मुमोचेत्यर्थः। प्रहृष्टवत् ब्रह्मणा प्रार्थनी-

भयाद्यस्योपतिष्ठेतां निष्पन्दौ सागरानिलौ ॥ सोयं मृधे त्वया बद्धः पौत्रो मे रणदुर्जयः ॥ १५ ॥ पुत्रकस्य यशः पीतन्नाम विश्रावितं त्वया ॥ मद्वाक्याद्याच्यमानोद्य मुञ्च वत्सं दशाननम् ॥ १६ ॥ पुलस्त्याज्ञां प्रगृह्योचे न किंचन वचोर्जुनः ॥ मुमोच वै पार्थिवेन्द्रो राक्षसेन्द्रं प्रहृष्टवत् ॥१७॥ स तं प्रमुच्य त्रिदशारिमर्जुनः प्रपूज्य दिव्याभरणस्रगम्बरैः॥ अहिंसकं सख्यमुपेत्य साग्निकं प्रणम्य तं ब्रह्मसुतं गृहं ययौ ॥ १८ ॥ पुलस्त्येनापि संत्यक्तो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ परिष्वक्तः कृतातिथ्यो लज्जमानो विनिर्जितः ॥ १९॥ पितामहसुतश्चापि पुलस्त्यो मुनिपुङ्गवः ॥ मोचयित्वा दशग्रीवं ब्रह्मलोकं जगामह ॥२०॥ एवं स रावणः प्राप्तः कार्तवीर्यात्प्रधर्षणम् ॥ पुलस्त्यवचनाच्चापि पुनर्मुक्तो महाबलः॥२१॥एवं बलिभ्यो बलिनः सन्ति राघवनन्दन॥ नावज्ञा हि परे कार्या य इच्छेत्प्रियमात्मनः॥२२॥ततः स राजा पिशिताशनानां सहस्रबाहोरुपलभ्य मैत्रीम्॥ पुनर्नृपाणां कदनं चकार चचार सर्वां पृथिवीं च दर्पात् ॥२३॥ इत्यु० श्रीरा० त्र० सर्गः ॥३३॥
अर्जुनेन विमुक्तस्तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ चचार पृथिवीं सर्वामनिर्विण्णस्तथाकृतः ॥ १ ॥ राक्षसं वा मनुष्यं वा शृणुते यं बलाधिकम्॥ रावणस्तं समासाद्य युद्धे ह्वयति दर्पितः ॥ २ ॥ ततः कदाचित्किष्किन्धां नगरीं वालिपालिताम् ॥ गत्वा ह्वयति युद्धाय वालिनं हेममालिनम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

योस्मीति संतोषयुक्तः सन् ॥१७॥ स इति॥ परस्परहिंसाप्रवृत्तिनिवारणसाधनभूतं साग्निकमग्निसाक्षिपूर्वकम् ॥ १८॥ पुलस्त्येनेति ॥ अपिना अर्जुनेनापीति समुच्चीयते। कृतातिथ्य इति। अर्जुनेनेति शेषः ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥३३॥
॥ १ ॥ राक्षसमिति ॥ युद्धे युद्धनिमित्तम्। ह्वयति आह्वयति स्म ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ वानरामात्यः वालिनोमात्यः मन्त्री तार उवाच। तथा तारापिता सुषेणश्चोवाच। प्रभुः युवराजः सुग्रीवश्चोवाच ॥ ४ ॥ राक्षसेन्द्रेति ॥ ते तुभ्यम्। प्रतिबल इति। युद्धं दातुमिति शेषः॥५॥६॥ एतानिति ॥ युद्धार्थिनामिति। वानराधिपतेजसा मृतानां युद्धार्थिनामिमे। एवं त्वमपि भविष्यसीति भावः ॥ ७ ॥ यद्वेति ॥ तदा तथापि वालिनमासाद्य तव जीवितं तदन्तं तत्समीपप्राप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ पश्येति ॥ जगच्चित्रं जगतः सर्वस्या-

ततस्तु वानरामात्यस्तारस्तारापिता प्रभुः ॥ उवाच वानरो वाक्यं युद्धप्रेप्सुमुपागतम् ॥ ४ ॥ राक्षसेन्द्र गतो वाली यस्ते प्रतिबलो भवेत् ॥ कोन्यः प्रमुखतः स्थातुं तव शक्तः प्लवङ्गमः ॥ ५ ॥ चतुर्भ्योपि समुद्रेभ्यः संध्यामन्वास्य रावण ॥ इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ ६ ॥ एतानस्थिचयान्पश्य य एते शङ्खपाण्डुराः॥ युद्धार्थिनामिमे राजन् वानराधिपतेजसा ॥ ७ ॥ यद्वामृतरसः पीतस्त्वया रावण राक्षस ॥ तदा वालिनमासाद्य तदन्तं तव जीवितम् ॥ ८ ॥ पश्येदानीं जगच्चित्रमिमं विश्रवसः सुत॥ इदं मुहूर्तं तिष्ठस्व दुर्लभं ते भविष्यति ॥ ९ ॥ अथ वा त्वरसे मर्तुं गच्छ दक्षिणसागरम्॥ वालिनं द्रक्ष्यसे तत्र भूमिस्थमिव पावकम्॥ १० ॥ स तु तारं विनिर्भर्त्स्य रावणो लोकरावणः॥ पुष्पकं तत्समारुह्य प्रययौ दक्षिणार्णवम् ॥ ११ ॥ तत्र हेमगिरिप्रख्यं तरुणार्कनिभाननम् ॥ रावणो वालिनं दृष्ट्वा संध्योपासनतत्परम्॥ १२ ॥ पुष्पकादवरुह्याथ रावणोञ्जनसन्निभः ॥ ग्रहीतुं वालिनं तूर्णं निःशब्दपदमाव्रजत् ॥ १३ ॥ यदृच्छया तदा दृष्टो वालिनापि स रावणः॥ पापाभिप्रायवान् दृष्ट्वा चकार न तु संभ्रमम् ॥१४॥ शशमालक्ष्य सिंहो वा पन्नगं गरुडो यथा॥ न चिन्तयति तं वाली रावणं पापनिश्चयम् ॥ १५ ॥

प्याश्चर्यभूतं व्यापारमिदानीं पश्य। दुर्लभं जीवितमिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ स त्विति ॥ तारं तारादीन्। यद्वा पूर्वं तार एवोक्तवान् तस्य तारापितृत्वं सम्बन्धविशेषात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुष्पकादिति ॥ निःशब्दं निःशब्दचरणविन्यासम् ॥१३॥ यदृच्छयेति ॥ पापाभिप्रायवान् बन्धनाभिप्रायवान् ॥ ॥ १४ ॥ शशमिति ॥ सिंहो वा सिंह इव ॥ १५ ॥ ॥ ॥

जिघृक्षमाणमित्यारभ्य इत्येवमित्यन्तं वालिविचारः ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्तीति ॥ द्रक्ष्यन्ति देवादय इति शेषः । ममाङ्कस्थं कक्षस्थमिति यावत् । गरुडस्येवेति । अङ्कस्थमित्यनुकर्षः ॥ १७ ॥ इतीति ॥ कर्णमुपाश्रितः पादशब्दश्रवणार्थं कर्णमुपाश्रितमनाः । नैगमान् वैदिकान् । देवकुमारत्वान्मन्त्रवत्त्वम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ हस्तेति ॥ हस्तग्राहं हस्तैर्ग्रहणाभिप्रायवन्तम् । पादशब्देन सूक्ष्मपादशब्देन ॥ २० ॥ २१ ॥ तं चेति ॥ आपीडयमानम् "णिचश्च"

जिघृक्षमाणमायान्तं रावणं पापचेतसम् ॥ कक्षावलम्बिनं कृत्वा गमिष्ये त्रीन् महार्णवान् ॥ १६ ॥ द्रक्ष्यन्त्यरिं ममाङ्कस्थं स्रंसदूरुकराम्बरम् ॥ लम्बमानं दशग्रीवं गरुडस्येव पन्नगम् ॥ १७ ॥ इत्येवं मतिमास्थाय वाली कर्णमुपाश्रितः ॥ जपन्वै नैगमान्मन्त्रांस्तस्थौ पर्वतराडिव ॥ १८ ॥ तावन्योन्यं जिघृक्षन्तौ हरिराक्षसपार्थिवौ ॥ प्रयत्नवन्तौ तत्कर्म ईहतुर्बलदर्पितौ ॥ १९ ॥ हस्तग्राहन्तु तं मत्वा पादशब्देन रावणम् ॥ पराङ्मुखोपि जग्राह वाली सर्पमिवाण्डजः ॥ २० ॥ ग्रहीतुकामं तं गृह्य रक्षसामीश्वरं हरिः ॥ खमुत्पपात वेगेन कृत्वा कक्षावलम्बिनम् ॥ २१ ॥ तं चापीडयमानन्तु वितुदन्तं नखैर्मुहुः ॥ जहार रावणं वाली पवनस्तोयदं यथा ॥ २२ ॥ अथ ते राक्षसामात्या ह्रियमाणं दशाननम् ॥ मुमोक्षयिषवो वालिं रवमाणा अभिद्रुताः ॥ २३ ॥ अन्वीयमानस्तैर्वाली भ्राजतेम्बरमध्यगः ॥ अन्वीयमानो मेघौघैरम्बरस्थ इवांशुमान् ॥ २४ ॥ तेऽशक्नुवन्तः संप्राप्तुं वालिनं राक्षसोत्तमाः ॥ तस्य बाहूरुवेगेन परिश्रान्ता व्यवस्थिताः ॥ २५ ॥ वालिमार्गादपाक्रामन्पर्वतेन्द्रा हि गच्छतः ॥ किं पुनर्जीवितप्रेप्सुर्बिभ्रद्वै मांसशोणितम् ॥ २६ ॥ अपक्षिगणसंपातान् वानरेन्द्रो महाजवः ॥ क्रमशः सागरान् सर्वान् संध्याकालमवन्दत ॥ २७ ॥ ॥

इत्यात्मनेपदम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तेऽशक्नुवन्त इति ॥ अशक्नुवन्त इति पदम् ॥ २५ ॥ वालीति ॥ हि यस्मात्पर्वतेन्द्रा अपि वालिमार्गादपाक्रामन् । मांसादिमान् जीवितप्रेप्सुः प्राणी गच्छतस्तस्य मार्गादपाक्रामतीति किं पुनः । पर्वतेन्द्रा हीति च पाठः ॥ २६ ॥ अपक्षिगणेति ॥ अपक्षिगणसंपातान् पक्षिगणैरप्यशक्यसंपातान् सागरान् । क्रमशोऽगच्छन्निति शेषः । संध्याकालं प्रातःसंध्याकालदेवतारूपमवन्दत ॥ २७ ॥ ॥

सभाज्यमान इति ॥ सभाज्यमानः पूज्यमानः । पश्चिममित्यादि ॥ दक्षिणे संध्याङ्गशौचम् । पश्चिमे मन्त्रपूर्वकसंध्याङ्गस्नानम् । उत्तरे प्रोक्षणादिकम् । पूर्वेर्घ्यप्रदानादिकमिति । अन्यथा संध्याचतुष्टयाभावात् तदङ्गस्यापि तत्त्वेन व्यपदेशात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तत्रेति ॥ वासवस्यापत्यं वास-

सभाज्यमानो भूतैस्तु खेचरैः खेचरोत्तमः ॥ पश्चिमं सागरं वाली ह्याजगाम सरावणः ॥ २८ ॥ तस्मिन्संध्यामुपासित्वा स्नात्वा जप्त्वा च वानरः ॥ उत्तरं सागरं प्रायाद्वहमानो दशाननम् ॥ २९ ॥ बहुयोजनसाहस्रं वहमानो महाहरिः ॥ वायुवच्च मनोवच्च जगाम सह शत्रुणा ॥ ३० ॥ उत्तरे सागरे संध्यामुपासित्वा दशाननम् ॥ वहमानोगमद्वाली पूर्वं वै स महोदधिम् ॥ ३१ ॥ तत्रापि संध्यामन्वास्य वासविः स हरीश्वरः ॥ किष्किन्धामभितो गृह्य रावणं पुनरागमत् ॥ ३२ ॥ चतुर्ष्वपि समुद्रेषु संध्यामन्वास्य वानरः ॥ रावणोद्वहनश्रान्तः किष्किन्धोपवनेपतत् ॥ ३३ ॥ रावणन्तु मुमोचाथ स्वकक्षात्कपिसत्तमः ॥ कुतस्त्वमिति चोवाच प्रहसन्रावणं मुहुः ॥ ३४ ॥ विस्मयन्तु महद्गत्वा श्रमलोलनिरीक्षणः ॥ राक्षसेन्द्रो हरीन्द्रन्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ वानरेन्द्र महेन्द्राभ राक्षसेन्द्रोस्मि रावणः ॥ युद्धेप्सुरिह संप्राप्तः स चाद्यासादितस्त्वया ॥३६॥ अहो बलमहो वीर्यमहो गाम्भीर्यमेव च ॥ येनाहं पशुवद्गृह्य भ्रामितश्चतुरोर्णवान् ॥ ३७ ॥ एवमश्रान्तवद्वीर शीघ्रमेव महार्णवान् ॥ मां चैवोद्वहमानस्तु कोन्यो वीरः क्रमिष्यति ॥ ३८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां गतिरेषा प्लवङ्गम ॥ मनोनिलसुपर्णानां तव चात्र न संशयः ॥ ३९ ॥ सोहं दृष्टबलस्तुभ्यमिच्छामि हरिपुङ्गव ॥ त्वया सह चिरं सख्यं सुस्निग्धं पावकाग्रतः ॥ ४० ॥ दाराः पुत्राः पुरं राष्ट्रं भोगाच्छादनभोजनम् ॥ सर्वमेवाविभक्तं नौ भविष्यति हरीश्वर ॥ ४१ ॥

विः ॥३२॥३३॥ रावणमिति ॥ प्रहसन्निति । मां जिघृक्षुः स्वयमेव दुरात्मा निगृहीत इति प्रहसन् ॥३४॥३५॥ वानरेन्द्रेति ॥ त्वयासादित इति कक्षनिक्षेपं प्रापित इत्यर्थः ॥३६॥३७॥ एवमिति ॥ अश्रान्तवत् अश्रान्तः सन् । मां चैव महाद्रिसमानभारमित्यर्थः ॥३८॥३९॥ सोहमिति ॥ तुभ्यं तवेत्यर्थः ॥४०॥४१॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स इति ॥ सुग्रीव इवेति भ्रातृभावेनेत्यर्थः । आगतैरिति । सहेति शेषः ॥ ४४ ॥ एवमिति ॥ भ्राता कृतः सोदरभावतया
स्नेहीकृतः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥

ततः प्रज्वालयित्वाग्निं तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ भ्रातृत्वमुपसंपन्नौ परिष्वज्य परस्परम् ॥ ४२ ॥ अन्योन्यं लम्भितकरौ
ततस्तौ हरिराक्षसौ ॥ किष्किन्धां विशतुर्हृष्टौ सिंहौ गिरिगुहामिव ॥ ४३ ॥ स तत्र मासमुषितः सुग्रीव
इव रावणः ॥ अमात्यैरागतैर्नीतस्त्रैलोक्योत्सादनार्थिभिः ॥ ४४ ॥ एवमेतत्पुरा वृत्तं वालिना रावणः प्रभो ॥ धर्षितश्च
कृतश्चापि भ्राता पावकसन्निधौ ॥ ४५ ॥ बलमप्रतिमं राम वालिनोभवदुत्तमम् ॥ सोपि त्वया विनिर्दग्धः शलभो
वह्निना यथा ॥ ४६ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

अपृच्छत तदा रामो दक्षिणाशाश्रयं मुनिम् ॥ प्राञ्जलिर्विनयोपेत इदमाह वचोर्थवत् ॥ १ ॥ अतुलं बलमेतद्वै
वालिनो रावणस्य च ॥ न त्वेताभ्यां हनुमता समं त्विति मतिर्मम ॥ २ ॥ शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम्
॥ विक्रमश्च प्रभावश्च हनूमति कृतालयाः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वैव सागरं वीक्ष्य सीदन्तीं कपिवाहिनीम् ॥ समाश्वास्य
महाबाहुर्योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४ ॥ धर्षयित्वा पुरीं लङ्कां रावणान्तःपुरं तदा ॥ दृष्ट्वा संभाषिता चापि
सीता ह्याश्वासिता तथा ॥ ५ ॥ सेनाग्रगा मन्त्रिसुताः किंकरा रावणात्मजः ॥ एते हनुमता तत्र ह्येकेन विनिपातिताः
॥ ६ ॥ भूयो बन्धाद्विमुक्तेन भाषयित्वा दशाननम् ॥ लङ्का भस्मीकृता येन पावकेनेव मेदिनी ॥ ७ ॥ न
कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्य च ॥ कर्माणि तानि श्रूयन्ते यानि युद्धे हनूमतः ॥ ८ ॥ ॥

अपृच्छतेत्यादि ॥ अपृच्छतेत्यस्य विवरणम् इदं वचनमिति ॥ १ ॥ अतुलमिति ॥ एताभ्यामिति । एतयोरित्यर्थः । षष्ठचर्थे बहुलं छन्दसीति
वक्तव्यम् । षष्ठचर्थे चतुर्थी ॥ २ ॥ शौर्यमिति ॥ नयसाधनं नीतिकृत्यसंपादनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ नेति ॥ कालस्य यमस्य ॥ ८ ॥

एतस्येति ॥ लङ्का प्राप्ता बिभीषणाय देयत्वेन प्राप्तेत्यर्थः । लक्ष्मणः प्राप्त इति । ओषध्यानयनेनेति शेषः ॥ ९ ॥ हनूमानिति ॥ हनूमान्यदि नो न स्यात्सहायत्वेनेति शेषः ॥ १० ॥ किमर्थमिति ॥ वीरुध इत्यकारान्तो वृक्षवाची ॥ ११ ॥ वाल्यवधहेतुं स्वयं रामः ऊहति—न हीत्यादि ॥ १२ ॥ एतदिति ॥ हनूमत्येतदिति हनूमद्विषये पृष्टमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सत्यमिति ॥ यद्ब्रवीषि हे रघुश्रेष्ठ तदेतत्सत्यम् । स आत्मनो बलं न हि वेदेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तदेव दर्शयति—अमोघेत्यादि ॥ १६ ॥ बाल्य इति ॥ बालतया आस्यत इति । बालतया बालभावेन । अजानतै वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ यदीति ॥ निशामय शृणु ॥ १८ ॥ सूर्येति ॥ सूर्यदत्तवरस्वर्णः सूर्यदत्तवरेण स्वर्णरूपः । सुमेरुः । सुवर्णमेरुः ॥ १९ ॥ तस्येति ॥ परिश्रुता प्रसिद्धा ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतस्य बाहुवीर्येण लङ्का सीता च लक्ष्मणः ॥ प्राप्ता मया जयश्चैव राज्यं मित्राणि बान्धवाः ॥ ९ ॥ हनूमान्यदि नो न स्याद्वानराधिपतेः सखा ॥ प्रवृत्तिमपि को वेत्तुं जानक्याः शक्तिमान् भवेत् ॥ १० ॥ किमर्थं वाल्यनेनैव सुग्रीवप्रियकाम्यया ॥ तदा वैरे समुत्पन्ने न दग्धो वीरुधो यथा ॥ ११ ॥ न हि वेदितवान्मन्ये हनूमानात्मनो बलम् ॥ यद्दृष्टवान् जीवितेष्टं क्लिश्यन्तं वानराधिपम् ॥ १२ ॥ एतन्मे भगवन्सर्वं हनूमति महामतौ ॥ विस्तरेण यथातत्त्वं कथयामरपूजित ॥ १३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा हेतुयुक्तमृषिस्तदा ॥ हनूमतः समक्षं तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ सत्यमेतद्रघुश्रेष्ठ यद्ब्रवीषि हनूमतः ॥ न बले विद्यते तुल्यो न गतौ न मतौ परः ॥ १५ ॥ अमोघशापैः शप्तस्तु दत्तोस्य ऋषिभिः पुरा ॥ न वेत्ता हि बलं येन बली सन्नरिमर्दनः ॥ १६ ॥ बाल्येप्येतेन यत्कर्म कृतं राम महाबल ॥ तन्न वर्णयितुं शक्यमिति बालतयास्यते ॥ १७ ॥ यदि वास्ति ह्यभिप्रायस्तच्छ्रोतुं तव राघव ॥ समाधाय मतिं राम निशामय वदाम्यहम् ॥ १८ ॥ सूर्यदत्तवरस्वर्णः सुमेरुर्नाम पर्वतः ॥ यत्र राज्यं प्रशास्त्यस्य केसरी नाम वै पिता ॥ १९ ॥ तस्य भार्या बभूवैषा ह्यञ्जनेति परिश्रुता ॥ जनयामास तस्यां वै वायुरात्मजमुत्तमम् ॥ २० ॥

शालिशूकेति ॥ शालिशूकसमाभासं शाल्यग्रवत्पिङ्गलाभासम्। काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहमित्युक्तेः। प्रासूत प्रसूतवती॥२१॥ एष इति ॥ शरवणे शिशुः

शालिशूकनिभाभासं प्रासूतामुं तदाञ्जना ॥ फलान्याहर्तुकामा वै निष्क्रान्ता गहनेचरा ॥ २१ ॥ एष मातुर्वियोगाच्च क्षुधया च भृशार्दितः ॥ रुरोद शिशुरत्यर्थं शिशुः शरवणे यथा ॥ २२ ॥ तदोद्यन्तं विवस्वन्तं जपापुष्पोत्करोपमम् ॥ ददर्श फललोभाच्च ह्युत्पपात रविं प्रति ॥ २३ ॥ बालार्काभिमुखो बालो बालार्क इव मूर्तिमान् ॥ ग्रहीतुकामो बालार्कं प्लवतेम्बरमध्यगः ॥ २४ ॥ एतस्मिन्प्लवमाने तु शिशुभावे हनूमति ॥ देवदानवयक्षाणां विस्मयः सुमहानभूत् ॥ २५ ॥ नाप्येवं वेगवान्वायुर्गरुडो वा मनस्तथा ॥ यथायं वायुपुत्रस्तु क्रमतेम्बरमुत्तमम् ॥ ॥ २६ ॥ यदि तावच्छिशोरस्य त्वीदृशो गतिविक्रमः ॥ यौवनं बलमासाद्य कथं वेगो भविष्यति ॥ २७ ॥ तमनुप्लवते वायुः प्लवन्तं पुत्रमात्मनः ॥ सूर्यदाहभयाद्रक्षंस्तुषारचयशीतलः ॥ २८ ॥ बहुयोजनसाहस्रं क्रमत्येष गतोम्बरम् ॥ पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः ॥ २९ ॥ शिशुरेष त्वदोषज्ञ इति मत्वा दिनेश्वरः ॥ कार्यं चात्र समायत्तमित्येवं न ददाह सः ॥ ३० ॥ यमेव दिवसं ह्येष ग्रहीतुं भास्करं प्लुतः ॥ तमेव दिवसं राहुर्जिघृक्षति दिवाकरम् ॥ ३१ ॥ अनेन स परामृष्टो राम सूर्यरथोपरि ॥ अपक्रान्तस्ततस्त्रस्तो राहुश्चन्द्रार्कमर्दनः ॥ ३२ ॥ स इन्द्रभवनं गत्वा सरोषः सिंहिकासुतः ॥ अब्रवीद्भ्रुकुटिं कृत्वा देवं देवगणैर्वृतम् ॥ ३३ ॥ बुभुक्षापनयं दत्त्वा चन्द्रार्कौ मम वासव ॥ किमिदं तत्त्वयादत्तमन्यस्य बलवृत्रहन् ॥ ३४ ॥ अद्याहं पर्वकाले तु जिघृक्षुः सूर्यमागतः ॥ अथान्यो राहुरासाद्य जग्राह सहसा रविम् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

स्कन्दः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ शिशुरिति ॥ दोषज्ञः विद्वान् स न भवतीत्यदोषज्ञः। दोषज्ञौ वैद्यविद्वांसावित्यमरः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनेनेति ॥ स राहुः परामृष्टः स्पृष्टः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तत इति ॥ महाशैलकूटवत् बृहत्तरफलमवेक्ष्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ उत्सृज्येति ॥ मुखशेष इति राहुस्वरूपकथनम् ॥

स राहोर्वचनं श्रुत्वा वासवः संभ्रमान्वितः ॥ उत्पपातासनं हित्वा चोद्वहन् काञ्चनीं स्रजम् ॥ ३६ ॥ ततः कैलासकूटाभं चतुर्दन्तं मदस्रवम् ॥ शृङ्गारधारिणं प्रांशुं स्वर्णघण्टाट्टहासिनम् ॥ ३७ ॥ इन्द्रः करीन्द्रमारुह्य राहुं कृत्वा पुरःसरम् ॥ प्रायाद्यत्राभवत्सूर्यः सहानेन हनूमता ॥ ३८ ॥ अथातिरभसेनागाद्राहुरुत्सृज्य वासवम् ॥ अनेन च स वै दृष्टः प्रधावन् शैलकूटवत् ॥ ३९ ॥ ततः सूर्यं समुत्सृज्य राहुं फलमवेक्ष्य च ॥ उत्पपात पुनर्व्योम ग्रहीतुं सिंहिकासुतम् ॥ ४० ॥ उत्सृज्यार्कमिमं राम प्रधावन्तं प्लवङ्गमम् ॥ अवेक्ष्यैवं परावृत्य मुखशेषः पराङ्मुखः ॥ ४१ ॥ इन्द्रमाशंसमानस्तु त्रातारं सिंहिकासुतः ॥ इन्द्र इन्द्रेति संत्रासान्मुहुर्मुहुरभाषत ॥ ॥ ४२ ॥ राहोर्विक्रोशमानस्य प्रागेवालक्षितं स्वरम् ॥ श्रुत्वेन्द्रोवाच मा भैषीरहमेनं निषूदये ॥ ४३ ॥ ऐरावतं ततो दृष्ट्वा महत्तादिदमित्यपि ॥ फलं मत्वा हस्तिराजमभिदुद्राव मारुतिः ॥ ४४ ॥ तथास्य धावतो रूपमैरावतजिघृक्षया ॥ मुहूर्तमभवद्घोरमिन्द्राग्न्योरिव भास्वरम् ॥ ४५ ॥ एवमाधावमानं तु नातिक्रुद्धः शचीपतिः ॥ हस्तान्तादतिमुक्तेन कुलिशेनाभ्यताडयत् ॥ ४६ ॥ ततो गिरौ पपातैष इन्द्रवज्राभिताडितः ॥ पतमानस्य चैतस्य वामो हनुरभज्यत ॥ ४७ ॥ तस्मिंस्तु पतिते बाले वज्रताडनविह्वले ॥ चुक्रोधेन्द्राय पवनः प्रजानामहिताय सः ॥ ४८ ॥ प्रचारं स तु संगृह्य प्रजास्वन्तर्गतः प्रभुः ॥ गुहां प्रविष्टः स्वसुतं शिशुमादाय मारुतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्राशयमावृत्य प्रजानां परमार्तिकृत् ॥ रुरोध सर्वभूतानि यथा वर्षाणि वासवः ॥ ५० ॥ ॥ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ एवमिति ॥ हस्तान्तात् हस्ताग्रात् । हस्तान्त इति समीप इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रचारमिति ॥ प्रचारं स्वीयं देहियात्राहेतुभूतम् । गृह्य संक्षिप्य । अन्तर्गतः सर्वदेहान्तर्गतः ॥ ४९ ॥ विण्मूत्रेति ॥ रुरोधेति । निरुद्धस्वगतिप्रचारमकरोत् । एवंविधार्थस्य

देवानां शक्यत्वे दृष्टान्तः यथा वर्षाणीति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ऊचुरिति ॥ महोदरनिभोदराः आयुःस्तम्भान्महोदरव्याधिग्रस्तोदरवदुद-

वायुप्रकोपाद्भूतानि निरुच्छ्वासानि सर्वतः ॥ सन्धिभिर्भिद्यमानैश्च काष्ठभूतानि जज्ञिरे ॥ ५१ ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारं निष्क्रियं धर्मवर्जितम् ॥ वायुप्रकोपात्त्रैलोक्यं निरयस्थमिवाभवत् ॥ ५२ ॥ ततः प्रजाः सगन्धर्वाः सदेवासुरमानुषाः ॥ प्रजापतिं समाधावन् दुःखिताश्च सुखेच्छया ॥ ५३ ॥ ऊचुः प्राञ्जलयो देवा महोदरनिभोदराः ॥ त्वया नु भगवन्सृष्टाः प्रजानाथ चतुर्विधाः ॥ ५४ ॥ त्वया दत्तोयमस्माकमायुषः पवनः पतिः ॥ सोस्मान्प्राणेश्वरो भूत्वा कस्मादेषोद्य सत्तम ॥ ५५ ॥ रुरोध दुःखं जनयन्नन्तःपुर इव स्त्रियः ॥ तस्मात्त्वां शरणं प्राप्ता वायुनोपहता वयम् ॥ ५६ ॥ एतत्प्रजानां श्रुत्वा तु प्रजानाथः प्रजापतिः ॥ कारणादिति चोक्त्वासौ प्रजाः पुनरभाषत ॥ ५७ ॥ यस्मिंश्च कारणे वायुश्चुक्रोध च रुरोध च ॥ प्रजाः शृणुध्वं तत्सर्वं श्रोतव्यं चात्मनः क्षमम् ॥ ५८ ॥ पुत्रस्तस्यामरेशेन इन्द्रेणाद्य निपातितः ॥ राहोर्वचनमास्थाय ततः स कुपितोनिलः ॥ ५९ ॥ अशरीरः शरीरेषु वायुश्चरति पालयन् ॥ शरीरं हि विना वायुं समतां याति दारुभिः ॥ ६० ॥ वायुः प्राणः सुखं वायुर्वायुः सर्वमिदं जगत् ॥ वायुना संपरित्यक्तं न सुखं विन्दते जगत् ॥ ६१ ॥ अद्यैव च परित्यक्तं वायुना जगदायुषा ॥ अद्यैव ते निरुच्छ्वासाः काष्ठकुड्योपमाः स्थिताः ॥ ६२ ॥ तद्यामस्तत्र यत्रास्ते मारुतो रुक्प्रदो हि नः ॥ मा विनाशं गमिष्याम अप्रसाद्यादितेः सुताः ॥ ६३ ॥ ततः प्रजाभिः सहितः प्रजापतिः सदेवगन्धर्वभुजङ्गगुह्यकैः ॥ जगाम तत्रास्यति यत्र मारुतः सुतं सुरेन्द्राभिहतं प्रगृह्य सः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥

रं येषान्ते तथा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ एतदिति ॥ कारणादिति चोक्त्वा किंचित्कारणमत्रास्तीत्युक्त्वा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ तदिति ॥ रुक्प्रदः शूलरोगप्रदः । गमिष्याम अप्रसाद्येति संधिरार्षः ॥ ६३ ॥ तत इति ॥ तत्रास्यतीति । यत्र अस्यति तिष्ठतीति यावत् ॥ ६४ ॥

तत इति ॥ सदागतेर्वायोः । गन्धर्वर्षियक्षेति गुरुलघुभेद आर्षः ॥ ६५ ॥ इति श्रीगोवि॰ मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायण॰पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ततः पितामहमित्यादि ॥१॥ चलदित्यादि ॥ तिस्रोपस्थाय त्र्युपस्थाय। अलुगप्यार्षः । त्रिरुपस्थाय चेति पाठः । न्यपतदिति । उपस्थानपूर्वकं त्रिः साष्टाङ्गमनमदित्यर्थः ॥ २ ॥ तमिति ॥ हनुमज्जीवनार्थम् अङ्गुल्यग्रविन्यस्तवेदपदेन वेदविदा विदितनिखिलवेदवेदान्तेन ब्रह्मणा लम्बाभरणशोभिना हस्ते-

ततोर्कवैश्वानरकाञ्चनप्रभं सुतं तदोत्सङ्गगतं सदागतेः ॥ चतुर्मुखो वीक्ष्य कृपामथाकरोत्सदेवगन्धर्वर्षियक्षराक्षसैः ॥ ६५ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

ततः पितामहं दृष्ट्वा वायुः पुत्रवधार्दितः ॥ शिशुकं तं समादाय उत्तस्थौ धातुरग्रतः ॥ १ ॥ चलत्कुण्डलमौलिस्रक्तपनीयविभूषणः ॥ पादयोर्न्यपतद्वायुस्त्रिरुपस्थाय वेधसे ॥ २ ॥ तं तु वेदविदा तेन लम्बाभरणशोभिना ॥ वायुमुत्थाप्य हस्तेन शिशुं तं परिमृष्टवान् ॥ ३ ॥ स्पृष्टमात्रस्ततः सोथ सलीलं पद्मयोनिना ॥ जलसिक्तं यथा सस्यं पुनर्जीवितमाप्तवान् ॥ ४ ॥ प्राणवन्तमिमं दृष्ट्वा प्राणो गन्धवहो मुदा ॥ चचार सर्वभूतेषु सन्निरुद्धं यथा पुरा ॥ ५ ॥ मरुद्रोधाद्विनिर्मुक्तास्ताः प्रजा मुदिता भवन् ॥ शीतवातविनिर्मुक्ताः पद्मिन्य इव साम्बुजाः ॥ ६ ॥ ततस्त्रियुग्मः स्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिदशार्चितः ॥ उवाच देवता ब्रह्मा मारुतप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ भो महेन्द्रेशवरुणप्रजेश्वरधनेश्वराः ॥ जानतामपि वः सर्वं वक्ष्यामि श्रूयतां हितम् ॥ ८ ॥ अनेन शिशुना कार्यं कर्तव्यं वो भविष्यति ॥ तद्ददध्वं वरान्त्सर्वे मारुतस्यास्य तुष्टये ॥९॥

न तं शिशुं च परिमृष्टवान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्राणवन्तमिति ॥ सर्वभूतेषु सन्निरुद्धम् अन्तःप्रतिष्ठितं यथा भवति तथा प्राणः प्राणभूतश्चचार ॥ ५ ॥ मरुदिति ॥ शीतदाहो हिमेन दाहः । शीतवातविनिर्मुक्ता इति च पाठः ॥ ६ ॥ तत इति ॥ त्रीणि युग्मानि यस्यासौ त्रियुग्मः । तानि तु ऐश्वर्यं वीर्यं यशः श्रीः ज्ञानं वैराग्यम् । त्रिककुत् त्रिमूर्तिप्रधानः । त्रिधामा त्रिलोकगृहः । त्रिदशार्चितः देवार्चितः ॥ ७ ॥ भो इति ॥ ईश इत्यनेन रुद्रः इत्युच्यते । प्रजेश्वरः यमः । वक्ष्यामि । श्रूयतामिति । गुरुवैषम्यमार्षम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ कुशेशयमयीं काञ्चनपद्ममयीमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मार्तण्ड इति ॥ शतिकां शतैकांशभूताम् ॥ १३ ॥ यदा त्विति ॥ शास्त्र शास्त्रार्थज्ञानम् । ऐन्द्रव्याकरणमित्यर्थः ॥ १४ ॥ न चेति ॥ शास्त्रदर्शने शास्त्रज्ञाने । वरुणोक्तवरस्तु स्वयुद्धनिमित्तमरणाभावमात्रम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

ततः सहस्रनयनः प्रीतियुक्तः शुभाननः ॥ कुशेशयमयीं मालामुत्क्षिप्येदं वचोब्रवीत् ॥ १० ॥ मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुरस्य यथा हतः ॥ नाम्ना वै कपिशार्दूलो भविता हनुमानिति ॥ ११ ॥ अहमस्य प्रदास्यामि परमं वरमद्भुतम् ॥ इतः प्रभृति वज्रस्य ममावध्यो भविष्यति ॥ १२ ॥ मार्तण्डस्त्वब्रवीत्तत्र भगवांस्तिमिरापहः ॥ तेजसोस्य मदीयस्य ददामि शतिकां कलाम् ॥ १३ ॥ यदा तु शास्त्राण्यध्येतुं शक्तिरस्य भविष्यति ॥ तदास्य शास्त्रं दास्यामि येन वाग्मी भविष्यति ॥ १४ ॥ न चास्य भविता कश्चित्सदृशः शास्त्रदर्शने ॥ वरुणश्च वरं प्रादान्नास्य मृत्युर्भविष्यति ॥ वर्षायुतशतेनापि मत्पाशादुदकादपि ॥ १५ ॥ यमो दण्डादवध्यत्वमरोगित्वं च नित्यशः ॥ वरं ददामि संतुष्ट अविषादं च संयुगे ॥ १६ ॥ गदेयं मामिका चैनं संयुगे न वधिष्यति ॥ इत्येवं वरदः प्राह तदा ह्येकाक्षिपिङ्गलः ॥ १७ ॥ मत्तो मदायुधानां च न वध्योयं भविष्यति ॥ इत्येवं शंकरेणापि दत्तोस्य परमो वरः ॥ १८ ॥ सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्योयं भविष्यति ॥ दीर्घायुश्च महात्मा च इति ब्रह्माब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ विश्वकर्मा च दृष्ट्वैनं बालसूर्योपमं शिशुम् ॥ शिल्पिनां प्रवरः प्रादाद्वरमस्य महामतिः ॥ २० ॥ मत्कृतानि च शस्त्राणि यानि दिव्यानि संयुगे ॥ तैरवध्यत्वमापन्नश्चिरजीवी भविष्यति ॥ २१ ॥ ततः सुराणां तु वरैर्दृष्ट्वा ह्येनमलंकृतम् ॥ चतुर्मुखस्तुष्टमना वायुमाह जगद्गुरुः ॥ २२ ॥ अमित्राणां भयकरो मित्राणामभयंकरः ॥ अजेयो भविता पुत्रस्तव मारुत मारुतिः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

मत्त इति ॥ परमो वरः शूलपाशुपतास्त्राद्यवध्यत्वमित्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां ब्रह्मास्त्रान्तानामित्यर्थः । ब्रह्मदण्डानां ब्रह्मशापानां ब्रह्मायुधानां वा । दीर्घायुश्चेति ॥ १९ ॥ विश्वकर्मेति ॥ यज्ञाद्यायुधानामपि विश्वकर्मनिर्मितत्वेपि तदतिरिक्तायुधपरमिदम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ स इति ॥ वरदत्तं दत्तवरम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्रुग्भाण्डानीति ॥ स्रुग्भाण्डानि यज्ञोपकरणानि । संशान्तानां शान्तिप्रधानानाम्
॥ ३० ॥ एवमिति ॥ शंभुना ब्रह्मणा । शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनावित्यमरः ॥ ३१ ॥ जानन्त इति ॥ तस्य शक्तितः ब्रह्मणो वरशक्तितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत

कामरूपः कामचारी कामगः प्लवतां वरः ॥ भवत्यव्याहतगतिः कीर्तिमांश्च भविष्यति ॥ २४ ॥ रावणोत्सादनार्थानि
रामप्रियकराणि च ॥ रोमहर्षकराण्येष कर्ता कर्माणि संयुगे ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य मारुतं त्वमरैः
सह ॥ यथागतं ययुः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ २६ ॥ सोपि गन्धवहः पुत्रं प्रगृह्य गृहमानयत् ॥ अञ्जनायास्तमाचख्यौ
वरदत्तं विनिर्गतः ॥ २७ ॥ प्राप्य राम वरानेष वरदानसमन्वितः ॥ बलेनात्मनि संस्थेन सोपूर्यत यथार्णवः
॥ २८ ॥ तरसा पूर्यमाणोपि तदा वानरपुङ्गवः ॥ आश्रमेषु महर्षीणामपराध्यति निर्भयः ॥ २९ ॥ स्रुग्भाण्डान्यग्निहोत्रं
च वल्कलाजिनसंचयान् ॥ भग्नविच्छिन्नविध्वस्तान्त्संशान्तानां करोत्ययम् ॥ ३० ॥ एवंविधानि कर्माणि
प्रावर्तत महाबलः ॥ सर्वेषां ब्रह्मदण्डानामवध्यः शंभुना कृतः ॥ ३१ ॥ जानन्त ऋषयस्तं वै क्षमन्ते तस्य
शक्तितः ॥ ३२ ॥ यथा केसरिणा त्वेष वायुना सोञ्जनासुतः ॥ प्रतिषिद्धोपि मर्यादां लङ्घयत्येव वानरः ॥ ३३ ॥ ततो महर्षयः
क्रुद्धा भृग्वङ्गिरसवंशजाः ॥ शेपुरेनं रघुश्रेष्ठ नातिक्रुद्धातिमन्यवः ॥ ३४ ॥ बाधसे यत्समाश्रित्य बलमस्मान्प्लवङ्गम
॥ तद्दीर्घकालं वेत्तासि नास्माकं शापमोहितः ॥ यदा ते स्मार्यते कीर्तिस्तदा ते वर्धते बलम् ॥ ३५ ॥
ततः स हततेजौजा महर्षिवचनौजसा ॥ एषोश्रमाणि तान्येव मृदुभावं गतोचरत् ॥ ३६ ॥ अथर्क्षरजसो नाम
वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ सर्ववानरराजासीत्तेजसा भास्करप्रभः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

इति ॥ नातिक्रुद्धातिमन्यवः । क्रोधो जिघांसा मन्युरमर्षः । अतिक्रुद्धा अतिमन्यवश्च न भवन्तीति तथा ॥ ३४ ॥ बाधस इति ॥ तद्दीर्घेति । तद्बलम् ॥ ३५ ॥
तत इति ॥ हततेजौजाः अपहृतस्ववीर्यबलज्ञान इत्यर्थः । एषोश्रमाणीति आर्षः संधिः ॥ ३६ ॥ अथेति ॥ ऋक्षरजस इत्यकारान्तोप्यस्ति ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ तस्मिन्निति । वालिनः पदे यौवराज्ये ॥ ३९ ॥ सुग्रीवेणेति ॥ अस्य हनूमतः सुग्रीवेण सह आबाल्यं बाल्यमारभ्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ सिंह इति ॥ रणे युद्धादौ स्वबलमास्थितोभूत् ॥४४॥ पराक्रमेति ॥ सौशील्यं सुस्वभावत्वम् । माधुर्यं वाचः । नयानयौ प्रवृत्तिनिवृत्ती । गाम्भीर्यं
चित्तस्य । धैर्यम् आपद्यक्षोभः ॥४५॥ असाविति ॥ उद्यद्गिरेः उदयगिरेरित्यर्थः । महद्ग्रन्थं व्याकरणग्रन्थम् । धारयन् अर्थतः पाठतश्च गृह्णन्नित्यर्थः । धार-

स च राज्यं चिरं कृत्वा वानराणां हरीश्वरः ॥ स च ऋक्षरजा नाम कालधर्मेण संगतः ॥ ३८ ॥ तस्मिन्नस्तमिते चाथ
मन्त्रिभिर्मन्त्रकोविदैः ॥ पित्र्ये पदे कृतो वाली सुग्रीवो वालिनः पदे ॥ ३९ ॥ सुग्रीवेण समं त्वस्य अद्वैधं च्छिद्रवर्जितम्
॥ आबाल्यं सख्यमभवदनिलस्याग्निना यथा॥४०॥ एष शापवशादेव न वेद बलमात्मनः ॥ वालिसुग्रीवयोर्वैरं यदा
राम समुत्थितम् ॥ ४१ ॥ न ह्येष राम सुग्रीवो भ्राम्यमाणोपि वालिना ॥ ४२ ॥ देव जानाति न ह्येष बलमात्मनि मारुतिः
॥ ऋषिशापाहृतबलस्तदैष कपिसत्तमः॥४३॥सिंहः कुञ्जररुद्धो वा आस्थितः सहितो रणे॥४४॥पराक्रमोत्साहमतिप्रतापसौशील्यमाधुर्यनयानयैश्च ॥ गाम्भीर्यचातुर्यसुवीर्यधैर्यैर्हनूमतः कोभ्यधिकोस्ति लोके॥४५॥असौ पुनर्व्याकरणं
ग्रहीष्यन्त्सूर्योन्मुखः प्रष्टुमनाः कपीन्द्रः॥ उद्यद्गिरेरस्तगिरिं जगाम ग्रन्थं महद्धारयनप्रमेयः॥४६॥ ससूत्रवृत्त्यर्थपदं
महार्थं ससंग्रहं साध्यति वै कपीन्द्रः॥न ह्यस्य कश्चित्सदृशोस्ति शास्त्रे वैशारदे च्छन्दगतौ तथैव॥४७॥सर्वासु विद्यासु
तपोविधाने प्रस्पर्धते यो हि गुरुं सुराणाम् ॥ सोयं नवव्याकरणार्थवेत्ता ब्रह्मा भविष्यत्यपि ते प्रसादात् ॥४८॥ प्रवीविविक्षोरिव
सागरस्य लोकान् दिधक्षोरिव पावकस्य॥युगक्षये ह्येव यथान्तकस्य हनूमतः स्थास्यति कः पुरस्तात्४९

यदिति पाठे नुडभाव आर्षः । धारयते इति पाठान्तरम् ॥४६॥ ससूत्रेति ॥ सूत्रमष्टाध्यायी । लक्षणं वृत्तिः सूत्रार्थमात्रप्रतिपादकग्रन्थः । अर्थपदं वार्तिकम्
उक्तानुक्तदुरुक्तिचिन्तानुरूपम् । महार्थं भाष्यं विस्तरविवरणरूपम् । संग्रहं प्रकरणादि । साध्यति साधयति धारयतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरेष्वपि वैशारदे
वैदुष्ये । छन्दगतौ छन्दःशास्त्रे ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ प्रेति ॥ प्रवीविवक्षोर्युगान्ते भूमिमाप्लावयितुं प्रकर्षेण विशेषेण वेष्टुमिच्छोः । युगक्षये काले युगान्तकाल

इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ एषेवेति ॥ संधिरार्षः । तारेयोङ्गदः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ विज्ञाप्यमिति ॥ मम एतद्वक्ष्यमाणं विज्ञाप्यमस्ति । आगतस्पृहोहं यद्वदामि तद्भवद्भिः मत्कृते मन्निमित्तम् अनुकम्पया कर्तव्यम् ॥ ५६ ॥ पौरेति ॥ आगतः वनादागतः अहम् ॥ ५७ ॥ सदस्या

एषेव चान्ये च महाकपीन्द्राः सुग्रीवमैन्दद्विविदाः सनीलाः ॥ सतारतारेयनलाः सरम्भास्त्वत्कारणाद्रामसुरैर्हि सृष्टाः ॥ ५० ॥ तदेतत्कथितं सर्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ हनूमतो बालभावे कर्मैतत्कथितं मया ॥ ५१ ॥ श्रुत्वाऽगस्त्यस्य कथितं रामः सौमित्रिरेव च ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्वानरा राक्षसैः सह ॥ ५२ ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ दृष्टः संभाषितश्चासि राम गच्छामहे वयम् ॥ ५३ ॥ श्रुत्वैतद्राघवो वाक्यमगस्त्यस्योग्रतेजसः ॥ प्राञ्जलिः प्रणतश्चापि महर्षिमिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ अद्य मे देवता हृष्टाः पितरः प्रपितामहाः ॥ युष्माकं दर्शनादेव नित्यं तुष्टाः सबान्धवाः ॥ ५५ ॥ विज्ञाप्यं तु ममैतद्धि तद्वदाम्यागतस्पृहः ॥ तद्भवद्भिर्मम कृते कर्तव्यमनुकम्पया ॥ ५६ ॥ पौरजानपदान्स्थाप्य स्वकार्येष्वहमागतः ॥ क्रतूनेव करिष्यामि प्रभावाद्भवतां सताम् ॥ ५७ ॥ सदस्या मम यज्ञेषु भवन्तो नित्यमेव तत् ॥ भविष्यथ महावीर्या ममानुग्रहकाङ्क्षिणः ॥ ५८ ॥ अहं युष्मान्समाश्रित्य तपोनिर्धूतकल्मषान् ॥ अनुग्रहीतः पितृभिर्भविष्यामि सुनिर्वृतः ॥५९॥ तदागन्तव्यमनिशं भवद्भिरिह सङ्गतैः ॥ अगस्त्याद्यास्तु तच्छ्रुत्वा ऋषयः संशितव्रताः ॥६०॥ एवमस्त्विति तं चोक्त्वा प्रयातुमुपचक्रमुः ॥६१॥ एवमुक्त्वा गताः सर्वे ऋषयस्ते यथागतम् ॥ राघवश्च तमेवार्थं चिन्तयामास विस्मितः ॥६२॥ ततोस्तं भास्करे याते विसृज्य नृपवानरान् ॥ संध्यामुपास्य विधिवत्तदा नरवरोत्तमः ॥ प्रवृत्तायां रजन्यां तु सोन्तःपुरचरोभवत् ॥६३॥ इत्यु० श्रीरा० षट्त्रिं० सर्गः ॥३६

विधिदर्शिनः । महावीर्याः महातपोवीर्याः ॥५८॥ अहमिति ॥ अनुग्रहीत इति । अनुगृहीत इत्यर्थः । अनिशं सुनिर्वृत इत्यन्वयः ॥५९॥ ६० ॥ ६१ ॥ एवमिति ॥ तमेवार्थं यागरूपप्रयोजनम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्या० षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे धर्मेण विदितात्मनि ॥ व्यतीता या निशा पूर्वा पौराणां हर्षवर्धिनी ॥ १ ॥ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां प्रातर्नृपतिबोधकाः ॥ बन्दिनः समुपातिष्ठन्सौम्या नृपतिवेश्मनि ॥ २ ॥ ते रक्तकण्ठिनः सर्वे किन्नरा इव शिक्षिताः ॥ तुष्टुवुर्नृपतिं वीरं यथावत्संप्रहर्षिणः ॥ ३ ॥ वीर सौम्य प्रबुध्यस्व कौसल्याप्रीतिवर्धन ॥ जगद्धि सर्वं स्वपिति त्वयि सुप्ते नराधिप ॥ ४ ॥ विक्रमस्ते यथा विष्णो रूपं चैवाश्विनोरिव ॥ बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः प्रजापतिसमो ह्यसि ॥ ५ ॥ क्षमा ते पृथिवीतुल्या तेजसा भास्करोपमः ॥ वेगस्ते वायुना तुल्यो गाम्भीर्यमुदधेरिव ॥ ६ ॥ अप्रकम्प्यो यथा स्थाणुश्चन्द्रे सौम्यत्वमीदृशम् ॥ नेदृशाः पार्थिवाः पूर्वं भवितारो नराधिप ॥ ७ ॥ यथा त्वमतिदुर्धर्षो धर्मनित्यः प्रजाहितः ॥ न त्वां जहाति कीर्तिश्च लक्ष्मीश्च पुरुषर्षभ ॥८॥ श्रीश्च धर्मश्च काकुत्स्थ त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ॥ एताश्चान्याश्च मधुरा बन्दिभिः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥ सूताश्च संस्तवैर्दिव्यैर्बोधयन्ति स्म राघवम् ॥ स्तुतिभिः स्तूयमानाभिः प्रत्यबुध्यत राघवः ॥ १० ॥ स तद्विहाय शयनं पाण्डुराच्छादनास्तृतम् ॥ उत्तस्थौ नागशयनाद्धरिर्नारायणो यथा ॥ ११ ॥ समुत्थितं महात्मानं प्रह्वाः प्राञ्जलयो नराः ॥ सलिलं भाजनैः शुभ्रैरुपतस्थुः सहस्रशः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

अभिषिक्त इत्यादि ॥ ऋषिगणास्त्वभिषेककाले संप्राप्ताः कथितकथाः विसृष्टाश्च । अभिषेकदिनस्य या निशा पौराणां हर्षवर्धिनी पूर्वा प्रथमा निशाऽसीत् सा च व्यतीता ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ वीरेति ॥ त्वयि सुप्ते सर्वं स्वपितीति त्वयि ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय धर्मानुष्ठानरहिते सति सर्वं जगत्सुप्तधर्मकं भवति । यथा राजा तथा प्रजा इतिन्यायादिति भावः ॥ ४ ॥ विक्रम इति ॥ बृहस्पतेस्तुल्यो बुद्ध्येति । प्रजापतिसमोसि । प्रजापरिपालन इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अप्रकम्प्य इति ॥ ईदृशाः पार्थिवाः पूर्वं नाभूवन्निति शेषः । न भवितार इति । अग्र इति शेषः ॥ ७ ॥ यथेति ॥ न जहाति न त्यजति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ समुत्थितमिति ॥ सलिलं गृहीत्वेति शेषः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

कृतोदकेति ॥ कृतोदकशुचिः उदकेन कृतशौच इत्यर्थः। देवागारं देवपूजागृहम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥

कृतोदकशुचिर्भूत्वा काले हुतहुताशनः ॥ देवागारं जगामाशु पुण्यमिक्ष्वाकुसेवितम् ॥ १३॥ तत्र देवान् पितॄन्विप्रानर्चयित्वा
यथाविधि ॥ बाह्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम जनैर्वृतः ॥ १४ ॥ उपतस्थुर्महात्मानो मन्त्रिणः सपुरोहिताः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः
सर्वे दीप्यमाना इवाग्नयः ॥१५॥ क्षत्रियाश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ॥ रामस्योपाविशन् पार्श्वे शक्रस्येव
यथामराः ॥ १६ ॥ भरतो लक्ष्मणश्चात्र शत्रुघ्नश्च महायशाः ॥ उपासांचक्रिरे हृष्टा वेदास्त्रय इवाध्वरम् ॥ १७ ॥
याताः प्राञ्जलयो भूत्वा किंकरा मुदिताननाः ॥ मुदिता नाम पार्श्वस्था बहवः समुपाविशन् ॥ १८॥ वानराश्च महावीर्या
विंशतिः कामरूपिणः ॥ सुग्रीवप्रमुखा राममुपासन्ते महौजसः ॥१९॥ बिभीषणश्च रक्षोभिश्चतुर्भिः परिवारितः ॥
उपासते महात्मानं धनेशमिव गुह्यकाः ॥ २० ॥ तथा निगमवृद्धाश्च कुलीना ये च मानवाः ॥ शिरसावन्द्य राजानमुपासन्ते
विचक्षणाः ॥ २१ ॥ तथा परिवृतो राजा श्रीमद्भिर्ऋषिभिर्वृतः ॥ राजभिश्च महावीर्यैर्वानरैश्च सराक्षसैः ॥ २२ ॥
यथा देवेश्वरो नित्यमृषिभिः समुपासते ॥ अधिकस्तेन रूपेण सहस्राक्षाद्विरोचते ॥ २३ ॥ तेषां समुपविष्टानां तास्ताः
सुमधुराः कथाः ॥ कथ्यन्ते धर्मसंयुक्ताः पुराणज्ञैर्महात्मभिः ॥ २४ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

एतच्छ्रुत्वा तु निखिलं राघवोगस्त्यमब्रवीत् ॥ य एषर्क्षरजा नाम वालिसुग्रीवयोः पिता ॥ १ ॥ जननी का च भगवन्न
त्वया परिकीर्तिता ॥ वालिसुग्रीवयोर्ब्रह्मन्माता मे नामतः कुतः ॥ एतद्ब्रह्मन्समाचक्ष्व कौतूहलमिदं हि नः ॥ २ ॥

स प्रोक्तो राघवेणैवमगस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३॥ शृणु राम कथामेतां यथापूर्वं समासतः॥ नारदः कथयामास ममाश्रममुपागतः ॥ ४ ॥ कदाचिदटमानोसावतिथित्वमुपागतः ॥ अर्चितस्तु यथान्यायं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ५ ॥ सुखासीनः कथां त्वेनां मया पृष्टः स कौतुकात् ॥ कथयामास धर्मात्मा महर्षे श्रूयतामिति ॥ ६ ॥ मेरुर्नगवरः श्रीमान् जाम्बूनदमयः शुभः ॥ तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदैवतपूजितम् ॥ ७ ॥ तस्मिन्दिव्या सभा रम्या ब्राह्मी या शतयोजना ॥ तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिश्चतुर्मुखः ॥ ८॥ योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यद्रसोस्रवत् ॥ तद्गृहीतं भगवता पाणिना चर्चितं तु तत् ॥ ९ ॥ निक्षिप्तमात्रं तद्भूमौ ब्रह्मणा लोककर्तृणा ॥ तस्मिन्नश्रुकणे राम वानरः संबभूव ह ॥ १० ॥ उत्पन्नमात्रस्तु तदा वानरश्च नरोत्तम ॥ समाश्वास्य प्रियैर्वाक्यैरुक्तः किल महात्मना ॥ ११ ॥ पश्य शैलं सुविस्तीर्णं सुरैरध्युषितं तदा ॥ तस्मिन् रम्ये गिरिवरे बहुमूलफलाशनः ॥ १२ ॥ ममान्तिकचरो नित्यं भव वानरपुङ्गव ॥ कंचित्कालमिहास्व त्वं तव श्रेयो भविष्यति ॥ १३ ॥ एवमुक्तः स चैतेन ब्रह्मणा वानरोत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ देवदेवस्य राघव ॥ १४ ॥ उक्तवाँल्लोककर्तारमादिदेवं जगद्गुरुम् ॥ यथाज्ञापयसे देव स्थितोहं तव शासने ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा हरिर्देवं ययौ हृष्टमनास्तदा ॥ स तदा द्रुमषण्डेषु फलपुष्पघनेषु च ॥ १६ ॥ ब्रह्मप्रतिबलः शैध्ये वने फलकृताशनः ॥ क्वचिन्मधूनि मुख्यानि चिन्वन्पुष्पाण्यनेकशः ॥ १७ ॥ दिने दिने च सायाह्ने ब्रह्मणोन्तिकमागमत् ॥ गृहीत्वा राममुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ १८ ॥ ब्रह्मणो देवदेवस्य पादमूले न्यवेदयत् ॥ एवं तस्य गतः कालो बहुपर्यटतो गिरिम् ॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य समतीतस्य राघव ॥ ऋक्षराड्वानरश्रेष्ठस्तृष्णया परिपीडितः ॥ २० ॥ उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ॥ नानाविहङ्गसंघुष्टं प्रसन्नसलिलं सरः ॥ चलत्केसरमात्मानं कृत्वा तस्य तटे स्थितः ॥ २१ ॥ ॥ ॥

ददर्श तस्मिन्त्सरसि वक्त्रच्छायामथात्मनः ॥ कोयमस्मिन्मम रिपुर्वसत्यन्तर्जले महान् ॥ २२ ॥ रूपं चान्तर्गतं
तत्र वीक्ष्य तत्पाथसो हरिः ॥ क्रोधाविष्टमना ह्येष नियतं मावमन्यते ॥ २३ ॥ तदस्य दुष्टभावस्य कर्तव्यो
निग्रहो मया ॥ एवं संचिन्त्य मनसा स वै वानरचापलात् ॥ २४ ॥ आप्लुत्य चापतत्तस्मिन्ह्रदे वानरसत्तमः
॥ उत्प्लुत्य तस्मात्सरस उत्थितः प्लवगः पुनः ॥ २५ ॥ तस्मिन्नेव क्षणे राम स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥ मनोज्ञरूपा
सा नारी लावण्यललिता शुभा ॥ २६ ॥ विस्तीर्णजघना सुभ्रूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ मुग्धा सस्मितवक्त्रा
च पीनस्तनतटा शुभा ॥ २७ ॥ ह्रदतीरस्थिता भाति ऋजुयष्टिर्लता तथा ॥ त्रैलोक्यसुन्दरी कान्ता सर्वचित्तप्रमाथिनी
॥ २८ ॥ लक्ष्मीव पद्मरहिता चन्द्रज्योत्स्नेव निर्मला ॥ रूपेणाप्यभवत्सा तु श्रीर्गौर्देवी उमा यथा ॥
॥ २९ ॥ द्योतयन्ती दिशः सर्वास्तत्राभूत्सा वराङ्गना ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवो निवृत्तः सुरनायकः ॥ ३० ॥ पादावुपास्य
देवस्य ब्रह्मणस्तेन वै पथा ॥ तस्यामेव च वेलायामादित्योपि परिभ्रमन् ॥ ३१ ॥ तस्मिन्नेव वने सोभूद्यस्मिन्त्सा
तनुमध्यमा ॥ युगपत्सा तदा दृष्टा देवाभ्यां सुरसुन्दरी ॥ ३२ ॥ कन्दर्पवशगौ तौ तु दृष्ट्वा तां संबभूवतुः ॥ ततः
क्षुभितसर्वाङ्गौ सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ ३३ ॥ तद्रूपमद्भुतं दृष्ट्वा त्याजितौ धैर्यमात्मनः ॥ ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्नं
शिरसि पातितम् ॥ ३४ ॥ अनासाद्यैव तां नारीं सन्निवृत्तमथोभवत् ॥ ततः सा वानरपतिं प्रासूत बलशालिनम् ॥
॥ ३५ ॥ अमोघरेतस्त्वात्तस्य वासवस्य महात्मनः ॥ वालेषु पतितं बीजं वाली नाम बभूव ह ॥ ३६ ॥ भास्करेणापि
तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ॥ बीजन्तु सिक्तं ग्रीवायां विधानमनुवर्तिना ॥ ३७ ॥ तेनापि सा वरतनुर्नोक्ता किंचिद्वचः
शुभम् ॥ निवृत्तमदनश्चाथ सूर्योपि समपद्यत ॥ ३८ ॥ ग्रीवायां पतिते बीजे सुग्रीवः समजायत ॥
एवमुत्पाद्य तौ वीरौ वानरेन्द्रौ महाबलौ ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

दत्त्वा तु काञ्चनीं मालां वानरेन्द्रस्य वालिनः ॥ अक्षय्यां गुणसंपूर्णां शक्रस्तु त्रिदिवं ययौ ॥ ४० ॥ सूर्योपि स्वसुतस्यैनं निरूप्य पवनात्मजम् ॥ कृत्येषु व्यवसायेषु जगाम सविताम्बरम् ॥ ४१ ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायामुदिते च दिवाकरे ॥ स तु वानररूपं तु प्रतिपेदे पुनर्नृप ॥ ४२ ॥ स एव वानरो भूत्वा पुत्रौ स्वस्य प्लवङ्गमौ ॥ पिङ्गेक्षणौ हरिवरावपश्यत्कामरूपिणौ ॥ ४३ ॥ मधून्यमृतकल्पानि पायितौ तेन तौ तदा ॥ गृह्य ऋक्षरजास्तौ तु ब्रह्मणोन्तिकमागतः ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वार्क्षरजसं पुत्रं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ बहुशः सान्त्वयामास पुत्राभ्यां सहितं हरिम् ॥ ४५ ॥ सान्त्वयित्वा ततः पश्चाद्देवदूतमथादिशत् ॥ गच्छ मद्वचनाद्दूत किष्किन्धां नाम वै शुभाम् ॥ ४६ ॥ सा ह्यस्य गुणसंपन्ना महती च पुरी शुभा ॥ तत्र वानरयूथानि बहूनि निवसन्ति च ॥ ४७ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णा वानरैः कामरूपिभिः ॥ पुण्यापणवती दुर्गा चातुर्वर्ण्ययुता सदा ॥ ४८ ॥ विश्वकर्मकृता दिव्या मन्नियोगाच्च शोभना ॥ तत्रर्क्षरजसं पुत्रं सपुत्रं वानरर्षभम् ॥ ४९ ॥ यूथपालान्समाहूय यांश्चान्यान्प्राकृतान्हरीन् ॥ तेषां संभाव्य सर्वेषां मदीयजनसंसदि ॥ ५० ॥ अभिषेचय राजानमारोप्य महदासनम् ॥ दृष्टमात्राश्च ते सर्वे वानरेण च धीमता ॥ ५१ ॥ अस्यर्क्षरजसो नित्यं भविष्यन्ति वशानुगाः ॥ इत्येवमुक्ते वचने ब्रह्मणा तु हरीश्वरम् ॥ ५२ ॥ पुरतःकृत्य दूतोसौ प्रययौ तां पुरीं शुभाम् ॥ स प्रविश्यानिलगतिस्तां गुहां वानरोत्तमम् ॥ ५३ ॥ स्थापयामास राजानं पितामहनियोगतः ॥ राज्याभिषेकविधिना स्नातोथाभ्यर्चितस्तदा ॥ ५४ ॥ स बद्धमुकुटः श्रीमानभिषिक्तः स्वलंकृतः ॥ आज्ञापयामास हरीन्सर्वान्मुदितमानसः ॥ ५५ ॥ सप्तद्वीपसमुद्रायां पृथिव्यां ये प्लवङ्गमाः ॥ वालिसुग्रीवयोरेव ह्येष त्वृक्षरजाः पिता ॥ ५६ ॥ जननी चैव तु हरिरित्येतद्भद्रमस्तु ते ॥ यश्चैतच्छ्रावयेद्विद्वान्यश्चैतच्छृणुयान्नरः ॥ ५७ ॥ सिद्ध्यन्ति तस्य कार्यार्था मनसो हर्षवर्धनाः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

एतच्च सर्वं कथितं मया विभो प्रविस्तरेणेह यथार्थतस्तव ॥ उत्पत्तिरेषा रजनीचराणामुक्ता तथैवेह हरीश्वराणाम्
॥ ५९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥
एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां पौराणीं राघवस्ततः ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरो विस्मयं परमं ययौ ॥ १ ॥ राघवोथ ऋषेर्वाक्यं
श्रुत्वा वचनमब्रवीत् ॥ कथेयं महती पुण्या त्वत्प्रसादाच्छ्रुता मया ॥ २ ॥ बृहत्कौतूहलेनास्मि संवृत्तो मुनिपुङ्गव
॥ उत्पत्तिर्यादृशी दिव्या वालिसुग्रीवयोर्द्विज ॥ ३ ॥ ब्रह्मर्षे मम किं चित्रं सुरेन्द्रतपनावुभौ ॥ जातौ वानरशार्दूलौ
बलेन बलिनां वरौ ॥ ४ ॥ एवमुक्ते तु रामेण कुम्भयोनिरभाषत ॥ एवमेतन्महाबाहो वृत्तमासीत्पुरा किल ॥
॥ ५ ॥ अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन्सनातनीम् ॥ यदर्थं राम वैदेही रावणेन पुरा हृता ॥ ६ ॥ तत्तेहं कीर्तयिष्यामि
समाधिं श्रवणे कुरु ॥ पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् ॥ ७ ॥ सनत्कुमारमासीनं रावणो राक्षसाधिपः ॥
ददर्श सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ८ ॥ विनयावनतो भूत्वा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ उक्तवान्रावणो राम तमृषिं
सत्यवादिनम् ॥ ९ ॥ को ह्यस्मिन्प्रवरो लोके देवानां बलवत्तरः ॥ यं समाश्रित्य विबुधा जयन्ति समरे रिपून् ॥
॥ १० ॥ कं यजन्ति जना नित्यं कं ध्यायन्ति च योगिनः ॥ एतन्मे शंस भगवन्विस्तरेण तपोधन ॥ ११ ॥ विदित्वा
हृद्गतं तस्य ध्यानदृष्टिर्महायशाः ॥ उवाच रावणं प्रेम्णा श्रूयतामिति पुत्रक ॥ १२ ॥ यो बिभर्ति जगत्कृत्स्नं यस्योत्पत्तिं
न विद्महे ॥ सुरासुरैर्नतो नित्यं हरिर्नारायणः प्रभुः ॥ १३ ॥ यस्य नाभ्युद्भवो ब्रह्मा विश्वस्य जगतः पतिः ॥ येन
सर्वमिदं सृष्टं विश्वं स्थावरजङ्गमम् ॥ १४ ॥ तं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिमध्वरे ॥ पिबन्ति ह्यमृतं चैव मानवाश्च
यजन्ति तम् ॥ १५ ॥ पुराणैश्चैव वेदैश्च पाञ्चरात्रैस्तथैव च ॥ ध्यायन्ति योगिनो नित्यं क्रतुभिश्च यजन्ति तम् ॥
॥ १६ ॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये चान्ये चामरद्विषः ॥ सर्वान् जयति संग्रामे सदा सर्वैः स पूज्यते ॥ १७ ॥ ॥

श्रुत्वा महर्षेस्तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ उवाच प्रणतो भूत्वा पुनरेव महामुनिम् ॥ १८॥ दैत्यदानवरक्षांसि ये हताः समरेऽरयः ॥ कां गतिं प्रतिपद्यन्ते के च ते हरिणा हताः ॥ १९ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच महामुनिः ॥ दैवतैर्निहता नित्यं प्राप्नुवन्ति दिवः स्थलम् ॥ २० ॥ पुनस्तस्मात्परिभ्रष्टा जायन्ते वसुधातले ॥ पूर्वार्जितैः सुखैर्दुःखैर्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ २१ ॥ ये ये हताश्चक्रधरेण राजन् त्रिलोकनाथेन जनार्दनेन ॥ ते ते गतास्तत्र लयं नरेन्द्राः क्रोधोपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥२२॥ श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरः सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् ॥ तथा प्रहृष्टः स बभूव विस्मितः कथन्नु यास्यामि हरिं महाहवे ॥ २३ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महामुनिः ॥ १ ॥ मनसश्चेप्सितं यत्ते भविष्यति महाहवे ॥ सुखी भव महाबाहो कंचित्कालमुदीक्षय ॥ २ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहुस्तमृषिं प्रत्युवाच सः ॥ कीदृशं लक्षणं तस्य ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ ३ ॥ राक्षसस्य वचः श्रुत्वा स मुनिः प्रत्यभाषत ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये तव राक्षसपुङ्गव ॥४॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोव्यक्तः सनातनः ॥ तेन सर्वमिदं प्रोतं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ॥ ५ ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ॥ स्थावरेषु च सर्वेषु वनेषु नगरीषु च ॥ ६ ॥ ओंकारश्चैव सत्यं च सावित्री पृथिवी च सः ॥ धराधरधरो देवो ह्यनन्त इति विश्रुतः ॥ ७ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ॥ स एव कालो ह्यनलश्च वायुः स ब्रह्मरुद्रौ च स एव बालः ॥ ८ ॥ विद्योतति ज्वलति भाति च पाति लोकान्सृजत्ययं संहरति प्रशास्ति ॥ क्रीडां करोत्यव्ययलोकनाथो विष्णुः पुराणो भवनाशहेतुः ॥ ९ ॥ अथवा बहुना तेन किमुक्तेन दशानन ॥ तेन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १० ॥ नीलोत्पलदलश्यामः किञ्जल्कारुणवस्त्रकः ॥ प्रावृट्काले यथा व्योम्नि सतडित्तोयदस्तथा ॥ ११ ॥ ॥ ॥

श्रीमान्मेघवपुःश्यामः पङ्कजारुणलोचनः ॥ श्रीवत्सेनोरसा युक्तः शशाङ्ककृतलक्षणः ॥ १२ ॥ तस्य नित्यं शरीरस्था मेघस्येव शतह्रदा ॥ संग्रामरूपिणी लक्ष्मीर्देहमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥ न स शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ॥ यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हति ॥ १४ ॥ न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिस्तु संचितैः ॥ शक्यते भगवान् द्रष्टुं न दानेन न चेज्यया ॥ १५ ॥ तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैस्तत्परायणैः ॥ शक्यते भगवान् द्रष्टुं ज्ञाननिर्दग्धकिल्बिषैः ॥ १६ ॥ अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदि तं द्रष्टुमिच्छसि ॥ कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते ॥ १७॥ कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु ॥ हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपविग्रहः ॥१८॥ इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि ॥ तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ १९ ॥ महातेजा महाबुद्धिर्महाबलपराक्रमः ॥ महाबाहुर्महासत्त्वः क्षमया पृथिवीसमः ॥ २० ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यः समरे शत्रुभिः सदा ॥ भविता हि तदा रामो नरो नारायणः प्रभुः ॥ २१ ॥ पितुर्नियोगात्स विभुर्दण्डके विविधे वने ॥ विचरिष्यति धर्मात्मा सह भ्रात्रा महात्मना ॥ २२ ॥ तस्य पत्नी महाभागा लक्ष्मीः सीतेति विश्रुता ॥ दुहिता जनकस्यैषा उत्थिता वसुधातलात् ॥ २३ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके सर्वलक्षणलक्षिता ॥ छायेवानुगता रामं निशाकरमिव प्रभा ॥२४ ॥ शीलाचारगुणोपेता साध्वी धैर्यसमन्विता ॥ सहस्रांशो रश्मिरिव ह्येकमूर्तिरिव स्थिता॥२५॥ एवं ते सर्वमाख्यातं मया रावण विस्तरात् ॥ महतो देवदेवस्य शाश्वतस्याव्ययस्य च ॥ २६ ॥ एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव ॥२७॥ वाक्यं सनत्कुमारस्य चिन्तयानो मुहुर्मुहुः॥रावणो मुमुदे श्रीमान्युद्धार्थी विचचार ह॥२८॥ श्रुत्वा च तां कथां रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः॥शिरसश्चालनं कृत्वा तमर्थं परिचिन्तयन्॥२९॥श्रुत्वा तु वाक्यं च नरेश्वरस्तदा मुदा युतो विस्मयमानचक्षुः ॥ पुनश्च तं ज्ञानवतां प्रधानमुवाच वाक्यं वद मे पुरातनम् ॥ ३० ॥ इत्युत्तरश्रीरा०अधिकपाठे अष्टमः सर्गः ॥८॥

ततः पुनर्महातेजाः कुम्भयोनिर्महायशाः ॥ उवाच रामं प्रणतं पितामह इवेश्वरम् ॥ १ ॥ श्रूयतामिति चामन्त्र्य रामं सत्यपराक्रमम् ॥ कथाशेषं महातेजाः कथयामास स प्रभुः ॥ २ ॥ यथाख्यानं श्रुतं चैव यथावृत्तं च तत्तथा ॥ प्रीतात्मा कथयामास राघवाय महामतिः ॥ ३ ॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ सुता जनकराजस्य हृता राम महामते ॥ ४ ॥ एतां कथां महाबाहो नारदः सुमहायशाः ॥ कथयामास मह्यं वै मेरौ गिरिवरोत्तमे ॥ ५ ॥ देवगन्धर्वसिद्धानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ कथाशेषं पुनः सोथ कथयामास राघव ॥ ६ ॥ नारदः सुमहातेजाः प्रहसन्निव मानद ॥ तां कथां शृणु राजेन्द्र महापापप्रणाशिनीम् ॥ ७ ॥ यां तु श्रुत्वा महाबाहो ऋषयो दैवतैः सह ॥ ऊचुस्तं नारदं सर्वे हर्षपर्याकुलेक्षणाः ॥ ८ ॥ यश्चेमां श्रावयेन्नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥ स पुत्रपौत्रवान्राम स्वर्गलोके महीयते ॥ ९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

ततः स रावणो राम पर्यटन्पृथिवीतलम् ॥ विजयार्थी महाशूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १ ॥ दैत्यदानवरक्षःसु यं शृणोति बलाधिकम् ॥ तमाह्वयति युद्धार्थी रावणो बलदर्पितः ॥ २ ॥ एवं स पर्यटन्सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ ब्रह्मलोकान्निवृत्तं तमाससादाथ नारदम् ॥ ३ ॥ व्रजन्तं मेघपृष्ठस्थमंशुमन्तमिवापरम् ॥ तं चाभिसृत्य प्रीतात्मा ह्यभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥ उवाच हृष्टमनसा रावणो नारदं तथा ॥ आब्रह्मभवनाल्लोकास्त्वया दृष्टा ह्यनेकशः ॥ ५ ॥ कस्मिन् लोके महाभाग मानवा बलवत्तराः ॥ योद्धुमिच्छामि तैः सार्धं यथाकामं यथासुखम् ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा नारदो वाक्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु महात्मा प्रत्युवाच तम् ॥ ७ ॥ अस्ति राजन्महाद्वीपः क्षीरोदस्य समीपतः ॥ यत्र ते चन्द्रसंकाशा मानवाः सुमहाबलाः ॥ ८ ॥ महाकाया महावीर्या मेघस्तनितनिस्वनाः ॥ महामात्रा धैर्यवन्तो महापरिघबाहवः ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपे मया दृष्टा मानवा राक्षसाधिप ॥ बलवीर्यसमायुक्तान्यादृशांस्त्वमिहेच्छसि ॥ १० ॥

नारदस्य वचः श्रुत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ कथन्नारद जायन्ते तस्मिन्द्वीपे महाबलाः ॥ ११ ॥ श्वेतद्वीपे कथं वासः
प्राप्तस्तैः सुमहात्मभिः ॥ एतन्मे सर्वमाख्याहि प्रभो नारद तत्त्वतः ॥ १२ ॥ त्वया दृष्टं जगत्सर्वं हस्तामलकवत्स-
दा ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा नारदः प्रत्युवाच तम् ॥१३॥ अनन्यमानसा नित्यं नारायणपरायणाः ॥ तदाराधनसक्ताश्च
तच्चित्तास्तत्परायणाः ॥ १४ ॥ एकान्तभावानुगतास्ते नरा राक्षसाधिप ॥ तच्चित्तास्तद्गतप्राणा नरा नारायणं श्रि-
ताः ॥ १५ ॥ श्वेतद्वीपे तु तैर्वास आर्जितः पुण्यकर्तृभिः ॥ ये हता लोकनाथेन शार्ङ्गमानम्य संयुगे ॥ १६ ॥ च-
क्रायुधेन देवेन तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ न हि यज्ञफलैस्तात न तपोभिर्न संयमैः ॥ १७ ॥ न च दानफलैर्मुख्यैः स लो-
कः प्राप्यते सुखम् ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवः सुविस्मितः ॥ १८ ॥ ध्यात्वा तु सुचिरं कालं तेन योत्स्या-
मि संयुगे ॥ आपृच्छ्य नारदं प्रायाच्छ्वेतद्वीपाय रावणः १९ ॥ नारदोपि चिरं ध्यात्वा कौतूहलसमन्वितः ॥ दि-
दृक्षुः परमाश्चर्यन्तत्रैव त्वरितं ययौ ॥ २० ॥ स हि केलिकरो विप्रो नित्यं च समरप्रियः ॥ रावणोपि ययौ तत्र रा-
क्षसैः सह राघव ॥ २१ ॥ महता सिंहनादेन नादयन्त्स दिशो दश ॥ गते तु नारदे तत्र रावणोपि महायशाः ॥ २२ ॥ प्रा-
प श्वेतं महाद्वीपं दुर्लभं यत्सुरैरपि ॥ तेजसा तस्य द्वीपस्य रावणस्य बलीयसः ॥ २३ ॥ तत्तस्य पुष्पकं यानं
वातवेगसमाहतम् ॥ अवस्थातुं न शक्नोति वाताहत इवाम्बुदः ॥ २४ ॥ सचिवा राक्षसेन्द्रस्य द्वीपमासाद्य दुर्दशम् ॥
अब्रुवन् रावणं भीता राक्षसा जातसाध्वसाः ॥ २५ ॥ राक्षसेन्द्र वयं मूढा भ्रष्टसंज्ञा विचेतसः ॥ अवस्थातुं न श-
क्ष्यामो युद्धं कर्तुं कथंचन ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा दुद्रुवुस्ते सर्वं एव निशाचराः ॥ रावणोपि हि तद्यानं पुष्पकं हेम-
भूषितम् ॥ २७ ॥ विसर्जयामास तदा सह तैः क्षणदाचरैः ॥ गते तु पुष्पके राम रावणो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥ कृत्वा
रूपं महाभीमं सर्वराक्षसवर्जितम् ॥ प्रविवेश तदा तस्मिञ्छ्वेतद्वीपे स रावणः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

प्रविशन्नेव तत्राशु नारीभिरुपलक्षितः ॥ एकया सुस्मितं कृत्वा हस्ते गृह्य स रावणः ॥ ३० ॥ पृष्टश्चागमनं ब्रूहि किमर्थमिह चागतः ॥ को हि त्वं कस्य वा पुत्रः केन वा प्रहितो वद ॥ ३१ ॥ इत्युक्तो रावणो राजन् क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ अहं विश्रवसः पुत्रो रावणो नाम राक्षसः ॥ ३२ ॥ युद्धार्थमिह संप्राप्तो न च पश्यामि कंचन ॥ एवं कथयतस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ ३३ ॥ प्राहसंस्ते ततः सर्वे सस्वनं युवतीजनाः ॥ एकया क्रुद्धया तासां बालवद्गृह्य लीलया ॥ ३४ ॥ भ्रामितस्तु सखीमध्ये विक्षिप्तः स दशाननः ॥ सखीमन्यां समाहूय पश्य त्वं कीटकं धृतम् ॥ ३५ ॥ दशास्यं विंशतिभुजं कृष्णाञ्जनसमप्रभम् ॥ हस्ताद्धस्तं स च क्षिप्तो भ्राम्यते श्रमलालसः ॥ ३६ ॥ भ्राम्यमाणेन बलिना राक्षसेन विपश्चिता ॥ पाणावेकाथ संदष्टा रोषेण वनिता शुभा ॥ ३७ ॥ मुक्तस्तया शुभः कीटो धुन्वन्त्या हस्तवेदनात् ॥ गृहीत्वान्या राक्षसेन्द्रमुत्पपात विहायसा ॥ ३८ ॥ ततस्तामपि संक्रुद्धो विददार नखैर्भृशम् ॥ तया स हि विनिर्धूतः सहसैव निशाचरः ॥ ३९ ॥ पपात चाम्भसो मध्ये सागरस्य भयातुरः ॥ पर्वतस्येव शिखरं यथा वज्रविदारितम् ॥ ४० ॥ प्राप तत्सागरस्यैव जले तस्थौ निपातितः ॥ एवं स रावणो राम श्वेतद्वीपनिवासिभिः ॥ ४१ ॥ स्त्रीजनैर्विनिगृह्याशु भ्रामितश्च ततस्ततः ॥ नारदोपि महातेजा रावणं वीक्ष्य धर्षितम् ॥ ४२ ॥ विस्मयं सुचिरं गत्वा प्रजहास ननर्त च ॥ ततः स सागरजलाज्जलक्लिन्नशिरोरुहः ॥ ४३ ॥ दक्षिणं तीरमासाद्य चिन्तयामास विस्मितः ॥ ये मया निर्जिता लोका न तेषु भयमीदृशम् ॥ ४४ ॥ स्वभावतोल्पवीर्याणां विरुद्धं योषितामिदम् ॥ नूनमेतस्य लोकस्य मानवाः प्रभविष्णवः ॥ ४५ ॥ स्त्रीरूपविग्रहधरा यान्ममाचष्ट नारदः ॥ बलवद्भिस्तु संधेयमिति संचिन्त्य निश्चितम् ॥ ४६ ॥ भूयस्तासां प्रवृत्त्यर्थं तद्वनं समलोडयत् ॥ अथापश्यन्महात्मानं पितामहसुतं प्रभुम् ॥ ४७ ॥ सनत्कुमारमासीनं सर्वयोगभृतां वरम् ॥ जाज्वल्यमानं तपसा समिद्भिरिव पावकम् ॥ ४८ ॥

अपश्यद्दक्षिणे पार्श्वे विचरन्तं गुहाश्रयम् ॥ स तं दृष्ट्वा तपोवृद्धमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ ४९ ॥ व्रीडितः परिपप्रच्छ
ब्रह्मर्षिं सत्यवादिनम् ॥ भगवन्केन लोकोयं कल्पितः सुमहात्मना ॥५०॥ के वा लोके वसन्त्यस्मिन्सर्वज्ञानवतां
वर ॥ किं च त्वं ध्यायसे ब्रह्मन् शंस मे सुसमाधिना ॥५१॥ एतन्मे ब्रूहि तत्सर्वं सर्वज्ञो ह्यसि विश्रुतः ॥ एवमुक्तो महातेजा
विदित्वा तस्य हृद्गतम् ॥५२॥ उवाच वाक्यं प्रहसन् श्रूयतामिति पुत्रक ॥ यो हि वै सर्वमेवेदं बिभर्ति सचराचरम्
॥ ५३ ॥ त्रैलोक्यं सर्वभूतात्मा यस्योत्पत्तिं न विद्महे ॥ यमाहुर्वेदविदुषः पुरुषं तमसः परम् ॥ ५४ ॥
आदित्यरूपमजरं परमात्मानमीश्वरम् ॥ यस्य नाभिभवो ब्रह्मा पिता मम पितामहः ॥ ५५ ॥ कैलासनिलयः श्रीमान्
भवश्च क्रोधसंभवः ॥ यं समाश्रित्य विबुधा विधिना हरिरध्वरे ॥५६॥ पिबन्ति चामृतं हृष्टाः परिभूय दितेः सुतान्
॥ यस्य श्वासानिलोद्भूताः स्त्रियस्त्वामपराजितम् ॥५७॥ गृहीत्वा सुमहावेगाश्चिक्षिपुः सागराम्भसि॥येन दैत्या महावीर्या
दानवाश्च सनैर्ऋताः ॥५८॥ निहता बहुरूपेण बहवो बाहुशालिना ॥ तेनायं लोकनाथेन कल्पितः सुमहात्मना
॥ गोविन्देन निवासार्थं लोको वै सुमहात्मना ॥ ५९ ॥ अर्चयन्ति जगन्नाथं नारायणपरायणाः ॥ ६० ॥
अद्वेषाः सर्वभूतेषु महायोगबलाश्रयाः ॥ यजन्ति पञ्चभिर्यज्ञैः सततं मधुसूदनम् ॥ ६१ ॥ एकान्तिनो महासत्त्वा
वसन्ति सुसमाहिताः ॥ यः पुराणे च वेदे च पाञ्चरात्रे च पठ्यते ॥ ६२ ॥ सांख्ययोगे च मुनिभिर्ध्यायते चेज्यते
च यः ॥ मुनिभिर्देवसंघैश्च स्थाप्यते भगवान्हरिः ॥६३॥ मधुकैटभयोर्हन्ता यस्तमन्वेष्टुमर्हति ॥ पितामहोपि तं
देवं न च जानाति रावण ॥ ६४ ॥ यस्तु नित्यं विजानाति हरिं नारायणं विभुम् ॥ जगदाभरणं पुण्यं तस्य मोक्षो न
संशयः ॥ ६५ ॥ एतच्छ्रुत्वा मुनेर्वाक्यं प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ पुनरेव ततो रक्षः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ ६६ ॥
कथं च दृश्यते देव कथं च श्रूयते भुवि ॥ कथं च क्रीडते लोके द्रष्टुं वा शक्यते कथम् ॥ ६७ ॥ ॥

कियत्कालेन वा ब्रह्मँल्लोकोयं तपसा मया ॥ शक्यः प्रवेष्टुं तद्ब्रूहि सर्वं हि विदितं तव ॥ ६८ ॥ आकर्ण्य सस्पृहं तस्य
वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच मुनिर्धीमान् तत्सर्वमनुपूर्वशः ॥ ६९ ॥ स हि सर्वगतो देवः सूक्ष्मोव्यक्तः सनातनः
॥ येन सर्वमिदं व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७० ॥ स भूमौ दिवि पाताले पर्वतेषु वनेषु च ॥ सागरेषु च सर्वेषु
वसतीह सरित्सु च ॥ ७१ ॥ अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये दिवाकरश्चैव यमश्च सोमः ॥ स एव कालो वरुणः स एव
स ब्रह्मरुद्रेन्द्रमुखः स चाग्निः ॥ ७२ ॥ ओंकारो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री सन्ध्य एव च ॥ धराधरधरो देवः सोनन्त इति
विश्रुतः॥७३॥ विद्योतति ज्वलति वर्षति वाति पाति गर्जत्युपैति तपते दहते स चैव ॥ लोकान्सृजत्यवति संहरते सदैव
दैत्यान्स एव दहते जगति प्रसह्य ॥७४॥ स न शक्यः सुरैर्द्रष्टुं नासुरैर्न च पन्नगैः ॥ प्रसादं कुरुते यस्य स वै तं द्रष्टुमर्हति
॥ ७५ ॥ तद्गतैस्तद्गतप्राणैः शुचिभिस्तत्परायणैः ॥ शक्यः प्रवेष्टुं लोकोयं ज्ञाननिर्धूतकिल्बिषैः ॥ ७६ ॥ एवंविधैरयं
लोकः प्राप्यते पुरुषोत्तमैः ॥ अकामकारिभिर्दैवैरक्रोधैर्दग्धतामसैः ॥ ७७ ॥ यश्चैव सुमहाकायः प्रविष्टो लोकमव्ययम्
॥आस्ते तथैव हरिणा कृता तेन महापुरी॥७८॥अष्टाविंशे युगे प्राप्ते मनोरस्य विवस्वतः ॥ वैष्णवी मूर्तिमाविश्य
लोकमेनं प्रवेक्ष्यसि ॥७९॥ नातः परतरं श्रोतुं मत्तो वै राक्षसेश्वर ॥ उत्तिष्ठ गच्छ भद्रं ते प्राप्स्यसे गतिमीप्सिताम्
॥८०॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तं प्रणम्याभिपूज्यच ॥ समासाद्य महत्सैन्यं ययौ लङ्कामशङ्कितः ॥ ८१ ॥
नारदोपि प्रहृष्टात्मा दृष्ट्वा सर्वमशेषतः ॥ द्रुतं मेरुमुपागम्य विशते तां शुभां सभाम् ॥ ८२ ॥ तस्यां ब्रह्माणमासीनमभिवाद्य
कृताञ्जलिः ॥ देवान् संश्रावयामास समीपे पद्मजन्मनः ॥ ८३ ॥ निशम्य सुमहत्पुण्यमाख्यानं पद्मसंभवः ॥
नारदं संपरिष्वज्य प्राह भूतभविष्यवित् ॥ ८४ ॥ हिरण्यकशिपुः पूर्वं बभूवैष निशाचरः ॥ अवध्यो बहुभिर्योगैर्वरदानान्महाबलः
॥ ८५ ॥ स कदाचिन्महात्मानं पद्मनाभमधोक्षजम् ॥ सभायां गर्हयन्दर्पान्नृसिंहवपुषं हरिम् ॥ ८६ ॥

समुद्धृह्य नखैस्तेन दीर्यमाणस्य संयुगे ॥ रक्तसंस्पर्शजं दिव्यं चक्षुर्दैत्यपतेरभूत् ॥ ८७ ॥ स तु तद्राक्षसं जन्म तस्मान्मानुषजन्मनः ॥ भाविनीं निधनप्राप्तिं पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥ ८८ ॥ श्रीवत्साङ्कं तदङ्कस्थः प्राह दैत्यः शनैरिदम् ॥ नखैर्विभिन्नहृदयः क्षणं दीनः कृताञ्जलिः ॥ ८९ ॥ तप्तहाटककेशान्त ज्वलत्पावकलोचन ॥ वज्रायुधनखस्पर्श दिव्यसिंह नमोस्तु ते ॥ ९० ॥ कैटभारे हरे देव विष्णो विपुलविक्रम ॥ त्राहि मां भूतभव्येश शरणागतवत्सल ॥ ९१ ॥ त्वद्गते राक्षसे भावे मानुषे च पदे विभो ॥ प्राद्युर्यां त्वन्मयो लोकं लोकनाथ प्रसीद मे ॥ ९२ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा ययौ दैत्यपतिं हरिः ॥ हंसयुक्तविमानेन किङ्किणीजालमालिना ॥ ९३ ॥ स एव च पुनस्तत्र राक्षसोभून्महासुरः ॥ राक्षसेन विधानेन सदा तद्भावभावितः ॥ ९४ ॥ मानुषत्वमुपागम्य लोकान् हन्तुं कृतोद्यमम् ॥ तृतीयं च हतं तेन श्वेतद्वीपं प्रवेक्ष्यति ॥ ९५ ॥ वैष्णवं तेज आविश्य यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ मयापि चेहसंस्थेन दृष्टमेवाक्षदर्शनात् ॥ ९६ ॥ मयावलम्बितं सर्वं देवस्य परमात्मनः ॥ यस्त्विदं पठते नित्यं पुण्यमाख्यानमादितः ॥ ९७ ॥ नारदोक्तं मनुष्यो वै स याति परमां गतिम् ॥ वैष्णवं परमाख्यानं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ९८॥ नित्यं च शृणुयाद्यश्च सोपि पापात्प्रमुच्यते ॥ जातिस्मरत्वं विप्रत्वं कुले महति संभवम् ॥ ९९ ॥ सर्वज्ञतां च लभते नात्र कार्या विचारणा ॥ स च संस्तूय च हरिं प्रविष्टः कमलोद्भवः ॥ १०० ॥ अनुभाव्य सुरान्सर्वान् ययौ स्वं लोकमीश्वरः ॥ नारदस्तु ततस्तस्मान्मेरुपृष्ठं परिभ्रमन् ॥ १०१ ॥ स तु मामाजगामाशु दिदृक्षुर्द्वादशात्मकम् ॥ स मया शास्त्रतः सम्यगभिवाद्याभिपूजितः ॥ १०२ ॥ आख्यानमिदमाचष्ट ममानुग्रहकाम्यया ॥ मयाप्येतत्सदस्येत्य पावनार्थं मनोहरम् ॥ १०३ ॥ भक्त्या तव महाबाहो कथामृतमुदाहृतम् ॥ एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना ॥ १०४ ॥ विज्ञाय च हृता सीता त्वत्तो मरणकाङ्क्षया ॥ भवान्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १०५ ॥ ॥

शार्ङ्गपद्मायुधधरः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्वदेवाभिपूजितः ॥ १०६ ॥ पद्मनाभो महायोगी भक्तानामभयप्रदः ॥ वधार्थं रावणस्य त्वं प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ १०७ ॥ किन्न वेत्सि त्वमात्मानं राम नारायणो ह्यहम् ॥ मा मुह्यस्व महाभाग स्मर चात्मानमात्मना ॥ १०८ ॥ गुह्याद्गुह्यतरस्त्वं हि एवमाह पितामहः ॥ त्रिगुणश्च त्रिवेदी च त्रिधामा त्रिपदात्मकः ॥ १०९ ॥ त्रिकालकर्मा त्रैविद्यस्त्रिदशारिप्रमर्दनः ॥ त्वयाक्रान्तास्त्रयो लोकाः पुराणैर्विक्रमैस्त्रिभिः ॥ ११० ॥ त्वं महेन्द्रानुजः श्रीमान्बलिबन्धनकारणात् ॥ अदित्या गर्भसंभूतो विष्णुस्त्वं हि सनातनः ॥ १११ ॥ लोकाननुग्रहीतुं वै प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ तदिदं साधितं कार्यं सुराणां सुरसत्तम ॥ ॥ ११२ ॥ निहतो रावणः पापः सपुत्रगणबान्धवः ॥ प्रहृष्टाश्च सुराः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ॥ ११३ ॥ प्रशान्तं च जगत्सर्वं त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥ सीता लक्ष्मीर्महाभागा संभूता वसुधातले ॥ ११४ ॥ त्वदर्थमियमुत्पन्ना जनकस्य गृहे शुभा ॥ लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥११५॥ एवमेतत्समाख्यातं तव राम महायशः ॥ ममापि नारदेनोक्तमृषिणा दीर्घजीविना ॥११६॥ यथा सनत्कुमारेण व्याख्यातं तस्य रक्षसः ॥ तेनापि च तदेवाशु कृतं सर्वमशेषतः ॥११७॥ यश्चैतच्छ्रावयेच्छ्राद्धे विद्वान् ब्राह्मणसन्निधौ ॥ अनन्तमक्षयं दत्तं पितॄणामुपतिष्ठति ॥ ११८ ॥ एतां श्रुत्वा कथां दिव्यां रामो राजीवलोचनः ॥ परं विस्मयमापन्नो भ्रातृभिः सह राघवः ॥ ११९ ॥ वानराः सहसुग्रीवा राक्षसाः सबिभीषणाः ॥ राजानश्च महामात्या ये चान्येपि समागताः ॥ १२० ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा धर्मसमन्विताः ॥ सर्वे चोत्फुल्लनयनाः सर्वे हर्षसमन्विताः ॥ १२१ ॥ राममेवानुपश्यन्ति भृशमत्यन्तहर्षिताः ॥ अगस्त्यस्त्वब्रवीद्रामं सर्वमेतच्छ्रुतं त्वया ॥ १२२ ॥ दृष्टः संभाषितश्चापि राम गच्छामहे वयम् ॥ १२३ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सामन्तराजविसर्जनम्—एवमित्यादि ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । सर्वोपास्यमान इत्यर्थः । प्रशासदिति शत्रन्तं पदम् ॥ १ ॥ २ ॥ भवानिति ॥ भवान् हि गतिः अव्यग्रेति । अचला प्रतिष्ठेत्यर्थः । भवता पालिता इति । कन्याप्रदानादिना परिपालितवंशा इत्यर्थः । तेजसा तपोवीर्येण । पाविता इति च पाठः ॥

एवमास्ते महाबाहुरहन्यहनि राघवः ॥ प्रशासत्सर्वकार्याणि पौरजानपदेषु च ॥ १ ॥ ततः कतिपयाहःसु वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ भवान्हि गतिरव्यग्रा भवता पालिता वयम् ॥ भवतस्तेजसोग्रेण रावणो निहतो मया ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणां च सर्वेषां मैथिलानां च सर्वशः ॥ अतुलाः प्रीतयो राजन्संबन्धकपुरोगमाः ॥४॥ तद्भवान्स्वपुरीं यातु रत्नान्यादाय पार्थिव ॥ भरतश्च सहायार्थं पृष्ठतस्तेनुयास्यति ॥ ॥ ५ ॥ स तथेति नृपः कृत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रीतोस्मि भवतो राजन्दर्शनेन नयेन च ॥ ६ ॥ यान्येतानि तु रत्नानि मदर्थं संचितानि वै ॥ दुहित्रे तानि वै राजन्सर्वाण्येव ददामि च ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं जनको हृष्टमानसः ॥ प्रययौ मिथिलां श्रीमांस्तमनुज्ञाय राघवम् ॥ ८ ॥ ततः प्रयाते जनके केकयं मातुलं प्रभुः ॥ राघवः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ इदं राज्यमहं चैव भरतश्च सलक्ष्मणः ॥ आयत्तास्त्वं हि नो राजन्गतिश्च पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ राजापि वृद्धः संतापं त्वदर्थमुपयास्यति ॥ तस्माद्गमनमद्यैव रोचते तव पार्थिव ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेनानुयात्रेण पृष्ठतोनुगमिष्यते ॥ धनमादाय विपुलं रत्नानि विविधानि च ॥ १२ ॥ ॥ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ तदिति ॥ रत्नानि अस्माभिर्दीयमानानि उत्तमवस्तूनि ॥ ५ ॥ स इति ॥ तथेति कृत्वा तथास्त्वित्यङ्गीकृत्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ यानीति ॥ मदर्थं मत्प्रीतिदानार्थम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत इति ॥ केकयं मातुलमिति युधाजितमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इदमिति ॥ आयत्ताः । त्वयीति शेषः । गतिः आपद्बन्धुरित्यर्थः ॥ १० ॥ राजेति ॥ राजा केकयः ॥ ११ ॥ लक्ष्मणेनेति ॥ अनुयात्रेण अनुयात्रोपचाररूपेण अनुयात्रानुरूपोपचारार्थम् अनुगमिष्यते ।

भवानिति शेषः। लक्ष्मणस्त्वनुयात्रार्थं पृष्ठतोनुगमिष्यतीति पाठः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रदक्षिणमिति ॥ रामेण पूर्वमभिवाद्य प्रदक्षिणं कृतः केकयवर्धनः राजानं रामम् प्रदक्षिणीकृत्य प्रयातः। रामस्य मूर्धाभिषिक्तत्वाज्ज्येष्ठेन मातुलेनापि रामं प्रति प्रदक्षिणादिकरणम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणेनेति ॥ वृत्रे हते सति विष्णुना उपेन्द्रेण सह स्थितो वासवः यथा विसृजति तथा लक्ष्मणमनुयात्रार्थं विसृज्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ दर्शितेति ॥ यस्मात्त्वया भरतेन सह

युधाजित्तु तथेत्याह गमनं प्रति राघवम् ॥ रत्नानि च धनं चैव त्वय्येवाक्षय्यमस्त्विति ॥ १३ ॥ प्रदक्षिणं स राजानं
कृत्वा केकयवर्धनः ॥ रामेण हि कृतः पूर्वमभिवाद्य प्रदाक्षिणम् ॥ १४ ॥ लक्ष्मणेन सहायेन प्रयातः केकयेश्वरः ॥ हतेऽसुरे
यथा वृत्रे विष्णुना सह वासवः ॥ १५ ॥ तं विसृज्य ततो रामो वयस्यमकुतोभयम् ॥ प्रतर्दनं काशिपतिं परिष्वज्येदमब्रवीत्
॥ १६ ॥ दर्शिता भवता प्रीतिर्दर्शितं सौहृदं परम् ॥ उद्योगश्च कृतो राजन्भरतेन त्वया सह ॥ १७ ॥
तद्भवानद्य काशेय पुरीं वाराणसीं व्रज ॥ रमणीयां त्वया गुप्तां सुप्रकाशां सुतोरणाम् ॥ १८ ॥ एतावदुक्त्वा चोत्थाय
काकुत्स्थः परमासनात् ॥ पर्यष्वजत धर्मात्मा निरन्तरमुरोगतम् ॥ १९ ॥ विसर्जयामास तदा कौसल्यानन्दवर्धनः ॥
राघवेणाभ्यनुज्ञातः काशीशोप्यकुतोभयः ॥ वाराणसीं ययौ तूर्णं राघवेण विसर्जितः ॥ २० ॥ विसृज्य तं काशिपतिं
त्रिशतं पृथिवीपतीन् ॥ प्रहसन्राघवो वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ २१ ॥ भवतां प्रीतिरव्यग्रा तेजसा परिरक्षिता ॥ धर्मश्च
नियतो नित्यं सत्यं च भवतां सदा ॥ २२ ॥ युष्माकं चानुभावेन तेजसा च महात्मनाम् ॥ हतो दुरात्मा दुर्बुद्धी
रावणो राक्षसाधमः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

मम रणसहायार्थमुद्योगः कृतः। यस्माद्भवता परमा प्रीतिर्दर्शिता परं सौहार्दं च दर्शितम्। अनेनानुवादेन रावणसंहारार्थं काशीराजेन संगतमिति सिद्धम् ॥ १७ ॥ तदिति ॥ काशेय काशीदेशे भव। ढग्भाव आर्षः ॥ १८ ॥ एतावदिति ॥ उरोगतं यथा भवति तथा निरन्तरं गाढं पर्यष्वजत ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ विसृज्येति ॥ प्रहसन्निति। त्रिशतसंख्याकपृथिवीपतिदर्शनजसंतोषात्प्रहासः ॥ २१ ॥ भवतामिति ॥ भवतां तेजसा अव्यग्रा प्रतिष्ठिता प्रीतिः

वनाय निर्गतस्य मे पुनश्चागत्यानुभवयोग्यतया परिरक्षिता । भवतां तेजसा धर्मश्च नियतः । सत्यं च नियतम् ॥ २२ ॥२३॥२४॥ भवन्त इति ॥ भवन्तश्च समानीताः संमिलिताः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ दिष्ट्येति ॥ हतशात्रवं हतशत्रुम् ॥ २८ ॥ २९ ॥३०॥ ३१ ॥ बाढमित्येवेति ॥ रामेणोक्ता इति

हेतुमात्रमहं तत्र भवतां तेजसा हतः॥ रावणः सगणो युद्धे सपुत्रामात्यबान्धवः ॥ २४ ॥ भवन्तश्च समानीता भरतेन महात्मना ॥ श्रुत्वा जनकराजस्य काननात्तनयां हृताम् ॥ २५ ॥ उद्युक्तानां च सर्वेषां पार्थिवानां महात्मनाम् ॥ कालो व्यतीतः सुमहान् गमनं रोचयाम्यतः ॥ २६ ॥ प्रत्यूचुस्तं च राजानो हर्षेण महतावृताः ॥ दिष्ट्या त्वं विजयी राम स्वराज्येपि प्रतिष्ठितः ॥ २७ ॥ दिष्ट्या प्रत्याहृता सीता दिष्ट्या शत्रुः पराजितः ॥ एष नः परमः काम एषा नः प्रीतिरुत्तमा ॥ २८ ॥ यत्त्वां विजयिनं राम पश्यामो हतशात्रवम् ॥ २९ ॥ एतत्त्वय्युपपन्नं च यदस्मांस्त्वं प्रशंससे ॥ प्रशंसार्ह न जानीमः प्रशंसां वक्तुमीदृशीम् ॥ ३० ॥ आपृच्छामो गमिष्यामो हृदिस्थो नः सदा भवान् ॥ वर्तामहे महाबाहो प्रीत्यात्र महतावृताः॥ भवेच्च ते महाराज प्रीतिरस्मासु नित्यदा ॥ ३१ ॥ बाढमित्येव राजानो हर्षेण परमान्विताः ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे राघवं गमनोत्सुकाः ॥३२॥ पूजिताश्चैव रामेण जग्मुर्देशान्स्वकान्स्वकान् ॥ ३३ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

ते प्रयाता महात्मानः पार्थिवास्ते प्रहृष्टवत् ॥ गजवाजिसहस्रौघैः कम्पयन्तो वसुन्धराम् ॥ १ ॥ अक्षौहिण्यो हि तत्रासन् राघवार्थे समुद्यताः ॥ भरतस्याज्ञयानेकाः प्रहृष्टा बलवाहनाः ॥ २ ॥ ऊचुस्ते च महीपाला बलदर्पसमन्विताः ॥ न रामरावणं युद्धे पश्यामः पुरतः स्थितम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

शेषः । गमिष्याम इत्यूचुरिति पूर्वेणान्वयः ॥३२॥३३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥३८॥

त इत्यादि ॥ प्रहृष्टवत् प्रहृष्टाः सन्तः ॥ १ ॥ अक्षौहिण्य इति ॥ राघवार्थ इति । रामसहायार्थमित्यर्थः ॥२॥ ऊचुरिति ॥ रामरावणं रामस्य रावणम् ।

वध्यघातुकसंबन्धः षष्ठ्यर्थः । रामं रावणमिति पाठे युद्धे रामं रावणं च युद्ध्यमानौ रामरावणावित्यर्थः ॥ ३ ॥ भरतेनेति ॥ पश्चाद्रावणवधानन्तरम् ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ स्वानीति ॥ मुख्यानीति । प्रसिद्धानीत्यर्थः । धनं जीविकाजीवरूपम् । वसुमन्ति महानिधिमन्ति ॥ ७ ॥ यथेति ॥ यथापुराणि यथाप्राप्तस्वस्वपुराणि । उपहारान् प्रत्युपहारान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मणीति ॥ अजाविकान् चर्ममयान् । तल्पविशेषानित्यर्थः । अजाविकं च विविधमिति वा पाठः ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ त इति ॥ शिरोभिरिति । मुकुटकुण्डलादीनीति भावः । बाहुभिरिति । अङ्गदादीनीत्यर्थः । भुजेषु चेति पाठः ॥ १५ ॥ १६ ॥

भरतेन वयं पश्चात्समानीता निरर्थकम् ॥ हता हि राक्षसाः क्षिप्रं पार्थिवैः स्युर्न संशयः ॥ ४ ॥ रामस्य बाहुवीर्येण रक्षिता लक्ष्मणस्य च ॥ सुखं पारे समुद्रस्य युद्ध्येम विगतज्वराः ॥ ५ ॥ एताश्चान्याश्च राजानः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयन्तः स्वराज्यानि जग्मुर्हर्षसमन्विताः ॥ ६ ॥ स्वानि राज्यानि मुख्यानि ऋद्धानि मुदितानि च ॥ समृद्धधनधान्यानि पूर्णानि वसुमन्ति च ॥ ७ ॥ यथापुराणि ते गत्वा रत्नानि विविधान्यथ ॥ रामस्य प्रियकामार्थमुपहारान्नृपा ददुः ॥ ८ ॥ अश्वान्यानानि रत्नानि हस्तिनश्च मदोत्कटान् ॥ चन्दनानि च मुख्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥ मणिमुक्ताप्रवालांस्तु दास्यो रूपसमन्विताः ॥ अजाविकाश्च विविधान् रथांस्तु विविधान्ददुः ॥ १० ॥ भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महाबलाः ॥ आदाय तानि रत्नानि स्वां पुरीं पुनरागताः ॥ ११ ॥ आगम्य च पुरीं रम्यामयोध्यां पुरुषर्षभाः ॥ तानि रत्नानि चित्राणि रामाय समुपाहरन् ॥ १२ ॥ प्रतिगृह्य च तत्सर्वं रामः प्रीतिसमन्वितः ॥ सुग्रीवाय ददौ राज्ञे महात्मा कृतकर्मणे ॥ १३ ॥ बिभीषणाय च ददौ तथान्येभ्योपि राघवः ॥ राक्षसेभ्यः कपिभ्यश्च यैर्वृतो जयमाप्तवान् ॥ १४ ॥ ते सर्वे रामदत्तानि रत्नानि कपिराक्षसाः ॥ शिरोभिर्धारयामासुर्बाहुभिश्च महाबलाः ॥ १५ ॥ हनूमन्तं च नृपतिरिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ अङ्गदं च महाबाहुमङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥ रामः कमलपत्राक्षः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवं तेषां निवसतामिति ॥ आभरणादिभिः सत्कृतानां निवसतां तेषां साग्रःपञ्च षड्दिनाधिकः मासो गतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवं तेषामिति ॥ वसन्तेभिषिक्तेन रामेण मासानन्तरमपि अविशेषसत्कारं प्राप्तानां तेषां द्वितीयः शैशिरो मासः

अङ्गदस्ते सुपुत्रोयं मन्त्री चाप्यनिलात्मजः ॥ १७ ॥ सुग्रीव मन्त्रिते युक्तौ ममापि च हिते रतौ ॥ अर्हतो विविधां
पूजां त्वत्कृते वै हरीश्वर ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा व्यवमुच्याङ्गाद्भूषणानि महायशाः ॥ स बबन्ध महार्हाणि तदाङ्गदहनू-
मतोः ॥ १९ ॥ आभाष्य च महावीर्यान्राघवो यूथपर्षभान् ॥ नीलं नलं केसरिणं कुमुदं गन्धमादनम् ॥ २० ॥
सुषेणं पनसं वीरं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ जाम्बवन्तं गवाक्षं च विनतं धूम्रमेव च ॥ २१ ॥ वलीमुखं प्रजङ्घं च सन्नादं
च महाबलम् ॥ दरीमुखं दधिमुखमिन्द्रजानुं च यूथपम् ॥ २२ ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा नेत्राभ्यामापिबन्निव ॥
सुहृदो मे भवन्तश्च शरीरं भ्रातरस्तथा ॥ २३ ॥ युष्माभिरुद्धृतश्चाहं व्यसनात्काननौकसः ॥ धन्यो राजा च सु-
ग्रीवो भवद्भिः सुहृदां वरैः ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा ददौ तेभ्यो भूषणानि यथार्हतः ॥ वज्राणि च महार्हाणि सस्वजे च
नरर्षभः ॥ २५ ॥ ते पिबन्तः सुगन्धीनि मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ मांसानि च सुमृष्टानि मूलानि च फलानि च ॥ २६ ॥
एवं तेषां निवसतां मासः साग्रो ययौ तदा ॥ मुहूर्तमिव ते सर्वे राजभक्त्या च मेनिरे ॥ २७ ॥ रामोपि रेमे तैः सार्धं
वानरैः कामरूपिभिः ॥ राक्षसैश्च महावीर्यैर्ऋक्षैश्चैव महाबलैः ॥ २८ ॥ एवं तेषां ययौ मासो द्वितीयः शैशिरः
सुखम् ॥ वानराणां प्रहृष्टानां राक्षसानां च सर्वशः ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुनगरे रम्ये परां प्रीतिमुपासताम् ॥ रामस्य
प्रीतिकरणैः कालस्तेषां सुखं ययौ ॥ ३० ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥

फाल्गुनमासः सुखं गतः । अभिषेकानन्तरं संवत्सरं सुखमुषितास्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुनगर इति ॥ प्रीतिकरणैः संमानैः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

तथा स्मेत्यादि ॥ तषामिति भावलक्षणे षष्ठी । तेषु वसत्स्विति यावत् ॥ १ ॥ गम्यतामिति ॥ किष्किन्धां प्रतीति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तथा स्म तेषां वसतामृक्षवानररक्षसाम् ॥ राघवस्तु महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गम्यतां सौम्य किष्किन्धां दुराधर्षां सुरासुरैः ॥ पालयस्व सहामात्यो राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥ अङ्गदं च महाबाहो प्रीत्या परमया युतः ॥ पश्य त्वं हनुमन्तं च नलं च सुमहाबलम् ॥ ३ ॥ सुषेणं श्वशुरं वीरं तारं च बलिनां वरम् ॥ कुमुदं चैव दुर्धर्षं नीलं चैव महाबलम् ॥ ४ ॥ वीरं शतबलिं चैव मैन्दं द्विविदमेव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं शरभं च महाबलम् ॥ पश्य प्रीतिसमायुक्तो गन्धमादनमेव च ॥ ५ ॥ ऋषभं च सुविक्रान्तं जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ ये चेमे सुमहात्मानो मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ ६ ॥ पश्य त्वं प्रीतिसंयुक्तो मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवमाश्लिष्य च पुनः पुनः ॥ बिभीषणमुवाचाथ रामो मधुरया गिरा ॥ ८ ॥ लङ्कां प्रशाधि धर्मेण धर्मज्ञस्त्वं मतो मम ॥ पुरस्य राक्षसानां च स्वभ्रातुः संमतो ह्यसि ॥ ९ ॥ मा च बुद्धिमधर्मे त्वं कुर्या राजन् कथंचन ॥ बुद्धिमन्तो हि राजानो ध्रुवमश्नन्ति मेदिनीम् ॥ १० ॥ अहं च नित्यशो राजन्सुग्रीवसहितस्त्वया ॥ स्मर्तव्यः परया प्रीत्या गच्छ त्वं विगतज्वरः ॥ ११ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा ऋक्षवानरराक्षसाः ॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं प्रशशंसुः पुनः पुनः ॥ १२ ॥ तव बुद्धिर्महाबाहो वीर्यमद्भुतमेव च ॥ माधुर्यं परमं राम स्वयंभोरिव नित्यदा ॥ १३ ॥ तेषामेवं ब्रुवाणानां वानराणां च रक्षसाम् ॥ हनूमान्प्रवणो भूत्वा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ लङ्कामिति ॥ पुरस्य पुरवर्तिप्राणिनां राक्षसादीनाम् स्वभ्रातुर्वैश्रवणस्य च संमतो ह्यसि परमाप्तोसि । भ्रातुर्वैश्रवणस्य चेति पाठे संमतोसीति शेषः ॥ ९ ॥ मा चेति ॥ ध्रुवं शाश्वतम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तवेति ॥ अद्भुतं वीर्यं जगदद्भुतकरं शौर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥

स्नेह इति ॥ स्नेहः सुहृदि प्रीतिः । भक्तिः उत्कृष्टे प्रीतिः ॥१५॥ यावदिति ॥ तावच्छरीरे वत्स्यन्ति त्वत्कथामृतरसास्वादबलादिति भावः ॥१६॥१७॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ एवंशब्दार्थं विवृणोति—लोका हीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति ॥ तरलो हारमध्यगो मणिः ॥२३॥ तेनेति ॥ हेमशैलेन्द्रः मेरुः ।

स्नेहो मे परमो राजंस्त्वयि तिष्ठतु नित्यदा ॥ भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छतु ॥ १५ ॥ यावद्रामकथा वीर चरिष्यति महीतले ॥ तावच्छरीरे वत्स्यन्ति प्राणा मम न संशयः ॥१६॥ यच्चैतच्चरितं दिव्यं कथां ते रघुनन्दन ॥ तन्ममाप्सरसो नाम श्रावयेयुर्नरर्षभ ॥१७॥ तच्छ्रुत्वाहं ततो वीर तव चर्यामृतं प्रभो ॥ उत्कण्ठां तां हरिष्यामि मेघलेखामिवानिलः ॥१८॥ एवं ब्रुवाणं रामस्तु हनूमन्तं वरासनात् ॥ उत्थाय सस्वजे स्नेहाद्वाक्यमेतदुवाच ह ॥१९॥ एवमेतत्कपिश्रेष्ठ भविता नात्र संशयः ॥ चरिष्यति कथा यावदेषा लोके च मामिका ॥ तावत्ते भविता कीर्तिः क्षरीरेप्यसवस्तथा ॥२०॥ लोका हि यावत्स्थास्यन्ति तावत्स्थास्यति मे कथा ॥२१॥ एकैकस्योपकारस्य प्राणान्दास्यामि ते कपे ॥ नरः प्रत्युपकाराणामापत्स्वायाति पात्रताम् ॥ २२ ॥ ततोस्य हारं चन्द्राभं मुच्य कण्ठात्स राघवः ॥ वैडूर्यतरलं कण्ठे बबन्ध च हनूमतः ॥ २३ ॥ तेनोरसि निबद्धेन हारेण महता कपिः ॥ रराज हेम[1]शैलेन्द्रश्चन्द्रेणाक्रान्तमस्तकः ॥ २४ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्येतदुत्थायोत्थाय वानराः ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ निर्जग्मुस्ते महाबलाः ॥२५॥ सुग्रीवः स च रामेण निरन्तरमुरोगतः ॥ बिभीषणश्च धर्मात्मा सर्वे ते बाष्पविक्लवाः ॥२६॥ सर्वे च ते बाष्पकलाः साश्रुनेत्रा विचेतसः ॥ संमूढा इव दुःखेन त्यजन्तो राघवं तदा ॥२७॥

चन्द्रेण चन्द्रकिरणैः । आक्रान्तमस्तकः आक्रान्तकर्णप्रदेश इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुग्रीव इति ॥ निरन्तरम् उरोगत इति । गाढपरिष्वक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्व इति ॥ विचेतसः वियोगखिन्नचेतसः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

---

[1] हेमशैलो वेति पाठः । वाशब्दोत्र इवार्थः ।

कृतेति ॥ देहं त्यजन् देहीव रामवियोगखिन्ना इत्यर्थः । युद्धकाण्डान्ते वानरादीनां विसर्जनोक्तिः काण्डसमापनायात्रैव विसर्जनं तत्रोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥

कृतप्रसादास्तेनैवं राघवेण महात्मना ॥ जग्मुः स्वं स्वं गृहं सर्वे देही देहमिव त्यजन् ॥ २८ ॥ ततस्तु ते राक्षसऋक्षवानराः प्रणम्य रामं रघुवंशवर्धनम् ॥ वियोगजाश्रुप्रतिपूर्णलोचनाः प्रतिप्रयातास्तु यथा निवासिनः ॥ २९ ॥

इत्युत्तरश्रीरामायणे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥

विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् ॥ भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ १ ॥ अथापराह्णसमये भ्रातृभिः सह राघवः ॥ शुश्राव मधुरां वाणीमन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् ॥ २ ॥ सौम्य राम निरीक्षस्व सौम्येन वदनेन माम् ॥ कुबेरभवनात्प्राप्तं विद्धि मां पुष्पकं प्रभो ॥ ३ ॥ तव शासनमाज्ञाय गतोस्मि भवनं प्रति ॥ उपस्थातुं नरश्रेष्ठ स च मां प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ निर्जितस्त्वं नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना ॥ निहत्य युधि दुर्धर्षं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ५ ॥ ममापि परमा प्रीतिर्हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ रावणे सगणे चैव सपुत्रे सहबान्धवे ॥ ६ ॥ स त्वं रामेण लङ्कायां निर्जितः परमात्मना ॥ वह सौम्य तमेव त्वमहमाज्ञापयामि ते ॥ ७ ॥ परमो ह्येष मे कामो यत्त्वं राघवनन्दनम् ॥ वहेर्लोकस्य संयानं गच्छस्व विगतज्वरः ॥ ८ सोहं शासनमाज्ञाय धनदस्य महात्मनः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्तो निर्विशङ्कः प्रतीक्ष माम् ॥ ९ ॥ ॥ ॥

विसृज्येत्यादि ॥ प्रमुमोद सुखं सुखी । स्वतः सुखी रामः आश्रितदुःखनिवृत्त्या सुखं प्रमुमोद । अविच्छिन्नप्रमोदमगमदित्यर्थः । अत्र प्रमुमोदेति दकारो गायत्र्यक्षरम् ॥ १ ॥ अथेति ॥ अन्तरिक्षात्प्रभाषिताम् अन्तरिक्षगतेनोक्ताम् । पुष्पकाभिमानिदेवतयोक्तामित्यर्थः । अन्तरिक्षाद्विनिस्सृतामिति चपाठः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ परम इति ॥ लोकस्य संयानमिति । लोकसंचरणमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ गम्यतामिति ॥ स्मरे स्मरामि । सिद्धानां च गतौ आकाशमार्गे । आत्मानं विषादेन अस्मद्वियोगदुःखेन मा योजय । विमुक्तगत्या गतदुःखः सुप्रतिष्ठितः सुखमास्स्वेत्यर्थः । सिद्धानां गतौ मा माम् अविषादेन अश्रमेण योजय प्रापयेति वार्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

अदृश्यः सर्वभूतानां सर्वेषां धनदाज्ञया ॥ चराम्यहं प्रभावेण तवाज्ञां परिपालयन् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तदा रामः पुष्पकेण महाबलः ॥ उवाच पुष्पकं दृष्ट्वा विमानं पुनरागतम् ॥ ११ ॥ यद्येवं स्वागतं तेस्तु विमानवर पुष्पक ॥ आनुकूल्याद्धनेशस्य वृत्तदोषो न नो भवेत् ॥ १२ ॥ लाजैश्चैव तथा पुष्पैर्धूपैश्चैव सुगन्धिभिः ॥ पूजयित्वा महाबाहू राघवः पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥ गम्यतामिति चोवाच आगच्छ त्वं स्मरे यदा ॥ सिद्धानां च गतौ सौम्य मा विषादेन योजय ॥ प्रतिघातश्च ते मा भूद्यथेष्टं गच्छतो दिशः ॥ १४ ॥ एवमस्त्विति रामेण पूजयित्वा विसर्जितम् ॥ अभिप्रेतां दिशं तस्मात्प्रायात्तत्पुष्पकं तदा ॥ १५ ॥ एवमन्तर्हिते तस्मिन्पुष्पके सुकृतात्मनि ॥ भरतः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच रघुनन्दनम् ॥ १६ ॥ विविधात्मनि दृश्यन्ते त्वयि वीर प्रशासति ॥ अमानुषाणां सत्त्वानां व्याहृतानि मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ अनामयश्च सत्त्वानां साग्रो मासो गतो ह्ययम् ॥ जीर्णानामपि सत्त्वानां मृत्युर्नायाति राघव ॥ १८ ॥ अरोगप्रसवा नार्यो वपुष्मन्तो हि मानवाः ॥ हर्षश्चाभ्यधिको राजन् जनस्य पुरवासिनः ॥ १९ ॥ काले वर्षति पर्जन्यः पातयन्नमृतं पयः ॥ वाताश्चापि प्रवान्त्येते स्पर्शयुक्ताः सुखाः शिवाः ॥ २० ॥ इदृशोऽनश्वरो राजा भवेदिति नरेश्वरः ॥ कथयन्ति पुरे राजन् पौरजानपदास्तथा ॥ २१ ॥ ॥

विविधेति ॥ विविधात्मनि नानारूपे । चित्र इत्यर्थः । अमानुषाणां सत्त्वानां पुष्पकादीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥ अनामय इति ॥ साग्रो मासो गत इति । अभिषेकानन्तरं साग्रो मासो गतः । तावन्मात्रेणानामयादिगुणप्रादुर्भाव इत्याश्चर्यमित्यर्थः । अनेन पुष्पकागमनं मासाभ्यन्तर एव तत्कालवृत्तान्तः भरतेन निदर्शित इत्यवगम्यते। पुनः फाल्गुनमासप्राप्तेः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १८ ॥ अरोगेति ॥ वपुष्मन्तः हृष्टपुष्टवपुर्युक्ताः । सुखी सुखमिति वक्ष्यमाणसर्गकथा-

नुवादसंग्रहः ॥१९॥२०॥२१॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटा० उत्तरश्रीरामायणव्या० एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

स विसृज्येति ॥ अशोकवनिकामन्तःपुरगतं लीलोद्यानम् ॥ १ ॥ चन्दनेति ॥ तुङ्गः पुन्नागविशेषः । कालेयो रक्तचन्दनवृक्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥५॥६॥

एता वाचः सुमधुरा भरतेन समीरिताः ॥ श्रुत्वा रामो मुदा युक्तो बभूव नृपसत्तमः ॥ २२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

स विसृज्य ततो रामः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ प्रविवेश महाबाहुरशोकवनिकां तदा ॥ १ ॥ चन्दनागरुचूतैश्च तुङ्गकालेयकैरपि ॥ देवदारुवनैश्चापि समन्तादुपशोभिताम् ॥ २ ॥ चम्पकाशोकपुन्नागमधूकपनसासनैः ॥ शोभितां पारिजातैश्च विधूमज्वलनप्रभैः ॥३॥ लोध्रनीपार्जुनैर्नागैः सप्तपर्णातिमुक्तकैः ॥ मन्दारकदलीगुल्मलताजालसमावृताम् ॥ ४ ॥ प्रियङ्गुभिः कदम्बैश्च तथा च बकुलैरपि ॥ जम्बूभिर्दाडिमैश्चैव कोविदारैश्च शोभिताम् ॥ ५ ॥ सर्वदा कुसुमै रम्यैः फलवद्भिर्मनोरमैः ॥ दिव्यगन्धरसोपेतैस्तरुणाङ्कुरपल्लवैः ॥ ६ ॥ तथैव तरुभिर्दिव्यैः शिलिपभिः परिकल्पितैः ॥ चारुपल्लवपुष्पाढ्यैर्मत्तभ्रमरसंकुलैः ॥ ७ ॥ कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च नानावर्णैश्च पक्षिभिः ॥ शोभितां शतशश्चित्रां चूतवृक्षावतंसकैः ॥ ८ ॥ शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः ॥ नीलाञ्जननिभाश्चान्ये भान्ति तत्रत्यपादपाः ॥ ९ ॥ सुरभीणि च पुष्पाणि माल्यानि विविधानि च ॥ दीर्घिका विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥१०॥ माणिक्यवृतसोपानाः स्फटिकान्तरकुट्टिमाः ॥ फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ११ ॥ दात्यूहशुकसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ तरुभिः पुष्पवद्भिश्च तीरजैरुपशोभिताः ॥ १२ ॥ ॥

तथैवेति ॥ दिव्यैः शिलिपभिरिति । ऋतुभिरित्यर्थः । दोहलकादिभिर्वा ॥ ७ ॥ कोकिलैरिति ॥ चूतवृक्षावतंसकैः चूतवृक्षाग्रस्थैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ माणिक्येति ॥ स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः स्फटिकमयसोपानप्रान्तस्नानार्हाः निबद्धभूमयः । अन्यथा सर्वत्रान्तरे स्फटिककुट्टिमत्वे पद्माद्युत्पत्ति-

विरोधात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ शाद्वलैरिति ॥ परमोपेताम् अत्यन्तसंयुक्ताम् । संघर्षजातानां स्पर्धयैव जातानाम् । जातपुष्पाणामित्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रस्तरा इति ॥ प्रस्तराः वृक्षमूलेषु शयनार्थं स्थापिताः श्लक्ष्णशिलाः । ब्राह्मं ब्रह्मनिर्मितम् । सन्निवेशनं समीचीनसंस्थानोपेतम् ॥ १५ ॥ बह्विति ॥

प्राकारैर्विविधाकारैः शोभिताश्च शिलातलैः ॥ तत्रैव च वनोद्देशे वैडूर्यमणिसन्निभैः ॥ १३ ॥ शाद्वलैः परमोपेतां पुष्पितद्रुमकाननाम् ॥ तत्र संघर्षजातानां वृक्षाणां पुष्पशालिनाम् ॥ १४ ॥ प्रस्तराः पुष्पशबला नभस्तारागणैरिव ॥ नन्दनं हि यथेन्द्रस्य ब्राह्मं चैत्ररथं यथा ॥ तथा भूतं हि रामस्य काननं सन्निवेशनम् ॥ १५ ॥ बह्वासनगृहोपेतां लतागृहसमावृताम् ॥ अशोकवनिकां स्फीतां प्रविश्य रघुनन्दनः ॥ १६ ॥ आसने च शुभाकारे पुष्पप्रकरभूषिते ॥ कुथास्तरणसंवीते रामः सन्निषसाद ह ॥ १७ ॥ सीतामादाय हस्तेन मधु मैरेयकं शुचि ॥ पाययामास काकुत्स्थः शचीमिव पुरन्दरः ॥ १८ ॥ मांसानि च समृष्टानि फलानि विविधानि च ॥ रामस्याभ्यवहारार्थं किंकरास्तूर्णमाहरन् ॥ १९ ॥ उपानृत्यंश्च राजानं नृत्तगीतविशारदाः ॥ बालाश्च रूपवत्यश्च स्त्रियः पानवशानुगाः ॥ २० ॥ मनोभिरामा रामास्ता रामो रमयतां वरः ॥ रमयामास धर्मात्मा नित्यं परमभूषितः ॥ २१ ॥ स तया सीतया सार्धमासीनो विरराज ह ॥ अरुन्धत्या सहासीनो वसिष्ठ इव तेजसा ॥ २२ ॥ एवं रामो मुदा युक्तः सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ रमयामास वैदेहीमहन्यहनि देववत् ॥ २३ ॥ ॥ ॥

बह्वासनगृहोपेताम् । अनेकावस्थानयोग्यगृहोपेतामित्यर्थः । लतागृहसमावृतां लतामयगृहसमावृताम् ॥ १६ ॥ आसन इति ॥ कुथास्तरणसंवीते उपर्यास्तरणावृते ॥ १७ ॥ सीतामिति ॥ मैरेयकं धातकीगुडमिश्रवारिभिः कृतं मद्यम् । मैरेयमासवे धात्रीधातकीगुडवारिभिरिति वैजयन्ती ॥ १८ ॥ १९ ॥ उपानृत्यन्निति ॥ उपनृत्यन्तीति वा पाठः । राजानमिति । राजानमुप राज्ञः समीपे । पानवशं पानजमदवशम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥

तथेति ॥ शिशिरः शुभोत्यक्रामदिति। पुनश्च संवत्सरोतीत इत्यर्थः। वानरादिसुहृत्सल्लापादिना क्रीडावसराभावात्तैः सह एकसंवत्सरो गतः। तद्विसर्जनानन्तरं क्रीडया पुनरेकः संवत्सरो गतः। तथा चाभिषेकानन्तरं वर्षद्वयं जातम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ पूर्वाह्ण इति ॥ शेषं दिवसभागार्धम् अपराह्ण इत्यर्थः ॥

तथा तयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिरम् ॥ अत्यक्रामच्छुभः कालः शिशिरो भोगदः सदा ॥ २४ ॥ दश वर्षसहस्राणि गतानि सुमहात्मनोः ॥ प्राप्तयोर्विविधान्भोगानतीतः शिशिरागमः ॥ २५ ॥ पूर्वाह्णे धर्मकार्याणि कृत्वा धर्मेण धर्मवित् ॥ शेषं दिवसभागार्धमन्तःपुरगतोभवत् ॥ २६ ॥ सीतापि देवकार्याणि कृत्वा पौर्वाह्णिकानि वै ॥ श्वश्रूणामकरोत्पूजां सर्वासामविशेषतः ॥ २७ ॥ अभ्यगच्छत्ततो रामं विचित्राभरणाम्बरा ॥ त्रिविष्टपे सहस्राक्षमुपविष्टं यथा शची ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा तु राघवः पत्नीं कल्याणेन समन्विताम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ॥ २९ ॥ अब्रवीच्च वरारोहां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ अपत्यलाभो वैदेहि त्वयि मे समुपस्थितः ॥ ३० ॥ किमिच्छसि वरारोहे कामः किं क्रियतां तव ॥ ३१ ॥ स्मितं कृत्वा तु वैदेही रामं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ तपोवनानि पुण्यानि द्रष्टुमिच्छामि राघव ॥ ३२ ॥ गङ्गातीरोपविष्टानामृषीणामुग्रतेजसाम् ॥ फलमूलाशिनां देव पादमूलेषु वर्तितुम् ॥ ३३ ॥ एष मे परमः कामो यन्मूलफलभोजिनाम् ॥ अप्येकरात्रं काकुत्स्थ निवसेयं तपोवने ॥ ३४ ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ विस्रब्धा भव वैदेहि श्वो गमिष्यस्यसंशयम् ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ मध्यकक्ष्यान्तरं रामो निर्जगाम सुहृद्वृतः ॥ ३६ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

॥२६॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अब्रवीदिति ॥ अपत्येति। ममायमपत्यलाभस्त्वयि समुपस्थितः। तव गर्भलक्षणं दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तथेति ॥ विस्रब्धा भव। महाराजो महर्षीं मां कथमाश्रमं प्रति नेष्यतीति शङ्कां मा कुर्वित्यर्थः ॥३५॥ ३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

तत्रेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति ॥ विषयेषु देशेषु ॥ ४ ॥ ५ ॥ किं न्विति ॥ वक्तव्यतां च राजानो नवे राज्ये व्रजन्ति हीति च पाठः । नवे राज्ये

तत्रोपविष्टं राजानमुपासन्ते विचक्षणाः ॥ कथानां बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ १ ॥ विजयो मधुमत्तश्च काश्यपः पिङ्गलः कुटः ॥ सुराजः कालियो भद्रो दन्तवक्त्रः सुमागधः ॥ २ ॥ एते कथा बहुविधाः परिहाससमन्विताः ॥ कथयन्ति स्म संहृष्टा राघवस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ ततः कथायां कस्यांचिद्राघवः समभाषत ॥ काः कथा नगरे भद्र वर्तन्ते विषयेषु च ॥ ४ ॥ मामाश्रितानि कान्याहुः पौरजानपदा जनाः ॥ किंच सीतां समाश्रित्य भरतं किंच लक्ष्मणम् ॥ ५ ॥ किन्नु शत्रुघ्नमुद्दिश्य कैकेयीं किन्नु मातरम् ॥ वक्तव्यतां च राजानो वरे राज्ये व्रजन्ति च ॥ ६ ॥ एवमुक्ते तु रामेण भद्रः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ स्थिताः कथाः शुभा राजन् वर्तन्ते पुरवासिनाम् ॥ ७ ॥ अमुं तु विजयं सौम्य दशग्रीववधार्जितम् ॥ भूयिष्ठं स्वपुरे पौरैः कथ्यन्ते पुरुषर्षभ ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु भद्रेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ कथयस्व यथातत्त्वं सर्वं निरवशेषतः ॥ ९ ॥ शुभाशुभानि वाक्यानि यान्याहुः पुरवासिनः ॥ श्रुत्वेदानीं शुभं कुर्यां न कुर्यामशुभानि च ॥ १० ॥ कथयस्व च विस्रब्धो निर्भयं विगतज्वरः ॥ कथयन्ति यथा पौराः पापा जनपदेषु च ॥ ११ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भद्रः सुरुचिरं वचः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुं प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ १२ ॥ शृणु राजन्यथा पौराः कथयन्ति शुभाशुभम् ॥ चत्वरापणरथ्यासु वनेषूपवनेषु च ॥ १३ ॥ दुष्करं कृतवान्रामः समुद्रे सेतुबन्धनम् ॥ अश्रुतं पूर्वकैः कैश्चिद्देवैरपि सदानवैः ॥ १४ ॥ रावणश्च दुराधर्षो हतः सबलवाहनः ॥ वानराश्च वशं नीता ऋक्षाश्च सह राक्षसैः ॥ १५ ॥ ॥

सति राजानो वक्तव्यतां सम्यगसम्यग्वा कीर्तनीयतां व्रजन्ति हि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥

हत्वेत्यादि ॥ सीतामाहृत्य तदनन्तरजातममर्षं रावणस्पर्शजं पृष्ठतः कृत्वा विसृज्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ कीदृशमिति ॥ कीदृशं कुत्सितमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः अङ्कमित्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ अस्माकमिति ॥ सहनीयमिति । एवं कश्मलमित्यर्थः ॥१९॥२०॥ तस्येति ॥ परमार्तवत् परमदुःखी भूत्वा । सर्वान् सुहृद इति । भद्रव्यतिरिक्तानित्यर्थः । कथमेतदिति । भद्रोक्तमेतत् अपयशोवचनं कथं तत्त्वमतत्त्वं वेति भवद्भिश्च निवेद्यतामित्यर्थः ॥ २१ ॥

हत्वा च रावणं संख्ये सीतामाहृत्य राघवः ॥ अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा स्ववेश्म पुनरानयत् ॥ १६ ॥ कीदृशं हृदये तस्य सीतासंभोगजं सुखम् ॥ अङ्कमारोप्य तु पुरा रावणेन बलाद्धृताम् ॥ १७ ॥ लङ्कामपि पुरा नीतामशोकवनिकां गताम् ॥ रक्षसां वशमापन्नां कथं रामो न कुत्सते ॥ १८ ॥ अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति ॥ यथा हि कुरुते राजा प्रजा तमनुवर्तते ॥ १९ ॥ एवं बहुविधा वाचो वदन्ति पुरवासिनः ॥ नगरेषु च सर्वेषु राजन् जनपदेषु च ॥ २० ॥ तस्यैवं भाषितं श्रुत्वा राघवः परमार्तवत् ॥ उवाच सुहृदः सर्वान्कथमेतद्ब्रवीथ माम् ॥ २१ ॥ सर्वे तु शिरसा भूमावभिवाद्य प्रणम्य च ॥ प्रत्यूचू राघवं दीनमेवमेतन्न संशयः ॥२२॥ श्रुत्वा तु वाक्यं काकुत्स्थः सर्वेषां समुदीरितम् ॥ विसर्जयामास तदा वयस्याञ्छत्रुसूदनः ॥ २३ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

विसृज्य तु सुहृद्वर्गं बुद्ध्या निश्चित्य राघवः ॥ समीपे द्वास्थमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शीघ्रमानय सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ भरतं च महाभागं शत्रुघ्नमपराजितम् ॥ २ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा द्वास्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ लक्ष्मणस्य गृहं गत्वा प्रविवेशानिवारितः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

सर्वे इति ॥ एवमेतत् यथा भद्रेणोक्तम् एतत्तत्त्वमेव ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विसृज्येत्यादि ॥ निश्चित्येति । कर्तव्यमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उवाचेति ॥ वर्धयित्वेति । जयाशिषेति शेषः । मा चिरं विलम्बो मा भूत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रयान्तमिति ॥ भरतमन्तिकात् भरतस्यान्तिकमित्यर्थः । गत्वेति शेषः । कृताञ्जलिः । भरतायेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्पपातेति ॥ उत्पपात उत्थाय जगाम ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ शिरसेति ॥ शिरसा धरणीं प्राप्य रामाय वन्दित्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रवेशयेति ॥ मह्यं ममेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ते त्विति ॥ सग्रहं सोपरागम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥

उवाच सुमहात्मानं वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥ द्रष्टुमिच्छति राजा त्वां गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ४ ॥ बाढमित्येव सौमित्रिः श्रुत्वा राघवशासनम् ॥ प्राद्रवद्रथमारुह्य राघवस्य निवेशनम् ॥ ५ ॥ प्रयान्तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा द्वास्थो भरतमन्तिकात् ॥ उवाच भरतं तत्र वर्धयित्वा कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥ विनयावनतो भूत्वा राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ भरतस्तु वचः श्रुत्वा द्वास्थाद्रामसमीरितम् ॥ ७ ॥ उत्पपातासनात्तूर्णं पद्भ्यामेव ययौ बली ॥ दृष्ट्वा प्रयान्तं भरतं त्वरमाणः कृताञ्जलिः ॥ ८ ॥ शत्रुघ्नभवनं गत्वा ततो वाक्यमुवाच ह ॥ एह्यागच्छ रघुश्रेष्ठ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥ गतो हि लक्ष्मणः पूर्वं भरतश्च महायशाः ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य शत्रुघ्नः परमासनात् ॥ १० ॥ शिरसा धरणीं प्राप्य प्रययौ यत्र राघवः ॥ द्वास्थस्त्वागम्य रामाय सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ निवेदयामास तदा भ्रातॄन् स्वान्समुपस्थितान् ॥ ११ ॥ कुमारानागतान् श्रुत्वा चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ अवाङ्मुखो दीनमना द्वास्थं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ प्रवेशय कुमारांस्त्वं मत्समीपं त्वरान्वितः ॥ एतेषु जीवितं मह्यमेते प्राणाः प्रिया मम ॥ १३ ॥ आज्ञप्तास्तु नरेन्द्रेण कुमाराः शक्रतेजसः ॥ प्रह्वाः प्राञ्जलयो भूत्वा विविशुस्ते समाहिताः ॥ १४ ॥ ते तु दृष्ट्वा मुखं तस्य सग्रहं शशिनं यथा ॥ सन्ध्यागतमिवादित्यं प्रभया परिवर्जितम् ॥ १५ ॥ बाष्पपूर्णे च नयने दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ हतशोभं यथा पद्मं मुखं वीक्ष्य च तस्य ते ॥ १६ ॥ ततोभिवाद्य त्वरिताः पादौ रामस्य मूर्धभिः ॥ तस्थुः समाहिताः सर्वे रामस्त्वश्रूण्यवर्तयत् ॥ १७ ॥ तान्परिष्वज्य बाहुभ्यामुत्थाप्य च महाबलः ॥ आसनेष्वासतेत्युक्त्वा ततो वाक्यं जगाद ह ॥ १८ ॥ ॥

॥ १९ ॥ भवन्त इति ॥ कृतशास्त्रार्थाः अनुष्ठितशास्त्रार्थाः ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भवन्तो मम सर्वस्वं भवन्तो जीवितं मम ॥ भवद्भिश्च कृतं राज्यं पालयामि नरेश्वराः ॥ १९ ॥ भवन्तः कृतशास्त्रार्था बुद्ध्या च परिनिष्ठिताः ॥ संभूय च मदर्थोयमन्वेष्टव्यो नरेश्वराः ॥ २० ॥ तथा वदति काकुत्स्थे ह्यवधानपरायणाः ॥ उद्विग्नमनसः सर्वे किन्नु राजाभिधास्यति ॥२१॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीनचेतसाम् ॥ उवाच वाक्यं काकुत्स्थो मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सर्वे शृणुत भद्रं वो मा कुरुध्वं मनोन्यथा ॥ पौराणां मम सीतायां यादृशी वर्तते कथा ॥ २ ॥ पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ वर्तते मयि बीभत्सा सा मे मर्माणि कृन्तति ॥ ३ ॥ अहं किल कुले जात इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ सीतापि सत्कुले जाता जनकानां महात्मनाम् ॥४॥ जानासि त्वं यथा सौम्य दण्डके विजने वने ॥ रावणेन हृता सीता स च विध्वंसितो मया ॥ ५ ॥ तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना जनकस्य सुतां प्रति ॥ अत्रोषितामिमां सीतामानयेयं कथं पुरीम् ॥ ६ ॥ प्रत्ययार्थं ततः सीता विवेश ज्वलनं तदा ॥ प्रत्यक्षं तव सौमित्रे देवानां हव्यवाहनः ॥ अपापां मैथिलीमाह वायुश्चाकाशगोचरः ॥७॥ चन्द्रादित्यौ च शंसेते सुराणां सन्निधौ पुरा ॥ ऋषीणां चैव सर्वेषामपापां जनकात्मजाम् ॥ ८ ॥ एवं शुद्धसमाचारा देवगन्धर्वसन्निधौ ॥ लङ्काद्वीपे महेन्द्रेण मम हस्ते निवेशिता ॥ ९ ॥

तेषामित्यादि॥१॥सर्व इति॥ मा कुरुध्वं मनोन्यथा। मदभिप्रायानुकूलम् मा कुरुध्वमित्यर्थः । तमेवाभिप्रायमाविष्करोति–पौराणामित्यादि । सीतायां विषये यादृशी कथा वर्तते तां कथां मत्सकाशात् शृणुतेत्यन्वयः ॥२॥ का कथा वर्तत इत्यत्राह–पौरापवाद इत्यादि ॥ मयि मद्विषये बीभत्सा कुत्सा वर्तते सा मम सर्वमर्माणि कृतन्ति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥१०॥ अयन्त्विति ॥ महान्वाद इति । वर्तत इति शेषः । शोकश्चेति ॥ तच्छ्रवणादिति शेषः । कोयं वाद इत्यत्राह–पौरेत्यादि ॥११॥ अकीर्तिरिति ॥ भूतस्य प्राणिनः । शब्दः अकीर्तिबोधकः ॥१२॥१३॥१४॥ तस्मादिति ॥ भूतमुत्पन्नम् ॥१५॥ श्व इति ॥ विषयान्ते स्वदेशाद्बहिः॥१६॥ तं विशेषयति–

अन्तरात्मा च मे वेत्ति सीतां शुद्धां यशस्विनीम् ॥ ततो गृहीत्वा वैदेहीमयोध्यामहमागतः ॥ १० ॥ अयं तु मे महान्वादः शोकश्च हृदि वर्तते ॥ पौरापवादः सुमहांस्तथा जनपदस्य च ॥ ११ ॥ अकीर्तिर्यस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् ॥ पतत्येवाधमाँल्लोकान्यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥ १२ ॥ अकीर्तिर्निन्द्यते देवैः कीर्तिर्लोकेषु पूज्यते ॥ कीर्त्यर्थन्तु समारम्भः सर्वेषां सुमहात्मनाम् ॥ १३ ॥ अप्यहं जीवितं जह्यां युष्मान्वा पुरुषर्षभाः ॥ अपवादभयाद्भीतः किं पुनर्जनकात्मजाम् ॥ १४ ॥ तस्माद्भवन्तः पश्यन्तु पतितं शोकसागरे ॥ न हि पश्याम्यहं भूतं किंचिद्दुःखमतोधिकम् ॥ १५॥ श्वस्त्वं प्रभाते सौमित्रे सुमन्त्राधिष्ठितं रथम् ॥ आरुह्य सीतामारोप्य विषयान्ते समुत्सृज ॥ १६ ॥ गङ्गायास्तु परे पारे वाल्मीकेस्तु महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशस्तमसातीरमाश्रितः॥१७॥ तत्रैनां विजने देशे विसृज्य रघुनन्दन ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रन्ते कुरुष्व वचनं मम॥ १८॥ न चास्मिन्प्रतिवक्तव्यः सीतां प्रति कथंचन ॥ तस्मात्त्वं गच्छ सौमित्रे नात्र कार्या विचारणा ॥१९॥ अप्रीतिर्हि परा मह्यं त्वय्येतत्प्रतिवारिते ॥ शापिता हि मया यूयं भुजाभ्यां जीवितेन च ॥ २० ॥ ये मां वाक्यान्तरे ब्रूयुरनुनेतुं कथंचन ॥ अहिता नाम ते नित्यं मदभीष्टविघातनात् ॥ २१ ॥ मानयन्तु भवन्तो मां यदि मच्छासने स्थिताः ॥ इतोद्य नीयतां सीता कुरुष्व वचनं मम॥२२॥ पूर्वमुक्तोहमनया गङ्गातीरेहमाश्रमान् ॥ पश्येयमिति तस्याश्च कामः संवर्त्यतामयम्॥२३॥

गङ्गाया इत्यादि ॥१७॥१८॥१९॥ अप्रीतिरिति ॥ मह्यं मम । भुजाभ्यामिति वीरवचनम् ॥२०॥ य इति ॥ वाक्यान्तरे अस्मद्वाक्यमध्ये । अनुनेतुं ये ब्रूयुस्ते शापिता इति पूर्वेणान्वयः॥२१॥फलितमाह–मानयन्त्विति॥२२॥कथमिमं नृशंसत्वं सोढुं शक्यमित्यत्राह–पूर्वमित्यादि ॥ संवर्त्यताम् अनुष्ठीयताम् २३॥

एवमिति ॥ भ्रातृभिः परिवारितः प्रविवेशेति। भ्रातॄन् विसृज्य स्ववेश्म प्रविवेशेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थो बाष्पेण पिहिताननः ॥ प्रविवेश स धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ॥ २४ ॥ शोकसंलग्नहृदयो निशश्वास यथा द्विपः ॥ २५ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥

ततो रजन्यां व्युष्टायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ सुमन्त्रमब्रवीद्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥ सारथे तुरगान् शीघ्रं योजयस्व रथोत्तमे ॥ स्वास्तीर्णं राजभवनात्सीतायाश्चासनं कुरु ॥ २ ॥ सीता हि राजवचनादाश्रमं पुण्यकर्मणाम् ॥ मया नेया महर्षीणां शीघ्रमानीयतां रथः ॥ ३ ॥ सुमन्त्रस्तु तथेत्युक्त्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ रथं सुरुचिरप्रख्यं स्वास्तीर्णं सुखशय्यया ॥ ४ ॥ आनीयोवाच सौमित्रिं मित्राणां मानवर्धनम् ॥ रथोयं समनुप्राप्तो यत्कार्यं क्रियतां प्रभो ॥ ५ ॥ एवमुक्तः सुमन्त्रेण राजवेश्मनि लक्ष्मणः ॥ प्रविश्य सीतामासाद्य व्याजहार नरर्षभः ॥ ६ ॥ त्वया किलैष नृपतिर्वरं वै याचितः प्रभुः ॥ नृपेण च प्रतिज्ञातमाज्ञप्तश्चाश्रमं प्रति ॥ ७ ॥ गङ्गातीरे मया देवि ऋषीणामाश्रमान् शुभान् ॥ शीघ्रं गत्वा तु वैदेहि शासनात्पार्थिवस्य नः ॥ अरण्ये मुनिभिर्जुष्टे अपनेया भविष्यसि ॥८॥ एवमुक्ता तु वैदेही लक्ष्मणेन महात्मना ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे गमनं चाप्यरोचयत् ॥९॥ वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ॥ गृहीत्वा तानि वैदेही गमनायोपचक्रमे ॥ १० ॥ इमानि मुनिपत्नीनां दास्याम्याभरणान्यहम् ॥ वस्त्राणि च महार्हाणि धनानि विविधानि च ॥ ११ ॥ ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ सारथ इति ॥ स्वास्तीर्णमिति । सीतायाश्च शुभमासनं राजभवनादानीय स्वास्तीर्णं रथं कुरु ॥ २ ॥ कुत इत्यत्राह—सीता हीत्यादि ॥ ३ ॥ सुमन्त्र इति ॥ सुरुचिरप्रख्यं सुन्दरशोभम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥

॥१२॥१३॥ नयनमिति ॥ हृदयं मनः ॥१४॥ औत्सुक्यमिति ॥ औत्सुक्यं पुण्याश्रमदर्शनविषयजम् । शून्यां सुखशून्याम् ॥१५॥१६॥ पुर इति ॥ अञ्ज-

सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारोप्य मैथिलीम् ॥ प्रययौ शीघ्रतुरगै रामस्याज्ञामनुस्मरन् ॥ १२ ॥ अब्रवीच्च तदा
सीता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ अशुभानि बहून्येव पश्यामि रघुनन्दन ॥ १३ ॥ नयनं मे स्फुरत्यद्य गात्रोत्कम्पश्च
जायते ॥ हृदयं चैव सौमित्रे अस्वस्थमिव लक्षये ॥ १४ ॥ औत्सुक्यं परमं चापि अधृतिश्च परा मम ॥ शून्यामेव
च पश्यामि पृथिवीं पृथुलोचन ॥ १५ ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तस्य भ्रातुस्ते भ्रातृवत्सल ॥ श्वश्रूणां चैव
मे वीर सर्वासामविशेषतः ॥ १६ ॥ पुरे जनपदे चैव कुशलं प्राणिनामपि ॥ इत्यञ्जलिकृता सीता देवता अभ्ययाचत
॥ १७ ॥ लक्ष्मणोर्थं तु तं श्रुत्वा शिरसावन्द्य मैथिलीम् ॥ शिवमित्यब्रवीद्धृष्टो हृदयेन विशुष्यता ॥१८॥
ततो वासमुपागम्य गोमतीतीर आश्रमे ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय सौमित्रिः सूतमब्रवीत् ॥ १९ ॥ योजयस्व रथं
शीघ्रमद्य भागीरथीजलम् ॥ शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथा ॥ २० ॥ सोश्वान्रज्ज्वाऽथ चतुरो रथे
युङ्क्त्वा मनोजवान् ॥ आरोहस्वेति वैदेहीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २१ ॥ सा तु सूतस्य वचनादारुरोह रथोत्तमम्
॥ सीता सौमित्रिणा सार्धं सुमन्त्रेण च धीमता ॥ २२ ॥ आससाद विशालाक्षी गङ्गां पापविनाशिनीम् ॥
अथार्धदिवसं गत्वा भागीरथ्या जलाशयम् ॥२३॥ निरीक्ष्य लक्ष्मणो दीनः प्ररुरोद महास्वनः ॥ २४ ॥ सीता तु
परमायत्ता दृष्ट्वा लक्ष्मणमातुरम् ॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञा किमिदं रुद्यते त्वया ॥ २५ ॥ जाह्नवीतीरमासाद्य
चिराभिलषितं मम ॥ हर्षकाले किमर्थं मां विषादयसि लक्ष्मण ॥ २६ ॥ ॥ ॥

लिकृता कृताञ्जलिः ॥१७॥ लक्ष्मण इति ॥ तमर्थमिति । दुर्निमित्तरूपं वस्त्वित्यर्थः । हृष्टः हृष्ट इव ॥१८॥१९॥ योजयस्वेति ॥ शिरसा धारयिष्यामि त्र्यम्बकः पर्वते यथेति । दृष्टान्ते रुद्रोपि स्नानार्थमेव गङ्गां दधारेति गम्यते ॥२०॥२१॥२२॥ आससादेति ॥ जलाशयं जलप्रवाहम् ॥२३॥२४॥२५॥२६ ॥

नित्यमिति ॥ पार्श्वेष्विति पूजायां बहुवचनम् । शोकमागतः कच्चिदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥

नित्यं त्वं रामपार्श्वेषु वर्तसे पुरुषर्षभ ॥ कच्चिद्विनाकृतस्तेन द्विरात्रं शोकमागतः ॥ २७ ॥ ममापि दयितो रामो जीवितादपि लक्ष्मण ॥ न चाहमेवं शोचामि मैवं त्वं बालिशो भव ॥ २८ ॥ तारयस्व च मां गङ्गां दर्शयस्व च तापसान् ॥ ततो मुनिभ्यो दास्यामि वासांस्याभरणानि च ॥ २९ ॥ ततः कृत्वा महर्षीणां यथावदभिवादनम् ॥ तत्र चैकां निशामुष्य यास्यामस्तां पुरीं पुनः ॥ ३० ॥ ममापि पद्मपत्राक्षं सिंहोरस्कं कृशोदरम् ॥ त्वरते हि मनो द्रष्टुं रामं रमयतां वरम् ॥ ३१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रमृज्य नयने शुभे ॥ नाविकानाह्वयामास लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ३२ ॥ इयं च सीता नौश्चेति दाशाः प्राञ्जलयोब्रुवन् ॥ ३३ ॥ तितीर्षुर्लक्ष्मणो गङ्गां शुभां नावमुपारुहत् ॥ गङ्गां संतारयामास लक्ष्मणस्तां समाहितः ॥ ३४ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अथ नावं सुविस्तीर्णां नैषादीं राघवानुजः ॥ आरुरोह समायुक्तां पूर्वमारोप्य मैथिलीम् ॥ १ ॥ सुमन्त्रं चैव सरथं स्थीयतामिति लक्ष्मणः ॥ उवाच शोकसंतप्तः प्रयाहीति च नाविकम् ॥ २ ॥ ततस्तीरमुपागम्य भागीरथ्याः स लक्ष्मणः ॥ उवाच मैथिलीं वाक्यं प्राञ्जलिर्बाष्पसंप्लुतः ॥ ३ ॥ हृद्गतं मे महच्छल्यं यस्मादार्येण धीमता ॥ अस्मिन्निमित्ते वैदेहि लोकस्य वचनीकृतः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

अथेत्यादि ॥ निषादस्य गुहस्येयं नैषादी ताम् । समायुक्तां सज्जीकृताम् ॥ १ ॥ सुमन्त्रमिति ॥ स्थीयतामिति । गङ्गातीर एवेति शेषः ॥ २ ॥ तत इति ॥ तीरं दक्षिणतीरमित्यर्थः ॥ ३ ॥ हृद्गतमित्यादि ॥ हे वैदेहि, यस्मिन्निमित्ते यत्कृत्यानुष्ठानतः अहं लोकस्य वचनीकृतः वचनीयः कृतः । यलोप आर्षः । निन्द्यः संपादितो भवेयम् । अस्मिन्निमित्ते धीमता सर्वज्ञेन आर्येण यद्यस्मादहं नियुक्तः तेन हेतुना मे महच्छल्यं हृद्गतम् ॥ ४ ॥ ॥

श्रेय इति ॥ एवं हृच्छल्यं प्राप्तवतो मे मृत्युः मरणं हि वा यत् यदि स्यात् । अद्य तदेव मे परं श्रेयो भवेत् । न चेत्यादि । ईदृशे लक्ष्मणो निर्घृण इति लोकनिन्द्ये अस्मिन् वक्ष्यमाणरूपे कार्ये न चाहं नियोज्योस्मि नियोक्तुमर्होस्मि । तथा विनियुक्तस्य कार्यस्य सर्वथैव कर्तव्यत्वादिति शेषः । अतः प्रसीदेत्यादि योज्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ रुदन्तमिति ॥ मृत्युं काङ्क्षन्तम् । परमहृच्छल्यवशादिति शेषः ॥ ७ ॥ किमिदमिति ॥ नावगच्छामि एवं रोदनादेर्हेतुमिति शेषः । महीपतेः रामस्य क्षेममपि सुखमपि न पश्यामि ॥ ८ ॥ शापित इति ॥ यस्मात्त्वमेवं संतापमागतः तस्मात्त्वं नरेन्द्रेणैव

श्रेयो हि मरणं मेद्य मृत्युर्वा यत्परं भवेत् ॥ न चास्मिन्नीदृशे कार्ये नियोज्यो लोकनिन्दिते ॥५॥ प्रसीद च न मे पापं कर्तुमर्हसि शोभने ॥ इत्यञ्जलिकृतो भूमौ निपपात स लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ रुदन्तं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा काङ्क्षन्तं मृत्युमात्मनः ॥ मैथिली भृशसंविग्ना लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥७॥ किमिदं नावगच्छामि ब्रूहि तत्त्वेन लक्ष्मण ॥ पश्यामि त्वां नच स्वस्थमपि क्षेमं महीपतेः ॥ ८ ॥ शापितोसि नरेन्द्रेण यत्त्वं संतापमागतः ॥ तद्ब्रूयाः सन्निधौ मह्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ९ ॥ वैदेह्या चोद्यमानस्तु लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ अवाङ्मुखो बाष्पकलं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १० ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये ह्यपवादं सुदारुणम् ॥ पुरे जनपदे चैव त्वत्कृते जनकात्मजे ॥ रामः संतप्तहृदयो मां निवेद्य गृहं गतः ॥११॥ न तानि वचनीयानि मया देवि तवाग्रतः ॥ यानि राज्ञा हृदि न्यस्तान्यमर्षात्पृष्ठतः कृतः ॥ १२ ॥ सा त्वं त्यक्ता नृपतिना निर्दोषा मम सन्निधौ ॥ पौरापवादभीतेन ग्राह्यं देवि न तेऽन्यथा ॥ १३ ॥

शापितोसि । मह्यं मम । आज्ञापयामि । त इति । त्वामित्यर्थः ॥९॥१०॥ श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ त्वत्कृते अपवादं श्रुत्वा सा त्वं त्यक्तेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ कोयमपवाद इत्यत्राह—न तानीति ॥ यानि वचनानि राज्ञा अमर्षात् हृदि न्यस्तानि तानि तवाग्रतो मया न वचनीयानि वक्तुमशक्यानि । अत एवामर्षः मया पृष्ठतः कृतः । नोपन्यस्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥ सा त्वमिति ॥ तथापि ते तव विषये । पौरापवादभीतेन राज्ञा यदादिष्टं तन्मया च ग्राह्यम् । नान्यथा न तु त्वयि दोषबुद्ध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः किमित्यत्राह—आश्रमान्तेष्विति ॥ तदेवं किल दौर्हृदं गर्भः । गर्भिण्या अभिलषितमवश्यं कार्यम् । तस्मादप्याश्रमान्तेषु त्यक्तव्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ राज्ञ इति ॥ परमकः परमानुकम्पावान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने

आश्रमान्तेषु च मया त्यक्तव्या त्वं भविष्यसि ॥ राज्ञः शासनमाज्ञाय तवेदं किल दौर्हृदम् ॥ १४ ॥ तदेतज्जाह्नवीतीरे ब्रह्मर्षीणां तपोवनम् ॥ पुण्यं च रमणीयं च मा विषादं कृथाः शुभे ॥ १५ ॥ राज्ञो दशरथस्येष्टः पितुर्मे मुनिपुङ्गवः ॥ सखा परमको विप्रो वाल्मीकिः सुमहायशाः ॥ १६ ॥ पादच्छायामुपागम्य सुखमस्य महात्मनः ॥ उपवासपरैकाग्रा वस त्वं जनकात्मजे ॥ १७ ॥ पतिव्रतात्वमास्थाय रामं कृत्वा सदा हृदि ॥ श्रेयस्ते परमं देवि तथा कृत्वा भविष्यति ॥ १८ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दारुणं जनकात्मजा ॥ परं विषादमागम्य वैदेही निपपात ह ॥ १ ॥ सा मुहूर्तमिवासंज्ञा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ लक्ष्मणं दीनया वाचा उवाच जनकात्मजा ॥ २ ॥ मामिकेयं तनुर्नूनं सृष्टा दुःखाय लक्ष्मण ॥ धात्रा यस्यास्तथा मेद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥ किन्नु पापं कृतं पूर्वं को वा दारैर्वियोजितः ॥ याहं शुद्धसमाचारा त्यक्ता नृपतिना सती ॥ ४ ॥ पुराहमाश्रमे वासं रामपादानुवर्तिनी ॥ अनुरुध्यापि सौमित्रे दुःखे च परिवर्तिनी ॥ ५ ॥ सा कथं ह्याश्रमे सौम्य वत्स्यामि विजनीकृता ॥ आख्यास्यामि च कस्याहं दुःखं दुःखपरायणा ॥ ६ ॥ किन्नु वक्ष्यामि मुनिषु कर्म वा सत्कृतं च किम् ॥ कस्मिंश्चित्कारणे त्यक्ता राघवेण महात्मना ॥ ७ ॥ ॥

उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लक्ष्मणस्येति ॥ १ ॥ सेति ॥ बाष्पव्याकुलितेक्षणेत्यनेन पुनः संज्ञाप्राप्तिः सूचिता ॥ २ ॥ मामिकेति ॥ मामिकेयं तनुः धात्रा दुःखायैव सृष्टा । यस्मात्कारणात् यस्या मे दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरेति ॥ अनुरुध्यापि सोढ्वापि ॥ ५ ॥ सेति ॥ विजनीकृता इष्टजनविरहिता कृता ॥ ६ ॥ ७ ॥

न खल्विति ॥ त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते इत्युत्तरार्धपाठः । अत्यागकारणमुच्यते । राजवंशः राजसन्तानः । परिहास्यते विच्छिद्यते । मयि गर्भस्य विद्यमानत्वादिति शेषः । मया देहो धर्तव्य इति भावः । यद्वा । त्यजेयं राघवं वंशे भर्तुर्मा परिहास्यतीति पाठः । रामकृतक्रौर्यादद्यैव जाह्नवीजले जीवस्त्यक्तव्यः । तथापि तं न त्यजेयम् । कुतो भर्तुर्वंशे निष्कलङ्के राघवमेकं मा परिहास्यति मा परिहसतु । व्यत्ययस्त्वार्षः । जीवित-

न खल्वद्यैव सौमित्रे जीवितं जाह्नवीजले ॥ त्यजेयं राजवंशस्तु भर्तुर्मे परिहास्यते ॥ ८ ॥ यथाज्ञं कुरु सौमित्रे त्यज मां दुःखभागिनीम् ॥ निदेशे स्थीयतां राज्ञः शृणु चेदं वचो मम ॥ ९ ॥ श्वश्रूणामविशेषेण प्राञ्जलिप्रग्रहेण च ॥ शिरसावन्द्य चरणौ कुशलं ब्रूहि पार्थिवम् ॥ १० ॥ शिरसाभिनतो ब्रूयाः सर्वासामेव लक्ष्मण ॥ वक्तव्यश्चापि नृपतिर्धर्मेषु सुसमाहितः ॥ ११ ॥ जानासि च यथा शुद्धा सीता तत्त्वेन राघव ॥ भक्त्या च परया युक्ता हिता च तव नित्यशः ॥ १२ ॥ अहं त्यक्ता त्वया वीर अयशोभीरुणा जने ॥ यच्च ते वचनीयं स्यादपवादसमुत्थितम् ॥ मया हि परिहर्तव्यं त्वं हि मे परमा गतिः ॥ १३ ॥ वक्तव्यश्चेति नृपतिर्धर्मेण सुसमाहितः ॥ यथा भ्रातृषु वर्तेथास्तथा पौरेषु नित्यदा ॥ १४ ॥ परमो ह्येष धर्मस्ते तस्मात्कीर्तिरनुत्तमा ॥ १५ ॥ यत्तु पौरजनो राजन् धर्मेण समवाप्नुयात् ॥ अहं तु नानुशोचामि स्वशरीरं नरर्षभ ॥ १६ ॥ यथापवादं पौराणां तथैव रघुनन्दन ॥ पतिर्हि देवता नार्याः पतिर्बन्धुः पतिर्गुरुः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

त्यागे स्त्रीहत्यामूलोपवादः रामस्य स्यादिति भावः । अद्यैवेत्यनेन प्रसवानन्तरन्तु त्याज्यमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ त्वन्तु राजशासनं कुर्वित्याह—यथाज्ञमिति ॥ ९ ॥ श्वश्रूणामिति । चरणौ आवन्द्येति ॥ मदर्थमिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहमिति ॥ अयशोभीरुणैव त्वया त्यक्ता अनाथेवेत्यर्थः । वचनीयं जुगुप्सनम् । तन्मया परिहर्तव्यम् । त्वदाज्ञया वनस्थल इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥

प्राणैरिति ॥ ऋतुकालातिवर्तिनीं गर्भलक्षणवतीम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

प्राणैरपि प्रियं तस्माद्भर्तुः कार्यं विशेषतः ॥ इति मद्वचनाद्रामो वक्तव्यो मम संग्रहः ॥ निरीक्ष्य माऽद्य गच्छ
त्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ॥१८॥ एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ शिरसावन्द्य धरणीं व्याहर्तुं न शशाक
ह ॥ १९ ॥ प्रदक्षिणं च तां कृत्वा रुदन्नेव महास्वनः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं तामाह किं मां वक्ष्यसि शोभने ॥
॥ २० ॥ दृष्टपूर्वन्न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवानघे ॥ कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा तां
नमस्कृत्य पुनर्नावमुपारुहत् ॥ आरुह्य च पुनर्नावं नाविकं चाभ्यचोदयत् ॥ २२ ॥ स गत्वा चोत्तरं तीरं शोकभारसमन्वितः
॥ सम्मूढ इव दुःखेन रथमध्यारुहद् द्रुतम् ॥ २३ ॥ मुहुर्मुहुः परावृत्य दृष्ट्वा सीतामनाथवत् ॥ चेष्टन्तीं
परतीरस्थां लक्ष्मणः प्रययावथ ॥ २४ ॥ दूरस्थं रथमालोक्य लक्ष्मणं च मुहुर्मुहुः ॥ निरीक्षमाणां तूद्विग्नां
सीतां शोकः समाविशत् ॥ २५ ॥ सा दुःखभारावनता यशस्विनी यशोधना नाथमपश्यती सती ॥ रुरोद
सा बर्हिणनादिते वने महास्वनं दुःखपरायणा सती ॥ २६ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥
सीतां रुदन्तीं दृष्ट्वा तां तत्र वै मुनिदारकाः ॥ प्राद्रवन्यत्र भगवानास्ते वाल्मीकिरुग्रधीः ॥ १ ॥ अभिवाद्य मुनेः
पादौ मुनिपुत्रा महर्षये ॥ सर्वं निवेदयामासुस्तस्यास्तु रुदितस्वनम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वा भगवन् कस्याप्येषा
महात्मनः ॥ पत्नी श्रीरिव संमोहाद्विरौति विकृतानना ॥ ३ ॥ भगवन्साधु पश्य त्वं देवतामिव खाच्च्युताम् ॥
नद्यास्तु तीरे भगवन् वरस्त्री कापि दुःखिता ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

सीतां त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ सर्वं निवेदयामासुरित्येतद्विवृणोति–अदृष्टेत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥

दृष्टेति ॥ अनर्हेति । दुःखस्येति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ आयान्तीति ॥ कारणमिति । आगमनकारणमित्यर्थः ॥ १२ ॥

दृष्टास्माभिः प्ररुदितां दृढं शोकपरायणा ॥ अनर्हां दुःखशोकाभ्यामेकां दीनां ह्यनाथवत् ॥ ५ ॥ न ह्येनां मानुषीं विद्मः सत्क्रियास्याः प्रयुज्यताम् ॥ आश्रमस्याविदूरे च त्वामियं शरणं गता ॥ त्रातारमिच्छते साध्वी भगवंस्त्रातुमर्हसि ॥ ६ ॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा बुद्ध्या निश्चित्य धर्मवित् ॥ तपसा लब्धचक्षुष्मान् प्राद्रवद्यत्र मैथिली ॥ ७ ॥ तं प्रयान्तमभिप्रेत्य शिष्या ह्येनं महामतिम् ॥ तं तु देशमभिप्रेत्य किंचित्पद्भ्यां महामतिः ॥ ८ ॥ अर्घ्यमादाय रुचिरं जाह्नवीतीरमागमत् ॥ ददर्श राघवस्येष्टां सीतां पत्नीमनाथवत् ॥ ९ ॥ तां सीतां शोकभारार्तां वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच मधुरां वाणीं ह्लादयन्निव तेजसा ॥ १० ॥ स्नुषा दशरथस्य त्वं रामस्य महिषी प्रिया ॥ जनकस्य सुता राज्ञः स्वागतं ते पतिव्रते ॥ ११ ॥ आयान्ती चासि विज्ञाता मया धर्मसमाधिना ॥ कारणं चैव सर्वं मे हृदयेनोपलक्षितम् ॥ १२ ॥ तव चैव महाभागे विदितं मम तत्त्वतः ॥ सर्वं च विदितं मह्यं त्रैलोक्ये यद्धि वर्तते ॥ १३ ॥ अपापां वेद्मि सीते त्वां तपोलब्धेन चक्षुषा ॥ विस्रब्धा भव वैदेहि साम्प्रतं मयि वर्तसे ॥ १४ ॥ आश्रमस्याविदूरे मे तापस्यस्तपसि स्थिताः ॥ तास्त्वां वत्से यथा वत्सं पालयिष्यन्ति नित्यशः ॥ १५ ॥ इदमर्घ्यं प्रतीच्छ त्वं विस्रब्धा विगतज्वरा ॥ यथा स्वगृहमभ्येत्य विषादं चैव मा कृथाः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा तु भाषितं सीता मुनेः परममद्भुतम् ॥ शिरसावन्द्य चरणौ तथेत्याह कृताञ्जलिः ॥ १७ ॥ तं प्रयान्तं मुनिं सीता प्राञ्जलिः पृष्ठतोन्वगात् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

तव चैवेति ॥ शुद्धभावत्वमिति शेषः । मम मया । मह्यं मम ॥ १३ ॥ अपापामिति ॥ मयि वर्तस इति । मत्समीपे निवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इदमिति ॥ यथा स्वगृहमभ्येत्येति । तथैवावतिष्ठस्वेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥

तमिति ॥ मुदा युक्ता इति । मुनिपत्नयः तापस्यः । अब्रुवन्निति । वाल्मीकिमिति शेषः ॥ १९ ॥ स्वागतमिति ॥ चिरस्यागमनमिति । प्रतीक्ष्य स्थिता वयम् अभिवादयामहे । एतेन सीतायाः समाश्वासादिना विलम्बो जात इत्यवगम्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मुहुरिति ॥ प्रणिधाय तापसीनां हस्ते दत्त्वा ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तं दृष्ट्वा मुनिमायान्तं वैदेह्या मुनिपत्नयः ॥ उपाजग्मुर्मुदा युक्ता वचनं चेदमब्रुवन् ॥ १९ ॥ स्वागतं ते मुनिश्रेष्ठ चिरस्यागमनं च ते ॥ अभिवादयामस्त्वां सर्वा उच्यतां किं च कुर्महे ॥ २० ॥ तासां तद्वचनं श्रुत्वा वाल्मीकिरिदमब्रवीत् ॥ सीतेयं समनुप्राप्ता पत्नी रामस्य धीमतः ॥ २१ ॥ स्नुषा दशरथस्यैषा जनकस्य सुता सती ॥ अपापा पतिना त्यक्ता परिपाल्या मया सदा ॥ २२ ॥ इमां भवन्त्यः पश्यन्तु स्नेहेन परमेण हि ॥ गौरवान्मम वाक्याच्च पूज्या वोस्तु विशेषतः ॥ २३ ॥ मुहुर्मुहुश्च वैदेहीं प्रणिधाय महायशाः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृतः पुनरायान्महातपाः ॥ २४ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

दृष्ट्वा तु मैथिलीं सीतामाश्रमे संप्रवेशिताम् ॥ संतापमगमद्घोरं लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ १ ॥ अब्रवीच्च महातेजाः सुमन्त्रं मन्त्रसारथिम् ॥ सीतासंतापजं दुःखं पश्य रामस्य सारथे ॥२॥ ततो दुःखतरं किन्नु राघवस्य भविष्यति॥ पत्नीं शुद्धसमाचारां विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ ३ ॥ व्यक्तं दैवादहं मन्ये राघवस्य विनाभवम् ॥ वैदेह्या सारथे नित्यं दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥४॥ यो हि देवान्सगन्धर्वानसुरान्सह राक्षसैः ॥ निहन्याद्राघवः क्रुद्धः स दैवमनुवर्तते॥५॥ पुरा रामः पितुर्वाक्याद्दण्डके विजने वने ॥ उषित्वा नव वर्षाणि पञ्च चैव महावने ॥ ६ ॥ ॥

दृष्ट्वा त्वित्यादि ॥ १ ॥ अब्रवीदिति ॥ मन्त्रसहायभूतः सारथिर्मन्त्रसारथिः । सीतासंतापजं सीताविरहसंतापजमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३॥ व्यक्तमिति ॥ विनाभवं सीतावियोगेनावस्थानं वैदेह्या सार्धं विनाभवमित्यर्थः । दैवात्प्राग्भवाददृष्टादित्यर्थः ॥ ४ ॥ य इति ॥ दैवमनुवर्तते न तु तन्निरसितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ५॥६॥

ततो दुःखतरं भूयः सीताया विप्रवासनम् ॥ पौराणं वचनं श्रुत्वा नृशंसं प्रतिभाति मे ॥ ७ ॥ को नु धर्माश्रयः सूत कर्मण्यस्मिन्यशोहरे ॥ मैथिलीं प्रति संप्राप्तः पौरैर्हीनार्थवादिभिः ॥ ८ ॥ एता वाचो बहुविधाः श्रुत्वा लक्ष्मणभाषिताः ॥ सुमन्त्रः श्रद्धया प्राज्ञो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ न संतापस्त्वया कार्यः सौमित्रे मैथिलीं प्रति ॥ दृष्टमेतत्पुरा विप्रैः पितुस्ते लक्ष्मणाग्रतः ॥ १० ॥ भविष्यति दृढं रामो दुःखप्रायोपि सौख्यभाक् ॥ प्राप्स्यते च महाबाहुर्विप्रयोगं प्रियैर्ध्रुवम् ॥ ११ ॥ त्वां चैव मैथिलीं चैव शत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ संत्यजिष्यति धर्मात्मा कालेन महता महान् ॥ १२ ॥ इदं त्वयि न वक्तव्यं सौमित्रे भरतेपि वा ॥ राज्ञा वो व्याहृतं वाक्यं दुर्वासा यदुवाच ह ॥ १३ ॥ महाजनसमीपे च मम चैव नरर्षभ ॥ ऋषिणा व्याहृतं वाक्यं वसिष्ठस्य च सन्निधौ ॥ १४ ॥ ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा मामाह पुरुषर्षभः ॥ सूत न क्वचिदेवं ते वक्तव्यं जनसन्निधौ ॥ १५ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ ततः सीतायाः विप्रवासनं नृशंसं क्रूरकृत्यमिति प्रतिभाति ॥ ७ ॥ को न्विति ॥ हीनार्थवादिभिः पौरैर्हेतुभिः । मैथिलीं प्रति यशोहरे साध्वीं वने विसृष्टवानिति अपयशस्करेस्मिन् कर्मणि सीतापरित्यागरूपकर्मण्यनुष्ठिते सति कोनु धर्माश्रयः धर्मपरिग्रहः रामेण संप्राप्तः । प्रत्युत साध्वीत्यागादधर्म एव स्यादिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ नेति ॥ दृष्टमिति । हे लक्ष्मण, पुरा तव पितुरग्रतः अल्पभाग्यवान् रामः दुःखप्रायो भविष्यतीत्येतद्दृष्टं दृष्ट्वा मह्यमुक्तमित्यर्थः । फलितमाह–प्राप्स्यत इति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ इदमिति ॥ इदं रहस्यं त्वयि भरते वा न वक्तव्यम् । इदंशब्दार्थमाह–राज्ञेति । राज्ञा दशरथेन । वः तदिदं त्वयि भरतेपि न वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ दुर्वाससो वचनं कथं त्वयावगतमित्यत्राह–महाजनेति ॥ महाजनसमीपे दशरथसमीप इत्यर्थः । मम वसिष्ठस्य च सन्निधौ । ऋषिणा दुर्वाससा वाक्यं व्याहृतम् । त्रिभिरेवेदं वृत्तं ज्ञातमिति भावः ॥ १४ ॥ ऋषेरिति ॥ एवं ते त्वया श्रुतं रहस्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येति ॥ समाहितं सम्यग्गुप्तम् तस्य वाक्यं मया जातु अनृतं न कार्यमिति मम दर्शनं मतम् । तस्मात् त्वयि भरते च न वक्तव्यमिति भावः॥१६॥ सर्वथैवेति ॥ न वक्तव्यमिति। राजरहस्यमिति शेषः । तवातिश्रद्धारहितस्य ॥ १७ ॥ यद्यपीति ॥ तथाप्यप्रकाश्यस्यापि प्रकाशने हेतुमाह—दैवं हि दुरतिक्रममिति । हि यस्माद्दैवं प्राचीनं कर्म दुरतिक्रमं तस्मादित्यर्थः ॥ १८ ॥ दुरतिक्रमे हेतुः—येनेदमिति ॥ एवं भवद्दुःखातिशयदर्शनात् श्रद्धालवे

तस्याहं लोकपालस्य वाक्यं तत्सुसमाहितः ॥ नैव जात्वनृतं कार्यमिति मे सौम्य दर्शनम् ॥ १६ ॥ सर्वथैव न वक्तव्यं मया सौम्य तवाग्रतः ॥ यदि ते श्रवणे श्रद्धा श्रूयतां रघुनन्दन ॥ १७ ॥ यद्यप्यहं नरेन्द्रेण रहस्यं श्रावितः पुरा ॥ तथाप्युदाहरिष्यामि दैवं हि दुरतिक्रमम् ॥ १८ ॥ येनेदमीदृशं प्राप्तं दुःखं शोकसमन्वितम् ॥ न त्वया भरते वाच्यं शत्रुघ्नस्यापि सन्निधौ ॥ १९ ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य गम्भीरार्थपदं महत् ॥ तथ्यं ब्रूहीति सौमित्रिः सूतं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २० ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ॥

तथा संचोदितः सूतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ तद्वाक्यमृषिणा प्रोक्तं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ पुरा नाम्ना हि दुर्वासा अत्रेः पुत्रो महामुनिः ॥ वसिष्ठस्याश्रमे पुण्ये वार्षिक्यं समुवास ह ॥ २ ॥ तमाश्रमं महातेजाः पिता ते सुमहायशाः ॥ पुरोहितं महात्मानं दिदृक्षुरगमत्स्वयम् ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वा सूर्यसंकाशं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ उपविष्टं वसिष्ठस्य सव्यपार्श्वे महामुनिम् ॥ ४ ॥ तौ मुनी तापसश्रेष्ठौ विनीतो ह्यभिवादयत् ॥ स ताभ्यां पूजितो राजा स्वागतेनासनेन च ॥ पाद्येन फलमूलैश्च उवास मुनिभिः सह ॥ ५ ॥ ॥

तुभ्यं मया वक्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥ तदिति ॥ गम्भीरार्थपदमिति । पूर्वोक्तं भाषितम् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥

तथेत्यादि ॥ १ ॥ पुरेति ॥ पुरा वार्षिक्यं वर्षासु भवं चातुर्मास्यनियममुद्दिश्योवास दुर्वासा हीति नाम्ना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥

तेषामिति ॥ मध्यादित्यगते मध्यगतादित्ययुक्त इत्यर्थः । मध्याह्न इति फलितार्थः ॥६॥ तत इति ॥ प्रग्रहः सविनय इत्यर्थः ॥७॥ भगवन्निति ॥ किंप्रमाणेन उत ततोप्यधिकप्रमाणेनेत्यर्थः । किमायुश्च मे राम इति ॥८॥९॥१०॥ एवं पृष्टश्चिरायुष्ट्वं दुःखोपेतं शापवशादिति वक्तुं पीठिकामाह—शृणु राजन्नित्यादि

तेषां तत्रोपविष्टानां तास्ताः सुमधुराः कथाः ॥ बभूवुः परमर्षीणां मध्यादित्यगतेऽहनि ॥ ६ ॥ ततः कथायां कस्यां चित् प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः ॥ उवाच तं महात्मानमत्रेः पुत्रं तपोधनम् ॥ ७ ॥ भगवन्किं प्रमाणेन मम वंशो भविष्यति ॥ किमायुश्च हि मे रामः पुत्राश्चान्ये किमायुषः ॥ ८ ॥ रामस्य च सुता ये स्युस्तेषामायुः कियद्भवेत् ॥ काम्यया भगवन् ब्रूहि वंशस्यास्य गतिं मम ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं राज्ञो दशरथस्य च ॥ दुर्वासाः सुमहातेजा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १० ॥ शृणु राजन्पुरावृत्तं तदा दैवासुरे युधि ॥ दैत्याः सुरैर्भर्त्स्यमाना भृगुपत्नीं समाश्रिताः ॥ ११ ॥ तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्नभयास्तदा ॥ १२ ॥ तया परिगृहीतांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरेश्वरः ॥ चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत् ॥ १३ ॥ ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः ॥ शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुकुलार्दनम् ॥ १४ ॥ यस्मादवध्यां मे पत्नीमवधीः क्रोधमूर्छितः ॥ तस्मात्त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन ॥ १५ ॥ तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम् ॥ १६ ॥ शापाभिहतचेताः स स्वात्मना भावितोभवत् ॥ १७ ॥ अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः ॥ ॥ १८ ॥ तपसाराधितो देवो ह्यब्रवीद्भक्तवत्सलः ॥ लोकानां संप्रियार्थं तु तं शापं ग्राह्यमुक्तवान् ॥ १९ ॥ ॥

॥११॥१२॥१३॥१४॥यस्मादिति॥अवध्यां स्त्रीत्वादृषिपत्नीत्वाच्चेति भावः॥१५॥तत्रेति॥बहुवार्षिकं कालमित्यर्थः॥१६॥ शापेति॥शापाभिहतचेताः पश्चात्तापपरीतचित्त इत्यर्थः।स्वात्मना भावितो भगवच्छापनिवृत्त्यर्थं स्वस्वरूपमचिन्तयदित्यर्थः।पुनः शापेन शापमोघभयेन पीडितः सन् भृगुस्तं देवमर्चयामास ॥१७॥१८॥ तपसेति॥तं शापं मनुष्यजन्मादिप्रापकं लोकानां संहितार्थं सम्यग्रावणवधरूपहितसंपादनार्थम् । ग्राह्यं परिग्राह्यमेवेत्युक्तवान् ॥१९॥

इतीति ॥ पूर्वजन्मनि काश्यपात् विष्णुसंज्ञकोपेन्द्रावतारे ॥ २० ॥ राम इति ॥ तत्फलं पत्नीवियोगन । . .कालवासरूपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि ॥ इहागतो हि पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम ॥ २० ॥ राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानद ॥ तत्फलं प्राप्स्यते चापि भृगुशापकृतं महत् ॥ २१ ॥ अयोध्यायाः पती रामो दीर्घकालं भविष्यति ॥ सुखिनश्च समृद्धा श्च भविष्यन्त्यस्य येनुगाः ॥ २२ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ २३ ॥ समृद्धैश्चाश्वमेधैश्च इष्ट्वा परमदुर्जयः ॥ राजवंशांश्च बहुशो बहून् संस्थापयिष्यति ॥ २४ ॥ द्वौ पुत्रौ तु भविष्येते सीतायां राघवस्य तु ॥ अन्यत्र न त्वयोध्यायां सत्यमेतन्न संशयः ॥ २५ ॥ सीतायाश्च ततः पुत्रावभिषेक्ष्यति राघवः ॥ २६ ॥ स सर्वमखिलं राज्ञो वंशस्याह गतागतम् ॥ आख्याय सुमहातेजास्तूष्णीमासीन्महामुनिः ॥ २७ ॥ तूष्णींभूते तदा तस्मिन् राजा दशरथो मुनौ ॥ अभिवाद्य महात्मानौ पुनरायात्पुरोत्तमम् ॥ २८ ॥ एतद्वचो मया तत्र मुनिना व्याहृतं पुरा ॥ श्रुतं हृदि च निक्षिप्तं नान्यथा तद्भविष्यति ॥ २९ ॥ एवंगते न संतापं कर्तुमर्हसि राघव ॥ सीतार्थे राघवार्थे वा दृढो भव नरोत्तम ॥३०॥ श्रुत्वा तु व्याहृतं वाक्यं सूतस्य परमाद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ततः संवदतोरेवं सूतलक्ष्मणयोः पथि ॥ अस्तमर्के गते वासं केशिन्यां तावथोषतुः ॥ ३२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ सीताया इति ॥ स सर्वमिति । स दुर्वासा इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

तत्रेत्यादि ॥ तत्र पथीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४॥५॥ स इति ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामुपलक्षितमग्रजम् ॥६॥७॥८॥ तत्रेति ॥ पादमूलं तवेतिशेषः ॥

तत्र तां रजनीमुष्य केशिन्यां रघुनन्दनः ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय लक्ष्मणः प्रययौ तदा ॥ १ ॥ ततोर्धदिवसे प्राप्ते प्रविवेश महारथः ॥ अयोध्यां रत्नसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनावृताम् ॥ २ ॥ सौमित्रिस्तु परं दैन्यं जगाम सुमहामतिः ॥ रामपादौ समासाद्य वक्ष्यामि किमहं गतः ॥ ३ ॥ तस्यैवं चिन्तयानस्य भवनं शशिसन्निभम् ॥ रामस्य परमोदारं पुरस्तात्समदृश्यत ॥ ४ ॥ राज्ञस्तु भवनद्वारि सोवतीर्य रथोत्तमात् ॥ अवाङ्मुखो दीनमनाः प्रविवेशानिवारितः ॥ ५ ॥ स दृष्ट्वा राघवं दीनमासीनं परमासने ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां ददर्शाग्रजमग्रतः ॥ ६ ॥ जग्राह चरणौ तस्य लक्ष्मणो दीनचेतनः ॥ उवाच दीनया वाचा प्राञ्जलिः सुसमाहितः ॥ ७ ॥ आर्यस्याज्ञां पुरस्कृत्य विसृज्य जनकात्मजाम् ॥ गङ्गातीरे यथोद्दिष्टे वाल्मीकेराश्रमे शुचौ ॥ ८ ॥ तत्र तां च शुभाचारामाश्रमान्ते यशस्विनीम् ॥ पुनरप्यागतो वीर पादमूलमुपासितुम् ॥ ९ ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र कालस्य गतिरीदृशी ॥ त्वद्विधा न हि शोचन्ति बुद्धिमन्तो मनस्विनः ॥ १० ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ ११ ॥ तस्मात्पुत्रेषु दारेषु मित्रेषु च धनेषु च ॥ नातिप्रसङ्गः कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १२ ॥ शक्तस्त्वमात्मनात्मानं विनेतुं मनसैव हि ॥ लोकान्तसर्वांश्च काकुत्स्थ किं पुनः शोकमात्मनः ॥ १३ ॥ नेदृशेषु विमुह्यन्ति त्वद्विधाः पुरुषर्षभाः ॥ अपवादः स किल ते पुनरेष्यति राघव ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥९॥१०॥११॥ तस्मादिति ॥ अतिप्रसङ्गः अत्यासक्तिः ॥ १२ ॥ शक्तस्त्वमात्मनात्मानं विनेतुं मनसैव हीति ॥ आत्मना स्वयमेव मनसैव करणेनात्मानं स्वात्मानं लोकांश्च विनेतुं शिक्षितुं शक्तः। सांसारिकदुःखाद्वारयितुमित्यर्थः॥ १३॥नेदृशेष्विति ॥ अपवादः पुनरेष्यति प्रकारान्तरेणेति शेषः॥१४॥

तदेवोपपादयति—यदर्थमिति ॥ हे नृप, परीवादभयाद्भीतेन त्वया यदर्थं यदपवादपरिहारार्थम् मैथिली त्यक्ता सोपवादः पुनः प्रकारान्तरेण भविष्यति । सीतामपवादात्त्यक्त्वा पुनः शोचति । तस्मात्तस्यामतिमात्रोयं कामुकस्य रामस्यानुराग इति पुनरप्यपवादो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

यदर्थं मैथिली त्यक्ता अपवादभयान्नृप ॥ सोपवादः पुरे राजन् भविष्यति न संशयः ॥ १५ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल धैर्येण सुसमाहितः ॥ त्यजैनां दुर्बलां बुद्धिं संतापं मा कुरुष्व ह ॥ १६ ॥ एवमुक्तः स काकुत्स्थो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ उवाच परया प्रीत्या सौमित्रिं मित्रवत्सलः ॥ १७ ॥ एवमेतन्नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ॥ परितोषश्च मे वीर मम कार्यानुशासने ॥ १८ ॥ निर्वृतिश्चागता सौम्य संतापश्च निराकृतः ॥ भवद्वाक्यैः सुरुचिरैरनुनीतोस्मि लक्ष्मण ॥ १९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं निशम्य परमाद्भुतम् ॥ सुप्रीतश्चाभवद्रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ दुर्लभस्त्वीदृशो बन्धुरस्मिन् काले विशेषतः ॥ यादृशस्त्वं महाबुद्धे मम सौम्य मनोनुगः ॥ २ ॥ यच्च मे हृदयं किंचिद्वर्तते शुभलक्षण ॥ तन्निशामय च श्रुत्वा कुरुष्व वचनं मम ॥ ३ ॥ चत्वारो दिवसाः सौम्य कार्यं पौरजनस्य वै ॥ अकुर्वाणस्य सौमित्रे तन्मे मर्माणि कृन्तति ॥ ४ ॥ आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ कार्यार्थिनश्च पुरुषाः स्त्रियो वा पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ पौरकार्याणि यो राजा न करोति दिने दिने ॥ संवृते नरके घोरे पतितो नात्र संशयः ॥ ६ ॥ श्रूयते हि पुरा राजा नृगो नाम महायशाः ॥ बभूव पृथिवीपालो ब्रह्मण्यः सत्यवाक् शुचिः ॥ ७ ॥

एवमिति ॥ कार्यानुशासने गङ्गातीरत्यागरूपे त्वत्कृते ॥ १८ ॥ निर्वृतिरिति ॥ निर्वृतिः सुखम् ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥

लक्ष्मणस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आहूयन्तामिति ॥ स्त्रियश्चेति । कार्यार्थिन्य इत्यनुषज्यते ॥ ५ ॥ पौरेति ॥ पतितः स्वकर्मणेति शेषः । स मृतो

नरके घोरे पात्यते नात्र संशय इति च पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत इति ॥ सङ्गात् राज्ञा दत्तबहुगोसङ्गात् ॥ ९ ॥ १० ॥ तत इति ॥ कनखलं कन-

स कदाचिद्गवां कोटीः सवत्साः स्वर्णभूषिताः ॥ नृदेवो भूमिदेवेभ्यः पुष्करेषु ददौ नृपः ॥ ८ ॥ ततः सङ्गाद्गता धेनुः
सवत्सा स्पर्शितानघ ॥ ब्राह्मणस्याहिताग्नेश्च दरिद्रस्योञ्छवर्तिनः ॥ ९ ॥ स नष्टां गां क्षुधार्तो वै अन्विष्यंस्तत्र तत्र
च ॥ नापश्यत्सर्वराज्येषु संवत्सरगणान्बहून् ॥ १० ॥ ततः कनखलं गत्वा जीर्णवत्सां निरामयाम् ॥ ददर्श गां स्वकां
धेनुं ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ ११ ॥ अथ तां नामधेयेन स्वकेनोवाच स द्विजः ॥ आगच्छ शबलेत्येवं सा तु शुश्राव
गौः स्वरम् ॥ १२ ॥ तस्य तु स्वरमाज्ञाय क्षुधार्तस्य द्विजस्य वै ॥ अन्वगात्पृष्ठतः सा गौर्गच्छन्तं पावकोपमम् ॥ १३ ॥
योपि पालयते विप्रः सोपि गामन्वगाद्द्रुतम् ॥ गत्वा तमृषिमाचष्ट मम गौरिति सत्वरम् ॥ १४ ॥ स्पर्शिता राजसिंहेन
मम दत्ता नृगेण ह ॥ तयोर्ब्राह्मणयोर्वादो महानासीद्विपश्चितोः ॥ १५ ॥ विवदन्तौ ततोन्योन्यं दातारमभिजग्मतुः ॥
तौ राजभवनद्वारि न प्राप्तौ नृगशासनम् ॥ १६ ॥ अहोरात्राण्यनेकानि वसन्तौ क्रोधमीयतुः ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ
तावुभौ द्विजसत्तमौ ॥ क्रुद्धौ परमसंतप्तौ वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ १७ ॥ अर्थिनां कार्यसिद्ध्यर्थं यस्मात्त्वं नैषि दर्शनम्
॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कृकलासो भविष्यसि ॥ १८ ॥ बहुवर्षसहस्राणि बहुवर्षशतानि च ॥ श्वभ्रेस्मिन्कृकलासो
वै दीर्घकालं वसिष्यसि ॥ १९ ॥ उत्पत्स्यते हि लोकेस्मिन्यदूनां कीर्तिवर्धनः ॥ वासुदेव इति ख्यातो लोके पुरुषविग्रहः
॥ २० ॥ स ते मोक्षयिता राजंस्तस्माच्छापाद्भविष्यति ॥ कृता च तेन कालेन निष्कृतिस्ते भविष्यति ॥ २१ ॥
भारावतरणार्थं हि नरनारायणावुभौ ॥ उत्पत्स्येते महावीर्यौ कलौ युग उपस्थिते ॥ २२ ॥ ॥

खलाख्यग्रामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्पर्शितेति ॥ स्पर्शिता दत्ता ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अर्थिनामिति ॥ कृकलासः सरठः ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ २० ॥ स इति ॥ निष्कृतिः शापमोक्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति ॥ ब्राह्मणाय कस्मैचित् अन्यस्मा इत्यर्थः ॥२३॥२४॥ कार्यार्थिनामिति ॥ विमर्दः कलहः । अभिवर्तन्तामागच्छन्तु । कार्यिणः कार्यार्थिनः।
अभिवर्तन्तु काङ्क्षिण इति पाठः ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीगो० विरचिते श्रीरा० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः॥५३॥

एवं तौ शापमुत्सृज्य ब्राह्मणौ विगतज्वरौ ॥ तां गां हि दुर्बलां वृद्धां ददतुर्ब्राह्मणाय वै ॥ २३ ॥ एवं स राजा
तं शापमुपभुङ्क्ते सुदारुणम् ॥ २४ ॥ कार्यार्थिनां विमर्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते ॥ तच्छीघ्रं दर्शनं मह्यमभिवर्तन्तु
कार्यिणः ॥ २५ ॥ सुकृतस्य हि कार्यस्य फलं नावैति पार्थिवः ॥ तस्माद्गच्छ प्रतीक्षस्व सौमित्रे कार्यवान्
जनः ॥ २६ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ॥
रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परमार्थवित् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ अल्पापराधे
काकुत्स्थ द्विजाभ्यां शाप ईदृशः ॥ महान्नृगस्य राजर्षेर्यमदण्ड इवापरः ॥ २ ॥ श्रुत्वा तु पापसंयुक्तमात्मानं
पुरुषर्षभ ॥ किमुवाच नृगो राजा द्विजौ क्रोधसमन्वितौ ॥ ३ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु राघवः पुनरब्रवीत् ॥
शृणु सौम्य यथापूर्वं स राजा शापविक्षतः ॥ ४ ॥ अथाध्वनि गतौ विप्रौ विज्ञाय स नृगस्तदा ॥ आहूय मन्त्रिणः
सर्वान्नैगमान्त्सपुरोधसः ॥ ५ ॥ तानुवाच नृगो राजा सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ दुःखेन सुसमाविष्टः श्रूयतां
मे समाहितैः ॥ ६ ॥ नारदः पर्वतश्चैव मम दत्त्वा महद्भयम् ॥ गतौ त्रिभुवनं भद्रौ वायुभूतावनिन्दितौ ॥७॥

रामस्येत्यादि ॥१॥ अल्पेति ॥ अल्पेप्यपराधे परीक्षार्थमागतत्वात् गोदानद्वारा द्विजाभ्यां नारदपर्वताभ्यां यमदण्ड इव महान् शापो दत्तः ॥२॥३॥
लक्ष्मणेनेति ॥ हे सौम्य, शापविक्षतः सन् स राजा यथापूर्वमुवाच तच्छृण्विति योजना ॥ ४ ॥ अथेति ॥ अध्वनि व्योमाध्वनि गतौ ध्यानेन अमुकाविति
विज्ञायेत्यर्थः । नैगमान् पौरान् ॥ ५ ॥ तानिति ॥ श्रूयतामिति । वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥ नारद इति ॥ त्रिभुवनं ब्रह्मलोकमित्यर्थः ॥ ७ ॥

कुमार इति ॥ श्वभ्रं गर्तः ॥८॥९॥ फलवन्त इति ॥ गुल्मिनः कक्षवृक्षाः ॥१०॥११॥ पुष्पाणीति ॥ पुष्पाणि यथा अध्यर्धं योजनं परिवार्य स्युः तथा क्रियन्तामित्यर्थः ॥१२॥१३॥ प्रत्यक्षमिति ॥ तादृशे अल्पेपीत्यर्थः ॥१४॥ मा कृथा इति ॥ कृतान्तः ईश्वरः॥१५॥प्राप्तव्यानीति ॥ पूर्वे जात्यन्तरे। प्राप्त-

कुमारोयं वसुर्नाम स देवोद्याभिषिच्यताम् ॥ श्वभ्रं च यत्सुखस्पर्शं क्रियतां शिल्पिभिर्मम ॥ यत्राहं संक्षयिष्यामि शापं ब्राह्मणनिःसृतम् ॥ ८ ॥ वर्षघ्नमेकं श्वभ्रं तु हिमघ्नमपरं तथा ॥ ग्रीष्मघ्नन्तु सुखस्पर्शमेकं कुर्वन्तु शिल्पिनः ॥ ९ ॥ फलवन्तश्च ये वृक्षाः पुष्पवन्त्यश्च या लताः ॥ विरोप्यन्तां बहुविधाश्छायावन्तश्च गुल्मिनः ॥ ॥ १० ॥ क्रियतां रमणीयं च श्वभ्राणां सर्वतो दिशम् ॥ सुखमत्र वसिष्यामि यावत्कालस्य पर्ययः ॥ ११ ॥ पुष्पाणि च सुगन्धीनि क्रियन्तां तेषु नित्यशः ॥ परिवार्य यथा मे स्युरध्यर्धं योजनं तथा ॥ १२ ॥ एवं कृत्वा विधानं स संदिदेश वसुं तदा ॥ धर्मनित्यः प्रजाः पुत्र क्षत्रधर्मेण पालय ॥ १३ ॥ प्रत्यक्षं ते यथा शापो द्विजाभ्यां मयि पातितः॥ नरश्रेष्ठ सरोषाभ्यामपराधेपि तादृशे ॥ १४ ॥ मा कृथास्तनुसंतापं मत्कृतेपि नरर्षभ ॥ कृतान्तः कुशलः पुत्र येनास्मि व्यसनीकृतः ॥ १५ ॥ प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति ॥ लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च ॥१६॥ पूर्वे जात्यन्तरे वत्स मा विषादं कुरुष्व ह॥१७॥ एवमुक्त्वा नृपस्तत्र सुतं राजा महायशाः ॥ श्वभ्रं जगाम सुकृतं वासाय पुरुषर्षभ ॥१८॥ एवं प्रविश्यैव नृपस्तदानीं श्वभ्रं महारत्नविभूषितं तत् ॥ संपादयामास तदा महात्मा शापं द्विजाभ्यां हि रुषा विमुक्तम् ॥१९॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे चतुःपञ्चाशः सर्गः॥५४॥

एष ते नृगशापस्य विस्तरोभिहितो मया ॥ यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा शृणुष्वेहापरां कथाम् ॥ १ ॥ ॥

व्यान्येव प्राप्नोति गन्तव्यान्येव गच्छति। लब्धव्यान्येव लभते दुःखानि च सुखानि च॥१६॥१७॥१८॥१९॥इति श्रीगो०श्रीरा०म०उत्त०च०सर्गः॥५४॥
एष त इत्यादि ॥ इह राजापराधविषये ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्तस्तु रामेण सौमित्रिः पुनरब्रवीत् ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे नृप ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु
राम इक्ष्वाकुनन्दनः ॥ कथां परमधर्मिष्ठां व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ आसीद्राजा निमिर्नाम इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥
पुत्रो द्वादशमो वीर्ये धर्मे च परिनिष्ठितः ॥ ४ ॥ स राजा वीर्यसंपन्नः पुरं देवपुरोपमम् ॥ निवेशयामास
तदा अभ्याशे गौतमस्य तु ॥ ५ ॥ पुरस्य सुकृतं नाम वैजयन्तमिति श्रुतम् ॥ निवेशं यत्र राजर्षिर्निमिश्चक्रे
महायशाः ॥ ६ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य सुमहापुरम् ॥ यजेयं दीर्घसत्रेण पितुः प्रह्लादयन्मनः ॥ ७ ॥
ततः पितरमामन्त्र्य इक्ष्वाकुं हि मनोः सुतम् ॥ वसिष्ठं वरयामास पूर्वं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ॥ ८ ॥ अनन्तरं स राजर्षिर्निमिरिक्ष्वाकुनन्दनः ॥
अत्रिमङ्गिरसं चैव भृगुं चैव तपोधनम् ॥ ९ ॥ तमुवाच वसिष्ठस्तु निमिं राजर्षिसत्तमम् ॥
वृतोहं पूर्वमिन्द्रेण अन्तरं प्रतिपालय ॥ १० ॥ अनन्तरं महाविप्रो गौतमः प्रत्यपूरयत् ॥ वसिष्ठोपि
महातेजा इन्द्रयज्ञमथाकरोत् ॥ ११ ॥ निमिस्तु राजा विप्रांस्तान्समानीय नराधिपः ॥ अयजद्धिमवत्पार्श्वे
स्वपुरस्य समीपतः ॥ पञ्च वर्षसहस्राणि राजा दीक्षामुपागमत् ॥ १२ ॥ इन्द्रयज्ञावसाने तु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥
सकाशमागतो राज्ञो हौत्रं कर्तुमनिन्दितः ॥ १३ ॥ तदन्तरमथापश्यद्गौतमेनाभिपूरितम् ॥ कोपेन महताविष्टो
वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ १४ ॥ स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी मुहूर्तं समुपाविशत् ॥ तस्मिन्नहनि राजर्षिर्निद्रायापहृतो भृशम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति ॥ तृप्तिः कथानां संबन्धिनीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स इति ॥ गौतमस्येति । गौतमाश्रमस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुरस्येति ॥ वैजयन्तमिन्द्रप्रासादम् । सादृश्यात्तद्व्यपदेशः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८॥९॥ तमिति ॥ प्रतीक्ष प्रतीक्षस्व । प्रतीक्ष त्वं तदन्तरमिति च पाठः । तदनन्तरं त्वां याजयिष्य इति शेषः ॥ १० ॥ अनन्तरमिति ॥ गौतमः प्रत्यपूरयत । वसिष्ठकर्तव्यं हौत्रमिति शेषः ॥ ११ ॥ निमिरिति ॥ तानत्र्यादीन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ स इति ॥

असमाप्तसत्र इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्मादिति ॥ चेतनेन विना कृत इति । मृत इत्यर्थः । सुरुचिरप्रख्यः सुरुचिरकान्तिः

ततो मन्युर्वसिष्ठस्य प्रादुरासीन्महात्मनः ॥ अदर्शनेन राजर्षेर्व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ यस्मात्त्वमन्यं वृतवान्मामवज्ञाय पार्थिव ॥ चेतनेन विना भूतो देहस्तव भविष्यति ॥ १७ ॥ ततः प्रबुद्धो राजर्षिः श्रुत्वा शापमुदाहृतम् ॥ ब्रह्मयोनिमथोवाच संरम्भात्क्रोधमूर्च्छितः ॥ १८ ॥ अजानतः शयानस्य क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ मुक्तवान्मयि शापाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ १९ ॥ तस्मात्तवापि ब्रह्मर्षे चेतनेन विना कृतः ॥ देहः सुरुचिरप्रख्यो भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥ इति रोषवशादुभौ तदानीमन्योन्यं शपितौ नृपद्विजेन्द्रौ ॥ सहसैव बभूवतुर्विदेहौ तत्तुल्याधिगतप्रभाववन्तौ ॥ २१ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥

रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसम्मतौ ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तस्तु रामश्चेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ प्रत्युवाच महातेजा लक्ष्मणं पुरुषर्षभः ॥ ३ ॥ तौ परस्परशापेन देहावुत्सृज्य धार्मिकौ ॥ अभूतां नृपविप्रर्षी वायुभूतौ तपोधनौ ॥ ४ ॥ अशरीरः शरीरस्य कृतेन्यस्य महामुनिः ॥ वसिष्ठः सुमहातेजा जगाम पितुरन्तिकम् ॥ ५ ॥ सोभिवाद्य ततः पादौ देवदेवस्य धर्मवित् ॥ पितामहमथोवाच वायुभूत इदं वचः ॥ ६ ॥ भगवन्निमिशापेन विदेहत्वमुपागमम् ॥ लोकनाथ महादेव अण्डजोपि त्वमब्जजः ॥ ७ ॥ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥

रामस्येत्यादि ॥ १ ॥ निक्षिप्तेति ॥ देवसम्मतौ देवतुल्यौ ॥२॥३॥ ४ ॥ अशरीर इति ॥ अन्यस्य शरीरस्य कृते अन्यशरीरप्राप्त्यर्थमित्यर्थः ॥५॥६॥७॥

सर्वेषामिति ॥ सर्वकार्याणि ऐहिकामुष्मिकसकलप्रयोजनानि ॥ ८ ॥ तमिति ॥ तेजो रेतः ॥ ९ ॥ अयोनिज इति ॥ तत्रापि मित्रावरुणतेजःप्रवेशेपि । अयोनिजत्वं रेतोजन्यत्वेपि योनावप्रवेशादिति भावः । मे वशं मदधीनताम् ॥ १० ॥ ११ ॥ तमेवेति ॥ तमेव कालं तस्मिन्नेव काले । मित्रः

सर्वेषां देहहीनानां महद्दुःखं भविष्यति ॥ लुप्यन्ते सर्वकार्याणि हीनदेहस्य वै प्रभो ॥ देहस्यान्यस्य
सद्भावे प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा स्वयंभूरमितप्रभः ॥ मित्रावरुणजं तेजः प्रविश त्वं
महायशः ॥ ९ ॥ अयोनिजस्त्वं भविता तत्रापि द्विजसत्तम ॥ धर्मेण महता युक्तः पुनरेष्यसि मे वशम् ॥ १० ॥
एवमुक्तस्तु देवेन चाभिवाद्य प्रदक्षिणम् ॥ कृत्वा पितामहं तूर्णं प्रययौ वरुणालयम् ॥ ११ ॥ तमेव कालं
मित्रोपि वरुणत्वमकारयत् ॥ क्षीरोदेन सहोपेतः पूज्यमानः सुरोत्तमैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु ऊर्वशी
परमाप्सराः ॥ यदृच्छया समुद्रेशमाययौ सखिभिर्वृता ॥ १३ ॥ तां दृष्ट्वा रूपसंपन्नां क्रीडन्तीं वरुणालये ॥
आविशत्परमो हर्षो वरुणं चोर्वशीकृते ॥ १४ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ वरुणो वरयामास
मैथुनायाप्सरोवराम् ॥ १५ ॥ प्रत्युवाच ततः सा तु वरुणं प्राञ्जलिः स्थिता ॥ मित्रेणाहं वृता साक्षात्पूर्वमेव
सुरेश्वर ॥ १६ ॥ वरुणस्त्वब्रवीद्वाक्यं कन्दर्पशरपीडितः ॥ इदं तेजः समुत्स्रक्ष्ये कुम्भेस्मिन्देवनिर्मिते ॥
॥ १७ ॥ एवमुत्सृज्य सुश्रोणि त्वय्यहं वरवर्णिनि ॥ कृतकामो भविष्यामि यदि नेच्छसि संगमम् ॥ १८ ॥
तस्य तल्लोकपालस्य वरुणस्य सुभाषितम् ॥ उर्वशी परमप्रीता श्रुत्वा वाक्यमुवाच ह ॥ १९ ॥ ॥

सूर्यमूर्तिभेदः वरुणत्वमकारयत् । केनापि हेतुना उभावपि युगपद्वरुणराज्यमकुर्वतामित्यर्थः । तथैवोत्तरत्र वक्ष्यति—मित्रः वरुणत्वं प्रापेति ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ ॥

काममिति ॥ मित्रत्वात्पूर्वस्थितवरुणाविरोधेन राज्यमकरोत् । एतदेव मे भवतु । मे हृदयं चित्तं त्वयि स्थितमेव भवतु । अभ्यधिको भावश्च तुभ्यं तव च मयीति शेषः॥२०॥२१॥उर्वशी त्विति॥ कस्मात्त्वमवसार्जिता विसृष्टवती। मामिति शेषः । कस्मात्त्वमसि वर्जितेति च पाठः । सुसंक्रम्य स-

काममेतद्भवत्वेवं हृदयं मे त्वयि स्थितम् ॥ भावश्चाभ्यधिकस्तुभ्यं देहो मित्रस्य तु प्रभो ॥ २० ॥ उर्वश्या एवमुक्तस्तु रेतस्तन्महदद्भुतम् ॥ ज्वलदग्निशिखाप्रख्यं तस्मिन्कुम्भे ह्यपासृजत् ॥ २१ ॥ उर्वशी त्वगमत्तत्र मित्रो वै यत्र देवता ॥ तां तु मित्रः सुसंक्रुद्ध उर्वशीमिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ मया निमन्त्रिता पूर्वं कस्मात्त्वमवसर्जिता ॥ पतिमन्यं वृतवती तस्मात्त्वं दुष्टचारिणी ॥ २३ ॥ अनेन दुष्कृतेन त्वं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥ मनुष्यलोकमास्थाय कंचित्कालं निवत्स्यसि ॥ २४ ॥ बुधस्य पुत्रो राजर्षिः काशीराजः पुरूरवाः ॥ तमद्य गच्छ दुर्बुद्धे स ते भर्ता भविष्यति ॥ २५ ॥ ततः सा शापदोषेण पुरूरवसमभ्यगात् ॥ प्रतियाता पुरूरवं बुधस्यात्मजमौरसम् ॥ २६ ॥ तस्य जज्ञे ततः श्रीमान्नायुःपुत्रो महाबलः ॥ नहुषो यत्र पुत्रस्तु बभूवेन्द्रसमद्युतिः ॥ २७ ॥ वज्रमुत्सृज्य वृत्राय श्रान्तेथ त्रिदशेश्वरे ॥ शतं वर्षसहस्राणि येनेन्द्रत्वं प्रशासितम् ॥ २८ ॥ सा तेन शापेन जगाम भूमिं तदोर्वशी चारुदती सुनेत्रा ॥ बहूनि वर्षाण्यवसच्च सुभ्रूः शापक्षयादिन्द्रसदो ययौ च ॥ २९ ॥ इत्युत्त० षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥

तां श्रुत्वा दिव्यसंकाशां कथामद्भुतदर्शनाम् ॥ लक्ष्मणः परमप्रीतो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥

म्यक् परिष्वज्य । तस्याः स्वस्मिन्ननुरागाभावमालोक्येत्यर्थः । तां तु मित्रः सुसंक्रम्येति च पाठः ॥२२॥२३॥ अनेनेति ॥ मानुषं लोकमास्थायेत्यनेन देवरूपेणैवेति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे म०उत्तरश्री० षट्पञ्चाशःसर्गः ॥५६॥

तामित्यादि ॥ दिव्यसंकाशां दिव्यरूपाम् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निक्षिप्तेति ॥ निक्षिप्तदेहौ। पुनर्देहेनेति। कुम्भे वरुणतेजोविसर्जनमुक्तं तावता प्रकृष्टदेहसिद्धिप्रश्नो न दत्तोत्तर इति पुनः प्रश्नः कृत इति मन्तव्यम् ॥ २ ॥ तस्येति ॥ तां कथां वसिष्ठस्य देहोत्पत्तिविषयिणीं कथाम् ॥३॥ यस्त्विति ॥ तेजोमयौ निरवधिकतेजस्कौ ॥४॥ पूर्वमिति ॥ तत्र कुम्भे। पूर्वं वरुणतेजोनिधानात्पूर्वम् मित्रं प्रति नाहं तव सुत इत्युक्त्वा तस्मात्कुम्भादपाक्रमत् उदतिष्ठत ॥ ५ ॥ निषेधस्य का वा प्रसक्तिरित्यत्राह—तद्धि तेज इति ॥ उर्वश्या निमित्तभूतायाः। मित्रतेजस्तस्मिन् कुम्भे पूर्वम् उपरि आहितम् अर्पितं तस्मात्प्रतिषेधः कृत इति भावः। यद्वा पूर्ववरणकाले उर्वश्या आहितं तेजः सखीसन्निधानात् असंभोगात्कुम्भे तत्र निक्षिप्तमिति भावः। अस्मिंस्तु पक्षे मित्रपदं मित्रावरुणपरम्। सर्वथा न मित्रावरुणतेजोजोगस्त्यः

निक्षिप्तदेहौ काकुत्स्थ कथं तौ द्विजपार्थिवौ ॥ पुनर्देहेन संयोगं जग्मतुर्देवसम्मतौ ॥ २ ॥ तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ तां कथां कथयामास वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ ३ ॥ यस्तु कुम्भो रघुश्रेष्ठ तेजःपूर्णो महात्मनोः ॥ तस्मिंस्तेजोमयौ विप्रौ संभूतावृषिसत्तमौ ॥ ४ ॥ पूर्वं समभवत्तत्र ह्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ नाहं सुतस्तवेत्युक्त्वा मित्रं तस्मादपाक्रमत ॥ ५ ॥ तद्धि तेजस्तु मित्रस्य उर्वश्याः पूर्वमाहितम् ॥ तस्मिन्त्समभवत्कुम्भे तत्तेजो यत्र वारुणम् ॥ ६ ॥ कस्य चित्त्वथ कालस्य मित्रावरुणसंभवः ॥ वसिष्ठस्तेजसा युक्तो जज्ञे चेक्ष्वाकुदैवतम् ॥७॥ ॥ ॥ ॥

किन्तु कुम्भमात्रसंभवः। अत एव कुम्भसंभवः कलशीभव इत्यादिव्यवहारः। अयोनिजश्चायं कुम्भस्य मैत्रावरुणत्वात् मैत्रावरुणिरित्यपि व्यवहारः। क्वचित् वसिष्ठस्तु मैत्रावरुणतेजोज एवेत्याह—यस्मात्तेजस्तु मित्रस्योर्वश्यां पूर्वमाहितम् तत्तेजो यत्र वारुणमिति। अन्ये त्वाहुः। नाहं सुतस्तवेत्यादि। पुत्रो न भवामीत्यर्थः। उत्तरस्य प्रसक्तिं दर्शयति—तद्धीति ॥ अगस्त्यस्य उत्पत्तिबीजभूतं मित्रस्य तत्तेजः उर्वश्याः पूर्वमुर्वश्या निमित्ततः मित्रेण तस्मिन् कुम्भे वरुणवीर्यविसर्जनात्पूर्वमेवाहितम्। तस्मिन्नेककुम्भे वारुणमपि तेज उर्वशीनिमित्तकं समभवत्। तस्मान्नैकस्य तव सुत इत्युक्तम् अगस्त्येन। अत एव मैत्रावरुणिरित्यगस्त्यनाम कुम्भाज्जन्यत्वात्कुम्भसंभव इत्याहुः ॥ ६ ॥ कस्य चिदिति ॥ अगस्त्योत्पत्तेः बहुकालानन्तरमित्यर्थः । मित्रा-

वरुणयोस्तेज आविशेति पूर्वं ब्रह्मनियोगः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ अपूर्वदेहस्य नूतनदेहस्य । निर्गमः उत्पत्तिः ॥९॥१०॥ तमिति ॥ रक्षन्ति स्मेति तैलकटाहादाविति शेषः॥११॥तत इति ॥ भृगुः तत्र तस्मिन् । यज्ञसमाप्तिकाल इत्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणम् । हे पार्थिव देहाभिमानिप्रत्यगात्मन्। तव तुष्टोस्मि अतस्ते चेतः जीवमानयिष्यामि देह इत्यब्रवीत् ॥१२॥ सुप्रीता इति ॥ तदा सुप्रीताः सर्वे सुराश्च निमेश्चेत आनयिष्याम इत्यब्रुवन् । अथ हे

तमिक्ष्वाकुर्महातेजा जातमात्रमनिन्दितम् ॥ वव्रे पुरोहितं सौम्य वंशस्यास्य भवाय नः ॥ ८ ॥ एवं त्वपूर्वदेहस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ कथितो निर्गमः सौम्य निमेः शृणु यथा भवेत् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्व एव ते ॥ तं ततो योजयामासुर्यागदीक्षां मनीषिणः ॥ १० ॥ तं च देहं नरेन्द्रस्य रक्षन्ति स्म द्विजोत्तमाः ॥ गन्धैर्माल्यैश्च वस्त्रैश्च पौरभृत्यसमन्विताः ॥ ११ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्रेदमब्रवीत् ॥ आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोस्मि तव पार्थिव ॥ १२ ॥ सुप्रीताश्च सुराः सर्वे निमेश्चेतस्तथाब्रुवन् ॥ वरं वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेश्चेतस्तदाब्रवीत् ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः ॥ १४ ॥ बाढमित्येव विबुधा निमेश्चेतस्तदाब्रुवन् ॥ नेत्रेषु सर्वभूतानां वायुभूतश्चरिष्यसि ॥ १५ ॥ त्वत्कृते च निमिष्यन्ति चक्षूंषि पृथिवीपते ॥ वायुभूतेन चरता विश्रमार्थं मुहुर्मुहुः ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जग्मुर्यथागतम् ॥ ऋषयोऽपि महात्मानो निमेर्देहं समाहरन् ॥ १७ ॥ ॥ ॥

राजर्षे, वरं वरय ते चेतस्त्वाकृक्ष्वा क्व निरूप्यतां क्व स्थाप्यतामिति चाब्रुवन्निति संबन्धः । क्व ते चेतो निरूप्यतामिति च पाठः॥१३॥ एवमिति ॥ निमेश्चेतः चेतोभिमानी प्रत्यगात्मा तदाब्रवीत् । किमिति, सर्वभूतानां नेत्रेषु सर्वभूतवर्तिनेत्रेषु वैभवात् वसेयं नत्वेकस्मिन्नित्यर्थः ॥१४॥ बाढमिति ॥ वायुभूतः नागाद्युपवायुभूत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्वत्कृत इति ॥ त्वत्कृते त्वदवस्थाननिमित्तं निमिष्यन्ति निमेषधर्मं प्राप्स्यन्ति । विश्रमार्थमिति । उन्मीलनखेदापनोदनार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥ एवमिति ॥ देहं केवलमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

अरणिमिति ॥ मन्त्रहोमैः पोत्रीयमन्त्रहोमैः । तादृशमन्त्रपूर्वकहोमैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अरण्यामिति ॥ विदेहाद्विगतो देहो विदेहः तस्मात्संभूतो वैदेहः
जनकः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥
॥१॥महदिति ॥ पुण्यश्रवणत्वेन महदद्भुतम् । आश्चर्यादप्याश्चर्यमित्यर्थः । निमेः सहेति । प्रसङ्ग इति शेषः॥२॥निमिरिति ॥ महात्मनि वसिष्ठे विषये कथं

अरणिं तत्र निक्षिप्य मथनं चक्रुरोजसा ॥ मन्त्रहोमैर्महात्मानः पुत्रहेतोर्निमेस्तदा ॥ १८ ॥ अरण्यां मथ्यमानायां
प्रादुर्भूतो महातपाः ॥ मथनान्मिथिरित्याहुर्जननाज्जनकोभवत् ॥ यस्माद्विदेहात्संभूतो वैदेहस्तु ततः स्मृतः ॥ १९ ॥
एवं विदेहराजश्च जनकः पूर्वकोभवत् ॥ मिथिर्नाम महातेजास्तेनायं मैथिलोभवत् ॥२०॥ इ० श्रीरा० स० सर्गः ॥५७॥
एवं ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्रत्युवाच महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ १ ॥ महदद्भुतमाश्चर्यं विदेहस्य
पुरातनम् ॥ निवृत्तं राजशार्दूल वसिष्ठस्य निमेः सह ॥ २ ॥ निमिस्तु क्षत्रियः शूरो विशेषेण च दीक्षितः ॥ न क्षमां कृतवान्
राजा वसिष्ठस्य महात्मनः ॥३॥ एवमुक्तस्तु तेनायं श्रीमान् क्षत्त्रियपुङ्गवः ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यं सर्वशास्त्रविशारदम्
॥ ४ ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ न सर्वत्र क्षमा वीर पुरुषेषु प्रदृश्यते ॥ ५ ॥ सौमित्रे दुस्सहो
रोषो यथा क्षान्तो ययातिना ॥ सत्त्वानुगं पुरस्कृत्य तं निबोध समाहितः॥६॥नहुषस्य सुतो राजा ययातिः पौरवर्धनः॥
तस्य भार्याद्वयं सौम्य रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ ७ ॥ एका तु तस्य राजर्षेर्नाहुषस्य पुरस्कृता ॥ शर्मिष्ठा नाम दैतेयी दुहिता
वृषपर्वणः ॥ ८ ॥ अन्या तूशनसः पत्नी ययातेः पुरुषर्षभ ॥ नतु सा दयिता राज्ञो देव [illegible] ॥ ९ ॥

धार्मिकः निमिः अमर्षं चकारेति पृष्टवन्तं लक्ष्मणं प्रति ययातिक्षमाकथनम “आ
दोषः । चिन्तायाः अकर्तव्या

॥ ९९

५। अचेतनां क्षुभितचित्ताम् ॥ १०॥

तयोः पुत्रौ तु संभूतौ रूपवन्तौ समाहितौ ॥ शर्मिष्ठाजनयत्पूरु राज्ञो गुणैर्मातृकृतेन च ॥ ततो दुःखसमाविष्टो यदुर्मातरमब्रवीत् ॥ ११ ॥ भार्गवस्य कुल स्या॥ क्लिष्टकर्मणः ॥ सहसे हृद्गतं दुःखमवमानं च दुस्सहम् ॥ १२ ॥ आवां च सहितौ देवि प्रविशाव हुताशनम् ॥ राजा तु रमतां सार्धं दैत्यपुत्र्या बहुक्षपाः ॥ १३ ॥ यदि वा सहनीयं ते मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ क्षम त्वं न क्षमिष्येहं मरिष्यामि न संशयः ॥ १४ ॥ पुत्रस्य भाषितं श्रुत्वा परमार्तस्य रोदतः ॥ देवयानी तु संक्रुद्धा सस्मार पितरं तदा ॥ १५ ॥ इङ्गितं तदभिज्ञाय दुहितुर्भार्गवस्तदा ॥ आगतस्त्वरितं तत्र देवयानी तु यत्र सा ॥ १६ ॥ दृष्ट्वा चाप्रकृतिस्थां तामप्रहृष्टामचेतनाम् ॥ पिता दुहितरं वाक्यं किमेतदिति चाब्रवीत् ॥ १७ ॥ पृच्छन्तमसकृत्तं वै भार्गवं दीप्ततेजसम् ॥ देवयानी तु संक्रुद्धा पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥ अहमग्निं विषं तीक्ष्णमपो वा मुनिसत्तम ॥ भक्षयिष्ये प्रवेक्ष्यामि नतु शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ १९ ॥ न मां त्वमवजानीषे दुःखितामवमानिताम् ॥ वृक्षस्यावज्ञया ब्रह्मन् खिद्यन्ते वृक्षजीविनः ॥ २० ॥ अवज्ञया च राजर्षिः परिभूय च भार्गव ॥ मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते हि न च मां बहु मन्यते ॥ २१ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा कोपेनाभिपरिप्लुतः ॥ व्याहर्तुमुपचक्राम भार्गवो नहुषात्मजम् ॥ २२ ॥ यस्मान्मामवजानीषे नाहुष त्वं दुरात्मवान् ॥ जरया परया जीर्णः शैथिल्यमुपयास्यसि ॥ २३ ॥

तां नावजानीषे न जानीषे न जानासि । अवोपसर्गौ धात्वर्थमात्रे वर्तेते । अन्यापदेशेनाह—वृक्षस्येति । वृक्षस्यावज्ञया छेदनादिना वृक्षजीविनः पत्रपुष्पादयश्छिद्यन्ते ॥ २० ॥ तदेवोपपादयति—अवज्ञयेत्यादि ॥ हे भार्गव । राजर्षिस्त्वय्यवज्ञया हेतुभूतया मां परिभूय मय्यवज्ञां प्रयुङ्क्ते । अवज्ञाय स राज-

यः ॥ १४ ॥ १५ ॥ न त्वाम

यः ॥ १४ ॥ १५ ॥ न त्वा

प्रीतश्चास्मि महाबाहो शासनस्य प्रतिग्रहात् ॥

एवमुक्त्वा सुतं पूरुं ययातिर्नहुषात्मजः ॥ देवयानीसुतं क्रुद्धो राजा वाक्यमुवाच ह ॥

जातः पुत्ररूपो दुरासदः ॥ प्रतिहंसि ममाज्ञां यत् प्रजार्थे विफलो भव ॥ १४ ॥ पितरं गुरुभूतं मां यस्मात्त्वमवमन्यसे ॥ राक्षसान्यातुधानांस्त्वं जनयिष्यसि दारुणान् ॥ १५ ॥ न तु सोमकुलोत्पन्ने वंशे स्थास्यति दुर्मतेः ॥ वंशोपि भवतस्तुल्यो दुर्विनीतो भविष्यति ॥ १६ ॥ तमेवमुक्त्वा राजर्षिः पूरुं राज्यविवर्धनम् ॥ अभिषेकेण संपूज्य आश्रमं प्रविवेश ह ॥ १७ ॥ ततः कालेन महता दिष्टान्तमुपजग्मिवान् ॥ त्रिदिवं संगतो राजा ययातिर्नहुषात्मजः ॥ १८ ॥ पूरुश्चकार तद्राज्यं धर्मेण महता वृतः ॥ प्रतिष्ठाने पुरवरे काशीराज्ये महायशाः ॥ १९ ॥ यदुस्तु जनयामास यातुधानान्सहस्रशः ॥ पुरे क्रौञ्चवने दुर्गे राजवंशबहिष्कृतः ॥ २० ॥ एष तूशनसा मुक्तः शापोत्सर्गो ययातिना ॥ धारितः क्षत्रधर्मेण यन्निमिश्च न चक्षमे ॥ २१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं दर्शनं सर्वकारिणाम् ॥ अनुवर्तामहे सौम्य दोषो न स्याद्यथा नृगे ॥ २२ ॥ इति कथयति रामे चन्द्रतुल्यानने च प्रविरलतरतारं व्योम जज्ञे तदानीम् ॥ अरुणकिरणरक्ता दिग्बभौ चैव पूर्वा कुसुमरसविमुक्तं वक्त्रमाकुण्ठितेव ॥ २३ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥

सेति ॥ यमृषिशापं निमिर्न चक्षमे तादृशः शापो ययातिना धारित इत्यर्थः ॥ २१ ॥ एतदिति ॥ कारः कृत्यमेषामस्तीति कारिणः । कार्यापेक्षिण इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

र्षिः परिभूय च भार्गवमिति पाठे भार्गवविषयावमानबहुमानाभ्यां मय्यवज्ञानबहुमानभावं करोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥

एवमुक्त्वा दुहितरं समाश्वास्य च भार्गवः ॥ पुनर्जगाम ब्रह्मर्षिर्भवनं स्वं महायशाः ॥२४॥ स एवमुक्त्वा द्विजपुङ्गवाग्र्यः सुतां समाश्वास्य च देवयानीम् ॥ पुनर्ययौ सूर्यसमानतेजा दत्त्वा च शापं नहुषात्मजाय ॥२५॥ इ०श्रीरा०अ०॥५८॥ श्रुत्वा तूशनसं क्रुद्धं तदार्तो नहुषात्मजः ॥ जरां परिमितां प्राप्य यदुं वचनमब्रवीत ॥ १ ॥ यदो त्वमसि धर्मज्ञो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ जरां परिमितां पुत्र भोगै रंस्ये महायशः ॥ २ ॥ न तावत् कृतकृत्योऽस्मि विषयेषु नरर्षभ ॥ अनुभूय तथा कामं ततः प्राप्स्याम्यहं जराम् ॥ ३ ॥ यदुस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच नरर्षभम् ॥ पुत्रस्ते दयितः पूरुः प्रतिगृह्णातु वै जराम् ॥ ४ ॥ बहिष्कृतोहमर्थेषु सन्निकर्षाच्च पार्थिव ॥ प्रतिगृह्णातु वै राजन् कः सहाश्नाति भोजनम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा पूरुमथाब्रवीत् ॥ इयं जरा महाबाहो मदर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ६ ॥ नाहुषेणैव मुक्तस्तु पूरुः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि शासनेस्मि तव स्थितः ॥ ७ ॥ पूरोर्वचनमाज्ञाय नाहुषः परया मुदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे जरां संक्रामयच्च ताम् ॥ ८ ॥ ततः स राजा तरुणः प्राप्य यज्ञान्सहस्रशः ॥ बहुवर्षसहस्राणि पालयामास मेदिनीम् ॥९॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राजा पूरुमथाब्रवीत् ॥ आनयस्व जरां पुत्र न्यासं निर्यातयस्व मे ॥१०॥ न्यासभूता मया पुत्र त्वयि संक्रामिता जरा ॥ तस्मात्प्रतिग्रहीष्यामि तां जरां [illegible] शां कृशाः॥११

श्रुत्वेत्यादि ॥१॥२॥३॥४॥ बहिष्कृत इति ॥ सन्निकर्षात् समीपावस्थापनादिकृत्याच्च [illegible]

योगबलादिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ [illegible]

॥ अथाधिकपाठश्लोकप्रारम्भः ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥ धर्मासनगतो राजा रामो राजीवलोचनः ॥ १ ॥ राजधर्मानवेक्षन्वै
ब्राह्मणैर्नैगमैः सह ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन ऋषिणा कश्यपेन च ॥ २ ॥ मन्त्रिभिर्व्यवहारज्ञैस्तथाऽन्यैर्धर्मपारगैः
॥ नीतिज्ञैरथ सभ्यैश्च राजभिः सा सभावृता ॥ ३ ॥ सभा यथा महेन्द्रस्य यमस्य वरुणस्य च ॥
शुशुभे राजसिंहस्य रामस्याऽक्लिष्टकर्मणः ॥ ४ ॥ अथ रामोऽब्रवीत्तत्र लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ निर्गच्छ त्वं महाबाहो
सुमित्रानन्दवर्धन ॥ कार्यार्थिनश्च सौमित्रे व्याहर्तुं त्वमुपाक्रम ॥ ५ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः
॥ द्वारदेशमुपागम्य कार्यिणश्चाह्वयत्स्वयम् ॥ ६ ॥ न कश्चिदब्रवीत्तत्र मम कार्यमिहाद्य वै ॥ नाधयो
व्याधयश्चैव रामे राज्यं प्रशासति ॥ ७ ॥ पक्वसस्या वसुमती सर्वौषधिसमन्विता ॥ न बालो म्रियते तत्र न युवा
नच मध्यमः ॥ ८ ॥ धर्मेण शासितं सर्वं नच बाधा विधीयते ॥ दृश्यते नच कार्यार्थी रामे राज्यं प्रशासति ॥
॥ ९ ॥ लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा रामायैवं न्यवेदयत् ॥ १० ॥ अथ रामः प्रसन्नात्मा सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ भूय
एव तु गच्छ त्वं कारिणः प्रविचारय ॥ ११ ॥ सम्यक् प्रणीतया नीत्या नाधर्मो विद्यते क्वचित् ॥ तस्माद्राजभयात्सर्वे
रक्षन्तीव परस्परम् ॥ १२ ॥ बाणा इव मया मुक्ता इह रक्षन्ति मे प्रजाः ॥ तथापि त्वं महाबाहो प्रजा
रक्षस्व तत्परः ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्निर्जगाम नृपालयात् ॥ अपश्यद्द्वारदेशे वै श्वानं तावदवस्थितम् ॥
॥ १४ ॥ तमेव वीक्षमाणं वै विक्रोशन्तं मुहुर्मुहुः ॥ दृष्ट्वाथ लक्ष्मणस्तं वै पप्रच्छाथ स वीर्यवान् ॥ १५ ॥ किन्ते
कार्यं महाभाग ब्रूहि विस्रब्धमानसः ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥ ॥

सर्वभूतशरण्याय रामायाक्लिष्टकर्मणे ॥ भयेष्वभयदात्रे च तस्मै वक्तुं समुत्सहे ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं
सारमेयस्य लक्ष्मणः ॥ राघवाय तदाऽऽख्यातुं प्रविवेशालयं शुभम् ॥ १८ ॥ निवेद्य रामस्य पुनर्निर्जगाम नृपालयात् ॥
वक्तव्यं यदि ते किंचित् तत्त्वं ब्रूहि नृपाय वै ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा सारमेयोऽभ्यभाषत ॥ १९ ॥ देवागारे
नृपागारे द्विजवेश्मसु वै तथा ॥ वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वायुश्च तिष्ठति ॥ २० ॥ नात्र योग्यास्तु सौमित्रे
योनीनामधमा वयम् ॥ प्रवेष्टुं नात्र शक्ष्यामो धर्मो विग्रहवान्नृपः ॥ २१ ॥ सत्यवादी रणपटुः सर्वभूतहिते रतः ॥
षाड्गुण्यस्य पदं वेत्ति नीतिकर्ता स राघवः ॥ २२ ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शी च रामो रमयतां वरः ॥ २३ ॥ स सोमः स
च मृत्युश्च स यमो धनदस्तथा ॥ वह्निः शतक्रतुश्चैव सूर्यो वै वरुणस्तथा ॥ २४ ॥ तस्य त्वं ब्रूहि सौमित्रे प्रजापालः
स राघवः ॥ अनाज्ञप्तस्तु सौमित्रे प्रवेष्टुं नेच्छयाम्यहम् ॥ २५ ॥ आनृशंस्यान्महाभागः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ नृपालयं
प्रविश्याथ लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २६ ॥ श्रूयतां मम विज्ञाप्यं कौसल्यानन्दवर्धन ॥ यन्मयोक्तं महाबाहो
तव शासनजं विभो ॥ श्वा वै ते तिष्ठते द्वारि कार्यार्थी समुपागतः ॥ २७ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत्
॥ संप्रवेशय वै क्षिप्रं कार्यार्थी योत्र तिष्ठति ॥ २८ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अधिकपाठे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
श्रुत्वा रामस्य वचनं लक्ष्मणस्त्वरितस्तदा ॥ श्वानमाहूय मतिमान् राघवाय न्यवेदयत् ॥ १ ॥ दृष्ट्वा समागतं श्वानं
रामो वचनमब्रवीत् ॥ विवक्षितार्थं मे ब्रूहि सारमेय न ते भयम् ॥ २ ॥ अथापश्यत तत्रस्थं रामं श्वा भिन्नमस्तकः ॥
राजा सुप्तेषु जागर्ति राजा पालयति प्रजाः ॥ ३ ॥ राजा कर्ता च गोप्ता च सर्वस्य जगतः पिता ॥ राजा कालो युगं चैव
राजा सर्वमिदं जगत् ॥ ४ ॥ नीत्या सुनीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता ॥ यदा न पालयेद्राजा क्षिप्रं नश्यति वै प्रजाः ॥
॥ ५ ॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ॥ यस्माद्धारयते सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ६ ॥ ॥

धारणाद्धि द्विषां चैव धर्मेणारञ्जयन् प्रजाः ॥ तस्माद्धारणमित्युक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥ ७ ॥ एष राजन् परो
धर्मः फलवान् प्रेत्य राघव ॥ नहि धर्माद्भवेत्किंचिद्दुष्प्रापमिति मे मतिः ॥ ८ ॥ दानं दया सतां पूजा व्यवहारेषु
चार्जवम् ॥ एष राम परो धर्मो रक्षणात्प्रेत्य चेह च ॥ ९ ॥ त्वं प्रमाणं प्रमाणानामसि राघव सुव्रत ॥ विदितश्चैव
ते धर्मः सद्भिराचरितस्तु वै ॥ १० ॥ धर्माणां त्वं परं धाम गुणानां सागरोपमः ॥ अज्ञानाच्च मया राजन्नुक्तस्त्वं राजसत्तम
॥ ११ ॥ प्रसादयामि शिरसा न त्वं क्रोद्धुमिहार्हसि ॥ शुनकस्य वचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥
किन्ते कार्यं करोम्यद्य ब्रूहि विस्रब्ध मा चिरम् ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सारमेयोब्रवीदिदम् ॥ १३ ॥ धर्मेण राष्ट्रं
विन्देत धर्मेणैवानुपालयेत् ॥ धर्माच्छरण्यतां याति राजा सर्वभयापहः ॥ १४ ॥ इदं विज्ञाय यत्कृत्यं श्रूयतां मम
राघव ॥ भिक्षुः सर्वार्थसिद्धश्च ब्राह्मणावसथेवसत् ॥ १५ ॥ तेन दत्तः प्रहारो मे निष्कारणमनागसः ॥ एतच्छ्रुत्वा
तु रामेण द्वास्थः संप्रेषितस्तदा ॥ १६ ॥ आनीतश्च द्विजस्तेन सर्वसिद्धार्थकोविदः ॥ अथ द्विजवरस्तत्र रामं
दृष्ट्वा महाद्युतिः ॥ १७ ॥ किन्ते कार्यं मया राम तद् ब्रूहि त्वं ममानघ ॥ एवमुक्तस्तु विप्रेण रामो वचनमब्रवीत्
॥ १८ ॥ त्वया दत्तः प्रहारोयं सारमेयस्य वै द्विज ॥ किं तवापकृतं विप्र दण्डेनाभिहतो यतः ॥ १९ ॥ क्रोधः
प्राणहरः शत्रुः क्रोधो मित्रमुखो रिपुः ॥ क्रोधो ह्यसिर्महातीक्ष्णः सर्वं क्रोधोपकर्षति ॥ २० ॥ तपते यजते चैव यच्च
दानं प्रयच्छति ॥ क्रोधेन वै संहरति तस्मात्क्रोधं विसर्जयेत् ॥ २१ ॥ इन्द्रियाणां प्रदुष्टानां हयानामिव धावताम्
॥ कुर्वीत धृत्या सारथ्यं संहृत्येन्द्रियगोचरम् ॥ २२ ॥ मनसा कर्मणा वाचा चक्षुषा च समाचरेत् ॥ श्रेयो
लोकस्य चरतो न द्वेष्टि न च लिप्यते ॥ २३ ॥ न तत्कुर्यादसिस्तीक्ष्णः सर्वो वा व्याहतस्तथा ॥ अरिर्वा नित्यसंक्रुद्धो
यथात्मा दुरनुष्ठितः ॥ २४ ॥ विनीतविनयस्यापि प्रकृतिर्न विधीयते ॥ प्रकृतिं गूहमानस्य निश्चये प्रकृतिर्ध्रुवम् ॥ २५ ॥

एवमुक्तः स विप्रो वै रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ द्विजः सर्वार्थसिद्धस्तु अब्रवीद्रामसन्निधौ ॥ २६ ॥ मया दत्तः प्रहारोयं
क्रोधेनाविष्टचेतसा ॥ भिक्षार्थमटमानेन काले विगतभैक्षके ॥ २७ ॥ रथ्यास्थितः स्वयं श्वा वै गच्छ गच्छेति भाषितः ॥
अथ स्वैरेण गच्छंस्तु रथ्यान्ते विषमं स्थितः ॥ २८ ॥ क्रोधे तु क्षुधयाविष्टस्तदा दत्तोस्य राघव ॥ प्रहारो
राजराजेन्द्र शाधि मामपराधिनम् ॥ त्वया शस्तस्य राजेन्द्र नास्ति मे नरकाद्भयम् ॥ २९ ॥ अथ रामेण संपृष्टाः
सर्व एव सभासदः ॥ किं कार्यमस्य वै ब्रूत दण्डो वै कोस्य पात्यताम् ॥ ३० ॥ सम्यक् प्रणिहिते दण्डे प्रजा
भवति रक्षिता ॥ भृग्वङ्गिरसकुत्साद्या वसिष्ठश्च सकाश्यपः ॥ ३१ ॥ धर्मपालकमुख्याश्च सचिवा नैगमास्तथा ॥
एते चान्ये च बहवः पण्डितास्तत्र संगताः ॥ ३२ ॥ अवध्यो ब्राह्मणो दण्डैरिति शास्त्रविदो विदुः ॥ ब्रुवते
राघवं सर्वे राजधर्मेषु निष्ठिताः ॥ ३३ ॥ अथ ते मुनयः सर्वे राममेवाब्रुवंस्तदा ॥ राजा शास्ता हि सर्वस्य त्वं
विशेषेण राघव ॥ ३४ ॥ त्रैलोक्यस्य भवाङ्च्छास्ता देवो विष्णुः सनातनः ॥ एवमुक्ते तु तैः सर्वैः श्वा वै वचनमब्रवीत्
॥ ३५ ॥ यदि तुष्टोस्मि मे राम यदि देयो वरो मम ॥ प्रतिज्ञातं त्वया वीर किं करोमीति विश्रुतम् ॥ ३६ ॥
प्रयच्छ ब्राह्मणस्यास्य कौलपत्यं धराधर ॥ कौलंचरे महाराज कौलपत्यं प्रदीयताम् ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामेण
कौलपत्येभिषेचितः ॥ प्रययौ ब्राह्मणो हृष्टो गजस्कन्धेन सोर्चितः ॥ ३८ ॥ अथ ते रामसचिवा स्मयमाना
वचोब्रुवन् ॥ वरोयं दत्त एतस्य नायं शापो महाद्युते ॥ ३९ ॥ एवमुक्तस्तु सचिवै रामो वचनमब्रवीत् ॥ न यूयं
नीतितत्त्वज्ञाः श्वा वै जानाति कारणम् ॥ ४० ॥ अथ पृष्टस्तु रामेण सारमेयोब्रवीदिदम् ॥ अहं कुलपतिस्तत्र आसं
शिष्टान्नभोजनः ॥ ४१ ॥ देवद्विजातिपूजायां दासीदासेषु राघव ॥ संविभागी शुभरतिर्देवद्रव्यस्य रक्षिता ॥ ४२ ॥ विनीतः
शीलसंपन्नः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥ सोहं प्राप्त इमां घोरामवस्थामधमां गतिम् ॥ ४३ ॥ ॥

एवं क्रोधान्वितो विप्रस्त्यक्तधर्मा हिते रतः॥क्रुद्धो नृशंसः परुष अविद्वांश्चाप्यधार्मिकः ॥४४॥कुलानि पातयत्येव सप्त सप्त च राघव ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु कौलपत्यं न कारयेत् ॥४५॥ यमिच्छेन्नरकं नेतुं सपुत्रपशुबान्धवम्॥ देवेष्वधिष्ठितं कुर्याद्गोषु च ब्राह्मणेषु च॥४६॥ ब्रह्मस्वं देवताद्रव्यं स्त्रीणां बालधनं च यत्॥दत्तं हरति यो भूय इष्टैः सह विनश्यति ॥४७॥ ब्राह्मणद्रव्यमादत्ते देवानां चैव राघव ॥ सद्यः पतति घोरे वै नरके वीचिसंज्ञिते॥४८॥ मनसापि हि देवस्वं ब्रह्मस्वं च हरेत्तु यः ॥ निरयान्निरयं चैव पतत्येव नराधमः ॥४९॥ तच्छ्रुत्वा वचनं रामो विस्मयोत्फुल्ललोचनः॥श्वाप्यगच्छन्महातेजा यत एवागतस्ततः ॥५०॥ मनस्वी पूर्वजात्या स जातिमात्रोपदूषितः॥ वाराणस्यां महाभागः प्रायं चोपविवेश ह ॥५१॥ इत्युत्तरश्रीरामा० अ० द्वादशः सर्गः ॥ १२॥ अथ तस्मिन्वनोद्देशे रम्ये पादपशोभिते॥ नदीकीर्णे गिरिचरे कोकिलानेककूजिते ॥१॥ सिंहव्याघ्रसमाकीर्णे नानाद्विजगणावृते ॥ गृध्रोलूकौ प्रहरतो बहुवर्षगणानपि ॥२॥ अथोलूकस्य भवनं गृध्रः पापविनिश्चयः॥ ममेदमिति कृत्वासौ कलहं तेन चाकरोत् ॥३॥ राजा सर्वस्य लोकस्य रामो राजीवलोचनः ॥ तं प्रपद्यावहे शीघ्रं यस्यैतद्भवनं भवेत् ॥४॥ इति कृत्वा मतिं तौ तु निश्चयार्थं सुनिश्चिताम् ॥ गृध्रोलूकौ प्रपद्येतां कोपाविष्टौ ह्यमर्षितौ ॥५॥ रामं प्रपद्य तौ शीघ्रं कलिव्याकुलचेतसौ ॥ तौ परस्परविद्वेषात्स्पृशतश्चरणौ तदा ॥६॥ अथ दृष्ट्वा नरेन्द्रं तं गृध्रो वचनमब्रवीत् ॥ सुराणामसुराणां च प्रधानस्त्वं मतो मम ॥ ७ ॥ बृहस्पतेश्च शुक्राच्च विशिष्टोसि महाद्युते ॥ परावरज्ञो भूतानां कान्त्या चन्द्र इवापरः ॥८॥ दुर्निरीक्ष्यो यथा सूर्यो हिमवांश्चैव गौरवे ॥ सागरश्चासि गाम्भीर्ये लोकपालो यमो ह्यसि ॥९॥ क्षान्त्या धरण्या तुल्योसि शीघ्रत्वे ह्यनिलोपमः ॥ गुरुस्त्वं सर्वसंपन्नः कीर्तियुक्तश्च राघव ॥ १० ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता सर्वास्त्रविधिपारगः ॥ शृणुष्व मम वै राम विज्ञाप्यं नरपुङ्गव ॥ ॥ ११ ॥ ममालयं पूर्वकृतं बाहुवीर्येण राघव ॥ उलूको हरते राजंस्तत्र त्वं त्रातुमर्हसि ॥ १२ ॥ ॥

एवमुक्ते तु गृध्रेण उलूको वाक्यमब्रवीत् ॥ सोमाच्छतक्रतोः सूर्याद्धनदाद्वा यमात्तथा ॥ १३ ॥ जायते वै नृपो राम किंचिद्भवति मानुषः ॥ त्वं तु धर्ममयो देवो नारायण इवापरः ॥ १४ ॥ या च ते सौम्यता राजन्सम्यक् प्रणिहिता विभो ॥ समं चरसि चान्विष्य तेन सोमांशको भवान् ॥ १५ ॥ क्रोधे दण्डे प्रजानाथ दाने पापभयापहः ॥ दाता हर्तासि गोप्तासि तेनेन्द्र इव नो भवान् ॥ १६ ॥ अधृष्यः सर्वभूतेषु तेजसा चाऽनलोपमः ॥ अभीक्ष्णं तपसे लोकांस्तेन भास्करसन्निभः ॥ १७ ॥ साक्षाद्वित्तेशतुल्योसि अथवा धनदाधिकः ॥ वित्तेशस्यैव पद्मा श्रीर्नित्यं ते राजसत्तम ॥ १८ ॥ धनदस्य तु कोपेन धनदस्तेन नो भवान् ॥ समः सर्वेषु भूतेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ १९ ॥ शत्रौ मित्रे च ते दृष्टिः समतां याति राघव ॥ धर्मेण शासनं नित्यं व्यवहारे विधिक्रमात् ॥ २० ॥ यस्य रुष्यासि वै राम तस्य मृत्युर्विधावति ॥ गीयसे तेन वै राम यम इत्यतिविक्रमः ॥ २१ ॥ यश्चैष मानुषो भावो भवतो नृपसत्तम ॥ आनृशंस्यपरो राम जातिषु क्षमयान्वितः ॥ २२ ॥ दुर्बलस्य त्वनाथस्य राजा भवति वै बलम् ॥ अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः स गतिर्भवान् ॥ २३ ॥ अस्माकमपि नाथस्त्वं श्रूयतां मम धार्मिक ॥ ममालयप्रविष्टस्तु गृध्रो मां बाधते नृप ॥ २४ ॥ त्वं हि देव मनुष्येषु शास्ता वै नरपुङ्गवः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वै रामः सचिवानाह्वयत्स्वयम् ॥ २५ ॥ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो राष्ट्रवर्धनः ॥ अशोको धर्मपालश्च सचिवः सुमहाबलः ॥ २६ ॥ एते रामस्य सचिवा राज्ञो दशरथस्य च ॥ नीतियुक्ता महात्मानः सर्वशास्त्रविशारदाः ॥ २७ ॥ प्रीतिमन्तः कुलीनाश्च नये मन्त्रे च कोविदाः ॥ तानाहूय स धर्मात्मा पुष्पकादवतीर्य च ॥ २८ ॥ गृध्रोलूकविवादं तं पृच्छति स्म रघूत्तमः ॥ कति वर्षाणि वै गृध्र तवेदं निलयं कृतम् ॥ २९ ॥ एतन्मे कारणं ब्रूहि यदि जानासि तत्त्वतः ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वै गृध्रो भाषते राघवं सतम् ॥ ३० ॥ इयं वसुमती राम मनुष्यैः परितो यदा ॥ उत्थितैराव‍ृता सर्वा तदा प्रभृति मे गृहम् ॥ ३१ ॥

उलूकश्चाब्रवीद्रामं पादपैरुपशोभिता ॥ यदेयं पृथिवी राजंस्तदा प्रभृति मे गृहम् ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु रामो वै सभासद उवाच ह ॥३३॥ न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा न ते वृद्धा ये न वदन्ति धर्मम् ॥ नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धम् ॥ ३४ ॥ ये तु सभ्याः सदा ज्ञात्वा तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥ यथाप्राप्तं न ब्रुवते ते सर्वेऽनृतवादिनः ॥ ३५ ॥ जानन्न वाऽब्रवीत्प्रश्नान् कामात्क्रोधाद्भयात्तथा ॥ सहस्रं वारुणान्पाशानात्मनि प्रतिमुञ्चति ॥ तेषां संवत्सरे पूर्णे पाश एकः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥ तस्मात्सत्येन वक्तव्यं जानता सत्यमञ्जसा ॥ एतच्छ्रुत्वा तु सचिवा राममेवाब्रुवंस्तदा ॥३७॥ उलूकः शोभते राजन् न तु गृध्रो महामते ॥ त्वं प्रमाणं महाराज राजा हि परमा गतिः ॥ ३८ ॥ राजमूलाः प्रजाः सर्वा राजा धर्मः सनातनः ॥ शास्ता नृणां नृपो येषां ते न गच्छन्ति दुर्गतिम् ॥ ३९ ॥ वैवस्वतेन मुक्तास्तु भवन्ति पुरुषोत्तमाः ॥ सचिवानां वचः श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ४० ॥ श्रूयतामभिधास्यामि पुराणे यदुदाहृतम् ॥ द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा सपर्वतमहावना ॥ ४१ ॥ सलिलार्णवसंपूर्णं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ एक एव तदा ह्यासीद्युक्तो मेरुरिवापरः ॥ ४२ ॥ पुरा भूः सह लक्ष्म्या च विष्णोर्जठरमाविशत् ॥ तन्निगृह्य महातेजाः प्रविश्य सलिलार्णवम् ॥ ४३ ॥ सुष्वाप देवो भूतात्मा बहून् वर्षगणानपि ॥ विष्णौ सुप्ते तदा ब्रह्मा विवेश जठरं ततः ॥ ४४ ॥ रुद्धप्रोतं तु तं ज्ञात्वा महायोगी समाविशत् ॥ नाभ्यां विष्णोः समुत्पन्ने पद्मे हेमविभूषिते ॥४५॥ स तु निर्गम्य वै ब्रह्मा योगी भूत्वा महाप्रभुः ॥ सिसृक्षुः पृथिवीं वायुं पर्वतान्समहीरुहान् ॥४६॥ तदन्तरे प्रजाः सर्वाः समनुष्यसरीसृपाः ॥ जरायुजोण्डजाः सर्वाः ससर्ज स महातपाः ॥ ४७ ॥ ततः श्रोत्रमलोत्पन्नः कैटभो मधुना सह ॥ दानवौ तौ महावीर्यौ घोररूपौ दुरासदौ ॥ ४८ ॥ दृष्ट्वा प्रजापतिं तत्र क्रोधाविष्टौ बभूवतुः ॥ वेगेन महता तत्र स्वयंभुवमधावताम् ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥

तयोरित्यादि ॥ वासन्तिकी वसन्ते भवा । एवं प्रतिदिवसं संवदतोर्धर्मसंवादं कुर्वतोः । तत्पूर्वं प्रजारक्षणं कुर्वतोरिति शेषः । वासन्तिकी निशा

दृष्ट्वा स्वयंभुवा मुक्तो रावो वै विकृतस्तदा ॥ तेन शब्देन संप्राप्तौ दानवौ हरिणा सह ॥ ५० ॥ अथ चक्रप्रहारे-
ण सूदितौ मधुकैटभौ ॥ मेदसा प्लाविता सर्वा पृथिवी च समन्ततः ॥ ५१ ॥ भूयो विशोधिता तेन हरिणा लोक-
धारिणा ॥ शुद्धां वै मेदिनीं तां तु वृक्षैः सर्वामपूरयत् ॥ ५२ ॥ ओषध्यः सर्वसस्यानि निष्पद्यन्त पृथग्विधाः ॥ मेदो-
गन्धा तु धरणी मेदिनीत्यभिसंज्ञिता ॥ ५३ ॥ तस्मान्न गृध्रस्य गृहमुलूकस्येति मे मतिः ॥ तस्माद्गृध्रस्तु दण्ड्यो वै
पापो हर्ता परालयम् ॥ ५४ ॥ पीडां करोति पापात्मा दुर्विनीतो महानयम् ॥ अथाशरीरिणी वाणी अन्तरिक्षात्प्रबो-
धिनी ॥ ५५ ॥ मा वधी राम गृध्रं तं पूर्वदग्धं तपोबलात् ॥ काले गौतमदग्धोयं प्रजानाथो धनेश्वरः ॥ ५६ ॥ ब्रह्म-
दत्तस्तु नाम्नैषः शूरः सत्यव्रतः शुचिः ॥ गृहमस्यागतो विप्रो भोजनं प्रति गौतमः ॥ ५७ ॥ साग्रं वर्षशतं चैव भोक्तव्यं
नृपसत्तम ॥ ब्रह्मदत्तः स वै तस्य पाद्यमर्घ्यं स्वयं नृपः ॥ ५८ ॥ हार्दं चैवाकरोत्तस्य भोजनार्थं महाद्युतेः ॥ मांसम-
स्याभवत्तत्र आहारे तु महात्मनः ॥ अथ क्रुद्धेन मुनिना शापो दत्तोस्य दारुणः ॥ ५९ ॥ गृध्रस्त्वं भव वै राजन्नि-
ति शप्त्वाथ सोब्रवीत् ॥ ६० ॥ उत्पत्स्यति कुले राज्ञां रामो नाम महायशाः ॥ इक्ष्वाकूणां महाभागो राजा राजीव-
लोचनः ॥ ६१ ॥ तेन स्पृष्टो विपापस्त्वं भविता नरपुङ्गवः ॥ स्पृष्टो रामेण तच्छ्रुत्वा नरेन्द्रः पृथिवीपतिः ॥ ६२ ॥ गृध्र-
त्वं त्यक्तवान्राजा दिव्यगन्धानुलेपनः ॥ पुरुषो दिव्यरूपोऽभूदुवाचेदं च राघवम् ॥ ६३ ॥ साधु राघव धर्मज्ञ त्व-
त्प्रसादादहं विभो ॥ विमुक्तो नरकाद् घोराच्छापस्यान्तः कृतस्त्वया ॥ ६४ ॥ इत्युत्तरश्रीरा० अ० त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥
तयोः संवदतोरेवं रामलक्ष्मणयोस्तदा ॥ वासन्तिकी निशा प्राप्ता न शीता न च घर्मदा ॥ १ ॥ ॥

प्राप्तेति । कालान्तर इति शेषः । एतेन वसन्ते समानीता देवी पुनर्वसन्ते त्यक्तेति सूचयति । इदं च कालवचनम् ऋषिकार्योचितप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ तत इति ॥ द्वारि प्रतिहता निरुद्धा इत्यर्थः ॥ ३ ॥ भार्गवेति ॥ भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवः स चासौ च्यवनश्च तम्। महाराज्ञः महाराजस्य। दर्शनं प्रति अस्मदादीन् चोदयन्ति प्रेरयन्ति। महाराज्ञश्चोदयन्तीति च पाठः ॥ ४ ॥ तस्येति ॥ भार्गवप्रमुखाः च्यवनप्रमुखाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शतमिति ॥ स-

ततः प्रभाते विमले कृतपौर्वाह्णिकक्रियः ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थो दर्शनं पौरकार्यवित् ॥ २ ॥ ततः सुमन्त्रस्त्वागम्य राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ एते प्रतिहता राजन् द्वारि तिष्ठन्ति तापसाः ॥ ३ ॥ भार्गवच्च्यवनं चैव पुरस्कृत्य महर्षयः ॥ दर्शनं ते महाराज्ञश्चोदयन्ति कृतत्वराः ॥ प्रीयमाणा नरव्याघ्र यमुनातीरवासिनः ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामः प्रोवाच धर्मवित् ॥ प्रवेश्यन्तां महाभागा भार्गवप्रमुखा द्विजाः ॥ ५ ॥ राज्ञस्त्वाज्ञां पुरस्कृत्य द्वाःस्थो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ प्रवेशयामास तदा तापसान्सुदुरासदान् ॥ ६ ॥ शतं समधिकं तत्र दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ प्रविष्टं राजभवनं तापसानां महात्मनाम् ॥ ७ ॥ ते द्विजाः पूर्णकलशैः सर्वतीर्थाम्बुसत्कृतैः ॥ गृहीत्वा फलमूलं च रामस्याभ्याहरन् बहु ॥ ८ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं रामः प्रीतिपुरस्कृतः ॥ तीर्थोदकानि सर्वाणि फलानि विविधानि च ॥ ९ ॥ उवाच च महाबाहुः सर्वानेव महामुनीन् ॥ इमान्यासनमुख्यानि यथार्हमुपविश्यताम् ॥ १० ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ बृसीषु रुचिराख्यासु निषेदुः काञ्चनीषु ते ॥ ११ ॥ उपविष्टानृषींस्तत्र दृष्ट्वा परपुरञ्जयः ॥ प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ किमागमनकार्यं वः किं करोमि समाहितः ॥ आज्ञाप्योहं महर्षीणां सर्वकामकरः सुखम् ॥ १३ ॥ इदं राज्यं च सकलं जीवितं च हृदि स्थितम् ॥ सर्वमेतद्द्विजार्थं मे सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ १४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साधुकारो महानभूत् ॥ ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ॥ १५ ॥

मधिकम् अधिकसहितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ किमिति ॥ किं करोमि किं कुर्याम्। सर्वकामकरः सर्वाभीष्टसाधकः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्येति ॥ साधुकारः साधु साध्विति संभाषणम् ॥ १५ ॥

॥ ॥ ॥

ऊचुरिति ॥ नान्यतः नान्यस्य ॥१६॥ बहव इति ॥ कार्यस्य गौरवं मत्वा ततः पूर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् न कुर्वन्ति । अशक्यनियोगापत्तिभयादिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामा० षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ऊचुश्च ते महात्मानो हर्षेण महतावृताः ॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ तवैव भुवि नान्यतः ॥ १६ ॥ बहवः पार्थिवा राजन्नतिक्रान्ता महाबलाः ॥ कार्यस्य गौरवं मत्वा प्रतिज्ञां नाभ्यरोचयन् ॥ १७ ॥ त्वया पुनर्ब्राह्मणगौरवादियं कृता प्रतिज्ञा ह्यनवेक्ष्य कारणम् ॥ ततश्च कर्ता ह्यसि नात्र संशयो महाभयात्त्रातुमृषींस्त्वमर्हसि ॥ १८ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ॥ ॥

एवं ब्रुवद्भिर्ऋषिभिः काकुत्स्थो वाक्यमब्रवीत् ॥ किं कार्यं ब्रूत मुनयो भयं तावदपैतु वः ॥ १ ॥ तथा ब्रुवति काकुत्स्थे भार्गवो वाक्यमब्रवीत् ॥ भयानां शृणु यन्मूलं देशस्य च नरेश्वर ॥ २॥ पूर्वं कृतयुगे राजन् दैतेयः सुमहाबलः ॥ लोलापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः ॥ ३ ॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ सुरैश्च परमोदारैः प्रीतिस्तस्यातुलाभवत् ॥ ४ ॥ स मधुर्वीर्यसंपन्नो धर्मे च सुसमाहितः ॥ बहुवर्षसहस्राणि रुद्रप्रीत्याकरोत्तपः ॥ ५ ॥ रुद्रः प्रीतोभवत्तस्मै वरं दातुं ययौ च सः ॥ बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ ॥ ६ ॥ शूलं शूलाद्विनिष्कृष्य महावीर्यं महाप्रभम् ॥ ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ ७ ॥ त्वयायमतुलो धर्मो मत्प्रसादकरः कृतः ॥ प्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यायुधमुत्तमम् ॥ ८॥ यावत्सुरैश्च विप्रैश्च न विरुध्येर्महासुर ॥ तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ ९ ॥ ॥

एवमित्यादि ॥ १ ॥२ ॥ पूर्वमिति ॥ लोलायाः पुत्रो लोलापुत्रः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५॥ ६ ॥ शूलमिति ॥ शूलाच्छूलं विनिष्कृष्येति । स्वशूलाच्छक्तिमाकृष्य सृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यावदिति ॥ अनाशमदर्शनम् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मेति ॥ मत्प्रसादकृता मत्प्रसादजसंतोषजनितेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्येति ॥ कुम्भीनसी माल्यवत्पुत्र्याः

यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः ॥ तं शूलो भस्मसात्कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥ १० ॥ एवं रुद्राद्वरं
लब्ध्वा भूय एव महासुरः ॥ प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥ भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम्
॥ भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ १२ ॥ तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ॥ प्रत्युवाच महातेजा
नैतदेवं भविष्यति ॥ १३ ॥ मा भूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा ॥ भवतः पुत्रमेकं तु शूलमेतद्गमिष्यते
॥१४॥ यावत्करस्थः शूलोयं भविष्यति सुतस्य ते ॥ अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥
॥ १५ ॥ एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात्सुमहदद्भुतम् ॥ भवनं सोसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥ १६ ॥ तस्य पत्नी
महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या ॥ विश्वावसोरपत्यं सा ह्यनलायां महाप्रभा ॥१७॥ तस्याः पुत्रो महावीर्यो
लवणो नाम दारुणः ॥ बाल्यात्प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥१८॥ तं पुत्रं दुर्विनीतं तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः
॥ मधुः स शोकमापेदे न चैनं किंचिदब्रवीत् ॥१९॥ स विहाय त्विमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम् ॥ शूलं निवेश्य
लवणो वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥२०॥ स प्रभावेन शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा ॥ संतापयति लोकांस्त्रीन्विशेषेण च
तापसान् ॥२१॥ एवंप्रभावो लवणः शूलं चैव तथाविधम् ॥ श्रुत्वा प्रमाणं काकुत्स्थ त्वं हि नः परमा गतिः ॥२२॥
बहवः पार्थिवा राम भयार्तैर्ऋषिभिः पुरा ॥ अभयं याचिता वीर त्रातारं न च विद्महे॥२३॥ ते वयं रावणं श्रुत्वा हतं
सबलवाहनम् ॥ त्रातारं विद्महे तात नान्यं भुवि नराधिपम् ॥ तत्परित्रातुमिच्छामो लवणाद्भयपीडितान् ॥ २४ ॥

अनलायाः सुता रावणस्वसा पूर्वं मधुना हृतेति बिभीषणेन रावणं प्रत्युक्ता । हिः प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ स इति ॥ वरं न्यवेदयत् यावच्छूलं
तव हस्ते तावदवध्यत्वं तवेत्येवंरूपं वरवृत्तान्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ ॥

॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥
अथ शत्रुघ्नस्य लवणासुरवधार्थं प्रेषणम्—तथेत्यादि ॥ १ ॥ राघवस्येति ॥ यथा ववृधे यादृगाहारादिना वर्धते स्म तथा निवेदयामासुः ॥ २ ॥ ३ ॥४॥

इति रामनिवेदितं तु ते भयजं कारणमुत्थितं च यत् ॥ विनिवारयितुं भवान् क्षमः कुरु तं काममहीनविक्रम ॥२५॥
इत्युत्तरश्रीरामायणे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥
तथोक्ते तानृषीन्रामः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ किमाहारः किमाचारो लवणः क्व च वर्तते ॥ १ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा
ऋषयः सर्व एव ते ॥ ततो निवेदयामासुर्लवणो ववृधे यथा ॥ २ ॥ आहारः सर्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः॥
आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥ ३ ॥ हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् ॥ मानुषांश्चैव कुरुते
नित्यमाहारमाह्निकम् ॥४॥ ततोन्तराणि सत्त्वानि खादते स महाबलः ॥ संहारे समनुप्राप्ते व्यादितास्य इवान्तकः
॥ ५ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् ॥ घातयिष्यामि तद्रक्षो ह्यपगच्छतु वो भयम् ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञाय
तथा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ स भ्रातॄन्सहितान्सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ ७ ॥ को हन्ता लवणं वीरः
कस्यांशः स विधीयताम् ॥ भरतस्य महाबाहोः शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ ८ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत्
॥ अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ ९ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यशौर्यसमन्वितम् ॥ लक्ष्मणावरजस्तस्थौ
हित्वा सौवर्णमासनम् ॥१०॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ॥ कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो
रघुनन्दनः ॥११॥ आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता ॥ संतापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ॥ १२ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ क्व इति ॥ कस्यांश इति पृष्ट्वा स्वयमेव निश्चिनोति—भरतस्येति ॥ ८ ॥ ९ ॥ भरतस्येति ॥ आसनं हित्वा आसनादुत्थायेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ राज्य इति ॥ निवेशय अत्रैव नगर इति शेषः । अथवा तत्रैव तिष्ठेति भावः । अवेक्षसे अक्लेशनीयत्वेनेति शेषः ॥ १६ ॥ शूर इति ॥ निवेशने नूतनगृहनिर्माण इत्यर्थः॥१७॥ मधोस्तु नगरे त्वामभिषेक्ष्यामीत्यत्र हेतुमाह—यो हीति ॥ नृपं तत्रेति । उत्पाटितवंशनृपराज्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ उत्तरं च न वक्तव्यमिति ॥ त्वत्समीप एव मया वस्तव्यमित्यादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ अभिषेकमिति ॥ विधिना मन्त्रेण च पुरस्कृतम् ॥

दुःखानि च बहूनीह ह्यनुभूतानि पार्थिव ॥ शयानो दुःखशय्यासु नन्दिग्रामेऽवसत्पुरा ॥ १३ ॥ फलमूलाशनो भूत्वा जटी चीरधरस्तथा ॥ अनुभूयेदृशं दुःखमेष राघवनन्दनः ॥ प्रेष्ये मयि स्थिते राजन् न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥१४॥ तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् ॥ एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥१५॥ राज्ये त्वामभिषेक्ष्यामि मधोस्तु नगरे शुभे ॥ निवेशय महाबाहो भरतं यद्यवेक्षसे ॥ १६ ॥ शूरस्त्वं कृतविद्यश्च समर्थश्च निवेशने ॥ १७ ॥ यो हि शत्रुं समुत्पाट्य पार्थिवस्य पुनः क्षये ॥ न विधत्ते नृपं तत्र नरकं स हि गच्छति ॥ १८ ॥ स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम् ॥ राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ १९ ॥ उत्तरं च न वक्तव्यं शूर वाक्यान्तरे मम ॥ बालेन पूर्वजस्याज्ञा कर्तव्या नात्र संशयः ॥२०॥ अभिषेकं च काकुत्स्थ प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ॥ वसिष्ठप्रमुखैर्विप्रैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥२१॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२॥ एवमुक्तस्तु रामेण परां व्रीडामुपागमत् ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो मन्दं मन्दमुवाच ह ॥ १ ॥ अधर्मं विद्म काकुत्स्थ ह्यस्मिन्नर्थे नरेश्वर ॥ कथं तिष्ठत्सु ज्येष्ठेषु कनीयानभिषिच्यते ॥ २ ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ अथ रामेण स्वसन्निधावेव मधुराज्ये शत्रुघ्नमभिषिच्य लवणवधोपायोपदेशपूर्वकं तद्वधार्थं दिव्यास्त्रप्रदानम्—एवमित्यादि ॥ १ ॥ अधर्ममिति ॥ विद्म वेद्मीत्यर्थः । अस्मिन्नित्युक्तं विवृणोति—कथमित्यादि । तिष्ठत्सु ज्येष्ठेष्विति गुरुवैषम्यमार्षम् । कथमभिषिच्यते न कथमपि । अधर्म एवेत्यर्थः ॥ २ ॥

अवश्यमिति ॥ तव शासनं चावश्यं करणीयमित्यर्थः ॥३॥ त्वत्त इति ॥ मध्यमे भ्रातरि भरत इत्यर्थः । घोरं लवणं हन्तास्मीति प्रतिजानति सति । हि यस्मात् । मया उत्तरं ज्येष्ठवच उल्लङ्घ्य न वाच्यं वक्तुं न योग्यम् ॥४॥ व्याहृतमिति ॥ तथाप्यहं मृधे युद्धे लवणं हन्तास्मीति दुर्वचो व्याहृतं तस्यास्य मे दुरुक्तस्येयं दुर्गतिः दुष्टकार्यस्य प्राप्तिः । तच्च ज्येष्ठातिक्रमेण आत्माभिषेचनम् ॥५॥ उक्तमर्थं व्यावर्तयति–उत्तरं हीत्यादि ॥ ज्येष्ठेन भरतेनाभिहिते सति ततः परमुत्तरं न वक्तुमुचितमेव । किंचाधर्मसहितमपि । अत एव परलोकविवर्जितमपि । तव शासनं च दुरतिक्रममिति शेषः ॥६॥ फलितमाह–सोहमित्यादि ॥ भरतोक्तेः प्रथमं कृतोत्तरवचनः सोहं हे काकुत्स्थ, तव ज्येष्ठस्योत्तरं द्वितीयं न वक्ष्यामि । तत्र हेतुमाह–मेति । द्वितीयेन

अवश्यं करणीयं च शासनं पुरुषर्षभ ॥ तव चैव महाभाग शासनं दुरतिक्रमम् ॥ ३ ॥ त्वत्तो मया श्रुतं वीर
श्रुतिभ्यश्च मया श्रुतम् ॥ नोत्तरं हि मया वाच्यं मध्यमे प्रतिजानति ॥ ४ ॥ व्याहृतं दुर्वचो घोरं हन्तास्मि
लवणं मृधे ॥ तस्येयं मे दुरुक्तस्य दुर्गतिः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥ उत्तरं हि न वक्तव्यं ज्येष्ठेनाभिहिते पुनः ॥
अधर्मसहितं चैव परलोकविवर्जितम् ॥ ६ ॥ सोहं द्वितीयं काकुत्स्थ न वक्ष्यामि तवोत्तरम् ॥ मा द्वितीये-
न दण्डो वै निपतेन्मयि मानद ॥ ७ ॥ कामकारो ह्यहं राजंस्तवास्मि पुरुषर्षभ ॥ अधर्मं जहि काकुत्स्थ मत्कृते
रघुनन्दन ॥ ८ ॥ एवमुक्ते तु शूरेण शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ उवाच रामः संहृष्टो भरतं लक्ष्मणं तथा ॥ ९ ॥

ज्येष्ठप्रत्युत्तरेण दण्डो मयि मा निपतेत् । भरते जिगमिषत्यहं गमिष्यामीत्युत्तरेण प्रथमेन राज्याभिषेकापत्तिरूपो दण्डः पतितः । त्वया अभिषेकं प्रतीच्छेत्युक्ते तदनङ्गीकारोत्तरेण द्वितीयेन मयि दण्डो मा निपतेदिति भावः ॥७॥ फलितमाह–कामकार इति ॥ अहं तव कामकारोस्मि अभीष्टनियोगकर्तास्मि । मत्कृते मदनुष्ठितराज्याभिषेकस्वीकारे । अधर्मं ज्येष्ठातिक्रमेण राज्यप्राप्तिनिमित्तम् । काकुत्स्थेत्यत्रापि प्राधान्याल्लोकस्य अधर्मम् अधर्मबुद्धिम् जहि परिहर ॥८॥ एवमिति ॥ संहृष्ट इति । कृताभिषेकनियोगत्वादिति भावः । अभिषेकस्य संभारान् अभिषेकोपकरणानि । लक्ष्मणं भरतं तथेति । प्राधान्यात् सुमन्त्रादीनपीत्यर्थः । अन्यथाऽऽनयध्वमिति बहुवचनं विरुध्येत ॥ ९ ॥ ॥ ॥

॥१०॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत इति ॥ तेजः शत्रुसंहारोचितबलवीर्यम् ॥ १८ ॥ अयमिति ॥ अयं मया दीयमानः

संभारानभिषेकस्य आनयध्वं समाहिताः ॥ अद्यैव पुरुषव्याघ्रमभिषेक्ष्यामि राघवम् ॥ १० ॥ पुरोहितं च काकुत्स्थं नैगमानृत्विजस्तथा ॥ मन्त्रिणश्चैव तान्सर्वानानयध्वं ममाज्ञया ॥ ११ ॥ राज्ञः शासनमाज्ञाय तथाऽकुर्वन्महारथाः ॥ अभिषेकसमारम्भं पुरस्कृत्य पुरोधसम् ॥ प्रविष्टा राजभवनं राजानो ब्राह्मणास्तथा ॥ १२ ॥ तथाभिषेको ववृधे शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ संप्रहर्षकरः श्रीमान् राघवस्य पुरस्य च ॥ १३ ॥ अभिषिक्तस्तु शत्रुघ्नो बभौ चादित्यसंनिभः ॥ अभिषिक्तः पुरा स्कन्दः सेन्द्रैरिव मरुद्गणैः ॥१४॥ अभिषिक्ते तु शत्रुघ्ने रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ पौराः प्रमुदिताश्चासन् ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥१५॥ कौसल्या च सुमित्रा च मङ्गलं केकयी तथा ॥ चक्रुस्ता राजभवने याश्चान्या राजयोषितः ॥ १६ ॥ ऋषयश्च महात्मानो यमुनातीरवासिनः ॥ हतं लवणमाशंसुः शत्रुघ्नस्याभिषेचनात्॥१७॥ततोभिषिक्तं शत्रुघ्नमङ्कमारोप्य राघवः॥ उवाच मधुरां वाणीं तेजस्तस्याभिपूरयन् ॥ १८ ॥ अयं शरस्त्वमोघस्ते दिव्यः परपुरंजयः ॥ अनेन लवणं सौम्य हन्तासि रघुनन्दन ॥ १९ ॥ सृष्टः शरोयं काकुत्स्थ यदा शेते महार्णवे ॥२०॥ स्वयम्भूरजितो देवो यन्नापश्यन्सुरासुराः ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां तेनायंतु शरोत्तमः ॥ २१ ॥ सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशार्थं दुरात्मनोः ॥ मधुकैटभयोर्वीर विघाते वर्तमानयोः॥ स्रष्टुकामेन लोकांस्त्रीन् तौ चानेन हतौ युधि ॥ २२ ॥ तौ हत्वा जनभोगार्थं कैटभं तु मधुं तथा ॥ अनेन शरमुख्येन ततो लोकांश्चकार सः॥ २३ ॥ ॥ ॥

॥ १९ ॥ अमोघत्वे हेतुमाह—सृष्ट इत्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥ सृष्ट इति ॥ विघाते सृष्टिविघ्ने वर्तमानयोः तत्परयोरित्यर्थः । सृष्टः क्रोधाभिभूतेन विनाशे सर्वरक्षसाम् । मधुकैटभयोर्वीर विघाते सर्वरक्षसामिति च पाठः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ ॥

नायमिति ॥ अनेन शरेण महान् त्रासो भवेदित्यलक्ष्यविषये महास्त्रप्रयोगे तदीयांश्च सर्वान् लक्षीकृत्य नाशयेदिति भावः । अनेन रावणादपि बलीयान् लवण इति सूचितम् । महान् ह्रासो भवेदिति च पाठः ॥ २४ ॥ गृहीतशूलस्य तस्य दुर्जयत्वात्तदग्रहणाय पुरप्रवेशनिरोधमुपदिशति–यच्च तस्येत्यादि ॥ मधोर्दत्तमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यदेति ॥ युद्धमाकाङ्क्षन्निति । अनेन सहेति शेषः ॥ २७ ॥ स इति ॥ तमायुधविनाकृतम् आयुध

नायं मया शरः पूर्वं रावणस्य वधार्थिना ॥ मुक्तः शत्रुघ्न भूतानां महांस्त्रासो भवेदिति ॥ २४ ॥ यच्च तस्य महच्छूलं त्र्यम्बकेण महात्मना ॥ दत्तं शत्रुविनाशाय मधोरायुधमुत्तमम् ॥२५॥ स तं निक्षिप्य भवने पूज्यमानं पुनः पुनः ॥ दिशः सर्वाः समासाद्य प्राप्नोत्याहारमुत्तमम् ॥ २६ ॥ यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् कश्चिदेनं समाह्वयेत् ॥ तदा शूलं गृहीत्वा तं भस्म रक्षः करोति हि ॥ २७ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल तमायुधविनाकृतम् ॥ अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ॥ २८ ॥ अप्रविष्टं च भवनं युद्धाय पुरुषर्षभ ॥ आह्वयेथा महाबाहो ततो हन्तासि राक्षसम् ॥ २९ ॥ अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ॥ यदि त्वेवंकृते वीर विनाशमुपयास्यति ॥३०॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं शूलस्य च विपर्ययः ॥ श्रीमतः शितिकण्ठस्य कृत्यं हि दुरतिक्रमम् ॥ ३१ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥

विवर्जितमुपलक्ष्येति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ अन्यथेति ॥ यदि त्वेवं कृत इति । यदा त्वेवमुक्तरीत्या कृतमनुष्ठितं भवति तदा त्वेवं कृते सति सः अवश्यं विनाशमुपयास्यति ॥ ३०॥ एतदिति ॥ विपर्ययः परिहार इत्यर्थः । श्रीमत इति । कृत्यमाज्ञापनम् । अत्र कश्चिज्जल्पति–अत्र रामेण दुरतिक्रमत्वं शूलिन उक्तमिति विष्णोरप्यधिको रुद्र इति तन्न । अवतारमर्यादया तादृशोक्तिसंभवाद्यथा ब्रह्मास्त्रबन्धने दुरतिक्रमो ब्रह्मणो महिमेत्यादि । यद्वा दुरतिक्रमं कृत्यं भगवतैव तस्य बहुमन्तव्यत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥

अथ शत्रुघ्नप्रस्थापनम्—एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अन्तरेति ॥ अन्तरा मध्ये निवासस्थले नानापण्यैरुपशोभिताः । नानावर्णोपशोभिता इति पाठे वर्णाः ब्राह्मणादयः । आपणवीथ्यस्तत्प्रवर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्येति ॥ पर्याप्तधनवाहन इत्यत्र धनं पश्वादयः ॥ ४ ॥ बलं चेति ॥ सुभृतं सुसंपूर्णम् । संभाषायाः सम्यग्वचनस्य संप्रदानेन उक्त्या ॥ ५ ॥ न हीति ॥ यत्र प्रदेशे तिष्ठसि स्थास्यसि तत्र वनप्रदेशे अर्था न सन्ति अतः सर्वं गृहीत्वा गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ तत इति ॥ प्रस्थाप्य संस्थाप्य । मासमात्रोषितः अयोध्यायां पथि एक एव गच्छ ॥ ७ ॥ यथेति ॥ एवं हि पूर्वजेन संमन्त्रितो लवण-

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रशस्य च पुनः पुनः ॥ पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ १ ॥ इमान्यश्वसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभ ॥ रथानां द्वे सहस्रे च गजानां शतमुत्तमम् ॥ २ ॥ अन्तरा पण्यवीथ्यश्च नानापण्योपशोभिताः ॥ अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं तथैव नटनर्तकाः ॥ ३ ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य नियुतं पुरुषर्षभ ॥ आदाय गच्छ शत्रुघ्न पर्याप्तधनवाहनः ॥४॥ बलं च सुभृतं वीर हृष्टपुष्टमनुद्धतम् ॥ संभाषासंप्रदानेन रञ्जयस्व नरोत्तम ॥ ५ ॥ न ह्यर्थास्तत्र तिष्ठन्ति न दारा न च बान्धवाः ॥ सुप्रीतो भृत्यवर्गश्च यत्र तिष्ठति राघव ॥ ६ ॥ ततो हृष्टजनाकीर्णां प्रस्थाप्य महतीं चमूम् ॥ एक एव धनुष्पाणिर्गच्छ त्वं मधुनो वनम् ॥७॥ यथा त्वां न प्रजानाति गच्छन्तं युद्धकाङ्क्षिणम् ॥ लवणस्तु मधोः पुत्रस्तथा गच्छेरशङ्कितम् ॥ ८ ॥ न तस्य मृत्युरन्योस्ति कश्चिद्धि पुरुषर्षभ ॥ दर्शनं योभिगच्छेत स वध्यो लवणेन हि ॥ ९ ॥

वधार्थं सेनया सह शत्रुघ्नो यातीति वार्तापरिहारार्थं केवलं बलमेवाग्रे मुनिभिः सह गच्छतु । तच्च ग्रीष्मावशेषेण शनैः शनैर्गङ्गायाः परतीरे विशतु । ब्राह्मणैः समुद्योजितं बलं श्रुत्वा स विश्वस्य वर्तते । तत्रान्तरे त्वमस्मान्नगरात् केवलं ब्राह्मणान् गृहीत्वा अज्ञातं गत्वा तं जहीति । अशङ्कितं त्वदागतिशङ्कारहितम् यथा भवति तथा ॥ ८ ॥ नेति ॥ मृत्युर्मारकः । अन्यः अशङ्किततया तदुपरोधकव्यतिरिक्तः नास्ति । एतदेवोपपादयति—दर्शनमित्यादि ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वसन्ते प्रस्थितस्यापि न स युद्धकाल इत्याह—स हीत्यादि ॥ वर्षारात्रे वर्षाकाले। समासान्त आर्षः । स हि काल इति । वर्षासु राजानः केपि युद्धाय न निर्गच्छन्तीति निर्भयो निःशूल एव चरति । अतः स एवास्य वधावसर इति भावः ॥ १० ॥ तर्हीदानीं निर्गमने किं प्रयोजनमित्यत्राह—महर्षीनिति ॥

स हि ग्रीष्मेपयाते तु वर्षारात्र उपागते ॥ हन्यास्त्वं लवणं सौम्य स हि कालोऽस्य दुर्मतेः ॥ १० ॥ महर्षींस्तु पुरस्कृत्य प्रयान्तु तव सैनिकाः ॥ यथा ग्रीष्मावशेषेण तरेयुर्जाह्नवीजलम् ॥ ११ ॥ तत्र स्थाप्य बलं सर्वं नदीतीरे समाहितः ॥ अग्रतो धनुषा सार्धं गच्छ त्वं लघुविक्रमः ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण शत्रुघ्नस्तान्महाबलान् ॥ सेनामुख्यान्त्समानीय ततो वाक्यमुवाच ह ॥ १३ ॥ एते वो गणिता वासा यत्र तत्र निवत्स्यथ ॥ स्थातव्यं चाविरोधेन यथा बाधा न कस्यचित् ॥ १४ ॥ तथा तांस्तु समाज्ञाप्य प्रस्थाप्य च महद्बलम् ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं चाभ्यवादयत् ॥ १५ ॥ रामं प्रदक्षिणीकृत्य शिरसाभिप्रणम्य च ॥ रामेण चाभ्यनुज्ञातः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः ॥ १६ ॥ लक्ष्मणं भरतं चैव प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥ प्रदक्षिणमथो कृत्वा निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥ प्रस्थाप्य सेनामथ सोग्रतस्तदा गजेन्द्रवाजिप्रवरौघसंकुलाम् ॥ उवास मासन्तु नरेन्द्रपार्श्वतस्त्वथ प्रयातो रघुवंशवर्धनः ॥ १८ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥

प्रस्थाप्य तु बलं सर्वं मासमात्रोषितः पथि ॥ एक एवाशु शत्रुघ्नो जगाम त्वरितं तदा ॥ १ ॥ द्विरात्रमन्तरे शूर उष्य राघवनन्दनः ॥ वाल्मीकेराश्रमं पुण्यमगच्छद्वासमुत्तमम् ॥ २ ॥ ॥ ॥

॥ ११ ॥ तत्रेति ॥ तत्र जाह्नवीपरतीरे । अग्रतः परमार्गे इत्यर्थः । धनुषा सार्धं नान्येन बलेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एत इति ॥ एते प्रसिद्धा इत्यर्थः । वः युष्माकम् । वासा गणिताः । यत्र यत्र गणिते वासे निवत्स्यथ तत्र तत्राविरोधेनैव स्थातव्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

प्रस्थाप्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ रामेण यथाज्ञप्तगमनं संग्रहेणोक्त्वा अयोध्यातो द्विरात्रगमनानन्तरवृत्तमाह—भगवन्निति ॥ वारुणीं वरुणपालिताम् । दारुणां दिशमिति पाठे दारुणां लवणाधिष्ठितत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ शत्रुघ्नस्येति ॥ प्रहस्येति । अनिवेदितमपि शत्रुघ्नागमननिमित्तं ज्ञातव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

सोभिवाद्य महात्मानं वाल्मीकिं मुनिसत्तमम् ॥ कृताञ्जलिरथो भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ भगवन्वस्तुमिच्छामि गुरोः कृत्यादिहागतः ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामि प्रतीचीं वारुणीं दिशम् ॥ ४ ॥ शत्रुघ्नस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ॥ प्रत्युवाच महात्मानं स्वागतं ते महायशः ॥ ५ ॥ स्वमाश्रममिदं सौम्य राघवाणां कुलस्य हि ॥ आसनं पाद्यमर्घ्यं च निर्विशङ्कः प्रतीच्छ मे ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य तदा पूजां फलमूलं च भोजनम् ॥ भक्षयामास काकुत्स्थस्तृप्तिं च परमां गतः ॥ ७ ॥ स भुक्त्वा फलमूलं च महर्षिं तमुवाच ह ॥ इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपतः ॥ ८ ॥ तत्तस्य भाषितं श्रुत्वा वाल्मीकिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ शत्रुघ्न शृणु यस्येदं बभूवायतनं पुरा ॥ ९ ॥ युष्माकं पूर्वको राजा सुदासस्तस्य भूपतेः ॥ पुत्रो वीरसहो नाम वीर्यवानतिधार्मिकः ॥ १० ॥ स बाल एव सौदासो मृगयामुपचक्रमे ॥ चञ्चूर्यमाणं ददृशे स शूरो राक्षसद्वयम् ॥ ११ ॥ शार्दूलरूपिणौ घोरौ मृगान् बहुसहस्रशः ॥ भक्षमाणावसन्तुष्टौ पर्याप्तिं नैव जग्मतुः ॥ १२ ॥ स तु तौ राक्षसौ दृष्ट्वा निर्मृगं च वनं कृतम् ॥ क्रोधेन महताऽविष्टो जघानैकं महेषुणा ॥ १३ ॥ विनिपात्य तमेकं तु सौदासः पुरुषर्षभः ॥ विज्वरो विगतामर्षो हतं रक्षो ह्युदैक्षत ॥ १४ ॥ ॥

स्वमिति ॥ राघवाणां कुलस्य स्वं स्वभूतम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ स इति ॥ इयं यज्ञविभूतिस्ते कस्याश्रमसमीपत इति । तवाश्रमसमीपतः इयं वर्तमाना यज्ञविभूतिः यज्ञस्य समृद्धिः कस्य यजमानस्य ॥ ८ ॥ तदिति ॥ आयतनं यज्ञायतनम् ॥ ९ ॥ १० ॥ स इति ॥ चञ्चूर्यमाणं मुहुर्मुहुः चरन्तम् । चरतेर्यङन्ताच्छानच् । “ उत्परस्यातः ” इत्युत्त्वम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति ॥ निर्मृगं कृतं वनं च दृष्ट्वेत्यनुकर्षः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

निरीक्षमाणमिति ॥ निरीक्षमाणं स्वसहायभूतं द्वितीयरक्षो निरीक्षमाणं प्रथमरक्षो दृष्ट्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवमिति ॥ कालपर्याययोगेन बहुकालातिवा-

निरीक्षमाणं तं दृष्ट्वा सहायं तस्य रक्षसः ॥ सन्तापमकरोद्घोरं सौदासं चेदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ यस्मादनपराधं
त्वं सहायं मम जघ्निवान् ॥ तस्मात्तवापि पापिष्ठ प्रदास्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु तद्रक्षस्तत्रैवा-
न्तरधीयत ॥ कालपर्याययोगेन राजा मित्रसहोभवत् ॥ १७ ॥ राजा तु यजते यज्ञमस्याश्रम समीपतः ॥ अश्व-
मेधं महायज्ञं तं वसिष्ठोभ्यपालयत् ॥ १८ ॥ तत्र यज्ञो महानासीत् बहुवर्षगणायुतः ॥ समृद्धः परया लक्ष्म्या
देवयज्ञसमोभवत् ॥ १९ ॥ अथावसाने यज्ञस्य पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ वसिष्ठरूपी राजानमिति होवाच राक्ष-
सः ॥ २० ॥ अस्य यज्ञस्य जातोन्तो सामिषं भोजनं मम ॥ दीयतामिह शीघ्रं वै नात्र कार्या विचारणा ॥ २१ ॥
तच्छ्रुत्वा व्याहृतं वाक्यं रक्षसा ब्रह्मरूपिणा ॥ भक्ष्यसंस्कारकुशलमुवाच पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ हविष्यं सामिषं
स्वादु यथा भवति भोजनम् ॥ तथा कुरुष्व शीघ्रं वै परितुष्येद्यथा गुरुः ॥ २३ ॥ शासनात्पार्थिवेन्द्रस्य सूदः सं-
भ्रान्तमानसः ॥ स राक्षसः पुनस्तत्र सूदवेषमथाकरोत् ॥ २४ ॥ स मानुषमथो मांसं पार्थिवाय न्यवेदयत् ॥ इदं
स्वादु हविष्यं च सामिषं चान्नमाहृतम् ॥ २५ ॥ स भोजनं वसिष्ठाय पत्न्या सार्धमुपाहरत् ॥ मदयन्त्या नरव्या-
घ्र सामिषं रक्षसाहृतम् ॥ २६ ॥ ज्ञात्वा तदामिषं विप्रो मानुषं भाजनं गतम् ॥ क्रोधेन महताविष्टो व्याहर्तुमुपचक्र-
मे ॥ २७ ॥ यस्मात्त्वं भोजनं राजन् ममैतद्दातुमिच्छसि ॥ तस्माद्भोजनमेतत्ते भविष्यति न संशयः ॥ २८ ॥
ततः क्रुद्धस्तु सौदासस्तोयं जग्राह पाणिना ॥ वसिष्ठं शप्तुमारेभे भार्या चैनमवारयत् ॥ २९ ॥ ॥

हजकर्मयोगेन युक्तोभवत् ॥ १७ ॥ राजेति ॥ अस्याश्रमसमीपत इति । अस्याश्रमस्येत्यविभक्तिकनिर्देशः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तदिति ॥ भक्ष्य-
संस्कारकुशलमुवाचेति । भोजनार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ स इति ॥ मदयन्त्या राजपत्न्या ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स इति ॥ ब्रह्मरूपिणा वसिष्ठरूपधरेण यदुक्तं तद्वचो वसिष्ठं प्रति प्रोवाच ॥ ३३ ॥ तदिति ॥ तत्पार्थिवेन्द्रस्य प्रणिपातवाक्यं रक्षोविकृतं च श्रुत्वा। रक्षसाधिकृतमिति पाठे अधिकृतं राजद्वेषमाश्रित्य कृतम् ॥३४॥ ३५ ॥ काल इति ॥ व्यतीतं न स्मरिष्यसि। मया हठाच्छप्तं न मनसि कुर्वित्यर्थः॥३६॥३७॥तस्येति ॥ कल्माषपाद इति तस्य नामान्तरम्। शापानन्तरम् मित्रसहः कुपितः सन् वसिष्ठं शप्तुं जलमाददे।

राजन्प्रभुर्यतोस्माकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ प्रतिशप्तुंन शक्तस्त्वं देवतुल्यं पुरोधसम् ॥ ३० ॥ ततः क्रोधमयं तोयं तेजोबलसमन्वितम् ॥ व्यसर्जयत धर्मात्मा ततः पादौ सिषेच च ॥ ३१ ॥ तेनास्य राज्ञस्तौ पादौ तदा कल्माषतां गतौ ॥ तदाप्रभृति राजासौ सौदासः सुमहायशाः ॥ कल्माषपादः संवृत्तः ख्यातश्चैव तथा नृपः ॥ ३२ ॥ स राजा सह पत्न्या वै प्रणिपत्य मुहुर्मुहुः ॥ पुनर्वसिष्ठं प्रोवाच यदुक्तं ब्रह्मरूपिणा ॥ ३३ ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवेन्द्रस्य रक्षसाधिकृतं च तत् ॥ पुनः प्रोवाच राजानं वसिष्ठः पुरुषर्षभम् ॥ ३४ ॥ मया रोषपरीतेन यदिदं व्याहृतं वचः ॥ नैतच्छक्यं वृथा कर्तुं प्रदास्यामि च ते वरम् ॥ ३५ ॥ कालो द्वादशवर्षाणि शापस्यान्तो भविष्यति ॥ मत्प्रसादाच्च राजेन्द्र व्यतीतं न स्मरिष्यसि ॥ ३६ ॥ एवं स राजा तं शापमुपभुज्यारिसूदनः ॥ प्रतिलेभे पुना राज्यं प्रजाश्चैवान्वपालयत् ॥ ३७ ॥ तस्य कल्माषपादस्य यज्ञस्यायतनं शुभम् ॥ आश्रमस्य समीपेस्य यन्मां पृच्छसि राघव ॥ ३८ ॥ तस्य तां पार्थिवेन्द्रस्य कथां श्रुत्वा सुदारुणाम् ॥ विवेश पर्णशालायां महर्षिमभिवाद्य च ॥ ३९ ॥

इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

स्वयमेव मां नियुज्य कथं पुनः स्वयमेव कुप्यतीति। तदा तद्भार्या समागत्य सर्वथा गुरुर्न प्रतिशापार्ह इति प्रतिषिद्धवती। ततो राजा तद्वचः साध्विति मत्वा शापाय गृहीतं जलं स्वपादे प्रक्षिप्तवान्। तदाप्रभृति कल्माषपादनामाभवत्। कल्माषं कोपगृहीतशापजलकृतनीलरूपता ॥ ३८॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

यामेवेत्यादि ॥ यस्यां रात्र्यामित्यर्थः । दारकद्वयं पुत्रद्वयम् । प्रसूता प्रसूतवती ॥ १ ॥ २ ॥ भगवन्निति ॥ भूतविनाशिनीं बालग्रहविनाशिनीम् ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ कुशमुष्टिमिति ॥ लवं चैवेति । अधःप्रदेशलूनकुशमुष्ट्येकदेशमित्यर्थः । कुशमुष्ट्यग्राधोभागाभ्यां क्रमाज्ज्येष्ठकनिष्ठयोः प्रमार्जनमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ य इति ॥ निर्मार्जनीयः निर्मार्जनार्हो यतो जातः ततः कुश इति नामाकरोदिति शेषः ॥ ७ ॥ यश्चापर इति ॥ ताभ्यां तयोः कुमारयो-

यामेव रात्रिं शत्रुघ्नः पर्णशालामुपाविशत् ॥ तामेव रात्रिं सीतापि प्रसूता दारकद्वयम् ॥ १ ॥ ततोर्धरात्रसमये बालका मुनिदारकाः ॥ वाल्मीकेः प्रियमाचख्युः सीतायाः प्रसवं शुभम् ॥ २ ॥ भगवन् रामपत्नी सा प्रसूता दारकद्वयम् ॥ ततो रक्षां महातेजः कुरु भूतविनाशिनीम् ॥ ३ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा महर्षिः समुपागमत् ॥ बालचन्द्रप्रतीकाशौ देवपुत्रौ महौजसौ ॥ ४ ॥ जगाम तत्र हृष्टात्मा ददर्श च कुमारकौ ॥ भूतघ्नीं चाकरोत्ताभ्यां रक्षां रक्षोविनाशिनीम् ॥ ५ ॥ कुशमुष्टिमुपादाय लवं चैव तु स द्विजः ॥ वाल्मीकिः प्रददौ ताभ्यां रक्षां भूतविनाशिनीम् ॥ ६ ॥ यस्तयोः पूर्वजो जातः स कुशैर्मन्त्रसत्कृतैः ॥ निर्मार्जनीयस्तु तदा कुश इत्यस्य नाम तत् ॥ ७ ॥ यश्चापरो भवेत्ताभ्यां लवेन स समाहितः ॥ निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्लव इत्येव नामतः ॥ ८ ॥ एवं कुशलवौ नाम्ना तावुभौ यमजातकौ ॥ मत्कृताभ्यां च नामभ्यां ख्यातियुक्तौ भविष्यतः ॥ ९ ॥ तां रक्षां जगृहुस्ताश्च मुनिहस्तात्समाहिताः ॥ अकुर्वंश्च ततो रक्षां तयोर्विगतकल्मषाः ॥ १० ॥ तथा तां क्रियमाणां च वृद्धाभिर्जन्म नाम च ॥ संकीर्तनं च रामस्य सीतायाः प्रसवौ शुभौ ॥ ११ ॥

र्मध्य इत्यर्थः । लवेन लूनकुशमुष्ट्यधोभागेन । वृद्धाभिर्मार्जनीय इति । सूतिकागृहमध्ये ऋषिप्रवेशाभावात् ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ ख्यातियुक्तौ भविष्यत इति । यमजातकौ यमलौ ॥ ९ ॥ तामिति ॥ ततः अनन्तरम् । समाहितास्ता वृद्धाः मुनिहस्तात्तां मुनिना दीयमानां रक्षां च जगृहुः । पुत्रयोः प्रदानार्थमिति शेषः । रक्षामकुर्वन्निति । वृद्धा इति शेषः ॥ १० ॥ तथेति ॥ जन्म च नाम चेति । यद्यपि जातकर्म पुत्रजन्मदिवसे कर्तव्यं न तु नामकरणं त-

थाप्येवंनामकौ भविष्यत इति ऋषिवचनात्तच्छ्रवणमात्रमिति मन्तव्यम् । संकीर्तनं च रामस्येति । रामपत्नीप्रसूतेति मुनिदारकवचः श्रवणात् । वाल्मीकेः पर्णशालां गत्वा सामान्यतो दिष्ट्या दृष्टेति सूचयन् मुनिं प्रति हर्षेणाह—अर्धरात्र इत्यादिना ॥ अनेन सीता विसृष्टेति रामादित्रयव्यतिरिक्तैर्न ज्ञातमिति सूचितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ तथेति ॥ वर्षासु भवा वार्षिकी तत्रापि श्रावणी श्रावणमासवर्तिनी काचिद्रात्रिरिति । लघुविक्रम इत्यग्रेण संबन्धः । ल-

अर्धरात्रे तु शत्रुघ्नः शुश्राव सुमहत्प्रियम् ॥ पर्णशालां ततो गत्वा मातर्दिष्ट्येति चाब्रवीत् ॥ १२ ॥ तथा तस्य प्रहृष्टस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ व्यतीता वार्षिकी रात्रिः श्रावणी लघुविक्रमा ॥ १३ ॥ प्रभाते सुमहावीर्यः कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥ मुनिं प्राञ्जलिरामन्त्र्य ययौ पश्चान्मुखः पुनः ॥ १४ ॥ स गत्वा यमुनातीरं सप्तरात्रोषितः पथि ॥ ऋषीणां पुण्यकीर्तीनामाश्रमे वासमभ्ययात् ॥ १५ ॥ स तत्र मुनिभिः सार्धं भार्गवप्रमुखैर्नृपः ॥ कथाभिरभिरूपाभिर्वासं चक्रे महायशाः ॥ १६ ॥ सकाञ्चनाद्यैर्मुनिभिः समेतो रघुप्रवीरो रजनीं तदानीम् ॥ कथाप्रकारैर्बहुभिर्महात्मा विरामयामास नरेन्द्रसूनुः ॥ १७ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अथ रात्र्यां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् ॥ पप्रच्छ च्यवनं विप्रं लवणस्य यथाबलम् ॥ १ ॥ शूलस्य च बलं ब्रह्मन् के च पूर्वं विनाशिताः ॥ अनेन शूलमुख्येन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः ॥ २ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ प्रत्युवाच महातेजाश्च्यवनो रघुनन्दनम् ॥ ३ ॥

घुविक्रमेति पाठे शीघ्रगमनेति रात्रिविशेषणम् ॥ १३ ॥ प्रभात इति ॥ मुनिं वाल्मीकिम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति ॥ मुनिभिः सार्धमित्यनेन सेना गङ्गातीर एव स्थापितेति सूचितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरा॰मणि॰ उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ अथेत्यादि ॥ प्रवृत्तायामागतायामित्यर्थः । पप्रच्छ शूलवृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ शूलस्येति ॥ अनेन द्वन्द्वयुद्धमुपागताः के पूर्वं शूलेन निपातिता इति पप्रच्छेति योजना । ब्रह्मन्नित्यारभ्य प्रश्नवचनम् । अनेनेति लवणः परामृश्यते । अनेन लवणबलं शूलबलं च पृष्टं भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

असंख्येयानीति ॥ अस्य शूलस्य यानि शत्रुसंहारकर्माणि तान्यसंख्येयानि । तत्र प्रसिद्धमेकं दर्शयाति—इक्ष्वाकुवंशप्रभव इति । यद्वृतं यद्व्यापारम् तच्छृणुष्व ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अर्धेति ॥ शक्रस्यार्धासनेन अर्धराज्येन च युक्तः पार्थिवो राजा भूत्वा सुरगणैर्वन्द्यमानः स्थास्य इति प्रतिज्ञां

असंख्येयानि कर्माणि यान्यस्य रघुनन्दन ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवे यद्वृत्तं तच्छृणुष्व मे ॥ ४ ॥ अयोध्यायां पुरा राजा युवनाश्वसुतो बली ॥ मान्धातेति स विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥५॥ स कृत्वा पृथिवीं कृत्स्नां शासने पृथिवीपतिः ॥ सुरलोकमितो जेतुमुद्योगमकरोन्नृपः ॥ ६ ॥ इन्द्रस्य च भयं तीव्रं सुराणां च महात्मनाम् ॥ मान्धातरि कृतोद्योगे देवलोकजिगीषया ॥ ७॥ अर्धासनेन शक्रस्य राज्यार्थेन च पार्थिवः ॥ वन्द्यमानः सुरगणैः प्रतिज्ञामध्यरोहत ॥ ८॥ तस्य पापमभिप्रायं विदित्वा पाकशासनः ॥ सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच युवनाश्वजम् ॥ ॥ ९ ॥ राजा त्वं मानुषे लोके न तावत्पुरुषर्षभ ॥ अकृत्वा पृथिवीं वश्यां देवराज्यमिहेच्छसि ॥ १० ॥ यदि वीर समग्रा ते मेदिनी निखिला वशे ॥ देवराज्यं कुरुष्वेह सभृत्यबलवाहनः ॥ ११ ॥ इन्द्रमेवं ब्रुवाणं तं मान्धाता वाक्यमब्रवीत् ॥ क्व मे शक्र प्रतिहतं शासनं पृथिवीतले ॥ १२ ॥ तमुवाच सहस्राक्षो लवणो नाम राक्षसः ॥ मधुपुत्रो मधुवने न तेज्ञां कुरुतेनघ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा विप्रियं घोरं सहस्राक्षेण भाषितम् ॥ व्रीडितोवाङ्मुखो राजा व्याहर्तुं न शशाक ह ॥ १४ ॥ आमन्त्र्य तु सहस्राक्षं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ पुनरेवागमच्छ्रीमानिमं लोकं नरेश्वरः ॥ ॥ १५ ॥ स कृत्वा हृदयेऽमर्षं सभृत्यबलवाहनः ॥ आजगाम मधोः पुत्रं वशे कर्तुमरिन्दमः ॥ १६ ॥ स काङ्क्षमाणो लवणं युद्धाय पुरुषर्षभः ॥ दूतं संप्रेषयामास सकाशं लवणस्य हि ॥ १७ ॥

॥

कृत्वा दिवमध्यारोहत ॥ ८ ॥ ९ ॥राजा त्वमिति ॥ तावत्प्रथमतः । मानुष एव लोके सर्वात्मना न राजासि स त्वं पृथिवीमेव वश्यामकृत्वा कथमिह देवराज्यमिच्छसि ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तमिति ॥ तेज्ञामिति संधिरार्षः । ते आज्ञाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥१८॥ चिरायमाण इति ॥ चिरायमाणे विलम्बं कुर्वाणे ॥१९॥२०॥२१॥२२॥ अथ श्रुतशूलबलं प्रति स्वविजयसन्देहनिवृत्तय आह—श्वः प्रभात इत्यादि

स गत्वा विप्रियाण्याह बहूनि मधुनः सुतम् ॥ वदन्तमेवं तं दूतं भक्षयामास राक्षसः ॥ १८ ॥ चिरायमाणे दूते तु राजा क्रोधसमन्वितः ॥ अर्दयामास तद्रक्षः शरवृष्ट्या समन्ततः ॥ १९ ॥ ततः प्रहस्य तद्रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ॥ वधाय सानुबन्धस्य मुमोचायुधमुत्तमम् ॥ २० ॥ तच्छूलं दीप्यमानन्तु सभृत्यबलवाहनम् ॥ भस्मीकृत्वा नृपं भूयो लवणस्यागमत्करम् ॥ २१ ॥ एवं स राजा सुमहान् हतः सबलवाहनः ॥ शूलस्य तु बलं सौम्य अप्रमेयमनुत्तमम् ॥ २२ ॥ श्वः प्रभाते तु लवणं वधिष्यसि न संशयः ॥ अगृहीतायुधं क्षिप्रं ध्रुवो हि विजयस्तव ॥ ॥ २३ ॥ लोकानां स्वस्ति चैव स्यात्कृते कर्मणि च त्वया ॥ २४ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं लवणस्य दुरात्मनः ॥ शूलस्य च बलं घोरमप्रमेयं नरर्षभ ॥ विनाशश्चैव मान्धातुर्यत्तेनाभूच्च पार्थिव ॥ २५ ॥ त्वं श्वः प्रभाते लवणं महात्मन्वधिष्यसे नात्र तु संशयो मे ॥ शूलं विना निर्गतमामिषार्थे ध्रुवो जयस्ते भविता नरेन्द्र ॥ २६ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ॥ ॥

कथां कथयतां तेषां जयं चाकाङ्क्षतां शुभम् ॥ व्यतीता रजनी शीघ्रं शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ १ ॥ ततः प्रभाते विमले तस्मिन्काले स राक्षसः ॥ निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ २ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरः शत्रुघ्नो यमुनां नदीम् ॥ तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ॥ ३ ॥ ततोर्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्मा स राक्षसः ॥ आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्वहन् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥
कथामित्यादि ॥ १ ॥ तत इति ॥ भक्ष्याहारप्रचोदितः भक्ष्यस्याहारः आहरणं तेन प्रचोदितः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत इति ॥ अनेनायुधेन ॥५॥६॥७॥ तस्येति ॥ रोषादिति । दुःखानन्दाभ्यामिव रोषादप्यश्रु जायते ॥८॥ तस्येति ॥ गात्रैः विनिष्पतन्निति । गात्रेभ्यो विनिष्पतन्नित्यर्थः ॥९॥१०॥ ११ ॥ तस्येति ॥ मे मत्तो जीवन्न गमिष्यासि ॥ १२ ॥ १३ ॥ मम मातृष्वसुरिति ॥ अयमर्थः पूर्वमुक्तः ॥ १४ ॥ तच्चे-

ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ॥ तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥ ५ ॥ ईदृशानां सहस्राणि सायुधानां नराधम ॥ भक्षितानि मया रोषात्कालमाकाङ्क्षसे नु किम् ॥ ६ ॥ आहारश्चास्य संपूर्णो ममायं पुरुषाधम ॥ स्वयं प्रविष्टोद्य मुखं कथमासाद्य दुर्मते ॥ ७ ॥ तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत् ॥८॥ तस्य रोषाभिभूतस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ तेजोमया मरीच्यस्तु सर्वगात्रैर्विनिष्पतन् ॥ ९ ॥ उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नस्तं निशाचरम् ॥ योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वन्द्वयुद्धं त्वया सह ॥ १० ॥ पुत्रो दशरथस्याहं भ्राता रामस्य धीमतः ॥ शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो वधाकाङ्क्षी तवागतः ॥ ११ ॥ तस्य मे युद्धकामस्य द्वन्द्वयुद्धं प्रदीयताम् ॥ शत्रुस्त्वं सर्वजीवानां न मे जीवन् गमिष्यसि ॥ १२ ॥ तस्मिंस्तथा ब्रुवाणे तु राक्षसः प्रहसन्निव ॥ प्रत्युवाच नरश्रेष्ठं दिष्ट्या प्राप्तोसि दुर्मते ॥ १३ ॥ मम मातृष्वसुर्भ्राता रावणो राक्षसाधिपः ॥ हतो रामेण दुर्बुद्धे स्त्रीहेतोः पुरुषाधम ॥ १४ ॥ तच्च सर्वं मया क्षान्तं रावणस्य कुलक्षयम् ॥ अवज्ञां पुरतः कृत्वा मया यूयं विशेषतः ॥१५॥ निहताश्च हि मे सर्वे परिभूतास्तृणं यथा ॥ भूताश्चैव भविष्याश्च यूयं च पुरुषाधमाः ॥१६॥ तस्य ते युद्धकामस्य युद्धं दास्यामि दुर्मते॥तिष्ठ त्वं च मुहूर्तं तु यावदायुधमानये॥ईप्सितं यादृशं तुभ्यं सज्जये यावदायुधम् ॥१७॥

ति ॥ मयावज्ञां पुरतः कृत्वा यूयं विशेषतः क्षान्ता इति संबन्धः । मया पूर्वं विशेषत इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥ निहताश्चेति ॥ भूताश्च भविष्याश्च वर्तमानाश्च पुरुषाः सर्वेपि मे मया निहताः । केचित्परे तृणं यथा भवति तथा परिभूताश्च । अलक्षीकृताश्च ॥ १६ ॥ तस्येति ॥ यादृशं तुभ्यमीप्सितं तादृशं युद्धं दास्यामि । सज्जये यावदायुधमिति । आयुधं गृहीत्वा सज्जयिष्ये तावत्तिष्ठेत्यर्थः ॥ १७ ॥

तमिति ॥ तमायुधं जिघृक्षुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ यो हीति ॥ प्रसरमवकाशम् । शूलग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ॥

तमुवाचाथ शत्रुघ्नः क्व मे जीवन् गमिष्यसि ॥ शत्रुर्यदृच्छया दृष्टो न मोक्तव्यः कृतात्मना ॥ १८ ॥ यो हि विक्लवया बुद्ध्या प्रसरं शत्रवे ददौ ॥ स हतो मन्दबुद्धित्वाद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ १९ ॥ तस्मात्सुदृष्टं कुरु जीवलोकं शरैः शितैस्त्वां विविधैर्नयामि ॥ यमस्य गेहाभिमुखं हि पापं रिपुं त्रिलोकस्य च राघवस्य ॥ २० ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥ पाणौ पाणिं विनिष्पिष्य दन्तान् कटकटाय्य च ॥ लवणो रघुशार्दूलमाह्वयामास चासकृत् ॥ २ ॥ तमाह्वयन्तं सौमित्रिर्लवणं घोरदर्शनम् ॥ शत्रुघ्नो देवशत्रुघ्न इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ न शत्रुघ्नस्तथा जातो यथान्ये निर्जितास्त्वया ॥ तदद्य बाणाभिहतो व्रज त्वं यमसादनम् ॥ ४ ॥ ऋषयोप्यद्य पापात्मन् मया त्वां निहतं रणे ॥ पश्यन्तु विप्रा विद्वांसस्त्रिदशा इव रावणम् ॥ ५ ॥ त्वयि मद्बाणनिर्दग्धे पतितेऽद्य निशाचर ॥ पुरे जनपदे चापि क्षेममेव भविष्यति ॥ ६ ॥ अद्य मद्बाहुनिष्क्रान्तः शरो वज्रनिभाननः ॥ प्रवेक्ष्यते ते हृदयं पद्ममंशुरिवार्कजः ॥ ७ ॥ एवमुक्तो महावृक्षं लवणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ शत्रुघ्नोरसि चिक्षेप सच तं शतधाऽच्छिनत् ॥ ८ ॥ तद्दृष्ट्वा विफलं कर्म राक्षसः पुनरेव तु ॥ पादपान्सुबहून् गृह्य शत्रुघ्नायासृजद्बली ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चापि तेजस्वी वृक्षानापततो बहून् ॥ त्रिभिश्चतुर्भिरेकैकं चिच्छेद नतपर्वभिः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

अथ लवणवधः—तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चेति ॥ एकैकमिति । वृक्षमिति शेषः ॥ १० ॥ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तमिति ॥ लब्धान्तरमपि शूलग्रहणं प्रति लब्धावकाशमपत्यिर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ असृगिति ॥ असृक्-

ततो बाणमयं वर्षं व्यसृजद्राक्षसोरसि ॥ शत्रुघ्नो वीर्यसंपन्नो विव्यथे न स राक्षसः ॥ ११ ॥ ततः प्रहस्य लवणो वृक्ष-
मुद्यम्य वीर्यवान् ॥ शिरस्यभ्यहनच्छूरं स्रस्ताङ्गः स मुमोह वै ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे हाहाकारो महानभूत् ॥
ऋषीणां देवसंघानां गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ १३ ॥ तमवज्ञाय तु हतं शत्रुघ्नं भुवि पातितम् ॥ रक्षो लब्धान्तरमपि न
विवेश स्वमालयम् ॥ १४ ॥ नापि शूलं प्रजग्राह तं दृष्ट्वा भुवि पातितम् ॥ ततो हत इति ज्ञात्वा तान् भक्षान्समुदाव-
हत् ॥ १५ ॥ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु पुनस्तस्थौ धृतायुधः ॥ शत्रुघ्नो वै पुरद्वारि ऋषिभिः संप्रपूजितः ॥ १६ ॥ ततो दि-
व्यममोघं तं जग्राह शरमुत्तमम् ॥ ज्वलन्तं तेजसा घोरं पूरयन्तं दिशो दश ॥ १७ ॥ वज्राननं वज्रवेगं मेरुमन्दरस-
न्निभम् ॥ नतं पर्वसु सर्वेषु संयुगेष्वपराजितम् ॥ १८ ॥ असृक्चन्दनदिग्धाङ्गं चारुपत्त्रं पतत्रिणम् ॥ दानवेन्द्राचले-
न्द्राणामसुराणां च दारणम् ॥ १९ ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं युगान्ते समुपस्थिते ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि परित्रासमु-
पागमन् ॥ २० ॥ सदेवासुरगन्धर्वं मुनिभिः साप्सरोगणम् ॥ जगद्धि सर्वमस्वस्थं पितामहमुपस्थितम् ॥ २१ ॥ उ-
वाच देवदेवेशं वरदं प्रपितामहम् ॥ कच्चिल्लोकक्षयो देव संप्राप्तो वा युगक्षयः ॥ २२ ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं च न श्रुतं प्र-
पितामह ॥ देवानां भयसम्मोहो लोकानां संक्षयं प्रति ॥ २३ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ भ-
यकारणमाचष्ट लोकानामभयङ्करः ॥ उवाच मधुरां वाणीं शृणुध्वं सर्वदेवताः ॥ २४ ॥ वधाय लवणस्याजौ शरः
शत्रुघ्नधारितः ॥ तेजसा तस्य संमूढाः सर्वे स्म सुरसत्तमाः ॥ २५ ॥

चन्दनदिग्धाङ्गम् असृग्रूपैश्चन्दनैः लिप्तदेहम् । पतत्रिणं बाणम् । दानवेन्द्ररूपाः अचलेन्द्राः तेषां दारणम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥ एष इति ॥ तेन भगवतेत्यर्थः ॥ २७ ॥ एक एवेति ॥ महात्मनस्तस्य विष्णोरेषा शरमयी तनुरेव पूर्वा प्राचीनमूर्तिः । एषा एवेत्यसंधिरार्षः ॥

एष पूर्वस्य देवस्य लोककर्तुः सनातनः ॥ शरस्तेजोमयो वत्स येन वै भयमागतम् ॥ २६ ॥ एष वै कैटभस्यार्थे मधुनश्च
महाशरः ॥ सृष्टो महात्मना तेन वधार्थं दैत्ययोस्तयोः ॥ २७ ॥ एक एव प्रजानाति विष्णुस्तेजोमयं शरम् ॥ एषा
एव तनुः पूर्वा विष्णोस्तस्य महात्मनः ॥ २८ ॥ इतो गच्छत पश्यध्वं वध्यमानं महात्मना ॥ रामानुजेन वीरेण लवणं
राक्षसोत्तमम् ॥ २९ ॥ तस्य ते देवदेवस्य निशम्य वचनं सुराः ॥ आजग्मुर्यत्र युध्येते शत्रुघ्नलवणावुभौ ॥ ३० ॥
तं शरं दिव्यसंकाशं शत्रुघ्नकरधारितम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ ३१ ॥ आकाशमावृतं दृष्ट्वा
देवैर्हि रघुनन्दनः ॥ सिंहनादं भृशं कृत्वा ददर्श लवणं पुनः ॥ ३२ ॥ आहूतश्च पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ॥ लवणः
क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥ ३३ ॥ आ कर्णात्स विकृष्याथ तद्धनुर्धन्विनां वरः ॥ तं मुमोच महाबाणं लवणस्य
महोरसि ॥ ३४ ॥ उरस्तस्य विदार्याशु प्रविवेश रसातलम् ॥ ३५ ॥ गत्वा रसातलं दिव्यः शरो विबुधपूजितः ॥
पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३६ ॥ शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नो लवणः स निशाचरः ॥ पपात सहसा भूमौ वज्राहत
इवाचलः ॥ ३७ ॥ तच्च शूलं महत्तेन हते लवणराक्षसे ॥ पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥ ३८ ॥ एकेषुपातेन
भृशं निपात्य लोकत्रयस्यापि रघुप्रवीरः ॥ विनिर्बभावुत्तमचापबाणस्तमः प्रणुद्येव सहस्ररश्मिः ॥ ३९ ॥ ततो
हि देवा ऋषिपन्नगाश्च प्रपूजिरे ह्यप्सरसश्च सर्वाः ॥ दिष्ट्या जयो दाशरथेरवाप्तस्त्यक्त्वा भयं सर्प इव प्रशान्तः ॥
॥ ४० ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ॥

॥ २८ ॥ इत इति ॥ वध्यमानं लवणमिति संबन्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तश्रीरामायणव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥

हते त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इयमिति ॥ मधुरा मनोहरा । निवेशं राजधानीत्वम् ॥ ५ ॥ तमिति ॥ शूरा सेना यस्यां सा शूरसेना ॥ ६ ॥७॥ सेति ॥ श्रावणेन श्रावणमासालम्बनेन । निवेशनम् स्थापनम् समारभत् समारभते स्म ॥ ८ ॥ सेति ॥ द्वादशमे द्वादश इत्यर्थः । पुरा पूर्वम् । प्रथमे

हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ १ ॥ दिष्ट्या ते विजयो वत्स दिष्ट्या लवणराक्षसः ॥ हतः पुरुषशार्दूल वरं वरय सुव्रत ॥ २ ॥ वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः ॥ विजयाकाङ्क्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥ ३ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥ ४ ॥ इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ॥ निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेष मेस्तु वरः परः ॥५॥ तं देवाः प्रीतमनसो बाढमित्येव राघवम् ॥ भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ६ ॥ ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा ॥ शत्रुघ्नोपि महातेजास्तां सेनां समुपानयत् ॥७॥ सा सेना शीघ्रमागच्छच्छ्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् ॥ निवेशनं च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥ ८ ॥ सा पुरा दिव्यसंकाशा वर्षे द्वादशमे शुभे ॥ निविष्टा शूरसेनानां विषयश्चाकुतोभयः ॥ ९ ॥ क्षेत्राणि सस्ययुक्तानि काले वर्षति वासवः ॥ अरोगवीरपुरुषा शत्रुघ्नभुजपालिता ॥ १० ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ॥ शोभिता गृहमुख्यैश्च चत्वरापणवीथिकैः ॥ चातुर्वर्ण्यसमायुक्ता नानावाणिज्यशोभिता ॥११॥ यच्च तेन पुरा शुभ्रं लवणेन कृतं महत् ॥ तच्छोभयति शत्रुघ्नो नानावर्णोपशोभितम् ॥ १२ ॥ आरामैश्च विहारैश्च शोभमानां समन्ततः ॥ शोभितां शोभनीयैश्च तथान्यैर्देवमानुषैः ॥ १३ ॥ तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् ॥ नानादेशागतैश्चापि वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥

द्वादशे वर्षे सा पुरी निविष्टा । शूरसेनानां राज्ञां विषयो देशश्चाकुतोभयो जातः ॥ ९ ॥१०॥ अर्धचन्द्रेति ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा अर्धचन्द्राकारसंस्थाना ॥११॥ यच्च तेनेति ॥ यत्पुरा तेन लवणेन कृतं तदेव शुभ्रं सुधाधवलं कृत्वा शोभयति स्म ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ तस्येति ॥ रामपादाविति । द्वादशवर्षातिक्रमे भ्रातृदर्शनस्य दुष्टत्वादिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ॥

तां समृद्धां समृद्धार्थः शत्रुघ्नो भरतानुजः ॥ निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत्॥ १५॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ॥रामपादौ निरीक्षेहं वर्षे द्वादश आगते ॥ १६॥ ततः सताममरपुरोपमां पुरीं निवेश्य वै विविधजनाभिसंवृताम् ॥ नराधिपो रघुपतिपाददर्शने दधे मतिं रघुकुलवंशवर्धनः॥ १७॥ इत्युत्तर ० सप्ततितमः सर्गः॥७०॥
ततो द्वादशमे वर्षे शत्रुघ्नो रामपालिताम् ॥ अयोध्यां चकमे गन्तुमल्पभृत्यबलानुगः ॥ १॥ ततो मन्त्रिपुरोगांश्च बलमुख्यान्निवर्त्य च ॥ जगाम हयमुख्यैश्च रथानां च शतेन सः॥२॥ स गत्वा गणितान्वासान्सप्ताष्टौ रघुनन्दनः ॥ वाल्मीक्याश्रममागत्य वासं चक्रे महायशाः ॥३ ॥ सोभिवाद्य ततः पादौ वाल्मीकेः पुरुषर्षभः ॥ पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं जग्राह मुनिहस्ततः ॥ ४ ॥ बहुरूपाः सुमधुराः कथास्तत्र सहस्रशः ॥ कथयामास स मुनिः शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ ५ ॥ उवाच च मुनिर्वाक्यं लवणस्य वधाश्रितम् ॥ सुदुष्करं कृतं कर्म लवणं निघ्नता त्वया ॥ ६ ॥ बहवः पार्थिवाः सौम्य हताः सबलवाहनाः ॥ लवणेन महाबाहो युध्यमाना महाबलाः ॥ ७॥ स त्वया निहतः पापो लीलया पुरुषर्षभ ॥ जगतश्च भयं तत्र प्रशान्तं तव तेजसा ॥ ८ ॥ रावणस्य वधो घोरो यत्नेन महता कृतः ॥ इदं तु सुमहत्कर्म त्वया कृतमयत्नतः ॥ ९ ॥ प्रीतिश्चास्मिन्परा जाता देवानां लवणे हते ॥ भूतानां चैव सर्वेषां जगतश्च प्रियं कृतम् ॥ १० ॥ तच्च युद्धं मया दृष्टं यथावत्पुरुषर्षभ ॥ सभायां वासवस्याथ उपविष्टेन राघव ॥ ११ ॥

ततः इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ उवाचेति ॥ लवणस्य वधाश्रितं वृत्तान्तमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८॥ ९ ॥ १० ॥ तच्चेति ॥ सभायामिति । युद्धं द्रष्टुमागतायामिति शेषः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

ममेति ॥ परा गतिः परमप्रयोजनम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ स इति ॥ गीतमाधुर्यमिति । आश्रमान्तरे गायतोः कुशलवयोरिति शेषः ॥ १४ ॥ तन्त्रीति ॥ तन्त्रीलयसमायुक्तं तन्त्री वीणा लयस्तालमानम् । त्रिस्थानकरणान्वितं हृदयकण्ठमुखलक्षणवर्णोत्पत्तिस्थानेन करणेन अन्वितं संयुक्तम् । संस्कृतं संस्कृतशब्दरूपम् । लक्षणं व्याकरणलक्षणम् । समतालेन गानोचिततालशब्देन च समन्वितम् रामचरितं रामचरितविषयम् ॥१५॥ तानीति ॥ पूर्वशः पूर्वस्मि-

ममापि परमा प्रीतिर्हृदि शत्रुघ्न वर्तते ॥ उपाघ्रास्यामि ते मूर्ध्नि स्नेहस्यैषा परा गतिः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा मूर्ध्नि शत्रुघ्नमुपाघ्राय महामुनिः॥ आतिथ्यमकरोत्तस्य ये च तस्य पदानुगाः ॥ १३ ॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठो गीतमाधुर्यमुत्तमम् ॥ शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले यथाक्रमम् ॥ १४ ॥ तन्त्रीलयसमायुक्तं त्रिस्थानकरणान्वितम्॥संस्कृतं लक्षणोपेतं समतालसमन्वितम् ॥ शुश्राव रामचरितं तस्मिन्काले पुरा कृतम् ॥ १५॥ तान्यक्षराणि सत्यानि यथावृत्तानि पूर्वशः॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलो विसंज्ञो बाष्पलोचनः॥ १६ ॥ स मुहूर्तमिवासंज्ञो विनिश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ तस्मिन्गीते यथावृत्तं वर्तमानमिवाशृणोत्॥ १७॥ पदानुगाश्च ये राज्ञस्तां श्रुत्वा गीतिसंपदम् ॥ अवाङ्मुखाश्च दीनाश्च आश्चर्यमिति चाब्रुवन् ॥ १८॥ परस्परं च ये तत्र सैनिकाः संबभाषिरे ॥ किमिदं क्व च वर्तामः किमेतत्स्वप्रदर्शनम् ॥ १९ ॥ अर्थो यो नः पुरा दृष्टस्तमाश्रमपदे पुनः ॥ शृणुमः किमिदं स्वप्नो गीतबन्धं श्रितो भवेत्॥२०॥ विस्मयं ते परं गत्वा शत्रुघ्नमिदमब्रुवन् ॥ साधु पृच्छ नरश्रेष्ठ वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीत्सर्वान् कौतूहलसमन्वितान् ॥ सैनिकानक्षमोऽस्माकं परिप्रष्टुमिहेदृशः॥ २२ ॥ ॥ ॥

न् काले । यथावृत्तानि यथाप्रवृत्तान्यनुभवसिद्धानि । अक्षराणि गीताक्षराणि ॥ १६ ॥ स इति ॥ तस्मिन् गीते वर्तमानमिव स्थितम् ॥ १७ ॥ पदानुगाश्चेति ॥ अवाङ्मुखाश्च दीनाश्चेति । एवं रामचरित्रगायकोस्माभिर्न दृष्ट इत्यवाङ्मुखत्वादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ अर्थ इति ॥ पुरा दृष्टः अपरोक्षदृष्टः । तमर्थमाश्रमपदे आश्रमस्थाने शृणुमः । किन्विदमाश्रमासंभावितमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

आश्चर्याणीति ॥ अन्वेष्टुमवगन्तुं प्रष्टुं चेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने
एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आश्चर्याणि बहूनीह भवन्त्यस्याश्रमे मुनेः ॥ न तु कौतूहलाद्युक्तमन्वेष्टुं तं महामुनिम् ॥ २३॥ एवं तद्वाक्यमुक्त्वा च
सैनिकान् रघुनन्दनः ॥ अभिवाद्य महर्षिं तं स्वं निवेशं ययौ तदा ॥ २४ ॥ इत्युत्तरश्रीरा० एकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥
तं शयानं नरव्याघ्रं निद्रा नाभ्यागमत्तदा ॥ चिन्तयन्तमनेकार्थं रामगीतमनुत्तमम्॥१॥ तस्य शब्दं सुमधुरं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥
श्रुत्वा रात्रिर्जगामाशु शत्रुघ्नस्य महात्मनः ॥ २ ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां कृत्वा पौर्वाह्णिकं क्रमम्
॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं शत्रुघ्नो मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥ भगवन्द्रष्टुमिच्छामि राघवं रघुनन्दनम् ॥ त्वयानुज्ञातुमिच्छामि
सहैभिः संशितव्रतैः ॥ ४ ॥ इत्येवंवादिनं तं तु शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥ वाल्मीकिः संपरिष्वज्य विससर्ज
च राघवम् ॥ ५ ॥ सोभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं रथमारुह्य सुप्रभम् ॥ अयोध्यामगमत्तूर्णं राघवोत्सुकदर्शनः ॥ ६ ॥ स प्रविष्टः
पुरीं रम्यां श्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ प्रविवेश महाबाहुर्यत्र रामो महाद्युतिः ॥ ७ ॥ स रामं मन्त्रिमध्यस्थं पूर्ण
चन्द्रनिभाननम् ॥ पश्यन्नमरमध्यस्थं सहस्रनयनं यथा ॥ ८ ॥ अभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तामिव तेजसा ॥ उवाच
प्राञ्जलिर्वाक्यं रामं सत्यपराक्रमम् ॥९॥ यथाज्ञप्तं महाराज सर्वं तत्कृतवानहम् ॥ हतः स लवणः पापः पुरी चास्य
निवेशिता ॥ १० ॥ द्वादशैते गता वर्षास्त्वां विना रघुनन्दन ॥ नोत्सहेयमहं वस्तुं त्वया विरहितो नृप ॥ ११ ॥
स मे प्रसादं काकुत्स्थ कुरुष्वामितविक्रम ॥ मातृहीनो यथा वत्सो न चिरं प्रवसाम्यहम् ॥ १२ ॥ ॥

तं शयानमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भगवन्निति ॥ राघवं रघुगोत्रापत्यम् । रघुनन्दनं रघुकुलनन्दनम् । त्वयानुज्ञातुमिति तवानुज्ञामित्यर्थः । एभिरिति
। मुनिभिरिति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

एवमिति ॥ क्षत्रियचेष्टितं क्षात्रियविचारः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥

एवं ब्रुवाणं शत्रुघ्नं परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ मा विषादं कृथाः शूर नैतत् क्षत्त्रियचेष्टितम् ॥ १३ ॥ नावसीदन्ति राजानो विप्रवासेषु राघव ॥ प्रजा नः परिपाल्या हि क्षत्त्रधर्मेण राघव ॥ १४ ॥ काले काले च मां वीर ह्ययोध्यामवलोकितुम् ॥ आगच्छ त्वं नरश्रेष्ठ गन्तासि च पुरं तव ॥ १५ ॥ ममापि त्वं सुदयितः प्राणैरपि न संशयः ॥ अवश्यं करणीयं च राज्यस्य परिपालनम् ॥ १६ ॥ तस्मात्त्वं वत्स काकुत्स्थ सप्तरात्रमिहावस ॥ ऊर्ध्वं गन्तासि मधुरां सभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥ रामस्यैतद्वचः श्रुत्वा धर्मयुक्तं मनोगतम् ॥ शत्रुघ्नो दीनया वाचा बाढमित्येव चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ सप्तरात्रं च काकुत्स्थो राघवस्य यथाज्ञया ॥ उष्य तत्र महेष्वासो गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥ आमन्त्र्य तु महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ भरतं लक्ष्मणं चैव महारथमुपारुहत् ॥ २० ॥ दूरमाभ्यामनुगतो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ भरतेन च शत्रुघ्नो जगामाशु पुरं ततः ॥ २१ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥

प्रस्थाप्य तु स शत्रुघ्नं भ्रातृभ्यां सह राघवः ॥ प्रमुमोद सुखी राज्यं धर्मेण परिपालयन् ॥ १ ॥ ततः कतिपयाहस्सु वृद्धो जानपदो द्विजः ॥ मृतं बालमुपादाय राजद्वारमुपागमत् ॥ २ ॥ रुदन् बहुविधा वाचः स्नेहदुःखसमन्वितः ॥ असकृत्पुत्र पुत्रेति वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ किन्नु मे दुष्कृतं कर्म पुरा देहान्तरे कृतम् ॥ यदहं पुत्रमेकं त्वां पश्यामि निधनं गतम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ मृतबालकब्राह्मणस्य राजद्वारि विलापः—प्रस्थाप्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ रुदन्निति ॥ असकृत् पुत्र पुत्रेति स्नेहसमन्विता बहुविधा वाचः रुदन् विलपन् । रुदन् बहुविधं विप्र इति च पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

अप्राप्तेति ॥ कलमापन्नं कालवशं गतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ नेति ॥ न स्मरामि । अकृतत्वादेवेति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नेति ॥ विषये देशे । यथा सर्वानुभवादितः पूर्वं नेदृशं दृष्टपूर्वम् ॥ ९ ॥ अद्य तु–रामस्य दुष्कृतमित्यादि ॥ १० ॥ न हीति ॥ त्वं राजन्नित्यादिना आभिमुख्येन वादः ॥ ११ ॥ राज-

अप्राप्तयौवनं बालं पञ्चवर्षसहस्रकम् ॥ अकाले कालमापन्नं मम दुःखाय पुत्रक ॥ ५ ॥ अल्पैरहोभिर्निधनं गमिष्यामि न संशयः ॥ अहं च जननी चैव तव शोकेन पुत्रक ॥ ६ ॥ न स्मराम्यनृतं ह्युक्तं न च हिंसां स्मराम्यहम् ॥ सर्वेषां प्राणिनां पापं कृतं नैव स्मराम्यहम् ॥ ७ ॥ केनाद्य दुष्कृतेनायं बाल एव ममात्मजः ॥ अकृत्वा पितृकार्याणि गतो वैवस्वतक्षयम् ॥ ८ ॥ नेदृशं दृष्टपूर्वं मे श्रुतं वा घोरदर्शनम् ॥ मृत्युरप्राप्तकालानां रामस्य विषये यथा ॥ ९ ॥ रामस्य दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ॥ यथा हि विषयस्थानां बालानां मृत्युरागतः ॥ १० ॥ न ह्यन्यविषयस्थानां बालानां मृत्युतो भयम् ॥ त्वं राजन् जीवयस्वैनं बालं मृत्युवशं गतम् ॥ ११ ॥ राजद्वारि मरिष्यामि पत्न्या सार्धमनाथवत् ॥ ब्रह्महत्यां ततो राम समुपेत्य सुखी भव ॥ १२ ॥ भ्रातृभिः सहितो राजन् दीर्घमायुरवाप्स्यसि ॥ उषिताः स्म सुखं राज्ये तवास्मिन्सुमहाबल ॥ १३ ॥ इदं तु पतितं ह्यस्मात्तव राम वशे स्थिताः ॥ कालस्य वशमापन्नाः स्वल्पं हि न हि नः सुखम् ॥ १४ ॥ संप्रत्यनाथो विषय इक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ रामं नाथमिहासाद्य बालान्तकरणं ध्रुवम् ॥ १५ ॥ राजदोषैर्विपद्यन्ते प्रजा ह्यविधिपालिताः ॥ असद्वृत्ते तु नृपतावकाले म्रियते जनः ॥ १६ ॥

द्वारीति ॥ सुखी भवेत्यादि व्यङ्ग्योक्तिः ॥ १२ ॥ भ्रातृभिरिति ॥ उषिताः स्म । एतावत्कालमिति शेषः ॥१३॥ इदमिति ॥ तव वशे राज्ये नोस्माकं स्वल्पमपि सुखं न ॥१४॥ संप्रतीति ॥ अन्तं करोतीत्यन्तकरणम् । कर्तरि ल्युट् । बालान्तकरणं राममासाद्य महात्मनामिक्ष्वाकूणां विषयः संप्रत्यनाथो जातः । रक्षकसुराजरहितो जात इत्यर्थः ॥ १५ ॥ कथमित्थं कथ्यत इत्यत्राह–राजदोषैरित्यादि ॥ १६ ॥ ॥ ॥

यद्वेति ॥ अयुक्तानि अनुचितकृत्यानि । न च रक्षास्ति अनुचितकृत्यनिवारणं यदा नास्ति तदैव कालकृतं भयं, नान्यथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ सुव्यक्तमिति ॥ तस्मादेव ह्ययमकालवधः ॥ १८ ॥ एवमिति ॥ राजानमुपरुध्य ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्री-

यद्वा पुरेष्वयुक्तानि जना जनपदेषु च ॥ कुर्वते न च रक्षास्ति तदा कालकृतं भयम् ॥ १७ ॥ सुव्यक्तं राजदोषो हि भविष्यति न संशयः ॥ पुरे जनपदे चापि ततो बालवधो ह्ययम् ॥ १८ ॥ एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपरुध्य मुहुर्मुहुः ॥ राजानं दुःखसंतप्तः सुतं तमुपगूहते ॥ १९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

तथा तु करुणं तस्य द्विजस्य परिदेवनम् ॥ शुश्राव राघवः सर्वं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ १ ॥ स दुःखेन च सन्तप्तो मन्त्रिणस्तानुपाह्वयत् ॥ वसिष्ठं वामदेवं च भ्रातरौ सहनैगमान् ॥ २ ॥ ततो द्विजा वसिष्ठेन सार्धमष्टौ प्रवेशिताः ॥ राजानं देवसंकाशं वर्धस्वेति ततोब्रुवन् ॥ ३ ॥ मार्कण्डेयोथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः ॥ कात्यायनोथ जाबालिर्गौतमो नारदस्तथा ॥ एते द्विजर्षभाः सर्वे आसनेषूपवेशिताः ॥ ॥ ४ ॥ महर्षीन्समनुप्राप्तानभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ मन्त्रिणो नैगमांश्चैव यथार्हमनुकूलतः ॥ ५ ॥ तेषां समुपविष्टानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ राघवः सर्वमाचष्टे द्विजोयमुपरोधते ॥ ६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञो दीनस्य नारदः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यमृषीणां सन्निधौ नृपम् ॥ ७ ॥ शृणु राजन्यथाकाले प्राप्तो बालस्य संक्षयः ॥ श्रुत्वा कर्तव्यतां राजन् कुरुष्व रघुनन्दन ॥ ८ ॥

रामायणव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथा त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तेषामिति ॥ राघवः द्विजोयम् उपरोधत इति सर्वमाचष्टे ॥ ६ ॥ ७ ॥ शृण्विति ॥ हे राजन्, अकाले अयं बालसंक्षयः यथा येन प्रकारेण प्राप्तः तच्छृणु । ततस्तस्य प्रतिक्रियायाः कर्तव्यतां श्रुत्वा तत्कुरुष्व ॥ ८ ॥ ॥ ॥

प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयितुं पीठिकामाह-पुरेत्यादि ॥ त्रेतायुगे अनर्हस्य शूद्रस्य तपश्चरणमधर्मः। तेनायं बालवध इति वक्तुं चतुर्युगधर्माः क्रमेण चोच्यन्ते। कृतयुगे ब्राह्मणा एव तपस्विनो भवन्ति । अनशनप्रभृतिकायक्लेशकारिणो भवन्ति। ततस्तस्मादब्राह्मणः ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णः कथंचन तपस्वी न भवति । नित्यनैमित्तिककर्ममात्रपर एव भवति ॥९॥ तस्मिन्निति ॥ प्रज्वलिते तपसा दीप्ते। ब्रह्मभूते ब्राह्मणवर्णप्रधाने अनावृते अज्ञानावरणरहिते। तस्मिन्युगे कृतयुगे । सर्व एव तदा अमृत्यवः मरणहेत्वधर्मलेशस्याप्यभावात् मरणरहिताः । अज्ञानानावृतत्वाद्दीर्घदर्शिनः अतीतानागतज्ञाश्च भवन्ति ॥ १० ॥ तत इति ॥ ततः कृतयुगावसाने । वपुष्मतां दृढशरीराणाम् । मानवानां मनुवंशक्षत्रियाणां संबन्धि त्रेतायुगं नाम भवति। तत्प्रधानत्वात्तत्संबन्धित्वम् । तत्र त्रेतायाम् । क्षत्रियाः पूर्णेन तपसान्विता जायन्ते ॥११॥ त्रेतायुगे तपस्विनो जाताः क्षत्रियाः कृतयुगे तपस्विभिर्ब्राह्मणैः किं तुल्याः नेत्या-

पुरा कृतयुगे राजन् ब्राह्मणा वै तपस्विनः ॥ अब्राह्मणस्तदा राजन्न तपस्वी कथंचन ॥ ९ ॥ तस्मिन्युगे प्रज्वलिते ब्रह्मभूते त्वनावृते ॥ अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे दीर्घदर्शिनः ॥ १० ॥ ततस्त्रेतायुगं नाम मानवानां वपुष्मताम् ॥ क्षत्रियास्तत्र जायन्ते पूर्वेण तपसान्विताः ॥ ११ ॥ वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि ॥ मानवा ये महात्मानस्त्वत्र त्रेतायुगे युगे ॥ १२ ॥ ब्रह्मक्षत्रं च तत्सर्वं यत्पूर्वमपरं च यत् ॥ युगयोरुभयोरासीत्समवीर्यसमान्वितम् ॥ १३ ॥ अपश्यंस्तु न ते सर्वे विशेषमधिकं ततः ॥ स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य सम्मतम् ॥ १४ ॥

ह—वीर्येणेति ॥ अत्र त्रेतायुगे युगे त्रेतायुगाख्ये युगे महात्मानो ये मानवाः सन्ति तदपेक्षया पूर्वजन्मनि पूर्वस्मिन् कृतयुगे ये मानवास्ते तपसा वीर्येण चाधिकाः॥१२॥ त्रेतायुगब्राह्मणास्तुल्या एवेत्याह—ब्रह्मेति ॥ उभयोर्युगयोः कृतत्रेतयोः कृते यद्ब्रह्म पूर्वमुत्कृष्टम् यच्च त्रेतायामपकृष्टं क्षत्रम् तदुभयं त्रेतायां समप्रधानमासीत्॥१३॥एतदेवाह—अपश्यन्निति ॥ सर्वे जनाः। ततः क्षत्रियात् । ब्राह्मणस्याधिकं विशेषं तु नापश्यन् । अपश्यन्तस्तु ते सर्वे इति पाठः । तत्स्थापनमाचारभेदं वेदोदितं चक्रिरे । चातुर्वर्ण्यस्येत्यत्र स्वार्थे ष्यञ् । कृतयुगे तपस्तदभावाभ्यामुभयोर्वैलक्षण्यं स्पष्टम् । त्रेतायुगे उभयोरपि तपस्साम्यात् वैलक्षण्यकरमाचारभेदमकल्पयन्नित्यर्थः । एवं वैश्यशूद्रयोरपि वेदपुराणोक्ताचारव्यवस्थां महान्तोकल्पयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति ॥ धर्मभूते यज्ञादिधर्मप्रधाने । अनावृते अधर्मावरणरहिते । तस्मिन् त्रेतायुगे प्रवृत्ते अधर्मः पादं चतुर्थांशं पातयदपातयत् वर्तयामास । त्रेतायुगपुरुषाः कृतयुगपुरुषवद्विमलज्ञानरहिततया ब्रह्मज्ञानाधिकारशून्याः वर्णाश्रमधर्मानेवाचरन् । अतो विमलज्ञानाभावादधर्मः पादमवतीर्ण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमीषत्पापसंबन्धात्तदातनानां जनानां प्रभावः पूर्वयुगपुरुषेभ्यः क्षीणोभूदित्याह--अधर्मेण हीति ॥ भविष्यतीति भूते लट् । एवं त्रेतायुगजनानां प्रभावस्यालपत्वेन सत्यसंकल्पत्वाकृष्टपच्यत्वादिसिद्ध्यभावात् कृष्यादिकमेव जीवनोपायोभूदित्याह–आमिषमिति ॥ सर्वेषां कृतयुगब्राह्मणानां राज्ञां च भृशं मलं मलवन्निन्द्यमानमामिषं जीवनोपायः अनृतं कृषिर्नाम प्रसिद्धं यदस्ति तत्पृथिवीतले पादेन भूतं स्थितम् । कृतयुगपुरुषतुल्यवैभवाभावेनाकृष्टपच्यत्वाद्यभावात् त्रेतायुगपुरुषाणाम् अनृतमेव जीवनोपायोभूदित्यर्थः । सेवाश्ववृत्तिरनृतं कृषिरुञ्छशिलं त्वृतमित्यमरः॥१६॥१७॥ एवमायुषः क्षयोप्यभूदित्याह–अनृतमिति ॥ अधर्मतः अधर्मस्तदेकं पादमनृतलक्षणं जीवनोपायं पातयित्वा निक्षिप्य । ततस्तेनैव पातेन पूर्वं प्रथममायुषः परिनिष्ठितं विनाशः प्रादुष्कृतं प्रादुर्भूतम् । कृतयुगपुरुषापेक्षया त्रेतायुगपुरुषा न्यूनायुषोऽभवन्नित्यर्थः ॥१८॥एवमनुभावस्यायुषः क्षये प्रवृत्ते सति भीताः सन्तः त्रेतायुगपुरुषाः शुभाचरणे निरता आसन्नित्याह–पतिते त्विति ॥ अधर्मे अधर्मजायुःक्षये । पातिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मेणेति च पाठः ॥ १९॥ शुभाचारे भेदमेव दर्शयति–त्रेतेति ॥ शुश्रूषां पूर्ववर्णपरिचर्याम् । अपरे वैश्यशूद्राः । अकुर्वन्निति शेषः ॥२० ॥ शुश्रूषावत् पूर्वोक्तकृष्यादिकमपि वैश्यशूद्रयोः परमधर्मोभूदित्याह–स धर्म इति ॥ स्वधर्मः परम इति च पाठः । पूजां चेति । वैश्यानां हि शुश्रूषा । अतोपि कृष्यादिकमेव परमो धर्मोभूत् । शूद्राणां कृष्यादिभ्योपि शुश्रूषैव विशिष्टो धर्मोभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्युगे प्रज्वलिते धर्मभूते ह्यनावृते ॥ अधर्मः पादमेकं तु पातयत्पृथिवीतले ॥ १५॥ अधर्मेण हि संयुक्तस्तेजो मन्दं
भविष्यति ॥ १६ ॥ आमिषं यच्च पूर्वेषां राजसं च मलं भृशम् ॥ अनृतं नाम तद्भूतं पादेन पृथिवीतले ॥ १७ ॥ अनृतं
पातयित्वा तु पादमेकमधर्मतः ॥ ततः प्रादुष्कृतं पूर्वमायुषः परिनिष्ठितम् ॥ १८॥ पतिते त्वनृते तस्मिन्नधर्मे च महीतले ॥
शुभान्येवाचरल्लोकः सत्यधर्मपरायणः ॥ १९ ॥ त्रेतायुगे च वर्तन्ते ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च ये ॥ तपोतप्यन्त ते सर्वे शुश्रू-
षामपरे जनाः ॥ २० ॥ स धर्मः परमस्तेषां वैश्यशूद्रं समागमत् ॥ पूजां च सर्ववर्णानां शूद्राश्चक्रुर्विशेषतः ॥ २१ ॥

एवं त्रेतायुगे लोकस्थितिमुक्त्वा तदवस्थानकालस्थितिमाह—एतस्मिन्निति ॥ एतस्मिन्नन्तरे त्रेतायुगावसानकाले । अधर्मे अधर्मकार्ये आयुषः क्षये । अनृते कृष्याद्युपाये च प्रवृत्ते सति क्षीणायुषो वृत्तिकर्शिताश्च । पूर्वे त्रेतायुगस्थाः । ह्रासं विनाशमगमन्॥२२॥तत इति ॥ अधर्मः सः त्रेतायुगप्रसारितैकपादः ॥२३॥तस्मिन्निति॥अधर्मस्याभिवृद्धिर्नाम त्रेतायुगपुरुषेभ्योल्पायुष्यम् । अनृतस्याभिवृद्धिस्तु प्रयासबाहुल्येन कृषेः सफलत्वम्॥२४॥तस्मिन्निति॥तपः वैश्यान् समाविशत् । वैश्यास्तपोधिकारिणोऽभवन्नित्यर्थः । एवं युगत्रयधर्मानभिधाय प्रकृतं वक्तुं तत्रोपयुक्तमर्थं संक्षिप्याह-त्रिभ्य इति । हेतौ पञ्चमी॥२५॥

एतस्मिन्नन्तरे तेषामधर्मे चानृते च ह ॥ ततः पूर्वे भृशं हासमगमन्नृपसत्तम ॥ २२ ॥ ततः पादमधर्मः स द्वितीयमवतारयत् ॥ ततो द्वापरसंज्ञास्य युगस्य समजायत ॥२३ ॥ तस्मिन् द्वापरसंज्ञे तु वर्तमाने युगक्षये ॥ अधर्मश्चानृतं चैव ववृधे पुरुषर्षभ ॥ २४ ॥ तस्मिन्द्वापरसंख्याते तपो वैश्यान्तसमाविशत् ॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान् क्रमाद्वै तप आविशत् ॥२५॥ त्रिभ्यो युगेभ्यस्त्रीन्वर्णान् धर्मश्च परिनिष्ठितः ॥ न शूद्रो लभते धर्मं युगतस्तु नरर्षभ ॥ हीनवर्णो नृपश्रेष्ठ तप्यते सुमहत्तपः ॥ २६ ॥ भविष्यच्छूद्रयोन्यां वै तपश्चर्या कलौ युगे ॥ अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मनः ॥२७॥ स वै विषयपर्यन्ते तव राजन्महातपाः ॥ अद्य तप्यति दुर्बुद्धिस्तेन बालवधो ह्ययम् ॥२८॥ यो ह्यधर्ममकार्यं वा विषये पार्थिवस्य तु ॥ करोति चाश्रीमूलं तत्पुरे वा दुर्मतिर्नरः ॥ क्षिप्रं च नरकं याति स च राजा न संशयः॥२९॥ अधीतस्य च तप्तस्य कर्मणः सुकृतस्य च ॥ षष्ठं भजति भागं तु प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ३० ॥ षड्भागस्य न भोक्तासौ रक्षते न प्रजाः कथम् ॥३१॥ स त्वं पुरुषशार्दूल मार्गस्व विषयं स्वकम् ॥ दुष्कृतं यत्र पश्येथास्तत्र यत्नं समाचर ॥३२॥

त्रिभ्य इति॥प्रकृतं बालवधहेतुमाह-हीनेति॥२६॥भविष्यदिति ॥ इकारलोपश्छान्दसः । तपश्चर्या तपश्चरणाधिकारः । शूद्राणां तपश्चर्या कलियुग एव धर्मो भविष्यति । अस्मिन्युगे त्वधर्म इत्याह-अधर्म इति । रामराज्यस्य त्रेतायुगत्वेपि, अधर्मः परमो राजन् द्वापरे शूद्रजन्मन इत्युक्तेः, किमुत त्रेतायामित्यर्थः ॥ २७ ॥२८॥२९॥३० ॥ कथमन्येषु पापं कुर्वाणेषु राज्ञो नरकप्राप्तिस्तत्राह—षड्भागस्येति ॥ ३१ ॥ स इति ॥ तत्र यत्नं निराकरणयत्नम्॥३२॥

॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ छ ॥
नारदस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ उक्तार्थस्य विवरणं--यथेत्यादि ॥ बालस्य शरीर इति लिङ्गव्यत्ययः । विपत्तिः स्वरूपनाशः । भेदः सन्धिबन्धादि-

एवं चेद्धर्मवृद्धिश्च नृणां चायुर्विवर्धनम्॥भविष्यति नरश्रेष्ठ बालस्यास्य च जीवितम्॥२३॥इ०चतुःसप्ततितमः सर्गः॥७४ नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वामृतमयं तदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे लक्ष्मणं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गच्छ सौम्य द्विजश्रेष्ठं समाश्वासय सुव्रतम् ॥ बालस्य तु शरीरं तत्तैलद्रोण्यां निधापय ॥ २ ॥ गन्धैश्च परमोदारैस्तैलैश्चापि सुगन्धिभिः ॥ यथा न क्षीयते बालस्तथा सौम्य विधीयताम् ॥ ३ ॥ यथा शरीरो बालस्य गुप्तः सन् शिष्टकर्मणः ॥ विपत्तिः परिभेदो वा न भवेच्च तथा कुरु ॥ ४ ॥ एवमादिश्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ मनसा पुष्पकं दध्यावागच्छेति महायशाः ॥ ५ ॥ इङ्गितं स तु विज्ञाय पुष्पको हेमभूषितः ॥ आजगाम मुहूर्तेन समीपं राघवस्य वै ॥ ६ ॥ सोऽब्रवीत्प्रणतो भूत्वा अयमस्मि नराधिप ॥ वश्यस्तव महाबाहो किंकरः समुपस्थितः ॥ ७ ॥ भाषितं रुचिरं श्रुत्वा पुष्पकस्य नराधिपः ॥ अभिवाद्य महर्षींस्तान्विमानं सोऽध्यरोहत ॥ ८ ॥ धनुर्गृहीत्वा तूणी च खड्गं च रुचिरप्रभम् ॥ निक्षिप्य नगरे वीरौ सौमित्रिभरतावुभौ ॥ ९ ॥ प्रायात्प्रतीचीं हरितं विचिन्वंश्च ततस्ततः ॥ उत्तरामगमच्छ्रीमान् दिशं हिमवता वृताम् ॥ १० ॥ अपश्यमानस्तत्रापि स्वल्पमप्यथ दुष्कृतम् ॥ पूर्वामपि दिशं सर्वामथापश्यन्नराधिपः ॥ ११ ॥ प्रविशुद्धसमाचारामादर्शतलनिर्मलाम् ॥ पुष्पकस्थो महाबाहुस्तदा पश्यन्नराधिपः ॥ १२ ॥ दक्षिणां दिशमाक्रामत्ततो राजर्षिनन्दनः ॥ शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः॥ १३ ॥

विनिर्मुक्तिः ॥४॥ ५ ॥ इङ्गितमिति ॥ स त्विति । पुष्पकाधिष्ठातृचेतन इत्यर्थः ॥६॥ ७ ॥ ८ ॥९॥ प्रायादिति ॥ हरितं दिशं विचिन्वन्निति । शूद्रतपस्विनमिति शेषः ॥ १० ॥ अपश्यमान इति ॥ अपश्यमानः अपश्यन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ दक्षिणामिति ॥ शैवलाख्यस्य विन्ध्यसमीपवर्तिगिरेः ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कोर्थ इत्यादि ॥ तुभ्यं तव। वराश्रयः तपःप्रीतदेवतावरलभ्यो मनीषितोभीष्टोर्थः स्वभोगो वा अन्यो वा। यमाश्रित्य ॥ १७ ॥
ब्राह्मण इति ॥ सत्यवाग्भव सत्यं कथयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० मणिमुकु० उत्तरश्रीरामायणव्या० पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

तस्मिन्सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः ॥ ददर्श राघवः श्रीमान् लम्बमानमधोमुखम् ॥१४॥ राघवस्तमुपागम्य
तप्यन्तं तप उत्तमम् ॥ उवाच स तदा वाक्यं धन्यस्त्वमसि सुव्रत ॥१५॥ कस्यां योन्यां तपोवृद्ध वर्तसे दृढविक्रम ॥
कौतूहलात्त्वां पृच्छामि रामो दाशरथिर्ह्यहम् ॥१६॥ कोर्थो मनीषितस्तुभ्यं स्वर्गलाभः परोथ वा ॥ वराश्रयो यदर्थं
त्वं तपस्यसि सुदुष्करम् ॥ यमाश्रित्य तपस्तप्तं श्रोतुमिच्छामि तापस ॥१७॥ ब्राह्मणो वासि भद्रं ते क्षत्रियो वासि
दुर्जयः ॥ वैश्यस्तृतीयवर्णो वा शूद्रो वा सत्यवाग्भव ॥ १८ ॥ इत्येवमुक्तः स नराधिपेन ह्यवाक्शिरा दाशरथाय तस्मै
॥ उवाच जातिं नृपपुङ्गवाय यत्कारणे चैव तपःप्रयत्नः ॥१९॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥७५॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अवाक्छिरास्तथा भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ शूद्रयोन्यां प्रसूतोस्मि
शम्बुको नाम नामतः ॥ देवत्वं प्रार्थये राम सशरीरो महायशः ॥ २ ॥ न मिथ्याहं वदे राम देवलोकजिगीषया
॥ शूद्रं मां विद्धि काकुत्स्थ तप उग्रं समास्थितम् ॥३॥ भाषतस्तस्य शूद्रस्य खड्गं सुरुचिरप्रभम् ॥ निष्कृष्य
कोशाद्विमलं शिरश्चिच्छेद राघवः ॥४॥ तस्मिन् शूद्रे हते देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं
प्रशशंसुर्मुहुर्मुहुः ॥ ५ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्दिव्यानां सुसुगन्धिनाम् ॥ पुष्पाणां वायुमुक्तानां सर्वतः प्रपपात ह॥६॥
सुप्रीताश्चाब्रुवन् रामं देवाः सत्यपराक्रमम् ॥ सुरकार्यमिदं सौम्य सुकृतं ते महामते ॥ ७ ॥

तस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भाषत इति ॥ तस्य शिर इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पुष्पवृष्टिरिति ॥ पुष्पवृष्टिः पपातेति शेषः। पुष्पवृष्टिश्च महतीति पाठे
तस्यैव प्रपञ्चनम् दिव्यानामित्यादि। प्रपपातेति वृष्टिरिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥

गृहाणेति ॥ सुरकार्यमेवाह—स्वर्गभागिति । हि यस्माच्छूद्रः तपसा स्वर्गं नार्हः सोऽसौ त्वत्कृततपोनिवर्तनेन स्वर्गभाक् न कृतः। तस्मादेव देवकार्यं कृतमित्यर्थः
। ममेति ॥ वैवस्वतक्षयं यमगृहम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तमिति ॥ द्विजस्येति । ते तव सुतं जीवयिष्यामीत्ययमर्थो मे मया द्विजस्य

गृहाण च वरं सौम्य यत्त्वमिच्छस्यरिन्दम ॥ स्वर्गभाङ्ग हि शूद्रोयं त्वत्कृते रघुनन्दन ॥ ८ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा
राघवः सुसमाहितः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सहस्राक्षं पुरन्दरम् ॥ ९ ॥ यदि देवाः प्रसन्ना मे द्विजपुत्रः स जीवतु ॥
दिशन्तु परमेतन्मे ईप्सितं परमं मम ॥ १० ॥ ममापचाराद्बालोसौ ब्राह्मणस्यैकपुत्रकः ॥ अप्राप्तकालः कालेन नीतो
वैवस्वतक्षयम् ॥ ११ ॥ तं जीवयत भद्रं वो नानृतं कर्तुमर्हथ ॥ द्विजस्य संश्रुतोर्थो मे जीवयिष्यामि ते सुतम् ॥
॥ १२ ॥ राघवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा विबुधसत्तमाः ॥ प्रत्यूचू राघवं प्रीता देवाः प्रीतिसमन्वितम् ॥ १३ ॥ निर्वृतो भव
काकुत्स्थ सोस्मिन्नहनि बालकः ॥ जीवितं प्राप्तवान्भूयः समेतश्चापि बन्धुभिः ॥ १४ ॥ यस्मिन्मुहूर्ते काकुत्स्थ
शूद्रोयं विनिपातितः ॥ तस्मिन्मुहूर्ते बालोसौ जीवेन समयुज्यत ॥ १५ ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते साधु याम
नरर्षभ ॥ अगस्त्यस्याश्रमपदं द्रष्टुमिच्छाम राघव ॥ १६ ॥ तस्य दीक्षा समाप्ता हि ब्रह्मर्षेः सुमहाद्युतेः॥ द्वादशं हि
गतं वर्षं जलशय्यां समासतः ॥ १७ ॥ काकुत्स्थ तद्गमिष्यामो मुनिं समभिनन्दितुम् ॥ त्वं चाप्यागच्छ
भद्रं ते द्रष्टुं तमृषिसत्तमम् ॥ १८ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय देवानां रघुनन्दनः ॥ आरुरोह विमानं तं पुष्पकं हेमभूषितम्
॥ १९ ॥ ततो देवा प्रयातास्ते विमानैर्बहुविस्तरैः ॥ रामोप्यनुजगामाशु कुम्भयोनेस्तपोवनम् ॥ २० ॥ दृष्ट्वा तु देवान्तसंप्राप्तान
गस्त्यस्तपसान्निधिः ॥ अर्चयामास धर्मात्मा सर्वांस्तानविशेषतः ॥ २१ ॥

संश्रुतः प्रतिज्ञातः ॥ १२ ॥ १३ ॥ निर्वृत इति ॥ अस्मिन्नहनि त्वया शूद्रशिरश्छेददिवसे । वरं विनापि स्वयमेव जीवितं प्राप्तवानित्यर्थः॥ १४ ॥ १५ ॥
स्वस्तीति ॥ यामेति लोडुत्तमबहुवचनम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दृष्ट्वेति ॥ अविशेषतः अपक्षपातत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

॥२२॥२३॥२४॥२५॥ त्वमिति ॥ हृदि स्थित इति । परब्रह्मभूतत्वान्मम हृदये सदा स्थित इत्यर्थः ॥२६॥ सुरा हीति ॥ जीवापितः जीवनं प्रापितः । पुत्रार्थः । अत्र त्वयेत्यत्र येति गायत्र्यक्षरं त्रयोविंशमित्याहुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ दत्तस्येति ॥ पारितोषिकतया येन केनापि दत्तस्योत्तमव-

प्रतिगृह्य ततः पूजां सम्पूज्य च महामुनिम् ॥जग्मुस्ते त्रिदशा हृष्टा नाकपृष्ठं सहानुगैः ॥२२॥गतेषु तेषु काकुत्स्थः पुष्पकादवरुह्य च ॥ ततोभिवादयामास ह्यगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ २३ ॥ सोभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ आतिथ्यं परमं प्राप्य निषसाद नराधिपः ॥ २४ ॥ तमुवाच महातेजाः कुम्भयोनिर्महातपाः ॥ स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ २५ ॥ त्वं मे बहुमतो राम गुणैर्बहुभिरुत्तमैः ॥ अतिथिः पूजनीयश्च मम नित्यं हृदि स्थितः ॥२६॥ सुरा हि कथयन्ति त्वामागतं शूद्रघातिनम्॥ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः॥२७॥ उष्यतां चेह रजनी सकाशे मम राघव ॥ प्रभाते पुष्पकेण त्वं गन्तासि पुरमेव हि ॥ २८॥ त्वं हि नारायणः श्रीमांस्त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ त्वं प्रभुः सर्वभूतानां पुरुषस्त्वं सनातनः ॥ २९ ॥ इदं चाभरणं सौम्य निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ दिव्यं दिव्येन वपुषा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ प्रतिगृह्णीष्व काकुत्स्थ मत्प्रियं कुरु राघव ॥ ३० ॥ दत्तस्य हि पुनर्दाने सुमहत्फलमुच्यते ॥ भरणे हि भवान् शक्तः सेन्द्राणां मरुतामपि ॥ ३१ ॥ त्वं हि शक्तस्तारयितुं सेन्द्रानपि दिवौकसः ॥ तस्मात्प्रदास्ये विधिवत्तत्प्रतीच्छ नराधिप ॥ ३२॥ दिव्यमाभरणं चित्रं प्रदीप्तमिव भास्करम् ॥३३॥ अथोवाच महात्मानमिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ रामो मतिमतां श्रेष्ठः क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ ३४ ॥ ॥

स्तुनः स्वयमनुपभुज्यान्यस्मै दानं सुमहत्फलमुच्यते । भरण इति । मरुतां देवानामपि । भरणे रक्षणे । अपिशब्दात् किमुतैतद्भरण इत्यर्थः । भरणेपि भवान् शक्तः फलानां महतामपीति च पाठः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतिग्रहोयं भगवन् ब्राह्मणस्याविगर्हितः ॥ गृह्णीयां क्षत्रियोहं वै कथं ब्राह्मणपुङ्गव ॥ ३५ ॥ ब्राह्मणेन विशेषेण दत्तं तद्वक्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तु रामेण प्रत्युवाच महानृषिः ॥ ३६ ॥ आसन् कृतयुगे राम ब्रह्मभूते पुरायुगे ॥ अपार्थिवाः प्रजाः सर्वाः सुराणां तु शतक्रतुः ॥ ३७॥ ताः प्रजा देवदेवेशं राजार्थं समुपाद्रवन् ॥ सुराणां स्थापितो राजा त्वया देव शतक्रतुः ॥ ३८॥ प्रयच्छ नो हि लोकेश पार्थिवं नरपुङ्गवम् ॥ तस्मै पूजां प्रयुञ्जानां धूतपापाश्चरेमहि ॥ न वसामो विना राज्ञा एष नो निश्चयः परः ॥ ३९ ॥ प्रजानां वचनं श्रुत्वा निश्चयित्वाऽर्थमुत्तमम् ॥४०॥ ततो ब्रह्मा सुरश्रेष्ठो लोकपालान्सवासवान् ॥ समाहूयाऽब्रवीत्सर्वांस्तेजोभागान् प्रयच्छत ॥ ४१ ॥ ततो ददुर्लोकपालाः सर्वे भागान्स्वतेजसः॥अक्षुपच्च ततो ब्रह्मा यतो जातः क्षुपो नृपः ॥ ४२ ॥ तं ब्रह्मा लोकपालानां सहांशैः समयोजयत् ॥ ततो ददौ नृपं तासां प्रजानामीश्वरं क्षुपम् ॥ ४३ ॥ तत्रैन्द्रेण च भागेन महीमाज्ञापयन्नृपः ॥ वारुणेन तु भागेन वपुः पुष्यति राघव ॥ ४४ ॥ कौबेरेण तु भागेन वित्तमासां ददौ तदा ॥ यस्तु याम्योऽभवद्भागस्तेन शास्ति स्म स प्रजाः ॥४५॥ तत्रैन्द्रेण नरश्रेष्ठ भागेन रघुनन्दन॥ प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते तारणार्थं मम प्रभो ॥ ४६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषेः परमधार्मिकम् ॥ तद्रामः प्रतिजग्राह मुनेराभरणं वरम् ॥ ४७॥ प्रतिगृह्य ततो रामस्तदाभरणमुत्तमम् ॥ आगमं तस्य दीप्तस्य प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ४८॥ अत्यद्भुतमिदं दिव्यवपुषा युक्तमुत्तमम् ॥ कथं भगवता प्राप्तं कुतो वा केन वा हृतम् ॥ ४९ ॥ कुतूहलतया ब्रह्मन् पृच्छामि त्वां महायशः ॥ आश्चर्याणां बहूनां हि निधिः परमको भवान् ॥५०॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ प्रतिगृह्येति ॥ आगमं प्राप्तिमार्गम् ॥ ४८ ॥ अत्यद्भुतमिति ॥ कुतो वा केन वा निमित्तेन केन पुरुषेण वा हृतमुपहृतम्। दत्तमिति यावत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

एवमिति ॥ त्रेतायुगे त्रेतायुगाख्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ पुरेत्यादि ॥ पुरा त्रेतायुगे पूर्वचतुर्युगवर्तित्रेतायुगे । बहुविस्तरं बहुविस्तारम् । पक्षिवर्जितमिति । अरण्यमभूदिति शेषः॥१॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्नरण्ये तदेकदेशे । तपः कुर्वाणोऽहं तदरण्यमाक्रमितुम् आसमन्तात्पर्यटनं कृत्वा कार्त्स्न्येनावगन्तुमुपागमम् उपगतवान् ॥ २ ॥ तस्येति ॥ निर्देष्टुं परिज्ञा-

एवं ब्रुवति काकुत्स्थे मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ शृणु राम यथा वृत्तं पुरा त्रेतायुगे युगे ॥५१॥ रमणीयप्रदेशेस्मिन् वने यद्दृष्टवानहम् ॥ आश्चर्यं मे महाबाहो दानमाश्रित्य केवलम् ॥ ५२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ॥ ॥

पुरा त्रेतायुगे राम ह्यरण्यं बहुविस्तरम् ॥ समन्ताद्योजनशतं निर्मृगं पक्षिवर्जितम् ॥ १ ॥ तस्मिन्निर्मानुषेऽरण्ये कुर्वाणस्तप उत्तमम् ॥ अहमाक्रमितुं सौम्य तदरण्यमुपागमम् ॥ २ ॥ तस्य रूपमरण्यस्य निर्देष्टुं न शशाक ह ॥ फलमूलैः सुखास्वादैर्बहुरूपैश्च पादपैः ॥ ३ ॥ तस्यारण्यस्य मध्ये तु सरो योजनमायतम् ॥ हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ॥ ४ ॥ पद्मोत्पलसमाकीर्णं समतिक्रान्तशैवलम् ॥ तदाश्चर्यमिवात्यर्थं सुखास्वादमनुत्तमम् ॥ ५ ॥ अरजस्कं तथाऽक्षोभ्यं श्रीमत्पक्षिगणायुतम् ॥ समीपे तस्य सरसो महदद्भुतमाश्रमम् ॥ ६ ॥ पुराणं पुण्यमत्यर्थं तपस्विजनवर्जितम् ॥ तत्राहमवसं रात्रिं नैदाघीं पुरुषर्षभ ॥७॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय सरस्तदुपचक्रमे ॥ अथापश्यं शवं तत्र सुपुष्टमजरं क्वचित् ॥ ८ ॥ ॥

तुम् । न शशाक नाशक्नुवम् । तस्य रूपमिति । सुखावहं रूपमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पद्मेति ॥ सुखास्वादम् । सुखावहप्राशनपानीयवदित्यर्थः ॥ ५ ॥ अरजस्कमिति ॥ अरजस्कं निर्मलम् ॥ ६ ॥ पुराणमिति ॥ नैदाघीं निदाघसंबन्धिनीम् ॥ ७ ॥ प्रभात इति ॥ काले साधु काल्यं, प्रातःकालकर्तव्यं स्नानकर्म उद्दिश्य उत्थाय उपचक्रमे । अपरोक्षेपि लिडार्षः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

पङ्क्तिभेदेनेति ॥ लक्ष्म्या उपेतमिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥१३॥ १४ ॥ १५॥ तथेति ॥ संस्प्रष्टुं शुद्धाचमनं कर्तुमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८॥१९॥ कस्येति ॥ आहारः ईदृशो भावश्च देवसंमतः । अतः आश्चर्यमेव वर्तते । अहमित्यस्य क्रियाभेदाद्भेदः । अतस्तत्सर्वं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

पङ्क्तिभेदेन पुष्टाङ्गं समाश्रितसरोवरम् ॥ तिष्ठन्तं परया लक्ष्म्या तस्मिंस्तोयाशये नृप ॥ ९ ॥ तमर्थं चिन्तयानोहं मुहूर्तं तत्र राघव ॥ उषितोस्मि सरस्तीरे किं न्विदं स्यादिति प्रभो ॥१०॥ अथापश्यं मुहूर्तेन दिव्यमद्भुतदर्शनम् ॥ विमानं परमोदारं हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ ११ ॥ अत्यर्थं स्वर्गिणं तत्र विमाने रघुनन्दन ॥ उपास्तेप्सरसां वीर सहस्रं दिव्यभूषणम् ॥ १२ ॥ गायन्ति दिव्यगेयानि वादयन्ति तथाऽपराः ॥ क्ष्वेलयन्ति तथा चान्या नृत्यन्ति च तथाऽपराः ॥ १३ ॥ अपराश्चन्द्ररश्म्याभैर्हैमदण्डैश्च चामरैः ॥ दोधूयुर्वदनं तस्य पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ १४॥ ततः सिंहासनं त्यक्त्वा मेरुकूटमिवांशुमान् ॥ पश्यतो मे तदा राम विमानादवरुह्य च ॥ तं शवं भक्षयामास स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १५ ॥ तथा भुक्त्वा यथाकामं मांसं बहुसुपीवरम् ॥ अवतीर्य सरः स्वर्गी संस्प्रष्टुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ उपस्पृश्य यथान्यायं स स्वर्गी रघुपुङ्गव ॥ आरोढुमुपचक्राम विमानवरमुत्तमम् ॥ १७ ॥ तमहं देवसंकाशमारोहन्तमुदीक्ष्य वै ॥ विमानमब्रुवं वाक्यं स्वर्गिणं पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ को भवान् देवसंकाश आहारश्च विगर्हितः ॥ त्वयेदं भुज्यते सौम्य किमर्थं वक्तुमर्हसि ॥१९॥ कस्य स्यादीदृशो भाव आहारो देवसंमतः ॥ आश्चर्यं वर्तते सौम्य श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥२०॥ नाहमौपयिकं मन्ये तव भक्ष्यमिदं शवम् ॥ २१ ॥ इत्येवमुक्तः स नरेन्द्र नाकी कौतूहलात्सूनृतया गिरा च ॥ श्रुत्वा च वाक्यं मम सर्वमेतत्सर्वं तथा चाऽकथयन्ममेति ॥ २२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ॥

॥१॥ शृण्विति ॥ सुखदुःखयोरिति । देवत्वशवभुक्तरूपयोः कारणमिति शेषः ॥२॥३॥४॥ तत इति ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतं यथा भवति तथा ॥ ५ ॥ ६ ॥ सोहमिति ॥ निमित्ते कस्मिंश्चिदिति । केनचिन्निमित्तेन लक्षणेन सामुद्रिकादिना । विज्ञातायुः निश्चितायुरवधिः । कालधर्मं हृदि न्यस्य । स्वस्य मरण-

श्रुत्वा तु भाषितं वाक्यं मम राम शुभाक्षरम् ॥ प्राञ्जलिः प्रत्युवाचेदं स स्वर्गी रघुनन्दन ॥ १ ॥ शृणु ब्रह्मन् पुरा वृत्तं ममैतत्सुखदुःखयोः ॥ अनतिक्रमणीयं हि यथा पृच्छसि मां द्विज ॥ २ ॥ पुरा वैदर्भको राजा पिता मम महायशाः ॥ सुदेव इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु वीर्यवान् ॥ ३ ॥ तस्य पुत्रद्वयं ब्रह्मन् द्वाभ्यां स्त्रीभ्यामजायत ॥ अहं श्वेत इति ख्यातो यवीयान्सुरथोऽभवत् ॥ ४ ॥ ततः पितरि स्वर्याते पौरा मामभ्यषेचयन् ॥ तत्राहं कृतवान्राज्यं धर्म्यं च सुसमाहितः ॥ ५ ॥ एवं वर्षसहस्राणि ममातीतानि सुव्रत ॥ राज्यं कारयतो ब्रह्मन् प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ ६ ॥ सोहं निमित्ते कस्मिंश्चिद्विज्ञातायुर्द्विजोत्तम ॥ कालधर्मं हृदि न्यस्य ततो वनमुपागमम् ॥ ७ ॥ सोहं वनमिदं दुर्गं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ तपश्चर्तुं प्रविष्टोस्मि समीपे सरसः शुभे ॥८॥ भ्रातरं सुरथं राज्ये ह्यभिषिच्य महीपतिम् ॥ इदं सरः समासाद्य तपस्तप्तं मया चिरम् ॥९॥ सोहं वर्षसहस्राणि तपस्त्रीणि महावने ॥ तप्त्वा सुदुष्करं प्राप्तो ब्रह्मलोकमनुत्तमम् ॥ १० ॥ तस्य मे स्वर्गभूतस्य क्षुत्पिपासे द्विजोत्तम ॥ बाधेते परमोदार ततोहं व्यथितेन्द्रियः ॥ गत्वा त्रिभुवनश्रेष्ठं पितामहमुवाच ह ॥११॥ भगवन् ब्रह्मलोकोयं क्षुत्पिपासाविवर्जितः ॥ कस्यायं कर्मणः पाकः क्षुत्पिपासानुगो ह्यहम् ॥ १२ ॥ आहारः कश्च मे देव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१३॥ पितामहस्तु मामाह तवाहारः सुदेवज ॥ स्वादूनि स्वानि मांसानि तानि भक्षय नित्यशः ॥ १४ ॥ स्वशरीरं त्वया पुष्टं कुर्वता तप उत्तमम् ॥ अनुप्तं रोहते श्वेत न कदाचिन्महामते ॥ १५ ॥ ॥ ॥

कालं ज्ञात्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तस्येति ॥ स्वर्गभूतस्य स्वर्गं प्राप्तस्य । स्वर्गोत्र ब्रह्मलोकः ॥११॥१२॥१३॥१४॥ स्वशरीरं त्वया पुष्ट-

मिति ॥ मुख्यं तपो न कृतं स्वशरीरमेव केवलं त्वया पुष्टम् । अनुप्तमकृतावापं बीजं न रोहते हि ॥ १५ ॥ १६ ॥ दत्तामिति ॥ सूक्ष्मोपि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । सूक्ष्ममपि अत्यल्पमपि । ते दत्तं दानं नास्ति देवपित्रतिथिषु । किन्तु तप एव केवलं निषेवसे निषेवितवानित्यर्थः । "मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येकाग्र्यं परमं तपः" इत्युक्तम् । दृढसमाधिरूपं तप एव कृतमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सोहमिति ॥ कुर्मि करोमि

तृप्तिर्न तेस्ति सूक्ष्मापि वने सत्त्वनिषेविते ॥ पुरा तुं भिक्षमाणाय भिक्षा वै यतये नृप ॥ न हि दत्ता त्वयेन्द्राभ यस्मादतिथयेपि वै ॥ १६ ॥ दत्तं न तेस्ति सूक्ष्मोपि तप एव निषेवसे ॥ तेन स्वर्गगतो वत्स बाध्यसे क्षुत्पिपासया ॥ १७ ॥ स त्वं सुपुष्टमाहारैः स्वशरीरमनुत्तमम् ॥ भक्षयित्वामृतरसं तेन तृप्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥ यदा तु तद्वनं श्वेत अगस्त्यः सुमहानृषिः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा कृच्छ्राद्विमोक्ष्यसे ॥ १९ ॥ स हि तारयितुं सौम्य शक्तः सुरगणानपि ॥ किं पुनस्त्वां महाबाहो क्षुत्पिपासावशं गतम् ॥ २० ॥ सोहं भगवतः श्रुत्वा देवदेवस्य निश्चयम् ॥ आहारं गर्हितं कुर्मि स्वशरीरं द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ बहून्वर्षगणान् ब्रह्मन् भुज्यमानमिदं मया ॥ क्षयं नाभ्येति ब्रह्मर्षे तृप्तिश्चापि ममोत्तमा ॥ २२ ॥ तस्य मे कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रादस्माद्विमोक्षय ॥ अन्येषां न गतिर्ह्यत्र कुम्भयोनिमृते द्विजम् ॥ २३ ॥ इदमाभरणं सौम्य तारणार्थं द्विजोत्तम ॥ प्रतिगृह्णीष्व भद्रं ते प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ इदं तावत्सुवर्णं च धनं वस्त्राणि च द्विज ॥ भक्ष्यं भोज्यं च ब्रह्मर्षे ददात्याभरणानि च ॥ २५ ॥ सर्वान्कामान्प्रयच्छामि भोगांश्च मुनिपुङ्गव ॥ तारणो भगवन्मह्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ तस्याहं स्वर्गिणो वाक्यं श्रुत्वा दुःखसमन्वितम् ॥ तारणायोपजग्राह तदाभरणमुत्तमम् ॥ २७ ॥ मया प्रतिगृहीते तु तस्मिन्नाभरणे शुभे ॥ मानुषः पूर्वको देहो राजर्षेर्विननाश ह ॥ २८ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्येति ॥ कृच्छ्रभूतस्य कृच्छ्रं प्राप्तस्य । विमोचय मामिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मयेति ॥ तस्मिन् तारणनिमित्ते विननाश ह । पुनर्भक्षणाय नोपस्थितमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥२९॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ॥
तदित्यादि ॥ गौरवात् सर्वज्ञः सर्ववक्तेति संभावनया ॥ १ ॥ भगवन्निति ॥ स यत्र तप्यति तद्वनं कथममृगद्विजम् ॥ २ ॥ तदिति ॥ कथं तादृशं तद्वनं
तपश्चर्तुं चरितुं प्रविष्टः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरेति ॥ दण्डधरो राजा प्रभुः वर्णाश्रमविभागतद्धर्मप्रवर्तनाधिकृतः ॥ ५ ॥६ ॥ ७॥ प्रीत इति ॥ दण्डेन चेति ।

प्रणष्टे तु शरीरेसौ राजर्षिः परया मुदा ॥ तृप्तः प्रमुदितो राजा जगाम त्रिदिवं सुखम् ॥२९॥ तेनेदं शक्रतुल्येन दिव्यमाभरणं
मम॥तस्मिन्निमित्ते काकुत्स्थ दत्तमद्भुतदर्शनम्॥३०॥इत्युत्तर श्रीरामायणे अष्टसप्ततितमः सर्गः॥७८॥
तदद्भुततमं वाक्यं श्रुत्वागस्त्यस्य राघवः ॥ गौरवाद्विस्मयाच्चैव पुनः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥१॥ भगवंस्तद्वनं घोरं तपस्तप्यति
यत्र सः ॥ श्वेतो वैदर्भको राजा कथं स्यादमृगद्विजम् ॥२॥ तद्वनं स कथं राजा शून्यं मनुजवर्जितम् ॥ तपश्चर्तुं
प्रविष्टः स श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ३ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ वाक्यं परमतेजस्वी
वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ ४ ॥ पुरा कृतयुगे राम मनुर्दण्डधरः प्रभुः ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिक्ष्वाकुः कुलनन्दनः ॥५ ॥ तं
पुत्रं पूर्वकं राज्ये निक्षिप्य भुवि दुर्जयम् ॥ पृथिव्यां राजवंशानां भव कर्तेत्युवाच ह ॥ ६ ॥ तथेति च प्रतिज्ञातं पितुः
पुत्रेण राघव ॥ ततः परमसंतुष्टो मनुः पुत्रमुवाच ह ॥ ७ ॥ प्रीतोस्मि परमोदार त्वं कर्तासि न संशयः ॥ दण्डेन च
प्रजा रक्ष मा च दण्डमकारणे ॥ ८॥ अपराधिषु यो दण्डः पात्यते मानवेषु वै ॥ स दण्डो विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति
पार्थिवम् ॥ ९ ॥ तस्माद्दण्डे महाबाहो यत्नवान्भव पुत्रक ॥ धर्मो हि परमो लोके कुर्वतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥ इति
तं बहु संदिश्य मनुः पुत्रं समाधिना ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ११ ॥ ॥

क्षत्रियसहजधर्मभूतेन। अकारणे दण्डं मा पातयेति शेषः ॥ ८ ॥ ननु कथं परपीडावहो दण्डो युक्तः कर्तुमिति तत्राह–अपराधिष्वित्यादि ॥ विधिवद्यथाशास्त्रम्
यथापराधम् । मुक्तः प्रवर्तित इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ इतीति ॥ समाधिना योगेन ॥ ११ ॥ ॥ ॥

॥ १२ ॥ कर्मभिरिति ॥ बहुरूपैरिति । यज्ञदानतपोलक्षणैरित्यर्थः ॥१३॥ तेषामिति ॥ पूर्वजाः ज्येष्ठाः ॥ १४ ॥ नामेति ॥ दण्ड इत्याख्याकरणं पितुः सर्वज्ञत्वात् अन्वर्थतावसायपूर्वकमित्याह—अवश्यमित्यादि ॥ १५ ॥ १६ ॥ स इति ॥ पर्वतरोधसि पर्वततटप्रान्ते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥

प्रयाते त्रिदिवं तस्मिन्निक्ष्वाकुरमितप्रभः ॥ जनयिष्ये कथं पुत्रानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥१२॥ कर्मभिर्बहुरूपैश्च तैस्तैर्मनुसुतः सुतान् ॥ जनयामास धर्मात्मा शतं देवसुतोपमान् ॥१३॥ तेषामवरजस्तात सर्वेषां रघुनन्दन ॥ मूढश्चाकृतविद्यश्च न शुश्रूषति पूर्वजान् ॥१४॥ नाम तस्य च दण्डेति पिता चक्रेल्पमेधसः ॥ अवश्यं दण्डपतनं शरीरेस्य भविष्यति ॥ १५ ॥ अपश्यमानस्तं देशं घोरं पुत्रस्य राघव ॥ विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये राज्यं प्रादादरिन्दम ॥ १६ ॥ स दण्डस्तत्र राजाभूद्रम्ये पर्वतरोधसि ॥ पुरं चाप्रतिमं राम न्यवेशयदनुत्तमम् ॥ १७ ॥ पुरस्य चाकरोन्नाम मधुमन्तमिति प्रभो ॥ पुरोहितं तूशनसं वरयामास सुव्रतम् ॥ १८ ॥ एवं स राजा तद्राज्यमकरोत्सपुरोहितः ॥ प्रहृष्टमनुजाकीर्णं देवराज्यं यथा वृषा ॥ १९ ॥ ततः स राजा मनुजेन्द्रपुत्रः सार्धं च तेनोशनसा तदानीम् ॥ चकार राज्यं सुमहन्महात्मा शक्रो दिवीवोशनसा समेतः ॥२०॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

एतदाख्याय रामाय महर्षिः कुम्भसंभवः ॥ अस्यामेवापरं वाक्यं कथायामुपचक्रमे ॥ १ ॥ ततः स दण्डः काकुत्स्थ बहुवर्षगणायुतम् ॥ अकरोत्तत्र दान्तात्मा राज्यं निहतकण्टकम् ॥ २ ॥ अथ काले तु कस्मिंश्चिद्राजा भार्गवमाश्रमम् ॥ रमणीयमुपाक्रामच्चैत्रे मासि मनोहरे ॥ ३ ॥ ॥ ॥

एतदित्यादि ॥ अस्यामेवापरं वाक्यमिति । प्रोक्तदानकथायामेव संबद्धम् अपरं तत्पृष्टोत्तरभूतं कथान्तरमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ अथेति ॥ भार्गवः शुक्रः तस्यायमपि भार्गवः तम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तस्येति ॥ मोहेन काममोहेन । उन्मत्तः उचितानुचितवनकर्मविवेकरहितः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ यदि वान्यदित्यादि ॥ यदि वान्यत्कामभोगानुकूल्यम् ॥ १० ॥ अन्यथेति ॥ घोराभिसंहितं महानर्थसंबद्धम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रसादमिति ॥ कालं क्षेप्तुं विलम्बं कर्तुमित्यर्थः ॥१४॥

तत्र भार्गवकन्यां स रूपेणाप्रतिमां भुवि ॥ विचरन्तीं वनोद्देशे दण्डोपश्यदनुत्तमाम् ॥ ४ ॥ स दृष्ट्वा तां सुदुर्मेधा अनङ्गशरपीडितः ॥ अभिगम्य सुसंविग्नां कन्यां वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ कुतस्त्वमसि सुश्रोणि कस्य वासि सुता शुभे ॥ पीडितोहमनङ्गेन गच्छामि त्वां शुभानने ॥ ६ ॥ तस्य चैवंब्रुवाणस्य मोहोन्मत्तस्य कामिनः ॥ भार्गवी प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं नृपम् ॥ ७ ॥ भार्गवस्य सुतां विद्धि देवस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अरजान्नाम राजेन्द्र ज्येष्ठामाश्रमवासिनीम् ॥ ८ ॥ मा मां स्पृश बलाद्राजन् कन्या पितृवशा ह्यहम् ॥ गुरुः पिता मे राजेन्द्र त्वं च शिष्यो महात्मनः ॥ व्यसनं सुमहत्क्रुद्धः स ते दद्यान्महातपाः ॥ ९ ॥ यदि वान्यन्मया कार्यं धर्मदृष्टेन सत्पथा ॥ वरयस्व नृपश्रेष्ठ पितरं मे महाद्युतिम् ॥ १० ॥ अन्यथा तु फलं तुभ्यं भवेद् घोराभिसंहितम् ॥ क्रोधेन हि पिता मेसौ त्रैलोक्यमपि निर्दहेत् ॥ ११ ॥ दास्यते चानवद्याङ्ग तव मां याचितः पिता ॥ १२ ॥ एवंब्रुवाणामरजां दण्डः कामवशं गतः ॥ प्रत्युवाच मदोन्मत्तः शिरस्याधाय चाञ्जलिम् ॥ १३ ॥ प्रसादं कुरु सुश्रोणि न कालं क्षेप्तुमर्हसि ॥ त्वत्कृते हि मम प्राणा विदीर्यन्ते वरानने ॥ १४ ॥ त्वां प्राप्य मे वधो वा स्याच्छापो वा यदि दारुणः ॥ भक्तं भजस्व मां भीरु भजमानं सुविह्वलम् ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु तां कन्यां दोर्भ्यां गृह्य बलाद्बली ॥ विस्फुरन्तीं यथाकामं मैथुनायोपचक्रमे ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वामिति ॥ त्वां प्राप्य मे यदि वधादिर्भवेत् । भवतु नामेति शेषः ॥ १५ ॥ एवमिति ॥ विस्फुरन्तीं विलुठन्तीम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥

एतमर्थं महाघोरं दण्डः कृत्वा सुदारुणम् ॥ नगरं प्रययावाशु मधुमन्तमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अरजापि रुदन्ती सा आश्रमस्याविदूरतः॥प्रतीक्षन्ती सुसंत्रस्ता पितरं देवसन्निभम्॥१८॥इत्युत्तरश्रीरामायणे अशीतितमः सर्गः॥८०॥ स मूहूर्तादुपश्रुत्य देवर्षिरमितप्रभः ॥ स्वमाश्रमं शिष्यवृतः क्षुधार्तः सन्न्यवर्तत ॥ १ ॥ सोपश्यदरजां दीनां रजसा समभिप्लुताम् ॥ ज्योत्स्नामिवारुणग्रस्तां प्रत्यूषे न विराजतीम् ॥ २ ॥ तस्य रोषः समभवत् क्षुधार्तस्य विशेषतः ॥ निर्दहन्निव लोकांस्त्रीन् शिष्यांश्चैतदुवाच ह ॥ ३ ॥ पश्यध्वं विपरीतस्य दण्डस्याविजितात्मनः ॥ विपत्तिं घोरसंकाशां क्रुद्धामग्निशिखामिव ॥ ४ ॥ क्षयोस्य दुर्मतेः प्राप्तः सानुगस्य दुरात्मनः ॥ यः प्रदीप्तां हुताशस्य शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छति ॥ ५ ॥ यस्मात्स कृतवान्पापमीदृशं घोरसंहितम् ॥ तस्मात्प्राप्स्यति दुर्मेधाः फलं पापस्य कर्मणः ॥ ६ ॥ सप्तरात्रेण राजासौ सभृत्यबलवाहनः ॥ पापकर्मसमाचारो वधं प्राप्स्यति दुर्मतिः ॥ ७॥ समन्ताद्योजनशतं विषयं चास्य दुर्मतेः ॥ धक्ष्यते पांसुवर्षेण महता पाकशासनः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

॥ १७ ॥ अरजापीति ॥ प्रतीक्षन्ती पितरमास्त इति शेषः । प्रतीक्षन्ते स्म संत्रस्तेति पाठः ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ॥ ॥

स मुहूर्तादित्यादि ॥ उपश्रुत्येति । शिष्यमुखाद्वृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ स इति ॥ प्रत्यूषे प्रातःकाले ॥ २ ॥ ३ ॥ पश्यध्वमिति ॥ विपरीतस्य विपरीतानुष्ठानस्य विपत्तिं विनाशं मत्क्रोधतो जायमानामिति शेषः । अग्निशिखामिव स्थितां क्रुद्धामरजाम् । क्रुद्धादग्निशिखामिवेति पाठे क्रुद्धान्मत्तो जायमानामग्निशिखासदृशीं विपत्तिं विनाशं पश्यध्वम् ॥ ४ ॥ क्षय इति ॥ अस्य प्राप्तः क्षय इति योजना ॥ ५ ॥ शिखां वै स्प्रष्टुमिच्छतीत्युक्तान्यापदेशार्थं विशदयति—यस्मादित्यादि ॥ ईदृशमिति मत्पुत्रीधर्षणरूपमित्यर्थः ॥ ६ ॥७॥ समन्तादिति ॥ धक्ष्यत इति । नाशयिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥

सर्वेति ॥ विलयमगमन् गमिष्यन्तीति यावत् ॥ ९ ॥ दण्डस्येति ॥ सर्वसमुच्छ्रयं चराचरप्राणिमात्रमित्यर्थः । उच्छ्रयत्यस्मादित्युच्छ्रयम् । पांसुवर्षमिवालक्ष्यमिति । पांसुवर्षं प्रसिद्धप्रलयपांसुमहावर्षमिव प्राप्य सप्तरात्रं सप्तरात्रपर्यन्तमलक्ष्यं भविष्यतीति।विनष्टपुरपौरजानपदकं । भविष्यतीत्यर्थः ॥१०॥ इतीति ॥ तदाश्रमवासिनमिति । स्वाश्रमनिवासिनामित्यर्थः । जनपदान्तेषु दण्डजनपदसीमान्तदेशेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ श्रुत्वेति ॥ सोश्रमावसथ इति छान्दसः सन्धिः । एतावता कथं तदमृगद्विजमित्यस्योत्तरं निवृत्तम् ॥ १२ ॥ निर्जनम् वनं कथं तपसे प्रविष्ट इत्यस्योत्तरमाह–स तथेत्यादि ॥ तव

सर्वसत्त्वानि यानीह स्थावराणि चराणि च ॥ महता पांसुवर्षेण विलयं सर्वतोगमन् ॥ ९ ॥ दण्डस्य विषयो यावत्तावत्सर्वसमुच्छ्रयम् ॥ पांसुवर्षमिवालक्ष्यं सप्तरात्रं भविष्यति ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा क्रोधताम्राक्षस्तदाश्रमनिवासिनम् ॥ जनं जनपदान्तेषु स्थीयतामिति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ श्रुत्वा तूशनसो वाक्यं सोश्रमावसथो जनः ॥ निष्क्रान्तो विषयात्तस्मात् स्थानं चक्रेथ बाह्यतः ॥ १२ ॥ स तथोक्त्वा मुनिजनमरजामिदमब्रवीत् ॥ इहैव वस दुर्मेधे आश्रमे सुसमाहिता ॥ १३ ॥ इदं योजनपर्यन्तं सरः सुरुचिरप्रभम् ॥ अरजे विज्वरा भुङ्क्ष्व कालश्चात्र प्रतीक्ष्यताम् ॥ १४ ॥ त्वत्समीपे च ये सत्त्वा वासमेष्यन्ति तां निशाम् ॥ अवध्याः पांसुवर्षेण ते भविष्यन्ति नित्यदा ॥ १५ ॥ श्रुत्वा नियोगं ब्रह्मर्षेः साऽरजा भार्गवी तदा ॥ तथेति पितरं प्राह भार्गवं भृशदुःखिता ॥ इत्युक्त्वा भार्गवो वासमन्यत्र समकारयत् ॥ १६ ॥ तच्च राज्यं नरेन्द्रस्य सभृत्यबलवाहनम् ॥ सप्ताहाद्भस्मसाद्भूतं यथोक्तं ब्रह्मवादिना ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

समलत्वात् इहैव वसेति । वासप्रयोजनमाह–सुसमाहितेति । शोभनसमाधिमतीत्यर्थः । समाध्यनुष्ठानस्यापि निमित्तमाह–दुर्मेध इति । यस्माद्धर्षणसहिष्णुदुर्बुद्धिरसि, ततः तादृशमलमोचनार्थं समाधिमती सती वसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ कथं वस्तुं शक्यं पांसुवर्षे इत्यत्राह–इदं योजनपर्यन्तामित्यादि ॥१४॥ त्वत्समीप इति ॥ सत्त्वाः पक्ष्यादयः । एवं चोशनसोऽनुग्रहेण सरःप्रदेशस्य सुखावहत्वात्सुखवासत्वाच्चात्र तपसे प्रविष्ट इति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

तस्येति ॥ तस्यासौ । व्यत्ययात् षष्ठी । सोसावित्यर्थः । सहिते पूर्णधर्मपूर्णसौख्यसहित इत्यर्थः । कृते कृतयुगे ॥ १८ ॥ १९ ॥२०॥ एत इति ॥ कृतोदकाः
कृतस्नानादिकर्माण इत्यर्थः ॥२१॥ स तैरिति ॥ स रविः ब्रह्मवित्तमैः तीर्थसमीपे सहितैः संगतैस्तैर्ऋषिभिरभ्यस्तं ब्राह्मणं ब्रह्ममन्त्रतन्त्रयोगाभ्यासलक्षणपूजां
प्राप्येति शेषः॥२२॥इति श्रीगो० श्री०ने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥८१॥ ॥ छ ॥ ऋषेरित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

तस्यासौ दण्डविषयो विन्ध्यशैवलयोर्नृप ॥ शप्तो ब्रह्मर्षिणा तेन वैधर्म्ये सहिते कृते ॥ १८ ॥ ततः प्रभृति काकुत्स्थ
दण्डकारण्यमुच्यते ॥ तपस्विनः स्थिता ह्यत्र जनस्थानमतोभवत् ॥१९॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि
राघव ॥ सन्ध्यामुपासितुं वीर समयो ह्यतिवर्तते ॥ २० ॥ एते महर्षयः सर्वे पूर्णकुम्भाः समन्ततः ॥
कृतोदका नरव्याघ्र आदित्यं पर्युपासते ॥ २१ ॥ स तैर्ब्राह्मणमभ्यस्तं सहितैर्ब्रह्मवित्तमैः ॥ रविरस्तं गतो राम गच्छोदकमुपस्पृश ॥ २२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ ॥ ॥
ऋषेर्वचनमाज्ञाय रामः सन्ध्यामुपासितुम् ॥ उपाक्रमत्सरः पुण्यमप्सरोगणसेवितम् ॥१॥ तत्रोदकमुपस्पृश्य सन्ध्यामन्वास्य
पश्चिमाम् ॥ आश्रमं प्राविशद्रामः कुम्भयोनेर्महात्मनः ॥ २ ॥ तस्यागस्त्यो बहुगुणं कन्दमूलं तथौषधिम्
॥ शाल्यादीनि पवित्राणि भोजनार्थमकल्पयत् ॥ ३ ॥ स भुक्तवान्नरश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ प्रीतश्च परितुष्टश्च
तां रात्रिं समुपाविशत् ॥ ४ ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय कृत्वाह्निकमरिन्दमः ॥ ऋषिं समुपचक्राम गमनाय
रघूत्तमः ॥ ५ ॥ अभिवाद्याब्रवीद्रामो महर्षिं कुम्भसंभवम् ॥ आपृच्छे स्वां पुरीं गन्तुं मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ६ ॥
धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि दर्शनेन महात्मनः ॥ द्रष्टुं चैवागमिष्यामि पावनार्थमिहात्मनः ॥ ७ ॥ ॥

तस्येति ॥ कन्दमूलं कन्दरूपं मूलं कन्दमूलम् । तथा ओषधिं दिव्यौषधिरूपम् । जरापलितघ्नामित्यर्थः । एवं बहुगुणप्रयोजनार्थं ददौ । भोजनार्थं तु शालिपवित्राणि
पवित्रशाल्यन्नानीत्यर्थः ॥३॥४॥ प्रभात इति ॥ काल्यं प्रातःकालिकमाह्निकम् कृत्वा । गमनायेति । गमनानुज्ञार्थमित्यर्थः ॥ ५ ॥६॥ धन्य इति ॥

आगमिष्यामीति । अतः परमपि यदाकाङ्क्षा तदा आत्मनः पावनार्थमागमिष्यामीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ तथेति ॥ परमप्रीत इति । एवं विनयवचनादिति शेषः । धर्मनेत्र इति । धर्मों नेत्रं ज्ञानसाधनं यस्य स तथा ॥ ८ ॥ ९ ॥ मुहूर्तमिति ॥ स्वर्गभूताः स्वर्गं प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

तथा वदति काकुत्स्थे वाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ उवाच परमप्रीतो धर्मनेत्रस्तपोधनः ॥ ८ ॥ अत्यद्भुतमिदं वाक्यं तव राम शुभाक्षरम् ॥ पावनः सर्वभूतानां त्वमेव रघुनन्दन ॥ ९ ॥ मुहूर्तमपि राम त्वां ये च पश्यन्ति केचन ॥ पाविताः स्वर्गभूताश्च पूज्यास्ते सर्वदैवतैः ॥ १० ॥ ये च त्वां घोरचक्षुर्भिः पश्यन्ति प्राणिनो भुवि ॥ हतास्ते यमदण्डेन सद्यो निरयगामिनः ॥ ११ ॥ ईदृशस्त्वं रघुश्रेष्ठ पावनः सर्वदेहिनाम् ॥ भुवि त्वां कथयन्तोपि सिद्धिमेष्यन्ति राघव ॥ १२ ॥ गच्छ चारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ प्रशाधि राज्यं धर्मेण गतिर्हि जगतो भवान् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रग्रहो नृपः ॥ अभ्यवादयत प्राज्ञस्तमृषिं पुण्यशालिनम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं तांश्च सर्वान् तपोधनान् ॥ अध्यारोहत्तदव्यग्रः पुष्पकं हेमभूषितम् ॥ १५ ॥ तं प्रयान्तं मुनिगणा ह्याशीर्वादैः समन्ततः ॥ अपूजयन्महेन्द्राभं सहस्राक्षमिवामराः ॥ १६ ॥ खस्थः स ददृशे रामः पुष्पके हेमभूषिते ॥ शशी मेघसमीपस्थो यथा जलधरागमे ॥ १७ ॥ ततोर्धदिवसे प्राप्ते पूज्यमानस्ततस्ततः ॥ अयोध्यां प्राप्य काकुत्स्थो मध्यकक्ष्यामवारुहत् ॥ १८ ॥ ततो विसृज्य रुचिरं पुष्पकं कामगामि तत् ॥ विसर्जयित्वा गच्छेति स्वस्ति तेस्त्विति च प्रभुः ॥ १९ ॥ कक्ष्यान्तरविनिक्षिप्तं द्वाःस्थं रामोब्रवीद्वचः ॥ लक्ष्मणं भरतं चैव गत्वा तौ लघुविक्रमौ ॥ ममागमनमाख्याय शब्दापयत मा चिरम् ॥ २० ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ ॥ ॥

ईदृश इति ॥ सिद्धिं परमं तत्त्वं ब्रह्मभावम् ॥ १२ ॥ गच्छेति ॥ अरिष्टं सुखम् ॥ १३ ॥ एवमिति ॥ प्रग्रहः उद्यतबाहुः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत इति ॥ मध्यकक्ष्यां प्राप्येति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ कक्ष्यान्तरेति ॥ विनिक्षिप्तं योजितमिति यावत् । शब्दापयतेति पुगार्षः । आत्मानं शब्दवन्तं कुर्वित्यर्थः । बहुवचनमार्षम् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ द्वाःस्थः कुमारावाहूय राघवाय न्यवेदयत्॥१॥दृष्ट्वा तु राघवः प्राप्तौ प्रियौ भरतलक्ष्मणौ ॥ परिष्वज्य तदा रामो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥ कृतं मया यथा तथ्यं द्विजकार्यमनुत्तमम् ॥ धर्मसेतुमतो भूयः कर्तुमिच्छामि राघवौ ॥ ३ ॥ अक्षय्यश्चाव्ययश्चैव धर्मसेतुर्मतो मम ॥ धर्मप्रसाधकं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ युवाभ्यामात्मभूताभ्यां राजसूयमनुत्तमम् ॥ सहितो यष्टुमिच्छामि तत्र धर्मो हि शाश्वतः ॥ ५ ॥ इष्ट्वा तु राजसूयेन मित्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ सुहुतेन सुयज्ञेन वरुणत्वमुपागमत् ॥ ६ ॥ सोमश्च राजसूयेन इष्ट्वा धर्मेण धर्मवित् ॥ प्राप्तश्च सर्वलोकेषु कीर्तिस्थानं च शाश्वतम् ॥७॥ अस्मिन्नहनि यच्छ्रेयश्चिन्त्यतां तन्मया सह ॥ हितं चायतियुक्तं च प्रयतौ कर्तुमर्हथः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा तु राघवस्यैतद्वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ भरतः प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ९ ॥ त्वयि धर्मः परः साधो त्वयि सर्वा वसुंधरा ॥ प्रतिष्ठिता महाबाहो यशश्चामितविक्रम ॥ १० ॥ महीपालाश्च सर्वे त्वां प्रजापतिमिवामराः ॥ निरीक्षन्ते महात्मानं लोकनाथं यथा वयम्॥ ११॥ प्रजाश्च पितृवद्राजन् पश्यन्ति त्वां महाबल ॥ पृथिव्या गतिभूतोसि प्राणिनामपि राघव॥१२॥स त्वमेवंविधं यज्ञमाहर्तासि कथन्नृप ॥ पृथिव्यां राजवंशानां विनाशो यत्र दृश्यते ॥ १३ ॥ पृथिव्यां ये च पुरुषा राजन्पौरुषमागताः ॥ सर्वेषां भविता तत्र संक्षयः सर्वकोपजः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि॥१॥२॥कृतमिति॥द्विजकार्यं यथा प्रतिज्ञातं तत्तथा तथ्यं कृतम्। बालो जीवित इत्यर्थः। धर्मसेतुं राजधर्ममर्यादाभूतं राजसूयमित्यर्थः॥३॥ अक्षय्य इति॥ धर्मप्रसाधकं धर्मवर्धकमित्यर्थः। धर्मप्रवचनामिति च पाठः॥४॥ युवाभ्यामिति॥ तत्र धर्मो हि शाश्वत इति। तत्र राजसूये। क्षत्रियस्यासाधारणः अक्षयकीर्तिहेतुर्धर्म इत्यर्थः॥५॥६॥७॥ अस्मिन्निति॥ हितम्। इह लोके सुखम् आयतियुक्तम्। उत्तरः काल आयातिः। उत्तरकाले च हितामित्यर्थः॥८॥९॥ त्वयीति॥ सर्वा वसुंधरा प्रतिष्ठितेति। सार्वभौमत्वादिति भावः॥१०॥११॥ प्रजा इति॥ पितृवत्पितरमिव॥१२॥१३॥१४॥

स त्वमिति ॥ तव वशे वर्तते तव स्वाधीने वर्तत इत्यर्थः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥एष्यदिति॥एष्यदस्मदभिप्रायात्॥अस्मदभिप्रायमेष्यतः मामकचिकीर्षामाजिगमिषत इत्यर्थः॥१९॥२०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः८३॥

स त्वं पुरुषशार्दूल गुणैरतुलविक्रम ॥ पृथिवीं नार्हसे हन्तुं वशे हि तव वर्तते ॥ १५ ॥ भरतस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वामृतमयं तदा ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे रामः सत्यपराक्रमः॥ १६॥उवाच च शुभं वाक्यं कैकेय्यानन्दवर्धनम्॥ प्रीतोस्मि परितुष्टोस्मि तवाद्य वचनेनघ ॥ १७ ॥ इदं वचनमक्लीबं त्वया धर्मसमाहितम् ॥ व्याहृतं पुरुषव्याघ्र पृथिव्याः परिपालनम् ॥ १८ ॥ एष्यदस्मदभिप्रायाद्राजसूयात्क्रतूत्तमात् ॥ निवर्तयामि धर्मज्ञ तव सुव्याहृतेन च ॥ १९ ॥ लोकपीडाकरं कर्म न कर्तव्यं विचक्षणैः ॥ बालानां तु शुभं वाक्यं ग्राह्यं लक्ष्मणपूर्वज ॥ तस्माच्छृणोमि ते वाक्यं साधुयुक्तं महामते ॥ २० ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ ॥ ॥

तथोक्तवति रामे तु भरते च महात्मनि॥ लक्ष्मणोथ शुभं वाक्यमुवाच रघुनन्दनम्॥ १॥अश्वमेधो महायज्ञः पावनः सर्वपाप्मनाम् ॥ पावनस्तव दुर्धर्षो रोचतां रघुनन्दन ॥ २॥ श्रूयते हि पुरा वृत्तं वासवे सुमहात्मनि ॥ ब्रह्महत्यावृतः शक्रो हयमेधेन पावितः॥ ३ ॥ पुरा किल महाबाहो देवासुरसमागमे ॥ वृत्रो नाम महानासीद्दैतेयो लोकसंमतः ॥ ४ ॥ विस्तीर्णो योजनशतमुच्छ्रितस्त्रिगुणं ततः ॥ अनुरागेण लोकांस्त्रीन् स्नेहात्पश्यति सर्वतः ॥ ५ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च बुद्ध्या च परिनिष्ठितः ॥ शशास पृथिवीं स्फीतां धर्मेण सुसमाहितः ॥ ६ ॥ ॥

तथोक्तवतीत्यादि ॥ १ ॥ अश्वमेध इति ॥ रोचतामित्यादि । अनुष्ठातुमिति शेषः । "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योश्वमेधेन यजते" इति श्रुतेः॥ ॥ २ ॥ एवमश्वमेधस्य ब्रह्महत्यान्तसर्वपापशोधकत्वे पुरावृत्तकथनं--श्रूयते हीत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ विस्तीर्ण इति ॥ ततस्त्रिगुणमिति । योजनशतत्रयमित्यर्थः । अनुरागेण मदीयत्वाभिमानेन हेतुना, स्नेहात् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥७॥८॥ तस्येति॥इतरत्सुखमिति । वैषयिकसुखमित्यर्थः॥९॥स इति॥मधुरः सौम्यश्चासावीश्वरश्च मधुरेश्वरः तम् । मधुराया नगर्या ईश्वरं वा ॥१०॥तप इति ॥ परमार्तवत् परमार्तः सन् ॥११॥१२॥ यदीति ॥ भूय एव अतः परमपीत्यर्थः । भूतजातमपीति शेषः ॥ १३ ॥ तं चेति ॥ क्षणमपि न भवेत् न जीवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ यदा हीति ॥ उपलब्धवान् वृत्र इति शेषः ॥१५॥ स त्वामिति ॥ रक्षणेनेति शेषः ॥ १६ ॥ इमे हीति ॥ वृत्रघातेन हेतुना साह्य-

तस्मिन्प्रशासति तदा सर्वकामदुघा मही ॥ रसवन्ति प्रसूनानि मूलानि च फलानि च ॥ ७ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सुसंपन्ना महात्मनः ॥ स राज्यं तादृशं भुङ्क्ते स्फीतमद्भुतदर्शनम् ॥ ८ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना तपः कुर्यामनुत्तमम् ॥ तपो हि परमं श्रेयः संमोहमितरत्सुखम् ॥ ९ ॥ स निक्षिप्य सुतं ज्येष्ठं पौरेषु मधुरेश्वरम् ॥ तप उग्रं समातिष्ठत्तापयन्सर्वदेवताः ॥ १० ॥ तपस्तप्यति वृत्रे तु वासवः परमार्तवत् ॥ विष्णुं समुपसंक्रम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥११॥ तपस्यता महाबाहो लोका वृत्रेण निर्जिताः ॥ बलवान्स हि धर्मात्मा नैनं शक्ष्यामि शासितुम् ॥१२॥ यद्यसौ तप आतिष्ठेद्भूय एवा सुरेश्वरः ॥ यावल्लोका धरिष्यन्ति तावदस्य वशानुगाः॥१३॥तं चैनं परमोदारमुपेक्षसि महाबलम् ॥ क्षणं हि न भवेद्वृत्रः क्रुद्धे त्वयि सुरेश्वर ॥ १४ ॥ यदा हि प्रीतिसंयोगं त्वया विष्णो समागतः ॥ तदाप्रभृति लोकानां नाथत्वमुपलब्धवान्॥१५॥स त्वं प्रसादं देवानां कुरुष्व सुसमाहितः ॥ त्वत्कृतेन हि सर्वं स्यात्प्रशान्तमरुजं जगत् ॥ १६ ॥ इमे हि सर्वे विष्णो त्वां निरीक्षन्ते दिवौकसः ॥ वृत्रघातेन महता त्वेषां साह्यं कुरुष्व ह ॥ १७ ॥ त्वया हि नित्यशः साह्यं कृतमेषां महात्मनाम् ॥ असह्यमिदमन्येषामगतीनां गतिर्भवान् ॥१८॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ ॥ ॥ ॥

म् उपकारं कुरु । हशब्दः पादपूरकः ॥१७॥ त्वया हीति ॥ अन्येषामिदमसह्यम् । अन्येषामसुराणां यद्यपि त्वत्साह्यमसह्यमथापि तत्कुरु । हि यस्माद्भवानेवागतीनां गतिः तस्मात्॥१८॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥८४॥

लक्ष्मणस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥३॥ पूर्वमिति ॥ सौहृदबद्धः भक्तिबद्धः । पूर्वमिति । युष्माभिस्तद्वधप्रार्थनात्पूर्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ त्रिधेति ॥ त्रिधाभूतं त्रेधा विभक्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ एकांश इति ॥ तृतीयो भूतलं यात्विति । वृत्रदेहधारणशक्तिसिद्ध्यर्थम् इन्द्रस्य वृत्रहननजब्रह्महत्याबाधानिवृत्तिर्यावद्धरा-

लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा शत्रुनिबर्हणः ॥ वृत्रघातमशेषेण कथयेत्याह सुव्रत ॥ १ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ भूय एव कथां दिव्यां कथयामास सुव्रतः ॥ २ ॥ सहस्राक्षवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ विष्णुर्देवानुवाचेदं सर्वानिन्द्रपुरोगमान् ॥३॥ पूर्वं सौहृदबद्धोस्मि वृत्रस्य तु महात्मनः ॥ तेन युष्मत्प्रियार्थं हि नाहं हन्मि महासुरम् ॥ ४ ॥ अवश्यं करणीयं च भवतां सुखमुत्तमम् ॥ तस्मादुपायमाख्यास्ये येन वृत्रो निहन्यते ॥ ५ ॥ त्रिधाभूतं करिष्यामि ह्यात्मानं सुरसत्तमाः ॥ तेन वृत्रं सहस्राक्षो वधिष्यति न संशयः ॥ ६ ॥ एकांशो वासवं यातु द्वितीयो वज्रमेव तु ॥ तृतीयो भूतलं शक्रस्तदा वृत्रं वधिष्यति ॥ ७ ॥ तथा ब्रुवति देवेशे देवा वाक्यमथाब्रुवन् ॥ एवमेतन्न सन्देहो यथा वदसि दैत्यहन् ॥ ८ ॥ भद्रन्तेस्तु गमिष्यामो वृत्रासुरवधैषिणः ॥ भजस्व परमोदार वासवं स्वेन तेजसा ॥ ९ ॥ ततः सर्वे महात्मानः सहस्राक्षपुरोगमाः ॥ तदरण्यमुपाक्रामन् यत्र वृत्रो महासुरः ॥ १० ॥ तेपश्यंस्तेजसा भूतं तप्यन्तमसुरोत्तमम् ॥ पिबन्तमिव लोकांस्त्रीन्निर्दहन्तमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वैव चासुरश्रेष्ठं देवास्त्रासमुपागमन् ॥ कथमेनं वधिष्यामः कथन्न स्यात्पराजयः ॥ १२ ॥ तेषां चिन्तयतां तत्र सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ वज्रं प्रगृह्य पाणिभ्यां प्राहिणोद्वृत्रमूर्धनि ॥ १३ ॥ कालाग्निनेव घोरेण तप्तेनैव महार्चिषा ॥ पतता वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

रक्षणार्थं चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ त इति ॥ भूतं व्याप्तम् । पिबन्तमित्यादिकं तेजोदुर्धर्षत्वपरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कालाग्निनेति ॥ तप्तेन दीप्यमानेन । “ तप,संतापदीप्त्योः ” इति धातुः । दीप्तेनेति च पाठः । वज्रेण छेदनहेतुना पतता वृत्रशिरसा जगत्त्रासमुपागमत् ॥ १४ ॥ ॥

असंभाव्यमिति ॥ असंभाव्यमनपराधिनस्तप्यतो वृत्रस्य वधमसंभाव्यमनुचितं कृतमिति चिन्तयानो विबुधाधिपः लोकस्यान्तमन्तप्रदेशं लोकालोकात्परं तमःप्रदेशं जगाम । ब्रह्महत्याभिया पलायितोभूत् ॥ १५ ॥ तमिति ॥ तं पलायमानमिन्द्रम् । ब्रह्महत्या, त्वष्ट्रा मुनिना वृत्रस्योत्पादितत्वात् । अस्य गात्रेष्वपतच्च । ब्रह्महत्येति शेषः । तमिन्द्रं ब्रह्महत्याग्रस्तमिन्द्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

असंभाव्यं वधं तस्य वृत्रस्य विबुधाधिपः ॥ चिन्तयानो जगामाशु लोकस्यान्तं महायशाः ॥ १५ ॥ तमिन्द्रं ब्रह्महत्याशु गच्छन्तमनुगच्छति ॥ अपतच्चास्य गात्रेषु तमिन्द्रं दुःखमाविशत् ॥ १६ ॥ हतारयः प्रणष्टेन्द्रा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ विष्णुं त्रिभुवनेशानं मुहुर्मुहुरपूजयन् ॥ १७ ॥ त्वं गतिः परमेशान पूर्वजो जगतः पिता ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ १८ ॥ हतश्चायं त्वया वृत्रो ब्रह्महत्या च वासवम् ॥ बाधते सुरशार्दूल मोक्षं तस्या विनिर्दिश ॥ १९ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् ॥ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वज्रिणम् ॥ २० ॥ पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ॥ पुनरेष्यति देवानामिन्द्रत्वमकुतोभयम् ॥ २१ ॥ एवं संदिश्य तां वाणीं देवानाममृतोपमाम् ॥ जगाम विष्णुर्देवेशस्तूयमानस्त्रिविष्टपम् ॥ २२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ॥ ॥

तदा वृत्रवधं सर्वमखिलेन स लक्ष्मणः ॥ कथयित्वा नरश्रेष्ठः कथाशेषं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ ततो हते महावीर्ये वृत्रे देवभयंकरे ॥ ब्रह्महत्यावृतः शक्रः संज्ञां लेभे न वृत्रहा ॥ २ ॥ सोन्तमाश्रित्य लोकानां नष्टसंज्ञो विचेतनः ॥ कालं तत्रावसत्कंचिद्वेष्टमान इवोरगः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ॥

तदा वृत्रेत्यादि ॥ कथाशेषं वक्तुमिति शेषः ॥१॥ तत इति ॥ न संज्ञां लेभ इति । ग्रहग्रस्तवदप्रकाशोभूदित्यर्थः ॥२॥ स इति ॥ कंचित्कालमित्यन्वयः ॥३॥

अथेति ॥ नष्टे अदृष्टे । उद्विग्नमिति । अराजकत्वादिति शेषः । निस्स्नेहा अनार्द्रा ॥ ४ ॥ निस्स्रोतस इति ॥ अनावृष्टिकृत इति । इन्द्राभावमूलानावृष्टिकृत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षीयमाण इति ॥ समुपानयन् संपादयन्ति स्म ॥ ६ ॥ ७ ॥ त इति ॥ तं देवेशमिति । विष्णुमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ त इति ॥ हे दुरासदे, ब्रह्महत्ये इति शेषः ॥ ११ ॥ देवानामिति ॥ सन्निधौ देवानां सन्निधौ । संदधाविति पाठे चतुर्धा विभागं संपादितवतीत्यर्थः । अन्यत्र

अथ नष्टे सहस्राक्षे उद्विग्नमभवज्जगत् ॥ भूमिश्च ध्वस्तसंकाशा निस्स्नेहा शुष्ककानना ॥४ ॥ निःस्रोतसश्च ते सर्वे ह्रदाश्च सरितस्तथा॥ संक्षोभश्चैव सत्त्वानामनावृष्टिकृतोभवत्॥५॥क्षीयमाणे तु लोकेस्मिन्त्संभ्रान्तमनसः सुराः॥ यदुक्तं विष्णुना पूर्वं तं यज्ञं समुपानयन् ॥६॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ॥ तं देशं समुपाजग्मुर्यत्रेन्द्रो भयमोहितः ॥ ७ ॥ ते तु दृष्ट्वा सहस्राक्षमावृतं ब्रह्महत्यया ॥ तं पुरस्कृत्य देवेशमश्वमेधमुपाक्रमन् ॥ ८ ॥ ततोश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ॥ ववृधे ब्रह्महत्यायाः पावनार्थं नरेश्वर ॥ ९ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ब्रह्महत्या महात्मनः ॥ अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं क मे स्थानं विधास्यथ ॥ १० ॥ ते तामूचुस्तदा देवास्तुष्टाः प्रीतिसमन्विताः ॥ चतुर्धा विभजात्मानमात्मनैव दुरासदे ॥ ११ ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा ब्रह्महत्या महात्मनाम् ॥ सन्निधौ स्थानमन्यत्र वरयामास दुर्वसा ॥ १२ ॥ एकेनांशेन वत्स्यामि पूर्णोदासु नदीषु वै ॥ चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी कामवारिणी ॥ १३ ॥ भूम्यामहं सर्वकालमेकेनांशेन दुर्वसा ॥ वसिष्यामि न सन्देहः सत्येनैतद्ब्रवीमि वः॥ १४ ॥ योयमंशस्तृतीयो मे स्त्रीषु यौवनशालिषु ॥ त्रिरात्रं दर्पपूर्णासु वसिष्ये दर्पघातिनी ॥ १५ ॥ ॥

महेन्द्रादन्यत्र । दुर्वसा महेन्द्रे दुर्वसा ॥ १२ ॥ एकेनेति ॥ चतुर इति । "सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः" इति स्मरणात् । "पक्षा वै मासाः" इति पक्षानुसारेण चतुष्ट्वात् । दर्पघ्नी । अपुण्यकृतामिति शेषः । कामवारिणी । स्नातुमिच्छतामिति शेषः । कामचारिणीति च पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ योयमिति ॥ दर्पघातिनी । पुरुषसंभोगसुखहारिणीति भावः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः॥८६॥

तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ अश्वमेधवैभवं स्वयमपि जानामीति प्रहासः ॥ १ ॥ २ ॥ अथ वृषध्वजप्रियं विष्णवाराधनरूपं हयमेधं श्लाघयितुं राम उपक्रमते—श्रूय-

हन्तारो ब्राह्मणान्ये तु मृषापूर्वमदूषकान् ॥ तांश्चतुर्थेन भागेन संश्रयिष्ये सुरर्षभाः ॥ १६ ॥ प्रत्यूचुस्तां ततो देवा यथा वदसि दुर्वसे ॥ तथा भवतु तत्सर्वं साधयस्व यदीप्सितम् ॥ १७ ॥ ततः प्रीत्यान्विता देवाः सहस्राक्षं ववन्दिरे ॥ विज्वरः स च पूतात्मा वासवः समपद्यत ॥ १८ ॥ प्रशान्तं च जगत्सर्वं सहस्राक्षे प्रतिष्ठिते ॥ यज्ञं चाद्भुतसंकाशं तदा शक्रोभ्यपूजयत् ॥ १९ ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावो रघुनन्दन ॥ यजस्व सुमहाभाग हयमेधेन पार्थिव ॥ २० ॥ इति लक्ष्मणवाक्यमुत्तमं नृपतिरतीव मनोहरं महात्मा ॥ परितोषमवाप हृष्टचेता निशमय्येन्द्रसमानविक्रमौजाः ॥ २१ ॥

इत्युत्तरश्रीरामायणे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ ॥

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणेनोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः प्रहसन्राघवो वचः ॥ १ ॥ एवमेव नरश्रेष्ठ यथा वदसि लक्ष्मण ॥ वृत्रघातमशेषेण वाजिमेधफलं च यत् ॥ २ ॥ श्रूयते हि पुरा सौम्य कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ पुत्रो बाह्लीश्वरः श्रीमानिलो नाम महायशाः ॥ ३ ॥ स राजा पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा सुधार्मिकः ॥ राज्यं चैव नरव्याघ्र पुत्रवत्पर्यपालयत् ॥ ४ ॥ सुरैश्च परमोदारैर्दैतेयैश्च महाधनैः ॥ नागराक्षसगन्धर्वैर्यक्षैश्च सुमहात्मभिः ॥ ५ ॥ पूज्यते नित्यशः सौम्य भयार्तै रघुनन्दन ॥ अबिभ्यंश्च त्रयो लोकाः सरोषस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स राजा तादृशो ह्यासीद्धर्मे वीर्ये च निष्ठितः ॥ बुद्ध्या च परमोदारो बाह्लिकेशो महायशाः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

त इत्यादि ॥ बाह्लिर्देशविशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पूज्यत इति ॥ भयार्तैरिति विशेषणं दैतेयादीनाम् । भयहेतुश्च । तद्दोष इत्याह—अबिभ्यन्निति । बिभियुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ नानेति ॥ अयुतम् अयुतसंख्याकम् । वध्यमानमभूदिति शेषः । यत्र जात इत्यादि । महासेनः स्कन्दः ॥ १० ॥ ११ ॥१२॥ ये त्विति ॥ पुरुष इति वादो व्यपदेशो येषामिति पुरुषवादिनः । पुल्लिङ्गशब्दवाच्या ये पदार्थाः सन्ति ॥ १३ ॥ यच्चेति ॥ अन्यच्च यच्च किञ्चन नपुंसकलिङ्गवा-

स प्रचक्रे महाबाहुर्मृगयां रुचिरे वने ॥ चैत्रे मनोरमे मासि सभृत्यबलवाहनः ॥ ८ ॥ प्रजघ्ने च नृपोऽरण्ये मृगाञ् शतसहस्रशः ॥ हत्वैव तृप्तिर्नाभूच्च राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ नानामृगाणामयुतं वध्यमानं महात्मना ॥ यत्र जातो महासेनस्तं देशमुपचक्रमे॥ १०॥तस्मिन्प्रदेशे देवेश शैलराजसुतां हरः॥ रमयामास दुर्धर्षः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ११ ॥ कृत्वा स्त्रीरूपमात्मानमुमेशो गोपतिध्वजः ॥ देव्याः प्रियचिकीर्षुः सन् तस्मिन्पर्वतनिर्झरे ॥ १२ ॥ ये तु तत्र वनोद्देशे सत्त्वाः पुरुषवादिनः ॥ वृक्षाः पुरुषनामानस्तेभवन् स्त्रीजनास्तदा ॥ १३ ॥ यच्च किञ्चन तत्सर्वं नारीसंज्ञं बभूव ह ॥ एतस्मिन्नन्तरे राजा स इलः कर्दमात्मजः ॥ निघ्नन्मृगसहस्राणि तं देशमुपचक्रमे ॥ १४॥ स दृष्ट्वा स्त्रीकृतं सर्वं सव्यालमृगपक्षिकम् ॥ आत्मानं स्त्रीकृतञ्चैव सानुगं रघुनन्दन ॥ १५ ॥ तस्य दुःखं महच्चासीद्दृष्ट्वात्मानं तथागतम् ॥ उमापतेश्च तत्कर्म ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६ ॥ ततो देवं महात्मानं शितिकण्ठं कपर्दिनम् ॥ जगाम शरणं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ १७ ॥ ततः प्रहस्य वरदः सह देव्या महेश्वरः ॥ प्रजापतिसुतं वाक्यमुवाच वरदः स्वयम् ॥ १८ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे कार्दमेय महाबल ॥ पुरुषत्वमृते सौम्य वरं वरय सुव्रत ॥ १९ ॥

च्यमस्ति तत्सर्वं नारीसंज्ञं स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यार्हं स्त्रीवेषं बभूव ॥ १४ ॥ स दृष्ट्वेत्यादि ॥ अथात्मानं स्त्रीकृतम् ॥ १५ ॥ तस्येति ॥ तथागतं तथावस्थां प्राप्तमात्मानं दृष्ट्वा तच्चात्मनस्तथाप्राप्तिरूपं कर्म तदिच्छावशात्प्राप्तं ज्ञात्वा त्रासमुपागमत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ उत्तिष्ठेति ॥ कार्दमेयेति शुभ्रादित्वाड्ढक् । पुरुषत्वमृते पुरुषत्वं विना ॥ १९॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ न च जग्राह स्त्रीभूत इति । गुरुवैषम्यमार्षम् । अन्यद्वरं पुंस्त्ववरणव्यतिरिक्तम् वरं न जग्राह ॥२०॥२१॥ ईश इति । सौम्येन चक्षुषा अनुग्रहचक्षुषा मां भज अनुगृहाण ॥२२॥ २३ ॥ अर्धस्येत्यादि ॥ स्त्रीपुंसोरर्धस्य । समासाजन्तनिपाताभाव आर्षः । पुरुषत्वप्राप्तिरूपे वरे अर्धस्य देवो वरदो दाता । अर्धस्यैवाहं दात्री । अस्मात्त्वं मत्तोर्धं गृहाण । यावदिच्छसि यदिच्छसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ यदीति ॥ उपासित्वा प्राप्य ॥ २६ ॥ २७ ॥ अनुग्र-

ततः स राजा दुःखार्तः प्रत्याख्यातो महात्मना ॥ न च जग्राह स्त्रीभूतो वरमन्यं सुरोत्तमात् ॥ २० ॥ ततः शोकेन
महता शैलराजसुतां नृपः ॥ प्रणिपत्य ह्युमां देवीं सर्वेणैवान्तरात्मना ॥ २१ ॥ ईशे वराणां वरदे लोकानामसि भामिनी
॥ अमोघदर्शने देवि भज सौम्येन चक्षुषा॥२२॥हृद्गतं तस्य राजर्षेर्विज्ञाय हरसन्निधौ ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं
देवी रुद्रस्य सम्मता ॥ २३ ॥ अर्धस्य देवो वरदो वरार्धस्य तव ह्यहम् ॥ तस्मादर्धं गृहाण त्वं स्त्रीपुंसोर्यावदिच्छसि
॥ २४ ॥ तदद्भुततरं श्रुत्वा देव्या वरमनुत्तमम् ॥ संप्रहृष्टमना भूत्वा राजा वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २५ ॥
यदि देवि प्रसन्ना मे रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ मासं स्त्रीत्वमुपासित्वा मासं स्यां पुरुषः पुनः ॥ २६ ॥ ईप्सितं तस्य
विज्ञाय देवी सुरुचिरानना ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यमेवमेव भविष्यति ॥ २७ ॥ राजन् पुरुषभूतस्त्वं स्त्रीभावं
न स्मरिष्यसि ॥ स्त्रीभूतश्च परं मासं न स्मरिष्यसि पौरुषम् ॥ २८ ॥ एवं स राजा पुरुषो मासं भूत्वाथ कार्दमिः ॥
त्रैलोक्यसुन्दरी नारी मासमेकमिलाभवत् ॥ २९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥ ॥
तां कथामिलसंबन्धां रामेण समुदीरिताम् ॥ लक्ष्मणो भरतश्चैव श्रुत्वा परमविस्मितौ ॥ १ ॥ ॥

हान्तरमाह–राजन्नित्यादि ॥ २८ ॥ एवमिति ॥ कार्दमिः । "अत इञ्" ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ ॥ ॥

तां कथामित्यादि ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ताविति ॥ प्राञ्जली इति द्विवचनम् । तस्य भावस्येति । स्त्रीपुंसभावस्येत्यर्थः ॥ २ ॥ कथमिति ॥ स्त्रीभूतः अत एव दुर्गतिः कथं वर्तयामास । तत्कालमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वाहनानीति ॥ पर्वतानाम् आभोगो विस्तारः ॥ ७ ॥ अथेति ॥ अविदूरतः यत्र स्त्रीत्वप्राप्तिस्तस्याविदूरत इत्यर्थः । अन्यदेशत्वात् बुधस्य स्त्रीत्वाप्राप्तिरिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सेति ॥ क्षोभयामासेति । क्रीडयेति शेषः ॥ ११ ॥ बुधस्त्विति ॥ आत्मानं

तौ रामं प्राञ्जली भूत्वा तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ विस्तरं तस्य भावस्य तदा पप्रच्छतुः पुनः ॥ २ ॥ कथं स राजा स्त्रीभूतो वर्तयामास दुर्गतिः ॥ पुरुषः स यदा भूतः कां वृत्तिं वर्तयत्यसौ ॥ ३ ॥ तयोस्तद्भाषितं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितम् ॥ कथयामास काकुत्स्थस्तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ ४ ॥ तमेव प्रथमं मासं स्त्रीभूता लोकसुन्दरी ॥ ताभिः परिवृताः स्त्रीभिर्ये च पूर्वपदानुगाः ॥ ५ ॥ तत्काननं विगाह्याशु विजह्रे लोकसुन्दरी ॥ द्रुमगुल्मलताकीर्णं पद्भ्यां पद्मदलेक्षणा ॥ ६ ॥ वाहनानि च सर्वाणि सा त्यक्त्वा वै समन्ततः ॥ पर्वताभोगविवरे तस्मिन्रेमे इला तदा ॥ ७ ॥ अथ तस्मिन्वनोद्देशे पर्वतस्याविदूरतः ॥ सरः सुरुचिरप्रख्यं नानापक्षिगणैर्युतम् ॥ ८ ॥ ददर्श सा त्विला तस्मिन् बुधं सोमसुतं ततः ॥ ज्वलन्तं स्वेन वपुषा पूर्णसोममिवोदितम् ॥ ९ ॥ तपन्तं च तपस्तीव्रमम्भोमध्ये दुरासदम् ॥ यशस्करं कामकरं तारुण्ये पर्यवस्थितम् ॥ १० ॥ सा तं जलाशयं सर्वं क्षोभयामास विस्मिता ॥ सहगैः पूर्वपुरुषैः स्त्रीभूतै रघुनन्दन ॥ ११ ॥ बुधस्तु तां समीक्ष्यैव कामबाणवशं गतः ॥ नोपलेभे तदात्मानं संचचाल तदाम्भसि ॥ १२ ॥ इलां निरीक्षमाणस्तु त्रैलोक्याभ्यधिकां शुभाम् ॥ चिन्तां समभ्यतिक्रामत्का न्वियं देवताधिका ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

नोपलेभे । आत्मध्यानं न प्राप्तवानित्यर्थः । कामपरवशचित्तोभूदिति भावः ॥ १२ ॥ इलामिति ॥ चिन्तां समभ्यतिक्रामत् । इलायामिति शेषः । इलाविषयकचिन्तां प्राप्त इत्यर्थः । तदेवाह—का न्वित्यादि ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥ सदृशीति ॥ नान्यपरिग्रहः अन्यपरिग्रहत्वरहिता ॥ १५ ॥ आश्रममिति ॥ शब्दापयत । पुगार्षः ॥ १६ ॥ १७ ॥१८॥ अस्माकमिति ॥ अपतिः पतिरहिता ॥ १९ ॥ तद्वाक्यमिति ॥ अव्यक्तपदम् अस्पष्टाक्षरमित्यर्थः । आवर्तिनीम् आवर्तिन्याख्यां विद्यामावर्तयत आवर्तयति स्म । प्रकृतप्रयोजनार्थम् । द्विजः क्षत्रियो बुधः ॥ २०॥ स इति ॥ स बुधः तस्य राज्ञः कार्दमेः सकलमर्थं वृत्तान्तम् विदित्वा । योगमाहात्म्यादिति शेषः । ताः स्त्रियः इला-

न देवीषु न नागीषु नासुरीष्वप्सरःसु च ॥ दृष्टपूर्वा मया काचिद्रूपेणानेन शोभिता ॥ १४ ॥ सदृशीयं मम भवेद्यदि
नान्यपरिग्रहः ॥ इति बुद्धिं समास्थाय जलात्कूलमुपागमत् ॥ १५ ॥ आश्रमं समुपागम्य ततस्ताः प्रमदोत्तमाः॥
शब्दापयत धर्मात्मा ताश्चैनं च ववन्दिरे ॥ १६ ॥ स ताः पप्रच्छ धर्मात्मा कस्यैषा लोकसुन्दरी ॥ किमर्थमागता
चैव सर्वमाख्यात मा चिरम् ॥ १७ ॥ शुभं तु तस्य तद्वाक्यं मधुरं मधुराक्षरम् ॥ श्रुत्वा स्त्रियश्च ताः सर्वा ऊचुर्मधुरया गिरा ॥ १८ ॥ अस्माकमेषा सुश्रोणी प्रभुत्वे वर्तते सदा ॥ अपतिः काननान्तेषु सहास्माभिश्चरत्यसौ ॥ १९ ॥
तद्वाक्यमव्यक्तपदं तासां स्त्रीणां निशम्य च ॥ विद्यामावर्तिनीं पुण्यामावर्तयत स द्विजः ॥ २० ॥ सोऽर्थं विदित्वा
सकलं तस्य राज्ञो यथागतम् ॥ सर्वा एव स्त्रियस्ताश्च बभाषे मुनिपुङ्गवः ॥ २१ ॥ अत्र किंपुरुषीभूत्वा शैलरोधसि
वत्स्यथ ॥ आवासस्तु गिरावस्मिन् शीघ्रमेव विधीयताम् ॥ २२॥ मूलपत्रफलैः सर्वा वर्तयिष्यथ नित्यदा ॥ स्त्रियः
किंपुरुषान्नाम भर्तॄन्त्समुपलप्स्यथ ॥२३॥ तां श्रुत्वा सोमपुत्रस्य वाचं किंपुरुषीकृताः ॥ उपासां चक्रिरे शैलं वध्वस्ताबहुलास्तदा ॥ २४ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ ॥ ॥

सहचरीः ॥ २१ ॥ अत्रेति ॥ यूयं सर्वाः किंपुरुषीभूत्वा किंपुरुषाख्यदेवयोनिस्त्रियो भूत्वा अत्रास्मिन् शैलस्य रोधसि वत्स्यथ । अतोऽस्मिन् गिरौ शीघ्रमेव आवासः उटजादिः विधीयताम् ॥२२॥ मूलपत्रफलैरिति ॥ स्त्रियः किंपुरुषस्त्रियो यूयं किंपुरुषान्नाम प्रसिद्धान् भर्तॄन् समुपलप्स्यथ । अन्विष्य प्राप्स्यथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तामिति ॥ किंपुरुषीकृताः बुधस्य योगबलात्किंपुरुषस्त्रीकृता इत्यर्थः । शैलमुप शैलस्य समीप इत्यर्थः ॥२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ ॥ ॥

श्रुत्वेत्यादि ॥ किंपुरुषोत्पत्तिं किंपुरुषत्वेन तासां स्त्रीणामुत्पत्तिमित्यर्थः । अब्रूताम् ॥ १ ॥ २ ॥ सर्वा इति ॥ सर्वासाम् इलाव्यतिरिक्तानाम् विद्रुतत्वात् हासः कामविकारमूल एव ॥ ३ ॥ सोमस्येति ॥ भक्त्यानुरागेण । स्निग्धं स्नेहयुक्तम् ॥ ४ ॥ तस्येति ॥ महाग्रहो ग्रहदेवः ॥ ५ ॥ अहमिति ॥ कामचरी

श्रुत्वा किंपुरुषोत्पत्तिं लक्ष्मणो भरतस्तदा ॥ आश्चर्यमिति चाब्रूतामुभौ रामं जनेश्वरम् ॥ १ ॥ अथ रामः कथामेतां भूय एव महायशाः ॥ कथयामास धर्मात्मा प्रजापतिसुतस्य वै ॥ २ ॥ सर्वास्ता विद्रुता दृष्ट्वा किन्नरीर्ऋषिसत्तमः ॥ उवाच रूपसंपन्नां तां स्त्रियं प्रहसन्निव ॥ ३ ॥ सोमस्याहं सुदयितः सुतः सुरुचिरानने ॥ भजस्व मां वरारोहे भक्त्या स्निग्धेन चक्षुषा ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शून्ये स्वजनवर्जिता ॥ इला सुरुचिरप्रख्यं प्रत्युवाच महाग्रहम् ॥ ५ ॥ अहं कामचरी सौम्य तवास्मि वशवर्तिनी ॥ प्रशाधि मां सोमसुत यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६ ॥ तस्यास्तदद्भुतप्रख्यं श्रुत्वा हर्षमुपागतः ॥ स वै कामी सह तया रेमे चन्द्रमसः सुतः ॥ ७ ॥ बुधस्य माधवो मासस्तामिलां रुचिराननाम् ॥ गतो स्मयतोत्यर्थं क्षणवत्तस्य कामिनः ॥ ८ ॥ अथ मासे तु संपूर्णे पूर्णेन्दुसदृशाननः ॥ प्रजापतिसुतः श्रीमान् शयने प्रत्यबुध्यत ॥ ९ ॥ सोपश्यत्सोमजं तत्र तपन्तं सलिलाशये ॥ ऊर्ध्वबाहुं निरालम्बं तं राजा प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ भगवन्पर्वतं दुर्गं प्रविष्टोस्मि सहानुगः ॥ न तु पश्यामि तत्सैन्यं क्व नु ते मामका गताः ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य राजर्षेर्नष्टसंज्ञस्य भाषितम् ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं सान्त्वयन्परया गिरा ॥ १२ ॥ अश्मवर्षेण महता भृत्यास्ते विनिपातिताः ॥ त्वं चाश्रमपदे सुप्तो वाततवर्षभयार्दितः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वतन्त्रा ॥ ६ ॥ ७ ॥ बुधस्येति ॥ मासो गत इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ अथेति ॥ प्रजापतिसुतः इलः ॥ ९ ॥ १० ॥ इलो विस्मृतस्वस्त्रीत्वादिवृत्तान्तः पृच्छति–भगवन्नित्यादि ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ नष्टसंज्ञस्येति । गौरीशापवशादिति शेषः ॥ १२ ॥ अश्मवर्षेणेति ॥ अश्मवर्षेणेत्यादि छद्मवचनं गिरीशशापानुरोधार्थम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥१४॥ स इति ॥ तेन वाक्येनेति । इह यथासुखं निवसेति वाक्येनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्यक्ष्यामीति ॥ भृत्यैर्विनाकृतोप्यहं स्वकं राज्यं न त्यक्ष्यामि त्यक्तुं न शक्नोमि । इह वसान इति शेषः । एतदेवाह–हे ब्रह्मन्, क्षणमपि न वर्तयेयं । नञ इहानुकर्षः । तस्मान्मां गमनाय समनुज्ञातुमर्हसि ॥१६॥ उक्तवृत्तान्तमेव पुनरौत्कण्ठ्यप्रदर्शनायाह–सुत इति ॥ प्रपत्स्यत इति । मया गत्वा कृतादभिषेकादिति भावः॥१७॥ न हीति ॥ सुखान्वितानिति । देशस्थानिति शेषः ।

समाश्वसिहि भद्रं ते निर्भयो विगतज्वरः ॥ फलमूलाशनो वीर निवसेह यथासुखम् ॥ १४ ॥ स राजा तेन वाक्येन
प्रत्याश्वस्तो महामतिः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं दीनो भृत्यक्षयाद्भृशम् ॥ १५ ॥ त्यक्ष्याम्यहं स्वकं राज्यं नाहं
भृत्यैर्विनाकृतः ॥ वर्तयेयं क्षणं ब्रह्मन् समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १६ ॥ सुतो धर्मपरो ब्रह्मन् ज्येष्ठो मम महायशाः ॥ शशबिन्दुरिति
ख्यातः स मे राज्यं प्रपत्स्यते ॥ १७ ॥ न हि शक्ष्याम्यहं हित्वा भृत्यदारान्सुखान्वितान् ॥ प्रतिवक्तुं
महातेजः किञ्चिदप्यशुभं वचः ॥ १८ ॥ तथा ब्रुवति राजेन्द्रे बुधः परममद्भुतम् ॥ सान्त्वपूर्वमथोवाच वासस्त इह
रोचताम् ॥ १९ ॥ न सन्तापस्त्वया कार्यः कार्दमेय महाबल ॥ संवत्सरोषितस्येह कारयिष्यामि ते हितम् ॥
॥ २० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बुधस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वासाय विदधे बुद्धिं यदुक्तं ब्रह्मवादिना ॥ २१ ॥ मासं
स स्त्री तथा भूत्वा रमयत्यनिशं शुभा ॥ मासं पुरुषभावेन धर्मबुद्धिं चकार सः ॥ २२ ॥ ततः सा नवमे मासि
इला सोमसुतात्सुतम् ॥ जनयामास सुश्रोणी पुरूरवसमूर्जितम् ॥ २३ ॥ जातमात्रं तु सुश्रोणी पितृहस्ते
न्यवेशयत् ॥ बुधस्य समवर्णाभमिलापुत्रं महाबलम् ॥ २४ ॥

हित्वा न शक्ष्यामीति । इह स्थातुमिति शेषः । अशुभं वचः इह निवासलक्षणानिष्टवचनं वक्तुं नार्हसीति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति ॥ इला सोमसुतात्सुतं जनयामासेति । योजनगन्ध्यादिः पराशरादेर्व्यासादिमिव निषेकानन्तरमेवेति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ जातमात्रमिति ॥ जातमात्रं तत्क्षण एव । पितृसमाकारं पितृहस्ते उपनयनादिकृत्यार्थं न्यवेशयत् ॥ २४ ॥ ॥ ॥

॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ ॥

तथेत्यादि ॥ तस्येति । पुरूरवस इत्यर्थः ॥ १ ॥ इलेति ॥ किमिति । संवत्सरात्परमिति शेषः । इलस्य पुरूरवसोपि पुत्रस्य सत्त्वाच्छशबिन्दोः

बुधस्तु पुरुषीभूतं स वै संवत्सरान्तरम् ॥ कथाभी रमयामास धर्मयुक्ताभिरात्मवान् ॥ २५ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ ॥

तथोक्तवति रामे तु तस्य जन्म तदद्भुतम् ॥ उवाच लक्ष्मणो भूयो भरतश्च महायशाः ॥ १ ॥ इला सा सोमपुत्रस्य संवत्सरमथोषिता ॥ अकरोत्किं नरश्रेष्ठ तत्त्वं शंसितुमर्हसि ॥ २ ॥ तयोस्तद्वाक्यमाधुर्यं निशम्य परिपृच्छतोः ॥ रामः पुनरुवाचेमां प्रजापतिसुते कथाम् ॥३ ॥ पुरुषत्वं गते शूरे बुधः परमबुद्धिमान् ॥ संवर्तं परमोदारमाजुहाव महायशाः ॥ ४ ॥ च्यवनं भृगुपुत्रं च मुनिं चारिष्टनेमिनम् ॥ प्रमोदनं मोदकरं तथा दुर्वाससं मुनिम् ॥ ५॥ एतान्सर्वान्समानीय वाक्यज्ञस्तत्त्वदर्शिनः ॥ उवाच सर्वान्सुहृदो धैर्येण सुसमाहितान् ॥ ६ ॥ अयं राजा महाबाहुः कर्दमस्य इलः सुतः ॥ जानीतैनं यथाभूतं श्रेयो ह्यस्य विधीयताम् ॥ ७ ॥ तेषां संवदतामेव तमाश्रममुपागमत् ॥ कर्दमस्तु महातेजा द्विजैः सह महात्मभिः ॥ ८॥ पुलस्त्यश्च क्रतुश्चैव वषट्कारस्तथैव च ॥ ओङ्कारश्च महातेजास्तमाश्रममुपागमत् ॥९॥ ते सर्वे हृष्टमनसः परस्परसमागमे ॥ हितैषिणो बाह्लिपतेः पृथग्वाक्यान्यथाब्रुवन् ॥१०॥ कर्दमस्त्वब्रवीद्वाक्यं सुतार्थं परमं हितम् ॥ द्विजाः शृणुत मद्वाक्यं यच्छ्रेयः पार्थिवस्य हि ॥११॥ नान्यं पश्यामि भैषज्यमन्तरा वृषभध्वजम्॥ नाश्वमेधात्परो यज्ञः प्रियश्चैव महात्मनः॥ तस्माद्यजामहे सर्वे पार्थिवार्थे दुरासदम्॥१२॥

पूर्वपुत्रस्य च सत्त्वात्पुरूरवसो राज्यप्राप्तिरभून्न वेति प्रश्नाशयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एतानिति ॥ सुहृदः स्वसखीभूतान् ॥६॥ अयमिति ॥ यथाभूतमिलस्य वृत्तान्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ नान्यमिति ॥ वृषध्वज एव स्वकृतशापनिवर्तकः । तत्प्रीतिश्चाश्वमेधेन सर्वदेवताप्रीतिकरेणैवेति

भावः। नाश्वमेधात्पर इति। राज्ञां ब्रह्महत्यान्तसर्वपापनिवारक इति शेषः। प्रियश्चैव महात्मन इति। यद्यपि प्रजापतिदेवताकः प्रजापतिप्रीतिकरोश्वमेधः तथापि सर्वदेवताप्रीतिकरत्वात् अस्य रुद्रप्रीतिकरत्वमपि सिद्धम्। वस्तुतस्तु "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतिवचनाद्यज्ञपुरुषाराधनमश्वमेधः। विष्णवाराधनमित्युपक्रमे लक्ष्मणोक्त्या विष्णवाराधनमेवाश्वमेधः। तदाराधनत्वेनैव हरस्यापि प्रियत्वम्। प्रकृतब्रह्महत्यावारकत्वेन तस्य प्रशंसार्थं पुनरपि रामेण तद्विषयार्थवाद उक्तः। एतेन यत् केनचिदुक्तं लक्ष्मणेन विष्णवाराधनयज्ञे प्रस्तुते पुनः रामेण रुद्राराधनत्वप्रदर्शनं विष्णवपेक्षया रुद्राधिक्यस्य प्रतिपादनार्थमिति, तद्दूरोत्सारितम्। ब्रह्महत्यावारकप्रदर्शनार्थत्वाद्रामोक्तस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ संवर्तस्येति ॥ समुपाहरत् संभारजातमुपहृतवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ राजेति ॥ बाह्लिमुत्सृज्येति। ज्येष्ठपुत्रशशबिन्द्वधिष्ठितमिति शेषः ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्त्विति ॥ बाह्लिमिति। अध्युवासेति शेषः ॥ २२ ॥ स इति ॥ काले शरीरावसानकाले। ब्राह्मं ब्रह्मसंबन्धिनम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥

कर्दमेनैवमुक्तास्तु सर्व एव द्विजर्षभाः ॥ रोचयन्ति स्म तं यज्ञं रुद्रस्याराधनं प्रति ॥ १३ ॥ संवर्तस्य तु राजर्षेः शिष्यः परपुरंजयः ॥ मरुत्त इति विख्यातस्तं यज्ञं समुपाहरत् ॥ १४ ॥ ततो यज्ञो महानासीद्बुधाश्रमसमीपतः ॥ रुद्रश्च परमं तोषं जगाम सुमहायशाः ॥ १५ ॥ अथ यज्ञे समाप्ते तु प्रीतः परमया मुदा ॥ उमापतिर्द्विजान्सर्वानुवाच इलसन्निधौ ॥ १६ ॥ प्रीतोस्मि हयमेधेन भक्त्या च द्विजसत्तमाः ॥ अस्य बाह्लीपतेश्चैव किङ्करोमि प्रियं शुभम् ॥ १७ ॥ तथा वदति देवेशे द्विजास्ते सुसमाहिताः ॥ प्रसादयन्ति देवेशं यथा स्यात्पुरुषस्त्विला ॥ १८ ॥ ततः प्रीतो महादेवः पुरुषत्वं ददौ पुनः ॥ इलायै स महातेजा दत्त्वा चान्तरधीयत ॥ १९ ॥ निवृत्ते हयमेधे तु गतश्चादर्शनं हरः ॥ यथागतं द्विजाः सर्वे ह्यगच्छन्दीर्घदर्शिनः ॥ २० ॥ राजा तु बाह्लिमुत्सृज्य मध्यदेशे ह्यनुत्तमम् ॥ निवेशयामास पुरं प्रतिष्ठानं यशस्करम् ॥ २१ ॥ शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्बाह्लिं परपुरञ्जयः ॥ प्रतिष्ठाने इलो राजा प्रजापतिसुतो बली ॥ २२ ॥ स काले प्राप्तवान् लोकमिलो ब्राह्ममनुत्तमम् ॥ ऐलः पुरूरवा राजा प्रतिष्ठानमवाप्तवान् ॥ २३ ॥ ॥

ईदृश इति ॥ यच्चान्यदिति । उक्तब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतदाख्यायेत्यादि ॥ भ्रातृभ्यामिति चतुर्थी ॥ १ ॥ वसिष्ठमिति ॥ द्विजांश्च सर्वप्रवरानिति गुरुवैषम्यमार्षम् । अश्वमेधपुरस्कृतानिति । अश्वमेधप्रयोगकुशलानित्यर्थः ॥ २ ॥ एतानिति ॥ मन्त्रयित्वा विचार्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्राञ्जलिरिति ॥ अश्वमेधस्येति । अनुष्ठानविषयकमिति शेषः । उवाच

ईदृशो ह्यश्वमेधस्य प्रभावः पुरुषर्षभौ ॥ स्त्रीभूतः पौरुषं लेभे यच्चान्यदपि दुर्लभम् ॥ २४ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे
नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
एतदाख्याय काकुत्स्थो भ्रातृभ्याममितप्रभः ॥ लक्ष्मणं पुनरेवाह धर्मयुक्तमिदं वचः ॥ १ ॥ वसिष्ठं वामदेवं च जाबालिमथ
काश्यपम् ॥ द्विजांश्च सर्वप्रवरानश्वमेधपुरस्कृतान् ॥ २ ॥ एतान्त्सर्वान्त्समानीय मन्त्रयित्वा च लक्ष्मण ॥
हयं लक्षणसंपन्नं विमोक्ष्यामि समाधिना ॥ ३ ॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ॥ द्विजान्त्सर्वान्त्समाहूय
दर्शयामास राघवम् ॥ ४ ॥ ते दृष्ट्वा देवसंकाशं कृतपादाभिवन्दनम् ॥ राघवं सुदुराधर्षमाशीर्भिः समपूजयन् ॥ ५ ॥
प्राञ्जलिः स तदा भूत्वा राघवो द्विजसत्तमान् ॥ आचचक्षेश्वमेधस्य ह्यभिप्रायं महायशाः ॥ ६ ॥ ते तु रामस्य
तच्छ्रुत्वा नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ अश्वमेधं द्विजाः सर्वे पूजयन्ति स्म सर्वशः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

धर्मसंयुक्तमश्वमेधाश्रितं वच इति च पाठः ॥ ६ ॥ ते त्विति ॥ वृषध्वजं नमस्कृत्वेति । सोल्लुण्ठनं वचः इलवद्रुद्राराधनं विहायेत्यर्थः । कर्दमकृतयागस्येवास्य रुद्रात्प्रयोजनगन्धाभावात् परदेवतामुद्दिश्याश्वमेधं कर्तुमुद्युक्ता इति भावः । रुद्रस्तु सर्वयज्ञानर्हः शूद्राराध्यः । यज्ञमध्ये च तत्प्रसङ्गे अप उपस्पर्शनादिप्रायश्चित्तस्य प्रसिद्धत्वात् । “ इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने ” इत्यादिश्रुतिस्तु अग्नेरेव यज्ञान्वयप्रतिपादिका । कर्दमकृतयज्ञस्य

नाराध्यो रुद्रः । किन्तु स्वाभिमतदेवतारूपविष्णवाराधनत्वेन प्रीतो रुद्र इत्युच्यते । उपक्रमे तत्पूर्वसर्गेषु "यज्ञो वै विष्णुः" इत्युक्तरीत्या विष्णोराराध्यत्वसमर्थनात् । यद्वा विष्णुदत्तवरत्वाद्रुद्रस्य । विष्णुमपूजयन् । रामस्त्वश्वमेधं यथापूर्वमकरोत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ यथेति ॥ महद्भिर्हरिभिः हनुमदङ्गदादिभिः । बहुभिश्चेति । भ्रात्रभिप्रायेण अनुभोक्तुं द्रष्टुमित्यर्थः । तथैवेति । तालं गृहीत्वावचरन्तीति तालावचराः सूत्रधाराः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

स तेषां द्विजमुख्यानां वाक्यमद्भुतदर्शनम् ॥ अश्वमेधाश्रितं श्रुत्वा भृशं प्रीतोभवत्तदा ॥ ८ ॥ विज्ञाय कर्म तत्तेषां रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रेषयस्व द्रुतं दूतान् सुग्रीवाय महात्मने ॥ ९ ॥ यथा महद्भिर्हरिभिर्बहुभिश्च वनौकसाम् ॥ सार्धमागच्छ भद्रन्ते ह्यनुभोक्तुं महोत्सवम्॥ १० ॥ बिभीषणश्च रक्षोभिः कामगैर्बहुभिर्वृतः ॥ अश्वमेधं महायज्ञमायात्वतुलविक्रमः ॥ ११ ॥ राजानश्च महाभागा ये मे प्रियचिकीर्षवः ॥ सानुगाः क्षिप्रमायान्तु यज्ञं द्रष्टुमनुत्तमम् ॥ १२ ॥ देशान्तरगता ये च द्विजा धर्मसमाहिताः ॥ आमन्त्रयस्व तान्त्सर्वानश्वमेधाय लक्ष्मण ॥ १३ ॥ ऋषयश्च महाबाहो आहूयन्तां तपोधनाः ॥ देशान्तरगताः सर्वे सदाराश्च द्विजातयः ॥ तथैव तालावचरास्तथैव नटनर्तकाः ॥ १४ ॥ यज्ञवाटश्च सुमहान्गोमत्या नैमिशे वने ॥ आज्ञाप्यतां महाबाहो तद्धि पुण्यमनुत्तमम् ॥ १५ ॥ शान्तयश्च महाबाहो प्रवर्त्यन्तां समन्ततः ॥ १६ ॥ शतशश्चापि धर्मज्ञाः क्रतुमुख्यमनुत्तमम् ॥ अनुभूय महायज्ञं नैमिशे रघुनन्दन ॥ १७ ॥ तुष्टः पुष्टश्च सर्वोसौ मानितश्च यथाविधि ॥ प्रीतिं यास्यति धर्मज्ञ शीघ्रमामन्त्र्यतां जनः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यज्ञवाटश्चेति ॥ गोमत्या नद्यास्तीर इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ शतश इति ॥ धर्मज्ञाः शतशः अनेके नैमिशे महायज्ञमश्वमेधमनुभूयानुष्ठाय कृतार्था इति शेषः । यद्वा धर्मज्ञ इति पाठे अनुभूय दृष्ट्वा, प्रीतिं यास्यतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ तुष्ट इति ॥ प्रतियास्यतीति च पाठः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शतमिति ॥ वपुष्मतामिति । अखण्डानामित्यर्थः । शतं वाहसहस्राणीति । लक्षं बलीवर्दा इत्यर्थः । चणकानामिति ॥ अतोनुरूपम् उक्तब्राह्मणभोजनसंविधानानुरूपम् । स्नेहं घृततैलपयोदध्यादिकमित्यर्थः । संक्षिप्तमेव गन्धमिति । अघृष्टमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्य इति ॥ हिरण्यस्य रजतस्येत्यर्थः । शतोत्तरा इति । कोट्य इत्यर्थः । समाधिना सावधानतया ॥ २१ ॥ अन्तरेति ॥ अन्तरा मार्गमध्ये । तत्र चापेक्षिताः आपणवीथ्यः । तत्प्रवर्तका वणिजश्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ कर्मान्तिकानिति ॥ कर्मान्तिकाः किङ्कराः । कुमारान्तःपुराणीति । भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नपत्न्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

शतं वाहसहस्राणां तण्डुलानां वपुष्मताम् ॥ अयुतं तिलमुद्गानां प्रयात्वग्रे महाबल ॥ १९ ॥ चणकानां कुलत्थानां माषाणां लवणस्य च ॥ अतोनुरूपं स्नेहं च गन्धं संक्षिप्तमेव च ॥ २० ॥ सुवर्णकोट्यो बहुला हिरण्यस्य शतोत्तराः ॥ अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे समाधिना ॥ २१ ॥ अन्तरा पण्यवीथ्यश्च सर्वे च नटनर्त्तकाः ॥ सूदा नार्यश्च बहवो नित्यं यौवनशालिनः ॥ २२ ॥ भरतेन तु सार्धन्ते यान्तु सैन्यानि चाग्रतः ॥ नैगमा बलवृद्धाश्च द्विजाश्च सुसमाहिताः ॥ २३ ॥ कर्मान्तिकान्वर्धकिनः कोशाध्यक्षांश्च नैगमान् ॥ मम मातॄस्तथा सर्वाः कुमारान्तःपुराणि च ॥ २४ ॥ काञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षायां ज्ञांश्च कर्मणि ॥ अग्रतो भरतः कृत्वा गच्छत्वग्रे महायशाः ॥ २५ ॥ उपकार्या महार्हांश्च पार्थिवानां महौजसाम् ॥ सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महाबलः ॥ २६ ॥

इत्युत्तरश्रीरामायणे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्सर्वमखिलेनाशु संस्थाप्य भरताग्रजः ॥ हयं लक्षणसंपन्नं कृष्णसारं मुमोच ह ॥ १ ॥ ॥

काञ्चनीमिति ॥ काञ्चनीं मम पत्नीमिति । स्वर्णमयीं सीताप्रतिमामित्यर्थः । पत्न्याश्च प्रतिनिधिसद्भावादिकं सर्वं युद्धकाण्डे सप्रकारं निरूपितम्, तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

तत्सर्वमित्यादि ॥ कृष्णसारं कृष्णप्रधानम् । प्रायशः कृष्णवर्णमित्यर्थः । कृष्णशारमिति च पाठः ॥ १ ॥ ॥ ॥

ऋत्विग्भिरिति ॥ अश्वतन्त्र इति । “ चतुश्शता रक्षन्ति यज्ञस्याघाताय तथा शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः पुरस्तात्प्रत्यङ्‌ तिष्ठन् प्रोक्षति ” इति श्रुतेः । अश्वरक्षादिसंबन्धयज्ञप्रयोगनिवर्तनार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ नैमिश इति ॥ उपहाराः उपदाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ राजपूजामाह—अन्नेत्यादि ॥ राजसत्कारे भरतशत्रुघ्ननियोगः सुग्रीवादीनां विप्रपरिवेषणे बिभीषणस्य ब्रह्मर्षिसत्कारे नियोग इत्याह—भरत इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ हयचर्याम् अश्वमेधयागानुष्ठानम् ॥ ९ ॥ नेति ॥ याचकाः यावत्तुष्यन्ति तावद्देहि देहीति शब्दादन्यः शब्दो नाभवत् ॥ १० ॥ तावदिति ॥ सर्वाणि दत्तानीत्यस्यैव प्रपञ्चनं—विविधानीत्यादि । गौडानि गुडविकाररूपाणि ॥ ११ ॥ नेति ॥ अर्थिनां मुखाद्देहीति वचनं यावन्न निस्सृतं, तावद्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२ ॥ १३ ॥

ऋत्विग्भिर्लक्ष्मणं सार्धमश्वतन्त्रे नियोज्य च ॥ ततोभ्यगच्छत्काकुत्स्थः सह सैन्येन नैमिशम् ॥२॥ यज्ञवाटं महाबाहुर्दृष्ट्वा परममद्भुतम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे श्रीमानिति वचोब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैमिशे वसतस्तस्य सर्व एव नराधिपाः ॥ आनिन्युरुपहारांश्च तान् रामः प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥ उपकार्या महार्हाश्च पार्थिवानां महात्मनाम् ॥ सानुगानां नरश्रेष्ठो व्यादिदेश महामतिः ॥५॥ अन्नपानानि वस्त्राणि सानुगानां महात्मनाम् ॥ भरतः सन्ददावाशु शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ ६ ॥ वानराश्च महात्मानः सुग्रीवसहितास्तदा ॥ विप्राणां प्रणताः सर्वे चक्रिरे परिवेषणम् ॥ ७ ॥ बिभीषणश्च रक्षोभिर्बहुभिः स्रग्विभिर्वृतः ॥ ऋषीणामुग्रतपसां पूजां चक्रे महात्मनाम् ॥८॥ एवं सुविहितो यज्ञो हयमेधोभ्यवर्तत ॥ लक्ष्मणेनाभिगुप्ता च हयचर्या प्रवर्तत ॥ ईदृशं राजसिंहस्य यज्ञप्रवरमुत्तमम् ॥ ९ ॥ नान्यः शब्दोऽभवत्तत्र हयमेधे महात्मनः ॥ छन्दतो देहि देहीति यावत्तुष्यन्ति याचकाः ॥ १० ॥ तावत्सर्वाणि दत्तानि क्रतुमध्ये महात्मनः ॥ विविधानि च गौडानि खाण्डवानि तथैव च ॥ ११ ॥ न निस्सृतं भवत्योष्ठाद्वचनं यावदर्थिनाम् ॥ तावद्वानररक्षोभिर्दत्तमेवाभ्यदृश्यत ॥ १२ ॥ न कश्चिन्मलिनस्तत्र दीनो वाप्यथ कर्शितः ॥ तस्मिन्यज्ञवरे राज्ञो हृष्टपुष्टजनावृते ॥ १३ ॥

ये चेति ॥ चिरजीविनो मुनयः तादृशं यज्ञं इतः पूर्वं तादृशो नासीदित्याहुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ उक्त एवार्थ आदराद्भ्यस्यते—न शक्रस्येत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥ ईदृश इति ॥ संवत्सरं वर्तते न च हीयते । संवत्सरात्परमपीति शेषः । पुनः पुनरश्वमेधः प्रावर्ततेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ ॥ ॥

ये च तत्र महात्मानो मुनयश्चिरजीविनः ॥ नास्मरंस्तादृशं यज्ञं नाप्यासीत्स कदाचन ॥ १४ ॥ यः कृत्यवान्सुवर्णेन सुवर्णं लभते स्म सः ॥ वित्तार्थी लभते वित्तं रत्नार्थी रत्नमेव च ॥ १५ ॥ रजतानां सुवर्णानामश्मनामथ वाससाम् ॥ अनिशं दीयमानानां राशिः समुपदृश्यते ॥ १६ ॥ न शक्रस्य धनेशस्य यमस्य वरुणस्य वा ॥ ईदृशो दृष्टपूर्वो न एवमूचुस्तपोधनाः ॥ १७ ॥ सर्वत्र वानरास्तस्थुः सर्वत्रैव च राक्षसाः ॥ वासोधनान्नमर्थिभ्यः पूर्णहस्ता ददुर्भृशम् ॥ १८ ॥ ईदृशो राजसिंहस्य यज्ञः सर्वगुणान्वितः ॥ संवत्सरमथो साग्रं वर्तते न च हीयते ॥ १९ ॥ इति उत्तर० द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

वर्तमाने तथाभूते यज्ञे च परमाद्भुते ॥ सशिष्य आजगामाशु वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा दिव्यसङ्काशं यज्ञमद्भुतदर्शनम् ॥ एकान्ते ऋषिवाटानां चकार उटजाञ्छुभान् ॥ २ ॥ शकटांश्च बहून्पूर्णान्फलमूलैश्च शोभनान् ॥ वाल्मीकिवाटे रुचिरे स्थापयन्नविदूरतः ॥ ३ ॥ आसीत्सुपूजितो राज्ञा मुनिभिश्च महात्मभिः ॥ वाल्मीकिः सुमहातेजा न्यवसत्परमात्मवान् ॥ ४ ॥ स शिष्यावब्रवीद्धृष्टो युवां गत्वा समाहितौ ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यं गायेथां परया मुदा ॥ ५ ॥ ऋषिवाटेषु पुण्येषु ब्राह्मणावसथेषु च ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ६ ॥ रामस्य भवनद्वारि यत्र कर्म प्रवर्तते ॥ ऋत्विजामग्रतश्चैव तत्र गेयं विशेषतः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

वर्तमान इत्यादि ॥ तथाभूते प्रागुक्तप्रकारं प्रवृत्ते ॥ १ ॥ स इति ॥ ऋषिवाटानामिति । समीप इति शेषः । उटजानिति बहुवचनं बहुशिष्यत्वात् ॥ २ ॥ शकटानिति ॥ रुचिर इति । अभूदिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामस्येति ॥ यत्र कर्म चेति । अश्वमेधयाग इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥

इमानीति ॥ अत्रास्माकं वाटे। विद्यमानान्यास्वाद्य। गायतामिति लोट्प्रथमपुरुषद्विवचनम्। यदा यदा श्रमः तदा तदैवं कुरुतम्। भवन्ताविति शेषः॥८॥ नेति ॥ नगराद्बहिरास्यथः। क्षत्रियकुलेष्विति शेषः। नगराद्बहिः उटज इत्यर्थः। आस्यथः अधितिष्ठतमिति यावत्। आसेश्छान्दसः श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९ ॥ यदीति ॥ शब्दापयेत् आह्वयेत ॥ १० ॥ दिवस इति ॥ तत्र रामायणे बहुभिः सर्गप्रमाणैर्यथा मया पुरा सर्गा उद्दिष्टाः तेषु सर्गेषु दिवसे दिवसे विंशतिसर्गा गेयाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति ॥ आवां वाल्मीकिशिष्यौ स्व इत्येवं ब्रूतम्, नामुकदारकाविति ॥ १३ ॥ इमा इति ॥ इमास्तन्त्री-

इमानि च फलान्यत्र स्वादूनि विविधानि च ॥ जातानि पर्वताग्रेषु चास्वाद्यास्वाद्य गायताम् ॥८॥ न यास्यथः श्रमं वत्सौ भक्षयित्वा फलानि वै ॥ मूलानि च सुमृष्टानि नगराद्बहिरास्यथः ॥९॥ यदि शब्दापयेद्रामः श्रवणाय महीपतिः ॥ ऋषीणामुपविष्टानां ततो गेयं प्रवर्तताम् ॥ १० ॥ दिवसे विंशतिः सर्गा गेया मधुरया गिरा ॥ प्रमाणैर्बहुभिस्तत्र यथोद्दिष्टा मया पुरा ॥ ११ ॥ लोभश्चापि न कर्तव्यः स्वल्पोपि धनकाङ्क्षया ॥ किं धनेनाश्रमस्थानां फलमूलोपजीविनाम् ॥ १२ ॥ यदि पृच्छेत्स काकुत्स्थो युवां कस्येति दारकौ ॥ आवां वाल्मिकिशिष्यौ स्वो ब्रूतमेवन्नराधिपम् ॥ १३ ॥ इमास्तन्त्रीः सुमधुराः स्थानं वा पूर्वदर्शनम् ॥ मूर्छयित्वा सुमधुरं गायेथां विगतज्वरौ ॥ १४ ॥ आदिप्रभृति गेयं स्यान्न चावज्ञाय पार्थिवम् ॥ पिता हि सर्वभूतानां राजा भवति धर्मतः ॥ १५ ॥ तद्युवां हृष्टमनसौ श्वः प्रभाते समास्थितौ ॥ गायेथां मधुरं गेयं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ १६ ॥ इति सन्दिश्य बहुशो मुनिः प्राचेतसस्तदा ॥ वाल्मीकिः परमोदारस्तूष्णीमासीन्महायशाः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

रिति। वीणाशिरा इत्यर्थः। अपूर्वदर्शनम् अपूर्वस्वराणां दर्शनम् यत्र तत्तथा तादृशं स्थानं, षड्जादिस्वरभेदसिद्ध्ये वीणादण्डोपरि कल्पितं शिराणां स्पर्शविशेषसिद्धिप्रयोजनस्थानपङ्क्तिः स्थानमित्युच्यते। तद्वा मूर्छयित्वा तत्र वा नादव्याप्तिं कृत्वा ॥१४॥ आदीति ॥ आदिप्रभृतीति संक्षेपमारभ्येत्यर्थः। पार्थिवं न चावज्ञायेति। तत्समीपे स्थलान्तर इव लीलापरिहासादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र हेतुः–पिता हि सर्वभूतानामिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ तामिति ॥ भार्गवनीतिसंहिताम् अश्विनाविव तौ तां वाणीं हृदये निवेश्य । श्वो गातव्यां स्मृत्वेत्यर्थः निशां । निशायाम् । सममिति । ऋषिभिरित्यर्थः । सममूषतुरिति च पाठः । भार्गवनीतिसंस्कृतौ इति पाठान्तरे तु वाल्मीकिशिक्षितावित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्रिणवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ॥

तौ रजन्यामित्यादि ॥ हुतहुताशनौ कृतसमिदाधानौ ॥१॥ तामिति ॥ पूर्वेति । गायकाभ्यां पूर्वमाचार्येण निर्मिताम् अपूर्वां प्रागश्रुताम् । पाठ्यस्य गेयस्य

सन्दिष्टौ मुनिना तेन तावुभौ मैथिलीसुतौ ॥ तथैव करवावेति निर्जग्मतुररिन्दमौ ॥ १८ ॥ तामद्भुतां तौ हृदये कुमारौ निवेश्य वाणीमृषिभाषितां तदा ॥ समुत्सुकौ तौ सममूषतुर्निशां यथाश्विनौ भार्गवनीतिसंहिताम् ॥ १९ ॥

इत्युत्तरश्रीरामायणे त्रिणवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ॥ ॥

तौ रजन्यां प्रभातायां स्नातौ हुतहुताशनौ ॥ यथोक्तमृषिणा पूर्वं सर्वं तत्रोपगायताम् ॥ १ ॥ तां स शुश्राव काकुत्स्थः पूर्वाचार्यविनिर्मिताम् ॥ अपूर्वां पाठ्यजातिं च गेयेन समलंकृताम् ॥ २ ॥ प्रमाणैर्बहुभिर्युक्तां तन्त्रीलयसमन्विताम् ॥ बालाभ्यां राघवः श्रुत्वा कौतूहलपरोभवत् ॥ ३ ॥ अथ कर्मान्तरे राजा समाहूय महामुनीन् ॥ पार्थिवांश्च नरव्याघ्रः पण्डितान्नैगमांस्तथा ॥ ४ ॥ पौराणिकान् शब्दविदो ये च वृद्धा द्विजातयः ॥ स्वराणां लक्षणज्ञांश्च उत्सुकान् द्विजसत्तमान् ॥ ५ ॥ लक्षणज्ञांश्च गान्धर्वान्नैगमांश्च विशेषतः ॥ पादाक्षरसमासज्ञांश्छन्दस्सु परिनिष्ठितान् ॥ ६ ॥ कलामात्रविभागज्ञान् ज्यौतिषे च परं गतान् ॥ क्रियाकल्पविदश्चैव तथा काव्यविदो जनान् ॥ ७ ॥

जातिः षड्जादिः । गेयेन गानधर्मेण ॥२॥ प्रमाणैरिति॥प्रमाणैः ध्वनिपरिच्छेदसाधनैः । कौतूहलपरः विस्मयवान्॥३॥ अथेति ॥ कर्मान्तरे अश्वमेधस्य प्रयोगावसाने ॥४॥ पौराणिकानिति ॥ स्वराणां षड्जादिस्वराणाम् । उत्सुकान् रामायणश्रवणोत्सुकानित्यर्थः ॥५॥ लक्षणज्ञानिति ॥ गान्धर्वान् गान्धर्वशास्त्रज्ञान् । पादाक्षरसमासज्ञान् पादाक्षराणां गुरुलघुसामान्यज्ञान् । छन्दस्सु वेदेषु ॥ ६ ॥ कलामात्रेति ॥ कलामात्रविभागज्ञान् कलाः स्वराः तेषां

मात्राः एकद्वित्रिलक्षणाः तेषां विभागज्ञान् । परं पारङ्गतान् । क्रियाकल्पविदः क्रियाकल्पः क्रियाप्रयोगप्रतिपादकं कल्पसूत्रं तद्विदस्तज्ज्ञान् । काव्यविदः काव्यलक्षणलक्ष्यविद इत्यर्थः । काव्यविदो जनानिति च पाठः ॥ ७ ॥ भाषाज्ञानिति ॥ भाषाज्ञान् अष्टादशभाषास्वरूपज्ञान् । इङ्गितज्ञान् अभिप्रायविदः । नैगमान्वणिजः । पूर्वत्र पौरानित्यर्थः । वचने चापि केवलव्यवहारेपि , हेतूपचारकुशलान् युक्तिप्रयोगसमर्थान् । हैतुकान् तार्किकान्

भाषाज्ञानिङ्गितज्ञांश्च नैगमांश्चाप्यशेषतः ॥ हेतूपचारकुशलान् वचने चापि हैतुकान् ॥ ८ ॥ छन्दोविदः पुराणज्ञान्वैदिकान् द्विजसत्तमान् ॥ चित्रज्ञान्वृत्तसूत्रज्ञान्गीतनृत्यविशारदान् ॥ ९ ॥ शास्त्रज्ञान्नीतिनिपुणान्वेदान्तार्थप्रबोधकान् ॥ एतान् सर्वान्त्समानीय गातारौ समवेशयत् ॥ १० ॥ दृष्ट्वा मुनिगणाः सर्वे पार्थिवाश्च महौजसः ॥ पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां राजानं गायकौ च तौ ॥ ११ ॥ ऊचुः परस्परं चेदं सर्व एव समन्ततः ॥ उभौ रामस्य सदृशौ बिम्बाद्बिम्बमिवोत्थितौ ॥ १२ ॥ जटिलौ यदि न स्यातां न वल्कलधरौ यदि ॥ विशेषं नाधिगच्छामो गायतो राघवस्य च ॥ १३ ॥ तेषां संवदतामेवं श्रोतॄणां हर्षवर्धनम् ॥ गेयं प्रचक्रतुस्तत्र तावुभौ मुनिदारकौ ॥ १४ ॥ ततः प्रवृत्तं मधुरं गान्धर्वमतिमानुषम् ॥ न च तृप्तिं ययुः सर्वे श्रोतारो गानसंपदा ॥ १५ ॥ प्रवृत्तमादितः पूर्वसर्गं नारददर्शितम् ॥ ततः प्रभृति सर्गांश्च यावद्विंशत्यगायताम् ॥ १६ ॥ ततोपराह्णसमये राघवः समभाषत ॥ श्रुत्वा विंशतिसर्गांस्तान् भ्रातरं भ्रातृवत्सलः ॥ १७ ॥ अष्टादशसहस्राणि सुवर्णस्य महात्मनोः ॥ प्रयच्छ शीघ्रं काकुत्स्थ यदन्यदभिकाङ्क्षितम् ॥ ददौ शीघ्रं स काकुत्स्थो बालयोर्वै पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥ दीयमानं सुवर्णं तु नागृह्णीतां कुशीलवौ ॥ ऊचतुश्च महात्मानौ किमनेनेति विस्मितौ ॥ १९ ॥ ॥ ॥

॥ ८ ॥ छन्द इति ॥ वृत्तज्ञान् वृत्तशास्त्रज्ञान् । चित्रज्ञान् चक्रबन्धादिसहितचित्रकाव्यरचनानिपुणान् ॥ ९ ॥ शास्त्रेति ॥ शास्त्रज्ञान् व्याकरणादिशास्त्रज्ञान् । समवेशयत् । सभामध्ये इति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रवृत्तमिति ॥ तत्र गेयेन नारददर्शितं पूर्वसर्गमादितः प्रवृत्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दीयमानमिति ॥ कुशीलवौ, विस्मितौ सकृदेव बहुप्रदानतः विस्मयवन्तौ, किमनेनेत्येवोचतुश्च ॥ १९ ॥ ॥

तदेव स्पष्टीकरोति—वन्येनेत्यादि ॥ निरतौ निरताहारौ ॥ २० ॥ २१ ॥ तस्येति ॥ आगमं प्राप्तिम् ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदमित्यादि ॥ का प्रतिष्ठा कियत्पर्यन्तमित्याशयः । काव्यस्य कः कर्तेत्यनुकर्षः । मुनिपुङ्गव इति । आस्त इति शेषः ॥२३ ॥२४॥ वाल्मीकिरित्यादि ॥ येन कृतमिदमशेषं चरितं काव्यं तुभ्यं संप्रदर्शितं सोस्य काव्यस्य कर्ता भगवान् वाल्मीकिः । यज्ञसविधम् । बिन्दुश्छान्दसः । यज्ञवाटसविधदेशं प्राप्तः ॥ २५ ॥ सन्निबद्धमिति ॥ चतुर्विंशतिसाहस्रमित्यादिकमग्रे स्पष्टीकरिष्यामः । चतुर्विंशतिसाहस्रं श्लोकानां सन्निबन्धनमिति च पाठः । उपाख्यानशतम् इलोपाख्यानान्तम् । भार्ग-

वन्येन फलमूलेन निरतौ वनवासिनौ ॥ सुवर्णेन हिरण्येन किं करिष्यावहे वने ॥ २० ॥ तथा तयोः प्रब्रुवतोः कुतूहलसमन्विताः ॥ श्रोतारश्चैव रामश्च सर्व एव सुविस्मिताः ॥ २१ ॥ तस्य चैवागमं रामः काव्यस्य श्रोतुमुत्सुकः ॥ पप्रच्छ तौ महातेजास्तावुभौ मुनिदारकौ ॥ २२ ॥ किंप्रमाणमिदं काव्यं का प्रतिष्ठा महात्मनः ॥ कर्ता काव्यस्य महतः क्व चासौ मुनिपुङ्गवः ॥ २३ ॥ पृच्छन्तं राघवं वाक्यमूचतुर्मुनिदारकौ ॥ २४॥ वाल्मीकिर्भगवान्कर्ता संप्राप्तो यज्ञसंविधम् ॥ येनेदं चरितं तुभ्यमशेषं संप्रदर्शितम् ॥ २५ ॥ सन्निबद्धं हि श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रकम् ॥ उपाख्यानशतं चैव भार्गवेण तपस्विना ॥ २६ ॥ आदिप्रभृति वै राजन् पञ्च सर्गशतानि च ॥ काण्डानि षट् कृतानीह सोत्तराणि महात्मना॥ कृतानि गुरुणास्माकमृषिणा चरितं तव॥२७॥प्रतिष्ठाऽऽजीवितंयावत्तावत्सर्वस्य वर्तते ॥२८॥ यदि बुद्धिः कृता राजन् श्रवणाय महारथ ॥ कर्मान्तरे क्षणीभूतस्तच्छृणुष्व सहानुजः॥२९॥

वेण भृगुवंश्येन । वाल्मीकेरेव भार्गवत्वं प्राचेतसत्वं चाविरुद्धमिति दर्शितम् "तपस्स्वाध्यायनिरतम्" इति श्लोकव्याख्याने ॥२६॥ आदिप्रभृतीति ॥ पञ्च सर्गशतानीति षट्काण्डाभिप्रायेण । चकारादुत्तरकाण्डसर्गसंख्यासमुच्चयः ॥ २७ ॥ प्रतिष्ठेत्यादि ॥ आजीवितमिति पदम् । यावत् काव्यनायकस्य जीवितं तावत्तस्य यत् शुभाशुभं तस्य सर्वस्यात्र प्रतिष्ठा निबन्धनमस्ति ॥ २८ ॥ यदीति ॥ हे राजन्यदि तस्य सर्वस्य श्रवणाय बुद्धिः कृता, तदा कर्मान्तरे क्षणीभूतः सुखीभूतः शृणु ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने चतुर्णवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥
राम इत्यादि ॥ १ ॥ तस्मिन्निति ॥ गीते तु गीत एव । नतु ततः पूर्वं कस्यचिन्मुखादित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ यदीति ॥ महामुनिमनुमान्य महामुनेरनुमतिं

बाढमित्यब्रवीद्रामस्तौ चानुज्ञाप्य राघवम् ॥ प्रहृष्टौ जग्मतुः स्थानं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ३० ॥ रामोपि
मुनिभिः सार्धं पार्थिवैश्च महात्मभिः ॥ श्रुत्वा तद्गीतिमाधुर्यं कर्मशालामुपागमत् ॥ ३१ ॥ शुश्राव तत्ताललयोपपन्नं
सर्गान्वितं स स्वरशब्दयुक्तम् ॥ तन्त्रीलयव्यञ्जनयोगयुक्तं कुशीलवाभ्यां परिगीयमानम् ॥ ३२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे
चतुर्णवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥ ॥ ॥ ॥

रामो बहून्यहान्येवं तद्गीतं परमं शुभम् ॥ शुश्राव मुनिभिः सार्धं पार्थिवैः सह वानरैः ॥ १ ॥ तस्मिन्गीते तु विज्ञाय
सीतापुत्रौ कुशीलवौ ॥ तस्याः परिषदो मध्ये रामो वचनमब्रवीत् ॥ दूतान् शुद्धसमाचारानाहूयात्ममनीषया ॥ २ ॥
मद्वचो ब्रूत गच्छध्वमितो भगवतोन्तिकम् ॥ ३ ॥ यदि शुद्धसमाचारा यदि वा वीतकल्मषा ॥ करोत्विहात्मनः
शुद्धिमनुमान्य महामुनिम् ॥ ४ ॥ छन्दं मुनेश्च विज्ञाय सीतायाश्च मनोगतम् ॥ प्रत्ययं दातुकामायास्ततः शंसत
मे लघु ॥ ५ ॥ श्वः प्रभाते तु शपथं मैथिली जनकात्मजा ॥ करोतु परिषन्मध्ये शोधनार्थं ममैव च ॥ ६ ॥ श्रुत्वा तु
राघवस्यैतद्वचः परममद्भुतम् ॥ दूताः संप्रययुर्वाटं यत्रास्ते मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥ ते प्रणम्य महात्मानं ज्वलन्तममितप्रभम् ॥
ऊचुस्ते रामवाक्यानि मृदूनि मधुराणि च ॥ ८ ॥ तेषां तद्व्याहृतं श्रुत्वा रामस्य च मनोगतम् ॥ विज्ञाय सुमहातेजा
मुनिर्वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ९ ॥ एवं भवतु भद्रं वो यथा वदति राघवः ॥ तथा करिष्यते सीता दैवतं हि पतिः स्त्रियाः ॥ १० ॥
तथोक्ता मुनिना सर्वे रामदूता महौजसम् ॥ प्रत्येत्य राघवं क्षिप्रं मुनिवाक्यं बभाषिरे ॥ ११ ॥ ॥

कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ छन्दमिति ॥ छन्दमभिप्रायम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तथोक्ता इति ॥ सीता तथैव करिष्यतीत्युक्ता इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥

॥ १२ ॥ भगवन्त इति ॥ यश्चैवान्योपीति । यश्च पापी पापजल्पः प्राकृतः सोपीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥ इति श्रीगोविन्दराजविर
श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ ॥

ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थः श्रुत्वा वाक्यं महात्मनः॥ऋषींस्तत्र समेतांश्च राज्ञश्चैवाभ्यभाषत॥१२॥भगवन्तः सशिष्या वै सानुगाश्च नराधिपाः ॥ पश्यन्तु सीताशपथं यश्चैवान्योपि काङ्क्षते ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ सर्वेषामृषिमुख्यानां साधुवादो महानभूत् ॥ १४ ॥ राजानश्च महात्मानं प्रशंसन्ति स्म राघवम् ॥ उपपन्नं नरश्रेष्ठ त्वय्येव भुवि नान्यतः ॥ १५ ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा श्वोभूत इति राघवः॥ विसर्जयामास तदा सर्वास्तान् शत्रुसूदनः ॥ १६ ॥ इति संप्रविचार्य राजसिंहः श्वोभूते शपथस्य निश्चयं वै ॥ विससर्ज मुनीन्नृपांश्च सर्वान्स महात्मा महतो महानुभावः ॥ १७ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ ॥

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां यज्ञवाटगतो नृपः॥ ऋषीन्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः॥१॥वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः॥विश्वामित्रो दीर्घतपा दुर्वासाश्च महातपाः॥२॥पुलस्त्योपि तथा शक्तिर्भार्गवश्चैव वामनः॥मार्कण्डेयश्च दीर्घायुर्मौद्गल्यश्च महायशाः॥३॥ गर्गश्च च्यवनश्चैव शतानन्दश्च धर्मवित् ॥ भरद्वाजस्य तेजस्वी ह्यग्निपुत्रश्च सुप्रभः॥४॥ नारदः पर्वतश्चैव गौतमश्च महायशाः॥कात्यायनः सुयज्ञश्च ह्यगस्त्यस्तपसां निधिः॥५॥एते चान्ये च बहवो मुनयः संशितव्रताः॥कौतूहलसमाविष्टाः सर्व एव समागताः॥६॥राक्षसाश्च महावीर्या वानराश्च महाबलाः॥ सर्व एव समाजग्मुर्महात्मानः कुतूहलात्॥७॥क्षत्रिया ये च शूद्राश्च वैश्याश्चैव सहस्रशः॥नानादेशगताश्चैव ब्राह्मणाः संशितव्रताः॥८॥ज्ञाननिष्ठाः कर्मनिष्ठा योगनिष्ठास्तथापरे ॥ सीताशपथवीक्षार्थं सर्व एव समागताः॥

तस्यामित्यादि ॥ शब्दापयति आह्वयति स्म । यङभाव आर्षः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत इति ॥ दुःखजन्मविशालेन दुःखोत्पत्त्या विस्तीर्णेन ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इमौ त्विति ॥ यमजातकौ
लतयोत्पन्नौ ॥ १८ ॥ प्रचेतस इति ॥ यथाहं प्रचेतसो दशमः औरसः पुत्रः तथैव तवेमौ पुत्रौ । अनृतं वाक्यम् अहं मनसा न स्मरामि । कथनं तु दूर

तदा समागतं सर्वमश्मभूतामिवाचलम् ॥ श्रुत्वा मुनिवरस्तूर्णं ससीतः समुपागमत् ॥ १० ॥ तमृषिं पृष्ठतः सीत
त्वन्वगच्छदवाङ्मुखी ॥ कृताञ्जलिर्बाष्पगला कृत्वा रामं मनोगतम् ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा श्रुतिमिवायान्तीं ब्रह्माणमनु
गामिनीम् ॥ वाल्मीकेः पृष्ठतः सीतां साधुवादो महानभूत् ॥ १२ ॥ ततो हलहलाशब्दः सर्वेषामेवमाबभौ ॥ दुःखजन्मविशालेन
शोकेनाकुलितात्मनाम् ॥ १३ ॥ साधु रामेति केचित्तु साधु सीतेति चापरे ॥ उभावेव च तत्रान्ये प्रेक्षकाः
संप्रचुक्रुशुः ॥ १४ ॥ ततो मध्ये जनौघस्य प्रविश्य मुनिपुङ्गवः ॥ सीतासहायो वाल्मीकिरिति होवाच राघवम् ।
॥ १५ ॥ इयं दाशरथे सीता सुव्रता धर्मचारिणी ॥ अपवादैः परित्यक्ता ममाश्रमसमीपतः ॥ १६ ॥ लोकापवादभीतस्य
तव राम महाव्रत ॥ प्रत्ययं दास्यते सीता तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १७ ॥ इमौ तु जानकीपुत्रावुभौ च यमजातकौ ।
सुतौ तवैव दुर्धर्षौ सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ प्रचेतसोहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन ॥ न स्मराम्यनृतं वाक्यमिमौ
तु तव पुत्रकौ ॥ १९ ॥ बहुवर्षसहस्राणि तपश्चर्या मया कृता ॥ नोपाश्नीयां फलं तस्या दुष्टेयं यदि मैथिली ॥ २० ॥
मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् ॥ तस्याः फलमुपाश्नीयाम पापा यदि मैथिली ॥ २१ ॥ अहं पञ्चसु भूतेषु
मनष्षष्ठेषु राघव ॥ विचिन्त्य सीतां शुद्धेति जग्राह वननिर्झरे ॥ २२ ॥ इयं शुद्धसमाचारा अपापा पतिदेवता ॥ लोकापवादभीतस्य
प्रत्ययं तव दास्यति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

ति भावः ॥ १९ बह्विति ॥ तस्याः फलमिति । यथेयमपापा एवं तपश्चर्यायाः फलम् उपाश्नीयाम् । यथा तपसः फलभोगः निश्चितस्तथेयमपापेत्य
तस्याः फलमुपाश्नीयामपापा यदि मैथिलीति च पाठः ॥ २० ॥ मनसेति ॥ तस्य किल्बिषानाचरणस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ अहमिति ॥ पञ्चसु भुतेष्वि
श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियेष्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥
वाल्मीकिनेत्यादि ॥ १ ॥ एवमिति ॥ यथा वदसीति । प्रत्ययं दास्यतीत्येवमात्मनेत्यर्थः । एतदेवमेव कर्तव्यमित्यर्थः । एवंकरणं च न मम विश्वासा

तस्मादियं नरवरात्मज शुद्धभावा दिव्येन दृष्टिविषयेण तदा प्रविष्टा ॥ लोकापवादकलुषीकृतचेतसा या त्यक्ता
त्वया प्रियतमा विदितापि शुद्धा ॥ २४ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥ ॥
वाल्मीकिनैवमुक्तस्तु राघवः प्रत्यभाषत ॥ प्राञ्जलिर्जगतो मध्ये दृष्ट्वा तां वरवर्णिनीम् ॥ १ ॥ एवमेतन्महाभाग
यथा वदसि धर्मवित् ॥ प्रत्ययस्तु मम ब्रह्मंस्तव वाक्यैरकल्मषैः ॥२॥ प्रत्ययस्तु पुरा वृत्तो वैदेह्याः सुरसन्निधौ॥
शपथस्तु कृतस्तत्र तेन वेश्म प्रवेशिता ॥ लोकापवादो बलवान् येन त्यक्ता हि मैथिली ॥ ३ ॥ सेयं लोकभयाद्ब्र
ह्मन्नपापेत्यभिजानता ॥ परित्यक्ता मया सीता तद्भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ ४ ॥ जानामि चेमौ पुत्रौ मे यमजातौ
कुशीलवौ ॥ शुद्धायां जगतो मध्ये मैथिल्यां प्रीतिरस्तु मे ॥ ५ ॥ अभिप्रायन्तु विज्ञाय रामस्य सुरसत्तमाः ॥सी
तायाः शपथे तस्मिन्महेन्द्राद्या महौजसः ॥ ६ ॥ पितामहं पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ ७ ॥ आदित्या
वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ समरुद्गणाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव सर्व एव समागताः ॥ ८ ॥ साध्याश्च विश्वेदेवाश्च सर्वे
परमर्षयः ॥ नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च ते सर्वे हृष्टमानसाः ॥ सीताशपथसम्भ्रान्ताः सर्व एव समागताः ॥ ९ ॥ दृष्ट्वा
देवानृषींश्चैव राघवः पुनरब्रवीत् ॥ प्रत्ययो मे सुरश्रेष्ठा ऋषिवाक्यैरकल्मषैः ॥ १० ॥ शुद्धायां जगतो मध्ये वैदेह्या
प्रीतिरस्तु मे ॥ ११ ॥ ततो वायुः शुभः पुण्यो दिव्यगन्धो मनोरमः ॥ तज्जनौघं सुरश्रेष्ठो ह्लादयामास सर्वतः ॥ १२

मित्याह—प्रत्ययो हीति ॥ जात एवेति शेषः । तव वाक्यैरिति । बहुवर्षैत्यादिना प्रागुक्तशपथवाक्यैरित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अभिप्रायमि
सीतायाः शपथ इति । शपथप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥

तादिति ॥ अचिन्त्यमचिन्त्यहेतुकं वायुस्वरूपं, यथा पूर्वं कृतयुगे पश्यन्ति स्म तथा तदानीं सर्वे मानवाः निरीक्षन्ते स्म ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
यथेति ॥ रामात्परमन्यं पुरुषं न वेद्मीति यथोक्तमेतत्सत्यं चेत् । माधवी माधवपत्नी भूमिः ॥ १७ ॥ तथेति ॥ तथा शपन्त्याम् त्रिः शपन्त्याम् । तर्तिं

तदद्भुतमिवाचिन्त्यं निरैक्षन्त समागताः ॥ मानवाः सर्वराष्ट्रेभ्यः पूर्वं कृतयुगे यथा ॥ १३ ॥ सर्वान्त्समागतान्दृष्ट्वा
सीता काषायवासिनी ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमधोदृष्टिरवाङ्मुखी ॥१४॥ यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्त
ये ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १५ ॥ मनसा कर्मणा वाचा यथा रामं समर्चये ॥ तथा मे माधवी दे
विवरं दातुमर्हति ॥ १६ ॥ यथैतत्सत्यमुक्तं मे वेद्मि रामात्परं न च ॥ तथा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ॥ १७
तथा शपन्त्यां वैदेह्यां प्रादुरासीत्तदद्भुतम् ॥ भूतलादुत्थितं दिव्यं सिंहासनमनुत्तमम् ॥१८॥ ध्रियमाणं शिरोभिस्
नागैरमितविक्रमैः ॥ दिव्यं दिव्येन वपुषा दिव्यरत्नविभूषितैः ॥ १९ ॥ तस्मिंस्तु धरणी देवी बाहुभ्यां गृह्य मैथिली
म् ॥ स्वागतेनाभिनन्द्यैनामासने चोपवेशयत् ॥ २० ॥ तामासनगतां दृष्ट्वा प्रविशन्तीं रसातलम् ॥ पुष्पवृष्टिरवि
च्छिन्ना दिव्या सीतामवाकिरत् ॥ २१ ॥ साधुकारश्च सुमहान् देवानां सहसोत्थितः ॥ साधु साध्विति वै सीते य-
स्यास्ते शीलमीदृशम् ॥ २२ ॥ एवं बहुविधा वाचो ह्यन्तरिक्षगताः सुराः ॥ व्याजह्रुर्हृष्टमनसो दृष्ट्वा सीताप्रवेशनम्॥
॥ २३ ॥ यज्ञवाटगताश्चापि मुनयः सर्व एव ते ॥ राजानश्च नरव्याघ्रा विस्मयान्नोपरेमिरे ॥ २४ ॥ अन्तरिक्षे च भू-
मौ च सर्वे स्थावरजङ्गमाः ॥ दानवाश्च महाकायाः पाताले पन्नगाधिपाः ॥ २५॥ केचिद्विनेदुः संहृष्टाः केचिद्ध्यान-
परायणाः ॥ केचिद्रामं निरीक्षन्ते केचित्सीतामचेतनाः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

नम् ॥ १८ ॥ ध्रियमाणमिति ॥ नागैः शिरोभिः ध्रियमाणमदृश्यतेति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यज्ञवाटेति ॥ विस्मयात् आश्चर्याभि
वेदनव्यवहारान्नोपरेमिरे नोपरता बभूवुः ॥ २४ ॥ अन्तरिक्ष इति ॥ संहृष्टा इति । सीतायाः अयशो गतामिति संहृष्टाः । अचेतनाः विसंज्ञाः ॥ २५ ॥ २६

सीताप्रवेशनमिति ॥ तेषां मुन्यादीनाम् । समागमः हर्षसंबन्धः । यदेवमतः संमोहितमिव संमोहितमेवाभूत् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री
रामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ ॥
रसातलमित्यादि ॥ १ ॥ दण्डकाष्ठमिति ॥ दण्डरूपं काष्ठं दण्डकाष्ठम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अभूतपूर्वमिति ॥ मनः शोकमिव, मनः शोकमेव स्प्रष्टुमिति

सीताप्रवेशनं दृष्ट्वा तेषामासीत्समागमः ॥ तन्मुहूर्तमिवात्यर्थं समं संमोहितं जगत् ॥ २७ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥

रसातलं प्रविष्टायां वैदेह्यां सर्ववानराः ॥ चुक्रुशुः साधु साध्वीति मुनयो रामसन्निधौ ॥ १ ॥ दण्डकाष्ठमवष्टभ्य
बाष्पव्याकुलितेक्षणः ॥ अवाक्छिरा दीनमना रामो ह्यासीत्सुदुःखितः ॥ २ ॥ स रुदित्वा चिरं कालं बहुशो बाष्पमुत्सृजन् ॥ क्रोधशोकसमाविष्टो रामो वचनमब्रवीत् ॥३॥ अभूतपूर्वं शोकं मे मनः स्प्रष्टुमिवेच्छति ॥ पश्यतो मे
यथा नष्टा सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ४ ॥ साऽदर्शनं पुरा सीता लङ्कापारे महोदधेः ॥ ततश्चापि मयानीता किं पुनर्व
सुधातलात् ॥ ५ ॥ वसुधे देवि भवति सीता निर्यात्यतां मम ॥ दर्शयिष्यामि वा रोषं यथा मामवगच्छसि ॥६॥ का
मं श्वश्रूर्ममैव त्वं त्वत्सकाशाद्धि मैथिली ॥ कर्षता हलहस्तेन जनकेनोद्धृता पुरा ॥७॥ तस्मान्निर्यात्यतां सीता वि
वरं वा प्रयच्छ मे ॥ पाताले नाकपृष्ठे वा वसेयं सहितस्तया ॥ ८ ॥ आनय त्वं हि तां सीतां मत्तोहं मैथिलीकृते ॥
मे दास्यसि चेत्सीतां यथारूपां महीतले ॥ ९ ॥ सपर्वतवनां कृत्स्नां विधमिष्यामि ते स्थितिम् ॥ नाशयिष्याम्य
भूमिं सर्वमापो भवत्विह॥१०॥एवंब्रुवाणे काकुत्स्थे क्रोधशोकसमन्विते॥ब्रह्मा सुरगणैः सार्धमुवाच रघुनन्दनम्॥

पश्यतो मेद्य सा नष्टेति । मामप्यनादृत्य ॥ ४ ॥ सेति ॥ नीता प्रापितवतीत्यर्थः । सा अदर्शनमिति पदच्छेदः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आनयेति ।
प्राप्तमोह इत्यर्थः । महीतल इति । प्रविष्टामिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥

राम रामेति ॥ स्मर त्वं पूर्वकं भावं, पूर्वकं स्वभावं विष्णुत्वमित्यर्थः । मन्त्रं देवैः सहावताराय कृतं विचारम् ॥१२॥ न खल्विति ॥ त्वामहं न स्मार
सर्वज्ञत्वादिति भावः । पूर्वकं भावमित्युक्तं विशिनष्टि-इममिति ॥ १३ ॥ सीतेति ॥ तव पूर्वपरायणा तव पूर्वभावप्रवणा । तव प्रकृतिप्राप्तिसमुत्सुके
॥ १४ ॥ १५ ॥ एतदित्यादि ॥ एतत्काव्यमेवोत्तमं श्रुतं तत्सर्वं ज्ञापनीयम् विस्तरतो व्याख्यास्यति ज्ञापयिष्यति ॥ १६ ॥ तदेवाह—जन्मप्रभृतीत
भविष्यत्युत्तरं चेति । सीतोपसंहारादुत्तरं च यत्ते चरितं भविष्यति, तत्सर्वमपि मदनुग्रहात् त्रिकालज्ञेन वाल्मीकिना कृतं कृतनिबन्धनम् । इह व

राम राम न सन्तापं कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ स्मर त्वं पूर्वकं भावं मन्त्रं चामित्रकर्शन ॥ १२ ॥ न खलु त्वां महाब
स्मारयेयमनुत्तमम् ॥ इमं मुहूर्तं दुर्धर्ष स्मर त्वं जन्म वैष्णवम् ॥ १३ ॥ सीता हि विमला साध्वी तव पूर्वपरायण
नागलोकं सुखं प्रायात्त्वदाश्रयतपोबलात् ॥१४॥ स्वर्गे ते सङ्गमो भूयो भविष्यति न संशयः ॥ अस्यास्तु परिषन्म
यद्ब्रवीमि निबोध तत् ॥ १५ ॥ एतदेव हि काव्यं ते काव्यानामुत्तमं श्रुतम् ॥ सर्वं विस्तरतो राम व्याख्यास्यति
संशयः ॥ १६ ॥ जन्मप्रभृति ते वीर सुखदुःखोपसेवनम् ॥ भविष्यत्युत्तरं चेह सर्वं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १७ ॥ अ
दिकाव्यमिदं राम त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ न ह्यन्योर्हति काव्यानां यशोभाग्राघवादृते ॥ १८ ॥ श्रुतं ते पूर्वमेतद्धि मय
सर्वं सुरैः सह ॥ दिव्यमद्भुतरूपं च सत्यवाक्यमनावृतम् ॥ १९ ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल धर्मेण सुसमाहितः ॥ शेषं भविष
काकुत्स्थ काव्यं रामायणं शृणु ॥ २० ॥ उत्तरं नाम काव्यस्य शेषमत्र महायशः ॥ तच्छृणुष्व महातेज ऋषिभि
सार्धमुत्तमम् ॥ २१ ॥ न खल्वन्येन काकुत्स्थ श्रोतव्यमिदमुत्तमम् ॥ परमं ऋषिणा वीर त्वयैव रघुनन्दन ॥ २२ ॥

भविष्यत्युत्तरं चेति च पाठः ॥ १७ ॥ आदिकाव्यमिति ॥ त्वयि त्वच्चरितविषये । राघवादृतेन्यः काव्यप्रकाशितयशोभाक् कश्चिदपि काव्यनायक
नार्हति । अत एवाद्यापि सर्वे कवयो रामचरितमेव प्रायेणाश्रयन्ते ॥ १८ ॥ श्रुतमिति ॥ अनावृतमज्ञानावरणरहितम् ॥ १९ ॥ स त्वमिति ॥ भवि
भविष्यद्विषयम् ॥ २० ॥ उत्तरं नामेति ॥ उत्तरकाण्डाख्यकाव्यं शेषभूतम् ॥ २१ ॥ नेति ॥ परमर्षिणा परमराजर्षिणा ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ ये चेति ॥ ये च तत्रेति । यज्ञसदसीत्यर्थः । ब्राह्मलौकिकाः ब्रह्मलोकार्हाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवमिति ॥ पर्णशालामुपागमादिति । यज्ञ
वसान एव सीतान्तर्धानात्, ततः परं दीक्षाराहित्येन स्थलान्तरस्य सुगमत्वात्, पुत्राभ्यां सह वाल्मीकिपर्णशालामेव रामः प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २७
॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ जगाम त्रिदिवं देवो देवैः सह सबान्धवैः ॥ २३ ॥ ये च तत्र महात्मान ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता न्यवर्तन्त महौजसः ॥ उत्तरं श्रोतुमनसो भविष्यं यच्च राघवे ॥ २४ ॥ ततो रामः शुभां वाणीं देवदेवेन भाषिताम् ॥ श्रुत्वा परमतेजस्वी वाल्मीकिमिदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ भगवन् श्रोतुमनस ऋषयो ब्राह्मलौकिकाः ॥ भविष्यदुत्तरं यन्मे श्वोभूते संप्रवर्तताम् ॥ २६ ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा संप्रगृह्य कुशीलवौ ॥ तं जनौघं विसृज्याथ पर्णशालामुपागमत् ॥ तामेव शोचतः सीतां सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ २७ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

रजन्यां तु प्रभातायां समानीय महामुनीन् ॥ गीयतामविशङ्काभ्यां रामः पुत्रावुवाच ह ॥ १ ॥ ततः समुपविष्टेषु ब्रह्मर्षिषु महात्मसु ॥ भविष्यदुत्तरं काव्यं जगतुस्तौ कुशीलवौ ॥ २ ॥ प्रविष्टायां तु सीतायां भूतलं सत्यसंपदा ॥ तस्यावसाने यज्ञस्य रामः परमदुर्मनाः ॥ ३ ॥ अपश्यमानो वैदेहीं मेने शून्यमिदं जगत् ॥ शोकेन परमायस्तो न शान्तिं मनसागमत् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

रजन्यां त्वित्यादि ॥ गीयतामित्युवाच । अविशङ्काभ्यां मत्पुत्रत्वविषयशङ्कारहिताभ्याम् । मातृवियोगदुःखरहिताभ्यां वा ॥ १ ॥ २ ॥ प्रविष्ट
ति ॥ सत्यसंपदा सत्यवैभवेन । तस्यावसाने यज्ञस्येति । सीतानिर्याणासन्नपूर्वकाल इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥

विसृज्येति ॥ वित्तपूर्वं वित्तदानपूर्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ नेति ॥ न सीताया इत्यनेन रामस्य एकदारव्रतं सीताप्रतिनिधिनैव यज्ञनिवर्तनं च
तम् ॥ ८ ॥ दश वर्षेति ॥ दश वर्षसहस्राणोत्यनेन प्रथमयज्ञ एव सीताया भूप्रवेश इत्युक्तम् । बहुसुवर्णकान् बहुसुवर्णकयागान् ॥ ९ ॥ अग्निष्टो

विसृज्य पार्थिवान्त्सर्वानृक्षवानरराक्षसान् ॥ जनौघं विप्रमुख्यानां वित्तपूर्वं विसृज्य च ॥ ५ ॥ एवं समाप्य यज्ञ
तु विधिवत्स तु राघवः ॥ ततो विसृज्य तान्त्सर्वान् रामो राजीवलोचनः ॥ ६ ॥ हृदि कृत्वा तदा सीतामयोध्य
प्रविवेश ह ॥ इष्टयज्ञो नरपतिः पुत्रद्वयसमन्वितः ॥ ७ ॥ न सीतायाः परां भार्यां वव्रे स रघुनन्दनः ॥ यज्ञे यज्ञे च
पत्न्यर्थं जानकी काञ्चनी भवत् ॥ ८ ॥ दश वर्षसहस्राणि वाजिमेधानथाकरोत् ॥ वाजपेयान् दशगुणांस्तथा बहु
सुवर्णकान् ॥ ९ ॥ अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां गोसवैश्च महाधनैः ॥ ईजे क्रतुभिरन्यैश्च स श्रीमानाप्तदक्षिणैः ॥ १०
एवं स कालः सुमहान् राज्यस्थस्य महात्मनः ॥ धर्मे प्रयतमानस्य व्यतीयाद्राघवस्य तु ॥ ११ ॥ अनुरञ्जन्ति राजानम्
अहन्यहनि राघवम् ॥ ऋक्षवानररक्षांसि स्थिता रामस्य शासने ॥ १२ ॥ काले वर्षति पर्जन्यः सुभिक्षं विमला
दिशः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं जनपदास्तथा ॥ १३ ॥ नाकाले म्रियते कश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा ॥ नाऽनर्थो
विद्यते कश्चित् रामे राज्यं प्रशासति ॥ १४ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राममाता यशस्विनी ॥ पुत्रपौत्रैः परिवृता
कालधर्ममुपागमत् ॥ १५ ॥ अन्वियाय सुमित्रा च कैकेयी च यशस्विनी ॥ धर्मं कृत्वा बहुविधं त्रिदिवे पर्यवस्थिता
॥ १६ ॥ सर्वाः प्रमुदिताः स्वर्गे राज्ञा दशरथेन च ॥ समागता महाभागाः सर्वधर्मं च लेभिरे ॥ १७ ॥

गोसवैः गोसवाख्ययागैः । अश्वमेधसंक्षेपैरिति संक्षेपवचनमेतत्परं वेदितव्यम् (?) । शतशब्दस्य बहुसंख्यावचनत्वात् । गोशतैश्चेति पाठः ॥ १० ॥ १
॥ १२ ॥ काल इति ॥ सुभिक्षमिति । अभवदिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सर्वा इति ॥ सर्वधर्मं चेति । सर्वधर्मसाध्यभोगमित्यर्थः ॥ १७

॥ १८ ॥ पित्र्याणीति ॥ पित्र्याणि पितृकर्मापेक्षितानि । ब्रह्मरत्नानि ब्राह्मणदेयवस्तूनि । प्रयच्छति स्मेत्यनुकर्षः । पितॄन् देवान् विवर्धयन् यज्ञांश्चकारेति । पिण्डपितृयज्ञानित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ वर्धयानस्य वर्धमानस्येत्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ॥ ॥

तासां रामो महादानं काले काले प्रयच्छति ॥ मातॄणामविशेषेण ब्राह्मणेषु तपस्विषु ॥ १८ ॥ पित्र्याणि ब्रह्मरत्नानि यज्ञान्परमदुस्तरान् ॥ चकार रामो धर्मात्मा पितॄन्देवान्विवर्धयन् ॥ १९ ॥ एवं वर्षसहस्राणि बहून्यथ ययुः सुखम् ॥ यज्ञे बहुविधं धर्मं वर्धयानस्य सर्वदा ॥ २० ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥ ॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य युधाजित्केकयो नृपः ॥ स्वगुरुं प्रेषयामास राघवाय महात्मने ॥ गार्ग्यमाङ्गिरसः पुत्रं ब्रह्मर्षिममितप्रभम् ॥ १ ॥ दश चाश्वसहस्राणि प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २ ॥ कम्बलानि च रत्नानि चित्रवस्त्रमथोत्तमम् ॥ रामाय प्रददौ राजा शुभान्याभरणानि च ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु राघवो धीमान् ब्रह्मर्षिं गार्ग्यमागतम् ॥ मातुलस्याश्वपतिनः प्रहितं तन्महद्धनम् ॥ ४ ॥ प्रत्युद्गम्य च काकुत्स्थः क्रोशमात्रं सहानुजः ॥ गार्ग्यं संपूजयामास यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥ तथा संपूज्य तमृषिं तद्धनं प्रतिगृह्य च ॥ पृष्ट्वा प्रतिपदं सर्वं कुशलं मातुलस्य च ॥ उपविष्टं महाभागं रामः प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६ ॥ किमाह मातुलो वाक्यं यदर्थं भगवन्निह ॥ प्राप्तो वाक्यविदां श्रेष्ठः साक्षादिव बृहस्पतिः ॥ ७ ॥ रामस्य भाषितं श्रुत्वा महर्षिः कार्यविस्तरम् ॥ वक्तुमद्भुतसङ्काशं राघवायोपचक्रमे ॥ ८ ॥ मातुलस्ते महाबाहो वाक्यमाह नरर्षभ ॥ युधाजित्प्रीतिसंयुक्तं श्रूयतां यदि रोचते ॥ ९ ॥ अयं गन्धर्वविषयः फलमूलोपशोभितः ॥ सिन्धोरुभयतः पार्श्वे देशः परमशोभनः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

कस्यचित्त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ श्रुत्वेति ॥ अश्वपतिनः अश्वपतेः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तथेति ॥ प्रतिपदमिति । प्रत्येकं कुशलं पृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अयमिति ॥ सिन्धोः सिन्धुनद्याः । अयं देशः अस्मद्देशसमीप इत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ॥

तं चेति ॥ शैलूषः गन्धर्वराजः ॥ ११ ॥ तानिति ॥ स्वपुरे चेति । तद्देश इति शेषः ॥ १२ ॥ अन्यस्येति ॥ अन्यस्य त्वद्व्यतिरिक्तस्य तत्र देशे प्राप्तिप्रसङ्ग एव नास्तीत्यर्थः । तत्साधने फलमुक्तं–देशः परमशोभन इति ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ भरतं चान्ववैक्षतेति । पर्यालोचनार्थमित्यर्थः ॥

तं च रक्षन्ति गन्धर्वाः सायुधा युद्धकोविदाः ॥ शैलूषस्य सुता वीर त्रिकोट्यो वै महाबलाः ॥ ११ ॥ तान्विनिर्जित्य काकुत्स्थ गन्धर्वनगरं शुभम् ॥ निवेशय महाबाहो स्वपुरे सुसमाहिते ॥ १२ ॥ अन्यस्य न गतिस्तत्र देशः परमशोभनः ॥ रोचतां ते महाबाहो नाहं त्वामहितं वदे ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवः प्रीतो महर्षेर्मातुलस्य च ॥ उवाच बाढमित्येव भरतं चान्ववैक्षत ॥ १४ ॥ सोब्रवीद्राघवः प्रीतः साञ्जलिप्रग्रहो द्विजम् ॥ इमौ कुमारौ तं देशं ब्रह्मर्षे विचरिष्यतः ॥ १५ ॥ भरतस्यात्मजौ वीरौ तक्षः पुष्कल एव च ॥ मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्मेण सुसमाहितौ ॥ १६ ॥ भरतं चाग्रतः कृत्वा कुमारौ सबलानुगौ ॥ निहत्य गन्धर्वसुतान् द्वे पुरे विभजिष्यतः ॥ १७ ॥ निवेश्य ते पुरवरे आत्मजौ सन्निवेश्य च ॥ आगमिष्यति मे भूयः सकाशमतिधार्मिकः ॥ १८ ॥ ब्रह्मर्षिमेवमुक्त्वा तु भरतं सबलानुगम् ॥ आज्ञापयामास तदा कुमारौ चाभ्यषेचयत् ॥ १९ ॥ नक्षत्रेण च सौम्येन पुरःस्कृत्याङ्गिरःसुतम् ॥ भरतः सह सैन्येन कुमाराभ्यां विनिर्ययौ ॥ २० ॥ सा सेना शक्रयुक्तेव नगरान्निर्ययावथ ॥ राघवानुगता दूरं दुराधर्षा सुरैरपि ॥ २१ ॥ मांसादानि च सत्त्वानि रक्षांसि सुमहान्ति च ॥ अनुजग्मुर्हि भरतं रुधिरस्य पिपासया ॥ २२ ॥ भूतग्रामाश्च बहवो मांसभक्षाः सुदारुणाः ॥ गन्धर्वपुत्रमांसानि भोक्तुकामाः सहस्रशः ॥ २३ ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां खेचराणां च पक्षिणाम् ॥ बहूनि वै सहस्राणि सेनाया ययुरग्रतः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सेति ॥ शक्रयुक्तेव इन्द्रयुक्ता देवसेनेव , नगरान्निर्ययौ । दूरमिति । एकद्विवासरपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सिंहेति ॥ सेनाया अग्रतो ययुरिति । पिशिताशनादीनामग्रतो यानं सुशकुनम् । अभिमुखतः आगमनमेवापशकुनम् ॥ २४ ॥ ॥

अध्यर्धमासमिति ॥ केकयम् युधाजितमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरजिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रुत्वेत्यादि ॥ सेनापतिं प्राप्तं युद्धसन्नाहं श्रुत्वा ॥ १ ॥ २ ॥ भरतश्चेति ॥ सबलौ चतुरङ्गबलसहितौ । सपदानुगौ शूद्रवैश्याद्यनुचरसहितौ ॥ ३ ॥

अध्यर्धमासमुषिता पथि सेना निरामया ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा केकयं समुपागमत् ॥ २५ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रुत्वा सेनापतिं प्राप्तं भरतं केकयाधिपः ॥ युधाजिद्गार्ग्यसहितं परां प्रीतिमुपागमत् ॥ १ ॥ स निर्ययौ जनौघेन महता केकयाधिपः ॥ त्वरमाणोभिचक्राम गन्धर्वान्कामरूपिणः ॥ २ ॥ भरतश्च युधाजिच्च समेतौ लघुविक्रमैः ॥ गन्धर्वनगरं प्राप्तौ सबलौ सपदानुगौ ॥ ३ ॥ श्रुत्वा तु भरतं प्राप्तं गन्धर्वास्ते समागताः ॥ योद्धुकामा महावीर्या व्यनदन्वै समन्ततः ॥ ४ ॥ ततः समभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ सप्तरात्रं महाभीमं न चान्यतरयोर्जयः ॥ ५ ॥ खड्गशक्तिधनुर्ग्राहा नद्यः शोणितसंस्रवाः ॥ नृकलेवरवाहिन्यः प्रवृत्ताः सर्वतो दिशम् ॥६ ॥ ततो रामानुजः क्रुद्धः कालस्यास्त्रं सुदारुणम् ॥ संवर्तन्नाम भरतो गन्धर्वेष्वभ्यचोदयत् ॥ ७ ॥ ते बद्धाः कालपाशेन संवर्तेन विदारिताः ॥ क्षणेनाभिहतास्तेन तिस्रः कोट्यो महात्मनाम् ॥ ८ ॥ तं घातं घोरसङ्काशं न स्मरन्ति दिवौकसः ॥ निमेषान्तरमात्रेण तादृशानां महात्मनाम् ॥९॥ हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः॥ निवेशयामास तदा समृद्धे द्वे पुरोत्तमे॥१०॥

श्रुत्वेति ॥ व्यनदन् गर्जन्ति स्म ॥ ४ ॥ ५ ॥ खड्गेति ॥ खड्गादिरूपा ग्राहा यासु ताः । संस्रवः प्रवाहः । नृकलेवराणि नद्याः काष्ठानि वहन्तीति ॥ ६ ॥ तत इति ॥ संवर्तन्नामेति । प्रलयकालाग्न्याख्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तमिति ॥ तं घातं दिवौकसः न स्मरन्तीति । त्रिकोटिगन्धर्वाऽसंभाव्य इत्येव स्मृत्वा स्थितवन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥ हतेष्विति ॥ द्वे पुरेति । तक्षशिलापुष्कलावताख्ये ॥ १० ॥ ॥

॥ २ ॥ दूत इति ॥ महर्षेरिति । ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तदिति ॥ तस्य वाक्यस्य धृदिति , रामवाक्यधारीति सौमित्रिविशेषणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तमिति ॥ वाक्यानि संदेशवाक्यानि, प्रापयस्व निवेदय । तत्र हेतुः—यतो दूत इत्यादि ॥ ११ ॥ चोदित इति ॥ मुनिवाक्यं प्रागुक्तमहर्षिसंदिष्टवाक्यम् । द्वन्द्वमेतदिति । "द्वन्द्वं रहस्य०" इत्यादि द्वन्द्वशब्दस्य रहस्यार्थे द्विवचननिपातः । रहस्यमेतत्प्रवक्तव्यमित्यर्थः । द्वन्द्वे हि तत्प्रव-

सोब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं धृतिमन्तं यशस्विनम् ॥ मां निवेदय रामाय संप्राप्तं कार्यगौरवात् ॥ २ ॥ दूतोस्म्यतिबलस्याहं महर्षेरमितौजसः ॥ रामं दिदृक्षुरायातः कार्येण हि महाबल ॥ ३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः॥ न्यवेदयत रामाय तापसं तं समागतम् ॥४॥ जयस्व राम धर्मेण उभौ लोकौ महाद्युते ॥ दूतस्त्वां द्रष्टुमायातस्तपसा भास्करप्रभः ॥ ५ ॥ तद्वाक्यं लक्ष्मणेनोक्तं श्रुत्वा राम उवाच ह ॥ प्रवेश्यतां मुनिस्तात महौजास्तस्य वाक्यधृत् ॥ ६ ॥ सौमित्रिस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तं मुनिम् ॥ ज्वलन्तमिव तेजोभिः प्रदहन्तमिवांशुभिः ॥ ७॥ सोभिगम्य रघुश्रेष्ठं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ ऋषिर्मधुरया वाचा वर्धस्वेत्याह राघवम् ॥ ८ ॥ तस्मै रामो महातेजाः पूजामर्घ्यपुरोगमाम् ॥ ददौ कुशलमव्यग्रं प्रष्टुमेवोपचक्रमे ॥ ९ ॥ पृष्टश्च कुशलं तेन रामेण वदतां वरः ॥ आसने काञ्चने दिव्ये निषसाद महायशाः ॥ १० ॥ तमुवाच ततो रामः स्वागतं ते महामुने ॥ प्रापयस्व च वाक्यानि यतो दूतस्त्वमागतः ॥११॥ चोदितो राजसिंहेन मुनिर्वाक्यमभाषत॥द्वन्द्वमेतत्प्रवक्तव्यं हितं वै यद्यपेक्षसे॥१२॥ यः शृणोति निरीक्षेद्वा स वध्यो भविता तव ॥ भवेद्वै मुनिमुख्यस्य वचनं यद्यपेक्षसे ॥ १३ ॥ ॥ ॥

क्तव्यमिति च पाठः । तदेव विशिनष्टि—न चैषामित्यादि ॥ एषां त्वत्समीपवर्तिलोकानामित्यर्थः ॥ १२ ॥ य इति ॥ अस्मद्वचनं निरीक्षेत् मन्त्रयितारौ (?) स तव वध्यः । कथमेवमतिक्रूरसंकेत इत्यत्राह-भवेदिति । तस्य मुनिमुख्यस्य वचनमित्थं संकेतपूर्वकम् वदेति चोदितवानित्यर्थः ॥ यद्यपेक्षस इति । तथा संकेतपरिपालनमिति शेषः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति ॥ प्रतिहारं विसर्जय अन्यतोपसारय ॥ १४ ॥ किमर्थमित्यत आह—स म इत्यादि ॥ हे सौमित्रे, ऋषेर्मम च कथाद्वन्द्वं कथारहस्यम् । वाचं द्वन्द्वमिति च पाठः । यः शृणुयात् ॥ १५ ॥ तत इति ॥ संग्रहं रक्षितारम् ॥ १६ ॥ यदिति ॥ समाहितः । ममापि हृदि वर्तत इति । एवंविधं रहस्यं तन्मयापि श्रोतव्यमित्यर्थः । अहमपि जानामीत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ द्वारि तिष्ठ महाबाहो प्रतिहारं विसर्जय ॥ १४ ॥ स मे वध्यः खलु भवेत्कथाद्वन्द्वं समीरितम् ॥ ऋषेर्मम च सौमित्रे पश्येद्वा शृणुयाच्च यः ॥ १५ ॥ ततो निक्षिप्य काकुत्स्थो लक्ष्मणं द्वारि संग्रहम् ॥ तमुवाच मुने वाक्यं कथयस्वेति राघवः ॥ १६ ॥ यत्ते मनीषितं वाक्यं येन वासि समाहितः ॥ कथयस्वाविशङ्कस्त्वं ममापि हृदि वर्तते ॥ १७ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ ॥

शृणु राजन्महासत्त्व यदर्थमहमागतः ॥ पितामहेन देवेन प्रेषितोस्मि महाबल ॥ १ ॥ तवाहं पूर्वसद्भावे पुत्रः परपुरंजय ॥ मायासंभावितो वीर कालः सर्वसमाहरः ॥ २ ॥ पितामहश्च भगवानाह लोकपतिः प्रभुः ॥ समयस्ते कृतः सौम्य स्वान् लोकान्परिरक्षितुम् ॥ ३ ॥ संक्षिप्य हि पुरा लोकान् मायया स्वयमेव हि ॥ महार्णवे शयानोप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शृणु राजन्नित्यादि ॥ येन संदेशः कृतः स पितामह एवेत्याह—पितामहेनेति ॥ १ ॥ अहं च न तापसः किन्तु काल इत्याह—तवाहमित्यादि ॥ पूर्वसद्भावे पूर्वजन्मनि, अहं तव पुत्रः । सर्वसमाहरः कालरुद्र इति यावत् । परपुरंजयः त्रिपुरसंहारकः । तवाहं पूर्वके भावे पुत्रः परपुरंजय इति च पाठः । केवलं यमस्य पूर्वभावादुत्थितत्वाभावात्, मायासंभावितः मायया उत्पादितः (?) ॥ २ ॥ पितामहवाक्यमाह—पितामहश्चेत्यादि ॥ स्वान् ब्रह्मलोकादीन् परिरक्षितुं ते समयः । स्वलोकं प्राप्तुं समय इत्यर्थः । लोकान्त्संपरिरक्षितुमिति च पाठः ॥ ३ ॥ न केवलं त्वं रक्षकः, किन्तु संहर्ता स्रष्टा चे-

त्याह—संक्षिप्येत्यादि ॥ लोकान् चराचरात्मकाः प्रजाः । मायया विचित्रशक्त्या जनयित्वा । त्वं महाकालाग्निरूपः । सत्त्वौ प्राणिनौ । अजीजन इत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कौ तावित्यत आह—मधुं च कैटभं चैवेति ॥ तत्र मधुः जलोत्पन्नमकारादिवत् मेदःप्रधानः । कैटभस्तु कमठशुक्त्यादिवत् अस्थिप्रधानः । तत्सृष्टिप्रयोजनमाह—ययोरित्यादि । ययोरस्थिचयैर्वृता इयं मही पर्वतसंबाधा सती मेदिनी तन्मेदोयुक्ता । पृषोदरादित्वात्सकारलोपः । अस्थिचयैः शिलापर्वतस्थितिहेतुभूता मेदोमयत्वाद्वृक्षलताद्युत्पत्तिहेतुर्मृदुप्रदेशाच्चाभूदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मां त्वं पूर्वमजीजन इत्येतद्विवृणोति—पद्म इत्यादि ॥ नाभ्यां वर्तमाने पद्मे नाभिकमले मामुत्पाद्य, मयि प्राजापत्यं प्रजापतित्वं निवेशितम् । मम प्रजापतित्वं दत्तवानसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ सोहमिति ॥

भोगवन्तं ततो नागमनन्तमुदकेशयम् ॥ मायया जनयित्वा त्वं द्वौ च सत्त्वौ महाबलौ ॥ ५ ॥
मधुं च कैटभं चैव ययोरस्थिचयैर्वृता ॥ इयं पर्वतसंबाधा मेदिनी चाभवन्मही ॥ ६ ॥
पद्मे दिव्येऽर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि ॥ प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वन्निवेशितम् ॥ ७ ॥
सोहं सन्न्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगत्पतिम् ॥ रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम तेजस्करो भवान् ॥ ८ ॥
ततस्त्वमपि दुर्धर्षात्तस्माद्भावात्सनातनात् ॥ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ९ ॥
अदित्यां वीर्यवान्पुत्रो भ्रातॄणां वीर्यवर्धनः ॥ समुत्पन्नेषु कृत्येषु तेषां साह्याय कल्पसे ॥ १० ॥

त्वयि सन्न्यस्तभारः अहं त्वामुपासे निरन्तरं चिन्तयामि । भूतेषु मत्सृष्टेषु रक्षां विधत्स्व ॥ ८ ॥ तत इति ॥ ततः मत्कृतभारसमर्पणेन दुर्धर्षात् दुर्ज्ञेयात्, सनातनान्नित्यात्, भावात् परवासुदेवस्वभावात्सर्वभूतानां रक्षार्थं विष्णुत्वमुपजग्मिवान् प्राप्तवान् । रक्षां विधास्यन् भूतानामिति च पाठः । यद्वा सनातनात्तस्मात् वासुदेवविग्रहात्, अदित्यां विष्णुत्वमुपजग्मिवानित्यर्थः । परवासुदेवस्त्वं प्रथमं ब्रह्मरुद्रमध्ये आदिविष्णुतयावतीर्णोसीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अथ तस्मादुपेन्द्रावतारमाह—अदित्यामिति ॥ भ्रातॄणामिन्द्रादीनाम् वीर्यवर्धनः सन् लोकस्य कृत्येषु रक्षणकार्येषूत्पन्नेषु साह्याय तत्संपादनयोग्यत्वाय कल्पसे । ततो लोकसंरक्षणार्थमुपेन्द्रोभूरित्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

एवं महाविष्णुरूपादुपेन्द्रावतारमुक्त्वा पुरस्ताद्रामावतारमाह—स त्वमिति ॥ हे जगतां वर, प्रजासु वित्रास्यमानासु सतीषु रावणस्य वधाकाङ्क्षी सन् । स त्वमुज्जास्यमानासु प्रजासु जगतो वरेति च पाठः । आत्मना स्वातत्र्येण स्वयमेव पुरा दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च, वासस्य नियतिं वासस्य नियमम् कृत्वा । वासस्य नियममिति च पाठः । मानुषेषु मनोदधा इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥११॥१२॥ स त्वमिति ॥ स त्वमुपेन्द्रो भूत्वा यतमानस्त्वं, मनोमयः पुत्र इच्छाकृतदशरथपुत्रभावः । स त्वं पूर्णायुरसि, संकल्पितकालस्य निवृत्तत्वादिति भावः । अतो मत्समीपमुपवर्तितुं प्राप्तुमयं कालः समयः

स त्वं वित्रास्यमानासु प्रजासु जगतां वर ॥ रावणस्य वधाकाङ्क्षी मानुषेषु मनोदधाः ॥ ११ ॥ दश वर्षसहस्राणि
दश वर्षशतानि च ॥ कृत्वा वासस्य नियतिं स्वयमेवात्मना पुरा ॥ १२ ॥ स त्वं मनोमयः पुत्रः पूर्णायुर्मानुषेष्विह ॥
कालोयं ते नरश्रेष्ठ समीपमुपवर्तितुम् ॥ १३ ॥ यदि भूयो महाराज प्रजा इच्छस्युपासितुम् ॥ वस वा वीर भद्रं
त एवमाह पितामहः ॥ १४ ॥ अथवा विजिगीषा ते सुरलोकाय राघव ॥ सनाथा विष्णुना देवा भवन्तु विगतज्वराः
॥ १५ ॥ श्रुत्वा पितामहेनोक्तं वाक्यं कालसमीरितम् ॥ राघवः प्रहसन्वाक्यं सर्वसंहारमब्रवीत् ॥ १६ ॥
श्रुत्वा मे देवदेवस्य वाक्यं परममद्भुतम् ॥ प्रीतिर्हि महती जाता तवागमनसंभवा ॥ १७ ॥ त्रयाणामपि लोकानां
कार्यार्थं मम संभवः ॥ भद्रन्तेस्तु गमिष्यामि यत एवाहमागतः ॥ १८ ॥

॥ १३ ॥ यदीति ॥ उपासितुं रक्षितुम् । तव स्वतन्त्रात्वदिति भावः ॥ १४ ॥ अथवेति ॥ भूलोकं विहाय स्वर्गलोकाय विजिगीषा चेत्तदा विष्णुना पुनर्विष्णुत्वं प्राप्तेन त्वया देवाः सनाथाः सन्तो विगतज्वराः भवन्तु । भवदागमनमेव समस्तदेवसुखकरं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ श्रुत्वेति ॥ प्रहसन्निति । स्वयमेवोद्युक्तस्य पितामहोक्त्या प्रहासः । सर्वसंहारं रुद्रम् ॥ १६ ॥ श्रुत्वेति ॥ तवागमनसंभवा प्रीतिर्महती जायत इति योज्यम् ॥ १७ ॥ एवं पितामहसन्देशं श्रुत्वा प्रतिसन्देशमाह—त्रयाणामित्यादि ॥ यत एवाहमागतः तदेव स्थानं गमिष्यामि ॥ १८ ॥

हृदिति ॥ हृद्गतो मम संप्राप्तः । मम हृदि यद्वर्तते तदेव पितामहेन प्रेषितमित्यर्थः । अत्र गमने विषये मे विचारणा नास्ति । ब्रह्मयाच्ञयैव ममात्रावतरणमित्याह—मया हीति । देवानां वशवर्तिना भक्तपरतन्त्रेण मया , पितामहो देवेष्वन्यतमः यथाह , तथा मया सर्वकृत्येषु स्थितिगमनादिषु स्थातव्यम् । तन्नातिक्रमणीयमित्यर्थः । अनेन ब्रह्मणः सृज्यत्वकथनात्परतत्त्वशङ्का निवृत्ता॥१९॥इति श्रीगो०श्रीरा०मणि०उत्तरश्रीरा०चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

हृद्गतो ह्यसि संप्राप्तो न मे तत्र विचारणा ॥ मया हि सर्वकृत्येषु देवानां वशवर्तिना ॥ स्थातव्यं सर्वसंहार यथा
ह्याह पितामहः ॥ १९ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ ॥ ॥
तथा तयोः संवदतोर्दुर्वासा भगवानृषिः ॥ रामस्य दर्शनाकाङ्क्षी राजद्वारमुपागमत् ॥ १ ॥ सोभिगम्य तु सौमित्रिमुवाच
ऋषिसत्तमः ॥ रामं दर्शय मे शीघ्रं पुरा मेर्थोतिवर्तते ॥ २ ॥ मुनेस्तु भाषितं श्रुत्वा लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अभिवाद्य महात्मानं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ३ ॥ किं कार्यं ब्रूहि भगवन् को वार्थः किं करोम्यहम् ॥ व्यग्रो हि राघवो ब्रह्मन् मुहूर्तं प्रतिपाल्यताम् ॥ ४ ॥ तच्छ्रुत्वा ऋषिशार्दूलः क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ५ ॥
अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे रामाय प्रतिपादय ॥ अस्मिन् क्षणे मां सौमित्रे न निवेदयसे यदि ॥ ६ ॥ विषयं त्वां पुरं
चैव शपिष्ये राघवं तथा ॥ भरतं चैव सौमित्रे युष्माकं या च सन्ततिः ॥ ७ ॥ न हि शक्ष्याम्यहं भूयो मन्युं धारयितुं
हृदि ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसङ्काशं वाक्यं तस्य महात्मनः ॥ चिन्तयामास मनसा तस्य वाक्यस्य निश्चयम् ॥ ८ ॥ एकस्य
मरणं मेस्तु मा भूत्सर्वविनाशनम् ॥ इति बुद्ध्या विनिश्चित्य राघवाय न्यवेदयत् ॥ ९ ॥ ॥ ॥

तथेत्यादि ॥ १ ॥ स इति ॥ पुरा मेर्थोतिवर्तत इति । यावन्मे प्रयोजनमतिक्रामति ततः पूर्वमेव रामं शीघ्रं दर्शयेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ किं कार्यमिति ॥ किं कार्यं किं कर्तव्यं, को वार्थः किं प्रयोजनम् , अहमस्मिन् काले किं करोमि । वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् । किं करिष्ये ॥ ४ ॥ ५ ॥ अस्मिन्निति ॥ मां राघवाय निवेदयेति । न निवेदयसि यदि तर्हि शपिष्य इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अद्येत्यादि ॥ वर्षसहस्रस्येति । अनशननियमोपगृहीतवर्षसहस्रस्येत्यर्थः । यथासिद्धं यथोपपन्नम् ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ राघवः प्रीतमानस इति । मुनिकोपः परिहृत इति प्राप्तसंतोष इत्यर्थः ॥१४॥१५॥१६॥१७॥ तत इति ॥ ततोऽनन्तरम् , कालवाक्यानि बुद्ध्या विनिश्चित्य सभ्रातृपुत्रभृत्यवर्गस्य मम सर्वोपसंहारकालः प्राप्तः उचित एवेति निश्चित्य, सामान्यतो नैतदस्तीति , एतन्मम भ्रातृभृत्यादिपरिकरजातं सर्वमपि

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा रामः कालं विसृज्य च ॥ निसृत्य त्वरितं राजा अत्रेः पुत्रं ददर्श ह ॥१०॥ सोभिवाद्य महात्मानं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ किं कार्यमिति काकुत्स्थः कृताञ्जलिरभाषत ॥११॥ तद्वाक्यं राघवेणोक्तं श्रुत्वा मुनिवरः प्रभुम् ॥ प्रत्याह रामं दुर्वासाः श्रूयतां धर्मवत्सल॥१२॥अद्य वर्षसहस्रस्य समाप्तिस्तपसो मम॥ सोहं भोजनमिच्छामि यथासिद्धं तवानघ ॥१३॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा राघवः प्रीतमानसः॥ भोजनं मुनिमुख्याय यथासिद्धमुपाहरत् ॥ १४ ॥ स तु भुक्त्वा मुनिश्रेष्ठस्तदन्नममृतोपमम् ॥ साधु रामेति संभाष्य स्वमाश्रममुपागमत् ॥ १५ ॥ तस्मिन्गते मुनिवरे स्वाश्रमं लक्ष्मणाग्रजः॥संस्मृत्य कालवाक्यानि ततो दुःखमुपागमत्॥१६॥दुःखेन च सुसंतप्तः स्मृत्वा तद् घोरदर्शनम् ॥ अवाङ्मुखो दीनमना व्याहर्तुन्न शशाक ह॥१७॥ततो बुद्ध्या विनिश्चित्य कालवाक्यानि राघवः ॥ नैतदस्तीति निश्चित्य तूष्णीमासीन्महायशाः॥१८॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः॥१०५॥

अवाङ्मुखमथो दीनं दृष्ट्वा सोममिवाप्लुतम् ॥ राघवं लक्ष्मणो वाक्यं हृष्टो मधुरमब्रवीत् ॥ १ ॥ न संतापं महाबाहो मदर्थं कर्तुमर्हसि ॥ पूर्वनिर्माणबद्धा हि कालस्य गतिरीदृशी ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

नास्तीति चोक्त्वा तूष्णीमासीत् । लक्ष्मणस्यापराधं नोद्भावितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ ॥ ॥

अवाङ्मुखमित्यादि ॥ आप्लुतं राहुग्रस्तम् । हृष्ट इति । सुमन्त्रवाक्यतः पूर्वमेव रामेण स्वपरित्यागस्यावगतत्वादविषाद इत्यर्थः ॥ १ ॥ नेति ॥ तदेव

दर्शयति–पूर्वैत्यादि । पूर्वनिर्माणेन प्राग्भावीयकर्मणा, बद्धा कल्पिता प्रथा । ईदृशीति । “संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम्” इत्युपदिष्टन्यायवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेनेति॥ प्रचलितेन्द्रियः त्यक्तावाङ्मुखमौनतया प्रवृत्तवागादीन्द्रियः ॥ ५ ॥६॥७॥८॥९॥१०॥ स त्वमिति ॥ अभि-

जहि मां सौम्य विस्रब्धं प्रतिज्ञां परिपालय ॥ हीनप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ प्रयान्ति नरकं नराः ॥ ३ ॥ यदि प्रीतिर्महाराज
यद्यनुग्राह्यता मयि ॥ जहि मां निर्विशङ्कस्त्वं धर्मं वर्धय राघव ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेन तथोक्तस्तु रामः प्रचलितेन्द्रियः ॥
मन्त्रिणः समुपानीय तथैव च पुरोधसम् ॥ ५ ॥ अब्रवीच्च तदा वृत्तं तेषां मध्ये स राघवः ॥ दुर्वासोभिगमं चैव प्रतिज्ञां
तापसस्य च ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणः सर्वे सोपाध्यायाः समासत ॥ वसिष्ठस्तु महातेजा वाक्यमेतदुवाच ह ॥७॥ दृष्टमे-
तन्महाबाहो क्षयं ते रोमहर्षणम् ॥ लक्ष्मणेन वियोगश्च तव राम महायशः ॥ ८ ॥ त्यजैनं बलवान्कालो मा प्रतिज्ञां
वृथा कृथाः ॥ विनष्टायां प्रतिज्ञायां धर्मोपि च लयं व्रजेत् ॥ ९ ॥ ततो धर्मे विनष्टे तु त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ सदेवर्षिगणं
सर्वं विनश्येत्तु न संशयः ॥ १० ॥ स त्वं पुरुषशार्दूल त्रैलोक्यस्याभिपालनात् ॥ लक्ष्मणेन विना चाद्य जगत्स्वस्थं
कुरुष्व ह ॥ ११ ॥ तेषां तत्समवेतानां वाक्यं धर्मार्थसंहितम् ॥ श्रुत्वा परिषदो मध्ये रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १२ ॥
विसर्जये त्वां सौमित्रे मा भूद्धर्मविपर्ययः ॥ त्यागो वधो वा विहितः साधूनां तूभयं समम् ॥ १३ ॥ रामेण भाषिते
वाक्ये बाष्पव्याकुलितेन्द्रियः ॥ लक्ष्मणस्त्वरितं प्रायात्स्वगृहं न विवेश ह ॥ १४ ॥ स गत्वा सरयूतीरमुपस्पृश्य कृता-
ञ्जलिः॥ निगृह्य सर्वस्रोतांसि निश्वासं न मुमोच ह ॥१५॥अनिश्वसन्तं युक्तं तं सशक्राः साप्सरोगणाः॥ देवाः सर्षिगणाः
सर्वे पुष्पैरभ्यकिरंस्तदा ॥ १६ ॥ अदृश्यं सर्वमनुजैः सशरीरं महाबलम् ॥ प्रगृह्य लक्ष्मणं शक्रस्त्रिदिवं संविवेश ह ॥ १७॥

पालनात् । हेतौ पञ्चमी । अभिपालनार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥१३ ॥ रामेणेति ॥ रामेण भाषित इत्युक्तरीत्येति शेषः ॥१४॥ स इति ॥ सर्वस्रोतांसि सर्वेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥ अनिश्वसन्तमिति ॥ युक्तं योगयुक्तम्, अभ्यकिरन् ॥ १६ ॥ अदृश्यमिति ॥ अदृश्यं यथा तथा ॥ १७ ॥ ॥

तत इति ॥ चतुर्थौ भागश्चतुर्भागः । शेषसुपर्णविष्वक्सेनविष्णुरूपेण चतुर्विभागो विष्णुस्तत्र शेषरूपश्चतुर्थांशो लक्ष्मणः । सुपर्णभूतो भरतः । विष्वक्सेनरूपः शत्रुघ्न इति रहस्यार्थः । अत एव पुराणान्तरेषु शेषावतारो लक्ष्मण इति प्रसिद्धिः । अनन्तगरुडविष्वक्सेनविष्णुरूपेणात्मानं चतुर्धा व्यूह्य वर्तते सर्वेश्वर इति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामा० षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ विसृज्येत्यादि ॥ १ ॥ अद्येति ॥ भरतमयोध्याधिपतिमभिषेक्ष्यामीति मनोरथं करोमि । ततो वनं यास्यामि । महाप्रस्थानविधिनेति शेषः ॥ २ ॥

ततो विष्णोश्चतुर्भागमागतं सुरसत्तमाः ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिताः सर्वे पूजयन्समहर्षयः ॥ १८ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विसृज्य लक्ष्मणं रामो दुःखशोकसमन्वितः ॥ पुरोधसं मन्त्रिणश्च नैगमांश्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्य राज्येभिषेक्ष्यामि भरतं धर्मवत्सलम् ॥ अयोध्यायाः पतिं वीरं ततो यास्याम्यहं वनम् ॥ २ ॥ प्रवेशयत संभारान्मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन गतां गतिम् ॥ ३ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं सर्वाः प्रकृतयो भृशम् ॥ मूर्धभिः प्रणता भूमौ गतसत्त्वा इवाभवन् ॥ ४ ॥ भरतश्च विसंज्ञोभूच्छ्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥ राज्यं विगर्हयामास राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ सत्येनाहं शपे राजन्स्वर्गलोके न चैव हि ॥ न कामये यथा राज्यं त्वां विना रघुनन्दन ॥ ६ ॥ इमौ कुशलवौ राजन्नभिषिञ्च नराधिप ॥ कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ ७ ॥ शत्रुघ्नस्य तु गच्छन्तु दूतास्त्वरितविक्रमाः ॥ इदं गमनमस्माकं स्वर्गायाख्यान्तु मा चिरम् ॥ ८ ॥ ॥

प्रवेशयतेति ॥ संभारानिति । भरताभिषेकार्थानित्यर्थः ॥३॥ तदिति ॥ सर्वाः प्रकृतयः सुमन्त्रादयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ सत्येनेति ॥ स्वर्गलोके न चेत्यादि । हे रघुनन्दन, त्वां विना प्राप्ये स्वर्गलोके न च कामये । सुखभोगमिति शेषः । तथा त्वां विना यथा राज्यं त्वदाज्ञया यथानुक्रमप्राप्तमयोध्याराज्यं न च कामये । हे राजन्, इममर्थं सत्येन शपे ॥६॥ एवं भरत उक्तानन्तरं कुशलवावभिषिञ्चेत्याह—इमौ कुशलवावित्यादि ॥ उत्तरेष्विति । उत्तरकोसलेष्वित्यर्थः ॥७॥ शत्रुघ्नस्येति ॥ इदम् अस्माकं प्रवर्तमानं स्वर्गाय गमनवृत्तान्तं शत्रुघ्नस्याख्यातुं दूता गच्छन्तु, गत्वा चाख्यान्तु । मा चिरं विलम्बो मा भूत् । इदं गमन-

मस्माकं शीघ्रमाख्यान्तु मा चिरमिति च पाठः ॥८॥९॥१०॥ वसिष्ठस्येति ॥ प्रकृतीजनम् । छान्दसो दीर्घः ॥११॥१२॥ पौरेष्विति ॥ सत्पथं ब्रह्मलोकमार्गम् । त्वया गम्यमानमिति शेषः ॥१३॥ तपोवनमिति ॥ वयं चेति । न त्याज्या अतः सर्वान्नय । तत्र हेतुः—ईश्वरेति ॥१४॥१५॥ पौराणामिति ॥ कृतान्तं

तच्छ्रुत्वा भरतेनोक्तं दृष्ट्वा चापि ह्यधोमुखान् ॥ पौरान्दुःखेन संतप्तान् वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥९॥ वत्स राम इमाः पश्य धरणीं प्रकृतीर्गताः ॥ ज्ञात्वैषामीप्सितं कार्यं मा चैषां विप्रियं कृथाः ॥१०॥ वसिष्ठस्य तु वाक्येन उत्थाप्य प्रकृतीजनम् ॥ किं करोमीति काकुत्स्थः सर्वां वचनमब्रवीत् ॥११॥ ततः सर्वाः प्रकृतयो रामं वचनमब्रुवन् ॥ गच्छन्तमनुगच्छामो यत्र राम गमिष्यसि ॥१२॥ पौरेषु यदि ते प्रीतिर्यदि स्नेहो ह्यनुत्तमः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थ समागच्छाम सत्पथम् ॥१३॥ तपोवनं वा दुर्गं वा नदीमम्भोनिधिं तथा ॥ वयं ते यदि न त्याज्याः सर्वान्नो नय ईश्वर ॥ १४ ॥ एषा नः परमा प्रीतिरेष नः परमो वरः ॥ हृद्गता नः सदा प्रीतिस्तवानुगमने नृप ॥ १५ ॥ पौराणां दृढभक्तिं च बाढमित्येव सोब्रवीत् ॥ स्वकृतान्तं चान्ववेक्ष्य तस्मिन्नहनि राघवः ॥ १६ ॥ कोसलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा लवम् ॥ अभिषिच्य महात्मानावुभौ रामः कुशीलवौ ॥ १७ ॥ अभिषिक्तौ सुतावङ्के प्रतिष्ठाप्य पुरे ततः ॥ परिष्वज्य महाबाहुर्मूर्ध्न्युपाघ्राय चासकृत् ॥ १८ ॥ रथानां तु सहस्राणि नागानामयुतानि च ॥ दशायुतानि चाश्वानामेकैकस्य धनं ददौ ॥ १९ ॥ बहुरत्नौ बहुधनौ हृष्टपुष्टजनावृतौ ॥ स्वे पुरे प्रेषयामास भ्रातरौ तु कुशीलवौ ॥ २० ॥ अभिषिच्य सुतौ वीरौ प्रतिष्ठाप्य पुरे तदा ॥ दूतान् संप्रेषयामास शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ २१ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ॥

च कर्तव्यतासिद्धान्तं च ॥१६॥ कोसलेष्विति ॥ सुतावभिषिच्य प्रस्थापयामास ॥१७॥ अभिषिक्तौ सुताविति ॥ पुरे अयोध्यायाम्, स्वसमीपे कोसलद्वयराज्यार्थमभिषिक्तौ अङ्के प्रतिष्ठाप्य मूर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य रथादिकं ददौ । रथानां त्वित्यादि॥ पुनर्दीयमानं राजौपवाह्यदिव्यरथादिविषयम् अभिषिच्येत्युक्तार्थम् ॥१८॥१९॥२०॥२१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥१०७॥

ते दूता इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ लक्षणस्येति ॥ राघवस्य प्रतिज्ञामिति । कालपुरुषं प्रति ब्रह्मलोकागमनप्रतिज्ञामित्यर्थः । पौरानुगमनं पौरानुगमनानुमतिम् ॥ ३ ॥ कुशस्येति ॥ कुशस्य कुशावती पुरी, लवस्य श्रावस्तीति श्राविता इत्यन्वयः ॥४॥५ ॥ एवमिति ॥ त्वर गमनाय त्वरितो भव । राजेति ।

ते दूता रामवाक्येन चोदिता लघुविक्रमाः ॥ प्रजग्मुर्मधुरां शीघ्रं चक्रुर्वासं च नाध्वनि ॥१॥ ते तु त्रिभिरहोरात्रैः संप्राप्य मधुरामथ ॥ शत्रुघ्नाय यथातत्त्वमाचख्युः सर्वमेव तत् ॥ २ ॥ लक्ष्मणस्य परित्यागं प्रतिज्ञां राघवस्य च॥ पुत्रयोरभिषेकं च पौरानुगमनं तथा ॥ ३ ॥ कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोदसि ॥ कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता ॥ श्रावस्तीति पुरी रम्या श्राविता च लवस्य च ॥ ४ ॥ अयोध्यां विजनां कृत्वा राघवो भरतस्तथा ॥ स्वर्गस्य गमनोद्योगं कृतवन्तौ महारथौ ॥ ५ ॥ एवं सर्वं निवेद्याशु शत्रुघ्नाय महात्मने ॥ विरेमुस्ते ततो दूतास्त्वर राजेति चाब्रुवन् ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं कुलक्षयमुपस्थितम् ॥ प्रकृतीस्तु समानीय काञ्चनं च पुरोधसम् ॥ ७ ॥ तेषां सर्वं यथावृत्तमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ आत्मनश्च विपर्यासं भविष्यं भ्रातृभिः सह ॥ ८ ॥ ततः पुत्रद्वयं वीरः सोभ्यषिञ्चन्नराधिपः ॥ सुबाहुर्मधुरां लेभे शत्रुघाती च वैदिशम् ॥ ९ ॥ द्विधा कृत्वा तु तां सेनां माधुरीं पुत्रयोर्द्वयोः ॥ धनं च युक्तं कृत्वा वै स्थापयामास पार्थिवः ॥ १० ॥ सुबाहुं मधुरायां च वैदिशे शत्रुघातिनम् ॥ ययौ स्थाप्य तदायोध्यां रथेनैकेन राघवः ॥ ११ ॥ स ददर्श महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ सूक्ष्मक्षौमाम्बरधरं मुनिभिः सार्धमक्षयैः ॥ १२॥ सोभिवाद्य ततो रामं प्राञ्जलिः प्रयतेन्द्रियः ॥ उवाच वाक्यं धर्मज्ञं धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥१३॥ कृत्वाभिषेकं सुतयोर्युक्तं राघवनन्दन ॥ तवानुगमने राजन् विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥१४॥

राजन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ काञ्चनं काञ्चनाख्यम् । विपर्यासं देहवियोगम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ द्विधेति ॥ धनं युक्तं च कृत्वेति । यथोचितं यथाशास्त्रम् विभागं कृत्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

न चेति ॥ अन्यन्न वक्तव्यमिति । मास्त्विति न वक्तव्यमित्यर्थः । विलोक्यमानमित्यादि । त्वद्विधेन परमानुग्रहसमर्थेन विलोक्यमानमनुगृह्यमाणमेव संपादयितुमात्मानमिच्छामि ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यदीति ॥ यमदण्डमुद्यम्येव त्वया विनिपातिताः स्म । हताः

न चान्यदपि वक्तव्यमतो वीर न शासनम् ॥ विलोक्यमानमिच्छामि त्वद्विधेन विशेषतः ॥ १५ ॥ तस्य तां बुद्धिमक्लीबां विज्ञाय रघुनन्दनः ॥ बाढमित्येव शत्रुघ्नं रामो वाक्यमुवाच ह ॥ १६ ॥ तस्य वाक्यस्य वाक्यान्ते वानराः कामरूपिणः ॥ ऋक्षराक्षससंघाश्च समापेतुरनेकशः ॥ १७ ॥ सुग्रीवं ते पुरस्कृत्य सर्व एव समागताः ॥ ते रामं द्रष्टुमनसः स्वर्गायाभिमुखं स्थितम् ॥ १८ ॥ देवपुत्रा ऋषिसुता गन्धर्वाणां सुतास्तथा ॥ रामक्षयं विदित्वा ते सर्व एव समागताः ॥ १९ ॥ ते राममभिवाद्योचुः सर्वे वानरराक्षसाः ॥ तवानुगमने राजन् संप्राप्ताः कृतनिश्चयाः ॥ २० ॥ यदि राम विनास्माभिर्गच्छेस्त्वं पुरुषोत्तम ॥ यमदण्डमिवोद्यम्य त्वया स्म विनिपातिताः ॥ २१ ॥ तैरेवमुक्तः काकुत्स्थो बाढमित्यब्रवीत्स्मयन् ॥ २२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामं सुग्रीवोपि महाबलः ॥ प्रणम्य विधिवद्वीरं विज्ञापयितुमुद्यतः ॥ २३ ॥ अभिषिच्याङ्गदं वीरमागतोस्मि नरेश्वर ॥ तवानुगमने राजन्विद्धि मां कृतनिश्चयम् ॥ २४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो रमयतां वरः ॥ वानरेन्द्रमथोवाच मैत्रं तस्यानुचिन्तयन् ॥ २५ ॥ सखे शृणुष्व सुग्रीव न त्वयाहं विनाकृतः ॥ गच्छेयं देवलोकं वा परमं वा पदं महत् ॥ २६ ॥ बिभीषणमथोवाच राक्षसेन्द्रं महायशाः ॥ यावत्प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै बिभीषण ॥ राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि ॥ २७ ॥ यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी ॥ यावच्च मत्कथा लोके तावद्राज्यं तवास्त्विह ॥ २८ ॥

स्मेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवं तेषामनुगमनार्थवचनं श्रुत्वा व्यवस्थामाह—बिभीषणमित्यादि ॥ बिभीषणस्य ब्रह्मणा अमरत्वप्रदानप्रदर्शनात् स्नेहेनैवावस्थानं शास्ति—यावत्प्रजा इति । धरिष्यसीति । देहमिति शेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तमिति ॥ अथ हनुमतोपि अमरत्वं प्रति ब्रह्मदत्तवरत्वात् यावद्रामकथाप्रचारः भूलोके तावत् तच्छ्रवणस्य प्रार्थितत्वात् तथा रामेणानुज्ञातत्वाच्च तस्य च स्थापनम् । जीवित इत्यादि । जीविते जीवितावस्थाने, कृतबुद्धिः कृतनिश्चयः सन्, प्रतिज्ञां त्वत्कृतां मा विलोपय । मा प्रतिज्ञां वृथा कृथा इति च पाठः ॥ ३३ ॥ उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते—मत्कथा इति ॥ ३४ ॥३५॥३६॥ जाम्बवन्तमिति ॥ जाम्बवतोऽपि

शासितस्त्वं सखित्वेन कार्यन्ते मम शासनम् ॥ प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ किंचान्यद्वक्तुमिच्छामि राक्षसेन्द्र महामते ॥ ३० ॥ आराधय जगन्नाथमिक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ आराधनीयमनिशं सर्वैर्देवैः सवासवैः ॥ ३१ ॥ तथेति प्रतिजग्राह रामवाक्यं बिभीषणः ॥ राजा राक्षसमुख्यानां राघवाज्ञामनुस्मरन् ॥ ३२ ॥ तमेवमुक्त्वा काकुत्स्थो हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ जीविते कृतबुद्धिस्त्वं मा प्रतिज्ञां विलोपय ॥ ३३ ॥ मत्कथाः प्रचरिष्यन्ति यावल्लोके हरीश्वर ॥ तावद्रमस्व सुप्रीतो मद्वाक्यमनुपालयन् ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना ॥ वाक्यं विज्ञापयामास परं हर्षमवाप्य च ॥ ३५ ॥ यावत्तव कथा लोके विचरिष्यति पावनी ॥ तावत्स्थास्यामि मेदिन्यां तवाज्ञामनुपालयन् ॥ ॥ ३६ ॥ जाम्बवन्तं तथोक्त्वा तु वृद्धं ब्रह्मसुतं तथा ॥ मैन्दं च द्विविदं चैव पञ्च जाम्बवता सह ॥ यावत्कलिश्च संप्राप्तस्तावज्जीवत सर्वदा ॥ ३७ ॥ तानेवमुक्त्वा काकुत्स्थः सर्वांस्तानृक्षवानरान् ॥ उवाच बाढं गच्छध्वं मया सार्धं यथेप्सितम् ॥ ३८ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

ब्रह्मपुत्रत्वात् ब्रह्मणैव दत्तवरत्वाच्च स्थापनम् । मैन्दद्विविदयोरपि पित्रोरश्विनोरनुग्रहादमृतप्राशित्वाच्च स्थापनम् । बिभीषणादयोमराः पञ्च, ते यूयं यावत्कलिः यावत्प्रलयः तावज्जीवत । कलौ प्रलये संप्राप्ते सति देहं त्यजतेति शेषः ॥३७॥ तानिति ॥ सर्वांस्तानिति । पञ्चामरव्यतिरिक्तानित्यर्थः ॥३८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ॥

प्रभातायामित्यादि ॥ १॥ अग्निहोत्रमिति ॥ वाजपेयातपत्रं चेति । तस्य धर्मानुष्ठानबलप्राप्तत्वाद्राजचिह्नस्य सन्न्यस्तत्वाच्च सीतायाः पत्न्याः स्थितत्वादग्नेरपि स्थितिरिति पूर्वमेवोक्तम् ॥ २ ॥ तत इति ॥ महाप्रस्थानमर्हतीति महाप्रास्थानिकम् ॥ ३ ॥ तत इति ॥ परं ब्रह्ममावर्तयन्निति ! अकारान्तत्वमार्षम् । देवमन्त्रमित्यर्थः । प्रसज्य गृहीत्वेति । अङ्गुलीविवरप्रसक्तं कृत्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अव्याहरन्निति ॥ निश्चेष्टः किंचित्पदार्थदर्शनश्रवणस्पर्शनादिविषयकेन्द्रियचेष्टारहित इत्यर्थः । निःसुखः पथि, पादुकादिसुखमुपेक्ष्य शर्कराकण्टकबाधां सोढुमुद्युक्तः । निर्जगामेत्यर्थः॥५॥ रामस्येति ॥ सपद्मा पद्महस्ता ॥ ६ ॥ ७॥ ८॥ ९ ॥ तमिति ॥ नपुंसका वर्षधराः ॥ १० ॥ ११॥१२॥ मन्त्रिण इति ॥ प्रहृष्टवत् , देह विसर्जनसमये समीपावस्थानजः प्रहर्षः॥१३॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः ॥ रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अग्निहोत्रं व्रजत्वग्रे दीप्यमानं सह द्विजैः ॥ वाजपेयातपत्रं च शोभमानं महापथे ॥२॥ ततो वसिष्ठस्तेजस्वी सर्वं निरवशेषतः ॥ चकार विधिवद्धर्मं महाप्रास्थानिकं विधिम् ॥ ३ ॥ ततः सूक्ष्माम्बरधरो ब्रह्ममावर्तयन्परम् ॥ कुशान्गृहीत्वा पाणिभ्यां प्रसज्य प्रययावथ ॥ ४ ॥ अव्याहरन्क्वचित्किंचिन्निश्चेष्टो निःसुखः पथि॥ निर्जगाम गृहात्तस्माद्दीप्यमान इवांशुमान् ॥ ५ ॥ रामस्य दक्षिणे पार्श्वे सपद्मा श्रीरुपाश्रिता ॥ सव्ये तु ह्रीर्महादेवी व्यवसायस्तथाग्रतः ॥ ६ ॥ शरा नानाविधाश्चापि धनुरायतमुत्तमम् ॥ तथायुधानि ते सर्वे ययुः पुरुषविग्रहाः ॥ ७॥ वेदा ब्राह्मणरूपेण गायत्री सर्वरक्षिणी ॥ ओङ्कारोथ वषट्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ८ ॥ ऋषयश्च महात्मानः सर्व एव महीसुराः ॥ अन्वगच्छन्महात्मानं स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥ ९ ॥ तं यान्तमनुगच्छन्ति ह्यन्तःपुरचराः स्त्रियः ॥ सवृद्धबालदासीकाः सवर्षधरकिङ्कराः ॥ १० ॥ सान्तःपुरश्च भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ रामं गतिमुपागम्य साग्निहोत्रमनुव्रतः ॥ ११ ॥ ते च सर्वे महात्मानः साग्निहोत्राः समागताः ॥ सपुत्रदाराः काकुत्स्थमनुजग्मुर्महामतिम् ॥ १२ ॥ मन्त्रिणो भृत्यवर्गाश्च सपुत्रपशुबान्धवाः ॥ सर्वे सहानुगा राममन्वगच्छन्प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥

॥१४॥१५॥ स्नाता इति ॥ किलकिलाशब्दैरिति । उपलक्षितामिति शेषः । सर्वमिति । वानरबलमिति शेषः ॥१६॥ नेति ॥ व्रीडित इति । भगवदपराधादिना पूर्वकृतेनेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ यानीति ॥ स्वर्गाय ब्रह्मलोकगमनाय ॥ २० ॥ २१ ॥ नेति ॥ उच्छ्वसत्सप्राणमित्यर्थः । सुसूक्ष्ममपि न

ततः सर्वाः प्रकृतयो हृष्टपुष्टजनावृताः ॥ गच्छन्तमन्वगच्छंस्तं राघवं गुणरञ्जिताः ॥१४॥ ततः सस्त्रीपुमांसस्ते सपक्षिपशुवाहनाः ॥ राघवस्यानुगाः सर्वे हृष्टा विगतकल्मषाः ॥१५॥ स्नाताः प्रमुदिताः सर्वे हृष्टाः पुष्टाश्च वानराः ॥ दृढं किलकिलाशब्दैः सर्वं राममनुव्रतम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिद्दीनो वा व्रीडितो वापि दुःखितः ॥ हृष्टं प्रमुदितं सर्वं बभूव परमाद्भुतम् ॥ १७ ॥ द्रष्टुकामोथ निर्यान्तं रामं जानपदो जनः ॥ यः प्राप्तः सोपि दृष्ट्वैव स्वर्गायानुगतो मुदा ॥ १८ ॥ ऋक्षवानररक्षांसि जनाश्च पुरवासिनः ॥ आगच्छन्परया भक्त्या पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥ १९ ॥ यानि भूतानि नगरेप्यन्तर्धानगतानि च ॥ राघवं तान्यनुययुः स्वर्गाय समुपस्थितम् ॥ २० ॥ यानि पश्यन्ति काकुत्स्थं स्थावराणि चराणि च ॥ सर्वाणि रामगमने ह्यनुजग्मुर्हितान्यपि ॥ २१ ॥ नोच्छ्वसत्तदयोध्यायां सुसूक्ष्ममपि दृश्यते ॥ तिर्यग्योनिगताश्चापि सर्वे राममनुव्रताः ॥ २२ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ ॥

अध्यर्धयोजनं गत्वा नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ सरयूं पुण्यसलिलां ददर्श रघुनन्दनः ॥ १ ॥ तान्नदीमाकुलावर्तां सर्वत्रानुसरन्नृपः ॥ आगतः सप्रजो रामस्तं देशं रघुनन्दनः ॥२॥ अथ तस्मिन्मुहूर्ते तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ॥३॥ आययौ यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः ॥ विमानशतकोटीभिर्दिव्याभिरभिसंवृतः ॥ ४ ॥ दिव्यतेजोवृतं व्योम ज्योतिर्भूतमनुत्तमम् ॥ स्वयंप्रभैः स्वतेजोभिः स्वर्गिभिः पुण्यकर्मभिः ॥५॥

दृश्यते । अननुयातमिति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ ॥

अध्यर्धेत्यादि ॥ अर्धाधिकं योजनमध्यर्धयोजनम् । पश्चान्मुखाश्रितां पश्चान्मुखेन स्वेनाश्रिताम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दिव्येति ॥ स्वयंप्रभैः स्नेहं विना

स्वयमेव प्रकाशमानैः ॥ ५ ॥ पुण्या इति ॥ महौघवत् महासमृद्धार्था ॥ ६ ॥ तस्मिन्निति ॥ गन्धर्वाप्सरसंकुले गन्धर्वाप्सरःसंकुले। पद्भ्यां समुपचक्रमे गन्तुमिति शेषः ॥ ७ ॥ तत इति ॥ अन्तरिक्षादभ्याशमागत्याभाषतेत्यर्थः ॥ ८ ॥ भ्रातृभिरिति ॥ स्वकान्तनुमिति । त्वं विष्णुतनुं लक्ष्मणः शेषतनुं भरतो गरुडतनुं शत्रुघ्नो विष्वक्सेनतनुमित्यर्थः । तद्वाकाशं सनातनम् । "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्" इति श्रुत्युक्तपरमाकाशं विष्णवबतारकुलस्थानं

पुण्या वाता ववुश्चैव गन्धवन्तः सुखप्रदाः ॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च देवैर्मुक्ता महौघवत् ॥ ६ ॥ तस्मिंस्तूर्यशतैः कीर्णे गन्धर्वाप्सरसंकुले ॥ सरयूसलिलं रामः पद्भ्यां समुपचक्रमे ॥ ७ ॥ ततः पितामहो वाणीमन्तरिक्षादभाषत ॥ आगच्छ विष्णो भद्रन्ते दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ ८॥ भ्रातृभिः सह देवाभैः प्रविशस्व स्वकां तनुम् ॥ यामिच्छसि महाबाहो तां तनुं प्रविश स्वकाम् ॥ वैष्णवीं तां महातेजो तद्वाकाशं सनातनम् ॥ ९ ॥ त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते॥ ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥ त्वामचिन्त्यं महद्भूतमक्षयं सर्वसंग्रहम् ॥१० ॥ यामिच्छसि महातेजस्तां तनुं प्रविश स्वयम् ॥११॥ पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः ॥ विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः॥१२॥ ततो विष्णुमयं देवं पूजयन्ति स्म देवताः॥ साध्या मरुद्गणाश्चैव सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥ ये च दिव्या ऋषिगणा गन्धर्वाप्सरसश्च याः ॥ सुपर्णनागयक्षाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ॥ १४ ॥ सर्वं पुष्टं प्रमुदितं सुसंपूर्णमनोरथम् ॥ साधु साध्विति तैर्देवैस्त्रिदिवं गतकल्मषम् ॥१५॥अथ विष्णुर्महातेजाः पितामहमुवाच ह ॥ एषां लोकं जनौघानां दातुमर्हसि सुव्रत॥१६॥

वैकुण्ठं वा प्रविशेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अनन्तरोक्तपक्षं विवृणोति–त्वं हीत्यादिना ॥ मायां लक्ष्मीम् । पूर्वपरिग्रहाम् अनादितया परिगृह्यमाणाम् । नित्यानपायिनीमित्यर्थः । त्वामिति । सर्वसंग्रहं सर्वानुग्राहकम् । अक्षयं चाजरं तथेति च पाठः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथेत्यादि ॥ विष्णुः विष्णुत्वं प्राप्तः रामः । लोकं दातुमर्हसि । आतिवाहिकतया दातुमर्हसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

कथं ब्रह्मविद्यारहितानामेषां ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्यत्राह—इमे हीति ॥ भक्ताः भक्तिमन्तः, मत्कृते त्यक्तात्मानश्च ॥ १७ ॥ तदिति ॥ सान्तानिकान् सान्तानिकाख्यान् लोकान्, संप्राप्ताः सन्तः यास्यन्ति । त्वल्लोकमिति शेषः॥१८॥न केवलमेत एव, इतः परमपि ये रामभक्तास्तेपि विष्णुलोकं प्राप्नुवन्तीत्याह—यच्चेति ॥ ब्रह्मलोकादनन्तरे अव्यवहितोपरिदेशस्थे सर्वैर्गुणैर्युक्ते । "एषु सर्वतः प्रतिष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु" इति श्रुतेः । सर्वगुणैर्नित्ययुक्ते सान्तानिके निव-

इमे हि सर्वे स्नेहान्मामनुयाता मनस्विनः ॥ भक्ता हि भजितव्याश्च त्यक्तात्मानश्च मत्कृते ॥ १७॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुवचनं ब्रह्मा लोकगुरुः प्रभुः ॥ लोकान्सान्तानिकान्नाम यास्यन्तीमे समागताः ॥ १८ ॥ यच्च तिर्यग्गतं किंचित्त्वामेवमनुचिन्तयत् ॥ प्राणांस्त्यक्षति भक्त्या वै तत्सन्ताने विवत्स्यति ॥ १९ ॥ सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्युक्ते ब्रह्मलोकादनन्तरे ॥ २० ॥ वानराश्च स्वकां योनिमृक्षाश्चैव तथा ययुः ॥ येभ्यो विनिःसृताः सर्वे सुरेभ्यः सुरसंभवाः ॥२१॥ तेषु प्रविविशे चैव सुग्रीवः सूर्यमण्डलम् ॥ पश्यतां सर्वदेवानां स्वान्पितॄन्प्रतिपेदिरे ॥ २२ ॥ तथोक्तवति देवेशे गोप्रतारमुपागताः ॥ भेजिरे सरयूं सर्वे हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः ॥ २३ ॥ अवगाह्य जलं यो यः प्राणी ह्यासीत्प्रहृष्टवत् ॥ मानुषं देहमृत्सृज्य विमानं सोध्यरोहत ॥ २४ ॥ तिर्यग्योनिगतानां च शतानि सरयूजलम् ॥ संप्राप्य त्रिदिवं जग्मुः प्रभासुरवपूंषि च ॥ दिव्या दिव्येन वपुषा देवा दीप्ता इवाभवन् ॥ २५ ॥ गत्वा तु सरयूतोयं स्थावराणि चराणि च ॥ प्राप्य तत्तोयविक्लेदं देवलोकमुपागमन् ॥२६॥ तस्मिन्नपि समापन्ना ऋक्षवानरराक्षसाः ॥ तेपि स्वर्गं प्रविविशुर्देहान्निक्षिप्य चाम्भसि ॥ २७ ॥

त्स्यतीत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ २० ॥ वानराणां तु आधिकारिकदेवांशत्वात्तत्तद्देवशरीरप्रवेश एवेत्याह—वानराश्चेत्यादिना ॥२१॥२२॥ तथेति ॥ गोप्रतारं गोप्रताराख्यं तीर्थम् । हर्षपूर्णाश्रुविक्लवाः आनन्दाश्रुपूर्णतया विक्लवदृष्टयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ गत्वेति ॥ तत्तोयविक्लेदं तत्तोयसेचनम् ॥२६॥२७॥

ततः समागतान् सर्वान्स्थाप्य लोकगुरुर्दिवि ॥ जगाम त्रिदशैः सार्धं सदा हृष्टैर्दिवं महत् ॥ २८ ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ ॥ ॥ ॥

एतावदेतदाख्यानं सोत्तरं ब्रह्मपूजितम् ॥ रामायणमिति ख्यातं मुख्यं वाल्मीकिना कृतम् ॥ १ ॥ ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोके यथापुरम् ॥ येन व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥२॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ नित्यं शृण्वन्ति संतुष्टा दिव्यं रामायणं दिवि ॥३॥ इदमाख्यानमायुष्यं सौभाग्यं पापनाशनम् ॥ रामायणं वेदसमं श्राद्धेषु श्रावयेद्बुधः ॥ ४ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य यः पठेत् ॥ ५ ॥ पापान्यपि च यः कुर्यादहन्यहनि मानवः ॥ पठत्येकमपि श्लोकं पापात्स परिमुच्यते ॥ ६ ॥ वाचकाय च दातव्यं वस्त्रं धेनुं हिरण्यकम् ॥ वाचके परितुष्टे तु तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ दिवं परमाकाशम् वैकुण्ठम् । त्रिदशैर्नित्यसूरिभिः, सदा हृष्टैरिति विशेषणात् । हृष्टैः प्रमुदितो देवैर्जगाम त्रिदिवं महदिति च पाठः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ ॥ ॥

अस्य काव्यस्य अपवर्गान्तसाधकतया कथाशेषानुवादपूर्वकं पठनश्रवणादिषु फलमुपदिश्यते—एतावदित्यादि ॥ सोत्तरमुत्तरकाण्डसहितम् । मुख्यं सर्वाख्यानेभ्यः प्रशस्तमेतदाख्यानम् । एतावदेव समर्यादं एतावच्छ्लोकसर्गकाण्डसंख्याकमेव । न न्यूनं नाधिकम् ॥१॥ तत इति ॥ ततः स्वभक्तजनस्य स्वर्लोकप्रापणानन्तरम्, विष्णुः स्वर्गलोके परमस्वर्गे वैकुण्ठे, यथापुरं यथापूर्वम् प्रतिष्ठितः । स्वर्गशब्दस्य लोकपरत्वभ्रमव्यावृत्त्यर्थं विष्णुं विशिनष्टि—येनेति ॥२॥ इदं च रामायणं न केवलं मनुष्याणां भोग्यं, किन्तु देवतानामपि भोग्यमेवेत्याह—तत इति ॥ ततः ब्रह्मस्थानपूजितत्वादेः ॥३॥ इदमिति ॥ इदमाख्यानं रामायणरूपम्, आयुष्यम् आयुवर्धनम्, सौभाग्यं सौभाग्यवर्धनम्, श्राद्धे च श्रावयेत् । अक्षय्यपितृतृप्त्यर्थमिति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणं नरः ॥ सपुत्रपौत्रो लोकेस्मिन् प्रेत्य चेह महीयते ॥ ८ ॥ अयोध्यापि पुरी रम्या
शून्या वर्षगणान्बहून् ॥ ऋषभं प्राप्य राजानं निवासमुपयास्यति ॥९॥ एतदाख्यानमायुष्यं सभविष्यं सहोत्तरम् ॥
कृतवान्प्रचेतसः पुत्रस्तद्ब्रह्माप्यन्वमन्यत ॥ १० ॥ अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयायुतस्य च ॥ लभते श्रवणादेव सर्गस्यैकस्य
मानवः ॥११॥ प्रयागादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ॥ नैमिशादीन्यरण्यानि कुरुक्षेत्रादिकान्यपि
॥ गतानि तेन लोकेस्मिन्येन रामायणं श्रुतम् ॥१२ ॥ हेमभारं कुरुक्षेत्रे ग्रस्ते भानौ प्रयच्छति ॥ यश्च रामायणं
लोके शृणोति सदृशावुभौ ॥ १३ ॥ सम्यक्छ्रद्धासमायुक्तः शृणुते राघवीं कथाम् ॥ सर्वपापात्प्रमुच्येत विष्णुलोकं
स गच्छति ॥ १४ ॥ आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ यः शृणोति सदा भक्त्या स गच्छेद्वैष्णवीं
तनुम् ॥१५ ॥ पुत्रदाराश्च वर्धन्ते संपदः सन्ततिस्तथा ॥ सत्यमेतद्विदित्वा तु श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥१६॥ गायत्र्याश्च
स्वरूपं तद्रामायणमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥ सर्वपापैः प्रमुच्येत पदमप्यस्य
यः पठेत् ॥ १८ ॥ यः पठेच्छृणुयान्नित्यं चरितं राघवस्य ह ॥ भक्त्या निष्कल्मषो भूत्वा दीर्घमायुरवाप्नुयात्
॥ १९ ॥ चिन्तयेद्राघवं नित्यं श्रेयः प्राप्तुं य इच्छति ॥ श्रावयेदिदमाख्यानं ब्राह्मणेभ्यो दिने दिने ॥ २० ॥ ॥

एतदिति ॥ लोकेस्मिन्महीयत इत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥ अयोध्येति ॥ निवासं सुजनाश्रयत्वम् ॥ ९ ॥ एतदाख्यानमिति ॥ सहोत्तरमिति । अभिषेकानन्तरवृत्तान्तः । सीताभूप्रवेशानन्तरभाविवृत्तान्तस्तु सभविष्यमित्युच्यते, कृतवान् प्रचेतस इति । तद्रामायणं ब्रह्माप्यन्वमन्यत । अपिः प्राधान्ये । अन्वमन्यत अङ्गीकृतवान् । सदा पठति स्मेत्यर्थः । अत्र यकारो गायत्र्यक्षरम् । तेन गायत्रीविवरणम् रामायणमिति सूचितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥२४॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमुकुटाख्याने उत्तरश्रीरामायणव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः

यस्त्विदं रघुनाथस्य चरितं सकलं पठेत् ॥ सोऽसुक्षये विष्णुलोकं गच्छत्येव न संशयः ॥ २१ ॥ पिता पि-
तामहस्तस्य तथैव प्रपितामहः ॥ तत्पिता तत्पिता चैव विष्णुं यान्ति न संशयः ॥ २२ ॥ चतुर्वर्गप्रदं नित्यं
चरितं राघवस्य तु ॥ तस्माद्यत्नवता नित्यं श्रोतव्यं परमं सदा ॥ २३ ॥ शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः पादं
पदमेव वा ॥ स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥२४॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥
प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ २५ ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाव्ये श्रीमद्वाल्मीकीये
चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायामुत्तरश्रीरामायणे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ ॥

सर्गः ॥१११॥छ॥ श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीहयग्रीवाय नमः॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्रीवरवरमुनये नमः ॥ ॥ सव्याख्यमुत्तरकाण्डं समाप्तम् ॥

अत्रोत्तरकाण्डे मुख्याः १११ सर्गाः, प्रक्षिप्ताः १३ सर्गाः, एवं १२४ सर्गाः सन्ति ।

॥ रामानुजी–तनिश्लोकी–श्रीगोविन्दराजीयभूषणेति–व्याख्यात्रयोपेतं श्रीवाल्मीकीयरामायणं समाप्तम् ॥

यत्नेन श्रीकृष्णदासात्मजो यो गङ्गाविष्णुः सर्वविद्वत्कृपेच्छुः ॥ कल्याणाख्ये–मोहमय्यां च तेन नैजे लक्ष्मीवेङ्कटेशाख्ययन्त्रे ॥ १ ॥
षट्काश्यप्यष्टेन्दु (१८१६)शाके तथा भिष्वङ्गाब्जेब्दे (१९५१) वैक्रमे चाश्विने हि ॥ आर्षं काव्यं शास्त्रिभिः शोधयित्वा संमुद्र्याथो सुप्रसिद्धिं व्यनैषि॥२॥

पुस्तक मिलने का ठिकाना— गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना, कल्याण–मुंबई.

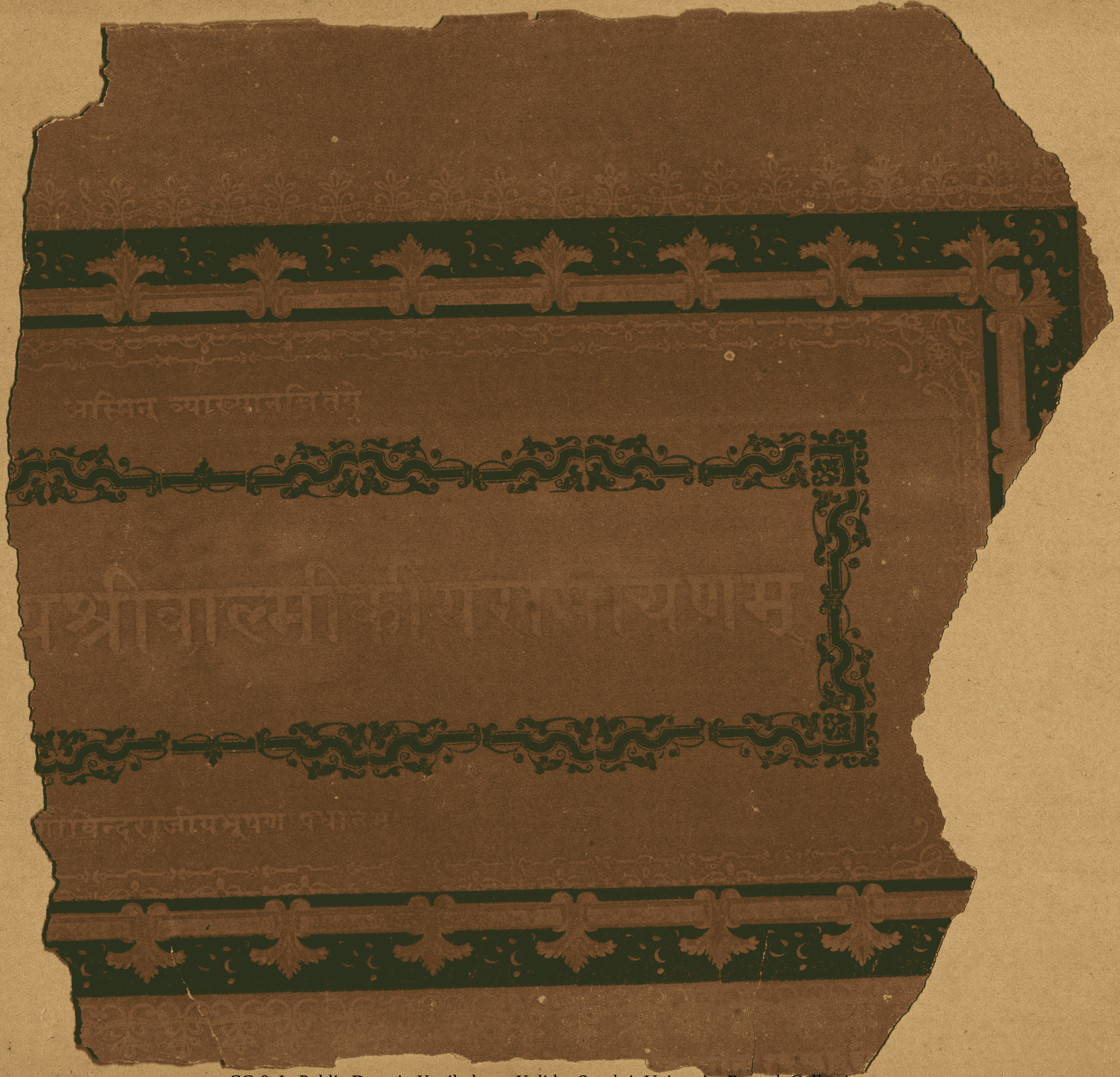

अस्मिन् व्याख्यानत्रितयं

श्रीवाल्मीकीयरामायणम्

ोविन्दराजीयभूषण

अथ सटीकत्रयश्रीवाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डम् ॥

यह ग्रन्थ सन् १८६७ के ऐक्ट २५ के अनुसार रजिष्टरी करके सब हक्क यन्त्राधिकारीने अपने स्वाधीन रक्खा है.

बालकांडम् १

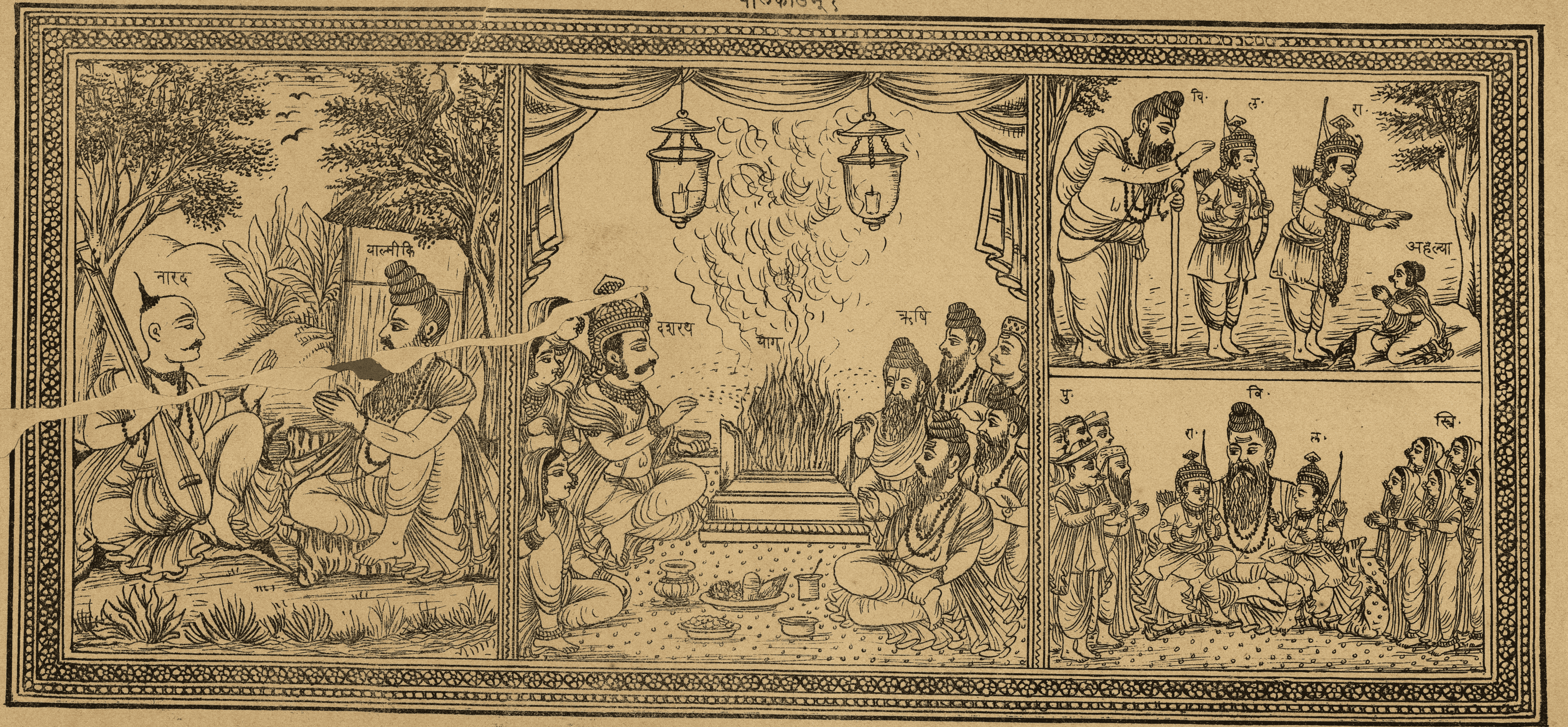
नारद
वाल्मीकि
दशरथ
याग
ऋषि
वि.
ल.
रा.
अहल्या
पु.
वि.
रा.
ल.
स्त्रि.

बालकांडम् १

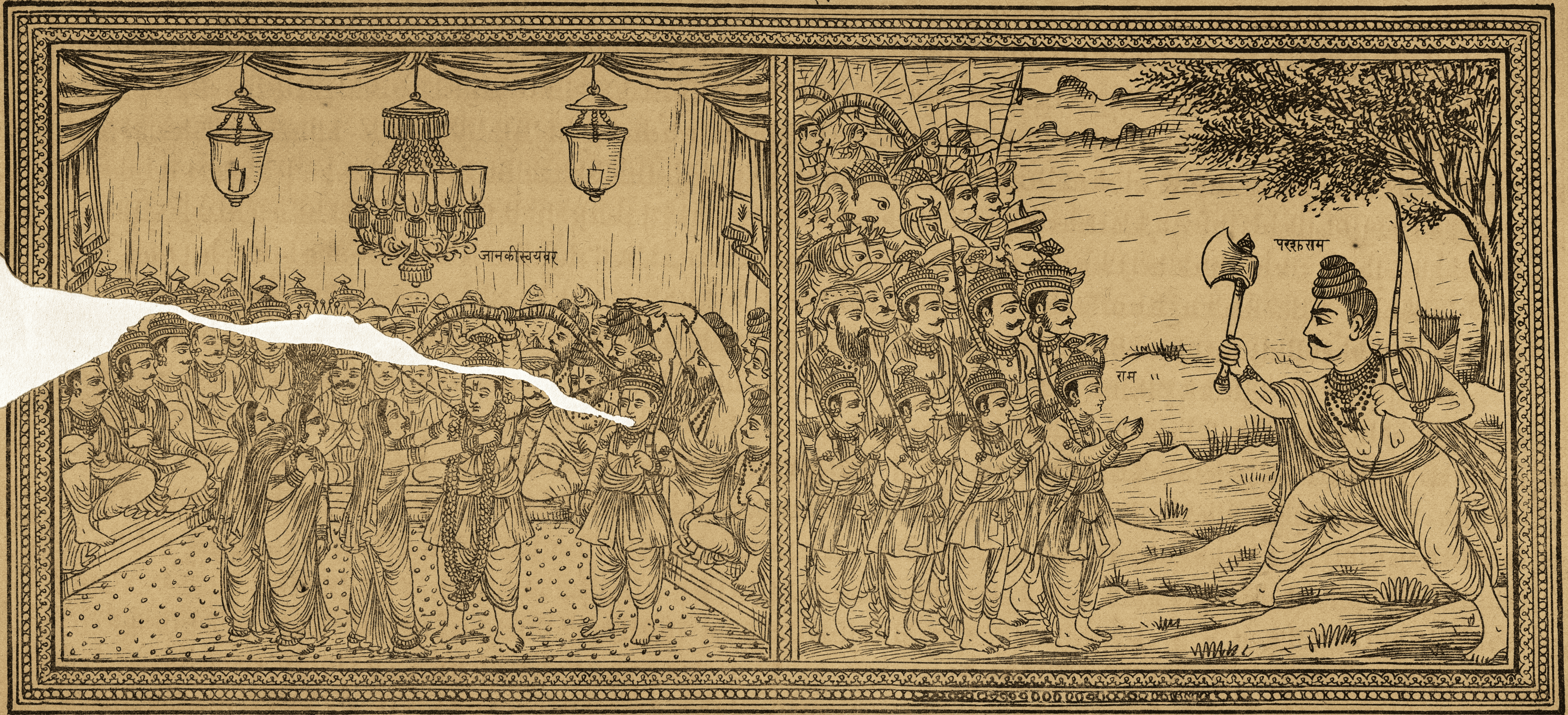
जानकीस्वयंवर
परशुराम
राम

॥ इति श्रीरामायणमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

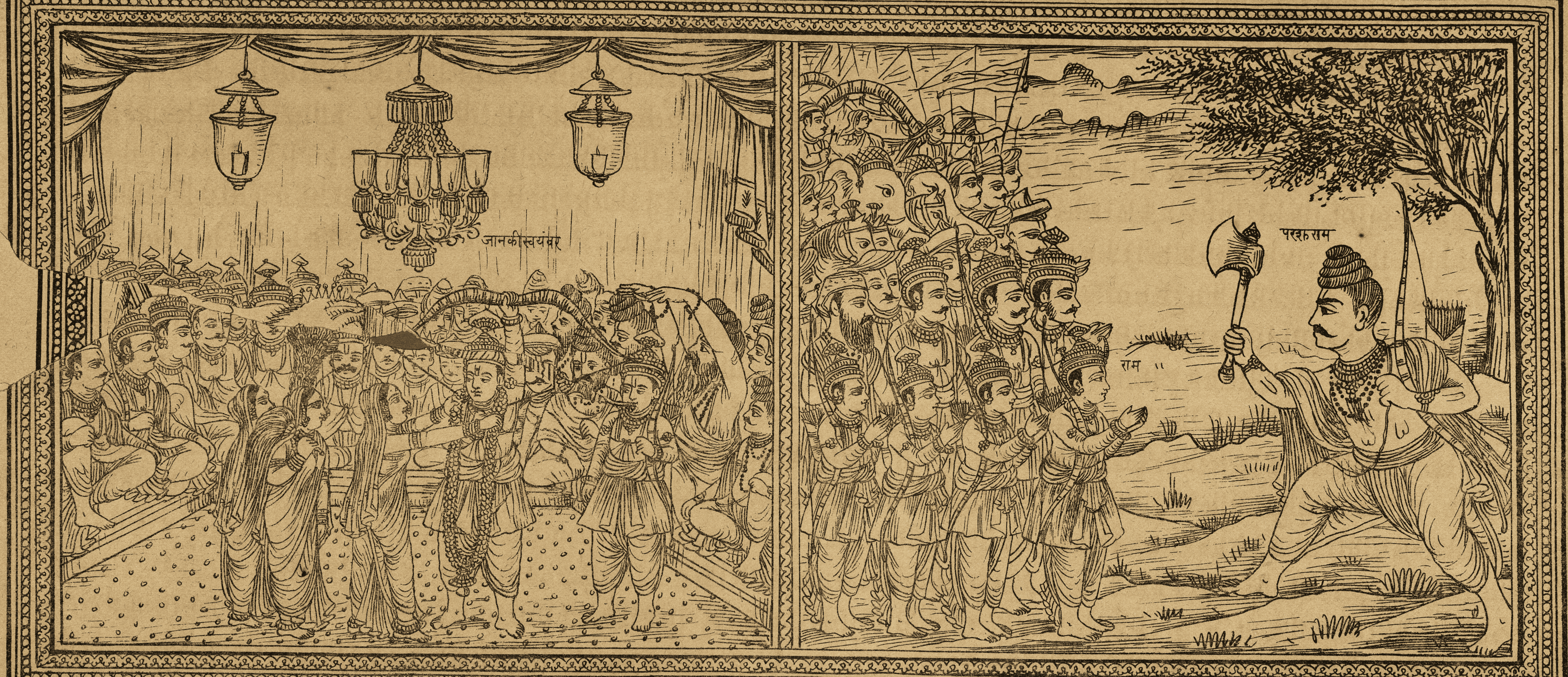
जानकीस्वयंवर
परशुराम
राम

॥ इति श्रीरामायणमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

॥ श्रियै नमः ॥

श्रीवैष्णवानां श्रीरामायणपठनोपक्रमानुसन्धेयक्रमः।

प्रथमतः स्व[illegible]दायनिर्वाहकाचार्यानुसन्धानम् । ततः लक्ष्मीनाथेत्यारभ्य प्रणतोस्मि नित्यमित्यन्तम् । अनन्तरं श्रीशैलपूर्णविषयं पितामहस्येति श्री[illegible]ष्यकारप्रभृतिस्वाचार्यपर्यन्तविषयाः साम्प्रदायिकश्लोका अनुसन्धेयाः । यद्वा श्रीधरादिस्वाचार्यपर्यन्ताः प्रतिव्यक्तिश्लोका अनुसन्ध[illegible] ॥ ॥ ॥ ॥

ततः, [illegible]रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथा[illegible]याति परां गतिम् ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देनिलात्मजम् ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वातात्मजं वानरयूथमुख्यं श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमामि तं प्राञ्जलिराञ्जनेयम् ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमाननन्दनम् ॥ यत्र यत्र रघुनाथकीर्तनं तत्र तत्र कृतमस्तकाञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोवनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ श्रीराघवं दशरथात्मजमप्रमेयं सीतापतिं रघुकुलान्वयरत्नदीपम् । आजानुबाहुमरविन्ददलायताक्षं रामं निशाचरविनाशकरं नमामि ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यातं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ ततो यथाशक्ति श्रीकोशोपरि भगवदाराधनं कर्तव्यम् ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ पारायणसमापनक्रमः ॥ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः । प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः । येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ कावेरी वर्धतां काले काले वर्षतु वासवः। श्रीरङ्गनाथो यजतु श्रीरङ्गश्रीश्च वर्धताम् ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणाब्धये । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ वेदवेदान्तवेद्याय मेघश्यामलमूर्तये । पुंसां मोहनरूपाय पुण्यश्लोकाय मङ्गलम् ॥ विश्वामित्रान्तरङ्गाय मिथिलानगरीपतेः । भाग्यानां परिपाकाय भव्यरूपाय मङ्गलम् ॥ पितृभक्ताय सततं भ्रातृभिः सह सीतया । नन्दिताखिललोकाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ त्यक्तसाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे । सेव्याय सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गलम् ॥ सौमित्रिणा च जानक्या चापबाणासिधारिणे । संसेव्याय सदा भक्त्या स्वामिने मम मङ्गलम् ॥ दण्डकारण्यवासाय खण्डितामरशत्रवे । गृध्रराजाय भक्ताय मुक्तिदायास्तु मङ्गलम् ॥ सादरं शबरीदत्तफलमूलाभिलाषिणे । सौलभ्यपरिपूर्णाय सत्त्वोद्रित[illegible]म् ॥ हनुमत्समवेताय हरीशाभीष्टदायिने । वालिप्रमथनायास्तु महाधीराय मङ्गलम् ॥ श्रीमते रघुवीराय सेतूल्लङ्घितसिन्धवे । जितराक्षस[illegible]य मङ्गलम् ॥ आसाद्य नगरीं दिव्यामभिषिक्ताय सीतया । राजाधिराजराजाय रामभद्राय मङ्गलम् ॥ मङ्गलाशासनपरैर्मदाचार्यपुरोगमैः [illegible]तायास्तु मङ्गलम् ॥ ततः पितामहस्येत्यारभ्य स्वाचार्यान्ताः श्लोका अनुसन्धेयाः । सीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु—इ[illegible], अभ्यषिञ्चन्नरव्याघ्रम् इति श्लोकपठनात् पूर्वं मध्ये विशेषतो भगवदाराधनं च कर्तव्यम् ॥ ॥ ॥

॥ श्रीमहागणपातध्यानम् ॥ ॥ शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यन्नत्वा कृतकृत्यास्युस्तन्नमामि गजाननम् ॥ अनन्तरं श्रीमच्छंकरभगवत्पादादिगुरुपरम्परानुसन्धेया ॥ ॥ ॥

॥ सरस्वतीप्रार्थना ॥ ॥ दोर्भिर्युक्ता चतुर्भिः स्फटिकमणिमयीमक्षमालां दधाना हस्तेनैकेन पद्मं सितमपि च शुकं पुस्तकं चापरेण। भासा कुन्देन्दुशङ्खस्फटिकमणिनिभा भासमाना समाना सा मे वाग्देवतेयं निवसतु वदने सर्वदा सुप्रसन्ना ॥ ॥ ॥

॥ वाल्मीकिनमस्क्रिया ॥ ॥ कूजन्तं राम रामेति मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मीकिकोकिलम् ॥ वाल्मीकेर्मुनिसिंहस्य कवितावनचारिणः । शृण्वन्रामकथानादं को न याति परां गतिम् ॥ यः पिबन्सततं रामचरितामृतसागरम् । अतृप्तस्तं मुनिं वन्दे प्राचेतसमकल्मषम् ॥

॥ हनुमन्नमस्क्रिया ॥ ॥ गोष्पदीकृतवाराशिं मशकीकृतराक्षसम् । रामायणमहामालारत्नं वन्देनिलात्मजम् ॥ अञ्जनानन्दनं वीरं जानकीशोकनाशनम् । कपीशमक्षहन्तारं वन्दे लङ्काभयंकरम् ॥ उल्लङ्घ्य सिन्धोः सलिलं सलीलं यः शोकवह्निं जनकात्मजायाः । आदाय तेनैव ददाह लङ्कां नमा[illegible]तं प[illegible]नेयम् ॥ आञ्जनेयमतिपाटलाननं काञ्चनाद्रिकमनीयविग्रहम् । पारिजाततरुमूलवासिनं भावयामि पवमानंनन्दनम् ॥ यत्र यत्र रघु[illegible]काञ्जलिम् । बाष्पवारिपरिपूर्णलोचनं मारुतिं नमत राक्षसान्तकम् ॥ मनोजवं मारुततुल्यवेगं जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम् । वा[illegible]श्रीरामदूतं शिरसा नमामि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्री[illegible]र्थना ॥ ॥ यः कर्णाञ्जलिसंपुटैरहरहः सम्यक्पिबत्यादराद्वाल्मीकेर्वदनारविन्दगलितं रामायणाख्यं मधु । जन्मव्याधिजराविपत्तिमरणै[illegible]पद्रवं संसारं स विहाय गच्छति पुमान् विष्णोः पदं शाश्वतम् ॥ तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशामयध्वम् ॥ वाल्मीकिगिरिसंभूता रामसागरगामिनी । पुनातु भुवनं पुण्या रामायणमहानदी ॥ श्लोकसारसमाकीर्णं सर्गकल्लोलसंकुलम् । काण्डग्राहमहामीनं वन्दे रामायणार्णवम् ॥ वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे । वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद्रामायणात्मना ॥

॥ श्रीरामध्यानक्रमः ॥ ॥ वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले हैमे महामण्डपे मध्येपुष्पकमासने मणिमये वीरासने सुस्थितम् । अग्रे वाचयति प्रभञ्जनसुते तत्त्वं मुनिभ्यः परं व्याख्यातं भरतादिभिः परिवृतं रामं भजे श्यामलम् ॥ वामे भूमिसुता पुरश्च हनुमान् पश्चात्सुमित्रासुतः शत्रुघ्नो भरतश्च पार्श्वदलयोर्वाय्वादिकोणेषु च । सुग्रीवश्च बिभीषणश्च युवराट् तारासुतो जाम्बवान्मध्ये नीलसरोजकोमलरुचिं रामं भजे श्यामलम् ॥ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै । नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ ततः श्रीकोशोपरि श्रीरामावाहनादिनैवेद्यान्तपूजा विधेया । पारायणावसाने च पुनः पूजा कर्तव्या ॥ ॥ ॥ ॥

॥ पारायणसमापनसमयानुसन्धेयश्लोकक्रमः ॥ ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्याय्येन मार्गेण महीं महीशाः । गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥ काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी । देशोयं क्षोभरहितो ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ अपुत्राः पुत्रिणः सन्तु पुत्रिणः सन्तु पौत्रिणः । अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम् ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् । एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ॥ शृण्वन्रामायणं भक्त्या यः पादं पदमेव वा । स याति ब्रह्मणः स्थानं ब्रह्मणा पूज्यते सदा ॥ रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे । रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥ यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताऽकल्पयत्पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ मङ्गलं कोसलेन्द्राय महनीयगुणात्मने । चक्रवर्तितनूजाय सार्वभौमाय मङ्गलम् ॥ अमृतोत्पादने दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत् । अदितिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ त्रीन्विक्रमान् प्रक्रमतो विष्णोरमिततेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ऋतवः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ते । मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु तव सर्वदा ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतिस्वभावात् । [illegible]त्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥ श्रीसीताविवाहपट्टाभिषेकसर्गयोस्तु—इयं सीता, अभ्यषिञ्चन्, इति श्लोकपठनात् पूर्वं विशेषतो [illegible]वेद्यादिनीराजनान्तसपर्या संविधेया ॥ ७ ॥ शुभम् ॥ शुभम् ॥ शुभम् ॥ ॥ ॥

[illegible]म·

एवं पाठक्रमं ज्ञात्वा ध्यात्वा रामं सशक्तिकम् ॥
कुर्वन् पाठं सावधानमभीष्टं साधयेन्नरः ॥ १ ॥

॥ अथ स्कंदपुराणस्थ श्रीरामायणमाहात्म्यप्रारंभः ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथरामायणमाहात्म्यम् ॥ श्रीरामःशरणंसमस्तजगतांरामंविनाकागतीरामेणप्रतिहन्यतेकलिमलंरामायकार्यंनमः ॥
रामात्त्रस्यतिकालभीमभुजगोरामस्यसर्वंवशेरामेभक्तिरखंडिताभवतुमेरामत्वमेवाश्रयः ॥ १ ॥ चित्रकूटालयंराममिंदिरानंदमंदिरम् ॥
वंदेचपरमानंदंभक्तानामभयप्रदम् ॥ २ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यायस्यांशालोकसाधकाः ॥ तमादिदेवंश्रीरामंविशुद्धंपरमंभजे ॥ ३ ॥ ऋषय
ऊचुः ॥ भगवन्सर्वमाख्यातंयत्पृष्टंविदुषात्वया ॥ संसारपाशबद्धानांदुःखानिसुबहूनिच ॥ ४ ॥ एतत्संसारपाशस्यछेदकःकतमःस्मृतः ॥
कलौवेदोक्तमार्गाश्चनश्यंतीतित्वयोदितम् ॥ ५ ॥ अधर्मनिरतानांचयातनाश्चप्रकीर्तिताः ॥ घोरेकलियुगेप्राप्तेवेदमार्गबहिष्कृते ॥ ६ ॥ पाषं
डत्वंप्रसिद्धंवैतत्सर्वंपरिकीर्तितम् ॥ कामार्तान्हस्वदेहाश्चलुब्धाअन्योन्यतत्पराः ॥७॥ कलौसर्वेभविष्यंतिस्वल्परायोबहुप्रजाः ॥ स्त्रियःस्वपो
षणपरावेश्यालावण्यशालिनः ॥ ८ ॥ पतिवाक्यमनादृत्यसदान्यगृहतत्पराः ॥ दुःशीलादुष्टशीलेषुकरिष्यंतिसदास्पृहाम् ॥ ९ ॥ असंवृत्ता
भविष्यंतिपुरुषेषुकुलांगनाः ॥ परुषानृतभाषिण्योदेहसंस्कारवर्जिताः ॥१०॥ वाचालाश्चभविष्यंतिकलौप्राप्तेचयोषितः ॥ भिक्षवश्चापिमित्रा
दिस्नेहसंबंधयंत्रिताः ॥ ११ ॥ अन्योपाधिनिमित्तेनशिष्यानुग्रहलोलुपाः ॥ पाखंडालापनिरताःपाषंडजनसंगिनः ॥ १२ ॥ यदाद्विजाभवि
ष्यंतितदा[illegible]लिः ॥ विप्रवंशोद्भवश्रेष्ठउपवीतंशिखांत्यजेत् ॥ १३ ॥ कथंतन्निष्कृतिंयातिवदसूतमहामते ॥ राक्षसाकलिमाश्रित्यजा
यंतेब्रह्म[illegible]रस्परंविरुध्यंतिभगवद्धर्मबंधकाः ॥ द्विजानुष्ठानरहिताःभगवद्धर्मवर्जिताः ॥ १५ ॥ कलौविप्राभविष्यंतिकंचुको
ष्णीषध[illegible]गुब्रह्मनूजनानांपापकर्मणाम् ॥ १६ ॥ मनःशुद्धिविहीनानांनिष्कृतिश्चकथंभवेत् ॥ शूद्रहस्तोदकंपक्वंशूद्रैश्चसह
भोजनम् ॥ १७ ॥ [illegible]द्रमन्नंतथाश्नीयात्कथंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ यथातुष्यंतिदेवेशोदेवदेवोजगद्गुरुः ॥ १८ ॥ तन्नोवदस्वसर्वज्ञसूतकारुण्यवारि
धे ॥ १९ ॥ वदसूतमुनिश्रेष्ठसर्वमेतदशेषतः ॥ कथंनजायतेतुष्टिःसूतत्वद्वचनामृतात् ॥२०॥ सूतउवाच ॥ शृणुध्वमृषयःसर्वेयदिष्टंवोवदा
म्यहम् ॥ गीतंसनत्कुमारायनारदेनमहात्मना ॥२१॥ रामायणमहाकाव्यंसर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापप्रशमनंदुष्टग्रहनिवारणम् ॥ २२ ॥
दुःस्वप्ननाशनंधन्यंभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ रामचंद्रगुणोपेतंसर्वकल्याणसिद्धिदम् ॥२३॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांहेतुभूतंमहाफलम् ॥ अपूर्वपुण्यफ
लदंशृणुध्वंसुसमाहिताः ॥ २४ ॥ महापातकयुक्तोवायुक्तोवासर्वपातकैः ॥ श्रुत्वैतदार्षंदिव्यंहिकाव्यंशुद्धिमवाप्नुयात् ॥ २५ ॥ रामायणेप्रव
र्ततेसज्जनायेजगद्धिताः ॥ तएवकृतकृत्याश्चसर्वशास्त्रार्थकोविदाः ॥ २६ ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांसाधनंचद्विजोत्तमाः ॥ श्रोतव्यंचसदाभक्त्या

रामाख्यानंतदान्नृभिः ॥ २७ ॥ पुरार्जितानिपापानिनाशमायांतियस्यवै ॥ रामायणेमहाप्रीतिस्तस्यवैभवतिध्रुवम् ॥ २८ ॥ रामायणेवर्त्तमा
नेपापपाशेनयंत्रितः ॥ अनादृत्यान्यथागाथासक्तबुद्धिःप्रवर्तते ॥ २९ ॥ तस्मात्तुरामायणनामधेयंपरंतुकाव्यंशृणुतद्द्विजेंद्राः ॥ यस्मिञ्छ्रुतेज
न्मजरादिनाशोभवत्यदोषःसनरोऽच्युतःस्यात् ॥ ३० ॥ वरंवरेण्यंवरदंतुश्राव्यंनिजप्रभाभासितसर्वलोकम् ॥ संकल्पितार्थप्रमदादिकाव्यंश्रु
त्वाव्रजेन्मोक्षपदंमनुष्यः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मेशविष्णवाख्यशरीरभेदैर्विश्वंसृजत्यत्तिचपातियश्च ॥ तमादिदेवंपरमंपरेशमाधायचेतस्युपयातिमुक्ति
म् ॥ ३२ ॥ योनामजात्यादिविकल्पहीनःपरःपराणांपरमःपरःस्यात् ॥ वेदांतवेद्यःस्वरुचाप्रकाशःसवीक्ष्यतेसर्वपुराणवेदैः ॥ ३३ ॥ ऊर्जेमा
घेसितेपक्षेचैत्रेच[illegible]त्तमाः ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥३४॥ इत्येवंशृणुयाद्यस्तुश्रीरामचरितंशुभम् ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति
परत्रामु[illegible] ॥ त्रिसप्तकुलसंयुक्तःसर्वपापविवर्जितः ॥ प्रयातिरामभवनंयत्रगत्वानशोच्यते ॥ ३६ ॥ चैत्रेमाघेकार्तिकेचसिते
पक्षेषव[illegible]तस्मात्तुश्रोतव्यंचप्रयत्नतः ॥ ३७॥ रामायणंचादिकाव्यंस्वर्गमोक्षप्रदायकम् ॥ तस्मात्कलियुगेघोरेसर्वधर्मब
हिष्कृते ॥ [illegible]वम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ रामायणपरायेतुघोरेकलियुगेद्विजाः ॥ ३९ ॥ तेनराःकृतकृत्याश्चनकलिर्बाधतेहि
तान् ॥ कथारामायणस्यापिनित्यंभवतियद्गृहे ॥४०॥ तद्गृहंतीर्थरूपंहिदुष्टानांपापनाशनम् ॥ तावत्पापानिदेहेऽस्मिन्निवसंतितपोधनाः ॥४१॥
यावन्नश्रूयतेसम्यक्श्रीमद्रामायणंनरैः ॥ दुर्लभैवकथालोकेश्रीमद्रामायणोद्भवा ॥ ४२ ॥ कोटिजन्मसमुत्थेनपुण्येनैवतुलभ्यते ॥ ऊर्जेमाघेसि
तेपक्षेचैत्रेचद्विजसत्तमाः ॥ ४३ ॥ यस्यश्रवणमात्रेणसौदामोपिविमोचितः ॥ गौतमशापतःप्राप्तःसौदामोराक्षसींतनुम् ॥ ४४ ॥ रामायणप्र
भावेनविमुक्तिंप्राप्तवान्पुनः ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्भक्त्यारामभक्तिपरायणः ॥ ४५ ॥ समुच्यतेमहापापैरुपपातकराशिभिः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीस्कं
दपुराणेउत्तरखंडेनारदसनत्कुमारसंवादेरामायणमाहात्म्येप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ऋषयऊचुः ॥ कथंसनत्कुमारायदेवर्षिर्नार
दोमुनिः ॥ प्रोक्तवान्सकलान्धर्मान्कथंचमिलितावुभौ ॥ १ ॥ कस्मिन्क्षेत्रेस्थितौताततावुभौब्रह्मवादिनौ ॥ यदुक्तंनारदेनास्मैतन्नोब्रूहिम
हामुने ॥ २ ॥ सूतउवाच ॥ सनकाद्यामहात्मानोब्रह्मणस्तनयाःस्मृताः ॥ निर्ममानिरहंकाराःसर्वेतेह्यूर्ध्वरेतसः ॥ ३ ॥ तेषांनामानिवक्ष्या
मिसनकश्चसनंदनः ॥ सनत्कुमारश्चतथासनातनइतिस्मृतः ॥ ४ ॥ विष्णुभक्तामहात्मानोब्रह्मध्यानपरायणाः ॥ सहस्रसूर्यसंकाशाःस
त्यवंतोमुमुक्षवः ॥ ५ ॥ एकदाब्रह्मणःपुत्रासनकाद्यामहौजसः ॥ मेरुशृंगंसमाजग्मुर्वीक्षितुंब्रह्मणःसभाम् ॥६॥ तत्रगंगांमहापुण्यांविष्णुपादो

द्भवांनदीम् ॥ निरीक्ष्यस्नातुमुद्युक्ताःसीताख्यांप्रथितौजसः ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नंतरेविप्रादेवर्षिर्नारदोमुनिः ॥ आजगामोच्चरन्नामहरेर्नारा
यणादिकम् ॥८॥ नारायणाच्युतानंतवासुदेवजनार्दनः ॥ यज्ञेशयज्ञपुरुषरामविष्णोनमोस्तुते ॥ ९ ॥ इत्युच्चरन्हरेर्नामपावयन्निखिलंजग
त् ॥ आजगामस्तुवन्गंगांमुनिर्लोकैकपावनीम् ॥ १० ॥ अथायांतंसमुद्वीक्ष्यसनकाद्यामहौजसः ॥ यथार्हामर्हणांचक्रुर्ववंदेसोपितान्मुनीन् ॥ ११ ॥
अथतत्रसभामध्येनारायणपरायणम् ॥ सनत्कुमारःप्रोवाचनारदंमुनिपुंगवम् ॥१२॥ सनत्कुमारउवाच ॥ सर्वज्ञोऽसिमहाप्राज्ञमुनिमानदनार
द ॥ हरिभक्तिपरोयस्मात्त्वत्तोनास्त्यपरोऽधिकः ॥ १३ ॥ येनेदमखिलंजातंजगत्स्थावरजंगमम् ॥ गंगापादोद्भवायस्यकथंसज्ज्ञायतेहरिः
॥ १४ ॥ अनुग्राह्योऽस्मियदितेतत्त्वतोवक्तुमर्हसि ॥ नारदउवाच ॥ नमःपरायदेवायपरात्परतरायच ॥ १५ ॥ परात्परनिवासायसगुणाया
गुणायच ॥ ज्ञानाज्ञानस्वरूपायधर्माधर्मस्वरूपिणे ॥ १६ ॥ विद्याविद्यस्वरूपायस्वस्वरूपायतेनमः ॥ योदैत्यहंतानरकांतकश्चभुजाग्रमा
त्रेणदधारगोत्रम् ॥१७॥ भूभारविच्छेदविनोदकामंनमामिदेवंरघुवंशदीपम् ॥ आविर्भूतश्चतुर्धायःकपिभिःपरिवारितः ॥ १८ ॥ हतवान्राक्ष
सानीकंरामंदाशरथिंभजे ॥ एवमादीन्यनेकानिचरितानिमहात्मनः ॥ १९ ॥ तेषांनामानिसंख्यातुंशक्यतेनाब्दकोटिभिः ॥ महिमानंतुयन्ना
म्नःपारंगंतुं[illegible] ॥ २० ॥ मनवोपिमुनींद्राश्चकथंतंक्षुल्लकोभजे ॥ यन्नामश्रवणेनापिमहापातकिनोपिये ॥ २१ ॥ पावनत्वंप्रपद्यंतेक
थंतोष्या[illegible]पापरायेतुघोरेकलियुगेद्विजाः ॥ २२ ॥ तएवकृतकृत्याश्चतेषांनित्यंनमोनमः ॥ २३ ॥ ऊर्जेमासेसितेपक्षेचैत्रे
माघेतथै[illegible]तव्यंरामायणकथामृतम् ॥२४॥ गौतमशापतःप्राप्तःसुदामाराक्षसींतनुं ॥ रामायणप्रभावेणविमुक्तिंप्राप्तवान्पु
नः ॥ २५ ॥ [illegible]रउवाच ॥ रामायणःकेनप्रोक्तःसर्वधर्मफलप्रदः ॥ शप्तःकथंगौतमेनसौदामोमुनिसत्तमः ॥ २६ ॥ रामायणप्रभावेन
कथंभूयोविमोचितः ॥ अनुग्राह्योस्मियदितेचेदस्तिकरुणामयि ॥ २७ ॥ सर्वमेतदशेषणमुनेनोवक्तुमर्हसि ॥ शृण्वतांवदतांचैवकथापापप्रणा
शिनी ॥ २८ ॥ नारदउवाच ॥ शृणुरामायणंविप्रयद्वाल्मीकिमुखोद्धृतम् ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ २९ ॥ आस्तेकृतयुगे
विप्रोधर्मकर्मविशारदः ॥ सोमदत्तइतिख्यातोनाम्नाधर्मपरायणः ॥ ३० ॥ विप्रस्तुगौतमाख्येनमुनिनाब्रह्मवादिना ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वैगं
गातीरेमनोरमे ॥ पुराणशास्त्रकथनैस्तेनासौबोधितोपिच ॥ ३१ ॥ श्रुतवान्सर्वधर्मान्वैतेनोक्तानखिलानपि ॥ कदाचित्परमेशस्यपरिचर्याप
रोभवत् ॥ ३२ ॥ उपस्थितायापितस्मैप्रणामंनह्यकारिच ॥ सतुशांतोमहाबुद्धिर्गौतमस्तेजसांनिधिः ॥ ३३ ॥ मयोदितानिकर्माणिकरोतीति

मुदंययौ ॥ यत्स्वर्चितोमहादेवःशिवःसर्वजगद्गुरुः ॥ ३४ ॥ गौतमश्चागतस्तत्रनचोत्थापत्ततोद्विजः ॥ गुर्ववज्ञाकृतंपापंराक्षसत्वेनचोक्तवान्
॥ ३५ ॥ भगवान्सर्वधर्मज्ञःसर्वदर्शीसुरेश्वरः ॥ उवाचप्रांजलिर्भूत्वाविनयानयकोविदम् ॥ ३६ ॥ क्षमस्वभगवन्सर्वमपराधंकृतंमया ॥
गौतमउवाच ॥ ऊर्जेमासेसितेपक्षेरामायणकथामृतम् ॥ ३७ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंभक्तिभावेनसादरम् ॥ नात्यंतिकंभवेदेतद्द्वादशाब्दंभ
विष्यति ॥ ३८ ॥ विप्रउवाच ॥ केनरामायणंप्रोक्तंचरितानितुकस्यवै ॥ मनसाप्रीतिमापन्नोववंदेचरणौगुरोः ॥ ३९ ॥ एतत्सर्वंमहाप्राज्ञ
संक्षेपाद्वक्तुमर्हसि ॥ गौतमउवाच ॥ शृणुरामायणंविप्रवाल्मीकिमुनिनाकृतम् ॥ ४० ॥ तच्छ्रुत्वामुच्यतेपापात्स्वंरूपंपुनरेतिसः ॥ येनरामावता
रेणराक्षसागव [illegible] ॥ ४१ ॥ हतास्तुदेवकार्यार्थंचरितंतस्यत्वंशृणु ॥ कार्तिकेचसितेपक्षेकथारामायणस्यतु ॥ ४२ ॥ नवम्यहनिश्रो
तव्याल [illegible] त्युक्त्वासर्वसंपन्नोगौतमःस्वाश्रमंययौ ॥ ४३ ॥ विप्रोपिदुःखमापन्नोराक्षसींतनुमाश्रितः ॥ क्षुत्पिपासाति
वेशार्तो [illegible] ॥ ४४ ॥ कृष्णसर्पद्युतिर्भीमोबभ्रामाविजनेवने ॥ मृगांश्चविविधांस्तत्रमनुष्यांश्चसरीसृपान् ॥ ४५ ॥ वि
हगान्प्लवग [illegible] स्तांस्तानभक्षयत् ॥ अस्थिभिर्बहुभिर्विप्राःपीतरक्तकलेवरैः ॥ ४६ ॥ रक्तादप्रेतकैश्चैवतेनासीद्भूर्भयंकरी ॥ ऋ
तुत्रयेसपृथिवींशतयोजनविस्तराम् ॥ ४७ ॥ कृत्वातिदूषितांपश्चाद्वनांतरमगात्पुनः ॥ तत्रापिकृतवान्नित्यंनरमांसाशनंतदा ॥ ४८ ॥
जगामनर्मदातीरेसर्वलोकभयंकरः ॥ एतस्मिन्नंतरेप्राप्तःकश्चिद्विप्रोऽतिधार्मिकः ॥ ४९ ॥ कलिंगदेशसंभूतोनाम्नागर्गइतिश्रुतः ॥ व
हन्गंगाजलंस्कंधेस्तुवन्विश्वेश्वरंप्रभुम् ॥ ५० ॥ गायन्नामानिरामस्यसमायातोतिहर्षितः ॥ तमागतंमुनिंदृष्ट्वासुदामानामराक्षसः
॥ ५१ ॥ प्राप्तानःपारणेत्युक्त्वाभुजावुद्यम्यतंययौ ॥ तेनकीर्तितनामानिश्रुत्वादूरेव्यवस्थितः ॥ ५२ ॥ असक्तस्तंद्विजंहंतुमिदमूचे
सराक्षसः ॥ राक्षसउवाच ॥ अहोभद्रमहाभागनमस्तुभ्यंमहात्मने ॥ ५३ ॥ नामस्मरणमाहात्म्याद्राक्षसाअपिदूरगाः ॥ मयात्र
भक्षिताःपूर्वंविप्राःकोटिसहस्रशः ॥ ५४ ॥ नामप्रहरणंविप्ररक्षतित्वांमहाभयात् ॥ नामस्मरणमात्रेणराक्षसाअपिभोवयम् ॥ ५५ ॥ परांशां
तिंसमापन्नामहिमानोच्युतस्यकः ॥ सर्वथात्वंमहाभागरागादिरहितोद्विजः ॥ ५६ ॥ रामकथाप्रभावेनपाह्यस्मात्पातकाधमात् ॥ गुर्ववज्ञाम
यापूर्वंकृत्वाचमुनिसत्तम ॥ ५७ ॥ कृतश्चानुग्रहःपश्चाद्गुरुणाप्रोक्तवानिदम् ॥ वाल्मीकिमुनिनापूर्वंकथारामायणस्यच ॥ ५८ ॥ ऊर्जेमासेसि
तेपक्षेश्रोतव्याचप्रयत्नतः ॥ गुरुणापिपुनःप्रोक्तंरम्यंतुशुभदंवचः ॥ ५९ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ तस्माद्ब्रह्मन्महाभा

गसर्वशास्त्रार्थकोविद ॥ ६० ॥ कथाश्रवणमात्रेणपाह्यस्मात्पापकर्मणः ॥ श्रीनारदउवाच ॥ इत्याख्यातंराक्षसेनराममाहात्म्यमुत्तमम् ॥ ६१ ॥
निशम्यविस्मयाविष्टोबभूवद्विजसत्तमः ॥ ततोविप्रःकृपाविष्टोरामनामपरायणः ॥ ६२ ॥ सुदामंराक्षसंनामचेदंवाक्यमथाब्रवीत् ॥ विप्रउवा
च ॥ राक्षसेंद्रमहाभागमतिस्तेविमलागता ॥ ६३ ॥ अस्मिन्नूर्जेंसितेपक्षेरामायणकथांशृणु ॥ शृणुत्वंराममाहात्म्यंरामभक्तिपरात्मना ॥
॥ ६४ ॥ रामध्यानपराणांचकःसमर्थःप्रबाधितुं ॥ रामभक्तिपरायत्रब्रह्माविष्णुःसदाशिवः ॥ ६५ ॥ अत्रदेवाश्चसिद्धाश्चरामायणपरानराः ॥ त
स्मादूर्जेंसितेपक्षेरामायणकथांशृणु ॥ ६६ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यंसावधानःसदाभव ॥ कथाश्रवणमात्रेणराक्षसत्वमपाकृतम् ॥ ६७ ॥ विसृज्य
राक्षसंभावमभवद्देवतोपमः ॥ कोटिसूर्यप्रतिकाशमापन्नोविबुधर्षभः ॥ ६८ ॥ शंखचक्रगदापाणीरामभद्रःसमागतः ॥ स्तुवंस्तुब्राह्मणंसम्यक्
जगामहरिमंदिरम् ॥ ६९ ॥ नारदउवाच ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्राःरामायणकथामृतम् ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यमूर्जेमासिचकीर्त्यते ॥ ७० ॥ यन्ना
मस्मरणादेवमहापातककोटिभिः ॥ विमुक्तःसर्वपापेभ्योनरोयातिपरांगतिम् ॥ रामायणेतियन्नामसकृदप्युच्यतेयदा ॥ ७१ ॥ तदैवपापनिर्मु
क्तोविष्णुलोकंसगच्छति ॥ येपठंतीदमाख्यानंभक्त्याश्रण्वंतिवानराः ॥ गंगास्नानफलंपुण्यंतेषांसंजायतेध्रुवम् ॥ ७२ ॥ इतिश्रीस्कंदपुरा
णेउत्तरखंडे[illegible]दसनत्कुमारसंवादेरामायणमाहात्म्येराक्षसविमोचनंनामद्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सनत्कुमारउवाच ॥ अहो
चित्रमिदंप्रो[illegible]दनारद ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंपुनस्त्वंवदविस्तरात् ॥ १ ॥ अन्यमासस्यमाहात्म्यंकथयस्वप्रसादतः ॥ कथंनोजा
यतेतुष्टि[illegible] ॥ नारदउवाच ॥ सर्वेयूयंमहाभागाकृतार्थानात्रसंशयः ॥ यतःप्रभावंरामस्यभक्तितःश्रोतुमुद्यताः ॥ ३ ॥
माहात्म्[illegible]वस्यकृतात्मनाम् ॥ दुर्लभंप्राहुरित्येतंमुनयोब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ शृणुध्वमृषयश्चित्रमितिहासंपुरातनम् ॥ सर्वपापप्रश
मनंसर्वरोगविनाश[illegible]म् ॥ ५ ॥ आसीत्पुराद्वापरेचसुमतिर्नामभूपतिः ॥ सोमवंशोद्भवःश्रीमान्सप्तद्वीपैकनायकः ॥ ६ ॥ धर्मात्मासत्यसं
पन्नःसर्वसंपद्विभूषितः ॥ सदारामकथासेवीरामपूजापरायणः ॥ ७ ॥ रामपूजापराणांचशुश्रुषुर्निरहंकृतिः ॥ पूज्येषुपूजानिरतःसमदर्शिगु
णान्वितः ॥ ८ ॥ सर्वभूतहितःशांतोकृतज्ञःकीर्तिमान्नृपः ॥ तस्यभार्यामहाभागासर्वलक्षणसंयुता ॥ ९ ॥ पतिव्रतापतिप्राणानाम्नासत्यवतीशु
भा ॥ तावुभौदंपतीनित्यंरामायणपरायणौ ॥ १० ॥ अन्नदानरतौनित्यंजलदानपरायणौ ॥ तडागारामवाप्यादीनसंख्यातान्वितेनतुः ॥ ११ ॥
सोपिराजामहाभागोरामायणपरायणः ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वापिभक्तिभावेनभावितः ॥ १२ ॥ एवंरामपरंनित्यंराजानंधर्मकोविदम् ॥ तस्यप्रि

यासत्यवतीदेवाअपिसदास्तुवन् ॥ १३ ॥ त्रिलोकेविश्रुतौतौचदंपत्यत्यंतधार्मिकौ ॥ आययौबहुभिःशिष्यैर्द्रष्टुकामाविभांडकः ॥ १४ ॥ वि
भांडकंमुनिंदृष्ट्वासमाम्नातोजनेश्वरः ॥ प्रत्युद्ययौसपत्नीकःपूजाभिर्बहुविस्तरम् ॥ १५ ॥ कृतातिथ्यक्रियंशांतंकृतासनपरिग्रहम् ॥ नीचास
नगतोभूपःप्राञ्जलिर्मुनिरब्रवीत् ॥१६॥ राजोवाच ॥ भगवन्कृतकृत्योस्मितवात्रागमनेनभोः ॥ सतामागमनंसंतःप्रशंसंतिसुखावहम् ॥ १७ ॥
यत्रस्यान्महतांप्रेमतत्रस्युःसर्वसंपदः ॥ तेजःकीर्तिर्धनंपुत्राइतिप्राहुर्विपश्चितः ॥ १८ ॥ तत्रवृद्धिंगमिष्यंतिश्रेयांस्यनुदिनंमुने ॥ तत्रसंतः
प्रकुर्वंतिमहतांकरु[illegible]भो ॥ १९ ॥ योमूर्ध्निधारयेद्ब्रह्मन्विप्रपादतलोदकम् ॥ सस्नातःसर्वतीर्थेषुपुण्यवान्नात्रसंशयः ॥ २० ॥ ममपुत्राश्च
दाराश्चस[illegible]ता ॥ समाज्ञापयशांतात्मन्ब्रह्मन्किंकरवाणिते ॥ २१ ॥ विनयावनतंभूपंतंनिरीक्ष्यमुनीश्वरः ॥ स्पृशन्करेणराजा
नंप्रत्युवा[illegible] ॥ ऋषिरुवाच ॥ राजन्यदुक्तंभवतातत्सर्वंत्वत्कुलोचितम् ॥ विनयावनताःसर्वेपरंश्रेयोभजंतिहि ॥ २३ ॥ प्री
तोस्मितव[illegible]पारवर्तिनः ॥ स्वस्तितेस्तुमहाभागयत्प्रक्ष्यामितदुच्यताम् ॥ २४ ॥ पुराणाबहवःसंतिहरिसंतुष्टकारकाः ॥ माघे
मास्यप्युद्य[illegible]यणपरायणः ॥ २५ ॥ तवभार्यापिसाध्वीयंनित्यरामपरायणा ॥ किमर्थमेतद्वृत्तांतंयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ २६ ॥ रा
जोवाच ॥ शृणुध्वंभगवन्सर्वंयत्पृच्छसिवदामितत् ॥ आश्चर्यभूतंलोकानामावयोश्चरितंमुने ॥ २७ ॥ अहमासीत्पुराशूद्रोमालिनिर्नामसत्त
म ॥ कुमार्गनिरतोनित्यंसर्वलोकाहितेरतः ॥ २८ ॥ पिशुनोधर्मविद्वेषीदेवद्रव्यापहारकः ॥ महापातकिसंसर्गीदेवद्रव्योपजीविकः ॥ २९ ॥
गोघ्नश्चब्रह्महाचौरोनित्यंप्राणिवधेरतः ॥ नित्यंनिष्ठुरवक्ताचपापीवेश्यापरायणः ॥ ३० ॥ किंचित्कालेस्थितोह्येवमनादृत्यमहद्वचः ॥ सर्वबंधुप
रित्यक्तोदुःखीवनमुपागमम् ॥ ३१ ॥ मृगमांसाशनोनित्यंतथामार्गविरोधकृत् ॥ एकाकीदुःखबहुलोह्यवसन्निर्जनेवने ॥ ३२ ॥ एकदाक्षु
त्परिश्रांतोनिद्राघातःपिपासितः ॥ वसिष्ठस्याश्रमंदृष्ट्वाअपश्यंविजनेवने ॥ ३३ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णंतत्समीपेमहत्सरः ॥ पर्यंतेवनपुष्पौघै
श्छादितंतन्मुनीश्वरैः ॥ ३४ ॥ अपिबंतत्रपानीयंतत्तटेविगतश्रमः ॥ उन्मूल्यवृक्षमूलानिमयाक्षुच्चनिवारिता ॥ ३५ ॥ वसिष्ठस्याश्रमेतिष्ठ
न्निवासंकृतवानहम् ॥ शीर्णस्फटिकसंधानंतत्रचाहमकारिषम् ॥ ३६ ॥ पर्णैस्तृणैश्चकाष्ठैश्चगृहंसम्यक्प्रकल्पितम् ॥ तत्राहंव्याधसत्वस्थो
हत्वाबहुविधान्मृगान् ॥ ३७ ॥ आजीवंवर्तनंकृत्वावताराणांचविंशतिम् ॥ अथेयमागतासाध्वीविंध्यदेशसमुद्भवा ॥ ३८ ॥ निषादकुलसं
भूतानाम्नाकालीतुविश्रुता ॥ बंधुवर्गैःपरित्यक्तादुःखिताजीर्णविग्रहा ॥ ३९ ॥ ब्रह्मन्क्षुत्तृट्परिश्रांताशोचंतीसुक्रियांक्रियाम् ॥ दैवयोगात्स

मायाताभ्रमंतीविजनेवने ॥ ४० ॥ मासिग्रीष्मेचतापार्ताह्यंतस्तापप्रपीडिता ॥ इमांदुःखवतींदृष्ट्वाजातामेविपुलाघृणा ॥ ४१ ॥ मयादत्तंजलं
चास्यैमांसंवन्यफलंतथा ॥ गतश्रमातुतुष्टासामयाब्रह्मन्यथातथम् ॥४२॥ न्यवेदयत्स्वकर्माणितानिशृणुमहामुने ॥ इयंकालीतुनाम्नैवानिषा
दकुलसंभवा ॥ ४३ ॥ दाविकस्यसुताविद्वन्न्यवसद्विंध्यपर्वते ॥ परस्वहारिणीनित्यंसदापैशून्यवादिनी ॥ ४४ ॥ बंधुवर्गैःपरित्यक्तायतो
हतवतीपतिम् ॥ कांतारेविजनेब्रह्मन्मत्समीपमुपागता ॥ ४५ ॥ इत्येवंस्वकृतंकर्मसाचमह्यंन्यवेदयत् ॥ वसिष्ठस्याश्रमेपुण्यमहंचेयंचवैमुने ॥
॥ ४६ ॥ दंपतीभावमाश्रित्यास्थितौमांसाशनौतदा ॥ उच्छिष्टार्थंगतौचैववसिष्ठस्याश्रमेतदा ॥ ४७ ॥ दृष्ट्वातत्रापिसमाजंदेवर्षीणांचसत्रक
म् ॥ रामायणपराविप्रामाघेदृष्टादिनेदिने ॥ ४८ ॥ निराहारौचविश्रांतौक्षुत्पिपासाप्रपीडितौ ॥ यदृच्छयागतौतत्रवसिष्ठस्याश्रमंप्रति ॥ ४९ ॥
रामायणकथांश्रोतुंनवाह्नाचैवभक्तितः ॥ तत्कालएवपंचत्वमावयोरभवन्मुने ॥ ५० ॥ कर्मणातेनहृष्टात्माभगवान्मधुसूदनः ॥ स्वदूतान्प्रे
षयामासमदाहरणकारणात् ॥ ५१ ॥ आरोप्यावांविमानेतुययुश्चपरमंपदम् ॥ आवांसमीपमापन्नौदेवदेवस्यचक्रिणः ॥५२॥ भुक्तवंतौमहाभो
गान्यावत्कालंशृणुष्वमे ॥ युगकोटिसहस्राणियुगकोटिशतानिच ॥ ५३ ॥ उषित्वारामभवनेब्रह्मलोकमुपागतौ ॥ तावत्कालंचतत्रापिस्थित्वे
शपदमागत[illegible] ॥ तत्रापितावत्कालंचभुक्त्वाभोगाननुत्तमान् ॥ ततःपृथ्वीशतांप्राप्तौक्रमेणमुनिसत्तम ॥ ५५ ॥ अत्रापिसंपदतुलारामा
यणप्रसादत[illegible]याकृतेनापिप्राप्तमेवंविधंमुने ॥ ५६ ॥ नवाह्नाकिलश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ भक्तिभावेनधर्मात्मन्जन्ममृत्युजरा
पहम् ॥ [illegible]कर्मकृतंतुसुमहाफलम् ॥ ददातिनृणांविप्रेंद्ररामायणप्रसादतः ॥ ५८ ॥ नारदउवाच ॥ एतत्सर्वंनिशम्यासौ
विभाडक[illegible]भवद्यमहीपालंप्रययौस्वंतपोवनम् ॥ ५९ ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रादेवदेवस्यचक्रिणः ॥ रामायणकथाचैषाकामधेनू
पमास्मृता ॥ ६[illegible]घेमासेसितेपक्षेरामाख्यानंप्रयत्नतः ॥ नवाह्नाकिलश्रोतव्यंसर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ६१ ॥ यइदंपुण्यमाख्यानंसर्वपाप
प्रणाशनम् ॥ वाचयेच्छृणुयाद्वापिरामेभक्तिश्चजायते ॥ ६२ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेउत्तरखंडेनारदसनत्कुमारसंवादेरामायणमाहात्म्येतृतीयो
ध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ अन्यमासेप्रवक्ष्यामिशृणुध्वंसुसमाहिताः ॥ सर्वपापहरंपुण्यंसर्वदुःखनिवारणम् ॥ १ ॥ ब्रा
ह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचैवयोषिताम् ॥ समस्तकामफलदंसर्वव्रतफलप्रदम् ॥२॥ दुःस्वप्ननाशनंधन्यंभुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ रामायणस्यमा
हात्म्यंश्रोतव्यंचप्रयत्नतः ॥ ३ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनम् ॥ पठतांशृण्वतांचैवसर्वपापप्रणाशनम् ॥ ४ ॥ विंध्याटव्यामभूदेकःक

लिकोनामलुब्धकः ॥ परदारापरद्रव्यहरणेसततंरतः ॥ ५ ॥ परनिंदापरोनित्यंजंतुपीडाकरस्तथा ॥ हतवान्ब्राह्मणान्गाश्चशतशोथसहस्र
शः ॥ ६ ॥ देवस्वहरणेनित्यंपरस्वहरणेतथा ॥ तेनपापान्यनेकानिकृतानिसुमहांतिच ॥ ७ ॥ नतेषांशक्यतेवक्तुंसंख्यावत्सरकोटिभिः ॥ स
कदाचिन्महापापोजंतूनामंतकोपमः ॥ ८ ॥ सौवीरनगरंप्राप्तःसर्वैश्वर्यसमन्वितम् ॥ योषिद्भिर्भूषिताभिश्चसरोभिर्विमलोदकैः ॥ ९ ॥ अलं
कृतंविपणिभिर्ययौदेवपुरोपमम् ॥ तस्योपवनमध्यस्थंरम्यंकेशवमंदिरम् ॥ १० ॥ छादितंहेमकलशैर्दृष्ट्वाव्याधोमुदंययौ ॥ हीरमुक्तासुव
र्णानिबहूनीतिविनिश्चितः ॥ ११ ॥ जगामरामभवनंवित्ताशश्चौर्यलोलुपः ॥ तत्रापश्यद्द्विजवरंशांतंतत्त्वार्थकोविदम् ॥ १२ ॥ परिचर्यापरं
विष्णोरु[illegible]म् ॥ एकाकिनंदयालुंचनिस्पृहंध्यानलोलुपम् ॥ १३ ॥ दृष्ट्वाऽसौलुब्धकोमेनेतंचौर्यस्यांतरायिणम् ॥ देवस्यद्रव्य
जातंसं[illegible]४ ॥ उत्तंकंहंतुमारेभेविधृतासिर्मदोद्धतः ॥ पादेनाक्रम्यतद्वक्षोजटाःसंगृह्यपाणिना ॥ हंतुंकृतमतिंव्याधमुत्तंकः
प्रेक्ष्यचाब्र[illegible]तकउवाच ॥ भोभोःसाधोवृथामांत्वंहनिष्यसिनिरागसम् ॥ मयाकिमपराद्धंतेतद्वदत्वंचलुब्धक ॥ कृतापराधिनो
लोकेहिंसां[illegible]तः ॥ १६ ॥ नहिंसंतिवृथासौम्यसज्जनाअप्यपापिनम् ॥ १७ ॥ विरोधिष्वपिमूर्खेषुनिरीक्ष्यावस्थितान्गुणान् ॥ वि
रोधंनाधिगच्छंतिसज्जनाःशांततेजसः ॥ १८ ॥ बहुधावाच्यमानोपियोनरःक्षमयान्वितः ॥ तमुत्तमंनरंप्राहुर्विष्णोःप्रियतरंतथा ॥ १९ ॥ सु
जनोनयातिवैरंपरहितनिरतोविनाशकालेपि ॥ छेदेपिचंदनतरुःसुरभयतिमुखंकुठारस्य ॥ २० ॥ अहोविधिर्वैबलवान्बाधतेबहुधाजनान् ॥
तत्रापिसाधून्बाधंतेलोकेवैदुर्जनाजनाः॥२१॥ मृगमीनसज्जनानांतृणजलसंतोषवृत्तीनाम् ॥ लुब्धकधीवरपिशुनानिष्कारणवैरिणोजगति ॥२२॥
अहोबलवतीमायामोहयत्यखिलंजगत् ॥ पुत्रमित्रकलत्राद्यैःसर्वदुःखेनयोज्यते ॥ २३ ॥ परद्रव्यापहारेणकलत्रंपोषितंचतत् ॥ अंतेतत्सर्व
मुत्सृज्यएकएवप्रयातिवै ॥ २४ ॥ ममभातामपितामभार्याममात्मजाः ॥ ममेदमितिजन्तूनांममताबाधतेवृथा ॥ २५ ॥ यावदार्जयतिद्र
व्यंतावदेवहिबांधवाः ॥ धर्माधर्मौसहैवास्तामिहामुत्रचनापरः ॥ २६ ॥ आर्जितंतुधनंसर्वेभुंजतेबांधवाःसदा ॥ सर्वेष्वेकतमोमूढस्तत्पापफल
मश्नुते ॥ २७ ॥ इतिब्रुवाणंतमृषिंविमृष्यभयविह्वलः ॥ कलिकःप्रांजलिःप्राहक्षमस्वेतिपुनःपुनः ॥ २८ ॥ तत्संगस्यप्रभावेनहरिसन्निधिमा
त्रतः ॥ गतपापोलुब्धकश्चसानुतापोऽभवद्ध्रुवम् ॥ २९ ॥ मयाकृतानिकर्माणिमहांतिसुबहूनिच ॥ तानिसर्वाणिनष्टानिविप्रेंद्रतवदर्शनात् ॥
॥ ३० ॥ अहंवैपापकृन्नित्यंमहापापंसमाचरम् ॥ कथंमेनिष्कृतिर्भूयात्कंयामिशरणंविभो ॥ ३१ ॥ पूर्वजन्मार्जितैःपापैःलुब्धकत्वमवाप्नुवम् ॥

अत्रापिपापजालानिकृत्वाकांगतिमाप्नुयाम् ॥ ३२ ॥ इतिवाक्यंसमाकर्ण्यकलिकस्यमहात्मनः ॥ उत्तंकोनामविप्रर्षिर्वाक्यंचेदमथाब्रवीत् ॥
॥ ३३ ॥ उत्तंकउवाच ॥ साधुसाधुमहाप्राज्ञमतिस्तेविमलोज्वला ॥ यस्मात्संसारदुःखानांनाशोपायमभीप्सति ॥ ३४ ॥ चैत्रेमासेसितेप
क्षेकथारामायणस्यच ॥ नवाह्नाकिलश्रोतव्याभक्तिभावेनसादरम् ॥ ३५ ॥ यस्यश्रवणमात्रेणसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ तस्मिन्क्षणेकलिकोसौलु
ब्धकोवीतकल्मषः ॥ ३६ ॥ रामायणकथांश्रुत्वासद्यःपंचत्वमागतः ॥ उत्तंकःपतितंवीक्ष्यलुब्धकंतंदयापरः ॥ ३७ ॥ एतदृष्ट्वाविस्मितश्च
अस्तौषीत्कमलापतिम् ॥ कथांरामायणस्यापिश्रुत्वाचवीतकल्मषः ॥ दिव्यंविमानमारुह्यमुनिमेतदथाब्रवीत् ॥ ३८ ॥ कलिकउवाच ॥ उ
त्तंकमुनिशार्दूलगुरुस्त्वंममसुव्रत ॥ विमुक्तस्त्वत्प्रसादेनमहापातकसंकटात् ॥ ३९॥ ज्ञानंत्वदुपदेशान्मेसंजातंमुनिसत्तम ॥ तेनमेपापजालानि
विनष्टान्यतिवेगतः ॥ ४० ॥ रामायणकथांश्रुत्वाममत्वंमुक्तवान्मुने ॥ प्रापितोऽस्मित्वयायस्मात्तद्विष्णोःपरमंपदम् ॥ ४१ ॥ त्वयाऽहंकृतकृ
त्योऽस्मिगुरुणाकरुणात्मना ॥ तस्मान्नतोऽस्मितेविद्वन्यत्कृतंतत्क्षमस्वमे ॥४२॥ इत्युक्त्वादेवकुसुमैःमुनिश्रेष्ठमवाकिरत् ॥ प्रदक्षिणात्रयंकृ
त्वानमस्कारंचकारसः ॥ ४३ ॥ ततोविमानमारुह्यसर्वकामसमन्वितम् ॥ अप्सरोगणसंकीर्णंप्रपेदेहरिमंदिरम् ॥ ४४ ॥ तस्माच्छृणुध्वंवि
प्रेंद्राःकथांर [illegible] यच ॥ चैत्रेमासेसितेपक्षेश्रोतव्यंचप्रयत्नतः ॥ ४५ ॥ नवाह्नाकिलरामस्यरामायणकथामृतम् ॥ तस्मादृतुषुसर्वेषुहित
कृद्धरिपूजक [illegible] ईप्सितंमनसायद्यत्तत्तदाप्नोत्यसंशयम् ॥ सनत्कुमारैर्यत्पृष्टंतत्सर्वंगदितंमया ॥४७॥ रामायणस्यमाहात्म्यंकिमन्य
च्छ्रोतुमह [illegible] कंदपुराणेउत्तरखंडेनारदसनत्कुमारसंवादेरामायणमाहात्म्येचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ सूतउवाच ॥
रामायण [illegible] त्रातोमुनीश्वरः ॥ सनत्कुमारःपप्रच्छनारदंमुनिसत्तमम् ॥ १ ॥ सनत्कुमारउवाच ॥ रामायणस्यमाहात्म्यंकथितंवोमु
नीश्वराः ॥ इदा [illegible] मिच्छामिविधिंरामायणस्यच ॥ २ ॥ एतदपिमहाभागमुनेतत्त्वार्थकोविद ॥ कृपयापरयाविष्टोयथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ३॥ नार
दउवाच ॥ रामायणविधिंचैवशृणुध्वंसुसमाहिताः ॥ सर्वलोकेषुविख्यातंस्वर्गमोक्षविवर्धनम् ॥ ४ ॥ विधानंतस्यवक्ष्यामिशृणुध्वंगदितंमया ॥
रामायणकथांकुर्वंभक्तिभावेनभावितः ॥५॥ येनचीर्णेनपापानांकोटिकोटिःप्रणश्यति ॥ चैत्रेमाघेकार्तिकेचपंचम्यामपिचारभेत् ॥ ६ ॥ संकल्पंतु
ततःकुर्यात्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ नवस्वहःसुश्रोतव्यंरामायणकथामृतम् ॥ ७ ॥ अद्यप्रभृत्यहंरामशृणोमित्वत्कथामृतम् ॥ प्रत्यहंपूर्णता
मेतुतवरामप्रसादतः ॥८॥ प्रत्यहंदंतसंशुद्धिंह्यपामार्गस्यशाखया ॥ कृत्वास्नायीतविधिवद्रामभक्तिपरायणः ॥ स्वयंचबंधुभिःसार्धंशृणुयात्प्रय

तेंद्रियः ॥ ९ ॥ स्नानंकृत्वायथाचारंदंतधावनपूर्वकम् ॥ शुक्लांबरधरःशुद्धोगृहमागत्यवाग्यतः ॥ १० ॥ प्रक्षाल्यपादावाचम्यस्मरन्नारायणंप्र
भुम् ॥ नित्यदेवार्चनंकृत्वापश्चात्संकल्पपूर्वकम् ॥ ११ ॥ रामायणपुस्तकंचआर्चयेद्भक्तिभावतः ॥ आवाहनासनाद्यैश्चगंधपुष्पादिभिर्व्रती
॥ १२ ॥ ॐनमोनारायणायेतिपूजयेत्भक्तितत्परः ॥ एकवारंद्विवारंचत्रिवारंवापिशक्तितः ॥१३॥ होमंकुर्यात्प्रयत्नेनसर्वपापनिवृत्तये ॥ एवं
यःप्रयतःकुर्याद्रामायणविधिंतथा ॥ १४ ॥ सयातिविष्णुभवनंपुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ रामायणव्रतधरोधर्मकारीचसत्तमः ॥ १५ ॥ चांडाला
न्पतितांश्चैववाङ्मात्रेणापिनालपेत् ॥ नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्निंदकान्पिशुनांस्तथा ॥ १६ ॥ रामायणव्रतधरोवाङ्मात्रेणापिनालपेत् ॥
कुंडाशिनागवं[illegible]लूकाशिनम् ॥१७॥ भिषजंकाव्यकर्त्तारंदेवद्विजविरोधिनम् ॥ परान्नलोलुपंचैवपरस्त्रीनिरतंतथा ॥ १८ ॥ रामायणव्र
तधर[illegible]इत्येवमादिभिःशुद्धोवसन्सर्वहितेरतः ॥१९ ॥ रामायणपरोभूत्वापरांसिद्धिंगमिष्यति ॥ नास्तिगंगासमंतीर्थं
नास्तिमा[illegible]० ॥ नास्तिविष्णुसमोदेवोनास्तिरामायणात्परम् ॥ नास्तिवेदसमंशास्त्रंनास्तिशांतिसमंसुखम् ॥ २१ ॥ नास्ति
सूर्यसमंज्यो[illegible]रामायणात्परम् ॥ नास्तिक्षमासमंसारंनास्तिकीर्तिसमंधनम् ॥ २२ ॥ नास्तिज्ञानसमोलाभोनास्तिरामायणात्परम् ॥
तदंतेवेदविदुषेदद्याद्गांसहदक्षिणाम् ॥ २३ ॥ रामायणपुस्तकंचवस्त्राण्याभरणानिच ॥ रामायणपुस्तकंयोवाचकायप्रदापयेत् ॥ २४ ॥ स
यातिविष्णुभवनंयत्रगत्वानशोचते ॥ नवाह्नानिफलंकर्तुःशृणुधर्मविदांवर ॥२५॥ पंचम्यहनिचारभ्यरामामणकथामृतम् ॥ कथाश्रवणमात्रेण
सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ २६ ॥ यदिद्वयंकृतंतस्यपुंडरीकफलंलभेत् ॥ व्रतधारीतुसततंयःकुर्यात्साजितेंद्रियः ॥ २७ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यद्विगु
णंफलमश्नुते ॥ चतुःकृत्वाकृतंयेनपराकंमुनिसत्तमाः ॥ २८ ॥ सलभेत्परमंपुण्यमग्निष्टोमाष्टसंभवम् ॥ पंचकृत्वाव्रतमिदंकृतंयेनमहात्मना
॥ २९ ॥ अत्यग्निष्टोमजंपुण्यंद्विगुणंप्राप्नुयान्नरः ॥ एवंव्रतंचषट्कृत्वःकुर्याद्यस्तुसमाहितः ॥ ३० ॥ अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलमष्टगुणंभवेत् ॥
व्रतधारीतुधर्मात्मासप्तकृत्वस्तथालभेत् ॥ ३१ ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यफलमष्टगुणंभवेत् ॥ नारीवापुरुषःकुर्यादष्टकृत्वोमुनीश्वराः ॥ ३२ ॥ अ
श्वमेधस्ययज्ञस्यफलंपंचगुणंलभेत् ॥ नरोरामपरोवापिनवरात्रंसमाचरेत् ॥ ३३ ॥ गोमेधयज्ञजंपुण्यंसलभेत्त्रिगुणंनरः ॥ रामायणंतुयःकु
र्याच्छांतात्मानियतेंद्रियः ॥ ३४ ॥ सयातिपरमानंदंयत्रगत्वानशोचति ॥ रामायणपरानित्यंगंगास्नानपरायणाः ॥ ३५ ॥ धर्ममार्गप्रवक्ता
रोमुक्ताएवनसंशयः ॥ यतीनांब्रह्मचारीणामचीरिणांचसत्तमाः ॥३६ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्याकथारामायणस्यच ॥ श्रुत्वानरोरामकथामतिदी

स्तोतिभक्तितः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मणःपदमासाद्यतत्रैवपरिमुच्यते ॥ श्राव्याणांपरमंश्राव्यंपवित्राणामनुत्तमम् ॥ ३८ ॥ दुःस्वप्ननाशनंधन्यंश्रोत
व्यंयत्नतस्ततः ॥ नरोत्रश्रद्धयायुक्तःश्लोकंश्लोकार्धमेववा ॥ ३९ ॥ पठतेमुच्यतेसद्योह्युपपातककोटिभिः ॥ सतामेवप्रयोक्तव्यंगुह्याद्गुह्यतमंय
तः ॥ ४० ॥ वाचयेद्रामभावेनपुण्यक्षेत्रेचसंसदि ॥ ब्रह्मद्वेषरतानांचदंभाचाररतात्मनाम् ॥ ४१ ॥ लोकानांबकवृत्तानांनब्रूयादिदमुत्तमम्॥
त्यक्तकामादिदोषाणांरामभक्तिरतात्मनाम् ॥ ४२ ॥ गुरुभक्तिरतानांचवक्तव्यंमोक्षसाधनम् ॥ सर्वदेवमयोरामःस्मृतश्चार्तिप्रणाशनः ॥ ४३ ॥
सद्भक्तवत्सलोदेवोभक्त्यातुष्यतिनान्यथा ॥ अवशेनापियन्नाम्नाकीर्तितोवास्मृतोपिवा ॥४४॥ विमुक्तपातकःसोपिपरमंपदमश्नुते ॥ संसारघो
रकांतारदावाग्निर्मधुसूदनः ॥ ४५ ॥ स्मर्तॄणांसर्वपापानिनाशयत्याशुसत्तमः ॥ तदर्पकमिदंपुण्यंकाव्यंतुश्राव्यमुत्तमम् ॥ ४६ ॥ श्रवणात्पठ
नाद्वापिसर्वपापविनाशकृत् ॥ यस्यात्रसुरसेप्रीतिर्वर्ततेभक्तिसंयुता ॥ ४७ ॥ सएवकृतकृत्यश्चसर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ तदर्जितंतुतत्पुण्यंतत्स
त्यंसफलंद्विजाः ॥ ४८ ॥ यदर्थेश्रवणेप्रीतिरन्यथानहिवर्तते ॥ रामायणपरायेतुरामनामपरायणाः ॥ ४९ ॥ तएवकृतकृत्याश्चघोरेकलियुगे
द्विजाः ॥ नतस्यहनिशृण्वंतिरामायणकथामृतम् ॥ ५० ॥ तेकृतार्थामहात्मानस्तेषांनित्यंनमोनमः ॥ रामनामैवनामैवनामैवममजीवनम्
॥ ५१ ॥ स[illegible]ांधानांनराणांपापकर्मणाम् ॥ कलौनास्त्येवनास्त्येवनास्त्येवगतिरन्यथा ॥ ५२ ॥ सूतउवाच ॥ एवंसनत्कुमारस्तु
नारदेनम[illegible]बोधितःसद्यःपरांनिर्वृत्तिमापह ॥ ५३ ॥ तस्माच्छुत्वातुविप्रेंद्रारामायणकथामृतम् ॥ प्रयातिपरमंस्थानंपुनरावृत्ति
वर्जि[illegible]प्राप्तेरामायणपरायणाः ॥ समस्तपापनिर्मुक्तायास्यंतिपरमंपदम् ॥ ५५ ॥ तस्माच्छृणुध्वंविप्रेंद्रारामायणक
थामृतम[illegible]श्रोतव्यंसर्वपापप्रमोचकम् ॥ ५६ ॥ श्रुत्वाचैतन्महाकाव्यंवाचकंयस्तुपूजयेत् ॥ तस्यविष्णुःप्रसन्नःस्यात्श्रियासह
द्विजोत्तमाः ॥ ५७ ॥ वाचकेप्रीतिमापन्नेब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ प्रीताभवंतिविप्रेंद्रानात्रकार्याविचारणा ॥ ५८ ॥ रामायणवाचकस्यगावोवासां
सिकांचनम् ॥ रामायणपुस्तकंचदद्याद्वित्तानुसारतः ॥ ५९ ॥ तस्यपुण्यफलंवक्ष्येशृणुध्वंसुसमाहिताः ॥ नबाधंतेग्रहास्तस्यभूतवेतालकाद
यः ॥ ६० ॥ तस्यैवसर्वश्रेयांसिवर्धंतेचरितेश्रुते ॥ नचाग्निर्बाधतेतस्यचौरादिर्नभयंतथा ॥ ६१ ॥ कोटिजन्मार्जितैःपापैःसद्यएवविमुच्यते ॥
सप्तवंशसमेतस्तुदेहांतेमोक्षमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥ इत्येतद्वःसमाख्यातंनारदेनप्रभाषितम् ॥ सनत्कुमारमुनयेपृच्छतेभक्तितःपुरा ॥ ६३ ॥ रा
मायणमादिकाव्यंसर्ववेदार्थसंमतम् ॥ सर्वपापहरंपुण्यंसर्वदुःखनिबर्हणम् ॥ ६४ ॥ समस्तपुण्यफलदंसर्वयज्ञफलप्रदम् ॥ येपठंत्यत्रविबु

धाःश्लोकंश्लोकार्धमेववा ॥ ६५ ॥ नतेषांपापबंधस्तुकदाचिदपिजायते ॥ रामार्पितमिदंपुण्यंकाव्यंतुसर्वकामदम् ॥ ६६ ॥ भक्त्याशृण्वंतिगा
यंतितेषांपुण्यफलंशृणु ॥ शतजन्मार्जितैःपापैःसद्यएवविमोचिताः ॥ ६७ ॥ सहस्रकुलसंयुक्ताःप्रयांतिपरमंपदम् ॥ किंतीर्थैर्गोप्रदानैर्वाकिंत
पोभिःकिमध्वरैः ॥ ६८ ॥ अहन्यहनिरामस्यकीर्तनंपरिशृण्वताम् ॥ चैत्रेमाघेकार्तिकेचरामायणकथामृतम् ॥ ६९ ॥ नवम्यहनिश्रोतव्यं
सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ रामप्रसादजनकंरामभक्तिविवर्द्धनम् ॥ ७० ॥ सर्वपापक्षयकरंसर्वसंपद्विवर्द्धनम् ॥ यस्त्वेतच्छृणुयाद्वापिपठेद्वासुसमा
हितः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोविष्णुलोकंसगच्छति ॥ ७१ ॥ ॥ इतिश्रीस्कंदपुराणेउत्तरखंडेश्रीमद्रामायणमाहात्म्येनारदसनत्कुमार
संवादेपं [illegible] ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

॥ इदं स्कंदोत्तरखंडस्थश्रीमद्वाल्मीकिरामायणमाहात्म्यं समाप्तम् ॥

एतन्माहात्म्यं मुद्रितुमुद्युक्तेन गोपाळ नारायण मंडळेन हस्तलिखितं पण्डित जेष्ठाराममुकुन्दजीभ्य
एकं प्राचीनं काश्यां मुद्रितं द्वितीयं पुस्तकं च लब्धं ततश्च मया संशोध्य
मुद्रितमिति कुत्रचिदशुद्धौ क्षमापयन्तु सुधियः

ऐनापुरेउपाख्य उद्धवाचार्यः

इदं पुस्तकं मुम्बय्या “ गोपाळ नारायण कम्पनी ” इतिसंज्ञकमण्डलाधिकारिणा मुम्बय्यां स्वकीये मुद्रायन्त्रालये मुद्रितम्
शकाब्दः १८०८ खिस्ताब्दः १८८६.

[illegible]

अथ सटीका[illegible]वा[illegible]रामायणम्

[illegible] र्जी भूषण प्रकाशम

यह ग्रन्थ सन १८६७ के ऐक्ट [illegible] के अनुसार रजिष्टरी करके सब हक्क यन्त्राधिकारी ने अपने स्वाधीन रक्खा है.

विष्णुसहस्रनाम ।

(निरुक्ति–निर्वचन–भगवद्गुणदर्पणभाष्यसहित.)

अनुष्टुप्श्लोकात्मक निरुक्ति व्याख्यासमेत और प्रकृतिप्रत्यय को दिखानेवाले पाणिनिसूत्रों से गर्भित ऐसी निर्वचन नामक द्वितीय व्याख्यासे युक्त भगवद्गुणदर्पण नामक विष्णुसहस्रनाम भाष्य संपूर्ण छपके तय्यार है. की० ५ रु. और उक्त भाष्यके अनुसार विष्णुसहस्रनाम का व्युत्पत्तिसहित हिंदीभाषा में दीपिका नामक ग्रंथ (कीमत रु० १) तथा शाङ्करभाष्य के अनुकूल विष्णुसहस्रनाम का व्युत्पत्तिसहित हिंदीभाषा में चन्द्रिका नामक ग्रन्थ (कीमत १२ आ०) सो ये तीनों पुस्तकें अत्यंत सुंदर छोटे बड़े अक्षरों में छपकर विक्रयार्थ प्रस्तुत हैं जिन महाशयों को लेने की इच्छा हो, वे शीघ्र सूचना करें । ॥ ॥ ॥

सामान्य निरुक्ति–न्यायशास्त्र तत्वप्रदर्शिनी श्रीरंगनाथीय नवीन विवेचनासहित अपूर्व ग्रन्थ मूल्य ४ रु० मात्र । **गोरक्षपद्धति**–परम प्रसिद्ध, अलौकिक योगशक्तिशाली, परम योगीश्वर श्रीगोरक्षनाथजी ने स्वयं यह परम उपकारक ग्रन्थ निर्माण किया है इसलिये इस की प्रशंसा जितनी की जाय उतनी थोडी है । विशेषता यह कि भाषाटीका साथ है । सर्व साधारण के सुभीते के लिये मूल्य केवल १२ आने ही रक्खे गये हैं । **हितोपदेश**–नीतिविषयक परम प्रसिद्ध और सर्वोत्तम ग्रन्थ भाषाटीका सहित छापा गया है. मूल्य १ रु०४आ० मात्र । **जंजीरा**–कवि कालिदास विरचित चुहचुहाते और टपकते हुए ललित कवित्तों का संग्रह । इस में श्रीकृष्णभगवान की केलिकथा का वर्णन है. मूल्य ३ आ० । **सदुपदेशमाला**–महाभारत और भागवतादिक ग्रंथों की अनेक कथाओं के धर्म अर्थ और राजनीति के बोधक सार वचनों का यह छोटासा संग्रह है. मूल्य २ आ० । **न्यायमुक्तावली**–न्यायशास्त्र का प्रसिद्ध ग्रन्थ मूल्य ८ आ० मात्र । **संस्कृतनामावली**–बोलचाल में काम आनेवाले सब प्रकार के संस्कृत शब्दों का भाषा में अर्थ, मूल्य २ आ० । **मदनपालनिघंटु**–वैद्यजनों का परम सहायक और संपूर्ण द्रव्यों के नाम गुण बतानेवाला चमत्कारक प्राचीन ग्रन्थ भाषाटीकासहित छपकर तैयार है कीमत २ रु० मात्र। **न्यायतत्त्वबोधिनी**–न्यायदर्शन की अति उत्तम

सरल भाषाटीका सुन्दरता के साथ छपकर तैयार है. मूल्य १। रु० । **श्रीगोपालसहस्रनाम**–अति सरल, प्रामाणिक और गूढार्थ प्रकाशिका भाषाटीका सहित छपकर तैयार । इस की टीका को देख विद्वज्जन अवश्य संतुष्ट होंगे, मूल्य ८ आना मात्र । **गीताश्लोकार्थदीपिका**–गीताजी की सम्पूर्ण प्रकाशित टीकाओं में सब से उत्तम यही टीका इसलिये कि किसी मतविशेष का पक्ष न कर यथार्थ अर्थ का प्रतिपादन करती है कि जिस को अनेक विद्वज्जनों ने मान्य किया है. मूल्य १। रु० । **नारायणकवच**–भाषाटीका मूल्य २ आ० । **सप्तगीत**–(श्रीमद्भागवतान्तर्गत वेणुगीत, गोपीगीत, भ्रमरगीत, युगलगीत, श्रुतिगीत, महिषीगीत और अवधूतगीत) परम पावन रसमय श्लोकों की चित्तकमल को प्रफुल्लित करनेवाली भाषाटीका सहित छपकर तैयार. मूल्य ८ आ० । **गीता**–चिद्घनानन्द स्वामीकृत टीका सहित ८ रु० । **गीता**–आनंदगिरिकृत भाषाटीका ३ रु० । **शिवसंहिता**–१ रु० । **शाक्तप्रमोद**–५ रु० । **गरुडपुराण**–भाषाटीका १ रु० । **मनुस्मृति**–भाषाटीका २॥ रु० । **मनुस्मृति**–कुल्लूकभट्टीय संस्कृतटीका २ रु० । **ज्योतिषसार**–भाषाटीका १ रु० ।

भागवतसार ।

भगवान के चरण कमलों के प्रेमियों और कथा श्रवण करने के नेमियों के निमित्त भक्ति मुक्ति के क्षीरसागर श्रीमद्भागवत का भले भांति मथन कर अमृतरूप यह ‘भागवतसार’ तैयार किया गया है कि जिस का वारंवार पठन पाठन कर भक्त जन अनुपम आनन्द को प्राप्त करें । और भगवान के मंदिर में जाने को महान् परिश्रम समझते हैं ऐसे नरभी इस ‘सार’ का घरदार पर बैठे पाठ कर भवसागर से पार उतरें । इस की रसीली भाषा और लेख की गम्भीरता का अनुभव पुस्तक देखने ही से होगा । इस अधमउद्धारिणी भक्तिप्रचारिणी परमहितकारिणी पुस्तक का मू० १ रु०

पुस्तक मिलने का ठिकाना– गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” छापाखाना. कल्याण–मुंबई.

॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

मोहमयीनिकटवर्तिकल्याणनगरीय "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये मुद्रणार्थं रामानुजी–तनिश्लोकी–श्रीगोविन्दराजीयभूषणेति व्याख्यात्रयोपेतश्रीवाल्मीकीयरामायणस्य शोधयितॄणां यथाक्रमं नामनिरूपणपूर्वकं ग्रन्थोद्धर्तुः विद्वत्संघं प्रति विज्ञापनम्.

श्रीमद्वेदेत्यादिविविधबिरुदावलीविराजित-तिरुपतिस्थ-श्रीमदनन्तपूरुषाचार्य-दिव्यसिंहासनासीन-श्रीरङ्गाचार्यस्वामि–तदनुज–श्रीवेङ्कटाचार्यस्वामिभ्यां बालाऽयोध्येति काण्डद्वयं संस्करणपूर्वकं समशोधि.

तिरुपत्याश्रयाः स्वामिश्रीरङ्गाचार्यनामकाः ॥ तथा तदनुज–स्वामिवेङ्कटाचार्यनामकाः ॥ १ ॥
बालकाण्डं तथाऽयोध्याकाण्डं संस्कृतिपूर्वकम् ॥ गङ्गाविष्णोः प्रार्थनयाऽशोधयन्काण्डयुग्मकम् ॥ २ ॥

तथा विहाणीपुरनिवासिश्रीमन्महावनशास्त्रिभिः अरण्यकाण्डं संस्करणपूर्वकं समशोधि.

उक्तश्रेष्ठिप्रार्थनया श्रीमहावनशास्त्रिणः ॥ अशोधयन्ससंस्कारं काण्डमारण्यकं स्वयम् ॥ १ ॥

एवं कौङ्कणदेशीयमालवणनिकटनिवासिप्रभाकरशास्त्रिभिः किष्किन्धा सुन्दरं युद्धम् उत्तरं चेति काण्डचतुष्टयं संस्करणपूर्वकं समशोधि.

प्रभाकरो गार्ग्यकुले जनिमान्केशवात्मजः ॥ श्रीकृष्णदासतनुजगङ्गाविष्णुनिदेशतः ॥ १ ॥
वाल्मीकिभूधरोत्पन्नां रामायणतरङ्गिणीम् ॥ गोविन्दराजरचितटीकाकूलां शुभात्मिकाम् ॥ २ ॥
यथोपकरणं चापि यथाकालं यथामति ॥ अपश्यत्साहसं चैतत्क्षन्तव्यं विबुधोत्तमैः ॥ ३ ॥
किष्किन्धा सुन्दरं चापि युद्धमुत्तरमेव च ॥ चत्वारि काण्डान्येतानि दृष्टवांस्तु ससंस्कृति ॥ ४ ॥

संपाद्य बहुयत्नेन बहुद्रव्यव्ययेन च ॥ शास्त्रिभिः शोधयित्वैवं षड्भूवस्विन्दु (१८१६) संमिते ॥ १ ॥ शाके तथा वैक्रमेऽब्दे भूमीष्वङ्गाब्ज (१९६१) संमिते ॥ मया लक्ष्मीवेङ्कटेशमुद्रायन्त्रे मदीयके ॥ २ ॥ कल्याण–मुंबई-स्थेऽत्र पूर्णवर्षत्रयेण हि ॥ इदं रामायणं व्याख्यात्रयोपेतं तु मुद्रितम् ॥ ३ ॥ तेन तुष्यन्तु रसिकाः कवयः समदर्शिनः ॥ यदि शुद्धमशुद्धं स्यादत्र तत्कथयन्तु च ॥ ४ ॥ इति–

निवेदयिता–विद्वज्जनांघ्रिमकरन्दवृन्दानुभवाभिलाषी–श्रीकृष्णदासात्मजो गंगाविष्णुः, "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणयन्त्रं, कल्याण–मुंबई.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीरघुनन्दनपरमब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका रसिकजनानामनुसन्धानसौकर्याय संग्रहेण प्रकाश्यते ।

॥ अथ बालकाण्डकथानुक्रमणिका ॥

परमकारुणिको भगवान् वाल्मीकिर्निखिलवेदान्तविदितपरतत्त्वनिर्दिधारयिषया यदृच्छयोपागतं नारदं पृष्ट्वा अवगतपरतत्त्वस्वरूपस्तदनुप्रसन्नेन विधिना दत्तसकलसाक्षात्कारप्रबन्धनिर्माणशक्तिर्वेदोपबृंहणमारभमाणस्तस्यार्थप्रधानसुहृत्संमितेतिहासतां व्यङ्ग्यप्रधानकान्तासंमितकाव्यतां च पुरस्कुर्वन् "काव्यालापांश्च वर्जयेत्" इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च निर्धारयन् स्वग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं तदङ्गानि दर्शयामास प्रथमतश्चतुःसर्ग्या । तत्र विषयप्रयोजने प्रादर्शयत् प्रथमसर्गे । १

अथ " इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्" अत्युक्तरीत्या संक्षेपेणोक्तं रामचरित्रं पुनर्विस्तरेण प्रतिपिपादयिषुस्तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं वक्तृवैलक्षण्यं प्रबन्धवैलक्षण्यं प्रतिपाद्यवैलक्षण्यं चेति वैलक्षण्यत्रयं दिदर्शयिषुर्वक्तृवैलक्षण्यं तावदादावदर्शयन्नारदस्येत्यादौ द्वितीयसर्गे । २

अथ विषयवैलक्षण्यमदर्शयत्तृतीये । ... ३

अथ प्रबन्धवैलक्षण्यं प्रादर्शयच्चतुर्थे । ... ४

अथ भगवदवतारयोग्यं देशमदर्शयत्पञ्चमे । ५

अथ भगवदवतारयोग्यं पुरुषवरमदर्शयत्षष्ठे । ६

अथ भगवदवतारयोग्यात्मगुणसंपन्नस्य दशरथस्य धर्मानुष्ठानसाहाय्यसाधिष्ठसचिवसम्पत्तिमदर्शयत्सप्तमे । ७

अथ तादृशस्य दशरथस्य भगवदवतारोपयुक्तदाराधनोपक्रममदर्शयदष्टमे । ८

अथ तदुपयुक्तर्त्विक्सम्पादनाय पुरावृत्तज्ञसुमन्त्रमुखेन ऋश्यशृङ्गरोमपादसमागमकथां संग्रहेणादर्शयन्नवमे । ९

अथ ऋश्यशृङ्गानयनं विस्तरेणादर्शयद्दशमे । १०

अथ ऋश्यशृङ्गरचितपुत्रकामेष्ट्या दशरथस्य पुत्रचतुष्टयलाभ इति सनत्कुमारकथितकथाश्रवणेन दशरथस्य स्वपुरं प्रति ऋश्यशृङ्गानयनमदर्शयदेकादशे । ... ११

अथ तस्य ऋश्यशृङ्गवसिष्ठादिभिः सह चिकीर्षिताश्वमेधसंकल्पमश्वविमोचनं चादर्शयद्द्वादशे । ... १२

अथ तस्य तुरगविमोचनमारभ्य संवत्सरे पूर्णे देवयजनं प्रति प्रस्थानं, वसिष्ठस्य सुमन्तर्त्विक्प्रभृतीन् प्रति यज्ञौपयिककार्यनियोजनं चादर्शयत्त्रयोदशे । ... १३

अथ तस्याश्वमेधानुष्ठानं सप्रकारमदर्शयच्चतुर्दशे । १४

अथ दशरथप्रार्थितेन ऋश्यशृङ्गेण पुत्रकामेष्टिकरणं, तद्व्याजेन साधुलोकरक्षणाय भूमाववतितीर्षोर्भगवत आनुषङ्गिकदुष्कृद्विनाशाय देवैः प्रार्थनं चादर्शयत्पञ्चदशे । १५

अथ सर्वज्ञस्यापि भगवतो देवसङ्घबहुमानाय तत्सकाशाद्रावणवधोपायश्रवणं, वैतानिकाग्नेर्दिव्यपायसपात्रहस्तस्य प्राजापत्यपुरुषस्योत्थानम्, दशरथेन तत्सकाशात् पायसप्रतिग्रहणम्, कौसल्यादिभ्यः क्रमेण तत्प्रदानम्, तासां गर्भधारणं चादर्शयत्षोडशे । १६

अथावतरिष्यतो भगवतः सहायार्थं वानरादिसृष्ट्यै देवान् प्रति ब्रह्मणो नियोजनम्, तथैव देवैर्वानरसृष्टिम्, वानराणां भगवत्सहाय्योपयुक्तशौर्यादिसमृद्धिं चादर्शयत्सप्तदशे । १७

अथ भगवतः सपर्यङ्कस्य सहेतिराजस्य श्रीरामादिरूपेणावतारम्, लक्ष्मणादीनां विशेषतः श्रीरामभद्रस्य च कल्याणगुणान्, तेषां जातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारकरणम्, तत्समये विश्वामित्रागमनं चादर्शयदष्टादशे । १८

अथ स्वयागरक्षणव्याजेन रामादीन् कन्यारत्नैर्युयोजयिषोर्विश्वामित्रस्य दशरथं प्रति रामलक्ष्मणाभ्यर्थनमदर्शयदेकोनविंशे । १९

अथ कौशिकवचनश्रवणाद्रामविश्लेषचिन्तया दशरथविषादमदर्शयद्विंशे । २०

अथ रामप्रेषणवृत्तान्तव्याकुलस्य राज्ञो वसिष्ठेन प्रतिबोधनमदर्शयदेकविंशे । २१

अथ प्रसन्नहृदयेन राज्ञा विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणप्रेषणं, विश्वामित्रसकाशात् रामलक्ष्मणयोर्बलातिबलाख्यविद्याद्वयलाभं चादर्शयद्द्वाविंशे । ... २२

अथैषामङ्गदेशप्राप्तिं विश्वामित्रेण रामं प्रति तत्रत्यपूर्ववृत्तकथनव्याजेन व्यञ्जयत्त्रयोविंशे । ....

अथ विश्वामित्रेण रामस्य मलदकरूशदेशयोस्तत्संज्ञालाभकारणम्, ताटकास्वभावं चादर्शयच्चतुर्विंशे । २४

अथ रामस्य विश्वामित्रेण ताटकोत्पत्तिविवाहपुत्रलाभागस्त्यशापादिकथनम्, लोकोपद्रवकारिण्यास्तस्या वधे पूर्वाचारनिदर्शनेन दोषाभावकथनं चादर्शयत्पञ्चविंशे । २५

अथ ताटकावधपूर्वकं तद्वने तस्यां रात्रौ रामादीनां निवासमदर्शयत्षड्विंशे । २६

अथ रामस्य विश्वामित्रसकाशादस्त्रगणलाभमदर्शयत्सप्तविंशे । २७

अथास्त्रोपसंहारकप्रतिग्रहमदर्शयदष्टाविंशे । २८

अथ रामं प्रति सिद्धाश्रमस्य तत्संज्ञालाभनिमित्तावगमायात्रैवादितिकाश्यपयोर्वामनावतारसिद्धिम्, श्रीवामनस्य बलिनिरासनसिद्धिम्, पुनर्वामनस्यात्र चिरकालसन्निधिरूपां च सिद्धिम्, विश्वामित्रकथितां विश्वामित्रस्य यज्ञदीक्षां चादर्शयदेकोनत्रिंशे । ... २९

अथ रामकृतं सुबाहुमारीचप्रभृतिदुष्टनिग्रहमदर्शयत्रिंशे । ३०

अथ कृतार्थेन विश्वामित्रेण जनकसुतात्वेनावतीर्णया श्रिया रामं योजयितुं व्याजेन मिथिलाप्रस्थानं प्रस्तुतमित्याहैकत्रिंशे । ३१

अथ रामेण शोणकूलदेशवैभवे पृष्टे अयं मद्वंश्यानां देश इति विवक्षन् स्वान्वयं प्रादर्शयद्विश्वामित्र इत्याह द्वात्रिंशे । ३२

अथ विश्वामित्रकथितं कुशनाभस्य वायुपीडितकन्यावचनं शृण्वतः क्षमाविशेषं, कन्यानां पात्रविशेषे प्रदानं चादर्शयत्त्रयस्त्रिंशे । ३३

अथ विश्वामित्रेण पूर्वप्रसक्ता स्ववंशकथा स्वपर्यन्तकथनेन परिसमापितेत्याह चतुस्त्रिंशे। ३४

अथ स्वपादोद्भवगङ्गावैभवं लोके प्रवर्तयितुकामेन रामेण गङ्गायास्त्रिपथगात्वं कथमिति पृष्टो विश्वामित्रो देवैरन्तरिक्षमार्गेण स्वर्गलोकनयनान्मार्गद्वयगमनं तस्याः प्रादर्शयदित्याह पञ्चत्रिंशे। ३५

अथ गङ्गाया अन्तरिक्षस्वर्गगमनयोः प्रत्युक्तत्वात्तृतीयपथमगनं, तस्या दिव्यमानुषसंभववैभवं च रामेण पृष्टो विश्वामित्रस्तदुपयोगितया पार्वतीशिवसङ्गमधातुस्खलनकथामाहेत्याह षट्त्रिंशे। ३६

अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकत्वरूपं गङ्गाया दिव्यसंभववैभवमाहेत्याह सप्तत्रिंशे। ३७

अथ गङ्गाया मानुषलोकसंभवं विस्तरेण वक्तुकामो विश्वामित्रः सगरस्य पुत्रगणसंभवप्रकारं, तस्याश्वमेधोपक्रमं चाकथयदित्याहाष्टात्रिंशे। ३८

अथ सगरस्याश्वमेधीयाश्वनाशं, तदन्वेषणाय पित्रा नियुक्तैः सागरैर्निरपराधनानाजन्तुहिंसनपूर्वकमापातालं भूमेः खननं, तद्वृत्तान्तस्य देवैर्ब्रह्मसकाशे कथनं चाहेत्यदर्शयदेकोनचत्वारिंशे। ३९

अथ देवान् प्रति सागराणां कपिलेन नाशो भविष्यतीति ब्रह्मणः प्रत्युक्तिं, सागराणामारसातलं भूमेः खननप्रकारं, तेषां दिग्गजाष्टकदर्शनपूर्वकं कपिलसकाशे अश्वदर्शनम्, कपिलाभिभवनप्रवृत्तिं, तदैव तेषां कपिलेन भस्मीकरणं चाहेत्यदर्शयच्चत्वारिंशे।.... .... ४०

अथ सगरपौत्रेणांशुमता तन्नियुक्तेन सविनयं कपिलसेवनेन तत्सकाशस्थिताश्वानयनम्, सगरस्य यज्ञसमाप्तिम्, सुपर्णोक्तनष्टस्वपुत्रगणोत्तरणौपयिकगङ्गानयनशक्त्यैव तस्य स्वर्गगमनं चाहेत्यकथयदेकचत्वारिंशे। ४१

अथांशुमद्दिलीपयोर्गङ्गानयनाशक्त्यैव स्वर्गगमनं, ततो भगीरथस्य गङ्गानयनाय तपश्चरणम्, प्रसन्नेन ब्रह्मणा तस्य वरप्रदानम्, रुद्रशिरोवतरणमुखेन गङ्गाया भूम्यानयननियोजनं चाहेत्यभ्यधात् द्विचत्वारिंशे। ४२

अथ पुनर्भगीरथतपःप्रसन्नेन रुद्रेण शिरसा विष्णुपदीवहनं, बिन्दुसरसि तस्या विसर्जनं, गङ्गास्रोतःसु सप्तस्वेकस्य भगीरथरथानुगमनं, तस्य च मध्ये जह्नुना तिरोभावनं, पुनर्विसर्जनम्, तेन सगरसुतगणशरीरभस्मराशिसंप्लावनं, ततः सागराणां स्वर्गगमनं चाकथयदित्याह त्रिचत्वारिंशे। ४३

अथ ब्रह्मणा गङ्गाया भागीरथीव्यपदेशनियोजनं, भगीरथं प्रति पित्र्यसलिलदाननियोजनम्, भगीरथस्य पितॄन् प्रति सलिलदानम्, गङ्गावतरणश्रवणमाहात्म्यं चाहेति प्रत्यपादयच्चतुश्चत्वारिंशे। ४४

अथैषां गङ्गातरणपूर्वकं विशालाख्यनगरीसमीपगमनसमये तत्रत्यराजवंशं पृष्टेन विश्वामित्रेण तद्देशीयपूर्ववृत्तान्तमपि वक्तुकामेन तदुपयुक्ततया क्षीरोदमथनलब्धविष्णुदत्तामृतप्राशनेन सदेवसंघस्येन्द्रस्याखिलासुरविध्वंसनपूर्वकं त्रिलोकीसाम्राज्यं कथितमित्यकथयत्पञ्चचत्वारिंशे। ४५

अथ हतपुत्राया दितेरिन्द्रजेतृपुत्रलाभाय विशालापुरसमीपे सहस्रसंवत्सरं गर्भिण्यास्तपश्चरणं, रन्ध्रान्वेषिणेन्द्रेण तस्याः परिचरणम्, अप्रायत्यसमये तदुदरं प्रविष्टेन तेन सप्तधा गर्भच्छेदनम्, पुनस्तस्याः प्रसादनं च कथितमित्याह षट्चत्वारिंशे। ... ४६

अथ दितेः सप्तानां गर्भच्छेदानां सप्तवायुस्कन्धरूपेणेन्द्रसकाशाद्वरलाभम्, अलम्बुसायामिक्ष्वाकूत्पन्नेन विशालाख्येन राज्ञा विशालानगरनिर्माणं, तद्वंशं च तदानींतनसुमत्याख्यराजपर्यन्तं रामाय कथितवन्तं कौशिकं स्वपुरमागतं सुमतिरपूजयदित्याह सप्तचत्वारिंशे। ४७

अथैषां मिथिलोपकण्ठे शून्याश्रमगमनसमये तद्वृत्तान्तं रामेण पृष्टः कौशिकस्तत्र पूर्वं गौतमस्य तपश्चरणम्, अहल्याया इन्द्रेण धर्षणम्, ततो गौतमस्य स्वपत्न्यामहल्यायां अदृश्यतया शापम्, रामागमनसमये तन्मोक्षणम्, इन्द्रे निर्वृषणत्वेन शापं चोत्सृज्य हिमवत्प्रान्तगमनं चाकथयदित्याहाष्टचत्वारिंशे। ४८

अथ पितृदेवदत्तमेषवृषणेनेन्द्रस्य वृषणलाभं, कौशिकाच्छ्रुतवतो रामस्य सकौशिकस्य गौतमाश्रमे शापविमुक्तयाहल्यया गौतमेन च पूजनम्, मिथिलागमनं चाहैकोनपञ्चाशे। ४९

अथ सरामलक्ष्मणस्य कौशिकस्य जनकयज्ञशालाप्रवेशं, जनकेन पूजनं, तस्मै विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणयोरहल्याशापमोचनधनुर्जिज्ञासापर्यन्तवृत्तान्तकथनं चाह पञ्चाशे। ५०

अथ मातृशापविमोचनश्रवणजातानन्देन शतानन्देन विश्वामित्रमहिमकथां जिगदिषता पुरा राजभावेनावस्थितस्य विश्वामित्रस्य ससैन्यस्य वसिष्ठाश्रमगमनं कथितमिति न्यदर्शयदेकपञ्चाशे। ५१

अथ वसिष्ठेन विश्वामित्रस्य ससैन्यस्यातिथ्यकरणप्रयत्नमाहेत्यदर्शयद्द्विपञ्चाशे। ५२

अथातिथ्यदृष्टकामधेनुमहिम्नो विश्वामित्रस्य वसिष्ठसकाशे मधुरोपक्रमेण निर्बन्धान्तेन वस्तुविनिमयप्रक्रमेण कामधेनुप्रार्थनं कथितमित्याह त्रिपञ्चाशे। ५३

अथ विश्वामित्रेण बलात्कारेण कामधेनुकर्षणं, तत्कुपितया वसिष्ठप्रहितया कामधेन्वा बलसृष्टिं चाकथयच्चतुःपञ्चाशे। ५४

अथ कामधेनुसृष्टबलेन विश्वामित्रसैन्यनाशं, वसिष्ठेन विश्वामित्रसुतशतभस्मीकरणम्, ततो निर्दर्पस्य विश्वामित्रस्य पुनश्चिरकालानुष्ठिततपोविशेषप्रसन्नरुद्रदत्तनिखिलास्त्रवर्गस्य वसिष्ठाश्रमनिरोधनं चाहेत्यभ्यधात्पञ्चपञ्चाशे। ५५

अथ निखिलास्त्रग्रासदृष्टवसिष्ठब्रह्मतेजोविशेषस्य तादृशब्रह्मतेजःसंपादनेच्छामाहेत्यकथयत्षट्पञ्चाशे। ५६

अथ विश्वामित्रस्य तादृशब्राह्मण्यसंपादनाय दक्षिणस्यां दिशि तपश्चरणं, तत्समये त्रिशङ्कोः सशरीरं स्वर्गं जिगमिषतो वसिष्ठप्रत्याख्यातस्य तत्पुत्रसकाशे तादृशस्वर्गार्थयजनप्रार्थनं च कथयामासेत्याह सप्तपञ्चाशे। ५७

अथ वसिष्ठपुत्रैरपि प्रत्याख्यातस्य त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गार्थयजनाय विश्वामित्रशरणागतिमाहेत्याहाष्टपञ्चाशे। ५८

अथ विश्वामित्रस्य त्रिशङ्कुयजनार्थं शिष्यान् प्रति नानादेशवास्तव्यब्राह्मणानयननियोजनं, महोदयवासिष्ठोक्तस्वनिन्दावचनश्रवणेन महोदयादिषु शापोत्सर्जनं चाहेत्यदर्शयदेकोनषष्टितमे। ५९

अथागतैर्ब्राह्मणैः सह विश्वामित्रस्य त्रिशङ्कुयजनोपक्रमम्, आवाहितदेवानागमकुपितस्य तस्य तपोमहिम्ना त्रिशङ्कोः स्वर्गगमनम्, पुनरिन्द्रेण निपात्यमानस्यान्तरिक्षे स्थापनम्, नवीननक्षत्रसप्तर्षिसृष्टिं, तादृशदेवसृ-

ष्टिप्रयत्नचकितप्राचीनदेवसंघदत्तवरबलेन स्वसृष्टनक्षत्रवीथ्यामेव त्रिशङ्कुस्वर्गानुभवनियोजनम्, तद्यज्ञसमाप्तिं चाहेत्यब्रवीत्षष्टितमे । ६०

अथ विश्वामित्रस्य पश्चिमायां दिशि तपश्चरणम्,तत्समये अम्बरीषस्य यज्ञीयपशुविनाशप्रायश्चित्तार्थं नरपशुतया शुनःशेपं गृहीत्वा गमनं चाहेत्यवोचदेकषष्टितमे । ६१

अथ विश्वामित्रस्य शुनःशेपादेशतया स्वपुत्रनियोजनम्, तदनङ्गीकुर्वाणेषु तेषु शापदानम्, उपायान्तरेण शुनःशेपरक्षणं चाहेत्यकथयद्द्विषष्टितमे ।... ६२

अथ विश्वामित्रस्य पुष्करेषु तपस्यतो मेनकासङ्गसंभवं विघ्नम्, ततोस्य पुनः प्रबुद्धस्य तीव्रतपसा ब्रह्मणः सकाशात् महर्षित्ववरलाभं,पुनरस्मिन् ब्रह्मर्षित्वं प्रति प्रयस्यति सति दैवैस्तद्विघटनाय रम्भानियोजनं चाहेत्युदैरयत्त्रिषष्टितमे । ६३

अथ विश्वामित्रस्य रम्भां शप्त्वा पश्चात्तापमुपगतस्य दृढनिश्चयपूर्वकं सहस्रसंवत्सरतपश्चरणदीक्षामभ्यधादित्यवदच्चतुःषष्टितमे । ६४

अथ विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वप्राप्तिमुवाचेत्याह पञ्चषष्टितमे । ६५

अथ विश्वामित्रेण धनुर्दर्शनाय राघवागमनं प्रतिवेदितो जनको धनुर्महिमकथनपूर्वकं धनुर्वरं पूरयिष्यते राघवाय सीताप्रदानं प्रत्यज्ञासीदित्यकथयत्षट्षष्टितमे । ६६

अथ राघवेण धनुर्भञ्जनं, जनकेन स्वचिकीर्षितसीताप्रदानवृत्तान्तज्ञापनेन दशरथानयनायायोध्यां प्रति दूतप्रेषणं चाह सप्तषष्टितमे । ६७

अथ दशरथस्य दूतमुखेन श्रुतजनकाभिप्रायस्य वसिष्ठादिभिरालोच्य मिथिलागमननिश्चयमाहाष्टषष्टितमे। ६८

अथ दशरथस्य मिथिलागमनं, जनकेन समागमं चाहैकोनसप्ततितमे । ६९

अथ जनकेन संबन्धार्हत्वाय वसिष्ठेनेक्ष्वाकुसंतानकीर्तनं कथयामास सप्ततितमे । ७०

अथ वसिष्ठेन वरवंशकीर्तनपूर्वकं वधूवरणे कृते जनकः स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वकं कन्यादानं प्रत्यज्ञासीत्यभ्यधादेकसप्ततितमे । ७१

अथ विश्वामित्रेण भरतशत्रुघ्नार्थे कुशध्वजसुताद्वयवरणं, रामादीनां गोदानमङ्गलकरणं चाह द्विसप्ततितमे । ७२

अथ सीताविवाहमाह त्रिसप्ततितमे । ... ७३

अथायोध्यां प्रति प्रस्थाने मध्येमार्गं जामदग्न्यागमनं चतुःसप्ततितमे । ७४

अथ भार्गवेण रामभग्नधनुःप्रसङ्गवशात्पीताम्बरकृत्तिवाससोर्मिथो विरोधेन युद्धारम्भे भगवता सधनुर्हस्तरुद्रस्तम्भनेन देवानां सर्षिगणानां पुरुषोत्तमे सर्वाधिकत्वनिश्चयकथनपूर्वकं तादृशभगवत्परिगृहीतस्वधनुःपूरणाभ्यर्थनमकथयत्पञ्चसप्ततितमे । ७५

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणमभ्यधात्षट्सप्ततितमे। ७६

अथ स्वपुरं प्राप्य सीतया रामः सुखमुवासेत्याह सप्तसप्ततितमे । ७७

एवं बालकाण्डसर्गाणां प्रधानकथानुक्रमणिका प्रदर्शिता।

॥ अथायोध्याकाण्डानुक्रमणिका ॥

तत्र दशरथेन चिकीर्ष्यमाणाभिषेकोपयुक्ततया रामस्य राज्यार्हतौपयिककल्याणगुणपूर्तिः प्रादर्शि

प्रथमे । …. …. …. …. …. १

अथ रामाभिषेकस्य सर्वसंमतत्वमकथि द्वितीये । २

अथ निश्चितरामाभिषेकस्य दशरथस्य संभारसंभरणप्रवृत्तिपूर्वकं श्रीरामे चिकीर्षिताभिषेककथनं न्यगदि तृतीये । …. … …. … … ३

अथ पुनर्दशरथेन राममाहूय कालविशेषादिनिर्णयपूर्वकं स्वस्य दुःस्वप्नदर्शनेन शीघ्रमभिषेककर्तव्यतोपदिष्टेत्यभ्यधीयत चतुर्थे । …. … ४

अथ दशरथप्रेषितस्य वसिष्ठस्याभिषेकाङ्क्षतया राममुपवासयितुं राममन्दिरं प्रति गमनं, रामायोपवासमुपदिश्य पुना राजसमीपागमनं चाभाषि पञ्चमे । ५

अथ रामस्य वसिष्ठोपदिष्टक्रमेणोपवासकरणम्, गृहालंकरणम्, पौरैः पुरालंकरणपूर्वकं रामाभिषेकप्रतीक्षणं चादर्शि षष्ठे । …. …. …. …. ६

अथ मन्थराया धात्रीमुखादवगतरामाभिषेकसन्नाहायाः कैकेय्यै रामाभिषेकस्यानर्थरूपतया कथनं, रामाभिषेकश्रवणतुष्टया कैकेय्या तस्यै पारितोषिकप्रदानपूर्वकं श्लाघनं चाभ्यधायि सप्तमे । …. …. ७

अथ पुनर्मन्थरया पारितोषिकोत्सर्जनपूर्वकं रामाभिषेकस्य कैकेय्यनर्थरूपत्वं विस्तरेणोपदिष्टमिति न्यदर्श्यष्टमे । … … …. … ८

अथ मन्थरायाः स्ववचनं हिततया गृहीतवत्यै कैकेय्यै दशरथदत्तपुरातनवरद्वयोपदेशतद्ग्रहणप्रकारानिदर्शनम्, ततः कैकेय्याः मन्थराप्रशंसनपूर्वकं क्रोधागारप्रवेशनं चादर्शि नवमे । … … … ९

अथ रा[illegible]यीदर्शनतदनुनयौ न्यदर्शिषातां दशमे । … … … … … १०

अथ मन्थरोपविष्टक्रमेण कैकेय्या दशरथं प्रति वरद्वयाभ्यर्थनं प्रत्यपाद्येकादशे । … … ११

अथ दशरथस्य रामाभिषेकविघ्नश्रवणमूर्छितस्य पुनः प्रबुद्धस्य शोकक्रोधभयजुगुप्सादिशबलानि कैकेयीं प्रति वचनानि प्रादर्शिषत द्वादशे । … … १२

अथ पश्चात्तप्तस्य धर्मपाशबद्धस्य दशरथस्य पुनः कैकेयीसान्त्वनं प्रादर्शि त्रयोदशे । …. १३

अथ दशरथस्य धर्मभयेन रामविवासननिर्धारणं, ततः सूर्योदये बहिरागतवसिष्ठचोदितेन सुमन्त्रेण प्रबोधनम्, राज्ञस्तदनाभिमुख्यम्, तदा कैकेय्या रामानयनाय सुमन्त्रप्रेषणं, सुमन्त्रस्य बहिर्निर्गतस्य जनसंघदर्शनं चादर्शि चतुर्दशे । …. … … १४

अथ पुनः सुमन्त्रस्य रामाभिषेकसामग्रीसहितपौरप्रधानप्रेषितस्य राज्ञः प्रबोधनम्, राज्ञा कैकेय्युक्तरीत्या रामानयनाय प्रेषणम्, ततः सुमन्त्रस्य राममन्दिरगमनं च प्रत्यपादि पञ्चदशे । … … १५

अथ सुमन्त्रमुखेन विदितराजनियोगस्य रामस्य राजान्तःपुरं प्रति प्रस्थानं न्यगदि षोडशे । …. १६

अथ रामस्य राजान्तःपुरप्रवेशोऽभाषि सप्तदशे । १७

अथ राज्ञः स्वानभिभाषणादर्शनादिजनितसंतापं, रामं प्रति कैकेय्या वनवासनियोजनमदर्श्यष्टादशे । १८

अथाङ्गीकृतकैकेय्युक्तवनवासवचनस्य सलक्ष्मणस्य रामस्य मातृसमीपगमनमभ्यधाय्येकोनविंशे । १९

अथ राममुखाच्छ्रुतवनवासवृत्तान्तायाः कौसल्याया मूर्छाविलापादिरदर्शि विंशे । …. …. २०

अथ लक्ष्मणोक्तरामवनवासानङ्गीकारवचनश्रवणलब्धनिश्चितधैर्यया कौसल्यया प्रार्थितस्य रामस्य कौस-

ल्यासान्त्वनलक्ष्मणसमाधानप्रतिपादनमेकविंशे । २१

अथ रामेण लक्ष्मणस्य दैवबलप्रदर्शनेन कैकेयीविषयकरोषोपशमनोपपादनं द्वाविंशे । ... २२

अथ लक्ष्मणेन पुनर्दैवस्य निरसनीयतां पौरुषस्यैवावलम्बनीयतां चावलम्ब्य विस्तरेणोपन्यस्तस्य पूर्वपक्षस्य रामेण धर्ममार्गमवलम्ब्य संग्रहेण सिद्धान्तप्रदर्शनं त्रयोविंशे । २३

अथ रामस्य धर्ममार्गे दृढाध्यवसायं समीक्ष्य कौसल्यया कथंचिद्वनवासाभ्यनुज्ञानप्रतिपादनं चतुर्विंशे। २४

अथ कौसल्यया विस्तरेण कृतमङ्गलाशासनस्य रामस्य कौसल्याभ्यनुज्ञापूर्वकं स्वगृहं प्रति प्रस्थानकथनं पञ्चविंशे । २५

अथ स्वगृहं गतस्य रामस्य सीतायै स्ववृत्तान्तकथनं, ततः शोचन्त्याः सीताया गृहे स्थापनाय समुदाचारशिक्षणे चावभाषिष्ट षड्विंशे । २६

अथ रामं प्रति सीतया विस्तरेण स्ववननयनप्रार्थनं, तस्या रामेण संग्रहेण समाधानं चावादीत्सप्तविंशे । २७

अथ रामेण पुनः सीतायै विस्तरेण वनदोषप्रदर्शनमब्रवीदष्टाविंशे। २८

अथ वनस्य दोषान् बलवदाश्रयेण गुणतयोपपादयन्त्या सीतया पुनः स्ववनगमनाभ्यर्थनं, रामेण सान्त्वनं चाकथयदेकोनत्रिंशे । २९

अथ पुनः सीतायाः प्रणयरोषेण परिक्षेपपूर्वकं भाविविश्लेषासहनेन महति शोकेनुभूयमाने ततः कथंचिद्रामेण तद्वननयनमङ्गीकृत्येष्टजनेभ्योर्थदानाभ्यनुज्ञानमुपापीपदत्त्रिंशे । ३०

अथ लक्ष्मणस्य स्ववनगमनाभ्यर्थनं, रामेणानङ्गीकरणं, पुनः सनिर्बन्धप्रार्थनेन तस्यापि वननयनाङ्गीकरणं, वसिष्ठसद्मनि शि[illegible]तानयनाय प्रेषणम्, पुनरागतस्य तस्य यात्रादानाय सुयज्ञाद्ब्राह्मणानयननियोजनमित्येतदभ्यधादेकत्रिंशे । ३१

अथ रामाज्ञया लक्ष्मणकृतं वसिष्ठपुत्राय सुयज्ञायाङ्गदादिभूषणदानं, पर्यङ्कदानम्, मातुलदत्तशत्रुञ्जयाख्यकुञ्जरदानम्, अगस्त्यकौशिककौसल्योपाध्यायादिभ्यो नानारत्नसुवर्णरजतगवादिदानम्, चित्ररथाख्याय सूताय रत्नवस्त्रगवादिविश्राणनम्, कठकालापेभ्यो माणवकेभ्यो रत्नपूर्णाशीत्युष्ट्रशालिवाहसहस्रद्विशतमहावृषभगोसहस्रवितरणम्, कौसल्यानुवर्तनपरबटुसंघेभ्यः प्रत्येकं गोसहस्रदानम्, गृहरक्षिणामनुचराणां बहुधनप्रदानपूर्वकं गृहरक्षणनियोजनम्, ततो महतो धनराशेर्बालवृद्धद्विजातिजनेभ्यो भूरिदानम्, त्रिजटाय सकुटुम्बमागताय तत्क्षिप्तदण्डपातपर्यन्तगोवृन्ददानं, तत्प्रसादनम्, तस्याशीर्वचनं चेत्येतदुपपादयामास द्वात्रिंशे । ३२

अथ रामस्य सीतालक्ष्मणानुगमनविज्ञापनाय पितरं द्रष्टुं लक्ष्मणसीतामात्रानुगतस्य वीथ्यां पादचारेण गमनसमये पौराणां तादृशरामदशादर्शनविघूर्णितमानसानां रामादीनुद्दिश्य बहुविधशोकवचनम्, ततः पितृसमीपं गतस्य तस्य सुमन्त्रमुखेन राज्ञे स्वागमनविज्ञापनं च प्रत्यपादयत्त्रयस्त्रिंशे । ३३

अथ सुमन्त्रविज्ञापितरामागमनस्य चिरकालदुर्लभरामदर्शनायानीताखिलेष्टदारादिजनस्य राज्ञो रामेण वन्दनपूर्वकं वनगमनानुज्ञामर्थितस्य कथंचिदनुज्ञादानं, शोकेन मूर्छनमित्यादि कथयामास चतुस्त्रिंशे । ३४

अथ कैकेयीपारुष्यदर्शनकुपितेन सुमन्त्रेण तन्मा-

तृवृत्तान्तादिकथनपूर्वकं भर्त्सनसान्त्वने,तावतापि कैकेय्या अक्षोभं चाभ्यवदत्पञ्चत्रिंशे। ३५

अथ राज्ञा रामानुगमनाय सेनापरिजनधनधान्यकोशादिनियोजनं, तदसहमानया कैकेय्या रामस्यासमञ्जवत्प्रेषणवचनम्, तदसहमानेन सिद्धार्थनाम्ना मन्त्रिप्रधानेनासमञ्जदोषरामनिर्दोषताप्रदर्शनपूर्वकं कैकेयीविनिन्दनमित्येतत् प्रत्यपादयत् षट्त्रिंशे। ३६

अथ रामेण परिजनादिनिवारणपूर्वकं चीरस[illegible]द्यर्थनं, ततो रामलक्ष्मणयोः कैकेयीदत्तचीरधारणं, स्वयं चीरधारणासमर्थायाः सीतायाः रामेण तद्बन्धनसमये वसिष्ठेन तत्प्रतिषेधपूर्वकं कैकेयीविनिन्दनं, सीताया रामतुल्यशीलाभिकाङ्क्षया चीराविसर्जनमित्येतत्सप्तत्रिंशे। ३७

अथ सीतायाश्चीरधारणपर्यन्तदुर्दशादर्शनक्षुभितहृदयैर्जनैर्धिक्कारेण दशरथस्य कैकेयीं प्रति नानाविधकृपणवचनपूर्वकं भुवि पतनं, तदवस्थं तं प्रति रामस्य कौसल्यारक्षणप्रार्थनमित्येतदकथयदष्टात्रिंशे। ३८

अथ सुदुःखितराजाज्ञया रामस्य वनगमनाय सुमन्त्रेण रथानयनम्, राजाज्ञप्तकोशाध्यक्षानीतदिव्यभूषणाम्बरालंकृतां वनवासं प्रति प्रस्थितां सीतां प्रति कौसल्यया पातिव्रत्यधर्मशिक्षणम्, सीतया तदनुमोदनम्, रामस्य कौसल्यादिमातृजनानुज्ञापनमित्येतदब्रवीदेकोनचत्वारिंशे। ३९

अथ राजानं प्रदक्षिणीकृत्य सुमित्रानुज्ञातेन लक्ष्मणेन सीतया च सह सुमन्त्रानीतं रथमारुह्य वनं प्रस्थितं रामं [illegible]नुगच्छत्सु [illegible]त्यनुगमनेन विषण्णयाः कौसल्यादशरथयोर्मन्त्रिवचनेन [illegible]मननिवृत्तिमुदैरयच्चत्वारिंशे। ४०

अथ रामस्य वनगमनेनान्तःपुरस्थराजस्त्रीजनविलापम्, अयोध्यानगरसंक्षोभं च समुपापादयदेकचत्वारिंशे। ४१

अथ रामादर्शनेन भुवि परिलुठतो मूर्छितस्य पुनर्लब्धसंज्ञस्य कौसल्यादिदत्तहस्तावलम्बनस्यान्तःपुरं तत्र च कौसल्यागृहं प्रविष्टस्य राज्ञः शोकातिरेकं जगाद द्विचत्वारिंशे।... .... ४२

अथ राज्ञः समीपवर्तिन्याः कौसल्यायाः पुत्रशोकातिशयं, पुना रामागमनमनोरथं, पुनः शोचनं चोवाच त्रिचत्वारिंशे। ४३

अथ सुमित्रया कौसल्याश्वासनं जगाद चतुश्चत्वारिंशे। ४४

अथ बहुशो निवर्तनप्रयत्नेप्यनिवर्तमानैः पौरैः सह रामस्य तमसातीरे तद्रात्रौ निवासमकथयत्पञ्चचत्वारिंशे। ४५

अथ जलमात्रकृताहारेण लक्ष्मणं प्रति पितृमातृवृत्तान्तकथनयापितत्रियामायामन्त्रयेण रामेण लक्ष्मणसुमन्त्राभ्यामालोच्य पौरान् वञ्चनेन विसृज्य गमनं प्रत्यपादयत् षट्चत्वारिंशे। ४६

अथ सूर्योदयानन्तरं रामेण वञ्चितानां पौराणां शोकेनायोध्यागमनमदर्शयत्सप्तचत्वारिंशे। ४७

अथ रामेण शून्यामयोध्यां निरीक्ष्य पौराणां शोचनं विस्तरेणोपापीपददष्टचत्वारिंशे। ४८

अथ रामस्य नानाग्रामक्षेत्रनदीदर्शनपूर्वकं पुनरागमनादिमनोरथपूर्वकं च कोसलदेशातिक्रमणमभ्यधादेकोनपञ्चाशे। ४९

अथ दर्शनीयतमं स्वविवासनासहनसमुदीरितनानाविलापवचनजनभरितं कोसलदेशमतिक्रान्तस्य रामस्यातिरमणीयपुण्यतमभागीरथीतीरगमनं, गुहेन समागमं, तत्रेङ्गुदीमूले सीतया सह भूमौ शयनम्, लक्ष्मणगुहाभ्यामभितो रक्षणं चाचचक्षे पञ्चाशे । ... ५०

अथातिसुकुमारदिव्यदेहयोः सीतारामयोरतिकठिनस्थण्डिलशयनमन्वीक्ष्य पितृमातृप्रभृतींश्चोद्दिश्य गुहसमक्षं लक्ष्मणस्याप्रभातमनुशोचनमुदैरयदेकपञ्चाशे । ५१

अथ पुनः प्रातः श्रीरामप्रबोधितलक्ष्मणाज्ञप्तगुहनावारोहणसमये रामस्य मातापितरावुद्दिश्य विस्तरेण संदेशवचनं, सुमन्त्रस्य स्वविश्लेषासहनेनानुशोचतः समाश्वासनम्, गुहानीतन्यग्रोधक्षीरेण जटाकरणं, गुहाभ्यनुज्ञानं, नावा गङ्गातरणम्, अतिदूरमार्गगमनेन खिन्नानां सीतारामलक्ष्मणानां कथंचिद्वत्सदेशानतिक्रम्य सायंकाले मृगादिमांसेन कृताहाराणां कुत्रचिद्वनस्पतिमूले रात्रौ वासाय गमनमित्येतदभाणीद्द्विपञ्चाशे । ५२

अथ रामस्य लक्ष्मणाभिप्रायजिज्ञासया स्वविवासनमुद्दिश्य नानाविधानुशोचनम्, लक्ष्मणं प्रत्ययोध्यागमननियोजनं, पुनस्तदभिप्रायज्ञेन लक्ष्मणेन रामसमाश्वासनपूर्वकं सीतायाः स्वस्य च क्षणमपि रामविश्लेषे सत्ताविनाशकथनेन दुस्त्यजत्वोपपादनम्, अथ तादृशमहारण्यमध्ये पर्णशय्यायां निर्भयानां त्रयाणां शयनमित्येतदवोचत्त्रिपञ्चाशे । ५३

अथ रामादीनां पुनः सूर्योदयानन्तरं गङ्गायमुनासङ्गमे प्रयागे भरद्वाजाश्रमगमनं, भरद्वाजेन तेषामर्घ्यादिभिरभिपूजनं, रामेणैकान्तस्थलप्रश्ने भरद्वाजेन चित्रकूटाख्यगिरेस्तादृशस्थलत्वेन कथनम्, पुनः प्रभाते भरद्वाजेन चित्रकूटरामणीयककथनमित्येतदभिललाप चतुःपञ्चाशे । ५४

अथ प्रस्थितान् रामादीन् प्रति भरद्वाजेन मङ्गलाशासनपूर्वकं चित्रकूटमार्गं कथयित्वा निवर्तनं, ततस्तेषां चित्रकूटं प्रति प्रस्थितानां प्लवेन कालिन्दीमुत्तीर्य वनरामणीयकदर्शनपूर्वकं सायंकाले मृगमांसेन कृताहाराणां यमुनावने निवसनमित्येतददर्शयत्पञ्चपञ्चाशे । ५५

अथ पुनः सूर्योदयानन्तरं गमनसमये सीतां प्रति वनशोभादर्शनकुतूहलातिक्रान्तमार्गेण रामेण सलक्ष्मणेन चित्रकूटप्रान्ते वाल्मीक्याश्रमे वाल्मीकिसेवनम्, लक्ष्मणेन रामनियुक्तेन पर्णशालाकरणम्, गृहप्रवेशाङ्गवास्तुबल्यर्थं समित्पुष्पमांसादिसंपादनम्, अथ रामेण वास्तुशान्तिं कृत्वा सीतालक्ष्मणाभ्यां सह तत्र सुखेन चिरं निवसनमित्येतदभाषत षट्पञ्चाशे । ... ५६

अथ गुहप्रेषितचारमुखेन रामस्य चित्रकूटगमनपर्यन्तं वृत्तान्तं विज्ञाय सुमन्त्रस्यायोध्यागमनम्, रामं विनागतं सुमन्त्रमुद्वीक्ष्यायोध्याजनानुशोचनम्, कौसल्यानिवेदितसुमन्त्रागमनवृत्तान्तस्य दशरथस्य शोकातिशयेन मूर्छनमित्येतदकथयत्सप्तपञ्चाशे । ... ५७

अथाश्वस्तं दशरथं प्रति रामोक्तसमाश्वासनरूपसंदेशकथनम्, लक्ष्मणोक्तरामविवासनमूलकक्रोधोक्तिकथनं, किमप्यन्तर्निगूह्य वक्तुमशक्तया वैदेह्या सबाष्पनेत्रया स्थितमिति सीतास्थितिकथनमित्येतदभणदष्टपञ्चाशे । ५८

अथ सुमन्त्रेण राज्ञे रामविवासनायुक्तत्वसूचनाय रामविश्लेषेणायोध्यकनिखिलचराचरजन्तुपरिम्लानकथनम्, तच्छ्रवणेन दशरथस्य पश्चात्तापेन मूर्छनमित्येतददर्शयदेकोनषष्टितमे । ५९

अथ सुमन्त्रमुखश्रुतरामवृत्तान्तायाः कौसल्यायाः शोकातिरेकः, सुमन्त्रेण तस्याः समाश्वासनमित्येतत् प्राबबन्ध षष्टितमे । ६०

अथ पुरा राजानं प्रति कौसल्यायाः पुत्रविवासनप्रयुक्तो विलापः, तच्छ्रवणेन राज्ञो मूर्छनं चेत्येतत् प्राचीकशदेकषष्टितमे । ६१

अथ लब्धसंज्ञेन राज्ञा कौसल्यासान्त्वनम्, ततः कौसल्यायाः स्वोक्तवाक्यकटुत्वनिमित्तं राजक्षमापणम्, ततो रात्र्यां शोकेन राज्ञो निद्रापारवश्यमित्यन्तं न्यदर्शयद्विषष्टितमे । ६२

अथ मुहूर्तात् प्रबुद्धेन राज्ञा कौसल्यां प्रति पूर्वं कदाचिद्रात्रौ सरय्वां जलमाददानः कश्चिदृषिपुत्रो मया मृगयां पर्यटता गजभ्रान्त्या हत इत्यादिवृत्तान्तः कथित इति न्यदर्शयत्त्रिषष्टितमे । ६३

अथ ऋषिशापात् पुत्रशोकेन स्वस्य मरणं सिद्धमिति कथयता राममेवानुशोचता दशरथेनार्धरात्रे मरणमित्येतत्प्रतिपादयामास चतुःषष्टितमे । ... ६४

अथ परेद्युः प्रातः आगतसूतमागधादिप्रबोधनेनाप्रबुद्धे राज्ञि परीक्षया राजमरणं निश्चित्य रुदन्तीभिरितराभिरन्तःपुरस्त्रीभिः सह प्रबुद्धयोः कौसल्यासुमित्रयोर्मृतं राजानमुद्दिश्य रोदनं कथयामास पञ्चषष्टितमे । ६५

अथ विस्तरेण कौसल्यायाः कैकेयीविनिन्दनरामगुणस्तवनतिलतण्डुलितः प्रलापः, पश्चादमात्यैः पुत्रमानीय ग[illegible]स्कारं चिकीर्ष[illegible]स्तैलद्रोण्यां राज्ञः प्रक्षेपः, राजस्त्रीणां कैकेयीपा[illegible]क्तो बाहुभिरुरोविक्षेपः, अयोध्यासंक्षोभश्चेतीमेर्थाः प्रत्यपादिषत षट्षष्टितमे । ६६

अथापरेद्युः प्रातः सभायां मार्कण्डेयमौद्गल्यवामदेवादीनां राजर्त्विजां वसिष्ठसकाशे अराजकताप्रयुक्तदोषविस्तरवर्णनपूर्वकं भरतानयनप्रार्थनं प्राकाशि सप्तषष्टितमे । ६७

अथ वसिष्ठप्रहितानां दूतानां भरतानयनाय केकयनगरगमनमभ्यधाय्यष्टषष्टितमे । ६८

अथ केकयनगरे भरतेन तस्यामेव रात्रौ दृष्टस्य दुःस्वप्नस्य प्रातः सुहृद्भ्यः कथनमुपापाद्येकोनसप्ततितमे । ६९

अथ तदैव दूतैः प्रचोदितस्य मातामहमातुलदत्तनानाविधपरिजनपरिच्छदसेनादिकस्य भरतस्यायोध्यां प्रति प्रस्थानमाचख्यौ सप्ततितमे । ७०

अथ भरतस्य मार्गे नानानदीनगरग्रामवनमहीधराव्यतिक्रमणपूर्वकमविरतसप्तरात्रगमनेनायोध्यां प्रविशतो नगरविषाददर्शनपरिक्षुभितमनसः पितृभवनगमनमभाष्येकसप्ततितमे । ७१

अथ कृतवन्दनाय पितृवृत्तान्तं पृच्छते भरताय कैकेय्या पितृमरणकथनं, ततः शोचन्तमग्रजं पृच्छन्तं प्रति स्वकृतरामविवासनकथनपूर्वकं राज्याङ्गीकरणनियोजनमित्येतदभ्यलापि द्विसप्ततितमे । ... ७२

अथ पितृमरणाग्रजप्रवासनश्रवणविलुप्तधैर्येण प्रवृद्धशोकेन च भरतेन मृदुतया कैकेयीविनिन्दनमुक्तवान् त्रिसप्ततितमे । ७३

अथ प्रवृद्धरोषेण क्रूरतया कैकेयीविनिन्दनं, कर्षणक्लिश्यमानैकवृषभदर्शनाविषण्णसुरभिनिदर्शनेन कौसल्याशोकमहत्ताकथनपूर्वकं शोकेन मूर्छनमितीदं भाषितवांश्चतुःसप्ततितमे । ७४

अथ भरतशत्रुघ्नयोः कौसल्यासमागमं, तस्याः प्रत्यायनाय भरतेन विस्तरेण शपथकरणम्, ततस्तस्याः प्रत्ययपूर्वकं भरतशत्रुघ्नाभ्यां सह शोकेनैव रात्र्यतिवाहनं च प्रतिपादितवान् पञ्चसप्ततितमे । ... ७५

अथ परेद्युर्वसिष्ठचोदितेन भरतेन दशरथसंस्कारकरणमुपपादितवान् षट्सप्ततितमे । ७६

अथ भरतेन द्वादशेहनि सपिण्डीकरणान्तश्राद्धकरणं, त्रयोदशेहनि पितरमुद्दिश्य भरतशत्रुघ्नयोर्बहुशोचनं, वसिष्ठसुमन्त्रादिभिस्तयोः समाश्वासनं, तद्देशाचारभूतदहनदेशसेचनादिनियोजनं चाभिहितवान् सप्तसप्ततितमे। ७७

अथ शत्रुघ्नेन मन्थराशिक्षणं, कैकेय्या मन्थराश्वासनं च प्रकाशितवान् अष्टसप्ततितमे । ... ७८

अथामात्यादिभिर्भरतं प्रति राज्याङ्गीकरणप्रार्थनम्, भरतेन तदनभ्युपगम्य स्वस्य रामनिवर्तनोद्योगकथनपूर्वकं मार्गशोधनाय तदौपयिकजनप्रेषणनियोजनं च बोधितवान् एकोनाशीतितमे । ७९

अथायोध्यामारभ्य आजाह्नवीतीरं मार्गसमीकरणं जल्पितवानशीतितमे । ८०

अथापरेद्युः प्रभाते राजप्रबोधनार्थमङ्गलवाद्यश्रवणसंधुक्षितपितृमरणाग्रजविवासनस्मरणस्य भरतस्य शोकातिशयम्, प्रातः सभामागतेन वसिष्ठेन सुमन्त्रद्वारा भरतशत्रुघ्नामात्यप्रधानाद्यशेषराजवल्लभाह्वानम्, तेषां सभाप्रवेशं चाख्यातवानेकाशीतितमे । ८१

अथ सभायां वसिष्ठेन राज्याङ्गीकरणमर्थितेन तावदसहनकृततन्निन्दनेन तीव्रतमस्वीयरामनिवर्तनाभिलाषकथनानन्दितनिखिलजनेन भरतेन वसिष्ठादिभिः कौसल्यादिभिरमात्यादिभिरखिलपौरवर्गैश्च सह रामसमीपगमनं प्रति प्रस्थानं कथितवान् द्व्यशीतितमे ।.... ८२

अथ तीव्रतमरामदर्शनोत्कण्ठ्यमातृजनप्रमुखपरि[illegible] भरतस्य [illegible] गङ्गातीरेवस्थानं प्रकाशितवान् त्र्यशीतितमे । ८३

अथ तत्र भरतं प्रति गुहेनातिथ्याभ्यर्थनं दर्शितवांश्चतुरशीतितमे । ८४

अथ भरतागमननिमित्तं भरतमुखेन ज्ञातवता गुहेनाग्रजमनुशोचतो भरतस्य समाश्वासनमुदितवान् पञ्चाशीतितमे । ८५

अथ तत्र रामावस्थानसमये रात्रौ लक्ष्मणस्य सीतारामयोर्भूमिशयनादिकं प्रत्याप्रभातं शोचनम्, सूर्योदयानन्तरं रामलक्ष्मणयोर्जटाकरणपूर्वकं भागीरथीमुत्तीर्य वने गमनं च गुहेन भरतायोक्तमित्याह षडशीतितमे । ८६

अथ तच्छ्रवणजनितशोकातिशयं भरतं प्रति गुहेन तत्र पूर्वं रामस्य जलमात्रकृताहारस्य सीतया सह दर्भास्तीर्णे इङ्गुदीवृक्षमूले शयनं, तदानीं स्वस्य ज्ञातिजनारिवृतस्य लक्ष्मणेन सह जागरणपूर्वकं रक्षणं च कथितमित्याह सप्ताशीतितमे । ८७

अथ दर्भास्तीर्णं तत्र तत्र विकीर्णसीताभरणगलितकनकबिन्दुकं सीतापरिवर्तनदशासक्ततत्कौशेयतन्तुकमिङ्गुदीमूलमुद्वीक्ष्य भरतस्यानुशोचनमाहाष्टाशीतितमे । ८८

अथ ससैन्यस्य भरतस्य गङ्गातरणं भरद्वाजाश्रमप्रवेशं चाह एकोननवतितमे । ८९

अथ भरतस्य भरद्वाजदर्शनमन्योन्यकुशलप्रश्नादिकं चाह नवतितमे । ९०

अथ भरतस्य ससैन्यस्य भरद्वाजेन कृतमातिथ्यमाहैकनवतितमे । ९१

अथ भरतस्य चित्रकूटं प्रति प्रस्थानसमये भरद्वाजं प्रति कौसल्यादिव्यक्तिनिर्देशनम्, ततो भरद्वाजमनुज्ञाप्य चित्रकूटं प्रति प्रयाणम्, मध्ये यमुनातीरवनप्रवेशं चाह द्विनवतितमे । ९२

अथ भरतस्य चित्रकूटप्रान्तवनप्रवेशम्, वसिष्ठं प्रति भरद्वाजोक्तस्थलचिह्नप्रत्यभिज्ञापनम्, शत्रुघ्नं प्रति वनवर्णनपूर्वकं रामाश्रमान्वेषणचोदनम्, ततः शत्रुघ्नप्रेषितैः पुरुषैः रामाश्रमधूमचिह्नप्रदर्शनं, भरताय तत्कथनं, ततो भरतेन तत्रैव सेनास्थापनं चाह त्रिणवतितमे । ९३

अथ रामस्य चित्रकूटप्रवेशप्रभृतितद्दिनपर्यन्तवृत्तान्तस्य प्रतिदिनमेकरूपतया तदहर्वृत्तान्तकथनेन यावद्दिनवृत्तान्तोपि कथितः स्यादिति कृत्वा तस्मिन्नहनि रामेण प्रातरनुष्ठानानन्तरं सीतां प्रति चित्रकूटरामणीयकप्रदर्शनपूर्वकमनुकूलपत्नीभ्रातृलाभेन तादृशरमणीयस्थललाभेन चायोध्यातोधिकं निर्वृतिः कथितेत्याह चतुर्णवतितमे । ९४

अथ रामेण सीतायाः मन्दाकिन्याख्यनदीरामणीयकप्रदर्शनेनोपलालनमाह पञ्चनवतितमे । ... ९५

अथ तत्र रामस्य सीतया साकं मांसाभ्यवहारसमये वन्यमृगयूथसंक्षोभदर्शनेन तत्कारणपरिज्ञानाय लक्ष्मणप्रेरणम्, तत उन्नतं सालमारुह्य कोविदारध्वजदर्शनेन ससैन्यतया रामस्य हननायागतं भरतं मन्वानेन लक्ष्मणेन रामप्रेम्णा भरतजिघांसापर्यन्तमतिशङ्कनं चाह [illegible]णवतितमे । ९६

अथ रामेण [illegible] लक्ष्मणस्य परिसान्त्वनमाह सप्तनवतितमे । ९७

अथ भरतस्य शत्रुघ्नगुहतज्ज्ञातिसहितस्य पादचारेण रामाश्रमान्वेषणं, तच्चिह्नधूमदर्शनानन्तरं पुनस्तत्रागतजनस्थापनपूर्वकं गुहं शत्रुघ्नं चादाय गमनमाहाष्टनवतितमे । ९८

अथ भरतस्य मातृजनानयनाय वसिष्ठं संदिश्याग्रे गच्छतः शत्रुघ्नं प्रति रामाश्रमचिह्नानि निर्दिशतो रामदुर्दशामनुशोचतः शत्रुघ्नसुमन्त्रसहितस्य रामसमागममाहैकोनशततमे ।... ... ... ९९

अथ रामेण कुशलप्रश्नव्याजेन भरतस्य भाविराज्यरक्षणौपयिकतया राजनीतिशिक्षणमाह शततमे । १००

अथ भरतेन रामं प्रति दशरथमरणकथनमाहैकोत्तरशततमे । १०१

अथ रामेण मृतं दशरथमुद्दिश्य शोकप्रलापं, मन्दाकिन्यां सलिलदानं, सपिण्डीकरणं,पुना रामाश्रममागतानां रामादीनां शोकप्रलापं,तच्छ्रवणेनागतानां भरतसैनिकायोध्यकजनानां रामेण समागमं चाह द्व्युत्तरशततमे । १०२

अथ रामस्य वसिष्ठानीतैर्मातृजनैः समागमं,वसिष्ठसेवनं, निखिलामात्यादिजनसमागमं, सर्वेषामपि तत्र समुपवेशनं चाह त्र्युत्तरशततमे । १०३

अथ रामेण वनगमननिमित्तं पृष्टस्य भरतस्य रामं प्रति राज्याङ्गीकारप्रार्थनम्, रामेण पितृनियोगदुस्त्यजत्वप्रतिपादनेन समाधानं चाह चतुरुत्तरशततमे । १०४

अथ पुनर्भरतेन स्वमातृसान्त्वनादिकथनेन पुनः प्रार्थनं, रामेण तत्त्वार्थविमर्शनमार्गेण समाधानं चाह पञ्चोत्तरशततमे । १०५

अथैवं निरुत्तरमुक्तवन्तं रामं प्रति भरतस्य श्लाघ्य-

तरोचितोत्तरकथनपूर्वकं पुनः प्रार्थनं, वसिष्ठादीनां मातृजनानाममात्यानां पुरप्रधानानां च भरतेन सह रामप्रार्थनं चाह षडुत्तरशततमे । १०६

अथ काममोहेन पित्रा भवद्विवासनं कृतमिति पितरं निन्दन्तं भरतं प्रति रामेण मोहहेतुप्रसक्तिरेव नास्ति किंतु कैकेयीविवाहकाले तत्सुतस्य राज्यदानप्रतिज्ञानादेवैवं कृतवानिति दुष्परिहारहेत्वन्तरकथनमाह सप्तोत्तरशततमे । १०७

अथैवं रामेण निरुत्तरीकृतं भरतमालोक्य हितपरतया जाबालिना चार्वाकमतमाश्रित्य रामं प्रति राज्याङ्गीकरणप्रार्थनमाहाष्टोत्तरशततमे । ....

अथ जाबालिमतनिरासनपूर्वकं रामेण वैदिकमतस्थापनमाह नवोत्तरशततमे । १०९

अथ वसिष्ठेन जाबालिवचनतात्पर्यप्रदर्शनेन तद्विषये रामकोपं निवर्त्य मनुप्रभृति दशरथपर्यन्तं पूर्वाचरितमार्गप्रदर्शनेन ज्येष्ठस्यैव राज्यार्हताकथनरूपं रामनिवर्तनोपायमाह दशोत्तरशततमे । ११०

अथ वसिष्ठेन स्ववचनमाचार्यवचनतयावश्यं करणीयमिति रामं प्रत्युक्तिं, रामेण पितृवचनं ततोपि गुरुतरमिति प्रत्युक्तिं, भरतस्य गत्यन्तराभावात् स्थण्डिलशयनं, रामेण तन्निवर्तनपूर्वकं भरतसमाधानं चाहैकादशोत्तरशततमे । १११

अथ भरतस्य समाधानं कृत्वा प्रस्थापनमाह द्वादशोत्तरशततमे । ११२

अथ भरतस्यायोध्याप्रवेशमाह त्रयोदशोत्तरशततमे । ११३

अथ भरतस्यायोध्यानिरानन्दतादर्शनेन शोकोत्पत्तिमाह चतुर्दशोत्तरशततमे । [illegible].. ... ११४

अथ भर[illegible]ं विसृज्य नन्दिग्रामे रामपादुकापुरस्करणपूर्वकं राज्यपरिपालनक्रममाह पञ्चदशोत्तरशततमे । ११५

अथ चित्रकूटे रामं प्रति तत्र राक्षसकृतोपद्रवकथनपूर्वकमृषिसंघैः सहर्षिकुलपतेस्तदाश्रमं विसृज्याश्रमान्तरगमनमाह षोडशोत्तरशततमे ।... ... ११६

अथ श्रीरामस्यात्र्याश्रमप्रवेशमाह सप्तदशोत्तरशततमे । ११७

अथ सीतयानुसूयोपदिष्टपातिव्रत्यधर्मप्रतिपादकवचनानुमोदनपूर्वकं तत्पृष्टस्वस्वयंवरकथाकथनमाहाष्टादशोत्तरशततमे ।... .... ११८

अथ रामस्यात्र्याश्रमे रात्रिमुषित्वा प्रभाते नित्यकर्मानुष्ठानानन्तरमृषिगणदर्शितमार्गेण दण्डकारण्यं प्रति प्रस्थानमाहैकोनविंशत्युत्तरशततमे । ... ११९

एवमयोध्याकाण्डकथानुक्रमणिका संपूर्णा ।

॥ अथारण्यकाण्डकथानुक्रमणिका ॥

श्रीसीतालक्ष्मणसमेतस्य प्रविष्टदण्डकारण्यस्य श्रीरामस्य तत्रत्यऋष्याश्रममण्डलदर्शनम्, मुनिभिर्यथोचितं श्रीरामपूजनं च प्रथमे । १

अथ वनमध्ये विराधदर्शनं, विराधेन सीताग्रहणपूर्वकं रघुनन्दनवेषनिन्दनपूर्वकं च तन्नामगोत्रादिप्रश्नः, स्वनामकथनं, सीताभयदर्शनदुःखितेन रामेण लक्ष्मणं प्रति तदवस्थाप्रदर्शनं, लक्ष्मणेन सधैर्यं विराधवधसौलभ्यप्रत्युक्तिश्च द्वितीये । २

अथ पुनः पृच्छन्तं विराधं प्रति रामेण स्वनामकु-

लादिकीर्तनं,ततो रामपृष्टेन विराधेन च स्वमातापितृकथनपूर्वकं स्वस्य ब्रह्मवरलब्धशस्त्रावध्यत्वकथनपूर्वकं च स्वबलगर्वप्रलपनं, ततो राममुक्तसप्तबाणताडितं सीतां भुवि त्यक्त्वा शूलमुद्यम्याभियान्तं विराधं प्रति बाणान् वर्षतोः रामलक्ष्मणयोः स्वस्कन्धारोपणपूर्वकं विराधेन वनमध्यगमनं, ताभ्यां गन्तव्यमार्गानुकूलत्वात्तत्सहनं च तृतीये । ३

अथ स्नेहाद्रुदन्तीं सीतां दृष्ट्वा रामलक्ष्म[illegible]ं वेगेन विराधबाहुच्छेदनं, तेन च रामपादस्पर्शजनितज्ञानेन स्वपूर्वजन्मवृत्तान्तादिकथनं, शरभङ्गाश्रमोक्तिरूपवाचिककैङ्कर्यकरणं, तस्य स्वर्गप्राप्तिश्च चतुर्थे । ४

अथ श्रीरामस्य सभार्यस्य सानुजस्य शरभङ्गाश्रमसमीपे शरभङ्गब्रह्मलोकनिनीषागतसरथसानुचरवासवदूरदर्शनपूर्वकं शरभङ्गाश्रमगमनं, शरभङ्गेण पूजनं, ततः शरभङ्गेण रामस्य सुतीक्ष्णाश्रममार्गोपदेशपूर्वकं रामसन्निधावग्निप्रवेशनेन परमव्योमप्राप्तिश्च पञ्चमे । ... ५

अथ शरभङ्गाश्रममुनिजनैः शरणागतिपूर्वकं रामाय राक्षसोपद्रवनिवेदनं, रामेण तेषां राक्षसवधप्रतिज्ञानं च षष्ठे । ६

अथ रामस्य सुतीक्ष्णाश्रमे तत्संदर्शनं, ततः सुतीक्ष्णेन रामाय तत्रत्यमृगोपद्रवकथनं, ततो रामेण मृगवधप्रतिज्ञापूर्वकं तस्मिन्नाश्रमे तद्रात्रौ निवासकल्पनं च सप्तमे । ७

अथ सुतीक्ष्णानुज्ञया रामस्याश्रममण्डलदर्शनाय प्रस्थानमष्टमे । ८

अथ मुनिजन[illegible] निखिलराक्षसवधप्रतिज्ञां श्रुत्वा ध[illegible]भीतया सीतयातिप्रेम्णा रामं प्रति निर्वैरनिखिलराक्षसवधनिवर्तनाय सविनयं विज्ञापनं नवमे । ९

अथ रामेण सीतां प्रति आर्तरक्षणस्य क्षत्रियधर्मतया शरणागतविरोधिनां स्वविरोधितया स्वाराधनभूतयज्ञकर्मविघटनरूपमहापराधेन च प्रतिज्ञातनिखिलराक्षससंघवधस्यावश्यकर्तव्यत्वेन प्रत्युत्तरकथनं दशमे । १०

अथ वनमध्ये स्वसहानुयायिधर्मभृन्नामकमुनिसकाशान्माण्डकर्णिनिर्मितपञ्चाप्सरोनामकसरःप्रभावं श्रुतवता सर्वेष्वपि ऋषीणामाश्रमेषु कंचित्कालं निवासं कृतवता पुनः सुतीक्ष्णाश्रममागतवता रामेण सुतीक्ष्णं प्रत्यगस्त्याश्रमस्थानप्रश्नः, ततः सुतीक्ष्णेनागस्त्यभ्रात्राश्रममार्गेणागस्त्याश्रमगन्तव्यता, तन्मार्गचिह्नादिकथनं, ततस्तेनैव मार्गेण गच्छता लक्ष्मणं प्रति वातापील्वलविध्वंसनरूपागस्त्यकथां कथयतागस्त्यभ्रातुराश्रमे एकां रात्रिमुषित्वा प्रातः पुनर्लक्ष्मणं प्रति विन्ध्यस्तम्भनाद्यगस्त्यमहिमानं कथयतागस्त्याश्रममागत्य प्रथमतः स्वागमननिवेदनाय लक्ष्मणप्रेषणं चैकादशे । ... ११

अथ शिष्यमुखाद्विदितरामागमनवृत्तान्तेन स्वनियुक्तशिष्यद्वारा आनीयमानस्य स्वाश्रमस्थब्रह्मादिदेवस्थानादीन् सकौतूहलं प्रेक्षमाणस्य श्रीरामस्य ससीतालक्ष्मणस्य सशिष्यगणं प्रत्युत्थितेन दत्तपाद्यासनादिकेन वैश्वदेवपूर्वकमातिथ्यं च कृतवतागस्त्येन वैष्णवधनुःशरतूणीरासीनां श्रीरामे समर्पणं द्वादशे । ... १२

अथ खरादिवधायागस्त्येनानुज्ञातस्य ससीतस्य सलक्ष्मणस्य रामस्य पञ्चवटीं प्रति प्रयाणं त्रयोदशे । १३

अथ रामस्य पञ्चवटीं मार्गे स्ववंशक्रमकथनपूर्वकं पितृसखित्वं निवेदितवता जटायुषा सह समागमः, तेन सह पञ्चवटीगमनं च चतुर्दशे । ... १४

अथ पञ्चवट्यां गोदावरीतीरे लक्ष्मणनिर्मिताश्रमे रामेण सीतालक्ष्मणाभ्यां सह कंचित्कालं निवासः कृत इत्याह पञ्चदशे । १५

अथ तत्र कदाचित् प्रभातवेलायां गोदावरीं प्रति स्नानाय गमनसमये तदनुगच्छता लक्ष्मणेन रामं प्रति हेमन्तऋतुवर्णनपूर्वकं भरतगुणकथनपूर्वकं च कैकेयीनिन्दनं, तदसहमानेन रामेण मातृनिन्दानिवारणपूर्वकं भरतगुणप्रशंसनं, तद्दर्शनोत्कण्ठाकथनं च ततो गोदावर्यां रामादीनां स्नानादिकृत्यं च षोडशे ।.... १६

अथाश्रममागत्य तत्र सुखं वसतः श्रीरामस्य यादृच्छिकं शूर्पणखादर्शनं, ततोन्योन्यकुलगोत्रज्ञानानन्तरं श्रीरामं प्रति शूर्पणखया भार्यात्वेन स्वाङ्गीकाराभ्यर्थनं च सप्तदशे । १७

अथ रामेण स्वस्य सदारत्वेन दूरस्थदारं लक्ष्मणं भजेति परिहासपूर्वकं लक्ष्मणं प्रति प्रेषितायाः लक्ष्मणेन च स्वस्य रामदासत्वेन दासभार्यात्वमनुचितमिति पुना रामं प्रत्येव प्रेषितायाः स्वापरिग्रहमूलमियमिति मत्वा सीतां हन्तुमुद्युक्तायाः तावत् क्रुद्धरामाज्ञप्तलक्ष्मणनिकृत्तकर्णनासायाः शूर्पणखायाः खरसमीपगमनमष्टादशे । १८

अथ शूर्पणखया विदितवृत्तान्तेन खरेण रामलक्ष्मणजयाय तत्सकाशं प्रति चतुर्दश राक्षसप्रवरप्रेषणं, तेषां शूर्पणखया सह रामसमीपगमनं चैकोनविंशे । १९

अथ चतुर्दशानामपि राक्षसप्रधानानां रामेण वधः, ततोतिभीतायाः शूर्पणखायाः पुनः खरसमीपगमनं च विंशे । २०

अथ शूर्पणखामुखात् खरस्य स्वप्रेषितचतुर्दशराक्षसवधश्रवणमेकविंशे । २१

अथ खरस्य चतुर्दशराक्षस[illegible]दनुगुणनानाविधा[illegible]प्रभृतिपरिक्र[illegible]युद्धाय प्रयाणं द्वाविंशे । २२

[illegible]थ खरस्य ससैन्यस्य प्रयातस्य दिव्यभौमशारीरमहोत्पातदर्शनेपि दर्पात् प्रयाणानिवृत्तिस्त्रयोविंशे । २३

अथ राक्षसपराजयहेतून् महोत्पातान् स्वविजयहेतुभूतानि सुनिमित्तानि च दृष्टवता रामेण पर्वतगुहायां सीतारक्षणाय लक्ष्मणप्रेषणं, कवचादिधारणपूर्वकं युद्धाय सन्नद्धतयावस्थानं, राक्षससेनायास्तत्समीपागमनं च चतुर्विंशे । २४

अथ रामस्य राक्षसैः साकं तुमुलं युद्धं, ततो रामप्रयुक्तगान्धर्वास्त्रेणानेकसाहस्रराक्षसचित्रवधश्च पञ्चविंशे । २५

अथ रामेण खरत्रिशरोव्यतिरिक्तानां दूषणप्रभृति सेनाध्यक्षसहितानां चतुर्दशसहस्रसंख्यानां राक्षसप्रधानानां वधः षड्विंशे । २६

अथ त्रिशिरसो वधः सप्तविंशे । ... २७

अथ रामेण खरस्य रथरथाश्वसारथिधनुःप्रभृति सर्वपरिकरभञ्जनमष्टाविंशे २८

अथ शत्रुविषयेपि परमवात्सल्ययुक्ततया श्रीरामेण खरं प्रत्यानुकूल्याभिसंधिजिज्ञासया मृदुपूर्वं परुषोक्तिभिः पापकर्मदुःखोदर्कत्वादिबोधनं, ततः खरस्यातिपापिष्ठतया मातृवधप्रवृत्तोन्मत्तन्यायेन तत्प्रतिक्षेपपूर्वकं रामोपरि गदाप्रक्षेपस्ततो रामेण गदाखण्डनं चैकोनत्रिंशे । २९

अथ पूर्वं सर्वदेवसङ्घमर्दनचण्डगदागर्वेणानुकूल्याभावेपि इदानीं तद्ध्वंसनदर्शनेन वापि किमस्य विवेकेनानुकूल्यचिकीर्षा जातेति परीक्षिषया पुनरपि श्रीरा-

मेण खरं प्रति न्याय्यवचननिदर्शनं, ततः खरेण पित्तोपहतक्षीरन्यायेन तत्प्रतिक्षेपपूर्वकं सालवृक्षेण रामप्रहरणसमुद्योगस्तावता तं शतशश्छिन्दतः शरसहस्रेण स्वसर्वाङ्गमर्माणि कृन्ततो रामस्यातिसमीपे खरस्याभिपतनं, शरसन्धानावकाशलाभाय तत्क्षण एव रामेण किंचित्पश्चाद्द्वित्रिपदक्षेपपूर्वकमतिशीघ्रसंहितेन अगस्त्यदत्तेन बाणवरेण खरहृदयभेदनं, ततः खरवधपरितुष्टमहर्षिगणकृतरामस्तुतिः, देवैर्नभसः कुसुमवर्षाभिष्टवनादिकं, ततो लक्ष्मणपूजितं श्रीरामं गिरिगुहातो लक्ष्मणसाहाय्येन निर्गत्य स्वभर्तृविक्रमनिरीक्षणनिर्भरविस्मयानन्दया जानक्या वीरव्रणश्रमजलरोमाञ्चशबलश्रीरामदिव्यमङ्गलविग्रहस्य गाढालिङ्गनं च त्रिंशे। ३०

अथाकम्पनमुखेन जनस्थानस्थापितखरदूषणत्रिशिरःप्रभृतिनिखिलराक्षसवधं श्रीरामकृतं श्रीरामस्यानन्यसाधारणं महिमानं तस्य युद्धेनासाध्यत्वं सीतापहारस्यैव तद्व्यसनहेतुत्वं च श्रुतवतो रावणस्य रथेन मारीचाश्रमगमनं, तं प्रति सीतापहारे साहाय्यकरणप्रार्थनं, ततो मारीचेन श्रीरामेण वैरकरणे तव सकलरक्षःकदम्बेन सह विनाशः सिद्धः, अतः किमर्थं लङ्काराज्यसुखं स्वयमेव हातुमिच्छसीति प्रतिबोधनेन पुनर्लङ्कां प्रति निवर्तनं चैकत्रिंशे। ३१

अथ खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतीन् राक्षसप्रधानान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकान् घटिकात्रयेण तृणपूललावं लुवतः श्रीरामस्य विक्रमवैखरीं स्वचक्षुषा प्रत्यक्षितवत्य[illegible]त एव त्यक्त[illegible]त्वरितगत्याः शूर्पणखायाः लङ्कायां पुष्पका[illegible]रे निखिलपरिजनपरिच्छदपरिवृतस्य निःसाधारणभुजबलवरबलदुर्ललितस्य दशग्रीवस्य स्ववैरूप्यकरणप्रदर्शनपूर्वकं दर्शनं द्वात्रिंशे। ३२

अथ शूर्पणखया जनस्थानस्थितयावद्राक्षसनिःशेषविनाशेपि तूष्णीमवस्थानेनातिक्रुद्धया रावणविनिन्दनं त्रयस्त्रिंशे। ३३

अथ रावणेन रामस्य नामरूपायुधपराक्रमप्रकारान् पृष्टया शूर्पणखया श्रीरामलक्ष्मणयोर्यावत्स्वभावान् विशेषतोचिन्त्यं पराक्रमं च कथितवत्या सीतासौन्दर्यकथनपूर्वकं तज्जिघृक्षोत्पादनं चतुस्त्रिंशे। ... ३४

अथाचिरभाविमृत्युदृढीकृतसीतापहारनिश्चयेन रावणेन प्रच्छन्नतया कामगरथातीतमहार्णवेनातिरमणीयतमसिन्धुराजानूपदर्शनं, तथा तत्रत्यस्य शतयोजनप्रमाणनानाशाखावृतस्य स्वकरगृहीतभक्ष्यार्थमहाप्रमागगजकच्छपमहाबलसुपर्णारोहणमात्रभग्नैकशाखस्य तत्क्षणसावधानगृहीततच्छाखाकृतपापिष्ठतमनिषादग्रामनिर्मूलनशाखाधःप्रदेशनिवासिनानामुनिजनशाखापतनभयमोक्षणरूपदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनलाभप्रहर्षद्विगुणिताचिन्त्यबलवैभवकृतदुष्प्रेक्षनानावरणरक्षणसुगुप्तमहेन्द्रभवनस्थाप्यमृतकलशाहरणसुपर्णापदानभूततच्छाखाभङ्गचिह्नस्य सुभद्रनाम्नो न्यग्रोधस्य दर्शनं, ततः क्वचित्पुण्यतमे देशे आश्रमे मुनिवेषस्य मारीचस्य दर्शनं, तेन रावणपूजनपूर्वकं शीघ्रागमननिमित्तप्रश्नश्च पञ्चत्रिंशे। ३५

अथ रावणेन मारीचं प्रति जनस्थानवृत्तान्तकथनपूर्वकं स्वचिकीर्षितसीतापहारे विचित्रमृगरूपेण साहाय्याभ्यर्थनं षट्त्रिंशे। ३६

अथ मारीचेनासकृदनुभूतरामपराक्रमेण रावणहितैषिणा लोकातीताचिन्त्यवीर्यादिगुणशेवधिभूतस्य श्रीरामस्य प्राणदयितायाः स्वपातिव्रत्यमहिम्ना इ-

च्छायां सत्यां सर्वमपि जगत् भस्मीकर्तुं शक्तायाः सीतायाः हरणं तव यावद्राक्षसजातीययुक्तस्य निर्मूलनामोघकारणम्, अतस्तच्चिन्तां मा कुर्विति रावणं प्रति हितोपदेशः सप्तत्रिंशे । ३७

अथ पुनर्मारीचेन पूर्वं स्वेन विश्वामित्रयागवेद्याक्रमणप्रयत्नसमये अतिबालेनाकृतास्त्रेण श्रीरामेण कृतं स्वनिपातनं, स्वसहायभूतयावद्राक्षसहननं च निदर्श्य, रामविप्रियकरणे सर्वथा तव विनाशः सिद्ध इति रावणं प्रति बोधनमष्टात्रिंशे । ३८

अथ पुनर्मारीचः इदानीं रामस्य प्रौढतादशायां स्वयं मृगरूपस्य तादृशराक्षसद्वयसहितस्य तापसवेषं [illegible] विभावयिषतः तावदेव राममुक्तशरेण राक्षसद्वयमरणं पश्यतः स्वस्य रामपराक्रमज्ञतया तत्क्षणमेव पलायनेन पलायितं रामशराप्रवृत्तेः कथंचिज्जीवनं, तदाप्रभृति त्यक्तराक्षसव्यापारतया तपोनिष्ठया चावस्थानं, स्वस्य रेफादिनामोच्चारणेपि महाभयं च प्रदर्श्य, रावणं न रामवैरे प्रवर्तस्वेत्यबोधयदिति कथा एकोनचत्वारिंशे । ३९

अथ मारीचवाक्यं श्रुतवता रावणेन परुषोक्तिभिर्मारीचोक्तप्रत्याख्यानपूर्वकं बलात्कारेण सीतापहारकार्यसाहाय्यनियोजनं चत्वारिंशे । ४०

अथ भवितव्यतावशेन सीतापहारबद्धाग्रहस्य रावणस्य वचनं श्रुतवतापि मारीचेन पुनरपि ममैकस्य मरणं प्रति न शोचामि किंतु तव सपुत्रमित्रबान्धवपरिवारस्य मरणं प्रत्येव, त्वं च भवितव्यतावशेन मद्वाक्यं नाङ्गीकरोषि, आसन्नमरणजनाः हितं न गृह्णन्ति हीत्यादिरूपेण रावणं प्रति प्रतिवचनमेकचत्वारिंशे । ...४१

अथ स्वस्य रावणेन वधाद्रामेण वधं श्रेयस्करं मन्वानेन मारीचेन रावणवा[illegible]कृतवता रावणेन सा[illegible]क्षणपूर्वकं दण्डकारण्यस्थरामा[illegible]मप्रवेशः, तत्र रावणाभ्यर्थनेन क्षणेन विचित्रमृगरूपकरणपूर्वकं रामाश्रमसमीपे गतागतनिवर्तनमृगयूथानुसरणादिविचित्रचेष्टितकरणं, तदैव तस्य तत्र कुसुमापचयार्थमागतया जानक्या अत्याश्चर्यभरिततया निरीक्षणं च द्विचत्वारिंशे । ४२

अथ सीताहूतयो रामलक्ष्मणयोस्तादृशविचित्रमृगदर्शनं, तदैव मारीचमायैवेयमिति लक्ष्मणेन कथनं, ततः श्रीरामेण सीतोक्तरीत्या साक्षाच्चित्रमृगत्वेपि भगदुक्तरीत्या मारीचमायात्वेपि तादृशमृगत्वग्ग्रहणार्थं राक्षसहननार्थं च मया प्रवर्तनीयमेव त्वं तु सीतामाश्रमे स्थित्वा प्रतिक्षणं सर्वतः शङ्कितः सन्नप्रमत्तो रक्षेत्युवाच त्रिचत्वारिंशे । ... .४३

अथैवं लक्ष्मणं संदिश्य सशरचापासितूणीरं निर्गतेन मृगरूपमारीचनानाविधगतिभेददूराकृष्टेन ततः स्वबाणेन मारीचहननसमये स्वस्वरसदृशं मारीचकृतं हा सीते लक्ष्मणेत्येवंरूपं शब्दं च श्रुत्वा किं भविष्यतीति भीतेन रामेण स्वाश्रमाभिमुखतया आगमनं चतुश्चत्वारिंशे ।४४

अथ मारीचविसृष्टमार्तस्वरं रामाक्रन्दनं मन्वानया सीतया लक्ष्मणं प्रति रामसमीपगमनचोदनं, तद्राक्षसमायाकृतमिति तूष्णीं स्थितं लक्ष्मणं प्रति तव रामस्य व्यसनमिष्टं यतस्त्वमीदृशसमयेपि तूष्णीं तिष्ठसि त्वं तु स्वयमेव वा भरतनियुक्तो वा रामव्यसनसमये मज्जिघृक्षयैव राममनुगतः कथम यथा भार्यादिकं विसृज्यैकाकिनो रामानुगमनम्, अहं तु रामं विना क्षणमपि स्थातुं प्राणान् धर्तुं च न शक्नोमि रामादन्यं क्षुद्रं पुरुषं कदापि न

स्पृशामि अतो भरतस्य तव च मनोरथो न सिद्ध्यतीत्यादिपरुषभाषणम्, पुनर्लक्ष्मणेन रामस्य निखिललोकवर्तिसमस्तसुरासुरमानुषगन्धर्वकिन्नरपिशाचपतगमृगप्रभृतिभिः संघीभूतैरपि न किंचिदपि कर्तुं शक्यं वृथा शङ्कां त्यज अयं शब्दस्तु मृगरूपस्य मारीचस्यैवेत्यादिप्रतिवचनं,ततो द्विगुणकोपया सीतया पूर्वोक्तरित्या अतिपरुषभाषणं, गोदावरीपतनविषपानभृगुपतनोद्ब[illegible]ादिक्रूरवचनं, ततस्तामाश्वास्य किंचित्प्रणम्य स्त्रीणां स्वभावं च विनिन्द्य कथमेकाकिनी वने मया विसर्जनीया किमहं करोमीति बहुशो विचिन्तयता लक्ष्मणेन रामसमीपगमनं पञ्चचत्वारिंशे । ४५

अथ रामलक्ष्मणागमनं प्रतीक्षमाणेन तस्मिन् समये धृतपरिव्राजकवेषेण रावणेन रामाश्रमे सीतासमीपमागतेन सीतालावण्यदर्शनविवशहृदयेन सीतारूपप्रशंसादिपूर्वकं तन्नामभर्तृनामदेशादिप्रश्नः, तदा धर्मज्ञश्रेष्ठजनकवंशजननिसर्गसिद्धधर्मज्ञनया जानक्या तं ब्राह्मणपरिव्राजकं मन्वानया तस्य रावणस्यार्घ्यपाद्यादिभिः पूजनं च षट्चत्वारिंशे । ४६

अथ सीतया परिव्राजकपृष्टस्य उत्तरानुक्तौ स शपेदिति मत्वा स्वकुलगोत्रभर्तृनामादिकथनं, तत्कुलनामादिप्रश्नः, तदवसरलाभत्वरितेन रावणेन स्वकुलनामपौरुषादिप्रकटनपूर्वकं स्वाङ्गीकरणप्रार्थनं, तावता अतिकुपितया सीतया श्रीरामोत्कर्षरावणनिकर्षयोर्नानानिदर्शनप्रदर्शनपूर्वकं रावणं प्रति धिक्कारवचनजातं च सप[illegible]रिंशे । [illegible] .. ४७

अथ सीतावचनश्र[illegible]ुपितेन रावणेन स्वकृतं स्वभ्रातृभूतकुबेरविजयपूर्वकं तदीयपुष्पकहरणं,सूर्यचन्द्रेन्द्रप्रभृतिनिखिलदेवसङ्घविद्रवणकरणंकिंचित्कोपव्यापारवत्त्वं, स्वभयेन तरुपत्राणामप्यचलनं सरितामपि स्तिमितगमनम् उष्णकिरणस्यापि सूर्यस्य शीतकरणत्वमित्यादिकं समुद्रपरिघावृतदेवादिदुष्प्रेक्षत्रिकूटशिखरस्थसुवर्णरत्नादिमयदिव्यलङ्कानगरनित्यनिवासनिःसाधारणदिव्यभोगभागित्वमित्यादि चाभिधाय प्रयत्नसंपाद्यं माम् अप्रयत्नेनागतमवश्यमङ्गीकुरु अन्यथा तवातीव परितापो भवितेति कथनं,तच्छ्रवणविवृद्धकोपया सीतया धर्मज्ञकुबेरानुबन्धिनस्तव पापिष्ठतमव्यापारप्रवृत्तिः कथं किं बहुना निखिलराक्षसजातिविनाशायैव तवायं व्यापारः तव पीतामृतस्यापि जीविताशा न कर्तव्येत्यादिरूपेण वचनेन रावणनिर्भर्त्सनं चाष्टचत्वारिंशे । ... ४८

अथातीवकुपितेन तत्क्षण एव त्यक्तपरिव्राजकवेषेण रावणेन नानाधिक्कारवचनपूर्वकं सीतां बलाद्गृहीत्वा रथमारोप्य गमनं, तत्समये सीतायाः नानाविधाक्रन्दनादीनि जनस्थानस्थवृक्षगिरिनदीप्रभृतीनुद्दिश्य स्वहरणस्य रामं प्रति शंसनप्रार्थनं, तत्र कस्मिंश्चिद्वृक्षे स्थितस्य जटायोर्दर्शनं, तं प्रति महता दुःखेन आक्रन्दनपूर्वकं रामाय स्वहरणकथनप्रार्थनं चैकोनपञ्चाशे । ४९

अथ सीताशोकाक्रन्दनं श्रुतवतस्तावतैव प्रबुद्धस्य जटायोः प्रथमं रावणं प्रति धर्माधर्मश्रेयस्करत्वदुःखकरत्वादिसामान्यनीतिप्रदर्शनपूर्वकमधर्म्यसीतापहरणान्निवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्तं तं प्रति कटूक्तिभिस्तन्निवर्तनप्रयत्नस्तेनाप्यनिवृत्तं पलायमानं तं प्रति युद्धाय निरोधनं च पञ्चाशे । ५०

अथ जटायुश्चिरं रावणेन सह कृतसंग्रामः रावणेन बहुभिर्बाणैरभिहतः पुनः रावणस्य धनुःसारथिरथहया

रसलीलाविहारवचनादिकं, लक्ष्मणसाक्षिकमिदानीमनुस्मृत्यातीवशोचनं, गोदावर्युगमनवनगमनपद्मिनीगमनादिकमाशङ्क्यातिभीरुतया एकाकितया गमनासंभावनया पुनस्तदभावनिश्चयः, पुनरादित्यवाय्वादीन् प्रति सीतागतिकथनायाभ्यर्थनम्, एवमियत्तारहितशोकार्णवपरिप्लुतं श्रीराममवेक्ष्य स्वशोकमप्यनादृत्य लक्ष्मणेन रामाश्वासनं, तदनादृत्य विमुक्तधैर्येण रामेण पुनर्महाव्यसनावाप्तिश्च त्रिषष्टितमे । ६३

अथ दीनेन रामेण लक्ष्मणं प्रति गोदावरीविचयनाज्ञापनं, ततो लक्ष्मणेन गोदावरीतीरं सर्वं विचित्य क्वापि सीता न दृश्यत इति कथनं, ततो रामेण स्वयमेव सीतागतिं ब्रूहीति गोदावरीप्रार्थनम्, तावतापि रावणभयेन गोदावर्या तूष्णीं भावेनावस्थानम्, अथ रामेणातीव जनकादिनिरीक्षणाशक्यतादिकं प्रत्यनुशोचत आश्रमभुवि परिचितपूर्वान् मृगान् प्रति सीतागतिप्रश्नः, ततस्तैर्दक्षिणस्यां दिश्याकाशमुद्वीक्ष्य स्वयं च किंचित् गत्वा तदिङ्गितेन तद्दिशि सीता हृतेति सूचनं, तावदेवातिबुद्धिना लक्ष्मणेन दक्षिणां दिशं प्रति गमने सीताधिगमोपायो दृश्येत अत इमां दिशं गच्छावेत्यग्रजप्रार्थनं, तथैवोभाभ्यां गमनं, तत्र मार्गे सीताधृतानि पतितानि कुसुमानि दृष्ट्वानुशोचनं,तत्र सन्निहितं प्रस्रवणाख्यं गिरिं प्रति सान्निहितां नदीं सीतागत्यकथनात्त्वां विध्वंसयामीति वचनम्, अथ तत्र महतो राक्षसपदविन्यासस्य तत इतोवधानं कृतवत्याः सीतायाः पदन्यासानां च दर्शनं, ततः सर्वथा राक्षसैर्भक्षितेत्यनुशोचनं, ततस्तत्र महद्धनुर्विशीर्णं तूणीरौ महान्तं रथं रथाश्वान् सारथिं च भग्नान् दृष्ट्वा सर्वथा सुन्दोपसुन्दवत् सीताविषये द्वयोर्विग्रहः समजनि, सर्वथा सीता भक्षितेति निश्चित्य महाशोकपरिणतेन महाकोपेन धर्मं धर्म[illegible]न् देवान् स्वभ्रदिमादिगुणांश्च [illegible]तिजुगुप्सनम्, अथ विवृद्धकोपेन निखिलमपि ब्रह्माण्डं पिण्डीकरिष्यामीति जगन्निर्मूलनाय बाणसंधानं च चतुष्षष्टितमे । ६४

अथ लक्ष्मणेन नैकस्यापराधेन सर्वलोकविध्वंसनं युक्तमित्यादिरूपेण संग्रहेण रामसमाधानं पञ्चषष्टितमे । ६५

अथ पुनर्लक्ष्मणः त्वं दशरथरचितानन्यसाध्यसुकृतफलरूपतया निखिललोकदुर्लभकल्याणगुणगणानिधिः समवतीर्णः तादृशगुणगणत्वद्विश्लेषदुःखेन राजा प्राणानपि जहौ अतस्तादृशस्य तव निरपराधनिखिलजगदुन्मूलनः कोपो न युक्तः इह लोके ययातिनहुषनलमांधातृप्रभृतिभिर्महानुभावैरपि वसिष्ठादिभिर्दुर्दशासु किं किं दुखं नान्वभूयत अतस्तत्त्वबुद्ध्या सम्यग्विचार्य स्वापराधिसमुद्धरण एव प्रयतस्व त्वयैव बहुशो ममैवमुपदिष्टम्, समतीतगीष्पतिप्रभृतिकनिखिलविज्ञानधुरंधरस्य तव केन किमुपदेश्यम् अतस्त्वमेव वधानर्हं सात्त्विकं दिव्यं प्राणिजातं मानुषं च ब्राह्मणादिकम् आत्मनः सकलजगन्निर्मूलनक्षमं पराक्रमं चावलोक्यापराधिनमेवोद्धर्तुमर्हसीति प्रार्थयामास षट्षष्टितमे । ... ६६

अथ लक्ष्मणवचनप्रतिष्ठापितधैर्येण रामेण तेन साकं किंचिद्दूरगमनं, तत्र रुधिरार्द्रं गृध्रं शयानं दृष्ट्वा तस्यैव सीताभक्षकगृध्ररूपराक्षसविशेषत्वेन संशयः, तद्वधाय तत्समीपगमनं, तावता गृध्रराजेन रावणकृतस्वमारणसीताहरणकथनम्, तच्छ्रवणेनानन्तदुःखावाप्तिः,लक्ष्मणं प्रति परिदेवनं च सप्तषष्टितमे । ६७

अथातिशोकेन रामेण मुमूर्षुं गृध्रराजं प्रति सीतागतिकथनप्रश्नः,ततस्तेन संग्रहेण रावणकृतसीताहरणादिकथनम्, सीताहरणमुहूर्तबलेन पुनः सीतामवाप्स्यसीति कथयित्वा रावणस्थानादिकथनारम्भ एव जटायोः प्राणोत्क्रमणं, तादृशावस्थतद्दर्शनाविवशहृदयेन रामेण बहुधा परिदेवनं, ततस्तस्योत्तमगतिप्रार्थनपूर्वकं संस्कारकरणम्, उदकदानं चाष्टषष्टितमे । ६८

अथ रामलक्ष्मणौ पुनः प्रस्थितौ दण्डकारण्यं ततः क्रौञ्चारण्यं चातिक्रम्य मतङ्गाश्रमपूर्वादिग्वनदर्यामयोमुखीनामकराक्षस्याः शूर्पणखाया इव कर्णनासादिच्छेदेन निरसनं कृतवन्तौ तादात्विकदुर्निमित्तानि चिन्तयन्तौ अतिबीभत्सभीममहाकलेवरस्य योजनायतबाहुकस्य कबन्धस्य बाहुपाशबद्धावन्वशोचतामिति कथा एकोनसप्ततितमे । ६९

अथ देशकालोचितज्ञेन लक्ष्मणेन रामं प्रति कबन्धबाहुद्वयच्छेदनाभ्यर्थनं तच्छ्रवणकुपितेन कबन्धेन रामलक्ष्मणभक्षणप्रयत्नः,तत्खड्गाभ्यां रामलक्ष्मणासिभ्यां कबन्धदक्षिणसव्यबाहुच्छेदनं, तावत्स्मृतपूर्वजन्मवृत्तान्तेन कबन्धेन कौ युवामिति प्रश्नः, लक्ष्मणेन स्वस्वरूपवृत्तान्तादिकथनं,तावतातिसंतुष्टेन कबन्धेन अतिसंमोदनपूर्वकं स्वस्य विरूपशरीरप्राप्तिहेतुकथाकथनारम्भश्च सप्ततितमे । ७०

अथ कबन्धेन पुरा स्वस्य स्वतः सोमसूर्यशक्रादीनामिव दिव्यरूपवत्त्वं तादृशस्यापि स्वस्य भयंकरराक्षसरू[illegible]रिग्रहेण ऋषिसंघवित्रासनं, ततः कदाचित्तथैव स्थूल[illegible]रानामकमुनि[illegible] ततः क्रुद्धेन तेनर्षिणा राक्षसरूपमेव तवास्त्विति शापः,ततो याचितेन तेन यदा रामस्त्वद्भुजौ च्छित्वा त्वां दहेत् तदा तव स्वीयरूपप्राप्तिरिति शापमोक्षकथनम्, अथ पुनः स्वस्य तादृग्रूपस्यैव स्वकुलद्वेर्षान्द्रजयाय पितामहमुद्दिश्य तपःकरणम्, तेन च स्वस्य दीर्घायुःप्रदानं तद्गर्वेण स्वस्य शक्रप्रधर्षणम्, तावत् क्रुद्धेन वासवेन वज्रेण भग्नशिरःसक्थितया करणम्, तदा स्वयाचितेन तेन स्वस्यामारणम् भग्नशिरःसक्थितया आहारसंपादनाय योजनायतबाहुद्वयदानं, कुक्षावास्यकल्पनम्, तदाप्रभृति स्वस्य तादृशबाहुद्वयेन स्वपुरस्थयावज्जन्तुग्रहणभक्षणं, शक्रेणापि यदा राम एतौ भुजौ छिन्द्यात्तदा तव स्वर्गप्राप्तिरिति कथनात् स्वस्य सदा रामागमप्रतीक्षणम्,इदानीं भुजद्वयनिकृन्तनेन युवां रामलक्ष्मणावेव एवं महोपकारकयोर्भवतोरहं बुद्धिसाचिव्यं करिष्यामीति कथनं,तावद्रामेण रावणनिलयादिकथनप्रश्नः पुनः कबन्धेन नाहं रावणं जाने अपि तु अदग्धस्य मम दिव्यज्ञानाभावात् भवद्भ्यामस्य देहस्य दाहे कृते पश्चादुत्पन्नदिव्यज्ञानः सन् भवतो जानकीलाभहेतुभूतं सन्मित्रं कथयामीति कथनं चैकसप्ततितमे । ७१

अथ संस्कृतः कबन्धः स्वरूपं प्रत्यापन्नः वालिनिरस्तमृश्यमूकगिरिस्थितं सूर्यपुत्रं सुग्रीवं सखायं कुरु सीतां स विचित्य दास्यतीत्यब्रवीदिति कथा द्विसप्ततितमे । ७२

अथ कबन्धेन सुग्रीवस्थानमार्गं दर्शयित्वा गमनं त्रिसप्ततितमे । ७३

अथ कबन्धदर्शितमार्गेण रामलक्ष्मणयोः पम्पातीरस्थशबर्याश्रमगमनं, तत्र शबर्या पूजनम्, रामाय शबर्या स्वाचार्यभूतमतङ्गशिष्याश्रमदेवपूजास्थानादिप्रदर्शनम्,

ततो रामानुज्ञातया तया आत्मसमाधिबलेन स्वगुरुस्थानभूतपरमपदगमनं च चतुःसप्ततितमे । ७४

अथ लक्षणेन शबर्याश्रमतदाचार्यमहिमवृत्तान्तं कथयता सीतामार्गणत्वराविवृद्धसुग्रीवदिदृक्षायुक्तेन श्रीरामेण नानाविधवृक्षगुल्मलतादियुक्तपम्पामार्गवनदर्शनपूर्वकं मार्गमध्यस्थमतङ्गसरसि स्नानपूर्वकं पुनः पम्पातीरसमीपवनदर्शनपूर्वकं च पम्पाप्रवेशः पञ्चसप्ततितमे । ७५

एवमारण्यकाण्डकथानुक्रमणिका समाप्ता.

॥ अथकिष्किन्धाकाण्डकथानुक्रमणिका ॥

अथ रामस्य सलक्ष्मणस्यातिरमणीयपम्पासरोदर्शनं, तत्तादृशरमणीयपुष्करणीदर्शनोद्दीपितसीताविरहानलस्य तस्य चित्तक्षोभपूर्वकं लक्ष्मणं प्रति नानाविधवृक्षलतागुल्मरमणीयपुष्पादिवर्णनं, नानाविधहंससारसक्रौञ्चमद्गुमयूरनत्यूहप्रभृतिपक्षिणां मिथुनीभूय चरतां दर्शनेन स्वस्य कामोद्दीपनकथनम्, एतादृशवसन्तऋतुसमये अतिमनोहरमलयमारुतसंचारे कथं सीतां विना मम जीवितधारणमित्यादिरीत्या अतीवावसादनं, ततो लक्ष्मणेन भवादृशानामेव मतिरेवं चेत्कथमितरे वर्त्तेरन् प्रियजने अतिस्नेहः महोपद्रवाय भवेत् अतो धैर्यमवलम्ब्य सीताधिगमसाधनप्रयत्नं कुर्वित्याश्वासनं, तावता रामस्य सधैर्यस्य लक्ष्मणेन साकं पम्पामतीत्य ऋश्यमूकसमीपगमनं, तौ द्वौ विलक्षणरूपलावण्यौ महौजसौ सर्वभयंकरशरचापासिधरौ दृष्ट्वा सुग्रीवस्य ससचिवस्य वालिप्रेरितबुद्ध्यातीवत्रासश्च प्रथमे । ... १

अथ रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा त्रस्तस्य सुग्रीवस्य तयोः स्वरूपपरिज्ञानार्थं तत्समीपं प्रति हनुमत्प्रेषणं द्वि[illegible] ... २

अथ सुग्रीवप्रेषितस्य हनुमतो भिक्षुरूपस्य रामसमीपगतस्य रामलक्ष्मणरूपलावण्यतेजःपराक्रमायुधादिप्रशंसाव्याजेन तयोः कुलगोत्रनामादिप्रश्नः, तावत्तद्वाक्यनैर्दोष्यगुणपौष्कल्यपरवशहृदयेन श्रीरामेण स्वयं लक्ष्मणं प्रति तद्वाक्यश्लाघापूर्वकं तत्प्रतिवचनकथनाय लक्ष्मणनियोजनं, ततोतिचतुरेण रामानुजेन संग्रहेण सुग्रीवदर्शनार्थमेवावयोरागमनमिति प्रत्युक्तिश्च तृतीये । ३

अथातिनिपुणं सौमित्रिवचनं श्रुतवता तत्क्षण एव सुग्रीवस्य राज्यागमनं सिद्धं मन्वानेन हनुमता सामान्यतः कार्यार्थित्वे दर्शितेपि पुनः कुलनामराज्यभ्रंशनिमित्तादिप्रश्नः, तदा नियुक्तेन लक्ष्मणेन पितुर्दशरथस्य तस्य ज्येष्ठपुत्रस्य स्वाग्रजस्य रामस्य तद्दास्यैकनिरतस्य स्वस्य च यथोचितं गुणनामादिकथनपूर्वकं श्रीरामस्य राज्यभ्रंशं, स्वेन सीतया च सह वने वासं रक्षसा केनापि तस्या हरणं, तन्नामाद्यपरिज्ञानम्, एतादृशस्य रामस्य विषये सुग्रीवेणैव सहाय्यं कर्तव्यमिति तच्छरणवरणप्रयत्नं चोक्त्वा वचःसमापनं, ततो हनुमता सुग्रीवो युवयोः साहाय्यं करिष्यतीति प्रतिकथनं, ततो लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति सुग्रीवसमीपगमनप्रार्थनं, ततो हनुमता रामलक्ष्मणाभ्यां साकं सुग्रीवसमीपगमनं च चतुर्थे । ... ४

अथ हनुमता ऋश्यमूके राघवौ प्रतिष्ठाप्य समीपस्थमलयगिरिं गतवतः सुग्रीवस्य समीपं गत्वा रामवृत्तान्तमावेद्य तेन साकमृश्यमूकागमनं, ततो रामस्य सुग्रीवेण अग्निप्रदक्षिणपूर्वकसख्यकरणम्, अथ सुग्रीवेण वा-

लिसकाशादभयप्रार्थनं, रामेण वालिवधप्रतिज्ञानं च पञ्चमे । ५

अथ सुग्रीवेण श्रीरामं प्रति सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानं, ततः सीतात्यक्ताभरणप्रदर्शनं, ततः श्रीरामेण तद्दर्शनकृतपरिदेवनं, ततस्तेन रावणवासस्थानादिप्रश्नश्च षष्ठे । ६

अथ सुग्रीवेण स्वस्य रावणस्थानापरिज्ञानेपि रावणं हत्वा सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानं, ततो रामेण सीतान्वेषणकरणनियोजनं, ततः पुनर्वालिवधशपथेन सुग्रीवस्य सन्तोषणं च सप्तमे । ७

अथ सुग्रीवेण देहादित्यागं कृत्वा मित्रकार्यं कर्तव्यमिति कथनं, ततः श्रीरामेण पुनः शपथपूर्वकं वालिवधप्रतिज्ञानं, ततः सुग्रीवेण स्वोपयौवराज्यदारहरणादिकथनं, ततः श्रीरामेण सुग्रीवस्य वालिना साकं वैरकारणप्रश्नः, ततः सुग्रीवेण वैरकारणकथनारम्भश्चाष्टमे ।८

अथ सुग्रीवेण पुरा स्वपितृमरणानन्तरं ज्येष्ठतया वालिनो मन्त्रिभी राज्ये[illegible]षेचनं, ततः कदाचिन्मायाविनाम्नोसुरस्य रणाय वाल्याह्वानं, ततः स्वेन साकं वालिनिर्गमनं, वालिभीतस्य मायाविनः बिलप्रवेशनं, ततो वालिना बिलद्वारे स्वनिक्षेपपूर्वकबिलान्तःप्रवेशनं, ततो महतो रक्तप्रवाहस्य दर्शनेनासुरनिर्घोषश्रवणेन च वालिनं मृतं मत्वा बिलद्वारं गण्डशैलेनाच्छाद्य स्वस्य नगरागमनं, ततो मन्त्रिभिः स्वस्य राज्याभिषेचनम्,असुरं निहत्य नगरं प्रत्यागतस्य वालिनो नमस्कारादिपूर्वकमज्ञानकृत[illegible]मिति सान्त्वनेपि प्रसादाकरणं च कथितमिति क[illegible]नवम । ९

अथ पुनः सुग्रीवेण कुपितस्य वालिनः बहुशः सान्त्वनेपि प्रसादाकरणं, प्रकृतीरानीय मायावियुद्धे राज्यकाङ्क्षया बिले मां रुरोधेत्युक्त्वा मां निर्यासितवानिति कथनपूर्वकमभयप्रार्थनं, ततो रामेग तथैव करिष्यामीति प्रतिज्ञानं, तच्छ्रवणेन सुग्रीवसन्तोषश्च दशमे ।... १०

अथ पुनः सुग्रीवेण वालिविक्रमप्रकारोपक्षेपः, ततः कदाचिद्वालिदुन्दुभ्योर्युद्धं, वालिना तं निहत्य स्रवद्रुधिरप्रवाहस्य तदीयदेहस्य दूरप्रक्षेपणं, ततस्तद्रुधिरबिन्दुभिर्मतङ्गाश्रमदूषणं, क्रुद्धेन मतङ्गेन वालिनः स्वाश्रमप्रवेशे वधोस्त्विति शापप्रदानं, तदीयवानराणां च तत्प्रवेशे शैलीभवनशापः, तत्रत्यानां सप्तसालानां पूर्वं वालिना बलेन रन्ध्रीकरणप्रदर्शनं, ततो दुन्दुभिकलेवरस्य एकेन पादेन धनुःशतद्वयदूरं प्रक्षेपप्रार्थनं,रामेण पादाङ्गुष्ठेन दुन्दुभिकायस्य शतयोजनपर्यन्तं प्रक्षेपणं, तावता अतृप्तेन सुग्रीवेण सालभेदनाद्यर्थनं चैकादशे । ११

अथ श्रीरामेणैकबाणेन सप्तसालगिरिरसातलानां भेदनं, ततः सुग्रीवेण वालिवधाय रामेण साकं किष्किन्धासमीपगमनं, तदुपकण्ठे रामादीनां वृक्षैरात्मगोपनपूर्वकमवस्थानं,ततो वालिनः सुग्रीवेण द्वन्द्वयुद्धं,वालिसुग्रीवयोराकृत्यादिभिरत्यन्तसादृश्येन भेदाज्ञानाद्रामेण तूष्णीमवस्थानं,तावता सुग्रीवस्य ऋष्यमूकं प्रति पलायनं,ततो वालिसुग्रीवभेदप्रदर्शनार्थं सुग्रीवकण्ठे लक्ष्मणेन गजपुष्पलताबन्धनं, ततः पुनः किष्किन्धां प्रति रामादिभिः सह सुग्रीवस्य प्रयाणोपक्रमश्च द्वादशे । ... १२

अथ किष्किन्धां प्रति रामादिभिः सह सुग्रीवस्य गमनं, ततः सुग्रीवेण रामं प्रति सप्तजनानामाश्रममाहात्म्यकथनं च त्रयोदशे । १३

अथ किष्किन्धोपकण्ठे रामादीनां वृक्षैरात्मगोपन-

पूर्वकमवस्थानं, सुग्रीवेण किष्किन्धाद्वारमावृत्य गर्जनं च चतुर्दशे। १४

अथ युद्धाय वालि[illegible]र्गमनं, तत्र तारया सुग्रीवसहायभूतेन श्रीरामेण साकं विरोधस्तवायुक्तः अतः सुग्रीवस्य यौवराज्यदानपूर्वकमुपलालनं कुर्वित्यादि हितवचनं, तारावचनस्य वालिन[illegible] अनङ्गीकरणं च पञ्चदशे। १५

अथ ताराश्वासनपूर्वकं निर्गतस्य वालिनः सुग्रीवेण साकं द्वन्द्वयुद्धकरणं, सुग्रीवबलहानिसमय एव रामेण बाणेन वालिवक्षसि ताडनं, तत्क्षण एव वालिनो भुवि पतनं च षोडशे। १६

अथ भुवि पतितस्य मुमूर्षोर्वालिनः रामं प्रति बहुशो निन्दावचनं, ततो बहुभाषणक्लेशशुष्कमुखेन वालिना तूष्णींभवनं च सप्तदशे। १७

अथ श्रीरामेण भूमौ निपतितं वालिनं प्रति धर्मशास्त्रनिरूपणपूर्वकं समाधानवचनं, तच्छ्रवणसंजातज्ञानेन वालिना स्वापराधक्षमापणपूर्वकं अङ्गदे सुग्रीव इव सप्रेमवर्तनप्रार्थनं, तदङ्गीकृत्य रामेण वालिनं प्रति दैवगतेर्दुर्निवारताप्रदर्शनेन पुनः सान्त्वनं चाष्टादशे। १८

अथ रामबाणेन निहतं वालिनं श्रुतवत्यास्तारायाः अङ्गदेन साकं वालिसमीपगमनमेकोनविंशे। १९

अथ तारायाः प्रलापो विंशे। २०

अथ हनुमता तारासमाश्वासनमेकविंशे।... २१

अथ दैवात् प्राप्तचैतन्येन वालिना सुग्रीवं प्रेक्ष्य पूर्वं स्वकृतापकारविस्मारणपूर्वकं तस्मिन्नङ्गदरक्षणभरसमर्पणं, स्वस्य महेन्द्रदत्ताया दिव्यमालायास्तस्मै प्रदानं, तदा पुनरङ्गदं प्रति सुग्रीवविषये वर्तनप्रकारशिक्षणं, तावद्वालिनः प्राणोत्क्रमणं, वानराणां परिदेवनं च द्वाविंशे। ... ... [illegible] ... २२

[illegible]शोकोत्क्रा[illegible]तं निराक्ष्य तारायाः प्रलापस्त्रय[illegible]शे। २३

अथ वालिवधेनामितं शोकमुपगतां तारां तादृशं चाङ्गदं निरीक्ष्य सुग्रीवेण स्वस्याग्निप्रवेशाय राघवं प्रत्यनुज्ञाप्रार्थनं, सुग्रीवदर्शनजनिततादृशार्तिना श्रीरामेण तारासमाश्वासनाय वालिसमीपगमनं, तदा तारया अदृष्टपूर्वदिव्यसंहननश्रीरामदर्शनजनितदिव्यज्ञानेन स्तुतिपूर्वकं स्वस्यापि वधाभ्यर्थनपर्यन्तशोकप्रलापः, ततस्तस्या अङ्गदयौवराज्यदानादिभाविसौख्यनिदर्शनपूर्वकं श्रीरामेण समाश्वासनं च चतुर्विंशे। २४

अथ श्रीरामेण वालिसंस्कारनियमनं, ततः सुग्रीवादिभिर्वालिनः शिबिकारोपणपूर्वकं नदीपुलिने अग्निदानं, ततः सुग्रीवाङ्गदादीनां नद्यां स्नानपूर्वकमुदकदानं, सुग्रीवस्य पश्चाद्रामसमीपगमनं च पञ्चविंशे। ... २५

अथ श्रीरामेण वर्षर्तुतया सीतान्वेषणासमयताप्रदर्शनपूर्वकं सुग्रीवस्य राज्याभिषेकनियोजनम्, अङ्गदस्य यौवराज्याभिषेकनियोजनं, तथैव तयोरभिषेचनं च षड्विंशे। २६

अथ श्रीरामेण सलक्ष्मणेन किष्किन्धासमीपवर्तिनः प्रस्रवणनाम्नः पर्वतस्य कस्यांचिद्गुहायामाषाढादिमासचतुष्टयसमापनं, ततो रामेणातिरमणीयपर्वततटाकप्रभृत्युद्दीपकवस्तुदर्शनस्मारितसीताविरहतया बहुशः शोचनं, तदा सौमित्रिणा समाश्वासनं, सप्तविंशे। ... २७

अथ रामेण लक्ष्मणं प्रति विस्तरेण वर्षर्तुवर्णनपूर्वकं स्वस्य राज्याच्च्यवनं दारनाशं प्रबलशत्रुकत्वं च विचिन्त्यानुशोचनं, पुनश्च लक्ष्मणेन समाधानं चाष्टा-

विंशे । २८

अथ हनुमान् वर्षकालेतीते मित्रकार्यं विस्मृतवन्तं सुग्रीवं सम्यक्प्रतिबोध्य तन्मुखेन नीलस्य पञ्चदशरात्रादन्तरैव सकलसेनासमानयनज्ञापनमेकोनत्रिंशे । २९

अथ शरदि प्राप्तायामपि सीतान्वेषणप्रयत्नाभावमसहमानेन रामेणानुशोचनं,ततो लक्ष्मणेनाश्वासनं, ततः पुना रामेण शरद्गुणवर्णनपूर्वकं संकेतितमासचतुष्टयमतिक्रम्यापि निरुद्यमं सुग्रीवं प्रति वक्तव्यतया लक्ष्मणं प्रति कथनम्, तच्छ्रुत्वा सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणस्य निग्रहसंकल्पश्च त्रिंशे । ३०

अथ लक्ष्मणेन सुग्रीवहननार्थं गमनोद्योगः, तावता श्रीरामेण स्वोक्तभीषकवचनमात्रकथनाय सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणस्य प्रेषणं, ततः किष्किन्धासमीपमागतं प्रवृद्धकोपं लक्ष्मणं प्रेक्ष्य सर्ववानरैरङ्गदेन च सुग्रीवसमीपे लक्ष्मणागमनकथनं,ततस्त्वतिप्रमत्तसुग्रीवप्रबोधने अङ्गदेन प्लक्षप्रभावाख्यमन्त्रिभ्यां सह सुग्रीवसमीपमागत्य मन्त्रिमुखेन लक्ष्मणागमनादिवृत्तान्तज्ञापनं चैकत्रिंशे । ३१

अथ लक्ष्मणस्य द्वार्यवस्थान् श्रुतवतः सुग्रीवस्य रामकोपं प्रति कारणविचिन्तनाय मन्त्रिनियोजनं, तावद्धनुमता स्वसंकेतितकालातिक्रम एव कोपनिमित्तं स्वबोधनार्थमेव लक्ष्मणागमनं, अतोञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणं प्रसादयित्वा स्वप्रतिज्ञातार्थं निर्वतयेति सुग्रीवं प्रति हितोपदेशश्च द्वात्रिंशे । ३२

अथ लक्ष्मणस्य किष्किन्धानगररामणीयकदर्शनपूर्वकं सुग्रीवान्तःपुरप्रवेशः तत्र रमणीजननूपुरारावश्रवणजनितकोपेन लक्ष्मणेन [illegible]नकरणं, तावज्ज्यारवश्रवणपरिचकितेन सुग्रीवेण लक्ष्मणकोपशमनाय प्रथमतस्ताराप्रेषणम्, तया लक्ष्मणसमीपमागतया लक्ष्मणसान्त्वनपूर्वकं तस्यान्तर्नयनेन लक्षणस्य सुग्रीवसमीपगमनं च त्रयस्त्रिंशे । ३३

अथ लक्ष्मणदर्शनेन व्यथितेन्द्रियस्य सुग्रीवस्य स्त्रीजनेन सहासनादुत्थायावस्थानं, तावदेव लक्ष्मणेन संकेतितकालातिक्रमदोषप्रयुक्तस्य रामवाक्यस्य कथनं च चतुस्त्रिंशे । ३४

अथ कुपितं लक्ष्मणं प्रति तारासान्त्वनं पञ्चत्रिंशे। ३५

अथ तारावाक्येन प्रशान्तकोपं लक्ष्मणं प्रति सुग्रीवेण श्रीरामगुणप्रशंसनं, तच्छ्रवणसन्तुष्टेन लक्ष्मणेन च सुग्रीवप्रशंसापूर्वकं स्वोक्तपरुषवचनस्य क्षमापणं च षट्त्रिंशे । ३६

अथ सुग्रीवेण पूर्वं हनुमन्तं प्रति वानरानयनार्थं दशाहान्यवधीकृत्य पुनर्दूतप्रेषणाज्ञापनं,ततस्तथैव हनुमता दूतप्रेषणं, तैर्वानरनिकेतनेषु गत्वा तेषां त्वरणकरणं,ततस्तत्तत्स्थानेभ्यः सर्ववानराणां च निर्गमनं,पूर्वं नीलमुखेन प्रेरितानां दूतानां माहेश्वरयज्ञायतनस्थमासपर्यन्ततृप्तिकरफलादीनामाहरणं,तत्समर्पणपूर्वकं सर्ववानरागमनवृत्तान्तकथनं च सप्तत्रिंशे । ३७

अथ दूतानां बहुमानपूर्वकं विसर्जनं, ततः सुग्रीवस्य लक्ष्मणेन सह शिबिकारोहणपूर्वकं श्रीरामसमीपगमनं, ततः सुग्रीवं प्रति श्रीरामेण अमित्रनिरसनमित्रसंग्रहणादिरूपराजधर्मशिक्षणपूर्वकं सीताधिगमोपाय चिन्तनाज्ञापनं, तावत्सुग्रीवेण अनेकसेनापरिवृतवानरयूथपागमनज्ञापनपूर्वकं तदुद्योगप्रदर्शनेन श्रीराममनस्तोषणं चाष्टात्रिंशे ।... ... ... ३८

अथ रामेण सुग्रीवश्लाघनं, ततोसंख्येयर्क्षवानरगो-

लाङ्गूलनिकुरम्बैकार्णवीभवनं, तत आगतवानरयूथपानां सुग्रीवेण रामसन्निधौ तत्तत्स्वरूपकथनपूर्वकं यथोचितवासस्थानाज्ञापनं चैकोनचत्वारिंशे । ३९

अथ सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ आगतवानराणां कार्यनियोजनप्रार्थनं, ततो रामेण रावणवासस्थानस्य सीताजीवनस्य च ज्ञेय[illegible]वाय सर्वास्वपि दिक्षु वानरा मार्गणाय प्रेषयितव्या इति सुग्रीवनियोजनं, ततः सुग्रीवेण रामलक्ष्मणसन्निधौ विनतं नाम यूथपं प्रति प्राचीं दिशं गत्वा सीतारावणनिलयं चाधिगम्यागच्छेति नियोजनं च चत्वारिंशे । ४०

अथ सुग्रीवेण हनुमन्नीलजाम्बवत्सुहोत्रशरारिशरगुल्मगजगवाक्षगवयसुषेणर्षभमैन्दद्विविदविजयगन्धमादनोल्कामुखासङ्गाख्यान् वानरयूथपतीनङ्गदसहितानवेक्ष्य सीता यथा लभ्येत तथा प्रयत्नं कुरुतेति दाक्षिणां दिशं प्रति प्रेषणं, तत्प्रेषणप्रकारश्चैकचत्वारिंशे । ४१

अथ पुनः सुग्रीवेण मरीचिपुत्रं तारायाः पितरं स्वश्वशुरं सुषेणं च प्रति पश्चिमदिशं गत्वा सीतां रावणनिलयं च विचित्य निवर्तध्वमिति नियोजनं द्विचत्वारिंशे । ४२

अथ पुनः सुग्रीवेण शतवलिनामानं यूथपतिं प्रति उत्तरां दिशं गत्वा तत्र रामपत्नीं रावणनिलयं च विचिनुतेति प्रेषणप्रकारस्त्रिचत्वारिंशे । ४३

अथ पुनः सुग्रीवेण सीताधिगमो हनुमतैवेति निश्चित्य हनुमति विशेषतः स्तुतिपुरःसरं सीताधिगमरूपकार्यभारनिक्षेपपरवचनं, ततः श्रीरामेण स्वनामाङ्किताङ्गुलीयकप्रदानपूर्वकं त्वयैवैतत्कार्यं साधनीयमिति कार्यभारनिक्षेपश्च चतुश्चत्वारिंशे । .... ··· ४४

अथ पुनः स्वकृताज्ञाकर[illegible]य सुग्रीवेण सर्वा[illegible] प्रत्यपि [illegible] मया यथोक्तं तथा सर्वैर्विचेतव्यमिति पुनराज्ञाकरणं, ततो वानराणां प्रयाणसन्नाहं दृष्ट्वा सुग्रीवस्यातिसंतुष्टहृदयतयावस्थानं, ततः सर्वैरपि प्रयाणसमये नानाविधवीरवादकरणं च पञ्चचत्वारिंशे । ४५

अथ सर्ववानरगमनानन्तरं श्रीरामेण सुग्रीवं प्रति निखिलभूमण्डलवृत्तान्तो भवता कथं विदित इति प्रश्नकरणं, ततः सुग्रीवेण पूर्वं मायावियुद्धे अज्ञानकृतापराधेन कुपितवाल्यभिद्रुतमत्पलायनसमये मया सर्वमपि भूमण्डलं दृष्टमिति प्रत्युत्तरकथनं च षट्चत्वारिंशे । ४६

अथ विनतशतवलिसुषेणैः पूर्वोत्तरपश्चिमदिक्प्रेषितैः स्वस्वदिग्विचयनपूर्वकं मासान्ते समागत्य सीता न दृष्टा हनुमानेव तां द्रक्ष्यतीति सुग्रीवं प्रति कथनं सप्तचत्वारिंशे । ४७

अथ दक्षिणदिशि प्रेषितेन ताराङ्गदादिसहितेन हनुमता विन्ध्योपान्तशून्यारण्यविचयनपूर्वकं मरुभूमिविचयनं, तत्र गिरिगह्वरे कंचनासुरं दृष्ट्वा रावणभ्रान्त्याङ्गदेन हननं, ततस्तदा वासभूमिविचयनपूर्वकं परिश्रमादेकत्र वृक्षमूलेवस्थानं चाष्टचत्वारिंशे । ... ४८

अथ वानरान् प्रत्यङ्गदेन मासातिक्रमसुग्रीवोग्रदण्डत्वादीन् प्रदर्श्य पुनः सम्यग्विचयनायाज्ञापनं, ततो गन्धमादनेनापि तान् प्रतिहितवचनकथनं, ततो रजतपर्वतादीन् विचित्य मुहूर्तं विश्रम्य पुनरितस्ततो विचेतुं प्रवृत्तिश्चैकोनपञ्चाशे । ४९

अथ ऋक्षबिले वानराणां स्वयंप्रभादर्शनं पञ्चाशे । ५०

अथ स्वयंप्रभया वानरान् प्रति ऋक्षबिलवृत्तान्तकथनमेकपञ्चाशे । ५१

अथ हनुमताभिगमनहेतुकथनं द्विपञ्चाशे । ५२

अथ बिलादुत्तीर्णानां वानराणां निर्वेदस्त्रिपञ्चाशे। ५३

अथ वानराणामङ्गदस्य च प्रायोपवेशालोचनमालोक्य हनुमता तन्मतभेदनपूर्वकम् अङ्ग[illegible]स्य सग्रीवसमीपगमनाय नियोजनं चतुःपञ्चाशे । ... ५४

अथ हरीणां प्रायोपवेशः पञ्चपञ्चाशे । ... ५५

अथ वानराणां संपातेश्च संवादः षट्पञ्चाशे । ५६

अथ संपातिप्रश्नस्य अङ्गदेन प्रत्युक्तिकथनं सप्तपञ्चाशे । ५७

अथ संपातिना सीतास्थानकथनमष्टपञ्चाशे । ५८

अथ जाम्बवता पृष्टेन संपातिना स्वपुत्रसुपार्श्ववचनेन रावणकृतं सीतापहरणमवगतमिति कथनमेकोनषष्टितमे । ५९

अथ पुनः संपातिना अङ्गदं प्रति निशाकराख्यमहर्षिसमीपे स्वपक्षदाहादिवृत्तान्तकथनं षष्टितमे । ६०

अथ संपातिना अङ्गदं प्रति मुनिसमीपे स्वस्य मर्तव्यत्वाभिलाषः कथित इति कथनमेकषष्टितमे । ६१

अथ संपातिना पुनरङ्गदं प्रति सीतान्वेषकवानराणां तत्स्थानवृत्तान्तकथनेन स्वस्य पक्षलाभः स्यादिति मुनिरवोचदिति कथनं द्विषष्टितमे । ६२

अथ वानराणां सीतावृत्तान्तकथनेन संपातेः पक्षप्ररोह[illegible]तो वान[illegible] सीता[illegible]षणोद्योगश्च त्रिषष्टितमे । ६३

अथ जटायुषः कृतोदकं संपातिं स्वस्थानमानीय वानराणां समुद्रतीरगमनं,ततः समुद्रतरणे कस्य कियती शक्तिरिति अङ्गदेन प्रश्नकरणं च चतुष्षष्टितमे। ६४

अथ वानराणां स्वस्वशक्तिकथनं पञ्चषष्टितमे । ६५

अथ जाम्बवता हनुमत्प्रोत्साहनं षट्षष्टितमे । ६६

अथ हनुमता समुद्रलङ्घनाय विजृम्भणं सप्तषष्टितमे । ६७

इति किष्किन्धाकाण्डकथानुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ अथ सुन्दरकाण्डकथानुक्रमणिका ॥

अथ हनुमतो महेन्द्रशिखरादाकाशसरणिगमनं, तं प्रति तत्पर्वतस्थविद्याधरमहर्षिगणकृतसंस्तुतिः, तस्य मध्येसमुद्रं मैनाकपर्वतदर्शनं, तस्य पराक्रमपरीक्षणसमुत्सुकदेवगणप्रेषितसुरसाविजयः, ततस्तस्य च्छायाग्राहिसिंहिकाप्रमापणं, ततस्तस्य लङ्काद्वीपप्रवेशश्च प्रथमे । १

अथ हनुमतो लङ्काद्वीपपर्वतस्थनानातरुगणनदीप्रस्रवणादिदर्शनं, तस्य निश्वासलेशं विनैव सागरलङ्घनं, तस्य लङ्कादर्शनं, ततो लङ्काप्रवेशौपयिकस्वल्पशरीरपरिग्रहणं, तदा लङ्कासमीपोपसर्पणं, तदानीं चन्द्रोदयश्च द्वितीये । २

अथ हनुमतः लङ्काधिदेवतया निरोधनं, पश्चादेकमुष्टिप्रहारजर्जरिताङ्ग्या तया ब्रह्मदत्तवरप्रकारकथनपूर्वकं हनुमतो लङ्काप्रवेशानुज्ञापनं च तृतीये । ... ३

अथ हनुमतोऽद्वारेण लङ्कानगरप्राकारलङ्घनपूर्वकं लङ्काप्रवेशः, तस्यात्यद्भुतरक्षोगणहर्म्यमण्डलदर्शनपूर्वकं नगरमध्यनिक्षिप्तरावणमूलबलदर्शनं च चतुर्थे । ४

अथ हनुमतः वियन्मध्यगतचन्द्रप्रकाशदर्शनेनामोदनम्, ततस्तेन नानाविधराक्षसकुटुम्बिनीगणदर्शनेपि जानक्यदर्शनेन शोचनं च पञ्चमे। ५

अथ हनुमतः रावणाधिष्ठितान्तर्नगरदर्शनं षष्ठे। ६

अथ हनूमतः रावणान्तर्नगरवर्तिगृहगणदर्शनपूर्वकं पुष्पकविमानदर्शनं स[illegible]मे। ७

अथ हनूमतः [illegible]कविमानवर्णनमष्टमे। ... ८

अथ हनूमतः रावणान्तःपुरदर्शनं, तत्रत्याद्भुतभवनगणरामणीयकदर्शनपूर्वकं पुष्पकाधिरोहणं, ततोन्तःपुरशयनानेकदेवदानवादिप्रमदाजनपरिवृतरावणदर्शनपूर्वकं तस्यैश्वर्यदर्शनव्यामुग्धत्वं, तस्य सीताविषयापराधकरणं, सद्यः समूलनाशहेतुरिति चिन्तनं च नवमे। ९

अथ हनुमतः रावणोपान्तभागेषु वादनाय मुरवपणवादिवाद्यविशेषान् पाननिद्रापारवश्येनालिङ्ग्य स्वपन्तीनां स्त्रीणां सम्यग्दर्शनं, तत्रैव पृथक्छयने शयानां दिव्यसौन्दर्ययुक्तां मण्डोदरीं वीक्ष्य सीतेति मननं च दशमे। १०

अथ हनुमतः सीतायाः रामविश्लेषे स्वप्राणत्यागपर्यन्तप्रयत्नकरणार्हतां दृश्यमानायाः स्त्रियास्तद्विरुद्धसुखसुप्तिमत्त्वादिकं चालोच्यान्येयमिति निश्चयकरणं, ततो नानामृगमांससुराधिवासितपानभूमिप्रवेशपूर्वकं तत्रत्यनारीजनशयनकदम्बदर्शनं, प्रसुप्तपरदारदर्शनेन महानधर्मो जात इति भयप्राप्तिः, स्त्रीष्वन्तरास्त्रीमार्गणाशक्यत्वस्वनिर्विकारचित्तत्वपर्यालोचनेन पुनस्तन्निवृत्तिः, अन्तःपुरमार्गणप्रयत्नश्चैकादशे। ११

अथ हनुमतः सीताऽदर्शनेन स्वकृतसमुद्रलङ्घनवैय्यर्थ्यचिन्तनं, ततस्तस्य पुनर्गमनेन जाम्बवत्प्रमुखप्रायोपवेशचिन्तनं, पुनरपि धैर्यं कृत्वान्तःपुरप्रदेशविचयनं [illegible]पि सीतादर्श[illegible]षादागमश्च द्वादशे। १२

अथ हनुमतः अशाकवनिकाप्राकारारोहणं, ततोनेकविधमार्गणेपि सीताया अदर्शनात् सीतामरणादिचिन्तनं, सीतामदृष्ट्वा स्वस्य गमने श्रीरामादीनां मरणचिन्तनं, स्वस्य लङ्कापरिसरे विषोद्बन्धनाद्युपायैः प्राणत्यागचिन्तनं, ततोशोकवनिकामात्रमार्गणकर्तव्यशेषनिश्चयः, ततः सीताधिगमसिद्ध्यै निखिलदेवतानमस्कारप्रार्थनं च त्रयोदशे। १३

अथ हनुमतोशोकवनिकाप्रवेशः, तत्रत्यनानाविधवृक्षजालनदीवापीक्रीडापर्वतप्रभृतिदर्शनपूर्वकम् अत्यद्भुतशिंशुपावृक्षदर्शनं, ततस्तमारुह्य तद्देशरामणीयकं दृष्ट्वा यदि सीतात्र तिष्ठेत्तर्ह्यत्र सन्ध्याद्यर्थमागच्छेदिति चिन्तनं च चतुर्दशे। १४

अथ हनुमतोशोकवनिकामध्यवर्तिहेमस्तम्भप्रासादशिल्पदर्शनं, ततो दैवात्तत्र राक्षसीगणपरिवृतसीतादर्शनं, ततस्तां मलिनसंवीतत्वादिभिर्लिङ्गैः सीतेयमित्यनुमानपूर्वकं सीतेति निर्णयश्च पञ्चदशे। १५

अथ हनुमान् सीतायाः वाचामगोचरदुर्दशां प्रेक्ष्य स्वयं शाखामृगोप्यतीव विललापेति कथा षोडशे। १६

अथ हनुमानेकाक्षिप्रभृती राक्षसीः ताभिः परिवृतां सीतां च सम्यक् प्रेक्ष्य ततः सीतादर्शनसंहृष्टः सन् राक्षस्यदर्शनाय शिंशुपायां गूढोवसदिति कथा सप्तदशे। १७

अथ हनुमानपररात्रप्रबुद्धं सीतादिदृक्षया तस्याः समीपमागतं रावणं प्रेक्ष्य शिंशुपावृक्षस्याधःशाखायामवरुह्य पत्रपुष्पसंवृतोतिष्ठदिति कथाष्टादशे। ... १८

अथ रावणः उपवासशोकध्यानभयादिभिरतीव दीना-

मवाङ्मानसगोचरदुर्दशापन्नां सीतां प्रेक्ष्य स्वाभिप्रायप्रकटनायोपक्रान्त इति कथा एकोनविंशे। १९

अथ रावणः सीतां प्रति स्ववशीकरणाय नानाविधप्रार्थनमकरोदिति कथा विंशे। २०

अथ सीताया रावणोक्तिप्रत्याख्यानपूर्वकं तस्मै स्वस्याः रामाय समर्पणप्रार्थनं, तदकृत्वा यत्र क्वापि गमनेपि रामेण विध्वंसनं तव सिद्धमि[illegible]ं चैकविंशे। २१

अथ सीतां प्रति रावणेन मासद्वयानन्तरमपि मद्वचनानङ्गीकरणे त्वां भक्षयिष्यामीति कथनं, तं प्रति रामानुज्ञाभावादहं [illegible]ां न भस्मीकरोमीति प्रतिवचनकथनं, ततस्तेन तस्या[illegible]स्वाधीनकरणाय एकाक्ष्यादिराक्षसीनियोजनपूर्वकमन्तः[illegible]रगमनं च द्वाविंशे। ... २२

अथ सीतां प्रति एकजटाप्रभृतिराक्षसीनां सान्त्वपूर्वकं रावणभार्यात्वाङ्गीकरणप्रार्थनं त्रयोविंशे। २३

अथ पुनस्तासां सीतां प्रति रावणाङ्गीकरणनियोजनं, ततः शिंशुपोपान्तगतां सीतां प्रति पुनस्ताभिस्तर्जनादिपूर्वकं रावणाङ्गीकरणनियोजनं, ततोतीवदैन्येन त्यक्तधैर्यया सीतया रोदनकरणं च चतुर्विंशे। २४

अथ सीता राक्षसीः प्रति मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुं नार्हतीत्युक्त्वा अशोकशाखामालम्ब्यातीवशोकेन विलपनं कृतवतीति कथा पञ्चविंशे। ... २५

अथ सीता श्रीरामेण स्वानन्वेषणे बहूनि कारणान्याशङ्क्य स्वविषयप्रेमराहित्ये स्वभाग्यहीनतामेव कारणं निश्चित्य [illegible]मेव श्रेय इति निश्चितवतीति कथा षड्विंशे। २६

अथ त्रिजटाख्यया बिभीषणपुत्र्या श्रीरामविजयरावणविनाशसूचकस्वदृष्टस्वप्नविशेषकथनं, ततो देव्या वामबाह्वादिस्फुरणशारीरनिमित्तदर्शनं च सप्तविंशे। २७

अथ राक्षसीकृततर्जनभर्त्सनादिभिरतीवशोकमनुभवन्त्याः सीतायाः शिंशुपासमीपगमनं, ततस्तच्छाखां गृहीत्वा वेण्युद्ग्रथनेन प्राणत्यागचिकीर्षणं, ततः शुभनिमित्तप्रादुर्भावश्चाष्टाविंशे। २८

अथ सीता स्ववामाक्षिभुजोरुस्फुरणादिनिमित्तैः शकुनादिनिमित्तैश्चाचिरात्कान्तागमनवार्ताश्रवणं भविष्यतीति प्रहर्षं लेभ इति कथा एकोनत्रिंशे। २९

अथ पूर्वोक्तवृत्तान्तान् साक्षात्कुर्वता हनुमता सीतासमाश्वासनं प्रति प्रथमं रामगुणकीर्तनं कर्तव्यमिति निश्चितमिति कथा त्रिंशे। ३०

अथ हनुमता दशरथगुणप्रशंसापूर्वकश्रीरामगुणप्रशंसनं, ततस्तस्य वने संभावितसकलवृत्तान्तकथनपूर्वकसुग्रीवमैत्रीकरणकथनं, तेन नानादिक्षु वानरप्रेषणकथनं, वानरप्रशंसापूर्वकं स्वेन समुद्रतरणलङ्काप्रवेशकथनं, ततः शिंशुपामूले सीतादर्शनकथनं, सीतया तच्छ्रुत्वा शिंशुपावृक्षे हनुमतो दर्शनं चैकत्रिंशे। ३१

अथ सीता रामवृत्तान्तावेदने स्वप्नत्वादीनारोप्य व्यक्तरूपवानरकर्तृकवचनत्वात्तथात्वं प्रतिषिध्य अनेनोक्तं सत्यमस्त्विति सर्वदेवताप्रार्थनं कृतवतीति कथा द्वात्रिंशे। ३२

अथ शिंशुपावृक्षादवतीर्णेन हनुमता सीतेयमिति जानतापि तां प्रति का त्वमित्यादिप्रश्नकरणं, ततः सीतया आदित आरभ्य वनवासनिमित्तप्रभृति रावणहरणपर्यन्तवृत्तान्तकथनं च त्रयस्त्रिंशे। ३३

अथ हनुमता सीतां प्रति रामलक्ष्मणकुशलकथनं,

तच्छ्रुतवत्या देव्यातीवसन्तोषणं, ततो हनुमता देवीवन्दनाय समीपगमनं, तत [illegible] सीतया अयं रावण इति मत्वा प्रत्याख्यानपूर्वकं य[illegible] त्वं रामदूतस्तर्हि रामगुणान् कथयेति नियोजनं, [illegible]तो हनुमता रामगुणकथनेन देवीं प्रहर्षवतीं कृत्वा तां [illegible]ति स्ववचने श्रद्धाप्रार्थनं च कृतमित्येताः कथाश्च[illegible]स्त्रिंशे । ३४

अथ हनुमत[illegible]रामकल्याणगुणकथनपूर्वकं दिव्यमङ्गलविग्रहचिह्न[illegible]थनं, तस्य सुग्रीवसख्यकथनपूर्वकं तेन नानादिक्षु प्रेषितवानरेषु दक्षिणदिक्प्रेषिताङ्गदादीनां स्वेषां कालातिक्रमेण प्रायोपवेशकरणप्रभृति स्वेन शतयोजनपरिमितसागरलङ्घनाद्यशोकवनिकाप्रवेशपर्यन्तवृत्तान्तकथनेन सीताप्रत्ययोत्पादनमक[illegible] कथाः पञ्चत्रिंशे । ३५

अथ हनुमता सीतायै रामदत्ताङ्गुलीयकदानं, ततो देव्या स्वानानयनकारणप्रश्नकरणं, ततो हनुमता श्रीरामस्य सदा सीताशोकपारवश्यनिवेदनं, ततः स्थानापरिज्ञानमेव अनानयनकारणमिति समाश्वासनं च षट्त्रिंशे । ३६

अथ सीतया स्वस्या रावणकृतमासद्वयात्मकजीवितानुग्रहकालनिवेदनं, ततः स्वपृष्ठमारोप्य रामसन्निधिं नयामीति हनुमता प्रार्थनं, ततो देव्या रामेणैव रावणविध्वंसनपूर्वकं स्वानयनं कर्तव्यमिति प्रतिवचनदानं च कृतमिति कथा सप्तत्रिंशे । ३७

अथ हनुमता देवीं प्रति श्रीरामाय प्रत्यभिज्ञानप्रार्थनं, ततो देव्या काकासुरवृत्तान्तकथनपूर्वकं चूडामणिप्रदानं चाष्टत्रिंशे । ३८

अथ देव्या हनुमन्तं प्रति वानरसैन्यस्य रामलक्ष्मणयोश्च समुद्रलङ्घनं कथमिति प्रश्नकरणं, ततस्तेन वानराणां सर्वत्राप्रतिहतगमनकथनं, स्वस्कन्धमारुह्य रामलक्ष्मणयोरागमनपूर्वकं श्री[illegible] रावणं हत्वा पुरीं यास्यतीति समाधानं चैको[illegible] ३९

अथ सीताया हनुमद्वचनश्रवणेन सन्तोषजननं, पुनः कदाचित् श्रीरामेण मृष्टतिलकायाः स्वस्या मनःशिलया तिलकनिर्माणकथनं, स्वोत्तारणत्वराकरणप्रार्थनपूर्वकं हनुमद्गमनाभ्यनुज्ञानं, ततो हनुमता स्वकर्तव्यकार्यशेषचिन्तनं च चत्वारिंशे । ४०

अथ हनुमता रावणहृदयपरिज्ञानाय तत्समीपगमनभाषणाद्यपेक्षाचिन्तनं, तदौपयिकतया अशोकवनिकाविध्वंसनं चैकचत्वारिंशे । ४१

अथ रावणेन राक्षसीगणमुखादशोकवनिकाभङ्गवृत्तान्तश्रवणं, ततस्तेन प्रेषिताशीतिसहस्रसंख्याककिङ्कराख्यराक्षसानां हनुमता विध्वंसनं द्विचत्वारिंशे। ४२

अथ हनुमता चैत्यप्रासादस्थराक्षसविध्वंसनं त्रिचत्वारिंशे । ४३

अथ हनुमान् स्वविध्वंसितकिङ्कराख्यराक्षसगणवृत्तान्तश्रवणकुपितरावणप्रेषितं प्रहस्तपुत्रं जम्बुमालिनामानमवधीदिति कथा चतुश्चत्वारिंशे । ... ४४

अथ हनुमान् रावणप्रेषितान् सप्तमन्त्रिसुतान् जघानेति कथा पञ्चचत्वारिंशे । ४५

अथ हनुमान् रावणप्रेरितान् विरूपाक्षयूपाक्षदुर्धरप्रघसभासकर्णाख्यान् पञ्चसेनानायकान् प्रमापयामासेति कथा षट्चत्वारिंशे । ४६

अथ हनुमान् अक्षकुमारमवधीदिति कथा सप्तचत्वारिंशे । ४७

अथ हनुमानिन्द्रजिता ब्रह्मास्त्रेण बद्धः सन् रावणा-

न्तिकं नीत इति कथाष्टचत्वारिंशे । ... ४८

अथ हनुमान् रावणं दृष्ट्वा तदीयतेजोविशेषेणातीव विस्मितोभूदिति कथा एकोनपञ्चाशे । ... ४९

अथ प्रहस्तेन हनुमन्तं प्रति कस्य दूतस्त्वमिति प्रश्नकरणं, ततो हनुमता रावणं प्रति रामदूतोहमिति कथनं च पञ्चाशे । ५०

अथ हनुमता रावणं प्रति रामवनवासप्रभृति स्वागमनपर्यन्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं रामाय सीतासमर्पणं हितमित्युपपादनं, ततः सीताया अप्रदाने रावणप्राणत्राणं दुःशक्यमित्युपदेशश्चैकपञ्चाशे । ५१

अथ रावणेन हनुमद्वधायाज्ञापनं, ततो बिभीषणेन दूतवधस्य गर्हितत[illegible]र्शनपूर्वकं वैरूप्यकरणादेरेव युक्ताप्रदर्शनं, ततो राव[illegible] तदङ्गीकरणं च द्विपञ्चाशे । ५२

अथ राक्षसैः रा[illegible]णाज्ञया जीर्णपटादिभिर्हनुमत्पुच्छसंवेष्टनतैलसेचनाग्नि[illegible]योजनपूर्वकं लङ्कायां सर्वतो नयनं, ततो राक्षसीभिः सीत[illegible]यै तद्वृत्तान्तकथनं, ततो देव्या हनुमतो दाहाभावायाभ्यु[illegible]सनं, ततः प्रदीप्तमपि वालस्थमग्निं पीडामकुर्वन्तं प्रसमीक्ष्य हनुमता सीतारामप्रभावादग्नेः शीतलतेति निश्चयकरणं, ततोतिह्रस्वीभवनाद्विनिर्धूतनिखिलबन्धनतया नगरपरिघनिपातेन निखिलरक्षोवर्गविध्वंसनं च त्रिपञ्चाशे । ५३

अथ हनुमता स्वलाङ्गूलप्रज्वलदग्निना बिभीषणगृहमन्तरा रावणगृहप्रभृति समस्तराक्षसगृहभस्मीकरणं चतुःपञ्चाशे । ५४

अथ हनुमता जानक्यपि दग्धेत्यन्तस्तापकरणं, ततश्चारणवचनैर्जानक[illegible]हश्रवणपूर्वकं प्रत्यक्षतः सीतासंदर्शनं, ततः प्रतिप्रयाणसंकल्पश्च पञ्चपञ्चाशे । ५५

अथ हनुमता स्वचरणनिपीडनेन तत्रत्यमरिष्टाख्यं धरणीधरं धरणीसममातन्वानपूर्वकमाकाशसरणिगमनं षट्पञ्चाशे । ५६

अथ पुनर्हनुमता यथागतं समुद्रतरणं, ततः स्वबाहूरुवेगगर्जनश्रवणसंमोदितनिखिलवानरेभ्यो दृष्टा सीतेति कथनं, ततो जाम्बवत्प्रमुखैः समुद्रतरणप्रभृत्युदितसकलवृत्तान्तकथनप्रार्थनं च सप्तपञ्चाशे । ५७

अथ हनुमता वानरकौतुकसफलीकरणाय स्वकृतसमुद्रलङ्घनादिवृत्तान्तस्य विस्तरेण निवेदनमष्टपञ्चाशे ।५८

अथ हनुमता सीतादुर्दशाविचिन्तनजनितत्वरया जाम्बवदाद्यनुज्ञां कारयित्वा तैः सह पुनर्लङ्कां गत्वा रावणं हत्वा सीतामादाय राघवौ द्रक्ष्याम इति कथनमेकोनषष्टितमे । ५९

अथाङ्गदेनापि हनुमन्मतानुसारेण स्वाभिप्रायकथनम्, ततो जाम्बवतास्माभिः रामाज्ञानुसारेणैव कर्तव्यमिति हनुमदङ्गदयोर्मतनिवर्तनं च षष्टितमे । ६०

अथ हनुमदङ्गदादिभिः श्रीरामसमीपगमनाय प्रतिप्रयाणं, ततो मध्येमार्गं मधुवनगमनं, ततः सर्वैरङ्गदं प्रति मधुयाचनं, ततोङ्गदेन तथाभ्यनुज्ञानपूर्वकयथेष्टमधुपानं, ततो वनपालदधिमुखप्रत्याख्यानं चैकषष्टितमे।६१

अथ हनुमदङ्गदाभ्यां पुनर्दत्तावलम्बैर्वानरैर्मधुवनभञ्जनं, पुनर्दधिमुखेन तेषां निवारणपूर्वकं वनपालैः सहागत्य सुग्रीवचरणयोर्वन्दनं च द्विषष्टितमे । ... ६२

अथ दधिमुखेन सुग्रीवाङ्गदादिभिर्मधुवनभञ्जनवृत्तान्तनिवेदनम्, ततः सुग्रीवेण अङ्गदादिभिर्मधुवनस्य प्रभग्नत्वात् सीतादर्शनं सिद्धमिति लक्ष्मणाय कथनं, ततो दधिमुखं प्रति तान् द्रुतमेव प्रेषयेत्युक्तिपूर्वकं मधुवनं

प्रति तत्प्रेषणं च त्रिषष्टितमे । ६३

अथ पुनर्दधिमुखेन अङ्गदादीन् प्रति सुग्रीवसमीपगमनं, ततो हनुमता श्रीरामादिवन्दनपूर्वकं दृष्टा सीतेति कथनं, ततः श्रीरामे[illegible] सबहुमानाद्धनुमदवेक्षणं च चतुष्षष्टितमे । ६४

अथ हनुमता [illegible]रामसन्निधौ सीतावृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं चूडामणि[illegible] पञ्चषष्टितमे । ६५

अथ मणिदर्शनेन रामविलापः षट्षष्टितमे । ६६

अथ हनुमता विस्तरेण सीतासंदेशकथनं सप्तषष्टितमे । ६७

अथ पुनरपि हनुमता सीताकृत[illegible]गोपायप्रश्नकथनं, ततस्तेषां समुद्रलङ्घनशक्तिकथनपूर्वकं रामलक्ष्मणौ मत्पृष्ठमारूढावेवागमिष्यतः ततः सर्वथा रामः क्षिप्रमेव रावणं हत्वा त्वां प्राप्य पट्टाभिषिक्तो भविष्यतीति प्रतिकथितमिति रामसन्निधौ विज्ञापनं चाष्टषष्टितमे । ६८

इति सुन्दरकाण्डकथानुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ अथ युद्धकाण्डकथानुक्रमणिका ॥

अथ श्रुतसीतावृत्तान्तः श्रीरामः सुग्रीवादीनामुत्साहं वर्धयन् समाहृतसीतावृत्तान्तं हनुमन्तं सर्वस्वदानात्सहस्रशोतिशयितेन श्रीमज्जनकराजतनयानुभूतेन निजपरिष्वङ्गेण सत्करोति स्मेत्याह प्रथमे सर्गे । ... १

अथ दुस्तरसागरादिचिन्तया सीतासंश्लेषत्वरया च शोचन्तं श्रीरामं सुग्रीवः समाश्वासयामासेत्यवोचद्द्वितीये । २

अथ सुग्रीववचनप्रतिष्ठापितधैर्येण रामेण हनुमन्तं प्रति संहार्यशत्रुपुरदुर्गस्वरूपादिप्रश्नं, तस्य हनुमता लङ्कानगरप्राकारदुर्गसेनागुप्तिपरिघादीन् विविच्य प्रतिपादयता उत्तरदानम् चाभ्यधत्त तृतीये । ३

अथ श्रुतलङ्कादुर्गगुप्तिवृत्तान्तेन श्रीरामेण तदानीमेव विजयमुहूर्ते सुग्रीवं प्रति सकलवानरसेनया सह प्रस्थानाय नियोजनं, वानरसेनाया मुखपार्श्वद्वयकुक्षिजघनप्रदेशरक्षणाय तदुचितयूथपतिनियोजनं, ततः श्रीरामाज्ञया निखिलवानरसेनया सह सुग्रीवस्य प्रस्थानं, रामलक्ष्मणयोर्हनुमन्तमङ्गदं चारूढयोः प्रस्थानं, तदा संजातानि शुभनिमित्तानि सूचयता लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति हर्षसंवर्धनवचनजातम्,अथ मार्गमध्ये स्थितान् विविधान् वृक्षादीन् भञ्जयतामसंख्यानां वानराणां गमनकोलाहलम्, एवमहोरात्रं गच्छन्त्या वानरसेनायाः सह्याद्रिसमुपतोलनपूर्वकं महार्णवसमीपगमनम्, अथ सुग्रीवाज्ञया नीलेन समुद्रतीरे निवेशिताया वानरसेनायाः समुद्रप्रेक्षणकोलाहलं चाभ्याचष्ट चतुर्थे । ४

अथाद्भुततरतरङ्गमृदङ्गरवमहार्णवमहारङ्गसमीक्षणसमुपजातसीतास्मृतेः श्रीरामस्य शोकवचनजातं, लक्ष्मणेन तत्समाधानं चाचख्यौ पञ्चमे । ५

अथ लङ्कायां हनुमत्कृतविविधव्यथावेपितहृदयेन रावणेन मन्त्रिणः प्रति मन्त्रप्रकारविवेचनपूर्वकम् आगमिष्यत्ससैन्यरामप्रतिघातोपायरूपविषयप्रदर्शनपूर्वकं च कर्तव्यहितविचाराय नियोजनं प्रादर्शयत् षष्ठे । ६

अथ विज्ञातरामशरवेगवैभवैः राक्षसैः पूर्वं रावणकृतदिग्विजयादिनिदर्शनेन रावणप्रशंसापूर्वकमिन्द्रजिन्मात्रेणैव रामजयस्य साध्यताकथनेन निगमनमचीकरत्स-

तमे। ७

अथ पुनः प्रहस्तदुर्मुखवज्रदंष्ट्रनिकुम्भैः प्रत्येकं स्वस्ववीर्यश्लाघापूर्वकमेकैकगमनेनैव रामजयस्य साध्यता रावणाय निवेदितेति न्यवेदयदष्टमे। ८

अथ निकुम्भरभससूर्यशत्रुसुप्तघ्नयज्ञघ्नमहापार्श्वमहोदराग्निकेतुरश्मिकेत्विन्द्रजित्प्रहस्तविरूपाक्षवज्रदंष्ट्रधूम्राक्षातिकायदुर्मुखान् रामजयं लीला[illegible]ं मन्यमानान् गृहीतायुधान् प्रस्थितांश्च दृष्ट्वा निखलपुरुषसारासारविवेकभूषणो बिभीषणस्तान्निवार्य रावणाय रामजयस्यासाध्यतां परदारनियोजनस्य हेयतां रामस्य निरपराधतां विराधादिवाल्यन[illegible]ीरजननिरसनस्वभावं रामप्रभावं च निवेद्य सीताप्र[illegible]ानस्यावश्यकर्तव्यतां ज्ञापयामासेति ख्यापयामास नवमे। ९

अथ पुनः परस्मिन्नहनि कृतधर्मार्थनिश्चयेन प्रज्ञाताधर्ममार्गदूषणेन वि[illegible]षणेन अग्रजसदनं गतेन तस्मै सीतानयनप्रभृतिलङ्काया जातानि नानाविधानि दिव्यभौमभौतिकदुर्निमित्तानि [illegible]म्यङ् निवेद्य तच्छान्तितया रामाय सीताप्रदानकर्तव्यतायां पुनरुपदिष्टायां तदानीं तच्छ्रवणजातक्रोधेन रावणेन बिभीषणोक्तमार्गस्यायुक्तताप्रदर्शनपूर्वकं तं विसृज्यान्तःपुरं प्राविश्यतेत्यदर्शयद्दशमे। १०

अथ परेद्युर्बिभीषणाद्युपदेशजनितचिन्ताव्याकुलहृदयेन रावणेन मन्त्रकरणाय तदुचिता सभा मन्त्रिभिः सह प्रविष्टेत्याहैकादशे। ११

अथ स्वाभिमतानुसारेण मन्त्रचिकीर्षू रावणः नगररक्षाविधानपूर्वकं परिषन्मध्ये स्वाभिमतं सीतामप्रदाय रामनिरसनं तदुपायचिन्ताकर्तव्यतां च मन्त्रिभ्यः कथयामास, अथ कुम्भकर्णः कुपितः सन् दैवात्त्वं जीवसि यदस्माभिरनालोच्य महावीरेण रामेण वैरमुदपादयः अत इदानीमालोचनाकरणं भुक्तवस्तुसदसद्विचारतुल्यम्,अथापि मत्पराक्रमेण सर्वं समीकरिष्यामीत्यभाणीदित्यवोचद्द्वादशे। १२

अथ कुपितं रावणं प्रति महापार्श्वेण सीतां बलात्कारेणानुभवेत्युपदेशं, ततो रावणेन पूर्वं पुञ्जिकस्थलाबलात्कारसंभोगकुपितपितामहशापेन सीताबलात्कारे शिरःकपालं स्फुटीभविष्यति अतः तथा कर्तुं चिन्तयितुमपि न शक्यामिति प्रत्युत्तरदानं चाभ्यधत्त त्रयोदशे। १३

अथ तत्र पुनर्बिभीषणेन श्रीरामस्य सर्वैरपि दुर्जयताप्रतिपादनपूर्वकं सीताया अप्रदाने निखिलराक्षसविनाशो रावणस्य च विनाशः सिद्ध इति प्रतिपादनपूर्वकं च सीतायाः प्रदानस्यैव सर्वराक्षसक्षेमहेतुता प्रतिपादितेति प्रत्यपादयच्चतुर्दशे। १४

अथेन्द्रजिता बिभीषणाधिक्षेपणं, ततो बिभीषणेन तद्भर्त्सनपूर्वकं पुनः सीताप्रदानस्यैव कर्तव्यतोपदेशनं चोपदिदेश पञ्चदशे। १५

अथ परमाप्ततमस्य परमहितमुपदिशतो बिभीषणस्य रावणेन निर्भर्त्सनं, ततो बिभीषणेन अप्रतीकारदैवसंविधानसंप्राप्तविनश्यदवस्था भवादृशाः कथं हितं गृह्णीयुः अथाप्युच्यते सर्वथा आत्मानं लङ्कां च रक्षेति प्रत्युत्तरप्रदानं च प्रतिपादयामास षोडशे। ... १६

अथैवमुक्तवतो गदापाणेः सचिवचतुष्टयसहितस्य बिभीषणस्य मुहूर्तमात्रेणातिक्रान्तसागरस्य राघवसमीपागमनम्, अथैनं सायुधं चतुर्भिः सहागच्छन्तं प्रेक्ष्य सुग्रीवेणातीवशङ्कितेनानुचरैः सह तद्वधाय प्रयत्नं, ता-

वदाकाशस्थस्यैव बिभीषणस्यादिदुष्टरावणसंबन्धम्, तद्धितोपदेशप्रतिक्रियारूपया तत्कृतमवमानं च पुरस्कृत्य परित्यक्तत्याज्यस्य गृहीतग्राह्यस्य परिगृहीतसुग्रीवादिपुरुषकारस्य स्वस्याकिञ्चनस्यानन्यगतिकस्य श्रीराम एव शरणमित्युद्घोषणम्, तच्छ्रुतवता सुग्रीवेण श्रीरामसन्निधौ तच्छरणागतिनिवेदनपूर्वकं तस्य रावणानुजतया सद्य एव वध्यता युक्तेति सनीतिवचनम्, अथ तच्छ्रवणसंक्षुब्धमनसा शरणागतरक्षणदीक्षितेन रघुवीरेणाङ्गदजाम्बवच्छरभमैन्दहनुमदादीन् प्रति स्वस्वाभिमतकथनाय नियोजनम्, अथाङ्गदादिभिः शत्रुपक्षाददेशकाले समागतोयं बिभीषणः सर्वथा परिग्रहार्ह एवेति कथनं, ततो हनुमता सुग्रीवन्यायेन राज्याभिलाषेणैवायमागतो बिभीषणः परिग्राह्य एवेति निगमितमित्यभ्यधत्त सप्तदशे । १७

अथ श्रीरामेण शरणागतसंरक्षणमेव स्वस्य महाव्रतमिति कथितवता स्वप्रेमकलुषितं सुग्रीवहृदयं स्वकीयसर्वशक्तताप्रदर्शनेन कपोताख्यानकण्डुगाथाप्रदर्शनादिभिश्च निष्कल्मषीकृतवता सुग्रीवं प्रति बिभीषणानयनाय नियोजनं चोवाचाष्टादशे । १८

अथ बिभीषणस्य श्रीरामसमागमं,तदैव श्रीरामनियुक्तेन लक्ष्मणेन बिभीषणस्य सर्ववानरमध्ये लङ्काराज्याधिराजतया समुद्रजलेनाभिषेचनम्, अथ सुग्रीवलक्ष्मणाभिमतस्य बिभीषणोपदिष्टस्य समुद्रतरणोपायस्य तच्छरणागतिरूपस्य श्रीरामेणाङ्गीकरणं चाकथयदेकोनविंशे । १९

अथ शार्दूलाख्येन चारेण समुद्रतीरमागतं ससैन्यं रघुनन्दनं श्रुतवता रावणेन प्रेषितस्य शुकस्य शुकरूपस्य राक्षसस्य रामसेनावकाशमागतस्य सुग्रीवं प्रति रावणोक्तभेदकवचनसमर्पणम्, तावदेव वानरैस्तद्धननाय प्रयत्नं, ततस्तदीयार्तघोषश्रवणद्रुतहृदयेन सदयेन श्रीरामेण तन्मारणहरणं चाह विंशे । २०

अथ सागरतीरे त्रिरात्रं दर्भेषु शयितस्य जानकीदयितस्य तावताप्यप्रत्यक्षं समुद्राध्यक्षं देवमुद्दिश्यातिकोपेन सागरोपरि कालानलकल्पानां वेगेनानल्पानां बाणानां प्रयोगं तेन संजातं समुद्रक्षोभं तावल्लक्ष्मणेन रामकोपानलनिर्वापणाय प्रयत्नं चाचीकथदेकविंशे । २१

अथ तथाप्यनाविर्भूतं प्रभूतमदमुद्रं समुद्रं प्रति श्रीरामेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रितस्य नियमयन्त्रितस्य शरवरस्य धनुषि संधानं,ततः सर्वलोकसंक्षोभं,ततः प्रत्यक्षतामागतेनापांनिधिना विधिना राममुपपन्नेन सेतुबन्धनाय नलं नियोजितवता स्वात्मोपरि प्रतिसंहितं ब्रह्मास्त्रं कस्मिंश्चिन्मरुदेशे वियोजितवतान्तर्धानम्, ततो वानरैर्नलमुपधाय नानावृक्षलतागुल्मगण्डशैलाशिखराशिखरिनिकरपरिकरैः पञ्चभिरहोभिरासुवेलमतिविशालस्य सकललोकक्षेमहेतोः सेतोर्निर्माणम्, अथ हनुमन्तमङ्गदं चाधिरूढाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सुग्रीवेण निखिलवानरसेनया च सह तेनैव सेतुना सागरतरणम्, सेनायाः सुवेलाप्रान्ते निवेशनं, तत्तादृशं सेतुबन्धनं निरीक्ष्य विस्मयपरवशैर्निर्जरव्रातैः श्रीरामसंस्तवम् च समदर्शयद्द्वाविंशे । ... २२

एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहार्णवो महासमरसूचकान् महोत्पातान् दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति संतुष्टो दृष्टानि निमित्तानि लक्ष्मणायादर्शयदिति दर्शयामास त्रयोविंशे । २३

अथात्युन्नतत्रिकूटशिखरिशिखराग्रभुवि विश्वकर्म-

णा निर्मितां लङ्कां लक्ष्मणाय समदर्शयता तद्दर्शनजनितसीतादुर्दशास्मरणकन्दलितसमरत्वरेण रघुवरेण बलौघस्य शिरःपक्षपुच्छादिरूपेण विभागपूर्वकं सुग्रीवं प्रति रावणचारभूतशुकमोचनाय नियोजनम्, ततो विमुक्तेन शुकेन रावणसमीपं गतेन वानरसेनाया असाध्यतां सागरेण सेतुबन्धनं तन्मार्गेण तीर्णसमुद्रस्य श्रीरामस्य ससैन्यस्य सुवेलोपान्ते निवेशनं च निवेद्य रामाय सीताप्रदानमेव कर्तव्यमिति रावणाय विज्ञापिते, तावत्परिकुपितेन रावणेन तदधिक्षेपणं चाह चतुर्विंशे । २४

अथ पुना रावणप्रहिताभ्यां शुकसारणाभ्यां वानरसैन्यं प्रविष्टाभ्यां विभीषणेन गृहीत्वा वध्यत्वेन रामसमीपं नीताभ्यां तद[illegible]थार्थवचनप्रीतेन श्रीरामेण बिभीषणमेव सहायीकृत्य सर्ववानरसेनापरिज्ञानपूर्वकं यथेष्टं गमनाय नियुक्ताभ्यां पुनरागताभ्यां रावणाय संग्रहेण सर्ववृत्तान्तो न्यवेदीति निवेदयामास पञ्चविंशे । २५

अथ वानरसेनादिदृक्षयात्युन्नतं प्रासादमधिरूढाय रावणाय सारणेन वानरयूथपतीनां वीर्यादिकथनपूर्वकमङ्गुल्या निर्दिश्य तत्तत्प्रदर्शनं दर्शयामास षड्विंशे । २६

अथ पुना रावणाय सारणेन उक्तेभ्योऽप्युत्कृष्टाः प्रधानयूथपतयः प्रदर्शिता इत्यदर्शयत्सप्तविंशे । २७

अथ शुकेन रावणाय सारणानुक्तानां प्रदर्शनं व्यवृणुताष्टाविंशे । २८

अथ रावणेन शुकसारणधिक्कारपूर्वकं शार्दूलादीनां चाराणां पुनः प्रेषणं, तैर्वानरसेनां गतैर्विज्ञातरामागमनवृत्तान्तैः कथंचिद्दयालुना श्रीरामेण मोचितैः पुनर्लङ्कां प्रति गमनं च जगादैकोनत्रिंशे । २९

अथ रावणाय शार्दूलादिभिः सुवेलोपान्तमागतः ससैन्यः श्रीरामो जगद इति जगाद त्रिंशे । ३०

अथ रावणो मायाविना विद्युज्जिह्वेन छिन्नं रामशिरः सज्यं धनुः सीताप्रेषितचूडामणिं च मायया निर्माय तत्सर्वं सीतायै दर्शयित्वा तां मोहयामासेत्यवोचदेकत्रिंशे । ३१

अथ तत्सर्वं दृष्ट्वा भर्तारं रामं मृतं मन्यमानया सीतया प्रालप्यतेत्यभाणीद्द्वात्रिंशे । ३२

अथ बिभीषणभार्या सीतां समाश्वासयति स्मेत्याह त्रयस्त्रिंशे । ३३

अथ सरमया रावणाशयपरिज्ञानमुपपादयामास चतुस्त्रिंशे । ३४

अथ रावणस्य माल्यवता सीतामोक्षणकर्तव्यतोपदिष्टेत्यदर्शयत् पञ्चत्रिंशे । ३५

अथ रावणेन लङ्कागुप्तिकरणं न्यदर्शि षट्त्रिंशे । ३६

अथ रामेण स्वसेनागुप्तिकरणमभ्यधायि सप्तत्रिंशे । ३७

अथ श्रीरामस्य लङ्कादर्शनार्थं सुवेलारोहणमष्टात्रिंशे । ३८

अथ लङ्कादर्शनमेकोनचत्वारिंशे । ... ३९

अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं चत्वारिंशे । ४०

अथ द्वन्द्वयुद्धे रावणं निर्जित्य पुनरागतेन सुग्रीवेण रामस्य समागमं, ततो रामेणासंख्येयहरिराक्षसध्वंससूचकनिमित्तकथनपूर्वकं रावणसकाशं प्रत्यङ्गदस्य दूततया प्रेषणं, तस्य पुनरागमनं, ततो रामेण निखिलवानरसेनासहितेन लङ्कानिरोधनं चाहैकचत्वारिंशे । ४१

अथ सीतादुर्दशाविचिन्तनविद्रुतहृदयेन श्रीरामेण प्रोत्साहितानां वानराणां रक्षसां च परस्परं युद्धारम्भमकथयद्द्विचत्वारिंशे । ४२

अथ वानराणां राक्षसानां च द्वन्द्वयुक्तप्रकारं प्राचीकशत्त्रिचत्वारिंशे । ४३

अथ तेषां रात्रियुद्धप्रवृत्तिं, तदाङ्गदेनेन्द्रजितः पराजयम्, अथ पराजयात्प्रवृद्धकोप इन्द्रजिन्नागपाशेन रामलक्ष्मणौ निर्बन्धुमुपचक्रामेत्याह चतुश्चत्वारिंशे । ४४

अथ तेनेन्द्रजिता नागपाशेन रामलक्ष्मणौ बद्धावित्याह पञ्चचत्वारिंशे । ४५

अथ नागपाशबद्धयो रामलक्ष्मणयोः समीपे सुग्रीवविभीषणादीनां गमनम्, तदवस्थरामलक्ष्मणदर्शनेन तेषां विषादं, बिभीषणेन मायासाचिव्येनेन्द्रजिद्दर्शनम्, अथेन्द्रजिता स्वप्रशंसापूर्वकं निखिलयूथपताडनम्, अथ तदवस्थरामलक्ष्मणदर्शनजनितमहाभयस्य सुग्रीवस्य बिभीषणेन रामलक्ष्मणमुखप्रसादादिप्रदर्शनेन तयोर्जीवनसिद्धिं प्रदर्शयता समाश्वासनपूर्वकं वानरसेनासंस्तम्भनम्, इन्द्रजिता नगरगतेन स्वपित्रे रामलक्ष्मणबन्धनकथनं चादर्शयत् षट्चत्वारिंशे । ४६

अथ रावणाज्ञया पुष्पकमारोपितायै रणभूमिं च नीतायै सीतायै राक्षसीभिर्वीरशयनस्थयो रामलक्ष्मणयोः प्रदर्शनमदर्शयत् सप्तचत्वारिंशे ।.... .... ४७

अथ तदवस्थयो रामलक्ष्मणयोर्दर्शनेन सीतया विविधं प्रालप्यतेत्येतदभ्यधादष्टचत्वारिंशे । ४८

अथ दृढसत्त्वतया प्रबुद्धेन रामेण लक्ष्मणं प्रत्यनुशोचनं,सुग्रीवस्य सबलस्य कृतोपकारांशश्लाघनपूर्वकं किष्किन्धां प्रति गमनानुज्ञानम्, अत्रान्तरे वानरसेनां सर्वतः पर्यवस्थापितवतो बिभीषणस्य रामसकाशं प्रत्यागमनं,तदानीमागच्छन्तं बिभीषणमिन्द्रजितं मन्यमान्यैर्वानरैः पलायनं चाकथयदेकोनपञ्चाशे । ... ४९

अथागतेन बिभीषणेन रामलक्ष्मयोस्तादृशीं दशां दृष्टवता बहुशोनुशोचनं, तस्य सुग्रीवेण समाश्वासनम्, अथ पुनः सुग्रीवेण सुषेणं प्रति रामलक्ष्मणयोः किष्किन्धानयनाय नियोजनं, तेन च क्षीरोदसागरस्थितमहौषध्यानयनाय वानराः प्रेषितव्या इति कथनं, तत्समये गरुत्मत आगमनं, नागपाशविमोचनम्, अथ प्रबुद्धयो रामलक्ष्मणयोः स्वसख्यसूचनकुशलप्रश्नपूर्वकं गरुत्मतो गमनम्, अथ रामलक्ष्मणनिरुपद्रवोत्थानदर्शनप्रवृद्धानन्दैर्वानरैः सिंहनादकरणं चावादीत्पञ्चाशे । ५०

अथ निशीथे वानरसेनागर्जनजनितसंशयेन रावणेन दूतैर्विज्ञातरामवृत्तान्तेन धूम्राक्षो युद्धाय प्रेषितो नगरात् सह चतुरङ्गबलेन निर्गत्य रामपालितां वानरसेनां ददर्शेत्यवोचदेकपञ्चाशे । ५१

अथ लङ्कायाः पश्चिमद्वारेण निर्गतस्य ससैन्यस्य धूम्राक्षस्य तद्द्वारस्थितेन हनुमता वधमप्रथयाद्द्विपञ्चाशे।५२

अथ श्रुतधूम्राक्षवधेन रावणेन वज्रदंष्ट्रस्य प्रेषणं,तस्य दक्षिणद्वारे निर्गमनं, तत्सैन्यस्य तद्द्वारस्थाङ्गदसेनया सह युद्धं,ततोतिकुपितेनाङ्गदेन राक्षससेनाविध्वंसनं चाकथयत् त्रिपञ्चाशे । ५३

अथाङ्गदेन वज्रदंष्ट्रः प्रमापित इत्यवोचच्चतुःपञ्चाशे । ५४

अथ रावणप्रेषितस्याकम्पनस्य लङ्कायाः पश्चिमद्वारान्निर्गतस्य ससैन्यस्य तद्द्वारस्थहनुमत्सेनया सह संयुगं प्रावर्ततेत्यभाणीत्पञ्चपञ्चाशे । ५५

अथ हनुमता अकम्पनः प्रमापित इत्यचीकशत्षट्पञ्चाशे । ५६

अथ रावणप्रेषितस्तत्सेनापतिः प्रहस्तो नाम राक्षस-

प्रवरस्त्रिभागबलसंवृतो युद्धाय प्रातिष्ठदित्याह सप्तपञ्चाशे । ५७

अथ पूर्वद्वारेण निर्गतस्य प्रहस्तस्य तद्द्वाररक्षिणा वानरसेनानायकेन नीलेन कृतं वधमदर्शयदष्टपञ्चाशे।५८

अथ स्वयमेव लङ्काया उत्तरद्वारान्निर्गतस्य क्रमेण प्रभग्ननिखिलवानरयूथपजालस्य अमोघशक्त्याभिहतलक्ष्मणस्य सर्वानप्यतिक्रम्य स्वाभिमुखमागतस्य निखिलदेवदानवदर्पघ्नस्य रावणस्य किरीटराजः श्रीमता राजराजेन रघुवीरेण प्राभज्यतेत्युपापीपददेकोनषष्टितमे।५९

अथ रामबाण[illegible]गान् स्मारं स्मारमतीव बिभ्यता रावणेन कुम्भकर्णो रामं जेष्यतीति प्रत्याशायुक्तेन राक्षसान् प्रति तत्[illegible]धनाज्ञापनं, ततस्तैर्महाप्रयत्नेन कुम्भकर्णप्रबोधनं, प्रबु[illegible]न च तेन रावणसमीपं प्रतिप्रस्थानं चाभ्याचष्ट षष्टितमे । ६०

अथात्मगेहाद्राव[illegible]भवनं प्रति गच्छन्तमतिप्रमाणशरीरं कुम्भकर्णं दृष्टवता [illegible]मेण कृतं बिभीषणं प्रति कोयमिति प्रश्नं, बिभीषणेन [illegible]त्तं कुम्भकर्णविषयमुत्तरं चादर्शयदेकषष्टितमे । ६१

अथ रावणभवनमुपागतं कुम्भकर्णं प्रति रावणेन सान्त्वपूर्वकं सांप्रतिकरामोपद्रवस्य दुर्निवारस्य प्रदर्शनपूर्वकं तदुद्धरणाय प्रार्थनं प्रादर्शयद्द्विषष्टितमे । ... ६२

अथ कुम्भकर्णेन रावणं प्रति बिभीषणस्य मम चाभिमतं सीताप्रदानमार्गं तिरस्कृतवता त्वया महाननर्थः संपादित इत्युपालम्भनम्, ततो रुष्टं रावणं प्रति पुनस्तदानुकूल्येन प्रतिपक्षप्रतिक्षेपप्रतिज्ञानं चाचख्यौ त्रिषष्टितमे । ६३

अथ मन्त्रिकृतानयपक्षमसहमानो महोदरः कुम्भकर्णं निर्भर्त्सयदित्याह चतुःषष्टितमे । ६४

अथ युद्धाय कुम्भकर्णनिर्याणमदर्शयत्पञ्चषष्टितमे । ६५

अथ कुम्भकर्णस्य वानरैः सह युद्धप्रवृत्तिं, तद्बलाभिहतानामतिभीतानां वानराणां पलायनम्, अङ्गदेन तेषां निवर्तनं च प्राचीकशत्षट्षष्टितमे । ६६

अथाङ्गदवचनप्रतिपन्नधैर्याणां वानरयूथपानां युद्धायावस्थानं, क्रमेण तेषां कुम्भकर्णेन पराजयं, ततोङ्गदस्य कुम्भकर्णेन पराजयं, पश्चात्सुग्रीवस्य कुम्भकर्णेन सह युद्धं, तदा शैलशृङ्गाभिहतस्य भूमौ पतितस्य सुग्रीवस्य विसंज्ञस्य कुम्भकर्णेन ग्रहणम्, अथ सुग्रीवं दोर्भ्यां गृहीत्वा कुम्भकर्णे प्रयाति लङ्काराजवीथीकृतशैत्योपचारलब्धसंज्ञेन सुग्रीवेण तदुत्सङ्गादुत्पत्य दशनैः कुम्भकर्णकर्णनासादिकमपहृतवता पुनर्वानरानीकसमागमनम्, अथ कर्णनासादिच्छेदजातलज्जाकोपेन निरर्गलविनिर्गलद्रुधिरधारासेकसमुपजातहृदयमोहपरिलुलितस्वपरविभागतया वानरानिव राक्षसांश्च भक्षयता अतिपतितसौमित्रिणा स्वाभिमुखमागतेन कुम्भकर्णेन सह रामस्य युद्धम्, अथातिरौद्रबीभत्सकुम्भकर्णदर्शनाजिहासासंकुचिततद्युद्धलीलारसेन श्रीरामेण क्रमेण तद्बाहुद्वयं तदूरुद्वयं च निकृत्तवता तदास्यं चासंख्येयैः शरैः पूरितवता दिव्येन बाणवर्षेण सकुण्डलस्य तच्छिरसो हरणं चादर्शयत्सप्तषष्टितमे । ६७

अथ कुम्भकर्णं हतं श्रुतवता रावणेन बहुविधं प्रालप्यतेत्यभ्याचष्टाष्टषष्टितमे । ६८

अथ रावणेन महोदरमहापार्श्वाभ्यां साकं प्रेषितानां तत्कुमाराणां नरान्तकदेवान्तकत्रिशिरोतिकायानां

चतुर्णां युद्धायागमनं, तेषु प्रथमतो नरान्तकस्यातिजवनतुरगारूढस्य स्वकरालंकारभूतप्रासविक्षेपविध्वस्तसप्तशतवानरयूथपस्य तद्भयकि[illegible]द्रवद्वानरसेनासंदर्शनसमुपजातकोपसुग्रीवप्रेषितेनाङ्गद[illegible]सद्बाहुनाङ्गदेनैकमुष्टिप्रहारविध्वस्तनरान्तकवाहनवाजिनां मुष्ट्यन्तरेण निष्पेषणं संजगादैकोनसप्ततितमे । ६९

अथाङ्गदस्य नरान्तकवधकुपितैर्देवान्तकत्रिशिरोमहोदरैस्त्रिभिः सह तुमुलं युद्धं समीक्ष्य तत्साहाय्यायागतयोर्नीलहनुमतोर्मध्ये हनुमता मुष्टिप्रहारेण देवान्तकप्रमारणम्, अथ नीलेन वृक्षप्रहारेण महोदरहननम्, अथ हनुमत्त्रिशिरसोर्युद्धम्, तत्र हनुमता स्वहस्ततलताडनेन विसंज्ञस्य पतितस्य त्रिशिरसो हस्ताद्गृहीतेनासिना तच्छिरस्त्रितयकर्तनम्, अथ महापार्श्वस्य ऋषभाख्यस्य वानरयूथपस्य चायोधनप्रवृत्तिं, तत्रर्षभेण वानरर्षभेण महापार्श्वहस्ताद्गदां गृहीत्वा तयैव तद्वधं चाभ्यधत्त सप्ततितमे ।७०

अथातिकायस्य युद्धप्रवृत्तिम्, अथ तदीयवैलक्षण्यदर्शनेन तत्स्वरूपजिज्ञासया रामेण बिभीषणं प्रति प्रश्नम्, ततो बिभीषणेनायं रावणाद्धान्यमालिन्यां जातोतिकायनामा महारथो ब्रह्मदत्तवर इत्युत्तरकथनम्, अथातिकायेन स्वाभिमुखागतयूथपजातविध्वंसनपूर्वकं रामान्तिकमागतेन युद्धभीषणम्, अथ सौमित्रेस्तस्य च शस्त्रास्त्रवृन्दैरायोधनम्, अथावध्यकवचस्य तस्य ब्रह्मास्त्रेणैव हन्तव्यतां वायुमुखाच्छ्रुतवता लक्ष्मणेन ब्रह्मास्त्रेणातिकायसंहरणं चाचीकशदेकसप्ततितमे । ७१

अथ रावणेन श्रुतातिकायवधादिवृत्तान्तेन स्वप्रेषितानां सर्वेषामपि राक्षसप्रवीराणामपुनर्निर्वृत्त्या रामपराक्रमः सर्वलोकातिशायीति विचिन्त्य भृत्यानां सर्वसमयेष्वप्यप्रमादेन नगररक्षणविधानाज्ञापनम्, पुनः पुत्रव्यसनेनान्तर्गृहप्रवेशं चाह द्विसप्ततितमे । ७२

अथातिकायादिपुत्रव्यसनिनं रावणं समाश्वास्य अभिचारिकं हुत्वा प्रयातेनेन्द्रजिता ब्रह्मास्त्रेण रामलक्ष्मणपर्यन्तानां सर्वेषामपि वानरयूथपानां मूर्छादिपर्यवसायि प्रहरणं प्रादर्शयत् त्रिसप्ततितमे । ७३

अथ हनुमता जाम्बवदुपदिष्टक्रमेण हिमवत्पार्श्ववर्त्यौषधिपर्वतानयनं, तादृशदिव्यौषधिगन्धाघ्राणमात्रेण सर्वेषां वानराणां रामलक्ष्मणयोश्च सुप्रबोधन्यायेन विशल्यतयोत्थानं चाभ्यधत्त चतुःसप्ततितमे । ... ७४

अथ तदानीमेव रात्रौ प्रथमयामे सुग्रीवसमादिष्टैर्वानरयूथपैरुल्काहस्तैर्लङ्काप्राकारमुत्प्लुत्यान्तःप्रविष्टैर्लङ्कादहनं, ततः कुपितेन रावणेन कुम्भनिकुम्भयोः कुम्भकर्णसुतयोर्यूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घकम्पनसहितयोः प्रेषणम्, अथ तैः सह राक्षससेनानिर्गमनम्, अथ वानरराक्षससेनयोस्तुमुलं युद्धं च प्रादर्शयत्पञ्चसप्ततितमे । ७५

अथ कम्पनप्रजङ्घयोरङ्गदेन प्रमापणं, शोणिताक्षस्य द्विविदेन मैन्देन यूपाक्षस्य च प्रध्वंसनम्, अथाङ्गदमैन्दद्विविदानां जाम्बवत्सुषेणवेगदर्शिनां च कुम्भेन पराजितानां साहाय्यायागतेन सुग्रीवेण कुम्भस्य निस्तर्हणं चाभ्याचष्ट षट्सप्ततितमे । ७६

अथ निकुम्भस्य हनुमतश्चायोधनप्रवृत्तिं, तत्र हनुमता निकुम्भस्य वधं चाह सप्तसप्ततितमे । ७७

अथ रावणाज्ञया खरपुत्रो मकराक्षः ससैन्यो युद्धाय निरगच्छदित्यवोचदष्टसप्ततितमे । ... ७८

अथ मकराक्षः खरपुत्रः खरमारं मारितो रामेणेत्यकथयदेकोनाशीतितमे । ७९

अथ रावणप्रेरितो रावणिः कृताभिचारिकहोमः पुनरेत्य रामलक्ष्मणौ सर्वांश्च वानरानाकाशेन्तर्हितः शरशतैरर्दयति स्म,ततश्च तद्दौष्ट्यमसहमानेन लक्ष्मणेनाखिलराक्षसविध्वंसनाय ब्रह्मास्त्रप्रयोगमनुजिज्ञासितो रामो निरपराधनिखिलराक्षससंहारादनुजं निवर्त्य रावणिमारणोपायमेवाचिन्तयदित्याहाशीतितमे । ... ८०

अथातिकुपितरामलक्ष्मणभयात्त्य[illegible]रङ्गेण पुरीं प्रविश्य निकुम्भिलायां दुर्जयास्त्रबललाभाय होतुकामेन तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्मणयोर्युद्धोद्योगं मन्दीकर्तुं काञ्चनमायामारीप्समाणेन रामलक्ष्मणयोरतिकुपितत्वेन दुरासदत्वात् सीतास्वरूपस्यान्यस्याभावाद्धनुमते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण निर्गतेनेन्द्रजिता तत्र हनुमदादिवानरयूथपसन्निधौ मायासीता छिद्यतेत्याचख्यावेकाशीतितमे । ८१

अथेन्द्रजित्कोलाहलदर्शनात् प्रतिनिवृत्तान् यूथपान् समाश्वास्य तैः सह [illegible]ना राक्षससेनां विद्राव्य सीताविपत्तिमिन्द्रजिता कृतां रामाय विज्ञापयितुं ससैन्येन हनुमता प्रास्थीयतेत्यकथयद्द्व्यशीतितमे । ८२

अथ हनुमन्मुखादिन्द्रजिता कृतां सीताविपत्तिं श्रुत्वा महान्तं शोकमापन्नस्य रामस्य लक्ष्मणेनाश्वासनमदर्शयत्त्र्यशीतितमे । ८३

अथागतेन बिभीषणेन रामस्येन्द्रजित्प्रयुक्तमोहनव्यापारतत्त्वमुपदिशता तद्वधाय लक्ष्मणप्रेषणप्रार्थनं व्यवृणुत चतुरशीतितमे । ८४

पुनः सम्यग्बिभीषणवाक्यसमागतधैर्येण रामेण बिभीषणहनुमदङ्गदजाम्बवत्प्रमुखरक्षोवलीमुखसंवृतो लक्ष्मणः इन्द्रजिद्वधाय निकुम्भिलां प्रापेत्याह पञ्चाशीतितमे । ८५

अथ बिभीषणसंदर्शितां निकुम्भिलायाः परितः स्थापितां राक्षससेनां लक्ष्मणहनुमदादिभिर्विध्वंसितां श्रुत्वा बहिर्निर्गतेन असमाप्ताभिचारिकहोमकर्मणेन्द्रजिता सह हनुमतो युद्धप्रवृत्तिं, तदा बिभीषणेन लक्ष्मणं प्रतीन्द्रजितो विध्वंसनाय विज्ञापनं चादर्शयत् षडशीतितमे । ८६

अथ बिभीषणेन इन्द्रजिद्धोमस्थानभूतनिकुम्भिलास्थन्यग्रोधमूलसमीपं लक्ष्मणं नीतवता लक्ष्मणाय तत्रत्यमिन्द्रजिद्धोमस्थानं प्रदर्श्य तत्प्रवेशात् पूर्वमेव स जेतव्य इति विज्ञापनं, तदा स्वमर्मोद्घाटनं कुर्वाणं बिभीषणं दृष्ट्वातिकुपितेनेन्द्रजिता बिभीषणनिन्दनं, तस्य बिभीषणेन प्रयुक्तिं चाभिहितवान् सप्ताशीतितमे । ८७

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोरन्योन्यवीरवादपूर्वकं केवलशरैः परस्परं विव्यधनं विवृतवानष्टाशीतितमे । ८८

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः परस्परं शरसहस्रविध्वस्तकवचयोर्महान्तं संप्रहारं प्रकाशितवानेकोननवतितमे । ८९

अथ बिभीषणेन वानराणामिन्द्रजित्परिवारहननाय प्रोत्साहनं, ततो लक्ष्मणेन्द्रजितोर्महति चलति संप्रहारे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिविध्वंसनम्,तदा प्रमाथिशरभरभसगन्धमादनैरिन्द्रजिद्रथाश्वानां रथेन सह विध्वंसनं च व्याख्यातवान्नवतितमे । ९०

अथेन्द्रजिता अन्यं रथमास्थितेन सह तदीयरथान्तरानयनलाघवातिशयविस्मितानां लक्ष्मणबिभीषणादीनां पुनर्युद्धे लक्ष्मणेनेन्द्रजित्सारथिहननं, बिभीषणेन

तद्रथ्यहयविध्वंसनं, ततः पदातिना तेन बिभीषणाय प्रयुक्तयोः शक्तिशरवरयोर्लक्ष्मणेन विदलनम्, अथोभयोर्वारुणाद्यस्त्रप्रयोगवारणकुशलविस्मापिताखिलवैमानिकयोर्महति संप्रहारे महानुभावेन रामानुजेन दिव्यबाणेन तत्तादृशस्येन्द्रजितः प्रमापणं च कथितवानेकनवतितमे । ९१

अथ बिभीषणहनुमज्जाम्बवदादिभिः सह लक्ष्मणस्य श्रीरामसमीपगमनाभिवादनेन्द्रजिद्वधकथनानि, ततः परमानन्दभरितेन श्रीरामेण लक्ष्मणं गाढं निपीड्य मूर्ध्न्युपाघ्राय पुनः पुनः सप्रेमवीक्षणपूर्वकं तस्य बिभीषणादीनां च श्लाघनं, ततो रामनियुक्तसुषेणचिकित्साविशेषगतवेदनैर्लक्ष्मणादिभिः सर्वैरिष्टै[illegible] सह श्रीरामस्य प्रहर्षलाभं च प्रकाशितवान् द्विनवतितमे । ९२

अथ श्रुतेन्द्रजिद्वधेन रावणेन बहुशो विलापानन्तरं सर्वराक्षसनिधनमूलकारणमियमेव किल अत इमां वधिष्यामीति सीतावधाय सासिनाशोकवनिकागमनं, तावत्सुपार्श्वाख्यमन्त्रिप्रवरसूक्त्युपशान्तकोपानलेन पुनर्गृहं प्रत्यागमनं चाचख्यौ त्रिणवतितमे । ... ९३

अथ रावणप्रेषितस्य एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्यातरथविंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्यातकुञ्जरषष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्यातसारोहतुरंगाशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटिसंख्यासंख्यातपदातियुक्तस्य महतो मूलबलस्य रामेणाप्रतिमशौर्यारामेण कृतं विध्वंसनं विवृतवान् चतुर्णवतितमे । ... ९४

अथ रावणापनयमूलकं सर्वराक्षससङ्घविनाशमधिकृत्य राक्षसीभिर्व्यलप्यतेत्यमुमर्थमाख्यापितवान् पञ्चनवतितमे । ९५

अथ कर्णारुन्तुदराक्षसीजनविलापसंधुक्षितकोपानलेन महाबलेन रावणेन महोदरमहापार्श्वविरूपाक्षाख्यमन्त्रित्रयसहितेन ससैन्येन युद्धायोत्तरद्वारतो निर्गमनम्, तदा रावणनिधनशंसिनामुत्पातानामाविर्भावं, ततस्तानचिन्त्ययुद्धभूमिं गतेन रावणेन हरिसैन्यकदनं चावोचत् षण्णवतितमे । ९६

अथ रावणमन्त्रिविरूपाक्षो विक्षोभितवानरबलो महाबलेन विपुलग्रीवेण सुग्रीवेण वैवस्वतनगरवास्तव्यतां नीत इत्याह सप्तनवतितमे । ९७

अथ रावणमन्त्री महोदरस्तेनैव वानरराजेन महासिना धिगलङ्कदलीलावं व्यलावीत्यभ्यधत्ताष्टनवतितमे । ९८

अथ रावणमन्त्री महापार्श्वो रुचिराङ्गदेनाङ्गदेन मुष्टिना निष्पिष्टदेहो नष्टप्राणोऽभवदित्यवोचदेकोनशततमे । ९९

अथ रामरावणयोः प्रथमतः साधारणैः शरैरन्योन्ययुद्धकरणं, ततोऽस्त्रैर्युद्धे रावणप्रयुक्तमासुरास्त्रं रामेण पावकास्त्रेण न्यहन्यतेत्याह शततमे । ... १००

अथ रामेण रावणास्त्राणि निहत्य किंचिद्विश्राम्यति लक्ष्मणेन बिभीषणसहितेन साश्वं ससारथिं रावणरथं विध्वंसितवता तत्कोपेन बिभीषणोपरि रावणप्रयुक्तायाः शक्तेश्च छेदनम्, अथातिकुपितेन रावणेन मयनिर्मिताममोघां शक्तिं बिभीषणाय प्रयोक्ष्यमाणां दृष्ट्वा लक्ष्मणेन बाणवर्षै रावणस्तम्भीकरणं, तत्कोपेन रावणप्रयुक्तया तयैव शक्त्याभिहतस्य लक्ष्मणस्य पतनं, तदानीमतिधैर्येण रामेण हनुमदादीन् लक्ष्मणरक्षणायादिश्यामितैर्बाणवर्षैर्दशकण्ठविद्रावणं चाभ्याचष्टैकोत्तरशत-

तमे । १०१

अथ रामशोकप्रलापं, लक्ष्मणजीवल्लक्षणवचनैः संशमितवता सुषेणेन प्रहितस्य हनुमतः औषधिपर्वतानयनं, सुषेणेन तया लक्ष्मणस्य नस्यप्रदानं, तेन विशल्यतया लक्ष्मणमुत्थितं दृष्टवतो रामस्यानन्दावाप्तिं चादर्शयद्द्व्युत्तरशततमे । १०२

अथ देवेन्द्रप्रेषितं दिव्यं रथमारू रामस्य पूर्वं लक्ष्मणविभीषणमथितं रथं विसृज्यान्यं रथमारूढस्य रावणस्य च युद्ध र्तिं, तदा महत्यस्त्रास्त्रसंयुगे रावणेन मातलिमश्वांश्च डितान् दृष्ट्वा रामस्य महाक्रोधागमं चाचीकशत्त्र्यु शततमे । १०३

अथ रामो रा न प्रयुक्तं वज्रसारं महच्छूलमिन्द्रप्रेषितया मातलिद् तया शक्त्या विनिर्भिद्य रावणरथाश्वान् रावणं च बाणगणैर्बिभेदेत्यवोचच्चतुरुत्तरशततमे । १०४

अथ पुना रावणेनानेकसहस्रबाणै रामार्दनं, रामेण च तावता शरजालेन रावणशरान् वारितवता रावणं प्रति निर्भर्त्सननिन्दनपूर्वकं बहुभिर्बाणवर्षैस्तत्ताडनं, तेन रावणं विक्लवं निरीक्ष्य सूतेन तदीयरथस्यान्यत्रापनयनं चाह पञ्चोत्तरशततमे । १०५

अथ निवृत्तचित्तमोहेन रावणेन रथापनयनपरिकुपितेन सूतनिर्भर्त्सनं,ततस्तेन रावणसान्त्वनपूर्वकं पुनस्तन्नियोगेन रथस्य युद्धभूमावानयनं च प्रत्यपादयत् षडुत्तरशततमे । १०६

अथ रावणरथागमलब्धावसरेणागस्त्येन महर्षिणोपदिष्टेनादित्यहृदयाख्येन स्तोत्रविशेषेण स्तुवन्तं रामं प्रति सहस्रांशोः रावणवधानुग्रहमदर्शयत् सप्तोत्तरशततमे । १०७

अथ रावणसारथिना रणभुवि रथानयनं, रामरथस्य च शत्रुरथं प्रति मातलिना प्रतिनयनं, ततः पुनर्यथापुरं रामरावणयोः संप्रहारम्, तदानीं रावणमरणसूचकानां दारुणानामुत्पातानां रामविजयसूचकानां सौम्यशुभनिमित्तानां चाविर्भावं, तादृशनिमित्तदर्शनेन रघुनन्दनस्य परमानन्दलाभं चाकथयदष्टोत्तरशततमे । १०८

अथ पुना रामरावणयोर्महाक्रूरयुद्धप्रवृत्तिं, तदा रावणेन रामरथध्वजच्छेदाय शरप्रयोगं, तस्य शरस्य रामरथदार्ढ्यप्रतिहतस्य व्यर्थतया भूमौ पतनम्, अथ रामेण रावणरथध्वजच्छेदनम्, अथान्योन्यं हयसारथ्यादीन् निघ्नतोस्तयोः पुनः समरं चाचख्यौ नवोत्तरशततमे । १०९

अथ पुनर्महति संप्रहारे महानुभावेन रामेण रावणशिरांसि पुनः पुनरुदयमानान्येकोत्तरशतवारं छिन्नानीत्यवोचद्दशोत्तरशततमे । ११०

अथ मातलिस्मारितेन रघुवीरेणागस्त्यदत्तस्य माहेन्द्रस्यात्मभूनिर्मितस्य दिव्यस्य बाणवरस्य ब्रह्मास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितस्य रावणं प्रति प्रक्षेपणं, ततस्तेन बाणवरेण दशवदनहृदयं प्रविष्टेन गृहीततदीयपञ्चप्राणेन तच्छरीररक्तरञ्जितेन पुनः श्रीरामतूणीप्रवेशं, ततः सर्वैरपि देवैर्महानन्दभरितैः श्रीरामस्तवनं, दिव्यपुष्पवृष्टिं, सुग्रीवादीनां महानन्दभरितानां श्रीरामस्तवनादिकं चाभ्यधत्तैकादशोत्तरशततमे । १११

अथ भ्रातृवधदर्शनेन बिभीषणस्य हठादापतितं शोकविलापं, रामेण तच्छमनं चादर्शयद्द्वादशोत्त-

रशततमे । ११२

अथ लङ्कााया उत्तरद्वारान्निर्गत्य युद्धभूमौ निहतं पतिं रावणं पश्यन्तीनां रावणपत्नीनां विलापप्रकारं प्राचीकशत् त्रयोदशोत्तरशततमे । ... ११३

अथ रावणप्रधा[illegible]महिष्या मण्डोदर्याः प्रलापं, राममनियुक्तेन बिभीषणेन रावणसंस्कारं चाभ्यधत्त चतुर्दशोत्तरशततमे । ११४

अथ श्रीरा[illegible]युक्तेन लक्ष्मणेन लङ्कायां रावणसिंहासने बिभीषणाभिषेचनम्, अथाभिषिक्तेन बिभीषणेनानुरञ्जितप्रक[illegible]केन पुना रामसमीपागमनं, ततो हनुमन्तं प्रति श्रीरामेण सीतायै स्वविजयकथनाय तत्संदेशाहरणाय च नियोजनं च जगाद पञ्चदशोत्तरशततमे । ११५

अथ हनुमता लङ्कां प्रविष्टेन सीतायै श्रीरामस्य रावणविजयवृत्तान्तनिवेदनम्, तच्छ्रुत्वा महानन्दभरितया सीतया हनुमच्छ्लाघनं, पुनर्हनुमता सीताक्षमावचनसंशमितराक्षसीवधोद्योगेन श्रीरामदिदृक्षाञ्चितं सीतासंदेशं गृहीतवता श्रीरामसमीपागमनं चाकथयत् षोडशोत्तरशततमे । ११६

अथ श्रीरामनियुक्तेन बिभीषणेन शिरःस्नानदिव्यालङ्कारादियुक्तायाः सीतायाः श्रीरामसमीपानयनं, तत्र सीतया प्रहर्षविस्मयस्नेहभरितहृदयया श्रीरामवदनसंदर्शनं चाचख्यौ सप्तदशोत्तरशततमे । ... ११७

अथ परगृहे चिरवासेन समुपनतं देव्या लोकापवादं, तदग्निप्रवेशनेन परिजिहीर्षता अतएवारोपिताभूतपूर्वरोषेण रघुवीरेण सीतां प्रति परुषवचनं प्रादर्शयदष्टादशोत्तरशततमे । ११८

अथ रामपरुषोक्तीनां प्रत्युत्तरं दत्तवत्या भगवत्याः सीतायाः श्रीरामप्रत्ययार्थमग्निप्रवेशं व्यवृणुतैकोनविंशत्युत्तरशततमे । ११९

अथ ब्रह्मादीनां श्रीरामसन्निधौ विमानैरागमनम्, आगतैस्तैः सामान्येन श्रीरामस्तवनम्, अथ चतुर्मुखेन विस्तरेण श्रीरामस्तवनं चाचीकशद्विंशत्युत्तरशततमे। १२०

अथाग्निपुरुषेण चितामध्यादुत्थितेन सीताचारित्रश्लाघनपूर्वकं रामाय सीतासमर्पणं, श्रीरामेण च सीताचारित्रप्रशंसापूर्वकं तस्याः स्वीकरणं, तेन निरतिशयानन्दावाप्तिं चाकथयदेकविंशत्युत्तरशततमे । ... १२१

अथ महेश्वरेण रावणवधश्लाघनपूर्वकं चिरकालं कोसलराज्याङ्गीकारभरताश्वासनाश्वमेधादिधर्मानुष्ठानप्रार्थनापूर्वकं च तदानीं देवैः सह विमानेनागतस्य दिव्यदेहयुक्तस्य पितुर्दशरथस्याङ्गुल्या निर्देशपूर्वकमभिवादननियोजनं, ततो रामेण ससीतेन सलक्ष्मणेनाभिवन्दितस्य दशरथस्य श्रीरामलक्ष्मणसीतानां प्रत्येकं स्वस्वकर्मश्लाघनपूर्वकं हितमनुशास्य विमानेनेन्द्रलोकगमनं चावोचद्द्वाविंशत्युत्तरशततमे । १२२

अथ महेन्द्रप्रसादात् सुप्तोत्थानन्यायेन युद्धमृतानां सर्ववानराणामुत्थापनं, सर्वदेवताप्रस्थापनं चाह त्रयोविंशत्युत्तरशततमे । १२३

अथ बिभीषणेन श्रीरामं प्रति मङ्गलस्नानप्रार्थनं, रामेण भरतं विना किमप्यहं नाङ्गीकरोमीति वचनं, ततः पुनर्द्वित्रिदिनपर्यन्तं लङ्कायामवस्थितिप्रार्थनं, तस्यापि रामेण भरतदिदृक्षात्वरया निवर्तनं, ततो रामाज्ञया बिभीषणेन पुष्पकानयनं चाकथयच्चतुर्विंशत्युत्तरशततमे । १२४

अथ रामाज्ञप्तेन बिभीषणेन सर्ववानरबहुमानं, ततः स्वेन सहागन्तुमिच्छद्भिः सुग्रीवादिभिर्वानरवृन्दैः ससचिवेन बिभीषणेन च सहाङ्कालंकारभूतजनकराजतनयेन सानुजेन श्रीरामचन्द्रेण पुष्पकमधिरूढेनायोध्यां प्रति गमनमुपक्रान्तमित्यदर्शयत् पञ्चविंशत्युत्तरशततमे । १२५

अथ पुष्पकस्थेन श्रीरामेण सीतायै लङ्कापुरप्रभृत्ययोध्यापुरपर्यन्तान् प्रदेशान् दर्शयता मध्ये किष्किन्धासमीपगमनसमये सीताप्रार्थनेन सुग्रीवादिवानरपत्नीरपि पुष्पकमारोपितवता यथागतं भरद्वाजाश्रमः संप्राप्त इत्यभ्यधत्त षड्विंश[illegible]रशततमे । १२६

अथ भरद्वाज[illegible]मे भरद्वाजमुखादयोध्यास्थमातृभरतादिक्षेमवार्ता[illegible]णं, ततस्तेन महर्षिणा प्रार्थितस्य श्रीरामस्य तस्मिन् दिने तत्रावस्थानं, ततो भरद्वाजेन स्वाश्रममारभ्यायोध्यापर्यन्तमार्गवर्तिसर्वपादपानामकालफलमधुकुसुमादिविवृद्धिरूपवरदानं चाकथयत्सप्तविंशत्युत्तरशततमे । १२७

अथ श्रीरामेण भरतं प्रति स्वागमनवृत्तान्तकथनाय हनुमत्प्रेषणं, हनुमता नन्दिग्रामं गतेन भरताय रामागमनवृत्तान्तकथनं, तच्छ्रवणेन भरतस्य महानन्दावाप्तिं चाहाष्टाविंशत्युत्तरशततमे । १२८

अथ भरतपृष्टेन हनुमता रामस्य चित्रकूटनिर्गमप्रभृति पुनर्भरद्वाजाश्रमागमनपर्यन्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं श्वः पुष्ययोगेन रामं ससीतं लक्ष्मणादिपरिवारं द्रक्ष्यसीति कथनं, तच्छ्रवणेन भरतस्य परिपूर्णमनोरथत्वेन स्वात्मनि महानन्दावाप्तिं चाचख्यावेकोनत्रिंशदुत्तरशततमे । १२९

अथ भरताज्ञया निखिलनगरवीथीगोपुरवेश्माद्यलंकरणपूर्वकं सर्वेषामन्तःपुरजनादीनां नटनर्तकान्तानां राजपरिजनानां नागरिकाणां च श्रीरामसेवार्थंशत्रुघ्ननियुक्तानां नन्दिग्रामप्रवेशम्,अथ सर्वैः साकं श्रीरामसिषेविषया भरतस्य प्रत्युद्यानम्, अथ भरतस्य श्रीरामसमागमम्,अथ श्रीरामस्यातिप्रेम्णाङ्कारोपितभरतस्य पुष्पकविमानेन नन्दिग्रामस्थभरताश्रमप्रवेशं, अथ पुष्पकं धनदाय प्रतिप्रेषितवता श्रीरामेण भरताश्रमे वसिष्ठादिभिः सह यथोचितं पृथगासने समुपवेशनं चावोचत्त्रिंशदुत्तरशततमे । १३०

अथ तस्मिन् सदसि भरतेन चित्रकूटे पूर्वं स्वकृतप्रपत्तिसूचकाञ्जलिबन्धपूर्वकं श्रीरामं प्रति राज्याभिषेकाङ्गीकरणप्रार्थनं, ततः श्रीरामेण तदनुमोदनपूर्वकं विशोधितजटेन कृतमङ्गलस्नानेन तादृशैर्भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नैः सुग्रीवादिभिश्च सह दिव्यरथेनायोध्याप्रवेशं, तत्र महामाणिक्यमण्डपे दिव्यसिंहासने जाम्बवद्धनुमदादिसमानीतैर्निखिलनदीसमुद्रसम्बन्धिभिः समस्तमाङ्गलिकश्रुतिमन्त्रगणपठनसंभृतवैभवैः रत्नकाञ्चनमयकलशसंभृतैस्तीर्थोदकैः श्रीरामस्य वसिष्ठादिभिर्दिव्याभिषेकं, तत्र श्रीरामेण सर्वेषां बिभीषणसुग्रीवाङ्गदहनुमदादीनां संमाननं, तेषां यथागतं स्वस्वनगरगमनं, अथ भरतं यौवराज्येभिषेचितवतः श्रीरामस्य राज्यपरिपालनवैभवं, श्रीरामायणपठनश्रवणादिफलं च विस्तरेण प्रत्यपादयदेकत्रिंशदुत्तरशततमे । १३१

इति युद्धकाण्डकथानुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ अथोत्तरकाण्डकथानुक्रमणिका ॥

अथ राक्षसवधानन्तरं प्राप्तराज्यस्य रामस्य समीपे

रावणिवधजनितानन्देन विकसितहृदयपुण्डरीका मुनय आगत्य सौमित्रिं प्रतिनन्दितुमारभमाणाः श्रीरामेण रावणकुम्भकर्णादीन् छित्वा कथमिन्द्रजितं प्रशंसथेति पृष्टा इत्यकथयत्प्रथमे। १

अथ कुम्भसंभवः शक्रजित्प्रभावं वक्तुमुद्युक्तः स्वशापात् पाण्डरीभूत [illegible]हां धृतदौहृदलक्षणां तृणबिन्दुतनयां पुलस्त्य उ[illegible] तस्यां विश्रवसमजीजनदित्यवोचदित्याचष्ट द्विती[illegible]। २

अथ विश्रवसो [illegible]द्वाजसुतायां देववर्णिन्यां वैश्रवणोत्पत्तिं, पुनस्तस्य तपःसंतुष्टेन पितामहेन लोकपालत्वनिध्यधिपतित्वरूपवरद्वयेन साकं पुष्पकप्रदानं, ततः पित्रा निवेदितलङ्कानिवासं च तेनैव विमानेन पितुः समीपगमनं चावर्णयत्तृतीये। ३

अथ श्रीराघवप्रश्नानुगुणं पद्मसंभवनिर्मितसत्त्वानां राक्षसत्वनामकरणं, तेषु हेतिप्रहेतिसंभवं, हेतेर्विद्युत्केशजननं, विद्युत्केशरताभिलाषिण्या सालकटङ्कटया त्यक्तशिशुरोदनजातघृणापूरितान्तःकरणयोर्गौरीशंकरयोः सांनिध्यं, गौरीप्रीत्यै शंकरेण सुकेशायाकाशगपुरप्रदानं, गौर्या राक्षसानां सद्यो गर्भोत्पत्तिरूपमातृवयःसमानरूपपरिचयदानं च व्याचष्टेत्याह चतुर्थे। ४

अथ सुकेशभार्यायां देववत्यां माल्यवत्सुमालिमालीनामुद्भवं, तेषां तपसा संतुष्टेन ब्रह्मणा वरप्राप्तिं, विश्वकर्मनिर्मितलङ्कावासं, माल्यवतः सुन्दर्यां वज्रमुष्टिविरूपाक्षदुर्मुखसुप्तघ्नयज्ञकोपमत्तोन्मत्तानामनलायाश्च संभवं, सुमालेः केतुमत्यां प्रहस्ताकम्पनविकटकालकार्मुकधूम्राक्षदण्डसुपार्श्वसंह्रादिप्रघसभासकर्णानां बकापुष्पोत्कटाकैकसीकुम्भीनसीनां चोत्पत्तिं, मालेर्वसुदायामनलानिलहरसंपातीनां बिभीषणामात्यानामुद्भवं च प्राचीकशत्पञ्चमे। ५

अथ माल्यवदादीनां बाधामसहमानानां देवानां महादेवलब्धमन्त्राराधितत्रियुगलब्धाभयानां जयाय तेषां निशिचराणां युद्धयात्रां, ततो गरुडारूढस्य विष्णोरागमनं, तैः सह युद्धं चाह षष्ठे। ६

अथ राक्षसैरभिहन्यमानो विष्णुः शङ्खरवेण रक्षोगणान्विद्राव्य मालिसारथेः शिरश्छेदनपूर्वकं तुरगहननाद्विरथीकृतेन मालिना गदयाभिहतस्य सुपर्णस्य पृष्ठे तिर्यगास्थितो हेतिराजेन तस्य शिरोऽच्छिनदिति प्राचीकशत्सप्तमे। ७

अथ राक्षसनिःशेषीकरणाभिलाषेण वज्रहस्तानुजेन ध्वंसितं स्वबलं निरीक्ष्य माल्यवान् पराङ्मुखवधं मा कार्षीरिदमयुक्तमित्युक्त्वा स्वकरशक्त्या स्वयमेवाभिहतः संमूर्छितः पुनर्विष्णुरथपक्षानिलविक्षोभितानीकः सुमालिना सह लङ्कां विहाय सपत्नीकः सपरिच्छदः पातालमगमादित्यकथयदष्टमे। ८

अथ कदाचित्पातालान्निर्गत्य महीतले विचरता माल्यवता पुष्पकेण पितरं द्रष्टुमभियान्तं यक्षराजं वीक्ष्यायं प्रभावोस्य विश्रवस इति निर्धार्य प्रेषिता कैकसो विश्रवसः समीपमागत्य पादाङ्गुष्ठेन भूमिं लिखन्ती तेन का त्वं किमर्थमागतेति पृष्टा स्वाभिप्रायमनिवेदितवत्यपि पुत्राभिलाषिणीति विज्ञाता निजागमनसमयोचिताः पुत्रा उत्पद्येरन्निति तेनोक्ता पुनः प्रसादयन्ती कश्चिद्धर्मिष्ठोपि जायेतेत्यनुगृहीतोत्पातैः सह विंशतिभुजं दशग्रीवं कुम्भकर्णं शूर्पणखां धर्मिष्ठं बिभीषणं चाजीजनदित्याचष्ट नवमे। ९

अथात्युग्रतपसां दशग्रीवकुम्भकर्णविभीषणानां मध्ये दशमुखस्य शिरोहोमसंतुष्टेन ब्रह्मणा मानुषादृते सर्वावध्यत्वरूपवरप्रधानपूर्वकं छिन्नानां शिरसां पुनरुत्पत्तिरूपवरप्रदानम्,विभीषणस्य धर्मे चञ्चलबुद्धित्ववरदानं च, कुम्भकर्णानने सरस्वतीप्रवेशान्मोहितेन तेन निद्रावरणं, तथैवानवरतनिद्रत्ववरप्रदानं, तेषां श्लेष्मातकवननिवासं च प्रावोचद्दशमे । १०

अथ माल्यवता कुबेराध्युषितलङ्कापहरणाय बोधितेन दशकण्ठेन तदनङ्गीकरणं, पुनः प्रहस्तेन बोधितेनाग्रजाय प्रहस्तप्रेषणम्, ततः प्रहस्तवाक्यश्रवणसमनन्तरं यक्षराजः पितृसमागमनं, पित्रनुज्ञया लङ्काविसर्जनपूर्वकं कैलासस्थय[illegible]मनं, ततो दशग्रीवादीनां लङ्काप्रवेशं चाहैकादशे । ११

अथ दशवदनस्व लङ्कायामभिषेचनं, शूर्पणखाविद्युज्जिह्वयोः परिणयः, ततो मृगयायै विपिनेटमानेन दशकण्ठेन सदुहितृकस्य मयस्य दर्शनं, ततोन्योन्यवंशविचारपूर्वकमग्नेः पुरस्तान्मन्दोदरीपाणिग्रहणं, कुम्भकर्णेन वैरोचनदौहित्र्या विद्युज्जिह्वायाः पाणिपीडनं, विभीषणेन शैलूषस्य गन्धर्वराजस्य पुत्र्याः सरमायाः पाणिग्रहणं, मन्दोदर्यां मेघनादजननं चाह द्वादशे । १२

अथ ब्रह्मशापान्निद्राविष्टस्य कुम्भकर्णस्याग्रजप्रेरितैः शिल्पिभिः शयनगृहनिर्माणम्,वरदानप्राप्तदशवदनकदनदूयमानत्रिभुवनदुःखशमनाय वैश्रवणेन स्वदूतमुखेन स्वस्य तपश्चरणकालसन्निहितगौरीनिरीक्षणदग्धेक्षणस्यात्युग्रतपसाराधिताच्छंकरात्पिङ्गलेक्षणत्वप्राप्तिं, तेन मैत्रीलाभनिदर्शनपूर्वकं दौर्जन्यं त्यक्त्वा लोकमित्रो भवेति प्रतिबोधितस्य दशमुखस्य त्रिलोकजैत्रयात्रामाचष्ट त्रयोदशे । १३

अथ महोदरप्रहस्तमारीचशुकसारणधूम्राक्षादिभिः संवृतस्य रजनीचरपतेः कैलासगमनं, तत्र यक्षराक्षसबलयोरायोधनं,तत्र संकोचकण्टकेन मारीचताडनं,पुनर्मारीचेन तोरणदण्डेन यक्षध्वंसनं चाह चतुर्दशे । १४

अथ रक्षःसंघनिर्जितयक्षौघवीक्षणातुलरोषेण धनाध्यक्षेण प्रेरितस्य मणिभद्रस्य दशवदनगदाप्रहारेण पार्श्वमौलित्वं, पुनर्मारीचादीनां पलायनं, ततो दशवदनस्य त्र्यम्बकसखेन सद्बुद्धिबोधनं, तदशृण्वता दशाननेन गदाभिहतस्य कुबेरस्य पलायनं, पुष्पकापहरणं चाकथयत्पञ्चदशे । १५

अथ दशवदनो धनदं निर्जित्य जयलक्षणं पुष्पकमारूढो मन्त्रिभिः सह कार्तिकेयोत्पत्तिस्थानमतिशोभायमानं शरवणमतीत्य किंचिद्दूरं गत्वा पुष्पकं विष्टब्धं वीक्ष्यावरुह्य मारीचसहायो नन्दिना क्रीडमानयोः शिवयोर्निवासभूतः पर्वतोयं देवैरपि दुरवगाह्य इति प्रतिषिद्धोपि द्वितीयशंकरेणावस्थितेन नन्दिना परिहसितेन मद्रूपसदृशाकारैर्वानरैस्तव कुलनाशो भवितेति शप्तो निजभुजसंचालितकैलासपरिभ्रमणकातरागराजसुताश्लेषपरवशभूतेशपादाङ्गुष्ठविन्यासविमृदितभुजविंशतिः सामगानपूर्वकं विविधस्तुतिजालैः शंकरं संतोषयित्वा तेनैव मोचितोसावस्मिन् निस्त्रिंशमादायाखिललोकरावकाक्रन्दनेन रावणाभिख्यां वहन् महीतले राज्ञां हिंसाया आजगामेत्याह षोडशे । १६

अथ रावणेन हिमवद्गिरिसानौ तपश्चरन्त्याः कस्याश्चिच्चीराजिनधारिण्या नामप्रश्नं, कुशध्वजस्य वेदाध्ययनकाले वचसो वेदमयाविन्दूत्पन्नत्वाद्वेदवतीसंज्ञालाभक-

थनं, पुनस्तेन भार्यात्वप्रार्थनं,तदलाभात् केशग्रहणं,तया करेण तद्गृहीतकेशच्छेदनं, तव वधार्थं पुनरुत्पत्स्य इति शापोत्सर्गपूर्वकमग्निप्रवेशं चाह सप्तदशे। ... १७

अथ रावणेनोशीरदिशे सत्रं कुर्वतो मरुत्तस्य युद्धाह्वानं, तद्यज्ञार्थमागतानामिन्द्रयमवरुणकुबेराणां मयूरवायसहंसकृकलासवरप्राप्तिं,पुनरनेनाग्रजजयप्रशंसनं, तच्छ्रुतवता मरुत्तेन परिहासकरणपूर्वकं युद्धाभिगमनं,संवर्तमुनिना तन्निरोधनं, जयोद्घोषणपूर्वकं रावणस्यान्यतोगमनं, मयूरवायसहंसकृकलासानामिन्द्रयमवरुणकुबेरैर्वरप्रदानं चाहाष्टादशे। १८

अथ रावणस्य भूमण्डलभ्रमणं, तत्रस्थितराज्ञां निर्भर्त्सनपूर्वकमयोध्याधिपस्यानरण्यस्य स्ववंश्येनास्य वधाय शापप्राप्तिं च प्राचीकशदेकोनविंशे। ... १९

अथ रावणेन भूमिगतसकलमानवहिंसामसहमानस्य नारदस्यागमनं,पुनरनेन यमजयाय रावणप्रेषणम्, तद्वीक्षणाय नारदस्य यमलोकगमनं चाचष्ट विंशे। २०

अथ पूर्वमागतेन नारदेन यमनिकटे रावणागमननिवेदनं,तत्काल एव पुष्पकविमानदर्शनम्,आगतेन रावणेन नारकीबाधाविमोचनं, तद्दर्शनकुपितान्तकभृत्यहिंसितस्वसैन्यवीक्षणजनितरोषस्य रावणस्य यमकिङ्करैर्युद्धारम्भं, तैर्विध्वंसितात् पुष्पकादभिहतस्य रावणस्य मूर्छितस्य पतनं, पुनरुत्थितेनानेन पाशुपतास्त्रमोक्षणं, तेन यमकिङ्करदहनं चाहैकविंशे। २१

अथ रावणबाधितस्वकिङ्करार्तस्वररक्षोजयध्वनिं श्रुतवतो यमस्य युद्धाभिगमनं,सूतानीतस्यातिभीषणयज्वालामालापरीतस्य पार्श्वयोर्मृत्युकालाभ्यामधिष्ठितस्य रुधिरवर्णवाजियुतस्य पाशतोमरशक्तिप्रभृत्यायुधस्तोमपरिवृतस्य रथस्यारोहणं,मृत्युना रावणवधाय प्रार्थनं,तन्निरोधनपूर्वकं यमेन सर्वजगत्संवर्तकृत्कालदण्डतोलनं, तत्समरचकितैरमरैः सह परमेष्ठ्यागमनं,यमसमीपे ब्रह्मणामाघस्य कालदण्डस्योपसंहारप्रार्थनपूर्वकं रावणस्य निजवरप्रदानप्रकटनं,यमस्यान्तर्धानं, रावणस्य जयघोषेण यमलोकात् प्रतिनिवर्तनं चाह द्वाविंशे। २२

अथ यमलोकादागतेन रावणेन मारीचादीनां समागमं,पुनरनेन रसातलगमनसमये पयोनिधिदर्शनं, भोगवत्यां मणिमतीनगरस्थनिवातकवचैः सहास्य संवत्सरान्तमायोधनं,ततः पितामहनियोगेन तैः सह मैत्रीम्,अश्मनगरे कालकेयहननं, तत्रैव शूर्पणख्या भर्तुर्विद्युज्जिह्वस्य शिरश्छेदनं,ततः सलिलेन्द्रनीलदर्शनं,तत्र क्षीरोदनिदानं,क्षीरं स्रवन्त्याः पशुपतिवृषभमातुश्चन्द्रजनयित्र्याः फेनपानां जीवातोर्वेरावण्याः प्रदक्षिणपूर्वकमनवरतनिष्यन्दमाना मन्दतोयधाराकीर्णपरिसरपाण्डुराभ्रसदृशप्राचेतसालयनिरीक्षणासहिष्णुदशवदनशरार्द्यमानबलाध्यक्षवीक्षणजनितक्रोधानां वरुणतनयानां युद्धाभिगमनं,तैर्दशमुखस्य युद्धविमुखीकरणं, पुनर्महोदरेण तेषां रथभञ्जनं, ततो रावणेन तेषां पराभवं, पुनर्वरुणान्वेषणं, प्रहसेन वरुणमन्त्रिणा वरुणस्य ब्रह्मलोकयात्राकथनम्, अस्य जयघोषेण प्रतिनिवर्तनं चाह त्रयोविंशे। २३

अथ रावणेन लङ्कागमनवेलायां पथि देवगन्धर्वनागयक्षसिद्धनरेन्द्रकन्यापहरणं,तासां स्वजनविश्लेषदुःखवशान्निरर्गलनिर्गताश्रुपरिषिच्यमानात्पुष्पकात्ताभिः लङ्काप्रवेशसमये शुभसूचकया ब्रह्मण्योक्त्या सह भूमौ पतितायाः स्वसुः शूर्पणख्या आश्वासनपूर्वकं खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतीनां चतुर्दशसहस्राणां राक्षसानां जनस्था-

मां[illegible]सुरभिग

[illegible] राज्यपरिपालनं चाह चतुर्विंशे। २४

अथ रावणस्य निकुम्भिलागमनं, तत्र प्रवर्तितयागदीक्षितस्य कृष्णाजिनधरस्य मौनव्रतस्य स्वसुतस्य निरीक्षणं, किमेतदिति प्रश्नं, शुक्रेण माहेश्वरयागकथनं, तल्लब्धस्यन्दनशत्रुमोहिनीमायेषुधिबाणचापास्त्रलाभनिवेदनं, ततो भ्रात्रा पुत्रेण च सह स्वभवनगमनं, पुष्पकात्तासामपहृतानामवतरणं, विभीषणेन भ्रातुर्गर्हणं, पुनरिन्द्रं जेतुं सपुत्रस्य सकुम्भकर्णस्य सहस्राक्षौहिणीसैन्यपरीतस्य प्रस्थितस्यास्य मध्येमार्गं स्व[illegible]भसा सह स्वसारं कुम्भीनसीमपहृतवतो मधुनाम्नासु[illegible]य वधार्थं मधुपुरगमनं, तत्र तस्याऽलाभेन तदन्वेषणं, ततः पादपतितायै भर्तृभिक्षार्थिन्यै कुम्भीनस्यै अभय[illegible]नं, तच्छ्रुत्वागतेन मधुनेन्द्रजयाय प्रस्थानं, रात्रौ कैलासे सेनानिवेशं चाह पञ्चविंशे। २५

अथ पुष्पितानेकानोकहजालमण्डितगन्धर्वकृतरमणीयगानशोभितपरिसरे कैलासे चन्द्रोदयदर्शनावशेन्द्रियस्यास्य संभोगाभिलाषसमयसमागताया रम्भाया बलात्कारं, तदाकर्णनकुपितनलकूबरशापं, ततःप्रभृत्यकामयानाबलात्कारनिराकरणं चाह षड्विंशे। २६

अथ रावणस्येन्द्रलोकगमनमागतं रिपुं श्रुत्वा महेन्द्रेण युद्धसहायार्थं विष्णुप्रार्थनं, कालान्तरे तस्य मयैव मरणं भविष्यति त्वमेव युद्धस्वेति तेन नियोगं, ततो देवराक्षसबलयोः संकुलयुद्धमारीचप्रहस्तमहापार्श्वमहोदराकम्पननिकुम्भशुकसारणसंह्लादधूमकेतुमहादंष्ट्रघटोदरजम्बुमालिमहाह्रादविरूपाक्षसूर्यशत्रुमहाकायातिकायदेवान्तकनरान्तकसुप्तघ्नयज्ञकोपदुर्मुखदूषणात्रिशिरःखरप्रभृतिभिः सह युध्यमाने दशग्रीवे सावित्रेण वसुना सुमालिनो वधमभ्याचष्ट सप्तविंशे। २७

अथ सावित्रगदाभस्मीकृतसुमालिवीक्षणजातामर्षस्य मेघनादस्य जयन्तेन साकं द्वन्द्वयुद्धं, ततो मातामहेन जयन्तहरणं, रुद्रैः कुम्भकर्णशरीरदलनं, रावणेन्द्रयोः परस्परं हेतिभिः प्रहारमप्याहाष्टाविंशे। ... २८

अथ रावणबलस्य दशांशावशेषितत्वं, ततो देवसेनया रावणाक्रमणं, तद्वीक्षणजनितामर्षेण रावणिनेन्द्रग्रहणं, सर्वेषां लङ्कागमनं चाहैकोनत्रिंशे। ... २९

अथ ब्रह्मणो लङ्कागमनमिन्द्रविमोचननैमित्तिकमिन्द्रजितो माहेश्वरयोगे निर्वर्तितेमरत्वं, यागासमाप्तौ तत्क्षणमरणमाप्नुयामिति वरप्रार्थनं, तथैव भवत्विति ब्रह्मणाङ्गीकरणपूर्वकमिन्द्रविमोचनं, त्रिदिवगमनाशक्तस्येन्द्रस्य विधात्राहल्याबलात्कारजनितमुनिशापनिवर्तनहेतुभूतवैष्णवयागकरणबोधनं, निर्वर्तितवैष्णवयज्ञेन वज्रिणा त्रिदिवाक्रमणं चोक्तवतागस्त्येन राघवप्रशंसनं चाह त्रिंशे। ३०

अथ पृष्टेनागस्त्येन रावणपराजयकथनमारभमाणेन रावणस्य माहिष्मतीपुरगमनं, तत्र वसुरेतःपुत्रस्यार्जुनस्य जलक्रीडागमनश्रवणान्नर्मदागमनं, तत्र सैकतवेदिकायां सुवर्णलिङ्गार्चनं चाहैकत्रिंशे। ... ३१

अथ कार्तवीर्यार्जुनभुजसेतुपूरितजलप्रवाहसंप्लावितार्थनिर्वर्तितमहादेवपूजोपकरणस्य मन्त्रिभ्यां शुकसारणाभ्यां विज्ञातवृत्तान्तस्य रावणस्य कार्तवीर्येण बन्धनं, माहिष्मतीनगरप्रवेशं चाह द्वात्रिंशे। ३२

अथार्जुनबद्धं रावणं विज्ञाय पुलस्त्येन विमोचनं, तयोरग्निसाक्षिकं सख्यकरणं च न्यवेदयत्त्रयस्त्रिंशे। ३३

अथ रावणस्य किष्किन्धागमनम्, तत्र संध्यार्थं वालिनो दक्षिणसमुद्रगमनं श्रुत्वा तत्रास्पष्टपदाविन्यासं गत्वा

वालिनं ग्रहीतुमुद्युक्तस्यास्य वालिना कक्षपुटे ग्रहणं, पश्चात्पश्चिमसमुद्रयानं, तत उत्तराब्धिगमनं, पूर्वसमुद्रे तेनैव सह विगाह्य संध्यामुपास्य किष्किन्धोपवनसीमनि प्रक्षेपणं,ततः कुत इति प्रश्नमुभयोर्मैत्रीप्रसङ्गम्, किष्किन्धायामेकमासावधिवासं चाभ्याचष्ट चतुस्त्रिंशे । ३४

अथ श्रीरामेणातिबलशालिनो हनुमतः साचिव्ये सत्यपि सुग्रीवविप्र[illegible]कारणप्रश्नं, पुनः कुम्भसंभवेन केसरिणः क्षेत्रेञ्जनाय[illegible]जगत्प्राणेनास्य जननं, क्षुधितेन शिशुना फलबुद्ध्योदित[illegible]दित्यस्य जिघृक्षां,सूर्यबिम्बसमीपे सूर्यं ग्रहीतुमागत[illegible]धुन्तुदस्य ग्रहणोद्यमनं, तस्य रोदनमभिज्ञायेन्द्रागमनमिन्द्रवाहनस्यैरावतस्यापि जिघृक्षां वीक्ष्य वज्रिणा कुलिशेन शिशुहननं, ततो भगवतो वायोर्जगतां प्राणैः सह शिशुं हृत्वा उदयगुहाप्रवेशं, ततो जगतो निश्चेष्टाव[illegible]भीतैरमरैः सह सर्वभूतैः प्रार्थितस्य पितामहस्यागमनम्, गुहायां वायुना नीतस्य शिशोर्वीक्षणमभिहितमित्याचष्ट पञ्चत्रिंशे । ... ३५

अथ मातरिश्वना पादावेशितस्य शिशोर्ब्रह्मणो हस्त-[illegible] सर्वदिक्पालकैः स्वस्वास्त्रैरवध्यत्वम्, आदित्येन स्वतेजसि शातमिकांशदानपूर्वकं स्वस्मिन्विद्याभ्यासयोग्यतायै वरप्रदानम्, विश्वकर्मणा स्वसृष्टायुधैरवध्यत्वं,ब्रह्मास्त्रपाशुपतास्त्रैरप्यवध्यत्ववरप्रदानं,तेषामन्तर्धानं, वज्रप्रहारेणास्य हनुमत्संज्ञालाभं, पुनरस्य ऋष्याश्रमध्वंसनजनितऋषिशापेन स्वबलविस्मारणम्, स्तोत्रेण स्वबलस्फुरणानुग्रहप्रसङ्गम्, पुनरनेन हनुमता सूर्योन्मुखेन पृष्ठंगमेन ससूत्रवृत्त्यर्थपदानां नवव्याकरणानामध्ययनं चोक्तवतागस्त्येन गमनानुज्ञायाचनं, दाशरथिना यज्ञायागमनप्रार्थनं चाह षट्त्रिंशे । ... ३६

अथ प्रभाते बन्दिभिर्मागधैर्वैतालिकैर्विरचितस्तोत्रस्य श्रीरामस्य शयनादुत्थानं, ततो निर्वर्तितनित्यकृत्यस्य सभाप्रवेशं, भ्रातृभिः सुग्रीवादिभिर्बिभीषणादिभिः कथालापं चाह सप्तत्रिंशे । ३७

अथ रामेण भरतेन सार्धं मिथिलायै जनकप्रेषणं, लक्ष्मणेन सह युधाजितो राजग्रहाय प्रेषणं, ततः सख्युः प्रतर्दनस्य काश्यै प्रेषणं चाहाष्टत्रिंशे । ... ३८

अथ राज्ञां स्वपुरगमनं, भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नैस्तद्दत्तसंमानद्रव्यानयनं, तद्द्रव्याणां सुग्रीवबिभीषणयोः समर्पणं, अङ्गदहनुमतोः प्रशंसापूर्वकं सुग्रीवनिवेदनम्, तयोः स्वाभरणान्यवमुच्यार्पणम्,नीलनलकेसरिकुमुदगन्धमादनसुषेणपनसमैन्दद्विविदजाम्बवद्गवाक्षविनतधूम्रप्रजङ्घसन्नाददरीमुखादीनां प्रशंसापूर्वकं वस्त्राभरणकनकादिभिः संमानं,तैः सह बहुकालयापनं चाहैकोनचत्वारिंशे । ३९

अथ सुग्रीवादीनां किष्किन्धायै प्रेषणं, हनुमतोभिमतवरप्रदानं, लङ्कायै बिभीषणप्रेषणं,हनुमते हारदानम्, ततस्तेषां रामवियोगजनितदुःखपूरितनेत्राणां प्रयाणप्रशंसनं चाह चत्वारिंशे । ४०

अथापराह्णे धनदप्रेषितपुष्पकागमनं, पुष्पकविमानेन रामवहनाय प्रार्थनं, पुना रामेण स्वस्मरणकालसान्निध्यनियोजनपूर्वकं कुबेरं प्रति प्रेषणम्, अमानुषविमानकृतप्रार्थनाविलक्षेण भरतेन रामराज्यप्रजानन्दविषयप्रशंसनं चाहैकचत्वारिंशे । ४१

अथ कदाचिच्चम्पकाशोकपुन्नागपनसपाटलिलोध्रकोविदाररसालतालहिंतालतमालकुरवकमरुवकतिन्दुकाद्यनोकहजालमन्थिते पद्मोत्पलकुवलयकुमुदकह्लारनिबहनिबिडतवापीकूपोपकण्ठे धिक्कृतनन्दनचैत्ररथरामणीयके

मां[illegible]सुरभिगन्धवहविजिते प्रमदावने जनकतनयया रममाणेन रामेण पुत्रलाभसूचकदौर्हृदसमयेस्मिन् तव किमभिलषितमिति पृष्टया तया मुनीनामाश्रमावलोकनापेक्षाकथनं, तथैव श्वो भवत्विति रामेण कथितमित्याचष्ट द्विचत्वारिंशे। ४२

अथ विजय[illegible]कास्यपपिङ्गलकुटसुराजकालियभद्रदन्तवक्रसुमागधादिपरिहासकथावर्णनसमये रामेण पौरापवादः पुरे यः कश्चिदस्ति वा ने[illegible]ति पृष्टेन भद्रनाम्ना चारेण सीता[illegible]यकापवादकथनं, पुनः सत्यमिति सभ्यानामनु[illegible]त्रिचत्वारिंशे।... ... ४३

अथानीतानां [illegible]ातृणामाश्लेषपूर्वकं रामेण युष्मत्सहायसंपत्त्या रा[illegible] परिपालयितास्मि अद्य मया युष्मासु वक्तव्यमस्तीत्युक्तानां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां शङ्काकुलचित्ततामवर्णयच्चतुश्चत्वारिंशे। ... ४४

अथ सीताया आत्मनश्च कुलप्रभाववर्णनं, लङ्कायां सीताया अग्निप्रवेशज्ञापनं, सीताविसर्जनेनापि स्वस्य लोकाराधनवृत्तमनूद्य मुन्याश्रमावलोकनाभिलाषव्याजेन सीतायास्तमसातीरे लक्ष्मणेन त्यागाय नियोजनं, रामस्य स्ववचनप्रत्युत्तरदानाभावाय शपथं चाचष्ट पञ्चचत्वारिंशे। ४५

अथ प्रभाते लक्ष्मणेन सीतायामग्रजाज्ञानिवेदनपूर्वकं सुमन्त्राधिष्ठितरथारोहणं, मार्गे दुर्निमित्तनिरीक्षणत्रस्तया सीतया लक्ष्मणे तन्निवेदनं, रात्रौ गोमतीतीरे सर्वेषां वासं, प्रभाते रथारोहणं, मध्याह्ने गङ्गातीरे सौमित्रिकृतरोदनाय सीतया समाश्वासनं, गङ्गातरणाय तरण्यारोहणं चाह षट्चत्वारिंशे। ४६

अथैतेषां गङ्गातरणं, ततो लक्ष्मणस्य दुःखातिरेकदर्शनेन सीतायाः प्रश्नमनेनाग्रजाभिप्रायनिवेदनपूर्वकमत्रैव वाल्मीक्याश्रमोपकण्ठे वसेति कथितमित्याह सप्तचत्वारिंशे। ४७

अथ सौमित्रिवाक्यश्रवणमूर्छितायाः सीतायाः पतनं, पुनर्लब्धसंज्ञाया रोदनं, स्वस्या अरण्यवासप्रतिज्ञां, पुनर्लक्ष्मणसुमन्त्रयोर्दूरगमननिरीक्षणाद्विरचितप्रलापं चाहाष्टचत्वारिंशे। ४८

अथ मुनिपुत्रैः सीतारोदनं श्रुतवता वाल्मीकिना स्वाश्रमायानीतायाः सीताया ऋषिपत्नीषु समर्पणमकथयदेकोनपञ्चाशे। ४९

अथ सीतारामयोर्दुःखस्मरणसंतप्तमानसस्य लक्ष्मणस्य दुःखनिवारणाय सुमन्त्रेण पूर्ववृत्तान्तकथनोपक्रममवर्णयत् पञ्चाशे। ५०

अथ सुमन्त्रः पुत्रोत्पत्तिं तेषामायुःपरिमाणं च पृच्छते दशरथाय, दुर्वाससात्रिपुत्रेण विष्णुना स्वचक्रेण भृगुपत्न्या हननं, ततः कुपितस्य भृगोः शापं, तदनङ्गीकरणात् भृगोरेव बाधां, पुनः पादपतितस्य तस्य शापाङ्गीकरणात्तव पुत्रत्वेनावतीर्णस्य विष्णोः पत्नीवियोगमेकादशसहस्रहायनपरिमितायुःपरिमाणं, कुशलवयो राज्येभिषेकं च कथितमित्याचष्टेत्याहैकपञ्चाशे। ५१

अथ रात्र्यामनयोः केशिन्यां वासं, मध्याह्नेयोध्याप्रवेशं, लक्ष्मणेन दूयमानमानसाय रामाय नीतिनिदर्शनपूर्वकं समाश्वासनं, ततो वीतदुःखस्य रामस्य संतुष्टिं चाह द्विपञ्चाशे। ५२

अथ लक्ष्मणवाक्यश्रवणसंतुष्टेन रामेण विरचितलक्ष्मणप्रशंसनं, त्रिचतुरदिनावधि कार्याणां स्वस्यादर्शने-

न शापभीत्या पूर्वं नृगनाम्नो राज्ञः स्वगोदानजनितविवादयोर्विप्रयोः कलहानिवृत्त्यर्थमागतयो राजदर्शनमलभमानयोः शापेन कृकलासताप्राप्तिं, कालान्तरेवतरिष्यमाणेन वासुदेवेन शापविमोचनरूपां कथां कथयित्वा कार्यिणां वीक्षणार्थं लक्ष्मणप्रेषणं चाह त्रिपञ्चाशे ।५३

अथ नृगः किमकरोदिति लक्ष्मणाक्षिप्तेन रामेण कथितं नृगस्य मा[illegible]षु स्वपुत्रस्य वसो राज्याभिषेकनियोजनं, तस्य रा[illegible]र्मानुशासनं, निदाघवर्षहिमघ्नानां श्वभ्राणां नि[illegible] प्रवेशं चाह चतुःपञ्चाशे । ५४

अथापरं क[illegible] वक्तुमुद्युक्तेन रामेण कथितमिक्ष्वाकोर्द्वादशेन पुत्रेण निमिना गौत[illegible]श्रमाभ्याशे वैजयन्तपुरनिर्माणं, तत्र दीर्घसत्राय वसिष्ठवरणं,पुनरत्र्यङ्गिरसभृगूणां व[illegible] पूर्वाहूतस्य वसिष्ठस्य विनाभावाद्राज्ञो गौतमेन यागपूरणमनन्तरमागतेन वसिष्ठेन राज्ञो विदेहत्वशापं, क्रुद्धेन राज्ञापि शापितस्य वसिष्ठस्यापि विदेहत्वप्राप्तिं च निवेदयामास पञ्चपञ्चाशे । ५५

अथ विदेहेन वसिष्ठेन पितुर्ब्रह्मणः समीपे धर्मसंरक्षणा[illegible]र्थनं, तेन मित्रावरुणयोः रेतः प्रपद्यस्वेति नियोजनं, क्षीरसागरे वरुणलोकराज्याधिपत्यं प्राप्तेन मित्रेण पूर्ववृताया ऊर्वश्या वरुणेन पुनर्वरणं, तस्या अङ्गीकाराद्वरुणेन कुम्भे रेतस उत्सर्जनं, ततो मित्रेणोर्वश्याः पृथ्व्यां पुरूरवसप्राप्तये शापोत्सर्गं, तथैव पुरूरवसो नहुषोत्पत्तिं चाह षट्पञ्चाशे । ५६

अथ तस्मात्कुम्भान्नाहं तव सुत इति मित्रमुक्त्वागस्त्यस्य निर्गमनं, ततो मित्रावरुणयोर्वसिष्ठसंभवं, जातमात्रस्य वसिष्ठस्येक्ष्वाकुणा पौरोहित्याय वरणं, निमेर्देहं गन्धतैलादिभिः संरक्ष्य मुनिभिर्यागपूरणं, तुष्टेन भृगुणा चोदितैर्देवैर्निमेः सर्वप्राणिनेत्रेषु वासाय वरप्रदानम्, ऋषिभिर्मथितात्तद्देहादुत्पन्नस्य मिथिरिति जननाज्जनक इति विचेतसो देहाज्जन्मना वैदेह इति च नाम्नां लाभं, मिथेरावासभूतस्य पुरस्य मथिलेति नामप्राप्तिं चाह सप्तपञ्चाशे ।... .... ५७

अथ लक्ष्मणेन निमेरशमस्य हेतुप्रश्नं,रामेण सर्वे ययातितुल्या न भवेयुः पुरा ययातेर्द्वे भार्ये तयोरेका दैतेयतनया शर्मिष्ठा अन्या शुक्रदुहिता देवयानी तयोः क्रमेण पूरुर्यदुरिति द्वौ पुत्रावास्ताम् राज्ञः शर्मिष्ठापूर्वोः प्रीतिमसहमानयोर्दुहितृदौहित्रयोः प्रीत्यै शुक्रेण ययातिर्जरापीडितशरीरो भवेति शप्तोभूदिति कथितमित्याहाष्टपञ्चाशे । ५८

अथ ययातेरुशनःशापप्राप्तां जरां पूरौ विनिमय्य यौवनग्रहणं, राज्ञः प्रार्थनामनङ्गीकुर्वते यदवे राक्षसत्वाय शापदानं, पूरोर्यौवनं पुनर्दत्त्वा राज्याभिषेकं चाहैकोनषष्टितमे । ५९

अथ कदाचिद्वसन्तसमये सभायां श्रीरामसान्निधौ सुमन्त्रेण यमुनातीरवासिनां भार्गवच्यवनादितपस्विनामागमननिवेदनं, पुनर्द्वाःस्थेनान्तःप्रवेशितानामुपायनग्रहणपूर्वकमागमनकारणप्रश्नं, श्रीरामकृतकार्यनिर्वहणसङ्गरश्रवणसंतुष्टैर्विरचितराघवप्रशंसनं चाह षष्टितमे । ६०

अथ भार्गवेण ब्रह्मण्यस्य शरण्यस्य देवप्रियस्य लोलापुत्रस्य मधोस्तपसाराधितेन भगवता शंकरेण स्वशूलप्रदानम्, अथ तेन स्ववंश्यानामपि पारम्पर्येण शूलस्थैर्याभ्यर्थनम्, एतच्छूलं तव पुत्रस्यैकस्यैव तिष्ठतु तथापि यदा बहिर्निर्गत्य शूलविरहितो युद्ध्येत तदा स मरिष्यति शूलं मत्समीपमागमिष्यतीति महादेववरप्रदानमपि नि-

वेदितवता दृप्तस्य तत्पुत्रस्य लवणस्य दुश्चेष्टितं किं ब्रूमो वयं बाधिताः रावणवधं श्रुत्वा लवणान्तकस्त्वमेवेति मनसि निश्चित्य त्वां शरणं भजाम इति कथितमित्यवोचदेकषष्टितमे । ६१

अथ रामेण लवणः किमाहारः किमाचारः कुत्रास्त इति पृष्टैर्मुनिभिर्लवणस्याहारो ब्राह्मणा मानुषाः सत्त्वानि सर्वाणीति कथितं श्रुतवता लवणवधः कस्यांशोऽयमिति पृष्टयोर्भरतशत्रुघ्नयोः शत्रुघ्नेन लवणो ममैवांश इति प्रार्थितेन रामेण [illegible]स्य मधुपुराभिषेचननियोजनं चाह द्विषष्टितमे । ६२

अथाभिषेचनायाग्रजनियोजितेन शत्रुघ्नेनाग्रजयोः स्थितयोरयमभिषेक[illegible] मम व्रीडाकरोऽप्यग्रजाज्ञाकैङ्कर्यनिर्वहणे मम दोषो न भवेदिति प्रार्थितेन श्रीरामेण ब्राह्मणैर्वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्नैगमैर्मन्त्रिभिः कन्याभिश्चाभिषेचितस्य शत्रुघ्नस्य पुरा मधुकैटभवधार्थं भगवता नारायणेन सृष्टस्य शरस्य प्रदानपूर्वकं लवणवधोपायबोधनं चाह त्रिषष्टितमे । ६३

अथाग्रजदत्तचतुरङ्गबलमग्रतः प्रस्थापय वर्षाकाले लवणे बहिर्निर्गते मधुपुरद्वारं सेनां पृष्ठतः कृत्वा त्वमेक एव निरुन्त्स्वेति रामेण बोधितः शत्रुघ्नः सेनां प्रस्थाप्य मासात् परं सर्वान्नमस्कृत्वा प्रयाणोद्युक्तोऽभूदित्याचष्ट चतुःषष्टितमे । ६४

अथ साकेतान्निर्गतेन पथि द्विरात्रमुषित्वा वाल्मीकेराश्रमं गतेनानेन शत्रुघ्नेन तत्रत्ययज्ञविभूतिं वीक्ष्य पृष्टेन वाल्मीकिना युष्माकं पूर्वकेण सुदासपुत्रेण वीरसहेन बाल्य एव मृगयायां शार्दूलरूपिणोर्द्वयोर्निशाचरयोर्निर्मृगीकृतवनयोरन्यतरस्य वधेनावशिष्टो राक्षसो वसिष्ठवेषं धृत्वा सौदासं वसिष्ठ इव सामिषमन्नं याचित्वा महानसे रूपान्तरेण सूदो भूत्वा मानुषमांसं पक्त्वा वसिष्ठाय दापयित्वान्तरधात् तदन्नदानरुष्टेन वसिष्ठेन शप्तेन राज्ञा प्रतिशापाय जलाहरणं, तत्पत्न्या मदयन्त्या निषिद्धेन स्वपादावोक्षणात् कल्माषपादाभिख्यां गतेन पुनः प्रार्थिताद्वसिष्ठाच्छापविमोचितेन विरचितेयं यज्ञभूमिरिति कथा निदर्शितेत्याह पञ्चषष्टितमे । ६५

अथ यस्यां रात्र्यां शत्रुघ्नस्य पर्णशालायां वासः,तस्यामेव रात्र्यां सीताया दारकद्वयप्रसवं, तच्छ्रुतवता वाल्मीकिना येन कुशमुष्टिना लवेन च रक्षाबन्धनं कृतं ताभ्यां कुशलवाभ्यामेव तयोः कुशलवाविति नामकरणं, तयोर्जननं श्रुत्वानन्दपरवशस्य शत्रुघ्नस्य मुनिभिः सह प्रयाणं चाह षट्षष्टितमे । ६६

अथ शत्रुघ्नेन लवणः कीदृक्प्रभावस्तस्य शूलेन के निहता इति पृष्टेन भार्गवेण च्यवनेन पूर्वं सर्वविजयी युष्मत्कुलकूटस्थो मांधाता स्वरिन्द्रेणार्धासनगतो भूमौ सर्वजेता त्वं न भवसि मधुपुरे लवणासुरस्त्वया न निर्जित इत्युक्तो युवनाश्वसुतो मधुपुरं गत्वा तेन शूलेनससेनो भस्मीकृतः, त्वं विजयी भविष्यसीत्युत्साहित इत्याह सप्तषष्टितमे । ६७

अथ प्रभाते स्वाहारसंग्रहार्थं पुराद्बहिर्लवणगमनं, ततः सयुधस्य शत्रुघ्नस्य यमुनानदीतरणपूर्वकं मधुपुरद्वारनिरोधनम्,अर्धदिवसे बहूनां सत्त्वानां भारमुद्वहता पुरद्वारमागतेन लवणेन शत्रुघ्ननिर्भर्त्सनं,ततो रोषाविष्टस्य लक्ष्मणानुजस्य गात्रादर्चिर्निर्गमनं, दिवि भुवि समानप्रभावस्य दशरथस्य रावणहन्तुर्भ्रातुश्च प्रभावसंकीर्तनेन सह स्वनामसंकीर्तनं च श्रुतवता स्वमातृष्वसुर्भ्रातुर्द[illegible]-

वदनस्य हननश्रवणातिकुपितेन लवणेनायुधाहरणार्थमवकाशप्रदानाय याचनं, तदनङ्गीकुर्वतानेन जीवलोकं सुदृष्टं कुरु प्राणास्तव दुर्लभा इति प्रतिवचनं चाहाष्टषष्टितमे । ६८

अथ लवणशत्रुघ्नयोर्द्वन्द्वयुद्धे लवणकरविसृष्टमहातरुताडितस्य मूर्छितस्य राघवस्य भूमौ पतनं, तदन्तरेस्य स्वायुधाहरणा[illegible]लाषं विना भक्ष्योद्वहनं, तदन्तर एवोत्थितेन शत्रुघ्नेन [illegible]र्गनिरोधनपूर्वकं संवर्तसमयसमुज्ज्वलत्सूर्य[illegible]स्यातिभीषणस्यामोघबाणधारणेन बिभ्यता लो[illegible]क्ष्य ससंभ्रमं पितामहमुपगतवतां देवानां नारायणबाणप्रभाववर्णनपूर्वकं युद्धवीक्षणार्थं विधातुरागमनम्, तत आकर्णाकृष्टविमोचितस्य बाणस्य लवणोरो[illegible]सातलं प्रविश्य पुनः शत्रुघ्नकरप्रवेशं, तत्क्षण एवाहंपूर्विकया निर्गतयोर्लवणप्राणशूलयोरन्तकान्तकयोः समीपगमनं, ततः शत्रुघ्नशिरसि पुष्पवर्षपतनं, राघवजयनिरीक्षणविकसितहृदयपुण्डरीकाणां देवर्षिसिद्धचारणगन्धर्वाणां जयशब्दं चाहैकोनसप्ततितमे । ६९

अथ विनिपातितं लवणं वीक्ष्याभ्यागतैः पुरुहूतपुरःसरैर्देवैः शत्रुघ्नाय ससैन्याय धर्मपुरप्रवेशानुज्ञाप्रदानं, ततो विविधपण्योपशोभितापणचत्वरचैत्योद्यानाभिरामायां नानाविधतरुजालशोभिततीरया विकसितकमलकह्लारकुवलयकुमुदषण्डमण्डितया यमुनानद्या समेतायां मधुपुर्यां राघवानुजराज्यकरणं चाह सप्ततितमे । ७०

अथ रामदर्शनाभिलाषेण शत्रुघ्नेनायोध्यां प्रति प्रयाणं, मध्येमार्गं वाल्मीक्याश्रमगमनं, ततोभिवादितेन वाल्मीकिना लवणवधश्रवणसंतुष्टेन विरचितशत्रुघ्नप्रशंसनम्, अनुगैः सह रामचरितगानाकर्णनपरवशहृदयस्य शत्रुघ्नस्योपकार्याप्रवेशं चाहैकसप्ततितमे । ७१

अथ रात्रौ वाल्मीकिशिष्यकृतरामचरितगानश्रवणस्मरणादलब्धनिद्रः शत्रुघ्नः प्रभाते निर्वर्तितनित्यकृत्यो वाल्मीकिमभिवाद्य तेनाश्लिष्य विसर्जितो लब्धानुज्ञश्चायोध्यां प्रविश्य श्रीरामं दृष्ट्वाभिवाद्य तेन विरचितकुशलप्रश्नो नाहं मधुपुरीं गन्तुमभिलषाम्यत्रैवार्यसमीपे स्थातुमिच्छामीति रामं संप्रार्थ्यात्र स्थातुं नोचितं सप्तरात्रमिहोषित्वा ततो मधुपुरीं गच्छेति नियोजितोथ सप्तरात्रात् परं भरतलक्ष्मणाभ्यां दूरमन्वीयमानो मधुपुरीमगमदिति प्रावोचद्द्विसप्ततितमे । ७२

अथ मृतं बालं सुतं राजद्वारि गृहीत्वा पत्नीसहायस्य द्विजवर्यस्य रोदनं, तत्कृतराजगर्हणं चावादीत्त्रिसप्ततितमे । ७३

अथ द्विजदुःखसमानदुःखः श्रीरामो वसिष्ठवामदेवमार्कण्डेयमौद्गल्यकाश्यपकात्यायनगौतमजाबालिनारदादिभिर्भ्रातृभिर्मन्त्रिभिश्च संमन्त्र्य नारदेन युगधर्मप्रकटनपूर्वकं द्विजबालमरणकारणं शूद्रतपश्चरणं निवेद्य तमन्वेषयेति नियोजित इत्यकथयच्चतुःसप्ततितमे । ७४

अथ दाशरथिर्द्विजपुत्रकलेवरसंरक्षणं नियुज्य स्मरणमात्रागतं पुष्पकमारुह्य प्रथमं प्रतीचीं तत उत्तरां पश्चात् प्राचीं चान्विष्य दक्षिणस्यां दिशि शैवलस्योत्तरपार्श्वे दुष्करं तपश्चरन्तं कंचिद्वीक्ष्य तस्य जातिमपृच्छदित्याह पञ्चसप्ततितमे । ७५

अथ दाशरथिः सशरीरस्वर्गगमनाय दुष्करं तपश्चरन्तं शम्बुकनामानं शूद्रं विज्ञाय तस्यासिना शिरश्छित्त्वा देवैः पूजितस्तेषु द्विजबालजीवितागमं श्रुत्वा तैः सहाग-

स्त्याश्रमं गत्वागस्त्यमभिवाद्यागस्त्येनापि स्तुतो हस्ताभरणं स्वीकुर्विति प्रार्थितः राज्ञः स्वस्य प्रतिग्रहानर्हतां निवेद्य तेन लोकपालांशत्वेन ब्रह्मणा सृष्टं क्षुपं राजानं दृष्टान्तीकृत्येन्द्रांशत्वेन प्रतिगृहाणेति प्रार्थितो हस्ताभरणं गृहीत्वा तस्य गमनकारणमन्वपृच्छदित्याचष्ट षट्सप्ततितमे । ७६

अथ कुम्भसंभवः स्वस्य हस्ताभरणागमनकारणं वक्तुमारभमाणः पुरा निर्मानुष्ये मृग[illegible]क्षिविवर्जिते वने कस्मिंश्चित् तपस्त[illegible]हं योजनायामं कंचित् सरोवरं तत्र दृष्ट्वा त[illegible]स हृष्टपुष्टाङ्गं कंचिच्छवं वीक्ष्य चिन्तयानः पुनराक[illegible]ता दिव्यविमानेप्सरोभिः सर्वाभरणभूषिताभिर्विरचितनृ[illegible]गीतसुखमनुभवन्तमपि विमानादवरुह्य सरःस्थितं शवं भक्षमाणं स्वर्गिणमालोक्य को भवान् दिव्यपुरुष एतादृशमनर्हमाहारमङ्गीकरोषीति पृष्टो वृत्तं सर्वं वक्तुमयतिष्टेत्याहेत्यवोचत्सप्तसप्ततितमे । ७७

अथ दिव्यपुरुषः स्ववृत्तान्तं वक्तुमारभमाणः पुरा वैदर्भको राजा सुदेव इत्यभूत्, तस्य कलत्रद्वयमातिष्ठत्, तयोरेका श्वेतनामानं मामजनयदन्या मम यवीयांसं सुरथमजनयत्, पितरि स्वर्गते पौरा मामभ्यषिञ्चन्नहं वर्षसहस्राणि राज्यं धर्मतः परिपाल्य विज्ञातायुरनुजं राज्येभिषिच्य मृगपक्षिविवर्जितेस्मिन्वनेस्य सरसः समीपे दुष्करं तपस्तप्त्वा ब्रह्मलोकमभिसंपद्य क्षुत्पिपासातुरो ब्रह्माणं शरणं गत्वा ब्रह्मणा भवान् पूर्वं तपश्चरणकाले शरीरं संरक्षति स्म कस्मैचिद्भिक्षार्थिने यतये भिक्षां न दत्तवान् तस्मात्पाङ्क्तिवञ्चनापुष्टं स्वशरीरं सरोगतं भक्षयेत्युक्तस्तद्विमोचनमगस्त्येनाचिराद्भवितेत्युक्तं यदि भवानगस्त्योसि ममाभरणं गृहीत्वा मां तारयेत्यवोचत्, पुनरहमाभरणमगृह्णां शवं चान्तरधात्, श्वेतोपि तृप्तो दिवं जगाम तदिदं हस्तभूषणमित्याहेति प्राचीकशदष्टसप्ततितमे । ७८

अथ मृगपक्षिविवर्जितस्य वनस्य वृत्तान्तं पृच्छतो राघवस्यागस्त्येन पूर्वं मनोः पुत्रस्येक्ष्वाकोः पुत्रेण शातमिकेन दण्डेन विन्ध्यशैवलयोर्मध्ये पर्वतरोधसि मधुमन्तं नाम पुरं लब्धमित्युक्तमित्याहैकोनाशीतितमे । ७९

अथ बहुवर्षगणान् राज्यं पालयतो दण्डस्य स्वगुरोः शुक्रस्याश्रमगमनं, तत्रैकाकिनीं शुक्रपुत्रीमरजां दृष्ट्वा कामपरवशेन तस्या बलात्कारं, वेपमानया तया शुक्रागमनप्रतीक्षणं चाहाशीतितमे । ... ८०

अथोशनस आश्रमागमनं, क्षुत्पिपासातुरेणानेन स्वदुहितृनिरीक्षणेनानिवार्यक्रोधेन दण्डः सप्तरात्रेण सभृत्यबलवाहनो नाशमेष्यति यावद्दण्डविषयस्तावदचिरेण पांसुवर्षेण निर्मनुष्यं मृगपक्षिविवर्जितमरण्यं भवत्विति च शापदानं, तदाप्रभृत्यस्य दण्डकारण्याभिधा जातेति कथनं, सूर्येस्तंगतेऽगस्त्येन सन्ध्यानिमित्तं रामप्रेषणं चाहैकाशीतितमे । ८१

अथाप्सरोवरसेविते तस्मिन् सरसि विगाह्य सायंसन्ध्यानुष्ठानपूर्वकं श्रीरामस्यागस्त्याश्रमागमनं, कन्दमूलौषधिशाल्यन्नादिभिरातिथ्यं, तत्रैव रात्रियापनं, प्रभाते विरचितकाल्यकृत्येनागस्त्यस्तोत्रमगस्त्येनापि ऋषिनिकटे रामस्तवं, पुनरगस्त्याभिवादनपूर्वकं पुष्पकारोहणमर्धदिवसेयोध्यागमनं, गृहमध्यकक्ष्यायां पुष्पकादवरोहणं, पुष्पकविसर्जनं, भरतलक्ष्मणाभ्यां द्वाःस्थप्रेषणं चावोचद्द्व्यशीतितमे । ८२

अथ द्वाःस्थेन कुमारयोरानयनं, तयोरालिङ्गनपूर्वकं रामेण राजसूययागकरणाय बोधनं, भरतेन वश्यानां सर्वराज्ञां सर्वप्रजानां हिंसामसहमानेन तन्निरोधनमवरजेनोक्तं पूर्वजेनाङ्गीकृतमित्याह त्र्यशीतितमे । ८३

अथ लक्ष्मणेनाश्वमेधयागकरणाय बोधनं, पूर्वं वृत्रे लोकत्रयं स्ववशे कृत्वा कदाचित्तपःकृतमतौ पुत्रं मधुरेश्वरं राज्ये निवेश्य दुष्करं तपः कुर्वति शक्रो विष्णुं शरणं गत्वा वृत्रोती[illegible] बलवान् किंच दुष्करं तपश्चरति तद्धननविषे[illegible]ा नान्या गतिरिति प्रार्थितवानिति कथि[illegible]रशीतितमे । … ८४

अथ वृत्रवधमशेषेण वदति रामनियोजितेन लक्ष्मणेनेन्द्रप्रार्थितो विष्णुस्तेनाहं पूर्वं स्तुतस्तस्य हननं कर्तुं मम नोचितं मया [illegible]कं नान्या गतिस्तस्मादुपायं वच्मि आत्मानं त्रेधा विभज्यैकेनांशेन वज्रमेकेनेन्द्रमन्येन भूतलं प्रविशामि तेन वृत्रं हनिष्यतिन्द्र इति देवानुक्त्वान्तरधात्, ततो देवाः सेन्द्रा यत्र वृत्रस्तपति तत्र गत्वा दुःखिता बभूवुस्तदेन्द्रो वज्रेण वृत्रमहनत्, ततो वासवं ब्रह्महत्यानुव्रजद्देवा विष्णुं स्तुत्वा विष्णुनात्मीयाश्वमेधयागकरणाय बोधिता इत्युक्तमित्यकथयत्पञ्चाशीतितमे । …. …. … ८५

अथ ब्रह्महत्यया परीते वासवे विप्रणष्टेन्द्रं लोकं शून्यं ध्वस्तां भूमिं निरानन्दाः प्रजा दृष्ट्वा देवा विष्णूपदिष्टं वैष्णवमश्वमेधं यत्रेन्द्रः स्थितस्तत्र समाचरन्, ततो ब्रह्महत्या दुर्वसा पुरत आगत्य क्व मे स्थानं विधास्यथेत्यवोचत्, ततो देवेभ्यः स्वात्मानं चतुर्धा विभज्यैकेनांशेन पूर्णासु नदीषु चतुरो वार्षिकान्मासान्दर्पघ्नी वसिष्याम्येकेन भूम्यां सदा वसिष्यामीतरेण युवतिषु मासि मासि त्रिरात्रं दर्पघ्नी निवसिष्याम्यनेन ये ब्राह्मणहन्तारस्तत्र वसिष्यामीति वराँल्लब्ध्वा गच्छद्देवा इन्द्रं प्रणम्य विज्वरं स्वर्गमानिन्युरिति कथाशेषः पूरितो लक्ष्मणेनाश्वमेधप्रभाव एतादृश इति प्रकाशितश्चेत्युवाच षडशीतितमे।८६

अथ लक्ष्मणेन वृत्रघातचरिते समापिते रामोप्येनां कथां वक्तुमारभमाणः पूर्वं कर्दमप्रजापतेः सुत इलो नाम धर्मिष्ठो राजा धर्मेण प्रजाः पालयन् कदाचिन्मृगयां पर्यटन् गुहोत्पत्तिस्थानं गतस्तत्र देव्योमया रममाणेन नारीरूपेण शंभुना स्त्रीभूतं तत्रत्यपुरुषवर्गं दृष्ट्वा सानुगमात्मानं च स्त्रीकृतं वीक्ष्यातिचकितमतिस्तमेव वृषभध्वजं तुष्ट्वा पुरुषत्वं विनान्यं वरं वरयेत्युक्तः, पुनरुमाप्रसादेन मासमेकं पुंस्त्वं मासमेकं स्त्रीत्वं च प्रतिपद्य मासं पुरुषो भूत्वा पुनर्मासं त्रिलोकसुन्दरीला नाम पुरन्ध्र्यभूदित्युवाचेत्याह सप्ताशीतितमे । …. ८७

अथ भरतलक्ष्मणयोः कथायां कौतूहलं वीक्ष्य श्रीरामः कथां पूरयमाणः स्त्रीभूतेला सानुगा तत्र वने रममाणातिरमणीयं कंचित्सरोवरं वीक्ष्यानुगताभिर्विहर्तुकामा जलमध्ये तपन्तं सोमसुतबुधमपश्यत् सोपीमां दृष्ट्वा कामपरवशो बुद्ध्या विचार्य ताः स्त्रिय आहूय तासां किंपुरुषसुखानुभवसदृशं किंपुरुषीरूपं प्रादादित्यवादीदिति वर्णयामासाष्टाशीतितमे । …. ८८

अथ किंपुरुषोत्पत्तिं श्रुतवतोर्भरतलक्ष्मणयोर्भूयोपि कथां कथयता रामेण विद्रुताः सर्वा दृष्ट्वा बुध इलां सर्वाङ्गसुन्दरीं मोहपरवशोरमयत्, मासे पूर्णे सुप्तोत्थित इलस्तपन्तं सोमसुतं वीक्ष्य मामनुगताः कुत्र गता इत्यपृच्छत्,सोपि अश्मवर्षेण सर्वे निपातिता इत्यवोचत्, इलोपि राज्यगमनाय नैच्छत्, बुधेन संवत्सरान्तं वसे-

त्युक्तो मासं पुरुषो भुत्वा मासं स्त्री भूत्वा नवमे मासि पुरूरवसं नाम पुत्रं जनयित्वा बुधाय दत्त्वा संवत्सरान्ते पुरुषत्वप्राप्तिकाले तेन कथाभिरभिरञ्जित इति कथितमित्याचष्टैकोननवतितमे । ८९

अथ पुंस्त्वं [illegible] बुधाहूतेन संवर्तेन सह च्यवनारिष्टनेमिप्र[illegible]दनमोदकरसु[illegible] प्रभृतीनां मुनीनामागमनं, ता[illegible]लवृत्तान्तनिवेदनम्,तेषा[illegible] संवदतां कर्दमस्य पुलस्त्यकृतवषट्कारों[illegible]गमनमागतानां द्विजानामिलहितै[illegible]भाषणम्, एतैः सह कर्दमेन प्रजापतिना [illegible]हादेव[illegible]यै अश्वमेधयागकरणं,प्रसन्नेन शंभुनेलस्य स्त्रीत्वविमोचनम्,शशिबिन्दुनाम्ना पुत्रेणाधिष्ठितं बाह्लिमुत्सृज्येलेन मध्यदेशे प्रतिष्ठाननगरे राज्यकरणम्, अन्ते पुरूरवसं प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठाप्य ब्रह्मलोकगमनम्, अश्वमेध एतादृश इति रामेण वर्णनं चाचष्ट नवतितमे । ९०

अथ रामप्रेरितेन लक्ष्मणेन वसिष्ठादीनामृषीणामानयनं,रामेणाभिवादनपूर्वकमश्वमेधकरणाय स्वाभिप्रायनिवेदनम्,आशीर्वादपूर्वकं तेषामङ्गीकारम्,ततो रामेण सुग्रीवविभीषणयो राज्ञां चाह्वानाय लक्ष्मणनियोजनं,नैमिशारण्ये यज्ञवाटकरणाय नियोजनं, पुनस्तण्डुलमुद्गमाषतिलसूपस्नेहाज्यादिपूरितयागसामग्रीं पुरस्कृत्य सुवर्णप्रतिकृत्या सीतया मातृभिश्च सह भरतप्रेषणं, तत्रागच्छतां राज्ञामृषीणामुपकार्यानिर्माणाय बोधनं चाहैकनवतितमे । ९१

अथ सर्वं संस्थाप्य रामेण कृष्णसारमृगवर्णाश्वमोचनं, तद्रक्षणायाश्वचर्यायै च ऋत्विग्भिर्बलैश्च सह लक्ष्मणप्रेषणं, ततो नैमिशे यज्ञवाटदर्शनविकसितहृदयपुण्डरीकेण रामेण तत्र निवसतां राज्ञामुपायनस्वीकारप्रत्यर्चनापूर्वकमुपकारिकानिवेदनं,सानुगानां तेषां शत्रुघ्नसहायेन भरतेनान्नदानवस्त्राणां प्रदापनं, ततः प्रणतैर्वानरैः सुग्रीवेण च विप्राणां परिवेषणम्,उग्रतपसामृषीणां बिभीषणेन पूजाविधानमेवमहरहरुपचीयमानाया यज्ञसमृद्धेः संवत्सरान्तं प्रवर्तनम् चोदीरयामास द्विनवतितमे । ९२

अथ यज्ञवाटं प्रति सशिष्यस्य वाल्मीकेरागमनम्, ऋषिवाटनिकट उटजपरिकल्पनं, तत्र फलमूलपूरितानां शकटानां स्थापनम्,राज्ञाभ्यर्चितेनर्षिणा कुशलवयोस्तत्र तत्रोपविष्टानामृषीणां राज्ञामग्रतस्तालललयसमन्वितं वीणागानपुरःसरं रामायणमादितो विंशतिसर्गक्रमेणान्यूनातिरिक्तं प्रतिदिनं यथाक्रमं गायेथाम्,कौ युवामिति पृष्टौ चेद्वाल्मीकिशिष्याविति ब्रूतामिति नियोजनं,तन्मनसि विधाय तयोस्तत्र रात्रियापनं चाह त्रिणवतितमे । ९३

अथ तयोर्गानमाधुर्यश्रवणपरवशहृदयेन रामेणाहूतानां चतुर्वेदपारगाणां मूर्च्छारोहणादिस्वरलक्षणज्ञानां पुराणज्ञानां सर्वशास्त्रकुशलानां पुरतस्तयोर्गानारम्भे नारदोपदिष्टसंक्षेपगानपूर्वकं यागाभ्यन्तरे विंशतिसर्गसमापनावसरे रामतुल्ययोरेतयोः रामेण अष्टादशसहस्रसुवर्णदानाय भ्रातरि नियोजिते फलमूलाशिनोरावयोर्मास्त्विति ताभ्यां तन्निरोधनं, ततो रामेण ग्रन्थकर्ता कुत्रास्ते किंप्रमाणं का प्रतिष्ठा तस्येति पृष्टयोः कर्ता वाल्मीकिर्यज्ञसविधमभ्यागतः चतुर्विंशतिः श्लोकाः प्रमाणं पञ्च सर्गशतानि काण्डानि षट् सोत्तराणि यदि गाने युष्माकमिच्छा विस्रब्धं शृणुतेति प्रतिवचनं तथैव श्रुत्वा रामस्य ऋषिभिः सह कर्मशालागमनं चोवाच चतुर्णवति-

तमे । ९४

अथैवं बहुष्वहःसु गायतोस्तयोर्ग्रन्थान्तरे सीतापुत्रत्वविज्ञानेन सीताशपथनिमित्तं वाल्मीकये दूतप्रेषणं, मुनिना तथैवाङ्गीकारं, राज्ञामृषीणां तन्निवेदनं, तै रामगुणश्लाघनं, ततस्तेषां विसर्जनं च व्याचष्ट पञ्चनवतितमे । ९५

अथ रामाहूतानां वसिष्ठादीनामृषीणां सर्वेषां जनानां दोषप्रयोक्तॄणां च मध्ये वाल्मीकिना सीतानयनपूर्वकं सीताशुद्धिं [illegible]वता सीतेयं निर्दोषा ममान्तरात्मा मनःप[illegible] च शुद्धां विदन्ति इयमशुद्धा चेदहं जन्म[illegible]तपःफलं नानुभवामि, शुद्धेति रामोपि विज्ञाय लोकापवा[illegible]र्जुकामो भवतीति सीताशुद्धीकरणं चा[illegible]ण्णवतितमे । ९६

अथ वा[illegible]क्ति ब्रह्मवासवादिसर्वदेवेष्वागतेषु राजभिः पृथ्वीसुरैर्नागरैः शोभितायां सभायां साञ्जलिबन्धे रामे मुनिवाक्यैरेवाकल्मषैर्मम प्रत्ययेपि सीताशपथात् सर्वेषां प्रत्यये सति मम प्रीतिरस्तीति निवेदयति दिव्यगन्धयुतस्य वायोः प्रचारं, ततो रामं विना नान्यं मनसा स्मरामि यदि मनसा वाचा वपुषा राममेव समर्चये यदि माधवी मे विवरं दास्यतीति काषायवासिन्या सीतया शपथकरणं, क्षणेन भूतलादुत्थिते नागैर्दिव्यवपुषा धृते कमनीयसिंहासने धृतदिव्यशरीरया भूम्या गृहीतहस्तायाः सीताया उपवेशनम्, आकाशात्पुष्पवृष्टिपतनं, तस्या रसातलप्रवेशं,सर्वजगतां विस्मयं संमोहं चावर्णयत् सप्तनवतितमे । ... ९७

अथ सीताया रसातलप्रवेशादतिदूयमानमानसेन श्रीरामेण सकोपेन भूमिं प्रति तव सुतां सीतां जामातुर्मम समीपं नानयेथा यदि शरैः सशैलवनां त्वां विधमिष्यामीत्युदीरणं, ब्रह्मणा पूर्वकं भावं स्मर सुखं रसातलं प्रविष्टा सीता पुनः स्वर्गे त्वया संगमिष्यत्येतत्परिषन्मध्ये तवेदं सोत्तरं वाल्मीकिकृतं काव्यं श्रुतं शेषं भविष्यदुत्तरमुत्तमः काव्यनायकस्त्वमेव परमऋषिस्त्वमेवर्षिपूज्यः शृणुष्वावहितो मुनिभिः सहेति कथनं, पुनस्तस्यान्तर्धानं, श्रीरामेण वाल्मीकये श्वो गापयितव्यं भविष्यदुत्तरमिति निवेदनं, ततः पर्णशालागमनं चावोचदष्टनवतितमे । ९८

अथ प्रभाते सर्वमुनिभिर्भविष्यदुत्तरश्रवणम्, अश्वमेधं समाप्य सीतादुःखं मनसि निधायायोध्यागमनं, तत्राश्वमेधशतं काञ्चनमय्या सीतया सहानेकविधयागांश्च विधायानेन स्वर्गगतानां मातॄणामौर्ध्वदैहिककरणं चावोचदेकोनशततमे । ९९

अथ युधाजिता गार्ग्यप्रेषणम्, अयोध्यामागतेन गार्ग्येण युधाजिद्दत्तपारितोषिकाहरणं, रामेण प्रत्युत्थानपूर्वकं पारितोषिकस्वीकारं, रामप्रश्नानुगुणमुत्तरं दत्त्वा सिंधोरुभयपार्श्वे फलमूलोपशोभितः कश्चिद्देशः शैलूषपुत्रैर्गन्धर्वैराक्रान्तस्तान्निर्जित्य स्ववशे कुरुष्व नान्यैः प्रवेष्टुं शक्यत इति युधाजिताभिहितमिति वदतो गार्ग्यस्य वचःश्रवणपरितुष्टेन रामेण ऋषेः पुरत इमौ भरतकुमारौ तक्षपुष्कलौ भरतो गृहीत्वा युधाजिता बलेन च सह गत्वा तान्निर्जित्य तत्र संस्थाप्य मत्समीपमागमिष्यतीत्युभयोरभिषेचनं कृत्वा भरतेन चतुरङ्गबलेन सह प्रेषणं, तेषां केकयनगरप्रापणं चाह शततमे । १००

अथ भरतयुधाजितोर्युद्धाय गन्धर्वदेशगमनं, भरतमागतं श्रुत्वा युद्धायागतानां गन्धर्वाणां भरतेन सप्तरात्रं

युद्धप्रवर्तनं, ततो भरतेन संवर्तास्त्रेण कामरूपिणां त्रिकोटिगन्धर्वाणां हननं, तक्षपुष्कलयोस्तक्षशिलापुष्कलावतनगर्योः प्रतिष्ठापनं, पञ्चवर्षादनन्तरं भरतस्यायोध्यागमनमग्रजाभिवादनपूर्वकं गन्धर्ववधनिवेदनं चाहैकोत्तरशततमे [illegible] १०१

अ[illegible]क्ष्म[illegible]दचन्द्रकेत्वोरभिषेचनं, ल[illegible]नु[illegible]यदेशेङ्गदीयानगरीप्रवेशं, [illegible]कृतोर्मल्लविषये चन्द्रकान्तनगरीप्र[illegible]वत्सरादनन्तरं भरतलक्ष्मणयोरयोध्यागम[illegible]मेव द[illegible]वर्षसहस्राणि सुखेन त्रेताग्निवर्चसामेतेषां धर्मात्प्रजारक्षणमवोचद्व्युत्तरशततमे। १०२

अथ कस्यचित्कालस्य तापसरूपस्य कालस्यागमनमनेन रामाय लक्ष्मणन स्वागमननिवेदनं,तापसदूतस्यान्तःप्रवेशनं, रामेणासनादिभिरभ्यर्चनपूर्वकमागमनपूर्वकमागमनप्रयोजनप्रश्नं, तेनावयोः संभाषणश्रवणदर्शनकर्तुर्वधायाज्ञां कुर्वीति प्रतिवचनं, तथैव रामेण लक्ष्मणस्य नियोजनं, स्वमनीषितं दूतेनाकर्णनं चाभ्याचष्ट त्र्युत्तरशततमे। १०३

अथ रामाय स्वागमनकारणनिवेदनायोपक्रममाणस्य दूतस्य तावके पूर्वभावेहं सर्वसमाहरः पुत्रः पुरा लोकान् संक्षिप्य महार्णवेप्सु शयानस्य भूधरणक्षमं भोगवन्तं नागराजं माययोत्पाद्य मां च नाभिकमले सृष्टवतो द्वौ मधुकैटभौ जनयित्वा तयोरस्थिकूटाद्रिपरिवृतायां मेदिन्यां मम प्राजापत्यं दत्तवतस्त्वदाज्ञासृष्टदेवादिसंरक्षणायादित्यां पुत्रत्वं गतस्यानन्ताचिन्त्याद्भुतशक्तेः भूमौ रावणं सपुत्रबान्धवं निहन्तुमवतीर्णस्य सहस्राधिकदशवर्षसहस्रायुःपूर्णस्य तव देवलोकागमनेभिलाषो यदि सनाथा वयमिति ब्रह्मणा त्वत्सन्निधौ विज्ञापनार्थं प्रेषित इति निवेदनं, लोकसंरक्षणार्थमवतीर्णोहं यत एवागतस्तत्र गन्तुं कृतत्वरो भवामीति प्रतिवचनं चाह चतुरुत्तरशततमे। १०४

अथ राजद्वारि दुर्वाससोभिगमनं, स्वागमनं रामाय निवेदयितुं लक्ष्मणप्रेषणं लक्ष्मणेनाभिवादनपूर्वकं किंकरोस्मि महामुने साधयेहं तवार्थमद्य रामो व्यग्रस्तद्दर्शनायासमयः कालोयमिति प्रार्थितस्याप्यस्य शापारम्भमसहमानेन सौमित्रिणा रामायात्रेयागमननिवेदनं, कालविसर्जनं, दुर्वाससो दर्शनाभिवादनपूर्वकमागमनकारणप्रश्नं, वर्षसहस्रसमापिततपसो मम सिद्धमन्नं दातुमर्हसीति तस्य प्रतिवचनोत्तरक्षणे सिद्धान्नोपाहरणं, भुक्त्वा संतुष्टस्यर्षेर्गमनं, दुःखसंतप्तेन रामेण कालवाक्यस्मरणं चाह पञ्चाधिकशततमे। १०५

अथ प्रतिज्ञास्मरणदुःखितमग्रजं वीक्ष्य लक्ष्मणेन निजप्रतिज्ञानिर्वहणेन लोकान्पावयेति सहर्षं प्रार्थितेन रामेण मन्त्रिपुरोधसामाकर्ण्य,पुरोधसादिष्टेन स्वानुजविसर्जनं, ततो लक्ष्मणेन सरयूगतेन स्नातेन प्राणापानसमीकरणपूर्वकमिन्द्रियवशीकरणं,तत्समयसमागतैर्देवैः सशरीरस्यास्य स्वर्गप्रापणं चाह षडुत्तरशततमे। १०६

अथ लक्ष्मणविरहासहिष्णुना रामेण मन्त्रिणां वसिष्ठस्य पुरतो भरतं राज्येभिषिच्य स्वयं वनं गत्वा लक्ष्मणगतिं गमिष्यामीति निवेदनं, तच्छ्रवणमूर्छितानां प्रकृतीनामधःपतनम्, मूर्छितेन भरतेन कोसलेषूत्तरकोसलेषु च कुशलवयोरभिषेककरणाय शत्रुघ्नाय दूतप्रेषणाय च प्रार्थनं, वसिष्ठेन भूमौ पतितानां प्रकृतीनां निरीक्षणाय रामे निवेदनं, राघवेण तासामभिमतप्रश्नं, ता-

भिः प्रकृतिभिर्दारैः पुत्रैः सहानुयात्रावरणं, ततः कोसलेषु कुशमुत्तरकोसलेषु लवं चाभिषिच्याङ्के निधाय मूर्ध्न्युपाघ्राय चतुरङ्गबलसहाययोरुभयोः स्वपुराभ्यां प्रेषणं चाह सप्ताधिकशततमे । १०७

अथ रामप्रेषितानां दूतानां मथुरागमनं, शत्रुघ्नाय लक्ष्मणत्यागकुशलवाभिषेचनस्वर्गगमनोद्यमनादिनिवेदनं, ततः शत्रुघ्नेन स्वपुत्रयोः सुबाहुशत्रुघातिनोर्मधुरायां वैदिशे चाभिषेचनपूर्वकं समांशेन बलप्रदानं, यथाभागं धनप्रदानं, [illegible]त एके[illegible] रथेनागतस्य शत्रुघ्नस्यायोध्यायां रामाभिवा[illegible]नुयात्रानिवेदनं, ततो वानराणामनुगमना[illegible]भ्युपगमं, बिभीषणस्य [illegible] वर्तते तावत्सर्वदेवाराध्यं रङ्गनाथमाराधयन् राज्ये प्रजा धारयस्वेति नियोजनं, हनूमतो यावद्रामकथा लोके तावत्सुखं तिष्ठेति नियोजनं, जाम्बवन्मैन्दद्विविदानां कलियुगावधिवर्तनायानुज्ञां, तथैव तैः पञ्चभिरङ्गीकारं चाहाष्टोत्तरशततमे । १०८

अथायोध्यावासिभिः सर्वप्राणिभिश्चराचरैर्भरतशत्रुघ्नाभ्यां च पुरो वसिष्ठाधिष्ठिताग्निहोत्रेण साकं पार्श्वयोरधिगताभ्यां श्रीह्रीभ्यां रामस्य महाप्रस्थानिकमाचष्ट नवाधिकशततमे । १०९

अथाध्यर्धयोजने सरय्वां श्रीरामेण पादयोर्विन्यस्तयोः सतोर्ब्रह्मागमनं, ब्रह्मणा वैष्णवं शुद्धसत्त्वमाकाशं प्रपद्यस्वेति प्रार्थितेन श्रीरामेणानुगतानां सर्वेषां पुण्यलोकप्राप्तये नियोजनं, ततः सरयूत्यक्तशरीराणामभिगतदिव्यवपुषां ब्रह्मनिदर्शितसान्तानिकलोकप्राप्तिं,वानराणां स्वस्वयोनिषु देवेषु प्रवेशं,सुग्रीवस्य सूर्यमण्डलगमनं, यच्च किंचित्तिर्यगपि मां मनसा स्मरन्मुञ्चति कलेवरं तत्सर्वमपि सान्तानिकं लभेतेत्यनुगृह्णन्नागतान् सान्तानिके स्वर्गे संस्थाप्य भगवतो देवदेवस्य श्रीभूमिनीलासमेतस्याचिन्त्याद्भुतशक्तेर्दिव्यतेजसो नारायणस्य स्वलोकगमनं चावोचद्दशोत्तरशततमे । ११०

अथैतदाख्यानं पठितॄणां श्रोतॄणां च फलवैभवमाहैकादशोत्तरशततमे । १११

इति उत्तरकाण्डकथानुक्रमणिका ।

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

इस पुस्तकका सन् १८६७ का ऐक्ट २५ के बमूजब रजिस्टरी हक्क यंत्राधिकारीने अपने स्वाधीन रक्खा है.

ते॥सत्स्वपिनामांतरेषुवाल्मीकिशब्देनाभिधानंज्ञानांगशमदमाद्युपेतत्वस्फोरणाय–परिपप्रच्छपरिविशेषेणपृष्टवान्॥कोन्वस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणमितिशेषः ॥ तपइतिभिन्नंपदंवाब्रह्मवाचि॥ नारदंब्रह्मपरिपप्रच्छेत्यर्थःअतोनद्विकर्मकत्वहानिः॥उक्तंहिवृत्तिकृता॥दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूशासुजिमथ्मुषामित्यादिनाप्रच्छेर्द्विकर्मकत्वं॥परिपप्रच्छेति परोक्षेलिट् प्रश्नस्यपरोक्षत्वंविवक्षितभगवद्गुणानुसंधानकृतवैचित्यात्सुप्तोहंकिलविललापेतिवत्॥ विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययंवा॥ स्वविनयव्यंजनाय प्रथमपुरुषनिर्देशोवा॥ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेर्जुनतिष्ठतीतिवत्॥स्वस्मिन्नन्यत्वमारोप्यपरोक्षनिर्देशोवा॥ अनेन–परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायात्नास्त्यकृतःकृतेनतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं तस्मैसविद्वानुपसन्नायसम्यक्प्रशांतचित्तायशमान्विताय येनाक्षरंपुरुषंवेदसत्यंप्रोवाचतांतत्त्वतोब्रह्मविद्यामित्याथर्वणिकीश्रुतिर्गुरूपसदनविषयोपबृंह्यते॥ तथाहितपस्वीत्यनेन परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायादित्यस्यार्थोऽदर्शि ॥ अधीतसांगसशिरस्कवेदोधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतयासंजातमोक्षाभिलाषोहितपस्विशब्दार्थोवर्णितः ॥ वाल्मीकिरित्यनेनसम्यक्प्रशांतचित्तायशमान्वितायेत्यस्यार्थोदर्शितः ॥ स्वाध्यायनिरतमित्यनेनश्रोत्रियपदार्थउक्तः ॥ श्रोत्रियंश्छंदोऽधीतइतिश्रोत्रियशब्दार्थप्रकाशनात् ॥ वाग्विदांवरमित्यनेनविद्वच्छब्दार्थः ॥ मुनिपुंगवमित्यनेनब्रह्मनिष्ठशब्दार्थः ॥ नारदशब्देनगुरुशब्दार्थः ॥ गुशब्दस्त्वंधकारःस्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः॥ अंधकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयतइतितन्निरुक्तम्॥ परिपप्रच्छेत्यनेनतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदित्येतदुपपादितं–विधिवदुपसन्नः पप्रच्छेतिश्रुतेः॥ अत्रब्रह्मवाचितपःशब्दप्रयोगेणदेवतानमस्काररूपंमंगलमाचरितं ॥ तथोक्तं ॥ अइतिभगवतोनारायणस्यप्रथमाभिधानमभिदधताकिंनाममंगलंनकृतमिति ॥ देवतावाचकाःशब्दायेचभद्रादिवाचकाः ॥ तेसर्वेमंगलार्थाःस्युर्लिपितोगणतोपिचेति ॥ निरंतरनिरतिशयानंदरूपंतपोज्ञानरूपंब्रह्मस्वाध्यायसुष्ठुध्यात्वेतिवादेवतानमस्कारः गुरुनमस्कारश्चकृतोभवति॥ कथं तपःसुनिरतंनारदमाध्यायपरिपप्रच्छेति ॥ यद्वापरिपूजयित्वेत्यर्थः ॥ परिः समंततोभावव्याप्तिदोषकथासुच ॥ भाषाश्लेषेपूजनेचवर्जनेवचनेशुभे ॥ इतिवचनात्नारदंसंपूज्यपप्रच्छेत्यर्थः। पराशरंमुनिवरंकृतपौर्वाह्णिकक्रियं ॥ मैत्रेयःपरिपप्रच्छप्रणिपत्याभिवाद्यचेतिवत् ॥ अस्यश्रीरामायणस्यगायत्र्यक्षरसंख्यानुसारेणचतुर्विंशतिसहस्रग्रंथसंख्ययाप्रवृत्तत्वात्प्रथमसहस्रोपक्रमेतकारः प्रयोक्तव्यइतिसत्स्वपिब्रह्मवाचकेषुशब्दांतरेषुतपःशब्दस्यैवप्रयोगः ॥ प्रबंधादौतकारप्रयोगश्चावश्यकः ॥ तस्यवक्तुर्वाचकस्यचसौख्यकरत्वात् तथोक्तं वस्तुलाभकरोणस्तुतकारःसौख्यदायकइति॥ साहित्यचूडामणौतुतकारोविघ्ननाशकइत्युक्तं ॥ किंच ॥ तकारस्यजलंभूतं

इत्युक्तरीत्याध्ययनाध्यापनादिपरमित्यर्थः॥यद्वा तपोव्याकरणम् ॥ तथोक्तंवाक्यपदीये ॥ आसन्नंब्रह्मणस्तस्यतपसामुत्तमंतपः॥प्रथमंछंदसामंगमाहुर्व्याकरणंबुधाः ॥इतितदितरेषामंगानामुपलक्षणं॥तत्सहितःस्वाध्यायःतपःस्वाध्यायःतत्रनिरतंसांगवेदाध्यायिनमित्यर्थः॥ यद्वा तपःस्वंयस्यासौतपः स्वः अध्यायोवेदःइङ्अध्ययनेइत्यस्माद्धातोरध्यायन्यायेत्यादिनानिपातनात् ॥ अतएवस्वाध्यायोध्येतव्यइत्यत्रस्वस्यअध्यायःस्वाध्यायःस्वशाखेत्याचार्यैर्व्याख्यातंतत्रनिरतोऽध्यायनिरतः ॥ तपःस्वश्चासावध्यायनिरतश्चतपःस्वाध्यायनिरतः इतिकर्मधारयः॥तं ॥ यद्वातपोब्रह्मतद्रूपः स्वाध्यायः तपःस्वाध्यायःतस्मिन् निरतं सामगानलोलमित्यर्थः ॥ वेदानांसामवेदोस्मीतिभगवतागीतत्वात् ॥ एवंवेदाध्ययनमुक्तं ॥ अथ ॥ यदधीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्दचते ॥ अनग्नाविवशुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचिदिति केवलाध्ययनस्यानिंदितत्वात्तदर्थज्ञत्वमाह ॥ वाग्विदांवरमिति ॥ वाग्वेदः ॥ अनादिनिधनाह्येषावागुत्सृष्टास्वयंभुवेतिवाक्शब्दस्यवेदेप्रयोगात् ॥ तांविदंतिजानंतीतिवाग्विदः वेदार्थज्ञाः तेषांमध्येवरंश्रेष्ठं निर्द्धारणेषष्ठी॥ यद्वा वाक्व्याकरणं॥यश्चव्याकुरुतेवाचं ॥ वाग्योगविद्दुष्यतिचापशब्दैरित्यादौव्याकरणपर्यायत्वेनशिष्टैर्व्यवहृतत्वात्॥एतदंगांतराणामुपलक्षणंषडंगविदामग्रेसरमित्यर्थः ॥ एतेनवेदार्थाभिज्ञत्वमर्थसिद्धं ॥ यद्वावाग्विदोयावद्विवक्षितार्थप्रतिपादनक्षमशब्दप्रयोगविदः ॥ तेषांवरं ॥ पूर्वंवेदाध्ययनमुक्तं ॥ अत्रतदध्यापनं [illegible] यायनवाचोवेदव्यतिरिक्तानिशास्त्राणितद्विदांवरं ॥ अनेनचतुर्दशविद्यास्थानवेदित्वमुक्तं ॥ यद्वाभूमविद्योपक्रमे नारदनात्मनःसर्वविद्याभिज्ञत्वमुक्तं ॥ ऋग्वेदंभगवोध्येमियजुर्वेदंसामवेदमाथर्वणंचतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदंपित्र्यंराशिंदैवंनिधिंवाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यांब्रह्मविद्यांभूतविद्यांक्षत्रविद्यांनक्षत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोध्येमीतितादिदमुच्यते ॥ वाग्विदांवरमिति ॥ यद्वावाक्सरस्वती गीर्वाग्वाणीसरस्वतीतिवचनात् ॥ तयाविद्यंतेलभ्यंतइतिवाग्विदःसरस्वतीपुत्रामरीच्यादयः ॥ विद्लृलाभइत्यस्माद्धातोःकर्मणिक्विप् भगवद्भक्ततयातेषांवरं ॥ अनेनाभिजात्यमुक्तं ॥ तपःस्वाध्यायनिरतमित्यनेनविद्योक्ता॥समाहितत्वमाह ॥ मुनिपुंगवमिति॥तेन ॥ अभिजनविद्यासमुदितंसमाहितंसंस्कर्त्तारमीप्सेदित्यापस्तंबोक्तमाचार्यलक्षणंज्ञापितं॥मुनयोमननशीलाः ॥ मनेरुच्चेतिइन्प्रत्ययः ॥ पुमांश्चासौगौश्चेतिपुंगवः गोरतद्धितलुकीतिसमासांतष्टच्प्रत्ययःश्रेष्ठइत्यर्थः॥ बुधेचपुंगवः श्रेष्ठवृषभेभिषजांवरेइतिविश्वः ॥ मुनिषुपुंगवोमुनिपुंगवः ॥ सप्तमीतियोगविभागात् नागोत्तमादिवत्समासः ॥ तंतपःस्वाध्यायनिरतमित्यनेनवेदार्थस्यश्रवणमुक्तं ॥ वाग्विदांवरमित्यनेनमननं ॥ मुनिपुंगवमित्यनेननिदिध्यासनं ॥ यद्वा ॥ तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यन्निर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेत् ॥ बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिरित्युक्तक्रमेणत्रिभिरेतैःपदैः पांडित्यबाल्यमौनान्युक्तानि ॥ नरस्य

संबंधिनारं नराच्चेतिवक्तव्यमित्यण्अज्ञानमित्यर्थः ॥ तत्द्यतिखंडयतीतिनारदः दोअवखंडनेइत्यस्माद्धातोरादेचउपदेशेशितीत्यात्वेसत्यातोनुपसर्गे
कइतिकप्रत्ययः ॥ अज्ञाननिवर्त्तकइत्यर्थः ॥ उक्तंचनारदीये ॥ नारदोनाशयन्नेतिनृणामज्ञानजंतमइति ॥ यद्वानारंज्ञानंतद्ददातीतिनारदः ॥ यद्वा
नरतिसद्गतिंप्रापयतीतिनरः परमात्मा ॥ नृनयइत्यस्माद्धातोःपचाद्यच् ॥ तदुक्तंभारते ॥ नरतीतिनरःप्रोक्तःपरमात्मासनातनइति ॥ सएवनारः ॥ तं
ददात्युपदिशतीतिनारदः ॥ तं ॥ एवमाचार्यलक्षणपूर्तिमुक्त्वा अधिकारित्वसंपूर्तिंप्रदर्शनाय शिष्यलक्षणमाह ॥ तपस्वीत्यादिना ॥ तपोस्यास्तीति
तपस्वी तपःसहस्राभ्यांविनीनीइतिमत्वर्थीयोविनिप्रत्ययः॥भूमादयोमत्वर्थाः ॥ तदुक्तं॥भूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने॥संसर्गेस्तिविवक्षायांभ
वंति मतुबादयः इति ॥ प्रशस्ततपस्कइत्यर्थः ॥ तेनतपसाब्रह्मविजिज्ञासस्व सतपोतप्यत सतपस्तप्त्वाआनंदोब्रह्मेतिव्यजानादितिश्रुतंब्रह्मज्ञा
नसाधनंतपउक्तं ॥ यद्वा तपोवेदोव्याकरणंज्ञानंचतद्वान् ॥ तपःशब्दानांतंत्रावृत्त्येकशेषाद्यन्यतमेन अर्थस्मरणेसति एकपदोपात्तक्र
तिकालादीनामिव अन्वयबोधःसुलभः ॥ तथाचाधीतसांगसशिरस्कवेदोधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानइत्युक्तं ॥ निर्वेदश्चतपः ॥
तपस्[illegible]ापसेशोच्यइतिवैजयंती ॥ तेनसंजातमोक्षाभिलाषइत्युक्तं तादृशएवहिब्रह्मज्ञानाधिकारी ॥ तपस्वीत्यनेनशमदमादिसंपत्तिरपिसि
द्धा ॥ यद्वातपोन्यासः ॥ [illegible]न्यासमेषांतपसामतिरिक्तमाहुरितिश्रुतेः ॥ न्यासःशरणागतिः प्रणिपातरूपा एवं तद्विद्धिप्रणिपाते
नपरिप्रश्नेनसेवयेत्याद्युक्तानिप्रणिपातपुरःसराणिद[illegible]तानि ॥ वल्मीकस्यापत्यंवाल्मीकिः ॥ अतइञितीञ्प्रत्ययः ॥ नन्वसौकथंवल्मीकापत्यं
यतोयंभृगुपुत्रएवप्रतीयते ॥ तथाविष्णुपुराणेऋक्षोभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योभिधीयतेइति ॥ अत्रापिउत्तरकांडेवक्ष्यतिभार्गवेणेतिसं
स्कृतौ ॥ भार्गवेणतपस्विनेतिच ॥ अन्यत्रचप्रचेतोपत्यत्वमभिधीयते चक्रेप्रचेतसःपुत्रस्तंब्रह्माप्यन्वमन्यतेति वेदःप्राचेतसादासीदितिच प्रसि
द्धं ॥ अतःकथमस्यवल्मीकापत्यत्वम् ॥ उच्यते ॥ निश्चलतरतपोविशेषेणास्यवल्मीकावृतौजातायांप्रचेतसावरुणेनकृतनिरंतरवर्षेणप्रादुर्भावोभूदिति
भृगुपुत्रस्यैवास्यप्रचेतसोपत्यत्वंवल्मीकापत्यत्वंचसंगच्छते॥ननुकथंतत्प्रभवत्वमात्रेणतदपत्यत्वं ॥मैवं॥ गोणीपुत्रःकलशीसुतइत्यादिव्यवहारस्यत
त्प्रभवेपिबहुलमुपलब्धेः॥उक्तंचब्रह्मवैवर्त्ते॥अथाब्रवीन्महातेजाब्रह्मालोकपितामहः ।वल्मीकप्रभवोयस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसाविति॥मास्त्वपत्यार्थ
त्वम् तथापिवाल्मीकिशब्दस्साधुरेवगर्हादिषुपठितत्वात् यद्वाभृगुवंश्यःकाश्चित् प्रचेतानामतस्यायंपुत्रः ऋक्षोनाम ॥ चक्रेप्रचेतसःपुत्रइतिपुत्रत्वाभिधा
नात्॥भार्गवभृगुनंदनशब्दौरामेराघवरघुनंदनशब्दवद्बोध्यौ॥वाल्मीकिशब्दः पुत्रत्वोपचारात्॥अतएवक्वचिद्वाल्मीकेनमहर्षिणाइतिसंबंधमात्रेणप्रयुज्य

विकल्पेचेत्यमरः ॥ अस्मिन्लोकेभूलोके सांप्रतमस्मिन्काले ॥ अस्मिन्कालेधुनेदानींसंप्रत्येतर्हिसांप्रतमितिबाणः ॥ लोकांतरेविष्णोर्विदितत्वात् ॥ अत्रैवकालांतरेनृसिंहादेः प्रसिद्धत्वाच्चतद्व्यावृत्त्यर्थमेवमुक्तं ॥ गुणाअस्यसंतीतिगुणवान् ॥ भूमादयोमत्वर्थाः ॥ अस्मिन्लोके अस्मिन्कालेकोवासकलकल्याणगुणसंपन्नइत्यर्थः ॥ एवंसामान्येनगुणसमुदायंपृष्ट्वाविशिष्यतत्तद्गुणाश्रयंपृच्छतिकश्चवीर्यवान्इत्यादिना॥ यद्वागुण्यतेआवर्त्यंते पुनःपुनराश्रितैरनुसंधीयतइतिगुणः सौशील्यं॥ गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येंद्रियामुख्यतंतुष्वितिविश्वः॥ सुशीलंहिनाममहतोमंदैःसहनीरंध्रेणसंश्लेषः॥तस्याधिक्यंसौशील्यं॥तद्वान्॥सौशील्येगुणशब्दोभियुक्तैःप्रयुक्तः॥वशीवदान्योगुणवानृजुःशुचिरिति ॥कोवासौशील्यवानित्यर्थः॥सर्वत्र प्रश्नेन्विर्तिकिंशब्दोपियत्रनप्रयुक्तस्तत्रानुषंजनीयः ॥एकेनैवकिंशब्देनोपपत्तावप्यादरातिशयात् पुनःपुनस्तत्प्रयोगः ॥प्रदानवदेवतदुक्तमितिन्यायेन प्रतिगुणंगुण्यावृत्त्यभिप्रायेणवा-लोकेगुणसंबंधाद्गुण्यतिशयः॥इहतुगुणिसंबंधाद्गुणातिशय इतिद्योतनायगुणिनः प्रथमंनिर्देशः॥गुणास्सत्यज्ञानेत्युक्तेः- कश्चवीर्य्यवान्चकारउक्तसमुच्चये॥सत्स्वपिविकारहेतुष्वविकृतत्वंवीर्यंऔषधंवीर्यवदित्यादौतथादर्शनात्तद्वान्॥धर्मः अलौकिकश्रेयःसाधनंतंसामा

चारित्रेणचकोयुक्तःसर्वभूतेषुकोहितः ॥ विद्वान्कःकःसमर्थश्चकश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥

न्यरूपंविशेषरूपंचजानातीतिधर्मज्ञः ॥चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः॥ परिहार्यांधर्मज्ञश्चेत्यर्थःकृतमुपकारंस्वल्पंप्रासंगिकमपिबहुतयाजानातीतिकृतज्ञः अपकारास्मरणंचशब्दार्थः ॥ वक्ष्यति॥नस्मरत्यपकाराणांशतमप्यात्मवत्तया ॥ कथंचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यतीति॥ सत्यंकृच्छ्रेष्वप्यनृतशून्यंवाक्यंवचनंयस्यसः सत्यवाक्यः॥ तथावक्ष्यति ॥अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्ये कदाचनेति॥दृढव्रतः निश्चलसंकल्पः॥अप्यहंजीवितंजह्यांत्वांवासीतेसलक्ष्मणां ॥ नहिप्रतिज्ञांसंश्रुत्यब्राह्मणेभ्योविशेषतइति ॥२॥ चरित्रमाचारःतदेवचारित्रं वायसराक्षसादिवत्स्वार्थेऽण्प्रत्ययःतेनयुक्तःसर्वदाप्यनुल्लंघितकुलाचारइत्यर्थः॥सर्वभूतेषुसर्वप्राणिषुविषये॥ भूतंक्ष्मादौचजंतौचनत्रियांगुणसत्त्वयोरितिबाणः॥हितःहितकरःहितशब्दात्तत्करोतीतिणिच्पचाद्यच्णिलोपेपूर्वरूपेचरूपं भूतशब्देनस्वपरतारतम्याभावउक्तः॥सर्वशब्देनसापराधेष्वपिहितकरत्वमुक्तं॥वत्तीतिविद्वान्सर्वशास्त्रज्ञःविदेःशतुर्वसुः॥समर्थःसर्वकार्यंधुरंधरः ॥ प्रियंदर्शनंयस्यासौप्रियदर्शनः एकश्चासौप्रियदर्शनश्चएकप्रियदर्शनः ॥ अयमिवनान्योलोकेप्रियदर्शनोस्तीत्यर्थः॥यद्वाएकप्रि- करूपप्रियदर्शनः ॥लोकेहिकस्यचिद्दर्शनंकदाचित्प्रियंभवतिकदाचिदप्रियंचभवति॥ तस्माद्दुःखात्मकंनास्तिनचाकिंचित्सुखात्मकं

यंतुनतथा ॥ किंतुक्षणेक्षणेयन्नवतामुपैतितदेवरूपंरमणीयतायाइत्युक्तरीत्यासदानुभवेप्यपूर्ववद्विस्मयमादधानइत्यर्थः॥ तथैवोत्तर यदर्शनइति ॥ एकेमुख्यान्यकेवलाइत्युभयत्राप्यमरः ॥ ३ ॥ आत्मवानिति आत्मवान्धैर्यवान् ॥ आत्माजीवेधृतौदेहेस्वभावेपरम रः ॥ अप्रकंप्यधैर्यइत्यर्थः ॥ जितक्रोधः विधेयकोपः ॥ दंडार्हेष्वेवाहितकोपइत्यर्थः॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रमितिहिवक्ष्यति ॥ द्युतिमान्कांतिमान् पसंहननंलक्ष्मींसौकुमार्य्यंसुवेषतां ॥ ददृशुर्विस्मिताकारारामस्यवनवासिनइतिहिवक्ष्यति ॥ गुणेषुदोषाविष्करणमसूया॥असूयातुदोषारोपोगुणेष्वपीत्यमरः ॥ अविद्यमानासूयायस्यासावनसूयकः ॥ शेषाद्विभाषेतिकपिआपोन्यतरस्यामितिन्हस्वः ॥ यद्वाअसूयकःअसूङ्कंड्वादौपठितः ॥ तस्मात्कंड्वादिभ्योयगितियक्प्रत्ययः ॥ अकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घः ॥ ततोनिंदाहिंसेत्यादिनावुञ् सनभवतीत्यनसूयकः ॥ कस्येति ॥ देवाश्चेतिचकारेणासुरादयःसमुच्चीयंते ॥ जातरोषस्यकस्यसंयुगेदेवादयःसर्वेबिभ्यतीत्यन्वयः ॥ अतोनभीत्रार्थानामितिकिंशब्दात्पंचमी ॥ शत्रुविषयःकोपोमित्राणामपिभयमावहतीत्यर्थः ॥ यद्वाचकारोप्यर्थः ॥ अनुकूलाअपिबिभ्यतिकिंपुनःप्रतिकूलाइत्यर्थः ॥ यद्वासंयुगेजातरोषस्यकस्यबिभ्यतीत्येवा

आत्मवान्को[illegible]क्रोधोद्युतिमान्कोऽनसूयकः ॥ कस्यबिभ्यतिदेवाश्चजातरोषस्यसंयुगे ॥ ४ ॥

न्वयः ॥ शेषेषष्ठी ॥ संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः इत्यपादानसंज्ञापूर्वकपंचम्यभावः ॥ अत्रश्लोकत्रयेसमृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालंकारः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ हेमारविंदवदाश्रयवैलक्ष्यण्येन निःसीमाभ्यधिकत्वं वक्तुं कोन्वितिप्रथमंधर्मिनिर्देशः अस्मिन् एवंविधोऽप्राकृतदिव्यलोकेविष्णुर्विदितएव ॥ अत्रक इति सांप्रतं नृसिंहादिःकालान्तरे ॥ एवंच निःसीमाभ्यधिकत्वेनपरः अदेशकालविप्रकृष्टतया सुलभश्च कइति ॥ सौलभ्येपिपुष्करपर्णजलव्यावृत्त्यर्थमाह गुणवानिति ॥ गुणशब्दः सौशील्यवाचीसौशील्यंनाममहतोमंदैःसहनीरंध्रेणसंश्लेषः ॥ यद्वागुणशब्देन हेयगुणव्यतिरिक्तानंतप्रशस्तगुणाउच्यन्ते ॥ प्रश्नप्रतिवचनेहेयगुणव्यतिरिक्तप्रशस्तगुणप्रतिपादनात् ॥ वीर्यवान् ॥ स्वस्याविकृतत्वेसातिपरविकारकारित्वं वीर्यवत्त्वं ॥ पराक्रमसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ धर्मज्ञः ॥ एकतःक्रतवस्सर्वेसमग्रवरदक्षिणाः ॥ एकतोभयभीतस्यप्राणिनः प्राणरक्षणम् ॥ इत्याद्युक्तविशेषधर्मज्ञानवान् ॥ चकारेणरक्षणत्यागाद्यधर्मविशेषमत्यंतहेयतयाजानातीत्यर्थः ॥ कृतज्ञः ॥ स्वल्पंप्रासंगिकमपिआश्रितकृतमुपकारं बहुतयाजानातीतितथा ॥ अलसतयाकश्चित्तदपिनकरोतितथाप्युपकरोतीतिचकारार्थः ॥ सत्यवाक्यः कृच्छ्रेष्वप्यनृतवचनरहितः ॥ दृढव्रतः प्रतिज्ञातस्यार्तरक्षणादे

स्त्यागंस्वहानिंमनुते ॥ ४ ॥ अथायंप्रश्नोविजिगीषामूलमितिनारदोमन्येतापीतिमन्वानः स्वप्रश्नोजिज्ञासाहेतुकइतिदर्शयन्प्रश्नमुपसंहरति ॥ एतदिति ॥ एतत्पूर्वोक्तगुणाश्रयभूतंवस्तुअहंजिज्ञासुः नविजिगीषुःश्रोतुंनतुक्षेप्तुमिच्छामिनतुब्रूहिइतिनिर्बध्नामि ॥ अहंतावदिच्छामिमयिभवतःप्रसादोस्तिचेद्वक्तुमर्हसीतिभावः ॥ तत्रहेतुमाह ॥ परमिति ॥ हिर्हेतौ ॥ हिर्हेतावनवधारणइतिबाणः ॥ यस्मात्कारणान्मेपरमुत्कृष्टंकौतूहलंविस्मयोस्ति तस्मादिच्छामि ॥ यद्वाहिःप्रसिद्धौ मुखविकासाद्यनुभावैर्ममहर्षेस्तवस्पष्टइत्यर्थः ॥ स्वप्रश्नोत्तरदानदेशिकालाभान्निर्विण्णः ॥ संप्रतिभवद्दर्शनेनसंजाताभिलाषोस्मिब्रूहिमत्पृष्टमितिभावः ॥ आचार्यस्यज्ञानवत्तामनुमायशिष्येणोपपत्तिक्रियतेइतिन्यायेन नारदस्यप्रष्टव्यविषयज्ञानसंभावनामाह महर्षइति ॥ ऋषिःज्ञानस्यपारगंता ॥ ऋषगतावित्यस्माद्धातोरिगुपधात्किदितीन् ॥ गत्यर्थोज्ञानार्थः ॥ महांश्चासौऋषिश्चमहर्षिः ॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरित्यात्वं ॥ हेतुगर्भविशेषणं ॥ महर्षित्वात्त्वमेवंविधंनरंपुरुषंज्ञातुमर्हसि ॥ ब्रह्मणःसकाशाद्विदितसकलविशेषस्त्वंकथंमे जिज्ञासोर्नवदेरितिभावः ॥ अत्रपूर्वार्धेकाव्यलिंगमलंकारः ॥ उत्तरवाक्यार्थस्यपूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात् ॥ हेतोर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यलिंगमलंकृतिरि

एतदि[illegible]म्यहंश्रोतुंपरंकौतूहलंहिमे ॥ महर्षेत्वंसमर्थोसिज्ञातुमेवंविधंनरम् ॥ ५ ॥

तिलक्षणात् ॥ उत्तरार्द्धेपरिकरइतिअनयोःसंसृष्टिः ॥ अंतेचास्येतिकरणंबोध्यं ॥ इतिपरिपप्रच्छेतिसंबंधः ॥ ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ एतत्पूर्वोक्तदेशकालगुणविशिष्टं वस्तुश्रोतुमिच्छामि ॥ परंकौतूहलम् ॥ नकेवलमुक्तगुणविशिष्टेकौतूहलं नकेवलमेतद्देशकालसंबंधेनरे ॥ किंतूभयात्मके ॥ तस्याश्चर्यरूपतयातच्छ्रवणेकौतूहलम् ॥ हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ सर्वत्राश्चर्यदर्शनेकौतूहलंप्रसिद्धम् ॥ उभयंप्रत्येकंमयाज्ञातंश्रुतवेदान्तत्वात्नतत्रकौतूहलम् ॥ नन्वेतादृशंवस्तुकथंमयावक्तुंशक्यतइत्यत्राह ॥ त्वंसमर्थोसीति ॥ कथंममसामर्थ्यंतत्राह महर्षेइति ॥ ऋषयोह्यलौकिकार्थद्रष्टारः तत्रमहर्षित्वात्तवमत्तोपिवेदान्तरहस्यज्ञानमधिकमिति ॥ एवंविधंनरंपरमपुरुषम् ॥ नन्वयंप्रश्नोवाल्मीकेर्नसंगच्छते तस्यविदितसकलरामवृत्तांतत्वेननिश्चयेसंशयायोगात् ॥ वक्ष्यतिह्ययोध्याकांडे ॥ इतिसीताचरामश्चलक्ष्मणश्चकृतांजलिः ॥ अभिगम्याश्रमंसर्वेवाल्मीकि
भिवादयन्निति ॥ कथंरामविषयमध्यवर्तीवाल्मीकिस्तद्गुणान्नविजानीयात् ॥ वक्ष्यतिहि विषयेतेमहाराजरामव्यसनकर्शिताः ॥ अपि
म्लानाःसपुष्पांकुरकोरकाइति ॥ कथंवा रामोरामोरामइतिप्रजानामभवन्कथाः ॥ रामभूतंजगदभूद्रामेराज्यंप्रशासतीतिपृथग्जनै

भवंमुनिरेषनजानीयात् ॥ कथंचैतावन्मात्रंसत्यलोकादागतोनारदःप्रष्टुमर्हति ॥ यएवमुत्तरयति रामोनामजनैःश्रुतइति ॥ तत्रोच
पाततोभासमानःप्रश्नार्थः ॥ नाप्युत्तरार्थः ॥ अत्रकरतलामलकवद्विदितरामवृत्तांतस्यवाल्मीकेःकुतूहलासंभवात् बुद्ध्वावक्ष्यामीत्युक्त
त्तेश्च किंतुवक्तृबोद्धानुगुण्यात् वेदांतेषुनानाविद्यासुतत्तद्गुणविशिष्टतयावगम्यमानंपरंतत्त्वंकिंविष्णुरुतरुद्रादिष्वन्यतमइतिप्रश्नार्थः ॥ तद्दिद
ल्मीकेर्हृदयमाकलयन् भगवान्नारदोपिरामत्वेनावतीर्णोविष्णुरेववेदांतवेद्यःपुरुषः ब्रह्मादयःसर्वेतद्भ्रुकुटीभटास्तत्परतंत्राः ॥ सद्ब्रह्मात्मादिशब्दाश्चपर्यवसानवृत्त्यावयववृत्त्याचविष्णुपराइत्येवमाशयेनसकलवेदांतोदितगुणजातंरामेयोजयन्नुत्तरयतीतिसर्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥ एवंतद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेदित्युक्तं गुरूपसदनविधिमुपबृंह्य येनाक्षरंपुरुषंवेदसत्यंप्रोवाचतांतत्त्वतोब्रह्मविद्यामित्युक्तंप्रवचनविधिमुपबृंहयति ॥ श्रुत्वेत्यादिना ॥ तत्रनासंवत्सरवासिनेप्रब्रूयादितिनियमस्यज्येष्ठपुत्रव्यतिरिक्तविषयत्वात्वाल्मीकेश्चभृगुपुत्रतया भ्रातृपुत्रत्वात्शुश्रूषानिरपेक्षंप्रीत्योपदिदेशेत्याह ॥ श्रुत्वाचेति त्रयाणांलोकानांसमाहारस्त्रिलोकं ॥ पात्रादित्वान्नङीप् ॥ यद्वा त्रित्वविशिष्टोलोकस्त्रिलोकः ॥ नवरसरुचिरामित्यत्रकाव्यप्रकाशे

श्रुत्वाचैतत्त्रिलोकज्ञोवाल्मीकेर्नारदोवचः ॥ श्रूयतामितिचामंत्र्यप्रहृष्टोवाक्यमब्रवीत ॥ ६ ॥
बहवोदुर्लभाश्चैवयेत्वयाकीर्त्तितागुणाः ॥ मुनेवक्ष्याम्यहंबुद्ध्वातैर्युक्तःश्रूयतांनरः ॥ ७ ॥

तथैवव्याख्यानात् ॥ यद्वा त्रयोलोकायस्मिन्तत्त्रिलोकमितिब्रह्मांडमुच्यते ॥ तज्जानातीतित्रिलोकज्ञः ॥ भूर्भुवःस्वरितित्रैलोक्यं ॥ यद्वा विष्णुपुराणोक्तरीत्याकृतकमकृतकंकृतकाकृतकमिति त्रयोलोकाः ॥ महर्लोकपर्यंताःकृतकाः ॥ जनोलोकःकृतकाकृतकः ॥ सत्यलोकोकृतकइति ॥ यद्वा लोकाजनाः ॥ लोकस्तुभुवनेजनेइत्यमरः ॥ बद्धनित्यमुक्तास्त्रयोलोकाःनारदःब्रह्मपुत्रतयातज्ज्ञानार्हएतत्पूर्वोक्तरीत्याव्यंग्यार्थगर्भंवाल्मीकेःस्वाभिमतस्यपुत्रस्यवचःपरिपूर्णार्थंवाक्यंश्रुत्वानिशम्यचकारेणतदूहित्वाचेत्यर्थः ॥ प्रहृष्टःस्वेनोपदिदिक्षितस्यैवपृष्टत्वेनसंतुष्टःशतकोटिप्रविस्तररामायणेस्वावगतस्यैवानेनपृष्टत्वात्रामगुणस्मरणामृतपानलाभादपूर्वशिष्यलाभाद्वासोहंमंत्रविदेवास्मिनात्मविदित्युक्तरीत्यासनत्कुमारंप्रतिस्वस्योपसर्पणस्मारकत्वाद्वाप्रहृष्टःसन् कर्त्तरिक्तः ॥ रामगुणानुसंधानजनितंनिजवैचित्र्यं व्याजेनपरिहर्तुंश्रूयतामित्यामंत्र्याभिमुखीकृत्यवाक्यमुत्तररूपमब्रवीत् व्यक्तमुक्तवान् ॥ ६ ॥ वक्ष्यमाणस्यासदुत्तरत्वपरिहारायात्मनोवाल्मीकेराशयाभिज्ञत्वमाहबहवइति ॥ यद्वावेदांतो

दितगुणानांविष्णोरन्यत्रासंभवात्तेषांपुरुषशब्दवाच्यत्वासंभवाच्चतुर्मुखसंप्रदायाच्चविष्णावेवपरतत्त्वतांपरिशेषयन्नाह॥ बहवइति ॥ बहवोविपुलाःअनेकगुणविततिमूलभूताइत्यर्थः। अनेनापृष्टानामपिवक्ष्यमाणानांगुणानांनिदानमुपदर्शितं ॥ यद्वाबहवः अपरिच्छिन्नाइत्यर्थः॥ श्रूयतेहिअपरिच्छिन्नत्वं गुणानां ॥ यतोवाचोनिवर्त्तंतेअप्राप्यमनसासह ॥ आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनेति ॥ अत्रानंदस्यैकस्यापरिच्छिन्नत्वोक्तिरितरेषामप्यपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनार्था ॥ उक्तंहियामुनाचार्यैःउपर्युपर्यब्जभुवोपिपूरुषानित्यादिना ॥ दुर्लभाःपरमपुरुषादन्यत्रासंभाविताअन्येषांनब्रह्मानेशानइत्यादिनाऽसंभाव्यत्वादिवचनादितिभावः ॥ अनेनप्रश्नस्यदेवताविशेषनिर्द्धारणपरत्वमात्मनावगतमितिव्यंजितं ॥ चकारउक्तसमुच्चयार्थः ॥ अनुक्तसमुच्चयार्थोवा तेन स्वाभाविकानवधिकातिशयाऽसंख्येयकल्याणरूपा इत्युक्तं ॥ एवकारइतरत्रसर्वात्मना असंभावितत्वमभिव्यनक्ति ॥ यइतिवेदांतप्रसिद्धिरुच्यते गुणाःवीर्यादयःकीर्तिताइत्यनेनगुणानांप्रश्नकालेपिभोग्यताऽतिशयःसूच्यते तैर्युक्तोनतुकल्पितइतिनिर्गुणवादनिरासः। नरःपुरुषः ॥ पुरुषाः पूरुषानराइतिनिघंटुः ॥ यएषोंऽतरादित्येहिरण्मयःपुरुषोदृश्यते पुरुषःपुंडरीकाक्षइतिश्रुतिस्मृत्यनुगतः ॥ पुरुषशब्दोनेनप्रत्यभिज्ञाप्यते ॥ श्रूयतांनतुयथाकथंचित्परिकल्प्यतां ॥ शृण्वित्यभिधानात्विनयोक्तिरियं ॥ तात्कालिकंकिंचित्प्रकल्प्यतइतिभ्रमं वारयति ॥ अहंबुद्ध्वावक्ष्यामीति [illegible] पितु[illegible]णःसकाशात्शतकोटिप्रविस्तररामायणमुखेनविदित्वावक्ष्यामि॥अनेनसंप्रदायाभिज्ञत्वमात्मनोदर्शितं ॥यद्वारामगुणानुसंधानवैचित्र्येणनमेकिंचित्प्रतिभातिक्षणात्बुद्ध्वावक्ष्यामीत्यर्थः ॥ अतोमध्येवाक्यांतरमलंकाराय अन्यथावाक्यगर्भितमितिकाव्यदोषःस्यात् ॥ अहंवक्ष्यामिअहंभूत्वावक्ष्यामिनेदानींनारदोस्मिरामगुणश्रवणशिथिलत्वात् ॥ रामगुणमग्नोयंनदीप्रवाहमग्नइवअवलंबनयष्टिमपेक्षते हेमुनेइति॥ यद्वाप्रश्नकालेसमवधानविशेषमालक्ष्यश्लाघतेमुनेइति ॥ अथक्षणात्संधुक्षितोनारदोवाक्यशेषंपूरयति॥ तैरिति ॥ नरइत्यनेन परतत्त्वनिर्द्धारणंप्रश्नफलितार्थंद्योतयति बुद्ध्वाइत्यनेन[1]श्रुतिस्थतत्तच्छब्दार्थौविवृतः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ बहवः पृष्टगुणानांद्व्यष्टकत्वेपिप्रत्येकमेकैकस्यानेकगुणविततितयाराशीकरणादसंख्याताः ॥ दुर्लभाः अनीश्वरेईश्वरेपरमव्योमवासिनिअवतारांतरेचदुर्लभाः कीर्तिताः ॥ वाचिकव्यापारप्रतिपन्नाअपिदुर्लभाः ॥ एवंविधप्रश्नेअन्यस्यनाधिकारइत्याहमुनइति ॥ मुनिर्मननशीलः तेनशशशृंगप्रश्नवत्नरेउक्तगुणवैशिष्ट्यप्रश्नस्यदोषमूलत्वं

---

१ श्रुतिस्थः तत्त्वतः शब्दार्थौ विवृतः--इत्यन्यस्मिन्पुस्तके पाठः।

व्युदस्तम् ॥ उत्तरेपिनान्यस्याधिकारइत्याहअहमिति ॥ ममापिसहसावक्तुंनशक्यमित्याहबुद्ध्वेति ॥ यद्वाबुद्ध्वेत्यनेनकोन्वस्मिन्नित्यादिप्रश्नवाक्योद्बोधितरामाभिरूप्यगुणानुसंधानेनविस्मृतलोकत्वंव्यज्यते ॥ तैरसंख्येयैर्गुणैर्युक्तोनरः पुरुषः श्रूयताम् ॥ ७ ॥ अथवेदांतोदितगुणानांरामेप्रदर्शनमुखेनरामत्वेनावतीर्णोविष्णुरेववेदांतवेद्यंपरंतत्त्वमितिदर्शयति इक्ष्वाकुवंशप्रभवइत्यादिनासर्गशेषेण ॥ तत्रवेदांतोदितगुणगणानांनिधीरामत्वेनावतीर्णोविष्णुरेवेतिमहावाक्यार्थः ॥ इक्ष्वाकुवंशेत्यारभ्यसत्येधर्मइवापरइत्यंतासार्धैकादशश्लोक्येकान्वया ॥ इक्ष्वाकुर्नामवैवस्वतमनोर्ज्येष्ठःपुत्रःतस्यवंशःपुत्रपौत्रादिपरंपरा ॥ प्रभवत्यस्मादितिप्रभवः प्रादुर्भावस्थानं ॥ इक्ष्वाकुवंशःप्रभवोयस्यसःइक्ष्वाकुवंशप्रभवः ॥ जनकादिमहाकुलेषुविद्यमानेषुकुतोत्रैवभगवानवतीर्णइत्यपेक्षायामिक्ष्वाकुपदंप्रयुक्तं ॥ इक्ष्वाकुर्हिचिरंहरिमाराध्यतन्मूर्त्तिविशेषंरंगनाथमलभतेतिपौराणिकीगाथा ॥ अतस्तत्पक्षपातेनतद्वंशेवतीर्णइतिसूचयितुमिक्ष्वाकुपदं ॥ वंशेत्यनेनगुणवान्कइतिपृष्टंसौशील्यमुक्तं ॥ रमयतिसर्वान्गुणैरितिरामः ॥ रामोरमयतांवरइत्यार्षनिर्वचनबलात् कर्तर्य्यपिकारकेघञ्वर्ण्यते ॥ यद्वारमंतेस्मिन्सर्वेजनागुणैरितिरामः ॥ अकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायामितिघञ् ॥ तथा

इक्ष्वाकुवंशप्रभ[illegible]रामोनामजनैःश्रुतः ॥ नियतात्मामहावीर्य्योद्युतिमान्धृतिमान्वशी ॥ ८ ॥

चागस्त्यसंहितायामुक्तंरमंतेयोगिनोनंतेसत्यानंदेचिदात्मनि।इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभिधीयतइति॥ नामेतिप्रसिद्धौ ॥चित्रकूटवासिनात्वयाविदितोहीत्यर्थः॥ नकेवलंभवतापामरैरपिविदितइत्याह ॥ जनैःश्रुतइति॥ श्रुतः अवधृतः ॥ श्रुतंशास्त्रावधृतयोरित्यमरः॥ ताटकाताटकेयवधविश्वामित्राध्वरत्राणाहल्याशापविमोक्षहरधनुर्भंगपरशुरामनिग्रहसप्ततालवेधवालिवधसिंधुबंधमूलबलनिबर्हणादिभिरवधारितनारायणभावइत्यर्थः ॥ यएवंभूतःसएवनियतात्मासएवमहावीर्य्यइत्येवंप्रतिपदंवक्ष्यमाणंतत्पदमनुषज्यते ॥ रामरूपेणावतीर्णोविष्णुरेववेदांतोदिततत्तद्गुणकइतिसर्वत्रतात्पर्यार्थः ॥ आदौस्वरूपनिरूपकधर्म्मानाह ॥ नियतात्मेत्यादिना ॥ नियतात्मा नियतस्वभावः ॥ निर्विकारइतियावत् ॥ नास्यजरयैतज्जीर्यतेनवधेनास्यहन्यते अपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासइत्यादिश्रुतेः ॥ महावीर्यः अचिंत्यविविधविचित्रशक्तिकः ॥ परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिश्रुतेः ॥ द्युतिमान् स्वाभाविकप्रकाशवान् ॥ स्वयंप्रकाशःज्ञानस्वरूपइतियावत् ॥ विज्ञानघनएवप्रज्ञानघनइतिश्रुतेः ॥ धृतिमान्निरतिशयानंदः ॥ धृतिस्तुतुष्टिसंतोषइतिवैजयंती ॥ आनंदोब्रह्मेतिश्रुतेः ॥ सर्वजगद्वशे

स्यास्तीतिवशीसर्वस्वामीत्यर्थः ॥ सर्वस्यवशीसर्वस्येशानइतिश्रुतेः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ अथमारदः प्रस्तुतधर्मद्वयस्यप्रत्येकवृत्तित्वमनेनज्ञातंएकधर्मिविशेषनिष्ठत्वंन्वज्ञातंतदेवोपदेष्टव्यमित्यभिप्रायेणोत्तरमाह ॥ तत्रप्रथमंलोकोत्तराश्रयविषयप्रश्नोत्तरस्यवक्तव्यतयाआश्रयस्येतरव्यावर्तकत्वमाह ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवइति ॥ तपस्समासादितश्रीरंगाराधनफलतयातद्वंशएवावतीर्णइतीक्ष्वाकुग्रहणम् ॥ वैष्णवोनः कुले जातस्सनःसंतारयिष्यतीत्येकवैष्णवजातत्वमात्रेणतद्वंशस्यसर्वस्याप्युत्तारः ॥ यत्रतुसर्वैर्गृहाराधनीकृतश्रीरंगनाथाः तस्मिन्नेववंशेसएवावतीर्णः ॥ वंशस्यमहत्त्वेकिंवक्तव्यमितिवंशपदाभिप्रायः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानं इक्ष्वाकुवंशःप्रभवोयस्यसइतिबहुव्रीहिः ॥ वंशप्रभवइतिवंशस्योत्पत्तिस्थानत्वकथनेनकौसल्यागर्भस्याप्राकृतभगवद्विग्रहप्रवेशनिर्गममात्रहेतुत्वेनोत्पत्तिस्थानत्वमितिकथितम् ॥ तेनसुग्रीवमारुतिबिभीषणपुण्यपादसंचारपूतभवनंप्रविवेशरामइतिवत्पवित्रितवंशप्रवेशोव्यंजितः ॥ अथाश्रितवैलक्षण्यमाह ॥ रामइति ॥ गुणैःरमयतीतिरामः रमंतेयोगिनोस्मिन्नितिवारामः ॥ एवमाश्रितस्यसकलवस्तुविलक्षणत्वंपरमव्योमविग्रहवैलक्षण्यंचोक्तंसउश्रेयान्भवतिजायमानइतिश्रुतेः ॥ अवतारवैलक्षण्यंचरामंसत्यपराक्रममितिवक्ष्यति॥

बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मीश्रीमान्शत्रुनिबर्हणः ॥ विपुलांसोमहाबाहुःकंबुग्रीवोमहाहनुः ॥ ९ ॥

नामेतिप्रसिद्धौप्रसिद्धिश्चतंधीरासःकवयउन्नयन्तिस्वाधियोमनसादेवयन्तइत्याद्युक्ता॥देवयंतः स्तुतिशिलाः। नकेवलंवैदिकीप्रसिद्धिः लौकिकीचास्तीत्याहजनैःश्रुतइति ॥ नियतात्माऽसाधारणदिव्यमंगलविग्रहः महावीर्यः महत्त्वंदोषोपाध्यवधिसमातिशयरहितत्वंद्युतिमान् अतिशायनेमतुप् ॥ भूमनिंदाप्रशंसासुनित्ययोगेतिशायने॥संसर्गेस्तिविवक्षायांभवन्तिमतुबादयइत्युक्तेःएतेननीलतोयदमध्यस्थविद्युत्सदृशौज्ज्वल्यवत्त्वमुक्तम् ॥ वक्ष्यतेचतंतपंतमिवादित्यमुपपन्नंस्वतेजसेति ॥ धृतिमान् धृतिर्विधरणंप्रशासनाधीनलोकइत्यर्थः ॥ वशीगुणवशीकृतसर्वजनः हृषीकेशोवाहृषीकेशोजितेन्द्रियः ॥८॥ अथसृष्ट्युपयोगिगुणानाह॥बुद्धिमानित्यादिना ॥ बुद्धिमान्सर्वज्ञः॥यःसर्वज्ञःसर्वविदितिश्रुतेः ॥ नीतिमान्मर्यादावान् ॥ श्रुतिरत्र धातायथापूर्वमकल्पयत् ॥ एषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदायेति ॥ शोभनावागस्यास्तीतिवाग्मी ॥ वाचोग्मिनिरितिग्मिनिप्रत्ययःकुत्वेजइत्वेचकृतेगकारलाभात् पुनर्गकारउक्तिशोभनत्वज्ञापनायेतिन्यासकारः ॥ सर्ववेदप्रवर्त्तकइत्यर्थः ॥ योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्माइतिश्रुतिः॥श्रीमान्समृद्धोभयविभूत्यैश्वर्यः॥ श्रीःकांतिसंपदोर्लक्ष्म्यामितिबाणः॥सर्वमिदमभ्यात्तइतिश्रुतिः ॥शत्रून्

तद्विरोधिनोनिबर्हयतिनाशयतीतिशत्रुनिबर्हणः बर्हहिंसायामित्यस्माद्धातोःकर्त्तरिल्युट् ॥ एषभूतपतिरेषभूतपालइतिश्रुतेः ॥ अथयएषोंतरादित्ये हिरण्मयःपुरुषोदृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीतस्योदितिनामसएषसर्वेभ्यःपाप्मभ्यउदितउदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवेदेत्यंतरादित्य[1]विद्योदितंसर्वांगसुंदरविग्रहंदर्शयति॥विपुलांसइत्यादिनासार्द्धश्लोकद्वयेन ॥ विपुलांसःउन्नतस्कंधः ॥ उन्नतस्कंधत्वंचमहापुरुषलक्षणमितिसामुद्रिकोक्तं॥कक्षःकुक्षिश्चवक्षश्चघ्राणःस्कंधोललाटिका॥ सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तुसुखप्रदाइति ॥ महाबाहुःवृत्तपीवरबाहुः॥आयतत्वंतुवक्ष्यति॥आजानुबाहुरिति॥आजानु[2]लंबिनौबाहूवृत्तपीनौम[3]हीश्वरइतिसामुद्रिकलक्षणं॥ कंबुग्रीवःशंखतुल्यकंठः॥ इंदुमुखीतिवत्शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपीसमासः ॥ कंबुग्रीवश्चनृपतिर्लंबकर्णोतिभूषणइतिलक्षणं ॥ रेखात्रयान्विताग्रीवाकंबुग्रीवेतिकथ्यते इतिहलायुधः ॥ महत्यौहनूयस्यासौमहाहनुः॥स्त्रियाःपुंवदित्यादिनापुंवद्भावः॥हनुःकपोलोपरिभागः॥अधस्ताच्चिबुकंगंडकपोलौतत्पराहनुरित्यमरः ॥मांसलौतुहनूयस्यभवतस्त्वीषदुन्नतौ ॥सनरोमृष्टमश्नातियावदायुःसुखान्वितः॥इतिलक्षणं॥९॥ महोरस्कइति॥महद्विशालमुरोयस्यासौमहोरस्कः॥

महोरस्कोमहेष्वासोगूढजत्रुररिंदमः ॥ आजानुबाहुःसुशिराःसुललाटःसुविक्रमः ॥ १० ॥

उरःप्रभृतिभ्यःकबितिकप् ॥ लक्षणंतु ॥ स्थिरंविशालंकठिनमुन्नतंमांसलंसमंवक्षोयस्यमहीपालस्तत्समोवाभवेन्नरइति ॥ मांसलत्वंतुवक्ष्यतिपीनवक्षा इति ॥महान्इष्वासोधनुर्यस्यासौमहेष्वासः ॥ अनेनतदुचितसंहननविशेषोलक्ष्यते ॥ अतोनप्रक्रमविरोधः ॥ गूढेमांसलत्वेनाप्रकाशेजत्रुणीअंसद्वयसंधिगतास्थिनीयस्यासौगूढजत्रुः ॥ स्कंधोभुजशिरोंसोस्त्रीसंधीतस्यैवजत्रुणीइत्यमरः॥विषमैर्जत्रुभिर्निःस्वाअतिसूक्ष्मैश्चमानवाः ॥ उन्नतैर्भोगिनोनिम्नैर्निःस्वाःपीनैर्नराधिपाइतिलक्षणं ॥ अरिंदमयतिनिवर्त्तयतीत्यरिंदमः ॥ संज्ञायांभृतृवृजिधारिसहितपिदमइतिखच् ॥ असंज्ञायामप्यार्षः । अरिशब्देनपाप्माविवक्षितः अपहतपाप्मेत्यर्थः ॥ अनेनायंविग्रहपरिग्रहोनकर्ममूलःकिंत्वनुग्रहमूलः ॥ इच्छागृहीताभिमतोरुदेहइतिस्मृतेः ॥ अतःनप्रक्रमभंगः ॥ जानूरुपर्वतत्पर्यंतंविलंबिबाहुराजानुबाहुः सुष्ठुसमंवृत्तं[4]छत्रायतंशिरोयस्यासौसुशिराः ॥ समवृत्तशिराश्चैवछत्राकारशिरास्तथा ॥ एकछत्रांमहींभुंक्तेदीर्घमायुश्चजीवतिइतिलक्षणं ॥ सुललाटः ॥ ललाटसौष्ठवंप्रोक्तं ॥ अर्धचंद्रनिभंतुंगंललाटंयस्यसप्रभुरिति ॥ शोभनःविक्रमःपदविक्षेपो

---

१ विद्योतितं–इ०पा० २ आजानुलंबितौ–इ०पा० ३ महेश्वरइत्यपि पाठः । ४ छत्राकारं- इति पाठः ।

यस्यासौसुविक्रमःशोभनत्वंचगजादितुल्यत्वम्॥तथोक्तंजगद्वल्लभायां सिंहर्षभगजव्याघ्रगतयोमनुजामुने ॥ सर्वत्रसुखमेधंतेसर्वत्रजयिनःसदेति॥१०॥
समःनातिदीर्घोनातिह्रस्वः ॥तथात्वंचतत्रैवोक्तं॥ षण्णवत्यंगुलोच्छ्रायःसार्वभौमोभवेन्नृपइति ॥ समानिअन्यूनाऽधिकपरिमाणानिविभक्तानिअश्लिष्टा
निअंगानिकरचरणाद्यवयवायस्यससमविभक्तांगः ॥ तानिचोक्तानि[1]सामुद्रिकैः ॥ भ्रुवौनासा[2]पुटेनेत्रेकर्णावोष्ठौचचूचु[3]कौ ॥ कूर्परौमणिबंधौचजानुनीवृष
णौकटी॥करौपादौस्फिजौयस्यसमौज्ञेयःसभूपतिरिति ॥स्निग्धःस्नेहयुक्तोवर्णोयस्यसःस्निग्धवर्णः ॥ तत्रोक्तंवररुचिना नेत्र[4]स्नेहेनसौभाग्यंदंतस्नेहेनभो
जनं॥त्वचःस्नेहेनशय्याचपादस्नेहेनवाहनमिति ॥प्रतापवान्तेजस्वीसमुदायशोभासंपन्नइत्यर्थः ॥ पीनवक्षामांसलवक्षाः॥विशालेपद्मपत्रायतेअक्षिणी
यस्यसःविशालाक्षः॥बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वांगादितिषच्॥अत्रसामुद्रिकं ॥ रक्तांतैःपद्मपत्राभैर्लोचनैःसुखभोगिनइति॥लक्ष्मीवान्अवयवशोभायुक्तः॥

समःसमविभक्तांगःस्निग्धवर्णःप्रतापवान् ॥ पीनवक्षाविशालाक्षोलक्ष्मीवान्शुभलक्षणः ॥ ११ ॥
धर्म्मज्ञःसत्यसंधश्चप्रजानांचहितेरतः ॥ यशस्वीज्ञानसंपन्नःशुचिर्वश्यःसमाधिमान् ॥ १२ ॥
प्रजापतिसमःश्रीमान्धातारिपुनिषूदनः ॥ रक्षिताजीवलोकस्यधर्मस्यपरिरक्षिता ॥ १३ ॥

शुभलक्षणःअनुक्तसकललक्षणसंपन्नः॥११॥ एवमाश्रितानुभाव्यदिव्यमंगलविग्रहशालित्वमुक्त्वाऽऽश्रितरक्षणोपयोगिगुणानाह॥धर्मज्ञइत्यादिना॥स्वज
नस्यचरक्षितेत्यंतेन॥धर्मंशरणागतरक्षणरूपंजानातीतिधर्म्मज्ञः॥वक्ष्यति ॥ मित्रभावेनसंप्राप्तंनत्यजेयंकथंचन॥ दोषोयद्यपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हि
तामिति॥सत्यासंधाप्रतिज्ञायस्यससत्यसंधः॥ प्रतिज्ञानेवधौसंधेतिवैजयंती ॥अप्यहंजीवितंजह्यांत्वांवासीतेसलक्ष्मणां ॥ नहिप्रतिज्ञांसंश्रुत्यब्राह्मणेभ्यो
विशेषतः इति ॥प्रजानांप्राणिनांहितेहितकरणेरतःतत्परः ॥यशस्वी॥ आश्रितरक्षणैककीर्त्तिः॥ तस्यनाममहद्यशइतिश्रुतेः॥ ज्ञानसंपन्नः ॥ यःसर्वज्ञः
सर्वविदित्युक्तरीत्यास्वरूपतःस्वभावतश्चसर्वविषयज्ञानशीलः ॥ शुचिः पावनः ॥ परिशुद्धोवा ऋजुरितियावत् ॥ वश्यःवशंगतः॥ वशंगतइतिनिपा
तनाद्यत्॥आश्रितपरतंत्रइत्यर्थः ॥ समाधिमान् समाधिः आश्रितरक्षणचिंतातद्वान् ॥ १२ ॥ प्रजापतिसमःमध्येविरिंचिगिरिशंप्रथमावतारइत्युक्तरी
त्याजगद्रक्षणायप्रजापतितुल्यतयावतीर्णः॥ श्रीमान् पुरुषकारभूततयालक्ष्म्याअविनाभूतः॥धातापोषकः ॥ डुधाञ्धारणपोषणयोरितिधातोस्तृच्॥रि

---

[1] सामुद्रिके-इ०पा०
[2] नासापुटौ-इ०पा०
[3] चूचुकेइ०पा०
[4] चक्षुःस्नेहेनेतिपाठः ।

पून्शत्रून्निषूदयतिनिरस्यतीतिरिपुनिषूदनः ॥ सूददीपदीक्षश्चेतिप्रतिषेधस्यानित्यत्वादनुदात्तेतश्चहलादेरितियुच्नंद्यादिपाठाद्वाल्युः ॥ सुषमादित्वात्षत्वं आश्रितविरोधिनिरसनशीलइत्यर्थः ॥ अथावतारैकांतान्गुणानाह ॥ रक्षितेति ॥ लोकेसार्वभौमःस्वकीयजनरक्षणएवयतते ॥ अयंतुनतथाकिंतुसर्वस्यप्राणिजातस्यरक्षिता॥ताच्छील्येतृच्शेषेषष्ठी ॥ ननुयदिसर्वेषांरक्षितातर्हिदुष्कृतिनमपिसुखिनमापादयेदित्यत्राह ॥ धर्मस्यपरिरक्षितेति ॥ आचरणप्रचारणाभ्यांसर्वधर्मस्यव्यवस्थापयिता ॥ उच्छास्त्रप्रवर्त्तिनोपिचिकित्सकन्यायेनअलंघयितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वस्यस्वकीयस्यशरणागतरक्षणरूपस्यधर्मस्यविशेषधर्मस्यविशिष्यरक्षिता॥यद्वा ॥ धर्मस्यतत्तद्वर्णाश्रमधर्मस्यनित्यंसमंततोरक्षिता ॥ लोकेसर्वधर्मप्रवर्त्तकोपि ॥ धर्मोपदेशसमयेजनाःसर्वेपिपंडिताः ॥ तदनुष्ठानसमयेमुनयोपिनपंडिताइतिन्यायेनस्वधर्मानुष्ठानेस्खलतिनतथायमित्याह ॥ स्वस्यधर्मस्यरक्षितास्वासाधारणस्यक्षत्रियधर्मस्यरक्षितेत्यर्थः॥लोकेसर्वरक्षकोपिकश्चित्स्वजनरक्षणंकर्तुंनप्रगल्भते॥दास्यमैश्वर्यभावेनज्ञातीनांचकरोम्यहं॥अर्धभोक्ताचभोगानांवाग्दुरुक्तानिचक्षमइतिभगवताप्युक्तेः ॥ तदपिकर्तुमीहतइत्याह॥स्वजनस्यचरक्षितेति॥ स्वजनस्यचस्वजनस्यापीत्यर्थः ॥ अ

रक्षितास्वस्यधर्मस्यस्वजनस्यचरक्षिता ॥ वेदवेदांगतत्वज्ञोधनुर्वेदेचनिष्ठितः ॥ १४ ॥

नेनस्वजनरक्षणस्यदुर्घटत्वंसूचितं यद्वाचस्त्वर्थःस्वजनस्यशरणागतस्यविशेषेणरक्षिता ॥ विशेषस्तुतदपराधसहिष्णुत्वं॥वक्ष्यति मित्रभावेनसंप्राप्तंनत्यजेयंकथंचन॥दोषोयद्यपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हितमिति ॥ यद्वालोकेकश्चित्सर्वान्रक्षन्स्वजनंपीडयति ॥ असौतुस्वजनस्यापिरक्षितेत्यर्थः ॥ अथवास्वावतारप्रयोजनमाह॥रक्षितेति॥गीतंहि परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृतां॥धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगइति ॥ स्वजनस्यस्वशेषभूतस्येतिसर्वलोकविशेषणंरक्षणहेतुसंबंधद्योतनार्थं॥ रक्षिताइष्टप्रापकः॥ अनेनसाधुपरित्राणमुक्तं॥चशब्दोन्वाचये॥रक्षिताचअनिष्टनिवर्त्तकः॥अनेनानुषंगिकर्दुष्कृद्विनाशउक्तः ॥ धर्मस्यसामान्यविशेषरूपस्यस्थापनमाहेतरवाक्यद्वयेन ॥ रक्षितास्वस्यधर्मस्यसीतापरिणयमुखेनस्वाश्रमोचितधर्माणामनुष्ठाता ॥ यद्वास्वस्यधर्मःपरत्वंतस्यरक्षिता ॥ हरधनुर्भंगपरशुरामजयादिनाहिपरत्वंस्थापितं ॥ यद्वाधर्मोधनुः ॥ स्वास्यस्वभावसुकृतेष्वस्त्रीधर्मेतुकार्मुकइतिबाणः ॥सदाधनुर्द्धरः॥ स्वजनस्यचरक्षितास्वभूतोजनःस्वजनःज्ञानीज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिगीतत्वात्तस्यरक्षिता॥आत्मनइवसर्वयो

---

१ अनघयितेतिपाठांतरम् । २ न—इ०पा०पुस्तकांतरे । ३ दुष्कृतविनाशइत्यपिपा० ।

गक्षेमावहइत्यर्थः ॥ अथाऽस्याष्टादशविद्यास्थानाभिज्ञत्वमाह ॥ वेदेति ॥ विदंत्यनेनधर्मादिकमितिवेदः ॥ करणेघञ् ॥ सचतुर्विधः ॥ ऋग्यजुःसामाथर्वणभेदात् ॥ वेदस्यकिंचित्कराणिवेदांगानि तानिचषट्तथोक्तं शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंज्योतिषांगतिः॥छंदसांविचितिश्चेतिषडंगानिप्रचक्षतइति ॥ तत्रशिक्षानामअकारादीनांवेदवर्णानांस्थानकरणप्रयत्नस्वरादिबोधिका यागक्रियाक्रमोपदेशःकल्पःसाधुशब्दव्याख्यानंव्याकरणं वर्णागमोवर्णलोपोवर्णविपर्यय इत्यादिनानिश्चयेनोक्तंनिरुक्तं कर्मानुष्ठानकालादिप्रतिपादकंशास्त्रंज्यौतिषं ॥ छंदसांपद्यानांशास्त्रंछंदोविचितिः ॥ वेदाश्च वेदांगानिचवेदवेदांगानितेषांतत्त्वंतत्त्वार्थःतंजानातीतितथोक्तः ॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कइतिकप्रत्ययः ॥ धनुर्वेदोनामधनुर्हस्तमुष्टिस्थितिविशेषाकर्षणविमोक्षणदिव्यास्त्रादिप्रयोगप्रतिपादकोग्रंथः ॥ चकारइतरोपवेदसमुच्चयार्थः ॥ क्षत्रियोधनुर्वेदप्रधानइतितस्यनिर्देशः ॥ तेचोपवेदाश्चत्वारः ॥ तथाहि ॥ आयुर्वेदोधनुर्वेदोवेदोगांधर्वएवच ॥ अर्थशास्त्रमितिप्रोक्तमुपवेदचतुष्टयमिति ॥ आयुर्वेदोबाहटवैदिकधर्मानुष्ठानविरोधिरोगनिवर्त्तकौषधादिप्रतिपादकं ॥ गांधर्ववेदोभरतशास्त्रंसामगानोपयोगि ॥ अर्थशास्त्रंचाणक्यादिप्रणीतंनीतिशास्त्रंकर्मानुष्ठानेषूपयोग्यर्थसाधनं

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञःस्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ सर्वलोकप्रियःसाधुरदीनात्माविचक्षणः ॥ १५ ॥
सर्वदाभिगतःसद्भिःसमुद्रइवसिंधुभिः ॥ आर्यःसर्वसमश्चैवसदैकप्रियदर्शनः ॥ १६ ॥

तेषुनिष्ठितःनिष्ठावान्॥१४॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञइति ॥ सर्वशास्त्राणिउपात्तव्यतिरिक्तानिउपांगानिगोबलीवर्दन्यायात् ॥ धर्मशास्त्रंपुराणंचमीमांसान्वोक्षिकीतथा ॥ चत्वार्यैतान्युपांगानिशास्त्रज्ञाःसंप्रचक्षतेइति ॥ तत्रधर्मशास्त्रंपूर्वकांडोपबृंहणंपुराणंवेदांतोपबृंहणं ॥ न्यायमीमांसेसर्ववेदसाधारण्यौतेषामर्थतत्वं अर्थयाथात्म्यंनिगूढाशयमित्यर्थः ॥ तत्जानातीतितथा ॥ अष्टादशविद्यास्थानतत्वज्ञइत्यर्थः ॥ स्मृतिमान् ज्ञातार्थविषयेविस्मरणलेशरहितः ॥ प्रतिभानवान्व्यवहारकालेश्रुतस्याश्रुतस्यवाझटितिस्फुरणंप्रतिभानंतद्वान् ॥ अथसर्वदासदुपास्यत्वमाह ॥ सर्वेति॥सर्वेलोकाः प्रियायस्यसःसर्वलोकप्रियः ॥ सर्वेषांलोकानांप्रियःसर्वलोकप्रियःसर्वलोकप्रियत्वात्सद्भिरभिगंतव्यइत्यर्थः ॥ साधुःतत्कार्यसाधकःउण्प्रत्ययः ॥ यद्वासाधुरुचितःसदभिगमनोचितइत्यर्थः॥साधुस्त्रिषूचितेसौम्येसज्जनेवार्धुषावपीतिवैजयंती॥अदीनात्मा ॥ अकार्पण्यात्मा॥अतिगंभीरप्रकृतिरिति यावत्।विचष्टइतिविचक्षणः॥ नंद्यादित्वात्ल्युःअस्युस्यनेचक्षिङःख्याञ्नेतिवाच्यमितिख्याआदेशाभावः॥विविधंवक्तीत्यर्थः॥ १५॥ अतएवसर्वदास

दुपास्यमानत्वमाह ॥ सर्वदेति ॥ सर्वदाअस्त्राभ्यास[1]कालेष्वपिसद्भिः सत्पुरुषैःअभिगतःपरिगतः ॥ परिवारितइत्यर्थः ॥ कथमिवसमुद्रःसिंधुभिरिवनदीभिरिव ॥ स्त्रीनद्यांनानदेसिंधुर्देशभेदेंबुधौगजइतिवैजयंती ॥ सर्वदाभिगतःसद्भिःखुरलीकेलिश्रमविश्रांतएकांतेछायामवगाहमानेरामेसंतःसर्वेतत्तदर्थविशेषश्रवणायपरिवृत्त्यस्थिताइत्यर्थः ॥ तथाचवक्ष्यति ॥ ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैःशीलवृद्धैश्चसज्जनैः ॥ कथयन्नास्तवैनित्यमस्त्रयोग्यांतरेष्वपीति॥ अस्त्रयोग्योस्त्राभ्यासः ॥समुद्रइवसिंधुभिः॥ एवं[2]सदभिगमनंनरामस्याज्ञातज्ञापनायतस्यस्वतएवपूर्णत्वात् ॥ किंतुस्वेषामेवापूर्वार्थविशेषलाभायगत्यंतराभावादितिभावः ॥ सिंधवोहि[3]स्वासनलाभायैवसमुद्रमभियांति नतुतस्यातिशयापादनायएवमभिगमनहेतुभूतंसौलभ्यादिकंविशदयति॥आर्यइति ॥ आङ्पूर्वाद्गतावित्यस्माद्धातोःकर्मणिण्यत्प्रत्ययः॥ अभिगंतुमर्हइत्यर्थः ॥ किंसतामेवनेत्याह ॥ सर्वसमः॥जातिगुणवृत्त्यादितारतम्यंविनासर्वेषामाश्रयणीयत्वेतुल्यः ॥ अस्यकादाचित्कत्वंवारयत्येवकारः ॥ चकारउक्तसमुच्चयार्थः॥ किंचिदुपदेशाभावेपिसौंदर्यादभिगंतव्य

सचसर्वगुणोपेतःकौसल्यानंदवर्द्धनः ॥ समुद्रइवगांभीर्य्येधैर्येणहिमवानिव ॥ १७ ॥

त्वमाह ॥ सदैकप्रियदर्शनइति ॥ सदानुभवेपि नवनवतयाभासमानइत्यर्थः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ सर्वदेति ॥ सद्भिःरामसंबन्धाल्लब्धसत्ताकैर्वसिष्ठादिभिःसर्वदासिंधुभिरभिगतस्समुद्रइव महानदीत्वसिद्ध्येसिंधवोयथासमुद्रंपरिगताः ॥ एवंस्वसज्जनत्वसिद्ध्येसंतःरामगोष्ठींप्रविशंतीति ॥ सिंधुभिस्समुद्रइवेति ॥ एकगोष्ठीनिष्ठेषुसत्सुनक्षत्रमध्यगतस्यचंद्रस्येवरामस्यसर्वापेक्षयानिरतिशयतेजिष्ठत्वंगम्यते ॥ सिंधुभिः अनर्गलप्रवाहाभिर्यथासमुद्रःअक्षोभ्यःएवंजाबालिप्रभृतिभिःक्षोभितोपिअक्षोभ्यइतिव्यंजितम् ॥ सर्वदेतिकालविशेषेएकदासिंधुभिःपरिगतस्समुद्रःअयंतुसर्वदेतिवैलक्षण्यम् ॥ सर्वदाभिगतइतिप्रयोजनवशेनसतामभिगमनेतैस्सहजल्पवितंडादिकरणेतेचासह्यतयानाभिगच्छंतिलोके ॥ रामस्तुतथानकरोतीतिध्वन्यते ॥ वक्ष्यतिच नविगृह्यकथारुचिरिति ॥ रत्नाकराभिगतसिंधूनांतदभिगमनदेशएवकतिपयरत्नसंबंधः ॥ एवंगुणाकररामसंबंधादेवसतांकतिपयगुणाःप्रकाश्यंतइत्यभिगतपदव्यंग्यम् ॥ लोकेराजकुमाराःकदाचिद्विनोदार्थमेकान्तगोष्ठ्यांशृंगारहास्यरसविद्भिःपरिगताभवंति अयंतुनतथेतिसत्पदव्यंग्यं ॥ सिंधुभिस्समुद्रइवेतिसतांप्राप्यांतरराहित्यंश्रीरामस्यसौलभ्यंचव्यज्यते ॥ १६ ॥ अथइषुक्षयान्निवर्त्तेतेनांतरिक्षक्षितिक्षया

---

१ कालादिष्वपीत्यन्यत्र । २ सद्भिर्गमनं पा० । ३ स्वसत्ता०इ० पा० ।

त् ॥ मतिक्षयान्निवर्ततेनगोविंदगुणक्षयात्इतिभगवद्गुणानांवर्षायुतेनापिवर्णयितुमशक्यत्वेनसंग्रहेणवदन्नुत्तरमुपसंहरति ॥ सचेति ॥ कोसलस्य राज्ञोपत्यंस्त्रीकौसल्या ॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्इतिञ्यङ्प्रत्ययःयङश्चाप्इतिचाप् ॥ तस्याआनंदंवर्द्धयतीतिकौसल्यानंदवर्द्धनः॥चशब्दएवकारार्थः ॥ कौसल्यासुतत्वेनावतीर्णोविष्णुरेववेदांतोदितसकलगुणसंपन्नः परमात्मानतुब्रह्मादिष्वन्यतमइत्यर्थः ॥ दशरथनंदनइत्यनुक्तिःपुत्रलाभफलस्यकौसल्ययैव[1]लाभात् ॥ अतएववक्ष्यति कौसल्यालोकभर्त्तारंसुषुवेयंमनस्विनीति ॥ अथास्यनिस्सीमाभ्यधिकत्वंवक्तुं लोकेप्रकृष्टवस्तूनांतदेकैकगुणसाम्य[2]माह ॥ समुद्रइवेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ गांभीर्यंनामस्वांतर्गतपदार्थाप्रकाशकत्वंयथासमुद्रःस्वांतर्गतंरत्नादिकमप्रकाशयन्नेववर्त्ततेतथायमपिस्वीयं[3]परत्वमप्रकटयन्नेवास्तेइत्यर्थः ॥ वक्ष्यति ॥ आत्मानंमानुषंमन्येइति ॥ धैर्यंनामशोकहेतुसद्भावेपिनिःशोकत्वं ॥ तेनहिमवानिव हिमवत्सदृशः ॥ गिरयोवर्षधाराभिर्हन्यमानानविव्यथुः ॥ अभिभूयमानाव्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसइतिह्युक्तं ॥ अत्रवस्तुतःसमुद्रादेरुपमानत्वाभावेपिप्र[4]

विष्णुनासदृशोवीर्येसोमवत्प्रियदर्शनः ॥ कालाग्निसदृशःक्रोधेक्षमयापृथिवीसमः ॥ १८ ॥
धनदेनसमस्त्यागेसत्येधर्मइवापरः ॥ तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमं ॥ १९ ॥

तिपत्तृणामुपमानत्वंसंभवतीत्येवमुक्तं यथाइषुवद्गच्छतिसवितेत्यत्र॥१७॥ विष्णुनेति वीर्येविषयेविष्णुनासदृशःविष्णोरर्धत्वेनरामस्यविष्णुसादृश्यंसुवचमेव ॥ सउश्रेयान्भवतिजायमानइत्युक्तत्वेनतदंशस्यापितत्सदृशत्वंयुक्तमेव ॥ सोमवत्प्रियदर्शनःशोकनिवृत्तिपूर्वकमाल्हादकरः ॥ क्रोधेकालाग्निसदृशःकालाग्निक्रोधसमक्रोधइत्यर्थः ॥ स्वविषयापराधमेवस्वयंसहते ॥ स्वाश्रितविषयापराधकरणेतुज्वलज्ज्वलनइवशीतलतरेपिहृदयेकोपमावहतीत्यर्थः ॥ जलेहिकालाग्निर्ज्वलति ॥ क्षमयाक्षमारूपसदृशधर्मेणपृथिवीसमः पृथिवीतुल्यक्षमइत्यर्थः ॥ स्वस्मिन्नपकारकरणेअचेतनवद्वर्त्ततइत्यर्थः ॥ नस्मरत्यपकाराणांशतमप्यात्मवत्तयेतिवक्ष्यति ॥ १८ ॥ त्यागेत्यागविषयेधनदेनकुबेरेणसमः ॥ तद्वद्दातेत्यर्थः ॥ कुबेरस्यत्यागित्वंत्यागेचधनदोयथेत्यादिवक्ष्यमाणवचन[5]शतसिद्धं॥नचतस्यलुब्धत्वंकुतश्चित्सिद्धं त्यागेसत्यपिधनदवदाढ्यइतिव्याख्यानंतुप्रक्रमविरुद्धं॥ नह्याढ्यत्वंकश्चिद्गुणः ॥ तथासतिलुब्धत्वमेवास्यसिद्धंस्यात् ॥ सत्येसत्यवचनेअपरः उत्कृष्टवस्त्वंतररहितः धर्मःधर्मदेवतेवस्थितः ॥ धर्मदेवतेवनिरपायसत्यवचन

---

१ कौसल्यायाएव—पा० । २ सामान्यं—इ० पा० ३ स्वयं इ० पा० । ४ परिवक्तुमिति पुस्तकांतरे । ५ वचनतः—इ० पा०

इत्यर्थः ॥ सत्येअपरोधर्मइवस्थितइतिव्याख्यानेप्रकृतौपम्येविरोधः ॥ तस्योत्प्रेक्षारूपत्वात् ॥ क्वचिदुपमाक्वचिदुल्लेखःक्वचिदुत्प्रेक्षेतिविजातीयसंकरइत्यप्याहुः ॥ एवंवेदांतोदितजगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वसर्वांतर्यामित्वप्रमुखसमस्तकल्याणगुणाकरंब्रह्मकिंरामत्वेनावतीर्णोविष्णुरुतब्रह्मरुद्रादिष्वन्यतमइतिवाल्मीकिनावेदोपबृंहणायपृष्टेवेदांतोदितगुणानांतदन्येष्वसंभवात्तस्यैवसंभवाच्चसएववेदांतोदितंपरंतत्वमित्युपदिष्टं॥ तत्रतत्रजगत्कारणप्रकरणेषुप्रयुक्ताःस्वयंभू[1]शिवादिशब्दाःसद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दवदपर्यवसानवृत्त्यावयववृत्त्यावापरमात्मपराइत्यप्यर्थसिद्धम्। एवंवेदांतसारार्थःसंदर्शितः॥ननुब्रह्मस्वरूपमिवफलस्वरूपंतदुपायस्वरूपमपिवेदार्थत्वादुपबृंहणीयंतदुभयंकिमितिनपृष्टंनोपदिष्टंच ॥ मैवं ॥ परिपप्रच्छेत्यत्रपरिणातदुभयस्वरूपमपिपृष्टमेवोत्तरेचप्रजानांचहितेरतइत्यादिनोपायत्वं सदैकप्रियदर्शनइत्यादिनोपेयत्वं चतस्यैवेत्युक्तं ॥ ननुसिद्धस्यैवतस्योपायत्वेसर्वमुक्तिप्रसंगइतिचेन्न ॥ यउपायोपेयाधिकारीतस्यैवफलंदिशतिनानधिकारिणइतिव्यवस्थापनात् ॥ अधिकारश्चतत्प्राप्त्यपेक्षा[2]साधनांतरपरित्यागश्चे

ज्येष्ठंश्रेष्ठगुणैर्युक्तंप्रियंदशरथःसुतम् ॥ प्रकृतीनांहितैर्युक्तंप्रकृतिप्रियकाम्यया ॥ २० ॥

त्युत्तरग्रंथेसु[3]व्यक्तं ॥ ननुवेदोपबृंहणमिदंरामायणमित्युक्तं ॥ धर्मोपिवेदार्थः ॥ सकथंनोपबृंहितः किंचेयंता[4]ग्रंथेनवेदांतार्थउपबृंहितः ॥ किमतः[5]परग्रंथेन॥उच्यते॥उक्तानुक्तांश्चकल्याणगुणांस्तच्चरित्रनिदर्शनमुखेनप्रतिपादयितुमुत्तरग्रंथः पूर्वभागोपबृंहणंचरामायणपुरुषाचारमुखेनहिसामान्यधर्मोविशेषधर्मश्चोपबृंहितः ॥ ननुतथापिकथंबालकांडकथानोपदर्शिता ॥ मैवं ॥ तत्रप्रदर्शनीयगुणविशेषाभावात् ॥ नचसाप्यत्यंताप्रदर्शिता ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवइत्यवतरणंमहावीर्यइतिताटकाताटकेयादिवधः धनुर्वेदेचनिष्ठितइतिकौशिकाधिगतनिखिलदिव्यास्त्रवत्त्वं श्रीमानितिवैदेहीलाभश्चेति बालकांडकथासूचनात् ॥ अथायोध्याकांडकथांप्रस्तौति ॥ तमेवमित्यादिना ॥ आदौश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दशसु दिक्षुरथो यस्यसदशरथः ॥ अप्रतिहतरथत्वेनरामायराज्यंदत्तं भीतिदत्तत्वाभावेनपुनरनादातव्यत्वमुक्तं ॥ महीपतिः अस्वामिदत्तत्वाभावउच्यते ॥ एवंदातृदोषेणपुनरनाहरणीयत्वमुक्त्वासंप्रदानगुणेनाप्याह ॥ तमित्यादिना ॥ तंप्रसिद्धं ॥ एवंगुणसंपन्नंपूर्वोक्तसर्वगुणसमृद्धं ॥ सर्वस्य स्वामिभूतमितियावत् ॥ सत्यपराक्रमममोघपराक्रमंसर्वरक्षणशक्तं[6]मितियावत् ॥ १९ ॥ ज्येष्ठंजन्मक्रमेणापिराज्यार्हं ॥ श्रेष्ठगुणैर्युक्तं

---

[1] शंभु–इ०पा०। [2] तत्प्राप्त्यापेक्षा ०इ०पा०। [3] उत्तरग्रंथेषुव्यक्तमित्यन्यत्र। [4] एतावतेत्यन्यतः। [5] इतःपरेण इति पुस्तकान्तरे। [6] सर्वरक्षणशक्तिमिति पा०

नीतिशास्त्रोक्तषाड्गुण्ययुक्तं संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाःषड्गुणाःकामंदकोक्ताः॥प्रियंप्रीतिविषयं॥ अनेनतात्कालिकप्रीतिदानव्यावृत्तिः ॥ सुतंजन्मनैवराज्यार्हं ॥ प्रकृतीनांप्रजानांहितैःहितकरणैर्युक्तं ॥ अनेनसर्वानुकूल्यमुक्तं ॥ एवंभूतंरामंप्रकृतिप्रियकाम्ययाअमात्यादीनांप्रीतिकरणेच्छया ॥ इच्छायांकाम्यच्प्रत्ययः ॥ अप्रत्ययादित्यप्रत्ययः ॥ अजाद्यतष्टाप् ॥ प्रीत्यास्वप्रीत्याच ॥ चकारोर्थसिद्धः ॥ गामश्वंपुरुषंजगदितिवत् ॥ मंत्रिवृद्धैरालोचनपूर्वकंकृतत्वादप्रत्याख्येयत्वमुच्यते ॥ प्रकृतिः पंचभूतेषुस्वभावेमूलकारणे ॥ छंदःकारणगुह्येषुजन्मामात्यादिमातृष्वित्युभयत्रवैजयंती ॥ २० ॥ युवाचासौराजाचयुवराजः तस्यभावःकर्मवायौवराज्यं ॥ ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् ॥ तेनपितरिराज्यंनिर्वहत्येवसर्वनिर्वाहकत्वेनाभिषिक्तःपुत्रोयुवराजस्तस्यभावेनेत्यर्थः ॥ संयोक्तुंघटयितुमैच्छत् तत्संभारान्समभरदित्यर्थः ॥ एवंपुनरादानायोग्यंरामायराज्यप्रदानमुक्त्वाअपरिहरणीयमनंतरभाविकैकेय्यायाचनमाह ॥ तस्येतिसार्द्धश्लोकएकान्वयः ॥ अथरामायराज्यप्रदानेच्छानंतरंतस्यरा

यौवराज्येनसंयोक्तुमैच्छत्प्रीत्यामहीपतिः ॥ तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वाभार्याथकैकयी ॥ २१ ॥

मस्याभिषेकःकर्मविशेषः ॥ तस्यसंभारानुपकरणानि॥औदुंबर्यासंदीतस्यैप्रादेशमात्राःपादाःस्युरित्यादीनि दधिमधुसर्पिरातपवर्ष्याआपइत्यन्तानिब्राह्मणोक्तानिदृष्ट्वामंथरामुखेनदर्शनइवज्ञात्वाभार्याभर्तुर्योग्यानतुस्वातंत्र्यार्हा ॥ पूर्वैपूर्वकाले ॥ विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं ॥ तेनदशरथेनदत्तवराशंबरासुरविजयकालेसारथ्यकरणपारितोषिकतयादत्तवरा ॥ याचनहेतुत्वेनेदमुक्तं ॥ तच्छब्दस्यदशरथपरामर्शितयाशंबरासुरसमरंसूचितं ॥ दशसुदिक्षुअप्रतिरुद्धरथोहिसः ॥ दीव्यतीतिदेवीपचाद्यच् ॥ देवडितिटित्त्वेनपाठात्ङीप् ॥ भोगोपकरणभूतेतिव्यामोहमूलोक्तिः ॥ कैकयीकेकयानांराजाकैकयः ॥ क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्यराजन्यपत्यवदित्यञ् ॥ जनपदेलुप् ॥ केकयस्यापत्यंस्त्रीकैकयी ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यपत्यार्थेऽञ्टिड्ढाणञित्यादिनाङीप्१॥नन्वञ्प्रत्ययेकेकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियइतीयादेशःकिंनस्यात्॥उच्यते॥जरायाजरसन्यतरस्यामित्यतोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेस्तस्यवैकल्पिकत्वात् ॥ नचेयादेशाभावआर्षइतिवाच्यं ॥ कैकेयीकैकयीतिशब्दभेदप्रकाशिकायामुक्तेः ॥ प्राक्कैकयीतोभरतस्ततोभूदितिभट्टिप्रयोगात् ॥ केकयीतिपाठेतुकेकयान्जन्मभूमित्वेनाचष्ट इतिकेकयी॥तदाचष्टइतिणिजंतादौणादिकेस्त्रियामिकारप्रत्ययेटिलोपेणिलोपेच

---

१ बोध०इ०पा०।

कृतेकृदिकारादक्तिनइतिङीबित्याहुः ॥ केकयशब्दोमूलप्रकृतिरेवोपचारात्तदपत्येवर्त्तते ॥ शार्ङ्गरवादिपाठात्ङीनितिन्यासकारः॥कैकयी॥एनंदशरथं॥द्वितीयाटौस्स्वेनइत्यन्वादेशेएनादेशः॥रामस्यविवासनंभरतस्याभिषेचनंचवरमयाचतअर्थितवती॥याचिर्द्विकर्मकः॥२१॥२२॥सइति॥ राजा सर्वरंजकः ॥ राजाप्रकृतिरंजनात्इतिप्रयोगात्॥औणादिकःकनिन्प्रत्ययः ॥यद्यपिरजकरजनरजस्सूपसंख्यानमितिवचनादत्रनलोपप्रसक्तिर्नास्तितथापिरजस्साहचर्यादौणादिकस्यतत्रग्रहणं॥सपूर्वंरामायदत्तराज्यः ॥मंत्रिप्रमुखैरालोचनपूर्वकंप्रतिज्ञातरामाभिषेकइत्यर्थः।दशरथः॥धर्मएवपाशोधर्मपाशः ॥ उपमितंव्याघ्रादिभिरितिसमासः ॥ व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् । तेनसंयतोबद्धःसन्सत्यवचनात् स्त्रीविषयवचनसिद्धिहेतोःप्रियंसुतंविवासयामास॥रामोविग्रहवान्धर्मइत्युक्तरीत्याप्रथमंअंगीकृतंपरमधर्मंपरित्यज्यानंतरंप्रवृत्तंस्त्रीविषयंक्षुद्रधर्ममवलंबितवानित्यर्थः ॥ एतेन सांकेत्यंपारिहास्यं

पूर्वंदत्तवरादेवीवरमेनमयाचत ॥ विवासनंचरामस्यभरतस्याभिषेचनं ॥ २२ ॥
ससत्यवचनाद्राजाधर्मपाशेनसंयतः ॥ विवासयामाससुतंरामंदशरथःप्रियं ॥ २३ ॥
सजगामवनंवीरःप्रतिज्ञामनुपालयन्॥पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याःप्रियकारणात् ॥२४॥

वास्तोभंहेलनमेववा ॥वैकुंठनामग्रहणमशेषाघविनाशनं ॥ आक्रुश्यपुत्रमघवान्यदजामिलोपिनारायणेतिम्रियमाणउपैतिमुक्तिं ॥ कामाद्गोप्योभयात्कंसः इत्येवंयथाकथंचित्भगवन्नामवतांमुक्तिसिद्धौसर्वदारामपरायणस्यदशरथस्यकथंनमुक्तिरितिशंकादूरोत्सारितासिद्धसाधनत्यागात्काशकुशावलंबनात् धर्मपाशप्रतिबंधाच्चमुक्तिप्रसंगाभावात् ॥ तथाच मुमुक्षुणादशरथवन्नवर्तितव्यमित्युक्तंभवति ॥ २३ ॥ पितृवचनपरिपालनमवश्यंकर्त्तव्यमेतद्रामाचारमुखेनदर्शयति ॥ सजगामेति ॥ सरामः वीरोपिराज्यपरिपालनसमर्थोपिकैकेय्याःप्रियकारणात् प्रीतिहेतुभूतात्स्त्रीपारवश्येनोक्तादपीत्यर्थः॥पितुर्वचननिर्देशात्वचनमेवनिर्देशःआज्ञा॥ आज्ञायामपिनिर्देशइतिबाणः॥ तस्माद्धेतोःप्रतिज्ञांकैकेयीसमक्षंकृतांप्रतिज्ञामनुपालयंश्च ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाइतिहेत्वर्थेशतृप्रत्ययः ॥ वक्ष्यति॥तद्ब्रूहिवचनंदेवि[2]राज्ञोयदभिकांक्षितं ॥ करिष्येप्रतिजानेचरामोद्विर्नाभिभाषतइतिस्वप्र

---

१ अन्यत्रेति पाठः । २ राज्ञायदितिपा०

तिज्ञापालनार्थंपितृवचनपालनार्थंचेत्यर्थः ॥ वनंदंड[१]कावनमुद्दिश्यजगाम ॥२४॥ इक्ष्वाकुवंशेत्यादिनासमस्तकल्याणगुणपारि[२]पूर्णत्वोक्त्यापरत्वमुक्तं तमेवमित्यादिनाभिषेकप्रवृत्तिनिवृत्तिकथनात्सौलभ्यमुक्तं ॥ अथपरत्वसौलभ्यानुगुणंसमाश्रयणमाह॥ तंव्रजंतमिति ॥यद्वा ॥ अथसिद्धसाधननिष्ठैः लक्ष्मणवत् कैंकर्यपरैर्भवितव्यमितिव्यंजयन्नाह॥ तंव्रजंतमितिसार्द्धश्लोकएकान्वयः ॥ प्रीणातीतिप्रियः॥ रामेप्रीतिमान् ॥ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कइतिकः॥ अनेनानुगतिहेतुर्भक्तिरुक्ता॥भ्राताभ्रातास्वामूर्तिरात्मनइतिमूर्तिभूतः॥विनयसंपन्नः कैंकर्यहेतुविनययुक्तः॥ विनयः शेषत्वज्ञानंरामकैंकर्य्यंरूपाचारोवा ॥ विनयोधर्मविद्या[३]र्थेशिक्षाचारप्रशांतिष्वितिवैजयंती ॥ सुमित्रायाःआनंदंवर्द्धयतीतिसुमित्रानंदवर्द्धनः॥ सृष्टस्त्वंवनवासाय रामंदशरथं विद्धिमांविद्धिजनकात्मजां ॥ अयोध्यामटवींविद्धिगच्छतातयथासुखमितिसुमित्रयैवोक्तत्वात् ॥ दयितःरामस्येष्टतमः ॥ यमेवैषवृणुतेतेनलभ्य इत्युक्तरीत्याप्रियतमत्वेनवरणीयइत्यर्थः ॥ लक्ष्मणःकैंकर्यलक्ष्मीसंपन्नोभविष्यतीतिज्ञात्वालक्ष्मणइतिवसिष्ठेनकृतनामधेयःसतुनागवरःश्री

तंव्रजंतंप्रियोभ्रातालक्ष्मणोनुजगामह ॥ स्नेहाद्विनयसंपन्नः
सुमित्रानंदवर्द्धनः ॥ भ्रातरंदयितोभ्रातुःसौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २५ ॥

मान् ॥ अंतरिक्षगतःश्रीमानित्युक्तेः ॥ कैंकर्यलक्ष्मीवत्त्वंलक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नइतिवक्ष्याति ॥ पामादिषुपाठात् लक्ष्म्याअच्चेतिपामादिगणसूत्रान्मत्वर्थीयोनप्रत्ययःअकारश्चान्तादेशः॥ लक्ष्मीवान्लक्ष्मणःश्रीमानितिपर्यायपाठश्च॥ सुभ्रातुर्भावः सौभ्रात्रं॥ भावेअण्अनुशतिकादित्वात्उभयपदवृद्धिः ॥ रामंविनाक्षणमपिजीवनाक्षमत्वंसुभ्रातृत्वं॥वक्ष्यति ॥ नचसीतात्वयाहीनानचाहमपिराघव ॥ मूहूर्त्तमपिजीवा[४]वोजलान्मत्स्याविवोद्धृताविति रामस्यलक्ष्मणविरहासहत्वंसुभ्रातृत्वं ॥ तच्चवक्ष्यति ॥ नचतेनविनानिद्रांलभतेपुरुषोत्तमः ॥ मृष्टमन्नमुपानीतमश्नातिनहितांविनाइति ॥ तदनुदर्शयन्सन् ॥ यद्वाएवंसुभ्रातृभिर्वर्त्तितव्यमिति दर्शयन्निवेतिगम्योत्प्रेक्षा ॥ व्रजंतंएकांतेस्वाभिमतसकलकैंकर्यप्रधानप्रवृत्तंभ्रातरं ॥ उपलक्षणमिदं ॥ मातापिताचभ्राताचनिवासः शरणंसुहृत्॥गतिर्नारायणइत्युक्तसकलविधबंधुः॥वक्ष्यति ॥ अहंतावन्महारा[५]जेपितृत्वंनोपलक्षये ॥भ्राताभर्त्ताचबंधुश्चपिताचममराघवः ॥ इतिस्नेहात् बाल्यात्प्रभृतिसुस्निग्धोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्द्धनइत्युक्तरामभक्तेरेवहेतोरनुजगाम ॥ येनयेनधातागच्छतितेनतेनसह

---

[१] दंडकारण्यमितिपाठः ॥ [२] परिपूर्णार्थोक्त्याइ० पा० [३] ०विद्यादि० इ० पा० [४] जीवामइ०पा० [५] महाराजइ०पा०

गच्छतीतिवदपूर्वोयंकश्चिद्वृत्तिविशेषइतिऋषिर्विस्मयते ॥ हेति ॥ हविस्मयेविषादेचेतिबाणः ॥ आशालेशमात्रेणस्वस्मिन्नेवाधिकप्रेमाणंभगवंतंकुत्रचित् एकांतस्थलेस्वमनोरथानुरूपविशिष्टविषयसकलकैंकर्यलाभायानुसरन्नधिकार्यत्रवि[1]निर्दिश्यते ॥ २५ ॥ अथसीतायाः साधनदशायांपुरुषकारतयाफलदशायांप्राप्यतया[2]चान्वयात्तयानित्ययोगंदर्शयति ॥ रामस्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ रामस्याभिरामस्यापिदयिताअभिरामानित्यंभार्यांहृदिसंततंधार्या॥विभक्तेर्ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् ॥ प्राणसमाउक्तार्थद्वयेहेतुरयं ॥ हिताचेतनहितपरा ॥ मित्रमौपयिकंकर्तुमित्यादिवक्ष्यति॥ रामहितपरावा॥वक्ष्यति ॥ स्मारयेत्वांनशिक्षयइति ॥ जनकस्यकुलेजाता ॥ आचारप्रधानेत्यर्थः ॥ देवमायेवनिर्मिता ॥ अमृतमथनानंतरमसुरमोहनार्थंनिर्मिताविष्णुमायेवस्थिता ॥ माययामोहयित्वातान् विष्णुःस्त्रीरूपमास्थितइतिउक्तेः ॥ यद्वा ॥ निर्मिताकृतमूर्त्तिः देवमायाविष्णोराश्चर्यशक्तिरिवस्थिता ॥ अनेनसौंदर्यपराकाष्ठोक्ता ॥ अथवानिर्मिताकृतावतारादेवमाया देवस्यविष्णोर्लक्ष्मीः ॥ वक्ष्यतिउत्तरकांडे ॥ ऋतेमायांविशालाक्षींतवपूर्वपरिग्रहामिति ॥ इवशब्दोवाक्यालंकारे[3]एवकारार्थेवा ॥ २६ ॥सर्वलक्षणसंपन्नासामुद्रिकोक्तैःसर्वैरुत्तमस्त्रीलक्षणैःसंपन्नानारीणामुत्तमापूर्वोक्तसर्वप्रकारेणसर्वस्त्रीश्रेष्ठा ॥ पुरुषोत्तमरामानुरूपनार्युत्तमेत्यर्थः ॥ वधूर्दशरथस्नुषा ॥ अचिरोढावा ॥ अचिरोढातुवधूरितिवैजयंती । सीता ॥ सीतालांगलपद्धतिः तज्जन्यत्वात्तद्व्यपदेशः ॥ अनेनायोनिजत्वोक्तेर्दिव्यलोकवासकालिकसौंदर्यान्यूनतोक्ता ॥ अपिशब्देनलक्ष्मणानुगतिःसमुच्चीयते ॥ राममनुगतानिरवधिकसौंदर्याकृष्टहृदयतयानुगतवतीरोहिणीयथा॥यथाशब्दइवार्थः।यथातथैवैवंसाम्यइत्यमरः ॥ रोहिणीनामचंद्रस्यासाधारणपत्नी ॥ वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिविदेवता ॥ रोहिणीनविनाचंद्रंमुहूर्त्तमपिदृश्यतइति॥ नकेवलंरामसौंदर्याकृष्टानुगताकिंतुकलंकिनंरोहिणीवपातिव्रत्यस्वरूपप्रयुक्तागतेत्यर्थः॥अयमर्थोनसूयासमक्षं[4]व्यक्तोभविष्यति॥२७॥रामभक्त्यविशेषाल्लक्ष्मणसीतावत्पौराणामप्यनुवृत्तिंदर्शयति ॥ पौरैरिति ॥

रामस्यदयिताभार्यानित्यंप्राणसमाहिता ॥ जनकस्यकुलेजातादेवमायेवनिर्मिता ॥ २६ ॥
सर्वलक्षणसंपन्नानारीणामुत्तमावधूः ॥ सीताप्यनुगतारामंशशिनंरोहिणीयथा ॥ २७ ॥
पौरैरनुगतोदूरंपित्रादशरथेनच ॥ शृंगिबेरपुरेसूतंगंगाकूलेव्यसर्ज्जयत् ॥ २८ ॥

---

१ ध्वन्यते-इ०पा० २ चानन्यतया-इ०पा० ३ एवकारार्थोवा-इ०पा० ४ व्यक्तो भविष्यतीत्यन्यत्र ।

पुरेभवाःपौराः ॥ अनेनस्त्रीबालवृद्धाविशेषउक्तः ॥ दूरमनुगतइत्यनेनविरहासाहिष्णुत्वोक्त्यापौराणांपरमाभक्तिरुक्ता ॥ पुनर्विश्लेषभीरुत्वंपरमाभक्तिरुच्यतइतिवचनात् ॥ पौरैरित्यनेनतद्देशवासएवरामभक्तिहेतुरित्युक्तं ॥ पित्रादशरथेनच ॥ चशब्दोन्वाचये ॥ अल्पमनुगतइत्यर्थः ॥ आद्वारंहितेनानुगतंपित्रेत्यनेनपुत्रकृतवात्सल्यादनुगतइत्युक्तं ॥ एवंपरत्वसौलभ्येदर्शिते ॥ अथवात्सल्यसौशील्येदर्शयति ॥ शृंगि[1]बेरपुरइति ॥ धमौंआश्रितवात्सल्यसौशील्ये आत्मास्वभावोयस्यसःतथा आश्रितवात्सल्यसौशील्यस्वभावोरामः शृंगिबेरपुरेशृंगिणःकृष्णसारादयःतेषांबेराणिकृत्रिमशरीराणि॥प्रतिछंदःप्रतिनिधिर्बेरंचप्रतिरूपकमितिवैजयंती ॥ वंचनेनसजातीयमृगग्रहणार्थानियस्मिन्तत्शृंगिबेरं॥तथात्वात् ॥तदाख्येपुरेगंगाकूलेशृंगिबेरपुरसन्निहितगंगातीरइत्यर्थः॥एतेनगंगातीरत्वमात्रेणनोद्देश्यत्वंकिंतुभक्तसेवितत्वेनेत्युक्तं॥साकाशीतिनचाकशीतीत्याद्यभियुक्तोक्तेः

गुहमासाद्यधर्मात्मानिषादाधिपतिंप्रियम् ॥ २९ ॥ गुहेनसहितो
रामोलक्ष्मणेनचसीतया॥ तेवनेनवनंगत्वानदीस्तीर्त्वाबहूदकाः॥ ३० ॥

निषादाः प्रतिलोमजातिविशेषाः॥निषादोमृगघातीस्यादितिवैजयंती ॥ तेषामधिपतिरितिजात्यपकर्षउक्तः ॥ प्रीणातीतिप्रियः तंस्वस्मिन्प्रीतिमंतमित्यर्थः ॥ गुहतिगोपयतिवंचयतिपरस्वमितिगुहः ॥ इगुपधलक्षणःकप्रत्ययः ॥ तंजातितोवृत्तितोगुणतःकुलतश्चहीनमपिस्वस्मिन्नानुकूल्यमात्रेणादरणीयत्वमुक्तं ॥ निषादाधिपतिमासाद्येत्यनेनसौशील्यमुक्तं ॥ महतोमंदैस्सहनीरंध्रेणसंश्लेषोहिसौशील्यं ॥ धर्मात्मेत्यनेनमहत्त्वमुक्तं ॥ आसाद्येत्यत्राभिविधिवाचिनाअर्थात्नैरंध्र्यमुक्तं ॥ शृंगिबेरपुरेगुहमासाद्येत्यनेनदोषभोग्यत्वरूपंवात्सल्यमुक्तं ॥ सूतंसुमंत्रंपारंपर्येणानुवर्त्तमानमपिव्यसर्ज्जयत् व्यसृजत्॥स्वार्थेणिच्॥सद्यःप्रसूतवत्सवात्सल्यात्पूर्ववत्संपरिहरंत्याधेनोरिववात्सल्यातिशयउक्तः ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्वस्मिन्नाशालेशमात्रेणजनितंगुहविषयप्रेमातिशयंदर्शयति॥गुहेनेति ॥ रामः गुहेनसहितःसन्लक्ष्मणेनसीतयाचसहितः ॥ गुहसंधानानंतरमेवलक्ष्मणसीता

---

[1] शृंगिबेर इति पुस्तकांतरे पाठो दृश्यते-तस्मिन्पुस्तके च शृंगिबेरशब्दे सर्वत्रापि शृंगिवेर इति यवर्गचतुर्थवर्णवकारसहित एव पाठ उपलभ्यते।तत्र यथारूढि व्यवस्थानुसंधेया

भ्यांनित्यानपायिभ्यांसाहित्यमासीत् ॥ ततःपूर्वंसिद्धमपिसदसत्प्रायमासीदित्यर्थः ॥ यद्वादृष्टांतार्थंलक्ष्मणसीतासाहित्यकथनंता[1]दृशस्नेहोगुहेप्यासीदितिभावः॥सहितःसंहितः॥समोवाहिततयोरितिमलोपः॥सःरामः लक्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनसहितःप्रहितः ॥ गंगांतारितइत्यप्याहुः ॥ ❀ ॥ तनिड्लोकी ॥ ❀ ॥ तेवनेनइतिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ तेरामादयस्त्रयइत्यनेनगुहनिवर्त्तनंद्योतितं ॥ वनेनवनंगत्वावनाद्वनंगत्वा ॥ पंचम्यर्थेतृतीयाहेतौ तृतीयावा ॥ अनेननूतनवनावलोकनकुतूहलित्वंनगरप्रवेशस्यस्वाधिकारविरुद्धत्वंचद्योत्यते ॥ यद्वाअवनेनवनंगत्वा अन्योन्यरक्षणेनवनंगत्वेत्यर्थः ॥वक्ष्यति॥अग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनुगच्छतु ॥ पृष्ठतोहंगमिष्यामित्वांचसीतांचपालयन् ॥ अन्योन्यस्येहनोरक्षाकर्त्तव्यापुरुषर्षभेति ॥ यद्वा॥ अवनेनपितृवचनपरिपालनेनहेतुनावनंगत्वा॥अवनेनलोकरक्षणेनहेतुनावा॥ रावणादिदुष्टनिबर्हणमुखेनलोकरक्षणार्थंहितेषांवनगमनं ॥ यद्वातेवृदेवनइतिधातोर्भावेल्युट् ॥ तेवनेनदेवनेनलीलया अनायासेनेत्यर्थः ॥ मृगयाक्रीडनेनवा ॥ अनयैवव्युत्पत्त्यातेवनंपादसंचारइतिलभ्यते ॥ सूतविसर्जनानंतरंरथादवरुह्यपादसंचारेणवनंगत्वेत्यर्थः ॥ यद्वाअवनेनसहवनंगत्वामध्येमध्येस्थलप्रदेशंवनंचगत्वेत्यर्थः ॥ वनेनजलेनसहितंवनंनतुमरुकांतारमितिवार्थः। पयःकीलालममृतंजीवनंभुवनंवनमित्यमरः ॥ बहूदकाःविपुलोदकाः अधिकोदकावा ॥ विपुलानेकयोर्बर्हु[2]रितिवैजयंती ॥ नौतार्या इत्यर्थः ॥ नदींगंगांतीर्त्वाउत्तीर्य ॥ गंगानदीनामितिनदीमुख्यत्वात् निरुपपदनदीशब्देनगंगोच्यते ॥ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामितिबहुवचनंपूजायांबहुवचनंवा ॥ अदितिः पाशानितिवदवयवबहुत्वाभिप्रायेणवाबहुवचनं ॥ अत्राग्निहोत्रंजुहोतियवागूंपचतीतिवदर्थक्रमेणनदीस्तीर्त्वावनंगत्वेतियोजनीयं ॥ यद्वाअपूर्वकालेपिक्त्वाप्रत्ययःआस्यंव्यादायस्वपितीतिवत् ॥ यद्यप्यास्यंव्यादायस्वपितिसंमील्यहसतिइत्युपसंख्यानमितिवार्त्तिकेस्थलद्वयमेवोपात्तं तथापिन्यासकृतापरावरयोगेचेतिपूर्वसूत्रेचकारात्सर्वत्रायंप्रयोगःसंभवतीत्युक्तं ॥ यद्वातेवनेनेत्यनेनगंगातरणमर्थसिद्धम् ॥ नदीशब्दोयमुनापरः॥यद्वानदीःगंगायमुनामंदाकिनीः॥ मंदाकिनीनामचित्रकूटपरिसरेपरिसरंतीस्रवंती॥सौकर्याय युगपदुक्तं ॥ यद्वापूर्वार्द्धेसरामोलक्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनहितःप्रहितः ॥ सीतालक्ष्मणरामाः गुहेनगंगांतारिताइत्यर्थः ॥ अतःपादसंचारेणवनगमनमत्रोक्तं ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

---

[1] तादृशं सौहार्दं·इ०पा०। [2] बहु--इ०पा०

भरद्वाजस्यशासनात् चित्रकूटमनुप्राप्यप्रजाभरणशीलोभरद्वाजः ॥ इत्थंनिरुक्तमृगारण्यके ॥ एषएवबिभ्रद्वाजःप्रजावैवाजःताएषबिभार्त्तेयद्विभर्त्तितस्मात् भरद्वाजइत्याचक्षतइति ॥ यद्वावाजंरेतःवाजकरणमित्यादौतथाप्रयोगात् ॥ बिभ्रद्वाजंभरद्वाजः ॥ नित्यब्रह्मचारीत्यर्थः ॥ भरद्वाजोहत्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमु[1]वासइतिश्रुतेः ॥ तस्यशासनान्नियमनात्चित्रकूटेभवद्भिःस्थातव्यंतस्यैवमेवमार्गइत्येवंरूपात् ॥ अनुसदृशं॥पश्चात्सा[2]दृश्ययोरन्वित्यमरः॥राजकुमाराणांस्त्वे[3]षामुचितमित्यर्थः॥सुभगश्चित्रकूटोसौगिरिराजोपमोगिरिः॥यस्मिन्वसतिकाकुत्स्थःकुबेरइवनंदनइतिवक्ष्यति ॥ पश्चाद्भागेवाचित्राणिआश्चर्यावहानिकूटानिशिखराणियस्यासौचित्रकूटःतं॥आश्चर्यालेख्ययोश्चित्रमित्यमरः॥ प्राप्यगत्वारम्यंरमणीयंजलरामणीयकस्थलरामणीयकादियुक्तंआवसथंपर्णशालारूपंगृहं ॥ धिष्ण्यमोकोनिवसनंस्थानावसथवास्तु[4]चेत्यमरः॥ कृत्वानिर्माय ॥ अत्रपर्णशालानिर्माणेलक्ष्मणस्यसाक्षात्कर्तृत्वं ॥ इतरयोस्तुउचितदेशप्रदर्शनादिनाप्रयोजककर्तृत्वंसमानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्यत्रसूत्रे गृहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वेनद्वित्वस्याविवक्षितत्वादनेकक्रिया

चित्रकूटमनुप्राप्यभरद्वाजस्यशासनात् ॥ रम्यमावसथंकृत्वारममाणावनेत्रयः॥ ३१ ॥
देवगंधर्वसंकाशास्तत्रतेन्यवसन्सुखं ॥ चित्रकूटंगतेरामेपुत्रशोकातुरस्तथा ॥ ३२ ॥

स्वपिक्त्वाप्रत्ययस्संभवतीतिन्यासकारोक्तेः[5]क्त्वाप्रत्ययबाहुल्यं ॥ तत्रवनेचित्रकूटोपांतवनेरममाणाःलीलारसमनुभवंतः संतःसीतारामयोः पुष्पावचयसलिलक्रीडादिकंरतिः॥वैदेहिरमसेकच्चिच्चित्रकूटेमयासह ॥ पश्यंतीविविधान्भावान्मनोवाक्कायसंयु[6]तान्॥इतिहिवक्ष्यति ॥ लक्ष्मणस्यतुविशिष्टविषयकैंकर्यलाभजाप्रीतिः। वक्ष्यति॥भवांस्तुसहवैदेह्यागिरिसानुषुरंस्यते ॥अहंसर्वंकरिष्यामिजाग्रतःस्वपतश्चतइति ॥ त्रयोरममाणाः इत्यनेनानंदहेतुभेदेप्यानंदांशेतौल्यमुच्यते॥ परमंसाम्यमुपैति॥ भोगमात्रसाम्यलिंगाच्चेतिवत्रममाणाइतिवर्त्तमाननिर्देशेननैरंतर्य्यमुक्तं ॥ वर्त्तमानार्थकस्याप्यस्यन्यवसन्नितिभूतप्रत्ययांतविशेषणत्वं॥धातुसंबंधेप्रत्ययाइत्यनुशासनादग्निष्टोमयाजीपुत्रस्तेभवितेतिवत्संभवति ॥३१॥ अतएवदेवगंधर्वसंकाशाःसंतःदेवगंधर्वामनुष्यगंधर्वेभ्योधिकानंदाः ॥ यद्वादेवीचदेवश्चदेवौलक्ष्मीनारायणौ ॥ पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ गानंधारयंतीतिगंधर्वाः ॥ एतत्सामगा

---

१ उपास–इ०पा०। १ ०सदृशयोःइतिपा०। त्वेषां–इ०पा०। ४ वास्तकं–इ० पा०। ५ न्यासकारोक्तिः–इ० पा०। ६ संगतान्-इ०पा०।

यन्नास्तइत्युक्ताःसर्वदासामगानपरोमुक्तः ॥ देवौचगंधर्वश्चदेवगंधर्वाः तत्सद्दशाःदेवगंधर्वसंकाशाः ॥ निभादित्वादुत्तरपदभूताएवसंतःसद्दशवचनाः ॥ तथाहामरः ॥ स्युरुत्तरपदेत्वमी ॥ निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयइति ॥ तेतएवसंतःसाकेतत्रासिनएवसंतः सुखंन्यवसन् ॥ वक्ष्यति ॥ सुरम्यमासाद्यतुचित्रकूटंनदींचतांमाल्यवतींसुतीर्थां ॥ ननंदरामोमृगपक्षिजुष्टांजहौचदुःखंपुरविप्रवासादिति॥ यद्वातएवसंतः वनवासिनएवसंतः ॥ नागरिकाअपिचिरंवनच[1]राइवावसन्नित्यर्थः ॥ मुखग्लान्यादिभिस्तेषांवैदेशिकत्वगंधोपिनाज्ञायतेतिभावः ॥ सुखंयथाभवतितथान्यवसन् ॥ कदाचिदपिदुःखलेशोपिनान्वभावीत्यर्थः ॥ अत्राक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयप्रयोगइत्यप्याहुः ॥ तेतीर्त्वाजग्मुरितिक्रियापदमध्याहृत्यकेचिद्योजयंति ॥ अत्रदेवगंधर्वसंकाशाइतिपदगतेनोपमालंकारेणकिंचिद्वस्तुध्वन्यते ॥ यस्तावत्स्वरूपज्ञानपूर्वकंभगवत्यनुरक्तोभवतितं भगवान्देव्यासमागत्यदिव्यंविमानमारोप्यातिवाहिकगणैःसत्का[2]र्यविरजांतीर्त्वातिल्यकांतारमासाद्यामानवेनानुज्ञाप्यदिव्यलोकेमहामणिमंड[3]पमुपेत्यदिव्यसिं

राजादशरथःस्वर्गंजगामविलपन्सुतम् ॥ मृतेतुतस्मिन्भरतोवसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ॥ ३३ ॥

हासनारूढः श्रियासहमोदमानस्तद्व[4]र्चितसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसकलविधकैंकर्योंस्मैस्वानंदसममानंदंदत्वातेनसहयावत्कालमास्तइति ॥*॥ तनिश्लोकी॥*॥एवंलक्ष्मणस्यभगवच्छेषत्ववृत्तिंप्रतिपाद्यभरतस्यपारतंत्र्यवृत्तिंदर्शयति॥मृतेतुतस्मिन्नित्यादिना ॥ तदुपोद्घातत्वेनाह॥चित्रेति॥रामेचित्रकूटंतथाउक्तप्रकारेणगतेसतिदशरथोराजापुत्रशोकेनपुत्रादर्शनजदुःखेनातुरःपीडितःसन्सुतमुद्दिश्यहासुतेत्येवंविलपन्प्रलापंकुर्वन्स्वर्गंजगाम ॥ ३२॥मृतेत्विति॥तस्मिन्दशरथेमृतेसतिस्वर्गप्राप्तिरपिनश्वरत्वेनानुपादेयेतीत्युक्तं।महाबलःराज्यभरणसमर्थःअतएवभरतः॥भरतइतिराज्यस्यभरणादित्युक्तरीत्याभावज्ञेनवसिष्ठेनभरतइतिकृतनामावसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः वसिष्ठादिभिर्ब्राह्मणैः॥राज्यायराज्यंकर्तुंनियुज्यमानः ॥ क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनइतिचतुर्थी॥राज्यंराजत्वं॥येचाभावकर्मणोरितिप्रतिषेधादनोनप्रकृतिभावः ॥ नैच्छत् नाभ्यलषत्॥महाबलइत्यनेनसत्यामेवशक्तौस्वरूपविरुद्धत्वाद्राज्यंनांगीचकारेत्यवगम्यते ॥ अतएववक्ष्यति॥राज्यं चाहंचरामस्यधर्मंवक्तुमिहार्हसि ॥ विललापसभामध्येजगर्हेचपुरोहितं ॥ कथंदशरथाज्ञा

---

[1] वनवासिनइहा०पा० [2] संतार्य-इ०पा० । [3] ०मंटपं-इ०पा० । [4] तदुचित० इ० पा० ।

तोभवेद्राज्यापहारकइति ॥३३॥ सजगामेत्यर्द्धमेकंवाक्यं॥वीर्येणयुक्तोवीरः ॥ वीर्यमत्रशत्रुभूतरागादिजेतृत्वं ॥ विषयानाकृष्टचित्तइत्यर्थः ॥ यद्वाएभिश्वसचिवैःसार्द्धंशिरसायाचितोमया ॥ भ्रातुःशिष्यस्यदासस्यप्रसादंकर्त्तुमर्हसीत्युक्तरीत्याचतुरंगबलसहितःसभरतःरामपादप्रसादकः ॥ पादशब्दः पूज्यवाची ॥ पूज्येतुपादनामांकइत्यमरः ॥ प्रसादकः ॥ तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामितिण्वुल् ॥ पूज्यंरामंप्रसादयितुमित्यर्थः ॥ यद्वारामचरणयोःप्रसादकःरामस्यैवप्रसाद्यत्वेपिपादयोःप्रसाद्यत्वोक्तिः शेषभूतव्यवहारानुसारेण॥राजानंद्रष्टुमितिवक्तव्येराजपादौद्रष्टुमितिहिभृत्यजनोव्यवहरति ॥ वनंजगामप्रापवस्तुतोरामस्यकोपाभावेपिभरतायराज्यंदत्तमितिबुद्धिंनिवर्तयितुमित्यर्थः ॥ पूजितामामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम ॥ तद्[१]ददामिपुनस्तुभ्यंयथात्वमददामम ॥ ३४ ॥ गत्वात्विति अत्रसइत्यनुषज्यते ॥ सआर्यभावपुरस्कृतः ॥ पुरस्कृतः आर्यभावःयेनसः ॥ आ

नियुज्यमानोराज्यायनैच्छद्राज्यंमहाबलः ॥ सजगामवनंवीरोरामपादप्रसादकः ॥ ३४ ॥
गत्वातुसुमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं ॥ अयाचद्भ्रातरंराममार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३५ ॥
त्वमेवराजाधर्मज्ञइतिरामंवचोब्रवीत् ॥ रामोपिपरमोदारःसुमुखःसुमहायशाः ॥ नचै
च्छतिपितुरादेशाद्राज्यंरामोमहाबलः ॥ ३६ ॥

हिताग्न्यादित्वात्परनिपातः ॥ यद्वा ॥ आर्यभावेनस्वस्यार्यभावेनपुरस्कृतःपूजितः ॥ उचितमनेनक्रियतइतिश्लाघितइत्यर्थः ॥ पूजितःस्यात्पुरस्कृतइतिबाणः ॥ तथाविधःसन्सुमहान् आत्माअंतःकरणंयस्यतंसुमहात्मानंस्वतःप्रसन्नहृदयमित्यर्थः ॥ सत्यपराक्रमंसत्येपराक्रमोऽप्रच्युतत्वंयस्यतंरामंगत्वातुप्राप्यतुविशेषोस्तितस्या[२]ग्रेस्थितिरेवालंयाचनमतिरिच्यतइतिभावः ॥ भ्रातरंराममयाचतप्रार्थयामासस्वाभीष्टमितिशेषः ॥ याचेर्द्विकर्मकत्वात्स्वरितेत्त्वादुभयपदी॥क्रियाभदोद्रामशब्दस्यनपुनरुक्तता ॥३५॥ स्वाभीष्टमेवाह ॥त्वमेवेति ॥ धर्मज्ञः ज्येष्ठेविद्यमानेनकनिष्ठोराज्यमर्हतीतिधर्मंजानन्त्वमेवराजानान्यइतिरामंवचोब्रवीत् ॥ अकथितंचेतिद्विकर्मकत्वं॥ ननुभरतकृताप्रपत्तिःकुतोनाफलत् ॥ अधि[३]कारवैगुण्याद्वा[४]शरण्यवैगुण्याद्वा॥नाद्यः ॥ अपेक्षातिरिक्तस्याभावात् ॥ नांत्यः ॥ तस्यसर्वगुणपरिपूर्णत्वादित्याशंक्यप्रबलप्रातिबंधकस्यप्रारब्धस्यसद्भावात्नसाफलिते

---

१ ददामिच–इ०पा० । २ अग्रतः-इ०पा० । ३ अधिकारिवैगुण्यादि०पा० । ४ सरण्याः-वैगुण्याद्वा-इ०पा० ।

त्याह॥रामोपोति ॥ अपिशब्दःप्रतिविशेषणमन्वेति॥ रामोपिरमयतीतिव्युत्पत्त्यास्वरूपरूपगुणैराश्रितचित्तरंजनस्वभावोपिपरमोदारोपिस्वपर्यंतापेक्षितार्थप्रदोपियआत्मदाबलदाइतिश्रुतेः।सुमुखोपिअर्थिजनलाभेनप्रसन्नमुखोपिसुमहायशाःअपि नह्यर्थिनःकार्यवशादुपेताःककुत्स्थवंशेविमुखाःप्रयांतीत्युक्तरीत्यामहा[1]कीर्तिरपिमहाबलोप्याश्रितमनोरथपूरणेनिपुणोपिरामःपितुरादेशात् बलवत्प्रतिबंधकान्नैच्छत् ॥ चकारात्तदवसानेत्वैच्छदित्यर्थः ॥ आदेशोनियोगः ॥ ३६ ॥ सर्वथाप्रपत्तेर्वैफल्यमनुचितमितियावत्प्रतिबंधकानिवृत्तिफलप्रतिनिधिं[2]दर्शयतिस्मेत्याह ॥ पादुकेचेति ॥ चस्त्वर्थः ॥ किंतुभरताग्रजःफलप्रदानोचितसंबंधशीलःराज्यायराज्यंकर्त्तुं ॥ क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनइतिचतुर्थी ॥ अस्यभरतस्यपादुकेन्यासंस्वप्रतिनिधिंदत्वारामपादुकेराज्यंकुरुतः अहंतयोः परिचारकइतिभावयेतिदत्वेत्यर्थः ॥ पुनःपुनर्भरतंतस्मादेशा

पादुकेचास्यराज्यायन्यासंदत्वापुनःपुनः ॥ निवर्त्तयामासततोभरतंभरताग्रजः ॥ ३७॥ सकाममनवा
प्यैवरामपादावुपस्पृशन् ॥ नंदिग्रामेकरोद्राज्यंरामागमनकांक्षया ॥ ३८ ॥ गतेतुभरतेश्रीमान्सत्यसं
धोजितेंद्रियः ॥ रामस्तुपुनरालक्ष्यनागरस्यजनस्यच ॥ तत्रागमनमेकाग्रोदंडकान्प्रविवेशह ॥ ३९ ॥

न्निवर्त्तयामास ॥ पुनःपुनरित्यनेनभरतस्यरामविरहासहिष्णुत्वंद्योत्यते ॥ स्वार्थत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनरूपत्वाभावात्नचतुर्थी किंतुसंबंधसामान्येषष्ठी ॥ ३७ ॥ अथप्रपन्नस्ययावत्प्रारब्धनिवृत्तिशेषिणिवृ[3]त्तिंदर्शयन्नाह ॥ सकाममिति ॥ सभरतःकामंरामकैंकर्यमनोरथमप्राप्यैवरामपादौरामस्यपादुके ॥ पादशब्दःपादुकोपलक्षकः ॥ उपस्पृशन् प्रत्यहंसेवमानःसन्रामागमनकांक्षया कदारामआगमिष्यतीतिप्रत्याशयाचतुर्दशवर्षरूपप्रतिबंधकमुत्तीर्य्यकदारामकैंकर्यंलप्स्यइतिमनोरथमभि[4]वर्धयन्नित्यर्थः॥रामरहिततन्निवासस्यातिदुःखावहतयायोध्यांविहायनंदिग्रामेनंदिग्रामाख्येअयोध्यासन्निहितेकुत्रचित्ग्रामेराज्यमकरोत् ॥ तदाज्ञाकैंकर्यमकरोत् ॥ परस्मैपदेनस्वस्यतस्मिन्फलत्वनिवृत्तिरवगम्यते ॥ ३८ ॥ अयोध्याकांडप्रतिपाद्यपितृवचनपरिपालनसिद्धिंनिगमयन्नुत्तरकांडार्थंप्रस्तौति ॥ गतेत्विति ॥ अत्रार्द्धत्रयमेकंवाक्यं ॥ भरते

---

१ प्रसिद्धकीर्तिरितिपाठः २ दिशतिस्मेतिपा० ३ विशेष० इ०पा० ४ अभिवर्तयन्निति पा०

[१]तुविशेषोस्तीतितमेवाह ॥ श्रीमान्प्रतिज्ञाभंगभयजनितविषादविगमादुत्पन्नकांतिविशेषः सत्यसंधःभरतनिर्बंधेनाप्यविचाल्यप्रतिज्ञः ॥ संधाप्रतिज्ञामर्यादेत्यमरः ॥ जितेंद्रियःमातृभरतादिप्रार्थनाव्याजेसत्यपिराज्यभोगलौल्यरहितःरामः ॥ नगरेभवोनागरः ॥ तत्रभवइत्यण् ॥ तस्यजनस्य तत्रचित्रकूटे पुनरागमनमालक्ष्यआलोच्य चकाराद्दृषिविप्रकारदर्शनाच्चतत्प्रदेशंविहायएकाग्रःपितृवचनपालनेदत्तावधानोविरोधिभूयिष्ठदेशत्वेनसावधानोवादंडकान्प्रविवेश॥हेतिविषादे ॥ एकसर्गोनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपीतिवैजयंती॥सीतालक्ष्मणयोश्चप्रवेशोर्थसिद्धः॥दंडकस्यराज्ञोजनपदोदंडकः॥तस्यनिवासइत्यण्जनपदेलुबितिलुप्॥शुक्रशापेनवनतांप्राप्तः ॥ कुत्सायांकन् ॥ अवांतरवनबहुत्वाद्बहुवचनं॥ वक्ष्यत्युत्तरकांडे॥शप्तोब्रह्मर्षिणातेनपुरावैदंडकोहतः ॥ ततः प्रभृतिकाकुत्स्थदंडकारण्यमुच्यते ॥ तपस्विनःस्थितायत्रजनस्थानमतोभवदिति ॥ दंडकामितिपाठे दंडकोनामराजास्यामटव्यामस्तीतिदंडका ॥ अर्शआदिभ्योजित्यच्प्रत्ययः ॥ ततष्टाप्॥क्षिपकादित्वान्नेत्वं ॥ एवमयोध्याकांडवृत्तांतसंग्रहेणपितृवचनपरिपालनरूपसामान्यधर्मः शेषभूतस्यशेषिविषयकैंकर्यवृत्तिः प्रपन्नस्यभगवत्पारतंत्र्यंप्रदर्शितं॥ शत्रुघ्नवृत्तांतप्रदर्शनेनतस्यभागवतपारतंत्र्य

प्रविश्यतुमहारण्यंरामोराजीवलोचनः ॥ विराधंराक्षसंहत्वाशरभंगंददर्शह ॥ ४० ॥ सुतीक्ष्णंचाप्यगस्त्यंच
अगस्त्यभ्रातरंतथा ॥४१॥ अगस्त्यवचनाच्चैवजग्राहैंद्रंशरासनं ॥ खड्गंचपरमप्रीतस्तूणीचाक्षयसायकौ ॥ ४२ ॥

चसूचितं ॥४०॥अथब्राह्मणेषुविशिष्यसत्यप्रतिज्ञत्वप्रतिपादनपरमारण्यकांडवृत्तांतंसंगृण्हाति॥प्रविश्यत्वित्यादिना ॥ रामोमहारण्यंदंडकारण्यंप्रविश्य॥तुविशेषोस्तितमाह॥राजीवलोचनः ॥ अपूर्वसंस्थानविपिनविलोकनजनितकुतूहलेनविकसितनयनारविंदःसन् ॥ तेनैवोत्साहेनविराधंराक्षसंहत्वातद्धननमुपहारीकृत्यशरभंगंददर्श हेत्यैतिह्ये तदनुज्ञयासुतीक्ष्णंचापीत्येकनिपातःसमुच्चयार्थकः ॥ अगस्त्यमगस्त्यभ्रातरंददर्श तथेतिसमुच्चये अगस्त्यभ्रातासुदर्शनाख्यः ॥तदुक्तंसनत्कुमारसंहितायामगस्त्येन॥यवीयानेषमेभ्रातासुदर्शनइतिस्मृत इति । कुंभसंभवस्यागस्त्यस्यभ्रातासहपोषणादितिबोध्यं ॥ अगस्त्यंचअगस्त्यभ्रातरमित्यत्रसंधिकार्याभावोवाक्येसंहिताया अनित्यत्वात् ॥ तथोक्तं ॥ पदेषुसंहितानित्यानित्याधातूपसर्गयोः॥नित्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षतेइति॥×तनिश्लोकि॥×॥ विराधवधानंतरमेवशरभंगादिदर्शनोक्त्या विराधवधस्यशरभंगादिदर्शने रिक्तहस्तेननोपेयाद्राजानंदैवतंगुरुमित्युक्तमुपायनत्वंव्यज्यते ॥४१॥ अगस्त्येति॥अत्ररामइत्यनुषज्यते॥रामःपरमप्रीतःसन् ॥ जगदेकवीरस्यस्वस्यसदृशा

---

[१] तु विशेषास्तिते-इ०पा०

युधजाललाभात्भृशंसंतुष्टःसन्अगस्त्यवचनादेवनतुस्वाभ्यर्थनात्॥ऐंद्रमिंद्रेणदत्तंतस्येदमितिसंबंधसामान्येऽण् ॥ दत्तोममहेंद्रेणइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ इदंशरासनादित्रयसाधारणंविशेषणं ॥ शराअस्यंतेक्षिप्यंतेऽनेनेतिशरासनंधनुः ॥ तच्चखङ्गंचअक्षयसायकौसमरसोम्निसहस्रशोविनियोगेप्यक्षयशरौतूणीनिषंगौजग्राहस्वीकृतवान् ॥ वचनाज्जग्राहेत्यनेनखङ्गादिकमगस्त्योनस्पृष्टवान्किंतुनिर्दिष्टवानित्युच्यते ॥ ४२ ॥ एवंविरोधिनिरसनानुकूल्यदर्शनलब्धावसरमुनिजनाभ्यर्थनमाह ॥ वसतइति ॥ वनेशरभंगवनेतस्यवसतः तस्मिन्वसतीत्यर्थः ॥ षष्ठीचेति योगविभागात्-यस्यचभावेनभावलक्षणमित्यस्मिन्नर्थेषष्ठी ॥ यद्वाषष्ठ्यर्थसंबंधसामान्यस्यउक्तविशेषेपर्यवसानं॥ शरभंगाश्रमेराममभिजग्मुश्चतापसाइतिवक्ष्यमाणत्वाच्चशरभंगवनइतिसिद्धं ॥ सर्वेवैखानसवालखिल्यादयऋषयःशरभंगाश्रमवासिनोवनचरैश्चित्रकूटपंपावनप्रभृतिवनवासिभिःसह ॥ वक्ष्यति ॥ पंपावननिवासानामनुमंदाकिनीमपि॥ चित्रकूटालयानांचक्रियतेकदनंमहदिति ॥ यद्वावनचरैःसहवनेवसतस्तस्य ॥ षष्ठीचानादरइत्यनादरेषष्ठी ॥ सविशे

वसतस्तस्यरामस्यवनेवनचरैःसह॥ ऋषयोभ्यागमन्सर्वेवधायासुररक्षसां ॥ ४३ ॥ सतेषांप्रतिशुश्रावराक्षसानां
तथावने ॥ ४४ ॥ प्रतिज्ञातश्चरामेणवधःसंयतिरक्षसां ॥ ऋषीणामग्निकल्पानांदंडकारण्यवासिनां ॥ ४५ ॥

षणेहीतिन्यायेन तस्यवनेवासमनादृत्येत्यर्थः॥वक्ष्यतिहि॥तेवयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः॥नगरस्थोवनस्थोवात्वंनोराजाजनेश्वरइति॥ यद्वावनेवसतस्तस्यसमीपमित्युपस्कार्यं॥ आसुराणिअसुरप्रकृतीनिरक्षांसि ॥ अनेनविभीषणस्तुधर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितइत्युक्तविभीषणव्यावृत्तिः ॥ यद्वा ॥ असुराश्चरक्षांसिचेतिद्वंद्वः ॥ असुराःकबंधादयः ॥ तत्रदनुशब्दप्रयोगात् ॥ यद्वा ॥ असून्प्राणान्रांतिगृह्णंतिइत्यसुराणिअसुराणितानिचरक्षांसिचेतिकर्मधारयः ॥ तेषांवधायवधंकारयितुंप्रार्थयितुंवा ॥ क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनइतिचतुर्थी॥ अभ्यागमन् ॥ अभिमुखतयाआगताः ॥ नह्याभिमुख्यादन्यत् शरणागतिर्नामास्ति ॥ सत्सुकार्यवतांपुंसामलमेवाग्रतःस्थितिः ॥ यद्वा ॥ असुररक्षसांवनेवसतस्तस्य असुररक्षसांवधायाभ्यागमन्नित्युभयत्राप्यन्वयः ॥ काकाक्षिन्यायात्मध्यमणिन्यायाद्वा ॥ ४३ ॥ मुनीनांदुर्दशामालोक्यतद्विरोधिनिरसनंप्रतिज्ञातमित्याह॥सतेषामिति ॥ सरामःराक्षसानांवनेदंडकारण्येतेषामृषीणांतथाप्रतिशुश्रावयथातैरर्थितंतथाप्रतिजज्ञइत्यर्थः ॥ आश्रवःसंगरःसंधाप्रतिश्रवःसंश्रवःप्रतिज्ञाचेतिहलायुधः॥४४॥मुनिभिरर्थितोरामेणप्रतिज्ञातश्चकोर्थइत्यत्राह ॥ प्रतिज्ञातश्चेति ॥ रामेणप्रतिज्ञातोर्थस्तु ॥ अग्निकल्पानामीषन्न्यूनमग्निसादृश्यंप्राप्तानां

ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरइतिकल्पप्प्रत्ययः ॥ अतएवदंडकारण्यवासिनामृषीणां ॥ चतुर्थ्यर्थेषष्ठी॥संयतियुद्धे ॥ समुदायःस्त्रियांसंयत्समित्याजिसमिद्युधइत्यमरः॥रक्षसांवधः॥कर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्मण्यर्थेषष्ठी॥प्रतिज्ञातंत्वितिपाठेसामान्येनपुंसकं।प्रतिज्ञातंवस्तुवधइत्यर्थः४५ अथप्रतिज्ञानिर्वाहबीजमुपक्षिपति ॥ तेनेति तत्रैवजनस्थानेवसतातेनरामेणजनस्थानेनिवसतीतिजनस्थाननिवासिनी॥ सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्यइतिणिनिः ॥ कामेनेच्छयारूपमस्याअस्तीतिकामरूपिणी ॥ शूर्पतुल्यानखायस्याःसाशूर्पणखा॥पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वं नखमुखात्संज्ञायांइतिङीष्प्रतिषेधः॥ शूर्पणखाख्याराक्षसीविरूपिताकर्णनासिकाछेदेनवैरूप्यंप्रापिता ॥ रामस्यदक्षिणोबाहुरितिलक्ष्मणस्यरामबाहुत्वात् रामस्यविरूपकरणकर्तृत्वोक्तिः ॥ शूर्पनखीतिपाठेनसासंज्ञा ॥ ४६ ॥ ततइत्यादिसार्द्धश्लोकमेकंवाक्यं ॥ ततःशूर्पणखावैरूप्यकरणानंतरंशूर्पणखावाक्यात्उद्युक्तान्युद्धार्थं

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी ॥ विरूपिता शूर्पणखा राक्षसीकामरूपिणी ॥४६ ॥ ततःशूर्पणखा
वाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् ॥ खरंत्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसम् ॥ निजघानरणेरामस्तेषांचैवपदानु
गान् ॥ ४७ ॥ वनेतस्मिन्निवसताजनस्थाननिवासिनाम् ॥ रक्षसांनिहतान्यासन्सहस्राणिचतुर्दश॥४८॥
ततोज्ञातिवधंश्रुत्वारावणःक्रोधमूर्छितः ॥ सहायंवरयामासमारीचंनामराक्षसम् ॥ ४९ ॥

संनद्धान्॥सर्वराक्षसान्चतुर्दशसहस्रसंख्याकप्रधानराक्षसान्तेष्वपिप्रधानं॥खरंत्रिशिरसंचैवदूषणंचैवराक्षसम्॥चैवेतिनिपातद्वयसमुदायःसमुच्चयार्थः ॥ तेषांपूर्वोक्तानांराक्षसानांखरादीनांचपदानुगान्अनुचरांश्चरणेयुद्धेनिजघानहतवान्॥यद्वाखरादीन्तेषांपदानुगान्सर्वराक्षसांश्चनिजघानेतियोजना४७॥ हतान्राक्षसान्परिसंचष्टे॥वनइति॥तस्मिन्वनेनिवसतारामेणेत्यनेनासहायत्वंदर्शितं॥जनस्थाननिवासिनामित्यनेनारण्यवर्तित्वेनातिघोरत्वमुक्तं॥ रक्षसांचतुर्दशसहस्राणीतियौगपद्यमुक्तं॥निहतानीतिनिःशेषत्वमुच्यते ॥ सहस्राणीतिसंख्यासंख्येययोरभेदेननिर्देशः॥चतुर्दशसहस्रसंख्याकानिसैन्यानिवा ॥४८॥ एवंरामस्यसत्यप्रतिज्ञत्वेदर्शितेसीतायाःपुरुषकारत्वंवक्तुंबीजमुपाक्षिपति ॥ ततइति ॥ ततःखरादिवधानंतरंज्ञातिवधंखरवधंखरस्यज्ञातित्वंस्वमातृष्वसुर्विश्रवसोजातत्वादित्यारण्यपर्वणिव्यक्तंश्रुत्वा अकंपनशूर्पणखामुखेनज्ञात्वा ॥ रावणःरौतिरावयतीतिरावणःवक्ष्यत्युत्तरकांडे यस्माल्लोकत्र

---

१ निर्वहण—इ०पा०

वार्यमाणःसुबहुशोमारीचेनसरावणः ॥ नविरोधोबलवताक्षमोरावणतेनते ॥ ५० ॥ अनादृत्यतुतद्वाक्यं
रावणःकालचोदितः ॥ जगामसहमारीचस्तस्याश्रमपदंतदा॥५१॥ तेनमायाविनादूरमपवाह्यनृपात्मजौ
जहारभार्यांरामस्यगृध्रंहत्वाजटायुषम् ॥ ५२ ॥ गृध्रंचनिहतंदृष्ट्वाहृतांश्रुत्वाचमैथिलीम् ॥ राघवःशो
कसंतप्तोविललापाकुलेंद्रियः ॥ ५३ ॥

यंह्येतद्रवतोभयमागतं ॥तस्मात्त्वंरावणोनामनाम्नातेनभविष्यसीति ॥यद्वा॥ विश्रवसोपत्यंरावणः शिवादिगणेविश्रवसोविश्रवणरवणइतिपाठात्रवणादेशःअण्च॥क्रोधमूर्छितःक्रोधेनमूर्छितःमूढः॥मूर्छितौमूढसोच्छ्रायावितिवैजयंती॥नचायंमूर्छतेर्निष्ठा मूर्त्तइतितद्रूपत्वात्॥किंतुमूर्च्छास्यसंजातेतिमूर्छितः॥तारकादित्वादितच्॥मारीचंनामराक्षसंसहायंवरयामास॥४९॥वार्यमाणइतिअत्रान्तेइतिकरणंद्रष्टव्यंसरावणः॥ हेरावणतेबलवताखरादिषुदृष्टापदानवताबलीयसातेनरामेणविरोधोनक्षमोनयुक्तः॥क्षमस्त्रिषुहितेयोग्येयुक्तेशक्तौपटावपीतिशब्दरत्नाकरे।इतिसुबहुशोमुहुर्मुहुःवार्यमाणोभूत्॥५०॥अनादृत्योति॥रावणःकालचोदितःकालेनमृत्युनाप्रेरितःसन्।तद्वाक्यंमारीचवाक्यमनादृत्यसहमारीचःमारीचसहितः॥तेनसहेतितुल्ययोगइतिसमासः। वोपसर्जनस्येतिसहशब्दस्यसभावाभावः।तदातस्मिन्नेवकालेतस्यखरदूषणादिहंतृत्वेनप्रसिद्धस्यरामस्यआश्रमपदमाश्रमस्थानं। पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मांघ्रिवस्तुष्वित्यमरः॥जगामप्राप॥५१॥तेनेतिमायाविनाप्रशस्तमृगमायावता ॥अस्मायामेधास्रजोविनिरितिविनिप्रत्ययः।लोभनीयविचित्रकनकमृगवेषधारिणेत्यर्थः। तेनमारीचेनप्रयोज्येन ॥ नृपात्मजौदशरथपुत्रौदूरंयथाभवतितथाअपवाह्यअपसार्यदृश्यादृश्यतयारामंरामस्वरतुल्यस्वरेणलक्ष्मणंचदूरंनिःसार्येत्यर्थः॥मध्येसीताविमोचनायप्राप्तंजटायुषंजटायुर्नामकंगृध्रंहत्वामरणपर्यवसायिनींहिंसांकृत्वारामस्यभार्यांनित्यानपायिनींसीतांजहारहृतवान् ॥अत्रास्यंव्यादायस्वपितीतिवदपूर्वकालेक्त्वाप्रत्ययः ॥ सीतांहृत्वाजटायुषंजघानेत्यर्थः ॥ अत्रमायानिर्मितासीतैवापहृतास्वयमग्नावंतर्हिताअतएवमायासीतायामग्निप्रविष्टायांनिजसीतायाउत्थानंयथाकथंचित्लोकापवादात्पुनःसंत्यागश्चोपपद्यतइत्याहुः॥५२॥गृध्रंचेति॥ मृगरूपमारीचहननंपर्णशालायांसीतायाअदर्शनेनतदन्वेषणंचचकारेणसमुच्चीयते ॥ निहतंमुमूर्षुंगृध्रंजटायुषंदृष्ट्वातद्वचनान्मैथिलींसीतांहृतांरावणेनापहृतांश्रुत्वाराघवः

---

१ रवितमिति पा० २ मोहितं इ०पा०

शोकेनसंतप्तःसम्यक्तप्तःसन्सीतायाअदर्शनेनतप्तःजटायुर्मरणेनसुतरांतप्तः ॥ अतएवव्याकुलेंद्रियःकलुषितसर्वेंद्रियःसन्विललापपरिदेवनमकरोत् ॥ विलापःपरिदेवनमित्यमरः ॥ राज्याद्भ्रंशोवनेवासःसीतानष्टाहतोद्विजः ॥ ईदृशीयंममालक्ष्मीर्निर्दहेदपिपावकं ॥ अत्रराघवमैथिलीशब्दाभ्यांकुलद्वयावद्यकरमिदमपहरणमितिशोकातिशयहेतुरुच्यते ॥ ननुविष्ण्ववतारभूतस्यास्यकथंशोकमोहौसंभवत इति॥ संभवतएवपुरुषधौरेयस्य॥यदिहिलोकोत्तरगुणविशिष्टवस्तुविनाशेपितौनस्यातांतर्हिसकथंपुरुषधौरेयःस्यात् ॥ तच्चकथमतिसुंदरंस्यात् ॥ तयोरुभयोर्नमस्कारएवस्यात् ॥ वक्ष्यतिच महापुरुषगुणमणिवर्णनप्रकरणे ॥ व्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितइति ॥ मारुतिश्चवक्ष्यति ॥ दुष्करंकृतवान्रामोहीनोयदनयाप्रभुः ॥ धारयत्यात्मनोदेहंनशोकेनावसीदतीति॥५३॥ततइतिअर्द्धत्रयमेकंवाक्यं॥तेनैवशोकेनगृध्रहननजनितेनैवशोकेनसीतापहरणजशोकादप्यधिकेनेत्यर्थः ॥ ततः व्याप्तोरामःगृध्रंतिर्यग्विशेषमपिजटायुषंपितृसखत्वात्शोषिकार्यायत्यक्तप्राणत्वाच्चदग्ध्वाब्रह्ममेधेनसंस्कृत्य ॥ यत्तुप्रेतस्यमर्त्यस्यकथयंतिद्विजातयः ॥

ततस्तेनैवशोकेनगृध्रंदग्ध्वाजटायुषं ॥ मार्गमाणोवनेसीतांराक्षसंसंददर्शह ॥ कबंधंनामरूपेणविकृतंघोरदर्शनं५४

तत्स्वर्गगमनंतस्यक्षिप्रंरामोजजापहेतिवक्ष्यमाणत्वात् मुक्तत्यक्तशरीरत्वाच्चेदंब्रह्ममेधमर्हतीति॥तथोक्तंनृसिंहपुराणे ॥मत्कृतेनिधनंयस्मात्त्वयाप्राप्तंद्विजोत्तम ॥तस्मात्त्वंमत्प्रसादेनविष्णुलोकमवाप्स्यसीति सामान्यतश्चोक्तं ॥यथाग्नेये॥ विष्णोःकार्यंसमुद्दिश्यदेहत्यागोयतःकृतः ॥ ततोवैकुंठमासाद्यमुक्तोभवतिमानवइति ॥आश्वमेधिकेच ॥ प्राणांस्त्यजतियोमर्त्त्योमांप्रपन्नोपिमत्कृते॥बालसूर्यप्रकाशेनव्रजेद्यानेनमद्गृहमिति ॥ अत्रापिवक्ष्यति॥यागतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्चयागतिः ॥ अपरावर्तिनांयाचयाचभूमिप्रदायिनां ॥ मयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमानिति ॥ अत्रापरावृत्तिर्नचपुनरावर्त्ततइत्युक्तामुक्तिरेव ॥ नतुयुद्धेअपलायनं ॥ तत्फलस्यस्वतःसिद्धत्वेनतदनुग्राह्यत्वाभावात्॥ नचसंस्काराभावेसुकृतफलस्यानुत्पत्त्यातत्करणेनतदनुग्राह्यत्वमेवेतिवाच्यं ॥ तिरश्चोयज्ञानधिकारेणतस्यतदभावेनतस्यतदनुग्राह्यत्वात् ॥ अंगिफलस्यैवांगफलत्वेनउपासनांगानांयज्ञदानादीनामपिमुक्तिरेवफलमित्यभिप्रायेणयागतिर्यज्ञशीलानामित्याद्युक्तम् ॥ यद्वाइमान्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्नित्यादिश्रुत्युक्तरीत्यामुक्तस्यसर्वलोकसंचारसंभवाद्यागतिरित्याद्युक्तंक्रममुक्तिपरंइदंवचनं ॥ नन्वात्मानंमानुषंमन्यइतिमनुष्यत्वंभावयतःकथंपरत्वासाधारणचिह्नंमोक्षप्रदत्वमुच्यतइतिचेन्न ॥

---

१ यद्वेतिपाठान्तरम् ।

सत्येनलोकान्जयतीत्युक्तस्यसर्वलोकजयस्यमानुषत्वेप्यविरोधात्॥ एवंजटायुषंदग्ध्वावनेतांसीतांमार्गमाणःअन्वेषणंकुर्वन् ॥मृगअन्वेषणइत्यस्माद्धातोःशानच् ॥ आधृषाद्वेतिविकल्पाण्णिजभावः ॥ रूपेणशरीरेणविकृतंविकारयुक्तं ॥ येनांगविकारइतितृतीया ॥ कुक्षिनिक्षिप्तमस्तकमित्यर्थः ॥ घोरदर्शनंभयंकरदर्शनं कबंधंकबंधाकारत्वात्कबंधनामकंराक्षसंददर्श हेतिखेदे ॥ अमृतमन्वेषताकालकूटमलंभीत्यर्थः ॥ यद्यप्ययंदानवएवतथापिराक्षसप्रकृतित्वात्तथोक्तमितिज्ञेयं ॥ तमिति ॥ महाबाहुः कबंधभुजनिकर्तनक्षमभुजोरामः तंकबंधंनिहत्यतत्प्रार्थनयाददाहदग्धवान्सचकबंधोदाहेनहेतुनास्वःस्वर्गंगतः इदमर्धमेकंवाक्यं ॥ ५५ ॥ सचेति ॥ सस्वर्गंगच्छन्कबंधोपिअस्यउपकारस्मृत्याक्षणमाकाशेस्थित्वाधर्मचारिणींगुरुशुश्रूषादिधर्माचरणशीलां ॥ आचार्याभिमानरूपचरमपर्वनिष्ठामित्यर्थः ॥ पादमूलंगमिष्यामियानहंपर्यचारिषमितिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ धर्मेअतिथिसत्काररूपेनिपुणांसमर्थांधर्मसूक्ष्मज्ञामित्यर्थः ॥रामःसमागमिष्यतीतिस्वादूनिफलान्यास्वाद्यास्वाद्यपरीक्ष्यनिक्षिप्तवतीफलानीतिप्रसिद्धिः॥श्रमणींपरिव्राजिकां॥चतुर्थमाश्रमं प्राप्ताश्रमणानामतेस्मृताइतिस्मरणात् ॥शबरीमिति॥ शबरीं[1]विलोमस्त्रियं ॥तदुक्तंनारदीये॥नृपाणां[2]वैश्यतोजातःशबरःपरिकीर्त्तितः ॥ मधूनिवृक्षादानीयविकीर्णानितेस्ववृत्तयइति ॥ जातेरस्त्रीविषयादितिङीष् ॥ अभिगच्छआभिमुख्येनगच्छेतिराघवंकथयामास ॥ राघवइतिपाठेतस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ राघवेतिपाठेहेराघवशबरीमभिगच्छेतिअस्यरामस्यकथयामासेत्यर्थः ॥ अत्रभागवतभक्तिमहिम्नाहीनजातेरप्यभिगंतव्यत्वमुक्तं ॥ ५६ ॥ सइति ॥ महातेजाः ॥ चरमपर्वनिष्ठजनलिप्सयातिसंतुष्टःसराघवःशत्रुसूदनः ॥ गमिष्याम्यक्षयान्लोकान्त्वत्प्रसादादरिंदमेत्युक्तरीत्यातत्प्राप्तिप्रतिबंधकनिवर्त्तकः ॥ सात्पदाद्योरितिषत्वाभावः ॥ शबरींनीचत्वसीमाभूमिभूतामभ्यगच्छदितिसौशील्यातिशयोक्तिःदशरथात्मजःरामः शबर्यासम्यक्पूजितः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणिवंध्यस्यदशरथस्यप्रसादेत्यंतादरकृतभोजनादप्यतिशयितंतत्कालमात्रसमागतशबरीसमर्पितमृष्टान्नमितिभावः ॥ शरभंगादिभिरगस्त्यांतैः कृतंपूजामात्रं शबर्य्याकृतंतुसम्यक्पूजा॥ तस्याश्चरमपर्वनिष्ठत्वादितिभावः ॥

तंनिहत्यमहाबाहुर्ददाहस्वर्गतश्च सः ॥ ५५ ॥ सचास्यकथयामासशबरींधर्मचारिणीं ॥ श्रमणींधर्मनिपुणामभिगच्छेतिराघव ॥ ५६ ॥ सोभ्यगच्छन्महातेजाःशबरींशत्रुसूदनः ॥ शबर्यापूजितःसम्यग्रामोदशरथात्मजः ॥ ५७ ॥

---

[1] प्रतिलोमस्त्रियमिति पा०

[2] नृपायां—इ०पा०

उक्तंहि ममभद्भक्तभक्तेषुप्रीतिरभ्यधिकाभवेदिति ॥ यद्वा सम्यक्पूजनंपरीक्षितरसैः फलैर्भोजनं ॥ पूजितइत्यत्रमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्त्तमानेक्तः ॥ तथाचशबर्य्यैत्यत्रक्तस्यचवर्त्तमानेइतिकथंनषष्ठीतिचेत् ॥ अत्रकेचिदाहुः ॥ आर्षःषष्ठ्यभावइति ॥ अन्येतुनायं वर्त्तमानेक्तः किंतुभूते ॥ तद्योगेच नलोकाव्ययेत्यादिनाषष्ठीप्रतिषेधात्तृतीयैवेति ॥ वस्तुतः पूजास्यसंजातेतिपूजितःतारकादित्वादितच्प्रत्ययः ॥ अनेनतृतीयाभवत्येव ॥ ॥ ५७ ॥ एवंसत्यप्रतिज्ञत्वप्रधानमारण्यकांडचरितंसंगृह्यमित्रकार्यनिर्वाहकत्वपरांकिष्किंधाकांडकथांसंगृह्णाति ॥ पंपेति ॥ पंपानामपद्मसरः तस्यास्तीरेतटकाननइत्युद्दीपकसंनिधानोक्तिः ॥ हनुमताप्रशस्तहनुनावीरकिणांकितमुखेनेत्यर्थः ॥ वानरेणसंगतःसंयुक्तोरामइतिशेषः ॥ हेतिहर्षे ॥ विरहिजनप्राणापहारिणिपंपोपवनेस्वकामिनीघटकसमागमोथंचोरैर्वनेपहृतसर्वस्वस्यस्वजनमुखावलोकनवद[१]तीवाश्वासनमितिमुनेर्हर्षः ॥ हनुमताकाग

पंपातीरे हनुमता संगतोवानरेण ह ॥ हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ॥ ५८ ॥ सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः ॥ आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ॥ ५९ ॥ सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ॥ चकार सख्यं रामेणप्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ६० ॥

तिरिहेदानीमितिअतिमात्रपर्य्याकुलतादशायांविजयकिणांकि तवदनवतापुरुषेणसंगमोयदृच्छयासंजातः ॥ वानरेणेतिविशेषणेनरावणवत्संन्यासिवेषरहिततयास्ववेषेणसमागमादा[२]श्वसनीयताद्योत्यते हनुमद्वचनात्सुग्रीवेणसमागतः ॥ चैवेतिनिपातसमुदायस्समुच्चयार्थः ॥ अनुकूलपुरुषकारलाभादुचितमित्रलाभोजातइतिभावः ॥ ५८ ॥ अथसख्यहेतुंरहस्योद्भेदंदर्शयति ॥ सुग्रीवायेति ॥ महाबलइत्यनेनवृत्तस्मरणकालिककातर्यगोपनहेतुधैर्यमुच्यते ॥ रामआदितःजन्मनआरभ्यतत्प्रसिद्धंसर्व्वंवृत्तंसुग्रीवायशंसत् ॥ अनित्यमागमशासनमित्यडभावः ॥ अकथयदित्यर्थः ॥ सीतायाःतद्वृत्तंचरावणहृतत्वादिकंयथावृत्तंवृत्तमनतिक्रम्य ॥ पदार्थाऽनतिवृत्तावव्ययीभावः॥तदन्वेषणस्यावश्यकर्त्तव्यतयाविशेषेणाशंसत्॥५९॥सुग्रीवइति ॥ चापीतिनिपातसमुदायःसमुच्चयार्थः ॥ वानरःसुग्रीवोपिरामस्यसंबंधितत्सर्वंपूर्वोक्तंवृत्तांतंश्रुत्वाप्रीतःरामस्यप्रयोजनापेक्षित्वान्मामकमपिप्रयो

---

१ इतीवेति पा० २ विश्वसनीयता—इ० पा०

जनंनिर्वर्त्तयिष्यतीतिसंतुष्टःसन् ॥ अग्निःसाक्षीसाक्षाद्द्रष्टायस्यतदग्निसाक्षिकं ॥ शेषाद्विभाषेतिकप्प्रत्ययः ॥ रामेणसख्यंसखित्वं ॥ सख्युर्यइतिभावार्थेयप्रत्ययः ॥ चकारकृतवान् ॥ वानररामशब्दाभ्यांसख्यस्यासदृशत्वंव्यंजितंतेनचरामस्यसौशील्यातिशयोव्यज्यते ॥ गुहस्यहीनमनुष्यजातितयातत्सख्यंसौशील्यहेतुः॥तत्रापिस्त्रीत्वेनशबर्यभिगमनंततस्तरांसौशील्यंसुग्रीवस्यतिर्यक्त्वेनततस्तमांसौशील्यमितिभावः ६०॥ ततइति॥ततःसख्यकरणानंतरंदुःखितेनपरमसुहृद्भूतरामसन्निधानादुद्बुद्धपूर्व[1]वृत्तांततयाबाष्पंमु[2]ञ्चंतेत्यर्थः ॥ वानरराजेनसुग्रीवेण॥कर्तृकरणयोस्तृतीयेतिकर्त्तरितृतीया ॥ वैरस्यवालिविरोधस्यानुकथनमनुकूलकथनंप्रश्नानुकूलमुत्तरमित्यर्थः॥वालिनासहतवकुतोवैरमासीदित्येवं[3]प्रश्नः ॥तंप्रतिवक्तव्यंसर्वंरहस्यप्रकाशरूपंप्रणयात्स्नेहाद्विस्रंभाद्वा॥प्रणयास्त्वमी । विस्रंभयाच्ञाप्रेमाणइत्यमरः ॥ रामायावेदितंआसमंतादुक्तंकात्स्न्र्येनोक्तमित्यर्थः ॥६१॥ प्रतिज्ञातंचेति॥चशब्दोभिन्नक्रमः॥ रामेणचतदाआवेदनानंतरकालेवालिवधंप्रतिप्रतिज्ञातं॥ वालिवधप्रतिज्ञाकृतेत्यर्थः॥ भावेक्तः॥ वानरःसुग्रीवश्चतत्रऋश्यमूकेवालिनोबलं

ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ॥रामायावेदितं सर्वंप्रणयाद्दुःखितेनच ॥ ६१ ॥ प्रतिज्ञातं च रामेण तदावालिवधंप्रति ॥ वालिनश्च बलं तत्र कथयामासवानरः ॥ ६२ ॥ सुग्रीवः शंकितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६३ ॥ राघवप्रत्ययार्थं तु दुंदुभेः कायमुत्तमम् ॥ दर्शयामाससुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥६४ ॥

॥ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वंदक्षिणादपिचोत्तरं ॥क्रामत्यनुदितेसूर्येवालीव्यपगतक्लमइत्यादिनावक्ष्यमाणंबलंउत्साहवर्द्धनायकथयामास॥६२॥सुग्रीवइति ॥ सुग्रीवोराघवेविषये वीर्येणहेतुनानित्यंदर्शनमारभ्यसालभेदनपर्य्यंतंमुहुर्मुहुराशंकितआसीच्च ॥ अयंवालितुल्यवीर्य्योनवेतिशंकितवानित्यर्थः ॥ नित्यशब्दस्यवीप्सापरत्वंमहाभाष्ये॥नित्यप्रहसितोनित्यप्रजल्पितइति ॥ मतिबुद्धीत्यादिसूत्रेशंकितादयोप्यर्थसिद्धाःइतिसूचनात्कर्त्तरिनिष्ठा ॥६३ ॥ राघवेति॥तुशब्दोविशेषवाची ॥ नकेवलंशंकितोभूत् ॥ किंतुप्रत्ययार्थमन्यद्दर्शयामासचेत्यर्थः॥ राघवप्रत्ययार्थं[4]रामविषयज्ञानार्थंरामबलविज्ञानार्थमित्यर्थः ॥ रामविषयविश्वासजननार्थमितिवा॥प्रत्ययोधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः ॥दुंदुभेःदुंदुभ्याख्यस्यवालिहतस्यासुरस्यउत्तमंअशिथिलम् अतएवमहापर्वतसन्निभं ॥ उत्तममुन्नतंवाकायंकायाकारास्थिदर्शयामास ॥ रामायेतिशेषः ॥ वालीएतदस्थिपादाग्रेन्यस्यऊर्ध्वंक्षिपतीत्युक्त्वादर्शं

---

[1] वृत्ततया—इ०पा० [2] मुच्यतेत्यपि पा० [3] एवेतिपाठः। [4] राघव—इ०पा०

यामासेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ उत्स्मयित्वेति ॥ महाबलः अपरिमेयबलः ॥ महाबाहुः बलानुगुणकार्यकरणसमर्थभुजःरामः अस्थिप्रेक्ष्यउत्स्मयित्वाकियन्मात्रमे[1]तदित्यनादृत्यस्मित्वा ॥ इडार्षः ॥ पादांगुष्ठेनसंपूर्णमन्यूनंदशयोजनं ॥ पात्रादित्वात्समाहारेङीबभावः ॥ अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ उच्चिक्षेपउद्यम्यचिक्षेप ॥ व्यवहिताश्चेतिउपसर्गस्यव्यवहितप्रयोगः ॥ वालिनापादेनक्षिप्तंरामेणतुपादांगुष्ठेनउत्क्षिप्यते ॥ तेनद्वेधनुःशतेअनेनदशयोजनमितिविशेषः ॥ ६५ ॥ चिरंयुद्धपरिश्रांतेनवालिना आर्द्रंशरीरंप्रक्षिप्तं त्वयातुस्वस्थेन शुष्कमित्यनाश्वसंतंप्रतिप्रत्ययांतरमकरोदित्याह ॥ बिभेदेति ॥ अत्ररामइत्यनुषज्यते ॥ पुनश्चसप्तसालान् सर्जकतरून् तत्समीपस्थंगिरिंरसातलंअधोलोकेषुषष्ठलोकंच प्रत्ययंविश्वासंजनयन्प्रत्ययजननार्थं ॥ लक्षणहेत्वोरितिशतृप्रत्ययः ॥ एकेनमहेषुणाबिभेद ॥ महेषुणेत्यनेनसुग्रीवकार्यसाधनायरामेणतप्तपरशुधारणंकृतमितिध्वन्यते ॥ ६६ ॥

उत्स्मयित्वामहाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थिमहाबलः ॥ पादांगुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६५ ॥ बिभेद
च पुनस्तालान् सप्तैकेन महेषुणा ॥ गिरिं रसातलंचैव जनयन् प्रत्ययं तदा ॥ ६६ ॥ ततःप्रीतमनास्तेन
विश्वस्तः स महाकपिः ॥ किष्किंधांरामसहितो जगाम च गुहांतदा ॥ ६७ ॥ ततोऽगर्जद्धरिवरःसुग्रीवो
हेमपिंगलः ॥ तेननादेनमहतानिर्जगामहरीश्वरः ॥ ६८ ॥ अनुमान्यतदातारांसुग्रीवेणसमागतः ॥

ततइति ॥ ततःसालादिभेदनानंतरंतेनातिमानुषचरित्रेणविश्वस्तः अयमवश्यंवालिहननक्षमइतिविश्वासंप्राप्तःप्रीतमनाः अचिरादेवराज्यंलप्स्यइतिसंतुष्टचित्तः महाकपिः आत्मानंकपिराजंमन्यमानः ससुग्रीवःरामसहितःसन् तदातस्मिन्नेवकालेकिष्किंधांकिष्किधाख्यांगुहांगुहावत्पर्वतमध्यवर्त्तिनींपुरींजगाम ॥ चकारेणपुनर्गमनंसमुच्चीयते ॥ ६७ ॥ ततःकिष्किंधागमनानंतरं हरिवरः आत्मनः कपिवरत्वनिश्चयवान्हेमापिंगलःस्वर्णवत्पिंगलवर्णः ॥ हर्षप्रकर्षेणनिवृत्तवैवर्ण्यइत्यर्थः ॥ सुग्रीवोगर्जितानुगुणकंठध्वनिः ॥ अगर्जत्घोषंचकार ॥ महतापूर्वगर्जितविलक्षणेनतेननादेनहेतुनाहरिवरोवालीगृहान्निर्जगाम ॥ ६८ ॥ अनुमान्येति ॥ वालीतदानिर्गमनकालेतारांअद्यवनादागतेनांगदेनसुग्रीवोरामसहायस्तिष्ठतीतिकथितं अद्यपराजितोनिर्गतः पुनरागतः अतस्त्वद्गमनमनुचितमितिवारयंतींतारामनुमान्यधार्मिकाग्रेसरोरामः कथंमामनपरा

---

[1] इदमिति० पा०

धिनंहन्यादितिपरिसांत्व्यसुग्रीवेणसमागतः ॥ अयुध्यतेत्यर्थः ॥ राघवःमहाकुलप्रसूतत्वेनधर्मसूक्ष्मज्ञःतत्रयुद्धभूमौ एनंपरेणयुद्धकृतमपिवा
लिनंतदापरेणयुद्धकालेचोवधारणार्थःएकेनशरेणनिजघान॥ द्वितीयशरप्रयोगेतदाभिमुख्येनतद्वधोदुर्लभइतिभावः ॥ युद्धेभिमुखस्यबलंवालिनमेवग
च्छतीतिवरप्रसिद्धिः॥६९॥ततइति॥सुग्रीववचनात्सुग्रीवप्रार्थनावचनात् ॥ आहवेसुग्रीवस्ययुद्धेवालिनंहत्वाततः वालिवधानंतरंराघवः तद्राज्येवालिरा
ज्येसुग्रीवमेवप्रत्यपादयत्स्थापयामासेत्यर्थः ॥ ७० ॥ अथसुग्रीवस्यप्रत्युपकारंदर्शयति ॥ सचेति ॥ वानरर्षभः वानरराजत्वेनाभिषिक्तः सच
सुग्रीवोपिजनकात्मजांदिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुःसन् सर्वान्नानादेशनिवासिनोवानरान्समानीय आहूयदिशश्चतस्रःप्रति प्रस्थापयामासशीघ्रंसीतांदृ
ष्ट्वाऽऽगच्छतेतिआदिष्टवानित्यर्थः ॥ ७१ ॥ ततःसुंदरकांडकथांसंगृह्णाति ॥ ततइति ॥ ततःप्रस्थानानंतरंबलीअपरिच्छेद्यबलः ॥ भूमार्थमत्व

निजघानचतत्रैनंशरेणैकेनराघवः ॥६९॥ ततःसुग्रीववचनाद्धत्वा वालिनमाहवे ॥ सुग्रीवमेवतद्राज्येराघ
वःप्रत्यपादयत् ॥ ७० ॥ सचसर्वान्समानीयवानरान्वानरर्षभः ॥ दिशःप्रस्थापयामासदिदृक्षुर्जनका
त्मजाम् ॥ ७१ ॥ ततोगृध्रस्यवचनात्संपातेर्हनुमान्बली ॥ शतयोजनविस्तीर्णंपुप्लुवेलवणार्णवम् ॥ ७२ ॥
तत्रलंकांसमासाद्यपुरींरावणपालिताम् ॥ ददर्शसीतांध्यायंतीमशोकवनिकांगताम् ॥ ७३ ॥ निवेदयि
त्वाऽभिज्ञानंप्रवृत्तिंचनिवेद्यच ॥ समाश्वास्यचवैदेहींमर्दयामासतोरणम् ॥ ७४ ॥

र्थीयः ॥ हनुमान्प्रशस्तहनुः ॥ अन्वर्थसंज्ञेयं ॥ तथाचेंद्रोवक्ष्यति ॥ मत्करोत्सृष्टवज्रेणहनुस्त[2]स्यंतदाक्षतः ॥ नाम्नैषहरिशार्दूलोभविताहनुमानि
ति ॥ आभ्यांपदाभ्यांपूर्वकथाप्रस्तावेनजांबवताकृतोत्साहत्वं ॥ तदुद्भूतनिरवधिकबलवत्त्वंचद्योत्यते ॥ संपातेःसंपातिनामकस्यजटायुज्यैष्ठस्य
पक्षिणोवचनात् ॥ इतःशतयोजनात् परेसमुद्रमध्येलंकायांसीतावर्त्तते ॥ तरसमुद्रंतांपश्यसीतिवचनात् ॥ शतयोजनविस्तीर्णंलवणार्णवंपु
प्लुवेप्लुत्वाततारेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तत्रेति ॥ हनुमान्रावणपालितांलंकांसमासाद्यतत्रलंकायामशोकवनिकांअंतःपुरोद्यानंगतांध्यायंतींराममेवनैरंतर्ये
णस्मरंतींसीतांददर्श ॥ ७३ ॥ निवेदयित्वेति ॥ ततोहनुमान् अभिज्ञानंअंगुलीयकरूपंरामचिन्हंनिवेदयित्वासमर्प्य ॥ अनित्यत्वात्समासे

---

१ तथा—इ० पा० २ तेऽयंनचक्षतः—इ० पा०

पिल्यबभावः ॥ अतएवन्यासकारः ॥ वाछंदसीतिवक्तव्येक्त्वापिछंदसीतिवचनमसमासेपिल्यबर्थं ॥ तेनार्च्यंदेवानागतइतिसिद्धमिति ॥ अनेनव्य
भिचारेणसमासेल्यब्विधेरनित्यत्वंसिद्धमेव ॥ प्रवृत्तिंसुग्रीवसख्यकरणसेनासमूहीकरणप्रभृतिरामागमनवृत्तांतं ॥ वार्त्ताप्रवृत्तिर्वृत्तांतइत्यमरः ॥
चकारात् नैवदंशान्नमशकान्नकीटान्नसरीसृपान् ॥ राघवोपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनांतरात्मनेतिरामस्यसीतैकपरायणत्वादिकंसमुच्चीयते ॥ निवेद्यउक्त्वा
चवैदेहींसमाश्वास्यसद्यस्तेकांतःसमागमिष्यतीतिसांत्वयित्वा तोरणमशोकवनिकाबहिर्द्वारंमर्दयामास॥तोरणोस्त्रीबहिर्द्वारमित्यमरः ॥ ७४ ॥ पंचे
तिअग्रेगच्छंतीत्यग्रगाः सेनायाअग्रगाः सेनाग्रगाः ॥ अंतादिष्वपाठेप्यन्यत्रापिदृश्यतइतिडप्रत्ययः ॥ तान्पंचपिंगलनेत्रप्रमुखान्जंबुमालिप्रमु
खान्सप्तमंत्रिसुतानपिहत्वा शूरमक्षमक्षकुमारंरावणद्वितीयपुत्रंनिष्पिष्यचूर्णीकृत्यग्रहणंइंद्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेणबंधनंसमुपागमत् प्राप्तः ॥ ७५ ॥ अस्त्रेणे

पंचसेनाग्रगान्हत्वासप्तमंत्रिसुतानपि ॥ शूरमक्षंचनिष्पिष्यग्रहणंसमुपागमत् ॥ ७५ ॥ अस्त्रेणोन्मुक्तमा
त्मानंज्ञात्वापैतामहाद्वरात् ॥ मर्षयन्राक्षसान्वीरोयंत्रिणस्तान्यदृच्छया ॥ ७६ ॥ ततोदग्ध्वापुरींलं
कामृतेसीतांचमैथिलीम् ॥ रामायप्रियमाख्यातुंपुनरायान्महाकपिः ॥७७॥ सोभिगम्यमहात्मानंकृत्वा
रामंप्रदक्षिणम् ॥ न्यवेदयदमेयात्माद्दृष्टासीतेतितत्त्वतः ॥ ७८ ॥

त्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं॥वीरः सुरासुराप्रधृष्यरावणपालितलंकाप्रधर्षणादिनाप्रख्यातवीर्यः॥महाकपिः स्वयमक्षतएवानेकराक्षसहननक्षमइत्यर्थः ॥
पैतामहात्पितामहदत्ताद्वरात् आत्मानंयदृच्छयाप्रयत्नंविना अस्त्रेणब्रह्मास्त्रेणउन्मुक्तंपरित्यक्तंज्ञात्वायंत्रिणःआत्मानंरज्जुयंत्रेणबद्ध्वाइतस्ततःकृषतइत्य
र्थः ॥ राक्षसान्मर्षयन् तदपराधान्क्षममाणइत्यर्थः॥मैथिलींमिथिलराजसुतांसीतामृतेविनाकुलप्रभावात्तन्मात्रमदग्ध्वालंकांपुरींदग्ध्वारामायप्रियंसी
तादर्शनप्रियमाख्यातुंवक्तुंपुनरायात्॥७६ ॥७७॥ सोभिगम्येति ॥ अमेयात्माअपरिच्छेद्यबुद्धिः ॥ सहनुमान्महात्मानंसीतावियोगज्वरेप्यवार्यधैर्य्यं
राममभिगम्य आभिमुख्येनप्राप्य ॥ अनेनहनुमतः कृतकार्यत्वंद्योतितं॥प्रदक्षिणंचकृत्वा ॥ सीता तत्वतोयथावत् दृष्टेतिन्यवेदयत्अकथयत् सीतादृष्टे
तिवक्तुंशक्यत्वेपिदृष्टासीतेत्युक्तिः रामस्यसीतादर्शनजीवनादिविषयसंशयोमाभूदितीतिवदंतिअन्येत्वदृष्टेतिप्रतिभासेतेतिदृष्टेत्युक्तमिति ॥ अपरेतुसं

तोषातिशयप्रकटनायप्रथमंकृतकार्यनिर्देशइति॥×॥तनिश्लोकी॥×॥७८॥अथयुद्धकाण्डकथांसंगृह्णाति॥तत[1]इत्यादि ततःहनुमद्वाक्यश्रवणानंतरंसुग्री
वसहितः सन्महोदधेः शतयोजनविस्तीर्णसिंधोस्तीरंगत्वाआदित्यसंनिभैः शरैः समुद्रंक्षोभयामास आपातालमाकुलीचकार॥७९॥ दर्शयामासेति ॥
सरितांनदीनांपतिः ॥ अनेनरामकोपशांतयेकालीयइव समुद्रः सपत्नीकः समागतइतिध्वन्यते॥समुद्रः आत्मानंनिजरूपंदर्शयामास ॥रामायेतिशेषः॥
समुद्रवचनादेवनलं[2] सेतुमकारयच्चनलेनसेतुंकारयामास॥हृक्रोरन्यतरस्यामितिप्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं॥८०॥तेनेति॥ रामस्तेनसेतुनालंकांपुरींगत्वाआ
हवेयुद्धेरावणंहत्वासीतांप्राप्यअनुपश्चात्परामतिशयितांव्रीडांलज्जामुपागमत्पौरुषनिर्वहणायरिपुहननपूर्वकंसीतापुनःप्राप्ता ॥ परगृहस्थितांकथंअंगी
करिष्यामीतिलज्जितोभूतइत्यर्थः॥८१॥तामिति॥ततःव्रीडाप्राप्तेर्हेतोः॥यत्तद्यतस्ततोहेतावित्यमरः ॥ तांताहशपातिव्रत्यांसीतांजनसंसादिदेवादिसभा

ततःसुग्रीवसहितोगत्वातीरंमहोदधेः ॥ समुद्रंक्षोभयामासशरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७९ ॥ दर्शयामासचा
त्मानंसमुद्रःसरितांपतिः ॥ समुद्रवचनाच्चैवनलंसेतुमकारयत् ॥ ८० ॥ तेनगत्वापुरींलंकांहत्वारावणमा
हवे ॥ रामःसीतामनुप्राप्यपरांव्रीडामुपागमत् ॥ ८१ ॥ तामुवाचततोरामःपरुषंजनसंसदि ॥ अमृष्यमा
णासासीताविवेशज्वलनंसती ॥ ८२ ॥ ततोग्निवचनात्सीतांज्ञात्वाविगतकल्मषाम् ॥ बभौरामःसंप्रहृष्टः
पूजितःसर्वदैवतैः॥८३॥कर्मणातेनमहतात्रैलोक्यंसचराचरम्॥सदेवर्षिगणंतुष्टंराघवस्यमहात्मनः ॥८४॥

यांपरुषंवचनमुवाच ॥ अकथितंचेतिद्विकर्मकत्वं॥ जनसंसदीत्यनेनप्रत्ययोत्पादनार्थंशपथंकुर्वितिसूचितं ॥सतीपतिव्रतासीताअमृष्यमाणारामोक्तपरु
षवचनमसहमानाज्वलनंलक्ष्मणानीतमग्निंविवेश ॥८२ ॥ ततोग्निवचनात्सीतांज्ञात्वाविगतकल्मषां॥बभौरामःसंप्रहृष्टःपूजितःसर्वदैवतैरितिक्रमः ॥ अ
न्यस्तुलेखकप्रमादकृतः॥ततःअग्निप्रवेशानंतरं ॥ अग्निवचनात्सीतांविगतकल्मषांकरणत्रयेपिदोषगंधरहितांज्ञात्वारामःसंप्रहृष्टःसन्बभौसर्वदैवतैःपू
जितश्चबभूव अहोरामस्यधर्मापेक्षितेतिस्तुतोभूदित्यर्थः ॥८३॥कर्मणेति ॥ महात्मनोमहास्वभावस्यराघवस्यतेनकर्मणारावणवधेनसचराचरंस्थावरजं
गमसहितंसदेवऋषिगणंत्रैलोक्यंत्रिलोकी ॥ स्वार्थेष्यञ् तुष्टंसंतुष्टमासीत् ॥ स्थावरस्यसंतोषःपल्लवोद्गमादिनावगम्यते ॥ अंतःसंज्ञाभवंत्येतेइति

---

१ ततइतोतिपा० २ अंगीकरिष्यामीति पाठः।

विष्णुपुराणं ॥ ८४ ॥ अभिषिच्येति॥यद्यपिसीतासमागमात् पूर्वंविभीषणाभिषेकः तथाप्यत्रक्रमोनविवक्षितइतिज्ञेयं ॥ रामः ॥ विभीषयतीतिविभीषणः ॥ नंद्यादित्वाल्ल्युः॥शत्रुभयंकरइत्यर्थः॥तंलंकायांचाभिषिच्यसमुद्रतीरेभिषेकःसमुच्चीयते।यद्वाचोवधारणार्थः॥अभिषिच्यैवकृतकृत्योनतुरावणंहत्वैव ॥ लंकायांविभीषणमभिषिच्यस्नुहिवनंछित्त्वासहकारंस्थापयित्वेतिवत् ॥ यद्वाचोन्वाचये ॥ प्रधानतयापवर्गमनुगृह्यानुषंगिकतयाराज्येभिषिच्येत्यर्थः ॥ शरीरारोग्यमर्थांश्चभोगांश्चैवानुषंगिकान्॥ददातिध्यायतांपुंसामपवर्गप्रदोहरिरितिवचनात् ॥ अभिषिच्यतदारामःअभिषेकात्पूर्वंकथंस्यादितिविवर्णोभूत् ॥ अथरमणीयोभूत्तदारामोरामोभूत् ॥ विज्वरः भरतोयथाराज्यंनस्वीकृतवान् तथायमपिचेत्किंकुर्यामितिपूर्वंज्वरोभूत् ॥ सइदानींनिवृत्तइत्यर्थ ॥यद्वानागपाशप्रभृतिषु यन्मयानकृतोराजाराक्षसानांविभीषणः ॥ तच्चमिथ्याप्रलप्तंमांप्रधक्ष्यतिनसंशयइति॥योयमंतस्तापःसइदानींनिवृत्तइत्यर्थः ॥ नकेवलंविज्वरःप्रमुमोदचप्रकर्षेणमोदंप्राप्तश्च ॥ चक्षिङोङित्करणादनित्यमनुदात्तेतआत्मनेपदत्वं ॥अतोऽत्रपरस्मैपदप्रयोगः ॥ अनेनराम

अभिषिच्यचलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणं ॥ कृतकृत्यस्तदारामोविज्वरःप्रमुमोदह ॥ ८५ ॥ देवताभ्योवरं
प्राप्यसमुत्थाप्यचवानरान् ॥ अयोध्यांप्रस्थितोरामःपुष्पकेणसुहृद्वृतः ॥ ८६ ॥

स्यरावणवधसीताप्राप्तीआनुषंगिकफले ॥ स्वाश्रितविभीषणाभिषेचनमेवपरमपुरुषार्थइत्यवगम्यते ॥ यद्वावौपक्षिणिजटायुषिज्वरोयस्यसः ॥ यथालोकेकस्यचित्पुत्रस्योत्सवेकथंचिन्मोदमानोपिपितापूर्वातीतपुत्रस्मरणात् [1]संतप्तएवभवति ॥ एवंसर्वलोकपितास्वामीचविभीषणाभिषेकसमयेविनाभिषेकमतीतंजटायुषंस्मरन्नकिंचिदंतस्तापोपपन्नएवमुमुदइत्यर्थः ॥ यद्वाविज्वरइत्यनिष्टनिवृत्तिरुक्ता प्रमुमोदेतीष्टप्राप्तिः ॥ हेतिप्रसिद्धौ ॥ विस्मयेवा॥ हंतरामस्यसत्यप्रतिज्ञत्वमित्यर्थः॥ * ॥तनिश्लोकी ॥*॥ प्रधानाभिलषितकैंकर्यसाम्राज्यलाभेनयदिलंकैश्वर्यमनभ्युपगतंस्यात्तदा ॥अहंहत्वादशग्रीवंसप्रहस्तंसबांधवम् ॥ राजानंत्वांकरिष्यामिलंकायांराक्षसेश्वरेतिकृताप्रतिज्ञाविफलास्यादितिमहाज्वरःप्रवृत्तःसइदानींनिवृत्तइतिप्रमुमोद ॥ ८५॥ देवताभ्यइति ॥ रामः देवताभ्यः रामविजयश्लाघनायागताभ्यः वरंप्राप्यतेनवरेणवानरान्रणेमृतान्समुत्थाप्यसुप्तानिवोत्थाप्यसुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिर्वृतःसन्पुष्पकेणकुबेरंविजित्यरावणेनसमानीतेनपुष्पकाख्यविमानेनअयोध्यांप्रतिप्रस्थितः ॥ ८६ ॥

---

[1] शांततापइ०पा०

भरद्वाजेति सत्यपराक्रमः ॥ सत्यविषयपराक्रमवान् ॥ रामइतिक्रियाभेदात्द्विरुक्तिः ॥ भरद्वाजाश्रमंगत्वाभरतस्यांतिकंसमीपंप्रतिहनूमंतंव्यसर्जयत् व्यसृजत् ॥ हनूशब्दऊकारांतोप्यस्ति ॥ भरद्वाजेनात्रस्थातव्यमितिप्रार्थितेतद्दिवसेनचतुर्दशवर्षपूर्त्तेः पूर्णेचतुर्दशेवर्षेआगमिष्यामीतिभरतंप्रत्युक्तेः सत्यत्वरक्षणायहनूमंतंप्रेरितवानितिभावः ॥ ८७ ॥ पुनरिति ॥ रामस्तत्पुष्पकंसमारुह्यसुग्रीवसहितःसन्तदागमनकाले आख्यायिकांपूर्ववृत्तकथां ॥ आख्यायिकोपलब्धार्थेत्यमरः ॥ पुनःपुनःजल्पन्कथयन्अर्थात्भरतविषयाख्यायिकांसुग्रीवेणजल्पन्निति गम्यते ॥ नंदिग्रामंभरतस्थानंतदातस्मिन्नेव कालेशीघ्रमित्यर्थःययौप्राप॥८८॥नंदिग्रामइति॥अनघःसम्यगनुष्ठितपितृवचनः॥यद्वाशिरसायाचतस्तस्यवचनंनकृतंमयेत्युक्तपापरहितइत्यर्थः॥यद्वा निरस्तसमस्तव्यसनः ॥ दुःखैनोव्यसनेष्वघमितिवैजयंती ॥ रामःभ्रातृभिःसहितः ॥ कदान्वहंसमेष्यामिभरतेनमहात्मना ॥ शत्रुघ्नेनचवीरेणत्वयाचरघु नंदनेत्युक्तमनोरथपूर्णइत्यर्थः ॥ नंदिग्रामेजटांहित्वाशोधयित्वा ॥ उपलक्षणमेतत् ॥ विशोधितजटःस्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महार्हवसनोरामस्तस्थौ

भरद्वाजाश्रमंगत्वारामःसत्यपराक्रमः ॥ भरतस्यांतिकंरामोहनूमंतंव्यसर्जयत् ॥ ८७ ॥ पुनराख्यायि
कांजल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा ॥ पुष्पकंतत्समारुह्यनंदिग्रामंययौतदा ॥ ८८ ॥ नंदिग्रामेजटांहित्वाभ्रातृ
भिस्सहितोनघः॥रामःसीतामनुप्राप्यराज्यंपुनरवाप्तवान्॥८९॥ प्रहृष्टमुदितोलोकस्तुष्टःपुष्टःसुधार्मिकः॥

तत्रश्रियाज्वलन्नित्युक्तरूपःसीतामनुप्राप्यसमीपेप्राप्य ॥ रामंरत्नमयेपीठेसहसीतंन्यवेशयदित्याद्युक्तरीत्यादिव्यासिंहासनेसीतयाभिषेकंप्राप्येत्यर्थः ॥ राज्यंपुनरवाप्तवान् ॥ पितुर्वचनात्पूर्वंप्राप्तंविशिष्यपुनरद्यप्राप्तमित्यर्थः ॥ ८९ ॥ रामस्यराज्यप्राप्तिकृतंलोकस्यातिशयंदर्शयति ॥ प्रहृष्टेति ॥ लोकः जनः प्रहृष्टमुदितः तदानीमासीदितिशेषः ॥ एवमुत्तरत्रापिप्रहृष्टःसंजातरोमांचः ॥ हृषेर्लोमस्वितिअनिट्त्वविधानात् ॥ मुदितइति तन्मूलसंतुष्टांतःकरणत्वमुच्यते ॥ तुष्टःसमस्तकामलाभजनितप्रीतियुक्तः ॥ यद्वा इच्छामोहिमहाबाहुंरघुवीरंमहाबलं ॥ गजेनमहतायांतंरामंछत्रावृताननमित्यभिलषितलाभउच्यते ॥ पुष्टः विषयेतेमहाराजरामव्यसनकर्शिताः ॥ अपिवृक्षाःपरिम्लानाःसपुष्पांकुरकोरकाइत्युक्तरामविरहजकार्श्यत्यागात्पुष्टः ॥ सुधार्मिकःसुधर्मःरामभक्तिपूर्वकंकर्मतच्चरतीतिसुधार्मिकः ॥ धर्म्मंचरतीतिठक् ॥ स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्चेत्युक्त

---

१ त्वाभिधानात्—इ० पा०

धर्मफलभागित्यर्थः ॥ निरामयःशारीररोगरहितः ॥ अरोगःमानसव्याधिरहितः ॥ दुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ भिक्षाणांव्यृद्धिःदुर्भिक्षं ॥ व्यृद्धा
वव्ययीभावः ॥ दुर्भिक्षात्भयंदुर्भिक्षभयंतेनवर्जितः ॥ अनेनपूर्वंसीताविशिष्टरामवियोगेप्रजानामामयादिकमासीत् ॥ तदिदानींनिवृत्तमित्यु
च्यते ॥ प्रहृष्टेत्यादिरामाभिषेकदर्शनसंतोषोनवर्णयितुंशक्यइत्याहकविः ॥ प्रहृष्टमुदितोलोकस्तुष्टःपुष्टइति ॥ अथप्रीतिकारितकैंकर्यसिद्धिं
दर्शयति ॥ सुधार्मिकइति ॥ शोभनोधर्मोविशिष्टविषयकैंकर्य्यमेव ॥ अथकैंकर्य्यविरोधिनिवृत्तिमाह ॥ निरामयोह्यरोगश्चेति ॥ कैंकर्य्योपकरणसमृ
द्धिमाह ॥ दुर्भिक्षेति ॥ ९० ॥ अथवर्णाश्रमधर्मपरिपालनप्रधानामुत्तरकांडकथांसंगृह्णाति ॥ नपुत्रेत्यादि॥केचिदपिपुरुषाःक्वचित्कुत्रापिदेशेकिं
चित्कादाचित्कमपिपुत्रमरणंनद्रक्ष्यन्ति॥नद्रक्ष्यंतीत्यनेनब्राह्मणपुत्रइवकदाचित्प्राप्तमपिपरिहारिष्यती॥तिभावः ॥नार्यश्चाविधवाःनित्यंपतिव्रताश्चभवि

निरामयोह्यरोगश्चदुर्भिक्षभयवर्जितः ॥ ९० ॥ नपुत्रमरणंकिंचिद्द्रक्ष्यंतिपुरुषाःक्वचित् ॥ नार्यश्चाविधवा
नित्यंभविष्यंतिपतिव्रताः ॥ ९१ ॥ नचाग्निजंभयंकिंचिन्नाप्सुमज्जंतिजंतवः ॥ नवातजंभयंकिंचिन्नापि
ज्वरकृतंतथा ॥ नचापिक्षुद्भयंतत्रनतस्करभयंतथा ॥ ९२ ॥ नगराणिचराष्ट्राणिधनधान्ययुतानिच ॥ नि
त्यंप्रमुदिताःसर्वेयथाकृतयुगेतथा ॥ ९३ ॥

ष्यंतीति ॥ यद्वाविविधाधवायासांताःविधवाव्यभिचारिण्यःअव्यभिचारित्वेपिपत्यावप्यननुरागःकासांचित्स्यात्सनेत्याह ॥ पतिव्रताइति कौसल्या
दयस्तुपुत्रवत्तयावृद्धतयाचनविधवाइतिभावः ॥ ९१ ॥ तत्रराज्येतापत्रयगंधोपिनभविष्यतीत्याह ॥ नचेत्याद्यर्द्धत्रयं ॥ अग्निजंभयंनकिंचिन्नभविष्य
ति ॥ जंतवःनाप्सुमज्जंति ॥ मङ्क्त्वानमरिष्यंतीत्यर्थः ॥ एवमाधिदैविकनिवृत्तिरुक्ता ॥ अथाध्यात्मिकादिनिवृत्तिमाह ॥ नापिज्वरकृतंतथा
नचापिक्षुद्भयमिति ॥ नतस्करभयमित्याधिभौतिकोपलक्षणं ॥ * ॥ तानिश्लोकी ॥ * ॥ नचाग्निजंभयंकिंचित्पाकोपयोगादधिकमग्निर्नज्वलति ॥
अनेन॥भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चेतिश्रुतिर्ध्वनिता॥नाप्सुमज्जंतिजंतवःप्रमादादप्सुमज्जंतमपिजंतुमुन्मज्जनेनबहिःक्षिपति॥९२॥तत्ररामराज्येअनिष्टनिवृत्तिमु
क्त्वेष्टसिद्धिमाह ॥ नगरेति ॥ नगराणिधनयुतानि राष्ट्राणि धान्ययुतानिचभविष्यंति ॥ अतएवसर्वेनागरिकाजानपदाश्चयथाकृतयुगेतथा

त्रत्रेतायामपिनित्यंप्रमुदिताभविष्यांति॥गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाकर्त्तरिक्तः॥ ९३ ॥एवंक्षत्रियासाधारणंप्रजापालनरूपंधर्ममुक्त्वाद्विजातिधर्म्मानाह ॥अश्वमेधेति ॥ अर्द्धत्रयमेकान्वयम् ॥ महायशाःप्रजापालनलब्धमहाकीर्तिः अनेनद्रव्यशुद्धिरुक्ता ॥ अश्वमेधशतैःअनेकाश्वमेधैः ॥ दशवर्षसहस्राणिवाजिमेधमुपाकरोदितिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ तथाबहुसुवर्णकैः बहुसुवर्णकाख्यक्रतुविशेषैश्च ॥ सुबहूनिसुवर्णानियत्रोपकरणत्वतः ॥ विंदतेसक्रतुःसद्भिःस्मृतोबहुसुवर्णकइतिवचनात् ॥ एवमुत्तरक्रत्वनुष्ठानप्रदर्शनेनपूर्वक्रतवोग्निष्टोमादयोपिह्यनुष्ठिताइतिसिद्धम् ॥ गवांकोट्ययुतंदत्वा दशसहस्रकोटिपरिमिताःगाःब्राह्मणेभ्योदत्वा ब्रह्मलोकंब्रह्मणःस्वस्यलोकंअप्राकृतस्थानंपरमपदंप्रयास्यति ॥ अत्रमहायशाइत्यनेनयत्किंचिदपवादश्रवणमात्रेणसीतात्यागःसूचितः ॥ दशवर्षसहस्राणिअश्वमेधानुष्ठानकालइत्युक्त्यासीतांविनैवक्रत्वनुष्ठानस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चाऽभिषेकात्परंस्वल्पएववर्षसहस्रकालेसीतावियोगइत्यवसीयते ॥ अश्वमेधारंभश्चरावणवधरूपपापनिबर्हणार्थतयाप्रसक्तइत्यविलंबितः ॥ ततःपूर्वमेवसी

अश्वमेधशतैरिष्ट्वातथाबहुसुवर्णकैः ॥ ९४ ॥ गवांकोट्ययुतंदत्त्वाब्रह्मलोकंप्रयास्यति ॥ असंख्येयंधनंदत्वा
ब्राह्मणेभ्योमहायशाः ॥ ९५ ॥ राजवंशाञ्छतगुणान्स्थापयिष्यतिराघवः ॥ चातुर्वर्ण्यंचलोकेस्मिन्स्वे
स्वेधर्मेनियोक्ष्यति ॥ ९६ ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ रामोराज्यमुपासित्वाब्रह्मलोकंगमिष्यति९७॥

तावियोगःप्रथमाश्वमेधेसीताप्रतिरूपकरणात्॥प्रतिकृत्यापियज्ञानुष्ठानस्यप्रामाणिकत्वंवक्ष्यतिदर्भशयनप्रकरणादौ॥ ९४॥९५॥ एवंधर्मानुष्ठातृत्वमुक्त्वाधर्मप्रवर्तकत्वमाह॥राजेति ॥ अस्मिन्लोकेराघवःराजवंशान्क्षत्रियवंशान्शतगुणान्शतगुणितान्स्थापयिष्यति ॥ शतगुणंविवृद्धान्राजवंशान्प्रत्येकंराज्यप्रदानेनपालयिष्यतीत्यर्थः ॥ चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यं ॥ स्वार्थेष्यञ्स्वेस्वेस्वस्ववर्णाश्रमोचितेधर्मेपूर्वादित्वात्सर्वनामत्वविकल्पः ॥ नियोक्ष्यतिप्रवर्त्तयिष्यति ॥ ९६ ॥ धर्मसंस्थापनातिशयप्रदर्शनायराज्यपरिपालनकालबहुत्वंदर्शयति ॥ दशेति दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ एकादशसहस्रसंवत्सरानित्यर्थः ॥ उपासित्वाउपास्य॥वाछंदसीतिवक्तव्येक्त्वापिछंदसीतिप्रयोगादनित्योल्यबादेशः ॥ सांत्वपूर्वंजनानुवर्त्तनेनपरिपाल्येत्यर्थः ॥ अत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥ राज्यपालनेव्यासंगाभावोदर्शितः ॥ ब्रह्मलोकंवैकुंठंगमिष्यति ॥ * ॥ तनिश्लोकी ॥ * ॥ राज्येनखलुरामःस्वयमुपास्यःस्वयमत्यंतानुकूल्याचरणेनराज्योपासनंचकारेतिसौशील्यमुक्तम्॥ब्रह्मणःविष्णोःस्वस्यलोकंवैकुण्ठाख्यंगमिष्यति ॥९७ ॥ अथैतत्पाठस्यमोक्षसा

धनत्वमाह ॥ इदमिति ॥ पूयतेनेनेतिपवित्रं॥कर्त्तरिचर्षिदेवतयोरितिकरणेइत्रप्रत्ययः ॥ परिशुद्धिसाधनमित्यर्थः ॥ नकेवलंशुद्ध्यापादकंकिंतु पापघ्नं॥अमनुष्यकर्तृकेचेतिटक्प्रत्ययः ॥पुण्यंलांगल[१]जीवनमितिवत्पुण्यसाधनं ॥ अनेनप्रायश्चितव्यावृत्तिरुक्ता॥तद्धिपापमेवनिवर्त्तयति॥उक्तार्थत्रये हेतुमाह ॥ वेदैश्चसंमितमिति॥ सर्ववेदसदृशमित्यर्थः ॥ इदंरामचरित्रंसंक्षेपरूपंयःपठेत् ॥ वेदवत्सनियमंप्रातिदिनंपठेत्ससर्वपापैःपूर्वोत्तराघैःप्रमुच्यते ॥ तदुक्तंरामोपनिषदि ॥ ब्रह्महत्यासहस्राणिवीरहत्याशतानिच ॥ स्वर्णस्तेयं[१]सुरापानं[२]गुरुतल्पायुतानिच ॥ कोटिकोटिसहस्राणिउपपातकजान्यपि ॥ सर्वाण्यपिप्रणश्यंतिरामचंद्रस्यकीर्त्तनात् इति ॥ ९८ ॥ एवंरामचरितपाठस्यमोक्षंफलमुक्त्वानुषंगिकफलोक्तिपूर्वकंतस्यसंबंधिसंबंधपर्यंततामाह ॥ एतदिति॥आयुःप्रयोजनमस्यायुष्यं॥स्वर्गादिभ्योयद्वक्तव्यइतियत्प्रत्ययः॥आख्यानमाख्यायिकारूपंएतद्रामायणंबालरामायणंरामस्यायनंरामायणं॥

इदंपवित्रंपापघ्नंपुण्यंवेदैश्चसंमितम् ॥ यःपठेद्रामचरितंसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ९८॥ एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणंनरः॥ सपुत्रपौत्रःसगणःप्रेत्यस्वर्गेमहीयते ॥ ९९ ॥ पठन्द्विजोवागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियोभूमिपतित्वमीयात् ॥ वणिग्जनःपण्यफलत्वमीयाज्जनश्चशूद्रोपिमहत्त्वमीयात् ॥ १०० ॥

इत्यार्षेश्रीरामायणेआदिकाव्येश्रीमद्बालकांडेश्रीरामायणकथासंक्षेपोनामप्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

अयगतावितधातोर्भावेल्युट् ॥ रामचरितमित्यर्थः ॥ रामःअय्यतेप्राप्यतेअनेनइतिवारामायणं ॥ रामःअयनंप्रतिपाद्योयस्येतिवारामायणं ॥ पठन्नरः वर्णाश्रमादिनियमं[३]विनायोपिकोपिसपुत्रपौत्रःदशपूर्वापरसहितइत्यर्थः ॥ सगणःसभृत्यबंधुःप्रेत्यआत्यंतिकशरीरनाशंप्राप्यस्वर्गेपरमपदे ॥ तस्याःहिरण्मयःकोशःस्वर्गोलोकोज्योतिषावृतइति ॥ तस्मिन्स्वर्गशब्दप्रयोगात् ॥ विमुक्तसर्वपापं प्रीतिस्वर्गमात्रस्याफलत्वाच्च ॥ महीयतेपूज्यते ॥ तंपंचशतान्यप्सरसांप्रतिधावंतिशतंमालाहस्ताःशतंचूर्णहस्ताइतिश्रुतेः ॥९९॥ अथचातुर्वर्ण्यव्यतिरिक्तस्यनाधिकारइतिसूचयन्वर्णविशेषनियतानिफलानिदर्शयति ॥ पठन्निति ॥ स्यादित्येतदव्ययंयद्यर्थे ॥ इदंबालरामायणंपठन्द्विजोयदिवागृषभत्वंवाचिश्रैष्ठ्यंवेदवेदांगपारगत्वमीयात्प्राप्नुयात् ॥ ईगतावित्यस्माद्धातोःलिङ् ॥ पठन्क्षत्रियोयदिभूमिपतित्वंचक्रवर्तित्वमीयात् ॥ पठन्वणिग्जनोयदिपण्यफलत्वमीयात् ॥ पणंमूल्यंतदर्हतीतिपण्यंक्रय

---

[१] लांगलजीवनंमि० पा०

[२] नियतिं—इ० पा०

[३] विमुक्तसर्वपापनिवृत्ति० इ० पा०

विक्रयार्हंवस्तुतदेवफलंलाभोयस्यसपण्यफलःतस्यभावःपण्यफलत्वं ॥ पणोद्यूतादिषूत्सृष्टेस्तुतौ[1]मौल्येधनेपिचेत्यमरः ॥ पणशब्दादर्हार्थेयत्प्रत्ययः ॥ अवद्यपण्यइत्यादिनापणतेर्यत्प्रत्ययांतोनिपातोवा ॥ पठन्शूद्रोपिजनोयदिमहत्त्वं[2]स्वजातिश्रेष्ठत्वमीयात् ॥ यद्वा स्यादित्येतदल्पार्थेव्ययंस्यात्क्षत्रियःअलप[3]नृपतिःभूमिपतित्वमखंडभूमंडलेश्वरत्वमीयात् ॥ एवमलपब्राह्मणइत्यादिनेयम् ॥ यद्वा स्याच्छब्दःकथंचिदर्थेनिपातःस्यादस्तिस्यान्नास्तीत्यादिसप्तभंगीव्याख्यानेतथोक्तत्वात् ॥ तथाचकथंचित्पठन्शास्त्रोक्तनियमंविनापिपठन्नित्यर्थः ॥ एकदेशंपठन्नितिवा ॥ अथवावागृषभत्वादिकमीयात् ॥ स्याच्चसत्तांलभेतचेतिसर्वसाधारणंसत्तालाभरूपंफलं ॥ अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदसंतमेनंततोविदुरितिश्रुतेः ॥ कश्चित्—स्यात्प्रबंधेचिरातीतइतिवचनात्स्यात्शब्दःप्रबंधपरइत्याह तदज्ञानविजृंभितं ॥ स्यात्प्रबंधेचिरातीतेनिकटागामिकेपुरेतिवाक्यशेषात् ॥ पुराशब्दस्यनानार्थत्वंहितत्रोच्यतइति ॥ यद्यपिश्रावयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमग्रतइतिशूद्रस्येतिहासपुराणयोः श्रवणमात्रंस्मृतिभिरनुज्ञातंनतुपठनं ॥ तथापिपठन्नित्यादिऋषिवचनप्रामाण्यात्॥ वचनाद्ग्रंथकारस्येतिन्यायेनास्मिन्संक्षेपपाठमात्रेधिकारोस्तीतिसिद्धं॥तथासहस्रनामाध्यायांते चदृश्यतेयइदंशृणुयान्नित्यंयश्चापिपरिकीर्तयेत् ॥ इत्यारभ्य वेदांतगोब्राह्मणस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ॥ वैश्योधनसमृद्धःस्यात्शूद्रःसुखमवाप्नुयात्इति ॥ यद्वावेदोपबृंहणेशूद्रस्यसर्वथानधिकारात्शूद्रइत्यत्रपठन्नितिनानुषज्यते ॥ किंतुशृण्वन्नित्यध्याह्रियते ॥ शृण्वन्रामायणंभक्त्येतिश्रवणस्यापिमहाफलत्ववचनात् ॥ अत्रसंक्षेपेतकारेणोपक्रम्ययादितिसमापनात् गायत्रीरूपत्वमस्यगम्यते ॥ अत्रश्लोकेउपजातिवृत्तं ॥ स्यादिंद्रवज्रातततजास्ततोगावुपेंद्रवज्राजतजास्ततोगौ॥अनंतरोदीरितलक्ष्मभाजःपादायदीयाउपजातयस्ताइतिलक्षणात्॥१००॥ प्रथमसर्गमुपसंहरति॥इतीति॥ऋषिणाप्रोक्तमार्षंते नप्रोक्तमित्यण्॥श्रीरामायणेश्रीरामायणाख्येआदिकाव्येप्रथमकाव्येबालकाण्डेसंक्षेपोनामप्रथमःसर्गःसमाप्तइतिशेषः ॥काव्यलक्षणंसर्गलक्षणंचोक्तंदंडिनाकाव्यादर्शे॥नगरार्णवशैलर्तुचंद्रार्कोदयवर्णनैः॥उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः॥ विप्रलंभैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः ॥ मंत्रद्यूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि॥अलंकृतमसंक्षिप्तंरसभावनिरंतरं ॥ सर्गैरनतिविस्तीर्णैःश्राव्यवृत्तैःसुसंधिभिः ॥ सर्वत्रभिन्नवृत्तांतैरुपेतंलोकरंजनं ॥ काव्यंकल्पांतरस्थायिजायतेसदलंकृतीति ॥ इतिश्रीकौशिकगोविंदराजकृतेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेसंक्षेपरामायणंनाम प्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

---

[1] धृतौ—इ०पा० [2] सजातीयेषु—इ०पा० [3] अल्पसेनापतिः—इ०पा०

॥श्रीः॥ श्रीमच्छठारिगुरुणागुरुणोपदिष्टंरामायणस्यहृदयंसरसंगृहीत्वा॥श्रीकौशिकान्वयकुलेंदुरशेषबंधुर्गोविंदराजविबुधोविशदीकरोति ॥१॥ अथपरमकारुणिकोवाल्मीकिंइष्टंहिविदुषांलोकेसमासव्यासधारणमित्युक्तरीत्यासंक्षेपेणोक्तंरामचरित्रंपुनर्विस्तरेणप्रतिपिपादयिषुस्तत्रप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं वक्तृवैलक्षण्यंप्रबन्धवैलक्षण्यंप्रतिपाद्यवैलक्षण्यंचेति वैलक्षण्यत्रयंनिदिदर्शयिषुर्वक्तृवैलक्षण्यंतावदादौदर्शयति नारदस्येत्यादिनाद्वितीयसर्गेण। वक्तृवैलक्षण्यंतुपरमाप्तत्वं आप्तत्वंचयथार्थदर्शित्वेसतियथार्थवादित्वं तस्यपरमत्वंतुपितामहवरप्रसादलब्धत्वंतदेतदुपदर्शयितुमुपोद्घातत्वेनाह नारदस्येत्यादि। तुशब्दोवैलक्षण्यपरः।तुस्याद्भेदेवधारणइत्यमरः। सचकाकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वेति। त्रिलोकज्ञतयेतरविलक्षणस्यनारदस्यशब्दतोर्थतश्चेतरवाक्यविलक्षणोत्कर्षंतत्पूर्वंसंक्षेपरूपेणोक्तं वाक्यंसंपूर्णार्थंप्रतिपादकपदसमूहंप्रश्नानुरूपोत्तरं श्रुत्वानिशम्य वाक्येविशारदोविद्वान् विद्वत्सुप्रगल्भौविशारदावित्यमरः वाक्यविशेषज्ञइत्यर्थः धर्मेआत्माबुद्धिर्यस्यासौधर्मात्माधर्मस्वभावोवा अत्रप्रकरणाद्गुर्वनुवर्तनधर्मज्ञइत्यर्थः महामुनिःवेदांतार्थनिर्णयसंप

नारदस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वावाक्यविशारदः॥ पूजयामासधर्मात्मासहशिष्योमहामुनिः॥ १ ॥ यथावत्पूजितस्तेनदेव
र्षिर्नारदस्तदा॥ आपृष्ट्वैवाभ्यनुज्ञातःसजगामविहायसं॥२॥ समुहूर्तंगतेतस्मिन्देवलोकंमुनिस्तदा॥ जगामतमसा
तीरंजाह्नव्यास्त्वविदूरतः॥३॥सतुतीरंसमासाद्यतमसायामुनिस्तदा॥ शिष्यमाहस्थितंपार्श्वेदृष्ट्वातीर्थमकर्दमं॥४॥

त्त्यासर्वोत्कृष्टमुनिर्वाल्मीकिः सहशिष्यःशिष्यसहितःसन्। वोपसर्जनस्येतिपक्षेसहशब्दस्यसभावाभावः। पूजयामासअहोवाक्यवैखरीतितद्वाक्यंश्लाघयामासेतिवाक्यविशारदत्वोक्तिभंग्यावगम्यते। महामुनिमितिपाठेवाल्मीकिपदाध्याहारः तमितिप्रयोक्तव्येअन्यत्वप्रतीतिकरमहामुनिपदप्रयोगास्वारस्यं॥१॥यथावदिति।देवश्चासौऋषिश्चदेवर्षिर्नारदः।नारदाद्याःसुरर्षयइत्युक्तेः।तेनवाल्मीकिना यथावत् यथार्हं। पूजितः प्रदक्षिणनमस्कारादिभिरर्चितः सन्।तदापूजावसाने आपृष्ट्वाआपृच्छ्य क्त्वापिछंदसीतिल्यबभावः।अभ्यनुज्ञातःगच्छत्वमितिवाल्मीकिनाकृताभ्यनुज्ञानः विहायसमाकाशंजगाम॥२॥ सइति तस्मिन्नारदेमुहूर्तंअल्पकालं मुहूर्तमल्पकालेस्यादितिनिघंटुः। अत्यंतसंयोगेद्वितीया। देवलोकंब्रह्मलोकंगते वाल्मीकेरामभक्तिब्रह्मणेकथयितुंप्राप्तेसतिसमुनिर्वाल्मीकिः तदानारदगमनोत्तरकालेजाह्नव्यागंगायाअविदूरतः समीपे सप्तम्यर्थेतसिः स्थितमितिशेषः तुगंगातोपिविलक्षणंतमसातीरंजगाम माध्याह्निकाभिषेकायप्राप्तः ॥ ३ ॥ सत्विति समुनिस्तमसायाविलक्षणंतीरमासाद्यतदाआसादनकालेअकर्दममपंकंतीर्थंजलावतरणं तीर्थमंत्रा

द्युपाध्यायशास्त्रेष्वंबुनिपावने पात्रोपायावतारेंषुइतिवैजयंती दृष्ट्वापार्श्वेस्थितंशिष्यमाह ॥ ४ ॥ अकर्दममिति भरद्वाजइतिवाल्मीकेःप्रधानशिष्य
स्यनाम हेभरद्वाज अकर्दममपंकं अधःप्रदेशेपंकरहितमित्यर्थः अन्यत्रपापरहितं प्रसन्नांबुप्रसन्नसलिलं लोकेकिंचिदधःपंकरहितत्वेपिजलंकलुषमेवभ
वति किंचिन्निर्मलोदकत्वेप्यधःसपंकमेवदृश्यतेनतथेदमितिभावः । अन्यत्रांबुवत्प्रसन्नंअतएवरमणीयंसन्मनुष्यमनोयथासत्पुरुषहृदयसदृशमिदंतीर्थं
निशामयपश्य शमोदर्शनइतिमित्वाभावाद्दर्शनार्थोयंशब्दः सन्मनुष्यमनोवत्प्रसन्नांबिवतिवायोजना ॥ ५ ॥ न्यस्यतामिति हेतातवत्स कलशंउद
पात्रंन्यस्यतांभूमौस्थाप्यतांममवल्कलंस्नानशाट्यर्थांवृक्षत्वक्दीयतां किमर्थमित्यत्राह इदमेवेति उत्तमं अकर्दमत्वादिगुणयोगेनजाह्नवीतीर्थात्श्रेष्ठमि
दमेवतमसातीर्थमवगाहिष्ये अत्रैवस्नास्यामि त्वमप्यत्रैवस्नाहीत्यर्थः॥६॥ एवमिति महात्मनामहामनसावाल्मीकेनवाल्मीकिना तस्येदमितिसंबंधमात्रे

अकर्दममिदंतीर्थंभरद्वाजनिशामय ॥ रमणीयंप्रसन्नांबुसन्मनुष्यमनोयथा ॥ ५ ॥ न्यस्यतांकलशंतातदीयतां
वल्कलंमम ॥ इदमेवावगाहिष्येतमसातीर्थमुत्तमं ॥६॥ एवमुक्तोभरद्वाजोवाल्मीकेनमहात्मना ॥ प्रायच्छतमुने
स्तस्यवल्कलंनियतोगुरोः ॥ ७ ॥ सशिष्यहस्तादादायवल्कलंनियतेंद्रियः ॥ विचचारहपश्यंस्तत्सर्वतोविपुलं
वनम् ॥ ८ ॥ तस्याभ्याशेतुमिथुनंचरंतमनपायिनम् ॥ ददर्शभगवांस्तत्रक्रौंचयोश्चारुनिःस्वनम् ॥९॥ तस्मात्तुमि
थुनादेकंपुमांसंपापनिश्चयः ॥ जघानवैरनिलयोनिषादस्तस्यपश्यतः ॥ १० ॥

ऽण् संबंधश्चात्रपुत्रत्वं एवंपूर्वोक्तरीत्योक्तःगुरोर्नियतःपरतंत्रः भरद्वाजःमुनेस्तस्यवाल्मीकेः वल्कलंप्रायच्छतप्रादात् यच्छादेशः छंदसिबहु
लग्रहणादात्मनेपदं संबंधसामान्येषष्ठीतस्मा इत्यर्थः ॥७॥ सइति नियतेंद्रियःनिगृहीतेंद्रियोपिसवाल्मीकिः शिष्यहस्ताद्वल्कलमादाय विपुलंविशा
लं वनं सर्वतःपश्यन्सन् विचचार हेतिविस्मयेनिगृहीतेंद्रियस्यविपुलवनावलोकनं दैवकृतत्वाद्विस्मयनीयमित्यर्थः ॥८॥ तस्येति भगवान् माहात्म्य
वान् भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्वित्यमरः । शापानुग्रहसमर्थइत्यर्थः।वाल्मीकिस्तत्रवनेतस्यतीर्थस्याभ्याशेसमीपे चरंतंवर्तमानं अनपा
यिनंअविनाभूतं । क्षणविरहासहिष्णुं क्रौंचमिथुनमितिप्रसिद्धंचारुनिःस्वनमितिरतिकालिकस्वरोक्त्यारतिर्द्योत्यते क्रौंचयोर्मिथुनंद्वंद्वं पुल्लिंगत्वमार्षं
ददर्श ॥ ९ ॥ तस्मात्त्विति पापनिश्चयःरतिसमयेपिहननकरणात् क्रूरनिश्चयःवैरनिलयः सर्वजंतुविषयसहजशात्रववयुक्तः निषादः तस्मान्मिथुनात्त

न्मिथुनमासाद्य ल्यब्लोपेपंचमी पुमांसमेकमवयवं तस्यपश्यतः तंपश्यंतंमुनिमनादृत्य षष्ठीचानादरइत्यनादरेषष्ठी । जघानहतवान् ॥१०॥ तामिति भार्यांक्रौंचीनिहतंव्याधहतंअतएवमहीतलेभूतलेवेष्टमानंघूर्णमानंशोणितपरीतांगंरुधिरव्याप्तशरीरंतंक्रौंचंदृष्ट्वाकरुणांश्रोतुःकारुण्यावहांगिरंरुरावकरुणशब्दमकरोत् ओदनपाकंपचतीतिवत्अरोदीत् ॥ ११ ॥ वियुक्तेति पतिनापत्या नाभावआर्षः । सहचारिणासहचारशीलेन ताच्छील्येणिनिः । सहितेनेत्यनेनमनस्सङ्गतिरुच्यतइतिनतेनपुनरुक्तिः । ताम्रशीर्षेणरक्तशिरसा । उत्तमांगंशिरःशीर्षमित्यमरः । मत्तेनरतिपरवशेनेत्यर्थः पत्रिणाप्रशस्तपक्षेणतेनद्विजेनपक्षिणा दंतविप्रांडजाद्विजाइत्यमरः । भार्यावियुक्ताविरहितासतीकरुणांगिरंरुरावेतिपूर्वेणान्वयः वैइतिपादपूरणे तुहिचस्महवैपादपूरणइत्यमरः । अत्रविशेषणानि भार्यायाः शोकातिरेकहेतुत्वेननिर्दिष्टानि ॥ १२ ॥ तथेति तथाशोणितपरीतांगमित्याद्युक्तरीत्यानि

तंशोणितपरीतांगंवेष्टमानंमहीतले ॥ भार्यातुनिहतंदृष्ट्वारुरावकरुणांगिरं ॥ ११ ॥ वियुक्तापतिनातेनाद्विजेनसहचारिणा ॥ ताम्रशीर्षेणमत्तेनपत्रिणासहितेनवै ॥१२ ॥ तथातुतंद्विजंदृष्ट्वानिषादेननिपातितं ॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्यकारुण्यंसमपद्यत ॥ १३ ॥ ततःकरुणवेदित्वादधर्मोयमितिद्विजः ॥ निशाम्यरुदतींक्रौंचीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ मानिषादप्रतिष्ठांत्वमगमःशाश्वतीःसमाः ॥ यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितम् ॥ १५ ॥

षादेननिपातितंहिंसितमित्यर्थः तंद्विजंदृष्ट्वास्थितस्यधर्मात्मनः धर्मस्वभावस्यऋषेर्वाल्मीकेः करुणैवकारुण्यंस्वार्थेष्यञ् दयासमपद्यतआसीत्॥१३॥ ततइति ततःक्रौंचीविषयकारुण्यसंपत्त्यनंतरं द्विजःसहजकारुण्यस्वभावोमुनिः । रुदतींक्रौंचींनिशाम्यदृष्ट्वाकरुणवेदित्वात्कारुण्यभाक्त्वात् विद्ललाभइत्यस्मात्णिनिः । अयंरतिकालेहिंसनमधर्मइतिमत्वाइदंवक्ष्यमाणंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ तदेववचनमाह मानिषादेति हेनिषादत्वंशश्वदेवशाश्वत्यःस्वार्थेअण् ततोङीष्ताःअनारताइत्यर्थः समाःसंवत्सरान्।संवत्सरोवत्सरोब्दोहायनोस्त्रीशरत्समाःइत्यमरः अत्यंतसंयोगेद्वितीया प्रतिष्ठांक्वचित्स्थानं प्रतिष्ठास्थितिमाहात्म्यइतिवैजयंती मागमःमाप्राप्नुहि आशंसायांभूतवच्चेतिलुङतिदेशात् लुङ्दित्वादङ् नायंमाङ्अपितुमाशब्दइतिकाशिकाकारः तेनाडागमेपिनविरोधः ॥ दुर्घटवृत्तिकारस्तुअमेतिपदच्छेदः हे अम हेअलक्ष्मीकइतिनिषादविशेषणं ततोनमाङ्योगइत्यडभावःइत्याह एवंपूर्वा

र्द्धेनशापउक्तः तत्रेहेतुरुत्तरार्द्धेनोच्यते यद्यस्मात्कारणात्क्रौंचमिथुनात्क्रौंचमिथुनमासाद्य ल्यब्लोपेपंचमी॥एकंकाममोहितंकामेनमोहंप्रापितंरातिक्रीडाविवशमित्यर्थः एकमवयवमवधीःहिंसितवानसि तस्मात्तद्धदेवप्रतिष्ठांमागमइतियोजना । चतुर्मुखप्रसादेनवाल्मीकिमुखात्प्रथमोदितोयंश्लोकः केवलंशापपरोनभवितुमर्हतीतिभगवन्मंगलाशासनपरतयामंगलाचरणपरोयंप्राथमिकश्लोकइतिपूर्वाचार्यावर्णयंति तथाहि निषीदंत्यस्मिन्नितिनिषादोनिवासः अधिकरणेघञ् मालक्ष्मीःतस्यानिषादोमानिषादः श्रीनिवासःतत्रसंबुद्धिः हेश्रीनिवास त्वं शाश्वतीःसमाःसर्वकालंप्रतिष्ठांमाहात्म्यमगमः गच्छ लकारव्यत्ययः । यद्यस्मात्क्रौंचमिथुनात् राक्षसमिथुनाद्रावणमंदोदरीरूपात्कामेनमन्मथेनमोहितंसीतापहर्तारमेकंरावणमवधीः रावणं हत्वा कृतत्रैलोक्यत्राणस्त्वंयावत्कालंविजयीभवेत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगमलंकारः एवमनेनश्लोकेनेष्टदेवतास्मरणरूपंमंगलमाचरितं काव्यार्थसूचनं कैश्चिन्नांद्यामेवनिरूप्यतइतिवचनादस्मिन्नेवश्लोकेवक्ष्यमाणकाव्यार्थःसंक्षेपेणदर्शितः । तथाहि मानिषादेत्यनेनसीतापरिणयपर्यवसायिनी बालकांडकथोद्बोधिता प्रतिष्ठांत्वमगमइत्यनेनापितृवचनपरिपालनप्रतिष्ठाभिधायिन्ययोध्याकांडकथावेदिता शाश्वतीःसमाइत्यनेनऋषिगणविषयप्रतिज्ञानिर्वहणेनरामस्यप्रतिष्ठानुवृत्तिमभिदधत्यारण्यकांडकथासूचिता क्रुंचगतिकौटिल्याल्पीभावयोरित्यस्माद्धातोर्ऋत्विगित्यादिनाक्विन्निपातनात् नलोपःसंयोगांतलोपश्चनभवति क्रुंचेव क्रौंचः स्वार्थेअण् तथाचक्रौंचयोः कुटिलयोस्तिरश्चोस्तारावालिनोर्मिथुनादेकंकाममोहितंसुग्रीवभार्यापहर्तारंवालिनमवधीरितिकिष्किंधाकांडकथाभिहिता । क्रौंचौअल्पीभूतौकृशावितियावत्तयोरन्योन्यविरहक्लेशक्रशीयसोःसीतारामयोरेकमवयवंसीतारूपमवधीः भृशंपीडितवानासि सीताविरहदुःखातिशयवर्णनपरासुंदरकांडकथाबोधिता क्रौंचौकुटिलौराक्षसौतन्मिथुनादेकंकाममोहितंरावणमवधीरितियुद्धकांडकथासूचिता । दंडकारण्यवासिऋषिपत्नीदर्शनाभिलाषमोहितसीतापीडाभिधानेनोत्तरकांडार्थोपिसंक्षिप्तः । ननुमृगपक्ष्यादिवधस्यव्याधकुलधर्मत्वात् कथमनपराधिनमेनंमुनिःशप्तुमर्हति वक्ष्यति रामएववालिवधप्रस्तावे । प्रमत्तानप्रमत्तान्वानरामांसार्थिनोभृशं ॥ वध्यंतिविमुखांश्चापिनचदोषोत्रविद्यतइतिसत्यं तथापिरतिपरवशतादशायां तद्वधोदोषएवेतिमुनेराशयः सूचयतिरहितिपरवशतांकाममोहितमितिपदेन।अतएवभारतेपांडुंप्रतिमुनिः।अस्वर्ग्यमयशस्यंत्वमनुतिष्ठसिभारत ॥ कोहिविद्वान्मृगंहन्याच्चरंतंमैथुनंवनइति नन्विदंमलयंगच्छतोमंदरपथोपवर्णनं यदयमात्मनोवैलक्षण्यंपरमात्मत्वंवक्तुमारभ्य स्वचरित्रवर्णनंकरोति ब्रह्मागमनवरप्रदानादेरेवतदर्थंवक्तव्यत्वात् उच्यते श्रूयतामवधानेन ॥ अर्थतःशब्दतोवापिमनाक्काव्यार्थसूचनमितिदर्शितरीत्याकाव्यार्थसूचनमियताग्रंथसंदर्भेणक्रियतेंतथाहि अकर्दममित्यादिनापावनंसमुद्रसेतुस्थलमुच्यते तस्या

भ्याशइत्यादिना तत्तीरेमंदोदर्यासहचरंतंभोगान्भुंजानं अनपायिनं चतुर्मुखवरप्रदानेनलब्धचिरायुषं चारुनिस्वनरम्यवीणादिविनोदं क्रौंचयोराक्षसयोर्मिथुनंददर्श धर्मबलेनालोकितवान् तस्मादित्यादिना पापनिश्चयो निश्चितरावणपापः वैरनिलयः हिरण्यकशिपुरावणशिशुपालरूपजन्मत्रयानुसारित्वात्सहजशात्रवः निषीदंत्यत्रसर्वाणिजगंतीतिनिषादोविष्णुः पुमांसंरावणंजघानेत्युच्यते भार्यात्वित्यादिना मंदोदरीप्रलापः द्विजेन पुलस्त्यवंशत्वात् ब्राह्मणेन ताम्रशीर्षेणरत्नमुकुटधारित्वात् पत्रिणावाहनपरिच्छदादिमतासहितेनकुंभकर्णेंद्रजिदादिसहायसंपन्नेन कारुण्यं जुगुप्सा जुगुप्साकरुणाघृणेइत्यमरः अधर्मोयमितिरावणकृतोयमधर्मइतिएतत्सर्वंरावणवधवृत्तांतमवलोक्यपौलस्त्यवधाभिधानंतद्विषयप्रबंधंनिरमिमीतेतिमानिषादेत्यस्यरामायणार्थसंग्रहपरत्वंचोक्तं अथवा अकर्दमामित्यादिनागोदावरीतीर्थमुच्यते तत्तीरेपंचवट्यांरामस्यसीतयासहवर्तनं तयोरेकस्याःसीतायारावणेनदुरात्मनाहिंसनं पीडनमित्येतत्सर्वंसाक्षात्कृत्य विधिचोदितोमुनिःसीतायाश्चरितमितितद्विषयंप्रबंधमकरोदित्यर्थः तस्मिन्पक्षेअनपायिनमाद्यंतशून्यंचारुनिःस्वनंसर्ववेदांतप्रवर्तकंक्रौंचयोःकृशयोःतपस्विनोःसीतारामयोःपापनिश्चयोवैरनिलयो निषादोलोकहिंसको रावणःसीतामपजहार साचरुरोद द्विजेनक्षत्रियेणताम्रशीर्षेणरत्नमुकुटारुणेन पत्रिणाशरेणोपलक्षितेन सहितेनलोकहितपरेण अन्यत्सर्वंसमानंमानिषादेत्याद्यर्थःशापार्थेनदर्शितः॥ ❀ ॥तनिश्लोकी॥ ❀ ॥ हे निषाद त्वं शाश्वतीःसमाः प्रतिष्ठां मागमः।यद्यस्मात् क्रौंचमिथुनादेकं काममोहितं स्त्रियासंगतं पुमांसमवधीः। अत्र भूते लङ्। यद्वा हे निषादत्वं शाश्वतीःसमाः प्रतिष्ठां मा गमः। न गतोसीति काकुः। भार्यासहित एकत्र निवासेस्थित्वा सांसारिकसुखं नानुभूतवानित्यर्थः। यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनादेकं काममोहितमवधीः। एवंदुःसहजीवनादपि स्वहननमेवश्रेय इतिभावः अयंवाल्मीकिबुद्धिपूर्वकवाक्यार्थः। ईश्वरानुग्रहप्रवृत्तश्लोकार्थस्तु व्यंग्यः। मानिषाद लक्ष्मीनिवास शाश्वतीःसमाः अनंतकालं प्रतिष्ठामगमः विजयीभवेत्यर्थः। यद्यस्मात् क्रौंचमिथुनात्। यद्यपि खगनगद्वीपभेदेषु क्रौंचशब्दोवर्तते। तथापि काममोहितपदसमभिव्याहारबलप्राप्तेन काममोहितत्वगुणेन क्रुंचगतिकौटिल्याल्पीभावयोरितिकुटिलगतिवाचकत्वेन केनचिद्गुणयोगेनचराक्षसपरः। एकंपुमांसं रावणमवधीरिति, एतेनवक्ष्यमाणशास्त्रप्रतिपाद्यप्रधानार्थाक्षेपः। मानिषादेतिलक्ष्म्याःप्रथमोपात्तत्वात् सीतायाश्चरितंमहदितिप्रधानप्रबंधनायिकानिर्देशः। काममोहितमवधीरित्यनेनपौलस्त्यवधमित्येवेतिविरोधिरावणनिर्देशः काव्यंरामायणंकृत्स्नमितिकृत्स्नप्रबंधस्य व्यंग्यप्रधानत्वात्प्रतिपाद्यानां नानाविधव्यंग्यार्थानां काव्यबीजभूते श्लोके सूच्यत्वात्। मानिषादेतिशब्दशक्त्युद्भवध्वनिः मानिषादेतिपरिवृत्यसोयंशब्दः ननिषादेतिनिषादमेतिवाप्रयोगेव्यंग्यस्याप्रतीतेः ॥ श्लो० ॥ अनेकार्थस्यशब्दस्यवाचकत्वेनियंत्रिते ॥ संयोगाद्यैरवाच्या

र्थंधाकृद्व्यापृतिरंजनमितिलक्षणात् काममोहितमितिरावणस्यकामनाप्रतीतेरर्थशक्त्युद्भवध्वनिः, क्रौंचपदेनकुटिलगतित्वसंबंधेनरावणलक्षणतया
तस्यमायावादित्वदुर्जयत्वादिप्रयोजनप्रतीतेर्लक्षणामूलव्यंग्यभेदः, शब्दार्थोभयानातिरेकादुभयशक्त्युद्भवध्वनिश्चसूचितः अर्थद्वयवत्तयाश्लेषालंकारः
तेनवस्त्वलंकारध्वनिरूपानेकध्वनिभेदास्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यभेदास्तुसूच्यंते-मानिषादेतिनायिकानायकप्रतीतेःशृंगाररसः काममोहितमितिपरनारीवि
षयतयारसाभासध्वनिः शोकरूपप्रबंधव्यंग्यतयाकरुणरसः अवधीरितिवीररौद्रभयानकाःकान्ताश्लिष्टक्रौंचहिंसादर्शनरूपेणबीभत्साद्भुतहास्यरसाः
ऋषेर्निर्वेदप्रतीतिरपि ॥ १५ ॥ तस्येति वीक्षतःतन्मिथुनंवीक्षमाणस्यसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिवाचक्षिङोनुदात्तस्यङित् करणज्ञापितानित्यत्वेनवा
परस्मैपदं एवंमानिषादेत्येवंब्रुवतः । क्रौंचींहष्ट्वामानिषादेत्येवंवदतइत्यर्थः । तस्यवाल्मीकेर्हृदि अस्यशकुनेरेतत्पक्षिनिमित्तंशोकार्तेनमया व्याहृ
तमिदंवाक्यं किंकिंरूपमितिर्चिंताबभूव ॥ १६ ॥ चिंतयन्निति प्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञःऊहापोहसमर्थः प्रज्ञएवप्राज्ञः प्रज्ञादिभ्यश्चेतिस्वार्थेण् यद्वा

**तस्यैवंब्रुवतश्चिंताबभूवहृदिवीक्षतः॥शोकार्तेनास्यशकुनेःकिमिदंव्याहृतंमया ॥ १६ ॥ चिंतयन्समहाप्राज्ञश्चकारम
तिमान्मतिं॥ शिष्यंचैवाब्रवीद्वाक्यमिदंसमुनिपुंगवः ॥१७॥ पादबद्धोक्षरसमस्तंत्रीलयसमन्वितः ॥ शोकार्त्तस्यप्रवृ
त्तोमेश्लोकोभवतुनान्यथा॥१८॥शिष्यस्तुतस्यब्रुवतोमुनेर्वाक्यमनुत्तमं ॥ प्रतिजग्राहसंहृष्टस्तस्यतुष्टोभवद्गुरुः॥१९॥**

प्रज्ञाधीः धीप्रज्ञाशेमुषीमतिरित्यमरः सास्यास्तीतिप्राज्ञः प्रज्ञाश्रद्धावृत्तिभ्योऽणइतिमत्वर्थीयोऽण् महांश्चासौप्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञः मतिमान्शास्त्रज्ञानवा
न् सवाल्मीकिःमतिमुत्तरश्लोकेवक्ष्यमाणंनिश्चयंचकार समुनिपुंगवः शिष्यमिदंवाक्यमब्रवीच्च ब्रुविशासीत्यादिनाद्विकर्मकत्वं अयोगव्यवच्छेदएव
कारः॥१७॥पादेति शोकार्तस्यक्रौंचीशोकेनार्तस्यमेप्रवृत्तोमत्तः प्रवृत्तोयंसंदर्भइत्यर्थः पादबद्धश्चतुर्भिःपादैर्युक्तः अक्षरसमःप्रतिपादंसमाक्षरः तंत्रीवी
णागुणःलयःतौर्यत्रिकस्यैककालविरामः नाशेसंश्लेषणेतौर्यत्रिकसाम्येभवेल्लयइतिरत्नमाला ताभ्यांसमन्वितः तंत्र्यामारोप्यवाद्यैःसहगातुंशक्यइत्यर्थः
श्लोकोभवतुश्लोकलक्षणलक्षितत्वात्श्लोकशब्दवाच्योभवतुनान्यथाश्लोकादन्यः । केवलपदसंदर्भोनभवति इतिमतिंचकारेतिपूर्वेणान्वयः ॥ ❀ ॥ तानि
श्लोकी ॥ ❀ ॥ अक्षरैःप्रतिपादमष्टभिरक्षरैःसमःतेनवर्णाधिक्यादिदोषराहित्यंव्यंजितम् ॥ १८ ॥ शिष्यस्त्विति शिष्यःभरद्वाजःतस्यमुनेर्ब्रुवतः तस्मि
न्मुनौब्रुवतिसति यस्यचभावेनभावलक्षणमित्यस्मिन्नर्थेषष्ठीअनुत्तमंसर्वरामायणार्थसंग्रहरूपत्वेनस्वापेक्षयोत्तमांतररहितंवाक्यंमानिषादेत्यादिकंसंप्र

हृष्टःसन्प्रतिजग्राहवाग्विधेयंचकारेत्यर्थः गुरुर्वाल्मीकिस्तस्यतुष्टोभवत् स्वश्लोकधारणात्तस्मिन्प्रीतोभवदित्यर्थः ॥१९॥ सइति ततःशिष्यविषयसं
तोषानंतरं समुनिःतस्मिन्तीर्थे-अकर्दममिदंतीर्थमित्यादिनावर्णितेतीर्थे यथाविधिविधिमनतिक्रम्याभिषेकंमाध्याह्निकस्नानंकृत्वातमेवार्थमवशात्श्लो
कोत्पत्तिरूपमेवार्थंचिंतयन्सन्नुपावर्ततआश्रममागच्छत्।अभिषेकविधिस्तुव्यासस्मृतौविशेषतोदर्शितः।ततोमध्याह्नसमयेस्नानार्थंमृदमाहरेत्।पुष्पाक्ष
तान्कुशतिलान्गोमयंगंधमेवच । नदीषुदेवखातेषुतटाकेषुसरस्सुच । स्नानंसमाचेरेन्नित्यंनदीप्रस्रवणेषुच । मृदैकयाशिरःक्षाल्यद्वाभ्यांनाभेस्तथोपरि ।
अधश्चतसृभिःक्षाल्यंपादौषड्भिस्तथैवच । मृत्तिकाचसमादिष्टात्वार्द्रामलकमात्रतः । गोमयस्यप्रमाणंतत्तेनांगंलेपयेत्ततः । लेपयेदथतीरस्थ
स्तल्लिंगेनैवमंत्रतः । प्रक्षाल्याचम्यविधिवत्ततःस्नायात्समाहितः । अभिमंत्र्यजलंमंत्रैरब्लिंगैर्वारुणैःशुभैः ॥ आपोनारायणोद्भूतास्ताएवास्यायनंपु

सोभिषेकंततःकृत्वातीर्थेतस्मिन्यथाविधि ॥ तमेवचिंतयन्नर्थमुपावर्ततवैमुनिः ॥ २० ॥ भरद्वाजस्ततः
शिष्योविनीतःश्रुतवान्मुनेः ॥ कलशंपूर्णमादायपृष्ठतोनुजगामह ॥ २१ ॥ सप्रविश्याश्रमपदंशिष्येणस
हधर्मवित् ॥ उपविष्टःकथाश्चान्याश्चकारध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ आजगामततोब्रह्मालोककर्त्तास्वयं
प्रभुः ॥ चतुर्मुखोमहातेजाद्रष्टुंतंमुनिपुंगवम् ॥ २३ ॥

नः । तस्मान्नारायणंदेवंस्नानकालेस्मरेद्बुधः । प्रेक्ष्यसोंकारमादित्यंत्रिर्निमज्जेज्जलाशये । अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वंपुष्पंजलान्वितं । प्रक्षिप्यालोकयेद्देव
मृग्यजुःसामरूपिणमित्यादि ॥❀॥ तनिश्लोकि ॥❀॥ तमेवार्थं शापापदेशेनप्रवृत्तस्यवाक्यस्यव्यंजितंलोकोत्तरचमत्कारंलक्ष्मीपतिप्रतिष्ठारूप
म्॥२०॥भरद्वाजइति ततःमुनेःउपावर्तनानंतरंविनीतःविनयसंपन्नःश्रुतवान्शास्त्रवान् अवधृतवान्वा। श्रुतंशास्त्रावधृतयोरित्यमरः। धृतगुरुश्लोकइत्य
र्थः। मुनिर्मननवान्भरद्वाजोभरद्वाजाख्यःशिष्यःपूर्णजलपूर्णंकलशमादायपृष्ठतःपश्चादनुजगामअनुगमनोक्तौपृष्ठतइत्युक्तिरव्यवधानसूचनार्था॥२१॥
सइति सवाल्मीकिःशिष्येणसहाश्रमपदमाश्रमस्थानंप्रविश्य धर्मवित्कृतदेवपूजादिधर्मः उपविष्टःकृतसुखासनःसन् ध्यानंअवशोत्पन्नश्लोकविषयचिंता
मास्थितःप्राप्तएवसन्अन्याःकथाःपुराणपारायणानिचकार ॥ २२ ॥ आजगामेति लोककर्तालोकस्रष्टाप्रभुःस्वामीचतुर्मुखः वेदचतुष्टयोच्चारणोपयोगि
मुखचतुष्कः महातेजाःमहाप्रभावोब्रह्मामुनिपुंगवंनारदोक्तवैभवंवाल्मीकिंद्रष्टुंकुतूहलात्स्वयमाजगाम स्वस्थानस्थितएवरामायणप्रवर्तनसमर्थोंप्यादरा

तिशयेनस्वयमेवाजगमित्यर्थः ॥ २३ ॥ वाल्मीकिरिति अथब्रह्मागमनानंतरंतंब्रह्माणंदृष्ट्वासहसाउत्थाय ऊर्ध्वंप्राणाह्युत्क्रमंतेयूनःस्थविरआयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यतइतिवचनात् स्वप्राणाउत्क्रामेयुरितिसहसोत्थायेत्यर्थः परमविस्मितःसन् वाग्यतःयतवाक् आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः प्रयतःनियतमनस्कः प्रकृष्टःअंजलिर्यस्यासौप्रांजलिःसचभूत्वातस्थौस्थितवान् ॥❀॥ तनिश्लोकि ॥❀॥ परमविस्मितःप्रथममतर्कितंनारदागमनंततोलोकोत्तरविषयप्रश्नः तदनुरूपमुत्तरमतर्कितमेव शकुनिमिथुनदर्शनं तत्रच करुणारसोदयः एतत्सर्वं दैवतंत्रमितिविस्मितः अनंतरमतर्कितचतुर्मुखागमनेनपरमविस्मितः ॥२४॥ पूजयामासेति मुनिःतंदेवंब्रह्माणंपाद्यार्घ्यासनवंदनैःपाद्यंपादोदकप्रदानं अर्घ्यंअर्घजलसमर्पणं वंदनं स्तुतिः एतैरुपचारैःपूजयामास एनंब्रह्माणं अन्वादेशेइदमएनादेशः विधिवत्शास्त्रोक्तरीत्याप्रणम्य अव्ययमविच्छिन्नं अनामयंकुशलंपृष्ट्वा च पूज

वाल्मीकिरथतंदृष्ट्वासहसोत्थायवाग्यतः ॥ प्रांजलिःप्रयतोभूत्वातस्थौपरमविस्मितः ॥ २४ ॥ पूजया
मासतंदेवंपाद्यार्घ्यासनवंदनैः॥प्रणम्यविधिवच्चैनंपृष्ट्वानामयमव्ययम् ॥ २५॥ अथोपविश्यभगवानासने
परमार्चिते ॥ वाल्मीकयेमहर्षयेसंदिदेशासनंततः ॥ ब्रह्मणासमनुज्ञातःसोप्युपाविशदासने ॥ २६ ॥
उपविष्टेतदातस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ तद्गतेनैवमनसावाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ २७ ॥ पापात्म
नाकृतंकष्टंवैरग्रहणबुद्धिना ॥ यस्तादृशंचारुरवंक्रौंचंहन्यादकारणात् ॥ २८ ॥

यामासेतियोजना प्रणामशास्त्रंतु मनोबुद्ध्यभिमानेनसहन्यस्यधरातले । कूर्मवच्चतुरःपादान्शिरस्तत्रैवपंचमं । प्रदक्षिणसमेतेनह्येवंरूपेणसर्वदा । अष्टांगेननमस्कृत्वाह्युपविश्याग्रतःप्रभोरिति यद्वा तमेनंदेवंविधिवत्प्रणम्यानामयंपृष्ट्वाचपाद्यार्घ्यासनवंदनैः पूजयामास वदिअभिवादनस्तुत्योरितिधातुः ॥२५॥अथेतिसार्धश्लोकएकः अथपूजानंतरंभगवान्ब्रह्मापरमार्चितेपरमंयथाभवतितथावाल्मीकिनार्चिते ब्रह्मोपवेशार्थंपूजितेआसनेविष्टरेउपविश्य स्थित्वा महर्षयेवाल्मीकये आसनंउपवेशनं संदिदेशआज्ञापयामास॥२६॥सोपिब्रह्मणासमनुज्ञातःसन् आसनेउचितनीचासनेउपाविशत्।आसनानुज्ञानं लोकहितार्थमनेनकाव्यंकारयितुंवाल्मीकयेमहर्षयइत्यत्रायुजिपादेपथ्यावक्त्रस्यगणनियमाभावात्तथोक्तं । नन्वर्धत्रयकरणमीदृशैः करवाण्यहमित्यनेन विरुध्यते मैवं लेखकदोषेणार्धांतरपतनसंभवात् उपविष्टइति लोकपितामहेतस्मिन्साक्षात्प्रत्यक्षतयाउपविष्टेपितदातद्गतेनक्रौंचहननगतेनमनसाध्यानमास्थितः तद्विषयचिंतामकरोत् ॥ २७ ॥ पापात्मनेति वैरग्रहणबुद्धिनावैरेणक्रौंचग्रहणबुद्धिनापापात्मनापापस्वरूपेणव्याधेनकष्टंकुत्सितंकर्मकृ

तं कथमित्यत्राह यईति योव्याधः तादृशंरतिलालसमित्यत्राग्राह्यत्वोक्तिः चारुरवंरम्यरतिकूजितंक्रौंचंअकारणात्निष्कारणं निमित्तकारणहेतूनांप्रयो
गेसर्वासांप्रायदर्शनमित्युक्तेःपंचमी हन्यात्हंतुंशक्नुयात् शकिलिङ् ॥ २८ ॥ शोचन्निति शोकपरायणःक्रौंचवधदर्शनेनदुःखपरवशःपुनःक्रौंचीं
गतमनाभूत्वाक्रौंचींविंचिंत्येत्यर्थः मुहुःशोचन्नेववाल्मीकिरिमंमानिषादेत्यादिश्लोकं अंतर्मनसिउपजगावित्यन्वयः व्यवहिताश्चेत्युपसर्गस्यव्यवहित
प्रयोगः ॥ २९ ॥ तमिति ततः मनसिश्लोकपाठश्रवणानंतरंमुनिपुंगवंप्रहसन्मन्नियोगेनस्वजिह्वाग्रेऽवतीर्णासरस्वतीमयंन्नजानातीतिप्रहसन्नुवाच मा
निषादेत्यस्यश्लोकत्वनिश्चयं[1]द्रढयति श्लोकइति त्वयाबद्धोमानिषादेत्यादिःश्लोकएव अत्रश्लोकविषये विचारणार्चिंतानकार्या ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकि ॥ ❀ ॥
प्रहस्यमन्मुखेनश्रीरामायणप्रवर्तनरूपंभगवदनुग्रहमयंनजानातीतिप्रकृष्टंहासंकृत्वाश्लोकएवयशोभिव्यंजकंपद्यमेवनतुकेवलपदसमुदायोनापिकेवलनि

शोचन्नेवमुहुःक्रौंचीमुपश्लोकमिमंपुनः ॥ जगावंतर्गतमनाभूत्वाशोकपरायणः ॥ २९ ॥
तमुवाचततोब्रह्माप्रहसन्मुनिपुंगवम् ॥ श्लोकएवत्वयाबद्धोनात्रकार्याविचारणा ॥ ३० ॥
मच्छंदादेवतेब्रह्मन्प्रवृत्तेयंसरस्वती ॥ रामस्यचरितंकृत्स्नंकुरुत्वमृषिसत्तम ॥ ३१ ॥

षादशापरूपार्थश्च ॥ ३० ॥ अकारणकार्योत्पत्तिकृतविस्मयंवारयति मदिति हेब्रह्मन्तेइयंसरस्वतीमानिषादेत्यादिरूपामच्छंदादेवमदभिप्रायादेव
नतुकारणांतरात्प्रवृत्ता प्रवर्तनप्रयोजनमाह रामस्येति हेऋषिसत्तम नानृषिःकुरुतेकाव्यमित्युक्तरीत्याप्रतिलब्धकाव्यनिर्माणशक्तिकसर्वंरामस्यचरितं
रामचरितविषयप्रबंधंकुरुईदृशैःश्लोकैरितिशेषः ईदृशैःकरवाण्यहमित्यनुवादात्॥ ❀ ॥तनिश्लोकि॥ ❀ ॥मच्छंदात् भगवच्छंदानुवृत्तमत्संकल्पादेवनतु
घुणाक्षरन्यायात्प्रवृत्तास्वयमेवागतावरेतिस्वारसिकतयाप्रवृत्ताइयंरसभावालंकारवस्तुभेदभिन्नध्वनिसमुदायाश्रयतयाप्रवृत्तासरस्वतीसृगताविति धा
तोरुक्मन्नःसरइशब्दःप्रवाहेवर्ततेसरोस्यास्तीतिसरस्वतीतेनअनर्गलप्रवाहतयासर्वतोमुखत्वमुक्तंरूढ्यादेवताविशेषोक्तिः वागधिष्ठानदेवतैवजिह्वाग्रे
वर्ततइतिभावः सरस्वतीत्यंतर्वाहिनीत्वप्रतीत्याकाव्यस्यानेकध्वनिगर्भितत्वंद्योत्यते रामस्यरमतइतिरमंतेत्रेतिच स्वयमानंदपूर्णतयास्वेतररमयितृ
त्वेनचप्रसिद्धस्य एतेननायकोयदिवर्ण्यैतलोकोत्तरगुणोत्तरइतिप्रसिद्धलोकोत्तरनायकत्वंद्योत्यतेकृत्स्नंचरितंरहस्यप्रकाशात्मकंसर्वंचरितंत्वंकुरुरामम्

---

१ प्रथयतीतिपाठः ।

त्रानुसंधानर्जानतजन्मपरिशुद्धिस्त्वमेवकुर्वित्यर्थः ऋषिसत्तमजन्मांतरसहस्रतपोध्यानादिपरिपक्वकषायतयानिष्पन्नभगवद्भक्तिपरीवाहप्रवृत्तरामावताररहस्यज्ञानेनचिकीर्षितप्रबंधेसामर्थ्यंतवैवास्तीतिभावः ॥ ३१ ॥ एवंसामान्येनरामचरितविषयप्रबंधनिर्माणमनुज्ञायसंक्षेपकरणमादिशति ॥ धर्मात्मनइति अत्रविशेषणैःप्रबंधनायकस्य रामस्य नायकगुणादर्शिताः नायकगुणवर्णनेनहिकाव्यंप्रथते उक्तंहिभोजेन कवेरल्पापिवाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णावतंसति ।नायकोयदिवर्ण्येतलोकेतरगुणोत्तरइति।नायकगुणास्तु महाकुलीनतौज्ज्वल्यंमहाभाग्यमुदारता।तेजस्विताविदग्धत्वंधार्मिकत्वादयोपिचेत्युक्ताः तत्रधर्मात्मनइत्यनेनधार्मिकत्वमुक्तं लोकेलोकमध्ये गुणवतःबहुगुणकस्य अनेनउदारतोक्ता रामस्येत्यनेनतेजस्वित्वमौज्ज्वल्यंच धीमतइत्यनेनपंडितत्वं धीरस्येत्यनेनवसुंधराधुरंधुरत्वरूपंमहाभाग्यं अन्यद्गुणशब्देनज्ञेयं एवंभूतस्यरामस्यवृत्तंचरित्रं वृत्तंपद्येचरित्रेचेत्यमरः यथायेनप्रकारेणना

धर्मात्मनोगुणवतोलोकेरामस्यधीमतः॥ वृत्तंकथयधीरस्ययथातेनारदाच्छ्रुतम् ॥ ३२॥ रहस्यंचप्रकाशं
चयद्वृत्तंतस्यधीमतः॥ रामस्यसहसौमित्रेराक्षसानांचसर्वशः॥३३॥ वैदेह्याश्चैवयद्वृत्तंप्रकाशंयदिवारहः॥
तच्चाप्यविदितंसर्वंविदितंतेभविष्यति ॥ ३४ ॥ नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यति ॥ कुरुरामकथां
पुण्यांश्लोकबद्धांमनोरमाम् ॥ ३५ ॥

रदात्तेत्वयाश्रुतंतेनप्रकारेणकथयसंक्षेपेणकथयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ननुपुनर्विस्तरेणरामचरित्रवर्णनंनियोक्ष्यमाणस्तद्विषयज्ञानलाभमनुगृह्णाति रहस्यमित्यादिना श्लोकद्वयमेकवाक्यं धीमतइतिरहस्यवृत्तसंभवहेतुतयोक्तं सुमित्रायाअपत्यंपुमान्सौमित्रिः बाह्वादित्वादिञ्।सहसौमित्रेः सौमित्रिसहितस्य धीमतस्तस्यरामस्य रहस्यमनितरविदितंच प्रकाशंसर्वविदितंच यद्वृत्तंराक्षसानांरावणादीनांचसर्वशःसर्वप्रकारंरहस्यप्रकाशरूपंयद्वृत्तंतत् वैदेह्याःसीतायाश्च अपिशब्दाद्भरतादीनांचप्रकाशंयदिवारहोरहस्यंवायद्वृत्तंतच्चसर्वमविदितमपिनारदमुखेनाज्ञातमपितेविदितंभविष्यतीतियोजना ॥ ३४ ॥ एवंयथार्थदर्शित्वमनुगृह्ययथार्थवादित्वमनुगृह्णाति नतइति अत्रकरिष्यमाणेकाव्येतेवाक्काचिदपिकिंचिदपिवाक्यमित्यर्थः अनृताबाधितार्थानभविष्यति यद्वा वाक्पदंकदाचिदपिअनृतादुष्टानभविष्यति तेनकाव्यदोषत्वेनोक्तानांपदवाक्यतदर्थदोषशून्यत्वमुक्तं अतःरामकथांरामविषयप्रबंधकल्पनांकुरुकाव्यनिर्माणप्रयोजनमाह पुण्यांपापहरां प्रयोजनांतरमाह मनोरमांशब्दश्रवणसमनंतरमेवविगलितवेद्यांतरमानंदंजनयंतीमित्यर्थः श्लोकबद्धामित्यनेन

गद्यप्रबंधेभ्योहर्षचरितजातीयेभ्योमिश्रप्रबंधेभ्योनाटकादिभ्यश्चव्यावृत्तिरुक्ता॥३५॥यशोपिकाव्यनिर्माणप्रयोजनमित्याह यावदिति गिरयःसरितश्चमहीतलेभूतलेयावत्स्थास्यंतितावत् रामायणकथारामायणरूपाकथालोकेषुसप्तसुप्रचरिष्यति ॥ यावत्त्वत्प्रबंधप्रचारस्तावत्तवयशोभविष्यतीतिहृदयं ॥३६॥यशसःस्वतःपुरुषार्थत्वात्तत्फलमाह यावद्रामेति किंचत्वत्कृतारामस्यकथायावत्प्रचरिष्यतितावन्मल्लोकेषुमध्येयावच्छरीरपातमधःभूमौ तदुपरिऊर्ध्वंचनिवत्स्यसि ॥३७॥ इत्युक्त्वेति तत्रैवआसनएव॥३८॥तस्येति ततःमुनिविस्मयानंतरं सर्वेतस्यवाल्मीकेःशिष्याःमुहुर्मुहुःप्रीयमाणाःसंतः इमंमानिषादेतिश्लोकंपुनर्जगुः भृशंविस्मिताःअत्यंतविस्मिताःसंतः अव्ययमात्रस्यसमासेतुलोपइतिमलोपः । प्राहुश्चअन्योन्यमिदमद्भुतमितिप्राहुश्चे

यावत्स्थास्यंतिगिरयःसरितश्चमहीतले॥तावद्रामायणकथालोकेषुप्रचरिष्यति ॥ ३६ ॥ यावद्रामायणकथा त्वत्कृताप्रचरिष्यति ॥ तावदूर्ध्वमधश्चत्वंमल्लोकेषुनिवत्स्यसि ॥ ३७ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्ब्रह्मातत्रैवांतरधीयत ॥ ततःसशिष्योवाल्मीकिर्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥ ३८ ॥ तस्यशिष्यास्ततःसर्वेजगुःश्लोकमिमंपुनः ॥ मुहुर्मुहुःप्रीयमाणाःप्राहुश्चभृशविस्मिताः॥३९॥ समाक्षरैश्चतुर्भिर्यःपादैर्गीतोमहर्षिणा ॥ सोनुव्याहरणाद्भूयःश्लोकः[१]श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥ तस्यबुद्धिरियंजातावाल्मीकेर्भावितात्मनः ॥ कृत्स्नंरामायणंकाव्यमीदृशैःकरवाण्यहम् ॥४१॥

त्यर्थः आश्रमएवस्थिताभ्यांकुशलवाभ्यांभरद्वाजेनचात्रबहुवचनं ॥ ३९ ॥ समेति यःसमाक्षरैरितिविषमवृत्तव्यावृत्तिः चतुर्भिरित्यर्धसमवृत्तव्यावृत्तिः पादैश्चतुर्थांशैःमहर्षिणागीतःउक्तः सश्लोकः अनुव्याहरणात् शिष्यैःपुनःपुनर्व्यवह्रीयमाणत्वात् भूयःश्लोकत्वमागतः इति पूर्वंश्लोकलक्षणलक्षितत्वात् श्लोकत्वंगतःसंप्रतिश्लोक्यमानत्वात् पुनःश्लोकत्वंगतइत्यर्थः । शोकःश्लोकत्वमागतःइतिपाठे शोककृतश्लोकएवशोकइत्युच्यतइतिज्ञेयं यःश्लोकःमहर्षिणासमाक्षरैश्चतुर्भिःपादैर्बद्धःश्लोकःक्रौंचीविषयः तादृशश्लोकत्वमागतः सशोकवेगादुत्पन्नइत्यर्थः कथमवगम्यतेअनुव्याहरणात् अनुपश्चात्शोकानंतरंउच्चारणात्शोकेसतिजातत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥ अथमुनेः कृतिप्रणयनविषयसंकल्पमाह तस्येति भावितात्मनःश्चिंतितपरमात्मनः अनेनारंभकर्तव्यंविघ्नविघातकंमंगलंमुनिनाआचरितमित्युक्तं तस्यवाल्मीकेः इयंबुद्धिर्जाता ॥ इदंशब्दार्थमाह कृत्स्नमित्यादि सर्वरामायणाख्यंकाव्यमी

---

[१] शोकःश्लोकत्वमागत इति वा पाठः ।

दृशैर्मानिषादेतिश्लोकप्रकारैःश्लोकैः । करवाणिइतिइयंबुद्धिरित्यन्वयः ईदृशैरिति प्रायिकाभिप्रायमेतद्वृत्तांतराणामपितत्रतत्रप्रयोगात् ॥ ४१ ॥ अथयथासंकल्पंकाव्यरचनामाह उदारइति कीर्तिरस्यास्तीतिकीर्तिमान् अनेनकाव्यंयशसेर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये सद्यःपरनिर्वृतयेकांतासंमिततयोपदेशयुजइत्यालंकारिकोक्तकाव्यप्रयोजनेष्वस्ययशएवप्रधानंप्रयोजनमितिदर्शितं काव्यनिर्माणानंतरंभाविनोयशसः पूर्वभावोक्त्यातिशयोक्तिरुक्ता उदारामहतीधीर्यस्यासौउदारधीः उदारोदातृमहतोरित्यमरः तेनकवित्वबीजभूतानिपुणतोक्ता तदुक्तंकाव्यप्रकाशे शक्तिर्निपुणता लोकेकाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासइतिहेतुस्तदुद्भवइति मुनिःमननशीलः अनेनविविक्तसेवित्वमरोचिकित्वंचोक्तं तदुक्तं वामनेन द्वयेहिकवयःअरोचकिनःसतृणाऽभ्यवहारिणश्चेत्यादि तदाब्रह्मवरप्रदानानंतरकाले अनेनकवित्वहेतुभूताशक्तिरुक्तायशस्विनोपिरामस्ययशस्करं तदुक्तंदंडिना आदिराजयशोबिंबमादर्शंप्राप्यवाङ्मयं तेषामसन्निधानेपिनस्वयंपश्यनश्यतीतिइतरकीर्त्यपेक्षयाकाव्यनायकत्वकृताकीर्त्तिरनुपमेत्य

उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्ततःसरामस्यचकारकीर्तिमान् ॥ समाक्षरैःश्लो
कशतैर्यशस्विनोयशस्करंकाव्यमुदारधीर्मुनिः ॥ ४२ ॥

थैःकाव्यंकविर्लोकोत्तरवर्णनानिपुणःकवेःकर्मकाव्यंशब्दार्थयुगलंतथोक्तं सगुणौसालंकारौशब्दार्थौदोषवर्जितौ काव्यमिति अत्रकाव्यशब्देनकाव्यसंदर्भरूपंमहाकाव्यमुच्यते तल्लक्षणमुक्तंकाव्यादर्शे । सर्गबंधोमहाकाव्यमुच्यतेतस्यलक्षणं । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवापितन्मुखं । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वारं[1]संश्रयं चतुर्वर्गफलायत्तंचतुरोदात्तनायकं । नगरार्णवशैलर्त्तुचंद्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलंभैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः । मंत्रद्यूतप्रयाणो[2]जिनायकाभ्युदयैरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तंरसभावनिरंतरं सर्गैरनतिविस्तीर्णैःश्राव्यवृत्तैःसुगंधिभिः । सर्वत्रभिन्न[3]सर्गांतैरुपेतंलोकरंजनं । काव्यंकल्पांतरस्थायिजायतेसदलंकृति । इति एवंभूतंकाव्यंश्लोकशतैरवयवैश्चकारश्लोकशब्देनगद्यपद्यमिश्रप्रबंधेषुस्वग्रंथस्यपद्यरूपतादर्शिता शतैरित्यनेनशतकादिक्षुद्रप्रबंधव्यावृत्तिरुक्ता बहुवचनार्थंचस्वयमेवविवरिष्यति चतुर्विंशतिसहस्राणीति । कीदृशैःश्लोकशतैः उदारवृत्तार्थपदानियेषांतैः वृत्तानिपथ्यावक्रोपजातिवंशस्थवसंततिलकादीनि तेषामुदारत्वंनामतत्तद्रसाभिव्यंजकत्वं अर्थावाच्यल

---

१ द्वारसाश्रयमि० पा० । २ प्रयाणादिइ० पा० ३ वृत्तांतैरि० पा०

क्ष्यव्यंग्याः तेषामुदारत्वंद्राक्षापाकनारिकेलपाकरसालपाकेषुद्राक्षापाकवत्वं एतल्लक्षणमुक्तंरुद्रठेन द्राक्षापाकःसकथितोबहिरंतःस्फुरद्रस इति पदानिवाचकलक्षकव्यंजकानि तेषामुदारत्वं यापदानांपरान्योन्यंमैत्रीशय्येतिकथ्यते इत्युक्तलक्षणशय्यावत्वं पुनःकीदृशैःमनोरमैरमणीयैः अनेनवैदर्भिगौडिपांचालीचेत्त्युक्तासु रीतिषुवैदर्भीरीतिमत्वमुक्तं तल्लक्षणंचोक्तं बंधपारुष्यरहिताशब्दकाठिन्यवर्जिता नातिदीर्घसमासाचवैदर्भीरीतिरिष्यतइति समाक्षरैःप्रतिपादंसमानाक्षरैः अनेनविषमवृत्तादिरूपताव्यावृत्ता॥४२॥एवंप्रबंधनिर्माणमभिधायकुशलवादिभ्यस्तत्प्रतिपादनंसंग्रहेणदर्शयतितदितिस्वग्रंथस्योत्तमकाव्यत्वप्रदर्शनायनिर्दोषत्वमाह उपगतसमाससंधियोगमिति समासास्तत्पुरुषादयःसंधयःसंहिताःयोगःपदव्युत्पत्तिः उपगताःशास्त्रानुरूपेणप्राप्ताःसमाससंधियोगायस्मिन्‌तत्तथोक्तं अनेनसमासदोषसंधिदोषपददोषशून्यत्वमुक्तं प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनैतत्सर्वदोषराहित्यस्योपलक्षणं अथकाव्यगुणान्‌प्राधान्येनदर्शयाति समेति समैर्मधुरैरुपनतार्थैर्वाक्यैर्बद्धंरचितं तत्रसमतालक्षणमुक्तंदंडिना समंबंधेष्वविषमंतेमृदुस्फुटमध्यमाइति ।

तदुपगतसमाससंधियोगंसममथुरोपनतार्थवाक्यबद्धं ॥ रघुवरचरितंमुनिप्रणीतंदशशिरसश्चवधंनिशामयध्वम्‌ ॥ ४३ ॥ ॥इति श्रीरामयणेद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

माधुर्यंलक्षणंचतेनैवोक्तं मधुरंरसवद्वाचिवस्तुन्यपिरसस्थितिःयेनमाद्यंतिधीमंतोमधुनेवमधुव्रता । इति उपनतार्थत्वमर्थव्यक्तिः तत्स्वरूपंचतेनैवोक्तं अर्थव्यक्तिरमेयत्वमर्थस्येति । रघुवंश्यारघवस्तेषुवरोरामस्तच्चरितंतच्चरितविषयकं मुनिनावाल्मीकिनामयाप्रणीतं मुनिनानारदेनवाप्रणीतं दशशिरसोरावणस्यवधमधिकृत्यकृतंग्रंथंअधिकृत्यकृतेग्रंथइतिविहितस्यणोलुक्‌ । निशामयध्वंनिशामयध्वमिति निशामयेत्यर्थः क्रियासमभिहारेलोट्लोटोहिस्वौवाचतध्वमोरितितध्वमोर्हिस्वादेशस्यवैकल्पिकत्वात्तध्वमःपाक्षिकःस्वादेशाभावः मितांह्रस्वइतिविहितस्यह्रस्वस्यघटादयोमितइतिसंज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइतिअनित्यत्वात्‌ह्रस्वाभावः किंतुणिचिदीर्घएवआश्रावयदित्यर्थः शिष्यानितिशेषः णिचश्चेत्यात्मनेपदं यद्वा मुनिःरघुवरचरितंचकारतन्निशामयध्वमितिशिष्यान्प्रतिपरोक्षतयोच्यतेश्रवणेपिचरितस्यदर्शनसमतयाभानान्निशामयध्वमित्युच्यतेनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवदर्शितमितिहिवक्ष्यतेपूर्वश्लोकेवंशस्थवृत्तंजतौतुवंशस्थमुदीरितंजराविति लक्षणात्‌ अत्रपुष्पिताग्रावृत्तं अयुजिनयुगरेफतोयकारोयुजिचनजौजरगाश्चपुष्पिताग्रेतिलक्षणात्‌ ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्रीगोविंदराजकृतौश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्याने बालकांडव्याख्याने द्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्सर्गेस्वग्रंथस्यात्यंतादरणीयत्वद्योतनायपरमात्मतत्वरूपंवस्तुवैलक्षण्यंप्राधान्येनोक्तंसंप्रतितदर्थमेवविषयवैलक्षण्यंदर्शयति विषयस्यवैलक्षण्यं
नामसम्यक्ज्ञानावधृतत्वंलोकोत्तरनायकगुणपरिष्कृतत्वंच तत्रप्रथमंसम्यक्ज्ञानावधृतत्वंविवक्षुस्त[1]द्वस्त्वन्वेषणमाह श्रुत्वेति धर्मेआत्मास्वभावोय
स्यासौधर्मात्मा इत्यन्वेषणहेतूक्तिः धर्मसंहितंधर्मसहितं समोवाहिततयोरितिविकल्पितत्वान्मकारलोपाभावः समग्रंकृत्स्नंतत्तुनारदोक्तंवस्तुकथा
शरीरंश्रुत्वाभूयस्ततोधिकंधीमतोरामस्ययद्वृत्तंचरित्रमस्तितद्व्यक्तंयथाभवतितथान्वेषतेपर्यालोचयातिस्मवर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिलट् ॥ १ ॥
धर्मात्मेत्यनेनसूचितमन्वेषणप्रकारमाह उपस्पृश्येति मुनिःसम्यग्यथाशास्त्रमुदकमुपस्पृश्यआचम्येत्यर्थः उपस्पर्शस्त्वाचमनमित्यमरः प्राचीनाग्रेषु

श्रुत्वावस्तुसमग्रंतद्धर्मात्माधर्मसंहितं ॥ व्यक्तमन्वेषतेभूयोयद्वृत्तंतस्यधीमतः ॥ १॥ उपस्पृश्योदकंस
म्यक्मुनिःस्थित्वाकृतांजलिः ॥ प्राचीनाग्रेषुदर्भेषुधर्मेणान्वेषतेगतिं ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणसीताभीराज्ञादश
रथेनच ॥ सभार्येणसराष्ट्रेणयद्वृत्तंतत्रतत्वतः ॥३॥ हसितंभाषितंचैवगतिर्यायच्चचेष्टितं ॥ तत्सर्वंधर्मवीर्येण
यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥ स्त्रीतृतीयेनचतथायत्प्राप्तंचरतावने ॥ सत्यसंधेनरामेणतत्सर्वंसमवेक्षितं ॥५॥

दर्भेषुस्थित्वानिजगुरुमुद्दिश्यकृतांजलिःसन् धर्मेणब्रह्मप्रसादरूपश्रेयःसाधनेनगतिंरामादिवृत्तंअन्वेषते ॥ २ ॥ गतिशब्दार्थंविवृण्वन्धर्मेणअन्वेषणफल
माहरामेतिरामादिभिर्यत्प्राप्तंतत्रविषयेतत्वतः तत्वेनसंप्रपश्यतिसमंतात्प्रकर्षेणपश्यतितत्सर्वंविशदतरंपश्यतीत्यनुषज्यते ॥ ३ ॥ किंप्राप्तंतत्राह हसि
तमितिपूर्वोक्तरामादीनांयद्धसितंहासःयच्चभाषितंभाषणंभावक्तः याचगतिर्गमनंयच्चचेष्टितं चेष्टायुद्धादिकमितियावत् तत्सर्वंधर्मवीर्येणब्रह्मवरप्रसादश
क्त्यायथावृत्तंतत्वेनसंप्रपश्यति अत्रयोगजधर्मस्थानीयत्वात् ब्रह्मप्रसादोधर्मशब्देनोच्यते सचसाक्षात्कारहेतुश्चक्षुरादिवदितिप्रमाणतोऽध्यवसीयते॥४॥
नगरनिवासकालीनचरितावलोकनमभिधायवनवासकालीनवृत्तांतनिरीक्षणमाचष्टे स्त्रीति स्त्रीतृतीयायस्यतेनसीतालक्ष्मणसहितेनेत्यर्थः वनेदंडकार
ण्येचरतासत्यसंधेनसत्यप्रतिज्ञेनरामेण यत्प्राप्तंतत्सर्वंचान्ववेक्षितंसाक्षात्कृतंवाल्मीकेनेतिशेषः धर्मवीर्येणेतिसिद्धं ॥ ५ ॥

---

[1] तद्धेतुत्वान्वेषणमितिपाठः।

एवंरामादिवृत्तांतदर्शनस्यविशदतमत्वमाह ततइति ततःअवेक्षणानंतरंधर्मात्मावाल्मीकिः योगंब्रह्मप्रसादरूपोपायमास्थितःसन् योगःसन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः तत्ररामादौपुरायन्निर्वृत्तंनिष्पन्नंतत्सर्ववृत्तंपाणौआमलकमिवपश्यतिस्म ॥ ६ ॥ अथदर्शनफलग्रंथनिर्माणोद्योगमाह तदित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं महाद्युतिःरामगुणानुभवजनितहर्षप्रकर्षकृतद्युतियुक्तःसवाल्मीकिः तत्सर्वंरामवृत्तांतंतत्वतोधर्मेणपूर्वोक्तेनदृष्ट्वाअभिरामस्यनिरवधिकभोग्यस्यचरितंचरितविषयप्रबंधंकर्त्तुमुद्यतः उद्युक्तोभूत् ॥७॥ कीदृशंचरित्रमित्यत्राह कामार्थेति कामश्चार्थश्चकामार्थौगुणशब्देनाप्राधान्यमुच्यते अप्रधानाभ्यामर्थकामाभ्यांसंयुक्तं त्याज्यताप्रदर्शनार्थंतत्रतत्रार्थकामप्रतिपादकमित्यर्थः धर्मार्थयोर्धर्ममोक्षयोर्गुणोतिशयस्तंविस्तृणातीतिधर्मार्थगुणविस्तरंपचाद्यच् प्राधान्येनधर्मापवर्गप्रतिपादकमित्यर्थः अर्थःस्याद्विषयेमोक्षेशब्दवाच्येप्रयोजनइतिवैजयंती । अतएवरत्नाढ्यंसमुद्रमिव

ततःपश्यतिधर्मात्मातत्सर्वंयोगमास्थितः ॥ पुरायत्तत्रनिर्वृत्तंपाणावामलकंयथा ॥ ६ ॥ तत्सर्वंतत्वतोदृष्ट्वाधर्मेणसमहाद्युतिः ॥ अभिरामस्यरामस्यचरितंकर्त्तुमुद्यतः ॥७॥ कामार्थगुणसंपन्नंधर्मार्थगुणविस्तरं ॥ समुद्रमिवरत्नाढ्यंसर्वश्रुतिमनोहरं ॥ ८ ॥ सयथाकथितंपूर्वंनारदेनमहर्षिणा ॥ रघुवंशस्यचरितंचकारभगवान्ऋषिः ॥९॥ जन्मरामस्यसुमहद्वीर्यंसर्वानुकूलतां ॥ लोकस्यप्रियतांक्षांतिंसौम्यतांसत्यशीलतां ॥ १० ॥

स्थितंसमुद्रोयथाशंखशुक्त्यादियुक्तोपिप्राधान्येनरत्नानिवहतितथास्थितमित्यर्थःसर्वेषांजनानांश्रुतिमनसीश्रोत्रहृदयेहरतीतिसर्वश्रुतिमनोहरंशब्दमाधुर्याच्छोत्राकर्षकंअर्थसौष्टवाच्चित्ताकर्षकमित्यर्थः ॥ ८ ॥ यथाद्योगंप्रबंधनिर्माणमाह सइति भगवान्सऋषिः रघुवंशस्यरघुवंशोद्भवस्यरामस्यचरितं पूर्वंनारदेनमहर्षिणायथाकथितंयेनप्रकारेणोक्तं तथाचकार ॥ ९ ॥ अथविस्तरेणब्रह्मोपदिष्टरीत्यारामचरितनिर्माणंदर्शयति जन्मेत्यादिनासर्गशेषेणद्वितीयांतानांतत्प्रतिपादकपरत्वंबोध्यं वाल्मीकिर्भगवान्ऋषिश्चकारेतिवक्ष्यमाणेकर्तृक्रियेअनुषंजनीयेजन्मेति जन्मनःसुमहत्वंदशरथमहातपोबललभ्यत्वंविष्णोरवतारत्वंचवीर्यंताटकाताटकेयादिहननक्षमंबलंसर्वानुकूलतांसर्वानुवर्तित्वंआर्जवमितियावत् । लोकस्यप्रियतांप्रेमास्पदत्वं । क्षांतिंअपराधसहिष्णुतां । सौम्यतांरम्यतामनुग्रतांवा । सौम्यःपुमान्बुधेविप्रेत्रिषुस्यात्सोमदैवते रम्येअनुग्रेचेतिरत्नमाला । सत्यशीलतांसत्यस्वभावतांशीलंस्वभावेसद्वृत्तइत्यमरः ॥ १० ॥

नानेति विश्वामित्रसमागमे विश्वामित्रेणरामलक्ष्मणयोः संयोगेसतिअन्यारामचरितादन्याःनानाप्रकारचित्रकथाः आश्चर्यावहाःकथाश्चजानक्याश्चे तिचकारेणोर्मिलादयः समुच्चीयंते धनुषोहरचापस्यविभेदनंभंगंच ॥ ११ ॥ रामेति रामेणपरशुरामेणरामस्यराघवस्यविवादंरामेणरामविवादमित्यत्र तृतीयेतियोगविभागात्समासः अतोनैकशेषप्रसक्तिः दाशरथेर्गुणान् अयोध्याकांडादौवक्ष्यमाणान् तथेतिसमुच्चयार्थः सर्वत्रद्रष्टव्यः रामस्याभिषेको द्योगंकैकेय्यादुष्टभावतांदुष्टहृदयत्वंच ॥ १२ ॥ विघातमिति अभिषेकस्यरामाभिषेकस्यविघातं कैकेयीदुष्टहृदयत्वकृतंविघ्नंच रामस्यविवासनंच राज्ञोदशरथस्यशोकेनविलापंप्रविलापंच राज्ञःपरलोकस्यस्वर्गस्याश्रयमाश्रयणं च ॥ १३ ॥ प्रकृतीनामिति प्रकृतीनांप्रजानांविषादंदुःखं प्रकृती

नानाचित्रकथाश्चान्याविश्वामित्रसमागमे ॥ जानक्याश्चविवाहंचधनुषश्चविभेदनम् ॥ ११ ॥ रामराम
विवादंचगुणान्दाशरथेस्तथा ॥ तदाभिषेकंरामस्यकैकेय्यादुष्टभावतां ॥ १२ ॥ विघातंचाभिषेकस्यरा
मस्यचविवासनं ॥ राज्ञःशोकंविलापंचपरलोकस्यचाश्रयम् ॥ ३३ ॥ प्रकृतीनांविषादंचप्रकृतीनांविसर्ज
नम् ॥ निषादाधिपसंवादंसूतोपावर्तनंतथा ॥ १४ ॥ गंगायाश्चापिसंतारंभरद्वाजस्यदर्शनं ॥ भरद्वाजाभ्य
नुज्ञानाच्चित्रकूटस्यदर्शनं ॥ १५ ॥ वास्तुकर्मनिवेशंचभरतागमनंतथा ॥ प्रसादनंचरामस्यपितुश्चसलि
लक्रियां ॥ १६ ॥ पादुकाग्र्याभिषेकंचनंदिग्रामनिवासनं ॥ दंडकारण्यगमनंविराधस्यवधंतथा ॥ १७ ॥
दर्शनंशरभंगस्यसुतीक्ष्णेनाभिसंगमं ॥ अनसूयासहास्यामप्यंगरागस्यचार्पणं ॥ १८ ॥

नांविसर्जनं वंचनेननिर्यापणंच । निषादाधिपसंवादंगुहेनसहसंभाषणं । सूतस्योपावर्तनंपुनरागमनंच॥ १४ ॥ गंगायाश्चेतिस्पष्टं ॥ १५ ॥ वास्त्विति वास्तुकर्मशास्त्रोक्तप्रकारेणयथोचितमंदिरनिर्माणंनिवेशंशास्त्रोक्तवास्तुपूजादिपूर्वकंग्रहेप्रविश्यावस्थानंरामस्यप्रसादनंभरतेनेतिशेषः सलिलक्रियांस लिलदानं ॥ १६ ॥ पादुकेतिपादुकाग्र्ययोःपादुकाश्रेष्ठयोःश्रैष्ठ्यंचंधृतत्वात् अभिषेकंराज्यनियंतृतयास्थापनंनंदिग्रामेनिवासनंनिवसनंस्वार्थेऽण् पादुकयोःस्थापनं वा ॥ १७ ॥ दर्शनमिति अनसूययाअत्रिपत्न्यासहास्यांसहासनंसीतायाइतिशेषः अस्यात्वासनमासीनेत्यमरः अत्रसर्वत्रक्रमोनवि वक्षितः रामायणप्रतिपाद्यसंक्षेपमात्रेतात्पर्यात् अंगरागस्यचंदनस्य ॥ १८ ॥

अगस्त्येति शूर्पनख्याइतिङीबत्रार्षः ॥ १९ ॥ खरत्रिशिरसोरितिदूषणादीनामुपलक्षणं उत्थानंनिर्गमनं ॥ २० ॥ मारीचस्येति एवकारःपादपूरणार्थः एवमुत्तरत्रसर्वत्रद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ कबंधेति चापीत्येकनिपातःसमुच्चयार्थः ॥ २२ ॥ ऋष्येति ऋष्यमूकस्येतिकर्मणिषष्ठी प्रत्ययोत्पादनंसालभेदनादिभिःसुग्रीवस्यविश्वासजननं वालिसुग्रीवविग्रहंवालिसुग्रीवयुद्धं वालिसुग्रीवयोर्वैरानुकथनंवा ॥ २३ ॥ वालीति वालिप्रमथनंवालिवधंसुग्रीवप्रतिपादनंसुग्रीवायराज्यप्रदानमित्यर्थः । ताराविलापंताराप्रलापं समयंशरदिसीतान्वेष्टव्येतिरामसुग्रीवयोःसंकेतं । समयःकालसिद्धांतप्रति

[1]अगस्त्यदर्शनंचैवशूर्पनख्याश्चदर्शनम् ॥ शूर्पनख्याश्चसंवादंविरूपकरणंतथा ॥ १९ ॥ वधंखरत्रिशिरसोरुत्थानंरावणस्यच ॥ २० ॥ मारीचस्यवधंचैववैदेह्याहरणंतथा ॥ राघवस्यविलापंचगृध्रराजनिबर्हणम् ॥ २१ ॥ कबंधदर्शनंचैवपंपायाश्चैवदर्शनम् ॥ शबर्यादर्शनंचैवहनूमद्दर्शनंतथा ॥ विलापंचैवपंपायांराघवस्यमहात्मनः ॥ २२ ॥ ऋष्यमूकस्यगमनंसुग्रीवेणसमागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनंसख्यंवालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनंचैवसुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापंसमयंवर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥ कोपंराघवसिंहस्यबलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशःप्रस्थापनंचैवपृथिव्याश्चनिवेदनम् ॥ २५ ॥ अंगुलीयकदानंचऋक्षस्यबिलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनंचैवसंपातेश्चैवदर्शनम् ॥ २६ ॥

ज्ञाशपथेषुचसंकेताचारयोश्चेतिरत्नमाला । ताराविलापसमयमितिपाठे सर्वोद्वंद्वोविभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । वर्षरात्रनिवासनं वर्षवृष्टिस्तद्युक्तारात्रयोवर्षरात्राः । रात्राह्नाहापुंसीतिपुंल्लिंगत्वंतेषुनिवासनंनिवसनं स्वार्थेण् वर्षदिनेष्वित्यर्थः । रात्रिशब्दस्यदिवसपरत्वंरात्रिरात्रादौदृष्टं ॥ २४ ॥ कोपमिति । राघवसिंहस्यराघवाणांश्रेष्ठस्यकोपंसुग्रीवविषयक्रोधं बलानांसेनानामुपसंग्रहंसंमेलनं । दिशःप्रतिवानराणांप्रस्थापनं । पृथिव्याश्चनिवेदनं । पृथिव्याःद्वीपसमुद्रादिसंनिवेशकथनं ॥ २५ ॥ अंगुलीयकेति । हनुमतइतिशेषः ऋक्षस्यबिलं स्वयंप्रभाबिलं तस्यतथासंज्ञा प्रायोपवेशनंप्रायमरणायउपवेशनंशयनं संपातेर्जटाय्वग्रजस्य ॥ २६ ॥

---

[1] अगस्त्यदर्शनंचैवजटायोरभिसंगमं ॥ पंचवट्याश्चगमनंशूर्पनख्याश्चदर्शनमितिपाठः ।

पर्वतेति । समुद्रलंघनायमहेंद्रपर्वतारोहणं समुद्रवचनाच्चेतिचकारेणदेवानुज्ञासमुच्चीयतेमैनाकस्यहिमवत्पुत्रस्यगिरेः ॥ २७ ॥ सिंहिकायाइतिसिंहिकायाअसुरस्त्रियःलंकामलयस्यलंकाधारपर्वतैकदेशस्यमलयः पर्वतांतरेपर्वतांशे[1]प्रियोद्यानइतिरत्नमाला एकस्यहनुमतः ॥ २८ ॥ आपानेति । आपानभूमिःमद्यपानभूमिः । अवरोधस्यांतःपुरस्य ॥ २९ ॥ अशोकेति अशोकवनिकायानंहनुमतोअशोकवनिकागमनं अभिज्ञानप्रदानंसीतायै अंगुलीयकदानं ॥ ३० ॥ राक्षसीति राक्षसीनांतर्जनं सीतांप्रतीतिशेषः । त्रिजटाबिभीषणपुत्री तस्याःस्वप्नदर्शनं रामश्रेयोविषयस्वप्नदर्शनं ।

पर्वतारोहणंचैवसागरस्यचलंघनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैवमैनाकस्यचदर्शनम् ॥ २७ ॥ सिंहिकायाश्चनिधनं लंकामलयदर्शनम् ॥ रात्रौलंकाप्रवेशंचएकस्यचविचिंतनम् ॥ २८ ॥ आपानभूमिगमनमवरोधस्यदर्शनम् ॥ दर्शनंरावणस्यापिपुष्पकस्यचदर्शनम् ॥ २९ ॥ अशोकवनिकायानंसीतायाश्चैवदर्शनम् ॥ अभिज्ञानप्रदानंचसीतायाश्चाभिभाषणम् ॥ ३० ॥ राक्षसीदर्शनंचैवत्रिजटास्वप्नदर्शनं ॥ मणिप्रदानंसीतायाःवृक्षभंगंतथैवच ॥ ३१ ॥ राक्षसीविद्रवंचैवकिंकराणांनिबर्हणं ॥ ग्रहणंवायुसूनोश्चलंकादाहाभिगर्जनम् ॥ ३२ ॥ प्रतिप्लवनमेवाथमधूनांहरणंतथा ॥ राघवाश्वासनंचैवमणिनिर्यातनंतथा ॥ ३३ ॥ संगमंचसमुद्रेणनलसेतोश्चबंधनं ॥ प्रतारंचसमुद्रस्यरात्रौलंकावरोधनं ॥ ३४ ॥ बिभीषणेनसंसर्गंवधोपायनिवेदनं ॥ कुंभकर्णस्यनिधनंमेघनादनिबर्हणं ॥ ३५ ॥

मणिप्रदानंहनुमतेचूडामणिप्रदानं । वृक्षभंगंअशोकवनिकावृक्षभंगं ॥ ३१ ॥ राक्षसीविद्रवमिति । एकाक्ष्यैककर्णीप्रभृतिराक्षसीनांपलायनंहनुमद्भयादितिशेषः । किंकराणांरावणभटानां वायुसूनोर्हनुमतः । ग्रहणमिंद्रजितेतिशेषः । लंकादाहेनाभिगर्जनंराक्षसानामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रतीति । प्रतिप्लवनंपुनःसमुद्रलंघनं मधूनांमधुवनस्थमधूनांग्रहणं वानरैरितिशेषः । मणिनिर्यातनंरामायचूडामणिप्रदानं ॥ ३३ ॥ संगमंचेति । नलसेतोःनलेनबंधनीयसेतोःप्रतारंप्रतरणं ॥ ३४ ॥ बिभीषणेति वधोपायनिवेदनंइंद्रजिदादिवधोपायदर्शनं ॥ ३५ ॥

---

[1] पृथोद्यानमितिपाठः ।

अरेःपुरइतिशौर्यातिशयोक्तिः उत्तरत्रचान्वयः ॥ ३६ ॥ अयोध्यायाश्चेति रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभिषेकमहोत्सवं स्वराष्ट्रेत्यर्द्धमधिकं वैदेह्याश्वविसर्जनमित्यंतंचकार भगवान्ऋषिरितिपूर्वेणसंबंधनीयं ॥ ३७ ॥ सीताभूप्रवेशप्रभृत्युत्तरकांडकथामाह अनागतंचेति वाल्मीकिनामाभगवान्ऋषिः रामस्यवसुधातलेअनागतंभावियत्किंचिच्चरितमस्तिब्राह्मणपुत्रजीवनाश्वमेधादिकं तदुत्तरेकाव्येउत्तरकांडे चकार प्रतिपादितवान् यत्किंचिदित्यनेनसीताविसर्जनात्पूर्वकालस्यभूयस्त्वमनंतरकालस्याल्पत्वंचद्योत्यतइत्याहुः । एतदुत्तररकांडेविचारयिष्यते ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीमद्रामायणे बालकांडेभूषणेमणिमंजीराख्यानेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ७ ॥ पूर्वस्मिन्सर्गेप्रतिपाद्यवैलक्षण्यमुक्तंसंप्रतिप्रबंधवैलक्षण्यंकथ्यते ॥ प्रबंधस्यवैलक्षण्यंनामप

रावणस्यविनाशंचसीतावाप्तिमरेःपुरे ॥ विभीषणाभिषेकंचपुष्पकस्यचदर्शनम् ॥ ३६ ॥ अयोध्यायाश्चगमनं भरतेनसमागमम् ॥ रामाभिषेकाभ्युदयंसर्वसैन्यविसर्जनम् ॥ स्वराष्ट्ररंजनंचैववैदेह्याश्चविसर्जनम् ॥ ३७ ॥ अनागतंचयत्किंचिद्रामस्यवसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरेकाव्येवाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३८ ॥ ॥ इतिश्रीमद्वाल्मीकिरामायणेआदिकाव्ये बालकांडेतृतीयःसर्गः ॥३॥ ॥ प्राप्तराज्यस्यरामस्यवाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ चकार चरितंकृत्स्नंविचित्रपदमात्मवान् ॥ १ ॥

रमाप्तप्रणीतत्वं। पुण्यश्लोकविषयत्त्वं महाजनपरिगृहीतत्वं प्रबंधनायकश्लाघितत्वमित्यादि। प्राप्तेति परमाप्तप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वंचानेनोच्यते॥ प्राप्तराज्यस्यस्वीकृतराजभावस्य । पुरोहितादित्वाद्यक्प्रत्ययः। लोकरक्षणायरघुकुलेवतीर्णस्येत्यर्थः रामस्यसकलगुणाभिरामस्यअनेनप्रतिपाद्यमहिम्नाकाव्यस्यआदरणीयतातिशयउक्तः । तदुक्तंवामनेन उपश्लोक्यस्यमाहात्म्यादुज्ज्वलाःकाव्यसंपदइति विचित्रपदंआश्चर्यपदसंनिवेशं। अनेनकाव्यस्यात्मभूतारीतिरुक्ता । तदुक्तंवामनेन रीतिरात्माकाव्यस्यविशिष्टपदरचनारीतिः । समग्रैरोजःप्रसादप्रभृतिभिर्गुणैरुदिता वैदर्भीनामरीतिरित्यादिना । यद्वा विविधानांविचित्राणांशब्दार्थालंकाराणांपदंस्थानं कृत्स्नंचरितं प्रतिपादकग्रंथसंदर्भम्। अनेनविज्ञानाद्यनेकफलसुपुरुषचरित्रत्वमुक्तं ॥ तथोक्तं परिवड्ढइविण्णानं संभाविज्जइ जसो विसप्पंतिगुणा । सुव्वइसु पुरिसचरिअंकितंजेणणहरंतिव्वालाबा ॥ परिवर्द्धतेविज्ञानंसंभाव्यतेयशोविसर्पं

तिगुणाः ॥ श्रूयतेसुपुरुषचरितंकिंतद्येननहरंतिकाव्यालापाः इति ॥ भगवान्ब्रह्मप्रसादलब्धदिव्यज्ञानवान्आत्मवान्प्रबंधरचनानुकूलयत्नवान् ऋषिः नानृषिःकुरुतेकाव्यमित्युक्तरीत्याकाव्यनिर्माणपटुःवाल्मीकिःचकार परोपकारायकृतवान् । उदारधीरितिपूर्वमुक्तं प्राप्तराज्यस्येत्यनेनरामराज्यकरणकालेरामायणकरणमितिगम्यते । एतज्ज्ञापनायैवपुनरारंभः ॥ १ ॥ अथप्रक्षेपभ्रंशसंभावनापरिहारायनातिसंकोचविस्तरश्लोकसर्गकांडवत्तयात्यंतादरणीयत्वायचाह चतुर्विंशदिति ऋषिर्वाल्मीकिःतपःस्वाध्यायेत्यारभ्यतद्ब्रह्माप्यन्वमन्यतेत्यंतेनाचिकीर्षिते रामायणाख्येप्रबंधे श्लोकानांचतुर्विंशत्सहस्राण्युक्तवान् । इकारलोपश्छांदसः । पंक्तिविंशतीतिसूत्रेविंशतीत्येवनिपातनात् आदशतःसंख्याःसंख्येयेवर्तंते ततः परंसंख्यानेसंख्येयेचवर्तंतइतिनियमात् ॥ सहस्रशब्दोत्रसंख्यापरः । चतुर्विंशतिसहस्रसंख्याकश्लोकांश्चकारेत्यर्थः । तथेतिसमुच्चये पंचसर्गशतांश्चकृतवान् । शतायुतप्रयुताःपुंसिचेतिलिंगानुशासनवचनात्पुंल्लिगत्वं । सर्गशतंपंचेतिपाठे शतमित्येतत्पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतमितिसूत्रेशतमितिबहुत्वेनिपातनात्साधु । षट्कांडानि उत्तरंच षट्भ्यःउत्तरंसप्तमकांडंचकृतवान् परत्वमोक्षप्रदत्वादीनां

चतुर्विंशत्सहस्राणिश्लोकानामुक्तवानृषिः ॥ तथासर्गशतान्पंचषट्कांडानितथोत्तरम् ॥ २ ॥

व्यक्ततयाप्रतिपादनेनसर्वोत्तरत्वादुत्तरमितिपृथगुक्तिः । यद्यप्याधुनिकेपाठेश्लोकानांसर्गाणांचविपर्यासोदृश्यतेतथापिबहुचतुर्युगांतरितत्वेनविप्लवोयुक्तः । यद्वासंकल्पमात्रपरोयंश्लोकःकृतवान्कर्तुमुद्युक्तइत्यर्थः । ग्रंथसमाप्तिदशायांकापिवृद्धिरुपजातेतिनकोपिविरोधः । यद्वाअन्यूनाभिप्रायमिदं वचनं पंचशतसर्गेषुचतुर्विंशतिसहस्रश्लोकेषुचनन्यूनतेत्यर्थः । यद्वाल्पीयसीमधिकसंख्यामनादृत्यप्रकृष्टसंख्ययाव्यपदेशोयं । यथा मन्वंतरंतुदिव्यानांयुगानामेकसप्ततिरित्यमरः । चतुर्युगसहस्राणिब्रह्मणोदिनमुच्यते । इत्युक्तब्रह्मदिनस्यचतुर्दशमन्वनुसारेणचतुर्दशधाविभागेमन्वंतरस्यैकसप्तत्याधिक्यात् । वर्तमानसंख्यातु । बालकांडेतुसर्गाणांसप्तसप्तति[७७]रीरिता । अयोध्याकांडगास्सर्गाश्शतंचैकोनविंशतिः[११९] । आरण्यकांडेसर्गाणांपंचसप्तति[७५]रीरिता । किष्किंधाकांडगास्सर्गास्सप्तषष्टि[६७]रुदीरिताः । सर्गाणांसुंदरेकांडेत्वष्टषष्टि[६८]रुदीरिता । एकत्रिंशच्छतं[१३१]सर्गादृश्यंतेयुद्धकांडगाः । दशोत्तरंशतं[११०]सर्गा उत्तरेकांडईरिताः (६४७) ॥ अत्रसर्गशतान्पंचेत्येतत्षट्कांडानामेव नतुसोत्तराणां षट्कांडानीत्येतत्प्रत्यासत्तेः चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकतातु सप्तकांडापेक्षयेत्यप्याहुः बालकांडगताःश्लोकाश्चमरारिप्रकीर्तिताः (२२५६) । अयोध्याकांडगाःश्लोकाश्शुकभावाःप्रभाषिताः (४४१८) । आरण्य

कांडगाःश्लोकाःखगसाराःप्रदर्शिताः (२७३२)। किष्किंधाकांडगाःश्लोकानीरचाराःप्रकीर्तिताः (२६२०)। श्लोकास्तुसुंदरेकांडेताननागाःप्रभाषिताः (३००६)। युद्धकांडगताःश्लोकानिधिधीशाःप्रवेदिताः (५९९०)। श्लोकाःस्युरुत्तरेकांडेवलरागाःप्रभाषिताः (३२३४)। श्लोकाः२४२५३ तत्रैवमवधातव्यं बालकांडेत्रिंशेसर्गे सतेनपरमास्त्रेणमानवेनसमाहतइत्यतःपूर्वमेकंसहस्रं ॥ त्रिषष्टितमे विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहत्तपइत्यतः पूर्वंद्वेसहस्रे ॥ अयोध्याकांडेचतुर्दशे चतुरश्वोरथःश्रीमान्निस्त्रिंशोधनुरुत्तममित्यतःपूर्वं त्रीणिसहस्राणि ॥ चतुश्चत्वारिंशे वर्ततेचोत्तमांवृत्तिंलक्ष्मणोस्यसदानघइत्यतःपूर्वं चत्वारिसहस्राणि ॥ एकसप्ततितमे द्वारेणवैजयंतेनप्राविशच्छ्रांतवाहनइत्यतःपूर्वं पंचसहस्राणि॥ एकोनशततमे उटजेराममासीनंजटामंडलधारिणमित्यतःपूर्वं षट्सहस्राणि ॥ आरण्यकांडेद्वादशे तेवयंवनमत्युग्रंप्रविष्टाःपितृशासनादित्यतःपूर्वं सप्तसहस्राणि ॥ सप्तचत्वारिंशेममभर्तामहातेजावयसापंचविंशकइत्यतःपूर्वं चाष्टौसहस्राणि ॥ किष्किंधाकांडेचतुर्थे ततःपरमसंहृष्टोहनूमान्प्लवगर्षभइत्यतः पूर्वं नवसहस्राणि ॥

कृत्वापितन्महाप्राज्ञःसभविष्यंसहोत्तरम् ॥ चिंतयामासकोन्वेतत्प्रयुंजीयादितिप्रभुः ॥ ३ ॥

एकत्रिंशे नरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रंरामानुजःपूर्वजमित्युवाचेत्यतःपूर्वं दशसहस्राणि ॥ किष्किंधाकांडसमाप्तावेकादशसहस्राणि ॥ सुंदरकांडेसप्तविंशेततस्तस्यनगस्याग्रइत्यतःपूर्वं द्वादशसहस्राणि ॥ षट्चत्वारिंशे नावमान्योभवद्भिश्चहरिर्धीरपराक्रमइत्यतःपूर्वं त्रयोदशसहस्राणि ॥ सुंदरकांडसमाप्तौचतुर्दशसहस्राणि ॥ युद्धकांडेअष्टाविंशे रक्षोगणपरिक्षिप्तोराजाह्येषविभीषणइत्यतःप्राक् पंचदशसहस्राणि।पंचाशे प्रदर्शनंचबुद्धिश्चस्मृतिश्चद्विगुणंतयोरित्य[illegible]ः प्राक् षोडशसहस्राणि॥उत्तरभागारंभे कुंभकर्णहतंदृष्ट्वाराघवेणमहात्मनेत्यतः प्राक् सप्तदशसहस्राणि॥अशीत्यंतेन अष्टादशसहस्राणि॥द्वादशशततमे मरणांतानिवैराणीइत्यतःप्राक् एकोनविंशतिस्सहस्राणि ॥ युद्धकांडसमाप्तौविंशतिस्सहस्राणि ॥ उत्तरकांडेद्वाविंशे ततःप्राचोदयत्सूतस्तान्हयान्रुचिरप्रभान्इत्यतःपूर्वं एकविंशतिस्सहस्राणि॥चत्वारिंशत्समाख्या द्वाविंशतिस्सहस्राणि ॥ षट्सप्ततितमे ब्राह्मणस्यचधर्मेणत्वयावैरक्षितस्सुतइत्यतःपूर्वं त्रयोविंशतिस्सहस्राणि॥ततःप्रबंधसमाप्त्याचतुर्विंशतिस्सहस्राणीत्याहुः ॥ २ ॥ अथास्यकाव्यस्यमहाजनपरिग्रहंवक्तुंपीठिकामारचयति कृत्वेतिप्रामहाप्राज्ञःप्रकर्षे[illegible]नातीतिप्रज्ञःप्रज्ञएवप्राज्ञःप्रज्ञादिभ्यश्चेतिस्वार्थेणप्रत्ययः। यद्वा प्रज्ञाधीः धीःप्रज्ञाशेमुषीमतिरित्यमरःसास्यास्तीतिप्राज्ञः प्रज्ञाश्रद्धार्चा

---

१ सपन्नइतिपाठः ।

भ्योणइति । मत्वर्थीयोणप्रत्ययः । महांश्चासौप्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञः निरतिशयज्ञानसंयुतोवाल्मीकिःसहोत्तरंरामाभिषेकादुत्तरेणवृत्तांतेनसहितंविकल्पात्सहशब्दस्यसभावाभावः सभविष्यमश्वमेधोत्तरभाविवृत्तांतसहितं अश्वमेधपूर्वकालेअस्यकाव्यस्यप्रवृत्तत्वात् । तत्काव्यंकृत्वापि एतत्काव्यंप्रभुःसमर्थः ॥ प्रभुःशक्ताधिपाविति भास्करः ॥ कःपुरुषःप्रयुंजीयात् वाग्विधेयंकुर्यात् इतिर्चिंतयामास प्रयुंजीयादित्यत्रात्मनेपदाभावोऽनित्यत्वात् । सभविष्यमित्यत्र औणादिकेस्यप्रत्ययेइण्निमित्तंषत्वं॥३॥तस्येति ततःवाल्मीकिर्चिंतानंतरं मुनिवेषौ वस्तुतोराजकुमारौ कुशीलवौकुशलवौईकारश्छांदसः।चिंतयमानस्यभावितात्मनश्चिंतितपरमात्मनः तदनुकूलशिष्यलाभायकृतपरमात्मं[१]नमस्कारस्येत्यर्थः तस्यमहर्षेःपादौअगृह्णीतांरामायणग्रहणार्थमन्ववर्तेतामित्यर्थः॥४॥कुशीलवाविति धर्मज्ञौगुरुशुश्रूषाधर्मज्ञौराजपुत्रौ आसमाप्तेः [२]वीर्यवंतौ यशस्विनौविद्यांतराभ्यासजकीर्तियुक्तौभ्रातरौतुल्य

तस्यचिंतयमानस्यमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ अगृह्णीतांततःपादौमुनिवेषौकुशीलवौ ॥ ४ ॥ कुशीलवौतुधर्मज्ञौराजपुत्रौयशस्विनौ ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥ सतुमेधाविनौदृष्ट्वावेदेषुपरिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः ॥ ६ ॥

स्वरौस्वरसंपन्नौ शारीरवंतौ आश्रमवासिनौ स्वाश्रमवासित्वेनस्नेहविषयभूतौ कुशीलवौकुशलवौददर्श।उपदेशयोग्यावाकलयांचकारेत्यर्थः।अनेनरामाभिषेकानंतरकालेरामायणकरणंप्राप्तराज्यस्यरामस्येतिसर्गादावुक्तं अनंतरंकुशलवोत्पत्तिरितिसूचितंएतज्ज्ञात्वैववाल्मीक्याश्रमेसीतात्यक्तारामेण५॥ सत्विति वेदेषुऋग्यजुःसामाथर्वणलक्षणेषुचतुर्षुविषयेमेधाविनौ मेधाधारणक्षमाबुद्धिःमेधाधीर्धारणाक्षमेतियादवः तद्वंतौअस्मायामेधास्रजोविनिरितिमत्वर्थीयोविनिप्रत्ययः। अनेनाक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमुक्तं परितोनिष्ठापरिनिष्ठासांगाध्ययनं साऽनयोःसंजातेतिपरिनिष्ठितौ तारकादित्वादितच् । अनेनविशेषणद्वयेनाधीतसांगवेदत्वादापातप्रतिपन्नवेदार्थत्वाच्च तदुपबृंहणापेक्षित्वमुक्तंतौकुशलवौ प्रभुःस्वतंत्रोवाल्मीकिःवेदोपबृंहणार्थायवेदोपबृंहणरूपप्रयोजनायवेदोपबृंहणरूपस्वग्रंथपठनायेत्यर्थः।उपबृंहणंनामनानाशाखानुसारेणनिर्णीतवेदार्थप्रतिपादकोग्रंथः । अग्राहयतागृह्णात् । स्वार्थेणिच् ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ तुशब्देनइतरवैलक्षण्यमुक्तं मेधाविनौग्रहणधारणसमर्थौ वेदेषुपरिनिष्ठितौ अनेनस्वरानुगुणार्थज्ञानवत्त्वंसामगानवेदित्वंतदादरे

---

१ परमात्मनिकृतमनस्कस्येत्यर्थः इतिपाठः । २ धैर्यवंतौइतिपाठः ।

णैवगांधर्वशास्त्राभ्यासश्चगम्यते वेदोपबृंहणं वेदार्थव्यक्तीकरणं ॥ ६ ॥ काव्यमिति चरितव्रतश्चरितव्रतत्वेननिरतिशयज्ञानोवाल्मीकिः काव्यंकवेःकर्म कवयतेवर्णयतीतिकविः। कविवर्णनइत्यस्माद्धातोरौणादिकइप्रत्ययः लोकोत्तरवर्णननिपुणइत्यर्थः यद्यपिइगंताच्चलघुपूर्वादितिअणाभावितव्यंतथापि ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्इतिकाशिकाकारः यद्वा तस्मादेवधातोर्ऋहलोर्ण्यदितिण्यत् प्रत्ययेआदिवृद्धौचकाव्यमितिरूपंदोषवर्जितं गुणालंकारसहितंशब्दार्थयुगलमित्यर्थः। तदुक्तंकाव्यप्रकाशे तददोषौशब्दार्थौसगुणौसालंकृतीपुनःक्वापीति। वेदोपबृंहणत्वेपिकांतासंमितत्वादस्यकाव्यत्वव्यपदेशः। तथाहि त्रिविधःसंदर्भः प्रभुसंमितः सुहृत्संमितः कांतासंमितश्चेति। शब्दप्रधानोवेदः प्रभुसंमितः अर्थप्रधानइतिहासादिः सुहृत्संमितः व्यंग्यप्रधानंकाव्यं कांतासंमितं महदितिकाव्यविशेषणं तस्यमहत्त्वमुत्तमकाव्यत्वं तदप्युक्तंतत्रैव इदमुत्तममतिशयिनिव्यंग्येवाच्याद्ध्वनिर्बुधैःकथितइति। यद्वा महत्काव्यंमहाकाव्यं। तल्लक्षणमुक्तंदंडिना। सर्गबंधोमहाकाव्यमुच्यतेतस्यलक्षणमित्यादिना। ननुकाव्यंनारंभणीयंकाव्यलापांश्चवर्जयेदितिनिषेधा

काव्यंरामायणंकृत्स्नंसीतायाश्चरितंमहत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवचकारचरितव्रतः ॥ ७ ॥

दित्याशंक्याह रामायणमिति। रमयतीतिरामः।रामोरमयतांवरइत्यार्षनिर्वचनात्।यद्वा रमंतेस्मिन्सर्वेजना इतिरामः। अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामिति घञ्। सःअय्यतेप्रतिपाद्यतेऽनेनेतिरामायणंअयगताविति धातोः कर्मणिल्युट् पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वं।समस्तगुणसंपन्नरामविषयत्वान्नास्यनिषिद्धत्वं किंतूपादेयत्वमेवेत्यर्थः॥ तदुक्तंभामहेन। उपश्लोक्यस्यमाहात्म्यादुत्तं[1]माःकाव्यसंपदइति। प्रतिपादितंचोद्भटेन गुणालंकारचारुत्वयुक्तमप्यधिकोज्ज्वलं। काव्यमाश्रयसंपत्त्यामेरुणेवामरद्रुमइति। रुद्रटेनाप्युक्तं उदारचरितनिबंधनात् प्रबंधप्रतिष्ठेति निषेधस्त्वसत्काव्यविषयइतिभावः॥ इदंचरामचरितप्रतिपादनमप्राधान्येनप्राधान्येनतुसीताचरितमेवप्रतिपाद्यतइत्याह कृत्स्नंसीतायाश्चरितमितिकृत्स्नंरामायणंसीताचरितपरं। अतएवोक्तंश्रीगुणरत्नकोशे श्रीमद्रामायणमपिपरंप्राणितित्वच्चरित्रइति। आभाणकश्च। प्रातर्द्यूतप्रसंगेनमध्याह्नेस्त्रीप्रसंगतः। रात्रौचोरप्रसंगेनकालोगच्छतिधीमतामिति उपायपुरुषकारयोर्मध्येउपायस्वरूपंभारतेदर्शितं पुरुषकारस्वरूपंश्रीरामायणइति रहस्यपदवी। अतएवकृपावानविकत्थनइत्याद्युक्तलक्षणधीरोदात्तरूपोरामः कुशलवाभ्यांरामायणंश्रुतवान् रामायणस्यरामैकपरत्वेस्वेनैवसदसिश्रवणंनसंगच्छतेसीतापरत्वेतुसंगच्छते विरहिणः कामि

---

[1] दुज्वलाःकाव्यइतिपाठः।

नीकथाचरितश्रवणस्यस्वाभाव्यात्।एवंव्यंजनावृत्त्यासीतारामयोःप्रतिपादनमुक्त्वाशब्दवृत्त्यासिद्धमितिवृत्तमाह । पौलस्त्येति पुलस्त्यस्यगोत्रापत्यं पौलस्त्यः गर्गादित्वाद्यञ् तस्यवधःवधस्यफलत्वात्तेनव्यपदेशः। पौलस्त्यवधमधिकृत्यकृतोग्रंथःपौलस्त्यवधः अधिकृत्यकृतेग्रंथइत्यण् लुबाख्यायिकाभ्यःप्रत्ययस्यबहुलमितितस्यलुप् यद्वा ऽणिपुनरादिवृद्धौतदेवरूपं वधप्रधानत्वादितिवृत्तस्यफलेनव्यपदेशः।तथाहि पंचकाव्यप्रतिपाद्यानि तदुक्तं बीजबिंदुपताकाख्याःप्रकरीकार्यमित्यपि अर्थप्रकृतयःपंचपंचावस्थासमन्विताइति।आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिःफलागमइतिपंचावस्थाः।तत्रस्वल्पोदिष्टः[1]कार्यहेतुर्बीजंविस्तार्यते[2]तथा।तच्चबालकांडोक्तंविष्णववतरणसीतापरिणयादि।वस्तुनःसतिविच्छेदेबिंदुरच्छेदकारणमिति।यथायोध्याकांडे अभिषेकवृत्तांतेनरावणवधरूपकार्यविच्छेदेप्राप्तेवनवासकरणमच्छेदकारणं।यदं[3]तरानुवृत्तंस्यात्सापताकेतिकीर्त्यते। यथासुग्रीववृत्तांतःकथांतरप्रसंगेनप्रकरीस्यात् । प्रदेशभाक् यथाविभीषणादिवृत्तांतः । समग्रफलसंपत्तिःफलयोगोयथोचितः यथारावणवधः एवंफलत्वात्पौलस्त्यवधमितिनिर्देशः । इत्येवे

पाठ्येगेयेचमधुरंप्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ जातिभिःसप्तभिर्बद्धंतंत्रीलयसमन्वितम् ॥८॥

त्यस्यायमर्थःपौलस्त्यवधव्याजेनाप्रधानरामचरितंप्रधानसीताचरितं कृतवानिति यच्चकारतद्गापयामासेतियोजना उत्तरश्लोकेगायतामित्यनुवादात् । ॥ ❀ तनिश्लोकी॥ ❀ ॥ कृत्स्नंसीतायाश्चरितमितिसीतायाःप्रबंधनायिकात्वमुक्तंतस्यैवोपपादकंरामायणमितिकृत्स्नस्यसीताचरितत्वेपिरामायणव्यपदेशःरामचरितस्यतदुपयुक्तार्थत्वज्ञापनार्थः रमायाइदंचरितंरामंतस्यायनमितिवाव्युत्पत्तिःरामशब्दस्यलक्ष्मीपत्यादिशब्दवत्स्त्रीपुरःसरनिर्देशःप्रबंधस्यलक्ष्मीप्राधान्यज्ञापनार्थःतेनसीतायाश्चरितमितिसुष्ठूक्तंहारिद्रमाक्षिकादिशब्दवदण्प्रत्ययोपपत्तिर्द्रष्टव्या हारिद्रभंगायवितीर्णभंगमितिश्रीहर्षः महत् नारायणकथाद्यपेक्षयामहत् सापराधेष्वपि रक्षणप्रवणत्वप्रतिपादनान्महत्वं॥मातर्मैथिलिराक्षसीस्त्वयितदैवार्द्रापराधास्त्वयारक्षंत्यापवनात्मजाल्लघुतरारामस्यगोष्ठीकृता॥काकं तंच विभीषणं शरणमित्युक्तिक्षमौरक्षतस्सानःसांद्रमहागसःसुखयतुक्षांतिस्तवाकस्मिकीत्यभियुक्तोक्तेः। अनेनशरणागतिमंत्रोपबृंहणत्वमस्यप्रबंधस्यव्यंजितं अष्टाक्षरोपबृंहकश्रीभागवतादिषुहिभगवत्प्राधान्यं अतएवनारायणकथामिमामिति तत्रोक्तम्॥७॥उत्तरश्लोकेअगायतामित्युनुवादात् यथोपदेशमगायतामित्याह।पाठ्येत्यादिश्लोकद्वयेन पाठ्यंपाठःभावेण्यत् केवलोच्चारणविशेषः।तदुक्तंभरतेन षडलंकारसंयुक्तंकलाकाल

---

१ काव्यइतिपाठः । २ नैकधेतिपाठः । ३ यद्दूरमनु इतिपाठः ।

समन्वितं यत्पठ्यतेनाटकादौतत्पाठ्यमभिधीयतइति । गेयंगानं।भावेयत् । तत्रोभयत्रमधुरंश्राव्यं लोकेकानिचित् पद्यानिपाठदशायांमधुराणिनगानदशायां अपराणिपुनर्गानदशायामेवनपाठदशायां इदंतूभयत्रापीत्यर्थः इतःपरंत्रीणिक्रियाविशेषणानि त्रिभिःप्रमाणैर्गानध्वनिपरिच्छेदकैः त्र्यश्रचतुरश्रमिश्रसंज्ञिकैः द्रुतमध्यविलंबितैर्वान्वितंविशिष्टं । सप्तभिर्जातिभिर्बद्धं शुद्धविकृतसंकीर्णादिष्वष्टादशसुजातिषुप्रधानभूताभिःसप्तभिर्बद्धं । तदुक्तंशांडिल्येन सर्वगीतसमाधारोजातिरित्यभिधीयते । षाड्जीचैवाथनैषादीदैवतीपांचमीतथा । माध्यमीचैवगांधारीसप्तमीत्वार्षभीमतेति । तंत्रीलयसमन्वितंतंत्रीशब्देनतंत्रीयुक्तवीणालक्ष्यते । लयशब्देनतालवेणुमृदंगादीनामेककालविरामउच्यते । ताभ्यांसमन्वितम् ॥८॥ ❀तनिश्लोकी❀ ॥ पुनः काव्यविशेषमाहरसैःशृंगारकारुण्यहास्यवीरभयानकैः रौद्रादिभिश्चसंयुक्तंकाव्यमेतदगायतामिति आदिशब्देनबीभत्साद्भुतशांतागृह्यंते रसोनामस्थायीभावरूपचित्तवृत्त्यभिव्यक्तिः।स्थायीभावश्चनवविधः तदुक्तं रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतथा। जुगुप्साविस्मयशमाःस्थायीभावाःप्रकीर्तिताः।

रसैःशृंगारकारुण्यहास्यवीरभयानकैः ॥ रौद्रादिभिश्चसंयुक्तंकाव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥

इति ।तदभिव्यक्तिश्चविभावादिभिः तदुक्तंविभावैरनुभावैश्चसात्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानःस्वादुत्वंस्थायीभावोरसःस्मृतः । इति विभावादिस्वरूपंसंग्रहेणोक्तम् । कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच रत्यादेःस्थायिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः । विभावाअनुभावाश्चकथ्यंतेव्यभिचारिणः।व्यक्तःशतैर्विभावाद्यैःस्थायीभावोरसःस्मृतइति तत्रशृंगारोद्विविधः।संभोगोविप्रलंभश्चेति॥संयुक्तयोस्तुसंभोगोविप्रलंभोवियुक्तयोरित्युक्तेः । अस्य शृंगारादिसर्वरससंयुक्तत्वंप्रदर्श्यते तत्र । रामस्तुसीतयासार्द्धमित्यारभ्यसीतापहरणवृत्तांतपर्य्यंतेनसंभोगोदर्शितः।ततःपरेणविप्रलंभः । विकृताचारवाक्यांगविकारवेषैर्धूर्तप्रलापैश्चहास्यरसोव्यज्यते सचशूर्पणखादिवृत्तांतेनसुगमः।इष्टवियोगादनिष्टसंबंधाद्वाकरुणः।सचदशरथादिवृत्तांतेन।व्यवसायाऽविषादाऽसंमोहादिभिर्वीरः यथालक्ष्मणादिवृत्तांते । पाटनताडनादिभीरौद्रः । यथारावणादिवृत्तांते। विकृतक्रूरदर्शनादिभिर्भयानकः यथामारीचवृत्तांते । कुत्सितदर्शनादिभिर्बीभत्सः यथाविराधकबंधादिवृत्तांते । विचित्रशिल्पवाक्यादिभिरद्भुतः यथारामरावणयुद्धादिषु । शांतरसः श्र[१]मणादिवृत्तांतादौ । अलंविस्तरेण । अत्रकेचित्शोकःश्लोकत्वमागतइत्युक्त्याऽस्मिन्प्रबंधेशोकरसएवप्राधान्येनोच्यते अन्येतदंगतयेत्याहुः अन्येतुवीरएवप्रधानभूतः

---

[१] श्रमणीवृत्तांतादाविति पाठः ।

पौलस्त्यवधइतिकाव्यनामकरणात् इत्याहुः । वयंतुशृंगारएवप्रधानरसः सीतायाश्चरितंमहत्इत्युक्तेः।तथोक्तं एकोरसोभवेदंगीवीरशृंगारयोर्द्वयोः।अंगान्यन्येरसाःसर्वेतस्यनिर्वहणोद्यताइति॥९॥अथकुशलवयोर्गानसामर्थ्यमाह तौत्वित्यादिश्लोकद्वयेन अस्यागायतामितिपूर्वेणसंबंधः।गान्धर्वंगानशास्त्रम् गांधर्वंगानशासनमितिवैजयंती तस्यतत्त्वंतात्पर्यार्थः तत्जानीतइति गांधर्वतत्त्वज्ञौ । मूर्छनावीणादिवादनं वादनेमूर्छनाननेतिवैजयंती । स्थानानिमंद्रमध्यताररूपस्वरत्रयोत्पत्तिस्थानानि यथोक्तं शांडिल्येन यदूर्ध्वंहृदयग्रंथेःकपालफलकादधः।प्राणसंचरणस्थानंस्थानमित्यभिधीयते।उरःकंठश्शिरश्चेतितत्स्वरास्त्रिविधाःस्मृताः इति । तेषुकोविदौतद्विषयसमीचीनज्ञानयुक्तौ एतेनगानशास्त्रज्ञानतदनुगुणवीणादिवादनतदनुगुणोच्चारणनिपुणावितिदर्शितं।भ्रातरावित्यनेनश्राव्यताहेतुसमस्वरत्वमुक्तं । स्वरसंपन्नौशारीरयुक्तौ अतएवरूपिणौमनुष्यवेषधारिणौगंधर्वाविवस्थितौ । रूपलक्षणसंपन्नौ

तौतुगांधर्वतत्त्वज्ञौमूर्छनास्थानकोविदौ ॥ भ्रातरौस्वरसंपन्नौगंधर्वाविवरूपिणौ ॥ १० ॥ रूपलक्षणसंपन्नौ
मधुरस्वरभाषिणौ ॥ बिंबादिवोत्थितौबिंबौरामदेहात्तथापरौ ॥ ११ ॥ तौराजपुत्रौकात्स्न्र्येनधर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ वाचोविधेयंतत्सर्वंकृत्वाकाव्यमनिंदितौ ॥ १२ ॥

नाटकलक्षणज्ञौ।गत्यर्थाज्ञानार्थाः । रूपंस्वभावेशुक्लादौसौंदर्येनाटकेपशाविति भास्करः । गानकालिकाभिनयप्रकारज्ञावित्यर्थः । मधुरस्वरंयथाभवतितथाभाषितुंशीलमनयोरितिमधुरस्वरभाषिणौ।ताच्छील्येणिनिः। केवलभाषणकालेपिमधुरस्वरौ किमुतगानकालइतिभावः। उक्तसकलगुणसंपत्तिमूलंरामपुत्रत्वमाह बिंबादिति। रामदेहरूपात्बिंबात्तथाउत्थितौउद्भूतौ बिंबौप्रतिबिंबाविवस्थितौ।यथाप्रतिमानिर्माणार्थंचातुर्येणनिर्मिताप्रतिकृतिर्बिंबः रामदेहाख्यात्तस्मात्तथाउत्थितौउत्कीर्णौ अपरौबिंबाविवस्थितौ। प्रतिबिंबेतत्कृतौचप्रतिकृत्यांचमंडले।लांछनेपिचबिंबोस्त्रीतिभास्करः। एवंभूतौकुशलवावेतत्काव्यमगायतामितिसंबंधः ॥१०॥११॥ नकेवलंतस्याध्ययनंधारणंप्रकाशनंचकृतमित्याह तावित्यादिसार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयं क्रियाभेदात्तच्छब्दावृत्तिः । यद्वाराजपुत्रौसंतौतौमुनिपुत्रौमुनिपुत्रवेषधरावित्यर्थः अनिंदितौयथोपदेशंगानेननिंदानर्हौयथोपदेशंगुरूपदेशमनतिक्रम्यतत्त्वज्ञौ।पाठशुद्धिज्ञौ।समाहितौसावधानौ।कुत्राप्यंशेविस्मृतिरहितावित्यर्थः। महात्मानौमहाबुद्धीमहाभागौएतादृशगुणहेतुभूतमहाभाग्यौ। भागा

भाग्यांशतुल्यांशावितिवैजयंती । सर्वलक्षणलक्षितौलक्षितसर्वलक्षणौ । ज्ञातसर्वशब्दलक्षणावित्यर्थः । तौकुशलवौकार्त्स्न्येनधर्म्यंधर्मादनपेतंउत्तममाख्यानंपुरा[1]वृत्तकथनरूपंतद्रामायणाख्यंसर्वंकाव्यंवाचोविधेयं आवृत्तिबाहुल्येनवाग्वशवर्तिकृत्वाऋषीणांचसाधूनांद्विजातीनांचसमागमेसदसिजगतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथतस्यकाव्यस्यमहाजनपरिगृहीतत्वंदर्शयितुमाह तावित्यादि। तौकुशीलवौकदाचित्रामाश्वमेधकालेभावितात्मनांनिश्चितधियांसमेतानांअश्वमेधेसंमिलितानांआसीनानांक्रियाकलापावसानेसुखमासीनानांऋषीणांसमीपस्थौसंतौइदंकाव्यमगायताम् ॥ १४ ॥ सामान्यतःकाव्यप्रशंसामाहतदिति । तत्काव्यंश्रुत्वापरंविस्मयमागताःबाष्पपर्याकुलेक्षणाःसर्वेमुनयस्तौसाधुसाध्वितिऊचुःप्रशशंसुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ गातृप्रशं

ऋषीणांचद्विजातीनांसाधूनांचसमागमे॥यथोपदेशंतत्त्वज्ञौजगतुस्तौसमाहितौ॥महात्मानौमहाभागौसर्वलक्षणलक्षितौ॥१३॥तौकदाचित्समेतानामृषीणांभावितात्मनां॥आसीनानांसमीपस्थाविदंकाव्यमगायताम्॥१४॥तच्छ्रुत्वामुनयःसर्वेबाष्पपर्याकुलेक्षणाः॥साधुसाध्वितितावूचुःपरंविस्मयमागताः॥१५॥तेप्रीत[2]मनसःसर्वेमुनयोधर्मवत्सलाः॥प्रशशंसुःप्रशस्तव्यौगायमानौकुशीलवौ ॥१६॥ अहोगीतस्यमाधुर्यंश्लोकानांचविशेषतः॥चिरंनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिवदर्शितम्।१७प्रविश्यतावुभौसुष्ठु[3]तंदाभावमगायताम्॥सहितौमधुरंरक्तंसंपन्नंस्वरसंपदा १८

सामाह तइति धर्मवत्सलाःनिर्मत्सराइत्यर्थः तेसर्वेमुनयः प्रीतमनसःसंतःगायमानौअतएवप्रशस्तव्यौप्रशंसितुमर्हौकुशलवौप्रशशंसुः ॥ १६ ॥ काव्यप्रशंसाप्रकारमाह अहोइति गीतस्यगानस्यमाधुर्यमहोआश्चर्यंश्लोकानांतुमाधुर्यंविशेषतः अहोआश्चर्यंगानतोपिश्लोकमाधुर्यंअतिशयितमित्यर्थः तमेवविशेषमाह चिरेति। एतत्काव्यप्रतिपाद्यंकथाशरीरंचिरनिर्वृत्तमपिबहुकालान्निष्पन्नमपि प्रत्यक्षमिवप्रत्यक्षतयानुभूय मानमिवदर्शितं अनेनकाव्येनबोधितंपाकविशेषात्सद्यःसर्वार्थविशदतरं अवगमयतीदंकाव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ गातृप्रशंसाप्रकारमाह प्रविश्येति सहितौसमलयादियुक्तावित्यर्थःतावुभौकुशीलवौ। तदामुनिजनश्रवणकालेभावंसुष्ठुप्रविश्यरतिहासादिभावोयथाप्रकाशितोभवतितथावगाह्येत्यर्थः स्वरसंपदाषड्जादिस्वरसंपदासंपन्नंअतएवमधुरंरमणीयं रक्तंरागयुक्तंचयथाभवतितथाअगायताम् ॥ १८ ॥

---

१ पूर्ववृत्तांतइतिपाठः । २ तेप्रीतामुनयःसर्वेतथावैधर्मवत्सलाःइतिपाठः । ३ भावंसम्यगितिपाठः ।

प्रशंसाजनितोत्साहौपुनरतिशयेनागायतामित्याह एवमिति।तपःश्लाघ्यैःश्लाघ्यतपस्कैःअनसूयकैरितियावत् महात्मभिःमहाबुद्धिभिः विशेषज्ञैरितिभा
वःतादृशैरेवमुक्तरीत्याप्रशस्यमानौश्लाघ्यमानौतौसंरक्ततरंअतिशयेनसमीचीनरागयुक्तं अत्यर्थंभृशंमधुरंचयथाभवतितथातावगायतां क्रियाभेदात्त
च्छब्दावृत्तिः ॥१९॥ अथप्रीतिकारितयथोचितपारितोषिकप्रदानमाहप्रीतइति। संस्थितःउत्थितः। संस्थास्थितौव्यवस्थायामितिभास्करः। कलशं
जलाहरणपात्रंप्रीत्यतिशयेनोत्थायददावित्यर्थः महायशाः गानशास्त्रविषयकीर्तिमान्गीतितारतम्यज्ञइत्यर्थः ॥ २० ॥ एवंमुनिजनप्रशंसामुक्त्वात
दितरसकलजनप्रशंसामाहआश्चर्यमित्यादिना।श्लोकत्रयमेकंवाक्यं।आख्यानंप्रबंधविशेषः। कथात्वाख्यायिकाख्यानमितियादवः। इतिहासइत्यर्थः।

एवंप्रशस्यमानौतौतपःश्लाघ्यैर्महात्मभिः ॥ संरक्ततरमत्यर्थंमधुरंतावगायतां ॥ १९ ॥ प्रीतःकश्चिन्मुनिस्ताभ्यांसं
स्थितःकलशंददौ ॥ प्रसन्नोवल्कलेकश्चिद्ददौताभ्यांमहायशाः ॥ "अन्यःकृष्णाजिनंप्रादाद्यज्ञसूत्रमथापरः॥कश्चि
त्कमण्डलुंप्रादान्मौञ्जीमन्योमहामुनिः ॥ बृसीमन्यस्तदाप्रादात्कौपीनमपरोमुनिः ॥ ताभ्यांददौतदाहृष्टःकुठारम
परोमुनिः ॥ काषायमपरोवस्त्रंचीरमन्योददौमुनिः ॥ जटाबन्धनमन्यस्तुकाष्ठरज्जुंमुदान्वितः । यज्ञभाण्डमृषिःक
श्चित्काष्ठभारंतथापरः ॥ औदुम्बरींब्रुसीमन्येस्वस्तिकेचित्तदावदन् ॥ आयुष्यमपरेप्राहुर्मुदातत्रमहर्षयः ॥ ददुश्चै
ववरान्सर्वेमुनयःसत्यवादिनः ॥ २० ॥ " आश्चर्यमिदमाख्यानंमुनिनासंप्रकीर्त्तितं ॥ परंकवीनामाधारंसमाप्तं
चयथाक्रमं ॥ २१ ॥ अभिगीतमिदंगीतंसर्वगीतेषुकोविदौ ॥ आयुष्यंपुष्टिजनकंसर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ २२ ॥

मुनिनावाल्मीकिनासंप्रकीर्तितं सम्यक्लक्षणवत्तयाप्रकर्षेणविस्तरेणकीर्तितंकथितं।कवीनांपरमाधारंकाव्यंकाव्यस्यलक्षणमित्युक्तरीत्याकवीनांका
व्यनिर्माणमूलमित्यर्थः यथाक्रमंक्रममनतिक्रम्यसमाप्तं मध्येविच्छिन्नमित्यर्थः । यथाकृतमितिपाठेयथाकर्तुमारब्धंतथासमाप्तमित्यर्थः इदमाश्चर्यमा
श्चर्यावहमित्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रबंधंप्रशस्यगातारौप्रशंसति अभिगीतमिति।हेसर्वगीतेषुकोविदौसमर्थौयुवाभ्यांआयुष्यंआयुर्वर्द्धकंपुष्टिजनकंसत्यपिआयु
षिकाइर्यैतस्याकिंचित्करत्वात्पुष्टिकरं सर्वाभिःश्रुतिभिः स्वरारंभकावयवैर्मनोहरं । तदुक्तं प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयतेयःस्वमात्रतः । साश्रुतिःसंप
रिज्ञेयास्वरावयवलक्षणेति । इदंगीतंअभिगीतंशोभनंगीतं। अभिःपूजायां यद्वाइदंगीतंसर्वगीतेषुअभिगीतमित्यन्वयः ॥ २२ ॥

प्रशस्यमानाविति ।अस्यादावितिशब्दोध्याहार्यः तत्रयज्ञवाटेरथ्यासुराजमार्गेषुचसर्वत्रेत्थंप्रशस्यमानौतौकदाचिद्भरताग्रजोरामोददर्शभरतमुखेनददर्शे त्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वेति । ततोदर्शनानंतरंशत्रुनिबर्हणोरामः पूजार्हौस्वप्रबंधगातृत्वेनश्लाघार्हौभ्रातरौकुशीलवौ । तुल्यवयोरूपादिमत्वेनाश्चर्यकरौ । स्ववेश्मस्वशालागृहमानीय नयतिर्द्विकर्मकः । पूजयामासश्लाघयामास ॥ २४ ॥ अथास्यप्रबंधस्यप्रबंधनायकभूतमहापुरुषपरिग्रहमाह आसीनइत्यादिना।द्वयोरेकान्वयः।प्रभुःस्वामीतदनुरूपतयाकांचनेसौवर्णेदिव्येस्वर्गाद्दशरथेनानीतेसिंहासनेआसीनः सचिवैर्मंत्रिभिर्भ्रातृभिश्चउपोपविष्टःपरि

प्रशस्यमानौसर्वत्रकदाचित्तत्रगायकौ ॥ रथ्यासुराजमार्गेषुददर्शभरताग्रजः॥२३॥ स्ववेश्मचानीयततोभ्रातरौ
चकुशीलवौ॥ पूजयामासपूजार्हौरामःशत्रुनिबर्हणः ॥ २४ ॥ आसीनःकांचनेदिव्येसचसिंहासनेप्रभुः॥ उपोप
विष्टःसचिवैर्भ्रातृभिश्चसमन्वितः॥२५॥ दृष्ट्वातुरूपसंपन्नौतावुभौनियतस्तदा ॥ उवाचलक्ष्मणंरामःशत्रुघ्नंभरतं
तथा॥ २६॥ श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ॥ विचित्रार्थपदंसम्यग्गायकौसमचोदयत् ॥ २७ ॥ तौ
चापिमधुरंरक्तंस्वचिंतायतनिःस्वनं॥ तंत्रीलयवदत्यर्थंविश्रुतार्थमगायतां॥ २८॥ ह्लादयत्सर्वगात्राणिमनांसि
हृदयानिच॥ श्रोत्राश्रयसुखंगेयंतद्बभौजनसंसदि ॥ २९ ॥

वृतइत्यर्थः । प्रसमुपोदःपादपूरणइतिद्विरुक्तिः परंशत्रुंतापयतीतिपरंतपः। द्विषत्परयोस्तापेरितिखच्खचिह्रस्वइत्युपधाह्रस्वःआरुर्द्विषदजंतस्यमुमितिमुमागमः अनेनव्यासंगरहितत्वंसूचितं नियतः अश्वमेधेदीक्षितःसरामःरूपसंपन्नौभ्रातरौदृष्ट्वालक्ष्मणादीनुवाच ॥२६॥ श्रूयतामिति देववर्चसोः देवतुल्यतेजसोः रूपसंपत्तिरपिगीतिरस्यतासामग्रीतिभावः। अनयोःकुशीलवयोःसंबंधिविचित्रार्थपदंइदमाख्यानंश्रूयतामित्युक्त्वेत्युपस्कार्यंसम्यग्गायिनौतावचोदयत्गानायप्रेरयामासेत्यर्थः॥ २७॥ ताविति।सर्वाणिक्रियाविशेषणानिमधुरंपाठतोगानतश्चमनोहरंरक्तंरागवत् स्वंचितःसुतरांपूजितःआयतोदीर्घःनिस्वनआलापोयस्मिन् तंत्रीलयवत् तंत्र्यारोपलयाभ्यांयुक्तमत्यर्थंभृशंविश्रुतार्थंविस्पष्टार्थं ॥ २८ ॥ ह्लादयदिति । सर्वगात्राणिसर्वावयवान्

---

१ तावचोदयदितिपाठः ।

हृदयानिगात्रांतरवर्तीनिमनोधिष्ठानानिमनांसिचह्लादयत्सुखयत् श्रोत्राश्रयसुखंश्रोत्रंकर्णशष्कुलीतदाश्रयंश्रोत्रेंद्रियंतत्सुखंतत्सुखकरं तत्कुशलवकृतं गेयंगानं भावयत्जनसंसदिसभायांजनशब्दोमंडपव्यावृत्त्यर्थः। बभौप्रचकाशेअजृंभतेत्यर्थः ॥ २९ ॥ उक्तमेवार्थंवृत्तांतरेणसर्गांतेसंगृह्णातिइमावित्यादिश्लोकद्वयेन। इमौमुनिवेषावपिपार्थिवलक्षणान्वितौकुशीलवावपिगायकावपिमहातपस्विनौमहांतौतपस्विनौभवतः तत्तस्मात्ममापिप्रियाविरहक्लेशस्यापिभूतिकरंश्रेयस्करंधारकमित्यर्थः महानुभावोयस्यतत्महानुभावंचरितंसीताचरित्रमित्यर्थः प्रवक्ष्यतेआभ्यांव्यक्तंपठिष्यते तंनिबोधततच्छृणुतेत्यर्थः । अत्रपौराणिकाः वक्तारौमहात्मानौवक्ष्यमाणंचमहच्चरितंमहानुभावं अतस्तन्निबोधतेत्याहुः । एवंह्यात्मप्रशंसास्यात्साचनयुक्ताअयंहि रामोधीरोदात्तः तस्यचाविकत्थनइतिलक्षणं । तस्यचस्वविषयप्रबंधश्रवणंमहानुभावत्वोक्तिश्चनकथमप्युपपन्नं लोकेहिक्षुद्रोपिकश्चित्स्वविषयप्रबंधश्रवणेलज्जते। अतोन्यथायोजयंत्याचार्याः नायंप्रबंधोरामचरित्रपरः किंतुसीताचरित्रपरःसीतायाश्चरितंमहदितिपूर्वमुक्तत्वात् । श्रीमद्रामायणम

इमौमुनीपार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौचैवमहातपस्विनौ ॥ ममापितद्भूतिकरंप्रवक्ष्य
तेमहानुभावंचरितंनिबोधत ॥ ३० ॥

पिपरंप्राणितित्वच्चरित्रइत्याभियुक्तवचनात्स्त्रीप्रसंगइत्याभाणकश्च तद्विषयस्तुप्रबंधोरामेणश्राव्यएव विरहिणोहिकांताचरित्रगाथाःशृण्वंतिश्रावयंति च । अतएवममापिभूतिकरमित्युक्तं। विरहिणोपिमेसत्ताप्रदमित्यर्थः यद्वाअप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजनकात्मजेत्युक्तरीत्याममाप्यतिशयावहमित्यर्थः महानुभावमित्यस्यचप्रणयिन्यसन्निधानदशायामपिधारकमित्यर्थः यद्वामहानुभावं। लघुतरारामस्यगोष्ठीकृतेत्युक्तरीत्यास्वविषयेनिरवधिकापराधकारिराक्षसीरक्षणेनस्वस्मादप्यतिशयितवैभवमित्यर्थः।यद्वा।दोषोयद्यपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हितमितिमयोक्तं अनयातुनकश्चिन्नापराध्यतीति । अतोमत्तोप्युत्कृष्टचरितमित्यर्थःयद्वा स्वचरणेनिगडंबध्द्वादेवस्त्रीचरणनिगडविच्छेदकारितयामत्तोप्याश्रितरक्षणेतिशयितत्वरायुक्तमित्यर्थः यद्वापितृत्वप्रयुक्तहितपरतयामयिसापराधविषयेकलुषधियिमातृत्वप्रयुक्तवात्सल्येनमामपिक्षमापयंत्याश्चरितत्वेनमहानुभावमित्यर्थः ॥ ❀ तनिश्लोकी॥मुनीमननशीलौ पृथिव्याःपतिःपार्थिवःतस्यलक्षणान्यसाधारणावयवसंस्थानविशेषाःतैरन्वितौ कुशीलवौ गायकौ इमावतिबालौकमुनित्वंकराज्यार्हताक्वमहातप

---

१ गानमि०पा० ।

स्वित्वंक्वगायकत्वंक्वमेगुणाःक्वातिबालाविमाविति विरोधालंकारध्वनिः गायमानौचापिमहातपस्विनावित्याश्चर्यालंकारध्वनिश्च तपस्विनौकुशालवावि
त्यनेनगानस्यवंशपरंपरागतत्वाभावेनतत्प्रयुक्ताहंकाराद्यभावःकेवलेश्वरप्रसादसिद्धत्वंचव्यंजितम् ममापिभूतिकरंउभयविभूतिनायकस्यापिभूतिक
रंसंपत्करम् किमुतअन्येषाम् यद्वा तदभावेममापिसत्ताननिर्वहतीत्यर्थः महानुभावम् महामहिमवत्ममापिमहानुभावमिति सोअंगवेदयदिवानवेदेत्यु
क्तरीत्यादुर्विज्ञेयमहिमयुक्तमित्यर्थः॥३०॥ ततइति।ततः श्रोतृप्रोत्साहनानंतरंरामस्यवचसाप्रचोदितौनतुचेष्टयेत्यादरातिशयोक्तिः तौकुशीलवौ मार्ग
विधानसंपदा देशीमार्गश्चेतिद्वौगानप्रकारौ तत्रमार्गः सार्वत्रिकः देशीक्वाचित्कः तयोर्मध्येमार्गनिर्वाहसामग्र्याअगायतां सरामोपिशनैःपरिषद्गतः झटि
त्युत्थायगमनेपरिषदोप्युत्थानाद्रसभंगोभविष्यतीति मंदंमंदंसिंहासनादवतीर्यपरिषदंप्राप्तः एकःस्वादुनभुंजीतेतिन्यायादुन्नतसिंहासनावस्थानेनस्वा
त्मानमेकाकिनंमन्यमानःसभामध्यगतः बुभूषया अनुबुभूषया श्रोत्रसुखानुभवेच्छयेत्यर्थः यद्वा बुभूषयाभवितुमिच्छयाकांताकथाश्रवणेनस्वसत्ताला

ततस्तुतौरामवचःप्रचोदितावगायतांमार्गविधानसंपदा॥ सचापिरामःपरिषद्गतःशनैर्बुभू
षयासक्तमनाबभूवह॥ ३१॥ इतिश्रीमद्वाल्मीकीये रामायणे बालकाण्डेचतुर्थःसर्गः॥४॥

भेच्छयेत्यर्थः सक्तमनाः गानश्रवणासक्तचित्तः बभूवह स्वशिष्योक्तप्रबंधश्रवणेरामः स्वयमेवसादरंप्रसक्तइति मुनिस्तुष्यति अत्रश्लोकद्वयेवंशस्थवृत्तं।ज
तौतुवंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणात्॥३१॥इतिश्रीमद्वालकांडेगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेचतुर्थःसर्गः॥४॥छ॥ इदंचत
पःस्वाध्यायेत्यारभ्यसर्गचतुष्टयंमहत्परिग्रहसिद्धयेउक्तवैलक्षण्यत्रयप्रतिपादनपरत्वेनप्रबंधोपोद्घाततत्वात् श्रीरामायणांतर्गतकथाशरीरानुप्रविष्टप्रस्ता
वनाग्रंथवत् ननुरामायणनिर्माणानंतरभाविनः कथाशरीरस्यास्यकथंतत्पूर्वभावइतिचेन्न। अनंतरभावित्वेपित्रिकालज्ञेनमहर्षिणाप्रथमंतन्निर्माणसंभवा
त्।नन्वात्मप्रशंसापरमिदंसर्गत्रयंकथमृषिःस्वयमेषवक्तुमर्हतीतिचेन्न। अन्यापरिज्ञातस्यैतस्यवृत्तांतस्यप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थमादाववश्यंवक्तव्यत्वात्। यद्वा
सर्गत्रयमिदंकेनचित्वाल्मीकिशिष्येणरामायणनिर्वृत्त्यनंतरंनिर्मायवैभवप्रकटनायसंगमितं यथायाज्ञवल्क्यस्मृत्यादौतथैवतत्रविज्ञानेश्वरेणव्याकृतं।न
न्वेतस्यसर्गत्रयस्यरामायणादित्वेकुशलवाभ्यांएतद्गानेप्रथमंक्रियमाणेतौरामेणादावेवस्वपुत्राविति परिज्ञातौस्यातां तथाच तदैवसीतानयनापत्तिः।बिंबा

दिवोत्थितौबिंबौरामदेहात्तथापरौ।तौराजपुत्रावित्यादिनाहिरामपुत्रत्वमनयोः सूच्यतेतस्मादिदमतौसंगतमितिचेन्न।सीतापुत्रत्वादेरत्राकथनात्।रामसादृश्यमात्रस्यराजपुत्रांतरेष्वपिसंभवात्।अयंचप्रबंधोवेदोपबृंहणरूपोवेदांतार्थमुपबृंहयति।प्रायेणपूर्वभागार्थोधर्मशास्त्रेणकथ्यते।इतिहासपुराणाभ्यांवेदांतार्थःप्रकाश्यतइतिवचनात्। तत्र यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंतियत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिश्रुतं।तत्किंजगज्जन्मादिकारणंब्रह्मविष्णुरुतब्रह्मरुद्रादिष्वन्यतमइत्यपेक्षायांरामत्वेनावतीर्णोविष्णुरेववेदांतवेद्यंपरब्रह्मेत्युच्यते।उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलं।अर्थवादोपपत्तीचलिंगंतात्पर्यनिर्णयइत्युक्तषड्विधतात्पर्यलिंगसंभवात् तथाहिउपक्रमेतावत् कोन्वस्मिन्नित्यादिनावेदांतोदितसकलगुणसंपन्नःकिंविष्णुरुतान्योब्रह्मादिष्वन्यतमइतिवाल्मीकिनापृष्टे इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामइत्यादिनारामत्वेनावतीर्णोविष्णुरेवेतिनारदेनोक्तं उपसंहारेचचतुर्मुखःप्राह तवाहंपूर्वकेभावेपुत्रःपरपुरंजय।संक्षिप्यचपुरालोकान्माययास्वयमेवहि।महार्णवेशयानोप्सुमांत्वंपूर्वमजीजनः।पद्मेदिव्येर्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि।प्राजापत्यंत्वयाकर्ममयिसर्वंनिवेशितमित्यादिनासर्वजगत्कारणप्रजापतिजनकत्वेनसकलजगत्कारणंब्रह्माविष्णुरेवेत्युक्तं ।अभ्यासश्चतस्यैवदृश्यते बालकांडेएतस्मिन्नंतरेविष्णुरुपजातोमहाद्युतिः।शंखचक्रगदापाणिःपीतवासाजगत्पातिरितिजगत्कारणत्वमुक्तं।ततउत्तरत्रदेवाः।त्वंगतिःपरमादेवसर्वेषांनःपरंतपेत्याहुः।तेनपरत्वासाधारणं सर्वशरण्यत्वमुक्तं । ततउत्तरत्र । ततोदेवर्षिगंधर्वाःसरुद्राःसाप्सरोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनमिति सर्वस्तुत्यत्वमुक्तं । ततोविश्वामित्रः अहंवेद्मिमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमं।वसिष्ठश्चमहातेजायेचान्येतपसिस्थिताइति। वेदाहमेतंपुरुषंमहातंतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुत्युक्तरीत्यामहापुरुषत्वंतपोबलंविनातस्यदुर्ज्ञेयत्वंचाह। सीताविवाहेवसिष्ठोपि अव्यक्तप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः।तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकाश्यपःसुतइतिसर्वमूलकारणत्वंप्राचीकशत् । परशुरामोपि अधिकंमेनिरेविष्णुंदेवाःसर्षिगणास्तदेतिसर्वाधिकत्वंनिदर्शितवान् । अयोध्याकांडे । साहिदेवैरुदीर्णस्यरावणस्यवधार्थिभिः ।अर्थितोमानुषेलोकेजज्ञेविष्णुःसनातनइतिसनातनत्वमुक्तं।उत्तरत्रआकाशप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययइत्याकाशशब्देनस्वयंप्रकाशत्वंव्यापकत्वंचाह।आरण्यकांडे मारीचेन।अप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजनकात्मजेतिपरिच्छेदातीतमहिमत्वमुक्तं।किष्किंधाकांडेतारावचनं। त्वमप्रमेयश्चदुरासदश्चजितेंद्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अक्षय्यकीर्तिश्चविचक्षणश्चक्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः। उत्तरत्र।निवासवृक्षःसाधूनामापन्नानांपरागतिः।आर्त्तानांसंश्रयश्चैवयशसश्चैकभाजनं।ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनिदेशेनिरतःपितुः ।धातूनामिवशैलेंद्रोगुणानामाकरोमहानिति।अनेनचज्ञानानंदादिसमस्तकल्याणगुणाकरत्वमुक्तं।सुंदरकाडे ब्रह्मास्वयंभूश्चतुराननोवारुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरांतकोवा।इंद्रो

महेंद्रःसुरनायकोंवात्रातुंनशक्तायुधिरामवध्यमिति सर्वसंहर्तृत्वंद्योतितं । उत्तरत्र किंवैष्णवंवाकपिरूपमेत्यरक्षोविनाशायपरंसुतेजः । अनंतमव्यक्तमचिंत्यरूपंस्वमाययासांप्रतमागतंवा द्वितीयोवाकारोवधारणार्थः अनेनानंतरूपत्वमुक्तं । युद्धकांडेविष्णुरेवकथंजगत्कारणंअन्येषामपि हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रेयदातमस्तन्नदिवानरात्रिर्नसन्नचासच्छिवएवकेवलः । इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइत्यादिनातत्त्वश्रवणादित्याशंक्यतेभ्यःसर्वेभ्यःश्रेष्ठत्वप्रतिपादनाद्धिरण्यगर्भशिवेंद्रादिशब्दाःसद्ब्रह्मात्मशब्दवद्विष्णुपराएवेत्याशयेनोच्यते । व्यक्तमेषमहायोगीपरमात्मासनातनः अनादिमध्यनिधनोमहतःपरमोमहान् । तमसःपरमोधाताशंखचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षानित्यश्रीरजय्यःशाश्वतोध्रुवइति।अनेनचपरमात्मत्वंश्रियःपतित्वादिकमुक्तं । उत्तरत्रब्रह्मा । भवान्नारायणोदेवःश्रीमांश्चक्रायुधोविभुः । एकशृंगोवराहस्त्वंभूतभव्यसपत्नजिदित्यादि । अनेनतस्यनारायणशब्दवाच्यत्वमुक्तं अपूर्वताचप्रमाणांतराप्राप्तिः नहिपरतत्त्वस्यविष्णुत्वंप्रमाणांतरादवगंतुंशक्यं । फलंचभगवत्सालोक्यादिकमित्यंतेसुव्यक्तं । अर्थवादोपपत्तीचबालकांडेदर्शिते । इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठेइत्यादिनार्थवादमुक्त्वा । जृंभितंतद्धनुर्दृष्ट्वाशैवंविष्णुपराक्रमैः । अधिकंमेनिरेविष्णुंदेवाःसर्षिगणास्तदेत्यादिनाब्रह्मप्रमुखैस्सर्षिगणैर्देवैर्मीमांसापूर्वकंविष्णुरुद्रयोर्मध्येविष्णोराधिक्यनिर्णयोक्तेरुपपत्तिरुक्ता । नचवाच्यंमेनिरइतिवचनात् महाशूरतरस्तथेतिवरदानकृतमिदमाधिक्यमिति तथात्वेतस्यरोषानुपपत्तेः धनूरुद्रस्यसंक्रुद्धइतिह्युक्तं किंचागस्त्याश्रमे सतत्रब्रह्मणःस्थानंविष्णोःस्थानंतथैवच । अग्नेःस्थानंमहेंद्रस्यस्थानंचैवविवस्वतः । सोमस्थानंभगस्थानंस्थानंकौबेरमेवचेत्यादिना । ब्रह्मादीनांअगस्त्योपास्यत्वमुक्त्वारुद्रस्यतदकथनादपूज्यत्वमुच्यते। नचेमान्यगस्त्यपूजकब्रह्मादिस्थानानीतिवाच्यं असंभवात् । अत्रदेवाःसगंधर्वास्सिद्धाश्चपरमर्षयः । अगस्त्यंनियताहारंसततंपर्युपासत इतिवचनंब्रह्मादिव्यतिरिक्तकेवलदेवविषयं किंच यथागृहस्थस्यगृहेदेवगृहसत्वेगृहस्थस्यैवपूजकत्वंस्वरसतःप्रतीयतेएवमेवात्रापिनापलापावकाशः किंच दक्षयज्ञवधे । यस्माद्भागार्थिनोभागःकल्पितोनैवमेसुराः । वरांगानिमहार्हाणिधनुषाशातयामिव इतिरुद्रस्ययज्ञभागाकल्पनादपूज्यत्वादत्रतस्यस्थानानिर्देशः । ननुयदिविष्णुःपरादेवताकथंतर्हितस्यरामत्वेनजन्मेतिचेन्न।अजायमानोबहुधाविजायतइत्युक्तरीत्या लोकानुजिघृक्षाकृतंतदितिचोद्यानवकाशात् । मोक्षप्रदत्वंचपरदेवतासाधारणं।अत्रोच्यते यागतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्चयागतिः। अपरावर्तिनांयाचयाचभूमिप्रदायिनां । मयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमानिति । अत्रापरावर्तित्वंपुनरावृत्तिशून्यत्वंमुक्तिरितियावत् नचपुनरावर्ततइतिश्रुतेः नचरणादपलायनमुच्यतइतिवक्तुंशक्यतेतस्य

स्वतःसिद्धत्वेनतत्फलस्याननुग्राह्यत्वात् तथाचयज्ञादिफलावधिभूतांमुक्तिंप्राप्नुहीत्यर्थः अतएवनृसिंहपुराणे। मत्कृतेनिधनंयस्मात्त्वयाप्राप्तंद्विजोत्तम तस्मात्त्वंमत्प्रसादेनविष्णुलोकमवाप्स्यसिइति ।एवमुपक्रमादिषाड्विधतात्पर्यलिंगैर्वेदांतवेद्यंपरतत्त्वंविष्णुरेवेति श्रीरामायणेनोपबृंह्यते एवमेवांतेब्रह्माप्याह।अस्याःपरिषदोमध्येयद्ब्रवीमिनिबोधतत्। एतदेवहिकाव्यंतेकाव्यानामुत्तमंश्रुतं।सर्वंविस्तरतोराजन्व्याख्यास्यतिनसंशयः[1] आदिकाव्यमिदंरामत्वयि सर्वंप्रतिष्ठितं नह्यन्योर्हतिकाव्यानांयशोभाग्राघवादृतेइति । एवंस्थितेयत्केनचिन्नवीनेनजल्पितंव्यंजनावृत्त्याशिवपरंरामायणमितितदपहास्यमेव नह्यन्योर्हतीति । प्रतिषिद्धरुद्रस्यप्रतिपाद्यकोट्यंतर्भाववचनस्यकेवलबालिशप्रलपितत्वात्।यच्चरामेणादित्योपस्थानादिकंकृतंतत्सर्वंविश्वामित्राद्युपासनवन्मनुष्यभावनानुसारेणेतिविज्ञेयं । विशेषतश्चतत्रवक्ष्यामः।श्रीविष्णोःप्रथमेकांडेजगज्जननहेतुता । द्वितीयेस्थितिहेतुत्वंतृतीयेमोक्षदायिता।चतुर्थेगुणसंपत्तिःपंचमेसर्वहंतृता।षष्ठेवेदांतवेद्यत्वंसप्तमेस्रष्टृहेतुता।एवंविष्णुःपरंतत्त्वंरामात्मेतिसुनिश्चितम्।श्रीशैलपूर्णाद्यतिशेखरेणश्रुतान्पुराष्टादशधाप्रभिन्नान्। रामायणार्थान्क्रमशःकरोमिव्यक्ताञ्छठारातिगुरूपदिष्टान्।गतएकोर्थः।द्वितीयस्तु । एवंभूतंपरतत्वंकेनप्राप्यतइत्याकांक्षायांतत्प्राप्त्युपायभूतांशरणागतिं योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै। तंहदेवमात्मबुद्धिप्रसादंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतिमुपबृंहयन् वाल्मीकिर्ह्यस्मिन्रामायणेउपक्रमप्रभृत्युपसंहारांतमनेकाधिकारिफलविशेषादिप्रदर्शनमुखेनाखिलफलसाधनतयाप्रतिपादयति।तथाहि उपक्रमेतावत्एतस्मिन्नंतरेविष्णुरुपयातोमहाद्युतिः शंखचक्रगदापाणिःपीतवासाजगत्पतिरितिसर्वशेषीसर्वेश्वरोरक्षापेक्षाप्रतीक्षोरक्षणसमयोलब्धइतिसमुद्भूतौज्ज्वल्योरक्षणोपकरणैःसहसन्नद्धोभ्येत्यतस्थौ तदा देवगंधर्वयक्षाश्चततस्त्वांशरणंगता इति रावणवधरूपफलार्थंब्रह्मरुद्रादिदेवगणशरणागतिरुक्ता ततस्त्रिशंकुशुनःशेफादिवृत्तांतेषुविश्वामित्रादिव्यापारविशेषानुदीर्यशरणागतरक्षणंपरमोधर्मः समर्थकारुणिकविषयाशरणागतिःफलाविनाभूतेतिप्रदर्शितं ततश्च सभ्रातुश्चरणौगाढंनिपीड्यरघुनंदनः। सीतामुवाचातियशाराघवंचमहाव्रतमितिपुरुषकारपुरस्करणपुरःसराशरणागतिःकार्येत्युदीरितं ततोभरतः शेष्येपुरस्ताच्छालायायावन्मेनप्रसीदतीतिरामाभिषेकफलायशरणवरणमकरोत् अत्ररावणवधायकृतदेवगणप्रपत्तिफलदानायनिर्गमनात् तदानींरामस्स्वप्रतिनिधिभूतपादुकाप्रदानेन तत्सफलंकृत्वापश्चात्देवगणमनोरथपूरणानंतरमात्मानंअभ्यषिंचत् अतोनशरणागतिवैफल्यंचोद्यं अथदंडकारण्यवासिभिर्विरोधिनिरसनायशरणागतिरनुष्ठिता । तेवयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनःनगरस्थोवनस्थोवात्वंनोराजाजनेश्वरेति अत्रकोसलजनपदवासिनामिवभगवद्विषयवासएवशरणाग

---

[1] व्याख्यास्यामिनसंशयइतिपाठान्तरम् ।

तिःतदनंतरंसपित्राचपरित्यक्तःसुरैश्चसमहर्षिभिः।त्रीन्लोकान्संपरिक्रम्यतमेवशरणंगतः। सतंनिपतितंभूमौशरण्यःशरणागतं।वधार्हमपिकाकुत्स्थःकृ
पयापर्यपालयदिति काकवृत्तांतेनाग्रतःपतनमेवशरणागतिरित्यदर्शि।तदनुसुग्रीववृत्तांतेन कृतापराधस्यहितेनान्यत्पश्याम्यहंक्षमं। अंतरेणांजलिंबद्ध्वा
लक्ष्मणस्यप्रसादनादितिशरणागतिरंजलिरूपोक्ता।अथसीतावचनेन। मित्रमौपयिकंकर्तुंरामःस्थानंपरीप्सता।वधंचानिच्छताघोरंत्वयासौपुरुषर्षभः।
विदितःसहिधर्मज्ञःशरणागतवत्सलः। तेनमैत्रीभवतुतेयदिजीवितुमिच्छसीत्यनेनानुकूल्यमेवशरणागतिरित्यबोधि।उपरि सोहंपरुषितस्तेनदासवच्चाव
मानितः।त्यक्त्वापुत्रांश्चदारांश्चराघवंशरणंगतः इतिविभीषणशरणागत्याविरोधिपरित्यागपूर्वकत्वमुक्तं।ततःसागरवेलायांदर्भानास्तीर्यराघवः। अंजलिं
प्राङ्मुखःकृत्वाप्रतिशिश्येमहोदधेः इतिरामशरणागत्यायोग्यस्यनायोग्यतान्वेष्टव्या अयोग्यस्यचनयोग्यतेत्युक्तं अशुचिभूतलंकानिर्गतमात्रएवहि
विभीषणश्शरणमवृणोत् रामशरणागतेःफलाभावःसमर्थकारुणिकविषयत्वाभावादित्याहुः।उत्तरत्र।अभियाचामवैदेहीमेतद्धिममरोचते।राघवाद्धिभयं
घोरंराक्षसानामुपस्थितमितित्रिजटावचनानुमतिमात्रेणहनुमद्भयात् सर्वासांरक्षिततत्त्वकथनादन्यविषयेन्येनापिकृताशरणागतिःफलवतीतिनिदर्शितं।वि
भीषणशरणागत्यैवतत्सचिवानांरक्षणात् शरणागतसंबंधिनोपिभगवत्कटाक्षपात्रभूताएवेतिनिरणायि एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यं। एवमुपक्रमप्रभृत्योपसंहारा
त् प्रतिपादिताशरणागतिरेवसर्वफलप्रदासैवमुक्तेरपिहेतुरित्युक्तं विशेषस्तुतत्रप्रकरणेप्रपंचयिष्यते॥२॥अस्यचोपायस्यप्राप्यंभगवत्प्राप्तिपूर्वकंतत्कैंक
र्यमेवेतिरामायणेनप्रतिपाद्यते तथाहि उपक्रमेदेवजातीयशरणागतेरामकैंकर्यंप्रधानफलमित्युच्यते अप्सरःप्रभृतिष्ववतीर्यैतैस्तदनुवर्तनोपदेशात्राव
णवधस्त्वानुषंगिकः।लक्ष्मणोपिप्रपद्याह अहंसर्वंकरिष्यामिजाग्रतःस्वपतश्चते।भवांस्तुसहवैदेह्यागिरिसानुषुरंस्यतइति। तेनसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थो
चितसर्वकैंकर्यफलमितिव्यंजितं भरतोपिरामकैंकर्यायैवतदभिषेकंप्रार्थ्यपादुकाविषयकैंकर्यंक्रमेणमनीषितमलभत। दंडकारण्यवासिनांशरणागतेर
पिवाचिकादिरूपमेवकैंकर्यंफलमित्यवगम्यते।तेतंसोमामिवोद्यंतंदृष्ट्वावैधर्मचारिणः।मंगलानिप्रयुंजानाःप्रत्यगृह्णन्दृढव्रताइत्युक्तेः।सुग्रीवविभीषणादिप्र
वृत्तेरपिमुख्यंफलंकैंकर्यमन्यदानुषंगिकमितिस्पष्टं।अथहरिवरनाथःप्राप्यसंग्रामकीर्तिंनिशिचरपतिमाजौयोजयित्वाश्रमेण।गगनमतिविशालंलंघयित्वा
र्कसूनुःहरिवरगणमध्येरामपार्श्वंजगाम परित्यक्तामयालंकामित्राणिचधनानिच भवद्गतंमेराज्यंचजीवितंचसुखानिचेत्यादिना। एवंप्राणार्थिनःकाकस्य
प्राणप्रदानेनतत्प्रपत्तिःसफला असत्प्रकृतेरस्यपुनरप्येवंदुरितप्रवृत्तिःमाभूदितिशिक्षणरूपानुग्रहायैकाक्षिनिरसनेनास्त्रंनिवर्तयामास।यथापरशुरामंप्रति
प्रयुक्तमस्त्रंतस्मिन्प्रातिकूल्यान्निवृत्तेतन्मनीषितविरोधिसुकृतेषुप्रायुंक्त।यथाचसमुद्रंप्रत्युपात्तमस्त्रम् तस्मिन्सानुतापेशरणागते द्विषत्सु आश्रितानांपा

पक्कृत्याप्रवेशनन्यायेनतद्विरोध्यसुरेषुप्रयुयुजेरामप्रपत्तिस्त्वाकिंचन्यानन्यगतित्वरूपाधिकाररहितेनकृतत्वादल्पज्ञाल्पशक्तिकविषयत्वाच्चविफलेतिध्येयम् समुद्रंराघवोराजाशरणंगंतुमहतीतिबिभीषणोक्तिस्तुस्वप्रपत्तेःफलदर्शनकृता। तस्मादनेनप्रकारेणशरणागतेर्देशकालाधिकारिफलनियमाभावेपिविषयनियमोस्तीत्युक्तं इयंचप्रपत्तिरस्मिन्प्रबंधेप्रधानतयाप्रतिपाद्यते अतएवश्रीरामायणम्दीर्घंशरणागतिरित्याभाणकः तदुपयुक्ततयेतरेषामर्थानांप्रतिपादनम् तथाहिसमर्थकारुणिकसुशीलविषयिणीशरणागतिःफलदायिनी तत्र रौद्रधनुर्भंगपरशुरामजयसालभेदनसमुद्रबंधनादिभिरुक्तपरत्वप्रतिपादनैश्वसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वादिकंचोक्तम् सीतावियोगकालिकवृत्तांतविशेषैः परमकारुणिकत्वम् गुहशबरीसुग्रीवादिभिर्नीरंध्रसंश्लेषेणसौशील्यम्। विश्वामित्राध्वरत्राणदंडकारण्यवासिमुनिजनरक्षणरावणबाधितेंद्रादिसकलदेवगणपरिपालनैः निजजनपदजनानामात्मसौंदर्यशीलादिभिः प्रीतिमुत्पाद्यस्वपदप्राप्तिरूपसाक्षादवतारप्रयोजनभूतमोक्षप्रदानैश्वसर्वरक्षकत्वम् अतःसमर्थपरमकारुणिकसुशीलभगवत्प्रपत्तेः सकलफलसाधनत्वेपिअधिकारिविशेषानुष्ठितायास्तस्याभगवत्प्राप्तिपूर्वकतत्कैंकर्यरूपमोक्षएवमुख्यंफलम् आनुषंगिकंफलांतरमितिसुस्पष्टम्॥ एवंसर्वत्रद्रष्टव्यं।इयंचप्रपत्तिःपुरुषकारेणविनानफलायभवतीत्यर्थोस्मिन्प्रबंधेप्रधानतयाप्रतिपाद्यते। सीतायाश्चरितंमहदितिह्युक्तं तस्याश्चविश्लेषत्रयेणकृपापारतंत्र्यानन्यार्हत्वरूपपुरुषकारधर्मप्रतिपादनात् तत्संनिधानेनकाकःशिरोलेभेतदभावान्नरावणःविभीषणोपि निवेदयतमांक्षिप्रंविभीषणमुपस्थितमितिघटकमुखेनैवरामंशरणमवृणुत रामोपि आनयैनंहरिश्रेष्ठेतिघटकमुखेनैवविभीषणंविषयीचकार एवंसुग्रीवोपिरामभक्तहनुमन्मुखेनरामंशरणंययौइत्येवंज्ञातव्यं। एवंभूतोपायाधिकारिस्वरूपंशेषत्वंपारतंत्र्यंच।तत्रशेषत्वंलक्ष्मणाचारेणप्राचीकशत् अहमस्यावरोभ्रातागुणैर्दास्यमुपागतः कुरुष्वमामनुचरंवैधर्म्यंनेहाविद्यते कृतार्थोहंभविष्यामितवचार्थःप्रकल्पतइत्यादिना॥५॥ भरतमुखेनपारतंत्र्यंप्रकटीकृतं विललापसभामध्येजगर्हेचपुरोहितं। राज्यंचाहंचरामस्यधर्मंवक्तुमिहार्हसीत्यादिना। सर्वात्मनापर्य्यनुनीयमानोयदानसौमित्रिरुपैतियोगं नियुज्यमानोभुवियौवराज्येततोभ्यषिंचद्भरतंमहात्मेत्यंतेन ॥ ६ ॥ श्रीशत्रुघ्नव्यापारेणभागवतपारतंत्र्यंप्राचीकशत् गच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः शत्रुघ्नोनित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतइत्यादिना॥७॥अस्यचाधिकारिणोज्ञातव्यमर्थपंचकमत्रोच्यते तथोक्तं प्राप्यस्यब्रह्मणोरूपंप्राप्तुश्चप्रत्यगात्मनःप्राप्त्युपायंफलंप्राप्तेस्तथाप्राप्तिविरोधिच वदंतिसकलावेदाःसेतिहासपुराणकाःमुनयश्चमहात्मानोवेदवेदांगपारगाइति तत्ररामप्रस्तावेनपरस्वरूपं लक्ष्मणादिवृत्तांतेनप्रत्यगात्मस्वरूपं शरणागतिवर्णनेनोपायस्वरूपं विभीषणादिकथयाफलस्वरूपं भगवत्कैंकर्यरूपम् रावणादिवृत्तांतेर्नावरोधिस्वरूपंचोक्तमितिज्ञेयं॥८॥ अस्याधिकारिणआकिंचन्यंअनन्यगतित्वंचापेक्षितमितिव

त्तुंब्रह्मरुद्रादिदत्तवरस्यरावणस्यवधेनब्रह्मरुद्रादिदेवतांतराणां दशरथचरितेनपितुः। काकादिवृत्तांतेनमात्रादेः विभीषणमेघनादादिवृत्तांतेन भ्रातृपुत्रा
देश्चारक्षकत्वोक्तिः॥९॥ अस्यचभगवज्ज्ञानलाभआचार्यमूलइतिहनुमच्चरितेनदर्शितं तदेवसुंदरकांडेवक्ष्यामः॥१०॥अनेनचाधिकारिणा। कृतकृत्याः
प्रतीक्षंतेमृत्युंप्रियमिवातिथिमित्युक्तरीत्याशरीरपातावधिकालःप्रतीक्षणीयइतिसीताध्यवसायेनोच्यते । शरैस्तुसंकुलांकृत्वालंकांपरबलार्दनः ॥
मांनयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्यसदृशंभवेदितिह्युक्तं। लंकानामशरीरं रावणकुंभकर्णावहंकारममकारौ इंद्रजिदादयःकामक्रोधादयः विभीषणोविवे
कः। तत्ररुद्धासीताचेतनः तस्यचभगवज्ज्ञानंहनुमताऽऽचार्येण तादृशशरीरध्वंसपूर्वकं तदंतर्निरुद्धचेतनोद्धरणम् भगवतैवेतिविस्तरोभविष्य
ति॥११॥ अस्यचयावच्छरीरंकर्तव्यविषयेरामादिवद्वर्तितव्यंनरावणादिवदित्युपदेशश्चयथायोगंक्रियते॥१२॥ अस्यचवासयोग्योदेशोभगवत्सं
निधिमान्देशएवेतिकोसलजनपदस्थजनवृत्तांतेनोक्तं॥१३॥अस्यचकालक्षेपोपिरामायणेनैव द्वयविवरणरूपत्वात् अतएवरामायणंदीर्घशरणागतिरि
त्यभियुक्तैरुक्तं द्वयमर्थानुसंधानेनसःसदैवंवक्तेतिचभाष्यकारः। तत्रबालकांडेनश्रीमच्छब्दार्थउक्तः अयोध्याकांडेननारायणशब्दार्थः। कल्याणगुणाना
मुपवर्णनात् आरण्यकांडेनतेतंसोममिवोद्यंतं इत्यादिनादिव्यमंगलविग्रहवर्णनाच्चरणशब्दार्थः । किष्किंधाकाण्डसुंदरकांडाभ्यांशरणशब्दार्थः
युद्धकांडेनप्रपद्यइत्यस्यार्थः उत्तरकांडेनमुक्तिफलकीर्तनादुत्तरखंडार्थः॥१४॥ अस्यचाधिकारिणःसदाजप्यंरामायणमेवेतिदर्शयितुंगायत्र्यर्थोत्रप्रति
पाद्यते।तथाहि बालकांडेवेदप्रसिद्धजगत्प्रसूतिहेतुभूतभगवत्स्वरूपवर्णनात्तत्सवितृशब्दार्थः।अयोध्याकांडकिष्किंधाकांडयोःगुणगणवर्णनात्वरेण्य
शब्दार्थः। आरण्यकांडेतेजोमयशरीरवर्णनात्भर्गइशब्दार्थः। सुंदरकांडेदिव्यमंगलविग्रहलक्षणवर्णनात्देवशब्दार्थः।युद्धकांडेधीमहिशब्दार्थः। शरणा
गत्युक्तेः उत्तरकांडेमुक्तिफलकीर्तनात्तृतीयपादार्थइति ॥१५॥ एतेनचाधिकारिणाचार्वाकबौद्धादिदर्शनाद्यसच्छास्त्रस्पर्शोपिनकार्यइतिजाबालि
लक्ष्मणवचनतत्प्रत्यादेशादिनानिर्णीयते॥१६॥ महतामपिव्यसनंभवति अतःसंसारेजिहासाकार्येतिवैराग्यसंपत्तयेनागपाशब्रह्मास्त्रबंधसीतापहरण
राज्यभ्रंशादिनाव्यक्तमुक्तंविस्तरस्तुतत्रतत्रप्रदर्शयिष्यतेदिङ्मात्रमत्रप्रदर्शितं॥१७॥ लोकव्यवहारायचतुःषष्टिकलार्थोपिसंग्रहेणात्रप्रतिपाद्यते यदिहा
स्तितदन्यत्रयन्नेहास्तिनतत्क्वचिदितिन्यायात् तथाहिप्रतिपादितयादिशावेदार्थोदर्शितः। हनुमद्वचनश्लाघायां अनयाचित्रयावाचात्रिस्थानव्यंजनस्थये
त्यादौशिक्षार्थः अश्वमेधादिप्रकरणेकल्पसूत्रार्थः। नूनंव्याकरणंकृत्स्नमनेनबहुधाश्रुतमित्यादौव्याकरणार्थः एवमन्यत्सर्वंअत्रसूक्ष्मबुद्ध्याज्ञातव्यंएव
मेतेष्टादशार्थाः॥१८॥ आचार्योपदिष्टाः तत्रप्रथमंरावणनिबर्हणफलां गीर्वाणगणशरणागतिंदर्शयितुंपीठिकामारचयति। वाजिमेधपर्यंतवृत्तांतेन अग्निपुरु

षोत्थानमारभ्यरावणवधपर्यंतोवृत्तांतस्तत्फलम् उत्तरकांडेस्वावतारप्रयोजनम् धर्मस्थापनंमुक्तिप्रदानंच वक्तव्यमन्यत्तात्पर्यंतत्रतत्रअभिधीयते ॥ संतोत्युक्तमनुक्तंचसमाधातुमिहार्हथ॥ नमःशठारिगुरवेनमोवल्मीकजन्मने॥नमोनारायणायेदंनमोरामायविष्णवे॥इत्थंसंक्षेपेण आचार्यवान्पुरुषोवेद। आचार्याद्धैवविद्याविदितासाधिष्टंप्रापदितिश्रुत्युक्तरीत्याऽऽचार्यादेवविद्याप्राप्तव्येत्यमुमर्थमभिव्यंजयन्स्वेननारदाद्विदितमर्थंप्राचीकसत् अथसर्गत्रयेणाचार्यप्रसादकार्यंसर्ववस्तुसाक्षात्कारस्तद्विषयप्रबंधनिर्माणचातुर्यंचाभिहितं । अथपरमकारुणिकोभगवान्वाल्मीकिः रामायणाख्यंकाव्यमारभमाणः प्रारीप्सितप्रबंधस्यनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थंप्रचयगमनार्थंच आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवापितन्मुखमित्युक्तरीत्याकाव्यमुखत्वेनादौकर्तव्यंवस्तुनिर्देशंकुर्वन् अर्थाद्विषयप्रयोजनेचदर्शयन्कर्तव्यंप्रतिजानानःसत्परिग्रहमर्थयते सर्वापूर्वमित्यादिश्लोकचतुष्टयेन सर्वेति कृत्स्नासप्तद्वीपात्मिकाइयंवसुंधरा भूमिः जयेनशालंतेभासंतइतिजयशालिनः तेषांशषयोरभेदेनव्यवहारः येषांनृपाणां प्रजापतिमनुं मनुःप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुत इतिवक्ष्यमा

सर्वापूर्वमियंयेषांआसीत्कृत्स्नावसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादायनृपाणांजयशालिनाम् ॥१॥ येषांससगरोना
मसागरोयेनखानितः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणियंयांतंपर्यवारयन् ॥२॥इक्ष्वाकूणामिदंतेषांराज्ञांवंशेमहात्मना
म् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानंरामायणमितिश्रुतम् ॥३ ॥

णत्वात् उपादायआरभ्यसर्वापूर्वं सर्वेषामितरेषांराज्ञामपूर्वंदुर्लभंयथाभवतितथा आसीत्स्वमासीदित्यर्थः ॥ १ ॥ जयशालित्वंकुत्रचिदुदाहृत्य दर्शयति येषामिति येषांनृपाणांमध्येसःप्रसिद्धःसगरः प्रसिद्धिमेवाह सागरस्समुद्रःस्वनामांकितःयेनसगरेणखानितःषष्ट्यापुत्रसहस्रैरवदारितःनामप्रसिद्धौ किंच यांतंदंडयात्रयागच्छंतंयंषष्टिःपुत्रसहस्राणिपर्यवारयन्परितोगच्छन् इक्ष्वाकुप्रभृतिषुविद्यमानेषुसगरमात्रकीर्तनं तेनाखिलायाःभूमेः पुनरुद्धृतत्वात् षष्टिरितिपंक्तिसूत्रेनिपातितः अतएकवचनस्यापिबहुवचनविशेषणत्वं ॥२॥ इक्ष्वाकूणामिति महात्मनांमहाप्रभावानांइक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकुवंश्यानांतद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियामितितद्राजप्रत्ययस्यबह्वर्थत्वाल्लुक् तेषांराज्ञांवंशेवंश्येरामेविषयेरामायणमितिश्रुतंप्रसिद्धं महत् पूजनीयं इदमाख्यानं कथाप्रबंधः उत्पन्नं ब्रह्मणःप्रसादादितिशेषः तत्रनिमित्तमात्रमहमितिविनयोक्तिः अत्रवर्णनीयस्यनायकस्यसर्वापूर्वमित्यनेनमहाभाग्यत्वंनामगुणउक्तः येषामित्यादिश्लोकद्वयेनमहाकुलीनत्वम्॥३॥ब्रह्मप्रसादादेवोत्पन्नत्वेतवकिंकृत्यंतत्राह तदिति तद्ब्रह्मप्रसादोत्पन्नं इदंरामायणंवर्तयिष्यामिप्रवर्त्तयिष्यामि

धर्मकामार्थसहितंतत्प्रतिपादकंतत्फलकंवा सर्वंरामायणंआदितः तदवतारदेशात्प्रभृति निखिलमन्यूनंयथाभवतितथा अनसूययाअसूयाभिन्नयाश्रद्धयेत्यर्थः।श्रोतव्यंनतुस्वयंलिखितपाठेनानिरीक्षितव्यंब्रह्मणएवोत्पन्नमिदं ममतुतत्प्रवर्तनएवाधिकारः।अतःप्रेक्षावद्भिरत्रासूयानकर्तव्या। किंतुभक्त्यैवश्रोतव्यमितिभावः। अत्रतेषांवंशइत्यनेनविषयउक्तः धर्मकामार्थसहितमित्यनेनप्रयोजनमुक्तं। अनसूययेत्यनेनअनसूयवोधिकारिणः कार्यकारणभावः संबंधइत्यादिबोध्यं। अत्रमोक्षस्यापिप्रयोजनत्वंसिद्धं सर्वपापैःप्रमुच्यतइत्युक्तत्वात् ॥४॥ अथरामचरित्रंप्रतिज्ञातंवक्तुंतदवतरणयोग्यदेशवैभवंदर्शयति कोसलइति मुदितःसंतुष्टजनःमंचाःक्रोशंतीतिवल्लक्षणा स्फीतःसमृद्धःस्फायःस्फीनिष्ठायामितिस्फीभावः।प्रभूतानिबहूनिचतानिधनधान्यानिचतद्वान्

तदिदंवर्तयिष्यामिसर्वंनिखिलमादितः॥ धर्मकामार्थसहितंश्रोतव्यमनसूयया॥४॥कोसलोनाममुदितः स्फीतोजनपदोमहान् ॥ निविष्टः सरयूतीरेप्रभूतधनधान्यवान् ॥५॥ अयोध्यानामनगरीतत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुनामानवेंद्रेणयापुरीनिर्मितास्वयं ॥ ६ ॥ आयतादशचद्वेचयोजनानिमहापुरी ॥ श्रीमतीत्रीणिविस्तीर्णासुविभक्तमहापथा ॥७॥ राजमार्गेणमहतासुविभक्तेनशोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेनजलसिक्तेननित्यशः ॥ ८ ॥

कर्मधारयादपिमत्वर्थीयोदृष्टः। यथाकोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मतीलोचनेइत्यादि प्रभूतधनश्चासौधान्यवांश्चेतिकर्मधारयोवा अत्रधनधान्यसमृद्धेरुक्तत्वात्स्फीतइतिजनसमृद्धिरुच्यते।कोसलोनामकोसलइतिप्रसिद्धःमहान्विस्तीर्णःजनपदोदेशःनीवृज्जनपदोदेशविषयावित्यमरः।सरयूतीरेसरयूनामकनद्याउभयतीरेनिविष्टःस्थितः॥५॥तत्रावतारयोग्यनगरंवर्णयति अयोध्येतिश्लोकत्रयमेकंवाक्यं अयोध्येतिनगरी तत्रकोसलेआसीत्अस्ति लकारव्यत्ययः।लोकेविश्रुताप्रसिद्धायापुरीमानवानांमनुष्याणांइंद्रेणस्वामिनामनुनास्वयंस्वसंकल्पेननिर्मितानाम॥६॥आयतेति दशचद्वेचयोजनानिद्वादशयोजनानि अत्यंतसंयोगेद्वितीया आयतादीर्घामंडलप्रमाणमिदं महापुरीमूलनगरंउपनगरसाहित्येत्वनेकयोजनास्तीतिभावः।श्रीमतीकांतिमतीत्रीणियोजनानिविस्तीर्णायोजनत्रयवैपुल्यवती सुष्ठुविभक्ताःउभयपार्श्ववृक्षावलीमत्तयाकृताःमहापथाःनानाजनपदगामिमार्गाःयस्यास्सा॥७॥राजमार्गेणेति महताआनगरांतेनसुविभक्तेनऋजुतयाकॢप्तेनमुक्तपुष्पावकीर्णेन मुक्तैःअसूत्रग्रथितैःपुष्पैरवकीर्णेननित्यशः सर्वकालेपिसप्तम्यर्थेशस्प्रत्ययःजलसिक्तेनवर्षासु

स्वतएवअन्यदामनुष्यैराजमार्गेण राजगृहद्वारात् प्रवृत्तेनमार्गेणशोभिता॥८॥अथनगर्यांमहाराजाधिष्ठितत्वरूपंगुणमाह तान्त्विति महच्चतद्राष्ट्रंचमहाराष्ट्रंआन्महतइत्यात्वंताद्विवर्द्धयति धर्मेणपालयतीतिमहाराष्ट्रविवर्द्धनः कर्तरिल्युट् महांश्चासौराष्ट्रविवर्द्धनश्चेतिवापूर्वराजेभ्योधिकइत्यर्थः । दशरथाख्योराजादिवंस्वर्गं अमरावतींदेवपतिर्यथा इंद्रइवतांपुरीं तु पूर्वंनृपवैलक्षण्येन आवासयामासस्थापयामास हेतुमतिचेतिणिच्॥९॥ वैलक्षण्यमेवदर्शयन्नयोध्यांवर्णयति सर्गशेषेण कवाटेति तोरणोबहिर्द्वारालंकारदारुबंधःप्रशस्तकवाटतोरणयुक्तांप्रशंसायांमतुप् सुविभक्तंपरस्परासंश्लिष्टंअंतरंमध्यप्रदेशोयेषांतादृशाआपणाःनिषद्याःयस्यांसातां आपणस्तुनिषद्यायामित्यमरः।सर्वाणिसर्वविधानियंत्राणिशिलाक्षेपणीप्रभृतीनि आयुधानिबाणादयःलोकेयानियानियंत्रायुधानिसंतितद्वतीमित्यर्थः।शिल्पिभिश्चित्रकारप्रभृतिभिःउपेतांयुक्तां॥१०॥सूतेति सूताःबंदिनःसूतोनातक्ष्णिसारथौक्षत्राद्विप्रासुतेव्यासशिष्ये

तांतुराजादशरथोमहाराष्ट्रविवर्द्धनः ॥ पुरीमावासयामासदिवंदेवपतिर्यथा ॥ ९ ॥ कवाटतोरणवतींसुविभक्ता-
तरापणां ॥ सर्वयंत्रायुधवतीमुपेतांसर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥ सूतमागधसंबाधांश्रीमतीमतुलप्रभां ॥ उच्चाट्टाल-
ध्वजवतींशतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥ वधूनाटकसंघैश्चसंयुक्तांसर्वतःपुरीम् ॥ उद्यानाऽऽम्रवणोपेतांमहतीं
सालमेखलां ॥ १२ ॥ दुर्गगंभीरपरिघांदुर्गामन्यैर्दुरासदां ॥ वाजिवारणसंपूर्णांगोभिरुष्ट्रैःखरैस्तथा ॥ १३ ॥

पारदबंदिनोरितिभास्करः।मागधाः राजप्रबोधकाःमागधःस्याद्वाग्मीराजप्रबोधकइतियादवः। तैः संबाधांनिरंतरांश्रीमतींधनधान्यसमृद्धिमतीं अतुलप्रभांनिरुपमकांतिंअट्टाट्टालशब्दौपर्यायौ।स्यादट्टःक्षौममस्त्रियामित्यमरः। मंडपोपरिनिर्मितगृहाणीत्यर्थः उन्नतैरट्टालध्वजैर्युतांशतघ्नी प्राकारस्थयंत्रविशेषः शतघ्नीतुचतुस्तालालोहकंटकसंचितेतियादवः। शतशब्दोऽनंतवचनः शतंसहस्रमयुतंसर्वमानंत्यवाचकमित्युक्तेः अनेकशतघ्नीसंवृताम्॥११॥ वध्विति सर्वतःपुरीमित्युभसर्वतसोरितिद्वितीया सर्वत्रपुर्यांवधूनांयेनाटकाःनर्तयितारस्तत्संघैःसंयुक्तां आम्राणांचूतानांवनमाम्रवणं प्रनिरंतरित्यादिनाणत्वं आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः आम्रवणरूपोद्यानोपेतांसालःप्राकारःमेखला मेखलावदावरणभूतायस्यास्तां प्राकारोवरणःसालइत्यमरः। महतीमितिसालद्वारानगरविशेषणं ॥ १२ ॥ दुर्गेति अत्रदुर्गशब्देनविशालतोच्यते विशालागाधपरिघांदुर्गांस्थलदुर्गभूतां अतएवान्यैःशत्रुभिःदुरासदांदुराक्रमांवाजिभिर्वारिणैश्चसंपन्नांसमृद्धांगोभिरुष्ट्रैःखरैःखरविशेषैश्च। तथासंपन्नामित्यर्थः ॥ १३ ॥

सामंतराजसंघैरिति समंताद्भवाःसामंताःसामंताराज्यसंधिस्थाइतिवैजयंती तादृशराजसंघैःकीदृशैःबलिकर्मभिःबलिःकरः। भागधेयःकरोबलिरित्यमरः बलिशब्देनबलिप्रदानमुच्यते तत्कर्मयेषांतैः नानादेशनिवासैःक्रयविक्रयार्थमागतैःवणिग्भिश्च उपशोभितां ॥ १४ ॥ प्रासादैरिति रत्नविकृतैः रत्नैःविकृतैःविशेषेणकृतैःप्रासादैःराजगृहैःपर्वतैःक्रीडापर्वतैःकूटागारैःवलभिभिः कूटागारंतुवलभिरित्यमरः।संपूर्णाअतएवइन्द्रस्येवामरावतींइंद्रपालिताममरावतीमिवस्थितामित्यर्थः ॥१५॥ चित्रामिति चित्रांनानाराजगृहवतीं अष्टौपदानिस्थानानियस्यतदष्टापदं अष्टनःसंज्ञायामितिदीर्घः अष्टापदंशारिफलमित्यमरः। तदाकारांतत्सदृशसंस्थानामित्यर्थः।मध्येराजगृहंचतुर्दिक्षुराजवीधयः तन्मध्येष्ववकाशाश्चेत्येवंविधसंस्थानामित्यर्थः। वरनारीगणैः सुंदरस्त्री

सामंतराजसंघैश्चबलिकर्मभिरावृतां ॥ नानादेशनिवासैश्चवणिग्भिरुपशोभितां ॥ १४ ॥ प्रासा
दैरत्नविकृतैःपर्वतैरुपशोभितां ॥ कूटागारैश्चसंपूर्णामिंद्रस्येवामरावतीं ॥ १५ ॥ चित्रामष्टापदाका
रांवरनारीगणैर्युतां ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णांविमानगृहशोभितां ॥ १६ ॥ गृहगाढामविच्छिद्रांसमभू
मौनिवेशितां ॥ शालितंडुलसंपूर्णामिक्षुकांडरसोदकां ॥ १७ ॥ दुंदुभीभिर्मृदंगैश्चवीणाभिःपणवै
स्तथा ॥ नादितांभृशमत्यर्थंपृथिव्यांतामनुत्तमां ॥ १८ ॥

गणैःयुतांयुक्तांसर्वरत्नैः समाकीर्णांव्याप्तां तानितु गारुत्मतंमरकतमश्मगर्भोंहरिन्मणिः॥ शोणरत्नंरोहितकंपद्मरागोरुणोपलः॥ विद्रुमोनाप्रवालोस्त्रीवज्रोस्त्रीहीरकःपुमान्॥इंद्रनीलंमहानीलंवैडूर्यंवालवायजं॥ कुरुविंदास्तुकल्माषारत्नभेदास्तुमौक्तिकं॥ माणिक्यंपौष्यकंशंखइत्यादिनिघंटुपर्यायोक्तानि विमानाख्यगृहैःशोभितां विमानोस्त्रीदेवयानेसार्वभौमिकसद्मनीतिभास्करः॥ १६॥ गृहगाढामिति गृहैःकुटुंबिगृहैः गाढांनिबिडांअविच्छिद्रांनिर्दूषणांछिद्रंरंध्रेदूषणेपीतिभास्करः समभूमौअनिम्नोन्नतप्रदेशेनिवेशितांनिर्मितां शालयःश्वेततंडुलाव्रीहयः शालयश्वेततंडुलाइतिवैजयंती। तेषां तंडुलैःसंपूर्णां इक्षुकांडस्यइक्षुदंडस्ययोरसस्तत्तुल्यमुदकंयस्यांतां॥ १७॥ दुंदुभीभिरिति दुंदुभीभिर्भेराभिः ईकारांतत्वमार्षं मृदंगैः मृत्अंगंयेषांतैः पणवैः मद्दलैः तथेतिसमुच्चयेभृशंनादितांपृथिव्यांअत्यर्थमनुत्तमांश्रेष्ठांतांप्रसिद्धां॥ १८॥

विमानमिति सिद्धानांतपःसिद्धानांपुरुषाणांदिविस्वर्गेतपसाधिगतंलब्धंविमानमिवदेवयानसमूहमिवस्थितांजातावेकवचनं। सुनिवेशिताःसुष्ठुनिर्मिताः
वेश्मांताःगृहप्रांतायस्यांसा सर्वतःसम्यक्निर्मितगृहामित्यर्थः । नरोत्तमैःविद्वद्भिःसमावृतां ॥ १९ ॥ येचेति श्लोकत्रयमेकान्वयं लघुहस्ताःशिक्षिता
स्त्राःलघुहस्तःसुहस्तश्चकृतास्त्रःकृतपुंखकइतिवैजयंती विशारदाःसमर्थाः उपायज्ञाइतियावत् तथाभूताअपि येराजानः विविक्तं विजनमसहायमि
तियावत् विविक्तौपूतविजनावित्यमरः । अपरापरंअविद्यमानपरापरं परेपित्रादयः अपरेपुत्रादयः तैर्हीनंवंशस्यैकतंतुमितियावत् शब्दवेध्यंशब्दे
नलक्ष्येणवेध्यं एतेनप्रछन्नवेधनमुपलक्ष्यते विततंपलायितंचबाणैश्चनविध्यंतिनप्रहरंति किंपुनर्यंत्रादिभिरितिभावः ॥ २० ॥ सिंहेति मत्तानांवनेस्वदे
शेनर्दतांगर्वेणगर्जतां सिंहव्याघ्रवराहाणांबलात्मनोबलेनबाहुबलैरपिसहकारिभिः निशितैस्तीक्ष्णैः शस्त्रैरायुधैः करणैर्हंतारः शस्त्रमायुधलोहयोरित्य

विमानमिवसिद्धानांतपसाधिगतंदिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मांतांनरोत्तमसमावृतां ॥ १९ ॥ येचबाणैर्नविध्यं
तिविविक्तमपरापरं ॥ शब्दवेध्यंचविततंलघुहस्ताविशारदाः ॥ २० ॥ सिंहव्याघ्रवराहाणांमत्तानांनर्दतां
वने ॥ हंतारोनिशितैःशस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥ तादृशानांसहस्रैस्तामभिपूर्णांमहारथैः ॥ पुरीमा
वासयामासराजादशरथस्तदा ॥ २२ ॥ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतांद्विजोत्तमैर्वेदषडंगपारगैः ॥ सहस्र
दैःसत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्चकेवलैः ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीबालकांडेपंचमःसर्गः॥५॥

मरः ॥ २१ ॥ तादृशानामिति महारथैः आत्मानंसारथिंचाश्वान्रक्षन्युद्धचेतयोनरः ॥ समहारथसंज्ञःस्यादित्युक्तलक्षणैः तादृशानांतेषांसहस्रैः
अभिपूर्णांतां तथात्वेनप्रसिद्धांपुरींआवासयामास ॥ २२ ॥ तामिति अग्निमद्भिःआहिताग्निभिः गुणवद्भिःशमदमादिगुणवद्भिःवेदानांषडंगानांच
पारमंतमध्ययनेनगच्छंतीतितथा अंतात्यंतेत्यादिनाडप्रत्ययः सहस्रदैःबहुप्रदैः सत्येसत्यवचनेरतैः निरतैः महात्मभिःमहामातिभिः केवलैःऋषिभिर
पिमहर्षिकल्पैःवसिष्ठादिमहर्षितुल्यैःईषदसमाप्तौकल्पप्प्रत्ययः द्विजोत्तमैःआवृतांतामावासयामासेत्यनुषज्यते अत्रवंशस्थवृत्तेप्रथमचरणेजगणाभावेनो
पजातिवृत्तमितिबोध्यं आचार्याःप्राहुः तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेतिश्रुतिरनेनोपबृंह्यते द्विजोत्तमैःअष्टवर्षंब्रा
ह्मणमुपनयीतेत्युक्तरीत्याकृतोपनयनैःवेदषडंगपारगैः अधीतसांगसशिरस्कवेदैःअग्निमद्भीरनुष्ठितयज्ञैः सहस्रदैःयथाशक्तिब्राह्मणसात्कृतद्रव्यैः महात्म

भिःमहायत्नैः कृततपस्कैरित्यर्थः । गुणवद्भिः शमदमाद्युपेतस्यात् शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुस्समाहितोभूत्वेत्युक्तशमादिमद्भिः सत्यरतैः सत्यस्यसत्यमित्युक्तेब्रह्मणिभक्तिरुपापन्नज्ञानवद्भिःकेवलैः तस्माद्ब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेदित्युक्तरीत्यानाविष्कृतस्वरूपैःऋषिभिः बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिरित्युक्तस्वरूपैःमहर्षिकल्पैः यत्रर्षयःप्रथमजा येपुराणाइत्युक्तरीत्यासूरिसदृशैःआवृतां अवतरिष्यतिभगवानत्रेतिसमागम्यसंसेवितां तामावासयामास यद्वा हेकेवल परिशुद्धचित्तऔः त्वमपिवासायगच्छेतिकविराहतदुपगतेतिवत् ॥ २३॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते रामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥ एवंभगवदवतारयोग्यदेशोदर्शितःअथतद्योग्यंपुरुषंदर्शयति सर्गेषष्ठे । तस्यामित्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयं । दशरथःतस्यांवसन् सन्जगत्अपालयत्सकीदृशः वेदंवेदार्थंवेत्तीतिवेदवित् संगृह्णातिधनप्रदानादिनास्वीकरोतीति

तस्यांपुर्यामयोध्यायांवेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शीमहातेजाःपौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथोयज्वाधर्मरतोवशी ॥ महर्षिकल्पोराजर्षिस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ २ ॥ बलवान्निहतामित्रोमित्रवान्विजितेंद्रियः ॥ धनैश्चसंग्रहैश्चान्यैःशक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥ यथामनुर्महातेजालोकस्यपरिरक्षिता ॥ तथादशरथोराजावसन्जगदपालयत् ॥ ४ ॥

संग्रहः । पचाद्यच्सर्वेषांशूराणांविदुषांचसंग्रहःसर्वसंग्रहःदीर्घदर्शी दीर्घंचिरकालभाविपदार्थंद्रष्टुंशीलमस्यास्तीतितथा ताच्छील्येणिनिः । महातेजाःमहाप्रतापःतेजःपराक्रमेप्राणेवर्चस्यर्चिषिरेतसीतिरत्नमाला । पुरेभवाजनाःपौराःजनपदेभवाजानपदाः तेप्रियायस्यसतथा ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणामिति इक्ष्वाकूणां मध्येअतिरथःबहुभिर्महारथैरेकोयोद्धारथी यज्वाविधिनेष्टवान् धर्मेषु तटाकखननारामप्रवर्तनादिषु रतःवशी स्वाधीनसर्वजनः त्रिष्वधीनेवशोवांछाप्रभुत्वाधीनतासुनाइतिभास्करः । महर्षिकल्पःमहर्षितुल्यःराजर्षिःराजरूपऋषिःत्रिषुलोकेषु भूर्भुवःस्वर्लोकेषुविश्रुतःप्रसिद्धः ॥२॥बलवान् चतुरंगसेनायुक्तः अतएवनिहताऽमित्रःनिहतशात्रवः मित्रवान् प्रशस्तमित्रयुक्तःविजितेंद्रियःनिषिद्धेषुशब्दादिष्वप्रवर्तितेंद्रियःधनैर्हिरण्यरत्नदिव्यांबराभरणादिभिःअन्यैःतदपेक्षयान्यैः संग्रहैःसंचयैःनिधिभिरितियावत् शक्रवैश्रवणोपमःयथाक्रमंइंद्रकुबेरोपमः ॥३॥ यथामनुःवैवस्वतमनुःलोकस्यपरिरक्षिता तथादशरथोराजातस्यांवसन्जगद्भूलोकंअपालयत् ॥४॥

एवंराजगुणाःउक्तालोकपालनंचोक्तं संप्रतिपुरपरिपालनमाह तेनेति। सत्येअभिसंधाअभिप्रायोयस्यतेन त्रिवर्गंधर्मार्थकामान्अनुतिष्ठताअनुसरतापालितासत्यादिपुरःसरंत्रिवर्गार्थंपालितेत्यर्थः ॥५॥ पालनफलंदर्शयति तस्मिन्नित्यादिनामानवेंद्रेणधीमतेत्यंतेन।हृष्टाःवाससौख्येनप्रीताः धर्मात्मानःबहुश्रुतंशास्त्रश्रवणंयेषांतेबहुश्रुताःस्वैःस्वैः धनैस्तुष्टाःपरधनानभिलाषिणइत्यर्थः वीप्सया स्ववर्णस्वाश्रमोचितधनमात्रपरिग्रहःसूच्यते अलुब्धाःदानेप्रातेलोभरहिताः सत्यवादिनःसत्यवचनशीलाः आसन्निति शेषः॥६॥नेति तस्मिन्पुरोत्तमेपुरश्रेष्ठेअल्पसंनिचयः अल्पकोशवान्अगवाश्वधनधान्यवान्असिद्धार्थःधनादिभिरप्राप्तधर्मार्थकामरूपपुरुषार्थःयःकुटुंबीसकश्चिन्नासीत्।मातापितास्नुषेपुत्रौपुत्रीपत्न्यतिथिःस्वयं॥दशसंख्यःकुटुंबीतिविष्णुनोक्तंद्विजोत्तम॥७॥कामीति।कामीकामैकपरः पुरुषःअयोध्यायांक्वचित्कोणेपिद्रष्टुंनशक्यं शक्यमितिनिपातःशक्यमरविंदसुरभिरितिकालिदासेनापिप्रयुक्तःक

तेनसत्याभिसंधेनत्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालितासापुरीश्रेष्ठाइंद्रेणेवामरावती ॥५ ॥ तस्मिन्पुरवरेहृष्टाधर्मात्मानो
बहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टाधनैःस्वैःस्वैरलुब्धाःसत्यवादिनः ॥६॥ नाल्पसंनिचयःकश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुं
बीयोह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥ कामीवानकदर्योवानृशंसःपुरुषःक्वचित् ॥ द्रष्टुंशक्यमयोध्यायां
नाविद्वान्नचनास्तिकः ॥ ८ ॥ सर्वेनराश्चनार्यश्चधर्मशीलाःसुसंयताः ॥ उदिताःशीलवृत्ताभ्यांमहर्षयइवामलाः ॥
॥ ९ ॥ नाकुंडलीनामकुटीनास्रग्वीनाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टोनानुलिप्तांगोनासुगंधश्चाविद्यते ॥ १० ॥

दर्योवाद्रष्टुंनशक्यं। आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत्॥लोभाद्यःपितरौभ्रातॄन्सकदर्य इतिस्मृतः॥नृशंसः क्रूरोपिनद्रष्टुंशक्यं।नृशंसोघातुकः क्रूरइत्यमरः।अविद्वान् विद्यारहितःपरलोकोनास्तीतियोमन्यतेसनास्तिकः।अस्तिनास्तिदिष्टंमतिरितिठक्॥८॥सर्वइति। अयोध्यायांसर्वेनराःसर्वानार्यश्चधर्मशीलत्वादिविशिष्टाभवंति सुसंयताःसुष्टुनियतेंद्रियाः शीलवृत्ताभ्यांउदिताःउत्पन्नाःसहजशीलवृत्ताइत्यर्थः। शीलंसत्स्वभावःवृत्तमाचारः।शीलंस्वभावेसद्वृत्ते।वृत्तंपद्येचरित्रेचेत्युभयत्राप्यमरः। अमलाःनिर्मलमनस्काः॥९ ॥ नाकुंडलीति अकुंडलीअयोध्यायांनविद्यतेएवमुत्तरत्राप्यन्वयः। अल्पभोगवान् अल्पसुखवान्। भोगःसुखेस्त्र्यादिभृतावहेश्चफणकाययोरित्यमरः। मृष्टःअभ्यंगस्नानशुद्धःनानुलिप्तांगइत्यत्रसुप्सुपेतिसमासः चंदनाद्यननुलिप्तांगइत्यर्थः। अत्रापिनअनुषज्यते सुगंधशब्देनकुंकुमकस्तूर्यादिकमुच्यते॥ १० ॥

नामृष्टेति मृष्टंपूर्णंअन्नाभावप्रयुक्ताल्पभोजनवानयोध्यायांनदृश्यतेएवमुत्तरत्रापियोज्यं दाता प्रकरणादन्नदाता अंगदंबाहुभूषणंनिष्कमुरोभूषणं।साष्टेशतेसुवर्णानांहेम्न्युरोभूषणेपलेदीनारेपिचनिष्कोऽस्त्रीत्यमरः।तेधरतीतिअंगदनिष्कधृक् धृगित्येवपाठःहस्ताभरणंकटकांगुलीयकादि अनात्मवान्अजितांतःकरणः॥११॥नेति आहिताग्निःअजस्राग्निहोत्री यज्वापिहिकश्चिद्विछिन्नाग्निर्भवति अयज्वा सोमयागरहितः क्षुद्रःअल्पविद्यैश्वर्यवान् तिरस्कारार्हइतियावत् निर्वृत्तःअनुष्ठितःसंकरःपरक्षेत्रेबीजावापादिर्येनसः॥१२॥स्वकर्मेति अध्ययनंजपरूपाध्ययनंसंयताःसंकुचिताः॥१३॥नेति अनृतंअसत्यंकाय

नामृष्टभोजीनादातानाप्यनंगदनिष्कधृक्॥ नाहस्ताभरणोवापिदृश्यतेनाप्यनात्मवान्॥ ११ ॥
नानाहिताग्निर्नायज्वानक्षुद्रोवानतस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायांनचनिर्वृत्तसंकरः ॥ १२ ॥
स्वकर्मनिरतानित्यंब्राह्मणाविजितेंद्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्चसंयताश्चप्रतिग्रहे ॥ १३ ॥
ननास्तिकोनानृतकोनकश्चिदबहुश्रुतः ॥ नासूयकोनवाशक्तोनाविद्वान्विद्यतेतदा ॥ १४ ॥
नाषडंगविदत्रासीन्नाव्रतोनासहस्रदः ॥ नदीनःक्षिप्तचित्तोवाव्यथितोवापिकश्चन ॥ १५ ॥
कश्चिन्नरोवानारीवानाश्रीमान्नाप्यरूपवान्॥ द्रष्टुंशक्यमयोध्यायांनापिराजन्यभक्तिमान् ॥१६॥

तिवक्तीत्यनृतकः कैशब्दइत्यस्मादात्वे आतोनुपसर्गेकइतिकप्रत्ययः श्रुतंश्रवणंभावेनिष्ठा बहुप्रकारशास्त्रश्रवणरहितइत्यर्थः । असूयतीत्यसूयकः कंड्वादिभ्योयगितियक् धातुसंज्ञायांवुञ् अशक्तः ऐहिकामुष्मिकार्थसाधनाशक्तःतदादशरथराज्यपालनकालेअनेनायंश्लोकोजानपदविषयइतिगम्यतेतेनात्रनपौनरुक्त्याशंका ॥ १४ ॥ नेति षडंगानि शिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तिश्छंदोविचितिज्योतिषामयनंच ॥ अव्रतःचांद्रायणादिव्रतरहितःअसहस्रदःअबहुप्रदःदानाध्ययनेत्यत्रविद्यादानमुक्तं अत्रहिरण्यादिदानं क्षिप्तचित्तः व्याकुलमनस्कःव्यथितःव्याध्यादिनापीडितः ॥ १५ ॥ कश्चिदिति अश्रीमान्कांतिरहितःअरूपवान् सौंदर्यरहितःनारीपक्षेअश्रीमतीअरूपवती अभक्तिमतीचेत्यूह्यं राजनि दशरथेअभक्तिमान्भक्तिरहितःभक्तिराधिकमान्यविषयस्नेहः ॥ १६ ॥

वर्णेष्विति । अग्रेभवोग्र्यःअग्राद्यत् । ब्राह्मणः सचतुर्थोयेषांतेषुवर्णेषुवर्तमानाःनराः देवतातिथिपूजकाः शूद्राणांदेवतापूजातांत्रिकमंत्रेण अतिथिपूजनं
हिरण्यादिदानेन कृतज्ञाः उपकारज्ञाः वदान्याः दानशौंडाः । वदान्योदानशौंडःस्यादितिविश्वः । शूराः ब्राह्मणेष्वध्ययनशूरत्वं विक्रमसंयुताः
पराक्रमसंयुताःब्राह्मणानांपराक्रमोवादकथासुआसन्नितिशेषः ॥ १७ ॥ दीर्घेति तस्मिन्पुरोत्तमेसर्वेनराःधर्मंसत्यंचसंश्रिताः अतएवहेतोःदीर्घायुषः
स्त्रीभिःपुत्रपौत्रैश्चसंयुताःआसन् ॥१८॥ क्षत्रमिति क्षत्रंक्षत्रियजातिःब्रह्ममुखंब्राह्मणप्रधानमासीत् तदाज्ञानुवर्तीतियावत् ।मुखंनिःसरणेवक्त्रेद्वार्युपायप्रधा
नयोरितियादवः वैश्याःक्षत्रमनुव्रताः क्षत्रस्यानुवर्तिनः शूद्रास्त्रीन्वर्णानुपचारिणःत्रयाणांवर्णानामुपचारशीलाःसंतः स्वधर्मनिरताआसन् ॥१९॥एतत्स

वर्णेष्वग्र्यचतुर्थेषुदेवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्चवदान्याश्चशूराविक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥ दीर्घायुषोनराःसर्वेधर्मंस
त्यंचसंश्रिताः ॥ सहिताःपुत्रपौत्रैश्चनित्यंस्त्रीभिःपुरोत्तमे ॥ १८ ॥ क्षत्रंब्रह्ममुखंचासीद्वैश्याःक्षत्रमनुव्रताः ॥ शू
द्राःस्वधर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥ सातेनेक्ष्वाकुनाथेनपुरीसुपरिरक्षिता ॥ यथापुरस्तान्मनुनामा
नवेंद्रेणधीमता ॥ २० ॥ योधानामग्निकल्पानांपेशलानाममर्षिणां ॥ संपूर्णाकृतविद्यानांगुहाकेसरिणामिव ॥२१॥
कांभोजविषयेजातैर्बाल्हीकैश्चहयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्चपूर्णाहरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥ विंध्यपर्वतजैर्मत्तैःपूर्णाहै
मवतैरपि ॥ मदान्वितैरतिबलैर्मातंगैःपर्वतोपमैः ॥ २३ ॥

र्वंदशरथपालनकृतमित्याह सेति ॥ २० ॥ योधानामिति अग्निकल्पानांशौर्यातिशयादग्नितुल्यानांपेशलानामकुटिलानां अमर्षिणांपराभिभवासहिष्णू
नांकृतविद्यानांशिक्षितशस्त्रास्त्रादिविद्यानां योधानांभटानां पूरणगुणेत्यादिनाषष्ठी सापुरी योधैःसंपूर्णा गुहाकेसरिभिः सिंहैरिव तथादुर्द्धर्षाभूदित्यर्थः
॥ २१ ॥ एवंचतुरंगसंपत्तिषुपदातिसंपत्तिमुक्त्वा तुरंगसंपत्तिमाह कांभोजेति । कांभोजविषयेकांभोजाख्यदेशे जातैः बाल्हीकैःबाल्हीकदेशभवैः तत्रभव
इत्यण् वनायुजैः वनायुदेशजातैः नदीजैःसिंधुदेशोद्भवैः हरेरिंद्रस्यहयोहरिहयः उच्चैःश्रवास्तद्वदुत्तमैः हरिहयोत्तमैरश्वश्रेष्ठैः सापूर्णाभवत् ॥ २२ ॥
गजसंपत्तिमाह विंध्येत्यादिना श्लोकद्वयमेकान्वयं मत्तैर्विंध्यपर्वतजैर्मातंगैःहैमवतैः हिमवतिजातैःतत्रजातइतिशैषिकोण् मदान्वितैःअतिबलैर्मातंगैर्गजैर
पिपर्वतोपमैः ॥ २३ ॥

ऐरावतकुलीनैरैरावतकुलोद्भवैः कुलात्खः द्विपैश्चमहापद्मःपुंडरीकाख्योदिग्गजः तस्यकुलंयेषांतैःद्विपैश्च अंजनात्वरुणदिग्गजात्निष्पन्नैर्द्विपैरपिवामनात्यमदिग्गजान्निष्पन्नैःद्विपैरपिसापूर्णासीत्॥२४॥ भद्रैरित्यादिसार्द्धश्लोकएकान्वयः। भद्रामंद्रामृगाश्चेतिगजजातित्रयं। भद्रोमंद्रोमृगश्चेतिविज्ञेयास्त्रिविधागजाइतिहलायुधः। भद्रमंद्रोभद्रमृगोमृगमंद्रश्चेतिद्विप्रकृतिकासंकीर्णजातयस्तिस्रः भद्रमंद्रमृगास्त्रिप्रकृतिकाः संकीर्णगजाः तल्लक्षणमुक्तंवैजयंत्यां अंगप्रत्यंगभद्रत्वंसांक्षिप्तंभद्रलक्षणं॥पृथुत्वंश्लथतास्थौल्यंसंक्षिप्तंमंद्रलक्षणं॥तनुप्रत्यंगदीर्घश्चप्रायोमृगगुणोमतः॥भद्रमंद्रोभद्रमृगोभद्रमंद्रमृगोपिच॥ मृगमंद्रादयोप्येवमितिसंकरजातय इतिएवंभूतैर्नित्यमत्तैरचलसंन्निभैःनागैः सासदापूर्णाभवत्॥ २५ ॥ अतिरथमहारथादिशब्दैः रथसंपत्तिरपिसूचिता एवं

ऐरावतकुलीनैश्चमहापद्मकुलैस्तथा॥ अंजनादपिनिष्पन्नैर्वामनादपिचद्विपैः ॥२४॥ भद्रैर्मंद्रैर्मृगैश्चैवभद्रमंद्रमृगैस्तथा ॥ भद्रमंद्रैर्भद्रमृगैर्मृगमंद्रैश्चसापुरी ॥ नित्यमत्तैःसदापूर्णानागैरचलसन्निभैः॥ २५ ॥ सायोजनेचद्वेभूयः सत्यनामाप्रकाशते ॥ यस्यांदशरथोराजावसन्जगदपालयत् ॥ २६॥ तांपुरींसमहातेजाराजादशरथोमहान् ॥ शशासशमितामित्रोनक्षत्राणीवचंद्रमाः ॥ २७॥ तांसत्यनामांदृढतोरणार्गलांगृहैर्विचित्रैरुपशोभितांशिवां ॥ पुरीमयोध्यांनृसहस्रसंकुलांशशासवैशक्रसमोमहीपतिः ॥ २८ ॥ ॥ इति श्रीमद्बालकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥

चतुरंगबलसंपत्त्याननगरमात्रमप्रधृष्यंकिंत्वभितोद्वियोजनेदुर्गमेइत्याह सेति।सानगरीभूयःनगरात्बहिरपि द्वियोजनेद्वयोर्योजनयोः अत्यंतसंयोगेद्वितीया सत्यनामायथार्थनामाअयोध्यानामा डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामितिडाप् अत्रहेतुमाह यस्यामिति योजनत्रयविस्तारवत्यांतस्यांमध्येयोजनद्वयमत्यंतंयोद्धुमशक्येत्यर्थ इत्यप्याहुः॥२६॥पालनंचाह्लादनपूर्वकमित्याशयेनाह तामिति॥२७॥सर्गोक्तमर्थंसंक्षेपेणसर्गांतेपुनर्दर्शयति तामिति अर्गलंनामकवाटनिश्चलत्वायातिर्यङ्निबद्धोदारुविशेषः। तद्विष्कंभोर्गलंननेत्यमरः। शिवांमंगलवतींवंशस्थोपजातिवृत्तं॥२८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेषष्टःसर्गः॥ ६ ॥

अथोक्तगुणसंपन्नस्यदशरथस्यधर्मानुष्ठानसहायसाधिष्टसचिवसंपत्तिंदर्शयति सप्तमे तस्येत्यादि। महात्मनःमहामतेः तस्यइक्ष्वाकोः दशरथस्यतद्वंशजत्वात्तच्छब्दः मंत्रज्ञाःकार्यविचारज्ञाःइंगितंपराभिप्रायः तंमुखविकाशसंकोचव्यंग्यवचनादिभिर्जानंतीति इंगितज्ञाःअमात्याः अमाः राज्ञःसर्वराज्यव्यापारेषुसहभवंतीत्यमात्याः अव्ययात्यप् गुणैःवक्ष्यमाणमंत्रिगुणैःउपेताआसन् ॥१॥ मंत्रिणःसप्तवाष्टौवाप्रकुर्वीतपरीक्षितानितिमनूनोक्तरीत्याह अष्टावितिशुचयः सर्वात्मनास्वामिद्रोहचिंतारहिताः नित्यशःराजकृत्येषुतदनुष्ठानेषु अनुरक्ताः तत्पराः अष्टावमात्याबभूवुः॥२॥तेषांनामानिदर्शयति धृष्टिरिति। धृष्टिः प्रथमोभवत् जयंतोद्वितीयोभूत् इति क्रमेणयोजयित्वासुमंत्रोष्टमोभवदितियोज्यं ॥३॥ ऋत्विजाविति। वसिष्ठःवामदेवश्चद्वौऋषिसत्तमौऋ

तस्यामात्यागुणैरासन्निक्ष्वाकोस्तुमहात्मनः ॥ मंत्रज्ञाश्चेंगितज्ञाश्चनित्यंप्रियहितेरताः ॥१॥ अष्टौबभूवुर्वीरस्यतस्यामात्यायशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्चराजकृत्येषुनित्यशः ॥ २ ॥ धृष्टिर्जयंतोविजयःसिद्धार्थोह्यर्थसाधकः ॥ अशोकोमंत्रपालश्चसुमंत्रश्चाष्टमोभवत ॥ ३ ॥ ऋत्विजौद्वावभिमतौतस्यास्तामृषिसत्तमौ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चमंत्रिणश्चतथापरे ॥ ४ ॥ विद्याविनीताह्रीमंतःकुशलानियतेंद्रियाः ॥ श्रीमंतश्चमहात्मानःशास्त्रज्ञादृढविक्रमाः ॥ ५ ॥ कीर्तिमंतःप्रणिहितायथावचनकारिणः ॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताःस्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ क्रोधात्कामार्थहेतोर्वानब्रूयुरनृतंवचः ॥ ६ ॥

त्विजौपुरोहितौ अभिमतौप्रधानौआस्तांतथाअभिमताःअपरेमंत्रिणःऋत्विजःजाबालिप्रभृतयश्चासन् ॥ ४ ॥ अथमंत्रिगुणान्प्रपंचयतिसर्गशेषेण विद्येति।विद्यासुआन्वीक्षिकीप्रभृतिषुविनीताःशिक्षिताःह्रीमंतःअकृत्यकरणेषुलज्जावंतःकुशलाःनीतौसमर्थाःनियतेंद्रियाः अविहितविषयेभ्योनिवृत्ताःश्रीमंतःलक्ष्मीसमृद्धाः महात्मानःमहाबुद्धयःशास्त्रज्ञाःनीतिशास्त्रज्ञाः दृढविक्रमाःअप्रतिहतपराक्रमाः ॥५॥ कीर्तिमंतइति। प्रणिहिताःराजकृत्येष्वप्रमत्ताः यथावचनकारिणः यथोक्तवंतस्तथैवकुर्वंति नतुमनस्यन्यद्वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यादितिन्यायतइतिभावः तेजःक्षमायशांसिप्राप्ताः द्वितीयाश्रितेत्यादिनासमासः अत्रयशः प्रतापक्षमाजन्याप्रथा कीर्तिमंतइत्यत्रकीर्तिस्तु मंत्रज्ञताकृताप्रथा स्मितपूर्वाभिभाषिणइत्यनेननिर्मत्सरत्वमुच्यते आसन्मंत्रिणइतिश्लोकद्वयशेषः क्रोधादिति अर्द्धमेकान्वयं। क्रोधाद्वा कामहेतोरर्थहेतोर्वा अनृतमसत्यंवचोनब्रूयुः ॥ ६ ॥

ते षामिति। तेषांमंत्रिणां स्वेषुस्वराष्ट्रीयवृत्तांतेषु परेषुपरराष्ट्रीयवृत्तांतेषुच कृतंक्रियमाणंचिकीर्षितंकर्त्तुमिष्टं करिष्यमाणमितियावत् यत्किंचिदपिवा
वृत्तंचारेणचारमुखेन अविदितंनास्ति सर्वोपिस्वराष्ट्रपरराष्ट्रवृत्तांतभेदस्तैर्ज्ञातइत्यर्थः ॥ ७ ॥ कुशलाइति। व्यवहारेषु निश्चितार्थप्रतिपादनेषु कुशलाः
समर्थाःसौहृदेषुविषयेषुपरीक्षिताः राज्ञाबहुधापरीक्षितास्तेमंत्रिणः सुतेष्वपिप्राप्तकालंप्राप्तसापराधत्वलक्षणकालंदंडंधारयेयुःप्रवर्त्तयेयुः ॥ ८ ॥ कोशे
ति। कोशस्य अर्थनिचयस्यसंग्रहणेसंपादनेबलस्यचतुर्विधसैन्यस्यपरिग्रहेअर्थप्रदानेनसंरक्षणेचयुक्ताअवहितास्संतः अहितंशत्रुमपिअदूषकंअनपरा
धिनंनविहिंस्युः नपीडयेयुः शकिलिङ् ॥९॥ वीराश्चेति।वीराःशत्रुनिवारणक्षमाःनियतोत्साहाः शत्रुजयेनित्योत्साहाः राजशास्त्रं नीतिशास्त्रंअनुष्ठिताः

तेषामविदितं किंचित्स्वेषु नास्ति परेषु वा ॥ क्रियमाणं कृतं वापि चारेणापिचिकीर्षितं॥७॥
कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं तुतेदंडं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ ८ ॥ कोश
संग्रहणेयुक्ताबलस्यचपरिग्रहे ॥ अहितंवापिपुरुषंनविहिंस्युरदूषकं ॥ ९ ॥ वीराश्चनियतो
त्साहाराजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनांरक्षितारश्चनित्यंविषयवासिनाम् ॥१०॥ ब्रह्मक्षत्रमहिं
संतस्तेकोशंसमपूरयन् ॥ सुतीक्ष्णदंडाःसंप्रेक्ष्यपुरुषस्यबलाबलं ॥ ११॥ शुचीनामेकबुद्धी
नांसर्वेषांसंप्रजानतां ॥ नासीत्पुरेवाराष्ट्रेवामृषावादीनरःक्वचित् ॥ १२ ॥

अनुष्ठितवंतः अतएवविषयवासिनां स्वराज्यवासिनांशुचीनां साधूनां नित्यंरक्षितारः अशुचीनांतुनिहंतारइतिचसिद्धं तेआसन्नित्यनुषज्ज्यते ॥ १० ॥
ब्रह्मेति। ब्रह्मब्राह्मणान्क्षत्रंक्षत्रियांश्चअहिंसंतः विनापराधंतत्सममप्रहरंतः सत्यप्यपराधेपुरुषस्यापराधिनःबलाबलंअपराधतारतम्यंशक्तितारतम्यंवासंप्रे
क्ष्यअपराधगुरुत्वेसुतीक्ष्णदंडाःअपराधाल्पत्वेमृदुदंडाश्च शक्तत्वे सुतीक्ष्णदंडाः अशक्तत्वेमृदुदंडाश्चकोशंसमपूरयन्। ११। अथमंत्रिगुणसंपत्तिफलंदर्श
यति शुचीनामित्यादिश्लोकद्वयेन शुचीनांएकरूपकरणत्रयवतां एकबुद्धीनांएककंठानांसर्वेषांमंत्रिणांसंप्रजानतांराज्यतंत्रंविचारयतां भावलक्षणसप्तम्य
र्थेषष्ठी षष्ठीचानादरइत्यत्रयोगविभागेन सर्वेषुमंत्रिषुराज्यतंत्रंविचारयत्स्वित्यर्थः पुरेवाराष्ट्रेवा क्वचित्कोणेपि मृषावादीअसत्यवादीनरोनासीत् ॥१२॥

कश्चिदिति । किंचतत्रपुरराष्ट्रेषु कश्चिन्नरःदुष्टःकुटिलःपरदाररतश्चनासीत् प्रत्युतयद्राष्ट्रंपुरवरंचतत्सर्वंप्रशांतमेवआसीत् नगरजनपदवासिनःसर्वेप्यन्यायाधर्मरहिताएवासन्इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुनस्तान्विशेषयति सुवाससःइत्यादिनासार्द्धश्लोकत्रयेण सुवाससःशुभ्रवाससः सुवेषाः शोभनालंकाराः सुशीलिनः सुसद्वृत्ताः नरेंद्रस्यस्वामिनः हितार्थंनयचक्षुषा जाग्रतः जागरूकाः सर्वदानीतिषुदत्तावधानाइत्यर्थः ॥ १४ ॥ गुराविति । गुरौगुरुषुजात्येकवचनंगुणगृहीताःगृहीतगुणाः गुणमात्रग्राहिणोदोषमपश्यंतइत्यर्थः पराक्रमेविषयेप्रख्याताः विदेशेषुदेशांतरेष्वपिसर्वतःसर्वत्रातीतानागतविषयेषु बुद्धिनिश्चयात् निश्चयरूपबुद्धेर्हेतोःविज्ञाताः विख्याताः ॥ १५ ॥ संधीति। संधिः सामन्तैःसमाधानंविग्रहः तैः कलहः तयोस्तत्वंदेशकालाद्युचितत्वं तज्जानंतीतितथा उक्तंचमनुना यदात्वेवाल्पिकापीडातदासंधिंसमाश्रयेत् ॥ अभ्युच्छ्रयोयदात्मानंतथामन्येतविग्रहमितिप्रकृत्यास्वभावेन संपदाऐश्व

कश्चिन्नदुष्टस्तत्रासीत्परदाररतोनरः ॥ प्रशांतंसर्वमेवासीद्राष्ट्रंपुरवरंचतत ॥ १३ ॥ सुवाससःसुवेषाश्चतेच सर्वेसुशीलिनः ॥ हितार्थंचनरेंद्रस्यजाग्रतोनयचक्षुषा ॥ १४ ॥ गुरौगुणगृहीताश्चप्रख्याताश्चपराक्रमे ॥ विदेशेष्वपिविज्ञाताःसर्वतोबुद्धिनिश्चयात् ॥ १५ ॥ संधिविग्रहतत्त्वज्ञाःप्रकृत्यासंपदान्विताः ॥ मंत्रसंवरणेशक्ताःश्लक्ष्णास्सूक्ष्मासुबुद्धिषु ॥ १६ ॥ नीतिशास्त्रविशेषज्ञाःसततंप्रियवादिनः ॥ १७ ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजादशरथोनघः ॥ उपपन्नोगुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम् ॥ १८ ॥

र्येणअन्विताः संपदभावेतच्चापलेनान्यथाकुर्युरितिभावः । मंत्रोराष्ट्रकार्यचिंता तस्यसंवरणे बहिरप्रकटने शक्ताः संपत्कार्यमिदं सूक्ष्मासुबुद्धिषुसूक्ष्मार्थविशेषविचारेषु श्लक्ष्णाःअपरुषाः सद्यः प्रतिभावंतइत्यर्थः ॥ १६ ॥ नीतिशास्त्रेति । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः नीत्याशासनविशेषज्ञाः ग्रंथशासनयोःशास्त्रमितिभास्करः । सततं राज्ञः प्रियवादिनः हितवचनस्यैवराज्ञःप्रियत्वात् आसन्निति पूरणीयं ॥ १७ ॥ ईदृशैरिति ईदृशैः उक्तगुणविशिष्टैः गुणोपेतैः उक्तगुणातिरिक्तगुणोपेतैःतैः अमात्यैःउपपन्नःअनघःव्यसनरहितः उक्तंमनुना दशकामसमुत्थानितथाष्टौक्रोधजानिच ॥ व्यसनानिदुरंतानिप्रयत्नेनविवर्जयेदिति । व्यसनस्वरूपंचोक्तं मृगयाक्षोदिवास्वापः परिवादः स्त्रियोमदः ॥ तौर्यत्रिकंवृथाटयाचकामजोदशकोगुणः ॥ पैशुन्यंसाहसंद्रोहईर्षासूयार्थदूषणे ॥ वाग्दंडनंचपारुष्यंक्रोधजोपिगुणोष्टकइति दशरथोराजावसुंधरांभूमिं अन्वशासदितिलुङ् सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेत्यङ् १८

अवेक्षमाणइतिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । चारेणचक्षुःस्थानीयेन अवेक्षमाणःस्वपरराष्ट्रवृत्तांतान्पश्यन् जात्येकवचनमिदं अनेकचारैर्ज्ञेयत्ववचनात् यथाहमनुः वनेवनचराःकार्याश्रमणाटविकादयः ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थंशीघ्राश्चारपरंपराइति । धर्मेणदंड्यदंडनादिनाप्रजारंजयन् आह्लादयन् पालनमनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्रापणं । अधर्मअदंडचदंडनादि विश्रुतः दानविक्रमादिभिः प्रसिद्धः वदान्यः दानशीलः सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः संगरोनाक्रियाकालेप्रतिज्ञाविपदोर्युधीतियादवः । सः पुरुषव्याघ्रः पुरुषश्रेष्ठः तत्रअयोध्यायां वसन्निितिशेषः ॥१९॥२०॥ नाध्यगच्छदिति । विशिष्टमधिकं तुल्यंवाआत्मनःशत्रुंनाध्यगच्छत् नज्ञातवान् तत्रहेतुमाह मित्रवान् नतसामंतःपादानतसमानसीमाधिपतिकः प्रतापेनहताः कंटकाःशत्रवोयस्यसतथा । वेणौद्रुमांगेरोमांचे

अवेक्षमाणश्चारेणप्रजाधर्मेणरंजयन् ॥ प्रजानांपालनंकुर्वन्नधर्मंपरिवर्जयन् ॥ १९ ॥ विश्रुतस्त्रिषुलोकेषु
वदान्यःसत्यसंगरः ॥ सतत्रपुरुषव्याघ्रःशशासपृथिवीमिमाम् ॥२०॥ नाध्यगच्छद्विशिष्टंवातुल्यंवाशत्रु
मात्मनः ॥ मित्रवान्नतसामंतःप्रतापहतकंटकः ॥ सशशासजगद्राजादिवंदेवपतिर्यथा ॥ २१ ॥ तैर्मंत्रिभि
र्मंत्रहितेनियुक्तैर्वृतोनुरक्तैःकुशलैःसमर्थैः ॥सपार्थिवोदीप्तिमवापयुक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोर्कः॥२२॥
इति श्रीमद्बालकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

तस्यत्वेवंप्रभावस्यधर्मज्ञस्यमहात्मनः ॥ सुतार्थंतप्यमानस्यनासीद्वंशकरःसुतः ॥ १ ॥

क्षुद्रशत्रौचकंटकइतियादवः सइतिशेषः । उक्तमर्थंसदृष्टांतमाहसइति अर्द्धमेकं ॥ २१ ॥ सर्गार्थसंग्रहेणदर्शयतितैरिति मंत्रहितेमंत्रेहितेचनियुक्तैःकुशलैःबुद्धिकुशलैः समर्थैः कार्यकरणसमर्थैः मंत्रिभिर्वृतः नृपःतेजोमयैःस्वार्थेमयट् गोभिःकिरणैर्युक्तः उदितोर्कः बालसूर्यइवदीप्तिमवापत्रिष्टुबुपजातिवृत्तम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंधार्मिकत्वेनदशरथस्यभगवदवतारयोग्यत्वमुक्त्वा अथतदुपयुक्ततदाराधनोपक्रमंदर्शयत्यष्टमेतस्येति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणचिंतायुक्तेतिसूचयितुंराज्ञोविशेषणानि तप्यमानस्यतपश्चरतः यद्वापुत्रोत्पादनानुगुणदृष्टसामग्रीसत्त्वेपिपुत्राभावात्परितप्यमानस्य ॥ १ ॥

चिंतयानस्येति।चिंतयानस्यपुत्रोत्पत्त्युपायंमार्गमाणस्य मुगभावआर्षः एवंवक्ष्यमाणरीत्या नयजामिनायाक्षिपं॥२॥सइत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं। कृतात्मभिः पर्याप्तबुद्धिभिः क्लीबेक्तंयुगेपिस्यात्फलपर्याप्तयोरपीतिभास्करः॥३॥तान्प्रसिद्धान्॥४॥ततइति। त्वरितंतत्क्षणएव त्वरितविक्रमःत्वरितगमनःसमस्तान्संमिलितान्समानयत्राजगृहमितिशेषः॥५॥ गुरूनेवाहसुयज्ञमिति। समानयदितिपूर्वेणान्वयः सुयज्ञादीनांगुरुत्वमार्त्विज्यकरणात्॥६॥ तानइति।अथगुर्वागमनानंतरं श्लक्ष्णंमधुरं ॥ ७ ॥ ममेति। लालप्यमानस्यभृशंविलपतः लापेर्यङन्ताच्छानच् ॥८॥ तदिति। तत्पुत्रेच्छुत्वात् यष्टुंदीक्षितुं

चिंतयानस्यतस्यैवंबुद्धिरासीन्महात्मनः॥ सुतार्थीवाजिमेधेनकिमर्थंनयजाम्यहं॥ २ ॥ सनिश्चितांमतिं
कृत्वायष्टव्यमितिबुद्धिमान्॥ मंत्रिभिस्सहधर्मात्मासर्वैरेवकृतात्मभिः॥ ३ ॥ ततोब्रवीदिदंराजासुमंत्रंमं
त्रिसत्तमं॥ शीघ्रमानयमेसर्वान्गुरूंस्तान्सपुरोहितान्॥ ४ ॥ ततः सुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः॥
समानयत्सतान्सर्वान्समस्तान्वेदपारगान्॥५॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपं॥ पुरोहितंवसिष्ठं
चयेचान्येद्विजसत्तमाः॥६॥ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा॥ इदंधर्मार्थसहितंवाक्यंश्लक्ष्णम
थाब्रवीत्॥ ७ ॥ ममलालप्यमानस्यपुत्रार्थंनास्तिवैसुखं॥ तदर्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम॥ ८ ॥ तद
हंयष्टुमिच्छामिशास्त्रदृष्टेनकर्मणा॥ कथंप्राप्स्याम्यहंकामंबुद्धिरत्रविचार्यतां॥९॥ ततःसाध्वितितद्वाक्यं
ब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन्॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखाच्च्युतं॥ ऊचुश्चपरमप्रीताःसर्वेदशरथंवचः॥१०॥
संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरंगश्चविमुच्यतां॥ ११॥

शास्त्रदृष्टेनकर्मणा विधिना प्रकारेणेतियावत्। कर्मणाक्रियाकलापेनेतिवा कामंकाम्यमानंयज्ञं कथंप्राप्स्यामि विघ्नभूयस्त्वादितिभावः। अत्रनिर्विघ्नयागकरणेबुद्धिःउपायःविचार्यतां॥ ९ ॥ ततइति। प्रत्यपूजयन्तुष्टुवुःपार्थिवस्यमुखाच्च्युतं साक्षाद्राज्ञोक्तमित्यर्थः। ऊचुरित्यर्द्धमेकंदशरथंवचऊचुः ब्रूअशासीत्यादिनाद्विकर्मकत्वं ॥ १० ॥ संभाराइति। तेप्रसिद्धाःसंभाराः यज्ञोपकरणानि यूपपात्रादीनि संभ्रियंतांसंपाद्यंतां तुरंगःअश्वमेधीयोश्वः ॥११॥

सर्वथेति। एकपुत्रस्यापुत्रप्रायत्वात् एष्टव्याबहवः पुत्राइतिवचनाच्च । पुत्रानितिबहुवचनं प्राप्स्यसइतिकर्मकर्त्तर्यात्मनेपदं धार्मिकीधर्मंचरतीतिठक् ध
र्माचरणविषयिणीत्यर्थः॥१२॥ततइति। हर्षेणहर्षाश्रुणा पर्याकुलेव्याप्तेईक्षणेयस्यसः हर्षेणव्याकुलदृष्टिमान् क्रियाभेदाद्राजपदद्वयमितिनविरोधः ॥१३॥
संभाराइति । मेगुरूणामित्यन्वयः इहइदानींसमर्थैःचतुःशतारक्षंतियज्ञस्याघातायेत्युक्तरीत्यारक्षणसमर्थैरधिष्ठितःरक्षितःसोपाध्यायः अध्वर्युप्रभृतिक्र
त्विक्सहितः॥ १४ ॥ सरय्वाइति । अनेनसरयूदक्षिणतीरेअयोध्येतिगम्यते । शांतयःविघ्ननिवारकाणिकर्माणि अभिवर्द्धंतां अभिवर्द्धयंतां अंतर्भा
वितण्यंतोयंशब्दः यथाकल्पंयथाक्रमं क्रमस्तुकथ्यतेकल्पइतिभागुरिः। यथाविधियथाशास्त्रं॥१५॥शक्यइति। अयंयज्ञःअश्वमेधःसर्वेणापिराजमात्रेणा

सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रानभिप्रेतांश्चपार्थिव ॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥ ततःप्रीतो
भवद्राजाश्रुत्वैतद्द्विजभाषितम् ॥ अमात्यांश्चाब्रवीद्राजाहर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ १३ ॥ संभाराःसंभ्रियंतांमे
गुरूणांवचनादिह ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायोविमुच्यतां ॥ १४ ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्वि
धीयतां ॥ शांतयश्चाभिवर्धंतांयथाकल्पंयथाविधि ॥१५॥ शक्यःकर्तुमयंयज्ञःसर्वेणापिमहीक्षिता ॥ नाप
राधोभवेत्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥१६॥ छिद्रंहिमृगयंतेत्रविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः ॥ निहतस्यचयज्ञस्यस
द्यःकर्ताविनश्यति ॥ १७ ॥ तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते ॥ तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःकर
णेष्विह ॥ १८ ॥

पिमहींक्षयतीतिमहीक्षित्। क्षिनिवासगत्योरित्यस्मात्क्विप् तेनप्राप्तुंशक्यःकष्टःक्लेशकरःअनर्थकरोवा अपराधःअपचारः यदिनभवेत्प्रमादेसत्यन
र्थःसिद्धएवेतिभीत्याक्षुद्राराजानोनकुर्वंतीत्यर्थः ॥१६॥ छिद्रमिति । विद्वांसःअश्वमेधस्वरूपाभिज्ञाः ब्रह्मराक्षसाः अकृतप्रायश्चित्तप्रतिग्राह्यप्रतिगृहा
याज्ययाजनादिपापैःराक्षसत्वंप्राप्ताः ब्राह्मणाः । यज्ञस्वरूपतदपराधज्ञत्वादत्राऽश्वमेधेछिद्रमपराधमृगयंतेअन्वेषयंते। मृगअन्वेषणइतिधातुः। छिद्रंरंध्रा
पराधयोरितिवैजयंती। अपराधदर्शनेयज्ञमात्मसात्कृत्यनाशयंतीतिभावः। किंततइत्यतआहनिहतस्यचेति ॥१७॥ फलितमाहतदिति। विधिपूर्वंअ
नपराधंयथाभवतितथा यथासमाप्यतेतथाविधानंयत्नःक्रियतां इहकरणेषुयज्ञानुष्ठानेषु समर्थाः यूयामितिशेषः। यूयंसमर्थाःखल्विति। स्तुतिः॥ १८ ॥

तथेति । तेसर्वेमंत्रिणःपार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंनिशम्ययथाआज्ञप्तंआज्ञापितं । वादांतेत्यादिनावैकल्पिकइड्भावोनिपातितः । तथाकुर्मइत्यब्रुवन्समीचीनो
महाराजस्याध्यवसायइतिप्रत्यपूजयंश्च ॥ १९ ॥ तथेति।वर्द्धयंतः आशीर्भिरितिशेषः द्विजाःऋत्विजःभाविन्यांचैत्रपौर्णमास्यांतथैवकरिष्यामइत्युक्त्वा
जग्मुरित्यर्थः ॥२०॥ विसर्जयित्वेति क्रतुःक्रतुसंभारः आप्यतांसंपाद्यतां ॥ २१ ॥ इतीति । महाद्युतिरितिप्रीत्यतिशयद्योतनं ॥ २२ ॥ ततइति । ताः
प्रसिद्धाःकौसल्याद्याःपत्नीःयज्ञार्हाःपत्युर्नोयज्ञसंयोगइतिपतिशब्दस्ययज्ञफलभोक्तृत्वरूपयज्ञसंयोगेनकारादेशविधानात् दीक्षांदीक्षाध्यवसायंविशत

तथेतिचाब्रुवन्सर्वेमंत्रिणःप्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथाज्ञप्तंनिशम्यते ॥ १९ ॥ तथाद्विजास्तेध
र्मज्ञावर्द्धयंतोनृपोत्तमं ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वेपुनर्जग्मुर्यथागतं ॥ २० ॥ विसर्जयित्वाताान्विप्रान्सचिवानि
दमब्रवीत् ॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोयंयथावत्क्रतुराप्यतां ॥ (तावद्यूयंचभवथःसमर्थाःकरणेष्विह)॥२१॥ इ
त्युक्त्वानृपशार्दूलःसचिवान्समुपस्थितान् ॥ विसर्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहाद्युतिः ॥२२॥ ततःसगत्वा
ताःपत्नीर्नरेंद्रोहृदयप्रियाः ॥ उवाचदीक्षांविशतयक्ष्येहंसुतकारणात् ॥ २३ ॥ तासांतेनातिकांतेनवच
नेनसुवर्चसाम् ॥ मुखपद्मान्यशोभंतपद्मानीवहिमात्यये ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्बालकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥
एतच्छ्रुत्वारहःसूतोराजानमिदमब्रवीत् ॥ ऋत्विग्भिरुपदिष्टोयंपुरावृत्तोमयाश्रुतः ॥ १ ॥ सनत्कुमारो
भगवान्पूर्वंकथितवान्कथां ॥ ऋषीणांसंनिधौराजन्तवपुत्रागमंप्रति ॥ २ ॥

गच्छतेत्यर्थः । सुतकारणात् सुतार्थं निमित्तकारणहेतूनांप्रयोगेसर्वासामिष्टिरितिपंचमी ॥ २३ ॥ तासामिति । अतिकांतेनअत्यंतमिष्टेनमुखपद्मानिसुं
दराणिमुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टमःसर्गः ॥८॥ अथभगवदव
तारासाधारणकारणंपुत्रेष्टिमुपक्षिपतिसर्गत्रयेण एतच्छ्रुत्वेत्यादि । सूतः सारथित्वेनमंत्रित्वेनचस्थितःसुमंत्रः रहः एकांते इदमब्रवीत् अंतःपुरमाग
त्योक्तवानित्यर्थः । अयंअश्वमेधप्रवृत्तिरूपःपुत्रार्थोपायः । ऋत्विग्भिर्वसिष्ठादिभिः उपदिष्टः मयातुपुरावृत्तः इतिहासरूपःयःश्रुतः ॥१॥ कथमित्यत्राह
सनत्कुमारइत्यादि भगवान्भविष्यत्ज्ञानवत्वरूपमहात्म्यवान् कथां भविष्यद्विषयणीं ॥ २ ॥

कश्यपश्येति । ख्यातोभविष्यतीत्यत्रधातुसंबंधेप्रत्ययाइतिभूतभविष्यतोःसाधुत्वं ॥३॥ सइति । अन्यंग्रामग्रामीणादिकंनजानातिनज्ञास्यति ॥४॥ द्वै
विध्यमिति । द्वैविध्यंद्वैधीभावः स्त्रीसंगकृतोभंगइत्यर्थः । लोकेषुप्रथितमित्यत्रब्रह्मचर्यमित्यनुषंगः । यद्वा मेखलाजिनदंडादिनालोकेषुप्रथितंविप्रैःस्मर्तृ
भिःकथितमृतुगमनलक्षणंचब्रह्मचर्यस्यद्वैविध्यंभविष्यति । आहयाज्ञवल्क्यः । षोडषर्तुर्निशास्त्रीणांतस्मिन्युग्मासुसंविशेत् ॥ ब्रह्मचार्येवपर्वाण्याद्याश्च
तस्रश्चवर्जयेदिति ॥५॥ तथाविधस्यद्वितीयब्रह्मचर्यस्यप्रसक्तिंदर्शयति तस्येत्यादिना । तस्यअग्निंयशस्विनंपितरंचाद्गुरुंचशुश्रूषमाणस्यप्रथमेब्रह्मचर्येव
र्तमानस्येत्यर्थः । कालःकतिपयकालःसमभिवर्ततभविष्यदर्थेलङ् छंदसिलुङ्लङ्लिट्इतिसर्वलकारापवादत्वेनलङोपिविधानात्अडभावश्चार्षः ॥६॥

कश्यपश्यतुपुत्रोस्तिविभंडकइतिश्रुतः ॥ ऋश्यशृंगइतिख्यातस्तस्यपुत्रोभविष्यति ॥ ३ ॥ सवनेनि
त्यसंवृद्धोमुनिर्वनचरःसह ॥ नान्यंजानातिविप्रेंद्रोनित्यंपित्रनुवर्तनात् ॥ ४ ॥ द्वैविध्यंब्रह्मचर्यस्यभविष्य
तिमहात्मनः ॥ लोकेषुप्रथितंराजन्विप्रैश्चकथितंसदा ॥ ५ ॥ तस्यैवंवर्तमानस्यकालःसमभिवर्तत ॥ अग्निं
शुश्रूषमाणस्यपितरंचयशस्विनं ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुरोमपादःप्रतापवान् ॥ अंगेषुप्रथितोराजाभ
विष्यतिमहाबलः ॥ ७ ॥ तस्यव्यतिक्रमाद्राज्ञोभविष्यतिसुदारुणा ॥ अनावृष्टिःसुघोरावैसर्वभूतभयाव
हा ॥८॥ अनावृष्ट्यांतुवृत्तायांराजादुःखसमन्वितः ॥ ब्राह्मणान्श्रुतवृद्धांश्चसमानीयप्रवक्ष्यति ॥९॥ भवंतः
श्रुतधर्माणोलोकचारित्रवेदिनः ॥ समादिशंतुनियमंप्रायश्चित्तंयथाभवेत् ॥ १० ॥ वक्ष्यंतितेमहीपालं
ब्राह्मणावेदपारगाः ॥ विभंडकसुतंराजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

एतस्मिन्निति । एतस्मिन्कालेतस्यब्रह्मचर्यदशायांअंगेषुअंगदेशेषु ॥७॥ तस्येति । व्यतिक्रमात् धर्मातिक्रमात् सुदारुणा बहुकालव्यापिनी सुघोरातदी
यसर्वराष्ट्रव्यापिनीअतएवसर्वभूतभयावहा ॥ ८ ॥ अनावृष्ट्यामिति । श्रुतेनवृद्धाःश्रुतवृद्धाःबहुभ्योबहुधाश्रुतशास्त्राइत्यर्थः । प्रवक्ष्यतिचेत्यन्वयः ॥९॥
भवंतइति । श्रुतधर्माणः धर्मादनिच् केवलादित्यनिच् लोकचारित्रवेदिनः लोकाचारज्ञाः अतःअनावृष्टिमूलस्यमत्पापस्यप्रायश्चित्तंयथाभवेत्तादृशं
नियममनुष्ठेयधर्ममादिशंतु ॥१०॥ शुद्धब्रह्मचारिणेकन्याप्रदानमेवपरमंप्रायश्चित्तमेववक्ष्यंतीत्याह वक्ष्यंतीत्यादिना । सर्वोपायैःनानाविधोपायैः ॥११॥

आनाय्येति । ऋश्यशृंगंइत्यत्रऋत्यकइतिप्रकृतिभावः . आनाय्येतिआङुपसृष्टाण्णीञ् । प्रापणइत्यस्माद्धेतुमण्यंताल्यप् प्रयच्छदेहिऋश्यशृंगाये
तिशेषः । सुसत्कृतमित्यानयनक्रियाविशेषणं । सुसमाहितः निर्विचारइतियावत् ॥ १२ ॥ तेषामिति । चिंताप्रकारमाहकेनेतिवीर्यवान्नियतब्रह्मचर्यः
॥ १३ ॥ ततइति । विनिश्चित्यब्राह्मणंब्राह्मणाएवानेष्यंतीतिनिश्चित्य । ततःतस्माद्देशात् प्रेष्यतिप्रेषयिष्यति भविष्यदर्थेलट् कालसामान्येलड्वक्त
व्यइतिवचनात् ॥१४॥ तेत्विति । व्यथिताःखिन्नाः अतएवविनताननाःनम्रमुखाः ऋषेर्विभंडकात् भीताइत्यनंतरमितिकरणंबोध्यं अनुनेष्यंतिनवयंगं

आनाय्यचमहीपालऋश्यशृंगंसुसत्कृतं ॥ प्रयच्छकन्यांशांतांवैविधिनासुसमाहितः ॥ १२ ॥ तेषांतुवचनं
श्रुत्वाराजाचिंतांप्रपत्स्यते ॥ केनोपायेनवैशक्यमिहानेतुंसवीर्यवान् ॥ १३ ॥ ततोराजाविनिश्चित्यसहमं
त्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्चततःप्रेष्यतिसत्कृतान् ॥१४॥ तेतुराज्ञोवचःश्रुत्वाव्यथिताविनतान
नाः ॥ नगच्छेमऋषेर्भीता अनुनेष्यंतितंनृपं ॥ १५ ॥ वक्ष्यंतिचिंतयित्वातेतस्योपायांश्चतत्क्षमान् ॥
आनेष्यामोवयंविप्रंनचदोषोभविष्यति ॥ १६ ॥ एवमंगाधिपेनैवगणिकाभिर्ऋषेःसुतः ॥ आनीतोवर्ष
यद्देवःशांताचास्मैप्रदीयते ॥ १७ ॥

तुंशक्ताः । किंतुतदानयनउपायंविचिंत्यवक्ष्यामइतिसांत्वयिष्यंति ॥१५॥वक्ष्यंतीति ।तत्क्षमान्ऋश्यशृंगानयनोचितान्उपायांश्चिंतयित्वा तान्तस्य
राज्ञोवक्ष्यंति । एतैरुपायैर्वयंविप्रमानेष्यामः । नचदोषोभविष्यति । ऋश्यशृंगस्यब्रह्मचर्यवैकल्पदोषश्चनभविष्यति । तत्रभवतानशंकनीयं य
थागणिकासंपर्कोनभवेत्तथाऽऽनेष्यामइत्यर्थः । ऋषिशापदोषोनभविष्यतीतिवार्थः । अनावृष्टिदोषोनभविष्यतीतिवा इतिवक्ष्यंतीतिपूर्वेणान्व
यः ॥ १६ ॥ सनत्कुमारोक्तंसमाप्यस्वयमाह एवमिति । यथाआनयिष्यामइत्युक्तमेवमानीतः । देवः पर्जन्यश्चावर्षयत् शांतारोमपादकन्याचअस्मैऋ
श्यशृंगायप्रदीयते । प्रादीयतकालसामान्येलट् ॥ १७ ॥

ऋश्यशृंगइति । जामातारोमपादस्यदशरथस्यापिवा । दशरथस्यौरसीःशांतादत्तारोमपादस्य । सनत्कुमारकथितमेतावत् । एवमंगाधिपेनेत्यादितु मयाव्याहृतमित्यर्थः । यद्वासर्वंसनत्कुमारवचनमेव । अवर्षयत्वर्षयिष्यति प्रदीयतेप्रदास्यते ॥ १८ ॥ अथेत्युत्तरशेषः श्लोकः अत्रसर्गविच्छेदोलेखकदोषकृतइतिप्रतिभाति ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥

सुमंत्रइत्यादि । मेमत्तःसहऋश्यशृंगःयथामंत्रिभिरानीतःतथाशृणुहेतिप्रसिद्धौ ॥१॥ रोमेति निरपायः अव्यभिचारिफलः ॥२॥ ऋश्यशृंगइति । तपः

ऋश्यशृङ्गस्तुजामातापुत्रान्तवविधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्व्याहृतंमया ॥ १८ ॥ अथहृष्टो दशरथःसुमंत्रंप्रत्यभाषत ॥ यथर्श्यशृंगस्त्वानीतोविस्तरेणत्वयोच्यतां ॥ १९ ॥ इति श्रीमद्बालकांडे नवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ थ ॥

सुमंत्रश्चोदितोराज्ञाप्रोवाचेदंवचस्तथा ॥ यथर्श्यशृंगस्त्वानीतःशृणुमेमंत्रिभिःसह ॥ १ ॥ रोमपादमुवाचेदंसहामात्यपुरोहितः ॥ उपायोनिरपायोयमस्माभिरभिचिंतितः ॥ २ ॥ ऋश्यशृंगोवनचरस्तपःस्वाध्यायनेरतः ॥ अनभिज्ञःसनारीणांविषयाणांसुखस्यच ॥ ३ ॥ इंद्रियार्थैरभिमतैर्नरचित्तप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामःक्षिप्रंचाध्यवसीयतां ॥४॥ गणिकास्तत्रगच्छंतुरूपवत्यःस्वलंकृताः ॥ प्रलोभ्यविविधोपायैरानयिष्यंतिसत्कृताः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वाध्यायनेतपःस्वाध्याययोःसर्वोद्वंद्वोविभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः । तेनपुराणेतिहासादिमुखेनापिनस्त्रीस्वरूपंजानातीतिभावः । नारीणामनभिज्ञइतिकर्मणीषष्ठी विषयाणांशब्दस्पर्शरूपरसगंधानांसंबंधिनः सुखस्यचानभिज्ञश्चभवति ॥ ३ ॥ इंद्रियेति । नरचित्तप्रमाथिभिःनरचित्ताकर्षकैः तमितिशेषः । क्षिप्रंशीघ्रमानाययिष्यामः अध्यवसीयतांनिश्चीयतां अस्मदुक्तप्रकारइतिशेषः ॥ ४ ॥ केइंद्रियार्थाःकथन्तैरानयनंतत्राह गणिकाइति । गणिकावेश्याः प्रलोभ्यवंचयित्वा सत्कृताःअस्माभिः कृतबहुमानाः ऋश्यशृंगेणवा ॥ ५ ॥

श्रुत्वेति।राजापुरोहितंतथेतिप्रत्युवाच पुरोहितोपिमंत्रिणस्तथेतिप्रत्युवाच । तेचमंत्रिणस्तथाचक्रुः । तेषामेवाधिकारात् वारमुख्याःप्रेषयामासुरित्यर्थः वारेतिअर्द्धमेकं वारशब्देनवारस्त्रियउच्यंते नामैकदेशेनामग्रहणात् ॥ ६ ॥ आश्रमस्येति । अस्मिन्वनेआश्रमस्याविदूरेदर्शनेऋष्यशृंगदर्शने यत्नंअवधानंकुर्वंतिअकुर्वन् ऋषिपुत्रस्येत्यादिविशेषणत्रयंयत्नस्यकर्तव्यत्वेहेतुः ॥ ७ ॥ उक्तहेतुंविवृणोति पितुरित्यर्द्धेन पितुःसकाशान्नित्यसंतु

श्रुत्वातथेतिराजाचप्रत्युवाचपुरोहितं ॥ पुरोहितोमंत्रिणश्चतथाचक्रुश्चतेतदा ॥६॥ वारमुख्यास्तुतच्छ्रुत्वावनंप्रविविशुर्महत् ॥६॥ आश्रमस्याविदूरेस्मिन्यत्नंकुर्वंतिदर्शने ॥ ऋषिपुत्रस्यधीरस्यनित्यमाश्रमवासिनः॥७॥पितुःसनित्यसंतुष्टोनातिचक्रामचाश्रमात् ॥८॥नतेनजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वंतपस्विना॥स्त्रीवापुमान्वायच्चान्यत्सर्वंनगरराष्ट्रजं॥९॥ततःकदाचित्तंदेशमाजगामयदृच्छया॥ विभंडकसुतस्तत्रताश्चापश्यद्वरांगनाः ॥१०॥ ताश्चित्रवेषाःप्रमदागायंत्योमधुरस्वरैः ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्यसर्वावचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ कस्त्वंकिंवर्तसेब्रह्मन्ज्ञातुमिच्छामहेवयं ॥ एकस्त्वंविजनेघोरेवनेचरसिशंसनः ॥ १२ ॥ अदृष्टरूपास्तास्तेनकाम्यरूपावनेस्त्रियः ॥ हार्दात्तस्यमतिर्जाताह्याख्यातुंपितरंस्वकं ॥ १३ ॥

ष्टोपितृशुश्रूषणैकरतइत्यर्थः॥ ८ ॥ हेत्वंतरमाह नतेनेति । जन्मप्रभृतिजन्मारभ्यनगरजमश्वादिराष्ट्रजंकुक्कुटादि ॥ ९ ॥ ततइति यदृच्छयादैववशात् ॥ १० ॥ ताइति । चित्रवेषाःनानालंकाराः ॥ ११ ॥ कस्त्वमिति कस्त्वंकिंजाति कस्यपुत्रइत्यर्थः किंकिमर्थंवर्तसेइच्छामहइत्यात्मनेपदमार्षं । भवान्किंजातिःकिंनामधेयःकस्यपुत्रःत्वंघोरेस्मिन्वनेकिमर्थंवर्तसे । किमर्थमेकश्चरसीतियोजना ॥ १२ ॥ अदृष्टेति यस्मात्कारणात्काम्यरूपाः काम्यमानरूपाः तास्त्रियोवनेतेनादृष्टरूपाः तस्मात्हार्दात् दर्शनजस्नेहात् स्वकंपितरंपित्रादिकंआख्यातुंमतिर्जाता ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

पितेति । अस्माकमितिमृगाद्यपेक्षयाबहुवचनं । किंतद्भद्गौणःपुत्रोसिनेत्याह । औरसइति पुराकिलमहाभूततटाकाख्येसरसिउपःस्पृशतोविभं
डकस्यउर्वशींदृष्ट्वारेतोस्खलत् । तन्मृगीजलेनसहपीत्वागर्भिण्यासीत् । तस्यांजातःऋश्यमृगतुल्यशृंगत्वादृश्यशृंगाख्योभूदितिपौराणिकीकथा । मे
ऋश्यशृंगेतिनामाख्यातं । मेतपोरूपंकर्मचभुविवनभुविख्यातं॥ १४॥इहेति । इहवनसमीपेप्रदेशेऽस्माकमाश्रमपदः । पुंस्त्वमार्षं अत्रवःपूजांकरिष्येआ
गंतव्यमितिभावः । सर्वेषांइतिपुल्लिंगनिर्देशः स्त्रीस्वरूपाऽपरिज्ञानकृतः ॥ १५ ॥ ऋषीति द्रष्टुंमतिरासअभूतअस्तेर्भूभावाभावआर्षः । तेनसहतदाश्रम

पिताविभंडकोस्माकंतस्याहंसुतऔरसः ॥ ऋश्यशृंगइतिख्यातंनामकर्मचमेभुवि ॥ १४ ॥
इहाश्रमपदोस्माकंसमीपेशुभदर्शनाः ॥ करिष्येवोत्रपूजांवैसर्वेषांविधिपूर्वकं ॥ १५ ॥ ऋषिपुत्रवचःश्रुत्वा
सर्वासांमतिरासवै ॥ तदाश्रमपदंद्रष्टुंजग्मुःसर्वाश्चतेनताः ॥ १६ ॥ आगतानांततःपूजामृषिपुत्रश्चकारह ॥
इदमर्घ्यमिदंपाद्यमिदंमूलमिदंफलं ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजांसर्वाएवसमुत्सुकाः ॥ ऋषेर्भीतास्तुशी
घ्रंताःगमनायमतिंदधुः ॥ १८ ॥ अस्माकमपिमुख्यानिफलानीमानिवैद्विज ॥ गृहाणप्रतिभद्रंतेभक्षय
स्वचमाचिरं ॥ १९ ॥ ततस्तास्तंसमालिंग्यसर्वाहर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मैभक्षांश्चविविधान्
शुभान्॥२०॥तानिचास्वाद्यतेजस्वीफलानीतिस्ममन्यते ॥ अनास्वादितपूर्वाणिवनेनित्यनिवासिनां॥२१

पदंजग्मुश्च॥१६॥आगतानामिति आगतानांआश्रमपदंआगतानांअंतेइतिकरणंद्रष्टव्यं ॥१७॥प्रतिगृह्येति । समुत्सुकाः तत्संलापसाभिलाषाः ताःसर्वा
स्तांपूजांऋषिपुत्रदत्तांपूजाम् प्रतिगृह्यऋषेर्विभंडकाद्भीतास्सत्यः शीघ्रंगमनायमतिंदधुः ॥ १८ ॥ अस्माकमिति । प्रतिगृहाणेत्यन्वयः । छंदसिप
रेपीतिप्रतीत्यस्योपसर्गस्यधातोरुपरिष्टात्प्रयोगः । छंदोवत्पुराणानिभवंतीतिन्यायात् । माचिरंविलंबंमाकुरु ॥ १९ ॥ ततइति । अत्रादौइत्युक्त्वेत्युप
स्कार्यं स्नेहिजनवत्वशीकारार्थमालिंग्य ॥२०॥ तानीति । वनेनित्यनिवासिनांअनास्वादितपूर्वाणि तैःपूर्वमनास्वादितानिफलानीमानीतिमन्यतेस्म ।
अपूर्वरसत्वात् पूरणगुणेतिसमासप्रतिषेधादेवज्ञापकात्तृतीयार्थेषष्ठी ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आपृच्छचेति। व्रतचर्यांनिवेद्यअस्माभिःकिंचिद्व्रतमनुष्ठेयमस्तीतिव्रतानुष्ठानंनिवेद्य तस्मादपदेशाद्व्याजात्तस्यापितुर्भीतास्सत्योगच्छंतिस्म ।२२। गतास्विति। काश्यपस्यकश्यपपुत्रस्यविभंडकस्य अस्वस्थहृदयःकार्षिताचित्तः दुःखंयथाभवतितथापरिवर्त्ततेस्मसंचरतिस्म ॥२३॥ ततइति। ततः अस्वस्थचित्तत्वाद्धेतोः ॥ २४ ॥ दृष्ट्वेतिस्पष्टं ॥ २५ ॥ एहीति। अस्माकमाश्रमपदमेहीतिपूर्वेणान्वयः । तत्रापिश्रीमान्समृद्धिमान् एषविधिःसत्कारः स्वदेशत्वाद्विशेषेणभविष्यातिइतिचाब्रुवन्नितियोजना ॥२६॥ श्रुत्वेति हृदयंगमंमनोज्ञं खश्प्रकरणेगमेःसुप्युपसंख्यानमितिखश् निन्युःनावमारोप्यगं

आपृच्छ्यतुतदाविप्रंव्रतचर्यांनिवेद्यच ॥ गच्छंतिस्मापदेशात्ताःभीतास्तस्यपितुःस्त्रियः ॥२२॥ गतासुता
सुसर्वासुकश्यपस्यात्मजोद्विजः ॥ अस्वस्थहृदयश्चासीद्दुःखंस्मपरिवर्तते ॥ २३ ॥ ततोपरेद्युस्तन्दे
शमाजगामसवीर्यवान् ॥ मनोज्ञायत्रतादृष्टावारमुख्याःस्वलंकृताः ॥ २४ ॥ दृष्ट्वैवचतदाविप्रमायांतंहृष्ट
मानसाः ॥ उपसृत्यततःसर्वास्तास्तमूचुरिदंवचः ॥ २५ ॥ एह्याश्रमपदंसौम्यह्यस्माकमितिचाब्रुवन् ॥
तत्राप्येषविधिःश्रीमान्विशेषेणभविष्यति ॥ २६ ॥ श्रुत्वातुवचनंतासांसर्वासांहृदयंगमं ॥ गमनायम
तिंचक्रेतंचनिन्युस्तदास्त्रियः ॥ २७ ॥ तत्रचानीयमानेतुविप्रेतस्मिन्महात्मनि ॥ ववर्षसहसादेवोजगत्प्र
ह्लादयंस्तदा ॥ २८ ॥ हर्षेणैवागतंविप्रंविषयंस्वंनराधिपः ॥ प्रत्युद्गम्यमुनिंप्रह्वःशिरसाचमहींगतः ॥ २९ ॥
अर्घ्यंचप्रददौतस्मैन्यायतःसुसमाहितः ॥ वव्रेप्रसादंविप्रेंद्रान्माविप्रंमन्युराविशत् ॥ ३० ॥

गाप्रवाहेणेतिशेषः । तथैवभारतेप्रतिपादनात् ॥ २७ ॥ तत्रेति तत्रअंगदेशइत्यर्थः ॥ २८ ॥ हर्षेणेति स्वंविषयंस्वदेशं प्रह्वः विनीतः ॥ २९ ॥ अर्घ्यंचेति। अर्घःपूजातदर्थमुदकमर्घ्यंपादार्घाभ्यांचेति यत्प्रत्ययः न्यायतःशास्त्रक्रमेण विप्रेंद्रात्ऋश्यशृंगात्प्रसादंगणिकाभिः प्रलोभ्यानयनकृतको पनिवृत्तिंवव्रेकथंवव्रेविप्रंत्वांमन्युःकोपोमाविशेदिति माविशत्वित्यर्थः । लकारव्यत्ययः । यद्वाविप्रंविभंडकं मन्युः पुत्रविश्लेणकृतःकोपःमाविशेदि तिएवंप्रसादनादेवविभंडकोनचुकोप पुत्रप्रसादवरणादेवपितात्रिलोकज्ञस्तुष्यतीतिपूर्वमेवमंत्रिभिर्निर्णीतंचेतिबोध्यं । कथमन्यथाउपायंचिंतयंतः प्राज्ञाः अपायमपिनचिंतयेयुः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अंतःपुरमिति । प्रविश्यतेनसहेतिसिद्धं शांतेननिर्दुःखेनमनसोपलक्षितःप्रसादकार्योपदर्शनात्प्रसन्नत्वंसिद्धम् ॥ ३१ ॥ एवमिति । एवंसर्वकामैः सुपूजितः तत्र रोमपादांतःपुरे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेदशमःसर्गः ॥ १० ॥ एवंदशरथप्रश्नस्योत्तरमुक्त्वाकथाशेषंसुमंत्रःप्रस्तौति भूयइत्यादि। देवप्रवरःसनत्कुमारः कथायांकथाप्रसंगे एवंवक्ष्यमाणरीत्या यथाउक्तवान् तथाशृ

अंतःपुरंप्रविश्यास्मैकन्यांदत्वायथाविधि ॥ शांतांशांतेनमनसाराजाहर्षमवापसः ॥ ३१ ॥ एवंसन्यवसत्तत्रसर्वकामैःसुपूजितः॥ (ऋश्यशृंगोमहातेजाश्शांतयासहभार्यया)॥३२॥इति श्रीबा०द०स०॥१०॥

भूयएवचराजेंद्रश्रृणुमेवचनंहितम्॥ यथासदेवप्रवरःकथायामेवमब्रवीत् ॥ १ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातोभविष्यतिसुधार्मिकः ॥ राजादशरथोनामश्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥ अंगराजेनसख्यंचतस्यराज्ञोभविष्यति ॥ कन्याचास्यमहाभागाशांतानामभविष्यति ॥ ३ ॥ पुत्रस्त्वंगस्यराज्ञस्तुरोमपादइतिश्रुतः ॥ अंगराजंदशरथोगमिष्यतिमहायशाः ॥४॥ अनपत्योस्मिधर्मात्मन्शांताभर्ताममक्रतुम् ॥ आहरेतत्वयाज्ञप्तःसंतानार्थंकुलस्यच ॥ ५ ॥ श्रुत्वाराज्ञोथतद्वाक्यंमनसासविचिंत्यच ॥ प्रदास्यतेपुत्रवंतंशांताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्यचतंविप्रंसराजाविगतज्वरः ॥ आहरिष्यतितंयज्ञंप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ७ ॥

णु॥१॥इक्ष्वाकूणामिति। धार्मिकोभविष्यतीत्यन्वयः। सत्यप्रतिश्रवःसत्यप्रतिज्ञः॥२॥अंगेति। अस्यअंगराजस्य॥३॥पुत्रइति। अंगस्य राज्ञःअंगराजस्य ॥ ४ ॥ अनपत्यइति। अहमनपत्योस्मितस्मात् ममकुलस्य संतानार्थमविच्छेदार्थं शांताभर्ताक्रतुमाहरेत अनुतिष्ठतुइति वक्ष्यतीतिशेषः॥ ५ ॥ श्रुत्वेति। सरोमपादः मनसाविचिंत्य नतुमंत्रिभिः। पुत्रवंतंपुत्रप्रदानसमर्थं पुत्रयुक्तंवा ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्येति । आहरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः अंतरात्मना मनसाउपलक्षितः ॥ ७ ॥

तस्मिन्यज्ञेतमेवऋत्विजंकरिष्यतीत्याह तंचेतिश्लोकद्वयमेकवाक्यं यष्टुंकामोयस्यसयष्टुकामः लुंपेदवश्यमःकृत्येतुंकाममनसोरपीतिमकारलोपः ।
एवंभूतोराजा तंवरयिष्यति वरोवरणंतत्करोतीतिणिच्अल्लोपस्यस्थानिवत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ ८ ॥ किमर्थंयज्ञार्थं पुत्रकामेष्ट्यर्थंतद्द्वाराप्रसवार्थं
पुत्रार्थंतद्द्वारास्वर्गार्थं नापुत्रस्यलोकोस्तीतिश्रुतेः । कामंकाम्यक्रतुं ॥ ९ ॥ पुत्राश्चेति । अमितविक्रमाः अपरिछिन्नपराक्रमाः ॥ १० ॥ एव
मिति । पूर्वंपूर्वकालेविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं पुरापुराणः देवयुगेकृतयुगे यद्वाहेदेवपुरायुगे कृतयुगइत्यर्थः ॥ ११ ॥ सइति । सत्वंपुत्रार्थीत्वं सु

तंचराजादशरथोयष्टुकामःकृतांजलिः ॥ ऋश्यशृंगंद्विजश्रेष्ठंवरयिष्यतिधर्मवित् ॥ ८ ॥ यज्ञार्थंप्रसवार्थं
चस्वर्गार्थंचजनेश्वरः ॥ लभतेचसतंकामंविप्रमुख्याद्विशांपतिः ॥ ९ ॥ पुत्राश्चास्यभविष्यंतिचत्वारोमि
तविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराःसर्वलोकेषुविश्रुताः ॥ १० ॥ एवंसदेवप्रवरःपूर्वंकथितवान्कथाम् ॥ सन
त्कुमारोभगवान्पुरादेवयुगेप्रभुः ॥ ११ ॥ सत्वंपुरुषशार्दूलतमानयसुसत्कृतम् ॥ स्वयमेवचराजेंद्रगत्वा
सबलवाहनः ॥१२॥ अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवाक्यंनिशम्यच॥(वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातोराजासंपूर्णमानसः) ॥
सांतःपुरःसहामात्यःप्रययौयत्रसद्विजः ॥ १३ ॥ वनानिसरितश्चैवव्यतिक्रम्यशनैःशनैः ॥ अभिचक्रा
मतंदेशंयत्रवैमुनिपुंगवः ॥१४॥ आसाद्यतंद्विजश्रेष्ठंरोमपादसमीपगम् ॥ ऋषिपुत्रंददर्शादौदीप्यमानमि
वानलम् ॥१५॥ ततोराजायथान्यायंपूजांचक्रेविशेषतः ॥ सखित्वात्तस्यवैराग्यःप्रहृष्टेनांतरात्मना॥१६॥

सत्कृतंसुसत्काराहंस्वयमेवनतुपुरोहितादिद्वारा॥१२॥अनुमान्येति । अनुमान्यकृतानुमतिकंकृत्वा अन्यथामयिस्थितेकथमयमन्यमाह्वयतीतिवसिष्ठः
कुप्येत् अतःसुमंत्रोक्तकथोक्तिपूर्वकमनुमान्येत्यर्थः । अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवाक्यंनिशम्यचेतिवचनभंग्यापुनर्वसिष्ठसन्निधौसाकथाप्रस्ताविता सुमंत्र
मुखेनैवेतिगम्यते । अतोवसिष्ठेनानुमतिःकृतेतिमंतव्यं सांतःपुरतयागमनंजामात्रुपलालनरीत्याशांतयासहानयनार्थं यत्ररोमपादनगरे ॥ १३ ॥
वनानीति । वनादिविलोकन कुतुकित्वंशनैःशनैरित्यनेनद्योत्यते ॥ १४ ॥ आसाद्येति । तंदेशमासाद्य तमृषिपुत्रंआदौरोमपाददर्शनात्पूर्वं ददर्श ।
तस्मिन्भक्त्यतिशयद्योतनार्थं ॥ १५ ॥ ततइति । राजारोमपादः राज्ञोदशरथस्य ॥ १६ ॥

रोमपादेनेति। संबंधकंशांतायाजनकपितृत्वरूपंसंबंधं प्रत्युपूजयत् ऋश्यशृंगइतिशेषः ॥ १७ ॥ एवमिति। तेनरोमपादेन सप्ताष्टेतिलोकवचनपरिपाटीसंख्यानियमोपेक्षाकृता ॥ १८ ॥ शांतेति। उद्यतंउद्युक्तं ॥ १९ ॥ तथेति। तस्यऋश्यशृंगस्यगमनंसंश्रुत्यप्रतिज्ञाय ॥ २० ॥ ऋषीति। प्रतिश्रुत्यआकर्ण्य नृपंरोमपादं ॥ २१ ॥ ताविति। अन्योन्यमंजलिमित्यर्थः ॥ २२ ॥ ततइति। सुहृदंरोमपादं ॥ २३ ॥ क्रियतामिति। सिक्तंचसमृष्टं

रोमपादेनचाख्यातमृषिपुत्रायधीमते ॥ सख्यंसंबंधकंचैवतदातंप्रत्यपूजयत् ॥ १७ ॥ एवंसुसत्कृतस्तेनसहोषित्वानरर्षभः ॥ सप्ताष्टदिवसान्राजाराजानमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ शांतातवसुताराजन्सहभर्त्राविशांपते ॥ मदीयंनगरंयातुकार्यंहिमहदुद्यतं ॥१९॥ तथेतिराजासंश्रुत्यगमनंतस्यधीमतः ॥ उवाचवचनंविप्रंगच्छत्वंसहभार्यया ॥२०॥ ऋषिपुत्रःप्रतिश्रुत्यतथेत्याहनृपंतदा ॥ सनृपेणाभ्यनुज्ञातःप्रययौसहभार्यया ॥२१॥ तावन्योन्यांजलिंकृत्वास्नेहात्संश्लिष्यचोरसा ॥ ननंदतुर्दशरथोरोमपादश्चवीर्यवान् ॥ ॥ २२ ॥ ततःसुहृदमापृच्छ्यप्रास्थितोरघुनंदनः ॥ पौरेभ्यःप्रेषयामासदूतान्वैशीघ्रगामिनः ॥२३॥ क्रियतांनगरंसर्वंक्षिप्रमेवस्वलंकृतं ॥ धूपितंसिक्तसंमृष्टंपताकाभिरलंकृतं ॥२४॥ ततःप्रहृष्टाःपौरास्तेश्रुत्वाराजानमागतं ॥ तथाप्रचक्रुस्तत्सर्वंराज्ञायत्प्रेषितंतदा ॥२५॥ ततःस्वलंकृतंराजानगरंप्रविवेशह ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैःपुरस्कृत्यद्विजर्षभं ॥२६॥ ततःप्रमुदिताःसर्वेदृष्ट्वातंनागराद्विजम् ॥ प्रवेश्यमानंसत्कृत्यनरेंद्रेणेंद्रकर्मणा ॥ २७ ॥ अंतःपुरंप्रवेश्यैनंपूजांकृत्वाविधानतः ॥ कृतकृत्यंतदात्मानंमेनेतस्योपवाहनात् ॥ २८ ॥

चसिक्तसंमृष्टंपूर्वकालेत्यादिनासमासः ॥ स्वलंकृतंपुष्पकदलीकांडादिभिः ॥२४॥ततइति। आगतंआगतप्रायं राज्ञायद्यथाप्रेषितंतत्तथा तदाश्रवणकालएवचक्रुः ॥ २५ ॥ ततइति। द्विजर्षभंपुरस्कृत्यशंखदुंदुभिनिर्घोषैःसहप्रविवेश ॥ २६ ॥ ततइति। नागराःनगरवासिनः नरेंद्रेण दशरथेनसत्कृत्य नगरालंकारादिभिःसन्मान्य प्रवेश्यमानंतंद्विजंदृष्ट्वा प्रमुदिताःसंतुष्टाःआसन् इंद्रस्येवकर्मपराक्रमादिकंयस्यसःइंद्रकर्मा तेन ॥ २७ ॥ अंतःपुरमिति। उपवाहनात् आनयनात् ॥ २८ ॥

अंतरिति । भर्त्रासहागतांअनेनपूर्वंकन्यात्वदशायामपिकदाचिदागमनंव्यज्यते॥२९॥पूज्यमानेति॥विशेषतःजनकत्वसंबंधात् ऋत्विजाऋश्यशृंगेण पितृगृहत्वात्शांतायाःप्राधान्यं ॥३०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्याने बालकाण्डव्याख्यानेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

एवंदशरथःसर्वकामसमृद्धोपिपुत्रालाभसंतप्तस्तन्मूलानिपापानिस्वाधिकारानुरूपेणाश्वमेधेनविनानविनश्यंतीतिमन्वानः सर्वंपाप्मानंतरति तरतिब्रह्महत्यांयोश्वमेधेनयजतेइतिश्रुत्या राजसार्वभौमोश्वमेधेनयजेतेतिस्मृत्याच विहितमश्वमेधंयष्टुंसंकल्प्यतदानीमुद्बुद्धसंस्कारेणसुमंत्रेणोदीरितवचना

अंतःपुरःस्त्रियःसर्वाःशांतांदृष्ट्वातथागताम् ॥ सहभर्त्राविशालाक्षींप्रीत्यानंदमुपागमन् ॥२९॥ पूज्यमाना
चताभिःसाराज्ञाचैवविशेषतः ॥ उवासतत्रसुखिताकंचित्कालंसहर्त्विजा ॥३०॥ इति श्रीमद्बालकाण्डे
एकादशःसर्गः ॥ ११ ॥

ततःकालेबहुतिथेकस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसंतेसमनुप्राप्तेराज्ञोयष्टुंमनोभवत् ॥ १ ॥ ततःप्रसाद्याशिरसंति
विप्रंदेववर्णिनम् ॥ यज्ञायवरयामाससंतानार्थंकुलस्यवै ॥ २ ॥ तथेतिचसराजानमुवाचचसुसत्कृतः ॥ सं
भाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यताम् ॥ ३ ॥

ज्जामातुपलालनव्याजेनशांतयासहऋश्यशृंगमानीय प्राप्तकालेपूर्वंसंकल्पितमश्वमेधंकर्तुंआरभतेत्याह ततःकालइत्यादि । ततः ऋश्यशृंगानयनानंतरं बहुतिथे अनल्पे काले गते संख्यासंज्ञाद्बहुशब्दात्पूरणार्थेडटिबहुपूगगणसंघस्यतिथुगितितिथुगागमः कस्मिंश्चित् मलिम्लुचत्वादिदोषरहिततया विलक्षणे सुमनोहरे पौर्णमास्याःकालत्वेनातिमनोज्ञे वसंतेसमनुप्राप्ते प्रारब्धे चैत्र्यांपौर्णमास्यामित्यर्थः । राज्ञोदशरथस्य यष्टुं सांग्रहणीमिष्टिंकर्तुं मनःमनोरथःअभूत्चैत्र्यांपौर्णमास्यांप्रातरश्वमेधेनयक्ष्येइतिसंकल्प्य सांग्रहण्येष्टचायजतइतिस्मरणात् ॥ १ ॥ अथसांग्रहणीमिष्टिंकर्तुंमृत्विग्वरणेप्राप्तेप्रथममृश्यशृंगंब्रह्मत्वेनवृतवानित्याह ततःप्रसाद्येति । देववर्णिनंदेववर्चसं ॥ २ ॥ तथेति । सचऋश्यशृंगश्च ॥ ३ ॥

अथ अपदातीनृत्विजःसमावहंत्यासुब्रह्मण्यायाइतिविहितमध्वर्युप्रभृतिवरणमाह ततोराजेत्यादिना । अस्याःश्रुतेरयमर्थः तस्यतस्यगृहेगत्वासोमप्रवाकवृतानध्वर्युब्रह्महोतृनाग्नीध्रंचहस्त्यश्वादिकमारोप्यराजगृहमानयंतिराजपुरुषाः । अनंतरायाममावास्यायांपूर्ववृताएवतेसंज्ञानेष्ट्यर्थंपुनर्व्रियंते अथवैशाख्यांपौर्णमास्यांप्राजापत्यर्षभपश्वर्थंपूर्ववत्सोमप्रवाकवृतौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौहस्त्यादिकमारोप्यानयंतिराजपुरुषाः । अनंतरायाममावास्यायांतथैववृतमुद्गातारंहस्त्यादिभिरानयंति अथागामिनिवसंतेपंचदश्यांहस्त्यादिभिःप्रस्तोतारमानयंति त्रैधातवीयार्थंयत्रदीक्षारंभस्तद्दिवसादूर्ध्वंतृतीयादिष्वहस्वन्वहमितरानष्टावृत्विजोहस्त्यादिकमारोप्यानयंति ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकंनेष्टारंप्रतिहर्तारंग्रावस्तुतंपोतारंउन्नेतारंसुब्र

ततोराजाब्रवीद्वाक्यंसुमंत्रंमंत्रिसत्तमं ॥ सुमंत्रावाहयक्षिप्रमृत्विजोब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ सुयज्ञंवामदेवंचजाबालिमथकाश्यपं ॥ पुरोहितंवसिष्ठंचयेचाप्यन्येद्विजातयः ॥ ५ ॥ ततःसुमंत्रस्त्वरितंगत्वात्वरितविक्रमः ॥ समानयत्सतान्सर्वान्समर्थान्वेदपारगान् ॥६॥ तान्पूजयित्वाधर्मात्माराजादशरथस्तदा ॥ धर्मार्थसहितंयुक्तंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥७॥ ममलालप्यमानस्यपुत्रार्थंनास्तिवैसुखं ॥ तदर्थंहयमेधेनयक्ष्यामीतिमतिर्मम॥८॥तदहंयष्टुमिच्छामिशास्त्रदृष्टेनकर्मणा॥ऋषिपुत्रप्रभावेनकामान्प्राप्स्यामिचाप्यहं॥९॥ततःसाध्वितितद्वाक्यंब्राह्मणाःप्रत्यपूजयन्॥वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेपार्थिवस्यमुखाच्च्युतं॥१०॥ ऋश्यशृंगपुरोगाश्चप्रत्यूचुर्नृपतिंतदा ॥ संभाराःसंभ्रियंतांतेतुरगश्चविमुच्यतां ॥ ११ ॥

ह्मण्यमितिसोमार्थंएवमासुब्रह्मण्याह्वानादपदातीनृत्विजआवहंतीति एवंक्रमेणकर्त्तव्यानिऋत्विग्वरणानिकार्यकरत्वात्संग्रहेणदर्शयाति सुमंत्रावाहयेति । आवाहयआनय ऋतौयजंतीतिऋत्विजः । ब्रह्मवादिनःवेदपाठकान् ॥ ४ ॥ ऋत्विजःपरिगणयति सुयज्ञमिति ॥ ५ ॥ ततइति त्वरितविक्रमः त्वरितपदन्यासः ॥ ६ ॥ तानिति । धर्मार्थसहितंधर्मार्थरूपप्रयोजनयुक्तं श्लक्ष्णंमधुरं ॥ ७ ॥ ममेति व्याख्यातं ॥ ८ ॥ तादिति।यष्टुमिच्छामिप्रतिबंधकदुरितशांत्यर्थं ऋषिपुत्रप्रभावेनऋश्यशृंगकृतयज्ञप्रभावेन पश्चात्कामान्पुत्रानवाप्स्यामिच ॥ ९ ॥ ततइति । ऋश्यशृंगश्लाघागर्भत्वाद्वसिष्ठप्रमुखाइत्युक्तं ॥ १० ॥ ऋश्यशृंगेत्यादिव्याख्यातप्रायम् ॥ ११ ॥

सर्वथेति ।सनत्कुमारवचःश्रवणाच्चतुरइत्युक्तं ॥१२॥ ततइति । क्रियाभेदान्नराजपदपुनरुक्तिः॥१३॥गुरूणामिति । संभ्रियंतुसंभ्रियंतां आर्षपरस्मैपदं अत्रसंभाराः यज्ञीयाश्वमोचनोपकरणानि द्वादशारत्नीरशनाभवतीत्युक्त्याद्वादशारत्निपरिमितामुंजाख्यतृणविशेषनिर्मितारशना चतुष्टय्यआपोभवं तीत्यनुवाकोक्ताः आतपातिवर्ष्याःकूप्याःस्थावरावहंत्यश्चेतिचतुर्विधाआपइत्यादीनि समर्थैः चतुःशतारक्षंतीतिश्रूयमाणैराजपुत्राद्यैः अधिष्ठितः रक्षितः सोपाध्यायः उपाध्यायैश्चतुर्भिःऋत्विग्भिःसहितः अश्वोविमुच्यतां चत्वारऋत्विजःसमुक्षंतीत्यारभ्यशतेनराजपुत्रैःसहअध्वर्युः शतेनाराजभि

सर्वथाप्राप्स्यसेपुत्रांश्चतुरोमितविक्रमान् ॥ यस्यतेधार्मिकीबुद्धिरियंपुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥ ततःप्रीतो
भवद्राजाश्रुत्वातु द्विजभाषितं ॥ अमात्यांश्चाब्रवीद्राजाहर्षेणेदंशुभाक्षरं ॥१३॥ गुरूणांवचनाच्छीघ्रंसंभा
रास्संभ्रियंतुमे॥समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायोविमुच्यताम्॥१४॥सरय्वाश्चोत्तरेतीरेयज्ञभूमिर्विधीयतां॥
शांतयश्चाभिवर्द्धंतांयथाकल्पंयथाविधि ॥१५॥ शक्यःकर्तुमयंयज्ञस्सर्वेणापिमहीक्षिता ॥ नापराधोभवे
त्कष्टोयद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥ छिद्रंहिमृगयंतेत्रविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः॥विघ्नितस्यहियज्ञस्यसद्यःकर्ता
विनश्यति ॥ १७ ॥ तद्यथाविधिपूर्वंमेक्रतुरेषसमाप्यते ॥ तथाविधानंक्रियतांसमर्थाःकरणेष्विह ॥१८॥
तथेतिचततःसर्वेमंत्रिणःप्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेंद्रस्यतद्वाक्यंयथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ १९ ॥

रुग्रैःसहब्रह्मशतेनसूतग्रामणीभिःसहहोताशतेनक्षत्तसंग्रहीतृभिःसहोद्गातेतिश्रुतेः । संगृहितंचभट्टभास्करैः सन्नाहवंतःक्षितिपालपुत्राःसन्नद्धसूतःशत मस्यतल्प्याः ॥ गोपायितारः शतमेवसुग्राःसन्नाहिनस्तादृशसूनुयुक्ताः ॥ वैश्याःशतंप्रांतचराः पथिस्युर्वरूथिनस्तैःशतमेवशूद्राइति ॥ १४ ॥ अथपुण्यनामदेवयजनमध्यवस्यतीत्युक्तरीत्यायागार्हंपुण्यस्थलपरिग्रहंदर्शयति सरय्वाइति उत्तरंविविक्तमितितत्परिग्रहःशांतयःशांतिकर्माणि अ भिवर्द्धंतांप्रवर्तंतां यथाकल्पंयथाक्रमं यथाविधियथाशास्त्रं ॥१५॥ शक्यइति । कष्टःक्लेशकरः ॥ १६ ॥ छिद्रमिति । छिद्रंअपराधमित्यर्थः ॥१७॥ तदिति । यथेतिछेदः ॥ १८ ॥ तथेति । अकुर्वतसांग्रहणेष्टिप्रभृत्यश्वविमोचनांतमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ १९ ॥

ततोद्विजाइति । अनुज्ञाताः तेनेतिशेषः ॥ २० ॥ गतेष्विति । स्वंवेश्म अग्निगृहादंतःपुरमित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेद्वादशःसर्गः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंप्रथमवसंतेचैत्रपौर्णमास्यांसांग्रहणेष्टिंविधायद्वितीयेह्निब्रह्मौदनमेध्याश्वबंधनस्नापनप्रोक्षणविमोचनादिकंचत्वारऋत्विजःसमुक्षंतीत्युक्तरीत्याकृत्वा सावित्रमष्टाकपालंप्रातर्निर्वपतीत्युक्तरीत्याप्रतिदिनंसावित्रादिषुकर्मस्वनुष्ठीयमानेषुसंवत्सरेपूर्णेदेवयजनंप्रातिप्रस्थानंदर्शयति त्रयोदशेपुनःप्राप्तइत्यादि । पुनर्वसंतेद्वितीयवसंतेप्राप्तेसंवत्सरःपूर्णोभवत् अमावास्याप्राप्तेत्यर्थः । अत्रभाविन्यांपौर्णमास्यांप्रसवार्थंहयमेधेनयष्टुंहयमेधाख्यंयज्ञंकर्तुंगतः देवयजनमितिशेषः । प्रथमसंवत्सरांतिमावास्यायांमुखासंभरणत्रैधातवीयदीक्षणीयादिकंदेवयजनएवहिकर्त्तव्यं यथोक्तंभास्करैः संवत्सरस्यास्यतुयांऽ

ततोद्विजास्तेधर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिवर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततःसर्वैपुनर्जग्मुर्यथागतं॥२०॥गतेष्वथद्विजाग्र्ये
षुमंत्रिणस्तान्नराधिपः॥विसर्ज्जयित्वास्वंवेश्मप्रविवेशमहाद्युतिः॥२१॥इति श्रीमद्बालकांडेद्वादशसर्गः १२
पुनःप्राप्तेवसंतेतुपूर्णःसंवत्सरोभवत्॥ प्रसवार्थंगतोयष्टुंहयमेधेनवीर्यवान् ॥ १ ॥ अभिवाद्यवसिष्ठंचन्या
यतःप्रतिपूज्यच॥ अब्रवीत्प्रश्रितंवाक्यंप्रसवार्थंद्विजोत्तमं ॥ यज्ञोमेक्रियतांविप्रयथोक्तंमुनिपुंगव॥ २॥

तिमांमावास्याविधेयामिहदीक्षणीयां । त्रैधातवीयांप्रवदंतिसप्तदिनानिदीक्षाहुतयस्तथाष्टाविति ॥ १ ॥ एवमेतत्सर्गप्रतिपाद्यंदेवयजनगमनंसंग्रहेणोक्त्वापुनस्तद्विस्तरेणवक्तुमुपक्रमतेसर्गशेषेण । तत्रब्रह्मौदनमारभ्ययावदश्वमेधसमाप्तियजमानस्यस्वातंत्र्यप्रतिषेधेनस्वयंयज्ञोपकरणसंपादनाद्ययोगादध्वर्युणैवतस्यसर्वस्यकर्तव्यत्वादध्वर्युत्वेनवृतंवसिष्ठंप्रतिप्रार्थयते अभिवाद्येत्यादिना । तदुक्तंभट्टभास्करैः रशनांजनतःपश्चादध्वर्युःपरिवीयते राज्यायसचराजास्याद्यावत्संतिष्ठतेक्रतुरिति । येयंतिद्वादशारत्नीरशनाभवतिमौंजीभवतीत्यश्वबंधनरज्जुर्विहिता तस्याः यदाज्यमुच्छिष्यतेतस्मिन्रशनान्युनत्तीतियद्ब्रह्मौदनाशिष्टाज्येनाभ्यंजनंविहितंततःपश्चादित्यर्थः । अर्द्धंत्रयमेकान्वयंवसिष्ठंअभिवाद्यच न्यायतःशास्त्रतः प्रतिपूज्यचप्रश्रितंविनययुक्तंवाक्यमब्रवीत् कथं प्रसवार्थंपुत्रार्थमारब्धोमेयज्ञःयथोक्तंशास्त्रोक्तंअनतिक्रम्य क्रियताम् ॥ २ ॥

---

१ इत्यत्रयोत्तमा इतिपाठान्तरम् ।

यथेति । यज्ञांगेषुद्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु यथाविघ्नोनक्रियते राक्षसैरितिशेषः । तथाक्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवानिति । भवान्मह्यंस्निग्धःअविच्छिन्नस्नेहःसुहृत् परमः वामदेवादिभ्यउत्कृष्टः महान्वस्तुतोनिरुपमोगुरुः अतःउद्यतःउपक्रांतःयज्ञस्यभारोभवतैववोढव्यः चकारेणार्त्विज्यंचकर्तव्यं इत्युच्यते ॥ ४ ॥ तथेति । समर्थितंसम्यक्प्रार्थितं ॥ ५ ॥ ततइतिसार्द्धश्लोकत्रयमेकान्वयं । यज्ञकर्मसुयज्ञप्रयोगेषु स्थापत्येतत्द्रव्यानयनस्वाम्ये निष्ठितान्पूर्वंराज्ञानियुक्तान् ॥ ६ ॥ कर्मांतिकानिति । कर्मणामंतःसमाप्तिःसएषामस्तीतिकर्मांतिकाः अतइनिठनावितिठन्भृतकानित्यर्थः ।

यथानविघ्नःक्रियतेयज्ञांगेषुविधीयतां ॥ ३ ॥ भवान्स्निग्धःसुहृन्मह्यंगुरुश्चपरमोमहान् ॥ वोढव्योभवताचैवभारोयज्ञस्यचोद्यतः ॥ ४ ॥ तथेतिचसराजानमब्रवीद्द्विजसत्तमः ॥ करिष्येसर्वमेवैतद्भवतायत्समर्थितम् ॥ ५ ॥ ततोब्रवीद्द्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसुनिष्ठितान् ॥ स्थापत्येनिष्ठितांश्चैववृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥ कर्मांतिकान्शिल्पकरान्वर्द्धकीन्खनकानपि ॥ गणकान्शिल्पिनश्चैवतथैवनटनर्तकान् ॥ तथाशुचीन्शास्त्रविदःपुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥ यज्ञकर्मसमीहंतांभवंतोराजशासनात् ॥ इष्टका[1]बहुसाहस्रीः शीघ्रमानीयतामिति ॥ ८ ॥ औपकार्याःक्रियंतांचराज्ञांबहुगुणान्विताः ॥ ब्राह्मणावसथाश्चैवकर्तव्याःशतशः शुभाः ॥ ९ ॥ भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताःसुनिष्ठिताः ॥ तथापौरजनस्यापिकर्त्तव्याबहुविस्तराः ॥ १० ॥

शिल्पकरान्इष्टकादिनिर्मातॄन् वर्द्धकीन्तक्ष्णः स्रुक्स्रुवचमसग्रहयूपादिनिर्मातॄन् खनकान्वापीकूपादिकृतः गणकान्लेखकान् शिल्पिनःचित्रादिकरान् नटाःरसाभिनयकृतः नर्तकाःभावाभिनयकृतः शास्त्रविदःप्रयोगशास्त्रविदः ॥ ७ ॥ अथाज्ञापनप्रकारमाह अष्टभिः यज्ञकर्मेत्यादि । ऋत्विजःप्रत्याहयज्ञकर्मेति समीहंतांव्याप्रियंतां । शिल्पकरान्प्रत्याह इष्टकेति जात्येकवचनंइत्यब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ औपकार्या इति सप्तश्लोकएकान्वयः । औपकार्या राजसदनानि स्वार्थेष्यङ् राजसदनमुपकार्योपकारिकेत्यमरः । बहुगुणान्विताः औन्नत्यविशालत्वादिबहुगुणान्विताः ब्राह्मणावसथाइतिआर्षोलिंगव्यत्ययः ॥ ९ ॥ कठिनफलादिभक्ष्यं । सुनिष्ठिताः वातवर्षादिभिरप्रकंप्याः ॥ १० ॥

---

[1] बहुसाहस्राः इति पाठान्तरम् ।

सर्वकामैः स्रक्चंदनादिभिः उपस्थिताः संयुक्ताः बहुअधिकं विधिवत्यथाविधि सत्कृत्यगंधादिभिरभ्यर्च्य लीलयाअनादरेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ यथापूजांप्राप्नुवंति तथाकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ कामक्रोधवशात् स्नेहद्वेषवशात् अपिशब्देनलीलासमुच्चीयते ॥ १३ ॥ विशेषेणअत्यादरेणेत्यर्थः । यथाक्रमंयथावृद्धं तेचेत्यत्रचशब्दोभिन्नक्रमः तेभोजनेनवसुभिःधनैश्च संभृतास्तृप्ताश्चस्युः ॥ १४ ॥ सर्वमपियथासुविहितंसुष्ठुअनुष्ठितंस्यात् किंचिदपिनपरिहीयते नत्यक्ष्यते प्रीतिस्निग्धेनस्नेहार्द्रेण ॥ १५ ॥ यथोक्तप्रवृत्तिदर्शयतिततइति । तत्पूर्वोक्तकार्यजातं एवमुपकरणनिष्पत्यनंतरंराजाह्वानमाज्ञापयति ततइत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ निमंत्रयस्वआह्वय ॥ १८ ॥ ब्राह्मणानिति । सर्वदेशेषु स्थितानितिशेषः ॥ १९ ॥ मिथिलेति श्लोकद्वयं । तंप्रसिद्धं स्वयमेव नतुदूतमुखेन पूर्वसंबंधिनंचिरंतनसुहृदं ततःपूर्वोक्तेभ्योनृपतिभ्यः ॥ २० ॥ २१ ॥ तथेति । स्वयमेवगमनहेतवोविशेषणानि ॥ २२ ॥

आवासाबहुभक्ष्यावैसर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथाजानपदस्यापिजनस्यबहुशोभनं ॥ ११ ॥ दातव्यमन्नंविधिवत्सत्कृत्यनतुलीलया ॥ सर्ववर्णायथापूजांप्राप्नुवंतिसुसत्कृताः ॥ १२ ॥ नचावज्ञाप्रयोक्तव्याकामक्रोधवशादपि ॥ यज्ञकर्मणियेव्यग्राःपुरुषाःशिल्पिनस्तथा ॥ १३ ॥ तेषामपिविशेषेणपूजाकार्यायथाक्रमं ॥ तेचस्युःसंभृताःसर्वेवसुभिर्भोजनेनच ॥ १४ ॥ यथासर्वंसुविहितंनकिंचित्परिहीयते ॥ तथाभवंतःकुर्वंतुप्रीतिस्निग्धेनचेतसा ॥ १५ ॥ ततःसर्वेसमागम्यवसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथोक्तंतत्सुविहितंनकिंचित्परिहीयते ॥ १६ ॥ यथोक्तंतत्करिष्यामोनकिंचित्परिहीयते ॥ ततःसुमंत्रमानीयवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ निमंत्रयस्वनृपतीन्पृथिव्यांयेचधार्मिकाः ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्रांश्चैवसहस्रशः ॥ समानयस्वसत्कृत्यसर्वदेशेषुमानवान् ॥ १९ ॥ मिथिलाधिपतिंशूरंजनकंसत्यविक्रमं ॥ निष्ठितंसर्वशास्त्रेषुतथावेदेषुनिष्ठितं ॥ २० ॥ तमानयमहाभागंस्वयमेवसुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबंधिनंज्ञात्वाततःपूर्वंब्रवीमिते ॥ २१ ॥ तथाकाशीपतिंस्निग्धंसततंप्रियवादिनं ॥ सद्वृत्तंदेवसंकाशंस्वयमेवानयस्वह ॥ २२ ॥

---

१ कर्मसुइति पाठान्तरम् । २ वयस्यं राजसिंहस्य इतिपाठः ।

तथेति । केकयराजानमिति समासांतविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥ २३ ॥ अंगेति । समानय त्वमेवेतिशेषः ॥ २४ ॥ प्राचीनानिति । प्राचीनान्प्राग्दे
शवर्तिनः सिंधुदेशेसौवीरदेशेचभवाः सिंधुसौवीराः सौराष्ट्रेयान्सुराष्ट्रदेशभवान् दाक्षिणात्यान्दक्षिणदेशभवान् आनयस्व दूतमुखेनेतिशेषः ॥ २५ ॥
संतीति । यथाक्षिप्रंशैघ्र्यमनतिक्रम्य ॥ २६ ॥ वसिष्ठेति । शुभान्अंतरंगान् ॥ २७ ॥ स्वयमिति । महीक्षितः वसिष्ठेनविशिष्योक्तान् ॥ २८ ॥

तथाकेकयराजानंवृद्धंपरमधार्मिकं ॥ श्वशुरंराजसिंहस्यसपुत्रंत्वमिहानय ॥ २३ ॥ अंगेश्वरंमहाभागं
रोमपादंसुसत्कृतं ॥ वयस्यंराजसिंहस्यसमानययशस्विनं ॥ २४ ॥ प्राचीनान्सिंधुसौवीरान्सौराष्ट्रेयां
श्चपार्थिवान् ॥ दाक्षिणात्यान्नरेंद्रांश्चसमस्तानानयस्वह ॥ २५ ॥ संतिस्निग्धाश्चयेचान्येराजानःपृथिवी
तले ॥ तानानययथाक्षिप्रंसानुगान्सहबांधवान् ॥ २६ ॥ वसिष्ठवाक्यंतच्छ्रुत्वासुमंत्रस्त्वरितस्तदा ॥
व्यादिशत्पुरुषांस्तत्रराज्ञामानयनेशुभान् ॥ २७ ॥ स्वयमेवहिधर्मात्माप्रययौमुनिशासनात् ॥ सुमंत्र
स्त्वरितोभूत्वासमानेतुंमहीक्षितः ॥ २८ ॥ तेचकर्मांतिकाःसर्वेवसिष्ठायचधीमते ॥ सर्वंनिवेदयंतिस्म
यज्ञेयदुपकल्पितं ॥ ततःप्रीतोद्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्पुनरब्रवीत् ॥ २९ ॥ अवज्ञयानदातव्यंकस्यचि
ल्लीलयापिवा ॥ अवज्ञयाकृतंहन्याद्दातारंनात्रसंशयः ॥३०॥ ततःकैश्चिदहोरात्रैरुपयातामहीक्षितः ॥ बहू
निरत्नान्यादायराज्ञोदशरथस्यहि ॥ ३१ ॥

तेचेति । उपलक्षणमेतत्शिल्पकरादीनां यज्ञेयज्ञनिमित्तं यदुपकल्पितंनिर्मितं तत्सर्वंनिवेदयंतिस्म अवश्यंशिक्षणीयांश् पुनःशिक्षयति ततः
प्रीतइति । अर्धमेकान्वयम् ॥ २९ ॥ अवज्ञयेति । लीलयाविनोदेन ॥ ३० ॥ ततइति । ततःदशरथनिर्गमनानंतरं रत्नानिश्रेष्ठवस्तूनिमणिमु
क्ताप्रवालवस्त्राभरणचंदनादीनि ॥ ३१ ॥

ततइति। स्पष्टं ॥ ३२ ॥ मयेति । यज्ञमर्हतिइतियज्ञियम् यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञा वितिघः यज्ञाययत्संपाद्यं तत्सर्वेंसंपादितमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ निर्यात्विति । अंतिकात्समीपेदूरांतिकार्थेभ्योद्वितीयाचेतिचकारेणपंचमी समीपेउपहृतैःसर्वकामैःसर्वोपकरणैउपेतं ॥ ३४ ॥ द्रष्टुमित्यर्धमेकान्वयम् । मनसेवेतिक्षिप्रसिद्धत्वेदृष्टांतः ॥ ३५ ॥ तथेति । वसिष्ठेत्यविभक्तिकोनिर्देशः वसिष्ठस्यऋश्यशृंगस्यचोभयोरित्यर्थः । ऋश्यशृंगस्यब्रह्मत्वेनवृतत्वात् तद्वचनमप्यपेक्षितं शुभेदिवसेसोमसौम्यवारादौ शुभेनक्षत्रेरोहिण्यादौ निर्यातः गृहात् यज्ञशालांप्रतिइत्यर्थसिद्धं अत्राहुःशंखदुंदुभिमृदंगवादनैर्मंगलैःपटहकाहलादिभिः ॥ स्वस्तिवादमुखैर्मखक्षितिब्राह्मणैश्चसहसंप्रपद्यतइति ॥ ३६ ॥ ततइतिसार्द्धश्लोकः । आरभन्नितिछांदसः यज्ञ

ततोवसिष्ठःसुप्रीतोराजानमिदमब्रवीत् ॥ उपयातानरव्याघ्रराजानस्तवशासनात् ॥ ३२ ॥ मयाचसत्कृताःसर्वेंयथार्हराजसत्तमाः ॥ यज्ञीयंचकृतंराजन्पुरुषैःसुसमाहितैः ॥ ३३ ॥ निर्यातुचभवान्यष्टुंयज्ञायतनमंतिकात् ॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतंवैसमंततः ॥ ३४ ॥ द्रष्टुमर्हसिराजेंद्रमनसेवविनिर्मितं ॥ ३५ ॥ तथावसिष्ठवचनादृश्यशृंगस्यचोभयोः ॥ शुभेदिवसनक्षत्रेनिर्यातोजगतीपतिः ॥ ३६ ॥ ततोवसिष्ठप्रमुखाःसर्वएवद्विजोत्तमाः ॥ ऋश्यशृंगंपुरस्कृत्ययज्ञकर्मारभंस्तदा ॥ यज्ञवाटगताःसर्वेंयथाशास्त्रंयथाविधि ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्बालकाण्डेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अथसंवत्सरेपूर्णेतस्मिन्प्राप्तेतुरंगमे ॥ सरय्वाश्चोत्तरेतीरेराज्ञोयज्ञोभ्यवर्तत ॥ १ ॥

वाटगताःसर्वेंयजमानर्त्विगादयः यथाविधियथाक्रमं यथाशास्त्रं सर्वेंयज्ञकर्मारभन् स्वस्वकर्मारभंतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेत्रयोदशःसर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पूर्वसर्गांतेशालाप्रवेशानंतरमश्वमेधारंभस्संग्रहेणदर्शितः । तदनुष्ठानंविस्तरेणदर्शयिष्यन्तस्याश्वागमनपूर्वकत्वात्तदनुवादपूर्वकंयज्ञानुष्ठानंदर्शयति चतुर्दशे अथेत्यादि।अथअश्वविमोचनानंतरं तुरंगमेप्राप्तेक्रमेणप्राप्ते तस्मिन्संवत्सरेपूर्णे राज्ञोयज्ञःअभ्यवर्ततप्रावर्तत अश्वागमनक्रमस्तु विमुक्तमश्वंस्वैरं

चरंतं राजपुत्राराजोग्रसूतग्रामणिक्षत्तसंग्रहितारश्चतुःशताः परिपालयंतोनावर्तयंतोनुचरंतिब्रह्माध्वर्युहोत्रुद्गातारश्चत्वारऋत्विजस्तं रथकारगृहेसमानीयबध्वा तस्यचतुर्षुपदेषु इहधृतिस्वाहेत्याद्याहुतिचतुष्टयंजुह्वति तथाहुः रथकारगृहेश्वस्यवसतःसायमस्यतु ॥ चतुर्षुपत्सुहोतव्याश्चतस्रोधृतयःक्रमादिति अथैकादशमासादूर्ध्वं तं[1]सदस्याःसमानीयआश्वत्थेव्रजेबध्नंति तथाहआपस्तंबः ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थेव्रजेश्वंबध्नीयादिति ततोद्वादशेमासे शालानिर्माणादिसकलसंभारान्संभृत्य फाल्गुनामावास्यायामृत्विग्भिःशालांप्रविश्य प्रतिपदमारभ्याश्वमेधंप्रारभंते ॥ १ ॥ ऋश्यशृंगमिति । अनेनप्रधानार्त्विज्यंब्रह्मत्वंतस्येतिगम्यते ॥ २ ॥ प्रतिपदमारभ्यसप्तसुदिनेषुकर्तव्यान् त्रीणित्रीणिवैश्वदेवानिजुहोतीतिंविहितानेक

ऋश्यशृंगंपुरस्कृत्यकर्मचक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधेमहायज्ञेराज्ञोस्यसुमहात्मनः ॥ २ ॥
कर्मकुर्वंतिविधिवद्याजकावेदपारगाः ॥ यथाविधियथान्यायंपरिक्रामंतिशास्त्रतः ॥ ३ ॥
प्रवर्ग्यंशास्त्रतःकृत्वातथैवोपसदंद्विजाः ॥ चक्रुश्चविधिवत्सर्वमधिकंकर्मशास्त्रतः ॥ ४ ॥

विंशतिहोमान् पूर्णाहुतिमुत्तमांजुहोतीतिविहितंकर्मविशेषंच अभिप्रेत्याह कर्मकुर्वंतीति । याजकाःऋत्विजः वेदपारंतदर्थावबोधःतद्गच्छंतीतिवेदपारगाः कर्मपूर्वोक्तं विधिवत्कुर्वंतिस्म यथाविधियथावेदोक्तं यथान्यायं यथामीमांसंशास्त्रतःकल्पसूत्रानुसारेण परिक्रामंतिप्रचरंति नासंस्थितेसोमेध्वर्युःप्रत्यङ्सदोतीत्यादित्याद्युक्तक्रममतिलंघ्यऋत्विजोनविहरंतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अथसोमक्रयानंतरंसोमराजाप्यायनकर्मविशेषान् दर्शयति प्रवर्ग्यमिति । द्विजाऋत्विजः प्रवर्ग्यं देवावैसत्रमासतेत्यादिप्रवर्ग्यब्राह्मणोक्तंकर्मविशेषं शास्त्रतः विधिमीमांसाकल्पसूत्रानुसारेण कृत्वाउपसदंइष्टिविशेषं तथैव शास्त्रतएव कृत्वा शास्त्रतः उपदेशशास्त्रात् अधिकंअतिदेशतःप्राप्तं सर्वंकर्मचचक्रुः तिस्रएवसाह्नस्योपसदोद्वादशाहीनस्येतिप्राप्ता द्वादशप्रवर्ग्योपसदश्चक्रुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

[1] सदइतिपाठान्तरम् ।

अथसोमप्रयोगंदर्शयति अभिपूज्येति बहिष्पवमानादिभिस्तत्तत्कर्मदेवताअभिपूज्य ततः प्रवर्ग्योपसदनावसाने प्रातःसवनपूर्वाणिप्रातः सवनमाध्यंदिनसवनतृतीयसवनानि कर्माणिचक्रुः ॥ ५ ॥ ऐन्द्रइति। ऐंद्रःइंद्रग्रहनिष्ठः सोमांशः सविधिवदिंद्रायदत्तः अनघःपापनिवर्तकः राजासोमराजः अभिष्टुतःस्तोत्रशस्त्रैःस्तुतः यद्वा ऐंद्रःइंद्रदेवताकोहविर्भागः धानाःकरंभःपरिवापःपुरोडाशःपयस्येतिप्रातःसवनहवींषि इंद्रायहरिवतेधानाः इंद्रायपूषन्वतेकरंभः सरस्वतेपरिवापः इंद्रायपुरोडाशः मित्रावरुणाभ्यांपयस्येतिहोतव्यानींद्रमुद्दिश्यैव अथकस्मादेतेषांहविषामिंद्रमेवयजंतीत्यादिश्रुतेः माध्यंदिनसायंतनसवनयोःपयस्यावर्जमन्यत्सर्वंसमानं अभिषुतइतिपाठेचतसृषुदिक्षुचतुर्भिःऋत्विग्भिः पाषाणैरभिहत्यनिःसारितसारासोमल

अभिपूज्यततोहृष्टाःसर्वेंचक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातःसवनपूर्वाणिकर्माणिमुनिपुंगवाः॥ ५॥ ऐंद्रश्चविधिवद्दत्तोराजाचाभिष्टुतोनघः ॥ माध्यंदिनंचसवनंप्रावर्ततयथाक्रमं ॥ ६ ॥ तृतीयसवनंचैवराज्ञोस्यसुमहात्मनः ॥ चक्रुस्तेशास्त्रतोदृष्ट्वातथाब्राह्मणपुंगवाः ॥ ७ ॥ नचाहुतमभूत्तत्रस्खलितंवापिकिंचन ॥ दृश्यतेब्रह्मवत्सर्वंक्षेमयुक्तंहिचक्रिरे ॥ ८ ॥

ताभूदित्यर्थः । तथाहिसूत्रं सोमंराजानंदृषदिनिधायदक्षिणतोब्रह्मापश्चादध्वर्युरुत्तरतोहोताप्रागुद्गातास्थित्वादृषद्भिरभिहन्यादिति अनघःअंशुस्कंदनरहितः ॥ ६ ॥ तृतीयेति । तथाशास्त्रप्रकारेण प्रातःसवनपूर्वाणीत्युक्तस्यैवायंप्रपंचः ॥ ७ ॥ नचेति । अहुतंस्खलितं अन्यथाहुतंवा किंचननाभूत् सर्वंहोमादिकंब्रह्मवत् मंत्रवत् दृश्यतेस्म हियस्मात् क्षेमयुक्तंनिर्विघ्नम् चक्रिरेअत्रान्नहोमादिकमश्वमेधीयंसूचितं तेषांबहुत्वेनस्खालित्यादिसंभावनयातत्परिहारस्यवक्तव्यत्वात् तथाहुर्याज्ञिकाः पत्नीसंयजनांतेहन्याग्निष्टोमेतुसंस्थिते ॥ प्रजापतिसमेगीतेवीणागाणिकिभिर्नृपे ॥ अस्तंगतेसहस्रांशावारुह्याश्वत्थानिर्मिताः ॥ षट्त्रिंशतमथासंदीस्तावंतोध्वर्यवोवृताः ॥ अप्राकृतैःस्रुवैर्दीर्घदंडैःखदिरसंभवैः ॥ सर्वांतांरात्रिमन्नानिदशाज्यादीनिजुहति ॥ संख्याहुतीस्ताःसकृदेवहुत्वापरार्द्धपर्य्यंतमथक्रमेण ॥ हुत्वाश्वनामप्रभृतीनिरात्रेश्शेषोत्थ्यसंख्याहुतिभिःसमाप्य इति ॥ ८ ॥

अथतत्रान्नदानसमृद्धिंदर्शयत्यष्टभिःनतेष्वित्यादि । यद्यपिक्रीतेसोमेयज्ञान्नंनभोज्यं तथापिसर्वद्रव्यस्यवसिष्ठसात्कृतत्वेननदोषः तेष्वहस्सुयज्ञी
यदिनेषु श्रांतःपिपासितः क्षुधितःबुभुक्षितः नदृश्यतेनादृश्यत अशतानुचरःशतशिष्यरहितः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाइति । नाथवंतःदासाःशूद्रादयइ
तियावत् श्रमणाःदिगंबराः श्रमणावातवसनाइतिनिघंटुः । यद्वा चतुर्थमाश्रमंप्राप्ताःश्रमणानामतेस्मृताइतिस्मृतिः ॥ १० ॥ वृद्धाइति । व्याधिताःसं
जातव्याधयः अनिशंभुंजमानानांभुंजानेष्वपि यजमानस्यतृप्तिः अलंबुद्धिर्नासीदित्यर्थः । यद्वा रस्यतातिशयात्भुक्त्यनंतरमपिभोजनेच्छाजायतइ

नतेष्वहस्सुश्रांतोवाक्षुधितोवापिदृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणस्तत्रनाशतानुचरस्तथा ॥ ९ ॥ ब्राह्मणाभुं
जतेनित्यंनाथवंतश्चभुंजते ॥ तापसाभुंजतेचापिश्रमणाभुंजतेतथा ॥ १० ॥ वृद्धाश्चव्याधिताश्चैवस्त्रियो
बालास्तथैवच ॥ अनिशंभुंजमानानांनतृप्तिरुपलभ्यते ॥ ११ ॥ दीयतांदीयतामन्नंवासांसिविविधा
निच ॥ इतिसंचोदितास्तत्रतथाचक्रुरनेकशः ॥ १२ ॥ अन्नकूटाश्चबहवोदृश्यंतेपर्वतोपमाः ॥ दिवसे
दिवसेतत्रसिद्धस्यविधिवत्तदा ॥ १३ ॥ नानादेशादनुप्राप्ताःपुरुषाःस्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैःसुविहिता
स्तस्मिन्यज्ञेमहात्मनः ॥ १४ ॥ अन्नंहिविधिवत्स्वादुप्रशंसंतिद्विजर्षभाः ॥ अहोतृप्ताःस्मभद्रंतइतिशु
श्रावराघवः ॥१५॥ स्वलंकृताश्चपुरुषाब्राह्मणान्पर्यवेषयन् ॥ उपासतेचतानन्येसुमृष्टमणिकुंडलाः ॥१६॥

त्यर्थः॥ ११ ॥ दीयतामिति । तथाचक्रुः ददुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ अन्नेति । विधिवत्पाकविध्युक्तक्रमेण सिद्धस्यपक्वस्य अन्नेतिलुप्तषष्ठीविभक्तिकंपदं अ
न्नस्यखाद्यभक्ष्यलेह्यचोष्यभेदभिन्नस्य कूटाराशयः ॥ १३ ॥ नानेति । सुविहिताःसुतर्पिताः ॥ १४ ॥ अन्नमिति । अन्नंविधिवत्उपचारवत् स्वादुच
अनेनतृप्ताःस्म अहोइदंवर्णितुंनशक्यं इतिद्विजर्षभाःप्रशंसंतिप्राशंसन् तद्राघवःशुश्राव नतेष्वहःस्वित्यारभ्यप्रशंसाप्रकारोनतुकविवाक्यं अनेन
ब्राह्मणौ वीणागाथिनौगायतइत्यारभ्यइत्यददाइत्ययजथाइत्यपचइतिब्राह्मणोगायेदित्युक्तस्तुतिश्रवणमुक्तम् ॥१५॥ स्वलंकृताइति । ब्राह्मणान् ब्राह्मणे
भ्यः पर्यवेषयन् भक्ष्यान्नपानादीनितिशेषः । सुमृष्टमणिकुंडलाः उत्तेजितरत्नकुंडलाः अन्येपुरुषाःसाहाय्यार्थंतानसेवंतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

कर्मांतरेतदाविप्राहेतुवादान्बहूनपि ॥ प्राहुःस्मवाग्मिनोधीराःपरस्परजिगीषया ॥ १७ ॥ दिवसेदिवसेतत्रसंस्तरेकुशलाद्विजाः ॥ सर्वकर्माणिचक्रुस्तेयथाशास्त्रंप्रचोदिताः ॥ १८ ॥ × नाषडंगविदत्रासीन्नाव्रतोनाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्यवैराज्ञोनावादकुशलाद्विजाः ॥ १९ ॥ प्राप्तेयूपोच्छ्रयेतस्मिन्षड्बैल्वाःखादिरास्तथा ॥ तावंतोबिल्वसहिताःपर्णिनश्चतथापरे ॥ २० ॥

कर्मांतरइति। कर्मांतरेसवनयोरंतरालकाले धीराःधीमंतः वाग्मिनःपटुवाचः विप्राऋत्विजः परस्परजिगीषयाबहून्हेतुवादान्प्राहुःस्म । अनेन ब्रह्मोद्यमुक्तं यथाकिग्ग्स्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्यादि होतृब्रह्मणोःप्रश्नप्रतिवचनानि ॥ १७ ॥ अथउमोर्व्यकाव्याधिदैवत्यानिद्विनाराशंसनंप्रातःसवनंद्विनाराशंसनंमाध्यंदिनंसवनंसकृन्नाराशंसनंतृतीयसवनमितिविहितानित्रिकालकर्माणिदर्शयतिदिवसेदिवसइति । दिवसेदिवसेअश्वमेधाहेषुप्रत्यहं संस्तरेआस्तीर्णबर्हिषि संस्तरौप्रस्तराध्वरावित्यमरः । सर्वकर्माणिउमादिदैवत्यकर्माणियथाशास्त्रं वृद्धैःप्रचोदिताःसंतः चक्रुः ऊमाऊर्व्याश्चकाव्याश्चपितरः सवनत्रये ॥ नाराशंसनंनामसकृद्भक्षिताप्यायितासादितचमसं ॥ १८ ॥ नेति। अत्रयज्ञेअषडंगवित्काश्चिन्नासीत् अव्रतश्चकश्चिन्नासीत् अबहुश्रुतश्चकश्चिन्नासीत् तस्यराज्ञः सदस्याःसदसिसमवेताद्विजाः अवादकुशलानासन् ॥ १९ ॥ अथौपवसथ्यदिनकृत्यंपश्वालंभंवक्तुंयूपोच्छ्रयणप्रकारमाह प्राप्तइति। श्लोकद्वयमेकान्वयं। तस्मिन्अश्वमेधे यूपानामुच्छ्रयोयूपोच्छ्रयः उच्छ्रयःउत्क्षेपणं उद्धृत्यस्थापनमितियावत्। तत्कालोत्रलक्ष्यते। यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीतिप्रेषेप्राप्तइत्यर्थः । बिल्वस्यविकाराबैल्वाः बिल्वादिभ्योऽणित्यण् बैल्वायूपाःषट् उच्छ्रिताइतिशेषः खदिरस्यविकाराःखादिराः तथेतिसमुच्चये खादिरायूपाश्च तावंतःषडेव बिल्वसहिताइति खादिराणांबिल्वसमीपवर्तित्वं नतुपर्णिसमीपवर्तित्वमित्युच्यते षट् खादिरायथाबिल्वसहिताभवंति तथोच्छ्रिताइत्यर्थः । अपरे उक्तेभ्योन्ये पर्णिनःपर्णीपलाशः पलाशे किंशुकःपर्णीत्यमरः । तत्प्रकृतिकाःपर्णिन इत्युच्यंते पर्णिनोयूपाः तथा षट्उच्छ्रिताइत्यर्थः ॥ २० ॥

× आहूयांचक्रिरेतत्रशक्रादीन्विबुधोत्तमान् । ऋश्यशृंगादयोमंत्रैःशिक्षाक्षरसमन्वितैः । गीतिभिर्मधुरैःस्निग्धैर्मंत्राह्वानैर्यथार्हतः । होतारोददुरावाह्यहविर्भागान्दिवौकसां ।

श्लेष्मातकमयइति राज्जुदालविकारएकोयूपउच्छ्रितः देवदारुमयस्तथा देवदारुविकारश्चयूपउच्छ्रितः अत्रैकत्वमविवक्षितं द्वयोःश्रुत्याचोदितत्वात् राज्जुदालमग्निष्ठम्मिनोतिपौतुद्रवावभितोभवतइतिश्रुतिः । राज्जुदालःश्लेष्मातकः पौतुद्रवौदेवदारू अयमत्रविन्यासक्रमः राज्जुदालोग्निष्ठः अग्नौतिष्ठतीत्यग्निष्ठः अग्निशब्देनाग्निस्थानवेदिरुच्यते अर्द्धमंतर्वेदिमिनुयादर्धंबहिर्वेदीतिश्रुतेः । सोअग्निष्ठःप्रथमयूपः तानग्निष्ठप्रथमानूमंत्रेणछिनत्तीति सूत्रात् । तस्यदक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्देवदारुयूपौतेषांत्रयाणांदक्षिणतस्त्रयोबैल्वा उत्तरतस्त्रयः तेषांनवानांदक्षिणतस्त्रयः खादिराउत्तरतस्त्रयः तेषां पंचदशानांदक्षिणतस्त्रयः पालाशाःउत्तरतस्त्रयः प्रथमंपालाशषट्कमंतेबिल्वषट्कंवा सर्वधाखादिराएवबिल्वसहिताः नपुनःपालाशाः तमिममर्थंग्रंथकारोबिल्वसहिताइत्यसूचयत् । आपस्तंबश्चासूत्रयत् राज्जुदालमेकविंशत्यरत्निसंमिनोतिपौतुद्रवावभितस्त्रयोबैल्वादक्षिणतस्त्रयउत्तरतस्त्रयः खादिरादक्षिणतस्त्रयउत्तरतस्त्रयः पालाशादक्षिणतस्त्रयउत्तरतइति । एवंयूपानामुच्छ्रयणक्रममुक्त्वातेषामंतरालप्रदेशविस्तारंदर्शयति द्वाविति तत्रयू

श्लेष्मातकमयस्त्वेकोदेवदारुमयस्तथा ॥ द्वावेवतत्रविहितौबाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २१ ॥ कारिताःसर्व
एवैतेशास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थंतस्ययज्ञस्यकांचनालंकृताभवन् ॥ २२ ॥ एकविंशतियूपास्तेएक
विंशत्यरत्नयः ॥ वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकंसमलंकृताः ॥ २३ ॥

पेषु द्वौद्वौबाहुव्यस्तपरिग्रहौविहितौकृतौ व्यस्तौबाहूबाहुव्यस्तौ ताभ्यांपरिग्रहःस्पर्शोययोस्तौद्वौद्वौयूपौ व्यस्तबाहुस्पृश्यौविहितौ व्याममात्रांतरप्रदेशावित्यर्थः । तथाहधर्मनिर्णयकारः षण्णवत्यंगुलंबाहुदंडमष्टोत्तरंतुवा ॥ यूपांतरालंतन्मात्रमश्वमेधेमहाक्रताविति ॥ २१ ॥ यूपनिर्माणमाहकारिताइति । एतेसर्वेयूपाः शास्त्रज्ञैःयज्ञशास्त्रज्ञैः यज्ञकोविदैःयज्ञप्रयोगकुशलैः कारिताःकांचनैःकांचनपट्टैश्चालंकृताः भवन् बहुलंछंदस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः । अलंकारोपिकिंशास्त्रीयः नेत्याह तस्ययज्ञस्यशोभार्थमिति यज्ञभूमेःशोभार्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥ तेषांसंख्याप्रमाणेदर्शयति एकविंशतीति । तेयूपाःएकविंशति सुपांसुलुगित्यादिनासुलोपः । एकविंशत्यरत्नयश्च एकविंशत्यरत्न्युन्नताइत्यर्थः । एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्येतिश्रुतेः । चतुर्विंशत्यंगुलयोरत्निरितिसूत्रं एकविंशद्भिरितीकारलोपबहुवचनेआर्षे । एकैकमितिसामान्येनपुंसकं एकोयूपएकेनवाससेति क्रमेणसर्वेपिवासोभिरलंकृताइत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

१ मयोग्निष्ठा इतिपाठः ।

विन्यस्ताविधिवत्सर्वेशिल्पिभिःसुकृतादृढाः ॥ अष्टाश्रयःसर्वएवश्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥२४॥ आच्छादि
तास्तेवासोभिःपुष्पैर्गंधैश्चपूंजिताः ॥ सप्तर्षयोदीप्तिमंतोविराजंतेयथादिवि ॥ २५ ॥ इष्टकाश्चयथान्या
यंकारिताश्चप्रमाणतः ॥ चितोग्निर्ब्राह्मणैस्तत्रकुशलैःशुल्बकर्मणि ॥ २६ ॥ सचित्योराजसिंहस्यसंचितः
कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडोरुक्मपक्षोवैत्रिगुणोष्टादशात्मकः ॥ २७ ॥

यूपस्थापनविशेषमुक्तानुवादपूर्वमाहविन्यस्ताइति । शिल्पिभिःसुकृताःसुष्ठुकृताः अन्यूनातिरिक्ततयाकृतादृढाः सुषिरादिदोषरहिताः अष्टाश्रयःअष्टकोटयः स्त्रियःपाल्यश्रिकोटयइत्यमरः । श्लक्ष्णरूपसमन्विताः यूपाभ्यंजनेनस्निग्धरूपयुक्ताः सर्वएवविन्यस्ताःस्थापिताः यद्वा प्राप्तेयूपोच्छ्रयइत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं शास्त्रज्ञैःकारिताबैल्वादयः सर्वेएतेकांचनालंकृताः भवन्नितियूपनिर्माणमुक्तं एकविंशतीत्यनेनसंख्याप्रमाणेदर्शिते विन्यस्ताइत्यनेनस्थापनमुच्यते ॥ २४ ॥ यूपान्वर्णयतिआच्छादिताइति । दिविसप्तर्षयइवतेयूपाविराजंतेस्म दीप्तिमात्रेदृष्टांतः सप्तानांसप्तानांवा ॥ २५ ॥ यूपोच्छ्रयपूर्वभाविचयनमाह इष्टकाइति शुल्बकर्मणियज्ञकर्मणि शुल्बंताम्रेयज्ञकर्मण्याचारेजलसन्निधावितिवैजयंती । प्रकृतेचयनंविवक्षितं शुल्बमेकसरारज्जुः । शुल्बसाध्यंकर्मशुल्बंचयनं अतएवाहरुद्रदत्तः रज्जूनांविहरणसाधनत्वादेतत्कर्मशुल्बमाचष्टआचार्यइति तत्रकुशलैः ब्राह्मणैःयथान्यायंयथाशास्त्रं प्रमाणतःप्रमाणेनविशिष्टाइष्टकाःकारिताः अत्रसूत्रंपादमात्रोर्द्धमात्रोणुकमात्रऋजुरेखादक्षिणावृतासव्यावृताख्यालिखिताश्चेति अग्निःअग्न्याधारवेदिः चितःताभिरिष्टकाभिः कृतचयनःअभूत् ॥ २६ ॥ चयनसंस्थानमाहसचित्यइति । सःचित्यः चयननिर्वर्त्योग्निः राजसिंहस्यराजश्रेष्ठस्य अनेनपूर्वमनेकधानुष्ठितक्रतुत्वंसूच्यते कुशलैःरीतिभेदंविनाचयननिर्माणसमर्थैःद्विजैःब्राह्मणैःऋत्विग्भिःसंचितःसम्यग्यथाशास्त्रंचितः कथंचितइत्यत्राह गरुडइति । गरुडःगरुडाकारः पक्षौपुच्छंच प्रसार्याधोवीक्षमाणःप्राङ्मुखंतिष्ठन्गरुडइवस्थितः श्येनचितिंचिन्वीतेतिश्रुतौश्येनशब्दोगरुडपरएव सुपर्णोसिगरुत्मानिति मंत्रलिंगात् । यद्वा गरुडःगरुडप्रतिकृतिः जीवितार्थेचापण्येइतिवासुदेवादिवत्प्रतिकृतौ विहितस्यकनोलुप् रुक्मपक्षःस्वर्णगर्भपक्षः सहस्रंहिरण्यशकलैःप्रतिदिशमग्निंप्रोक्षतीतिसूत्रात् । त्रिगुणःत्रिगुणप्रस्तारः प्रकृतौषट्प्रस्तारात्मकस्यचित्याग्नेरश्वमेधेत्रैगुण्यविधानात् । षट्चितयोभवंतीतिश्रुतेः । त्रिस्तावोग्निर्भवतीत्यश्वमेधेविज्ञायतइतिसूत्राच्च । अतएवाष्टादशात्मकःअष्टादशप्रस्ता

---

१ भूषिता इत्यपिपाठः ।

रात्मकः । ननुषट्प्रस्तारात्मकस्यचित्यस्यत्रैगुण्यविधानेनैवअष्टादशप्रस्तारात्मकत्वंसिद्धं किंपुनस्तदुपदेशेन उच्यते त्रिगुणइत्युक्तेपंचदशात्मक
त्वंप्रतीयते तैत्तिरीयकेपंचचितयोभवंतीतिविधानात् । तदिदंवाजसनेयकपक्षावलंबनंद्योतयितुमष्टादशात्मकत्वोक्तिः एवंभूतांश्चितइत्यन्वयः ॥ २७ ॥
अथपूर्वोक्तेषुयूपेषुपशुनियोजनमाहनियुक्ताइति । यथाशास्त्रंशास्त्रमनतिक्रम्य प्रचोदिताविहिताः पशवउरगाःपक्षिणश्च तत्तद्दैवतामिंद्रादिदेवतामुद्दिश्य
तत्रयूपेषुनियुक्ताबद्धाः यूपेष्वित्यारोकाणामुपलक्षणं यूपेषुग्राम्यान्पशूान्नियुंजंति । आरोकेष्वारण्यान्धारयंतीतिश्रुतेः।अत्राशक्यानामुरगादीनांनियो
जनंपंजरद्वारा एतेचपशवस्तत्तद्देवताश्च इंद्रायराज्ञेसूकरइत्याद्यनुवाकेषुप्रतिपाद्यंते॥२८॥तत्रपर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजंत्यहिंसायाइतिश्रुतेरारण्यान्प
शून् पर्यग्निकृतानुत्सृज्य ग्राम्याणांपशूनांशामित्रेनियोजनमाह। शामित्रेत्विति । तुशब्देनारण्येभ्योवैलक्षण्यमुच्यते हयःअश्वमेधीयः येजलचराःकूर्मा
दयः तेच तदन्यत्सर्वंच ग्राम्यपशुजातं तत्रयज्ञे तदाविशसनकाले ऋत्विग्भिः शामित्रेविशसनकर्मणि शास्त्रतोनियुक्तं ॥ २९ ॥ यूपनियुक्तानांपशूनां

नियुक्तास्तत्रपशवस्तत्तदुद्दिश्यदैवतं ॥ उरगाःपक्षिणश्चैवयथाशास्त्रंप्रचोदिताः ॥२८॥ शामित्रेतुहयस्तत्रतथाजलच
राश्चये ॥ ऋत्विग्भिःसर्वमेवैतन्नियुक्तंशास्त्रतस्तदा ॥२९॥ पशूनांत्रिशतंतत्रयूपेषुनियतंतदा ॥ अश्वरत्नोत्तमंतत्रराज्ञो
दशरथस्यच ॥ ३० ॥ कौसल्यातंहयंतत्रपरिचर्यसमंततः ॥ कृपाणैर्विशशासैनंत्रिभिःपरमयामुदा ॥ ३१ ॥

संख्यामाह पशूनामिति।तत्रयूपेषु पशूनांत्रिशतं नियतंबद्धं तदाराज्ञोदशरथस्यअश्वरत्नोत्तमंअश्वश्रेष्ठोत्तमंचनियतंत्रिशतमितिप्रधानापेक्षया अधि
कानामपिश्रवणात् । तथाहभास्करः अश्वमेधपशुसंख्यातुपंचशतमेकोनविंशतिश्चेति अश्वरत्नोत्तरइतिपाठेरत्नोत्तरोरत्नप्रधानोश्वइतिपरनिपातेनयो
जना।तथाहभास्करः सौवर्णान्महिषीमणीन्दशशतानस्यावयत्यावहाद्वावातावयतेमणीन्दशशतान्प्रत्यग्वहाद्राजतान् ॥ प्रत्यक्श्रोणिसहस्रमेवपरि
वृत्त्यस्यावयेन्मौक्तिकान्सख्यःशंखमणीनथैषुसमुपग्रथ्नंत्याविस्रस्तयइति । आवयतिउतान्करोति॥३०॥ मृताश्वोपचारमाहकौसल्येति । कौसल्यामहि
षी तत्रशामित्रप्रदेशे तंमृतंहयं समंततः परिचर्यप्रदक्षिणाप्रदक्षिणंसंचार्य अत्रसूत्रं दक्षिणान्केशपक्षानुद्ग्रथ्यसव्यान्प्रग्रथ्य दक्षिणानूरूनाघ्नाना इदं
मध्विदंमध्वितिजपंत्यः स्त्रियोमहिष्यश्वाश्वतूबरगोमृगाणांपरिक्रम्य सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्प्रग्रथ्य सव्यानूरूनाघ्नानासक्थीरवधून्वंत्यस्त्वप्रदक्षिणंपरि
क्रम्यप्रदक्षिणमंत्रतोयथापुरस्तान्नवकृत्वः संपादयंतीति कृपाणैस्त्रिसृभिः सौवर्णीभिःसूचीभिःएनंपरमयामुदानिरवधिकश्रद्धयाविशशास असिपथान्क
ल्पयामास कौसल्येति इतरासामुपलक्षणं सौवर्णीभिः सूचीभिः पत्नयोश्वस्यापिपथान्कल्पयंति प्राक्क्रोडात्प्रत्यंचीभिरितिसूत्रात् क्रोडंवक्षः॥३१

महिष्याःकर्तव्यांतरमाहपतत्रिणेति । तदाविशसनोत्तरकाले कौसल्या धर्मकाम्यया धर्मसिद्धीच्छया काम्यजंतादकारप्रत्ययेटाप् सुस्थितेनसुस्थिरेण चेतसा उपलक्षितासती शवस्पर्शकुत्साराहितासतीत्यर्थः । पतत्रिणअश्वेनसार्द्धांएकांरजनीमवसत् अत्रसूत्रं अंबेअंबाल्यंबिकेइति जपंतीमहिष्यश्वमुपसंगम्य गणानांत्वागणपतिंहवामहइत्यभिमंत्र्य उत्सक्थ्योर्गृदंधेहीतिप्रजननेप्रजननं संनिधायोपविशाति सुभगेकांपीलवासिनीतिक्षौमेनवासाध्वर्युर्महिषीमश्वंचप्रच्छाद्य वृषावांरेतोधा रेतोदधात्विति जपत्याग्नीध्रएतांरात्रिमृत्विजोयजमानंजागरयंतीति ॥ ३२ ॥ तादात्विकदक्षिणामाह होतेति। तथेत्यनुक्तसमुच्चयार्थः ब्रह्माचेत्यर्थः।एतेब्रह्मादयश्चत्वारःप्रधानर्त्विजोमहिषीपरिवृत्तिभ्यांसहवावातामपरांपालाकलीं च राज्ञोदक्षिणार्थंपरिगृह्यहस्तेनसमयोजयन् रमणवद्धस्तेनागृह्णन्नित्यर्थः ।अत्रश्रुतिः अंबेअंबाल्यंबिकेइति पत्नीमुदानयतीत्यादिउदानयतिहस्तेनगृह्णातीत्यर्थइतिभास्करः

पतत्रिणातदासार्द्धंसुस्थितेनचचेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकांकौसल्याधर्मकाम्यया ॥ ३२ ॥ होताध्वर्युस्तथोद्गाताहस्तेनसमयोजयन् ॥ महिष्यापरिवृत्त्याचवावातामपरांतथा ॥ ३३ ॥ पतत्रिणस्तस्यवपामुद्धृत्यनियतेन्द्रियः ॥ ऋत्विक्परमसंपन्नःश्रपयामासशास्त्रतः ॥ ३४ ॥ धूमगंधंवपायास्तुजिघ्रतिस्मनराधिपः ॥ यथाकालंयथान्यायंनिर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३५ ॥ हयस्ययानिचांगानितानिसर्वाणिब्राह्मणाः ॥ अग्नौप्रास्यंतिविधिवत्समंत्राःषोडशर्त्विजः ॥ ३६ ॥

सूत्रंच महिषींब्रह्मणेददातिवावातांहोत्रेपरिवृत्तिमुद्गात्रे पालाकलीमध्वर्यवइति । पश्चात्प्रतिनिधिद्रव्यदानेननिवर्त्यैरन् कृताभिषेकामहिषीपरिवृत्तिरुपेक्षिता वावाताभोगिनीपात्रप्रदापालाकलीमतेतिवैजयंती ॥ ३३ ॥ पतत्रिणइति । तस्यपतत्रिणःअश्वस्य पतत्रीपक्षितुरगावित्यमरः । वपां वपास्थानीयां तेजनीं नाश्वस्यवपाविद्यतइतिसूत्रात् नान्येषां पशूनांतेजन्या अवद्यंत्यवद्यंत्यश्वस्येतिश्रुतेश्च उद्धृत्यआदाय नियतेंद्रियः एकाग्रः परमसंपन्नः परमेणप्रयोगचातुर्येणसंपन्नः ऋत्विक्अध्वर्युःशास्त्रतःश्रपयामास पपाच श्रापाकेशास्त्रंचस्वयमेववक्ष्यतिप्लक्षेति ॥ ३४ ॥ अथवपाहोमंसूचयन्नाह धूमेति । नराधिपःदशरथः यथाकालं होमकालमनतिक्रम्य यथान्यायं यथाशास्त्रं आत्मनः पापंनिर्णुदन् निवर्तयन्सन् वपायाधूमगंधंजिघ्रतिस्म ॥ ३५ ॥ वपाहोममुक्त्वाअंगहोममाह हयस्येति । ब्राह्मणाइत्यत्रगुर्वक्षरमार्षं सर्वाणीत्यनेनसर्वस्यहुतत्वेनशेषभक्षणंनास्तीत्युक्तं अंगहोमफलंश्रूयते अंगेअंगेवैपुरुषस्यपाप्मपोश्लिष्टः अंगादंगादेवैनंपाप्मनस्तेनमुंचतीति यजमानस्यसर्वपापंनिवर्ततइत्यर्थः ॥ ३६ ॥

पूर्वंशास्त्रतःश्रपयामासेत्युक्तंतदवदानमाह प्लक्षेति । अन्येषांयज्ञानांसंबंधिहवि वपाप्लक्षशाखासुक्रियते अवदीयते अश्वमेधस्य यज्ञस्य भागः
हविर्भागः वैतसः वैतसेकटेअवदातव्योभवति शैषिकोण् अत्रयज्ञशब्देनपशवोलक्ष्यंते तथाचश्रुतिः प्लक्षशाखायामन्येषांपशूनामवद्यंतिवेतसशाखा
यामश्वस्येति अत्रवेतसशाखाशब्दोवैतसकटपरः यद्वा वेतसस्यशाखावैतसी । वैतस्यांसंस्कृतोवैतसःयस्येतिचेतीकारलोपः वैतसकटस्तु पश्वासा
दनार्थः वैतसःकटोभवतीअप्सुयोनिर्वाअश्वः अप्सुजोवेतसः स्वएवैनंयोनौप्रतिष्ठापयतिइतिश्रुतेः। वैतसकटेश्वंप्रांचमासादयतीतिसूत्राच्च अतोवैतस
कटेवपावदानमितिव्याख्यानंचिंत्यं ॥ ३७ ॥ अत्रसवनीयदिनानिकतीत्याकांक्षायामाह त्र्यहइति । अश्वमेधस्यत्रीणिसवनीयान्यहानीतिकल्पसू
त्रेण ब्राह्मणैःतन्मूलभूतब्राह्मणवाक्यैश्च अश्वमेधःत्र्यहःसंख्यातः अश्वमेधस्यानेकाहसाध्यत्वेपिसवनीयाहानांप्राधान्यात्तद्ग्रहः त्रीणिअहानियस्यसत्र्य
हः अच्प्रत्यन्ववेत्यत्रयोगविभागादच् इदमर्द्धमेकंवाक्यं तान्यहानिपरिगणयतिचतुष्टोममिति।त्रिवृत्पंचदशःसप्तदशएकविंशइतिस्तोमचतुष्टययुक्तत्वा

प्लक्षशाखासुयज्ञानामन्येषांक्रियतेहविः ॥ अश्वमेधस्ययज्ञस्यवैतसोभागइष्यते ॥३७॥ त्र्यहोऽश्वमेधःसंख्यातःक
ल्पसूत्रेणब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहस्तस्यप्रथमंपरिकल्पितं ॥ उक्थ्यंद्वितीयंसंख्यातमतिरात्रंतथोत्तरं ॥३८॥ कारिता
स्तत्रबहवोविहिताःशास्त्रदर्शनात् ॥ ३९ ॥ ज्योतिष्टोमायुषीचैवमतिरात्रौविनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विश्वजिच्चैवमाप्तो
र्यामोमहाक्रतुः ॥ ४० ॥ प्राचींहोत्रेददौराजादिशंस्वकुलवर्द्धनः ॥ अध्वर्यवेप्रतीचींतुब्रह्मणेदक्षिणांदिशम् ॥ ४१ ॥

दग्निष्टोमश्चतुष्टोमइत्युच्यते।तदनुष्ठानयुक्तत्वात्तद्व्यपदेशः एकविंशोक्थ्ययुक्तत्वादुक्थ्यमितिज्योतिष्टोमस्यद्वितीयासंस्था तद्युक्तंद्वितीयमहः सर्वस्तो
मोतिरात्रः तद्युक्तमुत्तरमहः द्वितीयादुत्तरंतृतीयमहइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवमश्वमेधस्यत्र्यहत्वेनत्रयाणांकर्तव्यत्वेपिप्रकृतेऽश्वमेधेशास्त्रांतरदर्शनात्
विहिताअन्येपिबहवःक्रतवोराज्ञाकारिताइत्याह कारिताइत्यर्द्धेन ॥ ३९ ॥ केतेक्रतवइत्यपेक्षायामाह ज्योतिष्टोमेति अतिरात्रावितिद्विवचनेनत
स्यावृत्तिरुच्यते विनिर्मितौअनुष्ठितौ अन्यत्रापिविभक्तिविपरिणामेनायंशब्दअनुषज्यताम् उक्तदिनत्रयादुत्तरेष्वहस्सुज्योतिष्टोमादयःषट्क्रतवःकारिता
इत्यर्थः । शास्त्रांतरेज्योतिष्टोमादीनामपिविहितत्वेनषोडशिग्रहणवत्तेषामप्यनुष्ठानेमहानभ्युदयइतिमन्वानेनराज्ञातेपिकारिताइत्यर्थः । अत्रचयनयूपो
च्छ्रयपशुनियोजनवपाहोमचतुष्टोमसवनानिक्रमेणवक्तव्यानीतितत्क्रमेणश्लोकाःपठितव्याःव्युत्क्रमपाठोलेखकप्रमादकृतः ऋषिरेववाक्रममविवक्षन्
प्रणिनाय ॥४०॥ अथदक्षिणादानमाह प्राचीमिति । द्वयमेकं स्वकुलस्यइक्ष्वाकुकुलस्य वर्द्धनः बहुदक्षिणादानं ह्युचितमिक्ष्वाकुकुलस्येतिभावः ॥४१॥

एतावत् दक्षिणादानेकिंप्रमाणंतत्राहएषादक्षिणाविनिर्मिताविहिता प्रतिदिशंदक्षिणांददातिप्राचीदिग्घोतुर्दक्षिणाब्रह्मणःप्रतीच्यऽध्वर्योरुदीच्युद्गातुरि
त्यादिसूत्रेणेतिशेषः। स्वयंभुविहिते ब्रह्मनिर्मिते प्रजापतिरश्वमेधमसृजतेतिश्रुतेः ॥ ४२ ॥ क्रतुमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं न्यायतःशास्त्रतः हिय
स्माद्राजाददौतस्माहृत्विजोब्रुवन्नित्यन्वयः यद्यपिमहापृथिवीनदेयेतिइदंनिषिद्धं तथाप्यत्रप्रदेशविशेषएवदत्तइतिज्ञेयं प्रतिषेधवदत्राविधेरपिदर्शना
त् केसरीदानवद्विकल्पोवा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ नभूम्येतिसार्द्धश्लोकः ।अशक्तौहेतुःरताइति स्वाध्यायकरणेस्वाध्यायाध्ययने ॥ ४५ ॥ कथंदत्तस्यपु

उद्गात्रेवैतथोदीचींदक्षिणैषाविनिर्मिता ॥ हयमेधेमहायज्ञेस्वयंभुविहितेपुरा ॥ ४२ ॥ क्रतुंसमाप्यतुत
थान्यायतःपुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्योहिददौराजाधरांतांक्रतुवर्द्धनः ॥ ४३ ॥ ऋत्विजश्चाब्रुवन्सर्वेराजानं
गतकल्मषं॥भवानेवमहींकृत्स्नामेकोरक्षितुमर्हति॥४४॥ नभूम्याकार्यमस्माकंनहिशक्तास्मपालने॥रताः
स्वाध्यायकरणेवयंनित्यंहिभूमिप ॥ निष्क्रयंकिंचिदेवेहप्रयच्छतुभवानिति ॥४५॥ मणिरत्नंसुवर्णंवागा
वोयद्वासमुद्यतं ॥ तत्प्रयच्छनरश्रेष्ठधरण्यानप्रयोजनं ॥४६॥ एवमुक्तोनरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ गवांश
तसहस्राणिदशतेभ्योददौनृपः ॥ ४७॥ दशकोटीस्सुवर्णस्यरजतस्यचतुर्गुणम् ॥ ४८ ॥ ऋत्विजस्तुत
तःसर्वेप्रददुःसहितावसु ॥ ऋश्यशृंगायमुनयेवासिष्ठायचधीमते ॥ ४९ ॥

नरपहारस्तत्राहनिष्क्रियमिति । निष्क्रियंमूल्यंकृत्स्नपृथिव्यामूल्यंकुतोलभ्यतेतत्राहकिंचिदिति यथोपपन्नमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ किंचिदित्यस्यप्रपं
चोमणीति मणिरत्नंमणिश्रेष्ठं समुद्यतंसमुपस्थितं एवमिति । नरपतिरेवमुक्तःसन् दशशतसहस्राणिदशलक्षमितियावत् ददौ ॥४७॥दशेत्यर्द्धमेकंवाक्यं
नृपइत्यस्यपूर्वश्लोकस्थस्यात्रान्वयः । चतुर्गुणंचतुर्दशकोटीरित्यर्थः । अत्ररजतानिप्रतिनिधित्वेनदत्तानि नतुदक्षिणात्वेन अतः तस्माद्रजतंहिर
ण्यमदक्षिण्यमितिश्रुत्यानविरोधः ॥ ४८ ॥ ऋत्विजइति । सर्वेऋत्विजःसहिताःसंतः वसुदक्षिणाप्राप्तंधनं अंशीकृत्यदानायऋश्यशृंगायवासि
ष्ठायचददुः ॥४९॥

ततइति । न्यायतःशास्त्रतः यावदध्वर्यवेददातितदर्द्धंप्रतिप्रस्थात्रे तृतीयंनेष्टे चतुर्थंनेत्रे येतेनेतरेषांदानमुक्तंभवतीत्युक्तक्रमेण ततःऋष्यशृंगवसिष्ठमुखेनविभागंकृत्वा प्रीतमनसः प्रत्यूचुः प्रीतमनसइतिविशेषणेन सर्वेवयंप्रीताःस्मइतिप्रतिवचनप्रकारोवगम्यते ॥ ५० ॥ ततइति । प्रसर्पकेभ्यःयज्ञदर्शनार्थमागतेभ्यः यावंतोवैसदस्यास्तेसर्वेदक्षिण्याइतिश्रुतेः । जांबूनदंजंबूनदीप्रभवमितिहिरण्यविशेषणम् ॥ ५१ ॥ दरिद्रायेति । हस्ताभरणंयाचमानायकस्मैचित्दरिद्राय तदेवददावित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ततइति । ततः यथेष्टदक्षिणादानेनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तस्येति । तस्यतस्मै

ततस्तेन्यायतःकृत्वाप्रविभागंद्विजोत्तमाः ॥ सुप्रीतमनसस्सर्वेप्रत्यूचुर्मुदिताभृशं ॥ ५० ॥ ततःप्रसर्पकेभ्यस्तुहिरण्यंसुसमाहितः ॥ जांबूनदंकोटिसंख्यंब्राह्मणेभ्योददौतदा ॥ ५१ ॥ दरिद्रायद्विजायाथहस्ताभरणमुत्तमं ॥ कस्मैचिद्याचमानायददौराघवनंदनः ॥ ५२ ॥ ततःप्रीतेषुनृपतिर्द्विजेषुद्विजवत्सलः ॥ प्रणाममकरोत्तेषांहर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ५३ ॥ तस्याशिषोथविधिवद्ब्राह्मणैःसमुदाहृताः ॥ उदारस्यनृवीरस्यधरण्यांप्रणतस्यच ॥ ५४ ॥ ततः प्रीतमनाराजाप्राप्ययज्ञमनुत्तमं ॥ पापापहंस्वर्नयनंदुस्तरंपार्थिवर्षभैः ॥ ५५ ॥ ततोब्रवीदृश्यशृंगंराजादशरथस्तदा ॥ कुलस्यवर्द्धनंत्वंतुकर्तुमर्हसिसुव्रत ॥ ५६ ॥ तथेतिचसराजानमुवाचद्विजसत्तमः ॥ भविष्यंतिसुताराजंश्चत्वारस्तेकुलोद्वहाः ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्बालकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ ५४ ॥ ततइति । पापंपुत्रोत्पतिप्रतिबंधकदुरितमपहंतीतिपापापहम् । अपेक्लेशतमसोरितिहंतेर्डप्रत्ययः । तमःपर्यायोत्रपापशब्दः । स्वर्नयनंपुत्रप्रापणद्वारास्वर्गप्रापकं इतरैः पार्थिवर्षभैः दुष्करंनविद्यते उत्तममस्मादित्यनुत्तमं सर्वोत्तमंयज्ञमश्वमेधंप्राप्य प्रीतमनाः बभूवेतिशेषः ॥ ५५ ॥ एवंपुत्रोत्पत्तिप्रतिबंधकसकलदुरितनिवारणक्षमे भगवदंगभूतब्रह्मादिदेवताराधनरूपेश्वमेधेनिर्वृत्ते साक्षाद्भगवदाराधनंपुत्रप्राप्तिकारणं क्रतुंसुमंत्रोक्तंमनसिनिधाय ऋश्यशृंगमर्थयते ततइति । कुलस्यवर्द्धनंपुत्रोत्पत्तिहेतुभूतंकर्मेत्यर्थः।त्वंतुकर्तुमर्हसीत्यंतेइतिरध्याहार्यः ॥५६॥ तथेति । पुत्रीयंकर्मकरिष्ये सुताश्चभविष्यंतीत्युवाचेत्यन्वयः॥५७॥इति श्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेचतुर्दशःसर्गः ॥१४॥

अथदशरथाराधनव्याजेनसाधुलोकरक्षणायभूमाववतितीर्षुर्भगवानानुषंगिकदुष्कृद्विनाशायदेवैरभ्यर्थ्यतेपंचदशे मेधावीत्यादि । ततःप्रतिज्ञानंतरं
मेधावीमेधाधारणक्षमाधीः तद्वान् अस्मायामेधास्रजोविनिरितिविनिप्रत्ययः । वेदज्ञः अथर्वणवेदज्ञः सऋश्यशृंगः किंचिद्ध्यात्वा किंकर्मकर्तुं
मत्रोचितमितिक्षणंविचिंत्य मेधावितया ततःतदुत्तरक्षणएव लब्धसंज्ञः प्राप्तस्मृतिः सन् तंनृपमिदमुत्तरमब्रवीत् द्विकर्मकोब्रुविः ॥ १ ॥ इष्टिमिति
पुत्रीयांपुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूतां पुत्राच्छचेतिछप्रत्ययः । इष्टियागविशेषं तेपुत्रकारणात्पुत्रनिमित्तं निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिपंचमी
करिष्यामीत्युक्तवान् मंत्रदृष्टेनवेदावगतेनकर्मणाग्नौजुहावच शास्त्रदृष्टक्रमेणएकामाहुतिमकरोदित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ एतच्छेषंततोवैयजमानस्ये

मेधावीतुततोध्यात्वासकिंचिदिदमुत्तरं ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तंतुवेदज्ञोनृपमब्रवीत् ॥ १ ॥ इष्टिंतेहंकारि
ष्यामिपुत्रीयांपुत्रकारणात् ॥ अथर्वशिरसिप्रोक्तैर्मंत्रैःसिद्धांविधानतः ॥ २ ॥ ततःप्रारब्धवानिष्टिंपुत्री
यांपुत्रकारणात् ॥ जुहावचाग्नौतेजस्वीमंत्रदृष्टेनकर्मणा ॥ ३ ॥ ततोदेवासगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः
भागप्रतिग्रहार्थंवैसमवेतायथाविधि ॥ ४ ॥ ताःसमेत्यययथान्यायंतस्मिन्सदसिदेवताः ॥ अब्रुवन्लो
ककर्त्तारंब्रह्माणंवचनंमहत् ॥ ५ ॥ भगवन्त्वत्प्रसादेनरावणोनामराक्षसः ॥ सर्वान्नोबाधतेवीर्याच्छा
सितुंतंनशक्नुमः ॥६॥ त्वयातस्मैवरोदत्तःप्रीतेनभगवन्पुरा ॥ मानयंतश्चतंनित्यंसर्वंतस्यक्षमामहे ॥ ७॥

त्यादिनावक्ष्यति मध्येभगवदवतरणस्यानिमित्तांतरंदेताभ्यर्थनंदर्शयति ततइत्यादिना । ततःतत्राश्वमेधेदेवादयः यथाविधियथाक्रमं भागप्रतिग्रहार्थंस्व
स्वहविर्भागस्वीकारार्थं समवेताःसंमिलिताः यज्ञसदसीतिशेषः । अनुक्तसमुच्चयार्थेनचकारेण ब्रह्मापिसमुच्चीयते ॥ ४ ॥ ताइति । ताः देवताः त
स्मिन्प्रकृते सदसिअश्वमेधसदसि यथान्यायंयथाक्रमं समेत्यलोककर्तारंस्वस्वामिनंब्रह्माणं महत्फलद्वारागुरुतरं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ भगवन्निति ।
त्वत्प्रसादेनजनिताद्वीर्यादित्यन्वयः ॥ ६ ॥ कोमत्प्रसादः कथंभवतांतत्प्रतीकाराशक्तिस्तत्राहुः त्वयेति । वरः अस्माभिरवध्यत्वरूपः तंवरं मान
यंतःपूजयंतः सर्वपीडनं ॥ ७ ॥

बाधनमेवोपपादयंति उद्वेजयतीत्यादिना । उद्वेजयतिभीषयति उच्छ्रितान्उन्नतान् लोकपालान् त्रिदशराजानं समासांतस्यअनित्यत्वाट्टजभावः । प्रधर्षयितुंतिरस्कर्तुं स्थानात्प्रच्यावयितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ऋषीनिति । असुरान्राहुप्रभृतीन् अतिक्रामतिपीडयतीति यावत् ॥ ९ ॥ नैनमिति । एनंरावणंप्रतिनप्रतपतिमंदकिरणोभवति क्रीडापर्वतसंचारादिदशायामितिभावः । पार्श्वे अस्येतिशेषः । नवाति पुष्पवाटिकादिषु पुष्पपतनादिभयादितिभावः । चलोर्मिमाली सदाचंचलस्वभावतरंगपंक्तिमान्नकंपते गर्वितोयमुच्छलतीतिशोषणभयादितिभावः ॥ १० ॥ तदिति । भयादितिभावः भयं उत्पन्नमितिशेषः । कर्तुंचिंतयितुं ॥ ११ ॥ एवमिति । उक्तः ब्रह्मेतिशेषः चिंतयित्वा उपायमितिशेषः । हंतेत्युपायस्मरणजहर्षे ॥१२॥ अयंशब्दार्थमाह तेनेति । तत्तथोक्तमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदिति । तदाअवध्यत्ववरणावसरे अवज्ञानात् अवमानात् मानुषात्मानुषेण मृत्युःमारकः ॥१४॥ एतदिति । प्रहृष्टाः यथाकथंचिद्वधोपायसंभावनयेतिभावः॥ १५ ॥ अथपरमकारुणिकोभगवान् परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे । इत्युक्तरीत्याधर्मसंस्थापनादित्रयकृतेस्वाराधक दशरथ मनोरथपरिपूरणायचावतितीर्षुराजगामेत्याह एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नंतरे रक्षापेक्षासमये अनेनचिरमस्यावसरप्रतीक्षत्वंगम्यते सर्वज्ञोपिहिदेवेशस्सदाकारुणिकोपिसन्

उद्वेजयतिलोकांस्त्रीनुच्छ्रितान्द्वेष्टिदुर्मतिः ॥ शक्रंत्रिदशराजानंप्रधर्षयतुमिच्छति ॥ ८ ॥ ऋषीन्यक्षान्सगंधर्वानसुरान्ब्राह्मणांस्तथा ॥ अतिक्रामतिदुर्धर्षोवरदानेनमोहितः ॥ ९ ॥ नैनंसूर्यःप्रतपतिपार्श्वेवातिनमारुतः ॥ चलोर्मिमालीतंदृष्ट्वासमुद्रोपिनकंपते ॥ १० ॥ तन्महन्नोभयंतस्माद्राक्षसाद्घोरदर्शनात् ॥ वधार्थंतस्यभगवन्नुपायंकर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ एवमुक्तःसुरैःसर्वैश्चिंतयित्वाततोब्रवीत् ॥ हंतायंविदितस्तस्यवधोपायोदुरात्मनः ॥ १२ ॥ तेनगंधर्वयक्षाणांदेवदानवरक्षसाम् ॥ अवध्योस्मीतिवागुक्तातथेत्युक्तंचतन्मया ॥ १३ ॥ नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षोमानुषांस्तथा ॥ तस्मात्समानुषाद्वध्योमृत्युर्नान्योस्यविद्यते ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाप्रियंवाक्यंब्रह्मणासमुदाहृतं ॥ सर्वेमहर्षयोदेवाप्रहृष्टास्तेभवंस्तदा ॥ १५ ॥ एतस्मिन्नन्तरेविष्णुरुपयातोमहाद्युतिः ॥ शंखचक्रगदापाणिःपीतवासाजगत्पतिः ॥ १६ ॥

संसारतंत्रवाहित्वाद्रक्षापेक्षांप्रतीक्षतइतिह्युक्तं । विष्णुः सर्वांतर्यामितयाव्याप्यवर्तमानः भोगादप्यासेधनमेववरमितिस्थितइत्यर्थः । त्वंमेऽहंमइत्यादि महाद्युतिः रक्षणावकाशलाभसमुदितहर्षप्रकर्षकृतकांतिविशेषयुक्तः अनेनेतःपूर्वंसंसारिजनदुर्दशावलोकनेन दूयमानमानसत्वमुक्तं । सएकाकीनरमेतेतिश्रुतेः । शंखचक्रगदापाणिः आश्रितानांरक्षणापेक्षायां रक्षणोपकरणग्रहणायविलंबोमाभूदिति सर्वदातैरुपेतः । पातुप्रणतरक्षायां विलंबमसहन्निव ॥ सदापंचायुधींबिभ्रत्सनःश्रीरंगनायकइत्यभियुक्तोक्तं पीतवासाः आश्रितरक्षणत्वरयाबद्धकक्षः जगत्पतिः उक्तसकलविशेषहेतुभूतस्वस्वामिभावसंबंधवान् उपयातःवैकुंठात्दशरथयज्ञवाटमाजगाम ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ एतस्मिन्नंतरेतेषांरक्षापेक्षावसरे एतस्मिन्नंतरेक्षणं विलंबितंचेत्तएवआगच्छंति ततःपूर्वमेवगंतव्यमिति । एतस्मिन्नन्तरेदेवगोष्ठ्यांयदारक्षाप्रसंगोजातस्तदैवज्ञातमितिसर्वज्ञस्यास्याश्रितरक्षानुकूल्यमार्जवंचव्यंजितं । एतस्मिन्नंतरेअन्यस्यचेद्रक्षणमनुमतम् स्वस्यरक्ष्यलाभोनस्यादिति । अतंत्रितचमूपतिप्रहितहस्तमित्यादिवत् त्वराधिक्यंगम्यते । उपयातः देवानामपित्वरातिशयेनमध्येमार्गेमेलनंयथानस्यात्तथोपयातः यस्यफलापेक्षासएवफलप्राप्त्यर्थंस्वयमेवागच्छतीत्युपेक्षामकृत्वाउपयातः । रक्षणप्रसंगविच्छेदभयेनयावदासनमपरिज्ञातएवोपयातः । सचापिरामःपरिषद्गतश्शनैरित्यादिवत् । विष्णुरुपयातः पूर्वमेवतत्रस्थितोपिइदानींविग्रहेणाभिव्यक्तःसन्नुपयातः । सर्वेश्वरोप्युपयातइतिसौलभ्यमुक्तं एतस्मिन्नंतरेविष्णुरुपयातइति देवाःविधिशिवादिषुकंचनरावणहननेप्रार्थयेयुः । तदातेतद्धननाशक्त्यानोत्तरंब्रूयुः तदातेषामवमतिश्शरणागतारक्षणजन्यमानसखेदश्चस्यातामितितेषामवमानमानसखेदौमाभूतामित्यविलंबितमुपयातः । महाद्युतिरुपयातइति दिविसूर्यसहस्रस्यभवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदिभास्सदृशीसास्याद्भासस्तस्यमहात्मनइत्याद्युक्तदुःसहाप्रमेयतेजोवत्वेपितादृशतेजसस्सर्वजनाल्हादकत्वंव्यज्यते। विष्णुर्महाद्युतिरितिस्वरूपवद्द्युतेरप्यपरिमेयत्वंध्वनितम् । विष्णुरुपयातइतिउपगमनसमकालमेवशिवादीनामवमानभयमिन्द्रादीनांरावणभयंचनिवृत्तमितिध्वनितम् । शंखचक्रगदापाणिः । नैनंसूर्यःप्रतपतीत्याद्युक्तरीत्यास्वस्वव्यापारेष्वपिसंकोचवंतस्स्वपदभ्रंशशंकिनोदेवास्सभासुनिःशंकंकिलरावणवधोपायमालोचयन्ति तदानीमेवचेद्रावणस्तत्रआगच्छतितदासकलदेवशिरश्छेदकःस्यात् सकललोकशरण्यत्वहानिस्स्वस्यभवेदितिततःपूर्वमेवायुधादिसकलयुद्धपरिकरयुक्तएवागतः नतुभाजनपरिकरयुक्तइति भागप्रतिग्रहार्थत्वंत्वानुषंगिकं पीतवासाः तस्यमहारजतंवासइत्याद्युक्तपीतांबरयुक्तः । जगत्पतिः जगत्पोषकःजगतःपोषणंनामान्येभ्यःपरिभवनिवारणम् एवंविधस्योपास्यत्वंशरणागतिमन्त्रोक्तचरणपदोपलक्षितप्रपत्तव्यविग्रहवैशिष्ट्यंचव्यंजितम् ॥ १६ ॥

ब्रह्मणेति । तत्रसदसि ब्रह्मणासमागम्य समाहितः करिष्यमाणरक्षणकृत्येएकाग्रः तस्थौ तंआश्रितरक्षणसन्नद्धं सर्वेसुराःब्रह्मादयः पितामहपुरोगमानि
त्युपसंहारात् । समभिष्टूयसम्यक्स्तुत्वा संनताःसम्यक्नताः प्रणताःसंतःअब्रुवन् ॥ १७ ॥ त्वामिति । अर्द्धमेकंवाक्यं हेविष्णोलोकानां हितकाम्य
याहितेच्छया त्वांनियोक्ष्यामहेउत्साहयिष्यामहे योगःसन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः । स्मारयेत्वांनशिक्षयइतिवत् । केवलंत्वांप्रोत्साहयि
ष्यामः । स्वयमेवस्वकीयरक्षणेप्रवृत्तत्वादितिभावः । यदिनियोजनमेवार्थःस्यात् तदापूर्वश्लोकोक्तंअभिष्टूयसन्नताइत्येतद्विरुद्ध्येत किंच नियोजनम
त्रप्रार्थनमेव एवमुत्तरत्रभगीरथवचनेहरस्तत्रनियुज्यतामितिवक्ष्यति ॥ १८ ॥ किंनियोज्यमित्यत्राहद्वाभ्यां राज्ञइत्यादि पितृभावयोग्यत्वपराणिवि

ब्रह्मणाचसमागम्यतत्रतस्थौसमाहितः ॥ तमब्रुवन्सुराःसर्वेसमभिष्टूयसंनताः ॥ १७ ॥ त्वांनियोक्ष्याम
हेविष्णोलोकानांहितकाम्यया ॥ १८ ॥ राज्ञोदशरथस्यत्वंअयोध्याधिपतेर्विभोः ॥ धर्मज्ञस्यवदान्य
स्यमहर्षिसमतेजसः ॥ १९ ॥ तस्यभार्यासुतिसृषुह्रीश्रीकीर्त्युपमासुच ॥ विष्णोपुत्रत्वमागच्छकृत्वा
त्मानंचतुर्विधम् ॥ २० ॥ तत्रत्वंमानुषोभूत्वाप्रवृद्धंलोककंटकम् ॥ अवध्यंदैवतैर्विष्णोसमरेजहिरा
वणम् ॥ २१ ॥ सहिदेवान्सगंधर्वान्सिद्धांश्चऋषिसत्तमान् ॥ राक्षसोरावणोमूर्खोवीर्योत्सेकेनबाधते ॥ २२ ॥
ऋषयस्तुततस्तेनगंधर्वाप्सरसस्तथा ॥ क्रीडंतोनंदनवनेक्रूरेणाकिलहिंसिताः ॥ २३ ॥ वधार्थंवयमाया
तास्तस्यवैमुनिभिःसह ॥ सिद्धगंधर्वयक्षाश्चततस्त्वांशरणंगताः ॥ २४ ॥

शेषणानि तस्येतियजमानोहस्तेननिर्दिश्यते ह्रीश्रीकीर्तयोदक्षकन्याः ताउपमायासांतास्तथा चातुर्विध्यविधानंरावणरावणिलवणगंधर्वविनाशाय
॥ १९ ॥ २० ॥ ममपुत्रभावेनभवतांकिंप्रयोजनंतत्राहुः तत्रेति । तत्रदशरथभार्यासु प्रवृद्धंवरबलभुजबलैरभिवृद्धम् मानुषभावःकिमर्थंभजनीयस्त
त्राह अवध्यंदैवतैरिति । कृत्यानांकर्तरिवेतिपक्षेतृतीया ॥ २१ ॥ सकिमर्थंहंतव्यस्तत्राह सहीति । वीर्योत्सेकेनवीर्यकृतगर्वेण ॥ २२ ॥ ऋषयइति
ततःवीर्योत्सेकात् क्रूरेणतेनरावणेनऋषयोहिंसिताः । क्रीडंतः क्रीडंत्यःलिंगविपर्ययआर्षः । मिथुनतयाचरतांहिंसनात्क्रूरेणेत्युक्तंकिलेत्यैतीह्ये ॥ २३ ॥
वधार्थमिति । तस्यवधार्थंवयंमुनिभिःसहायाताः त्वत्समीपमितिशेषः । सिद्धादयश्चायाताः ततःरावणवधार्थंत्वांशरणमुपायंगताः ॥ २४ ॥

रुद्रादिषुविद्यमानेष्वहमेवकिमर्थमर्थ्यइत्यत्राह त्वमिति। हेदेवत्वंनःपरमागतिःउपायःनान्ये परान्शत्रून्तापयतीतिपरंतपः द्विषत्परयोस्तापेरितिखच् अनेनशत्रुवधसामर्थ्यमुक्तं मनःकुरुअवतरितुमितिशेषः। देवशत्रूणामितिबहुवचनेनरावणरावणिलवणगंधर्वादीनामपिवधोर्थितः। अनेनाभिप्रायेण पूर्वं कृत्वात्मानंचतुर्विधमित्युक्तम् ॥२५॥ एवमित्यादिसार्द्धश्लोकएकान्वयः। पितामहपुरोगान्ब्रह्मप्रधानान् धर्मसंहितान् शरणागतिरूपधर्मसंयुतान् ॥२६॥ भयमित्यादिसार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्। भयंत्यजत वःयुष्माकंभद्रमस्तु यस्मादहं सर्वेषांहितार्थंरावणंहत्वा धर्मसंस्थापनायदशवर्षसहस्राणि वत्स्यामीतियोजना शंखचक्रगदापाणिरुपयातइतिहिपूर्वमुक्तं ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमिति। आत्मवान्सर्वात्मशेषी मानुषेमनुष्येषुजात्येकवचनं चिंतया

त्वंगतिःपरमादेवसर्वेषांनःपरंतप ॥ वधायदेवशत्रूणांनृणांलोकेमनःकुरु ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तुदेवेशोविष्णुस्त्रिदशपुंगवः ॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥ अब्रवीत्त्रिदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २६ ॥ भयंत्यजतभद्रंवोहितार्थंयुधिरावणम् ॥ सपुत्रपौत्रंसामात्यंसमित्रज्ञातिबांधवम् ॥२७॥ हत्वाक्रूरंदूरात्मानंदेवर्षीणांभयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ॥ वत्स्यामिमानुषेलोकेपालयन्पृथिवीमिमाम् ॥२८॥ एवंदत्वावरंदेवोदेवानांविष्णुरात्मवान् ॥ मानुषेचिंतयामासजन्मभूमिमथात्मनः ॥ २९ ॥ ततःपद्मपलाशाक्षःकृत्वात्मानंचतुर्विधम् ॥ पितरंरोचयामासतदादशरथंनृपम् ॥ ३० ॥

मासयथादेवैराज्ञप्तंतथेतिशेषः। जन्मभूमिंजन्मस्थानं ॥२९॥ तत इति। ततःचिंतानंतरंपद्मपलाशाक्षःदशरथगुणस्मरणकृतनयनविकासोक्तिः। यद्वा पद्मपलाशाक्षःसर्वैःस्पृहणीयनयनयुगलः तथाच सर्वस्पृहणीयःस्वयमन्यंस्पृहयामास। यद्वा तस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणी इत्युक्तरीत्यापरत्व चिन्हपुंडरीकाक्षत्वयुक्तः। एवंचसर्वस्मात्परोपिजन्मरोचयामासयथाजनिमतोजन्महानिरभिलषिता तथाजनिरहितस्यापिजनिरभिलषितेत्यर्थः। दुर्लभंह्यभिलषितंभवति कृत्वात्मानंचतुर्विधं जन्माभिलाषेपिदशरथगुणातिरेकेणचतुर्विधशरीरपरिग्रहमभिलषितवान्। आत्मानंस्वशरीरं चतुर्विधंपायसविभागक्रमेण पितरं पितापुत्रेणपितृमान्योनियोनावित्युक्तरीत्या सर्वपितास्वपुत्रंकंचित्पितरमभिललाषरोचयामासऐच्छत् तदारक्षणोद्योगसमये दशरथंनृपं गुणैर्दशरथोपममित्युक्तरीत्या जनित्वार्जितैःस्वाभाविकैश्चगुणैःस्वसदृशंदेवोक्तंदशरथमेवस्वजन्मभूमित्वेन निश्चितवानित्यर्थः ॥ ३० ॥

ततइति । ततः भगवदिच्छानंतरं सरुद्राइत्यनुवादात् पूर्वंरुद्रोपिशरणागतइतिसिद्धंदिव्यरूपाभिःदिव्यात्मस्वरूपविषयिणीभिः स्तुतिभिः स्तुतिरूपप्रबंधैः तुष्टुवुःश्लाघयामासुः मधुसूदनमितिमधुवदयमपिनिरसनीयइत्याशयेनोक्तं ॥ ३१ ॥ उक्तमर्थंसर्गांतेपुनःसंगृह्णातितमिति । उद्धतंजन्मतएवोद्धतं तंप्रसिद्धं उग्रतेजसंउग्रप्रतापं वरदानेनप्रवृद्धदर्पं । लोकान्विरावयतीतिविरावणं सर्वलोकानामाक्रंदयितारंतपस्विनांकंटकंशत्रुं क्षुद्रेशत्रौ चकंटकइतिवैजयंती ।अतएवतपस्विनांभयावहं तंरावणं साधुनिःशेषं उद्धरउन्मूलय ॥ ३२ ॥ तमेवेति । एवकारेणविभीषणव्यवच्छेदः स्वर्लोकं वैकुंठं क्वचित्स्वलोकमितिपाठः । चिरंचिरकालस्थायी अनेनब्रह्मलोकादिव्यावृत्तिः सुरेंद्रेतिसंबोधनं गुप्तंअस्मदादिभिःदुरधिगमं । अत्यर्कानलदी

ततोदेवर्षिगंधर्वाःसरुद्राःसाप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम्॥ ३१ ॥
तमुद्धतंरावणमुग्रतेजसंप्रवृद्धदर्पंत्रिदशेश्वरद्विषम् ॥ विरावणंसाधुतपस्विकंटकंतपस्विना
मुद्धरतंभयावहम् ॥३२॥ तमेवहत्वासबलंसबांधवंविरावणंरावणमुग्रपौरुषम् ॥ स्वर्लोकमा
गच्छगतज्वरश्चिरंसुरेंद्रगुप्तंगतदोषकल्मषम् ॥३३॥ इति श्रीबालकांडेपंचदशःसर्गः ॥१५॥

प्तंतत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः स्वयैवप्रभयाराजन्दुष्प्रेक्षंदेवदानवैरितिमहाभारतोक्तेः । गतदोषकल्मषं दोषारागद्वेषादयः गतानितद्रूपकल्मषाणि यस्मात्तत्तथा अनेनेंद्रलोकादिव्यावृत्तिः । गतज्वरः आश्रितसंरक्षणेनगतव्यथः अनेनपुनःप्राप्तिपर्यंतं संसारिविषये कदैतेनिस्तरिष्यंतीतिचिंताकुलत्वमुक्तं । आगच्छेत्यनेनवैकुंठादवतीर्णत्वंगम्यते अत्रस्वर्लोकपदस्येंद्रलोकपरत्वेगुप्तत्वगतदोषकल्मषत्वादिविरोधः । अंतरिक्षादुपरितनलोकमात्रस्य स्वर्गपदवाच्यत्वात् । अतएवहिक्वचिद्ब्रह्मलोकादावपिस्वर्गपदप्रयोगः । ब्रह्मलोकंप्रयास्यतीत्यत्रापि ब्रह्मणःस्वस्य लोकंअप्राकृतस्थानं परमपदमितिव्याख्यातं स्वलोकमितिसम्यक्पाठः सुरेंद्रःविष्वक्सेनः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेपंचदशःसर्गः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंमनुष्यलोकेदशरथपुत्रत्वेनावतीर्य रावणवधः कर्तव्यइत्युक्तं तत्रकिंमयाउपेंद्रादिवत्स्वस्वरूपेणस्थातव्यं उतप्रकारांतरेणेतिभगवान्बहुमानार्थंपृच्छति ततइत्यादि । नरिष्यंतिननश्यंतीतिनराः नित्यवस्तूनिअन्येभ्योपिदृश्यतइतिडप्रत्ययः । सुप्सुपेतिनगनैकादिवत्समासः । नराणांसमूहोनारं तस्यसमूहइत्यण् नारमयनंवासस्थानं यस्यासौनारायणः । पूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्वं सर्वांतर्यामीत्यर्थः । यद्वा नाराणामयनंनारायणः इध्मव्रश्चनःपलाशशातनइत्यादिवल्ल्युडंतस्यापिपुंल्लिंगत्वं एवंसर्वस्मात्परोपिसुरसत्तमैः नियुक्तइत्याश्रितपारतंत्र्यमुच्यते। तादृशोविष्णुः जानन्नपि

ततोनारायणोविष्णुर्नियुक्तःसुरसत्तमैः ॥ जानन्नपिसुरानेवंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ उपायःकोवधे
तस्यराक्षसाधिपतेस्सुराः ॥ यमहंतंसमास्थायनिहन्यामृषिकंटकम् ॥ २ ॥ एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचु
र्विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषींतनुमास्थायरावणंजहिसंयुगे ॥ ३ ॥ सहितेपेतपस्तीव्रंदीर्घकालमरिंदम ॥
येनतुष्टोभवद्ब्रह्मालोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥ संतुष्टःप्रददौतस्मैराक्षसायवरंप्रभुः ॥ नानाविधेभ्योभूते
भ्योभयंनान्यत्रमानुषात् ॥ ५ ॥ अवज्ञाताःपुरातेनवरदानेहिमानवाः ॥ ६ ॥ एवंपितामहात्तस्माद्वरंप्राप्य
सदर्पितः ॥ उत्सादयतिलोकाँस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्यवकर्षति ॥ ७ ॥ तस्मात्तस्यवधोदृष्टोमानुषेभ्यःपरंतप ॥
इत्येतद्वचनंश्रुत्वासुराणांविष्णुरात्मवान् ॥ पितरंरोचयामासन्नृपंदशरथंभृशं ॥ ८ ॥

उत्तरनिश्चयज्ञोपि सन्मानार्थंश्लक्ष्णंमधुरंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ उपायइति । आस्थायस्वीकृत्य यमुपायमास्थायतंनिहन्यांसउपायःकइत्यन्वयः ॥ २ ॥ एवमिति । मानुषींनतुदैवीम् ॥ ३ ॥ तत्रहेतुमाह सहीति । लोककृत्वेहेतुर्लोकपूर्वजइति लोकशब्दोत्रदेवादिजनपरः ॥ ४ ॥ संतुष्टइति । मानुषादन्यत्रमानुषंविना नानाविधेभ्योभूतेभ्योभयंनेतिवरंप्रददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अभयंकुतोनदत्तंमानुषेभ्यइत्यत्राह अवज्ञाताइति ॥ ६ ॥ एवमिति । दर्पितः संजातदर्पः ॥ ७ ॥ प्रकृतमुपसंहरतितस्मादिति । इतीतिपितरामिति मनुष्यरूपेणावतरितुमितिशेषः ॥ ८ ॥

१रावणस्य दुरात्मनइतिपाठः ।

सचापीति । तस्मिन्कालेभगवदवतितीर्षाकाले पुत्रियामित्यत्रह्रस्वआर्षः ॥ ९ ॥ सइति । निश्चयंमनुष्यभूतएववावतरिष्यामीतिनिश्चयंआमं
त्र्यसाधयामीत्युक्त्वा ॥ १०॥ अथपुत्रकामेष्टिफलंभगवतश्चतुर्धावतारंसूचयन्प्रजापतिप्रेरितपुरुषेणपायसप्रदानंदर्शयतिततोवाइति । श्लोकपंचकमे
कान्वयम् ततःविष्णोरंतर्द्धानानंतरं । यजमानस्येतिवर्तमाननिर्देशेनद्रव्यत्यागकालएवप्रादुर्भावःसूचितः पावकात्आहवनीयात् भूतंपुरुषविशेषः
स्निग्धाःचिक्कणाःहर्यक्षस्येवतनुजाःलोमानिश्मश्रुप्रवरामूर्द्धजाःकेशाश्चयस्यतत्तथा समुत्सेधःउन्नतिःदृप्तशार्दूलविक्रमंतद्वद्भयंकरं प्रभामंडलवत्तयादि

सचाप्यपुत्रोनृपतिस्तस्मिन्कालेमहाद्युतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिष्टिंपुत्रेप्सुररिसूदनः ॥९॥ सकृत्वानिश्च
यंविष्णुरामंत्र्यचापितामहम् ॥ अंतर्धानंगतोदेवैःपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥ १० ॥ ततोवैयजमानस्यपा
वकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतंमहद्भूतंमहावीर्यंमहाबलम् ॥ ११ ॥ कृष्णरक्तांबरधरंरक्ताक्षंदुंदुभिस्वन
म् ॥ स्निग्धहर्यक्षतनुजश्मश्रुप्रवरमूर्द्धजम् ॥ १२ ॥ शुभलक्षणसंपन्नंदिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृंग
समुत्सेधंदृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥ दिवाकरसमाकारंदीप्तानलशिखोपमम् ॥ तप्तजांबूनदमयींरा
जतांतपरिच्छदाम् ॥ १४ ॥ दिव्यपायससंपूर्णांपात्रींपत्नीमिवप्रियाम् ॥ प्रगृह्यविपुलांदोर्भ्यांस्वयंमा
यामयीमिव॥१५॥समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदंदशरथंनृपं ॥ प्राजापत्यंनरंविद्धिमामिहाभ्यागतंनृप ॥१६॥

वाकरसमाकारं तैक्ष्ण्यातिशयेनदीप्तानलशिखोपमं तप्तजांबूनदमयींद्रुतकनकमयीं राजतःरजतविकारः अंतेउपरिपरिच्छदः पिधानपात्रंयस्यास्तां
पात्र्यास्त्रीलिंगत्वेनपत्नीसाम्यं मायामयीमिव असंभावितत्वेनाश्चर्यावहामित्यर्थः । स्वयंप्रगृह्यप्रादुर्भूतामित्यन्वयः । विपुलतरत्वेनहस्तमात्रेणगृही
तुमशक्यत्वात् बाहुभ्यामित्युक्तं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ समवेक्ष्येति । दशरथंसमवेक्ष्येदंमब्रवीत्कथंइहागतंमांप्राजापत्यंप्रजापते
रागतं दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यइतिप्राग्दीव्यतीयोण्यप्रत्ययःनरंविद्धि ॥ १६ ॥

वक्तव्येपियज्ञवृत्तांतशेषेप्रसंगात्सौकर्यायनगरप्रवेशानंतरभाविकथाशेषसंग्रहेणदर्शयति ततइति। तत्पायसमित्यन्वयः हुताशनादित्यशब्दौतत्तेजःपरौ ॥ ३१ ॥ ततइति। प्रतिलब्धमानसः स्वस्थचित्तः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्याने षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

विष्णोरंतर्द्धानानंतरंकार्यद्वयंप्रवृत्तं पायसहस्तस्याग्निपुरुषस्योत्थानं देवान्प्रतिब्रह्मनियोगश्च तत्रवाचःक्रमवर्तित्वेन प्रथमोपस्थितमग्निपुरुषोत्थानं

ततस्तुताःप्राश्यतदुत्तमस्त्रियोमहीपतेरुत्तमपायसंपृथक् ॥ हुताशनादित्यसमानतेजसश्चिरेणगर्भान्प्रतिपेदिरेतदा ॥ ३१ ॥ ततस्तुराजाप्रतिवीक्ष्यताःस्त्रियःप्ररूढगर्भाःप्रतिलब्धमानसः ॥ बभूवहृष्टस्त्रिदिवेयथाहरिस्सुरेंद्रसिद्धर्षिगणाभिपूजितः ॥ ३२ ॥ इति बालकाण्डेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

पुत्रत्वंतुगतेविष्णौराज्ञस्तस्यमहात्मनः ॥ उवाचदेवताःसर्वाःस्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥ सत्यसंधस्यवीरस्यसर्वेषांनोहितैषिणः ॥ विष्णोःसहायान्बलिनःसृजध्वंकामरूपिणः ॥ २ ॥ मायाविदश्चशूरांश्चवायुवेगसमान्जवे ॥ नयज्ञान्बुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥ असंहार्यानुपायज्ञान्सिंहसंहनानान्वितान् ॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥४॥ अप्सरस्सुचमुख्यासुगंधर्वीणांतनूषुच (यक्षपन्नगकन्यासुऋक्षिविद्याधरीषुच ॥ किन्नरीणांचगात्रेषुवानरीणांतनूषुच) सृजध्वंहरिरूपेणपुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥५॥

तत्प्रसक्तंच सर्वमुक्त्वाअथब्रह्मनियोगतत्फलेदर्शयतिसप्तदशे पुत्रत्वमित्यादि। गतेगंतुंप्रवृत्ते भगवान्भाविकार्यज्ञः ॥ १ ॥ सत्येति सह अप्राधान्येन अयंतइतिसहायाःकिंकराः तान् कामरूपिणः कपटराक्षसयुद्धक्षमशरीरिणः ॥ २ ॥ उक्तसहायान्विशेषयतित्रिभिः मायेत्यादि। मायाआश्चर्यशक्तिः तद्विदः जवे वेगेविषये नयज्ञान्नीतिज्ञान्असंहार्यान् परैरितिशेषः। उपायज्ञान्अनागतविधानज्ञान् यद्वा नयज्ञान्युक्तिशालिनः उपायज्ञान् सामाद्युपायज्ञान् सिंहसंहननान्वितान्सिंहतुल्यसंस्थानैर्युक्तान् सर्वास्त्राणांयोगुणःशक्तिस्तेनसंपन्नान् अमृतंप्राश्नंतीत्यमृतप्राशनाः कर्त्तरिल्युट् पीतामृतानिवमृत्युरहितानित्यर्थः। हरिरूपेणवानररूपेणोपलक्षितान्प्रायिकाभिप्रायमिदं तुल्यपराक्रमान्आत्मसदृशपराक्रमान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

देवत्वाविशेषात्भवतापिपुत्रोत्पादनंकार्यमितिमावोचध्वमित्याहपूर्वमिति। सृष्टःभाविरामसहायबुद्ध्येतिशेषः। सृष्टिप्रकारमाह जृंभमाणस्येतिसइतिशेषः। अत्रपार्वतीशापेनस्वक्षेत्रेपुत्रोत्पादनासंभवादप्सरःप्रभृतयःक्षेत्रतयोक्ताः गुणवत्पुत्रलाभायमुख्यास्वित्युक्तं अयोनिजत्वेनसद्यःप्रवृद्धत्वसिद्धयेतनूष्वित्युक्तं नंदिकेश्वरशापानुसारेणहरिरूपेणेत्युक्तं वक्ष्यतिहिदिग्विजयेरावणंप्रतिनंदी। तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामद्वीर्यसमतेजसः॥उत्पत्स्यंतिवधार्थंहिकुलस्यतववानराइति॥ ६ ॥ तेतथेति। प्रतिश्रुत्यअंगीकृत्य एवंवक्ष्यमाणरीत्या॥ ७ ॥ ऋषयइति। वनचारिणःवानरान्॥ ८ ॥ वानरेंद्रमिति महेंद्राभंमहेंद्रपर्वताभं ननुवालिनःकथंरामसहायार्थत्वंरामवध्यत्वात् उच्यते अंगदोत्पादनद्वारातस्यसाहाय्यकरणात् किंच यदिवालीनोत्पद्येत तदा

पूर्वमेवमयासृष्टोजांबवानृक्षपुंगवः ॥ जृंभमाणस्यसहसाममवक्त्रादजायत ॥ ६ ॥ तेतथोक्ताभगवतातत्प्रतिश्रुत्यशासनं ॥ जनयामासुरेवंतेपुत्रान्वानररूपिणः ॥ ७ ॥ ऋषयश्चमहात्मानःसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्चसुतान्वीरान्ससृजुर्वनचारिणः ॥ ८ ॥ वानरेंद्रंमहेंद्राभमिंद्रोवालिनमूर्जितं ॥ सुग्रीवंजनयामासतपनस्तपतांवरः॥ ९ ॥ बृहस्पतिस्त्वजनयत्तारंनाममहाहरिं ॥ सर्ववानरमुख्यानांबुद्धिमंतमनुत्तमं ॥ १० ॥ धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोगंधमादनः॥ विश्वकर्मात्वजनयन्नलंनाममहाहरिं ॥ ११ ॥ पावकस्यसुतःश्रीमान्नीलोग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसायशसावीर्यादत्यरिच्यतवानरान् ॥ १२ ॥ रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौरूपसंमतौ ॥ मैंदंचद्विविदंचैवजनयामासतुःस्वयं ॥ १३ ॥ वरुणोजनयामाससुषेणंनामवानरं ॥ शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलं ॥ १४ ॥

सर्वेषांवानराणांसहायत्वंनस्यात् सतिचवालिनिसुग्रीवविरोधिनिसुग्रीवमैत्र्यावानरसहायसिद्धिः वालिमैत्र्यांतुरावणः क्षणादेवसीतांदद्यात् अतःसुग्रीवसख्यनिमित्तत्वाद्वालिनोरामसहायत्वमिति तपनः सूर्यः ॥९॥ बृहस्पतिरिति। सर्ववानरमुख्यानामितिनिर्द्धारणेषष्ठी बृहस्पतिपुत्रत्वादनुत्तमंबुद्धिमंतं१० धनदस्येति। कुबेरपुत्रत्वात्श्रीमानित्युक्तं महाहरिंसर्वकार्यनिर्माणदक्षं॥११॥ पावकस्येति। अत्यरिच्यतअतिशायितोभूत् ॥ १२ ॥ रूपेति। रूपमेवद्रविणंधनंतेनसंपन्नौअतएवरूपसंमतौ रूपेणप्रख्यातौ स्वयमित्यनेनमानससृष्टिर्द्योत्यते ॥ १३ ॥ वरुणइति। पर्जन्योवर्षाभिमानिदेवता ॥१४॥

ततःपरमिति । ततःपरंतदनंतरमितियावत् । प्राजापत्यंचमांविद्धीत्युक्त्यनंतरमित्यर्थः । तदातदैव ॥१७॥ अथोइति । अथोअथेतिपर्यायौ अर्चयताअश्वमेधपुत्रकामेष्टिभ्यामितिशेषः ॥१८॥ इदंशब्दार्थमाह इदंत्विति । देवनिर्मितंदेवेनविष्णुनानिर्मितं धन्यंधनकरं स्वर्गादित्वाद्यत् ॥१९॥ भार्याणामिति । अनुरूपाणांसवर्णानामित्यर्थः चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥२०॥ तथेति । देवान्नंदेवनिर्मितान्नं देवदत्तांदेवप्रेरिताम् ॥२१॥ अभिवाद्येति । अभितःप्रदक्षिणमभिप्रदक्षिणम् ॥२२॥ ततइति । प्राप्यलब्ध्वा ॥२३॥ ततइति । अद्भुतप्रख्यंअद्भुताकारं संवर्तयित्वासमाप्य तत्कर्मपायसप्रदानरूपंकर्मतत्रअग्नौ ॥२४॥

ततःपरंतदाराजाप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिमहंकरवाणिते ॥१७॥ अथोपुनरिदंवाक्यंप्राजापत्यो नरोब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयतादेवानद्यप्राप्तमिदंत्वया ॥ १८ ॥ इदंतुनरशार्दूलपायसंदेवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरंगृहाणत्वं धन्यमारोग्यवर्द्धनम् ॥ १९ ॥ भार्याणामनुरूपाणामश्नीतेतिप्रयच्छवै ॥ तासुत्वंलप्स्यसेपुत्रान् यदर्थंयजसेनृप ॥२०॥ तथेतिनृपतिःप्रीतःशिरसाप्रतिगृह्यताम् ॥ पात्रींदेवान्नसंपूर्णांदेवदत्तांहिरण्मयीम् ॥२१॥ अभिवाद्यचतद्भूतमद्भुतंप्रियदर्शनम् ॥ मुदापरमयायुक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २२ ॥ ततोदशरथःप्राप्यपायसंदेवनिर्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतःप्राप्यवित्तमिवाधनः ॥ २३ ॥ ततस्तदद्भुतप्रख्यंभूतंपरमभास्वरम् ॥ संवर्तयित्वातत्कर्मतत्रैवांतरधीयत ॥ २४ ॥ हर्षरश्मिभिरुद्योतंतस्यांतःपुरमाबभौ ॥ शारदस्याभिरामस्यचंद्रस्येवनभोंशुभिः ॥ २५ ॥ सोंतःपुरं प्रविश्यैवकौसल्यामिदमब्रवीत ॥ पायसंप्रतिगृण्हीष्वपुत्रीयंत्विदमात्मनः ॥२६॥ कौसल्यायैनरपतिःपायसार्द्धं ददौतदा ॥ अर्द्धादर्द्धंददौचापिसुमित्रायैनराधिपः ॥ कैकेय्यैचावशिष्टार्द्धंददौपुत्रार्थकारणात् ॥ २७ ॥

हर्षेति । हर्षरश्मिभिःहर्षकृतकांतिभिः उद्योतंउद्भूतप्रकाशं अंतःपुरंअंतःपुरस्त्रियःशारदस्यशरदिभवस्यअभिरामस्यनिष्कलंकस्यअयंहर्षःपायसप्रदानकृतः ॥२५॥ सइति । पुत्रीयंपुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ॥२६॥ अथराज्ञः पत्नीभ्योविभज्यपायसप्रदानमाहत्रिभिः कौसल्यायाइत्यादि । पायसस्यार्द्धंपायसार्द्धं अर्द्धशब्दोत्रसमांशवचनः अर्द्धंसमेंशकइत्यमरः । ददौज्येष्ठपत्नीत्वादितिभावः । अर्द्धात्पृथक्कृत्य अर्द्धंसुमित्रायैद्वितीयमहिष्यैददौचतुर्थांशमित्यर्थः । अवशिष्टस्यपायसस्यार्द्धमवशिष्टार्द्धंअष्टमांशमित्यर्थः । कैकेय्यैतृतीयमहिष्यैददौ पुत्रार्थकारणात्पुत्ररूपप्रयोजननिमित्तात् इदंत्रिष्वपिदानेष्वन्वेति२७

प्रददाविति। अनुचिंत्यकैकेय्यपेक्षयासुमित्रायाःअधिकांशभाक्त्वंभवेदितिविचार्येत्यर्थः । तस्यापिहिकैकेय्यादानेकैकेयीसुमित्रयोःसमांशतास्यात् तन्नयुक्तं अन्यथा ज्येष्ठाकनिष्ठावैषम्यंनस्यात्। कैकेयीहिकनिष्ठा नतेंबामध्यमातातगर्हितव्याकथंचनेत्यत्रेतरपत्न्यपेक्षयामध्यमात्वमुक्तं वल्लभायामपिकैकेय्यांसंभोगविषयेपक्षपातः नतुधर्म्यसंविभागे अतोबहुमानायज्यैष्ठ्यक्रमात्भागतारतम्यंकृतं अतएवसंमानंमेनिरइतिवक्ष्यति ततोनेनभागेनरामोविष्णोरर्द्धांशः लक्ष्मणः पादांशः भरतशत्रुघ्नौपादस्यार्द्धांशौ नन्वेवंसतिकथमुत्तरत्रभरतःसाक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः लक्ष्मणशत्रुघ्नौविष्णोरर्द्धसमन्विता वित्युच्यते। सत्यंसाक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागइत्यत्रसाक्षाद्विष्णोः विष्णोरर्द्धस्यरामांशस्यचतुर्थोभागइत्यर्थः।यद्वा चतुर्थस्यभागश्चतुर्भागः अष्टमांशइत्यर्थः। अर्द्धसमन्वितावित्यत्राप्यर्द्धशब्दएकदेशवाची। भित्तंशकलखंडेवापुंस्यर्द्धोर्द्धंसमेंशकेइत्येकदेशेपिपुल्लिंगार्द्धशब्दस्यानुशासनात् । अत्रप्राशनादिक्रमवशात् भरतस्यलक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्यांज्यैष्ठ्यं ननुलक्ष्मणस्यभरतात्जैष्ठ्यमंशाधिक्यात् प्रथमप्राशनाच्च अतएववक्ष्यति ततोलक्ष्मणमासाद्यवैदेहींच

प्रददौचावशिष्टार्द्धंपायसस्यामृतोपमम् ॥ अनुचिंत्यसुमित्रायैपुनरेवमहीपतिः॥२८॥ एवंतासांददौराजाभार्या
णांपायसंपृथक् ॥२९॥ तास्त्वेतत्पायसंप्राप्यनरेंद्रस्योत्तमाःस्त्रियः॥ संमानंमेनिरेसर्वाःप्रहर्षोदितचेतसः ॥३०॥

परंतपः ॥ अभ्यवादयतप्रीतोभरतोनामचाब्रवीदिति मैवं कैकेय्याएवप्रथमप्राशनं सुमित्रायाद्वितीयांशग्रहणविलंबेनप्राशनविलंबात् उत्पत्तिक्रमेतथोक्तेः नसंख्येभरतानुजइत्युक्तत्वात् अभिवादनंतु सीतायामेवान्वेति लक्ष्मणमासाद्य आलिंग्येत्यर्थः। रामानुजत्वव्यवहारआसत्त्याधिक्यात् एवंसति क्वचित्भरतस्यलक्ष्मणानुजत्वोक्तिः बहुव्रीहिसमासेनसमाधेया भरतानुजइतिलक्ष्मणस्याभिधानात् सर्वप्राशनानंतरमेवसुमित्रयाभुक्तमिति पुराणांतरविरोधःकल्पभेदेनपरिहार्यः। रामादिमूर्तयश्चपायसपरिणामाः नतुशुक्रशोणितपरिणामाः तत्प्राशनानंतरंगर्भधारणवचनात् नतस्यप्राकृता मूर्तिः नभूतसंघसंस्थानोदेहोस्यपरमात्मन इत्यादिस्मरणात्। पायसंचभगवतः षाड्गुण्यविग्रहएव तद्वद्भिश्च नान्नपानादिकृता किंत्विच्छाकृतेत्यादिकंसर्वमवसेयम् ॥ २८ ॥ उपसंहरतिएवमिति ॥ २९ ॥ ताइति । संमानंराजकृतपायसप्रदानक्रमरूपंबहुमानं मेनिरेअनुमेनिरे प्रहर्षोदितचेतसःउदितप्रहर्षमनसः तारतम्येनदानंपौर्वापर्यंचज्येष्ठानुक्रमकृतत्वेनसर्वासांसंमतमेवमासीदितिभावः ॥ ३० ॥

मारुतस्येति । वज्रसंहननोपेतःवज्रवदभेद्यशरीरयुक्तः ॥ १५ ॥ रुद्रोब्रह्मणानियुक्तोपि रक्षःपक्षपातित्वान्नकंचनसृष्टवान् एवंप्रधानवानरसृष्टिमुक्त्वा क्षुद्रवानरसृष्टिसंग्रहेणाह तेइति रताआसक्ताः ॥ १६ ॥ एवंवानरसृष्टिमुक्त्वाऋक्षादिसृष्टिंप्राधान्येनाह मेर्विति । वपुष्मंतःदृढवपुष्काः अतएवमेरुमंदरसंकाशाः ऋक्षाभल्लूकाः गोपुच्छाःगोलांगूलाः अभिजज्ञिरेजाताः क्षिप्रमित्यनेनमानससृष्टिरुच्यते ॥ १७ ॥ यस्येति । रूपंसौंदर्यं वेषःसंस्थानविशेषः

मारुतस्यात्मजःश्रीमान्हनुमान्नामवानरः ॥ वज्रसंहननोपेतोवैनतेयसमोजवे ॥ १५ ॥ (सर्ववानरमुख्येषुबुद्धिमान्बलवानपि) ॥ तेसृष्टाबहुसाहस्रादशग्रीववधेरताः ॥ अप्रमेयबलावीराविक्रांताःकामरूपिणः ॥ १६ ॥ मेरुमंदरसंकाशावपुष्मंतोमहाबलाः ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाक्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ १७ ॥ यस्यदेवस्ययद्रूपंवेषोयश्चपराक्रमः ॥ अजायतसमस्तेनतस्यतस्यसुतःपृथक् ॥ १८ ॥ गोलांगूलीषुचोत्पन्नाःकेचित्संमतविक्रमाः ॥ ऋक्षीषुचतथाजातावानराःकिन्नरीषुच ॥ १९ ॥ देवामहर्षिगंधर्वास्तार्क्ष्यायक्षायशस्विनः ॥ नागाःकिंपुरुषाश्चैवसिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २० ॥ बहवोजनयामासुर्हृष्टास्तत्रसहस्रशः ॥ वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वैवनचारिणः ॥ २१ ॥ अप्सरस्सुचमुख्यासुतथाविद्याधरीषुच ॥ नागकन्यासुचतथागंधर्वीणांतनूषुच ॥ २२ ॥

तस्यतस्यदेवस्य तेनरूपादिनासमःसुतःपृथक्अन्योन्यविलक्षणःअजायतमुखमात्रेवानराकारत्वेपिसंस्थानादौसर्वेपितृतुल्याएवासन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ विजातीयास्वपिवानरोत्पत्तिमाह गोलांगूलीष्विति । संमतविक्रमाःप्रसिद्धविक्रमाः केचिद्वानरागोलांगूलीषूत्पन्नाः केचिद्वानराः ऋक्षीषूत्पन्नाः केचिद्वानराः किंन्नरीषुचोत्पन्नाइतियोजना ॥ १९ ॥ उत्पादकक्षेत्रवैविध्यमाह देवाइत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । तार्क्ष्याःगरुडादयः नागादिग्गजाः उरगाःवासुक्यादयः तत्रविष्णवतारकाले ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

तेषांप्रभावमाह पंचभिःकामेति ।सर्वत्रसर्वैइत्यनुषंजनीयं सर्वैकामरूपबलोपेताअभवन्नित्येवंयोजनीयं सर्वास्त्रकोविदाः देवांशत्वेनस्वयंप्रतिभा
तास्त्रप्रहारपरिहारोपायाः नत्वस्त्रप्रयोक्तारः शिलाप्रहरणाइत्युक्तेः । विचालयेयुरित्यादिषुशकिलिङ् चेतिलिङ्कंपनेचलिरितिमित्वेपिह्रस्वाभाव
श्छांदसः । आप्लुवेयुःसंतेरेयुःप्रव्रजतःवेगेनगच्छतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ अन्येषामपरिच्छेद्यत्वाद्यूथपसंख्यानमाह ईदृशानामि

कामरूपबलोपेतायथाकामंविचारिणः ॥ सिंहशार्दूलसदृशादर्पेणचबलेनच ॥ २३ ॥ शिलाप्रहरणाःस
र्वैसर्वेपादपयोधिनः ॥ नखदंष्ट्रायुधाःसर्वेसर्वेसर्वास्त्रकोविदाः ॥ २४ ॥ विचालयेयुःशैलेंद्रान्भेदयेयुःस्थि
रान्द्रुमान् ॥ क्षोभयेयुश्चवेगेनसमुद्रंसरितांपतिं ॥ २५ ॥ दारयेयुःक्षितिंपद्भ्यामाप्लुवेयुर्महार्णवं ॥ न
भःस्थलंविशेयुश्चगृण्हीयुरपितोयदान् ॥ २६ ॥ गृण्हीयुरपिमातंगान्मत्तान्प्रव्रजतोवने ॥ नर्दमानाश्चनादे
नपातयेयुर्विहंगमान् ॥ २७ ॥ ईदृशानांप्रसूतानिहरीणांकामरूपिणां ॥ शतंशतसहस्राणियूथपानांमहा
त्मनां ॥ २८ ॥ तेप्रधानेषुयूथेषुहरिणांहरीयूथपाः ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठावीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ २९ ॥ अ
न्येऋक्षवतःप्रस्थानुपतस्थुःसहस्रशः ॥ अन्येनानाविधान्शैलान्काननानिचभेजिरे ॥ ३० ॥ सूर्यपुत्रं
चसुग्रीवंशक्रपुत्रंचवालिनं ॥ भ्रातरावुपतस्थुस्तेसर्वएवहरीश्वराः ॥ नलंनीलंहनूमंतमन्यांश्चहरियूथपा
न् ॥ ३१ ॥ तेतार्क्ष्यबलसंपन्नाःसर्वेयुद्धविशारदाः ॥ विचरंतोऽर्दयन्दर्पात्सिंहव्याघ्रमहोरगान्॥ ३२ ॥

ति । शतंशतसहस्राणि शतलक्षाणीत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रधानप्रधानानाह तइति। तेप्रागुक्ताःसुग्रीवादिसुषेणांतायूथपाः प्रधानेषुहरीणांयूथेषुसमूहेषु
यूथपश्रेष्ठाबभूवुः वीरान्हरीनजनयंश्च ॥ २९ ॥ तेषांस्थानमाह अन्यइति । ऋक्षवतःपर्वतविशेषस्यप्रस्थान्सानूनि ॥ ३० ॥ राजयुवराजमंत्रि
णोदर्शयतिसूर्येत्यादिसार्द्धश्लोकेन सुग्रीवंयुवराजंवालिनंराजानं नलादीन्मंत्रिणः ॥ ३१ ॥ तेषांदुःशासनत्वमाह तइति। तार्क्ष्योगरुडः ॥ ३२ ॥

तांश्चसर्वान्महाबाहुर्वालीविपुलविक्रमः ॥ जुगोपभुजवीर्येणऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३३ ॥ तैरियंपृथिवीशूरैः
सपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णाविविधसंस्थानैर्नानाव्यंजनलक्षणैः ॥ ३४ ॥ तैर्मेघवृंदाचलकूटकल्पैर्महाबलैर्वानरयूथ
पालैः ॥ बभूवभूर्भीमशरीररूपैःसमावृतारामसाहाय्यहेतोः ॥ ३५ ॥ इति श्रीबालकांडेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥

सर्वेषांशासितारमाह तांश्चेति ॥३३॥ साहाय्यसंपत्तिपौष्कल्यंदर्शयति तैरिति । अर्णवःअर्णववद्वीपं विवधसंस्थानैः स्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिविविधदेहसंस्थानवद्भिः नानाव्यंजनलक्षणैः नानात्वाभिव्यंजकासाधारणधर्मवद्भिः ॥ ३४ ॥ उक्तमेवार्थंपुनःसर्गांतेसंगृह्यदर्शयति तैरिति । भीमशरीररूपैः भयंकरशरीरवेषैः रामसाहाय्यहेतोः रामसाहाय्यार्थं भावप्रधानोनिर्देशः ॥३५॥ नन्वस्मिन्सर्गे धनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोगंधमादनः॥वरुणोजनयामाससुषेणंनामवानरं ॥ शरभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलमित्युच्यते । युद्धकांडेतु रावणंप्रतिशार्दूलवाक्ये सुषेणश्चात्रधर्मात्मापुत्रोधर्मस्यवीर्यवान् ॥ पुत्रावैवस्वतस्याथपंचकालांतकोपमाः ॥ गजोगवाक्षोगवयः शरभोगंधमादनइति । कथमिदंसंगच्छते उच्यते अत्रवाल्मीकिनोक्तमेवतथ्यं नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यतीतिब्रह्मवरप्रसादात् शार्दूलस्तुभ्रांत्योक्तवान् रुधिरासिक्तसर्वांगोविह्वलश्चलितेंद्रियइतितत्रैवोक्तेः अत्रेदंशंक्यते ऋश्यशृंगेणपुत्रेष्ट्युपक्रमानंतरं देवादिसंमेलनं ततोविष्णोरवतितीर्षा पुत्रत्वंतुगतेविष्णौवानरोत्पत्तिरित्युक्तं तद्विरुद्ध्यते वालिसुग्रीवयोरावणदिग्विजयकालिकत्वात् वक्ष्यत्युत्तरकांडे अर्जुनेनविमुक्तस्तुरावणोराक्षसाधिपइत्यारभ्य ततःकदाचित्किष्किंधांनगरींवालिपालितां ॥ गत्वाह्वयतियुद्धायवालिनंहेममालिनमित्यादिना ॥ तथाचकार्तवीर्यार्जुनकालिकोवालीकथंरामसमवयस्कःस्यात् किंच भगवन्राक्षसःक्रूरोयदाप्रभृतिमेदिनीं ॥ पर्यटत्किंतदालोकाःशून्याआसन्द्विजोत्तम ॥ राजावाराजमात्रोवाकिंतदानात्रकश्चन ॥ धर्षणांयेननप्राप्तोरावणोराक्षसेश्वरइतिदिग्विजयवृत्तांतेरामेणपृष्टे अगस्त्येनार्जुनवालिभ्यांपरिभवउच्यमानोर्जुनवालिनोरेककालत्वमवगमयति अपिच मयोरावणायमंदोदरीप्रदानकाले द्वौसुतौतुममत्वस्यांभार्यायांसंबभूवतुः ॥ मायावीप्रथमस्तावत् दुंदुभिस्तदनंतरइत्युक्तवान् ॥ तत्रदुंदुभिर्यौवनमदाद्वरदानाच्चमत्तोवालिनाहतइत्युच्यते अतोवालिनोरावणदिग्विजयकालिकत्वंव्यज्यते सुग्रीवश्चवालिभयात् परिभ्रमन् दुंदुभिकलेवरप्रक्षेपकृतमतंगशापानंतरं ऋश्यमूकेप्रत्यतिष्ठत् अतः सुग्रीवस्यापिवालितुल्यकालत्वंगम्यते एवंमैंदद्विविदादयोपिचिरकालस्थायिनोऽवगम्यंते वक्ष्यतिरावणंप्रतिशार्दूलः मैंदश्चद्विविदश्चोभौताभ्यांनास्तिसमोयुधि ॥ ब्रह्म

णासमनुज्ञातावमृतप्राशनावुभाविति ॥ तेनतयोरमृतमथनकालवर्तित्वंप्रतीयते सारणवाक्येच एषगंधर्वकन्यायामुत्पन्नःकृष्णवर्त्मनः ॥ तदादैवासुरेयुद्धेसाहाय्यार्थंदिवौकसामिति क्रोधनस्यदेवासुरयुद्धेव्यापारकथनात् चिरंतनत्वंतत्प्रायपठितानामन्येषामपिवालिसुग्रीवमंत्रिप्रभृतीनांसिद्धंचिरकालत्वं एवमन्यत्रापिवानरयूथपानामतिचिरस्थायित्वंव्यंजनावृत्यावगम्यते अतः कथमेषांरामावतारकालिकत्वमत्रोच्यतइति अत्रास्मद्गुरुचरणाः यद्यपिपूर्वसर्गांते विष्णोर्गर्भप्रवेशमुक्त्वापुत्रत्वंतुगतेविष्णावित्यारभ्यब्रह्मानुशासनंकथितं तथापि उवाचदेवताःसर्वाःस्वयंभूर्भगवानिदमित्यादिनासामान्येनदेवताउद्दिश्य ब्रह्मासंदिष्टवान् तेतथोक्ताभगवतातत्प्रतिश्रुत्यशासनं ॥ जनयामासुरेवंतेपुत्रान्वानररूपिणइतिसामान्येनदेवैर्वानरसृष्टिश्चोक्ता । अथब्रह्मणोजांबवत्सृष्टिवत्पूर्वसिद्धामिंद्रादिभ्योवाल्यादिसृष्टिमनुवदति वानरेंद्रंमहेंद्राभमिंद्रोवालिनमूर्जितमित्यादिना । अतएवहिवालिनंजनयामासेत्युक्तम् । नतुतदाजनयामासेति । अन्यत्रतु बहवोजनयामासुर्हृष्टास्तत्रसहस्रशइति तत्कालवाचीतत्रशब्दः प्रयुक्तःइंद्रादयः खल्वेवममन्यंतब्रह्मनियोगानंतरंकिमपूर्वसर्गेण पूर्वमन्यार्थमुत्पन्नाएवसहाय्यंकरिष्यंतीति यैस्तुपूर्वंपुत्रानोत्पादितास्तेपुनस्तदाजनयामासुः अतएव एषगंधर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः ॥ तदादैवासुरेयुद्धेसहायार्थंदिवौकसामित्यादिनाक्रोधनादीनामन्यार्थंसृष्टिरुच्यते तस्मान्नकोपिविरोधइत्याहुः । यद्वा रामावतारकालएववाल्यादिजन्म वालिजयश्चनार्जुनजयाव्यवहितोउत्तरकालिकः ततशब्दस्यानंतर्यमात्रपरत्वात् अतएवततःकदाचिदित्युक्तं अगस्त्येनार्जुनवालिविजययोर्युगपत्कथनंरावणजयत्वेन कृष्णःकंसशिशुपालौजघानेतिवत् । दुंदुभिश्चवरदानेनसदायुवामत्तश्च ततश्चतस्य बहुकालानंतरमपि वालिनायुद्धंसंभवत्येव एवमन्यदप्यूह्यम् सर्वथोपक्रमावगतःक्रमोनबाधितव्यः दैवासुरयुद्धेसाहाय्यार्थमित्यत्रापिसाहाय्यसमर्थइत्यर्थोबोध्यः । अमृतप्राशिनौअमृतप्राशितुल्यावित्यर्थः यद्वा । अयंब्रह्मानुशासनप्रकारः प्राचीनएवप्रसंगादद्यकविनोपवर्ण्यते पुत्रत्वंतुगतेविष्णौ गंतुंव्यवसितइत्यर्थः । व्यवसायश्च विष्णोर्ब्रह्मणाविविक्तेप्रार्थनात् अतएवपूर्वसर्गे हंतायंविदितस्तस्यवधोपायोदुरात्मनइत्युक्तम् अतएवामुंवृत्तांतंसनत्कुमारोविदित्वासुमंत्रायोवाचेतिबोध्यम् ब्रह्मप्रार्थनंचरावणस्यमानुषादन्यत्रभयंनास्ति त्वंऋश्यशृंगेणयक्ष्यमाणस्यदशरथस्यपुत्रोभवेति अतएवकृतसंकेततयाविष्णुरूपयातइत्युक्तम् यद्वा ततोदेवाःसगंधर्वाइत्यादिकात्पूर्वसर्गात्प्रभृतिब्रह्मलोकवृत्तांतः तस्मिन्सदसिब्रह्मसदसीत्यर्थः । अतएवस्वलोकमागच्छेत्युक्तं नतुगच्छेति तथाचैवंसंगतिः पुत्रकामेष्टिपर्यंतमुक्त्वातत्राग्निपुरुषाविर्भावोपोद्धातत्वेनचिरंतनवृत्तांतमुपक्षिपति ततोदेवाइत्यादि ततइतिप्रस्तावांतरारंभार्थः । अथपितरंरोचयामासतदादशरथंनृपंइत्यंतेविष्णुवृत्तांतेभिहिते पुत्रत्वंतुगतेअभ्युपगतेइतिपुत्रत्वांगीकारानंतरंदेवांशवानरोत्पत्तेर्वक्तव्यत्वेपि

तंवृत्तांतंतत्रावस्थाप्य सक्तृत्वानिश्चयंविष्णुरामंत्र्यचपितामहं ॥ अंतर्द्धानंगतोदेवैःपूज्यमानोमहर्षिभिरित्यादिनाविष्णुवृत्तांतमेवानुक्रम्यगर्भप्रवेशपर्यंत
मुक्त्वाप्रागवस्थापितंदेववृत्तांतमेवपुत्रत्वंतुगतइत्यादिनापुनःप्रतिपादयति एतावद्वृत्तांतकालस्यदेवमानेनाल्पत्वेपिमनुष्यमानेनबहुवर्षागताःरेवतीव
रप्रार्थनावत् अतोभागग्रहार्थंसमवेत्यब्रह्मसदसिगत्वाकार्यंविज्ञाप्यततोश्वमेधभागानगृहीत्वागतादेवाइतिसर्वंसमंजसम्॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेरा
मायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

श्रीरामावतारघट्टः कोसलोनाममुदितःस्फीतोजनपदोमहानित्यारम्यभगवतोवतारनिमित्तान्युक्तानि अथावतारंदर्शयत्यष्टादशेनिर्वृत्तेत्वित्यादि।

निर्वृत्तेतुक्रतौतस्मिन्हयमेधेमहात्मनः॥ प्रतिगृह्यसुराभागान्प्रतिजग्मुर्यथागतम्॥ १॥समाप्तदीक्षानियमःपत्नी
गणसमन्वितः ॥ प्रविवेशपुरींराजासभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हंपूजितास्तेनराज्ञावैपृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः
प्रययुर्देशान्प्रणम्यमुनिपुंगवं ॥ ३ ॥ श्रीमतांगच्छतांतेषांस्वपुराणिपुरात्ततः ॥ बलानिराज्ञांशुभ्राणिप्रहृष्टानि
चकाशिरे ॥ ४ ॥ गतेषुपृथिवीशेषुराजादशरथस्तदा ॥ प्रविवेशपुरींश्रीमान्पुरस्कृत्यद्विजोत्तमान् ॥५॥ शां
तयाप्रययौसार्द्धमृश्यश्रृंगःसुपूजितः ॥ अन्वीयमानोराज्ञाथसानुयात्रेणधीमता ॥ ६ ॥ एवंविसृज्यतान्सर्वान्
राजासंपूर्णमानसः ॥ उवाससुखितस्तत्रपुत्रोत्पत्तिंविचिंतयन् ॥ ततोयज्ञेसमाप्तेतुऋतूनांषट्समत्ययुः ॥ ७ ॥

अत्रपुत्रोत्पत्तिंविचिंतयन्नित्येवमंतोग्रंथःहुताशनादित्यसमानतेजसःचिरेणगर्भान्प्रतिपेदिरेतदेत्येतच्छेषोनूद्यते । निर्वृत्तेसमाप्ते हयमेधे पुत्रेष्टिसहितइ
तिशेषः ॥ १ ॥ समाप्तेति । दीक्षार्थोनियमोदीक्षानियमः प्रविवेशप्रवेष्टुमुपचक्रमे आदिकर्मद्योतकःप्रशब्दः ॥ २ ॥ यथेति । मुनिपुंगवंवसिष्ठं ॥३॥
श्रीमतामिति । शुभ्राणिदशरथदत्तवस्त्रादिभिः ॥ ४ ॥ गतेष्विति । द्विजोत्तमान्वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ शांतयेति । अथनगरप्रवेशानंतरं सानुयात्रेणसभृ
त्येन राज्ञारोमपादेन अन्वीयमानः अनुगम्यमानः॥६॥ एवमिति । एवंऋश्यश्रृंगवत्तान्द्विजोत्तमान् संपूर्णमानसःसंपूर्णमनोरथः। ततइत्यर्धमेकं ॥७॥

अथभगवतःप्रादुर्भावंदर्शयतित्रिभिः । ततश्चेत्यादि । ततःअश्वमेधसमाप्त्यपेक्षया पायसोपयोगाद्वा सचवैशाखादौभवेत् द्वादशेतस्यपूरणेडइतिडट् चैत्री पौर्णमास्यस्मिन्निति चैत्रः सास्मिन्पौर्णमासीतिसंज्ञायामण् चकारोवारसमुच्चयार्थः । नावमिकेनवम्यां विनयादित्वात्स्वार्थेठक् । तिथयोर्द्वयोरिति तिथिशब्दस्यपुल्लिंगस्यापिसंभवात्ङीबभावः अदितिर्देवतायस्यतददितिदैवतंतस्मात् देवतांतात्तादर्थ्येयक्छांदसः । नक्षत्रेपुनर्वस्वोरित्यर्थः । पुनर्वसूनक्षत्रमदितिर्देवतेतिश्रुतेः । पंचसुग्रहेषुस्वोच्चसंस्थेषु सूर्यगुरुशुक्रांगारकशनिषुस्वोच्चस्थानस्थितेषुसत्सु उच्चस्थानलक्षणमुक्तंवराहमिहिरेण अजवृषभमृगांगनाकुलीराझषवणिजौचदिवाकरादितुंगा इति । कर्कटेकर्कटाख्ये लग्नेराश्युदये राशीनामुदयोलग्नमित्यमरः । वाक्पतौ बृहस्पतौइंदुनासह प्रोद्यमानेउदयतिसतिआर्षमात्मनेपदं अत्रप्रोद्यमानइत्युक्तत्वात्पुनर्वसुनक्षत्रस्यकर्कटराशित्वाच्च तत्रेंदुःस्थितइत्यवगम्यते कर्कटकस्तुगुरोरुच्चस्थानंइंदुनावर्तमानोगुरुस्तत्रवर्त्ततइतिगुरुरुच्चस्थः चैत्रमासेसूर्यस्यमेषप्रवेशात्सूर्योप्युच्चगतएवबुधःसदारविसंनिहितोनतदोच्चस्थानस्थः चंद्रश्चकर्कटगोनोच्चस्थः तथाचपरिशेषान्मंदांगारकशुक्रास्तुलामकरमीनसंस्थाइतिपंचानामुच्चस्थत्वं नामकीर्तनंविनापंचोच्चस्थत्वकी

ततश्चद्वादशेमासेचैत्रेनावमिकेतिथौ ॥ नक्षत्रेदितिदैवत्येस्वोच्चसंस्थेषुपंचसु ॥ ८ ॥

र्तनंतत्फलविशेषप्रतिपादनाय यथाहुः एकग्रहोच्चजातस्यसर्वारिष्टविनाशनं ॥ द्विग्रहोच्चेतुसामंतस्त्रिग्रहोच्चेमहीपतिः ॥ चतुर्ग्रहोच्चेसम्राड्स्यात्पंचोच्चेलोकनामकइति । प्रत्येकोच्चफलंचाहुः सूर्येस्वोच्चगतेजातस्सेनापत्यमवाप्नुयात् ॥ भौमेस्वोच्चगतेजातोवनेराजाभविष्यति ॥ गुरौस्वोच्चगतेजातोधनीराज्याधिपोभवेत् ॥ शुक्रेस्वोच्चगतेजातोराज्यश्रियमवाप्नुयात् ॥ शनौस्वोच्चगतेजातोराजाधिपसमोभवेदिति गुरुचंद्रयोगफलमुक्तंमिहिरेण दृढसौहृद्रोविनीतःस्वबंधुसंमानकृद्धनेशश्च ॥ शशिगुर्वोर्गुणशीलःसुरद्विजेभ्योरतोभवेत्पुरुषइति रविबुधयोगफलंचतेनैवोक्तं वेदांतवित्स्थिरधनोरविज्ञयोः प्रायशोयशोर्थीस्यात् ॥ आर्यःक्षितिपतिदयितःसतांचबलरूपविद्यावान् । चैत्रमासजन्मफलं चैत्रेमधुरभाषीस्यादहंकारसुखान्वितः ॥ नवमीजन्मफलं दीर्घवैरीभुविख्यातोवश्यः शूरश्चपंडितः ॥ निर्भयःसर्वभूतेभ्योनवम्यांजायतेनरः ॥ पुनर्वसुनक्षत्रफलं सहिष्णुर्गूढवृत्तिश्चश्लेष्मलोनाट्यकोविदः ॥ अगृधुरल्पसंतुष्टःशीघ्रगोदितिधिष्ण्यजः ॥ चतुर्थपादजन्मफलं कांतप्रियवपुःश्लक्ष्णःसज्जनःप्रियदर्शनः ॥ लक्ष्मीवान्प्रियवादीचआदित्यांतेप्रजायते ॥ उच्चस्थेनबृहस्पतिनासमंचंद्रस्यस्थितिः कर्कटकइतिपुनर्वसुचतुर्थपादत्वंसिद्धं । चैत्रपुनर्वसूशुक्लपक्षएवेतिसिद्धं कर्कटकलग्नजन्मफलं कर्कटेलग्नकेचंद्रयु

क्तेदृष्टेचभोगवान् ॥ गुरुणावीक्षितेयुक्तेधनाढ्योबहुभोगवान् ॥ तानिमान्फलविशेषान्सूचयितुंमासतिथ्यादिकीर्त्तनं तथैवाहजगन्नाथमित्यादिना जग
न्नाथमित्यनेनपंचोच्चेलोकनायक इत्युक्तंफलंदर्शितं लग्नस्यगुरुयोगफलमाह सर्वलोकनमस्कृतमिति यथाहोराप्रदीपे कविःसुगीतःप्रियदर्शनःसुखी
दाताचभोक्तानृपपूजितःशुचिः ॥ देवद्विजाराधनतत्परोथभवेन्नरोदेवगुरौतनुस्थिते रामंपश्चाद्रामाख्यं यद्वारामंश्यामवर्णं अथोरामौसावित्रावित्यत्रा
थश्यामावितिव्याख्यानात् । अनेनकर्कटेकन्यांशेजातइतिव्यज्यते । कन्यायाबुधांशत्वात् बुधस्यचश्यामत्वात् शुक्रांशत्वाद्वा यथाहमिहिरः
रक्तश्यामोभास्करोगौरइंदुर्नात्युच्चांगोरक्तगौरश्चवक्रः ॥ दूर्वाश्यामोज्ञोगुरुर्गौरगात्रःश्यामःशुक्रोभास्करिःकृष्णदेहइति सर्वलक्षणसंयुतंसर्वलक्षणैः
सामुद्रिकोक्तैःपूर्णं इदंलग्नचंद्रफलं पूर्णेशीतकरेलग्नेतेजस्वीनित्यगर्वितइतिहोराशास्त्रात् विष्णोरर्द्धंविष्णुमयस्यपायसस्यार्द्धांशपरिणामभूतं
पुत्रं पुंनाम्नोनरकात्त्रायतइतिपुत्रःतंपुनस्तंविशेषयतिऐक्ष्वाकवर्द्धनमिति ऐक्ष्वाकस्यदशरथस्यवर्द्धनं अनेनलग्नस्यसौम्यग्रहयोगफलंदर्शितं । यथान

ग्रहेषुकर्कटेलग्नेवाक्पताविंदुनासह ॥ प्रोद्यमानेजगन्नाथंसर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ९ ॥ कौसल्याजनयद्रामंसर्व
लक्षणसंयुतम् ॥ विष्णारर्द्धंमहाभागपुत्रमैक्ष्वाकवर्द्धनम् ॥ १० ॥

रश्चिरायुर्नृपपूजितःसुखीलग्नंभवेत्सौम्ययुतंयथातथा ॥ लग्नेतथास्वामिनिरीक्षितेधनीकुशाग्रबुद्धिःकुलकीर्तिवर्द्धनः ॥ महाभागंमहाभाग्ययुक्तं अने
नलग्नचंद्रकृतोपिदोषोगुरुयोगात्परिह्रियतइतिसूच्यते । यथाहुःहोराप्रदीपे जन्मकालिकलग्नांशेचंद्रःकेंद्रगतोयदि ॥ जातस्यविनयोवित्तंज्ञानंबुद्धि
श्चनैपुणं ॥ हीनंपणपरस्थेस्मिन्मध्यान्येतानितस्यच ॥ आपोक्लिमस्थचंद्रश्चेदुत्कृष्टानिभवंतिहि ॥ स्वांशेधिमित्रस्यनवांशकेवाचंद्रेतुवाचस्पतिनाच
दृष्टे ॥ एवंविधेशीतकरेचरात्रौशुक्रेणदृष्टेधनवान्खुखीस्यात् ॥ एवंकेमद्रुमयोगोपिनास्तीत्युच्यते । केमद्रुमोनामचंद्रलग्नस्योभयपार्श्वेग्रहाभावः नह्य
त्रमिथुनेसिंहेवाकश्चित्ग्रहोस्ति तथाहगार्ग्यः व्ययार्थोभयगश्चंद्राद्विनाभानुंनचेद्ग्रहः ॥ योगःकेमद्रुमोनामजातःस्यादत्रगर्हितः ॥ संतानबंधुजनवस्त्रसुहृ
द्विहीनोदारिद्र्यदैन्यगददुःखमलैरुपेतः ॥ प्रेष्यःखलःसकललोकविरुद्धवृत्तिःकेमद्रुमेभवतिपार्थिववंशजोपि ॥ एतत्सर्वमात्मानुभावेनपरिह्रियतइत्यु
च्यते महाभागशब्देन यथाहमणिबंधः लग्नात्केंद्रगतेचंद्रेग्रहैरेकादिभिर्युते ॥ केमद्रुमफलंनस्यात्केचित्केंद्रनवांशके ॥ एवंदोषांतरपरिहारोपि यथा
अष्टमेशेकलत्रस्थेसुतेशेवाकलत्रगे ॥ मंगलेवाकलत्रस्थेभार्यानाशंप्रकुर्वंतइति ॥ ८॥ ९॥ १०॥

---

१ वीर्यइतिपाठः ।

कौसल्येति । रामावतारोनकेवलंयज्ञकृतः । किंतुकौसल्यातपः कृतइत्याह कौशल्यातेनशुशुभे कुतःपुत्रेणपुत्रत्वेनावतीर्णेन पुत्रत्वेनावतीर्यस्वमनोरथपूरणादितिभावः । अमिततेजसा सउश्रेयान्भवतिजायमानइत्युक्तरीत्याजन्मलब्धनिरवधिकतेजसा यथा अदितिःवज्रपाणिनापरत्वचिह्नभूतरेखामयवज्रयुक्तपाणितलेन देवानांवरेणउपेंद्रेणशुशुभेतथा यथापूर्वजन्मन्यदितिरनुष्ठितव्रतविशेषैर्विष्णुंपुत्रंलब्धवतीतथेयमपीत्यर्थः । यद्वा अमिततेजसाजगत्प्रकाशकादित्यस्यकुलस्यापिप्रकाशकेन सूर्यस्यापिभवेत्सूर्य इतिवत् । ततोखिलजगत्पद्मबोधायाच्युतभानुना ॥ देवकीपूर्वसंध्यायामाविर्भूतंमहात्मनेत्युक्ताच्युतभानोरप्यतिशयिततेजसा देवानांवरेणइंद्रेणवज्रपाणिनेत्युभयविशेषणं वज्रहस्तेनवज्ररेखायुक्तहस्तेनच अनेनैवसाधारणधर्मेणोपमानोपमेयभावः । यद्वा लौकिकानामिंद्रेश्रेष्ठत्वबुध्यातदनुसारेणोपमा इषुवद्गच्छतिसवितेतिवत् । यद्वादृष्टिदोषपरिहारायहीनोपमापिक्रियते । यद्वा अयंश्लोकःपूर्वशेषतयामात्ररिष्टभंगेनतदतिशयावहत्वद्योतनाय तथाहिमातृकारकश्चंद्रःसचवर्द्धिष्णुर्गुरुणायुक्तोमातरमभिवर्द्धयति ॥ ११ ॥

कौसल्याशुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसा ॥ यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ११ ॥ भरतोनामकैकेय्यांजज्ञेसत्य
पराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैःसमुदितोगुणैः ॥ १२ ॥ अथलक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राजनयत्सुतौ ॥ सर्वास्त्रकुशलौ
वीरौविष्णोरर्द्धसमन्वितौ ॥ १३ ॥ पुष्येजातस्तुभरतोमीनलग्नेप्रसन्नधीः ॥ सार्पेजातौचसौमित्रीकुलीरेभ्युदितेरवौ ॥ १४

अथपायसोपयोगक्रमेणकौसल्यानंतरकैकेयीप्रसवमाह भरतइति । साक्षाद्विष्णोः प्रत्यक्षविष्णोः रामस्यचतुर्भागश्चतुर्थांशः रामस्यविष्णवर्द्धत्वात् । तस्यचतुर्थांशःविष्णोरष्टमांशइत्यर्थः । यद्वा साक्षाद्विष्णोर्वैकुंठवासिनश्चतुर्थांशश्चतुर्थस्यांशः अष्टमभागइत्यर्थः । यद्वासाक्षात्प्रत्यक्षभूतइतिसौलभ्यमुच्यते । यद्वा साक्षादव्यवधानेनजज्ञेरामादनंतरंजज्ञइत्यर्थः । सर्वैःरामसंबंधितयोक्तैःगुणैःसमुदितःयुक्तः ॥ १२ ॥ अथेति । अथभरतजननानंतरं द्विवचनेनयमलत्वमुच्यते अर्द्धंसमन्वितौसमन्वितार्द्धौ परनिपातः अर्द्धशब्दोंशमात्रवाची समन्वितचतुर्थभागाष्टमभागरूपौ भित्तंशकलखंडेवापुंस्यर्द्धोर्द्धंसमेंशकइत्यमरः । अन्यथापायसप्रदानक्रमविरोधः समन्वितशब्देनयुगपदुपयुक्तत्वमुच्यते ॥ १३ ॥ त्रयाणांजन्मकालमाह पुष्यइति । पुष्ये पुष्ययुक्तेतिथौ नक्षत्रेणयुक्तः कालइति विहितस्याण्प्रत्ययस्यलुब्विशेषइतिलुप् मीनस्यगुरुक्षेत्रत्वात्तज्जन्मफलमाह प्रसन्नधीरिति । सार्पे सर्पदेवताकेनक्षत्रे आश्लेषानक्षत्रंसर्पादेवतेतिश्रुतिः । सुमित्रायाः पुत्रौसौमित्री बाह्वादित्वादिञ् कुलीरेकर्कटके रवौ अभ्युदिते भरतजननस्योदयात्पूर्वत्वज्ञापनायात्रोदितइत्युक्तं अन्यथाचैत्रकर्कटकस्यमध्याह्नकालिकत्वेनविरोधात् यद्वा उदितेप्रवृद्धेमध्याह्नकालइत्यर्थः । पंचोच्चत्वंगुरुचंद्रयोगइत्यादि

सर्वत्रसमानं रामस्यपुनर्वसूनक्षत्रं तिथिर्नवमी भरतस्यपुष्यनक्षत्रंदशमी सौमित्र्योश्चदशमीआश्लेषातारेतिविशेषः ॥ १४ ॥ राज्ञइति । एकत्वेपिपृथग्वर्तमानाः एकस्यचतुर्द्धावस्थानेउपमानमाह प्रोष्ठेति प्रोष्ठोगौःतस्येवपादायासांताःप्रोष्ठपदाः सुप्रातेत्यादिसूत्रेअच्प्रत्ययांतोनिपातितः रुच्याकांत्या प्रोष्ठपदोपमाः राज्ञोनुरूपाश्चत्वारःपुत्राजज्ञिरे यज्ञफलंनिर्वृत्तमितिभावः । पृथग्गुणवंतइतिवा प्रत्येकमनन्यसाधारणगुणवंतइत्यर्थः। रामस्यसामान्यधर्मरुचिः लक्ष्मणस्यशेषत्वज्ञानं भरतस्यभगवत्पारतंत्र्यधीः शत्रुघ्नस्यभागवतपारतंत्र्यमिति परस्परविलक्षणगुणवंतइत्यर्थः ॥ १५ ॥ जननकालिकशुभनिमित्तानिदर्शयति जगुरिति । कलंअव्यक्तमधुरंयथाभवतितथाजगुः खात्आकाशात् ॥ १६ ॥ अथजातकर्मोत्सवमाह उत्सवश्चेति । अयोध्यायामित्यनेनप्रतिगृहमुत्सवोभूदित्युच्यते । जनाकुलः आकुलजनः इदमर्द्धमेकम् ॥ १७ ॥ रथ्याश्चेति । गायनैः गायकैः वादनैः वाद्यशिल्पैः अपरैः

राज्ञःपुत्रामहात्मानश्चत्वारोजज्ञिरेपृथक् ॥ गुणवंतोनुरूपाश्चरुच्याप्रोष्ठपदोपमाः ॥ १५ ॥ जगुःकलंचगन्धर्वा
ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुंदुभयोनेदुःपुष्पवृष्टिश्चखाच्च्युता ॥ १६ ॥ उत्सवश्चमहानासीदयोध्यायां
जनाकुलः ॥ १७ ॥ रथ्याश्चजनसंबाधानटनर्तकसंकुलाः ॥ गायनैश्चविराविण्योवादनैश्चतथापरैः ॥ १८ ॥ प्रदे
यांश्चददौराजासूतमागधवंदिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्योददौवित्तंगोधनानिसहस्रशः ॥१९॥ अतीत्यैकादशाहंतुनामक
र्मतथाकरोत् ॥ २० ॥ ज्येष्ठंराममहात्मानंभरतंकैकेयीसुतम् ॥ सौमित्रिंलक्ष्मणमितिशत्रुघ्नमपरंतथा ॥ २१ ॥

सूतमागधवंदिभिश्च विराविण्यः शब्दवत्यः रथ्याआसन् ॥ १८ ॥ अथदानसमृद्धिमाह प्रदेयानिति । प्रदेयान्पारितोषिकान् सूतमागधवंदिनामितिशेषेषष्ठी सूताः पौराणिकाः मागधाःवंशावलिकीर्तकाः वंदिनःस्तुतिपाठकाः सूतादीनांप्रदेयान्ददावित्यन्वयः । गोधनानिगोरूपधनानि सहस्रशःसहस्राणि ॥ १९ ॥ अतीत्येति । अर्द्धमेकं लक्ष्मणजन्मदिनापेक्षयाएकादशाहत्वं रामजन्मदिनापेक्षया द्वादशदिनंतत् तदत्ययेप्रथमसूतकेनैवनिवृत्तेनसर्वसूतकनिवृत्तेर्द्वादशाहेनामकरणवचनमुपपन्नमेव अन्यथा क्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकमितिश्रुतिः । त्रयोदशेराज्ञांनामकरणमितिस्मृतिश्चविरुध्येत । नामकर्मनामकरणं तथाजातकर्मवदित्युत्सवातिशयोतिदिश्यते॥२०॥कस्यकिंनामाकरोदित्यत्राह ज्येष्ठमिति । रामंरामनामानं रमंतेसर्वेजनाः गुणैरस्मिन्नितिव्युत्पत्त्येतिभावः । महात्मानंमहास्वभावं निरवधिकगुणमितियावत् । अनेनरामपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं । राजाज्येष्ठपुत्रंरामनामानमक

रोत् । कैकयीसुतंभरतनामानमकरोत् भरतइतिराज्यस्यभरणादितिसहस्रनामोक्तरीत्या राजनिमृतेरामेचवनंगते अराजकराज्यभरणादितिभावः
एवंसौमित्रिंसुमित्रापुत्रं लक्ष्मणइति नामयुक्तमकरोत् । रामकैंकर्यलक्षणसंपद्युक्तत्वाल्लक्ष्मणः । लक्ष्म्याअच्चेति पामादिपाठादिकारस्या
कारःमत्वर्थीयोनः । अतएवलक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नइतिवक्ष्यति अपरंसौमित्रिंशत्रुघ्नं शत्रुघ्ननामानमकरोत् शत्रून्हंतीतिशत्रुघ्नः ॥ २१ ॥ ननुक्षात्रि
यस्यनामकरणेऽनधिकारात् । पुरोहितकर्तृकत्वस्मरणात्कथंदशरथस्यनामकर्मकर्तृत्वंइत्याशंक्यपुरोहितद्वाराकर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याहवसिष्ठइति ।
तदा द्वादशेऽह्निअतएवाकारयदितिवक्ष्यति ॥ २२ ॥ नामादिनांदीकरणमितिनियमात् नामकर्मणिनांदीकरणमाह ब्राह्मणानिति । पौरेत्यादिब्राह्मण
विशेषणं राज्ञेतिशेषः । ब्राह्मणानामितिसंबंधसामान्येषष्ठी । अमितंअसंख्येयं बहुबहुप्रकारं ॥ २३ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमितरसंस्कारकरणंदर्शयतिते
षामित्यर्द्धम् आदिशब्देनान्नप्राशनचौलोपनयनादीनिगृह्यंते ॥ २४ ॥ उक्तंरामस्यमहात्मत्वमुपपादयति तेषामिति । तेषांसुतानांमध्ये

वसिष्ठःपरमप्रीतोनामानिकृतवांस्तदा॥२२॥ब्राह्मणान्भोजयामासपौराञ्जानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणा
नांचरत्नौघममितंबहु ॥२३॥ तेषांजन्मक्रियादीनिसर्वकर्माण्यकारयत्॥ २४॥ तेषांकेतुरिवज्येष्ठोरामोर
तिकरःपितुः ॥ बभूवभूयोभूतानांस्वयंभूरिवसंमतः ॥२५॥ सर्वेवेदविदःशूराःसर्वेलोकहितेरताः ॥ सर्वेज्ञा
नोपपन्नाश्चसर्वेसमुदितागुणैः ॥ २६॥ तेषामपिमहातेजारामःसत्यपराक्रमः ॥ इष्टःसर्वस्यलोकस्यशशां
कइवनिर्मलः ॥ २७॥ गजस्कंधेऽश्वपृष्ठेचरथचर्यासुसंमतः॥धनुर्वेदेचनिरतःपितुःशुश्रूषणेरतः ॥ २८ ॥

वयसाज्येष्ठः केतुरिवध्वजइवनिजकुलप्रकाशकः पितुर्भूयोरतिकरःसंतोषकरः भूतानांस्वयंभूरिवसंमतः नित्यप्रेमास्पदंबभूव ॥ २५ ॥ उपनीता
नांतेषांवेदाध्ययनादिकमाह सर्वइति । वेदविदः अधीतवेदाः विद्ल्लाभइत्यस्मात्क्विप् शूराइत्यनेनाधीतधनुर्वेदत्वमुच्यते लोकहितेरताइत्यने
नधनुर्वेदाभ्यासकार्यपरत्वं वेदार्थज्ञानसिद्धिमाह ज्ञानेति ज्ञानकार्यगुणसंपत्तिमाहसमुदितागुणैरिति गुणैर्दयादिभिःआसन्नितिशेषः॥ २६ ॥ अथप्रत्ये
कमसाधारणान्गुणान्वक्तुमादौरामगुणानाह तेषामिति । अपिशब्देनान्येषांरघुवंश्यानामपिमध्यइत्यर्थः । महातेजामहाप्रतापः सत्यपराक्रमः अमो
घवीर्यःनिर्मलश्शशांकइवसर्वलोकस्य इष्टःसर्वदादर्शनीयः अभवदितिशेषः ॥२७॥ गजइति । अत्ररामइत्यनुषज्यते । गजस्कंधेस्थित्वातत्प्रेरणसंमतः
रामइवगजस्कंधारोहणादौनकोपिसमर्थइतिगजसादिभिःश्लाघितइत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यम् ॥ २८॥

अथलक्ष्मणगुणविशेषानाह बाल्यादित्यादिभिश्चतुर्भिः। लक्ष्मींवर्द्धयतीतिलक्ष्मिवर्द्धनः ङ्यापोःसंज्ञाछंदसोर्बहुलमितिह्रस्वः। कैंकर्यसंपद्वर्द्धकःलक्ष्म
णः रामस्यबाल्यात्प्रभृतिबाल्यमारभ्यप्रभृतियोगेपिपंचमीप्रयुज्यते सुस्निग्धःसुतरांस्निग्धः अंकुरात् प्रभृतिपरिमलेनैवोत्पन्नस्तुलसीकांडइवजन्मनःप्र
भृतिनिरवधिकभक्तिसंपन्नः। यद्वा सुस्निग्धः रामपर्यंकेणस्वपर्यंकायोजनेबाल्येपिननिद्रातीत्यर्थः। अनेनस्वरूपप्रयुक्तत्वंदास्यस्योक्तं। अथगुणकृतत्व
माह लोकरामस्यलोकान्रमयतीतिलोकरामः। ण्यंतात्कर्मण्यण् गुणैर्दास्यमुपागतइत्यन्यत्रोक्तं। तस्यभ्रातुःज्येष्ठस्येत्यनेनजन्मकृतदास्यमुक्तंनित्य
शःनित्यंसुस्निग्धइत्यन्वयः॥२९॥सर्वेति। शरीरतइत्युपलक्षणंत्रिविधकरणैरपिरामस्यसर्वप्रियकरःयद्वा स्वशरीरादपिरामस्यप्रियकरःस्वशरीरमुपेक्ष्या
पिप्रियकरइत्यर्थः।यद्वा शरीरतोबहिःस्थितः अपरःप्राणइवस्थितः।यद्वा शरीरतःरामशरीरस्य सार्वविभक्तिकस्तसिरित्युक्तेः।लक्ष्मणस्यदक्षिणबाहुत्वा

बाल्यात्प्रभृतिसुस्निग्धोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्द्धनः ॥ रामस्यलोकरामस्यभ्रातुर्ज्येष्ठस्यनित्यशः ॥ २९ ॥ सर्वप्रि
यकरस्तस्यरामस्यापिशरीरतः ॥ लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नोबहिःप्राणइवापरः ॥ ३० ॥ नचतेनविनानिद्रांलभतेपुरु
षोत्तमः॥मृष्टमन्नमुपानीतमश्नातिनहितंविना ॥ ३१ ॥ यदाहिहयमारूढोमृगयांयातिराघवः ॥ तदैनंपृष्ठतोभ्ये
तिसधनुःपरिपालयन् ॥ ३२ ॥ भरतस्यापिशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजोहिसः ॥ प्राणैःप्रियतरोनित्यंतस्यचासीत्तथा
प्रियः ॥ ३३ ॥ सचतुर्भिर्महाभागैःपुत्रैर्दशरथःप्रियैः ॥ बभूवपरमप्रीतोदेवैरिवपितामहः ॥ ३४ ॥

द्रामसर्वावयवानांसर्वप्रियकरइत्यर्थः । रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्राणोबहिश्चरइतिवक्ष्यमाणत्वात् । अस्मिन्पक्षे अपिशब्देनरामस्यस्वविषय
प्रियकरत्वंसमुच्चीयते लक्ष्मिसंपन्नइत्यनेनलक्ष्मणशब्दार्थउक्तः ॥३०॥ रामस्यलक्ष्मणेनुरागंदर्शयति नचेति। तेनविना पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्य
तरस्यामितितृतीया निद्रांनलभते प्राणंविनाकथंनिद्रांलभेतेत्यर्थः। किंचकौसल्ययानीतंमृष्टान्नंतंविनानाश्नाति दक्षिणबाहुंविनाकथमश्नातीतिभावः।
पुरुषोत्तमः प्रेमशालिविषयेसर्वात्मनाविश्लेषासहइत्यर्थः। क्षणेपितेयद्विरहोतिदुःसहइतिह्युक्तम्॥३१॥यदाहीति। राघवोरामः यदाहयमारूढःसन्मृगया
माखेटमुद्दिश्ययाति तदातदानीमेव एनंरामंसधनुःसन्पालयन्। अस्थानेभयशंकितयापृष्ठतःवेगवद्धयसमीपएवाभ्येतिहिःप्रसिद्धौ ॥३२॥ अथभरत
शत्रुघ्नयोः परस्परानुरागंदर्शयति भरतस्यापीति। हियस्मात्सशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजस्तस्मात्तत्तुल्यप्रकृतिकत्वात् भरतस्यापि प्राणैःप्राणेभ्योपिप्रियतर
आसीत् तस्यशत्रुघ्नस्यच भरतः तथाप्रियआसीत्॥ ३३ ॥ दशरथस्यस्वाराधकस्यमनोरथपरिपूरणमेतदवतारस्यप्रथमप्रयोजनं तन्निर्वृत्तिमाह सचतु

र्भिरिति । देवैश्चतुर्भिर्दिक्पालैः॥३४॥पूर्वलाभकृतप्रीतिरुक्ता अथतेषांज्ञानादिसंपत्तिकृतप्रीतिविशेषमाह तइतिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यदायस्मिन्वय
सिज्ञानंशास्त्रज्ञानं ह्रीमंतःप्रमादात्प्राप्ताकृत्यचिंतासुलज्जावंतः कीर्तिमंतःज्ञानकृतप्रथावंतः सर्वज्ञाःसकललौकिकप्रज्ञावंतः दीर्घदर्शिनःनित्यभाविज्ञा
नवंतः आसन्नितिशेषः। तदातेषांपिताहृष्टोबभूव॥३५॥३६॥पितृप्रीतिंदृष्ट्वापुनरपिविद्यारतास्तेआसन्नित्याह तेचापीति । तेचापिपित्रुपलालिताअपि वै
दिकानांवेदसंबंधिनांस्मृतीतिहासपुराणन्यायादीनामध्ययनेरतानिरताः॥३७॥अथैषांसमावर्तनोचितकालप्राप्तिंदर्शयति अथेति । दारविषयिणीक्रिया
दारक्रिया विवाहइत्यर्थः। चिंतयामासतुल्यशीलवयोवृत्ताभिजनलक्षणकन्यान्वेषणंकृतवान् । अयमर्थोधर्मात्मेत्यनेनावगम्यते॥३८॥इयताप्रबंधेनभगव

तेयदाज्ञानसंपन्नास्सर्वेसमुदितागुणैः ॥ ह्रीमंतःकीर्तिमंतश्चसर्वज्ञादीर्घदर्शिनः ॥ ३५ ॥ तेषामे
वंप्रभावानांसर्वेषांदीप्ततेजसाम् ॥ पितादशरथोहृष्टोब्रह्मालोकाधिपोयथा ॥ ३६ ॥ तेचापिमनुजव्या
घ्रावैदिकाध्ययनेरताः ॥ पितृशुश्रूषणरताधनुर्वेदेचनिष्ठिताः ॥ ३७ ॥ अथराजादशरथस्तेषांदारक्रियां
प्रति ॥ चिंतयामासधर्मात्मासोपाध्यायःसबांधवः ॥ ३८ ॥ तस्यचिंतयमानस्यमंत्रिमध्येमहात्मनः ॥
अभ्यागच्छन्महातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ ३९ ॥ सराज्ञोदर्शनाकांक्षीद्वाराध्यक्षानुवाचह ॥ शीघ्र
माख्यातमांप्राप्तंकौशिकंगाधिनंदनम् ॥ ४० ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यराज्ञोवेश्मप्रदुद्रुवुः॥ संभ्रांतमनसःसर्वे
तेनवाक्येनचोदिताः ॥ ४१ ॥ तेगत्वाराजभवनंविश्वामित्रमृषिंतदा ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाक
वेतदा ॥ ४२ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासपुरोधाःसमाहितः ॥ प्रत्युज्जगामतंहृष्टोब्रह्माणमिववासवः ॥ ४३ ॥

दवतारोदर्शितःअथभगवदवतारप्रयोजनानिसाधुपरित्राणदुष्कृद्विनाशनधर्मस्थापनानिदर्शयत्याशास्त्रसमाप्तेः । तत्रसाधुपरित्राणंप्रधानं कर्षकस्यस
स्यवृद्धिरिव दुष्कृद्विनाशस्त्वानुषंगिकः । सस्यप्रतिबंधकतृणोन्मूलनवत् । अतोदुष्कृद्विनाशनांतरीयंकसाधुपरित्राणंवक्तुमुपक्रमतेविश्वामित्रवृत्तांतेन
अर्थाद्धर्मसंस्थापनमपिसिध्यतीतिबोध्यम् । तस्येति । चिंतयमानस्यचिंतयमानेस्वयंतत्कार्यसमर्थोपिरामवैभवप्रकटनायतदागमनमितिसूचयति महा
तेजाइति ॥३९॥ सइति । कौशिकंकुशिकगोत्रजं ॥४०॥ तदिति । तेनवाक्येनचोदितास्तच्छ्रुत्वावेश्मप्रतिप्रदुद्रुवुः ॥४१॥ तइति । ऐक्ष्वाकवेइक्ष्वाकुवं
श्याय क्रियाग्रहणंकर्त्तव्यमितिसंप्रदानत्वं अभ्यागतविलंबासहिष्णवइतिभावः ॥४२॥ तेषामिति । सपुरोधाः पुरोहितसहितः ब्रह्माणंचतुर्मुखं ॥ ४३ ॥

तमिति । ज्वलितं अकर्मकत्वात्गत्यर्थाकर्मकेतिकर्तरिक्तः । संशितव्रतंतीक्ष्णनियमं अर्घ्यंपूजार्थोदकं उपहारयत् वसिष्ठेनेतिशेषः । अड
भावआर्षः ॥ ४४ ॥ सइति । शास्त्रदृष्टेनकर्मणा समर्पितमितिशेषः । कुशलंअपूर्वार्थप्राप्तिं अव्ययंतस्याक्षयं ॥ ४५ ॥ पुरइति । कुश
लंअनुपद्रवम् ॥ ४६ ॥ अपीति । दैवंयज्ञादिकं मानुषंअतिथिसत्कारादिकम् ॥ ४७ ॥ वसिष्ठंचेति । समागम्यसमीपंगत्वा ऋषीन्वामदेवा
दीन् यथान्यायंयथाक्रमम् ॥ ४८ ॥ तइति । निवेशनंसभांपुजिताः विश्वामित्रेणेतिशेषः । यथार्हतःयथान्यायं प्रथमार्थेतसिः ॥ ४९ ॥ अथेति ।

तंदृष्ट्वाज्वलितंदीप्त्यातापसंसंशितव्रतम् ॥ प्रहृष्टवदनोराजाततोर्घ्यमुपहारयत् ॥ ४४ ॥ सराज्ञःप्रतिगृह्यार्घ्यंशास्त्रदृ
ष्टेनकर्मणा ॥ कुशलंचाव्ययंचैवपर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ ४५ ॥ पुरेकोशेजनपदेबांधवेषुसुहृत्सुच ॥ कुशलंकौशिकोरा
ज्ञःपर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥ ४६ ॥ अपितेसन्नताः सर्वेसामंतारिपवोजिताः ॥ दैवंचमानुषंचापिकर्मतेसाध्वनु
ष्ठितम् ॥ ४७ ॥ वसिष्ठंचसमागम्यकुशलंमुनिपुंगवः ॥ ऋषींश्चान्यान्यथान्यायंमहाभागानुवाचह ॥ ४८ ॥ तेसर्वे
हृष्टमनसस्तस्यराज्ञोनिवेशनम् ॥ विविशुःपूजितास्तत्रनिषेदुश्चयथार्हतः ॥ ४९ ॥ अथहृष्टमनाराजाविश्वामित्रंम
हामुनिम् ॥ उवाचपरमोदारोहृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ५० ॥ यथामृतस्यसंप्राप्तिर्यथावर्षमनूदके ॥ यथासदृशदा
रेषुपुत्रजन्माप्रजस्यच ॥ ५१ ॥ प्रणष्टस्ययथालाभोयथाहर्षोमहोदये ॥ तथैवागमनंमन्येस्वागतंतेमहामुने ॥ ५२ ॥
कंचतेपरमंकामंकरोमिकिमुहर्षितः ॥ पात्रभूतोसिमेब्रह्मन्दिष्ट्याप्राप्तोसिधार्मिक ॥ ५३ ॥ अद्यमेसफलंजन्मजीवि
तंचसुजीवितम् ॥ ५४ ॥ पूर्वंराजर्षिशब्देनतपसाद्योतितप्रभः ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तःपूज्योसिबहुधामया ॥ ५५ ॥

हृष्टः पुलकितः हृषेर्लोमस्वितीडभावः । परमोदारःपरमदाता अभिपूजयन्स्तुवन् ॥ ५० ॥ यथेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अमृतस्यसुधायाः
अनूदकेअनुदके अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः । अप्रजस्यअपुत्रस्य प्रणष्टस्यनिध्यादेः महः पुत्रविवाहाद्युत्सवः । महउद्धवउत्सवइत्यमरः । तस्यो
दयेस्वागतंअचिंतितोपनतं ते आगमनंतथामन्ये ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ कंचेति । कामंअभीष्टं किमुकेनप्रकारेण करोमिकरवाणि पात्रभूतः दानयोग्यः दि
ष्ट्याशुभादृष्टवशेनदृष्टचेत्यानंदद्योतकमव्ययमित्यप्याहुः ॥ ५३ ॥ अद्येत्यर्द्धमेकम् ॥ ५४ ॥ पूर्वमिति । राजर्षिशब्देनोपलक्षितः राजर्षिशब्दवाच्यइ
त्यर्थः । अनुपश्चात् तपसाद्योतितप्रभःसन्ब्रह्मर्षित्वंप्राप्तोसि । अतःबहुधाराजर्षित्वेनब्रह्मर्षित्वेनचपूज्योसि ॥ ५५ ॥

तदिति । हेब्रह्मन्तदिदमागमनं ममपरमंपवित्रं परममद्भुतंच हेप्रभो तवसंदर्शनादहं शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः त्वद्दर्शनादिदंमत्क्षेत्रंतीर्थभूतंजातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ब्रूहीति । तुभ्यमितितृतीयार्थेचतुर्थी । आगमनंप्रतित्वयायत्कार्ययत्फलंप्रार्थितंतद्ब्रूहि अहंत्वयानुगृहीतःसन्त्वदर्थपरिवृद्धयेइच्छामि त्वदर्थपरिवृद्धिंकर्तुमिच्छामीत्यर्थः । रुच्यर्थानांप्रीयमाणइतिचतुर्थी ॥ ५७ ॥ कार्यस्येति । कार्यस्यविमर्शकार्यविषयंसंशयम् ॥ ५८ ॥ ममेति । अयंत्वदागमनरूपः ॥५९॥ इतीति । हृदयसुखंअर्थसौष्ठवाद्धृदयसुखकरं श्रुतिसुखंशब्दमार्दवाच्छ्रुतिसुखं आत्मवताबुद्धिमता विनीतंविनयवद्यथाभव

तदद्भुतमिदंब्रह्मन्पवित्रंपरमंमम ॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहंतवसंदर्शनात्प्रभो ॥ ५६ ॥ ब्रूहियत्प्रार्थितंतुभ्यंकार्यमागमनंप्रति ॥ इच्छाम्यनुग्रहीतोहंत्वदर्थंपरिवृद्धये ॥ ५७ ॥ कार्यस्यनविमर्शंचगंतुमर्हसिकौशिक ॥ कर्ताचाहमशेषेणदैवतंहिभवान्मम ॥ ५८ ॥ ममचायमनुप्राप्तोमहानभ्युदयोद्विज ॥ तवागमनजःकृत्स्नोधर्मश्चानुत्तमोमम ॥५९॥ इतिहृदयसुखंनिशम्यवाक्यंश्रुतिसुखमात्मवताविनीतमुक्तम् ॥ प्रथितगुणयशागुणैर्विशिष्टःपरमऋषिःपरमंजगामहर्षं ॥ ६० ॥ इति बालकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

तच्छ्रुत्वाराजसिंहस्यवाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमामहातेजाविश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥ सदृशंराजशार्दूलतवैतद्भुविनान्यथा ॥ महाकुलप्रसूतस्यवसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥ यत्तुमेहृद्गतंवाक्यंतस्यकार्यस्यनिश्चयम् ॥ कुरुष्वराजशार्दूलभवसत्यप्रतिश्रवाः ॥ ३ ॥

तितथा उक्तंवाक्यंनिशम्य प्रथितगुणयशाः पृथुतरगुणविषयकीर्तिः नकेवलंकीर्तिमात्रं गुणैर्विशिष्टः परमऋषिरित्यत्रऋत्यकइतिप्रकृतिभावः पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥६०॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टादशःसर्गः ॥ १८ ॥

अथविश्वामित्राभ्यर्थनमेकोनविंशे तच्छ्रुत्वेत्यादि । अद्भुतस्यविस्तरोयस्मिन्तदद्भुतविस्तरं हृष्टरोमापुलकितरोमा ॥ १ ॥ सदृशमिति । नान्यथा नमिथ्योच्यतइत्यर्थः । वसिष्ठेनव्यपदेशः कीर्तिःउपदेशोवा तृतीयेतियोगविभागात्समासः सोस्यास्तीतितथा ॥२॥ यत्त्विति । मेहृद्गतं यत्कार्यं वाक्यं वक्तव्यंतस्यनिश्चयंकरणाध्यवसायंकुरुष्व सत्यप्रतिश्रवाः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ३ ॥

त्वद्गतंकार्यमाह अहमित्यादिना। सिद्ध्यर्थंफलार्थं नियमंयज्ञदीक्षां आतिष्ठेआस्थितोस्मि तस्येति तस्यनियमस्य विघ्नकरौकामरूपिणौ द्वौराक्षसौ स्तइतिशेषः ॥४॥ व्रतइति। व्रतेदीक्षारूपे चीर्णेअनुष्ठिते विघ्नकरणप्रकारमाह मारीचइति समांसरुधिरौघेणमांसयुक्तरक्तप्रवाहेण तांवेदिंयज्ञवेदिं अभ्यवर्षतांअभ्याषिंचताम् ॥ ५ ॥ अवधूतइति। तथाभूतेबहुशश्चीर्णेनियमनिश्चयेव्रतसंकल्पे अवधूतेविघ्निते अपाक्रमेआगतोस्मि ॥ ६ ॥ तर्हिंकुतोनतौशप्तौ तत्राह नचेति। तत्रहेतुमाह तथेति साचर्या यज्ञाचारः तथाभूताहिशापानर्हकालाहि अतःतत्रमारीचसुबाह्वोः शापोनमुच्यते ॥ ७ ॥ तत्रमयाकिंकर्त्तव्यंतत्राह स्वपुत्रमिति। काकपक्षःबालस्यशिखा काकपक्षधरमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ बालोयंकथंतौनाशयिष्यतितत्राह शक्तइति। मयाकर्त्रा तेजसाकरणेन विकर्त्तारःविघ्नकर्तारः तेषांनकेवलंतयोरितिभावः ॥ ९ ॥ श्रेयश्चेति। बहुरूपंबहुविधं कीदृक्श्रेयस्तत्राह त्रयाणामिति। लोकानांमध्येख्यातिं विश्वामित्राध्वरत्राताअहल्याशापमोक्षदः ॥ हरधनुर्भंजकइत्येवंरूपांकीर्तिम् ॥ १० ॥ कथंबालस्तन्निरसनेप्रभविष्यतितत्राह नचेति। अहमेवतदर्थंयास्यामीत्यत्राहनचताविति ॥ ११ ॥ तथापिमहावीर्यौतौकथंजेतुंशक्यावित्याशंक्यपापवशेनासन्नकालौनरामस्यपर्याप्तावित्याह वीर्येति। उत्सिक्तौगर्वितौ कालःयमः सएवपाशःतद्वशंगतौ ॥ १२ ॥ नचेति। पुत्रकृतं पुत्रत्वकृतंहतावितिभूतप्रत्ययेनवधस्यसुकरत्वंसूचितम् ॥ १३ ॥

अहंनियममातिष्ठेसिद्ध्यर्थंपुरुषर्षभ ॥ तस्यविघ्नकरौद्वौतुराक्षसौकामरूपिणौ ॥ ४ ॥ व्रतेमेबहुशश्चीर्णेसमाप्त्यांराक्षसाविमौ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ ॥ समांसरुधिरौघेणवेदिंतामभ्यवर्षताम् ॥ ५ ॥ अवधूतेतथाभूतेतस्मिन्नियमनिश्चये ॥ कृतश्रमोनिरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ ६ ॥ नचमेक्रोधमुत्स्रष्टुंबुद्धिर्भवतिपार्थिव ॥ तथाभूताहिसाचर्यानशापस्तत्रमुच्यते ॥ ७ ॥ स्वपुत्रंराजशार्दूलरामंसत्यपराक्रमम् ॥ काकपक्षधरंशूरंज्येष्ठंमेदातुमर्हसि ॥ ८ ॥ शक्तोह्येषमयागुप्तोदिव्येनस्वेनतेजसा ॥ राक्षसायेविकर्तारस्तेषामपिविनाशने ॥ ९ ॥ श्रेयश्चास्मैप्रदास्यामिबहुरूपंनसंशयः ॥ त्रयाणामपिलोकानांयेनख्यातिंगमिष्यति ॥ १० ॥ नचतौराममासाद्यशक्तौस्थातुंकथंचन ॥ नचतौराघवादन्योहंतुमुत्सहतेपुमान् ॥ ११ ॥ वीर्योत्सिक्तौहितौपापौकालपाशवशंगतौ ॥ रामस्यराजशार्दूलनपर्याप्तौमहात्मनः ॥ १२ ॥ नचपुत्रकृतस्नेहंकर्तुमर्हसिपार्थिव ॥ अहंतेप्रतिजानामिहतौतौविद्धिराक्षसौ ॥ १३ ॥

रामस्यपरब्रह्मत्वंसूचयन्नाह अहमिति । अहंबहुगुरूपासनेनलब्धज्ञानः यद्वा योगबलसाक्षात्कृतपरावरतत्वयाथात्म्यः भवांस्तुकेवलकर्मठः अहंजटावल्कलधारी त्वंतुक्रोधभराक्रांतः अहंसात्विकप्रकृतिः त्वंतुराजसः अहं गर्भभूतास्तपोधनाइत्युक्तरीत्यारामस्यगर्भभूतः त्वंतुरामेगर्भत्वाभिमानी योगक्रमज्ञानवानहं त्वंतुभोगक्रमज्ञः अहंमोक्षकामेष्टिकृत् त्वंतुपुत्रकामेष्टिकृत् अहंधर्ममोक्षपरः त्वंतुअर्थकामपरः एतत्सर्वप्रसिद्धपरामर्शिनाहमित्यनेनसर्वनामशब्देनोच्यते । ननु सोअंगवेदयदिवानकिलेतिवेदस्संदेग्ध्यनर्घविदमात्मानिरंगनाथं विधिशिवसनकाद्यैर्ध्यातुमत्यंतदूरं इत्युक्तरीत्याअपरिच्छिन्नंवस्तुकथंत्वयाज्ञातमित्यत्राह महात्मानं अपरिच्छिन्नमहिमतयावेद्मीत्यर्थः । तथाचश्रुतिः वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमिति श्रुतौएतमितिसौलभ्यमुच्यते पुरुषमितिपराक्रमः तदुभयमप्याहरामंसत्यपराक्रमइति परत्वसौलभ्योहिराज्ञश्छत्रचामरवदसाधारणे यद्वा तेजसांहिनवयःसमीक्ष्यतइति बाल्येपिनिरवधिकवैभवं यद्वा महात्मानं सत्यस्यसत्यमितिवदात्मनो जीवस्याप्यात्मानं यआत्मनितिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः । यद्वा आत्मादेहः आत्माजीवेधृतौदेहइत्यमरः । अप्राकृतदिव्यमंगलविग्रहमित्यर्थः । नतस्यप्राकृतामूर्तिरितिस्मृतेः । यद्वा महात्मानंमहास्वभावं । अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंममेतिवक्ष्यमाणत्वात् यद्वा रामंमहात्मानंअवतारकृतमहास्वभावयुक्तम् सउश्रेयान्भवतिजायमानइतिश्रुतेः । सत्यपराक्रमं सदैकरूपपराक्रमं नाविजित्यनिवर्ततइतिवक्ष्यते यद्वा सत्यपराक्रमंपरमार्थपराक्रमं यद्वा सत्यात्परानाक्रमतीतितथा गच्छानुजानामीतिबहुवारंप्रकृतिसंबंधकृतप्रातिकूल्यनिवर्तनेयत्नंकृत्वातथाप्यननुकूलत्वेतान्हंतीत्यर्थः । यद्वा अयत्नकालेपिशत्रुभयंकरः सुखसुप्तःपरंतपइतिवक्ष्यति । संस्थानविशेषौज्ज्वल्यदर्शनेन शत्रुहृदयविदारकइतिभावः । नाहंकार्यवशेनवदामीत्याह वसिष्ठोपीति आप्ततमोहिभवतःकुलाचार्योवसिष्ठः अपिशब्दोविरोधे अस्मद्विरोध्यपीत्यर्थः । यद्वा समुच्चये महातेजाः सरस्वतीवल्लभपुत्रःयोगसिद्धज्ञानः यद्वा यद्वाक्येनाहंब्रह्मऋषिरभवंसोपीत्यर्थः । यद्वा सत्यंवदधर्मंचरेतितवउपदिश्यस्वयमनुष्ठाता ननुयद्ब्राह्मणश्चाब्राह्मणश्चप्रश्नमेयातांब्राह्मणायाधिब्रूयादिति तवममचविवादेअस्यत्वयिपक्षपातःस्यादित्यत्राह येचेति राजद्वारसंबंधरहिततयापक्षपातशून्याः तस्यधीराः परिजानंतियोनिमितिअवताररहस्यवेदिनः येचेमे पुलस्त्योगस्त्यइतिप्रसिद्धाचार्यपदनिर्वाहकाः यद्वा गर्भस्थऋषिर्वामदेवःप्रतिपेदेसप्तकल्पस्थितोमुनिरित्यादिनोत्तरोत्तरंब्रह्मविदग्रेसरावामदेवमार्कंडेयादयःतिष्ठंत्येतेतवप्रियकराः । केवलपरमैकांतिनोविजानंती

अहंवेद्मिमहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ वसिष्ठोपिमहातेजायेचेमेतपसिस्थिताः ॥ १४ ॥

त्याइतपसिस्थिताः कायिकव्यापारादीन्विनासदातपस्थिताः तानैकैकशोरहसिपृष्ट्वातैरनुमतंचेत् रामंमेदेहीतिभावः । तपसिस्थिताःकायक्ले
शसहाः यद्वा ज्ञानयोगनिष्ठाः तपआलोचने तस्मात् न्यासमेषांतपसामतिरिक्तमाहुरित्युक्तन्यासनिष्ठावा ॥ १४ ॥ यदीति । धर्म
लाभंधर्मवृद्धिं स्थितंस्थिरं ॥१५॥ यदिहीति । विसर्जयप्रेषय ॥१६॥ अभिप्रेतमिति । अभिप्रेतंअभीष्टं आत्मजंयज्ञस्ययज्ञाय दशरात्रंदेहि असंसक्तं
अविलंबितमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १७ ॥ नात्येतीति । ममायंयज्ञस्यकालोयथानात्येति तथाकुरुष्वेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ इतीति । धर्मार्थसहितंधर्मार्थं

यदितेधर्मलाभंचयशश्चपरमंभुवि ॥ स्थितमिच्छसिराजेंद्ररामंमेदातुमर्हसि ॥ १५ ॥ यदिह्यनुज्ञांकाकु
त्स्थददतेतवमंत्रिणः ॥ वसिष्ठप्रमुखाःसर्वेराघवंमेविसर्जय ॥ १६ ॥ अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजंदातुमर्ह
सि ॥ दशरात्रंहियज्ञस्यरामंराजीवलोचनम् ॥ १७ ॥ नात्येतिकालोयज्ञस्ययथायंममराघव ॥ तथाकु
रुष्वभद्रंतेमाचशोकेमनःकृथाः ॥ १८ ॥ इत्येवमुक्त्वाधर्मात्माधर्मार्थसहितंवचः ॥ विरराममहातेजा
विश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १९ ॥ सतन्निशम्यराजेंद्रोविश्वामित्रवचःशुभम् ॥ शोकमभ्यगमत्तीव्रंव्यषीदत
भयान्वितः ॥ २० ॥ इतिसहृदयमनोविदारणंमुनिवचनंतदतीवशुश्रुवान् ॥ नरपतिरभवन्महांस्तदाव्य
थितमनाःप्रचचालचासनात् ॥ २१ ॥ इति श्रीबालकांडेएकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥
तच्छ्रुत्वाराजशार्दूलोविश्वामित्रस्यभाषितं ॥ मुहूर्तमिवनिःसंज्ञःसंज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १

परं ॥ १९ ॥ सइति । शोकंदुःखं व्यषीदतदुःखितोभूत् विषण्णमुखोभूदित्यर्थः ॥ २० ॥ इतीति । हृदयंमनोधिष्ठानं अतीवअत्यर्थं व्यथितमनाः म
हान्कुलेनमहान् विचचालमुमूर्च्छेत्यर्थः । महदितिपाठे महदत्यर्थं व्यथितमनाः अतीवविदारणमितिसंबंधः वृत्तमुपजातिभेदः ॥२१॥ इति श्रीगोविंद
राजविरचिते श्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
कौशिकवचनश्रवणाद्दशरथविषादोविंशे । तच्छ्रुत्वेत्यादि निःसंज्ञइवचेतनारहितइव मूर्च्छितइत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१ ततोरामंविसर्जयेतिपाठः ।

यज्ञविघ्नकरंहन्यामित्युक्तरीत्यानिजयज्ञविघ्ननिवर्तकोऽयंभविष्यतीतिमत्वाआगत्यप्रार्थयमानेविश्वामित्रे वत्सलोदशरथःप्रेमांधतयाकलुषितहृदयःअहंवेद्मीतितदुक्तमपिमनस्यकुर्वन् रामस्यबाल्यमेवपुरस्कुर्वन्नाह ऊनेति। ऊनाःअसंपूर्णाः षोडशवर्षायस्यसतथोक्तः द्वादशवर्षइतियावत्। बालोद्वादशवर्षोंयमकृतास्त्रश्चराघवइति विशिष्यवक्ष्यमाणत्वात्। परिपूर्णषोडषवर्षोंहियुद्धक्षमोभवति। द्वादशवर्षोंबालः कथंयुद्धायप्रभवतीतिभावः। एवंवयःस्वरूपेविचार्यमाणेनास्ययुद्धयोग्यतेत्युक्तं राक्षसैस्तुसुतरांनेत्याह राजीवलोचनइति पद्मतुल्यनयनःपद्मंहिरात्रौमुकुलीभवति तत्तुल्यतोक्तौरात्रौनिद्रालसोरामोरात्रिंचरैः कथंयोद्धुंशक्नोतीतिभावः। मेरामःसदामदुत्संगपरिवर्तिततया मद्विरहासहिष्णुरित्यर्थः। यद्वा पुत्रालाभेनषष्टिवर्षसहस्राणिलालप्यमानस्यातिक्लेशेनोत्पन्नोरामः रामोरतिकरःपितुरिति रतिकरःसर्वस्वभूतः अस्यकाकपक्षधरत्वादिवेषयुतोविद्याभ्यासादपिक्रीडनकःस्वीकारकुतूहलीतिहस्तेननिर्दिशति। युद्धयोग्यतांनपश्यामि किंतु क्रीडनकस्वीकारयोग्यतामेवपश्यामीत्यर्थः। युद्धयोग्यतां राक्षसशब्दश्रवणमात्रेणैवबिभ्यतां कथंयुद्धयोग्यता सहराक्षसैःमनुष्येणापियुद्धव्यापारमजानतःकथंराक्षसैर्युद्धं एकेनापिराक्षसेननयोग्यताकुतोबहुभिः अत्रशंक्यते अत्रद

ऊनषोडशवर्षोंमेरामोराजीवलोचनः॥ नयुद्धयोग्यतामस्यपश्यामिसहराक्षसैः॥ २॥

शरथेनपित्राऊनषोडशवर्षइत्युक्तं ऊनत्वंचमासेनमासत्रयेणषण्मासैर्वास्यात् नत्वेकवर्षद्विवर्षादिभिः तस्मिन्नेववर्षेसीताविवाहः तदनुद्वादशवर्षाण्ययोध्यावासः समाद्वादशतत्राहंराघवस्यनिवेशने। भुंजानामानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनीतिसीतयावक्ष्यमाणत्वात् तथाचवनप्रवेशकालेरामस्याष्टाविंशतिवर्षाणीतिप्रतिभाति। तदनुपपन्नं ममभर्तामहातेजावयसापंचविंशकः॥अष्टादशहिवर्षाणिममजन्मनिगण्यतइतिसीतावचनात् कौसल्ययाचवनप्रवेशसमयेप्रोच्यते दशसप्तचवर्षाणिजातस्यतवपुत्रक॥ आसितानिप्रकांक्षंत्यामयादुःखपरिक्षयमिति तस्मात् अष्टाविंशतेःपंचविंशतेःसप्तदशानांचकथमविरोधइति अत्रकेचित् कौसल्यावाक्येजातस्येतिद्वितीयंजन्मोच्यते क्षत्रियस्यापिद्विजत्वात् द्वितीयंजन्मचउपनयनं तच्चवृद्धेनदशरथेनकाम्यपक्षमाश्रित्यगर्भाष्टमएवकृतं तथाचद्वितीयजन्मापेक्षयासप्तदशत्वं उपनयनात्पूर्वंसप्तवर्षाणीतिवयसापंचविंशकइतिसीतावचनमप्युपपन्नं ऊनषोडशवर्षइत्यत्रपादोनत्वं द्वादशवर्षइत्यन्यत्रोक्तत्वात् अतःसर्वथावनप्रवेशकालेपंचविंशतिवर्षएवरामइत्याहुः। अन्येबहुक्लेशंसहमानाएवंव्याचख्युः अष्टाविंशतिवर्षएववनप्रवेशेरामः ऊनषोडशवर्षइति यत्किंचिन्मासोनषोडशवर्षवयस्कइत्यर्थः। बालोह्यकृतविद्यश्चनचवेत्तिबलाबलमितिदशरथवचनेबाल्ययौव

नसंधौबालइतिव्यवहर्तुंशक्यत्वात् बालआषोडशाद्वर्षात्पागंडश्चेतिकीर्त्यंतइतिवचनात् बालोद्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्चराघवः । अजातव्यंजनःश्रीमान्
पद्मपत्रनिभेक्षणइतिमारीचवचनंतुयुद्धभीरुतयाभ्रांतिकृतं रावणविभीषिकयोक्तंवा अतएवस्वयंवायव्यास्त्रभग्नोप्यकृतास्त्रइत्याह अजातव्यंजनत्वंच
निरुदराकन्येतिवदल्पश्मश्रुत्वं एकवस्त्रधरोधन्वीशिखीकनकमालयेत्यपिदृढपरिहितोत्तरीयतयासन्नद्धत्वमाह वयसापंचविंशकइतितुपंचविंशतुल्यत्व
माह इवार्थेकनोविधानात्। तेननित्ययौवनत्वंज्ञापयति देवाहि सदापंचविंशतिवार्षिकाइत्युच्यंते कौसल्यावाक्यमपिगर्भैकादशेषुराजन्यमितिविहितो
पनयनापेक्षया तस्मान्नकिंचिदनुपपन्नमिति वस्तुतोवयसापंचविंशकइतिसीतायाःशापभीतायाःसन्यासिनंप्रतिवचनमेवयथार्थं दशसप्तचवर्षाणीतिकौ
सल्यावाक्येतुचकारेणसप्तवर्षाणिसमुच्चीयंते तेनजन्मापेक्षयैवपंचविंशतित्वसिद्धिः ननुविवाहानंतरमेवसंभोगःश्रूयते रामस्तुसीतयासार्द्धंविजहारबहूनृ
तूनिति । सकथंद्वादशवर्षस्यबालस्यसंभवति संभवत्येव सौकुमार्यातिशयेनप्रौढशरीरतया अतएवहिदेव्याश्चषड्वर्षएवयौवनारंभः अष्टादशहिवर्षाणि

इयमक्षौहिणीपूर्णायस्याहंपतिरीश्वरः ॥ अनयासंवृतोगत्वायोद्धाहंतैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥ इमेशूराश्चविक्रांता
भृत्यामेऽस्त्रविशारदाः ॥ योग्यारक्षोगणैर्योद्धुंनरामंनेतुमर्हसि ॥ ४ ॥ अहमेवधनुष्पाणिर्गोप्तासमरमूर्द्धनि ॥
यावत्प्राणान्धरिष्यामितावद्योत्स्येनिशाचरैः ॥ ५ ॥ निर्विघ्नाव्रतचर्यासाभविष्यतिसुरक्षिता ॥ अहंतत्रगमि
ष्यामिनरामंनेतुमर्हसि ॥ ६ ॥ बालोह्यकृतविद्यश्चनचवेत्तिबलाबलम् ॥ नचास्त्रबलसंयुक्तोनचयुद्धविशारदः ॥ ७ ॥

ममजन्मनिगण्यतइतिवनप्रवेशेष्टादशत्वं विवाहकालेसीतायाःषड्वर्षत्वमवगमयतीतिसर्वंसुस्थं ॥ २ ॥ तर्हितवप्रतिज्ञाव्यर्थास्यात्तत्राहइयमिति । अक्षो
रथावयवःतस्यऊहःतद्योगादिनिः । ऋन्नेभ्योङीबितिङीपिपूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वं । अक्षादूहिण्यामितिवृद्धिः अक्षौहिणीस्वरूपमुक्तमादिपर्वणि ए
कोरथोगजश्चैकोनराःपंचपदातयः ॥ त्रयश्चतुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिंतुत्रिगुणामेकंविदुःसेनामुखंबुधाः ॥ त्रीणिसेनामुखान्येकोगुल्मइत्य
भिधीयते ॥ त्रयोगुल्मागणोनामवाहिनीतुगणास्त्रयः ॥ स्मृतास्तिस्रस्तुवाहिन्यःपृतनेतिविचक्षणैः॥ चमूस्तुपृतनास्तिस्रस्ताश्चातिस्रस्त्वनीकिनी ॥ अनी
किनींदशगुणांप्राहुरक्षौहिणींबुधाइति । यस्याहंपतिरितिसंधिरार्षः । पतिःपालयिता पातेर्डतिः । ईश्वरःनियंतायोद्धायोत्स्येलुट् तैर्यज्ञविघ्नकरैः॥३॥ इ
मइति । विक्रांताःअक्षतविक्रमाः ॥४॥ अहमिति । गोप्ता यज्ञस्येतिशेषः सेनानांवा॥५॥निर्विघ्नेति । अहंगमिष्यामि तेनसुरक्षिताभइविष्यतीतियोजना
॥६॥ बालइति । बालःऊनषोडशवर्षः अतएवअकृतविद्यः अशिक्षितधनुर्विद्यः बलाबलंशत्रूणामितिशेषः। येषांचविरोधःशाश्वतिकतिएकवद्भावः ॥७॥

नचेति । रक्षसां युद्धइतिशेषः । कूटयुद्धाःकपटयुद्धाः इदमर्द्धं ॥८॥ तिष्ठतुरामस्वभावः मत्स्वभावश्चैवमित्याह विप्रयुक्तइति । विप्रयुक्तःविश्लिष्टः ॥९॥ यदीति । चत्वारिअंगानिचतुरंगानि दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासः ॥१०॥ षष्टिरिति । वर्षसहस्राणि अतीतानीतिशेषः । तदनंतरं दुःखेनउपवासदीक्षादिक्लेशेनउत्पादितः ॥ ११ ॥ चतुर्णामिति । चतुर्णांपुत्राणांमध्येरामे परमिकाप्रीतिः स्वार्थेकप्रत्ययः प्रत्ययस्थादितीत् तस्माज्ज्येष्ठत्वादेश्चननेतुमर्हसी

नचासौरक्षसांयोग्यःकूटयुद्धाहितेभृशं ॥ ८ ॥ विप्रयुक्तोहिरामेणमुहूर्तमपिनोत्सहे ॥ जीवितुंमुनिशार्दूलनरामंने
तुमर्हसि ॥ ९ ॥ यदिवाराघवंब्रह्मन्नेतुमिच्छसिसुव्रत ॥ चतुरंगसमायुक्तंमयाचसहितंनय ॥ १० ॥ षष्टिवर्ष
सहस्राणिजातस्यममकौशिक ॥ दुःखेनोत्पादितश्चायंनरामंनेतुमर्हसि ॥ ११ ॥ चतुर्णामात्मजानांहिप्री
तिःपरमिकामम ॥ ज्येष्ठंधर्मप्रधानंचनरामंनेतुमर्हसि ॥ १२ ॥ किंवीर्याराक्षसास्तेचकस्यपुत्राश्चकेचते ॥
कथंप्रमाणाःकेचैतान्रक्षंतिमुनिपुंगव ॥ १३ ॥ कथंचप्रतिकर्तव्यंतेषांरामेणरक्षसाम् ॥ मामकैर्वाबलैर्ब्र
ह्मन्मयावाकूटयोधिनाम् ॥ १४ ॥ सर्वंमेशंसभगवन्कथंतेषांमयारणे ॥ स्थातव्यंदुष्टभावानांवीर्योतिसक्ता
हिराक्षसाः ॥ १५ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १६ ॥ पौलस्त्यवंशप्रभवोरावणोनामराक्षसः
॥ १७ ॥ सब्रह्मणादत्तवरस्त्रैलोक्यंबाधतेभृशम् ॥ महाबलोमहावीर्योराक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १८ ॥ श्रूयतेहिमहावी
र्योरावणोराक्षसाधिपः ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्रातापुत्रोविश्रवसोमुनेः ॥ १९ ॥ यदास्वयंनयज्ञस्यविघ्नकर्तामहाबलः ॥
तेनसंचोदितौद्वौतुराक्षसौवैमहाबलौ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चयज्ञविघ्नंकरिष्यतः ॥ २० ॥

तियोजना ॥१२॥ अथसर्वथारामनयनमयुक्तमितिवक्तुंयोद्धव्यस्वरूपंपृच्छति । किमिति । केचकिंनामधेयाः । कथंप्रमाणाः कीदृशाकाराइत्यर्थः । करक्ष्यंति केतेषांप्रधानाइत्यर्थः ॥ १३॥ कथंचेति । प्रतिकर्तव्यंप्रतिविधेयं ॥१४॥ सर्वमिति । तेषांरणेकथंमयास्थातव्यमितिव्यूहप्रकारप्रश्नः ॥१५॥ तस्येति ॥१६॥ पौलस्त्येतिराक्षसोस्तीतिशेषः ॥ १७॥ किंवीर्याइत्यस्योत्तरमाह सइति ॥ १८ ॥ प्रसिद्धश्चायमित्याह श्रूयतइति ॥१९॥ यदेतिअर्द्धत्रयं एकान्वयं यदायज्ञस्य स्वयंनविघ्नकर्ताअलक्ष्यत्वादिनेतिशेषः ॥ २० ॥

इतीति । तस्यरावणस्य ॥ २१ ॥ स इति । अल्पभाग्यस्येतित्वन्नियोगाकरणेनेतिशेषः । प्रसादकरणेहेतुःदैवतमिति ॥ २२ ॥ देवेति । रावणसंग्रामवैमुख्यंनदोषायसर्वाशक्यत्वादित्याशयः ॥ २३ ॥ सहीति । अर्द्धत्रयं । वीर्यमादत्तेस्वीकरोति नाशयतीत्यर्थः । तस्यबलैःमारीचादिभिः ॥२४॥ कथमिति । कथमितिप्रश्ने राक्षसान्प्रतीतिशेषः ॥ २५ ॥ अथेति । अथशत्रुस्वरूपज्ञानानंतरं सुंदोपसुंदयोःसुतौमारीचसुबाहू सुंदपुत्रःमारीचः

इत्युक्तोमुनिनातेनराजोवाचमुनिंतदा ॥ नहिशक्तोस्मिसंग्रामेस्थातुंतस्यदुरात्मनः ॥ २१ ॥ सत्वंप्रसादंधर्मज्ञकुरुष्वममपुत्रके ॥ ममचैवाल्पभाग्यस्यदैवतंहिभवान्गुरुः ॥ २२ ॥ देवदानवगंधर्वायक्षाःपतगपन्नगाः ॥ नशक्तारावणंसोढुंकिंपुनर्मानवायुधि ॥ २३ ॥ सहिवीर्यवतांवीर्यमादत्तेयुधिराक्षसः ॥ तेनचाहंनशक्तोमिसंयोद्धुंतस्यवाबलैः ॥ सबलोवामुनिश्रेष्ठसहितोवाममात्मजैः ॥ २४ ॥ कथमप्यमरप्रख्यंसंग्रामाणामकोविदं ॥ बालंमेतनयंब्रह्मन्नैवदास्यामिपुत्रकं ॥ २५ ॥ अथकालोपमौयुद्धेसुतौसुंदोपसुंदयोः ॥ यज्ञविघ्नकरौतौतेनैवदास्यामिपुत्रकं ॥ २६ ॥ (तौहियक्षस्यकन्यायांजातौदैत्यकुलोद्वहौ) ॥ मारीचश्चसुबाहुश्चवीर्यवंतौसुशिक्षितौ ॥ तयोरन्यतरेणाहंयोद्धास्यांससुहृद्गणः ॥ २७ ॥ इतिनरपतिजल्पनाद्विजेंद्रंकुशिकसुतंसुमहान्विवेशमन्युः ॥ सुहुतइवसमिद्धिराज्यासिक्तःसमभवदुज्ज्वलितोमहर्षिवह्निः ॥ २८ ॥ इति श्रीबालकांडेविंशःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ॥

उपसुंदपुत्रःसुबाहुः पुत्रकंअनुकंपायांकन् अतोनदास्यामीत्युपस्कार्यं ॥ २६ ॥ मारीचइति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥ उत्तरसर्गार्थमंतेसंगृह्वाति इतीति । जल्पनात्असंगतोक्तेः कोपाविष्टत्वेदृष्टांतमाह सुहुतइति आदौसमिद्धिःसुहुतः ततआज्यसिक्तोवह्निरिवमहर्षिवह्निर्महर्षिश्रेष्ठः उज्ज्वलितस्समभवत्संजातज्वालोबभूव मुनिपक्षेक्रोधवृद्धिः पुष्पिताग्रावृत्तं अयुजिनयुगरेफतोयकारोयुजिचनजौजरगाश्चपुष्पिताग्रेतिलक्षणात् ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेविंशःसर्गः ॥ २० ॥

एवंरामप्रेषणवृत्तांतव्याकुलंराजानंवसिष्ठः प्रतिबोधयतिएकविंशे तच्छ्रुत्वेति । स्नेहेनपुत्रस्नेहेन पर्याकुलानिस्खलंति अक्षराणियस्मिन् ॥ १ ॥ पूर्वमिति । अर्थंप्रार्थितार्थं अयंविपर्ययः प्रतिज्ञाहानिः राघवाणामस्यकुलस्यायुक्तः ॥ २ ॥ यदीदमिति । इदंप्रतिज्ञातान्यथाकरणं सुखीभवेति व्यंग्योक्तिः ॥ ३ ॥ तस्येति । रोषपरीतस्येतिषष्ठीसप्तम्यर्थे भयं पूर्वकोपेनान्यथाकृतजगदयमद्यकिंकरिष्यतीतिभयं ॥ ४ ॥ त्रस्तेति । त्रस्तरूपंअतिशयेनत्रस्तं प्रशंसायांरूपप् धीरःधीमान् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामिति त्वमितिशेषः ॥ ६ ॥ त्रिष्विति । धर्मात्माइतीत्यत्रवाक्येसंहिताऽनित्या स्वधर्मं प्रतिश्रुतानिर्वाहरूपं ॥ ७ ॥ संश्रुत्येति । एवंकरिष्यामीतिसंश्रुत्य तथाऽकुर्वाणस्येत्यर्थः । इष्टमश्वमेधांतोयागः पूर्तंवाप्यादिनिर्माणं तदुक्तं वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठासेतुबंधनं । अन्नप्रदानमारामःपूर्तमित्यभिधीयतइति । तयोर्वधःनिष्फलत्वं ॥ ८ ॥ कृतेति । कृतास्त्रंशिक्षितास्त्रं नशक्ष्यंति धर्षितुमितिशेषः । ज्वलनेन अग्निचक्रेण अमृतमग्निचक्रेणसुरक्षितमितिभारतेव्यक्तं ॥ ९ ॥ राज्ञोभयनिवृत्तयेविश्वामित्रमाहात्म्यमाह एषइति । परायणंपरमस्थानं एतत्सदृशःकोपितपस्वीनास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ एषइति । अस्त्रानिति पुल्लिंगत्वमार्षं सचराचरइत्यनेनसामस्त्यंगम्यते । एनंएतदवगतमस्त्रसमूहं ॥ ११ ॥ केचनेत्युक्तंप्रपंचयति नदेवाइति ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वावचनंतस्यस्नेहपर्याकुलाक्षरं ॥ समन्युःकौशिकोवाक्यंप्रत्युवाचमहीपतिं ॥१॥ पूर्वमर्थंप्रतिश्रुत्यप्रतिज्ञांहातुमिच्छसि॥राघवाणामयुक्तोयंकुलस्यास्यविपर्ययः॥२॥यदीदंतेक्षमंराजन्गमिष्यामियथागतं॥ मिथ्याप्रतिज्ञःकाकुत्स्थसुखीभवसबांधवः ॥ ३ ॥ तस्यरोषपरीतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ चचालवसुधाकृत्स्नाविवेशचभयंसुरान् ॥४॥ त्रस्तरूपंसविज्ञायजगत्सर्वंमहानृषिः ॥ नृपतिंसुव्रतोधीरोवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥५॥ इक्ष्वाकूणांकुलेजातःसाक्षाद्धर्मइवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतःश्रीमान्नधर्मंहातुमर्हसि॥६॥ त्रिषुलोकेषुविख्यातोधर्मात्माइतिराघवः ॥ स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वनाधर्मंवोढुमर्हसि ॥७॥ संश्रुत्यैवंकरिष्यामीत्यकुर्वाणस्यराघव॥इष्टापूर्तवधोभूयात्तस्माद्रामंविसर्जय ८ कृतास्त्रमकृतास्त्रंवानैनंशक्ष्यंतिराक्षसाः ॥ गुप्तंकुशिकपुत्रेणज्वलनेनामृतंयथा ॥९॥ एषविग्रहवान्धर्मएषवीर्यवतांवरः ॥ एषबुद्ध्याधिकोलोकेतपसश्चपरायणं ॥१०॥ एषोस्त्रान्विविधान्वेत्तित्रैलोक्येसचराचरे॥ नैनमन्यःपुमान्वेत्तिनचवेत्स्यंतिकेचन ॥ ११ ॥ नदेवाऋषयःकेचिन्नासुरानचराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ १२ ॥

सर्वाविदितंकथमयंवेत्तीत्यत्राह सर्वेति । कृशाश्वःप्रजापतिष्वेकः परमधार्मिकाः परमधर्मनिष्ठाः पापिनमस्पृशंतइत्यर्थः । दत्ताःकृशाश्वेन प्रशासतिप्रशास्ति अयमितिशेषः ॥ १३ ॥ पितृप्राशस्त्यमुक्त्वामातृप्राशस्त्यमाह तेपीति । प्रजापतिःदक्षः तस्यसुतयोः कन्ययोःसुताः ॥ १४ ॥ केप्रजापतिसुतेतत्राह जयाचेति ।सुवातेअसुवातां शस्त्राणिविशसनकर्तॄणि परमभास्वरमितिशताभिप्रायेणैकवचनं ॥ १५ ॥ काकत्यसूयतेत्यत्राह पंचाशतमिति । अमेयान् अपरिच्छेद्यवैभवान् ॥ १६ ॥ सुप्रभेति । संहारान् अन्वर्थसंहारसंज्ञान् दुर्द्धर्षान् परैरभिभवितुमशक्यान् दुराक्रामान् अमोघा

सर्वास्त्राणिकृशाश्वस्य[1]पुत्राःपरमधार्मिकाः ॥ कौशिकायपुरादत्तायदाराज्यंप्रशासति ॥ १३ ॥ तेपिपुत्राःकृशाश्वस्यप्रजापतिसुतासुताः ॥ नैकरूपामहावीर्यादीप्तिमंतोजयावहाः ॥ १४ ॥ जयाचसुप्रभाचैवदक्षकन्येसुमध्यमे ॥ तेसुवातेऽस्त्रशस्त्राणिशतंपरमभास्वरं ॥ १५ ॥ पंचाशतंसुतान्लेभेजयानामपरान्पुरा ॥ वधायासुरसैन्यानाममेयान्कामरूपिणः ॥ १६ ॥ सुप्रभाजनयच्चापिसुतान्पंचाशतंपुनः ॥ संहारान्नामदुर्द्धर्षान्दुराक्रामान्बलीयसः ॥ १७ ॥ तानिचास्त्राणिवेत्त्येषयथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणांचजननेशक्तोभूयस्सधर्मवित् ॥ १८ ॥ (तेनास्यमुनिमुख्यस्यसर्वज्ञस्यमहात्मनः ॥ नाकिंचिदप्यविदितंभूतंभव्यंचराघव) ॥ एवंवीर्योमहातेजाविश्वामित्रोमहायशाः ॥ नरामगमनेराजन्संशयंगंतुमर्हसि ॥ १९ ॥ तेषांनिग्रहणेशक्तःस्वयंचकुशिकात्मजः ॥ तवपुत्रहितार्थायत्वामुपेत्याभियाचते ॥ २० ॥ इतिमुनिवचनात्प्रसन्नचित्तोरघुवृषभश्चमुमोदभास्वरांगः ॥ गमनमभिरुरोचराघवस्यप्रथितयशाःकुशिकात्मजायबुद्ध्या ॥ २१ ॥ इति श्रीबालकांडेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥

नित्यर्थः ॥ १७ ॥ तानीति । यथावत्कात्स्र्न्येन अपूर्वाणामस्त्राणांसःविदितसकलास्त्रः ॥१८॥ एवमिति श्लोकद्वयंस्पष्टं॥१९॥२०॥ इतीति । भास्वरांगः भासनशीलः प्रसन्नमुखइतियावत् । मुमोदमुमुदे व्यत्ययात्परस्मैपदं । राघवस्यगमनमभिरुरोच राघवंकुशिकात्मजायदातुंबुद्ध्याचिन्तयदितिउपस्कार्यं पूर्ववत्पुष्पिताग्रावृत्तं ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥

---

[1] भृशाश्वस्येतिपाठः ।

अथप्रसन्नहृदयेनराज्ञारामविसर्जनंद्वाविंशे तथेत्यादि । सलक्ष्मणंराममिति तयोरविनाभावज्ञानादितिभावः ॥ १ ॥ कृतेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ।
पित्रादशरथेन स्वेनेतिशेषः । कृतस्वस्त्ययनंकृतमंगलानुष्ठानं मंगलैर्मंगलसूक्तैः स्वस्तिनोमिमीतामित्यादिभिः ॥२॥३॥ अथयात्रायांशुभनिमित्तसं
पत्तिंदर्शयति ततइत्यादि।गतंअनुगतं॥४॥पुष्पेति।प्रयातेप्रयातुमुपक्रांते देवदुंदुभिनिस्वनश्चअवतारप्रयोजनोपक्रमत्वात् शंखदुंदुभिनिर्घोषोदशरथी
यः॥५॥विश्वामित्रइति।धन्वीधनुष्मान् व्रीह्यादित्वादिनिः॥६॥कलापिनावित्यादिसार्द्धश्लोकएकान्वयः। कलापिनौतूणीरधारिणौ कलापोभूषणेबर्हेतू
णीरेसंहतावपीत्यमरः।शोभयानौप्रकाशयंतौ आनेमुगभावच्छांदसः।विश्वस्यमित्रंविश्वामित्रः मित्रेचर्षावितिविश्वशब्दस्यदीर्घः । श्रुतिश्चतस्योविश्वंमि

तथावसिष्ठेब्रुवतिराजादशरथःसुतं ॥ प्रहृष्टवदनोराममाजुहावसलक्ष्मणं ॥ १ ॥ कृतस्वस्त्ययनंमात्रापित्रादशरथे
नच ॥ पुरोधसावसिष्ठेनमंगलैरभिमंत्रितं ॥ २ ॥ सपुत्रंमूर्ध्न्युपाघ्रायराजादशरथःप्रियं ॥ ददौकुशिकपुत्रायसुप्रीतेनांं
तरात्मना ॥ ३ ॥ ततोवायुःसुखस्पर्शोविरजस्कोववौतदा॥ विश्वामित्रगतंरामंदृष्ट्वाराजीवलोचनं ॥ ४ ॥ पुष्पवृष्टिर्म
हत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषःप्रयातेतुमहात्मनि ॥ ५ ॥ विश्वामित्रोययावग्रेततोरामोमहाय
शाः ॥ काकपक्षधरोधन्वीतंचसौमित्रिरन्वगात् ॥ ६ ॥ कलापिनौधनुष्पाणीशोभयानौदिशोदश ॥ विश्वामित्रंमहा
त्मानंत्रिशीर्षाविवपन्नगौ ॥ अनुजग्मतुरक्षुद्रौपितामहमिवाश्विनौ॥७॥ तदाकुशिकपुत्रंतुधनुष्पाणीस्वलंकृतौ ॥ ब
द्धगोधांगुलित्राणौखड्गवंतौमहाद्युती ॥ ८ ॥ कुमारौचारुवपुषौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौश्रियादीप्त्याशोभ
येतामनिंदितौ ॥ स्थाणुंदेवमिवाचिंत्यंकुमाराविवपावकी ॥ ९ ॥ ॥ ॥

त्रमासीद्यदिदंकिंचतस्माद्विश्वामित्रइत्याचक्षतइति । प्रत्येकंतूणीरद्वयधारणाच्छिरोभ्यांच त्रिशीर्षाविवेत्युपमानं धनुस्तूणीरशरधरत्वाद्वा अक्षुद्रौअन
ल्परूपवीर्यादिवैभवौ॥७॥तदेत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । बद्धंगोधाचर्मकृतांगुलित्राणंययोस्तौतथा गोधाहस्तत्राणमित्येके द्युतिःसामान्यशोभा
श्रीःविशेषशोभा शोभयेतांव्यत्ययेनलङर्थेलोट् विश्वामित्रमनुयातौरामलक्ष्मणौ स्थाणुमनुयातौकुमाराविवाशोभेतामित्यर्थः।स्थाणुंरुद्रं पावकी पावका
त्प्रादुर्भूतौस्कंदविशाखौ ततोभवच्चतुर्मूर्तिःक्षणेनभगवान्प्रभुः॥स्कंदोविशाखःशाकश्चनैगमेषश्चपृष्ठतःइति भारतोक्तेः।अचिंत्यंअचिंत्यवैभवम्॥८॥९

---

१ धनुर्धरइतिपाठान्तरम् । २ दीप्तावितिपाठः।

अध्यर्द्धेति । अधिकमर्द्धंयस्मिन् तदध्यर्द्धं अध्यर्द्धंचतत्योजनंच अध्यर्द्धयोजनं सार्द्धयोजनमितियावत् । तावद्दूरगमनेनबालयोः क्षुत्तृट्पीडामाभूदिति तन्निवर्तकविद्याद्वयोपदेशायाऽऽह्वयते रामेति । मधुरांभक्तिपूर्वकोच्चारणात्रामनाम्नः श्रवणानंदकरत्वाच्च ॥ १० ॥ गृहाणेति । सलिलंगृहाणशुद्धाचमनंकुर्वित्यर्थः । विपर्ययोतिक्रमःविलंबइतियावत् । मंत्रग्राममंत्रसमष्टिरूपांइदंबलातिबलयोः प्रत्येकंविशेषणम् ॥ ११ ॥ । तद्ग्रहणफल

अध्यर्द्धंयोजनंगत्वासरय्वादक्षिणेतटे ॥ रामेतिमधुरांवाणींविश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १० ॥ गृहाणवत्ससलिलंमाभूत्कालविपर्ययः ॥ मंत्रग्रामंगृहाणत्वंबलामतिबलांतथा ॥ ११ ॥ नश्रमोनभ्रमोवातेनरूपस्यविपर्ययः ॥ नचसुप्तंप्रमत्तंवाधर्षयिष्यंतिनैर्ऋताः ॥ १२ ॥ नबाह्वोःसदृशोवीर्येपृथिव्यामस्तिकश्चन ॥ त्रिषुलोकेषुवैरामनभवेत्सदृशस्तव ॥ १३ ॥ नसौभाग्येनदाक्षिण्येनज्ञानेबुद्धिनिश्चये ॥ नोत्तरेप्रतिवक्तव्येसमोलोकेतवानघ ॥ १४ ॥ एतद्विद्याद्वयेलब्धेभवितानास्तितेसमः ॥ बलाचातिबलाचैवसर्वज्ञानस्यमातरौ ॥१५॥ क्षुत्पिपासेनतेरामभविष्येतेनरोत्तम ॥ बलामतिबलांचैवपठतःपथिराघव ॥ १६ ॥ (गृहाणसर्वलोकस्यगुप्तयेरघुनंदन) ॥ विद्याद्वयमधीयानेयशश्चाप्यतुलंत्वयि ॥ पितामहसुतेह्येतेविद्येतेजःसमन्विते ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माह नश्रमइत्यादि । विपर्ययः अन्यथाभावः भविष्यतीतिशेषः । सुप्तंत्वामितिशेषः ॥ १२ ॥ नबाह्वोरिति । बलामतिबलांचपठतस्तवेतिशेषः । अस्तितस्यादित्यर्थः।त्रिष्वित्यत्रसर्वगुणैः निःसीमत्वमुच्यते॥१३॥ नेति। सौभाग्येसौंदर्ये दाक्षिण्येसामर्थ्ये बुद्धिनिश्चयेबुद्ध्याकार्यनिश्चये समः भवतीतिशेषः १४ ॥ सामान्येनोपसंहरति एतदिति । तेसमःनास्तिनभविताचेत्यर्थः । मातरौकारणभूते ॥ १५ ॥ क्षुदिति। तेभविष्येतेभविष्यतः ॥ १६ ॥ विद्येति । अधीयानेत्वयि भवेदितिशेषः । तेजःसमन्वितेप्रभावसमन्विते ॥ १७ ॥

प्रदातुमिति । तवप्रदातुंत्वमेवसदृशोनान्यइतियोजना॥१८॥एतदुपपादयति काममिति । एतेपूर्वोक्ताःसौभाग्यादयः कामंप्रकामं त्वयिसंति यद्यपितथा
पि तपसांसभृतेलब्धेएतेविद्येत्वदुपदेशात्बहुरूपेलोकेबहुधाविस्तृतेभविष्यतः ॥१९॥ ततइति । जलंस्पृष्ट्वाआचम्येत्यर्थः । भावितात्मनःध्यातात्मस्व
रूपात् ॥ २० ॥ विद्येति । विद्यासमुदितःसमुदितविद्यः लब्धविद्यइतियावत् ॥ २१ ॥ गुर्विति । गुरुकार्याणिगुरौकर्तव्यानिपादसंवाहनादीनिकुशि
कात्मजेनियुज्यकृत्वा त्रयःस्वयंतौचेतित्रयः तत्रसरय्वांसरयूतीरे सुसुखेमूषुः यद्वा एतदर्धस्यपूर्वेणान्वयः कुशिकात्मजेगुरुकार्याणिनियुज्यविद्या

प्रदातुंतवकाकुत्स्थसदृशस्त्वांहिधार्मिक॥१८॥कामंबहुगुणाःसर्वेत्वय्येतेनात्रसंशयः ॥ तपसासंभृतेचैतेब
हुरूपेभविष्यतः ॥ १९ ॥ ततोरामोजलंस्पृष्ट्वाप्रहृष्टवदनःशुचिः ॥ प्रतिजग्राहतेविद्येमहर्षेर्भावितात्मनः
॥ २० ॥ विद्यासमुदितोरामःशुशुभेभूरिविक्रमः ॥ सहस्ररश्मिर्भगवान्शरदीवदिवाकरः ॥ २१ ॥ गुरु
कार्याणिसर्वाणिनियुज्यकुशिकात्मजे ॥ ऊषुस्तांरजनींतत्रसरय्वांसुसुखंत्रयः ॥ २२ ॥ दशरथनृपसूनु
सत्तमाभ्यांतृणशयनेनुचितेतदोषिताभ्यां ॥ कुशिकसुतवचोनुलालिताभ्यांसुखमिवसाविबभौविभावरी
च ॥ २३ ॥ इति श्रीबालकांडेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रभातायांतुशर्वर्यांविश्वामित्रोमहामुनिः॥ अभ्यभाषतकाकुत्स्थौशयानौपर्णसंस्तरे ॥१॥

समुदितोरामःशुशुभइति ॥ २२ ॥ दशरथेति । चतुर्थ्यर्थेबहुलंछंदसीतिषष्ठ्यर्थेंचतुर्थी दशरथपुत्रयोर्विभावरीसुखमिवविबभौप्रभातेत्यर्थः । इवश
ब्दोवाक्यालंकारे अत्ररामायविद्यादानंलक्ष्मणस्याप्युपलक्षणं पश्चाद्रामोवालक्ष्मणायोपदिदिशेतिबोध्यं। पूर्ववत्पुष्पिताग्रावृत्तं ॥२३॥ इति श्रीगोविंद
राजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेद्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
अथैषामंगदेशप्राप्तिपूर्ववृत्तकथनव्याजेनव्यंजयतित्रयोविंशे प्रभातायामित्यादि । पर्णसंस्तरेपर्णमयास्तरणे पूर्वसर्गेतेतृणशयनस्योक्तत्वादत्रतणमि
श्रपर्णशयनइतिबोध्यम् ॥ १ ॥

उभयप्रबोधनार्थमागतोविश्वामित्रोरामस्यः समयाबोधितःश्रीमान् सुखसुप्तःपरंतपइत्युक्तरीत्यानिद्राकालिकश्रियमवलोक्य तदासक्तःसन्स्वागमनकार्यं विस्मृत्य इमंप्रसूतवतीकौसल्याकिंवातपस्तप्तवतीतिविस्मयते।कौसल्यासुप्रजाः बोधनकाले विस्मितमुखोमुनिरासीत् शोभनाप्रजापुत्रोयस्याःसासुप्रजाः नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच् त्वज्जननीकौसल्यासुपुत्रा यद्वा स्वगतवचनं एतज्जननीकौसल्यासुप्रजाः। कौसल्याशुशुभेतेनपुत्रेणामिततेजसेतिवत्। यद्वा कौसल्यायाःसुप्रजाइतिसंबोधनं कर्मधारयेप्यार्षोसिच्ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइतिदीर्घः सुपांसुलुगित्यादिनापूर्वसवर्णदीर्घोवापरशुरामव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम्। कौसल्यादशरथयोरुभयोरपितपःफलत्वेनावतीर्णत्वेपि कथंकौसल्यासुप्रजाइत्युक्तिः। उच्यते। मातापुत्रस्यभूयांसिकर्माण्यारभतइत्युक्तरित्या मातृदेवोभव पित्रदेवोभवेतिवत् मातृप्राधान्योक्तेः पितुःशतगुणंमातेतिस्मृतेश्च यद्वा कौसल्यादशरथयोर्महदंतरमस्ति दशरथोहि अहंवेद्मिमहात्मानमितिपरत्वेननिवेद्यमानेपितदाकिंचित्कृत्यदुःखेनोत्पादितश्चायंनरामंनेतुमर्हसीतिरामेकेवलंपुत्रत्वंमन्वानो वसिष्ठसंधुक्षितहृदयो रामंप्रेषित

कौसल्यासुप्रजारामपूर्वासंध्याप्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठनरशार्दूलकर्त्तव्यंदैवमाह्निकम् ॥ २ ॥

वान्कौसल्यातुकेवलवात्सल्यपरापिद्रुतंसादरंप्रेषितवती तदिदंतारतम्यमवलोक्यमुदितहृदयोमुनिराह कौसल्यासुप्रजाइति। मातृवाक्यंपितृवाक्यंचपालनीयमित्यमुंधर्मंलोकेप्रवर्तयितुंस्वयंतदनुष्ठातृत्वेनसुप्रजाइत्युक्तं । अथक्रमेणगुणांतरावगाहान्निस्तीर्यप्रबोधयतिरामेत्यादि । रामेत्यनेनस्वापकालिकसौदर्यमुच्यते पूर्वासंध्याप्रवर्तते पूर्वासंध्यादिवाकरमिवरामदिवाकरंत्वांकौसल्याजनितवतीतिभावः। यद्वा मातृवत्पूर्वसंध्यामप्युपलालयेति यद्वा पूर्वासंध्याप्रवर्तते आदित्यस्येवभवतोयंविरोधिनिरसनारंभसमयइति। यद्वा पूर्वासंध्याप्रवर्तते अज्ञानांधकारोगतः भगवत्साक्षात्कारोमेजातः अद्यमेसुप्रभातमिति । यद्वा जगतः सर्वस्यभगवदवतारात्सत्वोद्रेककालोजातः अद्यमेसफलंजन्मसुप्रभाताचमेनिशा ॥ यदुन्निद्राब्जपत्राक्षंविष्णोर्द्रक्ष्याम्यहंमुखम् ॥ उत्तिष्ठ निद्राश्रीरवलोकिताप्रबोधश्रियमप्यवलोकितुमिच्छामि नरशार्दूलनरश्रेष्ठनरश्रेष्ठतयाभवतापिसंध्योपास्या यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः इत्युक्तेः। उतिष्ठनरशार्दूलआश्रितविरोधिनिरसनशीलस्यकिंनिद्रावकाशोप्यस्ति नरशार्दूल मद्यज्ञनिर्वाहक। उत्थानप्रयोजनमाह कर्तव्यंदैवमाह्निकं देवेनसर्वेश्वरेणविहितंनित्यकर्मकर्तव्यम् । यद्वा देवशब्दोभवदर्थकः भवदीयमाह्निकंभवदाज्ञारूपंकर्ममयाकर्तव्यं तत्स्वीकुर्वित्यर्थः। यद्वा दैवंदेवाराधनभूतं आह्निकंअह्नानिर्वर्त्यमेकसुत्यात्मकंकर्मयज्ञात्मकंकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ ६ ॥

तस्येति । परमोदारंपरमगंभीरमित्यर्थः । कृतोदकौकृतार्घ्यप्रक्षेपौ । यद्वा कृतदेवर्षितर्पणौ जप्यतइतिजपः गायत्रीमितियावत् । तस्याएवपरमत्वात् नसावित्र्याःपरंजप्यमितिवचनात् ॥ ३ ॥ कृतेति । अह्निभवमाह्निकं कालाट्ठञ् कृतप्रातःकृत्यावित्यर्थः । संध्योपासनब्रह्मयज्ञसमिदाधानानि प्रातःकृत्यानि अभितस्थतुःअभिमुखंस्थितौ ॥ ४ ॥ताविति । ततःतस्माद्देशात् प्रयातौ तत्रप्रसिद्धेसरय्वाःसंगमे त्रिपथगांगंगांनदींददृशाते ॥ ५ ॥ तत्रेति । तत्रगंगासरय्वोःसंगमे ददृशाते इत्यनुषज्यते । तप्यतांतपतांकर्तरियत्छांदसः ॥ ६ ॥तमिति स्पष्टम् ॥ ७ ॥ कस्येति । वसतेवसति ॥ ८ ॥ तयोरिति । प्रश्नमाधुर्यात्प्रहासः । यद्वामानुषभावनटनात् यस्यायमाश्रमः सश्रूयतामितियोजना । रामेतिसंबोधनंप्राधान्यात् ॥९॥ कंदर्पइति अर्द्धं । यःकामइत्युच्यतेसकंदर्पः पुरामूर्तिमानासीत् ॥ १० ॥ तपस्यंतमिति सार्द्धश्लोकः । तपस्यंतंतपश्चरंतम् । कर्मणोरोमंथतपोभ्यांवर्तिचरोरितिक्यङ् ।इहाआश्रमे तपस्यंतं। नियमेन अविच्छेदेन समाहितंसमाधिमंतं कृतोद्वाहंकृतपार्वतीपरिणयं गच्छंतं शुश्रूषणार्थंपार्वतींप्राप्नुवंतं देवेशंस्थाणुंरुद्रं दुर्मेधाःकामोधर्षयामास कृतोद्वाहमितिक्रियाविशेषणं यदाअयंकृतोद्वाहोभवति तदातं पार्वत्यांसाभिलाषचित्तमकरोदित्यर्थः । समरुद्गणमित्यपिक्रियाविशेषणं तदनुमतिपूर्वकमित्यर्थः । महात्मनाहुंकृतश्चासीत् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्यर्षेःपरमोदारंवचःश्रुत्वानरोत्तमौ[1] ॥ स्नात्वाकृतोदकौवीरौजेपतुःपरमंजपम् ॥ ३॥ कृताह्निकौमहावीर्यौविश्वामित्रंतपोधनं ॥ अभिवाद्याभिसंहृष्टौगमनायाभितस्थतुः॥४॥ तौप्रयातौमहावीर्यौदिव्यांत्रिपथगांनदीं ॥ ददृशातेततस्तत्रसरय्वाःसंगमेशुभे ॥ ५ ॥ तत्राश्रमपदंपुण्यमृषीणामुग्रतेजसाम्[2] ॥ बहुवर्षसहस्राणितप्यतांपरमंतपः ॥ ६ ॥ तंदृष्ट्वापरमप्रीतौराघवौपुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचतुस्तंमहात्मानंविश्वामित्रमिदंवचः ॥ ७ ॥ कस्यायमाश्रमःपुण्यःकोन्वस्मिन्वसतेपुमान् ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छावःपरंकौतूहलंहिनौ ॥८॥ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रहस्यमुनिपुंगवः ॥ अब्रवीच्छ्रूयतांरामयस्यायंपूर्वआश्रमः ॥ ९ ॥ कंदर्पोमूर्तिमानासीत्कामइत्युच्यतेबुधैः ॥ १० ॥ तपस्यंतमिहस्थाणुंनियमेनसमाहितम् ॥ कृतोद्वाहंतुदेवेशंगच्छंतंसमरुद्गणम् ॥ धर्षयामासदुर्मेधाहुंकृतश्चमहात्मना ॥ ११ ॥

---

१ नृपात्मजौइतिपाठः । २ अग्र्यतेजसामितिपाठः ।

अवदग्धस्येति । व्यशीर्यंतविशीर्णानि शॄहिंसायांकर्तरिश्यन् ॥ १२ ॥ तस्येति । तत्रतदा महात्मनानिर्दग्धस्यशरीरंहतं अतः कामोऽशरीर
कृतः ॥ १३ ॥ अनंगइति । कामस्तदाप्रभृतिअनंगइतिविख्यातः सोंगविषयः अंगदेशश्चविख्यातः । तत्रहेतुमाह यत्रेति यस्मात्कारणादत्रकामोंगं
मुमोच तस्मादयंदेशोंगइत्युच्यतइत्यर्थः ॥१४॥ तस्येति तस्यकामस्य स्थाणोर्वा अयमाश्रमः इमेमुनयः तस्यपुरापूर्वकालमारभ्य संतानपरंपरयाशि
ष्याः अतएवधर्मपराः अतएवचतेषांपापंनविद्यते पूर्वंरुद्रशिष्याअपिसंप्रतितच्छिष्यत्वकृतपापंनविद्यतइत्यर्थः।एतेनप्रश्नद्वयस्याप्युत्तरमुक्तं हिमवतित

अवदग्धस्यरौद्रेणचक्षुषारघुनंदन ॥ व्यशीर्यंतशरीरात्स्वात्सर्वगात्राणिदुर्मतेः ॥ १२ ॥ तस्यगात्रंहतं
तत्रनिर्दग्धस्यमहात्मना ॥ अशरीरःकृतःकामःक्रोधाद्देवेश्वरेणहि ॥ १३ ॥ अनंगइतिविख्यातस्तदाप्र
भृतिराघव ॥ सचांगविषयःश्रीमान्यत्रांगंप्रमुमोचह ॥ १४ ॥ तस्यायमाश्रमःपुण्यस्तस्येमेमुनयःपुरा ॥
शिष्याधर्मपरानित्यंतेषांपापंनविद्यते ॥ १५ ॥ इहाद्यरजनींरामवसेमशुभदर्शन ॥ पुण्ययोःसरितोर्मध्ये
श्वस्तरिष्यामहेवयम् ॥ १६ ॥ अभिगच्छामहेसर्वेशुचयःपुण्यमाश्रमम् ॥ स्नाताश्चकृतजप्याश्चहुतहव्या
नरोत्तम ॥ १७ ॥ तेषांसंवदतांतत्रतपोदीर्घेणचक्षुषा ॥ विज्ञायपरमप्रीतामुनयोहर्षमागमन् ॥ १८ ॥ अ
र्घ्यंपाद्यंतथातिथ्यंनिवेद्यकुशिकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोःपश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियां ॥ १९ ॥

पस्यंतंकामोधर्षयदित्युक्तिःपुराणांतरेकल्पांतरमपेक्ष्य ॥ १५ ॥ इहेति । इहअंगविषयेतरिष्यामहे गंगामितिशेषः ॥ १६ ॥ अभीति । स्नाताःअतएव
शुचयोभूत्वापुण्यमाश्रममभिगच्छामहे व्यत्ययात्तङ् ॥१७॥ तेषामिति । तेषांसवदतांतेषुसंवदत्सु तपसादीर्घेणविप्रकृष्टार्थग्रहणसमर्थेन चक्षुषाज्ञानेन
विज्ञायदृष्ट्वा तेषामागमनंताटकादिनिरासनिमित्तंतपोजन्यज्ञानेनविदित्वेत्यर्थः । हर्षंहर्षपुलकं ॥ १८ ॥ अर्घ्यमिति । अर्घ्यंपूजार्थमुदकं पाद्यंपादार्थ
मुदकं पादार्घाभ्यांचेतियत्प्रत्ययः । आतिथ्यंआचमनीयपूर्वकंभोज्यप्रदानं अतिथिक्रियांअतिथिपूजां ॥१९॥

सत्कारमिति ।सत्कारंकुशलप्रश्नादिकंविश्वामित्रात्समनुप्राप्य अभिरंजयन्अभ्यरंजयन् अतिथिभूतानितिशेषः।क्रमेणसायंसंध्यागमेसति तेतद्वासिनो विश्वामित्रादयश्च छत्रिन्यायेनऋषयइत्युक्तं समाहिताःअनन्यपराः संध्यांअहोरात्रयोःसंधिं अत्यंतसंयोगेद्वितीया यथार्हंयथायोग्यं यथाशक्तीतियावत् । सहस्रपरमांदेवींशतमध्यांदशावरामितिवचनात् अजपन्गायत्रीमितिशेषः ॥२०॥ तत्रेति। आनीताःनिद्रायैस्वाश्रमंप्रापिताः । कामाश्रमपदेकामदाहात्कामाश्रमनामकस्यपदेस्थाने ॥ २१ ॥ कथाभिरिति। कथाभिः तदाश्रमवैभवपराभिः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

सत्कारंसमनुप्राप्यकथाभिरभिरंजयन् ॥ यथार्हमजपन्संध्यामृषयस्तेसमाहिताः ॥ २० ॥ तत्रवासिभिरानीतामुनिभिःसुव्रतैःसह ॥ न्यवसन्सुसुखंतत्रकामाश्रमपदेतदा॥२१॥कथाभिरभिरामाभिरभिरामौनृपात्मजौ ॥ रमयामासधर्मात्माकौशिकोमुनिपुंगवः ॥ २२ ॥ इति श्रीबालकांडेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥

ततःप्रभातेविमलेकृत्वाह्निकमरिंदमौ ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥ तेचसर्वेमहात्मानोमुनयःसंशितव्रताः ॥ उपस्थाप्यशुभांनावंविश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ आरोहतुभवान्नावंराजपुत्रपुरस्कृतः॥ अरिष्टंगच्छपंथानंमाभूत्कालविपर्ययः ॥३॥ विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वातानृषीनभिपूज्यच ॥ ततारसहितस्ताभ्यांसरितंसागरंगमां ॥ ४ ॥

एवंकामाश्रमपदंरामचरणनलिनविन्यासेनकृतार्थीकृत्य ताटकावनमपिनिष्कल्मषीकर्तुंरामंप्रापयतिमुनिश्चतुर्विंशे ततइत्यादि । विमले सूर्योदयइत्यर्थः । नद्याःगंगायाः ॥ १ ॥ तेचेति । उपस्थाप्यआनाय्य ॥ २॥ आरोहत्विति । राजपुत्राभ्यांपुरस्कृतःपूजितः ताटकावधाभिप्रायेणाहुः अरिष्टमिति । अरिष्टंशुभंयथाभवतितथा अरिष्टंपापशुभयोरितिहलायुधः । कालविपर्ययः कालविलंबइतियावत् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रइति । ततारतरितुंप्रवृत्तः सरितंगंगांसागरंगच्छतीतिसागरंगमां खश्प्रकरणेगमेस्सुप्युपसंख्यानमितिखश् ॥ ४ ॥

ततइति । अतिसंरंभेणतरंगपरस्परसंघट्टजक्षोभेण वर्द्धितंअतिप्रवृद्धं ॥ ५ ॥ अथेति । भिद्यमानस्यपरस्परंमिलितस्य वारिणःतुमलः निबिडंयो ध्वनिः । किंवारिसंभेदकृतः उतान्यकृतइतिप्रश्नः ॥ ६ ॥ राघवस्येति । निश्चयंकारणनिश्चयं ॥७॥ अस्यध्वनेःकारणंवारिसंभेदएवेतिवक्ष्यन्कस्यावा रिणइतिप्रक्ष्यतीतिमत्वासरय्वाइतिवक्तुंसरयूवैभवमाह कैलासेति । कैलासपर्वतेकुबेरभवने ब्रह्मणामनसानिर्मितंसरोस्ति तेनमनसानिर्मितत्वेन इदंसरः मानसमित्युच्यते ॥८॥ तस्मादिति । उपगूहतेआवृत्यप्रवहते अयोध्यायाःपश्चिमभागमारभ्यउत्तरदिग्भागेन पूर्वभागमागत्यांऽगदेशेगंगयासहयुज्यतेस रयूः तयोःनद्योःसंभेदेस्थाण्वाश्रमः तस्मात् सरयूयुक्तगंगातरणदशायांसरयूजलमुन्नतात् भागीरथ्यांपततीतितस्यध्वनिरितिज्ञेयं सरयूशब्दंनिर्वक्ति सर

ततःशुश्राववैशब्दमतिसंरंभवर्द्धितम् ॥ मध्यमागम्यतोयस्यसहरामःकनीयसा ॥ ५ ॥ अथरामःस
रिन्मध्येपप्रच्छमुनिपुंगवं ॥ वारिणोभिद्यमानस्यकिमयंतुमुलोध्वनिः ॥ ६ ॥ राघवस्यवचःश्रुत्वाकौ
तूहलसमन्वितः ॥ कथयामासधर्मात्मातस्यशब्दस्यनिश्चयम् ॥ ७ ॥ कैलासपर्वतेराममनसानिर्मितं
सरः ॥ ब्रह्मणानरशार्दूलतेनेदंमानसंसरः ॥ ८ ॥ तस्मात्सुस्राव सरसःसायोध्यामुपगूहते ॥ सरःप्रवृत्ता
सरयूःपुण्याब्रह्मसरश्च्युता ॥ ९ ॥ तस्यायमतुलःशब्दोजाह्नवीमभिवर्तते ॥ वारिसंक्षोभजोरामप्रणामं
नियतःकुरु ॥ १० ॥ ताभ्यांतुतावुभौकृत्वाप्रणाममतिधार्मिकौ ॥ तीरंदक्षिणमासाद्यजग्मतुर्लघुविक्रमौ
॥ ११ ॥ सवनंघोरसंकाशंदृष्ट्वानृपवरात्मजः ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकःपप्रच्छमुनिपुंगवं ॥ १२ ॥

इति सरसोयौतीतिसरयूः पाठांतरंसरसोयातीतिसरयूः सकारस्य शकंध्वादित्वात्पररूपं ऊङुतइतिस्त्रीप्रत्ययऊकारः कस्मात्सरसःप्रवृत्तेत्यतआह ब्रह्म सरश्च्युतेति ॥ ९ ॥ तस्येति । यागंगामभिवर्त्ततेगंगयासंयुज्यते अयमतुलःशब्दःतस्याःवारिसंक्षोभजः संधिरार्षः नियतःनियतमनस्कःसन् ताभ्यां नदीभ्यांप्रणामंकुरु कोयंध्वनिरितिरामेणपृष्टे सरयुवारिसंघट्टजइतिवक्तव्ये तदुत्पत्तिकथनंनंतव्यत्वाय ॥ १० ॥ ताभ्यामिति । तीरंदक्षिणमिति नदीसंभेदेरात्रिमुषित्वाप्रातर्दक्षिणाभिमुखागंगांतेरुः ततोगंगादक्षिणतीरेताटकावनमितिज्ञेयं ॥ ११ ॥ सइति । संकाशतइतिसंकाशः घोरसंकाशं घोररूपमितियावत् । अविप्रहतंअक्षुण्णं जनसंचाररहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अहोइत्यादिश्लोकत्रयं। झिल्लिका भूतलाद्यंतरितकीटविशेषः। भैरवैःभयंकरैः श्वापदैः क्रूरमृगैः शकुंतैःभासैः शकुंतौभासपक्षिणावित्यमरः। शकुनैः
पक्षिभिः वाश्यद्भिः कुत्सितंशब्दायमानैः धवः अश्वकर्णःककुभःमरु[१]तिंदुकः पाटलःइदंवनमेतादृशं अहोइदंवनंदारुणं किंनु किंनामकमित्यन्वयः
॥ १३॥१४॥१५॥ तमिति। एतद्दारुणंवनं यस्यप्राणिनः सश्रूयतामितियोजना ॥१६॥ एताविति। स्फीतौप्रवृद्धधनधान्यौ मलदाश्चकरूशाश्चमलद
करूशनामधेयौ अवयवबहुत्वाद्बहुवचनं मत्स्याःपांचालाइतिवत्। देवनिर्माणेनदेवनिर्माणतुल्यानिर्माणेन निर्मितौदेवलोकसमसंस्थानावित्यर्थः॥१७॥

अहोवनमिदंदुर्गंझिल्लिकागणनादितम् ॥ भैरवैःश्वापदैःपूर्णंशकुंतैर्दारुणारुतैः ॥ १३ ॥ नानाप्रकारैःशकुनैर्वा
श्यद्भिर्भैरवैःस्वनैः ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्चवारणैश्चोपशोभितम् ॥ १४ ॥ धवाश्वकर्णककुभैर्बिल्वकिंशुकपाटलैः ॥
संकीर्णंबदरीभिश्चकिंन्वेतद्दारुणंवनम् ॥ १५॥ तमुवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ श्रूयतांवत्सकाकु
त्स्थयस्यैतद्दारुणंवनम् ॥ १६ ॥ एतौजनपदौस्फीतौपूर्वमास्तांनरोत्तम ॥ मलदाश्चकरूशाश्चदेवनिर्माणनिर्मि
तौ ॥ १७ ॥ पुरावृत्रवधेराममलेनसमभिप्लुतम् ॥ क्षुधाचैवसहस्राक्षंब्रह्महत्यासमाविशत् ॥ १८ ॥ तमिंद्रंस्नाप
यन्देवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ कलशैःस्नापयामासुर्मलंचास्यप्रमोचयन् ॥ १९॥ इहभूम्यांमलंदत्वादत्वाकारू
शमेवच ॥ शरीरजंमहेंद्रस्यततोहर्षंप्रपेदिरे ॥ २० ॥ निर्मलोनिष्करूशश्चशुचिरिंद्रोयदाभवत् ॥ ददौदेशस्य
सुप्रीतोवरंप्रभुरनुत्तमम् ॥ २१ ॥

मलदकरूशसंज्ञानिमित्तमाह पुरेत्यादि। वृत्रवधेकृतेसतिमलेनअशुचित्वेन क्षुधा बुभुक्षयाच समभिप्लुतंव्याप्तंइंद्रंब्रह्महत्यासमाविशत्। ब्रह्महत्याव
शेनमलक्षुधाविंद्रस्याभूतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ तमिति। स्नापयन्गंगादितीर्थेषुस्नापयन् पुनर्मंत्रपूतैः कलशैः कलशोदकैः स्नापयामासुः तेन स्नापने
नास्येंद्रस्यमलं चकारावकारूशंप्रमोचयन् प्रामोचयन् ॥ १९ ॥ इहेति। करूशमेवकारूशंस्थानप्रमाणात् क्षुधमित्यर्थः ॥ २० ॥ निर्मलइति।
शुचिः ब्रह्महत्यातःपूतः ॥ २१ ॥

---

[१] मरुतिंदुकमितिपाठांतरम्।

वरमेवाह इमाविति। मलंद्यतिखंडयतीतिमलदः अन्येभ्योपिदृश्यतइतिखच्। करूशमस्यास्तीतिकरूशः अंगमलधारिणौ कशरूस्याप्युपलक्षणमिदम्। एतौममांगमलकरूशधारणान्मलदाः। करूशाश्चेतिख्यातिंगमिष्यतइत्यर्थः ॥२२॥ साध्विति। स्पष्टम् ॥२३॥ एताविति। अतइत्यादावध्याहार्यम् ॥ २४ ॥ एवंपालनीयत्वायदेशस्यपुण्यत्वमुक्त्वातस्यदारुणत्वहेतुमाह कस्यचिदिति अर्द्धत्रयम्। कस्मिंश्चित्कालेगतेसति तदाजन्मकालएव नागसहस्रस्यगजसहस्रस्य बलंधारयंतीताटकानामयक्षी अभूत् तेतुभ्यं भद्रमस्तु ताटकातोभयंमाभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥ मारीचइत्यर्द्धम् ॥ २६ ॥

इमौजनपदौस्फीतौख्यातिंलोकेगमिष्यतः ॥ मलदाश्चकरूशाश्चममांगमलधारिणौ ॥ २२ ॥ साधुसाध्वितितंदेवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ देशस्यपूजांतांदृष्ट्वाकृतांशक्रेणधीमता ॥ २३ ॥ एतौजनपदौस्फीतौदीर्घकालमरिंदम ॥ मलदाश्चकरूशाश्चमुदितौधनधान्यतः ॥ २४ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षीवैकामरूपिणी ॥ बलंनागसहस्रस्यधारयंती तदाह्यभूत् ॥ ताटकानामभद्रंतेभार्यासुंदस्यधीमतः ॥२५॥ मारीचोराक्षसःपुत्रोयस्याःशक्रपराक्रमः ॥ २६ ॥ वृत्तबाहुर्महावीर्योविपुलास्यतनुर्महान् ॥ राक्षसोभैरवाकारोनित्यंत्रासयतेप्रजाः ॥ २७ ॥ इमौजनपदौनित्यंविनाशयति राघव ॥ मलदांश्चकरूशांश्चताटकादुष्टचारिणी ॥२८॥ सेयंपंथानमावृत्त्यवसत्यध्यर्द्धयोजने ॥ अतएवचगंतव्यं ताटकायावनंयतः ॥२९॥ स्वबाहुबलमाश्रित्यजहीमांदुष्टचारिणीं ॥ मन्नियोगादिमंदेशंकुरुनिष्कंटकंपुनः ॥ ३० ॥ नहिकश्चिदिमंदेशंशक्नोत्यागंतुमीदृशम् ॥ यक्षिण्याघोरयारामउत्सादितमसह्यया ॥ ३१ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथैतद्दारुणंवनम् ॥ यक्ष्याचोत्सादितंसर्वमद्यापिनानिवर्तते ॥ ३२ ॥ इति श्रीबालकांडेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

वृत्तेति। अत्रयइतिशेषः। यःप्रजाःनित्यंत्रासयतेसमारीचोयस्याःपुत्रः सायक्षीअभूदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २७ ॥ अस्तुताटकाकिंततस्तत्राह इमाविति ॥ २८ ॥ सेयमिति। आवार्यआवृत्य यतःयस्मिन्मार्गे ताटकायाःवनं अतएवमार्गेणगंतव्यं ॥ २९ ॥ स्वेति। निष्कंटकंनिरुपद्रवं ॥ ३० ॥ नहीति। ईदृशंअतीवपुण्यं असह्ययाइतरैरजेयया ॥ ३१ ॥ एतदिति। यथायेनप्रकारेण दारुणंयथाचउत्सादितंनिर्जनीकृतं यथाचोत्सादनान्ननिवर्ततेतदेतत्सर्वमाख्यातमितियोजना ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेचतुर्विंशःसर्गः ॥२४॥

स्त्रियोपिसर्वलोकविनाशिन्यावधे नदोषइत्याहपंचविंशे अथेत्यादि। अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य ॥ १ ॥ अल्पेति। यदायस्मात् यदायत्रादयोहे तावपिमुनिभिःप्रयुज्यंते यस्माच्छ्रूयंते तस्मात् बलास्त्री कथंनागसहस्रस्यबलंधारयति ॥ २ ॥ विश्वामित्रइति। येनहेतुनाबलोत्तराभवतितंशृणु तस्यावरदानकृतंवीर्यंबलमस्ति अतोऽबलापिबलंधारयति ॥ ३ ॥ वरदानप्रकारमाह पूर्वमित्यादि ॥ ४ ॥ पितामहइति। नामप्रसिद्धौ ॥ ५ ॥ ददाविति।

अथतस्याप्रमेयस्यमुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वापुरुषशार्दूलःप्रत्युवाचशुभांगिरम् ॥ १ ॥ अल्पवीर्यायदा[१]यक्षाः श्रूयंतेमुनिपुंगव ॥ कथंनागसहस्रस्यधारयत्यबलाबलम् ॥ २ ॥ ([२]इत्युक्तवचनंश्रुत्वाराघवस्यामितौजसः) विश्वामित्रोब्रवीद्वाक्यंश्रृणुयेनबलोत्तरा ॥ वरदानकृतंवीर्यंधारयत्यबलाबलम् ॥ ३ ॥ पूर्वमासीन्महायक्षःसुकेतुर्नामवीर्यवान् ॥ अनपत्यःशुभाचारःसचतेपेमहत्तपः ॥ ४ ॥ पितामहस्तुसंप्रीतस्तस्ययक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नंददौरामताटकांनामनामतः ॥५॥ ददौनागसहस्रस्यबलंचास्याःपितामहः॥ नत्वेवपुत्रंयक्षायददौब्रह्मामहायशाः॥६॥तांतुजातांविवर्द्धंतींरूपयौवनशालिनीं॥[३]जंभपुत्रायसुंदायददौभार्यांयशस्विनीं ॥७॥ कस्यचित्त्वथकालस्ययक्षीपुत्रमजायत॥मारीचंनामदुर्द्धर्षंयःशापाद्राक्षसोभवत्॥८॥ सुंदेतुनिहतेरामसागस्त्यंमुनिपुंगवम् ॥ ताटकासहपुत्रेणप्रधर्षयितुमिच्छति ॥९॥ भक्षार्थंजातसंरंभागर्जंतीसाभ्यधावत ॥१०॥ आपतंतींतुतांदृष्ट्वाअगस्त्योभगवानृषिः॥राक्षसत्वंभजस्वेतिमारीचंव्याजहारसः॥११॥अगस्त्यःपरमक्रुद्धस्ताटकामपिशप्तवान् ॥ १२ ॥

यक्षायसुकेतवे ॥ ६ ॥ तामिति। विवर्द्धंतींविवर्द्धमानां भार्यांददौभार्यात्वेनददौ ॥ ७ ॥ कस्यचिदिति । कस्मिंश्चित्कालेगतेसति अजायतअजनयत् ॥ ८ ॥ शापप्रकारमाह सुंदेत्विति। निहते अगस्त्येनेतिशेषः। प्रधर्षयितुंहंतुं इच्छतिऐच्छत् ॥ ९ ॥ भक्षेति। जातसंरंभास्वभर्तृवधजनितकोपा अतएवभक्षार्थमभ्यधावत अर्द्धं ॥ १० ॥ आपतंतीमिति। स्पष्टं ॥ ११ ॥ अगस्त्यइत्यर्द्धं ॥ १२ ॥

---

[१] यक्षिश्रूयतेइतिपाठः। [२] इदमर्द्धंनास्तिमू०पु०। [३] झर्झ इतिपाठः।

पुरुषादीति। पुरुषादीमनुष्यभक्षिणी त्वमिदंरूपंविहायपुरुषादीत्यादिविशेषणयुक्ताभव अथते दारुणंक्रूरं रूपंशरीरंअस्तु ॥१३॥ सैषेति। अगस्त्यच
रितंतदानीमितिशेषः ॥ १४ ॥ एनामिति। जहिनाशय ॥ १५ ॥ नहीति। शापसंस्पृष्टांशापयुक्ताम् ॥१६ ॥ नहीति। तेत्वया घृणाजुगुप्सा कर्तव्यं क
र्मेतिशेषः ॥ १७ ॥ नृशंसमिति । नृशंसंक्रूरकर्म सदोषंसापवादंकर्म रक्षताराजपुत्रेण प्रजारक्षणकारणात्कर्त्तव्यं ॥ १८ ॥ राज्येति। सनातनः

पुरुषादीमहायक्षीविरूपाविकृतानना ॥ इदंरूपंविहायाथदारुणंरूपमस्तुते ॥ १३ ॥ सैषाशापकृतामर्षाताट
काक्रोधमूर्च्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनमगस्त्यचरितंशुभम् ॥ १४॥ एनांराघवदुर्वृत्तांयक्षींपरमदारुणां ॥ गोब्रा
ह्मणहितार्थायजहिदुष्टपराक्रमां ॥ १५ ॥ नह्येनांशापसंस्पृष्टांकश्चिदुत्सहतेपुमान् ॥ निहंतुंत्रिषुलोकेषुत्वामृतेर
घुनंदन ॥१६॥ नहितेस्त्रीवधकृतेघृणाकार्यानरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थायकर्तव्यंराजसूनुना ॥१७॥ नृशंसमनृशं
संवाप्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकंवासदोषंवाकर्तव्यंरक्षतासता ॥१८॥ राज्यभारनियुक्तानामेषधर्मःसनातनः॥
अधर्म्यांजहिकाकुत्स्थधर्मोह्यस्यानविद्यते॥१९॥श्रूयतेहिपुराशक्रोविरोचनसुतांनृप॥पृथिवींहंतुमिच्छंतींमंथरा
मभ्यसूदयत ॥२०॥ विष्णुनाचपुरारामभृगुपत्नीदृढव्रता ॥ अनिंद्रंलोकमिच्छंतीकाव्यमातानिषूदिता॥२१॥एतै
श्चान्यैश्चबहुभीराजपुत्रमहात्मभिः॥अधर्मसहितानार्योहताःपुरुषसत्तमैः॥२२॥इति श्रीबालकांडेपंचविंशःसर्गः२५

नित्यः अधर्म्यांअधर्मादनपेतां एतदेवाह धर्मइति॥ १९ ॥ स्त्रीवधस्यकर्तव्यत्वे इतिहासद्वयमाह श्रूयतइत्यादिना मंथरांमंथराभिधानां॥ २०॥
विष्णुनेति। काव्यमाताशुक्रमाता इयंकथामत्स्यपुराणेदर्शिता स्वपुत्रेशुक्रेदेवशिक्षार्थंरुद्रसमीपेतपस्यतिसति देवपीडिताअसुराः शुक्रमातरं
भृगुपत्नींशरणमगच्छन् साचासुररक्षणार्थंदेवान्हंतुमुद्युक्तातांचेंद्रप्रार्थितोविष्णुरासाद्य तस्याःशिरश्चिच्छेदेति ॥ २१ ॥ एतैरिति। एतैःएतादृशैरि
त्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेपंचविंशःसर्गः ॥ २५ ॥

अथताटकावधःषड्विंशे मुनेरित्यादि । अक्लीबंधृष्टम् ॥१॥ पितुरिति । पितुर्वचननिर्देशात्नियोगात् कौशिकवचनंत्वयाकर्तव्यमित्येवंरूपात् पितृव
चनगौरवात् बहुमानाच्च इति उक्तप्रकारं कौशिकस्यवचनंकर्तव्यमितिमानसव्यापारः ॥२॥ मुनिंप्रत्याह अनुशिष्टइति ॥३॥ सोहमिति । श्रुत्वास्थितः ।
सोहमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ गोब्राह्मणेति । उद्यतः अहमितिशेषः ॥ ५ ॥ एवमिति । स्पष्टम् ॥६॥ तेनेति । सुसंक्रुद्धाप्रकृत्याअतिकोपना मोहिता किंकर्त
व्यमितिसंभ्रांता आसीत् ॥७॥ तमिति । अभिनिध्यायआकर्ण्य क्रोधमूर्च्छिताआसीत् श्रुत्वाक्रुद्धासाभ्यद्रवच्च ॥ ८ ॥ तामिति । प्रमाणेनऔन्नत्येन
॥ ९ ॥ पश्येति । भैरवंभयंकरं दारुणंविकृतम् ॥ १० ॥ एनामिति । मायाबलं अंतर्द्धानबलं विनिवृत्तांपराङ्मुखीं एतावतैवगुरुवचनानुष्ठानसिद्धे
रितिभावः ॥ ११ ॥ नहीति । वीर्यंगतिहननंहस्तपादभंजनेन ॥ १२ ॥

मुनेर्वचनमक्लीबंश्रुत्वानरवरात्मजः ॥ राघवःप्रांजलिर्भूत्वाप्रत्युवाचदृढव्रतः ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वच
नगौरवात् ॥ वचनंकौशिकस्येतिकर्तव्यमविशंकया ॥ २ ॥ अनुशिष्टोस्म्ययोध्यायांगुरुमध्येमहात्मना ॥ पि
त्रादशरथेनाहंनावज्ञेयंचतद्वचः ॥ ३ ॥ सोहंपितुर्वचःश्रुत्वाशासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करिष्यामिनसंदेहस्ताटकाव
धमुत्तमम् ॥ ४ ॥ गोब्राह्मणहितार्थायदेशस्यास्यसुखायच ॥ तवचैवाप्रमेयस्यवचनंकर्त्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा
धनुर्मध्येबद्ध्वामुष्टिमरिंदमः ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रंदिशःशब्देननादयन् ॥ ६ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तास्ताटकाव
नवासिनः ॥ ताटकाचसुसंक्रुद्धातेनशब्देनमोहिता ॥ ७ ॥ तंशब्दमभिनिध्यायराक्षसीक्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वाचा
भ्यद्रवद्वेगाद्यतःशब्दोविनिःसृतः ॥ ८ ॥ तांदृष्ट्वाराघवःक्रुद्धांविकृतांविकृताननां ॥ प्रमाणेनातिवृद्धांचलक्ष्मणं
सोभ्यभाषत ॥ ९ ॥ पश्यलक्ष्मणयक्षिण्याभैरवंदारुणंवपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनादस्याभीरूणांहृदयानिच ॥ १० ॥
एनांपश्यदुराधर्षांमायाबलसमन्वितां ॥ विनिवृत्तांकरोम्यद्यहृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ ११ ॥ नह्येनामुत्सहेहंतुं
स्त्रीस्वभावेनरक्षितां ॥ वीर्यंचास्यागतिंचापिहनिष्यामीतिमेमतिः ॥ १२ ॥

एवमिति । स्पष्टम् ॥ १३ ॥ विश्वामित्रइति । अस्त्वित्यत्रइतिशब्दोध्याहार्यः अतिमानुषशक्तिंजानन्नपिताटकायाःक्रौर्यातिशयंदृष्ट्वातिशंकयामहर्षिर्मं
गलमाशास्ते ॥ १४ ॥ उद्धून्वानेति । उद्धून्वानाउत्किरंती ॥ १५ ॥ ततइति । मायांअंतर्द्धानशक्तिम् ॥ १६ ॥ शिलेति । प्रतिहत्यभंक्त्वा करौचिच्छे
द शिलावर्षहेतुत्वात् पत्रिभिःशरैः ॥ १७ ॥ ततइति । अभ्याशेसमीपे गर्जतींगर्जंतीं नुमभावआर्षः ॥ १८ ॥ कामेति । कामरूपधराकामरूपधरण
शक्ता अतएवानेकशोरूपाणिकृत्वा माययाअंतर्द्धानंगतासती भैरवमश्मवर्षंविमुंचंतीमोहयंतीवविचचार ! अर्द्धत्रयम् ॥ १९ ॥ ततइति । श्रीमान्स्व

एवंब्रुवाणेरामेतुताटकाक्रोधमूर्च्छिता ॥ उद्यम्यबाहूगर्जंतीराममेवाभ्यधावत ॥१३॥ विश्वामित्रस्तुब्रह्मर्षिर्हुंकारे
णाभिभर्त्स्यतां ॥ स्वस्तिराघवयोरस्तुजयंचैवाभ्यभाषत ॥१४॥ उद्धून्वानारजोघोरंताटकाराघवावुभौ ॥ रजोमोहे
नमहतामुहूर्तंसाव्यमोहयत् ॥ १५ ॥ ततोमायांसमास्थायशिलावर्षेणराघवौ अवाकिरत्सुमहताततश्चुक्रोध
राघवः ॥ १६ ॥ शिलावर्षंमहत्तस्याःशरवर्षेणराघवः ॥ प्रतिहत्योपधावंत्याःकरौचिच्छेदपत्रिभिः ॥१७॥ तत
श्छिन्नभुजांश्रांतामभ्याशेपरिगर्जतीं ॥ सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्धृतकर्णाग्रनासिकां ॥ ३८ ॥ कामरूपधरासद्यः
कृत्वारूपाण्यनेकशः ॥ अंतर्द्धानंगतायक्षीमोहयंतीवमायया ॥ अश्मवर्षंविमुंचंतीभैरवंविचचारह ॥१९॥ तत
स्तावश्मवर्षेणकीर्यमाणौसमंततः ॥ दृष्ट्वागाधिसुतःश्रीमानिदंवचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ अलंतेघृणयावीरपापैषादु
ष्टचारिणी ॥ यज्ञविघ्नकरीयक्षीपुरावर्द्धतिमायया ॥२१॥ वध्यतांतावदेवैषापुरासंध्याप्रवर्तते ॥ रक्षांसिसंध्याका
लेषुदुर्द्धर्षाणिभवंतिवै ॥२२॥ इत्युक्तस्तुतदायक्षीमश्मवृष्ट्याभिवर्षतीं । दर्शयन्शब्दवेधित्वंतांरुरोधससायकैः ॥२३॥

तएवताटकावधहेतुप्राप्तिकृतहर्षेणकांतिमान् ॥ २० ॥ अलमिति । दुष्टचारिणीदुष्टंयथातथाचरणशीला अंतर्द्धानशक्त्या अश्मवर्षशीलेत्यर्थः ।
एतेन ऐहिकनाशकत्वमुक्तं पारलौकिकनाशकत्वमप्याह यज्ञविघ्नकरीति पुरावर्द्धतिवर्द्धिष्यते यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ २१ ॥ वध्यतामिति । सं
ध्यापुराप्रवर्ततेप्रवर्तिष्यते तावत् पूर्वमेववध्यतां संध्याप्रवृत्तौकाहानिस्तत्राह रक्षांसीति ॥ २२ ॥ इतीति । अभिवर्षतींअभिवर्षंतीं शब्दवेधित्वं
श्रुतःशब्दोयस्मादुत्पन्नःतद्वेधित्वम् ॥ २३ ॥

सेति । अभिदुद्राव अप्रयोजकमंतर्द्धानंविहायेत्यर्थः । विनेदुषीनादंकुर्वती ॥ २४ ॥ तामिति । अशनींसर्वतोक्तिन्नर्थादित्येकइतिङीष् ॥ २५ ॥ तामिति । भीमसंकाशांभीमरूपां सुरपतिः सुराश्चसमपूजयन् ॥ २६ ॥ उवाचेति । स्पष्टम् ॥ २७ ॥ मुनेइति । सर्वे वयमितिशेषः । स्नेहंदर्शय स्नेहकार्यंप्रवर्तय ॥ २८ ॥ एतदेवाह प्रजापतेरिति ॥ २९ ॥ पात्रेति । अयमितिशेषः । अनुगमनेशुश्रूषणे धृतःस्थिरधीः ॥ ३० ॥ एवमिति । पुरस्कृ

सारुद्धाशरजालेनमायाबलसमन्विता ॥ अभिदुद्रावकाकुत्स्थंलक्ष्मणंचविनेदुषी ॥२४॥ तामापतंतींवेगेनविक्रांतामशनीमिव ॥ शरेणोरसिविव्याधसापपातममारच ॥२५॥ तांहतांभीमसंकाशांदृष्ट्वासुरपतिस्तदा ॥ साधुसाध्वितिकाकुत्स्थंसुराश्चसमपूजयन् ॥२६॥ उवाचपरमप्रीतःसहस्राक्षःपुरंदरः ॥ सुराश्चसर्वेसंहृष्टाविश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥२७॥ मुनेकौशिकभद्रंतेसेंद्राःसर्वेमरुद्गणाः ॥ तोषिताःकर्मणानेनस्नेहंदर्शयराघवे ॥ २८ ॥ प्रजापतेःकृशा[१]श्वस्यपुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ तपोबलभृतोब्रह्मन्राघवायनिवेदय ॥ २९ ॥ पात्रभूतश्चतेब्रह्मन्तवानुगमनेधृतः ॥ कर्तव्यंचमहत्कार्यंसुराणांराजसूनुना ॥३०॥ एवमुक्त्वासुराःसर्वेजग्मुर्हृष्टायथागतम् ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यततःसंध्याप्रवर्तते ॥३१॥ ततोमुनिवरःप्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥ मूर्ध्निराममुपाघ्रायइदंवचनमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ इहाद्यरजनींरामवसामशुभदर्शन ॥ श्वःप्रभातेगमिष्यामस्तदाश्रमपदंमम ॥३३॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाहृष्टोदशरथात्मजः ॥ उवासरजनींतत्रताटकायावनेसुखं ॥३४॥ मुक्तशापंवनंतच्चतस्मिन्नेवतदाहनि ॥ रमणीयंविबभ्राजयथाचैत्ररथंवनम् ॥३५॥ निहत्यतांयक्षसुतांसरामःप्रशस्यमानःसुरसिद्धसंघैः ॥ उवासतस्मिन्मुनिनासहैवप्रभातवेलांप्रतिबोध्यमानः ३६ इ.बा.कां.ष.स.२६

त्यपूजयित्वाजग्मुः संध्यासायंसंध्या प्रवर्ततेस्म ॥३१॥ ततइति स्पष्टम् ॥३२॥ इहेति । तत्पूर्वोक्तम् ॥३३॥ विश्वामित्रेति । स्पष्टम् ॥३४॥ मुक्तेति । मुक्तशापंमुक्तोपद्रवं तस्मिन्नहनि तदैवततक्षणएव चैत्ररथंकुबेरोद्यानम् ॥३५॥ निहत्येति । प्रतिबोध्यमानः मुनिनेतिशेषः । कौसल्यासुप्रजारामेत्येवंप्रबोधितो भूदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्याने बालकांडव्याख्यानेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥

---

१ भृशाश्वस्येतिपाठांतरम् ।

अस्त्रगणलाभःसप्तविंशे अथेत्यादि । उष्यउषित्वा प्रहस्यप्रहर्षेणमंदहासंकृत्वा ॥ १ ॥ परीति । महायशइतिसंबुद्धित्वान्नदीर्घः । प्रीत्यापरमयायुक्त
इतिपरितुष्टोस्मीत्यस्यानुवादः सर्वशःसर्वाणि ॥ २ ॥ देवेति । आजौयुद्धे जयिष्यसि स्वार्थेणिच् ॥ ३ ॥ तानीति । दंडचक्रादयश्चक्रभेदाः ॥ ४ ॥
धर्मेति । सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयं शूलवरंशूलश्रेष्ठं ब्रह्मशिरःब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ गदेइति । मोदकीशिखरीसंज्ञेद्वेगदेस्तः तेउभेदास्यामीतिसं

अथतांरजनीमुष्यविश्वामित्रोमहायशाः ॥ प्रहस्यराघवंवाक्यमुवाचमधुराक्षरम् ॥ १ ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेरा
जपुत्रमहायशः ॥ प्रीत्यापरमयायुक्तोददाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ २ ॥ देवासुरगणान्वापिसगंधर्वोरगानपि ॥ यैर
मित्रान्प्रसह्याजौवशीकृत्यजयिष्यसि ॥ ३ ॥ तानिदिव्यानिभद्रंतेददाम्यस्त्राणिसर्वशः ॥ दंडचक्रंमहद्दिव्यंतव
दास्यामिराघव॥४॥धर्मचक्रंततोवीरकालचक्रंतथैवच॥विष्णुचक्रंतथात्युग्रमैंद्रमस्त्रंतथैवच ॥ ५ ॥ वज्रमस्त्रंनरश्रे
ष्ठशैवंशूलवरंतथा ॥ अस्त्रंब्रह्मशिरश्चैवऐषीकमपिराघव ॥ ददामितेमहाबाहोब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६ ॥ गदेद्वे
चैवकाकुत्स्थमोदकीशिखरीउभे ॥ प्रदीप्तेनरशार्दूलप्रयच्छामिनृपात्मज ॥ ७ ॥ धर्मपाशमहंरामकालपाशंत
थैवच ॥ पाशंवारुणमस्त्रंचददाम्यहमनुत्तमम् ॥ ८ ॥ अशनीद्वेप्रयच्छामिशुष्कार्द्रेरघुनंदन ॥ ददामिचास्त्रंपैनाक
मस्त्रंनारायणंतथा ॥ ९ ॥ आग्नेयमस्त्रंदयितंशिखरंनामनामतः ॥ वायव्यंप्रथनंनामददामिचतवानघ ॥ १० ॥
अस्त्रंहयशिरोनामक्रौंचमस्त्रंतथैवच ॥ शक्तिद्वयंचकाकुत्स्थददामितवराघव ॥ ११ ॥ कंकालंमुसलंघोरंकापाल
मथकंकणम् ॥ धारयंत्यसुरायानिददाम्येतानिसर्वशः ॥ १२ ॥ वैद्याधरंमहास्त्रंचनंदनंनामनामतः ॥ असिरत्नं
महाबाहोददामिनृवरात्मज ॥ १३ ॥

बंधः ॥ ७ ॥ धर्मेति । वारुणमित्यस्यकाकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वयः ॥८॥ अशनीइति । शुष्काशनिरार्द्राशनिरित्यन्वयः पिनाकिनइदंपैनाकं ॥९॥
आग्नेयमिति । आग्नेयंअग्निदेवताकं दयितं अग्नेरितिशेषः ॥ १० ॥ अस्त्रमिति । शक्तिद्वयं विष्णुशक्तिःरुद्रशक्तिश्चेति ॥ ११ ॥ कंकालमिति ।
स्पष्टम् ॥ १२ ॥ वैद्याधरमिति । वैद्याधरंनंदनंनामासिरत्नं महास्त्रमित्यर्थः । असिर्हिविद्याधरास्त्रम् ॥ १३ ॥

गांधर्वमिति । प्रस्वापनप्रशमनेचगांधर्वे ॥१४॥ दर्पणमिति । विलापयतिपरिदेवयतीतिविलापनं । मदयतीतिमदनं ॥ १५॥ पैशाचमिति । प्रतीच्छगृहाण ॥१६॥ तामसमिति । मुसलान्मौसलमन्यत् ॥१७॥ सत्यमिति । स्पष्टम् ॥१८॥ सौम्येति । शीतेषुं शीतेषुनामकं ॥१९॥ एतानिति । कामरूपान् ऐच्छिकशरीरान् ॥२०॥स्थितइति । मंत्रग्राममित्यनेनपूर्वोक्तास्त्रप्रदानंनामतत्तन्मंत्रप्रदानमित्युक्तंभवति तेषां कृशाश्वजन्यत्वमधिष्ठातृदेवताद्वारा॥२१॥

गांधर्वमस्त्रंदयितंमानवं[1]नामनामतः ॥ प्रस्वापनप्रशमनेदद्मिसौरंचराघव ॥ १४ ॥ दर्पणं[2]शोषणंचैवसंतापनविलापने ॥ मदनंचैवदुर्द्धर्षंकंदर्पदयितंतथा ॥१५॥ पैशाचमस्त्रंदयितंमोहनंनामनामतः ॥ प्रतीच्छनरशार्दूलराजपुत्रमहायशः ॥१६॥ तामसंनरशार्दूलसौमनंचमहाबल ॥ संवर्तं[3]चैवदुर्द्धर्षंमौसलंनामनामतः ॥१७॥ सत्यमस्त्रंमहाबाहोतथामायाधरंपरम्॥घोरंतेजःप्रभंनामपरतेजोपकर्षणम् ॥१८॥ सौम्यास्त्रंशिशिरंनामत्वाष्ट्रमस्त्रंसुकामदम्[4] ॥ दारुणंचभगस्यापिशीतेषुमथमानवम्॥१९॥एतान्राममहाबाहोकामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाणपरमोदारान्क्षिप्रमेवनृपात्मज ॥२०॥ स्थितस्तुप्राङ्मुखोभूत्वाशुचिर्मुनिवरस्तदा ॥ ददौरामायसुप्रीतोमंत्रग्राममनुत्तमम् ॥२१॥ सर्वसंग्रहणंयेषांदैवतैरपिदुर्लभम्॥तान्यस्त्राणितदाविप्रोराघवायन्यवेदयत् ॥२२॥ जपतस्तुमुनेस्तस्यविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणिसर्वाण्यस्त्राणिराघवम्॥२३॥ऊचुश्चमुदिताःसर्वेरामंप्रांजलयस्तदा ॥ इमेस्मपरमोदाराःकिंकरास्तवराघव ॥२४॥ (यद्यदिच्छसिभद्रंतेतत्सर्वंकरवामवै ॥ ततोरामःप्रसन्नात्मातैरित्युक्तोमहाबलैः)॥ प्रतिगृह्यचकाकुत्स्थःसमालभ्यचपाणिना ॥ मानसामेभविष्यध्वमितितानभ्यचोदयत् ॥२५॥

सर्वेति।सर्वसंग्रहणंकात्स्न्र्येनसंग्रहणम्॥२२॥जपतइति।अस्त्रमंत्रान्दत्वा मंत्रदेवताअपिरामाज्ञानुवर्तिनीःकारयितुं ताःस्मृत्वा जपतोविश्वामित्रस्याज्ञया राघवंउपतस्थुः सिषेविरे ॥२३॥ ऊचुरिति।राघवेत्यनंतरमितिकरणंबोध्यम्॥२४॥ प्रतिगृह्येति।प्रतिगृह्यअस्त्रसेवामंगीकृत्य समालभ्यसंस्पृश्यआलंभः स्पर्शहिंसयोरित्यमरः।मानसाः मनोनुसारिणः चिंतामात्रेउपस्थिताइतियावत्।भविष्यध्वंभवत मानसास्संतोमांप्राप्नुतेतिवार्थः।भूप्राप्तावितिधातुः॥२५॥

---

[1] मोहनमि० पा० । [2] धर्षणमितिपाठः । [3] संवधमितिपाठः । [4] सुदामनमितिपाठः ।

ततइति। गमनायगंतुं तुमर्थाच्चभाववचनादितिचतुर्थी॥ २६॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्याने सप्तविंशःसर्गः॥ २७॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

ततःप्रीतमनारामोविश्वामित्रंमहामुनिं॥अभिवाद्यमहातेजागमनायोपचक्रमे२६इति श्रीबा॰सप्तविंशःसर्गः२७
प्रतिगृह्यततोस्त्राणिप्रहृष्टवदनःशुचिः॥ गच्छन्नेवचकाकुत्स्थोविश्वामित्रमथाब्रवीत्॥१॥ गृहीतास्त्रोस्मिभगवन्
दुराधर्षःसुरासुरैः॥ अस्त्राणांत्वहमिच्छामिसंहारंमुनिपुंगव॥ २॥ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रोमहायशाः॥
संहारंव्याजहाराथधृतिमान्सुव्रतःशुचिः॥ ३॥ सत्यवंतंसत्यकीर्तिंधृष्टं[2]रभसमेवच॥ प्रतिहारतरंनामपरा
ङ्मुखमवाङ्मुखम्॥ ४॥ लक्ष[3]्याक्षविषमौचैवदृढनाभसुनाभकौ॥ दशाक्षशतवक्त्रौचदशशीर्षशतोदरौ॥ ५॥ प
द्मनाभमहानाभौदुंदुनाभसुनाभकौ॥ ज्योतिषंकृशनंचैवनैराश्यविमलावुभौ॥ ६॥ योगंधरहरिद्रौ[4]चदैत्यप्र
शमनौतथा॥(शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निष्कुलिर्विरुचिस्तथा)॥ सार्चिर्माली धृतिर्माली वृत्तिमान्रुचिरस्तथा॥ ७॥
पितृसौमनसंचैवविधूतमकरावुभौ॥ करवीरकरंचैवधनधान्यौचराघव॥ ८॥ कामरूपंकामरुचिंमोहमावरणं
तथा॥ जृंभकंसर्वनाभंचसंतान[5]वरणौतथा॥ ९॥ कृ[6]शाश्वतनयान्रामभास्वरान्कामरूपिणः॥ प्रतीच्छममभद्रं
तेपात्रभूतोसिराघव॥ १०॥

अस्त्रसंहारकप्रतिग्रहोऽष्टाविंशे प्रतिगृह्येत्यादि। गच्छन्गमिष्यन् वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिलट्॥ १॥ गृहीतेति। संहारंअवगतप्रयोगानामस्त्राणां पुनरुपसंहारं तत्तदस्त्रमूलमंत्रवर्तिततत्तदस्त्रोपसंहारमंत्रजातमित्यर्थः। जात्येकवचनम्॥२॥ एवमिति। धृतिमान्प्रीतिमान्॥३॥ सत्यवंतमित्यादिस तश्लोक्येकान्वया सत्यवदादीनिउपसंहाराणांनामानि सार्चिर्मालीत्यादिषुप्रथमाद्वितीयार्थे ममभक्तः॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥

---

१ महामुनिरितिपाठः। २ हृष्टंसरंभमेवचेतिपाठः। ३ लक्ष्यालक्ष्याविमावितिपाठः। ४ विनिद्रौइतिपाठः। ५ संधानेतिपाठः। ६ भृशाश्वेतिपाठः।

बाढमितिअर्द्धं।बाढमित्यंगीकारे प्रहृष्टेनांतरात्मना प्रतिजग्राहेतिशेषः॥११॥ मंत्रस्वीकारानंतरंमंत्रदेवतासाक्षात्कारंदर्शयति दिव्येत्यादिश्लोकद्वयेन।
दिव्याः श्लाघ्याःभास्वराश्चदेहायेषांते तथा मूर्तिमंतःशरीरकाठिन्यवंतः मूर्तिःकाठिन्यकाययोरित्यमरः। सुखप्रदाःआह्लादकाः प्रह्वाः नम्राः अंजलिपुटाः
अंजलिपुटयुक्ताः अर्शआदित्वादच् प्रांजलयःकृतांजलयः।मधुरभाषिणः मधुरभाषणशीलाः केचित्पुरुषाः राममब्रुवन्॥१२॥१३॥ इमइति। अर्द्धं। स्मे

बाढमित्येवकाकुत्स्थःप्रहृष्टेनांतरात्मना॥ जग्राहमंत्रग्रामंतेप्युपतस्थुश्चराघव॥११॥ दिव्यभास्वरदेहाश्चमूर्ति
मंतःसुखप्रदाः॥ केचिदंगारसदृशाःकेचिद्धूमोपमास्तथा॥ १२॥ चंद्रार्कसदृशाःकेचित्प्रह्वांजलिपुटास्तथा॥
रामंप्रांजलयोभूत्वाब्रुवन्मधुरभाषिणः॥ १३॥ इमेस्मनरशार्दूलशाधिकिंकरवामते॥१४॥ मानसाःकार्यका
लेषुसाहाय्यंमेकरिष्यथ॥ गम्यतामितितानाहयथेष्टंरघुनंदनः॥ १५॥ अथतेराममामंत्र्यकृत्वाचापिप्रदक्षि
णं॥एवमस्त्वितिकाकुत्स्थमुक्त्वाजग्मुर्यथागतम्॥१६॥(ततस्तुरामःकाकुत्स्थःशासनाद्ब्रह्मवादिनः॥लक्ष्मणाय
चतान्सर्वान्वरास्त्रान्रघुनंदनः॥ संहारान्सचसंहृष्टःश्रीमांस्तस्मैन्यवेदयत्)॥ सचतान्राघवोज्ञात्वाविश्वामित्रं
महामुनिं॥ गच्छन्नेवाथमधुरंश्लक्ष्णंवचनमब्रवीत्॥१७॥ किंन्वेतन्मेघसंकाशंपर्वतस्याविदूरतः॥ वृक्षषंडमितो
भातिपरंकौतूहलंहिमे॥ १८॥ दर्शनीयंमृगाकीर्णंमनोहरमतीवच॥ नानाप्रकारैःशकुनैर्वल्गुनादैरलंकृतं॥१९॥
निःसृतास्ममुनिश्रेष्ठकांताराद्रोमहर्षणात्॥ २०॥ अनयात्ववगच्छामिदेशस्यसुखवत्तया॥ सर्वंमेशंसभगव
न्कस्याश्रमपदंत्विदं॥ २१॥

त्यार्षःसलोपः शाधिआज्ञापय शाहाविति शास्तेःशादेशः॥ १४॥ मानसाइति। यथेष्टंगम्यतामित्यन्वयः॥१५॥ अथेति। तेपुरुषाः॥ १६॥ स
चेति। तान्उपसंहारमंत्रान् श्लक्ष्णंव्यक्तं॥१७॥ किंन्विति श्लोकद्वयं। इतः अस्मिन्प्रदेशे कौतूहलं श्रोतुमितिशेषः॥१८॥१९॥ निःसृताइति। कां
तारात्ताटकावनात् रोमहर्षणात्रोमांचकरात् भयंकरादितियावत् अर्द्धमेकं॥ २०॥ अनयेति। अनयादेशस्यसुखवत्तया इदमाश्रमपदमित्यव
गच्छामि कस्येति नजानामि तत्सर्वंशंस आदितःप्रभृतिवदेत्यर्थः॥ २१॥

संप्राप्ताइत्यादिश्लोकद्वयं । तेपूर्वोक्ताः तवयज्ञस्य विघ्नाययत्राश्रमपदेसंप्राप्ताः साचतवयाज्ञिकाक्रियायत्ररक्षितव्या राक्षसाश्चवध्याः तस्याश्रमस्यकोदेशः ॥ २२ ॥ २३ ॥ एतदित्यर्धं ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेअष्टाविंशःसर्गः॥२८॥

अथसिद्धाश्रमस्यनित्यंभगवत्संनिधिमत्त्वेनदिव्यदेशत्वं तत्संनिधानेपूर्वेषांसिद्धतपस्कत्वंभगवद्देशस्यैववस्तव्यत्वमित्येतत्प्रतिपादनमुखेनस्थाण्वाश्रमाद्वैलक्षण्यंदर्शयत्येकोनत्रिंशे अथतस्येत्यादि । अप्रमेयस्यअचिंत्यवैभवस्य मानुषभावनयापूर्ववृत्तमज्ञातमिवपृच्छतइत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ १ ॥

संप्राप्तायत्रतेपापाब्रह्मघ्नाद्दुष्टचारिणः ॥ तवयज्ञस्यविघ्नायदुरात्मानोमहामते ॥ २२ ॥ भगवंस्तस्यकोदेशःसा
यत्रतवयाज्ञिकी ॥ रक्षितव्याक्रियाब्रह्मन्ममवध्याश्चराक्षसाः ॥ २३ ॥ एतत्सर्वंमुनिश्रेष्ठश्रोतुमिच्छाम्यहंप्र
भो ॥ २४ ॥ इति श्रीबालकांडेऽष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥ ॥ छ ॥
अथतस्याप्रमेयस्यतद्वनंपरिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रोमहातेजाव्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ इहराममहाबाहोविष्णु
र्देववरःप्रभुः ॥ वर्षाणिसुबहून्येवतथायुगशतानिच ॥ तपश्चरणयोगार्थमुवाससुमहातपाः ॥ २ ॥ एषपूर्वाश्रमो
रामवामनस्यमहात्मनः ॥ सिद्धाश्रमइतिख्यातःसिद्धोप्यत्रमहातपाः ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुराजावैरोचनि
र्बलिः ॥ निर्जित्यदैवतगणान्सेंद्रांश्चसमरुद्गणान् ॥ कारयामासतद्राज्यंत्रिषुलोकेषुविश्रुतः ॥ ४ ॥

इहेति सार्द्धश्लोकः । तपश्चरणयोगार्थंतपश्चरणफलसिध्यर्थं यद्वा तपश्चरणंच योगश्चतदुभयार्थं केचिदिहइहशब्दद्वयंपठंति तदाइहवनेतत्रापिइहप्रदेशइत्यर्थः ॥ २ ॥ एषइति । वामनस्यवामनरूपेणावतरिष्यतः पूर्वंविष्णुत्वेनरूपेणेहतपश्चचार पश्चाद्वामनरूपेणापीतितस्याश्रमस्यातिशयोदर्शितः । विष्णोरत्रतपश्चरणंलोकेतपसःप्रवर्त्तनाय बदरिकाश्रमइव नारायणस्य सिद्धाश्रमत्वंनिर्वक्ति सिद्धइति महातपाःकाश्यपः अत्र हियस्मात् सिद्धः तपःफलंप्राप्तः तस्मादेषसिद्धाश्रमोनाम ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नितिसार्द्धश्लोकः । एतस्मिन्कालेविष्णोस्तपश्चरणकाले विरोचनः प्रह्लादसुतः तस्यापत्यंवैरोचनिः समरुद्गणान्सवायुगणान् कारयामास मंत्रिभिरितिशेषः । तद्राज्यंइंद्रराज्यं ॥ ४ ॥

[यज्ञंचकारमतिमानसुरेंद्रोमहाबलिः]॥ बलेस्तुयजमानस्यदेवाःसाग्निपुरोगमाः॥समागम्यस्वयंचैवविष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥ बलिर्वैरोचनिर्विष्णोयजतेयज्ञमुत्तमं ॥ असमाप्तेक्रतौतस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ६ ॥ येचैनमभिवर्तंतेयाचितारइतस्ततः ॥ यच्चयत्रयथावच्चसर्वंतेभ्यःप्रयच्छति ॥७॥ सत्वंसुरहितार्थायमायायोगमुपागतः ॥ वामनत्वंगतोविष्णोकुरुकल्याणमुत्तमं ॥ ८ ॥

बलेरिति । भावलक्षणेषष्ठी बलौयजमानेयागंकुर्वाणे साग्निपुरोगमाःपुरोगमेनाग्निनासहिताः अग्निमुखत्वाद्देवानांस्वयमेवसमागम्यइहाश्रमेतपश्चरंतंविष्णुमूचुः ॥ ५ ॥ बलिरिति । यज्ञंयजते यज्ञंकरोतीत्यर्थः । ओदनपाकंपचतीतिवत् असमाप्तइति । समाप्तश्चेत्‌नसजेतुंशक्यइत्यर्थः । स्वकार्यंदेवकार्यं आश्रितकार्यंस्यस्वकार्यंत्वात्तथोच्यते अभिपद्यतांअभितःकार्त्स्न्येनसंपाद्यतां ॥ ६ ॥ ननुकथमसुरस्ययज्ञानुष्ठानं यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्करिष्यन्साक्षादेवतद्देवतांप्रीणातीतिश्रुतेः। तत्तद्देवध्यानपूर्वकंतन्मत्रेणतत्तदुद्देशेनतत्तद्धविःप्रदानस्ययागत्वात्तस्यचदेवशत्रोरयोगात्‌नचचतुर्थ्यंतःशब्दोदेवतेतिवाच्यं । अचेतनप्रीणनासंभवात् । तत्प्रीतिमूलफलासिद्धेश्च अतएवकेवलाक्रियैवफलदेतिप्रत्युक्तं अतोर्थवादाद्यनुरोधनशब्दक्रियातिरिक्ता सचेतनावज्रहस्तत्वादिविशिष्टविग्रहवतीदेवता नचविग्रहवत्त्वेयुगपदनेकयागसंनिधानासंभवः।दिव्यशक्तिमत्त्वेननानाशरीरपरिग्रहसंभवेन तेषांसर्वयागसांनिध्यस्यसुलभत्वात् । तस्मान्नदेवतावैरिणोयागसंभवइत्युच्यते । नायंबलिनाक्रियमाणोयागइंद्रादिदेवताराध्यकः येनोक्तदोषःस्यात् किंतुभगवदाराधनभूतः कश्चिद्यागविशेषः । तस्यविष्णुभक्तत्वेनप्रसिद्धत्वात् तर्हिभक्तयज्ञविघ्नंविष्णुःकथंकुर्यात् स्वभक्तस्यापिस्वभक्तविरोधित्वंभगवतोऽसह्यं ततःपुत्रांतरविरोधिपुत्रशिक्षणवत् स्वाश्रितदेवविरोधिशिक्षणंयुक्तमेव अतएवोक्तं मममद्भक्तभक्तेषुप्रीतिरभ्यधिकाभवेदितितर्हितस्यधार्मिकस्यकथंनिग्रहःस्यात्तत्राह येचेत्यादिश्लोकद्वयेन।येयत्रवस्तुवाहनादिषुयद्वस्तुयाचितारःयाचिष्यमाणाःसंतः इतस्ततःदेशाद्देशमभिवर्तंते ॥ ७ ॥ तत्सर्वंतेभ्यःयथावत्सत्कारपूर्वकंप्रयच्छतिसइति। मायाविष्णुत्वाच्छादिकाशक्तिस्तस्यायोगंसंबंधमुपागतः वामनत्वंवामनरूपत्वंगतः कल्याणंअस्मत्कार्यंकुरु तस्मिन्नौदार्याख्योमहागुणोवर्तते तेनत्वंवामनवेषोभूत्वा याच्ञापदेशेनतद्राज्यमपहृत्यदेहीतिभावः ॥ ८ ॥

एतस्मिन्निति श्लोकद्वयं । एतस्मिन्नंतरे देवप्रार्थनावसरे काश्यपःअदित्यासहितोव्रतंसमाप्यविष्णूद्देशेनकृतंव्रतंसमाप्य वरदंवरदानायसंनिहितंविष्णुंदेवीसहायःसन् तुष्टाव अत्ररामपदद्वयंरूढ्यायोगेनचनिर्वाह्यं व्रतानुष्ठानकालेवरकालेचदेवीसाहित्यद्योतनायाद्विःप्रयोगोदेव्याः । अयमत्रक्रमः सोकामयत बहुस्यांप्रजायेयेति । सतपोतप्यतेत्युक्तरीत्या । विष्णुर्जगद्रक्षणचिंतापरोऽत्रदेशेचिरमदृश्यउवास तद्विदित्वातमेवपुत्रंलब्धुकामःकाश्यपोदेव्यासहदिव्यवर्षसहस्रंनिर्वर्त्यविष्णवाराधनरूपं किंचिद्व्रतमनुष्ठाय । तदंतेवरदानायदृश्यमानंविष्णुंतुष्टाव तस्मिन्नेवावसरेदेवाश्चागताः प्रार्थितवंतइति ॥९॥१०॥ तपोमयमिति । तपोमयंतपःप्रचुरं प्राचुर्यंचाराध्यत्वेन तपसाराध्यमित्यर्थः । तपोराशिंतपोराशिस्वरूपं तपःफलदमितियावत् । तपोमूर्तिंज्ञानस्वरूपं तपआलोचनइतिधातोरसुन्प्रत्ययः तपात्मकंतपःस्वभावं ज्ञानगुणकमित्यर्थः । उक्ताद्धातोर्घभर्थैकविधानमितिकः पुरुषोत्तमंबद्धमुक्तोभयावस्थाज्जी

एतस्मिन्नंतरेरामकाश्यपोग्निसमप्रभः ॥ अदित्यासहितोरामदीप्यमानइवौजसा ॥ ९ ॥ देवीसहायोभगवान्दिव्यंवर्षसहस्रकं ॥ व्रतंसमाप्यवरदंतुष्टावमधुसूदनं ॥ १० ॥ तपोमयंतपोराशिंतपोमूर्तिंतपात्मकं ॥ तपसात्वांसुतप्तेनपश्यामिपुरुषोत्तमं ॥ ११ ॥ शरीरेतवपश्यामिजगत्सर्वमिदंप्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहंशरणंगतः ॥ १२ ॥ तमुवाचहरिःप्रीतःकाश्यपंधूतकल्मषं ॥ वरंवरयभद्रंतेवरार्होसिमतोमम ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यमारीचःकाश्यपोब्रवीत् ॥ १४ ॥ अदित्यादेवतानांचममचैवानुयाचतः ॥ वरंवरदसुप्रीतोदातुमर्हसिसुव्रत ॥ १५ ॥

वाद्विलक्षणं त्वां सुतप्तेनअनन्यप्रयोजनतयानुष्ठितेन तपसाआराधनेन पश्यामिसाक्षात्करोमि । सर्वकर्मसमाराध्यंसर्वकर्मफलप्रदं ज्ञानस्वरूपत्वेनसमस्तहेयप्रत्यनीकज्ञानानंदाद्यपरिमितगुणवत्त्वेनचसर्वस्माद्विलक्षणंत्वांसाक्षात्करोमि एतदेवमेपरमप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥ शरीरइति । इदंचेतनाचेतनात्मकं सर्वंजगत् तवशरीरेस्मिन्पश्यामि । एवं गीतंपश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसर्वांस्तथाभूतविशेषसंघान् ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यानिति । यद्वा जगत्सर्वंशरीरमित्युक्तत्वात् शरीरतयापश्यामीत्यर्थः । त्वमनादिःउत्पत्तिरहितः अनिर्देश्यः एतावानितिपरिच्छेत्तुमशक्यइत्यर्थः । अतस्त्वामहं शरणंरक्षितारं गतः ॥ १२ ॥ तमितिस्पष्टं ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वेत्यर्द्धं मारीचःमरीचिपुत्रः ॥ १४॥ अदित्याइति । अदित्यायाचमानायाः । देवतानांयाचमानानामित्यूह्यम् ॥ १५ ॥

पुत्रत्वमित्यादिसार्द्धश्लोकएकान्वयः ॥ १६ ॥ देशेप्यनुग्रहःक्रियतामित्याह अयमिति । तेप्रसादात्त्वत्कर्मणिमत्तपसिसिद्धेसति त्वयिमेपुत्रत्वंप्राप्तइ त्यर्थः । अयंसिद्धाश्रमोनामभविष्यति तस्मादितआश्रमादुत्तिष्ठ अवतारार्येतिशेषः ॥ १७ ॥ अथेति । स्पष्टं ॥१८॥ त्रीनिति । श्लोकद्वयमेकान्वयं क्रमान् पदविक्षेपान् भिक्षित्वायाचित्वा प्रतिगृह्य मानंद्यतिखंडयतीतिमानदः निरभिमानोभिक्षित्वेत्यर्थः । लोकाक्रमणेहेतुर्लोकात्मेति वामनरूपेणयाचित्वासर्वलोकव्यापिशरीरेणक्रांत्वेत्यर्थः । नियम्यबध्वा त्रैलोक्यस्यापिपदद्वयक्रांतत्वेन तृतीयपदलाभात्तदर्थंबध्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रकृतमु

पुत्रत्वंगच्छभगवन्नदित्याममचानघ ॥ भ्राताभवयवीयांस्त्वंशक्रस्यासुरसूदन ॥ शोकार्त्तानांतुदेवानांसाहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥ अयंसिद्धाश्रमोनामप्रसादात्तेभविष्यति ॥ सिद्धेकर्म्मणिदेवेशउत्तिष्ठभगवन्नितः ॥ १७ ॥ अथविष्णुर्महातेजाअदित्यांसमजायत ॥ वामनंरूपमास्थायवैरोचनिमुपागमत् ॥ १८ ॥ त्रीन्क्रमानथभिक्षित्वाप्रतिगृह्यचमानदः ॥ आक्रम्यलोकाल्लोकात्मासर्वलोकहितेरतः ॥ १९ ॥ महेंद्रायपुनःप्रादान्नियम्यबलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यंसमहातेजाश्चक्रेशक्रवशंपुनः ॥ २० ॥ तेनैषपूर्वमाक्रांतआश्रमःश्रमनाशनः ॥ मयापिभक्त्यातस्यैषवामनस्योपभुज्यते ॥ २१ ॥ एतमाश्रममायांतिराक्षसाविघ्नकारिणः ॥ अत्रैवपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणः ॥ २२ ॥ अद्यगच्छामहेरामसिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदंतातत्तवाप्येतद्यथामम ॥ २३ ॥ प्रविशन्नाश्रमपदंव्यरोचतमहामुनिः ॥ शशीवगतनीहारःपुनर्वसुसमान्वितः ॥ २४ ॥

पसंहरति तेनेति । तेनवामनेन श्रमनाशनः संसारश्रमनिवर्त्तकः । संनिहितंस्थाण्वाश्रमंविहाय । भवान्किमर्थमत्रस्थितइत्यत्राह मयात्विति मयातुदेवतांतरेषु । परत्वबुद्धिरहितेन भक्त्याविष्णुभक्त्या तस्यवामनस्य एषआश्रमः उपभुज्यतेआश्रीयते वामनस्येयंभूमिरितिकेवलंतामेवाजिघ्रन्वर्त इत्यर्थः ॥२१॥ एतमितिस्पष्टं ॥२२॥ अद्येति । गच्छामहेगच्छामः तातेत्युपलालने तदेतदाश्रमपदंयथाममतथातव । स्वमितिशेषः ॥२३॥ प्रविशन्निति । गतनीहारः गतहिमः पुनर्वसुभ्यांसमन्वितइतिरामलक्ष्मणसाम्यापेक्षया ॥ २४ ॥

तमिति । उत्पत्योत्पत्येतिप्रीत्यातिशयोक्तिः आगत्यागत्येत्यर्थः । अनेननिरंतरंतदागमनोक्त्यामुनिबहुत्वमुच्यते ॥ २५ ॥ यथार्हमिति । यथार्हं
मुनियोग्यतामनतिक्रम्य ॥ २६ ॥ मुहूर्तमिति । मुहूर्तंअल्पकालं विश्रांताविवेतिमनुष्यभावेनोच्यते ॥ २७ ॥ अद्यैवेति । अद्येवप्रवेशदिनएव
अयंसिद्धाश्रमःसिद्धःस्यात् त्वद्यज्ञसिद्ध्याअन्वर्थसिद्धसंज्ञोस्तुसत्यमस्तु वचस्तव अत्रैवपुरुषव्याघ्रहंतव्यादुष्टचारिणइति वचइत्यर्थः। राक्षसान्सर्वथा

तंदृष्ट्वामुनयःसर्वेसिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्त्योत्पत्त्यसहसाविश्वामित्रमपूजयन् ॥ २५ ॥ यथार्हंचक्रिरेपूजां
विश्वामित्रायधीमते ॥ तथैवराजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियां ॥ २६ ॥ मुहूर्तमिवविश्रांतौराजपुत्रावरिंदमौ ॥
प्रांजलीमुनिशार्दूलमूचतूरघुनंदनौ ॥ २७ ॥ अद्यैवदीक्षांप्रविशभद्रंतेमुनिपुंगव ॥ सिद्धाश्रमोयंसिद्धःस्यात्सत्य
मस्तुवचस्तव ॥ २८ ॥ एवमुक्तोमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ प्रविवेशततोदीक्षांनियतोनियतेंद्रियः ॥ २९ ॥
कुमारावपितांरात्रिमुषित्वासुसमाहितौ ॥ प्रभातकालेचोत्थायपूर्वांसंध्यामुपास्यच ॥ ३० ॥ स्पृष्टोदकौशुची
जप्यंसमाप्यनियमेनच॥हुताग्निहोत्रमासीनंविश्वामित्रमवंदतां॥३१॥इति श्रीबालकांडेएकोनत्रिंशःसर्गः॥२९॥
अथतौदेशकालज्ञौराजपुत्रावरिंदमौ ॥ देशेकालेचवाक्यज्ञौब्रुवतांकौशिकंवचः ॥ १ ॥

निष्यइतिभावः॥ २८ ॥ एवमिति । नियतःनिगृहीतांतःकरणः ॥ २९ ॥ कुमाराविति श्लोकद्वयं । स्पृष्टोदकौदत्तार्घ्यौ नियमेनजप्यंसमाप्यअग्नेर्हो
त्रंहोमः औपासनहोमः दीक्षामध्येनाग्निहोत्रंनदर्शपूर्णमासाभ्यांयजतइतीत्यग्निहोत्रस्यनिषिद्धत्वात् मानसमग्निहोत्रमित्येके ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति
श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणे मणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेएकोनत्रिंशःसर्गः॥ २९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
सुबाहुमारीचप्रभृतिदुष्टनिग्रहार्त्रिंशे । अथतावित्यादि । देशकालज्ञाविति हेतुगर्भं देशकालज्ञत्वादुचितेदेशेउचितेकालेचाब्रूतां ॥ १ ॥

भगवन्निति। संरक्षणीयौनिवारणीयौ धातूनामनेकार्थत्वात् विपरीतलक्षणावा यद्वा इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्चरक्षणं अत्रअनिष्टनिवृत्तिः तत्क्षणंसकालः
नातिवर्तेतअज्ञातोनातिक्रामेत् ॥ २ ॥ एवमिति । युयुत्सयायोद्धुमिच्छया प्रशशंसुःप्रोचुः ॥ ३ ॥ अद्येति । रक्षतमितिलोण्मध्यमपुरुषद्विवचनं एत
द्दिनमारभ्यषड्रात्रपर्यंतं मुनिर्मौनित्वंगमिष्यति अतोवयंवदामइत्यर्थः ॥ ४ ॥ ताविति। षडहोरात्रंषण्णामहोरात्राणांसमाहारःषडहोरात्रंतत् ॥ ५ ॥ उ
पासांचक्रतुरिति । उपासांचक्रतुःऊषतुः यत्तौसन्नद्धौ परमंधनुर्ययोस्तौपरमधन्विनौ व्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ६ ॥ अथेति । कालेपंचदिनात्मकेगते

भगवन्श्रोतुमिच्छावोयस्मिन्कालेनिशाचरौ ॥ संरक्षणीयौतौब्रह्मन्नातिवर्तेततत्क्षणं ॥ २ ॥ एवंब्रुवाणौकाकु
त्स्थौत्वरमाणौयुयुत्सया ॥ सर्वेतेमुनयःप्रीताःप्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥ अद्यप्रभृतिषड्रात्रंरक्षतंराघवौयुवां ॥
दीक्षांगतोह्येषमुनिर्मौनित्वंचगमिष्यति ॥ ४ ॥ तौचतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रौयशस्विनौ ॥ अनिद्रौषडहोरात्रं
तपोवनमरक्षतां ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुर्वीरौयत्तौपरमधन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मुनिवरंविश्वामित्रमरिंदमौ ॥ ६ ॥ अ
थकालेगतेतस्मिन्षष्ठेऽहनिसमागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामोयत्तोभवसमाहितः ॥७॥ रामस्यैवंब्रुवाणस्यत्वरित
स्ययुयुत्सया ॥ प्रजज्वालततोवेदिस्सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥ सदर्भचमसस्रुक्कासससमित्कुसुमोच्चया ॥ वि
श्वामित्रेणसहितावेदिर्जज्वालसर्त्विजा ॥ ९ ॥ मंत्रवच्चयथान्यायंयज्ञोसौसंप्रवर्तते ॥ आकाशेचमहान्शब्दःप्रा
दुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥

तस्मिन्प्रधाने अहनिसुत्यादिने समाहितःएकाग्रचित्तः अत्राद्यप्रभृतिषड्रात्रमित्युक्त्यापूर्वसर्गेतत्पूर्वदिने दीक्षाप्रवेशोक्त्याचसप्तरात्रानिर्वर्त्यःसत्रविशेषो
यमितिगम्यते ॥ ७ ॥ रामस्येति । वेदिप्रज्वलनमुत्पातोराक्षसागमसूचकः । उपाध्यायःविश्वामित्रः पुरोहिताऋत्विजः ॥ ८ ॥ एतद्विवृणोति
सदर्भेति । चमसंनामपानपात्रं स्रुक्होमपात्रं उच्चयःसमूहः कुसुमोच्चयोलंकारार्थः ॥ ९ ॥ मंत्रवदिति । ननुरक्षोघ्नमंत्रजपेक्रियमाणेकथंराक्षसागम
नप्रसक्तिः नकथंचित्किंतुदूरतएवाकाशेमेघवद्बुधिरंववर्षुः । तदिदमाह आका!शइति भयानकःभयंकरः ॥ १० ॥

आवार्येति । प्रावृषिवर्षाकाले निर्गतोमेघोयथातथाभ्यधावतां ॥ ११ ॥ मारीचइति । भीमसंकाशाःभयंकराः ॥ १२ ॥ सेति । अभिद्रुतःअभिमु
खंधावन् ॥ १३ ॥ तावितिस्पष्टं ॥ १४ ॥ पश्येति । पिशिताशनान्मांसभक्षकान् एतद्विधूननार्थंमानवास्त्रं प्रयोक्ष्यइतिभावः ॥१५॥ मानवमिति ।

आवार्यगगनंमेघोयथाप्रावृषिनिर्गतः ॥ तथामायांविकुर्वाणौराक्षसावभ्यधावतां ॥ ११ ॥ मारीचश्चसुबाहुश्च
तयोरनुचराश्चये ॥ आगम्यभीमसंकाशारुधिरौघमवासृजन् ॥ १२ ॥ सातेनरुधिरौघेणवेदिर्जल्वालमंडिता ॥
(दृष्ट्वावेदिंतथाभूतांसानुजःक्रोधसंयुतः) ॥ सहसाभिद्रुतोरामस्तानपश्यत्ततोदिवि ॥ १३ ॥ तावापतंतौसहसादृ
ष्ट्वाराजीवलोचनः ॥ लक्ष्मणंत्वभिसंप्रेक्ष्यरामोवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ पश्यलक्ष्मणदुर्वृत्तान्राक्षसान्पिशिता
शनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेनयथाघनान् ॥ १५ ॥ (करिष्यामिनसंदेहोनोत्सहेहंतुमीदृशान् ॥ इत्यु
क्त्वावचनंरामश्चापेसंधायवेगवान्) ॥ मानवंपरमोदारमस्त्रंपरमभास्वरं ॥ चिक्षेपपरमक्रुद्धोमारीचोरसिराघ
वः ॥ १६ ॥ सतेनपरमास्त्रेणमानवेनसमाहितः ॥ संपूर्णंयोजनशतंक्षिप्तःसागरसंप्लवे ॥ १७ ॥ विचेतनंविघूर्णं
तंशीतेषुबलताडितं ॥ निरस्तंदृश्यमारीचंरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ (पश्यलक्ष्मणशीतेषुमानवंधर्मसंहितं ॥
मोहयित्वानयत्येनंनचप्राणैर्व्ययुज्यत) ॥ इमानपिवधिष्यामिनिर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्
यज्ञघ्नान्रुधिराशनान् ॥ १९ ॥ संगृह्यसुमहच्चास्त्रमाग्नेयंरघुनंदनः ॥ सुबाहूरसिचिक्षेपसविद्धःप्रापतद्भुवि ॥ २० ॥

अत्रादावित्युक्त्वेत्युपस्कार्यं । ननुसर्वराक्षसेष्वस्त्रप्रयोगंप्रतिज्ञायमारीचोरसितत्प्रयोगःकथमितिचेन्न पूर्वश्लोकेराक्षसशब्दस्यमारीचमात्रपरत्वात्
॥१६॥ सइति । सागरसंप्लवेसमुद्रपूरे अत्रगायत्रीद्वितीयाक्षरंसः ॥१७॥ विचेतनमिति । शीतेषुशब्दोवयववृत्त्यामानवास्त्रेवर्तते दृश्यदृष्ट्वा मारीचस्यप्रा
णरक्षणंभाविकार्यांतरसाधनाय ॥ १८ ॥ इमानिति । वधप्रयोजकानिनिर्घृणत्वादीनि ॥ १९ ॥ संगृह्येति । अद्भुतंयथातथाचिक्षेप ॥ २० ॥

---

१ संगृह्यास्त्रंततोरामोदिव्यमाग्नेयमद्भुतमितिपाठान्तरम् ।

शेषानिति । निजघानहिंसितवान्॥२१॥ सइति । पुराविजये असुरविजये॥२२॥अथेति । निरीतिकाःनिर्बाधाः ॥ २३ ॥ कृतार्थइति । गुरुवचःपितृ
वचः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ एवंकृतार्थोविश्वामित्रोजनक
सुतात्वेनावतीर्णयाश्रियारामंयोजयितुंव्याजेनमिथिलाप्रस्थानंप्रस्तौत्येकत्रिंशे अथेत्यादि । कृतार्थौकृतविश्वामित्रप्रयोजनौ प्रहृष्टेनसंतुष्टेन अंतरात्म
नाअंतःकरणेन उपलक्षितौ ॥ १ ॥ प्रभातायामिति । सहितौअविनाभूतौ ॥ २ ॥ अभिवाद्येति । मधुरोदारोक्तौहेतुर्मधुरभाषिणाविति ॥ ३ ॥ इ

शेषान्वायव्यमादायनिजघानमहायशाः ॥ राघवःपरमोदारोमुनीनांमुदमावहन्॥२१॥ सहत्वाराक्षसान्सर्वान्
यज्ञघ्नान्रघुनंदनः ॥ ऋषिभिःपूजितस्तत्रयथेंद्रोविजयेपुरा ॥२२॥ अथयज्ञेसमाप्तेतुविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ नि
रीतिकादिशोदृष्ट्वाकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ कृतार्थोस्मिमहाबाहोकृतंगुरुवचस्त्वया ॥ सिद्धाश्रममिदं
सत्यंकृतंराममहायशः ॥२४॥ इति श्रीबालकांडेत्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
अथतांरजनींतत्रकृतार्थौरामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतुर्मुदितौवीरौप्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ १ ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांकृतपौर्वा
ह्णिकक्रियौ ॥ विश्वामित्रंमुनींश्चान्यान्सहिताविभिजग्मतुः ॥ २ ॥ अभिवाद्यमुनिश्रेष्ठंज्वलंतमिवपावकम् ॥ ऊ
चतुर्मधुरोदारंवाक्यंमधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥ इमौस्ममुनिशार्दूलकिंकरौसमुपस्थितौ ॥ अज्ञापययथेष्टंवैशास
नंकरवावकिम् ॥ ४ ॥

माविति । स्मेतिभूतार्थसूचकमव्ययं । इमौस्मआज्ञापितंसर्वमनुष्ठितवंतावित्यर्थः । मुनिशार्दूल ब्रह्मध्यायिषुश्रेष्ठ । अनेननिरवधिकभक्तिमत्त्वंसूचितं ।
किंकरौभक्तिक्रीतोजनार्दनइत्युक्तरीत्यात्वयाक्रीतौसमुपस्थितौ भक्तंत्वांविनाक्षणमपिस्थातुमक्षमौ शरतल्पगतोभीष्मःशाम्यन्निवहुताशनः ॥ मांध्या
तिपुरुषव्याघ्रस्ततोमेतद्गतंमनइतिवत् । आज्ञापययथेष्टं क्षामकालेअल्पद्रव्यायक्रीतोराजपुत्रः पुनर्निवर्तयितुंनार्हः किल शासनंकरवावकिं कर्त
व्येनसंकोचःकार्यइत्यर्थः । अनेनस्वभक्तायस्वान्यंनददातिआहूयनददाति स्वयंगत्वैवददातिस्वात्मानमिष्टविनियोगार्हंकरोतीत्युक्तं ॥ ४ ॥

एवमिति । अत्रविश्वामित्रेणप्रतिवक्तव्येऋषिभिर्नियोजनंरामभक्त्यतिरेकेण पुरस्कृत्य तदनुज्ञांलब्ध्वेत्यर्थः । यद्वा विश्वामित्रप्रमुखामुनयइत्यर्थः ॥५॥ मैथिलस्येति । मिथिलायाईश्वरोमैथिलः तस्येदमित्यण् परमधर्मिष्ठःअतिशयेनधर्मवान् भगवत्कैंकर्यरूपत्वेनकाम्यनित्याभ्यामुत्कृष्टइत्यर्थः । तस्यतस्यकृते ॥ ६ ॥ त्वमिति । गमिष्यसि यदीतिशेषः । धनुरत्नंधनुःश्रेष्ठं दीर्घाभावआर्षः चकाराद्यज्ञंचेत्यर्थः । तत्प्रसिद्धं ॥ ७ ॥ तस्यधनूरत्नंकुतः

एवमुक्तास्ततस्ताभ्यांसर्वएवमहर्षयः ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यरामंवचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥ मैथिलस्यनरश्रेष्ठजनकस्यभविष्यति ॥ यज्ञःपरमधर्मिष्ठस्तस्ययास्यामहेवयम् ॥ ६ ॥ त्वंचैवनरशार्दूलसहास्माभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतंधनुरत्नंचतत्रतद्द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥ तद्धिपूर्वंनरश्रेष्ठदत्तंसदसिदैवतैः ॥ अप्रमेयबलंघोरंमखेपरमभास्वरम् ॥ ८ ॥ नास्यदेवानगंधर्वानासुरानचराक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणंशक्तानकथंचनमानुषाः ॥ ९ ॥ धनुषस्तस्यवीर्यंतु जिज्ञासंतोमहीक्षितः ॥ नशेकुरारोपयितुंराजपुत्रामहाबलाः ॥ १० ॥ तद्धनुर्नरशार्दूलमैथिलस्यमहात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसिकाकुत्स्थयज्ञंचाद्भुतदर्शनम् ॥ ११ ॥ तद्धियज्ञफलंतेनमैथिलेनोत्तमंधनुः ॥ याचितंनरशार्दूलसुनाभंसर्वदैवतैः ॥ १२ ॥ आयागभूतंनृपतेस्तस्यवेश्मनिराघव ॥ अर्चितंविविधैर्गंधैर्माल्यैश्चागरुगंधिभिः ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामुनिवरःप्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्षिसंघःसकाकुत्स्थआमंत्र्यवनदेवताः ॥ १४ ॥

समायातंतत्राह तद्धीति । मखेसदसि दैवतैर्दत्तमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ नास्येति । आरोपणंज्यारोपणं ॥ ९ ॥ धनुषइति । जिज्ञासंतःजिज्ञासमानाः ॥१०॥ तदिति । यज्ञंद्रक्ष्यसि तत्रतद्धनुश्चद्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मखेकिमर्थंदत्तंतत्राह तद्धीति । सुनाभंशोभनमुष्टिबंधनस्थानं दैवतैःदैवतेभ्यःयाचितं दत्तंचेत्यर्थः ॥ १२ ॥ आयागेति । आयागभूतंधनुरुत्सवेप्राधान्येनार्चितं धनुरायागउच्यते अत्रविश्वामित्रेणैवानुक्तिः सर्वसंमतत्वद्योतनाय ॥ १३ ॥ एवमिति । पूर्वंविश्वामित्रंपुरस्कृत्येत्युक्त्याप्राधान्यात् विश्वामित्रउक्तवानित्यनूद्यते ॥ १४ ॥

स्वस्तिवोस्तुगमिष्यामिसिद्धःसिद्धाश्रमादहम् ॥ उत्तरेजाह्नवीतीरेहिमवंतंशिलोच्चयम् ॥ १५ ॥ प्रदक्षिणंततःकृत्वासिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ उत्तरांदिशमुद्दिश्यप्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥ तंप्रयांतंमुनिवरमन्वयादनुसारिणम् ॥ शकटीशतमात्रंचप्रायेणब्रह्मवादिनाम् ॥१७॥ मृगपक्षिगणाश्चैवसिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानंविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥ १८॥ निवर्तयामासततःपक्षिसंघान्मृगानपि ॥१९॥ तेगत्वादूरमध्वानंलंबमानेदिवाकरे वासंचक्रुर्मुनिवराःशोणाकूलेसमागताः ॥२०॥ तेस्तंगतेदिनकरेस्नात्वाहुतहुताशनाः ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यनिषेदुरमितौजसः ॥ २१ ॥ रामोहिसहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्यच ॥ अग्रतोनिषसादाथविश्वामित्रस्यधीमतः ॥२२॥ अथरामोमहातेजाविश्वामित्रंमहामुनिम् ॥पप्रच्छनरशार्दूलःकौतूहलसमन्वितः ॥२३॥ भगवन्[1]कस्यदेशोयंसमृद्धवनशोभितः॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेवक्तुमर्हसितत्वतः ॥ २४ ॥ चोदितोरामवाक्येनकथयामाससुव्रतः ॥ तस्यदेशस्यनिखिलमृषिमध्येमहातपाः ॥ २५ ॥ इति श्रीबालकांडेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥

स्वस्तीति । जाह्नवीतीरेस्थितंहिमवंतंगमिष्यामीत्यन्वयः । शिलोच्चयंपर्वतंसिद्धाश्रमाद्धिमवद्गमनंमिथिलामार्गेणेतिज्ञेयं ॥ १५॥ प्रदक्षिणमिति । ततः वनदेवतामंत्रणानंतरं ॥ १६ ॥ तमिति । अनुसारिणंउत्तरदिगनुसारिणंतं प्रायेणबाहुल्येन ब्रह्मवादिनांशकटीशतमात्रं शकट्यःशकटानि तेषांशतमात्रंशतप्रमाणं अन्वयात्अन्वगात् यद्वा शतमात्रमन्वयात् इतरत्सर्वंसिद्धाश्रमएवस्थितमित्यर्थः । अत्रशकटीशब्देनशकट्यारोपिताग्निहोत्रसंभारादिकमुच्यते ॥ १७ ॥ मृगेति । तद्भक्त्येतिभावः ॥ १८ ॥ निवर्तयामासेत्यर्द्धं । अत्रपक्षादिनिवर्तनेनमुनीनांगमनंद्योतितं ॥ १९ ॥ तइति । शोणः पुन्नदः सएवशोणेत्यपिव्यपदिश्यते ॥ २० ॥ तइति । शोणेस्नात्वादिनकरेस्तंगतेसतिहुतहुताशनाइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ रामइति । अभिपूज्यअभिवाद्य ॥ २२ ॥ अथेति । स्पष्टं ॥ २३ ॥ भगवन्निति । अयंशोणकूलस्थः ॥ २४ ॥ चोदितइति । निखिलंवृत्तांतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेएकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥

---

१ कोन्वयंदेशइतिपाठान्तरम् ।

एवंशोणकूलदेशवैभवेपृष्टेअयंमद्वंश्यानांदेशइतिविवक्षन्स्वान्वयं प्रदर्शयतिद्वात्रिंशे। ब्रह्मयोनिरित्यादि। ब्रह्मायोनिःकारणं यस्यसःब्रह्मयोनिः अयोनिजोब्रह्मपुत्रः महान्ज्ञानशौर्यादिभिरितरब्रह्मपुत्रविलक्षणः कौभूमौशेतइतिकुशः नारदादिवत् ब्रह्मलोकेऽनवस्थायप्रजापालनेदत्तादरतयाभूमाववस्थानात्कुशइत्यस्यनाम अतएवक्षत्रियव्यापारात्क्षत्रियोयं अक्लिष्टंनिर्बाधंव्रतंयस्यसोक्लिष्टव्रतः अक्लिष्टव्रतश्चासौधर्मज्ञश्चेतिकर्मधारयः ॥ १ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशोनाममहातपाः ॥ अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञःसज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥ समहात्माकुलीनायांयु
क्तायांसुगुणोल्बणान् ॥ वैदर्भ्यांजनयामाससदृशांश्चतुरःसुतान् ॥ कुशांबंकुशनाभंचआधूर्तरजसंवसुं ॥ २ ॥
दीप्तियुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मंचिकीर्षया ॥ तानुवाचकुशःपुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥ ३ ॥ क्रियतांपाल
नंपुत्राधर्मंप्राप्स्यथपुष्कलम् ॥ ऋषेस्तुवचनंश्रुत्वाचत्वारोलोकसंमताः ॥ निवेशंचक्रिरेसर्वेपुराणांनृवरास्तदा ॥ ४ ॥
कुशांबस्तुमहातेजाःकौशांबीमकरोत्पुरीं ॥ कुशनाभस्तुधर्मात्मापुरंचक्रेमहोदयम् ॥ ५ ॥ आधूर्तरजसो
रामधर्मारण्यंमहीपतिः ॥ चक्रेपुरवरंराजावसुश्चक्रेगिरिव्रजम् ॥ ६ ॥ एषावसुमतीरामवसोस्तस्यमहात्मनः ॥
एतेशैलवराःपंचप्रकाशंतेसमंततः ॥ ७ ॥ सुमागधीनदीरम्यामगधान्विश्रुताययौ ॥ पंचानांशैलमुख्यानांमध्ये
मालेवशोभते ॥ ८ ॥ सैषाहिमागधीरामवसोस्तस्यमहात्मनः ॥ पूर्वाभिचरितारामसुक्षेत्रासस्यमालिनी ॥ ९ ॥
कुशनाभस्तुराजर्षिःकन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामासधर्मात्माघृताच्यांरघुनंदन ॥ १० ॥

सइति। सार्द्धश्लोकः युक्तायांअनुरूपायां ॥ २ ॥ दीप्तीति। क्षत्रधर्मःप्रजापालनं ॥ ३ ॥ क्रियतामिति। सार्द्धश्लोकः पुष्कलंसमग्रं ऋषेःकुशस्य निवेशंसंनिवेशं ॥ ४ ॥ कुशांबइत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ५ ॥ ६ ॥ एषेति। एषाशोणकूलस्था शैलवराःगिरिव्रजसंज्ञामूलाः ॥ ७ ॥ सुमागधीति। मगधदेशादागतामागधीतिशोणएवोच्यते आययावितिच्छेदः ॥ ८ ॥ सैषेति। पूर्वाभिचरितापूर्वदेशात्प्रत्यङ्मुखवाहिनीसुक्षेत्रा उभयपार्श्वतइतिशेषः ॥ ९ ॥ कुशनाभइत्यादि। घृतवत्पुरुषंदृष्ट्वाद्रवतीसत्यंचतीतिघृताची कुशनाभभार्या घृतवत्पुरुषंकृत्वांचतीतिवा अप्सरसः ॥ १० ॥

---

१ पितुस्तेइतिपाठः।

तास्त्वतिश्लोकद्वयं । उद्यानभूमिमागम्यशतह्रदाइवस्थिताःशतह्रदाः विद्युतःनृत्यमानाःनृत्यंत्यः वादयंत्यः वीणाइतिशेषः । आमोदं संतोषं स्वलंकृताःकुसुमचंदनतिलकादिभिः ॥११ ॥१२ ॥ अथेति । ताराइव बभुरितिशेषः ॥१३॥ ताइति । सर्वगुणसंपन्नाःसर्वालंकारसंपन्नाः सर्वत्रआत्मास्वरूपंयस्यसःसर्वात्मकः सर्वत्रसंचारीत्यर्थः ॥१४॥ अहमिति । वःभवतीः मानुषेभवोमानुषः भावःअनुरागः त्यज्यतांतथासतिदीर्घमायुरवाप्स्यथ॥१५॥

तास्तुयौवनशालिन्योरूपवत्यःस्वलंकृताः ॥ उद्यानभूमिमागम्यप्रावृषीवशतह्रदाः॥ ११॥ गायंत्योनृत्यमाना
श्चवादयंत्यश्चसर्वशः ॥ आमोदंपरमंजग्मुर्वराभरणभूषिताः ॥ १२ ॥ अथताश्चारुसर्वांग्योरूपेणाप्रतिमाभु
वि ॥ उद्यानभूमिमागम्यताराइवघनांतरे ॥ १३ ॥ ताःसर्वगुणसंपन्नारूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वासर्वात्मकोवायुरि
दंवचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहंवःकामयेसर्वाभार्याममभविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतांभावोदीर्घमायुरवाप्स्यथ
॥ १५ ॥ चलंहियौवनंनित्यंमानुषेषुविशेषतः ॥ अक्षय्यंयौवनंप्राप्ताअमर्यश्चभविष्यथ ॥ १६ ॥ तस्यतद्वचनं
श्रुत्वावायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्यततोवाक्यंकन्याशतमथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ अंतश्चरसिभूतानांसर्वेषांत्वं
सुरोत्तम ॥ प्रभावज्ञाःस्मतेसर्वाःकिमस्मानवमन्यसे ॥ १८ ॥ कुशनाभसुताःसर्वाःसमर्थास्त्वांसुरोत्तम ॥ स्था
नाच्च्यावयितुंदेवंरक्षामस्तुतपोवयम् ॥ १९ ॥ माभूत्सकालोदुर्मेधःपितरंसत्यवादिनम् ॥ नावमन्यस्वधर्मेणस्व
यंवरमुपास्महे ॥ २० ॥ पिताहिप्रभुरस्माकंदैवतंपरमंहिनः ॥ यस्यनोदास्यतिपितासनोभर्ताभविष्यति
॥ २१ ॥ तासांतद्वचनंश्रुत्वावायुःपरमकोपनः ॥ प्रविश्यसर्वगात्राणिबभंजभगवान्प्रभुः ॥ २२ ॥

चलमिति । नित्यंसर्वदा अक्षय्यमिति मद्भार्यात्वइतिशेषः ॥१६॥ तस्येति । अक्लिष्टकर्मणःअप्रतिहतकर्मणः ततः तद्वाक्यश्रवणेनअपहास्यअथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ अंतरिति । अंतश्चरसिप्राणरूपेण भूतानां प्राणिनां प्रभावज्ञाःएवंविधप्रभावज्ञाः अस्मान् ज्ञातभवत्प्रभावान् ॥ १८ ॥ कुशेति । स्थानात्अधिकारात् देवंभवंतं ॥१९॥ माभूदिति । सःनःपिताते कालःमृत्युःमाभूत् हेदुर्मेधः दुर्बुद्धे पितरंनावमन्यस्व धर्मेणपितृप्रदानरूपेण वरं स्वयमुपास्महे प्रतीक्षामहे पितास्वयंयस्मैदास्यति तंप्रतीक्षामहइत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तंविवृणोति पितेति ॥ २१ ॥ तासामिति । बभंज कुब्जीचकार ॥२२॥

ताइति । सलज्जाःशरीरवैरूप्यादितिभावः ॥ २३ ॥ सचेति । संभ्रांतःपर्याकुलचित्तः ॥२४ ॥ किमिति । कोधर्ममवमन्यतेबलात्कारंकरोतीत्यर्थः । कुब्जाःवक्रशरीराः ॥ २५ ॥ एवमिति । पृष्ट्वेतिशेषः । विनिश्वस्य व्यथित्वा समाधिं किंवक्ष्यंतीतितद्वचनश्रवणावधानं ॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ अथकुशनाभस्यकन्यावचनंशृण्वतःक्षमाविशेषउच्यतेत्रयस्त्रिंशे तस्येत्यादि शिरोभिश्चरणौस्पृष्ट्वा पादयोःप्रणम्येत्यर्थः ॥ १ ॥ वायुरिति । प्रधर्षयितुंअभिभवितुंइच्छति वर्तमानसामीप्याल्लट् । अशुभंबलात्काररूपं

[अरत्निमात्राकृतयोभग्नदर्पाभयार्दिताः] ॥ ताःकन्यावायुनाभग्नाविविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥ प्रापतन्भुविसंभ्रांताःसलज्जाःसाश्रुलोचनाः ॥ २३ ॥ सचतादयितादीनाःकन्याःपरमशोभनाः ॥ दृष्ट्वाभग्नास्तदाराजासंभ्रांतइदमब्रवीत् ॥२४॥ किमिदंकथ्यतांपुत्र्यःकोधर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाःकेनकृताःसर्वावेष्टंत्योनाभिभाषथ ॥ २५ ॥एवं राजाविनिश्वस्यसमाधिंसंदधेततः ॥ २६ ॥ इति श्रीबालकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥

तस्यतद्वचनंश्रुत्वाकुशनाभस्यधीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौस्पृष्ट्वाकन्याशतमभाषत ॥ १ ॥ वायुःसर्वात्मकोराजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभंमार्गमास्थायनधर्मंप्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥ पितृमत्यःस्मभद्रंतेस्वच्छंदेनवयंस्थिताः ॥ पितरंनोवृणीष्वत्वंयदिनोदास्यतेतव ॥ ३ ॥ तेनपापानुबंधेनवचनंनप्रतीच्छता ॥ एवंब्रुवंत्यःसर्वाःस्मवायुनानिहताभृशम् ॥४॥ तासांतद्वचनंश्रुत्वाराजापरमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाचमहातेजाःकन्याशतमनुत्तमम् ॥५॥ क्षांतंक्षमावतांपुत्र्यःकर्तव्यंसुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्यकुलंचावेक्षितंमम ॥ ६ ॥

॥ २ ॥ पितृमत्यइति । पितृमत्यःस्म अतः स्वच्छंदेस्वातंत्र्येकिंचित्पतिस्वीकारविषयेवयंनस्थिताः अतोनःपितरमेववृणीष्व सयदि नःअस्मान्तुभ्यंदास्यति तदातवभविष्यामः तेभद्रमस्तु ॥ ३ ॥ तेनेति । एवंब्रुवंत्योवयं अस्माकंवचनं नप्रतीच्छताअनंगीकुर्वता पापानुबंधेनपापानुसारिणा तेनवायुना निहताः ॥४॥ तासामिति । अनुत्तमंक्षमावत्त्वात् ॥५॥ क्षांतमिति । हेपुत्र्यःक्षमावतांकर्त्तव्यंकर्तुमर्हं कृत्यानांकर्तरिवेतिषष्ठी क्षांतंक्षमाभावेनिष्ठाकृतंइदंसुमहत्कर्म देवेप्रार्थयमानेप्यविकृतचित्तत्वं शरीरंभंजयतिसतिनिष्क्रोधत्वंच दुष्करमितिभावः। कुलंचावेक्षितंकुलानुरूपंकृत्यं कृतमित्यर्थः॥ ६ ॥

उक्तमर्थंविवृणोति अलंकारइतिअर्द्धं । क्षमाअपराधसहिष्णुत्वं ॥ ७ ॥ दुष्करमिति । वःतत्क्षांतंक्षमा दुष्करंत्रिदशेषुरूपैश्वर्यसंपन्नेषु विशेषतोदुष्करं यादृशीतिसर्वासामविशेषतःयाक्षमासापिदुष्करेइत्यन्वयः । क्षमैवदुष्कराततस्त्रिदशेषुदुष्करा ततोपिसर्वासांअविशेषणक्षमादुष्करैवेत्यर्थः ॥ ८॥ क्षमांप्रशंसाति क्षमेति । क्षमादानं दानेनयत्फलंप्राप्नोति तत्क्षमयाप्राप्नोतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यं धर्मः तटाकारामनिर्माणादिः क्षमयाभूमिसंबंधिन्या जगच्चराचरंविष्ठितंस्थितंभवति ॥ ९ ॥ विसृज्येतिअर्द्धत्रयं । प्रदानंकन्याप्रदानं चिंताप्रकारमाह देशइति प्रदानस्यकन्याप्रदानस्य उचितौदेशकालौ

अलंकारोहिनारीणांक्षमातुपुरुषस्यवा॥७॥दुष्करंतद्धिवःक्षांतंत्रिदशेषुविशेषतः॥यादृशीवःक्षमापुत्र्यःसर्वासामविशेषतः ॥ ८॥ क्षमादानंक्षमासत्यंक्षमायज्ञश्चपुत्रिकाः ॥ क्षमायशःक्षमाधर्मःक्षमयाविष्ठितंजगत् ॥ ९ ॥ विसृज्यकन्याःकाकुत्स्थराजात्रिदशविक्रमः ॥ मंत्रज्ञोमंत्रयामासप्रदानंसहमंत्रिभिः ॥ देशकालौप्रदानस्यसदृशेप्रतिपादनम् ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुचूलीनाममहामुनिः ॥ उर्ध्वरेताःशुभाचारोब्राह्मंतपउपागमत् ॥ ११॥ तप्यंतंतमृषिंतत्रगंधर्वीपर्युपासते ॥ सोमदानामभद्रंतेऊर्मिलातनयातदा ॥ १२ ॥ साचतंप्रणताभूत्वाशुश्रूषणपरायणा ॥ उवासकालेधर्मिष्ठातस्यास्तुष्टोभवद्गुरुः ॥ १३ ॥ सचतांकालयोगेनप्रोवाचरघुनंदन ॥ परितुष्टोस्मिभद्रंतेकिंकरोमितवप्रियम् ॥ १४ ॥ परितुष्टंमुनिंज्ञात्वागंधर्वीमधुरस्वरा ॥ उवाचपरमप्रीतावाक्यज्ञावाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥

सदृशेस्वकुलस्यसदृशे पात्रेप्रतिपादनंच मंत्रयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥ एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नेवकालेकुशनाभीयकाले उत्तरत्रान्वयः उर्ध्वरेताःअस्खलितरेताः ब्राह्मंतपःवैदिकंतपःब्रह्मोद्देश्यकंवा ॥ ११ ॥ तप्यंतमिति । तत्रतस्मिन्देशे तदातत्काले तप्यंतंदाहार्थैंपिव्यत्ययाच्छयन् गंधर्वीजातिवाचित्वात् पर्युपासते अशुश्रूषत मध्येमध्येभद्रमस्त्वितिप्रयोगःशुभोत्तरत्वाय ॥ १२ ॥ साचेति । कालेकियतिकाले तुष्टोभवत् ब्रह्मर्षित्वाद्गुरुरित्युक्तिः ॥ १३ ॥ सचेति । कालयोगेनशुश्रूषापरिपाककालसंबंधेन करोमिकुर्याम् ॥ १४ ॥ परितुष्टमिति । वाक्यकोविदंवाक्येवचने कोविदंसमर्थं ॥ १५ ॥

लक्ष्म्येति । ब्राह्म्यालक्ष्म्याब्रह्मवर्चसेन समुदितःश्रेष्ठः अतएवब्रह्मभूतःब्रह्मतुल्यः महातपाअसि तस्मात्त्वत्तःपुत्रमिच्छामि दीप्यसेपरयालक्ष्म्ये तिकोशां
तरे॥१६॥अपतिरिति। विधवाप्यपतिर्भवतितत्राह भार्यैति । उपगतायाः शरणंगतायाः मे ब्राह्मेण तपोमहिम्ना॥१७॥तस्याइति । ब्रह्मणातपोयोगेनदत्तो
ब्रह्मदत्तः चूलिनःस्वस्य मानसंमनःसंकल्पजं सुतंददौ ॥१८॥ सइति । राजाक्षत्रियः क्षत्रजत्वात्लक्ष्म्यासंपदा युक्तः एतस्मिन्नंतरेपुरीमध्यावसदितिसंबं
धः॥१९॥सबुद्धिमिति । तदा ब्रह्मदत्तस्यकांपिल्याख्यायांपूर्यामावासकाले॥२०॥तमिति। राजारंजकः॥२१॥यथेति । तासांपाणीन्जग्राह देवपतिर्यथा

लक्ष्म्यासमुदितोब्राह्म्याब्रह्मभूतोमहातपाः ॥ ब्राह्मेणतपसायुक्तंपुत्रमिच्छामिधार्मिक ॥१६॥ अपतिश्चास्मिभ
द्रंतेभार्याचास्मिनकस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्चदातुमर्हसिमेसुतम् ॥१७॥ तस्याःप्रसन्नोब्रह्मर्षिर्ददौपुत्रमनु
त्तमम् ॥ ब्रह्मदत्तइतिख्यातंमानसंचूलिनःसुतम् ॥१८॥ सराजासौमदेयस्तुपुरीमध्यावसत्तदा॥ कांपिल्यांपरया
लक्ष्म्यादेवराजोयथादिवम् ॥१९॥ सबुद्धिंकृतवान्राजाकुशनाभःसुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्तायकाकुत्स्थदातुंकन्या
शतंतदा ॥२०॥ तमाहूयमहातेजाब्रह्मदत्तंमहीपतिः ॥ ददौकन्याशतंराजासुप्रीतेनांतरात्मना ॥२१॥ यथाक्रमं
ततःपाणीञ्जग्राहरघुनंदन ॥ ब्रह्मदत्तोमहीपालस्तासांदेवपतिर्यथा ॥२२॥ स्पृष्टमात्रेततःपाणौविकुब्जाविगतज्व
राः ॥ युक्ताःपरमयालक्ष्म्याबभुकन्याशतंतदा ॥२३॥ सदृष्ट्वावायुनामुक्ताःकुशनाभोमहीपतिः ॥बभूवपरमप्रीतो
हर्षंलेभेपुनःपुनः ॥२४॥ कृतोद्वाहंतुराजानंब्रह्मदत्तंमहीपतिः ॥ सदारंप्रेषयामाससोपाध्यायगणंतदा॥२५॥सोम
दापिसुसंहृष्टापुत्रस्यसदृशींक्रियां ॥ यथान्यायंचगंधर्वीस्नुषास्ताःप्रत्यनंदत॥ स्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाचताःकन्याःकुशना
भंप्रशस्यच॥२६॥ इ॰श्रीबा॰त्रयस्त्रिं॰स॰॥३३॥ ॥छ॥

देवपतिसदृशः तत्तुल्यविभवइत्यर्थः॥२२॥स्पृष्टेति।ततश्चुलिसूनुनापाणावि
तिजात्येकवचनं विकुब्जाःविगतकुब्जभावाः शतंकन्याबभुः विसर्गलोपआर्षः। बभुःकन्याशतमितिपाठः॥२३॥सइति । वायुनामुक्ताःकन्याइतिशेषःप
रमप्रीतःअनुकूलवरलाभेनपरमप्रीतः हर्षंविकुब्जत्वकृतं॥२४॥ कृतेति । प्रेषयामास कांपिल्यामितिशेषः॥२५॥ सोमदेतिसार्द्धश्लोकः । सोमदाचूलिपुत्र
माता पुत्रसदृशींक्रियांदारक्रियां दृष्ट्वेतिशेषः। यथान्यायंयथाक्रमं स्नुषाःकन्याःकुशनाभपुत्रीः॥२६॥ इ॰श्रीगो॰श्रीरा॰मणिमं॰बा॰त्रयस्त्रिंशःसर्गः ॥

एवंप्रासंगिकंपरिसमाप्यप्रकृतंकथाशेषमाहचतुस्त्रिंशे कृतोद्वाहइत्यादि । अपुत्रःकुशनाभः पुत्रायेयंपौत्रीतां ॥१॥ इष्ट्यामिति । कुशःकुशनाभपिता ॥२॥
पुत्रेति । सदृशःगुणैरितिशेषः । सपुत्रःकिंनामकः तत्राह गाधिमिति । गाधिनामानंपुत्रंप्राप्स्यसे तेनगाधिना शश्वद्भवाशाश्वती भवार्थेअण् बहिषष्टीलो
पवचनादव्ययानांभमात्रेटिलोपःक्वाचित्कः अत्रनततोङीप् तां ॥३॥ एवमिति । अनेनसदाब्रह्मलोकवासीकुशः पुत्रानुग्रहार्थंभुवमागतइत्यवगम्यते सना
तनंनित्यं ॥४॥ कस्यचिदिति । कस्यचित्कालस्यकस्मिंश्चित्कालेगतेसति गाधिरित्येव यथापित्रोक्तं तथैवेत्यर्थः । जज्ञेघृताच्यांभार्यायां ॥५॥ सइति ।

कृतोद्वाहेगतेतस्मिन्ब्रह्मदत्तेचराघव ॥ अपुत्रःपुत्रलाभायपौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥ इष्ट्यांचवर्तमानायांकु
शनाभंमहीपतिं ॥ उवाचपरमोदारःकुशोब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥ पुत्रतेसदृशःपुत्रोभविष्यतिसुधार्मिकः ॥ गाधिं
प्राप्स्यसितेनत्वंकीर्तिंलोकेचशाश्वतीं ॥३॥ एवमुक्त्वाकुशोरामकुशनाभंमहीपतिं ॥ जगामाकाशमाविश्यब्रह्म
लोकंसनातनम् ॥ ४ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यकुशनाभस्यधीमतः ॥ जज्ञेपरमधर्मिष्ठोगाधिरित्येवनामतः ॥५॥
सपितामामकाकुत्स्थगाधिःपरमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोस्मिकौशिकोरघुनंदन ॥ ६ ॥ पूर्वजाभगिनीचापि
ममराघवसुव्रता ॥ नाम्नासत्यवतीनामऋचीकेप्रतिपादिता ॥ ७ ॥ सशरीरागतास्वर्गंभर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशि
कीपरमोदाराप्रवृत्ताचमहानदी ॥ ८ ॥ दिव्यापुण्योदकारम्याहिमवंतमुपाश्रिता ॥ लोकस्यहितकामार्थंप्रवृत्ता
भगिनीमम ॥ ९ ॥ ततोहंहिमवत्पार्श्वेवसामिनिरतःसुखं ॥ भगिन्यांस्नेहसंयुक्तःकौशिक्यांरघुनंदन ॥ १० ॥ सा
तुसत्यवतीपुण्यासत्येधर्मेप्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रतामहाभागाकौशिकीसरितांवरा ॥ ११ ॥

यतःकुशवंशप्रसूतोस्मि अतःकौशिकसंज्ञोस्मि कुशशब्दात्गोत्रापत्येठक् ॥६॥ पूर्वजेति । पूर्वजाज्येष्ठा ऋचीकेऋचीकाख्यमुनयइत्यर्थः ॥७॥ सश
रीरेति । भर्त्तारमनुवर्तिनी भर्त्रनुवर्तनधर्मप्रभावादितिभावः । नकेवलंस्वर्गगमनमस्याःमहानदीत्वंचजातमित्याह कौशिकीति ॥८॥ दिव्येति । दिव्याश्ला
घ्या हितमामुष्मिकं कामःऐहिकं तदुभयार्थं प्रवृत्तानदीरूपेणस्वर्गाद्धिमवंतमुपाश्रितेत्यर्थः ॥९॥ ततइति । यतोहिमवंतमाश्रितातातइत्यर्थः ॥ १० ॥
सत्यवतीनामनिमित्तमाह सात्विति ॥ ११ ॥

एवंभूतस्यसिद्धाश्रमागमननिमित्तमाह अहंहीति । नियमात्यागनियमाद्धेतोः समुपागतः सिद्धाश्रममितिशेषः ॥ १२ ॥ एषेति । ममस्वस्यवंशस्यचोत्पत्तिः प्रसंगात्कीर्तिता यत्त्वयापृष्टंतत्देशस्यगिरिव्रजदेशस्यवैभवंचोक्तं ॥ १३ ॥ इतःपरंनप्रष्टव्यमित्याशयेनाह गतइति । अर्द्धोरात्रेरर्द्धरात्रः अनपुंसकत्वेप्यर्द्धंनपुंसकमित्यार्षःसमासः अहःसर्वैत्यादिनासमासांतोऽच् रात्राह्नेतिपुल्लिंगता अत्रार्द्धशब्दोंशवाची उक्तंहि भित्तंशकलखंडेवापुंस्यर्द्धौ ऽर्द्धंसमेंशकइति यावतिरात्रिभागेनिद्रानिषिद्धा तावान्गतइत्यर्थः जागरणेकोदोषइत्यत्राह माभूदिति । श्वोगंतव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तालस्यकृतविघ्नोमाभूदित्यर्थः । ममकथाःकथयतःमयिकथांकथयति॥१४॥ अथनिशामुखंवर्णयतिचतुर्भिः निष्पंदाइत्यादि । निष्पंदाः पक्षिसंचाराभावादितिभावः । निलीनाः निद्रांप्राप्ताइत्यर्थः । नैशेन संध्यातिरिक्तकालिकेनसंध्यावियुज्यतेवियुक्ता वर्तमानसामीप्येलट् । नक्षत्रैःअश्विन्यादिभिः ताराभिःकेवलनक्षत्रैश्चगहनंव्याप्तं नभःज्योतिर्भिः ज्योतिष्मद्भिर्नेत्रैरावृतमिवावभासते उत्तिष्ठतीति उदोनूर्ध्वकर्मणीतिपरस्मैपदं तमोनुदतीतितमोनुदः इगुपधलक्षणःकः निशायांप्रभवंतिनैशानि प्रभवतीत्यण् भूतानिउलूकादयः ततस्ततःतत्र तत्र पौर्णमास्यांयज्ञंसमाप्यद्वितीयायांप्रस्थानमितिचतुर्घटिकानंतरंचंद्रोदयइति सर्वथार्द्धरात्रशब्दःप्रदोषपरएव ॥१५॥ १६ ॥ १७॥ १८॥ एवमिति । अभ्यजपूयन्अस्तुवन् ॥ १९॥ कुशिकानामिति । गाधेःकुशिकइतिनामांतरं कुशिकानांतद्गोत्रजानां ब्रह्मोपमाःचतुर्मुखोपमाः ॥ २० ॥

अहंहिनियमाद्रामाहित्वातांसमुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्यसिद्धोस्मितवतेजसा ॥१२॥ एषाराममोत्पत्तिः स्वस्यवंशस्यकीर्तिता ॥ देशस्यचमहाबाहोयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥१३॥ गतोर्द्धरात्रःकाकुत्स्थकथाःकथयतोमम ॥ निद्रामभ्येहिभद्रंतेमाभूद्विघ्नोध्वनीहनः ॥ १४ ॥ निष्पंदास्तरवःसर्वेनिलीनामृगपक्षिणः ॥ नैशेनतमसाव्याप्तादिशश्चरघुनंदन ॥ १५ ॥ शनैर्वियुज्यतेसंध्यानभोनेत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनंज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठतिचशीतांशुःशशीलोकतमोनुदः ॥ ह्लादयन्प्राणिनांलोकेमनांसिप्रभयाविभो ॥ १७ ॥ नैशानिसर्वभूतानिप्रचरंतिततस्ततः ॥ यक्षराक्षससंघाश्चरौद्राश्चपिशिताशनाः ॥ १८॥ एवमुक्त्वामहातेजाविरराममहामुनिः ॥ साधुसाध्वितितंसर्वेऋषयोह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥ कुशिकानामयंवंशोमहान्धर्मपरःसदा ॥ ब्रह्मोपमामहात्मानःकुशवंश्यानरोत्तमाः ॥ २० ॥

विशेषेणेति । विश्वामित्रःविश्वामित्रसंज्ञः भवानेवमहात्मेत्यनुषंगः कौशिकीच तवकुलोद्योतकरीकुलप्रकाशकरी ॥ २१ ॥ इतीति प्रशस्तःस्तुतः
शंसुस्तुतौ यस्यविभाषेतिनेट् अनिदितामितिनलोपः श्रीमान्प्रशंसाकृतहर्षजनितश्रीमान् अस्तंगतोंशुमानिव तद्वत्परप्रबोधाजनकइत्यर्थः ॥ २२ ॥
रामोपीति किंचिदागतविस्मयः निद्रापारवश्यादितिभावः । समुपसेवतेअध्वश्रमवशात्सम्यक्प्राप्तः ॥२३॥ इ०श्रीगो०बा०कां०चतुस्त्रिं०सर्गः॥३४॥

विशेषेणभवानेवविश्वामित्रोमहायशाः ॥ कौशिकीचसरिच्छ्रेष्ठाकुलोद्योतकरीतव ॥ २१ ॥ इतितैर्मुनिशार्दूलैः
प्रशस्तःकुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तंगतइवांशुमान् ॥ २२ ॥ रामोपिसहसौमित्रिःकिंचिदागत
विस्मयः ॥ प्रशस्यमुनिशार्दूलंनिद्रांसमुपसेवते ॥ २३ ॥ इति श्रीबालकांडेचतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

उपास्यरात्रिशेषंतुशोणाकूलेमहर्षिभिः ॥ निशायांसुप्रभातायांविश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥ सुप्रभातानिशारामपूर्वा
संध्याप्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठभद्रंतेगमनायाभिरोचय ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृत्वापौर्वाह्णिकींक्रियाम् ॥ गमनं
रोचयामासवाक्यंचेदमुवाचह ॥ ३ ॥ अयंशोणःशुभजलोगाधःपुलिनमंडितः ॥ कतरेणपथाब्रह्मन्संतरिष्यामहेव
यम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तुरामेणविश्वामित्रोब्रवीदिदम् ॥ एषपंथामयोद्दिष्टोयेनयांतिमहर्षयः ॥ ५ ॥ एवमुक्तामहर्षयो
विश्वामित्रेणधीमता ॥ पश्यंतस्तेप्रयातावैवनानिविविधानिच ॥ ६ ॥ तेगत्वादूरमध्वानंगतेर्द्धदिवसेतदा ॥ जाह्नवींस
रितांश्रेष्ठांददृशुर्मुनिसेवितां ॥ ७ ॥ तांदृष्ट्वापुण्यसलिलांहंससारससेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयःसर्वेमुदिताःसहराघवाः ॥ ८ ॥

अथस्वपादोद्भवगंगावैभवंलोकेप्रवर्तयितुंपृच्छतिपंचत्रिंशे उपास्येत्यादि । उपास्यस्थित्वा शयित्वेतियावत् रात्रिशेषमिति अत्यंतसंयोगेद्वितीया
सुप्रभातायां निवृत्तायामितियावत् अत्ररात्रिशेषमित्यनुवादात्पूर्वसर्गेगतोर्द्धरात्रइत्यत्रनिशीथपरत्वंस्वरसमितिगम्यते । यद्वा रात्रिशेषंब्राह्ममुहूर्तंउपा
स्य परमात्मानमितिशेषः । ब्राह्मेमुहूर्तंउत्थायचिंतयेदात्मनोहितंइतिस्मृतेः ॥ १ ॥ सुप्रभातेति । गमनायगंतुंक्रियार्थोपपदस्येतिचतुर्थी ॥ २ ॥ तदि
ति । पूर्वाह्णेभवापौर्वाह्णिकीतां ॥ ३ ॥ अयमिति । गाधःस्वल्पजलः अतएवपुलिनमंडितःसैकतालंकृतः तथाचनावंविनागंतुंशक्यते कतरेणपथासंत
रिष्यामहे ॥४॥ एवमिति । उद्दिष्टःगंतव्यत्वेननिश्चितः ॥५॥ एवमिति स्पष्टं ॥ ६ ॥ तइति । जाह्नवींगंगां ॥ ७॥ तामिति । सारसोहंसविशेषः ॥ ८ ॥

तस्याइतिअर्द्धं । आवासायपरिगृह्यतइत्यावासपरिग्रहः तंसंमार्जनादिना वासस्थानंचक्रुरित्यर्थः ॥९॥ ततइत्यादिश्लोकद्वयं । यथान्यायंयथाशास्त्रं अ
घमर्षणसूक्तादिजपपूर्वकमित्यर्थः । पितृदेवताइतिऋषीणामप्युपलक्षणं अग्निहोत्राणि अग्नौहोतव्यानिपंचमहायज्ञादीनि अमृतवत् अमृततुल्यं
हविःयज्ञशिष्टमन्नं यज्ञशिष्टामृतभुजोयांतिब्रह्मसनातनमितिस्मृतेः । शुचौदृष्टदोषरहिते भोजनस्थानादन्यत्र ॥ १० ॥ ११ ॥ अथेति । अथउपवेशानं
तरं तत्रदेशे तदातस्मिन्नेवकाले द्वितीयोथशब्दः प्रश्ने मंगलानंतरारंभप्रश्नकात्स्न्येंष्वथोअथेत्यमरः । गंगांगंगावृत्तांतं ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यमि

तस्यास्तीरेततश्चक्रुस्तआवासपरिग्रहं ॥ ९ ॥ ततःस्नात्वायथान्यायंसंतर्प्यपितृदेवताः ॥ हुत्वाचैवाग्निहोत्राणि
प्राश्यचामृतवद्धविः॥१०॥विविशुर्जाह्नवीतीरेशुचौमुदितमानसाः॥ विश्वामित्रंमहात्मानंपरिवार्यसमंततः॥११॥
अथतत्रतदारामोविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामिगंगांत्रिपथगांनदीं ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यंकथमा
क्रम्यगतानदनदीपतिं ॥ १३ ॥ चोदितोरामवाक्येनविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ वृद्धिंजन्मचगंगायावक्तुमेवोपच
क्रमे ॥ १४ ॥ शैलेंद्रोहिमवान्नामधातूनामाकरोमहान् ॥ तस्यकन्याद्वयंरामरूपेणाप्रतिमंभुवि ॥ १५ ॥ यामेरु
दुहितारामतयोर्मातासुमध्यमा ॥ नाम्नामनोरमानामपत्नीहिमवतःप्रिया ॥ १६ ॥ तस्यांगंगेयमभवज्ज्येष्ठा
हिमवतःसुता ॥ उमानामद्वितीयाभून्नाम्नातस्यैवराघव ॥ १७ ॥ अथज्येष्ठांसुराःसर्वेदेवतार्थंचिकीर्षया ॥ शै
लेंद्रंवरयामासुर्गंगांत्रिपथगांनदीं ॥ १८ ॥

त्यर्द्धं ॥ १३ ॥ चोदितइति । वृद्धिंत्रैलोक्यमित्यनेनोक्तां जन्म गंगांश्रोतुमित्युक्तं ॥ १४ ॥ शैलेंद्रइति । धातूनामयस्ताम्रादीनां अस्तीतिशेषः
कन्याद्वयंआसीदितिशेषः ॥ १५ ॥ येति । यामेरुदुहिताहिमवतःप्रियापत्नीमनोरमानामप्रसिद्धा सातयोर्मातेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ कन्याद्वयस्यनाम
नीदर्शयतितस्यामिति ॥ १७ ॥ अथेति । देवतार्थंचिकीर्षयादेवतार्थसंपादनेच्छया प्रयोजनंचस्नानपानादि वक्ष्यमाणसेनापतिजननंवा परदेवता
र्चनार्थंवा अतएवस्वपदेनानुक्तिः ॥ १८ ॥

ददाविति । धर्मेण याचकानप्रत्याख्येयाइतिधर्मेण जलप्रवाहरूपायानद्याःकथमाकाशेगमनंतत्राह स्वच्छंदपथगामिति स्वच्छंदःस्वेच्छातदायत्तः पंथाःस्वच्छंदपथःऋक्पूरब्धूरित्यादिनाअप्रत्ययःसमासांतः । तंगच्छतीति तथा । मेघजलवद्द्वारगतिविशेषेणाकाशेपिगतिःसंभवतीतिभावः ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्येति । त्रिलोकहितकारिणः देवाइतिशेषः । प्रतिगृह्यस्वीकृत्य आदायस्वेष्वंतर्भाव्य ॥ २० ॥ गंगावृत्तांतप्रसंगेनतदनुजावृत्तांतमप्याह याचेति । कन्याअलब्धभर्तृका ॥ २१ ॥ उग्रेणेति । अप्रतिरूपायअनुकूलायरुद्रार्थंतपस्यंतीमुमांप्रसन्नायतस्मैददावित्यर्थः ॥ २२ ॥ उपसंहरति

ददौधर्मेणहिमवांस्तनयांलोकपावनीं ॥ स्वच्छंदपथगांगंगांत्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १९ ॥ प्रतिगृह्यततोदेवास्त्रिलोकहितकारिणः ॥ गंगामादायतेगच्छन्कृतार्थेनांतरात्मना ॥२०॥ याचान्याशैलदुहिताकन्यासीद्रघुनंदन ॥ उग्रंसाव्रतमास्थायतपस्तेपेतपोधना ॥ २१ ॥ उग्रेणतपसायुक्तांददौशैलवरःसुतां ॥ रुद्रायाप्रतिरूपायउमांलोकनमस्कृतां ॥ २२ ॥ एतेतेशैलराजस्यसुतेलोकनमस्कृते ॥ गंगाचसरितांश्रेष्ठाउमादेवीचराघव ॥ २३ ॥ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथात्रिपथगानदी ॥ खंगताप्रथमंतातगतिंगतिमतांवर ॥ २४ ॥ सैषासुरनदीरम्याशैलेंद्रस्यसुता तदा ॥ सुरलोकंसमारूढाविपापाजलवाहिनी ॥ २५ ॥ इति श्रीबालकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्नुभौराघवलक्ष्मणौ ॥ अभिनंद्यकथांवीरावूचतुर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥

एतेइति ॥ २३ ॥ एवंगगोत्पत्तिप्रकारंप्रथमप्रश्नोत्तरमुक्त्वाद्वितीयप्रश्नोत्तरंत्रिपथगामित्वमुच्यतइत्याह एतदिति । प्रथमंतावत्खंखात्मिकांगतिंगता गतिमतांसुंदरगतिमतां ॥ २४ ॥ अथसुरलोकंचसमारूढेत्याह सैषेति ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेपंचत्रिंशःसर्गः ॥३५॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामिगंगांत्रिपथगांनदीमिति गंगायास्त्रिपथगात्वप्रकारेपृष्टेअंतरिक्षस्वर्गगमनयोःप्रत्युक्तत्वात्तत्रतृतीयपथगमनंकथमित्याशयेनपुनःपृच्छंतंश्रीरामंप्रत्याहषट्त्रिंशे । उक्तवाक्यइत्यादि । मुनौउक्तवाक्येउक्तोत्तरेसति अत्रोभावित्युक्तेःपूर्वसर्गेरामपदंलक्ष्मणस्याप्युपलक्षणंवेदितव्यं कथांपूर्वोक्तां ॥ १ ॥

धर्मेति अर्द्धत्रयं। धर्मयुक्तं धर्मफलकश्रवणमित्यर्थः । इदंवृत्तं ज्येष्ठायादुहितुःवृत्तंत्वयाकथितं तस्यादिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोकेमानुषलोकेचसंभवं विस्तरंवक्तुमर्हसि ॥२॥ त्रीनिति । त्रीन्पथः भूर्भुवःस्वर्मार्गान् केनहेतुनाप्लावयेत् प्लुता भावयेदित्यपिपाठः लकारव्यत्ययः इतरयोःपूर्वसर्गएवोक्तत्वात्केनहेतुनातृतीयपथंगतेतिद्वितीयप्रश्नार्थः ॥३॥ तृतीयप्रश्नमाह कथमिति । त्रिपथगागंगा कथंविश्रुता कैःकर्मभिःव्यापारैःसरित्उत्तमाआसीत् ॥४॥ प्रथमप्रश्नोत्तरमाहेत्याह तथेति । काकुत्स्थइतिलक्ष्मणस्याप्युपलक्षणं निखिलेनविस्तरेण सर्वांदिव्यसंभवांमानुषसंभवांच ॥ ५ ॥ निखिलेने

धर्मयुक्तमिदंब्रह्मन्कथितंपरमंत्वया ॥ दुहितुःशैलराजस्यज्येष्ठायावक्तुमर्हसि ॥ विस्तरंविस्तरज्ञोसिदिव्यमानुषसंभवम् ॥ २ ॥ त्रीन्पथोहेतुनाकेनप्लावयेल्लोकपावनी ॥ ३ ॥ कथंगंगात्रिपथगाविश्रुतासरिदुत्तमा ॥ त्रिषुलोकेषुधर्मज्ञकर्मभिःकैःसमन्विता ॥ ४ ॥ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेविश्वामित्रस्तपोधनः ॥ निखिलेनकथांसर्वामृषिमध्येन्यवेदयत् ॥ ५ ॥ पुरारामकृतोद्वाहोनीलकंठोमहातपाः ॥ दृष्ट्वाचस्पृहयादेवींमैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥ शितिकंठस्यदेवस्यदिव्यंवर्षशतंगतम् ॥ “ तस्यसंक्रीडमानस्यमहादेवस्यधीमतः ” ॥ नचापितनयोरामतस्यामासीत्परंतप ॥७॥ ततोदेवाःसमुद्विग्नाःपितामहपुरोगमाः ॥ यदिहोत्पद्यतेभूतंकस्तत्प्रतिसहिष्यते ॥ ८ ॥ अभिगम्यसुराःसर्वेप्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥९॥ देवदेवमहादेवलोकस्यास्यहितेरत ॥ सुराणांप्रणिपातेनप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥१०॥

त्युक्तंगांगेयसंभवमाह पुरेति । कृतोद्वाहइतिपरपरिग्रहव्यावृत्तिः दृष्ट्वास्पृहयामहातपोनिष्ठत्वेपिकामबाणवशात् तस्यामभिलाषेण मैथुनायमिथुनकर्मकर्तुं उपचक्रमे ॥ ६ ॥ शितीति । दिव्यंवर्षशतंगतं मैथुनेनैवेतिशेषः । तनयःतनयप्रापकरेतोविसर्गः ॥ ७ ॥ ततइति । पितामहपुरोगमाःदेवाः समुद्विग्नाभीताः पाठांतरेसमुद्युक्ताः उद्योगंचक्रुः किमर्थं इहपार्वत्यां यद्भूतंपुत्रःउत्पद्यते उत्पत्स्यते वर्तमानसामीप्येवर्तमानवत्प्रयोगः तत्कःप्रतिसहिष्यतइतिविचार्यतन्निवर्त्तनायसमुद्युक्ताइत्यर्थः ॥ ८ ॥ तमेवोद्योगमाह अभिगम्येति । महादेवमितिशेषः ॥ ९ ॥ देवदेवेति । देवदेवेत्यनेनमहादेवशब्दार्थउक्तः प्रणिपातेनपादमूलपतनेन ॥ १० ॥

नेति । तेजःतेजस्समुद्भूतंपुत्रं नधारयिष्यंतिनसहिष्यंते अतोब्राह्मेणवेदावगतेन तपसायोगेन युक्तःसन्तदंगतयादेव्यासहतपश्चर नतेजः पार्वे
त्यांमोक्तुमर्हसीतिभावः ॥ ११ ॥ त्रैलोक्येति । त्रैलोक्यहितमेवकामः काम्यमानः पुरुषार्थः तदर्थं तेजःरेतः तैजसितेजोमयनिजशरीरे धारय
नमुंचेत्यर्थः ॥ १२ ॥ देवतानामिति । सर्वलोकमहेश्वरःसर्वलोकानांपरमनियंता सर्वलोकपितामहइतिपाठांतरं ॥ १३ ॥ बाढमित्यंगीकृतांश
माह धारयिष्यामीति । तेजः अक्षुभितांशं उमया उमाप्यक्षुभितंशोणितरूपंतेजोधारयत्वित्यर्थः । पृथिवीशब्देनलोकाउच्यंते निर्वाणंसुखं ॥ १४ ॥

नलोकाधारयिष्यंतितवतेजःसुरोत्तम ॥ ब्राह्मेणतपसायुक्तोदेव्यासहतपश्चर ॥११॥ त्रैलोक्यहितकामार्थंतेजस्ते
जसिधारय ॥ १२॥ “ रक्षसर्वानिमाँल्लोकान्नालोकंकर्तुमर्हसि ” ॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढ
मित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाचह॥१३॥ धारयिष्याम्यहंतेजस्तेजस्येवसहोमया ॥ त्रिदशाःपृथिवीचैवनिर्वाणम
धिगच्छतु ॥ १४॥ यदिदंक्षुभितंस्थानान्ममतेजोह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यतिकस्तन्मेब्रुवंतुसुरसत्तमाः ॥१५॥ एव
मुक्तास्ततोदेवाःप्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजःक्षुभितंह्येतत्तद्धराधारयिष्यति ॥ १६ ॥ एवमुक्तःसुरपतिःप्रमुमोच
महीतले ॥ तेजसापृथिवीयेनव्याप्तासगिरिकानना ॥ १७ ॥ ततोदेवाःपुनरिदमूचुश्चाथहुताशनम् ॥ प्रविशत्वं
महातेजोरौद्रंवायुसमन्वितः ॥ १८ ॥

पुनश्चेदमुवाचहेत्युक्तमंशंदर्शयति यदिदमिति । स्थानात्रेतःस्थानहृदयसंपुटात् अनुत्तमं दुर्भरं मेमह्यं ब्रुवंतु ॥ १५ ॥ एवमिति । धरासर्वधार
णशक्तिमती अनेनधरातद्धारणार्थंदेवैःप्रार्थितेतिसिद्धं ॥ १६ ॥ एवमिति । सुरपतिःरुद्रः प्रमुमोच तेजइतिसिद्धं येनतेजसापृथिवीव्याप्तातत्प्रमुमो
च ॥ १७ ॥ ततइति । ततःपृथिव्यांव्याप्तत्वादेवहेतोः पृथिवीभग्नाभविष्यतीतिहुताशनमूचुः पुनरूचुरित्यनेनाग्नेःप्रवेशभीतत्वंगम्यते अग्निचार
णहेतुतयावायुसमन्वितइत्युक्तं ॥ १८ ॥

तदिति अर्द्धत्रयं । तत्तेजःअग्निनाव्याप्तंसत्श्वेतपर्वतःसंजातः ततःकालपरिपाकेनशरवणंचसंजातंशराणांवनंशरवणं । प्रनिरंतश्शरेतिणत्वं शरवणंविशेषयति यत्रेतिकृत्तिकानामपत्यंपुमान्कार्तिकेयः स्त्रीभ्योढक् स्तन्यदानात्कृत्तिकापुत्रत्वं अग्निनाधृत्वामुक्तत्वादग्निसंभवः ॥ १९ ॥ अथेति । पूजयामासुः मैथुनविघ्नकृतकोपशांत्यर्थमित्यर्थः ॥ २० ॥ अथेति अब्रवीदित्येतद्विशिष्योच्यते अशपदिति ॥ २१ ॥ यस्मादिति । पुत्रकाम्ययामया संगतिः भर्तृसंयोगोमैथुनरूपः सायस्मान्निवारिता तस्मात्यूयमपिस्वेषुदारेषुअपत्यंपुत्रंनोत्पादयिष्यथ ॥ २२ ॥ अद्येति । पूर्वा

तदग्निनापुनर्व्याप्तंसंजातःश्वेतपर्वतः ॥ दिव्यंशरवणंचैवपावकादित्यसन्निभं ॥ यत्रजातोमहातेजाःकार्तिकेयोग्निसंभवः ॥ १९ ॥ अथोमांचशिवंचैवदेवाःसर्षिगणास्तदा ॥ पूजयामासुरत्यर्थंसुप्रीतमनसस्ततः ॥ २० ॥ अथशैलसुतारामात्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ (अप्रियस्यकृतस्याद्यफलंप्राप्स्यथमेसुराः॥ इत्युक्त्वासलिलंगृह्यपार्वतीभास्करप्रभा ॥) समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २१ ॥ यस्मान्निवारिताचैवसंगतिःपुत्रकाम्यया ॥ अपत्यंस्वेषुदारेषुतस्मान्नोत्पादयिष्यथ ॥ २२ ॥ अद्यप्रभृतियुष्माकमप्रजाःसंतुपत्नयः ॥ एवमुक्त्वासुरान्सर्वान्शशापपृथिवीमपि ॥ २३ ॥ अवनेनैकरूपात्वंबहुभार्याभविष्यासि ॥ नचपुत्रकृतांप्रीतिंमत्क्रोधकलुषीकृता ॥ प्राप्स्यसित्वंसुदुर्मेधेममपुत्रमनिच्छती॥२४॥ तान्सर्वान्व्रीडितान्दृष्ट्वासुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्रामदिशंवरुणपालिताम् ॥ २५ ॥

र्द्धेनपूर्वश्लोकपठितमुच्यते पत्नयइत्यार्षंह्रस्वत्वं ॥ २३ ॥ अवनइतिसार्द्धश्लोकः । नैकरूपा ऊषरत्वादिरूपेणनानाविधा बहुभार्यांबहूनांराज्ञांभार्यां ममपुत्रंअनिच्छती अनिच्छंती त्वं मत्क्रोधेनशापरूपेण कलुषीकृताविपर्यस्तप्रकृतिःसती पुत्रकृतांप्रीतिंनप्राप्स्यसीतिभावः ॥ २४ ॥ तानिति । सुरपतिःरुद्रःतान्सुरान् स्वकीयशापेनव्रीडितान्लज्जितान् दृष्ट्वा प्रियाशापस्यदुष्परिहरत्वात्स्वीयशापदुःखस्यद्रष्टुमशक्यत्वाच्च वरुणपालितांदिशं हिमवतः प्रतीचीप्रति गमनायोपचक्राम परस्मैपदमार्षं ॥ २५ ॥

सइति । हिमवत्प्रभवेतस्यहिमवतोगिरेरुत्तरपार्श्वभूतेशृंगे देव्यासहतपआतिष्ठत् सदातपोव्रतमसंकल्पयदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु दुहितुःशैलराजस्य ज्येष्ठायावक्तुमर्हसि इतिपार्वतीवृत्तांतमुपेक्ष्यगंगावैभवएवमयापृष्टेतद्विहायोपेक्षितमेवपार्वतीवृत्तांतंकिमर्थंकथितवानसीतिरामस्यशंकांपरिहरति एषइति । शैलपुत्र्याःपार्वत्याःसंबंधी कथाविस्तरोनिवेदितः वक्ष्यमाणगंगावैभवकथनोपयोगित्वेनोक्तः गंगायाःप्रभवंप्रभावं त्वंशृणु चःप्राधान्ये ॥२७॥
इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

सगत्वातपआतिष्ठत्पार्श्वेतस्योत्तरेगिरेः ॥ हिमवत्प्रभवेशृंगेसहदेव्यामहेश्वरः ॥ २६ ॥ एषतेविस्तरोरामशैलपुत्र्यानिवेदितः ॥ गंगायाःप्रभवंचैवशृणुमेसहलक्ष्मणः ॥२७॥ इति श्रीबालकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥
तप्यमानेतपोदेवेदेवाःसर्षिगणाःपुरा ॥ सेनापतिमभीप्संतःपितामहमुपागमन् ॥ १॥ ततोब्रुवन्सुराःसर्वेभगवंतं पितामहम् ॥ प्रणिपत्यसुराःसर्वेसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥ योनःसेनापतिर्देवदत्तोभगवतापुरा ॥ (सनजातोद्यभगवन्नस्मद्वैरिनिबर्हणः ॥ तत्पिताभगवान्शर्वोहिमवच्छिखरेद्यवै)॥ तपःपरममास्थायतप्यतेस्मसहोमया ॥ ३ ॥ यदत्रानंतरंकार्यंलोकानांहितकाम्यया ॥ संविधत्स्वविधानज्ञत्वंहिनःपरमागतिः ॥ ४ ॥

अथप्रतिज्ञातंस्कंदोत्पादकत्वरूपंदिव्यसंभववैभवमाहसप्तत्रिंशे तप्यमानइत्यादि । तप्यमानेतपःकर्मकत्वादात्मनेपदकर्मवद्भावौ देवसेनापतित्वंविहाय केवलतपःप्रवणइत्यर्थः ॥ १ ॥ ततइति अग्निनापुरोगमेनसहिताः साग्निपुरोगमाः सुराःसर्वेंप्रणिपत्य सुराःसर्वेंअब्रुवन्नितिक्रियाभेदान्नपुनरुक्तिः ॥ २ ॥ योनइति । भगवता भवता यःसेनापतिरस्मभ्यमादिकालेदत्तः सइदानीमुमयासहतप्यते स्मेतिप्रसिद्धौ ॥ ३ ॥ यदिति । अनंतरं सेनापतावन्यपरेसति अत्रसेनापतिविषये यत्कार्यं तत्संविधत्स्व आलोचय तमेवाहूयसैनापत्येनिवेशय अन्यंवोत्पादयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

देवानामिति । सांत्वयन् उग्रेतपसिवर्तमानस्यतस्यरुद्रस्यनिवर्तनमशक्यं तत्रनाभिनिवेशःकार्यइति समादधानइत्यर्थः ॥ ५ ॥ अन्यंवोत्पादयेत्यत्रप्रतिवक्ति शैलेति शैलपुत्र्या पार्वत्या देवानांपत्निषुप्रजानसंत्वितियदुक्तं तद्वचनंअक्लिष्टंअमोघं मयासत्यमेवोच्यते अत्रसंशयोभवद्भिर्नकर्तव्यः ॥ ६ ॥ तर्हिकागतिरित्यत्राह इयमिति । इयंबुद्धिस्था अस्तीतिशेषः ॥ ७ ॥ कथमिदंगंगासंमन्यतेकुतोवोमानकुप्येत्तत्राह ज्येष्ठेति । तत्सुतंअग्नेःसुतं मानयिष्यति बहुमतिपूर्वंजनयिष्यतीत्यर्थः । तदुमायाबहुमतं स्वज्येष्ठायाःप्रीत्यर्थत्वादितिभावः ॥ ८ ॥ तदिति । कृतार्थाःकृतार्थप्रायाः ॥ ९ ॥

देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः ॥ सांत्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ शैलपुत्र्यायदुक्तंतन्नप्रजाःसंतुपत्निषु ॥ तस्यावचनमक्लिष्टंसत्यमेतन्नसंशयः ॥ ६ ॥ इयमाकाशगागंगायस्यांपुत्रंहुताशनः ॥ जनयिष्यतिदेवानांसेनापतिमरिंदमम् ॥ ७ ॥ ज्येष्ठाशैलेंद्रदुहितामानयिष्यतितत्सुतम् ॥ उमायास्तद्बहुमतंभविष्यतिनसंशयः ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यकृतार्थारघुनंदन ॥ प्रणिपत्यसुराःसर्वेपितामहमपूजयन् ॥ ९ ॥ तेगत्वापर्वतंरामकैलासंधातुमंडितम् ॥ अग्निंनियोजयामासुःपुत्रार्थंसर्वदेवताः ॥ १० ॥ देवकार्यमिदंदेवसंविधत्स्वहुताशन ॥ शैलपुत्र्यांमहातेजोगंगायांतेजउत्सृज ॥ ११ ॥ देवतानांप्रतिज्ञायगंगामभ्येत्यपावकः ॥ गर्भंधारयवैदेविदेवतानामिदंप्रियम् ॥ १२ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वादिव्यंरूपमधारयत् ॥ दृष्ट्वातन्महिमानंससमंतादवकीर्यत ॥ १३ ॥

तइति । दैवतशब्दःपुल्लिंगोप्यस्ति दैवतानिपुंसिवेत्यनुशासनात् । दग्धरुद्रतेजसोग्नेःस्थानंकैलासः पुत्रार्थंपुत्रोत्पादनार्थं अग्निमूर्त्यंतरं दग्धरुद्रतेजःस्थं ॥ १० ॥ देवेति । संविधत्स्वसंपादय अस्यविवरणमुत्तरार्द्धं प्रथमंसामान्येनोक्तिरग्निहृदयज्ञानाय महातेजइतिसंबोधनं तेजःरेतः ॥ ११ ॥ देवतनामिति । देवताभ्यस्तथेतिप्रतिज्ञायाकाशगंगांगत्वा हेदेविगर्भंधारय इत्युवाचेतिशेषः । किमर्थमित्यतआह । देवतानामिदंप्रियमिति ॥ १२ ॥ तस्येति । दिव्यरूपंदिव्यस्त्रीवेषं सोग्निस्तस्यामहिमानंसौंदर्यातिशयंदृष्ट्वा समंतात्सर्वावयवेभ्यःअवकीर्यतअवाकिरत् । आर्षःश्यन्प्रत्ययः । द्रुतवीर्योभूत् अंगारसदृशीनारीघृतकुंभसमःपुमानितिन्यायात् ॥ १३ ॥

समंततइति । समंततःसर्वावयवेषु अभ्यषिंचत रेतःसर्वावयवेषुयथाव्याप्तंभवतितथासिक्तवानित्यर्थः । तेनसर्वस्रोतांसिसर्वावयवाः पूर्णानिव्याप्तानि ॥ १४ ॥ तमित्यर्द्धत्रयं । तेनाग्निनाअग्नितेजसा दह्यमानाअतएवसंप्रव्यथितचेतना अतिदुःखितचित्तागंगा सर्वदेवानांपुरोहितं । अग्निमीडेपुरोहितमितिश्रुतेः तमग्निमुवाच कथंहेदेवतवतेजः समुद्धतंअभिवृद्धंभवति अस्यधारणेअशक्तास्मीति ॥ १५ ॥ अथेति । सर्वदेवानांयत्हुतंतदश्नातीतिसर्वदेवहुताशनः । पादेपर्यंतपर्वते अग्निदग्धश्वेतपर्वतीकृतरुद्रतेजोराशावित्यर्थः ॥ १६ ॥ श्रुत्वेति । महातेजइतिसंबोधनं स्रोतोभ्यः उत्कृ

समंततस्तदादेवीमभ्यषिंचतपावकः ॥ सर्वस्रोतांसिपूर्णानिगंगायारघुनंदन ॥ १४ ॥ तमुवाचततोगंगासर्वदेवपु
रोहितम् ॥ अशक्ताधारणेदेवतवतेजःसमुद्धतम् ॥ दह्यमानाग्निनातेनसंप्रव्यथितचेतना ॥ १५ ॥ अथाब्रवीदिदंगं
गांसर्वदेवहुताशनः ॥ इहहैमवतेपादेगर्भोयंसन्निवेश्यताम् ॥ १६ ॥ श्रुत्वात्वग्निवचोगंगातंगर्भमतिभास्वरम् ॥
उत्ससर्जमहातेजःस्रोतोभ्योहितदानघ ॥ १७ ॥ यदस्यानिर्गतंतस्मात्तप्तजांबूनदप्रभम् ॥ कांचनंधरणींप्राप्तंहि
रण्यममलंशुभम् ॥ १८ ॥ ताम्रंकार्ष्णायसंचैवतैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत ॥ मलंतस्याभवत्तत्रत्रपुसीसकमेवच
॥ १९ ॥ तदेतद्धरणींप्राप्यनानाधातुरवर्द्धत ॥ २० ॥ निक्षिप्तमात्रेगर्भेतुतेजोभिरभिरंजितम् ॥ सर्वंपर्वतस
न्नद्धंसौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥

ष्येतिशेषः ॥ १७ ॥ यदिति । अस्याः गंगातः निर्गतंयत् शोणितादि धरणींगतं तस्मात्तप्तजांबूनदप्रभंद्रुतस्वर्णविशेषकांति कांचनंअमलंशुभंहिरण्यं रजतंच अभवदितिवक्ष्यमाणमनुषज्यते । अमलमितिनिर्गतविशेषणंवा ॥ १८ ॥ ताम्रमिति । गंगातोनिर्गतात् । तैक्ष्ण्यात्क्षारात् ताम्रंकार्ष्णायसं चाभ्यजायत तस्यागंगातःअभवत्निर्गच्छतिस्म मलं तत्रभूमौ त्रपुसीसकंचाभ्यजायत कृष्णायसमेवकार्ष्णायसं ॥ १९ ॥ उपसंहरति तदेतदिति । तदेतत्गंगातोनिर्गतं ॥ २० ॥ एवंगर्भोत्सर्जनकालेगंगातोनिर्गतानांशोणितादीनांसौवर्णादिभावमुक्त्वागर्भतेजोरंजनात् केषांचित्स्वर्णभावमाहनिक्षिप्तेति । गर्भेगंगयानिक्षिप्तमात्रे तस्यतेजोभिरभिरंजितंव्याप्तं पर्वतसन्नद्धंपूर्वोक्तश्वेतपर्वतसहितं सर्वंतद्वनंशरवणं सौवर्णंस्वर्णमयंअभवत् ॥ २१ ॥

जातेति । यदासुवर्णंजातं तदाप्रभृतिहुताशनसमप्रभंसुवर्णं जातंरूपंयस्येतिव्युत्पत्त्याजातरूपमितिविख्यातमभूत् ॥२२॥ उपसंहरति तृणेति ॥ २३ ॥ एवं गंगयोत्सृष्टस्यगर्भस्यपोषणप्रकारमाह तमिति । ततःगंगोत्सर्जनानंतरं जातं तंकुमारं मरुद्गणाःदेवगणाः सहयुगपत् क्षीरसंभावनार्थायक्षीरेणवर्द्धनप्रयोजनाय कृत्तिकाःसमयोजयन् ण्यंतत्वाद्द्विकर्मकत्वं ॥ २४ ॥ ताइति । कृत्तिकाः अयमस्माकंसर्वासांपुत्रोभवत्वितिदेवैःसह समयंसंकेतं कृत्वा निश्चिताःकृतनिश्चयाःसत्यः जातमात्रस्यतस्यक्षीरंददुःदातुमुद्युक्ताः ॥ २५ ॥ ततइति । उक्तविशेषणःपुत्रः कार्तिकेयःकृत्तिकापुत्रोभविष्यति इति

जातरूपमितिख्यातंतदाप्रभृतिराघव ॥ सुवर्णंपुरुषव्याघ्रहुताशनसमप्रभम् ॥२२॥ तृणवृक्षलतागुल्मंसर्वंभवति कांचनम् ॥२३॥ तंकुमारंततोजातंसेंद्राःसहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थायकृत्तिकाःसमयोजयन् ॥ २४ ॥ ताः क्षीरंजातमात्रस्यकृत्वासमयमुत्तमम् ॥ ददुःपुत्रोयमस्माकंसर्वासामितिनिश्चिताः ॥ २५ ॥ ततस्तुदेवताःसर्वाः कार्तिकेयइतिब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातोभविष्यतिनसंशयः ॥ २६ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वास्कंन्नंगर्भपरिस्रवे ॥ स्नापयन्परयालक्ष्म्यादीप्यमानंयथानलम् ॥ २७ ॥ स्कंदइत्यब्रुवन्देवाःस्कंन्नंगर्भपरिस्रवात् ॥ कार्तिकेयंमहाभागंकाकुत्स्थज्वलनोपमम् ॥ २८ ॥ प्रादुर्भूतंततःक्षीरंकृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णांषडाननोभूत्वाजग्राहस्तनजंपयः ॥ २९ ॥ गृहीत्वाक्षीरमेकाह्नासुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेनवीर्येणदैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ ३० ॥ सुरसेनागणपतिंततस्तमतुलद्युतिं ॥ अभ्यषिंचन्सुरगणाःसमेत्याग्निपुरोगमाः ॥ ३१ ॥

ब्रुवन्अब्रुवन् ॥ २६ ॥ तेषामिति । कृत्तिकाः गर्भपरिस्रवेगर्भोदके स्कंन्नंपतितं स्नापयन्अस्नापयन्गर्भस्रवनिवृत्त्यर्थं ॥ २७ ॥ स्कंदइति । स्कन्नत्वात् स्कंदइत्यन्वर्थंनामचक्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रादुर्भूतमिति । ततःस्नापनानंतरं षण्णांकृत्तिकानांक्षीरंप्रादुर्भूतं तच्चस्तनजंपयः षडाननोभूत्वाजग्राह ॥ २९ ॥ गृहीत्वेति । एकाह्नेतिटजभावःसमासांतस्यानित्यत्वात् । एकदिनेनस्तन्यंपीत्वाक्रमेणसुकुमारवपुरपिदैत्यगणानजयत् ॥ ३० ॥ सुरेति । सुरसेनागणपतित्वेनाभ्यषिंचन्नित्यर्थः । प्रथममभिषेकस्ततोजयइत्यर्थक्रमः ॥ ३१ ॥

एषइति । विस्तरःदिव्यसंभवः तमेवाह कुमारेति एवमेतदाख्यानश्रवणफलमुक्तं धन्यइत्यादिना ॥ ३२ ॥ अथप्रसंगात्तद्भक्तिफलमाह भक्तश्चेति ।
सलोकएवसालोक्यं स्वार्थेष्यञ् तस्यभावःसालोक्यता स्कंदसमानलोकत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमं
जीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
एवंदिव्यसंभवंविस्तरंप्रतिपाद्यमानुषलोकसंभवविस्तरंवक्तुमुपक्रमतेष्टत्रिंशे । तामित्यादि । रामेरामाय कौशिकशब्दार्थमाह कुशिकात्मजइति ॥ १ ॥

एषतेराममगंगायाविस्तरोभिहितोमया ॥ कुमारसंभवश्चैवधन्यःपुण्यस्तथैवच ॥ ३२॥ भक्तश्चयःकार्तिकेयेकाकु
त्स्थभुविमानवः॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्चस्कंदसालोक्यतांव्रजेत् ॥ ३३ ॥ इति श्रीबालकांडेसप्तत्रिंशःसर्गः ॥३७॥
तांकथांकौशिकोरामेनिवेद्यकुशिकात्मजः॥ पुनरेवापरंवाक्यंकाकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयोध्याधिपतिः
शूरःपूर्वमासीन्नराधिपः॥ सगरोनामधर्मात्माप्रजाकामःसचाप्रजः ॥२॥ वैदर्भदुहितारामकेशिनीनामनामतः ॥
ज्येष्ठासगरपत्नीसाधर्मिष्ठासत्यवादिनी ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिदुहितारूपेणाप्रतिमाभुवि ॥ द्वितीयासगरस्या
सीत्पत्नीसुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥ ताभ्यांसहतथाराजापत्नीभ्यांतप्तवांस्तपः ॥ हिमवंतंसमासाद्यभृगुप्रस्रवणेगिरौ
॥ ५ ॥ अथवर्षशतेपूर्णेतपसाराधितोमुनिः॥ सगरायवरंप्रादाद्भृगुःसत्यवतांवरः ॥ ६ ॥ अपत्यलाभःसुमहान्भ
विष्यतितवानघ ॥ कीर्तिंचाप्रतिमांलोकेप्राप्स्यसेपुरुषर्षभ ॥ ७ ॥ एकाजनयितातातपुत्रंवंशकरंतव ॥ षष्टिः
पुत्रसहस्राणिअपराजनयिष्यति ॥ ८॥

अयोध्येति । अप्रजः अतएवप्रजाकामः ॥ २ ॥ वैदर्भेति । यावैदर्भदुहिता साज्येष्ठपत्न्यासीत् ॥ ३ ॥ अरिष्टेति । अरिष्टनेमिःकाश्यपः ॥ ४ ॥
ताभ्यामिति । भृग्वधिष्ठितंप्रस्रवणंवारिप्रवाहोयस्मिंस्तथा गिरौपर्यंतपर्वते ॥५॥ अथेति । वर्षशतेपूर्णे तपस्यतइतिशेषः ॥६॥ अपत्येति । सुबह्वपत्य
विषयत्वात्सुमहत्वं कीर्तिमिति तेनेतिशेषः ॥७॥ एकेति । जनयितेतिलुट् तातेत्युपलालने ॥ ८ ॥

भाषमाणमिति । राजपुत्र्याविति छत्रिन्यायादुक्तं सुमतेःकाश्यपपुत्रीत्वात् ॥ ९ ॥ एकइति । तववचःसत्यमस्तु यस्याएकमिच्छसितस्याएकःयस्याबहूनिच्छसितस्याबहवःसंत्वित्यर्थः॥ १० ॥ तयोरिति । अत्रपुत्रविषये स्वच्छंदःस्वेच्छा विधीयतांज्ञाप्यतां ॥ ११ ॥ तदेवविवृणोति एकइति ॥ १२ ॥ मुनेरिति । जग्राहवरयामास ॥ १३ ॥ षष्टिमिति । सुपर्णभगिनीगरुडभगिनी॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमिति । ऋषिंभृगुं ॥ १५ ॥ अथेति । व्यजायतप्रसूतवती ॥ १६ ॥

भाषमाणंमहात्मानंराजपुत्र्यौप्रसाद्यतम् ॥ ऊचतुःपरमप्रीतेकृतांजलिपुटेतदा ॥ ९ ॥ एकःकस्यास्सुतोब्रह्मन्का बहून्जनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहेब्रह्मन्सत्यमस्तुवचस्तव ॥ १० ॥ तयोस्तद्वचनंश्रुत्वाभृगुःपरमधार्मिकः ॥ उवाचपरमांवाणींस्वच्छंदोत्रविधीयताम् ॥ ११ ॥ एकोवंशकरोवास्तुबहवोवामहाबलाः ॥ कीर्तिमंतोमहोत्साहाः कावाकंवरमिच्छति ॥ १२ ॥ मुनेस्तुवचनंश्रुत्वाकेशिनीरघुनंदन ॥ पुत्रंवंशकरंरामजग्राहनृपसन्निधौ ॥ १३ ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिसुपर्णभगिनीतदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतोजग्राहसुमतिःसुतान् ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणमृषिंकृत्वा शिरसाभिप्रणम्यच ॥ जगामस्वपुरंराजासभार्योरघुनंदन ॥ १५ ॥ अथकालेगतेतस्मिन्ज्येष्ठापुत्रंव्यजायत ॥ असमंजइतिख्यातंकेशिनीसगरात्मजम् ॥ १६ ॥ सुमतिस्तुनरव्याघ्रगर्भतुंबंव्यजायत ॥ षष्टिःपुत्राःसहस्राणि तुंबभेदाद्विनिःसृताः ॥ १७ ॥ घृतपूर्णेषुकुंभेषुधात्र्यस्तान्समवर्द्धयन् ॥ कालेनमहतासर्वेयौवनंप्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥ अथदीर्घेणकालेनरूपयौवनशालिनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिसगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥ सचज्येष्ठोनरश्रेष्ठस्सगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वातुजलेसरय्वारघुनंदन ॥ प्रक्षिप्यप्रहसन्नित्यंमज्जतस्तान्समीक्ष्यवै ॥ २० ॥

सुमतिरिति । गर्भतुंबंवृत्ताकारंगर्भपिंडं कथंततःपुत्रोदयइत्यतआह षष्टिरिति तुंबभेदात् नतुगांधार्याइवपश्चाद्विभजनीयइत्यर्थः ॥ १७ ॥ घृतेति । धात्र्यः उपमातरः तान्विभक्ततुंबान् ॥ १८ ॥ अथेति । दीर्घेणकालेनेतियौवनशालित्वेहेतुत्वात्तृतीया यौवनशालिनइतिपुल्लिंगत्वमार्षं ॥ १९ ॥ सचेति । अर्द्धत्रयं ज्येष्ठःअसमंजः प्रहसन् स्थितइतिशेषः ॥ २० ॥

एवमिति । निर्वासितःविवास्यतेस्म ॥ २१ ॥ तस्येति अंशुमान्नाम आसीदितिशेषः ॥ २२ ॥ ततइति । यजेयमिति निश्चितामतिः समभिजा
यतसमभ्यजायत ॥ २३ ॥ सइति । यज्ञकर्मणिनिश्चयंकृत्वायष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्या
नेबालकाण्डव्याख्यानेअष्टात्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥
अथरामेणस्वपूर्वकवृत्तांतप्रस्तावेनकुतूहलात्पृष्टेसतिविश्वामित्रेणतदुत्तरकथनमेकोनचत्वारिंशे विश्वामित्रेत्यादि । कथांतेयज्ञोपक्रमकथनानंतरं ॥१॥

एवंपापसमाचारःसज्जनप्रतिबाधकः॥ पौराणामहितेयुक्तःपुत्रोनिर्वासितःपुरात्॥२१॥तस्यपुत्रोंशुमान्नामअसमं
जस्यवीर्यवान्॥ संमतःसर्वलोकस्यसर्वस्यापिप्रियंवदः ॥२२॥ ततःकालेनमहतामतिःसमभिजायत॥ सगरस्य
नरश्रेष्ठयजेयमितिनिश्चिता ॥ २३ ॥ सकृत्वानिश्चयंरामसोपाध्यायगणस्तदा ॥ यज्ञकर्मणिवेदज्ञोयष्टुंसमुपच
क्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीबालकाण्डेअष्टात्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥
विश्वामित्रवचःश्रुत्वाकथांतेरघुनंदनः॥ उवाचपरमप्रीतोमुनिंदीप्तमिवानलं ॥ १ ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रंतेविस्तरे
णकथामिमां॥ पूर्वकोमेकथंब्रह्मन्यज्ञंवैसमुपाहरत् ॥ २ ॥ विश्वामित्रस्तुकाकुत्स्थमुवाचप्रहसन्निव ॥ श्रूयतां
विस्तरोरामसगरस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ शंकरश्वशुरोनामहिमवानचलोत्तमः ॥ विंध्यपर्वतमासाद्यनिरीक्षेतेपर
स्परम् ॥ ४ ॥ तयोर्मध्येप्रवृत्तोभूद्यज्ञःसपुरुषोत्तम ॥ सहिदेशोनरव्याघ्रप्रशस्तोयज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥

श्रोतुमिति । इमांयज्ञकथां पूर्वकःमद्वंशकूटस्थः समुपाहरत् कृतवान् ॥ २ ॥विश्वामित्रइति । प्रहसन्निव प्रसन्नवदनइत्यर्थः । स्वविवक्षितस्यैवपृष्टत्वात्
प्रहासः अजानन्निवपृष्टवानितिवा विस्तरइति यज्ञस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ शंकरेति । विंध्यपर्वतमासाद्यमध्येमहागिरिनिरोधाभावात्प्राप्यतथाविंध्योपि
हिमवंतं इत्येवंपरस्परमासाद्य वीक्षाविरोधाभावात्निरीक्षेतेपरस्परंनिरीक्षमाणाविवस्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्त्वेवंततःकिमित्यत्राह तयोरिति । हि
यस्मात्सदेशःयज्ञकर्मणिप्रशस्तः आर्यावर्तःपुण्यभूमिर्मध्यंविंध्यहिमागयोरितिवचनात् अतस्तयोर्मध्येयज्ञःप्रवृत्तोभूत् ॥ ५ ॥

तस्येति । अश्वचर्याअश्वानुचरणं मतेआज्ञायां ॥६॥ तस्येति । तंयज्ञं यजमानस्यतस्यसगरस्ययज्ञीयाश्वंयज्ञार्हाश्वं राक्षसींमायामयीं तनुमास्थायपर्व
णिउक्थ्याहे तिथिभेदेक्षणेपर्वेतिनिघंटुः । अपाहरत् अपहृतवान् ॥७॥ न्हीयमाणइति । उपाध्यायगणाः ऋत्विग्गणाः ॥८॥ अयमिति । अपनीयते वर्त
मानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिलट् ॥ ९ ॥ यज्ञेति । एतद्यज्ञच्छिद्रंयज्ञापराधः छिद्रंरंध्रापराधयोरितिवैजयंती । सर्वेषांनःअशिवायभवति तस्मात्क्रतुर्य
थाअच्छिद्रोभवेत्तथैवक्रियतां ॥ १० ॥ उपाध्यायेति । पार्थिवःसगरः ॥ ११ ॥ गतिमिति । हेपुत्राःहियस्मान्महाक्रतुः मंत्रपूतैर्महाभागैरास्थितःअ

तस्याश्वचर्यांकाकुत्स्थदृढधन्वामहारथः ॥ अंशुमानकरोत्तातसगरस्यमतेस्थितः ॥ ६ ॥ तस्यपर्वणितंयज्ञंयज
मानस्यवासवः ॥ राक्षसींतनुमास्थाययज्ञीयाश्वमपाहरत् ॥ ७ ॥ न्हीयमाणेतुकाकुत्स्थतस्मिन्नश्वेमहात्मनः ॥
उपाध्यायगणाःसर्वेयजमानमथाब्रुवन् ॥८॥ अयंपर्वणिवेगेनयज्ञीयाश्वोपनीयते ॥ हर्तारंजहिकाकुत्स्थहयश्चै
वोपनीयताम् ॥९॥ यज्ञच्छिद्रंभवत्येतत्सर्वेषामाशिवायनः ॥ तत्तथाक्रियतांराजन्यथाच्छिद्रःक्रतुर्भवेत् ॥१०॥
उपाध्यायवचःश्रुत्वातस्मिन्सदसिपार्थिवः ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिवाक्यमेतदुवाचह ॥ ११ ॥ गतिंपुत्रानपश्यामिर
क्षसांपुरुषर्षभाः ॥ मंत्रपूतैर्महाभागैरास्थितोहिमहाक्रतुः ॥१२॥ तद्गच्छतविचिन्वध्वंपुत्रकाभद्रमस्तुवः ॥ समुद्र
मालिनींसर्वांपृथिवीमनुगच्छत॥१३॥ एकैकंयोजनंपुत्राविस्तारमभिगच्छत॥१४॥ यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्खन
तमेदिनीं ॥ तंचैवहयहर्तारंमार्गमाणाममाज्ञया ॥ १५॥

नुष्ठितः तस्माद्रक्षसांगतिंआगमनं नपश्यामि प्रसक्त्यभावादितिभावः ॥ १२ ॥ अतःकेनप्रकारेणगतोश्वइतिविचिनुध्वमित्याह तदिति । यद्वा अहं
कर्मव्यग्रःस्थितः अश्वापहर्तॄणांरक्षसांगतिंगंतव्यदेशंनपश्यामि । विचिनुध्वमित्याह तदिति । समुद्रएवमालाआवरणमस्याइतिसमुद्रमालिनी तांअनु
गच्छत अन्वेषध्वम् ॥१३॥ एकेति । अर्द्धमेकं प्रथममेकंयोजनंविचित्यपश्चाद्योजनांतरमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः । यद्वा एकएकंयोजनमितिक्रमे
णविचिनुध्वमित्यर्थः ॥१४॥ यदिभूतलेनदृश्यतेतदाकर्तव्यमाह यावदिति ॥१५॥

ममतुगमनंनयुक्तमित्याह दीक्षितइति ॥१६॥ इतीति । यंत्रिताः नियुक्ताः ॥१७॥ योजनेति । आयामःदैर्घ्यंविस्तारःविशालता वज्रस्पर्शसमैः वज्रस्पर्शसमस्पर्शैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ शूलैरिति । अशनिकल्पैःवज्रतुल्यैः ॥ १९ ॥ नागानामिति । नागानांसर्पाणांअसुरराक्षसाःपातालवासिनः ॥ २० ॥ योजनानामिति । रसातलंपातालं यथाभवतितथा धरणींबिभिदुः ॥ २१ ॥ एवमिति । संबाधंनिबिडं ॥ २२ ॥ ततइति । स्पष्टं ॥ २३ ॥ तइति ।

दीक्षितःपौत्रसहितःसोपाध्यायगणोह्यहं ॥ इहस्थास्यामिभद्रंवोयावत्तुरगदर्शनं ॥१६॥ इत्युक्ताहृष्टमनसोराजपुत्रामहाबलाः ॥ जग्मुर्महीतलंरामपितुर्वचनयंत्रिताः ॥ १७ ॥ “गत्वातुपृथिवींसर्वामदृष्ट्वातंमहाबलाः” ॥ योजनायामविस्तारमेकैकोधरणीतलं ॥ बिभिदुःपुरुषव्याघ्रवज्रस्पर्शसमैर्नखैः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिकल्पैश्चहलैश्चापिसुदारुणैः ॥ भिद्यमानावसुमतीननादरघुनंदन ॥ १९ ॥ नागानांवध्यमानानामसुराणांचराघव ॥ राक्षसानांचदुर्द्धर्षःसत्वानांनिनदोभवत् ॥ २० ॥ योजनानांसहस्राणिषष्टिंतुरघुनंदन ॥ बिभिदुर्धरणींवीरारसातलमनुत्तमम् ॥२१॥ एवंपर्वतसंबाधंजंबूद्विपंनृपात्मजाः ॥ खनंतोनृपशार्दूलसर्वतःपरिचक्रमुः ॥ २२ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाःसासुरास्सहपन्नगाः ॥ संभ्रांतमनसःसर्वेपितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥ तेप्रसाद्यमहात्मानंविषण्णवदनास्तदा ॥ ऊचुःपरमसत्रंस्ताःपितामहमिदंवचः ॥ २४॥ भगवन्पृथिवीसर्वाखन्यतेसगरात्मजैः ॥ बहवश्चमहात्मानोहन्यंतेतलवासिनः ॥ २५ ॥ अयंयज्ञहरोस्माकमनेनाश्वोपनीयते ॥ इतितेसर्वभूतानिनिघ्नंतिसगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इति श्रीबालकांडेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥

प्रसाद्यस्तुत्वा ॥२४॥ भगवन्निति । तलवासिनःरसातलवासिनः ॥२५॥ अयमिति । यज्ञहरःयज्ञहंता यज्ञहनइतिपाठे । हंतीतिहनः पचाद्यच् ॥२६॥

इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्यानेएकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

देवतानामित्यादि । कृतःअंतोजननाशोयैस्तेकृतांताः सगरपुत्राः ॥ १ ॥ यस्येति । सार्द्धश्लोकः । आस्थाय यइतिशेषः ॥ २ ॥ पृथिव्याइति । सनातनः प्रतिकल्पमवश्यंभावी दृष्टः निश्चितः अतोनतत्रापिशोकःकार्यइतिभावः । अदीर्घजीविनामितिछेदः । विनाशः दृष्टइत्यनुषंगः ॥ ३ ॥ पितामहेति । त्रयस्त्रिंशद्देवाः अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याअश्विनौच इदमुपलक्षणं गंधर्वादेर्गमनस्यापि ॥ ४ ॥ सगरस्येति । निर्घातः

देवतानांवचःश्रुत्वाभगवान्वैपितामहः ॥ प्रत्युवाचसुसंत्रस्तान्कृतांतबलमोहितान् ॥ १ ॥ यस्येयंवसुधाकृत्स्नावासुदेवस्यधीमतः ॥ कापिलंरूपमास्थायधारयत्यनिशंधरां ॥ तस्यकोपाग्निनादग्धाभविष्यंतिनृपात्मजाः ॥ २ ॥ पृथिव्याश्चापिनिर्भेदोदृष्टएवसनातनः ॥ सगरस्यचपुत्राणांविनाशोऽदीर्घजीविनाम् ॥ ३ ॥ पितामहवचःश्रुत्वात्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ देवाःपरमसंहृष्टाःपुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ ४ ॥ सगरस्यचपुत्राणांप्रादुरासीन्महात्मनाम् ॥ पृथिव्यांभिद्यमानायांनिर्घातसमनिःस्वनः ॥ ५ ॥ ततोभित्वामहींसर्वेकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ सहिताःसगराःसर्वेपितरंवाक्यमब्रुवन् ॥ ६ ॥ परिक्रांतामहीसर्वासत्ववंतश्चसूदिताः ॥ देवदानवरक्षांसिपिशाचोरगकिन्नराः ॥ ७ ॥ नचपश्यामहेश्वंतमश्वहर्तारमेवच ॥ किंकरिष्यामभद्रंतेबुद्धिरत्रविचार्यताम् ॥ ८ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांराजसत्तम ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यंसगरोरघुनंदन ॥ ९ ॥ भूयःखनतभद्रंवोनिर्भिद्यवसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्यकृतार्थाश्चनिवर्तथ ॥ १० ॥ पितुर्वचनमासाद्यसगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिरसातलमभिद्रवन् ॥ ११ ॥ खन्यमानेततस्तस्मिन्ददृशुःपर्वतोपमम् ॥ दिशागजंविरूपाक्षंधारयंतंमहीतलम् ॥ १२ ॥

उत्पातविशेषः ॥ ५ ॥ ततइति । सर्वेंमहींप्रदक्षिणंकृत्वा पितरंगत्वा सर्वेंपितरमब्रुवन् ॥ ६ ॥ परिक्रांतेति । श्लोकद्वयं । सत्ववंतोबलवंतः करिष्यामेतिविसर्गलोपश्छांदसः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेषामिति । समन्युःअश्वालाभकृतक्रोधवान् ॥ ९ ॥ भूयइति । भूयोनिर्भिद्य खनतेत्यन्वयः निवर्तथनिवर्तध्वं ॥ १० ॥ पितुरिति । अभिद्रवन्अभ्यद्रवन् ॥ ११ ॥ खन्यमानइति । दिशागजं वष्टिभागुरिरित्याप् विरूपाक्षंविरूपाक्षाख्यं ॥ १२ ॥

उक्तंविवृणोति सेति ॥ १३ ॥ यदेति । पर्वणिकाले खेदाद्धेतोर्विश्रमार्थंश्रमशान्त्यर्थं चालयतेचालयति ॥१४॥ तमिति । मानयंतः पूजयंतः ॥ १५ ॥
ततइति । ततइत्यस्यविवरणंपूर्वांदिशं भित्वेति ॥१६॥ महागजंविशेषयति महेति । सुमहदित्यार्षं ॥१७॥ ततइति । दिक्शब्देनदेशउच्यते ॥१८॥
पश्चिमायामिति । सौमनसंसौमनसाख्यं ॥ १९ ॥ तमिति । निरामयंकुशलं समुपक्रांताःगताः हैमवतींहिमवत्संबंधिनीं ॥ २० ॥ उत्तरस्यामिति ।

सपर्वतवनांकृत्स्नांपृथिवींरघुनंदन ॥ शिरसाधारयामासविरूपाक्षोमहागजः ॥१३ ॥ यदापर्वणिकाकुत्स्थ
विश्रमार्थंमहागजः ॥ खेदाच्चालयतेशीर्षंभूमिकंपस्तदाभवेत् ॥ १४ ॥ तंतेप्रदक्षिणंकृत्वादिशापालंमहागजम् ॥
मानयंतोहितेरामजग्मुर्भित्वारसातलम् ॥ १५ ॥ ततःपूर्वांदिशंभित्वादक्षिणांबिभिदुःपुनः ॥ दक्षिणस्यामपिदि
शिददृशुस्तेमहागजम् ॥१६॥ महापद्मंमहात्मानंसुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसाधारयंतंतेविस्मयंजग्मुरुत्तमम् ॥
॥ १७ ॥ ततःप्रदक्षिणंकृत्वासगरस्यमहात्मनः ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिपश्चिमांबिभिदुर्दिशम् ॥ १८ ॥ पश्चिमा
यामपिदिशिमहांतमचलोपमम् ॥ दिशागजंसौमनसंददृशुस्तेमहाबलाः ॥ १९ ॥ तंतेप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वाचापि
निरामयम् ॥ खनंतःसमुपक्रांतादिशंहैमवतींततः ॥ २० ॥ उत्तरस्यांरघुश्रेष्ठददृशुर्हिमपांडुरम् ॥ भद्रंभद्रेणव
पुषाधारयंतंमहीमिमाम् ॥ २१ ॥ समालभ्यततःसर्वैंकृत्वाचैनंप्रदक्षिणम् ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणिबिभिदुर्वसुधा
तलम् ॥ २२ ॥ ततःप्रागुत्तरांगत्वासागराःप्रथितांदिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वेपृथिवींसगरात्मजाः ॥ २३ ॥ ते
तुसर्वैंमहात्मानोभीमवेगामहाबलाः ॥ ददृशुःकपिलंतत्रवासुदेवंसनातनम् ॥ २४ ॥

भद्रंभद्राख्यं भद्रेणशोभनने ॥ २१ ॥ समालभ्येति । समालभ्यस्पृष्ट्वा आलंभःस्पर्शहिंसयोरित्यमरः ॥ २२ ॥ ततइति । प्रागुत्तरांऐशानींदिशं
प्रथितांअश्वगमनयोग्यतावतीं गमनखननक्रियाभेदात्सागरसगरात्मजपदप्रयोगः ॥२३॥ तेत्विति । महात्मानःमहाकायाः कपिलंकपिलावतारं ॥२४॥

हयंचेति । चरंतंतृणानिभक्षयंतं ॥ २५ ॥ तेतमितिसार्द्धश्लोकः । तंकपिलं ॥२६॥ अस्माकमिति । दुर्मेधइतिसंबोधनं ॥२७॥ श्रुत्वेति । स्पष्टं॥२८॥
ततइति । अप्रमेयेनअप्रमेयवैभवेन ॥२९॥ इतिश्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेचत्वारिंशःसर्गः ॥४०॥
पुत्रानित्यादि । नप्तारंपौत्रं ॥ १ ॥ शूरइति । पूर्वैःपितृभिः पितृणांकनिष्ठपितृणां गतिंमार्गं अन्विच्छअन्वेषय अश्वोयेनापवाहितस्तस्यचगतिमान्वि

हयंचतस्यदेवस्यचरंतमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलंप्राप्ताःसर्वेतेरघुनंदन ॥ २५ ॥ तेतंहयहरंज्ञात्वाक्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलांगलधरानानावृक्षशिलाधराः ॥ अभ्यधावंतसंक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रुवन् ॥ २६ ॥ अस्माकंत्वंहितुरगंयज्ञीयंहृतवानसि ॥ दुर्मेधस्त्वंहिसंप्राप्तान्विद्धिनःसगरात्मजान् ॥२७॥ श्रुत्वातुवचनंतेषांकपिलोरघुनंदन ॥ रोषेणमहताविष्टोहुंकारमकरोत्तदा ॥ २८ ॥ ततस्तेनाप्रमेयेनकपिलेनमहात्मना ॥ भस्मराशीकृताःसर्वेकाकुत्स्थसगरात्मजाः ॥२९॥ इति श्रीबालकांडेचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥
पुत्रांश्चिरगतान्ज्ञात्वासगरोरघुनंदन ॥ नप्तारमब्रवीद्राजादीप्यमानंस्वतेजसा ॥ १ ॥ शूरश्चकृतविद्यश्चपूर्वैस्तुल्योसितेजसा ॥ पितृणांगतिमन्विच्छयेनचाश्वोपवाहितः ॥ २ ॥ अंतर्भौमानिसत्वानिवीर्यवंतिमहांतिच ॥ तेषांत्वंप्रतिघातार्थंसासिंगृह्णीष्वकार्मुकम् ॥ ३ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यांस्त्वंहत्वाविघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थस्सन्निवर्तस्वममयज्ञस्यपारगः ॥४॥ एवमुक्तोंऽशुमान्सम्यक्सगरेणमहात्मना ॥ धनुरादायखड्गंचजगामलघुविक्रमः ॥५॥ सखातंपितृभिर्मार्गमंतर्भौमंमहात्मभिः ॥ प्रापद्यतनरश्रेष्ठस्तेनराज्ञाभिचोदितः ॥ ६ ॥

च्छ ॥ २ ॥ अंतरिति । अंतर्भौमानिभूमेरंतर्जातानि भूबिलमाश्रितानीत्यर्थः । यानीतिशेषः ॥ ३ ॥ अभिवाद्येति । पारगःसमाप्तिकरः ॥ ४ ॥
एवमिति । लघुविक्रमःशीघ्रगमनः ॥ ५ ॥ सइति । खातंकृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

दैत्येति । अपश्यतअपश्यत् ॥ ७ ॥ सइति । परिपप्रच्छ क्वास्तइतिशेषः ॥ ८ ॥ दिशेति । आसमंजअसमंजपुत्र इञभावआर्षः ॥ ९ ॥ तस्येति । स
मुपचक्रमइतिसविनयत्वप्रकटनं ॥ १० ॥ तैश्चेति । वक्तुमर्हंवाक्यं ऋहलोर्ण्यत् चजोःकुघिण्ण्यतोरितिकुत्वं वाक्यकोविदैःकालदेशोचितवक्तव्यार्थज्ञैः
यद्वा परवाक्याशयज्ञैः स्वयंवाक्यप्रयोगकुशलैश्चेत्यर्थः । सहयः पितामहसमीपंगंतासीत्यभिचोदितोभूव ॥११॥ तेषामिति । तस्यांशुमतः पितरोयत्रभ

दैत्यदानवरक्षोभिःपिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानंमहातेजादिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥ सतंप्रदक्षिणंकृत्वापृष्ट्वा
चैवनिरामयम् ॥ पितॄन्सपरिपप्रच्छवाजिहर्तारमेवच ॥ ८ ॥ दिशागजस्तुतच्छ्रुत्वाप्रत्याहांशुमतोवचः ॥ आस
मंजकृतार्थस्त्वंसहाश्वःशीघ्रमेष्यसि ॥ ९ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासर्वानेवदिशागजान् ॥ यथाक्रमंयथान्यायंप्रष्टुं
समुपचक्रमे ॥ १० ॥ तैश्चसर्वैर्दिशापालैर्वाक्यज्ञैर्वाक्यकोविदैः ॥ पूजितःसहयश्चैवगंतासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥
तेषांतद्वचनंश्रुत्वाजगामलघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृतायत्रपितरस्तस्यसागराः ॥१२॥ सदुःखवशमापन्नस्त्वसमं
जसुतस्तदा ॥ चुक्रोशपरमार्तस्तुवधात्तेषांसुदुःखितः ॥ १३ ॥ यज्ञीयंचहयंतत्रचरंतमविदूरतः ॥ ददर्शपुरुषव्या
घ्रोदुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥ सतेषांराजपुत्राणांकर्तुकामोजलक्रियाम् ॥ सलिलार्थीमहातेजानचापश्यज्ज
लाशयम् ॥ १५ ॥ विसार्यनिपुणांदृष्टिंततोपश्यत्खगाधिपम् ॥ पितॄणांमातुलंरामसुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६ ॥
सचैवमब्रवीद्वाक्यंवैनतेयोमहाबलः ॥ माशुचःपुरुषव्याघ्रवधोयंलोकसंमतः ॥ १७ ॥

स्मराशीकृतास्तंदेशंजगाम ॥ १२ ॥ सइति । पूर्वमदर्शनाद्दुःखवशमापन्नःतेषां वधात्वधदर्शनात् सुदुःखितः परमार्तः भृशंततः चुक्रोशरुरोद ॥१३॥
यज्ञीयमिति । शोकःविलापः ॥ १४ ॥ सइति । जलक्रियातर्पणं ॥ १५ ॥ विसार्येति । विसार्यसमंतात्प्रसार्य निपुणांदूरवीक्षणक्षमां अनिलोपमं
वेगेनेतिशेषः ॥ १६ ॥ सचेति । लोकसंमतः लोकहितः ॥ १७ ॥

कपिलेनेति । हियस्मात्कपिलेनहताः लौकिकंलोकतःप्राप्तं सलिलंदातुंनार्हसि । चंडालादुदकात्सर्पात्वैद्युताद्ब्राह्मणादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्च मरणंपापकर्मणां ॥ उदकंपिंडदानंचएतेभ्योयद्विधीयते ॥ नोपतिष्ठतितत्सर्वमंतरिक्षेविनश्यतीतिस्मृतेः । कपिलोब्राह्मणः ॥ १८ ॥ गंगेति । गंगा अस्तीतिशेषः ॥ १९ ॥ नकेवलंतत्रजलक्रिया तयासेचनीयंचेत्याह भस्मेति । सार्द्धलोकः । यदिप्लावयेत्सेचयेत् तदातयाक्लिन्नंसिक्तं भस्म नयिष्यति

कपिलेनाप्रमेयेनदग्धाहीमेमहाबलाः॥ सलिलंनार्हसिप्राज्ञदातुमेषांहिलौकिकम् ॥१८॥ गंगाहिमवतोज्येष्ठादुहितापुरुषर्षभ ॥ तस्यांकुरुमहाबाहोपितॄणांतुजलक्रियाम् ॥ १९ ॥ भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तयाक्लिन्नमिदंभस्मगंगयालोककांतया ॥ षष्टिंपुत्रसहस्राणिस्वर्गलोकंनयिष्यति ॥ २० ॥ गच्छचाश्वंमहाभागतंगृह्यपुरुषर्षभ ॥ यज्ञंपैतामहंवीरसंवर्तयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ सुपर्णवचनंश्रुत्वासौंशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितंहयमादायपुनरायान्महायशाः ॥ २२ ॥ ततोराजानमासाद्यदीक्षितंरघुनंदन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तंसुपर्णवचनंतथा ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशंवाक्यमंशुमतोनृपः ॥ यज्ञंनिर्वर्तयामासयथाकल्पंयथाविधि ॥ २४ ॥ स्वपुरंचागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञोमहीपतिः॥ गंगायाश्चागमेराजानिश्चयंनाध्यगच्छत ॥२५॥ अकृत्वानिश्चयंराजाकालेनमहतामहान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराज्यंकृत्वादिवंगतः॥२६॥इति श्रीबालकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥४१॥

नेष्यति ॥ २० ॥ गच्छेति । संवर्तयितुंसमापयितुं ॥ २१ ॥ सुपर्णेति । आयात्आगच्छत् ॥ २२ ॥ ततइति । वृत्तंपितृवृत्तांतं सुपर्णवचनंचयथा तथान्यवेदयदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ तच्छ्रुत्वेति । यथाकल्पंयथाक्रमं ॥ २४ ॥ स्वेति निश्चयंउपायं ॥ २५ ॥ अकृत्वेति । महताकालेन दिवंगतइत्यन्वयः ॥ २६ ॥ इतिश्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेएकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥

अथगंगायास्त्रिपथगमनहेतुप्रश्नस्यपूर्वप्रकृतस्यसाक्षादुत्तरमाह कालधर्ममित्यादि । जातमात्रस्यकालेनावश्यंप्राप्तव्योधर्मःकालधर्मः मरणमितियावत् । प्रकृतीजनाइत्यत्रदीर्घश्छांदसः । अमात्यवर्गाः प्रकृतिःसहजेयोनावमात्येपरमात्मनीतिवैजयंती । रोचयामासुःन्यायप्राप्तत्वादैच्छन् ॥१॥ सइति । सः सुमहान्राजासीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ तस्मिन्निति । तेपे गंगावतरणायेतिशेषः ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशदिति । स्वर्गंलेभे नतुगंगां ॥ ४ ॥ दिलीपइति ।

कालधर्मंगतेरामसगरेप्रकृतीजनाः ॥ राजानंरोचयामासुरंशुमंतंसुधार्मिकम् ॥१॥ सराजासुमहानासीदंशुमान्रघुनंदन ॥ तस्यपुत्रोमहानासीद्दिलीपइतिविश्रुतः ॥ २ ॥ तस्मिन्राज्यंसमावेश्यदिलीपेरघुनंदन ॥ हिमवच्छिखरेपुण्येतपस्तेपेसुदारुणम् ॥ ३ ॥ द्वात्रिंशच्चसहस्राणिवर्षाणिसुमहायशाः ॥ तपोवनंगतोरामस्वर्गंलेभेतपोधनः ॥ ४ ॥ दिलीपस्तुमहातेजाःश्रुत्वापैतामहंवधम् ॥ दुःखोपहतयाबुद्ध्यानिश्चयंनाध्यगच्छत ॥ ५ ॥ कथंगंगावतरणंकथंतेषांजलक्रिया ॥ तारयेयंकथंचैनानितिचिंतापरोभवत् ॥ ६ ॥ तस्यचिंतयतोनित्यंधर्मेणविदितात्मनः ॥ पुत्रोभगीरथोनामजज्ञेपरमधार्मिकः ॥ ७ ॥ दिलीपस्तुमहातेजायज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत् ॥ ८॥ अगत्वानिश्चयंराजातेषामुद्धरणंप्रति ॥ व्याधिनानरशार्दूलकालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥ इंद्रलोकंगतोराजास्वार्जितेनैवकर्मणा ॥ राज्येभगीरथंपुत्रमभिषिच्यनरर्षभः ॥ १० ॥ भगीरथस्तुराजर्षिर्धार्मिकोरघुनंदन ॥ अनपत्योमहातेजाःप्रजाकामःसचाप्रजः ॥ ११ ॥

वधंअपमृत्युं दुःखोपहतया पित्रादुश्चरेतपसिकृतेपितेषांगतिर्नाभूदित्येवंरूपया नाध्यगच्छतनाध्यगच्छत् ॥ ५ ॥ निश्चयानधिगममेवाह कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ तस्येति । धर्मेणप्रयोजकेन चिंतयतः ॥ ७ ॥ दिलीपइति । अकारयत् अकरोत् ॥ ८ ॥ अगत्वेति । उपेयिवान्ययौ ॥ ९ ॥ इंद्रेति । अभिषिच्यइंद्रलोकंगतः ॥ १० ॥ भगीरथइति । अनपत्यः अतएवप्रजाकामोभूत् सचाप्रजइत्युत्तरशेषः ॥ ११ ॥

सइति । गोकर्णेहिमवत्पादविशेषे पंचाग्नयः चतुर्षुपार्श्वेष्वग्नयउपरिसूर्यश्च तेषांमध्येतपोयस्यसः पंचतपाः मासस्यसकृदाहारोयस्यसःमासाहारः उभयत्रमध्यमपदलोपीसमासः । पृषोदरादित्वात्साधुत्वं ॥ १३ ॥ तस्येति । तस्यराज्ञोमहात्मनइत्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ सुप्रीतइत्यर्द्धम् ॥ १५ ॥ ततइति । अथउपगमनानंतरं ॥ १६ ॥ भगीरथेति । तेतपसाप्रीतः ॥ १७ ॥ तमिति । महातेजाःतपःकृतनिरवधिकतेजाः ॥ १८ ॥ यदीति । मेतप

मंत्रिष्वाधायतद्राज्यंगंगावतरणेरतः॥१२॥ सतपोदीर्घमातिष्ठद्गोकर्णेरघुनंदन॥ ऊर्द्ध्वबाहुःपंचतपामासाहारोजितेंद्रियः ॥ १३ ॥ तस्यवर्षसहस्राणिघोरेतपसितिष्ठतः ॥ अतीतानिमहाबाहोतस्यराज्ञोमहात्मनः ॥ १४ ॥ सुप्रीतोभगवान्ब्रह्माप्रजानांपतिरीश्वरः ॥ १५ ॥ ततःसुरगणैःसार्द्धमुपागम्यपितामहः॥ भगीरथंमहात्मानंतप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १६॥ भगीरथमहाभागप्रीतस्तेहंजनेश्वर ॥ तपसाचसुतप्तेनवरंवरयसुव्रत ॥ १७॥ तमुवाचमहातेजाःसर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथोमहाभागःकृतांजलिरुपस्थितः ॥ १८ ॥ यदिमेभगवन्प्रीतोयद्यस्तितपसःफलं॥ सगरस्यात्मजाःसर्वेमत्तस्सलिलमाप्नुयुः॥१९॥ गंगायाःसलिलक्लिन्नेभस्मन्येषांमहात्मनाम्॥ स्वर्गंगच्छेयुरत्यंतंसर्वेमेप्रपितामहाः॥ २० ॥ देयाचसंततिर्देवनावसीदेत्कुलंचनः॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेवएषमेस्तुवरःपरः ॥ २१ ॥ उक्तवाक्यंतुराजानंसर्वलोकपितामहः॥ प्रत्युवाचशुभांवाणींमधुरांमधुराक्षराम्॥ २२ ॥ मनोरथोमहानेषभगीरथमहारथ ॥ एवंभवतुभद्रंतेइक्ष्वाकुकुलवर्द्धन ॥ २३ ॥

सइत्यन्वयः ॥ १९ ॥ नकेवलंसलिलाप्तिरन्यच्चेत्याह गंगायाइति । अत्यंतंअक्षय्यं ॥ २० ॥ देयाचेति । इक्ष्वाकूणांकुलेजातस्यमेसंततिर्देया ययानः कुलंनावसीदेत्एषवरः परःद्वितीयोवरोस्त्वित्यन्वयः तपसेनिर्गमदशायामपिहिप्रजाकाममइत्युक्तं ॥ २१ ॥ उक्तेति । शुभांशुभहेतुं मधुरांअर्थतोमनोज्ञां ॥ २२ ॥ मनोरथइति । मनोरथःतावकइतिशेषः ॥ २३ ॥

इयमिति । इयंसंनिहिता हैमवतीहिमवत्संनिहिता धारयितुंशक्तः हरःतत्रधारणे नियुज्यतांप्रार्थ्यतां ॥ २४ ॥ गंगायाइति । धारयितुंशक्तमितिशेषः ॥ २५ ॥ तमिति । आभाष्यवत्सेराजानंयथाकालमनुगृहाणेत्युक्त्वेतियावत् । मरुद्गणैर्वायुगणैः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ अथगंगाप्लवनेनसागराणांस्वर्गगतिस्त्रिचत्वारिंशे देवदेवइत्यादि । उपासतउपास्त शिवमितिशेषः ॥१॥ अथेति । उमापतिरित्यनेनोमयासहागतइत्युच्यते ॥२॥ प्रीतइति । प्रियंकरिष्यामीत्येतद्विवृणोति शिरसेति ॥३॥ ततइति । अर्द्धत्रयमेकान्वयं हैमवतीहिमवत्कन्या शिवेशुद्धे उतेतिप्रसिद्धौ ॥४॥ महारूपदुःसहवेगकरणेनिमित्तमाह अचिंतयदिति । दुर्द्धराधर्त्तुमशक्या गृह्यगृहीत्वा ॥५॥ तस्याइति । वलेपनंगर्वं वष्टिवागुरिरित्यल्लोपः तिरोभावयितुंतिरोहितांकर्त्तुं ॥६॥ सेति । जटामंडलमेवगह्वरंगुहायस्मिंस्तत्तथा ॥ ७ ॥

इयंहैमवतीगंगाज्येष्ठाहिमवतःसुता ॥ तांवैधारयितुंशक्तोहरस्तत्रानियुज्यताम् ॥२४॥ गंगायाःपतनंराजन्पृथिवीनसहिष्यति ॥ तांवैधारयितुंवीरनान्यंपश्यामिशूलिनः ॥ २५ ॥ तमेवमुक्त्वाराजानंगंगांचाभाष्यलोककृत् ॥ जगामत्रिदिवंदेवस्सहदेवैर्मरुद्गणैः ॥ २६ ॥ इति श्रीबालकांडेद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥ ॥छ॥ ॥ छ ॥

देवदेवेगतेतस्मिन्सोंगुष्ठाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वावसुमतींरामसंवत्सरमुपासत ॥ १ ॥ (ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबोवायुभक्षोनिराश्रयः ॥ अचलस्स्थाणुवत्स्थित्वारात्रिंदिवमरिंदम) ॥ अथसंवत्सरेपूर्णेसर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिःपशुपतीराजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रीतस्तेहंनरश्रेष्ठकरिष्यामितवप्रियम् ॥ शिरसाधारयिष्यामिशैलराजसुतामहम् ॥ ३ ॥ ततोहैमवतीज्येष्ठासर्वलोकनमस्कृता ॥ तदासातिमहद्रूपंकृत्वावेगंचदुःसहम् ॥ आकाशादपतद्रामशिवेशिवशिरस्युत ॥ ४ ॥ अचिंतयच्चसादेवीगंगापरमदुर्द्धरा ॥ विशाम्यहंहिपातालंस्रोतसागृह्यशंकरं ॥ ५ ॥ तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धस्तुभगवान्हरः ॥ तिरोभावयितुंबुद्धिंचक्रेत्रिणयनस्तदा ॥ ६ ॥ सातस्मिन्पतितापुण्यापुण्येरुद्रस्यमूर्द्धनि ॥ हिमवत्प्रतिमेरामजटामंडलगह्वरे ॥ ७ ॥

सेति । निर्गमनंजटामंडलान्निःसरणमात्रमपि जटामंडलेमोहितासंजातमोहा ॥ ८ ॥ तत्रेति । अबंभ्रमत् पुनःपुनरभ्रमत् । यङ्लुगंताल्लङ् आ
स्थितः राजेतिशेषः ॥ ९ ॥ अनेनेति । अनेनतपसा तोषितश्चासीत् विससर्जच बिंदुसरोनामहिमवतिब्रह्मनिर्मितस्सरोविशेषः ॥ १० ॥ तस्या
मित्यर्द्धं स्रोतांसिप्रवाहाः ॥ ११ ॥ स्रोतसांनामनिर्देशपूर्वकंगतिभेदमाह ल्हादिनीति । शुभाःशोभमानाः ॥ १२ ॥ सुचक्षुरिति । महानदीतिस
र्वविशेषणं॥१३॥ सप्तमीत्यर्द्धं । तासांमध्ये ॥१४॥ भगीरथोपीति । स्यंदनंरथं अनुव्रजत् अन्वव्रजत् अत्रस्वर्गाकाशभूमिगमनात् त्रिपथगात्वमित्येके

साकथंचिन्महींगंतुंनाशक्नोद्यत्नमास्थिता ॥ नैवनिर्गमनंलेभेजटामंडलमोहिता ॥ ८ ॥ तत्रैवाबंभ्रमद्देवीसंवत्स
रगणान्बहून् ॥ तामपश्यन्पुनस्तत्रतपःपरममास्थितः ॥ ९ ॥ अनेनतोषितश्चाभूदत्यर्थंरघुनंदन ॥ विससर्ज
ततोगंगांहरोबिंदुसरःप्रति ॥ १० ॥ तस्यांविसृज्यमानायांसप्तस्रोतांसिजज्ञिरे ॥ ११ ॥ ह्लादिनीपावनीचैवनलि
नीचतथापरा ॥ तिस्रःप्राचींदिशंजग्मुर्गंगाश्शिवजलाश्शुभाः ॥१२॥ सुचक्षुश्चैवसीताचसिंधुश्चैवमहानदी ॥ ति
स्रस्त्वेतादिशंजग्मुःप्रतीचींतुशुभोदकाः ॥१३॥ सप्तमीचान्वगात्तासांभगीरथमथोनृपम् ॥१४॥ भगीरथोपिराज
र्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः ॥ प्रायादग्रेमहातेजागंगातंचाप्यनुव्रजत् ॥१५॥ गगनाच्छंकरशिरस्ततोधरणिमाश्रि
ता ॥ व्यसर्पतजलंतत्रतीव्रशब्दपुरस्कृतम् ॥ १६ ॥ मत्स्यकच्छपसंघैश्चशिंशुमारगणैस्तदा ॥ पतद्भिःपतितैश्चा
न्यैर्व्यरोचतवसुंधरा ॥१७॥ ततोदेवर्षिगंधर्वायक्षाःसिद्धगणास्तदा ॥ व्यलोकयंततेतत्रगगनाद्गांगतांतथा ॥१८॥
विमानैर्नगराकारैर्हयैर्गजवरैस्तदा ॥ पारिप्लवगतैश्चापिदेवतास्तत्रविष्ठिताः ॥ १९ ॥

दिक्त्रयगमनादित्यपरे ॥१५॥ एवंत्रीन्पथःकेनहेतुनेत्यस्योत्तरमभिधायकर्मभिःकैःसमन्वितेत्यस्यचरितभेदप्रश्नस्योत्तरमाह गगनादिति । तीव्रशब्देहे
तुरयं ॥१६॥ मत्स्येति । शिंशुमारःअंबुकरी शिंशुमारस्त्वंबुकरीतिवैजयंती । अन्यैःजलजंतुविशेषैः ॥१७॥ ततइति । गगनात्रुद्रजटागगनात्गांभूमिं
॥१८॥ विमानैरिति । नगराकारैःनगरवद्विपुलैः पारिप्लवगतैः पारिप्लवंसंभ्रमं गतैरितिविमानादिविशेषणं तत्रगंगापतनप्रदेशे विष्ठिताःविशेषेणस्थिताः १९

तदिति । लोकेभूलोके अमितौजसइत्यनेनप्रधानदेवाउच्यंते ॥ २० ॥ संपतद्भिरिति । सुरगणैःअमिततेजोभिरितिसिद्धं आभातिअभात् ॥ २१ ॥
शिंशुमारेति । आकाशं चंचलैः शिंशुमारादिभिः विद्युद्भिरिव विक्षिप्तंव्याप्तं अभवत् ॥२२॥ पांडुरैरिति । वेगवशेनसहस्रधाकीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः
फेनैर्हंससंप्लवैःहंससंकुलैः शारदाभ्रैरिवगगनमाकीर्णमित्यन्वयः ॥ २३ ॥ क्वचिदिति । अत्रगंगेत्यनुषज्यते द्रुततरमित्यादिक्रियाविशेषणं आयतंऋजु
विनतंनिम्नेनसंकुचितं उद्भूतंपाषाणस्खलनादिनाऊर्ध्वमुखं सर्वत्रव्यत्ययेनभूतेलट् ॥ २४ ॥ सलिलेनेति । अभ्याहतंवातव्यावर्तितंतरंगसलिलेनाभि
मुखमाहतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ तदिति । शंकरशिरसिभ्रष्टंपतितमपि ततःभूमितले पतितमपि निर्मलंगतंकल्मषंयेनतद्गतकल्मषं पापापहमित्यर्थः
॥ २६ ॥ तत्रेति । पवित्रंपावनं तत्रज्ञापकहेतुमाह भवांगपतितमिति भवेनरुद्रेण शिरसाधृतत्वात्पवित्रमितिज्ञात्वापस्पृशुरित्यर्थः । पवित्रमिति सा

तदद्भुततमंलोकेगंगापतनमुत्तमम् ॥ दिदृक्षवोदेवगणाःसमीयुरमितौजसः ॥ २० ॥ संपतद्भिःसुरगणैस्तेषांचाभर
णौजसा ॥ शतादित्यमिवाभातिगगनंगततोयदम् ॥ २१ ॥ शिंशुमारोरगगणैर्मीनैरपिचचंचलैः ॥ विद्युद्भिरिवविक्षि
प्तमाकाशमभवत्तदा ॥ २२ ॥ पांडुरैःसलिलोत्पीडैःकीर्यमाणैःसहस्रधा ॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णगगनंहंससंप्लवैः ॥
॥ २३ ॥ क्वचिद्द्रुततरंयातिकुटिलंक्वचिदायतम् ॥ विनतंक्वचिदुद्भूतंक्वचिद्यातिशनैःशनैः ॥ २४ ॥ सलिलेनैवसलिलं
क्वचिदभ्याहतंपुनः ॥ मुहुरूर्ध्वमुखंगत्वापपातवसुधातलम् ॥२५॥ तच्छंकरशिरोभ्रष्टंभ्रष्टंभूमितलेपुनः ॥ व्यरोचतत
दातोयंनिर्मलंगतकल्मषम् ॥२६॥ तत्रदेवर्षिगंधर्वावसुधातलवासिनः ॥ भवांगपतितंतोयंपवित्रमितिपस्पृशुः॥२७॥

मान्योक्त्याभवस्यान्येषांचपवित्रमित्युक्तं अतएवहरस्यगात्रसंस्पर्शात् पवित्रत्वमुपागतेत्यत्रापिहरस्यशुद्धिप्रदत्वमुपागतेत्यर्थः । अन्येप्यृषयऊचुः
श्रीमद्भागवते यच्छौचनिसृतसरित्प्रवरोदकेनतीर्थेनमूर्ध्निविधृतेनशिवःशिवोभूदिति । भारते तदंबुपतितंदृष्ट्वादधारशिरसाहरः ॥ पावनार्थंजटामध्येयो
ग्योस्मीत्यवधारणादिति। अत्राप्ययोध्याकांडेवक्ष्यति विष्णुपादोद्भवांदिव्यामिति । गंगायाविष्णुपादोद्भवत्वेनपवित्रत्वरूपंदिव्यत्वं भवांगात्पतितमि
तिवार्थः । द्वितीयाश्रितातीतपतितेतिद्वितीयासमासविधानात् पंचमीसमासानुपपत्तेश्चभवेनधृतत्वात् अस्माभिरपिधार्यमितिपस्पृशुरित्येवार्थः । य
द्वा भवांगपतितत्वात् पवित्रंनतुपूर्ववदतिपवित्रं अतएवपस्पृशुः नतुसस्नुः यद्वा यद्यपिभवांगात्पतितं तथापिविष्णुपादोद्भूतत्वात्पवित्रमितिवा नदी
वेगेनशुध्यतीतिन्यायात् । भवसंपर्कविगमेपवित्रमितिवापस्पृशुः ॥ २७ ॥

शापादिति । शापाद्धेतोः ॥ २८ ॥ धूतेति । आकाशमाविश्य आकाशमार्गेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥ मुमुदइति । मुदितो मुमुदे पुनःपुनर्जहर्षेत्यर्थः ॥३०॥ भगीरथइति । स्पष्टं ॥ ३१ ॥ देवाइतिश्लोकद्वयं । भगीरथरथानुगांगंगामन्वगमन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यतइति । यतःयत्र ततःतत्र ॥३४॥ ततोहीति । अद्भुतकर्मणइतिवक्ष्यमाणगंगापानाभिप्रायं यज्ञवाटंयज्ञक्षेत्रं ॥३५॥ तस्याइति । वलेपनंगर्वं परमाद्भुतमितिक्रियाविशेषणं ॥ ३६ ॥ ततइतिसार्द्ध

शापात्प्रपतितायेचगगनाद्वसुधातलम् ॥ कृत्वातत्राभिषेकंतेबभूवुर्गतकल्मषाः ॥२८॥ धूतपापाःपुनस्तेनतोयेनाथसुभास्वता ॥ पुनराकाशमाविश्यस्वान्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ २९ ॥ मुमुदेमुदितोलोकस्तेनतोयेनभास्वता ॥ कृताभिषेकोगंगायांबभूवविगतक्लमः ॥ ३० ॥ भगीरथोपिराजर्षिर्दिव्यंस्यंदनमास्थितः ॥ प्रायादग्रेमहातेजास्तंगंगापृष्टतोन्वगात् ॥ ३१ ॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेदैत्यदानवराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ ३२ ॥ सर्वाश्चाप्सरसोरामभगीरथरथानुगां ॥ गंगामन्वगमन्प्रीताःसर्वेजलचराश्चये ॥ ३३ ॥ यतोभगीरथोराजाततोगंगायशस्विनी ॥ जगामसरितांश्रेष्ठासर्वपापविनाशिनी ॥ ३४ ॥ ततोहियजमानस्यजह्नोरद्भुतकर्मणः ॥ गंगासंप्लावयामासयज्ञवाटंमहात्मनः ॥ ३५ ॥ तस्यावलेपनंज्ञात्वाक्रुद्धोयज्वातुराघव ॥ अपिबच्चजलंसर्वंगंगायाःपरमाद्भुतम् ॥ ३६ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वाऋषयश्चसुविस्मिताः ॥ पूजयंतिमहात्मानंजह्नुंपुरुषसत्तमम् ॥ गंगांचापिनयंतिस्मदुहितृत्वेमहात्मनः ॥ ३७ ॥ ततस्तुष्टोमहातेजाःश्रोत्राभ्यामसृजत्पुनः ॥ तस्माज्जह्नुसुतागंगाप्रोच्यतेजाह्नवीतिच ॥ ३८ ॥ जगामचपुनर्गंगाभगीरथरथानुगा ॥ सागरंचापिसंप्राप्तासासरित्प्रवरातदा ॥ रसातलमुपागच्छत्सिध्यर्थंतस्यकर्मणः ॥ ३९ ॥ भगीरथोपिराजर्षिर्गंगामादाययत्नतः ॥ पितामहान्भस्मकृतानपश्यद्दीनचेतनः ॥ ४० ॥

श्लोकः । दुहितृत्वेनयंतिस्म दुहितरमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ततइति । ततःदुहितृत्वप्रापणात् श्रोत्राभ्यां नरावयवेषुश्रोत्रस्यातिपावनत्वादितिभावः ॥ ३८ ॥ जगामेत्यर्द्धत्रयं । तस्यकर्मणःभगीरथयत्नस्य ॥ ३९ ॥ भगीरथइति । भस्मकृतान्भस्मत्वेनकृतान् ॥ ४० ॥

अथेति । तत्सलिलंप्लावयत् अप्लावयत् प्राप्ताःसगरपुत्राइतिशेषः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकाण्ड
व्याख्याने त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
पूर्वसर्गांतेसंग्रहेणोक्तंविस्तृणीतेचतुश्चत्वारिंशे सगत्वेत्यादि । भूमेस्तलंपातालं भस्मसात्कृताःसर्वात्मनाभस्मस्वभावापत्तयेसंपादिताः विभाषासा
तिःकात्स्न्र्यइतिसातिः ॥ १ ॥ भस्मनीति। स्पष्टं ॥ २ ॥ तारिताइति । तारिताःप्रेतभावान्मोचिताः ॥३॥ स्वर्गप्राप्तेर्विशेषंचाह सागरस्येति ॥४॥

अथतद्भस्मनांराशिंगंगासलिलमुत्तमम् ॥ प्लावयद्धूतपाप्मानःस्वर्गंप्राप्तारघूत्तम ॥४१॥ इति श्रीबाल० त्रिच० सर्गः ४३
सगत्वासागरंराजागंगयानुगतस्तदा ॥ प्रविवेशतलंभूमेर्यत्रतेभस्मसात्कृताः ॥ १ ॥ भस्मन्यथाप्लुतेरामगंगायाःसलि
लेनवै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माराजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ तारितानरशार्दूलदिवंयाताश्चदेववत् ॥ षष्टिःपुत्रसहस्राणि
सगरस्यमहात्मनः ॥ ३ ॥ सागरस्यजलंलोकेयावत्स्थास्यतिपार्थिव ॥ सगरस्यात्मजास्तावत्स्वर्गेस्थास्यंतिदेव
वत् ॥ ४ ॥ इयंहिदुहिताज्येष्ठातवगंगाभविष्यति ॥ त्वत्कृतेनचनाम्नाथलोकेस्थास्यतिविश्रुता ॥ ५ ॥ गंगात्रिपथ
गाराजन्दिव्याभागीरथीतिच ॥ त्रीन्पथोभावयंतीतिततस्त्रिपथगास्मृता ॥ ६ ॥ पितामहानांसर्वेषांत्वमत्रमनुजाधि
प ॥ कुरुष्वसलिलंराजन्प्रतिज्ञामपवर्जय ॥ ७ ॥ पूर्वकेणहितेराजंस्तेनातियशसातदा ॥ धर्मिणांप्रवरेणापिनैष
प्राप्तोमनोरथः ॥ ८ ॥ तथैवांशुमतातातलोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गंगांप्रार्थयतानेतुंप्रतिज्ञानापवर्जिता ॥ ९ ॥ राज
र्षिणागुणवतामहर्षिसमतेजसा ॥ मत्तुल्यतपसाचैवक्षत्रधर्मस्थितेनच ॥ १० ॥ दिलीपेनमहाभागतवपित्रातितेज
सा ॥ पुनर्नशंकितानेतुंगंगांप्रार्थयितानघ ॥ ११ ॥

इयंचेति । त्वत्कृतेननाम्नालोकेविश्रुता ॥५॥ तदेवनामद्वयंदर्शयन्त्रिपथगाशब्दंव्युत्पादयति गंगेति ॥ ६ ॥ पितामहानामिति । प्रतिज्ञां गंगासलिल
प्रदानेनसागरान्तारयिष्यामीतिप्रतिज्ञां अपवर्जयसमापय ॥ ७ ॥ पूर्वकेणेति । पूर्वकेणसगरेण ॥ ८ ॥ तथेति । नापवर्जिता नसमापिता ॥ ९ ॥ रा
जर्षिणेतिश्लोकद्वयं । गंगांप्रार्थयतापि सापुनर्नेतुंनशंकिता नविचारितेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

सेति । समतिक्रांतानिस्तीर्णा ॥१२॥ यच्चेति । आयतनंप्रतिष्ठां ॥१३॥ प्लावयस्वेति । प्लावयस्व स्नानंकुर्वित्यर्थः । सदोचितेसदास्नानयोग्ये अन्यासामेवहिनदीनांरजोदोषइतिभावः ॥१४॥ पितामहानामिति । गम्यतां त्वयापीतिशेषः ॥१५॥ इतीति । यथागतंतथागच्छत् एकएवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ भगीरथइतिश्लोकद्वयं । यथाक्रमंकृतोदकः अन्येषामपीतिशेषः । प्रशशासह प्रशशासचेत्यर्थः ॥१७॥१८॥ प्रमुमोदेति । विगतज्वरः निरामयइत्यर्थः

सात्वयासमतिक्रांताप्रतिज्ञापुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसिपरमंलोकेयशःपरमसंमतम् ॥ १२ ॥ यच्चगंगावतरणंत्वयाकृतमरिंदम ॥ अनेनचभवान्प्राप्तोधर्मस्यायतनंमहत् ॥ १३ ॥ प्लावयस्वत्वमात्मानंनरोत्तमसदोचिते ॥ सलिलेपुरुषव्याघ्रशुचिःपुण्यफलोभव ॥ १४ ॥ पितामहानांसर्वेषांकुरुष्वसलिलक्रियाम् ॥ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिस्वंलोकंगम्यतांनृप ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्त्वादेवेशःसर्वलोकपितामहः ॥ यथागतंतथागच्छद्देवलोकंमहायशाः ॥ १६ ॥ भगीरथोपिराजर्षिःकृत्वासलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमंयथान्यायंसागराणांमहायशाः ॥ १७ ॥ कृतोदकःशुचीराजास्वपुरंप्रविवेशह ॥ समृद्धार्थोनरश्रेष्ठस्वराज्यंप्रशशासह ॥ १८ ॥ प्रमुमोदचलोकस्तंनृपमासाद्यराघव ॥ नष्टशोकःसमृद्धार्थोबभूवविगतज्वरः ॥ १९ ॥ एषतेरामगंगायाविस्तरोभिहितोमया ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेसंध्याकालोतिवर्तते ॥२०॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंपुत्र्यंस्वर्ग्यमतीवच ॥ यःश्रावयतिविप्रेषुक्षत्रियेष्वितरेषुच ॥ प्रीयंतेपितरस्तस्यप्रीयंतेदैवतानिच ॥ २१ ॥ इदमाख्यानमव्यग्रोगंगावतरणंशुभम् ॥ यःशृणोतिचकाकुत्स्थसर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ सर्वेपापाःप्रणश्यंतिआयुःकीर्तिश्चवर्द्धते ॥ २२ ॥ इति श्रीबालकांडेचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

॥१९॥ उपसंहरति एषइति । भद्रंतेस्त्वितिवचनपरिपाटी संध्याकालोतिवर्तते इतःपरंनप्रष्टव्यमितिभावः ॥२०॥ अथगंगावतारश्रावणफलमाह धन्यमिति । धनादिप्रदमित्यर्थः । सर्वत्रसाधुत्वार्थेयत्प्रत्ययः इदमाख्यानमित्यनुषज्यतेअर्धत्रयं ॥ २१ ॥ इदमिति । श्रावयितुःफलमुक्तं संप्रतिश्रोतुःफलमुच्यते गंगावतरणं गंगावतरणाख्यं अर्द्धत्रयम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगो॰विरचिते श्रीरामा॰मणि॰बालकां॰व्याख्याने चतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

एवंदशभिःसर्गैर्गंगागांगेयसंभववर्णनव्याजेनधातुमोक्षणगंगापूतत्वनिमित्तकंदेवतांतरावरत्वंदर्शितं अथत्रिभिः सर्गैःमहेंद्रस्यावरत्वमुपपाद्यते विश्वामि
त्रेत्यादि ॥१॥ अत्यद्भुतमिति । पूरणंखननेनाभिवर्द्धनं ॥२॥ क्षणभूतेवनौरात्रिरितिश्लोकोगताभगवतीत्यर्धात्परमनुसंधेयः ॥ ३ ॥ तस्येति । क्षणभूते
वजगामेत्यर्थः॥४॥ ततइति । विमलेप्रभाते सम्यक्प्रभातइत्यर्थः॥५॥ गतेत्यर्द्धत्रयं । भगवतीसत्कथायुक्तत्वात्पूज्या॥६॥ तरामेति अर्द्धत्रयं । ऋषीणां

विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः ॥ विस्मयंपरमंगत्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ अत्यद्भुतमिदंब्रह्मन्क
थितंपरमंत्वया ॥ गंगावतरणंपुण्यंसागरस्यापिपूरणम् ॥ २ ॥ क्षणभूतेवनौरात्रिःसंवृत्तेयंमहातपः ॥ इमांचिंतय
तस्सर्वांनिखिलेनकथांतव ॥ ३ ॥ तस्यसाशर्वरीसर्वासहसौमित्रिणातदा ॥ जगामचिंतयानस्यविश्वामित्रकथांशु
भाम्॥४॥ ततःप्रभातेविमलेविश्वामित्रंमहामुनिं ॥ उवाचराघवोवाक्यंकृताह्निकमरिंदमः ॥५॥ गताभगवतीरात्रिः
श्रोतव्यंपरमंश्रुतम् ॥ ६ ॥ तरामसरितांश्रेष्ठांपुण्यांत्रिपथगांनदीम् ॥ नौरेषाहिसुखास्तीर्णाऋषीणांपुण्यकर्मणां ॥
भगवंतमिहप्राप्तंज्ञात्वात्वरितमागता ॥ ७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः ॥ संतारंकारयामाससर्षिसंघः
सराघवः ॥ ८ ॥ उत्तरंतीरमासाद्यसंपूज्यर्षिगणंतदा ॥ गंगाकूलेनिविष्टास्तेविशालांददृशुःपुरीं ॥ ९ ॥ ततोमुनिव
रस्तूर्णंजगामसहराघवः ॥ विशालांनगरींरम्यांदिव्यांस्वर्गोपमांतदा ॥ १० ॥ अथरामोमहाप्राज्ञोविश्वामित्रंमहामु
निं ॥ पप्रच्छप्रांजलिर्भूत्वाविशालामुत्तमांपुरीं ॥ ११ ॥ कतरोराजवंशोयंविशालायांमहामुने ॥ श्रोतुमिच्छामिभद्रं
तेपरंकौतूहलंहिमे ॥ १२ ॥

नौःऋषितरणार्हा नौः ॥७॥ तस्येति । सराघवःसर्षिसंघः कारयामासअकरोत् स्वार्थेणिच्॥८॥ उत्तरामिति ।ऋषिगणंनौतारणार्थंआगतं संपूज्यपूजापूर्वं
कंनिवर्त्य निविष्टाःक्षणंस्थिताः ॥ ९ ॥ ततइति । विशालां प्रतीतिशेषः ॥१०॥ अथेति । विशालांविशालामाहात्म्यं॥११॥ विशालायांवर्तमानोराजवं
शःकतरइतिद्वितीयःप्रश्नः ॥ १२ ॥

तस्येति। विशालस्यविशालाख्यनगरस्य पुरातनंकर्मप्रथमपृष्टंवैभवंआख्यातुंसमारेभे ॥ १३ ॥ श्रूयतामिति। अस्मिन्देशेयद्वृत्तंतच्छृणु तच्छेषतया
शक्रस्यकथांकथयतोमत्तःसाश्रूयतां ॥ १४ ॥ पूर्वमिति । पूर्वंकृतयुगे दितेःपुत्रामहाबलाआसन् अदितेःपुत्रावीर्यवंतोधार्मिकाश्चासन् ॥ १५ ॥ त

तस्यतद्वचनंश्रुत्वारामस्यमुनिपुंगवः ॥ आख्यातुंतत्समारेभेविशालस्यपुरातनम् ॥ १३ ॥ श्रूयतांरामशक्रस्य
कथांकथयतःशुभाम् ॥ अस्मिन्देशेतुयद्वृत्तंतदपिश्रृणुराघव ॥ १४ ॥ पूर्वंकृतयुगेरामादितेःपुत्रामहाबलाः ॥ अदिते
श्चमहाभागवीर्यवंतःसुधार्मिकाः ॥ १५ ॥ ततस्तेषांनरश्रेष्ठबुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमराअजराश्चैवक
थंस्यामानिरामयाः ॥ १६ ॥ तेषांचिंतयतांरामबुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ क्षीरोदमथनंकृत्वारसंप्राप्स्यामतत्र
वै ॥ १७ ॥ ततोनिश्चित्यमथनंयोक्रंकृत्वाचवासुकिम् ॥ मंथानंमंदरंकृत्वाममंथुरमितौजसः ॥ १८ ॥ (अ
थवर्षसहस्रेणयोक्रसर्पशिरांसिच ॥ वमंत्यतिविषंतत्रददंशुर्दशनैःशिलाः ॥ उत्पपाताग्निसंकाशंहालाहलमहावि
षम् ॥ तेनदग्धंजगत्सर्वंसदेवासुरमानुषम् ॥ अथदेवामहादेवंशंकरंशरणार्थिनः ॥ जग्मुःपशुपतिंरुद्रंत्राहित्राही
तितुष्टुवुः ॥ एवमुक्तस्ततोदेवैर्देवदेवेश्वरःप्रभुः ॥ प्रादुरासीत्ततोत्रैवशंखचक्रधरोहरिः ॥ उवाचैनंस्मितंकृत्वारुद्रंशू
लभृतंहरिः ॥ दैवतैर्मथ्यमानेतुयत्पूर्वंसमुपस्थितं ॥ तत्त्वदीयंसुरश्रेष्ठसुराणामग्रजोसियत् ॥ अग्रपूजामिमांमत्वा
गृहाणेदंविषंप्रभो ॥ इत्युक्त्वाचसुरश्रेष्ठस्तत्रैवांतरधीयत ॥ देवतानांभयंदृष्ट्वाश्रुत्वावाक्यंतुशार्ङ्गिणः ॥ हालाहलंविषं
घोरंसजग्राहामृतोपमम् ॥ देवान्विसृज्यदेवेशोजगामभगवान्हरः ॥ ततोदेवासुराःसर्वेममंथूरघुनंदन ॥ प्रविवेशा
थपातालंमंथानःपर्वतोनघ ॥ ततोदेवाःसगंधर्वास्तुष्टुवुर्मधुसूदनं ॥ त्वंगतिःसर्वभूतानांविशेषेणदिवौकसां ॥ पालया
स्मान्महाबाहोगिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ इतिश्रुत्वाहृषीकेशःकामठंरूपमास्थितः ॥ पर्वतंपृष्ठतःकृत्वाशिश्येतत्रोदधौहरिः

तइति। म्रियंतइतिमराः पचाद्यच् अमराःमरणरहिताः अजराःजरारहिताः तेषांदेवासुराणां ॥ १६ ॥ तेषामिति। रसंअमृतं तत्रक्षीरोदे ॥ १७ ॥ ततइति।
योक्रंमथनरज्जुं मंथानंमथनदंडं ॥ १८ ॥

अथेति। धन्वंतरिरुत्पपात अप्सराश्चउत्पेतुरितिशेषः। आकारांतत्वमार्षं ॥१९॥ अप्स्विति। अप्सरःशब्दंनिर्वक्ति अत्राप्शब्देनतद्विकारभूतंक्षीरमुप
लक्ष्यते अप्सुयन्निर्मथनंतस्माद्योरसस्तस्माद्रसाद्यतउत्पेतुस्तस्मादप्सरसोभवन् पृषोदरादित्वात्साधुः ॥२०॥ षष्टिरिति। तासांप्रधानभूतानां ॥२१॥
नताःस्मेति। नताःस्मप्रतिगृह्णंति नासाधारण्येनप्रतिगृह्णंतिस्मेत्यर्थः। कुतःअप्रतिग्रहणात् कोवाममपतिरितिमार्गणाकरणादित्यर्थः। तेनासाधार
ण्येनपरिग्रहाकरणेन ॥ २२ ॥ वरुणस्येति। वरुणस्यसमुद्राधिदेवतायाः वारुणीसुराधिदेवता परिग्रहंममेयमितिपरिग्रहस्यकर्तारं ॥ २३ ॥ दितेरिति।

पर्वताग्रंतुलोकात्माहस्तेनाक्रम्यकेशवः ॥ देवानांमध्यतःस्थित्वाममंथपुरुषोत्तमः॥) अथवर्षसहस्रेणसदंडः
सकमंडलुः ॥ पूर्वंधन्वंतरिर्नामअप्सराश्चसुवर्चसः ॥ १९ ॥ अप्सुनिर्मथनादेवरसस्तस्माद्वरास्त्रियः ॥ उत्पेतुर्म
नुजश्रेष्ठतस्मादप्सरसोभवन् ॥ २० ॥ षष्टिःकोट्योभवंस्तासामप्सराणांसुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तुकाकुत्स्थ
यास्तासांपरिचारिकाः ॥ २१ ॥ नताःस्मप्रतिगृह्णंतिसर्वेतेदेवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणात्ताश्चसर्वाःसाधारणाः
स्मृताः ॥ २२ ॥ वरुणस्यततःकन्यावारुणीरघुनंदन ॥ उत्पपातमहाभागामार्गमाणापरिग्रहम् ॥ २३ ॥ दितेःपु
त्रानतांरामजगृहुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तुसुतावीरजगृहुस्तामनिंदिताम् ॥ २४ ॥ असुरास्तेनदैतेयाःसुरास्ते
नादितेःसुताः ॥ हृष्टाःप्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ २५ ॥ उच्चैःश्रवाहयश्रेष्ठोमणिरत्नंचकौस्तुभम् ॥
उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठतथैवामृतमुत्तमम् ॥ २६ ॥ अथतस्यकृतेराममहानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तुततःपुत्रादितेः
पुत्रानसूदयन् ॥२७॥ एकतोभ्यागमन्सर्वेह्यसुराराक्षसैस्सह ॥ युद्धमासीन्महाघोरंवीरत्रैलोक्यमोहनम् ॥ २८ ॥

स्पष्टं ॥ २४ ॥ प्रसंगात्सुरासुरशब्दौनिर्वक्ति असुराइति। तेनसुरायाः परिग्रहणेन सुराः अर्शआदित्वादजंतः पिष्टादिविकृतिरेवसुरानिंद्या हृष्टाःपुल
किताः ॥२५॥ उच्चैःश्रवाइति। उत्तमंपूर्वोत्पन्नेभ्यःश्रेष्ठं ॥२६॥ अथेति। तस्यकृतेअमृतस्यग्रहणार्थमित्यर्थः। कुलक्षयः उभयपक्षेपिसंघातविनाशः
तदेवोपपादयति अदितेरित्यादिना ॥ २७ ॥ एकतइति। अनंतरमसुराएकतः एकतामभ्यागमन् बलवृद्धयइतिभावः ॥ २८ ॥

यदेति। मोहिनींकाममोहजननीं मायांआश्चर्यशक्तिंआस्थायअवलंब्य स्वमाययाद्भुतयोषिदाकृतिंपरिगृह्य तद्रूपेणतान्वंचयित्वातेभ्योमृतमहरादित्यर्थः। यद्वा सर्वमोहकरीमंतर्द्धानशक्तिमास्थायामृतमाहरदित्यर्थः। पुराणांतरवृत्तांतःकल्पभेदेनेतिबोध्यम् ॥२९॥ यइति। अत्रसंधिरार्षः येअसुराः अक्षयं अस्तिजायतेपरिणमतेविवर्द्धतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्युक्तषड्भावविकारैःशून्यं पुरुषोत्तमंसर्वपुरुषेषूत्तमं विष्णुमभिमुखंगताः अभिमुखतयाप्रातिकूल्येनगताःतेविष्णुनासंपिष्टाःचूर्णिताः संविष्टाइतिपाठे येअमुमभिमुखंगताःशरणागताःदेवास्तेयुद्धे संविष्टाःआविष्टाःआप्यायितबलाआसन्नित्यर्थः ॥३०॥ अदितेरिति। दितेःपुत्रान्अवशिष्टानितिशेषः। यद्वा अदितेरात्मजाआप्यायितबलाःसंतःतस्मिन्दैतेयादित्ययोर्देवासुरयोर्युद्धेअसुरान्निजघ्निरे

यदाक्षयंगतंसर्वंतदाविष्णुर्महाबलः॥ अमृतंसोहरत्तूर्णंमायामास्थायमोहिनीं ॥२९॥ येगताभिमुखंविष्णुमक्षयंपुरुषोत्तमं॥ संपिष्टास्तेतदायुद्धेविष्णुनाप्रभविष्णुना॥३०॥ अदितेरात्मजावीरादितेःपुत्रान्निजघ्निरे॥ तस्मिन्युद्धेमहाघोरेदैतेयादित्ययोर्भृशं॥३१॥निहत्यदितिपुत्रांश्चराज्यंप्राप्यपुरंदरः॥शशासमुदितोलोकान्सर्षिसंघान्सचारणान्॥३२॥ इतिश्रीबालकांडेपञ्चचत्वारिंशःसर्गः॥४५॥ हतेषुतेषुपुत्रेषुदितिःपरमदुःखिता॥मारीचंकाश्यपं रामभर्त्तारमिदमब्रवीत्॥१॥हतपुत्रास्मिभगवंस्तवपुत्रैर्महाबलैः॥ शक्रहंतारमिच्छामिपुत्रंदीर्घतपोर्जितं॥२॥साहंतपश्चरिष्यामिगर्भंमेदातुमर्हसि॥(बलवंतंमहेष्वासंस्थितिज्ञंसमदर्शिनं)॥ईश्वरंशक्रहंतारंत्वमनुज्ञातुमर्हसि॥३॥

॥३१॥ निहत्येति। चकारादमृतमपीत्यर्थः ॥३२॥ अस्मिन्सर्गेद्वात्रिंशत्श्लोकाः अन्येकल्पिताः यद्यप्यत्रकालकूटाद्युत्पत्तिरपेक्षिता तथाप्युत्तरकथाशेषत्वेनसर्वासुरक्षयएवप्रधानतयोपात्तइतिबोध्यम् ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेपंचचत्वारिंशःसर्गः॥ ४५ ॥ विष्णुपक्षविरोधेमहानपियत्नोविफलःस्यादित्याहषट्चत्वारिंशे। हतेष्वित्यादि। मारीचंमरीचिपुत्रं ॥१॥ हतेति। तपोर्जितंतपसा ऊर्जितं दृढंआर्षःसंधिः ॥ २ ॥ साहमिति। गर्भंपुत्रं ईश्वरंत्रैलोक्यनियंतारं ईदृशमितिपाठेप्ययमर्थोविवक्षितः अनुज्ञातुंतपइतिशेषः। भर्त्रनुज्ञां विनातपसिस्त्रियाअस्वातंत्र्यादितिभावः ॥ ३ ॥

तस्याइति ॥ ४ ॥ एवमिति । शुचिर्भव यावत्पुत्रोत्पत्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ पूर्णइति । मत्तःमदनुग्रहादित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमिति । ममार्जेत्याश्वासन
प्रकारः ततःमार्जनानंतरंउदरं समालभ्य स्वस्तिपुत्रोत्पत्तिरूपंशुभं भवत्वित्युक्त्वानुगृह्य सकाश्यपस्तपसेययौ ॥७॥ गतइति । कुशप्लवनंविशालायाःपू
र्वस्थानं ॥ ८ ॥ तपइति । गुणसंपदाविनयादिसमृद्ध्या ॥ ९ ॥ अग्निमिति। परिचर्याप्रकारः ॥ १० ॥ गात्रेति । मातृत्वात् गात्रसंवहनानि श्रमाप

तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वामारीचःकाश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाचमहातेजादितिंपरमदुःखितां ॥ ४ ॥ एवंभवतुभद्रंतेशुचिर्भव
तपोधने ॥ जनयिष्यसिपुत्रंत्वंशक्रहंतारमाहवे ॥५॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुशुचिर्यदिभविष्यसि ॥ पुत्रंत्रैलोक्यभर्तारंमत्त
स्त्वंजनयिष्यसि॥६॥ एवमुक्त्वामहातेजाःपाणिनासममार्जतां ॥ समालभ्यततःस्वस्तीत्युक्त्वासतपसेययौ ॥७॥
गतेतस्मिन्नरश्रेष्ठदितिः परमहर्षिता ॥ कुशप्लवनमासाद्यतपस्तेपेसुदारुणं ॥ ८॥ तपस्तस्यांहिकुर्वत्यांपरिचर्यांच
कारह ॥ सहस्राक्षोनरश्रेष्ठपरयागुणसंपदा ॥ ९ ॥ अग्निंकुशान्काष्ठमपःफलंमूलंतथैवच ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षोय
च्चान्यदपिकांक्षितं ॥ १० ॥ गात्रसंवहनैश्चैवश्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रःसर्वेषुकालेषुदितिंपरिचचारह ॥ ११ ॥ अ
थवर्षसहस्रेतुदशोनेरघुनंदन ॥ दितिःपरमसंप्रीतासहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ याचितेनसुरश्रेष्ठपित्रातवम
हात्मना॥ वरोवर्षसहस्रांतेममदत्तःसुतंप्रति ॥१३॥ तपश्चरंत्यावर्षाणिदशवीर्यवतांवर ॥ अवशिष्टानिभद्रंतेभ्रातरं
द्रक्ष्यसेततः ॥ १४ ॥ तमहंत्वत्कृतेपुत्रंसमाधास्येजयोत्सुकं ॥ त्रैलोक्यविजयंपुत्रंसहभोक्ष्यसिविज्वरः ॥ १५ ॥

नयनैः व्यजनवीजनादिभिरितिशेषः ॥ ११ ॥ अथोति । दशोनेदशवर्षोने ॥ १२ ॥ याचितेनेति । शुश्रूषाकृतप्रीत्यतिशयाद्वैरंविस्मृतवतीतिभावः
॥ १३ ॥ तपइति । ततःदशवर्षांते ॥ १४ ॥ तमिति । समाधास्ये विगतवैरंभ्रातृस्नेहवंतमेवकरिष्यामोत्यर्थः । त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमितिशेषः।
अमोघभर्त्रनुग्रहेण । प्रतिबंधसुतोत्पत्तिंमन्वाना ऋजुतयाशुश्रूषाफलमुक्तवती ॥ १५ ॥

एवमिति । मध्यंगगनमध्यं शीर्षतःशिरसि पादौकृत्वा स्थितेतिशेषः । मध्याह्नशयनपरिग्रहप्रसंगाभावेनासनएवोपविशंत्यास्तस्यानिद्रापारवश्येननम्रं
शिरःपादयोःसंसक्तमभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वेति । पादतःकृतमूर्द्धजां पादौकृत्वाथशीर्षतइत्यस्यविवरणं अतएवअशुचिंतांदृष्ट्वा।शिरःस्थानेकृतौ
पादौशिरःस्पृष्टौपादा।वितिमुमोद तेनजहासच यद्वा प्राप्तेमध्यंदिवाकरइत्यनेनदिवास्वापरूपाशौचंदर्शितं शीर्षतः शिरःस्थानेशिरःस्थानइत्यनुवा
दात् । पादतःपादस्थाने शयनपरिग्रहाभावेपिकृष्णाजिनाद्यास्तरणेपादस्थानेशिरःशिरःस्थानेचपादौकृत्वा सुप्तवतीत्यर्थः । पादोपधानेशीर्षं शीर्षोप

एवमुक्त्वादितिःशक्रंप्राप्तेमध्यंदिवाकरे॥ निद्रयापहृतादेवीपादौकृत्वाथशी र्षतः॥ १६॥दृष्ट्वातामशुचिंशक्रःपाद
तः कृतमूर्द्धजां ॥ शिरःस्थानेकृतौपादौजहासचमुमोदच ॥१७॥ तस्याःशरीरविवरंविवेशचपुरंदरः ॥ गर्भंचसप्त
धारामबिभेदपरमात्मवान् ॥१८॥ भिद्यमानस्ततोगर्भोवज्रेणशतपर्वणा॥रुरोदसुस्वरंरामततोदितिरबुध्यत १९
मारुदोमारुदश्चेतिगर्भंशक्रोभ्यभाषत ॥ बिभेदचमहातेजारुदंतमपिवासवः ॥२०॥ नहंतव्योनहंतव्यइत्येवंदिति
रब्रवीत् ॥निष्पपातततःशक्रोमातुर्वचनगौरवात्॥२१॥प्रांजलिर्वज्रसहितोदितिंशक्रोभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देविसु
प्तासिपादयोःकृतमूर्द्धजा॥२२॥ तदंतरमहंलब्ध्वाशक्रहंतारमाहवे ॥ अभिदंसप्तधादेवितन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि ॥२३॥
इति श्रीबालकांडेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥४६॥

धानेपादौचकृत्वेत्यर्थः । रंध्रान्वेषणफलंजातमितिमोदः वृथागर्वितेयमितिहासः ॥१७॥ तस्याइति । शरीरविवरंयोनिविवरं आत्मवान्धैर्यवान् ॥१८॥
भिद्यमानइति । शतपर्वणाशतकोटिना ॥ १९ ॥ मारुदइति । रुदिर्अश्रुविमोचनइत्यस्माल्लुङ् माङ्योगादडभावः ॥ २० ॥ नहंतव्यइति । नहंतव्यः
भेदनेकृतेपिप्राणवियोजनंमाकुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रांजलिरिति ॥ २२ ॥ तदिति । अंतरमवकाशं क्षंतुमर्हसि स्वहिंसापरांगामपिहिंस्यादितिन्यायेन
युक्तत्वादितिभावः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेषट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तधेत्यादि। दुराधर्षंदुर्जयं ॥१॥ ममेति। अपराधात्प्रमादात् विफलीकृतः शकलीकृतः ॥२॥ प्रियंत्विति। गर्भविपर्यये उपहतगर्भविषये प्रियंश्रेयः
कर्तुमिच्छामि तदेवश्रेयआह मरुतामिति सप्तानांमरुतांवातस्कंधानांइमेसप्तभागाःस्थानपालाःलोकपालाःभवंतुसप्तमरुतश्चोक्ताः। गगनस्पर्शनोवायु
रनिलश्चतथापरः ॥ प्राणःप्राणेश्वरोजीवइत्येतेसप्तमारुताइति। विष्णुपुराणेतु[1] आवहप्रवहसंवहोद्वहविवहपरिवहपरावहाः सप्तमारुताइत्युक्तं ॥ ३ ॥
वातेति। वातस्कधाः वातस्कंधाभिमानिदेवताः मरुदभिमानिदेवतात्वान्मारुताइतिविख्याताःत्वत्कृतेनमारुदइत्युच्चारणेनमारुताइतिविख्याताः

सप्तधातुकृतेगर्भेदितिःपरमदुःखिता ॥ सहस्राक्षंदुराधर्षंवाक्यंसानुनयाब्रवीत् ॥ १ ॥ ममापराधाद्गर्भोयंसप्तधा
विफलीकृतः ॥ नापराधोस्तिदेवेशतवात्रबलसूदन ॥ २ ॥ प्रियंतुकर्तुमिच्छामिममगर्भविपर्यये ॥ मरुतांसप्तस
प्तानांस्थानपालाभवंत्विमे ॥ ३ ॥ वातस्कंधाइमेसप्तचरंतुदिविपुत्रक ॥ मारुताइतिविख्यातादिव्यरूपाममा
त्मजाः ॥ ४ ॥ ब्रह्मलोकंचरत्वेकइंद्रलोकंतथापरः ॥ दिविवायुरितिख्यातस्तृतीयोपिमहायशाः ॥ ५ ॥ चत्वार
स्तुसुरश्रेष्ठदिशोवैतवशासनात् ॥ संचरिष्यंतुभद्रंतेदेवभूताममात्मजाः ॥ त्वत्कृतेनैवनाम्नाचमारुताइतिविश्रु
ताः ॥ ६ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वासहस्राक्षःपुरंदरः ॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंदितिंबलनिषूदनः ॥ ७ ॥ सर्वमेतद्यथोक्तं
तेभविष्यतिनसंशयः ॥ विचरिष्यंतिभद्रंतेदेवरूपास्तवात्मजाः ॥ ८ ॥ एवंतौनिश्चयंकृत्वामातापुत्रौतपोवने ॥
जग्मतुस्त्रिदिवंराम कृतार्थावितिनःश्रुतम् ॥ ९ ॥ एषदेशस्सकाकुत्स्थमहेंद्राध्युषितःपुरा ॥ दितिंयत्रतपःसिद्धामे
वंपरिचचारसः ॥ १० ॥ इक्ष्वाकोस्तुनरव्याघ्रपुत्रःपरमधार्मिकः ॥ अलंबुसायामुत्पन्नोविशालइतिविश्रुतः ॥ ११ ॥

पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययइत्याहुः ॥४॥ सप्तमरुतःकुत्रवर्त्तंतेतेषांस्थानपालनंचकथमित्यत्राह ब्रह्मेति। दिविअंतरिक्षेविष्णुपदाख्येविष्णुलोकेचरत्वित्य
नुषंगः ॥५॥ चत्वारइतिसार्धश्लोकः ॥६॥ तस्याइति। दितिगर्भखंडनेनसहस्राक्षत्वादीनिसिद्धानीतिभावः ॥७॥ सर्वमिति। यथोक्तमित्यस्यविवरणंविच
रिष्यंतीति ॥८॥ एवमिति। नःअस्माभिरित्यर्थः क्तस्यचवर्तमानेइतिषष्ठी ॥९॥ प्रकृतमुपसंहरति एषइति। सएषइत्यन्वयः सःइंद्रः ॥१०॥ अथकतरो

---

[1] इदमिदानींविष्णुपुराणेनदृश्यतेपुराणांतरेदृश्यते।

राजवंशइतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह इक्ष्वाकोरित्यादिना ॥ ११ ॥ तेनेति ॥ १२ ॥ सुचंद्रइति ॥ १३ ॥ धूम्रेति । सृंजयःसमपद्यत सृंजयनामासीत्
॥ १४ ॥ कुशाश्वइति ॥ १५ ॥ सोमदत्तस्येतिअर्द्धमेक ॥१६॥ तस्येति । उपान्वध्याङ्वसइत्याधारस्यकर्मत्वं ॥ १७ ॥ कथंकतिपयैरेवपुरुषैरिदानी

तेनचासीदिहस्थानेविशालेतिपुरीकृता ॥ विशालस्यसुतोरामहेमचंद्रोमहाबलः ॥ १२ ॥ सुचंद्रइतिविख्यातो
हेमचंद्रादनंतरः ॥ सुचंद्रतनयोरामधूम्राश्वइतिविश्रुतः ॥ १३ ॥ धूम्राश्वतनयश्चापिसृंजयःसमपद्यत ॥ सृं
जयस्यसुतःश्रीमान्सहदेवःप्रतापवान् ॥१४॥ कुशाश्वःसहदेवस्यपुत्रःपरमधार्मिकः ॥ कुशाश्वस्यमहातेजाःसो
मदत्तःप्रतापवान् ॥१५॥ सोमदत्तस्यपुत्रस्तुकाकुत्स्थइतिविश्रुतः ॥१६॥ तस्यपुत्रोमहातेजाःसंप्रत्येषपुरीमिमां
आवसत्यमरप्रख्यःसुमतिर्नामदुर्जयः ॥ १७ ॥ इक्ष्वाकोस्तुप्रसादेनसर्वेवैशालिकान्नृपाः ॥ दीर्घायुषोमहात्मा
नोवीर्यवंतःसुधार्मिकाः ॥ १८ ॥ इहाद्यरजनींरामसुखंवत्स्यामहेवयम् ॥ श्वःप्रभातेनरश्रेष्ठजनकंद्रष्टुमर्हसि
॥ १९ ॥ सुमतिस्तुमहातेजाविश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वानरवरश्रेष्ठःप्रत्युद्गच्छन्महायशाः ॥ २० ॥ पूजांचपर
मांकृत्वासोपाध्यायःसबांधवः ॥ प्रांजलिःकुशलंपृष्ट्वाविश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मिय
स्यमेविषयंमुनिः ॥ संप्राप्तोदर्शनंचैवनास्तिधन्यतरोमया ॥ २२ ॥ इति श्रीबालकांडेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७॥
पृष्ट्वातुकुशलंतत्रपरस्परसमागमे ॥ कथांतेसुमतिर्वाक्यंव्याजहारमहामुनिं ॥ १ ॥

मिक्ष्वाकुवंशइत्यत्राह इक्ष्वाकोरिति । विशालानिवासएषांतेवैशालिकाः कुमुदादित्वात्ठक् विशालप्रार्थनमिक्ष्वाकुप्रसादनिमित्तं ॥ १८ ॥ इहेति ।
वत्स्यामहेआर्षमात्मनेपदं ॥ १९ ॥ सुमतिरिति । प्रत्युद्गच्छत्प्रत्युदगच्छत् ॥२०॥ पूजांचेति ॥२१॥ धन्यइति । विषयंस्थानंदर्शनंचप्राप्तइत्यनुषंगः
मया सहृशइतिशेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥
अथरामस्यपरमपावनत्वंदर्शयत्यष्टचत्वारिंशे पृष्ट्वात्वित्यादि । परस्परेत्यविभक्तिकनिर्देशः । परस्परंकुशलंपृष्ट्वा कथांतेतदुत्तरान्तेइतियोजना ॥ १ ॥

इमावित्यादिपंचश्लोकी। इमौकुमारौकोयंकुमारभावइतिविस्मयते दृष्टिदोषोमाभूदित्याह भद्रंतइति। देवतुल्यपराक्रमौसंस्थानविशेषदर्शनेननूनमेतौविष्णुतुल्यपराक्रमावितिमन्यामहे गजसिंहगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ ॥ चतुर्गतित्वमुच्यते गांभीर्यगमनेगजतुल्यौ पराभिभवनार्हगमनेसिंहतुल्यौभयंकरगमनेशार्दूलतुल्यौ समौसगर्वगमनेवृषभसदृशावित्यर्थः। विशेषेणरावयतःशत्रूनितिवीरौ अनुभवितॄणांविरोधिनिवर्तकावित्यर्थः। पद्मपत्रविशालाक्षौद्रष्टॄणामाकर्षकावयवविशेषौ नयनसौंदर्यंहिलावण्यपरमकाष्ठा खड्गतूणीधनुर्धरावविति आभरणकोटौआयुधकोटौचएषामंतर्भावः। अश्विनाविवरूपेणरूपवत्सु अश्विनौप्रसिद्धौ रूपेणासाधारणधर्मेणताविवस्थितौसमुपस्थितयौवनौ रूपानुरूपंप्रादुर्भवद्यौवनौ यदृच्छयैव भाग्यवशादेव देवलोकाद्गांभुवंप्राप्तौ अमरौकौचिद्देवशेषाविवस्थितौ तेजसादेवकुमारतुल्यावित्यर्थः। एतत्तेजोविशेषविलोकनेनैतौमर्त्यावपिअमर्त्यावितिप्रतिभातीतिभावः। कथंपद्भ्यां

इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौ
खड्गतूणीधनुर्द्धरौ ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥ यदृच्छयैवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ
कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने॥४॥भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरं॥परस्परस्यसदृशौप्रमाणें
गितचेष्टितैः ॥ ५ ॥ किमर्थंचनरश्रेष्ठौसंप्राप्तौदुर्गमेपथि ॥ वरायुधधरौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्वतः ॥ ६ ॥

इहप्राप्तौअतीवकोमलाभ्यांपद्भ्यामिहदुर्गमेपथिकथंप्राप्तावित्युदरंपरिस्पृशति किमर्थंएतद्रूपदर्शनेनैवावाप्तसमस्तकामावितिनिश्चिनुमःकस्यवापुत्रावित्यर्थः।यद्वा कस्यपुरुषस्यकतमप्रयोजनायइहप्राप्तावित्यर्थः। मुने सर्वज्ञोभवान्इममर्थंजानात्येवेत्यर्थः। चंद्रसूर्यावंबरमिवइमंदेशंभूषयंतौशैत्यप्रतापाभ्यामुभावपिचंद्रसूर्यतुल्यौ अयंलोकोविष्णुपदमासीदितिभावः। भूषयंतौनिजतेजसेतिभावः। प्रमाणंशरीरौन्नत्यादि इंगितंअंतर्गतभावसूचकस्मितादिचेष्टितंगमनभाषणविलोकनादि एतैः परस्परसदृशौतुल्यपुरुषांतराभावात्। नरश्रेष्ठावपिदुर्गमेपथिकिमर्थंसंप्राप्तौ पूर्वंपद्भ्यांकथंप्राप्तावित्युक्तं संप्रातेदुर्गमंवनंकिमर्थंप्राप्तावित्युच्यते वरायुधधरौआयुधश्रेष्ठधनुरादिधरौ पूर्वमाभरणान्वयेनखड्गादिकमुक्तं इदानींतान्येवायुधतयोच्यंते। यद्वापूर्वोक्तानांवरायुधत्वमुच्यते वीरौवीर्ययुक्तौपूर्वंवीरशब्दोन्यथाव्याख्यातः। श्रोतुमिच्छामितत्वतःयद्यपिराजपुत्रौकस्यचिद्विघ्नस्यशांतये आगतावितिसामान्यतोजानामि तथापिविशेषतोज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्यतद्वचनंश्रुत्वायथावृत्तंन्यवेदयत् ॥ सिद्धाश्रमनिवासंचराक्षसानांवधंतथा॥७॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराजापरमहर्षितः ॥ अतिथीपरमौप्राप्तौपुत्रौदशरथस्यतौ॥पूजयामासविधिवत्सत्कारार्हौमहाबलौ॥८॥ ततःपरमसत्कारंसुमतेःप्राप्यराघवौ ॥ उष्यतत्रनिशामेकांजग्मतुर्मिथिलांततः ॥९॥ तान्दृष्ट्वामुनयःसर्वेजनकस्यपुरींशुभां ॥ साधुसाध्वितिशंसंतोमिथिलांसमपूजयन् ॥ १० ॥ मिथिलोपवनेतत्रआश्रमंदृश्यराघवः ॥ पुराणंनिर्जनंरम्यंपप्रच्छमुनिपुंगवं ॥ ११ ॥ श्रीमदाश्रमसंकाशंकिंन्विदंमुनिवर्जितं ॥ श्रोतुमिच्छामिभगवन्कस्यायंपूर्वआश्रमः ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वाराघवेणोक्तंवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाचमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ १४ ॥ हंततेकथयिष्यामिशृणुतत्त्वेनराघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदंशप्तंकोपान्महात्मना ॥ १४ ॥ गौतमस्यनरश्रेष्ठपूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमोदिव्यसंकाशःसुरैरपिसुपूजितः ॥ १५ ॥ सचेहतपआतिष्ठदहल्यासहितःपुरा ॥ वर्षपूगाननेकांश्चराजपुत्रमहायशः ॥ १६ ॥ तस्यांतरंविदित्वातुसहस्राक्षःशचीपतिः ॥ मुनिवेषधरोहल्यामिदंवचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥

तस्येति । स्वस्यसिद्धाश्रमनिवासं तत्रस्वयज्ञविघ्नकरराक्षसानामेताभ्यांवधं चकारादिमौदशरथकुमारौहरधनुर्दर्शनायमिथिलांगच्छतइत्येतत्समुच्चीयते । एतत्सर्वंयथावृत्तमब्रवीदितियोजना ॥ ७ ॥ विश्वामित्रेतिसार्द्धश्लोकः ॥ ८ ॥ ततइति । उष्यउषित्वा ततःप्रातःकाले मिथिलांप्रतिइतिशेषः ॥९॥ तानिति । तान्मिथिलांप्रतिप्रस्थितान्रामादीन् पूजाप्रकारः साधुसाध्विति ॥ १० ॥ मिथिलेति । मिथिलाया उपसमीपेवर्तमानंवनंमिथिलोपवनं तस्मिन्शून्यंउटजसंस्थानरहितंदृश्यदृष्ट्वा ॥ ११ ॥ श्रीमदिति । आश्रमसंकाशंआश्रमवद्भासमानं किन्विदमित्यस्यविवरणंकस्यायमिति ॥ १२ ॥ तदिति ॥ १३ ॥ हंतेति । अहल्यानुग्रहहेतुकालस्मृतिजसंतोषे हंतेति महात्मनाकोपाच्छप्तंप्राप्तशापमिदमाश्रमपदंयस्यभवतितंकथयिष्यामितत्त्वेन शृणु ॥ १४ ॥ गौतमस्येति । दिव्यसंकाशःदिव्यत्वेनभासमानः ॥ १५ ॥ सचेति । वर्षपूगान्वर्षसमूहान् ॥ १६ ॥ तस्येति । अंतरंमुनिरहितकालं मुनिवेषधरःगौतमवेषधरः ॥ १७ ॥

ऋत्विति । ऋतुकालं षोडशर्तुर्निशास्त्रीणामित्युक्तकालं अर्थिनः कामाद्भोगार्थिनः अनृतुकालत्वान्नायमवसरइत्यहल्ययाप्रतिषिद्धमित्यवगम्यते । सुसमाहितेसम्यक्ब्रह्मणानिर्मिते अतिसुंदरीत्यर्थः ॥ १८ ॥ मुनीति । सहस्राक्षंविज्ञाय कदाचिदपिमुनिनैवमर्थनाभावादन्यस्यात्रप्रवेष्टुमशक्तेरिंद्रस्यैवात्मनिबहुकालमभिलाषश्रवणाच्चेतिभावः ॥ १९ ॥ अथेति । कृतार्थेनसंतुष्टेनेत्यर्थः अंतरात्मनामनसाउपलक्षिता ॥ २० ॥ आत्मानमिति । रक्षअ

ऋतुकालंप्रतीक्षंतेनार्थिनःसुसमाहिते ॥ संगमंत्वहमिच्छामित्वयासहसुमध्यमे ॥१८॥ मुनिवेषंसहस्राक्षंविज्ञायरघु
नंदन ॥ मतिंचकारदुर्मेधादेवराजकुतूहलात् ॥१९॥ अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठंकृतार्थेनांतरात्मना ॥ कृतार्थास्मिसुरश्रेष्ठग
च्छशीघ्रमितः प्रभो ॥ २० ॥ आत्मानंमांचदेवेशसर्वदारक्षमानद ॥ इंद्रस्तुप्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत॥२१॥
सुश्रोणिपरितुष्टोस्मिगमिष्यामियथागतं ॥ २२ ॥ एवंसंगम्यतुतयानिश्चक्रामोटजात्ततः ॥ ससंभ्रमात्त्वरन्रामशं
कितोगौतमंप्रति ॥२३॥ गौतमंसददर्शाथप्रविशंतंमहामुनिं ॥ देवदानवदुर्द्धर्षंतपोबलसमन्वितं ॥२४॥ तीर्थोदकपरि
क्लिन्नंदीप्यमानमिवानलं ॥ गृहीतसमिधंतत्रसकुशंमुनिपुंगवं ॥ २५ ॥ दृष्ट्वासुरपतिस्त्रस्तोविवर्णवदनोभवत् ॥ २६ ॥
अथदृष्ट्वासहस्राक्षंमुनिवेषधरंमुनिः ॥ दुर्वृत्तंवृत्तसंपन्नोरोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ ममरूपंसमास्थायकृतवानसि
दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदंतस्माद्विफलस्त्वंभविष्यसि ॥ २८ ॥

प्रकाशगमनादितिभावः ॥ २१ ॥ सुश्रोणीत्यर्द्धं ॥ २२ ॥ एवमिति । सःइंद्रःसंभ्रमात्भयात् संभ्रमोह्यादरेभयइतिनिघंटुः । शंकितःशंकावान् ॥२३॥ गौतममितिश्लोकद्वयं । अथउटजान्निष्क्रमणकालएवपरिक्लिन्नंस्नात्वागतमित्यर्थः । तत्रआश्रमे ॥२४॥ २५ ॥ दृष्ट्वेत्यर्द्धं विवर्णवदनःशुष्कमुखः ॥२६॥ अथेति । मुनिवेषधरंस्ववेषधरं ॥ २७ ॥ ममेति । स्वभार्यासंगमस्यदुःशीलत्वेनावाच्यत्वादिदमित्याह विफलःविगतवृषणः लाभनिष्पत्तिभोगेषुवीजेफालेधनेफलमितिनिघंटुः ॥ २८ ॥

गौतमेनेति॥२९॥ तथेति॥३०॥ कथंनिवासमात्रस्यशापत्वमितितद्विवृणोति वायुभक्षेति। निराहारा अन्नपानादिरहिता तप्यंतीतप्यमाना भस्मशायिनी
भस्मशयना अत्रबुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्यविधीयमानंप्रायश्चित्तंशापापदेशेनोच्यते एवंव्यक्ततयावाल्मीकिवचनेस्थिते शैलीभवेतिशापोरामपादस्पर्शा
त्शिलात्वमुक्तिरितिपुराणकथाकल्पांतरवृत्तमनुसृत्येतिबोध्यं ॥ ३१ ॥ यदेति । पूताभविष्यसि तत्पादपरागस्पर्शादितिभावः । एतेनबहुवर्षप्रायश्चित्त
करणमपिभगवत्पादरेणुस्पर्शस्यकलांनार्हतीत्युक्तं॥३२॥ पूतत्वेपिपूर्वरूपप्राप्तिस्तत्पादपूजांविनानसंभवतीत्याह तस्येति। मत्सकाशेमत्समीपे स्थिते
तिशेषः स्ववपुः दृश्यंवपुः । केचिदिदंश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमित्याहुः तन्न स्मरंतीगौतमवचनइत्याद्युत्तरसर्गवचनविरोधात्॥३३॥ एवमितिसार्द्धश्लोकः। तपस्ते

गौतमेनैवमुक्तस्यसरोषेणमहात्मना ॥पेततुर्वृषणौभूमौसहस्राक्षस्यतत्क्षणात् ॥२९॥ तथाशप्त्वासवैशक्रमहल्या
मपिशप्तवान् ॥ इहवर्षसहस्राणिबहूनित्वंनिवत्स्यसि ॥ ३० ॥ वायुभक्षानिराहारातप्यंतीभस्मशायिनी ॥ अदृ
श्यासर्वभूतानामाश्रमेस्मिन्निवत्स्यसि ॥३१॥ यदाचैतद्वनंघोरंरामोदशरथात्मजः ॥ आगमिष्यतिदुर्द्धर्षस्तदा
पूताभविष्यसि ॥३२॥ तस्यातिथ्येनदुर्वृत्तेलोभमोहविवर्जिता ॥ मत्सकाशेमुदायुक्तास्वंवपुर्धारयिष्यसि ॥३३॥
एवमुक्त्वामहातेजागौतमोदुष्टचारिणीं ॥ इममाश्रममुत्सृज्यसिद्धचारणसेविते ॥ हिमवच्छिखरेरम्येतपस्तेपेम
हातपाः ॥३४॥ इति श्रीबा० अष्टच० सर्गः॥४८॥ ॥छ॥ अफलस्तुततःशक्रोदेवानग्निपुरोधसः॥ अब्रवीत्त्रस्तवदनः
सर्षिसंघान्सचारणान् ॥१॥ कुर्वतातपसोविघ्नंगौतमस्यमहात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्याहिमयासुरकार्यमिदंकृतम् ॥२॥

पेतच्छापकृतपापप्रायश्चितार्थं ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेऽष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥४८॥
अनयोर्द्वयोःशापयोरेकःपूर्वमेवमुक्तः अपरस्त्वयामोचनीयइत्याशयेनाह एकोनपंचाशे अफलइत्यादि। अग्निपुरोधसः अग्निपुरोगमान् त्रस्तवदनःत्रस्त
शब्देनतत्कार्यदैन्यमुच्यते ॥१॥ कुर्वतेति । महात्मनःगौतमस्य तपसःअस्मत्पदच्च्यवनकारणस्य विघ्नं क्रोधमुत्पाद्यतस्यक्रोधजननमुखेन कुर्वतामयाइ
दंगौतमतपोभंगरूपं सुरकार्यंकृतंसर्वदेवपदच्च्यवनार्हतपोगौतमेनकृतं तस्यतपोनाशकमहाक्रोधोत्पादनायतद्धार्ययातुमयाव्यभिचारःकृतइत्यर्थः ॥२॥

अफलइति । तेनगौतमेन साअहल्या निराकृताशापमोक्षपूर्वकंत्यक्ता शापमोक्षेणमयिअहल्यायांचशापदानेन ॥ ३ ॥ तस्मादिति । हेसर्वेसुरवराइतिसंबोधनं द्वितीयसर्वशब्दस्यसर्वेयूयमितिसंबंधः । साह्यंसाहाय्यंसफलंमामितिशेषः ॥ ४ ॥ शतक्रतोरिति । पितृदेवान्अग्निकव्यवाहनादीन् ॥ ५ ॥ अयमिति । अयमिदानींयज्ञेयुष्मभ्यंनियुज्यमानोमेषः । गृह्यगृहीत्वा ॥ ६ ॥ तद्दानेस्मत्तुष्टिवैकल्यंस्यादित्यत्राह अफलइत्यर्द्धं । प्रदास्यतीत्यनुगृह्णंति ॥ ७ ॥ दातॄणामपिफलन्यूनतानभवत्वित्यनुगृह्णंति भवतामिति । दास्यंति अवृषणमितिशेषः ॥ ८ ॥ अग्नेरिति । अग्निपुरःसराणामित्यर्थः । मेष

अफलोस्मिकृतस्तेनक्रोधात्साचनिराकृता ॥ शापमोक्षेणमहतातपोस्यापहृतंमया ॥ ३ ॥ तस्मात्सुरवराःसर्वेसर्षिसंघाःसचारणाः ॥ सुरसाह्यकरंसर्वेसफलंकर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥ शतक्रतोर्वचःश्रुत्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुःसर्वेसहमरुद्गणैः ॥५॥ अयंमेषःसवृषणःशक्रोह्यवृषणःकृतः ॥ मेषस्यवृषणौगृह्यशक्रायाशुप्रयच्छथ ॥ ६ ॥ अफलस्तुकृतोमेषःपरांतुष्टिंप्रदास्यति ॥ ७ ॥ भवतांहर्षणार्थंचयेचदास्यंतिमानवाः ॥ ८ ॥ अग्नेस्तुवचनंश्रुत्वापितृदेवाःसमागताः ॥ उत्पाट्यमेषवृषणौसहस्राक्षेन्यवेशयन् ॥ ९ ॥ तदाप्रभृतिकाकुत्स्थपितृदेवाःसमागताः ॥ अफलान्भुंजतेमेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ १० ॥ इंद्रस्तुमेषवृषणस्तदाप्रभृतिराघव ॥ गौतमस्यप्रभावेनतपसश्चमहात्मनः ॥ ११ ॥ तदागच्छमहातेजआश्रमंपुण्यकर्मणः ॥ तारयैनांमहाभागामहल्यांदेवरूपिणीं ॥ १२ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यतमाश्रममथाविशत् ॥१३॥

स्य तदायूपेनियुक्तस्यमेषस्यवृषणौ॥९॥ तदेति । तदाप्रभृतिवृषणदानात्प्रभृति दत्तसजातियत्वाद्वृषणौविनामेषान्भुंजते तेषांसवृषणानां फलैः सवृषणमेषदानफलैरित्यर्थः । अयोजयन्दातॄनितिशेषः ॥ १० ॥ इंद्रस्त्विति । गौतमस्यतपसःप्रभावेनवृषणहान्या मेषवृषणोभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ तदिति । तत्त्वदागमनावधित्वादहल्याशापस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ विश्वामित्रेति ॥ १३ ॥

रामसंनिधानमात्रेणाहल्यामुक्तशापास्वरूपंप्राप्तेत्याह ददर्शचेति ॥ सार्द्धश्लोकद्वयं। तपसावाय्वाहारत्वादितपसा द्योतितप्रभांअतिशयितप्रभां अतएव
लोकैर्मानुषैः सुरासुरैरपि समागम्यसमीपमागत्य दुर्निरीक्षां दिव्यांअतिमानुषरूपां मायामयीमिवमायानिर्मितामिवस्थितां वृक्षलताकुसुमांतर्वर्तित्वे
नसतुषारावरणां साभ्रांचंद्रप्रभामिवस्थितां आवृतशब्दआवर्णार्थकः भावेनिष्ठा सइतिभिन्नंपदंवा मध्यइति अर्कौर्यदुर्निरीक्ष्यत्वाभ्यांप्रतिबिंबसूर्य
प्रभातुल्यां ॥१४ ॥ १५ ॥ अदृश्यासाकथमिदानींदृश्यासीदित्यत्राहसार्धेन साहीत्यादि॥ १६ ॥ राघवौत्विति ॥ तस्याःवृद्धमुनिपत्न्याः गौतमवचः

ददर्शचमहाभागांतपसाद्योतितप्रभां॥ लोकैरपिसमागम्यदुर्निरीक्षांसुरासुरैः॥१४॥ प्रयत्नान्निर्मितांधात्रादिव्यां
मायामयीमिव ॥ सतुषारावृतांसाभ्रांपूर्णचंद्रप्रभामिव ॥ (धूमेनापिपरीतांगींदीप्तामग्निशिखामिव ॥) मध्येऽ
भसोदुराधर्षांदीप्तांसूर्यप्रभामिव ॥ १५ ॥ साहिगौत्तमवाक्येनदुर्निरीक्ष्याबभूवह ॥ त्रयाणामपिलोकानांयाव
द्रामस्यदर्शनं ॥ शापस्यांतमुपागम्यतेषांदर्शनमागता ॥ १६ ॥ राघवौ[1]त्वतिथीतस्याःपादौजगृहतुस्तदा ॥
स्मरंतीगौतमवचःप्रतिजग्राहसाचतौ ॥ १७ ॥ पाद्यमर्घ्यंतथातिथ्यंचकारसुसमाहिता ॥ प्रतिजग्राहकाकुत्स्थो
विधिदृष्टेनकर्मणा ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुंदुभिनिःस्वनैः ॥ गंधर्वाप्सरसांचापिमहानासीत्समागमः ॥
॥ १९ ॥ साधुसाध्वितिदेवास्तामहल्यांसमपूजयन् ॥ तपोबलविशुद्धांगींगौतमस्यवशानुगाम् ॥ २० ॥

तस्यातिथ्येनदुर्वृत्तेइत्यादिकं प्रतिजग्राहपूजनीयत्वेनेतिशेषः ॥ १७ ॥ पाद्यमिति। विधिदृष्टेनशास्त्रदृष्टेन कर्मणाप्रकारेण पाद्यादिकंचकारेत्यन्वयः
॥ १८ ॥ पुष्पेति। रामस्येतिशेषः । सम्यगागमःसमागमः नृत्यगीतादिकमितियावत् ॥ १९ ॥ साध्विति । गौतमस्यवशानुगामित्यनेनगौतमस्त
दारामागमनंविदित्वासमागतइत्यवगम्यते ॥ २० ॥

---

[1] तुततस्तस्या इतिपाठान्तरम्।

गौतमइति । तेपेतत्रैवाश्रमइतिशेषः ॥ २१ ॥ रामोपीति । ततःतस्माद्देशात् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेएकोनपंचाशःसर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंरामस्यपरमपावनत्वमुक्तं अथतस्यसीताविवाहवृत्तांतंप्रस्तौतिश्रियःपतित्वंप्रतिपादयितुंपंचाशे । ततःप्रागित्यादि । प्राच्याउत्तरस्याश्चदिशोंतरालंयत्साप्रागुत्तरातां ऐशानींदिशमित्यर्थः । ततःतस्मादाश्रमात्यज्ञवाटंजनकस्येतिशेषः ॥ १ ॥ रामस्त्विति । यज्ञसमृद्धिःयज्ञसंभारसामग्री ॥ २ ॥

गौतमोहिमहातेजाअहल्यासहितःसुखी ॥ रामंसंपूज्यविधिवत्तपस्तेपेमहातपाः ॥२१॥ रामोपिपरमांपूजांगौतमस्यमहामुनेः॥सकाशाद्विधिवत्प्राप्यजगाममिथिलांततः॥२२॥इति श्रीबालकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ॥४९॥

ततःप्रागुत्तरांगत्वारामःसौमित्रिणासह ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥ रामस्तुमुनिशार्दूलमुवाचसहलक्ष्मणः ॥ साध्वीयज्ञसमृद्धिर्हिजनकस्यमहात्मनः ॥ २ ॥ बहूनीहसहस्राणिनानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानांमहाभागवेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाश्चदृश्यंतेशकटीशतसंकुलाः ॥ देशोविधीयतांब्रह्मन्यत्रवत्स्यामहेवयम् ॥ ४ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ निवेशमकरोद्देशेविविक्तेसलिलायुते ॥५॥ विश्वामित्रमनुप्राप्तंश्रुत्वासनृपतिस्तदा ॥ शतानंदंपुरस्कृत्यपुरोहितमनिंदितम् ॥ प्रत्युज्जगामसहसाविनयेनसमन्वितः ॥६॥ ऋत्विजोपिमहात्मानस्त्वर्घ्यमादायसत्वरं ॥ विश्वामित्रायधर्मेणददुर्मंत्रपुरस्कृतम् ॥७॥

तामेवाहबहूनिति । ब्राह्मणानांसहस्राणीत्यन्वयः । दृश्यंतइतिवक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥ ३ ॥ ऋषीति । ऋषिवाटाः ऋषिनिवासाः विधीयतांकल्प्यतां बहुसंकुलत्वेनैवमुक्तं ॥ ४ ॥ रामस्येति । विविक्तेविजने पूतेवा विविक्तौपूतविजनावित्यमरः । आयुतेयुक्ते यौतेर्मिश्रणार्थात्क्तः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमितिसार्द्धश्लोकः । प्रत्युज्जगामदीक्षितविमितप्रदेशसीमानमनतिलंघयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ऋत्विजइति । अर्घ्यमित्यातिथ्यस्योपलक्षणं मंत्रपुरस्कृतमित्यनेनमधुपर्ककरणमुच्यते ॥ ७ ॥

प्रतिगृह्येति । निरामयंनिरुपप्लवत्वं ॥ ८ ॥ सइति । तान् अर्घ्यदातॄन् सोपाध्यायपुरोधसः उपाध्यायाऋत्विजःपुरोधाःशतानंदः तत्सहितांस्तान्कुश
लंपृष्ट्वेत्यर्थः । सर्वैर्जनैःशतानंदऋत्विगादिभिः प्रहृष्टवत्सहर्षमित्यर्थः । भावेनिष्ठा यथान्यायंयथाक्रमंपृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ अथेति ॥ १० ॥ जनक
स्येति । राजाचेतिविश्वामित्रवचनादित्यर्थसिद्धम् ॥ ११ ॥ आसनेष्विति । उपविष्टान्तानितिशेषः ॥ १२ ॥ अद्येति । यज्ञसमृद्धिःसमग्रता जातेति
शेषः । सादैवतैःसफलाकृताच तिष्ठतुयज्ञः भवद्दर्शनमेवयज्ञफलमित्याहअद्ययज्ञफलमिति ॥ १३ ॥ धन्यइति ॥ १४ ॥ द्वादशेति । द्वादशअहानिस

प्रतिगृह्यतुतांपूजांजनकस्यमहात्मनः ॥ पप्रच्छकुशलंराज्ञोयज्ञस्यचनिरामयम् ॥८॥ सतांश्चापिमुनीन्पृष्ट्वासो
पाध्यायपुरोधसः ॥ यथान्यायंततःसर्वैःसमागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥ अथराजामुनिश्रेष्ठंकृतांजलिरभाषत ॥ आ
सनेभगवन्नास्तांसहैभिर्मुनिसत्तमैः ॥ १० ॥ जनकस्यवचःश्रुत्वानिषसादमहामुनिः ॥ पुरोधाऋत्विजश्चैवराजा
चसहमंत्रिभिः ॥ ११ ॥ आसनेषुयथान्यायमुपविष्टान्समंततः ॥ दृष्ट्वासनृपतिस्तत्रविश्वामित्रमथाब्रवीत्
॥ ३२ ॥ अद्ययज्ञसमृद्धिर्मेसफलादैवतैःकृता ॥ अद्ययज्ञफलंप्राप्तंभगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥ धन्योस्म्यनुगृही
तोस्मियस्यमेमुनिपुंगव ॥ यज्ञोपसदनंब्रह्मन्प्राप्तोसिमुनिभिःसह ॥ १४ ॥ द्वादशाहंतुब्रह्मर्षेशेषमाहुर्मनीषि
णः ॥ ततोभागार्थिनोदेवान्द्रष्टुमर्हसिकौशिक ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वामुनिशार्दूलंप्रहृष्टवदनस्तदा ॥ पुनस्तंपरिप
प्रच्छप्रांजलिःप्रणतोनृपः ॥ १६ ॥ इमौकुमारौभद्रंतेदेवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगतीवीरौशार्दूलवृषभोपमौ
॥ १७ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षौखड्गतूणीधनुर्द्धरौ ॥ अश्विनाविवरूपेणसमुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥

माहृतानिद्वादशाहं राजाहःसखिभ्यष्टजितिटच् । नसंख्यादेरित्यह्नादेशाभावः द्वादशदिनान्यवशिष्टानियज्ञस्येतिमनीषिणोऋत्विजआहुः ततःभागा
र्थिनोदेवानितिद्वादशदिनांतेसुत्याहोमोभविष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ इतोति । प्रहृष्टेतिकुतूहलविशेषःसूच्यते ॥ १६ ॥ इमावित्यादिश्लोकपंचकंव्या
ख्यातं ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तस्येति । तौदशरथस्यपुत्राविति न्यवेदयदित्यर्थः ॥ २२ ॥ सिद्धेत्यादित्रयः । अव्यग्रंरक्षःसहस्रावृतेमार्गेनिर्भयागमनं जिज्ञासांसारासारपरीक्षां ॥ २३ ॥ २४ ॥२५॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्याने बालकांडव्याख्याने पंचाशःसर्गः ॥५०॥ अथाचार्यवैभवस्यज्ञेयत्वाभिप्रायेणविश्वामित्रचरित्रंप्रस्तौति तस्यतद्वचनंइत्यादिभिःपंचदशभिःसर्गैः । तस्येत्यादिद्वौ हृष्टरोमासंजातरोमांचःविस्मय

यदृच्छयैवगांप्राप्तौदेवलोकादिवामरौ ॥ कथंपद्भ्यामिहप्राप्तौकिमर्थंकस्यवामुने ॥१९॥ वरायुधधरौवीरौकस्य
पुत्रौमहामुने ॥ भूषयंताविमंदेशंचंद्रसूर्याविवांबरम् ॥ २० ॥ परस्परस्यसदृशौप्रमाणेंगितचेष्टितैः ॥ काकपक्ष
धरौवीरौश्रोतुमिच्छामितत्वतः ॥ २१ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाजनकस्यमहात्मनः ॥न्यवेदयन्महात्मानौपुत्रौदश
रथस्यतौ ॥ २२ ॥ सिद्धाश्रमनिवासंचराक्षसानांवधंतथा ॥ तच्चागमनमव्यग्रंविशालायाश्चदर्शनम् ॥ २३ ॥ अ
हल्यादर्शनंचैवगौतमेनसमागमम् ॥ महाधनुषिजिज्ञासांकर्तुमागमनंतथा ॥ २४ ॥ एतत्सर्वंमहातेजाजनका
यमहात्मने ॥ निवेद्यविररामाथविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ २५ ॥ इति श्रीबालकांडेपंचाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥छ॥
तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रस्यधीमतः ॥ हृष्टरोमामहातेजाःशतानंदोमहातपाः ॥ १ ॥ गौतमस्यसुतोज्येष्ठ
स्तपसाद्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेवपरंविस्मयमागतः ॥ २ ॥ सतौनिषण्णौसंप्रेक्ष्यसुखासीनौनृपात्मजौ ॥ श
तानंदोमुनिश्रेष्ठंविश्वामित्रमथाब्रवीत ॥ ३ ॥ अपितेमुनिशार्दूलममातायशस्विनी ॥ दर्शिताराजपुत्रायत
पोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥

मागतः अहोमहिमारामस्य यन्मेमाताकृतार्थीकृतेतिविस्मयंप्राप्तोभूदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ सइति । निषण्णावित्यस्यविवरणंसुखासीनाविति ॥ ३ ॥ स्वमातरिरामकृतानुग्रहस्यश्रुतस्यविस्मयावहतयापुनःपृच्छति अपीत्यादि । अपिःप्रश्ने तेत्वया दीर्घंतपउपागता पूर्वोक्तभस्मशायित्वादिलक्षणंतपःप्राप्ता अनेनपाषाणीभूयस्थितेतिपक्षोनवाल्मीकेः ॥ ४ ॥

अपीति । रामेरामविषये वन्यैःकंदमूलफलादिभिः अनेनपूर्वमपिवन्यैरेतस्यजीवनमितिगम्यते सर्वदेहिनांपूजार्हइत्यनेनपरत्वंव्यंजितं ॥ ५ ॥ अपीति । हेमहातेजः विश्वामित्र ममामातुर्विषयेदैवेनइंद्रेण विधिनावा दुरनुष्ठितंदुरनुष्ठानरूपंपुरातनंवृत्तंचरितं यथायथावत् कथितंचापिकथितंकिं ॥ ६ ॥ अपीति । गुरुणापित्राइतःअस्मादुपस्थितताद्रामसंदर्शनात् यद्वा रामसंदर्शनादितःरामसंदर्शनादिनातृतीयार्थेतसिः । पूजा अपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥ अपीति । इहास्मदाश्रमेआगतःमहातेजागुरुः महात्मनःरामात्पूजांअहल्यालाभरूपांअपिप्राप्तः ॥८॥ अपीति । शांतेनकोपरहितेन मनसोपलक्षितोगुरुःइहाअ

अपिरामेमहातेजाममामातायशस्विनी॥ वन्यैरुपाहरत्पूजांपूजार्हेसर्वदेहिनां॥५॥ अपिरामायकथितंयथावृत्तंपुरातनं॥ ममामातुर्महातेजोदैवेनदुरनुष्ठितं॥६॥ अपिकौशिकभद्रंतेगुरुणाममसंगता॥ माताममुनिश्रेष्ठरामसंदर्शनादितः ॥७॥ अपिमेगुरुणारामःपूजितःकुशिकात्मज ॥ इहागतोमहातेजाःपूजांप्राप्तोमहात्मनः॥ ८॥ अपिशांतेनमनसागुरुर्मेकुशिकात्मज॥ इहागतेनरामेणप्रयतेनाभिवादितः ॥९॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ प्रत्युवाचशतानंदंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदं ॥१०॥ नातिक्रांतंमुनिश्रेष्ठयत्कर्तव्यंकृतंमया॥ संगतामुनिनापत्नीभार्गवेणेवरेणुका ॥११॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यविश्वामित्रस्यधीमतः॥ शतानंदोमहातेजारामंवचनमब्रवीत् ॥ ॥ १२ ॥ स्वागतंतेनरश्रेष्ठदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यमहर्षिमपराजितं ॥१३॥ अचिंत्यकर्मातपसाब्रह्मर्षिरतुलप्रभः ॥ विश्वामित्रोमहातेजावेत्स्येनंपरमांगतिं ॥ १४ ॥

स्मदाश्रमेआगतेनप्रयतेनमनःसक्तिरूपयत्नवतारामेणअभिवादितःकिं ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥१०॥ नेति। नातिक्रांतंमयासमयातिक्रमोनकृतः । समयेयत्कर्तव्यंतत्कृतं तदेवाह संगतेति नातिक्रांतमित्यस्यविवरणंयत्कर्तव्यमिति तस्यविवरणंसंगतेति भार्गवेणजमदग्निना रेणुकापरशुराममातेवेतिभावः ॥ ११ ॥ तदिति ॥ १२ ॥ स्वागतमिति । दिष्ट्यादैवयोगेन ॥ १३ ॥ विश्वामित्रंस्तौति अचिंत्येत्यादि। तपसाब्रह्मर्षिः तपसाप्राप्तब्रह्मर्षिभावः परमांगतिंतवपरमहितप्रदं वेत्सीत्यत्रकाकुरनुसंधेया ॥ १४ ॥

एतदेवाह नास्तीति। धन्यत्वेहेतुःगोप्तेति येनकुशिकपुत्रेण ॥१५॥ श्रूयतामिति। बलंतपोबलं यथायादृशंवृत्तंचरित्रंच यथायादृशं तथातत्सर्वंमेमत्तः
शृणु ॥ १६ ॥ राजेति ॥ १७ ॥ कस्यराज्ञःपुत्रइत्यत्राह प्रजापतीत्यादिश्लोकत्रयं। पालयामासेत्यस्यविवरणं बह्विति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कदाचि

नास्तिधन्यतरोरामत्वत्तोन्योभुविकश्चन ॥ गोप्ताकुशिकपुत्रस्तेयेनतप्तंमहत्तपः ॥१५॥ श्रूयतामभिधास्यामिकौ
शिकस्यमहात्मनः॥ यथाबलंयथावृत्तंतन्मेनिगदतःशृणु ॥१६॥राजाभूदेषधर्मात्मादीर्घकालमरिंदमः॥धर्मज्ञः
कृतविद्यश्चप्रजानांचहितेरतः ॥१७॥ प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशोनाममहीपतिः॥ कुशस्यपुत्रोबलवान्कुशनाभः
सुधार्मिकः ॥१८॥ कुशनाभसुतस्त्वासीद्गाधिरित्येवविश्रुतः॥ गाधेःपुत्रोमहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥१९॥
विश्वामित्रोमहातेजाःपालयामासमेदिनीं॥ बहुवर्षसहस्राणिराजाराज्यमकारयत् ॥२०॥ कदाचित्तुमहातेजायो
जयित्वावरूथिनीं॥अक्षौहिणीपरिवृतःपरिचक्राममेदिनीं॥२१॥नगराणिचराष्ट्राणिसरितश्चतथागिरीन् ॥ आश्र
मान्क्रमशोरामविचरन्नाजगामह ॥२२॥ वसिष्ठस्याश्रमपदंनानावृक्षसमाकुलं॥नानामृगगणाकीर्णंसिद्धचार
णसेवितं ॥२३॥ देवदानवगंधर्वैःकिन्नरैरुपशोभितं॥प्रशांतहरिणाकीर्णंद्विजसंघनिषेवितं॥२४॥ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं
देवर्षिगणसेवितं॥तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥२५॥ अब्भक्षैर्वायुभक्षैश्चशीर्णपर्णाशनैस्तथा॥फलमूला
शनैर्दान्तैर्जितरोषैर्जितेंद्रियैः॥२६॥ऋषिभिर्वालखिल्यैश्चजपहोमपरायणैः॥अन्यैर्वैखानसैश्चैवसमंतादुपशोभि
तं॥२७॥वसिष्ठस्याश्रमपदंब्रह्मलोकमिवापरं॥ददर्शजयतांश्रेष्ठोविश्वामित्रोमहाबलः॥२९॥इति श्रीबा-एकपं.स. ५१

दित्याद्यष्टौश्लोकाः। वरूथिनीचतुरंगबलं योजयित्वाउपस्थाप्य प्रशांतत्वविशेषणायपुनर्हरिणोपादानं अब्भक्षैः अम्मात्रभक्षैः। दांतैर्नियतमनस्कैः
वालखिल्याःब्रह्मणोवालजाऋषयः। वैखानसास्तन्नखजाः येनखास्तेवैखानसाः येवालास्तेवालखिल्याइतिश्रुतेः वसिष्ठाश्रमवैभववर्णनं एवंभूतेनापिसंमा
नितोविश्वामित्रइतितस्यवैभवकथनार्थं॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे मणि• बा० एकपंचाशःसर्गः ॥५१॥

विश्वामित्रसंमानंद्विपंचाशे सदृष्ट्वेत्यादि । वसिष्ठंदृष्ट्वा प्रणतःप्रणनाम ॥ १ ॥ स्वागतमिति । उक्तःऊचे व्यादिदेश दापयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥ उपविष्टायेत्यादिचत्वारः । फलमूलमिति जातिरप्राणिनामित्येकवत्त्वं राजसत्तमं प्रतीतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कच्चिदित्यादित्रयः । कच्चिदितिकामप्रवेदनेऽव्ययं कच्चित्कामप्रवेदनइत्यमरः । तवकुशलंममेप्सितमित्यमुमर्थंद्योतयति राजवृत्तेन चतुर्विधेनउपलक्षितः यथाहुः न्यायेनार्जनमर्थस्यवर्द्धनंपा

सदृष्ट्वापरमप्रीतोविश्वामित्रोमहाबलः ॥ प्रणतोविनयाद्वीरोवसिष्ठंजपतांवरं ॥ १ ॥ स्वागतंतवचेत्युक्तोवसिष्ठेन महात्मना ॥ आसनंचास्यभगवान्वसिष्ठोव्यादिदेशह ॥ २ ॥ उपविष्टायचतदाविश्वामित्रायधीमते ॥ यथान्यायंमुनिवरःफलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्यचतांपूजांवसिष्ठाद्राजसत्तमः ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषुकुशलंपर्यपृच्छत ॥ ४ ॥ विश्वामित्रोमहातेजावनस्पतिगणेतथा ॥ सर्वत्रकुशलंचाहवसिष्ठोराजसत्तमं ॥ ५ ॥ सुखोपविष्टंराजानंविश्वामित्रंमहातपाः ॥ पप्रच्छजपतांश्रेष्ठोवसिष्ठोब्रह्मणःसुतः ॥ ६ ॥ कच्चित्तेकुशलंराजन्कच्चिद्धर्मेणरंजयन् ॥ प्रजाःपालयसेवीरराजवृत्तेनधार्मिक ॥ ७ ॥ कच्चित्तेसंभृताभृत्याःकच्चित्तिष्ठंतिशासने ॥ कच्चित्तेविजिताःसर्वेरिपवोरिपुसूदन ॥ ८ ॥ कच्चिद्बलेषुकोशेषुमित्रेषुचपरंतप ॥ कुशलंतेनरव्याघ्रपुत्रपौत्रेतवानघ ॥ ९ ॥ सर्वत्रकुशलंराजावसिष्ठंप्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रोमहातेजावसिष्ठंविनयान्वितः ॥ १० ॥ कृत्वोभौसुचिरंकालंधर्मिष्ठौताःकथाश्शुभाः ॥ मुदापरमयायुक्तौप्रीयेतांतौपरस्परं ॥ ११ ॥

लनंतथा ॥ सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराजवृत्तंचतुर्विधमिति ॥ संभृताःपोषिताः तिष्ठंतीतिशेषः । बलेचतुरंगबले कोशेअर्थसमूहे पुत्रपौत्रइतिगवाश्वप्रभृतित्वादेकवत्त्वं ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सर्वत्रेति । सर्वत्रवसिष्ठपृष्टसर्वविषयइत्यर्थः वसिष्ठं धनिकं ॥ १० ॥ कृत्वेति । ताः कथाः अन्योन्यकुशलप्रश्नोत्तररूपाः प्रीयेतांअप्रीणयतां ॥ ११ ॥

ततइत्यादित्रयः प्रहसन्निवप्रसन्नमुखइत्यर्थः संप्रतीच्छप्रतिगृहाण उद्यतांचिकार्षितां ॥१२॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवमितित्रयः । प्रियवाक्येनआतिथ्यंकरिष्यामीत्यनेनवचनेनआतिथ्यंकृतं तवाश्रमेयद्विद्यतेतेनफलमूलेनसुपूजितइत्यन्वयः पूजार्हेण त्वयेतिशेषः । मैत्रेणस्नेहयुक्तेन मत्वर्थीयाजंतः ॥१५॥ ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवंब्रुवंतमितिद्वौ । पुनःन्यमंत्रयतभोजनार्थंप्रार्थनमकरोत् पुनःपुनरित्यत्रन्यमंत्रयतेत्यनुषज्यते बहुशःप्रत्युत्तरेपि पुनःपुनर्न्यमंत्रयते

ततोवसिष्ठोभगवान्कथांतेरघुनंदन ॥ विश्वामित्रमिदंवाक्यमुवाचप्रहसन्निव ॥ १२ ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामि
बलस्यास्यमहाबल ॥ तवचैवाप्रमेयस्ययथार्हंसंप्रतीच्छमे ॥ १३ ॥ सत्क्रियांहिभवानेतांप्रतीच्छतुमयोद्यतां ॥
राजात्वमतिथिश्रेष्ठःपूजनीयःप्रयत्नतः ॥१४॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहामतिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजाप्रि
यवाक्येनमेत्वया ॥ १५॥ फलमूलेनभगवन्विद्यतेयत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेनभगवद्दर्शनेनच ॥ १६ ॥सर्व
थाचमहाप्राज्ञपूजार्हेणसुपूजितः ॥ गमिष्यामिनमस्तेस्तुमैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा ॥ १७॥ एवंब्रुवंतंराजानंवसिष्ठःपुनरे
वहि ॥ न्यमंत्रयतधर्मात्मापुनःपुनरुदारधीः ॥ १८ ॥ बाढमित्येवगाधेयोवसिष्ठंप्रत्युवाचह ॥ यथाप्रियंभगवत
स्तथास्तुमुनिसत्तम ॥ १९ ॥ एवमुक्तोमहातेजावसिष्ठोजपतांवरः ॥ आजुहावततःप्रीतःकल्माषींधूतकल्मषः ॥
॥ २० ॥ एह्येहिशबलेक्षिप्रंशृणुचापिवचोमम ॥ सबलस्यास्यराजर्षेःकर्तुंव्यवसितोस्म्यहं ॥ भोजनेनमहार्हेणस
त्कारंसंविधत्स्वमे ॥२१॥ यस्ययस्ययथाकामंषड्रसेष्वभिपूजितं ॥ तत्सर्वंकामधुक्क्षिप्रमभिवर्षकृतेमम ॥ २२ ॥

त्यर्थः । गाधेयःगाधिपुत्रःबाढमित्यस्यैवविवरणं यथेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवमिति । कल्माषींचित्रवर्णां शबलामितियावत् चित्रंकिर्मीरकल्माषेत्यमरः ॥ २० ॥ एहीतिसार्द्धश्लोकः । सबलस्यास्यराजर्षेःसत्कारंकर्त्तुंव्यवसितोस्मि संविधत्स्व तदुपयोगिवस्तुजातंसंपादय ॥ २१ ॥ यस्येति । षड्रसेषुयद्यस्ययस्यअभिपूजितंअभिमतं तत्सर्वंयथाकामंममकृतेअभिवर्षेत्यन्वयः अर्थेकृतेचतादर्थ्येनिपातद्वयमव्ययमितिनिघंटुः ॥ २२ ॥

रसेनेति । रसेनरसायनभेदेन अन्नेनभक्ष्येण शष्कुलीलाजादिना पानेनपेयेन पानकरसादिना लेह्यचोष्येण लेह्येनजिव्हास्वाद्येनक्षौद्रादिना चोष्येणअधरपुटग्राह्येणदध्यादिनाच समन्वितं सर्वोद्वंद्वोविभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः। अन्नानांशाल्यन्नादीनां निचयंराशिं अनेनभक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयखाद्यरूपषड्विधाभ्यवहारादर्शिताः ॥ २३ ॥ इतिश्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेद्विपंचाशःसर्गः ॥ ५२ ॥ कामधेनुप्रार्थनंत्रिपंचाशे एवमुक्तेत्यादि । यस्ययस्ययथेप्सितं तथा कामान्कांक्षितान्विदधे ॥ १ ॥ उक्तमेवप्रपंचयति इक्षूनित्यादि । मधूनितिपुंल्लिं

रसेनान्नेनपानेनलेह्यचोष्येणसंयुतं॥अन्नानांनिचयंसर्वंसृजस्वशबलेत्वर॥२३॥इति श्रीबालकांडेद्विपंचाशःसर्गः५२ एवमुक्तावसिष्ठेनशबलाशत्रुसूदन ॥ विदधेकामधुक्कामान्यस्ययस्ययथोप्सितं॥१॥ इक्षून्मधूंस्तथालाजान्मैरेयांश्चवरासवान् ॥ पानानिचमहार्हाणिभक्ष्यांश्चोच्चावचांस्तथा ॥२॥ उष्णाढ्यस्यौदनस्यात्रराशयःपर्वतोपमाः मृष्टान्नानिचसूपांश्चदधिकुल्यास्तथैवच ॥ ३॥ नानास्वादुरसानांचषाडबानांतथैवच ॥ भाजनानिसुपूर्णानिगौडानिचसहस्रशः ॥ ४॥ सर्वमासीत्सुसंतुष्टंहृष्टपुष्टजनायुतं ॥ विश्वामित्रबलंरामवसिष्ठेनातितर्पितं ॥ ५॥

गत्वमार्षं । मैरेयाःमद्यविशेषाः मैरेयाख्यावोनित्यर्थः मैरेयमासवोधात्रीधातकीगुडवारिभिरितिवैजयंती । अंत्रकृतमितिशेषः॥ पानानिपानकादीनि भक्ष्यान्अपूपविशेषान् उच्चावचान्नानाप्रकारान् उच्चावचंनैकभेदमित्यमरः । विदधइत्यनुषज्यते ॥ २ ॥ उष्णेति । आसन्नितिशेषः मृष्टान्नानिइष्टान्नानि पायसभेदाइतियावत् ॥ ३ ॥ नानेति । नानाविधाःस्वादवोरुच्याःरसाःमाधुर्यादयोयेषांतेषांषाडबाः षड्रसविकृताःभक्ष्यविशेषाः शौषिकोण् । तेषांपूर्णानितैःपूर्णानीत्यर्थः । पूरणगुणेत्यादिनातृतीयाथषष्ठी । गौडानिगुडविकाराः अत्राप्यासन्नितिशेषः ॥ ४ ॥ सर्वमिति । पूर्वमेवहृष्टपुष्टजनायुतंविश्वामित्रबलंसर्वसुसंतुष्टमासीदित्यन्वयः ॥ ५ ॥

---

१ वैजयंत्यां ।

विश्वामित्र इति । हृष्टआदरेण पुष्टःभोजनादिना ॥ ६ ॥ सामात्यइति । अमात्याःकर्मणिसहायाः मंत्रिणःमंत्रसहायाः ॥ ७ ॥ पूजितइति । पूजार्हेण अ
स्मदादिभिरितिशेषः । पूजितःबहूकृतः सुसत्कृतः आतिथ्येनसत्कृतः ॥ ८ ॥ गवामिति । शतसहस्रेणनिष्क्रयभूतेन अर्द्धं ॥ ९ ॥ रत्नंहीति । हियस्मा
त्एतत्रत्नंस्वजातिश्रेष्ठं रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपीत्यमरः । यतःपार्थिवोरत्नहारीतस्माद्धर्मतःन्यायतःममैषामेदेहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवमित्यादिषट् । परित्यागं

विश्वामित्रोपिराजर्षिर्हृष्टःपुष्टस्तदाभवत् ॥ सांतःपुरवरोराजासब्राह्मणपुरोहितः॥६॥ सामात्योमंत्रिसहितःसभृ
त्यःपूजितस्तदा ॥ युक्तःपरमहर्षेणवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ पूजितोहंत्वयाब्रह्मन्पूजार्हेणसुसत्कृतः ॥ श्रूयता
मभिधास्यामिवाक्यंवाक्यविशारद ॥८॥गवांशतसहस्रेणदीयतांशबलामम॥९॥रत्नंहिभगवन्नेतद्रत्नहारीचपार्थि
वः॥तस्मान्मेशबलांदेहिममैषाधर्मतोद्विज॥ १०॥ एवमुक्तस्तुभगवान्वसिष्ठोमुनिसत्तमः ॥ विश्वामित्रेणधर्मात्मा
प्रत्युवाचमहीपतिं॥ ११॥नाहंशतसहस्रेणनापिकोटिशतैर्गवां ॥ राजन्दास्यामिशबलांराशिभीरजतस्यवा॥१२
नपरित्यागमर्हेयंमत्सकाशादरिंदम ॥ शाश्वतीशबलामह्यंकीर्तिरात्मवतोयथा ॥ १३ ॥ अस्यांहव्यंचकव्यंच
प्राणयात्रातथैवच ॥ आयत्तमग्निहोत्रंचबलिर्होमस्तथैवच ॥ १४ ॥ स्वाहाकारवषट्कारौविद्याश्चविविधास्तथा ॥
आयत्तमत्रराजर्षेसर्वमेतन्नसंशयः ॥ १५ ॥ सर्वस्वमेतत्सत्येनममतुष्टिकरीसदा ॥ कारणैर्बहुभीराजन्नदास्ये
शबलांतव ॥ १६ ॥ वसिष्ठेनैवमुक्तस्तुविश्वामित्रोब्रवीत्ततः ॥ संरब्धतरमत्यर्थंवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ १७ ॥

विश्लेषं प्राप्तुंनार्हा । आत्मवतः मनस्विनः कीर्तिरिव मह्यंमम शबला शाश्वती नित्यसंबंधा हव्यंदेवार्थं कव्यंपित्रर्थं प्राणयात्राप्राणाग्निहोत्रं अग्निहोत्रंसायं
प्रातःकर्तव्योहोमविशेषः । बलिःभूतबलिः होमःदर्शपूर्णमासादिः एतत्सर्वं अस्यांआयत्तं एतदधीनं स्वाहाकारः स्वाहेतिमंत्रः वषट्कारोवषडितिमंत्रः वि
विधाविद्याः वेदाद्याश्चअस्यामायत्ताः एतत्पयआदिप्राशनेनचित्तशुद्धेःप्राणतृप्तेर्देहबलादेश्चसाध्यत्वात्तदेकमूलत्वं अत्रार्थेनसंशयः सत्येनवदामीत्यथः।
कारणैरुक्तैरनुक्तैश्च ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वसिष्ठेनेति । संरब्धतरंअत्यंताभिनिवेशयुक्तं ॥ १७ ॥

हैरण्येति । हरण्यानिहिरण्मयानि कक्ष्याग्रैवेयाणियेषांते कक्ष्यामध्यबंधनार्थारज्जुः कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्म्यादेःकांच्यांमध्येभबंधनइत्यमरः । ग्रैवेयाणिग्रीवा
बंधनरज्जवः । ग्रीवाभ्योण्चेतिचाढ्ञ् । सहस्राणीत्यस्यपुल्लिंगविशेषणमार्षं ॥ १८ ॥ हैरण्यानामिति । चतुर्युजां चतुर्भिरश्वैर्युक्तानांगमकत्वात्समासः
संख्यानियमपरत्वान्नपुनरुक्तिः । किंकिणीकैर्विभूर्षितान् ॥ १९ ॥ हयानामिति । देशाःकांभोजबाह्लीकादयः कुलजानांगंधर्वकुलजातानां गंधर्वकुल
जातस्त्वमितिपुराणवचनात् ॥२०॥ नानेति । नानावर्णैःविभक्तानामन्योन्यविलक्षणानां ॥ २१ ॥ यावदिति । यावत्प्रमाणमिच्छसितावत्प्रमाणंसर्वं

हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान्सुवर्णांकुशभूषितान् ॥ ददामिकुंजराणांतेसहस्राणिचतुर्दश ॥ १८ ॥ हैरण्यानांरथानांते
श्वेताश्वानांचतुर्युजां ॥ ददामितेशतान्यष्टौकिंकिणीकविभूषितान् ॥ १९ ॥ हयानांदेशजातानांकुलजानां
महौजसां ॥ सहस्रमेकंदशचददामितवसुव्रत ॥ २० ॥ नानावर्णविभक्तानांवयःस्थानांतथैवच ॥ ददाम्येकांगवां
कोटिंशबलादीयतांमम ॥ २१ ॥ यावदिच्छसिरत्नंवाहिरण्यंवाद्विजोत्तम ॥ तावद्ददामितत्सर्वंशबलादीयतांमम
॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तुभगवान्विश्वामित्रेणधीमता ॥ नदास्यामीतिशबलांप्राहराजन्कथंचन ॥ २३ ॥ एतदेवहि
मेरत्नमेतदेवहिमेधनं ॥ एतदेवहिसर्वस्वमेतदेवहिजीवितं ॥ २४ ॥ दर्शश्चपूर्णमासश्चयज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ॥ एतदे
वहिमेराजन्विविधाश्चक्रियास्तथा ॥ २५ ॥ अदोमूलाःक्रियाःसर्वाममराजन्नसंशयः ॥ बहुनाकिंप्रलापेननदा
स्येकामदोहिनीं ॥ २६ ॥ इति श्रीबालकांडेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

ददामि ॥ २२ ॥ एवमिति । हेराजन् शबलांनदास्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतदित्यादित्रयं । अदोमूलाःएतन्मूलाः प्रलापेन भवतइतिशेषः । कामान्
दोग्धुंशीलमस्त्यस्या इतिकामदोहिनीं सुप्यजाताविति णिनिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमंजीरा
ख्याने बालकांडव्याख्यानेत्रिपंचाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अथबलात्कारकुपितवसिष्ठप्रहितकामधेनोर्बलसृष्टिश्चतुःपंचाशे कामधेनुमित्यादिदशकं ॥ १ ॥ हियेयं कर्मणिसंप्रश्नेलिङ् कथमपिह्रियेयमित्यर्थः । भृशदुःखिता भृशंदुःखिता वृत्तिविषयेमकारलोपोभृशमादिमांताव्ययस्येष्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ क्रोशंतीआर्तस्वरंकुर्वंती ॥ ६ ॥ राजभृताःराजभटाःत्वत्सकाशतस्त्वत्समीपतः ॥ ७ ॥ मत्तःमत्सकाशत् । मह्यंमम तर्हितपोबलेनकिमितिनदंड्यतेतत्राह राजात्वद्यविशेषतइति । राजातपोबलेनन

कामधेनुंवसिष्ठोपियदानत्यजतेमुनिः ॥ तदास्यशबलांरामविश्वामित्रोन्वकर्षत ॥१॥ नीयमानातुशबलारामराज्ञामहात्मना ॥ दुःखिताचिंतयामासरुदंतीशोककर्शिता ॥ २॥ परित्यक्तावसिष्ठेनकिमहंसुमहात्मना ॥ याहंराजभटैर्दीनाह्रियेयंभृशदुःखिता ॥ ३ ॥ किंमयापकृतंतस्यमहर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्मामनागसंभक्तामिष्टांत्यजतिधार्मिकः ॥ ४ ॥ (इतिसाचिंतयित्वातुविनिश्वस्य पुनःपुनः) ॥ निर्धूयतांस्तदाभृत्यान्शतशःशत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेनपादमूलंमहात्मनः ॥ ५ ॥ शबलासारुदंतीचक्रोशंतीचेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतःस्थित्वा मेघदुंदुभिराविणी ॥ ६ ॥ भगवन्किंपरित्यक्तात्वयाहंब्रह्मणःसुत ॥ यस्माद्राजभृतामांहिनयंतेत्वत्सकाशतः ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तुब्रह्मर्षिरिदंवचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयांस्वसारमिवदुःखितां ॥८॥ नत्वांत्यजामिशबलेनापिमेपकृतंत्वया ॥ एषत्वांनयतेराजाबलान्मत्तोमहाबलः ॥ ९ ॥ नहितुल्यंबलंमह्यंराजात्वद्यविशेषतः ॥ बलीराजाक्षत्रियश्चपृथिव्याःपतिरेवच ॥ १० ॥ इयमक्षौहिणीपूर्णासवाजिरथसंकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौबलवत्तरः ॥ ११ ॥ एवमुक्तावसिष्ठेनप्रत्युवाचविनीतवत् ॥ वचनंवचनज्ञासाब्रह्मर्षिमतुलप्रभं ॥ १२ ॥

दंड्यइत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इयमित्यादिपंच । सवाजिरथसंकुलावाजिसहितरथैस्संकुला तुभ्यंतव त्वयात्वत्तः त्वद्ब्रह्मबलेनत्वन्मंत्रबलेन संभृतां संवर्द्धितप्रभावां ॥ ११ ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इत्युक्तइत्याद्यष्टौ । आरुजातिहिनस्तीत्यारुजं बलंसैन्यं ॥ १६ ॥ १७ ॥ हुंभारवः पशूनां हुंभाशब्दः उत्सृष्टाः निर्मिताः
पप्लवशकयवनादिशब्दाः म्लेच्छजातिविशेषवचनाः पश्यतइत्यनादरेषष्ठी ॥ १८ ॥ विस्फारितंविवृतं ॥ १९ ॥ अर्दितान्हिंसितान् ॥ २० ॥ हेमकिंज
ल्कसन्निभैःहेमशब्दश्चंपकपरः तस्यकनकाह्वयत्वात् तत्केसरतुल्यैरित्यर्थः । पट्टिशःअसिविशेषः ॥२१॥२२॥२३॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्री

नबलंक्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणोबलवत्तरः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलंदिव्यंक्षत्रात्तुबलवत्तरं ॥ १३ ॥ अप्रमेयबलंतुभ्यंनत्वयाब
लवत्तरः ॥ विश्वामित्रोमहावीर्यस्तेजस्तवदुरासदं ॥ १४ ॥ नियुंक्ष्वमांमहातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसंभृतां ॥ तस्यदर्पब
लंयत्तन्नाशयामिदुरात्मनः ॥ १५ ॥ इत्युक्तस्तुतयारामवसिष्ठस्तुमहायशाः ॥ सृजस्वेतितदोवाचबलंपरबला
रुजं ॥ १६ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासुरभिःसासृजत्तदा ॥ १७ ॥ तस्याहुंभारवोत्सृष्टाःपप्लवाःशतशोनृप ॥ नाश
यंतिबलंसर्वंविश्वामित्रस्यपश्यतः ॥ १८ ॥ बलंभग्नंततोदृष्ट्वारथेनाक्रम्यकौशिकः ॥ सराजापरमक्रुद्धःक्रोधवि
स्फारितेक्षणः ॥ पप्लवान्नाशयामासशस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ १९ ॥ विश्वामित्रार्दितान्दृष्ट्वापप्लान्शतशस्तदा ॥ भू
यएवासृजत्कोपाच्छकान्यवनमिश्रितान् ॥२०॥ तैरासीत्संवृताभूमिःशकैर्यवनमिश्रितैः॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हे
मकिंजल्कसन्निभैः॥२१॥ दीर्घासिपट्टिशधरैर्हेमवर्णांबरावृतैः॥ निर्दग्धंतद्बलंसर्वंप्रदीप्तैरिवपावकैः॥२२॥ततोस्त्रा
णिमहातेजाविश्वामित्रोमुमोचह ॥ तैस्तैर्यवनकांभोजाःपप्लवाश्चाकुलीकृताः॥२३॥ इ०बा०चतुःपंचाशःसर्गः५४
ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वाविश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठश्चोदयामासकामधुक्सृजयोगतः ॥ १ ॥

रामायणभूषणे मणिमंजीराख्याने बालकांडव्याख्यानेचतुःपंचाशःसर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
अथपुनर्दिव्यास्त्रलाभपूर्वंविश्वामित्रेणवसिष्ठाश्रमसंरोधः पंचपंचाशे ततस्तानित्यादि । हेकामधुक्योगतः योगमहिम्ना तिरश्चोपि ब्रह्मप्रसादाद्योगशक्तिर
स्तीतिज्ञेयं ॥ १ ॥

तस्याइत्यादिचत्वारः । ऊधसःस्तनात् । हारीताः किरातजातिविशेषाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दृष्ट्वेत्यादिषट् । वसिष्ठमभ्यधावत् तस्यसर्वविनाशमूल
त्वात्इतिभावः । जपतांवरंइति हुंकारेणनिरासेहेतुः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मुहूर्त्तेनेति मासेनानुवाकोधीतइतिवदुपसर्गेतृतीया निर्वेगः युद्धप्रवृत्तिरहितः । उ

तस्याहुंभारवाज्जाताःकांभोजारविसन्निभाः ॥ ऊधसस्त्वथसंजाताःपह्लवाःशस्त्रपाणयः ॥ २ ॥ योनिदेशाच्चयव
नाःशकृद्देशाच्छकास्तथा ॥ रोमकूपेषुचम्लेच्छाहारीतास्सकिरातकाः ॥३॥ तैस्तैर्निषूदितंसर्वंविश्वामित्रस्यत
त्क्षणात् ॥ सपदातिगजंसाश्वंसरथंरघुनंदन ॥ ४ ॥ दृष्ट्वानिषूदितंसैन्यंवसिष्ठेनमहात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानांतु
शतंनानाविधायुधं ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धंवसिष्ठंजपतांवरं ॥ ५ ॥ हुंकारेणैवतान्सर्वान्ददाहभगवानृषिः ॥६॥ तेसा
श्वरथपादातावसिष्ठेनमहात्मना ॥ भस्मीकृतामुहूर्तेनविश्वामित्रसुतास्तदा ॥७॥ दृष्ट्वाविनाशितान्पुत्रान्बलंचसु
महायशाः ॥ सव्रीडश्चिंतयाविष्टोविश्वामित्रोभवत्तदा ॥ ८ ॥ समुद्रइवनिर्वेगोभग्नदंष्ट्रइवोरगः ॥ उपरक्तइवादि
त्यःसद्योनिष्प्रभतांगतः ॥ ९ ॥ हतपुत्रबलोदीनोलूनपक्षइवद्विजः ॥ हतदर्प्पोहतोत्साहोनिर्वेदंसमपद्यत ॥ १० ॥
सपुत्रमेकंराज्यायपालयेतिनियुज्यच ॥ पृथिवींक्षत्रधर्म्मेणवनमेवान्वपद्यत ॥ ११ ॥ सगत्वाहिमवत्पार्श्वे
किन्नरोरगसेवितं ॥ महादेवप्रसादार्थंतपस्तेपेमहातपाः ॥ १२ ॥ केनचित्त्वथकालेनदेवेशोवृषभध्वजः ॥ द
र्शयामासवरदोविश्वामित्रंमहाबलं ॥ १३ ॥ किमर्थंतप्यसेराजन्ब्रूहियत्तेविवक्षितं ॥ वरदोस्मिवरोयस्तेकांक्षि
तःसोभिधीयतां ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुदेवेनाविश्वामित्रोमहातपाः ॥ प्रणिपत्यमहादेवमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥

रगइव निःशक्तिरितिशेषः । उपरक्तः राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥ निर्वेदंदुःखं ॥ १० ॥ सइत्यादिचत्वारः । एकमवशिष्टमितिशेषःराज्यायराज्यंकर्तुं
पृथिवींक्षत्रधर्म्मेणपालयेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ दर्शयामासआत्मानामितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवमित्यादिचत्वारः ॥ १५ ॥

---

१ अनेनव्याख्यानेनश्लोकचतुष्टयसद्भावःप्रतीयतेउपलभ्यंतेतुत्रयएवश्लोकाः अन्योपिगवेषणीयः ।

सांगोपांगोपनिषदइत्यकारांतत्वमार्षं । अंगंसन्निपत्योपकारकं उपांगंआरादुपकारकं उपनिषत्‌रहस्यमंत्रः सरहस्यःउपदेशगम्यार्थसहितः प्रतिभांतु
तानीतिशेषः । ममेप्सितंअन्यदपीतिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्राप्येत्यादिसप्त । दर्पपूर्णइति क्षत्रियत्वादिदर्पयुक्तः विशेषास्त्रलाभादिदानींदर्प
पूर्णोभूदित्यर्थः ॥१९॥२०॥ यैरस्त्रैःअस्त्रतेजसा ॥२१॥ स्वेतजसाउदीर्यमाणंप्रयुज्यमानंभयात्‌भयदादस्त्रात्‌नानादिग्भ्यइतिव्यत्ययेनद्वितीयार्थेचतुर्थी
नानादिग्भ्यःस्वस्वस्थानेभ्यइतिवा आश्रमपदंवनंशून्यंनिस्तरुगुल्मंइरिणंऊषरंवसिष्ठेरक्षकेविद्यमानेकुतोविद्रवंतीत्यत्राह वदतइति । भावलक्षणेष

यदितुष्टोमहादेवधनुर्वेदोममानघ ॥ सांगोपांगोपनिषदःसरहस्यःप्रदीयतां ॥ १६॥ यानिदेवेषुचास्त्राणिदानवेषुमह
र्षिषु ॥ गंधर्वयक्षरक्षस्सुप्रतिभांतुममानघ ॥ तवप्रसादाद्भवतुदेवदेवममेप्सितम् ॥ १७॥ एवमस्त्वितिदेवेशोवाक्यमु
क्त्वागतस्तदा ॥ १८ ॥ प्राप्यचास्त्राणिराजर्षिर्विश्वामित्रोमहाबलः ॥ दर्पेणमहतायुक्तोदर्पपूर्णोभवत्तदा ॥ १९॥ विवर्द्ध
मानोवीर्येणसमुद्रइवपर्वणि ॥ हतमेवतदामेनेवसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥ ततोगत्वाश्रमपदंमुमोचास्त्राणिपार्थिवः ॥
यैस्तत्तपोवनंसर्वंनिर्दग्धंचास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणमस्त्रंतद्विश्वामित्रस्यधीमतः ॥ दृष्ट्वाविप्रद्रुताभीतामुनयःश
तशोदिशः ॥२२॥ वसिष्ठस्यचयेशिष्यास्तथैवमृगपक्षिणः ॥ विद्रवंतिभयाद्भीतानानादिग्भ्यःसहस्रशः ॥ २३ ॥ वसि
ष्ठस्याश्रमपदंशून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिवानःशब्दमासीदिरिणसंनिभम् ॥२४॥ वदतोवैवसिष्ठस्यमाभैरिति
मुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्यगाधेयंनीहारमिवभास्करः ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वामहातेजावसिष्ठोजपतांवरः ॥ विश्वामित्रंतदा
वाक्यंसरोषमिदमब्रवीत् ॥२६॥ आश्रमंचिरसंवृद्धंयद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारोसितन्मूढतस्मात्त्वंनभविष्यसि
॥२७॥ इत्युक्त्वापरमक्रुद्धोदंडमुद्यम्यसत्वरः ॥ विधूममिवकालाग्निंयमदंडमिवापरम् ।२८।इ०बा०पंचपंचाशःसर्गः५५

ष्टी अनादरेवा गाधेयंनाशयामिमाभैरितिवदतोवसिष्ठस्यवचनमनादृत्याविद्रवंतीतिपूर्वेणान्वयः ॥२२॥२३॥२४॥२५॥ एवमित्यादित्रयः । उक्त्वास्वा
नितिशेषः ॥ २६ ॥ नभविष्यसिनशिष्यसीतियावत् । उद्यम्य तस्थावितिशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीगो०रा०बा०पंचपंचाशःसर्गः ॥ ५५ ॥

अथसर्वास्त्रबलसंपूर्णक्षत्रवीर्यादपिब्रह्मबलंबलीयइत्याहषट्पंचाशे एवमुक्तइत्यादि। तिष्ठतिष्ठेति भयजननार्थोक्तिः ॥१॥ ब्रह्मदंडमित्यादित्रयोविंशतिः।
ब्रह्मदंडमिति । ब्रह्मदंडंब्राह्मणासाधारणंदंडं ॥ २ ॥ क्षत्रबंधोक्षत्रियाधम तेदर्पंतवशस्त्रस्यदर्पंचनाशयामीत्यन्वयः। क्षत्रियपांसनेत्यनंतरंवसिष्ठोब्रवी
दिति अनुकृष्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठइत्यनेनजपवैभवमिदंग्रसनमितिद्योतितं त

एवमुक्तोवसिष्ठेनविश्वामित्रोमहाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ १ ॥ ब्रह्मदंडंसमुत्क्षिप्य
कालदंडमिवापरम् ॥ वसिष्ठोभगवान्क्रोधादिदंवचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षत्रबंधोस्थितोस्म्येषयद्बलंतद्विदर्शय ॥
नाशयाम्यद्यतेदर्पंशस्त्रस्यतवगाधिज ॥ ३ ॥ क्वचतेक्षात्रियबलंक्वचब्रह्मबलंमहत् ॥ पश्यब्रह्मबलंदिव्यंममक्षत्रिय
पांसन ॥ ४ ॥ तस्यास्त्रंगाधिपुत्रस्यघोरमाग्नेयमुद्यतम् ॥ ब्रह्मदंडेनतच्छांतमग्नेर्वेगइवांभसा ॥ ५ ॥ वारुणंचैव
रौद्रंचऐंद्रंपाशुपतंतथा ॥ ऐषीकंचापिचिक्षेपकुपितोगाधिनंदनः॥ ६ ॥ मानवंमोहनंचैवगांधर्वंस्वापनंतथा ॥ जृं
भणंमादनंचैवसंतापनविलापने ॥ ७ ॥ शोषणंदारणंचैववज्रमस्त्रंसुदुर्जयं ॥ ब्रह्मपाशंकालपाशंवारुणंपाशमेवच
॥ ८ ॥ पैनाकास्त्रंचदयितंशुष्कार्द्रेअशनीउभे ॥ दंडास्त्रमथपैशाचंक्रौंचमस्त्रंतथैवच ॥ ९ ॥ धर्मचक्रंकालचक्रंवि
ष्णुचक्रंतथैवच ॥ वायव्यंमथनंचैवअस्त्रंहयशिरस्तथा ॥ १० ॥ शक्तिद्वयंचचिक्षेपकंकालंमुसलंतथा ॥ वैद्याधरंम
हास्त्रंचकालास्त्रमथदारुणं ॥ ११ ॥ त्रिशूलमस्त्रंघोरंचकापालमथकंकणं ॥ एतान्यस्त्राणिचिक्षेपसर्वाणिरघुनंदन
॥१२॥ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठेतदद्भुतमिवाभवत् ॥१३॥ तानिसर्वाणिदंडेनग्रसतेब्रह्मणःसुतः ॥१४॥ तेषुशांतेषुब्रह्मा
स्त्रंक्षिप्तवान्गाधिनंदनः॥ १५॥तदस्त्रमुद्यतंदृष्ट्वादेवाःसाग्निपुरोगमाः॥ देवर्षयश्चसंभ्रांतागंधर्वाःसमहोरगाः ॥१६॥

त्अस्त्रक्षेपणंअद्भुतमिवाभवत्कार्यलेशस्याप्यदर्शनादितिभावः ॥ १३ ॥ अद्भुतमेवाह तानीति । ग्रसतेअग्रसत ॥ १४ ॥ १५ ॥ संभ्रांताआ
सन्नितिशेषः ॥ १६ ॥

समुदीरितेप्रयुक्ते ॥ १७ ॥ ब्राह्मेणतेजसाब्रह्मविद्याभ्यासजनिततेजसा उपबृंहितेनब्रह्मदंडेनेत्यर्थः । अत्रग्रासक्रियायांनदंडस्यान्वयः पुत्रैर्गर्दभीभारंवह
तीतिवत् अतोनवक्ष्यमाणेनविरोधः ॥ १८ ॥ त्रैलोक्यस्यमोहनंभयान्मूर्छाजनकं रौद्रंस्मरणेपिभयंकरं सुदारुणंदुर्दर्शं ॥ १९ ॥ एतदेवाह रोमेति ।
अग्नेरिवमरीच्योविस्फुलिंगानिष्पेतुरितियोजना ॥ २० ॥ दंडश्चप्राज्वलत्पूर्वास्त्रग्रासेनेतिशेषः ॥ २१ ॥ तेजःब्रह्मास्त्रतेजः तेजसामहिम्नाधार
यउपशमय ॥ २२ ॥ २३ ॥ शमंकोपशांतिं ॥ २४ ॥ निकृतः अपकृतः । तिरस्कृतइतियावत् ॥२५॥ धिगिति । क्षत्रियबलं बलंधिक् निंद्यंबलमित्यर्थः । धिगुपर्यादिष्वितिद्वितीया ब्रह्मतेजसःब्राह्मण्यरूपतेजसः बलं बलं तदेवप्रशस्तमितियावत् सर्वास्त्राणिब्रह्मास्त्रभिन्नानि ॥२६॥ ब्रह्मत्वकारणंब्राह्मण्या
पादकं प्रसन्नेंद्रियमानसःपरित्यक्तक्षत्ररोषइत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्या
ख्यानेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

त्रैलोक्यमासीत्संत्रस्तंब्रह्मास्त्रेसमुदीरिते ॥ १७ ॥ तदप्यस्त्रंमहाघोरंब्राह्मंब्राह्मेणतेजसा ॥ वसिष्ठोग्रसतेसर्वंब्रह्मदं
डेनराघव ॥ १८ ॥ ब्रह्मास्त्रंग्रसमानस्यवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनंरौद्रंरूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १९ ॥
रोमकूपेषुसर्वेषुवसिष्ठस्यमहात्मनः ॥ मरीच्यइवनिष्पेतुरग्नेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ २० ॥ प्राज्वलद्ब्रह्मदंडश्चवसिष्ठ
स्यकरोद्यतः ॥ विधूमइवकालाग्निर्यमदंडइवापरः ॥ २१ ॥ ततोस्तुवन्मुनिगणावसिष्ठंजपतांवरम् ॥ अमोघंते
बलंब्रह्मन्तेजोधारयतेजसा ॥ २२ ॥ निगृहीतस्त्वयाब्रह्मन्विश्वामित्रोमहातपाः ॥ प्रसीदजपतांश्रेष्ठलोकाःसं
तुगतव्यथाः ॥ २३ ॥ एवमुक्तोमहातेजाःशमंचक्रेमहातपाः ॥२४॥ विश्वामित्रोपिनिकृतोविनिःश्वस्येदमब्रवीत्
॥२५॥ धिग्बलंक्षत्रियबलंब्रह्मतेजोबलंबलम् ॥ एकेनब्रह्मदंडेनसर्वास्त्राणिहतानिमे ॥२६॥ तदेतत्समवेक्ष्याहंप्रसन्नें
द्रियमानसः ॥ तपोमहत्समास्थास्येयद्वैब्रह्मत्वकारणम् ॥ २७ ॥ इति श्रीबालकांडेषट्पंचाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

एवंपशुपतिवितीर्णसरहस्यसर्वास्त्रवैघव्यदर्शनेनरुद्रस्यापरत्वमुपपादितं अथपूर्वप्रस्तुतब्राह्मण्यस्यात्यंतदुर्लभत्वंदर्शयतिनवभिःसर्गैः तत्रत्रिशंकुशरणागत्यनुगुणशक्तिमत्वंदर्शयतिसप्तपंचाशे ततःसंतप्तहृदयःइत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । महात्मनावसिष्ठेन कृतवैरः अनेनास्यतपोनाशमूलंदर्शितं ब्रह्मविदपचारोहिसर्वश्रेयोविनाशकः दक्षिणांशरावत्यपेक्षया माहिष्येत्यनेनभावियाजकत्वानुगुणगार्हस्थ्यंदर्शितं महत्तपः परमंयथातथाततापेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ कामक्रोधाद्यनुवृत्तिंदर्शयतिअथेति ॥३॥ अतएवतपसोमंदफलत्वंदर्शयति पूर्णइति ॥४॥ जिताईति । विद्महेआर्षमात्मनेपदं ॥ ५ ॥

ततःसंतप्तहृदयःस्मरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिःश्वस्यविनिःश्वस्यकृतवैरोमहात्मना ॥ १ ॥ सदक्षिणांदिशंगत्वामहिष्यासहराघव ॥ ततापपरमंघोरंविश्वामित्रोमहत्तपः ॥ २ ॥ (फलमूलाशनोदांतश्चकारपरमंतपः) ॥ अथास्यजज्ञिरेपुत्राःसत्यधर्मपरायणाः ॥ हविष्यंदोमधुष्यंदोदृढनेत्रोमहारथः ॥ ३ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुब्रह्मालोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ ४ ॥ जितारार्जर्षिलोकास्तेतपसाकुशिकात्मज ॥ अनेनतपसात्वांतुराजर्षिरितिविद्महे ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाजगामसहदैवतैः ॥ त्रिविष्टपंब्रह्मलोकंलोकानांपरमेश्वरः ॥६ ॥ विश्वामित्रोपितच्छ्रुत्वाह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ दुःखेनमहताविष्टःसमन्युरिदमब्रवीत् ॥७॥ तपश्चसुमहत्तप्तंराजर्षिरितिमांविदुः ॥ देवाःसर्षिगणाःसर्वेनास्तिमन्येतपःफलम् ॥८॥ एवंनिश्चित्यमनसाभूयएवमहातपाः ॥ तपश्चकारकाकुत्स्थपरमंपरमात्मवान् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुसत्यवादीजितेंद्रियः ॥ त्रिशंकुरितिविख्यातइक्ष्वाकुकुलवर्द्धनः ॥ १० ॥

एवमित्यादिचत्वारः । ब्रह्माब्रह्मलोकंजगाम त्रिविष्टपं देवाजग्मुरित्यर्थः ॥६॥ समन्युःसदैन्यः मन्युर्दैन्येक्रतौक्रुधीत्यमरः ॥ ७ ॥ नास्तिमन्येतपःफलंएतन्मात्रं मत्तपःफलंनभवति ब्राह्मण्यस्यैवमदभिमतत्त्वादितिभावः ॥८॥ परमंतपः पूर्वकृततपसोप्यतिशयितंतपः परमात्मवान् अतिशयितयत्नवान् ॥ ९ ॥ एतस्मिन्निति । विख्यातःअभूदितिशेषः ॥ १० ॥

तस्येति । सशरीरेण आत्मनेतिशेषः परमांगतिंस्वर्गमितियावत् ॥ ११ ॥ सइति । चिंतितं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञमित्यर्थः । अशक्यंसशरीरंस्वर्ग
साधनयज्ञकरणमितिशेषः । अशक्यत्वंचनऋषेरसामर्थ्यात् नापिताद्दशकर्मविधानाभावात् सशरीरएवस्वर्गंलोकमेतीतिश्रुतेः । किंतुत्रिशंकोस्ताद्द
शस्वर्गप्राप्तिर्नास्तीतिपूर्वकल्पवृत्ततज्ज्ञानादितिमंतव्यं उक्तःअभूदितिशेषः ॥१२॥ प्रत्याख्यातइति । तत्कर्मसिध्यर्थंसशरीरस्वर्गसाधनकर्मसिध्यर्थं ॥
॥ १३ ॥ वासिष्ठाइतिसार्द्धः । यत्रतेपिरेतत्रगत्वेतिशेषः । शतंवासिष्ठानितिबह्वर्थेशतमितिनिपातनात् सामानाधिकरण्यं ॥१४॥ सइतिसार्द्धः । ह्रियाव

तस्यबुद्धिःसमुत्पन्नायजेयमितिराघव ॥ गच्छेयंसशरीरेणदेवानांपरमांगतिम् ॥ ११ ॥ सवसिष्ठंसमाहूयकथ
यामासचिंतितम् ॥ अशक्यमितिचाप्युक्तोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ १२ ॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनसययौदक्षिणांदि
शम् ॥ ततस्तत्कर्मसिध्यर्थंपुत्रांस्तस्यगतोनृपः ॥ १३ ॥ वासिष्ठादीर्घतपसस्तपोयत्रहितेपिरे ॥ त्रिशंकुःसुमहातेजाः
शतंपरमभास्वरम् ॥ वसिष्ठपुत्रान्ददृशेतप्यमानान्यशस्विनः ॥ १४ ॥ सोभिगम्यमहात्मानःसर्वानेवगुरोः
सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येणह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ॥ अब्रवीत्सुमहाभागान्सर्वानेवकृतांजलिः ॥ १५ ॥
शरणंवःप्रपद्येहंशरण्यान्शरणागतः ॥ प्रत्याख्यातोस्मिभद्रंवोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ १६ ॥ यष्टुकामोमहायज्ञं
तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ गुरुपुत्रानहंसर्वान्नमस्कृत्यप्रसादये ॥ १७ ॥

सिष्ठप्रत्याख्यानकृतया महात्मानःसुमहाभागानिति व्यत्ययेनप्रथमा ॥१५॥ शरणमिति । शरणंरक्षितारंआगतः शरणंगृहरक्षित्रोरितिवचनात् रक्षित्र
पेक्षयाआगतोहं शरण्यान्शरणसमर्थान् शरणंप्रपद्येरक्षितॄन्प्राप्नोमीत्यर्थः । यद्वा शरणागतःप्रत्याख्यातइत्युत्तरेणान्वयः । तर्ह्याचार्यएवगंतव्यइत्यत्राह
प्रत्याख्यातइति ॥ १६ ॥ किमर्थंशरणागतिस्तत्राह यष्टुकामइति । तत्यज्ञानुष्ठानं ॥ १७ ॥

शिरसेतिसार्द्धः । ब्राह्मणान्ब्रह्मविदः समाहिताः अवहिताः ॥ १८ ॥ प्रत्याख्यातइति । गुरुपुत्रानृते अन्यांकांचनगतिंयजनोपायंनपश्यामीत्यन्वयः
॥ १९ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । पुरोधाःपुरोहितःवसिष्ठः ॥२०॥ तस्मादित्यर्द्धं । तस्मात्वसिष्ठात् अनंतरंपश्चात् तस्यारक्षकत्वेभवंतएवरक्षकाइतिभावः
॥ २१ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेसप्तपंचाशःसर्गः ॥ ५७॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

शिरसाप्रणतोयाचेब्राह्मणांस्तपसिसंस्थितान् ॥ तेमांभवंतःसिध्यर्थंयाजयंतुसमाहिताः ॥ सशरीरोयथाहंहिदेव
लोकमवाप्नुयाम् ॥ १८ ॥ प्रत्याख्यातोवसिष्ठेनगतिमन्यांतपोधनाः ॥ गुरुपुत्रान्नृतेसर्वान्नाहंपश्यामिकांचन
॥ १९ ॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमागतिः ॥ पुरोधसस्तुविद्वांसस्तारयंतिसदानृपान् ॥ २० ॥ तस्मादनंतरं
सर्वेभवंतोदैवतंमम ॥ २१ ॥ इति श्रीबालकांडेसप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

ततस्त्रिशंकोर्वचनंश्रुत्वाक्रोधसमन्वितं ॥ ऋषिपुत्रशतंरामराजानमिदमब्रवीत् ॥१॥ प्रत्याख्यातोहिदुर्बुद्धेगुरुणा
सत्यवादिना ॥ तंकथंसमतिक्रम्यशाखांतरमुपेयिवान् ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांपुरोधाःपरमोगुरुः ॥ नचाति
क्रमितुंशक्यंवचनंसत्यवादिनः ॥ ३ ॥ अशक्यमितिचोवाचवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ तंवयंवैसमाहर्तुंक्रतुंशक्ताः
कथंतव ॥ ४ ॥ बालिशस्त्वंनरश्रेष्ठगम्यतांस्वपुरंपुनः ॥ याजनेभगवान्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापिपार्थिव ॥ ५ ॥ अ
वमानंचतत्कर्तुंतस्यशक्ष्यामहेकथं ॥ ६ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वाक्रोधपर्याकुलाक्षरं ॥ सराजापुनरेवैतानिदंवचनम
ब्रवीत् ॥ ७॥ प्रत्याख्यातोस्मिगुरुणागुरुपुत्रैस्तथैवच ॥ अन्यांगतिंगमिष्यामिस्वस्तिवोस्तुतपोधनाः ॥८॥

गुरुत्यागिनांफलंदर्शयत्यष्टपंचाशे ततस्त्रिशंकोरित्यादि । क्रोधसमन्वितमितिशतविशेषणं ॥ १ ॥ प्रत्याख्यातइति । शाखांतरंआश्रयांतरं ॥ २ ॥
इक्ष्वाकूणामिति । नशक्यंत्वयेक्ष्वाकुणेतिशेषः सत्यवादिनः तस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ अशक्यमिति । यंक्रतुमितिशेषः ॥ ४ ॥ बालिशइति । बालिशः
मूर्खः मूर्खवैधेयबालिशाइत्यमरः ॥ ५ ॥ अवमानमित्यर्द्धं । तत् असाध्यार्थसाधनरूपं ॥ ६ ॥ तेषामितिद्वौ । अन्यांगतिंयाजकांतरं ॥ ७ ॥ ८ ॥

ऋषीति। घोराभिसंहितंसाक्षात्कुलगुरुंब्रह्मपुत्रंवसिष्ठमतिक्रम्यपुरोहितांतराश्रयणरूपघोराभिप्राययुक्तमित्यर्थः।गमिष्यसीत्यनंतरमितिकरणंद्रष्टव्यं९॥ एवमित्यर्द्धं ॥ १० ॥ अत्रचंडालत्वंनतत्सादृश्यमात्रं किंतुक्षत्रियत्वप्रहाणेनचंडालत्वजातिप्राप्तिःब्राह्मणत्वादिजातेःकर्ममूलत्वेनतदपायेतदपायादित्याह अथेत्यादिसार्द्धः। चंडालतांगतःवक्षःस्थंयज्ञोपवीतमेववध्र्यासीदित्यर्थः। नीलवस्त्रधरःकटिस्थपीतांबरमेवचंडालार्हंनीलवस्त्रंजातमित्यर्थः। नीलःपूर्वस्थितराजतेजएवनीलवर्णोभवदित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापियोज्यं परुषःरूक्षांगः ध्वस्तमूर्द्धजःह्रस्वकेशः चित्यमाल्यानुलेपःचिताश्मशानं तत्रभवं

ऋषिपुत्रास्तुतच्छ्रुत्वावाक्यंघोराभिसंहितं ॥ शेपुःपरमसंक्रुद्धाश्चंडालत्वंगमिष्यसि ॥ ९ ॥ एवमुक्त्वामहात्मानो विविशुस्तेस्वमाश्रमं ॥१०॥ (तच्छ्रुत्वाघोरसंकाशमृषिपुत्रस्यभाषितम् ॥ प्राविशत्स्वपुरंराजाचिन्तयामासदुःखितः) ॥ अथरात्र्यांव्यतीतायांराजाचंडालतांगतः ॥ नीलवस्त्रधरोनीलःपरुषोध्वस्तमूर्द्धजः ॥ चित्यमाल्यानुलेपश्चआयसाभरणोभवत् ॥ ११ ॥ तंदृष्ट्वामंत्रिणःसर्वेत्यज्यचंडालरूपिणं ॥ प्राद्रवन्सहितारामपौरायेस्यानुगामिनः ॥१२॥ एकोहिराजाकाकुत्स्थजगामपरमात्मवान् ॥ दह्यमानोदिवारात्रंविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ १३ ॥ विश्वामित्रस्तुतंदृष्ट्वाराजानंविफलीकृतम् ॥ चंडालरूपिणंराममुनिःकारुण्यमागतः ॥ १४ ॥ कारुण्यात्समहातेजावाक्यंपरमधार्मिकः ॥ इदंजगादभद्रंतेराजानंघोररूपिणम् ॥१५॥ किमागमनकार्यंतेराजपुत्रमहाबल ॥ अयोध्याधिपतेवीरशापाच्चंडालतांगतः ॥ १६ ॥ अथतद्वाक्यमाज्ञायराजाचंडालतांगतः ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं वाक्यज्ञोवाक्यकोविदम् ॥ ३७ ॥

चित्यंतादृशंमाल्यं अनुलेपःचिताभस्मरूपोंऽगरागश्चयस्यसतथा आयसाभरणः अयोविकाराभरणः ॥ ११ ॥ तमिति। स्पष्टं ॥ १२ ॥ एकइति। परमात्मवान्परमधृतिमान् भूत्वा दह्यमानःदुःखेनेतिशेषः विश्वामित्रंवसिष्ठवैरिणं जगाम ॥१३॥ विश्वामित्रइति। विफलीकृतंवासिष्ठविनाशितैहिकामुष्मिकसाधनमित्यर्थः ॥ १४ ॥ कारुण्यादिति। स्ववंशावमानप्रकटनेनरामस्यकोपोभविष्यतीतिसांत्वयति भद्रंतइति ॥ १५ ॥ किमिति। चंडालतांगतःकेनहेतुनेतिशेषः ॥ १६ ॥ अथेति। आज्ञाय श्रुत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्याख्यातइति । तंकामं यमुद्दिश्यगुर्वाद्युपासनंकृतमित्यर्थः । विपर्ययःविपरीतप्रयोजनोहेतुविशेषः ॥ १८ ॥ कस्तेकामइत्यत्राह सशरीरइति । सौम्येतिसंबुद्धिः दर्शनंबुद्धिः तच्चफलंक्रतुशतफलंसशरीरस्वर्गः ॥ १९ ॥ वसिष्ठप्रत्याख्यानमूलंपापंमयिनास्तीत्याशयेनाह अनृतमिति । यद्वायज्ञोनृतेनक्षरतीतिवचनात् क्रतुनाशकत्वेनावगतमनृतमपिमयिनास्तीत्याह मेमया क्षत्रधर्मेणतत्साक्षितयेत्यर्थः । कृच्छ्रेष्वपिगतः आपद्गतोपि तेपुरतइतिशेषः ॥ २० ॥ यज्ञैरिति । पूर्वंसशरीरत्वसाधनक्रतुशतमुक्तं अत्रनित्यकर्मेतिभिदा यद्वा पूर्वंक्रतुशतंइष्टं यष्टुमुपक्रांतमित्यर्थः । तच्चनावाप्यते तादृशक्रत्वनुष्ठानमनोरथोनावाप्यतइत्यर्थः । शीलवृत्तेन शीलयुक्तवृत्तेन शीलंसद्गुणः वृत्तमाचारः ॥ २१ ॥ धर्मइति । प्रयतमानस्येतिसप्तम्यर्थेषष्ठी

प्रत्याख्यातोस्मिगुरुणागुरुपुत्रैस्तथैवच ॥ अनवाप्यैवतंकामंमयाप्राप्तोविपर्ययः ॥ १८ ॥ सशरीरोदिवंयायामितिमेसौम्यदर्शनम् ॥ मयाचेष्टंक्रतुशतंतच्चनावाप्यतेफलम् ॥ १९ ॥ अनृतंनोक्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन ॥ कृच्छ्रेष्वपिगतःसौम्यक्षत्रधर्मेणतेशपे ॥ २० ॥ यज्ञैर्बहुविधैरिष्टंप्रजाधर्मेणपालिताः ॥ गुरवश्चमहात्मानःशीलवृत्तेनतोषिताः ॥ २१ ॥ धर्मेप्रयतमानस्ययज्ञंचाहर्तुमिच्छतः ॥ परितोषंनगच्छंतिगुरवोमुनिपुंगव ॥ २२॥ दैवमेवपरंमन्येपौरुषंतुनिरर्थकम् ॥ दैवेनाक्रम्यतेसर्वंदैवंहिपरमागतिः ॥ २३ ॥ तस्यमेपरमार्तस्यप्रसादमभिकांक्षतः ॥ कर्तुमर्हसिभद्रंतेदैवोपहतकर्मणः ॥ २४ ॥ नान्यांगतिंगमिष्यामिनान्यःशरणमस्तिमे ॥ दैवंपुरुषकारेणनिवर्तयितुमर्हसि ॥ २५ ॥ इति श्रीबालकांडेअष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

ममेतिशेषः ॥ २२ ॥ दैवमिति । अतइत्युपस्कार्यंदैवमत्रप्रारब्धफलमदृष्टं परंश्रेष्ठं पुरुषहिताहितप्रापकमित्यर्थः । पौरुषंइदानींतनधर्मानुष्ठानं निरर्थकंप्रारब्धकर्मतिरस्कारानर्हमित्यर्थः । आक्रम्यतेअभिभूयते परमागतिःइतरतिरस्कारेणैहिकसुखदुःखादिप्रापकमित्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्येति । प्रसादंदैवानुकूल्यं ॥ २४ ॥ नेति । गतिंशरणं वसिष्ठेनस्वयमाहूतश्चेत्किंकरिष्यसीत्यत्राह नान्यःशरणंअस्तीति पुरुषकारेणत्वत्प्रसादरूपानुकूल्यकरणेन ॥२५॥इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमंजीराख्याने बालकांडव्याख्यानेऽष्टपंचाशःसर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ छ ॥

जातिचंडालस्यकदाचित्तद्भावनिवृत्तिरस्तिनतुकर्मचंडालस्येत्याह एकोनषष्टितमे । उक्तवाक्यमित्यादि । साक्षाच्चंडालरूपिणं चंडालचिह्नधारित्वा
न्नशास्त्रगम्यचंडालभावइत्यर्थः ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाकेत्यादिचत्वारः । यज्ञसाह्यकरान्यज्ञसहायकरान् गमिष्यसिस्वर्गमितिशेषः । अनेनेत्यनेनऋषिशाप
कृतरूपस्यब्रह्मणाप्यवार्यत्वेनजातिचंडालताभावेनमत्तपोमहिमोपबृंहितयज्ञेनसशरीरःस्वर्गंगमिष्यसीतिभावः । हस्तप्राप्तंअनायासेनसद्योलब्धं त

उक्तवाक्यंतुराजानंकृपयाकुशिकात्मजः ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंसाक्षाच्चंडालरूपिणम् ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाकस्वाग
तंवत्सजानामित्वांसुधार्मिकम् ॥ शरणंतेभविष्यामिमाभैषीर्नृपपुंगव ॥ २ ॥ अहमामंत्रयेसर्वान्महर्षीन्पुण्यक
र्मणः ॥ यज्ञसाह्यकरान्राजंस्ततोयक्ष्यसिनिर्वृतः ॥ ३ ॥ गुरुशापकृतंरूपंयदिदंत्वयिवर्तते ॥ अनेनसहरूपेण
सशरीरोगमिष्यसि ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तमहंमन्येस्वर्गंतवनराधिप ॥ यस्त्वंकौशिकमागम्यशरण्यंशरणागतः ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वामहातेजाःपुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेशमहाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥ सर्वान्शिष्यान्समा
हूयवाक्यमेतदुवाचह ॥ ६ ॥ सर्वानृषिगणान्वत्साआनयध्वंममाज्ञया ॥ सशिष्यसुहृदश्चैवसर्त्विजःसबहुश्रु
तान् ॥ ७ ॥ यदन्योवचनंब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तंममाख्येयमनादृतम् ॥ ८ ॥ तस्यतद्व
नंश्रुत्वादिशोजग्मुस्तदाज्ञया ॥ आजग्मुरथदेशेभ्यःसर्वेभ्योब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥ तेचशिष्याःसमागम्यमुनिं
ज्वलिततेजसम् ॥ ऊचुश्चवचनंसर्वंसर्वेषांब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥ श्रुत्वातेवचनंसर्वेसमायांतिद्विजातयः ॥ सर्व
देशेषुचागच्छन्वर्जयित्वामहोदयम् ॥ ११ ॥

त्रहेतुः यस्त्वमिति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एवमितिसार्द्धः । शिष्यान्भृत्यान् ॥ ६ ॥ सर्वांनिति । सुहृदःमत्सुहृदः शोभनहृदयान्वा ॥ ७ ॥ यद
न्यइति । मद्वाक्यबलेनचोदितःआहूतः यःकश्चनान्यः अनादृतमुपेक्षारूपं चंडालंयाजयतीतिनिंदारूपंवा यद्वाक्यंब्रूयात्तेनोक्तंतत्सर्वमखिलेनममाख्ये
यं ॥ ८ ॥ तस्येतिद्वौ । ब्रह्मवादिनःशिष्याः ब्रह्मवादिनांवचनमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ यदनादरवचनंमुनीनांतदपिवक्तव्यमित्युक्तत्वात्तदपिवदंति
श्रुत्वेत्यादिषट् । सर्वदेशेषुस्थितइतिशेषः । महोदयमितितदाख्यंऋषिमित्यर्थः । वासिष्ठशतंचवर्जयित्वेतिद्रष्टव्यं ॥ ११ ॥

वासिष्ठंयदाहेत्यत्रमहोदयश्चेत्यपिबोद्धव्यं उपसंहारेतथादर्शनात् ॥१२॥ क्षत्रियोयाजकोयस्येति। विप्रस्यैवयाजनाधिकारात् चंडालस्ययाज्यत्वानधिका
रात् तस्यसदसिदेवताःकथंहविर्भोक्तारः लुङ् ऋषयश्चकथमिष्टशिष्टभोक्तारइतिभावः ॥१३॥ पालिताइतिक्षेपोक्तिः। अयाज्ययाजयितारःऋषयःकथंस्व
र्गंगमिष्यंतीतिभावः ॥१४॥१५॥१६॥ यइति। तेषांतेजोविशेषेणप्रत्यवायोनविद्यतइतिन्यायेनचंडालयाजनमपिजीर्यतीत्यविज्ञाययेदूषयंति तेभस्मी

वासिष्ठंतच्छ्रुतंसर्वंक्रोधपर्याकुलाक्षरं ॥ यदाहवचनंसर्वंशृणुत्वंमुनिपुंगव ॥ १२ ॥ क्षत्रियोयाजकोयस्यचंडाल
स्यविशेषतः ॥ कथंसदसिभोक्तारोहविस्तस्यसुरर्षयः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणावामहात्मानोभुक्त्वाचंडालभोजनं ॥ क
थंस्वर्गंगमिष्यंतिविश्वामित्रेणपालिताः ॥१४॥ एतद्वचननैष्ठुर्यमूचुःसंरक्तलोचनाः ॥ वासिष्ठामुनिशार्दूलसर्वेतेस
महोदयाः ॥ १५ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वासर्वेषांमुनिपुंगवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनःसरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ येदूषयं
त्यदुष्टंमांतपउग्रंसमास्थितं ॥ भस्मीभूतादुरात्मानोभविष्यंतिनसंशयः ॥ १७ ॥ अद्यतेकालपाशेननीतावैवस्व
तक्षयं ॥ सप्तजातिशतान्येवमृतपाःसंतुसर्वशः ॥ १८ ॥ श्वमांसनियताहारामुष्टिकानामनिर्घृणाः ॥ विकृताश्चवि
रूपाश्चलोकाननुचरंत्विमान् ॥ १९ ॥ महोदयश्चदुर्बुद्धिर्मामदूष्यंह्यदूषयत् ॥ दूषितःसर्वलोकेषुनिषादत्वंगमि
ष्यति ॥२०॥ प्राणातिपातनिरतोनिरनुक्रोशतांगतः ॥ दीर्घकालंममक्रोधाद्दुर्गतिंवर्तयिष्यति॥२१॥एतावदुक्त्वा
वचनंविश्वामित्रोमहातपाः ॥ विरराममहातेजाऋषिमध्येमहामुनिः ॥२२॥ इतिश्रीबा०एकोनषष्टितमःसर्गः ॥५९॥

भूताभविष्यंतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्येत्यादिपंच । क्षयंगृहं सप्तजातिशतानिसप्तजन्मशतानि मृतपाःशवभक्षकाः मुष्टिकाःहीनजातिविशेषाः विकृताः
विकृतवचनव्यापारादयः विरूपाःविकृतवेषाः॥१८॥१९॥ अदूष्यंउक्तन्यायेनेतिभावः ॥२०॥ महोदयश्चेत्यनेनपूर्वंशप्तावसिष्ठपुत्राएवेतिगम्यते प्राणाति
पातःबलात्प्राणनाशनं निरनुक्रोशतांनिर्घृणतां वर्तयिष्यतिप्राप्स्यति। ननूग्रतपस्वित्वेपिक्षत्रियस्यचंडालयाजनंसर्वथाअन्याय्यमेवेतिकथंयथार्थवादिषु
शापप्रवृत्तिरितिचेदत्रोत्तरं वसिष्ठवैरनिर्यातनकामस्यविश्वामित्रस्य तपःफलमिदमिति ॥२१॥२२॥ इ०श्रीगो०श्रीरा०बा०एकोनषष्टितमःसर्गः॥५९॥

अथसशरीरस्यत्रिशंकोस्स्वर्गप्रापणंषष्टितमे तपइत्यादि ॥ १ ॥ अयामितिसार्द्धः । दायमत्तीतिदायादः पुत्रपौत्रादिः पचाद्यच् वंशइतियावत् तेनपूर्वंक्ष
त्रियरूपेण अनेन इदानींचंडालरूपेण शरीरेण देवलोकजिगीषया स्वर्गंस्ववशीकर्तुमिच्छया मांशरणंगतः ॥२॥ यथेतिपंच ॥ ३ ॥ ऊचुःअन्योन्यमि
तिशेषः ॥ ४ ॥ सम्यक्कार्यमित्यन्वयः । समधितिष्ठतस्वस्वार्त्विज्यमितिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥ एवमिति । तास्ताःक्रियाःस्वस्वार्त्विज्यकर्माणि याजकः

तपोबलहतान्कृत्वावासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्येमहातेजाविश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥ अयमिक्ष्वाकुदा
यादस्त्रिशंकुरितिविश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्चवदान्यश्चमांचैवशरणंगतः ॥ तेनानेनशरीरेणदेवलोकजिगीषया ॥ २ ॥ य
थायंस्वशरीरेणस्वर्गलोकंगमिष्यति ॥ तथाप्रवर्त्यतांयज्ञोभवद्भिश्चमयासह ॥ ३ ॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वासर्वएव
महर्षयः ॥ ऊचुःसमेत्यसहिताधर्मज्ञाधर्मसंहितं ॥ ४ ॥ अयंकुशिकदायादोमुनिःपरमकोपनः ॥ यदाहवचनंस
म्यगेतत्कार्यंनसंशयः ॥ ५ ॥ अग्निकल्पोहिभगवान्शापंदास्यतिरोषितः ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतांयज्ञःसशरीरोय
थादिवम् ॥ ६ ॥ गच्छेदिक्ष्वाकुदायादोविश्वामित्रस्यतेजसा ॥ तथाप्रवर्त्यतांयज्ञःसर्वेसमाधितिष्ठत ॥ ७ ॥ एव
मुक्त्वामहर्षयःचक्रुस्तास्ताःक्रियास्तदा ॥ याजकश्चमहातेजाविश्वामित्रोभवत्क्रतौ ॥ ८ ॥ ऋत्विजश्चानुपू
र्व्येणमंत्रवन्मंत्रकोविदाः ॥ चक्रुःसर्वाणिकर्माणियथाकल्पंयाथाविधि ॥ ९॥ ततःकालेनमहताविश्वामित्रोम
हातपाः ॥ चकारावाहनंतत्रभागार्थंसर्वदेवताः ॥ १० ॥ नाभ्यागमंस्तदाहूताभागार्थंसर्वदेवताः ॥ ११ ॥ ततः
क्रोधसमाविष्टोविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ स्रुवमुद्यम्यसक्रोधस्त्रिशंकुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥

अध्वर्युः स्रुवमुद्यम्येतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ ऋत्विजइति । मंत्रवदितिक्रियाविशेषणं । यथाकल्पंकल्पसूत्रमनतिक्रम्य यथाविधियथाशास्त्रं ॥ ९ ॥
ततइति । महताकालेनद्विस्त्रिर्मंत्रावृत्त्या सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ नेत्यर्द्धं । नाभ्यागमन् अनधिकारिणाअन्यायेनचकृतमकृतमितिन्यायादिति
भावः ॥ ११ ॥ ततइति । स्रुवोद्यमनंकोपजचेष्टाविशेषः ॥ १२ ॥

पश्येतिसार्द्धः । त्वदभिमतयागस्त्वास्तामितिभावः । एषइत्यव्यवधाने ओजसातपोवीर्येण दुष्प्रापंअन्यैरितिशेषः ॥ १३ ॥ स्वेति । स्वार्जितंसुष्ठ्वा
र्जितं स्वतेजसास्वासाधारणप्रभावेन ॥ १४ ॥ उक्तेति । मुनीनांपश्यतांमुनिषुपश्यत्सुसत्सु ॥ १५ ॥ देवेतिचत्वारः ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयःस्वर्गाल

पश्यमेतपसोवीर्यंस्वार्जितस्यनरेश्वर ॥ एषत्वांसशरीरेणनयामिस्वर्गमोजसा ॥ दुष्प्रापंस्वशरीरेणदिवं
गच्छनराधिप ॥ १३ ॥ स्वार्जितंकिंचिदप्यस्तिमयाहितपसः फलम् ॥ राजन्स्वतेजसातस्यसशरीरोदिवंव्र
ज ॥ १४ ॥ उक्तवाक्येमुनौतस्मिन्सशरीरोनरेश्वरः ॥ दिवंजगामकाकुत्स्थमुनीनांपश्यतांतदा ॥ १५ ॥
देवलोकगतिंदृष्ट्वात्रिशंकुंपाकशासनः ॥ सहसर्वैःसुरगणैरिदंवचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ त्रिशंकोगच्छभूयस्त्वंना
सिस्वर्गकृतालयः ॥ गुरुशापहतोमूढपतभूमिमवाक्शिराः ॥ १७ ॥ एवमुक्तोमहेंद्रेणत्रिशंकुरपतत्पुनः ॥
विक्रोशमानस्त्राहीतिविश्वामित्रंतपोधनम् ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यक्रोशमानस्यकौशिकः ॥ क्रोधमा
हारयत्तीव्रंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ १९ ॥ ऋषिमध्येसतेजस्वीप्रजापतिरिवापरः ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्था
न्सप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ २० ॥ नक्षत्रमालामपरामसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ दक्षिणांदिशमास्थायमुनिमध्ये
महायशाः ॥ २१ ॥ सृष्ट्वानक्षत्रवंशंचक्रोधेनकलुषीकृतः ॥ अन्यमिंद्रंकरिष्यामिलोकोवास्यादनिंद्रकः ॥
दैवतान्यपिसक्रोधात्स्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २२ ॥

यार्हः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ १९ ॥ ऋषीति । सृजन् अभूदितिशेषःअसृजदित्यर्थः ॥ २० ॥ नक्षत्रेति । मुनिमध्येस्थितएवदक्षिणांदि
शमास्थायतामाधिकरणंकृत्वा नक्षत्रमालांसप्तविंशतिनक्षत्रमालां यथोत्तरतोध्रुवोचलस्तिष्ठति एवंत्रिशंकुस्तिष्ठतु तंपरितोयथासप्तर्षिमंडलंतद्वदत्रा
पिभवतु तत्रयथानक्षत्राणितद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २१ ॥ मृष्ट्वेतिसार्द्धः । नक्षत्रवंशंक्षुद्रनक्षत्रगणं द्वितीयार्धांतेइतिसंकल्प्येत्युपस्कार्यं अन्यमिंद्रंकरिष्या

मिविद्यमानलोकस्यान्यमिंद्रंकरिष्यामि अनिंद्रकोलोकोवास्यात् इंद्ररहितंलोकांतरंवाकरिष्यामीत्यर्थः । अतएवाहुराचार्याः अन्येंद्रकंभुवनमन्यदर्निंद्रकंवाकर्तुंक्षमेकविरभूदयमन्ववायइति। अस्मिन्नर्थेइंद्रंनाशयिष्यामीत्यर्थःस्यात् सोनुचितः सृष्टचंतरोपक्रमविरोधात् दैवतान्यपिसक्रोधात्स्रष्टुंसमुपचक्रमेइत्यनंतरविरोधाच्चअतएवायमर्थोभवितुमर्हति । मयासृज्यमानस्यस्वर्गस्यान्यमिंद्रंकरिष्यामि अथवामयासृज्यस्स्वर्गलोकोऽनिंद्रकोवास्तु तत्रत्रिशंकुरेवेंद्रोभवतु तत्परिवारान्सृजेयमितिताहृशदेवान्स्रष्टुमुपचक्रमइत्यर्थः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ अन्यमिंद्रंकरिष्यामिविद्यमानभुवनस्येंद्रान्तरंकरिष्यामि लोकोवास्यात्सेंद्रंलोकांतरंवास्यादित्यर्थः । अनिंद्रकःस्यात् विद्यमानंभुवनंइंद्ररहितमनायकंवास्यादित्यर्थः । इदंचअन्यें

ततःपरमसंभ्रांताःसर्षिसंघाःसुरासुराः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानमूचुःसानुनयंवचः ॥ २३ ॥ अयंराजामहाभागगुरुशापपरिक्षतः ॥ सशरीरोदिवंयातुंनार्हत्येवतपोधन ॥ २४ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वादेवानांमुनिपुंगवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यंकौशिकःसर्वदेवताः ॥ २५ ॥ सशरिरस्यभद्रंवस्त्रिशंकोरस्यभूपतेः ॥ आरोहणंप्रतिज्ञायनानृतंकर्तुमुत्सहे ॥ २६ ॥ स्वर्गोस्तुसशरीरस्यत्रिशंकोरस्यशाश्वतः ॥ नक्षत्राणिचसर्वाणिमामकानिध्रुवाण्यथ ॥ २७ ॥ यावल्लोकाधरिष्यंतितिष्ठंत्वेतानिसर्वशः ॥ मत्कृतानिसुराःसर्वेतदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८ ॥

द्रकंभुवनमन्यदनिंद्रकंवाकर्तुंक्षमेकविरभूदयमन्ववायइति वेदांताचार्योक्तिस्वारस्याद्युक्तम् ॥२२॥ ततइति । परमसंभ्रांताःस्वप्रतिसृष्टेरतिदुःसहत्वादितिभावः । सानुनयंससांत्वं ॥ २३ ॥ अनुनयमेवाह अयमित्यादि । नार्हतिअदुष्टत्रैवर्णिकलभ्यत्वात्स्वर्गस्येतिभावः ॥ २४ ॥ तेषामितिचत्वारः ॥ २५ ॥ भद्रंवइतिप्रतिसांत्वं ॥२६॥ स्वर्गोस्तुअयंत्रिशंकुस्थितिदेशएवेतिशेषः । मत्कृतानिमत्सृष्टानि । अतएवमामकानि लोकाःभूरादयः यावद्धरिष्यंतिस्थास्यंति सर्वशःसर्वप्रकारेण ध्रुवाणिभवंतु प्रार्थनायांलोट् । तत्पूर्वोक्तंअनुज्ञातुमंगीकर्तुं ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवमुक्ताइत्यादिसार्द्धाःपंच । सर्वशःसर्वाणि वैश्वानरपथात्वैश्वानरःज्योतिःतत्पथात्प्रसिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गात् तेषुत्वत्सृष्टेषु जाज्वलन्अतिशये
नप्रकाशमानःअवाक्शिराः गुर्वपचारफलप्रकटनायाधोमुखः अमरसन्निभःतेजसाअमरतुल्यः तिष्ठतुध्रुवइवेतिभावः । अनुयास्यंतिस्वर्गनक्षत्राणिध्रु
वमिवेतिभावः । स्वर्गलोकगतंयथा स्वर्गलोकगतमिव कृतार्थमित्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ बाढमित्यंगीकारद्योतकंवचनं य
ज्ञस्यांतइत्यनेनविश्वामित्रेणयजमानप्रतिनिधिंकृत्वायज्ञःसमापितः देवैर्भागश्चगृहीतइतिगम्यते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरा

एवमुक्ताःसुराःसर्वेप्रत्यूचुर्मुनिपुंगवम् ॥ २९ ॥ एवंभवतुभद्रंतेतिष्ठंत्वेतानिसर्वशः ॥ गगनेतान्यनेकानिवैश्वानर
पथाद्बहिः ॥३०॥ नक्षत्राणिमुनिश्रेष्ठतेषुज्योतिषुजाज्वलन् ॥ अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्चतिष्ठत्वमरसन्निभः ॥३१॥
अनुयास्यंतिचैतानिज्योतींषिन्नृपसत्तमम् ॥ कृतार्थंकीर्तिमंतश्चस्वर्गलोकगतंतथा ॥ ३२ ॥ विश्वामित्रस्तुध
र्मात्मासर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ऋषिभिश्चमहातेजाबाढमित्याहदेवताः ॥ ३३ ॥ ततोदेवामहात्मानोमुनयश्चतपोध
नाः ॥ जग्मुर्यथागतंसर्वेयज्ञस्यांतेनरोत्तम ॥ ३४ ॥ इति श्रीबालकांडेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ छ ॥
विश्वामित्रोमहात्माथप्रस्थितान्प्रेक्ष्यतानृषीन् ॥ अब्रवीन्नरशार्दूलस्सर्वांस्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥ महान्वि
घ्नःप्रवृत्तोयंदक्षिणामास्थितोदिशम् ॥ दिशमन्यांप्रपत्स्यामस्तत्रतप्स्यामहेतपः ॥ २ ॥ पश्चिमायांविशालायांपु
ष्करेषुमहात्मनः ॥ सुखंतपश्चरिष्यामोवरंतद्धितपोवनम् ॥ ३ ॥

मायणभूषणे मणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
अथशरणागतशुनःशेपरक्षणोचितशक्तिंवक्तुंतपोऽतरमाहैकषष्टितमे विश्वामित्रइत्यादि । तान्स्वाज्ञयासमागतान् वनवासिनःस्वतपोवनवासिनः
॥ १ ॥ महानिति । योहंदक्षिणांदिशमास्थितः तस्यमेमहान्विघ्नःप्रवृत्तइत्यर्थः ॥ २ ॥ पश्चिमायामिति । विशालायांविशालतपोवनवत्यां पश्चिमायां
दिशि वर्तमानेषुपुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु तत्तीरेष्वित्यर्थः । महात्मनः हेमहात्मानः ॥ ३ ॥

एवमित्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ विप्रः पुरोहितइतियावत् ॥ ६ ॥ पशुरिति । दुर्नयात् अनवधानादित्यर्थः । हृतःकेनापीतिशेषः । प्रणष्टः अदृष्टः णश अदर्शनइतिधातोर्निष्ठा । दोषाःपशुनाशादयः ॥७॥ प्रायश्चित्तमिति । प्रायश्चित्तं एतत् पशुनाशनिमित्तकं नरंवा आनयस्व गोभिःक्रीत्वा पशुप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः। यावत्प्रवर्ततेप्रवर्तिष्यते यावत्पुरानिपातयोरितिलट् तावत्ततःपूर्वमेव अश्वमेधेपशुविसर्जनानंतरं कर्मकालस्यव्यवहितत्वादितिभावः। वाकारेणपशुंवान्विष्यानयस्वेतिलभ्यते ॥८॥ उपाध्यायेति । सहस्रशःसहस्रसंख्याभिः मूल्यभूताभिरितिशेषः ॥९॥ देशानित्यादि । देशानितिजन

एवमुक्त्वामहातेजाःपुष्करेषुमहामुनिः ॥ तपउग्रंदुराधर्षंतेपेमूलफलाशनः ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुअयोध्याधिपतिर्नृपः ॥ अंबरीषइतिख्यातोयष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तस्यवैयजमानस्यपशुमिंद्रोजहारह ॥ प्रणष्टेतुपशौविप्रोराजानमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पशुरद्यहृतोराजन्प्रणष्टस्तवदुर्नयात् ॥ अरक्षितारंराजानंघ्नंतिदोषानरेश्वर ॥ ७ ॥ प्रायश्चित्तंमहद्ध्येतन्नरंवापुरुषर्षभ ॥ आनयस्वपशुंशीघ्रंयावत्कर्मप्रवर्तते ॥ ८ ॥ उपाध्यायवचःश्रुत्वासराजापुरुषर्षभ ॥ अन्वियेषमहाबुद्धिःपशुंगोभिःसहस्रशः ॥ ९ ॥ देशान्जनपदांस्तांस्तान्नगराणिवनानिच ॥ आश्रमाणिचपुण्यानिमार्गमाणोमहीपतिः ॥ १० ॥ सपुत्रसहितंतातसभार्यंरघुनंदन ॥ भृगुतुंदेसमासीनमृचीकंसंददर्शह ॥ ११ ॥ तमुवाचमहातेजाःप्रणम्याभिप्रसाद्यच ॥ ब्रह्मर्षितपसादीप्तंराजर्षिरमितप्रभः ॥ पृष्ट्वासर्वत्रकुशलमृचीकंतमिदंवचः ॥ १२ ॥ गवांशतसहस्रेणविक्रीणीषेसुतंयदि ॥ पशोरर्थेमहाभागकृतकृत्योस्मिभार्गव ॥ १३ ॥ सर्वेपरिसृतादेशायाज्ञीयंनलभेपशुं ॥ दातुमर्हसिमूल्येनसुतमेकमितोमम ॥ १४ ॥

पदादिसर्वविशेषणं सइति छेदः भृगुतुंदेभृगोर्गिरितटस्यतुंदे अभ्यंतरे भृग्वाख्यऋषिवासस्थानप्रदेशेवा ॥१०॥११॥ तमिति। सार्द्धएकान्वयः । तंमुनिं इदंवक्ष्यमाणं वचउवाच ब्रुवतिर्द्विकर्मकः ॥१२॥ गवामिति । पशोःअर्थंप्रयोजनाय पशुप्रतिनिध्यर्थमित्यर्थः । यदिविक्रीणीषेविक्रीणीथाः तदाकृतकृत्योस्मि कृतार्थःस्यां ॥१३॥ सर्वइति । परिसृताःसंचरिताः याज्ञीयंयज्ञायहितं तस्मैहितमिति छः वृद्धिरार्षी । इतः एतेषु सुतेषु सार्वविभक्तिकस्तसिः॥१४॥

एवमिति । कथंचनबहुमूल्येनापि इतरयोरप्रतिषेधादनुमतिर्गम्यते अप्रतिषिद्धंअनुमतंभवतीतिन्यायात् ॥ १५ ॥ ऋचीकस्येत्यादि ॥ १६ ॥ शास्त्रे
णापत्यदानविक्रययोर्निषेधेपिमूलावसादेधर्मायापत्यदानवद्यज्ञायापत्यविक्रयोनदोषायेतिभावः । कनीयसमित्यकरांतत्वमार्षं ॥ १७ ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेएकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

एवमुक्तोमहातेजाऋचीकस्त्वब्रवीद्वचः ॥ नाहंज्येष्ठंनरश्रेष्ठविक्रीणीयांकथंचन ॥ १५ ॥ ऋचीकस्यवचःश्रुत्वाते
षांमातामहात्मनां ॥ उवाचनरशार्दूलमंबरीषंतपस्विनी ॥१६॥ अविक्रेयंसुतंज्येष्ठंभगवानाहभार्गवः ॥ ममापि
दयितंविद्धिकनिष्ठंशुनकंनृप ॥ तस्मात्कनीयसंपुत्रंनदास्येतवपार्थिव ॥ १७ ॥ प्रायेणहिनरश्रेष्ठज्येष्ठाःपितृ
षुवल्लभाः ॥ मातॄणांचकनीयांसस्तस्माद्रक्षेकनीयसम् ॥ १८॥ उक्तवाक्येमुनौतास्मिन्मुनिपत्न्यांतथैवच ॥ शुनः
शेपःस्वयंराममध्यमोवाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥ पिताज्येष्ठमविक्रेयंमाताचाहकनीयसम् ॥ विक्रीतंमध्यमंमन्येरा
जन्पुत्रंनयस्वमाम् ॥२०॥ गवांशतसहस्रेणशुनःशेपंनरेश्वरः ॥ गृहीत्वापरमप्रीतोजगामरघुनंदन ॥ २१ ॥ अंबरी
षस्तुराजर्षिरथमारोप्यसत्वरः ॥शुनःशेपंमहातेजाजगामाशुमहायशाः ॥२२॥ इ०श्रीबा०एकषष्टितमःसर्गः६१
शुनःशेपंनरश्रेष्ठगृहीत्वातुमहायशाः ॥ व्यश्राम्यत्पुष्करेराजामध्याह्नेरघुनंदन ॥ १ ॥ तस्यविश्रममाणस्य
शुनःशेपोमहायशाः ॥ पुष्करक्षेत्रमागम्यविश्वामित्रंददर्शह ॥ तप्यंतमृषिभिःसार्द्धंमातुलंपरमातुरः ॥ २ ॥
विवर्णवदनोदीनस्तृष्णयाचश्रमेणच ॥ पपातांकेमुनेराशुवाक्यंचेदमुवाचह ॥ ३ ॥ नमेस्तिमातानपिताज्ञा
तयोबांधवाःकुतः ॥ त्रातुमर्हसिमांसौम्यधर्मेणमुनिपुंगव ॥ ४ ॥

अथशुनःशेपस्यशरणागतिरुच्यतेद्विषष्टितमे शुनःशेपमित्यादि ॥ १ ॥ तस्यविश्रममाणस्यतस्मिन्विश्राम्यतिसति । आगम्येत्यत्रवाल्यपीत्यनुनासि
कलोपाभावःपक्षे मातुलं ऋचीकायकौशिकीप्रतिपादितेत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥ विवर्णेति । तृष्णयापिपासया प्राणपरित्राणलोभेनवा श्रमेणअध्वश्रमेण
मातुलत्वादंकपतनं ॥ ३ ॥ नेति । नास्ति अरक्षकत्वादसत्प्रायाइत्यर्थः । धर्मेणधर्मरूपप्रयोजनोद्देशेन ॥ ४ ॥

त्रातेत्यर्द्धं । भावनःहितप्रापकः ॥५॥ राजेति । यथाचराजाकृतकार्यःस्यात् अहंच अव्ययःअविनाशः दीर्घायुःअनुत्तमंतपस्तप्त्वास्वर्गलोकमुपाश्नीयां तथाकुरुष्वेतिशेषः ॥६॥ त्वमिति । भव्येनशुभेन किल्बिषात् तन्मूलकविपत्तेरित्यर्थः ॥७॥ तस्येति स्पष्टं ॥८॥ यदिति । यस्यप्रयोजनस्यकृतेयत्प्रयोजनाय तादर्थ्येऽव्ययं पुत्रान्जनयंति ममयुष्माकंचपरलोकहितार्थायधर्माय तस्यवाक्यकरणस्यअयंकालआगतः जीवतोर्वाक्यकारणादितिस्मृतेः ॥९॥

त्रातात्वंहिमुनिश्रेष्ठसर्वेषांत्वंहिभावनः ॥ ५ ॥ राजाचकृतकार्यःस्यादहंदीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्नीयां तपस्तप्त्वाह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥ त्वंमेनाथोह्यनाथस्यभवभव्येनचेतसा ॥ पितेवपुत्रंधर्मात्मंस्त्रातुमर्हसिकिल्बिषात् ॥ ७ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाविश्वामित्रोमहातपाः ॥ सांत्वयित्वाबहुविधंपुत्रानिदमुवाचह ॥ ८ ॥ यत्कृतेपितरःपुत्रान्जनयंतिशुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थायतस्यकालोयमागतः ॥ ९ ॥ अयंमुनिसुतोबालोमत्तश्शरणमिच्छति ॥ अस्यजीवितमात्रेणप्रियंकुरुतपुत्रकाः ॥ १० ॥ सर्वेसुकृतकर्माणःसर्वेधर्मपरायणाः ॥ पशुभूतानरेंद्रस्यतृप्तिमग्नेःप्रयच्छत ॥ ११ ॥ नाथवांश्चशुनःशेपोयज्ञश्चाविघ्नितोभवेत् ॥ देवतास्तर्पिताश्चस्युर्ममचापिकृतंवचः ॥ १२ ॥ मुनेस्तुवचनंश्रुत्वामधुष्यंदादयःसुताः ॥ साभिमानंनरश्रेष्ठसलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥ कथमात्मसुतान्हित्वात्रायसेन्यसुतंविभो ॥ अकार्यमिवपश्यामःश्वमांसमिवभोजने ॥ १४ ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वापुत्राणांमुनिपुंगवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनोव्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥

अयमिति । शरणं रक्षणं जीवितमात्रेणजीवनप्रदानमात्रेण ॥१०॥ स्वनियोगकरणार्थमुपश्लोकयति सर्वइति । प्रयच्छतेतिबहुवचनेनयुष्मासुयःकश्चनभवत्वितिसूच्यते ॥ ११ ॥ नाथवानिति । मयारक्षितोनाथवान्भवतु कृतंस्यादितिशेषः ॥ १२ ॥ मुनेरिति । साभिमानंसगर्वं सलीलंसपरिहासं ॥१३॥ कथमिति । भोजनेभोज्येप्राप्तेतत्परित्यागेनश्वमांसभक्षणमिवाकार्यमित्यर्थः । द्वितीयइवशब्दोवाक्यालंकारे ॥ १४ ॥ तेषामित्यादि ॥ १५ ॥

निःसाध्वसंपितृप्रतिवचनभयरहितं धर्मात् जीवतोर्वाक्यकरणरूपधर्मात् विगर्हितंभ्रष्टं इदमुभयंक्रियाविशेषणं दारुणंपितृभक्तिरहिततयापरुषं अ
तएवरोमहर्षणंरोमांचविकारकरं ॥१६॥ श्वमांसेत्यादि । अत्रादौतस्मादित्युपस्कार्यं जातिषुमुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ कृत्वेति । निरामयंनिर्भयं यथाभव
तितथा रक्षांमंत्रितभस्मधूल्यादिप्रक्षेपरूपां ॥ १८ ॥ पवित्रेति । पाशैःदर्भरशनादिभिः आसक्तःबद्धः वैष्णवंविष्णुदेवताकं वैष्णवोवैदेवतयायूपइ
तिश्रुतेः । वाग्भिःवक्ष्यमाणगाथाद्वयरूपाभिः अग्निंप्रत्युदाहरस्तुहि अग्न्यभिमुखोभूत्वाइंद्रमिंद्रानुजंचस्तुहीत्यर्थः ॥१९॥ गाथेदर्शयति इमेइति । गाथे

निःसाध्वसमिदंप्रोक्तंधर्मादपिविगर्हितं ॥ अतिक्रम्यतुमद्वाक्यंदारुणंरोमहर्षणं ॥ १६ ॥ श्वमांसभोजिनःसर्वेवा
सिष्ठाइवजातिषु ॥ पूर्णंवर्षसहस्रंतुपृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥ कृत्वाशापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिवरस्तथा ॥
शुनःशेपमुवाचार्तंकृत्वारक्षांनिरामयं ॥ १८ ॥ पवित्रपाशैरासक्तोरक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवंयूपमासाद्यवा
ग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥ (इंद्रविष्णूसुरश्रेष्ठौस्तुहित्वंमुनिपुत्रक)॥ इमेतुगाथेद्वेदिव्येगायेथामुनिपुत्रक ॥ अंब
रीषस्ययज्ञेस्मिंस्ततःसिद्धिमवाप्स्यसि ॥२०॥ शुनःशेपोगृहीत्वातेद्वेगाथेसुसमाहितः ॥ त्वरयाराजसिंहंतमंबरी
षमुवाचह ॥ २१ ॥ राजसिंहमहासत्वशीघ्रंगच्छावहेसदः ॥ निर्वर्तयस्वराजेंद्रदीक्षांचसमुपाविश ॥ २२ ॥ तद्वा
क्यमृषिपुत्रस्यश्रुत्वाहर्षसमुत्सुकः ॥ जगामनृपतिःशीघ्रंयज्ञवाटमतंद्रितः ॥ २३ ॥ सदस्यानुमतेराजापवित्र
कृतलक्षणम् ॥ पशुंरक्तांबरंकृत्वायूपेतंसमबंधयत् ॥ २४ ॥ सबद्धोवाग्भिरग्र्याभिरभितुष्टाववैसुरौ ॥ इंद्रमिंद्रा
नुजंचैवयथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥

इंद्रोपेंद्रविषये एकाइंद्रविषया अन्याउपेंद्रविषया ततःगाथाभ्यां सिद्धिंजीवितसिद्धिं॥२०॥ शुनःशेपइत्यादि॥२१॥ सदः यज्ञवाटमित्यर्थः ॥२२॥२३॥
सदस्यानुमते सदस्यानांउपद्रष्टृप्रभृतीनांअनुमतेअनुमतौ स्थितइतिशेषः । पवित्रैर्दर्भरज्जुभिः कृतलक्षणंकृतलांछनं कृतपशुत्वज्ञापनमित्यर्थः। पशुंकृ
त्वाउपाकरणादिसंस्कारसंस्कृतंकृत्वा ॥२४॥ सइति। इंद्रंपशुभोक्तारं इंद्रानुजंयूपदेवं तुष्टाव इंद्रानुजंपुरुषकारीकृत्यफलप्रदमिंद्रंस्तुतवानित्यर्थः२५॥

ततइंद्रस्यैवफलप्रदत्वमाह ततइति । प्रीतःस्वस्तुत्यातुष्टः रहस्यस्तुतितर्पितः स्वस्वामिभूतविष्णुरहस्यस्तुत्यातोषितः ॥ २६ ॥ सचेति । समाप्तवा
न्प्राप्तवान् ननुहरिश्चंद्रोवैधसऐक्ष्वाकोराजपुत्रआसेत्यादिबव्हृचब्राह्मणोक्तेतिहासविरुद्धोयंकथमुपपद्यतइतिचेत् अंबरीषस्यैवहरिश्चंद्रइतिसंज्ञांतरमि
त्यविरोधस्यनेयत्वात् ॥२७॥२८॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमंजीराख्याने बालकांडव्याख्याने द्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥
पुत्रविषयक्रूरशापदानेनक्रोधनिर्जयाभावान्नब्रह्मर्षित्वसिद्धिरित्याहत्रिषष्टितमे पूर्णइत्यादि । व्रतस्नातंव्रतांतेस्नातं समाप्तपुरश्चनणमितियावत् तपःफल

ततःप्रीतःसहस्राक्षोरहस्यस्तुतितर्पितः ॥ दीर्घमायुस्तदाप्रादाच्छुनःशेपायराघव ॥ २६ ॥ सचराजानरश्रे
ष्ठयज्ञस्यचसमाप्तवान् ॥ फलंबहुगुणंरामसहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्माभूयस्तेपेमहात
पाः ॥ पुष्करेषुनरश्रेष्ठदशवर्षशतानिच ॥ २८ ॥ इति श्रीबालकांडेद्विषष्टितमःसर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥
पूर्णेवर्षसहस्रेतुव्रतस्नातंमहामुनिं ॥ अभ्यागच्छन्सुराःसर्वेतपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥ अब्रवीत्सुमहातेजाब्रह्मासु
रुचिरंवचः ॥ ऋषिस्त्वमसिभद्रंतेस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः ॥ २ ॥ तमेवमुक्त्वादेवेशस्त्रिदिवंपुनरभ्यगात् ॥ ३ ॥ वि
श्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहत्तपः ॥ ४ ॥ ततःकालेनमहतामेनकापरमाप्सराः ॥ पुष्करेषुनरश्रेष्ठस्नातुंस
मुपचक्रमे ॥ ५ ॥ तांददर्शमहातेजामेनकांकुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमांतत्रविद्युतंजलदेयथा ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा
कंदर्पवशगोमुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अप्सरःस्वागतंतेस्तुवसचेहममाश्रमे ॥ अनुगृह्णीष्वभद्रंतेमदनेनसु
मोहितम् ॥ ८ ॥ इत्युक्तासावरारोहातत्रवासमथाकरोत् ॥ ९ ॥ (तपसोहिमहाविघ्नोविश्वामित्रमुपागतः) ॥

चिकीर्षवः तपःफलंदातुमिच्छवः ॥ १ ॥ अब्रवीदिति । ऋषिस्त्वमसिपूर्वंतपसाराजर्षिरासि इदानीमृषिरेवासि अनेनराजपदाप्रयोगेणक्षत्रियत्वविश्लेषः
कियान्कृतइतिगम्यते ॥२॥ विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहातपइति । अत्रगायत्रीतृतीयाक्षरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथास्याजितेंद्रियत्वाभावख्यापनायक
थांतरंप्रस्तौति ततःकालेनेत्यादि । अप्सरःशब्दएकवचनांतोप्यस्ति देवप्रेषितेतिसिद्धं ॥५॥ तामिति । तत्रसरसि स्नांतीमेनकाजलदमंडलमध्यवर्ति
नी विद्युदिवस्थितेतिभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अनुगृह्णीष्व मत्कामतापंशमयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तस्यामिति । पंचपंचचेतिदशेत्यर्थः । सुखेनवसंत्यामित्यन्वयः॥१०॥ अथेति । सव्रीडइवेत्यत्रइवशब्दोवाक्यालंकारे ॥११॥ बुद्धिरित्यादिद्विकं । अहो रात्रापदेशेनअहोरात्रतुल्यतया अंतेइतिकरणमध्याहार्य इतिबुद्धिरुत्पन्नेत्यन्वयः ॥१२॥ १३ ॥ विनिश्वसन्नित्यादिद्विकं। वेपंतींवेपमानां मधुरैःत्वया किंकृतंकामपरतंत्रस्यममैवापराधोयमित्येवंरूपैरित्यर्थः । उत्तरंपर्वतंहिमवंतं ॥ १४ ॥ १५ ॥ सइति । नैष्ठिकीव्रतसमापनपर्यंतां जेतुकामःइंद्रियाणी

तस्यांवसंत्यांवर्षाणिपंचपंचचराघव ॥ विश्वामित्राश्रमेरामसुखेनव्यतिचक्रमुः ॥ १० ॥ अथकालेगतेतस्मिन् विश्वामित्रोमहामुनिः ॥ सव्रीडइवसंवृत्ताश्चिंताशोकपरायणः ॥११॥ बुद्धिर्मुनेःसमुत्पन्नासामर्षारघुनंदन ॥ सर्वेसुराणांकर्मैतत्तपोपहरणंमहत् ॥ १२ ॥ अहोरात्रापदेशेनगताःसंवत्सरादश ॥ काममोहाभिभूतस्यविघ्नोयं प्रत्युपस्थितः ॥ १३ ॥ विनिःश्वसन्मुनिवरःपश्चात्तापेनदुःखितः ॥ भीतामप्सरसं[illegible]वावेपंतींप्रांजलिंस्थिताम् ॥१४॥ मेनकांमधुरैर्वाक्यैर्विसृज्यकुशिकात्मजः ॥ उत्तरंपर्वतंरामविश्वामित्रोजगामह ॥१५॥ सकृत्वानैष्ठिकींबुद्धिंजेतुकामोमहायशाः ॥ कौशिकीतीरमासाद्यतपस्तेपेसुदारुणम् ॥१६॥ तस्यवर्षसहस्रंतुघोरंतपउपासतः ॥ उत्तरेपर्वतेरामदेवतानामभूद्भयम् ॥१७॥ आमंत्रयन्समागम्यसर्वेसर्षिगणाःसुराः ॥ महर्षिशब्दंलभतांसाध्वयंकुशिकात्मजः ॥१८॥ देवतानांवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरंवाक्यंविश्वामित्रंतपोधनम् ॥१९॥ महर्षेस्वागतंवत्सतपसोग्रेणतोषितः॥ महत्वमृषिमुख्यत्वंददामितवकौशिक ॥२०॥ ब्रह्मणस्सवचःश्रुत्वासर्वलोकेश्वरस्यह॥नविषण्णोनसंतुष्टोविश्वामित्रस्तपोधनः॥२१॥प्रांजलिःप्रणतोभूत्वासर्वलोकपितामहम्॥प्रत्युवाचततोवाचंविश्वामित्रोमहामुनिः॥२२॥महर्षिशब्दमतुलंस्वार्जितैःकर्मभिःशुभैः॥यदिमेभगवानाहततोहंविजितेंद्रियः २३

तिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ महत्त्वमित्यस्यविवरणं ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ततोहंविजितेंद्रियः यदिमहर्षित्वंभवता दत्तंततोहंविजितेंद्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥

नतावत्त्वंजितेंद्रियः विकारहेतुसंनिधानेपियावन्नविकरोषितावंतंकालंतवजितेंद्रियत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ आकाशसंश्रयः वर्षावरणरहितदे
शस्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ संभ्रमःकिमस्मत्पदंकांक्षतइति अस्थानभयशंका ॥ २८॥ अहितंकौशिकस्यचेत्यनेनतद्विषयवैरनिर्यातनार्थंचरंभाप्रेरणमित्य
पिगम्यते ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचित श्रीरामायणभूषणे मणिमंजीराख्याने बालकांडव्याख्याने त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ छ ॥
अथरंभयातपोविघ्नश्चतुःषष्टितमे सुरकार्यमित्यादि। लोभनंप्रलोभनं काममोहेनकामकृतवैचित्त्येन समन्वितंयुक्तं इहअस्मिन्काले कौशिकप्रलोभन

तमुवाचततोब्रह्मानतावत्त्वंजितेंद्रियः ॥ यतस्वमुनिशार्दूलइत्युक्त्वात्रिदिवंगतः ॥ २४ ॥ विप्रस्थितेषुदेवेषुविश्वा
मित्रोमहामुनिः ॥ ऊर्द्ध्वबाहुर्निरालंबोवायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ २५ ॥ घर्मेपंचतपाभूत्वावर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ शि
शिरेसलिलस्थायीरात्र्यहानितपोधनः ॥२६॥ एवंवर्षसहस्रंहितपोघोरमुपागमत् ॥२७॥ तस्मिन्संतप्यमानेतुवि
श्वामित्रेमहामुनौ ॥ संभ्रमःसुमहानासीत्सुराणांवासवस्यच ॥२८॥ रंभामप्सरसंशक्रस्सहसर्वैर्मरुद्गणैः॥ उवाचा
त्महितंवाक्यमहितंकौशिकस्यच ॥ २९ ॥ इति श्रीबालकांडेत्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ छ ॥
सुरकार्यमिदंरंभेकर्तव्यंसुमहत्त्वया ॥ लोभनंकौशिकस्येहकाममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥ तथोक्तासाप्सरारामस
हस्राक्षेणधीमता ॥ व्रीडिताप्रांजलिर्भूत्वाप्रत्युवाचसुरेश्वरम् ॥ २ ॥ अयंसुरपतेघोरोविश्वामित्रोमहामुनिः ॥
क्रोधमुत्सृजतेघोरंमयिदेवनसंशयः ॥३॥ ततोहिमेभयंदेवप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तयारामरंभयाभीतया
तदा ॥ तामुवाचसहस्राक्षोवेपमानांकृतांजलिम् ॥ ४॥ माभैषिरंभेभद्रंतेकुरुष्वममशासनम् ॥५॥ कोकिलोहृदय
ग्राहीमाधवेरुचिरद्रुमे ॥ अहंकंदर्पसहितःस्थास्यामितवपार्श्वतः ॥ ६ ॥ त्वंहिरूपंबहुगुणंकृत्वापरमभास्वरम् ॥
तमृषिंकौशिकंरंभेभेदयस्वतपस्विनम् ॥७॥

रूपंसुमहत् सुरकार्यंकर्त्तव्यमित्यन्वयः ॥१॥ व्रीडिता अशक्यार्थवचननिमित्तलज्जा
वती॥२॥ उत्सृजतेउत्स्रक्ष्यति ततःतस्मात्क्रोधोत्सर्जनात् मेममभयं भीतिः प्रसादंनियोगनिवृत्तिरूपं॥३॥४॥माभैषिरंभेइत्यत्रआर्षोह्रस्वः ॥५॥ को
किलइति। अहंकोकिलोभूत्वामाधवेवसंतेसतिस्थास्यामि॥६॥रूपंसौंदर्यं बहुगुणंबहवःशृंगारचेष्टारूपागुणायस्यतथोक्तं भेदयस्व चलचित्तंकारय॥७

सेति। ललितासुंदरी ॥८॥ वल्गुमनोहरं संप्रहृष्टेनकोकिलरवश्रवणजसंतोषवता॥९॥ अथेति। तस्यकोकिलस्य गीतेनरंभायाइत्यनुषज्यते। संदेहंसहस्राक्षप्रेरितास्वयमागतावेति ॥१०॥ तत्रंभाप्रलोभनं सहस्राक्षस्यकर्मेतिविज्ञाय संगीतादिप्रलोभनेनहेतुनानिश्चित्य ॥११॥ शैलीशिलाप्रतिमा दुर्भगे दुष्टप्रयत्ने भगःश्रीकाममहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्वित्यमरः ॥ १२ ॥ स्वामिपरतंत्रायाःकिमस्याःशापेनेतिपश्चात्तापेनानुगृह्णाति ब्राह्मणइति। ब्राह्मणो ब्रह्मपुत्रोवसिष्ठइत्याहुः ॥ १३ ॥ संतापंशापनिमित्तपश्चात्तापं ॥ १४ ॥ १५ ॥ वचःरंभाशापरूपं सचइंद्रश्च ॥१६॥ इंद्रियैरजितैरिति। उक्तरीत्याका

साश्रुत्वावचनंतस्यकृत्वारूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामासललिताविश्वामित्रंशुचिस्मिता ॥ ८ ॥ कोकिलस्यतुशुश्राववल्गुव्याहरतःस्वनम् ॥ संप्रहृष्टेनमनसाततएनामुदैक्षत ॥ ९ ॥ अथतस्यचशब्देनगीतेनाप्रतिमेनच ॥ दर्शनेनचरंभायामुनिःसंदेहमागतः ॥ १० ॥ सहस्राक्षस्यतत्कर्मविज्ञायमुनिपुंगवः ॥ रंभांक्रोधसमाविष्टःशशापकुशिकात्मजः ॥ ११ ॥ यन्मांलोभयसेरंभेकामक्रोधजयैषिणम् ॥ दशवर्षसहस्राणिशैलीस्थास्यसिदुर्भगे ॥ १२ ॥ ब्राह्मणःसुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यतिरंभेत्वांमत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ अशक्नुवन्धारयितुंक्रोधंसंतापमागतः ॥ १४ ॥ तस्यशापेनमहतारंभाशैलीतदाभवत् ॥१५॥ वचःश्रुत्वाचकंदर्पोमहर्षेःसचनिर्गतः ॥१६॥ कोपेनसुमहातेजास्तपोपहरणेकृते ॥ इंद्रियैरजितैरामनलेभेशांतिमात्मनः ॥१७॥ बभूवास्यमनश्चिंतातपोपहरणेकृते ॥१८॥ नैवक्रोधंगमिष्यामिनचवक्ष्येकथंचन ॥ अथवानोच्छ्वसिष्यामिसंवत्सरशतान्यपि ॥ १९ ॥ अहंविशोषयिष्यामिह्यात्मानंविजितेंद्रियः ॥ तावद्यावद्धिमेप्राप्तंब्राह्मण्यंतपसार्जितम् ॥ अनुच्छ्वसन्नभुंजानस्तिष्ठेयंशाश्वतीःसमाः ॥ २० ॥

मक्रोधाहतत्वादितिभावः। इंद्रियैःहेतुभिः आत्मनःमनसः शांतिंदुःखोपशमं॥१७॥ बभूवेति। मनश्चिंतासंकल्पः ॥१८॥ नैवेत्यादि। नचवक्ष्येकथंचन मौनमेवकरिष्यामीत्यर्थः। नोच्छ्वसिष्यामिकेवलंकुंभकंकरिष्यामीत्यर्थः। उच्छ्वासेनखलुक्रोधादयोभविष्यंतीतिभावः ॥ १९ ॥ अहमिति। यावत्पर्यंतं ब्राह्मण्यंप्राप्तंभविष्यतितावत्पर्यंतंआत्मानंशरीरंशोषयिष्यामि ॥ २० ॥

नहीति । मूर्तयःशरीरावयवाः क्षयंनयास्यंति तपःप्रभावादितिभावः ॥ २१ ॥ एवमिति । वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्रसंबंधिनींवर्षसहस्रानुयायिनीं दीक्षांअनुच्छ्वासाभोजनसंकल्पं उद्दिश्येतिशेषः । अप्रतिमांनिस्तुलांप्रतिज्ञांएवमेवसर्वदाकरिष्यामीत्यध्यवसायंचकार ॥ २२ ॥ इतिश्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमंजीराख्याने बालकांडव्याख्याने चतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ अथविश्वामित्रस्यब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः पंचषष्टितमे अथहैमवतीमित्यादि ॥ १ ॥ वर्षसहस्रस्यवर्षसहस्रसंबंधि तत्साध्यमित्यर्थः । मौनव्रतंमौनरूपंव्रतंकृत्वा

नहिमेतप्यमानस्यक्षयंयास्यंतिमूर्तयः ॥ २१ ॥ एवंवर्षसहस्रस्यदीक्षांसमुनिपुंगवः ॥ चकाराप्रतिमांलोकेप्रतिज्ञांरघुनंदन ॥ २२ ॥ इति श्रीबालकांडेचतुःषष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥ अथहैमवतींरामदिशंत्यक्त्वामहामुनिः ॥ पूर्वांदिशमनुप्राप्यतपस्तेपेसुदारुणम् ॥ १ ॥ मौनंवर्षसहस्रस्यकृत्वाव्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमंरामतपःपरमदुष्करम् ॥ २ ॥ पूर्णेवर्षसहस्रेतुकाष्ठभूतंमहामुनिम् ॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतंक्रोधोनांतरमाविशत् ॥ ३ ॥ सकृत्वानिश्चयंरामतपआतिष्ठदव्ययम् ॥ ४ ॥ तस्यवर्षसहस्रस्यव्रतेपूर्णेमहाव्रतः ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नंतस्मिन्कालेरघूत्तम ॥ इंद्रोद्विजातिर्भूत्वातंसिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥ तस्मैदत्वातदासिद्धंसर्वंविप्रायनिश्चितः ॥ निःशेषितेन्नेभगवानभुक्त्वैवमहातपाः ॥ नकिंचिदवदद्विप्रंमौनव्रतमुपस्थितः ॥ ६ ॥ (तथैवासीतुपुनर्मौनमनुच्छ्वासंचकारह)॥ अथवर्षसहस्रंवैनोच्छ्वसन्मुनिपुंगवः ॥ ७ ॥

संकल्प्येत्यर्थः ॥२॥ काष्ठभूतंकाष्ठवदवस्थितं आधूतंआकुलीकृतमपि आंतरं अंतरवंतं दृढांतःकरणवंतमितियावत् यद्वा तंप्रतिक्रोधः अंतरंअवकाशं नाविशत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्यपूर्वसंकल्पितस्यवर्षसहस्रस्यसंबंधिनि व्रतेपूर्णेतस्मिन्कालेपारणकाले सिद्धंपक्वं याचिर्द्विकर्मकः ॥ ५ ॥ निश्चितःतपःसिद्धयेसर्वथैवान्नंदातव्यमितिनिश्चयवानित्यर्थः । निश्चितःअशंकितइतिवा निःशेषितइत्यनेनसर्वमन्नमिंद्रेणयाचितमितिगम्यते । अभुक्त्वेतिपुनःपाकार्हतंडुलासंपादनादितिभावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

आदीपितंतापितं ॥८॥ ततइत्यादि । तपसातेजसा तपोरूपाग्निना मोहितामूर्च्छिताः कश्मलोपहताःदुःखोपहताः ॥ ९ ॥ लोभितःलोभकारणैः रंभा
दर्शनादिभिःप्रलोभितः क्रोधितःक्रोधकारणैर्वर्षसहस्रांतसिद्धकृत्स्नान्नयाचनादिभिःक्रोधितः वृजिनंपापंरागद्वेषादिलक्षणं सूक्ष्मंस्वल्पं ॥ १० ॥
विनाशयतिविनाशयेत् असावितिशेषः ॥ ११ ॥ व्याकुलाइत्यादि । नप्रतिजानीमःप्रतिक्रियामितिशेषः । नास्तिकोजायतइति उक्तसंक्षोभवशान्नास्ति

तस्यानुच्छ्वसमानस्यमूर्ध्निधूमोव्यजायत ॥ त्रैलोक्यंयेनसंभ्रांतमादीपितमिवाभवत् ॥ ८ ॥ ततोदेवास्सगंधर्वाः
पन्नगासुरराक्षसाः ॥ मोहितास्तेजसातस्यतपसामंदरश्मयः ॥ कश्मलोपहताःसर्वेपितामहमथाब्रुवन् ॥ ९ ॥ ब
हुभिःकारणैर्देवविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ लोभितःक्रोधितश्चैवतपसाचाभिवर्द्धते ॥ नह्यस्यवृजिनंकिंचिद्दृश्य
तेसूक्ष्ममप्यथ ॥ १० ॥ नदीयतेयदित्वस्यमनसायदभीप्सितं ॥ विनाशयतित्रैलोक्यंतपसासचराचरं ॥ ११ ॥
व्याकुलाश्चदिशःसर्वानचकिंचित्प्रकाशते ॥ सागराःक्षुभिताःसर्वेविशीर्यंतेचपर्वताः ॥ १२॥ प्रकंपतेचपृथिवीवा
युर्वातिभृशाकुलः ॥ ब्रह्मन्नप्रतिजानीमोनास्तिकोजायतेजनः ॥ १३॥ संमूढमिवत्रैलोक्यंसंप्रक्षुभितमानसं ॥ भास्क
रोनिष्प्रभश्चैवमहर्षेस्तस्यतेजसा ॥ १४॥ बुद्धिंनकुरुतेयावन्नाशेदेवमहामुनिः ॥ तावत्प्रसाद्योभगवानग्निरूपोमहाद्यु
तिः ॥ १५॥ कालाग्निनायथापूर्वंत्रैलोक्यंदह्यतेखिलं ॥ देवराज्यंचिकीर्षेतदीयतामस्ययन्मतं ॥ १६॥ ततःसुरगणाः
सर्वेपितामहपुरोगमाः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंवाक्यंमधुरमब्रुवन् ॥ ब्रह्मर्षेस्वागतंतेस्तुतपसास्मसुतोषिताः ॥ १७॥

कइवकर्मानुष्ठानुशून्योजायतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ उक्तार्थानुवादपूर्वकमनुष्ठेयांशउच्यते संमूढमिवेत्यादि ॥ बुद्धिमिति । हेदेवब्रह्मन् अतःपरंविश्वामित्रः
नाशेजगत्क्षये यावत्बुद्धिंनकुरुतेतावत्प्रसाद्यःअनुग्राह्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कालाग्निनेति । पूर्वप्रलयकालेकालाग्निनात्रैलोक्यंयथाअदह्यततथैवत्रैलोक्यं
अनेनदह्यतेधक्ष्यते अयंदेवराज्यंचिकीर्षेतापि अतःअस्ययत्ब्रह्मर्षित्वंमतं तद्दीयतामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततइत्यादि । ततः देवविज्ञापनानंतरं ॥ १७॥

ब्राह्मण्यमित्यादि । ब्रह्मवचनंप्राधान्येन ॥१८॥१९॥ वरयंतुअध्यापनयाजनार्हांभवंतुइत्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मानुग्रहेपिसजातीयपरिग्रहार्थमाहक्षत्रेति । क्षत्रवेदाःक्षत्रियाणांशांतिपुष्ट्यादिप्रयोजनाआथर्वणवेदाः तद्विदांश्रेष्ठःसूर्यवंशानादिपुरोहितत्वादितिभावः । ब्रह्मवेदाःब्रह्मप्रतिपादकावेदाः वेदांताइत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणमात्रप्रवचनार्हावेदास्त्रयीरूपाः एवंवदतु ब्रह्मर्षिरितिवदतु यदीति । अयंकामःवसिष्ठमुखेनब्रह्मर्षित्ववादरूपःकामः यदिकृतःतदैवमद्विषयेकृतकृत्यायांतुनान्यथेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवमस्त्वित्यस्यविवरणंब्रह्मर्षिस्त्वमिति । सर्वंब्राह्मण्यंत्वद्वृतयाजनाध्यापनादिकंच ॥२३॥ अथशतानंदवचनंएवमित्यादि । तपइत्यकारांतपुल्लिंगत्वमार्षं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

ब्राह्मण्यंतपसोग्रेणप्राप्तवानसिकौशिक ॥ दीर्घमायुश्चतेब्रह्मन्ददामिसमरुद्गणः ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगच्छसौम्ययथासुखं ॥ १८ ॥ पितामहवचःश्रुत्वासर्वेषांचदिवौकसां ॥ कृत्वाप्रणामंमुदितोव्याजहारमहामुनिः ॥१९॥ ब्राह्मण्यंयदिमेप्राप्तंदीर्घमायुस्तथैवच ॥ ॐकारश्चवषट्कारोवेदाश्चवरयंतुमां ॥ २० ॥ क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठोब्रह्मवेदविदामपि ॥ ब्रह्मपुत्रोवसिष्ठोमामेवंवदतुदेवताः ॥ यद्ययंपरमःकामःकृतोयांतुसुरर्षभाः ॥ २१ ॥ ततःप्रसादितोदेवैर्वसिष्ठोजपतांवरः ॥ सख्यंचकारब्रह्मर्षिरेवमस्त्वितिचाब्रवीत् ॥ २२ ॥ ब्रह्मर्षिस्त्वंनसंदेहःसर्वंसंपत्स्यतेतव ॥ इत्युक्त्वादेवताश्चापिसर्वाजग्मुर्यथागतं॥ २३ ॥ (विश्वामित्रोपिधर्मात्मालब्ध्वाब्राह्मण्यमुत्तमं॥ पूजयामासब्रह्मर्षिंवसिष्ठंजपतांवरं ॥ कृतकामोमहींसर्वांचचारतपसिस्थितः)॥ एवंत्वनेनब्राह्मण्यंप्राप्तंराममहात्मना ॥ एषराममुनिश्रेष्ठएषविग्रहवांस्तपः ॥ एषधर्मपरोनित्यंवीर्यस्यैषपरायणं ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वामहातेजाविररामद्विजोत्तमः ॥२५॥ शतानंदवचःश्रुत्वारामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचकुशिकात्मजं ॥२६॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मियस्यमेमुनिपुंगव ॥ यज्ञंकाकुत्स्थसहितःप्राप्तवानसिधार्मिक ॥ २७॥ पावितोहंत्वयाब्रह्मन्दर्शनेनमहामुने ॥ (विश्वामित्रमहाभागब्रह्मर्षीणांवरोत्तम) ॥ गुणाबहुविधाःप्राप्तास्तवसंदर्शनान्मया ॥ २८॥

॥ २९ ॥ सदस्यैरिति । सदःप्राप्यस्थितैःसदस्यैः ॥ ३० ॥ अप्रमेयाःइयत्तयाज्ञातुमशक्याः ॥ ३१ ॥ कथानामितिपूरणगुणेतितृतीयार्थेषष्ठी तृप्तिःअलंबुद्धिः स्वागतमिति । त्वदागमनंशुभकृज्जातमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ स्ववाटंस्वनिवेशं ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्याने पंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंस्वमातृशापमोचनघटकत्वकृतोपकारस्मृत्याशतानंदप्रतिपादितेनप्रासंगिकेर्नविश्वामित्रचरित्रेणउपकारकगुरुवैभवोज्ञेयः कामक्रोधौसर्वदादुर्निरोधौजितकामक्रोधएवब्राह्मणोत्तमः ब्राह्मण्यंचनसुलभं । ब्रह्मविदपचारःसर्वारंभनिरोधकःइत्यादिव्यंजितमितिप्रबंधगतवस्तुनावस्तुध्वनिः । अथस्वयमे

विस्तरेणचतेब्रह्मन्कीर्त्यमानंमहत्तपः ॥ श्रुतंमयामहातेजोरामेणचमहात्मना ॥ २९ ॥ सदस्यैःप्राप्यचसदःश्रुतास्तेबहवोगुणाः ॥ ३० ॥ अप्रमेयंतपस्तुभ्यमप्रमेयंचतेबलं ॥ अप्रमेयागुणाश्चैवनित्यंतेकुशिकात्मज ॥ (पितामहस्यचयथायथाचैवह्युमापतेः) ॥ ३१ ॥ तृप्तिराश्चर्यभूतानांकथानांनास्तिमेविभो ॥ कर्मकालोमुनिश्रेष्ठलंबतेरविमंडलम् ॥ ३२ ॥ श्वःप्रभातेमहातेजोद्रष्टुमर्हसिमांपुनः ॥ स्वागतंतपतांश्रेष्ठमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३३ ॥ एवमुक्तोमुनिवरःप्रशस्यपुरुषर्षभं ॥ विससर्जाशु जनकंप्रीतंप्रीतमनास्तदा ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठंवैदेहोमिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणंचकाराशुसोपाध्यायःसबांधवः ॥ ३५ ॥ विश्वामित्रोपिधर्मात्मासरामःसहलक्ष्मणः ॥ स्ववाटमभिचक्रामपूज्यमानोमहर्षिभिः ॥ ३६ ॥ इति श्रीबालकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

ततःप्रभातेविमलेकृतकर्मानराधिपः ॥ विश्वामित्रंमहात्मानमाजुहावसराघवम् ॥ १ ॥

वसमस्तजनरक्षणावसरप्रतीक्षोभगवान् देवशरणागार्तिंव्याजीकृत्यरावणवधायावतीर्णस्तदवांतरोपायभूतांविदवत्यवतारेस्वतः कृतसंकल्पांलक्ष्मींतुल्यशीलवयोवृत्ताभिजनैवकन्यावरणीयेतिअमुमर्थविशेषंप्रवर्तयिष्यन् जनककुलेऽवतार्यतत्परिणयनायप्रवृत्तस्तत्प्रीणनायताटकाताटकेयादिदुष्टवधंकौशिकाध्वरत्राणाहल्याशापमोक्षादिरूपंशिष्टपरिपालनंचविधायसाक्षात्सीतालाभोपायाययततइत्याह ततःप्रभातइत्यादिनासर्गद्वयेन ॥ १ ॥

तमिति । राघवौचार्चयित्वेत्यन्वयः । कर्मणाअर्घ्यप्रदानादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ द्रष्टुकामौ भवतइतिशेषः ॥ ५ ॥ अस्यदर्शनादेवकृतकामौभूत्वाप्रातियास्यतइत्यन्वयः ॥६॥७॥ श्रूयतामिति । धनुः यदर्थंयत्प्रयोजनाय इहअस्मद्गृहे तिष्ठति अस्यधनुषः तत्प्रयोजनं श्रूयतामित्यर्थः ॥८॥ निमेःजनककूटस्थस्यन्यासःनिक्षेपरूपं ॥ ९ ॥ उक्तमर्थंविवृणोतिदक्षेत्यादिना । आयम्यआकृष्य ॥१०॥ भागार्थिनःस्विष्टकृदादिभागार्थिनः ममेत्यन्वयः । वरांगाणिशिरांसि अत्रतस्मादित्युपस्कार्यं शातयामिछिनद्मि ॥ ११ ॥ विमनसःदीनाः भवःरुद्रः ॥ १२ ॥ ददौधनुरितिशेषः धनूरत्नंधनुःश्रेष्ठं पूर्वकेदेवराते

तमर्चयित्वाधर्मात्माशास्त्रदृष्टेनकर्मणा ॥ राघवौचमहात्मानौतदावाक्यमुवाचह ॥ २ ॥ भगवन्स्वागतंतेस्तुकिंकरोमितवानघ ॥ भवानाज्ञापयितुमामाज्ञाप्योभवताह्यहम् ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तुधर्मात्माजनकेनमहात्मना ॥ प्रत्युवाचमुनिर्वीरंवाक्यंवाक्यविशारदः ॥ ४ ॥ पुत्रौदशरथस्येमौक्षत्रियौलोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौधनुःश्रेष्ठंयदेतत्त्वयितिष्ठति ॥ ५ ॥ एतद्दर्शयभद्रंतेकृतकामौनृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्यधनुषोयथेष्टंप्रतियास्यतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तुजनकःप्रत्युवाचमहामुनिम् ॥७॥ श्रूयतामस्यधनुषोयदर्थमिहतिष्ठति ॥८॥ देवरातइतिख्यातोनिमेःषष्ठोमहीपतिः ॥ न्यासोयंतस्यभगवन्हस्तेदत्तोमहात्मना ॥९॥ दक्षयज्ञवधेपूर्वंधनुरायम्यवीर्यवान् ॥रुद्रस्तुत्रिदशान्रोषात्सलीलमिदमब्रवीत्॥१०॥ यस्माद्भागार्थिनोभागान्नाकल्पयतमेसुराः॥ वरांगाणिमहार्हाणिधनुषाशातयामिवः॥११॥ ततोविमनसःसर्वेदेवावैमुनिपुंगव॥ प्रसादयंतिदेवेशंतेषांप्रीतोभवद्भवः॥१२॥ प्रीतियुक्तःससर्वेषांददौतेषांमहात्मनाम् ॥ तदेतद्देवदेवस्यधनूरत्नंमहात्मनः ॥ न्यासभूतंतदान्यस्तमस्माकंपूर्वकेविभो ॥ १३ ॥ अथमेकृषतःक्षेत्रंलांगलादुत्थितामया ॥ क्षेत्रंशोधयतालब्धानाम्नासीतेतिविश्रुता ॥ १४ ॥

न्यासभूतंन्यस्तं देवैरितिशेषः ॥१३॥ अथेति । अथवृत्तांतांतरारंभेक्षेत्रंयागभूमिं मेकृषतःमयिकर्षतीत्यर्थः । चयनार्थमितिशेषः लांगलंपवीरवामितिद्वाभ्यामृषभेणकृषतीत्यादिशास्त्रात् लांगलात्लांगलपद्धतेरित्यर्थः । उत्थितेति कन्येतिशेषः साचक्षेत्रंशोधयतामयालब्धेतिहेतोर्नाम्नासीतेतिविश्रुताआसीत् सीतालांगलपद्धतिःसीतायांजातत्वात्सीतेत्युच्यते ॥ १४ ॥

व्यवर्द्धतमत्कृतपोषणादितिशेषः।अतोममात्मजा वीर्यंधनुरारोपणंतदेवशुल्कंमूल्यंयस्याःसावीर्यशुल्काइतिहेतौवीर्यशुल्कत्वात्स्थापिता नकस्मैचिद्द
त्तेतिभावः॥१५।१६।१७॥वीर्यजिज्ञासवःधनुःसारजिज्ञासवः अभवन्नितिशेषः॥१८॥तेषामिति।वीर्यजिज्ञासमानानांतेषांकृते धनुःउपाहृतंआनीतंग्रहणे
धारणे तोलनेभारपरीक्षार्थंहस्तेनचालने॥१९॥ तेषामिति। तन्निबोधेति तदित्यव्ययं तस्मात्कारणात् अनंतरंयद्वृत्तंतन्निबोधेत्यर्थः॥२०॥ वीर्यसंदेहंवी

भूतलादुत्थितासातुव्यवर्द्धतममात्मजा ॥ वीर्यशुल्केतिमेकन्यास्थापितेयमयोनिजा॥१५॥भूतलादुत्थितांतांतुवर्द्ध
मानांममात्मजाम् ॥ वरयामासुरागम्यराजानोमुनिपुंगव॥१६॥तेषांवरयतांकन्यांसर्वेषांपृथिवीक्षितां ॥ वीर्यशुल्के
तिभगवन्नददामसुतामहम् ॥ १७ ॥ ततःसर्वेनृपतयःसमेत्यमुनिपुंगव ॥ मिथिलामभ्युपागम्यवीर्यजिज्ञासवस्त
दा ॥१८॥ तेषांजिज्ञासमानानांवीर्यंधनुरुपाहृतम् ॥ नशेकुर्ग्रहणेतस्यधनुषस्तोलनेपिवा ॥ १९ ॥ तेषांवीर्यवतांवीर्य
मल्पंज्ञात्वामहामुने ॥ प्रत्याख्यातानृपतयस्तन्निबोधतपोधन ॥ २० ॥ ततःपरमकोपेनराजानोनृपपुगव ॥ न्यरुंधन्
मिथिलांसर्वेवीर्यसंदेहमागताः ॥२१॥ आत्मानमवधूतंतेविज्ञायमुनिपुंगवाः॥ रोषेणमहताविष्टाःपीडयन्मिथिलांपु
रीम् ॥२२॥ ततःसंवत्सरेपूर्णेक्षयंयातानिसर्वशः॥साधनानिमुनिश्रेष्ठततोहंभृशदुःखितः ॥२३॥ ततोदेवगणान्सर्वान्
तपसाहंप्रसादयम् ॥ ददुश्चपरमप्रीताश्चतुरंगबलंसुराः ॥ २४ ॥ ततोभग्नानृपतयोहन्यमानादिशोययुः ॥ अ
वीर्यावीर्यसंदिग्धाःसामात्याःपापकर्मणः ॥२५॥ तदेतन्मुनिशार्दूलधनुःपरमभास्वरम् ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापिदर्श
यिष्यामिसुव्रत॥२६॥ यद्यस्यधनुषोरामःकुर्यादारोपणंमुने ॥ सुतामयोनिजांसीतांदद्यांदाशरथेरहम्॥२७॥इति श्री
बालकांडेषट्षष्टितमःसर्गः६६जनकस्यवचःश्रुत्वाविश्वामित्रोमहामुनिः॥ धनुर्दर्शयरामायइतिहोवाचपार्थिवम्१॥

र्यशैथिल्यं ॥ २१॥ मिथिलावरोधेनिमित्तांतरमाह आत्मानमिति। तेनृपाःआत्मानंस्वात्मानं मयाअवधूतंवीर्यशुल्ककरणेनतिरस्कृतंविज्ञाय पीडयन्
अपीडयन् ॥ २२ ॥ साधनानिदुर्गरक्षणसाधनानि ॥ २३ ॥ प्रसादयंप्रासादयं ॥ २४ ॥ वीर्यसंदिग्धाःसंदिग्धवीर्याः पापकर्मणःपापकर्माणः ॥२५॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० बालकांडव्याख्यानेषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ अथधनुर्भंगादिवृत्तांतःसप्तषष्टितमेजनकस्येत्यादि ॥ १ ॥

सामंतान्कर्मसचिवान् ॥२॥३॥ नृणामिति । व्यायतानांदीर्घदेहानां नृणांपंचाशत्शतानिपंचसहस्राणि अष्टचक्रांअष्टचक्रवच्छकटारोपितामित्यर्थः मंजूषांधनुष्पेटिकां समूहुः आचकर्षुः तेचपंचसहस्रसंख्याविशिष्टाअपिकथंचनमहताप्रयत्नेनसमूहुरितियोजना अन्येतुअष्टचक्रांअष्टाधश्चक्ररक्षाबंधवतीं ऊहुः हस्तैरितिशेषइत्याहुः ॥ ४ ॥ यत्रमंजूषायां ॥ ५ ॥ इदमिति । यद्धनुर्दर्शनीयमिच्छसितादिदंधनुः आनीतमितिशेषः ॥ ६ ॥ तौचोभाविति ।

ततःसराजाजनकःसामंतान्व्यादिदेशह ॥ धनुरानीयतांदिव्यंगंधमाल्यविभूषितं ॥ २ ॥ जनकेनसमादिष्टाःसचिवाःप्राविशन्पुरीं ॥ तद्धनुःपुरतःकृत्वानिर्जग्मुःपार्थिवाज्ञया ॥३॥ नृणांशतानिपंचाशद्व्यायतानांमहात्मनां ॥ मंजूषामष्टचक्रांतांसमूहुस्तेकथंचन ॥४॥ तामादायतुमंजूषामायसींयत्रतद्धनुः ॥ सुरोपमंतेजनकमूचुर्नृपतिमंत्रिणः ॥५॥ इदंधनुर्वरंराजन्पूजितंसर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिपराजेंद्रदर्शनीयंयदिच्छसि ॥ ६ ॥ तेषांनृपोवचःश्रुत्वाकृतांजलिरभाषत ॥ विश्वामित्रंमहात्मानंतौचोभौरामलक्ष्मणौ ॥७॥ इदंधनुर्वरंब्रह्मन्जनकैरभिपूजितं ॥ राजभिश्चमहावीर्यैरशक्तैःपूरितुंपुरा ॥ ८ ॥ नैतत्सुरगणाःसर्वेनासुरानचराक्षसाः ॥ गंधर्वयक्षप्रवराःसकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥ क्वगतिर्मानुषाणांचधनुषोस्यप्रपूरणे ॥ आरोपणेसमायोगेवेपनेतोलनेपिवा ॥ १० ॥ तदेतद्धनुषांश्रेष्ठमानीतंमुनिपुंगव ॥ दर्शयैतन्महाभागअनयोराजपुत्रयोः ॥ ११ ॥ विश्वामित्रःसधर्मात्माश्रुत्वाजनकभाषितं वत्सरामधनुःपश्यइतिराघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥ महर्षेर्वचनाद्रामोयत्रतिष्ठतितद्धनुः ॥ मंजूषांतामपावृत्यदृष्ट्वाधनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥ इदंधनुर्वरंब्रह्मन्संस्पृशामीहपाणिना ॥ यत्नवांश्चभविष्यामितोलनेपूरणेपिवा ॥ १४ ॥

उद्दिश्येतिशेषः ॥ ७॥ राजभिः पूर्वंसीतार्थिभिःपूजितं अहोमहासारमैश्वरंधनुरितिश्लाघितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ नैतदित्यादि । एतद्धनुःसुरगणादयः प्रपूरणादिकंकर्तुंनशक्ताइत्यर्थसिद्धं ॥९॥ क्वेति । प्रपूरणेनम्रीकरणे आरोपणेमौर्व्याःसंयोजने समायोगेशरेणयोजने वेपनेमौर्व्याकर्षणेतोलने भारपरीक्षार्थकंपनेच मानुषाणांमध्येक्वपुरुषे गतिःशक्तिः ॥ १० ॥ तथाप्यनयोर्दर्शयेत्याह तदेतदिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपावृत्यअपगतावरणंकृत्वा ॥ १३ ॥१४ ॥

बाढवित्यादि ॥१५॥ लीलया अप्रयत्नेन॥१६॥ पूरयामासआकर्णमाकृष्टवान् ननुउक्तरीत्यामहोन्नतस्यधनुषःकथंबालेनारोपणंसंभवाति अग्रस्पर्शाभा
वादितिचेत्उच्यते आश्चर्यशक्तिकस्यरामस्यकरस्पर्शादेवावनतंधनुः ॥ १७ ॥ निर्घातेतितल्लक्षणमुक्तंज्योतिषे वायुनाभिहतोवायुर्गगनात्पततिक्षि
तौ ॥ यदादीप्तःखगरुतःसनिर्घातोतिदोषकृदिति पर्वतस्येवदीर्यतःपर्वतेदीर्यतिभिद्यतियथाभूमिकंपः तथाभूमिकंपश्चासीदित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ विग
तसाध्वसइत्यनेनरामजामातृकताप्रापकंधनुरारोपणमपिनभवेदितिपूर्वंभीतोभूदितिमम्यते ॥२०॥ अत्युद्भतमिति । अचिंत्यंअन्यत्रादर्शनात् नतर्कितं
मनुष्येष्वसंभावितत्वात् अत्यद्भुतंबालेनकृतत्वात् इदंईशधनुरारोपणं ॥२१॥ जनकानांकुलेकीर्तिमाहरिष्यतिमेसुता ॥ सीताभर्तारमासाद्यरामंदशर

बांढमित्यब्रवीद्राजामुनिश्चसमभाषत॥१५॥ लीलयासधनुर्मध्येजग्राहवचनान्मुनेः॥पश्यतांनृसहस्राणांबहूनांर
घुनंदनः ॥१६॥ (आरोपयत्सधर्मात्मासलीलमिवतद्धनुः)॥आरोपयित्वाधर्मात्मापूरयामासतद्धनुः ॥ तद्बभंजध
नुर्मध्येनरश्रेष्ठोमहायशाः ॥ १७॥ तस्यशब्दोमहानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्चसुमहान्पर्वतस्येव
दीर्यतः ॥ १८॥ निपेतुश्चनराःसर्वेतेनशब्देनमोहिताः ॥ वर्जयित्वामुनिवरंराजानंतौचराघवौ ॥ १९ ॥ प्रत्याश्वस्ते
जनेतस्मिन्राजाविगतसाध्वसः ॥ उवाचप्रांजलिर्वाक्यंवाक्यज्ञोमुनिपुंगवं ॥ २० ॥ भगवन्दृष्टवीर्योमेरामोद
शरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिंत्यंचनतर्कितमिदंमया ॥ २१ ॥ जनकानांकुलेकीर्तिमाहरिष्यतिमेसुता ॥ सीता
भर्तारमासाद्यरामंदशरथात्मजं ॥ २२ ॥

थात्मजं ॥ जनकानांअनंतंवतमेवित्तंयस्यमेनास्तिकिंचन ॥ मिथिलायांप्रदीप्तायांनमेकिं
चित्प्रदह्यतइतिप्रोक्तनिरतिशयकीर्तिमतामपि कुले कुलंतारयतेतातसप्तसप्तचसप्तचेतिवत् कीर्तिमित्येकवचनेनैकरूपत्वंव्यज्यते आहरिष्यतिसद्यः
प्रापयिष्यति सिद्धस्यादानंह्याहरणं सुता सुतश्चेत्स्वार्जितामेवकीर्तिंप्रापयिष्यति मेसुतास्वसंबंधप्रयुक्तातिशयः सीता जन्मप्रयुक्तातिशयः भर्तारमासा
द्य भर्तृसंबंधकृतातिशयः भर्तारंभरणदक्षं वित्तमिच्छंतिमातरइत्युक्तधनवंतमित्यर्थः। रामं रूपमिच्छतिकन्यकेत्युक्तरूपवंतं दशरथात्मजं बांधवाः
कुलमिच्छंतीत्युक्तरीत्याबंधुकांक्षितं एवंसर्वसंमतवरप्राप्त्याकीर्तिमाहरिष्यतीतिभावः ॥ २२ ॥

---

१ बाढमित्येवतंराजा इतिपाठान्तरं

सत्या जातेतिशेषः। सीतावीर्यशुल्केतिप्रतिज्ञा सत्याजाता प्राणैःप्राणेभ्यः बहुमतासीतादेयेतिसीतापदमुभयत्रान्वेति ॥२३॥भवतोनुमते भवदनुमत्या
गच्छंत्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रश्रितैःविनयान्वितैः सर्वशः सर्वमत्रत्यवृत्तांतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आभाष्यआहूय कृतशासनात् दत्तकल्याणसंदेशप
त्रिकानित्यर्थः । नृपंदशरथं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमंजीराख्याने बालकांडव्याख्याने सप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥
अथजानकीविवाहायदशरथाह्वानमष्टषष्टितमे जनकेनेत्यादि। त्रिरात्रमिति तिस्रोरात्रयस्त्रिरात्रं संख्यादित्वात्रात्र्यंतादच्समासांतः अत्यंतसंयोगेद्वितीॊ

ममसत्याप्रतिज्ञाचवीर्यशुल्केतिकौशिक ॥ सीताप्राणैर्बहुमतादेयारामायमेसुता ॥ २३ ॥ भवतोनुमतेब्रह्मन्शी
घ्रंगच्छंतुमंत्रिणः ॥ ममकौशिकभद्रंतेअयोध्यांत्वरितारथैः ॥२४॥ राजानंप्रश्रितैर्वाक्यैरानयंतुपुरंमम ॥ प्रदानं
वीर्यशुल्कायाःकथयंतुचसर्वशः ॥ २५ ॥ मुनिगुप्तौचकाकुत्स्थौकथयंतुनृपायवै ॥ प्रीयमाणंतुराजानमानयंतुसु
शीघ्रगाः ॥ २६ ॥ कौशिकश्चतथेत्याहराजाचाभाष्यमंत्रिणः ॥ अयोध्यांप्रेषयामासधर्मात्माकृतशासनात् ॥
यथावृत्तंसमाख्यातुमानेतुंचनृपंतदा ॥ २७ ॥ इति श्रीबालकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥
जनकेनसमादिष्टादूतास्तेक्लांतवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषितामार्गेतेयोध्यांप्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥ [राज्ञोभवनमा
साद्यद्वारस्थानिदमब्रुवन् ॥ शीघ्रंनिवेद्यतांराज्ञेदूतान्नोजनकस्यच ॥ इत्युक्ताद्वारपालास्तेराघवायन्यवेदयन्]
तेराजवचनाद्दूताराजवेश्मप्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशंवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ २ ॥ बद्धांजलिपुटाःसर्वेदूताविग
तसाध्वसाः ॥ राजानंप्रयतावाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ३ ॥ मैथिलोजनकोराजासाग्निहोत्रपुरस्कृतम् ॥ कुशलं
चाव्ययंचैवसोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ४ ॥

या ॥ १ ॥ राजवचनात् जनकोस्मानिहप्रेषितवानितिस्वराजसंकीर्तनात् ॥ २ ॥ विग
तसाध्वसाःदशरथसौजन्येनविज्ञापनेनिर्भयाः ॥ ३ ॥ मैथिलइत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । मैथिलःमिथिलेश्वरः पुरस्कृताग्निहोत्रसहितःसाग्निहोत्रपुर
स्कृतः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः पुरःसरंतीतिपुरःसराःभृत्याः तत्सहितंएवंभूतंत्वांकुशलंक्षेमंअव्ययंअनपायं योगमितियावत् आपृच्छेत
मद्वचनादितिशेषः आङिनुपृच्छयोरुपसंख्यानमितिआत्मनेपदं। अत्रद्वितीयजनकशब्दोपिप्रकृष्टजनकशब्दाविस्मरणार्थः ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ कौशिकानुमतेकौशिकानुमत्या ॥ ६ ॥ पूर्वमिति । वीर्यशुल्केतिममप्रतिज्ञाभवद्भिर्विदिताराजानश्चनिर्वीर्याः धनुरारोपणासमर्थाः विमुखीकृताइत्यपिविदितमित्यन्वयः ॥७॥ सेयमिति । सेयंउक्तरीत्यासर्वैःप्रार्थनीया ममसुतात्वयासहसंबंधार्हस्यमेपुत्री स्वपुरेतदागमनप्रसक्तिंदर्शयति विश्वामित्रपुरःसरैरिति यदृच्छयामद्भागधेयात् पुत्रकैःपूजायांबहुवचनं जामातृत्वाध्यवसायात्महाराजकुमारत्वाद्वापूजा अल्पार्थेनकप्रत्ययेनबाल्यंद्योतितं॥८॥ कथंनिर्जितेत्यत्राह तच्चेति । तच्चऐश्वरमपिनेदमैंद्रजालिकमित्याहमहात्मनेति । नेयंपक्षपातोक्तिरित्याहमहत्यामिति ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञांप्रतिज्ञातंसीताप्रदा

मुहुर्मुहुर्मधुरयास्नेहसंयुक्तयागिरा ॥ जनकस्त्वांमहाराजापृच्छतेसपुरःसरम् ॥ ५ ॥ पृष्ट्वाकुशलमव्यग्रंवैदेहोमिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमतेवाक्यंभवंतमिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ पूर्वंप्रतिज्ञाविदितावीर्यशुल्कामामात्मजा ॥ राजानश्चकृतामर्षानिर्वीर्याविमुखीकृताः ॥ ७ ॥ सेयंममसुताराजन्विश्वामित्रपुरःसरैः ॥ यदृच्छयागतैर्वीरैर्निर्जितातवपुत्रकैः ॥ ८ ॥ तच्चराजन्धनुर्दिव्यंमध्येभग्नंमहात्मना ॥ रामेणहिमहाराजमहत्यांजनसंसदि ॥ ९ ॥ अस्मैदेयामयासीतावीर्यशुल्कामहात्मने ॥ प्रतिज्ञांकर्तुमिच्छामितदनुज्ञातुमर्हसि ॥१०॥सोपाध्यायोमहाराजपुरोहितपुरस्सरः ॥ शीघ्रमागच्छभद्रंतेद्रष्टुमर्हसिराघवौ ॥११॥ प्रीतिंचममराजेंद्रनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरेवप्रीतिंत्वमपिलप्स्यसे॥१२॥एवंविदेहाधिपतिर्मधुरंवाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःशतानंदमतेस्थितः ॥ (इत्युक्त्वाविरतादूताराजगौरवशंकिताः) ॥१३॥ दूतवाक्यंतुतच्छ्रुत्वाराजापरमहर्षितः ॥ वसिष्ठंवामदेवंचमंत्रिणोन्यांश्चसोब्रवीत् ॥ १४ ॥ गुप्तःकुशिकपुत्रेणकौसल्यानंदवर्द्धनः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविदेहेषुवसत्यसौ ॥ १५ ॥ दृष्टवीर्यस्तुकाकुत्स्थोजनकेनमहात्मना ॥ संप्रदानंसुतायास्तुराघवेकर्तुमिच्छति ॥ १६ ॥

नं॥१०॥११॥ प्रीतिंत्वद्दर्शनप्रीतिं सीताप्रदानप्रीतिंवा । पुत्रयोःपुत्रीचपुत्रश्चतयोः एकशेषः प्रीतिं तद्विषयप्रीतिं तदुभयकल्याणदर्शनप्रीतिमितियावत् । मत्पुत्र्यांत्वत्पुत्रेचेत्यर्थः । यद्वास्नुषाचपुत्रीत्येवगृह्यते । यद्वालक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानंसिद्धंकृत्वोच्यते । उभयोरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गुप्तइत्यादि । विदेहेषुविदेहानांनिवासभूतेदेशे जनपदेलुबितिलुप् । असाविति बुद्धिसंनिकर्षेणोच्यते ॥ १५ ॥ १६ ॥

यदिवोरोचतइति । यौनसंबंधयोग्यमितिशेषः पर्यय:अतिक्रमः ॥१७॥ मंत्रिणइति । श्वोयात्रेत्यब्रवीदितितदर्थमुद्युङ्ध्वमितिभावः ॥ १८ ॥ मंत्रिणःजनकमंत्रिणः गुणैःसत्कारातिशयैः तांरात्रिं तस्यांरात्र्यामित्यर्थः ॥१९॥ इति श्रीगो० श्रीरा० म० बा० अष्टषष्टितमःसर्गः ॥६८॥ ॥ छ ॥ अथदशरथस्यमिथिलागमनमेकोनसप्ततितमे । ततोरात्र्यामित्यादि ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकृताः पुष्कलंश्रेष्ठं श्रेयान्श्रेष्ठःपुष्कलःस्यादित्यमरः । सुविहिताःसुसंपादितकल्याणोचितकर्माणः ॥ २ ॥ यानयुग्यमिति यानं शिबिकांदोलिकादि युग्यंरथादि सेनांगत्वादेकवद्भावः ॥३॥ यथाकालात्ययः कालातिक्रमःनस्यात्तथाप्रयांत्वितियोजना ॥४॥५॥ ६ ॥ चतुरहंचतुर्ष्वहःसु श्रुत्वादशरथमागतं श्रुत्वा पूजाम्उपधां ॥७॥ राजानमासाद्य मुदितः विवाहःशीघ्रभावीतिहर्षंययौ ॥ ८ ॥ वीर्यनिर्जितांपुत्रयोर्वीर्येणधनुर्भंगादिनासंभूतामित्यर्थः ॥ ९ ॥

यदिवोरोचतेवृत्तंजनकस्यमहात्मनः ॥ पुरींगच्छामहेशीघ्रंमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥१७॥ मंत्रिणोबाढमित्याहुःसहसर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजाश्वोयात्रेतिसमंत्रिणः ॥ १८ ॥ मंत्रिणस्तांनरेंद्रस्यरात्रिंपरमसत्कृताः ॥ ऊषुस्तेमुदिताःसर्वेगुणैःसर्वैस्समन्विताः ॥१९॥ इति श्रीबालकांडेअष्टषष्टितमःसर्गः ॥६८॥ ॥छ॥ ततोरात्र्यांव्यतीतायांसोपाध्यायःसबांधवः ॥ राजादशरथोहृष्टःसुमंत्रमिदमब्रवीत् ॥१॥ अद्यसर्वेधनाध्यक्षाधनमादायपुष्कलं ॥ व्रजंत्वग्रेसुविहितानानारत्नसमन्विताः ॥२॥ चतुरंगंबलंचापिशीघ्रंनिर्यातुसर्वशः ॥ ममाज्ञासमकालंचयानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिरथकाश्यपः ॥ मार्कंडेयःसुदीर्घायुर्ऋषिःकात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥ एतेद्विजाःप्रयान्त्वग्रेस्यंदनंयोजयस्वमे ॥ यथाकालात्ययोनस्याद्दूताहित्वरयंतिमां ॥ ५ ॥ वचनात्तुनरेंद्रस्यसासेनाचतुरंगिणी ॥ राजानमृषिभिःसार्द्धंव्रजंतंपृष्ठतोन्वगात् ॥६॥ गत्वाचतुरहंमार्गंविदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजातुजनकःश्रीमान्श्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥७॥ ततोराजानमासाद्यवृद्धंदशरथंनृपं ॥ जनकोमुदितोराजाहर्षंचपरमंययौ ॥ उवाचचनरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठंमुदान्वितः ॥ ८ ॥ स्वागतंतेमहाराजदिष्ट्याप्राप्तोसिराघव ॥ पुत्रयोरुभयोःप्रीतिंलप्स्यसेवीर्यनिर्जितां ॥९॥

वसिष्ठस्यशतक्रतुसाम्यंपूर्णधर्मत्वेन ॥ १० ॥ विघ्नाःकन्याप्रदानप्रतिबंधकाः पूजितत्वेहेतुमाह । राघवैरिति । यतइत्युपस्कार्यं ॥ ११ ॥ इक्ष्वाकुप्रथमवंशत्वेननरेंद्राणामिंद्रत्वं यज्ञस्यांतइति । त्रिचतुरादिनानंतभाविनीतिशेषः । ऋषिसंमतंब्राह्मंविवाहमित्यर्थः ॥ १२ ॥ महीपतिंजनकं ॥ १३ ॥ प्रतिग्रहइति । कन्यागवादीनांप्रतिग्रहोदातृवशएव यदादाताददातितदाप्रतिगृह्यतेप्रतिग्रहीत्रेतिवस्तुस्थितिः एतत्युष्मदीयंवीर्यशुल्ककन्याप्रदानमपि

दिष्ट्याप्राप्तोमहातेजावसिष्ठोभगवानृषिः ॥ सहसर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिवशतक्रतुः ॥ १० ॥ दिष्ट्यामेनिर्जिताविघ्नादिष्ट्यामेपूजितंकुलं ॥ राघवैःसहसंबंधाद्वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥ ११ ॥ श्वःप्रभातेनरेंद्रेंद्रनिर्वर्तयितुमर्हसि ॥ यज्ञस्यांतेनरश्रेष्ठविवाहमृषिसंमतं ॥ १२ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाऋषिमध्येनराधिपः ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठःप्रत्युवाचमहीपतिं ॥ १३ ॥ प्रतिग्रहोदातृवशःश्रुतमेतन्मयापुरा ॥ यथावक्ष्यसिधर्मज्ञतत्करिष्यामहेवयं ॥ १४ ॥ धर्मिष्ठंचयशस्यंचवचनंसत्यवादिनः ॥ श्रुत्वाविदेहाधिपतिःपरंविस्मयमागतः ॥ १५ ॥ ततःसर्वेमुनिगणाःपरस्परसमागमे ॥ हर्षेणमहतायुक्तास्तांनिशामवसन्सुखं ॥ १६ ॥ (अथरामोमहातेजालक्ष्मणेनसमंययौ ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यपितुःपादावुपस्पृशन्) ॥ राजाचराघवौपुत्रौनिशाम्यपरिहर्षितः ॥ उवासपरमप्रीतोजनकेनाभिपूजितः ॥ १७ ॥ जनकोपिमहातेजाःक्रियांधर्मेणतत्त्ववित् ॥ यज्ञस्यचसुताभ्यांचकृत्वारात्रिमुवासह ॥ १८ ॥ इतिश्रीबालकांडेएकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

पूर्वमेवश्रुतं अतःपरंकन्याप्रदस्त्वंयथावक्ष्यसितथावयंकरिष्यामः ॥ १४ ॥ विस्मयमिति । प्रतिग्रहोदातृवशइत्यादिविनयोक्तेरितिभावः ॥ १५ ॥ परस्परसमागमे संभूतेसतीतिशेषः ॥ १६ ॥ निशाम्यदृष्ट्वाशमोदर्शनइतिमित्वनिषेधान्नह्रस्वः ॥ १७ ॥ जनकोपीति । यज्ञस्यक्रियांअवशिष्टक्रियां सुताभ्यां पुत्र्योः क्रियामंकुरार्पणादिकं ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविंदराजवि० श्रीरामायणभू०मणि० बालकांडव्याख्याने एकोनसप्ततितमःसर्गः ॥ ६९ ॥

अथजनकेनसंबंधार्हत्वायेक्ष्वाकुसंतानकीर्तनंसप्ततितमे। ततःप्रभातइत्यादि। कृतकर्मासमाप्तयज्ञादिक्रियः ॥१॥ भ्रातेत्यादि। अत्रत्यविशेषणानांश
तानंदपरिज्ञातानामप्युपदेशःपरंपरयादशरथादिश्रोत्रंप्रापयितुं वार्याफलकपर्यंतांदुर्गसंरक्षणार्थंपरिखारूपेणावस्थितायांइक्षुमत्यांवारिणिआकीर्णाः
निखाताःफलकाःशूलानियेषुतेवार्याफलकाःतादृशाःपर्यंतप्रदेशायस्यास्तां वार्यामलकपयतांमितिपाठे वार्यामलकाआमलकविशेषास्तत्पर्यंतांपुण्य
संकाशांपुण्यतुल्यांपुण्यवत्स्ववासिनांस्वतएवाभीष्टप्रदामित्यर्थः। पुष्पकंविमानमिवस्थितांसांकाश्यांपुरीं इक्षुमतींनदीं पिबन्तज्जलंपिबन्नित्यर्थः अध्य

ततःप्रभातेजनकःकृतकर्मामहर्षिभिः ॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञःशतानंदंपुरोहितम् ॥ १ ॥ भ्रातामममहातेजाय
वीयानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वजइतिख्यातःपुरीमध्यवसच्छुभां ॥ २ ॥ वार्याफलकपर्यंतांपिबन्निक्षुमतींनदीं ॥
सांकाश्यांपुण्यसंकाशांविमानमिवपुष्पकम् ॥ ३ ॥ तमहंद्रष्टुमिच्छामियज्ञगोप्तासमेमतः ॥ प्रीतिंसोपिमहातेजा
इमांभोक्तामयासह॥४॥ [एवमुक्तेतुवचनेशतानंदस्यसन्निधौ ॥ आगताःकेचिदव्यग्राजनकस्तान्समादिशत्] ॥
शासनात्तुनरेंद्रस्यप्रययुःशीघ्रवाजिभिः॥समानेतुंनरव्याघ्रंविष्णुमिंद्राज्ञयायथा ॥५॥[सांकाश्यांतेसमागत्यदद्दृ
शुश्चकुशध्वजम्॥न्यवेदयन्यथावृत्तंजनकस्यचचिंतितम्॥तद्वृत्तंनृपतिःश्रुत्वादूतश्रेष्ठैर्महाबलैः]आज्ञयाथनरेंद्र
स्यआजगामकुशध्वजः॥सददर्शमहात्मानंजनकंधर्मवत्सलम्॥६॥सोभिवाद्यशतानंदंराजानंचापिधार्मिकम् ॥
राजार्हंपरमंदिव्यमासनंचाध्यरोहत ॥७॥ उपविष्टावुभौतौतुभ्रातरावतितेजसौ प्रेषयामासतुर्वीरौमंत्रिश्रेष्ठंसुदा
मनम्॥८॥गच्छमंत्रिपतेशीघ्रमैक्ष्वाकममितप्रभम् ॥ आत्मजैःसहदुर्धर्षमानयस्वसमंत्रिणम्॥९॥औपकार्य्यंस
गत्वातुरघूणांकुलवर्द्धनम्॥ददर्शशिरसाचैनमभिवाद्येदमब्रवीत्॥१०॥अयोध्याधिपतेवीरवैदेहोमिथिलाधिपः॥
सत्वांद्रष्टुंव्यवसितःसोपाध्यायपुरोहितम् ॥११॥ वसत्अधिवसति उपान्वध्याङ्वसइत्याधारस्यकर्मत्वं ॥ २ ॥ ३ ॥ यज्ञगोप्तासां
काश्येस्थित्वायज्ञसामग्रीप्रेषणादिनेतिभावः इमांविवाहकल्याणजांभोक्तेतिलुट् ॥ ४ ॥ नरेंद्रस्यशासनात्शतानंदवचनद्वारकादित्यर्थः विष्णुंउपेंद्रं
॥ ५ ॥ ६ ॥ अध्यरोहतपुरोहितराजानुज्ञयेयेत्यर्थः ॥७॥८॥९॥ औपकार्यंदशरथशिबिरनिवेशं उपकार्याशब्दात्स्वार्थेष्यञ् ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२॥१३ ॥ विदितमिति । मतिबुद्धीत्यादिनावर्तमानेक्तः क्तस्यचवर्तमानइतिषष्ठी त्वयाविदितमित्यर्थः । दैवतंपरमगुरुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ मेवक्ष्य
तिकुलमितिशेषः विश्वामित्रस्यकोपपरिहारायविश्वामित्राभ्यनुज्ञातइत्युक्तं । दशपुरुषविख्याताद‌ितिशास्त्रेणयौनसंबंधापेक्षितांवंशशुद्धिंवक्ष्यतीत्यर्थः
॥१५॥१६॥ अव्यक्तंप्रत्यक्षाद्यगोचरंवस्तुप्रभवःकारणंयस्यसोव्यक्तप्रभवः अव्यक्तंकिंनामवक्ष्यत्ययोध्याकांडे आकाशप्रभवोब्रह्मेति अथकोयमाका
शोपि तमपिवक्ष्यत्युत्तरकांडे संक्षिप्याहिपुरालोकान्माययास्वयमेवहि ॥ महार्णवेशयानोप्सुमांत्वंपूर्वमजीजनः ॥ पद्मेदिव्येर्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमाम

मंत्रिश्रेष्ठवचःश्रुत्वाराजासर्षिगणस्तदा॥सबंधुरगमत्तत्रजनकोयत्रवर्तते॥ १२॥सराजामंत्रिसहितःसोपाध्यायःसबां
धवः॥वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठोवैदेहमिदमब्रवीत् ॥१३॥ विदितंतेमहाराजइक्ष्वाकुकुलदैवतम्॥वक्तासर्वेषुकृत्येषुवसि
ष्ठोभगवानृषिः॥१४॥विश्वामित्राभ्यनुज्ञातःसहसर्वैर्महर्षिभिः॥एषवक्ष्यतिधर्मात्मावसिष्ठोमेयथाक्रमम्॥१५॥[एव
मुक्त्वानरश्रेष्ठेराज्ञांमध्येमहात्मनाम्]॥ तूष्णींभूतेदशरथेवसिष्ठोभगवानृषिः॥ उवाचवाक्यंवाक्यज्ञोवैदेहंसपुरो
धसम्॥१६॥अव्यक्तप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः॥तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकाश्यपःसुतः॥१७॥विवस्वान्
काश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतःस्मृतः॥ मनुःप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः॥१८॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंवि
द्धिपूर्वकम् ॥ इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरित्येवविश्रुतः॥१९॥कुक्षेरथात्मजःश्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत॥विकुक्षेस्तु
महातेजाबाणःपुत्रःप्रतापवान्॥ २० ॥बाणस्यतुमहातेजाअनरण्यःप्रतापवान् ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञेत्रिशंकुस्तुपृथो
स्सुतः॥२१॥त्रिशंकोरभवत्पुत्रोधुंधुमारोमहायशाः॥यौवनाश्वसुतस्त्वासीन्मान्धातापृथिवीपतिः॥२२॥ मांधातुस्तु
सुतःश्रीमान्सुसंधिरुदपद्यत॥सुसंधेरपिपुत्रौद्वौध्रुवसंधिःप्रसेनजित्॥२३॥ यशस्वीध्रुवसंधेस्तुभरतोनामनामतःभर॥
तात्तुमहातेजाअसितोनामजातवान्॥२४॥ पि ॥ प्राजापत्यंत्वयाकर्मंमायिसर्वंनिवेशितमित्यादिना । शाश्वतःबहुकालस्थायीनित्यःद्विपरा
र्द्धकालंविनाशरहितः । अव्ययःप्रवाहरूपेणप्रतिकल्पमवस्थायी अस्तीतिशेषः ॥ १७ ॥ वैवस्वतःविवस्वत्पुत्रः प्रजापतिःराजा आसीदितिशेषः
॥१८॥॥१९॥२०॥२१॥धुंधुमारःयुवनाश्वापरनामधेयः ❋ रामानुजीयं ❋ धुंधुमारइत्यादि । धुंधुमारएवयुवनाश्वः तस्यैवंनामान्तरं॥२२॥२३॥२४॥

मध्येअसितवृत्तांतकथनंसगरवैभवातिशयप्रकटनाय प्रतिराजानःप्रतिपक्षाः शत्रवःशातयितारः प्रतिराजानिवतान् विशेषयतिहैहयाइत्यादि ॥२५॥ प्रति
युध्यन् अभिमुखतयायुद्धंकुर्वन् प्रवासितःराज्याद्भ्रंशितः ॥ २६॥ भृगुप्रस्रवणेभृगुमहामुनिसांनिध्यवन्निर्झरोपांतप्रदेशेइदमेवपूर्वंभृगुतुंदइत्युक्तं ॥२७॥
सगरंगरंविषंसत्सहितंभक्ष्यमित्यर्थः ॥२८॥ ततइति । अभिरतःप्रीतःसन्हिमवन्तमुपाश्रितोभूत्स्वदेशवासाभिमानेनप्रीतःसन् तद्वरप्रदानायसान्निहितो
भूदित्यर्थः ॥२९॥३०॥ कालिंदीति सगरमुपयुक्तवत्यानाम उपागम्यशरणंगत्वाअभ्यवादयत् शुश्रूषतेस्म ॥३१॥ सःपुत्रेप्सुंअप्रतिबंधपुत्रेप्सुं । पुत्रज

यस्यैतेप्रतिराजानउदपद्यंतशत्रवः॥हैहयास्तालजंघाश्चशूराश्चशशिबिंदवः॥२५॥तांस्तुसप्रतियुध्यन्वैयुद्धेराजा
प्रवासितः ॥ २६ ॥ हिमवंतमुपागम्यभृगुप्रस्रवणेवसत् ॥ असितोल्पबलोराजामंत्रिभिःसहितस्तदा ॥ २७॥
द्वेचास्यभार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतं ॥ एकागर्भविनाशायसपत्न्यैसगरंददौ ॥ २८॥ ततःशैलवरंरम्यंबभूवा
भिरतोमुनिः॥ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवंतमुपाश्रितः ॥२९॥ तत्रैकातुमहाभागाभार्गवंदेववर्चसं ॥ ववंदेपद्मपत्रा
क्षीकांक्षंतीसुतमात्मनः ॥३०॥ तमृषिंसाभ्युपागम्यकालिंदीचाभ्यवादयत् ॥३१॥ सतामभ्यवदद्विप्रःपुत्रेप्सुंपुत्र
जन्मनि ॥३२॥ तवकुक्षौमहाभागेसुपुत्रःसुमहाबलः ॥ महावीर्योमहातेजाअचिरात्संजनिष्यति ॥ गरेणसहितः
श्रीमान्माशुचःकमलेक्षणे ॥३३॥ च्यवनंतुनमस्कृत्यराजपुत्रीपतिव्रता ॥ पतिशोकातुरातस्मात्पुत्रंदेवीव्यजा
यत ॥३४॥ सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया ॥ सहतेनगरेणैवजातःससगरोभवत् ॥३५॥ सगरस्यासमं
जस्तुअसमंजात्तथांशुमान् ॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ॥ ३६ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थश्चककुत्स्थ
स्यरघुस्सुतः ॥ ३७॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः॥

न्मनिपुत्रोत्पत्तिविषये ॥ ३२ ॥ गरेणसपत्नीप्रयुक्तेन माशुचः गरप्रयोगनिमित्तंशोकंमाकुर्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥ पतिशोकेति अनेनतदनंतरमेवदैवात्पति
मृतइतिगम्यते तस्मात् च्यवनानुग्रहात् ॥ ३४॥ सपत्न्येति । अत्रयइत्यनुसंधेयंजातइत्यनंतरंतेनेत्यनुसंधेयं ॥ ३५॥३६ ॥ प्रवृद्धइति पूर्वंप्रवृद्धाख्यः
ततोवसिष्ठशापात् पुरुषादकःराक्षसभूतःततःवसिष्ठंप्रतिशापायोद्धृतजलस्यस्वभार्यानुनयात् स्वपदप्रक्षेपेणकल्माषपादाख्यः ॥३७॥

॥३८॥३९॥ नहुषययातीचंद्रवंश्याभ्यामन्यौ अत्रपुराणेक्रमवैषम्यंकल्पभेदादितिज्ञेयं ॥४०॥४१॥ आदिवंशविशुद्धानांआदितआरभ्यवंशेनविशुद्धा
नांराज्ञामितिसंबंधेषष्ठी वरयइति वरणस्यपुरोहितकृत्यत्वादितिभावः सदृशेइतिङीबभावआर्षः ॥४२॥४३॥ इ० श्रीगो०श्रीरा०सप्तति०ःसर्गः ॥७०॥

कल्माषपादोह्यभवत्तस्माज्जातश्चशंखणः ॥ ३८॥ सुदर्शनःशंखणस्यअग्निवर्णःसुदर्शनात् ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्ण
स्यशीघ्रगस्यमरुःसुतः॥ मरोःप्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषःप्रशुश्रुकात् ॥३९॥ अंबरीषस्यपुत्रोभून्नहुषःपृथिवीपतिः॥
नहुषस्यययातिश्चनाभागस्तुययातिजः॥४०॥नाभागस्यबभूवाजोःअजाद्दशरथोभवत् ॥ अस्माद्दशरथाज्जातौ
भ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥ आदिवंशविशुद्धानांराज्ञांपरमधर्मिणां ॥ इक्ष्वाकुकुलजातानांवीराणांसत्यवादिनां
॥४२॥रामलक्ष्मणयोरर्थेत्वत्सुतेवरयेन्नृप ॥ सदृशाभ्यांनरश्रेष्ठसदृशेदातुमर्हसि॥४३॥ इ० श्रीबा०सप्तति०सर्गः७०
एवंब्रुवाणंजनकःप्रत्युवाचकृतांजलिः ॥ श्रोतुमर्हसिभद्रंतेकुलंनःपरिकीर्तितम् ॥ १ ॥ प्रदानेहिमुनिश्रेष्ठकुलंनिर
वशेषतः ॥ वक्तव्यंकुलजातेनतन्निबोधमहामुने ॥ २ ॥ राजाभूत्त्रिषुलोकेषुविश्रुतःस्वेनकर्मणा ॥ निमिःपरमध
र्मात्मासर्वसत्ववतांवरः ॥ ३ ॥ तस्यपुत्रोमिथिर्नाममिथिलायेननिर्मिता ॥ प्रथमोजनकोनामजनकादप्युदावसुः
॥४॥ उदावसोस्तुधर्मात्माजातोवैनंदिवर्द्धनः ॥ नंदिवर्द्धनपुत्रस्तुसुकेतुर्नामनामतः ॥ ५ ॥ सुकेतोरपिधर्मात्मा
देवरातोमहाबलः ॥ देवरातस्यराजर्षेर्बृहद्रथइतिस्मृतः ॥ ६ ॥ बृहद्रथस्यशूरोभून्महावीरःप्रतापवान् ॥ महावीर
स्यधृतिमान्सुधृतिःसत्यविक्रमः ॥ ७ ॥

एवंवसिष्ठेनवरवंशकीर्तनपूर्वकंवधूवरणेकृतेजनकःस्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वकंकन्याप्रदानंप्रतिजानीतेएकसप्ततितमे एवंब्रुवाणमित्यादि ॥१॥ २ ॥
सत्त्ववतांबलवतां ॥ ३ ॥ प्रथमइति । मिथिमारभ्यास्माकंजनकसंज्ञेतिभावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सुधृतिरित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनार्थंविशेषणद्वयं ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ भारंभरणीयं पोषणीयमितियावत् ॥ १४ ॥ धुरंराज्यभारं ॥ १५ ॥ कस्यचित्कालस्यकस्मिंश्चित्कालेगते अवरोधकः अवरोद्धुमित्यर्थः । तुमुण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामिति ण्वुल् ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्यसुधन्वनः अप्रदानात्सीताधनुषोरप्रदानात् ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ तेवध्वौददामिस्नुषात्वेनददामि वसिष्ठेनवरणात्तेददामीत्युक्तं ॥ २० ॥ वध्वावित्युक्तंव्यवस्थयादर्शयति सीतामित्यर्द्धेन ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं

सुधृतेरपिधर्मात्मादृष्टकेतुःसुधार्मिकः ॥ दृष्टकेतोस्तुराजर्षेर्हर्यश्वइतिविश्रुतः ॥ ८ ॥ हर्यश्वस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रः प्रतिंधकः ॥ प्रतिंधकस्यधर्मात्माराजाकीर्तिरथःसुतः ॥९॥ पुत्रःकीर्तिरथस्यापिदेवमीढइतिस्मृतः ॥ देवमीढस्य विबुधोविबुधस्यमहीध्रकः ॥ १० ॥ महीध्रकसुतोराजाकीर्तिरातोमहाबलः ॥ कीर्तिरातस्यराजर्षेर्महारोमाव्यजायत ॥ ११ ॥ महारोम्णस्तुधर्मात्मास्वर्णरोमाव्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तुराजर्षेर्ह्रस्वरोमाव्यजायत ॥ १२ ॥ तस्यपुत्रद्वयंजज्ञेधर्मज्ञस्यमहात्मनः ॥ ज्येष्ठोहमनुजोभ्राताममवीरःकुशध्वजः ॥ १३ ॥ मांतुज्येष्ठंपिताराज्ये सोभिषिच्यनराधिपः ॥ कुशध्वजंसमावेश्यभारंमयिवनंगतः ॥ १४ ॥ वृद्धेपितरिस्वर्यातेधर्मेणधुरमावहं ॥ भ्रातरंदेवसंकाशंस्नेहात्पश्यन्कुशध्वजं ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यसांकाश्यादगमत्पुरात् ॥ सुधन्वावीर्यवान्राजामिथिलामवरोधकः ॥१६॥ सचमेप्रेषयामासशैवंधनुरनुत्तमं ॥ सीताकन्याचपद्माक्षीमह्यंवैदीयतामिति ॥१७॥ तस्याऽप्रदानाद्ब्रह्मर्षेयुद्धमासीन्मयासह ॥ सहतोभिमुखोराजासुधन्वातुमयारणे ॥ १८ ॥ निहत्यतंमुनिश्रेष्ठ सुधन्वानंनराधिपं ॥ सांकाश्येभ्रातरंवीरमभ्यषिंचंकुशध्वजं ॥ १९ ॥ कनीयानेषमेभ्राताअहंज्येष्ठोमहामुने ॥ ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेमुनिपुंगव ॥ २० ॥ सीतांरामायभद्रंतेऊर्मिलांलक्ष्मणायच ॥ २१ ॥ वीर्यशुल्कांममसुतां सीतांसुरसुतोपमां ॥ द्वितीयामूर्मिलांचैवत्रिर्ददामिनसंशयः ॥ २२ ॥

सनिमित्तमुपपादयति वीर्यैति । वीर्यशुल्कामित्येतदूर्मिलायाअपिविशेषणं यद्यपिरामेणैवधनुर्भंगःकृतःतथापिताद्दशशक्तेर्लक्ष्मणेपिदर्शनात्तद्वीर्यमेवऊर्मिलायाअपिशुल्कमित्यर्थः । ऊर्मिलाजनकस्यौरसपुत्री त्रिःत्रिवारं त्रिभिःकरणैर्वा ॥ २२ ॥

गोदानंनामविवाहपूर्वंसमयनियतंकिंचित्कर्म गावः केशाः दोःपादमूलरोमाणिचयत्रखंडचंतेतदेतद्गोदानंनामसमावर्तनाख्यंकर्मेत्याहुः वैवाहिकंपितृकार्यं
नांदीश्राद्धं ॥ २३ ॥ तृतीयेभाविनि फल्गुन्यां फल्गुन्याख्याके उत्तरेउत्तरनक्षत्रेवैवाहिकंविवाहप्रयोजनं तदस्यप्रयोजनमितिठक् दानंगोभूतिलहिरण्या
दिदानं सुखोदयंसुखोदर्कं वधूवरयोरतिशयावहमित्यर्थः। कार्यमिति सामान्योक्त्यामयापिकन्यार्थंक्रियतइतिसूचितं कन्यादानेउत्तरफल्गुन्याःप्रशस्त
त्वमुक्तंज्यौतिषे त्रीण्युत्तराण्यपितथार्कमघानुराधामूलांत्यसोमकमलोद्भवभान्युडूनीति॥२४॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजी
राख्यानेबालकांडव्याख्यानेएकसप्ततितमःसर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
अथविश्वामित्रेणभरतशत्रुघ्नार्थेंकुशध्वजसुतावरणंगोदानकरणंचद्विसप्ततितमे तमुक्तवंतमित्यादि। नृपंजनकं ॥ १ ॥ अचिंत्यानीत्यादि। अचिंत्यानिआ

(ददामिपरमप्रीतोवध्वौतेरघुनंदन) ॥ रामलक्ष्मणयोराजन्गोदानंकारयस्वह ॥ पितृकार्यंचभद्रंतेततोवैवा
हिकंकुरु ॥ २३ ॥ मघाह्यद्यमहाबाहोतृतीयेदिवसेविभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरेराजंस्तस्मिन्वैवाहिकंकुरु ॥ रामल
क्ष्मणयोराजन्दानंकार्यंसुखोदयम् ॥ २४ ॥ इति श्रीबालकांडेएकसप्ततितमःसर्गः॥ ७१ ॥ ॥ ॥
तमुक्तवंतंवैदेहंविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ उवाचवचनंवीरंवसिष्ठसहितोनृपम् ॥ १ ॥ अचिंत्यान्यप्रमेयानिकुलानिनर
पुंगव ॥ इक्ष्वाकूणांविदेहानांनैषांतुल्योस्तिकश्चन ॥ २ ॥ सदृशोधर्मसंबंधःसदृशोरूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयोराज
न्सीताचोर्मिलयासह ॥ ३ ॥ वक्तव्यंचनरश्रेष्ठश्रूयतांवचनंमम ॥ ४ ॥ भ्रातायवीयान्धर्मज्ञएषराजाकुशध्वजः ॥

श्चर्यभूतानि अप्रमेयानिअपरिच्छेद्यमहिमानि एषांइक्ष्वाकुविदेहानां तुल्यःकश्चननास्तियतःअतःकारणादचिंत्यत्वमप्रमेयत्वंचेतिभावः ॥ २ ॥ सदृश
इति। सीताऊर्मिलयासह रामलक्ष्मणयोर्दीयतेइतियत् अयंधर्मसंबंधःधर्मेणसंबंधः यौनसंबंधइतियावत् सदृशःरूपसंपदाचसदृशः यद्वा अयंकरिष्य
माणोधर्मसंबंधः सदृशःउभयकुलसदृशः रूपसंपदाचसदृशःतुल्यरूपयोर्विवाहइत्यर्थः। अत्रहेतुमाह रामेति सीताऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोःयतःस
दृशीत्यनुषंगः। यद्वा सीता ऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः चकाराद्रामलक्ष्मणौचसीतोर्मिलयोः रूपसंपदासदृशः शकारांतेबहुवचनंअतः सदृशोधर्मसं
बंधइत्यर्थः ॥ ३ ॥ वक्तव्यंचेति। अन्यद्वक्तव्यंकिंचिदस्ति तदपिश्रूयतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्यधर्मात्मनोराजन्रूपेणाप्रतिमंभुवि ॥ सुताद्वयंनरश्रेष्ठपत्न्यर्थंवरयामहे ॥ ५॥ भरतस्यकुमारस्यशत्रुघ्नस्यचधीमतः ॥ वरयामस्सुतेराजंस्तयोरर्थेमहात्मनोः ॥ ६॥ पुत्रादशरथस्येमेरूपयौवनशालिनः॥लोकपालोपमाःसर्वेदेवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७॥ उभयोरपिराजेंद्रसंबंधेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकोःकुलमव्यग्रंभवतःपुण्यकर्मणः ॥८॥ विश्वामित्रवचःश्रुत्वावसिष्ठस्यमतेतदा ॥ जनकःप्रांजलिर्वाक्यमुवाचमुनिपुंगवौ ॥ ९॥ कुलंधन्यामिदंमन्येयेषांनोमुनिपुंगवौ ॥ सदृशंकुलसंबंधंयदाज्ञापयथस्स्वयम् ॥ १०॥ एवंभवतुभद्रंवःकुशध्वजसुतेइमे ॥ पत्न्यौभजेतांसहितौशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ११ ॥ एकाह्नाराजपुत्रीणांचतसृणांमहामुने ॥ पाणीन्गृह्णंतुचत्वारोराजपुत्रामहाबलाः ॥ १२ ॥ उत्तरेदिवसेब्रह्मन्फाल्गुनीभ्यांमनीषिणः ॥ वैवाहिकंप्रशंसंतिभगोयत्रप्रजापतिः ॥१३॥

॥५॥पत्न्यर्थमित्युक्तं कयोरित्याकांक्षायांतदुपपादयन्नाह भरतस्येति।भरतस्यशत्रुघ्नस्यचतयोरुभयोरर्थइत्यन्वयः॥६॥७॥उभयोरिति।उभयोर्युवयोःसंबंधेनकुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः । भवतःकुलमित्यनुकर्षः अव्यग्रंनिर्दोषं अन्योन्यसंबंधेनान्योन्यमुत्कर्षंप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ वसिष्ठस्यमतेवसिष्ठानुमतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ कुलमिति । यद्यस्मात् मुनिपुंगवौयुवां येषांनःकुलसंबंधं इक्ष्वाकुवंशेनयौनसंबंधं स्वयंशिष्यमुखं विना आज्ञापयथः तस्मात्तेषांनःइदंकुलंधन्यं भाग्यशालीतिमन्ये ॥ १० ॥ पत्न्यौभजेतांपत्नीत्वेनभजेतां सहितौसदासहचरौ ॥११॥ एकाह्नेति । एकाह्नेत्यजभावआर्षः । सप्तम्यर्थेतृतीया चतसृणामिति छंदस्युभयथेतिपक्षेदीर्घः ॥ १२ ॥ उत्तरेफल्गुनीभ्यामुपलक्षितयोर्दिवसयोरुत्तरस्मिन्दिवसे उत्तरफल्गुन्यामित्यर्थः । यद्वा फल्गुनीभ्यामितिसप्तम्यर्थेचतुर्थी फल्गुन्यामुत्तरे फल्गुन्याख्येउतरनक्षत्रइत्यर्थः । प्रशस्ततायांहेतुः भगइति भगःप्रजापतिः प्रजोत्पत्तिस्थानयोनिर्लिंगाधिष्ठातादेवता ननुएकस्मिंस्तुगृहेकुर्यादेकामेवशुभक्रियां ॥ अनेकांयस्तुकुरुतेसनाशमधिगच्छतीतिज्योतिःशास्त्रेएकगृहेअनेकोत्सवनिषेधोदृश्यतइतिचेत् मतांतरेएकगृहेभ्रातॄणामेकदोत्सवस्यविहितत्वात् । उक्तंहिदैवज्ञविलासे । भिन्नोदरोदयवतामुद्वाहेकल्पयेत्पृथग्वेदिं एकगृहेजगुरार्यामंडपमेकंपराशरेणोक्तमिति नन्वेवमपिलक्ष्मणशत्रुघ्नयोःकथमेकदाविवाहः एकमातृप्रसूतानामेकस्मिन्नेववत्सरे । विवाहंमौंजिबंधंचचूडाकर्मनकारयेदितिनिषेधा दितिचेत् सत्यं एकस्मिन्दिनेतुकर्तव्यएव उक्तंहिदैवज्ञविलासे भ्रातृद्वयेस्वसृयुगेभ्रातृस्वसृयुगेतथा ॥ समानाश्चक्रियाः कुर्युर्मातृभेदेतथैवच ॥ एकस्मिन्दिवसेत्वेकलग्नेभिन्नांशकेतयोः । एकगर्भोदयवतोर्विवाहःशुभकृद्भवेदिति एकोदरयोरप्येकगृहेविवाहकरणवचनंद्रष्टव्यं ॥ १३ ॥

प्रत्युत्थायआदरातिशयेनेतिभावः॥१४॥परोधर्मःकन्याप्रदानरूपः॥१५॥इमानीतिसार्द्धश्लोकएकान्वयः।मद्भ्रातुर्ममदशरथस्यच यान्यासनमुख्यानिसिंहासनानितानियुवामासातां पुरुषव्यत्ययआर्षः । विनयायप्रथमपुरुषोवाराज्यत्रयमपियुष्मदीयमित्यर्थः।ननुदशरथसिंहासनंकथंत्वयाशक्यंदातुंतत्राह यथेतिइयंमिथिला यथादशरथस्येष्टविनियोगार्हा तथा अयोध्याचमम तथाचयुवयोःप्रभुत्वेसंदेहोनास्ति । अतोयथार्हंयथोचितं प्रभुत्वंकर्तुमर्हथ पूजायां

एवमुक्त्वावचःसौम्यंप्रत्युत्थायकृतांजलिः ॥ उभौमुनिवरौराजाजनकोवाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ परोधर्मःकृतो
मह्यंशिष्योस्मिभवतोःसदा ॥ १५ ॥ इमान्यासनमुख्यानिआसातांमुनिपुंगवौ ॥ यथादशरथस्येयंतथायो
ध्यापुरीमम ॥ प्रभुत्वेनास्तिसंदेहोयथार्हंकर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥ तथाब्रुवतिवैदेहेजनकेरघुनंदनः ॥ राजादशरथोहृष्टः
प्रत्युवाचमहीपतिं ॥ १७ ॥ युवामसंख्येयगुणौभ्रातरौमिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयोराजसंघाश्चभवद्भ्यामभिपूजिताः
॥ १८ ॥ स्वस्तिप्राप्नुहिभद्रंतेगमिष्यामिस्वमालयं ॥ श्राद्धकर्माणिसर्वाणिविधास्यामीतिचाब्रवीत् ॥ १९ ॥ तमा
पृष्ट्वानरपतिंराजादशरथस्तदा ॥ मुनींद्रौतौपुरस्कृत्यजगामाशुमहायशाः ॥ २० ॥ सगत्वानिलयंराजाश्राद्धंकृ
त्वाविधानतः ॥ प्रभातेकाल्यमुत्थायचक्रेगोदानमुत्तमं ॥ २१ ॥ गवांशतसहस्राणिब्राह्मणेभ्योनराधिपः ॥ एकैक
शोददौराजापुत्रानुद्दिश्यधर्मतः ॥ २२ ॥ सुवर्णशृंगाःसंपन्नाःसवत्साःकांस्यदोहनाः ॥ गवांशतसहस्राणिचत्वा
रिपुरुषर्षभः ॥२३॥ वित्तमन्यच्चसुबहुद्विजेभ्योरघुनंदनः ॥ ददौगोदानमुद्दिश्यपुत्राणांपुत्रवत्सलः ॥२४॥ ससुतैः
कृतगोदानैर्वृतस्तुनृपतिस्तदा॥लोकपालैरिवाभातिवृतःसौम्यःप्रजापतिः॥२५॥ इति श्रीबा०द्विसप्ततितमःसर्गः७२

बहुवचनं वयंसर्वैंभवदधीनाः यूयमेवास्माकं त्रयाणांहितमुपदिश्ययथोचितंप्रकृतकार्यंकर्तुमर्हथेत्यर्थः॥१६॥हृष्टइति।एवमेकवाक्यवादेनेतिशेषः॥१७॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ काल्यंकाले कर्तव्यंगोदानं समावर्तनं ॥ २१ ॥ तदंगदानान्याह गवामित्यादि ॥ २२ ॥ संपन्नाः क्षीरसंपन्नाः कांस्यदोहनाः कांस्यमयदोहनपात्राः सुबहुअन्यद्वित्तंच ॥ २३ ॥ २४ ॥ सौम्यः सुप्रसन्नचित्तः ॥ २५ ॥ इति श्रीगो०श्रीरा०बाल०द्विसप्ततितमःसर्गः ॥ ७२ ॥

अथसीताविवाहस्त्रिसप्ततितमे यस्मिन्नित्यादि ॥ १ ॥ साक्षात्पदेनभिन्नोदरमातुलोप्यस्तीतिगम्यते ॥ २ ॥ केकयाधिपतिः स्वपिता अनामयंकुशलंविद्यतइतिशेषः ॥ ३ ॥ स्वसुरपत्यंस्वस्रीयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यज्ञवाटंयज्ञवाटसमीपं अत्रयज्ञवाटशब्देनोत्सवशालोच्यते पूर्वंयज्ञस्यांतइत्युक्तत्वेन यज्ञस्यसमाप्तत्वात् उत्तरसर्गेदशरथानुयानोक्तेश्च ॥ ७ ॥ युक्ते विवाहानुरूपे विजये विजयावहे नतुविजयाख्ये तस्यापराह्णिकत्वात् मुहूर्तशब्दस्य

यस्मिंस्तुदिवसेराजाचक्रेगोदानमुत्तमं ॥ तस्मिंस्तुदिवसेशूरोयुधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥ पुत्रःकेकयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वापृष्ट्वाचकुशलंराजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ केकयाधिपतीराजास्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषांकुशलकामोसितेषांसंप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥ स्वस्रीयंममराजेंद्रद्रष्टुकामोमहीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोहमयोध्यांरघुनंदन ॥ ४ ॥ श्रुत्वात्वहमयोध्यायांविवाहार्थंतवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातांस्तुत्वयासहमहीपते ॥ त्वरयाभ्युपयातोहंद्रष्टुकामःस्वसुःसुतं ॥ ५ ॥ अथराजादशरथःप्रियातिथिमुपस्थितम् ॥ दृष्ट्वापरमसत्कारैःपूजनार्हमपूजयत् ॥ ६ ॥ ततस्तामुषितोरात्रिंसहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ प्रभातेपुनरुत्थायकृत्वाकर्माणिकर्मवित् ॥ ऋषींस्तदापुरस्कृत्ययज्ञवाटमुपागमत् ॥ ७ ॥ युक्तेमुहूर्तेविजयेसर्वाभरणभूषितैः ॥ भ्रातृभिःसहितोरामःकृतकौतुकमंगलः ॥ वसिष्ठंपुरतःकृत्वामहर्षीनपरानपि ॥ ८ ॥ (पितुःसमीपमाश्रित्यतस्थौभ्रातृभिरावृतः ॥) वसिष्ठोभगवानेत्यवैदेहमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ राजादशरथोराजन्कृतकौतुकमंगलैः ॥ पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठदातारमभिकांक्षते ॥ १० ॥ दातृप्रतिग्रहीतृभ्यांसर्वार्थाःप्रभवंतिहि ॥ स्वधर्मंप्रतिपद्यस्वकृत्वावैवाह्यमुत्तमम् ॥ ११ ॥ इत्युक्तःपरमोदारोवसिष्ठेनमहात्मना ॥ प्रत्युवाचमहातेजावाक्यंपरमधर्मवित् ॥ १२ ॥

घटिकाद्वयपरत्वेविजयःपूर्वाह्णएवभवति पुरतःकृत्वाउपागमदितिशेषः । कृतकौतुकमंगलः कृतविवाहसूत्रबंधनरूपमंगलाचारः कौतुकंविषयाभोगेहस्तसूत्रइत्यमरः ॥ ८ ॥ ९ ॥ दातारमिति । त्वामितिशेषः ॥ १० ॥ दातृप्रतिगृहीतृभ्यामिति । योगइतिशेषः सर्वार्थाःदानप्रतिग्रहादयः विवाहएववैवाह्यंकृत्वा स्वधर्मप्रतिज्ञारूपं ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्रतिहारःद्वारपालः किमर्थंद्रुतमागमनंपरिह्रियतइतिभावः । यथेति त्वदीयंराज्यमिवमदियमपिराज्यंतवैव तथाचमद्गृहमात्रस्यस्वीयत्वेकोविचा
रइत्यर्थः ॥ १३ ॥ कृतकौतुकसर्वस्वाःअनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमंगलाचाराः ॥ १४ ॥ अविघ्नंअविलंबंअवलंबतेविलंबते ॥ १५ ॥ श्रुत्वेतिवसिष्ठप्रे
रितपुरुषमुखादित्यर्थः॥१६॥ततइति । लोकारंमतेस्मिन्नितिलोकरामः तस्य॥१७॥तथेति । प्रपापानीयशालिका ॥ अभिनवनालिकेरादिपत्ररचितमं

कःस्थितःप्रतिहारोमेकस्याज्ञासंप्रतीक्षते ॥ स्वगृहेकोविचारोस्तियथाराज्यमिदतव ॥ १३॥ कृतकौतुकसर्वस्वाः
वेदिमूलमुपागताः ॥ ममकन्यामुनिश्रेष्ठदीप्तावह्नेरिवार्चिषः ॥ १४॥ सज्जोहंत्वत्प्रतीक्षोस्मिवेद्यामस्यांप्रतिष्ठितः॥
अविघ्नंकुरुतांराजाकिमर्थमवलंबते ॥ १५॥ तद्वाक्यंजनकेनोक्तंश्रुत्वादशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामाससुतान्सर्वानृषि
गणानपि ॥ १६॥ ततोराजाविदेहानांवसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्वऋषेसर्वमृषिभिःसहधार्मिक ॥ रामस्यलोक
रामस्यक्रियांवैवाहिकींप्रभो ॥ १७॥ तथेत्युक्त्वातुजनकंवसिष्ठोभगवानृषिः ॥ विश्वामित्रंपुरस्कृत्यशतानंदं
चधार्मिकम् ॥ १८ ॥ प्रपामध्येतुविधिवद्वेदिंकृत्वामहातपाः ॥ अलंचकारतांवेदिंगंधपुष्पैःसमंततः ॥ १९ ॥ सु
वर्णपालिकाभिश्चछिद्रकुंभैश्चसांकुरैः ॥ अंकुराढ्यैःशरावैश्चधूपपात्रैःसधूपकैः ॥ २० ॥ शंखपात्रैःस्रुवैःस्रुग्भिः
पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः ॥ लाजपूर्णैश्चपात्रीभिरक्षतैरभिसंस्कृतैः ॥२१॥ दर्भैःसमैःसमास्तीर्यविधिवन्मंत्रपूर्वकम् ॥
अग्निमाधायवेद्यांतुविधिमंत्रपुरस्कृतम् ॥ जुहावाग्नौमहातेजावसिष्ठोभगवानृषिः ॥ २२ ॥ ततःसीतांसमानीय
सर्वाभरणभूषिताम् ॥ समक्षमग्नेःसंस्थाप्यराघवाभिमुखेतदा ॥ अब्रवीज्जनकोराजाकौसल्यानंदवर्द्धनम् ॥२३॥

डपइत्यर्थः सुवर्णपालिकाभिःसांकुराभिरितिलिंगविपरिणामेनानुकृष्यतेछिद्रकुंभैःकरकैः शंखपात्रैःशंखरूपपात्रैः स्रुक्स्रुवावाज्यहोमसाधनपात्र
विशेषौ अर्घ्याभिपूरितैः अर्घ्यार्थजलपूरितैः लाजपूर्णैः पात्रैरित्यनुषज्यते पात्रीभिःकार्यांतरोपयुक्तपात्रांतरैःअभिसंस्कृतैः हरिद्रालेपनादिसंस्कार
वद्भिः । अलंचकारेतिपूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ समैःसमपरिमाणैः अत्रपाणिग्रहणात्पूर्वंहोमःआभ्युदयिकः ॥ २२ ॥ २३ ॥

इयंसीताममसुतासहधर्मचरीतव ॥ प्रतीच्छचैनांभद्रंतेपाणिंगृह्णीष्वपाणिना ॥ २४ ॥

अथसौंदर्याभिजात्यादिनासीतायाः प्रतिग्रहार्हतांवदन्प्रतिग्रहमनुजानाति इयमिति।इयं अपरिच्छेद्यसौंदर्यसौकुमार्यलावण्यादिकंप्रत्यक्षेणनिर्दिशति न केवलंप्रत्यक्षंसौंदर्यादिकं प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेनबुभुत्समानस्यायोनिजत्वेनानुमेयंचेत्याह सीता सीतालांगलपद्धतिः तज्जन्यतयातथाव्यपदेशः इयंसीतायासिद्धाश्रमात्प्रभृतिधनुर्भंगादिनाकुतूहलगोचरतामासादितासेयंसीता यद्वा सीतादर्शनदशायांविद्युत्स्फुरणसमयइवक्वचिदप्यवयविप्रतिपत्त्यभावेन ससंभ्रमंरामंप्रत्याह इयंसीतेति यद्वा प्रासादेसापाथिपथिचसापृष्ठतःसापुरःसेत्युक्तरीत्या अनवरतभावनाप्रकर्षेणसर्वत्रसीतायाःप्रतीयमानत्वादाह इयंसीतेतियद्वा यथारामआत्मानंमानुषंमन्यते एवंसीतापि अतोराघवत्वेभवत्सीतेत्याह इयंसीतेति नकेवलंसौंदर्यमस्मदपेक्षितंकिंत्वाभिजात्यंचेत्यत्राह ममसुतेति । आचारप्रधानजनककुलजातायाः किंवक्तव्यमाभिजात्यमितिभावः । यद्वा । ममसुतामहतातपसारामइतिवत् तुभ्यंदातुंविरचितविविधव्रतोपवासादिकस्यममकन्येत्यर्थः अस्त्वियंसुंदरीभोगार्था धर्माचरणार्थमन्ययाभवितव्यमितिमन्येतेत्यत्राह सहधर्मचरीतवेति भोगार्थेयमेव धर्माचरणार्थापीतिभावः । समानोधर्मः सहधर्मः तंचरतीतिसहधर्मचरी । दोषोयद्यपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हितमितिवक्तुस्तवानुरूपेयं नकश्चिन्नापराध्यतीतिवक्तीतिभावः । एवंसौंदर्याभिजात्यधर्माचरणशीलत्वादिमत्त्वेपित्वदनुमत्यभावान्नैनांप्रतिगृह्णामीत्यत्राह प्रतीच्छचैनामिति । प्रतीच्छगृहाण सीतायाःरामाविनाभूततयातस्याःप्रदानानर्हत्वात्ददामीत्यनुक्तिः भद्रंते स्वतःसिद्धायाःकस्त्वंदातुमिति रामः कुप्येदितिसांत्वयति यद्वा। निरतिशयकन्यालक्षणशालिन्याअस्याः प्रतिग्रहेभवतःसर्वाणिमंगलानिभविष्यंतीत्यर्थः यद्वा । अनुरूपवधूवरयोः संयोगेदृष्टिदोषोभविष्यतीतिमंगलमाशास्तेभद्रंतइति । एवंमयानुज्ञातेगांधर्वराक्षसाभ्यामुद्वहेदितिभीतः प्राहपाणिंगृह्णीष्वेति यदिकामयेतस्त्रीरेवजनयेयमित्यंगुलीरेवगृह्णीयादित्याद्युक्तकामव्यावृत्तये पाणिमित्युक्तं प्रणयधारायांपादग्रहणमस्तु संप्रतिपाणिंगृह्णीष्वपाणिनेति साहित्यकृतशोभाविशेषदर्शनाभिलाषेणोक्तं ब्राह्मणस्यैवपाणिग्रहणं क्षत्रियादेःशरादिग्रहणंविहितं अतः कथमिदंसंगच्छतइतिनशंकनीयं तस्यासवर्णविषयत्वात् आहमनुः पाणिग्रहणसंस्कारःसवर्णासुप्रदृश्यते ॥ असवर्णास्वयंज्ञेयोविधिरुद्वाहकर्मणि ॥ शरःक्षत्रिययाग्राह्यःप्रतोदोवैश्यकन्यया ॥ वासोदशाशूद्रयातुवर्णोत्कृष्टस्यवेदनइति । अतःसर्ववर्णानामपिसवर्णासुपाणिग्रहोस्त्येव पतिव्रतेत्यादि । भविष्यतीतिशेषः प्राक्षिपत् रामहस्तइतिशेषः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ इयं निर

तिशयरूपवती सीतेतिजन्मपरिशुद्धिरुच्यते ममसुतेत्यावासपरिशुद्धिः तव सौंदर्यवागुरयासर्वहृदयाकर्षकस्य सहधर्मचरी नित्यं सहधर्म चारिणी
भवष्यतीतिकालविशेषविधानाभावात् नित्यंसहधर्मचारिण्याःकिमिदंदानमितिनकोपःकार्यइतिप्रसादंयाचते भद्रंतइति । मासोत्सवादिष्वर्चावि
ग्रहविवाहवदवतारानुगुणविवाहादिकंनविरुद्ध्यतइतिहृदयं यद्वा मत्तोपिप्रेमातिशयस्तवापीतिदृष्टिदोषपरिहारार्थंरक्षांकरोतिभद्रंतइति । पाणिंगृह्णी
ष्वपाणीनेति तादृशाअवस्थानुभवेननयनसाफल्यंभजामइतिभावः आचार्यास्तु प्रकारांतरेणव्याचक्षते इयं रूपौदार्यगुणैरहमेवगरीयानितिनतू
ष्णींस्थातव्यं एनामपिपश्य तुल्यशीलवयोवृत्तामित्याद्युक्तलक्षणवत्त्वात्तवेयमर्हति अतिशयांतरमाह सीतेति आभिजात्यायोनिजत्वे अति
शयिते इयं सीतासुवर्णलताभूमावेवखलूत्पद्यते हिरण्यवर्णाखल्वियं ममसुता जनकानांकुलेकीर्तिमाहरिष्यतिमेसुतेतिप्रसिद्धिविषया सहधर्मचरी
त्वदाचरितधर्माणांप्रवर्तयित्री प्रतीच्छ अत्यादरेणगृहाण नचसीतात्वयाहीनेत्यादिवत् नजीवेयंक्षणमपीत्येवंप्रकारेणचस्थातव्यं एनामागतामपरि
हारेणस्वीकुरु पाणिंगृह्णीष्वपाणिना पाणिग्रहणेनाशिथिलकंकणांकुरु भद्रंतइति गृहीतपाण्योरुभयोरपिमंगलाशासनंकरोति पाणिना प्रणयापराधे

पतिव्रतामहाभागाछायेवानुगतासदा ॥ इत्युक्त्वाप्राक्षिपद्राजामंत्रपूतंजलंतदा ॥ २९ ॥

पाणिनापादग्रहणंभविष्यति इदानीं पाणिं गृह्णीष्व केचिदेवंवर्णयंति इयं त्वद्विश्लेषव्यतिरिक्तकालमात्रसत्तावती पतिव्रतायाःस्त्रियाभर्तृविरहेसत्ताना
शएवेतिसिद्धंखलु इयं आर्तार्तेमुदितेहृष्टाप्रोषिते मलिनाकृशा ॥ मृतेम्रियेतयानारीसास्त्रीज्ञेयापतिव्रतेति शास्त्रविषयभूतपतिव्रतास्त्रीभ्यउत्तमाखलु
तद्विलक्षणाच इयं त्वदात्मभूतात्वच्छरीरभूता च सीतानिमित्तन्यूनतातवैवखलु स्वच्छायादोषःछायावतएवखलु सुतामातरमंगनाइति मातृगुणा
नुवृत्त्यापृथिवीगंधसारभूतक्षमादिगुणवतीच ममसुतेतिनकेवलंराजकुमारीत्वेनभोगदानं किंतु हेमारविंदन्यायेनआश्रितवैलक्षण्यानुगुण्येनविशेषतो
भोगदानमिति एनां एवंव्रतनियमैरुत्पन्नां भद्रंते भुंक्तेस्वशेषमखिलंतवेतिवत् व्रतनियमादिजन्यतायाःसफलत्वंतवैवभोग्यवस्तुगुणपौष्कल्यंभोक्तु
रेवातिशायितभोगाय पाणिं गृह्णीष्वपाणिना सीता हस्तंप्रसार्यग्रहीतुं न जानाति त्वमेवगृह्णीष्व पाणिंगृह्णाष्वपाणिनेति बाहुच्छायामवष्टब्धा
यस्यलोकामहात्मनइत्यादिप्रसिद्धपराक्रमशालिहस्तेनहस्तं गृह्णीष्व ॥ २४ ॥ २९ ॥

शुभनिमित्तमाहसाध्विति । वदतांवदत्सु पुष्पवर्षः पुष्पवर्षश्च ॥ २६ ॥ २७ ॥ पर्ययःविलंबइत्यर्थः । भिन्नमातृकत्वात्भरतात्पूर्वंलक्ष्मण
विवाहोनदुष्यति। पितृव्यपुत्रेसापत्नेपरनारीसुतेषुवा ॥ विवाहदानयज्ञादौपरिवेदोनदूषणमितिस्मरणात् ॥२८॥२९॥३०॥पत्नीभिः सहिताइतिशेषः।
अत्रोदकप्रदानमर्थसिद्धं जनकेनानुज्ञामात्रंकृतं ज्येष्ठत्वात् उदकप्रक्षेपणंतुमांडवीश्रुतकीर्त्योः कुशध्वजेनैव तदाहयाज्ञवल्क्यः पितापितामहोभ्राता
सकुल्योजननीतथा ॥ कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थः परःपरइति ॥३१॥३२॥ अग्निमिति । अत्रैकस्यांवेदिकायांएकस्मिन्नेवाग्नौवसिष्ठोजुहाव तेनैवमे
कर्माग्निसर्वेस्वस्वभार्यापाणीन् गृहीत्वा प्रदक्षिणीकृत्यचक्रुरित्युत्तरत्रान्वयः। राजानंजनकं यथोक्तेनशास्त्रोक्तप्रकारेण विधिपूर्वकं कल्पसूत्रपूर्वकं विवा

साधुसाध्वितिदेवानामृषीणांवदतांतदा ॥ देवदुंदुभिनिर्घोषःपुष्पवर्षोमहानभूत् ॥ २६ ॥ एवंदत्वातदासीतांमं
त्रोदकपुरस्कृताम्॥अब्रवीज्जनकोराजाहर्षेणाभिपरिप्लुतः॥२७॥ लक्ष्मणागच्छभद्रंतेऊर्मिलामुद्यतांमया ॥ प्रती
च्छपाणिंगृह्णीष्वमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ २८ ॥ तमेवमुक्त्वाजनकोभरतंचाभ्यभाषत ॥ गृहाणपाणिंमांडव्याः
पाणिनारघुनंदन ॥ २९ ॥ शत्रुघ्नंचापिधर्मात्माअब्रवीज्जनकेश्वरः ॥ श्रुतकीर्त्यामहाबाहोपाणिंगृह्णीष्वपाणिना
॥ ३० ॥ सर्वेभवंतःसौम्याश्चसर्वेसुचरितव्रताः ॥ पत्नीभिःसंतुकाकुत्स्थामाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ ३१ ॥ जन
कस्यवचःश्रुत्वापाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ चत्वारस्तेचतसृणांवसिष्ठस्यमतेस्थिताः ॥ ३२ ॥ अग्निंप्रदक्षिणीकृ
त्यवेदिंराजानमेवच ॥ ऋषींश्चैवमहात्मानःसभार्यारघुसत्तमाः ॥ यथोक्तेनतदाचक्रुर्विवाहंविधिपूर्वकम् ॥ ३३ ॥
[काकुत्स्थैश्चगृहीतेषुललितेषुचपाणिषु]॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदंतरिक्षात्सुभास्वरा ॥ दिव्यदुंदुभिनिर्घोषैर्गी
तवादित्रनिःस्वनैः ॥ ३४ ॥ ननृतुश्चाप्सरःसंघागंधर्वाश्चजगुःकलम् ॥ विवाहेरघुमुख्यानांतदद्भुतमदृश्यत॥३५॥

हंविवाहकर्म तदातस्मिन्काले चक्रुःस्वसूत्रानुरोधेनप्रत्येकंपाणिग्रहणहोमंचक्रुरित्यर्थः ।पूर्वंवसिष्ठेनहोमवचनमाभ्युदयिककर्मपरं अग्निप्रतिष्ठापनपूर्वकं
विवाहहोमोत्रोच्यते पाणिग्रहणानंतरमग्निंब्राह्मणान् दातारंजनकंच प्रदक्षिणीकृत्यस्वकल्पोक्तविधानेन प्रत्येकमग्निंप्रतिष्ठाप्य विवाहहोमांश्चक्रुरित्यर्थः
॥३३॥सीताप्रदानकालिकशुभंनिमित्तमुक्तं अथसर्वसाधारण्येनविवाहकर्मकालिकशुभनिमित्तानिदर्शयतिपुष्पवृष्टिरिति।तत्पुष्पवृष्ट्यादिकं।३४।३५

अथलाजहोमपूर्वकंस्वस्वाग्निप्रदक्षिणत्रयंदर्शयति ईदृशइति । ईदृशेपूर्वोक्तरूपे तूर्याणांनृत्यगीतवाद्यानां उद्घुष्टेनउद्घोषणेन निनादितेनादेप्रतिध्वनिरूपेवर्तमाने अग्निंस्वस्वाग्निं त्रिःपरिक्रम्यऊहुः विवाहंनिर्वर्तयामासुः॥३६॥राजादशरथःपश्यन्सभार्यान्पुत्रानित्यर्थः॥३७॥इ० गो० त्रिसप्ततितमःस.७३ अथायोध्याप्रस्थानेमध्येमार्गेजामदग्न्यागमनंचतुःसप्ततितमे अथरात्र्यामित्यादि । आपृष्ट्वाआपृच्छ्य उत्तरपर्वतंस्वावासंहिमवंतं ॥ १ ॥ विश्वामित्रइति । आपृष्ट्वाजगामेतिक्रियावृत्त्याराजपदावृत्तिः॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥कन्याधनमेवविवृणोतिगवामित्यादि । कंबलानामित्यत्रापिशतसहस्राणीत्यनुषज्यते

ईदृशेवर्तमानेतुतूर्योद्घुष्टनिनादिते॥त्रिरग्निंतेपरिक्रम्यऊहुर्भार्यामहौजसः॥३६॥ अथोपकार्यांजग्मुस्तेसभार्यारघुनंदनाः ॥ राजाप्यनुययौपश्यन्सर्षिसंघःसबांधवः ॥ ३७ ॥ इति श्रीबालकांडेत्रिसप्ततितमःसर्गः ॥ ७३ ॥
अथरात्र्यांव्यतीतायांविश्वामित्रोमहामुनिः ॥ आपृष्ट्वातौचराजानौजगामोत्तरपर्वतम् ॥ (आशीर्भिःपूरयित्वाचकुमारांश्चसराघवान्)॥१॥ विश्वामित्रेगतेराजावैदेहंमिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वाथजगामाशुराजादशरथःपुरीम् ॥२॥ गच्छंतंतंतुराजानमन्वगच्छन्नराधिपः॥३॥अथराजाविदेहानांददौकन्याधनंबहु ॥४॥ गवांशतसहस्राणिबहूनिमिथिलेश्वरः ॥ कंबलनांचमुख्यानांक्षौमकोट्यंबराणिच ॥५॥ हस्त्यश्वरथपादातंदिव्यरूपंस्वलंकृतं ॥ ददौकन्यापितातासांदासीदासमनुत्तमं ॥ ६ ॥ हिरण्यस्यसुवर्णस्यमुक्तानांविद्रुमस्यच ॥ ददौपरमसंहृष्टःकन्याधनमनुत्तमं ॥ ७ ॥ दत्वाबहुधनंराजासमनुज्ञाप्यपार्थिवं ॥ प्रविवेशस्वनिलयंमिथिलांमिथिलेश्वरः ॥ ८ ॥ राजाप्ययोध्याधिपतिस्सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्यजगामसबलानुगः ॥ ९ ॥

क्षौमकोट्यंबराणिक्षौमाश्चकोट्यंबराणिचेतिद्वंद्वः क्षौमानामपिबहुत्वमर्थसिद्धं क्षौमरूपकोट्यंबराणीतिवा कोट्यंबराणि उत्कृष्टवस्त्राणीतिवा हस्तीत्यादिसेनांगत्वादेकवद्भावः । कन्यापिता जनकः गवाश्वादित्वाद्दासीदासमित्येकवद्भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ हिरण्यस्यरजतस्यशतमितिशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सबलानुगः बलैश्चतुरंगैःअनुगैःकिंकरैश्चसहितः ॥ ९ ॥

नरव्याघ्रंप्रतीतिशेषः घोराइत्यनेनाशुभसूचकत्वमुक्तं पक्षिणःवायसादयः प्रदक्षिणमितिशुभसूचनं। अंतरिक्षेअशुभसूचनं भूमौशुभसूचनमित्यर्थंस्य
द्योतनार्थंभौमाइतिपदं ॥ १० ॥ ११ ॥ हृदयमुत्कंपयितुंशीलमस्येतिहृदयोत्कंपि इदंकिंसुखोदर्कंदुःखोदर्कंवेतिमनोविषीदति शुभाशुभसूचनदर्श
नेनोभयत्रनिर्णयकारणाभावादितिभावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पक्षिमुखाच्च्युतंपक्षिमुखेनसूचितमित्यर्थः । प्रशमयंतिप्रशमंसूचयंतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

गच्छंतंतंनरव्याघ्रंसर्षिसंघंसराघवम् ॥ घोराःस्मपक्षिणोवाचोव्याहरंतिततस्ततः ॥ भौमाश्चैवमृगाःसर्वेग
च्छंतिस्मप्रदक्षिणम् ॥ १० ॥ तान्दृष्ट्वाराजशार्दूलोवसिष्ठंपर्यपृच्छत ॥ ११ ॥ असौम्याःपक्षिणोघोरामृगाश्चा
पिप्रदक्षिणाः ॥ किमिदंहृदयोत्कंपिमनोममविषीदति ॥ १२ ॥ राज्ञोदशरथस्यैतच्छ्रुत्वावाक्यंमहानृषिः ॥ उ
वाचमधुरांवाणींश्रूयतामस्ययत्फलम् ॥१३॥ उपस्थितंभयंघोरंदिव्यंपक्षिमुखाच्च्युतम् ॥ मृगाःप्रशमयंत्येतेसं
तापस्त्यज्यतामयम्॥१४॥तेषांसंवदतांतत्रवायुःप्रादुर्बभूवह ॥ कंपयन्पृथिवींसर्वांपातयंश्चद्रुमाञ्शुभान्॥१५॥
तमसासंवृतःसूर्यःसर्वानप्रबभुर्दिशः ॥ भस्मनाचावृतंसर्वंसंमूढमिवतद्बलम् ॥ १६ ॥ वसिष्ठश्चर्षयश्चान्येराजा
चससुतस्तदा ॥ ससंज्ञाइवतत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तमसिघोरेतुभस्मच्छन्नेवसाचमूः ॥ दद
र्शभीमसंकाशंजटामंडलधारिणं ॥ १८ ॥ भार्गवंजामदग्न्यंतंराजराजविमर्दिनं ॥ कैलासमिवदुर्धर्षंकालाग्निमि
वदुःसहं ॥ १९ ॥ ज्वलंतमिवतेजोभिर्दुर्निरीक्षंपृथग्जनैः ॥ स्कंधेचासाद्यपरशुंधनुर्विद्युद्गणोपमं ॥ प्रगृह्यशरमु
ग्र्यंचत्रिपुरघ्नंयथाशिवं ॥ २० ॥ तंदृष्ट्वाभीमसंकाशंज्वलंतमिवपावकम् ॥ वसिष्ठप्रमुखाविप्राजपहोमपराय
णाः ॥ २१ ॥ संगतामुनयःसर्वेसंजजल्पुरथोमिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षीक्षत्रंनोत्सादयिष्यति ॥ २२ ॥

संवदतांसंवदत्सु ॥१५॥ भस्मनाचावृतमभूदितिशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ जामदग्न्यमितिअनंतरापत्येपियञ् गोत्रत्वारोपात् जामदग्न्येयमितिपाठेइतश्चा
निङइति बह्वच्त्वेप्यार्षत्वाड्ढक् पृथग्जनैःपामरैः विद्युद्गणोपममितितेजस्वितायांदृष्टांतः त्रिपुरघ्नमितितृन् अमनुष्यकर्तृकेचेतिहंतेष्टक् ॥ १८ ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ होमःमानसः ॥२१ ॥ कच्चिदिति मनसोविमर्शंनोत्सादयिष्यतीत्यत्रहेतुमाह पूर्वमिति ॥ २२ ॥

॥२३॥२४॥२५॥इति गो०रा०बा०चतुःसप्ततितमः सर्गः॥७४॥ पूर्वमवतारप्रस्तावेजगत्पतित्वेनविष्णोःपरत्वमुक्तंअहंवेद्मिमहात्मानमितिविश्वामित्रवच
नेनपुरुषसूक्तंतत्रमानत्वेनसूचितं काश्यपस्तुतौच शरीरेतवपश्यामिजगत्सर्वमिदंप्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहंशरणंगत इतिसर्वजगत्कारणत्वा
दिकमुक्तंरुद्रस्यचगंगाधारणधातुमोक्षणादिवृत्तांतेनकर्मवश्यत्वेनप्राकृतशरीरवर्तित्वेनाचापरत्वंसूचितंसंप्रत्यल्पशक्तिकत्वेनतस्यापरत्वमाहपंचसप्तति

पूर्वंक्षत्रवधंकृत्वागतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनंभूयोनखल्वस्यचिकीर्षितं॥२३॥एवमुक्त्वार्घ्यमादायभार्गवं
भीमदर्शनं ॥ ऋषयोरामरामेतिवचोमधुरमब्रुवन् ॥२४॥ प्रतिगृह्यतुतांपूजामृषिदत्तांप्रतापवान् ॥ रामंदाशरथिंरामो
जामदग्न्योभ्यभाषत ॥२५॥ इति श्रीबा०चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥७४॥रामदाशरथेरामवीर्यंतेश्रूयतेद्भुतं ॥ धनुषोभे
दनंचैवनिखिलेनमयाश्रुतं॥१॥तदद्भुतमचिंत्यंचभेदनंधनुषस्त्वया ॥ तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तोधनुर्गृह्यपरंशुभं॥२॥ तदिदं
घोरसंकाशंजामदग्न्यंमहद्धनुः ॥ पूरयस्वशरेणैवस्वबलंदर्शयस्वच ॥३ ॥ तदहंतेबलंदृष्ट्वाधनुषोस्यप्रपूरणे ॥ द्वंद्वयुद्धं
प्रदास्यामिवीर्यश्लाघ्यस्यराघव॥४॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजादशरथस्तदा॥विषण्णवदनोदीनःप्रांजलिर्वाक्यमब्रवी
त्॥५॥क्षत्ररोषात्प्रशांतस्त्वंब्राह्मणश्चमहायशाः॥बालानांममपुत्राणामभयंदातुमर्हसि॥६॥भार्गवाणांकुलेजातःस्वा
ध्यायव्रतशालिनां ॥ सहस्राक्षेप्रतिज्ञायशस्त्रंनिक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥ सत्वंधर्मपरोभूत्वाकाश्यपायवसुंधरां ॥
दत्वावनमुपागम्यमहेंद्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥ ममसर्वविनाशायसंप्राप्तस्त्वंमहामुने ॥ नचैकस्मिन्हतेरामेसर्वेजीवामहे
वयं ॥ ९ ॥ ब्रुवत्येवंदशरथेजामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ अनादृत्यैवतद्वाक्यंराममेवाभ्यभाषत ॥ १० ॥

तमे रामेत्यादि । रोषातिरेकेण रामेतिद्विःसंबोधनं भेदनंचेतिचकारेणताटकावधादिसमुच्चीयते॥१॥अचिंत्यंच भवतीतिशेषः तच्छ्रुत्वेत्यतःपूर्वमतइत्यु
पस्कार्यं ॥ २ ॥ जमदग्नेरागतंजामदग्न्यं आगतार्थेयञार्षः ॥ ३ ॥ ततत्तदा ॥ ४ ॥ ५ ॥ संप्रत्यस्थानेभयशंकितयादशरथोरामेप्रेमभराक्रां
तोरामवैभवंताटकाताटकेयनिरसनादिनाजानन्नपिमंगलाशासनमारचयति क्षत्रेति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्संनिधावित्यर्थः । निक्षिप्तवान्त्यक्तवानित्यर्थः
॥ ७ ॥ महेंद्रकृतकेतनः महेंद्रपर्वतेकृतानिवासः सर्वविनाशायसंप्राप्तइत्येतदुपपादयति नचेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

लोकाभिविश्रुतेलोकेसर्वतःप्रसिद्धे बलवतीइतिनपुंसकद्विवचनं सुकृतेप्रयत्नेननिर्मिते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टंदत्तं युयुत्सवेत्रिपुरवासिभिर्योद्धुमिच्छवेयत्त्व
याभग्नं तत्र्यंबकायदत्तमितिपूर्वेणान्वयः॥१२॥समानसारंसमानबलं॥१३॥समानसारत्वेकिमिदानींपरीक्ष्यमित्याशंक्यरौद्रस्यधनुषोवैकल्यादितिवक्तुंप्र
स्तावांतरमुपक्षिपति तदेत्यादि। तदा दुष्करत्रिपुरहननानंतरकाले बलाबलनिरीक्षयाबलाबलनिरीक्षणेच्छया कोनयोर्बलवानित्यपृच्छन्नित्यर्थः॥१४॥
अभिप्रायंत्विति । पूर्वंवराहादिरूपेणभूम्युद्धरणादिकरणेन विष्णुरधिकइतिस्तुवतस्त्वत्तःश्रुतं अधुनाविष्णुमुपसर्जनीकृत्यत्रिपुरहननाद्रुद्रस्याधिक
बलत्वंप्रतीयतइत्यभिप्रायमित्यर्थः । सत्यवतांवरइत्यनेनबहुशउपदेशोपिनैषांचित्तंसमाधत्ते अतःक्रिययैवबलतारतम्यंदर्शयिष्यामीत्यभिप्रेत्यवि
रोधंजनयामासेतिगम्यते अहंधन्वीप्रधानः विष्णुस्तुममोपसर्जनइत्युक्तंरुद्रेणेतिविष्णुंप्रत्युक्त्वाशराग्रतयामयावस्थानान्मयैवत्रिपुरहननंकृतमिति

इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठेदिव्येलोकाभिविश्रुते ॥ दृढेबलवतीमुख्येसुकृतेविश्वकर्मणा ॥ ११ ॥ अतिसृष्टंसुरैरेकंत्र्यंबका
ययुयुत्सवे ॥ त्रिपुरघ्नंनरश्रेष्ठभग्नंकाकुत्स्थयत्त्वया ॥ (इदंद्वितीयंदुर्धर्षंविष्णोर्दत्तंसुरोत्तमैः)॥ १२ ॥ तदिदं
वैष्णवंरामधनुःपरमभास्वरं ॥ समानसारंकाकुत्स्थरौद्रेणधनुषात्विदम् ॥ १३ ॥ तदातुदेवताःसर्वाःपृच्छंतिस्म
पितामहम् ॥ शितिकंठस्यविष्णोश्चबलाबलनिरीक्षया ॥ १४ ॥ अभिप्रायंतुविज्ञायदेवतानांपितामहः ॥ वि
रोधंजनयामासतयोःसत्यवतांवरः ॥ १५ ॥ विरोधेचमहद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ शितिकंठस्यविष्णोश्चपरस्प
रजिगीषिणोः ॥ १६ ॥ तदातुजृंभितंशैवंधनुर्भीमपराक्रमम् ॥ हुंकारेणमहादेवस्तंभितोथत्रिलोचनः ॥ १७ ॥
देवैस्तदासमागम्यसर्षिसंघैःसचारणैः ॥ याचितौप्रशमंतत्रजग्मतुस्तौसुरोत्तमौ ॥ १८ ॥ विष्णुनोक्तमितिरुद्रंप्रत्युक्त्वाच

विरोधजननमित्यवगम्यते ॥१५॥१६॥ जृंभितमित्यत्रापिहुंकारेणेत्यनुषज्यते । जृंभितंभग्नमितियावत्। हुंकारेणनत्वभिमंत्रितबाणेन महादेवःमहादेव
शब्दोमहावृक्षसमाख्यायितइतिभावः । त्रिलोचनइत्यनेनतृतीयंलोचनमपिनिरर्थकंकृतमितिभावः॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ नकेवलंधनुषोजृंभणंकिंतुतदा
श्रयस्यापीत्याह हुंकारेणेति महादेवइतिविडंबनगर्भं घृतकोशातकीशब्दवदनर्थकोमहादेवशब्दइत्यर्थः ॥ १७ ॥ याचितौप्रशमंजग्मतुः विष्णुःकिमने
नबालेन अनुकंप्यतामितियाचितस्तन्निग्रहान्निवृत्तः रुद्रस्तुस्वामितःपराजयोनास्माकंदोषायेतिसांत्वितस्तत्तुल्यत्वाभिमानान्निवर्तितइत्यर्थः॥ १८ ॥

अथस्वाभिमतसिद्धिमाह जृंभितमिति । तत्विष्णवधिष्ठानेनपूर्वंत्रिपुरघ्नं जृंभितंविष्णवधिष्ठानाभावेनजृंभितं दृष्ट्वा सत्वाप्तवाक्याच्छ्रुत्वा शैवंशिवाभिमानमात्रविषयभूतं विष्णुपराक्रमैः पूजायांबहुवचनं हुंकारेणेतिपूर्वमुक्तेः । आधिक्यावबोधनंनपक्षपातमूलमित्याह सर्षिगणाइति अतींद्रियार्थद्रष्टारऋषयःतेषांगणाःवैखानसवालखिल्यादयः भूयसांस्यात्बलीयस्त्वमितिन्यायेन तत्ज्ञानंनपक्षपातमूलं नवाभ्रांतिमूलमितिभावः । एतेनएकएवरुद्रोनद्वितीयायतस्थइत्यादिश्रुतिः नकिरिंद्रत्वदुत्तरइत्यादिवदितरापेक्षयाश्रेष्ठत्वाभिप्राया एकोहवैनारायणआसीदित्यादिश्रुत्युक्तोनारायणापरपर्यायोविष्णुरेवपरंतत्वमित्यभिहितं । एतेनतमउद्रेकेणकदाचिद्रुद्रस्यपराजयोनदोषायेतिकेनचिदुक्तंप्रत्युक्तं तमोभिभवस्यैवापरत्वनियामकत्वात् इंद्रजितारामपराजयस्तुअदृश्योनशब्दवेधेनवध्यतइतिधर्मप्रवर्तनाय धर्मसंस्थापनायहितदवतारइत्युक्तं अत्रतुस्वरूपतएवरुद्रस्यपराजयः किंचरुद्रपराजयस्यतमःकृतत्वेदेवानामधिकत्वबुद्धिर्नस्यादेव अयंचधनुर्भंगोदक्षयज्ञांतइतिबोध्यं अन्यथा दक्षयज्ञवधेपूर्वंधनुरायम्यवीर्यवानित्या

जृंभितंतद्धनुर्दृष्ट्वाशैवंविष्णुपराक्रमैः ॥ अधिकंमेनिरेविष्णुंदेवाःसर्षिगणास्तदा ॥ १९ ॥ (पूजयित्वाततोविष्णुमामंत्र्यचपिनाकिनम् ॥ ब्रह्मेंद्रादीन्पुरस्कृत्यनाकपृष्ठंययुस्तदा) ॥ धनूरुद्रस्तुसंक्रुद्धोविदेहेषुमहायशाः ॥ देवरातस्यराजर्षेर्ददौहस्तेससायकम् ॥ २० ॥

दिनादक्षयज्ञांतेरुद्रोदेवानांधनुर्ददावित्युक्तंविरुध्येत अत्रेदमेवधनुस्त्रिपुरघ्नमित्युक्तत्वादेतद्विरुद्धं मेरुधनुष्ट्वंपुराणांतरोक्तमनादरणीयं ननुपूर्वंदक्षयज्ञांतेरुद्रोदेवेभ्योधनुर्दत्तवानित्युक्तं पुनश्चदेवरातायरुद्रोदत्तवानित्युक्तं विश्वामित्राश्रमेमुनिभिर्यज्ञेजनकायदेवाददुरित्युक्तं अनसूयासमीपेसीतयाजनकायवरुणेनदत्तमित्युक्तं कथमिदंसंगच्छते श्रूयतां पूर्वंदेवास्त्रिपुरवधायविश्वकर्मणानिर्मितं धनूरुद्रायददुः तद्दक्षयज्ञांतेविरोधेविष्णुहुंकारेणजृंभितं देवैः प्रार्थितोरुद्रोदेवरातस्यहस्तेदत्तवान् ततःप्रभृतिन्यासभावेनमैथिलेषुवर्तमानंतत्स्वत्वेनदेवावरुणेनजनकायादापयन्नितिक्रमः तेनदक्षयज्ञांतेधनुर्दानवचनंदेवैर्जनकस्ययज्ञफलत्वेनदानवचनंवरुणेनदत्तत्ववचनंचसमंजसंभवति ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥ २३ ॥ अनेकशः त्रिःसप्तकृत्वः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तदिदमिति । उत्तमं अशिथिलमित्यर्थः पितृपैतामहं
पितृपितामहक्रमायातं उत्तरपदवृद्धिरार्षा क्षत्रधर्ममितिब्राह्मणवन्नशक्तइतिमाग्नूहीत्यर्थः ॥ २७ ॥ यदिशक्तोषितावतापिनत्वांमुंचामि अपितुततःअन
तरंद्वंद्वयुद्धंदास्यामि वीर्यपरीक्षणार्थमिदमितिभावः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविंदराज॰ श्रीरामाय॰मणिमंजी॰ बालकां॰पंचसप्ततितमःसर्गः ॥ ७५ ॥
अथजामदग्न्यगर्वनिर्वापणंषट्सप्ततितमे श्रुत्वेत्यादि । पितुर्गौरवादितिपितुःसन्निधिगौरवादित्यर्थः । यंत्रितानियमिताकथा उच्चैःकथनंयेनसतथा॥१॥

इदंचवैष्णवंरामधनुःपरपुरंजयं ॥ ऋचीकेभार्गवेप्रादाद्विष्णुःसंन्यासमुत्तमं ॥२१॥ ऋचीकस्तुमहातेजाःपुत्रस्या
प्रतिकर्मणः ॥ पितुर्ममददौदिव्यंजमदग्नेर्महात्मनः ॥२२ ॥ न्यस्तशस्त्रेपितरिमेतपोबलसमन्विते ॥ अर्जुनोविदधे
मृत्युंप्राकृतांबुद्धिमास्थितः॥२३॥ वधमप्रतिरूपंतुपितुःश्रुत्वासुदारुणं॥क्षत्रमुत्सादयन्रोषाज्जातंजातमनेकशः॥
॥२४॥ पृथिवींचाखिलांप्राप्यकाश्यपायमहात्मने ॥ यज्ञस्यांतेतदारामदक्षिणांपुण्यकर्मणे ॥२५॥ दत्वामहेंद्रनि
लयस्तपोबलसमन्वितः ॥ [स्थितोस्मितस्मिंस्तप्यन्वैसुसुखंसुरसेविते ॥ अद्यतूत्तमवीर्येणत्वयाराममहाबल॥]
श्रुतवान्धनुषोभेदंततोहंद्रुतमागतः॥२६॥तदिदंवैष्णवंरामपितृपैतामहंमहत् ॥ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्यगृह्णीष्वधनुरुत्त
मम्॥२७॥योजयस्वधनुःश्रेष्ठेशरंपरपुरंजयं॥यदिशक्तोषिकाकुत्स्थद्वंद्वंदास्यामितेततः॥२८॥इ॰श्रीबा॰पं॰स॰७५
श्रुत्वातज्जामदग्न्यस्यवाक्यंदाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यंत्रितकथःपितूराममथाब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रुतवानस्मियत्कर्म
कृतवानसिभार्गव ॥ अनुरुंध्यामहेब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥ वीर्यहीनमिवाशक्तंक्षत्रधर्मेणभार्गव ॥ अव
जानासिमेतेजःपश्यमेद्यपराक्रमं ॥ ३ ॥ श्रुतवानिति। पितुरानृण्यंपितृघातिक्षत्रवधेनपितृवैरशुद्धिमास्थितःसन्यत्कर्मत्रिः
सप्तकृत्वःक्षत्रवधरूपंकृतवानसि तच्छ्रुतवानस्मि तदनुरुंध्यामहे अनुरुंध्मः अवश्यंशूरेणवैरशुद्धेः कर्तव्यत्वात् कर्तरियगार्षः॥२॥ वीर्येति । वीर्यहीनं
अतएवक्षत्रधर्मेणप्राप्तधनुर्ग्रहणयुद्धादौ अशक्तमिवमन्यमानोयन्मांअवजानासि क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्येत्यादिना अवमानंकृतवानसि तन्नानुरुंध्यामहे अस्म
दोद्वयोश्चेतिचकारादेकस्मिन्बहुवचनं अतःतेजःपरपरिभावासहनंपराक्रमम् स्वशक्त्यापराभिभवनंच पश्य ॥ ३ ॥

॥४॥५॥ विश्वामित्रकृतेनविश्वामित्रकृतस्नेहेन विश्वामित्रभगिन्यांसत्यवत्यामृचीकाज्जातोजमदग्निःतस्यपुत्रःपरशुरामइतिविश्वामित्रसंबंधेनेत्यर्थः॥६॥
तेतुभ्यंपादयोर्गतिंगमनं लोकान्‌लोकप्राप्तिं यदिच्छसि अनयोर्मध्येयदिच्छसितद्वदेत्यर्थः। यदीच्छसीतिपाठोयुक्तः उभयथाप्रतिबद्धःक्वचित्तिष्ठेन्नलोकं
पीडयेदितिरामस्यहृदयं॥७॥वीर्येणस्वशक्त्या मोघोनपतति लक्ष्यमभित्वानतूष्णींपततीत्यर्थः॥८॥वरायुधेत्यादि। रामंतन्महदद्भुतंकर्मचद्रष्टुं समेता
इत्यन्वयः ॥ ९ ॥१०॥ जडीकृतइति। लोकेजनेजडीकृतेस्तब्धे निर्वीर्यः निर्गतवैष्णवतेजाः तथाचपुराणांतरं ततःपरशुरामस्यदेहान्निर्गत्यवैष्णवं प

इत्युक्त्वाराघवःक्रुद्धोभार्गवस्यशरासनम् ॥ शरंचप्रतिजग्राहहस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥ आरोप्यसधनूरामश्श
रंसज्यंचकारह ॥ जामदग्न्यंततोरामंरामःक्रुद्धोब्रवीद्वचः ॥ ५ ॥ ब्राह्मणोसीतिपूज्योमेविश्वामित्रकृतेनच ॥ त
स्माच्छक्तोनतेराममोक्तुंप्राणहरंशरम् ॥ ६ ॥ इमांपादगतिंरामतपोबलसमार्जितान् ॥ लोकानप्रतिमान्वातेहानि
ष्यामियदिच्छसि ॥ ७ ॥ नह्ययंवैष्णवोदिव्यःशरःपरपुरंजयः ॥ मोघःपततिवीर्येणबलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥ व
रायुधधरंरामंद्रष्टुंसर्षिगणाःसुराः ॥ पितामहंपुरस्कृत्यसमेतास्तत्रसंघशः ॥ ९ ॥ गंधर्वाप्सरसश्चैवसिद्धचारण
किंन्नराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्चतद्द्रष्टुंमहदद्भुतम् ॥१०॥ जडीकृतेतदालोकेरामेवरधनुर्द्धरे ॥ निर्वीर्योजामदग्न्यो
सौरामोराममुदैक्षत ॥ ११ ॥ तेजोभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्योजडीकृतः ॥ रामंकमलपत्राक्षंमंदंमंदमुवाचह
॥ १२ ॥ काश्यपायमयादत्तायदापूर्ववसुंधरा ॥ विषयेमेनवस्तव्यमितिमांकाश्यपोब्रवीत् ॥ १३ ॥ सोहंगुरुव
चःकुर्वन्पृथिव्यांनवसेनिशाम् ॥ कृताप्रतिज्ञाकाकुत्स्थकृताभूःकाश्यपस्यहि ॥ १४ ॥ तदिमांत्वंगतिंवीरहंतुं
नार्हसिराघव ॥ मनोजवंगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमम् ॥ १५ ॥

श्यतांसर्वदेवानांतेजोराममुपाविशदिति। उदैक्षत विस्मितइतिशेषः ॥ ११ ॥ उवाच प्रश्नोत्तरमितिशेषः ॥ १२ ॥ काश्यपायेत्यादि। यदाब्रवीत्तदा
प्रभृतिनवसइत्यन्वयः गुरुवचः काश्यपवचः कुर्वन्‌परिपालयन्‌ कुतइत्यत्राह कृतेति हिशब्दःप्रसिद्धौ यतःसर्वप्रसिद्धतयाभूःकाश्यपस्यस्वत्वेनकृता
त्वद्विषयेनवत्स्यामीतिप्रतिज्ञाचकृता तस्मादित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तदिमामिति। गतिःगमनं ॥ १५ ॥

लोकहननंनामलोकदानप्रतिबंधः मूर्तस्यवाअमूर्तस्यवाकार्यस्यप्रतिहननमेवरामशरस्यापेक्षितमितिभावः ॥ १६ ॥ अक्षयमिति। अक्षयंनिर्विकारं
मधुहंतारंविरोधिनिरसनशीलं अनेन नब्रह्मासेशानइतिमहोपनिषदुपबृंहिता परामर्शात्ग्रहणात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ इयं त्वयाविमुखीकृतः व्रीडालज्जा
॥१९॥ शरमोक्षेसति। अहंदृष्टशरलक्ष्यस्वार्जितलोकगतिः॥२०॥२१॥ दृश्यदृष्ट्वा लोकान्हतान् लोकप्राप्तिहेतुकर्माणि विफलीकृतानीत्यर्थः॥२२॥

लोकास्त्वप्रतिमारामनिर्जितास्तपसामया ॥ जहितान्शरमुख्येनमाभूत्कालस्यपर्ययः ॥ १६ ॥ अक्षयंमधुहंता
रंजानामित्वांसुरोत्तमम् ॥ धनुषोस्यपरामर्शात्स्वस्तितेस्तुपरंतप ॥ १७॥ एतेसुरगणाःसर्वेनिरीक्षंतेसमागताः॥
त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वंद्वमाहवे ॥ १८ ॥ नचेयंममकाकुत्स्थव्रीडाभवितुमर्हति ॥ त्वयात्रैलोक्यनाथेनयद
हंविमुखीकृतः ॥ १९ ॥ शरमप्रतिमंराममोक्तुमर्हसिसुव्रत ॥ शरमोक्षेगमिष्यामिमहेंद्रंपर्वतोत्तमम् ॥ २० ॥ त
थाब्रुवतिरामेतुजामदग्न्येप्रतापवान् ॥ रामोदाशरथिःश्रीमांश्चिक्षेपशरमुत्तमम् ॥ २१ ॥ सहतान्दृश्यरामेणस्वा
न्लोकान्तपसार्जितान् ॥ जामदग्न्योजगामाशुमहेंद्रंपर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥ ततोवितिमिराःसर्वादिशश्चोपदिश
स्तथा ॥ सुराःसर्षिगणारामंप्रशशंसुरुदायुधम् ॥ २३ ॥ रामंदाशरथिंरामोजामदग्न्यःप्रशस्यच ॥ ततःप्रदक्षि
णंकृत्वाजगामात्मगतिंप्रभुः ॥ २४ ॥ इति श्रीबालकांडेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥
गतेरामेप्रशांतात्मारामोदाशरथिर्धनुः ॥ वरुणायाप्रमेयायददौहस्तेससायकम् ॥ १ ॥ अभिवाद्यततोरामोव
सिष्ठप्रमुखान्ऋषीन् ॥ पितरंविह्वलंदृष्ट्वाप्रोवाचरघुनंदनः ॥ २ ॥

॥ २३ ॥ आत्मगतिंस्वस्थानं ॥२४॥ इति श्रीगोविंदराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेमणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेषट्सप्ततितमःसर्गः ॥७६॥
अथस्वपुरंप्राप्यसीतयारामःसुखमुवासेत्याहसप्तसप्ततितमे गतइत्यादि । रामेपरशुरामे वरुणायन्यासत्वेनेतिशेषः । अप्रमेयायअदृश्यायेत्यर्थः ।
॥ १ ॥ विह्वलंपरवशं अनेनपरशुरामेणकृतांपरत्वसूचिकांस्तुतिंवरुणायधनुर्दानंचदशरथोनज्ञातवानितिगम्यते ॥ २ ॥

चतुरंगिणीतिप्रातिपदिकांतन्नुमित्यादिनाणत्वं ॥ ३ ॥ रामस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । रामस्यवचनंश्रुत्वा विह्वलतयाऽस्पष्टंवचनंश्रुत्वा गतोराम इतिश्रुत्वाक्रमेणपुनःस्पष्टंश्रुत्वेत्यर्थः हृष्टःपुलकितः ॥ ५॥६॥ रम्यामितिपुनरुक्तिस्तत्तद्विशेषणकृतरमणीयत्वाभिप्रायेण पताकाध्वजपटः ध्वजःदंडः पताकान्विताध्वजाअस्यां संतीतिपताकाध्वजिनीं ह्रस्वदीर्घध्वजभेदइत्यप्याहुः । उद्घुष्टमितिभावेनिष्ठा तूर्योद्घोषेणसंजातनिनादामित्यर्थः राजप्रवेशेनसुमुखैःविकसन्मुखैः मंगलंआशीर्वचनंवक्तुंशीलमेषामस्तीतिमंगलवादिभिः ॥७॥८॥९॥ जनःसबंधिजनः गृहेस्थितैरितिशेषः काम्यंतइतिकामाः वि

जामदग्न्योगतोरामःप्रयातुचतुरंगिणी ॥ अयोध्याभिमुखीसेनात्वयानाथेनपालिता ॥ [संदिशस्वमहाराजसेनांत्वच्चासनेस्थिताम् ॥ शासनंकांक्षतेसेनाचातकालिर्जलंयथा ॥] ॥ ३ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वाराजादशरथःसुतम् ॥ बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यमूर्ध्निचाघ्रायराघवम् ॥४॥ गतोरामइतिश्रुत्वाहृष्टःप्रमुदितोनृपः ॥ पुनर्जातंतदामेनेपुत्रमात्मानमेवच ॥ ५ ॥ चोदयामासतांसेनांजगामाशुततःपुरीं ॥६॥ पताकाध्वजिनींरम्यांतूर्योद्घुष्टनिनादितां ॥ सिक्तराजपथांरम्यांप्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ७ ॥ राजप्रवेशसुमुखैःपौरैर्मंगलवादिभिः ॥ संपूर्णांप्राविशद्राजाजनौघैःसमलंकृताम् ॥ ८ ॥ पौरैःप्रत्युद्गतोदूरंद्विजैश्चपुरवासिभिः ॥ पुत्रैरनुगतःश्रीमान्श्रीमद्भिश्चमहायशाः ॥९॥ प्रविवेशगृहंराजाहिमवत्सदृशंपुनः ॥ ननंदसजनोराजागृहेकामैःसुपूजितः ॥ १० ॥ कौसल्याचसुमित्राचकैकेयीचसुमध्यमा ॥ वधूप्रतिगृहेयुक्तायाश्चान्याराजयोषितः ॥ ११ ॥ ततःसीतांमहाभागामूर्मिलांचयशस्विनीं ॥ कुशध्वजसुतेचोभेजगृहुर्नृपपत्नयः ॥१२॥ मंगलालापनैश्चैवशोभिताःक्षौमवाससः ॥ देवतायतनान्याशुसर्वास्ताःप्रत्यपूजयन् ॥ १३ ॥

षयभोगपरिकराःतैः ॥ १० ॥ वधूनांस्नुषाणांप्रतिग्रहेउपचारे स्वस्वांतःपुरानयनेवा वधूर्जायास्नुषेत्यमरः । युक्ता आसक्ताः आसन्निति शेषः ॥११ ॥ जगृहुः अंतःपुरंप्रावेशयन् ॥१२॥ मंगलालापनैः स्वस्तिवाचनैः शोभिताः मंगलालंभनैरितिपाठे आलंभनंचंदनचर्चा देवतायतनानिगृहदेवतानामर्चागृहाणि प्रत्यपूजयन् गंधपुष्पादिभिरपूजयन् आयतनपूजामात्रेस्त्रीणामधिकारादितिभावः ॥ १३ ॥

अभिवाद्येति । सर्वाअभिवाद्य सर्वारेमिरइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ वर्तयंतिअनुवर्तयंतिस्म ॥ १५ ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यकस्मिंश्चित्कालेगतेसति ॥ १६ ॥ मातुलस्तवेति अतोगच्छेतिव्यंजनावृत्त्योक्तिःपुत्रविरहकातर्यात् ॥१७॥।१८॥ अक्लिष्टंकस्यापिदुःखरहितं यथाभवतितथाकर्तुंशीलमस्त्यस्येतितथा

अभिवाद्याभिवाद्यांश्चसर्वाराजसुतास्तदा ॥ (स्वंस्वंगृहमथासाद्यकुबेरभवनोपमं ॥ गोभिर्धनैश्चधान्यैश्चतर्पयि त्वाद्विजोत्तमान् ॥) रेमिरेमुदिताःसर्वाभर्तृभिःसहितारहः ॥ १४ ॥ कुमाराश्चमहात्मानोवीर्येणाप्रतिमाभुवि ॥ कृतदाराःकृतास्त्राश्चसधनाःससुहृज्जनाः ॥ शुश्रूषमाणाःपितरंवर्तयंतिनरर्षभाः ॥ १५ ॥ (कालेकालेतुनीतिज्ञास्तोषयंतोगुरुंगुणैः) ॥ कस्यचित्त्वथकालस्यराजादशरथःसुतं ॥ भरतंकैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥१६॥ अयंकेकयराजस्यपुत्रोवसतिपुत्रक ॥ त्वांनेतुमागतोवीरयुधाजिन्मातुलस्तव ॥ (प्रार्थितस्तेनधर्मज्ञमिथिलायामहंतथा॥ऋषिमध्येतुतस्यत्वंप्रीतिंकर्तुमिहार्हसि)॥ १७॥श्रुत्वादशरथस्यैतद्भरतःकैकयीसुतः॥[अभिवाद्यगुरुंरामंपरिष्वज्यचलक्ष्मणम्॥]गमनायाभिचक्रामशत्रुघ्नसहितस्तदा॥१८॥आपृच्छ्यपितरंशूरोरामंचाक्लिष्टकारिणं॥मातृश्चापिनरश्रेष्ठःशत्रुघ्नसहितोययौ॥१९॥गतेचभरतेरामोलक्ष्मणश्चमहाबलः॥पितरंदेवसंकाशंपूजयामासतुस्तदा ॥ २० ॥ पितुराज्ञांपुरस्कृत्यपौरकार्याणिसर्वशः ॥ चकाररामोधर्मात्माप्रियाणिचहितानिच ॥ २१ ॥ मातृभ्योमातृकार्याणिकृत्वापरमयंत्रितः ॥ गुरूणांगुरुकार्याणिकालेकालेन्ववैक्षत ॥ २२ ॥ एवंदशरथःप्रीतोब्राह्मणानैगमास्तदा ॥ रामस्यशीलवृत्तेनसर्वेविषयवासिनः ॥ २३ ॥ तेषामतियशालोकेरामःसत्यपराक्रमः॥ वयंभूरिवभूतानांबभूवगुणवत्तरः ॥ २४ ॥

॥२१॥परमयंत्रितःपरमंअत्यन्तंयंत्रितः श्रुतिस्मृतिमर्यादानतिलंघी गुरुकार्याणिगुरूचितशुश्रूषादिकार्याणि अन्ववैक्षतपरिपालयतिस्मेत्य ेतादृशेनशीलवृत्तेन नैगमाःवणिजः॥२३॥नकेवलंशीलवृत्तेन किंतुसर्वैरपिगुणैरित्याशयेनाह तेषामिति। तेषांब्राह्मणादीनांमध्ये ॥२४॥

मस्योक्त्वाधर्माविरुद्धकामाभिरतिंदर्शयति रामस्त्वित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेन । रामस्तु तुशब्देनपूर्वस्माद्वैलक्षण्यमुच्यते पितृशुश्रू
नदेवताराधनादिकंहिपूर्वमुक्तं सएवंकर्तासंप्रतिवात्सायनमभ्यस्यकामतंत्रपरोभूत् सीतयाअयोनिजया सहयुक्तेप्रधानइतितृतीया स्वाभा
दर्यसमृद्धचैवावतीर्णापिभोगस्रोतस्यप्रधानाभूदितिरामस्यप्रावण्यातिशयःप्रदर्शितः विजहार परस्मैपदेनफलापर्यवसायितोच्यते स्वरितञितः
भिप्रायेक्रियाफलइतिविहाररूपक्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेह्यात्मनेपदमेवभवेत् तथाचचिरतरविहारोपिभोगोपोद्घातकेलितांनातिशेतइतिभावः ।
बहूनृतून् अत्यंतसंयोगेद्वितीया तया भोगनैरंतर्यंसूच्यते बहून्ऋतूनित्युक्तंनतुवत्सरानिति तेनतत्तदृतूचितभोगोपकरणैर्भोगान्सबुभुजइत्युक्तं मनो
स्यास्तीतिमनस्वी भूमार्थेमत्वर्थीयः तथाचसंश्लेषदशायांसीतासंकल्पमप्यतिशय्यभोगस्रोतःप्रवर्तयितेत्यर्थः । नित्यंतद्गतः तस्यांगतःसप्तमीतियोग
विभागात्समासः । जातिगुणवदपृथक्सिद्धतयातदेकरसोभूदित्यर्थः । सर्वदातदासक्तचित्तोभूदितिभावः । तस्याहृदिनित्यंसमर्पितः सीतापिरामकृतत

रामस्तुसीतयासार्द्धंविजहारबहूनृतून् ॥ मनस्वीतद्गतस्तस्यानित्यंहृदिसमर्पितः ॥२५॥ प्रियातुसीतारामस्यदाराः
पितृकृताइति॥गुणाद्रूपगुणाच्चापिप्रीतिर्भूयोभ्यवर्द्धत॥२६॥तस्याश्चभर्ताद्विगुणंहृदयेपरिवर्तते॥अंतर्जातमपिव्यक्त
माख्यातिहृदयंहृदा॥२७॥तस्यभूयोविशेषेणमैथिलीजनकात्मजा॥देवताभिःसमारूपेसीताश्रीरिवरूपिणी ॥२८॥

त्तद्व्यापारेणवशीकृतातदायत्तचित्तासीत् नित्यंसुचिरंभोगेपिसद्यःसंगतेवनिरवधिकप्रेमभारभरिताभूदित्यर्थः । नित्यंतद्गतइत्यत्रहेतुमाह प्रियात्विति तुरवधारणे पितृकृतादाराइतिहेतोरेवरामस्यसीताप्रियासीत् । तर्हिसीतावैलक्षण्यमकिंचित्करं नेत्याह गुणात् भर्तृशुश्रूषणादिगुणात् रूपस्यदेहस्य गुणात्सौंदर्यात् अपिशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थः । आभिजात्यादिभिश्च प्रीतिर्भूयोभ्यवर्द्धत रामस्यसीतायामित्यर्थसिद्धं अतोबहूनृतून्विजहारेत्यन्वयः ॥२५॥२६॥ अथरामस्येवसीताया अपिरामेनिरंतरानुरागं दर्शयन्तस्याहृदिनित्यंसमर्पितइत्युक्तंविवृणोति तस्याश्चेति । तस्याभर्तारामश्च हृदये सीतायाहृदये द्विगुणंयथाभवतितथापरिवर्तते रामाद्विगुणाप्रीतिःसीतायारामेभूदित्यर्थः। यथारामस्यसीतायांप्रीतिः पितृकृतदारत्वकृता सौंदर्यकृताच एवंरामेपिसीतायाः प्रीतिर्नोभयकृता किंतुभर्तृत्वमात्रकृता वक्ष्यत्यनुसूयांप्रतिसीता यद्यप्येषभवेद्भर्ता ममार्यैवृत्तवर्जितः अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येषमयाभवेदित्यादि अनेनगुणादित्युक्तरामविषयानुरागोविवृतः । एतादृशानुरागोरामेणकथंविज्ञायतइत्यत्राह । अंतरिति अंतर्जातंसीताहृद्गतमपि हृ

दयगूढभावं अनुरागमितियावत् हृदातर्केणअनुभावैरितियावत् । व्यक्तमाख्यातिजानाति चक्षिङःख्याञादेशःसार्वधातुकेप्यार्षः । तस्यदर्शनार्थत्वंच ख्युरित्यादौसिद्धं परकीयहृदयंकथंव्यक्तीभवतीत्यपेक्षायांतत्रैवसर्वदापरिवर्तमानत्वादित्युक्तं पूर्वार्धे रामवत्सीतापिरामहृदयंविशेषेणव्यक्तंवेत्तीत्याह तस्येति । तस्यरामस्यत्हृदयं सीताभूयोविशेषेण रामादतिरिक्तंजानातीत्यर्थः । रामोयादृशभोगमभिलषतितदिंगितेनज्ञात्वा स्वयंतदनुरूपाभवति नतुतदतिरिक्तभोगमभिलषते एवंरामोपीतिभावः । रामादप्यतिशयेनसीतायाःकांतेंगितपरिज्ञानेहेतुचतुष्टयमाह मैथिलीत्यादि देशस्वभावाद्वंशस्वभावाच्चसूक्ष्मज्ञा देवताभिःसमेतिप्रागल्भ्यमुच्यते रूपेविषयेरूपिणी सर्वैर्दृश्यमानरूपवतीश्रीरिवस्थिता अनेनसहजबुद्धिविशेषोदर्शितः ॥२७॥२८॥ एवमनवधिकमन्योन्यानुरागमुपपाद्यतदनुरूपंभोगंदर्शयति तयेति । राजर्षिसुतःमहाराजसुतत्वेननिरवधिकभोगोपकरणवान् उत्तमराजकन्यया ततोप्यधिकतदुपकरणवत्या रामः रमयिताअभिरामयाततोप्यतिशयेनरमयित्र्या सःअतिशयितकामः अतिकामयारामादप्यधिककामयेत्यर्थः । तयासीतया समेयिवान् सम्यगेयिवान् एकीभावेनसंश्लिष्टः स्वयंग्रहाश्लेषविषयीभूतःसन् लीनेवप्रतिबिंबितेवलिखितेवोत्कीर्णरूपेवच प्रत्युप्तेवचवज्र

तयासराजर्षिसुतोभिरामयासमेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥ अतीवरामःशुशुभेतिकामयाविभुःश्रियाविष्णुरि
वामरेश्वरः ॥ २९ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणेआदिकाव्ये श्रीमद्वाल्मीकीयेचतुर्विंशत्सहस्रिकायांसंहितायां श्री
बालकांडेसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥७७॥ इति श्रीबालकाण्डःसमाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीजानकीवल्लभोजयतितराम् ॥

लेपघटितेवांतर्निखातेवच । सानश्चेतसिकीलितेवविशिखैश्चेतोभुवः पंचभिश्चिंतासंततितंतुजालनिबिडस्यूतेवलग्नाप्रियेतिवत् । विभुःप्रत्यालिंगनादिसमर्थः । अमरेश्वरोविष्णुःआदिविष्णुः श्रियेवमूर्तिभेदेनोपमानत्वं अतीवअतिशयेनशुशुभेरेजे तुल्यानुरागस्यातिशयितस्त्रीकामस्यभोगसमृद्धिहेतु ादितिभावः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ राजर्षिसुतइतिउत्तमराजकन्ययेतिच अभिजनवृत्तादितौल्यमुक्तं अभिरामयासौंदर्येणातिरमणीयया अ मयाअतिस्नेहया समेयिवान् । अतिसंश्लेषेणअभेदंप्राप्तः । यद्वा अतिकामया अतिक्रांतमन्मथया तेनाप्राकृतविग्रहवत्तयादिव्यदंपतिभोगएवा च्यते ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमंजीराख्यानेबालकांडव्याख्यानेसप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ छ ॥

देप्यनितरसुलभांकीर्तिमाटीकमानः काव्यालंकारनाट्यप्रभृतिषुपटुधीःकोपिटीकाविधाने ॥ शुद्धांतःपद्मशुद्धांतितमधुमथनःशुद्धसत्वैक
विचार्यव्यतनुतविमलां बालकांडस्यटीकां ॥ इति भूषणादिव्याख्यात्रयसमेतोबालकाण्डःसमाप्तः ॥ इति रघुनंदनपरब्रह्मणेनमः ॥छ॥

॥ श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नसमेतश्रीरामपरब्रह्मणेनमः ॥

इहतावत चतुर्विंशति सहस्रश्लोकेश्रीरामायणे एकैकस्याः सहस्रश्लोक्याः आदिमश्लोके एकैकमक्षरमितिक्रमेण गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणि श्रीवाल्मीकिमहर्षिणाविन्यस्तानि तइमेगायत्र्यक्षरांकिताश्चतुर्विंशतिश्लोकालिख्यंते ।

कां०	सर्ग०	श्लो०	श्लोके कतमोव०	वर्णविवेकः
१	१	१	१	त
,,	३०	१७	,,	स
,,	६३	३	,,	वि
२	१४	३७	२	तु
,,	४४	५	१	व
,,	७१	३३	२	रे
,,	९९	२५	३२	ण
३	१२	४	३	यं
,,	४७	१०	,,	भ
४	४	३	१४	ग
,,	३१	१	३०	दे
५	१	,,	४	व

अथ गायत्र्यक्षरांकितश्लोकाः ।

तपः स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरं । नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुंगवम् ॥ १ ॥
स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहितः । संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लुवे ॥ २ ॥
विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः । ततः कालेन महता मेनकापरमाप्सराः ॥ ३ ॥
चतुरश्वो रथःश्रीमान्निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम् । वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसन्निभं ॥ ४ ॥
वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोस्मिन् सदानघः । दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥
द्वारेण वैजयंतेन प्राविशच्छ्रांतवाहनः । द्वास्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो ययौ ॥ ६ ॥
निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुं । उटजे राममासीनं जटामंडलधारिणम् ॥ ७ ॥
ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् । द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवंतं निवेद्यतां ॥ ८ ॥
मम भर्त्ता महातेजा वयसा पंचविंशकः । अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥ ९ ॥
ततःपरमसंहृष्टो हनूमान् प्लवगर्षभः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः ॥ १० ॥
सकामिनं दीनमदीनसत्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपं । नरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ११ ॥
ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्शनः । इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १२ ॥

अथ गायत्र्यक्षरांकितश्लोकाः ।

कां०	सर्ग०	श्लो०	श्लोकैकतमोव०	वर्णविवेकः
,,	२७	१४	४	स्य
,,	४६	९	११	धी
६	१	१	५	म
,,	२८	२७	२५	हि
,,	५०	४०	२३	धि
,,	६८	१	२८	य
,,	८१	१	३	य
,,	११२	२६	१२	नः
७	१	१	२८	प्र
,,	२२	८	४	चो
,,	४१	१	२८	द
,,	७६	२७	२६	या

ततस्तस्य नगस्याग्रेह्याकाशस्थस्य दंतिनः । भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकीस्कंधमाश्रिता ॥ १३ ॥
नावमान्योभवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः । दृष्टा हि हरयः पूर्वं मया विपुलविक्रमाः ॥ १४ ॥
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितं । रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १५ ॥
यस्तु सव्यमसौपक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति । रक्षोगणपरिक्षितो राजा ह्येषबिभीषणः ॥ १६ ॥
तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः । प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥ १७ ॥
कुंभकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना । राक्षसा राक्षसेंद्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १८ ॥
विज्ञाय तुमनस्तस्य राघवस्य महात्मनः । सन्निवृत्त्याहवात्तस्मात्प्रविवेश पुरीं ततः ॥ १९ ॥
मरणांतानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनं । क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २० ॥
प्राप्तराज्यस्य रामस्य राक्षसानां वधे कृते । आजग्मुर्ऋषयः सर्वे राघवं प्रति नंदितुं ॥ २१ ॥
ततः प्रचोदयन् सूतस्तानश्वान् रुधिरप्रभान् । प्रययौ भीमसन्नादो यत्र रक्षःपतिः स्थितः ॥ २२ ॥
विसृज्य च महाबाहुर्ऋक्षवानरराक्षसान् । भ्रातृभिः सहितो रामः प्रमुमोद सुखं सुखी ॥ २३ ॥
सुरा हि कथयंति त्वामागतं शूद्रघातिनं । ब्राह्मणस्य तु धर्मेण त्वया जीवापितः सुतः ॥ २४ ॥

इति गायत्र्यक्षरांकितश्लोकाः समाप्ताः ।

मद्वाल्मीकीयरामायणं श्रीगोविन्दराजीयभूषणाख्यया तनिश्लोक्याख्यया रामानुजीयाख्ययाचटीकया सहितं मुद्राप्यते त
स्मिन् श्रीमदुभयवेदान्तप्रवर्त्तकाचार्य्यश्रीमच्छ्रीशैलानन्तपूरुषसिंहासनासीनाभ्यां पदवाक्यप्रमाणज्ञाभ्यां विद्वद्वर्यकण्ठीर
वाभ्यां श्रीतिरुपतिश्रीरङ्गाचार्य्यतदनुजश्रीवेङ्कटाचार्याभ्यां सम्यक्परिशोध्यानुगृहीतोऽयं बालकाण्डः
श्रेष्ठिना श्रीकृष्णदासात्मजेन गङ्गाविष्णुना स्वकीये "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" यन्त्रालये मुद्रापितः। संवत् १९४९ शके १८१४

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास

"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" छापाखाना कल्याण—(मुंबई.)

GANGAVISHNU SHRIKRISHNADASS
LUXMI-VENKATESHWAR PRESS **KALYAN** or BOMBAY.

यह ग्रन्थ सन १८६७ का ऐक्ट २५ के बमूजब रजिस्टरीकराके सबप्रकारका हक्क यन्त्राधिकारीने अपने स्वाधीन रक्खाहै.
Registered for copy-right under Act. XXV in 1867

॥ अथ सटीकान्वयश्रीवाल्मीकीयरामायणे अयोध्याकाण्डम् ॥

यह ग्रन्थ सन् १८६७ के ऐक्ट २५ के अनुसार रजिष्टरी करके सब हक्क यन्त्राधिकारीने अपने स्वाधीन रक्खा है.

अयोध्याकांडम्

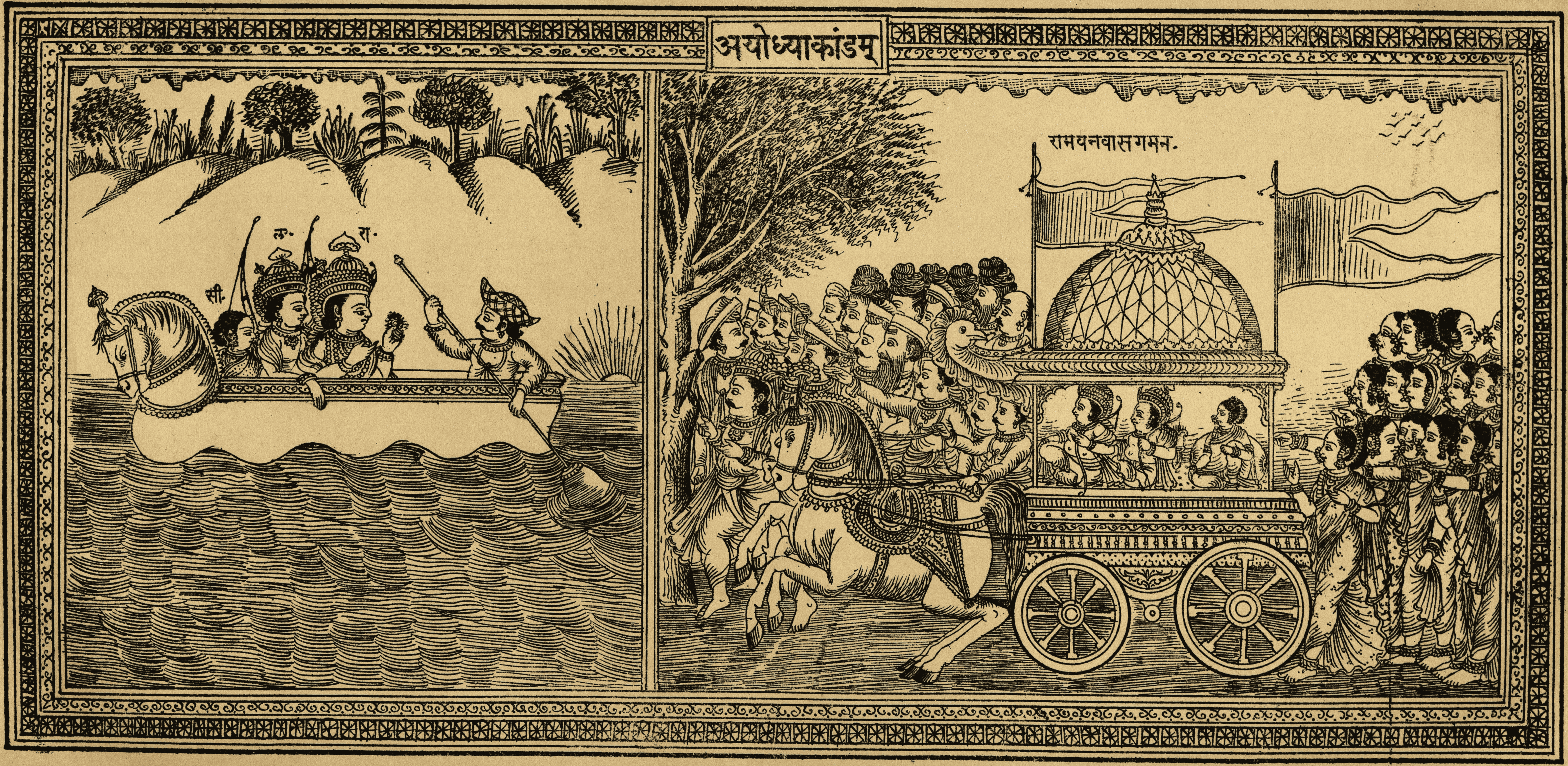
सी.
ल.
रा.
रामवनवासगमन.

श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरघुनंदनपरब्रह्मणे नमः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ अयोध्याकांडस्य श्रीगोविंदराजीयव्याख्याप्रारंभः ।

श्रीवंश्रीवंशठारेः शमदमवपुषः फुल्लवक्त्रारविंदादालोच्यालोच्य वाचा प्रकृतिमधुरया प्रोच्य विद्वज्जनेभ्यः ॥ गोविंदार्यः सुधीशः कुशिककुलमणिर्गूढगाढाशयाढ्यं सम्यक्साकेतकांडं सरसजनमुदे सादरंव्याकरोति ॥ प्रथमेकांडे एतस्मिन्नंतरेविष्णुरित्यादिना यतोवाइमानीत्यादिश्रुतिप्रतिपादितंजगत्कारणत्वं अहंवेद्मिमहात्मानमित्यादिनापुरुषसूक्तोक्तमहापुरुषत्वं त्वमनादिरनिर्देश्यइत्यादिना अचिंत्यवैभवत्वं इत्येवंसर्वस्मात्परत्वमुक्तं अधिकंमेनिरेविष्णुमित्यादिनातदितरेषामपरत्वंच संप्रतितस्यहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानताप्रतिपाद्यतेद्वितीयकांडेन अथवापूर्ववक्ष्यमाणधर्मानुष्ठानोपयोगितया रामायणपुरुषाणांमहाकुलप्रसूतत्वमहागुरुकृपालब्धधनुर्वेदरहस्यत्वतत्संवादभूतताटकाताटकेयादिनिरासहरधनुर्भंगवैष्णवचापपरिग्रहप्रभृतिगुणाःसहधर्मचारिणीयोगश्चसप्रपंचंदर्शिताः अथतदनुष्ठिताःपितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्माः भगवच्छेषत्वपारतंत्र्यभागवताभिमाननिष्ठारूपविशेषधर्माश्चप्रतिपाद्यंते पूर्वकांडेलक्ष्मीयोगोदर्शितः । अत्रभूमियोगःप्रदर्शितइत्यपिब्रुवते । पूर्वंपरत्वमुक्तं अत्रसौलभ्यमित्यप्याहुः पूर्वंलक्ष्मीविशिष्टंप्राप्य

गच्छतामातुलकुलंभरतेनतदानघः ॥ शत्रुघ्नोनित्यशत्रुघ्नोनीतःप्रीतिपुरस्कृतः ॥ १ ॥

स्वरूपमुक्तं प्राप्तृरूपजीवस्वरूपमत्रनिरूप्यते तत्रप्रथममतिरहस्यतयाऽवश्यविज्ञातव्यांलघूपपादनांभागवताभिमाननिष्ठांशत्रुघ्नानुष्ठानमुखेनदर्शयति गच्छतेति । गच्छता वर्तमाननिर्देशेनशत्रुघ्नगमनस्यभरतगमनेनैककालत्वावगमादसिवसनादिवत्तस्यतदेकपारतंत्र्यंगम्यते मातुलकुलंमातुलगृहं द्वितीययाभरतोद्देश्यस्यैवशत्रुघ्नोद्देश्यत्वावबोधनाच्छेष्युद्देश्योद्देश्यकत्वरूपंपारतंत्र्यमुच्यते भगवत्पारतंत्र्यरूपंभागवतत्वमाह भरतेनेति भरतइतिराज्यस्यभरणादितिसहस्रानीकनिर्वहणात् रामेवनंगतेतदनुसारिणिचलक्ष्मणेराजनिचत्रिदशसदनमुपसेदुषिकेवलरामाज्ञयाप्राज्यराज्यभारनिर्वाहकरणेनेत्यर्थः तदा तद्गमनकालएव अनेनस्वानुकूलचंद्रताराबलाद्यनपेक्षणोक्त्यापारतंत्र्यमेवविशेषितं अनघः अस्मिन्प्रकरणेअघशब्देन केवलरामभक्तिरुच्यते स्वशेषिभूतभरतोद्देश्यताकारेणहिशत्रुघ्नस्यरामभक्तिरुद्देश्या अतएववक्ष्यति नाहंस्वपिमिजागर्मितमेवार्यंविचिंतयन्निति । जग्राहभरतोरश्मीन्शत्रुघ्नश्छत्रमाददइतिच । अनिष्टावहस्यपापशब्दवाच्यत्वात् स्वशेषिभरतोद्देश्यत्वाकारंविनारामभक्तेरनिष्टावहत्वात्तस्याघत्वं नसुकृतंनदुष्कृतंसर्वेपाप्मानोऽतोनिवर्त्तंतइतिश्रुतौसुकृतस्यमुमुक्षोरनिष्टावहत्वेनपाप्मत्वव्यपदेशात् शत्रुघ्नः शत्रून्लवणासुरादीन्हनिष्यत्ययमि

तिभाविप्रतिसंधानेनशत्रुघ्नइतिवसिष्ठेनकृतनामधेयः नित्यशत्रुघ्नः नित्यशत्रवोज्ञानेंद्रियाणि शरीरेनित्यंसन्निधायविषयांतरप्रावण्यरूपविपरीतकार्यंकारित्वात् तान्हंतीतिनित्यशत्रुघ्नः इंद्रियनिग्रहवानित्यर्थः । पुंसांदृष्टिचित्तापहारिण्यपिनमग्नेंद्रियः रामविषयभक्तिः स्वाधिकारविरुद्धेति तन्निवर्त्तनमस्यकार्य्यमेव नीतइत्युक्तंनतुययाविति तेनाचिद्वत्पारतंत्र्यमुक्तं प्रीतिपुरस्कृतःकिंकरोमिज्येष्ठानुवर्त्तनंकनिष्ठेनकार्यमितिविधिपरतंत्रोनगतः अपितुप्रीतिप्रेरितोगच्छेदित्युक्तं तेनाचितोव्यावृत्तिरुक्ता प्रीतिरेवह्यचेतनापेक्षयाचेतनस्यविशेषः भगवत्पारतंत्र्यंतुचेतनाचेतनसाधारणमेव यद्यत्यंतसारग्राहीपुरुषःस्यात्तदाशत्रुघ्नवद्भागवतपारतंत्र्यतयावर्त्तितव्यमितिव्यंजितं व्यंजनावृत्त्याभिमतार्थप्रदर्शनंह्युत्तमकाव्यकृत्यं ॥ ❁ तनिश्लोकी ❁ ॥ मातुलकुलंमातुलगृहं कुलंजनपदेगृहइतिनिघंटुः । भरतस्यमातुलकुलमुद्देश्यं शत्रुघ्नस्यतुभरतः युधाजित्खलुभरतमेवानेतुमागतः गच्छतेति वर्तमाननिर्देशेनभरतगमनकालेगंतव्यमितिमनसिनस्थितं नचदशरथेनरामेणवानुज्ञातइतिव्यज्यते भरतेन रामेवनंगतेलक्ष्मणेतदनुवर्तिनिदशरथेस्वर्गतेअनेनैवरामराज्यंभर्तव्यमितिभाविज्ञानवतोवसिष्ठाल्लब्धभरतनामधेयेन तदा स्वस्यापिराजपुत्रत्वेननक्षत्रानुगुणमुहूर्तादिकेविचा

सतत्रन्यवसद्भ्रात्रासहसत्कारसत्कृतः ॥ मातुलेनाश्वपतिनापुत्रस्नेहेनलालितः ॥ २ ॥

रणीयेपितन्मुहूर्तएवस्वस्यापिसुमुहूर्तइतिगतः अनघःकामादिहेतुकव्यसनरहितः यद्वाएतदपेक्षयाअयोध्यास्थितजनस्सर्वोप्यघवानेव तस्यरामभक्तिमिश्रभरतभक्तित्वात् रामभक्तेःपापत्वंस्वोद्देश्यभरतभक्तिविरोधित्वात् अत्रोद्देश्यविरोधित्वमेवहिपापत्वं पापापेक्षयापुण्यस्योत्कृष्टत्वेपिस्वोद्देश्यमोक्षविरोधित्वात्खलुपापत्वं प्रथमावधिनिष्ठाचरमावधिनिष्ठाविरोधिनी शत्रुघ्नः जननकालेसंहननदर्शनेनायंसकलशत्रुसंहर्ताभविष्यतीतिवसिष्ठेननामकरणंकृतम् अस्यामनुष्यत्वादमनुष्यकर्तृकेचेतिठक् नित्यशत्रुघ्नः नित्यशत्रून्कामादीनंतःशत्रून्हन्तीतितथोक्तः इन्द्रियजयवानितियावत् नचपुंसांचित्तापहारिणमित्युक्तविषयेनिमग्नेंद्रियः तथातद्दर्शनंभरतप्रीतिफलत्वेन भरतस्यातिपावनत्वबुद्धेः अनघइत्युक्तम् अधिकभोग्यत्वंतुनित्यशत्रुघ्नइति तेननपुनरुक्तिः नीतःच्छायावत्स्वयंद्रव्यत्वेपि जातिगुणवत्पारतंत्र्यंप्राप्तः प्रीतिपुरस्कृतः ज्येष्ठानुवर्तित्वंविधिप्रेरितत्वेनभवति अपितु अयोध्यायांभरतकैंकर्यंबहुभिर्विभज्यगृह्यते तत्रचेदेकेनैवमयाभोक्तुंशक्यमितिभक्तिप्रेरितः ॥ १ ॥ रामभक्तोभरतः कथंतंविहायमातुलकुलेन्यवसदित्यपेक्षायांरामाभिमानविषयभूतशत्रुघ्नसहवासादित्याह सइति । सःभरतः तत्र मातुलगृहे अश्वपतिना मातुलेनयुधाजिता सत्कारसत्कृतः जात्यश्वप्रदाना

दिनापूजितोपि पुत्रस्नेहेन पुत्रविषयस्नेहतुल्यस्नेहेन लालितः विशिष्टभोजनाच्छादनाभरणप्रदानादिभिरुपलालितोपिसन् भ्रात्राशत्रुघ्नेनसह न्यवसत् भ्रातृस्नेहेनैवतत्रस्थितः नतुमातुलोपलालनमात्रादितिभावः यद्वा सःशत्रुघ्नःभ्रात्रासहलालितइत्यन्वयः सहयुक्तेप्रधानइतितृतीया अश्वपतिः स्वस्रीयादपि शत्रुघ्नमतिशयेनलालितवानित्यर्थः अथवा भ्रात्रासहन्यवसत्रामेणसहन्यवसत्सदारामंचिंतयातेनसहवर्त्तमानइवास्थितइत्यर्थः ॥ २ ॥ तत्रापीति। तत्रसर्वोपलालनभूयिष्ठेमातुलगृहे निवसंतावपि कामतः काम्यमानसर्वाभिमतवस्तुभिः तृतीयार्थेतसिः तर्प्यमाणौच संतोष्यमाणावपि वीरौमहोत्साहौतौभ्रातरौभरतशत्रुघ्नौ वृद्धंनृपं जीर्णमहीपतिंदशरथं स्मरतांअस्मरतां अनित्यमागमशासनमित्यडभावः । दशरथोवृद्धोभून्नराज्यभरणेसम्यक्क्षमतेअपीदानींरामंयुवराजंकारयेदितिअचिंतयतामितिभावः॥ ३ ॥ राजापीति। महातेजाः सत्पुत्रलाभकृतनिरवधिकतेजस्कः राजादशरथः महेंद्रवरुणोपमौ तद्वन्निरपायमैत्रीसंपन्नौ प्रोषितौदेशांतरगतौ निरवधिकप्रीतिविषयभूतौउभौभरतशत्रुघ्नौसुतौसस्मारसर्वसंपत्समृद्धस्यापिमेपुत्रद्वयासन्निधानमेव

तत्रापिनिवसंतौतौतर्प्यमाणौचकामतः ॥ भ्रातरौस्मरतांवीरौवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ ३ ॥ राजापितौमहातेजाःस
स्मारप्रोषितौसुतौ ॥ उभौभरतशत्रुघ्नौमहेंद्रवरूणोपमौ ॥४॥ सर्वएवतुतस्येष्टाश्चत्वारःपुरुषर्षभाः ॥ स्वशरीरा
द्विनिर्वृत्ताश्चत्वारइवबाहवः॥५॥तेषामपिमहातेजारामोरतिकरःपितुः॥ स्वयंभूरिवभूतानांबभूवगुणवत्तरः॥६॥

न्यूनतेत्यस्मरदितिभावः उभावितिस्मृतिविषयेतारतम्याभावोक्तिः ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणसन्निधानेकथमितरपुत्रस्मरणमित्यत्राह सर्वइति। तुशब्दउक्तशंकाव्यावृत्त्यर्थः चत्वारःचतुर्धावस्थिताः पुरुषर्षभाःपुरुषोत्तमाः सर्वेंअविशेषेण तस्यदशरथस्य शरीराद्विनिर्वृत्ताः निष्पन्नाः चत्वारोबाहवइव इष्टाः प्रियाएवासन् अभूतोपमा अयोगव्यवच्छेदार्थेएवकारः लोकेकस्यचिच्चतुर्षुबाहुषुसत्सुयथातस्यैकोपिनाप्रियोभवति एवंतेषुपुत्रेष्वेकोपिनानिष्टोभूदित्यर्थः उपमानेस्वशरीरविनिर्वृत्तत्वोक्त्या एतेषुराज्ञः स्वशरीरविनिर्वृत्तत्वाभिमानमात्रमित्युक्तं ॥ ५ ॥ एवंचतुर्णांप्रियत्वाविशेषेपिरामेगुणातिरेककृतप्रीतिविशेषोस्तीत्याह तेषामिति। तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी भूतानांप्राणिनाम् मध्येस्वयंभूःब्रह्मेव तेषांपुत्राणांमध्ये गुणवत्तरःअतिशयेनगुणवान्महातेजाःतादृग्गुणप्रकाशकनिरवधिकतेजस्कःरामः पितूरतिकरोबभूव निरतिशयप्रीतिःरतिः ॥ ६ ॥

कथमितरापेक्षयागुणवत्तरत्वमित्यपेक्षायांविष्णोःप्रधानावतारत्वादित्याह सहीति । हीत्यजायमानोबहुधाविजायतइतिश्रुतिप्रसिद्धिंद्योतयति । देवैः नह्यनन्यप्रयोजनैरर्थितः किंतुप्रयोजनांतरपरैः नकेवलंप्रयोजनांतरपरैः अपित्वीश्वरोहमहंभोगीत्येवंदुरभिमानिभिः मदोपिदीव्यतिधातोरर्थएव नरकासुरवधेस्वकार्यनिष्पत्त्यनंतरंपारिजातनिमित्तंकृष्णेनैवयोद्धुमुपक्रांतैरित्यर्थः उदीर्णस्यउद्भटस्य उदीर्णउद्भटइत्याद्यमरः । नैसर्गिकगर्वेणसर्वजगद्विनाशयतइत्यर्थःवधस्यार्थत्वेहेतुरयं रावणस्ययैर्वरोदत्तस्तानेवनिलयान्निष्कासयतइत्यर्थः वधार्थिभिः एकस्यसंहारेणराज्यमखिलंसुखेनवर्तिष्यतइतिप्रपन्नैः अर्थितःप्रार्थितः नोपासितः मानुषेलोकेयत्रदेवाअपि मनुष्यगंधमसहमानाश्छर्दनपूर्वकंकुत्सयंतोयोजनादुपरिस्थित्वाहविराददते तेपियस्यमनुष्यस्थानीयाः सोस्मिन्मानुषेलोकेजातः हंतकिमिदंसौलभ्यमितिभावः जज्ञे ननृसिंहादिवदाविर्भूतः सजज्ञेरामोजज्ञे लोकोहि दशमासान्गर्भेऽवस्थायजायते अयंतुततश्चद्वादशेमासइत्युक्तरीत्याततोप्यधिककालंगर्भेस्थित्वाजज्ञे विष्णुःव्यापकंवस्तुव्याप्यैकदेशस्यमत्पुत्रोयमित्यभिमान्यमभूत्सना

सहिदेवैरुदीर्णस्यरावणस्यवधार्थिभिः ॥ अर्थितोमानुषेलोकेजज्ञेविष्णुःसनातनः ॥ ७ ॥ कौसल्याशुशुभेतेनपु
त्रेणामिततेजसा ॥ यथावरेणदेवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ ८ ॥ सहिरूपोपपन्नश्चवीर्यवाननसूयकः॥ भूमाव
नुपमःसूनुर्गुणैर्दशरथोपमः॥९॥सचनित्यंप्रशांतात्मामृदुपूर्वंप्रभाषते॥उच्यमानोपिपरुषंनोत्तरंप्रतिपद्यते॥ १० ॥

तनः नित्यवस्त्वेवमात्मानमन्यथाचकार ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥७॥ नकेवलंपितुरेवानंदकरःमातुरपीत्याह कौसल्येति । अमिततेजसाअपरिमितपराक्रमेणतेनरामेणपुत्रेणकौसल्या देवानांवरेण वज्रपाणिना इंद्रेण अदितिर्यथा अदितिरिवशुशुभेबभौ तेनसंतुष्टासीदित्यर्थः॥८॥गुणवत्तरइत्युक्तंप्रपंचयति सहीत्यादिना । सःरामःरूपोपपन्नःसौंदर्ययुक्तःचकारेणरूपौदार्यगुणैरित्युक्तौदार्य्यादिकंसमुच्चीयते वीर्यवान्मृगनाभिगंधवत् स्वयमविकृतएव परेषांविकारकारीअनसूयकः गुणेषुदोषाविष्करणमसूयाअविद्यमानासूयायस्यासावनसूयकः भूमावनुपमः सूनुःभूमावेवतत्तुल्यःपुत्रः कौसल्यातिरिक्तायाःकस्याश्चिदपिनास्तीत्यर्थः दिवित्वदितेर्वज्रपाणिरस्त्येवेतिभावः गुणैराकारेंगितचेष्टाभिःदशरथोपमः दीपादुत्पन्नप्रदीपवत् ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ९ ॥ अथदशरथादाधिक्यमाह सइति । तुशब्देनदशरथाद्वैलक्षण्यमुच्यते सःरामः परुषंपरुषवचनंकेनचिदुच्यमानोपिउत्तरंउत्तरवचनंनप्रतिपद्यते नवदतीत्यर्थः अपिशब्देनतद्वक्तृत्वप्रसक्तिरेवनास्तीतिगम्यते उत्तराप्रतिपत्तौहेतुः नित्यंप्रशांतात्मेति अक्रोधनस्वभावइत्यर्थः नकेवलमुत्तराप्रतिपत्तिः किंतुतंपरुषवक्तारंप्रतिमृदुपूर्वंसांत्वपूर्वंचभाषते ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १० ॥

अथास्यकृतज्ञत्वमाह कथंचिदिति। कथंचित्कृतेनयथातथावापीत्युक्तरीत्याकृतेन यद्वा यादृच्छिकप्रासंगिकतयाकृतेन यद्वा प्रयोजनांतरपरतयाकृ
तेन कथंचित्कृतेनअहृदयतयाकृतेन कथंचित्कृतेनपत्रपुष्पाद्यन्यतमेनकृतेन यद्वा स्वस्मात्किंचित्फललाभायकृतेन यद्वा सांकेत्यंपारिहास्यंवास्तो
भंहेलनमेववेत्येवंकृतेनउपकारेण अण्वपिमहत्त्वेन।भिमन्यमानस्यभगवतोभिप्रायेणोपकारेणेत्युक्तं कृतेनकर्त्तुमीप्सितेन आशंसायांभूतवच्चेतिक्तः एके
नसकृत्कृतेन तुष्यतिसदाप्रीतिंप्राप्नोति तोषफलस्यकदाचिदपिनक्षयइतिभावः एवमुपकारेणतुष्यन्नपकारेणापिकिंकुप्यति नेत्याह नस्मरतीतिअप
काराणांसम्यक्कृतापराधानांशतमपिअसंख्येयमपि शतंसहस्रमयुतंसर्वमानंत्यवाचकमित्युक्तेः नस्मरतिनचिंतयतिकःपुनःकोपस्यावकाशइतिभावः।
उभयत्रहेतुमाह आत्मवत्तयेति वशीकृतमनस्कतयेत्यर्थः यद्वा आत्मवत्तयाज्ञानवत्तयाउदाराःसर्वएवैते नकश्चिन्नापराध्यतीत्येवमध्यवसायवत्तयेत्यर्थः
❀ तनिश्लोकी ❀ ११॥अथास्यगुणवर्द्धकंसत्संगमाह शीलवृद्धैरिति।शीलंसदाचारः सज्जनैरितित्रिष्वप्यनुषज्यते शीलवृद्धैःसदाचारसंपन्नैःसज्जनैःकथय

कथंचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यति ॥ नस्मरत्यपकाराणांशतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥ शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयो
वृद्धैश्चसज्जनैः ॥ कथयन्नास्तवैनित्यमस्त्रयोग्यांतरेष्वपि॥१२॥बुद्धिमान्मधुराभाषीपूर्वभाषीप्रियंवदः ॥ वीर्यवा
न्नचवीर्येणमहतास्वेनाविस्मितः॥१३॥ न्नास्ततैःसहसूक्ष्मतराचारविशेषान्प्रतिपादयन्नास्तेत्यर्थः ज्ञानवृद्धैःपरिपक्वमोक्षविषयिभिः मोक्षे

धीर्ज्ञानमित्यमरः। तादृशैःसज्जनैः कथयन्नास्ततैर्वेदांतरहस्यमुद्घाटयन्नास्तेत्यर्थः । वयोवृद्धैःसज्जनैः कथयन्नास्तक्रमागतसंप्रदायविशेषान्कथयन्नास्ते
त्यर्थः सज्जनैरितिसामान्योक्त्याग्रामकुलादितारतम्यंनतेनादृतमित्युच्यते तृतीययातेषामप्रधानत्वावगमात्स्वयमेवतेषामर्थविशेषंदर्शयतीतिसूचितं
नित्यमित्यनेननेदंकादाचित्कमित्युच्यते विशेषणत्रयंतुचकारेणज्ञानशीलवयोवृद्धैःशीलज्ञानवृद्धैःज्ञानवयोवृद्धैःशीलवयोवृद्धैश्चेतिसमुच्चीयते नेदंनित्या
ग्निहोत्रवत्क्वचित्समयइत्याह अस्त्रेतिअस्त्राणांयोग्यःअभ्यासः योग्योगुणनिकाभ्यासइतिवैजयंती। तस्यांतरेषुअवकाशेष्वपिअपिशब्देनसमयांतरेतत्क
थनं किंपुनर्न्यायसिद्धमित्युक्तं सत्संगतिंविनाक्षणमपिनतिष्ठतीत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥१२॥परायत्तसकलव्यापारत्वमाह बुद्धिमानिति। बुद्धिमान्प्रश
स्तबुद्धिः कथंसर्वेजनाः सुखंवसेयुरित्येवंसर्वदालोकसंरक्षणचिंतापरइत्यर्थः मधुराभाषीमधुरभाषणशीलः यद्यद्वक्तितन्मधुरमेववदतीत्यर्थः पूर्वभाषीअ
तिनीचंप्रत्यपिस्वयमेवपूर्वभाषमाणइत्यर्थः प्रियंवदः प्रियवाग्वचनशीलः प्रियवशेवदःखजितिताच्छील्येखच्। खित्यनव्ययस्येतिह्रस्वःअरुर्द्विषदजंत

स्येतिसुमागमः । शत्रुविषयेपिप्रियवचनशीलः वीर्यवान् आश्रितविरोधिनिरसनक्षमः पूर्वंवीर्यवानित्यविकृतत्वमुक्तमितिनपुनरुक्तिः महतास्वेनवीर्येणनविस्मितः आश्रितसकलविरोधिनिरसनेकृतेपिनातिस्वस्थमनाययावित्युक्तरीत्याकिंकृतंमयेत्यपर्याप्तएवास्थितः । गर्वःस्याद्विस्मयोमदइत्यमरः वर्त्ततइतिशेषः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १३ ॥ नचेति । सइतिशेषःसरामःअनृतकथोनभवति कथा प्रबंधकल्पना अनृताअसत्याकथायस्यसतथा कल्पितेतिवृत्तकासत्काव्यालापवर्जितइत्यर्थःवेत्तीतिविद्वान् विदेःशतुर्वसुः अनृतकथाभावश्च नतदज्ञानात् किंतुतद्वर्ज्यत्वज्ञानादित्यर्थःवृद्धानांपूर्वोक्तत्रिविधवृद्धानांप्रतिपूजकः प्रत्युद्गम्यपूजकः ब्राह्मणप्रतिपूजकइतिपाठेबालवृद्धसाधारण्येनब्राह्मणमात्रपूजापरः दशवर्षश्चब्राह्मणः शतवर्षश्चक्षत्रियः पितापुत्रौस्मृतौविद्धीत्यापस्तंबः प्रजाभिः पंडितपामराविशेषेणसर्वाभिः प्रजाभिः अनुरक्तःअनुरागविषयीकृतः तत्रहेतुमाह प्रजाश्चाप्यनुरंजते अनुरंजयतीत्यर्थः अंतर्भावितण्यंतोयंस्वयंपूर्वंप्रजारंजयित्वाततस्ताभिरनुक्तोभवतीत्यर्थः चादयःसर्वत्रोक्तगुणसमुच्चयार्थाः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १४ ॥ सानुक्रोशेति । सानुक्रोशःसदयः

नचानृतकथोविद्वान्वृद्धानांप्रतिपूजकः ॥ अनुरक्तःप्रजाभिश्चप्रजाश्चाप्यनुरंजते ॥ १४ ॥
सानुक्रोशोजितक्रोधोब्राह्मणप्रतिपूजकः ॥ दीनानुकंपीधर्मज्ञोनित्यंप्रग्रहवान्शुचिः ॥ १५ ॥
कुलोचितमतिःक्षात्रंधर्मंस्वंबहुमन्यते ॥ मन्यतेपरयाकीर्त्यामहत्स्वर्गफलंततः ॥ १६ ॥

कृपादयानुकंपास्यादनुक्रोशइत्यरः । दयाहिनामापरदुःखासहिष्णुत्वं जितक्रोधःवशीकृतकोपः नत्ववशेनक्रोधउत्पद्यतइत्यर्थः ब्रह्म वेदःतद्विदंतीतिब्राह्मणाःतदधीतेतद्वेदेत्यण् । प्रत्युद्गम्यपूजकःप्रतिपूजकःब्राह्मणानांप्रतिपूजकइति याजकादित्वात् षष्ठीसमासः । दीनानुकंपीदीनेषुविशेषतोनुकंपावान् विशेषोनामयत्नदीनोदृष्टः तत्रैवस्थित्वादानमानादिकरणं धर्मज्ञः सामान्यविशेषधर्म्मज्ञः प्रग्रहवान् नियमवान् अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व्रतंममेतिवक्ष्यति । शुचिःपरस्वानाकांक्षी योर्थेशुचिः सहिशुचिर्नमृद्वारिशुचिःशुचिरितिमनुस्मरणात् ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १५ ॥ कुलोचितमतिरिति । कुलोचितमतिः इक्ष्वाकुवंशोचितदयादाक्षिण्यशरणागतसंरक्षणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः स्वंक्षात्रंधर्मं दुष्टनिग्रहपूर्वकंप्रजापरिपालनरूपं बहुमन्यतेगौरवेणजानाति श्रेयान्स्वधर्मइतिश्रवणात् । परत्वापादकधर्मेभ्योपिजनित्वार्जितंक्षत्रधर्मंगौरवेणपश्यतीत्यर्थः बहुमानेहेतुमाह मन्यतइति ततःक्षत्रधर्मात्परयाकीर्त्यामहत्स्वर्गफलंभवतीतिमन्यते जानातिस्ववर्णस्वाश्रमोचितधर्मः कीर्त्तिद्वारास्वर्गसाधनमितिज्ञात्वाक्षत्रधर्मंविशिष्यानुतिष्ठतीत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १६ ॥

नोति। अश्रेयसिनिष्फलेकर्मणि नरतः नसक्तः कादाचित्कलीलाकर्मनदुष्यतीतिभावः। द्यूतादिषुनसक्तइत्यर्थः। तत्रहेतुर्विद्वानिति नविरुद्धकथारुचिः धर्मविरुद्धग्राम्यालापादिषुरुचिरहितः उत्तरोत्तरयुक्तौ लौकिकवैदिकविषयोत्तरोत्तरयुक्तिकक्षायां वाचस्पतिर्यथाबृहस्पतिरिव वक्ताअप्रतिहतवाग्व्यवहारः ❀ तनि० ❀ ॥१७॥अरोगइति। युवास्यात्साधुयुवाध्यायकः आशिष्टोद्रढिष्ठोबलिष्ठइत्यादिश्रुत्यर्थोनेनप्रतिपाद्यते। अरोगःआधिव्याधिरहितःअनेनआशिष्ठइत्युक्तमशनसामर्थ्यमाशीर्वादविषयत्वंचोक्तं तरुणःयुवा वाग्मीप्रशस्तवाक् अनेनयुवाध्यायकइत्युक्तमुक्तं वपुष्मान्प्रशस्तशरीरः अनेनबलिष्ठइत्युक्तं कायबलमुक्तं देशकालवित्अध्ययनदेशकालज्ञः अनेनसाधुशब्दार्थौविवृतः पुरुषसारज्ञः सकृद्दर्शनमात्रेणपुरुषहृदयसर्वस्वज्ञः सारोबलेस्थिरांशेचेत्यमरः। लोकेएकःअद्वितीयःसाधुरितिविनिर्मितःनिश्चितः अपकारिषुयःसाधुःससाधुरितिकीर्त्तितइत्युक्तसाधुविशेषत्वज्ञापनं ❀ तनिश्लोकी ❀

नाश्रेयसिरतोविद्वान्नविरुद्धकथारुचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौचवक्तावाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥ अरोगस्तरुणो
वाग्मीवपुष्मान्देशकालवित् ॥ लोकेपुरुषसारज्ञस्साधुरेकोविनिर्मितः ॥ १८ ॥ सतुश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानां
पार्थिवात्मजः ॥ बहिश्चरइवप्राणोबभूवगुणतःप्रियः ॥ १९ ॥ सम्यग्विद्याव्रतस्नातोयथावत्सांगवेदवित् ॥
इष्वस्त्रेचपितुःश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः ॥ २० ॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनःसत्यवागृजुः ॥ वृद्धैरभिवि
नीतश्चद्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥

॥ १८ ॥ सइति। श्रेष्ठैःउत्कैरन्यैश्चगुणैर्युक्तः पार्थिवात्मजः बहिश्चरःप्राणइव प्रजानांगुणतःगुणैःप्रियोबभूव ॥ १९ ॥ सम्यगिति। केचिद्विद्यामात्रेणस्नाताः केचिद्व्रतमात्रेणस्नाताः रामस्तुविद्याव्रताभ्यांस्नातः अधीत्यस्नायादितिस्मृत्युक्तरीत्यासम्यग्वेदानधीत्यव्रतानिचकृत्वा कृतसमावर्तनइत्यर्थः। यथावत्तत्वतःसांगवेदवित्सांगवेदार्थज्ञः अनयापृथगुक्त्याअध्ययनमक्षरराशिग्रहणफलमित्यवगम्यते इषवःअमंत्रकाः शराः अस्त्राणिसमंत्रकाः सेनांगत्वादेकवद्भावः इष्वस्त्रविषयेपितुर्दशरथात्श्रेष्ठःदशरथादवराःखल्वितरेधन्विनइतिभावः। भरताग्रजः अस्मिन्नर्थेभरतेनानिरूपणीयोरामः महेष्वासेमहाप्राज्ञेभरतेस्वयमागतइतिरामस्यवचनात्॥२०॥कल्याणेति। अभिजनः मातृपितृवंशः कल्याणःशोभनः अभिजनोयेनसतथा तत्रहेतुःसाधुरिति निर्दोषइत्यर्थः। अदीनःक्षोभहेतुषुसत्स्वप्यक्षोभ्यांतःकरणः सत्यवाक्अतिकृच्छ्रेपिसत्यवचननिरतः। ऋजुःस्वाराध्यः अभिविनीतः सुशिक्षितः ॥ २१ ॥

धर्मेति । धर्मकामार्थतत्वज्ञः नपूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णानपरान्कुर्यादितिस्मृत्युक्तरीत्या पूर्वाह्णादिषुकालेषुकर्त्तव्यधर्मार्थकामज्ञइत्यर्थः । स्मृतिमान्ज्ञातार्थविषयेविस्मरणरहितः प्रतिभानवान् प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्रतिभां विदुरितिप्रोक्तलक्षणप्रतिभानयुक्तः लौकिकेलौकैकप्रमाणके समयाचारे सांकेतिकाचारे संकेतस्तुसमयइत्यमरः । कृतकल्पःकृतसंस्थापनः विशारदःतदाचरणसमर्थः ॥२२॥ निभृतइति । निभृतःविनीतः वश्यःप्रणेयोनिभृतविनीतप्रश्रिताःसमाइत्यमरः । संवृताकारः हृदिस्थितकर्त्तव्यार्थव्यंजकेङ्गिताकारगोपनचतुरः संवृतत्वंगूढत्वं गुप्तमंत्रःफलपर्यंतमन्यैरविदितमत्रइत्यर्थः । सहायवान्प्रशस्तमंत्रयुक्तः अमोघक्रोधहर्षः फलपर्यवसायिकोपसंतोषः त्यागसंयमकालवित् वस्तुत्यागतत्संग्रहणकालवित् ॥ २३ ॥ दृढभक्तिरिति । दृढभक्तिःदेवगुर्वादिषुनिश्चलभक्तिः स्थिरप्रज्ञः भक्तिजन्याप्रकंप्यतत्वज्ञानः अतएवनासद्ग्राही नासदर्थग्राही असज्जनसंग्रहणरहितोवा नदुर्वचाः नपरुषभाषी निस्तंद्रिःआलस्यरहितः सर्वदाशास्त्रपरिशीलनपरइत्यर्थः । अतएवाप्रमत्तः शास्त्रार्थेष्वनवधानरहितः स्वदोषपरदोषवित् लोकेकश्चित्प

धर्मकामार्थतत्वज्ञःस्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ लौकिकेसमयाचारेकृतकल्पोविशारदः ॥२२॥ निभृतःसंवृताकारो
गुप्तमंत्रःसहायवान् ॥ अमोघक्रोधहर्षश्चत्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥ दृढभक्तिःस्थिरप्रज्ञोनासद्ग्राहीनदुर्वचाः ॥
निस्तंद्रिरप्रमत्तश्चस्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥ शास्त्रज्ञश्चकृतज्ञश्चपुरुषांतरकोविदः ॥ यःप्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्या
यंविचक्षणः ॥ २५ ॥ सत्संग्रहप्रग्रहणेस्थानविन्निग्रहस्यच ॥ आयकर्मण्युपायज्ञःसंदृष्टव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥

श्यतिपरदोषंआत्मदोषंनपश्यति अयंतुनतथा परदोषवत्स्वदोषंचपश्यत्येव वक्ष्यतिभरतंप्रति । शिरसायाचतस्तस्यवचनंनकृतंमयेति ॥२४॥ शास्त्रज्ञइति । शास्त्रज्ञः सांगवेदातिरिक्तविद्यास्थानज्ञः कृतंकृतांतंसिद्धांतंजानातीतिकृतज्ञः अतःकथंचिदुपकारेणकृतेनैकेनतुष्यतीत्यनेननपुनरुक्तिः पुरुषाणामंतरंतारतम्यंतत्रकोविदःपंडितः पुरुषदर्शनमात्रेणायंसाधुरयमसाधुरितितत्तत्स्वरूपविशेषज्ञइत्यर्थः । यःप्रसिद्धःप्रग्रहः मित्रादिस्वीकारः अनुग्रहः स्वीकृतपरिपालनं तयोःयथान्यायंयथाशास्त्रं विचक्षणःसमर्थः शास्त्रमर्यादामनतिक्रम्यमित्रस्वीकारादिकृदित्यर्थः । सुप्सुपेतिसमासः ॥२५॥ सदिति । सतांसंग्रहेस्वीकारे प्रग्रहणेपरिपालनेच विचक्षणइतिशेषः । निग्रहस्यअसन्निग्रहस्यच स्थानवित्अवकाशवित् अवकाशेस्थितौस्थानमित्यमरः । आयकर्मणिन्यायप्राप्तधनार्ज्जनकर्मणि उपायज्ञः पुष्पेभ्योमधुमधुकरइवअपीडनेनप्रजाभ्योधनमादातुंचतुरइत्यर्थः । संदृष्टव्ययकर्मवित् कश्चिदायस्यचार्द्धेनचतुर्भागेनवापुनः । पादभागैस्त्रिभिर्वापिव्ययः संचोद्यतेबुधैरित्यादिशास्त्रावगतव्ययकर्मज्ञः ॥ २६ ॥

श्रैष्ठ्यमिति । शास्त्रसमूहेषुवेदवेदांगेषु श्रैष्ठ्यंमहातात्पर्यज्ञत्वंप्राप्तः । व्यामिश्रकेषुसंस्कृतप्राकृतभाषात्मककाव्यनाटकालंकारादिषुच श्रैष्ठ्यंप्राप्तइत्यनुषंगः । अर्थधर्मौसंगृह्य सुखतंत्रःसुखपरतंत्रः अर्थधर्मसंग्रहणपूर्वकमेवसुखसेवी नतुकेवलकामपरतंत्रइत्यर्थः । नचालसः अर्थधर्मसंग्रहेनिरालस्यः ॥२७॥ वैहारिकाणामिति । वैहारिकाणांविहारप्रयोजनानां तदस्यप्रयोजनमितिठक् । शिल्पानांगीतवादित्राणांचित्रकर्मादीनांच विज्ञाता विशेषज्ञः अर्थविभागवित् धर्माययशसेर्थायआत्मनेस्वजनायच ॥ पंचधाविभजन्वित्तमिहामुत्रचशोभतइत्युक्तविभागवित् । वारणवाजिनांगजानामश्वानांच आरोहे आरोहणेविनयेआरुह्यशिक्षणेच युक्तःसमर्थः ॥ २८ ॥ धनुरित्यर्धाधिकः । धनुरादिस्वरूपप्रतिपादकोवेदोधनुर्वेदः उपवेदत्वाद्धनुर्वेदस्यवेदत्वं तद्विदां मध्येश्रेष्ठः समर्मधनुर्वेदविदित्यर्थः । लोकेसर्वत्र अतिरथानांअप्रतिहतरथगतीनां सम्मतःपूजितः मतिबुद्धीत्यादिनाक्तः क्तेनचपूजायामितिसमास

श्रैष्ठ्यंशास्त्रसमूहेषुप्राप्तोव्यामिश्रकेषुच ॥ अर्थधर्मौचसंगृह्यसुखतंत्रोनचालसः ॥ २७ ॥ वैहारिकाणांशिल्पानां
विज्ञातार्थविभागवित् ॥ आरोहेविनयेचैवयुक्तोवारणवाजिनाम् ॥ २८ ॥ धनुर्वेदविदांश्रेष्ठोलोकेतिरथसम्मतः ॥
अभियाताप्रहर्त्ताचसेनानयविशारदः ॥ अप्रधृष्यश्चसंग्रामेक्रुद्धैरपिसुरासुरैः ॥ २९ ॥ अनसूयोजितक्रोधोनदृप्तो
नचमत्सरी ॥ नचावमंताभूतानांनचकालवशानुगः ॥ ३० ॥

प्रतिषेधाभावआर्षः अभियाता शत्रुसमागमानंतरंनप्रहर्त्तुमिच्छति । किंतुस्वयमेवयत्रशत्रवस्तत्रगच्छति तत्रापिनदुर्गप्रदेशावलंबनेनयाति किंत्वभियाताअभिमुखंयाता प्रहर्त्ताच अभिगम्यनयोधैर्योधयति किंतुस्वयमेवनासीरेस्थित्वा प्रथमंप्रहरति सेनानयविशारदः स्वयंप्रहरन्नपिनस्वसेनांछेदयति किंतुपरदुरवगाहचक्रव्यूहादिविभागेनसेनाप्रापणसमर्थः । अप्रधृष्यश्च प्रधर्षयितुमशक्यः सर्वथाविजयीत्यर्थः । संग्रामेप्रणत्यातुजेतुंशक्यइत्यर्थः । नकेवलंमनुष्यैःसुरासुरैःपरस्परविरोधंविहायमिलितैरपि नचोपशांतैः क्रुद्धैःक्रोधपरवशैः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ २९ ॥ एवंकल्याणगुणपरिपूर्णत्वमुक्तं अथहेयप्रत्यनीकत्वमाह अनसूयइति । अनसूयःअसूयारहितः जितक्रोधःक्रोधपारवश्यरहितः नदृप्तःनगर्विष्ठः नचमत्सरीपरसंपद्विषयेद्वेषरहितः मत्सरोन्यशुभद्वेषइत्यमरः । नचकालवशानुगः सत्वरजस्तमःप्रधानकालानुगुणसत्वरजस्तमोगुणोनभवति केवलसत्वमूर्त्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥

उक्तगुणोपसंहारपूर्वकंगुणांतराण्याह एवमिति । एवंउक्तप्रकारेण पार्थिवात्मजःरामः प्रजानांमध्येश्रेष्ठैर्लोकोत्तरैर्गुणैर्युक्तः त्रिषुलोकेषुसम्मतःपूजितः । क्षमागुणैःक्षमारूपगुणैः बहुवचनंप्रकारभेदाभिप्रायेण वसुधायाःभूमेस्तुल्यइतिवक्ष्यमाणमनुषज्यते॥३१॥ उपसंहरति तथेति । तथापूर्वोक्तरीत्या सर्वप्रजाकांतैः स्त्रीबालयुववृद्धानांप्रियैः पितुःप्रीतिसंजननैः दृष्टांतार्थमिदं पितुरिवसर्वेषांप्रियैरित्यर्थः । एवंभूतैर्गुणैःरामः स्वतःसुंदरः स्वतोदीप्तः सूर्योंशुभिरिव विरुरुचेबभौ ॥३२॥ एवंरामगुणान्प्रदर्श्यतत्कृतंभूम्युपलक्षितसकललोकप्रावण्यंदर्शयति तमेवमिति । एवंगुणसंपन्नत्ववत् व्रतसंपन्नंआश्रितसंरक्षणरूपव्रतसंपन्नं अप्रधृष्यपराक्रमंअकुंठपराक्रमं सर्वैर्लोकपालाउपमायस्यतं रामं मेदिनी नाथं अकामयत भूमेर्नाथत्वोचितोभूदित्यर्थः । अथवा एवं बालकांडोक्तरीत्या व्रतसंपन्नं रामस्तुसीतयासार्द्धमित्युक्तरीत्याक्रीडारससंपन्नं अप्रधृष्यपराक्रमं विरोधिवर्गनिवर्त्यसात्म्यभोगप्रदं लोकान्पालय

एवंश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः ॥ सम्मतस्त्रिषुलोकेषुवसुधायाःक्षमागुणैः ॥ बुद्ध्या
बृहस्पतेस्तुल्योवीर्येणापिशचीपतेः ॥ ३१॥ तथासर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैःपितुः ॥ गुणैर्विरुरुचे
रामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ॥ ३२ ॥ तमेवंव्रतसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् ॥ लोकपालोपमंनाथमका
मयतमेदिनी॥३३॥एतैस्तुबहुभिर्युक्तंगुणैरनुपमैःसुतम्॥दृष्ट्वादशरथोराजाचक्रेचिंतांपरंतपः॥३४॥

तीतिलोकपालः समस्तोपभोगसाधनसंपन्नइत्यर्थः । उपसमीपेमालक्ष्मीःसीतारूपायस्यसःउपमः लोकपालश्चासावुपमश्चेतिसमासः तंलक्ष्म्याभोगाननुभवंतंरामं मेदिन्यपिनाथमकामयत स्वयंवरेणकंठेमालिकांदातुमैच्छदित्यर्थः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ एवंवृत्तसंपन्नंसदाचारसंपन्नं लोकपालःउपेंद्रः तस्यस्थितिकर्तृत्वेनावतारात्सउपमायस्यतं नाथत्वेनाकामयत मेदिनीशब्देनमेदिनीस्थायिनोजनालक्ष्यंते मंचाःक्रोशंतीतिवदितिकेचित् मेदिनीतदधिष्ठानदेवता अकामयत शिष्टपरिपालनदुष्टनिग्रहयोर्मेदिन्याएवहर्षहेतुत्वात् तथोक्तं भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानीकशतायुतैः ॥ आक्रान्ताभूरिभारेण ब्रह्माणंसाययाविति ॥ ३३ ॥ नकेवलंलोकस्तंनाथमकामयतराजापीत्याह एतैरिति । एतैःपूर्वोक्तैः बहुभिःअसंख्येयैःअनुपमैःलोकेकुत्राप्येतादृशगुणादर्शनादसदृशैः गुणैःयुक्तंसुतंदृष्ट्वा राजाराज्यभरणश्रांतः परंतपःशत्रुसंहारव्यग्रः दशरथः चिंतां मनोरथं चक्रे ॥ ३४ ॥

तामेवचिंतांस्पष्टयति अथेत्यादिनास्वर्गमवाप्नुयामित्यंतेन अथेति । अथरामगुणदर्शनानंतरं चिरजीविनः वृद्धस्य वयोवृद्धस्येतिज्ञानवृद्धव्यावृत्तिः वृद्धत्वात्प्रीतिरित्युच्यते एवं एवंप्रकारेणेत्यर्थः मयिजीवतिरामः कथंराजास्यादित्येषाप्रीतिर्बभूव अत्रकथमित्युक्तिः कैकेयीवरदानकृतविघ्नशंकाप्रतिसंधानेन ॥ ३५॥ प्रीतेरौत्कंठ्यमाह एषेति । अत्रांतेइतिकरणंद्रष्टव्यं द्रक्ष्यामिइत्येषापरानिरतिशयाप्रीतिः अस्यदशरथस्य हृदिसंपरिवर्तते सम्यक्अविच्छिन्नमनुवर्त्तते॥३६॥अथरामस्यराजत्वयोग्यतानुसंधानंदशरथस्यदर्शयतिश्लोकत्रयेण वृद्धिकामइति । वृद्धिकामइत्यनेनापूर्वैश्वर्यप्रदत्वमुक्तं सर्वभूतान्यनुकंपयतीतिसर्वभूतानुकंपनः कर्तरिल्युट् अनेनभ्रष्टैश्वर्यसाधकत्वमुक्तं ममात्मजइतिशेषः दानेसंतापहारित्वेचदृष्टांतमाह वृष्टिमान्पर्जन्यइवेति लोकेविषये मत्तःप्रियतरः अतिशयेनप्रीतिमान् प्रीणातीतिप्रियः पचाद्यच् ॥ ३७॥ पूर्वंप्रियतरत्वमुक्तं अत्रतद्धेतुगुणवत्तरत्वमुच्यते यमशक्रसमइति । प्रत्ये

अथराज्ञोबभूवैवंवृद्धस्यचिरजीविनः ॥ प्रीतिरेषाकथंरामोराजास्यान्मयिजीवति ॥ ३५॥ एषाह्यस्यपराप्रीति
र्हृदिसंपरिवर्तते ॥ कदानामसुतंद्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहंप्रियम् ॥ ३६ ॥ वृद्धिकामोहिलोकस्यसर्वभूतानुकंपनः ॥
मत्तःप्रियतरोलोकेपर्जन्यइववृष्टिमान् ॥ ३७॥ यमशक्रसमोवीर्येबृहस्पतिसमोमतौ ॥ महीधरसमोधृत्यांमत्त
श्चगुणवत्तरः ॥ ३८ ॥ महीमहमिमांकृत्स्नामधितिष्ठंतमात्मजम् ॥ अनेनवयसादृष्ट्वायथास्वर्गमवाप्नुयाम् ॥३९॥
इत्येतैर्विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः ॥ शिष्टैरपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तरैर्गुणैः ॥ ४० ॥ तंसमीक्ष्यमहाराजो
युक्तंसमुदितैःशुभैः ॥ निश्चित्यसचिवैःसार्द्धंयुवराजममन्यत ॥ ४१ ॥

कंसाम्यानर्हत्वाद्यमशक्रेत्युक्तं ॥३८॥ महीमिति । यथास्वर्गंस्वसदृशं स्वसुकृतानुरूपं स्वर्गमित्यर्थः । यद्वा । यथास्वर्गंयथाभूतस्वर्गं यस्त्वयासहवासस्वर्गइत्युक्तरामसौंदर्यानुभवस्वर्गमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ इतीतिश्लोकद्वयमेकान्वयं । इतिपूर्वोक्तरीत्या विविधैस्तैस्तैस्तत्तत्कार्यभेदेनप्रसिद्धैः अन्यपार्थिवदुर्लभैः सामान्यराजदुर्लभैः शिष्टैःउक्तव्यतिरिक्तसौशील्यादिभिः अपरिमेयैःअसंख्येयैः कतिपयगुणाःप्रदर्शिताः शिष्टास्त्वपरिमेयाइतिभावः लोके लोकोत्तरैर्लोकेकुत्राप्येवंलोकोत्तरगुणानसंतीत्यर्थः समुदितैःस्वाभाविकैः शुभैःकल्याणतमैः एतैर्गुणैर्युक्तंतंरामंसमीक्ष्य महाराजोदशरथः सचिवैःसार्द्धंनिश्चित्य युवराजममन्यत अयंयुवराजोभवेदितिनिश्चितवानित्यर्थः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अथसद्योरामाभिषेककर्त्तव्यताहेतुंस्वविपत्तिसूचकंदुर्निमित्तमात्मनोजरांचालोचितवानित्याह दिवीति। दिव्यंतरिक्षेभूमौचयान्युत्पातानितज्जंभयमि
त्यर्थः तानिचोक्तानि ज्योतिःशास्त्रे स्वर्भानुकेतुनक्षत्रग्रहताराार्कचंद्रजं। दिविचोत्पद्यतेयच्चतद्दिव्यमितिकीर्तितं। वाय्वभ्रसंध्यादिग्दाहपरिवेषतमांसिच
खपुरंचेंद्रचापंच तद्विद्यादंतरिक्षजं। भूमावुत्पद्यतेयच्चस्थावरंवाथजंगमं। तदैकदेशिकंभौममुत्पातंपरिचक्षतइति। भयावहानिघोराणिदिव्याद्युत्पातानी
तिफलितार्थः मेधावीसूक्ष्मदर्शी राजा संचचक्षे दृष्टवान् सचिवायोक्तवानितिवा आत्मनः शरीरेजरांचसंचचक्षे ख्याञभावआर्षः ॥४२॥ एवंरामाभिषेके
हेतुद्वयमुक्तं सर्वलोकप्रियत्वंचहेतुमाह पूर्णचंद्राननस्येति। अथउत्पातदर्शनानंतरं पूर्णचंद्राननस्यतद्वत्सर्वसंतापहरस्य महात्मनः महामतेःरामस्य
लोकेविषयेसंप्रियत्वं कीदृशं आत्मनःस्वस्यशोकापनुदं उत्पातादिभयनिवर्तकं सम्यक्प्रियत्वंबुबुधेअनुसंदधावित्यर्थः ॥ ४३ ॥ एवमनुसंधानप्रयो

दिव्यंतरिक्षेभूमौचघोरमुत्पातजंभयं ॥ संचचक्षेचमेधावीशरीरेचात्मनोजराम् ॥ ४२ ॥ पूर्णचंद्रानन
स्याथशोकापनुदमात्मनः ॥ लोकेरामस्यबुबुधेसंप्रियत्वंमहात्मनः ॥ ४३ ॥ आत्मनश्चप्रजानांचश्रे
यसेचप्रियेणच ॥ प्राप्तकालेनधर्मात्माभक्त्यात्वरितवान्नृपः ॥ ४४ ॥ नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जान
पदानपि ॥ समानिनायमेदिन्याःप्रधानान्पृथिवीपतीन् ॥ ४५ ॥ नतुकेकयराजानंजनकंवानराधिपः ॥
त्वरयाचानयामासपश्चात्तौश्रोष्यतःप्रियम् ॥ ४६ ॥ तान्वेश्मनानाभरणैर्यथार्हंप्रतिपूजितान् ॥ दद
र्शालंकृतोराजाप्रजापतिरिवप्रजाः ॥ ४७ ॥

जनमाह आत्मनइति। आत्मनःप्रजानांचश्रेयसेहितार्थाय प्रियेणचाप्रियायच चतुर्थ्यर्थेतृतीया धर्मात्माधर्मशीलः धर्मेणप्राणिसंरक्षकः नृपः प्राप्तकाले
नोपलक्षितःसन् भक्त्याप्रीत्या त्वरितवान्प्राप्तकालत्वं स्वस्यवृद्धत्वंरामयौवनं वसंतकालोवा ॥ ४४ ॥ नानेति। नानानगरेषुवसंतीतिनानानगरवास्त
व्याः तान्वसेस्तव्यत्कर्तरिणिच्चेतिकर्तरितव्यत्प्रत्ययः पृथग्जानपदान्जनपदांतरस्थान् मेदिन्याःभुवः प्रधानान्नकेवलानवांतरनृपतीनित्यर्थः। पृथां
क्समानिनायेतिवा ॥ ४५ ॥ नेति। श्रोष्यतइत्यनंतरमितिकरणंदृष्टव्यं अनानयनेहेतुमाह त्वरयेति दूरवर्त्तित्वादितिभावः केकयराजानमित्यत्रसमास
तविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥ ४६ ॥ तान्वेश्मनानाभरणैरिति। प्रथमंवेश्मनानाभरणैः प्रतिपूज्यपश्चात्तान्ददर्शेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

दर्शनप्रकारमेवाह अथेति । प्रविविशुः सभामितिशेषः । शेषाःकेकयराजजनकभिन्नाः ॥४८॥ अथेति। राजवितीर्णेषुराजदत्तेषु नियताःनियतदेशाधिपत्याः अंतरंगावा पादाप्रसारणादिनियमयुक्तावा ॥४९॥ सइति । लब्धमानैःप्राप्तबहुमानैः पुरालयैःनानानगरवासिभिः उपोपविष्टैःराजवचनश्रवणादरेणमंदंमंदं समीपंप्राप्तैः नृपैःमानवैश्चवृतोनृपतिः भगवान्माहात्म्यवान्सहस्रचक्षुःइंद्रइवबभौ ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकांडव्याख्याने प्रथमःसर्गः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

अथरामाभिषेकस्यसर्वसम्मतत्वंदर्शयतिद्वितीये ततइत्यादि । ततःराजादिनिवेशानंतर परिषदंपौरजानपदसमूहं आमंत्र्यअभिमुखीकृत्य हितंश्रेयस्करं

अथोपविष्टेनृपतौतस्मिन्परबलार्दने ॥ ततःप्रविविशुःशेषाराजानोलोकसम्मताः ॥ ४८ ॥ अथराजवितीर्णेषुविविधेष्वासनेषुच॥ राजानमेवाभिमुखानिषेदुर्नियतान्नृपाः ॥ ४९ ॥ सलब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैःपुरालयैर्जानपदैश्चमानवैः ॥ उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतोबभौसहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः॥५०॥इति श्रीमदयोध्याकांडप्रथमःसर्गः॥१॥

ततःपरिषदंसर्वामामंत्र्यवसुधाधिपः ॥ हितमुद्धर्षणंचैवमुवाचप्रथितंवचः ॥ १ ॥ दुंदुभिस्वनकल्पेनगंभीरेणानुनादिना ॥ स्वरेणमहताराजाजीमूतइवनादयन् ॥ २ ॥ राजलक्षणयुक्तेनकांतेनानुपमेनच ॥ उवाचरसयुक्तेनस्वरेणनृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥ विदितंभवतामेतद्यथामेराज्यमुत्तमं ॥ पूर्वकैर्ममराजेंद्रैःसुतवत्परिपालितम् ॥४॥

उद्धर्षणंउत्कूलहर्षजनकं प्रथितंप्रकटार्थं एवंवक्ष्यमाणरीत्या॥१॥प्रथितमुवाचेत्युक्तंविशदयति दुंदुभिस्वनकल्पेनेति । दुंदुभिस्वनकल्पेनभेरीस्वनसदृशेन ईषदसमाप्तौकल्पप्प्रत्ययः । गंभीरेणगंभीरार्थेन अनुनादिनादिशः प्रतिध्वनयता स्वरेण महता महतास्वरेण नादयन् जीमूतइवमेघइव स्थितः राजाउवाच पुनःस्वरःकीदृशः राजलक्षणयुक्तेन प्रभावानुरूपेण कांतेनमृदुना रसयुक्तेनमाधुर्यवता ॥२॥३॥ स्वकृतराज्यपरिपालनस्यपूर्वकृतपालनादविशेषंसूचयन्नाह विदितमिति । अंतेइतिकरणंद्रष्टव्यं उत्तमंविपुलं मेएतद्राज्यं ममपूर्वकैःपूर्वैः राजेंद्रैःरघुप्रभृतिभिः सुतवत्परिपालित अतिप्रेम्णासुरक्षितामित्येतद्भवतांविदितं क्तस्यचवर्तमानइतिषष्ठी भवद्भिर्विदितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्तुततः किमित्यत्राह सोहमिति । सःतद्वंश्योहं इक्ष्वाकुभिःइक्ष्वाकुवंश्यैः सर्वैःनरेंद्रैः परिपालितं अतएवसुखार्हं अखिलंजगत्राज्यं श्रेयसासुखेन अधुनापियोक्तुंकामयतइतियोक्तुकामःअस्मि तुंकाममनसोरपीतिमकारलोपः। योक्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥५॥ ननुभवत्कृतंपालनमेवास्माकंश्रेयइत्यत्राह मयापीति । पूर्वैःराजभिः आचरितंक्षुण्णं पंथानं मर्यादांअनुगच्छताअनुसरता नित्यंअनिद्रेणजागरूकेण मयापिप्रजाःयथाशक्त्यभिरक्षिताः यथाशक्तीतिविनयोक्तिः ॥६॥ तर्हीदानीमपितथैवरक्ष्यतामित्यत्राह इदमिति । कृत्स्नस्यलोकस्य जनस्य हितंचरताकुर्वता मया इदंशरीरं भवतांप्रत्यक्षंहीतिभावः । पांडुरस्यातपत्रस्यश्वेतस्यछत्रस्य छायायांजरितंसंजातजरंकृतं जरापर्यंतमेकच्छत्रतयापराक्रमनिधिर्भूत्वा मयानियमेन लोकहितमाचरित

सोहमिक्ष्वाकुभिःपूर्वैर्नरेंद्रैःपरिपालितम् ॥ श्रेयसायोक्तुकामोस्मिसुखार्हमखिलंजगत् ॥५॥ मयाप्याचरितंपूर्वैः
पंथानमनुगच्छता ॥ प्रजानित्यमनिद्रेणयथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥ इदंशरीरंकृत्स्नस्यलोकस्यचरताहितम् ॥
पांडुरस्यातपत्रस्यच्छायायांजरितंमया ॥७॥ प्राप्यवर्षसहस्राणिबहून्यायूंषिजीवतः ॥ जीर्णस्यास्यशरीरस्य
विश्रांतिमभिरोचये ॥ ८ ॥ राजप्रभावजुष्टांहिदुर्वहामजितेंद्रियैः ॥ परिश्रांतोस्मिलोकस्यगुर्वींधर्मधुरंवहन्
॥ ९ ॥ सोहंविश्रममिच्छामिपुत्रंकृत्वाप्रजाहिते ॥ सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्यद्विजर्षभान् ॥ १० ॥

मित्यर्थः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ ७ ॥ तर्हिसंप्रतिकिंकर्त्तव्यमित्यत्राह प्राप्यवर्षसहस्राणीति । बहूनिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षसहस्रपरिमितान्यायुंषि प्राप्यजीवतः क्रमेणजीर्णस्यास्यशरीरस्यविश्रांतिंराज्यभाराद्विरतिं अभिरोचयेइच्छामि एतेनययातिवद्विषयचापलेननराज्याद्विरम्यतइतिदर्शितं ॥ ८ ॥ इतःपरंराज्यवहनाशक्तौनिमित्तमाह राजेति । राजप्रभावैः शौर्यादिभिः जुष्टांसेवितुमर्हां अजितेंद्रियैःविषयपरैः दुर्वहांतादृशप्रभावरहितैर्वोढुमशक्यां गुर्वींबहुसाधननिर्वाह्यां लोकस्यधर्मधुरंधर्मस्थापनरूपभारं वहन्नहं परिश्रांतोस्मि ॥ ९ ॥ विवक्षितमर्थंदर्शयति सइति । सःएवंश्रांतोहं प्रजाहितेप्रजारक्षणविषये पुत्रंकृत्वानियम्य सन्निकृष्टान् अंतरंगभूतान् इमान्सर्वान्द्विजर्षभान्ब्राह्मणश्रेष्ठान् अनुमान्यकृतानुमतिकान्कृत्वा मानयतेर्ण्यंताल्ल्यप् विश्रमंश्रांतिनिवृत्तिमिच्छामि ॥ १० ॥

कस्तेपुत्रोयौवराज्येनियोज्योभिमतस्तत्राह अनुजातइति । वीर्य्यैर्विषये पुरंदरसमः इंद्रतुल्यः तौल्यमेवाह परेषांशत्रूणां पुराणिजयतिस्वाधीनीकरोतीतिपरपुरंजयः असंज्ञायामपिजेःखजार्षः । रामःरामनामकः ममज्येष्ठआत्मजः सर्वैर्गुणैःशौर्यादिभिः मामनुजातः अनुर्लक्षणइत्यनुःकर्मप्रवचनीयः । तद्योगान्मामितिद्वितीया मद्गुणान्सर्वाननुप्राप्यजातइत्यर्थः । ननुमत्तश्चगुणवत्तरः अपरिमेयैश्चलोकेलोकोत्तरैर्गुणैरितिपूर्वमुक्तं कथमिदानीमनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैरित्युच्यते पुरंदरसमइतिचउच्यते अन्यामध्यस्थचिंताहिविमर्दाभ्यधिकोदयेतिन्यायेनपौरमुखेनरामस्यसर्वाभ्याधिकगुणतांवक्तुमेवमुक्तमितिध्येयं अतएववक्ष्याति बहवोनृपकल्याणगुणाःपुत्रस्यसंतितइति॥११॥ तमिति । तंस्वगुणतुल्यगुणं धर्मभृतांधार्मिकाणां वरंपुरुषपुंगवं पुष्येणनक्षत्रेणयुक्तं चंद्रमिवस्थितं तद्वदत्युज्ज्वलं यद्वा पुष्यनक्षत्रेभिषेककरणात्पुष्येणचंद्रमिवेत्युक्तं यौवराज्येनियोक्तास्मि यद्वा चंद्रमिवस्थितंतं श्वःपुष्येण यौवराज्येनियोक्तास्मीत्यर्थः॥१२॥ दशरथवचनंवाल्मीकिस्तत्वज्ञतयाश्लाघते अनुरूपइति । सरामः अनुरूपःअनुगुणःनाथः लोकस्येतिशेषः। अनुरूपत्वेहेतुर्लक्ष्मीवानिति अपरिच्छिन्नतेजस्कइत्यर्थः। तत्रापिहेतुर्लक्ष्मणाग्रजइति लक्ष्मणोलक्ष्मिवर्द्धनइत्युक्तं । यद्वा अनुरूपत्वेहेतुर्लक्ष्मणाग्रजइति लक्ष्मणइवसर्वत्रस्वाश्रितेप्रेमशालीत्यर्थः।अथवाअनुरूपइत्यादि नित्यानपायिन्यालक्ष्म्याविशिष्टः परिजनपर्यंतोरामः सर्वस्यनिरुपाधिकःशेषी । दशरथस्तुराज्यपालनोपाधिकशेषी वैइतिश्रुत्यादिप्रसिद्धिंद्योतयति । दासभूताःस्वतःसर्वेह्यात्मानः परमात्मनइत्याद्युक्तेः । तस्यनिरुपाधिकशेषित्वेनिमित्तमाह त्रैलोक्यामिति त्रयोलोकाएवत्रैलोक्यं चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थेष्यञ् । त्रैलोक्यमपि येननाथेननाथवत्तरंअतिशयेननाथवत् रामस्यरक्षकत्वावलोकनेकियन्मात्रंत्रैलोक्यमितिभातीत्यर्थः । अथवाअनेनश्लोकेनरामस्यपरत्वमुच्यते सः रामःअनुरूपोनाथः सहजशेषीजगतःअन्येतुकर्मानुगुणतयौपाधिकाः अनुकूलंरूपंयस्यसोनुरूपः समःसमविभक्तांगःचंद्रकांताननमित्याद्युक्तनिरुपमसौंदर्य्यशालिदिव्यमंगलविग्रहइत्यर्थः । अनुकूलंस्वरूपंयस्यासावनुरूपः शतगुणितोत्तरक्रमेणनिरतिशयदशाशिरस्कतयाऽभ्यस्यमानानंदरूपइत्यर्थः । आनंदोब्रह्मेतिह्युक्तं । अनुगतंरूपंयस्यासावनुरू

अनुजातोहिमांसर्वैर्गुणैर्ज्येष्ठोममात्मजः ॥ पुरंदरसमोवीर्येरामःपरपुरंजयः ॥ ११ ॥ तंचंद्रमिवपुष्येणयुक्तंध
र्मभृतांवरम् ॥ यौवराज्येनियोक्तास्मिप्रीतःपुरुषपुंगवम् ॥ १२ ॥ अनुरूपःसवैनाथोलक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणाग्रजः ॥
त्रैलोक्यमपिनाथेनयेनस्यान्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥

पः सर्वव्यापीत्यर्थः। अनुरूपःअनुप्राविष्टचराचरादिकशरीरः सर्वशरीरीत्यर्थः । अनुरूपःअनुस्यूतरूपः परव्यूहविभवांतर्याम्यर्चावताररूपेणनाना
वताररशालीत्यर्थः। अनुरूपः ओःरुद्रस्यरूपंशरीरंतद्विलक्षणशरीरः। वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतादिगंबरत्वेननिवेदितंवस्वित्याद्युक्तरूपविलक्षणरूपः
पुंडरीकाक्षत्वादियुक्तः। उस्वरूपभिन्नइतित्रिमूर्तिसाम्यंचनिरस्यते वीनांपक्षिणांनाथोविनाथः हंसःतत्संबंधीवैनाथः। अण्यादिवृद्धिः हंसवाहनःचतुर्मु
खः तत्सहितःसवैनाथः नाभिपद्मस्थलस्थितचतुर्मुखइत्यर्थः। वैनाथोगरुडवाहनोवा नाथत्वेहेतुर्लक्ष्मीवानिति नित्ययोगेमतुप् ह्रीश्चतेलक्ष्मीश्चपत्न्यौ।
अप्रमेयंहितत्तेजोयस्यसाजनकात्मजा। वेदांतास्तत्ववाचिंतांमुरभिदुरसियत्पादचिह्नैस्तरंति। पत्नीविशिष्टत्ववत् परिजनविशिष्टत्वमाह लक्ष्मणाग्रजइति
लक्ष्मणशब्दः कैंकर्यपरमात्रोपलक्षणार्थः।अग्रजइतितन्निरूप्यत्वोक्त्याआश्रितपारतंत्र्यमुक्तं ननुकथमयमनुरूपोनाथः ब्रह्मरुद्रादयोपिहिसंतिनाथाइत्य
त्राह त्रैलोक्यमपीति कृतकमकृतकंकृतकाकृतकामित्युक्तंसमस्तंजगदित्यर्थः। येननाथेननाथवदित्यनेनेंद्रादिव्यावृत्तिः तरपाब्रह्मरुद्रादिव्यावृत्तिः तन्ना

अनेनश्रेयसासद्यःसंयोज्यैवमिमांमहीम् ॥ गतक्लेशोभविष्यामिसुतेतस्मिन्निवेश्यवै ॥१४॥ यदीदंमेनुरूपार्थंम
यासाधुसुमंत्रितम् ॥ भवंतोमेनुमन्यंतांकथंवाकरवाण्यहम् ॥१५॥ यद्यप्येषाममप्रीतिर्हितमन्यद्विचिंत्यतां ॥ अ
न्यामध्यस्थचिंताहिविमर्दाभ्यधिकोदया॥१६॥

थत्वस्यैतन्मूलत्वात् युगकोटिसहस्राणिविष्णुमाराध्यपद्मभूः।पुनस्त्रैलोक्यधा
तृत्वंप्राप्तवानितिशुश्रुम। महादेवःसर्वमेधेमहात्माहुत्वात्मानंदेवदेवोबभूवइत्यादिस्मृतयः तत्रमानं त्रैलोक्यंनाथवत्तरंरक्ष्यापेक्षयारक्षकत्वराधिकेत्यर्थः
॥❀॥ तनिश्लोकी ॥❀॥ १३ ॥ अनेनेति। इमांमयाचिरकालधृतांमहीं तस्मिन्ज्येष्ठेसुते निवेश्य महीपालनभारंनिक्षिप्येत्यर्थः। अनेनतन्निवेशरू
पेण श्रेयसाचमहीमेवंसद्यःसंयोज्य गतक्लेशःगतराज्यभरणक्लेशोभविष्यामि रामाभिषेकस्यद्वेफले मह्याःश्रेयोममविश्रांतिश्चेतिभावः ॥१४॥ यदीति।
इदंरामाभिषेकरूपंकार्यं मेराज्यभरणश्रांतस्यवृद्धस्यमे यद्यनुरूपार्थंउचितप्रयोजनकंचेत् मयावासाधुसुमंत्रितंयदि सम्यक्विचार्यारब्धंचेदित्यर्थः त
दाभवंतःमेमह्यंअनुमन्यंतां अनुमतिंकुर्वंतु इदंमेअनुकूलार्थंचेत्कथंवान्यत्करवाणि ॥१५॥ यत्तेप्रियंतत्क्रियतामित्यत्राह यद्यपीति। एषारामाभिषेकावि
षयाप्रीतिर्यद्यप्यस्ति तथाप्यन्यद्धितमस्तिचेच्चिंत्यतां ननुकस्त्वत्तोधिकदर्शीत्यत्राह अन्येति मध्यस्थानांरागद्वेषरहितानांचिंताविचारः अन्या अन्या
दृशी स्वमात्रचिंतातोविलक्षणा तदेववैलक्षण्यमाह विमर्दाभ्यधिकोदयेति विमर्देनपूर्वापरपक्षसंघर्षणेनहेतुना अभ्यधिकोदयाअधिकार्थप्रादुर्भावाहि १६

इतीति। इतिपूर्वोक्तप्रकारेण ब्रुवंतंनृपंदशरथं नृपाः परिषद्गताराजानः वृष्टिमंतंवर्षुकं महामेघं नर्दंतः केकांकुर्वंतः बर्हिणइवमयूराइव मुदिताःसंतःप्रत्यनंदन्प्राशंसन् ॥ १७ ॥ स्निग्धइति। तत्रसभायां स्निग्धःस्नेहाभिव्यंजकः अनुनादीप्रतिध्वनिकारी जनौघोद्घुष्टः जनसमूहोत्पादितः सन्नादः समीचीनशब्दः विमानंतदास्थानमंडपविमानं कंपयन्निव संजज्ञे नकेवलंराजानएव सर्वेपिजनाः तच्छ्रुत्वासंतुष्टाइत्यर्थः ॥१८॥ तस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं। ब्राह्मणाःवसिष्ठाद्याः जनमुख्याःराजानश्च पौरैर्नागरिकैः जानपदैश्च समेत्यसंयुज्य मंत्रयित्वायुक्तायुक्तंविचार्य धर्मार्थविदुषःस्वस्यवार्द्धकेयुवराजस्थापनंधर्मः प्रजानामर्थसाधनंचेति जानतःतस्यदशरथस्य भावंवचनमूलतात्पर्यं सर्वशःसर्वप्रकारेण देशकालेंगितादिभिः आज्ञायआसमंतात्ज्ञात्वा समतांसाम्यंगताःबुद्धयोयेषांतेतथोक्ताः ऐकमत्यंप्राप्ताःसंतःमनसाचज्ञात्वा प्रत्येकंस्वस्वहृदयेननिश्चित्य वृद्धंनृपं वक्ष्यमाणवचनार्हं दशरथमूचुः ॥१९॥२०॥

इतिब्रुवंतंमुदिताःप्रत्यनंदन्नृपानृपम् ॥ वृष्टिमंतंमहामेघंनर्दंतइवबर्हिणः ॥ १७ ॥ स्निग्धोनुनादीसंजज्ञेतत्रहर्ष
समीरितः ॥ जनौघोद्घुष्टसंनादोविमानंकंपयन्निव ॥ १८ ॥ तस्यधर्मार्थविदुषोभावमाज्ञायसर्वशः ॥ ब्राह्मणाज
नमुख्याश्चपौरजानपदैःसह ॥ १९ ॥ समेत्यमंत्रयित्वातुसमतांगतबुद्धयः ॥ ऊचुश्चमनसाज्ञात्वावृद्धंदशरथंनृपं
॥ २० ॥ अनेकवर्षसाहस्रोवृद्धस्त्वमसिपार्थिव ॥ सरामंयुवराजानमभिषिंचस्वपार्थिवम् ॥ २१ ॥ इच्छामोहि
महाबाहुंरघुवीरंमहाबलम् ॥ गजेनमहतायांतंरामंछत्रावृताननम् ॥ २२ ॥

वृद्धंनृपमितिकविनासूचितमर्थंदर्शयति अनेकेति। हेपार्थिव त्वंअनेकवर्षसाहस्रः सहस्राण्येवसाहस्राणिस्वार्थेअण् अनेकानिवर्षसाहस्राणियस्यसतथावृद्धोसीतिविशेषणमहिम्नाअतिवृद्धोसीतिगम्यते सःतादृशवृद्धस्त्वंपार्थिवं पृथिवीशासनार्हं युवराजानंयुवराजं समासांतस्यानित्यत्वान्नराजाहःसखीत्यादिनाटच्। अभिषिंचस्वयथारामोयुवराजोभवतितथाभिषिंचेत्यर्थः॥२१॥ननुरक्षकेमयिविद्यमाने किमर्थंरामाभिषेकोपेक्ष्यतइत्याशंकायांनहिवयं रक्षणार्थंतमपेक्षामहेकिंतुसौंदर्यविशेषानुभवार्थमित्याहुः इच्छामइति। इच्छामइतिबहुवचनेन सर्वेषामिच्छावैषम्याभावउक्तः महाबाहुमिति आयताश्चसुवृत्ताश्चेत्युक्तरीत्या सहजबाहुसौंदर्यं तत्कालांकुशाकर्षणादिव्यापारविशेषश्चोच्यते इच्छामइत्यादिइच्छामः अभिषेकपट्टबंधादियुक्ततयास्थितंद्रष्टुमिच्छामः इच्छामात्रमस्माकं कार्यनिर्वहणंभवदधीनं इच्छामः अस्माकमिच्छावर्त्तते श्रेयांसिबहुविघ्नानीत्येवंविधश्रेयोस्माकंलभ्यतेकिं इच्छामः अभिषेकःसि

ध्यतुवानवा इच्छानिष्प्रतिबंधा सुंदरवस्तुदर्शनेइच्छाप्रवर्त्ततेखलु इच्छामः सर्वप्रकारेणरक्षकत्वाद्वाचाप्रार्थयितुमशक्तामनसाइच्छामः।भवदभिप्रायज्ञा
नेनइदानीमिच्छामइतिवदामः केषांचिदस्तिनकेषांचिदितिनाकिंतुसर्वेइच्छामः हिसर्वलोकप्रसिद्धंखलु जनौघोद्धुष्टसंन्नादोविमानंकंपयन्निवेतिसर्वजनको
लाहलेनतवगृहंविश्लिष्टबंधंखलु अकामयतमेदिनी त्वयिनिर्वाहकेसत्येवभूमिःस्वयंवरंकृतवतीखलु त्वयिकरग्रहंकुर्वतिरामकामनानयुक्तेतिध्वन्यते । का
मुकीनांनमर्यादाखलु लोकपालोपमंविष्णुसदृशं अतएववृतवतीभूमिः। मेदिनीमधुकैटभवसाविस्रगंधेनोपहतासर्वगंधइति रामसौगंध्येनवासयितुमकाम
यत कर्पूरचंदनादिकमिवस्वशेषकोटीकृतवती नाथंसौगंध्यासौगंध्ययोः स्वस्यैवशेषिणोभोग्यतयातद्विप्रवासनानिवर्तनेनस्वशेषरक्षकं महाबाहुं बाहुबल
स्यालक्ष्याखल्वियं शक्तस्त्रैलोक्यमप्येकइति नकेवलंकोसलराज्यं लंकाराज्यमपिरक्षितुंशक्तिरस्ति महाबाहुंआयताश्चेति आजानुबाहुरितिचमहापुरुषल
क्षणदर्शनेननज्ञायतेकिं विभूतिद्वयनिर्वाहकबाहुःखलु महाबाहुंबाहुच्छायामवष्टभ्येतिछायास्मद्रक्षणे नपर्य्याप्ताकिं ररक्षधर्मेणबलेनचैवेतिधर्मबलमप्य
स्तीत्याहुः रघुवीरंदीनान् दानेनराघवइतिप्रसिद्धःखलु आनृशंस्यंपरोधर्मइतिपरेषामप्युपदेशपर्य्यंतंखलुरक्षणं रघुवीरंरघ्वपेक्षयास्यैवधर्मिष्ठताज्ञायतेख
लुरघुंप्रतिक्षुधार्तस्यमरणेतवपापंनभवतीत्युक्तेतूष्णींस्थितवान् अयंतु अप्यहंजीवितंजह्यामितिखलूक्तवान् महाबलंमनोबलयुक्तं नहिप्रतिज्ञांसंश्रुत्यन

इतितद्वचनंश्रुत्वाराजातेषांमनःप्रियम् ॥ अजानन्निवजिज्ञासुरिदंवचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

त्यजेयंएतद्व्रतंममेतिवक्ष्यति।गजेन महतायांतं गजेनत्वयादत्तकिरीटपट्टबंधादियुक्तःशत्रुंजयेनागच्छतिचेत्तदाज्ञायते गजेननरथादिना मत्तमातंगगामिन
मितितद्गमनोपमानगतिमता महताअत्युन्नतेन सर्वशक्तिमता अयांतंमहावीथीमध्येप्रतिग्रहांगणमागतंआयांतं एकःस्वादुनभुंजीतेतिपुत्रकलत्रादिभिः
सहानुभवरसमास्वादयामः रामंसौंदर्यगुणैः सकलमनोरंजकं छत्रावृताननंदृष्टिदोषपरिहारायांतरंगेणछत्रेणावृतमुखं दृश्यादृश्यैकदेशतयासाकल्येनमुख
दर्शनाभिलाषमुत्पादयंतं अंतरंगसुहृद्भिर्वातातपपरिम्लानताशंकयाभूचक्रच्छत्रेणाच्छादितमुखपंकजं छत्रावृताननं एकछत्रांमहींभुंक्तइतिलक्षणशास्त्र
कथितसमवृत्तविशालोत्तमांगत्वव्यंजकेन निरंकुशप्रशासनवशीकृतनिखिलभूपालवलयतानिरूपकेणछत्रेणपांडुरेण परभागभावमापन्नेन नितरांप्रका
शितेंदीवरसदृशमुखं विशदीकृतमुक्तं रघुवीरमितिगजस्कंधावस्थानसूचितोवीर्यविशेषउच्यते महाबलंमत्तमातंगमपितृणीकृत्यगमनसमर्थं महागजेन
शत्रुंजयेनायांतंगच्छंतमित्यनुभवसाक्षिकःसुषमाविशेषःसूच्यते रामंस्वसौंदर्येणगजमलंकुर्वाणमिवस्थितं छत्रावृताननंवदनप्रभामंडलेनेवछत्रावरणेन
जनितसौंदर्यं एतैरभिषेकानंतरभाविभिर्विशेषणैरभिषेकः कर्त्तव्यइतिव्यंजनावृत्याप्रार्थ्यते ❀ ॥तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥२२॥ इतीति । इतिपूर्वोक्तप्रकारेण

श्रुत्वैववचनंयन्मेराघवंपतिमिच्छथ ॥ राजानःसंशयोयंमेकिमिदंब्रूततत्वतः ॥ २४ ॥ कथंनुमयिधर्मेणपृथिवीमनुशासति ॥ भवंतोद्रष्टुमिच्छंतियुवराजंमहात्मजम् ॥ २५ ॥ तेतमूचुर्महात्मानंपौरजानपदैः सह ॥ बहवोनृपकल्याणागुणाःपुत्रस्यसंतिते ॥ २६ ॥

तद्वचनं तेषांपौरादीनांवचनं श्रुत्वा तद्वचनभंग्यैव तेषांमनःप्रियं मनःसंतोषं जानन्नप्यजानन्निव जिज्ञासुः तन्मुखेनैवज्ञातुमिच्छुः इदंवक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वेति । हेराजानः मेवचनंश्रुत्वैव नतुपूर्वापरंपर्यालोच्य राघवंरामंपतिंराजानं इच्छथेतियत् अयंमेसंशयःसंशयहेतुः विधेयापेक्षयापुल्लिंगता संशयप्रकारमाह किमिदमिति इदं राघवाभिषेकप्रार्थनं किं किंनिमित्तकमिति तत्वतोब्रूत अत्रनिमित्तंयाथातथ्येन कथयतेत्यर्थः ॥ ❁ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❁ ॥ यद्यस्मात्कारणात्मेवचनंश्रुत्वैव सकृच्छ्रवणमात्रेणैवेत्यर्थः । राघवंपतिंराजानंइच्छथ हिंसकहस्तापतिताःकदानिस्तरिष्यामइतिवद्भवतांशीघ्रमाक्रोशःकिमर्थमितिभावः अतःमेअयं बुद्धौपरिवर्तमानः संशयोजातः इयमिच्छा मत्पालनवैगुण्याद्वा तस्यगुणवत्तरत्वाद्वेतिसंदेहोभवतीतिभावः । इदंरामस्यराजाशंसनंकिंनिमित्तकमित्यर्थः । तत्वतोब्रूतसंशयविच्छेदोयथास्यात्तथाब्रूत ॥२४॥पुनः संशयं विशिनष्टि कथमिति । मयिधर्मेणपृथिवीमनुशासतिभवंतःममात्मजं अतिमुग्धंयुवराजं द्रष्टुंकथमिच्छंति मयिचिरंस्वसुखनिरभिलाषतयाराज्यपरिपालनजागरूकेतिष्ठतिममापत्यं पतिमभिलषथ कोवामेपराधइतिभावः ॥ ❁ तनिश्लोकी ❁ ॥ उपक्रांतकार्यंसम्यग्जातंराजलोकएवत्वरतइत्यतिहृष्टः तंहर्षंगोपयन्तैरेववाचयितव्यमितिमनासिकृत्वाहकथमिति । षष्टिर्वर्षसहस्राणिआत्मसुखमनपेक्ष्ययुष्मद्रक्षणेयत्कर्तव्यंतदेवान्वेषितं बलवान्दुर्बलंयथानबाधतेतथारक्षितं मयाकिंचिदुक्ते भवानेवेतःपरमनुशाधिक्रमेणरामाभिषेकोभविष्यति भवतःप्रियंचेत्तद्वाकर्तव्यमित्यनुक्त्वाकिमेवमुच्यतइतिप्रष्टुरभिप्रायः ॥२५ ॥ नतेकश्चिदपराधःकिंतुतवपुत्रस्यगुणानामपराधइत्याहुः तइति । तेराजानः पौरजानपदैः सहपंडितपामराविशेषेणसर्वैंऐकमत्यंप्राप्येत्यर्थः ।महात्मानंमहाबुद्धिंतं गुणग्राहिणंदशरथंऊचुः हेनृपेतिसंबोधनेनतारतम्यज्ञतोक्ता तेपुत्रस्य बहवःकल्याणागुणास्संति तवतुनृपरिपालनमेकोगुणइतिभावः । रामप्रशंसयातस्यासूयामाभूदिति तेपुत्रस्येत्युक्तंतदतिशयस्सर्वोपित्वत्संबंधकृतइतिभावः । गुणाइतिबहुवचनेनैवबहुत्वेसिद्धेपिबहवइत्युक्त्याअसंख्येयगुणत्वमुक्तं पुत्रस्यगुणाइत्यनेनजन्मसिद्ध

गुणान्गुणवतोदेवदेवकल्पस्यधीमतः ॥ प्रियानानंदनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्यतान्शृणु ॥ २७ ॥ दिव्यैर्गुणैः
शक्रसमोरामःसत्यपराक्रमः ॥ इक्ष्वाकुभ्योपिसर्वेभ्योह्यतिरिक्तोविशांपते ॥२८॥ रामःसत्पुरुषोलोकेसत्यधर्म
परायणः ॥ साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तोधर्मश्चापिश्रियासह ॥ २९ ॥

त्वोक्त्यागुणानांस्वाभाविकत्वमुक्तं कल्याणाःअखिलहेयप्रत्यनीकाः आश्रयसंबंधेनशुभीभूतावागुणाः सत्यज्ञानप्रभृतयउतत्वद्गततयाशुभीभूतंयाताइत्यभियुक्तोक्तेः अत्रस्वाभाविकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणइतियामुनाचार्यवचनमनुसंधेयं ॥ ❁ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❁ ॥ शत्रुबाणबाधितोनभवतिलोकःकिंतुतवपुत्रगुणैर्बद्धःगुणजितैरस्माभिरेवमुक्तं नकार्यबुद्धिभिरित्युत्तरमाहुः तइति तेअनुभूतारामगुणाः महात्मानं एतादृशपुत्रपितृत्वेनमहानुभावं कल्याणाःमंगलैकतानाःबहवःअसंख्याताः तेपुत्रस्येत्याश्रयवैलक्षण्यं गुणाःसन्तिसर्वंवाक्यंसावधारणमितिन्यायेनगुणाएवसंति नैकोपिदोषइतिव्यंजितं ॥ २६ ॥ केतेगुणाइत्याकांक्षायांतान्वक्तुंप्रतिजानीते गुणानिति । हेदेवहेराजन् गुणवतः प्रशस्तबहुगुणकस्य देवकल्पस्यदेवतुल्यस्य धीमतःरामस्य प्रियान्इष्टान् आनंदनान्प्रीतिजनकान् तान्प्रसिद्धान्कृत्स्नान् गुणान् अद्यप्राप्तकाले शृणुप्रवक्ष्यामः गुणवतोगुणानित्यनेनगुणानामनारोपितत्वेनस्वाभाविकत्वमुक्तं देवकल्पस्येत्यनेनगुणानांसंभावितत्वं धीमतइत्यनेनगुणानांमध्येज्ञानस्यप्राधान्यमुक्तं ब्राह्मणाआगतावासिष्ठोप्यागतइत्यत्रवसिष्ठस्येवप्रियानित्यनेनकल्याणत्वं आनंदनानित्यनेननिरतिशयत्वं कृत्स्नानित्यनेनासंख्येयत्वंच विवक्षितं एतावत्पर्यंतं किमर्थंनोक्तमित्यपेक्षायांभवत्प्रश्नकालएवास्मदुक्तेरवसरइत्यद्येत्यनेनसूचयंति प्रवक्ष्यामइतिप्रवचनोक्त्या भगवद्गुणोपदेशेधिकारितारतम्यंनास्ति अजानताजानद्भिः श्रोतव्यमित्येवेतिसूचितं शृण्वित्यनेनरामगुणश्रवणेनिरतिशयानंदमग्नोभविष्यसि कथंचिन्मनः संस्तभ्यश्रोतव्यमित्युक्तं ॥ २७ ॥ दिव्यैरिति । दिव्यैःअमानुषैः गुणैःशौर्यवीर्यादिभिः शक्रसमःइंद्रसमः सत्यपराक्रमःअमोघविक्रमः इक्ष्वाकुभ्यःइक्ष्वाकुवंश्येभ्यः सर्वेभ्योतिरिक्तःसमधिकः अतिरिक्तःसमधिकइत्यमरः । शौर्यादिभिरितिशेषः राज्ञोमनःप्रीणनायसंबोधयंतिविशांपतइति विशांप्रजानांपते ॥२८॥ रामइति । लोकेरामएवसत्पुरुषः रिपूणामपिवत्सलइत्यर्थः । सत्यधर्मावेवपरायणंपरमागतिर्यस्यसः सत्यधर्मपरायणः सत्यधर्मैकनिरतइत्यर्थः । किंच धर्मः प्रिया तत्फलभूतया संपदासह रामात्साक्षादव्यवधानेन निर्वृत्तः निष्पन्नः धर्मार्थयोरितरनिरपेक्षतयानिर्वाहकइत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रजासुखत्वेचंद्रस्यवसुधायाःक्षमागुणैः ॥ बुद्ध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येंसाक्षाच्छचीपतेः ॥ ३० ॥ धर्मज्ञःसत्यसं
धश्चशीलवाननसूयकः ॥ क्षांतःसांत्वयिताश्लक्ष्णःकृतज्ञोविजितेंद्रियः ॥ ३१ ॥ मृदुश्चस्थिरचित्तश्चसदाभव्यो
नसूयकः ॥ ३२ ॥ प्रियवादीचभूतानांसत्यवादीचराघवः ॥ बहुश्रुतानांवृद्धानांब्राह्मणानामुपासिता ॥ ३३ ॥

रामनिष्ठगुणसमुदायस्यैकत्रासंभवादेकैकगुणयोगेनचंद्रादीन्दृष्टांतयंति प्रजेति । प्रजासुखत्वेप्रजानांसुखकरत्वेचंद्रस्यतुल्यः क्षमागुणविषयेवसुधायाःभूमेःतुल्यः बुद्ध्याबुद्ध्यचसाधारणधर्मेण बृहस्पतेस्तुल्यः वीर्यैंविषये शचीपतेःसाक्षात्तुल्यः साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरित्यमरः ॥ ३० ॥ धर्मज्ञइति । धर्मसामान्यविशेषरूपमशेषंजानातीतिधर्मज्ञः सत्याअमोघा संधाप्रतिज्ञा यस्यासौसत्यसंधः संधाप्रतिज्ञामर्यादेत्यमरः । शीलवान् शीलंहिनाममहतोमंदैःसहनीरंध्रेणसंश्लेषःतद्वान् अनसूयकःगुणेषुदोषाविष्करणमसूयातद्रहितः बहुव्रीहौकप् । क्षांतः क्षमावान् क्षमाअत्राश्रितापराधसहिष्णुत्वं क्षमेरूदित्वात्पक्षेनेट् । नकेवलंसहिष्णुरपराधिषु सांत्वयिता कुपितान्दुःखितांश्चप्रतिसांत्ववादी श्लक्ष्णःप्रियंवदः समौश्लक्ष्णप्रियंवदावित्यमरः। कृतज्ञः स्वल्पमपिसकृत्कृतमुपकारंबहुतयाजानन्नित्यर्थः । विजितेंद्रियः विषयचापलरहितः ॥ ३१ ॥ मृदुरिति । मृदुत्वंसमाश्रितजनविश्लेषभीरुत्वं चित्तस्थैर्यंनामअतिसंकटेप्यंगीकृतविषयपरित्यागराहित्यं सदा भव्यःकुशलः आश्रिताधीनोवा ॥ ३२ ॥ प्रियवादीति । सत्यंब्रूयात्प्रियंब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियमित्युक्तरीत्याप्रियवादित्वेपिसत्यवादीत्यर्थः प्रियवादीचचकारोवधारणार्थः । प्रियवाद्येव नतुसत्यमप्यप्रियंवदतीत्यर्थः । नब्रूयात्सत्यमप्रियमितिस्मरणात् । भूतानांभवनमात्रोपाधिकानांसर्वेषांजनानां सत्यवादी सत्यंब्रूयादितिविहितसत्यवचनः चकारेणाप्रियमप्यसत्यंनवदतीत्यवधार्यते । यद्वासत्यमितिपरलोकहितमुच्यते सत्येनलोकान्जयतीतिप्रयोगानुसारात् प्रियवचनस्यानिषिद्धसाधारणत्वाददृष्टविरोधिप्रियंनवदतीत्यर्थः राघवः रघुराक्षससंवादादिषुप्रियसत्यवचनंप्रसिद्धमितिकुलागतोधर्मइत्यर्थः । एतादृशज्ञानवत्वंपुस्तकनिरीक्षणादिना पंडितंमन्यतयावानभवतीत्याह बहुश्रुतानामिति बहुभ्यआचार्येभ्योबहुभिः शास्त्रैःबहुधाबहुप्रकारेण श्रुतमेषामस्तीतितेषां वृद्धानांशीलवयोवृद्धानां ब्राह्मणानांउक्तलक्षणेषुक्षत्रियेषुसत्स्वपि ब्राह्मणानेवज्ञानार्थमुपास्तइत्यर्थः । प्रियवादीत्यादि प्रियवादीग्रीष्मघर्मसंतप्तस्थलेप्रवर्षीबलाहकइवसुशीतलंवचनंवक्तीत्यर्थः । किमीदृशवचनंदिव्यांतःपुरस्यमातापित्रादीनांवसिष्ठादीनांवा नेत्याहभूतानांसत्तायोगिसकलपदार्थानांचप्रियवादीकिंसर्वत्रप्रियमेववदतिनेत्याह सत्यवादीभूतहिताद्

ष्टार्थवचनइत्यर्थः। प्रियहितवादीतिभावः। किंमिदंविरुद्धंद्वयमघटितघटनासामर्थ्यादित्यपेक्षायां नतथाकिंतुकुलप्रभावादित्याहराघवइति एवंविधगुणः
किंसगर्वोवर्तते नेत्याहबह्विति संभावितगुणैरतृप्तस्सन् पुनरप्यतिशयायज्ञानिनांप्रांगणंगत्वातिष्ठतीत्यर्थः। यत्किंचिच्छ्रवणमात्रेणतृप्तानांज्ञानादिवृद्धानां
सर्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदइत्युक्तरीत्या बहुभ्यःसारग्रहणंकृतवानित्यर्थः। ब्राह्मणानांसाविद्यायाविमुक्तयइत्युक्तब्रह्मविद्यानिष्ठानांनतुविद्यान्या
शिल्पनैपुणमित्युक्तान्यविद्यानिष्ठानाम् उपासितातद्गृहंगत्वानुवर्तयितानतुस्वगृहेतानानीयश्रोता ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥३३॥ वृद्धोपासनसिद्धान्गुणानाह
तेनेति। तेनसमृद्धोपासनेन कीर्तिःऔदार्यादिगुणनिमित्ता प्रथायशःपराक्रमादिनिबंधनाप्रथा यद्वा कीर्तिःप्रथा यशस्तत्कारणबलादानादिकं तेजःपरा
भिभवनसामर्थ्यं॥३४॥ सम्यगिति। विद्याव्रतस्नातः वेदमधीत्यस्नायादितिस्मृतिप्रक्रिययानिखिलवेदाध्ययनव्रताचरणानंतरभाविस्नानकर्मयुक्तः सम्यक्

तेनास्येहातुलाकीर्तिर्यशस्तेजश्चवर्द्धते ॥ देवासुरमनुष्याणांसर्वास्त्रेषुविशारदः ॥ ३४ ॥ सम्यग्विद्याव्रतस्नातो
यथावत्सांगवेदवित् ॥ ३५ ॥ गांधर्वेचभुविश्रेष्ठोबभूवभरताग्रजः ॥ कल्याणाभिजनःसाधुरदीनात्मामहामतिः
॥३६॥ द्विजैरभिविनीतश्चश्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः ॥३७॥ यदाव्रजतिसंग्रामंग्रामार्थेनगरस्यवा ॥ गत्वासौमित्रिसहितो
नाविजित्यनिवर्त्तते॥३८॥ संग्रामात्पुनरागम्यकुंजरेणरथेनवा ॥ पौरान्स्वजनवन्नित्यंकुशलंपरिपृच्छति ॥३९॥
पुत्रेष्वग्निषुदारेषुप्रेष्यशिष्यगणेषुच ॥ निखिलेनानुपूर्व्याच्चपितापुत्रानिवौरसान् ॥ ४० ॥

गुरुकुलवासाद्यंगसहिततयासांगवेदवित् शिक्षाव्याकरणंछंदोनिरुक्तंज्यौतिषं तथाकल्पश्चेतिव्याहृतानिवेदांगानिमनीषिभिरित्युक्तांगसहितवेदार्थज्ञः
यथावत् यथासंप्रदायं ॥ ३५ ॥ गांधर्वेचसंगीतशास्त्रेपिसामगानोपयुक्तत्वादितिभावः कल्याणाभिजनः परिशुद्धोभयवंशः साधुःस्वयंपरिशुद्धः अदीना
त्माक्षोभहेतुष्वप्यक्षोभ्यांतःकरणः ॥३६॥ द्विजैरिति। धर्मार्थनैपुणैःधर्मार्थप्रतिपादनकुशलैः स्वार्थेअण्प्रत्ययः श्रेष्ठैःअभिजनविद्यावृत्तयुक्तैः अभिविनी
तःसर्वतः सुशिक्षितः ॥ ३७ ॥ यदेति। ग्रामार्थइत्यत्रग्रामेत्यविभक्तिकनिर्देशः ग्रामस्यनगरस्यवार्थेप्रयोजनेनिमित्ते नाविजित्यनिवर्ततइत्यभिधानात्
रामस्यसुबाहुमारीचविषयेजेतृत्ववदन्यत्रापिशत्रुविषयेजेतृत्वमभूदित्यवगम्यते ॥ ३८ ॥ संग्रामादिति। स्फुटं ॥३९॥ कुशलप्रश्नप्रकारमाह पुत्रेष्विति।
प्रेष्यःभृत्यः निखिलेनकार्त्स्न्येन आनुपूर्व्यात्प्रधानक्रमेणपृच्छतीत्यनुषज्यते ॥ ४० ॥

शुश्रूषंतेचवःशिष्याःकच्चित्कर्मसुदंशिताः ॥ इतिनःपुरुषव्याघ्रःसदारामोभिभाषते ॥४१॥ व्यसनेषुमनुष्याणां
भृशंभवतिदुःखितः ॥ उत्सवेषुचसर्वेषुपितेवपरितुष्यति ॥४२॥ सत्यवादीमहेष्वासोवृद्धसेवीजितेंद्रियः ॥
स्मितपूर्वाभिभाषीचधर्मंसर्वात्मनाश्रितः ॥४३॥ सम्यग्योक्ताश्रेयसांचनविगृह्यकथारुचिः ॥ उत्तरोत्तरयुक्तौ
चवक्तावाचस्पतिर्यथा ॥४४॥ सुभ्रूरायतताम्राक्षःसाक्षाद्विष्णुरिवस्वयम् ॥ रामोलोकाभिरामोयंशौर्यवीर्यपरा
क्रमैः ॥४५॥ प्रजापालनतत्वज्ञोनरागोपहतेंद्रियः ॥ शक्तस्त्रैलोक्यमप्येकोभोक्तुंकिन्नुमहीमिमां ॥४६॥

शुश्रूषंतइति । दंशिताःसन्नद्धाः सन्नद्धोवर्मितःसज्जोदंशितइत्यमरः ॥४१॥ सत्पुरुषसंभावितगुणानभिधायरामस्यसाधारणगुणानाह व्यसनेष्विति । मनुष्याणांदिव्यांतःपुरस्थितमातृप्रभृतीनांनभवति किंतुमनुष्याणां आढ्यदरिद्रद्विजादितारतम्यानादरेणमनुष्यजात्याक्रांतानां व्यसनेषुअल्पानल्पविचारमंतरेणव्यसनपदार्थेषु भृशंव्यसनवतोयादृशंतादृशंन किंतुपंकमग्नगजइवस्वमाहात्म्यानुगुणंयावत्सत्ताकंच दुःखितोभवति नतुदिनक्रमेणविस्मरति इदंदुःखंमत्परिपालनवैगुण्येनखल्वागतमितिनितरांदुःखितोभवतिह्रीरेषातुममातुलेतिवक्ष्यति उत्सवेषुपुत्रजननादिषुसर्वेषुपुत्रीजननाद्यनादरविरहेण द्वारिचूतकिसलयमालाबंधनमुपधीकृत्यप्रवृत्तेष्वित्यर्थः पितेवपुत्रादीनांपुत्राद्युत्सवेषुयःपितुःपरितोषोजायते सद्विविधः पामराणामर्थलाभलौकिकसहायनिमित्तः पंडितानांस्वोत्तारकत्वनिमित्तश्च एवमुभयविधपरितोषोरामस्याप्यस्तिप्रनृत्यंतिपितामहाः यद्येकोपिगयांव्रजेदितिवत् मनुष्याणांसहस्रेषुकश्चिद्यतति सिद्धये। बहुजन्मसहस्रांते दिष्ट्यायस्तुप्रपद्यत इतिप्रत्याशासंभवात् अत्रपरिशब्दोवीप्सायांवर्तते । अत्रापिभृशमित्यनुवर्तते ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥४२॥ सत्यवादीति । अतिसंकटावस्थायामपिसत्यवचनशीलः सर्वात्मनाधर्मंश्रितः अतिदुर्घटदशायामपिधर्मंनत्यजतीत्यर्थः ॥४३॥ सम्यगिति । श्रेयसांसम्यग्योक्तासंपादकः नविगृह्यकथारुचिः नविग्रह्यकथांकुर्यादितिनिषिद्धयोर्जल्पवितंडयोर्निवृत्तरागः निवृत्तरागत्वंकिमवक्तृत्वान्नेत्याहउत्तरेति ॥४४॥ उक्तकल्याणगुणानुरूपाकारसौभाग्यमाह सुभ्रूरिति । शूरस्यभावःशौर्यं तच्चमरणनिर्भयत्वं शूरोमरणनिर्भयात्इतिवचनात् वीर्यं स्वयमविकृतःसन्परान्विविधमीरयतिविद्रावयतीतिवीरः तस्यभावोवीर्यं दुष्प्रवेशचक्रव्यूहादिविशिष्टसैन्ययुक्तान् देवासुरानपि येनोत्साहेनाक्रमति सपराक्रमः ॥४५॥ प्रजेति । रामोराज्यमुपासित्वेत्युक्तरीत्याप्रजापालनतत्वज्ञः नरागोपहतेंद्रियः इंद्रियचापलरहितइति नसमासः भोक्तुंपालयितुं ॥४६॥

नेति । नियमात्नियमेन वध्यान्शास्त्रतोवध्यान् हंत्येवअवध्येशास्त्रतःअवध्येविषये ॥४७॥ युनक्तीति । यत्रयास्मिन्पुरुषेतुष्यति तंतुष्टोसौअर्थैराभल
षितपदार्थैः युनक्तियोजयति ॥४८॥ शांतैरिति । शांतैःशमप्रधानैः सर्वप्रजानांकांतैः काम्यमानैः सर्वजनभोग्यैरित्यर्थः अतएवप्रीतिसंजननैः दांतइ
तिपाठे यमनियमादिरूपतपःक्लेशसहैः तपःक्लेशसहोदांतइत्यमरः । दीप्तःग्रीष्मादिकालिकः ॥४९॥ तमिति । मेदिनीमेदिनीस्थजनता ॥५०॥ वत्सइ
ति । तवदिष्ट्याभाग्येन श्रेयसिश्रेयोनिमित्तं वत्सःपुत्रोजातःपुत्रगुणैर्युक्तः पुन्नाम्नोनरकात्त्रायतइतिव्युत्पत्तिसिद्धपितृतारकगुणैर्युक्तः मारीचःमरीचेः
पुत्रः काश्यपःकश्यपगोत्रः ॥ ५१ ॥ बलमितिश्लोकद्वयमेकान्वयं । देवासुरमनुष्येषुसर्वोजनःराष्ट्रेइतरराष्ट्रेपुरवरेइतरपुरवरेच वर्त्तमानोजनः
आभ्यंतरःअंतःपुरचारीजनः पौरजानपदः स्वपुरस्वजनपदस्थोजनश्च विदितात्मनः प्रसिद्धशीलस्यरामस्यबलादिकमाशंसते प्रार्थयते । मनुष्यश

नास्यक्रोधःप्रसादश्चनिरर्थोस्तिकदाचन ॥ हंत्येवनियमाद्वध्यान्नवध्येनचकुप्यति ॥ ४७ ॥ युनक्त्यर्थैःप्रहृष्टश्च
तमसौयत्रतुष्यति ॥४८॥ शांतैःसर्वप्रजाकांतैःप्रीतिसंजननैर्नृणां ॥ गुणैर्विरुरुचेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ॥ ४९ ॥
तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ लोकपालोपमंनाथमकामयतमेदिनी ॥५०॥ वत्सःश्रेयसिजातस्तेदिष्ट्यासौ
तवराघव ॥ दिष्ट्यापुत्रगुणैर्युक्तोमारीचइवकाश्यपः ॥ ५१ ॥ बलमारोग्यमायुश्चरामस्यविदितात्मनः ॥ दे
वासुरमनुष्येषुसगंधर्वोरगेषुच ॥ ५२ ॥ आशंसतेजनःसर्वोराष्ट्रेपुरवरेतथा ॥ आभ्यंतरश्चबाह्यश्चपौरजानपदो
जनः ॥ ५३ ॥ स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्चसायंप्रातःसमाहिताः ॥ सर्वान्देवान्नमस्यंतिरामस्यार्थेयशस्विनः ॥ ५४ ॥

ब्दोत्रदेवादिसाहचर्याद्दृषिवचनः ॥५२॥५३॥ स्त्रियइति । स्त्रियः अतिगंभीरततयास्वहृदयंव्यक्तमनाविष्कुर्वंत्यः वृद्धाःकरणपाटवरहिताः अत्यलसतयासर्व
त्रानादरंकुर्वंत्यः तरुण्यःयौवनमदांधतयाविवेकशून्याः सायंप्रातरित्युपलक्षणंत्रिसंध्यमित्यर्थः । तेनमंगलाशासनकालनियमोक्तिः । समाहिताःसाव
धानाः अनेनरामगुणगृहीततयास्वारसिकप्रेमकत्वेन समनस्कत्वमुक्तं सर्वान्देवानितिप्रेमकलुषिततयान्यूनाधिकविभागमंतरेणलौकिकवैदिकविभा
गमंतरेणचनमस्यंतीति रामरक्ष्यानेव देवान्रामरक्षकान्मन्यंतइतिप्रेमांध्यकाष्ठादर्शिता रामस्यार्थेरामस्यबलारोग्यादिप्रयोजनसिद्ध्यैवस्वप्रयोजनंनां
तरीयकमितितस्यैवप्रयोजनमुद्दिश्य यशस्विनः देवतांतरनमस्कारस्यरामप्रयोजनपर्यवसितत्वात्रामप्रेमपारवश्येनकृतत्वाच्च स्वरूपविरुद्धदेवतांतरभ

जनरूपमयशोनास्तीत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥५४॥तेषामिति । आयाचितं रामाभिषेकरूपाभिमतार्थप्रार्थनं समृद्ध्यतांसफलंभवतु॥५५॥राममिति।
इंदीवरश्याममिति समुदायशोभोक्ता सर्वशत्रुनिबर्हणमिति स्वसौंदर्यातिशयदर्शनमग्नचित्तत्वरूपकामादिशत्रुनिबर्हणमित्यर्थः । पश्यामः द्रक्ष्यामः वर्त
मानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिभविष्यदर्थेलट् ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥५६॥ तमिति । दवेतिसंबुद्धिः देवदेवःविष्णुः तत्सदृशमितिवा निविष्टंदत्तावधानमित्यर्थः
उदारजुष्टंऔदार्ययुक्तं भावप्रधानोनिर्देशः उदारैर्जुष्टंसेवितमितिवा॥५७॥इतिं श्रीगो॰श्रीरा॰पीतांबराख्याने अयोध्याकांडव्याख्याने द्वितीयःसर्गः॥२॥
एवंनिश्चित्ताभिषेकस्यसंभारसंभरणप्रवृत्तिस्तृतीये तेषामिति । प्रगृहीतानिप्रकर्षेणगृहीतानि शिरसिबद्धानीत्यर्थः । अंजलिरूपाणिपद्मानिअंजलिपद्मा
निअंजलीनांपद्ममुकुलाकारत्वादत्रत्यपद्मशब्दः पद्ममुकुलपरः प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्यंजलिभिर्यथायोगमजलीनांप्रतिग्रहः ॥ १ ॥ अहोइति । अ

तेषामायाचितंदेवत्वत्प्रसादात्समृद्ध्यतां ॥ ५५ ॥ राममिंदीवरश्यामंसर्वशत्रुनिबर्हणं ॥ पश्यामोयौवराज्यस्थं
तवराजोत्तमात्मजं ॥ ५६ ॥ तंदेवदेवोपममात्मजंतेसर्वस्यलोकस्यहितेनिविष्टं ॥ हितायनःक्षिप्रमुदारजुष्टंमुदा
भिषेक्तुंवरदत्वमर्हसि ॥५७॥ इतिश्रीमदयोध्याकांडेद्वितीयःसर्गः ॥२॥ ॥ छ ॥ तेषामंजलिपद्मानिप्रगृहीता
निसर्वशः ॥ प्रतिगृह्याब्रवीद्राजातेभ्यःप्रियहितंवचः ॥ १ ॥ अहोस्मिपरमप्रीतःप्रभावश्चातुलोमम ॥ यन्मेज्येष्ठं
प्रियंपुत्रंयौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥ इतिप्रत्यर्च्यतान्राजाब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठंवामदेवंचतेषामेवाप
शृण्वतां ॥ ३ ॥ चैत्रःश्रीमानयंमासःपुण्यःपुष्पितकाननः ॥ यौवराज्यायरामस्यसर्वमेवोपकल्प्यतां ॥ ४ ॥

होस्मीतिसंधिरार्षः ॥२॥ इतीति । राजादशरथइतिपूर्वोक्तरीत्या तान्प्रार्थनापरान्ब्राह्मणान् अभ्यर्च्य मधुरवचनैः संमान्य तेषामेवोपशृण्वतां तेषुउप
शृण्वत्सुसत्स्वेव वसिष्ठंवामदेवंचेदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अभिषेकविषयनिरतिशयादरेणतदुचितकालंप्रशंसति चैत्रइति । चैत्रःयथेतरेभ्यः प्रधानभूतोरामः
तथामासांतरेभ्योयंमासः श्रीमान् यथासर्वसुखावहत्वाद्रामः सर्वेषांराजा तथासर्वसुखकरत्वादसौसर्वमासानांराजा अयंमासःअभिषेकमनोरथसमयएव
सन्निहितः अयंमासःअवतारहेतुरेवाभिषेकहेतुः पुण्यः रमणीयः पुण्यवर्द्धनोवा पुष्पितकाननः अस्मत्प्रयत्नालंकृतनगरवैलक्षण्येनस्वयमेवालंकृतवनः
यद्वा रामस्यकनककिरीटधारणसमये स्वयंकुसुममुकुटधारीवनप्रदेशोजातः ॥ ४ ॥

राज्ञइति । वसिष्ठशब्दोवामदेवस्याप्युपलक्षणपरः वसिष्ठंवामदेवमितिद्वयोःप्रस्तुतत्वात् एवंव्यादिश्यविप्रौतावित्युपरिवक्ष्यमाणत्वाच्च प्राधान्याद्वसि
ष्ठस्योपादानं जनघोषःचिरप्रार्थितरामाभिषेकविषयोस्मन्मनोरथः फलितइत्येवंरूपः ॥ ५ ॥ अभिषेकायेति । सपरिच्छदंसोपकरणं ॥ ६ ॥ तदिति ।
युक्तान्राजकार्यनियुक्तान् सुमंत्रादीन् अधिकारिणइतियावत् ॥७॥ सुवर्णादीनीति । बलीन् । उपहारान् करोपहारयोःपुंसिबलिरित्यमरः । ओषधयःव्री
हिमुद्गादयः शुक्लमाल्यांश्चेतिलिंगव्यत्ययआर्षः पृथक्पृथक्पात्रगृहीतेमधुसर्पिषीक्षौद्रघृते अहतानि ईषद्धौतंनवंश्वेतंसदशंयन्नधारितं । अहतंतद्द्विजानी
यादैवेपित्र्येचकर्मणीत्युक्तजलप्रक्षालनादिगुणयुक्तानि । चामरव्यजने चामररूपव्यजने शातकुंभानांसौवर्णानां हिरण्यशृंगंहिरण्यालंकृतशृंगंसमग्रंसंपू

राज्ञस्तूपरतेवाक्येजनघोषोमहानभूत् ॥ शनैस्तस्मिन्प्रशांतेचजनघोषेजनाधिपः ॥ वसिष्ठंमुनिशार्दूलंराजावच
नमब्रवीत् ॥५॥ अभिषेकायरामस्ययत्कर्मसपरिच्छदं ॥ तदद्यभगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वाभू
मिपालस्यवसिष्ठोद्विजसत्तमः ॥ आदिदेशाग्रतोराज्ञःस्थितान्युक्तान्कृतांजलीन् ॥ ७ ॥ सुवर्णादीनिरत्नानि
बलीन्सर्वौषधीरपि ॥ शुक्लमाल्यांश्चलाजांश्चपृथक्चमधुसर्पिषी ॥ ८ ॥ अहतानिचवासांसिरथंसर्वायुधान्यपि ॥
चतुरंगबलंचैवगजंचशुभलक्षणं ॥ ९ ॥ चामरव्यजनेश्वेतेध्वजंछत्रंचपांडुरं ॥ शतंचशातकुंभानांकुंभानामग्नि
वर्चसां ॥ १० ॥ हिरण्यशृंगमृषभंसमग्रंव्याघ्रचर्मच ॥ उपस्थापयतप्रातरग्न्यगारंमहीपतेः ॥ ११ ॥ यच्चान्यत्किं
चिदेष्टव्यंतत्सर्वमुपकल्प्यतां ॥१२॥ अंतःपुरस्यद्वाराणिसर्वस्यनगरस्यच ॥ चंदनस्रग्भिरर्च्यंतांधूपैश्चघ्राणहा
रिभिः ॥ १३ ॥ प्रशस्तमन्नंगुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम् ॥ द्विजानांशतसाहस्रेयत्प्रकाममलंभवेत् ॥ १४ ॥

र्णावयवं उपस्थापयतप्रापयत अग्न्यगारंअग्निहोत्रगृहं अन्यत्गंधपुष्पादिकंएष्टव्यंअपेक्षणीयं ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अंतःपुरेति । अंतःपुरस्य
राजगृहस्य सर्वस्यनगरस्य द्वाराणि सर्वाणिनगरद्वाराणीत्यर्थः । घ्राणहारिभिः घ्राणद्वारापुरुषाकर्षकैः ॥१३॥ प्रशस्तमिति । सहस्रमेवसाहस्रंशतसाहस्र
शब्दोपरिमितवचनः विषयसप्तमी अलंपर्य्याप्तं अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः । शतसाहस्रविषयेप्रकामंअत्यर्थंपर्याप्तंप्राशस्त्यादिगुणवि
शिष्टं यदन्नभवेत्तत्संपाद्यतामित्यर्थः ॥ १४ ॥

सत्कृत्येति । द्विजमुख्यानांद्विजमुख्येभ्यः सत्कृत्यदीयतां तदन्नमितिशेषः । पुष्कलाः संपूर्णाः ॥ १५ ॥ सूर्यइत्यादि । सूर्येअभ्युदितमात्रे सूर्योदयानं
तरमेव श्वःपरेद्युः स्वस्तिवाचनंभवितातदर्थंब्राह्मणाश्च निमंत्र्यंतांआहूयंतां आसनानि तेषामितिशेषः । आबध्यंतांप्रतिगृहमितिशेषः ॥ १६ ॥
सर्वइति । तालैरवचरंतिजीवंतीतितालावचराःनर्तकादयः कक्ष्यांद्वितीयामितिअंतःकक्ष्यायामभिषेकप्रवृत्तेस्तत्रचब्राह्मणैर्वस्तव्यत्वादितिभावः ॥१७॥
देवायतनचैत्येषुदेवगृहेषु चतुष्पथेषुचेत्यर्थः । अन्नभक्षैःसहवर्त्ततइतिसान्नभक्षाः अन्नमोदकहस्ताइतियावत् माल्यप्रदानयोग्याः माल्ययोग्याः मध्य
मपदलोपिसमासः माल्यार्थसाधनानि पृथक्पृथगितिदेवायतनचैत्ययोरितिशेषः । ब्राह्मणैर्दैवताःपूजनीयाइत्यर्थः ॥ १८ ॥ दीर्घासिबद्धाइति । दी

सत्कृत्यद्विजमुख्यानांश्वःप्रभातेप्रदीयताम् ॥ घृतंदधिचलाजाश्चदक्षिणाश्चापिपुष्कलाः ॥ १५ ॥ सूर्येभ्युदि
तमात्रेश्वोभवितास्वस्तिवाचनम् ॥ ब्राह्मणाश्चनिमंत्र्यंतांकल्प्यंतामासनानिच ॥ आबध्यंतांपताकाश्चराज
मार्गश्चसिच्यतां ॥ १६ ॥ सर्वेचतालावचरागणिकाश्चस्वलंकृताः ॥ कक्ष्यांद्वितीयामासाद्यातिष्ठंतुनृपवेश्मनः
॥ १७ ॥ देवायतनचैत्येषुसान्नभक्ष्याःसदक्षिणाः ॥ उपस्थापयितव्याःस्युर्माल्ययोग्याःपृथक्पथक् ॥ १८ ॥ दी
र्घासिबद्धायोधाश्चसंनद्धामृष्टवाससः ॥ महाराजांगणंसर्वेप्रविशंतुमहोदयम् ॥ १९ ॥ एवंव्यादिश्यविप्रौतौ
क्रियास्तत्रसुनिष्ठितौ ॥ चक्रतुश्चैवयच्छेषंपार्थिवायनिवेद्यच ॥ २० ॥ कृतमित्येवचाब्रूतामभिगम्यजगत्पतिं ॥
यथोक्तवचनंप्रीतौहर्षयुक्तौद्विजर्षभौ ॥ २१ ॥

र्घासिबद्धाःबद्धदीर्घासयः प्रहरणार्थेभ्यःपरेनिष्ठासप्तम्यौभवतइतिनिष्ठायाःपरनिपातः महानुदयोरामाभिषेकरूपाभ्युदयोयस्मिन्तंमहोदयं ॥ १९ ॥
एवमिति । विप्रौवसिष्ठवामदेवौ क्रियाःपुरोहितकर्त्तव्याः तत्रराजगृहेव्यादिश्यआज्ञाप्य यच्छेषं दासीपरिजनाद्यानयनं तदपिपार्थिवायराज्ञे निवेद्यचक्रतुः
॥ २० ॥ कृतमिति । अथजगत्पतिंराजानमभिगम्ययथोक्तवचनं उक्तवचनमनतिक्रम्य कृतमिति प्रीतौहर्षयुक्तौ प्रीतिर्मनोगतोहर्षः मानसप्रीतिजन्य
रोमांचादिशरीरविकारोहर्षःतद्युक्तौ पूर्वश्लोकेनिवेद्येत्यनेनशेषसंपादनविषयनिवेदनमुक्तं अब्रूतामितिपूर्वोक्तसकलसिद्धिविषयमितिनपुनरुक्तिः ॥२१॥

ततइति । कृतात्मासुशिक्षितबुद्धिः शीघ्रागमनहेतुरयं आत्माजीवेधृतौबुद्धावित्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अथेति । अथसुमंत्रानिर्गमनानंतरं तत्रप्रासादे स
मासीनाः सम्यगुपविष्टाः प्राच्याइत्यादौद्युप्रागित्यादिनायदादयः शैषिकाभवार्थाः।म्लेच्छाचार्याः म्लेच्छप्रभवः अंतशब्दःप्रदेशवाची प्राच्येत्यादिनाशै
लांतवासिनइत्यंतेनमूलभृत्यश्रेणिसुहृद्द्विषदाटविकमितिषड्विधबलोपास्यत्वं सार्वभौमचिह्नमुक्तं ॥२४॥२५॥२६॥ गंधर्वराजेत्यादि । गंधर्वराजप्रतिमं
भोगस्रोतःप्रावण्यवेषसौंदर्येषु गंधर्वराजौपम्यं नकेवलंभोगधारारसिकत्वेन वीररसानभिज्ञत्वमित्याह लोकेविख्यातपौरुषं पौरुषोपयुक्तसंहननवत्त्वमाह
दीर्घबाहुमिति नकेवलंशिरीषपुष्पसुकुमारबाहुत्वेनान्तःसारराहित्यमित्याह महासत्वमिति तदनुगुणगतिविशेषमाह मत्तमातंगगामिनमिति सगर्वस

ततःसुमंत्रंद्युतिमान्राजावचनमब्रवीत् ॥ रामःकृतात्माभवताशीघ्रमानीयतामिति ॥ २२ ॥ सतथेतिप्रतिज्ञाय
सुमंत्रोराजशासनात् ॥ रामंतत्रानयांचक्रेरथेनरथिनांवरं ॥२३॥ अथतत्रसमासीनास्तदादशरथंनृपं ॥ प्राच्यो
दीच्याःप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चभूमिपाः ॥ २४ ॥ म्लेच्छाचार्याश्चयेचान्येवनशैलांतवासिनः ॥ उपासांच
क्रिरेसर्वेतंदेवाइववासवं ॥ २५ ॥ तेषांमध्येसराजर्षिर्मरुतामिववासवः ॥ प्रासादस्थोरथगतंददर्शायांतमात्मजं
॥ २६ ॥ गंधर्वराजप्रतिमंलोकेविख्यातपौरुषं ॥ दीर्घबाहुंमहासत्त्वंमत्तमातंगगामिनं ॥२७॥ चंद्रकांताननं
राममतीवप्रियदर्शनम् ॥ रूपौदार्यगुणैःपुंसांदृष्टिचित्तापहारिणं ॥ २८ ॥ घर्माभितप्ताःपर्जन्यंह्लादयंतमिवप्र
जाः ॥ नततर्पसमायांतंपश्यमानोनराधिपः ॥ २९ ॥

लीलगमनंमदालसगमनंवाविवक्षितं चंद्रकांताननं चंद्राननमित्युक्तेप्याह्लादकत्वादिसिद्धेर्निरतिशयाह्लादकत्वं द्योतयितुंकांतशब्दः चंद्रात्कांताननमि
तिविग्रहः अनेनावयवशोभावत्त्वमुक्तं रामं विग्रहगुणैःस्वरूपगुणैश्चरमयंतं समुदायशोभावत्त्वमाह अतीवप्रियदर्शनमिति निरंतरदर्शनेपि प्रतिक्षणंनव
नवीभूतदर्शनं रूपौदार्यगुणैः रूपंविग्रहः औदार्यंअनुभवितृभ्योनुभवदानं यआत्मदाबलदाइतिश्रुतेः । गुण्यतेसदानुसंधीयतइतिगुणः गुणस्त्वावृत्तिश
ब्दादिज्येंद्रियामुख्यतंतुष्वितिनिघंटुः। तेनसदानुसंधीयमानंसौशील्यमुच्यते अहोमहानयमस्मादृशेषुक्षुद्रेष्वप्यतिसंश्लेषेणवर्ततइतिसर्वदानुसंधीयमान
त्वात् पुंसामिति कठिनचित्तानामपि किमुतस्त्रीणामितिभावः । यद्वा पुंशब्देनस्त्रीपुंससाधारणमात्ममात्रमुच्यते पुमानेकोव्यवस्थितइति श्रीविष्णुपुरा

णेप्रयोगात् तेनसुरनरतिर्यगादिभेदभिन्नानांस्त्रीपुन्नपुंसकभेदभिन्नानांसर्वेषां दृष्टिचित्तापहारउक्तः वक्ष्यतिरामविरहेस्थावरजंगमवस्तुमात्रपरिम्लानमि
ति । यद्वा पुंसामपिरामंपश्यतांस्त्रीभूत्वाहममुमनुभवेयमित्यभिलाषोभवति यथाहुः पांचाल्याःपद्मपत्राक्ष्याःस्नायंत्याजघनंघनं । याःस्त्रियोदृष्टवत्यस्ताः
पुंभावंमनसाययुरिति । पश्यमानइतिनिर्निमेषदर्शनमुक्तं नततर्पैति प्रतिक्षणमनुभवेपिनवनवप्रेमास्पदतयानतृप्तिरभूदित्यर्थः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥
॥२७॥२८॥२९॥ अवतार्येति । अवतारणंहस्तप्रदानादिना ॥३०॥३१॥ सप्रांजलिरिति । अभिप्रेत्यप्राप्यप्रणतः दंडवत्प्रणमेद्भूमावुपेत्यगुरुमन्वह
मित्युक्तप्रक्रिययादंडवत्प्रणतइत्यर्थः । स्वंनामश्रावयन् शर्मेतिब्राह्मणस्योक्तं वर्मेतिक्षत्रियस्यचेतिवचनाद्रामवर्माहमस्मिभोइतिश्रावयन्नित्यर्थः॥३२॥
अंजलौगृह्य अंजलिंप्रगृह्य सक्थिनिकर्णेवागृहीत्वेतिमहाभाष्यकारवचनात् अंजलावितिकर्मणिसप्तमी ॥३३॥ तस्मैइति । अभ्युदितंउन्नतं ॥३४॥ त

अवतार्यसुमंत्रस्तंराघवंस्यंदनोत्तमात् ॥पितुःसमीपंगच्छंतंप्रांजलिःपृष्ठतोन्वगात्॥३०॥सतंकैलासशृंगाभंप्रासादं
नरपुंगवः ॥ आरुरोहनृपंद्रष्टुंसहसूतेनराघवः ॥ ३१ ॥ सप्रांजलिरभिप्रेत्यप्रणतःपितुरंतिके ॥ नामस्वंश्रावयन्रामो
ववंदेचरणौपितुः ॥ ३२॥ तंदृष्ट्वाप्रणतंपार्श्वेकृतांजलिपुटंनृपः ॥ गृह्यांजलौसमाकृष्यसस्वजेप्रियमात्मजं ॥ ३३ ॥
तस्मैचाभ्युदितंसम्यक्मणिकांचनभूषितं ॥ दिदेशराजारुचिरंरामायपरमासनं ॥ ३४ ॥ तदासनवरंप्राप्यव्यदी
पयतराघवः ॥ स्वयैवप्रभयामेरुमुदयेविमलोरविः ॥३५॥ तेनविभ्राजतातत्रसासभाभिव्यरोचत ॥ विमलग्रहन
क्षत्राशारदीद्यौरिवेंदुना ॥ ३६ ॥

दिति । आसनवरंप्राप्य तदासनंस्वयैवप्रभयाव्यदीपयत् विमलोरविरुदयमेरुंप्राप्येवसूर्यस्यप्रधानमे
रुप्राप्तेः साक्षादभावात्अत्रमेरुशब्देनास्ताद्रिसमीपवर्तीसावर्णिमेरुरुच्यते उदयश्चोत्तरवर्षस्थितसिद्धपुरवासिजनापेक्षया इयमुदयास्तमयव्यवस्था
सूर्यसिद्धांतेआर्यभट्टेचप्रसिद्धा । भूवृत्तपादेपूर्वस्यांयवकोटीतिविश्रुता । भद्राश्ववर्षेनगरीस्वर्णप्राकारतोरणा॥ याम्यायांभारतेवर्षेलंकातद्वन्महापुरी ।
पश्चिमेकेतुमालाख्येरोमकेतिचकीर्त्तिता ॥ उदक्सिद्धपुरीनामकुरुवर्षेप्रतिष्ठिता । उदयोयोलंकायांसोस्तमयःसवितुरेवसिद्धपुरे । मध्याह्नेयवकोट्यांरो
मकविषयेअर्धरात्रंस्यात् ॥ भारतादिषुवर्षेषुतद्वदेवपरिभ्रमन् । मध्योदयार्द्धरात्रांस्तुकालान्कुर्यात्प्रदक्षिणमिति ॥३५॥ तेनेति । विभ्राजताप्रकाशमा
नेनविमलग्रहनक्षत्रेतिदृष्टांतबलेनदशरथवसिष्ठादिभिरीषत्प्रकाशिततत्वमवगम्यते ॥ ३६ ॥

तमिति । पश्यमानः पश्यन् आदर्शतलसंस्थितमित्यनेनरामस्यमुखनासिकाचरणादिसर्वावयवेनपितृसरूपत्वमावेदितं ॥ ३७ ॥ सइति । सस्मितमिति
क्रियाविशेषणं आभाष्यरामेतिसंबोध्य ॥ ३८ ॥ रामस्यैवराज्याभिषेकार्हतामभिव्यंजयन्नाह ज्येष्ठायामिति । आत्मजस्सुतऔरसस्सुतः ॥ ३९ ॥ यत
इति । पुष्ययोगेनेति प्रकृत्यादिभ्यउपसंख्यानमितितृतीया पुष्येणचंद्रमसोयोगःपुष्ययोगः । तदुपलक्षितकालइत्यर्थः । पुष्यनक्षत्रयुक्तेदिवसइत्यर्थः
॥ ४० ॥ कामतइति । कामतः प्रकामं गुणवति त्वयीतिशेषः यद्यपिभवान्सर्वगुणसंपन्नः तथापिपुत्रस्नेहाद्भवतेकिंचिदुपदिशामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
भूयइति । भूयोविनयंसातिशयविनयं कामक्रोधसमुत्थानिव्यसनानि स्त्रीद्यूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योग्रदंडताः । अर्थसंदूषणंचेतिराज्ञांव्यसनसप्तकमित्यु
क्तानिव्यसनानि अर्थसंदूषणंपित्रादिसंचितार्थस्यनाशनं यद्वा मृगयाक्षोदिवास्वापःपरिवादःस्त्रियोमदः । तौर्यत्रिकंवृथाध्वाचकामजोदशकोगुणइत्येतानि

तंपश्यमानोनृपतिस्तुतोषप्रियमात्मजं ॥ अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितं ॥ ३७ ॥ सतंसस्मितमाभाष्य
पुत्रंपुत्रवतांवरः ॥ उवाचेदंवचोराजादेवेंद्रमिवकाश्यपः ॥ ३८ ॥ जेष्ठायामसिमेपत्न्यांसदृश्यांसदृशःसुतः ॥
उत्पन्नस्त्वंगुणश्रेष्ठोममरामात्मजःप्रियः ॥ ३९ ॥ यतस्त्वयाप्रजाश्चेमाःस्वगुणैरनुरंजिताः ॥ तस्मात्त्वंपुष्ययो
गेनयौवराज्यमवाप्नुहि ॥ ४० ॥ कामतस्त्वंप्रकृत्यैवविनीतोगुणवानसि ॥ गुणवत्यपितुस्नेहात्पुत्रवक्ष्यामितेहितं
॥ ४१ ॥ भूयोविनयमास्थायभवनित्यंजितेंद्रियः ॥ कामक्रोधसमुत्थानित्यजेथाव्यसनानिच ॥ ४२ ॥ परो
क्षयावर्त्तमानोवृत्त्याप्रत्यक्षयातथा ॥ अमात्यप्रभृतीःसर्वाःप्रकृतीश्चानुरंजय ॥ ४३ ॥

कामजानि पैशुन्यंसाहसंद्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणं । वाक्दंडयोश्चपारुष्यंक्रोधजोपिगुणोष्टकइत्युक्तानिक्रोधजानिचव्यसनानि ॥ ४२ ॥ परोक्षयेति । अप्र
त्यक्षयावृत्त्यातक्षप्रभृतिकर्मांतिकानांपरोक्षोभूत्वाधिकृतमुखेनयत्कार्याणिसंविधत्तेसापरोक्षवृत्तिः अव्यवधानेनामात्यादीन्ययावृत्त्यानुगृह्णातिसाप्र
त्यक्षवृत्तिःताभ्यांवर्तमानः सन् अमात्यप्रभृतीःसर्वाःप्रकृतीश्चानुरंजयेतिसंबंधः यद्वा परोक्षया चारमुखतःपरोक्षानुभवसिद्धया वृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृत्तां
तविचारेण सहवर्तमानोभव तथाप्रत्यक्षयानित्यंयथाकालमास्थानमास्थाय स्वानुभवसिद्धयथोक्तवृत्तांतविचारोभव अमात्यप्रभृतीःसर्वाःप्रकृतीः अ
मात्यसेनानीपुररक्षिणः पौरजानपदाःसर्वप्रजाश्चानुरंजय ॥ ४३ ॥

कोष्ठागारेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं। कोष्ठागाराणि अयुतनियुतादिसंख्यधान्यराशिग्राहीणिकोष्ठरूपतयानिर्मितान्यगाराणि आयुधागाराणि समग्रनिजबलापेक्षिताष्टादशविधायुधप्रतिष्ठागाराणितैःसह सन्निचयान्निचीयंतेएष्वितिनिचयाः नवरत्नहेमरजतवस्त्राभरणादिसंपूर्णास्तत्तत्कोशाःतान् तुष्टानुरक्तप्रकृतिरिति उक्तनिचयबलादितिशेषः मित्राणिसामंताः आत्मानंमनः ॥४४॥४५॥ तदिति। तत्रामाभिषेकप्रस्तावनं ॥४६॥ सेति। प्रियाख्येभ्यः प्रियंरामाभिषेकमाचक्षतइतिप्रियाख्याः चक्षिङःख्याभितिख्याभादेशः ॥४७॥ अथेति ॥४८॥ तइति। आनर्चुःरामाभिषेकविघ्नवारणाय ॥४९॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने तृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

कोष्ठागारायुधागारैःकृत्वासान्निचयान्बहून् ॥ तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यःपालयतिमेदिनीं ॥ ४४ ॥ तस्यनंदंतिमित्राणिलब्ध्वामृतामिवामराः ॥ तस्मात्त्वमपिचात्मानंनियम्यैवंसमाचर ॥ ४५ ॥ तच्छ्रुत्वासुहृदस्तस्यरामस्यप्रियकारिणः ॥ त्वरिताःशीघ्रमभ्येत्यकौसल्यायैन्यवेदयन् ॥ ४६ ॥ साहिरण्यंचगाश्चैवरत्नानिविविधानिच ॥ व्यादिदेशप्रियाख्येभ्यःकौसल्याप्रमदोत्तमा ॥ ४७ ॥ अथाभिवाद्यराजानंरथमारुह्यराघवः ॥ ययौस्वंद्युतिमद्वेश्मजनौघैःप्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥ तेचापिपौरानृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वातदालाभमिवेष्टमाशु ॥ नरेंद्रमामंत्र्यगृहाणिगत्वादेवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेतृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ ॥ छ ॥

गतेष्वथनृपोभूयःपौरेषुसहमंत्रिभिः ॥ मंत्रयित्वाततश्चक्रेनिश्चयज्ञःसनिश्चयं ॥१॥ श्वएवपुष्योभविताश्वोभिषेच्यस्तुमेसुतः ॥ रामोराजीवताम्राक्षोयौवराज्यइतिप्रभुः ॥२॥ अथांतर्गृहमाविश्यराजादशरथस्तदा ॥ सूतमामंत्रयामासरामंपुनरिहानय ॥३॥ प्रतिगृह्यसतद्वाक्यंसूतःपुनरुपाययौ ॥ रामस्यभवनंशीघ्रंराममानायितुंपुनः ॥४॥

एवंपूर्वविचारितमपिराममाहूयोक्तमपिरामाभिषेकंपुनर्मंत्रिभिःकालविशेषनिर्णयपूर्वकंराममाहूयसविशेषमुपदिशतिचतुर्थे गतेष्वित्यादिना। श्लोकद्वयमेकान्वयं। अभिषेच्यइतिनिश्चयंचक्रइतिसंबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ अथेति। अंतर्गृहमाविश्येत्यनेनमंत्रिणामपिविसर्जनंसिद्धं आमंत्रयामास नियोजयामासेत्यर्थः आनयेत्यत्रइतिकरणंद्रष्टव्यं ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्येति। आनयितुंआनेतुमित्यर्थः इडार्षः ॥ ४ ॥

द्वाःस्थैरिति । तस्यसुमंत्रस्य पुनरागमनं रामाय द्वाःस्थैरावेदितं रामश्चापिप्राप्तमागतं सुमंत्रंश्रुत्वैवशंकान्वितोभवत् किमभिषेकविघ्नःकश्चिदासीत्
उतान्यः कश्चिदुपप्लवोभूदितिशंका ॥ ५ ॥ प्रवेश्येति । भूयः पुनः तेयदागमनकृत्यंतद्ब्रूहीतिसंबंधः ॥ ६ ॥ तमिति । सूतःश्रुत्वा रामवाक्यमितिशेषः
ततः रामवाक्यश्रवणानंतरं राममुवाच कथमिति हेराम राजात्वांद्रष्टुमिच्छति अत्रदशरथसमीपेगमनाय इतराय आगमनायच त्वंप्रमाणंकर्त्ताशीघ्रंगच्छेत्यर्थः
। इतरशब्दस्यसर्वनामकार्याभावआर्षः ॥७॥ इतीति ॥८॥ तमिति ॥९॥ प्रविशन्निति । राघवः पितुर्भवनंप्रविशन्नेवदूरात्प्रणिपत्यकृतांजलिःसन्

द्वाःस्थैरावेदितंतस्यरामायागमनंपुनः ॥ श्रुत्वैवचापिरामस्तंप्राप्तंशंकान्वितोभवत् ॥ ५ ॥ प्रवेश्यचैनंत्वरितं
रामोवचनमब्रवीत् ॥ यदागमनकृत्यंतेभूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ॥ ६ ॥ तमुवाचततःसूतोराजात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥
श्रुत्वाप्रमाणमत्रत्वंगमनायेतरायवा ॥ ७ ॥ इतिसूतवचःश्रुत्वारामोथत्वरयान्वितः ॥ प्रययौराजभवनंपुनर्द्रष्टुं
नरेश्वरं ॥ ८ ॥ तंश्रुत्वासमनुप्राप्तंरामंदशरथोनृपः ॥ प्रवेशयामासगृहंविवक्षुःप्रियमुत्तमं ॥ ९ ॥ प्रविशन्नेवच
श्रीमान्राघवोभवनंपितुः ॥ ददर्शपितरंदूरात्प्राणिपत्यकृतांजलिः ॥ १० ॥ प्रणमंतंसमुत्थाप्यतंपरिष्वज्य
भूमिपः ॥ प्रदिश्यचास्मैरुचिरमासनंपुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥ रामवृद्धोस्मिदीर्घायुर्भुक्ताभोगामयेप्सिताः ॥
अन्नवद्भिःक्रतुशतैस्तथेष्टंभूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥ जातमिष्टमपत्यंमेत्वमद्यानुपमंभुवि ॥ दत्तमिष्टमधीतंचमयापुरुषसत्तम
॥ १३ ॥ अनुभूतानिचेष्टानिमयावीरसुखान्यपि ॥ देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मितथात्मनः ॥ १४ ॥

पितरंददर्श दूरात्प्रणिपातोविनयातिशयात् ॥१०॥ प्रणमंतमिति । समीपेपुनःप्रणमंतमित्यर्थः ॥११॥ रामेति । वृद्धोस्मीत्यनंतरंदीर्घायुरितिवृद्धत्वविवरणं
यद्वा ज्ञानवृद्धत्वव्यावृत्तयेदीर्घायुरिति विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणं ॥ श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षतइत्यन्नादिहीनस्ययज्ञस्यनिंदनादन्नवद्भिरित्यादिविशेषणं
क्रतुशतैःज्योतिष्टोमाद्यश्वमेधपर्यंतयागभेदैः इष्टंयजनंकृतं ॥१२॥ जातमिति । इष्टमपत्यंअभिमतमपत्यं इष्टंदत्तंअभिमतंवस्तु
दत्तं ॥ १३ ॥ देवर्षीति । देवानामनृणःक्रतुशतैः ऋषीणामनृणोध्ययनेन पितृणामनृणोऽपत्योत्पादनेन विप्राणामनृणोदत्तेन आत्मनोनृणःसुखानुभवेन

यद्यपिब्रह्मचर्यादिऋणत्रयंश्रुतिसिद्धं जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायते ब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइति । तथापिऋणपंचकमि
तिमतांतरं यद्वा ऋणत्रयव्यपदेशः प्राधान्या दितरयोरुपलक्षणत्वाद्वा ननुदेवादीनांपंचानांकथमुत्तमर्णत्वं अत्राहुः देवानामिंद्रियाधिष्ठातॄणां जितेंद्रिय
ताकारकत्वेनोपकारकत्वात् ऋषीणांवाग्गुपकारकत्वात् पितॄणांतनूपकारकत्वात् विप्राणांकर्माधीनसर्वसंस्कारसाधनेनाघनाशकत्वात् आत्मनःशरी
रेंद्रियसंघातरूपस्यज्ञानप्रकाशहेतुत्वेनोपकारकत्वाच्चतदप्रत्युपकारःपुरुषस्यऋणमेव अन्यत्रचोक्तं अनिषिद्धसुखत्यागीपशुरेवनसंशयइति ॥ १४ ॥
नकिंचिदिति ॥१५॥ अद्येति। स्पष्टं ॥१६॥ अपिचेति। अशुभान् अशुभसूचकान् दारुणान् भयंकरान् नीलवर्णस्त्रीपरिष्वंगादीन् उल्कानिर्गतज्वाला

नकिंचिन्ममकर्त्तव्यंतवान्यत्राभिषेचनात् ॥ अतोयत्त्वामहंब्रूयांतन्मेत्वंकर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥ अद्यप्रकृतयः
सर्वास्त्वामिच्छंतिनराधिपं ॥ अतस्त्वांयुवराजानमभिषेक्ष्यामिपुत्रक ॥ १६ ॥ अपिचाद्याशुभान्रामस्वप्ने
पश्यामिदारुणान् ॥ सनिर्घातादिवोल्काचपततीहमहास्वना ॥ १७ ॥ अवष्टब्धंचमेरामनक्षत्रंदारुणैर्ग्रहैः ॥
आवेदयंतिदैवज्ञाःसूर्यांगारकराहुभिः ॥ १८ ॥ प्रायेणहिनिमित्तानामीदृशानांसमुद्भवे ॥ राजाहिमृत्युमाप्नो
तिघोरांवापदमृच्छति ॥ १९ ॥ तद्यावदेवमेचेतोनविमुंचतिराघव ॥ तावदेवाभिषिंचस्वचलाहिप्राणिनांमतिः
॥ २० ॥ अद्यचंद्रोभ्युपगतःपुष्यात्पूर्वंपुनर्वसू ॥ श्वःपुष्ययोगंनियतंवक्ष्यंतेदैवचिंतकाः ॥ २१ ॥ ततःपुष्येभि
षिंचस्वमनस्त्वरयतीवमां ॥ श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामियौवराज्येपरंतप ॥ २२ ॥

निर्घातःअमेघाशनिः ॥१७॥ अवष्टब्धमिति । नक्षत्रंजन्मनक्षत्रं अवष्टब्धंआक्रांतं अत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं दैवज्ञाःज्यौतिषिकाः सांवत्सरोज्यौतिषिकोदैव
ज्ञगणकावपीत्यमरः । सूर्यांगारकराहुभिःग्रहैरवष्टब्धमित्यावेदयंतीतिसंबंधः ॥ १८ ॥ दुर्निमित्तफलमाह प्रायेणेति । ऋच्छतिऋच्छतिवेत्यर्थः
॥ १९ ॥ तदिति । चेतःत्वामभिषेक्ष्यामीतिबुद्धिः नविमुंचति मामितिशेषः कुतोबुद्धिविमोचनप्रसक्तिरित्यत्राह चलाहीति मात्रंतरादिप्रार्थनादिभि
रितिभावः ॥ २० ॥ अद्येति । पुष्ययोगंपुष्येणचंद्रस्ययोगंनियतंअभिषेकनियतंप्रशस्तमित्यर्थः । दैवचिंतकाः ग्रहचारज्ञाः वक्ष्यंतेवदंति ॥ २१ ॥ त
तइति । अभिषिंचस्व अभिषिक्तोभव त्वरयतीवेतीवशब्दएवकारार्थः ॥ २२ ॥

तस्मादिति । अद्यप्रभृतिएतदहरारभ्य निशाउपवस्तव्या वसेरद्यर्थस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइति भोजननिवृत्त्यर्थस्यवसेरकर्मकत्वादत्रसकर्मकत्वमार्षं निशायामुपवस्तव्यमित्यर्थः । दर्भप्रस्तरोदर्भास्तरणं ॥२३॥ सुहृदइति । एवंविधानिअभिषेकादिमहाश्रेयोरूपाणि ॥२४॥ केकयराजायराज्यशुल्कंदत्वाकैकेयीविवाहंकृतवान्तंवृत्तांतंहृदिकृत्वाह विप्रोषितइति । अयंवृत्तांतःसप्तोत्तरशततमेसर्गे । पुराभ्रातःपितानःसमातरंतेसमुद्वहन् । मातामहेसमाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमामितिस्पष्टीभविष्यति प्राप्तकालइत्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं ॥२५॥ काममिति । वृत्तेआचारे ॥२६॥ अत्यंतधर्मिष्ठानामपिचेतश्चंचलत्वात् मित्रभेदादिनान्यथाभवतीत्याह किंत्विति किंतुतथापीत्यर्थः । यद्यपिकामंखलुसतांवृत्तइत्याद्युक्तगुणविशिष्टतयासनशंकास्पदीभूतःतथापिमनु

तस्मात्त्वयाद्यप्रभृतिनिशेयंनियतात्मना ॥ सहवध्वोपवस्तव्यादर्भप्रस्तरशायिना ॥२३॥ सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षंत्वद्यसमंततः ॥ भवंतिबहुविघ्नानिकार्याण्येवंविधानिहि ॥ २४ ॥ विप्रोषितश्चभरतोयावदेवपुरादितः ॥ तावदेवाभिषेकस्तेप्राप्तकालोमतोमम ॥ २५ ॥ कामंखलुसतांवृत्तेभ्रातातेभरतःस्थितः ॥ जेष्ठानुवर्तीधर्मात्मासानुक्रोशोजितेंद्रियः ॥ २६ ॥ किंतुचित्तंमनुष्याणामनित्यमितिमेमतिः ॥ सतांतुधर्मनित्यानांकृतशोभिचराघव ॥ २७॥ इत्युक्तःसोभ्यनुज्ञातःश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ व्रजेतिरामःपितरमभिवाद्याभ्ययाद्गृहं ॥ २८ ॥ प्रविश्यचात्मनोवेश्मराज्ञोद्दिष्टेभिषेचने ॥ तत्क्षणेनचनिर्गम्यमातुरंतःपुरंययौ ॥ २९ ॥

ष्याणांमनुष्यत्वसाधारण्येनशंकितं चित्तंअनित्यंचंचलमितिमेमतिः ममनिश्चयइत्यर्थः। सामान्यप्रयुक्तदोषोविशेषेनसंक्रमतइत्याह सतांत्विति तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः धर्मनित्यानांधर्मैकनिरतानां कृतशोभिकृतेनपरस्परोपकारेणशोभते नतुभेदंप्राप्नोति राघवरघुवंशोत्पन्नस्त्वंस्ववंशप्रभावंनजानासिकिं अन्येत्वेवंव्याचक्षते धर्मनित्यानांधर्मनिरतानां चित्तंकृतशोभि कृतेनपरकृतमित्रभेदादिनाशोभितंशीलमस्यास्तीतिकृतशोभीति अपरेत्वाहुः सतांचित्तंकृतेनकार्येणशोभते नतुकरिष्यमाणेन कृतंकार्यमनुमोदते नतुकरिष्यमाणमितिभावइति ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥२७॥ इतीति । अभिषेचनेविषये इत्युक्तःसरामःव्रजेत्यनुज्ञातइतिसंबंधः ॥ २८ ॥ प्रविश्यचेति । राज्ञोद्दिष्टेभिषेचनइतिनिमित्तसप्तमी राज्ञोद्दिष्टमभिषेकंकथयितुमित्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्रेति। प्रवणांस्वासाधारणदेवतासक्तचित्तांक्षौमवासिनींव्रतोपयुक्तक्षौमवस्त्रधरां वाग्यतांयतवाचं मौनवतीमित्यर्थः श्रियंसंपदंआयाचतींप्रार्थयंतीं रामाये
तिशेषः ॥३०॥ प्रागिति । प्राक् रामागमनात्पूर्वमेव सुमित्रा प्रियंरामाभिषेचनंश्रुत्वाआगता लक्ष्मणश्च तदा सुमित्रागमनकाले आगतः सीतातुपरतंत्र
त्वात्स्वयंनागता किंतुदासीभिरानायिता ॥३१॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्रामागमनकाले पुत्रस्यपुष्येणयौवराज्याभिषेचनंश्रुत्वा सुमित्रादिभिरन्वास्य
माना। प्राणायामेनप्राणायामपूर्वकं पुरुषंपुरुषसूक्तप्रतिपाद्यपुरुषशब्दवाच्यंजनार्दनं नारायणं ध्यायमानाध्यायंतीआमीलितेक्षणा तस्थौ ॥३२॥३३॥

तत्रतांप्रवणामेवमातरंक्षौमवासिनीं ॥ वाग्यतांदेवतागारेददर्शायाचतींश्रियं ॥ ३० ॥ प्रागेवचागतातत्रसुमि
त्रालक्ष्मणस्तदा ॥ सीताचानायिताश्रुत्वाप्रियंरामाभिषेचनं ॥ ३१ ॥ तस्मिन्कालेहिकौसल्यातस्थावामी
लितेक्षणा ॥ सुमित्रयान्वास्यमानासीतयालक्ष्मणेनच ॥ ३२ ॥ श्रुत्वापुष्येणपुत्रस्ययौवराज्याभिषेचनं ॥
प्राणायामेनपुरुषंध्यायमानाजनार्दनं ॥३३॥ तथासन्नियमामेवसोभिगम्याभिवाद्यच ॥ उवाचवचनंरामोहर्षयं
स्तामिदंतदा ॥३४॥ अम्बपित्रानियुक्तोस्मिप्रजापालनकर्मणि ॥ भविताश्वोभिषेकोमेयथामेशासनंपितुः॥३५॥
सीतयाप्युपवस्तव्यारजनीयंमयासह ॥ एवमृत्विगुपाध्यायैःसहमामुक्तवान्पिता ॥ ३६ ॥ यानियान्यत्रयो
ग्यानिश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ तानिमेमंगलान्यद्यवैदेह्याश्चैवकारय ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वातुकौसल्याचिरकाला
भिकांक्षितं ॥ हर्षबाष्पकलंवाक्यमिदंराममभाषत ॥ ३८ ॥ वत्सरामचिरंजीवहतास्तेपरिपंथिनः ॥ ज्ञातीन्मे
त्वंश्रियायुक्तःसुमित्रायाश्चनंदय ॥ ३९ ॥

तथेति । तथापूर्वोक्तरीत्या सन्नियमांसमीचीननियमां ॥३४॥ अम्बेति। मेपितुःशासनंयथातथाभिषेकः श्वोभवितेतिसंबंधः ॥३५॥ सीतयेति । सीतया
मयापिसह तुल्यतयाइयंरजनीएतद्दिनरात्रिःउपवस्तव्या अस्यांरजन्यामुपवस्तव्यमित्यर्थः । किंत्वयैवोच्यतेनेत्याह एवमिति ॥ ३६ ॥ यानीति । मं
गलानिमंगलकर्माणि ॥ ३७ ॥ एतदिति । हर्षबाष्पकलंवाक्यं हर्षबाष्पेणकलमव्यक्तमधुरं वाक्यंईषद्वाक्यं ॥ ३८ ॥ वत्सेति । हताःभवंत्वितिशेषः
ज्ञातीन्बंधून् ॥ ३९ ॥

कल्याणइति । कल्याणेअतिशोभने नक्षत्रेमयिजातोसि बतेतिसंतोषे खेदानुकंपासंतोषविस्मयामंत्रणेबतेत्यमरः । मयेतिपाठे मयाहेतुनेत्यर्थः । येन येनकारणेन ॥४०॥ अमोघमिति । पुष्करेक्षणेपुंडरीकाक्षे पुरुषेनारायणेविषये मेक्षांतंव्रतोपवासादिक्लेशसहनं अमोघंसफलं साफल्येहेतुमाह येयमिति सासंश्रयिष्यतीतिशेषः ॥ ४१ ॥ इतीति । स्मयन्निवसमंदस्मितइत्यर्थः । संतोषातिशयेनाब्रवीदितिभावः ॥ ४२ ॥ लक्ष्मणेति । द्वितीयमंतरात्मानं द्वितीयंप्राणं ॥ ४३ ॥ सौमित्रइति । भोगान्भोग्यपदार्थान् इष्टान्अभिमतान् राज्यफलानिअनर्घ्यरत्नवस्त्राभरणादीनि ॥ ४४ ॥ इतीति । सीतांचा

कल्याणेबतनक्षत्रेमयिजातोसिपुत्रक ॥ येनत्वयादशरथोगुणैराराधितःपिता ॥ ४० ॥ अमोघंबतमेक्षांतंपुरुषेपु
ष्करेक्षणे ॥ येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीःपुत्रत्वांसंश्रयिष्यति ॥४१॥ इत्येवमुक्तोमात्रेदंरामोभ्रातरमब्रवीत् ॥ प्रांजलिं
प्रव्हमासीनमभिवीक्ष्यस्मयन्निव ॥ ४२ ॥ लक्ष्मणेमांमयासार्द्धंप्रशाधित्वंवसुंधरां ॥ द्वितीयंमेंतरात्मानंत्वामि
यंश्रीरुपस्थिता ॥ ४२ ॥ सौमित्रेभुंक्ष्वभोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानिच ॥ जीवितंचहिराज्यंचत्वदर्थमभिका
मये ॥ ४४ ॥ इत्युक्त्वालक्ष्मणंरामोमातरावभिवाद्यच ॥ अभ्यनुज्ञाप्यसीतांचजगामस्वंनिवेशनं ॥ ४५ ॥ इति
श्रीमदयोध्याकांडेचतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥
संदिश्यरामंनृपतिःश्वोभाविन्यभिषेचने ॥ पुरोहितंसमाहूयवसिष्ठंचेदमब्रवीत् ॥१॥ गच्छोपवासंकाकुत्स्थंकार
याद्यतपोधन ॥ श्रीयशोराज्यलाभायवध्वासहयतव्रतं ॥२॥ तथेतिचसराजानमुक्त्वावेदविदांवरः ॥ स्वयंवसिष्ठो
भगवान्ययौरामनिवेशनं ॥३॥ उपवासयितुंराममंत्रवन्मंत्रकोविदः ॥ ब्राह्मंरथवरंयुक्तमास्थायसुदृढव्रतः ॥४॥

भ्यनुज्ञाप्यमातृभ्यामितिशेषः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्थःसर्गः ॥ ४ ॥ अथोपवासस्यपुरोहितसंकल्पमंत्रादिसाध्यत्वात्पुरोहितंसंदिशतिपंचमे संदिश्येति । व्रतोपवासादिकंकुर्वित्यनुज्ञाप्य ॥१॥ गच्छेति । काकुत्स्थमुपवासं कारय हृक्रोरन्यतरस्यामितिविकल्पेनकाकुत्स्थशब्दस्यकर्मसंज्ञा ॥ २ ॥ तथेतीति । ब्राह्मंब्राह्मणवहनयोग्यं युक्तंवाजिभिर्युक्तं आस्थाय ययावितिपू र्वेणसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सइति । पांडुराभ्रघनप्रभं पांडुराभ्रमूर्त्तसदृशप्रभं घनोमेघेमूर्तिगुणेत्रिषुमूर्त्तेनिरंतरइत्यमरः ॥ ५ ॥ तमिति । त्वरन्निव इवशब्दोवाक्यालंकारे मान
यिष्यन्माननाद्धेतोः लक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिहेत्वर्थेशतृप्रत्ययः ॥ ६ ॥ अभ्येत्येति । रथाभ्याशंरथसमीपं ॥ ७ ॥ सइति । प्रश्रितंविनीतं विनीतप्रश्रि
तौसमावित्यमरः। संभाष्यकुशलप्रश्नंकृत्वा सभाज्येतिपाठेकुशलप्रश्नाधीनप्रीतिंजनयित्वेत्यर्थः सभाजप्रीतिसेवनयोरित्यस्माद्धातोरार्षोल्यप् प्रियार्हंप्रि

सरामभवनंप्राप्यपांडुराभ्रघनप्रभं ॥ तिस्रःकक्ष्यारथेनैवविवेशमुनिसत्तमः ॥ ५ ॥ तमागतमृषिंरामस्त्वरन्निव
ससंभ्रमः ॥ मानयिष्यन्समानार्हंनिश्चक्रामनिवेशनात् ॥ ६ ॥ अभ्येत्यत्वरमाणश्चरथाभ्याशंमनीषिणः ॥
ततोवतारयामासपरिगृह्यरथात्स्वयं ॥ ७ ॥ सचैनंप्रश्रितंदृष्ट्वासंभाष्याभिप्रसाद्यच ॥ प्रियार्हंहर्षयन्राममित्यु
वाचपुरोहितः ॥ ८ ॥ प्रसन्नस्तेपितारामयौवराज्यमवाप्स्यसि ॥ उपवासंभवानद्यकरोतुसहसीतया ॥ ९ ॥
प्रातस्त्वामभिषेक्ताहियौवराज्येनराधिपः ॥ पितादशरथःप्रीत्याययातिंनहुषोयथा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वासतदा
राममुपवासंयतव्रतं ॥ मंत्रवत्कारयामासवैदेह्यासहितंमुनिः ॥ ११ ॥ ततोयथावद्रामेणसराज्ञोगुरुरर्चितः ॥
अभ्यनुज्ञाप्यकाकुत्स्थंययौरामनिवेशनात् ॥ १२ ॥ सुहृद्भिस्तत्ररामोपिसहासीनःप्रियंवदैः ॥ सभाजितो
विवेशाथताननुज्ञाप्यसर्वशः ॥ १३ ॥ हृष्टनारीनरयुतंरामवेश्मतदाबभौ ॥ यथामत्तद्विजगणंप्रफुल्लनलिनंसरः
॥ १४ ॥ सराजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात् ॥ निर्गत्यददृशेमार्गंवसिष्ठोजनसंवृतं ॥ १५ ॥ वृंदवृंदैरयो
ध्यायांराजमार्गाःसमंततः ॥ बभूवुरभिसंबाधाःकुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥

यकथनार्हं ॥ ८ ॥ प्रसन्नइति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ततइति । काकुत्स्थमभ्यनुज्ञाप्यअनुयांतंरामंनिवर्तस्वेत्युक्त्वा ययौनिर्ययौ ॥ १२ ॥ सुहृद्भिरि
त्यादि ॥ १३ ॥ हृष्टेति ॥ १४ ॥ सइति ॥ १५ ॥ वृंदवृंदैरिति । वृंदानुबद्धानिवृंदानियेषांतेवृंदवृंदाःतैःकुतूहलजनैःवृताराजमार्गाअभिसंबाधानिबि
डाबभूवुरितियोजना वृंदंवृंदमितिपाठे वृंदंवृंदंयथाभवतितथास्थितैरितिशेषः ॥ १६ ॥

जनवृंदेति । जनवृंदान्येवऊर्मयःतेषां संघर्षःअन्योन्यघटनं हर्षःआनंदोद्रेकः ताभ्यांजनितःस्वनोस्यास्तीतिस्वनवान् तस्यएतेनसागरोपमासमर्थिता ॥ १७ ॥ सिक्तेति । तदहःतस्मिन्नहनि वनमालिनीअलंकारार्थविरचितक्रमुककदल्यादिवनपंक्तियुक्तेतियावत् ॥ १८ ॥ तदेति । सस्त्रीबालाबलःअबलाःबलरहिताः वृद्धाइतियावत् रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षदुदयंरवेरिति रामाभिषेकार्थंउदयमाकांक्षदित्यर्थः श्वोरामाभिषेकइतिवार्तायदासमजनि तदाप्रभृतिरामाभिषेकादरातिशयेनआहारनिद्रादिव्यापारान्विहायपरदिवससूर्योदयमाकांक्षदितिभावः ॥ १९ ॥ प्रजालंकारभूतमिति । प्रजा

जनवृंदोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा ॥ बभूवराजमार्गस्यसागरस्येवनिस्वनः ॥ १७ ॥ सिक्तसंमृष्टरथ्याहितदहर्वनमालिनी ॥ आसीदयोध्यानगरीसमुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥ तदाह्ययोध्यानिलयःसस्त्रीबालाबलोजनः ॥ रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षदुदयंरवेः ॥ १९ ॥ प्रजालंकारभूतंचजनस्यानंदवर्द्धनं ॥ उत्सुकोभूज्जनोद्रष्टुंतमयोध्यामहोत्सवं ॥ २० ॥ एवंतंजनसंबाधंराजमार्गंपुरोहितः ॥ व्यूहन्निवजनौघंतंशनैराजकुलंययौ ॥ २१ ॥ शुभ्राभ्रशिखरप्रख्यंप्रासादमधिरुह्यसः ॥ समीयायनरेंद्रेणशक्रेणेवबृहस्पतिः ॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्यहित्वाराजासनंनृपः ॥ पप्रच्छसचतस्मैतत्कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २३ ॥ तेनचैवतदातुल्यंसहासीनाःसभासदः ॥ आसनेभ्यःसमुत्तस्थुःपूजयंतःपुरोहितं ॥ २४ ॥ गुरुणात्वभ्यनुज्ञातोमनुजौघंविसृज्यतं ॥ विवेशांतःपुरंराजासिंहोगिरिगुहामिव ॥ २५ ॥ तदग्र्यरूपंप्रमदागणाकुलंमहेंद्रवेश्मप्रतिमंनिवेशनं ॥ विदीपयंश्चारुविवेशपार्थिवःशशीवतारागणसंकुलंनभः ॥ २६ ॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेपंचमःसर्गः ॥ ५ ॥

लंकारभूतंप्रजालंकरणहेतुभूतं प्रजालंकारप्रचुरमितिवा ॥ २० ॥ एवमिति । राजमार्गं पश्यन्निितिशेषः । तंजनौघंव्यूहन्निवरामाभिषेकजनितानंदनिर्भरंजनौघं तत्रतत्रसमूहीकुर्वन्निव शनैःराजकुलं राजगृहं ययौ ॥२१॥२२॥ तमिति । नृपोदशरथः राजासनंस्वाधिष्ठितंसिंहासनं हित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः। पप्रच्छकिंरामस्योपवासःकारितइतीतिशेषः सःवसिष्ठः तस्मैदशरथाय तत्उपवासकरणं ॥ २३ ॥ तेनेति । तदादशरथसमुत्थानकाले तुल्यंयुगपत् ॥ २४ ॥ २५ ॥ तदिति । विदीपयन्तेजोविशेषेणद्योतयन् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविंदराज० श्रीरा०पीतांबराख्याने अयो० पंचमःसर्गः ॥५॥

गतेपुरोहितेरामःस्नातोनियतमानसः॥ सहपत्न्याविशालाक्ष्यानारायणमुपागमत्॥१॥ प्रगृह्यशिरसापात्रींहविषोवि
धिवत्तदा ॥ महतेदैवतायाज्यंजुहावज्वलितेनले॥२॥शेषंचहविषस्तस्यप्राश्याशास्यात्मनःप्रियं॥ध्यायन्नारायणंदेवं
स्वास्तीर्णेकुशसंस्तरे ॥३॥ वाग्यतःसहवैदेह्याभूत्वानियतमानसः ॥ श्रीमत्यायतनेविष्णोःशिश्येनरवरात्मजः॥४॥

अथरामस्याभिषेकसन्नाहंदर्शयतिषष्ठे गतइत्यादि । पुरोहितेगतइत्यसन्निधानकृतराजसगुणनिमित्तकनास्तिक्यव्यावृत्तिः स्नातइतिकायशुद्धिः नियतमानसइतिमनःशुद्धिः सहपत्न्येतिश्रीरंगविग्रहानुभवसागरतरणस्यसहायोक्तिः पत्युर्नोयज्ञसंयोगइतिदीक्षानियमस्यपत्नीसहायत्वोक्तिश्च तृतीययाआराधनकालेसीतायाउपकरणसमर्पणपरताव्यज्यते विशालाक्ष्येतिरामविग्रहानुभवादपि श्रीरंगविग्रहस्यनिरतिशयप्रियास्पदत्वेननिर्निमेषानुभवउक्तः विशालाक्ष्या नारायणमितिसीतानेत्रवागुरानाकृष्टतयासीतायाअप्राधान्यं नारायणस्यस्वाभीप्सिततमत्वेनप्राधान्यंचोक्तं अत्र नारायणइतिश्रीरंगनायकउच्यते उत्तरत्रतस्यैवविभीषणायदानोक्तेः॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ अत्रविशेष्यानुपादानाद्विशालाक्षीशब्दस्यलक्ष्म्यांरूढिप्रायत्वंव्यज्यते अतएव ऋतेमायाविशालाक्षींतवपूर्वपरिग्रहमित्यत्रविशालाक्षीशब्देन लक्ष्मीरूपविशेष्यंव्यज्यते अत्रनारायणइतिश्रीरंगनायकउच्यते उपागमदित्यत्र अगमदित्यनेन भगवन्मंदिरप्राप्तिकथनादुपशब्देननिवेदनपर्यंतभगवदाराधनंव्यज्यते (शेषंगोविंदराजीयवत्) ॥१॥ प्रगृह्येति । शिरसापात्रींप्रगृह्येति उपरिहिदेवेभ्योधारयतीतिश्रुतिरुपबृंहिता । महतेदैवताय निरतिशयमहिमवतेदैवताय तंदेवतानांपरमंचदैवतमितिश्रुतेः नारायणायेत्यर्थः नारायणमुपागमदित्युपक्रमात् ध्यायन्नारायणंदेवमित्युत्तरत्रोक्तेश्च । तेनमहतेदैवतायेतिमहादेववाचित्वभ्रांतिर्निरस्ता नचव्यस्तस्यविभिन्नंविभक्त्यंतस्यैकपदत्वमेकावाशक्तिरस्ति महादेवशब्दस्याखंडस्यशिवेशक्तावपिखंडपदद्वयस्य प्रस्तुतपरदेवतावरुद्धस्याप्रस्तुतान्यदेवतावाचकत्वकल्पनमंधतामिस्रनिपातकदुरितादृष्टंविना नशक्यते ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ २ ॥ शेषमिति । आत्मनः प्रियमाशास्य श्रीरंगार्पितहविःशेषं स्वस्यात्यंतप्रियत्वेनानुसंधाय नारायणंश्रीरंगनायकंध्यायन् कुशसंस्तरे कुशमयेशयनीये । शयनीयेसप्ततंतौसंस्तरःपरिकीर्तितइतिनिघंटुः । वैदेह्यासहेतिउभयोरप्येकशय्यायांजितेंद्रियत्वंध्वनितं श्रीमतिविमानंप्रणवाकारमित्याद्युक्तवेदत्रयसारभूतप्रणवाकारे । ऋचः सामानियजूंषि । साहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेः । विष्णोरायतनेश्रीरंगधाम्नि शिश्येशयनंकृतवान् नरवरात्मजः स्वस्यसाक्षाद्भगवदवतारत्वेपि श्रीरंगविग्रहार्चोपसर्जनभावःस्वावतारानुमतक्षत्रियधर्मानुगुणः ॥ ३ ॥ ४ ॥

एकयामावशिष्टायामिति । अलंकारविधिं अलंकारविधानं विधिर्विधानेदैवेपीत्यमरः ॥ ५ ॥ तत्रेति । सूताःसूतकुलोत्पन्नाःपुण्यश्लोकदेवताकीर्त्तकाः
मागधाः मगधदेशोत्पन्नाः वंशावलिकीर्त्तकाः बंदिनः स्तुतिपाठकाः संध्यां संध्याधिदेवतां सूर्यं उपासीनःध्यायन् नियतमानसः नियतमनस्कः अनन्य
चित्तइतियावत् जजापगायत्रीमितिशेषः ॥ ६ ॥ तुष्टावेति । संध्योपासनानंतरं मधुसूदनं सूर्यांतर्वर्तिनंनारायणंतुष्टाव मित्रस्येत्यादिनेतिशेषः । शिर
साप्रणतः दंडवत्प्रणतः विमलक्षौमसंवीतइत्यनेननूतनवस्त्रपरिवृत्त्याप्रातर्गौणस्नानमुक्तं वाचयामास स्वस्तिवाचनंकारयामासेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तेषामि
ति । तूर्यघोषानुनादितः तूर्यघोषानुबंधिनादयुक्तः ॥ ८ ॥ कृतोपवासमिति । प्रमुदितःसंतुष्टःअभूत् ॥ ९ ॥ ततइति । पुरींशोभयितुंचक्रे पुरशोभो

एकयामावशिष्टायांरात्र्यांप्रतिविबुध्यसः ॥ अलंकारविधिंकृत्स्नंकारयामासवेश्मनः ॥ ५ ॥ तत्रःश्रृण्वन्सु
खावाचःसूतमागधबंदिनां ॥ पूर्वांसंध्यामुपासीनोजजापयतमानसः ॥ ६ ॥ तुष्टावप्रणतश्चैवशिरसामधुसूदनं ॥
विमलक्षौमसंवीतोवाचयामासचद्विजान् ॥ ७ ॥ तेषांपुण्याहघोषोथगंभीरमधुरस्तदा ॥ अयोध्यांपूरयामास
तूर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥ कृतोपवासंतुतदावैदेह्यासहराघवं ॥ अयोध्यानिलयःश्रुत्वासर्वःप्रमुदितोजनः ॥ ९ ॥
ततःपौरजनःसर्वःश्रुत्वारामाभिषेचनं ॥ प्रभातांरजनींदृष्ट्वाचक्रेशोभयितुंपुरीं ॥ १० ॥ सिताभ्रशिखराभेषुदे
वतायतनेषुच ॥ चतुष्पथेषुरथ्यासुचैत्येष्वट्टालकेषुच ॥ ११ ॥ नानापण्यसमृद्धेषुवणिजामापणेषुच ॥ कुटुं
बिनांसमृद्धेषुश्रीमत्सुभवनेषुच ॥ १२ ॥ सभासुचैवसर्वासुवृक्षेष्वालक्षितेषुच ॥ ध्वजाःसमुच्छ्रिताश्चित्राःपताका
श्चाभवंस्तदा ॥ १३ ॥ नटनर्तकसंघानांगायकानांचगायतां ॥ मनःकर्णसुखावाचःशुश्रुवुश्चततस्ततः ॥ १४ ॥

त्पादनार्थं संमार्जनालेपनवितानमालिकाबंधनकर्मादिकमकरोदित्यर्थः ॥ १० ॥ सिताभ्रशिखराभेष्वित्यादि । चैत्येषु बौद्धालयेषु अट्टालकेषु प्राका
रोपरियुद्धार्थपरिकल्पितचतुस्तंभमंडपेष्वितियावत् । आलक्षितेषु आसमंताल्लक्षितेषु समुन्नतत्वात् दूरादप्यक्षिगोचरेष्वित्यर्थः । ध्वजाः सचिह्नाः
पताकाःचिह्नरहिताः समुच्छ्रिताःबद्धाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नटेति । नटाःनाटकाःअभिनयकर्तारः नर्तकाः केवलांगहारकृतः मनःकर्णसुखाः संश्र
वेमधुरंवाक्यमित्युक्तरीत्याश्रवणमात्रेणसुखकराः पश्चान्मनसश्चाह्लादकाइत्यर्थः शुश्रुवुः जनाइतिशेषः ॥ १४ ॥

रामेति । मिथः अन्योन्यं मिथोन्योन्यमित्यमरः । चत्वरेषुअंगणेषु गृहेषुस्त्रीभिःबहिरंगणेषु जनैश्चकथाश्चक्रुरितिरामभक्तावकृत्रिमत्वमुक्तं ॥ १५ ॥ १६ ॥
कृतपुष्पोपहारइति । कृतपुष्पोपहारःकृतपुष्पबलिः ॥१७॥ प्रकाशकरणार्थमिति । प्रकाशकरणार्थं वितानक्रमुककदल्यादिसमग्रताजनिततिमिरति
रोहितवस्तुप्रकाशनार्थं यद्वानिशागमनशंकयाप्रकाशकरणार्थं दीपवृक्षान्वृक्षाकारदीपस्तंभान् अभिषेकानंतरंगजस्कंधाधिरूढतयाभिषेकालंकारप्र
दर्शनार्थंनिर्गमनात्पूर्वंयदिकार्यवशान्निशास्यात्तदारामालंकारप्रदर्शनार्थंदीपवृक्षान् अनुरथ्यासु रथ्यासुरथ्यासु विभक्तेर्लुगभावआर्षः । निशागमनशं

रामाभिषेकयुक्ताश्चकथाश्चक्रुर्मिथोजनाः ॥ रामाभिषेकेसंप्राप्तेचत्वरेषुगृहेषुच ॥ १५ ॥ बालाअपिक्रीडमानागृ
हद्वारेषुसंघशः ॥ रामाभिषेकसंयुक्ताश्चक्रुरेवंमिथःकथाः ॥ १६ ॥ कृतपुष्पोपहारश्चधूपगंधाधिवासितः ॥ राज
मार्गःकृतःश्रीमान्पौरैरामाभिषेचने ॥ १७ ॥ प्रकाशकरणार्थंचनिशागमनशंकया ॥ दीपवृक्षांस्तथाचक्रुरनुर
थ्यासुसर्वशः ॥ १८ ॥ अलंकारंपुरस्यैवंकृत्वातत्पुरवासिनः ॥ आकांक्षमाणारामस्ययौवराज्याभिषेचनं ॥ १९ ॥
समेत्यसंघशःसर्वेचत्वरेषुसभासुच ॥ कथयंतोमिथस्तत्रप्रशशंसुर्जनाधिपं ॥ २० ॥ अहोमहात्माराजायमिक्ष्वाकु
कुलनंदनः ॥ ज्ञात्वायोवृद्धमात्मानंरामंराज्येभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥ सर्वेह्यनुगृहीताःस्मयन्नोरामोमहीपतिः ॥ चिराय
भवितागोप्ताद्दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥ अनुद्धतमनाविद्वान्धर्मात्माभ्रातृवत्सलः ॥ यथाचभ्रातृषुस्निग्धस्तथास्मा
स्वपिराघवः ॥ २३ ॥ चिरंजीवतुधर्मात्माराजादशरथोनघः ॥ यत्प्रसादेनाभिषिक्तंरामंद्रक्ष्यामहेवयं ॥ २४ ॥

कयारामस्यप्रकाशकरणार्थंअनुरथ्यासुसर्वशः सर्वप्रकारान्दीपवृक्षान्चक्रुश्चतथाशब्दश्चार्थः ॥१८॥ अलंकारमित्यादिश्लोकद्वयं ॥१९॥२०॥ प्रशंसा
मेवाह अहोइत्यादि । सर्वेप्यनुगृहीताःस्म देवेनेतिशेषः नः अस्मान्गोप्ताभवितेतिसंबंधः । दृष्टलोकपरावरः दृष्टेयेलोकेपरावरेउत्कृष्टापकृष्टवस्तुनीयेन
सतथोक्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवंविधमिति । श्रुतवृत्तांताःश्रुतरामाभिषेकवार्त्ताः अतएवदिग्भ्यःप्राप्ताः जानपदाजनाः एवंविधंकथयतांपौराणांशुश्रुवुः एवंविधंवाक्यजातमित्यर्थसिद्धं ॥ २५ ॥ तेत्विति । पूर्वदिनेसकलजनसंन्निधौ रामाभिषेकस्यप्रतिश्रुतत्वाद्रामस्यपुरमितिनिर्दिष्टवानृषिः ॥ २६ ॥ जनौघैरिति । विसर्पद्भिः नानादेशेभ्यआगच्छद्भिः उत्पादितइतिशेषः उदीर्णवेगस्य उज्जृंभितवेगस्य ॥ २७ ॥ ततइति । इंद्रक्षयः इंद्रगृहं निवेशःशरणंक्षयइत्यमरः । अयोध्यापुरस्यामरावतीसादृश्येवक्तव्येतत्सारभूतेंद्रभवनदृष्टांतीकरणादयोध्यायाअतिरमणीयताद्योत्यते जानपदैः समंततः आकुलमितिसंबंधः समुद्रयादोभिः समुद्रांतर्वर्त्तितिमितिमिंगिलादिजंतुभिः । यादांसिजलजंतवइत्यमरः । कर्णावतंसादिपदवदविश्लेषप्रदर्शनायसमुद्रशब्दः । यद्वा समुद्रयादोभिः समुद्रगामिनीभिर्नदीभिः यादोनपुंसकमितियादःशब्दस्यनदीवाचकत्वेपिनपुंसकत्वंपाणिनीयलिंगानुशासनोक्तं उदकशब्देनसस्वनत्वमुक्तं ॥ २८ ॥

एवंविधंकथयतांपौराणांशुश्रुवुस्तदा ॥ दिग्भ्योपिश्रुतवृत्तांताःप्राप्ताजानपदाजनाः ॥ २५ ॥ तेतुदिग्भ्यःपुरींप्राप्ताद्रष्टुंरामाभिषेचनं ॥ रामस्यपूरयामासुःपुरींजानपदाजनाः॥२६॥ जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिःशुश्रुवेतत्रनिस्वनः॥ पर्वसूदीर्णवेगस्यसागरस्येवनिस्वनः ॥ २७ ॥ ततस्तादिंद्रक्षयसन्निभंपुरंदिदृक्षुभिर्जानपदैरुपागतैः ॥ समंततःसस्वनमाकुलंबभौसमुद्रयादोभिरिवार्णवोदकं ॥ २८ ॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ७॥
ज्ञातिदासीयतोजाताकैकेय्यास्तुसहोषिता ॥ प्रासादंचंद्रसंकाशमारुरोहयदृच्छया ॥ १ ॥

इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकांडव्याख्यानेषष्टःसर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

अथरावणवधकांक्षिभिर्दैवैराविष्टमंथरावाक्याद्रामाभिषेकविघ्नःप्रतिपाद्यते ज्ञातिदासीति । पूर्वसर्गेगतेपूरोहितइत्यादिनातूर्यघोषानुनादितइत्यंतेन पूर्वदिवसेअभिषेकांगभूतव्रतोपवासादिकमाचरतोरामस्यवृत्तांतमभिधायकृतोपवासंतुतदेत्यारभ्यसर्गपर्य्यंतेन रामाभिषेकश्रवणजनितानंदनिर्भराणांपौराणांजानपदानांच जनानांरामाभिषेकदिवसप्राक्तनवृत्तांतमभिधाय वाचःक्रमवर्त्तित्वादृषिःपूर्वदिवसप्रवृत्तकैकेयीवृत्तांतंवक्तुमुपक्रमते ज्ञातिदासीत्यादिना। कैकेय्याःज्ञातिदासीकैकेय्यीबंधुदासी सगोत्रबांधवज्ञातिबंधुस्वस्वजनाःसमाइत्यमरः। यतोजातायत्रकुत्रचिज्जाता अविज्ञातदेशमातापितृकेत्यर्थः

अतःकैकेय्याज्ञातिदासीत्वमपि स्वोदरप्रपूरणार्थंकृतमित्यवगंतव्यं सहोषितासहावस्थिता मंथरायाः कैकेय्यासहावस्थानमपिहास्यहेतुभूतकुब्जात्वनिबंधनं यदृच्छयास्वैरतया यदृच्छास्वैरतेत्यमरः । यद्वा यतोजातायतःकुतश्चिज्जाता तादृशीनामयोध्यायांजननासंभवात् यद्वा तन्नामजातिनिरूपणायोग्यतयातथानिर्देशः आचार्यास्तुदेवैरेवंस्वकार्यार्थंकैकेयींभेदयितुंप्रेषितेतिदेवरहस्यस्यगोप्यतयातथानिर्देशइत्याहुः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥१॥सिक्तराजपथामिति । प्रासादादन्ववैक्षत पूर्वश्लोकेआरोहणस्योक्तत्वात् प्रासादादित्यस्यान्ववैक्षतेत्यनेनसंबंधः अधिकरणेचोपसंख्यानमित्यधिकरणेल्यब्लोपेपंचमी प्रासादेस्थित्वाप्रैक्षतेत्यर्थः ॥ २ ॥ पताकाभिरित्यादि । वरार्हाभिःश्रेष्ठाभिरित्यर्थः छंदपथैर्वृतांस्वच्छंदगमनयोग्योपवीथीभिरावृतां

सिक्तराजपथांरम्यांप्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ अयोध्यांमंथरातस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥ पताकाभि
र्वरार्हाभिर्ध्वजैश्चसमलंकृताम् ॥ वृतांछंदपथैश्चापिशिरःस्नातजनैर्वृताम् ॥ ३ ॥ माल्यमोदकहस्तैश्चद्वि
जेंद्रैरभिनादिताम् ॥ शुक्लदेवगृहद्वारांसर्ववादित्रनिस्वनाम् ॥ ४ ॥ संप्रहृष्टजनाकीर्णांब्रह्मघोषाभिनादि
ताम् ॥ प्रहृष्टवरहस्त्यश्वांसंप्रणर्दितगोवृषाम् ॥५॥ प्रहृष्टमुदितैःपौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ॥ अयोध्यां
मंथराडृष्ट्वापरंविस्मयमागता ॥ ६ ॥

शिरःस्नातैःशिरसास्नातैः रामोपायनार्थंमाल्यमोदकहस्तैःशुक्लदेवगृहद्वारामितिशुक्लानिसुधाधवलितानिदेवगृहद्वाराणियस्यां ब्रह्मघोषाभिनादितांब्रह्मघोषैःवेदपारायणघोषैःअभिनादितां वेदस्तत्त्वंतपोब्रह्मेत्यमरः । रामाभिषेकस्यतिरश्चामप्यानंदावहत्वात् प्रहृष्टवरहस्त्यश्वांसंप्रणर्दितगोवृषामित्युक्तंगोवृषाःगोपुंगवाः प्रहृष्टमुदितैः प्रहृष्टाः संजातरोमांचादिगात्रविकाराः मुदिताःमानससंतोषयुक्ताः तैःउच्छ्रितेत्यत्रप्रकृतोत्सवकृतध्वजसंबंधउच्यते । ध्वजैश्चसमलंकृतामित्यत्रनित्यबद्धध्वजत्वमुक्तं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

१ कृत्स्नामितिपाठान्तरम् ।

प्रहर्षोत्फुल्लनयनामिति । धात्रींउपमातरं धात्रीस्यादुपमातेत्यमरः । प्रहर्षोत्फुल्लनयनामित्यादिविशेषणादियंरामोपमाता ॥ ७ ॥ उत्तमेनेति । अर्थंपरा
सतीअर्थपरासत्यपि उत्तमेनहर्षेणाभिसंयुक्ताधनंप्रयच्छतिकिं यद्वा अर्थपराउत्तरोत्तरार्थाभिवृद्ध्यैधनंप्रयच्छति नामग्रहणस्यासह्यत्वाद्राममातेत्युक्तिः
॥ ८ ॥ अतिमात्रेति । जनस्यायमत्यंतप्रहर्षश्च किंकिमर्थं किंनिमित्तंवामहीपतिः किंकर्मकारयिष्यति ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणेति । हर्षेणविदीर्यमाणाअंत
र्गतहर्षोत्कट्याद्देहपोषमुखविकासादिनाबहिःप्रसरणात्विदीर्यमाणेवोपलक्षिता परयामुदाआचचक्षे स्वनिर्भरानंदसंदोहपरिवाहस्यपात्रभूताकाचिल्लब्धे
तिपरमानंदयुक्तासती प्रतिकूलायैतस्यै अकथनीयमप्यकथयदितिभावः । राघवेश्रियंराघवेन्यस्यमानांराज्यलक्ष्मीं ॥१०॥ श्वइति । पुष्येणयुक्तेश्वःउ

प्रहर्षोत्फुल्लनयनांपांडुरक्षौमवासिनीम् ॥ अविदूरेस्थितांदृष्ट्वाधात्रींपप्रच्छमंथरा ॥ ७ ॥ उत्तमेनाभिसंयुक्ताहर्षे
णार्थपरासती ॥ राममाताधनंकिंनुजनेभ्यःसंप्रयच्छति ॥ ८ ॥ अतिमात्रप्रहर्षोयंकिंजनस्यचशंसमे ॥ कारयि
ष्यतिकिंवापिसंप्रहृष्टोमहीपतिः ॥ ९ ॥ विदीर्यमाणाहर्षेणधात्रीतुपरयामुदा ॥ आचचक्षेथकुब्जायैभूयसींरा
घवश्रियम् ॥ १० ॥ श्वःपुष्येणजितक्रोधंयौवराज्येनराघवं ॥ राजादशरथोराममभिषेचयितानघम् ॥ ११ ॥
धात्र्यास्तुवचनंश्रुत्वाकुब्जाक्षिप्रममर्षिता ॥ कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥ सादह्यमानाको
पेनमंथरापापदर्शिनी ॥ शयानामेत्यकैकेयीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठमूढेकिंशेषेभयंत्वामभिवर्त्तते ॥
उपप्लुतमघौघेनकिमात्मानंनबुध्यसे ॥ १४ ॥ अनिष्टेसुभगाकारेसौभाग्येनविकत्थसे ॥ चलंहितवसौभाग्यं
नद्याःस्रोतइवोष्णगे ॥ १५ ॥

त्तरदिने जितक्रोधमनघमित्यभिषेकोपयुक्तगुणजातोपलक्षणं यौवराज्येनाभिषेचयिता यौवराज्यार्थमभिषेचयितेत्यर्थः ॥ ११ ॥ धात्र्याइति । अवरोह
तअवारुहत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठेति । उपप्लुतंउपहतं अघौघेनअघंदुःखं अंहोदुःखव्यसनेष्वघमित्यमरः । ओघोवृंदेंभसांरयइत्यमरः ॥१४॥ अनि
ष्टइति । वस्तुतःराज्ञोनिष्टेसुभगाकारेआपाततः सौभाग्यवतीवभासमाने असुभगाकारइतिवाछेदः सौभाग्येनहेतुना विकत्थसे ममैवसौभाग्यमस्ती
त्यात्मानंश्लाघसे इयमुक्तिः पूर्वकालिकात्मश्लाघापरेत्यवगंतव्या इदानींमत्सौभाग्यस्यकाहानिरित्यत्राह चलंहीति उष्णंगच्छतीत्युष्णगःग्रीष्मकालः

तस्मिन्नद्याःस्रोतइव चलंक्षीणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ एवमिति । परुषंवचउक्ता अप्रधानेदुहादीनामित्यप्रधानेकर्मकारकेनिष्ठा ॥ १६ ॥ कैकेयीति ।
कच्चित्क्षेमं मह्यमितिशेषः ॥ १७ ॥ मंथरेति । क्रोधसंयुक्ता रामाभिषेकाविचारणादितिभावः ॥ १८ ॥ सेति । विषादयंतीभेदयंतीतिशतृद्वयंहेत्वर्थे
राज्यश्रियोज्ञातिगामित्वानिष्टप्रकाशनेनविषादहेतवेसामान्यतः पुत्रत्वप्रयुक्तरामविषयस्नेहभेदनहेतवेचेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अक्षय्यमिति । अक्षय्यंअशक्य
प्रतीकारंत्वद्विनाशनंत्वद्विनाशः भावेल्युट् ॥२०॥ सेति । दुःखशोकसमन्विता अनभिमतरामाभिषेकश्रवणजनितव्यसनजंदुःखं अभिमतभरताभिषेक
राहित्यजःशोकःताभ्यांसमन्विता ॥ २१ ॥ ननुममदुःखादिहेतौसतिकुतस्तेदुःखप्रसक्तिरित्यत्राह तवेति ॥ २२ ॥ ननुरामाभिषेकमात्रंकथंमे

एवमुक्तातुकैकेयीरुष्टयापरुषंवचः ॥ कुब्जयापापदर्शिन्याविषादमगमत्परम् ॥१६॥ कैकेयीत्वब्रवीत्कुब्जांक
च्चित्क्षेमंनमंथरे ॥ विषण्णवदनांहित्वांलक्षयेभृशदुःखितां ॥ १७ ॥ मंथरातुवचःश्रुत्वाकैकेय्यामधुराक्षरं ॥ उ
वाचक्रोधसंयुक्तावाक्यंवाक्यविशारदा ॥ १८ ॥ साविषण्णतराभूत्वाकुब्जातस्याहितैषिणी ॥ विषादयंतीप्रो
वाचभेदयंतीचराघवम् ॥ १९ ॥ अक्षय्यंसुमहद्देविप्रवृत्तंत्वद्विनाशनम् ॥ रामंदशरथोराजायौवराज्येभिषेक्ष्यति
॥ २० ॥ सास्म्यगाधेभयेमग्नादुःखशोकसमन्विता ॥ दह्यमानानलेनेवत्वद्धितार्थमिहागता ॥२१॥ तवदुःखेन
कैकेयिममदुःखंमहद्भवेत् ॥ त्वद्वृद्धौममवृद्धिश्चभवेदत्रनसंशयः ॥ २२ ॥ नराधिपकुलेजातामहिषीत्वंमहीपतेः
उग्रत्वंराजधर्माणांकथंदेविनबुध्यसे ॥ २३ ॥ धर्मवादीशठोभर्त्ताश्लक्ष्णवादीचदारुणः ॥ शुद्धभावेनजानीषेतेनै
वमतिसंधिता ॥२४॥ उपस्थितंप्रयुंजानस्त्वयिसांत्वमनर्थकं ॥ अर्थेनवाद्यतेभर्त्ताकौसल्यांयोजयिष्यति ॥२५॥

दुःखहेतुरित्यत्राह नराधिपेति । उग्रत्वंक्रौर्यं ॥ २३ ॥ ननुमत्प्रियःकथमनिष्टंकरिष्यतीत्यत्राह धर्मवादीति । धर्मवादीवभासमानः वस्तुतःशठःगूढ
विप्रियकृत् श्लक्ष्णवादी कंठादुपरिप्रियवचनशीलः दारुणःक्रूरकर्मकारी एवंभूतमेनंशुद्धस्वभावेनोपलक्षितंजानीषे तथानमंतव्यं यतस्तेनैवंअतिसं
धितावंचिता ॥ २४ ॥ शठत्वमेवाह उपस्थितमिति । उपस्थितंतत्कालोचिततयाभाषितं अनर्थकंत्वदर्थनाशनं त्वयिसांत्वंअनुसरणं प्रयुंजानः
कौसल्यामर्थेनयोजयिष्यति ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अपवाह्यसदुष्टात्माभरतंतवबंधुषु ॥ काल्येस्थापयितारामंराज्येनिहतकंटके ॥ २६ ॥ शत्रुःपतिप्रवादेनमात्रेव हितकाम्यया ॥ आशीविषइवांकेनबालेपरिहृतस्त्वया ॥ २७॥ यथाहिकुर्यात्सर्पोवाशत्रुर्वाप्रत्युपेक्षितः ॥ राज्ञादशरथेनाद्यसपुत्रात्वंतथाकृता ॥ २८ ॥ पापेनानृतसांत्वेनबालेनित्यसुखोचिते ॥ रामंस्थापयताराज्येसानुबंधाहताह्यसि ॥ २९ ॥ साप्राप्तकालंकैकेयिक्षिप्रंकुरुहितंतव ॥ त्रायस्वपुत्रमात्मानंमांचविस्मयदर्शने ॥ ३० ॥ मंथरायावचःश्रुत्वाशयानासाशुभानना ॥ उत्तस्थौहर्षसंपूर्णाचंद्रलेखेवशारदी ॥ ३१ ॥ अतीवसातुसंहृष्टाकैकेयीविस्मयान्विता ॥ एकमाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रददौशुभम् ॥ ३२ ॥ दत्वात्वाभरणंतस्यैकुब्जायैप्रमदोत्तमा ॥ कैकेयीमंथरांदृष्ट्वापुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥

अतिसंधानप्रकारमाह अपवाह्येति । अपवाह्यउद्वास्य कालमर्हतीतिकाल्यंअहर्थेयत् श्वःप्रातरित्यर्थः ॥ २६ ॥ शत्रुरिति । हेबालेमुग्धेआगाम्यनर्थानभिज्ञेइतियावत् पतिप्रवादेनपतिव्यपदेशेन शत्रुः छन्नहृदयःशात्रवःपतिः त्वयाऋजुप्रकृतिकया मात्रेवसर्पशिशुंपोषयित्र्येव हितकाम्ययाहितप्रापणेच्छया आशीविषइवछन्नविषःसर्पइव अंकेनउत्संगेनपरिहृतः परिधृतइत्यर्थः यद्वा अंकेनपरिहृतःअंकान्नपरिहृतः किंत्वंकएवधृत्वोपलालितः यथा सर्पपोषयित्रीबालासर्पस्यांतर्विषमज्ञात्वाकेवलंहितकाम्ययांकेसर्पमुपलालयति तथात्वमपिबालाभर्तुःकुटिलहृदयमजानती विश्वस्यतमंकेउपलालयसीत्यर्थः यथांकोपलालितआशीविषः कदाचिद्धितपरामपिपोषयित्रींदशेत् एवंतेभर्त्तापिविश्वस्तांत्वामर्थहीनांकारयेत् अतस्सआशीविषइवनानुसरणीयस्त्वयेतिभावः ॥ २७ ॥ एवंगम्यमर्थंविशदयति यथेति ॥ २८ ॥ पापेनेति । सानुबंधापुत्रमित्रादिपरिकरसहिता ॥ २९ ॥ सेति । विस्मयदर्शनेआश्चर्यावहज्ञानयुक्ते तत्तत्कालोचितकर्त्तव्यनिरूपणचतुरइत्यर्थः यद्वा अनेनहितकरणहेतुदशरथवशीकरणसाधनसौंदर्यंसूच्यते ॥ ३० ॥ एवंदेवावेशवशाद्विपरीतवाक्ययामंथरयोक्तापिकैकेयीमहाकुलप्रसूततयासत्प्रकृतिः सतीरामाभिषेकंस्वहितंमन्यमानाह मंथरायाइति ॥३१॥३२॥३३॥

इदंत्विति । एतत्प्रियमाख्यातुः आख्यात्र्यास्तेकिंवाकरोमीतिसंबंधः एतन्मेप्रियमाख्यातमितिपाठे आख्यातंएतत्प्रियमुद्दिश्यतेभूयः किंवाकरोमी
तिसंबंधः ॥ ३४ ॥ ननुसपत्नीपुत्रेकथंतवैतादृशीप्रीतिरित्यत्राह रामइति ॥३५॥ नेति । हेप्रियार्हेप्रीयदानार्हे मेइतःपरं रामाभिषेककथनादन्यत्किंचित्
प्रियंअभिमतं परंवचस्त्वयापुनर्नसुवचं वक्तुंनशक्यं हियस्मात्कारणात् त्वंतथासर्वप्रियेभ्योधिकं प्रियंरामाभिषेकरूपं अवोचःउक्तवती अतःप्रियो
त्तरंप्रीतिविषयेषुश्रेष्ठं उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरइत्यमरः । परंअन्यं वरंवरणीयंवस्तुविशेषं तेतुभ्यंप्रददामि तंवृणीष्वेतियोजना ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविंद
राजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

इदंतुमंथरेमह्यमाख्यासिपरमंप्रियम् ॥ एतन्मेप्रियमाख्यातुःकिंवाभूयःकरोमिते ॥ ३४ ॥ रामेवाभरते
वाहंविशेषंनोपलक्षये ॥ तस्मात्तुष्टास्मियद्राजारामंराज्येभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥ नमेपरंकिंचिदितस्त्व
यापुनःप्रियंप्रियार्हेसुवचंवचःपरम् ॥ तथाह्यवोचस्त्वमतःप्रियोत्तरंपरंवरंतेप्रददामितंवृणु ॥ ३६ ॥ इति
श्रीमदयोध्याकांडेसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥
मंथरात्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणंचतत् ॥ उवाचेदंततोवाक्यंकोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥ हर्षंकिमिद
मस्थानेकृतवत्यसिबालिशे ॥ शोकसागरमध्यस्थमात्मानंनावबुध्यसे ॥ २ ॥ मनसाप्रहसामित्वांदेवि
दुःखार्दितासती ॥ यच्छोचितव्येहृष्टासिप्राप्येदंव्यसनंमहत् ॥ ३ ॥

अथकुमतिजनसंसर्गवशेन महतामपिकदाचिच्चित्तचलनंस्यादित्यमुमर्थंद्योतयन्नाह मंथरेत्यादि । अभ्यसूयअसूयांकृत्वा एनांप्रतीतिशेषः कोपदुःखस
मन्विता हितंनशृणोतीतिकोपः आगमिष्यत्यनर्थइतिदुःखं ॥ १ ॥ हर्षमिति । हेबालिशेअज्ञे अस्थानेअनुचितकाले हर्षंकृतवत्यसि किमिदंअत्रकारणं
नजानामि अस्थानकृतत्वमाह शोकेति ॥ २ ॥ मनसेति । इदंरामाभिषेकरूपं महद्व्यसनं प्राप्य तेनैवहेतुना शोचितव्येविषयेहृष्टासीतियत् अतोहंदुः
खार्दितासतीत्वां मनसा प्रहसामि यथोन्मत्तप्रभुदर्शने ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं बालिशात्वमन्वयमुखेनदर्शयित्वाव्यतिरेकमुखेनापिदर्शयति शोचामीति । तेदुर्मतित्वंदुष्टबुद्धित्वं शोचामि मतेर्दुष्टत्वमनर्थविषयप्रीतिजनकत्वं मृत्योरिवसपत्नीपुत्रस्यारागतांवृद्धिं काहिप्राज्ञाकावाप्रशस्तबुद्धिः प्रहर्षयेत् प्रहर्षसाधनंकुर्यात् तत्करोतीतिणिच् हर्षइतिकरणेघञ्प्रत्ययः लालयेदिति वार्थः ॥ ४ ॥ उक्तांव्यसनमहत्तांदर्शयति भरतादिति । राज्यंसाधारणंयस्यतस्माद्भरतादेवरामस्ययद्भयंतद्विचिंत्य विषण्णास्मि रामस्यभयमस्तुभरतस्यकिमित्यतआह भयमिति यःयस्माद्भीतः सतस्यभयमवश्यमुत्पादयति व्याघ्रसर्पादिविषयेतथादर्शनादितिभावः ॥ ५ ॥ यद्यपिलक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपिराज्यंसाधारणंतथापितयोः परतंत्रत्वान्नभयप्रसक्तिरित्याह लक्ष्मणइति । सर्वात्मनासर्वप्रकारेण मनोवाक्कायैरित्यर्थः अतोरामस्यनलक्ष्मणाद्भयमितिभावः शत्रुघ्नस्यभरतपरतंत्रत्वेननततः पृथग्भयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ भरतादेवेत्यत्रहेत्वंतरमाह प्रत्यासन्नेति । प्रत्यासन्नेनसन्निकृष्टेनक्रमेण

शोचामिदुर्मतित्वंतेकाहिप्राज्ञाप्रहर्षयेत् ॥ अरेःसपत्नीपुत्रस्यवृद्धिंमृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥ भरतादे
वरामस्यराज्यसाधारणाद्भयम् ॥ तद्विचिंत्यविषण्णास्मिभयंभीताद्धिजायते ॥५॥ लक्ष्मणोहिमहेष्वासो
रामंसर्वात्मनागतः ॥ शत्रुघ्नश्चापिभरतंकाकुत्स्थंलक्ष्मणोयथा ॥ ६ ॥ प्रत्यासन्नक्रमेणापिभरतस्यैवभा
मिनि ॥ राज्यक्रमोविप्रकृष्टस्तयोस्तावत्कनीयसोः ॥ ७ ॥ विदुषःक्षत्रचारित्रेप्राज्ञस्यप्राप्तकारिणः ॥
भयात्प्रवेपेरामस्यचिंतयंतीतवात्मजम् ॥ ८ ॥

पुनर्वसुपुष्यनक्षत्रजननक्रमेण भरतस्यैवराज्यंप्राप्तमितिशेषः कनीयसोःकनिष्ठयोः राज्यक्रमः राज्यप्राप्तिक्रमस्तुविप्रकष्टःव्यवहितः सत्यपि पारतंत्र्येराज्यविषयेसर्वेषामभिलाषस्तुल्यः यथाभरतस्येतिशंकायांप्रथमंरामस्यराज्यंप्राप्तं ततोभरतस्य ततोलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः तथाचप्रथमोद्वितीयं जिघांसति अतोरामाद्भयंभरतस्यैवेतिभावः ॥ ७ ॥ एवंराज्यक्रमोभरतस्यसन्निहितोस्तु तथापिरामेप्रथमप्राप्तिमतिविद्यमानेकाभरतस्यराज्यशंकेत्यत्राह विदुषइति । विदुषःस्वतएवविवेकशालिनः विशिष्यक्षत्रचारित्रेराजनीतौप्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः अविलंबेनकालोचितकर्तव्यार्थकारिणः रामस्यभयाद्भाव्यनर्थकरणभयात् तवात्मजंउक्तवैदुष्यादिरहितं चिंतयंतीप्रवेपे षष्ठीचात्रसंबंधसामान्ये ॥ ८ ॥

सुभगाखलुकौसल्यायस्याःपुत्रोभिषेक्ष्यते ॥ यौवराज्येनमहताश्वःपुष्येणद्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥ प्राप्तांसुमहतींप्रीतिंप्रतीतांतांहतद्विषं ॥ उपस्थास्यसिकौसल्यांदासीवत्त्वंकृतांजलिः ॥ १० ॥ एवंचेत्त्वंसहास्माभिस्तस्याःप्रेष्याभविष्यसि ॥ पुत्रश्चतवरामस्यप्रेष्यभावंगमिष्यति ॥ ११ ॥ हृष्टाःखलुभविष्यंतिरामस्यपरमाःस्त्रियः ॥ अप्रहृष्टाभविष्यंतिस्नुषास्तेभरतक्षये ॥ १२ ॥

कैकेय्याईर्ष्योत्पादनार्थं कौसल्यासौभाग्यंदर्शयति सुभगेत्यादिना । सुभगाभाग्यशीला यौवराज्येनेतिहेतौतृतीया ॥ ९ ॥ रामतोभरतस्यैवकौसल्यातोस्याअनर्थंदर्शयति प्राप्तामिति । रामाभिषेकेणसुमहतींश्रियंप्राप्तां प्रतीतांख्यातां प्रतीतेप्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताइत्यमरः । हतद्विषंअधरीकृतसपत्नीकां तांकौसल्यां उपस्थास्यसिसेविष्यसे ॥ १० ॥ नकेवलंतवैकस्यादास्यंकिंतुत्वदनुबंधिजनस्यापीत्याह एवमिति । तवदास्यंप्राप्तंचेदित्यर्थः ॥ ११॥ हृष्टाइति । राममहिष्याएकत्वेपिरामस्यपरमाः स्त्रियइतिबहुवचननिर्देशः परिचारिकाभिप्रायेण भरतक्षयेभरतस्यदारिद्र्यरूपक्षयेसति नन्वत्रस्त्रीशब्दोभार्यापरएव स्नुषास्तेभरतक्षयेइतिस्नुषाशब्दसाहचर्यात् अतएवसुंदरकांडेसीतयोच्यते पितुर्निर्देशंनियमेनकृत्वावनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ॥ स्त्रीभिश्चमन्येविपुलेक्षणाभिस्त्वंरंस्यसेवीतभयःकृतार्थइति॥युद्धकांडेचदर्भशयनवर्णने भुजैःपरमनारीणामभिमृष्टमनेकधेत्युक्तं । नहिभुजैर्भुजाभिमर्शो भार्याभ्योन्यत्रसंभवति उत्तरकांडेचाश्वमेधोपक्रमे मातरश्चैवसर्वामेकुमाराःस्त्रीगणानिच । अग्रतोभरतंकृत्वागच्छंत्वग्रेसमाधिनेतिदर्शितं ॥ अत्रस्त्रीगणकुमारव्यपदेशोविनासीतातिरिक्तभार्यासद्भावंसंभवति किंचश्रुतार्थापत्तिरपिरामस्यसीतातिरिक्तधर्मदारसद्भावेप्रमाणं नह्यपत्नीकस्ययज्ञानुष्ठानंसंभवति भोगदारांतरासंभवेनरामस्यैकदारव्रतत्वंभृगुशापपालनंच सीताप्रतिकृतिकरणंतुसीतास्नेहबहुमानार्थंअत्रोच्यते रामस्यैकदारव्रतत्वंसर्वसिद्धं तत्पत्न्यंतरसंभवे नसंगच्छते नचयज्ञकरणानुपपत्तिः सीताप्रतिकृतिकरणेनतदुपपत्तेः अतएवोत्तरकांडेवक्ष्यति कांचनींममपत्नींचदीक्षार्हांयज्ञकर्मणि ॥ अग्रतोभरतःकृत्वागच्छत्वग्रेमहामतिरितिसीताप्रतिकृतेर्दीक्षार्हत्वं पत्नीत्वंच पुनश्चोत्तरत्र नसीतायाःपरांभार्यांवव्रेसरघुनंदनः । यज्ञेयज्ञेचपत्न्यर्थंकांचनीजानकीभवदिति॥नहिवचनविरोधेन्यायःप्रवर्तते अनेनवचनेनप्रत्यक्षश्रुत्यविरुद्धेनविदूरभार्योननुकूलभार्यश्चभार्याप्रतिकृतिंकृत्वाश्रौतस्मार्तकर्माणिकुर्यादितिविधिरुन्नीयते स्मृतिश्चतथाविधापठ्यते यथाहेमाद्रौदूरभार्योननुकूलभार्यश्चदर्भैपिंजूलैर्भार्याप्रतिनिधिंविधायपार्वणंकुर्यादिति । पत्नीकर्त्तव्यानिकर्माण्यध्वर्युर्यजमानोवाकुर्यात् यथातस्यामसमर्थायांपत्नीविनाशाभावान्नाग्नेर्विनाशः यत्तुयेनकेनचिदुक्तं सीताप्रतिकृतिकरणंसीतास्नेहबहुमानार्थ

---

१ पुंजीलैरितिपाठः ।

मिति तच्चुच्छं संत्यक्तभार्यायांस्नेहबहुमानकरणस्यावद्यावहत्वात् मातरश्चैवसर्वामेकुमाराःस्त्रीगणानिचेत्यत्रमेमातरः भरतादीनांकुमाराःस्त्रियश्चेत्यर्थः
दारान्तरसंभवेपि तेषांधर्मार्थत्वेनप्रजार्थत्वाभावेनरामस्यकुमाराभावात्तत्सहचरितस्त्रीगणाश्चभरतादीनामेवेतिसुव्यक्तं एवंच रामस्यपरमाःस्त्रियः।परम
नारीणां। स्त्रीभिश्चमन्ये। इत्यादिषुभोगप्रसंजनेनधर्मदारपरत्वासंभवात् साधारणादिपरिग्रहशंकानवकाशाच्चान्यपरत्वमवसेयं परमाःस्त्रियइतिपरिचारि
कांतर्भावेन स्त्रीभिश्चमन्यइतिस्वविनाशेरुच्यंतरसंभावनया परनारीणामित्यस्यकविवचनत्वेनश्रीभूम्याद्यभिमर्शविषयत्वाच्चेतिदिक् ॥ १२ ॥ रामस्यैवं
विधगुणत्वेहित्वदुक्तादोषाःस्युस्तदेवनास्तीतिमूलेकुठारंनिदधातितामित्यादिना तामिति । अप्रीतामितिपदच्छेदः क्षोभहेतौनितरांविद्यमानेप्यक्षो
भ्यमनस्कत्वाद्देवीतितामृषिः श्लाघते ॥ १३ ॥ मंथरोक्तराज्यसाधारण्यंनिवर्तयति धर्मज्ञइति। दांतःदमितः दांतस्तुदमितइत्यमरः। शिक्षितइत्यर्थः

तांदृष्ट्वापरमप्रीतांब्रुवंतींमंथरांततः ॥ रामस्यैवगुणान्देवीकैकेयीप्रशशंसह ॥ १३ ॥ धर्मज्ञोगुरुभिर्दांतःकृतज्ञः
सत्यवाक्छुचिः ॥ रामोराज्ञःसुतोज्येष्ठोयौवराज्यमतोर्हति ॥ १४ ॥ भ्रातॄन्भृत्यांश्चदीर्घायुःपितृवत्पालयि
ष्यति ॥ संतप्यसेकथंकुब्जेश्रुत्वारामाभिषेचनं॥ १५ ॥ भरतश्चापिरामस्यध्रुवंवर्षशतात्परं॥ पितृपैतामहंरा
ज्यमवाप्तापुरुषर्षभः ॥ १६ ॥ सात्वमभ्युदयेप्राप्तेवर्तमानेचमंथरे ॥ भविष्यतिचकल्याणेकिमर्थंपरितप्य
से ॥ १७ ॥ यथामेभरतोमान्यस्तथाभूयोपिराघवः ॥ कौसल्यातोतिरिक्तंचसोनुशुश्रूषतेहिमां॥ १८ ॥ राज्यं
यदिहिरामस्यभरतस्यापितत्तथा ॥ मन्यतेहियथात्मानंतथाभ्रातॄंस्तुराघवः॥ १९ ॥ कैकेय्यावचनंश्रुत्वामंथ
राभृशदुःखिता ॥ दीर्घमुष्णंविनिश्वस्यकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥

(कृतज्ञः सत्पुत्रसमाचारज्ञइत्यर्थः)॥१४॥ अथभरतानर्थशंकांपरिहरति भ्रातॄनिति॥१५॥राज्यंचभरतस्यक्रमाद्भविष्यतीत्याह भरतइति।वर्षशतात्परं
रामराज्यात्परमित्यर्थः। दशवर्षसहस्राणिरामोराज्यंपालयिष्यतीतिकैकेयीनजानाति अतोलोकरीत्यावदतीतिज्ञेयं अवाप्तेतिलुट् स्वानंतरंभरतस्यराज्य
लाभायसंप्रतितस्मैयौवराज्यंदास्यतीत्यर्थः॥१६॥सेति।प्राप्तेउचिते अभ्युदये रामाभिषेकरूपे शोभने वर्तमानेप्रत्यासन्नेसति कल्याणेभरताभिषेकरूपे
भविष्यतिच किमर्थंपरितप्यसइतिसंबंधः।१७एवंपुत्रानर्थशंकांपरिहृत्यस्वानर्थशंकांपरिहरति यथेति।मान्यःबहुमान्यः भूयःभृशं अत्रहेतुमाह कौसल्या
तइति अतिरिक्तंअभ्यधिकंयथाभवतितथा॥१८॥माभूद्वर्षशतात्परंभरतस्यराज्यलाभः तथापिराज्यलाभसौख्यमस्तीत्याह राज्यमित्यादिना।१९।२०।

अनर्थदार्शिनीति । अनर्थदार्शिनी अनर्थमेवार्थत्वेनदर्शनशीलेत्यर्थः । यद्वा अर्थादर्शिनी प्रयोजनानभिज्ञेत्यर्थः मौर्ख्यात्अविमृश्यकारित्वात् शो
कव्यसनविस्तीर्णेविलापहेतुःशोकः व्यसनंविपत् व्यसनंविपदिभ्रंशइत्यमरः। यद्वा शोकःइष्टवियोगजंदुःखं भरतस्यराज्यभ्रंशेनवनप्रापणजंदुःखमितिया
वत् विपत्स्वस्यसुखाद्भ्रंशः दुःखसागरे सपत्नीसेवारूपे मज्जंतीतथाभूतमात्मानंनावबुध्यसे ॥ २१ ॥ वर्षशतात्परमित्युक्तभरतराज्यप्राप्तिन्निराकरोति
भवितेति । राघवस्यानुराघवानंतरं तस्ययःसुतःसराजाभविष्यति परिहास्यतेनिर्वास्यते गत्यर्थाद्धसेर्णिजंतात्कर्मणिलट्॥२२॥उक्तेर्थेहेतुमाह नहीति।
भामिनिकोपने कोपनासैवभामिनीत्यमरः । अनयःनीतिविरोधः॥२३॥तस्मादिति। राज्यतंत्राणिराज्यपरिपालनादिव्यापारान् तंत्रंस्वराष्ट्रव्यापारइति
वैजयंती ॥ २४॥ एवंराज्यभ्रंशमुक्त्वाराज्यालाभेपिराज्यसुखंभरतस्यास्तीतिकैकेय्योक्तंपरिहरति असाविति । अत्यंतनिर्भग्नः सुतरांप्रच्यावितःवत्सले

अनर्थदर्शिनीमौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे ॥ शोकव्यसनविस्तीर्णेमज्जंतीदुःखसागरे ॥२१॥ भविताराघवोराजाराघ
वस्यानुयःसुतः॥राजवंशात्तुकैकेयीभरतःपरिहास्यते॥२२॥नहिराज्ञःसुताःसर्वेराज्येतिष्ठंतिभामिनि॥स्थाप्यमानेषु
सर्वेषुसुमहाननयोभवेत्॥२३॥तस्माज्ज्येष्ठेहिकैकेयिराज्यतंत्राणिपार्थिवाः ॥ स्थापयंत्यनवद्यांगिगुणवत्स्वितरेष्व
पि॥२४॥असावत्यंतनिर्भग्नस्तवपुत्रोभविष्यति॥अनाथवत्सुखेभ्यश्चराजवंशाच्चवत्सले॥२५॥साहंत्वदर्थेसंप्राप्तत्वंतु
मांनावबुध्यसे ॥ सपत्निवृद्धौयामेत्वंप्रदेयंदातुमिच्छसि॥२६॥ध्रुवंतुभरतंरामःप्राप्यराज्यमकंटकं॥ देशांतरंवानायि
तालोकांतरमथापिवा॥२७॥बालएवहिमातुल्यंभरतोनायितस्त्वया ॥सन्निकर्षाच्चसौहार्दंजायतेस्थावरेष्वपि॥२८॥

पुत्रवत्सले॥२५॥ज्येष्ठेवर्त्तमानेभरतस्यराज्ययोग्यताभावात् किंकुर्मइत्यत्राह सेति । त्वदर्थे त्वत्पुत्रराज्यभ्रंशपरिहारकथनार्थमित्यर्थः । सपत्निवृद्धा
वितिङ्यापोरितिह्रस्वः यात्वंसपत्निवृद्धौप्रदेयं पारितोषिकं दातुमिच्छसि सात्वंनावबुध्यसइत्यन्वयः ॥ २६ ॥ असावत्यंतनिर्भग्नइत्युक्तंविवृणोतिध्रुव
मित्यादिना॥२७॥रामकर्तृकंभाव्यनिष्टंप्रदर्श्यकैकेयीकृतमप्यनर्थंदर्शयति बालइति । मातुल्यं मातुलसंबंधिगृहमित्यर्थः नायितोहिंप्रापितःखलु अने
नकाहानिरित्याशंक्यहानिमेवदर्शयति सन्निकर्षादिति । स्थावरेष्वपिवृक्षगुल्मादिस्थावरेष्वपि सन्निकर्षाच्च अत्यंतसमीपावस्थानाच्चसौहार्दंजायते
अन्योन्यसंश्लेषरूपःसुहृद्भावोजायते राज्ञोरामभरतादिषुकिमुततादृशसन्निकर्षस्त्वयाविघटितइतिभावः ॥ २८ ॥

भरतस्यासन्निधानेपिशत्रुघ्नसन्निधानेभरतेप्रीतिःस्यात्तदपिनास्तीत्याह भरतस्यापीति । अनुवशःविधेयः समंभरतेनसहअनुवशत्वमुपपादयति लक्ष्मणोहीति हियस्मात्रामंलक्ष्मणइवासौशत्रुघ्नभरतंगतःआश्रितः ॥ २९ ॥ स्थावरेष्वपीत्युक्तमुपपादयति श्रूयतेहीति । वनजीविभिःवनोद्भूतकाष्ठजीविभिःछेत्तव्यःप्राप्तच्छेदनकालः कश्चित्द्रुमःतस्माच्छेदनरूपात्परमाद्भयात्इषीकाभिःइषीकाकंटकबहुलगुल्मैः सन्निकर्षात्परितःपरिवारणरूपात् मोचितइतिश्रूयतेहि जनपरंपरयेतिशेषः । स्वयंनित्यांतःपुरवर्त्तित्वेनतत्साक्षात्काराभावात् श्रूयतइत्युक्तिः ॥३०॥ गोप्तेत्यादि । पापंवधं ॥ ३१॥३२ ॥

भरतस्याप्यनुवशः शत्रुघ्नोपिसमागतः ॥ लक्ष्मणोहियथारामंतथासौभरतंगतः ॥ २९ ॥ श्रूयतेहिद्रुमःकश्चिच्छेत्तव्योवनजीविभिः ॥ संनिकर्षादिषीकाभिर्मोचितःपरमाद्भयात् ॥ ३० ॥ गोप्ताहिरामंसौमित्रिर्लक्ष्मणंचापिराघवः ॥ अश्विनोरिवसौभ्रात्रंतयोर्लोकेषुविश्रुतं ॥ ३१ ॥ तस्मान्नलक्ष्मणेरामःपापंकिंचित्करिष्यति ॥ रामस्तुभरतेपापंकुर्यादितिनसंशयः ॥ ३२ ॥ तस्माद्राजगृहादेववनंगच्छतुतेसुतः ॥ एतद्धिरोचतेमह्यंभृशंचापिहितंतव ॥ ३३ ॥ एवंतेज्ञातिपक्षस्यश्रेयश्चैवभविष्यति ॥ यदिचेद्भरतोधर्मात्पित्र्यंराज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥ सतेसुखोचितोबालोरामस्यसहजोरिपुः ॥ समृद्धार्थस्यनष्टार्थोजीविष्यतिकथंवशे ॥ ३५ ॥ अभिद्रुतमिवारण्येसिंहेनगजयूथपं ॥ प्रच्छाद्यमानंरामेणभरतंत्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ दर्पान्निराकृतापूर्वंत्वयासौभाग्यवत्तया ॥ राममातासपत्नीतेकथंवैरंनयातयेत् ॥ ३७ ॥ यदाहिरामःपृथिवीमवाप्स्यतिप्रभूतरत्नाकरशैलपत्तनां ॥ तदागमिष्यस्यशुभंपराभवंसहैवदीनाभरतेनभामिनि ॥ ३८ ॥

तस्मादिति । तस्मात्पापकरणाद्धेतोःराजगृहात्केकयराजगृहात् नत्विहागत्यमर्त्तव्यमितिभावः ॥३३ ॥ एवमिति । धर्मात्पित्रनुमतिरूपात् भरतोराज्यंयद्यवाप्स्यति एवंचेत्तेज्ञातिपक्षस्यबंधुवर्गस्य श्रेयश्चापिभविष्यति ॥ ३४ ॥ राज्यानवाप्तावनिष्टमाह सइति । सहजोरिपुःसपत्नीपुत्रत्वात्सहजःशत्रुःतेसबालःभरतःरामस्यवशेकथंजीविष्यति ॥ ३५ ॥ एवमनर्थपौष्कल्येतत्परिहारायकर्त्तव्यमाह अभिद्रुतमिति । प्रच्छाद्यमानं अभिभूयमानं ॥ ३६ ॥ दर्पादिति । कथंवैरंनयातयेत्वैरयातनंवैरशुद्धिःतांत्वयिदास्यापादनेनसंपादयेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ उपसंहरति यदेत्यादिना ॥ ३८ ॥

कैकेय्यनर्थमुक्त्वाभरतानर्थमाह यदाहीति । राज्यंराज्यकारणंपरस्यरामस्य॥३९॥इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अ
योध्याकांडव्याख्याने अष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ अथरामगुणज्ञापिकैकेयीकार्यपरैर्दैवैः क्षुब्धहृदयासतीमंथरावचनमनुमोदितवतीत्याह एव
मित्यादि । कोपेन दास्यप्रातिश्रवणजकोपेन ॥१॥२॥ मंथराया अतिकुशलबुद्धियोगंदृष्ट्वा तामेवोपायंपृच्छति इदमिति ।इदं प्रस्तुतकार्योपयोगिसाध
नंसंपश्यसांचिंतय ॥ ३ ॥ एवमिति । रामार्थंरामाभिषेकरूपप्रयोजनं ॥ ४ ॥ हंतेति । हंतशब्दोहर्षेवर्तते स्वाभिमतरामविवासनपूर्वकभरताभिषेको

यदाहिरामःपृथिवीमवाप्स्यतिध्रुवंप्रणष्टोभरतोभविष्यति ॥ अतोहिसंचिंतयराज्यमात्मजेपरस्यचैवाद्यविवास
कारणं॥३९॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेअष्टमःसर्गः ॥ ८ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीकोपेनज्वलितानना ॥ दीर्घमु
ष्णंविनिश्वस्यमंथरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अद्यराममितःक्षिप्रंवनंप्रस्थापयाम्यहं ॥ यौवराज्येचभरतंक्षिप्रमेवा
भिषेचये ॥२॥ इदंत्विदानींसंपश्यकेनोपायेनमंथरे ॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ॥ ३ ॥ एवमुक्तातया
देव्यामंथरापापदर्शिनी ॥ रामार्थमुपहिंसंतीकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥४ ॥ हंतेदानींप्रवक्ष्यामिकैकेयिश्रूयतांचमे॥
यथातेभरतोराज्यंपुत्रःप्राप्स्यतिकेवलं ॥५ ॥ किंनस्मरसिकैकेयिस्मरंतीवानिगूहसे ॥ यदुच्यमानमात्मार्थंमत्त
स्त्वंश्रोतुमिच्छसि॥६॥ मयोच्यमानंयदितेश्रोतुंछंदोविलासिनि ॥ श्रूयतामभिधास्यामिश्रुत्वाचापिविमृश्यतां
॥ ७ ॥ श्रुत्वैवंवचनंतस्यामंथरायास्तुकैकयी ॥ किंचिदुत्थायशयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथयत्वंम
मोपायंकेनोपायेनमंथरे ॥ भरतःप्राप्नुयाद्राज्यंनतुरामःकथंचन ॥ ९ ॥ एवमुक्तातयादेव्यामंथरापापदर्शिनि ॥
रामार्थमुपहिंसंतीकुब्जावचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ पायप्रश्ननिबंधनोत्रहर्षः वरस्मरणहेतुकोवा मेमत्तः केवलंराज्यंकृत्स्नंराज्यं निर्णीतेके
वलमितित्रिलिंगंत्वेककृत्स्नयोरित्यमरः ॥५॥ किमिति । हेकैकेयित्वंउच्यमानं त्वयाबहुशःकथ्यमानं आत्मार्थंआत्मप्रयोजनंमत्तः श्रोतुमिच्छसीतियत्
अतस्तन्नस्मरसिकिंस्मरंतीवानिगूहसेकिमितियोजना ॥ ६ ॥ मयेति । छंदःअभिलाषः छंदःपद्येभिलाषेचेत्यमरः ॥ ७ ॥ श्रुत्वेति । किंचिदुत्थान
मादरातिशयात् उत्थानहेतुर्नशय्यादोषइत्याशयेनाह । स्वास्तीर्णादिति ॥ ८ ॥ कथयेति । कथयत्वंममोपायमित्यस्यविवरणंकेनेत्यादि॥९॥१०॥

वरंस्मारयितुंपूर्वकथामाह तवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं। हेकैकेयिदैवासुरेदेवासुरसंबंधिनियुद्धे तवपतिःदेवराजस्य साह्यकृत्साहाय्यकृत्सन्राजर्षिभिः
स्वाश्रितैःसहत्वांचोपादायदंडकान्प्रतिदक्षिणांदिशंआस्थायप्राप्य यत्रतिमिध्वजोवर्ततेतद्वैजयंताख्यंपुरमगच्छदितिसंबंधः॥११॥१२॥कस्तिमिध्वजः
सकीदृशःसकमपराधंकृतवानित्यत्राह सइति। देवसंघैःअनिर्जितः देवसंघान्पराभूयशक्राययुद्धंददावित्यर्थः ॥ १३ ॥ तस्मिन्निति। क्षताःबाणशूला
दिभिः संजातव्रणाः विक्षताः खड्गपरशुपट्टिशादिभिर्विविधंप्रहृताः तान्रात्रौप्रसुप्तान्घ्नंतिस्मेत्यभिधानात् पुरुषाणांक्षतविक्षतत्वंदिवायुद्धकृतमित्य

तवदैवासुरेयुद्धेसहराजर्षिभिःपतिः॥ अगच्छत्त्वामुपादायदेवराजस्यसाह्यकृत् ॥ ११ ॥ दिशमास्थायवैदेवि
दक्षिणांदंडकान्प्रति ॥ वैजयंतमितिख्यातंपुरंयत्रतिमिध्वजः ॥ १२ ॥ सशंबरइतिख्यातःशतमायोमहासुरः॥
ददौशक्रस्यसंग्रामंदेवसंघैरनिर्जितः ॥ १३ ॥ तस्मिन्महतिसंग्रामेपुरुषान्क्षतविक्षतान् ॥ रात्रौप्रसुप्तान्घ्नंति
स्मतरसासाद्यराक्षसाः॥१४॥तत्राकरोन्महद्युद्धंराजादशरथस्तदा॥ असुरैश्चमहाबाहुःशस्त्रैश्चशकलीकृतः॥१५॥
अपवाह्यत्वयादेविसंग्रामान्नष्टचेतनः ॥ तत्रापिविक्षतःशस्त्रैःपतिस्तेरक्षितस्त्वया॥ १६ ॥ तुष्टेनतेनदत्तौतेद्वौवरौ
शुभदर्शने ॥ १७॥ सत्वयोक्तःपतिर्देवियदेच्छेयंतदावरौ ॥ गृह्णीयामितितत्तेनतथेत्युक्तंमहात्मना॥१८॥ अनभि
ज्ञाह्यहंदेवित्वयैवकथितापुरा ॥ कथैषातवतुस्नेहान्मनसाधार्यतेमया ॥ १९ ॥ रामाभिषेकसंभारान्निगृह्यचनि
वर्तय ॥ तौवरौयाचभर्तारंभरतस्याभिषेचनं ॥ प्रव्राजनंतुरामस्यत्वंवर्षाणिचतुर्दश ॥ २० ॥

वगम्यते राक्षसाःअसुराः ॥ १४ ॥ तत्रेति। तत्रप्रसुप्तप्रदेशे तदारात्रौ ॥१५ ॥ अपवाह्येति। हेदेवि नष्टचेतनःमूर्च्छितः तेपतिःत्वयासारथ्यंकुर्वाणया
संग्रामात् अपवाह्यअन्यत्रनीत्वारक्षितःशीतोपचारैराप्यायितः तत्र यत्रापवाहितस्तस्मिन्स्थलेशस्त्रैर्विक्षतःपुनर्युद्धेशस्त्रैःविक्षतःसन्त्वयारक्षितःततो
पवाह्यरक्षितइतियोजना ॥ १६ ॥ तुष्टेनेत्यर्द्धमेकंवाक्यं। द्विधारक्षणात् द्वौवरौदत्तावितिभावः ॥ १७ ॥ सइति। इच्छेयमित्यहर्थेलिङ् तेनदशरथेन
तत्वरंतथाइच्छयाददानीत्युक्तं ॥ १८॥ कथमिदंत्वयाज्ञातमित्यत्राह अनभिज्ञेति ॥१९॥ रामाभिषेकेइत्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः।निग्रह्यबलात्कृत्य
भर्तारमितिशेषः रामप्रजाजनभरताभिषेचनरूपौतौवरौयाचस्व ॥ २० ॥

चतुर्दशसंख्याकिमर्थैत्यत्राह चतुर्दशेति । प्रजाभावगतस्नेहः प्रजानां भावंअभिप्रायंगतःप्राप्तः स्नेहोयस्यसतथोक्तः स्थिरःअप्रकंप्यः॥ २१ ॥ एवमुपाय
मुपदिश्यउपायप्रवर्त्तनप्रकारमाह क्रोधेति । प्रणयकलहादिनाक्रुद्धाः स्त्रियोयत्रवसंतितत्क्रोधागारं अनंतर्हितायांअनास्तृतायां ॥ २२ ॥ मास्मेति ।
तंदृष्ट्वारुदंतीशोकलालसाचसतीएनंमाप्रत्युदीक्षेथाः माचैनमभिभाषथाइत्यन्वयः जगत्यांभूमौ शयानेतिशेषः ॥ २३ ॥ एवंकरणेझटितिकार्यसिद्धिर्भ
विष्यतीत्याह दयितेति । अत्रदयितात्वविषये त्वत्कृते त्वत्प्रीतिनिमित्तं ॥ २४ ॥ २५ ॥ नेति । मंदस्वभावेअलसस्वभावे सौभाग्यबलंसौंदर्यबलं

चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनं ॥ प्रजाभावगतस्नेहःस्थिरःपुत्रोभविष्यति ॥ २१ ॥ क्रोधागारंप्रविश्याद्यक्रु
द्धेवाश्वपतेःसुते ॥ शेष्वानंतर्हितायांत्वंभूमौमलिनवासिनी ॥ २२ ॥ मास्मैनंप्रत्युदीक्षेथामाचैनमभिभाषथाः॥
रुदंतीचापितंदृष्ट्वाजगत्यांशोकलालसा ॥ २३ ॥ दयितात्वंसदाभर्तुरत्रमेनास्तिसंशयः ॥ त्वत्कृतेसमहाराजो
विशेदपिहुताशनं॥२४॥नत्वांक्रोधयितुंशक्तोनक्रुद्धांप्रत्युदीक्षितुं॥तवप्रियार्थंराजाहिप्राणानपिपारित्यजेत्॥२५॥
नह्यतिक्रमितुंशक्तस्तववाक्यंमहीपतिः ॥ मंदस्वभावेबुद्ध्यस्वसौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥ मणिमुक्तंसुवर्णा
निरत्नानिविविधानिच ॥ दद्याद्दशरथोराजामास्मतेषुमनःकृथाः ॥ २७ ॥ यौतौदैवासुरेयुद्धेवरौदशरथोददा
त् ॥ तौस्मारयमहाभागेसोर्थोमात्वामतिक्रमेत् ॥ २८ ॥ यदातुतेवरंदद्यात्स्वयमुत्थाप्यराघवः ॥ व्यवस्था
प्यमहाराजंत्वमिमंवृणुयावरं ॥ २९ ॥ रामंप्रव्राजयारण्येनववर्षाणिपंचच ॥ भरतःक्रियतांराजापृथिव्याःपा
र्थिवर्षभः ॥ ३० ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिरामेप्रव्राजितेवनं ॥ रूढश्चकृतमूलश्चशेषंस्थास्यतितेसुतः ॥ ३१ ॥

॥ २६ ॥ वरदानव्यतिरिक्तंमण्यादिकंचनस्वीकुर्वित्याह मणीति । मणयःरत्नानिमुक्ताश्चेत्येकवद्भावः मणिमुक्तं रत्नानिश्रेष्ठवस्तूनि रत्नंस्वजातौश्रेष्ठे
पीत्यमरः ॥ २७ ॥ यौताविति । यत्तच्छब्दप्रयोगः प्रसिद्ध्यतिशयद्योतनार्थः तौस्मारय दातव्यत्वेनेतिशेषः सोर्थः रामविवासनभरताभिषेकरूपार्थः
मातिक्रमेत्सर्वथासिद्ध्यत्येवेत्यर्थः । राज्ञःसत्यप्रतिज्ञत्वादितिभावः ॥ २८ ॥ यदेति । राघवःदशरथः व्यवस्थाप्यसत्येस्थापयित्वा ॥ २९ ॥ ३० ॥
चतुर्दशेति । रूढःप्रसिद्धः अभिवृद्धोवा कृतमूलः स्ववशीकृतमूलबलइत्यर्थः । शेषंचतुर्दशवर्षव्यतिरिक्तंपुरुषायुषशेषं ॥ ३१ ॥

रामप्रव्राजनमिति। रामप्रव्राजनंचेतिचकारेणभरताभिषेकः समुच्चीयते॥३२॥एवमिति। रामोरामइत्यत्रअरामइतिपदच्छेदः अरामोभविष्यति इदानीमेवप्रकृतिस्नेहपात्रंनभविष्यतीत्यर्थः।यद्वा रामोभविष्यतिएकएवभविष्यतीत्यर्थः ॥३३॥ येनेति। कृतमूलः रूढमूलः कृतमूलइत्यस्यैवविवरणंसंगृहीतेत्यर्धेसंगृहीतमनुष्यश्चेत्यत्रभविष्यतीत्यनुषज्यते संगृहीताःअनुरंजिताःमनुष्याः पौरजानपदाः येनसतथोक्तः तत्रहेतुरात्मवानिति ॥३४॥ प्राप्तकालमिति। प्राप्तकालंअभिमतप्रार्थनोचितकालं वीतसाध्वसाविगतभया अमुंकालंप्राप्तकालंमन्ये तेनविनिवर्तयेतिसंबंधः ॥३५॥ अनर्थमिति। अनर्थंविरुद्धार्थंअर्थरूपेणअनुकूलार्थरूपेण ग्राहिताबोधिता तथैवप्रतीताज्ञातवती अतएवहृष्टा सेति प्रतीतेत्यस्योपपादनमेतत् किशोरीव[2]वडवा उत्पथंअमार्गं परमदर्शना पुरेतिशेषः ॥३६॥ ३७ ॥ कुब्जइति। नाभिजानामिति एतावत्कालमितिशेषः पृथिव्यामिति पृथिव्यांयावत्यःकुब्जाःसंति तासांसर्वासांमध्येत्वमुत्तमाबुद्धिनिश्चयेविषयेअनेनकुब्जानांप्रायेणबुद्धितैक्ष्ण्यमस्तीतिद्योतितं ॥ ३८ ॥ त्वमेवेति। समवबुद्ध्येयमितिशकिलिङ् ॥ ३९ ॥ संतीति। दुःसंस्थिताःदुःसन्निवेशाः ॥ ४० ॥

रामप्रव्राजनंचैवदेवियाचस्वतंवरं ॥ एवंसिध्यंतिपुत्रस्यसर्वार्थास्तवभामिनि ॥ ३२ ॥ एवंप्रव्राजितश्चैवरामो
रामोभविष्यति ॥ भरतश्चहतामित्रस्तवराजाभविष्यति ॥ ३३ ॥ येनकालेनरामश्चवनात्प्रत्यागमिष्यति ॥
तेनकालेनपुत्रस्तेकृतमूलोभविष्यति ॥ संगृहीतमनुष्यश्चसुहृद्भिःसार्द्धमात्मवान् ॥ ३४ ॥ प्राप्तकालंतुतेमन्येरा
जानंवीतसाध्वसा ॥ रामाभिषेकसंभारान्निगृह्यविनिवर्त्तय ॥ ३५ ॥ अनर्थमर्थरूपेणग्राहितासाततस्तया ॥ हृ
ष्टाप्रतीताकैकेयीमंथरामिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ साहिवाक्येनकुब्जायाःकिशोरीवोत्पथंगता ॥ कैकेयीविस्मयं
प्राप्तापरंपरमदर्शना ॥ ३७ ॥ कुब्जेत्वांनाभिजानामिश्रेष्ठांश्रेष्ठाभिधायिनीं ॥ पृथिव्यामसिकुब्जानामुत्तमा
बुद्धिनिश्चये ॥ ३८ ॥ त्वमेवतुममार्थेषुनित्यमुक्ताहितैषिणी ॥ नाहंसमवबुद्ध्येयंकुब्जेराज्ञःचिकीर्षितं ॥ ३९ ॥
संतिदुःसंस्थिताःकुब्जावक्राःपरमपापिकाः[1] ॥ त्वंपद्ममिववातेनसन्नताप्रियदर्शना ॥ ४० ॥

---

[1] दारुणाःइतिवापाठः।

[2] वडबा इतिपाठः।

उरइति । तेउरः अभिनिविष्टंअभिनिवेशवत्सतत्स्कंधाभ्यांस्पर्द्धमानंसत्यावत्स्कंधात्स्कंधपर्यंतं समुन्नतामत्युत्प्रेक्षा अधस्तात् उरसोधस्तात्स्थितंसुनाभं शोभननाभि योगविभागादच् उदरं उरसःसजातीयस्यउन्नतिंदृष्ट्वालज्जितमिव शातंकृशं ॥ ४१ ॥ परिपूर्णमिति। परिपूर्णंपृथुलं॥ ४२॥ जघनमिति। उपन्यस्तेसंश्लिष्टे सुसंन्निवेशेवा आयतौदीर्घौ ॥ ४३ ॥ त्वमिति। सक्थिभ्यांऊरुभ्यां सक्थिक्लीबेपुमानूरुरित्यमरः । उपलक्षणेतृतीया ॥ ४४ ॥ आसन्निति। अन्याः लौकिक्यःमायाः ॥ ४५ ॥ तवेति। स्थगुउरोनिसृतोन्नतविकृतावयवविशेषः । रथघोणंनासिकाकाररथावयवविशे

उरस्तेभिनिविष्टंवैयावत्स्कंधात्समुन्नतम् ॥ अधस्ताच्चोदरंशातंसुनाभमिवलज्जितम् ॥ ४१ ॥ परिपूर्णंतुजघनंसुपीनौचपयोधरौ ॥ विमलेंदुसमंवक्त्रमहोराजसिमंथरे ॥ ४२ ॥ जघनंतवनिर्घुष्टंरशनादामशोभितम् ॥ जंघेभृशमुपन्यस्तेपादौचाप्यायतावुभौ ॥ ४३ ॥ त्वमायताभ्यांसक्थिभ्यांमंथरेक्षौमवासिनी ॥ अग्रतोममगच्छंतीराजहंसीवराजसे॥४४॥आसन्याश्शंबरेमायाःसहस्रमसुराधिपे ॥ सर्वास्त्वयिनिविष्टास्ताभूयश्चान्याःसहस्रशः ॥ ४५ ॥ तवेदंस्थगुयद्दीर्घंरथघोणमिवायतम् ॥ मतयःक्षत्रविद्याश्चमायाश्चात्रवसंतिते ॥ ४६ ॥ अत्रतेप्रतिमोक्ष्यामिमालांकुब्जेहिरणमयीम् ॥ अभिषिक्तेचभरतेराघवेचवनंगते ॥ ४७ ॥ जात्येनचसुवर्णेनसुनिष्टप्तेनमंथरे ॥ लब्धार्थाचप्रतीताचलेपयिष्यामितेस्थगु ॥ ४८ ॥ मुखेचतिलकंचित्रंजातरूपमयंशुभम् ॥ कारयिष्यामितेकुब्जेशुभान्याभरणानिच ॥ ४९ ॥ परिधायशुभेवस्त्रेदेवतेवचरिष्यासि ॥ ५० ॥

षः । स्मृतिर्व्यतीतविषयामतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकीज्ञेयाप्रज्ञात्रैकालिकीमतेत्युक्तविषयविभागेनमतेर्बाहुल्यं । क्षत्रविद्याःराजनीतयःमायाः विचित्रकुत्सितशक्तयः अत्रस्थगुनि ॥४६॥४७॥ जात्येनेति । उत्तमस्वर्णजातौभवंजात्यं दिगादित्वाद्यत्सुनिष्टप्तेनसुद्रुतेन सुवर्णेनलेपयिष्यामि सुवर्णकंचुकेनालंकरिष्यामीत्यर्थः । यद्वा चंदनसंघृष्टसुवर्णेनसहलेपयिष्यामीत्यर्थः प्रतीता संतुष्टा ॥ ४८ ॥ मुखइति । जातरूपमयंसुवर्णमयंचित्रंनानारत्नखचिततयानानावर्णं तिलकंतिलकाकारंभूषणं ॥ ४९ ॥ ५० ॥

चंद्रमिति । आह्वयमानेनस्पर्द्धमानेन स्पर्द्धायामाङइत्यात्मनेपदं मुखेनहेतुना अप्रतिमाननाअप्रतिद्वंद्वमुखी द्विषज्जनंमत्सपत्नीजनंप्रति गर्वयंतीगर्वंकु
र्वंती गर्वशब्दात्तत्करोतीतिण्यंतात्शत्रादि स्वार्थेणिजित्येके मुख्यांतृणीकृतसर्वजनां गतिंपादन्यासविशेषं गमिष्यसिकरिष्यसिओदनपाकंपचतीतिव
न्निर्देशः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ गतोदकइति । हेकल्याणिकुरु मदुक्तप्रकारमितिशेषः राजानमनुदर्शय क्रोधागारमितिशेषः । यद्वा अनुदर्शयप्रती

चंद्रमाह्वयमानेनमुखेनाप्रतिमानना ॥ गमिष्यसिगतिंमुख्यांगर्वयंतीद्विषज्जनम् ॥ ५१ ॥ तवापिकु
ब्जाःकुब्जायाःसर्वाभरणभूषिताः ॥ पादौपरिचरिष्यंतियथैवत्वंसदामम ॥ ५२ ॥ इतिप्रशस्यमाना
साकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ शयानांशयनेशुभ्रेवेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥ गतोदकेसेतुबंधोनकल्याणि
विधीयते ॥ उत्तिष्ठकुरुकल्याणिराजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥ तथाप्रोत्साहितादेवीगत्वामंथरयासह ॥
क्रोधागारंविशालाक्षीसौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥ अनेकशतसाहस्रंमुक्ताहारंवरांगना ॥ अवमुच्य
वरार्हाणिशुभान्याभरणानिच ॥ ५६ ॥ ततोहेमोपमातत्रकुब्जावाक्यवशंगता ॥ संविश्यभूमौकैकेयी
मंथरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ इहवामांमृतांकुब्जेनृपायावेदयिष्यसि ॥ वनंतुराघवेप्राप्तेभरतःप्राप्स्यति
क्षितिम् ॥ ५८ ॥ नसुवर्णेनमेह्यर्थोनरत्नैर्नचभूषणैः ॥ एषमेजीवितस्यांतोरामोयद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥
अथोपुनस्तांमहिषींमहीक्षितोवचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ॥ उवाचकुब्जाभरतस्यमातरंहितंवचोराममु
पेत्यचाहितम् ॥ ६० ॥ प्रपत्स्यतेराज्यमिदंहिराघवोयदिध्रुवंत्वंससुताचतप्स्यसे ॥ अतोहिकल्याणि
यतस्वतत्तथायथासुतस्तेभरतोभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥

क्षस्वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तथाप्रोत्साहितेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं । अनेकशतसाहस्रं बहुमूल्यमितियावत् शतमानविंशतिकेत्यादिनाक्रीतार्थेण् ॥ ५५ ॥
॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इहेति । नृपायमदुपेक्षकाय ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ कैकेयीनिश्चयंद्रढयति अथोइति । राममुपेत्यराममुद्दिश्य ॥ ६० ॥ ६१ ॥

तथेति । अतिविद्धाअतिदुःखिता निधायहस्तौहृदयइतिविस्मयाभिनयः अतिविस्मिताअतिस्निग्धा कथंमदनिष्टंकरिष्यतीति कुपिता रामाभिषेकप्रव
र्त्तकंभर्त्तारमुद्दिश्यकुपितेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ अहमिति । इतोगच्छतीतिवर्तमानसामीप्येलट् ॥ ६४ ॥ अथेति । मेदिनीमधिशिश्ये अधिशीङ्स्था
सांकर्मेतिसप्तम्यर्थेद्वितीया॥ ६५ ॥ उदीर्णेति । उदीर्णःउत्कटःसंरंभःकोपःसएवतमः तेनवृताननाविमलापूर्वंविमला तमोवृतानीलाभ्रयुक्ततमोवृता म
ग्नतारकाअस्तमिततारका ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवमःसर्गः ॥ ९ ॥

तथातिविद्धामहिषीतुकुब्जयासमाहतावागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ॥ निधायहस्तौहृदयेतिविस्मिताशशंसकुब्जाकुपि
तापुनःपुनः ॥ ६२ ॥ यमस्यवामांविषयंगतामितोनिशाम्यकुब्जेप्रतिवेदयिष्यसि ॥ वनंगतेवासुचिरायराघवे
समृद्धकामोभरतोभविष्यति ॥ ६३ ॥ अहंहिनैवास्तरणानिनस्रजोनचंदनंनांजनपानभोजनम् ॥ नकिंचिदि
च्छामिनचेहजीवितंनचेदितोगच्छतिराघवोवनम् ॥ ६४ ॥ अथैतदुक्त्वावचनंसुदारुणंनिधायसर्वाभरणानिभा
मिनी ॥ असंवृतामास्तरणेनमेदिनींतदाधिशिश्येपतितेवकिन्नरी ॥ ६५ ॥ उदीर्णसंरंभतमोवृताननातथावमु
क्तोत्तममाल्यभूषणा ॥ नरेंद्रपत्नीविमलाबभूवसातमोवृताद्यौरिवमग्नतारका ॥ ६६ ॥ इति श्रीमदयोध्या
कांडेनवमःसर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

विदर्शितायदादेवीकुब्जयापापयाभृशम् ॥ तदाशेतेस्मसाभूमौदिग्धविद्धेवकिन्नरी ॥ १ ॥ निश्चित्यमनसाकृ
त्यंसासम्यगितिभामिनी ॥ मंथरायैशनैःसर्वमाचचक्षेविचक्षणा ॥ २ ॥

अथपूर्वोक्तंकैकेयीक्रोधमविचाल्यत्वसूचनायानुवदन्राज्ञः कैकेयीदर्शनानुनयौदर्शयति विदर्शितेति । विदर्शिताविपरीतंबोधिता दिग्धविद्धाविषलिप्त
बाणेनप्रत्हता विषाक्तेदिग्धलिप्तकावित्यमरः ॥१॥ निश्चित्येति । साकैकेयी कृत्यंकर्तव्यं पुरोक्तरीत्यामनसानिश्चित्य सर्वंत्वदुक्तंसम्यगितिमंथरायैआच
चक्षेतिसंबंधः ॥ २ ॥

सादीनेत्यर्धत्रयमेकंवाक्यं । दीना अत्रस्वोद्योगःफलिष्यतिनवेतिशंकयादीना मार्गंउपायं एतदर्धत्रयंनिश्चित्येतिपूर्वश्लोकात्पूर्वमेवनिवेशनीयं अर्थसंग
तिस्वारस्यात् ॥ ३ ॥ सेति । तंनिश्चयंइहवामांमृतामित्यादिनापूर्वसर्गांतोक्तनिश्चयं निशम्यश्रुत्वा सिद्धिंनिश्चयफलं प्राप्येवप्रीता ॥ ४ ॥ अथेति ।
पुनःसंवेशनाभिधानंरोषसूचकभ्रुकुटीकरणमाल्यभूषणापवेधादिविशेषप्रदर्शनार्थं भ्रुकुटींक्रोधजनिताकारविशेषं ॥ ५ ॥ पूर्वंत्यक्तभूषणादीनामौदासी
न्येनभूमौविक्षेपंदर्शयति ततइति । यान्यप्यविद्धानितानिभूर्मिप्रपेदिरेनतुमंजूषिकां क्रोधातिशयसूचनायभूमावुत्सर्जनं ॥ ६ ॥ व्याकीर्णत्वद्योतनाय

सार्दीनानिश्चयंकृत्वामंथरावाक्यमोहिता ॥ नागकन्येवनिश्वस्यदीर्घमुष्णंचभामिनी ॥ मुहूर्त्तंचिंतयामासमा
र्गंमात्मसुखावहम् ॥ ३ ॥ सासुहृच्चार्थकामाचतन्निशम्यसुनिश्चयम् ॥ बभूवपरमप्रीतासिद्धिंप्राप्येवमंथरा ॥ ४ ॥
अथसामर्षितादेवीसम्यक्कृत्वाविनिश्चयम् ॥ संविवेशाबलाभूमौनिवेश्यभ्रुकुटींमुखे ॥ ५ ॥ ततश्चित्राणिमा
ल्यानिदिव्यान्याभरणानिच ॥ अपविद्धानिकैकेय्यातानिभूमिंप्रपेदिरे ॥ ६ ॥ तयातान्यपविद्धानिमाल्या
न्याभरणानिच ॥ अशोभयंतवसुधांनक्षत्राणियथानभः ॥ ७ ॥ क्रोधागारेनिपतितासावभौमलिनांबरा ॥ एक
वेणींदृढंबध्वागतसत्वेवकिन्नरी ॥ ८ ॥ आज्ञाप्यतुमहाराजोराघवस्याभिषेचनम् ॥ उपस्थानमनुज्ञाप्यप्रविवे
शनिवेशनम् ॥ ९ ॥ अद्यरामाभिषेकोवैप्रसिद्धइतिजज्ञिवान् ॥ प्रियार्हांप्रियमाख्यातुंविवेशांतःपुरंवशी ॥ १० ॥

तानिवर्णयति तयेत्यादिना ॥ ७ ॥ क्रोधागारइति । गतसत्वाक्षीणबला विगतासुरितिवार्थः द्रव्यासुव्यवसायेषुसत्वमस्त्रीतुजंतुष्वित्यमरः ॥ ८ ॥ आ
ज्ञाप्येति । आज्ञाप्यसुमंत्रादीन्नियम्यअभिषेचनं अभिषेचनसाधनंप्रति उपस्थानंआस्थानं सदइत्यर्थः अनुज्ञाप्यअनुज्ञांकारयित्वा यद्वापंचमसर्गेगुरु
णात्वभ्यनुज्ञातइत्युक्तत्वाद्वसिष्ठएवोपस्थानशब्देनोच्यते ॥ ९ ॥ अद्येति । रामाभिषेकःअद्यवैइदानीमेवप्रसिद्धइतिजज्ञिवान् इतःपूर्वंकैकेय्याः श्रो
तुमवकाशोनास्तीतिज्ञातवानित्यर्थः । सर्वमस्यवशेवर्ततइतिवशीस्वतंत्रः अतःस्वयमेवप्रियार्हांकैकेयींप्रतिप्रियमाख्यातुमंतःपुरंविवेश ॥ १० ॥

सइति। स्वबाधककैकेयीवचनकर्तव्यत्वाद्राहुयुक्तमित्युक्तं ॥ ११ ॥ अथदशरथस्यकैकेयीवचनकर्तव्यत्वायरामाभिषेकविघ्नमियंकरिष्यतीतिबुद्ध्य
नुत्पादायचरतिभावोद्दीपनान्यंतःपुरेदर्शयति शुकेत्यादि।वादित्ररवसंघुष्टंवीणादिचतुर्विधवाद्यरवानुनादितं ततंवीणादिकंवाद्यमानद्धंमुरजादिकं॥वंशा
दिकंतुसुषिरंकांस्यतालादिकंघनं ॥ चतुर्विधमिदंवाद्यंवादित्रातोद्यनामकमित्यमरः। कुब्जादीनांप्रियानुकूल्यहेतुत्वाद्रतिवृद्धिहेतुत्वं लतागृहैः चित्रगृहै
श्चोपलक्षितं दांताःदंतनिर्मिताः नित्यपुष्पफलैरिति दोहदविशेषादितिज्ञेयं विविधैरिति।भक्ष्यैःअपूपादिभिः भूषितैःस्त्रीजनैरितिशेषः अतएवत्रिदिवोपमं

सकैकेय्यागृहंश्रेष्ठंप्रविवेशमहायशाः ॥ पांडुराभ्रमिवाकाशंराहुयुक्तंनिशाकरः ॥ ११ ॥ शुकबर्हिणसंघुष्टंक्रौंच
हंसरुतायुतम् ॥ वादित्ररवसंघुष्टंकुब्जावामनिकायुतम् ॥ १२ ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्चंपकाशोकशोभितैः ॥
दांतराजतसौवर्णवेदिकाभिःसमायुतम् ॥ १३ ॥ नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिश्चोपशोभितम् ॥ दांतराजतसौव
र्णैःसंवृतंपरमासनैः ॥ १४ ॥ विविधैरन्नपानैश्चभक्ष्यैश्चविविधैरपि ॥ उपपन्नंमहार्हैश्चभूषितैस्त्रिदिवोपमम्॥१५॥
तत्प्रविश्यमहाराजःस्वमंतःपुरमृद्धिमत् ॥ नददर्शप्रियांराजाकैकेयींशयनोत्तमे ॥ १६ ॥ सकामबलसंयुक्तोर
त्यर्थंमनुजाधिपः ॥ अपश्यन्दयितांभार्यांपप्रच्छविषसादच ॥ १७॥ नहितस्यपुरादेवीतांवेलामत्यवर्त्तत ॥
नचराजागृहंशून्यंप्रविवेशकदाचन ॥ १८ ॥ ततोगृहगतोराजाकैकेयींपर्यपृच्छत ॥ यथापुरमविज्ञायस्वार्थलि
प्सुमपंडिताम् ॥ १९ ॥ प्रतिहारीत्वथोवाचसंत्रस्तासुकृतांजलिः ॥ देवदेवीभृशंक्रुद्धाक्रोधागारमभिद्रुता॥ २० ॥
प्रतिहार्यावचःश्रुत्वाराजापरमदुर्मनाः ॥ विषसादपुनर्भूयोलुलितव्याकुलेंद्रियः ॥ २१ ॥

॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ सइति। कामबलसंयुक्तः उद्दीपनदर्शनादुचितकालत्वाच्चेतिभावः। अतएवरत्यर्थंपप्रच्छक्कगतासीत्येवं प्रत्युत्तराभावाद्विष
सादच ॥ १७ ॥ विषादहेतुमाह नहीति। तांवेलांरतिवेलां ॥ १८ ॥ ततइति। कैकेयीं स्वार्थैलिप्सुंस्वप्रयोजनपरां अविज्ञाय यथापुरंयथापूर्वं पर्यपृ
च्छतप्रतिहारीमितिशेषः। पूर्वमदर्शनकालेयथापृच्छति तथापृच्छदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ प्रतिहार्याइति। भूयःअतिशयेन अदर्शनविषादादपिक्रो
धागारप्रवेशश्रवणादतिशयेनविषसाद लुलितव्याकुलेंद्रियः लुलितानिघूर्णितानिव्याकुलानिस्वस्वविषयग्रहणासमर्थानिइंद्रियाणियस्यसतथोक्तः॥२१॥

तत्रेति । अतथोचितांभूमिशयनानर्हां ॥२२॥ रामाभिषेकसंरंभेसपत्नीमातुःक्रोधस्तन्निमित्तइतिकुतोराजानज्ञातवानित्यत्राह सइति । अकुटिलत्वात्व्या
मोहाच्चनज्ञातवानितिभावः ॥ २३ ॥ तद्दर्शनस्यदुःसहत्वमाह लतामिवेति । पतितांभूगतांनिर्धूतां धूभ्रूकंपने व्याकुलितामितियावत् च्युतांदिवइ
तिशेषः ॥२४॥ मायामिति । वामीमिवपरिभ्रष्टामित्यपिपाठः वामींवडवां वाम्यश्ववडवेत्यमरः । संयतांवागुरयाबद्धां दिग्धेनविषलिप्तबाणेन विषाक्तेदिग्ध
लिप्तकावित्यमरः । मृगयुनाव्याधेन सम्यग्भूगतत्वाश्चर्यावहत्वदयनीयत्वदर्शनीयत्वविलुलितवर्णत्वनिश्चेष्टत्वसंतापवहत्वानि क्रमाल्लताद्यौपम्येनलभ्यंते

तत्रतांपतितांभूमौशयानामतथोचिताम् ॥ प्रतप्तइवदुःखेनसोपश्यज्जगतीपतिः ॥ २२ ॥ सवृद्धस्तरुणींभार्यां
प्राणेभ्योपिगरीयसीम् ॥ अपापःपापसंकल्पांददर्शधरणीतले ॥ २३ ॥ लतामिवविनिष्कृत्तांपतितांदेवतामि
व ॥ किन्नरीमिवनिर्धूतांच्युतामप्सरसंयथा ॥ २४ ॥ मायामिवपरिभ्रष्टांहरिणीमिवसंयुताम् ॥ करेणुमिवदि
ग्धेनविद्धांमृगयुनावने ॥ २५ ॥ महागजइवारण्येस्नेहात्परिममर्शताम् ॥ परिमृश्यचपाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेत
नः ॥ २६ ॥ कामीकमलपत्राक्षीमुवाचवनितामिदम् ॥ २७ ॥ नतेहमभिजानामिक्रोधमात्मनिसंश्रितम् ॥ दे
विकेनाभिशप्तासिकेनवासिविमानिता ॥२८॥ यदिदंममदुःखायशेषेकल्याणिपांसुषु ॥ भूमौशेषेकिमर्थंत्वंमयि
कल्याणचेतसि ॥२९॥ भूतोपहतचित्तेवममचित्तप्रमाथिनी ॥३०॥ संतिमेकुशलावैद्यास्त्वभितुष्टाश्चसर्वशः ॥ सु
खितांत्वांकरिष्यंतिव्याधिमाचक्ष्वभामिनि ॥ ३१ ॥ कस्यवातेप्रियंकार्यंकेनवाविप्रियंकृतम् ॥ कःप्रियंलभता
मद्यकोवासुमहदप्रियम् ॥ ३२ ॥ मारोदीर्माचकार्षीस्त्वंदेविसंपरिशोषणम् ॥ अवध्योवध्यतांकोवाकोवावध्यो
विमुच्यताम् ॥ ३३ ॥ दरिद्रःकोभवत्वाढ्योद्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ॥ ३४ ॥

॥२५॥ महागजइति । अभिसंत्रस्तचेतनः अभितःसम्यक् त्रस्ताचेतना बुद्धिर्यस्य किमर्थंच्छुः उतरोगग्रस्ता उतक्रुद्धेतित्रासः कमलपत्राक्षीमितिका
मित्वद्योतनं॥२६॥२७॥नेति । आत्मनित्वयि मयिवा अभिशप्तापरुषिता॥२८॥यदिति । पांसुषुशेषइतियतइदंममदुःखायेतिसंबंधः भूतोपहतचित्तेवपि
शाचग्रस्तचित्तेव॥२९॥३०॥रोगपक्षंपरिहरति संतीत्यादि । अभितुष्टाः दानमानादिभिः॥३१॥क्रोधपक्षेपरिहारमाह कस्यवेति । कस्येति तृतीयार्थेषष्ठी

केनवातेप्रियंकृतमित्यर्थः प्रियाप्रियकारिणोःफलमाह कःप्रियमिति । मारोदीरिति मारोदीः रोदनंमाकार्षीः संपरिशोषणंकायक्लेशं ॥३२॥३३॥३४॥
अर्थेच्छापक्षंपरिहरति अहमिति । ममजीवनेनापिहेतुना त्वत्प्रियं व्याहंतुंनोत्सहे त्वत्प्रियार्थंजीवितमपिपरित्यजामीत्यर्थः आत्मनिबलंत्वयिविद्यमानं
वाल्लभ्यंबलं ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥३७॥ चक्रंसूर्यस्यरथचक्रं आज्ञावा प्राचीनाइत्यादि प्राचीनादिदेशाःयेसंतीतिशेषः तत्रतेषुदेशेषु धनधान्यमूयदस्ती
तिशेषःततःतत्र ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ किमिति । आयासेनभूशयनायासेन तत्भयनिमित्तं रश्मिवान्सूर्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तथेति । परिपीडियितुंप्र

अहंचैवमदीयाश्चसर्वेतववशानुगाः ॥ नतेकिंचिदभिप्रायंव्याहंतुमहमुत्सहे ॥ ३५ ॥ आत्मनोजीवितेनापिब्रूहि
यन्मनसेच्छसि ॥ बलमात्मनिजानंतीनमांशंकितुमर्हसि ॥३६॥ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे॥३७॥ या
वदावर्त्ततेचक्रंतावतीमेवसुंधरा ॥ प्राचीनाःसिंधुसौवीराःसौराष्ट्रादक्षिणापथाः ॥ ३८ ॥ वंगांगमगधामत्स्याः
समृद्धाःकाशिकोसलाः ॥ तत्रजातंबहुद्रव्यंधनधान्यमजाविकम् ॥३९॥ ततोवृणीष्वकैकेयियद्यत्त्वंमनसेच्छसि
॥४०॥किमायासेनतेभीरुउत्तिष्ठोत्तिष्ठशोभने॥तत्त्वंमेब्रूहिकैकेयियतस्तेभयमागतम्॥४१॥तत्तेव्यपनयिष्यामि
नीहारमिवरश्मिवान् ॥ ४२ ॥ तथोक्तासासमाश्वस्तावक्तुकामातदप्रियम् ॥ परिपीडयितुंभूयोभर्त्तारमुपचक्रमे
॥४३॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेदशमःसर्गः ॥१०॥ ॥ ७७ ॥ तंमन्मथशरैर्विद्धंकामवेगवशानुगम् ॥ उवाचपृ
थिवीपालंकैकेयीदारुणंवचः ॥ १ ॥ नास्मिविप्रकृतादेवकेनचिन्नावमानिता ॥ अभिप्रायस्तुमेकश्चित्तमिच्छा
मित्वयाकृतम् ॥२॥ प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वयदित्वंकर्तुमिच्छसि ॥ अथतद्व्याहरिष्यामियदभिप्रार्थितंमया ॥ ३ ॥

तिज्ञाकरणेननिर्बंधयितुं ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकांडव्याख्याने दशमःसर्गः ॥ १० ॥
अथव्यवस्थाप्यमहाराजंत्वमिमंवृणुयावरमितिमंथरयोपदिष्टमनुतिष्ठति तमित्यादिना ॥१॥ नास्मीति । विप्रकृतारोगग्रस्ता नार्थकामास्मीत्यपिद्रष्टव्यं
निग्रहानुग्रहपक्षंमनसिकृत्वाह अभिप्रायस्त्विति अभिप्रायःअभिप्रेतोर्थः अस्तीतिशेषः । त्वयाकृतं त्वयाप्रतिश्रुतंतमिच्छामीतिसंबंधः ॥ २ ॥
प्रतिज्ञामिति । प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्व शपथंकुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

तामिति । ईषदुत्स्मितः भवदाज्ञाकारिणिमयिकिंशपथेनेतिकिंचिदुद्गतस्मितः यद्वा अभिप्रेतकरणमीषत्करमित्युत्स्मितः । यद्वा शंकितरोगाद्यभावात्
हस्तेनमूर्द्धजेषुसंगृह्येति शिरोंकेकृत्वेतिभावः स्वाभिमुखीकरणाय वेणीमवलंब्येतिवार्थः ॥ ४ ॥ अवलिप्तइति । अवलिप्तेसौभाग्यगर्विते मम त्वत्तः
प्रियतमा स्त्रीणांमध्येत्वत्तःप्रियतमानास्ति रामादन्योमनुजः प्रियतमोनविद्यतेइतिजानासीतिसंबंधः ॥ ५ ॥ तेनेति । जीवनार्हेणजीवनादपिपूज्येन
॥ ६ ॥ अस्यैवविवरणं यमिति । तेवचनक्रियां तववचनकरणंप्रतीतिशेषः ॥ ७ ॥ आत्मनेति । आत्मनास्वदेहेन आत्मजैःभरतादिभिः अन्यैश्चप्रिय
बंधुभिश्च मूल्यभूतैरेतैर्यंरामंवृणे सर्वान्परित्यज्यापिराममेवपरिगृह्णामीतिभावः ॥ ८ ॥ भद्रइति । हेभद्रेमेहृदयंएतत्एतादृशमनुमृश्यशपथवचनात्तु

तामुवाचमहातेजाःकैकेयीमीषदुत्स्मितः ॥ कामीहस्तेनसंगृह्यमूर्द्धजेषुशुचिस्मिताम् ॥ ४ ॥ अवलिप्तेनजाना
सित्वत्तःप्रियतमामम ॥ मनुजोमनुजव्याघ्राद्रामादन्योनविद्यते ॥ ५ ॥ तेनाजय्येनमुख्येनराघवेणमहात्म
ना ॥ शपेतेजीवनार्हेणब्रूहियन्मनसेच्छसि ॥ ६ ॥ यंमुहूर्त्तमपश्यंस्तुनजीवेयमहंध्रुवम् ॥ तेनरामेणकैकेयिशपे
तेवचनक्रियाम् ॥ ७ ॥ आत्मनावात्मजैश्चान्यैर्वृणेयंमनुजर्षभम् ॥ तेनरामेणकैकेयिशपेतेवचनक्रियाम् ॥ ८ ॥
भद्रेहृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्वमे ॥ एतत्समीक्ष्यकैकेयिब्रूहियत्साधुमन्यसे ॥ ९ ॥ बलमात्मनिपश्यंतीनमांशंकि
तुमर्हसि ॥ करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपे ॥ १० ॥ सातदर्थमनादेवीतमभिप्रायमागतम् ॥ निर्माध्यस्थ्याच्चह
र्षाच्चबभाषे[1]दुःसहंवचः ॥ ११ ॥ तेनवाक्येनसंहृष्टातमभिप्रायमागतम् ॥ व्याजहारमहाघोरमभ्यागतमिवांतकं ॥ १२ ॥

सारित्वेननिर्धार्य उद्धरस्वउज्जीवय एतत्वाङ्मनसयोरैकरूप्यंसमीक्ष्यसंम्यगालोच्ययत्साधुइष्टंमन्यसेतद्ब्रूहि त्वदभीष्टकरणमेवमज्जीवनं अन्यथानजी
वामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ बलमिति । आत्मनिबलंत्वयिविद्यमानंदृष्टिचित्तापहारिसौभाग्यबलं ॥ १० ॥ सेति । तदर्थमनाः मंथरोपदिष्टरामविवासनपूर्वक
भरताभिषेकरूपार्थमनाः अभिप्रायमागतं स्वाभिमतशपथंप्राप्तंनिर्माध्यस्थ्यात्निर्गतमध्यस्थभावात् पक्षपातादित्यर्थः ॥ ११ ॥ उक्तमर्थंसविशेष
माह तेनेति । तेनवाक्येन शपथपूर्वकंत्वदभिमतंकरिष्यामीत्युक्तदशरथवचनेन ॥ १२ ॥

---

[1] दुर्वचंइतिपाठः ।

दशरथवाक्यंदृढीकर्तुंनरस्यधर्मोधर्मसाक्षिभूतादेवताःश्रावयति यथाक्रमेणेति । क्रमेणप्रियपुत्रसुकृतक्रमेण यथाशपसि वरंददासिच तथातच्छृण्वंत्विति
संबंधः ॥ १३ ॥ चंद्रादित्याविति । ग्रहानवग्रहाः जगत्लोकःलोकोविष्टपंभुवनंजगदित्यमरः । लोकश्चात्रस्वर्गएव ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इतीति । परि
गृह्यधर्मपाशेनसंयम्य अभिशस्यसर्वादेवताःसाक्षित्वेनशृण्वंत्वित्युद्धुष्य ॥ १७ ॥ स्मरेति । पूर्ववृत्तमेवाह तत्रेति । तत्ररात्रियुद्धेअंतरा मध्ये तवजीवितं
अच्यावयत् अचालयत् शस्त्रप्रहरादिनामूर्च्छांप्रापितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥ तत्रेति । यतमानायाः सारथ्येयत्नंकुर्वाणायाः ॥१९ ॥ तौत्विति । हेपृथवी

यथाक्रमेणशपसिवरंममददासिच ॥ तच्छृण्वंतुत्रयस्त्रिंशद्देवाःसाग्निपुरोगमाः ॥ १३ ॥ चंद्रादित्यौनभश्चैवग्रहारा
त्र्यहनीदिशः ॥ जगच्चपृथिवीचैवसगंधर्वासराक्षसा ॥ १४ ॥ निशाचराणिभूतानिगृहेषुगृहदेवताः ॥ यानिचा
न्यानिभूतानिजानीयुर्भाषितंतव ॥ १५ ॥ सत्यसंधोमहातेजाधर्मज्ञःसुसमाहितः ॥ वरंममददात्येषतन्मेशृण्वं
तुदेवताः ॥ १६ ॥ इतिदेवीमहेष्वासंपरिगृह्याभिशस्यच ॥ ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितम् ॥ १७ ॥ स्मर
राजन्पुरावृत्तंतस्मिन्दैवासुरेरणे ॥ तत्रचाच्यावयच्छत्रुस्तवजीवितमंतरा ॥ १८ ॥ तत्रचापिमयादेवयत्त्वंसम
भिरक्षितः ॥ जाग्रत्यायतमानायास्ततोमेप्रददावरौ ॥ १९ ॥ तौतुदत्तौवरौदेवनिक्षेपौमृगयाम्यहम् ॥ तवैवपृ
थिवीपालसकाशेसत्यसंगर ॥ २० ॥ तत्प्रतिश्रुत्यधर्मेणनचेद्दास्यसिमेवरम् ॥ अद्यैवहिप्रहास्यामिजीवितंत्व
द्विमानिता ॥ २१ ॥ वाङ्मात्रेणतदाराजाकैकेय्यास्ववशेकृतः ॥ प्रचस्कंदविनाशायपाशंमृगइवात्मनः ॥ २२ ॥
ततःपरमुवाचेदंवरदंकाममोहितम् ॥ वरौयौमेत्वयादेवतदादत्तौमहीपते ॥ २३ ॥

पालतवसकाशेएवनिक्षेपौनिक्षेपत्वेनस्थापितौ तौतुवरौतावेववरौ मृगयामिअन्वेषयामि इच्छामीत्यर्थः ॥२० ॥ तदिति । वरमितिजात्यैकवचनं ॥२१॥
वाङ्मात्रेणेति । वाङ्मात्रेणपूर्वदत्तवरस्मारकवचनमात्रेण कैकेय्यास्ववशेकृतःराजावाङ्मात्रेणमृगशब्दानुकारिणालुब्धककथितेनआत्मनोविनाशाय
पाशंमृगइववागुरांमृगइवधर्मपाशंप्रचस्कंदगतवान् स्कंदिर्गतिशोषणयोरितिधातुः । वरप्रदानमंगीचकारेत्यर्थः । यद्वा वागुरांप्राप्तोमृगइवप्रचस्कंद
शोषणंप्राप्तइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ततइत्यादि ॥ २३ ॥

ताविति । तौवरौवक्ष्यामि तौवरौविभज्यप्रदातुंप्रकारंवक्ष्यामीत्यर्थः ॥२४॥ अभिषेकसमारंभइति । अभिषेकसमारंभः । अभिषेकसामग्री यइतिशेषः ।
अभिषेकेणअभिषेकसामग्र्या ॥ २५ ॥ २६ ॥ नवेति । चीरंवल्कलं ॥ २७ ॥ विलंबव्यावृत्त्यर्थमाह भरतइत्यादिना । दत्तमेवनतुनूतनंकिंचिदर्थये
॥२८॥२९॥ सत्यस्यावश्यकर्त्तव्यत्वमाह सइति । राजराजः सत्वंसत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञःभव तेनसत्यसंगरत्वेनकुलादित्रयंरक्ष सत्यस्यरक्षकत्वमुपपा
दयाति परत्रेति नृणांहितंसत्यवचः परत्रवासेस्वर्गलोकादिवासेअनुत्तमंअत्यंतोत्तमसाधनं वदंति ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूष
णेपीतांबराख्याने श्रीमदयोध्याकांडव्याख्याने एकादशस्सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥

तौतावदहमद्यैववक्ष्यामिशृणुमेवचः ॥ २४ ॥ अभिषेकसमारंभोराघवस्योपकल्पितः ॥ अनेनैवाभिषेकेणभ
रतोमेभिषेच्यताम् ॥२५॥ योद्वितीयोवरोदेवदत्तःप्रीतेनमेत्वया ॥ तदादेवासुरेयुद्धेतस्यकालोयमागतः ॥ २६ ॥
नवपंचचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः ॥ चीराजिनचटाधारीरामोभवतुतापसः ॥२७॥ भरतोभजतामद्ययौवरा
ज्यमकंटकम् ॥ एषमेपरमःकामोदत्तमेववरंवृणे ॥ २८ ॥ अद्यचैवहिपश्येयंप्रयांतंराघवंवनम् ॥ २९ ॥ स
राजराजोभवसत्यसंगरःकुलंचशीलंचहिरक्षजन्मच ॥ परत्रवासेहिवदंत्यनुत्तमंतपोधनाःसत्यवचोहितंनृणा
म् ॥ ३० ॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेएकादशःसर्गः ॥ ११ ॥ ॥ छ ॥ ॥
ततःश्रुत्वामहाराजःकैकेय्यादारुणंवचः ॥ चिंतामभिसमापेदेमुहूर्त्तंप्रततापच ॥ १ ॥ किंनुमेयदिवास्वप्नश्चित्त
मोहोपिवामम ॥ अनुभूतोपसर्गोवामनसोवाप्युपद्रवः ॥ इतिसंचिंत्यतद्राजानाभ्यगच्छत्तदासुखं ॥ २ ॥

अथसत्यपाशबद्धस्यराज्ञः शोकंवर्णयति ततइति । प्रततापमुमूर्छेतियावत् ॥ १ ॥ चिंतांविवृणोति किंन्विति । किन्विति सामान्याकारेणचिंता
स्वदुःखावहस्यरामाभिषेकविघ्नस्यसतस्वभावयाकैकेय्याकथनासंभवादिदंपारमार्थिकंनभवति स्वप्नोयदिवा अथवेदानींनिद्राया असंभवाच्चित्तमोहःभ्र
मोवा इदानींभ्रमकारणाभावादनुभूतोपसर्गोवा जन्मांतरानुभूतानामर्थानांउपसर्गःभावनावा स्मरणमितियावत् जन्मांतरेप्येवंविधावस्थायाअसंभावि
तत्वादाह मनसउपद्रवोवा रोगजविकारोवा उन्मादइतियावत् प्रततापचेत्येतदनुवदति इतीति ॥ २ ॥

प्रतिलभ्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं। व्यथितःदुःखितः विक्लवःविह्वलः विक्लवोविह्वलइत्यमरः। मंडलेअहितुंडिकयंत्रमंडले ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
नृशंसइति। किंपापंकृतमित्यन्वयःपापंअपराधः ॥७॥ यदेति। वृत्तिंशुश्रूषांतस्यैव तदैवेत्यपिबोध्यं तस्यैव नतुतत्पुत्रादेः तदैवनतुकालांतरेशुश्रूषाभा
वदशायां ॥ ८ ॥ त्वमिति । नृपसुतेत्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तदलमिति । एषनिश्चयः रामविवासनरूपनिश्चयः

प्रतिलभ्यचिरात्संज्ञांकैकेयीवाक्यताडितः ॥ व्यथितोविक्लवश्चैवव्याघ्रींदृष्ट्वायथामृगः ॥ ३ ॥ असंवृतायामासी
नोजगत्यांदीर्घमुच्छ्वसन् ॥ मंडलेपन्नगोरुद्धोमंत्रैरिवमहाविषः ॥४॥ अहोधिगितिसामर्षोवाचमुक्त्वानराधिपः ॥
मोहमापेदिवान्भूयःशोकोपहतचेतनः ॥ ५ ॥ चिरेणतुनृपःसंज्ञांप्रतिलभ्यसुदुःखितः ॥ कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धः
प्रदहन्निवचक्षुषा ॥ ६ ॥ नृशंसेदुष्टचारित्रेकुलस्यास्यविनाशिनि ॥ किंकृतंतवरामेणपापेपापंमयापिवा ॥ ७ ॥
यदातेजननीतुल्यांवृत्तिंवहतिराघवः ॥ तस्यैवत्वमनर्थायकिंनिमित्तमिहोद्यता ॥ ८ ॥ त्वंमयात्मविनाशार्थं
भवनंस्वंप्रवेशिता ॥ अविज्ञानान्नृपसुताव्यालीतीक्ष्णविषायथा ॥ ९ ॥ जीवलोकोयथासर्वोरामस्याहगुणस्तवं ॥
अपराधंकमुद्दिश्यत्यक्ष्यामीष्टमहंसुतम् ॥ १० ॥ कौसल्यांवासुमित्रांवात्यजेयमपिवाश्रियम् ॥ जीवितंवात्म
नोरामंनत्वेवपितृवत्सलम् ॥ ११ ॥ पराभवतिमेप्रीतिर्दृष्ट्वातनयमग्रजम् ॥ अपश्यतस्तुमेरामंनष्टाभवतिचे
तना ॥ १२ ॥ तिष्ठेल्लोकोविनासूर्यंसस्यंवासलिलंविना ॥ नतुरामंविनादेहेतिष्ठेत्तुममजीवितम् ॥ १३ ॥ तदलं
त्यज्यतामेषनिश्चयःपापनिश्चये ॥ अपितेचरणौमूर्ध्नास्पृशाम्येषप्रसीदमे ॥ १४ ॥ किमिदंचिंतितंपापेत्वयाप
रमदारुणम् ॥ १५ ॥ अथजिज्ञाससेमांत्वंभरतस्यप्रियाप्रिये ॥ अस्तुयत्तत्त्वयापूर्वंव्याहृतंराघवंप्रति ॥ १६ ॥

अपितेचरणाविति अपिःप्रश्नार्थकः ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयं। अथेतिप्रश्ने त्वंभरतस्यप्रियाप्रियेविषयेमांजिज्ञाससेज्ञातुमिच्छसि तदिदा
नीमपिभरतोभिषिच्यतामितियत्तदस्तुतद्वक्तुमुचितं त्वयापूर्वंराघवंप्रतिसमेज्येष्ठःसुतइत्यादियद्व्याहृतं तत् प्रियवादिन्यात्वया सेवार्थंममनोरंजना

र्थं रामकृतशुश्रूषार्थंवा कथितंभवेत् । रामविवासनोक्तिस्तेनविरुद्धेत्यर्थः परीक्षार्थमपिभरतोभिषिच्यतामित्येववक्तुमुचितं नतुरामोविवास्यता
मित्येतत् पूर्वापरविरोधादितिभावः । रामविवासनोक्तिश्चभरतेप्रीतिपरीक्षार्थमेवास्त्वित्यतआह तदिति । ततूरामाभिषेचनंश्रुत्वाशोकसंतप्तासती मांभृ
शंअतिनिर्बंधेनसंतापयसि किंचपरवशंपरबोधनवशंगतासती शून्यंगृहंक्रोधागारं आविष्टासिप्रविष्टासि इदंसर्वंपरीक्षार्थत्वेनसंगच्छतइतिभावः । शून्यै
र्ग्रहैरितिपाठे शून्यैर्ग्रहैराविष्टापिशाचादिभिराविष्टेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कुलानर्थकरंचेदंवचनमित्याह इक्ष्वाकूणामिति । नयसंपन्नेएताव
त्कालंनीतिशालिनि यत्रइक्ष्वाकुकुलमध्ये तेमतिरेवमिदानींविकृताविपरीताजाता तत्रकुले अयंसंनिहितः सुमहाननयः अनर्थः संप्राप्तःननुसत्प्रकृते

समेज्येष्ठःसुतःश्रीमान्धर्मज्येष्ठइतीवमे ॥ तत्त्वयाप्रियवादिन्यासेवार्थंकथितंभवेत् ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वाशोक
संतप्तासंतापयसिमांभृशम् ॥ आविष्टासिगृहंशून्यंसात्वंपरवशंगता ॥ १८ ॥ इक्ष्वाकूणांकुलेदेविसंप्राप्तस्सुमहा
नयम् ॥ अनयोनयसंपन्नेयत्रतेविकृतामतिः ॥ १९ ॥ नहिकिंचिदयुक्तंवाविप्रियंवापुरामम ॥ अकरोस्त्वंवि
शालाक्षितेननश्रद्दधाम्यहम् ॥ २० ॥ ननुतेराघवस्तुल्योभरतेनमहात्मना ॥ बहुशोहिसुबालेत्वंकथाःकथय
सेमम ॥ २१ ॥ तस्यधर्मात्मनोदेविवनेवासंयशस्विनः ॥ कथंरोचयसेभीरुनववर्षाणिपंचच ॥ २२ ॥ अत्यंत
सुकुमारस्यतस्यधर्मेधृतात्मनः ॥ कथंरोचयसेवासमरण्येभृशदारुणे ॥ २३ ॥ रोचयस्यभिरामस्यरामस्यशुभ
लोचने ॥ तवशुश्रूषमाणस्यकिमर्थंविप्रवासनम् ॥ २४ ॥

र्विपरीतबुद्धिः कुलस्यानर्थहेतुरितिभावः ॥ १९ ॥ पूर्वापरपर्यालोचनयात्वद्वचनंनश्रद्धेयंचेत्याह नहीति । अयुक्तंअहितमितियावत् नश्रद्दधामिइद
महितंविप्रियकरणमितिशेषः ॥ २० ॥ त्वत्प्रीतिविरुद्धंचेदंवचनमित्याह नन्वित्यादि । तेराघवः भरतेनतुल्योननु तुल्यःखलु अत्रत्वद्वचनमेवप्रमाण
मित्याह बहुशइति बहुशइत्यनेनाहृदयत्वव्यावृत्तिः सुबालेइत्यकुटिलत्वव्यावृत्तिः ॥ २१ ॥ तस्येति । धर्मात्मनइत्यनेनवनवासहेतुभूताकृत्यराहि
त्यमुक्तं भीरुइति तवचधर्मभीरुत्वं क्वगतमितिभावः ॥ २२ ॥ रामसौकुमार्यानुचितंचेदमित्याह अत्यंतेति ॥ २३ ॥ शुश्रूषादर्शनेनापिरामोनविवा
सनार्ह इत्याह रोचयसीति । तवशुश्रूषमाणस्येत्यत्रनलोकाव्ययेत्यादिनानिषिद्धापिषष्ठचार्षीबोध्या ॥ २४ ॥

रामोहिभरताद्भूयस्तवशुश्रूषतेसदा ॥ विशेषंत्वयितस्मात्तुभरतस्यनलक्षये ॥ २५ ॥ शुश्रूषांगौरवंचैवप्रमाणंव
चनक्रियाम् ॥ कस्तेभूयस्तरंकुर्यादन्यत्रमनुजर्षभात् ॥ २६ ॥ बहूनांस्त्रीसहस्राणांबहूनांचोपजीविनाम् ॥ परि
वादोपवादोवाराघवेनोपपद्यते ॥ २७ ॥ सांत्वयन्सर्वभूतानिरामःशुद्धेनचेतसा ॥ गृह्णातिमनुजव्याघ्रःप्रियैर्विष
यवासिनः ॥ २८ ॥ सत्येनलोकान्जयतिदीनान्दानेनराघवः ॥ गुरून्शुश्रूषयावीरोधनुषायुधिशात्रवान् ॥ २९ ॥
सत्यंदानंतपस्त्यागोमित्रताशौचमार्जवम् ॥ विद्याचगुरुशुश्रूषाध्रुवाण्येतानिराघवे ॥ ३० ॥

शुश्रूषमाणस्येत्येतदुपपादयति रामोहीति ॥ २५ ॥ नकेवलं शुश्रूषैवैवंवचनकारणं अपितु प्रमाणादिकमपीत्याह शुश्रूषामिति । गौरवंप्रतिपत्तिःप्रमाणंपूजा वचनक्रियाउक्तकरणं ॥ २६ ॥ परिवादादिकमपिरामविवासकारणंनास्तीत्याह बहूनामिति । स्त्रीसहस्राणामुपजीविनांचसंबंधीपरिवादोनोपपद्यते । बहूनामितिविशेषणेनतन्मध्येएकयाएकेनवास्त्रीपुरुषाविशेषेणपरिवादस्तत्संबंधीपरिभवविषयवादः अपवादःनिंदावा राघवेनोपपद्यतेनदृश्यते ॥२७॥अविवासननिमित्तभूतान्भूयोगुणान्दर्शयति सांत्वयन्नित्यादि।अनेनवाङ्मनःकायैर्जनरंजकत्वमुक्तं प्रियैः अभीष्टप्रदानैःगृह्णातिसंगृह्णाति॥तनिश्लोकी॥२८॥सत्येनेति। सत्येनभूतहितेनलोकान्स्वर्गादिवैकुंठपर्यंतान्जयतिस्वाधीनान्करोति दीनान्दरिद्रान् दानेनधनप्रदानेन जयतिवशीकरोति गुरून्शुश्रूषयाजयतिस्वहितोपदेशप्रवणान्करोति शात्रवान्शत्रून् धनुषाधनुःप्रदर्शनमात्रेणनतुबाणप्रयोगेण युधियुद्धे नतुकपटवृत्त्याजयति निरस्यतीत्यर्थः वीरइतिसर्वत्रसंबध्यते दयावीरस्त्यागवीरोविद्यावीरःपराक्रमवीरइत्येवं चोलमहीपतिः कदाचित्सन्निहितंमध्यमवीथिभट्टारकंप्रतिआत्मानंमानुषंमन्यइतिवदन्रामः कथंजटायुषोमोक्षंदत्तवानितिपप्रच्छ सोपिसत्येनलोकान्जयतीत्युक्त्या महतींबहुमतिमवाप्तवानित्यैतिह्यमत्रज्ञेयं ॥ २९ ॥ सत्यादीनिचनकादाचित्कानीत्याह सत्यमिति । तपःप्रभृतिगुणषट्कंपूर्वश्लोकेर्थसिद्धमनूद्यते दानंपरलोकप्रयोजनं तपःशास्त्रविहितभोजननिवृत्त्यादिरूपः त्यागःऐहिकप्रयोजनःप्रीत्यर्थः । मित्रतासर्वसुहृत्त्वंशौचंस्नानजन्यशुद्धिः आर्जवंपरचित्तानुवर्त्तित्वं विद्यातत्त्वज्ञानं गुरुशुश्रूषागुरोःशुश्रूषापादसंवाहनादिपरिचर्या ॥३०॥

तस्मिन्निति । आर्जवसंपन्नइतिदानादिसंपत्तेरप्युपलक्षणं पापंविवासनरूपं आशंससेप्रार्थयसि॥३१॥नेति। लोकस्यजनमात्रस्य प्रियवादिनः प्रियवदन
शीलस्य किमुतास्माकमितिभावः । रामस्यसंबंधिअप्रियंविवासनविषयंवाक्यंनस्मरामिस्मर्तुमपिनशक्नोमीत्यर्थः । सःतदस्मर्ताअहंत्वत्कृतेपरुषोक्ति
मत्स्त्रीकृते रामंसर्वस्यरमयितारं प्रियंरमयितृत्वाभावेपिपुत्रत्वेनप्रियंप्रति कथमप्रियंवक्ष्यामि ॥ ३२ ॥क्षमेति । यस्मिन्क्षमादयोवर्तंते तमृतेममकाग
तिः कोवारक्षकः तादृशंरक्षकंकथंत्यक्ष्यामीतिभावः ॥ ३३ ॥ ममेति । गतांतस्य गतः प्राप्तः अंतश्चरमकालोयेन तस्यवृद्धत्वेपिप्राप्तचरमकालस्येत्य
र्थः। तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य लालप्यमानस्य पुनःपुनः कथनशीलस्यममममयीत्यर्थः । संबंधसामान्येषष्ठी ॥३४ ॥ पृथिव्यामिति। सागरांताया

तस्मिन्नार्जवसंपन्नेदेविदेवोपमेकथम् ॥ पापमाशंससेरामेमहर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥ नस्मराम्यप्रियंवाक्यं
लोकस्यप्रियवादिनः ॥ सकथंत्वत्कृतेरामंवक्ष्यामिप्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥ क्षमायस्मिन्दमस्त्यागःसत्यंधर्मः
कृतज्ञता ॥ अप्यहिंसाचभूतानांतमृतेकागतिर्मम ॥ ३३ ॥ ममवृद्धस्यकैकेयिगतांतस्यतपस्विनः ॥ दीनंलाल
प्यमानस्यकारुण्यंकर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥ पृथिव्यांसागरांतायांयत्किंचिदधिगम्यते ॥ तत्सर्वंतवदास्यामिमाच
त्वांमन्युराविशेत् ॥ ३५ ॥ अंजलिंकुर्मिकैकेयिपादौचापिस्पृशामिते ॥ शरणंभवरामस्यमाधर्मोमामिहस्पृशे
त् ॥ ३६ ॥ इतिदुःखाभिसंतप्तंविलपंतमचेतनम् ॥ घूर्णमानंमहाराजंशोकेनसमभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥ पारंशोकार्णव
स्याशुप्रार्थयंतंपुनःपुनः ॥ प्रत्युवाचाथकैकेयीरौद्रारौद्रतरंवचः ॥ ३८ ॥ यदिदत्वावरौराजन्पुनःप्रत्यनुतप्यसे॥
धार्मिकत्वंकथंवीरपृथिव्यांकथयिष्यसि ॥ ३९ ॥

मित्यनेनकृत्स्नायामितिलभ्यते यत्किंचिद्धनंअधिगम्यतेलभ्यते तत्सर्वं तवतुभ्यं दास्यामि मन्युःरामविषयक्रोधः ॥३५॥ अंजलिमिति । कुर्मिकरोमिअं
जलिपूर्वकंपादवंदनंकरोमीत्यर्थः।शरणंरक्षितृ अधर्मः प्रतिज्ञाभंगरूपः रामाभिषेकमनुजानीहीत्यर्थः ॥३६॥ इतीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं। अचेतनंमू
र्च्छितं घूर्णमानंइतस्ततोविवर्तमानं शोकेनभाविरामविरहस्मरणदुःखेन समभिप्लुतंसम्यगभिव्याप्तं पारंअंतं रामाभिषेकमितियावत्।अथकृत्स्नमितिव
चोविशेषणं रौद्रा भयंकरविकारा रामाभिषेकनिवर्तननिवर्तनविषयेयद्वक्तव्यंतत्सर्वमुवाचेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥यदीति। धार्मिकत्वंस्वीयमितिशेषः ॥३९॥

यदेति । कथयिष्यंतिउपकारिण्याः कैकेय्याः किंप्रत्युपकृतमितिकदाचिद्धर्मप्रसंगेवक्ष्यंति तत्रतदाकिंप्रतिवक्ष्यसि कीदृशंप्रत्युत्तरंदास्यसि ॥ ४० ॥ यस्याइति । प्रसादेसतिजीवामि प्रसादेनजीवामीत्यर्थः । प्रसादमेवाह याचेति याचमांमूर्च्छितदशायांरणादन्यत्रापनीयाभ्यपालयत् शिशिरोपचारादिनाररक्षेत्यर्थः । तस्याःमयामिथ्याअसत्यंकृतमितिवक्ष्यासि किमितिकाकुः तस्मादद्यप्रतिज्ञांनिर्वहेतिभावः ॥४१॥ किल्बिषत्वमिति । किल्बिषत्वंअपयशोरूपमालिन्यं नरेंद्राणामित्यनेनसजातीयेष्वेकेन कृतमपयशः सर्वानपिस्पृशति सर्वैराजानएवंविधाइति अन्यानिवरदानविरुद्धानि ॥ ४२ ॥ दुष्करस्यापिप्रतिज्ञातस्यकर्त्तव्यत्वंपूर्वचक्रवर्त्त्यनुष्ठानेनदर्शयति शैव्यइति । शैव्योराजाश्येनकपोतीये श्येनकपोतयोर्विरोधेप्राप्तेपक्षिणेश्येनायस्वमांसंकपोतमांसप्रतिनिधित्वेनददौ इत्थंकिलपौराणिकीगाथाइंद्राग्नीश्येनकपोतौभूत्वाशैव्यौदार्यंपरीक्षितुंभक्षकभक्ष्यभावमापन्नौशैव्यसमीपमागतौ

यदासमेताबहवस्त्वयाराजर्षयःसह ॥ कथयिष्यंतिधर्मज्ञा[1]स्तत्रकिंप्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥ यस्याःप्रसादेजीवामियाचमामभ्यपालयत् ॥ तस्याःकृतंमयामिथ्याकैकेय्याइतिवक्ष्यसि ॥ ४१ ॥ किल्बिषत्वंनरेंद्राणांकरिष्यसिनराधिप ॥ योदत्वावरमद्यैवपुनरन्यानिभाषसे ॥ ४२ ॥ शैब्यःश्येनकपोतीयेस्वमांसंपक्षिणेददौ ॥ अलर्कश्चक्षुषीदत्वाजगामगतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥ सागरःसमयंकृत्वानवेलामतिवर्त्तते ॥ समयंमानृतंकार्षीःपूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥ सत्वंधर्मंपरित्यज्यरामंराज्येभिषिच्यच ॥ सहकौसल्ययानित्यंरंतुमिच्छसिदुर्मते ॥ ४५ ॥

तत्रकपोतोऽभयार्थीशैव्यांकमाविवेश तस्मैचसोभयंददौ ततःश्येनेनमद्भक्षणं दैवविहितंत्यजेत्युक्ते नाहंत्यजेयं अपितुतत्प्रतिनिधिमांसमेवददामीत्युक्तेतर्हित्वन्मांसमेवमेप्रयच्छ नान्यदित्युक्तेस्वमांसमपिसर्वंदत्तवानिति अलर्कश्चराजर्षिर्ब्राह्मणायांधायवरंप्रतिश्रुत्यतेनराजचक्षुषास्वचक्षुःप्रतिसंधानेअर्थिते स्वचक्षुषीदत्वाउत्तमांगतिंजगाम किंचसागरःसमुद्रोदेवैःप्रार्थितोवेलानतिलंघनायतत्तेभ्यःप्रतिश्रुत्याऽद्यापिवेलांनातिवर्त्तते तस्मात्त्वमपिपूर्वशैव्यादिवृत्तांतमनुस्मरन्समयंप्रतिज्ञांअनृतंमिथ्याभूतंमाकार्षीः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ एवंन्यायमुक्त्वातदनुमोदमानंप्रत्याह सत्वमिति ॥ ४५ ॥

---

[1] धर्मज्ञेतिपाठान्तरम्

स्वसिद्धांतमाह भवत्विति । मदुक्तोरामविवासनपूर्वकोभरताभिषेकः धर्मोंवाऽधर्मोंवाभवतु रामंप्रव्राजयारण्यमित्यादिमदुक्तंवचनंसत्यंसमीचीनंवा अनृतंअसमीचीनंवाभवतु त्वयायन्मह्यंसंश्रुतं शपथपूर्वकंदास्यामीतिप्रतिज्ञातं तस्यव्यतिक्रमोन्यथाभावोनास्तीतियोजना॥४६॥व्यतिक्रमेकिंकरिष्यसीत्यत्राह अहमिति ॥ ४७॥ कौसल्यातोप्यधिकंभोगंतवदास्यामीत्यत्रतत्प्राधान्यंनसहइत्याह एकाहमिति । अंजलिंप्रतिगृह्णंतीं राजमातृत्वेनसर्वेषामितिशेषः श्रेयःतदातदपेक्षयेतिशेषः ॥४८॥४९॥५०॥ श्रुत्वेति । वनवासैश्वर्यरूपंवृतंवरमितिसंबंधः ॥५१॥ नाभ्यभाषतेति । प्रैक्षतानिमिषइतिनिरंतर

भवत्वधर्मोंधर्मोंवासत्यंवायदिवानृतं ॥ यत्त्वयासंश्रुतंमह्यंतस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥ अहंहिविषमद्यैवपीत्वाबहुतवाग्रतः ॥ पश्यतस्तेमरिष्यामिरामोयद्यभिषिच्यते॥४७॥एकाहमपिपश्येयंयद्यहंराममातरम् ॥ अंजलिंप्रतिगृह्णंतींश्रेयोननुमृतिर्मम ॥४८॥ भरतेनात्मनाचाहंशपेतेमनुजाधिप ॥ यथानान्येनतुष्येयमृतेरामविवासनात्॥४९॥एतावदुक्त्वावचनंकैकेयीविररामह ॥विलपंतंचराजानंनप्रतिव्याजहारसा ॥५०॥ श्रुत्वाचराजाकैकेय्यावृतंपरमशोभनम् ॥ रामस्यचवनेवासमैश्वर्यंभरतस्यच ॥ ५१ ॥ नाभ्यभाषतकैकेयींमुहूर्त्तंव्याकुलेंद्रियः प्रैक्षतानिमिषोदेवींप्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥ तांहिवज्रसमांवाचमाकर्ण्यहृदयाप्रियाम् ॥ दुःखशोकमयींघोरांराजानसुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥ सदेव्याव्यवसायंचघोरंचशपथंकृतम् ॥ ध्यात्वारामेतिनिश्वस्यच्छिन्नस्तरुरिवापतत् ॥ ५४ ॥ नष्टचित्तोयथोन्मत्तोविपरीतोयथातुरः ॥ हृततेजायथासर्पोबभूवजगतीपतिः ॥ ५५ ॥ दीनयातुगिराराजाइतिहोवाचकैकयीम् ॥ ५६ ॥

चिंतावशात्क्रोधाद्वानिर्निमेषप्रेक्षणम् ॥ ५२ ॥ तामिति । दुःखशोकमयीमिति अनुचितभरताभिषेकात्दुःखं रामविवासनाच्छोकः ॥५३॥ सइति । शपथंकृतं स्वेनेतिशेषः निश्वस्येतिअशक्यप्रतीकारत्वादितिभावः ॥ ५४ ॥ नष्टचित्तइति । नष्टचित्तःकलुषितहृदयः उन्मत्तःउन्मादी विपरीतःसन्निपातादिनाविपरीतप्रकृतिः आतुरः व्याधितः व्याधितोपटुरातुरइत्यमरः । हृततेजाः मंत्रापहृतवीर्यः ॥ ५५ ॥ दीनयेति ॥ ५६ ॥

अनर्थमित्यादि । उपदर्शिताबोधिता शीलव्यसनंसद्वृत्तभ्रंशं व्यसनंविपदिभ्रंशइत्यमरः । नाभिजानामिकिंतुशीलमेवाभिजानामि तत्रहेतुमाह बालाया
इति । इदानीं प्रौढतायां तत्शीलंविपरीतवत्विपरीतत्ववत्भावप्रधानोनिर्देशः स्वार्थेवतिर्वा ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ कुतइति । कुतोनिमित्तात्
एवंविधमित्यस्यैवविवरणं ॥५९॥ राष्ट्रइति । वनेराघवमिति आसीनमित्यनुषंगः । एतेनभावेनभरताभिषेकरूपेण विरम माप्रवर्त्तिष्ठाः अनृतेनअनृतप
दवाच्येन एतेनवारामविवासनरूपेणभावेनवा विरमेतिसंबंधः ॥ ६० ॥ नृशंसइति । नृशंसेनिर्दये तत्रहेतुःपापसंकल्पइति रामविवासनरूपपापसंक
ल्पे तत्रापिहेतुः क्षुद्रइति अल्पमतिकेतत्रापिहेतुः दुष्कृतकारिणीति जन्मांतरेपापकारिणीत्यर्थः। दुःखंदुःखनिमित्तं अलीकंअप्रियं अलीकंत्वप्रियेनृत

अनर्थमिममर्थाभंकेनत्वमुपदर्शिता॥ भूतोपहतचित्तेवब्रुवंतीमांनलज्जसे ॥५७॥ शीलव्यसनमेतत्तेनाभिजाना
म्यहंपुरा ॥ बालायास्तत्त्विदानींतेलक्षयेविपरीतवत् ॥ ५८॥ कुतोवातेभयंजातंयात्वमेवंविधंवरम् ॥ ५९॥ रा
ष्ट्रेभरतमासीनंवृणीषेराघवंवने ॥ विरमैतेनभावेनत्वमेतेनानृतेनवा ॥ यदिभर्तुःप्रियंकार्यंलोकस्यभरतस्यच
॥ ६० ॥ नृशंसेपापसंकल्पेक्षुद्रेदुष्कृतकारिणि ॥ किंनुदुःखमलीकंवामयिरामेचपश्यसि ॥ ६१ ॥ नकथंचिदृते
रामाद्भरतोराज्यमावसेत् ॥ रामादपिहितंमन्येधर्मतोबलवत्तरम् ॥ ६२ ॥ कथंद्रक्ष्यामिरामस्यवनंगच्छेतिभा
षिते ॥ मुखवर्णंविवर्णंतंयथैवेंदुमुपप्लुतम् ॥ ६३ ॥ तांहिमेसुकृतांबुद्धिंसुहृद्भिःसहनिश्चिताम् ॥ कथंद्रक्ष्याम्यपा
वृत्तांपरैरिवहतांचमूम् ॥ ६४ ॥ किंमांवक्ष्यंतिराजानोनानादिग्भ्यःसमागताः ॥ बालोबतायमैक्ष्वाकश्चिरंरा
ज्यमकारयत् ॥ ६५ ॥

इत्यमरः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कथमिति । वनंगच्छेतिमयाभाषितेसति विवर्णंविपरीतवर्णत्वमापादितं रामस्यमुखवर्णंउपप्लुतंराहुग्रस्तंमिवकथं
द्रक्ष्यामीतिसंबंधः ॥६३॥ तामिति । तांबुद्धिस्थांसुकृतांमंत्रिभिः सहसुष्ठुनिश्चितांअथसुहृद्भिस्सहनिश्चितांबुद्धिं अपावृत्तांअधरोत्तरीकृतां कथंद्रक्ष्या
मिअनुभविष्यामि ॥ ६४ ॥ किमिति । बतेतिखेदे ऐक्ष्वाकःरामः राज्यमकारयत्किमकरोत् इतिमांकिंवक्ष्यंतीतिसंबंधः यद्वा बालःअज्ञःदशरथः
घुणक्षतलिपिन्यायेनदैवाच्चिरंराज्यमकरोदितिमांवक्ष्यंतिकिमिति ॥ ६५ ॥

यदेति । यदाश्वःप्रातःवृद्धाः काकुत्स्थंप्रक्ष्यंतिक्वगतोरामः कुतोनाभिषिक्तइतिप्रक्ष्यंति तदाहंकिंवक्ष्यामिप्रत्युत्तरं ॥ ६६ ॥ कैकेयीवरप्रदाननिमित्तं प्रव्राजितइत्युच्यतामित्यत्राह कैकेय्येति । कैकेय्याक्लिश्यमानेनपूर्वंदत्तौवरौभरताभिषेकरामविवासनरूपेणदातव्यावित्युक्तवत्याकैकेय्यापीड्यमानेन मयाप्रव्राजितइत्येतत्सत्यंयदिब्रवीमि तदातत्राममभिषेक्ष्यामीतिवचनं असत्यंभविष्यतितद्बाधानसंभवति पूर्वप्रवृत्तत्वादितिभावः ॥६७॥ किमिति । किंमावक्ष्यतिमत्पुत्रेणतेकिमपराद्धमित्येवंवक्ष्यतीतिभावः किंप्रतिवक्ष्यामि नकिमपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥ यदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । यदायदाउपतिष्ठतितत्तदुचितकृत्येनोपास्तेतदातदासत्कारार्हा तवकृते नसत्कृता तवविप्रियंभविष्यतीतिसानसत्कृतेत्यर्थः । परिचर्याकालेदासीवत्परिचरति

यदातुबहवोवृद्धागुणवंतोबहुश्रुताः ॥ परिप्रक्ष्यंतिकाकुत्स्थंवक्ष्यामिकिमहंतदा ॥ ६६ ॥ कैकेय्याक्लिश्यमाने
नपुत्रःप्रव्राजितोमया ॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ॥ ६७ ॥ किंमांवक्ष्यतिकौसल्याराघवेवनमा
स्थिते ॥ किंचैनांप्रतिवक्ष्यामिकृत्वाविप्रियमीदृशम् ॥ ६८ ॥ यदायदाहिकौसल्यादासीवच्चसखीवच ॥ भा
र्यावद्भगिनीवच्चमातृवच्चोपतिष्ठति ॥ ६९ ॥ सततंप्रियकामामेप्रियपुत्राप्रियंवदा ॥ नमयासत्कृतादेवीसत्का
रार्हाकृतेतव ॥ ७० ॥ इदानींतत्तपतिमांयन्मयासुकृतंत्वयि ॥ अपथ्यव्यंजनोपेतंभुक्तमन्नमिवातुरम् ॥ ७१ ॥

नमहिषीत्वंपुरस्करोति द्यूतक्रीडादिसमये सखीवव्यवहरति धर्मानुष्ठानसमयेभार्यावत् भार्य्ययायथावर्तितव्यंतथावर्ततेनतुमहिषीत्वाभिमानेनजोषमास्तइत्यर्थः भार्य्यांतरविवाहसमये भगिनीवत् सोदरीव उपलालयतिशरीरपोषणादिदशायांमातृवद्धितपरातिष्ठतीतिभावः ॥ ६९॥ ७० ॥इदानीमिति । इदानींत्वद्दौर्जन्यदर्शनकालेत्वयिविषये मयायत्सुकृतंसुष्ठूपचरितं तत् अपथ्यंव्यंजनोपेतं दध्याद्युपस्कृतमन्नं आतुरंव्याधितमिवमांतपतितापयति अंतर्भावितण्यर्थोयंत्वय्युपचाराकरणेसंप्रतिममतापएवनभवेत् एतादृशवाञ्छभ्याभावादितिभावः ॥ ७१ ॥

---

१ रामइतिपाठान्तरम् ।

विप्रकारमिति । विप्रकारंविपरीतप्रकारं अभिषेकतिरस्कारमित्यर्थः वनस्येतिकर्मणिषष्ठी भीतामत्पुत्रस्यविप्रकारःकिमुतेतिभीतामेमां ॥ ७२ ॥ कृपणमिति । श्रोष्यतीतियत् तत्कृपणंकष्टं बतेतियोजना ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ सतीमिति । पूर्वंसतीत्वेनज्ञातांत्वामिदानीमनेनव्यापारेण असतींसतींअसतीत्वेनस्थितांव्यवस्यामि कथमिवरूपिणीं दृष्टिप्रियां विषसंयुक्तांमदिरांमद्यविशेषं पीत्वानरः पानानंतरंतामसतीं दुष्टामध्यवस्यतितथा कार्यकालेत्वामसतीमध्यवस्यामीत्यर्थः ॥७७॥ अनृतैरिति । अनृतैः सांत्वैरिष्टवचनैःमांसांत्वयंतीसतीभाषसेस्म अतःगीतशब्देनमृगवशीकरणहेतुगा

विप्रकारंचरामस्यसंप्रयाणंवनस्यच ॥ सुमित्राप्रेक्ष्यवैभीताकथंमेविश्वसिष्याति ॥ ७२ ॥ कृपणंबतवैदेहीश्रोष्यतिद्वयमप्रियम् ॥ मांचपंचत्वमापन्नंरामंचवनमाश्रितम् ॥ ७३ ॥ वैदेहीबतमेप्राणान्शोचंतीक्षपयिष्यति ॥ हीनाहिमवतःपार्श्वेकिन्नरेणेवकिन्नरी ॥ ७४ ॥ नहिराममहंदृष्ट्वाप्रविशंतं[१]महावने ॥ चिरंजीवितुमाशंसेरुदंतींचापिमैथिलीम् ॥ ७५ ॥ सानूनंविधवाराज्यंसपुत्राकारयिष्यसि ॥ नहिप्रव्राजितेरामेदेविजीवितुमुत्सहे ॥७६॥ सतींत्वामहमत्यंतंव्यवस्याम्यसतींसतीं ॥ रूपिणींविषसंयुक्तांपीत्वेवमदिरांनरः ॥ ७७ ॥ अनृतैर्बहुमांसांत्वैःसांत्वयंतीस्मभाषसे ॥ गीतशब्देनसंरुद्ध्यलुब्धोमृगमिवावधीः ॥ ७८ ॥ अनार्यइतिमामार्याःपुत्रविक्रायिकंध्रुवम् ॥ धिक्करिष्यंतिरथ्यासुसुरापंब्राह्मणंयथा ॥ ७९ ॥ अहोदुःखमहोकृच्छ्रंयत्रवाचःक्षमेतव ॥ दुःखमेवंविधंप्राप्तंपुराकृतमिवाशुभम् ॥ ८० ॥

नशब्देनसंरुध्यमृगंलुब्धःव्याधइवमामवधीः ॥ ७८ ॥ अनार्यइति । पुत्रविक्रायिकंपुत्रमूल्येनस्त्रीसुखक्रेतारंमांआर्यास्संतःअयमनार्यः पुत्रविक्रयपापकृदितिधिक्करिष्यंति ॥ ७९ ॥ एतादृशदुःखस्याननुभूतत्वाद्विषादातिशयेनविस्मयते अहोइति । कृच्छ्रंकष्टं स्यात्कष्टंकृच्छ्रमित्यमरः । एतादृशदुःखकृच्छ्रेकदाचिदपिमयानप्राप्तेइत्यर्थः । किंचयस्मिन्वरप्रदानविषयेतववाचःक्षमे एवंविधंदुःखंपुराकृतंअशुभमिवाशुभफलमिवप्राप्तं ॥ ८० ॥

---

१ प्रवसंतमितिपाठः ।

सौख्यार्थंकृतंत्वद्रक्षणंस्वनाशायपरिणतमितिखिद्यति चिरमित्यादिना ॥ ८१ ॥ रममाणइति । नाभिलक्षये किंत्वस्पृशमितियोजना ॥ ८२ ॥ मयेति।
अपितृकः पितृकृतरक्षणादिरहितइत्यर्थः । आसीदितिशेषः तंतथाविधंमांआक्रोष्टुंआक्रोशंकर्तुं आक्रोशप्रकारमाह बालिशइति बालिशःमूर्खः मूर्खं
वैधेयबालिशाइत्यमरः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ व्रतैरिति । व्रतैःकांडव्रतैः ब्रह्मचर्यैः मधुमांसवर्जनादिब्रह्मचारिधर्मैः गुरुभिः गुरुकृतशिक्षादिभिः भोगकालेगार्ह
स्थ्यावस्थायां ॥ ८५ ॥ नालमिति । सःपुत्रःवनंप्रव्रजेत्युक्तः सन्द्वितीयंवचनंपरिहारवचनंमांप्रतिभाषितुंनालं किंतुबाढमित्येववक्ष्यतिबाढमित्यंगीका

चिरंखलुमयापापेत्वंपापेनाभिरक्षिता ॥ अज्ञानादुपसंपन्नारज्जुरुद्बंधिनीयथा ॥ ८१ ॥ रममाणस्त्वयासार्द्धंमृ
त्युंत्वांनाभिलक्षये ॥ बालोरहसिहस्तेनकृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८२ ॥ मयाह्यपितृकःपुत्रःसमहात्मादुरात्मना
तंतुमांजीवलोकोयंनूनमाक्रोष्टुमर्हति ॥ ८३ ॥ बालिशोबतकामात्माराजादशरथोभृशम् ॥ स्त्रीकृतेयःप्रियंपुत्रं
वनंप्रस्थापयिष्यति ॥ ८४ ॥ व्रतैश्चब्रह्मचर्यैश्चगुरुभिश्चोपकर्शितः ॥ भोगकालेमहत्कृच्छ्रंपुनरेवप्रपत्स्यते ॥८५॥
नालंद्वितीयंवचनंपुत्रोमांप्रतिभाषितुम् ॥ सवनंप्रव्रजेत्युक्तोबाढमित्येववक्ष्यति ॥ ८६ ॥ यदिमेराघवःकुर्याद्वनं
गच्छेतिचोदितः ॥ प्रतिकूलंप्रियंमेस्यान्नतुवत्सःकरिष्यति ॥ ८७ ॥ शुद्धभावोहिभावंमेनतुज्ञास्यतिराघवः
सवनंप्रव्रजेत्युक्तोबाढमित्येववक्ष्यति ॥ ८८ ॥ राघवेहिवनंप्राप्तेसर्वलोकस्यधिक्कृतम् ॥ मृत्युरक्षमणीयंमांन
यिष्यतियमक्षयम् ॥ ८९ ॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे ॥ इष्टेममजनेशेषेकिंपापंप्रतिपत्स्यसे ॥ ९० ॥

रोक्तिः ॥ ८६ ॥ यदीति । मेमया वनंगच्छेतिचोदितोरामः प्रतिकूलंवनंप्रत्यगमनंयदिकुर्यात्तदामेप्रियंस्यात्वत्सस्तुतन्नकरिष्यति ॥ ८७ ॥ शुद्धभाव
इति । शुद्धभावःशुद्धहृदयः मेभावंहृदयंनज्ञास्यति मांशुद्धतया जातःसन्ममवचनहृदयं नज्ञास्यतीतिभावः अतः बाढमित्येववक्ष्यतीतिसंबंधः॥८८॥
राघवइति । सर्वलोकस्यसर्वजनस्य लोकस्तुभुवनेजनइत्यमरः । धिक्कृतंधिक्करणं अक्षमणीयंक्षंतुमशक्यं किंतुमृत्युर्मां यमक्षयंयमगृहंनयिष्यति ॥८९॥
मृतइति । शेषेकौसल्यादौ किंपापंकमन्यायंप्रतिपत्स्यसेचिंतयिष्यसि ॥ ९० ॥

कौसल्यामिति । पुत्रौलक्ष्मणशत्रुघ्नौ देवीसुमित्रा ॥ ९१ ॥ कौसल्यामिति । अत्रनरकशब्देनदुःखंलक्ष्यते ॥ ९२ ॥ मयेति । आकुलंक्षुभितंपालयिष्य
सि ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥९६॥ त्वमित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयं । अकीर्त्यादित्रयरूपात्वं राजपुत्रीवादेन राजपुत्रीव्यपदेशेन ममवेश्मनिन्यवसः परिभवःम
हाजनसमक्षंधिक्कारः अवज्ञा क्षुद्रत्वेनप्रतिपत्तिः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ यस्येति । सूदाःपाचकाः अहंपूर्वाः अहमहमिकावंतःप्रशस्तं आयुःसत्वबलारोग्यसु

कौसल्यांमांचरामंचपुत्रौचयदिहास्यति ॥ दुःखान्यसहतीदेवीमामेवानुमरिष्यति ॥ ९१ ॥ कौसल्यांचसुमि
त्रांचमांचपुत्रैस्त्रिभिःसह ॥ प्रक्षिप्यनरकेसात्वंकैकेयिसुखिताभव ॥ ९२ ॥ मयारामेणचत्यक्तंशाश्वतंसत्कृतं
गुणैः ॥ इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलंपालयिष्यसि ॥९३॥प्रियंचेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनंभवेत् ॥ मास्ममेभरतः
कार्षीत्प्रेतकृत्यंगतायुषः ॥९४॥ हंताऽनार्येममामित्रेसकामाभवकैकयि ॥ मृतेमयिगतेरामेवनंपुरुषपुंगवे॥९५॥
सेदानींविधवाराज्यंसपुत्राकारयिष्यसि ॥ ९६ ॥ त्वंराजपुत्रीवादेनन्यवसोममवेश्मनि ॥ अकीर्त्तिश्चातुलालो
केध्रुवःपरिभवश्चमे ॥ सर्वभूतेषुचावज्ञायथापापकृतस्तथा ॥ ९७ ॥ कथंरथैर्विभुर्यात्वागजाश्वैश्चमुहुर्मुहुः ॥ प
द्भ्यांरामोमहारण्येवत्सोमेविचरिष्यति ॥ ९८ ॥ यस्यत्वाहारसमयेसूदाःकुंडलधारिणः॥ अहंपूर्वाःपचंतिस्मप्र
शस्तंपानभोजनम् ॥ ९९ ॥ सकथंनुकषायाणितिक्तानिकटुकानिच ॥ भक्षयन्वन्यमाहारंसुतोमेवर्त्तयिष्यति
॥ १०० ॥ महार्हवस्त्रसंवीतोभूत्वाचिरसुखोषितः ॥ काषायपरिधानस्तुकथंभूमौनिवत्स्यति ॥ १०१ ॥

खप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याःस्निग्धाः स्थिराहृद्याआहाराः सात्विकप्रियाइत्युक्तप्रकारेणश्रेष्ठं ॥ ९९ ॥ सइति । कषायादित्रयरूपंवन्यमाहारंभक्षयन् क
थंनुवर्तयिष्यति केनप्रकारेणजीविष्यति ॥१००॥ महार्हेति । महार्हेणअतिश्लाघ्येन वस्त्रेण संवीतः संवृतः चिरसुखोषितः चिरकालंसुखास्तरणोषितः
काषायपरिधानः कषायेणरक्तंकाषायं काषायंपरिधानंवस्त्रंयस्यसतथोक्तः ॥ १०१ ॥

कस्येति । रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनमित्येवंविधमेतद्वाक्यं कस्यकेनोपदिष्टमित्यर्थः यद्वाकस्यसह्यमितिशेषः ॥ २ ॥ धिगिति । शठाःगूढ
विप्रियकारिण्यःकौसल्यादिषुतदसंभवादाह नब्रवीमीति ॥ ३ ॥ अनर्थभावइति । मन्निमितंमत्कारणकं रामेरामनिमित्तकंवा ॥ ४ ॥ परित्यजेयुरिति ।
कृत्स्नंजगत् गच्छतीतिव्युत्पत्त्याजगच्छब्देनजीववर्गउच्यते सर्वशब्देनस्थावरजातमुच्यते कुपितंत्वांप्रतीतिशेषः ॥ ५ ॥ अहमिति । अहंपुनःअहंतु
मत्स्वभावःलौकिकेभ्योभिन्नः देवकुमाररूपंनिसर्गसुंदरंअलंकृतंअलंकारैरतिशयितशोभं चंद्रकांताननमित्यस्यहृदिविपरिवर्त्तमानत्वात्तमित्युक्तं सुतं
सौंदर्याद्यभावेपिसुतत्वप्रयुक्तप्रेमास्पदं आव्रजंतं मत्तमातंगगामिनमित्युक्तरीत्यागमनकालिकसंभ्रमविशेषशालिनं दर्शनेनमानसज्ञानेन पश्यन्नपिनं

कस्यैतद्दारुणंवाक्यमेवंविधमाचिंतितम् ॥ रामस्यारण्यगमनंभरतस्याभिषेचनम् ॥ २ ॥ धिगस्तुयोषितोना
मशठाःस्वार्थपरास्सदा ॥ नब्रवीमिस्त्रियःसर्वाभरतस्यैवमातरम् ॥ ३ ॥ अनर्थभावेर्थपरेनृशंसेममानुतापायनि
विष्टभावे ॥ किमप्रियंपश्यसिमन्निमित्तंहितानुकारिण्यथवापिरामे ॥ ४ ॥ परित्यजेयुःपितरोहिपुत्रान्भार्याः
पतींश्चापिकृतानुरागाः ॥ कृत्स्नंहिसर्वंकुपितंजगत्स्याद्दृष्ट्वैवरामंव्यसनेनिमग्नम् ॥ ५ ॥ अहंपुनर्देवकुमाररूप
मलंकृतंतंसुतमाव्रजंतम् ॥ नंदामिपश्यन्नपिदर्शनेनभवामिदृष्ट्वाचपुनर्युवेव ॥ ६ ॥ विनापिसूर्येणभवेत्प्रवृत्तिरव
र्षतावज्रधरेणवापि ॥ रामंतुगच्छंतमितःसमीक्ष्यजीवेन्नकश्चित्त्वितिचेतनामे ॥ ७ ॥ विनाशकामामहिताम
मित्रामावासयंमृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ॥ चिरंबतांकेनधृतासिसर्पीमहाविषातेनहतोस्मिमोहात् ॥ ८ ॥ मयाच
रामेणचलक्ष्मणेनप्रशास्तुहीनोभरतस्त्वयासह॥पुरंचराष्ट्रंचनिहत्यबांधवान्ममाहितानांचभवाभिहर्षिणी॥ ९॥

दामि दृष्ट्वापुनःसाक्षात्कृत्यतु युवेवभवामि युववद्धृष्टपुष्टांगोभवामि ॥ तनिश्लोकी ॥ ६ ॥ विनेति । प्रवृत्तिःसंचारः चेतनाबुद्धिः वज्रधरपक्षेप्रवृत्ति
शब्देनजीवनविषयप्रवृत्तिरुच्यते ॥ ७ ॥ विनाशकामामिति । मोहात्आवासयंगृहइतिशेषः सर्पीसर्पजातिः जातिलक्षणोङीष्त्वंमोहादंकेनधृतासि
तेनांकधारणेन॥ ८ ॥ मयेति । सलक्ष्मणेनरामेणमयाचहीनोभरतस्त्वयासहपुरंराष्ट्रंबांधवांश्चनिहत्य प्रशास्तुपुरादिहननरूपंप्रशासनंकरोतुममा
हितानांशत्रूणांचअभिहर्षिणीभवेतिसंबंधः ॥ ९ ॥

नृशंसवृत्तइति । नृशंसवृत्तेक्रूरव्यापारे व्यसनप्रहारिणिक्षतेप्रहारन्यायेनविपदिप्रहरणशीले रामविरहासहनंविपत् तत्रप्रहारः पुनःपुनश्चोदनं त्वंइहदेशे अ
द्यास्मिन्काले प्रसह्यपतिस्वातंत्र्यंतिरस्कृत्य यद्वाक्यंभाषसेतत्रतेमुखात्दशनाःसहस्रधाविशीर्णाःसंतः केननामहेतुना नपतंतीतिसंबंधः॥१०॥ नकिंचि
दिति।रामःअहितमप्रियंच किंचिद्वचोनाह परुषाणिभाषितुंनवेत्ति ज्ञानपूर्वकत्वात्भाषणस्यकुतस्तत्प्रसक्तिरितिभावः नकेवलंपरुषावेदनंप्रत्युताभिरा
मवादिनिसर्वप्रियभाषिणि गुणैर्नित्यंसंमतेरामेकथंनु दोषान्प्रव्राजनहेतून्ब्रवीषि ॥११॥ प्रताम्येति । प्रताम्यग्लानिंभज ताम्यतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवच
नंप्रज्वल कुपिताभव प्रणश्यनष्टाभव सहस्रशः स्फुटितासतीमहींव्रजवा भृगोः पतवेत्यर्थः केकयराजानांपांसनिदूषणि ॥ १२ ॥ क्षुरोपमामिति । क्षुरोप

नृशंसवृत्तेव्यसनप्रहारिणिप्रसह्यवाक्यंयदिहाद्यभाषसे॥ननामतेकेनमुखात्पतंत्यधोविशीर्यमाणादशनाःसहस्र
धा॥१०॥ नाकिंचिदाहाहितमप्रियंवचोनवेत्तिरामःपरुषाणिभाषितुम्॥कथंनुरामेह्यभिरामवादिनिब्रवीषिदोषा
न्गुणनित्यसंमते ॥११॥ प्रताम्यवाप्रज्वलवाप्रणश्यवासहस्रशोवास्फुटितामहींव्रज ॥ नतेकरिष्यामिवचःसुदा
रुणंममाहितंकेकयराजपांसनि ॥ १२ ॥ क्षुरोपमांनित्यमसत्प्रियंवदांप्रदुष्टभावांस्वकुलोपघातिनीम् ॥ नजीवि
तुंत्वांविषहेऽमनोरमांदिधक्षमाणांहृदयंसबंधनम्॥१३॥नजीवितंमेस्तिकुतःपुनःसुखंविनात्मजेनात्मवतःकुतोर
तिः॥ ममाहितंदेविनकर्तुमर्हसिस्पृशामिपादावपितेप्रसीदमे ॥१४॥ सभूमिपालोविलपन्ननाथवत्स्त्रियागृहीतो
हृदयेतिमात्रया॥ पपातदेव्याश्चरणौप्रसारितावुभावसंस्पृश्ययथातुरस्तथा ॥१५॥ इति श्रीमदयो०द्वा०सर्गः॥१२॥

मांतद्वत्क्रूरां असत्प्रियंवदांमिथ्याप्रियवादिनीं प्रदुष्टभावांप्रकर्षेणदुष्टहृदयां अमनोरमामितिपदच्छेदः सबंधनंसमूलं प्राणरूपमूलसहितं प्राणबंध
नंहिसौम्यमनइतिश्रुतेः । सदिंधनमितिपाठेहृदयमेवसदिंधनं दिधक्षमाणांदग्धुमिच्छंतीं त्वांजीवितुंजीवयितुंनविषहेनोत्सहे ॥१३॥ नेति । रतिस्त्वद्वि
षयेतिशेषः यदेवमतआह ममाहितमिति आत्मवतः जीवतइत्यर्थः॥१४॥सइति । अतिमात्रयाअमर्यादया स्त्रिया हृदयेगृहीतः तदधीनहृदयइत्यर्थः भूमि
पालोपितांनिग्रहीतुमसमर्थइत्यर्थः । अनाथवद्विलपन्त्वांजीवयितुंनोत्सहेतेपादौस्पृशामिप्रसीदेत्यनवस्थितवचनानिभाषमाणः प्रसारितावित्यनेना
नादरउक्तः असंस्पृश्येत्यनेनापिस्पृक्षायामेवमूर्च्छाजातेतिगम्यते॥१५॥इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतां० अयो० द्वादशःसर्गः॥१२

नतेकरिष्यामिवचइत्युक्त्वापिधर्मपाशबद्धतयापश्चात्ततः पुनस्तांसांत्वयतित्रयोदशे अतदर्हमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं। अतदर्हंतादृशदुःखानर्हं अतथोचितंअधःशयनानुचितं अनर्थरूपापापरूपा असिद्धार्थाअनिष्पन्नप्रयोजना अभीतालोकापवादभीतिरहिता भयदर्शिनी दशरथस्येतिशेषः यद्वा अभयदर्शिनीदशरथस्यभयमपश्यंतीत्यर्थः।तमेववरंपूर्वंदत्तमेववरमुद्दिश्य महाराजंआकारयामाससंबोधयामास यद्वा दातव्यत्वेनग्राहयामासेत्यर्थः। वस्तुतस्त्वेकवचनस्वारस्यात्वरंश्रेष्ठं दशरथंस्वाभिमतकथनायाह्वयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ २॥ त्वमिति। विधारयितुंऋणत्वेनधारयितुं च्यावयितुंवा विशेषेणधारयितुमादातुमितिवार्थः ॥ ३ ॥ विह्वलन्मूर्च्छन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वर्गइति । रामस्यकुशलंप्रति दैवतैःप्रत्यादेशादभिहितंधिक्कारपूर्वमभिहितंवाक्यंकथंधारयिष्येसहिष्ये मूढःस्त्रीहेतोः कथंगुणवत्पुत्रंत्यक्तवानसीत्यभिहितंश्रुत्वाकथमात्मानंधारयिष्ये तथाचरामप्रवासनेइहपरत्रचममसौख्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननुसत्यप्रतिज्ञत्वनिर्वाहार्थंरामःप्रव्राजितइतिवक्तव्यमित्यत्राह कैकेय्याइति । मयेत्यनंतरमितिकरणंद्रष्टव्यं तदसत्यंभविष्यति श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामियौवराज्येपरंतपेतिरामोद्देशेनोक्तंवाक्यमसत्यंभविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अतदर्हंमहाराजंशयानमतथोचितम् ॥ ययातिमिवपुण्यांतेदेवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥ अनर्थरूपासिद्धार्थाह्यभीताभयदर्शिनी ॥ पुनराकारयामासतमेववरमंगना ॥२॥ त्वंकत्थसेमहाराजसत्यवादीदृढव्रतः ॥ ममचेमंवरंकस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तुकैकेय्याराजादशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाचततःक्रुद्धोमुहूर्त्तंविह्वलन्निव ॥ ४ ॥ मृतेमयिगतेरामेवनंमनुजपुंगवे ॥ हंतनार्येममामित्रेसकामासुखिनीभव ॥ ५ ॥ स्वर्गेपिखलुरामस्यकुशलंदैवतैरहम् ॥ प्रत्यादेशादभिहितंधारयिष्येकथंबत ॥ ६ ॥ कैकेय्याःप्रियकामेनरामःप्रव्राजितोमया॥ यदिसत्यंब्रवीम्येतत्तदसत्यंभविष्यति ॥ ७ ॥

अपरित्यागेहेत्वंतराणिदर्शयति अपुत्रेणेत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सुखानामिति । दुःखैरितिषष्ठ्यर्थेतृतीया ॥ ११ ॥ यदीति । अदुःखार्हस्यरामस्य
दुःखमकृत्वाममसंक्रमणंयदिभवेत् ततस्तदासुखमवाप्नुयां संक्रमणंतृणजलौकान्यायेनदेहाद्देहांतरप्राप्तिः पंचत्वमितियावत् ॥१२॥ नृशंसइति । ममप्रि
यंरामंविप्रियेणानभिमतदंडकारण्यागमनेन किंकिमर्थंयोजयसे ॥ १३ ॥ अकीर्तिरित्यर्धं । भविष्यतीतिशेषः ॥ १४ ॥ तथेति । तस्यविलपतःतस्मि

अपुत्रेणमयापुत्रःश्रमेणमहतामहान् ॥ रामोलब्धोमहाबाहुःसकथंत्यज्यतेमया ॥ ८ ॥ शूरश्चकृतविद्यश्चजितक्रो
धःक्षमापरः ॥ कथंकमलपत्राक्षोमयारामोविवास्यते ॥ ९ ॥ कथमिंदीवरश्यामंदीर्घबाहुंमहाबलम् ॥ अभिराम
महंरामंप्रेषयिष्यामिदंडकान् ॥ १० ॥ सुखानामुचितस्यैवदुःखैरनुचितस्यच ॥ दुःखंनामानुपश्येयंकथंरामस्य
धीमतः ॥ ११ ॥ यदिदुःखमकृत्वाद्यममसंक्रमणंभवेत् ॥ अदुःखार्हस्यरामस्यततःसुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥ नृशं
सेपापसंकल्पेरामंसत्यपराक्रमम्॥ किंविप्रियेणकैकेयिप्रियंयोजयसेमम॥१३॥ अकीर्त्तिरतुलालोकेध्रुवःपरिभवश्च
मे ॥ १४ ॥ तथाविलपतस्तस्यपरिभ्रमितचेतसः ॥ अस्तमभ्यागमत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्त्तत ॥ १५ ॥ सात्रियामा
तथार्त्तस्यचंद्रमंडलमंडिता ॥ राज्ञोविलपमानस्यनव्यभासतशर्वरी ॥ १६ ॥ तथैवोष्णंविनिश्वस्यवृद्धोदशरथोनृ
पः ॥ विललापार्त्तवद्दुःखंगगनासक्तलोचनः ॥ १७ ॥ नप्रभातंत्वयेच्छामिनिशेनक्षत्रभूषणे ॥ क्रियतांमेदयाभद्रेम
यायंरचितोंजलिः ॥ १८ ॥ अथवागम्यतांशीघ्रंनाहमिच्छामिनिर्घृणाम् ॥ नृशंसांकैकयींद्रष्टुंयत्कृतेव्यसनंमहत्
॥ १९ ॥ एवमुक्त्वाततोराजाकैकेयींसंयतांजलिः ॥ प्रसादयामासपुनःकैकेयींचेदमब्रवीत् ॥ २० ॥

न्विलपतिसतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ सात्रियामेति । अत्रियामायामत्रयवत्त्वंविहायातिदीर्घेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तथेति । आर्तवत्महारोगादिनापीडितइव दुःखं
विललाप शृण्वतांयथादुःखंभवतितथाविललापेत्यर्थः ॥ १७ ॥ नेति । प्रभातंप्रभातत्वंभावेनिष्ठा अत्रप्रकरणेभर्त्सनप्रसादनाभ्यांपुनःपुनःक्रियमाणा
भ्यांधर्ममपित्यक्तुंनशक्नोमिनपुत्रमपीतिगम्यते ॥ १८ ॥ अथवेति । निर्घृणांनिर्दयांप्रत्युत नृशंसांक्रूरां ॥ १९ ॥ २० ॥

साधुवृत्तस्येति । त्वद्गतस्य त्वदेकशरणस्येत्यर्थः गतायुषः अल्पावशेषमतीतायुषइत्यर्थः ॥ २१ ॥ शून्यइति । शून्येनिर्जनेप्रदेशे इदंरामाभिषेचनं
नसमुदाहृतंखलु किंतुसर्वजनसन्निधौसमुदाहृतमित्यर्थः । यद्वा शून्येनदीनेनमयेत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विशुद्धभावस्येति । ताम्रेक्षणस्यदुःखा
तिशयेनेतिशेषः । अश्रुकलस्यअश्रुपूर्णस्यकलिःकामधेनुः विचित्रंप्रसादनभर्त्सनसहितत्वात् ॥२५॥२६॥ इतीति । प्रतिबोधनं शंखपटहवीणादिकंप्र
तिबोधनसाधनं यद्वा वैतालिकैःक्रियमाणंप्रतिबोधनं ॥२७॥ इति श्रीगोविंदराज० श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने श्रीमदयो० त्रयोदशःसर्गः॥१३॥

साधुवृत्तस्यदीनस्यत्वद्गतस्यगतायुषः ॥ प्रसादःक्रियतांदेविभद्रेराज्ञोविशेषतः ॥ २१ ॥ शून्येनखलुसुश्रो
णिमयेदंसमुदाहृतम् ॥ कुरुसाधुप्रसादंमेबालेसहृदयाह्यसि ॥ २२ ॥ प्रसीददेविरामोमेत्वद्दत्तंराज्यमव्ययम्॥
लभतामसितापांगेयशःपरमवाप्नुहि ॥ २३ ॥ ममरामस्यलोकस्यगुरूणांभरतस्यच ॥ प्रियमेतद्गुरुश्रोणिकुरु
चारुमुखेक्षणे ॥ २४ ॥ विशुद्धभावस्यहिदुष्टभावाताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्यराज्ञः ॥ श्रुत्वाविचित्रंकरुणंविलापंभर्तु
र्नृशंसानचकारवाक्यम् ॥ २५ ॥ ततःसराजापुनरेवमूर्छितःप्रियामदुष्टांप्रतिकूलभाषिणीम् ॥ समीक्ष्यपुत्रस्य
विवासनंप्रतिक्षितौविसंज्ञोनिपपातदुःखितः ॥ २६ ॥ इतीवराज्ञोव्यथितस्यसानिशाजगामघोरंश्वसतोमनस्वि
नः ॥ विबोध्यमानःप्रतिबोधनंतदानिवारयामाससराजसत्तमः ॥२७॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेत्रयोदशःसर्गः॥१३॥
पुत्रशोकार्दितंपापाविसंज्ञंपतितंभुवि ॥ विवेष्टमानमुद्वीक्ष्यसैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पापंकृत्वैवकिमिदंम
मसंश्रुत्यसंश्रवम् ॥ शेषेक्षितितलेसन्नःस्थित्यांस्थातुंत्वमर्हसि ॥ २ ॥ आहुःसत्यंहिपरमंधर्मंधर्मविदोजनाः ॥
सत्यमाश्रित्यहिमयात्वंचधर्मप्रचोदितः ॥ ३ ॥

अथरामविवासननिर्द्धारणंदर्शयतिचतुर्दशे पुत्रेत्यादि ॥ १ ॥ पापमिति । संश्रवंदास्यामीतिप्रतिज्ञां संश्रुत्यकृत्वेत्यर्थः । पाकंपचतीतिवन्निर्देशः पापं
प्रतिज्ञाताकरणरूपंपापं कृत्वैव क्षितितले सन्नःअवसन्नःसन् शेषे किमिदं स्थित्यांमर्यादायां सत्यपरिपालनरूपायां मर्यादाधारणास्थितिरित्यमरः ।
स्थातुमर्हसि ॥ २ ॥ इदमेवयुक्तमितिदर्शयति आहुरित्यादिना । सत्यरूपंधर्ममाश्रित्यहिमयाप्रचोदितः ॥ ३ ॥

प्राणसंकटेकथंसत्यंपालनीयमित्यत्राह संश्रुत्येत्यादिना ॥ ४ ॥ तथेति । याचमानेब्राह्मणे अविमनाः सुप्रसन्नमनाःसन् नेत्रेददौ तस्माइतिशेषः ॥ ५ ॥ सरितामिति । सरितांपतिःसमुद्रः मर्यादांसत्यमन्वितःवेलांनातिवर्त्ततइतिमर्यादारूपंसत्यंप्राप्तःसन् सत्यानुरोधात्स्वकृतसत्यानुवर्त्तनात् समयेसंकल्पितकाले स्वांवेलां स्वल्पामपिनातिवर्ततइतिसंबंधः ॥ ६ ॥ सत्यमिति । सत्यमेवएकपदंब्रह्मएकंमुख्यं एकेमुख्यान्यकेवलाइत्यमरः । पद्यतइति पदंपरमप्राप्यं ब्रह्मेत्यर्थः । यद्वा एकंपदंप्रणवरूपंवाचकंयस्यतत्तथा ॐमित्येकाक्षरंब्रह्मेतिस्मृतेः।सत्येधर्मःप्रतिष्ठितः सत्यमेवधर्मस्यपराकाष्ठेत्यर्थः ।

संश्रुत्यशैब्यःश्येनायस्वांतनुंजगतीपतिः ॥ प्रदायपक्षिणेराजन्जगामगतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥ तथाह्यलर्कस्तेजस्वीब्राह्मणेवेदपारगे ॥ याचमानेस्वकेनेत्रेउद्धृत्याविमनाददौ ॥ ५ ॥ सरितांतुपतिःस्वल्पांमर्यादांसत्यमन्वितः ॥ सत्यानुरोधात्समयेवेलांस्वांनातिवर्त्तते ॥ ६ ॥ सत्यमेकपदंब्रह्मसत्येधर्मःप्रतिष्ठितः ॥ सत्यमेवाक्षयावेदाःसत्येनैवाप्यतेपरम् ॥ ७ ॥ सत्यंसमनुवर्त्तस्वयदिधर्मेधृतामतिः ॥ सवरःसफलोमेस्तुवरदोह्यसिसत्तम ॥८॥ धर्मस्येहाभिकामार्थंममचैवाभ्यचोदनात् ॥ प्रव्राजयसुतंरामंत्रिःखलुत्वांब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥ समयंचममाद्येमंयदित्वंनकरिष्यसि ॥ अग्रतस्तेपरित्यक्तापरित्यक्ष्यामिजीवितम् ॥ १० ॥ एवंप्रचोदितोराजाकैकेय्यानिर्विशंकया ॥ नाशकत्पाशमुन्मोक्तुंबलिरिंद्रकृतंयथा ॥ ११ ॥

अक्षयावेदाश्चसत्यमेव प्राधान्येनप्रतिपादयंतीत्यर्थः । परंप्रयोजनंसत्येनैवाप्यते ॥ ७ ॥ सत्यमिति । अत्रादौतस्मादित्युपस्कार्यंधृतास्थिरा वरदःसर्वेषां सर्ववरप्रदः ॥ ८ ॥ धर्मस्येति । अभिकामार्थंप्रीत्यर्थं धर्माभिवृद्ध्यर्थमितियावत् ममप्रियायाइतिशेषः । समनस्कत्वज्ञापनायत्रिरित्युक्तं ॥ ९ ॥ समयमिति । समयंरामविवासनं परित्यक्ताउपेक्षिता ॥ १० ॥ एवमिति । एवंत्रिर्ब्रवीमीत्येवं पाशंसत्यपाशंउन्मोक्तुंमोचयितुं बलिःमहाबलिःइंद्रकृतं इंद्रद्वारोपेंद्रकृतं पाशंपदत्रयदानप्रतिज्ञारूपं पदत्रयादानान्निगलंवा ॥ ११ ॥

उद्भ्रांतहृदयइति । सराजायुगचक्रयोरंतरंपरिस्पंदन्गच्छन्धुर्योयथाअनड्वानिवउद्भ्रांतहृदयोविवर्णवदनश्चाभवत् ॥ १२ ॥ विह्वलाभ्यामिति । विह्व
लाभ्यांक्षुब्धाभ्यां अपश्यन्निवअंधइव स्थितःभूमिपः कृच्छ्रात्लब्धेनधैर्येणसंस्तभ्य दुःखातिशयजनितक्षोभंनिरुद्धचेत्यर्थः ॥ १३ ॥ यइति । हेपापे
अग्नौअग्निसमीपे सामीप्येसप्तमी मंत्रकृतः मंत्रसंस्कृतः यःपाणिर्मयाधृतःतंत्यजामि तत्प्रयुक्तव्यवहारंत्यजामीत्यर्थः । अतएवस्वजंस्वस्मात्जातमपि
तवपुत्रंत्वयासहत्यजामि ॥१४॥ प्रयातेति । उदयनंप्रति उदयंप्रतिलभ्यत्वरयिष्यतीतिसंबंधः ॥१५॥ रामाभिषेकसंभारैरिति । तदर्थंरामाभिषेकार्थंउप

उद्भ्रांतहृदयश्चापिविवर्णवदनोभवत् ॥ सधुर्योवैपरिस्पंदन्युगचक्रांतरंयथा ॥१२॥ विह्वलाभ्यांचनेत्राभ्याम
पश्यन्निवभूमिपः ॥ कृच्छ्राद्धैर्येणसंस्तभ्यकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ यस्तेमंत्रकृतःपाणिरग्नौपापेमयाधृतः
तंत्यजामिस्वजंचैवतवपुत्रंसहत्वया ॥ १४ ॥ प्रयातारजनीदेविसूर्यस्योदयनंप्रति ॥ अभिषेकंगुरुजनस्त्वरयि
ष्यतिमांध्रुवम् ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ॥ रामःकारयितव्योमेमृतस्यसलिलक्रियाम्
॥ १६ ॥ त्वयासपुत्रयानैवकर्त्तव्यासलिलक्रिया ॥ व्याहंतास्यशुभाचारेयदिरामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥ नचश
क्नोम्यहंद्रष्टुंदृष्ट्वापूर्वंतथासुखम् ॥ हतहर्षंनिरानंदंपुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥१८॥ तांतथाब्रुवतस्तस्यभूमिपस्यमहा
त्मनः ॥ प्रभाताशर्वरीपुण्याचंद्रनक्षत्रशालिनी ॥ १९ ॥ ततःपापसमाचाराकैकेयीपार्थिवंपुनः ॥ उवाचपरुषं
वाक्यंवाक्यज्ञारोषमूर्छिता ॥ २० ॥

कल्पितैः रामाभिषेकसंभारैः रामाभिषेकसामग्रीभिःसह गुरुजनस्त्वरयिष्यतीतिपूर्वेणसंबंधः यद्वा अभिषेकसामग्र्येवसलिलक्रियासामग्रीभवत्वित्यर्थः
॥ १६ ॥ त्वयेति । व्याहंतासीतिलुण्मध्यमपुरुषैकवचनं ॥ १७ ॥ नचेति । तथासुखंतादृशसुखयुक्तं जनंदृष्ट्वापुनःहतहर्षंहतहर्षविकारं निरानंदंअत
एवावाङ्मुखंजनंद्रष्टुंनशक्नोमि ॥ १८ ॥ तामिति । तस्यब्रुवतःतस्मिन्ब्रुवतीत्यर्थः । पुण्येत्युक्तिः अनंतरं रामदर्शनसंभवात् ॥ १९ ॥ ततइति ।
रोषमूर्च्छिताक्रोधेनव्याप्ता ॥ २० ॥

किमिदमिति । गररुजोपमंविषजनितव्याधिसदृशं अंगरुजोपममितिपाठेसर्वांगव्याप्तमहाव्याधिसदृशमित्यर्थः । अंगेतिसंबोधनंवा अक्लिष्टंअक्लेशंयथाभ
वतितथाआनाययितुमितिसंबंधः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सइति । नुन्नःव्यथितः प्रतोदेनतोत्रेण अभीक्ष्णं पुनःपुनः । शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाइत्यमरः
॥ २३ ॥ धर्मबंधेनेति । धर्मबंधेनधर्मपाशेन बद्धोस्मीत्यनेनरामविवासनंमनागनुज्ञातंद्रष्टुमिच्छामि गमनात्पूर्वमितिशेषः ॥ २४ ॥ ततइत्यादिपरमद्वि

किमिदंभाषसेराजन्वाक्यंगररुजोपमम् ॥ आनाययितुमक्लिष्टंपुत्रंराममिहार्हसि ॥ २१ ॥ स्थाप्यराज्येमम
सुतंकृत्वारामंवनेचरम् ॥ निःसपत्नांचमांकृत्वाकृतकृत्योभविष्यसि ॥ २२ ॥ सनुन्नइवतीक्ष्णेनप्रतोदेनहयोत्त
मः ॥ राजाप्रचोदितोभीक्ष्णंकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ धर्मबंधेनबद्धोस्मिनष्टाचममचेतना ॥ ज्येष्ठंपुत्रंप्रियंरा
मंद्रष्टुमिच्छामिधार्मिकम् ॥ २४ ॥ ततःप्रभातांरजनीमुदितेचदिवाकरे ॥ पुण्येनक्षत्रयोगेचमुहूर्तेचसमाहिते
॥ २५ ॥ वसिष्ठोगुणसंपन्नःशिष्यैःपरिवृतस्तदा ॥ उपगृह्याशुसंभारान्प्रविवेशपुरोत्तमम् ॥ २६ ॥ सिक्तसंमा
र्जितपथांपताकोत्तमभूषिताम् ॥ विचित्रकुसुमाकीर्णांनानास्रग्भिर्विराजिताम् ॥ २७ ॥ संहृष्टमनुजोपेतांसमृ
द्धविपणापणाम् ॥ महोत्सवसमाकीर्णांराघवार्थेसमुत्सुकाम् ॥ २८ ॥ चंदनागरुधूपैश्चसर्वतःपरिधूपिताम् ॥
तांपुरींसमतिक्रम्यपुरंदरपुरोपमाम् ॥ २९ ॥ ददर्शांतःपुरंश्रेष्ठंनानाद्विजगणायुतं ॥ पौरजानपदाकीर्णंब्राह्मणैरुप
शोभितम् ॥ यज्ञविद्भिःसुसंपूर्णंसदस्यैःपरमद्विजैः ॥ ३० ॥ तदंतःपुरमासाद्यव्यतिचक्रामतंजनम् ॥ वसिष्ठः
परमःप्रीतःपरमर्षिर्विवेशच ॥ ३१ ॥

जैरित्यंतमेकंवाक्यं । प्रभातांरजनीं प्रभातायांरजन्यांसमाहितेसन्निहितेसति प्रविवेशपुरोत्तममित्यनेनवसिष्ठोनगरबाह्यसरय्वांस्नानाद्यनुष्ठानंकृत्वापुरींप्र
विष्टवानित्यवगम्यते समृद्धविपणापणांसमृद्धाःविपणाःविक्रय्याःयेषांतेसमृद्धविपणाः आपणाःनिषद्याः यस्यांतां समुत्सुकांसमुत्सुकजनां ॥२५॥२६॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तदिति । तंजनंपौरादिजनं व्यतिचक्रामेत्यनेनांतःपुरद्वारवेदिकांप्राप्तइतिगम्यते विवेशवेदिकायामितिशेषः ॥ ३१ ॥

सइति । विनिष्क्रांतं स्वगृहादितिशेषः द्वारेअंतःपुरद्वारे प्रियदर्शनमित्यनेनाभिषेकार्थमात्मानमलंकृत्यागतइत्युक्तं ॥ ३२ ॥ तमिति । क्षिप्रमाच
क्ष्वेति वसिष्ठःप्रोवाचेतिसंबंधः ॥ ३३ ॥ इमइत्यादि । कांचनाः कांचनमयाः गंगोदकघटाः गंगोदकपूर्णघटाः अत्रआहृतमित्येतद्वचनव्यत्ययेनसंबध्य
ते इमेइति छेदमपि सागरेभ्यआहृताइमेउदकघटाइत्यध्याहारेणयोज्यं क्षौद्रंमधु चतुरश्वोरथःश्रीमान्निस्त्रिंशोधनुरुत्तममिति अत्रतुइतिगायत्र्याश्चतु

सत्वपश्यद्विनिष्क्रांतंसुमंत्रंनामसारथिम् ॥ द्वारेतुराजसिंहस्यसचिवंप्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥ तमुवाचमहातेजाः
सूतपुत्रंविशारदम् ॥ वसिष्ठःक्षिप्रमाचक्ष्वनृपतेर्मामिहागतम् ॥ ३३ ॥ इमेगंगोदकघटाःसागरेभ्यश्चकांचनाः ॥
औदुंबरंभद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥ सर्वबीजानिगंधाश्चरत्नानिविविधानिच ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजा
दर्भाःसुमनसःपयः ॥ ३५ ॥ अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवारणः ॥ चतुरश्वोरथःश्रीमान्निस्त्रिंशोधनुरुत्तमम्
॥ ३६ ॥ वाहनंनरसंयुक्तंछत्रंचशशिसन्निभम् ॥ श्वेतेचवालव्यजनेभृंगारुश्चहिरण्मयः ॥ ३७ ॥ हेमदामपिन
द्धश्चककुद्मान्पांडुरोवृषः ॥ केसरीचचतुर्दंष्ट्रोहरिश्रेष्ठोमहाबलः ॥ ३८॥ सिंहासनंव्याघ्रतनुःसमिद्धश्चहुताशनः
सर्ववादित्रसंघाश्चवेश्याश्चालंकृताःस्त्रियः ॥ ३९ ॥ आचार्याब्राह्मणागावःपुण्याश्चमृगपक्षिणः ॥ पौरजानपद
श्रेष्ठानैगमाश्चगणैःसह ॥ ४० ॥ एतेचान्येचबहवःप्रीयमाणाःप्रियंवदाः ॥ अभिषेकायरामस्यसहतिष्ठंतिपा
र्थिवैः ॥ ४१ ॥ त्वरयस्वमहाराजंयथासमुदितेहनि ॥ पुण्येनक्षत्रयोगेचरामोराज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ इति
तस्यवचःश्रुत्वासूतपुत्रोमहात्मनः ॥ स्तुवन्नृपतिशार्दूलंप्रविवेशनिवेशनं ॥ ४३ ॥ तंतुपूर्वोदितंवृद्धंद्वारस्थाराज
संमतम् ॥ नशेकुरभिसंरोद्धुंराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥

र्थाक्षरं निस्त्रिंशःखङ्गः भृंगारुःकनकालुका केसरीप्रशस्तकेसरः हरिश्रेष्ठःअश्वोत्तमः व्याघ्रतनुःव्याघ्रचर्मेत्यर्थः। नैगमावणिजःनैगमावणिजोवणिगित्यम
रः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ त्वरयस्वमहाराजमिति । समुदितेसम्यग्व्यक्ते ॥ ४२ ॥४३ ॥ तंत्विति । पूर्वोदितं अयं
सर्वदाअनिवार्यइति । राज्ञापूर्वमुक्तं ॥ ४४ ॥

सइति । अजज्ञिवान्अज्ञातवान् ॥ ४५ ॥ ततइति । यथाकालंप्रातःकालार्हं ॥४६॥ यथानंदतीत्यादि । भास्करोदयेपिसमुद्रवृद्धिरस्त्येव यद्वा भासः
करोतीतिव्युत्पत्याभास्करश्चंद्रः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वेदाइति । सहांगविद्याःअंगभूतशिक्षादिविद्यासहिताः ब्रह्माणंबोधयंतिसृष्ट्युपयोगितत्तदर्थंबोधंजन
यंति तथाहमनुः नामरूपंचभूतानांकृत्यानांचप्रपंचनं । वेदशब्देभ्यएवादौदेवादीनांचकारसइति ॥ ४९ ॥ आदित्यइति । भूतधरांसर्वप्राणिधरां पृ

ससमीपस्थितोराज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् ॥ वाग्भिःपरमतुष्टाभिरभिष्टोतुंप्रचक्रमे ॥ ४५ ॥ ततःसूतोयथा
कालंपार्थिवस्यनिवेशने ॥ सुमंत्रःप्रांजलिर्भूत्वातुष्टावजगतीपतिम् ॥ ४६ ॥ यथानंदतितेजस्वीसागरोभास्क
रोदये ॥ प्रीतःप्रीतेनमनसातथानंदघनःस्वतः ॥ ४७ ॥ इंद्रमस्यांतुवेलायामभितुष्टावमातलिः ॥ सोजयद्दानवा
न्सर्वांस्तथात्वांबोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥ वेदाःसहांगविद्याश्चयथाह्यात्मभुवंविभुम् ॥ ब्रह्माणंबोधयंत्यद्यतथात्वां
बोधयाम्यहम्॥४९॥आदित्यःसहचंद्रेणयथाभूतधरांशुभाम् ॥ बोधयत्यद्यपृथिवींतथात्वांबोधयाम्यहम्॥५०॥
उत्तिष्ठाशुमहाराजकृतकौतुकमंगलः ॥ विराजमानोवपुषामेरोरिवदिवाकरः ॥ ५१ ॥ सोमसूर्यौचकाकुत्स्थ
शिववैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिंद्रश्चविजयंप्रदिशंतुते ॥ ५२ ॥ गताभगवतीरात्रिःकृतंकृत्यमिदंतव ॥ बुध्यस्व
नृपशार्दूलकुरुकार्यमनंतरम् ॥ ५३ ॥

थिवींबोधयतिविशेषणद्वारापृथ्वीबोधनं अद्यबोधयामीत्यन्वयः ॥ ५० ॥ उत्तिष्ठेति । कृतकौतुकमंगलः कृतंकौतुकहेतुभूतंमंगलाचरणंयेनसतथोक्तः
सर्वानंदोत्पादनायकृतदेहालंकारइत्यर्थः । यद्वा कौतुकंउत्सवः कृतोत्सवार्थंमंगलानुष्ठानइत्यर्थः । मेरोर्दिवाकरइवदिवाकरस्यप्रधानमेरोरुत्थानं मेरु
संबद्धरथाक्षद्वारेतिज्ञेयं ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ गतेति । सर्वानंदकररामाभिषेकमहोत्सवोपयुक्तत्वाद्रात्रिर्भगवतीतिस्तूयते ॥ ५३ ॥

उदतिष्ठतेति । उदोनूर्ध्वकर्मणीत्यात्मनेपदं उपस्थितमित्यर्थः । अभिषेचनंअभिषेकसाधनंउपतिष्ठतीतिपाठान्तरम् ॥५४॥५५॥५६॥५७॥ इतीति । सांत्वपूर्वंसामपूर्वं सामसांत्वमित्यमरः । अर्थवदितिनिर्देशः प्रातःकालप्रबोधस्यसर्वविजयहेतुत्वात् ॥ ५८ ॥ ततःसराजेत्यादि । सुतंप्रतिसन्नहर्षःनष्टहर्षः भूयोनिकृंतसिकैकेयीवाक्यकृत्तानिमर्माणिभूयोप्यनुचितकालस्तुतिभिर्निकृंतसीत्यर्थः। अत्रइतिशब्दोध्याहार्यः ॥५९॥ करुणंदीनवाक्यं ॥६०॥

उदतिष्ठतरामस्यसमग्रमभिषेचनम् ॥ पौरजानपदैश्चापिनैगमैश्चकृतांजलिः ॥ ५४ ॥ स्वयंवसिष्ठोभगवा
न्ब्राह्मणैःसहतिष्ठति ॥ क्षिप्रमाज्ञाप्यतांराजन्राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५५ ॥ यथाह्यपालाःपशवोयथासेनाह्य
नायका ॥ यथाचंद्रंविनारात्रिर्यथागावोविनावृषम् ॥ ५६ ॥ एवंहिभवताराष्ट्रंयत्रराजानदृश्यते ॥ ५७ ॥ इति
तस्यवचःश्रुत्वासांत्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ अभ्यकीर्यतशोकेनभूयएवमहीपतिः ॥ ५८ ॥ ततःसराजातंसूतंसन्नहर्षः
सुतंप्रति ॥ शोकरक्तेक्षणःश्रीमान्उद्वीक्ष्योवाचधार्मिकः ॥ वाक्यैस्तुखलुमर्माणिममभूयोनिकृंतसि ॥ ५९ ॥
सुमंत्रःकरुणंश्रुत्वादृष्ट्वादीनंचपार्थिवम् ॥ प्रगृहीतांजलिःकिंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ६० ॥ यदावक्तुंस्वयंदै
न्यान्नशशाकमहीपतिः ॥ तदासुमंत्रंमंत्रज्ञाकैकेयीप्रत्युवाचह ॥ ६१ ॥ सुमंत्रराजारजनींरामहर्षसमुत्सुकः ॥
प्रजागरपरिश्रांतोनिद्रायावशमेयिवान् ॥६२॥ तद्गच्छत्वरितंसूतराजपुत्रंयशस्विनम् ॥ राममानयभद्रंतेनात्रका
र्याविचारणा ॥ ६३ ॥ समन्यमानःकल्याणंहृदयेनननंदच ॥ निर्जगामचसंप्रीत्यात्वरितोराजशासनात् ॥६४॥
सुमंत्रश्चिंतयामासत्वरितंचोदितस्तया ॥ व्यक्तंरामाभिषेकार्थमिहायास्यतिधर्मवित् ॥ ६५ ॥ इतिसूतोमतिं
कृत्वाहर्षेणमहतावृतः ॥ निर्जगाममहाबाहूराघवस्यदिदृक्षया ॥ ६६ ॥

यदेति । मंत्रज्ञाराजनीत्यनुसारेणस्वकार्योचितविचारज्ञेत्यर्थः ॥६१॥ सुमंत्रेति । रजनीमितिअत्यंतसंयोगेद्वितीया प्रजागरोनिद्राक्षयः विचारणेत्यनंतरमितिशब्दोध्याहर्तव्यः इतिप्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ सइति । राजशासनादित्युक्तिः राजसंमतमितिबुद्ध्या ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

सागरह्रदसंकाशादिति । सागरह्रदः समुद्रांतर्गतह्रदः पुरांतर्वर्त्यंतःपुरत्वात्समुद्रस्थह्रदौपम्यं जनसंबाधंजनैर्निबिडं ॥६७॥ ततइति । पुरस्तादग्रेमहीप
तीन्विलोकयन्पश्चात्पौरान्ददर्श महाधनान्उपहारपाणीन्उपस्थितान्उपस्थानंसदःकुर्वतः ॥६८॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे
पीतांबराख्याने अयोध्याकांडव्याख्याने चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
अथरामाभिषेकसामग्रीसन्निधानमाहपंचदशे तेत्विति। उष्यउषित्वा उपस्थानंसदः॥१॥निगमस्यपुरस्य निगमोनिश्चयेवेदे पुरेपथिवणिक्पथइतिवैजयं

सागरह्रदसंकाशात्सुमंत्रोंतःपुराच्छुभात् ॥ निष्क्रम्यजनसंबाधंददर्शद्वारमग्रतः ॥ ६७ ॥ ततःपुरस्तात्सह
साविनिर्गतोमहीपतीन्द्वारगतोविलोकयन् ॥ ददर्शपौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपेत्यविष्ठिता
न् ॥ ६८ ॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेचतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ ॥ छ ॥
तेतुतांरजनीमुष्यब्राह्मणावेदपारगाः ॥ उपतस्थुरुपस्थानंसहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥ अमात्याबलमुख्याश्चमु
ख्यायेनिगमस्यच ॥ राघवस्याभिषेकार्थेप्रीयमाणास्तुसंगताः ॥ २ ॥ उदितेविमलेसूर्य्येपुष्येचाभ्यागतेह्नि ॥
लग्नेकर्कटकेप्राप्तेजन्मरामस्यचस्थिते ॥ अभिषेकायरामस्यद्विजेंद्रैरुपकल्पितम् ॥ ३ ॥ कांचनाजलकुंभाश्च
भद्रपीठंस्वलंकृतम् ॥ रथश्चसम्यगास्तीर्णोभास्वताव्याघ्रचर्मणा ॥ ४ ॥ गंगायमुनयोःपुण्यात्संगमादाहृतं
जलम् ॥ याश्चान्याःसरितःपुण्याह्रदाःकूपाःसरांसिच ॥ ५ ॥ प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्चतिर्यग्वाहास्समाहिताः ॥
ताभ्यश्चैवाहृतंतोयंसमुद्रेभ्यश्चसर्वशः ॥ ६ ॥

ती॥२॥उदितइति । उपकल्पितंअभिषेकार्थंद्रव्यजातमितिशेषः॥३॥उपकल्पितमेवप्रपंचयति कांचनाइत्यादि । अत्रभांतीत्यनुषज्यते॥४॥गंगेति।आ
हृतंवर्ततइतिशेषः याश्चान्यास्सरितइत्यत्रताभ्यश्चेत्यनुकृष्याहृतमितिपूर्वेणसंबंधः येचह्रदाःकूपाः यानिसरांसिअत्रतुतेभ्यइत्यध्याहारःहृतंजलमितिपू
र्वेणसंबंधः॥५॥ प्राग्वाहाइति । प्राग्वाहाः पूर्वाभिमुखप्रवाहाः गोदावरीकावेर्यादयः ऊर्ध्ववाहाः ऊर्ध्वोद्गतप्रवाहाः नैमिषारण्यस्थब्रह्मावर्त्तरुद्रावर्तादिसरोवि
शेषाः ऊर्ध्ववाहाः प्रत्यग्वाहाः इत्यप्याहुः ऊर्ध्वाद्वहंतीत्यूर्द्ध्ववाहाः निर्झराइतिकेचित् तिर्य्यग्वाहाः दक्षिणोत्तराभिमुखप्रवाहाः गंडकीशोणभद्रादयः॥६॥

सलाजाइति। क्षीरिभिःअश्वत्थोदुंबरादिभिः पूर्वंजलकुंभमात्रमुक्तं अत्रतद्विशेषइतिनपुनरुक्तिः॥७॥ क्षौद्रमिति। क्षौद्रंमधु सुमनसःकुसुमानि शुभाचाराः अंजनस्रगलंकरणादिमंगलवेषयुक्ताः ॥८॥ चंद्रांशुविकचप्रख्यं। विकचचंद्रांशुसदृशं विकचत्वंविस्तृतत्वं यद्वा चंद्रांशवइवविकचाविस्तृताप्रख्याकांतिर्यस्यतत्तथा कांचनंकांचनदंडं सज्जंगंधपुष्पादिभिरलंकृतं॥९॥ चंद्रमंडलेति। अभिषेकपुरस्कृतं अभिषेकायपुरस्कृतं ॥१०॥ पांडुरइति। प्रसृतः प्रकर्षेणस्रवन्मदः औपवाह्यःराजवाह्यस्त्वौपवाह्यइत्यमरः ॥११॥ अष्टौचेति। मांगल्याःमंगलार्हाः वादित्राणिवीणादिचतुर्विधवाद्यानि ॥१२॥ इक्ष्वाकू

सलाजाःक्षीरिभिश्छन्नाघटाःकांचनराजताः ॥ पद्मोत्पलयुताभांतिपूर्णाःपरमवारिणा ॥ ७ ॥ क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ॥ वेश्याश्चैवशुभाचाराःसर्वाभरणभूषिताः ॥ ८ ॥ चंद्रांशुविकचप्रख्यंकांचनंरत्नभूषितम् ॥ सज्जंतिष्ठतिरामस्यवालव्यजनमुत्तमम् ॥ ९ ॥ चंद्रमंडलसंकाशमातपत्रंचपांडुरम् ॥ सज्जंद्युतिकरंश्रीमदभिषेकपुरस्कृतम् ॥ १० ॥ पांडुरश्चवृषःसज्जःपांडुरोश्वश्चसंस्थितः ॥ प्रसृतश्चगजःश्रीमानौपवाह्यःप्रतीक्षते ॥ ११ ॥ अष्टौचकन्यामांगल्याःसर्वाभरणभूषिताः ॥ वादित्राणिचसर्वाणिबंदिनश्चतथापरे ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकूणांयथाराज्येसंभ्रियेताभिषेचनम् ॥ तथाजातीयमादायराजपुत्राभिषेचनम् ॥ १३ ॥ तेराजवचनात्तत्रसमवेतामहीपतिम् ॥ अपश्यंतोब्रुवन्कोनुप्राज्ञोनःप्रातिवेदयत् ॥ १४ ॥ नपश्यामश्चराजानमुदितश्चदिवाकरः ॥ यौवराज्याभिषेकश्चसज्जोरामस्यधीमतः ॥ १५ ॥ इतितेषुब्रुवाणेषुसार्वभौमान्महीपतीन् ॥ अब्रवीत्तानिदंसर्वान्सुमंत्रोराजसत्कृतः॥ १६ ॥

णामिति। इक्ष्वाकूणांराज्येअभिषेचनमुद्दिश्य यथासंभ्रियेत वस्तुजातमितिशेषः तथाजातीयमनर्घरत्नादिवस्तुजातंआदाय तेमहीपतयः राजवचनात् राजपुत्राभिषेचनमुद्दिश्यतत्रराजभवनद्वारे समवेताःमहीपतिमपश्यंतः राज्ञःकोनुनःप्रतिनिवेदयेदित्यब्रुवन्नितियोजना ॥ १३ ॥ १४ ॥ नेति। सज्जःसंपन्नसाधनइत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

राममिति । रामंप्रस्थितःआनेतुमितिशेषः यस्मात्पूज्यास्तस्मात् आयुष्मतांयुष्माकंवचनात्राज्ञःसुखंपृच्छामि यच्चागमनकारणंदर्शनायानागमनहेतुस्तं च अयमविलंबेनपृच्छामि पुराणवित्सामंतराजानुवर्त्तनरूपपुरातनवृत्तांतज्ञः सदासक्तंसर्वदाअनिवारितं ॥१७॥१८॥१९॥ तुष्टावेति । शयनीयंशयनयोग्यंगृहम्॥२०॥सइति । अत्यासाद्यअतिशयेनप्राप्य अतिसमीपंप्राप्येत्यर्थः तिस्करणिमंतरा जवनिकामात्रंव्यवधानंकृत्वेत्यर्थः राघवंदशरथं

रामंराज्ञोनियोगेनत्वरयाप्रस्थितोस्म्यहम् ॥ पूज्याराज्ञोभवंतस्तुरामस्यचाविशेषतः ॥ १७ ॥ अयंपृच्छामिवचनात्सुखमायुष्मतामहम् ॥ राज्ञःसंप्रतिबुद्धस्ययच्चागमनकारणम् ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वांतःपुरद्वारमाजगामपुराणवित् ॥ सदासक्तंचतद्वेश्मसुमंत्रःप्रविवेशह ॥ १९ ॥ तुष्टावास्यतदावंशंप्रविश्यसविशांपतेः ॥ शयनीयंनरेंद्रस्यतदासाद्यव्यतिष्ठत ॥ २० ॥ सोत्यासाद्यतुतद्वेश्मतिरस्करणिमंतरा ॥ आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टावराघवम् ॥ २१ ॥ सोमसूर्यौचकाकुत्स्थशिववैश्रवणावपि ॥ वरुणश्चाग्निरिंद्रश्चविजयंप्रदिशंतुते ॥ २२ ॥ गताभगवतीरात्रिःकृतंकृत्यमिदंतव ॥ बुध्यस्वनृपशार्दूलकुरुकार्य्यमनंतरम् ॥ २३ ॥ ब्राह्मणाबलमुख्याश्चनैगमाश्चागतानृप ॥ दर्शनंप्रतिकांक्षंतेप्रतिबुध्यस्वराघव ॥ २४ ॥ स्तुवंतंतंतदासूतंसुमंत्रंमंत्रकोविदम् ॥ प्रतिबुध्यततोराजाइदंवचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ राममानयसूतेतियदस्यभिहितोनया ॥ किमिदंकारणंयेनममाज्ञाप्रतिहन्यते ॥ २६ ॥ नचैवसंप्रसुप्तोहमानयेहाशुराघवम् ॥ इतिराजादशरथःसूतंतत्रान्वशात्पुनः ॥ २७ ॥ सराजवचनंश्रुत्वाशिरसाप्रतिपूज्यतम् ॥ निर्जगामनृपावासान्मन्यमानःप्रियंमहत् ॥ २८ ॥ प्रपन्नोराजमार्गंचपताकाध्वजशोभितम् ॥ हृष्टःप्रमुदितःसूतोजगामाशुविलोकयन् ॥ २९ ॥

पुनस्तोत्रकरणंसूतस्यविज्ञापनात्पूर्वंस्तुतेः कुलधर्मत्वात् ॥२१॥२२॥२३॥२४॥ स्तुवंतमित्यादि । प्रतिबुद्ध्य ज्ञात्वेत्यर्थः ॥२५॥२६॥ कैकेय्युक्तं निद्रापरवशस्यराज्ञोनुमतंनवेतिनसंशयितव्यमित्याह नचेत्यादिना ॥२७॥२८॥ प्रपन्नइति । हृष्टःरोमांचांचितगात्रः प्रमुदितःसंजातमानसानंदः॥२९॥

सइति । रामाधिकरणाः राममधिकृत्यप्रवृत्ताः हृष्टवत् स्वार्थेवतिः ॥३०॥ ३१ ॥ महाकपाटेत्यादि । महाकपाटविहितं निर्मितमहाकपाटं वितर्दिशत शोभितंवेदिकाशतशोभितं स्याद्वितर्दिस्तुवेदिकेत्यमरः । कांचनप्रतिमैकाग्रं कांचनप्रतिमाभिःएकाग्रंनिरंतरं यद्वा कांचनप्रतिमाभिःएकानिमुख्यानि अग्राणिशिखराग्राणि यस्मिन् तत्तथोक्तं मणिविद्रुमतोरणं मणिविद्रुमप्रचुरबहिर्द्वारयुक्तं तोरणोस्त्रीबहिर्द्वारमित्यमरः । शारदाभ्रघनप्रख्यंशारदाभ्रमूर्ति सदृशं घनोमेघेमूर्तिगुणेत्रिषुमूर्त्तौनिरंतरइत्यमरः । दार्दरंमलयसंनिकृष्टश्चंदनोत्पत्तिस्थानभूतोगिरिर्दर्दरः तत्संबंधिदार्दरं सुकृतेहामृगाकीर्णं द्वारभित्ति स्तंभादिषुसुष्ठुरचितैःईहामृगैःवृकैःआकीर्णं कोकस्त्वीहामृगोवृकइत्यमरः । भक्तिभिःसुकीर्णंसुष्ठुरचितं तिग्मतेजसा तीव्रतेजसा तिग्मंतीव्रंखरमित्य

ससूतस्तत्रशुश्रावरामाधिकरणाःकथाः ॥ अभिषेचनसंयुक्ताःसर्वलोकस्यहृष्टवत् ॥ ३० ॥ ततोददर्शरुचिरंकै
लासशिखरप्रभम् ॥ रामवेश्मसुमंत्रस्तुशक्रवेश्मसमप्रभम् ॥ ३१ ॥ महाकपाटविहितंवितर्दिशतशोभितम् ॥
कांचनप्रतिमैकाग्रंमणिविद्रुमतोरणम् ॥ ३२ ॥ शारदाभ्रघनप्रख्यंदीप्तमेरुगुहोपमम् ॥ मणिभिर्वरमाल्यानां
सुमहद्भिरलंकृतम् ॥ ३३ ॥ मुक्तामणिभिराकीर्णंचंदनागरुधूपितम् ॥ गंधान्मनोज्ञान्विसृजद्दार्दरंशिखरंयथा
॥ ३४ ॥ सारसैश्चमयूरैश्चविनदद्भिर्विराजितम् ॥ सुकृतेहामृगाकीर्णंसुकीर्णंभक्तिभिस्तथा ॥ ३५ ॥ मनश्चक्षु
श्चभूतानामाददत्तिग्मतेजसा ॥ चंद्रभास्करसंकाशंकुबेरभवनोपमम् ॥ ३६ ॥ महेंद्रधामप्रतिमंनानापक्षिस
माकुलम् ॥ मेरुशृंगसमंसूतोरामवेश्मददर्शह ॥ ३७ ॥ उपस्थितैःसमाकीर्णंजनैरंजलिकारिभिः ॥ उपादाय
समाक्रांतैस्तथाजानपदैर्जनैः ॥ ३८ ॥ रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैःसमलंकृतम् ॥ महामेघसमप्रख्यमुदग्रंसुवि
भूषितम् ॥ ३९ ॥ नानारत्नसमाकीर्णंकुब्जकैरातकावृतम् ॥ ४० ॥

मरः । अतिशयिततेजसेत्यर्थः । रामवेश्मददर्शहे तिपुनर्वचनस्यसामान्योक्तस्यविशेषणविशेषकथनार्थत्वान्नपुनरुक्तिः भगवतोवाल्मीकेरियंहिशैली उपस्थितैरिति उपादाय उपायनानीतिशेषः । समा क्रांतैः समागतैः उन्मुखैःउत्सुकैः उदग्रंउन्नतं कुब्जकैरातकावृतं किरातानांस्वल्पशरीरकाणांसमूहः कैरातकं पृश्निरल्पशरीरःस्यात्किरातः सचकथ्यतइतिहलायुधः । उपस्थितैःसमाकीर्णमित्यादिकमपिरामवेश्मेत्यनेनसंबध्यते ॥३२॥३३॥३४॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सवाजियुक्तेनेति । वरूथिनारथगुप्तिमता रथगुप्तिर्वरूथोनेत्यमरः । पुरस्यपुरस्थजनस्य रंजयत् अरंजयत् ॥ ४१ ॥ ततइति । समाकुलोल्बणं इतस्ततः समाकुलैर्जनैरुल्बणंअतिशयेनोल्बणंवा वरार्हस्यश्रेष्ठवस्त्वर्हस्य रामस्येतिशेषः ॥४२॥ सइति । अपोह्यअतिक्रम्य शुद्धांतंअंतःपुरं ॥४३॥ सइति । रामाभिषेकार्थंकृताःरामाभिषेकार्थंप्रयुक्ताइत्यर्थः अभिमंगलार्थाःअभितोमंगलप्रतिपादनप्रयोजनाः॥४४॥महेन्द्रसद्मप्रतिम मिति।वेश्मरामावासभूतंगृहराजं ॥४५॥ उपस्थितैरिति । कोट्याकोटिसंख्यया परार्द्धैः परार्द्धसंख्ययाचसंख्येयैः सर्वांतसंख्यापरार्द्धः ॥४६॥ ततइति । प्रभिन्नंमत्तं प्रभि

सवाजियुक्तेनरथेनसारथिर्नराकुलंराजकुलंविलोकयन् ॥ वरूथिनारामगृहाभिपातिनापुरस्यसर्वस्यमनांसिरंजयत् ॥ ४१ ॥ ततःसमासाद्यमहाधनंमहत्प्रहृष्टरोमासबभूवसारथिः ॥ मृगैर्मयूरैश्चसमाकुलोल्बणंगृहंवरार्हस्यशचीपतेरिव ॥ ४२ ॥ सतत्रकैलासनिभाःस्वलंकृताप्रविश्यकक्ष्यास्त्रिदिशालयोपमाः ॥ प्रियान्नरान्राममतोस्थितान्बहूनपोह्यशुद्धांतमुपस्थितोरथी ॥ ४३ ॥ सतत्रशुश्रावचहर्षयुक्तारामाभिषेकार्थकृताजनानाम् ॥ नरेन्द्रसूनोरभिमंगलार्थास्सर्वस्यलोकस्यागिरःप्रहृष्टः ॥ ४४ ॥ महेंद्रसद्मप्रतिमंतुवेश्मरामस्यरम्यंमृगपक्षिजुष्टम् ॥ ददर्शमेरोरिवशृंगमुच्चंविभ्राजमानंप्रभयासुमंत्रः ॥ ४५ ॥ उपस्थितैरंजलिकारकैश्चसोपायनैर्जानपदैश्चमर्त्यैः ॥ कोट्यापरार्द्धैश्चविमुक्तयानैःसमाकुलंद्वारपथंददर्श ॥ ४६ ॥ ततोमहामेघमहीधराभंप्रभिन्नमत्यंकुशमप्रसह्यम् ॥ रामौपवाह्यंरुचिरंददर्शशत्रुंजयंनागमुदग्रकायम् ॥ ४७ ॥ स्वलंकृतान्साश्वरथान्सकुंजरानमात्यमुख्यान्शतशश्चवल्लभान् ॥ व्यपोह्यसूतःसहितान्समंततःसमृद्धमंतःपुरमाविवेश ॥४८॥ तदद्रिकूटाचलमेघसन्निभंमहाविमानोत्तमवेश्मसंघवत् ॥ अवार्यमाणःप्रविवेशसारथिःप्रभूतरत्नंमकरोयथार्णवम् ॥४९॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेपंचदशःसर्गः ॥१५॥

न्नोगर्जितोमत्तइत्यमरः ॥ ४७ ॥ स्वलंकृतानिति । वल्लभान्राजप्रियान् ॥ ४८ ॥ तदिति । अद्रिकूटाचलमेघसन्निभंअद्रिशिखरेणनिश्चलमेघेनचसदृशं महाविमानोत्तमवेश्मसंघवत् महाविमानसहितोत्तमवेश्मसमूहयुक्तं विमानोस्त्रीदेवयानेसप्तभूमौचसद्मनीतिनिघंटुः ॥ ४९ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकांडव्याख्याने पंचदशस्सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

एवंसुमंत्रस्यरामोपस्थानमुक्त्वारामस्यदशरथोपस्थानमाहषोडशे सतदित्यादि ❀ तनिश्लोकी ❀ जनाकुलंअभिषेकंद्रष्टुमागतपौरजानपदादिजनसंकुलंअंतपुरःद्वारंसमतीत्यद्वारस्यातिभोग्यतयाक्लेशेन विश्लेषोव्यज्यते॥१॥२॥तत्रेति। काषायिणः काषायवस्त्रधारिणः रामप्रीत्यर्थमलंकारकंचुकालंकृतानित्यर्थः वृद्धान्पंचनवतिवयस्कान् तेखल्वंतःपुरेस्थाप्याभवंति वेत्रपाणीन् यथारामोधनुर्धृत्वालोकंरक्ष्यतितथातेपिवेत्राणिधृत्वारामंरक्षंतीतिभावः।स्वलंकृतान्रामश्चक्रवर्तिगृहेकृतमज्जनोभुक्त्वायदापुनर्दिव्यांतःपुरमुपयातितदाचक्रवर्तिवदंतरंगतयाचतमुत्संगेनिवेश्यपरिष्वज्यमूर्ध्न्याघ्रायविसर्जयंतितेनकुंकुमपंकैः कस्तूरिकादिदिव्यांगरागैश्चालंकृतान्स्वलंकृतान्रामसीतालंकारेभ्योप्ययमलंकारोतिशयितइतिभावः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सतदंतःपुरद्वारंसमतीत्यजनाकुलम् ॥ प्रविविक्तांततःकक्ष्यामाससादपुराणवित् ॥ १ ॥ प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुंडलैः ॥ अप्रमादिभिरेकाग्रैःस्वनुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २ ॥ तत्रकाषायिणोवृद्धान्वेत्रपाणीन्स्वलंकृतान् ॥ ददर्शविष्ठितान्द्वारिस्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ॥ ३ ॥ तेसमीक्ष्यसमायांतंरामप्रियचिकीर्षवः ॥ सहसोत्पतिताःसर्वेस्वासनेभ्यःससंभ्रमाः ॥ ४ ॥ तानुवाचविनीतात्मासूतपुत्रःप्रदक्षिणः ॥ क्षिप्रमाख्यातरामायसुमंत्रोद्वारितिष्ठति ॥ ५ ॥ तेराममुपसंगम्यभर्तुःप्रियचिकीर्षवः ॥ सहभार्यायरामायक्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥ प्रतिवेदितमाज्ञायसूतमभ्यंतरंपितुः ॥ तत्रैवानाययामासराघवप्रियकाम्यया ॥ ७ ॥ तंवैश्रवणसंकाशमुपविष्टंस्वलंकृतम् ॥ ददर्शसूतःपर्य्यंकेसौवर्णेसोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥

तानिति। प्रकर्षेणदक्षिणःप्रदक्षिणः सेवानिपुणइत्यर्थः। दक्षिणेसरलोदारावित्यमरः। तिष्ठतीत्यत्रइतिकरणंद्रष्टव्यं तिष्ठतीत्याख्यातेत्यन्वयः ॥५॥६॥ प्रतिवेदितमिति । प्रतिवेदितंद्वास्थैःनिवेदितं पितुःअभ्यंतरंअंतरंगं तत्रैव यत्रसीतयासहस्थितःतत्रैवेत्यर्थः। राघवप्रियकाम्यया राघवस्यदशरथस्यप्रियेच्छया रामइत्यध्याहारः ॥७॥ तमिति । वैश्रवणसंकाशंतद्वदनवधिकैश्वर्यसंपन्नं यद्वा यथावैश्रवणोदाता कामेश्वरोवैश्रवणोददात्वितिश्रुतेः । तथापरिसरवर्तिनांस्वसौंदर्यानुभवसर्वस्वंददातीत्यर्थः।उपविष्टंसहपत्न्याविशालाक्ष्यानारायणमुपागमदित्युक्तरीत्याभगवद्ध्यानपरतयावस्थितं स्वलंकृतंध्यानानुकूलांजलियुक्तं दिव्यमा

लालंकृतंवातंसूतोददर्श उत्कर्षकाष्ठाभूमिभूतंरामंनिकर्षसीमाभूमिभूतोददर्श कोयंभाग्यातिशयइतिभावः।पर्यंकेतादृशैश्वर्य्यसामग्र्यनुरूपापूर्वसंस्थानप्रतिमाविशेषविशिष्टपर्य्यंके अतएवह्युत्तरत्रपर्यंकमग्र्यास्तरणंनानारत्नविभूषितं । तमपीच्छतिवैदेहीप्रतिष्ठापयितुंत्वयिइतिसुयज्ञेतत्स्थापयिष्यति।सौवर्णेउपर्य्युपविष्टसदृशे कांचनगिरिःकालमेघमिवरामंभासयतीत्यर्थः।सोत्तरच्छदेपुष्पहाससुकुमाररामदेहानुगुणमृदुतरास्तरणयुक्तेपर्यंकविद्योक्तरीत्यामुक्तानुभाव्यदिव्यवेषमहोसूतोन्वभूदितिसौशील्यातिशयोक्तिः ॥८॥ स्रक्चंदनवनिताइत्युक्तभोग्यवस्तुष्वादौदिव्यमाल्ययोगमुक्त्वा दिव्यचंदनयोगंदर्शयति॥वराहरुधिराभेणेति । वराहरुधिरमतिरक्तवर्णमितिप्रसिद्धं तत्सदृशेनकुंकुममिश्रतयेतिभावः । सीताकरकमलानुलिप्ततयातत्कांतिमिश्रत्वमुच्यते । शुचिनासीताकरस्पर्शपूतेन तत्करस्पर्शकृतशैत्यविशेषंसमुच्चिनोतिचशब्दः । सुगंधिना सर्वगंधइत्यस्याश्रियोप्याविशेषात्तत्करस्पर्शजनितनिरवधिकगंधेनपराद्ध्यैंन कांतानुलिप्ततयाश्रेष्ठेनचंदनेन अनुलिप्तंपश्चात्लिप्तं अनेनसीतांगरागकरणानंतरत्वंगम्यते।परंतपंएतादृशसौंदर्यानुभव

वराहरुधिराभेणशुचिनाचसुगंधिना ॥ अनुलिप्तंपरार्ध्येनचंदनेनपरंतपम् ॥ ९ ॥
स्थितयापार्श्वतश्चापिवालव्यजनहस्तया॥उपेतंसीतयाभूयश्चित्रयाशशिनंयथा॥१०॥
तंतपंतमिवादित्यमुपपन्नंस्वतेजसा ॥ ववंदेवरदंवंदीविनयज्ञोविनीतवत् ॥ ११ ॥

विरोधिनिवर्त्तकं अथाप्राकृतवनितायोगंदर्शयति स्थितयेति। चापीतिनिपातः पूर्वोक्तसमुच्चये पार्श्वतःस्थितयाचंदनानुलिप्तगात्रंकांतंकृत्वावालव्यजनं हस्तेकृत्वापार्श्वेस्थितया सीतया भूयः उपेतंविनयेनपार्श्वतश्चामरमुपवीज्य पुनस्तात्कालिकसुषमाविशेषबलात्कारेणगाढमाश्लिष्टं भूयइत्यत्रविराजमानमितिशेषइत्यप्याहुः । तदानींतनातिशयंदृष्टांतमुखेनस्पष्टीकरोति चित्रयेति। चैत्रपौर्णमास्यांचित्राख्यतारकयोपेतंउदितंशशिनमिवस्थितंचित्रयेत्यनेनतत्कृतातिशयउक्तः। उपेतमित्यनेनरक्तवर्णत्वं शशिनमित्यनेनसीतालिंगनोत्कृष्टचंदनवक्षस्कत्वमुक्तं एवंभूतंददर्शेतिदृष्टिसाफल्यमुक्तं ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥९॥१०॥ शिरसोवाचश्चसाफल्यमाह तमिति । ववंदइतिशिरसःसाफल्यमुक्तं वंदीतिवाक्साफल्यं वरदंस्वानुभवरूपवरप्रदं विनीतवत्विनीतोयथासाष्टांगंवंदते तथेत्यर्थः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ आदित्यमित्येकत्वमविवक्षितं दिविसूर्यसहस्रेतिवाक्यांतरानुरोधात् यद्वा आदित्यमिवेत्युक्तेविवक्षितसिद्धावपितपंतमादित्यमिवेत्युक्त्यायुगपदुदितरविसहस्रसमुदिततेजःपुंजमिवतपंतमितिलभ्यते तेनाभूतोपमाव्यज्यते स्वतेजसेति स्वाभाविका

साधारणतेजसा नत्वन्यकृतेनअन्यसाधारणेनचेत्यर्थः । तपंतमादित्यमिवतेजसोपपन्नमितिसंबंधः इंदीवरश्यामममिति स्वभावतःश्यामवर्णस्यादित्यवर्ण
त्वोक्त्याप्रदीपेवर्त्यंतस्थितनीलव्यक्तिवत् परितःप्रसृतशुक्लभास्वरतेजःपुंजवच्चविग्रहकांत्योर्व्यवस्थितिर्द्योत्यते तंवैश्रवणेत्यारभ्यस्वतेजसेत्यंतेनध्ये
यशुभाश्रयाकारविशेषोव्यज्यते ॥११॥ प्रांजलिरिति । विहारशयनासनइतिद्वंद्वैकवद्भावः विहारःगतिः॥१२॥ कौसल्येति । सुप्रजाःत्वयेतिशेषः । यद्वा
कौसल्यायाः सुप्रजःसुपुत्रअसिच्प्रत्ययांतः ॥ १३ ॥ एवमिति । संमानयामास सूतमितिशेषः ॥ १४ ॥ देवीति । मदंतरेमदर्थं अंतरमवकाशावधि
परिधानांतर्द्धिभेदतादर्थ्यइत्यमरः । अभिषेचनसंहितं अभिषेचनसंबंधि मदर्थं किंचिन्मंत्रयेतेविचारयतः ॥ १५ ॥ महिष्यासहेत्युक्त्योन्नेयमर्थंदर्शयति

प्रांजलिस्तुसुखंपृष्ट्वाविहारशयनासने ॥ राजपुत्रमुवाचेदंसुमंत्रोराजसत्कृतः ॥ १२ ॥ कौसल्यासुप्रजारामपि
तात्वांद्रष्टुमिच्छति ॥ महिष्यासहकैकेय्यागम्यतांतत्रमाचिरम् ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तुसंहृष्टोनरसिंहोमहाद्युतिः ॥
ततःसंमानयामाससीतामिदमुवाचह ॥ १४ ॥ देविदेवश्चदेवीचसमागम्यमदंतरे ॥ मंत्रयेतेध्रुवंकिंचिदभिषे
चनसंहितम् ॥ १५ ॥ लक्षयित्वाह्यभिप्रायंप्रियकामासुदक्षिणा ॥ संचोदयतिराजानंमदर्थंमदिरेक्षणे ॥ १६ ॥
साप्रहृष्टामहाराजंहितकामानुवर्त्तिनी ॥ जननीचार्थकामामेकेकयाधिपतेःसुता ॥ १७ ॥ दिष्ट्याखलुमहारा
जोमहिष्याप्रिययासह ॥ सुमंत्रंप्राहिणोद्दूतमर्थकामकरंमम ॥ १८ ॥ यादृशीपरिषत्तत्रतादृशोदूतआगतः ॥
ध्रुवमद्यैवमांराजायौवराज्येभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥ हंतशीघ्रमितोगत्वाद्रक्ष्यामिचमहीपतिम् ॥ सहत्वंपरिवारेण
सुखमास्वरमस्वच ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लक्षयित्वेति । सुदक्षिणासुकुशला अतएवराज्ञोभिप्रायंलक्षयित्वा वृद्धत्वात् भरतागमनपर्यंतंनविलंबःकार्यइतिराजाशयंज्ञात्वा मत्प्रियकामासतीरा
जानंप्रति मदर्थंमदभिषेकंसंचोदयति । एतदानुकूल्यंत्वत्सौभाग्यफलमित्याह मदिरेक्षणइति ॥ १६ ॥ संदिग्धोक्तिजनितांसीताशंकांवारयति
सेति । प्रहृष्टा मयीतिशेषः हितकामा लोकस्येतिशेषः महाराजं भर्त्तारंअनुवर्तिनी मेअर्थकामा भवतीतिशेषः ॥१७॥ १८ ॥ यादृशीति । तत्रअंतः
पुरे यादृशीपरिषत्परिसरवर्तीजनः तादृशस्तत्तुल्योदूतः ॥ १९ ॥ हंतेति । हंतेतिहर्षे परिवारेणपरिचारिकासंघेन रमस्व वृत्तकीर्त्तनेनरताभव ॥२०॥

अथसीतारामस्यसौंदर्यालंकृतिविशेषानालोक्यकिंवाभविष्यतीतिकलुषितहृदयातस्मैमंगलमाशासानानुव्रजति पतिसंमानितेति । पतिसंमानिताप
त्यास्वकंठादुन्मुच्यदत्तमुक्तामालिकेत्यर्थः । पादपल्लवस्पर्शपूर्वकंसांत्वितेतिभट्टारकाः । तदर्हत्वज्ञापनायतद्वैलक्षण्यंदर्शयति सीतेति सीतालांगल
पद्धतिः तज्जत्वात्सीता अयोनिजाभावेनस्वस्माद्विलक्षणायां तस्यांतादृशीप्रीतिरुचितैवेतिभावः । असितेक्षणा रामेणमालायांदत्तायामियमपिलोचना
भ्यांकुवलयमालांदत्तवती भर्त्तारमाद्वारमनुवव्राज आत्मानमनवरतंहृदयेबिभ्रतोरामस्यविरहासहतयास्वगमनयोग्यदेशपर्य्यंतमनुजगाम मंगलान्य
भिदध्युषीअभिध्यायंती किमस्यसौंदर्य्यस्यहानिर्भविष्यतीतिकलुषितहृदयामंगलाशासनपूर्वकमनुवव्राज ॥ २१ ॥ मंगलाभिध्यानमेवदर्शयति राज्य
मिति । द्विजातिभिःब्राह्मणैः जुष्टंसेवितं राजसूयाभिषेचनंराजसूययागेयोभिषेकः अथाभिषिच्यतइत्युच्यमानःतदर्हं अनेनमहाराज्यवत्त्वंगम्यते कर्त्तुं
दातुंलोककृतब्रह्मा॥२२॥ दीक्षितमिति । दीक्षितंसकृष्णाजिनं नवनीताभ्यक्तंयजमानवेषंद्रष्टुमिच्छामीत्याह व्रतसंपन्नम् ऋषिणोपवस्तव्यमित्युक्तेमम

पतिसंमानितासीताभर्त्तारमसितेक्षणा ॥ आद्वारमनुवव्राजमंगलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥ राज्यंद्विजातिभिर्जु
ष्टंराजसूयाभिषेचनं ॥ कर्तुमर्हतितेराजावासवस्येवलोककृत् ॥ २२ ॥ दीक्षितंव्रतसंपन्नंवराजिनधरंशुचिं ॥
कुरंगशृंगपाणिंचपश्यंतीत्वांभजाम्यहं ॥ २३ ॥ पूर्वांदिशंवज्रधरोदक्षिणांपातुतेयमः ॥ वरुणःपश्चिमामाशां
धनेशस्तूत्तरांदिशं ॥ २४ ॥

सौकुमार्यानुगुणमेवमुक्तमितिमत्वाचतुर्गुणमुपवासंकरोतिश्रद्धया तदाहसंपन्नमिति वराजिनधरंवस्त्रधारणादप्यजिनधारणस्योत्कर्षउच्यते शुचिंकाम
पिस्त्रियंमास्पृशधर्म्मपत्नीत्वेनसीतास्पर्शेनदोषइतिमुनिनोक्तेपिशंकयासीतावस्त्रदशास्पर्शेपिस्नानंकरोतिकुरंगशृंगपाणिंच एकवस्त्रधरोधन्वीत्येतदपे
क्षयाकंडूयनार्थंकृष्णविषाणकृतशोभातिशयउच्यते पश्यंतीत्वांभजाम्यहंभाविफलापेक्षायांकृतायामांतरालिकफलमर्थसिद्धमेव अतोभिषेकांतरा
यविरहोनप्रार्थितः यथासावित्रीभर्त्तारंदर्शयित्वानेनाहमनेकपुत्रास्यामित्यर्थितवती तेनसिद्धंभर्त्तुःपूर्णायुःप्रार्थनं तद्वत्पश्यंतीतिहेतौशतृप्रत्ययः दर्श
नार्थमित्यर्थः । दर्शनार्थंहिभगवंतंभजंतेअतइयमपितथैवाह ॥ २३ ॥ पूर्वामिति । उत्तरांदिशमित्यनंतरंइतिमंगलान्यभिदध्युषीतियोज्यं भर्तृविषय
त्वेननवाचोक्तवतीतिभावः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ २४ ॥

अथेति । कृतकौतुकमंगलः अनुष्ठिताभिषेकार्थमंगलः ॥ २५ ॥ पर्वतादिति । द्वारिप्रथमद्वारि प्रह्वांजलिपुटं अंजलिपुटोस्यास्तीत्यंजलिपुटः मत्वर्थीयोच्प्रत्ययः प्रह्वश्चासावंजलिपुटश्चेतिकर्मधारयः तं ॥ २६ ॥ अथेत्यादिश्लोकद्वयं । अर्थिनःरामदर्शनार्थिनः अभिषेकार्थिनोवा वैयाघ्रंव्याघ्रचर्मपरिवृतं द्वैपवैयाघ्रादञित्यञ् राजतंरजतविकारं राजंतमितिचपाठः ॥ २७ ॥ २८ ॥ मेघनादमित्यादि । मेघस्येवनादोयस्यसमेघनादस्तं असंबाधंसंबाधरहितं उचितविस्तारमित्यर्थः ॥ २९ ॥ करेणुशिशुकल्पैरिति । करेणुशिशुकल्पैः कलभसदृशैः ॥ ३० ॥ सइति । आकाशेस्वनवान्नादवान्

अथसीतामनुज्ञाप्यकृतकौतुकमंगलः ॥ निश्चक्रामसुमंत्रेणसहरामोनिवेशनात् ॥ २५ ॥ पर्वतादिवनिष्क्रम्यसिंहोगिरिगुहाशयः ॥ लक्ष्मणंद्वारिसोपश्यत्प्रह्वांजलिपुटंस्थितं ॥ २६ ॥ अथमध्यमकक्ष्यायांसमागम्यसुहृज्जनैः ॥ ससर्वानर्थिनोदृष्ट्वासमेत्यप्रतिनंद्यच ॥ २७ ॥ ततःपावकसंकाशमारुरोहरथोत्तमम् ॥ वैयाघ्रंपुरुषव्याघ्रोराजतंराजनंदनः ॥२८॥ मेघनादमसंबाधंमणिहेमविभूषितं ॥ मुष्णंतमिवचक्षूंषिप्रभयासूर्यवर्चसं ॥ २९॥ करेणुशिशुकल्पैश्चयुक्तंपरमवाजिभिः ॥ हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिंद्रइवाशुगं ॥ प्रययौतूर्णमास्थायराघवोज्वलितःश्रिया॥३०॥सपर्जन्यइवाकाशेस्वनवानभिनादयन्॥ निकेतान्निर्ययौश्रीमान्महेंद्रादिवचंद्रमाः ॥३१॥छत्रचामरपाणिस्तुलक्ष्मणोराघवानुजः॥जुगोपभ्रातरंभ्रातारथमास्थायपृष्ठतः ॥३२॥ततोहलहलाशब्दस्तुमुलःसमजायत॥तस्यनिष्क्रममाणस्यजनौघस्यसमंततः ॥३३ ॥ ततोहयवरामुख्यानागाश्चगिरिसन्निभाः॥अनुजग्मुस्तदारामंशतशोथसहस्रशः॥३४॥अग्रतश्चास्यसन्नद्धाश्चंदनागरुरूषिताः॥ खङ्गचापधराःशूराजग्मुराशंसवोजनाः ॥ ३५ ॥

पर्जन्यइवमेघइव पर्जन्यौरसदब्देंद्रावित्यमरः । अभिनादयन्रथेनदिशइतिशेषः महेंद्रशब्दउदयाद्रिपरः ॥ ३१ ॥ छत्रचामरपाणिरिति । एकहस्तेन छत्रंअपरहस्तेनचामरंच धारयन्नित्यर्थः । जुगोपआतपादिभ्यइतिभावः ॥ ३२ ॥ ततइति । हलहलाशब्दःकलकलाशब्दः तस्यनिष्क्रममाणस्य तस्मिन्निष्क्रममाणेसतिजनौघस्यहलहलाशब्दइत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ततइति । हयनागशब्दौतथारूढपरौ ॥ ३४ ॥ अग्रतइति । रूषिताःलिप्ताः आशंसवः रामश्रेयआशंसमानाः ॥ ३५ ॥

ततइति । ततःतत्रवीथ्यां तदानिर्गमनकाले ॥३६॥ हर्म्यवातायनस्थाभिरिति । हर्म्यवातायनस्थाभिः प्रासादगवाक्षस्थाभिः ॥३७॥ राममिति । रामपिप्रीषयारामप्रीणनेच्छया ववंदिरेतुष्टुवुः वदिअभिवादनस्तुत्योरितिधातुः ॥ ३८ ॥ स्तुतिप्रकारमेवाह नूनमित्यादि । नंदतीत्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं तस्यववंदिरइतिपूर्वेणसंबंधः । सिद्धयात्रंसफलगमनं अतएवपित्र्यंराज्यं अवस्थितंअधिष्ठितं॥३९॥ उत्तरश्लोकार्थहेतुत्वेनाह सर्वेति। हियस्मात्कारणात्

ततोवादित्रशब्दास्तुस्तुतिशब्दास्तुबंदिनां ॥ सिंहनादाश्चशूराणांतथाशुश्रुविरेपथि ॥ ३६ ॥ हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिस्समंततः ॥ कीर्य्यमाणःसुपुष्पौघैर्ययौस्त्रीभिररिंदमः ॥ ३७ ॥ रामंसर्वानवद्यांग्योरामपिप्रीषयाततः ॥ वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाःक्षितिस्थाश्चववंदिरे ॥ ३८ ॥ नूनंनंदतितेमाताकौसल्यामातृनंदना ॥ पश्यंतीसिद्धयात्रंत्वांपित्र्यंराज्यमवस्थितं ॥ ३९ ॥ सर्वसीमंतिनीभ्यश्चसीतांसीमंतिनीवरां ॥ अमन्यंतहितानार्योरामस्यहृदयप्रियां ॥ ४० ॥ तयासुचरितंदेव्यापुरानूनंमहत्तपः ॥ रोहिणीवशशांकेनरामसंयोगमापया ॥ ४१ ॥ इतिप्रासादशृंगेषुप्रमदाभिर्नरोत्तमः ॥ शुश्रावराजमार्गस्थःप्रियावाचउदाहृताः ॥ ४२ ॥ सराघवस्तत्रकथाप्रपंचान्शुश्रावलोकस्यसमागतस्य ॥ आत्माधिकाराविविधाश्चवाचःप्रहृष्टरूपस्यपुरोजनस्य ॥ ४३ ॥ एषश्रियंगच्छतिराघवोद्यराजप्रसादाद्विपुलांगमिष्यन् ॥ एतेवयंसर्वसमृद्धकामाएषामयंनोभविताप्रशास्ता ॥४४॥ लाभोजनस्यास्ययदेषसर्वंप्रपत्स्यतेराष्ट्रमिदंचिराय॥नह्यप्रियंकिंचनजातुकश्चित्पश्येन्नदुःखंमनुजाधिपेस्मिन् ॥४५

एवंतस्मात् तयासुचरितमित्युक्तरीत्याप्रमदाभिरुदीरिताइतियोजना ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सइति । कथाप्रपंचान्लौकिककथाविस्तारान् आत्माधिकाराःआत्मानमधिकृत्यप्रवृत्ताः पुरःपुरस्यसंबंधिनोजनस्य ॥ ४३ ॥ एषइति । श्रियंगमिष्यन् गच्छतिश्रियंप्राप्तुंगच्छति ॥ ४४ ॥ लाभइति । अस्यजनस्यायमेवलाभःयदेषसर्वंराष्ट्रंप्रपत्स्यते अस्मिन्मनुजाधिपेसति कश्चित्जातुकदाचित् किंचनाप्यप्रियंप्रियाभावंदुःखमनिष्टंचनपश्येत्॥४५॥

सघोषवद्भिरिति । स्वस्तिकसूतमागधैः स्वस्तिकाजयजयेतिमंगलंप्रयुंजानाः बंदिनइत्यर्थः । सूताःब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जाताः सारथ्येस्तुतिकर्मणिचनियुक्ताः । ब्राह्मण्यांक्षत्रियात्सूतइत्यमरः । मागधाःक्षत्रियायांवैश्याज्जाताः । राज्ञांप्रबोधनकर्मणिनियुक्ताःमागधःक्षत्रियाविशोरित्यमरः ॥ ४६ ॥ करेण्विति । रामोमहापथंददर्शेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकांडव्याख्याने षोडशःसर्गः ॥१६॥अथरामस्यराजसमीपगमनंसप्तदशे सरामइत्यादि । पताकाध्वजसंपन्नंपताकाःअनामांकिताः तदंकितानिध्वजानि ॥१॥ सगृहैरिति । मध्येनवीथीमध्येन प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ॥ २ ॥ कीदृशंराजमार्गंययावित्याकांक्षायामाह चंदनानामित्यादिना । क्षौमकौशांबरस्यक्षौमंदुकूलं । क्षौमंदुकूलमित्यमरः । कौशांबरंकौशेयंअविद्धाभिःअकृतरंध्राभिः नूतनाभिरितियावत् । स्फाटिकैःस्फटिकैः स्वार्थेअण्प्रत्ययः । तंराजपथं सकलभाग्ययुक्तं राजमार्गमित्यर्थः यद्वा प्रथमस्यराजपथपदस्यददर्शेत्यनेनसंबंधः द्वितीयस्यवक्ष्यमाणेनययावित्यनेनसंबंधः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दध्यक्षतहविरिति । अभ्यर्चितचत्वरंप्रतिपूजितांगणं अंगणंचत्वराजिरेइत्यमरः । यथार्हमिति । वीक्षणभ्रूक्षेपवचनांजलिप्रणामादिभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

सघोषवद्भिश्चहयैर्मतंगजैःपुरःसरैःस्वस्तिकसूतमागधैः ॥ महीयमानःप्रवरैश्चवादकैरभिष्टुतोवैश्रवणोयथाययौ ॥ ४६ ॥ करेणुमातंगरथाश्वसंकुलंमहाजनौघप्रतिपूर्णचत्वरम् ॥ प्रभूतरत्नंबहुपण्यसंचयंददर्शरामोरुचिरंमहापथम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीमदयोध्याकांडेषोडशःसर्गः ॥ १६ ॥ ॥ छ ॥ ॥

सरामोरथमास्थायसंप्रहृष्टसुहृज्जनः ॥ पताकाध्वजसंपन्नंमहार्हागरुधूपितम् ॥ अपश्यन्नगरंश्रीमान्नानाजनसमाकुलम् ॥ १ ॥ सगृहैरभ्रसंकाशैःपांडुरैरुपशोभितम् ॥ राजमार्गंययौरामोमध्येनागरुधूपितम् ॥ २ ॥ चंदनानांचमुख्यानामगरूणांचसंचयैः ॥ उत्तमानांचगंधानांक्षौमकौशांबरस्यच ॥ ३ ॥ अविद्धाभिश्चमुक्ताभिरुत्तमैःस्फाटिकैरपि ॥ शोभमानमसंबाधैस्तंराजपथमुत्तमम् ॥ ४ ॥ संवृतंविविधैःपण्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ॥ ददर्शतंराजपथंदिविदेवपथंयथा ॥ ५ ॥ दध्यक्षतहविर्लाजैर्धूपैरगरुचंदनैः ॥ नानामाल्योपगंधैश्चसदाभ्यर्चितचत्वरम् ॥ ६ ॥ आशीर्वादान्बहूञ्शृण्वन्सुहृद्भिःसमुदीरितान् ॥ यथार्हंचापिसंपूज्यसर्वानेवनरान्ययौ ॥ ७ ॥

पितामहैरिति । अद्याभिषिक्तस्त्वं पितामहाद्यैराचरितं तंप्रसिद्धंमार्गं मर्यादामनुपालय ॥ ८ ॥ यथेति । रामेराजनिसति सर्वेवयं ततः पूर्वस्मात्सुखत
रंयथाभवतितथावत्स्यामः ॥ ९ ॥ अलमिति । भुक्तेनभोजनेन परमार्थैः परमपुरुषार्थसाधनभूतैः जपहोमध्यानादिभिरित्यर्थः । राज्येप्रतिष्ठितंअभि
षिक्तं पुनःस्वगृहायनिर्यातं यथायथावत् पश्याम प्रार्थनायांलोट् ॥ १० ॥ ततइति । राज्येनाभिषेकोराज्यायाभिषेकः सयथाप्रियतरस्तथाततो
न्यत्प्रियतरंकिंचिन्नास्ति ॥११॥ एताइति । उदासीनःस्तुतिश्रवणेननिर्विकारः आत्मसंपूजनीःआत्मसंपूजाजननीः मनोहर्षजननीर्वा महापथंराजमार्गं
॥तनिश्लोकी ॥१२॥ नहीति । कश्चिदपिनरः मनश्चक्षुषीवा तस्मात्अपाक्रष्टुंनिवर्तयितुं नशक्नोति किमुतनारीजनइतिभावः अतिक्रांतेदूरगतेपिकिमु

पितामहैराचरितंतथैवप्रपितामहैः ॥ अद्योपादायतंमार्गमभिषिक्तोनुपालय ॥ ८ ॥ यथास्मलालिताःपित्राय
थापूर्वैःपितामहैः ॥ ततःसुखतरंरामेवत्स्यामस्सतिराजनि ॥ ९ ॥ अलमद्यहिभुक्तेनपरमार्थैरलंचनः ॥ यथा
पश्यामनिर्यांतंरामंराज्येप्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥ ततोहिनःप्रियतरंनान्यत्किंचिद्भविष्यति ॥ यथाभिषेकोराम
स्यराज्येनामिततेजसः ॥ ११ ॥ एताश्चान्याश्चसुहृदामुदासीनःकथाःशुभाः ॥ आत्मसंपूजनीःशृण्वन्ययौरा
मोमहापथम् ॥ १२ ॥ नहितस्मान्मनःकश्चिच्चक्षुषीवानरोत्तमात् ॥ नरःशक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रांतेपिराघवे ॥१३॥
यश्चरामंनपश्येत्तुयंचरामोनपश्यति ॥ निंदितःसवसेल्लोकेस्वात्माप्येनंविगर्हते ॥ १४ ॥

तसन्निहितइत्याशयः॥१३॥ यश्चेति। चकारोभिन्नक्रमःरामंचदर्शनकालएवपरिपूर्णामृतसरसिमज्जयंतमपि यस्तु अतिशयितवैलक्षण्यसंपन्नोपिनपश्येत्
स्तुतिसल्लापसत्काराद्यभावेपिअचेतनविलक्षणाकारेणचक्षुर्विषयंनकरोति अतएवयंरामोपिनपश्यतिनरस्याभिमुख्येहिभगवान्कटाक्षयति सः राममदृ
ष्ट्वातत्कटाक्षाविषयः निंदितोवसेत् यावत्कालंनिंदितः स्यात्लोकेनिंदितःस्यात्तंनिंदितुमनर्हः कोपिजनोनास्तीतिभावः । लोकेविषयप्रवणः कश्चित्स
त्यामपिलोकगर्हायांस्वयंसंतुष्टोभवति नतथेत्याह स्वात्माप्येनंविगर्हतइतिस्वांतःकरणमप्येनंविशेषेणगर्हते रामदर्शनाल्लोकगर्हयाचेतिभावः ॥ १४ ॥

सर्वैषामिति । सःरामःचतुर्णांवर्णानां सर्वैषामपिजनानां सप्तम्यर्थैषष्ठी वयःस्थानंप्रमाणंयस्यास्तां वयोनुरूपांदयां हियस्मात्कारणात्कुरुते तेनकारणेन तेतमनुव्रताइत्यन्वयः वयस्थानांवृद्धानामितिवा सर्वविशेषणं ॥१५ ॥ चतुष्पथानिति । चतुष्पथान्शृंगाटकानि देवपथान्देवालयान् चैत्यानिचैत्यवृक्षस्थानानि आयतनानिसभादीनिच परिहरन्अप्रदक्षिणंपरिहरन् प्रदक्षिणंयथाभवतितथाजगामेतिसंबंधः ॥ १६ ॥ सइत्यादि । राजकुलंराजगृहं कुलंगृहेपीत्यमरः । वर्द्धमानगृहैः वर्द्धमानलक्षणाधिष्ठानसमेतगृहैः पृथिव्यांगृहवरंपृथिव्यामद्वितीयमित्यर्थः । पितुर्वेश्मपितृवासस्थानं ॥ १७ ॥ १८ ॥

सर्वैषांहिसधर्मात्मावर्णानांकुरुतेदयां ॥ चतुर्णांहिवयस्थानांतेनतेतमनुव्रताः ॥ १५ ॥ चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यान्यायतनानिच ॥ प्रदक्षिणंपरिहरन्जगामनृपतेःसुतः ॥ १६ ॥ सराजकुलमासाद्यमेघसंघोपमैःशुभैः ॥ प्रासादशृंगैर्विविधैःकैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥ आवारयद्भिर्गगनंविमानैरिवपांडुरैः ॥ वर्द्धमानगृहैश्चापिरत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥ तत्पृथिव्यांगृहवरंमहेंद्रभवनोपमं ॥ राजपुत्रःपितुर्वेश्मप्रविवेशश्रियाज्वलन् ॥ १९ ॥ सकक्ष्याधन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोतिक्रम्यवाजिभिः ॥ पदातिरपरेकक्ष्येद्वेजगामनरोत्तमः ॥ २० ॥ ससर्वाःसमतिक्रम्यकक्ष्यादशरथात्मजः ॥ सन्निवर्त्यजनंसर्वंशुद्धांतंपुनरभ्यगात् ॥ २१ ॥ ततःप्रविष्टेपितुरंतिकंतदाजनः ससर्वोमुदितोन्नृपात्मजे ॥ प्रतीक्षतेतस्यपुनर्विनिर्गमंयथोदयंचंद्रमसःसरित्पतिः ॥ २२ ॥ इति श्रीमदयोध्याकांडे सप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥

सददर्शासनेरामोनिषण्णंपितरंशुभे ॥ कैकेयीसहितंदीनंमुखेनपरिशुष्यता ॥ १ ॥ सपितुश्चरणौपूर्वमभिवाद्यविनीतवत् ॥ ततोववंदेचरणौकैकेय्याःसुसमाहितः ॥ २ ॥

॥ १९ ॥ सइति । वाजिभिःरथयुक्तैर्वाजिभिः पदातिःपादचारी ॥ २० ॥ सइति । शुद्धांतंअंतःपुरं ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतांबराख्याने अयोध्याकांडव्याख्याने सप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

सइति । आसनेपर्यंके मूर्च्छितोन्यपतत्तस्मिन्पर्यंकेहेमभूषितइत्युत्तरत्रवक्ष्यमाणत्वात् मुखेनेत्युपलक्षणेतृतीया ॥ १ ॥ २ ॥

रामेति । नाभिभाषितुं रामेत्यस्मादधिकमित्यर्थः ॥ ३ ॥ तदिति । अपूर्वम् अदृष्टपूर्वं रामोपीत्यपिशब्देनदुःखसहस्रसद्भावेप्यक्षुभितोरामोदशरथवि
षादस्यस्वहेतुकत्वमाशंक्यभयमापन्नइत्यवगंतव्यम् ॥४॥ इंद्रियैरित्यादिश्लोकद्वयेदृष्ट्वाभयमापन्नेइत्येतदनुकृष्यसंबध्यते उपप्लुतंराहुग्रस्तम् उक्तानृतमृ
षियथाऋषिमिवस्थितंनिस्तेजस्कमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पमिति । अचिंत्यकल्पम् असंभावितमित्यर्थः । उपधारयन्विचारयन् संरब्धतरः

रामेत्युक्त्वाचवचनंबाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ शशाकन्नृपतिर्दीनोनेक्षितुंनाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥ तदपूर्वंनरपते
र्दृष्ट्वारूपंभयावहम् ॥ रामोपिभयमापन्नःपदास्पृष्ट्वेवपन्नगम् ॥४॥ इंद्रियैरप्रहृष्टैस्तंशोकसंतापकर्शितम् ॥
निश्वसंतंमहाराजंव्यथिताकुलचेतसम् ॥५॥ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यंक्षुभ्यंतमिवसागरम् ॥ उपप्लुतमिवादि
त्यमुक्तानृतमृषिंयथा ॥ ६ ॥ अचिंत्यकल्पंहिपितुस्तंशोकमुपधारयन् ॥ बभूवसंरब्धतरःसमुद्रइवपर्वणि
॥ ७ ॥ चिंतयामासचतदारामःपितृहितेरतः ॥ किंस्विदद्यैवनृपतिर्नमांप्रत्यभिनंदति ॥ ८ ॥ अन्यदा
मांपितादृष्ट्वाकुपितोपिप्रसीदति ॥ तस्यमामद्यसंप्रेक्ष्यकिमायासःप्रवर्तते ॥ ९ ॥ सदीनइवशोकार्त्तोवि
षण्णवदनद्युतिः ॥ कैकेयीमभिवाद्यैवरामोवचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ कच्चिन्मयानापराद्धमज्ञानाद्येनमे
पिता ॥ कुपितस्तन्ममाचक्ष्वत्वंचैवैनंप्रसादय ॥ ११ ॥ अप्रसन्नमनाःकिंनुसदामांप्रतिवत्सलः ॥ विवर्ण
वदनोदीनोनहिमामभिभाषते ॥ १२ ॥ शारीरोमानसोवापिकच्चिदेनंनबाधते ॥ संतापोवाभितापोवादुर्ल
भंहिसदासुखम् ॥ १३ ॥

संभ्रांततरः ॥ ७ ॥ चिंतयामासेति । किंस्वित्किंवा अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह ॥ ८ ॥ अन्यदेति । आयासः चित्तक्लेशः इतिचिंतयामासेत्यन्वयः
॥ ९ ॥ १० ॥ कच्चिदिति । नापराद्धमपराधोनकृतः अज्ञानात्प्रमादात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ शारीरइति । शारीरःसंतापोव्याधिः मानसोभितापआधिः
दुर्लभंहीतिपुण्यपापारब्धत्वान्मानुषशरीरस्येतिभावः ॥ १३ ॥

कच्चिदिति । मातृणामितिनिर्द्धारणेषष्ठी कच्चिदितिप्रश्ने किंचिदशुभंनकच्चिदितिसंबंधः ॥ १४ ॥ १५ ॥ यतइति । इहजगति नरःआत्मनोदेहस्य प्रादुर्भावम्उत्पत्तिम् यतोमूलंयत्कारणकंपश्येत्प्रत्यक्षेदैवते सतिसिद्धेतस्मिन्पितरिकथंनवर्त्तेत तद्वशेएववर्त्तेतेत्यर्थः ॥१६॥ कच्चित्तइति । तेअभिमानात्तववाल्लभ्यात् कोपेनवाममपिताभवत्याकिंचित्परुषमुक्तःकच्चित्यत्रयेनास्यमनःलुलितंकलुषितम् ॥ १७ ॥ एतदिति । किंनिमित्तमित्याद्याचक्ष्वेतिपूर्वोक्तस्यसर्वस्यसंग्रहः ॥१८॥ एवमिति । एवम् इति धृष्टंप्रत्यक्षतोरामानिष्टवचनविषयवैक्लव्यराहितम् ॥ १९ ॥ नराजेति । त्वद्भयादित्यस्य

कच्चिन्नकिंचिद्भरतेकुमारेप्रियदर्शने ॥ शत्रुघ्नेवामहासत्त्वेमातृणांवाममाशुभम् ॥ १४ ॥ अतोषयन्महाराजम
कुर्वन्वापितुर्वचः ॥ मुहूर्त्तमपिनेच्छेयंजीवितुंकुपितेनृपे ॥ १५ ॥ यतोमूलंनरःपश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः ॥
कथंतस्मिन्नवर्त्तेतप्रत्यक्षेसतिदैवते ॥ १६ ॥ कच्चित्तेपरुषंकिंचिदभिमानात्पितामम ॥ उक्तोभवत्याकोपेन
यत्रास्यलुलितंमनः ॥ १७ ॥ एतदाचक्ष्वमेदेवितत्त्वेनपरिपृच्छतः ॥ किंनिमित्तमपूर्वोयंविकारोमनुजाधिपे
॥ १८ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीराघवेणमहात्मना ॥ उवाचेदंसुनिर्लज्जाधृष्टमात्महितंवचः ॥ १९ ॥ नराजाकुपितो
रामव्यसनंनास्यकिंचन ॥ किंचिन्मनोगतंत्वस्यत्वद्भयान्नाभिभाषते ॥ २० ॥ प्रियंत्वामप्रियंवक्तुंवाणीनास्योप
वर्तते ॥ तदवश्यंत्वयाकार्यंयदनेनाश्रुतंमम ॥ २१ ॥ एषमह्यंवरंदत्त्वापुरामामभिपूज्यच ॥ सपश्चात्तप्यतेरा
जायथान्यःप्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥ अतिसृज्यददानीतिवरंममविशांपतिः ॥ सनिरर्थंगतजलेसेतुंबंधितुमिच्छति
॥ २३ ॥ धर्ममूलमिदंरामविदितंचसतामपि ॥ तत्सत्यंनत्यजेद्राजाकुपितस्त्वत्कृतेयथा ॥ २४ ॥

विवरणं प्रियमिति । आश्रुतंप्रतिज्ञातम् ॥२०॥२१॥ तत्किमित्यपेक्षायांसामान्यतोदर्शयति एषइत्यादिना ॥२२॥ अतिसृज्येति । अतिसृज्यप्रतिज्ञायगतजलेसेतुंबंधितुमिच्छतीतिदानस्यपूर्वमेवकृतत्वात् इदानींतत्परिहारव्यापारोव्यर्थइतिभावः ॥२३॥ धर्ममूलमिति । इदंजगद्धर्ममूलं इदंचसतांविदितं सद्भिर्विदितम् क्तस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठी तत्तस्मात्सत्यंसत्यरूपधर्मं राजात्वत्कृतेत्वत्प्रयोजनायमयिकुपितःसन्यथानत्यजेत् तथाकुर्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

तर्हितद्विशेषतोवक्तव्यमित्यत्राह यदीति । शुभमशुभंवातत्प्रतिज्ञातं राजायद्वक्ष्यतितत्त्वंकरिष्यसियदितदाराज्ञोविवक्षितमहमेवाख्यास्यामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ राजैवकुतोनवदतीत्यत्राह यदीति । नविपत्स्यतेयदि विफलंनभविष्यतिचेदित्यर्थः ॥ २६ ॥ एतदिति । व्यथितः गुरुवचनंकरिष्यतिनवेतिसंदेहस्यविषयोस्मीतिसंतप्तइत्यर्थः ॥ २७ ॥व्यथामेवाह । अहोइत्यादिना ॥ २८ ॥ नियुक्तइति । गुरुत्वपितृत्वनृपत्वहितपरत्वानिवचनकरण

यदितद्वक्ष्यतेराजाशुभंवायदिवाशुभम् ॥ करिष्यसिततःसर्वमाख्यास्यामिपुनस्त्वहम् ॥ २५ ॥ यदि
त्वभिहितंराज्ञात्वयितन्नविपत्स्यते ॥ ततोहमभिधास्यामिनह्येषत्वयिवक्ष्यति ॥ २६ ॥ एतत्तुवचनंश्रु
त्वाकैकेय्यासमुदाहृतम् ॥ उवाचव्यथितोरामस्तांदेवींनृपसन्निधौ ॥ २७ ॥ अहोधिङ्नार्हसेदेविवक्तुंमा
मीदृशंवचः ॥ अहंहिवचनाद्राज्ञःपतेयमपिपावके ॥ भक्षयेयंविषंतीक्ष्णंमज्जेयमपिचार्णवे ॥ २८ ॥ नियु
क्तोगुरुणापित्रानृपेणचहितेनच ॥ २९ ॥ तद्ब्रूहिवचनंदेविराज्ञोयदभिकांक्षितम् ॥ करिष्येप्रतिजानेचरा
मोद्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥ तमार्जवसमायुक्तमनार्यासत्यवादिनम् ॥ उवाचरामंकैकेयीवचनंभृशदारु
णम् ॥ ३१ ॥ पुरादैवासुरेयुद्धेपित्रातेममराघव ॥ रक्षितेनवरौदत्तौसशल्येनमहारणे ॥ ३२ ॥ तत्रमेया
चितोराजाभरतस्याभिषेचनम् ॥ गमनंदंडकारण्येतवचाद्यैवराघव ॥ ३३ ॥ यदिसत्यप्रतिज्ञंत्वंपितरं
कर्तुमिच्छसि ॥ आत्मानंचनरश्रेष्ठममवाक्यमिदंशृणु ॥ ३४ ॥ सन्निदेशेपितुस्तिष्ठयथानेनप्रतिश्रुतम् ॥
त्वयारण्यंप्रवेष्टव्यंनववर्षाणिपंचच ॥ ३५ ॥

हेतवः करिष्येतदित्यनुकर्षः ॥ २९ ॥ तदिति । यत्कार्यमभिकांक्षितंतद्वचनंतद्विषयवचनंब्रूहि तत्कार्यंकरिष्ये प्रतिजानेच प्रतिज्ञांकरोमिच रामोद्विर्नाभिभाषते विनाप्रतिज्ञयारामोद्विरुक्तिंनकरोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत्रेति । तत्रवरप्रदाननिमित्तं ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सन्निदेशइति । सन्निदेशेनियमने ॥ ३५ ॥

भरतइति । यदेतदभिषेचनम् अभिषेकसाधनं त्वदर्थेविहितं तेनसर्वेणराज्ञाभरतोभिषिच्येतेतियोजना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ एतेनेति । एतेनवरद्वय
प्रदाननिमित्तेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इतीति । इवशब्देनअन्यान्यपिपरुषाणिबहून्युक्तानीतिगम्यते शोकंमुखवैवर्ण्यादिबाह्यविकारम् प्रविव्यथेचा
पिरामविकारादर्शनेनाप्यधिकंविव्यथइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविंदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीतां० अयोध्याकां० अष्टादशःसर्गः ॥ १८॥
तदिति । मरणोपममितिलोकदृष्ट्या ॥ १ ॥ एवमिति । इतःअस्मान्नगरात् ॥ २ ॥ इदंत्विति । यद्यप्येतेनकारुण्येनसमाप्लुतइत्यनभिनंदनेहेतुरुक्तः

भरतस्त्वभिषिच्येतयदेतदभिषेचनम् ॥ त्वदर्थेविहितंराज्ञातेनसर्वेणराघव ॥३६॥ सप्तसप्तचवर्षाणिदंडकारण्य
माश्रितः ॥ अभिषेकमिमंत्यक्त्वाजटाजिनधरोवस ॥ ३७ ॥ भरतःकोसलपुरेप्रशास्तुवसुधामिमाम् ॥ नाना
रत्नसमाकीर्णांसवाजिरथकुंजराम् ॥ ३८ ॥ एतेनत्वांनरेंद्रोयंकारुण्येनसमाप्लुतः ॥ शोकसंक्लिष्टवदनोनशक्नो
तिनिरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥ एतत्कुरुनरेंद्रस्यवचनंरघुनंदन ॥ सत्येनमहतारामतारयस्वनरेश्वरम् ॥ ४० ॥ इतीव
तस्यांपरुषंवदंत्यांनचैवरामःप्रविवेशशोकं ॥ प्रविव्यथेचापिमहानुभावोराजातुपुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥
इति श्रीमदयोध्याकांडेअष्टादशःसर्गः ॥ १८॥ ॥ छ॥
तदप्रियममित्रघ्नोवचनंमरणोपमम् ॥ श्रुत्वानविव्यथेरामःकैकेयींचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमस्तुगमिष्यामिव
नंवस्तुमहंत्वितः ॥ जटाजिनधरोराज्ञःप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥ इदंतुज्ञातुमिच्छामिकिमर्थंमांमहीपतिः ॥ ना
भिनंदतिदुर्धर्षोयथापुरमरिंदमः ॥ ३ ॥ मन्युर्नचत्वयाकार्योदेविब्रूमितवाग्रतः ॥ यास्यामिभवसुप्रीतावनंची
रजटाधरः ॥ ४ ॥ हितेनगुरुणापित्राकृतज्ञेननृपेणच ॥ नियुज्यमानोविस्रब्धःकिंनकुर्यामहंप्रियम् ॥ ५ ॥ अ
लीकंमानसंत्वेकंहृदयंदहतीवमे ॥ स्वयंयन्नाहमांराजाभरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥

तथापिमत्स्वभावंजानन्किमर्थंना
भिनंदतीत्याहेतिबोध्यम् यथापुरंयथापूर्वं ॥३॥ मन्युरिति। मन्युःदैन्यम् मन्युर्दैन्येक्रतौक्रुधीत्यमरः ब्रूमिब्रवीमि॥४॥हितेनेति । हितेनहितपरेण गुरुणे
त्यनेनरामस्यतस्मान्मंत्रविशेषस्वीकारोस्तीतिगम्यते कृतज्ञेनस्वकृतवरप्रदानाभिज्ञेन॥५॥अलीकमिति।अलीकम् अप्रियंमानसंमनसिवर्त्तमानं ॥६॥

तवाप्रीतिर्भविष्यतीतिनोक्तवानित्याशंक्याह अहंहीति । सीतांधनुर्भंगकालइतिभावः ॥ ७ ॥ किंपुनरिति । पित्राप्रचोदितस्तवप्रियकामार्थंप्रतिज्ञा
मनुपालयंश्चदद्यामितिकिंपुनः ॥ ८ ॥ तदिति । इमंराजानंत्वमाश्वासय अश्रूणिमुंचतीतियत्इदंकिंनुनिर्हेतुकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ दंडकेति । पि
तुर्वाक्यमविचार्य वनंगच्छेतिपित्रानोक्तमितिविचारमकृत्वेत्यर्थः । समाःसंवत्सरान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अयंयावद्भरतागमनंविलंबिष्यतेचेन्महा

अहंहिसीतांराज्यंचप्राणानिष्टान्धनानिच ॥ हृष्टोभ्रात्रेस्वयंदद्यांभरतायाप्रचोदितः ॥ ७ ॥ किंपुनर्मनुजेंद्रेण
स्वयंपित्राप्रचोदितः ॥ तवचप्रियकामार्थंप्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥ तदाश्वासयहीमंत्वंकिंन्विदंयन्महीप
तिः ॥ वसुधासक्तनयनोमंदमश्रूणिमुंचति ॥ ९ ॥ गच्छंतुचैवानयितुंदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलाद
द्यैवनृपशासनात् ॥ १० ॥ दंडकारण्यमेषोहमितोगच्छामिसत्वरः ॥ अविचार्यपितुर्वाक्यंसमावस्तुंचतुर्दश
॥ ११ ॥ साहृष्टातस्यतद्वाक्यंश्रुत्वारामस्यकैकयी ॥ प्रस्थानंश्रद्दधानाहित्वरयामासराघवम् ॥ १२ ॥ एवंभवतु
यास्यंतिदूताःशीघ्रजवैर्हयैः ॥ भरतंमातुलकुलादुपावर्त्तयितुंनराः ॥ १३ ॥ तवत्वहंक्षमंमन्येनोत्सुकस्यविलं
बनम् ॥ रामतस्मादितःशीघ्रंवनंत्वंगंतुमर्हसि ॥ १४ ॥ व्रीडान्वितःस्वयंयच्चनृपस्त्वांनाभिभाषते ॥ नैतत्किंचि
न्नरश्रेष्ठमन्युरेषोपनीयताम् ॥ १५ ॥ यावत्त्वंनवनंयातःपुरादस्मादभित्वरन् ॥ पितातावन्नतेरामस्नास्यतेभोक्ष्य
तेपिवा ॥ १६ ॥ धिक्कष्टमितिनिश्वस्यराजाशोकपरिप्लुतः ॥ मूर्च्छितोन्यपतत्तस्मिन्पर्यंकेहेमभूषिते ॥ १७ ॥ रा
मोप्युत्थाप्यराजानंकैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ कशयेवाहतोवाजीवनंगंतुंकृतत्वरः ॥ १८ ॥ तदप्रियमनार्याया
वचनंदारुणोदयम् ॥ श्रुत्वागतव्यथोरामःकैकेयींवाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥

ननयःस्याद्भरतस्यज्येष्ठभ्रातृभक्तत्वादितिमत्वाह तवत्विति । उत्सुकस्यभरताभिषेकदर्शनोत्सुकस्य गमनोत्सुकस्यवा ॥ १४ ॥ व्रीडान्वितइति ।
नृपोव्रीडान्वितः सन्स्वयंनाभिभाषतइतियत् एतत् नकिंचिद्विचारानर्हंव्रीडांविनाकारणांतराभावात्मन्युः स्वयंनाभिभाषतइत्याग्रहः दैन्यंवा ॥ १५ ॥
॥ १६ ॥ धिगिति । उक्तासत्यवचनंश्रुत्वेतिभावः ॥ १७ ॥ रामइति । कृतत्वरः अभूदितिशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥

नेति। लोकमावस्तुम् लोकेवस्तुम् उपान्वध्याङ्वसइतिकर्मत्वं धर्मम् आस्थितम् आश्रितं अनेनराज्यायभरतागमनंप्रतीक्षतेरामइतिकैकेयीशंकावारिता
॥ २० ॥ यदिति। अत्रभवतःपूज्यस्यपितुः कृतमेवेतिविद्धीतिशेषः ॥ २१ ॥ नहीति। शुश्रूषापादसंवाहनादिःवचनक्रियावचनकरणम् ॥२२॥ २३ ॥
नेति। गुणमार्जवौदार्यादिगुणं नाशंससे नजानीषइत्यर्थः। ईश्वरतरा अत्यंतनियंत्री ॥ २४ ॥ अद्यैवगंतव्यमित्युक्तं तत्रयत्किंचिद्विलंबंयाचते याव

नाहमर्थपरोदेविलोकमावस्तुमुत्सुहे ॥ विद्धिमामृषिभिस्तुल्यंकेवलंधर्ममास्थितम् ॥ २० ॥ यदत्रभवतःकिंचि
च्छक्यंकर्तुंप्रियंमया ॥ प्राणानपिपरित्यज्यसर्वथाकृतमेवतत् ॥ २१ ॥ नह्यतोधर्मचरणंकिंचिदस्तिमहत्तरम् ॥
यथापितरिशुश्रूषातस्यवावचनाक्रिया ॥ २२ ॥ अनुक्तोप्यत्रभवताभवत्यावचनादहम् ॥ वनेवत्स्यामिविजने
वर्षाणीहचतुर्दश ॥२३॥ ननूनंमयिकैकेयिकिंचिदाशंससेगुणम् ॥ यद्राजानमवोचस्त्वंममेश्वरतरासती ॥ २४ ॥
यावन्मातरमापृच्छेसीतांचानुनयाम्यहम् ॥ ततोद्यैवगमिष्यामिदंडकानांमहद्वनम् ॥ २५ ॥ भरतःपालयेद्रा
ज्यंशुश्रूषेच्चापितुर्यथा ॥ तथाभवत्याकर्त्तव्यंसहिधर्मस्सनातनः ॥ २६ ॥ सरामस्यवचःश्रुत्वाभृशंदुःखहतः
पिता ॥ शोकादशक्नुवन्बाष्पंप्ररुरोदमहास्वनम् ॥ २७ ॥ वंदित्वाचरणौरामोविसंज्ञस्यपितुस्तथा ॥ कैकेय्या
श्चाप्यनार्यायानिष्पपातमहाद्युतिः ॥ २८ ॥ सरामःपितरंकृत्वाकैकेयींचप्रदक्षिणम् ॥ निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मा
त्स्वंददर्शसुहृज्जनम् ॥ २९ ॥ तंबाष्पपरिपूर्णाक्षःपृष्ठतोनुजगामह ॥ लक्ष्मणःपरमक्रुद्धःसुमित्रानंदवर्द्धनः ॥ ३० ॥

दिति। मातरंयावदापृच्छेसीतांचानुनयामितावदनुज्ञांकुर्वितिशेषः। ततःतदनंतरम् अद्यैवदिने दंडकानांमहद्वनंदंडोनामेक्ष्वाकुसुतस्तस्यराष्ट्रंशुक्रशा
पात्पांसुवर्षेणविनाशितं सदरण्यमभूत् तद्राष्ट्रंतन्नाम्नादंडकमित्युच्यते संज्ञायांकन्निति कन्प्रत्ययः प्रदेशभेदात्बहुवचनम् ॥२५॥ भरतइति। धर्मःसना
तनइत्यत्रधर्मापेक्षयापुल्लिंगत्वम् ॥ २६ ॥ सइति। बाष्पमशक्नुवन्निरोद्धुमितिशेषः ॥२७॥ वंदित्वेति। निष्पपातनिर्जगाम ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

आभिषेचनिकमिति। आभिषेचनिकम् अभिषेकप्रयोजनकं भाण्डंउपकरणजातंप्रदक्षिणकरणंप्रशस्तमाङ्गल्यदेवतायतनचतुष्पथादीन्प्रदक्षिणमाव
र्तयेदित्यादिधर्मशास्त्रोल्लङ्घनभयात् नतुतदासक्त्या दृष्टिंतत्राविचालयन् स्वयंतत्रनिरपेक्षइत्यर्थः सापेक्षःभरतस्यानेननाभिषेकोस्त्वितिप्रार्थनासहि
तःशनैर्जगाम तत्रदेवतासान्निध्यसम्भवादितिभावः ॥३१॥ नचेति। लक्ष्मींमुखविकासं राज्यनाशःराज्यभ्रंशः॥३२॥ रामस्यमुखवैवर्ण्यादिशरीरविकारा
भावमभिधायमानसविकाराभावमप्याह नवनमिति। सर्वलोकातिगस्यतुल्यमानावमानस्य परमयोगीश्वरस्येत्यर्थः ॥३३॥ प्रतिषिध्येत्यादि। व्यजने

आभिषेचनिकंभाण्डंकृत्वारामःप्रदक्षिणम् ॥ शनैर्जगामसापेक्षोदृष्टिंतत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥ नचास्यमहतीं
लक्ष्मींराज्यनाशोपकर्षति ॥ लोककान्तस्यकान्तत्वाच्छीतरश्मेरिवक्षपा॥३२॥ नवनंगन्तुकामस्यत्यजतश्चव
सुन्धराम् ॥ सर्वलोकातिगस्येवलक्ष्यतेचित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥ प्रतिषिध्यशुभंछत्रंव्यजनेचस्वलङ्कृते ॥ विसर्ज
यित्वास्वजनंरथंपौरांस्तथाजनान् ॥ ३४ ॥ धारयन्मनसादुःखमिन्द्रियाणिनिगृह्यच ॥ प्रविवेशात्मवान्वेश्ममा
तुरप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥ सर्वोह्यभिजनःश्रीमान्श्रीमतःसत्यवादिनः ॥ नालक्षयतरामस्यकिञ्चिदाकारमान
ने ॥ ३६ ॥ उचितंचमहाबाहुर्नजहौहर्षमात्मनः ॥ शारदःसमुदीर्णांशुश्चन्द्रस्तेजइवात्मजम् ॥ ३७ ॥ वाचाम
धुरयारामःसर्वंसम्मानयन्जनम् ॥ मातुःसमीपंधीरात्माप्रविवेशमहायशाः ॥ ३८ ॥ तंगुणैःसमतांप्राप्तोभ्राता
विपुलविक्रमः ॥ सौमित्रिरनुवव्राजधारयन्दुःखमात्मजम् ॥ ३९ ॥

वालव्यजने ॥३४॥ धारयन्निति। रामस्यपरदुःखासहिष्णुत्वाद्दुःखशब्देनसुहृज्जनदुःखदर्शनजंदुःखमुच्यते अप्रियशंसिवान् अप्रियमभिधातुकामःक्वसुः
समासाभ्यासलोपआर्षः ॥३५॥ सर्वइति। आकारंविकृताकारं श्रीमान्रामाभिषेकार्थकृतालङ्कारः ॥ ३६ ॥ उचितमिति। उचितंयोग्यंसहजमित्यर्थः
॥३७॥ एतादृशदुर्दशायामपिरमयितृत्वरूपंरामशब्दार्थंप्रकटयति वाचेति॥३८॥ तमिति। गुणैःसुखदुःखादिभिः समतांप्राप्तःसमानदुःखइत्यर्थः॥३९॥

प्रविश्येति । अर्थविपत्तिंअर्थनाशंसुहृज्जनस्यआत्मविपत्तिशङ्कयाप्राणनाशशङ्कयाविक्रियांनजगाम स्वविक्रियास्फुरणेसुहृज्जनोनश्येदितिशङ्कयास्ववि
क्रियांराज्यनाशजांनादर्शयदित्यर्थः ॥४०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥
तस्मिन्निति । आर्तशब्दः आर्तानांयादृशःशब्दस्तादृशइत्यर्थः ॥ १ ॥ कृत्येष्विति । अन्तःपुरस्यकृत्येषुकर्त्तव्येषुविषये गतिःकर्तृत्वेनप्राप्यःशरणंर
क्षिता शरणंगृहरक्षित्रोरित्यमरः ॥ २ ॥ कौसल्यायामिति । युक्तःसावधानः वर्ततेशुश्रूषते ॥ ३ ॥ नक्रुध्यतीति । यःअभिशप्तोपिपरुषमुक्तोपिनक्रु
द्ध्यति क्रोधनीयानिक्रोधहेतुकर्माणिवर्ज्जयन् क्रुद्धान्केवलमाग्रहेणकुपितान् प्रसादयंश्चवर्त्ततेसःइतःअस्माद्देशात्प्रवत्स्यति हन्तेतिशेषः ॥४॥ अबु

प्रविश्यवेश्मातिभृशंमुदान्वितंसमीक्ष्यतांचार्थविपत्तिमागताम् ॥ नचैवरामोत्रजगामविक्रियांसुहृज्जनस्यात्म
विपत्तिशङ्कया ॥ ४० ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेएकोनविंशःसर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ॥
तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेनिष्क्रामतिकृताञ्जलौ ॥ आर्त्तशब्दोमहान्जज्ञेस्त्रीणामन्तःपुरेतदा ॥ १ ॥ कृत्येष्वचोदितः
पित्रासर्वस्यान्तःपुरस्यच ॥ गतिर्यःशरणंचापिसरामोद्यप्रवत्स्यति ॥ २ ॥ कौसल्यायांयथायुक्तोजनन्यांवर्त्तते
सदा ॥ तथैववर्ततेस्मासुजन्मप्रभृतिराघवः ॥ ३ ॥ नक्रुध्यत्यभिशप्तोपिक्रोधनीयानिवर्ज्जयन् ॥ क्रुद्धान्प्रसादय
न्सर्वान्सइतोद्यप्रवत्स्यति ॥ ४ ॥ अबुद्धिर्बतनोराजाजीवलोकंचरत्ययम् ॥ योगतिंसर्वलोकानांपरित्यजति
राघवम् ॥ ५ ॥ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः ॥ पतिमाचुक्रुशुश्चैवसस्वरंचापिचुक्रुशुः ॥ ६ ॥ सहि
चान्तःपुरेघोरमार्त्तशब्दंमहीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसन्तप्तःश्रुत्वाव्यालीयतासने॥७॥ रामस्तुभृशमायस्तोनिश्व
सन्निवकुञ्जरः ॥ जगामसहितोभ्रात्रामातुरन्तःपुरंवशी ॥ ८ ॥

द्धिरिति । यःसर्वभूतानांगतिंराघवंपरित्यजति सनोराजा
अबुद्धिःसन्लोकान्चरतिभक्षयति नाशयतीत्यर्थः । चरगतिभक्षणयोरितिधातुः॥५॥इतीति । आचुक्रुशुःनिन्दतिस्म चुक्रुशुःरुरुदुः ॥६॥सहीति । व्या
लीयत लज्जादुःखभरेणशय्यायांविलीनोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ रामइति । भृशमायस्तःव्यसनेषुमनुष्याणांभृशंभवतिदुःखितइत्युक्तगुणवत्तयान्तःपुरार्तस्व
नश्रवणेनातिशयेनसंजातदुःखः निःश्वसन्निवकुञ्जरः परदुःखस्यापरिहार्यतांमत्वागुप्तदुःखःसन्कुञ्जरइवनिश्वसन्नित्यर्थः । वशीस्वायत्तीकृतेन्द्रियः ॥८॥

सइति । पुरुषंद्वारपालाध्यक्षम् ॥९॥ दृष्ट्वेति । जयेनविजयस्वेतिजयाशिषा ॥१०॥ ११ ॥ १२ ॥ वर्धयित्वेति । वर्द्धयित्वाजयाशिषेतिशेषः ॥ १३ ॥
कौसल्येति । रात्रिंरात्रौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइतिद्वितीया समाहितानियमयुक्ता ॥१४॥ सेति । जुहोतिहावयतिअतएवहावयन्तीमितिवक्ष्यति ब्राह्म
णैरितिशेषः ॥ १५ ॥ प्रविश्येत्यादि । देवकार्यनिमित्तमितिद्रव्यजातमितिशेषः ॥ १६ ॥ दधीत्यादि । हविषःहवींषि ॥ १७ ॥ लाजानिति । कृसरं

सोपश्यत्पुरुषंतत्रवृद्धंपरमपूजितम् ॥ उपविष्टंगृहद्वारितिष्ठतश्चापरान्बहून् ॥ ९ ॥ दृष्ट्वैवतुतदारामंतेसर्वेसहसो
त्थिताः ॥ जयेनजयतांश्रेष्ठंवर्द्धयन्तिस्मराघवम् ॥१०॥ प्रविश्यप्रथमांकक्ष्यांद्वितीयायांददर्शसः ॥ ब्राह्मणान्
वेदसम्पन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान् ॥ ११ ॥ प्रणम्यरामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायांददर्शसः ॥ स्त्रियोवृद्धाश्चबाला
श्चद्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥ वर्द्धयित्वाप्रहृष्टास्ताःप्रविश्यचगृहंस्त्रियः ॥ न्यवेदयन्तत्वरितारामभातुःप्रियंत
दा ॥ १३ ॥ कौसल्यापितदादेवीरात्रिंस्थित्वासमाहिता ॥ प्रभातेत्वकरोत्पूजांविष्णोःपुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥
साक्षौमवसनाहृष्टानित्यंव्रतपरायणा ॥ अग्निंजुहोतिस्मतदामन्त्रवत्कृतमङ्गला ॥ १५ ॥ प्रविश्यचतदारामो
मातुरन्तःपुरंशुभम् ॥ ददर्शमातरंतत्रहावयन्तींहुताशनम् ॥ देवकार्यनिमित्तंचतत्रापश्यत्समुद्यतम् ॥ १६ ॥ द
ध्यक्षतंघृतंचैवमोदकान्हविषस्तथा ॥ १७ ॥ लाजान्माल्यानिशुक्लानिपायसंकृसरंतथा ॥ समिधःपूर्णकुम्भा
श्चददर्शरघुनन्दनः ॥१८॥ तांशुक्लक्षौमसंवीतांव्रतयोगेनकर्शिताम् ॥ तर्पयन्तींददर्शाद्भिर्देवतांदेववर्णिनीम् ॥१९॥
साचिरस्यात्मजंदृष्ट्वामातृनन्दनमागतम् ॥ अभिचक्रामसंहृष्टाकिशोरंवडवायथा ॥ २० ॥

तिलौदनंदध्यक्षतेत्यारभ्यवाक्यान्तरम् अतोनक्रियाद्वयविरोधः पूर्वंदेवकार्यनिमित्तमितिद्रव्याणिसामान्येनोक्तानि अथविशेषेणेतिविवेकः ॥ १८ ॥
तामिति । तर्प्पयन्तींप्रीणयन्तीम् ॥ १९ ॥ सेति । अभिचक्रामअभिमुखंजगाम किशोरम् अश्वबालकम् वडवाअश्वस्त्री ॥ २० ॥

सइति। उपसंगृह्य अभिवाद्य स्थितइतिशेषः॥२१॥२२॥रामानुजीयम्॥वृद्धानामिति।धर्मंचोपहितंकुलइतिपाठः॥२३॥सत्यप्रतिज्ञमिति। अभिषेक्ष्यतीत्यत्रहेतुः इदानीमप्यभिषेकोनारब्धइतिनाशङ्कनीयमितिभावः पश्यजानीहि॥२४॥दत्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं।सराघवः भोजनेननिमन्त्रितःसन् दत्तमासनंआलभ्यस्पृष्ट्वा दण्डकारण्यंप्रस्थितोहम् आप्रष्टुंगमनंनिमंत्रयितुम् उपचक्रमेउद्योगमकार्षमितिमातरमब्रवीदितिसम्बन्धः यद्वा दत्तमितिभोजनेननिमन्त्रितः भोजनार्थंनिमन्त्रितः भोजनार्थंदत्तमासनमालभ्यतिष्ठन् दत्तासनेउपवेशनाभावेपिस्पर्शमात्रंकार्यमित्यागमात् किञ्चिद्व्रीडात् एवंब्रुवन्त्यैमा

समातरमभिक्रान्तामुपसंगृह्यराघवः ॥ परिष्वक्तश्चबाहुभ्यामुपाघ्रातश्चमूर्द्धनि ॥ २१ ॥ तमुवाचदुराधर्षंराघवं सुतमात्मनः ॥ कौसल्यापुत्रवात्सल्यादिदंप्रियहितंवचः ॥ २२ ॥ वृद्धानांधर्मशीलानांराजर्षीणांमहात्मनाम् प्राप्नुह्यायुश्चकीर्त्तिंचधर्मंचोपहितंकुले ॥ २३ ॥ सत्यप्रतिज्ञंपितरंराजानंपश्यराघव ॥ अद्यैवहित्वांधर्मात्मायौवराज्येभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥ दत्तमासनमालभ्यभोजनेननिमन्त्रितः ॥ मातरंराघवःकिञ्चिद्व्रीडात्प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २५ ॥ स्वस्वभावविनीतश्चगौरवाच्चतदानतः ॥ प्रस्थितोदण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥ देविनूनंनजानीषेमहद्भयमुपस्थितम् ॥ इदंतवचदुःखायवैदेह्यालक्ष्मणस्यच ॥ २७ ॥ गमिष्येदण्डकारण्यंकिमनेनासनेनमे ॥ विष्टरासनयोग्योहिकालोयंमामुपस्थितः ॥ २८॥ ॥ ॥ ॥

त्रेकथंमयाप्रस्थानंकथनीयमितिलज्जयाअब्रवीत् किमर्थमासनमुपलभ्यनोपविष्टवानित्यत्राह सइति गौरवात्मातरिबहुमानात् प्रस्थितःप्रस्थातुमुद्यतः आप्रष्टुम्अनुज्ञांकारयितुमुपचक्रमे उपक्रान्तवान् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अब्रवीदित्युक्तमाह देवीत्यादि। भयंतवेतिशेषः इदंवक्ष्यमाणंवचनंदुःखायतथापिवक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इदंशब्दार्थमाह गमिष्यइति। अनेनरत्नमयेन विष्टरेत्यादि विष्टरोनामपञ्चविंशतिदर्भनिर्मितस्तापसासनविशेषः पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मातदर्द्धेनतुविष्टरइतिस्मृतेः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चतुर्दशेति । मुनिवत् वत्स्यामीतिसम्बन्धः अत्रामिषशब्देनसूदैःसंस्कृतंमांसमुच्यते केवलंमांसस्वीकारस्योत्तरत्रवक्ष्यमाणत्वात् इदंमेध्यमिदंस्वादुनिष्टतमिदमग्निनेति ॥ २९ ॥ कुतएवमित्यत्राह भरतायेति ॥ ३० ॥ सइति । सोहमित्यर्थः लघुत्वप्रदर्शनायषट् चाष्टौचेत्युक्तं चतुर्दशेत्युक्तेहिगौरवंगम्यते वन्यानिवनसम्बन्धीनिवानप्रस्थयोग्यकर्माणीतियावत् । आसेवमानःआचरन् वर्त्तयन्जीवनंकुर्वन् ॥ ३१ ॥ सेति । सापुत्रोक्तंश्रुतवतीसालस्यवृक्षस्य अनोकहःकुटःसालइत्यमरः । परशुनेति हठात्छेदनज्ञापनाय नगरेतथाछेदनाभावात्वनइत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ तामिति । गतचेतसंमूर्च्छिताम् ॥ ३३ ॥

चतुर्दशहिवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने ॥ मधुमूलफलैर्जीवन्हित्वामुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥ भरतायमहाराजोयौवराज्यंप्रयच्छति ॥ मांपुनर्दण्डकारण्येविवासयतितापसम् ॥३०॥ सषट्चाष्टौचवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने ॥ आसेवमानोवन्यानिफलमूलैश्चवर्त्तयन् ॥ ३१ ॥ सानिकृत्तेवसालस्ययष्टिःपरशुनावने ॥ पपातसहसादेवीदेवतेवदिवश्च्युता ॥३२॥ तामदुःखोचितांदृष्ट्वापतितांकदलीमिव ॥ रामस्तूत्थापयामाससमातरंगतचेतसम् ॥३३॥ उपावृत्त्योत्थितांदीनांवडवामिववाहिताम् ॥ पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गींविममर्शचपाणिना ॥ ३४ ॥ साराघवमुपासीतमसुखार्त्तासुखोचिता ॥ उवाचपुरुषव्याघ्रमुपशृण्वतिलक्ष्मणे ॥ ३५ ॥ यदिपुत्रनजायेथाममशोकायराघव ॥ नस्मदुःखमतोभूयःपश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥ एकएवहिवंध्यायाःशोकोभवतिमानसः ॥ अप्रजास्मीतिसंतापोनह्यन्यःपुत्रविद्यते ॥ ३७ ॥ नदृष्टपूर्वंकल्याणंसुखंवापतिपौरुषे ॥ अपिपुत्रेतुपश्येयमितिरामास्थितंमया ॥ ३८ ॥

उपावृत्त्येति । उपावृत्त्योत्थितांश्रमनिवृत्त्यर्थंभुविवेष्टनंकृत्वोत्थितां वाहितांभारवाहनंप्रापिताम् ॥३४॥ सेति । असुखार्तांदुःखार्ता ॥ ३५ ॥ यदीति । हेपुत्रत्वंयदिनजायेथाअतः अजननात् भूयः अतिशयितंदुःखम् । इष्टपुत्रविश्लेषजंनपश्येयं अप्रजाःवंध्या॥३६॥ इदमेवोपपादयति एकइति । अन्यःविश्लेषजः भूलुण्ठनादिःकायिकश्च अप्रजास्मीत्यसिजभावआर्षः ॥ ३७ ॥ नेति । पतिपौरुषेसत्यपि कल्याणंज्येष्ठपत्नीत्वोचितग्रामाभरणाद्यैश्वर्यरूपं शुभंसुखंवा भर्तृसम्माननादिजनितसौख्यंवा अपिपुत्रइति अपिसम्भावनायां पुत्रेसतितद्बलात् पश्येयमिति मयास्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

भूतदुःखमुक्त्वाभविष्यद्दुःखमाह सेति । साएवंसुखमलभमाना बह्वूनीत्युक्तेःपूर्वमपिस्वल्पानिसन्तीतिगम्यते अमनोज्ञानिपरुषाणिपरुषाणीत्युक्तेमनोज्ञ
मिश्रत्वमपिप्रतीयेत वाक्यानि नतुसूचकपदानि हृदयच्छिदांभर्त्तृहृदयवैकल्यकारिणीनांअवराणांस्वेनैवतथावक्तुमुचितानांसपत्नीनांनतुस्वाधीनानां
वरासतीस्वस्याप्यवरत्वे नकिञ्चिद्दुःखमितिभावः । क्रोधेनसपत्नीनामितिबहुवचनोक्तिः । तत्रहठात्स्वगृहंमागच्छेत्युक्तिः । कोपेनभर्त्तृसकाशात्नि
र्याहीत्युक्तिः अपुत्रायाःकिमुत्सवेनेत्येवमादीनिसपत्नीवाक्यानिबोद्धव्यानि ॥ ३९ ॥ अतइति । अतःसपत्नीवाक्यश्रवणजाद्दुःखात् प्रमदानांकिंनुदुः
खतरं तस्मान्ममशोकोविलापश्चयादृशः इयत्तयावक्तुमशक्यः अनन्तकः दुष्पारः ॥ ४० ॥ उक्तंदुःखंनिदर्शयति त्वयीति । बलवतित्वयिसन्निहितेपि

साबह्वन्यमनोज्ञानिवाक्यानिहृदयच्छिदाम् ॥ अहंश्रोष्येसपत्नीनामवराणांवरासती ॥ ३९ ॥ अतोदुःखतरंकि
न्नुप्रमदानांभविष्यति ॥ ममशोकोविलापश्चयादृशोयमनन्तकः ॥४०॥ त्वयिसन्निहितेप्येवमहमासंनिराकृता ॥
किंपुनःप्रोषितेतातध्रुवंमरणमेवमे॥४१॥अत्यन्तंनिगृहीतास्मिभर्तुर्नित्यमतन्त्रिता॥ परिवारेणकैकेय्याःसमावा
प्यथवावरा ॥ ४२ ॥ योहिमांसेवतेकश्चिदथवाप्यनुवर्त्तते॥ कैकेय्याःपुत्रमन्वीक्ष्यसजनोनाभिभाषते ॥ ४३ ॥
नित्यक्रोधतयातस्याःकथंनुखरवादितत् ॥ कैकेय्यावदनंद्रष्टुंपुत्रशक्ष्यामिदुर्गता ॥ ४४ ॥

एवंभवदनुभूतप्रकारेणनिराकृता त्वयिप्रोषितेतुकिंपुनः अतोमेमरणंध्रुवमितियोजना ॥ ४१ ॥ अत्यन्तमिति । भर्त्तुःभर्त्रानिगृहीताअहंअतन्त्रिताअप्र
धानीकृतास्मि तन्त्रंप्रधानेसिद्धान्तइतिनिघण्टुः । अतःकैकेय्याःपरिवारेणदासीजनेनसमाकृतास्मि अथवाविचार्यमाणे अवरान्यूनाकृतास्मि॥४२॥दुः
खान्तरमाह यइति । त्वयिप्रोषितेयःस्वजनः मांसेवतेपरिचरति अनुवर्त्तते प्रियोक्तिंकरोतिसोपिकैकेय्याःपुत्रं भरतमन्वीक्ष्यतद्भयादित्यर्थः । नाभिभा
षतेनाभिभाषेत ॥ ४३ ॥ नित्यक्रोधतयेति । खरवादिपरुषवचनशीलं तत्पूर्वानुभूतंदुर्गताऽगतिका ॥ ४४ ॥

दशेति।तवजातस्यत्वयिजातेसति दशसप्तचवर्षाणि दुःखपरिक्षयंप्रकाङ्क्षन्त्यातवयौवराज्येनेतिभावः।मयासुखमासितानिआस्थितानि ननुऊनषोडशव
र्षोमेरामोराजीवलोचनइतिविश्वामित्रंप्रतिदशरथवचनात्विवाहानन्तरम् उषित्वाद्वादशसमाइक्ष्वाकूणांनिवेशनेइत्युपरिसीतयावक्ष्यमाणत्वाच्चरामस्या
ष्टाविंशतिवर्षाणिवर्त्तन्तेतत्कथंदशसप्तचवर्षाणीत्युच्यतेइतिचेत् नैषदोषः। अत्रजातस्येत्युक्तिःद्वितीयजन्मापेक्षयागर्भैकादशेषुराजन्यमितिबहुवचनेग
र्भनवममारभ्यक्षत्रियस्योपनयनकालत्वोक्तेः।वयसापञ्चविंशकइतिसीतावचनात्वचनान्तरविरोधपरिहारादिकंबालकाण्डएवकृतम् ऊनषोडशवर्षोमइ

दशसप्तचवर्षाणितवजातस्यराघव ॥ आसितानिप्रकाङ्क्षन्त्यामयादुःखपरिक्षयम् ॥ ४५ ॥ तदक्षयमहंदुःखंनोत्स
हेसहितुंचिरम् ॥ विप्रकारंसपत्नीनामेवंजीर्णापिराघव ॥ ४६ ॥ अपश्यन्तीतवमुखंपरिपूर्णशशिप्रभम् ॥ कृपणाव
र्तयिष्यामिकथंकृपणजीविकाम् ॥ ४७ ॥ उपवासैश्चयोगैश्चबहुभिश्चपरिश्रमैः ॥ दुःखसंवर्द्धितोमोघंत्वंहिदुर्गत
यामया ॥ ४८ ॥ स्थिरंतुहृदयंमन्येममेदंयन्नदीयते ॥ प्रावृषीवमहानद्याःस्पृष्टंकूलंनवाम्भसा ॥ ४९ ॥ ममैव
नूनंमरणंनविद्यतेनचावकाशोस्तियमक्षयेमम॥ यदन्तकोद्यैवनमांजिहीर्षतिप्रसह्यसिंहोरुदतींमृगीमिव ॥ ५० ॥
स्थिरंहिनूनंहृदयंममायसंनभिद्यतेयद्भुविनावदीर्यते ॥ अनेनदुःखेनचदेहमर्पितंध्रुवंह्यकालेमरणंनविद्यते ॥ ५१ ॥

त्यत्र ॥ ४५ ॥ तदिति । सहितुंसोढुं चिरंनोत्सहे जीर्णापिसपत्नीदुर्वाक्यश्रवणदुःखेनजीर्णापि विप्रकारम् अपकाररूपं दुःखमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ अप
श्यन्तीति । कृपणजीविकांदीनजीवनं वर्तयिष्यामिकरिष्यामीत्यर्थः । आजीवोजीविकावार्तावृत्तिर्वर्तनजीवनइत्यमरः ॥ ४७ ॥ उपवासैरिति । योगैः
देवताध्यानैः परिश्रमैःव्रतैः मोघंनिष्फलंयथाभवतितथा दुर्गतयाभाग्यरहितयेतियावत् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ स्थिरंहीति । अनेनदुःखेनअर्पि
तम्आहतं ममहृदयंनभिद्यतेइतियत् अतःस्थिरंहि नाशरहितमेव देहंचनावदीर्यतइतियत् अतःआयसम्अयोनिर्मितंनूनं तथाहि अकालेअविहित
काले मरणंनविद्यते ध्रुवम् ॥ ५१ ॥

इदंत्विति । इदंवक्ष्यमाणंदुःखं तु पूर्वदुःखेभ्योविलक्षणंतदेवाह यदिति यस्मान्मेअपत्यकारणात्कृतानिव्रतानिदानानि संयमाःध्यानानिच अनर्थका
निजातानिसामान्येनपुंसकमितिनपुंसकत्वम् तत्तंतपश्चऊषरेउप्तंबीजमिवसुनिष्फलमासीत् इदन्तुदुःखमित्यन्वयः ॥५२॥ ध्रुवंह्यकालेमरणंनविद्यतइत्ये
तत्सकार्यंदर्शयति यदिहीति । यदिलभेततदाहं परेतसंसदंयमसभां गतास्यामित्यन्वयः॥५३॥ अथेति । अथापिअकालमरणाभावेपि किंजीवितंकुत्सि
तजीवितं वृथासुदुर्बला अधीरेतियावत् अनुकाङ्क्ष्यावात्सल्येन॥५४॥भृशमिति।असुखंदुःखम् अमर्षितासोढुमशक्ता व्यसनंरामविश्लेषभवंव्यसनम् उप

इदन्तुदुःखंयदनर्थकानिमेव्रतानिदानानिचसंयमाश्चहि॥तपश्चतप्तंयदपत्यकारणात्सुनिष्फलंबीजमिवोप्तमूषरे
॥ ५२ ॥ यदिह्यकालेमरणंस्वयेच्छयालभेतकाश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः ॥ गताहमद्यैवपरेतसंसदंविनात्वयाधेनुरिवा
त्मजेनवै ॥ ५३ ॥ अथापिकिंजीवितमद्यमेवृथात्वयाविनाचन्द्रनिभाननप्रभ ॥ अनुव्रजिष्यामिवनंत्वयैवगौः
सुदुर्बलावत्समिवानुकाङ्क्षया ॥५४॥ भृशमसुखममर्षितातदाबहुविललापसमीक्ष्यराघवम् ॥ व्यसनमुपनिशाम्य
सामहत्सुतमिवबद्धमवेक्ष्यकिन्नरी ॥ ५५ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे विंशतिमःसर्गः ॥ २० ॥ ॥ ॥
तथातुविलपन्तींतांकौसल्यांराममातरम् ॥ उवाचलक्ष्मणोदीनस्तत्कालसदृशंवचः ॥ १ ॥ नरोचतेममाप्येतदा
र्येयद्राघवोवनम् ॥ त्यक्त्वाराज्यश्रियंगच्छेत्स्त्रियावाक्यवशङ्गतः ॥ २ ॥

निशाम्यआलोच्य ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने विंशतितमःसर्गः ॥ २० ॥
एवमुपक्रान्तस्यपितृवचनपरिपालनस्यस्थैर्यमस्मिन्सर्गेप्रतिपाद्यते तथेति । तत्कालसदृशंकौसल्यादुःखकालोचितम् एतेनवक्ष्यमाणलक्ष्मणवचनंकेव
लंकौसल्याशोकशान्त्यर्थं नतुसहृदयमितिगम्यते ॥ १ ॥ नरोचतइति । ममापिमह्यमपि स्त्रियाःकैकेय्याः ॥ २ ॥

ननुनाहंकैकेयीवचनात्गच्छामि किंतुराजवचनादित्याशङ्क्याह विपरीतइति। विपरीतःविपरीतवयोधर्मा तत्रहेतुः वृद्धत्वंविषयप्रधर्षितत्वंच विषयाःश
ब्दादयः ननुपरिशुद्धंप्रतिशब्दादिविषयाः किंकुर्युरित्यत्राह समन्मथइति चोद्यमानः कैकेय्येतिशेषः। इवशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ ३ ॥ ननुरामदोषादेवा
स्तुविवासनंतत्राह नास्येति।अपराधंराजद्रोहं दोषंमहापातकादिकं तथाविधंनिर्वासनयोग्यम् ॥ रा०॥ नेति। अपराधंराजद्रोहं दोषंमहापातकादिदोषं
तथाविधंनिर्वासनयोग्यंएतच्छ्लोकानन्तरंनतंपश्यामीतिश्लोकः॥४॥दोषाभावेकिम्प्रमाणमित्याशङ्क्यनतावच्छब्दइत्याह नेति। स्वमित्रोपिसुतरांशत्रुर
पिनिरस्तोपिकेनचिदपराधेनतिरस्कृतोपि नरःअसुरश्चेद्भवेत्परोक्षमपि प्रत्यक्षेकाकथेतिभावः दोषंयंकश्चिदपिउदाहरेत्वदेत् तंलोकेकुत्रापिनपश्या

विपरीतश्चवृद्धश्चविषयैश्चप्रधर्षितः ॥ नृपःकिमिवनब्रूयाच्चोद्यमानःसमन्मथः ॥ ३ ॥ नास्यापराधंपश्यामिना
पिदोषंतथाविधम् ॥ येननिर्वास्यतेराष्ट्राद्वनवासायराघवः ॥ ४ ॥ “ अहंहनिष्येपितरंवृद्धंकामवशङ्गतम् ॥
स्त्रियायुक्तंचनिर्लज्जंधर्मायुक्तंनृपंयथा ” ॥ नतंपश्याम्यहंलोकेपरोक्षमपियोनरः ॥ स्वमित्रोपिनिरस्तोपियोस्य
दोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥ देवकल्पमृजुंदान्तंरिपूणामपिवत्सलम् ॥ अवेक्षमाणःकोधर्मंत्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥६॥
तदिदंवचनंराज्ञःपुनर्बाल्यमुपेयुषः ॥ पुत्रःकोहृदयेकुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥ यावदेवनजानातिकश्चिद
र्थमिमंनरः ॥ तावदेवमयासार्द्धमात्मस्थंकुरुशासनम् ॥ ८ ॥ मयापार्श्वेसधनुषातवगुप्तस्यराघव ॥ कःसमर्थो
धिकंकर्तुंकृतान्तस्येवतिष्ठतः ॥ ९ ॥

मि ॥ ५ ॥ नाप्यनुमानंप्रत्यक्षंचेत्याह देवकल्पमिति । देवकल्पं ईषत्समाप्तावित्यादिनाकल्प
प्प्रत्ययः। देवसमानंनित्यशुद्धमितियावत् । ऋजुंकरणत्रयार्जवयुक्तं प्रजाछंदानुवर्त्तिनंवा दान्तंदमितं गुरुभिःशिक्षितमित्यर्थः । निगृहीतेन्द्रियंवा
रिपूणांकैकेय्यादीनामपिवत्सलं धर्मंधर्मस्वरूपं पुत्रंकारणेसत्यपित्यागानर्हसम्बन्धम्अवेक्षमाणःपश्यन् यद्वा धर्ममवेक्षमाणःधार्मिकः अकारणात्दो
षंविनापित्यजेत् ॥ ६ ॥ तदिति। बाल्यंबालभावं कामपारवश्यमित्यर्थः। राजवृत्तंराजनीतिम् ॥ ७ ॥ यावदिति। शास्यतइतिशासनं राज्यंआत्म
स्थंकुरु स्वाधीनंकुर्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ मयेति। तवाधिकंकर्त्तुंतवपौरुषाधिकं पौरुषंकर्त्तुमित्यर्थः ॥ ९ ॥

निर्मनुष्यामिति । विप्रियेप्रातिकूल्ये ॥ १० ॥ भरतस्येति । पक्ष्यःसहायभूतोवर्गः ॥ ११ ॥ प्रोत्साहितइति । अमित्रभूतो यदिशत्रुपक्षसहायभूतश्चेदित्यर्थः॥१२॥स्वोक्तार्थेधर्मशास्त्रंप्रमाणयति गुरोरिति।अवलिप्तस्यगर्वितस्य उत्पथम् अमर्यादाम् ॥१३॥बलमिति।बलंराजत्वप्रयुक्तबलं हेतुंवरदानरूपहेतुंवा॥१४॥१५॥अनुरक्तइति। दत्तेनदानेन इष्टेनदेवार्चनादिना॥१६॥१७॥१८॥१९॥भ्रातुरिति । श्रुतंवाक्यजातमितिशेषः । परमधार्मिकराममातृ

निर्मनुष्यामिमांसर्वामयोध्यांमनुजर्षभ ॥ करिष्यामिशरैस्तीक्ष्णैर्यदिस्थास्यतिविप्रिये ॥ १० ॥ भरतस्याथपक्ष्योवायोवास्यहितमिच्छति॥सर्वानेतान्वधिष्यामिमृदुर्हिपरिभूयते॥११॥ प्रोत्साहितोयंकैकेय्यासदुष्टोयदिनःपिता ॥ अमित्रभूतोनिःसङ्गंवध्यतांबध्यतामपि ॥ १२ ॥ गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथंप्रतिपन्नस्यकार्यंभवतिशासनम् ॥ १३ ॥ बलमेषकिमाश्रित्यहेतुंवापुरुषर्षभ ॥ दातुमिच्छामिकैकेय्यैराज्यंस्थितमिदंतव ॥ १४ ॥ त्वयाचैवमयाचैवकृत्वावैरमनुत्तमम् ॥ कास्य[1]शक्तिःश्रियंदातुंभरतायारिशासन ॥ १५ ॥ अनुरक्तोस्मिभावेनभ्रातरंदेवितत्त्वतः ॥ सत्येनधनुषाचैवदत्तेनेष्टेनतेशपे ॥ १६ ॥ दीप्तमग्निमरण्यंवायदिरामःप्रवेक्ष्यति ॥ प्रविष्टंतत्रमांदेवित्वंपूर्वमवधारय ॥ १७ ॥ हरामिवीर्याद्दुःखंतेतमःसूर्यइवोदितः ॥ देवीपश्यतुमेवीर्यंराघवश्चैवपश्यतु ॥ १८ ॥ एतत्तुवचनंश्रुत्वालक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ उवाचरामंकौसल्यारुदन्तीशोकलालसा ॥ १९ ॥ भ्रातुस्तेवदतःपुत्रलक्ष्मणस्यश्रुतंत्वया ॥ यदत्रानन्तरंकार्यंकुरुष्वयदिरोचते ॥२०॥ नचाधर्म्यंवचःश्रुत्वासपत्न्याममभाषितम् ॥ विहायशोकसन्तप्तांगन्तुमर्हसिमामितः ॥ २१ ॥ धर्मज्ञयदिधर्मिष्ठोधर्मंचरितुमिच्छसि ॥ शुश्रूषमामिहस्थस्त्वंचरधर्ममनुत्तमम् ॥२२॥

त्वाच्चापलंविहाययदिरोचतेइत्युक्तवती ॥ रा० ॥ भ्रातुरिति । श्रुतंवाक्यजातमितिशेषः।यदत्रानन्तरंकार्यमितिपाठःसम्यक् परमधार्मिकराममातृत्वाच्चापलंविहाययदिरोचतइत्युक्तवती ॥२०॥ पितृवचनपरिपालकस्यरामस्यलक्ष्मणवचनमसह्यमितिज्ञात्वाह नचेत्यादिना ॥२१॥ धर्मज्ञेति । एभ्योमातागरीयसीतिवचनंहृदिनिधायाह शुश्रूषमामिति ॥ २२ ॥

---

[1] कोहिशक्तःप्रियमितिपाठान्तरम् ।

शुश्रूषुरिति । कश्यपपुत्रेष्वेकः स्वगृहेमातृशुश्रूषारूपमहातपसात्रिदिवंप्राप्तवानितिगम्यते ॥२३॥ यथेति । नानुजानामिअनुज्ञांनकरोमि॥२४॥२५॥ यदीति । प्रायंप्रायोपवेशनम् अनशनदीक्षामितियावत्॥२६॥ततइति । निरयशब्देनदुःखंलक्ष्यते ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रःसरितांपतिः अधर्मात्पिप्पलादविषयेकृतादपकारात् ब्रह्महत्यामिव ब्राह्मणनिमित्तकाहिंसाब्रह्महत्येतिव्युत्पत्त्यापिप्पलादोत्पादितकृत्ययासमुद्रस्यप्राप्तंदुःखंब्रह्महत्येत्युच्यते पिप्पलादेनकृत्योत्पादनंच पिप्पलादसमुत्पन्नेकृत्येलोकभयंकरि । पाषाणंतेमयादत्तमाहारार्थंप्रकल्पितमितिप्रसिद्धम् ॥ साक्षात्समुद्रकर्तृकब्रह्महत्यायाअ

शुश्रूषुर्जननींपुत्रःस्वगृहेनियतोवसन् ॥ परेणतपसायुक्तःकाश्यपस्त्रिदिवंगतः ॥ २३ ॥ यथैवराजापूज्यस्तेगौरवेणतथाह्यहम् ॥ त्वांनाहमनुजानामिनगन्तव्यमितोवनम् ॥२४॥ त्वद्वियोगान्नमेकार्यंजीवितेनसुखेनवा ॥ त्वयासहममश्रेयस्तृणानामपिभक्षणम् ॥ २५ ॥ यदित्वंयास्यसिवनंत्यक्त्वामांशोकलालसाम् ॥ अहंप्रायमिहासिष्येनहिशक्ष्यामिजीवितुम् ॥ २६ ॥ ततस्त्वंप्राप्स्यसेपुत्रनिरयंलोकविश्रुतम् ॥ ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रःसरितांपतिः ॥ २७ ॥ विलपन्तींतदादीनांकौसल्यांजननींततः ॥ उवाचरामोधर्मात्मावचनंधर्मसंहितम्॥२८॥ नास्तिशक्तिःपितुर्वाक्यंसमतिक्रमितुंमम ॥ प्रसादयेत्वांशिरसागंतुमिच्छाम्यहंवनम् ॥ २९ ॥ ऋषिणाचपितुर्वाक्यंकुर्वताव्रतचारिणा ॥ गौर्हताजानताधर्मकण्डुनापिविपश्चिता ॥ ३० ॥ अस्माकंचकुलेपूर्वंसगरस्याज्ञयापितुः ॥ खनद्भिःसागरैर्भूमिमवाप्तःसुमहान्वधः ॥ ३१ ॥ जामदग्न्येनरामेणरेणुकाजननीस्वयम् ॥ कृत्तापरशुनारण्येपितुर्वचनकारिणा ॥ ३२ ॥

श्रवणादेवंव्याख्यातम् यद्वा शुश्रूषुरित्यत्रकाश्यपः पूर्वजन्मनिमातृशुश्रूषांकृत्वा तत्फलत्वेनदिवंगत्वाप्रजापतित्वंचगतवानितिपुराणकथा उत्तरत्रसमुद्रः किलमातृदुःखजननरूपाधर्माद्ब्रह्महत्यांब्रह्महत्याप्राप्यनरकविशेषान्प्राप्तवानितिपौराणिकीकथा ॥ २७ ॥ २८ ॥ नास्तीति । शक्तिःउत्साहः पितृवचनस्यत्वद्वचनापेक्षयाप्राथमिकत्वादितिभावः ॥ २९ ॥ मद्विपत्तिकरंकथंकरिष्यसीत्यत्राह ऋषिणेत्यादिना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एतैरिति।अक्लीबम्अकातरम् अक्लिष्टमितियावत् ॥३३॥ ३४ ॥ नेति। अपूर्वम्अभिनवम् अभिप्रेतःअङ्गीकृतमित्यर्थः।सर्वसम्मतइतिवार्थः तेनचन्द्रकृ
ततारागमनादिव्यावृत्तिः ननुदृष्टोधर्मव्यतिक्रमःसाहसंचपूर्वेषामितिमातृवधादिकंसाहसत्वेनानिन्दितमितिचेन्न साहसस्यापितृनियुक्तव्यतिरिक्तविषय
त्वात् व्याख्यातृभिस्तदुदाहरणमज्ञानविजृम्भितं पितुःशतगुणंमातागौरवेणातिरिच्यतेइतितुशुश्रूषामात्रे नतुवचनकरणे पितुरेवनियन्तृत्वात् अतएव
माताभस्त्रापितुःपुत्रोयस्माज्जातःसएवसइतिवचनेनाप्यविरोधः ॥ ३५ ॥ तदिति । तत्तस्मात्कारणात्भुविकार्यंकर्त्तव्यम्एतत्पितृवचनंमयात्वन्यथान
क्रियतइतिसम्बन्धः हियस्मात्पितृवचनंकुर्वन्कश्चिन्नहीयतेनाम नामेतिप्रसिद्धौ ॥ ३६ ॥ तामिति । पुनःअनन्तरमित्यर्थः ॥३७॥३८॥ ममेति । सत्य

एतैरन्यैश्चबहुभिर्देविदेवसमैःकृतम् ॥ पितुर्वचनमक्लीबंकरिष्यामिपितुर्हितम् ॥ ३३ ॥ नखल्वेतन्मयैकेनाक्रियते
पितृशासनम् ॥ एतैरपिकृतंदेवियेमयातवकीर्त्तिताः ॥ ३४ ॥ नाहंधर्ममपूर्वंतेप्रतिकूलंप्रवर्त्तये ॥ पूर्वैरयमभिप्रे
तोगतोमार्गोनुगम्यते ॥ ३५॥ तदेतत्तुमयाकार्यंक्रियतेभुविनान्यथा ॥ पितुर्हिवचनंकुर्वन्नकश्चिन्नामहीयते॥३६॥
तामेवमुक्त्वाजननींलक्ष्मणंपुनरब्रवीत् ॥ वाक्यंवाक्यविदांश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मताम् ॥ ३७॥ तवलक्ष्मणजाना
मिमयिस्नेहमनुत्तमम् ॥ विक्रमंचैवसत्वंचतेजश्चसुदुरासदम् ॥ ३८ ॥ ममदमातुर्महद्दुःखमतुलंशुभलक्षण ॥ अभि
प्रायमविज्ञायसत्यस्यचशमस्यच ॥ ३९ ॥ धर्मोहिपरमोलोकेधर्मेसत्यंप्रतिष्ठितम् ॥ धर्मसंश्रितमेतच्चपितुर्व
चनमुत्तमम् ॥४०॥ संश्रुत्यचपितुर्वाक्यंमातुर्वाब्राह्मणस्यवा ॥ नकर्त्तव्यंवृथावीरधर्ममाश्रित्यतिष्ठता ॥ ४१ ॥

स्यधर्मस्य अभिप्रायंरहस्यम्अविज्ञायममातुः अतुलंमहद्दुःखंजायतइतिशेषः । धर्मरहस्यंजानन्नपित्वंकिमर्थमेवंवदसीतिभावः ॥ ३९ ॥ धर्मतत्वमाह
धर्मोहीति । लोकेपुरुषार्थेषुधर्मःपरमःप्राथमिकः प्रधानभूतः ततःकिमित्यत्राह धर्मेसत्यंप्रतिष्ठितमिति धर्मैकपर्यवसायिसत्यमित्यर्थः । उत्तमं
मातृवचनापेक्षयाउत्कृष्टम् एतत्पितृवचनंच धर्मसंश्रितंधर्मैकफलकम् ॥४०॥ एवंसत्यवचनंपितृवचनकरणंचद्वयमपिधर्मनिमित्तमित्युक्तं तत्रसत्यस्य
कर्त्तव्यत्वमाह संश्रुत्येति । धर्ममाश्रित्यतिष्ठताधर्मरूपफलमिच्छता ॥ ४१ ॥

पितृवचनकरणस्यकर्त्तव्यत्वमाह सोहमिति । प्रतिज्ञातवानहमित्यर्थः । नियोगंआज्ञां पितृवचनत्वाभावपरिहरति पितुर्हीति पितृवचनकरणं सत्यंचएकैकमेवधर्ममूलंकार्यं किंपुनर्मिलितमितिभावः ॥ ४२ ॥ एवंसत्यरहस्यमुक्त्वाश्रमस्यतत्वमाह तदिति । अनार्यांदुष्टां पितरमपिहत्वाराज्यंकुर्यामित्येवंरूपांक्षत्रधर्माश्रितांकेवलशूरधर्माश्रितां रौद्रशाठ्यसहितक्षत्रधर्माश्रितामितिवार्थः । क्षत्रधर्मस्यतथात्वंप्रतिपादितंमहाभारतेराजधर्मे क्षत्रधर्मोमहारौद्रः शठकृत्यइतिस्मृतइति ।तादृशींमतिंविसृज किन्तुधर्ममप्याश्रय मातैक्ष्ण्यं इतःपरमपिक्रौर्यमाश्रय मद्बुद्धिःममबुद्धिःअनुगम्यतांअनुवर्त्यतांलोका

सोहंनशक्ष्यामिपितुर्नियोगमतिवर्तितुम् ॥ पितुर्हिवचनाद्वीरकैकेय्याहंप्रचोदितः ॥ ४२ ॥ तदेनांविसृजानार्यां
क्षत्रधर्माश्रितांमतिम् ॥ धर्ममाश्रयमातैक्ष्ण्यंमद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४३ ॥ तमेवमुक्त्वासौहार्दाद्भ्रातरंलक्ष्मणा
ग्रजः ॥ उवाचभूयःकौसल्यांप्राञ्जलिःशिरसानतः ॥ ४४ ॥ अनुमन्यस्वमांदेविगमिष्यन्तमितोवनम् ॥ शापि
तासिममप्राणैःकुरुस्वस्त्ययनानिमे ॥४५॥ तीर्णप्रतिज्ञश्चवनात्पुनरेष्याम्यहंपुरीम् ॥ ययातिरिवराजर्षिःपुराहि
त्वापुनर्दिवम् ॥ ४६ ॥ शोकःसन्धार्यतांमातर्हृदयेसाधुमाशुचः॥ वनवासादिहैष्यामिपुनःकृत्वापितुर्वचः॥४७॥
त्वयामया चवैदेह्यालक्ष्मणेनसुमित्रया ॥ पितुर्नियोगेस्थातव्यमेषधर्मःसनातनः ॥४८॥ अम्बसंहृत्यसम्भारान्
दुःखंहृदिनिगृह्यच ॥ वनवासकृताबुद्धिर्ममधर्म्यानुवर्त्त्यताम् ॥ ४९ ॥

यतमतकेवलनीतिर्नाश्रयणीया किन्तुधर्ममाश्रितानीतिरित्यर्थः । अस्मिन्हिशास्त्रेधर्मस्थापनमुच्यते स्थापनंचधर्ममन्तरेणकेवलनीतिरेवार्थसाधनमितिलोकायतमतनिरासेनप्रवर्त्तनं तेनतत्रतत्रलक्ष्मणमुखेनलोकायतंप्रवर्तितं उपन्यस्ते तन्निरासेनरामेणधर्मःस्थाप्यतइतिरहस्यम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ किंतेमद्वचनंनकर्त्तव्यमित्याशङ्क्यप्रथमप्रवृत्तपितृवचनकरणानन्तरंक्रियतइत्याह तीर्णप्रतिज्ञइति । ययातिःस्वर्गात्भ्रष्टःपुनःस्वर्गंगतइतिमहाभारतेप्रसिद्धम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ नकेवलंममैवायंभारःकिन्तुयुष्माकमपीत्याह त्वयेत्यादिश्लोकेन ॥४८॥ अम्बेति। सम्भारान्पूजाद्रव्याणि ॥४९॥

एतदिति । अव्यग्रम् अनाकुलं व्यग्रोव्यासक्तआकुलइत्यमरः अविक्लवम् अविह्वलंदृढनिश्चयप्रतिपादकमित्यर्थः । मृतेव मूर्च्छितेतियावत् ॥५०॥ यथेति । सुहृत्तयास्नेहेन एवंसुदुःखितामितिसम्बन्धः ॥ ५१ ॥ ननूक्तंराजनियोगस्त्वयाप्यनुवर्तनीयइतितत्राह किमिति । लोकेनपरलोकेनस्वधयापितृलोकप्राप्तिसिद्धया किंप्रयोजनमित्यर्थः अमृतेनस्वर्गलोकप्राप्तिसिद्धेनामृतेन किंप्रयोजनं कृत्स्नादपिजीवलोकात् आनन्दहेतुभूतमहर्लोकाद्युपरितनलोकान्तर्वर्तिजीववर्गात् सन्निहितादितिशेषः ॥ ५२ ॥ एवंमातृकारुण्येपिधर्मएवस्थिरोभूदित्याह नरैरिति । नरैर्गजग्राहिभिः उल्काभिः साधनैःअपोह्यमानः

एतद्वचस्तस्यनिशम्यमातासुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवंच ॥ मृतेवसंज्ञांप्रतिलभ्यदेवीसमीक्ष्यरामंपुनरित्युवाच॥५०॥
यथैवतेपुत्रपितातथाहंगुरुःस्वधर्मेणसुहृत्तयाच ॥ नत्वानुजानामिनमांविहायसुदुःखितामर्हसिगन्तुमेवम्॥५१॥
किंजीवितेनाहविनात्वयामेलोकेनवाकिंस्वधयामृतेन ॥ श्रेयोमुहूर्त्तंतवसन्निधानंममेहकृत्स्नादपिजीवलोकात
॥ ५२ ॥ नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानोमहागजोध्वानमनुप्रविष्टः ॥ भूयःप्रजज्वालविलापमेनंनिशम्यरामःकरु
णंजनन्याः ॥ ५३ ॥ समातरंचैवविसंज्ञकल्पामार्त्तंचसौमित्रिमभिप्रतप्तम् ॥ धर्मेस्थितोधर्म्यमुवाचवाक्यंयथा
सएवार्हतितत्रवक्तुम् ॥ ५४ ॥ अहंहितेलक्ष्मणनित्यमेवजानामिभक्तिंचपराक्रमंच ॥ ममत्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य
मात्रासहाभ्यर्दसिमांसुदुःखम् ॥ ५५ ॥

निवार्यमाणोपिअध्वानंमार्गम् अनुप्रविष्टोमहाराजइव मात्रादिवाक्येनवार्यमाणोपिधर्ममनुप्रविष्टोरामः भूयःप्रजज्वालसंरब्धोभूत् स्वमार्गएवस्थितोभूदित्यर्थः अत्रनरैरित्युपमानगतबहुवचनेनपुनः सौमित्रिणापितथैवोक्तमितिगम्यते अतएवमातरंसौमित्रिंचेत्युक्तम् ॥ ५३ ॥ सइति । तत्रतस्मिन्धर्मसङ्कटे अतिकृच्छ्रावस्थायां एतादृशधर्मैकनिष्णातपुरुषान्तरस्याभावात् सएवार्हतीतिवाल्मीकिस्तौति ॥ ५४ ॥ अहमिति । अभ्यर्दसिव्यथयसि ॥ ५५ ॥

धर्मोहिपरमोलोकइत्यादिनापूर्वंसङ्ग्रहेणोक्तंप्रपञ्चयति धर्मेति । तातेतिसान्त्वसम्बोधने किलेतिप्रसिद्धौ लोकइतिमोक्षव्यावृत्तिः धर्मफलोदयेषुधर्मस्य फलभूतानांसौख्यानामुदयेषुप्राप्तिषुसमीक्षिताः उपायत्वेननिश्चिताः येधर्मार्थकामाः तेसर्वे तत्रधर्मेस्युः धर्मएवानुष्ठितेसौख्यातिशयप्रदानस्वभावाःसर्वेपुरुषार्थाः सिद्ध्यंतीतिभावः । अत्रार्थे मे असंशयं संशयोनास्ति अर्थाभावेव्ययीभावः । उक्तार्थेदृष्टान्तमाह भार्येत्यादि यथाभार्यावश्या अनुकूलासतीधर्मंजनयति अभिमताप्रियाकामंसुपुत्रासती अर्थं सुलक्षणसुलग्नप्रभवपुत्रेजातेहिपितुरर्थाःसिद्ध्यंतीतितथासर्वपुरुषार्थानांधर्मएवनिदानं तथाहिधर्मोहिधर्महेतुरर्थहेतुः काम्यमानस्रक्चन्दनवनितादिहेतुश्च अतोधर्मएवसमाश्रयणीयइतिभावः । यद्वालोकेधर्मादयःफलसाधनत्वेनसमीक्षिताः शास्त्रादिभिरवगतास्तेसर्वेतत्रफलोदयेषुस्युः समर्थाःस्युः मेअशंसयं मयानिश्चितमित्यर्थः यथाउक्तगुणविशिष्टाभार्याफलसाधनंतथेति अस्मिन्पक्षेअध्या

धर्मार्थकामाःकिलतातलोकेसमीक्षिताधर्मफलोदयेषु॥ तेतत्रसर्वेस्युरसंशयंमेभार्येवपश्याभिमतासुपुत्रा
॥ ५६ ॥ यस्मिंस्तुसर्वेस्युरसन्निविष्टाधर्मोयतःस्यात्तदुपक्रमेत ॥ द्वेष्योभवत्यर्थपरोहिलोकेकामात्म
ताखल्वपिनप्रशस्ता ॥ ५७ ॥ गुरुश्चराजाचपिताचवृद्धःक्रोधात्प्रहर्षात्यदिवापिकामात् ॥ यद्व्यादि
शेत्कार्यमवेक्ष्यधर्मंकस्तंनकुर्यादनृशंसवृत्तिः॥ ५८ ॥

हारादिक्लेशोनास्ति उत्तरश्लोकानुरूप्यंच ॥ ५६ ॥ एवंधर्मादीनांफलसाधनत्वंनिर्णीतंतेष्वविशेषादन्यतमस्याश्रयणीयत्वेप्राप्तेआह यस्मिन्निति । यस्मिन्कर्मणिआश्रयमाणे सर्वे अर्थादयस्त्रयः असन्निविष्टाः नप्रविशंति नसम्भवंतीतियावत् किंतुयतोधर्मः यस्माद्धर्मएवस्यात्तदारभेत अथवायस्मिन्कर्मणिसर्वेधर्मार्थकामाः असंनिविष्टाः स्युःअविद्यमानाः भवेयुः तत्कर्मनोपक्रमेत यतःयस्मात्कर्मणः धर्मःस्यात्तदुपक्रमेत प्रथमयोजनायामर्थकामयोः संनिवेशेकोदोषइत्यत्राह द्वेष्यइति तस्मादर्थकामौपरित्यज्यकेवलधर्मपरोभवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥ यतोधर्मएवकर्तव्यःअतआह गुरुरिति । गुरुः धनुर्वेदनीतिशास्त्राद्युपदेशात् यदिवेत्येकनिपातोवार्थे अपिचेतिवत् धर्मंसत्यप्रतिज्ञत्वरूपमवेक्ष्य तत्परिपालनायेत्यर्थः । यत्कार्यंव्यादिशेत्नियुंजीत तत्कर्मअनृशंसवृत्तिः कोनकुर्यात् योनकरोतिसकेवलंनृशंसइतिभावः ॥ ५८ ॥

सइति । सोहमनृशंसोहं पितुःप्रतिज्ञां वरदानहेतुकभरताभिषेकमद्विवासनरूपांप्रतिज्ञांकर्तुंनशक्नोमि अवश्यंकुर्यामित्यर्थः । तत्रहेतुमाह सहीतिआवयोः ममभरतस्यचेत्यर्थः । नियोगेगुरुःप्रभुरित्यर्थः । देव्याःकौसल्यायाः तथाचदेव्यापितद्वचनंनातिक्रमणीयमितिभावः । धर्मःअलौकिकश्रेयःसाधनम्॥५९॥देव्याश्चेत्यस्याशयमुद्घाटयति तस्मिन्निति। धर्मराजेधर्मप्रवर्तके विशेषतःपूर्वराजापेक्षयाविशिष्य स्वेपथि स्वसाधारणेपथिधर्ममार्गे वर्त्तमानेस्वमर्यादानतिलङ्घिनीत्यर्थः । तस्मिन्गतिभूतेभर्तरिजीवतिदेवी कृताभिषेकामहिषी सहधर्मचारिणीतियावत् मया पुत्रेणसह अन्येवयाकाचित्स्त्रीव कथंस्वित्कथंवा वनम्अपगच्छेत्अभर्तृकायाएवपुत्रेणसहवनगमनमुचितमितिभावः॥६०॥सेति। साजीवद्भर्तृकात्वं मा माम् अनुमन्यस्वअनुजानीहि

सवैनशक्नोमिपितुःप्रतिज्ञामिमामकर्तुंसकलांयथावत् ॥ सह्यावयोस्तातगुरुर्नियोगेदेव्याश्चभर्त्तासगतिः
सधर्मः ॥ ५९ ॥ तस्मिन्पुनर्जीवतिधर्मराजेविशेषतःस्वेपथिवर्त्तमाने ॥ देवीमयासार्द्धमितोनुगच्छेत्क
थंस्विदन्याविधवेवनारी ॥६०॥ सामानुमन्यस्ववनंव्रजन्तंकुरुष्वनःस्वस्त्ययनानिदेवि ॥ यथासमाप्तेपुन
राव्रजेयंयथाहिसत्येनपुनर्ययातिः ॥ ६१ ॥ यशोह्यहंकेवलराज्यकारणान्नपृष्ठतःकर्तुमलंमहोदयम् ॥
अदीर्घकालेनतुदेविजीवितेवृणेवरामद्यमहीमधर्मतः ॥ ६२॥

इतःपूर्वंवनगमनंप्रतिसीताभिप्रायस्यापरिज्ञाततत्वात् दीप्तमग्निमरण्यंवायदिरामः प्रवेक्ष्यति ॥ प्रविष्टंतत्रमांदेवित्वंपूर्वमुपधारयेत्युक्त्यालक्ष्मणाभिप्रायस्यज्ञातत्वाच्च नइत्येतदावयोरित्यस्मिन्नर्थेवर्त्तते । अस्मदोद्वयोश्चेतिद्विवचनेबहुवचनादेशादेवंव्याख्यातम् एवंचसतिअनुज्ञातश्चभवतापूर्वमेवयदस्म्यहमितिवक्ष्यमाणलक्ष्मणवचनंचोपपद्यते स्वस्त्ययनानि शोभनप्राप्तिप्रार्थनानि समाप्ते चतुर्दशवर्षाचरणीयेव्रतेसमाप्ते यथापुनरागच्छेयंतथास्वस्त्ययनानिकुरुष्व पुनरागमनेनिदर्शनमाह यथेति स्वर्गाच्च्युतोययातिः यथासत्येनसत्यवचनेन अष्टकादिदौहित्रोक्तसत्यवचनेन पुनःस्वर्गमगच्छत्तथेत्यर्थः तथोक्तंमहाभारते आतिष्ठस्वरथंराजन्विक्रमस्वविहायसम् ॥ वयमप्यत्रयास्मामोयत्रलोकोभविष्यतीत्यादिना ॥ ६१ ॥ यशइति । केव

लराज्यकारणात् धर्मविरहितराज्यहेतोः महोदयंमहाफलं यशःपृष्ठतःकर्तुम्उपेक्षितुमर्हनालं नसमर्थोंस्मि किंचअदीर्घकालेचञ्चलेजोवितेप्राण
धारणेनिमित्तसप्तमीयं तडिद्वच्चञ्चलजीवितनिमित्तम् अवरांतुच्छप्रयोजनभूतांमहीम्अधर्मतोनवृणे नस्वीकरोमि ॥ ६२ ॥ प्रसादयन्निति । पराक्र
मात् रामतस्मादितःशीघ्रंवनंगतुंत्वमर्हसीत्युक्तकैकेयीप्रेरणात् अनुजं दर्शनं स्वमतम्अनुशास्य प्रदर्श्येत्यर्थः शासिर्द्विकर्मकः । हृदिप्रदक्षिणंचकार
प्रदक्षिणंकर्तुंसङ्कल्पितवानित्यर्थः । लोकप्रसिद्धास्त्रयःपुरुषार्थाः तेषुसर्वमूलत्वादितरयोः सापायत्वाच्चधर्मएवाश्रयणीयइतिस्थापितंभवति ॥ ६३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ ॥
अथरामःसौमित्रेःकैकेयीविषयंरोषमुपशमयति अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् सविशेषमंतरङ्गजनापेक्षयासातिशयम् अमर्षितंप्राप्तासहनं रोषविस्फा

प्रसादयन्नरवृषभःस्वमातरंपराक्रमाज्जिगमिषुरेवदण्डकान् ॥ अथानुजंभृशमनुशास्यदर्शनंचकारतांहृदिजन
नींप्रदक्षिणम् ॥ ६३ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेएकविंशःसर्गः ॥ २१ ॥ ॥ छ ॥ अथतंव्यथया
दीनंसविशेषममर्षितम् ॥ श्वसन्तमिवनागेन्द्रंरोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥ आसाद्यरामःसौमित्रिंसुहृदंभ्रातरं
प्रियम् ॥ उवाचेदंसधैर्येणधारयन्सत्वमात्मवान् ॥ २ ॥ निगृह्यरोषंशोकंचधैर्यमाश्रित्यकेवलम् ॥ अवमानं
निरस्येमंगृहीत्वाहर्षमुत्तमम् ॥३॥ उपक्लृप्तंहियत्किञ्चिदभिषेकार्थमद्यमे ॥ सर्वंविसर्जयक्षिप्रंकुरुकार्यंनिरत्ययम् ४

रितेक्षणं क्रोधविस्तारितनयनम् आसाद्यअभिमुखीकृत्य सुहृत्त्वादिविशेषणंकोपेप्यनुपेक्षणीयत्वाय सत्वंसर्वविषयकंस्वंबलंधैर्येण धारयन्अप्रकटयन्
आत्मवान्प्रशस्तमनाः वश्यमनस्कइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ निगृह्येत्युपक्लृप्तमितिचश्लोकद्वयमेकान्वयम् रोषंपित्रादिविषयं शोकंमद्विषयं रोषशोकयोर्नि
ग्रहेहेतुमाह धैर्यमाश्रित्येति केवलमितिधैर्यनैरन्तर्यमुच्यते अवमानम्आरब्धाभिषेकत्यागपूर्वकवनगमनं निरस्यनिजदौर्बल्यकृतत्वाभावान्निवार्य उत्त
मंहर्षंसत्यपरिपालनेनपितरंतारयिष्याम इतिबुद्धिजन्यंमेऽभिषेकार्थमुपक्लृप्तंसम्पादितंयत्किञ्चिदलङ्कारादिकंतत्सर्वंविसर्ज्जय निरत्ययंनिरपायं सत्यपरि
पालनोपयुक्तं कार्यं वल्कलधारणादिकंकुरु ॥ ३ ॥ ४ ॥

सौमित्रइति । सम्भारसम्भ्रमःसम्भारसंपादनविषयोत्साहः अभिषेकनिवृत्त्यर्थेंअभिषेकनिवृत्तिरूपवनवासार्थे ससम्भारस्सम्भ्रमोस्तु वनवासोचितसाध
नसंपादनविषयोभवत्वित्यर्थः॥५॥यस्याइति।मदभिषेकार्थेमदभिषेकप्रयोजनविषये माताकैकेयी सविशङ्कालक्ष्मणेनसम्मन्त्र्यराज्यंपुनः किंरामोग्रहि
ष्यतीतिशङ्कावती ॥ ६ ॥ तस्याइति । कैकेय्याः शङ्कामयंशङ्कारूपं स्वार्थेमयट् प्राचुर्येवा ॥ ७ ॥ नेति । मातॄणांपितुर्वाविषये कदाचनकृतम् बुद्धि
पूर्वमपिविप्रियंनस्मरामि अबुद्धम्अबुद्धिपूर्वकमपि विप्रियंनस्मरामि ॥ ८ ॥ सत्यइति । सत्यःसत्यवचनः सत्याभिसन्धःसत्यप्रतिज्ञः सत्यपराक्रमःअ

सौमित्रेयोभिषेकार्थेममसम्भारसंम्भ्रमः॥अभिषेकनिवृत्त्यर्थेसोस्तुसम्भारसम्भ्रमः॥५॥ यस्यामदभिषे
कार्थेमानसंपरितप्यते ॥ मातामेसायथानस्यात्सविशङ्कातथाकुरु ॥ ६ ॥ तस्याःशङ्कामयंदुःखंमुहूर्त्तम
पिनोत्सहे ॥ मनसिप्रतिसञ्जातंसौमित्रेहमुपेक्षितुम् ॥ ७ ॥ नबुद्धिपूर्वंनाबुद्धंस्मरामीहकदानच ॥ मातॄणां
वापितुर्वाहंकृतमल्पंचविप्रियम् ॥ ८ ॥ सत्यसत्याभिसन्धश्चनित्यंसत्यपराक्रमः ॥ परलोकभयाद्भीतो
निर्भयोस्तुपितामम ॥ ९ ॥ तस्यापिहिभवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते ॥ सत्यंनेतिमनस्तापस्तस्यतापस्त
पेच्चमाम् ॥ १० ॥ अभिषेकविधानंतुतस्मात्संहृत्यलक्ष्मण ॥ अन्वगेवाहमिच्छामिवनंगन्तुमितःपुनः
॥ ११ ॥ ममप्रव्राजनादद्यकृतकृत्यानृपात्मज ॥ सुतंभरतमव्यग्रमभिषेचयितातातः ॥ १२ ॥ मयिची
राजिनधरेजटामण्डलधारिणि ॥ गतेरण्यंचकैकेय्याभविष्यतिमनःसुखम् ॥ १३ ॥

मोघपराक्रमः परलोकभयात् परलोकसम्बन्धिभयहेतोः परलोकहानेरितियावत् निर्भयोस्तु प्रतिष्ठितसत्यत्वादितिभावः॥९॥तस्येति।तस्यदशरथस्या
पि अस्मिन्नभिषेककर्मणि अप्रतिसंहृतेअनिवर्तितेसति सत्यंनेति ममवरदानविषयसत्यंनेति मनस्तापोभवेत् तस्यतापः मांतपेत् तापयेदित्यर्थः॥१०॥
अभिषेकेति । अन्वक्अनुपदमेव अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदमित्यमरः । इतःअस्मान्नगरात्॥११॥ममेति । अभिषेचयिता लुट् ॥१२॥मयीति।स्पष्टम्॥१३॥

बुद्धिरिति । येनमयाइयंबुद्धिः वनवासबुद्धिः प्रणोताशिक्षिता मनश्चसुसमाहितंस्थिरीकृतं तंमां संक्लेष्टुंक्लेशयितुं नार्हामि अतःप्रव्रजिष्यामिमाचिरंमास्तुविलम्बः ॥१४॥ पूर्वसर्गेधर्मोस्तीत्युक्तम् अधुनाप्रसङ्गाद्धर्मातिरिक्तंदैवंकिञ्चिदस्तिफलप्रदमितिदर्शयन् अस्मत्प्रवासे नकैकेयीनिमित्तम् अतः साननिन्दितव्येत्याहकृतान्तइत्यादिना । कृतान्तःदैवं कृतान्तोयमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मस्वितिनिघण्टुः। दैवंचप्राक्तनादृष्टमित्येके ईश्वरएवेत्याचार्याः।द्रष्टव्यःकारणत्वेनेतिशेषः वितीर्णस्यदत्तस्य ॥ १५ ॥ कृतान्तएवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह कैकेय्याइति । दैवःदेवीसंबन्धी कैकेयीसंबन्धी अयंभावः अयमभिप्रायः कृतान्तविहितोयदिनभवेत् तदाममपीडनेकैकेय्याः प्रतिपत्तिःबुद्धिःकथंस्यात् पीडनमितिलक्ष्मणबुद्ध्या ॥ रामानुजीयम्॥ कैकेय्याइति। कृतान्तविहितःकृतःअन्तोयेनेतिव्युत्पत्त्याकृतान्तशब्देनकालउच्यते तेनविहितकालचोदितइत्यर्थः अयंभावःअयमभिप्रायःदैवःदेवसंबन्धीनभवेद्यदिममपीडनेकैकेय्याःप्रतिप्रत्तिःकथंस्यादितियोजना ॥ १६ ॥ जानासीति । हेसौम्यमातृषुमेअन्तरंभेदः अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्यइतिनिघण्टुः । यथानभूतपूर्वंतथाजानासि तस्याअपिकैकेय्याअपि मयिवा सुतेभरतेवा विशेषोयथानभूतपूर्वः तथाजानासिहि ॥१७॥ सइति । सोहम् एवमनुभूततद्वात्सल्योहम् वाक्यैरितिहेतौतृतीया दैवादन्यत् बुद्धिभेदकारणंनसमर्थये ननिश्चिनोमि ॥ १८ ॥ कथमिति । प्रकृतिःसाधुस्वभावः प्रकृतिःपञ्चभूतेषुस्वभावेमूलकारणइतिनिघण्टुः । प्रकृतिसंपन्नासाधुस्वभावसंपन्ना राजपुत्रीमहाकुलप्रसूता तथागुणापूर्वानुभूतदयादिसद्गुणा साकैकेयी प्राकृतेवस्त्री दुष्प्रकृतिकादुष्कुलागुणलेशशून्याक्षुद्रास्त्रीव भर्तृसन्निधौनतुयस्यकस्यचित्संनिधौ नतुदूत्यादिमुखेनमत्पीडांममनिरवधिकस्नेहपात्रस्यपीडां नत्वप्रियमात्रंकथंब्रूयात् व्यक्तंवदेत् नतुसूचयेत्तस्माद्दैवमेवात्रकारणमिति ॥ १९ ॥

बुद्धिःप्रणीतायेनेयंमनश्चसुसमाहितम् ॥ तंतुनार्हामिसंक्लेष्टुंप्रव्राजिष्यामिमाचिरम् ॥१४॥ कृतान्तस्त्वेवसौमित्रे
द्रष्टव्योमत्प्रवासने ॥ राज्यस्यचवितीर्णस्यपुनरेवनिवर्तने ॥ १५॥ कैकेय्याःप्रतिपत्तिर्हिकथंस्यान्ममपीडने ॥
यदिभावोनदैवोयंकृतान्तविहितोभवेत् ॥ १६ ॥ जानासिहियथासौम्यनमातृषुममान्तरम् ॥ भूतपूर्वंविशेषोवा
तस्यामयिसुतेपिवा ॥ १७ ॥ सोभिषेकनिवृत्त्यर्थैःप्रवासार्थैश्चदुर्वचैः ॥ उग्रैर्वाक्यैरहंतस्यानान्यद्दैवात्समर्थये
॥ १८ ॥ कथंप्रकृतिसंपन्नाराजपुत्रीतथागुणा ॥ ब्रूयात्साप्राकृतेवस्त्रीमत्पीडांभर्तृसंनिधौ ॥ १९ ॥

यदिति।यदचिन्त्यम्अचिन्त्यप्रभावं दैवंतदेवसर्वेष्वपिभूतेषुनहन्यते सर्वत्राप्यप्रतिहतफलप्रदानस्वभावंवर्तते व्यक्तम् अत्रसंशयोनास्ति अतएवहिमयित
स्यांच विपर्ययःवैपरीत्यं मयिहस्तगतराज्यभ्रंशरूपः तस्यांपूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः पतितःप्राप्तः ॥ २० ॥ एवप्रबलमपिदैवंपौरुषेणनिवर्त्यंता
मित्यत्राह कइति। क्रियतइतिकर्मकार्यं फलरूपकार्यतोन्यत्र यस्यग्रहणंज्ञानसाधनं नदृश्यतेकार्यैकानुमेयंयस्यस्वरूपमित्यर्थः। तेनफलात्पूर्वम
ज्ञायमानेनदैवेन कःपुमान्योद्धुमुत्सहतेकस्तंनिवारयितुंसमर्थइत्यर्थः ॥ २१ ॥ ननुकर्मणोन्यत्रेत्युक्तंकिंतत्कर्मतत्राह सुखदुःखेइति। अत्रभयशब्देन
शान्तिरुच्यते भवाभवौउत्पत्तिविनाशौ यच्चकिञ्चित्तथाभूतम्अचिन्त्यकारणकंलोकेदृश्यते तत्सर्वंदैवस्यकर्मकार्यम् ननुहीत्यर्थः ॥२२॥ दैवप्राबल्यमे

यदचित्यंतुतद्दैवंभूतेष्वपिनहन्यते ॥ व्यक्तंमयिचतस्यांचपतितोहिविपर्ययः ॥ २० ॥ कश्चिद्दैवेनसौमित्रेयोद्धु
मुत्सहतेपुमान् ॥ यस्यनग्रहणंकिञ्चित्कर्मणोन्यत्रदृश्यते ॥ २१ ॥ सुखदुःखेभयक्रोधौलाभालाभौभवाभवौ ॥
यच्चकिञ्चित्तथाभूतंननुदैवस्यकर्मतत् ॥ २२ ॥ ऋषयोप्युग्रतपसोदैवेनाभिप्रपीडिताः ॥ उत्सृज्यनियमांस्ती
व्रान्भ्रंश्यन्तेकाममन्युभिः ॥ २३ ॥ असंकल्पितमेवेहयदकस्मात्प्रवर्त्तते ॥ निवर्त्त्यारम्भमारब्धंननुदैवस्य
कर्मतत् ॥ २४ ॥ एतयातत्वयाबुद्ध्यासंस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ व्याहतेप्यभिषेकेमेपरितापोनविद्यते ॥ २५ ॥
तस्मादपरितापःसंस्त्वमप्यनुविधायमाम् ॥ प्रतिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिकींक्रियाम् ॥ २६ ॥

वद्द्रढयति ऋषयइति। ऋषयःविश्वामित्रादयः नियमान्व्रतोपवासादीन् काममन्युभिरिति व्यक्तिबहुत्वात् बहुवचनंभ्रंश्यते ऋषित्वादितिशेषः ॥२३॥
यच्चकिञ्चित्तथाभूतमित्येतद्विशदयति असंकल्पितमिति।इहअस्मिन्लोके आरब्धमुपक्रान्तम् आरम्भंकार्यंनिवर्त्य असंकल्पितम् अचिन्तितमेवयत्का
र्यम्अकस्मात्झटिति प्रवर्त्ततेतद्दैवस्यकर्म॥२४॥उपदेशफलमाह एतयेत्यादिश्लोकद्वयेन।तत्त्वयाअबाधितया एतया बुद्ध्या आत्मानम्अन्तःकरणम्
आत्मनास्वयमेव उपदेशंविनेत्यर्थः संस्तभ्यनिश्चलीकृत्य स्थितस्यमे अभिषेकेव्याहतेपिपरितापोनविद्यते तस्मात्तत्वस्यैवंरूपत्वात्अनुविधायअनु
सृत्य आभिषेचनिकीम् अभिषेकप्रयोजनिकांक्रियाम्अलङ्करणादिप्रतिसंहारयनिवर्त्तय ॥ २५ ॥ २६ ॥

एभिरिति। तापस्येतापसयोग्ये कर्मणीत्यर्थः अभिषेचनसंभृतैः अभिषेचनायसंपादितैः ॥२७॥घटस्थजलैः तापस्यव्रतस्नानेक्रियमाणेपिराज्यलिप्सया स्नानंकृतवानितिकैकेय्याः शङ्कामाभूदितिस्नानंनिषेधति अथवेति। राजद्रव्यमतेनराजद्रव्यत्वेनसंमतेन राज्यद्रव्यमयेनेतिपाठेराज्यार्थमङ्गलद्रव्यप्रचुरेणेत्यर्थः। व्रतादेशंव्रतनियमम् ॥ २८ ॥ माचेति। राज्यंवावनवासोवाउभावपितुल्यौ विचार्यमाणेवनवासएव महोदयःमहाफलः राज्यव्यापारक्लेशाभावात्अपूर्वदर्शनसौख्याच्चेतिभावः ॥ २९ ॥ महताप्रबन्धेनोक्तंसंग्रहेणदर्शयति नेति। यवीयसीकनिष्ठा कानिष्ठ्यंमहिषीत्रयापेक्षयानतेम्बामध्यमेत्यत्रमध्यमात्वंसर्वराजपत्न्यपेक्षयादैवाभिपन्नादैवाविष्टा तथाप्रभावंतादृशप्रभावयुक्तम् अप्रतिहतप्रभावमित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वाविंशःसर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

एभिरेवघटैःसर्वैरभिषेचनसंभृतैः ॥ ममलक्ष्मणतापस्येव्रतस्नानंभविष्यति ॥ २७ ॥ अथवाकिंममैतेनराजद्रव्यमतेनतु ॥ उद्धृतंमेस्वयंतोयंव्रतादेशंकरिष्यति ॥ २८ ॥ माचलक्ष्मणसंतापंकार्षीर्लक्ष्म्याविपर्यये ॥ राज्यंवावनवासोवावनवासोमहोदयः ॥ २९ ॥ नलक्ष्मणास्मिन्खलुकर्मविघ्नेमातायवीयस्यतिशङ्कनीया ॥ दैवाभिपन्नाहिवदत्यनिष्टंजानासिदैवंचतथाप्रभावम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे द्वाविंशःसर्गः ॥ २२॥ ॥ छ॥

इतिब्रुवतिरामेतुलक्ष्मणोधःशिरामुहुः ॥ श्रुत्वामध्यंजगामेवमनसादुःखहर्षयोः ॥ १ ॥

पूर्वंदैवस्यप्रबलत्वेनराज्यविपर्यये नसंतापःकार्यःधर्मस्यसर्वश्रेयः साधनत्वात्तन्मूलभूतेपितृवचनकरणसत्येअवश्यंकर्त्तव्ये मातृवचनंचपश्चात्तनत्वात्पश्चात्पालनीयमित्येतावत्सयुक्तिकमुपपादितंतत्रपौरुषमेवबलंबलीयः दैवबलंतुदुर्बलानुसरणीयंधर्मश्चार्थकामविरोधेनकर्त्तव्यइतिपूर्वपक्षंपूर्वसंग्रहेण लक्ष्मणवाक्येनोक्तंपुनस्तन्मुखेनप्रपञ्चयन्संग्रहेणसिद्धान्तंचदर्शयति इतीत्यादिना। रामेमुहुःब्रुवतिसति लक्ष्मणःस्वानभ्युपगमसूचनायाधःशिराःसन् श्रुत्वादुःखहर्षयोर्मध्यं धर्मेस्थिरोभूदितिहर्षराज्यंत्यक्ष्यतीतिदुःखंचमनसाजगाम नतुवाचाप्रतिपादितवान् इवशब्देनास्थिरत्वमुच्यते उत्तरक्षणेमाध्यस्थ्यत्यागस्यवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥

तदेति । तुशब्देनपूर्वावस्थातोविलक्षणावस्थासूच्यते भ्रुवोर्मध्येललाटेललाटेभ्रुकुटींकृत्वेत्यर्थः । बिलस्थःपेटिकाबिलस्थः नतुवल्मीकस्थः तदानीं रोषासंभवात् ॥ २ ॥ तस्येति । दुष्प्रतिवीक्षम्अभिमुखतयादुर्निरीक्षंतस्यमुखम् ॥ ३ ॥ क्रोधविकारंदर्शयति अग्रहस्तमित्यादिसार्द्धश्लोकः । अग्रंहस्तस्यअग्रहस्तःएकदेशसमासःपूर्वापरादिव्यतिरिक्तस्थलेपिक्वचिदस्ति अग्रंचासौहस्तश्चअग्रहस्तः हस्तशब्दोहस्तावयवे उपचर्यतइतिवामनःशरीरेउरसिअधइत्यर्थः यद्वा शिरोधराम् शरीरेतिर्यगूर्ध्वंचकारादधश्चपातयित्वाक्रोधातिशयेनविविधंशिरोविधूननंकृत्वेत्यर्थः। अग्राक्ष्णाकटाक्षेणतिर्यग्वीक्षमाणःसन्अब्रवीत् ॥ ४ ॥ अस्थानइति । धर्मदोषप्रसङ्गेनपितृवचनपरिपालनरूपधर्महानिप्रसक्त्यालोकस्य अनतिशङ्कयाअतिशङ्कापरिहाराय मयाननुष्ठितेलोकोधर्मंत्यजतीतिशङ्कापरिहारायचेत्यर्थः । एवंविधकार्यद्वयार्थंयस्यप्रसिद्धस्य तेजातोयंसुमहान्संभ्रमःवनगमनत्वराअस्थानेअनवकाशे

तदातुबद्ध्वाभ्रुकुटींभ्रुवोर्मध्येनरर्षभः ॥ निशश्वासमहासर्पोबिलस्थइवरोषितः ॥ २ ॥ तस्यदुष्प्रतिवीक्षंतद्भ्रुकुटीसहितंतदा ॥ बभौक्रुद्धस्यसिंहस्यमुखस्यसदृशंमुखम् ॥ ३ ॥ अग्रहस्तंविधुन्वंस्तुहस्तिहस्तमिवात्मनः ॥ तिर्यगूर्ध्वंशरीरेचपातयित्वाशिरोधराम् ॥ अग्राक्ष्णावीक्षमाणस्तुतिर्यग्भ्रातरमब्रवीत् ॥ ४ ॥ अस्थानेसंभ्रमोयस्यजातोवैसुमहानयम् ॥ धर्मदोषप्रसङ्गेनलोकस्यानतिशङ्कया ॥ ५ ॥ कथंह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधोवक्तुमर्हति ॥ यथादैवमशौण्डीरंशौण्डीरक्षत्रियर्षभ ॥ ६ ॥

अयुक्तइत्यर्थः । अवकाशेस्थितौस्थानमित्यमरः॥५॥तथात्वमेवोपपादयति कथमित्यादिना।हेशौण्डीरसमर्थ दैवमपिनिराकर्त्तुंक्षमेत्यर्थः क्षत्रियर्षभक्षत्रियश्रेष्ठ त्वंशौण्डीरमशूरम्एतत्दैवंयथासमर्थंवदसि एवमसंभ्रान्तस्त्वद्विधः कथंवक्तुमर्हतिनकथमपि अशूरःसंभ्रान्तःक्षत्रबन्धुरेवासमर्थंदैवमनुसर्तुमर्हतीत्यर्थः अस्थानइत्यादिश्लोकद्वयस्यैवंवार्थः धर्महानिप्रसक्त्यालोकस्यानतिशङ्कयाआनतिःपूजा तद्विषयेशङ्कयालोकोमामधर्मिष्ठइतिनपूजयेदितिशङ्कयेत्यर्थः । यस्यतेअयुक्तःसुमहान्संभ्रमोभ्रान्तिःजातः धर्महानिर्लोकानत्यभावो वासर्वातिशायिनस्तेकिंकरिष्यतीतिभावः । भ्रमसद्भावंव्यतिरेकमुखेनद्रढयति कथमिति ॥ ६ ॥

दैवालम्बनस्यभ्रमत्वमुपपादयति किमिति । कृपणंबुद्धिपौरुषहीनानांजीविकेतिबृहस्पतिरित्युक्तरीत्यादुर्बलैकपरिग्राह्यतयाशोच्यम् अशक्तंशक्तिहीनं पौरुषंतिरस्कृत्यकार्यंकरणाक्षमम् दैवंकिन्नामअभिशंससिअभिष्टौषि अशक्तत्वादेवनकार्यानुमेयोदैवसद्भावः असद्भावादेवतदवलम्बनंतेभ्रमइत्यर्थः। एवंदैवकृतस्यानतिलङ्घनीयत्वंपरिहृतंपितृवाक्यपरिपालनरूपधर्मदोषप्रसङ्गंपरिहरति पापयोरिति पापयोःकैकेयीदशरथयोर्विषयेतेशङ्कापापित्वशङ्का कथंनामनविद्यतेपापिनौतौत्वयिपापंकर्तुमिच्छतः अतस्तद्वचनाकरणे नधर्महानिरितिभावः ॥ ७॥ ननुधर्मिष्ठयोस्तयोःकथंपापित्वशङ्केत्यत्राह सन्तीति । धर्मःउपधाव्याजोयेषांतेधर्मोपधाःश्लक्ष्णाः धर्माचरणकञ्चुकेनस्वदोषपिधानचतुरास्सन्ति लोकइतिशेषः। हेधर्मात्मन् धर्मैकप्रवणस्वभाव शाठ्याद्गूढविप्रियकारित्वात्स्वार्थम् अभिषेकरूपमस्मत्प्रयोजनंपरिजीहीर्षतोःपरिहर्तुमिच्छतोः तयोःकैकयीदशरथयोः सुचरितंसुष्ठुमन्त्रितं किंनबुध्यसे॥८॥

किन्नामकृपणंदैवमशक्तमभिशंससि ॥ पापयोस्तेकथंनामतयोःशङ्कानविद्यते ॥ ७ ॥ सन्तिधर्मोपधाः
श्लक्ष्णाधर्मात्मन्किंनबुध्यसे ॥ तयोःसुचरितंस्वार्थंशाठ्यात्परिजिहीर्षतोः ॥ ८ ॥ यदिनैवंव्यवसितं
स्याद्धिप्रागेवराघव ॥ तयोःप्रागेवदत्तश्चस्याद्वरःप्रकृतश्चसः ॥ ९ ॥ लोकविद्विष्टमारब्धंत्वदन्यस्याभि
षेचनम् ॥ नोत्सहेसहितुंवीरतत्रमेक्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

विपर्ययेनिष्टंप्रसञ्जयति । यदीति । हेराघवप्रागेवअभिषेकात्पूर्वमेव एवम् उक्तप्रकारेण तयोःकैकेयीदशरथयोः व्यवसितंनिश्चयःयदिनस्यात्तदाप्रकृतःपूर्वमेवप्रसक्तः सवरश्चप्रागेवदत्तःस्यात् किंचेतिचार्थःअयंभावः भरतायावश्यंराज्यंदेयं रामस्यज्येष्ठत्वेनतद्विषयोभिषेकआरभ्यते तदानींत्वया वरद्वयंप्रष्टव्यं तद्व्याजेनरामोविवास्यतेभरतोभिषिच्यतइतिकैकेयीदशरथाभ्यांसङ्केतितम् अन्यथासावरद्वयंकिमेतावत्पर्यन्तंनयाचेत अयाचितमपितत् नीतिज्ञोराजावाकुतोनपूर्वमेवपरिहरेदिति ॥ ९ ॥ अस्तुतथाततःकिमित्यत्राह लोकविद्विष्टमिति । लोकविद्विष्टंज्येष्ठंपरित्यज्यकनिष्ठस्याभिषेचनात् लोकविद्वेषविषयमित्यारम्भक्रियाविशेषणं मेतत्रअसहनविषयेक्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

यथाकथञ्चित्पितृवचनंकर्त्तव्यमेवेतिमन्वानंरामंप्रत्याह येनेति। इयंतेबुद्धिः येनपितृवचनपरिपालनरूपधर्मेणद्वैधंभेदम्आगताप्राप्तानाभिषिच्येवनं
प्रवेक्ष्यामीतियस्यप्रसङ्गात्प्रस्तावात्मुह्यसि अकरणेप्रत्यवायःस्यादितिमोहंप्राप्नोषि सधर्मोममद्वेष्यः ॥ ११ ॥ मोहंविशदयति कथमिति। कर्मणापौ
रुषकर्मणाशक्तः प्रतीकारसमर्थइत्यर्थः। त्वंकैकेयोवशवर्तित्वादेवाधर्मिष्ठंविगर्हितंचवाक्यंकथंकेनप्रकारेणमोहंविनाकरिष्यसि ॥ १२ ॥ त्वन्मोहादे
वमेदुःखमित्याह यदीति। अयंभेदःअभिषेकविघातात्माविपर्यासः किल्बिषात्मृषावरकल्पनात् कृतोपि एवंकिल्बिषकल्पितइतियदिनगृह्यते तत्राग्र
हणनिमित्तेमेदुःखंजायते धर्मसङ्गश्चएतादृशधर्मसङ्गश्चविगर्हितः ॥१३॥ तस्मात्मनसापितन्नकर्त्तव्यमित्याह मनसेत्यादिना ॥ १४ ॥ ममत्विवासनंदैव

येनेयमागताद्वैधंतवबुद्धिर्महामते ॥ सहिधर्मोममद्वेष्यःप्रसङ्गाद्यस्यमुह्यसि ॥ ११ ॥ कथंत्वंकर्मणाशक्तःकैके
यीवशवर्त्तिनः ॥ करिष्यसिपितुर्वाक्यमधर्मिष्ठंविगर्हितम् ॥ १२ ॥ यद्ययंकिल्बिषाद्भेदःकृतोप्येवंनगृह्यते ॥
जायतेतत्रमेदुःखंधर्मसङ्गश्चगर्हितः ॥ १३ ॥ मनसापिकथंकामंकुर्यास्त्वंकामवृत्तयोः ॥ तयोस्त्वहितयोर्नित्यं
शत्र्वोःपित्रभिधानयोः॥ १४॥यद्यपिप्रतिपत्तिस्तेदैवीचापितयोर्मतम् ॥ तथाप्युपेक्षणीयंतेनमेतदपिरोचते॥ १५॥
विक्लवोवीर्य्यहीनोयःसदैवमनुवर्त्तते ॥ वीराःसंभावितात्मानोनदैवंपर्युपासते ॥ १६ ॥ दैवंपुरुषकारेणयःसमर्थः
प्रबाधितुम् ॥ नदैवेनविपन्नार्थःपुरुषःसोवसीदति ॥ १७॥

कृतं नतुकैकेयीकृतमिति पूर्वंरामोक्तमनूद्यपरिहरतियद्यपीत्यादिना। तयोःपित्रोःप्रतिपत्तिःअभिषेकविघटनविषयाबुद्धिः दैवीचापिदैवकृतैवेतितेमतंय
द्यपि तथापितेत्वयातत्उपेक्षणीयं तदपिदैवमपिममनरोचते ॥१५॥ उपेक्षणीयतायांहेतुमाह विक्लवइति। विक्लवःकातरः वीर्यहीनइत्यस्यप्रतियोगित
योक्तं वीराइति विक्लवइत्यस्यप्रतियोगितयोक्तं संभावितात्मानइति संभावितः सम्यक्प्रापितः दृढइतियावत्आत्मामनोयेषांतेतथाधीराइत्यर्थः नो
पासतेनाश्रयन्ति ॥१६॥ कुतोनाश्रयन्तीत्यपेक्षायांपौरुषवतोदैवेनप्रयोजनहान्यभावादित्याह दैवमिति। पुरुषकारेणपुरुषबलेन दैवंबाधितुम्अतिक्र
म्यवर्तितुं यःसमर्थःसदैवेनाविपन्नार्थः विहतप्रयोजनः सन्नावसीदतिनक्लिश्यति ॥ १७ ॥

पुरुषकारापेक्षयादैवस्यदुर्बलत्वेप्रत्यक्षंप्रमाणयति द्रक्ष्यन्तीति। पौरुषंसामर्थ्यं व्यक्तिः प्रबलदुर्बलविवेकः व्यक्तास्फुटाभविष्यति ॥ १८ ॥ तदेवस्पष्टमाह अद्येति। यद्दैवात् यस्माद्दैवात् आहतंविघ्नितं तेराज्याभिषेचनंदृष्टं तद्दैवंमत्पौरुषहतंद्रक्ष्यन्ति ॥१९॥ अत्यङ्कुशमिति। अत्यङ्कुशम् अतिक्रान्ताङ्कुशव्यापारम् उद्दामंछिन्ननिगलं मदबलोद्धतंमदबलाभ्याङ्गर्विष्ठंप्रधावितंदुर्निवारं स्वच्छन्दगमनंगजमिव दुर्निवारत्वेनत्वदभिमतंदैवंपौरुषेणनिवर्तये॥२०॥लोकपालाइति। तेप्रसिद्धाः हेरामतेतवाभिषेचनमितिवा नविहन्युः नविहन्तुंशक्ताः कृत्स्नाःअन्यूनाः॥२१॥यैरिति।राजत्वंसिद्धवत्कृत्याहराज

द्रक्ष्यन्तित्वद्यदैवस्यपौरुषंपुरुषस्यच ॥ दैवमानुषयोरद्यव्यक्ताव्यक्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥ अद्यमत्पौरुषहतंदैवं
द्रक्ष्यन्तिवैजनाः ॥ यद्दैवादाहतंतेद्यदृष्टंराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥ अत्यङ्कुशमिवोद्दामंगजंमदबलोद्धतम् ॥ प्र
धावितमहंदैवंपौरुषेणनिवर्त्तये ॥ २० ॥ लोकपालास्समस्तास्तेनाद्यरामाभिषेचनम् ॥ नचकृत्स्नास्त्रयोलोका
विहन्युःकिंपुनःपिता ॥ २१ ॥ यैर्विवासस्तवारण्येमिथोराजन्समर्थितः ॥ अरण्येतेविवत्स्यन्तिचतुर्दशसमा
स्तथा ॥ २२ ॥ अहंतदाशांछेत्स्यामिपितुस्तस्याश्चयातव ॥ अभिषेकविघातेनपुत्रराज्यायवर्तते ॥ २३ ॥ म
द्बलेनविरुद्धायनस्याद्दैवबलंतथा ॥ प्रभविष्यतिदुःखाययथोग्रंपौरुषंमम ॥ २४ ॥ ऊर्ध्ववर्षसहस्रान्तेप्रजापाल्य
मनन्तरम् ॥ आर्यपुत्राःकरिष्यंतिवनवासंगतेत्वयि ॥ २५ ॥

न्निति मिथःरहसि मिथोन्योन्यरहस्ययोरितिवैजयन्ती। तथात्वांप्रत्युक्तप्रकारेण॥२२॥अहमिति। तत्तस्मात् यातवाभिषेकविघातेनद्वारेणपुत्रराज्यायवर्तंतेप्रवर्तते तस्याःपितुश्चआशाम् अतितृष्णाम् आशादिगतितृष्णयोरितिवैजयन्ती॥२३॥मद्बलेनेति। मद्बलेनविरुद्धायजनाय ममोग्रंपौरुषंदुःखाययथाप्रभविष्यति तथादैवबलंनस्यात् सुखायनभवेत्॥२४॥नकदाचिदपि भरतस्यराज्यप्राप्तिरस्तीत्याह ऊर्ध्वमिति।ऊर्ध्वमित्यस्यविवरणंवर्षसहस्रान्तइति प्रजापाल्यंप्रजापालनं स्वार्थेयत् प्रत्ययः ऊर्ध्ववर्षसहस्रान्तेत्वयिवनङ्गतेसतिवानप्रस्थाश्रमस्थेसति अनन्तरंप्रजापाल्यम् आर्यस्यतेपुत्राःकरिष्यन्ति।२५।

मदुक्तएववनवासः पूर्वंसम्मतइत्याहपूर्वेति । पुत्रेषुप्रजाः पुत्रवत्परिपालनेपरिपालननिमित्तंनिक्षिप्य पूर्वराजर्षिवृत्त्यातदाचारेणवनवासोविधीयते ॥२६॥
सचेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् हेरामसत्वंराजनिदशरथे एवमनेकाग्रेचलचित्तेअव्यवस्थितचित्तेसति राज्यविभ्रमशङ्कयाराज्यस्यविविधचलनशङ्कया
आत्मनिराज्यंनेच्छसिचेदहंतवराज्यंचरक्षेयं कथमिववेलासागरमिव नोचेद्वीरलोकभाङ्माभूवम् तेतुभ्यंप्रतिजानेच॥ २७ ॥ २८ ॥मङ्गलैरिति।
मङ्गलैःमङ्गलद्रव्ययुक्तैः जलैःअभिषिञ्चस्वआत्मानं वसिष्ठादिभिरितिशेषः । तत्रअभिषेककर्मणि व्यापृतोभव व्यासक्तचित्तोभवेत्यर्थः अलंपर्याप्तः

पूर्वराजर्षिवृत्त्याहिवनवासोविधीयते ॥ प्रजानिक्षिप्यपुत्रेषुपुत्रवत्परिपालने ॥ २६ ॥ सचेद्राजन्यनेकाग्रेराज्य
विभ्रमशङ्कया ॥ नैवमिच्छसिधर्मात्मन्राज्यंरामत्वमात्मनि ॥ २७ ॥ प्रतिजानेचतेवीरमाभूवंवीरलोकभा
क् ॥ राज्यंचतवरक्षेयमहंवेलेवसागरम् ॥ २८ ॥ मङ्गलैरभिषिंचस्वतत्रत्वंव्याप्टतोभव ॥ अहमेकोमहीपालानलं
वारयितुंबलात् ॥२९॥ नशोभार्थाविमौबाहूनधनुर्भूषणायमे ॥ नासिराबन्धनार्थायनशरास्तम्भहेतवः ॥ अमि
त्रदमनार्थंमेसर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ ३० ॥ नचाहंकामयेत्यर्थंयःस्यात्शत्रुर्मतोमम ॥ असिनातीक्ष्णधारेणविद्युच्च
लितवर्चसा ॥ प्रगृहीतेनवैशत्रुंवज्रिणंवानकल्पये ॥ ३१ ॥ खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहनादुश्चराचमे ॥ हस्त्यश्वनरह
स्तोरुशिरोभिर्भवितामही ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वारयितुंनिवारयितुम् ॥ २९ ॥ नशोभार्थावित्यादिसार्द्धश्लोकमेकंवाक्यं नेति । आबन्धनार्थायआपाततःवीरभूषणतयाकट्याम्बन्धनरूपप्रयोजनाये
त्यर्थः । स्तम्भहेतवःकेवलंलक्ष्यभूतस्तम्भहेतवः तूण्यांस्थापनहेतवइतिवा ॥ ३० ॥ नचाहमित्यादिसार्धश्लोकः । यःममअत्यर्थंशत्रुःशातयितामतः
स्यात् परीक्षकैरितिशेषः । तमहंनकामयेतस्यस्थितिं नसहइत्यर्थः । किंत्वसिनावज्रिणमपिशत्रुंनकल्पयेनस्थापयामि हन्मीत्यर्थः । तीक्ष्णधारेणती
क्ष्णाग्रेण विद्युच्चलितवर्चसाविद्युदिवचलितंनिर्गतंवर्चःस्फुलिङ्गरूपंयस्यतेन ॥ ३१ ॥ खड्गेति । खड्गकृतमर्दनेनचूर्णीकृतैर्गहनाकाननमिवनिरन्तरा
अतएवदुश्चरासंचारायोग्याचभविताभविष्यति ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

खड्गधारेति । मेखड्गधारयाखड्गकोट्याहताः अतएवसविस्फुलिङ्गत्वाद्दीप्यमानाःज्वलिताःअद्रयइवसविद्युतोमेघाइवचस्थिताःद्विपाःशत्रुगजाः भूमौपतिष्यन्ति ॥ ३३ ॥ बद्धेति । गोधाज्याघातवारणं।गोधातलंज्याघातवारणइत्यमरः । गोधारूपाङ्गुलिरक्षककवचवतिमयिस्थितेसतिपुरुषाणांमध्येकश्चित्कथंपुरुषमानीशूरमानी स्यात्सर्वैस्त्रीप्रायाभविष्यन्तीत्यर्थः॥३४॥बहुभिरिति । अहंबहुभिर्बाणैरेकंशूरम्अत्यस्यन् प्रकर्षेणक्षिपन् प्रकर्षेलङ्घनेप्यतीत्यमरः। एकेनबाणेनबहून्क्षुद्रान्अत्यस्यन् अनेनप्रकारेणनृवाजिगजानां मर्मसुमर्मस्थलेषु बाणान्विनियोक्ष्यामिविसर्जयिष्यामि अतःकथमेकोबहून्ह

खड्गधाराहतामेद्यदीप्यमानाइवाद्रयः ॥ पतिष्यान्तिद्विपाभूमौमेघाइवसविद्युतः ॥ ३३ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणेप्र
गृहीतशरासने ॥ कथंपुरुषमानीस्यात्पुरुषाणांमयिस्थिते ॥ ३४ ॥ बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेनचबहून्जनान् ॥
विनियोक्ष्याम्यहंबाणान्नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३५ ॥ अद्यमेस्त्रप्रभावस्यप्रभावःप्रभविष्यति ॥ राज्ञश्चाप्रभुतांक
र्तुंप्रभुत्वंचतवप्रभो ॥ ३६ ॥ अद्यचन्दनसारस्यकेयूरामोक्षणस्यच ॥ वसूनांचविमोक्षस्यसुहृदांपालनस्यच
॥ ३७ ॥ अनुरूपाविमौबाहूरामकर्मकारिष्यतः ॥ अभिषेचनविघ्नस्यकर्तॄणांतेनिवारणे ॥ ३८ ॥ ब्रवीहिकोद्यैव
मयावियुज्यतांतवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः ॥ यथातवेयंवसुधावशेभवेत्तथैवमांशाधितवास्मिकिङ्करः ॥ ३९ ॥

निष्यतीतिनचिन्तनीयमितिभावः ॥ ३५ ॥ अद्येति । अस्त्रप्रभावस्यअस्त्रमाहात्म्यस्यप्रभावःप्रतापः प्रतापमाहात्म्ययोःप्रभावःस्यादितिवैजयन्ती ॥३६॥ अद्येत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । चन्दनसारस्यचन्दनपङ्कस्य केयूरामोक्षणस्यअङ्गदधारणस्य केयूरमङ्गदमित्यमरः । वसूनांधनानांविमोक्षस्यत्यागस्य सुहृदांपालनस्य शत्रुभ्योरक्षणस्यच अनुरूपौराजपुत्रत्वेनयोग्यावपिइमौबाहू हेरामतत्सर्वंविहाय तेअभिषेचनविघ्नस्यकर्तॄणांनिवारणेविषये कर्मकरिष्यतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ त्वदाज्ञात्वेकावश्यम्भाविनीत्याह ब्रवीहीति । ब्रवीहिब्रूहि वियुज्यतांमयावियोज्यताम् ॥ ३९ ॥

एवंविस्तरेणपूर्वपक्षमुपन्यस्तवन्तंलक्ष्मणंमतिपूर्वंविस्तृतंसिद्धान्तंसंग्रहेणाह विमृज्येति।बाष्पंरामासंमतिजं राघववंशवर्द्धनः रघोःसंबन्धीराघवःराघवश्चा
सौवंशश्चेतिविशेषणसमासः सत्पथेपित्र्येवचने व्यवस्थितंनिश्चलं मांनिबोधजानीहि सर्वथाहंपितृवचनं नत्यजामीत्यर्थः।जीवतोवाक्यकरणात्प्रत्यब्दंभू
रिभोजनात् । गयायांपिण्डदानाच्चत्रिभिः पुत्रस्यपुत्रतेतिस्मरणादितिभावः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥
अथधर्मस्यरामनिश्चयस्यानुमोदनम्कौसल्याकरोतितंसमीक्ष्येत्यादिना । तंरामंसमीक्ष्यनिश्चित्यअवहितंसावधानंनिर्देशोनियोगः ॥ १ ॥ अदृष्टदुःख

विमृज्यबाष्पंपरिसान्त्व्यचासकृत्सलक्ष्मणंराघववंशवर्द्धनः ॥ उवाचपित्र्येवचनेव्यवस्थितंनिबोधमामेवहिसौ
म्यसत्पथः ॥ ४० ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेत्रयोविंशःसर्गः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥
तंसमीक्ष्यत्ववहितंपितृनिर्देशपालने ॥ कौसल्यावाष्पसंरुद्धावचोधर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥ अदृष्टदुःखोधर्मात्मा
सर्वभूतप्रियंवदः ॥ मयिजातोदशरथात्कथमुञ्छेनवर्त्तयेत् ॥ २ ॥ यस्यभृत्याश्चदासाश्चमृष्टान्यन्नानिभुञ्जते ॥
कथंसभोक्ष्यतेनाथोवनेमूलफलान्ययम्॥३॥कएतच्छ्रद्दधेत्श्रुत्वाकस्यवानभवेद्भयम् ॥ गुणवान्दयितोराजारा
घवोयद्विवास्यते॥४॥नूनंतुबलवान्लोकेकृतान्तःसर्वमादिशन्॥लोकेरामाभिरामस्त्वंवनंयत्रगमिष्यसि ॥ ५ ॥

इति । उञ्छोनाम दैवात्प्रकीर्णानांव्रीह्यादिधान्यानामङ्गुल्याएकैकशोग्रहणं कणिशग्रहणमृतुशिलमेव इदंफलमूलाद्याहरणंलक्षयतिवर्त्तयेत्जीवेत्
॥ २ ॥ यस्येति । भृत्याःभटाःदासाःदास्यकराः मृष्टानिश्लाघ्यानि ॥ ३ ॥ कइति । विवास्यतइतियत् एतत्कःश्रद्दधेद्गुणवत्पुत्रविवासनस्यअसंभा
विततवात्श्रद्धेयत्वेवाकस्यभयम्नभवेत् ममाप्येवम्विवासनम्भविष्यतीति ॥ ४ ॥ नूनमिति । सर्वसुखदुःखादिकम्आदिशन् प्रदिशन्कृतान्तःदैवम्
यत्रदैवेनिमित्ते ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अयंत्वित्यादिश्लोकत्रयमेकंवाक्यम् । अत्रविश्लेषजनितशोकस्याग्निसमाधिरुच्यतेआत्मभवःदेहजः अदर्शनमारुतःशोकाग्नेरदर्शनजत्वात्तस्यमारुतत्वनिरूपणं विलापदुःखंप्रलापजंदुःखं तदेवसमिधायस्य तस्यतद्वर्धकत्वात् आपंचैवहलंतानामितिसमिच्छब्दाट्टाप् । रुदिताश्रूणि रोदनजाश्रूणि तान्येवहुताक्षिप्ताआहुतिर्यस्य चिन्ताबाष्पःचिन्तोष्मा सएवमहाधूमोयस्यतवादर्शनेनहेतुना चित्तजइतिहेतुमात्रोक्तिः । आगमनचित्तजइतिपाठान्तरं निःश्वासएवायासः पुरुषप्रयत्नःसमिदादिजन्याग्नेःपुरुषप्रयत्नजत्वात्तथानिरूपणम् त्वयाजलस्थानीयेन विहीनांमां शोकएवाग्निःशोकाग्निः वैतानिका

अयंतुमामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः ॥ विलापदुःखसमिधोरुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥ चिन्तावाष्पमहाधूमस्तवादर्शनचित्तजः ॥ कर्शयित्वाभृशंपुत्रनिश्वासायाससम्भवः ॥ ७ ॥ त्वयाविहीनामिहमांशोकाग्निरतुलोमहान् ॥ प्रधक्ष्यतियथाकक्षंचित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥ कथंहिधेनुःस्वंवत्संगच्छन्तंनानुगच्छति ॥ अहंत्वानुगमिष्यामिपुत्रयत्रगमिष्यसि ॥ ९ ॥ तथानिगदितंमात्रातद्वाक्यंपुरुषर्षभः ॥ श्रुत्वारामोब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखिताम् ॥ १० ॥ कैकेय्यावञ्चितोराजामयिचारण्यमाश्रिते ॥ भवत्याचपरित्यक्तोननूनंवर्त्तयिष्यति ॥११॥ भर्तुःकिलपरित्यागोनृशंसःकेवलंस्त्रियाः ॥ सभवत्यानकर्तव्योमनसापिविगर्हितः ॥ १२ ॥ यावज्जीवतिकाकुत्स्थःपितामेजगतीपतिः ॥ शुश्रूषाक्रियतांतावत्साहिधर्मस्सनातनः ॥ १३ ॥ एवमुक्तातुकौसल्यारामेणशुभदर्शना ॥ तथेत्युवाचसुप्रीतारामामक्लिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तुवचनंरामोधर्मभृतांवरः ॥ भूयस्तामब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥

ग्निःकर्शयित्वा शुष्कीकृत्य हिमात्ययेशिशिरतौँकक्षंगुल्मम् चित्रभानुःवन्योग्निरिवमांप्रधक्ष्यतिभस्मीकरिष्यति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ कथंहीति । उत्तरार्द्धादौतथेत्युपस्कार्यम् ॥ ९ ॥ तथेति । तथानिगदितामितिस्ववाचोप्यविषयत्वंदर्शयतिमुनिः ॥ १० ॥ कैकेय्येति । नवर्तयिष्यतिनजीविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ भर्तुरिति । नृशंसःनृशंसत्वम् सिद्ध्यतीतिशेषः मनसापिनकर्त्तव्यः नचिन्तनीयइत्यर्थः ॥ १२ ॥ यावदिति । सःशुश्रूषा धर्मापेक्षया पुल्लिङ्गत्वम् ॥ १३ ॥ एवमिति । शुभदर्शनाधर्म्यबुद्धिरित्यर्थः ॥ १४ ॥ दार्ढ्यार्थंपुनराहेत्याह एवमित्यादिना ॥ १५ ॥

मयेति।उत्तरार्द्धार्दौसइत्युपस्कार्यम् प्राथमिकपितृवचनपरिपालनानन्तरम् ॥१६॥ तववचनम्करिष्यामीत्याह इमानीति । इमानीत्यल्पत्वज्ञापनाय
विहृत्येत्यनेनक्लेशराहित्यमुक्तम् ॥१७॥१८॥ एवमनुमतरामवनगमनस्वनगरवर्त्तनापि पुनःसपत्नीस्मरणादनुगमनमर्थयते आसामिति। वन्यांमृगीमिव
यथावन्यामृगीवनेसंतुष्टावर्त्तते तथाहमपिवर्तें नभवन्तंक्लेशयिष्यामीतिभावः पितुरपेक्षयापितुरिच्छया ॥ १९ ॥ तामिति । रुदन्व्यसनेषुमनुष्याणां
भृशम्भवतिदुःखितइत्युक्तगुणविशिष्टोपिरामोमातृव्यसनंदृष्ट्वापितृवचनपरिपालनरूपधर्मविघ्नभयाद्धैर्येणस्थितवान् इदानींवनगमनानुमतिं लब्ध्वास्व

मयाचैवभवत्याचकर्त्तव्यंवचनंपितुः॥ राजाभर्त्तागुरुश्रेष्ठःसर्वेषामीश्वरःप्रभुः ॥ १६ ॥ इमानितुमहारण्येविहृत्य
नवपञ्च च ॥ वर्षाणिपरमप्रीतःस्थास्यामिवचनेतव ॥ १७ ॥ एवमुक्ताप्रियंपुत्रंबाष्पपूर्णानना तदा ॥ उवाचपर
मार्त्तातुकौसल्यापुत्रवत्सला ॥१८॥ आसांरामसपत्नीनांवस्तुंमध्येनमेक्षमम् ॥ नयमामपिकाकुत्स्थवनंवन्यां
मृगींयथा ॥ यदितेगमनेबुद्धिःकृतापितुरपेक्षया ॥ १९ ॥ तांतथारुदतींरामोरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ जीव
न्त्याहिस्त्रियाभर्त्तादैवतंप्रभुरेवच ॥ भवत्याममचैवाद्यराजाप्रभवतिप्रभुः ॥ २१ ॥ नह्यनाथावयंराज्ञालोकनाथेन
धीमता ॥ भरतश्चापिधर्मात्मासर्वभूतप्रियंवदः ॥ भवतीमनुवर्त्तेतसहिधर्मरतःसदा ॥ २२ ॥ यथामयितुनिष्क्रा
न्तेपुत्रशोकेनपार्थिवः॥ श्रमंनावाप्नुयात्किञ्चिदप्रमत्तातथाकुरु ॥२३॥ दारुणश्चाप्ययंशोकोयथैनंनविनाशयेत्॥
राज्ञोवृद्धस्यसततंहितंचरसमाहिता ॥ २४ ॥ व्रतोपवासनिरतायानारीपरमोत्तमा ॥ भर्त्तारंनानुवर्त्तेतसातुपाप
गतिर्भवेत् ॥ २५ ॥ भर्तृशुश्रूषयानारीलभतेस्वर्गमुत्तमम् ॥ अपियानिर्नमस्कारानिवृत्तादेवपूजनात् ॥ २६ ॥

स्नेहप्रदर्शनेनमातृव्यसनंनिवर्त्तयितुंरुदितवानित्यवगम्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ नहीति । राज्ञासनाथाइतिशेषः राज्ञासनाथावयंनह्यनाथाइत्यर्थः सपत्नीम
ध्यवासदोषंपरिहरतिभरतश्चापीति ॥ २२ ॥ २३ ॥ दारुणइति । हितंचरेत्यत्रतथेतिशेषः॥२४॥पतिशुश्रूषणमेवपत्न्याः परमोधर्मइत्यन्वयव्यतिरेका
भ्यांश्लोकद्वयेनदर्शयतिव्रतेति । पापस्यगतिःफलमिवफलंयस्याःसातथानिर्नमस्कारापिभर्तृभिन्नद्विजादिविषयनमस्काररहितापि ॥ २५ ॥ २६ ॥

उपसंहरति शुश्रूषामिति । लोकेपुरादृष्टः पुरातनलोकाचारसिद्धइत्यर्थः वेदेश्रुतः वेदावगतइत्यर्थः । स्मृतःस्मृत्यवगतश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥ तूष्णीमवस्थानेएनांदुःखमाक्रमिष्यतीतिधियादुःखविच्छेदनार्थंकालक्षेपसाधनंविधत्ते अग्नीति । अग्निकार्येषुशान्तिकपौष्टिकहोमेषु सुमनोभिश्चेत्यत्रचकारेणचन्दनताम्बूलादीनिसमुच्चीयन्ते अग्निकार्येषुक्रियमाणेषुसुमनःप्रभृतिभिःदेवताब्राह्मणाश्चपूज्याइत्यर्थः ॥ २८ ॥ एवमिति । नियतास्नानादिनियमयुक्तानियताहारामधुमांसादिवर्जनेनशुद्धाहारा ॥ २९ ॥ प्राप्स्यसइति । भर्त्तृजीवनपुत्रागमनयोः सतोरेवहिपरमकामप्राप्तिसंभवइतिभावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

शुश्रूषामेवकुर्वीतभर्तुःप्रियहितेरता ॥ एषधर्मःपुरादृष्टोलोकेवेदेश्रुतःस्मृतः ॥ २७ ॥ अग्निकार्येषुचसदासुमनोभिश्चदेवताः ॥ पूज्यास्तेमत्कृतेदेविब्राह्मणाश्चैवसुव्रताः ॥ २८ ॥ एवंकालंप्रतीक्षस्वममागमनकाङ्क्षिणी ॥ नियतानियताहाराभर्तृशुश्रूषणेरता ॥ २९ ॥ प्राप्स्यसेपरमंकामंमयिप्रत्यागतेसति ॥ यदिधर्मभृतांश्रेष्ठोधारयिष्यतिजीवितम् ॥ ३० ॥ एवमुक्तातुरामेणवाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ कौसल्यापुत्रशोकार्त्तारामंवचनमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ गमनेसुकृतांबुद्धिंनतेशक्नोमिपुत्रक ॥ विनिवर्त्तयितुंवीरनूनंकालोदुरत्ययः ॥ ३२ ॥ गच्छपुत्रत्वमकाग्रोभद्रंतेस्तुसदाविभो ॥ पुनस्त्वयिनिवृत्तेतुभविष्यामिगतक्लमा ॥ ३३ ॥ प्रत्यागतेमहाभागेकृतार्थेचरितव्रते पितुरानृण्यतांप्राप्तेत्वायिलप्स्येपरंसुखम् ॥ ३४ ॥ कृतान्तस्यगतिःपुत्रदुर्विभाव्यासदाभुवि ॥ यस्त्वांसंचोदयतिमेवचआच्छिद्यराघव ॥ ३५॥ गच्छेदानींमहाबाहोक्षेमेणपुनरागतः॥ नन्दयिष्यसिमांपुत्रसाम्नावाक्येनचारुणा ॥ ३६ ॥ अपीदानींसकालःस्यात्वनात्प्रत्यागतंपुनः ॥ यत्त्वांपुत्रकपश्येयंजटावल्कलधारिणम् ॥ ३७॥

गमनइति । सुकृतांसुदृढमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ गच्छेति । गतक्लमागतक्लेशा ॥ ३३ ॥ प्रत्यागतइति । महाभागेमहाभागधेये आनृण्यताम् अनृणतां स्वार्थेष्यञ् ॥ ३४ ॥ कृतान्तस्येति । आच्छिद्यछित्वा अन्यथाकृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ गच्छेति । साम्नासान्त्वरूपेण ॥३६॥ क्षणमात्रमप्यदर्शनासहिष्णुत्वात् प्रत्यागमनकालइदानीमेवसंभवेदितिप्रार्थयते अपीति । यत्येनचतुर्दशवर्षान्तेनकालेन वनात्प्रत्यागतंत्वांपुनःपश्येयं सकालइदानीमेवापिस्यात् अपिशब्दःसंभावनायाम् अपिःसंभावनाप्रश्नगर्हाशङ्कासमुच्चयइतिवैजयन्ती । यत्यत्रेतिवार्थः ॥ ३७ ॥

तथेति । वनवासनिश्चितम् निश्चितवनवासम् परमेणचेतसा आदरेणेतियावत् स्वस्त्ययनम् मङ्गलम्अभिकाङ्क्षितुंशिलमस्याअस्तीतितथा॥३८॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥

तान्येवस्वस्त्ययनानिदर्शयति सेत्यादि । आयासंक्लेशम्अपनीयत्यक्त्वा जलमुपस्पृश्याचम्येत्यर्थः । उपस्पर्शस्त्वाचमनमित्यमरः । रोदनस्याशुचिताहेतुत्वात् देवताप्रार्थनस्यशुचिनाकर्त्तव्यत्वादुपस्पर्शनमुक्तम् अतएवशुचिरित्युच्यते मङ्गलानिमङ्गलाशासनानि ॥ १ ॥ नेति । शीघ्रम्विनिवर्त्त

तथाहिरामंवनवासनिश्चितंसमीक्ष्यदेवीपरमेणचेतसा ॥ उवाचरामंशुभलक्षणंवचोबभूवचस्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी ॥३८॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेचतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

सापनीयतमायासमुपस्पृश्यजलंशुचि ॥ चकारमातारामस्यमङ्गलानिमनस्विनी ॥ १ ॥ नशक्यसेवारयितुंगच्छेदानींरघूत्तम ॥ शीघ्रंचविनिवर्त्तस्ववर्त्तस्वचसतांक्रमे ॥ २ ॥ यंपालयसिधर्मंत्वंधृत्याचानियमेनच ॥ सवैराघवशार्दूलधर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥ येभ्यःप्रणमसेपुत्रचैत्येष्वायतनेषुच ॥ तेचत्वामभिरक्षंतुवनेसहमहर्षिभिः ॥ ४ ॥ यानिदत्तानितेस्त्राणिविश्वामित्रेणधीमता ॥ तानित्वामभिरक्षन्तुगुणैःसमुदितंसदा ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषयापुत्रमातृशुश्रूषयातथा ॥ सत्येनचमहाबाहोचिरंजीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥ समित्कुशपवित्राणिवेद्यश्चायतनानिच ॥ स्थण्डिलानिविचित्राणिशैलावृक्षाःक्षुपाह्रदाः ॥ पतङ्गाःपन्नगाःसिंहास्त्वांरक्षन्तुनरोत्तम ॥ ७ ॥

स्वचतुर्दशवर्षान्तइतिशेषः । सतांक्रमेअभिषेचने ॥ २ ॥ यमिति । पालयसिअप्रच्युतमनुतिष्ठसि धृत्याप्रीत्या नियमेनसमग्रतया सवैप्रसिद्धोधर्मः राघवशार्दूलरघुकुलश्रेष्ठ अभिरक्षतुअभितोरक्षतु पुनर्द्धर्मपदप्रयोगात्सएवरक्षत्वित्युच्यते ॥ ३ ॥ येभ्यइति । चैत्येषुचतुष्पथेषु आयतनेषुदेवतागृहेषु तेदेवाइतिसिद्धम् ॥ ४ ॥ यानीति । समुदितंश्रेष्ठम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ समिदित्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः । वन्याःसमित्कुशादयः प्रमादकृतप्रत्यवायसहिष्णवःसन्तोवनेचरंतंभवन्तम्रक्षन्त्वितिवाक्यार्थः । पवित्राणिदर्भग्रन्थयः वेद्यःअग्निधिष्ण्यानि स्थण्डिलानिदेवपूजास्थलानि तेषामलङ्कारभेदात्

संस्थानभेदाच्चवैचित्र्यं वृक्षग्रहणंलतादेरप्युपलक्षणं क्षुपाःह्रस्वशाखाशिफायुक्ताः वृक्षविशेषाः ह्रस्वशाखाशिफःक्षुपइत्यमरः। वृक्षविशेषणंवा ह्रस्वशाखावृक्षेष्वेवप्रायशोदेवतासंनिदधतइत्यैतिह्यात् पतङ्गाःपक्षिणः ॥ ७ ॥ स्वस्तीत्यादि। कुर्वन्त्वित्यनुषङ्गः स्वस्तिधातेत्यादौकरोत्वित्यध्याहारः साध्याःदेवताविशेषाः विश्वेविश्वेदेवाः मरुतःवायवः धातृविधातृशब्दौदेवताविशेषवाचकौ पूषादिशब्दाः द्वादशसंख्याकादित्यावान्तरभेदवाचकाः मुहूर्तःदिनस्यत्रिंशोभागः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्मृतिर्धृतिश्चधर्मश्चपातुत्वांपुत्रसर्वतः। स्मृतिःध्यानं धृतिःऐकाग्र्यं निष्पन्नयोगइतियावत् धर्मःश्रुतिस्मृत्युदितः

स्वस्तिसाध्याश्चविश्वेचमरुतश्चमहर्षयः ॥ स्वस्तिधाताविधाताचस्वस्तिपूषाभगोर्यमा ॥८॥ लोकपालाश्चतेसर्वेवासवप्रमुखास्तथा॥ऋतवश्चैवपक्षाश्चमासास्संवत्सराःक्षपाः॥९॥दिनानिचमुहूर्त्ताश्चस्वस्तिकुर्वन्तुतेसदा ॥ स्मृतिर्धृतिश्चधर्मश्चपातुत्वांपुत्रसर्वतः॥ १० ॥ स्कन्दश्चभगवान्देवःसोमश्चसबृहस्पतिः ॥ सप्तर्षयोनारदश्चतेत्वांरक्षन्तुसर्वतः ॥ ११ ॥ याश्चापिसर्वतःसिद्धादिशश्चसदिगीश्वराः ॥ स्तुतामयावनेतस्मिन्पान्तुत्वांपुत्रनित्यशः ॥ १२ ॥ शैलाःसर्वेसमुद्राश्चराजावरुणएवच ॥ द्यौरन्तरिक्षंपृथिवीनद्यःसर्वास्तथैवच ॥ १३ ॥ नक्षत्राणिचसर्वाणिग्रहाश्चसहदेवताः ॥ अहोरात्रेतथासंध्येपांतुत्वांवनमाश्रितम् ॥ १४ ॥ ऋतवश्चैवषट्पुण्यामासाःसंवत्सरास्तथा ॥ कलाश्चकाष्ठाश्चतथातवशर्मदिशंतुते ॥ १५ ॥

यंपालयसीत्यत्रपितृवाक्यपरिपालनज एवोक्तइतिनपुनरुक्तिः॥१०॥स्कन्दइति। स्कन्दःसनत्कुमारः तंस्कन्दइत्याचक्षतइतिदहरविद्यायांतथाभिधानात्कुमारोवा ॥११॥ याश्चापीति ।सर्वतःसिद्धाःप्रसिद्धाः ॥१२॥ शैलाइति । शैलाःकुलपर्वताःसमुद्रसन्निधानात् शैलावृक्षाइत्यत्रक्षुद्रपर्वताः राजाकुबेरः ग्रहाःकुजादयः सहदेवताःतदभिमानिदेवतासहिताः अहोरात्रेतदभिमानिदेवते अतोनपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ऋतवइति । ऋतुमासादिशब्दास्तदधिदेवतापराःकेचिदाहुः अस्मिन्प्रकरणेप्रायशःपुनरुक्तयः पुत्ररक्षणविषयप्रेमपारवश्यकृताइति शर्मसुखम्शर्मशातसुखानिचेत्यमरः ॥ १५ ॥

महावनइति । आदित्याःदेवताः ॥ १६ ॥ राक्षसानामिति । राक्षसादिसंबन्धिभयम्संबन्धसामान्येषष्ठी तेभ्योभयमित्यर्थः ॥ १७ ॥ प्लवगाइति । प्लवगाःवानराः दंशाःवनमक्षिकाः दंशस्तुवनमक्षिकेत्यमरः । सरीसृपाःगिरिसर्पाः गहनेवनेमाभूवन् हिंसकामाभूवन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥ महाद्विपाइति । ऋक्षाःभल्लूकाःनतेद्रुह्यन्तुक्रुधद्रुहेत्यादिना चतुर्थी ॥ १९ ॥ नृमांसभोजनाइति । सत्वजातयःसत्वस्यजातिर्जन्मयेषुतेसत्वजातयः क्रूरजन्तवइत्यर्थः

महावनेविचरतोमुनिवेषस्यधीमतः ॥ तवादित्याश्चदैत्याश्चभवन्तुसुखदास्सदा ॥ १६ ॥ राक्षसानांपिशाचानांरौद्राणांक्रूरकर्मणाम् ॥ क्रव्यादानाञ्चसर्वेषांमाभूत्पुत्रकतेभयम् ॥ १७ ॥ प्लवगावृश्चिकादंशामशकाश्चैवकानने ॥ सरीसृपाश्चकीटाश्चमाभूवन्गहनेतव ॥ १८ ॥ महाद्विपाश्चसिंहाश्चव्याघ्राऋक्षाश्चदंष्ट्रिणः ॥ महिषाःशृङ्गिणोरौद्रानतेद्रुह्यन्तुपुत्रक ॥ १९ ॥ नृमांसभोजनारौद्रायेचान्येसत्वजातयः ॥ माचत्वांहिंसिषुःपुत्रमयासंपूजितास्त्विह ॥ २० ॥ आगमास्तेशिवाःसन्तुसिद्ध्यन्तुचपराक्रमाः ॥ सर्वसंपत्तयेरामस्वस्तिमान्गच्छपुत्रक ॥ २१ ॥ स्वस्तितेस्त्वान्तरिक्षेभ्यःपार्थिवेभ्यःपुनःपुनः ॥ सर्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योयेचतेपारिपन्थिनः ॥ २२ ॥ गुरुःसोमश्चसूर्यश्चधनदोथयमस्तथा ॥ पान्तुत्वामर्चितारामदण्डकारण्यवासिनम् ॥ २३ ॥ अग्निर्वायुस्तथाधूमोमंत्राश्चर्षिमुखाच्च्युताः ॥ उपस्पर्शनकालेतुपान्तुत्वांरघुनन्दन ॥२४॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्माभूतभर्तातथर्षयः ॥येचशेषाःसुरास्तेत्वांरक्षन्तुवनवासिनम्॥२५॥इतिमाल्यैःसुरगणान्गन्धैश्चापियशस्विनी ॥ स्तुतिभिश्चानुकूलाभिरानर्चायतलोचना ॥२६॥ ज्वलनंसमुपादायब्राह्मणेनमहात्मना ॥ हावयामासविधिनाराममङ्गलकारणात्॥२७

॥ २० ॥ आगमाइति । आगम्यन्तइतिआगमाःमार्गाः सर्वसंपत्तयेवन्यफलमूलादिसंपत्तये ॥ २१ ॥ स्वस्तीति । अन्तरिक्षेभ्यःअन्तरिक्षचारिभ्यः पार्थिवेभ्यःपृथिवीवर्तिभ्यः सकाशात्परिपन्थिनःशत्रवः ॥२२॥ गुरुरित्यादि । पृथक्पृथक्मिलिताश्चरक्षन्त्वित्यर्थः इतिनपुनरुक्तिः ॥२३॥ अग्नीति । ऋषिमुखाच्च्युताःनिर्गताः त्वयागृहीताश्चेतिशेषः ॥२४॥ सर्वलोकप्रभुरिति । भूतभर्त्तानारायणः ॥२५॥ इतीति । इतीत्यत्रमत्वेतिशेषः ॥२६॥२७॥

घृतमिति । उपसम्पादयामास होमायेतिशेषः ॥ २८ ॥ उपाध्यायइति । शान्तिम्सर्वोपद्रवशान्तिम् अनामयम्आरोग्यम्चउद्दिश्येतिशेषः । हुतह
व्यावशेषेणहुतहविःशेषेण बाह्यंहोमस्थानाद्बहिर्भवम् ॥ २९ ॥ मध्विति । मध्वादिद्रव्यदक्षिणाभिर्दत्ताभिः द्विजान्स्वस्तिवाच्य पुण्याहम्वाचयित्वे
त्यर्थः स्वस्त्ययनक्रियाः स्वस्त्ययनक्रियाप्रतिपादकमन्त्रानित्यर्थः ॥ ३० ॥ ततइति । काम्याम्अभीष्टाम् ॥ ३१ ॥ यन्मङ्गलमिति । वृत्रनाशेवृत्रना

घृतंश्वेतानिमाल्यानिसमिधःश्वेतसर्षपान् ॥ उपसंपादयामासकौसल्यापरमाङ्गना ॥ २८॥ उपाध्यायःसवि
धिनाहुत्वाशान्तिमनामयम् ॥ हुतहव्यावशेषेणबाह्यंबलिमकल्पयत् ॥ २९ ॥ मधुदध्यक्षतघृतैःस्वस्तिवाच्य
द्विजांस्ततः ॥ वाचयामासरामस्यवनेस्वस्त्ययनक्रियाः ॥ ३० ॥ ततस्तस्मैद्विजेन्द्रायराममातायशस्विनी॥
दक्षिणांप्रददौकाम्यांराघवंचेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ यन्मङ्गलंसहस्राक्षेसर्वदेवनमस्कृते॥ वृत्रनाशेसमभवत्तत्तेभवतु
मङ्गलम् ॥ ३२ ॥ यन्मङ्गलंसुपर्णस्यविनताकल्पयत्पुरा ॥ अमृतंप्रार्थयानस्यतत्तेभवतुमङ्गलम् ॥ ३३ ॥ अमृ
तोत्पादनेदैत्यान्घ्नतोवज्रधरस्ययत् ॥ अदितिर्मङ्गलंप्रादात्तत्तेभवतुमङ्गलम् ॥ ३४ ॥ त्रीन्विक्रमान्प्रक्र
मतोविष्णोरमिततेजसः ॥ यदासीन्मङ्गलंरामतत्तेभवतुमङ्गलम् ॥ ३५ ॥ ऋतवःसागराद्वीपावेदालोकादिशश्च
ते ॥ मङ्गलानिमहाबाहोदिशन्तुशुभमङ्गलाः ॥ ३६ ॥ इतिपुत्रस्यशेषांश्चकृत्वाशिरसिभामिनी ॥ गन्धैश्चापिसमा
लभ्यराममायतलोचना ॥ ३७ ॥ ओषधींचापिसिद्धार्थांविशल्यकरणींशुभाम् ॥ चकाररक्षांकौसल्यामन्त्रैर
भिजजायच ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शनिमित्ते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ त्रीनिति । विक्रमान्पादविक्षेपान् ॥ ३५ ॥ ऋतवइति । शुभमङ्गलाःमङ्गलानामपिमङ्गलाः मङ्गलद्रव्याणामप्यति
शयदायकाइत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इतीति । शेषान्अक्षतानिगन्धैश्चसमालभ्यविलिप्य समालम्भोविलेपनमित्यमरः । सिद्धार्थाम् दृष्टफलाम्विशल्यक
रणींच अन्तर्गतशल्यनिर्गमनकारिणींच ओषधींमूलिकांमन्त्रैरभिमन्त्र्य रक्षांचकार रक्षाहेतुत्वेनहस्तेबबन्धेत्यर्थः पुनर्जजापच ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

उवाचेति । अतिप्रहृष्टेवदुःखवशवर्तिन्यपिपुत्रमुखोल्लासार्थमतिसंतुष्टेव भावयन्तीत्यर्थः । असंसज्जमानयास्खलन्त्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ केनप्रकारेणोवाचेत्यत्राह आनम्येति । आनम्यआनमय्य सिद्धार्थःसिद्धप्रयोजनःगच्छेत्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥ अरोगमिति । सर्वसिद्धार्थंसिद्धसर्वप्रयोजनम्पश्यामिद्रक्ष्यामि॥४१॥प्रणष्टदुःष्टसङ्कल्पेति । प्रणष्टदुःखसङ्कल्पासङ्कल्पःमानसंकर्म वनेरामस्यकिंभविष्यतीतिचिन्तात्मकइत्यर्थः॥४२॥४३॥मङ्गलैरिति।

उवाचातिप्रहृष्टेवसादुःखवशवर्त्तिनी ॥ वाङ्मात्रेणनभावेनवाचासंसज्जमानया ॥ ३९ ॥ आनम्यमूर्ध्निचाघ्राय परिष्वज्ययशस्विनी ॥ अवदत्पुत्रसिद्धार्थोगच्छरामयथासुखम् ॥ ४० ॥ अरोगंसर्वसिद्धार्थमयोध्यांपुनरागतम् ॥ पश्यामित्वांसुखंवत्ससुस्थितंराजवर्त्मनि ॥४१॥ प्रणष्टदुःखसङ्कल्पाहर्षविद्योतितानना ॥ द्रक्ष्यामित्वां वनात्प्राप्तंपूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ४२ ॥ भद्रासनगतंरामवनवासादिहागतम् ॥ द्रक्ष्यामिचपुनस्त्वांतुतीर्णवन्तं पितुर्वचः ॥ ४३ ॥ मङ्गलैरुपसंपन्नोवनवासादिहागतः ॥ वध्वाममचनित्यंत्वंकामान्संवर्द्धयाहिभो ॥ ४४ ॥ मयार्चितादेवगणाःशिवादयोमहर्षयोभूतमहासुरोरगाः ॥ अभिप्रयातस्यवनंचिरायतेहितानिकाङ्क्षन्तुदिशश्च राघव ॥ ४५ ॥ इतीवचाश्रुप्रतिपूर्णलोचनासमाप्यचस्वस्त्ययनंयथाविधि ॥ प्रदक्षिणंचैवचकारराघवंपुनःपुनश्चापिनिपीड्यसस्वजे ॥ ४६ ॥ तथातुदेव्यासकृतप्रदक्षिणोनिपीड्यमातुश्चरणौपुनःपुनः ॥ जगामसीतानिलयं महायशास्सराघवःप्रज्वलितःस्वयाश्रिया ॥ ४७ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेपञ्चविंशःसर्गः ॥ २५ ॥

वध्वाःस्नुषायाःसीतायाः कामान्काम्यमानवस्त्राभरणादीनि ॥४४॥४५॥ तदाकौशल्योक्तस्यवाचामगोचरत्वादाह इतीवेत्यादि। इतीवएवंविधमित्यर्थः प्रदक्षिणम्अनुकूलम्रक्षामितियावत् ॥ ४६ ॥ तथेति । निपीड्यनिपीडनपूर्वकमभिवाद्येत्यर्थः स्वयास्वतःसिद्धया ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशःसर्गः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंमातरमनुमान्यसीतामनुमानयितुंनिर्गच्छति अभिवाद्येत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । वनंसंप्रस्थितःवनंगन्तुंप्रवृत्तः धर्मिष्ठेअतिशयितधर्मेआममंथेव विलोडयामासेत्यर्थः गुणवत्तयापूर्वभाषीप्रियवादीचेत्याद्युक्तगुणविशिष्टतया ॥ १ ॥ २ ॥ वैदेहीति । तत्सर्वमभिषेकविघातादिकंतपस्विनीरामाभिषेकार्थंव्रतोपवासादिनियमविशिष्टा यौवराज्याभिषेचनम् वर्त्ततइतिशेषः ॥ ३ ॥ देवकार्यमिति । देवकार्यंदेवपूजाम् कृतज्ञाअभिषिक्तभर्तृविषयेपट्टमहिषीभिःगन्धपुष्पादिनाकृतपादार्चनादिसमाचारज्ञेत्यर्थः हृष्टचेतनाहृष्टमनस्काराजधर्माणामभिज्ञा अभिषिक्तराजासाधारणलक्षणानिश्वेतच्छत्रचामरपुरस्कृतभद्रासनादीनिज्ञातवतीप्रतीक्षतेस्म उक्तलक्षणविशिष्टोभर्त्ताकदासमागमिष्यतीत्यपेक्षयास्थितवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रविवेशेति ।

अभिवाद्यचकौसल्यांरामःसंप्रस्थितोवनम् ॥ कृतस्वस्त्ययनोमात्राधर्मिष्ठेवर्त्मनिस्थितः ॥ १ ॥ विराजयन्राजसुतोराजमार्गंनरैर्वृतम् ॥ हृदयान्याममन्थेवजनस्यगुणवत्तया ॥ २ ॥ वैदेहीचापितत्सर्वंनशुश्रावतपस्विनी ॥ तदेवहृदितस्याश्चयौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥ देवकार्यंस्वयंकृत्वाकृतज्ञाहृष्टचेतना ॥ अभिज्ञाराजधर्माणांराजपुत्रंप्रतीक्षते ॥ ४ ॥ प्रविवेशाथरामस्तुस्वंवेश्मसुविभूषितम् ॥ प्रहृष्टजनसम्पूर्णंह्रियाकिञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ अथसीतासमुत्पत्यवेपमानाचतंपतिम् ॥ अपश्यत्शोकसन्तप्तंचिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥ तांदृष्ट्वासहिधर्मात्मानशशाकमनोगतम् ॥ तंशोकंराघवःसोढुंततोविवृततांगतः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनंदृष्ट्वातंप्रस्विन्नममर्षणम् ॥ आहदुःखाभिसंतप्ताकिमिदानीमिदंप्रभो ॥ ८ ॥

ह्रियागृहालङ्कारजनप्रहर्षजया ॥ ५ ॥ अथेति । समुत्पत्यस्वासनादुत्थायवेपमानाभर्तुर्विगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वादिदर्शनात्कम्पमानेत्यर्थः ॥ ६ ॥ तामिति । ततःसोढुमशक्तत्वादेवविवृततांव्यक्तदुःखताम् एतावत्पर्यन्तंशोकलेशहीनस्यरामस्येदानींशोकाविर्भावः सीतायाभाविदुःखस्मरणेनेतिबोध्यम् ॥ ७ ॥ विवर्णवदनमिति । प्रस्विन्नंहस्तगतराज्यस्यान्यगामित्वम् स्ववनप्रव्राजनम्चकथमस्यैनिवेदयिष्यामीतिशोकेनप्रस्वेदः अमर्षणंसञ्जातदुःखं नियन्तुमशक्तम् इदानींहर्षकाले इदंदौस्थ्यम् ॥ ८ ॥

अद्येति । बार्हस्पतः बृहस्पतिदैवत्यः उक्तः अभिषेकार्हत्वेन विहितः युक्त इति पाठे अभिषेकार्हः श्रीमान् कर्मारब्धवतां श्रीकरः पुष्यः पुष्यनक्षत्रम् अद्ये
तिब्राह्मणैः प्रोच्यते नु प्रोच्यते खल्वित्यर्थः अन्विति च्छित्वा अनु प्रोच्यत इति वा संबन्धः ॥ ९ ॥ नेति । शतम् शलाका यस्य तेन स्थलस्थत्वेन मालिन्यं
व्यावर्त्तयितुं जलपदम् वल्गु सुन्दरम् आवृतं सन्न विराजत इति संबन्धः ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यामिति । व्यजनाभ्याम् बालव्यजनाभ्याम् शतपत्रं पद्मम् ॥ ११ ॥
वाग्मिन इति । बंदिनः स्तुतिपाठकाः बंदिनः स्तुतिपाठका इत्यमरः । मङ्गलैः मङ्गलवचनैः सूताः पुरावृत्तकथाशंसिनः मागधाः वंशशंसकाः ॥ १२ ॥ नेति ।

अद्यबार्हस्पतःश्रीमानुक्तःपुष्योनुराघव ॥ प्रोच्यतेब्राह्मणैःप्राज्ञैःकेनत्वमसिदुर्मनाः ॥ ९ ॥ नतेशतशलाकेनजल
फेननिभेनच ॥ आवृतंवदनंवल्गुछत्रेणापिविराजते ॥ १० ॥ व्यजनाभ्यांचमुख्याभ्यांशतपत्रनिभेक्षणम् ॥ च
न्द्रहंसप्रकाशाभ्यांवीज्यतेनतवाननम् ॥ ११ ॥ वाग्मिनोबन्दिनश्चापिप्रहृष्टास्त्वांनरर्षभ ॥ स्तुवन्तोनात्रदृश्य
न्तेमङ्गलैःसूतमागधाः ॥ १२ ॥ नतेक्षौद्रंचदधिचब्राह्मणावेदपारगाः ॥ मूर्ध्निमूर्द्धाभिषिक्तस्यदधतिस्मविधान
तः ॥ १३ ॥ नत्वांप्रकृतयःसर्वाःश्रेणीमुख्याश्चभूषिताः ॥ अनुव्रजितुमिच्छन्तिपौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥
चतुर्भिर्वेगसम्पन्नैर्हयैःकाञ्चनभूषितैः ॥ मुख्यःपुष्यरथोयुक्तःकिंनगच्छतितेग्रतः ॥ १५ ॥ नहस्तीचाग्रतःश्रीमां
स्तवलक्षणपूजितः ॥ प्रयाणेलक्ष्यतेवीरकृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥ नचकाञ्चनचित्रंतेपश्यामिप्रियदर्शन ॥
भद्रासनंपुरस्कृत्ययातंवीरपुरस्कृतम् ॥ १७ ॥ अभिषेकोयथासज्जःकिमिदानीमिदंतव ॥ अपूर्वोमुखवर्णश्चन
प्रहर्षश्चलक्ष्यते ॥ १८ ॥

क्षौद्रं मधु मूर्ध्नि न दधति स्म नाभिषिञ्चन्ति स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥ नेति । प्रकृतयः अमात्यादयः श्रेणीमुख्याः वीथीप्रधानाः ॥ १४ ॥ चतुर्भिरिति । पुष्यरथः
उत्सवाय कल्पितो रथ इत्यर्थः असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न समराय यदित्यमरः । सहि राज्ञामग्रतो नीयते केवलं सम्भ्रमाय ॥ १५ ॥ नेति । कृष्णमेघगिरिप्रभः कृष्ण
मेघयुक्तगिरिप्रभः उभयोरुपमानत्वे वैषम्यापत्तिः ॥ १६ ॥ नचकाञ्चनचित्रामिति । वीरपुरस्कृतं भद्रासनं पुरस्कृत्य ते यातं गमनं न पश्यामीत्यन्वयः
॥ १७ ॥ अभिषेक इति । यथा अभिषेकः सज्जः सन्नद्धः इदानीं तथैवेत्यर्थः । तवापूर्वो मुखवर्णो दृश्यते प्रहर्षश्च न लक्ष्यते किमिदमिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

इतीति । विलपन्तींविविधंलपन्तीं तत्रभवान्पूज्यः तत्रभवानत्रभवानितिशब्दोवृद्धैःप्रयुज्यते पूज्यइतिहलायुधः । प्रव्राजयतीत्यनन्तरमितीतिशेषः
॥ १९ ॥ महतोप्रियस्यश्रवणेसीतायाः किंभविष्यतीतिभयात्चित्तदार्ढ्यार्थंविविधगुणकीर्तनेनसम्बोधयति कुलइत्यादि । इदंप्रव्राजनम् येनक्रमेणये
नमार्गेण ॥ २० ॥ २१ ॥ तयेति । अद्यनृपोद्यतेममाभिषेकेसज्जेसति प्रचोदितःपूर्वदत्तंवरद्वयम् देहीतिप्रकर्षेणप्रेरितः ससमयःत्वदपेक्षितंकरिष्यामी
तिकृतशपथइत्यर्थः । समयाःशपथाचारकालसिद्धान्तसंविदइत्यमरः । धर्मेणप्रतिनिर्जितः कर्त्तृभूतधर्मेणस्वायत्तीकृतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ततःकिमि

इतीवविलपन्तींतांप्रोवाचरघुनन्दनः ॥ सीतेतत्रभवांस्तातःप्रव्राजयतिमांवनम् ॥ १९ ॥ कुलेमहतिसम्भूतेधर्म
ज्ञेधर्मचारिणि ॥ श्रृणुजानकियेनेदंक्रमेणाभ्यागतंमम ॥ २० ॥ राज्ञासत्यप्रतिज्ञेनपित्रादशरथेनच ॥ कैकेय्यै
ममममात्रेतुपुरादत्तौमहावरौ ॥ २१ ॥ तयाद्यममसज्जेस्मिन्नभिषेकेनृपोद्यते ॥ प्रचोदितःससमयोधर्मेणप्रतिनि
र्जितः ॥ २२ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यंदण्डकेमया ॥ पित्रामेभरतश्चापियौवराज्येनियोजितः ॥ सोहंत्वा
मागतोद्रष्टुंप्रस्थितोविजनंवनम् ॥ २३ ॥ भरतस्यसमीपेतुनाहंकथ्यःकदाचन ॥ २४ ॥ ऋद्धियुक्ताहिपुरुषानस
हन्तेपरस्तवम् ॥ तस्मान्नतेगुणाःकथ्याभरतस्याग्रतोमम ॥ २५ ॥ नापित्वंतेनभर्तव्याविशेषेणकदाचन ॥ अ
नुकूलतयाशक्यंसमीपेत्वस्यवर्तितुम् ॥ २६ ॥ तस्मैदत्तंनृपतिनायौवराज्यंसनातनम् ॥ सप्रसाद्यस्त्वयासीते
नृपतिश्चविशेषतः २७ ॥

त्यत्राह चतुर्दशेति । मयापितृचोदितेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सीताहृदयमज्ञातुंबुद्धद्युपदेशव्यपदेशेनप्रणयरोषमुत्पादयन्नाह भरतस्येति । त्वयानकथ्यः
नश्लाघनीयः त्वत्प्रणामागमनदशायामितिशेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ नेति । तेनभरतेन विशेषेणभर्त्तव्याबन्धुसाधारण्येनभरणीयेत्यर्थः । अशनादि
भरणं लक्ष्मणशत्रुघ्नभार्याभ्याम्विशेषेणनकाङ्क्षणीयमितिभावः । अनुकूलतयास्वजनसाधारणतया शक्यंयोग्यम् ॥ २६ ॥ तदनुकूलाचरणंकिमर्थमि
त्यतआह तस्माइति । नृपतिनादशरथेन ॥ २७ ॥

अहमिति । गुरोःदशरथस्य स्थिराभव मयिस्थिरानुरागाभवेत्यर्थः । तत्रहेतुःमनस्विनीति दृढमनस्केत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ काल्यमिति । काल्य
म्अहर्मुखे प्रत्यूषोहर्मुखंकाल्यमित्यमरः॥३०॥मातेति धर्ममेवाग्रतःकृत्वा स्थितायाइतिशेषः॥३१॥वन्दितव्याइति । स्नेहःप्रीतिः प्रणयः सौहृदं प्रणयः
स्यात्परिचयेयाच्ञायांसौहृदेपिचेतिवैजयन्ती । भोगःपालनं भोगोराज्येधनेसौख्येपालनाभ्यवहारयोरितिवैजयन्ती । मयिस्नेहादित्रयमविशेषेणकुर्वन्ति

अहंचापिप्रतिज्ञांतांगुरोःसमनुपालयन् ॥ वनमद्यैवयास्यामिस्थिराभवमनस्विनी ॥ २८ ॥ यातेचमयिकल्या
णिवनंमुनिनिषेवितम् ॥ व्रतोपवासपरयाभवितव्यंत्वयानघे ॥ २९ ॥ काल्यमुत्थायदेवानांकृत्वापूजांयथा
विधि ॥ वन्दितव्योदशरथःपितामननरेश्वरः ॥ ३० ॥ माताचममकौसल्यावृद्धासन्तापकर्शिता ॥ धर्ममेवाग्र
तःकृत्वात्वत्तःसम्मानमर्हति ॥ ३१ ॥ वन्दितव्याश्चतेनित्यंयाःशेषाममममातरः ॥ स्नेहप्रणयसम्भोगैःसमाहिम
ममातरः ॥ ३२ ॥ भ्रातृपुत्रसमौचापिद्रष्टव्यौचविशेषतः ॥ त्वयाभरतशत्रुघ्नौप्राणैःप्रियतरौमम ॥ ३३ ॥
विप्रियंनचकर्त्तव्यंभरतस्यकदाचन ॥ सहिराजाप्रभुश्चैवदेशस्यचकुलस्यच ॥ ३४ ॥ आराधिताहिशीलेनप्रय
त्नैश्चोपसेविताः ॥ राजानःसंप्रसीदन्तिप्रकुप्यन्तिविपर्यये ॥ ३५ ॥ औरसानपिपुत्रान्हित्यजन्त्यहितकारिणः ॥
समर्थान्सम्प्रगृह्णन्तिजनानपिनराधिपाः ॥ ३६ ॥ सात्वंवसेहकल्याणिराज्ञःसमनुवर्तिनी ॥ भरतस्यरताध
र्मेसत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥

अतस्तास्तुल्यतयावन्द्याइतिभावः॥३२॥ भ्रातृपुत्रसमाविति । भ्रातृपुत्रसमौभ्रात्रापुत्रेणचसमौ प्राणैःप्राणेभ्यः॥३३॥ विप्रियमिति । राजत्वेप्यप्रभुत्वम
नियन्तृत्वंकस्यचित्सम्भवतीतितद्व्यावृत्त्यर्थंप्रभुरित्युक्तं देशपतेरकुलपतित्वदर्शनादाह देशस्यचकुलस्यचेति ॥३४॥ आराधिताइति । शीलेनअकु
टिलवृत्त्या प्रयत्नैः आलस्यत्यागादिभिः विपर्ययेशीलाद्यभावे॥३५॥औरसानिति । जनान्अबन्धून्॥३६॥सात्वमिति । सत्यव्रतम्अमोघव्रतम्॥३७॥

अहमिति । व्यलीकम्अप्रियं कस्यचिदपिजनस्ययथाव्यलीकम्नकुरुषे तथात्वयावर्तितव्यम्इदंममवचश्चकार्यम् अत्रैवस्थातव्यमितिममवचश्चकार्यमिति यद्वा यथाकस्याचिदपिव्यलीकंनकुरुषे तथाइदमपिममवचस्त्वयाकार्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंरामायणपुरुषेषुरामकर्तव्यंसामान्यधर्मानुष्ठानंदर्शितम्अथसीतानुष्ठेयंपातिव्रत्यधर्मं संक्षेपेणोपक्षिपतिएवमुक्तेत्यादि । अप्रियवादिन्यपिप्रियार्हाप्रियभाषणार्हा तदुपरिप्रियवादिनी तथाप्येवमुक्ताअप्रियमुक्ता प्रणयादेव सौहृदादेव नतुवैरात्संक्रुद्धा ॥ १ ॥ किमिति । हेरामत्वयालघुतया

अहंगमिष्यामिमहावनंप्रियेत्वयाहिवस्तव्यमिहैवभामिनि॥यथाव्यलीकंकुरुषेनकस्यचित्तथात्वयाकार्यमिदं
वचोमम ॥ ३८ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥
एवमुक्तातुवैदेहीप्रियार्हाप्रियवादिनी ॥ प्रणयादेवसंक्रुद्धाभर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमिदंभाषसेरामवा
क्यंलघुतयाध्रुवम् ॥ त्वयायदपहास्यंमेश्रुत्वानरवरात्मज ॥ २ ॥ [वीराणांराजपुत्राणांशस्त्रास्त्रविदुषांनृप ॥
अनर्हमयशस्यंचनश्रोतव्यंत्वयेरितम्] आर्यपुत्रपितामाताभ्रातापुत्रस्तथास्नुषा ॥ स्वानिपुण्यानिभुञ्जानाः
स्वंस्वंभाग्यमुपासते ॥ ३ ॥

ध्रुवंनिश्चितम् अत्यन्तनिःसारमित्यर्थः । ध्रुवोभभेदेक्लीबन्तुनिश्चितेशाश्वतेत्रिष्वित्यमरः । लघुत्वमेवाह यदितियद्वाक्यंश्रुत्वामेस्त्रियाअपि अपहास्यंभवति तद्वाक्यंभाषसे किमिदम्अयमपूर्वप्रकारः इतःपूर्वंनदृष्टचरः नरवरात्मजेत्यनेनास्यासंभावितत्वमुच्यते त्वामिहस्थाप्यवनंगमिष्यामीत्येतद्वचनमेतावत्पर्यन्तमनुसृतायाः प्रणयधारायाः पन्थानंनारोहतीतिभावः ॥२॥ कथंममवाक्यस्यपरिहासास्पदत्वमित्यत्राह आर्यपुत्रेति । भर्तारंप्रतिभार्यायाः सम्बोधनमार्यपुत्रेति भर्तृसम्बन्धिपित्रादयः स्वानिपुण्यानिस्वकृतपुण्यफलानिएतत् पापफलस्यअप्युपलक्षणंभुञ्जानाः अनुभवन्तःस्वंस्वंस्वस्यैव फलप्रदंभाग्यंशुभाशुभंकर्मउपासतेआचरन्ति भाग्यंकर्मशुभाशुभमित्यमरः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्ताःसर्वेस्वकीयकर्मफलान्यनुभवन्तिभर्तुरर्द्धशरीरभूताभार्याभर्तृकृतभाग्यफलमेवानुभवतीत्याह भर्तुरिति । भार्यैकाभार्यैवतुभर्तुर्भाग्यंप्राप्नोति सहाधिकृतत्वात् यस्मादेवंतस्मादेवाहमपि वनेवस्तव्यमित्यादिष्टैवत्वदादेष्टृभिः आवयोःसहधर्मचारित्वात्त्वदादेशेनैवममाप्यादेशःसिद्धइतिभावः ॥ ४ ॥ एवंभर्तृसमानभाग्यत्वंस्वगमनहेतुरुक्तः तदेकगतिकत्वमपिगमनहेतुरित्याह नेति । प्रेत्यपरलोकइत्यर्थः ॥ ५ ॥ फलितार्थमाह यदीति । अग्रतोगमनेहेतुमाहमृद्नन्तीमर्दयन्तीमृदूकुर्वन्तीत्यर्थः । कुशरूपकण्टकान् ॥ ६ ॥ ईर्ष्येति । परातिशयाक्षमाईर्ष्यात्वदनुवर्तनेनचरितार्थैयंभविष्यतीत्येवंरूपा अत्रैवसुखमास्वेतिमयोक्तापिस्वयमनुगमिष्यामीतिब्रूतइतिरोषः तौभुक्तशेषंशास्त्रनिषिद्धतयोक्तमुदकमिव बहिष्कृत्यनिःशेषंनिरस्य विस्रब्धःनिःशङ्कःसन्मांनय वीरेत्यनेनस्त्रियमेकाकीकान्तारंकथंनयेयमितिशङ्कानकर्तव्येत्युक्तं पापंमयिनविद्यते भवद्वियोगेजीवनहेतुपापंनविद्यतइ

भर्तुर्भाग्यंतुभार्य्यैकाप्राप्नोतिपुरुषर्षभ ॥ अतश्चैवाहमादिष्टावनेवस्तव्यमित्यपि ॥ ४ ॥ नपितानात्मजोरामन
मातानसखीजनः ॥ इहप्रेत्यचनारीणांपतिरेकोगतिःसदा ॥ ५ ॥ यदित्वंप्रस्थितोदुर्गंवनमद्यैवराघव ॥ अग्रतस्ते
गमिष्यामिमृद्नतीकुशकण्टकान् ॥६॥ ईर्ष्यारोषौबहिष्कृत्यभुक्तशेषमिवोदकं ॥ नयमांवीरविस्रब्धःपापंमयिन
विद्यते ॥ ७ ॥ प्रासादाग्रैर्विमानैर्वावैहायसगतेनवा ॥ सर्वावस्थागताभर्तुःपादच्छायाविशिष्यते ॥ ८ ॥ अनु
शिष्टास्मिमात्राचपित्राचविविधाश्रयम् ॥ नास्मिसंप्रतिवक्तव्यावर्त्तितव्यंयथामया ॥ ९ ॥

त्यर्थः । पापान्तरस्यात्रप्रसक्त्यभावात् ॥ ७ ॥ प्रासादवासंविहायकिमर्थंवनवासंगच्छसीत्यत्राह प्रासादाग्रैरिति । पञ्चम्यर्थेतृतीयाप्रासादाग्रैः सार्वभौमवासप्रासादाग्रेभ्यः विमानैर्वास्वर्लोकादिस्थितविमानाग्रेभ्योवा वैहायसगतेनअणिमाद्यष्टैश्वर्यसिद्धिसंपन्नोचितविहायस्संबन्धिगमनाद्वा सर्वावस्थागतादुरवस्थापन्नापीत्यर्थः । यद्वासर्वावस्थासुगताअनुगतास्थायिनीस्वरूपप्राप्तेतियावत् पादच्छायापादसेवाविशिष्यतेअतिरिच्यते ॥८॥ उपदेशानुसारादपिमयानुगन्तव्यमित्याह अनुशिष्टेति । यथामयाभर्तृविषयेवर्तितव्यं तथामात्रापित्राचविविधाश्रयंविविधप्रकारमनुशिष्टास्मि संप्रतीदानींनवक्तव्यास्मिनशिक्षणीयास्मीतियावत् ॥रा०॥ अनुशिष्टेति। मात्रापित्राचविविधाश्रयंविविधैर्वर्णैराश्रमिभिश्चाश्रीयतइतिविविधाश्रयंश्रेयःसाधनत्वेन सर्वैरनुष्ठेयमाचारमितियावत्।अनुशिष्टास्मिसुशिक्षितास्मितस्माद्यथामयावर्तितव्यम्आचरितव्यंतथासम्प्रतिनवक्तव्यास्मिपूर्वमेवसर्वंविदितवत्यस्मीत्यर्थः९

उपदेशफलमाह अहमित्यादि । दुर्गत्वादिविशेषणविशिष्टमपीत्यर्थः ॥ १० ॥ दुःखावहेयंप्रवृत्तिरित्यत्राह सुखमिति । त्रीन्लोकान्अचिन्तयन्ती त्रै
लोक्यैश्वर्यमप्यगणयन्तीत्यर्थः पतिव्रतंपतिविषयंव्रतं पतिशुश्रूषणमित्यर्थः॥११॥ शुश्रूषमाणेति । नियतानियमयुक्ता ब्रह्मचारिणी नियतेन्द्रियेत्यर्थः ।
कामभोगवर्जितावा रंस्येअपूर्वदर्शनेन सन्तुष्टाभविष्यामीत्यर्थः । मधुगन्धिषुपुष्परसगन्धिषु मद्येपुष्परसेमाध्वितिवैजयन्ती ॥ १२ ॥ १३ ॥ सहेति ।
उद्यतावनगमनोद्युक्ता ॥१४॥ फलमूलाशनेति । दुःखम्अशनपानाभ्यर्थनरूपम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ हंसेति । कारण्डवाःजलकुक्कुटाः मद्गुःकारण्डवःप्लवइ

अहंदुर्गंगमिष्यामिवनंपुरुषवर्जितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णंशार्दूलवृकसेवितम् ॥ १० ॥ सुखंवनेविवत्स्यामियथैवभ
वनेपितुः॥ अचिन्तयन्तीत्रीन्लोकान्चिन्तयन्तीपतिव्रतम्॥ ११॥ शुश्रूषमाणातेनित्यंनियताब्रह्मचारिणी॥सहरंस्ये
त्वयावीरवनेषुमधुगन्धिषु॥ १२॥त्वंहिकर्तुंवनेशक्तोरामसंपरिपालनम्॥अन्यस्यापिजनस्येहकिंपुनर्ममानद॥ १३॥
सहत्वयागमिष्यामिवनमद्यनसंशयः ॥ नाहंशक्यामहाभागनिवर्त्तयितुमुद्यता ॥१४॥ फलमूलाशनानित्यंभविष्या
मिनसंशयः ॥ नतेदुःखंकरिष्यामिनिवसन्तीसहत्वया ॥१५॥ [अग्रतस्तेगमिष्यामिभोक्ष्येभुक्तवतित्वयि]॥ इच्छा
मिसरितःशैलान्पल्वलानिवनानिच ॥ द्रष्टुंसर्वत्रनिर्भीतात्वयानाथेनधीमता ॥ १६ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाःपद्मिनीः
साधुपुष्पिताः ॥ इच्छेयंसुखिनीद्रष्टुंत्वयावीरेणसङ्गता ॥ १७॥ अभिषेकंकरिष्यामितासुनित्यंयतव्रता ॥ सहत्वया
विशालाक्षरंस्येपरमनन्दिनी ॥ १८ ॥ एवंवर्षसहस्राणांशतंवाहंत्वयासह ॥ व्यतिक्रमंनवेत्स्यामिस्वर्गोऽपिनहिमे
मतः ॥ १९॥स्वर्गेऽपिचविनावासोभवितायदिराघव ॥ त्वयाममनरव्याघ्रनाहंतमपिरोचये॥ २० ॥ अहंगमिष्यामि
वनंसुदुर्गमंमृगायुतंवानरवारणैर्युतम् ॥ वनेनिवत्स्यामियथापितुर्गृहेतवैवपादावुपगृह्यसंयता ॥ २१ ॥

त्यमरः ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवमिति । व्यतिक्रमंव्यतिक्रान्तं वर्षसहस्राणांशतमपिनवेत्स्यामिक्षणमिवनेष्यामि किंपुनः चतुर्दशसमाइतिभावः । स्वर्गों
पिनहिमेमतः त्वयाविनेतिशेषः ॥ १९ ॥ एतदेवविवृणोति स्वर्गेपिचेति ॥ २० ॥ अहमिति । मृगैःआयुतम्आसमन्ताद्युक्तम् मृगैःअयुतंनामिश्रितं
मिश्रितमित्यर्थः युमिश्रणामिश्रणयोरितिधातुः । अत्रेदमवधेयंवनेमारीचोमृगोभविष्यतितत्प्रसङ्गेनावयोर्वियोगःस्यात् तत्रकोवापुनर्घटकः कथंत्वंतुम

याविनास्थातुंशक्तासीतिचिन्तयन्तंरामंप्रतिसीतासूचयति वानरवारणैरित्यादि । तथाहिमृगोमारीचः वानरवारणैः वानरश्रेष्ठैः सुग्रीवादिभिः पुनर्वनग्रहणात् वनेपिअशोकवनेपिवत्स्यामि पुनस्तवैवपादावुपसंगृह्यसंयता नियताभविष्यामीति ॥ २१ ॥ अनन्यभावामिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांस्वानुरक्तेत्युच्यते अतएवत्वयावियुक्तांमरणायनिश्चितां त्वयावियुक्तत्वेमरणायनिश्चितामित्यर्थः। मांनयस्वपरमार्थस्तुरावणगृहीतामपित्वय्येवासक्तचित्ताम् अथवेण्युद्ग्रथनेनमरणायनिश्चितांहनुमत्प्रेषणादिकमुखेननयस्व याचनांदेवकृतरावणवधाभ्यर्थनम् साधुकुरुष्व मयाकृतात् अतोनुगमनात्तेगुरुताभारः

अनन्यभावामनुरक्तचेतसंत्वयावियुक्तांमरणायनिश्चिताम् ॥ नयस्वमांसाधुकुरुष्वयाचनांनतेमयातोगुरुताभविष्यति ॥ २२ ॥ तथाब्रुवाणामपिधर्मवत्सलोनचस्मसीतांनृवरोनिनीषति ॥ उवाचचैनांबहुसंनिवर्त्तनेवनेनिवासस्यचदुःखितांप्रति ॥ २३ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेसप्तविंशःसर्गः ॥ २७ ॥

सएवंब्रुवतींसीतांधर्मज्ञोधर्मवत्सलः ॥ ननेतुंकुरुतेबुद्धिंवनेदुःखानिचिन्तयन् ॥ १ ॥ सान्त्वयित्वापुनस्तांतुबाष्पपर्य्याकुलेक्षणाम् ॥ निवर्त्तनार्थेधर्मात्मावाक्यमेतदुवाचह ॥ २ ॥ सीतेमहाकुलीनासिधर्मेचनिरतासदा ॥ इहाचरस्वधर्मंत्वंमायथामनसःसुखम् ॥ ३ ॥ सीतेयथात्वांवक्ष्यामितथाकार्यंत्वयाबले ॥ वनेदोषाहिबहवोवदतस्तान्निबोधमे ॥ ४ ॥ सीतेविमुच्यतामेषावनवासकृतामतिः ॥ बहुदोषंहिकान्तारंवनमित्यभिधीयते॥५॥ हितबुद्ध्याखलुवचोमयैतदभिधीयते ॥ सदासुखंनजानामिदुःखमेवसदावनम्॥ ६ ॥ गिरिनिर्झरसंभूतागिरिकन्दरवासिनाम् ॥ सिंहानांनिनदादुःखाःश्रोतुंदुःखमतोवनम् ॥ ७ ॥

नभविष्यतिक्लेशोनभविष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ तथेति । धर्मवत्सलःकान्ताक्लेशासहिष्णुः निनीषतिनेतुमिच्छति बह्वितिक्रियाविशेषणम् सन्निवर्त्तनेसन्निवर्त्तननिमित्तम् ॥२३॥ इति श्रीगो०श्रीरा०पीता०अयो०सप्तविंशःसर्गः ॥२७॥ ॥छ॥ वनेनिवासस्यचदुःखितामित्युक्तंविवृणोति सएवमित्यादिना॥१॥२॥सीतइति । मायथामनसःसुखं मनसोयथासुखंभवतितथामाचरेत्यर्थः॥३॥४॥सीतइति । बहुदोषम्अहिकण्टकादियुक्तत्वात्कान्तारमहारण्यं महारण्येदुर्गपथेकान्तारंपुंनपुंसकमित्यमरः॥५॥हितबुद्ध्येति।हितबुद्ध्यानतुत्वद्धरणक्लेशेन॥६॥महावनेविद्यमानान्दोषानाहगिरिनिर्झरेत्यादि ।

गिरिनिर्झरसंभूताःगिरिनिर्झरेषुप्रवृद्धाः श्रोतुंदुःखाःदुःखकराः अतोवनंदुःखंदुःखकरम् ॥ ७ ॥ क्रीडमानाइति । शून्येनिर्मानुषेप्रदेशे विस्र
ब्धाःनिःशङ्काःसंतः क्रीडमानाःक्रीडन्तः अतएवमत्ताःमहामृगाःसिंहशार्दूलादयः अस्मान्दृष्ट्वाअपूर्वदर्शनात्समभिवर्ततेहंतुमभिमुखमागच्छेयुः
॥ ८ ॥ सग्राहाइति । सग्राहाःसनक्राःपङ्कवत्यःबहुपङ्काःमत्तैर्गजैरुपलक्षिताश्च अतएवदुस्तराःसरितःसन्ति अतोदुःखतरंपूर्वोक्तदुःखसंमेलनाद
तिशयेनदुःखवत् ॥ ९ ॥ यत्रननिर्झरादयस्तेनैवमार्गेणगमिष्यामइत्यत्राह लताइति । लताःपदाकर्षिण्यः कण्टकाःपादवेधकाः कृकवाकवःवन
कुक्कुटास्तैरुपनादिताः तन्नादयुक्ताइत्यर्थः तन्नादाअप्यश्रुतपूर्वत्वात् भयावहाएव निरपाःनिर्गतजलाः ऋक्पूरब्धूरित्यादिनासमासान्तःअप्रत्ययः

क्रीडमानाश्चविस्रब्धामत्ताःशून्येमहामृगाः ॥ दृष्ट्वासमभिवर्त्तंतेसीतेदुःखमतोवनम् ॥ ८ ॥ सग्राहाःसरितश्चैव
पङ्कवत्यश्चदुस्तराः ॥ मत्तैरपिगजैर्नित्यमतोदुःखतरंवनम् ॥ ९ ॥ लताकण्टकसंकीर्णाःकृकवाकूपनादिताः ॥
निरपाश्चसुदुर्गाश्चमार्गादुःखमतोवनम् ॥ १० ॥ सुप्यतेपर्णशय्यासुस्वयंभग्नासुभूतले ॥ रात्रिषुश्रमखिन्नेनत
स्माद्दुःखतरंवनम् ॥ ३१ ॥ अहोरात्रंचसन्तोषःकर्त्तव्योनियतात्मना ॥ फलैर्वृक्षावपतितैःसीतेदुःखमतोवनम्
॥ १२ ॥ उपवासश्चकर्तव्योयथाप्राणेनमैथिलि ॥ जटाभारश्चकर्त्तव्योवल्कलाम्बरधारिणा ॥ १३ ॥ देवतानांपि
तॄणांचकर्तव्यंविधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तानामतिथीनांचनित्यशःप्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥ कार्यस्त्रिरभिषेकश्चकाले
कालेचनित्यशः ॥ चरतानियमेनैवतस्माद्दुःखतरंवनम् ॥ १५ ॥

॥ १० ॥ सुप्यतइति । भूतलेनतुपर्यङ्के तत्रापिपर्णशय्यासुनतुमृदुतूलास्तरणेषु तत्रापिस्वयंभग्नासुजीर्णतयास्वयमेवपतितासु रात्रिषुनत्वहःसु श्रम
खिन्नेनफलमूलाद्याहरणश्रमदुःखितेन वनवासिनासुप्यते अतोस्माभिरपि तथास्वपितव्यमितिभावः ॥ ११ ॥ अहोरात्रमिति । अहोरात्रंसायंप्रातश्चवृ
क्षावपतितैःवृक्षात्स्वयंपतितैःफलैः नियतात्मनानियतमनस्केन इतरानभिलाषिणेत्यर्थः । वनवासिना संतोषःभोजनतृप्तिःकर्त्तव्यः ॥ १२ ॥ उपवास
इति । यथाप्राणेनयथाशक्त्या ॥ १३ ॥ १४ ॥ कार्यइति । त्रिरभिषेकश्चनैककालइत्याहकालेकालइतिप्रातर्मध्याह्नसायाह्नेष्वित्यर्थः । एतच्चनक
तिपयदिनेषुकिंतुप्रतिदिनमित्याह नित्यशइति ॥ १५ ॥

उपहारइति । उपहारोबलिः उपहारोबलिर्मतइतिहलायुधः । आर्षेणऋषिप्रोक्तेन विधिनाकल्पेन ॥ १६ ॥ यथेति । यथालब्धेनयावल्लब्धेनतेनफलादि
नाआहारेणसन्तोषःतृप्तिः यथाहारैर्नियताहारैः ॥१७॥ अतीति । अत्रवनेवाताश्चातीवबहुलाः तिमिरञ्चरात्रिष्वतीवास्ति बुभुक्षाचातीवभवति भयानि
पूर्वोक्तानि ॥ १८ ॥ सरीसृपाइति । सरीसृपाः गिरिसर्पाः बहुरूपाः पृथुशरीराः ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाइति । नदीकुटिलगामिनः नदीवत्कुटिल
गामिनः ॥ २० ॥ पतङ्गाइति । पतङ्गाःशलभाः दंशाःवनमक्षिकाः दंशस्तुवनमक्षिकेत्यमरः ॥ २१ ॥ द्रुमाइति । कुशकाशयोः शाखाःकुशकाशप

उपहारश्चकर्तव्यःकुसुमैःस्वयमाहृतैः ॥ आर्षेणविधिनावेद्यांबालेदुःखमतोवनम् ॥ १६ ॥ यथालब्धेनसंतोषः
कर्त्तव्यस्तेनमैथिलि ॥ यताहारैर्वनचरैर्नित्यंदुःखमतोवनम् ॥ १७ ॥ अतीववातास्तिमिरम्बुभुक्षाचात्रनित्य
शः ॥ भयानिचमहान्त्यत्रततोदुःखतरंवनम् ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्चबहवोबहुरूपाश्चभामिनि ॥ चरन्तिपृथिवीं
दर्पात्ततोदुःखतरंवनम् ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाःसर्पानदीकुटिलगामिनः ॥ तिष्ठन्त्यावृत्यपन्थानंततोदुःखत
रंवनम् ॥ २० ॥ पतङ्गावृश्चिकाःकीटादंशाश्चमशकैःसह ॥ बाधन्तेनित्यमबलेसर्वंदुःखतरंवनम् ॥ २१ ॥ द्रु
माःकण्टकिनश्चैवकुशकाशाश्चभामिनि ॥ वनेव्याकुलशाखाग्रास्तेनदुःखतरंवनम् ॥ २२ ॥ कायक्लेशाश्चबहवो
भयानिविविधानिच ॥ अरण्यवासेवसतोदुःखमेवततोवनम् ॥ २३ ॥ क्रोधलोभौविमोक्तव्यौकर्त्तव्यातपसेम
तिः ॥ नभेतव्यंचभेतव्येनित्यंदुःखमतोवनम् ॥ २४॥ तदलंतेवनंगत्वाक्षमंनहिवनंतव ॥ विमृशन्निहपश्यामि
बहुदोषतरंवनम् ॥२५॥ वनंतुनेतुंनकृतामतिस्तदाबभूवरामेणयदामहात्मना ॥ नतस्यसीतावचनंचकारतत्ततो
ब्रवीद्राममिदंसुदुःखिता ॥ २६ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेअष्टाविंशःसर्गः ॥ २८ ॥

र्णान्येव ॥ २२ ॥ कायक्लेशाइति । कायक्लेशाःव्रतोपवासादयः अरण्यवासेअरण्यरूपवासःस्थाने ॥ २३ ॥ क्रोधलोभाविति । भेतव्येभयहेतुविषये प्रागु
क्तसर्पादौ नभेतव्यंभयंनकार्यम् ॥ २४ ॥ तदिति।वनङ्गत्वालमितिअलंखल्वोरितिनिषेधार्थालमुपपदेक्त्वा नगन्तव्यमित्यर्थः ॥२५॥ वनमिति । रामे
णवनंनेतुंमतिर्यदानकृताबभूव तदासीतातस्यवचनंनचकारनाङ्गीचकार इदमुत्तरसर्गेवक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगो०श्री० पी० अ० सर्गः॥ २८ ॥

एतदिति।पूर्वसर्गान्तेइदमित्युक्तावपिपुनरिदमित्युक्तिर्विशेषणविशेषाभिधानार्थाप्रसक्ताश्रुमुखीईषदश्रुमुखीत्यर्थः॥१॥यइति।वस्तव्यतांवासित्वं तान्दोषान् तवस्नेहपुरस्कृतान्गुणानित्येवविद्धि प्रेयसात्वयासहवर्तमानायाः ममकोकिलालापचन्दनमलयमारुतवत्सुखकरान्जानीहीत्यर्थः । अमुमर्थमुपरितनसर्गेकुशकाशेत्यादिश्लोकैर्विवरिष्यति॥२॥मृगाइत्यादि । शरभाःअष्टपादमृगाः सृमराः गवयाः भयेभयहेतौ अस्मान्दृष्ट्वा अभिमुखमायास्यन्तीत्युक्तवान्रामः इयंत्वपसर्पेयुरितितत्परिजहार ॥ ३ ॥ ४ ॥ त्वयेति । गुरुजनाज्ञयापित्रोराज्ञया त्वयाचसहमयागन्तव्यम् अर्द्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नी

एतत्तुवचनंश्रुत्वासीतारामस्यदुःखिता ॥ प्रसक्ताश्रुमुखीमन्दमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ येत्वयाकीर्त्तितादोषा वनेवस्तव्यतांप्रति ॥ गुणानित्येवतान्विद्धितवस्नेहपुरस्कृतान् ॥ २ ॥ मृगाःसिंहागजाश्चैवशार्दूलाःशरभास्तथा ॥ पक्षिणःसृमराश्चैवयेचान्येवनचारिणः ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वेतेतवराघव ॥ रूपंदृष्ट्वापसर्पेयुर्भयेसवैंहिबिभ्यति ॥ ४ ॥ त्वयाचसहगन्तव्यंमयागुरुजनाज्ञया ॥ त्वद्वियोगेनमेरामत्यक्तव्यमिहजीवितम् ॥ ५ ॥ नचमांत्वत्समीपस्थामपिशक्नोतिराघव ॥ सुराणामीश्वरःशक्रःप्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥ पतिहीनातुयानारीनसाशक्ष्यतिजीवितुम् ॥ काममेवंविधंरामत्वयाममविदर्शितम् ॥ ७ ॥ अथचापिमहाप्राज्ञब्राह्मणानांमयाश्रुतम् ॥ पुरापितृगृहेसत्यंवस्तव्यंकिलमेवने ॥ ८ ॥ लक्षणिभ्योद्विजातिभ्यःश्रुत्वाहंवचनंपुरा ॥ वनवासकृतोत्साहानित्यमेवमहाबल ॥ ९ ॥

तिश्रुत्युक्तप्रक्रिययाजायापत्योरेकात्मत्वात् त्वद्विषयादेशएवमद्विषयादेशइत्यर्थः त्वद्वियोगेनहेतुना मेमया ॥ ५ ॥ नचेति। अपिशब्दोभिन्नक्रमः सुराणामीश्वरोपीत्यर्थः ॥ ६ ॥ पतिहीनेति । यानारीपतिहीनापतिवियुक्ता साजीवितुंनशक्ष्यतीत्येवंविधंत्वयाममकामम् अत्यर्थंविदर्शितम्उपदिष्टम् ॥ ७ ॥ अथेति । अथचापिअपिचेत्यर्थः हेमहाप्राज्ञपुरापितृगृहेवसन्त्यामया ब्राह्मणानांब्राह्मणेभ्यः ज्योतिर्विभ्द्यः मेमयावनेवस्तव्यं किलेतिसत्यंवचनंमयाश्रुतम् ॥ ८ ॥ लक्षणिभ्यइति । लक्षणिभ्यःसामुद्रिकलक्षणज्ञेभ्यः लक्षणज्ञानमस्त्येषामितिइनिः ॥ ९ ॥

आदेशइति । सःब्राह्मणोक्तोवनवासस्यादेशःआदिष्टोवनवासइत्यर्थः । मयाप्राप्तव्यःकिल ललाटलिखितस्यापरित्याज्यत्वादितिभावः साएवमादिष्टाहं त्वयासहयास्यामि नान्यथा केवलंस्वेच्छयानयास्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥ फलितमाह कृतादेशेत्यादि । अयंकालःवनवासकालः द्विजःलक्षणवादी जातावेकवचनम् ॥ ११ ॥ वनवासइति । वनवासेदुःखानिजानामितानि अकृतात्मभिःअशिक्षितमनस्कैः प्राप्यन्तेनतुमादृशैर्जनैरितिभावः ॥ १२ ॥ कन्ययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। भिक्षिण्यास्तापस्याः व्रीह्यादित्वादिनिः वनवासःश्रुतःभावीतिश्रुतः इहगृहेत्वयासहवनवासस्यगमनम्लीलार्थं जाह्नवीतोरतपोवनादिगमनम्काङ्क्षितंहित्वंचबहुविधंप्रसादितोवै प्रसादितएवेतिसम्बन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥ कृतक्षणेति । कृतक्षणाकृतोत्सवा निर्व्यापारास्थितौ

आदेशोवनवासस्यप्राप्तव्यस्समयाकिल ॥ सात्वयासहतत्राहंयास्यामिप्रियनान्यथा ॥ १० ॥ कृतादेशाभविष्यामिगमिष्यामिसहत्वया ॥ कालश्चायंसमुत्पन्नःसत्यवाग्भवतुद्विजः ॥ ११ ॥ वनवासेहिजानामिदुःखानिबहुधाकिल ॥ प्राप्यन्तेनियतंवीरपुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥ कन्ययाचपितुर्गेहेवनवासःश्रुतोमया ॥ भिक्षिण्याःसाधुवृत्तायाममममातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥ प्रसादितश्चवैपूर्वंत्वंवैबहुविधंप्रभो ॥ गमनंवनवासस्यकाङ्क्षितंहिसहत्वया ॥ १४ ॥ कृतक्षणाहंभद्रंतेगमनंप्रतिराघव ॥ वनवासस्यशूरस्यचर्याहिममरोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्धिभविष्यामिविकल्मषा ॥ भर्त्तारमनुगच्छन्तीभर्त्ताहिममदैवतम् ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेपिकल्याणःसंगमोमेसहत्वया ॥ १७ ॥ श्रुतिर्हिश्रूयतेपुण्याब्राह्मणानांतपस्विनाम् ॥ इहलोकेचपितृभिर्यास्त्रीयस्यमहामते ॥ अद्भिर्दत्तास्वधर्मेणप्रेत्यभावेपितस्यसा ॥ १८ ॥ एवमस्मात्स्वकांनारींसुवृत्तांहिपतिव्रताम् ॥ नाभिरोचयसेनेतुंत्वंमांकेनेहहेतुना ॥ १९ ॥

कालविशेषोत्सवयोःक्षणइत्यमरः । वनवासस्य वनेवासोयस्यइतिवनवासःतस्य शूरस्यतवचर्यापरिचर्य्या मममह्यंरोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन्निति । शुद्धात्मन्ईर्ष्यादिरहित प्रेमभावात्प्रेमस्वभावात् हिःप्रसिद्धौ भर्त्तारंत्वामनुगच्छन्ती विकल्मषाविगतकल्मषा भविष्यामि नन्वत्रैवस्थित्वाकुलदेवतामाराध्यविशुद्धाभवेत्यत्राह भर्ताहिममदैवतमिति॥१६॥प्रेत्यभावइति।प्रेत्यभावेपिपरलोकेपि त्वयासहसङ्गमःकल्याणःशोभनः॥१७॥अत्रप्रमाणमाहश्रुतिर्हीत्यादिसार्धश्लोकेन। पितृभिरितिबहुवचनंपितामहाद्यपेक्षया श्रुतिमेवाह इहेति महामतइत्यनेनत्वांबोधयामीतिसूच्यते स्वधर्मेणस्वस्ववर्णोक्तब्राह्मादिविवाहविधिना॥१८॥एवमिति।एवंपूर्वोक्तश्रुतिरूपप्रबलप्रमाणसद्भावेपीत्यर्थः अस्मान्नगरात् नेतुमित्यनेनान्वयः यद्वाअस्मात्अद्भिर्दानाद्धेतोः।१९।

भक्तामिति। सुखदुःखयोःसमां प्राप्तयोःसुखदुःखयोरेकरूपां समानसुखदुःखिनींत्वत्समानसुखदुःखाम् ॥ २० ॥ यदीति। आस्थास्येस्वीकरिष्ये
॥ २१ ॥ एवमिति। याचतेअयाचत विजनम्बन्धुजनरहितम् ॥ २२ ॥ एवमिति। गांभुवम् ॥ २३ ॥ चिन्तयन्तीमिति। ताम्रोष्ठीमित्यनेनसान्त्वादि
नास्थातुमशक्यत्वमुच्यते ॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशःसर्गः॥२९॥
सान्त्व्यमानेति। जनकात्मजेतिविशेषणंस्वकुलोचिताचारदार्ढ्याय वनवासनिमित्तायवनवासएवनिमित्तंप्रयोजनंतस्मै ॥ १ ॥ सेति। उत्तमसंविग्ना
उत्तममत्यन्तंकम्पमाना विपुलवक्षसं शूरमितियावत् शूरमपिकथंचिक्षेपेत्यत्राह प्रणयादित्यादि प्रणयात्स्नेहात् अभिमानात्मदीयोयमित्यभिमानात्

भक्तांपतिव्रतांदीनांमांसमांसुखदुःखयोः॥ नेतुमर्हसिकाकुत्स्थसमानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥ यदिमांदुःखितामे
वंवनंनेतुंनचेच्छसि ॥ जलमग्निंविषंवाहमास्थास्येमृत्युकारणात् ॥२१॥ एवंबहुविधंतंसायाचतेगमनंप्रति ॥ नानु
मेनेमहाबाहुस्तांनेतुंविजनंवनम्॥२२॥एवमुक्तातुसाचिन्तांमैथिलीसमुपागता॥ स्नापयन्तीवगामुष्णैरश्रुभिर्नय
नच्युतैः॥२३॥चिन्तयन्तींतथातांतुनिवर्त्तयितुमात्मवान्॥ताम्रोष्ठींसतदासीतांकाकुत्स्थोबह्वसान्त्वयत् ॥ २४ ॥
इति श्रीमदयोध्याकाण्डेएकोनत्रिंशःसर्गः॥२९॥ ॥ ७५ ॥ सान्त्व्यमानातुरामेणमैथिलीजनकात्मजा॥वन
वासनिमित्तायभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ सातमुत्तमसंविग्नासीताविपुलवक्षसम् ॥ प्रणयाच्चाभिमानाच्चपरिचि
क्षेपराघवम् ॥ २ ॥ किन्त्वामन्यतवैदेहःपितामेमिथिलाधिपः ॥ रामजामातरंप्राप्यस्त्रियंपुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥

कोपाद्वाप्रणयकोपादितिसम्पिण्डितोर्थः। परिचिक्षेपनिनिन्द ॥ २ ॥ किन्त्वेति। मांत्यक्त्वावनंगतम्त्वांयदिमेपिताशृणुयात्तदात्वांहृय्येवकाचित्पुरुषवे
षंधृत्वामत्कन्यामुपयेमे इतिमन्येतेत्यर्थः हेरामसौन्दर्य्यमात्रेणपरभ्रामक वैदेहःविदेहवंश्यः कर्मणैवहिसंसिद्धिमास्थिताजनकादयइतिकर्मप्रधानतयाक
दाचिदपिपत्नीविरहमसहमानइत्यर्थः मिथिलाधिपः जनपदस्यसम्यग्रक्षकः मेपिता त्वा मामेकांरक्षितुमशक्त्यामांपत्नींत्यक्त्वागतम्त्वां प्राप्यज्ञात्वाग
त्यर्थोज्ञानार्थःस्त्रियम्अन्तःस्त्रीस्वभावम् पुरुषविग्रहंबहिःपुरुषवेषं जामातरम्अमन्यतकिंमन्यतेकिम् अवश्यमित्थंमन्येतेत्यर्थः स्त्रियम्पुरुषविग्रहमि
तिपुरुषत्वेपिमोहिनीरूपभ्रमकृत्त्वम् पूर्वकृतंसूचयतीतिप्राहुः ॥ ३ ॥

अनृतमिति। बतेतिखेदेअयंलोकः तपतिदिवाकरइवरामेपरंतेजोस्तीतिअज्ञानात्यद्वक्ष्यतिवदतितदनृतं कुतःनास्ति अनुपलभ्यमानत्वात्तादृशंतेजोनास्त्येवेत्यर्थः यद्वा अयंलोकः यद्वक्ष्यतियद्वदतिरामेपरंतेजोस्तीत्यर्थसिद्धं तत् अज्ञानात् अतोनृतंबततपतिदिवाकरइवरामेपरंतेजोनास्ति व्यतिरेकदृष्टान्तः यद्यस्तिदिवाकरइवउपलभ्येतइतिभावः। यद्वाअज्ञानात्रामस्वरूपाज्ञानात् लोकोयंयद्वदतितदनृतंकिंवदतीत्यत्राह तेजइति रामइवतपतिदिवाकरेपरंतेजोनास्तीतियद्वदतितदनृतमितिपूर्वेणान्वयः॥४॥किमिति। किंहिकृत्वाकिमकार्यंकृत्वा विषण्णः अप्यकार्य्यशतंकृत्वाभर्त्तव्यामनुरब्रवीदित्युक्तावश्यभरणीयविषयेविषादप्राप्तिर्नयुक्तेतिभावः। तेकालाग्निसदृशक्रोधस्यतव यत्यस्मात्कारणात्मांपरित्यक्तुकामोसि तादृशंकारणंनास्तीत्यर्थः।यद्वाकिंहिकृत्वाकिंमनसिकृत्वा किंविचार्येत्यर्थः। यद्यस्मात्विषादात्भयाच्चमांपरित्यक्तुकामोसि ॥ ५ ॥ ६ ॥ नत्विति। हेराघव अन्याकुलपांसिनीयथा

अनृतंबतलोकोयमज्ञानाद्यद्धिवक्ष्यति ॥ तेजोनास्तिपरंरामेतपतीवदिवाकरे ॥ ४ ॥ किंहिकृत्वाविषण्णस्त्वंकु
तोवाभयमस्तिते ॥ यत्परित्यक्तुकामस्त्वंमामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतंवीरसत्यवन्तमनुव्रताम् ॥
सावित्रीमिवमांविद्धित्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥ नत्वहंमनसाप्यन्यंद्रष्टास्मित्वदृतेनघ ॥ त्वयाराघवगच्छेयं
यथान्याकुलपांसिनी ॥ ७ ॥ स्वयंतुभार्यांकौमारींचिरमध्युषितांसतीम् ॥ शैलूषइवमांरामपरेभ्योदातुमिच्छ
सि ॥ ८ ॥ यस्यपथ्यंचरामात्थयस्यचार्थेवरुद्ध्यसे ॥ त्वंतस्यभववश्यश्चविधेयश्चसदानघ ॥ ९ ॥

कुलपांसिनीव अहंत्वदृतेअन्यंमनसापिनद्रष्टास्मिनद्रक्ष्याम्येव अतस्त्वयागच्छेयमितियोजना ॥ ७ ॥ दृढपातिव्रत्यप्रदर्शनेपिवनगमनासम्मतिंज्ञात्वाक्रुध्यति स्वयमिति। कौमारींकुमारावस्थायामेवपरिणतां शैलूषइवजायाजीवइव शैलालिनस्तुशैलूषाजायाजीवाःकृशाश्विनइत्यमरः। परेभ्यःस्वयंदातुमिच्छसि ॥८॥ मातरंशुश्रूषस्वेतियदुक्तं तत्रपरिहारमाह यस्येति। यस्यमातृजनस्यपथ्यंहितम्आत्थ यस्यचार्थेअवरुद्ध्यसे मांनिवारयसेतस्यजनस्य त्वमेववश्यःअनुकूलःविधेयःप्रेष्यश्चभव अहन्तुत्वामनुयास्यामीत्यर्थः।यद्वायस्यमद्रूपजनस्यपथ्यंचात्थएतावत्पर्यन्तंयस्यचार्थेअवरुद्ध्यसेक्लिश्यसितस्यजनस्यत्वंवश्यो विधेयश्चभवत्वमेवमद्वचनंशृणिवत्यर्थः। अथवायस्यभरतस्यपथ्यमात्थ यस्यचार्थेयस्याभिषेकरूपप्रयोजननिमित्ते अवरुद्ध्यसेनिगृहीतोसि तस्यवश्यःइच्छानुसारी विधेयश्चप्रेष्यश्चभवेतिसम्बन्धः ॥ ९ ॥

सइति। वश्योविधेयश्चत्वंतपोवा तपश्चरणंवा अरण्यम्अरण्यवासोवा स्वर्गोवास्वर्गगमनंवा त्वयासहभवत्विति शेषः ॥१०॥ नचेति। पथितवपृष्ठतोग
च्छन्त्यामेविहारशयनेष्विव विहारःपरिक्रमः उद्यानसञ्चारइतियावत् विहारस्तुपरिक्रमइत्यमरः ॥ ११ ॥ कुशेति। त्वयासहगच्छन्त्याममतूला
जिनसमस्पर्शाः तूलंतूलपिण्डः अजिनंकन्दल्याद्यजिनं कदलीकन्दलीचीनचमूरुप्रियकाअपि।समूरुश्चेतिहरिणाअमीअजिनयोनयइत्यभिधानात् भव
न्तीतिशेषः ॥ १२ ॥ महावातेति। पराद्धर्यंश्रेष्ठं चन्दनंवासितं चन्दनचूर्णमित्यर्थः ॥ १३ ॥ शाद्वलेष्विति। शाद्वलेषुबालतृणवत्प्रदेशेषुशिश्येत्वया
समामनादायवनंनत्वंप्रस्थातुमर्हसि ॥ तपोवायदिवारण्यंस्वर्गोवामेसहत्वया ॥१०॥ नचमेभवितातत्रकश्चित्पथि
परिश्रमः ॥ पृष्ठतस्तवगच्छन्त्याविहारशयनेष्विव ॥११॥ कुशकाशशरेषीकायेचकण्टकिनोद्रुमाः ॥ तूलाजिनसम
स्पर्शामार्गेममसहत्वया ॥ १२ ॥ महावातसमुद्धूतंयन्मामपकरिष्यति ॥ रजोरमणतन्मन्येपराद्ध्यर्मिवचन्दन
म् ॥ १३ ॥ शाद्वलेषुयथाशिश्येवनान्तेवनगोचर ॥ कुथास्तरणतल्पेषुकिंस्यात्सुखतरंततः ॥ १४ ॥ पत्रंमूलंफलंय
त्त्वमल्पंवायदिवाबहु ॥ दास्यसिस्वयमाहृत्यतन्मेमृतरसोपमम् ॥१५॥ नमातुर्नपितुस्तत्रस्मरिष्यामिनवेश्मनः ॥
आर्त्तवान्युपभुञ्जानापुष्पाणिचफलानिच ॥ १६ ॥ नचतत्रगतःकिञ्चिद्द्रष्टुमर्हसिविप्रियम् ॥ मत्कृतेनचतेशोकोनभ
विष्यामिदुर्भरा ॥ १७ ॥ यस्त्वयासहसस्वर्गोनिरयोयस्त्वयाविना ॥ इतिजानन्परांप्रीतिंगच्छराममयासह ॥१८॥
अथमामेवमव्यग्रांवनंनैवनयिष्यसि ॥ विषमद्यैवपास्यामिमाविशंद्विषतांवशम् ॥ १९ ॥
सहेतिशेषः। कुथाश्चित्रकम्बलाः आस्तरणानि कौसुम्भोत्तरच्छदाः तैर्युक्तेषुतल्पेषु ॥१४॥१५॥ नेति। मातुरित्यादौअधीगर्थदयेशामितिषष्ठीआर्त
वानितत्तदृतुसमुत्पन्नानि ॥ १६ ॥ नचेति। तत्रवने गतस्त्वंमत्कृतेमन्निमित्तं किञ्चिद्विप्रियंदुःखंद्रष्टुंनार्हसि तेशोकश्चनभवेत् अतोदुर्भरादुःखेनभर्तव्या
नभविष्यामि ॥१७॥ किम्बहुनोक्तेननिश्चितमेकंसङ्क्षेपतःशृण्वित्याह यइति। त्वयासहयोवासः सःस्वर्गः मेस्वर्गसमः त्वयाविनायोवासः सःनिरयःनरको
पमः त्वत्संश्लेषविश्लेषादन्येनमेसुखदुःखेस्तइतिभावः। इतिएवंपरांविश्लेषासहां प्रीतिंजानन् पूर्वमपिबहुशोनुभवन् मयासहगच्छ॥१८॥ अथेति। अथेति
प्रश्ने एवमुक्तप्रकारेण अव्यग्राम्वनगमनविषयभीतिरहिताम् अद्यैवत्वत्सन्निधावेव द्विषतांभरतादीनांवशम् माविशंनप्राप्नुयां विरहोवाद्विषन्तः॥१९॥

पश्चादिति । पश्चादपित्वद्गमनानन्तरमपि उज्झितायाःत्यक्तायाः तदैव त्वत्सन्निधानकालएव ॥ २० ॥ विषयकृतदुर्मरणाद्दुःखेनमरणम्ज्यायइत्याश
ङ्क्याह इममिति । आदौदशवर्षाणि मध्येत्रीणिवर्षाणि अन्तेएकवर्षंच तुल्यतयाभातिविरहिण्याइत्यावेदयितुंविभज्योक्तिः ॥२१॥ इतीत्यादि । आय
स्ताआयासंप्राप्ता प्रशिथिलगात्रीत्यर्थः सस्वरंसतारध्वनीत्यर्थः ॥ २२ ॥ सेति । विद्धाताडिता वाक्यैःपूर्वरामोक्तैः दिग्धैःविषलिप्तैःबाणैःचिरसंनिय
तम् वार्त्ताप्रसङ्गेनचिरात्संनिरुद्धम् अरणिरित्यत्रापिविद्धेत्यनुषञ्जनीयम् ॥ २३ ॥ तस्याइति । स्फटिकसङ्काशमित्यनेनविकज्जलतावगमात्ाचिर

पश्चादपिहिदुःखेनममनैवास्तिजीवितम्॥ उज्झितायास्त्वयानाथतदैवमरणंवरम् ॥२०॥ इमंहिसहितुंशोकंमुहू
र्त्तमपिनोत्सहे ॥ किंपुनर्दशवर्षाणित्रीणिचैकंचदुःखिता ॥२१॥ इतिसाशोकसंतप्ताविलप्यकरुणंबहु ॥ चुक्रोशप
तिमायस्ताभृशमालिङ्ग्यसस्वरम् ॥२२॥ साविद्धाबहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिवगजाङ्गना ॥ चिरसंनियतंबाष्पंमुमोचा
ग्निमिवारणिः ॥२३॥ तस्याःस्फटिकसङ्काशंवारिसंतापसंभवम् ॥ नेत्राभ्यांपरिसुस्रावपङ्कजाभ्यामिवोदकम्
॥ २४ ॥ तच्चैवामलचन्द्राभंमुखमायतलोचनम् ॥ पर्यशुष्यतबाष्पेणजलोद्धृतामिवाम्बुजम् ॥ २५ ॥ तांपरिष्वज्य
बाहुभ्यांविसंज्ञामिवदुःखिताम् ॥ उवाचवचनंरामःपरिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥ नदेवितवदुःखेनस्वर्गमप्यभिरो
चये ॥ नहिमेस्तिभयंकिञ्चित्स्वयम्भोरिवसर्वतः ॥ २७ ॥ तवसर्वमभिप्रायमविज्ञायशुभानने ॥ वासंनरोचये
रण्येशक्तिमानपिरक्षणे ॥ २८ ॥

विगलितधारत्वमवगम्यते उदकंमकरन्दरूपंतद्वच्चुष्णंनिर्मलंच ॥ २४ ॥ तदिति । अमलसङ्काशमितिपाठे अमलतयाप्रकाशमानम्बाष्पेणसंतापस
म्भवेनोष्णेन अम्बुजपक्षेऊष्मणेत्यर्थः । बाष्पऊष्मेत्यमरः ॥ २५ ॥ तामिति । विसंज्ञामित्यनेनमूर्च्छाभावःसूच्यते परिविश्वासयन्सम्यग्विश्वासयन्
॥ २६ ॥ नेति । तवदुःखेनहेतुनाप्राप्यम्स्वर्गमपिनरोचये त्वयिदुःखितायांस्वर्गमपिनेच्छामीत्यर्थः । स्वयम्भोःनारायणस्य नतुचतुर्मुखस्यतस्यम
धुकैटभादिभ्योभयसम्भवात् आर्षोडुप्रत्ययः । सर्वतःसर्वजन्तुभ्यः ॥२७॥ तवेति । तवविरहदुःखासहिष्णुरपिनिर्भयोपिशक्तिमानपितवान्तराभिप्राया
नभिज्ञानादेतावत्पर्यन्तम् त्वांवनंनेतुंनेच्छामीतिभावः ॥ २८ ॥

यदिति। सृष्टादैवेनेतिशेषः आत्मवताशीलवताअतिकृच्छ्रावस्थायामप्यक्षुभितमनस्केनवायच्छब्दयोगात्तदितिपूरणीयम्॥२९॥ इदंपत्न्यासहवनगमनम्रागप्राप्तंनभवतिअपितुशिष्टाचारसिद्धमित्याह धर्मइति।धर्मःवानप्रस्थधर्मः सद्भिःसपत्नीकैराजर्षिभिः यथासूर्यंसुवर्चलेतिभिन्नलिङ्गयोरप्यौपम्यमार्षम् यथा सूर्यंसुवर्चलादेवी तद्वन्मामनुवर्त्तस्वेतिवार्थः॥३०॥ नखल्विति। सत्योपबृंहितंपितुर्वचनम् मांवनंनयतिखलुतत्तस्मात्कारणात् अहंनगच्छेयमितिन अद्यैवगच्छेयमेवेत्यर्थः॥३१॥एषइति। पितुर्मातुश्चवश्यतेत्येषएवधर्मः वश्यताविधेयता अहंपितृवचनपरिपालनोद्युक्तोहंतंव्यतिक्रम्यमातापितृविधेयत्वरूपधर्मंव्यतिक्रम्यअहंजीवितुंनोत्सहइतिसम्बन्धः॥३२॥माभूत्पितृवचनकरणंदैवमाराध्यास्माभिरत्रैवस्थातव्यमित्यत्राह अस्वाधीनमिति। अस्वाधीनम्आराधकानधीनम् स्वतन्त्रमितियावत् यद्वा अस्वाधीनंप्रत्यक्षतयाअनाज्ञापयत्स्वाधीनंप्रत्यक्षतयानियोजयन्तंगुरुम् गुरुंचेत्यर्थःप्रकारैःआराधनप्रकारैः ॥३३॥ यदिति। यत्गुर्वादित्रयंतत्त्रयोलोकाः लोकत्रयमपितदाराधनसाध्यमित्यर्थः। भुवितत्समंपवित्रमन्यन्नास्ति गगनंगगनाकारमितिवत् स्वस्यस्वेनौपम्यसम्भवात्तद्व्यावृत्त्यर्थमन्यपदंतेनकारणेनइदंगुर्वादित्रयमभिराध्यते॥रा०॥यत्रेतियत्रयत्रपूर्वोक्तमातापितृगुरवोवर्तन्ते तत्रतत्रत्रयोलोकाः तत्समंतत्त्रयसमंयत्पवित्रंभुव्यन्यन्नास्ति तेनकारणेनइदंमातापितृगुरुरूपंत्रयम्अभिराध्यतइतियोजना ॥३४॥ पितृवाक्यस्यसत्यादिवैलक्षण्यमाह नसत्यमिति। हिताहितकरी पितुःसेवायथाबलकरी तथासत्यादयःनबलकराः नपरलोकबलकराः नपारत्रिकाभ्युदयसाधकाइत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्वर्गइति। स्वर्गादीनिगुरुवृत्त्यनुरोधेन सिध्यन्तीतिशेषः गुरूणांमात्रादीनां वृत्तिःशुश्रूषणं तदनुरोधेनतदनुवर्त्तनेन अनुरोधोनुवर्त्तनमित्यमरः। व्यतिरेकेणाप्याह नकिञ्चिदिति ॥ ३६ ॥

यत्सृष्टासिमयासार्द्धंवनवासायमैथिलि ॥ नविहातुंमयाशक्याकीर्तिरात्मवतायथा ॥२९॥ धर्मस्तुगजनासोरुसद्भिराचरितःपुरा॥ तंचाहमनुवर्त्तेद्ययथासूर्यंसुवर्चला॥३०॥ नखल्वहंनगच्छेयंवनंजनकनन्दिनि ॥ वचनंतन्नयतिमांपितुःसत्योपबृंहितम् ॥३१॥ एषधर्मस्तुसुश्रोणिपितुर्मातुश्चवश्यता ॥ अतश्चतंव्यतिक्रम्यनाहंजीवितुमुत्सहे ॥३२॥ अस्वाधीनंकथंदैवंप्रकारैरभिराध्यते॥ स्वाधीनंसमतिक्रम्यमातरंपितरंगुरुम्॥३३॥यत्रत्रयंतत्त्रयोलोकाःपवित्रंतत्समंभुवि ॥ नान्यदस्तिशुभापाङ्गेतेनेदमभिराध्यते ॥३४॥ नसत्यंदानमानौवानयज्ञाश्चाप्तदक्षिणाः॥ तथाबलकराःसीते यथासेवापितुर्हिता ॥३५॥ स्वर्गोधनंवाधान्यंवाविद्याःपुत्राःसुखानिच ॥गुरुवृत्त्यनुरोधेननकिञ्चिदपिदुर्लभम् ॥३६॥

॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देवगन्धर्वेति । क्रमेणब्रह्मलोकंप्राप्नुवन्तीतिभावः । नराइति सर्ववर्णसाधारण्योक्तिःमहात्मानःदृढमनस्काःमातेति तच्छुश्रूषणैकरताइत्यर्थः ॥ ३७ ॥
सइति । मार्मां सःस्वतन्त्रः वर्तितुम्अनुष्ठातुं सःवर्त्तनम् धर्मापेक्षयापुंस्त्वम् ॥ ३८ ॥ ममेति । सन्नात्वद्भावपरिज्ञानात्क्षीणा सात्वं मयासहवसिष्या
मीतिमामनुयातुंसुनिश्चिता तेनइदानींज्ञातासीतिभावः ॥ ३९ ॥ सेति । सृष्टादैवेनेतिशेषः ॥ ४० ॥ सर्वथेति । व्यवसायंभर्त्रनुसरणाध्यवसायम्

देवगन्धर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथानराः॥प्राप्नुवन्तिमहात्मानोमातापितृपरायणाः॥३७॥समापितायथाशास्तिस
त्यधर्मपथेस्थितः तथावर्त्तितुमिच्छामिसहिधर्मःसनातनः॥३८॥ ममसन्नामतिःसीतेत्वांनेतुंदण्डकावनम्॥ वसिष्या
मीतिसात्वंमामनुयातुंसुनिश्चिता ॥३९॥ साहिसृष्टानवद्याङ्गीवनायमदिरेक्षणे॥ अनुगच्छस्वमांभीरुसहधर्मचरीभव
॥४०॥ सर्वथासदृशंसीतेममस्वस्यकुलस्यच॥ व्यवसायमतिक्रान्ताकान्तेत्वमतिशोभनम्॥४१॥ आरभस्वशुभश्रो
णिवनवासक्षमाःक्रियाः ॥ नेदानींत्वदृतेसीतेस्वर्गोपिममरोचते ॥४२॥ ब्राह्मणेभ्यश्चरत्नानिभिक्षुकेभ्यश्चभोजनम्॥
देहिचाशंसमानेभ्यःसन्त्वरस्वचमाचिरम् ॥४३॥ भूषणानिमहार्हाणिवरवस्त्राणियानिच ॥ रमणीयाश्चयेकेचित्क्री
डार्थाश्चाप्युपस्कराः॥४४॥शयनीयानियानानिममचान्यानियानिच॥देहिस्वभृत्यवर्गस्यब्राह्मणानामनन्तरम्४५
अनुकूलंतुसाभर्तुर्ज्ञात्वागमनमात्मनः ॥ क्षिप्रंप्रमुदितादेवीदातुमेवोपचक्रमे ॥४६॥ ततःप्रहृष्टाप्रतिपूर्णमानसायश
स्विनीभर्तुरवेक्ष्यभाषितम्॥धनानिरत्नानिचदातुमङ्गनाप्रचक्रमेधर्मभृतांमनस्विनी॥४७॥इति श्रीअ०सर्गः॥३०॥

अतिक्रान्ताप्रकर्षेणप्राप्ता प्रकर्षेलङ्घनेप्यतीत्यमरः ॥ ४१ ॥ आरभस्वेति । वनवासक्षमाःवनवासहिताः क्षमंशक्तेहितेत्रिष्वित्यमरः । क्रियाःदानादि
क्रियाः ॥४२॥ ब्राह्मणेभ्यइति । आशंसमानेभ्यःअर्थयमानेभ्यः ॥ ४३ ॥ भूषणानीति । क्रिडार्थाश्चाप्युपस्कराःजातरूपमयकृत्रिमपुत्रिकालीलापाक
भाजनादिविचित्रोपकरणानि ब्राह्मणानामनन्तरंस्वभृत्यवर्गस्यदेहीतिसंबन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अनुकूलमिति । अनुकूलंसम्मतम् ॥ ४६ ॥ ततइति ।
प्रतिपूर्णमाना निश्चिन्तात्यर्थः अवेक्ष्यआलोच्य धर्मभृतांधर्मभृद्भ्यः मनस्विनीनिश्चितमनस्का ॥ ४७ ॥ इति श्रीगो०श्रीरा०पीतां०अयो०सर्गः ॥३०॥

एवंरामेणसीतागमनेऽङ्गीकृतेलक्ष्मणस्यानुगमनप्रार्थनमुपक्षिपति। एवमित्यादिना श्लोकद्वयमेकंवाक्यम्। एवंसंवादम् पूर्वोक्तंसीतारामयोःसंवादम्पूर्वमागतःकौसल्यागृहाद्रामेणसहपूर्वमेवागतः शोकम्अर्द्धशरीरभूतायाः सीतायाअपिवनानुगमनं कृच्छ्रादप्यङ्गीकृतम् ममकथंतत्सम्भविष्यतीतिविचारजंशोकं स्वानुवृत्तिरूपप्रयोजनायसीतापुरुषकारेणरामेशरणागतिंविधत्ते।सभ्रातुरिति। सःरामानुवृत्तिरूपप्रयोजनायउपायान्तरशून्यः भ्रातुरित्यवर्जनीयसंबन्धकथनाच्छरण्यत्वमुक्तम् चरणौनिपीड्येतिशरणागत्युक्तिः गाढमित्यश्लथत्वोक्तयामहाविश्वासउक्तः रघुनन्दनःलक्ष्मणः अतियशाःआनुकूल्यसङ्कल्पप्रातिकूल्यवर्जनवान् आदौसीतांपुरुषकारत्वेनपरिगृह्योवाचपश्चात्तत्पुरुषकारेणमहाव्रतम् नत्यजेयंकथंचन।एतद्व्रतंममइत्युक्तगुरुतरव्रतयुक्तम् राघवंरघुराक्षससंवादादिप्रसिद्धकुलधर्मंशरणागतरक्षणंचउवाच शरणागतेःसर्वफलप्रदत्वेनस्वाभिमतफलंविज्ञापयामास निपीड्येत्यन्तेनद्वयस्यपूर्वखण्डो

एवंश्रुत्वातुसंवादंलक्ष्मणःपूर्वमागतः ॥ बाष्पपर्याकुलमुखःशोकंसोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥ सभ्रातुश्चरणौगाढंनिपी
ड्यरघुनन्दनः ॥ सीतामुवाचातियशाराघवंचमहाव्रतम् ॥ २ ॥ यदिगन्तुंकृताबुद्धिर्वनंमृगगजायुतम् ॥ अहं
त्वानुगमिष्यामिवनमग्रेधनुर्धरः ॥ ३ ॥ मयासमेतोरण्यानिबहूनिविचरिष्यसि ॥ पक्षिभिर्मृगयूथैश्चसंघुष्टानि
समन्ततः ॥ ४ ॥ नदेवलोकाक्रमणंनामरत्वमहंवृणे ॥ ऐश्वर्यंवापिलोकानांकामयेनत्वयाविना ॥ ५ ॥ एवंब्रुवा
णःसौमित्रिर्वनवासायनिश्चितः ॥ रामेणबहुभिःसान्त्वैर्निषिद्धःपुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥

क्तशरणागतिरनूदिता राघवमुवाचेत्यनेनोत्तरखण्डोक्तफलप्रार्थनोक्ता। सीतामुवाचेत्युभयत्रपुरुषकारपरिग्रहोक्तिः॥१॥२॥कैङ्कर्यप्रार्थनमेवाह यदीति। यदीत्यनेनरामस्यवनगमनंस्वानभिमतमित्युक्तम् कैङ्कर्यसाधनमाहधनुर्द्धरइति धनुर्द्धरत्वेहेतुमाह मृगेति अहंत्वाअनुपश्चादग्रेचवनंगमिष्यामि तवाग्रेपश्चाद्वा यत्रदुष्टमृगशङ्कातत्रसावधानोगमिष्यामीत्यर्थः। अतएवमयासमेतइतिवक्ष्यति। मयाधनुर्द्धरेणमयात्वदीयंधनुर्वहतेतिवार्थः बहूनीत्यनेनसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वविधकैङ्कर्यप्रार्थनंकृतम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अनन्योपायत्ववदनन्यप्रयोजनत्वमाह नेति। देवलोकाक्रमणम् देवानांपूरयोध्येत्युक्तपरमपदप्राप्तिंत्वयाविनानवृणे त्वत्कैङ्कर्यविनाकृतम्मोक्षमपिनवाञ्छामीत्यर्थः । अमरत्वम् जरामरणमोक्षायेत्युक्तंकैवल्याख्यंमोक्षमपिनवृणे लोकानामैश्वर्यंत्रिलोकाधिपतित्वम्ब्रह्मत्वमितियावत्मोक्षमप्यकामयमानोहंकथंकैवल्यादिकंकामयेयेतिभावः यद्वा अवरोहक्रमेणत्रैलोक्यैश्वर्यादिकम

पिनकामयइति अतोनपतत्प्रकर्षदोषः देवलोकगमनंदेवत्वमिन्द्रत्वंवा नकामयइतिवाक्यार्थस्तुच्छः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुज्ञातइति । अनुज्ञातश्चअनु
ज्ञातएव उपकृप्तंचयत्किञ्चिदभिषेकार्थमद्यमे । सर्वंविसर्जयक्षिप्रंकुरुकार्यंनिरत्ययमितिवचनात्।अन्यत्रच तस्मादपरितापःसंस्त्वमप्यनुविधायमाम् । प्र
तिसंहारयक्षिप्रमाभिषेचनिकीःक्रियाइति।अपरत्रच भ्रातृपुत्रसमौचापिद्रष्टव्यौचविशेषतः । त्वयाभरतशत्रुघ्नौप्राणैःप्रियतरौममेति भरतशत्रुघ्नयोरेवा
नुसरणीयत्वोक्तेरनुज्ञासिद्धा ॥ ७ ॥ यदर्थमिति । अनुज्ञातत्वेपिप्रतिषेधात् किमद्यमयापराद्धमितिसंशयः ॥ ८ ॥ ततइति । स्थितम् अग्रतःस्थितम्
प्राग्गामिनंप्रागेवगन्तुमुद्युक्तम् वीरंप्राग्गमनोचितवीर्यवन्तम् याचमानंगमनाज्ञांयाचमानम् कृताञ्जलिंयाच्ञाव्यञ्जकाञ्जलियुक्तम् ॥ ९ ॥

अनुज्ञातश्चभवतापूर्वमेवयदस्म्यहम् ॥ किमिदानींपुनरिदंक्रियतेमेनिवारणम् ॥ ७ ॥ यदर्थंप्रतिषेधोमेक्रियते
गन्तुमिच्छतः ॥ एतदिच्छामिविज्ञातुंसंशयोयंममानघ ॥ ८ ॥ ततोब्रवीन्महातेजारामोलक्ष्मणमग्रतः ॥ स्थि
तंप्राग्गामिनंवीरंयाचमानंकृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥ स्निग्धोधर्मरतोवीरःसततंसत्पथेस्थितः ॥ प्रियःप्राणसमोवश्यो
भ्राताचापिसखाचमे ॥ १० ॥ मयाद्यसहसौमित्रेत्वयिगच्छतितद्वनम् ॥ कोभरिष्यतिकौसल्यांसुमित्रांवा
यशस्विनीम् ॥ ११ ॥ अभिवर्षतिकामैर्यःपर्जन्यःपृथिवीमिव ॥ सकामपाशपर्यस्तोमहातेजामहीपतिः ॥ १२ ॥
साहिराज्यमिदंप्राप्यनृपस्याश्वपतेःसुता ॥ दुःखितानांसपत्नीनांनकरिष्यतिशोभनम् ॥ १३ ॥ नस्मरिष्यति
कौसल्यांसुमित्रांचसुदुःखिताम् ॥ भरतोराज्यमासाद्यकैकेय्यांपर्य्यवस्थितः ॥ १४ ॥ तामार्यांस्वयमेवेहराजानु
ग्रहणेनवा ॥ सौमित्रेभरकौसल्यामुक्तमर्थमिमंचर ॥ १५ ॥

स्निग्धइत्यादिविशेषणानिस्वकार्यकरणार्हतानुगुणानि ॥ १० ॥ प्रतिषेधनिमित्तमाह मयेति । कौसल्यादिभरणार्थमेवत्वम्वारितोसिपूर्वानुज्ञातुतात्का
लिकपरिहारायेतिभावः ॥ ११ ॥ राजैवभरिष्यतीत्यत्राह अभिवर्षतीति । कामपाशपर्यस्तःपराभिलाषरूपपाशेनसंयतइत्यर्थः ॥ १२ ॥ तर्हिभर
तोभरिष्यतीत्यपेक्षायांसोपिकैकेयीपरवशोनभरिष्यतीत्याशयेनाह साहीत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥ मयावाकथंभर्तुंशक्यमित्यतआह तामिति । राजानु
ग्रहणेनराजानुमत्यातदभावेस्वयमेववाभरेत्यर्थः । अस्योत्तरंमावदेत्याह उक्तमर्थमिमञ्चरेति ॥ १५ ॥

त्वत्कैङ्कर्यपरस्यमेकिमनेनेत्यतआह एवमिति । एवम् एवंचसतीत्यर्थः । ममममयीत्यर्थः । गुरुपूजामातृशुश्रूषणम् ॥१६॥ एवमिति । अस्माभिःआवाभ्यांसीतयाचेत्यर्थः । नःनौअस्मदोद्वयोश्चेतिद्विवचनस्यबहुवचनम् ॥ १७ ॥ एवमिति । वाक्यज्ञोवाक्यकोविदमिति उत्तरोत्तरयुक्तौचवक्तावाचस्पतिर्यथेत्युक्तवक्तृत्वविशिष्टं राममपिप्रतिवचनरचनाचातुर्येणतोषयितुंसमर्थइत्यर्थः ॥१८॥ पूर्वंरामोक्तानुपपत्तिम्परिहरति तवैवेत्यादिना ॥१९॥२०॥ ॥२१॥ एवंरामोक्तंपरिहृत्यप्रस्तुतंस्वाभिमतंकैङ्कर्यंप्रपञ्चयति कुरुष्वेत्यादि।मांशेषभूतम्अनुचरंशेषत्वानुगुणकैङ्कर्ययुक्तंकुरुष्व त्वत्करणमपितवैवप्रयोजनमित्यात्मनेपदाल्लभ्यते वैधर्म्यंनेहविद्यतेइहानुचरत्वकरणेवैधर्म्यंसेव्यसेवकधर्मराहित्यंनास्तितवसेव्यधर्मःपर्याप्तःस्वामित्वात् ममसेवकधर्मश्च

एवंममचतेभक्तिर्भविष्यतिसुदर्शिता ॥ धर्मज्ञगुरुपूजायांधर्मश्चाप्यतुलोमहान् ॥ १६ ॥ एवंकुरुष्वसौमित्रेमत्कृतेरघुनन्दन ॥ अस्माभिर्विप्रहीणायामातुर्नोनभवेत्सुखम् ॥१७॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणःश्लक्ष्णयागिरा॥ प्रत्युवाचतदारामंवाक्यज्ञोवाक्यकोविदम्॥१८॥ तवैवतेजसावीरभरतःपूजयिष्यति॥कौसल्यांचसुमित्रांचप्रयतोनात्रसंशयः ॥ १९ ॥ [यदिदुष्टोनरक्षेतभरतोराज्यमुत्तमम् ॥ प्राप्यदुर्मनसावीरगर्वेणचविशेषतः ॥ तमहंदुर्मतिंक्रूरंवधिष्यामिनसंशयः ॥ तत्पक्ष्यानपितान्सर्वांस्त्रैलोक्यमपिकिन्नुसा ॥] कौसल्याबिभृयादार्यासहस्रमपिमद्विधान् ॥ यस्याःसहस्रंग्रामाणांसंप्राप्तमुपजीविनाम्॥ २० ॥ तदात्मभरणेचैवममममातुस्तथैवच ॥ पर्याप्तामद्विधानांचभरणाययशस्विनी ॥ २१ ॥ कुरुष्वमामनुचरंवैधर्म्यंनेहविद्यते ॥ कृतार्थोहंभविष्यामितवचार्थःप्रकल्पते ॥ २२ ॥

पूर्णःस्वाभाविकशेषत्वात् यद्वावैधर्म्यंवैपरीत्यसाधकंनविद्यतेत्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेरुक्तत्वादित्याशयः । अनुचरकरणस्य किंप्रयोजनमित्यपेक्षायामाह तवेति तवार्थःस्वायासंविनाफलमूलाद्याहरणं प्रकल्पतेसिद्ध्यति अहंचकृतार्थःलब्धत्वत्कैङ्कर्यफलोभविष्यामि यद्वा मां स्वाभाविकशेषभूतंमाम् अनुचरंस्वरूपानुरूपशेषवृत्तियुक्तंकुरुष्वइहास्मिन् जनेमयिवैधर्म्यंशेषत्वविपर्यासोनास्ति अनेनशेषत्वस्यस्वाभाविकत्वंतज्ज्ञानवतःफलंकैङ्कर्यंचेत्युक्तं कैङ्कर्याकरणेतवकाहानिरित्यत्राह कृतार्थोहंभविष्यामीति अकिञ्चित्कुर्वतःशेषत्वानुपपत्तेरितिभावः। तच्चप्राप्यंकैङ्कर्यंनिष्कृष्यदर्शयति तवचेति चोव

धारणेतवैवार्थः नतुमम परार्थंकैङ्कर्यंस्यैवपुरुषार्थत्वादितिभावः। शेषत्वाध्यवसायउपायः अस्वार्थशेषिकैङ्कर्य्यमेवफलमित्युपायोपेयनिष्कर्षोनेनकृतइतिरहस्यं वैधर्म्यंनेहविद्यतइत्युक्तिः ज्येष्ठभ्रातुःपितृसमत्वात्आवयोःश्रेयश्चास्तीत्याह कृतार्थइतीतिकेचिद्व्याचक्षते॥रा०॥कुरुष्वेति॥वैधर्म्यंनेहविद्यतइत्युक्तिःज्येष्ठभ्रातुःपितृसमत्वात्आवयोःश्रेयश्चास्तीत्याहकृतार्थाइति ॥ २२ ॥ स्वकृतार्थत्वंप्रपञ्चयति धनुरिति। धनुराद्यादानंहिंस्रनिवारणाय खनित्रंमूलकन्दखननसाधनं कुद्दालादिपिटकाअल्पार्थेकप्रत्ययः फलमूलाद्याहरणयोग्यालपकण्डोलः कण्डोलपिटावित्यमरः॥२३॥एवंमार्गेसंभावितं कैङ्कर्यमुक्त्वास्थानेसंभावितमाह आहरिष्यामीति। अन्यानिशाकप्रियालबीजक्षौद्रादीनि स्वाहाराणिसुखेनाहर्तुंभोक्तुंयोग्यानि॥२४॥एवंसर्वदेशकर्त

धनुरादायसशरंखनित्रपिटकाधरः ॥ अग्रतस्तेगमिष्यामिपन्थानमनुदर्शयन् ॥ २३ ॥ आहरिष्यामितेनित्यं
मूलानिचफलानिच ॥ वन्यानियानिचान्यानिस्वाहाराणितपस्विनाम् ॥ २४ ॥ भवांस्तुसहवैदेह्यागिरिसानु
षुरंस्यते ॥ अहंसर्वंकरिष्यामिजाग्रतःस्वपतश्चते ॥ २५ ॥ रामस्त्वनेनवाक्येनसुप्रीतःप्रत्युवाचतम् ॥ व्रजापृ
च्छस्वसौमित्रेसर्वमेवसुहृज्जनम् ॥ २६ ॥ येचराज्ञोददौदिव्येमहात्मावरुणःस्वयम् ॥ जनकस्यमहायज्ञेधनु
षीरौद्रदर्शने ॥ २७॥ अभेद्यकवचेदिव्येतूणीचाक्षयसायकौ ॥ आदित्यविमलौचोभौखड्गौहेमपरिष्कृतौ ॥ २८ ॥
सत्कृत्यनिहितंसर्वमेतदाचार्यसद्मनि ॥ सत्वमायुधमादायक्षिप्रमाव्रजलक्ष्मण॥ २९ ॥ ससुहृज्जनमामन्त्र्यव
नवासायनिश्चितः॥इक्ष्वाकुगुरुमागम्यजग्राहायुधमुत्तमम्॥३०॥

व्यकैङ्कर्याण्युक्तानिकैङ्कर्यस्याविशिष्टविषयस्यैवरस्यत्वाद्विशिष्टविषयत्वमाह भवांस्त्विति।जाग्रतःस्वपतश्चतइत्यनेनसर्वकालसर्वावस्थोचितकैङ्कर्यमुक्तं सर्वंकरिष्यामीत्यनेनसर्वविधकैङ्कर्यमुक्तम्।तथाचदेवीविशिष्टस्यशेषिणःसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थासुसर्वविधमपिकैङ्कर्यंशेषभूतेनकर्त्तव्यमितिदर्शितम्॥२५॥रामस्त्विति।अनेनानुगमनाज्ञाव्यञ्जिता॥२६॥येचेत्यादि।जनकस्यराज्ञोयज्ञेमहात्मावरुणःस्वयमेवमह्यंयद्धनुरादिकंददौआचार्यसद्मनिआचार्यस्यगृहे पूजार्थंनिहितंतदेतत्सर्वमायुधमादायसः आपृष्टसुहृज्जनस्त्वं क्षिप्रमाव्रजेत्यन्वयः। अत्रधनुरादिषुसर्वत्राद्विवचनादावयोर्ददावितिसिद्धंबालकाण्डेऽनुक्तोप्ययंवृत्तान्तोनुवादात्सिद्धः यथासुन्दरकाण्डेऽभि

हितंप्रणिबन्धनं मणिरत्नमिदंदत्तं वैदेह्याःश्वशुरेणमे।वधूकालेतथाबद्धमधिकंमूर्ध्निशोभतइति। यथाचायोध्याकाण्डेऽनभिहितोपिवायसवृत्तान्तःसुन्दरकाण्डेऽनूद्यते सपित्राचपरित्यक्तःसुरैश्चसमहर्षिभिः।त्रींल्लोकान्संपरिक्रम्यतमेवशरणंगतइति। आचार्योंवसिष्ठःइक्ष्वाकुगुरुमागम्येत्युत्तरत्रानुवादात् नहीक्ष्वाकुकुलगुरुर्वसिष्ठादन्योस्ति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तमिति। प्रीत्योवाचेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ काङ्क्षितत्वमेवाहअहमित्यादिना ॥ ३३ ॥वसन्तीति। यच्छब्दोर्थसिद्धःइहनगरे गुरुषुभक्त्यायेदृढंवसन्ति नित्यंगुरुशुश्रूषणंकुर्वन्तीत्यर्थः। तेषामपिमेसर्वेषाम् उपजीविनांचभूयः अतिशये न नित्यदेयादधिकतयादातुमिच्छामि तानानयेतिशेषः ॥३४॥ वसिष्ठपुत्रमिति। वसिष्ठपुत्रम् आर्यंद्विजानांप्रवरंसुयज्ञम् अन्यानपिशिष्टानानय सुयज्ञं

तद्दिव्यंराजशार्दूलसत्कृतंमाल्यभूषितम् ॥ रामायदर्शयामाससौमित्रिःसर्वमायुधम् ॥ ३१ ॥ तमुवाचात्मवान्रामःप्रीत्यालक्ष्मणमागतम् ॥ कालेत्वमागतःसौम्यकाङ्क्षितेममलक्ष्मण ॥ ३२ ॥ अहंप्रदातुमिच्छामियदिदंमामकंधनम् ॥ ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वयासहपरन्तप॥३३॥वसन्तीहदृढंभक्त्यागुरुषुद्विजसत्तमाः ॥ तेषामपिचमेभूयःसर्वेषांचोपजीविनाम् ॥ ३४ ॥ वसिष्ठपुत्रंतुसुयज्ञमार्यंत्वमानयाशुप्रवरंद्विजानाम् ॥ अभिप्रयास्यामिवनंसमस्तानभ्यर्च्यशिष्टानवरान्द्विजातीन् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेएकत्रिंशःसर्गः॥ ३१ ॥

ततःशासनमाज्ञायभ्रातुःशुभतरंप्रियम् ॥ गत्वासप्रविवेशाशुसुयज्ञस्यनिवेशनम्॥ १ ॥ तंविप्रमग्न्यागारस्थंवन्दित्वालक्ष्मणोब्रवीत् ॥ सखेऽभ्यागच्छपश्यत्वंवेश्मदुष्करकारिणः ॥ २ ॥

तांश्चाभ्यर्च्याभिप्रयास्यामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने श्रीमदयोध्याकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशःसर्गः ॥ ३१ ॥ ॥छ॥ ॥ छ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

एवंनिश्चितसीतालक्ष्मणानुयात्रस्यरामस्ययात्रादानंप्रस्तूयतेद्वात्रिंशे ततइत्यादि।आज्ञायअङ्गीकृत्यशुभतरंब्राह्मणोपकारत्वात्प्रियम् आत्मनोनुगमनाङ्गीकारफलत्वात् ॥ १ ॥ तमिति। अग्न्यागारस्थम्अग्निहोत्रशालास्थंदुष्करकारिणःदुष्करकर्मकारिणःवेश्माभ्यागच्छकृत्यंचपश्येत्यर्थः ॥ २ ॥

ततइति । संध्योपासनंमाध्याह्निकम् अथवासंध्यानियताग्निहोत्रम् अग्न्यागारस्थमित्युक्तेः ॥ ३ ॥ तमिति । अर्चितंहुतम् ॥४॥ जातरूपमयैरित्यादि ।
जातरूपमयैःस्वर्णमयैः अङ्गदैःकूर्परोपरिधार्यैःबाहुभूषणैः सहेमसूत्रैर्मणिभिःहेमसूत्रप्रोतैर्वैदूर्य्यपद्मरागमुक्तादिमणिभिः रत्नंमणिर्द्वयोरश्मजातौमुक्तादि
केपिचेत्यमरः।केयूरैःभुजशिरोव्यापिफणाकारशिखरयुक्तबाहुभूषणैः अथवाअङ्गदकेयूरयोःस्थूलत्वसूक्ष्मत्वाभ्यांभेदः वलयैःकटकैः कटकोवलयोस्त्रि
यामित्यमरः । रत्नैःभूषणप्रकरणात्भूषणश्रेष्ठैरित्यर्थः । रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपीत्यमरः ॥ ५ ॥ ६ ॥ हारमिति । हेमसूत्रंहेममयंकण्ठसूत्रं रशनांचते

ततःसंध्यामुपास्याशुगत्वासौमित्रिणासह॥जुष्टंतत्प्राविशल्लक्ष्म्यारम्यंरामनिवेशनम्॥३॥तमागतंवेदविदंप्राञ्जलिः
सीतयासह ॥ सुयज्ञमभिचक्रामराघवोग्निमिवार्चितम् ॥४॥ जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैःकुण्डलैःशुभैः॥सहेमसूत्रैर्मणि
भिःकेयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥ अन्यैश्चरत्नैर्बहुभिःकाकुत्स्थःप्रत्यपूजयत् ॥ सुयज्ञंसतदोवाचरामःसीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥
हारंचहेमसूत्रंचभार्यायैसौम्यहारय ॥ रशनांचाधुनासीतादातुमिच्छतितेसखे ॥ ७ ॥ अङ्गदानिविचित्राणिकेयूरा
णिशुभानिच॥प्रयच्छतिसखेतुभ्यंभार्यायैगच्छतीवनम्॥८॥पर्यङ्कमग्र्यास्तरणंनानारत्नविभूषितम् ॥ तमपीच्छति
वैदेहीप्रतिष्ठापयितुंत्वयि ॥ ९ ॥ नागःशत्रुञ्जयोनाममातुलोयंददौमम॥ तंतेगजसहस्रेणददामिद्विजपुङ्गव॥१०॥
इत्युक्तःसहिरामेणसुयज्ञःप्रतिगृह्यतत्॥रामलक्ष्मणसीतानांप्रयुयोजाशिषःशुभाः॥११॥अथभ्रातरमव्यग्रंप्रियंरामः
प्रियंवदः॥सौमित्रिंतमुवाचेदंब्रह्मेवत्रिदशेश्वरम्॥१२॥अगस्त्यंकौशिकञ्चैवतावुभौब्राह्मणोत्तमौ॥अर्चयाहूयसौमि
त्रेरत्नैःसस्यमिवाम्बुभिः ॥१३॥ तर्पयस्वमहाबाहोगोसहस्रैश्चमानद ॥ सुवर्णैरजतैश्चैवमणिभिश्चमहाधनैः ॥ १४ ॥

भार्यायैसीतादातुमिच्छति तत्सर्वंहारय दापयेत्यर्थः॥७॥अङ्गदानीति । भार्यायै भार्याधारणार्थं । तुभ्यंप्रतिग्रहीत्रे प्रयच्छतिगच्छतीत्यत्रनुमभावआ
र्षः ॥ ८ ॥ पर्यङ्कमिति । त्वयिप्रतिष्ठापयितुंतुभ्यंदातुमित्यर्थः ॥ ९ ॥ नागइति । मातुलोददावितिदशरथीयशत्रुञ्जयव्यावृत्तिः ॥ १० ॥ इतीति । प्र
तिगृह्येत्यनेनन्यासभूतत्वंव्यावर्त्यते ॥ ११ ॥ अथेति । त्रिदिशेश्वरमिन्द्रम् ॥ १२ ॥ अगस्त्यमिति । अगस्त्यम् अगस्त्यपुत्रं कौशिकंविश्वामित्रपुत्रं
रत्नैःश्रेष्ठवस्तुभिः ॥ १३ ॥ रत्नैरर्चनंविवृणोतितर्पयस्वेति ॥ १४ ॥

कौसल्यांचयआशीर्भिर्भर्त्तुः[१]पर्युपतिष्ठति॥आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्चवेदवित्॥१५॥ तस्ययानंचदासीश्चसौमित्रेसंप्रदापय ॥ कौशेयानिचवस्त्राणियावत्तुष्यतिसद्विजः ॥ १६ ॥ सूतश्चित्ररथश्चार्य्यःसचिवःसुचिरोषितः ॥ तोषयैनंमहार्हैश्चरत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा॥पशुकाभिश्चसर्वाभिर्गवांदशशतेनच॥१७॥येचेमेकठकालापाबहवोदण्डमाणवाः॥ ॥१८॥नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वन्तिकिंचन॥अलसाःस्वादुकामाश्चमहतांचापिसंमताः॥तेषामशीतियानानिरत्नपूर्णानिदापय ॥१९॥ शालिवाहसहस्रंचद्वेशतेभद्रकांस्तथा ॥ व्यञ्जनार्थंचसौमित्रेगोसहस्रमुपाकुरु॥ २० ॥

कौसल्यामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्।तैत्तिरीयाणांतित्तिरिसंबन्धिशाखाध्येतॄणाम् आचार्यः अध्यापयिता अभिरूपः बुधः प्राप्तरूपसुरूपाभिरूपाबुधमनोज्ञयोरितिविश्वः।कौशेयानिकृमिकोशोत्थानि कौशेयंकृमिकोशोत्थमित्यमरः। यावत्यावत्पर्यन्तं तुष्यतितावत्संप्रदापयेतिसंबन्धः॥१५॥१६॥सूतइत्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः।सूतःसुमन्त्रतुल्यःकश्चिच्चित्ररथनामा सुचिरोषितःचिरकालमस्मद्गृहेस्थितः पशुकाभिःअल्पार्थेकन्प्रत्ययः।अजादिभिरित्यर्थः॥१७॥येचेत्यादिउपाकुर्वित्यन्तमेकंवाक्यं। कठेनप्रोक्तमधीयतेकठाः कठशब्दात्प्रोक्तार्थेवैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः तस्यकठचरकादितिलुक्ततःतदधीतेतद्वेदेत्यण् तस्यप्रोक्ताल्लुगितिलुक् कलापिनाप्रोक्तमधीयतेकालापाः कलापिशब्दात्प्रोक्तार्थेकलापिनोणित्यण् सब्रह्मचारिपीठसर्पीत्यादिनाटिलोपः ततःतदधीतइत्याद्यण् तस्यप्रोक्ताल्लुक् कठप्रोक्तशाखाध्यायिनःकलापिप्रोक्तशाखाध्यायिनश्चेत्यर्थः कठाश्चकालापाश्चकठकालापाः दण्डप्रधानाःमाणवाः दण्डमाणवाइतिकाशिकायां सदापलाशदण्डधारिणोब्रह्मचारिणइत्यर्थः।किञ्चन आहारार्थयत्नादिकंकेवलंनित्यस्वाध्यायशीलत्वात्किञ्चिन्नकुर्वन्ति किंत्वालस्याच्चेत्याशयेनाह अलसाइतिगोसहस्रप्रदानहेतुत्वेनाह स्वादुकामाश्चेति रसवत्पदार्थकाङ्क्षिणइत्यर्थः। महतांचापिसंमताः अतीवसाध्वाचाराइत्यर्थः रत्नपूर्णानिरत्नालङ्कारपूर्णानि अशीतियानानीत्युक्त्यादण्डमाणवाश्चाशीतिसङ्ख्याकाइतिगम्यते रत्नवाहानुष्ट्रानितिवा शालिवाहसहस्रंशालिधान्यवाहकबलीवर्दसहस्रंभद्रकान्अल्पार्थेकन्प्रत्ययः कर्षणयोग्याननडुहइत्यर्थः धान्यविशेषानित्यपरे व्यञ्जनार्थंक्षीरंदधिघृतार्थम् उपाकुरुददस्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

---

[१] द्विंजइतिपाठः।

मेखलीनामिति । मेखलामौञ्जीतद्वतांब्रह्मचारिणामित्यर्थः । आर्षोदीर्घः सहस्रंगोसहस्रं प्रकृतत्वात्तासां ममाम्बेत्यन्वयः दक्षिणांपूर्वोक्तदानाङ्गभूतांस
र्वशः वस्त्रधान्यादिसर्वप्रकारैः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ततइति । यथोक्तं रामोक्तमनतिक्रम्यअददात्धनदोयथेति धनदस्यदातृत्वंधनदेनसमस्त्यागइ
तिबालरामायणएवोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामितिचतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ २३ ॥ अथेति । बाष्पंकलन्तिमुञ्चतीतिबाष्पकलाः तान् उपजीविनम्प्रतिएकै
कस्योपजीविनोबहुद्रव्यंसंप्रदायाब्रवीत् अशून्यंकार्य्यम् यथापूर्वंभवद्भिरुपविश्यरक्षणीयमित्यर्थः । एकैकंपृथक्पृथक् ॥ २४ ॥ २५ ॥
इतीति । धनाध्यक्षंकोशगृहाधिकृतम् ॥ २६ ॥ ततइति । अस्यरामस्य ॥ २७ ॥ ततइति । बालवृद्धेभ्यःबालेभ्योवृद्धेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ २८ ॥

मेखलीनांमहासंघःकौसल्यांसमुपस्थितः ॥ तेषांसहस्रंसौमित्रेप्रत्येकंसंप्रदापय ॥ २१ ॥ अम्बायथाचसानन्दे
त्कौसल्याममदक्षिणाम् ॥ तथाद्विजातींस्तान्सर्वाँल्लक्ष्मणार्चयसर्वशः ॥२२॥ ततःसपुरुषव्याघ्रस्तद्धनंलक्ष्म
णःस्वयम् ॥ यथोक्तंब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदोयथा॥२३॥अथाब्रवीद्बाष्पकलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ॥ संप्रदाय
बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीविनम् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणस्यचयद्वेश्मगृहंचयदिदंमम ॥ अशून्यंकार्यमेकैकंयावदागमनं
मम ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वादुःखितंसर्वंजनंतमुपजीविनम् ॥ उवाचेदंधनाध्यक्षंधनमानीयतामिति ॥ २६ ॥ ततो
स्यधनमाजह्रुःसर्वमेवोपजीविनः ॥ सराशिःसुमहांस्तत्रदर्शनीयोह्यदृश्यत ॥ २७ ॥ ततःसपुरुषव्याघ्रस्तद्धनंस
हलक्ष्मणः ॥ द्विजेभ्योबालवृद्धेभ्यःकृपणेभ्योह्यदापयत् ॥ २८ ॥ तत्रासीत्पिङ्गलोगार्ग्यस्त्रिजटोनामवैद्विजः॥
उञ्छवृत्तिर्वनेनित्यंफालकुद्दाललाङ्गली ॥ २९ ॥

तत्रेति । तत्रतस्मिन्कालेदेशेवापिङ्गलः पिङ्गलवर्णइतिदारिद्र्यलक्षणोक्तिः पिङ्गलकेशोवा गार्ग्यःगर्गमुनिवंश्यः उञ्छवृत्तिःउञ्छेनएकैकशोधान्यग्रहणे
नवृत्तिर्जीवनंयस्यतथा क्षतवृत्तिरितिपाठेक्षतेनखननेनजीवनंयस्येत्यर्थः । खननलब्धकन्दमूलादिजीवनइत्यर्थः । फालकुद्दाललाङ्गलीफल्यतेअनेनेति
फालःद्वैधीकरणसाधनंकुठारशङ्कुलादिकम् कुद्दालःखननसाधनम् खनित्रमितियावत् लाङ्गलंहलाकारःफलाकर्षणसाधनभूतोदण्डविशेषः तद्वान्एवं
वनवासीकश्चिद्दरिद्रोगृहस्थः दैवात्तत्रनगरेतदानींसङ्गतोभूदितिभावः ॥ २९ ॥

तमिति । दारकान्पुत्रकान् ॥३०॥ अपास्येति । कुद्दालमितिलाङ्गलस्याप्युपलक्षणं दर्शयेतिभार्यापुत्रसहितमात्मानमित्यर्थः । गतिबुद्धीत्यादिनाद्वि
कर्मकत्वम् यदिदर्शयसितदाकिञ्चिदवाप्स्यसीत्यर्थः । किञ्चिदितिस्वभाग्यहान्यपेक्षयोक्तम् ॥३१॥ सइति । दुश्छदाम्अतिजीर्णत्वादाच्छादयितुमश
क्याम् रामदर्शनार्थमाच्छादनयत्नः यत्रयन्मार्गाश्रितवीथ्याम् ॥ ३२ ॥ भृग्वङ्गिरेति । अङ्गिरेत्यत्रअकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३३ ॥ सइत्यादि । प्रत्यवेक्ष
स्वकटाक्षयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तमिति । परिहाससमन्वितंलीलास्मितसमन्वितंबहुकुटुम्बिनोदरिद्रस्यअस्याकियतीधनाशेतिजिज्ञासयासस्मितइत्यर्थः
॥३५॥ गवामिति । अनेकगोसहस्राणांमध्येएकमपिसहस्रंनविश्राणितमित्यर्थः । यद्वा असङ्ख्यातानांगवांमध्येएकमपिसहस्रम् मयानविश्राणितंनदत्तम्

तंवृद्धंतरुणीभार्याबालानादायदारकान् ॥ अब्रवीद्ब्राह्मणंवाक्यंदारिद्र्येणाभिपीडिता ॥ ३० ॥ अपास्यफालंकुद्दा
लंकुरुष्ववचनंमम ॥ रामंदर्शयधर्मज्ञंयदिकिञ्चिदवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥ सभार्यावचनंश्रुत्वाशाटीमाच्छाद्यदुश्छ
दाम् ॥ सप्रातिष्ठतपन्थानंयत्ररामनिवेशनम् ॥३२॥ भृग्वङ्गिरसमंदीप्त्यात्रिजटंजनसंसदि ॥ आपञ्चमायाःक
क्ष्यायाःनैनंकश्चिदवारयत् ॥ ३३ ॥ सराजपुत्रमासाद्यत्रिजटोवाक्यमब्रवीत् ॥ निर्द्धनोबहुपुत्रोस्मिराजपुत्रमहा
यशः॥उञ्छवृत्तिर्वनेनित्यंप्रत्यवेक्षस्वमामिति॥३४॥तमुवाचततोरामःपरिहाससमन्वितम्॥३५॥गवांसहस्रमप्ये
कंनतुविश्राणितंमया॥परिक्षिपसिदण्डेनयावत्तावदवाप्स्यसि॥३६॥ अशाटींत्वरितःकट्यांसंभ्रान्तःपरिवेष्टयता
म्॥आविध्यदण्डंचिक्षेपसर्वप्राणेनवेगितः ॥३७॥ सतीर्त्वासरयूपारंदण्डस्तस्यकराच्च्युतः॥गोव्रजेबहुसाहस्रेपपा
तोक्षणसन्निधौ॥३८॥तंपरिष्वज्यधर्मात्माआतस्मात्सरयूतटात्॥ आनयामासतागोपैस्त्रिजटायाश्रमंप्रति३९॥

तुभ्यमितिशेषः । अपितुदण्डेनयावत्परिक्षिपासिगवाकीर्णंयावन्तंदेशंपरिक्षिपसितावदवाप्स्यसि तावद्देशस्थंगोजातमवाप्स्यसीत्यर्थः एकंगोसहस्रमात्रं
नदत्तम् अन्यत्सर्वंदत्तमितिवार्थः । बहुसाहस्रइत्यादिवक्ष्यमाणेनविरोधात् अपिशब्दास्वारस्याच्च॥३६॥अशाटीमिति । कट्यांपरिवेष्टनंबलोत्तम्भनाय
आविध्यभ्रामयित्वा सर्वप्राणेनसर्वशक्त्या शक्तिःपराक्रमःप्राणइत्यमरः ॥ ३७ ॥ सइति । उक्षणसन्निधौउक्षसन्निधौवष्टिभागुरिरित्यादिरीत्याअकारा
न्तत्वम् ॥ ३८ ॥ तमिति । आतस्मादित्यत्राभिविधिवाचकस्याङः सरयूतटादित्यनेनसंबन्धःआनयामास नाययामासेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

उवाचेति । परिहासोह्ययंममअयंदण्डक्षेपणप्रचोदना परिहासः विनोदार्थइत्यर्थः ॥ ४० ॥ परिहासमेवविवृणोति इदमिति । तेजःबलंदुरत्ययं निर
तिशयमित्यर्थः । जिज्ञासितुंज्ञातुमित्यर्थः । यद्वा जिज्ञासितुंमीमांसितुंमानेर्जिज्ञासायामिति मीमांसार्थेजिज्ञासाशब्दप्रयोगात् इममर्थंदण्डप्रक्षेपण
रूपम् अपरंकिंचिद्व्यवस्यतिअभिलषतिचेत्तद्वृणीष्व ॥ ४१ ॥ इदंचपूर्ववन्नपरिहासरूपमित्याह ब्रवीमीति । यन्त्रणानिरोधइत्यर्थः । ममयद्यद्धनम
स्तितत्सर्वं विप्रकारणात् विप्रार्थमेव आर्जितंभवत्सुभवादृशेषुविप्रेषु सम्यक्करणत्रयपूर्वकं प्रदानेनममप्रीतियशस्करंभवेत् ॥ ४२ ॥ ततइति । मो
दितइत्यनेनगोभ्योन्यन्नापेक्षितवानित्यवगम्यते उपबृंहणीर्वर्द्धनीः तदागमनकाले महात्मनोरामस्य ॥४३॥ सइति । धर्मबलैःधर्मप्रयुक्तपराक्रमैः नियो

उवाचचततोरामःतंगार्ग्यमभिसान्त्वयन् ॥ मन्युर्नखलुकर्त्तव्यःपरिहासोह्ययंमम ॥ ४० ॥ इदंहितेजस्तवयद्दुर
त्ययंतदेवजिज्ञासितुमिच्छतामया॥ इमंभवानर्थमभिप्रचोदितोवृणीष्वकिंचेदपरंव्यवस्यति ॥ ४१ ॥ ब्रवीमि
सत्येननतेस्तियन्त्रणाधनंहियद्यन्ममविप्रकारणात्॥भवत्सुसम्यक्प्रतिपादनेनतन्मयार्जितंप्रीतियशस्करंभवे
त् ॥ ४२ ॥ ततःसभार्यस्त्रिजटोमहामुनिर्गवामनीकंप्रतिगृह्यमोदितः ॥ यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तदाशि
षःप्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४३ ॥ सचापिरामःप्रतिपूर्णमानसोमहद्धनंधर्मबलैरुपार्जितम् ॥ नियोजयामास
सुहृज्जनेचिराद्यथार्हसंमानवचःप्रचोदितः ॥ ४४ ॥ द्विजःसुहृद्भृत्यजनोथवातदादरिद्रभिक्षाचरणश्चयोभवत् ॥
नतत्रकश्चिन्नबभूवतर्पितोयथार्हसंमाननदानसंभ्रमैः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेद्वात्रिंशःसर्गः॥ ३२ ॥

जयामासप्रतिपादयामास सुहृज्जनेविषयेयथार्हसंमानवचःप्रचोदितः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः तत्तदौचित्येनाभिहितसंमानवाक्यइत्यर्थः
॥ ४४ ॥ द्विजइति । द्विजःब्राह्मणःसुहृत् द्विजत्वाभावेपिसुहृत् द्विजत्वसुहृत्त्वाभावेपिभृत्यजनः तथात्वाभावेपिदरिद्रभिक्षाचरणः भिक्षांचरतीतिभि
क्षाचरणः कृत्यल्युटोबहुलमितिकर्त्तरिल्युट्कर्मधारयसमासःतत्रतेषुमध्येकाश्चिदपियथार्हसंमाननदानसंभ्रमैःसंभ्रमस्त्वरा आरम्भःसंभ्रमस्त्वरेत्यमरः
नतर्पितोनबभूवत्वरयाक्रियमाणैरपिसंमानदानैःसर्वेपितर्पिताबभूवुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
श्रीमदयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

पूर्वंपित्रानुज्ञातोपिसीतालक्ष्मणयोरनुज्ञापनायपुनः रामोदशरथसमीपंगच्छति दत्त्वेत्यादि ॥ १ ॥ ततइति। तदायुधेतयोरायुधे धनुषीइतियावत्। ख
ङ्गादीनामप्युपलक्षणमेतत् मालादामभिःमालानिचयैरित्यर्थः। अलङ्कृतेचन्दनादिभिरलङ्कृते ॥ २ ॥ ततइति। प्रासादहर्म्याणिप्रासादोदेवतानांभूभु
जांचावासःहर्म्याणिधनिनांमन्दिराणिहर्म्यादिर्धनिनांवासःप्रासादोदेवभूभुजामित्यमरः। विमानशिखराणिविमानंसप्तभूमिसहितंसद्म विमानोस्त्रीदेवयानेस
प्तभूमौचसद्मनीतिवैजयन्ती। उदासीनःनिरुत्सुकःनिर्विण्णइतियावत् ॥ ३ ॥ नहीति। तस्मात्रथ्यागमनस्याशक्यत्वात् प्रासादानितिपाठः प्रासादा

दत्त्वातुसहवैदेह्याब्राह्मणेभ्योधनंबहु ॥ जग्मतुःपितरंद्रष्टुंसीतयासहराघवौ ॥ १ ॥ ततोगृहीतेदुष्प्रेक्षेत्वशोभेतां
तदायुधे ॥ मालादामभिराबद्धेसीतयासमलङ्कृते ॥२॥ ततःप्रासादहर्म्याणिविमानशिखराणिच ॥ अधिरुह्यजनः
श्रीमानुदासीनोव्यलोकयत् ॥३॥ नहिरथ्याःस्मशक्यन्तेगन्तुंबहुजनाकुलाः ॥ आरुह्यतस्मात्प्रासादान्दीनाः
पश्यन्तिराघवम् ॥ ४ ॥ पदातिंवर्जितच्छत्रंरामंदृष्ट्वातदाजनाः ॥ ऊचुर्बहुविधावाचःशोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥ यं
यांतमनुयातिस्मचतुरङ्गबलंमहत् ॥ तमेकंसीतयासार्द्धमनुयातिस्मलक्ष्मणः ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यस्यरसज्ञःसन्कामि
नांचैवकामदः ॥ नेच्छत्येवानृतंकर्तुंपितरंधर्मगौरवात् ॥७॥ यानशक्यापुराद्रष्टुंभूतैराकाशगैरपि ॥तामद्यसीतां
पश्यन्तिराजमार्गगताजनाः ॥८॥ अङ्गरागोचितांसीतांरक्तचन्दनसेविनीम् ॥ वर्षमुष्णंचशीतंचनेष्यन्त्याशुविव
र्णताम् ॥ ९ ॥ अद्यनूनंदशरथःसत्वमाविश्यभाषते ॥ नहिराजाप्रियंपुत्रंविवासयितुमिच्छति ॥ १० ॥

दितिपाठेल्यब्लोपेपञ्चमीक्लिष्टा ॥ ४ ॥ दीनत्वेहेतुमाह पदातिमित्यादिना ॥५॥ यमिति। एकंमुख्यम् ॥६॥ ऐश्वर्यस्येति। रसज्ञःसंग्रहसुखज्ञः कामि
नाम्अर्थकाङ्क्षिणांकामदःअभीष्टधनप्रदः अनृतम्अनृतवचनंकर्तुंधर्मगौरवात् पितृशुश्रूषणवचनकरणविधेयत्वादिरूपधर्मविषयकबहुमानात् ॥७॥८॥
॥ ९ ॥ अद्येति। सत्वंजन्तुं सत्वमस्त्रीतुजन्तुष्वित्यमरः। पिशाचमितियावत् आविश्यप्राप्य ॥ १० ॥

निर्गुणस्यापीति। वृत्तेनकेवलंचरित्रमात्रेण वृत्तंपद्येचरित्रेचेत्यमरः। वृत्तेनकेवलमित्युक्तिःदानमानादौविद्यमानेपिचरित्रप्राधान्यात् ॥ ११ ॥ आनृशं
स्यमिति। आनृशंस्यम् अहिंसकत्वम् अनुक्रोशोदया कृपादयानुकम्पास्यादनुक्रोशइत्यमरः।दमःइन्द्रियनिग्रहः शमःचित्तप्रशान्तिःशमश्चित्तप्रशान्तिः
स्याद्दमइन्द्रियनिग्रहइतिनिर्वचनात् ॥ १२ ॥ तस्मादिति। तस्मात्षाड्गुण्ययुक्तत्वात् तस्यरामस्य उपघातेनहिंसनेन औदकानिउदकजीवनानि शै
षिकोण् ॥ १३ ॥ पीडयेति। अस्यजगत्पतेःरामस्यपीडयाविवासनरूपया पुष्पफलैरुपगमोयस्यसपुष्पफलोपगः वृक्षइवअन्येष्वपिदृश्यतइतिडप्र

निर्गुणस्यापिपुत्रस्यकथंस्याद्विप्रवासनम् ॥ किंपुनर्यस्यलोकोयंजितोवृत्तेनकेवलम् ॥११॥ आनृशंस्यमनुक्रो
शःश्रुतंशीलंदमःशमः ॥ राघवंशोभयन्त्येतेषड्गुणाःपुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥ तस्मात्तस्योपघातेनप्रजाःपरमपीडि
ताः ॥ औदकानीवसत्वानिग्रीष्मेसलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥ पीडयापीडितंसर्वंजगदस्यजगत्पतेः ॥ मूलस्येवो
पघातेनवृक्षःपुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥ मूलंह्येषमनुष्याणांधर्मसारोमहाद्युतिः॥पुष्पंफलंचपत्रंचशाखाश्चास्येतरेज
नाः ॥ १५ ॥ तेलक्ष्मणइवक्षिप्रंसपत्न्यःसहबान्धवाः ॥ गच्छन्तमनुगच्छामोयेनगच्छतिराघवः॥१६॥ उद्यानानि
परित्यज्यक्षेत्राणिचगृहाणिच ॥ एकदुःखसुखाराममनुगच्छामधार्मिकम् ॥ १७ ॥ समुद्धृतनिधानानिपरिध्व
स्ताजिराणिच ॥ उपात्तधनधान्यानिहृतसाराणिसर्वशः ॥ १८ ॥ रजसाभ्यवकीर्णानिपरित्यक्तानिदैवतैः ॥
मूषकैःपरिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानिच ॥१९॥ अपेतोदकधूमानिहीनसंमार्जनानिच ॥ प्रणष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहो
मजपानिच॥ २० ॥ दुष्कालेनेवभग्नानिभिन्नभाजनवन्तिच॥ अस्मत्त्यक्तानिवेश्मानिकैकेयीप्रतिपद्यताम्॥२१॥

त्ययः॥१४॥मूलमिति। मनुष्याणांप्राणिनाम् उपलक्षणमेतत् धर्मएवसारोयस्यसःधर्मसारः॥१५॥तइति। तेवयंसपत्न्यःसपत्नीकाः समासान्तविधेरनि
त्यत्वेननद्यृतश्चेतिकबभावः येनमार्गेणगच्छति तेनेतिशेषः॥१६॥उद्यानानीति। उद्यानानिराजार्होद्यानसदृशक्रीडावनानि एकदुःखसुखाःसमानसुखदुः
खाः॥१७॥समुद्धृतनिधानानीत्यादि। समुद्धृतनिधानानिसम्यगुद्धृतनिक्षेपाणि परिध्वस्ताजिराणिभग्नाङ्गणानि अङ्गणंचत्वराजिरेइत्यमरः। उपात्तधनधा
न्यानिअत्रधनशब्देनगवादिकम्निक्षिप्तभूषणनिष्कादिकचोच्यते साराणिशय्यासनादीनि दैवतःगृहदैवतैः उद्बिलैःउद्भिन्नबिलैः उदकम्उदकसेचनम्

हीनसंमार्जनानिसंमार्जनहीनानि दुष्कालेनक्षामक्षोभयुक्तकालेन भाजनंभाण्डादि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वनमिति । येनवनेनहेतुना ॥ २२ ॥
बिलानीति । दंष्ट्रिणःसर्प्पाद्याः अस्मद्भयात्अस्मत्प्रयुक्तभयहेतोः ॥ २३ ॥ अस्मत्त्यक्तमिति । अस्माभिस्त्यक्तं पुरंसेव्यमानंवनमित्यर्थसिद्धम् अत्र
कर्त्तारःपूर्वोक्तदंष्ट्र्यादयः॥२४॥तृणेति । तृणमांसफलादानां तृणादाःहरिणादयः मांसादाःव्याघ्रादयः फलादाःवायसादयः व्यालमृगद्विजं व्यालाःक्रूराः

वनंनगरमेवास्तुयेनगच्छतिराघवः ॥ अस्माभिश्चपरित्यक्तंपुरंसंपद्यतांवनम् ॥ २२ ॥ बिलानिदंष्ट्रिणःसर्वेसानू
निमृगपक्षिणः॥त्यजन्त्यस्मद्भयाद्भीतागजाःसिंहावनान्यपि॥२३॥अस्मत्त्यक्तंप्रपद्यन्तांसेव्यमानंत्यजन्तुच॥
॥ २४ ॥ तृणमांसफलादानांदेशंव्यालमृगद्विजम् ॥ प्रपद्यतांहिकैकेयीसपुत्रासहबान्धवैः ॥ राघवेणवनेसर्वेसहव
त्स्यामनिर्वृताः ॥ २५ ॥ इत्येवंविविधावाचोनानाजनसमीरिताः ॥ शुश्रावरामःश्रुत्वाचनविचक्रेस्यमानसम्
॥ २६ ॥ सतुवेश्मपितुर्दूरात्कैलासशिखरप्रभम् ॥ अभिचक्रामधर्मात्मामत्तमातङ्गविक्रमः ॥२७॥ विनीतवीरपु
रुषंप्रविश्यतुनृपालयम् ॥ ददर्शावस्थितंदीनंसुमन्त्रमविदूरतः॥२८॥प्रतीक्षमाणोऽपिजनंतदार्तमनार्तरूपःप्रहस
न्निवाथ ॥ जगामरामःपितरंदिदृक्षुःपितुर्निदेशंविधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥ तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतोमहात्मारामोगमि
ष्यन्वनमार्त्तरूपम् ॥ व्यतिष्ठतप्रेक्ष्यतदासुमन्त्रंपितुर्महात्माप्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥ पितुर्निदेशेनतुधर्मवत्स
लोवनप्रदेशेकृतबुद्धिनिश्चयः ॥ सराघवःप्रेक्ष्यसुमन्त्रमब्रवीन्निवेदयस्वागमनंनृपायमे ॥ ३१ ॥ इति श्रीमद
योध्याकाण्डेत्रयास्त्रिंशःसर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

मृगद्विजाःयस्मिंस्तादृशंदेशम् इदमेवनगरंतादृशंभविष्यतीतिभावः निर्वृताःसुखिताः ॥ २५ ॥ इतीति । श्रुत्वावास्थितस्येतिशेषः नविचक्रेनविकारंप्राप
॥२६॥२७॥२८॥प्रतीक्षमाणइति । निदेशंनियोगम्॥२९॥तत्पूर्वमिति । तत्पूर्वंतत्प्रथमं महात्मामहाधैर्यः प्रतिहारणार्थंस्वागमनानिवेदनार्थम्॥३०॥पि
तुरिति । अस्यान्तेइतिकरणंद्रष्टव्यम् ॥३१॥ इतिश्री गोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्ड०त्रयस्त्रिंशःसर्गः॥३३॥

पूर्वसर्गान्तोक्तमर्थंवक्ष्यमाणसंघट्टनार्थंसंग्रहेणदर्शयति ततइति । विशेषणैर्निर्विकारत्वंसूच्यते निरुदरः तनुमध्यइत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ उपरक्तमिति । उपर
क्तंराहुग्रस्तं विशेषणान्तरकथनार्थंपुनरपश्यदित्युक्तिः ॥३॥४॥तमिति । भयविक्लवयाभयेनकातरया दुःखितोयंकिंवदेत्इतिभयम् अतएवमन्दया॥५॥

ततःकमलपत्राक्षःश्यामोनिरुदरोमहान् ॥ उवाचरामस्तंसूतंपितुराख्याहिमामिति ॥ १ ॥ सरामप्रेषितःक्षिप्रं
संतापकलुषेन्द्रियः ॥ प्रविश्यनृपतिंसूतोनिःश्वसन्तंददर्शह ॥ २ ॥ उपरक्तमिवादित्यंभस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ त
टाकमिवनिस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥३॥ आलोक्यतुमहाप्राज्ञःपरमाकुलचेतसम् ॥राममेवानुशोचन्तंसूतः
प्राञ्जलिरासदत् ॥ ४ ॥ तंवर्द्धयित्वाराजानंसूतःपूर्वंजयाशिषा ॥ भयविक्लवयावाचामन्दयाश्लक्ष्णमब्रवीत्॥ ५ ॥
अयंसपुरुषव्याघ्रोद्वारितिष्ठतितेसुतः ॥ ब्राह्मणेभ्योधनंदत्त्वासर्वंचैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥ सत्वापश्यतुभद्रंतेरा
मःसत्यपराक्रमः ॥ सर्वान्सुहृदआपृच्छ्यत्वामिदानींदिदृक्षते ॥ ७ ॥ गमिष्यतिमहारण्यंतंपश्यजगतीपते ॥
वृतंराजगुणैःसर्वैरादित्यमिवरश्मिभिः ॥ ८ ॥ ससत्यवादीधर्मात्मागाम्भीर्यात्सागरोपमः ॥ आकाशइवनिष्प
ङ्कोनरेन्द्रःप्रत्युवाचतम् ॥ ९ ॥ सुमन्त्रानयमेदारान्येकेचिदिहमामकाः ॥ दारैःपरिवृतःसर्वैर्द्रष्टुमिच्छामिधार्मि
कम् ॥१०॥सोन्तःपुरमतीत्यैवस्त्रियस्तावाक्यमब्रवीत् ॥ आर्याह्वयतिवोराजागम्यतांतत्रमाचिरम् ॥११॥ एवमु
क्ताःस्त्रियःसर्वाःसुमन्त्रेणनृपाज्ञया ॥ प्रचक्रमुस्तद्भवनंभर्तुराज्ञायशासनम् ॥१२॥ अर्द्धसप्तशतास्तास्तुप्रमदास्ता
म्रलोचनाः॥ कौसल्यांपरिवार्याथशनैर्जग्मुर्धृतव्रताः॥१३॥ आगतेषुचदारेषुसमवेक्ष्यमहीपतिः ॥ उवाचराजातं
सूतंसुमन्त्रानयमेसुतम् ॥१४॥ ससूतोराममादायलक्ष्मणंमैथिलींतदा ॥ जगामाभिमुखस्तूर्णंसकाशंजगतीपतेः१५

अयमित्यादि । सर्वंगृहोपकरणादिकम् ॥६॥७॥८॥ सइति । निष्पङ्कःनिर्लेपः ॥ ९ ॥ १० ॥ सोन्तःपुरमिति । ह्वयतिआह्वयति॥ ११ ॥ १२॥ अर्द्ध
सप्तशताइति । अर्द्धसप्तशताः अर्द्धंसप्तशतस्येतिविग्रहः अर्द्धंनपुंसकमितिसमासः। ताम्रलोचनाःसदाराविवासननिमित्तरोदनादितिभावः१३।१४।१५।

सइति । उत्पपातउदतिष्ठत् ॥ १६ ॥ सइति । अभिदुद्रावअभिमुखमाजगाम ॥१७॥ तमिति । अभ्यपतत्उत्थापनार्थमितिभावः । इवशब्दएवकारार्थः ॥ १८ ॥ स्त्रीसहस्रनिनादइति । भूषणध्वनिभिःमूर्च्छितःव्याप्तः ॥ १९ ॥ तमिति । रामलक्ष्मणौसीतयासार्द्धंतंबाहुभ्यांपरिष्वज्यपर्यङ्केसमवेशयन्नित्यर्थः ॥२०॥अथेति । मुहूर्त्तस्येतिपाठेमुहूर्त्तेनेत्यर्थः ॥२१॥ आपृच्छइति । कुशलेनचक्षुषेतिशेषः हेतौतृतीयावा॥२२॥लक्ष्मणमिति । सीताचेतिताम्अप्यनु

सराजापुत्रमायान्तंदृष्ट्वादूरात्कृताञ्जलिम् ॥ उत्पपातासनात्तूर्णमार्त्तःस्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥ सोभिदुद्राववेगेन रामंदृष्ट्वाविशांपतिः ॥ तमसंप्राप्यदुःखार्त्तःपपातभुविमूर्च्छितः ॥ १७ ॥ तंरामोभ्यपतत्क्षिप्रंलक्ष्मणश्चमहारथः ॥ विसंज्ञमिवदुःखेनसशोकंनृपतिंतदा ॥ १८ ॥ स्त्रीसहस्रनिनादश्चसंजज्ञेराजवेश्मनि ॥ हाहारामेतिसहसाभूषणध्वनिमूर्च्छितः ॥ १९ ॥ तंपरिष्वज्यबाहुभ्यांतावुभौरामलक्ष्मणौ ॥ पर्यङ्केसीतयासार्द्धंरुदन्तःसमवेशयन् ॥ २० ॥ अथरामोमुहूर्त्तेनलब्धसंज्ञंमहीपतिम् ॥ उवाचप्राञ्जलिर्भूत्वाशोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ २१ ॥ आपृच्छेत्वांमहाराजसर्वेषामीश्वरोसिनः ॥ प्रस्थितंदण्डकारण्यंपश्यत्वंकुशलेनमाम् ॥ २२ ॥ लक्ष्मणंचानुजानीहिसीताचान्वेतिमांवनम् ॥ कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौनचेच्छतः ॥ २३ ॥ अनुजानीहिसर्वान्नःशोकमुत्सृज्यमानद ॥ लक्ष्मणंमांचसीतांचप्रजापतिरिवप्रजाः ॥ २४ ॥ प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञांजगतीपतेः ॥ उवाचराजासंप्रेक्ष्यवनवासायराघवम् ॥२५॥ अहंराघवकैकेय्यावरदानेनमोहितः ॥ अयोध्यायांस्त्वमेवाद्यभवराजानिगृह्यमाम् ॥ २६ ॥ एवमुक्तोनृपतिनारामोधर्मभृतांवरः ॥ प्रत्युवाचाञ्जलिंकृत्वापितरंवाक्यकोविदः ॥२७॥ भवान्वर्षसहस्रायपृथिव्यानृपतेपतिः ॥ अहंत्वरण्येवत्स्यामिनमेकार्यंत्वयानृतम् ॥ २८ ॥

जानीहीतिभावः । तौनिवर्त्तयेत्याशङ्क्याह कारणैरिति कारणैःदुःखादिकारणैः तथ्यैःपरमार्थैः नचेच्छतःअननुगमनमितिशेषः॥२३॥अनुजानीहीति । लक्ष्मणंसीतांमांचसर्वान्नः अनुजानीहीत्यन्वयः । त्यदादीनिसर्वैर्नित्यमित्येकशेषः ॥ २४ ॥ प्रतीक्षमाणमिति । वनवासाय जगतीपतेःस्वस्यानुज्ञांप्रतीक्षमाणमित्यन्वयः॥२५॥अहमिति । मोहितःवञ्चितइत्यर्थः॥२६॥२७॥भवानिति।वर्षसहस्रायअनेकवर्षाणीत्यर्थः।मेमह्यम्अनृतम् अनृतवचनम्॥२८॥

नवेति। प्रतिज्ञान्तेप्रतिज्ञावसाने ॥२९॥ रुदन्निति। मिथःरहसि कैकेय्याचोद्यमानःअद्यैवप्रस्थापयेतिप्रेर्यमाणः ॥ ३० ॥ श्रेयसइति। श्रेयसेपारलौकि
कफलाय वृद्धयेऐहिकफलाय गच्छस्वगच्छ अरिष्टंशुभम् अरिष्टेतिशुभाशुभेइत्यमरः।अकुतोभयंकुतश्चिदपिजन्तोर्भयरहितम्॥३१॥नेति। सत्यात्म
नःसत्यस्वभावस्य आत्मादेहेधृतौजीवेस्वभावइतिवैजयन्ती। धर्माभिमनसःधर्माभिनिविष्टमनसः ॥३२॥ अद्येति। अद्यअस्मिन्दिनेइदानीम् आस
न्नामित्यर्थः साधुसुखंचरामिवसामि॥३३॥मातरमिति।साधयिष्यसिगमिष्यसि कालेप्रातःकाले॥३४॥दुष्करमिति। मत्प्रियार्थममपरलोकप्रियार्थमित्य
र्थः।अन्यथाउत्तरश्लोकविरोधात् प्रियान्अभिमतवर्गान्॥३५॥नेति।छन्नयागुढाभिप्रायया चलितः स्वाधीनत्वाच्चलनंप्राप्तः पाठान्तरेतुवञ्चितइत्यर्थः। छ

नवपञ्चचवर्षाणिवनवासेविहृत्यते ॥ पुनःपादौग्रहीष्यामिप्रतिज्ञान्तेनराधिप ॥ २९ ॥ रुदन्नार्त्तःप्रियंपुत्रंसत्यपा
शेनसंयतः ॥ कैकेय्याचोद्यमानस्तुमिथोराजातमब्रवीत् ॥ ३० ॥ श्रेयसेवृद्धयेतातपुनरागमनायच ॥ ग
च्छस्वारिष्टमव्यग्रःपन्थानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥ नहिसत्यात्मनस्तातधर्माभिमनसस्तव ॥ विनिवर्त्तयितुंबुद्धिः
शक्यतेरघुनन्दन ॥३२॥ अद्यत्विदानींरजनींपुत्रमागच्छसर्वथा ॥ एकाहदर्शनेनापिसाधुतावच्चराम्यहम्॥३३॥
मातरंमांचसंपश्यन्वसेमामद्यशर्वरीम् ॥ तर्पितःसर्वकामैस्त्वंश्वःकालेसाधयिष्यसि ॥ ३४ ॥ दुष्करंक्रिय
तेपुत्रसर्वथाराघवत्वया ॥ मत्प्रियार्थंप्रियांस्त्यक्त्वायद्यासिविजनंवनम्॥३५॥नचैतन्मेप्रियंपुत्रशपेसत्येनराघ
व ॥ छन्नयाचलितस्त्वास्मिस्त्रियाच्छन्नाग्निकल्पया ॥ ३६ ॥ वञ्चनायातुलब्धामेतांत्वंनिस्तर्तुमिच्छसि ॥ अन
यावृत्तसादिन्याकैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥ नचैतदाश्चर्यतमंयस्त्वंज्येष्ठःसुतोमम ॥ अपानृतकथंपुत्रपितरं
कर्तुमिच्छसि॥३८॥अथरामस्तथाश्रुत्वापितुरार्त्तस्यभाषितम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रादीनोवचनमब्रवीत् ॥३९॥

न्नाग्निकल्पयाभस्मच्छन्नाङ्गारतुल्यया ॥३६॥ वञ्चनेति। यावञ्चनासामान्येनप्रतिश्रुतयोर्वरयोर्भरताभिषेचनत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपा
मेमयालब्धा तामपिवञ्चनांवृत्तसादिन्या कुलोचिताचारनाशिन्या अनयाप्रचोदितस्त्वंनिस्तर्तुमिच्छसिसमापयितुमिच्छसि अहोतेगुणइतिभावः ॥३७॥
नचेति। अपानृतकथम्अपगतासत्यवचनम्॥३८॥अथेति।भाषितम्एकाहदर्शनेनापीत्याद्युक्तं दीनःएकाहमपिपितृदर्शनसौख्यंनलब्धमितिदीनः॥३९

तर्पितः सर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह प्राप्स्यामीति । गुणान् गुणविशिष्टाभिमतपदार्थान् सर्वकामैरपक्रमणमेव वृणे सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणमेववर
यइत्यर्थः॥४०॥इयमिति । विसृष्टात्यक्ता॥४१॥वनवासेत्यर्द्धमेकंवाक्यम्॥४२॥यइति।अत्रसइत्यध्याहार्यः निखिलेनसर्वात्मना अतस्त्वंसत्यः सत्यवच
नोभव॥ ४३ ॥अहमिति । निदेशंशासनं निदेशश्शासनमित्यमरः । वनचरैःतपस्विभिः॥४४॥भवराजानिगृह्यमामित्यस्योत्तरमाह माविमर्शइति । मा
विमर्शःविचारोमाभूत् आत्मनिमनसि सुखंप्रियंवाउद्दिश्यराज्यंनकाङ्क्षितम् अपितुतवनिदेशंतवाज्ञां यथाकर्त्तुमेवयथावत्कर्तुमेवेत्यर्थः॥४५।४६।४७॥

प्राप्स्यामियानद्यगुणान्कोमेश्वस्तान्प्रदास्यति ॥ अपक्रमणमेवातःसर्वकामैरहंवृणे ॥ ४० ॥ इयंसराष्ट्रासज
नाधनधान्यसमाकुला ॥ मयाविसृष्टावसुधाभरतायप्रदीयताम्॥४१॥वनवासकृताबुद्धिर्नचमेद्यचलिष्यति४२
यस्तुष्टेनवरोदत्तःकैकेय्यैवरदत्वया ॥ दीयतांनिखिलेनैवसत्यस्त्वंभवपार्थिव ॥ ४३ ॥ अहंनिदेशंभवतोयथो
क्तमनुपालयन् ॥ चतुर्दशसमावत्स्येवनेवनचरैःसह॥४४॥माविमर्शोवसुमतीभरतायप्रदीयताम् ॥ नहिमेकाङ्क्षि
तंराज्यंसुखमात्मनिवाप्रियम् ॥ यथानिदेशंकर्तुंवैतवैवरघुनन्दन ॥ ४५ ॥ अपगच्छतुतेदुःखंमाभूर्बाष्पप
रिप्लुतः॥नहिक्षुभ्यतिदुर्द्धर्षःसमुद्रःसरितांपतिः॥४६॥नैवाहंराज्यमिच्छामिनसुखंनचमैथिलीम्॥नैवसर्वानिमान्
कामान्नस्वर्गंनैवजीवितम् ॥ ४७ ॥ त्वामहंसत्यमिच्छामिनानृतंपुरुषर्षभ ॥ प्रत्यक्षंतवसत्येनसुकृतेनचतेशपे
॥ ४८ ॥ नचशक्यंमयातातस्थातुंक्षणमपिप्रभो ॥ नशोकंधारयस्वैनंनहिमेस्तिविपर्ययः ॥ ४९ ॥ अर्थितो
ह्यस्मिकैकेय्यावनंगच्छेतिराघव ॥ मयाचोक्तंव्रजामीतितत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥ माचोत्कण्ठांकृथादेववने
रंस्यामहेवयम् ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णेनानाशकुननादिते ॥ ५१ ॥ त्वामहमिति । अहंत्वांसत्यंसत्ययुक्तमिच्छामि

अनृतम् अनृतयुक्तंनेच्छामि तवप्रत्यक्षंप्रत्यक्षदैवभूतस्यतवसान्निधौ सत्येनसुकृतेनच तेतुभ्यंशपइत्यन्वयः । श्लाघह्नुङ्स्थेत्यादिनाचतुर्थी ॥४८॥
नचेति । स्थातुम् इहनगरइतिशेषः । विपर्ययःसंकल्पितवनगमनोद्योगनिवृत्तिः ॥ ४९ ॥ नकेवलंत्वदाज्ञापरिपालनार्थमेवगच्छामिकिंतुमत्प्रतिज्ञाप
रिपालनार्थमपीत्याह अर्थितइति॥५०॥माचेति । उत्कण्ठाम् उत्कलिकाम् उत्कण्ठोत्कलिकेसमेइत्यमरः । शोकातुरतया स्मरणमितियावत्॥५१॥

पितेति। देवतानामपिदैवतमितिस्मृतं किमुतमनुष्याणामितिभावः। दैवतमित्येव पितापरमदैवतमितिमत्वेत्यर्थः॥५२॥५३॥ येनेति। संस्तम्भनीयः निवृत्तबाष्पः करणीयः॥५४॥सद्यःशोकनिवृत्तयेपुनःपुनराह पुरंचेत्यादि। मयानिसृष्टंपुरंचदीयतां मयानिसृष्टंराज्यंचदीयतामितिप्रत्येकमन्वयः सेवितुंनपुनरथैवागन्तुम्॥५५॥मयेति। शिवामित्यनेनराज्यस्यदुर्भरत्वान्नत्यजामीतिगम्यते इदंचस्वेच्छयानकरोमि किंतुत्वदनुज्ञयैवेत्याह त्वयायदिति॥५६॥

पिताहिदैवतंतातदेवतानामपिस्मृतम् ॥ तस्माद्दैवतमित्येवकरिष्यामिपितुर्वचः ॥ ५२ ॥ चतुर्दशसुवर्षेषुगतेषुनरसत्तम ॥ पुनर्द्रक्ष्यसिमांप्राप्तंसंतापोयंविमुच्यताम् ॥५३॥ येनसंस्तम्भनीयोयंसर्वोबाष्पगलोजनः॥ सत्वंपुरुषशार्दूलकिमर्थंविक्रियांगतः ॥ ५४ ॥ पुरंचराष्ट्रंचमहीचकेवलामयाविसृष्टाभरतायदीयताम् ॥ अहंनिदेशंभवतोनुपालयन्वनंगमिष्यामिचिरायसेवितुम् ॥५५॥ मयानिसृष्टांभरतोमहीमिमांसशैलखण्डांसपुरांसकाननाम् ॥ शिवांसुसीमामनुशास्तुकेवलंत्वयायदुक्तंनृपतेतथास्तुतत् ॥ ५६ ॥ नमेतथापार्थिवदीयतेमनोमहत्सुकामेषुनचात्मनःप्रिये ॥ यथानिदेशेतवशिष्टसंमतेव्यपैतुदुःखंतवमत्कृतेनघ ॥ ५७ ॥ तदद्यनैवानघराज्यमव्ययंनसर्वकामान्नसुखंनमैथिलीम् ॥ नजीवितंत्वामनृतेनयोजयन्वृणीयसत्यंव्रतमस्तुतेतथा ॥ ५८ ॥ फलानिमूलानिचभक्षयन्वनेगिरींश्चपश्यन्सरितःसरांसिच ॥ वनंप्रविश्यैवविचित्रपादपंसुखीभविष्यामितवास्तुनिर्वृतिः ॥ ५९ ॥ एवंसराजाव्यसनाभिपन्नःशोकेनदुःखेनचताम्यमानः ॥ आलिङ्ग्यपुत्रंसुविनष्टसंज्ञोमोहंगतोनैवचिचेष्टकिंचित् ॥ ६० ॥

नेति। दीयतेस्थाप्यते ॥५७॥ तदिति । त्वामनृतेनयोजयन्सन्राज्यादिकंनवृणीयतवव्रतंयथासत्यंतथास्त्वित्यन्वयः ॥५८॥ ममदुःखंभविष्यतीतित्वयानक्लेष्टव्यमित्याह फलानीति। निर्वृतिःसुखम् ॥ ५९ ॥ एवमिति। एवम् उक्तवन्तमितिशेषः त्वग्दाहोत्पादकःशोकः दुःखम् अन्तर्व्यथोत्पादकं नचिचेष्टनचेष्टतेस्म ॥ ६० ॥

देव्यइति । तां रामतस्मादितःशीघ्रंवनंगन्तुंत्वमर्हसीत्याद्युक्तक्रौर्ययुक्तांकैकेयीं हाहाकृतंहाहाशब्दस्यकृतंकरणंयस्मिंस्तत्तथा सर्वंपरिचारकादिजन
जातम् ॥ ६१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥
सुमन्त्रस्यकैकेयीविषयकोपानुभावंदर्शयति ततइत्यादि । कटकटाप्यकटकटाशब्दयुक्तान्कृत्वाकटकटाशब्दात्तत्करोतीतिण्यन्ताल्ल्यप् कोपसंरक्ते
कृत्वेतिशेषः । वर्णंदेहकान्तिं पूर्वोचितंपूर्वाभ्यस्तं स्वाभाविकमित्यर्थः । जहत्त्यजन् कोपरक्ताङ्गइत्यर्थः । अशुभंतीव्रमित्यर्थः मनःसमीक्ष्यमाणःकै

देव्यस्ततःसंरुरुदुःसमेतास्तांवर्जयित्वानरदेवपत्नीम् ॥ रुदन्सुमन्त्रोपिजगाममूर्छांहाहाकृतंतत्रबभूवसर्वम्
॥ ६१ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेचतुस्त्रिंशःसर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥
ततोनिर्धूयसहसाशिरोनिःश्वस्यचासकृत् ॥ पाणिंपाणौविनिष्पिष्यदन्तान्कटकटाप्यच ॥ १ ॥ लोचनेकोपसं
रक्तेवर्णंपूर्वोचितंजहत् ॥ कोपाभिभूतःसहसासंतापमशुभंगतः ॥ २ ॥ मनःसमीक्षमाणश्चसूतोदशरथस्यसः॥
कम्पयन्निवकैकेय्याहृदयंवाक्छरैःशितैः ॥ ३ ॥ वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निवचाशुभैः ॥ कैकेय्याःसर्वमर्माणि
सुमन्त्रःप्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तवपतिस्त्यक्तोराजादशरथःस्वयम् ॥ भर्त्तासर्वस्यजगतःस्थावरस्यचरस्य
च ॥ नह्यकार्यतमंकिंचित्तवदेवीहविद्यते ॥ ५ ॥ पतिघ्नींत्वामहंमन्येकुलघ्नीमपिचान्ततः ॥ ६ ॥ यन्महेन्द्रमिवा
जय्यंदुष्प्रकम्प्यमिवाचलम् ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यंसंतापयसिकर्मभिः ॥ ७ ॥ मावमंस्थादशरथंभर्त्तारंवरदं
पतिम् ॥ भर्तुरिच्छाहिनारीणांपुत्रकोट्याविशिष्यते ॥ ८ ॥

केयीविषयस्नेहरहितंजानन्नित्यर्थः।सूतःसारथिः आशुगै
रिवबाणैरिव स्थितैः वाक्यवज्रैः वाक्सारैः मर्माणिमर्मतुल्यान्दोषान् निर्भिन्दन्प्रकाशयन्॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥यस्याइत्यादि । यस्यास्तवययात्वये
त्यर्थः तवेत्यत्रतस्याइत्युपस्कार्यम् ॥ ५ ॥ पतिघ्नीमिति । अन्ततःपर्यवसानगत्यापतिहननद्वारासर्वेषांविनाशनादितिभावः तत्रैवयुक्त्यन्तरमाह यदि
ति ॥६॥७॥ मावमंस्थाइत्यादि । भर्तुरिच्छाहिभर्तुरिच्छानुसरणमेव पुत्रकोट्याइतिपञ्चमी पुत्रानुसरणंत्यक्त्वापि भर्तुरिच्छानुसर्तव्येतिभावः ॥ ८ ॥

यथेति । यथावयःवयःक्रममनतिक्रम्यज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः । प्राप्नुवन्तिपुत्राइतिशेषः इक्ष्वाकुकुलनाथे वर्तमानइतिशेषः तत्पूर्वोक्तराजधर्मद्वयम्॥९॥रा
जेति । शास्तुशास्तुच॥१०॥नेति।विषयेदेशे नीवृज्जनपदोदेशविषयावित्यमरः । ब्राह्मणइति सत्पुरुषमात्रोपलक्षणं तत्रहेतुमाह तादृशमिति तादृशं ब्रा
ह्मणनिर्गमनार्हम् अमर्यादज्येष्ठाभिषेकादिमर्यादाशून्यम्॥११॥आश्चर्यमिति । ईदृशम्अमर्यादंवृत्तमाचारम्आचरन्त्यायस्यास्ते मेदिनीनविवृतानविदी
र्णा तस्यास्तेइदमविदारणम् आश्चर्यमिवपश्यामि॥१२॥महाब्रह्मर्षीति।महाब्रह्मर्षिभिःवसिष्ठादिभिः जुष्टाःप्रयुक्ताः ज्वलन्तःतीव्राः धिग्वाग्दण्डाःधिगित्ये
वंरूपाःवाग्दण्डाः रामप्रव्राजनेस्थितांस्थिरबुद्धिंत्वांनहिंसन्ति वाशब्दएवकारार्थः वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेचसमुच्चयइतिविश्वः॥१३॥अथकैकेयीद

यथावयोहिराज्यानिप्राप्नुवन्तिनृपक्षये ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेस्मिन्तल्लोपयितुमिच्छसि॥९॥राजाभवतुतेपुत्रोभर
तःशास्तुमेदिनीम्॥वयंतत्रगमिष्यामोयत्ररामोगमिष्यति ॥१०॥ नहितेविषयेकश्चिद्ब्राह्मणोवस्तुमर्हति॥तादृशं
त्वममर्यादमद्यकर्मचिकीर्षसि॥११॥आश्चर्यमिवपश्यामियस्यास्तेवृत्तमीदृशम्॥आचरन्त्यानविवृतासद्योभव
तिमेदिनी॥१२॥महाब्रह्मर्षिजुष्टावाज्वलन्तोभीमदर्शनाः ॥ धिग्वाग्दण्डानहिंसन्तिरामप्रव्राजनेस्थिताम्॥१३॥
आम्रंछित्त्वाकुठारेणनिम्बंपरिचरेत्तुयः॥यश्चैनंपयसासिञ्चेन्नैवास्यमधुरोभवेत् ॥१४॥अभिजातंहितेमन्येयथा
मातुस्तथैवच ॥ नहिनिम्बात्स्रवेत्क्षौद्रंलोकेनिगदितंवचः ॥१५॥ तवमातुरसद्ग्राहंविद्मःपूर्वंयथाश्रुतम् ॥ १६ ॥

शरथावन्यापदेशेननिन्दति आम्रमिति।आम्रंमधुरफलदंकुठारेणसद्यःबुद्धिपूर्वकंछित्त्वा निम्बंकटुफलकं यःपरिचरेत् आलवालादिकरणेनसंरक्षेत् यश्चे
त्यपिसएवोच्यते एनंनिम्बंपयसाक्षीरेणसिञ्चेत् अस्यआम्रंछित्त्वानिम्बंपयसासिञ्चतःसइतिशेषः।सनिम्बःमधुरःमधुरफलदः नैवभवेत् अनेनसुगुणंरामंव
रव्याजेनविवास्यकैकेयीचित्तानुसरणंनयुक्तमित्युक्तं तेनचसर्वथाकैकेयीकटुरेवेत्युक्तम्॥१४॥अभिजातमिति।अभिजातम्अभिजननं स्वभावइतियाव
त् तेमातुर्यादृशीतादृशीतवापिप्रकृतिरित्यर्थः । कारणानुसारिकार्यसंभवेलौकिकवाक्यंनिदर्शयाति नहीति क्षौद्रंमधु स्रवेदित्यत्रइतिकरणंबोध्यं॥१५॥
कैकेय्याःपतिघ्नीत्वस्वभावोमातृसंबन्धप्रयुक्तइतिप्रस्तावंकृत्वातन्मातुःवृत्तान्तंवक्तुमुपक्रमते तवमातुरित्यादिना । असद्ग्राहम्असदर्थाभिनिवेशं पूर्वं
यथायेनप्रकारेणश्रुतंतथाविद्मः ॥ १६ ॥

पितुरिति । कश्चिद्योगीगन्धर्वइतिश्रुतम् तस्माद्वरदानात् रुतंशब्दं तिरश्चांवाशितंरुतमित्यमरः।संजज्ञेसम्यक्ज्ञातवान् तेनसर्वभूतरुतज्ञेनराज्ञा तिर्यग्गतानांतिर्यग्गमनानाम्॥१७॥ततइति।जृम्भस्यपिपीलिका।विशेषस्य शयनेशयनसमीपे पर्यङ्काधःप्रदेशइत्यर्थः । भूरिवर्चसइतिपितुर्विशेषणम् वरलाभेनअधिकतेजसइत्यर्थः । जृम्भविशेषणंवातदासुवर्णवर्चसइत्यर्थः । सुवर्णेभूरीत्यमरः।सःपितातत्ररुतेविषये बहुधाद्विस्त्रिःअहसत् ॥ १८ ॥ तत्रेति। तत्र हासविषयेक्रुद्धामांपरिहसतीतिक्रुद्धा हेनृपतेहासंहासनिमित्तं जिज्ञासामिज्ञातुमिच्छामि ॥१९॥२०॥ मातेति । जीववामावेत्यनेनकैकेयीमातुःपतिघ्नी

पितुस्तेवरदःकश्चिद्ददौवरमनुत्तमम् ॥ सर्वभूतरुतंतस्मात्संजज्ञेवसुधाधिपः ॥ तेनतिर्यग्गतानांचभूतानांवि
दितंवचः ॥ १७ ॥ ततोजृम्भस्यशयनेविरुताद्भूरिवर्चसः ॥ पितुस्तेविदितोभावःसतत्रबहुधाहसत् ॥ १८ ॥
तत्रतेजननीक्रुद्धामृत्युपाशमभीप्सती ॥ हासंतेनृपतेसौम्यजिज्ञासामीतिचाब्रवीत् ॥ १९ ॥ नृपश्चोवाचतांदेवीं
देविशंसामितेयदि ॥ ततोमेमरणंसद्योभविष्यतिनसंशयः ॥ २० ॥ मातातेपितरंदेविततःकेकयमब्रवीत् ॥ शंस
मेजीववामावानमामपहासिष्यसि ॥ २१ ॥ प्रिययाचतथोक्तःसन्केकयःपृथिवीपतिः ॥ तस्मैतंवरदायार्थंकथया
मासतत्वतः ॥ २२ ॥ ततःसवरदःसाधूराजानंप्रत्यभाषत ॥ म्रियतांध्वंसतांवेयंमाकृथास्त्वंमहीपते ॥ २३ ॥ स
तच्छ्रुत्वावचस्तस्यप्रसन्नमनसोनृपः ॥ मातरंतेनिरस्याशुविजहारकुबेरवत् ॥ २४ ॥ तथात्वमपिराजानंदुर्ज्जना
चरितेपथि ॥ असद्ग्राहमिमंमोहात्कुरुषेपापदर्शिनि ॥ २५ ॥ सत्यश्चाद्यप्रवादोयंलौकिकःप्रतिभातिमा ॥
पितॄन्समनुजायन्तेनरामातरमङ्गनाः ॥ २६ ॥

त्वमुक्तम् ॥ २१ ॥ प्रिययेति । वरदायतत्वतःकथयामास अत्यन्तसंकटेपिविमृश्यकारीसन्वरदायकथयामासेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ततइति । ध्वंसतांस्वाधिकारात्प्रच्युतास्यात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ उक्तमर्थंप्रकृतेनिगमयति तथेति । दुर्जनाचरितेपथि स्थितेतिशेषः असद्ग्राहम्असदर्थाभिनिवेशम्॥२५॥ सत्यइति । सत्यइतिमामांप्रतिभातीत्यन्वयः अभितःपरितइत्यादिना प्रतियोगेद्वितीया । पितॄन्समनुजायन्ते अत्रइतिकरणंद्रष्टव्यं पितृसमानलक्षणाजायन्तइत्यर्थः । अङ्गनाःपुत्र्यः ॥ २६ ॥

नेति । नैवंभवेतिपाठः नेयाभवेतिपाठे नेयानेतुंयोग्या विधेयाभवेत्यर्थः । वसुधाधिपःयदाह श्वएवपुष्योभविताश्वोभिषिच्येतमेसुतइतियद्वचनमाह इदं गृहाणअस्यजनस्यपौरजानपदस्य गतिःशरणमितिसान्त्वोक्तिः॥२७॥मेति।असद्धर्मंकनिष्ठाभिषेकपूर्वकज्येष्ठविवासनरूपंमोपादधाःमाग्राहय ॥२८॥ एवंक्रियमाणेममवरस्यकागतिरित्याशङ्क्यप्रकारान्तरेणगतिर्भविष्यतीत्याह नहीति । प्रतिज्ञातंप्रतिश्रुतं वरद्वयंतन्मिथ्यानकरिष्यति राज्यादप्यधिक मूल्यरत्नभूषणसंमानादिभिस्सफलंकरिष्यतीत्यर्थः ॥२९॥ रामस्यराज्याभिषेकार्हतासाधनगुणानाह ज्येष्ठइति । कर्मण्यःकर्मणिसाधुः सदाचारपर इत्यर्थः।वदान्यःउदारःस्वधर्मपरिरक्षितास्वधर्मस्यदुष्टनिग्रहपूर्वकाशिष्टपरिपालनरूपक्षत्रियधर्मस्य परिरक्षिताबलीरामोभिषिच्यतां त्वयेतिशेषः।अभि

नैवंभवगृहाणेदंयदाहवसुधाधिपः ॥ भर्तुरिच्छामुपास्वेहजनस्यास्यगतिर्भव ॥ २७ ॥ मात्वंप्रोत्साहितापापैर्दे
वराजसमप्रभम् ॥ भर्तारंलोकभर्तारमसद्धर्ममुपादधाः ॥ २८ ॥ नहिमिथ्याप्रतिज्ञातंकरिष्यतितवानघः ॥ श्री
मान्दशरथोराजादेविराजीवलोचनः ॥ २९ ॥ ज्येष्ठोवदान्यःकर्मण्यःस्वधर्मपरिरक्षिता ॥ रक्षिताजीवलोकस्य
बलीरामोभिषिच्यताम् ॥ ३० ॥ परिवादोहितेदेविमहान्लोकेचरिष्यति ॥ यदिरामोवनंयातिविहायपितरंनृ
पम् ॥ ३१ ॥ सराज्यंराघवःपातुभवत्वंविगतज्वरा ॥ नहितेराघवादन्यःक्षमःपुरवरेवसेत् ॥ ३२ ॥ रामेहियौ
वराज्यस्थेराजादशरथोवनम् ॥ प्रवेक्ष्यतिमहेष्वासःपूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३३ ॥ इतिसान्त्वैश्चतीक्ष्णैश्चकैकेयीं
राजसंसदि ॥ सुमन्त्रःक्षोभयामासभूयएवकृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥ नैवसाक्षुभ्यतेदेवीनचसंपरिदूयते ॥ नचास्यामु
खवर्णस्यविक्रियालक्ष्यतेतदा ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेपञ्चत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥

षेकानुमतिःक्रियतामित्यर्थः ॥ ३० ॥ परिवादइति । परिवादःअपवादः दोषवादइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सइति । तेपुरवरे हियस्मात्कारणात् क्षमोराघ वादन्योनवसेत् अतःसराघवःराज्यंयात्वितिसंबन्धः । यद्वा राघवादन्यःपुरवरेराजतयावसन्भरतःते नक्षमःनयुक्तः कनिष्ठस्त्वयाराज्येस्थापयितुंनयुक्त इत्यर्थः । हितेहितकरणे नक्षमइतिवा॥ ३२ ॥रामइति । पूर्ववृत्तम्इक्ष्वाकुकुलक्रमागतवृत्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नेति । मुखवर्णस्यउग्रमुखवर्णस्य॥३५॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशःसर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

ततइत्यादि । ततःकैकेयीसंमत्यभावानन्तरम् अत्रवरदानविषये ॥१॥ सूतेति । अनुयात्रार्थं प्रतिविधीयतांप्रेष्यताम्॥२॥रूपाजीवाइति । रूपाजीवाः वेश्याः वारस्त्रीगणिकावेश्यारूपाजीवेत्यमरः । वादिन्यःपरचित्ताकर्षणचतुरवचनाः सुप्रसारिताःशिबिरदेशेपण्यपदार्थप्रसारणंकुर्वन्तः ॥ ३ ॥ यइति । एनंरामंबहुविधंसुवर्णरत्नवस्त्रादिकम् अत्रवाहिन्याम्॥४॥आयुधानीति । आयुधानिआयुधधराःनागराःनगरजाःश्रेष्ठिनः शकटानितैलघृतादिप्रापकाणि व्याधाःवनेमार्गदर्शिनः॥५॥निघ्नन्निति । राज्यस्येति अधीगर्थदयेशांकर्मणीतिषष्ठी॥६॥धान्यकोशइति।कोशोवासस्थानम् अनुगच्छेतांगोण्युष्ट्रादिमुखे

ततःसुमन्त्रमैक्ष्वाकःपीडितोत्रप्रतिज्ञया ॥ सबाष्पमतिनिश्वस्यजगादेदंपुनःपुनः ॥ १ ॥ सूतरत्नसुसंपूर्णाचतुर्विधबलाचमूः ॥ राघवस्यानुयात्रार्थंक्षिप्रंप्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥ रूपाजीवाश्चवादिन्योवणिजश्चमहाधनाः ॥ शोभयन्तुकुमारस्यवाहिनींसुप्रसारिताः ॥३॥ येचैनमुपजीवन्तिरमतेयैश्चवीर्यतः ॥ तेषांबहुविधंदत्त्वातानप्यत्रनियोजय ॥४॥ आयुधानिचमुख्यानिनागराःशकटानिच ॥ अनुगच्छन्तुकाकुत्स्थंव्याधाश्चारण्यगोचराः ॥५॥ निघ्नन्मृगान्कुञ्जरांश्चपिबंश्चारण्यकंमधु ॥ नदीश्चविविधाःपश्यन्नराज्यस्यस्मरिष्यति॥६॥ धान्यकोशश्चयःकश्चिद्धनकोशश्चमामकः ॥ तौराममनुगच्छेतांवसन्तंनिर्जनेवने ॥ ७ ॥ यजन्पुण्येषुदेशेषुविसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ॥ ऋषिभिश्चसमागम्यप्रवत्स्यतिसुखंवने ॥ ८ ॥ भरतश्चमहाबाहुरयोध्यांपालयिष्यति ॥ सर्वकामैःसहश्रीमान् रामःसंसाध्यतामिति ॥ ९ ॥ एवंब्रुवतिकाकुत्स्थेकैकेय्याभयमागतम् ॥ मुखंचाप्यगमच्छोषंस्वरश्चापिन्यरुध्यत ॥ १० ॥ साविषण्णाचसंत्रस्तामुखेनपरिशुष्यता ॥ राजानमेवाभिमुखीकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥ राज्यंगतजनंसाधोपीतमण्डांसुरामिव ॥ निरास्वाद्यतमंशून्यंभरतोनाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥

नेतिशेषः ॥ ७ ॥ यजन्निति । विसृजन्ददादितियावत् दक्षिणाःयज्ञदक्षिणाः ॥ ८ ॥ भरतइति । अयोध्यांपालयिष्यतीतिसोपालम्भोक्तिः सर्वकामैःसहसंसाध्यतांप्रस्थाप्यताम् इतिशब्दःनियोगसमाप्तिवाचकः ॥ ९ ॥ १० ॥सेति । मुखेनेत्युपलक्षणेतृतीया॥ ११ ॥राज्यमिति।पीतमण्डांमण्डंदधिभवंमस्त्वितिमण्डशब्दोयथादधिसारवाचकः तद्वदत्रापिमण्डशब्देनसुरासारउच्यते साधोइतिसहासोक्तिः निरास्वाद्यतमंनिर्गतभोग्यवस्तुयुक्तम् ॥ १२ ॥

कैकेय्यामिति । आयतलोचनामितिदैन्योक्तिमूलसौन्दर्योक्तिः ॥१३॥ वहन्तमिति । हेअहितेअहितकारिणि धुरिवरदानहेतुकभरताभिषेचनरामविवासनरूपदुर्वहभारे नियुज्य तथावहन्तंमांवत्सतरमिवकिंतुदसिव्यथयसि त्वदाज्ञतरामविवासनकारिणंकिमर्थंपुनरपिपीडयसीत्यर्थः। किमधुनापीड्यतेपूर्वमेवभवतादत्तंखल्वित्यत्राह अनार्यइति हेअनार्येआरब्धंकृत्यंसेनाप्रेषणादिकंपूर्वंवरप्रार्थनाकालेकिमर्थंनोपारुधः नोपरुद्धवती नप्रार्थितवतीतियावत् वरयाचनाकालेअनुद्घाटितत्वात्सेनाप्रेषणादिकंननिवर्त्तितव्यमितिभावः॥१४॥तस्येति। द्विगुणंक्रुद्धाप्रकारान्तरेणमदभिमतंविघटयतीतिबहुतरंक्रुद्धे

कैकेय्यांमुक्तलज्जायांवदन्त्यामतिदारुणम् ॥ राजादशरथोवाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥ वहन्तांकिंतुदसिमांनियुज्यधुरिमाहिते ॥ अनार्येकृत्यमारब्धंकिन्नपूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥ तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तंश्रुत्वावराङ्गना ॥ कैकेयीद्विगुणंक्रुद्धाराजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ तवैववंशेसगरोज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् ॥ असमञ्जइतिख्यातं तथायंगन्तुमर्हति ॥ १६ ॥ एवमुक्तोधिगित्येवराजादशरथोब्रवीत् ॥ व्रीडितश्चजनःसर्वःसाचतंनावबुध्यत॥ १७॥ तत्रवृद्धोमहामात्रःसिद्धार्थोनामनामतः ॥ शुचिर्बहुमतोराज्ञःकैकेयीमिदमब्रवीत्॥१८॥असमञ्जोगृहीत्वातुक्रीडतःपथिदारकान् ॥ सरय्वाःप्रक्षिपन्नप्सुरमतेतेनदुर्मतिः ॥ १९ ॥ तंदृष्ट्वानागराःसर्वेक्रुद्धाराजानमब्रुवन् ॥ असमञ्जंवृणीष्वैकमस्मान्वाराष्ट्रवर्द्धन ॥ २० ॥ तानुवाचततोराजाकिंनिमित्तमिदंभयम् ॥ ताश्चापिराज्ञासंपृष्टावाक्यं प्रकृतयोब्रुवन् ॥ २१ ॥

त्यर्थः ॥ १५ ॥ यद्यपिपूर्वमिदंनवृत्तंतथाप्यर्थसिद्धमित्याशयेनाह तवैवेति । उपारुधदितिनिष्कासनमेवोच्यते गन्तुमर्हतीतिनिर्देशात्तथायमितिनिर्द्धनएवेत्यर्थः ॥१६॥ एवमिति । प्रतिज्ञातातिरिक्तेपिचापलवर्तीनिन्दति धिगितिसाकैकेयीतंव्रीडितंजनं नावबुध्यतनाजीगणत् ॥१७॥ तत्रेति । महामात्रःप्रधानःशुचिःअकुटिलः ॥ १८ ॥ असमञ्जइति । दारकान्बालकान् तेनप्रक्षेपेणसशब्दबुद्बुदजननेनहसन् रमतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ तमिति । वृणीष्वअत्रनगरेस्थापय ॥ २० ॥ तानिति । भयमित्यनन्तरमितिकरणंद्रष्टव्यं ताइति प्रकृतयःप्रजाः ॥ २१ ॥

क्रीडतइति । उद्भ्रान्तचेतनःभ्रान्तबुद्धिः ॥२२॥२३॥ तमिति । अन्वशात्अनुशिष्टवान् ॥ २४ ॥ सफालेति । फालंकन्दमूलादिखननसाधनं पिटका
तद्धारणपात्रम् एकवद्भावः गृह्यगृहीत्वा अलोलयत् कन्दमूलाद्यर्थमखनदित्यर्थः यथापापकृत्तथाचरन्अलोलयदित्यन्वयः ॥२५॥ इतीति । उपरुध्यते

क्रीडतस्त्वेषनःपुत्रान्बालानुद्भ्रान्तचेतनः ॥ सरय्वांप्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलांप्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥ सतासांवचनं
श्रुत्वाप्रकृतीनांनराधिपः ॥ तंतत्याजाहितंपुत्रंतेषांप्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥ तंयानंशीघ्रमारोप्यसभार्यंसपरि
च्छदम् ॥ यावज्जीवंविवास्योयमितिस्वानन्वशात्पिता ॥२४॥ सफालपिटकंगृह्यगिरिदुर्गाण्यलोलयत् ॥ दिशः
सर्वास्त्वनुचरन्सयथापापकर्मकृत ॥ २५ ॥ इत्येवमत्यजद्राजासगरोवैसुधार्मिकः ॥ रामःकिमकरोत्पापंये
नैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥ नहिकंचनपश्यामोराघवस्यागुणंवयम् ॥ दुर्लभोह्यस्यनिरयःशशाङ्कस्येवकल्मषम्
॥ २७ ॥ अथवादेविदोषंत्वंकंचित्पश्यसिराघवे ॥ तमद्यब्रूहितत्वेनततोरामोविवास्यताम् ॥ २८ ॥ अदुष्टस्यहि
संत्यागःसत्पथेनिरतस्यच ॥ निर्दहेदपिशक्रस्यद्युतिंधर्मनिरोधनात् ॥ २९ ॥ तदलंदेविरामस्यश्रियाविहतया
त्वया ॥ लोकतोपिहितेरक्ष्यःपरिवादःशुभानने ॥ ३० ॥ श्रुत्वातुसिद्धार्थवचोराजाश्रान्ततरःस्वनः ॥ शोको
पहतयावाचाकैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ एतद्वचोनेच्छसिपापवृत्तेहितंनजानासिममात्मनोवा ॥ आस्था
यमार्गंकृपणंकुचेष्टाचेष्टाहितेसाधुपथादपेता ॥ ३२ ॥ अनुव्रजिष्याम्यहमद्यरामंराज्यंपरित्यज्यसुखंधनंच ॥
सहैवराज्ञाभरतेनचत्वंयथासुखंभुङ्क्ष्वचिरायराज्यम् ॥ ३३ ॥ इतिश्रीमदयोध्याकाण्डे षड्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

विवास्यते॥२६॥नहीति । निरयःनिरयहेतुभूतोदोषः ॥२७॥२८॥२९॥ तदिति । विहतयाश्रियाअलम् अभिषेकविघातंमाकुर्वित्यर्थः । रक्ष्यःपरिहरणी
यः परिवादःनिन्दा ॥ ३० ॥ श्रुत्वेति । श्रान्ततरःहीनतरः ॥ ३१ ॥ एतदिति । एतद्वचःसिद्धार्थवचः कृपणंकुत्सितमित्यर्थः । कदर्यंकृपणक्षुद्रेत्यम
रः । कुचेष्टेत्येतदुपपादयति चेष्टाहीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इतिश्री गोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो० षट्त्रिंशःसर्गः ॥३६॥

महामात्रेत्यादि । महामात्रवचः सिद्धार्थवचः विनीतवत्विनीतइव अभ्यभाषत सविनयमाहेत्यर्थः ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्येति । अनुयात्रेणअनुगतबलेन
भोगत्यागेपिसङ्गोवर्ततेलौकिकानांसोपिनास्तीत्याह त्यक्तसङ्गस्यसर्वतइति॥२॥यइति । कक्ष्यायामिभबन्धनरज्जौ कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्म्यादौकाञ्च्यांमध्ये
भबन्धनइत्यमरः ॥ ३ ॥ तथेति । ध्वजिन्यासेनया सर्वाणि त्वयामह्यंदातुमुद्युक्तानि अनुजानामिप्रददामि भरतायेतिशेषः सर्वाणिकार्याणि सम्यक्कुजा

माहामात्रवचःश्रुत्वारामोदशरथंतदा ॥ अभ्यभाषतवाक्यंतुविनयज्ञोविनीतवत् ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्यमेरा
जन्वनेवन्येनजीवतः ॥ किंकार्यमनुयात्रेणत्यक्तसङ्गस्यसर्वतः ॥ २ ॥ योहिदत्त्वागजश्रेष्ठंकक्ष्यायांकुरुतेमनः ॥
रज्जुस्नेहेनकिंतस्यत्यजतःकुञ्जरोत्तमम् ॥ ३ ॥ तथाममसतांश्रेष्ठकिंध्वजिन्याजगत्पते ॥ सर्वाण्येवानुजानामि
चीराण्येवानयन्तुमे ॥ ४ ॥ खनित्रपिटकेचोभेसमानयतगच्छत ॥ चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवसतोमम ॥ ५ ॥
अथचीराणिकैकेयीस्वयमाहृत्यराघवम् ॥ उवाचपरिधत्स्वेतिजनौघेनिरपत्रपा ॥ ६ ॥ सचीरेपुरुषव्याघ्रःकै
केय्याःप्रतिगृह्यते ॥ सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्यमुनिवस्त्राण्यवस्तह ॥ ७ ॥ लक्ष्मणश्चापितत्रैवविहायवसनेशुभे ॥ ताप
साच्छादनेचैवजग्राहपितुरग्रतः ॥ ८ ॥ अथात्मपरिधानार्थंसीताकौशेयवासिनी ॥ समीक्ष्यचीरंसंत्रस्तापृष
तीवागुरामिव ॥ ९ ॥

नामीतिवार्थः । चीराणिवल्कलवस्त्राणि आनयन्तुपरिचारकाइतिशेषः॥४॥खनित्रपिटकेति । खनित्रपिटकेखनित्रम् अवदारणंपिटकम्अल्पार्थेकन्प्र
त्ययः फलमूलाद्याहरणयोग्याल्पकण्डोलः कण्डोलपिटावित्यमरः । वासंवसतः वासंकुर्वतइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सइति । सरामःकैकेय्याःसकाशात्मु
निवस्त्राणिपरिगृह्य तेषुद्वेचीरेउत्तरीयान्तरीयरूपे सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्यअवस्तहआदीधरदित्यर्थः ॥७॥८॥ अथेति । संत्रस्ता अभवदितिशेषः । पृषती
मृगी वागुरांमृगबन्धनीं वागुरामृगबन्धनीत्यमरः ॥ ९ ॥

सेति । व्यपत्रपमाणाविशेषेणलज्जमाना कैकेयीकुशचीरेकैकेयीसंबन्धिनीकुशचीरे धर्मज्ञापातिव्रत्यधर्मज्ञा धर्मदर्शिनीस्वानुष्ठानेनपातिव्रत्यधर्मप्रदर्शिनी बध्नन्तीतीदमब्रवीदितिसंबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ कथमिति । मुमोहस्तब्धाबभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेवविवृणोति कृत्वेति ॥ १३ ॥ १४ ॥

साव्यपत्रपमाणेवप्रगृह्यचसुदुर्मनाः ॥ कैकेयीकुशचीरेतेजानकीशुभलक्षणा ॥ १० ॥ अश्रुसंपूर्णनेत्राचधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी ॥ गन्धर्वराजप्रतिमंभर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ कथंनुचीरंबध्नन्तिमुनयोवनवासिनः ॥ इतिह्यकुशलासितासामुमोहमुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ कृत्वाकण्ठेचसाचीरमेकमादायपाणिना ॥ तस्थौह्यकुशलातत्रव्रीडिताजनकात्मजा ॥ १३ ॥ तस्यास्तत्क्षिप्रमागम्यरामोधर्मभृतांवरः ॥ चीरंबबन्धसीतायाः कौशेयस्योपरिस्वयम् ॥ १४ ॥ रामंप्रेक्ष्यतुसीतायाबध्नन्तंचीरमुत्तमम् ॥ अन्तःपुरगतानार्योमुमुचुर्वारिनेत्रजम् ॥ १५ ॥ ऊचुश्चपरमायस्तारामंज्वलिततेजसम् ॥ वत्सनैवंनियुक्तेयंवनवासेमनस्विनी ॥ १६ ॥ पितुर्वाक्यानुरोधेनगतस्यविजनंवनम् ॥ तावद्दर्शनमस्यांनःसफलंभवतुप्रभो ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेनसहायेनवनंगच्छस्वपुत्रक ॥ नेयमर्हतिकल्याणीवस्तुंतापसवद्वने ॥ १८ ॥ कुरुनोयाचनांपुत्रसीतातिष्ठतुभामिनी ॥ धर्मनित्यःस्वयंस्थातुंनहीदानींत्वमिच्छसि ॥ ३९ ॥ तासामेवंविधावाचःशृण्वन्दशरथात्मजः ॥ बबन्धैवतदाचीरंसीतयातुल्यशीलया ॥ २० ॥ चीरेगृहीतेतुतयासमीक्ष्यनृपतेर्गुरुः ॥ निवार्यसीतांकैकेयींवसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्तेदुर्मेधेकैकेयिकुलपांसनि ॥ वञ्चयित्वाचराजानंनप्रमाणेवतिष्ठसे ॥ २२ ॥

॥ १५ ॥ ऊचुरिति । एवंत्वमिवइयंसीतावनवासे न नियुक्तेति पित्रेतियावत् ॥ १६ ॥ पितुरिति । तावत्तवागमनपर्यन्तंपितुर्वाक्यानुरोधेनविजनंवनंगतस्य तवदर्शनम् अस्यांसफलंभवतु त्वामिवैनांद्रक्ष्यामइतिभावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तासामिति । सीतयेतिषष्ठ्यर्थेतृतीया बबन्धैवेति कैकेय्यानुज्ञाभावादितिभावः ॥ २० ॥ २१ ॥ अतीति । अतिप्रवृत्तेअतिक्रम्यप्रवर्त्तमाने प्रमाणेमर्यादायां प्रमाणंहेतुमर्यादाशास्त्रयत्तप्रमातृष्वित्यमरः ॥ २२ ॥

नगन्तव्यंवनंदेव्यासीतयाशीलवर्जिते ॥ अनुष्ठास्यतिरामस्यसीताप्रकृतमासनम् ॥२३॥ आत्माहिदाराःसर्वेषांदारसंग्रहवर्तिनाम् ॥ आत्मेयमितिरामस्यपालयिष्यतिमेदिनीम्॥२४॥अथयास्यतिवैदेहीवनंरामेणसंगता॥ वयमप्यनुयास्यामःपुरंचेदंगमिष्यति॥२५॥अन्तपालाश्चयास्यन्तिसदारोयत्रराघवः॥ सहोपजीव्यंराष्ट्रंचपुरंचसपरिच्छदम् ॥ २६ ॥ भरतश्चसशत्रुघ्नःचीरवासावनेचरः ॥ वनेवसन्तंकाकुत्स्थमनुवत्स्यतिपूर्वजम् ॥२७॥ ततःशून्यांगतजनांवसुधांपादपैःसह ॥ त्वमेकाशाधिदुर्वृत्ताप्रजानामहितेस्थिता ॥ २८ ॥ नहितद्भविताराष्ट्रंयत्ररामोनभूपतिः ॥ तद्वनंभविताराष्ट्रंयत्ररामोनिवत्स्यति ॥ २९ ॥ नह्यदत्तांमहींपित्राभरतःशास्तुमर्हति ॥ त्वयिवापुत्रवद्वस्तुंयदिजातोमहीपतेः ॥ ३० ॥ यद्यपित्वंक्षितितलाद्गगनंचोत्पतिष्यसि ॥ पितृवंशचरित्रज्ञःसोन्यथानकरिष्यति ॥ ३१ ॥ तत्त्वयापुत्रगर्द्धिन्यापुत्रस्यकृतमप्रियम् ॥ लोकेहिनसविद्येतयोनराममनुव्रतः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैवकैकेयिपशुव्यालमृगद्विजान् ॥ गच्छतःसहरामेणपादपांश्चतदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥ अथोत्तमान्याभरणानिदेविदेहिस्नुषायैव्यपनीयचीरम् ॥ नचीरमस्याःप्रविधीयतेतिन्यवारयत्तद्वसनंवसिष्ठः ॥ ३४ ॥ एकस्यरामस्यवनेनिवासस्त्वयावृतःकेकयराजपुत्रि ॥ विभूषितेयंप्रतिकर्मनित्यावसत्वरण्येसहराघवेण ॥ ३५ ॥

नगन्तव्यमिति। प्रकृतंप्रस्तुतम् आसनं सिंहासनम् अनुष्ठास्यतिअधिष्ठास्यति॥२३॥आत्मेति। दारसंग्रहवर्त्तिनांगृहस्थानाम् आत्मेयमितिअर्द्धोवाएष आत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेरितिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अन्तपालाइति। अन्तपालाःराष्ट्रान्तपरिपालकाः दण्डनायकाः सहोपजीव्यं जीवाजीवरूपधनसहितं सपरिच्छदंदासदासीशकटादिपरिकरयुक्तम् ॥२६॥२७॥२८॥२९॥ नेति। अदत्तांप्रीतिपूर्वकमदत्ताम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तदिति। पुत्रगर्द्धिन्यापुत्रविषयस्नेहयुक्तया ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यसीति। पादपांश्चतदुन्मुखानितिवृक्षाणां तदुन्मुखत्वंनामरामविषयस्नेहासक्तत्वं तथोपरिष्टात्स्पष्टीभविष्यति अपिवृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाइति ॥ ३३ ॥ एवंवसिष्टोभाव्यर्थमुक्त्वाप्रकृतमाह अथेत्यादि। व्यपनीयनिरस्य प्रविधीयतइतीतिवक्तव्ये प्रविधीयतेतिसन्धिरार्षः ॥ ३४ ॥ नप्रविधीयतइत्येतदुपपादयति एकस्येति। प्रतिकर्मनित्याअलंकारनियता नित्यमलंकरणयोग्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यानैरिति।विधानैःभृङ्गाराद्युपकरणैः॥३६॥तस्मिन्निति।प्रतिकारकामाप्रतिकारंसदृशकरणंकामयमाना भर्तृसदृशतयावनवासकरणमिच्छन्तीत्यर्थः ।
विनिवृत्तभावाचीरपरिधानाद्विनिवृत्तभावानबभूवेति ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा॰ पीताम्बराख्याने अयो॰सप्तत्रिंशःसगः ॥ ३७॥
तस्यामित्यादि।त्वांधिगिति दशरथंचुक्रोशेत्यर्थः॥१॥तेनेति । श्रद्धाम्आदरम्॥२॥३॥४॥इयमिति।तपस्विनी पातिव्रत्यतपोयुक्ता विसंज्ञामुग्धा श्रम

यानैश्चमुख्यैःपरिचारकैश्चसुसंवृतागच्छतुराजपुत्री ॥ वस्त्रैश्चसर्वैःसहितैर्विधानैर्नेयंवृतातेवरसंप्रदाने ॥ ३६ ॥
तस्मिंस्तथाजल्पतिविप्रमुख्येगुरौनृपस्याप्रतिमप्रभावे॥नैवस्मसीताविनिवृत्तभावाप्रियस्यभर्तुःप्रतिकारकामा
॥ ३७ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशःसर्गः ॥ ३७ ॥

तस्यांचीरंवसानायांनाथवत्यामनाथवत् ॥ प्रचुक्रोशजनःसर्वोधिक्त्वांदशरथंत्विति ॥ १ ॥ तेनतत्रप्रणादेनदुः
खितःसमहीपतिः ॥ चिच्छेदजीवितेश्रद्धांधर्मेयशसिचात्मनः ॥ २ ॥ सनिःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तांभार्यामिदम
ब्रवीत् ॥ कैकेयिकुशचीरेणनसीतागन्तुमर्हति ॥ ३ ॥ सुकुमारीचबालाचसततंचसुखोचिता ॥ नेयंवनस्ययो
ग्येतिसत्यमाहगुरुर्मम ॥ ४ ॥ इयंहिकस्यापकरोतिकिंचित्तपस्विनीराजवरस्यकन्या ॥ याचीरमासाद्यज
नस्यमध्येस्थिताविसंज्ञाश्रमणीवकाचित् ॥ ५ ॥ चीराण्यपास्याज्जनकस्यकन्यानेयंप्रतिज्ञाममदत्तपूर्वा ॥
यथासुखंगच्छतुराजपुत्रीवनंसमग्रासहसर्वरत्नैः ॥ ६ ॥ अजीवनार्हेणमयानृशंसाकृताप्रतिज्ञानियमेनतावत् ॥
त्वयाहिबाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्मांदहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ॥ ७ ॥

णीवतपस्वनीव श्रमुतपसिखेदेचेतिधातुः॥५॥चीराणीति। अपास्यात्त्यजतुइयंप्रतिज्ञा सीतायाश्चीरधारणपूर्वकवनगमनरूपप्रतिज्ञा ममगया नृती
यार्थेषष्ठी समग्रावस्त्रालङ्कारसंपूर्णा सर्वरत्नैःसर्वश्रेष्ठवस्तुभिः ॥ ६ ॥ अजीवनार्हेणेति । अजीवनार्हेणजीवनानर्हेण आसन्नमरणेनेतियावत् मया नृशं
साक्रूरा प्रतिज्ञात्वत्प्रार्थितंकरिष्यामीतिशपथपूर्विकाप्रतिज्ञा तावत्प्रथमं कृतात्वयाहिदत्तवरद्वयया बाल्यात्बालिशत्वात् एतत्प्रतिज्ञानं नियमेन
भरताभिषेकरामविवासनरूपविषयव्यवस्थया प्रतिपन्नंनिश्चितंतत्मत्कृतप्रतिज्ञानम् आत्मपुष्पंवेणुमिवमांदहेदितियोजना ॥ ७ ॥

कोपेरामापराधमभ्युपेत्याह रामेणेति । अशोभनम् अपराधःइहविवासे दर्शितःसंपादितइतियावत् ॥ ८ ॥ मृगीति । मृगीवोत्फुल्लनयनेत्यनेनमौ
ग्ध्यमुक्तं मृदुशीलेत्यनेनअपराधभीरुत्वमुक्तम् ॥ ९ ॥ नन्विति । पर्याप्तंयावदात्मभाविनरकानुभावायालम् ॥ १० ॥ प्रतिज्ञातमिति । अभिषेकाय
इहागतंरामंत्वंयदब्रवीः सप्तसतचवर्षाणिदण्डकारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिमंत्यक्त्वाजटाचीरधरोवसेतियदब्रवीः त्वयोक्तंतच्छृण्वतामया तावत्राम
विवासनमात्रमेवप्रतिज्ञातं नतुसीताप्रव्राजनमितिभावः ॥ ११ ॥ तदिति । मयाप्रतिज्ञातमतिक्रम्यनिरयंनरकंगन्तुमिच्छसि कुतःहियस्मात् यात्वं

रामेणयदितेपापेकिंचित्कृतमशोभनम् ॥ अपकारःकइहतेवैदेह्यादर्शितोथमे ॥ ८ ॥ मृगीवोफुल्लनयनामृदुशी
लातपस्विनी॥अपकारंकमिहतेकरोतिजनकात्मजा॥९॥ननुपर्याप्तमेतत्तेपापेरामविवासनम्॥किमेभिःकृपणैर्भू
यःपातकैरपितेकृतैः॥१०॥प्रतिज्ञातंमयातावत्त्वयोक्तंदेविशृण्वता॥रामंयदभिषेकायत्वमिहागतमब्रवीः॥ ११ ॥
तत्त्वेतत्समतिक्रम्यनिरयंगन्तुमिच्छसि॥मैथिलीमपियाहित्वमीक्षसेचीरवासिनीम्॥१२॥ इतीवराजाविलपन्
महात्माशोकस्यनान्तंसददर्शकिंचित्॥भृशातुरत्वाच्चपपातभूमौतेनैवपुत्रव्यसनेनिमग्नः॥१३॥ एवंब्रुवन्तंपितरं
रामःसंप्रस्थितोवनम्॥अवाक्छिरसमासीनमिदंवचनमब्रवीत्॥१४॥इयंधार्मिककौसल्याममातायशस्विनी॥
वृद्धाचाक्षुद्रशीलाचनचत्वांदेवगर्हते ॥ १५ ॥ मयाविहीनांवरदप्रपन्नांशोकसागरम्॥अदृष्टपूर्वव्यसनांभूयःसं
मन्तुमर्हसि॥१६॥पुत्रशोकंयथानच्छेत्त्वयापूज्येनपूजिता ॥ मांहिसंचिन्तयन्तीसात्वयिजीवेत्तपस्विनी॥ १७॥

मैथिलीमपिचीरवासिनीमीक्षसेवाञ्छसि ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवमिति । संप्रस्थितोगन्तुमुद्यतः ॥ १४ ॥ इयमित्यादि । प्रपन्नांप्राप्तां भूयःअतिशयेन
संमन्तुंसंमानयितुं ज्येष्ठपत्नीत्वेनपूर्वमेवसंमानिता अद्यविशेषेणमद्याच्ञभयेतिभावः ॥१५॥१६॥ पुत्रशोकमिति । पुत्रशोकंयथानच्छेत्तथासंमन्तुमर्हसी
तिपूर्वेणसंबन्धः यद्वाउत्तरेणैवान्वयः मांसंचिन्तयन्तीयंतपस्विनीअपिजीवेत् यदिजीवेत्तदात्वयापूजितासतीपुत्रशोकंयथानच्छेन्नगच्छेत्तथाकुर्वित्यर्थः
नमच्छोकाद्यथानश्येत्त्वयापूज्येनपूजिता । मांहिसंचिन्तयन्तीयंत्वयिजीवेत्तपस्विनीत्यपिपाठः । पूर्वार्द्धस्यपूर्वेणान्वयः त्वयिविषये जीवेत् मांचिन्तय
न्त्यपित्वदुपलालनेनजीवेदित्यर्थः । यद्वा मांसंचिन्तयन्तीमच्छोकाद्यथाननश्येत्तथात्वयापूजीतात्वयिजीवेदित्येकंवाक्यम् ॥ १७ ॥

इमामिति । जातगर्धिनींपुत्रदर्शनकाङ्क्षिणीमित्यर्थः । न्यस्यत्यक्त्वा ॥ १८ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
रामस्येति । विगतचेतनः अभूदितिशेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मन्यइति । विवत्साः धेनवइतिशेषः । उपस्थितमित्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यम् इतिमन्यइत्यन्वयः

इमांमहेन्द्रोपमजातगर्धिनींतथाविधातुंजननींममार्हसि ॥ यथावनस्थेमयिशोककर्शितानजीवितंन्यस्ययमक्ष
यंव्रजेत् ॥ १८ ॥ इतिश्रीमदयोध्याकाण्डेऽष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
रामस्यतुवचः श्रुत्वामुनिवेषधरंचतम् ॥ समीक्ष्यसहभार्याभीराजाविगतचेतनः ॥ १ ॥ नैनंदुःखेनसंतप्तःप्रत्यवै
क्षतराघवम् ॥ नचैनमभिसंप्रेक्ष्यप्रत्यभाषतदुर्मनाः ॥ २ ॥ समुहूर्तमिवासंज्ञोदुःखितश्चमहीपतिः ॥ विललापमहा
बाहूराममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥ मन्येखलुमयापूर्वंविवत्साबहवःकृताः ॥ प्राणिनोहिंसितावापितस्मादिदमुपस्थि
तम् ॥ ४ ॥ नत्वेवानागतेकालेदेहाच्च्यवतिजीवितम् ॥ कैकेय्याक्लिश्यमानस्यमृत्युर्ममनविद्यते ॥ ५ ॥ योहंपावक
संकाशंपश्यामिपुरतःस्थितम् ॥ विहायवसनेसूक्ष्मेतापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥ एकस्याःखलुकैकेय्याःकृतेयं
क्लिश्यतेजनः ॥ स्वार्थेप्रयतमानायाःसंश्रित्यनिकृतिंत्विमाम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वातुवचनंबाष्पेणपिहितेन्द्रियः ॥
रामेतिसकृदेवोक्त्वाव्याहर्तुंनशशाकह ॥ ८ ॥ संज्ञांतुप्रतिलभ्यैवमुहूर्त्तात्समहीपतिः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांसु
मन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ औपवाह्यंरथंयुक्त्वात्वमायाहिहयोत्तमैः ॥ प्रापयैनंमहाभागमितोजनपदात्परम् ॥ १० ॥

॥ ४ ॥ नेति । कालेदेहारम्भककर्मविनाशकाले ॥ ५ ॥ ६ ॥ एकस्याइति । निकृतिःशाठ्यं कुसृतिर्निकृतिःशाठ्यमित्यमरः । निकृतिंसंश्रित्यस्वार्थेप्र
यतमानायाइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ संज्ञांत्विति । नेत्राभ्यामित्युपलक्षणेतृतीया ॥ ९ ॥ औपवाह्यमिति । औपवाह्यम् उपवहनमात्रयोग्यं यु
द्धानर्हमित्यर्थः । राजयोग्यमितिवार्थः । युक्त्वायोजयित्वा ॥ १० ॥

एवमिति । गुणवतांपुंसांसंबन्धिगुणानांफलंयदुच्यते तत्एवमेवं विधंमन्येअननुरूपंमन्ये ।एवंशब्दार्थमाह पित्रेति। यस्मात्साधुर्वीरःपित्रामात्राचवनंप्रति निर्वास्यते अतोगुणानार्जनीयाएवेतिभावः ॥ ११ ॥ राज्ञइति । शीघ्रविक्रमःशीघ्रपदविक्षेपः योजयित्वा ययावित्यत्रआययावितिपदच्छेदः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ राजेति । वित्तसंचयेकोशगृहे व्यापृतम्अध्यक्षत्वेनव्यापृतं धनाध्यक्षमित्यर्थः । निश्चितंयावदवस्थिततत्तद्वस्तुविषयनिश्चितज्ञानवन्तं शुचिंबाह्यान्तरशुद्धियुक्तम् ॥ १४ ॥ वासांसीति । वर्षाण्येतानिसंख्यायगणयित्वा चतुर्दशवर्षपर्याप्तान्यानयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ नरेन्द्रेणेति । प्रायच्छत्को

एवंमन्येगुणवतांगुणानांफलमुच्यते ॥ पित्रामात्राचयत्साधुर्वीरोनिर्वास्यतेवनम् ॥ ११ ॥ राज्ञोवचनमाज्ञायसुमन्त्रःशीघ्रविक्रमः ॥ योजयित्वाऽऽययौतत्ररथमश्वैरलंकृतम् ॥ १२ ॥तंरथंराजपुत्रायसूतःकनकभूषितम् ॥ आचचक्षेञ्जलिंकृत्वायुक्तंपरमवाजिभिः ॥ १३ ॥ राजासत्वरमाहूयव्यापृतंवित्तसंचये ॥ उवाचदेशकालज्ञंनिश्चितंसर्वतःशुचिम् ॥ १४ ॥ वासांसिचमहार्हाणिभूषणानिवराणिच ॥ वर्षाण्येतानिसंख्यायवैदेह्याःक्षिप्रमानय ॥ ॥ १५ ॥ नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तुगत्वाकोशगृहंततः ॥ प्रायच्छत्सर्वमाहृत्यसीतायैसममेवतत् ॥ १६ ॥ सासुजातासुजातानिवैदेहीप्रस्थितावनम् ॥ भूषयामासगात्राणितैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥ व्यराजयतवैदेहीवेश्मतत्सुविभूषिता ॥ उद्यतोंशुमतःकालेखंप्रभेवविवस्वतः ॥ १८॥ तांभुजाभ्यांपरिष्वज्यश्वश्रूर्वचनमब्रवीत् ॥अनाचरन्तींकृपणंमूर्ध्न्युपाघ्रायमैथिलीम्॥ १९॥असत्यःसर्वलोकेस्मिन्सततंसत्कृताःप्रियैः॥भर्त्तारंनानुमन्यन्तेविनिपातगतंस्त्रियः २०

शाध्यक्षइतिशेषः । समंयुगपत् तत्सर्वमित्यन्वयः ॥ १६ ॥ सासुजातेति । सुजातासुजन्मा अयोनिजेतियावत् सुजातानि समःसमविभक्ताङ्गइतिवत्सामुद्रिकोक्तलक्षणवत्तया उत्पन्नानि ॥१७॥ व्यराजयतेति। अंशुमतःप्रशस्तकिरणस्य ॥ १८ ॥ तामिति । श्वश्रूःकौसल्या कृपणंक्षुद्रम् अनाचरन्तीमकुर्वतीम् ॥ १९ ॥ असत्यइति । असत्यःकुलटाः विनिपातगतंस्वस्थानात्प्रच्युतिं प्राप्तमित्यर्थः । नानुमन्यन्तेनगणयन्ति ॥ २० ॥

एषइति । दुष्यन्तिविकृताभवन्तीत्यर्थः । प्रजहतिअदभ्यस्तादित्यदादेशः ॥ २१ ॥ असत्यशीलाइति । विरागिणः विरागिण्यःङीब्भावआर्षः ॥ ॥ २२ ॥ नेति । कुलमाभिजात्यं कृतमुपकारं दत्तंसंमानपूर्वकवस्त्राभरणादिदानं संग्रहमग्निसाक्षिकपाणिग्रहणम् अनित्यहृदयाश्चञ्चलहृदयाः असतीनांभर्तुःकुलादिकंनसंतोषाय किंतुधनमेवेतिभावः । एवंकैकेयी व्याजेननिन्दिता ॥ २३ ॥ स्थूणानिखननन्यायेनपातिव्रत्यदृढीकरणार्थमसतीनांस्वभावमुक्त्वा सतीनांस्वभावमाह साध्वीनामिति । शीलेकुलोचितचरित्रे श्रुतेगुरुजनकृतोपदेशे शमेशान्तौच स्थितानांसाध्वीनांपतिव्रतानां

एषस्वभावोनारीणामनुभूयपुरासुखम् ॥ अल्पामप्यापदंप्राप्यदुष्यन्तिप्रजहत्यपि ॥ २१ ॥ असत्यशीलाविकृतादुर्ग्राह्यहृदयाःसदा ॥ युवत्यःपापसंकल्पाःक्षणमात्राद्विरागिणः ॥२२॥ नकुलंनकृतंविद्यांनदत्तंनापिसंग्रहम् ॥ स्त्रीणांगृह्णातिहृदयमनित्यहृदयाहिताः ॥ २३ ॥ साध्वीनांहिस्थितानांतुशीलेसत्येश्रुतेशमे ॥ स्त्रीणांपवित्रंपरमंपतिरेकोविशिष्यते ॥ २४ ॥ सत्वयानावमन्तव्यःपुत्रःप्रव्राजितोमम ॥ तवदैवतमस्त्वेषनिर्द्धनःसधनोपिवा ॥२५॥ विज्ञायवचनंसीतातस्याधर्मार्थसंहितम् ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदंश्वश्रूमभिमुखेस्थिताम् ॥ २६ ॥ करिष्येसर्वमेवाहमार्यायदनुशास्तिमाम् ॥ अभिज्ञास्मियथाभर्तुर्वर्त्तितव्यंश्रुतंचमे ॥ २७ ॥ नमामसज्जनेनार्यासमानयितुमर्हतिधर्माद्विचालितुंनाहमलंचन्द्रादिवप्रभा ॥ २८ ॥ नातन्त्रीवाद्यतेवीणानाचक्रोवर्त्ततेरथः ॥ नापतिःसुखमेधेतयास्यादपिशतात्मजा ॥२९॥ मितंददातिहिपितामितंमातामितंसुतः ॥ अमितस्यहिदातारंभर्तारंकानपूजयेत् ॥३०॥

स्त्रीणांपरमंपवित्रंपरमंपावनंपतिरेकःपतिरेवविशिष्यते उत्कृष्टोभवति ॥ २४ ॥ सइति । स्पष्टम् ॥ २५ ॥ विज्ञायेति । धर्मार्थसंहितंधर्मरूपप्रयोजनसहितम् अभिमुखेअग्रइत्यर्थः ॥२६॥ करिष्यइति । भर्तुःभर्त्तारिविषये वर्त्तितव्यंशुश्रूषितव्यं मेमया श्रुतंच मातापितृभ्यामितिशेषः ॥ २७ ॥ नेति । समानयितुंसमानांकर्तुं नालमक्षमेत्यर्थः ॥ २८ ॥ नातन्त्रीति । तन्त्रीवीणासिरा शतात्मजापुत्रशतवती ॥ २९ ॥ मितमिति । मितमल्पम् ऐहिकमात्रमित्यर्थः । अमितस्य ऐहिकामुष्मिकफलस्य ॥ ३० ॥

सेति । एवंगताएवंविधपातिव्रत्यधर्मप्राप्ता श्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा श्रेष्ठाभ्योमात्रादिपतिव्रताभ्यः सम्यक्श्रुतसामान्यविशेषरूपधर्मोत्कर्षा किमवमन्ये भर्त्तारमितिसिद्धम् ॥ ३१ ॥ सीतायाइति । शुद्धसत्त्वासत्त्वगुणाढ्या दुःखहर्षजंरामारण्यगमनप्रयुक्तंदुःखं दृढपातिव्रत्ययुक्तसीतावचःश्रवणजोहर्षः ॥ ३२ ॥ तामिति । अभिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३३ ॥ अम्बेति । वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥ सुप्तायाइति । सुप्तायाः एकस्यांरात्रौसंप्राप्तस्वापायाइवेत्यर्थः समग्रंनिर्वर्तितपितृवचनंसंपूर्णमनोरथंवा ॥ ३५ ॥ एतावदिति । अभिनीतार्थं क्रोडीकृतसर्वार्थमित्यर्थः ।

साहमेवंगताश्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा ॥ आर्येकिमवमन्येहंस्त्रीणांभर्त्ताहिदैवतम् ॥ ३१ ॥ सीतायावचनंश्रुत्वाकौसल्याहृदयंगमम् ॥ शुद्धसत्त्वामुमोचाश्रुसहसादुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥ तांप्राञ्जलिरभिक्रम्यमातृमध्येऽतिसत्कृताम् ॥ रामःपरमधर्मात्मामातरंवाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥ अम्बमादुःखिताभूस्त्वंपश्यत्वंपितरंमम ॥ क्षयोहिवनवासस्यक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ ३४ ॥ सुप्तायास्तेगमिष्यन्तिनववर्षाणिपञ्च च ॥ सासमग्रमिहप्राप्तंमांद्रक्ष्यसिसुहृद्वृतम् ॥ ३५ ॥ एतावदभिनीतार्थमुक्त्वासजननींवचः ॥ त्रयःशतंशतार्द्धाश्चददर्शावेक्ष्यमातरः ॥ ३६ ॥ ताश्चापिसतथैवार्तामातॄर्दशरथात्मजः ॥ धर्मयुक्तमिदंवाक्यंनिजगादकृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥ संवासात्परुषंकिंचिदज्ञानाद्वापियत्कृतम् ॥ तन्मेसमनुजानीतसर्वाश्चामन्त्रयामिवः ॥ ३८ ॥ वचनंराघवस्यैतद्धर्मयुक्तंसमाहितम् ॥ शुश्रुवुस्ताःस्त्रियःसर्वाःशोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥ जज्ञेथतासांसंनादःक्रौञ्चीनामिवनिस्वनः ॥ मानवेन्द्रस्यभार्याणामेवंवदतिराघवे ॥ ४० ॥

त्रयःशतशतार्द्धाश्च त्रयःशतंत्रिशतं त्रेस्त्रयसादेशः शतार्द्धंपञ्चाशत् त्रयःशतशतार्द्धंप्रमाणंयासांतास्तथोक्ताः मातरःमातॄःद्वितीयार्थेप्रथमा अवेक्ष्यवक्तव्यमालोच्य ददर्शेतिसंबन्धः ॥ ३६ ॥ ताइति । तथैवार्त्ताःकौसल्येवदुःखिताः ॥ ३७ ॥ संवासादिति । संवासात्एकत्रसहवासाच्चिरपरिचयादित्यर्थः । समनुजानीत क्षान्तमित्यनुज्ञांकुरुतेत्यर्थः । आमन्त्रयामिआपृच्छामि ॥ ३८ ॥ वचनमिति । समाहितं समीचीनार्थयुक्तमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

मुरजपणवेति । मुरजपणवाएवमेघास्तेषांघोषास्तद्वत् यद्वा मुरजादिसहपाठात् मेघोपिवाद्यविशेषः मुरजश्चपणवश्चमेघश्चमुरजपणवमेघम् द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानामित्येकवद्भावः तद्घोषवत् विलपितपरिदेवनाकुलं विविधानिलपितानिरामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकवाक्यानियस्मिंस्तद्विलपितंपरिदेवनंरोदनशब्दः तेनाकुलं व्यसनगतम्आपद्गतम् अतएवदुःखितमभूत् ॥४१॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ छ ॥

अथेति।उपसंगृह्यपादग्रहणपूर्वकंप्रणम्य दीनाःवृद्धयोर्मातापित्रोः शुश्रूषानलब्धेतिदीनाः॥१॥२॥अन्वक्षमिति।अन्वक्षम्अनुपदम् अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदमित्यमरः ॥३॥४॥ सृष्टइति । सृष्टस्त्वं दैवेनेतिशेषः । भ्रातरिगच्छतिदेव्यासहपुष्पितवनदर्शनपारवश्येनगच्छति सतीत्यर्थः । प्रमादम्अनवधानं मा

मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्मबभूवयत्पुरा ॥ विलपितपरिदेवनाकुलंव्यसनगतंतदभूत्सुदुःखितम् ॥ ४१ ॥

इतिश्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥

अथरामश्चसीताचलक्ष्मणश्चकृताञ्जलिः ॥ उपसंगृह्यराजानंचक्रुर्दीनाःप्रदक्षिणम् ॥ १ ॥ तंचापिसमनुज्ञाप्यधर्मज्ञःसीतयासह ॥ राघवःशोकसंमूढोजननीमभ्यवादयत् ॥२॥ अन्वक्षंलक्ष्मणोभ्रातुःकौसल्यामभ्यवादयत्॥ अथमातुःसुमित्रायाजग्राहचरणौपुनः ॥ ३ ॥ तंवन्दमानंरुदतीमातासौमित्रिमब्रवीत ॥ हितकामामहाबाहुंमूर्ध्न्युपाघ्रायलक्ष्मणम् ॥ ४ ॥ सृष्टस्त्वंवनवासायस्वनुरक्तःसुहृज्जने ॥ रामेप्रमादंमाकार्षीःपुत्रभ्रातरिगच्छति ॥५॥

कार्षीः सावधानोभवेत्यर्थः । सृष्टइति यथाकौसल्यालोकरक्षणार्थंपुत्रंप्रासूत एवंमयासुहृज्जनेरामे स्वनुरक्तस्त्वंवनवासायसृष्टः वनेरामानुवर्तनायोत्पादितः अतोरामेगच्छतिप्रमादंमाकार्षीः रामगमनसौन्दर्याकृष्टमनस्कतयारक्षणकर्मण्यनवहितोमाभूरित्यर्थः।यद्वारामेवनंगच्छतित्वमत्रैवमातिष्ठेतिभावः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकि ॥ ❀ ॥ सृष्टस्त्वंनैरपेक्ष्येणरामचरणासक्तःखलुभवान् मयावक्तव्यंकिम् दास्यकरणेचक्षुःश्रवास्त्वंवनवासायरामेणसहत्वयावनंगम्यते चेत्मत्तः उत्पत्तिप्रयोजनंलब्धंतत्सहायार्थंखलुमयोत्पादितः स्वनुरक्तःसुहृज्जनेसुहृज्जनमात्रेस्वनुरक्तस्त्वं ततःसर्वोपि जीव्येरामेअनुरक्तोभव यद्वा सुहृज्जनेरामेभवतः तस्मिन्नतीवप्रीतिरस्तिखलु इदानींगन्तव्यमिति मयावक्तव्यंकिं तथापिनियमनीयंकिंचिदस्तिरामेप्रमादंमाकार्षीः।कोयंप्रमादइत्यतआह

पुत्रभ्रातरिगच्छतीतिश्रीरामगमनविशेषेदृष्टिंदत्त्वारक्ष्यवस्तुभ्रंशंमाकुरु ॥५॥ रामगमनेगन्तव्यतायांनिमित्तमाह व्यसनीति । गतित्वेधर्मशास्त्रानुमार्तिं दर्शयति एषइति ॥६॥ ज्येष्ठानुवर्तनादपिपरमधर्मंकुलोचितंदर्शयति इदमिति । मृधेषुयुद्धेषु तनुत्यागेनापिरामोरक्षणीयइतिभावः॥७॥लक्ष्मणमिति । संसिद्धंषिधुगत्यामित्यस्माद्धातोर्निष्ठायांरूपम् गमनोद्युक्तमित्यर्थः । गच्छगच्छेतिवीप्सयासुमित्रायाअपिरामानुवर्त्तनेमहानादरोद्योत्यते॥८॥वनवासे पितृमातृनगरस्मरणेमनश्चाञ्चल्यंभविष्यतीतिधियातत्रैवप्रतिनिधिंकल्पयति।राममिति यथासुखंगच्छेत्यस्यइत्युवाचेतिपूर्वेणसंबन्धः रामंदशरथंविद्धि पितरमवगच्छेत्यर्थः । जनकात्मजांमांविद्धि मातरंविद्धीत्यर्थः ।अटवीमयोध्याम् तद्वत्भोगस्थानंविद्धि गच्छतातयथासुखम् तदनुवर्तनमेवउचितंसुखमित्यर्थः। यद्वा रामंदशरथंविद्धि दशतिमत्स्यकच्छपोरगादीन्दंष्ट्राव्यापारविषयान्करोतीतिदशःपक्षी दंशदशनइतिधातुः दशनंदंष्ट्राव्यापारःपचाद्यच् पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः सगरुडःरथोयस्यतम् विष्णुंविद्धीत्यर्थः।जनकात्मजांमांलक्ष्मींविद्धि अटवीमयोध्याम्अपराजिताख्यांवैकुण्ठनगरीं

व्यसनीवासमृद्धोवागतिरेषतवानघ ॥ एषलोकेसतांधर्मोयज्ज्येष्ठवशगोभवेत् ॥ ६ ॥
इदंहिवृत्तमुचितंकुलस्यास्यसनातनम् ॥ दानंदीक्षाचयज्ञेषुतनुत्यागोमृधेषुच ॥ ७ ॥
लक्ष्मणंत्वेवमुक्त्वासासंसिद्धंप्रियराघवम् ॥ सुमित्रागच्छगच्छेतिपुनःपुनरुवाचतम् ॥ ८ ॥
रामंदशरथंविद्धिमांविद्धिजनकात्मजाम् ॥ अयोध्यामटवींविद्धिगच्छतातयथासुखम् ॥ ९ ॥

विद्धि तद्वासस्थानमितिभावः। यद्वा रामंदशरथंचविद्धि उभयोस्तारतम्यंपश्येत्यर्थः।मांजनकात्मजांचविद्धि गुणतःआलोचय मदपेक्षयासीतैवतवहितपरेतिभावः। अयोध्याम्अटवींचविद्धि एतन्नगरापेक्षयावनमेवतवकैङ्कर्यैकान्तस्थानतयोत्कृष्टमित्यर्थः।यद्वा दशरथंरामम्उपरतंविद्धिमांजनकस्यपितुरात्मजांविद्धि कैकेयोविवासिततयापितृगृहवर्तिनींविद्धीत्यर्थः। अयोध्यामटवींविद्धि निर्जनेयंभविष्यतीत्यर्थः। एवंतात्पर्यान्तराण्यूह्यानि ॥तनिश्लोकी॥ रामंदशरथंविद्धिसोपाधिकपितरिदशरथेअतिस्नेहंविहायनिरुपाधिकपितरिरामेप्रीतिंकुर्वित्यर्थः । मांविद्धिजनकात्मजांसोपाधिकमातरंमांविहायानिरुपाधिकमातरि सीतायांभक्तिंकुर्वित्यर्थः। अयोध्यामटवींविद्धिसोपाधिकाम्अयोध्यांविहायरामनिवासत्वेननिरुपाधिकप्राप्यदेशेवनेप्रीतिंकुर्वित्यर्थः। यद्वा रामंदशरथसमंविद्धि ज्येष्ठभ्रातापितृसमइतिस्मरणात् जनकात्मजांमातृसमांविद्धि अटवीम्अयोध्यांतद्वद्भोग्यतमांविद्धि अथवा रामंदशरथस

दृशगुणं विद्धि गुणैर्दशरथोपमइत्युक्तेः। मांविद्धिजनकात्मजां गुणवतींसीतांमामिवसेव्यांविद्धि रमणीयवस्तुसंपन्नतयाअटवीमयोध्यावद्भोग्यतमांविद्धि रामंदशरथंविद्धिदशरथमिवस्त्रीपरवशंविद्धि तच्चमृगानुसारित्वादिषुवक्ष्यते मांविद्धिजनकात्मजाम् अहंयथाराममनुगच्छेतिवदामिएवमेववदिष्यति तच्चतत्रैवस्पष्टम् अटवीमयोध्यांविद्धि अटवीमपिविहायान्यत्रगच्छेत् सर्वत्रसावधानो भवेतितात्पर्यम् । यद्वा रामंदशरथमिवातिशूरंविद्धि देवासुरयुद्धेदशरथस्यशौर्यंप्रसिद्धम् अहंयथाभर्तृविजयेअभिनन्दामिजनकात्मजाप्येवमभिनन्दिष्यति तच्चतंदृष्ट्वाशत्रुहन्तारमित्यत्रस्पष्टीभविष्यति अयोध्यामटवींविद्धि व्याघ्रावासंगुल्ममिवअटवीमयोध्यामिवविद्धि । रामंदशरथंविद्धि दशरथोरामविश्लेषंयथानसहतेतथारामोयुष्मद्विश्लेषंनसहते मांविद्धिजनकात्मजाम्अहंयथाभवद्विश्लेषंनसहामि तथासीताचभवद्विश्लेषंनसहते अयोध्यामटवींविद्धिरामविश्लेषेणअयोध्याययथाअपभ्रष्टमनुष्याचेत्याद्यवस्थां प्राप्ता तथाअटव्यपिअपिवृक्षाःपरिम्लानाइत्याद्यवस्थांप्राप्नोति । रामंदशरथंविद्धिदशरथोयथासम्राड्बभूवतथारामोपिसम्राड्भविष्यति मांविद्धिजनकात्मजाम् अहंयथासम्राणमहिषीतथासीतापिभविष्यति अयोध्यामटवींविद्धिअटवीअयोध्यावत्समृद्धपुष्पफलाभविष्यति यद्वा रामंपदातिरितिमाव

ततःसुमन्त्रःकाकुत्स्थंप्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ विनीतोविनयज्ञश्चमातलिर्वासवंयथा ॥ १० ॥

मंस्थाः दशरथंपुष्पकादिबहुरथसंचारिणंविद्धि दशरथाःयस्यदशसुदिशास्वप्रतिहतोरथोयस्येतिचविग्रहः मांविद्धिजनकात्मजांदेवासुरादियुद्धेषुदशरथेनसहयथाअहंसंचरामितथासीतारामेणसंचरिष्यति । अयोध्यामटवींविद्धि इदानीमटव्यांयथानित्यसंचारः तथाअयोध्यायांनित्यसंचारोभविष्यति यद्वा दशरथंरामंविद्धिरामेयथापितृत्वबुद्धिपूर्तिः तथादशरथेपिकुरु अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्षये ॥ भ्राताभर्ताचबन्धुश्चपिताचममराघवइत्युक्तरीत्यादशरथेअवज्ञामकृत्वारामस्यदशरथेपितृत्वबुद्धिपूर्तिमनुसृत्यत्वयापितादृशबुद्धिःकार्या । मांविद्धिजनकात्मजांदशरथपाणिग्रहणकृतदोषंमनस्यकृत्वारामसपत्नीमातृत्वप्रयुक्तबहुमानंवानुसृत्यमयिसीतायामिवमातृत्वबुद्धिपूर्तिःकार्या । अयोध्यामटवींविद्धि वनंनगरमेवास्तुयेनगच्छतिराघवइत्युक्तरीत्याअयोध्यावमतिर्नकार्या रामपादुकासनाथत्वेनायोध्याप्युद्देश्यतयानुसंधेया । यद्वा रामंदशरथंपक्षिरथंगरुडरथमितियावत् दशःपक्षीविहङ्गम इतिनिघण्टुः । जनकात्मजांमांलक्ष्मींविद्धि इन्दिरालोकमातामेतिनिघण्टुः । सीतालक्ष्मीर्भगवान् विष्णुरितिवक्ष्यति । अटवीमयोध्यांविद्धि देवानांपुरं परमपदाख्यांविद्धि देवानांपूरयोध्येतिश्रुतेः । यद्वा रामंविद्धिदशरथंविद्धि सावकाशनिरवकाशयोःकोवानुवर्तनीयइतिसम्यङ्निश्चिन्वित्यर्थः । मांविद्धि

जनकात्मजांविद्धिदासीपरिजनसहिततद्वहितयोःकावानुवर्तनीयेतिविचारय अयोध्यांविद्धिअटवींविद्धिदृष्टफलादृष्टफलयोर्बुद्धिमताकिंवाअपेक्षणीयम् एवंबहुगुणलाभात्तात्कालिकदुःखानुसंधानंनकर्तव्यमित्याह गच्छेति । रामोयेनयेनपथागच्छातितेनतेनपथा कामरूप्यनुसंचरन्नित्याद्युक्तरीत्याकैङ्कर्यंकर्तुंगच्छ एतत्सामगायन्नास्तइत्युक्तरीत्यापरमपदइवैकत्रस्थितिंमाकुरु राममनुसृत्यानुसृत्यकैङ्कर्यंकुरु तातभगवत्कैङ्कर्यान्वयबहुमानबुद्ध्यातातेत्युक्तिः । तथमाताहंकैकेयीवापकीर्त्तियथानगच्छामितथामांतारय यथासुखम्अहंसर्वंकरिष्यामीत्युक्तरित्याकैङ्कर्यसुखंकरलब्धम् । यद्वा रामस्य यथासुखंभवातितथावक्ष्याति भावज्ञेनकृतज्ञेनधर्मज्ञेनचलक्ष्मणेति यद्वा अयोध्यायांयथासुखंतथावनेचकामये नत्वयाविनेत्युक्तरामसंश्लेषसुखंखलुत्वयापेक्षितं यथासुखंगच्छेत्यस्यइत्युवाचेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥ रथमिति । यत्रयस्मिन्प्रदेशविषये ॥ ११ ॥ चतुर्दशेति । वर्षाणीतिचतुर्द

रथमारोहभद्रन्तेराजपुत्रमहायशः ॥ क्षिप्रंत्वांप्रापयिष्यामियत्रमांरामवक्ष्यसि ॥ ११ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिवस्तव्यानिवनेत्वया ॥ तान्युपक्रमितव्यानियानिदेव्यासिचोदितः ॥ १२ ॥ तंरथंसूर्यसंकाशंसीताहृष्टेनचेतसा ॥ आरुरोहवरारोहाकृत्वालंकारमात्मनः ॥ १३ ॥ अथोज्वलनसंकाशंचामीकरविभूषितम् ॥ तमारुरुहतुस्तूर्णंभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ १४ ॥ वनवासंहिसंख्यायवासांस्याभरणानिच ॥ भर्त्तारमनुगच्छन्त्यैसीतायैश्वशुरोददौ ॥ १५ ॥ तथैवायुधजालानिभ्रातृभ्यांकवचानिच ॥ रथोपस्थेप्रतिन्यस्यसचर्मकठिनंचतत् ॥ १६ ॥ सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वाधृष्टमचोदयत् ॥ सुमन्त्रःसंमतानश्वान्वायुवेगसमान्जवे ॥ १७ ॥

शवर्षेष्वेकदिवसापनयनमापिमहान्लाभइतिधियात्वरयतितान्युपक्रमितव्यानीति देव्यासिचोदितःअद्यैवगच्छेतिकैकेय्याचोदितत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ तमिति । अलंकारंकृत्वाश्वशुरदत्तवस्त्राभरणादिभिरितिशेषः ॥ १३ ॥ एतच्छ्लोकानन्तरमथोज्वलनेतिश्लोकःपठितव्यः अथोइति । ज्वलनसंकाशम्आयुधपूर्णत्वादितिभावः ॥ १४ ॥ वनवासंहीतिश्लोकस्तथैवेतिश्लोकस्सीतातृतीयानितिश्लोकश्चैकंवाक्यं श्वशुरोदशरथः सीतायैयानिददौ तानिचरथोपस्थेप्रतिन्यस्य तथाभ्रातृभ्यांदत्तान्यायुधजालानि कवचानिसचर्मंचर्मपिनद्धम्अलपकण्डोलं कठिनंतत्खनित्रंचरथमध्येप्रातिन्यस्यसीता

तृतीयानारूढान्दृष्ट्वाअश्वानचोदयदितियोजना धृष्टंसधैर्यं संमतान् श्रेष्ठानित्यर्थः यथान्यासमेववास्तु तदातंरथमितिश्लोकोवनवासामिति श्लोकः तथैवेतिश्लोकश्चैकंवाक्यं सीतात्मानोलंकारंकृत्वा यानिश्वशुरोददौ यानिभ्रातृभ्यामानीतानिआयुधजालानिकवचानि सचर्मकठिनंचतत्सर्वंरथोपस्थे प्रतिन्यस्यारुरोहेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतियातइति । चिररात्रायचिरकालं नगरेमूर्च्छाबभूव नगरस्थस्त्रीबालादिषुदुःखातिशयेनविसंज्ञताबभूवेत्यर्थः । बलमूर्च्छाअश्वगजादिमोहः जनस्यउत्सवार्थमागतजनपदजनस्य ॥ १८ ॥ तदिति । समाकुलम्अन्तःकरणक्षोभयु

प्रतियातेमहारण्यंचिररात्रायराघवे॥बभूवनगरेमूर्च्छाबलमूर्च्छाजनस्यच॥१८॥तत्समाकुलसंभ्रान्तंमत्तसंकुपितद्विपम् ॥ हयशिञ्जितनिर्घोषपुरमासीन्महास्वनम् ॥१९॥ ततःसबालवृद्धासापुरीपरमपीडिता ॥ राममेवाभिदुद्राव घर्मार्त्तासलिलंयथा॥२०॥पार्श्वतःपृष्ठतश्चापिलम्बमानास्तदुन्मुखाः बाष्पपूर्णमुखाःसर्वेतमूचुर्भृशनिस्वनाः॥२१॥ संयच्छवाजिनांरश्मीन्सूतयाहिशनैःशनैः ॥ मुखंद्रक्ष्यामरामस्यदुर्दर्शनोभविष्यति॥२२॥आयसंहृदयंनूनंराममातुरसंशयम्॥यद्देवगर्भप्रतिमेवनंयातिनभिद्यते॥२३॥कृतकृत्याहिवैदेहीछायेवानुगतापतिम् ॥नजहातिरताधर्मेमेरुमर्कप्रभायथा ॥ २४॥ अहोलक्ष्मणसिद्धार्थःसततंप्रियवादिनम् ॥ भ्रातरंदेवसंकाशंयस्त्वंपरिचरिष्यसि ॥२५॥ महत्येषाहितेसिद्धिरेषचाभ्युदयोमहान्॥एषस्वर्गस्यमार्गश्चयदेनमनुगच्छसि॥२६॥ एवंवदन्तस्तेसोढुंनशेकुर्बाष्पमागतम् ॥ नरास्तमनुगच्छन्तःप्रियमिक्ष्वाकुनन्दनम्॥२७॥ अथराजावृतःस्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ॥निर्जगामप्रियंपुत्रंद्रक्ष्यामीतिब्रुवन्गृहात् ॥२८॥शुश्रुवेचाग्रतःस्त्रीणांरुदन्तीनांमहास्वनः॥यथानादःकरेणूनांबद्धेमहतिकुञ्जरे॥२९॥

क्तंसंभ्रान्तंबाह्येन्द्रियक्षोभयुक्तं सर्वेन्द्रियक्षोभवत्पौरजानयुक्तमित्यर्थः। मत्तसंकुपितद्विपं व्यसनातिशयेनसंकुपितमत्तद्विपमित्यर्थः।हयशिञ्जितनिर्घोषं परितापातिशयेनततइतश्चलतांहयानांभूषणरवेणसंजातघोषमित्यर्थः। भूषणानांतुशिञ्जितमित्यमरः। अतएवमहास्वनमासीत्॥१९॥ततइति। परमपीडितारामविरहदुःखेनेतिशेषः ॥ २० ॥ पार्श्वतइति। लम्बमानाःरथैकदेशमाश्रित्येतिशेषः ॥२१॥ २२॥ आयसमिति। देवगर्भप्रतिमेदेवकुमारसदृशे ॥ २३ ॥ कृत्यकृत्येति। मेरुमर्कप्रभायथेतिसूर्यस्यप्रादक्षिण्येनमेरुगमनमितिसर्वदातस्यमेरुसंबन्धोस्त्येव ॥ २४ ॥२५ ॥ २६ ॥२७ ॥२८ ॥ २९॥

पितेति । सन्नः अवसन्नतेजाइत्यर्थः ॥ ३० ॥ सइति । अचिन्त्यात्माइयत्तयापरिच्छेतुमशक्यधैर्यइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ रामइति । याहितिष्ठेति
उभयत्राचोदयदितिशेषः । उभयंयानंस्थानंचाध्वनिरामजनाभ्यांचोदितःसन्कर्तुंनाशकत् ॥ ३२ ॥ निर्गच्छतीति । अभ्यवहितंसिक्तम् ॥ ३३ ॥
रुदिताश्रुपरिद्यूनमिति । हाहाकृतंहाहाकारवत् मत्वर्थीयलोपः । अचेतनम्मूढंराघवस्यदशरथस्य पुरंपुरस्थजनाः ॥ ३४ ॥ सुस्रावेति । नयनैःन
यनेभ्यआयाससम्भवंखेदजनितं संक्षोभः उच्छलनं सलिलंमकरन्दरूपम् ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वेति । एकचित्तगतम्एकचित्ततांगतम् ॥ ३६ ॥ ततइति ।

पिताहिराजाकाकुत्स्थःश्रीमान्सन्नस्तदाभवत् ॥ परिपूर्णःशशीकालेग्रहेणोपप्लुतोयथा ॥ ३० ॥ सचश्रीमान
चिन्त्यात्मारामोदशरथात्मजः ॥ सूतंसंचोदयामासत्वरितंवाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ रामोयाहीतिसूतंतंतिष्ठेति
सजनस्तदा ॥ उभयंनाशकत्सूतःकर्तुमध्वनिचोदितः ॥ ३२ ॥ निर्गच्छतिमहाबाहौरामेपौरजनाश्रुभिः ॥
पतितैरभ्यवहितंप्रशशाममहीरजः ॥ ३३ ॥ रुदिताश्रुपरिद्यूनंहाहाकृतमचेतनम् ॥ प्रयाणेराघवस्यासीत्पुरंप
रमपीडितम् ॥ ३४ ॥ सुस्रावनयनैःस्त्रीणामास्रमायाससंभवम् ॥ मीनसंक्षोभचलितैःसलिलंपङ्कजैरिव ॥ ३५ ॥
दृष्ट्वातुनृपतिःश्रीमानेकचित्तगतंपुरम् ॥ निपपातैवदुःखेनहतमूलइवद्रुमः ॥ ३६ ॥ ततोहलहलाशब्दोजज्ञेराम
स्यपृष्ठतः ॥ नराणांप्रेक्ष्यराजानंसीदन्तंभृशदुःखितम् ॥ ३७ ॥ हारामेतिजनाःकेचिद्राममातेतिचापरे ॥ अ
न्तःपुरंसमृद्धंचक्रोशन्तःपर्यदेवयन् ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमाणोरामस्तुविषण्णंभ्रान्तचेतसम् ॥ राजानंमातरंचै
वददर्शानुगतौपथि ॥ ३९ ॥ सबद्धइवपाशेनकिशोरोमातरंयथा ॥ धर्मपाशेनसंक्षिप्तःप्रकाशंनाभ्युदैक्षत ॥ ४० ॥

प्रेक्ष्य स्थितानामितिशेषः ॥ ३७ ॥ हारामेति । हारामेति परिदेवनप्रकारः राममातेत्यत्रापिहेत्यनुषञ्जनीयं सन्धिरार्षः राममातरित्यर्थः । जनाःक्रोशन्तः
सन्तः पर्यदेवयन् अरुदन् समृद्धम् अन्तःपुरम् अन्तःपुरजनश्च पर्यदेवयदितिविपरिणामेनानुषङ्गः ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमाण इति । अन्वीक्षमाणः आक्रोशानु
सारेण पश्चात्सामान्यतईक्षमाणः ॥ ३९ ॥ सइति । किशोरोश्वबालः संक्षिप्तः बद्धइतियावत् प्रकाशंनाभ्युदैक्षत अपाङ्गेनाभ्युदैक्षतेत्यर्थः ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ नहीति । सहितुंसोढुं तोत्रार्दितः वैणुकेनपीडितः तोत्रंवैणुकमित्यमरः ॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिति । बद्धवत्सावत्सकारणात् आगारंप्रत्या
यान्तीधेनुरिव वत्सलाराममाता अभ्यधावत रथमितिशेषः ॥ ४३ ॥ तथेत्यादि । नृत्यन्तीमितितद्वदितस्ततःपरिभ्रमन्तीमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
तिष्ठेति । सुमन्त्रस्यआत्मामनःचक्रयोरन्तरेषरथपूर्वपश्चाद्भागस्थितयोश्चक्रयोर्मध्यगतःपुरुषइवबभूव दशरथरामवचनाभ्यामतिसंकटंप्राप्तइत्यर्थः
॥ ४६ ॥ राजवचनातिक्रमणेमहान्दोषोभविष्यतीत्याशङ्कायामाह नाश्रौषमिति । पुनरागमनानन्तरंराज्ञाकिमर्थंमद्वाक्येनस्थितोसीतिनिन्दितोपि

पदातिनौचयानार्हावदुःखार्हौसुखोचितौ ॥ दृष्ट्वासंचोदयामासशीघ्रंयाहीतिसारथिम् ॥ ४१ ॥ नहितत्पुरुषव्या
घ्रोदुःखजंदर्शनंपितुः ॥ मातुश्चसहितुंशक्तस्तोत्रार्दितइवद्विपः॥४२॥प्रत्यगारमिवायान्तीवत्सलावत्सकारणात्
बद्धवत्सायथाधेनूराममाताभ्यधावत॥४३॥तथारुदन्तींकौसल्यांरथंतमनुधावतीम्॥क्रोशन्तींरामरामेतिहासी
तेलक्ष्मणेतिच ॥४४॥ रामलक्ष्मणसीतार्थंस्रवन्तींवारिनेत्रजम् ॥ असकृत्प्रैक्षतसतांनृत्यन्तीमिवमातरम् ॥४५॥
तिष्ठेतिराजाचुक्रोशयाहियाहीतिराघवः ॥ सुमन्त्रस्यबभूवात्माचक्रयोरिवचान्तरा ॥ ४६ ॥ नाश्रौषमितिरा
जानमुपालब्धोपिवक्ष्यसि ॥ चिरंदुःखस्यपापिष्ठमितिरामस्तमब्रवीत ॥४७॥ रामस्यसवचःकुर्वन्ननुज्ञाप्यचतं
जनम् ॥ व्रजतोपिहयान्शीघ्रंचोदयामाससारथिः॥४८॥न्यवर्त्ततजनोराज्ञोरामंकृत्वाप्रदक्षिणम्॥मनसाप्यश्रुवे
गैश्चनन्यवर्त्ततमानुषम् ॥४९॥ यमिच्छेत्पुनरायान्तंनैनंदूरमनुव्रजेत्॥इत्यमात्यामाहाराजमूचुर्दशरथंवचः॥५०॥

नाश्रौषंत्वद्वचनमितिवक्ष्यसि किमर्थमेवमसत्यवचनंतत्राह चिरमिति दुःखस्यइदानीमनुभूयमानदुःखस्य चिरंविलम्बः पापिष्ठमतिदुःसहम् ॥ ४७ ॥
रामस्येति । तंजनंकौसल्यांपरिवेष्ट्यागतमवरोधजनमनुज्ञाप्यरामेणानुज्ञांप्रापय्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥ न्यवर्ततेति । राज्ञोजनः राजसंबन्ध्यवरोधजनः मा
नुषंमानुषाणांसमूहः समूहार्थेण्प्रत्ययः मनसाअश्रुवेगैश्च निवृत्तावरोधजनस्य मनसाअश्रुवेगैश्चसहनन्यवर्त्ततेतिसम्बन्धः ॥ ४९ ॥ कालोचितक
र्तव्यज्ञाः सचिवाः शास्त्रार्थकथनेनराजानंनिवर्तयन्ति यमिच्छेदिति ॥ ५० ॥

तेषामिति। व्यवस्थितः स्थितवान् ॥५१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्यानेचत्वारिंशःसर्गः ४१ तस्मिन्नित्यादि । कृताञ्जलौमातृपरिवेष्टितंपितरमुद्दिश्यकृताञ्जलौ अन्तःपुरेस्त्रीणांदशरथेनसमागतानामन्तःपुरवासिनीनांस्त्रीणाम् ॥ १ ॥ अनाथस्येति । तपस्विनः शोच्यस्य गम्यतइतिगतिः प्राप्यइतियावत् । शरणंरक्षिता शरणंगृहरक्षित्रोरित्यमरः ॥ २ ॥ नेति । अभिशप्तः मिथ्याभिशंसनं

तेषांवचःसर्वगुणोपपन्नंप्रस्विन्नगात्रःप्रविषण्णरूपः ॥ निशम्यराजाकृपणःसभार्योव्यवस्थितस्तंसुतमीक्षमाणः ॥५१॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

तस्मिंस्तुपुरुषव्याघ्रेविनिर्यातिकृताञ्जलौ ॥ आर्तशब्दोथसंजज्ञेस्त्रीणामन्तःपुरेमहान् ॥१॥ अनाथस्यजनस्यास्य दुर्बलस्यतपस्विनः ॥ योगतिःशरणंचासीत्सनाथः क्वनुगच्छति ॥ २ ॥ नक्रुद्ध्यत्यभिशप्तोपिक्रोधनीयानिवर्जयन्॥क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः क्वचिद्गतः ॥ ३ ॥ कौसल्यायांमहातेजायथामातरिवर्तते तथायोवर्त्ततेस्मासुमहात्माक्वनुगच्छति ॥४॥ कैकेय्याक्लिश्यमानेनराज्ञासंचोदितोवनम् ॥ परित्राताजनस्यास्यजगतःक्वनुगच्छति ॥५॥ अहोनिश्चेतनोराजाजीवलोकस्यसंप्रियम् ॥ धर्म्यंसत्यव्रतंरामंवनवासेप्रवत्स्यति ॥ ६ ॥ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः ॥ रुरुदुश्चैवदुःखार्त्ताःसस्वरंचविचुक्रुशुः ॥७॥ सतमन्तःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वाचासीत्सुदुःखितः ॥८॥ नाग्निहोत्राण्यहूयन्तनापचन्गृहमेधिनः ॥ अकुर्वन्नप्रजाःकार्यंसूर्यश्चान्तरधीयत ॥ ९ ॥

प्रापितः क्वचिदित्यस्यनक्रुद्ध्यतीत्यनेनसम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अहोइति । निश्चेतनः बुद्धिहीनः प्रवत्स्यतिप्रवासयति ॥६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नाग्निहोत्राणीति । नाहूयन्तअग्नीनामन्तर्द्धानाद्धोतॄणांव्यसनाच्चेतिभावः । अन्तरधीयत निस्तेजस्कोभूदित्यर्थः ॥ ❀ ॥ रामानुजीयम् ॥ ❀ ॥ नाग्नीत्यादि । अग्निहोत्राणिनाहूयन्त अग्नीनामन्तर्धानाद्धोतॄणांव्यसनातिशयाच्चनाहूयन्तेत्यर्थः सूर्यश्चान्तरधीयतसूर्यश्चास्तंगतइतिवक्तव्येअन्तर

धीयतेत्यभिधानाद्रामवनगमनव्यसनकर्शितःसन् दिवसशेषेसत्यन्तर्धानंप्राप्तवानित्यवगम्यते अत्रचकारोग्नीनामन्तर्धानंसमुच्चिनोति॥९॥व्यसृजन्निति। पाययन् अपाययन् आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः ❀ तनिश्लोकी ❀ पुत्रमिति।जननीनाभ्यनन्दतेति उत्सवेषुचसर्वेषुपितेवपरितुष्यतीत्याद्युक्तरीत्यापुत्रजननमारभ्यपितृवदङ्कमारोप्यलालयितरिवनंगच्छति किमनेनेतिव्यज्यते प्रथमजमिति गुणवान्ज्येष्ठोरामः किलप्रव्राजितः अस्यकागतिरिति लब्ध्वेति षष्टिवर्षसहस्रपर्यन्तमपुत्रेणराज्ञातिक्लेशेनसंपादितोप्येवंनिर्वासितः व्रतोपवासादिनियमेनबहुकालाल्लब्धोमत्पुत्रः किंवाभविष्यतीति ॥ १० ॥ त्रिशङ्कुरिति।त्रिशङ्कुरिक्ष्वाकुकुलकूटस्थः लोहिताङ्गोङ्गारकः बृहस्पतिबुधयोर्दारुणत्वं दारुणाङ्गारकसंयोगात् क्रूरस्थानगतत्वाद्वा त्रिशङ्कोर्ग्रहत्वाभावे पिच्छत्रिणोगच्छन्तीतिवद्व्यपदेशः त्रिशङ्कोः सोमप्राप्तिः ऋजुदेशत्वेनज्ञेया ननु पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपञ्चम्यांभरताग्रजइतिवक्ष्यमाणरीत्या तत्रैवकदाचित्पुष्ययोगसम्भावनयाचपञ्चम्यामभिषेकइतिसिद्धं तस्मिन्नेवचनिर्गतः तथाचकर्कटकस्थेचन्द्रेकथंबुधसमागमः तस्यसूर्यसमीपवर्त्तित्वात् उच्यते प्राप्तिरत्रनैकराशिस्थितिः किंतुक्वचित्प्राप्तिःक्वचिद्दृष्टिरितिनदोषः वक्रगत्यासमागमइत्यप्याहुः ॥११॥नक्षत्राणीति।विशाखाःइक्ष्वाकुदेशनक्षत्रं सधूमाइत्यनेनभाविराजविपत्सूच्यते ॥ १२ ॥ कालिकेति । कालिकानिलवेगेनमेघजालयुक्तप्रभञ्जनवेगेन मेघजालेचकालिकेत्यमरः । प्रचचालव्यसनातिशयात्प्रकम्पितमभूत्॥१३॥दिशइति । ग्रहःजात्येकवचनं नवग्रहाइत्यर्थः।नक्षत्रम्अश्विन्यादि नकिंचित्प्रचकाशेसप्तर्षिध्रुवादिकंनप्रचकाशइत्यर्थः॥१४॥ अकस्मादिति । अकस्मात्रामप्रव्राजनव्यतिरिक्तबन्धुविश्लेषणादिकारणंविनेत्यर्थः॥१५॥शोकेति। शोकपर्यायसन्तप्तःशोकपरम्परासन्तप्तः।१६।१७।

व्यसृजन्कवलान्नागागावोवत्सान्नपाययन्॥पुत्रंप्रथमजंलब्ध्वाजननीनाभ्यनन्दत॥१०॥त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्चबृहस्पतिबुधावपि॥दारुणाःसोममभ्येत्यग्रहाःसर्वेव्यवस्थिताः॥११॥नक्षत्राणिगतार्चींषिग्रहाश्चगततेजसः॥ विशाखास्तुसधूमाश्चनभसिप्रचकाशिरे॥१२॥कालिकानिलवेगेनमहोदधिरिवोत्थितः॥रामेवनंप्रव्राजितेनगरंप्रचचालतत्॥ १३ ॥ दिशःपर्याकुलाःसर्वास्तिमिरेणेवसंवृताः॥नग्रहोनापिनक्षत्रंप्रचकाशेनकिंचन॥१४॥ अकस्मान्नागरःसर्वोजनोदैन्यमुपागमत् ॥आहारेवाविहारेवानकश्चिदकरोन्मनः ॥१५॥ शोकपर्यायसंतप्तःसततंदीर्घमुच्छ्वसन्॥ अयोध्यायांजनःसर्वःशुशोचजगतीपतिम्॥१६॥बाष्पपर्याकुलमुखोराजमार्गगतोजनः॥नहृष्टोलक्ष्यतेकश्चित्सर्वःशोकपरायणः॥१७॥

॥१८॥अनर्थिनइति । सुताःस्त्रीणामनर्थिनः मातॄणांस्तन्यंनापेक्षन्तइत्यर्थः । भर्तारःस्त्रीणामनर्थिनः भ्रातरःअनर्थिनः अन्योन्यमितिशेषः। सर्वेअनुरक्ताः
सर्वे॥१९॥येत्विति । शयनंमूर्च्छांशयनमित्यर्थः । येत्वित्यनेनपूर्वेभ्योवैलक्षण्यमुच्यते चक्रवर्तीगतिमनुमेने श्रीकौसल्यामङ्गलाशासनमकरोत् तथान
भवन्ति सुहृदः तेषामेकोपिनकिंचिदकार्षीत् रामस्यसुहृदः पित्रोरपिगोप्यंरामोयेभ्यः प्रकाशयति तादृशाःसुशोभनहृदयाः सुहृदःआत्मानंत्यक्त्वा
राममेवरक्षन्तइत्यर्थः । सर्वेतइति तेषुकश्चिदप्यन्यादृशोनास्तीतिभावः। यदिसुहृदस्तर्हिपादौसंगृह्यरामोनिवर्त्यतामित्यत्राह मूढचेतसः प्रसन्नबुद्धिभिः
कर्तव्यंकथंबुद्धिहीनाः कुर्वन्तीतिभावः। ज्ञानभ्रंशस्यहेतुमाह शोकेति पर्वतेनेवशोकभारेणाक्रान्ताः शयनंनजहुःपर्वताक्रान्ताःकथमुत्तिष्ठेयुरितिभावः।
तदापारवश्यकालेनतुस्वयं स्वबुद्ध्याशयानाद्युत्तिष्ठन्ति ॥ २० ॥ ततइति । पुरन्दरेणेवमहीतित्रैलोक्याधिपतित्वादुक्तं । यद्वा पुरन्दरेणगोत्रभिदाहेतुना

नवातिपवनःशीतोनशशीसौम्यदर्शनः ॥ नसूर्यस्तपतेलोकंसर्वंपर्याकुलंजगत् ॥ १८ ॥ अनर्थिनःसुताःस्त्रीणांभ
र्तारोभ्रातरस्तथा ॥ सर्वेसर्वंपरित्यज्यराममेवान्वचिन्तयन् ॥ १९ ॥ येतुरामस्यसुहृदः सर्वेतेमूढचेतसः ॥ शो
कभारेणचाक्रान्ताःशयनंनजहुस्तदा ॥ २० ॥ ततस्त्वयोध्यारहितामहात्मनापुरन्दरेणेवमहीसपर्वता ॥ चचा
लघोरंभयशोकपीडितासनागयोधाश्वगणाननादच॥२१॥इतिश्रीमदयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः॥४१॥
यावत्तुनिर्यतस्तस्यरजोरूपमदृश्यत ॥ नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी ॥१॥ यावद्राजाप्रियंपुत्रंपश्यत्य
त्यन्तधार्मिकम् ॥ तावद्व्यवर्द्धतेवास्यधरण्यांपुत्रदर्शने ॥ २ ॥

पर्वतसहितामहीयथाचलतितद्रक्षकरामविश्लेषेणगजाश्वसहितायोध्या भयेनचचालेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे
पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४१ ॥

यावत्त्वित्यादि । निर्यतःनिर्गच्छतः तस्यरामस्यसंबन्धिरजोरूपंरजःस्वरूपंयावददृश्यत तावन्नसंजहार ननिवर्तितवान्॥१॥यावद्राजेति। पश्यतिरजोद्वा
रेणेतिशेषः पुत्रदर्शनेपुत्रदर्शननिमित्तं धरण्यांरजोव्यवर्द्धत मन्निमित्तकेनपुत्रदर्शनेनराजाकंचित्कालमाप्यायितोभवेदितिमत्वेवरजोव्यवर्द्धतेत्यर्थः ।
अथवा अस्यदेहोव्यवर्द्धत पुत्रदर्शनायोत्थायास्थितइत्यर्थः ॥ २ ॥

नपश्यतीति । आर्तःपीडितशरीरः विषण्णःदुःखितः ॥३॥ तस्येति।बाहुमन्वगात् उद्धरणार्थमितिभावः । भरतप्रियाप्रियभरता पार्श्वमित्यनेनकौसल्या
वत्बाहुं नालम्बितवतीतिगम्यते ॥४॥ तामिति।नयेननीत्या विनयेनसदाचारेण॥ ५॥कैकेयीति । नभार्यानचबान्धवी त्वमितिशेषः । नचबान्धवीपत्नी
त्वसंबन्धोपिनास्तीत्यर्थः । अणणन्तत्वात्ङीप्॥६॥ नकेवलंत्वयिसंबन्धाभावः त्वत्संबन्धिष्वपिममसंबन्धोनास्तीत्याह येचेति। नाहंतेषामिति प्रभुरिति

नपश्यतिरजोप्यस्ययदारामस्यभूमिपः॥तदार्तश्चविषण्णश्चपपातधरणीतले ॥ ३ ॥ तस्यदक्षिणमन्वागात्कौ
सल्याबाहुमङ्गना ॥ वामंचास्यान्वगात्पार्श्वंकैकेयीभरतप्रिया ॥ ४ ॥ तांनयेनचसंपन्नोधर्मेणविनयेनच ॥ उवा
चराजाकैकेयींसमीक्ष्यव्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ कैकेयिमाममाङ्गानिस्प्राक्षीस्त्वंदुष्टचारिणी ॥ नहित्वांद्रष्टुमिच्छा
मिनभार्यानचबान्धवी ॥ ६ ॥ येचत्वामनुजीवन्तिनाहंतेषांनतेमम ॥ केवलार्थपरांहित्वांत्यक्तधर्मांत्यजाम्यहम्
॥७॥अगृह्णांयच्चतेपाणिमग्निंपर्यणयंचयत् ॥ अनुजानामितत्सर्वमस्मिंल्लोकेपरत्रच ॥८॥ भरतश्चेत्प्रतीतःस्याद्रा
ज्यंप्राप्येदमव्ययम् ॥ यन्मेसदद्यात्प्रीत्यर्थंमांमातद्दत्तमागमत् ॥ ९ ॥ अथरेणुसमुध्वस्तंतमुत्थाप्यनराधिप
म् ॥ न्यवर्त्ततदादेवीकौसल्याशोककर्शिता ॥ १० ॥ हत्वेवब्राह्मणंकामात्स्पृष्ट्वाग्निमिवपाणिना ॥ अन्वतप्यत
धर्मात्मापुत्रंसंचिन्त्यतापसम् ॥११॥ निवृत्त्यैवनिवृत्त्यैवसीदतोरथवर्त्मसु ॥ राज्ञोनातिबभौरूपंग्रस्तस्यांशुम
तोयथा ॥ १२ ॥ विललापचदुःखार्त्तःप्रियंपुत्रमनुस्मरन् ॥ नगरान्तमनुप्राप्तंबुध्वापुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
वाहनानांचमुख्यानांवहतांतंममात्मजम् ॥ पदानिपथिदृश्यन्तेसमहात्मानदृश्यते ॥ १४ ॥

शेषः । नतेममशेषभूताइत्यर्थः॥७॥अग्निसाक्षिकमूढाकथंनभार्यास्यामित्यत्राह अगृह्णामिति । पर्यणयंप्रदक्षिणमनयम् अनुजानामिपरित्यजामीत्यर्थः ।
इहलोकेपरत्रच ऐहिकामामुष्मिकंच सर्वंत्वत्संबन्धेनागतं त्यजेयमित्यर्थः॥८॥भरतइति । प्रतीतःप्रमुदितइत्यर्थः। पित्रर्थंयदुदकादिकंदद्यात्तद्दत्तंमांमा
गमत्नोपतिष्ठेदित्यर्थः॥९॥अथेति।न्यवर्त्तत तेनसहेतिशेषः॥१०॥हत्वेति।तापसंतापसवेषधारिणम् ११ निवृत्त्येति।ग्रस्तस्यराहुग्रस्तस्य १२ १३ १४

यइति । वीज्यमानःचामरव्यजनादिभिरितिशेषः । स्त्रीभिःपरिचारिकाभिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उत्थास्यतीति । प्रस्रवणात्निर्झरात् तत्समीपादित्यर्थः
उत्सःप्रस्रवणंवारिप्रवाहोनिर्झरोझरइत्यमरः ॥ १७ ॥ द्रक्ष्यन्तीति । अनाथवत्गच्छन्तमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ सेति । सुखस्यसदोचितासुखस्यसदोचिता
कण्टकेष्वाक्रमणंपदविक्षेपः ॥ १९ ॥ अनभिज्ञेति । श्वापदानर्दितं श्वापदाःव्याघ्रादिहिंस्रपशवः तेषाम्आनर्दितंशब्दम् ॥२०॥२१॥ इतीति । अपस्ना
तः मृतस्नातः अपस्नातोमृतस्नातइत्यमरः । अरिष्टमशुभम् अरिष्टेतुशुभाशुभेइत्यमरः । ननुराममनुगम्यपुनः पुरप्रवेशसमयेअपस्नातोरिष्टमितिकथ
मश्लीलमुक्तं सत्यं दशरथोहितदानींनूनंभयमुपैष्यतीत्यादिनासीताविपत्तिशङ्कमानस्तद्द्वारारामविपत्तितन्मुखेनस्वस्यापिविनाशंशङ्कितवान्अतएव

यःसुखेषूपधानेषुशेतेचन्दनरूषितः ॥ वीज्यमानोमहार्हाभिःस्त्रीभिर्ममसुतोत्तमः॥ १५ ॥ सनूनंक्वचिदेवाद्यवृक्ष
मूलमुपाश्रितः ॥ काष्ठंवायदिवाश्मानमुपधायशयिष्यते ॥१६॥ उत्थास्यतिचमेदिन्याःकृपणःपांसुकुण्ठितः ॥
विनिश्वसन्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः ॥ १७॥ द्रक्ष्यन्तिनूनंपुरुषादीर्घबाहुंवनेचराः ॥ राममुत्थायगच्छन्तंलो
कनाथमनाथवत्॥१८॥सानूनंजनकस्येष्टासुतासुखसदोचिता॥कण्टकाक्रमणाक्रान्तावनमद्यगमिष्यति॥१९॥
अनभिज्ञावनानांसानूनंभयमुपैष्यति॥ श्वापदानर्दितंश्रुत्वागम्भीरंरोमहर्षणम् ॥ २० ॥ सकामाभवकैकेयिवि
धवाराज्यमावस ॥ नहितंपुरुषव्याघ्रंविनाजीवितुमुत्सहे ॥२१॥इत्येवंविलपन्राजाजनौघेनाभिसंवृतः ॥ अपस्ना
तइवारिष्टंप्रविवेशपुरोत्तमम् ॥ २२ ॥ शून्यचत्वरवेश्मान्तांसंवृतापणदेवताम् ॥ क्लान्तदुर्बलदुःखार्त्तांनात्याकीर्णं
महापथाम् ॥ २३ ॥ तामवेक्ष्यपुरींसर्वांराममेवानुचिन्तयन् ॥ विलपन्प्राविशद्राजागृहंसूर्यइवाम्बुदम् ॥ २४ ॥

सीताद्वारारामविपत्तिशङ्कयासकामाभवकैकेयीत्युक्तवान् स्वविनाशाभिप्रायेणविधवाराज्यमावसेत्युपदर्शितवांश्च तेनापस्नातइवेत्युक्तिः राजबुद्ध्य
नुसारादुचितैव॥२२॥शून्येत्यादि। शून्यचत्वरवेश्मान्तांनिर्जनचतुष्पथगृहद्वारां संवृतापणदेवतांपिहितापणदेवतागृहद्वारां क्लान्तदुर्बलदुःखार्तांचिन्ता
तिरेकेणक्लान्ता रामविरहेणनिःसत्वाःदुःखार्ताश्चजनाःयस्यांतथा अनेनसंचारक्षमासर्वैराममनुगताइति द्योत्यते नात्याकीर्णमहापथांक्वचित्क्वचित् दृ
श्यमानजनयुक्तमहापथामित्यर्थः । अवान्तरमार्गास्तुकेवलंनिर्जनाइतिभावः ॥ २३॥ २४ ॥

कीदृशंप्राविशदित्यपेक्षायामाह महाह्रदमिति । । अक्ष्योभ्यंसोरगतयाप्राविशादित्यनुषङ्गः ॥ २५ ॥ अथेति । गद्गदःशब्दोयस्यसतथोक्तः
मृदुउपांशु मन्दार्थमल्पार्थं शब्दप्रपञ्चवदित्यर्थः । अस्वरंकठस्वररहितम् ॥ २६ ॥ कौसल्यायाइति । नयन्तुद्वारदर्शिनइतिशेषः अन्यत्र
तद्व्यतिरिक्तस्त्रीगृहे ॥२७॥ इतीति। द्वारदर्शिनःमार्गप्रदर्शकाःद्वारपालकाः न्यवेश्यतनिवेशितः विनीतवत्विनीतार्हम् ॥२८॥ ततइति । लुलितंकलु
षितमितियावत् ॥ २९ ॥ पुत्रेति। नष्टचन्द्रमुपलक्षणमेतत् चन्द्रनक्षत्रता राहीनमित्यर्थः ❀ ॥तानिश्लोकी॥ ❀ दृष्टान्ताविरोधायनष्टनक्षत्रतारकमि

महाह्रदमिवाक्षोभ्यंसुपर्णेनहृतोरगम् ॥ रामेणरहितंवेश्मवैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥ २५ ॥ अथगद्गदशब्दस्तुविलपन्म
नुजाधिपः ॥ उवाचमृदुमन्दार्थंवचनंदीनमस्वरम् ॥२६॥ कौसल्यायागृहंशीघ्रंराममातुर्नयन्तुमाम् ॥नह्यन्यत्रम
माश्वासोहृदयस्यभविष्यति ॥ २७॥ इतिब्रुवन्तंराजानमनयन्द्वारदर्शिनः ॥ कौसल्यायागृहंतत्रन्यवेश्यतविनी
तवत् ॥ २८ ॥ ततस्तस्यप्रविष्टस्यकौसल्यायानिवेशनम् ॥ अधिरुह्यापिशयनंबभूवलुलितंमनः ॥ २९ ॥ पुत्रद्वय
विहीनंचस्नुषयापिविवर्जितम् ॥ अपश्यद्भवनंराजानष्टचन्द्रमिवाम्बरम् ॥३०॥ तच्चदृष्ट्वामहाराजोभुजमुद्यम्यवी
र्यवान् ॥ उच्चैःस्वरेणचुक्रोशहाराघवजहासिमाम् ॥ ३१ ॥ सुखिताबततंकालंजीविष्यन्तिनरोत्तमाः ॥ परिष्वज
न्तोयेरामंद्रक्ष्यन्तिपुनरागतम् ॥३२॥ अथरात्र्यांप्रपन्नायांकालरात्र्यामिवात्मनः ॥ अर्द्धरात्रेदशरथःकौसल्या
मिदमब्रवीत् ॥३३॥ रामंमेनुगताद्दृष्टिरद्यापिनानिवर्त्तते ॥ नत्वापश्यामिकौसल्येसाधुमापाणिनास्पृश ॥३४॥

त्यध्याहार्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सुखिताइति । तंकालंतस्मिन्कालेतावत्कालमितिवा ॥ ३२ ॥ अथेति। कालरात्र्यांसंहाररात्र्यां प्रपन्नायांप्राप्तायाम्
॥ ३३ ॥ राममिति। राममनुगताद्दृष्टिः समुद्गृहीतंपुनः किंनिवर्त्तते मेदृष्टिः षष्टिवर्षसहस्रंकृतोपवासादिकंनिवर्तते अद्यापिननिवर्त्तते तद्दर्शनाभावे
पितन्मातृत्वद्दर्शनंकर्तुमुचितेकालेपिननिवर्तते । नत्वापश्यामिकौसल्ये रामदर्शनंविनाकैकेयीमुखदर्शनपापनिवृत्तयेत्वन्मुखंद्रष्टुमुत्सुकोस्मि त
दपिनलब्धं साधुमांपाणिनास्पृश नित्यानुमेयानीन्द्रियाणिकार्यकल्पानि रूपग्रहणाभावात्चक्षुरिन्द्रियगतमित्यवगतं त्वगिन्द्रियमस्तिनवेतिसंप्रति
जानीहि साधुकैकेय्याकृतसंकेतोरामंनिर्यापितवान् अद्यकिंचिदभिनयंकरोतीतिमन्येयःअयमज्ञानादेवंकृतवानितिसमनस्कतयास्पृश यद्वा मांपाणि

नास्पृश राममातृत्वात्तवपाणिस्पर्शेनंरामस्पर्शनमितिभावः ❀ तनिश्लोकी ❀ पञ्चेन्द्रियाणांप्रत्येकमनन्यार्हशेषत्वमुच्यते राममिति । रामंगुणसागरंननिर्वततेसमुद्रगृहीतंपुनरायातिकिम् समुद्रइव गांभीर्ये । गुणानामाकरोमहानिति समुद्रस्थानत्वमुक्तम् । यद्वा रामं मेनुगताद्दृष्टिः रामंरमयतांवरमिति चेतनाचेतनविभागानादरेणरमयितृत्वगुणस्सखलु सर्वत्र चक्षुःखलुरूपग्राहकं अत्रतु रामेरूपं चक्षुर्ग्राहकं अनुगतपदार्थदर्शनसमर्थंचक्षुरघुना संचारक्षमं जातम् । कामरूप्यनुसंचरन्नित्याद्युक्तचेतनकृत्यमचेतनं करोति देशविशेषे परमपदे क्रियमाणमनुसंचरणं संसारचक्रेरामंप्रतिक्रियते । यद्व दृष्टिःराममनुगता चक्षुर्देवानामुतमर्त्यानामिति देवमनुष्यादिदृष्टिभूतोरामःपुरतोगच्छति अहंतिष्ठामिवेत्यनुगता दृष्टिः दृशिर्प्रेक्षणइतिनिष्पन्ना सारासारविवेकशालिनी विशेषग्रहणशक्ता राममनुगता ममहितकारिणी स्वहितं नकरोति किं अस्वतन्त्रा मेदृष्टिः कथमेवंस्वातन्त्र्यकृतवती शेष्यतिशयाधानं खलूचितं शेषवस्तुनः । यद्वा मेदृष्टिःराममनुगता मर्मचिरपरिचिता मांविहाय राममनुगतेत्यभिसारिकासमाधिः । यद्वा मेदृष्टिः कैकेयीमन्थरादिदृष्टिश्चेदेवं नकरोत्येव नन्दामिपश्यन्नपिदर्शनेनेत्येवं चिरपरिचयं संपादितवानहं खलु । यद्वा मेदृष्टिः सर्वत्रविषयेषु चपलस्यममदृष्टिः कथं चापल्यं नगच्छति विहायगतामपिमेदृष्टिरित्याहमनुरक्तिंकरोमि मातरंविहायपतिमनुसृतांकन्यां ममेयमित्यभिमानवत् । ममेन्द्रियंचेन्मामनुसृत्यतिष्ठेत् कथमन्यमनुसरेत् । स्वविषयानुसरणं नदोष इतिचेत्तत्राह अद्यापिननिवर्तते अतिक्रान्तेपिराघवइति स्वगोचरातिक्रमेपिननिवर्तते कैकेयीमुखनिरीक्षणव्रीडयाकिम् यद्वा नचपुनरावर्ततइत्युक्तापुनरावृत्तिं प्राप्ता किम् अनिवर्तनेयुक्तिमाह नत्वापश्यामीति । पुनरागताचेत्तवदर्शनं ममकथंन स्यात् त्वानपश्यामि स्वरेणपुरोवस्थितां निर्दिशामि नचक्षुषापश्यतीतिश्रुत्यातन्मुखदर्शनालाभेपि तन्मातुस्तवमुखंवा पश्यामीत्यभिलषितं तच्चनलब्धं राममनुगताद्दृष्टिः नत्वापश्यामि रामेनिमग्नाद्दृष्टिः अन्यंस्पृशातिकिम् । चक्षुरिन्द्रियनाशेपिवागिन्द्रियेणप्राणिमीत्याशयेनाह कौसल्येइति । एषमेजीवितस्यान्तो रामोयद्यभिषिच्यतेइति व्यतिरेककाष्ठभूतायाः कैकेय्याः किंपुनः प्रोषिते तातध्रुवं मरणमेवमेइत्यन्वयकाष्ठभूताखलु त्वम् । कौसल्ये कौसल्यालोकभर्त्तारं सुषुवे यंमनस्विनीतिचिरकालप्रार्थनयालोकरक्षणार्थं संपादनंकृतं तदिदानीं तवदुःखायजातं खलु । यद्वा कौसल्येत्वानपश्यामि अनर्थकरकैकेयींपश्यच्चक्षुस्तद्दुःखनिवारणायत्वां नपश्यतिकिम्। रामविश्लेषासहनेनसीदन्त्याःदशरथविश्लेषोपिभविष्यतिवेति भीत्यानिकटमागतामाह साध्विति ममकृत्स्नक्लेशनिवारणाय पाणिनामां संमृज्य आश्वासय तवादर्शनेन चक्षुरिन्द्रियं गतामितिनिश्चिनोमि तववाक्यश्रवणेन श्रोत्रेन्द्रियं तिष्ठतीतिजानामि कौसल्येइत्युक्त्या वागिन्द्रियमपितिष्ठतीति निश्चिनोमि गन्धग्रहणाभावेन राममूर्द्धोपाघ्राणाय घ्राणेन्द्रियंगतमितिनि

श्चिनोमि महाविषयलाभेनतदितरविषयस्यातितुच्छत्वात्स्पर्शेन्द्रियंगतंवा तिष्ठतिवेतिनिश्चेतव्यं चोरस्यगृहं प्रविश्यकानिचिद्वस्तूनिगृहीत्वागमनानन्तरं यजमानो अन्धकारे किंकिंगतमिति तत्तद्वस्तुस्पृशन् पत्न्यादीन्पृच्छति तत्समाधिरत्रद्योत्यते । साधुस्पृशप्रकृतिसंबन्धकृतं कालुष्यमिदंस्थिरंनभवति अतःअजुगुप्सनेनस्पृश पाणिनास्पृशअग्निसाक्षिकं प्रीतिपूर्वकं यथास्पृष्टंतथास्पृश रामसंस्पर्शान्वयव्यतिरेकानुसन्धानजीवनंमांतत्प्रतिनिधितयातन्मातात्वंस्पृशभगवत्स्पर्शालाभेतत्संबन्धिस्पर्शेनापिजीवितुंशक्यं वाहिवातयतःकान्तेतिवत् । जन्मान्तरसुकृतवशेनश्रीरामे अतीवपरत्वज्ञानमस्ति वादशरथस्यकौसल्यायाश्च कथमुभयोः रामपरत्वानुसंधानपूर्वकसंभाषणमित्युक्तौ ऋषिरेव दशरथादिवचनरीत्या पुनःपुनःपरत्वानुसंधानं

तंराममेवानुविचिन्तयन्तंसमीक्ष्यदेवीशयनेनरेन्द्रम् ॥ उपोपविश्याधिकमार्तरूपाविनिश्वसन्तीविललापकृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदयो०सर्गः ॥४२॥ ॥ ततःसमीक्ष्यशयनेसन्नंशोकेनपार्थिवम् ॥कौसल्यापुत्रशोकार्तातमुवाचमहीपतिम् ॥१॥राघवेनरशार्दूलेविषमुप्त्वाविजिह्मताम् ॥विचरिष्यतिकैकेयीनिर्मुक्तेवहिपन्नगी ॥ २ ॥ विवास्यरामंसुभगालब्धकामासमाहिता ॥त्रासयिष्यतिमांभूयोदुष्टाहिरिववेश्मनि ॥३॥ अथस्मनगरेरामश्चरन्भैक्षंगृहेवसेत् ॥कामकारोवरंदातुमपिदासंममात्मजम् ॥४॥पातयित्वातुकैकेय्यारामंस्थानाद्यथेष्टतः ॥ प्रदिष्टोरक्षसांभागःपर्वणीवाहिताग्निना ॥५॥गजराजगतिर्वीरोमहाबाहुर्धनुर्धरः ॥वनमाविशतेनूनंसभार्यःसहलक्ष्मणः ६

करोतीति संप्रदायः ॥ ३४ ॥ तमिति । उपोपविश्यशयनसमीपेउपविश्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥

ततइत्यादि ॥१॥राघवइति । विजिह्मतांविषंकौटिल्यरूपंविषं राघवेउप्त्वानिक्षिप्य निर्मुक्तामुक्तकञ्चुकी निर्मुक्तोमुक्तकञ्चुकइत्यमरः ।अनेनक्रौर्यातिशय उक्तः ॥२॥३॥अथस्मेति । अथापिभरतेराज्यदानस्यावश्यकत्वेपि रामोनगरेभैक्षंचरन्सन्गृहेवसेत् वनेविवासनंकिमर्थं राज्याभावेपिममात्मजम् भरतस्यदासंदातुंकामकारःइच्छा वरम् वनवासाच्छ्रेष्ठतमः ॥४॥पातयित्वेति । रामंस्वस्थानात् यथेष्टतःस्वेच्छया अमर्यादयापातयित्वात्वया रामायप्रदेयोराज्यभागःकैकेय्याःप्रदिष्टः कथमिवआहिताग्निनापर्वणिदेवेभ्योदेयःहविर्भागः पुरोडाशैकदेशः रक्षसामिव सर्वथानुचितंत्वयाकृतमितिभावः ॥५॥६॥

वनइति । वनेअदृष्टदुःखानाम् अदृष्टवनदुःखानामित्यर्थः । कैकेय्यानुमते कैकैय्याअनुमतेस्थितेनेतिशेषः । सवर्णदीर्घआर्षः त्यक्तानांसीतारामलक्ष्मणानाम् ॥ ७ ॥ तइति । रत्नहीनाःश्रेष्ठवस्तुहीनाः रत्नंस्वजातौश्रेष्ठेपीत्यमरः । प्रवरशय्यासनादिहीनाइत्यर्थः । तरुणीचतरुणौचतरुणाः पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः । फलकालेफलभोगकाले ॥८॥ अपीति । सकालःवनात्प्रत्यागमनकालः अपिःसंभावनायाम् इदानीमद्यदिनेस्यात् स्यात्किमित्यर्थः । शोकक्षयःशोकक्षयकरः यत्यस्मिन्काले ॥ ९ ॥ सुप्त्वेति । उपस्थितौनगरसमीपमागतौ ॥ १० ॥ कदेति । पुरीपौरजनः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

वनेत्वदृष्टदुःखानांकैकेय्यानुमतेत्वया ॥ त्यक्तानांवनवासायकान्ववस्थाभविष्यति ॥ ७ ॥ तेरत्नहीनास्तरुणाः फलकालेविवासिताः ॥ कथंवत्स्यन्तिकृपणाःफलमूलैःकृताशनाः ॥ ८ ॥ अपीदानींसकालःस्यान्ममशोकक्षयः शिवः ॥ सभार्यंयत्सहभ्रात्रापश्येयमिहराघवम् ॥९॥ सुप्त्वैवोपस्थितौवीरौकदायोध्यांगमिष्यतः ॥यशस्विनीत्दृष्टजनासूच्छ्रितध्वजमालिनी॥१०॥ कदाप्रेक्ष्यनरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ ॥ नन्दिष्यतिपुरीहृष्टासमुद्रइव पर्वणि ॥ ११ ॥ कदायोध्यांमहाबाहुःपुरींवीरःप्रवेक्ष्यति ॥ पुरस्कृत्यरथेसीतांवृषभोगोवधूमिव ॥ १२ ॥ कदाप्राणिसहस्राणिराजमार्गेममात्मजौ ॥ लाजैरवकरिष्यन्तिप्रविशन्तावरिन्दमौ ॥१३॥ प्रविशन्तौकदायोध्यांद्रक्ष्यामिशुभकुण्डलौ॥उदग्रायुधनिस्त्रिंशौसशृङ्गाविवपर्वतौ ॥१४॥ कदासुमनसःकन्याद्विजातीनांफलानिच ॥ प्रदिशन्त्यःपुरींहृष्टाःकरिष्यन्तिप्रदक्षिणम्॥१५॥कदापरिणतोबुद्ध्यावयसाचामरप्रभः॥अभ्युपैष्यतिधर्मज्ञास्त्रिवर्षइवलालयन् ॥१६॥ निःसंशयंमयामन्येपुरावीरकदर्यया॥ पातुकामेषुवत्सेषुमातृणांशातिताःस्तनाः॥१७॥

प्रविशन्ताविति । उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ आयुधशब्देनात्रधनुरुच्यते निस्त्रिंशःखड्गः खड्गेतुनिस्त्रिंशइत्यमरः ॥ १४ ॥ कदेति । द्विजातीनाम्ब्राह्मणानाम् कन्याःसुमनसःपुष्पाणिफलानिचप्रदिशन्त्यःसत्यः पुरींकदाप्रदक्षिणम्करिष्यन्ति अयमौत्तराणांमङ्गलाचारः ॥ १५ ॥ कदेति । बुद्ध्यापरिणतःज्ञानवृद्धइत्यर्थः । वयसाचामरप्रभःपञ्चविंशतिवर्षइत्यर्थः । अमराहिसदापञ्चविंशतिवर्षाः लालयन्लालनाञ्जनयन् ॥ १६ ॥ निःसंशयमिति । कदर्ययाक्षुद्रया पातुकामेषुस्तन्यपानकामेषु शातिताःवियोजिताइतियावत् ॥ १७ ॥

साहमिति । बालवत्सागौरिववत्सलासाहं सिंहेनगौरिवकैकेय्याबलाद्विवत्साकृतेतिसम्बन्धः ॥ १८ ॥ नहीति । तावद्गुणैर्जुष्टंयावन्तः कल्याणगुणाः
सन्ति तावद्भिर्गुणैर्युक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥ नहीति । कल्प्यतेदैवेनेतिशेषः । कल्पतइतिपाठे विद्यतइत्यर्थः॥२०॥अयमिति । दीपयतेसंतापयति उद्धतप्र
भःउत्कटकिरणः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥
विलपन्तीमित्यादि। इदंवक्ष्यमाणम् ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ सुमित्रामुखेनपरत्वंश्रीरामस्यअभिव्यनक्ति विलपन्तीमित्यादि । इदंवक्ष्यमाणम् जन्मा
न्तरसुकृतवशेनतारामन्दोदर्योरिवसुमित्रायाःपरत्वज्ञानमस्तीतिसंप्रदायः वक्तृवैलक्षण्याच्चध्वनिभेदः सचालङ्कारिकैरङ्गीकृतः धर्मेस्थितासिद्धधर्मेरा

साहंगौरिवसिंहेनविवत्सावत्सलाकृता॥कैकेय्यापुरुषव्याघ्रबालवत्सेवगौर्बलात्॥१८॥नहितावद्गुणैर्जुष्टंसर्वशास्त्र
विशारदम् ॥ एकपुत्राविनापुत्रमहंजीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ नहिमेजीवितेकिंचित्सामर्थ्यमिहकल्प्यते ॥ अपश्य
न्त्याःप्रियंपुत्रंमहाबाहुंमहाबलम् ॥ २० ॥ अयंहिमांदीपयतेसमुत्थितस्तनूजशोकप्रभवोहुताशनः॥ महीमिमांर
श्मिभिरुद्धतप्रभोयथानिदाघेभगवान्दिवाकरः ॥ २१ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥
विलपन्तींतथातांतुकौसल्यांप्रमदोत्तमाम्॥इदंधर्म्येस्थिताधर्म्यंसुमित्रावाक्यमब्रवीत्॥१॥तवार्येसद्गुणैर्युक्तःसपु
त्रःपुरुषोत्तमः॥किंतेविलपितेनैवंकृपणंरुदितेनवा॥२॥यस्तवार्येगतःपुत्रस्त्यक्त्वाराज्यंमहाबलः॥साधुकुर्वन्महा
त्मानंपितरंसत्यवादिनम्॥३॥शिष्टैराचरितेसम्यक्छश्वत्प्रेत्यफलोदये॥रामोधर्मेस्थितःश्रेष्ठोनसशोच्यःकदाचन४

मेलग्नचित्ता यद्वा धर्मे जन्मान्तरसुकृते धर्म्यं विशिष्टधर्मादनपेतम् ॥१॥ सत्पुरुषाचरितंधर्ममाचरन्तंरामंप्रतिसन्तोषेकर्त्तव्ये किमर्थोविषादःकृतइति
कौसल्यांसमाश्वासयति तवेत्यादिना ॥तनिश्लोकी॥आर्येमहाभागे तवपुत्रःसःवेदान्तवेद्यःपुरुषोत्तमोनारायणः तत्रहेतुमाह सद्गुणैर्युक्तः अनितरसाधारणा
नवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणैर्युक्तः श्रीपतिः पुरुषोत्तमइतिनिघण्टुः । तच्छब्दस्यसंनिहितपुरुषोत्तमविशेषणत्वेनवेदान्तप्रसिद्धिद्योतकत्वात्
अतःपुत्रबुद्ध्यानशोच्यइत्याह किंतइति ॥२॥ यइत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं शिष्टैरिति । प्रेत्यफलोदयेआमुष्मिकफलकारणे ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥
ननु पुरुषोत्तमश्चेत्कथंकर्मप्रावण्यंतत्राह शिष्टैराचरितइति । अनेनलोकानुग्रहार्थत्वमुक्तं प्रेत्यफलोदयेदशरथस्यपरलोकहिते लोकानुग्रहार्थत्वंप्रदर्श

यतिश्रेष्ठइति। श्रेष्ठाचरणमितरानुग्राहकमितिभावः यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनइतिगीतावचनात् वक्ष्यतिचकामवृत्तस्त्वयंलोकः कृत्स्नः समुप
वर्तते। यद्वृत्ताःसन्तिराजानस्तद्वृत्ताःसन्तिहिप्रजाइति ॥ ३ ॥ ४ ॥ पितृवचनपरिपालकेरामेशोकोनकार्यइत्युक्त्वालक्ष्मणसीतयोरपिस्वस्वधर्मनिष्ठत्वा
त्तद्विषयेपिशोकोनकार्यः अपितुप्राप्तलाभत्वात्सन्तोषएवकार्यइत्याह वर्ततइत्यादिना। अत्रवइतिगायत्र्याःपञ्चमाक्षरं।वर्ततेकरोति वृत्तिंशुश्रूषांअ
स्मिन्रामे तस्यलक्ष्मणस्य ❀ तनिश्लोकी ❀ शेषस्वरूपानुगुणकैङ्कर्यनिष्ठतयालक्ष्मणोपिनशोच्यइत्याह उत्तमांनिरतिशयपुरुषार्थरूपांवृत्तिंकैङ्कर्यंका
ष्ठांवर्ततेअनुतिष्ठति अनघःप्रमादरहितः सर्वभूतेषुदयावान् समत्वबुद्ध्यासर्वत्रकृपामैत्र्यादियुक्तः तस्यमहात्मनःमहानुभावस्य लाभःकैङ्कर्यमेवपुरुषार्थः
॥ ५ ॥अरण्येति। अरण्यवासेयद्दुःखंतद्दुःखंजानतीवैजानन्त्येवतवात्मजमनुगच्छति स्त्रीणांभर्त्ताहिदैवतमित्युक्तरीत्यानुगच्छतीत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀
सहधर्मचारिणीचनशोच्येत्याह वैदेहीविदेहवंशोत्पन्ना अनेनअयोनिजात्वंव्यज्यते वैदेहस्तु विदेहतइतिपौराणिकोक्तिः॥६॥ कीर्तीति।कीर्तिभूतांपताकां

वर्त्ततेचोत्तमांवृत्तिंलक्ष्मणोस्मिन्सदानघः ॥ दयावान्सर्वभूतेषुलाभस्तस्यमहात्मनः ॥ ५ ॥ अरण्यवासेयद्दुः
खंजानतीवैसुखोचिता॥अनुगच्छतिवैदेहीधर्मात्मानंतवात्मजम्॥६॥कीर्त्तिभूतांपताकांयोलोकेभ्रमयतिप्रभुः॥
धर्मसत्यव्रतधनःकिंनप्राप्तस्तवात्मजः ॥७॥ व्यक्तंरामस्यविज्ञायशौचंमाहात्म्यमुत्तमम्॥नगात्रमंशुभिःसूर्यःसं
तापयितुमर्हति ॥ ८ ॥ शिवःसर्वेषुकालेषुकाननेभ्योविनिःसृतः ॥ राघवंयुक्तशीतोष्णःसेविष्यतिसुखोनिलः ॥९॥

कीर्तिरूपंध्वजं भ्रामयतिसंचारयति सर्वभूतविदितप्रख्यातिकइत्यर्थः तवात्मजः किंश्रेयःनप्राप्तः सर्वस्यापिश्रेयसोयोग्यइत्यर्थः। अतोनशोच्यइतिभावः
❀ तनिश्लोकी ❀ तस्यनाममहद्यशइतिश्रुत्यर्थंव्यञ्जयति कीर्तीति। दमःजितहृषीकत्वंव्रतम्आश्रितापरित्यागः ॥ ७ ॥ तदेतद्विशिनष्टि व्यक्तमित्या
दि। शौचंत्रिविधकरणशुचित्वंमाहात्म्यंसर्वोत्तमत्वम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀॥ सर्वदेवानांतदाज्ञाकारित्वेनआनुकूल्यमाह रामस्यउत्तमंमाहात्म्यंनिःसी
माभ्यधिकमाहात्म्यंविज्ञाय सन्तापयितुंनार्हति तत्सम्भावनैवनास्तीत्यर्थः। अनेनभीषोदेतिसूर्यइतिश्रुत्यर्थउक्तः ॥ ८ ॥ शिवइति। सर्वेषुकाले
षुवसन्तादिकालेषु युक्तशीतोष्णःतत्तत्कालोचितद्रव्यसंस्पर्शनेनसम्पादितशीतोष्णस्पर्शइत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ भीषास्माद्वातःपवतइतिश्रुत्यर्थम
भिव्यनक्ति शिवइत्यनुद्वेगकारित्वेनमान्द्यमुक्तम् काननेभ्यइतिसौरभ्यमुक्तम् विनिःसृतइतिशैत्यमुक्तम् ॥ ९ ॥

॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ परिष्वजन्पितेवचन्द्रमारश्मिभिः संस्पृशयन्ह्लादयिष्यतीत्यन्वयः एतेनएतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेसूर्याचन्द्रमसौविधृतौतिष्ठतइतिश्रुत्यर्थोव्यञ्जितः ॥ १० ॥ ददाविति । तिमिध्वजःशम्बरः वैजयन्तमितिख्यातंपुरंयत्रतिमिध्वजः । सशम्बरइतिख्यातः शतमायोमहासुरइत्युक्तत्वात् तत्सुतंदानवेन्द्रंहतंदृष्ट्वायस्मैरामाय दिव्यास्त्राणिददौ । यदाव्रजतिसंग्रामंग्रामार्थेनगरस्यवा । गत्वासौमित्रिसहितोनाविजित्यनिवर्त्ततइत्यभिधानात् । कदाचिद्रामोदण्डकारण्यंगत्वावैजयन्तपुरंनिरुध्यदशरथविरोधिभूतशम्बरसुतंहतवान् तेनप्रीतोब्रह्मारामायदिव्यास्त्राणिददावित्यवगम्यते ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ चतुर्मुखाकिंचित्कारमाह ददाविति ॥ ११ ॥ सशूरइति । अरण्यस्थोपीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ वनेरामस्यसौख्यंभवतुभरतस्यरूढमूलत्वात् रामस्यराज्यंनसिद्ध्यतीत्याशङ्क्याह यस्येति ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ यस्यरामस्यइषुपथंप्राप्य

शयानमनघंरात्रौपितेवाभिपरिष्वजन् ॥ रश्मिभिःसंस्पृशन्शीतैश्चन्द्रमाह्लादयिष्यति ॥१०॥ ददौचास्त्राणिदिव्यानियस्मैब्रह्मामहौजसे ॥ दानवेन्द्रंहतंदृष्ट्वातिमिध्वजसुतंरणे॥११॥सशूरःपुरुषव्याघ्रःस्वबाहुबलमाश्रितः ॥ असन्त्रस्तोप्यरण्यस्थोवेश्मनीवनिवत्स्यति॥१२॥यस्येषुपथमासाद्यविनाशंयान्तिशत्रवः॥कथंनपृथिवीतस्यशासनेस्थातुमर्हति॥१३॥याश्रीःशौर्यंचरामस्ययाचकल्याणसत्त्वता॥निवृत्तारण्यवासःसक्षिप्रंराज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥ सूर्यस्यापिभवेत्सूर्योह्यग्नेरग्निःप्रभोःप्रभुः ॥ श्रियःश्रीश्चभवेदग्र्याकीर्तिःकीर्त्याःक्षमाक्षमा ॥ १५ ॥

शत्रवोनाशंयान्ति तस्यशासनेइयंपृथिवीस्थातुंकथंनार्हतिअर्हत्येव ॥ १३ ॥ येति । रामस्ययाश्रीःसर्वलक्ष्मणसंपन्नागात्रशोभा यच्च शौर्यंशूरोजेता तस्यभावःशौर्यं शूरोवीरश्चविक्रान्तोजेतेत्यमरः । याचकल्याणसत्त्वताप्रशस्तबलयुक्तता एतैरसाधारणहेतुभिःसरामःक्षिप्रंराज्यमवाप्स्यतीतिसंबन्धः ॥१४॥ सूर्यस्येत्यादि । सूर्यस्यापिसूर्योभवेत् सकलजगत्प्रकाशकस्यसूर्यस्यापिप्रकाशकोभवेत् अग्नेरग्निःदाहकस्याप्यग्नेर्दाहकः। प्रभोःप्रभुःसर्वनियन्तुरपिनियन्ता श्रियःश्रीःसंपदोपिसंपत् यद्वा कान्तेरपिकान्तिःकान्तेरप्यतिशयावहइत्यर्थः । क्षमाक्षमाक्षमायाअप्यतिशयोनेनेतिभावः दैवतंदैवतानांच दैवतानामपिसकलकार्यनिर्वहणक्षमइत्यर्थः । भूतानाम्भूतसत्तमः उत्तमभूतमित्यर्थः । भूतत्वंसत्ता सर्वेषांसत्तातत्सत्ताधीनेतिभावः तस्यैवंभूतस्यसर्वगुणसंपन्नस्यदेशेवनेवापुरेवाकेअगुणाःनकोपीत्यर्थः । अगुणःप्रतिबन्धकीभूतइतियावत् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥

तमेवभान्तमनुभातिसर्वमितिश्रुत्यर्थमुपपादयति सूर्यस्यसकललोकप्रकाशकस्यापिप्रकाशकः सवितृमण्डलान्तर्वर्तीसन् स्फटिकमुकुरान्तःस्थितदीपन्यायेनप्रकाशयतीतिपरमार्थः । अग्नेरग्निःअग्नेर्वस्तुपरिपाकदाहकत्वादिकंतत्सङ्कल्पाधीनमित्यर्थः । अहंवैश्वानरोभूत्वेत्यादिश्रवणात् प्रभोःप्रभुःब्रह्मरुद्रादेःसृष्ट्यादिसामर्थ्यप्रदानेननिर्वाहकः श्रियःश्रीःब्रह्मादीनांयत्कटाक्षलेशायत्तमीश्वरत्वम् नारायणस्यापियदपाङ्गभूयस्त्वनिबन्धनंपरब्रह्मत्वम् तस्याअपियदाश्रयणात्श्रीत्वम्सिध्यतीति स्वस्मिन्नीश्वरत्वपूर्तिनिमित्तायालक्ष्म्याअपिस्वरूपनिर्वाहकइत्यर्थः । कीर्त्याःकीर्तिस्तस्यनाममहद्यशइतियत्संबन्धान्महत्त्वमनितरसाधारणमितिकृत्वाकीर्त्याअपिकीर्त्यावहः क्षमाक्षमासर्वाधारभूतायाःभूमेराधारइत्यर्थः । यस्मिन्द्यौःपृथिवीचा

दैवतंदैवतानांचभूतानांभूतसत्तमः॥तस्यकेह्यगुणादेविराष्ट्रेवाप्यथवापुरे॥१६॥पृथिव्यासहवैदेह्याश्रियाचपुरुषर्षभः॥क्षिप्रंतिसृभिरेताभिःसहरामोभिषेक्ष्यति॥१७॥दुःखजंविसृजत्यास्रंनिष्क्रामन्तमुदीक्ष्ययम्॥ अयोध्यायांजनाःसर्वेशोकवेगसमाहताः॥१८॥कुशचीरधरंदेवंगच्छन्तमपराजितम्॥ सीतेवानुगतालक्ष्मीःतस्यकिन्नामदुर्लभम्॥१९॥धनुर्ग्रहवरोयस्यबाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम्॥लक्ष्मणोव्रजतिह्यग्रेतस्यकिन्नामदुर्लभम्॥२०॥ निवृत्तवनवासंतंद्रष्टासिपुनरागतम्॥जहिशोकंचमोहंचदेविसत्यंब्रवीमिते॥२१॥ शिरसाचरणावेतौवन्दमानमनिन्दिते॥पुनर्द्रक्ष्यसिकल्याणिपुत्रंचन्द्रमिवोदितम्॥२२॥पुनःप्रविष्टंदृष्ट्वातमभिषिक्तंमहाश्रियम्॥समुत्स्रक्ष्यसिनेत्राभ्यांक्षिप्रमानन्दजंपयः॥ २३ ॥

न्तरीक्षमित्यादिश्रुतेःदैवतानांदैवतमित्यनेनतंदैवतानांपरमंचदैवतमितिश्रुत्यर्थउक्तः । भूतानांभूतसत्तमःसत्तामात्रवतांसत्तानिर्वाहकः। एवंकल्याणगुणाकरत्वमभिव्यज्यहेयगुणविरोधित्वंव्यञ्जयति तस्यकइतिराष्ट्रेवाप्यथवापुरेइतिविभूतिद्वयसंबन्धेपिअजहत्स्वरूपत्वंव्यञ्जितम् । दोषविरोधित्वम्अपहतपाप्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमितिद्योतयितुंहिशब्दप्रयोगः॥१५॥१६॥पृथिव्येति । सहेत्यत्रसइतिपदच्छेदः सरामःपृथिव्यावैदेह्याश्रियाविजयलक्ष्म्याचएताभिःतिसृभिःसहक्षिप्रमभिषेक्ष्यति हेतिसम्बन्धः ॥१७॥ दुःखजमिति।अस्यश्लोकस्यपृथिव्यासहेतिपूर्वश्लोकस्थेनसरामोभिषेक्ष्यतीत्यनेनसम्बन्धः ॥ १८ ॥ कुशचीरेति । लक्ष्मीरिवस्थितासीतानुगतेत्यन्वयः अनेनराज्यश्रीरन्यन्नपरिगृह्णातीतिद्योत्यते॥१९॥धनुर्ग्रहेति । धनुर्ग्रहवरःधनुर्द्धरश्रेष्ठः॥२०॥२१॥ शिरसेति । एतौपरिदृश्यमानसर्वलक्षणसम्पन्नौ उदितश्चन्द्रंप्रतिपच्चन्द्रम्॥२२॥२३॥

माशोकइति। हेदेवि रामेअशिवम् अशुभम् नदृश्यते अतः शोकःप्रलापादिः दुःखंमनोव्यथावा मानकार्यमित्यर्थः॥२४॥त्वयेति। विक्लवम् भावप्रधानो
निर्देशः॥ २५ ॥ २६ ॥ अभिवादयमानमिति। मेघरेखामेघपङ्क्तिः॥ २७ ॥ २८ ॥ अभिवाद्येति। अभिवाद्यनमस्यन्तम् अभिवादनपूर्वकंप्रण
मन्तम् ॥२९॥ आश्वासयन्तीति। वाक्योपचारेवाक्यैरुपचारविषये ॥३०॥३१॥ इति श्रीगोवि॰ श्रीरामा॰पीता॰अयो॰चतुश्चत्वारिंशःसर्गः॥४४॥

माशोकोदेविदुःखंवानरामेदृश्यतेशिवम्॥ क्षिप्रंद्रक्ष्यसिपुत्रंतंससीतंसहलक्ष्मणम्॥२४॥ त्वयाशेषोजनश्चैवसमा
श्वास्योयदानघे॥ किमिदानीमिमंदेविकरोषिहृदिविक्लवम्॥२५॥नार्हात्वंशोचितुंदेवियस्यास्तेराघवःसुतः॥ न
हिरामात्परोलोकेविद्यतेसत्पथेस्थितः॥२६॥ अभिवादयमानंतंदृष्ट्वाससुहृदंसुतम्॥मुदाश्रुमोक्ष्यसेक्षिप्रंमेघलेखे
ववार्षिकी॥२७॥ पुनस्तेवरदःक्षिप्रमयोध्यांपुनरागतः॥ पाणिभ्यांमृदुपीनाभ्यांचरणौपीडयिष्यति॥२८॥ अभि
वाद्यनमस्यन्तंशूरंससुहृदंसुतम्॥मुदास्रैःप्रोक्ष्यसिपुनर्मेघराजिरिवाचलम्॥२९॥ आश्वासयन्तीविविधैश्चवाक्यै
र्वाक्योपचारेकुशलानवद्या॥ रामस्यतांमातरमेवमुक्त्वादेवीसुमित्राविररामरामा॥३०॥ निशम्यतल्लक्ष्मणमा
तृवाक्यंरामस्यमातुर्नरदेवपत्न्याः॥ सद्यःशरीरेविननाशशोकःशरद्गतोमेघइवाल्पतोयः॥ ३१ ॥ इति श्रीमद
योध्याकाण्डे चतुःश्चत्वारिंशःसर्गः॥ ४४ ॥ ॥ छ॥ ॥ ॥ छ ॥

अनुरक्तामहात्मानंरामंसत्यपराक्रमम्॥ अनुजग्मुःप्रयन्तंतंवनवासायमानवाः॥ १ ॥ निवर्तितेपिचबलात्सुहृद्व
र्गेचराजनि॥ नैवतेसंन्यवर्तन्तरामस्यानुगतारथम्॥२॥ अयोध्यानिलयानांहिपुरुषाणांमहायशाः॥बभूवगुणसंप
न्नःपूर्णचन्द्रइवप्रियः॥३॥ सयाच्यमानःकाकुत्स्थःस्वाभिःप्रकृतिभिस्तदा॥कुर्वाणःपितरंसत्यंवनमेवान्वपद्यत॥४॥

एवंसुमित्रयाकौसल्याश्वासनपर्यन्तंकथासंघट्टनंपरिसमाप्यसंप्रतिरामगमनवृत्तान्तंप्रस्तौति अनुरक्ताइत्यादि ॥१॥ निवर्तितइति।सुहृद्वर्गेराजसुहृद्भूता
वरोधवर्गे राजनिचसचिवसहितेराजनिच तेपौरजनाः॥ २ ॥ ३ ॥ सइति। याच्यमानः निवर्तस्वनिवर्त्तस्वेतिप्रार्थ्यमानः सत्यंसत्यप्रतिज्ञम्॥ ४ ॥

अवेक्षमाणइति। स्वाःप्रजाइवस्वान्यपत्यानीव ॥ ५॥ स्वेनपितृवचनपरिपालनस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् प्रजानुरागेणताभ्योहितमुपदिशति याप्रीतिरित्यादिना॥ ६ ॥७॥ ८॥ सहीति । हियस्मात्कारणात् भरतोवःयुष्माकं युवराजः समीक्षितः राज्ञेतिशेषः। अतोमया।शिष्टैरवशिष्टैः लक्ष्मणशत्रुघ्नादिभिः सर्वैरपिभर्तृशासनंकार्यम् अपिचेतिवक्तव्यान्तरसमुच्चये॥९॥ नेति।मयिवनंगतेसति असौमहाराजः यथानसन्तप्येत् ममप्रियचिकीर्षयातथाकार्यः॥१०॥

अवेक्षमाणःसस्नेहंचक्षुषाप्रपिबन्निव ॥ उवाचरामःस्नेहेनताःप्रजाःस्वाःप्रजाइव ॥ ५ ॥ याप्रीतिर्बहुमानश्चमय्ययोध्यानिवासिनाम् ॥ मत्प्रियार्थंविशेषेणभरतेसानिवेश्यताम् ॥ ६ ॥ सहिकल्याणचारित्रःकैकेय्यानन्दवर्द्धनः ॥ करिष्यतियथावद्वःप्रियाणिचहितानिच ॥ ७ ॥ ज्ञानवृद्धोवयोबालोमृदुर्वीर्यगुणान्वितः ॥ अनुरूपःसवोभर्त्ताभविष्यतिभयापहः ॥ ८ ॥ सहिराजगुणैर्युक्तोयुवराजःसमीक्षितः ॥ अपिचापिमयाशिष्टैःकार्यंवोभर्तृशासनम् ॥ ९ ॥ नचतप्येद्यथाचासौवनवासंगतेमयि ॥ महाराजस्तथाकार्योममप्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथादाशरथिःधर्मएवस्थितोभवत् ॥ तथातथाप्रकृतयोरामंपतिमकामयन् ॥ ११ ॥ बाष्पेणपिहितंदीनंरामःसौमित्रिणासह ॥ चकर्षेवगुणैर्बध्वाजनंपुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥ तेद्विजास्त्रिविधंवृद्धाज्ञानेनवयसौजसा ॥ वयःप्रकम्पशिरसोदूरादूचुरिदंवचः ॥ १३ ॥ वहन्तोजवनारामंभोभोजात्यास्तुरङ्गमाः ॥ निवर्त्तध्वंनगन्तव्यंहिताभवतभर्त्तरि ॥ १४ ॥ कर्णवन्तिहिभूतानिविशेषेणतुरङ्गमाः ॥ यूयंतस्मान्निवर्त्तध्वंयाचनांप्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥

यथेति । धर्मेपितृवचनपरिपालनरूपेधर्मे तथातथाप्रकृतयोरामंपतिमकामयन् आदौराजाज्येष्ठम्भवन्तमेवअस्मद्रक्षणार्थंयुवराजत्वेनकल्पितवान् अयमर्थोंभवतास्माभिश्चकर्त्तव्यइतिराममेवपुनःपुनःपतिमकामयन्तेत्यर्थः ॥ ११ ॥ बाष्पेणेति । सौमित्रिणासहेत्यनेनरामस्येवलक्ष्मणस्यापिगुणपौष्कल्यमस्तीतिद्योत्यते गुणैरेवगुणैःपाशैरितिश्लिष्टरूपकम् ॥ १२ ॥ तइति । त्रिविधमितिक्रियाविशेषणम् ओजसातपोबलेन वयसाप्रकम्पश्चञ्चलम् शिरोयेषान्तेतथा ॥ १३ ॥ १४ ॥ कर्णवन्तीति । याचनांप्रतिवेदिताःप्रार्थनांज्ञापिताः अस्माभिरितिशेषः ॥ १५ ॥

धर्मइति।उपवाह्यःपुरसमीपेवाह्यः ॥१६॥ एवमिति । आर्तप्रलापान् प्रलपतःआर्तवाक्यानिप्रयुञ्जानातीत्यर्थः॥१७॥पद्भ्यामिति । सन्निकृष्टपदन्यासः पद्भ्याञ्जगामेतिब्राह्मणवाक्यश्रवणानन्तरम् रथगमनेदोषोभवतीतिप्रतिनिवृत्यब्राह्मणाश्वासनेव्रतभङ्गोभवतीतिधियारथादवतीर्यतदागमनपर्यन्तमन्दंमदञ्जगामेत्यर्थः॥१८॥रथादवतीर्यकिमर्थंपादगमनङ्कृतवानित्याशङ्क्याह द्विजातीनिति । रथेनद्विजातीन्परिमोक्तुंनशशाक रथेनोपलक्षितःसन्सावरोधंदशरथमिवाञ्जल्यादिनाद्विजातीन्निवर्त्तयितुंनशशाकेत्यर्थः । घृणाचक्षुः दयार्द्रचक्षुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ गच्छन्तमिति । गच्छन्तमेवबहुशोनिवृत्तिहेतुप्रदर्शनेपिपितृवचनचिकीर्षयागच्छन्तमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ दुःखप्रलापादिनाप्यनिवृत्तंरामंसहवनगमनलक्षणं महाभारमारोप्यनिवर्तयितुमु

धर्मतःसविशुद्धात्मावीरःशुभदृढव्रतः ॥ उपवाह्यस्तुवोभर्त्तानापवाह्यःपुराद्वनम् ॥ १६ ॥ एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतोद्विजान् ॥ अवेक्ष्यसहसारामोरथादवततारह ॥ १७ ॥ पद्भ्यामेवजगामाथससीतःसहलक्ष्मणः ॥ सन्निकृष्टपदन्यासोरामोवनपरायणः ॥ १८ ॥ द्विजातींस्तुपदातींस्तान्रामश्चारित्रवत्सलः ॥ नशशाकघृणाचक्षुःपरिमोक्तुंरथेनसः ॥ १९ ॥ गच्छन्तमेवतंदृष्ट्वारामंसंभ्रान्तचेतसः ॥ ऊचुःपरमसंतप्तारामंवाक्यमिदंद्विजाः ॥ २० ॥ ब्राह्मण्यंकृत्स्नमेतत्त्वांब्रह्मण्यमनुगच्छति ॥ द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोप्यनुयान्त्यमी॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानिछत्राण्येतानिपश्यनः ॥ पृष्ठतोनुप्रयातानिमेघानिवजलात्यये ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपत्रस्यरश्मिसंतापितस्यते ॥ एभिश्छायांकरिष्यामःस्वैश्छत्रैर्वाजपेयिकैः ॥ २३ ॥ याहिनःसततंबुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी ॥ त्वत्कृतेसाकृतावत्सवनवासानुसारिणी ॥ २४ ॥

द्युञ्जन्ते ब्राह्मण्यमित्यादिना । ब्राह्मण्यंब्राह्मणसमूहः ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन्निनितियत्प्रत्ययः । ब्रह्मसुब्राह्मणेषु साधुःब्रह्मण्यः तम्अग्नयः अरण्यारोपिताःकेवलानांद्विजस्कन्धाधिरूढत्वासंभवात् ॥ २१ ॥ वाजपेयेति । वाजपेयसमुत्थानिवाजपेयानुष्ठानसंभृतानि जलात्ययेशरदि ॥ २२ ॥ अनवाप्तेति । वाजपोयिकैःवाजपेयप्राप्तैः यावज्जीवं नकञ्चनप्रत्यवरोहेत् बृहस्पतिसवेनवा प्रत्यवरोहणीयेनयजेतश्वेतच्छत्रीभवन्तीतिविज्ञायतेइतिवाजपेययाजिनांश्वेतच्छत्रधारणविधानादितिभावः ॥ २३ ॥ अस्माकंबुद्धिरेतावन्तंकालंनिश्चिन्ततयामन्त्रविषयाभूत् इदानींन्त्वत्कृतवनवासविषयाभूदि

तिरामेमहान्तं भारमारोपयन्ति याहीत्यादिना ॥ २४ ॥ ब्राह्मणानांधनभूतंवेदंपरित्यज्यसहधर्मंचारिदारसंरक्षणमप्यकृत्वाकथमस्माभिः सहगम्यत
इत्याकाङ्क्षायामाह हृदयेष्विति । नःपरंधनम्उत्कृष्टधनभूतायेवेदास्तेहृदयेष्वेवतिष्ठन्ति अनुच्चारणेतेषान्नकापिहानिरितिभावः । चारित्रेण
पातिव्रत्येनरक्षितादाराश्चगृहेष्वेवतिष्ठन्तिचारित्राणामेवतद्रक्षकत्वान्नास्मद्रक्ष्यास्तइतिभावः ॥ २५ ॥ अद्यमत्प्रार्थनयानिवर्त्तध्वमित्यत्राह नेति ।
त्वद्गतौत्वन्निवर्त्तनरूपगतौ मतिःसुकृतासुष्ठुकृता निश्चयःवनगमननिश्चयः पुनर्नकार्यः त्वयेतिशेषः । त्वयिधर्मंव्यपेक्षेपितृवचनपरिपालनरूपधर्मसापे
क्षेसति अस्माभिःधर्ममपेक्षितुम्पालयितुम्किंनिमित्तंस्यात् त्वयिवनंगतेस्माभिर्धर्मएवत्यक्तव्यइतिभावः यद्वा त्वयितुधर्मपरायणेत्वयितुधर्मंव्य
पेक्षेसतिब्राह्मणप्रार्थनाकरणरूपधर्मनिरपेक्षेसति किंभूतंधर्ममपेक्षितुंस्यात् नकिमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ज्ञानवयस्तपोवृद्धाअपिद्विजाः विश्लेषास

हृदयेष्वेवतिष्ठन्तिवेदायेनःपरंधनम् ॥ वत्स्यन्त्यपिगृहेष्वेवदाराश्चारित्ररक्षिताः ॥२५॥ नपुनर्निश्चयःकार्यस्त्व
द्गतौसुकृतामतिः ॥ त्वयिधर्मंव्यपेक्षेतुकिंस्याद्धर्ममपेक्षितुम् ॥ २६ ॥ याचितोनोनिवर्तस्वहंसशुक्लशिरोरुहैः ॥
शिरोभिर्निभृताचारमहीपतनपांसुलैः ॥ २७ ॥ बहूनांविततायज्ञाद्विजानांयइहागताः ॥ तेषांसमाप्तिरायत्तात
ववत्सनिवर्त्तने ॥ २८ ॥ भक्तिमन्तिहिभूतानिजङ्गमाऽजङ्गमानिच ॥ याचमानेषुरामत्वंभक्तिंभक्तेषुदर्शय॥ २९ ॥
अनुगन्तुमशक्तास्त्वांमूलैरुद्धतवेगिनः ॥ उन्नतावायुवेगेनविक्रोशन्तीवपादपाः ॥ ३० ॥ निश्चेष्टाहारसंचारावृ
क्षैकस्थानविष्ठिताः ॥ पक्षिणोपिप्रयाचन्तेसर्वभूतानुकम्पिनम् ॥ ३१ ॥

हिष्णुतयाप्रणामेनापिरामंनिवर्त्तयितुम्उद्युञ्जते याचितइति । हेनिभृताचारनिश्चलधर्मानुष्ठान हंसशुक्लशिरोरुहैःपलितकेशैः महीपतनपांसु
लैःकृतसाष्टाङ्गप्रणामैः नःअस्माकम् शिरोभिर्याचितोनिवर्त्तस्व वृद्धब्राह्मणानांक्षत्रियकुमारप्रणामःपरत्वबुद्ध्या ॥ २७ ॥ बहूनामिति । येद्विजाइहाग
तास्तेषां येयज्ञाःवितताःविस्तृताः संभृतसम्भाराइतियावत् तेषांयज्ञानां समाप्तिस्तवनिवर्त्तनेआयत्ता त्वन्निवर्त्तनाधीनेत्यर्थः । एवम्नकृतश्चेत्सर्वे
यज्ञास्त्वयैवविघ्निताःस्युरितिभावः ॥ २८ ॥ नकेवलंवयमेवतिर्यक्स्थावराण्यपित्वन्निवृत्तिमपेक्षन्तइत्याह भक्तिमन्तीति । भक्तिंस्नेहं दर्शयसफल
येत्यर्थः ॥ २९ ॥ अनुगन्तुमिति । मूलैःपादस्थानीयैस्त्वामनुगन्तुमशक्ताः उद्धतवेगिनःप्रतिहतवेगिनः वायुवेगेनउन्नताः ऊर्ध्वबाहवइवास्थिताइतिभा
वः । पादपाःविक्रोशन्तीवक्रन्दन्तीव वायुवेगोत्थशब्दैरितिभावः । उद्धतवेगिभिरित्यपिपाठः ॥ ३० ॥ निश्चेष्टेति । चेष्टाचलनादिकम् आहारः

संचाराश्रयेभ्योनिर्गतास्तेतथोक्ताः प्रयाचन्तेप्रार्थयन्ते निवृत्तिमितिशेषः । एवंतिर्यक्स्थावराणामोपखेदोरामस्यसर्वशरीरित्वात्शरीरिणोवैपरा
त्येहिशरीरव्यथाद्दष्टा ॥ ३१ ॥ एवमिति । निवर्तनेविषये यद्वा द्विजातीनामितिसम्बन्धसामान्येषष्ठो द्विजातिभिः प्रार्थ्यमानरामनिवर्त्तनइत्यर्थः
॥ ३२ ॥ ततइति । संपरिवर्त्त्यअध्वश्रमनिवृत्यर्थं परिवेष्टनंकारयित्वा ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
ततस्त्वित्यादि । सीतामुद्वीक्ष्येति सीतामुद्वीक्ष्यलक्ष्मणंप्रतिकथनंवक्ष्यमाणस्यानुत्कण्ठाकारणस्यसीताविषयेपितुल्यत्वज्ञापनाय ॥ १ ॥

एवंविक्रोशतांतेषांद्विजातीनांनिवर्त्तने॥ददृशेतमसातत्रवारयन्तीवराघवम्॥३२॥ततःसुमन्त्रोपिरथाद्विमुच्यश्रा
न्तान्हयान्संपरिवर्त्यशीघ्रम् ॥ पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्वैतमसाविदूरे ॥३३॥ इति श्रीमदयोध्याका
ण्डे पञ्चचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तुतमसातीरंरम्यमाश्रित्यराघवः ॥ सीतामुद्वीक्ष्यसौमित्रिमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ इयमद्यनिशापूर्वासौ
मित्रेप्रहितावनम् ॥ वनवासस्यभद्रंतेसनोत्कण्ठितुमर्हसि॥२॥पश्यशून्यान्यरण्यानिरुदन्तीवसमन्ततः॥ यथा
निलयमापद्भिर्निलीनानिमृगद्विजैः ॥ ३ ॥ अद्यायोध्यातुनगरीराजधानीपितुर्मम ॥ सस्त्रीपुंसागतानस्मान्शो
चिष्यतिनसंशयः ॥ ४ ॥ अनुरक्ताहिमनुजाराजानंबहुभिर्गुणैः ॥ त्वांचमांचनरव्याघ्रशत्रुघ्नभरतौतथा ॥ ५ ॥

इयमिति । वनवासस्यपूर्वाप्रथमा अद्येयंनिशाइदानीमुपस्थितारात्रिः प्रहितागतप्राया अतःसत्वंउत्कण्ठितुंनार्हसि सीतामुद्वीक्ष्यसौमित्रिमब्रवी
दित्यस्यैवंवाभिप्रायः अतिसुकुमारीसीताकथम्पद्भ्यामेववनंगच्छेदितिनात्कण्ठितुमर्हसीति ॥ २ ॥ पश्येति । शून्यानिनिष्प्रभाणि यथानिलयं
थथास्थानम्आयद्भिरागच्छद्भिः मृगद्विजैर्निलीनानिव्याप्तानितात्कालिकतच्छब्दैःरुदन्तीव निष्प्रभत्वेनरोदनोत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥ वनरोदनोत्प्रे
क्षयाउद्बुद्धसंस्कारोनगरवृत्तान्तंस्मरति अद्येति । स्त्रीपुंसेतिअचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसेत्यादिनानिपातनादकारान्तत्वम् ॥ ४ ॥ शोचनहेतुमाह
अनुरक्ताइति । गुणैर्हेतुभिः राजानंप्रत्यनुरक्ताहि राजानमित्युपादानमौद्धत्यपरिहाराय ॥ ६ ॥

पितरमिति । रुदन्तावितिसन्ततरोदनवशेनान्धौस्यातामित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमपिकाचित्प्रत्याशास्तीत्याह भरतइति ॥ ७ ॥ ८ ॥ त्वयाचो
दितमेवकृतमित्याह त्वयेति । कार्यमवश्यकर्त्तव्यम् तत्रहेतुः अन्वेष्टव्येति ॥ ९ ॥ अद्भिरिति । अद्भिरेववत्स्यामिअपएवाहारीकृत्यवत्स्यामि ।
वनवासोपक्रमदिवसत्वादस्यपुण्यक्षेत्रत्वाच्चोपवासः एतद्धिरोचते नान्यत् अनुरक्तजनदुःखस्मरणादितिभावः ॥ १० ॥ ११ ॥ सइति ।

पितरंचानुशोचामिमातरंचयशस्विनीम् ॥ अपिवान्धौभवेतांतुरुदन्तौतावभीक्ष्णशः ॥६॥ भरतःखलुधर्मात्मा
पितरंमातरंचमे ॥ धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥७॥ भरतस्यानृशंसत्वंविचिन्त्याहंपुनःपुनः ॥
नानुशोचामिपितरंमातरंचापिलक्ष्मणः ॥८॥ त्वयाकार्यंनरव्याघ्रमामनुव्रजताकृतम् ॥ अन्वेष्टव्याहिवैदेह्या
रक्षणार्थेसहायता ॥ ९ ॥ अद्भिरेवतुसौमित्रेवत्स्याम्यद्यनिशामिमाम् ॥ एतद्धिरोचतेमह्यंवन्येपिविविधेसति ॥
॥ १० ॥ एवमुक्त्वातुसौमित्रिंसुमन्त्रमपिराघवः ॥ अप्रमत्तस्त्वमश्वेषुभवसौम्येत्युवाचह ॥ ११ ॥ सोऽश्वान्
सुमन्त्रःसंयम्यसूर्येऽस्तंसमुपागते ॥ प्रभूतयवसान्कृत्वाबभूवप्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥ उपास्यतुशिवांसंध्यांदृष्ट्वारा
त्रिमुपस्थिताम् ॥ रामस्यशयनंचक्रेसूतःसौमित्रिणासह॥१३॥तांशय्यांतमसातीरेवीक्ष्यवृक्षदलैःकृताम्॥रामः
सौमित्रिणासार्द्धंसभार्यःसंविवेशह ॥ १४ ॥ सभार्यंसंप्रसुप्तंतंभ्रातरंवीक्ष्यलक्ष्मणः ॥ कथयामाससूतायराम
स्यविविधान्गुणान्॥१५॥ जाग्रतोह्येवतांरात्रिंसौमित्रेरुदितोरविः॥सूतस्यतमसातीरेरामस्यब्रुवतोगुणान्॥१६॥

प्रभूतयवसान्पर्याप्ततृणान् यवसंतृणमर्ज्जुनेइत्यमरः । प्रत्यनन्तरःप्रतिगतमनन्तरकृत्यंयेनसतथोक्तः अवगतानन्तरकार्यइत्यर्थः । संनि
हितइत्यर्थइत्येके ॥ १२ ॥ उपास्येति । उपासनंनमस्कारः सूतजातेरपिनमस्कारमात्रंसम्भवति ॥ १३ ॥ तामिति । वृक्षदलैःसौमित्रिणासार्द्धंसू
तेनकृतांवीक्ष्यइत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ जाग्रतइति । तांरात्रिमितिअत्यन्तसंयोगेद्वितीया सर्वांरात्रिंजाग्रतःसूतस्यसूतायरामस्यगुणान्कालक्षेपा
र्थंब्रुवतःसौमित्रेःसौमित्रौब्रुवतिसाति रविरुदितःउदितुमारब्धः उषःकालोभूदित्यर्थः । यद्वा उदयपर्यन्तंगमनकालेपिगुणानब्रवीदितिभावः ॥ १६ ॥

पूर्वंकथाशेषंप्रस्तौति गोकुलेति । विदूरतःअदूरतःप्रकृतिभिःपौरश्रेणिभिः राज्यांगानिप्रकृतयःपौराणांश्रेणयोपिचेत्यमरः ॥ १७ ॥ उत्थायेति । निशाम्यदृष्ट्वा ॥१८॥ अस्मदिति । अस्मद्व्यपेक्षान्अस्मास्वेवविशेषेणापेक्षावतः ॥१९॥ यथेति । पौराःअस्मन्निवर्त्तने यथायेनप्रकारेण नियमंकुर्वन्ति तेनप्रकारेणप्राणानपि असिष्यन्तित्यक्ष्यन्ति निश्चयन्तुनिवर्तननिश्चयन्तु नत्यक्ष्यन्तीतिसंबन्धः ॥२०॥यावदिति। यावदेवयावत्येवकाले तावदेवतावत्ये

गोकुलाकुलतीरायास्तमसायाविदूरतः ॥ अवसत्तत्रतांरात्रिंरामःप्रकृतिभिःसह ॥ १७ ॥ उत्थायतुमहा
तेजाःप्रकृतीस्तानिशाम्यच ॥ अब्रवीद्भ्रातरंरामोलक्ष्मणंपुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥ अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे
निरपेक्षान्गृहेष्वपि ॥ वृक्षमूलेषुसंसुप्तान्पश्यलक्ष्मणसांप्रतम् ॥ १९ ॥ यथैतेनियमंपौराःकुर्वन्त्यस्मन्निवर्त्तने ॥
अपिप्राणानसिष्यन्तिनतुत्यक्ष्यन्तिनिश्चयम् ॥ २० ॥ यावदेवतुसंसुप्तास्तावदेववयंलघु ॥ रथमारुह्यगच्छामप
न्थानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥ अतोभूयोपिनेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ॥ स्वपेयुरनुरक्तामांवृक्षमूलानिसंश्रिताः॥
॥ २२ ॥ पौराह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोक्ष्यानृपात्मजैः ॥ नतेखल्वात्मनायोज्यादुःखेनपुरवासिनः ॥ २३ ॥ अ
ब्रवील्लक्ष्मणोरामंसाक्षाद्धर्ममिवस्थितम् ॥ रोचतेमेतथाप्राज्ञक्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥ अथरामोऽब्रवीच्छ्री
मान्सुमन्त्रंयुज्यतांरथः ॥ गमिष्यामिततोरण्यंगच्छशीघ्रमितःप्रभो ॥ २५ ॥ सूतस्ततःसंत्वरितःस्यन्दनंतैर्हयो
त्तमैः ॥ योजयित्वाथरामायप्राञ्जलिःप्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥ अयंयुक्तोमहाबाहोरथस्तेरथिनांवर ॥ तमारोहसु
भद्रंतेससीतःसहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥ तंस्यन्दनमधिष्ठायराघवःसपरिच्छदः ॥ शीघ्रगामाकुलावर्त्तांतमसाम
तरन्नदीम् ॥ २८ ॥ ससंतीर्य्यमहाबाहुःश्रीमान्शिवमकण्टकम् ॥ प्रापद्यतमहामार्गमभयंभयदर्शिनाम् ॥२९॥

वकाले लघुक्षिप्रं रथमारुह्यगच्छाम लघुक्षिप्रमरंद्रुतमित्यमरः ॥ २१ ॥ अतइति । इक्ष्वाकुपुरवासिनः मामनुरक्ताः इदानीमिवभूयः पुनर्वृक्षमूलानि संश्रिताः नस्वपेयुः अतोरथमारुह्यगच्छामेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ २२ ॥ पौराइति । आत्मकृतात्स्वकृतात् आत्मनास्वेन ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अयमिति । युक्तःसज्जः ॥२७॥ तमिति । सपरिच्छदःधनुःकवचादिसहितः आकुलावर्त्ताम्आवर्त्ताकुलाम्॥२८॥ ससंतीर्येति । महामार्गंप्रापद्यत जलस्थ

तरथादवतीर्य पद्भ्यामेवमहामार्गंप्रापदित्यर्थः भयदर्शिनांश्वापदादीनाम् अभयं तत्संबन्धिभयरहितमित्यर्थः॥२९॥मोहनार्थमिति । मोहनंवञ्चनं ननुसदयस्यरामस्यस्वविरहासहिष्णूनांस्वस्मिन्निरतिशयप्रेमभाजांवञ्चनमनुचितमुच्यते नेदंवञ्चनं व्रणचिकित्सान्यायेननागरिकाणामुन्मस्तकानन्देनसत्तानभवेदितिसुसात्म्यानुभवप्रदानार्थं वनवासव्याजेनविश्लेषस्यसंकल्पिततयाहितव्यापारत्वेनवञ्चनत्वासंभवात् । यदिरामस्यतथासंकल्पोनभवेत्तर्हिकथंनिःशेषसर्वजननिद्राकरणं सुमन्त्रलक्ष्मणवत्तेष्वेकस्यापिनिर्निद्रत्वापत्तेः मोहनमेवाह उदङ्मुखइत्यादि । पौराणांमोहनार्थमुदङ्मुखः प्रयाहि अयोध्यांप्रतिरामोनिवृत्तइतिपौराणांभ्रान्तिमुत्पादयितुमुदङ्मुखोयाहीत्यर्थः । स्वस्यरथेनोदङ्मुखंगत्वामार्गान्तरेणवनगमनस्यकर्तुंशक्यत्वेपिअयोध्याभिमुखगमनेव्रतभङ्गःस्यादितिधियासुमन्त्रमभिमुखोयाहीत्युक्तवान् तथाकुर्वितिपौराणांमोहनार्थंसूतमब्रवीदितिसंबन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ रामस्येति । प्रत्यागम्येति मार्गान्तरेणप्रत्यागम्येत्यर्थः ॥३२॥ ताविति । संप्रयुक्तंसम्यगानीतंरथंसमास्थितौ अभूतामितिशेषः । येनपथातपोवनंप्राप्यतेतेनप्रचोदयामास॥३३॥ततइति । सःसुमन्त्रः प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् प्रयाणानुकूलमङ्गलसूचकनिमित्तदर्शनाद्धेतोरथमुदङ्मुखंचकारनिमित्तस्विकारार्थमुदङ्मुखंचकारेत्यर्थः । ततः निमित्तस्वीकारानन्तरं रथमास्थायवनंययावितिसंबन्धः । प्रयाणेदक्षिणपादोद्धारवत्उदङ्मुखगमनंमङ्गलायेतिभावः ॥ ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने आयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४६ ॥

मोहनार्थंतुपौराणांसूतंरामोब्रवीद्वचः ॥ उदङ्मुखःप्रयाहित्वंरथमास्थायसारथे ॥३०॥ मुहूर्तंत्वरितंगत्वानिवर्तयरथंपुनः ॥ यथानविद्युःपौरामांतथाकुरुसमाहितः ॥ ३१ ॥ रामस्यवचनंश्रुत्वातथाचक्रेससारथिः ॥ प्रत्यागम्यचरामस्यस्यन्दनंप्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥ तौसंप्रयुक्तंतुरथंसमास्थितौतदाससीतौरघुवंशवर्द्धनौ ॥ प्रचोदयामासततस्तुरङ्गमान्ससारथिर्येनपथातपोवनम् ॥ ३३ ॥ ततःसमास्थायरथंमहारथःससारथिर्दाशरथिर्वनंययौ॥उदङ्मुखंतंतुरथंचकारप्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ॥३४॥ इतिश्रीमदयोध्या॰षट्चत्वारिंशःसर्ग॥ ४६ ॥

अथपौरवृत्तान्तंदर्शयति प्रभातायामित्यादि । शोकोपहतनिश्चेष्टाः शोकोपहतत्वान्निश्चेष्टाः हतचेतसःमूढाः ॥ १ ॥ शोकजेति । शोकजाश्रुभिः परिद्यूनाःपरिक्लान्ताः आलोकमपिरामस्यरामसम्बन्ध्यालोकमपि आलोक्यतइत्यालोकःतमालोकसाधनंरथरेण्वादिकमपीत्यर्थः ॥ २ ॥ तइति । विषादार्तवदनाःदुःखेनम्लानमुखाः कृपणाःदीनवेषाः करुणावाचःदीनवचांसि वदन्तिस्मअन्योन्यमितिशेषः ॥ ३ ॥ ४॥ कथमिति । अवितथक्रियः

प्रभातायांतुशर्वर्यांपौरास्तेराघवंविना ॥ शोकोपहतनिश्चेष्टाबभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥ शोकजाश्रुपरिद्यूनावीक्षमाणास्ततस्ततः ॥ आलोकमपिरामस्यनपश्यन्तिस्मदुःखिताः ॥ २ ॥ तेविषादार्तवदनारहितास्तेनधीमता ॥ कृपणाःकरुणावाचोवदन्तिस्ममनस्विनः ॥ ३ ॥ धिगस्तुखलुनिद्रांतांययापहृतचेतसः ॥ नाद्यपश्यामहेरामंपृथूरस्कंमहाभुजम् ॥ ४ ॥ कथंनाममहाबाहुःसतथावितथक्रियः ॥ भक्तंजनंपरित्यज्यप्रवासंराघवोगतः॥ ५ ॥ योनःसदापालयतिपितापुत्रानिवौरसान् ॥ कथंरघूणांसश्रेष्ठस्त्यक्त्वानोविपिनंगतः ॥ ६ ॥ इहैवनिधनंयामो महाप्रस्थानमेववा॥ रामेणरहितानांहिकिमर्थंजीवितंहिनः॥ ७॥ सन्तिशुष्काणिकाष्ठानिप्रभूतानिमहान्तिच॥ तैःप्रज्वाल्यचितांसर्वेप्रविशामोथपावकम् ॥ ८॥ किंवक्ष्यामोमहाबाहुरनसूयःप्रियंवदः ॥ नीतःसराघवोस्माभिरितिवक्तुंकथंक्षमम् ॥ ९ ॥ सानूनंनगरीदीनादृष्ट्वास्मान्राघवंविना ॥ भविष्यतिनिरानन्दासस्त्रीबालवयोधिका ॥ १० ॥ निर्यातस्तेनवीरेणसहनित्यंजितात्मना ॥ विहीनास्तेनचपुनःकथंपश्यामतांपुरीम् ॥ ११ ॥ इतीवबहुधावाचोबाहुमुद्यम्यतेजनाः ॥ विलपन्तिस्मदुःखार्ताविवत्साइवधेनवः ॥ १२ ॥

अमोघानुवृत्तिः ॥५॥६॥ इहैवेति । इहैवनिधनंप्रायोपवेशनेनमरणं महाप्रस्थानंमरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनं हिःप्रसिद्धौ॥७॥सन्तीति । प्रविशामोथेति अथवेत्यर्थः ॥८॥ किंवक्ष्यामइति । नकिमपिवक्तुंशक्यमित्यर्थः । तदेवविवृणोति महाबाहुरित्यादिना नीतः वनमितिशेषः॥ ९ ॥१० ॥११॥१२॥

ततइति । मार्गानुसारेणकिंचित्किंचिद्दूरम् मार्गनाशात्रथमार्गादर्शनात् तच्चवीरुत्तृणपटलपिहितप्रदेशेरथचारणादितिज्ञेयम् समभिप्लुताःव्याप्ताइ
त्यर्थः ॥ १३ ॥ रथस्येति । दैवेनोपहताइतिप्रलपन्तइतिशेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आलोक्येत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । अन्तइतिकरणंबोध्यम् क्षय
व्याकुलमानसाःसम्मार्जनलेपनादिक्षयेणव्यथितमनस्काः अवर्त्तयन्तअमुञ्चन् ॥१६॥१७॥१८॥ तेतानीति । दुःखेनदुःखेनसहितंस्वजनंजनंवापौरजनं

ततोमार्गानुसारेणगत्वाकिञ्चित्क्षणंपुनः ॥ मार्गनाशाद्विषादेनमहतासमभिप्लुताः ॥ १३ ॥ रथस्यमार्गनाशे
नन्यवर्तन्तमनस्विनः ॥ किमिदंकिंकरिष्यामोदैवेनोपहताइति ॥ १४ ॥ ततोयथागतेनैवमार्गेणक्लान्तचेतसः ॥
अयोध्यामगमन्सर्वेपुरींव्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥ आलोक्यनगरींतांचक्षयव्याकुलमानसाः ॥ अवर्तयन्तते
श्रूणिनयनैश्शोकपीडितैः ॥ १६ ॥ एषारामेणनगरीरहितानातिशोभते ॥ आपगागरुडेनेवह्रदादुद्धृतपन्नगा
॥ १७ ॥ चन्द्रहीनामिवाकाशंतोयहीनामिवार्णवम् ॥ अपश्यन्निहतानन्दंनगरंतेविचेतसः ॥ १८ ॥ तेतानिवे
श्मानिमहाधनानिदुःखेनदुःखोपहताविशन्तः ॥ नैवप्रजज्ञुःस्वजनंजनंवानिरीक्षमाणाःप्रविनष्टहर्षाः ॥१९॥ इति
श्रीमदयोध्याकाण्डेसप्तचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ छ॥ तेषामेवंविषण्णानांपीडितानामतीवच॥
वाष्पविप्लुतनेत्राणांसशोकानांमुमूर्षया ॥ १ ॥ अनुगम्यनिवृत्तानांरामंनगरवासिनाम् ॥ उद्गतानीवसत्वानि
बभूवुरमनस्विनाम्॥ २ ॥ स्वंस्वंनिलयमागम्यपुत्रदारैःसमावृताः ॥ अश्रूणिमुमुचुःसर्वेबाष्पेणपिहिताननाः
॥ ३ ॥ नचाहृष्यन्नचामोदन्वणिजोनप्रसारयन् ॥ नचाशोभन्तपुण्यानिनापचन्गृहमेधिनः ॥ ४ ॥

वा नप्रजज्ञुःनाज्ञासिषुः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशःसर्गः॥४७॥
तेषामित्यादि । मुमूर्षयामर्त्तुमिच्छयोपलक्षितानां सत्वानिप्राणाः द्रव्यासुव्यवसायेषुसत्वमित्यमरः । उद्गतानीवबभूवुःमुमूर्छुरित्यर्थः ।अमनस्विनांधैर्यहीनानाम् ॥१॥ २ ॥ ३ ॥ नेति । नचाहृष्यन्सुहृद्दर्शनेनापिहर्षंनप्रापुः नचमोदम्अपूर्ववस्तुलाभेपिमोदंनप्रापुः प्रसारयन्प्रासारयन् पण्यानीतिशेषः।

पुण्यानिपुण्यफलभूतपुत्रकलत्रादीनि नापचन्निति गृहमेधिनःगृहस्थाः तेषांपचिक्रियासंबन्धस्त्वर्धशरीरभूतपत्नीद्वारा ॥ ४ ॥ नष्टमिति । नष्टं चिरकालनष्टं रत्नादिकंधनागमं निध्यादिलाभम्॥५॥गृहेगृहइति । रुदन्त्यःसर्वाःस्त्रियः भर्त्तारंस्वस्वभर्त्तारंव्यगर्हयन्त किमर्थंभवद्भिरागतमित्येवंनिन्दन्तिस्म तोत्रैः अङ्कुशैः गर्हांविशदयति किन्वित्यादिश्लोकेन इतिव्यगर्हयन्तेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एकइति । सीतयासहरामं सीतासहितंराममित्यर्थः

नष्टंदृष्ट्वानाभ्यनन्दन्विपुलंवाधनागमम्॥पुत्रंप्रथमजंलब्ध्वाजननीनाभ्यनन्दत॥५॥ गृहेगृहेरुदन्त्यश्चभर्तारंगृहमागतम्॥व्यगर्हयन्तदुःखार्त्तावाग्भिस्तोत्रैरिवद्विपान् ॥६॥ किंनुतेषांगृहैःकार्य्यंकिंदारैःकिंधनेनवा ॥ पुत्रैर्वाकिंसुखैर्वापियेनपश्यन्तिराघवम्॥७॥ एकःसत्पुरुषोलोकेलक्ष्मणःसहसीतया ॥ योनुगच्छतिकाकुत्स्थंराममंपरिचरन्वने॥८॥आपगाःकृतपुण्यास्ताःपद्मिन्यश्चसरांसिच ॥ येषुस्नास्यतिकाकुत्स्थोविगाह्यसलिलंशुचि ॥९॥ शोभयिष्यन्तिकाकुत्स्थमटव्योरम्यकाननाः॥आपगाश्चमहानूपाःसानुमन्तश्चपर्वताः॥१०॥काननंवापिशैलंवायंरामोभिगमिष्यति॥प्रियातिथिमिवप्राप्तंनैनंशक्ष्यन्त्यनर्चितुम्॥११॥ विचित्रकुसुमापीडाबहुमञ्जरिधारिणः ॥ राघवंदर्शयिष्यन्तिनगाभ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥ अकालेचापिमुख्यानिपुष्पाणिचफलानिच॥दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयोराममागतम्॥१३॥प्रस्रविष्यन्तितोयानिविमलानिमहीधराः ॥ विदर्शयन्तोविविधान्भूयश्चित्रांश्चनिर्झरान्॥ पादपाःपर्वताग्रेषुरमयिष्यन्तिराघवम् ॥ १४ ॥ यत्ररामोभयंनात्रनास्तितत्रपराभवः ॥ सहिशूरोमहाबाहुःपुत्रोदशरथस्यच ॥ १५ ॥

॥८॥९॥ शोभयिष्यन्तीति।रम्यकाननाःतत्रतत्ररम्यवृक्षराजियुक्ताः महानूपाःरम्यकच्छप्रदेशाः जलप्रायमनूपंस्यात्पुंसिकच्छइत्यमरः ॥ १० ॥ काननमिति । नैनंशक्ष्यन्त्यनर्चितुम् अर्चितुंशक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः॥११॥विचित्रेति।विचित्रकुसुमापीडाःविचित्रपुष्पशेखराः मञ्जरीत्यत्रछान्दसोह्रस्वः। दर्शयिष्यन्ति आत्मानमितिशेषः।नगाःवृक्षाः॥१२॥अकालइति।दर्शयिष्यन्ति वृक्षलतादिद्वारेतिभावःअनुक्रोशात् आदरादित्यर्थः॥१३॥१४॥यत्रेति।यत्रदेशेरा

मोवर्त्ततेअत्रभयन्नास्ति तत्रपराभवोपिनास्ति ॥ १५ ॥ पुरेति । दूरात्पुराभवतिभविष्यति ततःपूर्वमेवानुगच्छामइत्यर्थः । यावत्पुरानिपातयोर्लडितिलट् ॥ १६ ॥ पादच्छायेति । पादसेवालक्ष्यतेसुखासुखसाधनभूता गम्यतइतिगतिः । प्राप्यःपरायणंपरमयनम् सर्वप्रकारेणाधारभूतइत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ कोन्वनेनेति । अप्रतीतेनअप्रशस्तेन सतामयोग्येनेतियावत् । उत्कण्ठयाशोकस्मरणेनसहितःसोत्कण्ठःकृतःसोत्कण्ठःसोत्कण्ठितः तादृशोजनोयस्यतेन अमनोज्ञेनउद्वेगकारिणा हृतचेतसाचित्तनाशकेन अनेनवासेननगरणेत्यर्थः । कोनुजनःसंप्रीये तनकोपीत्यर्थः । तस्मा

पुराभवतिनोदूरादनुगच्छामराघवम् ॥ १६ ॥ पादच्छायासुखाभर्तुस्तादृशस्यमहात्मनः ॥ सहिनाथोजनस्यास्यसगतिःसपरायणम् ॥१७॥ वयंपरिचरिष्यामःसीतांयूयंतुराघवम् ॥ इतिपौरस्त्रियोभर्तॄन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १८ ॥ युष्माकंराघवोरण्येयोगक्षेमंविधास्यति ॥ सीतानारीजनस्यास्ययोगक्षेमंकरिष्यति ॥ १९ ॥ कोन्वनेनाप्रतीतेनसोत्कण्ठितजनेनच ॥ संप्रीयेतामनोज्ञेनवासेनहृतचेतसा ॥ २० ॥ कैकेय्यायदिचेद्राज्यंस्यादधर्म्यमनाथवत् ॥ नहिनोजीवितेनार्थःकुतःपुत्रैःकुतोधनैः ॥ २१ ॥ ययापुत्रश्चभर्ताचत्यक्तावैश्वर्यकारणात् ॥ कंसापरिहरेदन्यंकैकेयीकुलपांसनी ॥ २२ ॥ कैकेय्यानवयंराज्येभृतकानिवसेमहि ॥ जीवन्त्याजातुजीवन्त्यःपुत्रैरपिशपामहे ॥ २३ ॥ यापुत्रंपार्थिवेन्द्रस्यप्रवासयतिनिर्घृणा ॥ कस्तांप्राप्यसुखंजीवेदधर्म्यांदुष्टचारिणीम् ॥२४॥ उपद्रुतमिदंसर्वमनालम्बमनायकम् ॥ कैकेय्याहिकृतेसर्वंविनाशमुपयास्यति ॥२५॥

दयंवःसस्त्याज्यइतिभावः ॥ २० ॥ कैकेय्याइति । अधर्म्यंधर्मादपेतमित्यर्थः अनाथवत्नाथशून्यंभाविप्रतिसन्धानेनेदमुक्तम् कुतइति पुत्रधनकृतपुरुषार्थस्यजीवितमूलत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ ययेति । पुत्रोरामःपरिहरेत् विपद्यइतिशेषः रक्षेदितियावत् ॥ २२ ॥ कैकेय्याइति । जीवन्त्याःकैकेय्याःराज्येभृतकाःभृतिभुजः भृतकोभृतिभुगित्यमरः । कैकेयीजीवनपर्यन्तंनतस्याराज्येनिवसेमहातिजीवन्तीशब्दस्यभावः ॥२३॥२४॥ उपद्रुतमिति । कैकेय्याःकृतेकैकेयीनिमित्तम् ॥ २५ ॥

विनाशप्रकारमुपपादयन्ति नहीति । विलापोविनाशः ॥२६॥ तइति । तेयूयम् आलोड्य अमुमर्थमालोच्य सुदुर्गताःसुदरिद्राः रामरूपधनहीनाइत्यर्थः । अश्रुतिंयत्रगतेनामापिनश्रूयते तन्देशमित्यर्थः ॥ २७ ॥ पितृवचननिर्देशेनकैकेयीप्रियचिकीर्षयाचक्रियमाणेप्रव्रजनेकोदोषइत्यत्राह मिथ्याप्रव्राजितइति । मिथ्याप्रव्राजितःकपटेनप्रव्राजितः सन्निसृष्टाःनिक्षिप्ताः राज्ञेतिशेषः । सौनिकेपशुमारके ॥ २८ ॥ विश्लेषासहिष्णुतयारामस्त्वकार्यंकृतवानित्यभिधायतद्गुणकीर्तनेनाप्यायनङ्कुर्वन्ति । पूर्णेत्यादिना । गूढजत्रुःगूढे निमग्नेजत्रुणीअंससंधी यस्यसतथोक्तः स्कन्धोभुजशिरोंसोस्त्रीसंधीतस्यैवजत्रुणी

नहिप्रव्रजितेरामेजीविष्यतिमहीपतिः ॥ मृतेदशरथेऽव्यक्तंविलापस्तदनन्तरम् ॥ २६ ॥ तेविषंपिबतालोड्यक्षीणपुण्याःसुदुर्गताः ॥ राघवंवानुगच्छध्वमश्रुतिंवापिगच्छत ॥ २७ ॥ मिथ्याप्रव्राजितोरामःसभार्य्यःसहलक्ष्मणः ॥ भरतेसन्निसृष्टाःस्मःसौनिकेपशवोयथा ॥ २८॥ पूर्णचन्द्राननःश्यामोगूढजत्रुररिन्दमः ॥ आजानुबाहुःपद्माक्षोरामोलक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥ पूर्वाभिभाषीमधुरःसत्यवादीमहाबलः ॥ सौम्यश्चसर्वलोकस्यचन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ३० ॥ नूनंपुरुषशार्दूलोमत्तमातङ्गविक्रमः ॥ शोभयिष्यत्यरण्यानिविचरन्समहारथः ॥ ३१ ॥ तास्तथाविलपन्त्यस्तुनगरेनागरास्त्रियः ॥ चुक्रुशुर्दुःखसंतप्तामृत्योरिवभयागमे ॥ ३२ ॥ इत्येवंविलपन्तीनांस्त्रीणांवेश्मसुराघवम् ॥ जगामास्तंदिनकरोरजनीचाभ्यवर्त्तत ॥३३॥ नष्टज्वलनसंपाताप्रशान्ताध्यायसत्कथा ॥ तिमिरेणाभिलिप्तेवसातदानगरीबभौ ॥ ३४ ॥ उपशान्तवणिक्पण्यानष्टहर्षानिराश्रया ॥ अयोध्या नगरीचासीन्नष्टतारमिवाम्बरम् ॥ ३५ ॥

इत्यमरः पूर्वाभिभाषीस्वसौहार्दंभव्यत्वप्रदर्शनायसर्वत्रपूर्वभाषणशीलः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ताइति । मृत्योर्भयागमेमरणसमये ॥ ३२ ॥ इतीति । विलपन्तिनां विलपन्तीषु सतीष्वित्यर्थः । राघवमुद्दिश्येतिशेषः ॥३३॥ नष्टेति । नष्टज्वलनसंपातानष्टाग्निप्रणयना प्रशान्ता व्यायसत्कथा अध्यायोवेदः सत्कथापुराणादिः निवृत्तवेदाध्ययनपुराणपाठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ उपशान्तेति । उपशान्तवणिक्पण्या उपशान्तानिवणिजांपण्यानियस्यांसापण्यकल्पनाशून्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तथेति । सुतैःसुतेभ्यः पञ्चम्यर्थेतृतीया भ्रातृभ्यश्चेत्यपिद्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥ प्रशान्तेति। पिहितापणोदया पिहितः आपणोदयः आपणस्थवस्तुसमृद्धि
र्यस्याःसातथोक्ताआपणोदयस्यपिहितत्वमापणाविधानात् संक्षिपितोदकः संशोषितोदकइत्यर्थः ॥ ३७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण
भूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ छ॥ ॥
अथरामवृत्तान्तंप्रस्तौति रामोपीति।तेनैवरात्रिशेषेण येनरात्रिशेषेणपौरान्विहायगतस्तेनैव महदन्तरंमहावकाशं महद्दूरमितियावत्॥१॥तथेति । गच्छ

तथास्त्रियोरामनिमित्तमातुरायथासुतेभ्रातरिवाविवासिते ॥ विलप्यदीनारुरुदुर्विचेतसःसुतैर्हितासामधिकोहि
सोभवत् ॥ ३६ ॥ प्रशान्तगीतोत्सवनृत्तवादनाव्यपास्तहर्षापिहितापणोदया ॥ तदाह्ययोध्यानगरीबभूवसा
महार्णवःसंक्षिपितोदकोयथा ॥ ३७॥ इतिश्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥
रामोपिरात्रिशेषेणतेनैवमहदन्तरम् ॥ जगामपुरुषव्याघ्रःपितुराज्ञामनुस्मरन्॥१॥तथैवगच्छतस्तस्यव्यपाया
द्रजनीशिवा ॥ उपास्यसशिवांसंध्यांविषयान्तंव्यगाहत ॥२॥ ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानिवनानिच ॥
पश्यन्नतिययौशीघ्रंशनैरिवहयोत्तमैः ॥ शृण्वन्वाचोमनुष्याणांग्रामसंवासवासिनाम् ॥ ३ ॥ राजानंधिग्दशरथं
कामस्यवशमास्थितम् ॥ हानृशंसाद्यकैकेयीपापापापानुबन्धिनी ॥ ४ ॥ तीक्ष्णासंभिन्नमर्यादातीक्ष्णकर्मणिवर्त्त
ते ॥ ५ ॥ यापुत्रमीदृशंराज्ञःप्रवासयतिधार्मिकम् ॥ वनवासेमहाप्राज्ञंसानुक्रोशंजितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥

तःगच्छतिसति व्यपायात्निरगात् विषयान्तम्उत्तरकोसलदक्षिणावधिम्।२।ग्रामानिति।विकृष्टसीमान्तान्विशेषेणकृष्टसीमान्तान् बीजावापार्थसज्जीकृ
तक्षेत्रानित्यर्थः।शनैरिवययौउत्तमाश्वानांगतिचातुर्यात्पुष्पितवनरामणीयकदर्शनपारवश्याच्चातिशीघ्रमपिगमनंशनैरिवजानन् ययावित्यर्थः शृण्वन्नि
ति ग्रामसंवासवासिनां ग्रामाःमहाग्रामाः संवासाअल्पग्रामाः तेषुवासिनांशृण्वन्नतिययाविति पूर्वेणसंबन्धः॥३॥वाचएवप्रपञ्चयति राजानमित्यादि । पापा
पापस्वभावा पापानुबन्धिनी नैरन्तर्येणपापकारिणीत्यर्थः । तीक्ष्णाक्रूरावनवासेवनवासनिमित्तं प्रवासयतीत्यन्वयः अतिययौअतिक्रम्यययौ॥४॥५॥६॥

॥७॥ ८॥ ९॥ ततइति । अगस्त्याध्युषितांदिशंदक्षिणांदिशम् ॥१०॥ गत्वेति । गोयुतानूपांगोयुक्तकच्छप्रदेशां सागरंगमामिति गमेःसुप्युपसंख्यानमि
तिखचिमुम् ॥११॥१२॥ सइति। महींकोसलदेशं राष्ट्रावृताम्अवान्तरजनपदावृतां यद्यपीक्ष्वाकूणामियंभूमिःसशैलवनकाननेति भूमिमात्रमिक्ष्वाकोरेव
तथापितस्यजन्मभूमिरियम् इतरजनपदस्थाः करदाइतिबोध्यम्॥१३॥सूतइतीति। सूतइतीत्यत्रगुणाभावोवाक्यसन्धेरनित्यत्वात् हंसमत्तस्वरःहंसस्ये
वमत्तःकलःस्वरोयस्यसतथा॥१४॥भाविपितृवियोगसूचकमौत्कण्ठ्यमाह कदेति । पर्यटिष्यामिचरिष्यामि॥१५॥ननुस्त्रीद्यूतमृगयामद्यवाक्पारुष्योग्र

कथंनाममहाभागासीताजनकनन्दिनी ॥ सदासुखेष्वभिरताद्दुःखान्यनुभविष्यति ॥७॥ अहोदशरथोराजानिः
स्नेहःस्वसुतंप्रियम्॥प्रजानामनघंरामंपरित्यक्तुमिहेच्छति॥८॥एतावाचोमनुष्याणांग्रामसंवासवासिनाम्॥शृण्व
न्नतिययौवीरःकोसलान्कोसलेश्वरः॥९॥ततोवेदश्रुतिंनामशिववारिवहांनदीम् ॥ उत्तीर्याभिमुखःप्रायादगस्त्या
ध्युषितांदिशम्॥१०॥गत्वातुसुचिरंकालंततःशिवजलांनदीम्॥गोमतींगोयुतानूपामतरत्सागरंगमाम्॥११॥गोम
तींचाप्यतिक्रम्यराघवःशीघ्रगैर्हयैः ॥ मयूरहंसाभिरुतांततारस्यन्दिकांनदीम् ॥१२॥ समहींमनुनाराज्ञादत्तामि
क्ष्वाकवेपुरा ॥ स्फीतांराष्ट्रावृतांरामोवैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १३ ॥ सूतइत्येवचाभाष्यसारथितमभीक्ष्णशः ॥
हंसमत्तस्वरःश्रीमानुवाचपुरुषर्षभः ॥ १४ ॥ कदाहंपुनरागम्यसरय्वाःपुष्पितेवने ॥ मृगयांपर्यटिष्यामिमात्रा
पित्राचसंगतः ॥ १५ ॥ राजर्षीणांहिलोकेस्मिन्रत्यर्थंमृगयावने ॥ कालेवृतांतांमनुजैःधन्विनामभिकाङ्क्षिताम्
॥ १६ ॥ नात्यर्थमभिकाङ्क्षामिमृगयांसरयूवने ॥ रतिर्ह्येषातुलालोकेराजर्षिगणसंमता ॥ १७ ॥

दण्डाःअर्थस्यदूषणंचेतिराज्ञांव्यसनसप्तकमितिनिन्दितामृगयाकथंकाङ्क्ष्यतइत्याशङ्क्यहिंस्रमृगनिवृत्त्यर्थाकादाचित्कानगर्हिता किंतुनिरन्तरैव यथा
राजसूयेतस्याः सभायामध्येअधिदेवनमुद्धत्यावोक्ष्याक्षान्तंनिर्वपेदितिविहितंद्यूतमित्याह राजर्षीणामिति । हियस्मात्कारणात् राजर्षीणांवनेमृगयार
त्यर्थमस्तीतिशेषः । कालेश्राद्धादिकाले मनुजैःसदाचारपरैः वृतांस्वीकृतां धन्विनामभिकाङ्क्षितां चललक्ष्यवेधनार्थंधन्विभिरभिकाङ्क्षितां तांमृगयां
नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि किंचित्काङ्क्षामीत्यर्थः । रतिःक्रीडा ॥ १६ ॥ १७ ॥

सइति।ऐक्ष्वाकः दाण्डिनायनेत्यादिनानिपातनात्साधुः सरामःसूतंप्रतितंतमर्थंराजगुणादिरूपम् अभिप्रेत्यहृदयेकृत्वा मधुरयागिरा वाक्यमुदीरयन्सन्
अध्वानंययौ अमुमर्थमुत्तरत्रदशरथंप्रतिसूतोव्यक्तीकरिष्यति॥१८॥इति श्रीगो०श्रीरामा०पीतां०अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशःसर्गः॥४९॥
विशालानिति । कोसलान्यात्वा अन्तपर्यन्तदक्षिणकोसलान्यात्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ निर्गमनावसरेशिष्टाचारप्राप्तस्यपुरदेवतानमस्कारस्यकार्यसंकटेना
कृतत्वादिदानीमयोध्याराज्यसीमान्तेस्थित्वाआरब्धस्य चतुर्दशवर्षावधिकव्रतस्यनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थंपुरदेवतानमस्कारपूर्वकंमभ्यनुज्ञांप्रार्थयते आ

सतमध्वानमैक्ष्वाकःसूतंमधुरयागिरा॥तंतमर्थमभिप्रेत्ययययौवाक्यमुदीरयन्॥१८॥इ०अ०एकोनपञ्चाशःसर्गः४९
विशालान्कोसलान्रम्यान्यात्वालक्ष्मणपूर्वजः ॥ अयोध्याभिमुखोधीमान्प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
आपृच्छेत्वांपुरिश्रेष्ठेकाकुत्स्थपरिपालिते॥ दैवतानिचयानित्वांपालयन्त्यावसन्तिच॥२॥ निवृत्तवनवासस्त्वाम
नृणोजगतीपतेः ॥ पुनर्द्रक्ष्यामिमात्राचपित्राचसहसंगतः ॥ ३ ॥ ततोरुधिरताम्राक्षोभुजमुद्यम्यदक्षिणम् ॥
अश्रुपूर्णमुखोदीनोब्रवीज्जानपदंजनम् ॥४॥ अनुक्रोशोदयाचैवयथार्हंमयि वःकृतः ॥ चिरंदुःखस्यपापीयोगम्य
तामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥ तेभिवाद्यमहात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ विलपन्तोनराघोरंव्यतिष्ठन्तक्वचित्क्वचित् ॥
॥ ६ ॥ तथाविलपतांतेषामतृप्तानांचराघवः॥ अचक्षुर्विषयंप्रायाद्यथार्कःक्षणदामुखे ॥७॥ ततोधान्यधनोपेतान्
दानशीलजनाञ्छिवान् ॥ अकुतश्चिद्भयान्रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८॥

पृच्छइत्यादिना । यानीतितान्यप्यापृच्छइत्यर्थसिद्धम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ततइति । भुजोद्यमनंरथवेगेनदूरगमनात् अश्रुपूर्णमुखत्वंतदश्रुदर्शनात् जनंद
र्शनार्थमागतम् ॥ ४ ॥ अनुक्रोशइति । अनुक्रोशःआदरः दयाअनुकम्पा यथार्हंस्वामित्वानुगुणम् वःयुष्माभिः कृतःकृताचेत्यपिद्रष्टव्यम् दुःखस्यअ
नुभूयमानस्यदुःखस्यचिरंचिरकालविशिष्टत्वम् पापीयःअशोभनंमद्दर्शनेभवतांदुःखमभिवर्द्धते अतोगम्यताम्अर्थसिद्धयेगृहकृत्यादिकरणाय ॥ ५ ॥
तइति । व्यतिष्ठन्तरामदर्शनाशयाशीघ्रंनजग्मुरित्यर्थः ॥ ६ ॥ तथेति । विलपतामित्यनादरेषष्ठी अचक्षुर्विषयश्चक्षुर्विषयताभावम् क्षणदामुखेनिशा
मुखे ॥ ७ ॥ दुस्त्यजामपिराज्यश्रियन्तृणीकृत्यगतवान्रामइतिद्योतयितुमृषिःकोसलानभिवर्णयति ततइत्यादिना । धनधान्ययोःप्रयोजनमाह

दानेति।चैत्ययूपसमावृतान् चैत्यानिदेवतायतनानि यूपाःसर्वतोमुखादियागप्रख्यापकाः यूपाकारत्वेनस्थापिताःस्तम्भाः उद्यानानिपुष्पवाटिकाः संपन्नाःसंपूर्णाःगोकुलैराकुलंनिबिडंयथाभवतितथासेवितान् नरेन्द्राणांलक्षणीयान्एकैकशोनगरसदृशत्वेनलक्षयितुंयोग्यान्कोसलान्कोसलदेशस्थग्रामान्॥८॥९॥१०॥ मध्येनेति । मध्येनमार्गेण भोग्यस्यापिराज्यस्यत्यागमृषिर्विस्मयते धृतिमतांवरइति ॥ ११ ॥ तत्रेत्यादि । तत्रकोसलाद्दक्षिणदेशे त्रिभिःपथिभिर्गच्छतीतित्रिपथगा तांस्वर्गमर्त्यपाताललोकगामिनीमित्यर्थः । शिवतोयामच्छतोयाम् ॥ १२ ॥ आश्रमैरित्यादि । श्रीमद्भिः धर्मसमृ

उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् ॥ तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥ लक्षणीयान्नरेन्द्राणांब्रह्मघोषाभिनादितान् ॥ रथेनपुरुषव्याघ्रःकोसलानत्यवर्त्तत ॥ १० ॥ मध्येनमुदितंस्फीतंरम्योद्यानसमाकुलम् ॥ राज्यंभोग्यंनरेन्द्राणांययौधृतिमतांवरः ॥ ११ ॥ तत्रत्रिपथगांदिव्यांशिवतोयामशैवलाम् ॥ ददर्शराघवोगङ्गांपुण्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥ आश्रमैरविदूरस्थैःश्रीमद्भिःसमलंकृताम् ॥ कालेसरोभिर्हृष्टाभिःसेविताम्भोह्रदांशिवाम् ॥ १३ ॥ देवदानवगन्धर्वैःकिन्नरैरुपशोभिताम् ॥ नानागन्धर्वपत्नीभिःसेवितांसततंशिवाम् ॥ १४ ॥ देवाक्रीडाशताकीर्णांदेवोद्यानशतायुताम् ॥ देवार्थमाकाशगमांविख्यातांदेवपद्मिनीम् ॥ १५ ॥ जलाघाताट्टहासोग्रांफेननिर्मलहासिनीम् ॥ क्वचिद्वेणीकृतजलांक्वचिदावर्त्तशोभिताम् ॥१६॥ क्वचित्स्तिमितगम्भीरांक्वचिद्वेगजलाकुलाम् ॥ क्वचिद्गम्भीरनिर्घोषांक्वचिद्भैरवनिस्वनाम् ॥ १७ ॥ देवसंघाप्लुतजलांनिर्मलोत्पलशोभिताम् ॥ क्वचिदाभोगपुलिनांक्वचिन्निर्मलवालुकाम्॥ १८ ॥

द्धिमद्भिः कालेक्रीडाकालेउचितकालेवा सेवितानिप्राप्तानिअम्भांसियेषान्तादृशाह्रदाःयस्यांसा शिवांक्रीडार्थसेवनेपिपावनाम् नानागन्धर्वपत्नीभिः गन्धर्वाणांनानात्वंदेवगन्धर्वमनुष्यगन्धर्वभेदात् सेवितांशिवामितिपूर्ववत्सेवितृभेदेप्यकरूपपावनत्वकथनान्नानर्थक्यम् देवाक्रीडाःदेवार्हक्रीडापर्वताः देवोद्यानानिदेवार्होद्यानानि देवार्थमाकाशगमां देवपूजनार्थमाकाशंप्राप्तां देवपद्मिनींदेवार्हाम्भोजयुक्तामित्यर्थः।गङ्गांस्त्रीत्वेनरूपयति जलाघातेत्यादिना जलाघातःशिलासुजलपतनं तेनतच्छब्दोलक्ष्यते सएवाट्टहासः सघोषहासः तेनोग्रांफेनमेवनिर्मलहासः तद्वतींवेणीकृतजलां निम्नोन्नत

शिलापतनेनवेण्याकारतयाकृतजलां क्वचिदगाधस्थलेस्तिमितगम्भीरांनिश्चलगम्भीरां गम्भीरनिर्घोषोमृदङ्गादेरिव भैरवोनिःस्वनोऽशन्यादेरिवआभोगपुलिनांपरिपूर्णतायुक्तपुलिनां विशालसैकतामित्यर्थः।आभोगःपरिपूर्णतेत्यमरः निर्मलवालुकांनिर्मलसिकतां सारसोहंसविशेषः विहगैःहंसादिभिन्नैःपक्षिविशेषैः क्वचित् फुल्लोत्पलच्छन्नामितिपूर्वमुत्पलशोभोक्ता अत्रतच्छन्नत्वमितिविशेषः कुड्मलैःकह्लारादिकुड्मलैः नानापुष्परजोभिःध्वस्तां वर्णान्तरं प्राप्तामित्यर्थः। एवंरक्तवर्णत्वात्समदामिवस्थितां व्यपेतमलसंघाताम् अतएवमणिनिर्मलदर्शनां वैडूर्य्यमणिवन्निर्मलदर्शनां वरवारणैः राजगजैःदेवोपवाह्यैः देवानांवाहनभूतैः फलैःपुष्पैःकिसलयैरेवभूषणोत्तमैरितिव्यस्तरूपकं यद्वा फलपुष्पादिभिर्वृताम् अतएवभूषितांप्रमदामिवस्थितामितिवार्थः

हंससारससंघुष्टांचक्रवाकोपकूजिताम् ॥ सदामत्तैश्चविहगैरभिसन्नादितान्तराम् ॥ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्माला
भिरुपशोभिताम् ॥ १९ ॥ क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नांक्वचित्पद्मवनाकुलाम् ॥ क्वचित्कुमुदषण्डैश्चकुड्मलैरुपशोभि
ताम् ॥ २० ॥ नानापुष्परजोध्वस्तांसमदामिवचक्वचित् ॥ व्यपेतमलसंघातांमणिनिर्मलदर्शनाम्॥ २१ ॥
दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्चवरवारणैः ॥ देवोपवाह्यैश्चमुहुःसन्नादितवनान्तराम् ॥ २२ ॥ प्रमदामिवयत्नेनभूषितांभू
षणोत्तमैः ॥ फलैःपुष्पैःकिसलयैर्वृतांगुल्मैर्द्विजैस्तथा ॥ २३ ॥ शिंशुमारैश्चनक्रैश्चभुजङ्गैश्चनिषेविताम् ॥ विष्णु
पादच्युतांदिव्यामपापांपापनाशिनीम् ॥२४॥ (तांशङ्करजटाजूटाद्भ्रष्टांसागरतेजसा) ॥ समुद्रमहिषींगङ्गांसारस
क्रौञ्चनादिताम् ॥ आससादमहाबाहुःशृङ्गवेरपुरंप्रति ॥ २५ ॥

द्विजैःपक्षिभिःशिंशुमारैःनक्रविशेषैः यद्वा शिंशुमारैःजलकपिभिः शिंशुमारस्त्वम्बुकपिरितिवैजयन्ती। अत्रविष्णुपादच्युतामित्युक्त्याबालकाण्डेहिमवत्प्रभवत्त्वंतत्रप्रादुर्भावमात्रेणेतिज्ञेयं सारसक्रौञ्चनादितां सरोनिवासोयेषान्तेसारसाःपक्षिविशेषाःसोस्यनिवासइत्यण्। अतोहंससारससंघुष्टामित्यनेनपौनरुक्त्यंशृङ्गवेरपुरंप्रति गङ्गामाससादशृङ्गवेरपुरंप्रतिगच्छन्गङ्गामाससादेत्यर्थः। यद्वा शृङ्गवेरपुरंप्रतिशृङ्गवेरपुरसमीपेगङ्गामाससादेत्यर्थः
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तामिति । ऊर्मिकलिलावर्त्तामूर्मिमिश्रावर्त्ताम् ॥२६॥ अविदूरादिति । अविदूरात्समीपेइङ्गुदीवृक्षस्तापसतरुः॥२७॥ द्रक्ष्यामइति । संमान्येत्यस्यदे
वेत्यादिनासंबन्धः ॥ २८ ॥ लक्ष्मणइति । बाढमित्यङ्गीकारे ॥ २९ ॥ रामइति । अभियायप्राप्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तत्रेत्यादि । तत्रदेशे राजातद्देशा
धिपतिः आत्मसमःप्राणसमः निषादजात्यःनिषादजातौभवः । दिगादित्वाद्यत् बलवान्चतुरङ्गबलवान् स्थपतिःनिषादाधिपतिः स्थपतिः पुनः
स्थापत्येधिपतौतक्ष्णीतिवैजयन्ती । ननु हीनप्रेष्यंहीनसख्यंहीनगेहनिवेषणमित्युपपातकपरिगणितंहीनजातिसख्यं महाकुलप्रसूतस्यरामस्यकथमु

तामूर्मिकलिलावर्त्तामन्ववेक्ष्यमहारथः ॥ सुमन्त्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्यवसामहे ॥२६॥ अविदूरादयंनद्याबहुपुष्प
प्रवालवान् ॥ सुमहानिङ्गुदीवृक्षोवसामोत्रैवसारथे ॥ २७ ॥ द्रक्ष्यामःसरितांश्रेष्ठांसंमान्यसलिलांशिवाम् ॥ देव
दानवगन्धर्वमृगमानुषपक्षिणाम् ॥ २८ ॥ लक्ष्मणश्चसुमन्त्रश्चबाढमित्येवराघवम् ॥ उक्त्वातामिङ्गुदीवृक्षंतदोप
ययतुर्हयैः ॥ २९ ॥ रामोभियायतंरम्यंवृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ रथादवातरत्तस्मात्सभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ३० ॥
सुमन्त्रोप्यवतीर्य्यास्मान्मोचयित्वाहयोत्तमान् ॥वृक्षमूलगतंराममुपतस्थेकृताञ्जलिः ॥३१॥तत्रराजागुहोनाम
रामस्यात्मसमःसखा ॥ निषादजात्योबलवान्स्थपतिश्चेतिविश्रुतः॥ ३२ ॥ सश्रुत्वापुरुषव्याघ्रंरामंविषयमागत
म् ॥ वृद्धैःपरिवृतोमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः॥३३॥ततोनिषादाधिपतिंदृष्ट्वादूराद्रुपस्थितम् ॥सहसौमित्रिणारा
मःसमागच्छद्गुहेनसः ॥ ३४ ॥

पपद्यतइतिचेत्सत्यंनिषादस्थपतिंयाजयेदितिनिषादाधिपतेर्यज्ञसंबन्धश्रवणात् अत्यन्तानुचितंनभवतीत्यनुमन्तव्यं वस्तुतस्तु नशूद्राभगवद्भक्ताविप्रा
भागवताःस्मृताः। सर्ववर्णेषुतेशूद्रायेह्यभक्ताजनार्दनेइत्युक्तरीत्यारामभक्तोयमत्युत्तमएवगुहस्यभगवत्प्रियत्वंगुहेनसहितोरामोलक्ष्मणेनचसीतयेतिदर्शि
तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ततइति । दूराद्रुपस्थितंदृष्ट्वा समागच्छदित्यनेनप्रत्युत्थानाभिगमनोक्तिः । लक्ष्मणेनसहसमागच्छत्लक्ष्मणवत्तस्मिन्भ्रातृत्वबु

द्धिमकरोदित्यर्थः समित्येकीभावे ॥ ३४ ॥ तमिति । आर्तःधृतवल्कलदर्शनेनसंतप्तः अनेनरामस्यपूर्वमेवमृगयाव्यापारादिनासख्यमस्तीतिगम्य
इयमस्मत्पुरी ॥ ३५॥३६॥ ततइति।आद्यशब्देनपेयादिकमुच्यते पृथग्विधंमांसादिभेदेनबहुविधम् ॥ ३७॥ स्वागतमिति । इयंमहीअटवीराज्यम्
॥ ३८ ॥ भक्ष्यमिति । भक्ष्यंखाद्यंव्यञ्जनादि भोज्यम्अन्नंपेयंपानकादि लेह्यंरसायनादि खादनंघासः ॥३९॥ गुहमिति। अर्चितत्वेपिकेचिन्नतन्मात्रे
णतुष्यन्तिनतथावयमित्याह हृष्टाश्चेति । स्नेहसंदर्शनेनराज्यंप्रशाधीतिवाक्यकृतेनस्नेहप्रदर्शनेन ॥ ४० ॥ भुजाभ्यामिति। साधुपीडयन्सम्यगालि

तमार्तःसंपरिष्वज्यगुहोराघवमब्रवीत् ॥ यथायोध्यातथेयंतेरामकिंकरवाणिते ॥ ३५ ॥ ईदृशंहि
महाबाहोकःप्राप्स्यत्यतिथिंप्रियम् ॥ ३६ ॥ ततोगुणवदन्नाद्यमुपादायपृथग्विधम् ॥ अर्घ्यंचोपानयत्क्षि
प्रंवाक्यंचेदमुवाचह ॥ ३७ ॥ स्वागतंतेमहाबाहोतवेयमखिलामही ॥ वयंप्रेष्याभवान्भर्त्तासाधुराज्यंप्र
शाधिनः ॥ ३८ ॥ भक्ष्यंभोज्यंचपेयंचलेह्यंचेदमुपस्थितम् ॥ शयनानिचमुख्यानिवाजिनांखादनंचते ॥ ३९ ॥
गुहमेवंब्रुवाणंतुराघवःप्रत्युवाचह ॥ अर्चिताश्चैवहृष्टाश्चभवतासर्वथावयम् ॥ पद्भ्यामभिगमाच्चैवस्नेहसंद
र्शनेनच ॥ ४० ॥ भुजाभ्यांसाधुपीनाभ्यांपीडयन्वाक्यमब्रवीत् ॥४१॥ दिष्ट्यात्वांगुहपश्यामिह्यरोगंसहबान्ध
वैः ॥ अपितेकुशलंराष्ट्रेमित्रेषुचधनेषुच ॥ ४२ ॥ यत्त्विदंभवताकिंचित्प्रीत्यासमुपकल्पितम् ॥ सर्वंतदनुजाना
मिनहिवर्त्तेप्रतिग्रहे॥४३॥कुशचीराजिनधरंफलमूलाशिनंचमाम्॥विद्धिप्रणिहितंधर्मेतापसंवनगोचरम्॥ ४४ ॥

ङ्गन्पीनाभ्यामित्यनेनसुखहेतुत्वमुच्यते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यत्त्विति । अनुजानामिममसर्वंसम्यक्कृतमित्यनुजानामि प्रतिग्रहेनवर्त्तेप्रतिग्रहधर्मेनाश्रित
वानस्मीतिभावः ॥ ४३ ॥ राज्यान्नाद्यपरिग्रहेहेतुंदर्शयति कुशचीराजिनधरमिति । कुशंपवित्रमेखलादिरूपम् चीरंवल्कलम् अजिनंकृष्णाजिनम्
धर्मेप्रणिहितंपितृवाक्यपरिपालनादिधर्मेसावधानम् वनङ्गोचरःसञ्चारविषयोयस्यतम् ॥ ४४ ॥

अश्वानामिति । अश्वानांखादनेनग्रासेनअर्थीप्रयोजनवान्अश्वघासएवप्रयोजनमित्यर्थः।अत्रअस्मिन्समये॥४५॥ एतेहीति । सुविहितैःपोषितैः ॥ ४६ ॥
अश्वानामिति । सगुहस्तत्रैवतदानीमेव पुरुषान्स्वभृत्यान्प्रति अश्वानांखादनम्प्रतिपानंक्षीरादिकञ्च त्वरीतंदीयतामित्यन्वशात् ॥ ४७ ॥ ततइ
ति । उत्तरासङ्गःउत्तरीयमन्वास्यउपास्य अनेनस्नानमाक्षिप्यते भोज्यमाहारम् ॥ ४८ ॥ तस्येति । शय्याकालेपादप्रक्षालनंराज्ञोपचाराद्वास्व
शेषवृत्त्यनुरूपत्वाद्वा यद्वा प्रक्षालनंरामकर्तृकंतदाचमनस्याप्युपलक्षणम् प्रक्ष्याल्याचम्यशयानस्य शयानेसतीत्यर्थः । भावलक्षणेषष्ठी ततस्त

अश्वानांखादनेनाहमर्थीनान्येनकेनचित् ॥ एतावतात्रभवताभविष्यामिसुपूजितः ॥ ४५ ॥ एतेहिद
यिताराज्ञःपितुर्दशरथस्यमे ॥ एतैःसुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ ४६ ॥ अश्वानांप्रतिपानं
चखादनंचैवसोन्वशात् ॥ गुहस्तत्रैवपुरुषांस्त्वरितंदीयतामिति ॥ ४७ ॥ ततश्चीरोत्तरासंगःसं
ध्यामन्वास्यपश्चिमाम् ॥ जलमेवाददेभोज्यंलक्ष्मणेनाहृतंस्वयम् ॥ ४८ ॥ तस्यभूमौशयान
स्यपादौप्रक्षाल्यलक्ष्मणः ॥ सभार्यस्यततोभ्येत्यतस्थौवृक्षमुपाश्रितः ॥ ४९ ॥ गुहोपिसहसूतेनसौ
मित्रिमनुभाषयन् ॥ अन्वजाग्रत्ततोराममप्रमत्तोधनुर्द्धरः ॥ ५० ॥ तथाशयानस्यततोस्यधीमतोयश
स्विनोदाशरथेर्महात्मनः ॥ अदृष्टदुःखस्यसुखोचितस्यसातदाव्यतीयायचिरेणशर्वरी ॥ ५१ ॥ इतिश्री
मदयोकाण्डे पञ्चाशःसर्गः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

स्मात्शयनप्रदेशात् अभ्येत्यगुहाभिमुखमेत्य वृक्षमेवोपाश्रितस्तस्थौ ॥ ४९ ॥ गुहोपीति । सौमित्रिमनुभाषयन्रामगुणान्प्रस्तुत्यसौमित्रिंवाचय
न्नित्यर्थः । अन्वजाग्रत्जाग्रतंसौमित्रिमन्वजाग्रत् किमर्थंराममुद्दिश्य रामंसंरक्षितुमित्यर्थः । धनुर्द्धरइत्यनेनलक्ष्मणेप्यतिशङ्कागुहस्यद्योत्यते ॥५०॥
॥५१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चाशःसर्गः ॥ ५० ॥

तंजाग्रतमित्यादि । अदम्भेनअकृत्रिमेण अर्थायरक्षणायसंतापसंतप्तः रामदुर्दशादर्शनसंतापेनसंतप्तः राघवंलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ इयमिति । प्रत्याश्वसिहिविश्रान्तोभवेतियावत् ॥२॥ उचितइति । अयंजनःवनचारित्वेनक्लेशसहोजनः ॥३॥ रामानुजीयम् । नहीति । ब्रवीम्येतदहंसत्यमितिपाठःसाधुः ॥४॥ अस्येति । आशंसेप्रार्थये केवलामर्थावाप्तिम्अर्थावाप्तिमेवेत्यर्थः । केचितुकेवलमितिपठित्वाकेवलंप्रसादादितियोजयन्ति ॥ ५ ॥ सइति । सर्वतः सर्वदिक्षु ॥ ६ ॥ नहीति । अविदितमितिपदच्छेदः किंचित्तुविरोध्यागमनस्थानं बलंपरकीयं प्रसहेमहीत्येतदात्मनिबहुवचनंजात्यपेक्षया ॥ ७ ॥ ८ ॥

तंजाग्रतमदम्भेनभ्रातुरर्थायलक्ष्मणम् ॥ गुहःसंतापसन्तप्तोराघवंवाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ इयंतातसुखा
शय्यात्वदर्थमुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वासिहिसाध्वस्यांराजपुत्रयथासुखम् ॥ २ ॥ उचितोयंजनःसर्वःक्ले
शानांत्वंसुखोचितः ॥ गुप्त्यर्थंजागरिष्यामःकाकुत्स्थस्यवयंनिशाम् ॥ ३॥ नहिरामात्प्रियतरोममा
स्तिभुविकश्चन ॥ ब्रवीम्येतदहंसत्यंसत्येनैवचतेशपे ॥४॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः ॥
धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थावाप्तिंचकेवलाम् ॥ ५ ॥ सोहंप्रियतमंरामंशयानंसहसीतया ॥ रक्षिष्यामि
धनुष्पाणिःसर्वतोज्ञातिभिःसह ॥ ६ ॥ नहिमेविदितंकिंचिद्वनेस्मिंश्चरतःसदा ॥ चतुरङ्गंह्यपिबलंसुमहत्प्र
सहेमहि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणस्तंतदोवाचरक्ष्यमाणास्त्वयानघ ॥ नात्रभीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता ॥८॥
कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया॥शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवितंवासुखानिवा ॥९॥ योनदेवासुरैःसर्वैः
शक्यःप्रसहितुंयुधि ॥ तंपश्यसुखसंविष्टंतृणेषुसहसीतया ॥ १० ॥ योमन्त्रतपसालब्धोविविधैश्चपरि
श्रमैः ॥ एकोदशरथस्येष्टःपुत्रःसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥

भीत्यभावेकिमर्थजागरणमित्याह कथमिति । निद्रानलभ्यतइतिभावः जीवितम्आश्वासनं निद्रैवनलभ्यतेजीवितसुखानांकाकथेतिभावः ॥ ९ ॥ यइति । प्रसहितुमिति तोषसहेत्यादिनापाक्षिकइट् संविष्टंशयानं ॥ १० ॥ यइति । मन्त्रतपसामन्त्रयुक्ततपसा मन्त्रतपोभ्यामित्यर्थः परिश्रमैःयज्ञादिभिः एकः मुख्यः एकेमुख्यान्यकेवलाइत्यरः । सदृशलक्षणः स्वसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥

अस्मिन्निति । वर्तयिष्यतिजीविष्यति विधवापतिरहिता ॥ १२ ॥ विनद्येति । उपरताःभविष्यन्तीतिशेषः अतएवनिर्घोषोपरतम्उपरतनिर्घोषंभाविष्य
तीतिमन्ये ॥ १३ ॥ कौसल्येति । सर्वेजीवन्तिजीविष्यन्तीतिनाशंसेयदिजीवन्तिइमांशर्वरीमेव ॥१४॥ जीवेदिति । शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षयाशत्रुघ्नस्नेहेनेत्य
र्थः पुनःपुनर्दर्शनेनवावीरंसूतइतितथाकौसल्याविनशिष्यतीतियद्दुःखंतद्दुःसहमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अनुरक्तजनाकीर्णेति । राजव्यसनसंसृष्टाराजमरण
निमित्तव्यसनसंयुक्तेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ अतिक्रान्तामिति । मेपितारामेराज्यमनिक्षिप्य अतएवमनोरथमनवाप्यविनाशिष्यतीतियत् त

अस्मिन्प्रव्राजितेराजानचिरंवर्तयिष्यति॥ विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति॥१२॥विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपर
ताःस्त्रियः॥निर्घोषोपरतंचातोमन्येराजनिवेशनम्॥१३॥कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम॥नाशंसेयदिजीवन्ति
सर्वेतेशर्वरीमिमाम् ॥१४॥ जीवेदपिहिमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया॥तद्दुःखंयत्तुकौसल्यावीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥
अनुरक्तजनाकीर्णासुखालोकप्रियावहा ॥ राजव्यसनसंसृष्टासापुरीविनशिष्यति ॥ १६ ॥ कथंपुत्रंमहात्मानंज्येष्ठं
प्रियमपश्यतः ॥ शरीरंधारयिष्यन्तिप्राणाराज्ञोमहात्मनः ॥ १७ ॥ विनष्टेनृपतौपश्चात्कौसल्याविनशिष्यति ॥ अ
नन्तरंचमातापिममनाशमुपैष्यति ॥ १८ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्यमनोरथम् ॥ रामेराज्यमनिक्षिप्यपि
तामेविनशिष्यति॥१९॥सिद्धार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेप्युपस्थिते॥प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यन्तिभूमिपम्॥२०॥
राम्यचत्वरसंस्थानांसुविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसंपन्नांगणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥

स्मात्अतिक्रान्तमतिक्रान्तंसर्वप्रयोजनमतीत्यगतमित्यर्थः अथवाअतिक्रान्तमतिक्रान्तमनोरथमनवाप्यपुनःपुनर्वर्धनंमनोरथमनवाप्यरामोजातःव
र्धिष्यते उद्वाहंकरिष्यतिराज्यंप्राप्स्यतीत्येवमभिवृद्धंमनोरथमित्यर्थः मनोरथातिक्रान्तिमेवाह राज्येराममनिक्षिप्येति ॥ १९ ॥ सिद्धार्थाइति । तस्मि
न्कालेमरणकाले उपस्थितेप्रेतकार्येष्वप्युपस्थितेषु । वृत्तम्अतीतं मृतमितियावत् । वृत्तंपद्येचरित्रेत्रिष्वतीतेदृढनिस्तुलइत्यमरः । भूमिपंपितरंसिद्धा
र्थाः कृतार्थाः संस्करिष्यन्ति वयंत्वकृतार्थाइतिभावः ॥ २० ॥ रम्यचत्वरसंस्थानामिति । रम्यचत्वरसंस्थानांरमणीयाङ्गणसंस्थानां सुविभक्तमहाप

थांगृहपङ्क्तिभिःसम्यक्विभक्तराजमार्गां हर्म्यप्रासादसंपन्नां हर्म्यैर्धनिनांवासैः प्रासादैर्देवभूभुजांवासैश्चसंपुर्णां हर्म्यादिर्धनिनांवासःप्रासादोदेवभूभुजा
मित्यमरः । रथाश्वगजसंबाधां संबाधां निबिडां नादितांसंजातनादां सर्वकल्याणसंपूर्णां सर्वैःपुत्रजन्मोत्सवप्रभृतिभिःसंपन्नाम् आरामोद्यानसंपन्नाम्
आरामाःउद्यानानिच उपवनानिराज्ञःक्रीडार्हवनानिच समाजोत्सवशालिनींसमाजैःसंघैःक्रियमाणउत्सवः समाजोत्सवः देवोत्सवइत्यर्थः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ अपीति । अपिःसंभावनायाम् ॥ २४ ॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेनेति । सत्यप्रतिज्ञेनपित्रेतिशेषः अस्मिन्रामेप्रविशेमहीत्याशंसायांलिङ्
॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्येति । परिदेवयमानस्येत्यादौसंबन्धसामान्येषष्ठी एवमितिशेषः ॥ २६ ॥ तथेति । सत्यंवास्तवं नरेन्द्रपुत्रेलक्ष्मणे गुरुसौ

रथाश्वगजसंबाधांतूर्यनादविनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥ आरामोद्यानसंपन्नां
समाजोत्सवशालिनीम् ॥ सुखिताविचरिष्यन्तिराजधानींपितुर्मम ॥२३॥ अपिजीवेद्दशरथोवनवासात्पुनर्वयम्
प्रत्यागम्यमहात्मानमपिपश्येमसुव्रतम् ॥ २४ ॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्द्धंकुशलिनावयम् ॥ निवृत्तवनवासेस्मि
न्नयोध्यांप्रविशेमहि ॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्यदुःखार्त्तस्यमहात्मनः ॥ तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसात्यवर्तत
॥ २६ ॥ तथाहिसत्यंब्रुवतिप्रजाहितेनरेन्द्रपुत्रेगुरुसौहृदाद्गुहः ॥ मुमोचवाष्पंव्यसनाभिपीडितोज्वरातुरोनागइ
वव्यथातुरः ॥ २७ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ छ ॥

प्रभातायांतुशर्वर्यांपृथुवक्षामहायशाः ॥ उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥१॥ भास्करोदयकालोयंग
ताभगवतीनिशा ॥ असौसुकृष्णोविहगःकोकिलस्तातकूजति ॥ २ ॥

हृदात् गुरुषुपित्रादिषु सौहृदात्स्नेहात् ज्वरातुरोनागोगजइव व्यथातुरोगुहइत्यन्वयः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे
पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
प्रभातायामिति । पृथुवक्षाइत्युत्साहातिरेकोक्तिः महायशाइतिधर्मव्यतिक्रमाभावःसूचितः सौमित्रिमितिरामंदशरथंविद्धिइत्यादिनोक्तार्थानुष्ठायित्वं
सूचितं शुभलक्षणमित्यनेनस्वभक्तिरुक्ता ॥ १ ॥ भास्करोदयकालइति । भास्करशब्दोयंतत्संबन्ध्यरुणवाची गतागतप्रायाभगवतीकामवर्धिनी भगः

श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्वित्यमरः । सुकृष्णोविहगः भरद्वाजः कोकिलः । कोकिलश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥ बर्हिणानामिति । वनेनदतामितिनगरस्थक्रीडामयूरव्यावृत्तगम्भीरध्वनिरुक्ता। शीघ्रगामिति नावंविनादुस्तरत्वोक्तिः। सागरङ्गमामिति महत्त्वोक्तिः॥३॥विज्ञायेति। वचोविज्ञायनदीतरणसाधनंशीघ्रमानेतव्यमित्येवंरूपंवचनतात्पर्यंज्ञात्वा गुहंसूतंचामन्त्र्य युवाभ्यामपिरामवचनतात्पर्यंज्ञातंकिमितिसंबोध्यभ्रातुरग्रतोतिष्ठत् ॥ ४ ॥ सत्विति। प्रतिगृह्यशिरोनतिपूर्वकंतथैवकरिष्यामीत्यङ्गीकृत्य॥५॥अस्येति। अस्यरामस्य वाहनसंयुक्तांवाह्यतेनीयतेनेनेतिवाहनमरित्रादितेनसंयुक्तां

बर्हिणानांचनिर्घोषःश्रूयतेनदतांवने ॥ तरामजाह्नवींसौम्यशीघ्रगांसागरङ्गमाम् ॥ ३ ॥ विज्ञायरामस्यवचः
सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ गुहमामन्त्र्यसूतंचसोतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥ सतुरामस्यवचनंनिशम्यप्रतिगृह्य
च ॥ स्थपतिस्तूर्णमाहूयसचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अस्यवाहनसंयुक्तांकर्णग्राहवतींशुभाम् ॥ सुप्रतारां
दृढांतीर्थेशीघ्रंनावमुपाहर ॥ ६ ॥ तंनिशम्यगुहादेशंगुहामात्यगणोमहान् ॥ उपोह्यरुचिरांनावंगुहायप्रत्यवे
दयत् ॥ ७ ॥ ततःसप्राञ्जलिर्भूत्वागुहोराघवमब्रवीत् ॥ उपस्थितेयंनौर्देवभूयःकिंकरवाणिते ॥८॥ तवामरसुतप्र
ख्यतर्तुंसागरगांनदीम् ॥ नौरियंपुरुषव्याघ्रतांत्वमारोहसुव्रत ॥ ९ ॥ अथोवाचमहातेजारामोगुहमिदंवचः ॥ कृत
कामोस्मिभवताशीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥ ततःकलापान्संनह्यखड्गौबद्ध्वाचधन्विनौ ॥ जग्मतुर्येनतौगङ्गां
सीतयासहराघवौ ॥ ११ ॥ राममेवंतुधर्मज्ञमुपगम्यविनीतवत् ॥ किमहंकरवाणीतिसुतःप्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥

कर्णग्राहवतींकर्णमरित्रंगृह्णातीतिकर्णग्राहःकर्णधारः तद्वती कर्णश्रोत्रमरित्रंचेतिनिघण्टुः । सुप्रतारांसुष्ठुतारयितुंसमर्थां दृढांसुश्लिष्टसन्धिबन्धांतीर्थेवतारमार्गे उपाहरेत्येकवचनं सचिवगणाभिप्रायेण ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तवेति । नौरियमिति उपस्थितेतिशेषः ॥ ९ ॥ अथेति । आरोप्यतामितिखनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमितिशेषः ॥ १० ॥ ततइति । तौराघवौसंनह्यकवचौधृत्वा कलापान्तूणीरान्खड्गौचबद्ध्वाधन्विनौजनाः येनमार्गेणगङ्गांप्राप्नुवन्तितेनमार्गेणजग्मतुः ॥ ११ ॥ रामामिति। धर्मज्ञंभृत्यधर्मज्ञं विनीतवत् सविनयमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥

ततइति।उत्तमेतिसंबोधनम्॥१३॥याहीतिसामान्येनोक्तं सोपपत्तिकमाह निवर्तस्वेति।ममएतावत्कृतंहिगङ्गातीरपर्यन्तंरथेनप्रापणंकृतंहि हीतिराजाज्ञा
द्योतनम् अतःपरंमानंविहायपद्भ्यामेवमहावनंगमिष्यामः। अतस्त्वंनिवर्तस्वेत्येवमुवाच ॥ १४ ॥ आत्मानमिति।अवेक्ष्यबुद्ध्वा आर्त्तःअनुगमनेऽभ्यनु
ज्ञानकृतोतिदुःखितः॥१५॥ नातिक्रान्तमिति। तवसभ्रातृभार्यस्यवनेप्राकृतवत्क्षुद्रस्येवयोयंवासः तदिदंलोकेकेनचिदपिपुरुषेणनातिक्रान्तंनाङ्गीकृतं
सर्वासंमतोयंतववनेवासइत्यर्थः। किंपुनर्ममेतिभावः ॥ १६ ॥ नमन्यइति । त्वांब्रह्मचर्यस्वाध्यायमार्दवार्जवयुक्तंत्वांव्यसनमागतंचेत् ब्रह्मचर्ये
अधःशयनादिलक्षणे अध्ययनकालकृते स्वधीतेस्वाध्यायाध्ययने मार्दवे दयालुत्वइतियावत् आर्जवेअकौटिल्ये चफलोदयः फलसिद्धिर्नास्तीतिम

ततोब्रवीद्दाशरथिःसुमन्त्रंस्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन ॥ सुमन्त्रशीघ्रंपुनरेवयाहिराज्ञःसकाशेभवचाप्रमत्तः ॥ १३ ॥
निवर्त्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धिकृतंमम ॥ रथंविहायपद्भ्यांतुगमिष्यामोमहावनम् ॥ १४॥ आत्मानंत्वभ्यनुज्ञातम
वेक्ष्यार्तःससारथिः ॥ सुमन्त्रःपुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रान्तमिदंलोकेपुरुषेणेहकेनचित् ॥
तवसभ्रातृभार्यस्यवासःप्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥ नमन्येब्रह्मचर्येस्तिस्वधीतेवाफलोदयः ॥ मार्द्दवार्जवयोर्वापित्वांचे
द्व्यसनमागतम् ॥ १७ ॥ सहराघववैदेह्याभ्रात्राचैववनेवसन् ॥ त्वंगतिंप्राप्स्यसेवीरत्रिलोकांस्तुजयन्निव ॥ १८ ॥
वयंखलुहतारामयेत्वयाप्युपवञ्चिताः ॥ कैकेय्यावशमेष्यामःपापायादुःखभागिनः ॥ १९॥

न्ये यदिब्रह्मचर्यादिकंफलदंस्यात् ततत्वयिदृश्येत नदृश्यते प्रत्युत वनवासएवदृष्टः अतोनतत्फलदमितिमन्येइतिभावः।खेदातिशयादेवमुक्तम् ॥१७॥
सहेति। त्रीन्लोकान्जयन्निव विष्णुरिवेत्यर्थः। गम्यतइतिगतिः। कीर्तिःतांप्राप्स्यसे अतुलांकीर्तिंप्राप्स्यसइत्यर्थः। सुमन्त्रःपुरवासिष्वात्मानमन्तर्भा
व्यवदति ॥ १८ ॥ वयमिति। वयंत्वामनुगतावयं त्वयाप्युपवञ्चिताःखलु रात्रौनिद्रासमयेअविदितगमनेनउपवञ्चिताएव अपिशब्दादभिषेकविघटने
नकैकेय्यापिवञ्चिताइतिद्योत्यते उपवञ्चिताःसमीपेवञ्चिताः वनंप्रापय्यमानाइवत्यक्ताइतिवार्थः । अतएवपापायाःकैकेय्यावशंदुःखभागिनःसन्तः
एष्यामः अतोवयंहताइत्यन्वयः ॥ १९ ॥

॥२०॥ततइति।रोदनस्याशुचिताहेतुत्वात् स्पृष्टोदकम्आचान्तम्अतएवशुचिम्।२१।२२।२३।गुरवःस्वामिनश्चननियम्याः अपितुसर्वप्रकारेणानुवर्त्तनीयाइत्याशयेनाह यद्यदिति।विकाङ्क्षाअनादरः तदभावेनआदरेणेत्यर्थः।२४।एतदिति।एतच्छब्दार्थमाह यदेषामिति प्रशासतीतिअभ्यस्तत्वाददादेशः सर्वकृत्येषुकामात्क्रोधाद्वा प्रवृत्तेष्वित्यर्थः।२५।यदिति।अलीकमप्रियम् अलीकंत्वप्रियेनृतइत्यमरः।२६।अदृष्टदुःखमिति।ममहेतोःमदर्थंममप्रतिनिधि

इतिब्रुवन्नात्मसमंसुमन्त्रःसारथिस्तदा ॥ दृष्ट्वादूरगतंरामंदुःखार्त्तोरुरुदेचिरम् ॥ २० ॥ ततस्तुविगतेबाष्पेसूतं
स्पृष्टोदकंशुचिम् ॥ रामस्तुमधुरंवाक्यंपुनःपुनरुवाचतम् ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकूणांत्वयातुल्यंसुहृदंनोपलक्षये ॥
यथादशरथोराजामांनशोचेत्तथाकुरु ॥ २२ ॥ शोकोपहतचेताश्चवृद्धश्चजगतीपतिः ॥ कामभारावसन्नश्चत
स्मादेतद्ब्रवीमिते ॥ २३ ॥ यद्यदाज्ञापयेत्किञ्चित्समहात्मामहीपतिः ॥ कैकेय्याःप्रियकामार्थंकार्यंतदविका
ङ्क्षया ॥ २४ ॥ एतदर्थंहिराज्यानिप्रशासतिनरेश्वराः ॥ यदेषांसर्वकृत्येषुमनोनप्रतिहन्यते ॥ २५ ॥ यद्यथास
महाराजोनालीकमधिगच्छति ॥ नचताम्यतिदुःखेनसुमन्त्रकुरुतत्तथा ॥ २६ ॥ अदृष्टदुःखंराजानंवृद्धमार्यंजि
तेन्द्रियम् ॥ ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैवममहेतोरिदंवचः ॥२७॥ नैवाहमनुशोचामिलक्ष्मणोनचमैथिली ॥ अयोध्या
याश्च्युताश्चेतिवनेवत्स्यामहेतिच ॥२८॥ चतुर्दशसुवर्षेषुनिवृत्तेषुपुनःपुनः ॥ लक्ष्मणंमांचसीतांचद्रक्ष्यसिक्षिप्रमा
गतान् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वातुराजानंमातरंचसुमन्त्रमे ॥ अन्याश्चदेवीःसहिताःकैकेयींचपुनःपुनः ॥ ३० ॥

त्वेनेत्यर्थः॥२७॥स्वविश्लेषजनितदुःखेनराजाननिर्वहेदितिभियातदाश्वासकानिवाक्यान्याह नैवाहमिति।लक्ष्मणोनचमैथिलीत्यत्रशोचतीतिविपरिणामः कर्त्तव्यः वत्स्यामहेत्यत्रआर्षःसन्धिः॥२८॥चतुर्दशस्विति।पुनःपुनर्द्रक्ष्यसिनित्यवीप्सयोरितिद्विवचनम् आदरातिशयेनसदाद्रक्ष्यसीत्यर्थः॥२९॥एवमित्यादि।राजानंमेमातरं अन्याःदेवीः सहिताःकौसल्ययासहवर्तमानाःकैकेयींचपुनःपुनरेवमुक्त्वा अथकौसल्यामारोग्यंपादाभिवन्दनंचब्रूहीत्यन्वयः आर्यस्यशास्त्रोदितज्येष्ठानुवर्त्तनरूपपरमधर्मवेदित्वात्लक्ष्मणस्यार्यत्वोक्तिः कौसल्यांप्रत्येवपादाभिवन्दनकथनम् अन्यत्रनिषेधात् आचार्यवदाचार्यदारे

वृत्तिःपादसंवाहनवर्जमितिनिषेधस्यसपत्नीमातृष्वपितुल्यत्वात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ब्रूयाइति । नृपमतेराज्ञामभिमतेपदे यौवराज्यइत्यर्थः । अभिषिच्य
स्थितमितिशेषः।नाभिभविष्यतीत्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यम् अस्यब्रूयाइत्यनेनसंबन्धः॥३२॥३३॥भरतइत्यादिश्लोकेनोक्तमर्थंविवृणोति यथेति।सुमित्रोक्तिः
लक्ष्मणशत्रुघ्नपक्षपातात् अवेक्षताअङ्गीकुर्वता त्वयेतिशेषः।नित्यदासर्वदा छान्दसोदाप्रत्ययः इतिभरतश्चापिवक्तव्यइतिपूर्वेणान्वयः॥३४॥३५॥३६॥
॥ ३७॥ यदिति । अहमविक्लवःधृष्टःसन् यद्वाक्यंब्रूयांतन्नोपचारेण किंतुस्नेहात् तद्वाक्यंत्वंतावत्साकल्येनक्षन्तुमर्हसीतिसंबन्धः पाठभेदः । तवस्नेहा

आरोग्यंब्रूहिकौसल्यामथपादाभिवन्दनम्॥सीतायाममचार्यस्यवचनाल्लक्ष्मणस्यच॥३१॥ब्रूयाश्चहिमहाराजंभरतं
क्षिप्रमानय॥आगतश्चापिभरतःस्थाप्योनृपमतेपदे॥३२॥भरतंचपरिष्वज्ययौवराज्येभिषिच्यच॥अस्मत्संतापजं
दुःखंनत्वामभिभविष्यति॥३३॥भरतश्चापिवक्तव्योयथाराजनिवर्त्तसे॥तथामातृषुवर्तेथाःसर्वास्वेवाविशेषतः॥३४॥
यथाचतवकैकेयीसुमित्राचविशेषतः॥तथैवदेवीकौसल्याममममाताविशेषतः॥३५॥तातस्यप्रियकामेनयौवराज्यम
वेक्षता॥लोकयोरुभयोःशक्यंनित्यदासुखमेधितुम्॥३६॥निवर्त्यमानोरामेणसुमन्त्रःशोककर्शितः॥तत्सर्वंवचनंश्रु
त्वास्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत्॥३७॥यदहंनोपचारेणब्रूयांस्नेहादविक्लवः॥भक्तिमानितितत्तावद्वाक्यंत्वंक्षन्तुमर्हसि॥३८॥
कथंहित्वद्विहीनोहंप्रतियास्यामितांपुरीम् ॥ तवतावद्वियोगेनपुत्रशोकाकुलामिव ॥३९॥ सराममपितावन्मेरथंदृष्ट्वा
तदाजनः॥ विनारामंरथंदृष्ट्वाविदीर्य्येतापिसापुरी॥४०॥दैन्यंहिनगरीगच्छेद्दृष्ट्वाशून्यमिमंरथम्॥सूतावशेषंस्वंसैन्यं
हतवीरमिवाहवे॥४१॥दूरेपिनिवसन्तंत्वांमानसेनाग्रतःस्थितम्॥चिन्तयन्त्योद्यनूनंत्वांनिराहाराःकृताःप्रजाः॥४२॥

दविक्लवोनिर्भयःयद्वचःउपचारेणनब्रूयाम्सेवाधर्मंविहायब्रूयाम् तद्वाक्यंभक्तिमानितिहेतोःक्षन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ कथमिति । तवतावद्वियोगेनेतिपाठः ।
तवतातेतिपाठेतातस्वामिन्नित्यर्थः वृद्धत्वाद्वत्सेतिसंबोधनंवा पुत्रवियोगजः शोकःपुत्रशोकः तेनाकुलामिवस्थितांपुरीमित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ सराम
मिति । पूर्वंसरामंरथंदृष्ट्वा इदानींरामंविनास्थितंरथंदृष्ट्वा जनः सापूर्यपिविदीर्येतदुःखेनभिद्येत पुरीशब्दोत्रजनव्यतिरिक्तपश्चादिपरः॥४०॥ दैन्यमिति ।
आहवेहतवीरंहतंवीरंदृष्ट्वा स्वसैन्यमिवसूतावशेषंशून्यं रामरहितंरथंदृष्ट्वा नगरीदैन्यंगच्छेत्॥४१॥दूरइति।प्रजाः अयोध्यावासिन्यः दूरेनिवसन्तमपि

त्वांमानसेनाग्रतः स्थितंत्वांचिन्तयन्त्यः भावनाप्रकर्षेणपुरतः स्थितमिवपश्यन्त्यः निराहाराः कृताः आहारेप्यादरंनकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्रार्थेपूर्वा
नुभवंप्रमाणयति दृष्टमिति । त्वत्प्रवासनेप्रजानांयादृशंसंकुलंवृत्तंसंक्षोभोजातः तादृशंत्वयादृष्टंहि ॥ ४३ ॥ आर्तनादइति । ततःप्रवासकालिकना
दादित्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदिप्रियंब्रूयांतदसत्यंभवति यदिचसत्यंब्रूयांतदप्रियंभवति अतःकौसल्यांप्रतिकिमपिवक्तुंनशक्यमित्यभिप्रायेणाह अहमित्यादि
ना । देवीमहंकिंवावक्ष्यामि नकिमपिवक्तुंशक्नोमीत्यर्थः । तदेवोपपादयतितवेत्यादिना तवासौसुतोमयामातुलकुलंनीतःतस्मात्संतापंमाकृथाइ

दृष्टंतद्धित्वयारामयादृशंत्वत्प्रवासने ॥ प्रजानांसंकुलंवृत्तंत्वच्छोकक्लान्तचेतसाम् ॥ ४३ ॥ आर्तनादोहियःपौरै
र्मुक्तस्त्वद्विप्रवासने ॥ सरथंमांनिशाम्यैवकुर्युःशतगुणंततः ॥ ४४ ॥ अहंकिंचापिवक्ष्यामिदेवींतवसुतोमया ॥ नी
तोसौमातुलकुलंसंतापंमाकृथाइति ॥ ४५ ॥ असत्यमपिनैवाहंब्रूयांवचनमीदृशम् ॥ कथमप्रियमेवाहंब्रूयांसत्य
मिदंवचः ॥ ४६ ॥ ममतावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः ॥ कथंरथंत्वयाहीनंप्रवक्ष्यन्तिहयोत्तमाः ॥ ४७ ॥
तन्नशक्ष्याम्यहंगन्तुमयोध्यांत्वदृतेनघ ॥ वनवासानुयानायमामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ यदिमेयाचमानस्य
त्यागमेवकरिष्यसि ॥ सरथोग्निंप्रवेक्ष्यामित्यक्तमात्रइहत्वया ॥ ४९ ॥ भविष्यन्तिवनेयानितपोविघ्नकराणिते ॥
रथेनप्रतिबाधिष्येतानिसत्त्वानिराघव ॥ ५० ॥

तीदृशमसत्यवचनमप्यहंनैवब्रूयाम् असत्यवचनप्रतिषेधादितिभावः । सत्यमेववदेत्यत्राहकथमिति अप्रियमिदंवनप्रापणरूपंसत्यंवचनंकथंब्रूयांदेव्याहा
निप्रसङ्गादितिभावः॥४५॥४६॥ममेति। त्वद्बन्धुजनाःत्वद्वंश्याः यद्वात्वंत्वद्बन्धुभूतसीतालक्ष्मणरूपजनाश्चत्वद्बन्धुजनाःतद्वाहिनःप्रवक्ष्यन्तिवोढारोभ
विष्यन्ति वहेर्लृटिरूपम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ यदीति । त्यक्तमात्रःतत्क्षणएवव्यक्तः ॥ ४९ ॥ भविष्यन्तीति । रथेनसाधनेनप्रतिबाधिष्येअहमेव
रथीभूत्वा निवर्त्तयिष्यामीत्यर्थः । तानिसत्त्वानीतिपाठः । सर्वाणीतिपाठे सत्त्वानीतिशेषः ॥ ५० ॥

त्वदिति । त्वत्कृतेत्वन्निमित्तं रथचर्याकृतंसुखंमयानावाप्तं राज्याभिषिक्तत्वद्रथचर्याकृतसुखंमयाभाग्यहीनेननलब्धं तथापित्वत्कृतेनत्वत्साहाय्यकरणेन वनवासकृतमपिसुखम् आशंसेइच्छामि राज्येरथचर्याकृतसुखाभावेपिवनेसारथित्वेनपरिचर्याकरणकृतंवापिसुखंममभवत्विति भावः । यद्वा त्वत्कृतेनत्वयाकृतेनानुग्रहेणेत्यर्थः । रथचर्य्याकृतंरथप्रेरणकृतं सुखंकृतंमयाअवाप्तम् एवंत्वत्कृतेनानुग्रहेणवनवासकृतंसुखमप्यहमाशंसइति ॥ ५१ ॥ प्रसीदेति । प्रत्यनन्तरःसमीपवर्ती मेप्रत्यनन्तरोभवेतिप्रीत्याअभिहितमिच्छामि त्वत्कर्तृकमभिधानमिच्छामीत्यर्थः । क्रियतामितिमांवदेतिवत् ॥ ५२ ॥ इमइति । परमांगतिंस्वामिशुश्रूषणादितिभावः ॥ ५३ ॥ तवेति । मूर्ध्नेत्यस्यसोपचारमितिफलितार्थः । सर्वथासर्वप्रकारेण ॥ ५४ ॥ नहीति । महेन्द्रस्यराजधानीस्वर्गः ॥५५॥वनवासइति । वनवासेक्षयंप्राप्ते वनवासेसमाप्तेसतीत्यर्थः । वहेयमितियत् अयंमेमनोरथइतिसम्बन्धः ॥ ५६ ॥ चतुर्दशेति । त्वयासहितस्येति ममेतिशेषः । क्षणभूतानिक्षणतुल्यानि अतोन्यथात्वद्विरहइत्यर्थः । शतसंख्यानिभवेयुरितिशेषः । शतगुणितानिभविष्यन्तीतिभावः ॥ ५७ ॥ भृत्येति । हेभृत्यवत्सल भक्तंभृत्यम् अतएवस्थित्यांमर्यादायांस्थितम् अस्खलितमर्यादम् अतएवभर्तृपुत्रगते स्वामिपुत्रेणत्वयागते पथिवनगमने तिष्ठन्तं निश्चितत्वदनुगमनंमां त्वंहातुंनार्हसि ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

त्वत्कृतेनमयावाप्तंरथचर्याकृतंसुखम् ॥ आशंसेत्वत्कृतेनाहंवनवासकृतंसुखम् ॥ ५१ ॥ प्रसीदेच्छामितेरण्ये भवितुंप्रत्यनन्तरः ॥ प्रीत्याभिहितमिच्छामिभवमेप्रत्यनन्तरः ॥ ५२॥ इमेचापिहयावीरयदितेवनवासिनः॥ परिचर्यांकरिष्यन्तिप्राप्स्यन्तिपरमांगतिम् ॥ ५३ ॥ तवशुश्रूषणंमूर्ध्नाकरिष्यामिवनेवसन् ॥ अयोध्यांदेवलोकंवासर्वथाप्रजहाम्यहम् ॥५४॥ नहिशक्याप्रवेष्टुंसामयायोध्यात्वयाविना ॥ राजधानीमहेन्द्रस्ययथादुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥ वनवासेक्षयंप्राप्तेममैषहिमनोरथः ॥ यदनेनरथेनैवत्वांवहेयंपुरींपुनः ॥ ५६ ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिसहितस्यत्वयावने ॥ क्षणभूतानियास्यन्तिशतसंख्यान्यतोन्यथा ॥ ५७ ॥ भृत्यवत्सलतिष्ठन्तंभर्तृपुत्रगतेपथि ॥ भक्तंभृत्यंस्थितंस्थित्यांत्वंनमांहातुमर्हसि॥ ५८ ॥एवंबहुविधंदीनंयाचमानंपुनःपुनः ॥ रामोभृत्यानुकम्पीतुसुमन्त्रमिदमब्रवीत्॥५९॥जानामिपरमांभक्तिंमयितेभर्तृवत्सल ॥ शृणुचापियदर्थंत्वांप्रेषयामिपुरीमितः॥ ६० ॥

नगरीमित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम्।रामोवनंगतइतिकैकेयीप्रत्ययंविश्वासंगच्छेत् धार्मिकंराजानंमिथ्यावादीतिनातिशङ्केत भरतारक्षितंभरतेनआसम
न्तात्रक्षितंपुत्रराज्यम् आवाप्नुयादितिचयत् एषःमेप्रथमःकल्पःकर्तव्येषुप्रयोजनेषुमुख्यःमुख्यःस्यात्प्रथमःकल्पइत्यमरः॥६१।६२।६३॥ममेति। या
नर्थान्संदिष्टोसितानर्थान्दशरथादीनुदिश्य तथातथाब्रूयाइतिसंबन्धः ॥६४॥ इतीति । हेतुमत्युक्तिमत् नेदानीमित्यनेनइहवस्तव्यमितिगुहप्रार्थनंद्यो
तितं मेसजनेसजनप्रदेशेअयंवासोनयोग्यः तद्गतो विधिःआश्रमवासगतः तद्विषयइत्यर्थः विधिःपितृनियमनं सोहं सप्तसप्तचवर्षाणिदण्डकारण्यमाश्रितः ।

नगरींत्वांगतंदृष्ट्वाजननीमेयवीयसी ॥ कैकेयीप्रत्ययंगच्छेदितिरामोवनंगतः ॥ ६१ ॥ परितुष्टाहिसादेवीवन
वासंगतेमयि ॥ राजानंनातिशङ्केतमिथ्यावादीतिधार्मिकम्॥६२॥एषमेप्रथमःकल्पोयदम्बामेयवीयसी॥ भरता
रक्षितंस्फीतंपुत्रराज्यमवाप्नुयात्॥६३॥ममप्रियार्थंराज्ञश्चसरथस्त्वंपुरींव्रज॥संदिष्टश्चासियानर्थांस्तांस्तान्ब्रूया
स्तथातथा ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वावचनंसूतंसान्त्वयित्वापुनःपुनः ॥ गुहंवचनमक्लीबोरामोहेतुमदब्रवीत्॥६५॥नेदानीं
गुहयोग्योयंवासोमेसजनेवने ॥ अवश्यंह्याश्रमेवासःकर्त्तव्यस्तद्गतोविधिः ॥ ६६ ॥ सोहंगृहीत्वानियमंतपस्वि
जनभूषणम् ॥ हितकामःपितुर्भूयःसीतायालक्ष्मणस्यच ॥ जटाःकृत्वागमिष्यामिन्यग्रोधक्षीरमानय॥६७॥त
त्क्षीरंराजपुत्रायगुहःक्षिप्रमुपाहरत् ॥ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैवरामस्तेनाकरोज्जटाः॥६८॥दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रोजटि
लत्वमधारयत् ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अभिषेकमिमंत्यक्त्वाजटाजिनधरोवसेतिकैकेय्यानियुक्तोहं तपस्विजनभुषणंतपस्विजनातिशयावहंनियमम् अधःशयनादिकंगृहीत्वाअङ्गीकृत्यपितुः
सीतायालक्ष्मणस्यचभूयोहितकामः अतिशयेनपरलोकसाधनपुण्यकामःसन्जटाः कृत्वागमिष्यामि तदर्थंन्यग्रोधक्षीरमानय जटाकरणस्यसीतालक्ष्म
णयोः प्रियत्वाभावेपिहितत्वमस्त्येव तयोरपितेनधर्मातिशयात् रामजटाकरणेहिसहधर्मचारिण्याःसीताया आपधर्मःसिद्धः लक्ष्मणस्यचतदनुरो
धेनजटाकरणाद्धर्मः यद्वा हितकामः नतुप्रियकामइत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ तत्क्षीरमिति।लक्ष्मणस्यचेति । तेनापिभ्रातृवदवस्थानस्यसंकल्पित
त्वादितिभावः अकरोदितिलक्ष्मणेप्रयोज्यकर्तृत्वंबोध्यम् ऋषिः खिद्यतिदीर्घबाहुरिति।जटिलत्वंजटावत्त्वंतुन्दादित्वादिलच् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तस्यामप्यवस्थायांदर्शनीयतमत्वमाह तावित्यादिश्लोकेन॥७०॥ततइति। विखनानाम ब्रह्मनखोत्पन्नः कश्चिन्मुनिः येनखाःतेवैखानसाः।येवालास्तेवालखिल्याइत्युक्तेः। सिंहादिशब्दवद्वर्णविपर्ययः। तेनप्रोक्तंवैखानसं प्रोक्तार्थेंअण् मार्गंधर्ममित्यर्थः। वानप्रस्थधर्ममितियावत्। आस्थितःआश्रितः। व्रतंब्रह्मचर्यादिनियमम् आदिष्टवान्अङ्गीकृतवान्।नन्वत्रसर्वोवानप्रस्थधर्मोऽङ्गीकृतः उत यःकश्चित्नाद्यः तस्यपुनर्गार्हस्थ्यग्रहणायोगात् आरूढपतितोहिसइत्युत्तराश्रमप्राप्तस्यपुनःपूर्वाश्रमावरोहिनिन्दितः। नद्वितीयः। गृहस्थस्यवनस्थासाधारणजटाधारणादिकरणेशाखारण्डवदाश्रमरण्डतापत्तेः। मैवंपितृनियोगकृतसांकल्पिकनियमविशेषस्ययुधिष्ठिरादिसन्यासधर्मवदविरुद्धत्वात्। उक्तंहिमनुना सम्यक्संकल्पजःकामोधर्ममूलमिदंस्मृतमिति। सहायंगङ्गावतरणसहायं सखायमितिचपाठः॥७१॥अप्रमत्तइति। बलेचतुरङ्गबले कोशेअर्थौघे कोशोस्त्रीकुड्मलेखड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोरित्यमरः।

तौतदाचीरवसनौजटामण्डलधारिणौ॥ अशोभेतामृषिसमौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥ ततोवैखानसंमार्गमास्थितःसहलक्ष्मणः॥ व्रतमादिष्टवान्रामःसहायंगुहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥ अप्रमत्तोबलेकोशेदुर्गेजनपदेतथा ॥ भवेथागुहराज्यंहिदुरारक्षतमंमतम् ॥ ७२ ॥ ततस्तंसमनुज्ञायगुहमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ जगाम तूर्णमव्यग्रःसभार्यःसहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥ सतुदृष्ट्वानदीतीरेनावमिक्ष्वाकुनन्दनः॥ तितीर्षुःशीघ्रगांगङ्गामिदंलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ७४ ॥आरोहत्वंनरव्याघ्रस्थितांनावमिमांशनैः ॥ सीतांचारोपयान्वक्षंपरिगृह्यमनस्विनीम्॥ ७५ ॥ सभ्रातुःशासनंश्रुत्वासर्वमप्रातिकूलयन् ॥ आरोप्यमैथिलींपूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ॥ ७६ ॥

दुरारक्षंदुःखेनआसमन्तात्रक्षितुंशक्यंपाठभेदःदुखेनआरक्षारक्षणंयस्यतद्दुरारक्षम् अतिशयेनदुरारक्षंदुरारक्षतमंभवेथा।इत्यार्षमात्मनेपदम्॥७२॥ततइति। अव्यग्रःअव्यासक्तः व्यग्रोव्यासक्तआकुलइत्यमरः॥७३॥७४॥आरोहेति।स्थितामिमांनावंपरिगृह्यसीतां शनैरारोपय अन्वक्षम्अनुपदं त्वंचारोहेतिसंबन्धः।यद्वा त्वंप्रथममारोहअन्वक्षंमनस्विनींसीतांपरिगृह्य कराग्रयोर्गृहीत्वाआरोपयेत्युपचारोक्तिः। मनस्विनीर्मतिनिन्दायांमतुप् भीरुमितियावत्। पूर्वारोहणेसौबिभीयादितिभावः॥७५॥ लक्ष्मणस्तुनिपुणतयाप्रथमंसीतामारोप्य पश्चात्स्वयमारूढइत्याह स भ्रातुरिति। अप्रतिकूलयन्यथातथावाप्यारोहणशासनमनुतिष्ठन् आत्मवान् रामाशयज्ञइत्यर्थः।पूर्वंमनस्विनीमित्युक्तम् इदानीमात्मवानित्युक्तम् उभाभ्यामारोपणेदोषशङ्काराहित्यंचोक्तम्७६

अथेति। ज्ञातीन् बन्धून् अचोदयत् नौःपारंनीयतामित्यचोदयत्॥७७॥राघवइति।ब्रह्मवत्क्षत्रवदित्यर्हार्थेवतिप्रत्ययः।ब्राह्मणार्हंक्षात्रियार्हम् आत्मनोहितं जजापदैवींनावमित्यादिब्रह्मक्षत्रसाधारणमन्त्रंजजापेत्यर्थः। यद्वा ब्रह्मक्षत्रशब्दयुक्तंमन्त्रंजजापेत्यर्थः । सचमन्त्रः सुत्रामाणमित्यादिः तत्रत्यरिष्टनेमिः पृतनाजिदितिब्रह्मक्षत्रशब्दौश्रुतौ ॥ ७८ ॥ पूर्वोक्तंनावारोहणंविवृण्वन्नाह आचम्येत्यादिना ॥७९॥८०॥ ततइति। कर्णधारसमाहितासमाहितकर्णधारा शुभस्फ्यवेगाभिहताशुभानांस्फ्यानामरित्राणां वेगेनाभिहताप्रणुन्ना ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ पुत्रइति । निदेशंचतुर्दशवर्षावधिकवनवासविषयनियोगंपार

अथारुरोहतेजस्वीस्वयंलक्ष्मणपूर्वजः ॥ ततोनिषादाधिपतिर्गुहोज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥ राघवोपिमहातेजाना वमारुह्यतांततः ॥ ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैवजजापहितमात्मनः ॥ ७८ ॥ आचम्यचयथाशास्त्रंनदींतांसहसीतया ॥ प्राण मत्प्रीतिसंहृष्टोलक्ष्मणश्चामितप्रभः ॥७९॥अनुज्ञायसुमन्त्रंचसबलंचैवतंगुहम्॥आस्थायनावंरामस्तुचोदयामा सनाविकान् ॥ ८० ॥ ततस्तैश्चोदितासानौःकर्णधारसमाहिता ॥ शुभस्फ्यवेगाभिहताशीघ्रंसलिलमत्यगात् ॥ ॥ ८१ ॥ मध्यंतुसमनुप्राप्यभागीरथ्यास्त्वनिन्दिता ॥ वैदेहीप्राञ्जलिर्भूत्वातांनदीमिदमब्रवीत् ॥८२॥ पुत्रोदश रथस्यायंमहाराजस्यधीमतः ॥ निदेशंपारयित्वेमंगङ्गेत्वदभिरक्षितः ॥८३॥ चतुर्दशहिवर्षाणिसमग्राण्युष्यका नने ॥ भ्रात्रासहमयाचैवपुनःप्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥ ततस्त्वांदेविसुभगेक्षेमेणपुनरागता ॥ यक्ष्येप्रमुदितागङ्गे सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५ ॥ त्वंहित्रिपथगादेविब्रह्मलोकंसमीक्षसे ॥ भार्याचोदधिराजस्यलोकेस्मिन्संप्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥ सात्वांदेविनमस्यामिप्रशंसामिचशोभने ॥ प्राप्तराज्येनरव्याघ्रेशिवेनपुनरागते ॥८७॥

यित्वानिर्विघ्नंपारसमापाप्य उष्यउषित्वा प्रत्यागमिष्यति यदेतिशेषः॥८३॥८४॥ततइति। ततःतदा सुभगेसुकीर्ते भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्क कीर्तिष्वित्यमरः। क्षेमेणकुशलेनसह यक्ष्येपूजयिष्यामि सर्वकामसमृद्धिनोतिव्रीह्यादित्वादिनिः ॥ ८५ ॥ त्वमिति। ब्रह्मलोकंसमीक्षसेब्रह्मकमण्डलवां द्रवीभूतधर्मरूपतयास्थित्वा ब्रह्मप्रक्षालितविष्णुपादोद्भवत्वादितिभावः अतएवविष्णुपादोद्भवामितिपूर्वमुक्तम् ॥८६॥ सेति। प्रशंसामिस्तौमि शिवेन क्षेमेण पेशलंरम्यंतवप्रियचिकीर्षया ब्राह्मणमुखेनहिदेवतानांग्रहणमितिभावः ॥ ८७ ॥

॥ ८८ ॥ सुराघटसहस्रेणेति । मांसभूतौदनेनमांसरूपान्नेनेतियावत् ॥८९॥ यानीति । तीर्थानिमणिकर्णिकादीनि आयतनानिकाश्यादीनि ॥ ९० ॥
॥ ९१ ॥९२॥९३॥अथेति।भवेति सावधानइतिशेषः अदृष्टेअदृष्टपूर्वे नःआवयोःअस्मदोर्द्वयोश्चेतिबहुवचनं तावच्छब्दःसाकल्यार्थकः अन्योन्यस्यसा
कल्येनरक्षाकर्त्तव्येतिसंबन्धः यत्नस्यावश्यकर्त्तव्यत्वेयुक्तिमाह नहीति अतिक्रान्ताअतिक्रान्तकाला काचनक्रियानसुकराहि पुनःसंधातुंनशक्या हीत्य

गवांशतसहस्रंचवस्त्राण्यन्नंचपेशलम् ॥ ब्राह्मणेभ्यःप्रदास्यामितवप्रियचिकीर्षया॥८८॥सुराघटसहस्रेणमांसभूतौ
दनेनच ॥ यक्ष्येत्वांप्रयतादेविपुरींपुनरुपागता ॥८९॥ यानित्वत्तीरवासीनिदैवतानिवसन्तिच ॥ तानिसर्वाणियक्ष्या
मितीर्थान्यायतनानिच ॥ ९० ॥ पुनरेवमहाबाहुर्मयाभ्रात्राचसङ्गतः ॥ अयोध्यांवनवासात्तुप्रविशत्वनघोनघे॥९१॥
तथासंभाषमाणासासीतागङ्गामनिन्दिता ॥ दक्षिणादक्षिणंतीरंक्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ९२ ॥ तीरंतुसमनुप्राप्यनावं
हित्वानरर्षभः॥प्रातिष्ठतसहभ्रात्रावैदेह्याचपरंतपः॥९३॥अथाब्रवीन्महाबाहुःसुमित्रानन्दवर्द्धनम् ॥ भवसंरक्षणार्था
यसजनेविजनेपिवा ॥ ९४ ॥ अवश्यंरक्षणंकार्यमदृष्टेविजनेवने ॥ अग्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनुगच्छतु ॥९५॥
पृष्ठतोहंगमिष्याभित्वांचसीतांचपालयन् ॥ अन्योन्यस्येहनोरक्षाकर्त्तव्यापुरुषर्षभ ॥ ९६ ॥ नहितावदतिक्रान्तासु
कराकाचनक्रिया ॥ अद्यदुःखंतुवैदेहीवनवासस्यवेत्स्यति॥९७॥प्रनष्टजनसंबाधंक्षेत्रारामविवर्जितम् ॥ विषमंचप्र
पातंचवनंह्यद्यप्रवेक्ष्यति॥९८॥श्रुत्वारामस्यवचनंप्रतस्थेलक्ष्मणोग्रतः॥ अनन्तरंचसीतायाराघवोरघुनन्दनः ॥९९॥
गतंतुगङ्गापरपारमाशुरामंसुमन्त्रःप्रततंनिरीक्ष्य ॥ अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोचबाष्पंव्यथितस्तपस्वी ॥१००॥

र्थः तस्मात्काले सावधानतयास्माभिः स्थातव्यमितिभावः।संबाधःसंमर्दः क्षेत्रंशाल्यादिवृद्धिस्थलं विषमंनिम्नोन्नतप्रदेशयुक्तं प्रपतन्त्यस्मिन्निति प्रपातः
गर्तः । हियस्मादद्यप्रवेक्ष्यति तस्माद्दुःखंवेत्स्यतीतिसंबन्धः इतिसुमित्रानन्दवर्द्धनमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ गत
मिति । गङ्गापरपारंगङ्गायाः अपरंपारंप्रततंनीरीक्ष्य अविच्छिन्नंनिरीक्ष्येत्यर्थः।तपस्वीसंतापयुक्तः तपसंतापइतिधातुः।प्रतपन्निति पाठे तापवानित्यर्थः।
तपस्वीशोचनीयः अध्वप्रकर्षात् मार्गविप्रकर्षात् विनिवृत्तदृष्टिः विनिवृत्तदृष्टिव्यापारः॥ १०० ॥

सइति । वत्सान् वत्सदेशान् मत्स्यानितिपाठोलेखकप्रमादकृतः । इत्थंहिदेशव्यवस्थादृश्यते गङ्गायमुनयोर्मध्येप्रयागप्रदेशोवत्सदेशः । ततः पश्चिमभागेपाञ्चालः यमुनादक्षिणतीरेशूरसेनदेशः । तस्मात्पश्चिमतोमत्स्यदेशइति सलोकपालप्रतिमप्रभाववानितिपाठः अन्यथावृत्तभङ्गःस्यात् ॥ १०१ ॥ ताविति । चातुर्विध्यमेवाह वराहमित्यादि ऋश्यादयोहरिणभेदाः । ऋश्यंपृषतंमहारुरुंचआदाय स्वीकृत्येत्यर्थः मेध्यमितिऋश्यादि सर्वविशेषणं कालेसायंकाले त्वरितत्वोक्तिः सायंकालत्वात् बुभुक्षितत्वाच्च द्विवचनेनसीतांकुत्रचिद्वनस्पतिमूलेनिक्षिप्यमृगग्रहणार्थंगत्वापुनरागतावितिगम्यते ॥१०२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥छ॥

सलोकपालप्रतिमप्रभाववांस्तीर्त्वामहात्मावरदोमहानदीम्॥ ततःसमृद्धाञ्छुभसस्यमालिनःक्रमेणवत्सान्मुदि
तानुपागमत् ॥१०१॥ तौतत्रहत्वाचतुरोमहामृगान्वराहमृश्यंपृषतंमहारुरुम् ॥ आदायमेध्यंत्वरितंबुभुक्षितौ
वासायकालेययतुर्वनस्पतिम् ॥ १०२ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेद्विपञ्चाशःसर्गः ॥ ५२ ॥
सतंवृक्षंसमासाद्यसंध्यामन्वास्यपश्चिमाम् ॥ रामोरमयतांश्रेष्ठइतिहोवाचलक्ष्मणम् ॥ १ ॥ अद्येयंप्रथमारा
त्रिर्याताजनपदाद्बहिः ॥ यासुमन्त्रेणरहितातांनोत्कण्ठितुमर्हसि॥२॥ जागर्त्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृतिरात्रिषु ॥
योगक्षेमंहिसीतायावर्ततेलक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥ रात्रिंकथंचिदेवेमांसौमित्रेवर्तयामहे ॥ उपावर्तामहेभूमावास्ती
र्यस्वयमार्जितैः॥ ४ ॥सतुसंविश्यमेदिन्यांमहार्हशयनोचितः ॥ इमाःसौमित्रयेरामोव्याजहारकथाःशुभाः॥५॥

सतमित्यादि । अत्रमृगमांसादनमस्तमयात्प्रागर्थसिद्धम् अन्वास्यउपास्य॥१॥अद्येति । याताप्राप्ताअद्येत्यस्यनोकण्ठितुमर्हसीत्यनेनान्वयः । उत्कण्ठादुःखस्मरणं तांप्रतीतिशेषः ॥ २ ॥ जागर्तव्यमिति । योगक्षेमंपालनमितियावत् । आवयोर्वर्तते अस्मदधीनमित्यर्थः ॥ ३ ॥ रात्रिमिति । कथंचिदेवेमामिति प्राथमिकत्वादितिभावः । इमांशय्यासंपादनात्पूर्वमेवप्राप्तां स्वयमार्जितैः तृणपर्णैरितिशेषः । उपावर्त्तामहेशयिष्यामहे वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्भावः ॥ ४ ॥ सइति । संविश्यशयनंसंकल्प्योषित्वा शयनस्यसर्गान्तेवक्ष्यमाणत्वात् कथाःवार्त्ताः ॥५॥

ध्रुवमिति । कृतकामाफलितेच्छा॥६॥साहीति । राज्यकारणात्राज्यस्थैर्यकारणात् । ननु नतेम्बामध्यमातातगर्हितव्याकथंचन । तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य
भरतस्यकथांकुर्विंतिवदतोरामस्यसर्वपुरुषार्थनिस्पृहस्य कथमेवंविधाःकैकेयीनिन्दाप्रधानाः स्वालाभगर्भा उक्तयोयुज्यन्ते । उच्यते अयोध्यामितएव
त्वंकाल्येप्रविशलक्ष्मणेतिवक्ष्यति अतस्तन्मतमनुवर्तितुमेवमुक्तमितिज्ञेयम् ॥७॥८॥ इदमिति । व्यसनंमदीयंमतिविभ्रमम् अर्थधर्मौविहाय कामैकसे

ध्रुवमद्यमहाराजोदुःखंस्वापितिलक्ष्मण ॥ कृतकामातुकैकेयीतुष्टाभवितुमर्हति ॥६॥ साहिदेवीमहाराजंकैकेयीराज्य
कारणात् ॥ अपिनच्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वाभरतमागतम् ॥ ७ ॥ अनाथश्चहिवृद्धश्चमयाचैवविनाकृतः ॥ किंकरिष्य
तिकामात्माकैकेय्यीवशमागतः ॥ ८ ॥ इदंव्यसनमालोक्यराज्ञश्चमतिविभ्रमम् ॥ कामएवार्थधर्माभ्यांगरीयानिति
मेमतिः ॥ ९ ॥ कोह्यविद्वानपिपुमान्प्रमदायाःकृतेत्यजेत् ॥ छन्दानुवर्त्तिनंपुत्रंततोमामिवलक्ष्मण ॥१०॥ सुखीबत
सभार्यश्चभरतःकेकयीसुतः ॥ मुदितान्कोसलानेकोयोभोक्ष्यत्यधिराजवत् ॥११॥ सहिसर्वस्यराज्यस्यमुखमेकं
भविष्यति ॥ तातेचवयसातीतेमयिचारण्यमास्थिते ॥ १२ ॥ अर्थधर्मौपरित्यज्ययःकाममनुवर्तते ॥ एवमापद्यते
क्षिप्रंराजादशरथोयथा ॥ १३ ॥ मन्येदशरथान्तायममप्रव्राजनायच ॥ कैकेयीसौम्यसंप्राप्ताराज्यायभरतस्यच ॥
॥ १४ ॥ अपीदानींनकैकेयीसौभाग्यमदमोहिता ॥ कौसल्यांचसुमित्रांचसंप्रबाधेतमत्कृते ॥ १५ ॥ मास्ममत्कार
णाद्देवीसुमित्रादुःखमावसेत् ॥ अयोध्यामितएवत्वंकाल्येप्रविशलक्ष्मण ॥ १६ ॥

वित्वं पाठभेदः व्यसनंमदीयम् अनेनधर्मस्याप्राधान्यमुक्तं मतिविभ्रमम्अतिनिस्पृहत्वम्अनेनार्थाप्राधान्यमुक्तम्॥९॥कामस्यगरीयस्त्वमुपपादयति
कइति। छन्दानुवर्तिनंस्वेच्छानुवर्तिनम् ॥१०॥ ११ ॥ सहीति । मुखमेकम्अद्वितीयं प्रधानभूतइत्यर्थः ॥१२॥ प्रसङ्गात्केवलंकामंनिन्दति अर्थधर्मा
विति। दशरथोयथाव्यसनीतिशेषः ॥ १३ ॥ मन्यइति । संप्राप्तेत्यत्रेतिकरणंबोध्यम्॥१४॥ अपीति । कैकेयीनसंप्रबाधेतइत्यत्रकाकुः मत्कृतेमत्सं
न्धादित्यर्थः॥ १५ ॥ मास्मेति । इतएवसमीपप्रदेशादेव ॥ १६ ॥

अहमिति। नाथःरक्षकः ॥१७॥ क्षुद्रकर्मेति। डाबुभाभ्यामितिडाप् द्वेष्यंद्वेषार्हं स्वकृतद्वेषोचितमित्यर्थः। अन्याय्यम् अवमानमित्यर्थः। द्वेषादितिचपाठः। परिदद्याः परिदानंनामरक्ष्यतयाप्रदानम्॥१८॥नूनमिति। कस्मिंश्चित्जात्यन्तरे कस्मिंश्चित् जन्मनि एतत्पुत्रवियोजनम् ॥ १९ ॥ मयेति। फलकाले पुत्रोत्पत्तिफलस्यमातृशुश्रूषणस्यकाले ॥ २० ॥ २१ ॥ अम्बयावर्द्धिततिर्यग्जन्तुकृतप्रीतिमात्रमपिनमयाकृतमित्याह मन्यइति। हेलक्ष्मण सापूर्वमावाभ्यामनुभूताशारिका मत्तःअस्मदपेक्षया प्रीतिविशिष्टेतिमन्ये प्रीत्याधिकेतिमन्ये मदपेक्षयाअधिकांप्रीतिंकौसल्यायाजनयतीत्यर्थः। यद्वा मदपेक्षयाकौसल्यायामधिकप्रीतियुक्तेत्यर्थः। उभयत्रहेतुमाह यस्याइति। यस्याःशारिकायाः हेशुक अरेःअरिभूतस्य बिडालस्य पादं दशखण्डयइति तत्अनुभूतसदृशंप्रीतिसंजननंवाक्यंश्रूयते अम्बयेतिशेषः। लोकेहिकाचित्पोषिताशारिकासमीपवर्त्तिनंशुकंप्रतिबिडालम् दशदशेतिकूजन्तीदृश्यते।

अहमेकोगमिष्यामिसीतयासहदण्डकान् ॥ अनाथायाहिनाथस्त्वंकौसल्यायाभविष्यसि ॥ १७॥ क्षुद्रकर्माहि कैकेयीद्वेष्यमन्याय्यमाचरेत्॥परिदद्याहिधर्मज्ञेभरतेमममातरम्॥१८॥नूनंजात्यन्तरेकस्मिन्स्त्रियःपुत्रैर्वियोजिताः॥ जनन्याममसौमित्रेतस्मादेतदुपस्थितम् ॥१९॥ मयाहिचिरपुष्टेनदुःखसंवर्द्धितेनच॥ विप्रायुज्यतकौसल्या फलकालेधिगस्तुमाम् ॥ २० ॥ मास्मसीमन्तिनीकाचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥ सौमित्रेयोहमम्बायादाद्मिशोकमनन्तकम् ॥ २१ ॥ मन्येप्रीतिविशिष्टासामत्तोलक्ष्मणशारिका ॥ यस्यास्तच्छ्रूयतेवाक्यंशुकपादमरेर्दश ॥ २२ ॥

यद्वा अरेःकौसल्याशत्रोः पादंदशेतिवाक्यंश्रूयते पोषितत्वाविशेषेपिशारिकावदरिनिवर्त्तनवाचमप्यनुक्तवतोमम जन्मधिगित्यर्थः। अत्रप्रकरणबलेन भगवद्भजनादप्याचार्य्यसमाश्रयणस्यसुकरोपायत्वंदर्शितंभवति नह्यम्मयानितीर्थानिनदेवामृच्छिलामयाः॥ तेपुनन्त्युरुकालेनदर्शनादेवसाधवइत्युक्तेः। तथाहि शारिकेत्यनेनज्ञानकर्मरूपपक्षद्वयवानाचार्य्योलक्ष्यते स्त्रीलिङ्गेनस्त्रीप्रायमितरत्सर्वमित्युक्तंभगवत्पारतन्त्र्यमुच्यते। आचार्य्योभगवदपेक्षयामोक्षानन्दजननेऽधिकसुकरोपायइत्यर्थः। पशुर्मनुष्यः पक्षीवा येचवैष्णवसंश्रयाः॥ तेनैवतेप्रयास्यन्तितद्विष्णोःपरमंपदमितिवचनात्। कोयमाचार्यइत्यतआह यस्याइति यस्याइतिपञ्चमी। यस्मात्तत्गुरुपरम्परयाप्राप्तंवाक्यंरहस्यमन्त्ररूपं श्रूयते कीदृशंवाक्यमित्यत्राह शुकेति हेशुकशुकसमानवर्णभगवन् अरेःविरोधिभूतस्यसंसारस्य पादम् आधारं संसारबीजभूताहंकारममकारावित्यर्थः। अनात्मन्यात्मबुद्धिर्याअस्वेस्वमितियामतिः। अवि

द्यातरुसंभूतिबीजमेतद्द्विधास्थितमित्युक्तेः । दश निवर्त्तयेत्यर्थः । एवंरूपंवाक्यंयत्सकाशात् श्रूयतेसमत्तःश्रेष्ठइतिसंबन्धः । प्रकरणेनाप्ययमर्थोभिव्यज्यते तथाहि अयोध्यापुरपर्यायाद्वैकुण्ठान्निर्गत्यविरजांतीर्त्वासंसारकाननंप्रविश्य । द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते । तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतीति । वेदान्तोक्तप्रक्रिययाशरीराख्यमेकंवृक्षंजीवेनसहास्थाय ऋतंपिबन्तौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्घ्ये इत्युक्तरीत्याकर्मफलंभोजयन्स्वानुभवालाभक्लिष्टसूरिजनोत्कण्ठयावर्त्तमानः संसारिषुस्वागमनप्रयोजनालाभेनचरमोपायनिष्ठामेवपरमोपायं निश्चिकायेत्युच्यते॥२२॥ शोचन्त्याइति । अल्पभाग्यायाःअतएवअपुत्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः अतएवशोचन्त्याः अम्बायाः किंचिदपिनोपकुर्वतामया पुत्रेणाकिंकार्यंकिंप्रयोजनम् ॥ २३ ॥ नकेवलंप्रयोजनालाभःप्रत्युतदुःखितैवेत्याह अल्पभाग्येत्यादिश्लोकेन ॥ २४ ॥ तर्हिमातृदुःखनिवारणायराज्य

शोचन्त्याअल्पभाग्यायानकिञ्चिदुपकुर्वता ॥ पुत्रेणकिमपुत्रायामयाकार्य्यमरिंदम ॥ २३॥
अल्पभाग्याहिमेमाताकौसल्यारहितामया ॥ शेतेपरमदुःखार्त्तापतिताशोकसागरे ॥२४॥
एकोह्यहमयोध्यांचपृथिवींचापिलक्ष्मण ॥ तरेयमिषुभिःक्रुद्धोनन्नुवीर्यमकारणम् ॥२५॥
अधर्मभयभीतश्चपरलोकस्यचानघ ॥ तेनलक्ष्मणनाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥
एतदन्यच्चकरुणंविलप्यविजनेवने ॥ अश्रुपूर्णमुखोरामोनिशितूष्णीमुपाविशत् ॥ २७॥
विलप्योपरतंरामंगतार्चिषमिवानलम् ॥ समुद्रमिवनिर्वेगमाश्वासयतलक्ष्मणः ॥ २८॥
ध्रुवमद्यपुरीराजन्नयोध्यायुधिनांवर ॥ निष्प्रभात्वयिनिष्क्रान्तेगतचन्द्रेवशर्वरी ॥ २९॥

माक्रम्यतामित्यत्राह एकइत्यादिश्लोकद्वयेन । तरेयंतरितुंशक्नुयाम् आक्रमितुंशक्नुयामित्यर्थः । तर्हिकिमर्थंतथानकृतमित्यतआह नन्नुवीर्यमकारणमिति धर्महानिकरेकृत्येवीर्यंसाधकत्वेननावलम्बनीयं खल्वित्यर्थः ॥ २५ ॥ वीर्यस्यानवलम्बनेहेतुमाह अधर्मेति । अधर्मभयभीतः अधर्म्मादुत्पन्नंभयंलोकापवादः तस्माद्भीतः परलोकस्य नाशात् भीतइतिशेषः । अहमितिचशेषः । तेनाधर्मपरलोकभीतत्वेनहेतुना ॥२६॥ एतदिति । एतत्पूर्वोक्तमर्थंजातम् अन्यदित्यनेनतादात्विकविलापस्यवाचामगोचरत्वमुक्तं विजनेवनइतिशोकहेतुत्वोक्तिः उपाविशत् अतिष्ठदित्यर्थः ॥ २७ ॥ विलप्येति । विलप्योपरतमित्यनेनमध्येसमाश्वासानर्हत्वोक्तिः ॥ २८ ॥ ध्रुवमिति ॥ आयुधिनाम् आयुधवतां वर शूरेत्यर्थः । निष्प्रभा भवेदितिशेषः ॥ २९ ॥

नैतदिति । परितप्यसइतियदिदमस्ति एतत्परिदेवनं नौपयिकंनयुक्तं युक्तमौपयिकमित्यमरः । उपायाद्ध्रस्वश्चेतिठक् आकारस्यह्रस्वश्च । अयुक्तत्वमेवाह विषादयसीति पुरुषर्षभेत्यनेनपुरुषधौरेयस्यतवनैतद्युक्तम् अनेनविलापोनयुक्तइत्यर्थः ॥ ३० ॥ अयोध्यामितएवत्वंकाल्येप्रविशलक्ष्मणेतियदुक्तंतत्रोत्तरमाह नचसीतेति । त्वयाहीनासीताचन नजीवतीत्यर्थः । त्वद्विहीनोहमपिनच चएवकारार्थः । अहमपिनजीवान्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तार्थंसीताग्रहणम् । यद्वा सीतासमक्षंकाकुत्स्थमिदंवचनमब्रवीदितिसीतापुरुषकारेणशरणागतिकरणात् स्वस्यशरणागतिफलाभावेपुरुषकारभूतासीतापिनेतिभावः । अपिजीवावः यदिजीवावः तदाजलादुद्धृतौमत्स्याविव मुहूर्त्तंस्वल्पकालं जीवावः यथाजलोद्धृतौमत्स्यौयावत्जलसंसर्गंजीवित्वातद्विलयेविनश्यतः तथाआवामपित्वद्वचनहृदयज्ञानपर्यन्तमितिभावः । तथावक्ष्यतिसुन्दरकाण्डे नचास्यमातानपितानचान्यःस्नेहाद्विशिष्टोस्तिमयासमोवा ।

नैतदौपयिकंरामयदिदंपरितप्यसे ॥ विषादयासिसीतांचमांचैवपुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ नचसीतात्वयाहीनान
चाहमपिराघव॥ मुहूर्त्तमपिजीवावोजलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥ नहितातंनशत्रुघ्नंनसुमित्रांपरंतप ॥
द्रष्टुमिच्छेयमद्याहंस्वर्गंवापित्वयाविना ॥ ३२ ॥ ततस्तत्रसुखासीनौनातिदूरेनिरीक्ष्यताम् ॥ न्यग्रोधेसुकृ
तांशय्यांभेजातेधर्मवत्सलौ ॥३३॥ सलक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलंवचोनिशम्यचैवंवनवासमादरात् ॥ समाःस
मस्ताविदधेपरंतपःप्रपद्यधर्मंसुचिरायराघवः ॥ ३४ ॥

तावद्ध्यहंदूतजिजीविषेयंयावत्प्रवृत्तिंशृणुयांप्रियस्येति ॥३१॥ अथनोत्कण्ठितुमर्हसीत्युक्तस्योत्तरमाह नहितातमित्यादिश्लोकेन ॥३२॥ ततइति ततः लक्ष्मणवचनानन्तरं तत्रपूर्वाश्रितवृक्षमूलेभुक्तिस्थाने सुखासीनौसुखोपविष्टौसुखासीनाचसुखासीनश्चसुखासीनौ सर्वत्रपुमान्स्त्रियेत्येकशेषः।सीतारामौन्यग्रोधेन्यग्रोधमूले सुकृतांलक्ष्मणेनसुष्ठुकृतां शय्यांनिरीक्ष्य तांभेजातेइतिसंबन्धः ॥३३॥ सलक्ष्मणस्येति । उत्तमंचतत्पुष्कलंचउत्तमपुष्कलम् अतीवभ्रातृस्नेहपुरस्कृतत्वादुत्तमं वक्तव्यस्यसर्वस्योक्तेःपुष्कलंपूर्णार्थं लक्ष्मणस्यवचः आदरान्निशम्य चिरायधर्मंवानप्रस्थधर्मं अधःशयनादिकंप्रतिपद्य समस्ताःसमाः वनवासम् अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । विदधेलक्ष्मणेनसहविधातुमैच्छदित्यर्थः । अन्यथाभूतार्थासंभवः कविनाप्यादौतथावक्तुमयुक्तं लक्ष्मणस्यसमस्ताःसमाः प्रत्यनुमतिंविदधइति केचिदाहुः ॥ ३४ ॥

तत इति । भयंव्याघ्रादिभ्यः संभ्रमंव्याकुलत्वं भयहेतुशङ्कया इतस्ततोनिरीक्षणमितियावत् ॥ ३५ ॥ इतिश्री गोविन्दराजविरचितेश्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेअयोध्याकाण्डव्याख्यानेत्रिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥ ॥

तेत्विति । महावृक्षेमहावृक्षमूले सामीप्येसप्तमी । विमलेभ्युदिते स्पष्टमुदितइत्यर्थः ॥ १ ॥ यत्रेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भूमिभागान्वनप्रदेशान् देशान्वत्सदेशावान्तरदेशान् एतदेवनानात्वमाह तत्रतत्रेति यशस्विनइत्यनेनतत्तद्देशीयैरर्चितत्वमुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ यथाक्षेमेणेति । यथाक्षेमेणक्षेमा

ततस्तुतस्मिन्विजनेवनेतदामहाबलौराघववंशवर्द्धनौ ॥ नतौभयंसंभ्रममभ्युपेयतुर्यथैवसिंहौगिरिसानुगोचरौ॥३५॥

इति श्रीमदयोध्याकाण्डेत्रिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

तेतुतस्मिन्महावृक्षउषित्वारजनींशिवाम् ॥ विमलेभ्युदितेसूर्येतस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥१॥ यत्रभागीरथींगङ्गांयमुनाभिप्रवर्त्तते ॥ जग्मुस्तंदेशमुद्दिश्यविगाह्यसुमहद्वनम् ॥२॥ तेभूमिभागान्विविधान्देशांश्चापिमनोरमान् ॥ अदृष्टपूर्वान्पश्यन्तस्तत्रतत्रयशस्विनः ॥३॥ यथाक्षेमेणगच्छन्सपश्यंश्चविविधान्द्रुमान् ॥ निवृत्तमात्रेदिवसेरामःसौमित्रिमब्रवीत् ॥४॥ प्रयागमभितःपश्यसौमित्रेधूममुन्नतम् ॥ अग्नेर्भगवतःकेतुंमन्येसन्निहितोमुनिः ॥५॥ नूनंप्राप्ताःस्मसंभेदंगङ्गायमुनयोर्वयम् ॥ तथाहिश्रूयतेशब्दोवारिणोवारिघट्टितः ॥ ६ ॥ दारूणिपरिभिन्नानिवनजैरुपजीविभिः ॥ भरद्वाजाश्रमेचैतेदृश्यन्तोविविधाद्रुमाः ॥ ७ ॥

नतिक्रमेण यथासादृश्यइति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः । तृतीयासप्तम्योर्बहुलमित्यलुक् । क्षेमहेत्ववधानमनतिक्रम्येत्यर्थः । निवृत्तमात्रेअर्द्धमण्डलकालइत्यर्थः ॥४॥ प्रयागमिति । प्रयागमभितःप्रयागस्याभितः अभितःपरितइत्यादिनाद्वितीया । केतुंध्वजीभूतं धूममितिसंबन्धः । अतःसंन्निहितोमुनिरितिमन्ये ॥ ५ ॥ नूनमिति । संभेदंसंगमं संभेदःसिन्धुसंगमइत्यमरः । वारिघट्टितोवारिणःशब्दः वारिजनितोवारिशब्दः । वारिणोरन्योन्यघट्टनजःशब्दइत्यर्थः ॥ ६ ॥ दारूणीति । वनजैरुपजीविभिः वनोत्पन्नैःफलमूलकाष्ठाद्युपजीविभिः दारूणिइत्यत्रापिदृश्यन्तइत्यनुषज्यते ॥ ७ ॥

धन्विनाविति । लम्बमानेअस्तगिरौलम्बमानइवदृश्यमाने संधौसंगमे वर्तमानंनिलयम्आश्रमं तत्समीपप्रदेशंप्रापतुः ॥८॥ रामइति। त्रासयन्अपूर्वदर्शने
नत्रासंजनयन् मुहूर्त्तंमुहूर्तगम्यं भरद्वाजंभरद्वाजसमीपम् ॥९॥ ततइति । दूरादेवावतस्थतुःसायंतनसमयत्वादग्निहोत्रावसानंप्रतीक्षमाणाववतस्थतुरित्य
र्थः ॥ १० ॥ सप्रविश्येत्यादिश्लोकद्वयम् । प्रविश्यदैवान्निर्गतशिष्यमुखेनेतिशेषः । संशितव्रतंतीक्ष्णव्रतम् एकाग्रम् एकप्रधानं ध्यानपरमितियाव
त्। तपसातपोवैभवेन लब्धचक्षुषंलब्धज्ञानम् अतीतानागतवर्तमानयावदर्थगोचरज्ञानयुक्तमित्यर्थः। दृष्ट्वैवदर्शनोत्तरकालमेवेत्यर्थः ॥११॥१२॥ न्यवेद

धन्विनौतौसुखंगत्वालम्बमानेदिवाकरे ॥ गङ्गायमुनयोःसंधौप्रापतुर्निलयंमुनेः ॥ ८ ॥ रामस्त्वाश्रममासाद्यत्रा
सयन्मृगपक्षिणः ॥ गत्वामुहूर्त्तमध्वानंभरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥ ततस्त्वाश्रममासाद्यमुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥
सीतयानुगतौवीरौदूरादेवावतस्थतुः ॥ १० ॥ सप्रविश्यमहात्मानमृषिंशिष्यगणैर्वृतम् ॥ संशितव्रतमेकाग्रंतप
सालब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥ हुताग्निहोत्रंदृष्ट्वैवमहाभागंकृताञ्जलिः ॥ रामःसौमित्रिणासार्द्धंसीतयाचाभ्यवादयत्
॥ १२ ॥ न्यवेदयतचात्मानंतस्मैलक्ष्मणपूर्वजः ॥ पुत्रौदशरथस्यावांभगवन्रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ भार्याममेयंवै
देहीकल्याणीजनकात्मजा ॥ मांचानुयाताविजनंतपोवनमनिन्दिता ॥ १४ ॥ पित्राप्रव्राज्यमानंमांसौमित्रिरनुजः
प्रियः ॥ अयमन्वगमद्भ्रातावनमेवदृढव्रतः ॥ १५ ॥ पित्रानियुक्ताभगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम् ॥ धर्ममेवचरिष्या
मस्तत्रमूलफलाशनाः ॥ १६ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीमतः ॥ उपानयतधर्मात्मागामर्घ्यमुदकंततः
॥ १७ ॥ नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् ॥ तेभ्योददौतप्ततपावासंचैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥

यतेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। सीतालक्ष्मणयोः सर्वात्मनापरतन्त्रत्वादात्मानमित्यनेनतयोरपिग्रहणं कल्याणीपतिव्रतेत्यर्थः। अनुयातेतिन्यवेदय
तेतिसंबन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पित्रेति। धर्मंपितृवचनपरिपालनरूपम् ॥ १६ ॥ तस्येति। गांमधुपर्काङ्गभूतमहोक्षं तथाचस्मृतिः गोमधुपर्का
र्हौवेदाध्यायीआचार्यऋत्विक्स्नातकोराजावाधर्मयुक्तइति अर्घ्यंपूजाविधेरङ्गम् अन्नरसान्अदनीयरसान् रसप्रधानान् पदार्थविशेषानित्यर्थः। वन्यमू
लफलाश्रयान्वन्यमूलफलप्रकृतिकान् ॥ १७ ॥ १८ ॥

मृगपक्षिभिरिति। मृगपक्षिभिरासीनोमुनिभिश्चेत्यनेनमुनिवैभवात्तिर्यञ्चोपिमुनिनिर्विशेषंसंजातविश्वासाः सेवन्तइतिगम्यते स्वागतेनाहस्वागतमाहेत्य
र्थः यद्वामृगपक्षिभिःसहेतिशेषः। स्वागतेनाभ्यर्च्येतिसम्बन्धः ॥ १९ ॥मुनिराहेत्येतद्विवृणोति प्रतिगृह्येति ॥२०॥ चिरस्यचिरम् ॥२१॥२२॥ २३ ॥
भगवन्नित्यादि। इतएतदाश्रमापेक्षया इहआश्रमेसुदर्शंसुखेनद्रष्टुंशक्यं प्रेक्ष्यज्ञात्वा वैदेहींमांचप्रेक्षकोजनः इममाश्रममागमिष्यतीत्यहंमन्ये अनेनकारणे
नइहवासंनरोचयइत्यन्वयः मांप्रेक्षकइत्यत्रअकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरितिषष्ठीप्रतिषेधः।एकान्तेपौरजनाविदिते पश्यचिन्तय २४ २५ २६ एतदिति।

मृगपक्षिभिरासीनोमुनिभिश्चसमन्ततः॥राममागतमभ्यर्च्यस्वागतेनाहतंमुनिः॥१९॥प्रतिगृह्यचतामर्चामुपविष्टंस
राघवम्॥भरद्वाजोब्रवीद्वाक्यंधर्मयुक्तमिदंतदा॥२०॥चिरस्यखलुकाकुत्स्थपश्यामित्वामिहागतम्॥श्रुतंतवमया
चेदंविवासनमकारणम्॥२१॥अवकाशोविविक्तोयंमहानद्योःसमागमे॥पुण्यश्चरमणीयश्चवसत्विहभवान्सुखम्
॥२२॥एवमुक्तस्तुवचनंभरद्वाजेनराघवः॥प्रत्युवाचशुभंवाक्यंरामःसर्वहितेरतः॥२३॥भगवन्नितआसन्नःपौरजा
नपदोजनः॥सुदर्शमिहमांप्रेक्ष्यमन्येहमिममाश्रमम्॥२४॥आगमिष्यतिवैदेहींमांचापिप्रेक्षकोजनः॥अनेनकार
णेनाहमिहवासंनरोचये॥२५॥एकान्तेपश्यभगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम्॥रमेतयत्रवैदेहीसुखार्हाजनकात्मजा॥२६॥
एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरद्वाजोमहामुनिः॥राघवस्यततोवाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत्॥२७॥दशक्रोशइतस्तातगिरिर्य
स्मिन्निवत्स्यसि॥महर्षिसेवितःपुण्यःसर्वतःसुखदर्शनः॥२८॥गोलाङ्गूलानुचरितोवानरर्क्षनिषेवितः॥चित्रकूटइति
ख्यातोगन्धमादनसन्निभः॥२९॥यावताचित्रकूटस्यनरःशृङ्गाण्यवेक्षते॥कल्याणानिसमाधत्तेनपापेकुरुतेमनः॥३०॥

अर्थग्राहकम् अर्थबोधकंयथाभवति तथा यद्वा अर्थग्राहकंबह्वर्थवत्अब्रवीत् ॥२७॥ दशक्रोशइत्यादि। यस्मिन्गिरौनिवत्स्यसि सगिरिरितोदशक्रोशः
दशक्रोशावस्थितइत्यर्थः । गन्धमादनसन्निभःगन्धमादनपर्वतसन्निभः। अतीतानागतवर्त्तमानज्ञोमहर्षिः गोलाङ्गूलानुचरितोवानरर्क्षनिषेवितइतिकेवल
त्रिवर्गाभिधानेन एतत्सजातीयाएवरामस्यसहायाअपिभविष्यन्तीतिसूचितवानितिगम्यते ॥२८॥ २९ ॥ यावतेति । नरःयावतादूरेणचित्रकूटस्यशृङ्गा
ण्यवेक्षते तावताकल्याणानिपुण्यकर्माणि समाधत्तेप्राप्नोति यद्वा समाधत्तेआचरति पापेमनोनकुरुते तत्रवसन्किमुतेतिभावः। यद्वा यावताकालेन ३०

ऋषयइति । तत्रचित्रकूटे शरदांशतं तपसाविहृत्य क्रीडन्तइवमहत्तपः परिसमाप्येत्यर्थः । कपालशिरसासहदिवमारूढाः तपश्चरणेननिरन्तरकपालासनेनप्रक्षीणत्वक्शिरोरुहतया कपालावशिष्टशिरसासहदिवमारूढाइत्यर्थः । कपालशिरसेत्येतच्छरीरोपलक्षणं सशरीराःस्वर्गंगता इत्यर्थः । यद्वा कपालशिराइतिकस्यचित्ऋषेःसंज्ञा कपालशिरसाकपालरूपशिरोयुक्तेनेत्यध्याहृतशरीरपदविशेषणमित्येके कपालमात्रावशिष्टंशिरोयस्मिन्नितितपोविशेषणमित्येके ॥ ३१ ॥ प्रविविक्तमिति । प्रविविक्तंप्रकर्षेणविजनम् ॥३२॥ सराममिति । सर्वकामैः प्रतिजग्राह अतिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवानित्यर्थः

ऋषयस्तत्रबहवोविहृत्यशरदांशतम् ॥ तपसादिवमारूढाःकपालशिरसासह ॥ ३१ ॥ प्रविविक्तमहंमन्ये
तंवासंभवतःसुखम् ॥ इहवावनवासायवसराममयासह ॥३२॥ सरामंसर्वकामैस्तंभरद्वाजःप्रियातिथिम् ॥
सभार्यंसहचभ्रात्राप्रतिजग्राहधर्मवित् ॥ ३३ ॥ तस्यप्रयागेरामस्यतंमहर्षिमुपेयुषः ॥ प्रपन्नारजनीपुण्या
चित्राःकथयतःकथाः ॥ ३४ ॥ सीतातृतीयःकाकुत्स्थःपरिश्रान्तःसुखोचितः ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येतांरा
त्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥ प्रभातायांरजन्यांतुभरद्वाजमुपागमत् ॥ उवाचनरशार्दूलोमुनिंज्वलिततेजसम्
॥ ३६ ॥ शर्वरींभगवन्नद्यसत्यशीलतवाश्रमे ॥ उषिताःस्मेहवसतिमनुजानातुनोभवान् ॥ ३७॥ रात्र्यां
तुतस्यांव्युष्टायांभरद्वाजोब्रवीदिदम् ॥ मधुमूलफलोपेतंचित्रकूटंव्रजेतिह ॥ ३८ ॥ वासमौपयिकंमन्ये
तवराममहाबल ॥ नानानगगणोपेतःकिन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥ मयूरनादाभिरुतोगजराजनिषेवितः ॥
गम्यतांभवताशैलश्चित्रकूटःसविश्रुतः ॥ पुण्यश्चरमणीयश्चबहुमूलफलायुतः ॥ ४० ॥

पाठभेदः प्रतिजग्राहउपचचार ॥ ३३ ॥ तस्येति । प्रपन्नाप्राप्ता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ शर्वरीमिति । वसतिमनुजानातु पूर्वोक्तांवसतिंप्रतिगन्तुमनुज्ञांकरोत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥ रात्र्यामिति । व्रजेत्यब्रवीदित्यन्वयः हेतिपादपूरणेहवैवा ॥ ३८ ॥ वासमिति । तत्रेतिशेषः औपयिकंयुक्तं युक्तमौपयिकमित्यमरः । नानानगगणोपेतःनानावृक्षनिचयोपेतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ सरित्प्रस्रवणप्रस्थानिति । सरितोनद्यः प्रस्रवणानितनुतरजलप्रवाहाः प्रस्थाःसानवस्तान्दरीकन्दरनिर्दरान् दर्यःपाषाणसंश्लेषस्थानानि कन्दराःगुहाः निर्दराःविदीर्णपाषाणसंधयः तान् ॥ ४२ ॥ प्रहृष्टेति । कोयष्टिकाःटिट्टिभकाः कोयष्टिकष्टिट्टिभक इत्यमरः ॥४३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

उषित्वेत्यादि ॥१॥ तेषामिति । तेषांप्रस्थातुमुद्युक्तानाम् अन्वगादितिपाठः अन्वशादितिपाठे अनुशिष्टवान्मार्गोपदेशमकरोदित्यर्थः ॥२॥ तदेवविवृ

तत्रकुञ्जरयूथानिमृगयूथानिचाभितः॥विचरन्तिवनान्तेस्मिन्तानिद्रक्ष्यसिराघव॥४१॥सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकन्दरनिर्दरान्॥ चरतःसीतयासार्द्धंनन्दिष्यतिमनस्तव॥४२॥ प्रहृष्टकोयष्टिककोकिलस्वनैर्विनादितंतंवसुधाधरंशिवम्॥ मृगैश्चमत्तैर्बहुभिश्चकुञ्जरैःसुरम्यमासाद्यसमावसाश्रमम्॥४३॥ इति श्रीअ० चतुःपञ्चाशःसर्गः॥५४॥ उषित्वारजनींतत्रराजपुत्रावरिंदमौ ॥ महर्षिमभिवाद्याथजग्मतुस्तंगिरिंप्रति ॥ १ ॥ तेषांचैवस्वस्त्ययनंमहर्षिःसचकारह ॥ प्रस्थितांश्चैवतान्प्रेक्ष्यपितापुत्रानिवान्वगात् ॥ २ ॥ ततःप्रचक्रमेवक्तुंवचनंसमहामुनिः ॥ भरद्वाजोमहातेजारामंसत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥ गङ्गायमुनयोःसंधिमासाद्यमनुजर्षभौ ॥ कालिन्दीमनुगच्छेतांनदींपश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ ४ ॥ अथासाद्यतुकालिन्दींशीघ्रस्रोतसमापगाम् ॥ तस्यास्तीर्थंप्रचरितंपुराणंप्रेक्ष्यराघवौ ॥ ५ ॥ तत्रयूयंप्लवंकृत्वातरतांशुमतींनदीम् ॥ ततोन्यग्रोधमासाद्यमहान्तंहरितच्छदम् ॥ ६ ॥ विवृद्धंबहुभिर्वृक्षैःश्यामंसिद्धोपसेवितम् ॥ तस्मैसीताञ्जलिंकृत्वाप्रयुञ्जीताशिषःशिवाः ॥ ७ ॥

णोति ततइति॥३॥ गङ्गायमुनयोरिति । प्रथमं गङ्गायमुनयोःसंधिमासाद्य पश्चान्मुखाश्रितांगङ्गाजलवेगाभिहत्याकिंचित्पश्चान्मुखप्रवाहंप्राप्तां कालिन्दींनदीम् अनुगच्छेताम् अनुसृत्यगच्छेतां पश्चिमाभिमुखीभूत्वागच्छेतां भवन्ताविितिशेषः । पाठभेदः अभिगच्छेताम्अभिमुखंगच्छेतांकालिन्द्याअभिमुखीभूयगच्छेतामित्यर्थः । शीघ्रस्रोतसमित्यनेनगङ्गाजलवेगप्रतिहतिस्तिमितजलव्यतिरिक्तप्रदेशउच्यते तीर्थम्अवतरणप्रदेशं प्रचरितंगमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णमित्यर्थः आंशुमतीम् अंशुमतःसूर्यस्यापत्यभूतां ततःतरणानन्तरं न्यग्रोधंतीरस्थं हरितच्छदंश्यामलपत्रम् अतएवश्यामंश्यामनामकं वृक्षैःसह

विवृद्धं यद्वा वृक्षैःश्यामंवृक्षसहितत्वात्विशेषेणश्यामङं वृक्षैरित्युपलक्षणेतृतीया आशिषःमनोरथान् प्रयुञ्जीतप्रार्थयेत् सीतेतिशेषः । वसेद्वातिक्रमेतवा
सीताश्रान्ताचेत् किंचित्कालंवसेत् नोचेदतिक्रमेतेत्यर्थः । ततःदक्षिणगतटस्थन्यग्रोधात् यामुनैःयमुनासंबन्धिभिः यमुनातीरजैरित्यर्थः । सः
काननंपथिशब्दापेक्षयापुल्लिङ्गत्वम् मार्दवयुक्तः सूक्ष्मसिकतावत्त्वात् वनदावैर्वनाग्निभिः दवदावौवनारण्यवह्नीइत्यमरः तथाप्यत्रदावशब्दोऽग्निमात्रपरः
विशिष्टवाचकानामितिन्यायात् । अभिवाद्येत्यर्द्धेनमहर्षिंविशेषयति तथैवगमिष्यामइत्युक्त्वा अभिवाद्यत्वमाश्रमंगच्छेतिरामेण विनिवर्त्तितोमहर्षिः

समासाद्यतुतंवृक्षंवसेद्वातिक्रमेतवा ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वानीलंद्रक्ष्यथकाननम् ॥ ८ ॥ पलाशबदरीमिश्रंरम्यंवंशैश्च
यामुनैः ॥ सपन्थाश्चित्रकूटस्यगतःसुबहुशोमया ॥९॥ रम्योमार्दवयुक्तश्चवनदावैर्विवर्जितः ॥ इतिपन्थानमावेद्यमह
र्षिःसंन्यवर्तत ॥ अभिवाद्यतथेत्युक्त्वारामेणविनिवर्तितः ॥ १० ॥ उपावृत्तेमुनौतस्मिन्रामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥ कृ
तपुण्याःस्मसौमित्रेमुनिर्यन्नोनुकम्पते ॥ ११ ॥ इतितौपुरुषव्याघ्रौमन्त्रयित्वामनस्विनौ ॥ सीतामेवाग्रतःकृत्वाका
लिन्दींजग्मतुर्नदीम् ॥ १२ ॥ अथासाद्यतुकालिन्दींशीघ्रस्रोतोवहांनदीम् ॥ चिन्तामापेदिरेसर्वेनदीजलतितीर्षवः ॥
॥१३॥ तौकाष्ठसंघाटमथोचक्रतुस्सुमहाप्लवम् ॥ शुष्कैर्वंशैःसमास्तीर्णमुशीरैश्चसमावृतम् ॥३४॥ ततोवेतसशाखाश्च
जम्बूशाखाश्चवीर्यवान् ॥ चकारलक्ष्मणश्छित्वासीतायाःसुखमासनम् ॥१५॥ तत्रश्रियमिवाचिन्त्यांरामोदाशरथिः
प्रियाम् ॥ ईषत्संलज्जमानांतामध्यारोपयतप्लवम् ॥ १६ ॥ पार्श्वेचतत्रवैदेह्यावसनेभूषणानिच ॥ प्लवेकठिनकाजं
चरामश्चक्रेसहायुधैः ॥ १७ ॥ आरोप्यप्रथमंसीतांसंघाटंपरिगृह्यतौ ॥ ततःप्रतेरतुर्यत्तौवीरौदशरथात्मजौ ॥ १८ ॥

न्यवर्ततेतिसंबन्धः ॥ ४ ॥५॥६॥७॥८॥९॥१० ॥ ११ ॥ इतीति । मन्त्रयित्वापूर्वोक्तरीत्याकृतार्थंतामनुसंधाय ॥ १२ ॥ १३ ॥ तौकाष्ठसंघाटमिति ।
काष्ठसंघाटःकाष्ठनिचयः उशीरैःवीरणतृणमूलैः मूलेस्योशीरमस्त्रियामित्यमरः ॥ १४ ॥१५॥ तत्रेति । अचिन्त्याम्अचिन्त्यसौन्दर्यां कान्तकरग्रहादाव
श्यकत्वाच्चेषल्लज्जावतीम् ॥ १६ ॥ पार्श्वइति । तत्रैववैदेह्याःपार्श्वे कठिनकाजंकठिनकन्दमूलखननसाधनमायसाग्रंदारु आजम्अजचर्मपिनद्धंपिटकं
द्वन्द्वैकवद्भावः । चक्रेस्थापितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥ आरोप्येति । संघाटंप्लवं यत्तौप्लवचालनेयतमानौ ॥ १८ ॥

कालिन्दीमध्यमित्यादि । मेपतिः व्रतंवनवाससंकल्पं पारयेत्समापयेत् गोसहस्रेणत्वामुद्दिश्यगोसहस्रप्रदानेनसुराघटशतेनचनैवेद्येनस्वस्तियथाभवति
तथा प्रत्यागतेसति गोसहस्रप्रदानेनसुराघटशतेनचत्वांयक्ष्यइत्यादियाचमानातीरंप्राप्तेत्यन्वयः ॥१९॥२०॥२१॥ ततइति । वृक्षैरितिउपलक्षणेतृतीया
॥२२॥ तेतीर्णाइति । यमुनावनात्यमुनातीरवनात् ॥२३॥२४॥ नमस्तइत्यादि । पर्यगच्छत्प्रदक्षिणंचकार ॥२५॥अवलोक्येति । अवलोक्यसीतायाः

कालिन्दीमध्यमायातासीतात्वेनामवन्दत ॥ स्वस्तिदेवितरामित्वांपारयेन्मेपतिर्व्रतम् ॥ १९ ॥ यक्ष्येत्वांगोसह
स्रेणसुराघटशतेनच ॥ स्वस्तिप्रत्यागतेरामेपुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥२०॥ कालिन्दीमथसीतातुयाचमानाकृता
ञ्जलिः ॥ तीरमेवाभिसंप्राप्तादक्षिणंवरवर्णिनी ॥ २१ ॥ ततःप्लवेनांऽशुमतींशीघ्रगामूर्मिमालिनीम् ॥ तीरजैर्बहु
भिर्वृक्षैःसंतेरुर्यमुनांनदीम् ॥२२॥ तेतीर्णाःप्लवमुत्सृज्यप्रस्थाययमुनावनात् ॥ श्यामंन्यग्रोधमासेदुःशीतलंहरि
तच्छदम् ॥ २३ ॥ न्यग्रोधंतमुपागम्यवैदेहीवाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥ नमस्तेस्तुमहावृक्षपारयेन्मेपतिर्व्रतम् ॥ कौ
सल्यांचैवपश्येयंसुमित्रांचयशस्विनीम् ॥ इतिसीताञ्जलिंकृत्वापर्यगच्छद्वनस्पतिम् ॥ २५ ॥ अवलोक्यततः
सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् ॥ दयितांचविधेयांचरामोलक्ष्मणमब्रवीत् ॥२६॥ सीतामादायगच्छत्वमग्रतोभ
रताग्रज ॥ पृष्ठतोहंगमिष्यामिसायुधोद्विपदांवर ॥२७॥ यद्यत्फलंप्रार्थयतेपुष्पंवाजनकात्मजा॥ तत्तत्प्रदद्यावैदे
ह्यायत्रास्यारमतेमनः ॥ २८ ॥ गच्छतोस्तुतयोर्मध्येबभूवजनकात्मजा ॥ मातङ्गयोर्मध्यगताशुभानागवधूरिव
॥२९॥ एकैकंपादपंगुल्मंलतांवापुष्पशालिनीम् ॥ अदृष्टपूर्वांपश्यन्तीरामंपप्रच्छसाबला ॥ ३० ॥ रमणीयान्बहु
विधान्पादपान्कुसुमोत्कटान् ॥ सीतावचनसंरब्धआनयामासलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥

श्रान्त्यश्रान्तीपरीक्ष्येत्यर्थः । आयाचन्तींमनोरथान्प्रार्थयन्तीम् ॥ २६ ॥ सीतामादायेति । भरताग्रजेतिबहुव्रीहिः अग्रतोगच्छेत्यनेनसीतायाः
पुरतोगच्छेत्युक्तम् ॥ २७ ॥ अग्रतोगमनफलमाह यद्यत्फलमित्यादिश्लोकेन ॥ २८ ॥ २९ ॥ एकैकमिति । पप्रच्छकैषांसंज्ञेतिपृष्टवतीत्यर्थः
॥ ३० ॥ रमणीयानिति । पादपानित्यनेनस्तबकविशिष्टाःपादपावयवाउच्यन्ते सीतावचनसंरब्धःसीतावचनेनत्वरितः ॥ ३१ ॥

विचित्रवालुकजलामिति । नदींयमुनां सुदूरंतत्तीरेगमनात्तद्दर्शनम् ॥३२॥ क्रोशमात्रमिति । मेध्यान्शुचीन्भक्ष्यानितियावत् चेरतुःभक्षितवन्तौ चरगतिभक्षणयोः ॥ ३३ ॥ विहृत्येति । पूगःसमूहः समम्अनिम्नोन्नतं नदीवप्रंनदीतीरं संमतंनिवासं सीताभिमतंवासस्थानम् ॥ ३४ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणेपीताम्बराख्यानेअयोध्याकाण्डव्याख्यानेपञ्चपञ्चाशःसर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अथेति । अनन्तरंस्वप्रबोधानन्तरम् अवसुप्तमईषत्सुप्तमित्यर्थः ॥१॥सौमित्रइति । वन्यानांशुकपिकशारिकादीनां वल्गुसुन्दरं कालःप्राप्तइतिशेषः॥२

विचित्रवालुकजलांहंससारसनादिताम् ॥ रेमेजनकराजस्यतदाप्रेक्ष्यसुतानदीम् ॥३२ ॥ क्रोशमात्रंततोगत्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वाचेरतुर्यमुनावने ॥ ३३ ॥ विहृत्यतेबर्हिणपूगनादितेशुभेवनेवानरवारणायुते ॥ समंनदीवप्रमुपेत्यसंमतंनिवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥३४॥इतिश्रीमदयोध्याकाण्डेपञ्चपञ्चाशःसर्गः५५

अथरात्र्यांव्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् ॥प्रबोधयामासशनैर्लक्ष्मणंरघुनन्दनः ॥१॥सौमित्रेशृणुवन्यानांवल्गुव्याहरतांस्वनम् ॥ संप्रतिष्ठामहेकालःप्रस्थानस्यपरंतप ॥ २ ॥ ससुप्तःसमयेभ्रात्रालक्ष्मणःप्रतिबोधितः ॥ जहौनिद्रांचतन्द्रींचप्रसक्तंचपथिश्रमम् ॥३॥ततउत्थायतेसर्वेस्पृष्ट्वानद्याःशिवंजलम् ॥पन्थानमृषिणादिष्टंचित्रकूटस्यतंययुः ॥ ४ ॥ ततःसंप्रस्थितःकालेरामःसौमित्रिणासह ॥ सीतांकमलपत्राक्षीमिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ आदीप्तानिववैदेहिसर्वतःपुष्पितान्नगान् ॥ स्वैःपुष्पैःकिंशुकान्पश्यमालिनःशिशिरात्यये ॥ ६ ॥ पश्यभल्लातकान्फुल्लान्नरैरनुपसेवितान् ॥ फलपत्रैरवनतान्नूनंशक्ष्यामिजीवितुम् ॥ ७ ॥

ससुप्तइति । समयेप्रबोधनसमये तन्द्रींजाड्यं जहौ तदाप्रभृतीतिशेषः । पथिश्रमंतत्कृतोपचारमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ततउत्थायेति । नद्याःकालिन्द्याः स्पृष्ट्वेत्युपलक्षणं प्रातःकालिकस्नानादिकृत्यानां तंपन्थानंपलाशवनरूपम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ आदीप्तानिति । आदीप्तानिवआसमन्ताज्ज्वलतइव नगान्वृक्षान् स्वैःपुष्पैः मालिनःमालावतइवस्थितान् शिशिरात्यये वसन्तसमये ॥ ६ ॥ पश्येति । भल्लातकान्वीरवृक्षान् फुल्लान्फुल्लपुष्पान् अनुपसेवितान् दुर्गमत्वादितिभावः । जीवितुंशक्ष्यामि एवमादिजीवनसाधनस्यविद्यमानत्वादितिभावः ॥ ७ ॥

पश्येति । द्रोणप्रमाणानिद्रोणम्आढकद्वयंतत्प्रमाणानितत्प्रमाणमधुपूरितानि मधूनिकुर्वन्तीतिमधुकार्य्यः कर्म्मण्यण्ङीप् ताभिःमधुमक्षिकाभिरि
तियावत् संभृतानिनिर्मितानि नगेनगेवृक्षेवृक्षे लम्बमानानिमधूनिमधुपटलानि पश्य ॥ ८ ॥ एषइति । नत्यूहःदात्यूहः वनोद्देशेवनप्रदेशे पुष्पसंस्तरसंक
टेपुष्पमयास्तरणेन निबिडे ॥९॥ मातङ्गयूथानुसृतमिति । मातङ्गयूथानुसृतंगजकुलैर्व्याप्तं प्रवृद्धशिखरमुन्नतशिखरम् ॥१०॥ ११ ॥ १२॥ तंत्वित्या

पश्यद्रोणप्रमाणानिलम्बमानानिलक्ष्मण ॥ मधूनिमधुकारीभिःसंभृतानिनगेनगे ॥ ८ ॥ एषक्रोशति
नत्यूहस्तंशिखीप्रतिकूजति ॥ रमणीयेवनोद्देशेपुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९ ॥ मातङ्गयूथानुसृतंपक्षिसंघानुना
दितम् ॥ चित्रकूटमिमंपश्यप्रवृद्धशिखरंगिरिम् ॥ १० ॥ समभूमितलेरम्येद्रुमैर्बहुभिरावृते ॥ पुण्येरं
स्यामहेतातचित्रकूटस्यकानने ॥ ११ ॥ ततस्तौपादचारेणगच्छन्तौसहसीतया ॥ रम्यमासेदतुःशैलंचि
त्रकूटंमनोरमम् ॥ १२ ॥ तन्तुपर्वतमासाद्यनानापक्षिगणायुतम् ॥ बहुमूलफलंरम्यंसंपन्नंसरसोदकम् ॥
॥ १३ ॥ मनोज्ञोयंगिरिःसौम्यनानाद्रुमलतायुतः ॥ बहुमूलफलोरम्यःस्वाजीवःप्रतिभातिमे ॥ १४ ॥
मुनयश्चमहात्मानोवसन्त्यस्मिन्शिलोच्चये ॥ अयंवासोभवेत्तावदत्रसौम्यरमेमहि ॥ १५ ॥ इतिसीता
चरामश्चलक्ष्मणश्चकृताञ्जलिः ॥ अभिगम्याश्रमंसर्वेवाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥ तान्महर्षिःप्रमुदि
तःपूजयामासधर्मवित् ॥ आस्यतामितिचोवाचस्वागतंतुनिवेद्यच ॥ १७ ॥ ततोब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्म
णंलक्ष्मणाग्रजः ॥ संनिवेद्ययथान्यायमात्मानमृषयेप्रभुः ॥ १८ ॥

रम्यअभिवादयन्नित्यन्तमेकंवाक्यं तन्त्विति । सरसोदकंस्वादूदकं स्वाजीवःशोभनःआजीवोजीविकायस्मिन्सतथोक्तः शिलोच्चयेपर्वते इति इतिनि
श्चित्य आश्रमंवाल्मीकीयम् अभिवादयन्अभ्यवादयन् । तदानींचित्रकूटेवाल्मीकेर्वासः भरतागमनानन्तरमृषिनिर्गमनकथनात्ततःप्रभृतितमसाती
रइतिज्ञेयम् अतोनबालकाण्डकथाविरोधः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् यथान्यायंयथाक्रमम्

लक्ष्मणानयदारूणिदृढानिचवराणिच ॥ कुरुष्वावसथंसौम्यवासेमेभिरतंमनः ॥ १९ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासौमि
त्रिर्विविधान्द्रुमान् ॥ आजहारततश्चक्रेपर्णशालामरिंदमः ॥ २० ॥ तांनिष्ठितांबद्धकटांदृष्ट्वारामःसुदर्शनाम् ॥
शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदंवचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ ऐणेयंमांसमाहृत्यशालांयक्ष्यामहेवयम् ॥ कर्त्तव्यंवास्तुशमनंसौ
मित्रेचिरजीविभिः ॥ २२ ॥ मृगंहत्वानयक्षिप्रंलक्ष्मणेहशुभेक्षण ॥ कर्त्तव्यःशास्त्रदृष्टोहिविधिर्धर्ममनुस्मर ॥ २३ ॥
भ्रातुर्वचनमाज्ञायलक्ष्मणःपरवीरहा ॥ चकारसयथोक्तंचतंरामःपुनरब्रवीत् ॥ २४ ॥ ऐणेयंश्रपयस्वैतच्छालांय
क्ष्यामहेवयम् ॥ त्वरसौम्यमुहूर्तोयंध्रुवश्चदिवसोप्ययम् ॥ २५ ॥

आत्मानमृषयेसंनिवेद्य अमुकस्य पुत्रोहम् अयमस्मद्भ्राता इयमस्मद्भार्या एतादृशकार्यार्थमागता वयमित्येवमुक्त्वा वराणिजम्बूप्रभृतीनि गृहनिर्माणार्हाणि तिन्त्रिणीमधूकादेस्त्याज्यत्वात् आनयआवसथंकुरुष्वेति लक्ष्मणमब्रवीदिति संबन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तामिति । निष्ठितांनिश्चलांवातादिनाचालयितुमशक्यां भित्तिसहितांपरिनिष्पन्नां बद्धकटांकुड्यार्थंकल्पितास्तरणांबद्धबाह्यावरणांवा कटेवर्षावरणयोरितिधातुः । सुदर्शनांशोभनदर्शनां शुश्रूषमाणंपरिचर्यांकुर्वन्तम् एकाग्रम् इतःपरं किंवाआज्ञापयिष्यतीतिसावधानम् ॥ २१ ॥ ऐणेयामिति । ऐणेयम् एणसंबन्धि एणाड्ढञ्आर्षः शालांशालाधिष्ठात्रीस्तत्तद्दिग्वासिनीर्देवताः तास्तु शय्यादेशेकामलिङ्गेनदेहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेनेत्यादिनगरखण्डप्रतिपाद्याः तादृशयागार्थंपूर्वं वास्तुशमनंवास्तुशान्तिः गृहप्रवेशार्हंकर्मकर्तव्यं गृहदेशेवर्तमानभूतपिशाचादीनांशमनंकर्तव्यमित्यर्थः । कर्तव्यंचिरजीविभिरित्यनेन अकरणेआयुःक्षयोदर्शितः तदुक्तंब्रह्माण्डपुराणे नचव्याधिभयंतस्यनचबन्धुजनक्षयः । जीवेद्वर्षशतंस्वर्गकल्पमेवंवसेन्नर इति॥ कथंकर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह कर्त्तव्यइति । शास्त्रदृष्टःशास्त्रेषुनिर्णीतः विधिःप्रकारः कर्त्तव्यः धर्मंतदनुकूलधर्मशास्त्रम् अनुस्मरअवधेहीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ऐणेयंश्रपयस्वेति । श्रपयस्वपच अयंमुहूर्तः ध्रुवःस्थिरः अयंशोभनतिथिनक्षत्रयुक्तोदिवसोवासरश्चध्रुवःस्थिरइत्यर्थः । पाठभेदः अयंसौम्यमुहूर्तःशुभमुहूर्तः अयंदिवसश्चध्रुवःयजमानस्थैर्य्यकारी ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सलक्ष्मणइति । समिद्धेसम्यग्दीप्ते जातवेदसिअग्नौ चिक्षेपपपाचेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तंत्विति । निष्टप्तंसोष्णं छिन्नशोणितंक्षीणशोणितम् ॥ २७ ॥ अयमिंति । कृष्णःकृष्णमृगः समाप्ताङ्गः परिपूर्णावयवः शृतःपक्वः कृष्णमृगोयथापूर्णावयवत्वात्पाकतःश्यामत्वाच्चपूर्वावस्थइवदृश्यतइत्यर्थः । कुशलोसियजनेसमर्थोसि ॥ २८ ॥ रामइति । गुणवान्प्रायत्यादिगुणवान् जप्यकोविदःजप्यमन्त्रेषुसमर्थः । संग्रहेणसंक्षेपेण सत्रावसानिकान्सत्रंवास्तुयागः यैर्मन्त्रैरवसीयतेपरिसमाप्यते तेसत्रावसानाः सत्रावसानाएवसत्रावसानिकाः विनयादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थेठक् छान्दसोवृद्ध्यभावः अकरोत्यावता वास्तुशान्तिकर्मसमाप्यते तावन्मन्त्रान्जजापेत्यर्थः । मन्त्रजपपूर्वकंकर्म्माण्यकरोदित्यर्थः ॥ २९ ॥ इष्ट्वादेवगणानिति । देवगणान्वास्तुदेवताः

सलक्ष्मणःकृष्णमृगंहत्वामेध्यंप्रतापवान् ॥ अथचिक्षेपसौमित्रिःसमिद्धेजातवेदसि ॥ २६ ॥ तंतुपक्वंसमाज्ञायनिष्टप्तंछिन्नशोणितम् ॥ लक्ष्मणःपुरुषव्याघ्रमथराघवमब्रवीत् ॥ २७ ॥ अयंकृष्णःसमाप्ताङ्गःशृतःकृष्णमृगोयथा ॥ देवतांदेवसंकाशयजस्वकुशलोह्यसि ॥ २८ ॥ रामःस्नात्वातुनियतोगुणवाञ्जप्यकोविदः ॥ संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मन्त्रान्सत्रावसानिकान् ॥ २९ ॥ इष्ट्वादेवगणान्सर्वान्विवेशावसथंशुचिः ॥ बभूवचमनोह्लादोरामस्यामिततेजसः ॥ ३० ॥ वैश्वदेवबलिंकृत्वारौद्रंवैष्णवमेवच ॥ वास्तुसंशमनीयानिमङ्गलानिप्रवर्तयन् ॥ ३१ ॥ जपंचन्यायतःकृत्वास्नात्वानद्यांयथाविधि ॥ पापसंशमनंरामश्चकारबलिमुत्तमम् ॥ ३२ ॥

ह्लादस्तुष्टिः ॥ ३० ॥ वैश्वदेवबलिमिति । वैश्वदेवबलिंवैश्वदेवबलिहरणे रौद्रंरुद्रदेवताकं वैष्णवंविष्णुदेवताकंच यागंवास्तुसंशमनीयानिगृहारिष्टशामकानि मङ्गलानिमङ्गलकराणिपुण्याहवाचनशान्तिजपादीनि । स्नात्वेति पुनःस्नानकरणं ततःसर्वौषधीस्नानं यजमानस्यकारयेदितिस्मरणादित्याहुः। वस्तुतस्तुरौद्रयागकरणात्पुनःस्नानंरौद्रकर्मकरणे अपउपस्पृश्येतिविधानादितिज्ञेयम् । पापसंशमनंपापशब्देनपापप्रधानानिदिवाचरनक्तंचराणिक्रूरभूतान्युच्यन्ते तेषांसंशमनं यद्वा पापसंशमनंपञ्चसूनागृहस्थस्येत्याद्युक्तरीत्यासूनारूपपापशमनं वैश्वदेवबलिमित्यत्रभूतबलिमात्रोक्तिः । अत्रतद्व्यतिरिक्तःपित्रादिविषयः । यद्वा पूर्ववैश्वदेवरूपबलिमित्यर्थः अत्रसर्वभूतबलिः । यद्वा पूर्वोक्तस्यसर्वस्योपसंहारः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वेदिस्थलविधानानीति । वेदिस्थलविधानानिबलिहरणादिवेदिस्थलसंस्थानानि वेदिःपरिष्कृताभूमिरित्यमरः । चैत्यानिगन्धर्वाद्यावासस्थानानि आयतनानिविष्णवाद्यावासस्थलानि । पाठभेदः चैत्यानिदेवतास्थानानि आयतनानिअग्न्यगाराणि अनुरूपाणिआश्रमस्यानुरूपाणि सूक्ष्माणीत्यर्थः । स्थापयामास मन्त्रतस्तत्तद्देवतानांतत्रतत्रावस्थानंकल्पितवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तामिति । वृक्षपर्णच्छदनांवृक्षपर्णरूपाच्छादनपटलयुक्तां यथाप्रदेशंशास्त्रोक्तप्रदेशमनतिक्रम्य आग्नेय्यांपाकशालेत्यादिशास्त्रं सुधर्मांदेवसभां स्यात्सुधर्मादेवसभेत्यमरः ॥ ३६ ॥ अनेकेति । पुष्पस्तबकपदंकर्णावतंसादिपदवन्निर्वाह्यं व्यालाःसर्प्पाःगजावा जितेन्द्रियाइत्यनेनविहारोग्राम्यभिन्नजलक्रीडापुष्पापचयादिरितिसूच्यते ॥ ३७ ॥ सुरम्यमिति ।

वेदिस्थलविधानानिचैत्यान्यायतनानिच ॥ आश्रमस्यानुरूपाणिस्थापयामासराघवः ॥ ३३ ॥ वन्यैर्माल्यैःफलैर्मूलैःपक्वैर्मांसैर्यथाविधि ॥ अद्भिर्जपैश्चवेदोक्तैर्दर्भैश्चससमित्कुशैः ॥ ३४ ॥ तौतर्पयित्वाभूतानिराघवौसहसीतया ॥ तदाविविशतुःशालांसुशुभांशुभलक्षणौ ॥ ३५ ॥ तांवृक्षपर्णच्छदनांमनोज्ञांयथाप्रदेशंसुकृतांनिवाताम् ॥ वासायसर्वेविविशुःसमेताःसभांयथादेवगणाःसुधर्माम् ॥ ३६ ॥ अनेकनानामृगपक्षिसंकुलेविचित्रपुष्पस्तबकैर्द्रुमैर्युते ॥ वनोत्तमेऽव्यालमृगानुनादितेतदाविजह्रुःसुसुखंजितेन्द्रियाः ॥३७॥ सुरम्यमासाद्यतुचित्रकूटंनदींचतांमाल्यवतींसुतीर्थाम् ॥ ननन्दहृष्टोमृगपक्षिजुष्टांजहौचदुःखंपुरविप्रवासात् ॥३८॥ इतिश्रीमदयो०षट्पञ्चाशःसर्गः ५६

कथयित्वासुदुःखार्तस्सुमन्त्रेणचिरंसह ॥ रामेदक्षिणकूलस्थेजगामस्वगृहंगुहः ॥ १ ॥

तांप्रसिद्धां सुतीर्थांशोभनजलावतरणप्रदेशां हृष्टःपुलकितः पुरविप्रवासात् जनितमितिशेषः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवंरामस्यचित्रकूटगमनपर्यन्तवृत्तान्तमभिधाय गुहसुमन्त्रादिवृत्तान्तमृषिःप्रस्तौति कथयित्वेति । गुहो रामेदक्षिणकूलस्थेसति सुदुःखार्त्तःसन् सुमन्त्रेणसह चिरंकथयित्वा यावद्रामोक्षिपथमतिक्रामति तावत्पर्यन्तंतत्रैवस्थित्वारामगुणान्कथयित्वेत्यर्थः स्वगृहंजगामतेनसहस्वगृहंजगामेत्यर्थः ॥ १ ॥

भरद्वाजाभिगमनमिति ।तेषांरामादीनां भरद्वाजाभिगमनंभरद्वाजसेवनं प्रयागेभरद्वाजेनसहासनम् आगिरेश्चित्रकूटपर्यन्तंगमनंच तत्रस्थैःशृङ्गिबेरपुरस्थै
श्चारैरभिलक्षितंनिवेदितं सुमन्त्रेणसम्यग्विदितमित्यर्थः । गङ्गोत्तरणदिवसनिशावनस्पतिमूले द्वितीयाभरद्वाजाश्रमे तृतीयायमुनातीरेचतुर्थेऽहनिचित्र
कूटगमनं पञ्चमेपुनरागम्यचारैर्निवेदनम् ॥२॥ अनुज्ञातइति । अथरामवृत्तान्तश्रवणानन्तरम् अनुज्ञातः गुहेनेतिशेषः । गाढदुर्मनाःअत्यन्तदुर्मनाः ॥३॥
सवनानीति । ग्रामाणिग्रामान् ॥ ४ ॥ ततइति । ततःग्रामनगरातिक्रमणानन्तरं तृतीयेऽहनिश्शृङ्गिबेरपुरान्निर्गमापेक्षयातृतीयदिवसे यद्वा अहनितृतीये

भरद्वाजाभिगमनंप्रयागेचसहासनम् ॥ आगिरेर्गमनंतेषांतत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ २ ॥ अनुज्ञातःसुमन्त्रोथयोज
यित्वाहयोत्तमान् ॥ अयोध्यामेवनगरींप्रययौगाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥ सवनानिसुगन्धीनिसरितश्चसरांसिच ॥ पश्य
न्नतिययौशीघ्रंग्रामाणिनगराणिच ॥४॥ ततःसायाह्नसमयेतृतीयेहनिसारथिः ॥ अयोध्यांसमनुप्राप्यनिरानन्दां
ददर्शह ॥ ५ ॥ सशून्यामिवनिःशब्दांदृष्ट्वापरमदुर्मनाः ॥ सुमन्त्रश्चिन्तयामासशोकवेगसमाहतः ॥६॥ कच्चिन्नस
गजासाश्वासजनासजनाधिपा ॥ रामसंतापदुःखेनदग्धाशोकाग्निनापुरी ॥ ७॥ इतिचिन्तापरःसूतोवाजिभिः
शीघ्रपातिभिः ॥ नगरद्वारमासाद्यत्वरितःप्रविवेशह॥८॥सुमन्त्रमभियान्तंतंशतशोथसहस्रशः॥ कराम इतिपृच्छ
न्तःसूतमभ्यद्रवन्नराः॥९॥तेषांशशंसगङ्गायामहमापृच्छ्यराघवम्॥ अनुज्ञातोनिवृत्तोस्मिधार्म्मिकेणमहात्मना
॥ १० ॥ तेतीर्णाइतिविज्ञायबाष्पपूर्णमुखाजनाः ॥ अहोधिगितिनिश्वस्यहारामेतिचचुक्रुशुः ॥ ११ ॥ शुश्रावच
वचस्तेषांवृन्दंवृन्दंचतिष्ठताम् ॥ हताःस्मखलुयेनेहपश्यामइतिराघवम् ॥ १२ ॥

सायाह्नसमये अह्नःतृतीयकालभूतेसायाह्नकाले अयोध्यांसमनुप्राप्य निरानन्दांतांददर्श ॥५॥६॥७॥ इतीति । त्वरितःप्रविवेश नगरंजनसंचारशून्यंनिः
शब्दंवर्त्तते राजाकामवस्थांप्राप्तइतिज्ञातुंत्वरितःप्रविष्टवानित्यर्थः॥८॥९॥ तेषामिति । गङ्गायांगङ्गातीरे निवृत्तोस्मीतितेषांशशंसेति सम्बन्धः ॥१०॥
तइति । तेरामादयः ॥११॥ शुश्रावेति । वृन्दंवृन्दंचतिष्ठतां संघशःतिष्ठतां हताइतियेवयम् इहअस्मिन्रथेराघवंनपश्यामः इतिअस्माद्धेतोःतेहताःस्मे

संबन्धः ॥ दानयज्ञविवाहेष्विति । दानादिषुअन्तरामध्ये नायकमणिवत्वर्तमानंरामं पुनःजातुकदाचिदपिनद्रक्ष्यामः किमितिकाकुः । येनकेनापिदाने क्रियमाणे रामःस्वयंतत्रगत्वातिष्ठति किमर्थं देशेकालेपात्रेचदापयितुं यज्ञेपिगच्छति किमर्थं न्यायार्जितधनैःकारयितुं तत्तत्कर्मसंदेहविच्छेदविस्मृतज्ञापनादिकंकर्तुंच विवाहेच मध्येगच्छति किमर्थम् उभयवर्गसंघटनायासंमतानामभिमतद्रविणप्रदानायअस्खलितंकर्मणामनुष्ठापनायच समाजेषुमहत्सु अन्यत्रापिमहासदस्सु दीर्घसत्रेष्वपीत्यर्थः ।यत्रकुत्राप्यदृष्टकार्येष्वितिवा अत्रसर्वत्र हेतुर्धार्मिकमिति किमिति अस्यजनस्य किंसमर्थं किंक्षेमंकरंवस्तु

दानयज्ञविवाहेषुसमाजेषुमहत्सुच॥नद्रक्ष्यामःपुनर्जातुधार्मिकंराममन्तरा॥ १३॥ किंसमर्थंजनस्यास्याकिंप्रियं
किंसुखावहम्॥इतिरामेणनगरंपितृवत्परिपालितम् ॥ १४॥ वातायनगतानांचस्त्रीणामन्वन्तरापणम् ॥ रामशोका
भितप्तानांशुश्रावपरिदेवनम्॥१५॥सराजमार्गमध्येनसुमन्त्रःपिहिताननः॥ यत्रराजादशरथस्तदेवोपययौगृहम्
॥१६ ॥ सोवतीर्य्यरथाच्छीघ्रंराजवेश्मप्रविश्यच ॥ कक्ष्याःसप्ताभिचक्राममहाजनसमाकुलाः ॥ १७॥ हर्म्यैर्विमा
नैःप्रासादैरवेक्ष्याथसमागतम् ॥ हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः ॥ १८ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगप
रिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तेऽव्यक्तमार्ततराःस्त्रियः ॥१९॥ ततोदशरथस्त्रीणांप्रासादेभ्यस्ततस्ततः ॥ रामशो
काभितप्तानांमन्दंशुश्रावजल्पितम् ॥ २० ॥

किंप्रियं किंसुखावहमिति रामेणतत्तदभिमतवस्तुप्रदात्रारामेण पित्रेवनगरंपरिपालितं नगरशब्देननगरस्थजनालक्ष्यन्ते इतिवचःशुश्रावेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वातायनगतानामिति । अन्वन्तरापणंशुश्राव उभयपार्श्वस्थानामापणानांमध्येमध्येशुश्रावेत्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥१५॥ सराजमार्गमध्येनेति । पिहिताननःजनदर्शनाक्षमतया ॥१६ ॥ सोवतीर्येति । राजनिर्गमाभावेनमहाजनसंकुलत्वम् ॥१७॥ हर्म्यैरिति । हर्म्यैर्धनिनांवासैः विमानैःसप्तभूमिगृहैः विमानोस्त्रीदेवयानेसप्तभूमिगृहेपिचेतिवैजयन्ती । प्रासादैःमहाराजार्हगृहविशेषैः । उपलक्षिताःनार्यः समागतंरामेणविनासमागतं सुमन्त्रमवेक्ष्य हाहाकारकृताःकृतहाहाकाराःबभूवुरितिशेषः ॥ १८ ॥ आयतैरिति । अव्यक्तम्अस्पष्टमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १९ ॥ २० ॥

सहरामेणेत्यादिश्लोकत्रयमेकंवाक्यम् । यथेति यत्रेतिविभक्तिप्रतिरूपकोनिपातः प्रथमार्थेवर्त्तते यथा कइत्थावेदयत्रसइत्यत्र यथायेनप्रकारेण अस्मज्जी
वितंदुर्जीवंदुःखेनजीवनार्हं मन्येएवमेवकौसल्यापुत्रेनिर्यातेसति आच्छिद्यप्रसह्य जीवतियत्रजीवतीतियत् । तत्नसुकरंदुःसंपादं ध्रुवंमन्यइत्येकैकव्य
क्त्यपेक्षयाएकवचनं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययंवा ॥ सत्यरूपमिति । निशामयन्निशमयन् दीर्घश्छान्दसः शृण्वन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
सप्रविश्येति । परिद्यूनंक्षीणं दिवोविजिगीषायामितिनिष्ठानत्वं पाण्डुरइतिविशेषणाद्राजलक्ष्मीर्नास्तीत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ सतूष्णीमिमि । तूष्णीं

सहरामेणनिर्यातोविनारामामिहागतः ॥ सूतःकिंनामकौसल्यांशोचन्तींप्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥ यथाचमन्येदुर्जीव
मेवंनसुकरंध्रुवम् ॥ आच्छिद्यपुत्रेनिर्यातेकौसल्यायत्रजीवति॥२२॥ सत्यरूपंतुतद्वाक्यंराज्ञःस्त्रीणांनिशामयन्॥
प्रदीप्तामिवशोकेनविवेशसहसागृहम् ॥२३॥ सप्रविश्याष्टमींकक्ष्यांराजानंदीनमातुरम्॥ पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्य
त्पाण्डुरेगृहे ॥२४॥ अभिगम्यतमासीनंनरेन्द्रमभिवाद्यच ॥ सुमन्त्रोरामवचनंयथोक्तंप्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥ स
तूष्णीमेवतच्छ्रुत्वाराजाविभ्रान्तचेतनः ॥ मूर्च्छितोन्यपतद्भूमौरामशोकाभिपीडितः ॥२६॥ ततोन्तःपुरमाविद्धं
मूर्च्छितेपृथिवीपतौ ॥ उद्धृत्यबाहूचुक्रोशनृपतौपतितेक्षितौ ॥ २७ ॥ सुमित्रयातुसहिताकौसल्यापतितम्पति
म् ॥ उत्थापयामासतदावचनंचेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ इमंतस्यमहाभागदूतंदुष्करकारिणः ॥ वनवासादनुप्राप्तं
कस्मान्नप्रतिभाषसे ॥ २९ ॥ अद्येममनयंकृत्वाव्यपत्रपसिराघव ॥ उत्तिष्ठसुकृतंतेस्तुशोकेनस्यात्सहायता ॥
॥ ३० ॥ देवयस्याभयाद्रामंनानुपृच्छसिसारथिम् ॥ नेहतिष्ठतिकैकेयीविस्रब्धंप्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥

भावेहेतुःविभ्रान्तचेतनइति ॥ २६ ॥ ततइति । आविद्धंशोकेनाभिहतम् अभूदितिशेषः । मूर्च्छितेआविद्धमासीत् पतितेबाहूउद्धृत्यचुक्रोशेतिविशेषः
॥ २७ ॥ २८ ॥ इममिति । दूतंसंदेशहरं दुष्करकारिणःदुष्करकार्य्यकारिणः ॥ २९ ॥ अद्येममिति । इममनयंपुत्रविवासनं सुकृतंशोभनं शोके
विषयेसहायतानस्यात् शोकानुवर्तनंमाकृथाइत्यर्थः ॥३०॥ व्यसनानुशयकृततूष्णींभावेहेत्वन्तरंकल्पयति देवेति । कैकेयीसेतिशेषः । विस्रब्धंसविश्वा
संनिःशङ्कमितियावत्॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सेति । बाष्पेणविप्लुतंविलुप्तं समद्गदंयथाभवतितथाभाषिणी ॥ ३२ ॥ एवमिति । पतितामितिशेषः ॥३३ ॥ ततइति । समीक्ष्यश्रुत्वा पुनरेवसंकुलं रामगमनकालइवव्याकुलमासीत् ॥३४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशःसर्गः ॥५७॥ प्रत्याश्वस्तइति । प्रत्यागतःसूतस्याभिमुखागतः ॥ १ ॥ अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् नवग्रहंसद्योगृहीतं अस्वस्थंव्याधिग्रस्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

सातथोक्त्वामहाराजंकौसल्याशोकलालसा ॥ धरण्यांनिपपाताशुबाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३२ ॥ एवंविलपतींदृष्ट्वा कौसल्यांपतितांभुवि ॥ पतिंचावेक्ष्यताःसर्वाःसुस्वरंरुरुदुःस्त्रियः ॥३३॥ ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितंसमीक्ष्यवृद्धास्तरुणाश्चमानवाः ॥ स्त्रियश्चसर्वारुरुदुःसमन्ततःपुरंतदासीत्पुनरेवसंकुलम्॥३४॥ इति श्रीमदयो०सप्तपञ्चाशःसर्गः ५७ प्रत्याश्वस्तोयदाराजामोहात्प्रत्यागतःपुनः ॥ अथाजुहावतंसूतंरामवृत्तान्तकारणात् ॥ १ ॥ अथसूतोमहाराजंकृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ राममेवानुशोचन्तंदुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥ वृद्धंपरमसंतप्तंनवग्रहमिवद्विपम् ॥ विनिश्वसन्तंध्यायन्तमस्वस्थमिवकुञ्जरम् ॥३॥ राजातुरजसाधूतंध्वस्ताङ्गंसमुपस्थितम् ॥ अश्रुपूर्णमुखंदीनमुवाचपरमार्तवत् ॥ ४ ॥ क्वनुवत्स्यतिधर्मात्मावृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ सोत्यन्तसुखितः सूतकिमाशिष्यतिराघवः ॥ ५ ॥ दुःखस्यानुचितोदुःखंसुमन्त्रशयनोचितः ॥ भूमिपालात्मजोभूमौशेतेकथमनाथवत् ॥ ६ ॥ यंयान्तमनुयान्तिस्मपदातिरथकुञ्जराः ॥ सवत्स्यतिकथंरामोविजनंवनमाश्रितः ॥ ७ ॥ व्यालैर्मृगैराचरितंकृष्णसर्पनिषेवितम् ॥ कथंकुमारौवैदेह्यासार्द्धंवनमुपस्थितौ ॥ ८ ॥ सुकुमार्यातपस्विन्यासुमन्त्रसहसीतया ॥ राजपुत्रौकथंपादैरवरुह्यरथाद्गतौ ॥ ९ ॥

राजेति । ध्वस्ताङ्गंरजसाधूसरिताङ्गं धूतंकम्पितं परमार्तवत्परमार्तइव दीनइत्यर्थः ॥ ४ ॥ पूर्वसर्गेयथोक्तमित्युक्तंविवरीतुंप्रश्नमवतारयति क्वनुवत्स्यतीत्यादिना। दुःखमित्येतत्क्रियाविशेषणं शयनोचितःमहार्हशयनोचितः व्यालैरजगरादिभिः मृगैःसिंहव्याघ्रादिदुष्टमृगैः उपस्थितौउपाश्रितौ आसितमित्यादौभावेनिष्ठा आसितम्आसनं शयितंशयनं भुक्तंभोजनंच कीर्तय एतेन रामसंबन्ध्यासनादिकीर्तनेनअहंसाधुसुययातिरिवजीविष्यामि

ययातिःसत्सुपतेयमितीन्द्रं प्रार्थ्यस्वर्गाद्भ्रष्टःसाधुसमागमंप्राप्य यथानिवृत्तदुःखोभूत् तद्वदहमपि निवृत्तदुःखोभविष्यामीत्यर्थः ॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ ११॥१२॥ इतीति । बाष्पपरिरब्धया कण्ठगतबाष्परुद्धयेत्यर्थः । अतएवसज्जमानयास्खलन्त्या षस्जगतावितिधातुः धातोरनेकार्थत्वादत्रस्खलनार्थकः ॥१३॥१४॥ सूतेति । वन्द्यौवन्दनीयौ ॥१५॥ सर्वमिमि । अन्तःपुरम् आरोग्यमभिवादनंचवाच्यं ब्रूञोद्विकर्मकत्वादप्रधानकर्मण्यन्तःपुरेप्रथमाकृताभिहितत्वात् एवमुत्तरश्लोकेपि ॥१६॥ मातेति । अप्रमादं धर्मेभर्त्तरिच इदंवक्ष्यमाणम्॥१७॥धर्मनित्येत्यादि । अभिमानंगर्वं गर्वोभिमानोहंकारइ

सिद्धार्थःखलुसूतत्वंयेनदृष्टौममात्मजौ ॥ वनान्तंप्रविशन्तौतावश्विनाविवमन्दरम् ॥ १० ॥ किमुवाचवचो रामःकिमुवाचचलक्ष्मणः ॥ सुमन्त्रवनमासाद्यकिमुवाचचमैथिली ॥ ११ ॥ आसितंशयितंभुक्तंसूतरामस्यकीर्तय ॥ जीविष्याम्यहमेतेनययातिरिवसाधुषु ॥ १२ ॥ इतिसूतोनरेन्द्रेणचोदितःसज्जमानया ॥ उवाचवाचा राजानंसबाष्पपरिरब्धया ॥ १३ ॥ अब्रवीन्मांमहाराजधर्ममेवानुपालयन् ॥ अञ्जलिंराघवःकृत्वाशिरसाभिप्रणम्यच ॥ १४ ॥ सूतमद्वचनात्तस्यतातस्यविदितात्मनः ॥ शिरसावन्दनीयस्यवन्द्यौपादौमहात्मनः ॥ १५ ॥ सर्वमन्तःपुरंवाच्यंसूतमद्वचनात्त्वया ॥ आरोग्यमविशेषेणयथार्हंचाभिवादनम् ॥ १६ ॥ माताचममकौसल्या कुशलंचाभिवादनम् ॥ अप्रमादश्चवक्तव्याब्रूयाश्चैनामिदंवचः ॥१७॥ धर्म्मनित्यायथाकालमग्न्यगारपराभव ॥ देविदेवस्यपादौचदेववत्परिपालय ॥१८॥ अभिमानञ्चमानञ्चत्यक्त्वावर्तस्वमातृषु ॥ अनुराजानमार्यांचकैकेयीमम्बकारय ॥ १९ ॥ कुमारेभरतेवृत्तिर्वर्त्तितव्याचराजवत् ॥ अर्थज्येष्ठाहिराजानोराजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥

त्यमरः । कुलाभिमानमित्यर्थः । मानःचित्तसमुन्नतिः । जेष्ठपत्नीत्वनिबन्धनांचित्तसमुन्नतिमित्यर्थः । अनुराजानमार्यांचकारय अनुकारयेत्यर्थः । व्यवहिताश्चेतिव्यवहितप्रयोगः । अन्वितितुल्यार्थे पश्चात्सादृश्ययोरन्वित्यमरः । राजानंकैकेयींच तुल्यमनुवर्तस्वेत्यर्थः । राजवत्राज्ञीवद्वृत्तिर्वार्तितव्या उपचारःकर्तव्यइत्यर्थः । अर्थज्येष्ठाःअर्थेनैवज्येष्ठाः नतुवयसेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

भरतइति। भरतःकुशलंवाच्यः त्वयेतिशेषः । वाच्योमद्वचनेनचमयोक्तमित्यपिवाच्य इत्यर्थः । यद्वा भरतोमद्वचनेनकुशलंवाच्यः सर्वास्वेवमातृषु यथान्यायंयथाक्रमं वृत्तिंवर्तस्ववृत्तिंकुरु शुश्रूषस्वेत्यर्थः । इतिवाच्यश्चेतिद्वितीयवाच्यपदान्वयः॥२१॥वक्तव्यइति । राज्यस्थंप्रधानराज्यस्थंमाव्यवरोरुधःअवरुद्धंमाकार्षीः अतिक्रान्तवयस्कत्वादितितत्रहेतुः कुमारराज्येयौवराज्ये जीव भोगान् भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । इतिचवक्तव्यइत्यन्वयः॥२२॥२३॥अब्रवीदिति।अश्रूणिवर्तयन् करिष्यमाणमातृविषयपीडास्मरणादिति हृदयं स्वस्यमातृविषयशुश्रूषायाअलाभाद्वा अश्रुवर्तनं मममातास्वमातेवत्वयाद्रष्टव्या इतिभरतमुद्दिश्य मांब्रुवन्नेव भृशमश्रूण्यवर्त्तयत् शोकजनितरक्तिमानमाह राजीवताम्राक्षइति अनन्तरम् अश्रुमोचनं ततोवक्तव्यस्यानुचितत्वात् अमुमाशयमुत्तरत्रसीतापहरणानन्तरमुद्घाटयिष्यति सुप्तप्रमत्तकुपितानांवचनैर्भावज्ञानंद्रष्टव्यमितिन्यायेन॥२४॥२५॥ लक्ष्मणस्त्विति । तुशब्देनराम

भरतःकुशलंवाच्योवाच्योमद्वचनेनच॥ सर्वास्वेवयथान्यायंवृत्तिंवर्त्तस्वमातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्चमहाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः॥ पितरंयौवराज्यस्थोराज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तवयाराजामास्मैनंव्यवरोरुधः॥ कुमारराज्येजीवत्वंतस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥ अब्रवीच्चापिमांभूयोभृशमश्रूणिवर्तयन् ॥ मातेवमममातातेद्रष्टव्यापुत्रगर्द्धिनी ॥ २४ ॥ इत्येवंमांमहाराजब्रुवन्नेवमहायशाः ॥ रामोराजीवताम्राक्षोभृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥२५॥ लक्ष्मणस्तुसुसंक्रुद्धोनिःश्वसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ केनायमपराधेनराजपुत्रोविवासितः॥ २६ ॥ राज्ञातुखलुकैकेय्यालघुत्वाश्रित्यशासनम् ॥ कृतंकार्य्यमकार्यंवावयंयेनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥ यदिप्रव्राजितोरामोलोभकारणकारितम् ॥ वरदाननिमित्तंवासर्वथादुष्कृतंकृतम् ॥ २८ ॥

वन्नसर्वथाहृदयंजुगोपेत्युक्तम्॥२६॥ राज्ञेति। येनविवासनेनवयमाभिपीडिताः तद्विवासनम् अकार्यंतुअकार्यमेव राज्ञातुकैकेय्याःलघुशासनमाश्रित्यकार्यंवाकार्यमिव कृतंखलु। यद्वा राज्ञाखलु लघुतुच्छं कैकेय्याः शासनमाश्रित्याकार्यमेवकार्यंकृतं येनकार्येणवयमभिपीडिताः॥२७॥ प्रतिज्ञातार्थप्रदानस्यकथमकार्यत्वंतत्राह यदीति। रामःप्रव्राजितो यदि प्रव्राजितइतियत्। एतत्लोभकारणकारितं वरदाननिमित्तंवा कैकेय्याःप्रतिश्रुतवरदाननिमित्तंवा सर्वथादुष्कृतंकृतं वरदानसमयेवरद्वयस्यभरताभिषेकरामनिष्कासनरूपेणविनियोगाभावात्। यदिशब्दस्वारस्यानुरोधेनेत्थंवायोजनीयं लोभकारणका

रितमितिक्रियाविशेषणं रामःलोभकारणकारितंवावरदाननिमित्तंवापि यदिप्रव्राजितः तथापिसर्वथादुष्कृतम् अकार्यंराज्ञाकृतं नराज्यंदास्यामीतिप्रति
ज्ञातुंशक्यत्वात् ज्येष्ठपुत्रविवासनस्यानुचितत्वाच्चेतिभावः । नत्वेकपुत्रंदद्यान्नत्वेवज्येष्ठपुत्रमितिहिस्मर्यते लोभकारणकारितइतिपाठेरामविशेषणं लो
भरूपकारणेनप्रेरितइत्यर्थः ॥२८॥ इदमिति । रामस्यपरित्यागेहेतुंनोपलक्षये किंतुईश्वरस्यकृतेस्वतन्त्रव्यापारे स्थितेनराज्ञेतिशेषः । इदंरामप्रव्राजनं
यथाकामंतावत् यथेच्छमेवकृतं यद्वा इदंरामविवासनम्ईश्वरस्यकृतेइश्वरप्रयोजनाय यथाकामंकृतं केवलमीश्वरप्रेरणेनशास्त्रमनवेक्ष्य कृतमित्यर्थः ।
हियस्माद्रामस्यपरित्यागेहेतुंनोपलक्षये परित्यागहेतुदोषसद्भावेहिपुत्रविवासनंशास्त्रीयंस्यात् । अयंचोपसंहारश्लोकः ॥२९॥ यथेष्टकरणंचेत्कथमनुतप्त
वान्राजेत्यत्राह असमीक्ष्येति । विरुद्धम् अतएवअसमीक्ष्यानालोच्यबुद्धिलाघवात् समारब्धंकृतं राघवस्यविवासनं संक्रोशंदुःखं जनयिष्यतिजनयति
अतोराज्ञोनुतापइतिभावः ॥३०॥ पिताकथंनिन्द्यइत्यत्राह अहमिति । गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः । उत्पथंप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयते ॥

इदंतावद्यथाकाममीश्वरस्यकृतेकृतम् ॥ रामस्यतुपरित्यागेनहेतुमुपलक्षये ॥ २९ ॥ असमीक्ष्यसमारब्धंविरुद्धं
बुद्धिलाघवात् ॥ जनयिष्यतिसंक्रोशंराघवस्यविवासनम् ॥ ३० ॥ अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्षये ॥ भ्राता
भर्ताचबन्धुश्चपिताचममराघवः ॥३१॥ सर्वलोकप्रियंत्यक्त्वासर्वलोकहितेरतम् ॥ सर्वलोकोनुरज्येतकथंत्वाने
नकर्मणा ॥ ३२ ॥ सर्वप्रजाभिरामंहिरामंप्रव्राज्यधार्म्मिकम् ॥ सर्वलोकंविरुद्ध्येमंकथंराजाभविष्यसि ॥ ३३ ॥

इतिवचनादितिभावः । भ्राताराघवएवममपिता ज्येष्ठोभ्रातापितृसमइत्युक्तेः । तस्यपितृत्वाभावेपिभर्तृत्वमस्त्यैवेत्याशङ्क्याह भर्ताचेति । स्वामीत्यर्थः ।
किंबहुना बन्धुःसर्वविधोपिराघवएव । एतेनपरमैकान्तिभिःप्राकृतपित्रादयःपरित्याज्याः भगवानेवनिरुपाधिकःपिता भर्ताबन्धुश्चेत्युक्तंभवति ॥ ३१ ॥
कथंमुख्यंपितरंविहायगौणमनुवर्तसेतत्राह सर्वलोकप्रियमिति । अनेनकर्मणाप्रियपुत्रप्रव्राजनरूपक्रूरकर्मणा सर्वलोकहितेरतं सर्वलोकप्रियंरामंत्यक्त्वा
अनेनकर्मणोपलक्षितंसर्वलोकाहितेरतंसर्वलोकाप्रियामित्यर्थः । त्वात्वांप्रति सर्वलोकःकथमनुरज्येत कश्चिद्भरततुल्योनुरज्यतां नतुसर्वोपीतिभावः । सर्व
लोकनिरुपाधिकबन्धुंत्यक्त्वा सोपाधिकबन्धुंत्वांकथमाश्रयेयमितिहृदयम् ॥ ३२ ॥ अनेनेत्युक्तंप्रपञ्चयति सर्वप्रजाभिराममिति । कथंराजाभविष्यसी
त्येवंराजानंब्रूहीत्यब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः । सुमन्त्रप्रेषणवेलायांलक्ष्मणादिवाक्याश्रवणेप्यत्रसिद्धवदनुवादसामर्थ्यात् तदानीमेवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥३३॥

जानकीत्विति । तुशब्देनलक्ष्मणाद्वैषम्यमुच्यते लक्ष्मणोरामशोकविकारमालक्ष्य हृदयनिहितंवचसोद्घाटितवान् सीतातुनतथेति मयोच्यमानंसीताशोकानुभावमाकर्ण्यक्षुब्धहृदयेनत्वयानभवितव्यमितिद्योतयितुंमहाराजेतिसंबोधनं हृदयस्थशोकातिरेकेणनिश्वसन्तो मनस्विनीगम्भीरमनस्का भूतोपहतचित्तेवविष्ठितास्तिमिता विस्मिताविस्मितेवोत्फुल्लनयना स्थिता ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनेति । अदृष्टपूर्वव्यसनाअननुभूतपूर्वव्यसना तत्रहेतुःराजपुत्रीति यशस्विनीतितदानीमप्यनुदितकैकेयीनिन्दात्वेनकीर्तिमती तेनदुःखेनभर्तृदुःखदर्शनजदुःखेन रुदतीरोदनानुभाववतीसती मांकिंचिदपि नैवाब्रवीत् केनचित्संभाषणस्याप्यसह्यत्वात् ॥ ३५ ॥ उद्वीक्षमाणेति । ततोभर्तारमश्रुमुखमुद्वीक्षमाणासती परिशुष्यतामुखेनउपलक्षिता मांप्रयान्तमुद्वीक्ष्य सहसाबाष्पंमुमोच रथेगतेकथंपद्भ्यामेवक्रूरंकान्तारंचरिष्यतिरामइति हृदयंधारयितुमशक्ता अश्रूणिमुमोचेत्यर्थः ॥ ३६ ॥३७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

जानकीतुमहाराजनिश्वसन्तीतपस्विनी ॥ भूतोपहताचित्तेवविष्ठिताविस्मितास्थिता ॥३४॥ अदृष्टपूर्वव्यसनाराजपुत्रीयशश्विनी ॥ तेनदुःखेनरूदतीनैवमांकिञ्चिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥ उद्वीक्षमाणाभर्तारंमुखेनपरिशुष्यता ॥ मुमोचसहसाबाष्पंमांप्रयान्तमुदीक्ष्यसा ॥ ३६ ॥ तथैवरामोश्रुमुखःकृताञ्जलिःस्थितोभवल्लक्ष्मणबाहुपालितः॥ तथैवसीतारुदतीतपस्विनीनिरीक्ष्यतेराजरथंतथैवमाम् ॥ ३७॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेअष्टपञ्चाशःसर्गः ॥५८॥

(इतिब्रुवन्तंतंसूतंसुमन्त्रंमन्त्रिसत्तमम्॥ ब्रूह्यशेषंपुनरितिराजावचनमब्रवीत्॥१॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासुमन्त्रोबाष्पविक्लवः ॥ कथयामासभूयोपिरामसंदेशविस्तरम् ॥ २ ॥ जटाःकृत्वामहाराजचीरवल्कलधारिणौ ॥ गङ्गामुत्तीर्य्यतौवीरौप्रयागाभिमुखौगतौ ॥ ३ ॥ अग्रतोलक्ष्मणोयातःपालयन्रघुनन्दनम् ॥ अनन्तरंचसीताथराघवोरघुनन्दनः ॥ तांस्तथागच्छतोदृष्ट्वानिवृत्तोस्म्यवशस्तदा ॥ ४ ॥)

ममेति । ममवर्त्मनिमत्संबन्धिनिमार्गे नप्रावर्त्तन्त नववियोगक्लेशादितिभावः ॥१॥ उभाभ्यामिति । राजपुत्राभ्यामितिचतुर्थी तद्दुःखंतादृशंदुःखम् ॥२॥ गुहेनेति । गुहेनसार्धंतत्स्नेहितजनसंदर्शनमपिक्लेशावहमितिभावः । तत्रैवनतुवर्त्मनि दिवसानितिबहुवचनेनकपिञ्जलाधिकरणन्यायेनात्रित्वसिद्धिरित्ये के वस्तुतस्तु वनस्पतिमूलेएकदिनं भरद्वाजाश्रमेद्वितीयं यमुनातीरेतृतीयं चतुर्थेचित्रकूटप्रवेशः पञ्चमेगुहचारैस्तत्सर्वंनिवेदितं षष्ठेसूतनिर्गमः । यद्वा द्वितीयदिनेभरद्वाजाश्रमेरामस्यचित्रकूटगमनव्यवसायात् तृतीयदिनेचारैर्निवेदनं चतुर्थेसूतनिर्गमः अतःत्रीन्दिवसान्गङ्गाकूलेस्थितोस्मीत्यर्थः।बहूनि तिविशेषणात् रामवियोगेनएकैकस्यदिवसस्यकल्पवत्प्रतिभानमितिदर्शितं पुनः शब्दापयेत्पुनराह्वयेत् वनचरमुखेनेतिहृदयं शब्दशब्दाण्णौतत्कृता पुगन्तोप्ययमस्तिअतोज्ञापयतीत्यादिवत्सिद्धम् ॥ ३ ॥ अथरामस्यसर्वान्तर्यामितादात्म्यंसूचयितुं सर्वेषांरामविरहक्लेशंवर्णयति यद्वा कैकेयीप्रि

ममत्वश्वानिवृत्तस्यनप्रावर्तन्तवर्त्मनि ॥ उष्णमश्रुप्रमुञ्चन्तोरामेसंप्रस्थितेवनम् ॥ १ ॥ उभाभ्यांराजपुत्राभ्याम
थकृत्वाहमञ्जलिम् ॥ प्रस्थितोरथमास्थायतद्दुःखमपिधारयन् ॥२॥ गुहेनसार्धंतत्रैवस्थितोस्मिदिवसान्बहून् ॥
आशयायदिमांरामःपुनःशब्दापयेदिति ॥ ३ ॥ विषयेतेमहाराजरामव्यसनकर्शिताः ॥ अपिवृक्षाःपरिम्लानाः
सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ४ ॥ उपतप्तोदकानद्यःपल्वलानिसरांसिच ॥ परिशुष्कपलाशानिवनान्युपवनानिच ॥ ५ ॥

यार्थमविचारेणसहसाकृतंकार्यंसर्वक्षोभनिमित्तमभूदित्याह विषयइत्यादि। विषयेदेशे देशविषयौतूपवर्तनमित्यमरः।अपिशब्देनलतादयःसमुच्चीयन्तेव्याध्यादिनाएकदेशग्लानिंव्यावर्तयितुंसपुष्पेत्यादि सपुष्पाङ्कुरकोरकाःपुष्पाणिअभिनवविकसितानि अङ्कुराःशाखासुनवपल्लवोद्भेदाः कोरकाःकलिकाः कलिकाकोरकःपुमानित्यमरः । तैःसाहितावृक्षाअपिपरिम्लानाः कठिनकोमलविभागमन्तरेणापिसर्वमेकदैवपरिम्लानमभूदित्यर्थः ॥ ४ ॥ उपतप्तोदका इति । अकात्स्न्येंनोपतप्तत्वव्युदासायोदकपदं तेनातपकार्योपतापव्यावृत्तिः पल्वलानिसरांसिच पल्वलानीतिदृष्टान्तार्थम् एवंवनानीत्यपि अनेनाल्पाधिकविभागमन्तरेणपरितप्तत्वंद्योत्यते उपतप्तोदकाइतिपदंलिङ्गविपरिणामेनपल्वलादौयोजनीयं वनानिसंततजलसेकमन्तरेणप्रवृद्धानि कठिनाकाराणि उपवनानिजलसेकेनप्रवृद्धान्यतिकोमलानि परिशुष्कपलाशानिएकरूपेणशुष्कपत्राणि पत्रंपलाशमित्यमरः ॥ ५ ॥

नेति।नसर्पन्तिनगच्छन्ति किन्तुस्तब्धतयातिष्ठन्ति सत्वानिजन्तवः व्यालाःहिंस्रपशवः सर्वदासंचारस्वभावा गजावा नप्रचरन्तिआहारार्थमपिनसंचरन्तीत्यर्थः। गमनवच्छब्दोपिनास्तीत्याह निष्कूजमिति निष्कूजंनिःशब्दम् ॥६॥ लीनपुष्करपत्राइति। लीनपुष्करपत्राःग्लान्यतिशयेनजलान्तर्विलीनपद्मपत्राःलीनाःसंचाररहिताःविहंगमाःजलकाकादयः ॥७॥ जलजानीति। माल्यानिपुष्पाणि माल्यंपुष्पेपुष्पदाम्नीतिवैजयन्ती। यथापुरंयथापूर्वं अल्पगन्धीनीतिमत्वर्थीयइनिः स्वभावस्यदुस्त्यजत्वादल्पत्वं फलानिरसालपनसादीनि ॥८॥ अत्रेति। उद्यानानिआक्रीडाः पुमानाक्रीडउद्यानमित्यमरः। शून्यानिनिर्जनानि प्रलीनाः नीडेषुमूर्च्छिताः विहगाःशुकपिकशारिकादयःयेषुतानितथोक्तानि आरामान्कृत्रिमवनानि आरामस्स्यादुपवनंकृत्रिमंवनमेवयदित्यमरः। नचाभिरामान्किन्तुनिःश्रीकान्पश्यामीत्यर्थः॥९॥१०॥ देवराजरथमिति। देवराजरथमित्यत्रदेवेतिसम्बोधनम् ॥११॥ हर्म्यैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। हाहाकारकृताःकृतहाहाकाराः आयतैरित्यश्रुवेगातिशयोक्त्यर्थः निरञ्जनत्वंद्योतयितुंविमलैरित्युक्तम्। अभिवीक्षन्तेऽव्यक्तमित्यत्र अव्यक्तमितिपदच्छेदः ॥१२॥१३॥ नामित्राणामिति। उदासीनेत्यत्रापि नञनुषज्यते अमित्राणां तवेतिशेषः। रामस्यामित्रप्रसङ्गाभावात् यद्वा पौरजनस्यामित्राणांपौरजनस्यमित्राणाञ्च उदासीनजनस्यउदासीनजनापेक्षया आर्ततयाहेतुनाविशेषंनोपलक्षये कुत्रचित्पुरुषेमित्राणिच नस्वकार्य्याणि कुर्वन्ति नापिशत्रवोपीतिभावः ॥ १४ ॥

नचसर्पन्तिसत्वानिऽव्यालानप्रचरन्तिच ॥ रामशोकाभिभूतन्तन्निष्कूजमभवद्वनम् ॥ ६ ॥ लीनपुष्करपत्राश्च नरेन्द्रकलुषोदकाः ॥ संतप्तपद्माःपद्मिन्योलीनमीनविहंगमाः ॥ ७ ॥ जलजानिचपुष्पाणिमाल्यानिस्थलजानिच ॥ नाद्यभान्त्यल्पगन्धीनिफलानिचयथापुरम् ॥ ८ ॥ अत्रोद्यानानिशून्यानिप्रलीनविहगानिच ॥ नचाभिरामानारामान्पश्यामिमनुजर्षभ ॥ ९ ॥ प्रविशन्तमयोध्यांमांनकश्चिदभिनन्दति ॥ नराराममपश्यन्तोनिश्श्वसन्तिमुहुर्मुहुः ॥१०॥ देवराजरथंदृष्ट्वाविनाराममिहागतम् ॥ दुःखादश्रुमुखःसर्वोराजमार्गमतोजनः ॥ ११ ॥ हर्म्यैर्विमानैःप्रासादैरवेक्ष्यरथमागतम् ॥ हाहाकारकृतानार्योरामादर्शनकर्शिताः ॥ १२ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तेऽव्यक्तमार्ततराःस्त्रियः ॥ १३ ॥ नामित्राणांनमित्राणामुदासीनजनस्यच ॥ अहमार्ततयाकिंचिद्विशेषमुपलक्षये ॥ १४ ॥

अप्रहृष्टमनुष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । विनिःश्वसितानिःस्वनादीर्घनिःश्वासस्वनयुक्ता यद्वा विनिःश्वसितस्येवानिस्वनोयस्याःसा व्याधिविशेषोपरुद्धनिःश्वासजनवदविरतहाहाकारयुक्तेत्यर्थः। सन्निहितत्वेनकौसल्यांदृष्टान्तीकरोति पुत्रहीनापुत्रवियुक्ता एतावताप्रबन्धेनरामस्यसर्वात्मकता ऋषिणानुसंहितेतिप्रबन्धगतवस्तुध्वनिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सुमन्त्रेपृष्टस्योत्तरमभिधाय ततोधिकंराज्यपुरुषक्षोभादिकंकथयतिसति तन्ममाकृत्यकरणद्योतनार्थमितिबुद्ध्वाङ्गीकारेणोत्तरमाह कैकेय्येति । विनियुक्तेन प्रतिज्ञांप्रतिजानीष्वयदित्वंकर्तुमिच्छसि । अथतद्व्याहरिष्यामियदभिप्रार्थितंमयेत्युक्तक्रमेणविशेषेणनियोगंप्रापितेनेत्यर्थः । पापाभिजनभावया पापविषयजन्मभूम्याभिप्राययुक्तया यद्वा पापोयोभिजनभावःकुलक्रमागतोऽभिप्रायः स यस्यास्तया कुलेप्यभिजनोजन्मभूमावित्यमरः । शंसमेजीववा मावा नमामुपहसिष्यसीत्युक्तवत्यामात्रातुल्यस्वभावयेत्यर्थः । नसमर्थितंनविचारितम् ॥१८॥ नसुहृद्भिरिति । निगमःपुरं पुरंवणिक्पथोवेदोनिगमइत्यमरः तत्रभवानैगमाःतैः अत्रापिनेत्यनुषज्यते अयमर्थःरामप्रवासनरूपार्थः । सुहृद्भिर्मन्त्रयित्वानकृतः अमात्यैश्चमन्त्रयित्वानकृतः नैगमैश्चमन्त्रयित्वानकृतः किन्तु स्त्रीहेतोःसंमोहात्सहसाकृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतयेति । अथवा इदंव्यसनं यदृच्छयादृष्टहेतुंविना भवितव्यतयापापेनप्राप्तमितिसंबन्धः ॥२०॥ सूतेति । तेतुभ्यं सुकृतमुपकारः संत्वरयन्तिनिर्जिगमिषन्तीत्यर्थः ॥२१॥ यदीति।

अप्रहृष्टमनुष्याचदीननागतुरङ्गमा ॥ आर्तस्वरपरिम्लानाविनिःश्वसितानिःस्वना ॥ १५ ॥ निरानन्दामहाराजरामप्रव्राजनातुरा ॥ कौसल्यापुत्रहीनेवअयोध्याप्रतिभातिमा ॥ १६ ॥ सूतस्यवचनंश्रुत्वावाचापरमदीनया ॥ बाष्पोपहतयाराजातंसूतमिदमब्रवीत् ॥ १७ ॥ कैकेय्याविनियुक्तेनपापाभिजनभावया ॥ मयानमन्त्रकुशलैर्वृद्धैःसहसमर्थितम् ॥ १८ ॥ नसुहृद्भिर्नचामात्यैर्मन्त्रयित्वाचनैगमैः ॥ मयायमर्थःसंमोहात्स्त्रीहेतोःसहसाकृतः ॥ १९ ॥ भवितव्यतयानूनमिदंवाव्यसनंमहत् ॥ कुलस्यास्यविनाशायप्राप्तंसूतयदृच्छया ॥ २० ॥ सूतयद्यस्तितेकिंचिन्मयातुसुकृतंकृतम् ॥ त्वंप्रापयाशुमांरामंप्राणाःसंत्वरयन्तिमाम् ॥ २१ ॥ यद्यद्यापिममैवाज्ञानिवर्त्तयतुराघवम् ॥ नशक्ष्यामिविनारामंमुहूर्त्तमपिजीवितुम् ॥ २२ ॥

अद्यापिअस्यांविपद्यपि ममैवाज्ञायादिप्रवर्तंते तदाराघवंनिवर्तय तुशब्दोवधारणे ॥२२॥२३॥ वृत्तदंष्ट्रइति । वृत्तदंष्ट्रः कुन्दकुड्मलाकारदंष्ट्रः यदिपश्येयं जीवामीतिसंबन्धः ॥२४॥ लोहिताक्षमिति । आमुक्तमणिकुण्डलंधृतरत्नकुण्डलम् ॥२५॥ अतोन्विति । नपश्यामीतियत् अतःअदर्शनात्दुःखतरंकिंनु किमपिदुःखतरंनास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ सतेनेति । दुःखेनतप्तायःपिण्डस्थानीयेनअर्पितचेतनःव्याप्तचित्तः । अवगाढःप्रविष्टः ॥२८॥ अनुभूयमानस्वशोकस्यापरिमेयत्वात्तंसागरत्वेनरूपयति रामशोकमहाभोगइत्यादिना । रामशोकएवमहानाभोगोवैपुल्यंयस्यसतथा । सीताविरहरूपंपारं

अथवापिमहाबाहुर्गतोदूरंभविष्यति ॥ मामेवरथमारोप्यशीघ्रंरामायदर्शय ॥ २३ ॥ वृत्तदंष्ट्रोमहेष्वासःक्वासौलक्ष्मणपूर्वजः ॥ यदिजीवामिसाध्वेनंपश्येयंसीतयासह ॥ २४ ॥ लोहिताक्षंमहाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् ॥ रामंयदिनपश्येयंगमिष्यामियमक्षयम् ॥ २५ ॥ अतोनुकिंदुःखतरंयोहमिक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ इमामवस्थामापन्नोनेहपश्यामिराघवम् ॥ २६ ॥ हारामरामानुजहाहावैदेहितपस्विनि ॥ नमांजानीतदुःखेनम्रियमाणमनाथवत् ॥ २७ ॥ सतेनराजादुःखेनभृशमर्पितचेतनः ॥ अवगाढःसुदुष्पारंशोकसागरमब्रवीत् ॥ २८ ॥ रामशोकमहाभोगःसीताविरहपारगः ॥ श्वसितोर्मिमहावर्त्तोबाष्पफेनजलाविलः ॥२९॥ बाहुविक्षेपमीनौघोविक्रन्दितमहास्वनः ॥ प्रकीर्णकेशशैवालःकैकेयीवडवामुखः ॥ ३० ॥ ममाश्रुवेगप्रभवःकुब्जावाक्यमहाग्रहः ॥ वरवेलोनृशंसायारामप्रव्राजनायतः ॥ ॥ ३१ ॥ यस्मिन्बतनिमग्नोहंकौसल्येराघवंविना ॥ दुस्तरोजीवतादेविमयायंशोकसागरः ॥ ३२ ॥ अशोभनंयोहमिहाद्यराघवन्दिदृक्षमाणोनलभेसलक्ष्मणम् ॥ इतीवराजाविलपन्महायशाःपपाततूर्णंशयनेसमूर्च्छितः ॥ ३३ ॥

गच्छतीतितथा अश्रुवेगस्य प्रभवोमूलहेतुः । सागरोहिवर्षस्यनिदानं महाग्रहःमहाग्राहः अनेनकुब्जावाक्यमेवरामप्रवासनमूलमितिराज्ञाज्ञातमित्यवगम्यते नृशंसायाःकैकेय्याः वरएववेलाजलवृद्धिर्यस्य रामप्रव्राजनमेवायतमायामोदैर्घ्यंयस्यसतथा सागरत्वरूपणप्रयोजनमाह यस्मिन्नित्यादिश्लोकेन ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अशोभनमिति । नलभइतियत् इदमशोभनमित्यन्वयः । कविनापिवक्तुमशक्यत्वादिवेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

इतीति । इतिउक्तप्रकारेण रामहेतोःकरुणतरंयथातथाद्विगुणंविलपति पार्थिवेप्रणष्टेमूर्च्छितेसति देवीपुनरेवभयमगमत् पूर्वंरामस्याकिंभविष्यतीति
इदानींभर्तुरपिकिंभविष्यतीतिभयमगमदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने
एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
ततइति । भूतोपसृष्टेव धरण्यांवेपमाना भूतगृहीतेव भूमौपतित्वा विवर्तमानेत्यर्थः । गतसत्वेवगतप्राणेव द्रव्यासुव्यवसायेषुसत्वमस्त्रीतुजन्तुष्वित्यमरः
॥ १ ॥ २ ॥ निवर्तयेति । अथतान्नानुगच्छामितान्नानुगच्छामिचेत् ॥ ३ ॥ बाष्पवेगेति । सज्जमानयाविक्लवया ॥ ४ ॥ त्यजेति । मोहंरामस्याकिंभवि

इतिविलपतिपार्थिवेप्रणष्टेकरुणतरंद्विगुणंचरामहेतोः ॥ वचनमनुनिशम्यतस्यदेवीभयमगमत्पुनरेवराममाता
॥ ३४ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ छ ॥
ततोभूतोपसृष्टेववेपमानापुनःपुनः ॥ धरण्यांगतसत्वेवकौसल्यासूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ नयमांयत्रकाकुत्स्थःसी
तायत्रचलक्ष्मणः ॥ तान्विनाक्षणमप्यत्रजीवितुन्नोत्सहेह्यहम् ॥ २ ॥ निवर्तयरथंशीघ्रंदण्डकान्नयमामपि ॥ अ
थतान्नानुगच्छामिगमिष्यामियमक्षयम् ॥ ३ ॥ बाष्पवेगोपहतयासवाचासज्जमानया ॥ इदमाश्वासयन्देवींसू
तःप्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥ त्यजशोकञ्चमोहञ्चसंभ्रमंदुःखजन्तथा ॥ व्यवधूयचसन्तापंवनेवत्स्यतिराघवः ॥ ५ ॥
लक्ष्मणश्चापिरामस्यपादौपरिचरन्वने ॥ आराधयतिधर्मज्ञःपरलोकंजितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ विजनेपिवनेसीतावा
संप्राप्यगृहेष्विव ॥ विस्रम्भंलभतेऽभीतारामेसंन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥

ष्यतीत्यज्ञानं संभ्रमंव्याकुलत्वं सन्तापंशोकजनितदेहसंतापं रामोदुःखितोभविष्यतीतिसन्तापमित्यर्थः । यस्माद्राघवःसन्तापंव्यवधूयवत्स्यतितस्मा
च्छोकादिकंत्यजेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ लक्ष्मणइति । परलोकमाराधयतिपरलोकंसाधयति राधसाधसंसिद्धावितिधातुः ॥ ६ ॥ विजनइति । लभतेभीते
त्यत्रअभीतेतिपदच्छेदः विस्रम्भंप्रणयं विस्रम्भःप्रणयेपिचेत्यमरः ॥ ७ ॥

नास्याइति । कृतंवनवासकृतम् किञ्चिदित्यस्यविवरणंसुसूक्ष्मामिति । प्रवासानामुचितेवप्रवासानांयोग्येव अभ्यस्तवनवासप्रयासेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥
बालेति । क्रीडैकरसत्वाद्बालादृष्टान्तः दुःखापरिज्ञानेवाबालादृष्टान्तः । अबालचन्द्रनिभाननेतिच्छेदः । रामेअधीनात्मासक्तचित्तेत्यर्थः । यद्वा रामारामे
रामरूपारामे ॥१०॥ तद्गतमिति । यद्यस्मात्कारणात् अस्याःसीतायाःहृदयम् तद्गतंरामगतम् जीवितंचतदधीनम् तस्माद्वनंरामसहितम् अयोध्याभ
वेत् रामहीनाअयोध्यापितथा वनंभवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ पथीत्यादिनासीतायाउल्लासउच्यते दृष्ट्वेतिसर्वत्रान्वेति रामंलक्ष्मणंवापृच्छतिपृष्ट्वाजानातिच
अयोध्यायाः क्रोशमात्रे विहारंक्रीडांसंश्रितेवस्थितायद्वाविहरन्त्यस्मिन्निति विहारःतम् अधिकरणेघञ् उद्यानमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अयोध्या

नास्यादैन्यंकृतंकिञ्चित्सुसूक्ष्ममपिलक्ष्यते ॥ उचितेवप्रवासानांवैदेहीप्रतिभातिमा ॥ ८ ॥ नगरोपव
नंगत्वायथास्मरमतेपुरा ॥ तथैवरमतेसीतानिर्जनेषुवनेष्वपि ॥ ९ ॥ बालेवरमतेसीताऽबालचन्द्रनिभान
ना ॥ रामारामेह्यधीनात्माविजनेपिवनेसती ॥ १० ॥ तद्गतंहृदयंह्यस्यास्तदधीनंचजीवितम् ॥ अयो
ध्यापिभवेत्तस्यारामहीनातथावनम् ॥ ११ ॥ पथिपृच्छतिवैदेहीग्रामांश्चनगराणिच ॥ गतिंदृष्ट्वानदी
नाञ्चपादपान्विविधानपि ॥ १२ ॥ रामंवालक्ष्मणंवापिपृष्ट्वाजानातिजानकी ॥ अयोध्याक्रोशमात्रेतु
विहारमिवसंश्रिता ॥ १३ ॥ इदमेवस्मराम्यस्याःसहसैवोपजल्पितम् ॥ कैकेयीसंश्रितंवाक्यंनेदानीं
प्रतिभातिमा ॥ १४ ॥

निर्गमकालिकंकैकेयीविषयकंसीतायाःपरुषंवचनंकौसल्यायाःप्रियमितिवक्तुमुपक्रम्य तस्यवृद्धयोर्जीवननिराशाहेतुत्वंमत्वा नोचितमिदंवक्तुमित्य स्म
रणव्याजेनोपारमतेत्याह इदमेवेत्यादि । अस्याःसीतायाःसंबन्धि इदमेवस्मरामिप्रस्तुतवृत्तान्तमेवस्मरमि कैकेयीसंश्रितंकैकेयीमुद्दिश्यप्रवृत्तं सह
साउपजल्पितंहठात्सीतयोक्तंवाक्यम् इदानीं मामांप्रति नभातीति सूतःप्रमादात् इदंगोपनीयमित्यवधानाभावात् पर्युपस्थितं सीतावचनत्वेनवक्तु मुप
क्रान्तं तद्वाक्यंध्वंसयित्वाप्रच्याऽयदेव्याः ह्लादनम् आह्लादनकरम्उपक्रान्तवाक्यवद्देव्यास्संतापाहेतुभूतंमधुरंवचनमब्रवीदितिपदयोजना । सहसात्वरयां

उपजल्पितम् अक्रमेणोक्तमित्यस्मरणहेतूपदर्शनं कैकेयीसंश्रितमित्युपक्रान्तांशः इदंस्मरामीतिपुनःस्मरेति चोदनावकाशप्रदानम् इदानींभवद्दुःखदर्शनसमयेमामांप्रतिनभातीतिध्वंसनप्रकारः । ध्वंसनहेतुंकविरनुवदति ध्वंसयित्वातुतद्वाक्यंप्रमादात्पर्युपस्थितमिति ह्लादनमित्यनेनोपस्थितवचनस्यतापहेतुत्वंद्योत्यते ननुकैकेयीनिन्दारूपत्वेऽपिदेव्यास्तापकारणमवश्यंगोपनीयम् कीदृशंतद्वाक्यंस्यात्किंचिदिदमित्युक्तौ तत्रकिंप्रमाणंस्यात् उच्यते अवधेहि एवंविधंहिकार्यवशात्गुप्तम्कुत्रचित्कविर्नविवृणोतिचेत् सर्वज्ञोपितत्कथमिदमित्यभिदध्यात्अत्रेमंचप्रमादादुपस्थितं ध्वंसितं वृद्धयोः संतापकरं कैकेयीविषयकंवृत्तान्तंकविरुत्तरत्रव्यक्तीकरिष्यति युद्धकाण्डेसीतामधिकृत्य विजगर्हेत्रकैकेयींक्रोशन्तीकुररीयथेत्युक्त्वा कैकेयीविषयकंसीतावचनमेवाह सकामाभवकैकेयिहतोयंकुलनन्दनइति इदंसीताहृदयं कैकेय्याःराज्यलाभेनैवाभीष्टसिद्धेः । रामविवासनाभ्यर्थनस्येदमाकूतं रामविवासनेहि तद्वियोगंक्षणमपिसोढुमक्षमासीताप्येनमनुगच्छेत् साचलोकोत्तरसुन्दरी केनाप्यपह्रियेततस्यांचहृतायां रामःस्वतएवनश्येत्

ध्वंसयित्वातुतद्वाक्यंप्रमादात्पर्युपस्थितम् ॥ ह्लादनंवचनंसूतोदेव्यामधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥

ततोमेराज्यंसुप्रतिष्ठितंस्यात् अन्यथालब्धेनापिराज्येननकिञ्चित्प्रयोजनं यतोरामगुणपरवशः सर्वोपिजनः तद्विधेयःस्यात् तस्माद्रामोपिविनाशायविवासनीयइति इदमेवसीतोक्तंरामोप्यारण्यकाण्डे सुप्तप्रमत्तकुपितानांवचनैर्भावज्ञानंदृष्टमितिन्यायेनवक्ष्यति कच्चित्सकामाकैकेयीसुखितासाभविष्यति । यानतुष्यतिराज्येनपुत्रार्थैदीर्घदर्शिनी ॥ अन्यत्रच यदभिप्रेतमस्मासुप्रियंवरवृतंचयत् । कैकेय्यास्तत्सुसंवृत्तंक्षिप्रमद्यैवलक्ष्मणेति ॥ इममेवार्थंपूर्वसर्गान्तेसूचितवान् जानकीतुमहाराजनिश्वसन्तीतपस्विनी । भूतोपहतचित्तेवविष्ठिताविस्मितास्थिता ॥ अदृष्टपूर्वव्यसनाराजपुत्रीयशस्विनी । तेनदुःखेनरुदतीनैवमांकिञ्चिदब्रवीत् ॥ उद्वीक्षमाणाभर्तारंमुखेनपरिशुष्यता । मुमोचसहसाबाष्पंमांप्रयान्तमुदीक्ष्यसेति ॥ अत्ररोदनमवचनंपरिशुष्यतामुखेनभर्तृवीक्षणंपुनःसुमन्त्रवीक्षणंबाष्पमोचनंचकुर्वन्त्यापूर्वोक्तार्थस्मरणम् ततएवस्तब्धता भर्तृमुखवीक्षणेनवक्तुमनर्हत्वज्ञानं बाष्पमोचनेनसूतवीक्षणेनचश्वश्रूंप्रत्यकथनीयत्वद्योतनं चेतिव्यज्यते । तत्रसीतयोक्तंप्रामादिकमितिजुगोप अत्रतुस्वस्यैवप्रमादोत्थंव्याजेनपरिहृतवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥

अध्वनेति । अध्वनाअध्वगमनेन संभ्रमेणव्याघ्रादिदर्शनजन्यव्याकुलत्वेन नविगच्छतिनविकरोति ॥१६॥ सदृशमिति । शतपत्रस्यपद्मस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभंपूर्णचन्द्रसदृशप्रभं वदान्यायाःवल्गुवाचः वदान्योवल्गुवागपीत्यमरः । नविकम्पतेनविचलति स्वाभाविकप्रभांनजहातीत्यर्थः ॥१७॥ अलक्तरसरक्ताभाविति । अद्यापिवनगमनेपि ॥१८॥ नूपुरेति । तद्रागात्भूषणविषयस्नेहात् न्यस्तभूषणाचरणाद्यवयवेष्वर्पितभूषणा वैदेही नूपुरोद्घुष्टहेलेवनूपुरोत्पन्नस्वनानुकारिलीलायुक्तेव खेलंसलीलं गच्छति सीतायाः सर्वदासाभरणत्वं मन्येसाभरणासुप्तासीतास्मिन्शयनोत्तम इत्युत्तरत्रभरतवचनादवगम्यते यद्वा तद्रागात्रामेणसहगमनकौतुकात् न्यस्तभूषणाउत्सृष्टनूपुराऽपि नूपुरोत्कृष्टहेलेवनूपुरसंचितविलासेव ॥ १९ ॥ गजमिति । गजंदर्शनमात्रेणभीष

अध्वनावातवेगेनसंभ्रमेणातपेनच ॥ नविगच्छतिवैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशीप्रभा ॥ १६ ॥ सदृशंशतपत्रस्यपूर्णचन्द्रोपमप्रभम् ॥ वदनन्तद्वदान्यायावैदेह्यानविकम्पते ॥ १७॥ अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ ॥ अद्यापिचरणौतस्याःपद्मकोशसमप्रभौ ॥१८॥ नूपुरोद्घुष्टहेलेवखेलंगच्छतिभामिनी ॥ इदानीमपिवैदेहीतद्रागान्न्यस्तभूषणा ॥१९॥ गजंवावीक्ष्यसिंहंवाव्याघ्रंवावनमाश्रिता ॥ नाहारयतिसन्त्रासंबाहूरामस्यसंश्रिता ॥ २० ॥ नशोच्यास्तेनचात्मानःशोच्योनापिजनाधिपः ॥ इदंहिचरितंलोकेप्रतिष्ठास्यतिशाश्वतम् ॥ २१ ॥ विधूयशोकंपरिहृष्टमानसामहर्षियातेपथिसुव्यवस्थिताः ॥ वनेरतावन्यफलाशनाःपितुःशुभांप्रतिज्ञाम्परिपालयन्तिते ॥ २२ ॥

णमहाकायं वीक्ष्यनतुश्रुत्वा सिंहंतमपितृणायमत्वा व्याघ्रंवा जन्तुमात्रहिंसकतयासिंहादप्यतिक्रूरंसिंहदर्शनादपि व्याघ्रदर्शनमतिक्रूरमितिनतत्प्रकर्षः वनमाश्रिता विनापिसिंहादीन्स्वतएवभयंकरंप्रदेशमवगाहमानापि नाहारयतिनारोपयाति आहारयतेरारोपार्थकत्वात्भयभावनामात्रमपिनकरोतीत्यर्थः नाहारयतिसंत्रासंस्त्रीत्वप्रयुक्तस्वाभाविकभीतिरपिनिर्गता तत्रहेतुमाह बाहूरामस्यसंश्रिता परिघान्तर्गताः किंबिभ्यतीतिभावः ॥२०॥ नशोच्या इति । तेरामादयः आत्मानोवयम् इदंचरितंपितृवचनपरिपालनरूपंचरित्रं शाश्वतम्आचन्द्रार्कम् ॥२१॥ विधूयेति । महर्षियातेमहर्षिभिःप्राप्ते ॥२२॥

तथापीति । तथापीत्युक्ताविघ्रूणाति सूतनंत्यादिना सुयुक्तवादिनासूतेन तथानिवार्यमाणापि सुतशोककर्शितत्वात् देवीप्रियेत्यादिकूजितान्नविरराम
॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ छ ॥
वनमिति । स्वार्तासुतरामार्ता ॥ १ ॥ यद्यपीति । राघवःदशरथःसानुक्रोशःवदान्यश्चप्रियवादीचेति तेमहद्यशःत्रिषुलोकेषुप्राथितं यद्यपितथापिअतिश
यिताऽपयशस्करंकृत्यंकृतमितिवाक्यशेषः। तथापिदुःखितौमार्गेदुःखितौ तौवनेकथंदुःखंसहिष्यतइतिवक्ष्यमाणेनान्वयोवा यद्वा वार्द्धकेनानाव्रतोपवासा
दिमहाप्रयासलब्धंज्येष्ठमपिपुत्रमभिषेककालेत्यक्त्वापि प्रतिज्ञांनिरूढवानिति तेमहद्यशस्त्रिषुलोकेषुयद्यपिप्राथितंभवति राघवश्चवदान्यतयादययाप्रि

तथापिसूतेनसुयुक्तवादिनानिवार्यमाणासुतशोककर्शिता ॥ नचैवदेवीविररामकूजितात्प्रियेतिपुत्रेतिचराघवेति
च ॥ २३ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेषष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥ ॥ छ ॥ ॥

वनङ्गतेधर्मपरेरामेरमयतांवरे ॥ कौसल्यारुदतीस्वार्ताभर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ यद्यपित्रिषुलोकेषुप्रथितन्ते
महद्यशः ॥ सानुक्रोशोवदान्यश्चप्रियवादीचराघवः ॥ २॥ कथन्नरवरश्रेष्ठपुत्रौतौसहसीतया ॥ दुःखितौसुख
संवृद्धौवनेदुःखंसहिष्यतः ॥ ३ ॥ सानूनन्तरुणीश्यामासुकुमारीसुखोचिता ॥ कथमुष्णञ्चशीतञ्चमैथिलीप्रस
हिष्यते ॥ ४ ॥ भुक्त्वाशनंविशालाक्षीसूपदंशान्वितंशुभम् ॥ वन्यंनैवारमाहारंकथंसीतोपभोक्ष्यते ॥ ५ ॥ गी
तवादित्रनिर्घोषंश्रुत्वाशुभमनिन्दिता ॥ कथंक्रव्यादसिंहानांशब्दंश्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥ महेन्द्रध्वजसंका
शःक्वनुशेतेमहाभुजः ॥ भुजम्परिघसंकाशमुपधायमहाबलः ॥ ७ ॥ यवचनशीलतयामह्यंवाचापूर्वंदत्तंराज्यं

नत्यजामीतिवक्तुमक्षमतयाचराज्यंदत्तवान् अतस्तस्यापिमहद्यशइतियुवयोरिदंयुक्तमस्तु तथापितौकथंदुःखंसहिष्यतइतियोजना ॥ २ ॥ ३ ॥ सानून
मिति । तरुणीआरब्धयौवना श्यामायौवनमध्यस्था एतत्पदद्वयोपादानेनेषन्न्यूनयौवनमध्यंप्राप्तेत्यवगम्यते । पाठभेदः श्यामातरुणीयौवनमध्यस्थात
रुणीनतुयौवनारम्भस्थातरुणीत्यर्थः ॥४॥ भुक्त्वाशनमिति । सूपदंशान्वितंशोभनव्यञ्जनसहितं नैवारंनीवारसंबन्धिनम् ॥ ५ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषमि
ति । क्रव्यादाःमांसभक्षकाः ॥६॥ महेन्द्रध्वजसंकाशइति । महेन्द्रध्वजोनाम इन्द्रधनुः कदाचित्ध्वजाकारेणपरमाभ्युदयनिमित्ततयाप्रातिभातीत्याहुः७

पद्मवर्णमिति । पद्मवर्णंपद्मपत्रवर्णं पद्मनिश्वासंपद्मगन्धिनिश्वासम् ॥८॥ वज्रसारमयमिति। नफलतिनस्फुटति ञिफलाविशरणइतिधातुः ॥९॥ यत्त्वयेति । त्वयानिरस्ताःममबान्धवाःरामादयः व्यपोह्यनगरन्त्यक्त्वा वनेपरिधावन्तीतियत् एतत्अकरुणंकर्म करुणाराहित्येनकृतंकर्मेत्यर्थः ॥१०॥ चतुर्दशवर्षानन्तरंरामोराज्यंप्राप्स्यतीत्याशङ्क्यपरिहरति यदीति। पञ्चदशेवर्षैराघवोयदिपुनरेष्यति तथापिराज्यंकोशञ्चजह्यात्त्यजेत् कुतःयस्मात्कारणात् भरतेनोपभुज्यतेभरतेनोपभुक्ततयातेनपुनर्दत्तमपिराज्यंरामस्त्यजेदित्यर्थः । भरतोनोपलक्ष्यतइतिपाठान्तरम् राज्यंकोशंचभरतोजह्यात् इदं तुनोपलक्ष्यतेयद्रामःपुनर्भरतदत्तंराज्यम् प्रतिगृह्णीयादिति। यद्वा यदिराघवःपुनरेष्यति तदाभरतःराज्यंकोशंचजह्यादितिनोपलक्ष्यते करस्थराज्यत्यागस्यासम्भावितत्वादित्यर्थः । भरतोयदिभोक्ष्यतइतिचपाठः ॥ ११ ॥ भरतेनोपभुक्ततयापुनर्दत्तमपिराज्यंरामोनभोक्ष्यतइत्यत्रदृष्टान्तमाहभो

पद्मवर्णंसुकेशान्तम्पद्मनिःश्वासमुत्तमम् ॥ कदाद्रक्ष्यामिरामस्यवदनंपुष्करेक्षणम् ॥ ८ ॥ वज्रसारमयंनूनंहृदयंमेनसंशयः ॥ अपश्यन्त्यानतंयद्वैफलतीदंसहस्रधा ॥९॥ यत्त्वयाऽकरुणंकर्मव्यपोह्यममबान्धवाः ॥ निरस्ताःपरिधावन्तिसुखार्हाःकृपणावने ॥ १० ॥ यदिपञ्चदशेवर्षैराघवःपुनरेष्यति ॥ जह्याद्राज्यञ्चकोशञ्चभरतेनोपभुज्यते ॥ ११ ॥ भोजयन्तिकिलश्राद्धेकेचित्स्वानेवबान्धवान् ॥ ततःपश्चात्समीक्षन्तेकृतकार्याद्विजर्षभान् ॥ ॥ १२ ॥ तत्रयेगुणवन्तश्चविद्वांसश्चद्विजातयः ॥ नपश्चात्तेभिमन्यन्तेसुधामपिसुरोपमाः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणेष्वपितृप्तेषुपश्चाद्भोक्तुंद्विजर्षभाः ॥ नाभ्युपैतुमलंप्राज्ञाःशृङ्गच्छेदमिवर्षभाः ॥ १४ ॥

जयन्तीत्यादिना। किलेतिवार्तायाम् लोकेकेचित्ब्राह्मणाःविद्यागुणवयोभ्यधिकेषुविप्रेषुविद्यमानेषुदक्षिणाविशेषप्रापणलोभेनस्वानेवबान्धवान्श्राद्धेभोजयन्ति ततःपश्चात्तदनन्तरंकृतकार्याःकृतश्राद्धकार्य्याःसन्तः श्राद्धावसानेद्विजर्षभान्पूर्वभुक्तविप्रापेक्षयाविद्यावृत्तवयोभिःश्रेष्ठान्समीक्षन्ते इष्टपङ्क्तौभोजयितुमिच्छन्ति तत्रतदानीं येगुणवन्तःवृत्तवन्तःविद्वांसःविद्यावन्तः सुरोपमाःदेववत्पूज्यतमाःवृद्धाःद्विजातयः तेपश्चादिष्टपङ्क्तौसुधामपिअमृततुल्यान्नमपि नाभिमन्यन्तेनाद्रियन्ते ननुकुतोनाद्रियन्तेब्राह्मणशेषभोजनेशूद्रशेषवन्निषेधाभावादित्यत्राह ब्राह्मणेष्वित्यादिना तृप्तेष्वपिब्राह्मणेषुपूर्वभुक्तानांब्राह्मणत्वेपीत्यर्थः। प्राज्ञाःद्विजर्षभाःऋषभाःशृङ्गच्छेदमिव निजावमानहेतुंपश्चाद्भोक्तुमिच्छाम् अभ्युपैतुम् नालंनक्षमन्तइत्यर्थः। यद्वा शृङ्गमग्रंशृङ्गच्छेदो

यस्यतत्शृङ्गच्छेदंछिन्नाग्रंतृणम् यथावृषभावृषभान्तरजग्धाग्रंतृणम् भोक्तुं नालंतद्वदित्यर्थः । शृङ्गच्छेदमितिवृषभभक्षिताग्रतृणनामेत्यप्याहुः ॥१२॥
॥१३॥१४॥उक्तमर्थंदार्ष्टान्तिकेयोजयतिएवमित्यादिना । एवंपूर्वोक्तद्विजर्षभवत् कनीयसाकनिष्ठेन विशांपतेहेप्रजानाथ वरिष्ठःगुणैःश्रेष्ठः किमर्थंनावमं
स्यतेकस्मैप्रयोजनायनतिरस्करिष्यति सर्वात्मनातिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ नपरेणेति । परेणअन्येन वृकगोमाय्वादिना आहृतंभक्षितशेषत्वे
नानीतंपरलीढंपरेणास्वादितं परभुक्तशेषमितियावत् नमन्यतेनबहुमन्यते ॥१६॥ हविरिति । हविःचरुप्रमुखं पुरोडाशाःपिष्टादिविकाराः खादिराइत्ये
तत् पालाशादीनामुपलक्षणं यातयामानिपरिभुक्तानि यागेविनियुक्तानीतियावत् । जीर्णंचपरिभुक्तंचयातयाममिदंद्वयमित्यमरः। अध्वरेयागान्तरे पुनर्न

एवंकनीयसाभ्रात्राभुक्तंराज्यंविशाम्पते॥ भ्राताज्येष्ठोवरिष्ठश्चकिमर्थंनावमंस्यते ॥ १५॥ नपरेणाहृतंभक्ष्यंव्याघ्रः
खादितुमिच्छति॥एवमेवनरव्याघ्रःपरलीढंनमन्यते॥ १६॥ हविराज्यंपुरोडाशःकुशायूपाश्चखादिराः॥ नैतानिया
तयामानिकुर्वन्तिपुनरध्वरे ॥ १७॥ तथाह्यात्तमिदंराज्यंहृतसारांसुरामिव ॥ नाभिमन्तुमलंरामोनष्टसोमामिवा
ध्वरम् ॥ १८॥ (नचेमांधर्षणां रामःसंगच्छेदत्यमर्षणः ॥ दारयेन्मन्दरमपिसहिक्रुद्धःशितैःशरैः ॥१॥ त्वांतुनो
त्सहतेहन्तुंमहात्मापितृगौरवात्॥ ससोमार्कग्रहगणंनभस्ताराविचित्रितम् ॥ २॥ पातयेद्योदिवंक्रुद्धःसत्वान्नव्य
तिवर्तते॥प्रक्षोभयेद्दारयेद्वामहींशैलशताचिताम् ॥३॥) नैवंविधमसत्कारंराघवोमर्षयिष्यति ॥ बलवानिवशार्दूलो
वालधेरवमर्शनम्॥१९॥ नैतस्यसहितालोकाभयंकुर्युर्महामृधे ॥ अधर्मंत्विहधर्मात्मालोकंधर्मेणयोजयेत्॥२०॥

कुर्वन्तिनविनियुञ्जते मन्त्राःकृष्णाजिनंदर्भाइत्याद्ययातयामत्वबोधकवचनेषुदर्भादिशब्दाःकुशादिव्यतिरिक्तपराः ॥१७॥ तथेति । आत्तम्उपभुक्तपूर्वं
हृतसारांगृहीतसारांशाम् अभिमन्तुम्अभिलषितुं नष्टसोममिवाध्वरमिति अन्येनसोमपानेकृतेसत्ररूपमध्वरन्तदक्षमतायांयथान्योनाभिलषति तद्वदि
त्यर्थः ॥ १८ ॥ नैवंविधमिति । वालधेःपुच्छस्यअवमर्शनम् अवमत्यस्पर्शनम् ॥१९॥ ननुवयंकिंकुर्मःपौरुषधर्मबलाभ्यांहीनःस्वयमेवगतइत्यत्राह नै
तस्येति । सहिताःमिलिताःलोकाःचतुर्दशभुवनस्थाः सुराऽसुरादयः महामृधेमहायुद्धे एतस्यरामस्य भयंनकुर्युःभयंकर्तुंनशक्नुयुरित्यर्थः । किन्तु

अधर्मम्अधर्ममार्गस्थं लोकंजनं धर्मेणयोजयेत् चातुर्वर्ण्यञ्चलोकेस्मिन्स्वेस्वेधर्मेनियोक्ष्यतीत्युक्तो रामःस्वयमधर्मंकथंकुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥
नन्विति। युगान्तःयुगान्तकालः भूतानिपञ्चमहाभूतानि ॥२१॥सतादृशइति। तादृशःअवाङ्मनसगोचरपराक्रमयुक्तः जलजेनमत्स्येन मत्स्योह्यात्मजा
नेवभक्षयतीतिप्रसिद्धम्॥२२॥इयताप्रबन्धेनोक्तमुपसंहरति द्विजातिचरितइति।धर्मनिरतेपुत्रेत्वयाविवासितेसति द्विजातिचरितःशिष्टत्रैवर्णिकाचरितःशा
स्त्रदृष्टःसनातनोधर्मःते यदिअस्तिकिमित्यर्थेऽव्ययमिदम्॥२३॥एवंराजकृतानीत्यास्वहानिमाह गतिरित्यादि।एकामुख्याप्रथमेत्यर्थः। द्वितीयाभर्त्रभावेग
तिरित्यर्थः। ज्ञातयःपित्रादयःतृतीयाभर्तृपुत्राभावेगतिरित्यर्थः। चतुर्थीस्वातन्त्र्यरूपा तथाचस्मृतिः पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने। वार्द्धकेतनयो
रक्षेन्नस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीति॥२४॥ तत्रेति। तत्रतासुगतिषु त्वंन त्वंभर्तानभवसि सपत्नीपरतन्त्रत्वात् मेज्ञातिरपिनास्ति दूरस्थत्वादितिभावः नवनङ्ग

नन्वसौकाञ्चनैर्बाणैर्महावीर्योमहाभुजः ॥ युगान्तइवभूतानिसागरानपिनिर्दहेत् ॥ २१ ॥ सतादृशःसिंहबलो
वृषभाक्षोनरर्षभः ॥ स्वयमेवहतःपित्राजलजेनात्मजोयथा ॥ २२ ॥ द्विजातिचरितोधर्मःशास्त्रदृष्टःसनातनः ॥
यदितेधर्मनिरतेत्वयापुत्रेविवासिते ॥ २३ ॥ गतिरेकापतिर्नार्याद्वितीयागतिरात्मजः ॥ तृतीयाज्ञातयोराजंश्च
तुर्थीनेहविद्यते ॥ २४ ॥ तत्रत्वंचैवमेनास्तिरामश्चवनमाश्रितः ॥ नवनङ्गन्तुमिच्छामिसर्वथानिहतात्वया ॥२५॥
हतन्त्वयाराज्यमिदंसराष्ट्रंहतस्तथात्मासहमन्त्रिभिश्च ॥ हतासपुत्रास्मिहताश्चपौराःसुतश्चभार्याचतवप्रहृष्टौ ॥
॥ २६ ॥ इमाङ्गिरंदारुणशब्दसंश्रितांनिशम्यराजापिमुमोहदुःखितः ॥ ततःसशोकंप्रविवेशपार्थिवःस्वदुष्कृत
श्चापिपुनस्तदास्मरन् ॥ २७॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे एकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१॥ ॥ ॥छ॥

न्तुमिच्छामिसभर्तृकत्वात् निहता अस्मीतिशेषः ❀ रामानुजीयम् ❀ तत्रेति। तत्रगतित्वेनपरिगणितेषु त्वं मेनास्ति अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपक
मव्ययम् मेनास्तीतिपाठःसम्यक् ॥ २५ ॥ नकेवलमहमेकाहताअन्येपीत्याह हतमिति। राज्यंकोसलराज्यं राष्ट्राणिअन्यानित्वन्मित्रपालितानि सुतःभ
रतःतत्रैवतवसुताभिमानात् भार्याकैकेयी तद्वचनकरणात् ॥२६॥ इमामिति। प्रविवेशतत्रमग्नइत्यर्थः दुष्कृतंस्मरन् एतादृशदुःखस्यनिदानभूतं किंक
र्मपूर्वंकृतमितिस्मरन्नित्यर्थः ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ६१

यस्यतत् श्रृङ्गच्छेदं छिन्नाग्रंतृणम् यथावृषभावृषभान्तरजग्धाग्रंतृणम् भोक्तुं नालंतद्वदित्यर्थः । श्रृङ्गच्छेदमितिवृषभभक्षिताग्रतृणनामेत्यप्याहुः ॥ १२॥
॥ १३॥ १४॥ उक्तमर्थंदार्ष्टान्तिकेयोजयतिएवमित्यादिना । एवंपूर्वोक्तद्विजर्षभवत् कनीयसाकनिष्ठेन विशांपतेहेप्रजानाथ वरिष्ठःगुणैःश्रेष्ठः किमर्थंनावमं
स्यतेकस्मैप्रयोजनायनतिरस्करिष्यति सर्वात्मनातिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ नपरेणेति । परेणअन्येन वृकगोमाय्वादिना आहृतंभक्षितशेषत्वे
नानीतंपरलीढंपरेणास्वादितं परभुक्तशेषमितियावत् नमन्यतेनबहुमन्यते ॥ १६॥ हविरिति । हविःचरुप्रमुखं पुरोडाशाःपिष्टादिविकाराः खादिराइत्ये
तत् पालाशादीनामुपलक्षणं यातयामानिपरिभुक्तानि यागेविनियुक्तानीतियावत् । जीर्णंचपरिभुक्तंचयातयाममिदंद्वयमित्यमरः । अध्वरेयागान्तरे पुनर्न

एवंकनीयसाभ्रात्राभुक्तंराज्यंविशाम्पते॥ भ्राताज्येष्ठोवरिष्ठश्चकिमर्थंनावमंस्यते॥ १५॥ नपरेणाहृतंभक्ष्यंव्याघ्रः
खादितुमिच्छति॥ एवमेवनरव्याघ्रःपरलीढंनमन्यते॥ १६॥ हविराज्यंपुरोडाशःकुशायूपाश्चखादिराः॥ नैतानिया
तयामानिकुर्वन्तिपुनरध्वरे ॥ १७॥ तथाह्यात्तमिदंराज्यंहृतसारांसुरामिव ॥ नाभिमन्तुमलंरामोनष्टसोमामिवा
ध्वरम् ॥ १८॥ (नचेमांधर्षणां रामःसंगच्छेदत्यमर्षणः ॥ दारयेन्मन्दरमपिसहिक्रुद्धःशितैःशरैः ॥ १॥ त्वांतुनो
त्सहतेहन्तुंमहात्मापितृगौरवात्॥ ससोमार्कग्रहगणंनभस्ताराविचित्रितम् ॥ २॥ पातयेद्योदिवंक्रुद्धःसत्वान्नव्य
तिवर्तते॥ प्रक्षोभयेद्दारयेद्वामहींशैलशताचिताम् ॥ ३॥) नैवंविधमसत्कारंराघवोमर्षयिष्यति ॥ बलवानिवशार्दूलो
वालधेरवमर्शनम् ॥ १९॥ नैतस्यसहितालोकाभयंकुर्युर्महामृधे ॥ अधर्मंत्विहधर्मात्मालोकंधर्मेणयोजयेत् ॥ २०॥

कुर्वन्तिनविनियुञ्जते मन्त्राःकृष्णाजिनंदर्भाइत्याद्ययातयामत्वबोधकवचनेषुदर्भादिशब्दाःकुशादिव्यतिरिक्तपराः ॥ १७॥ तथेति । आत्तम् उपभुक्तपूर्वं
हृतसारांगृहीतसारांशाम् अभिमन्तुम् अभिलषितुं नष्टसोममिवाध्वरमिति अन्येनसोमपानेकृतेसत्ररूपमध्वरन्तदक्षमतायांयथान्योनाभिलषति तद्वदि
त्यर्थः ॥ १८ ॥ नैवंविधमिति । वालधेःपुच्छस्यअवमर्शनम् अवमर्शनम् ॥ १९॥ ननुवयंकिंकुर्मःपौरुषधर्मबलाभ्यांहीनःस्वयमेवगतइत्यत्राह नै
तस्येति । सहिताःमिलिताःलोकाःचतुर्दशभुवनस्थाः सुराऽसुरादयः महामृधेमहायुद्धे एतस्यरामस्य भयंनकुर्युःभयंकर्तुंनशक्नुयुरित्यर्थः । किन्तु

अधर्मम्‌अधर्ममार्गस्थं लोकंजनं धर्मेणयोजयेत् चातुर्वर्ण्यञ्चलोकेस्मिन्स्वेस्वेधर्मेनियोक्ष्यतीत्युक्तो रामःस्वयमधर्मंकथंकुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥
नन्विति। युगान्तःयुगान्तकालः भूतानिपञ्चमहाभूतानि ॥२१॥सतादृशइति। तादृशःअवाङ्मनसगोचरपराक्रमयुक्तः जलजेनमत्स्येन मत्स्योह्यात्मजा
नेवभक्षयतीतिप्रसिद्धम्॥२२॥इयताप्रबन्धेनोक्तमुपसंहरति द्विजातिचरितइति।धर्मनिरतेपुत्रेत्वयाविवासितेसति द्विजातिचरितःशिष्टत्रैवर्णिकाचरितःशा
स्त्रदृष्टःसनातनोधर्मःते यदिअस्तिकिमित्यर्थेऽव्ययमिदम्॥२३॥एवंराजकृतानीत्यास्वहानिमाह गतिरित्यादि।एकामुख्याप्रथमेत्यर्थः। द्वितीयाभर्त्रभावेग
तिरित्यर्थः। ज्ञातयःपित्रादयःतृतीयाभर्तृपुत्राभावेगतिरित्यर्थः। चतुर्थीस्वातन्त्र्यरूपा तथाचस्मृतिः पितारक्षतिकौमारेभर्तारक्षतियौवने। वार्द्धकेतनयो
रक्षेन्नस्त्रीस्वातन्त्र्यमर्हतीति॥२४॥ तत्रेति। तत्रतासुगतिषु त्वंन त्वंभर्तानभवसि सपत्नीपरतन्त्रत्वात् मेज्ञातिरपिनास्ति दूरस्थत्वादितिभावः नवनङ्ग

नन्वसौकाञ्चनैर्बाणैर्महावीर्योमहाभुजः ॥ युगान्तइवभूतानिसागरानपिनिर्दहेत् ॥ २१ ॥ सतादृशःसिंहबलो
वृषभाक्षोनरर्षभः ॥ स्वयमेवहतःपित्राजलजेनात्मजोयथा ॥ २२ ॥ द्विजातिचरितोधर्मःशास्त्रदृष्टःसनातनः ॥
यदितेधर्मनिरतेत्वयापुत्रेविवासिते ॥ २३ ॥ गतिरेकापतिर्नार्याद्वितीयागतिरात्मजः ॥ तृतीयाज्ञातयोराजंश्च
तुर्थीनेहविद्यते ॥ २४ ॥ तत्रत्वंचैवमेनास्तिरामश्चवनमाश्रितः ॥ नवनङ्गन्तुमिच्छामिसर्वथानिहतात्वया ॥२५॥
हतन्त्वयाराज्यमिदंसराष्ट्रंहतस्तथात्मासहमन्त्रिभिश्च ॥ हतासपुत्रास्मिहताश्चपौराःसुतश्चभार्याचतवप्रहृष्टौ ॥
॥ २६ ॥ इमाङ्गिरंदारुणशब्दसंश्रितांनिशम्यराजापिमुमोहदुःखितः ॥ ततःसशोकंप्रविवेशपार्थिवःस्वदुष्कृत
श्चापिपुनस्तदास्मरन् ॥ २७॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे एकषष्टितमःसर्गः॥ ६१॥ ॥ ॥६७॥

न्तुमिच्छामिसभर्तृकत्वात् निहता अस्मीतिशेषः ❀ रामानुजीयम् ❀ तत्रेति। तत्रगतित्वेनपरिगणितेषु त्वं मेनास्ति अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपक
मव्ययम् मेनास्तीतिपाठःसम्यक् ॥ २५ ॥ नकेवलमहमेकाहताअन्येपीत्याह हतमिति। राज्यंकोसलराज्यं राष्ट्राणिअन्यानित्वन्मित्रपालितानि सुतःभ
रतःतत्रैवतवसुताभिमानात् भार्याकैकेयी तद्वचनकरणात् ॥२६॥ इमामिति। प्रविवेशतत्रमग्नइत्यर्थः दुष्कृतंस्मरन् एतादृशदुःखस्यनिदानभूतं किंक
र्मपूर्वंकृतमितिस्मरन्नित्यर्थः ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ६१

एवमिति । चिन्तयामासअनयासत्यमेवकथितं मयाचान्यैरकृतपूर्वंमहदकृत्यंकृतंकिमतःपरंकरोमीतिचिन्तयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ससंज्ञामिति । पुनश्चिन्तामुपागमत् अत्युत्कटैःपुण्यपापैरिहैवफलमश्नुतइतिन्यायेनाप्रियपुत्रविश्लेषजंमहद्दुःखमनुभवामि एतद्धेतुभूतंकिंकर्मकृतमितिपुनश्चिन्तांप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्येति । दुष्कृतंकर्ममुनिकुमारवधरूपंकर्मप्रत्यभात्प्रतीतमभूत् शब्दवेधिनाशब्देनलक्ष्येणवेद्धुंशीलमस्यास्तीतिशब्दवेधी राजा बाणोवा ॥ ४ अमनाइति । अमनाःअस्वस्थचित्तःक्षुभितान्तःकरणइत्यर्थः । तेनमुनिकुमारवधजनितेन ॥ ५ ॥ दह्यमानइति । अवाङ्मुखःअवनतमु

एवन्तुक्रुद्धयाराजारामममात्रासशोकया ॥ श्रावितःपरुषंवाक्यंचिन्तयामासदुःखितः ॥ १ ॥ चिन्तयित्वासच
नृपोमुमोहव्याकुलेन्द्रियः ॥ अथदीर्घेणकालेनसंज्ञामापपरन्तपः ॥२॥ ससंज्ञामुपलभ्यैवदीर्घमुष्णञ्चनिःश्वसन्
कौसल्यांपार्श्वतोदृष्ट्वापुनश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥ तस्यचिन्तयमानस्यप्रत्यभात्कर्मदुष्कृतम् ॥ यदनेनकृतंपूर्व
मज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥४॥ अमनास्तेनशोकेनरामशोकेनचप्रभुः ॥ द्वाभ्यामपिमहाराजःशोकाभ्यामन्वतप्यत ॥
॥५॥ दह्यमानःसशोकाभ्यांकौसल्यामाहभूपतिः ॥ वेपमानोञ्जलिंकृत्वाप्रसादार्थमवाङ्मुखः ॥६॥ प्रसादयेत्वां
कौसल्येरचितोयंमयाञ्जलिः ॥ वत्सलाचानृशंसाचत्वंहिनित्यंपरेष्वपि ॥ ७ ॥ भर्त्तातुखलुनारीणांगुणवान्निर्गुणो
पिवा ॥ धर्मंविमृशमानानांप्रत्यक्षंदेविदैवतम् ॥ ८ ॥ सात्वंधर्मपरानित्यंदृष्टलोकपरावरा ॥ नार्हसेविप्रियंवक्तुं
दुःखितापिसुदुःखितम् ॥ ९ ॥ तद्वाक्यंकरुणंराज्ञःश्रुत्वादीनस्यभाषितम् ॥ कौसल्याव्यसृजद्बाष्पंप्रणालीवन
वोदकम् ॥ १० ॥ सामूर्ध्निबध्वारुदतीराज्ञःपद्ममिवाञ्जलिम् ॥ संभ्रमादब्रवीत्त्रस्तात्वरमाणाक्षरंवचः ॥ ११ ॥

खः स्वकृतकौसल्याविषयाप्रियजन्ययालज्जयाभीत्याचेतिभावः ॥ ६ ॥ प्रसादयइति । परेष्वपिप्रतिकूलेष्वपि ॥ ७ ॥ ८ ॥ सात्वमिति । दृष्टलोकपरावरादृष्टौलोकेजनेपरावरौउत्कर्षापकर्षौययासातथोक्ता सुदुःखितंमांप्रतीतिशेषः ॥ ९ ॥ तद्वाक्यमिति । प्रणालीप्रासादादिषुदार्वादिनिर्मितजलनिर्गममार्गः । द्वयोःप्रणालीपयसःपदव्यामित्यमरः । नवोदकंवर्षजलम् ॥ १० ॥ सेति । राज्ञःअञ्जलिंपद्ममिवमूर्ध्निबध्वापाणिभ्यांगृहीत्वा मूर्ध्निबद्ध्वेत्यर्थः त्रस्ताधर्माद्भीता ॥ ११ ॥

प्रसीदेति। भूमौनिपतितास्मिप्रणतास्मीत्यर्थः कुतः यतःतेयाचितात्वयायाचिताहंहतास्मि अतःत्वयाहंहन्तव्या नहिसंहर्तव्यानहि एतदपराधशान्तये ममप्रहारएवत्वयाकर्तव्योनसंहारोदास्याइवेत्यर्थः॥१२॥ नैषेति। श्लाघनीयेनस्वयंप्रसाद्येन पत्या लोकेया संप्रसाद्यते सास्त्रीउभयोर्लोकयोर्नभवति। ऐहिकामुष्मिकसुखभागिनीनभवतीत्यर्थः ॥१३॥ जानामीति। किमपिअविचारितम्अनुचितंच तत्क्षन्तव्यमितिशेषः॥१४॥१५॥शक्यइति। आपतितः हठात्प्राप्तः ॥१६॥ शोकस्यनूतनत्वादशक्यत्वमाह वनवासायेति। वनवासायवनेवासंकर्तुं प्रस्थितस्यरामस्य पञ्चरात्रोद्यगण्यते वनेपञ्चरात्रोवासोगण्यते अत्रकेचित् प्रथमायांरात्रौतमसातीरे द्वितीयरात्रौजाह्नवीतीरे तृतीयरात्रौगङ्गादक्षिणकूलस्थेवनस्पतौ चतुर्थरात्रौप्रयागे पञ्चमरात्रौयमुनातीरे

प्रसीदशिरसायाचेभूमौनिपतितास्मिते ॥ याचितास्मिहतादेवहन्तव्याहंनहित्वया॥ १२ ॥ नैषाहिसास्त्रीभवति श्लाघनीयेनधीमता ॥ उभयोर्लोकयोर्वीरपत्यायासंप्रसाद्यते ॥१३॥ जानामिधर्मंधर्मज्ञत्वांजानेसत्यवादिनम् ॥ पुत्रशोकार्तयातत्तुमयाकिमपिभाषितम् ॥ १४ ॥ शोकोनाशयतेधैर्यंशोकोनाशयतेश्रुतम् ॥ शोकोनाशयतेसर्वं नास्तिशोकसमोरिपुः ॥ १५॥ शक्यआपतितःसोढुंप्रहारोरिपुहस्ततः ॥ सोढुमापतितःशोकःसुसूक्ष्मोपिनशक्यते॥१६॥ (धर्मज्ञाःश्रुतिमन्तोऽपिच्छिन्नधर्मार्थसंशयाः॥ यतयोवीरमुह्यन्तिशोकसंमूढचेतसः ॥१॥) वनवासायरामस्यपञ्चरात्रोद्यगण्यते ॥ यःशोकहतहर्षायाःपञ्चवर्षोपमोमम ॥ १७ ॥

ततःसुमन्त्रःषष्ठदिवसेरामश्चित्रकूटंगमिष्यतीतिवृत्तान्तंज्ञात्वा तदहःसायाह्नसमयेअयोध्यांप्राप्तवान् ततोत्रपञ्चरात्रगणनमुपपद्यतइत्यूचिरे अन्येत्वाहुः गङ्गातरणपर्यन्तंवनवासत्वाभावात्ततःपरंवनस्पतिभरद्वाजाश्रमयमुनातीरचित्रकूटेषुचतस्रोरात्रयः चतुर्थ्यांसुमन्त्रस्यनिर्गमः पञ्चम्यामिदंवचनमिति एवंसत्यद्यपदस्वारस्यमिति । ननुसप्तपञ्चाशेसर्गे भरद्वाजाभिगमनम्प्रयागेचसहासनम् । आगिरेर्गमनंतेषांतत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ अनुज्ञातःसुमन्त्रोथयोजयित्वाहयोत्तमान्। इत्याद्यनन्तरं ततःसायाह्नसमयेतृतीयेहनिसारथिः। अयोध्यांसमनुप्राप्यनिरानन्दांददर्शहेत्युक्त्याअयोध्यानिर्गमदिवसमारभ्य षष्ठेहनिकिलरामस्यचित्रकूटप्रवेशः अथचारेभ्यःसप्तमेअष्टमेवा सूतस्य तद्वृत्तान्तश्रवणं ततस्तृतीयेहनिसूतस्यायोध्याप्रवेशः तत्कथंपञ्चरात्रयइतिपरिगण्यते उच्यते तृतीयेहनीत्यत्रअह्नस्तृतीयभागइत्यर्थः। आगिरेर्गमनमित्यत्रगमनोद्योगमित्यर्थः। तथाच गुहेनसार्धंतत्रैवस्थितोस्मिदिवसान्बहून्। आश

यायदिमांरामःपुनःशब्दापयेदितीत्यत्र बहूनित्युक्त्यादिनत्रयंशृङ्गिवेरपुरेसूतस्यवासः चतुर्थेदिने ऋजुमार्गेणदिवारात्रमागतचारमुखात्‌रामस्यचित्रकूटप्रवेशोद्योगंनिशम्य तद्दिवससायंकालेवेगेनायोध्याप्रवेशस्तस्मिन्दिनेकौसल्याह पञ्चरात्रोद्यगण्यतइति अतोनकिंचिदनुपपन्नम्॥१७॥ तमिति। नदीवेगेनसमुद्रवृद्धिरितिलोकवादः ॥ १८ ॥ एवमिति। कथयन्त्याःकथयन्त्यामित्यर्थः शुभंवचःअतिदुःखितावस्थायामपिपत्यनुनयपरत्वात्वचसःशुभत्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

प्रतिबुद्धइत्यादि॥१॥ रामलक्ष्मणयोरिति। रामलक्ष्मणयोर्विवासात् उपसर्गःमहोपद्रवःपुत्रशोकरूपः आसुरम्असुरसंबन्धि तमःराहुः ॥२॥ सभार्यइति।

तंहिचिन्तयमानायाःशोकोयंहृदिवर्धते ॥ नदीनामिववेगेनसमुद्रसलिलंमहत् ॥ १८ ॥ एवंहिकथयन्त्यास्तु कौसल्यायाःशुभंवचः ॥ मन्दरश्मिरभूत्सूर्योरजनीचाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥ तथाप्रपादितोवाक्यैर्देव्याकौसल्ययानृपः ॥ शोकेनचसमाक्रान्तोनिद्रायावशमेयिवान् ॥२०॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेद्विषाष्टितमःसर्गः ६२

प्रतिबुद्धोमुहूर्तेनशोकोपहतचेतनः ॥ अथराजादशरथःसचिन्तामभ्यपद्यत ॥ १ ॥ रामलक्ष्मणयोश्चैवविवासाद्वासवोपमम् ॥ आविवेशोपसर्गस्तंतमःसूर्यमिवासुरम् ॥ २ ॥ सभार्येनिर्गतेरामेकौसल्यांकोसलेश्वरः ॥ विवक्षुरसितापाङ्गांस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥ सराजारजनींषष्ठींरामेप्रव्राजितेवनम् ॥ अर्धरात्रेदशरथःसंस्मरन्दुष्कृतंकृतम् ॥४॥ सराजापुत्रशोकार्तःस्मृत्वादुष्कृतमात्मनः ॥ कौसल्यांपुत्रशोकार्तामिदंवचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ यदाचरतिकल्याणिशुभंवायदिवाऽशुभम् ॥ तदेवलभतेभद्रेकर्ताकर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥

विवक्षुःअभूदितिशेषः। असितापाङ्गामित्यनेननिवृत्तक्रोधत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ सराजेति। रजनीमितिसप्तम्यर्थेद्वितीया षष्ठींरजनीं प्राप्येतिशेषोवा संस्मरन् स्थितइतिशेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्मृतमात्मदुष्कृतंवक्तुंतदनुकूलांलोकस्थितिंदर्शयति यदिति। कल्याणीतिसान्त्वोक्तिः। लोकेपुरुषःशुभंवाअशुभंवायदाचरतिपरस्य कर्मजंपरशुभाशुभप्रापकपुण्यापुण्यात्मककर्मजम् तदेव शुभंवाअशुभंवाफलम् आत्मनोपिलभते तथाचऋषेःपुत्रवियोगकरणेनममापिपुत्रवियोगःप्राप्तइतिभावः ॥ ६ ॥

अन्यामपिलोकस्थितिमाह गुरुलाघवमिति । कर्मणामारम्भेआरम्भसमये अर्थानांफलानां गुरुलाघवंगुरुत्वंलघुत्वंच फलंदोषंवा फलंफलहानिंवा यद्वा सुखरूपतांदुःखरूपतांवा योनजानाति सःबालः अज्ञइत्युच्यते अल्पफलकंबहुकर्मनिष्फलंचकर्मारभमाणोबुद्धिहीनः बहुफलकमल्पंकर्मसफलंकर्मचारभमाणःसुबुद्धिरित्यर्थः । तथाचात्मविनोदरूपाल्पफलं पुत्रवियोगरूपमहाफलहानिकरंमृगयाकर्मकुर्वन्नहमज्ञएवास्मीतिभावः ॥ ७ ॥ फलतारतम्यविचारमन्तरेणकर्मणिप्रवृत्तस्योक्तंबालिशत्वंदृष्टान्तमुखेनविवृणोति कश्चिदिति । लोकेकश्चित्पुरुषःपुष्पंदृष्ट्वा।फलेगृध्नुःसाभिलाषःसन् अधिकवर्णमहापुष्पवत्त्वात् तदनुगुणमहाफलंभविष्यतीतिसाभिलाषइत्यर्थः । आम्रवणंचूतवनम् अल्पनिर्वर्णपुष्पकंछित्वा पलाशोपरोधपरिहारार्थंछित्वा पलाशांश्चकिंशुकानेवनिषिञ्चतिजलसेचनादिनापोषयति सःफलागमेफलप्राप्तिकालेसति अनुपभोग्यफलदर्शनात्शोचति ॥ ८ ॥ दृष्टान्तोक्तंदार्ष्टान्तिकेदर्शयति अविज्ञायेति । भाविफलमविज्ञाय कर्मत्वेवानुधावतिकर्मैवानुसरतितदनुकूलंहिंसांतुनपश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवंसदृष्टान्तमुक्तस्यप्रकृतोपयोगंदर्शयति सोहमिति । आम्रवणच्छेदनपूर्वकपलाशसेचकतुल्योहमित्यर्थः । आम्रवणंछित्त्वेत्यनेनअभिषेकविघातपूर्वकरामविवासनंलक्ष्यते पलाशांश्चन्यषेचयमित्यनेनकैकेयीप्रियकरणंलक्ष्यते॥ १० ॥ एतद्दुःखानुभवस्यनिदानंवक्तुमुपक्रमते लब्धशब्देनेति । कुमारःशब्दवेधीतिलब्धशब्देनप्राप्तख्यातिनामया इदंवक्ष्यमाणंपापंमुनिकुमारवधरूपंकर्मकृतमितिसंबन्धः यद्वा लब्धशब्देनलब्धगजतुल्यमुनिपुत्रशब्देनमयाशब्दवेधीकुमारइत्यभिमानेनइदंवक्ष्यमाणंमुनिकुमारवधरूपंपापंकृतम् ॥ ११ ॥

गुरुलाघवमर्थानामारम्भेकर्मणांफलम् ॥ दोषंवायोनजानातिसबालइतिहोच्यते ॥७॥ कश्चिदाम्रवणंछित्वापलाशांश्चनिषिञ्चति ॥ पुष्पंदृष्ट्वाफलेगृध्नुःसशोचतिफलागमे ॥ ८ ॥ अविज्ञायफलंयोहिकर्मत्वेवानुधावति ॥ सशोचेत्फलवेलायांयथाकिंशुकसेचकः ॥ ९॥ सोहमाम्रवणंछित्वापलाशांश्चन्यषेचयम् ॥ रामंफलागमेत्यक्त्वापश्चाच्छोचामिदुर्मतिः ॥ १०॥ लब्धशब्देनकौसल्येकुमारेणधनुष्मता ॥ कुमारःशब्दवेधीतिमयापापमिदंकृतम् ११

शुभंवाअशुभंवापुरुषकृतंकर्मलोकान्तरेजन्मान्तरेवाफलाय भवेत्मत्कृतकर्मणस्त्वत्युत्कटत्वादिहैवतत्फलंप्राप्तमित्याह तदिदमिति । इहलोकेबालेनसंमोहात्भक्षितंविषं यथादुःखरूपंस्यात्तथैवस्वयंकृतम् तदिदंदुष्कृतंमेदुःखरूपम्अनुसंप्राप्तं जातमित्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तमर्थंसंग्रहेणदर्शयन्नुपसंहरति यथान्यइत्यादिना । अन्यःप्राकृतः कश्चित्पलाशैःपलाशपुष्पैः फलेलुक् यथामोहितोभवेत् यादृशंपुष्पंतादृशंफलंभविष्यतीतिमोहंप्राप्तोभवेत् एवं ममापि मयापिशब्दोवेध्योलक्ष्यंयस्यसशब्दवेध्यःशरः शब्दवेध्यमयंशब्दवेध्यविकारभूतंतद्धेतुकमित्यर्थः फलमविज्ञातं शब्दवेधित्वख्यातिमात्रमेवजानतामयाभाव्यनर्थफलंनविज्ञातमित्यर्थः ॥ १३॥ एतादृशशब्दवेधनंकदाप्राप्तमित्याकाङ्क्षायामाह देवीत्यादिना । अनूढाअकृतविवाहा युवत्वेसतिराजा युवराजःभवामिअभवं प्रावृड्वर्षाकालः ॥१४॥ उपास्येति । उपास्यगृहीत्वा रसान्जलानि जगद्भूमिं परेताचरितांप्रेताचरिताम् अतएवभीमां दिशं दक्षि

तदिदंमेनुसंप्राप्तंदेविदुःखंस्वयंकृतम् ॥ संमोहादिहबालेनयथास्याद्भक्षितंविषम् ॥ १२ ॥ यथान्यःपुरुषःकश्चित्पलाशैर्मोहितोभवेत्॥ एवंममाप्यविज्ञातंशब्दवेध्यमयंफलम् ॥१३॥ देव्यनूढात्वमभवोयुवराजोभवाम्यहम्॥ ततःप्रावृडनुप्राप्तामदकामविवर्धनी ॥१४॥ उपास्यहिरसान्भौमांस्तप्त्वाचजगदंशुभिः॥ परेताचरितांभीमांरविराविशतेदिशम् ॥ १५॥ उष्णमन्तर्दधेसद्यःस्निग्धाददृशिरेघनाः॥ ततोजहृषिरेसर्वेभेकसारङ्गबर्हिणः ॥ १६ ॥ क्लिन्नपक्षोत्तराःस्नाताःकृच्छ्रादिवपतत्रिणः ॥ वृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ॥१७॥ पतितेनाम्भसाच्छन्नःपतमानेनचासकृत् ॥ आबभौमत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः ॥ १८ ॥

णामित्यर्थः । आविशतेआविशतेस्म ॥१५॥ उष्णमिति । स्निग्धाःशीतलाः भेकाःमण्डूकाः सारङ्गाहरिणाश्चातकावा ॥१६॥ क्लिन्नपक्षोत्तराइति । क्लिन्नपक्षोत्तराःसिक्तपक्षोपरिभागाः अतएवस्नाताइवस्थिताः वृष्टिवातावधूताग्रान्वृष्टिवाताभ्यांकम्पिताग्रानपिपादपान् कृच्छ्रात्क्लिन्नपक्षत्वेनयत्नात्अभिपेदिरेआरूढाः ॥१७॥ पतितेनेति । पतितेनपतमानेन च निरन्तरेणेत्यर्थः । अम्भसावर्षजलेन छन्नःमत्तसारङ्गःमत्तगजः सारङ्गोहरिणेभृङ्गेचातकेशबलेगज इतिनिघण्टुः अचलोगिरिः अचलोनिश्चलः निस्तरङ्गःतोयराशिः समुद्रइवाबभौ अचलपदस्यावृत्त्या एकस्यगिरिपरस्यविशेष्यत्वम् अन्यस्य तोयराशिविशेषणत्वमितिध्येयम् ॥ १८॥

पाण्डुरारुणवर्णानीति। गिरिधातुभ्योहेतुभ्यः विमलान्यपिस्रोतांसि पाण्डुरारुणवर्णानिपाण्डुरधातुसंयोगात्पाण्डुरवर्णानि अरुणधातुसंयोगात् अरुणवर्णा
निसभस्मानिदावानलभस्मसहितानि भुजङ्गवत्नानावर्णयुक्तसर्पाइवकुटिलानिसुस्रुवुः॥१९॥तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम्। व्यायामकृतसंकल्पः
मृगयाविहारेकृतसङ्कल्पइत्यर्थः । निपीयतेअस्मिन्निति निपानम् नद्यवतारस्थलंतस्मिन् श्वापदंव्याघ्रादिदुष्टमृगम् ॥२०॥२१॥ अथान्धकारइति । पूर्य
तइतिशत्रन्तत्वमार्षम्॥२२॥ततोहमिति । गजप्रेप्सुःगजरूपवेध्यंप्राप्तुमिच्छुः हननेच्छुरित्यर्थः । शब्दंप्रति शब्दंलक्ष्यंकृत्वाअभिलक्ष्य शब्दकर्तृभूतो

पाण्डुरारुणवर्णानिस्रोतांसिविमलान्यपि ॥ सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यःसभस्मानिभुजङ्गवत् ॥१९॥ (आकुलारुणतोया
निस्रोतांसिविमलान्यपि॥ उन्मार्गजलवाहीनिबभूवुर्जलदागमे॥१॥) तस्मिन्नतिसुखेकालेधनुष्मानिषुमान्रथी
॥ व्यायामकृतसङ्कल्पःसरयूमन्वगांनदीम् ॥ २०॥ निपानेमहिषंरात्रौगजंवाभ्यागतंनदीम् ॥ अन्यंवाश्वापदंक
श्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥२१॥ (तस्मिंस्तत्राहमेकान्तेरात्रौविवृतकार्मुकः ॥ तत्राहंसंवृतंवन्यंहतवांस्तीरमाग
तम् ॥ १ ॥ अन्यंचापिमृगंहिंस्रंशब्दंश्रुत्वाभ्युपागतम् ॥) अथान्धकारेत्वश्रौषंजलेकुम्भस्यपूर्यतः ॥ अचक्षुर्विष
येघोषंवारणस्येवनर्दतः ॥२२॥ ततोहंशरमुद्धृत्यदीप्तमाशीविषोपमं ॥ शब्दंप्रतिगजप्रेप्सुरभिलक्ष्यत्वपातयम्॥
॥२३॥अमुञ्चंनिशितम्बाणमहमाशीविषोपमम्॥तत्रवागुषसिव्यक्ताप्रादुरासीद्वनौकसः॥ हाहेतिपततस्तोयेबाणा
भिहतमर्मणः॥ २४ ॥ तस्मिन्निपतितेबाणेवागभूत्तत्रमानुषी ॥ कथमस्मद्विधेशस्त्रंनिपतेत्तुतपास्विनि ॥ २५ ॥

गजएतावन्मात्रेतिष्ठतीतिलक्षीकृत्येत्यर्थः। शरमपातयमितिसम्बन्धः ॥२३॥ अमुञ्चमिति । यत्रबाणममुञ्चंतत्रवनौकसःवनम्ओकःस्थानंयस्य तस्यतप
स्विनइतियावत् व्यक्तावाक्प्रादुरासीदितिसम्बन्धः ॥ २४ ॥ विशिष्यवागुदितेत्याह तस्मिन्नित्यादि । अस्मद्विधेअजातशत्रौ प्रविविक्तांप्रकर्षेण
निर्जनाम् रात्रौअपररात्रौ उदकमाहारयतीत्युदाहारः मन्थौदनेत्यादिना उदकशब्दस्योदादेशः यद्यपिहारशब्देपरेउदादेशोविहितः तथाप्येकदेशविकृ
तमनन्यवद्भवतीति दीर्घःछान्दसोवा किंकृतंकिमनिष्टंकृतम् न्यस्तदण्डस्यउपरतवाङ्मनःकायसंबन्धिपरहिंसस्य दण्डोस्त्रोशासनेराज्ञांहिंसायांदमसैन्य

योरितिविश्वः अर्थीप्रयोजनवान् गुरुतल्पगंगुरुदारगम् तल्पंशयाट्टदारेष्वित्यमरः हतइत्येतन्मातापितरावित्यत्रवचनविपरिणामेनयोजनीयम् सर्वेनि
हताइत्युक्तिर्मातापितृजीवनहेतुभूतस्यस्वस्यवधात् अकृतात्मनाअनिश्चितबुद्धिना इतिवागभूदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तामिति । सशरंचापमित्यनेनशरेमुक्तेपि हस्तलाघवाच्छरान्तरंधनुषिसंहितवानित्यवगम्यते करुणांगिरंश्रुत्वाकरुणा

प्रविविक्तांनदींरात्रावुदाहारोहमागतः ॥ इषुणाभिहतःकेनकस्यवाकिंकृतंमया ॥ २६ ॥ ऋषेर्हिन्यस्तदण्डस्यव
नेवन्येनजीवतः ॥ कथंनुशस्त्रेणवधोमद्विधस्यविधीयते ॥ २७ ॥ जटाभारधरस्यैववल्कलाजिनवाससः ॥ कोवधे
नममार्थीस्यात्किंवास्यापकृतंमया ॥ २८ ॥ एवंनिष्फलमारब्धंकेवलानर्थसंहितम् ॥ नकश्चित्साधुमन्येतय
थैवगुरुतल्पगम् ॥ २९ ॥ नाहंतथानुशोचामिजीवितक्षयमात्मनः ॥ मातरंपितरंचोभावनुशोचामिमद्वधे ॥ ३० ॥
तदेतन्मिथुनंवृद्धंचिरकालभृतंमया ॥ मयिपञ्चत्वमापन्नेकांवृत्तिंवर्तयिष्यति ॥ ३१ ॥ वृद्धौचमातापितरावहंचै
केषुणाहतः ॥ केनस्मनिहताःसर्वेसुबालेनाकृतात्मना ॥ ३२ ॥ तांगिरंकरुणांश्रुत्वाममधर्मानुकाङ्क्षिणः ॥ करा
भ्यांसशरंचापंव्यथितस्यापतद्भुवि ॥ ३३ ॥ तस्याहंकरुणंश्रुत्वानिशिलालपतोबहु ॥ संभ्रान्तःशोकवेगेनभृश
मासंविचेतनः ॥ ३४ ॥ तंदेशमहमागम्यदीनसत्वःसुदुर्मनाः ॥ अपश्यमिषुणातीरेसरय्वास्तापसंहतम् ॥ ३५ ॥
अवकीर्णजटाभारंप्रविद्धकलशोदकम् ॥ पांसुशोणितदिग्धाङ्गंशयानंशल्यपीडितम् ॥ ३६ ॥

जनकंवचःश्रुत्वा स्थितस्येतिशेषः ॥३३॥ तस्येति । लालपतइतियङ्लुगन्तात्शतृप्रत्ययःप्रलपतइत्यर्थः विलपनमित्यर्थोसिद्धम् ॥ ३४ ॥ तमिति ।
दीनसत्वःदीनहृदयः सुदुर्मनाःअत्यन्तदुःखितमनाः प्रविद्धकलशोदकंपर्यस्तकलशोदकमित्यर्थः नतुध्वस्तकलशोदकमिति ततस्तंघटमादायपूर्णंपर
मवारिणेतिवक्ष्यमाणविरोधात् पांसुशोणितदिग्धाङ्गंपांसुविशिष्टशोणितेनलिप्ताङ्गं शल्यपीडितम्शराग्रपीडितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

समामुद्वीक्ष्येति । त्रस्तंभीतं अतएवास्वस्थचेतसंव्याकुलचित्तम् ॥ ३७ ॥ किंतवेति । जिहीर्षुःआहर्तुमिच्छुः गुर्वर्थंमातापितृनिमित्तम् ॥ ३८ ॥३९॥
ताविति । आशाकृतांपुत्रोमेजलमाहरिष्यतीत्याशासहिताम् तृष्णांपिपासां कष्टांदुःसहाम् ॥४०॥ ननूनमिति । तपसःश्रुतस्यवेत्यत्रमामकस्येतिविशेष
णंदेयम् ॥ ४१ ॥ जानन्निति । अपरिक्रमःअसंचारः पङ्गुरितियावत् भिद्यमानंवातादिनेतिशेषः ॥ ४२ ॥ पितुरिति । राघवेतिसंबोधनात्सरयूतीरेबहु
शोमृगयापर्यटनेन पूर्वमेवदशरथंज्ञातवानित्यवगम्यते नत्वामनुदहेदिति अन्यथादहेदितिभावः ॥ ४३ ॥ इयमिति । एकपदीएकपदन्यासमात्रयुक्ता

समामुद्वीक्ष्यनेत्राभ्यांत्रस्तमस्वस्थचेतसम् ॥ इत्युवाचततःक्रूरंदिधक्षन्निवतेजसा ॥ ३७ ॥ किंतवापकृतंराज
न्वनेनिवसतामया ॥ जिहीर्षुरम्भोगुर्वर्थंयदहंताडितस्त्वया ॥ ३८ ॥ एकेनखलुबाणेनमर्मण्यभिहतेमयि ॥
द्वावन्धौनिहतौवृद्धौमाताजनयिताचमे ॥ ३९ ॥ तौकथंदुर्बलावन्धौमत्प्रतीक्षौपिपासितौ ॥ चिरमाशाकृतांतृ
ष्णांकष्टांसन्धारयिष्यतः ॥४०॥ ननूनंतपसोवास्तिफलयोगःश्रुतस्यवा ॥पितायन्मांनजानातिशयानंपतितंभुवि
॥ ४१ ॥ जानन्नपिचकिंकुर्यादशक्तिरपरिक्रमः ॥ भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्योनगोनगम् ॥ ४२ ॥ पितुस्त्वमे
वमेगत्वाशीघ्रमाचक्ष्वराघव ॥ नत्वामनुदहेत्क्रुद्धोवनंवह्निरिवैधितः ॥ ४३ ॥ इयमेकपदीराजन्यतोमेपितुरा
श्रमः ॥ तंप्रसादयगत्वात्वंनत्वांसकुपितःशपेत् ॥ ४४ ॥ विशल्यंकुरुमांराजन्मर्ममेनिशितःशरः ॥ रुणद्धि
मृदुसोत्सेधंतीरमम्बुरयोयथा ॥ ४५ ॥ सशल्यःक्लिश्यतेप्राणैर्विशल्योविनशिष्यति ॥ इतिमामविशच्चिन्ता
तस्यशल्यापकर्षणे ॥४६॥ दुःखितस्यचदीनस्यममशोकातुरस्यच ॥ लक्षयामासहृदयेचिन्तांमुनिसुतस्तदा ४७

सरणिरित्यर्थः । वर्तन्येकपदीत्यमरः यतःयत्रैकपद्याम् ॥ ४४ ॥ विशल्यमिति । मर्मरुणद्धिपीडयतीत्यर्थः । मृदुसिकतामयंसोत्सेधम् औन्नत्यव
त् अम्बुरयःनदीवेगः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ दुःखितस्येति । दुःखितस्यमहदकृत्यंप्राप्तमितिदुःखितस्यशोकातुरस्य ब्रह्महत्याभविष्यतीतिभिया शोकेन
पीडितस्य ॥ ४७ ॥

ताम्यमानइति । क्षयंगतःनाशंप्राप्तुमुपक्रान्तः संस्तभ्येत्यादिश्लोकद्वयस्यइतिमामुवाचेत्यनेनान्वयः । स्थिरचित्तोभवाम्यहमित्यत्र स्थिरचित्तोभवानघेतिचपाठः शूद्रायांवैश्येनजातःकरणइत्यर्थः शूद्राविशोस्तुकरणइत्यमरः ॥४८॥ ४९ ॥ ५० ॥ इतीति । विघूर्णतः कदाचिदतीववेपमानस्येत्यर्थः विचेष्टस्यकदाचिदितिशेषः । वेपमानस्यकदाचिदीषत्कम्पमानस्येत्यर्थः आनम्यमानस्यव्यथयासंकुचिताङ्गस्येत्यर्थः । नानद्यमानस्येतिपाठे अतिशयेननदतइत्यर्थः । उद्धरम् उदहरम् अडभावाऽनित्यत्वात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ जलार्द्रगात्रमिति । अयंश्लोकःप्रथमदृष्टानुवादः मर्मणिप्राणस्थाने व्रणःयस्य

ताम्यमानःसमांकृच्छ्रादुवाचपरमार्तवत् ॥ सीदमानोविवृत्ताङ्गोवेष्टमानोगतःक्षयम् ॥ ४८ ॥ संस्तभ्यशोकंधैर्येणस्थिरचित्तोभवाम्यहम् ॥ ब्रह्महत्याकृतंपापंहृदयादपनीयताम् ॥ ४९ ॥ नद्विजातिरहंराजन्माभूत्तेमनसोव्यथा ॥ शूद्रायामस्मिवैश्येनजातोजनपदाधिप ॥ ५० ॥ इतीववदतःकृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः ॥ विघूर्णतोविचेष्टस्यवेपमानस्यभूतले ॥ ५१ ॥ तस्यत्वानम्यमानस्यतंबाणमहमुद्धरम् ॥ समामुद्वीक्ष्यसंत्रस्तोजहौप्राणांस्तपोधनः ॥ ५२ ॥ जलार्द्रगात्रंतुविलप्यकृच्छ्रान्मर्मव्रणंसन्ततमुच्छ्वसन्तम् ॥ ततःसरय्वांतमहंशयानंसमीक्ष्यभद्रेस्मिभृशंविषण्णः ॥ ५३ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रिषष्टितमःसर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ छ ॥

वधमप्रतिरूपंतुमहर्षेस्तस्यराघवः ॥ विलपन्नेवधर्मात्माकौसल्यांपुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ तदज्ञानान्महत्पापंकृत्वाहंसङ्कुलेन्द्रियः ॥ एकस्त्वचिन्तयंबुद्ध्याकथंनुसुकृतंभवेत् ॥ २ ॥ ततस्तंघटमादायपूर्णंपरमवारिणा ॥ आश्रमंतमहंप्राप्ययथाख्यातपथंगतः ॥ ३ ॥

तं सरय्वांसरयूतीरे विषण्णोस्मिविषण्णोभवम् ॥ ५३ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अ० त्रिषष्टितमःसर्गः ॥६३॥

वधमिति । विलपन्नेवमध्येस्वपुत्रंविलपन्नेव ॥ १ ॥ तदिति । संकुलेन्द्रियःव्याकुलेन्द्रियः सुकृतंसुष्ठुकृतं मुनिकुमारवचनमितिशेषः । इत्यचिन्तयमित्युपस्कार्यं यद्वा अस्यवधज्ञापनाज्ञापनयोःकिंशुभोदर्कंभवेदित्यचिन्तयमित्यर्थः ॥ २ ॥ ततस्तंघटमिति । ततः मुनिकुमारोक्तज्ञापनमेवश्रेयस्करमितिनिश्चयानन्तरं यथाख्यातपथंप्राप्य आश्रमंगतइतिसंबन्धः ॥ ३ ॥

तत्रेत्यादि । परितोनयतिसंचारयतीतिपरिणायकः तद्रहितौ तन्निमित्ताभिःपुत्रविषयाभिः कथाभिः उपलक्षितौअपरिक्रमौपङ्गुभूतौ मत्कृतेमन्निमित्तं तामाशां हीनौजलानयनाशारहितौपुत्रविषयाशारहितौवा उदासीनौप्रयत्नशून्यौ तस्यपितरावपश्यमितिसंबन्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शोकोपहतचित्तइति । पुत्रवधेनपूर्वमेवशोकोपहतचित्तःभूयःशोकंगतः तद्दर्शनादतिशयितशोकंगतः ॥ ६ ॥ पदशब्दमिति । पदशब्दंचरणविन्यासजशब्दं चिरायसिविलम्बसे तत्करोतीतिणिच् यन्निमित्तंकिंनिमित्तमित्यर्थः । यद्वा यन्निमित्तंत्वयासलिलेक्रीडितम् इदंब्रूहीतिशेषः । यन्नदत्तमितिपाठेइदानींपानीयंनदत्तमितियत् तस्मात्त्वयासलिलेक्रीडितमित्यन्वयः उत्कण्ठताशोकस्मरणवत्यभूत् व्यलीकम् अप्रियम् अलीकमितिपाठेअलीकमपराधः अलीकमपराधइतिह

तत्राहंदुर्बलावन्धौवृद्धावपरिणायकौ ॥ अपश्यंतस्यपितरौलूनपक्षाविवद्विजौ ॥ ४ ॥ तन्निमित्ताभिरासीनौकथाभिरपरिक्रमौ ॥ तामाशांमत्कृतेहीनावुदासीनावनाथवत् ॥ ५॥ शोकोपहतचित्तश्चभयसंत्रस्तचेतनः ॥ तच्चाश्रमपदं गत्वाभूयःशोकमहंगतः ॥६॥ पदशब्दंतुमेश्रुत्वामुनिर्वाक्यमभाषत ॥ किञ्चिरायासिमेपुत्रपानीयंक्षिप्रमानय ॥ ७॥ यन्निमित्तमिदंतातसलिलेक्रीडितंत्वया ॥ उत्कण्ठितातेमातेयंप्रविशक्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥ यद्व्यलीकंकृतंपुत्रमात्रातेयदिवामया ॥ नतन्मनसिकर्तव्यंत्वयाताततपस्विना ॥ ९ ॥ त्वंगतिस्त्वगतीनांचचक्षुस्त्वंहीनचक्षुषाम् ॥ समासक्तास्त्वयिप्राणाःकिंत्वंनोनाभिभाषसे ॥ १० ॥ मुनिमव्यक्तयावाचातमहंसज्जमानया ॥ हीनव्यञ्जनयाप्रेक्ष्यभीतभीतइवाब्रुवम् ॥ ११ ॥ मनसःकर्मचेष्टाभिरभिसंस्तभ्यवाग्बलम् ॥ आचचक्षेत्वहंतस्मैपुत्रव्यसनजंभयम् ॥ १२ ॥

लायुधः ॥७॥ ८ ॥ ९ ॥ त्वमिति । नःअस्मान् इतिमुनिर्वाक्यमभाषतेत्यन्वयः ॥१०॥ मुनिमिति । सज्जमानयास्खलन्त्या हीनव्यञ्जनयाअस्पष्टाक्षरया व्यञ्जनंश्मश्रुनिष्ठानचिह्नेष्ववयवेक्षरइति वैजयन्ती । अव्यक्तयावाचाअब्रुवमितिसंबन्धः । भीतोपिसन्भीतः भीतभीतःअत्यन्तभीतइत्यर्थः पाठभेदः भीतोऽपिसन्नभीतइवाब्रुवम् । इवशब्दोवाक्यालंकारे ॥ ११ ॥ उक्तमेवविशदंदर्शयति मनसइति । मनसः कर्मऊहापोहात्मकं चेष्टाःइन्द्रियनियमनरूपव्यापाराःताभिर्वाग्बलम् अभिसंस्तभ्यस्खलितांवाचंबलात्दृढीकृत्येत्यर्थः । तस्मैभयमाचचक्षइतिसंबन्धः । यद्वा वाग्बलमभिसंस्तभ्य लज्जाभीतिप्रभृतिभिः मन्दवचनोभूत्वेत्यर्थः । आचचक्षे इतिलिडुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ १२ ॥

क्षत्रियइति । महात्मनःतवेतिशेषः । सज्जनावमतंसज्जनावमतिविषयभूतं सत्पुरुषगर्हितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ भगवन्निति । निपानेजलावतारे आगतंगजंश्वापदंहिंस्रशार्दूलादिकंच जिघांसुः चापहस्तोहंसरयूतीरमागतः ॥ १४ ॥ तत्रेति । पूर्यतःपूर्यमाणस्य द्विपइतिमत्वा अयंशब्दहेतुःपदार्थः मयाअभिहतः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥ सइति । उद्धृतेनबाणेनहेतुना अन्धौपितरौमातापितराविति भवन्तावेवशोचन् विलप्यचस्वर्गमास्थितः ॥ १९ ॥ अज्ञानादिति । एवंगतेएवंप्राप्तेसति यच्छेषंकर्तव्यंस्यात्शापानुग्रहादिकंतत्प्रति मेमयि प्रसिदतुशापोवाऽनुग्रहोवायःकर्तव्यस्तंकरोत्वित्यर्थः ॥२०॥ सइति । अघशंसि

क्षत्रियोहंदशरथोनाहंपुत्रोमहात्मनः ॥ सज्जनावमतंदुःखमिदंप्राप्तंस्वकर्मजम् ॥ १३ ॥ भगवंश्चापहस्तोहंस
रयूतीरमागतः ॥ जिघांसुःश्वापदंकञ्चिन्निपानेचागतंगजम् ॥ १४ ॥ तत्रश्रुतोमयाशब्दोजलेकुम्भस्यपूर्यतः ॥
द्विपोयमितिमत्वायंबाणेनाभिहतोमया ॥ १५ ॥ गत्वानद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणाहृदि ॥ विनिर्भिन्नंगतप्रा
णंशयानंभुवितापसम् ॥१६॥ भगवन्शब्दमालक्ष्यमयागजजिघांसुना ॥ विसृष्टोम्भसिनाराचस्ततस्तेनिहतःसु
तः ॥ १७ ॥ ततस्तस्यैववचनादुपेत्यपरितप्यतः ॥ समयासहसाबाणउद्धृतोमर्मतस्तदा ॥ १८ ॥ सचोद्धृतेनबा
णेनतत्रैवस्वर्गमास्थितः ॥ भवन्तौपितरौशोचन्नन्धाविति विलप्यच ॥ १९ ॥ अज्ञानाद्भवतःपुत्रःसहसाभिहतो
मया ॥ शेषमेवंगतेयत्स्यात्तत्प्रसीदतुमेमुनिः ॥ २० ॥ सतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंमयोक्तमघशंसिना ॥ नाशकत्तीव्र
मायासमकर्तुंभगवानृषिः ॥ २१ ॥ सबाष्पपूर्णवदनोनिःश्वसन्शोककर्शितः ॥ मामुवाचमहातेजाःकृताञ्ज
लिमुपस्थितम् ॥ २२ ॥

नादुःखशंसिना आयासंव्यसनम् अकर्तुंनाशकत् कृतवानेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सइत्यादि । स्मेतिवाक्यालंकारे फलेत्विशीर्येत् ञिफलाविशरणइतिधातुः मच्छापेनेतिशेषः क्षत्रियेणपालकेन वानप्रस्थेअज्ञानतःकृतोवधःवज्रिणमिन्द्रमपिस्थानात्च्यावयेत् ज्ञानपूर्वकृतः ज्ञानकृतस्तुविशेषतश्च्यावयेत् अविलम्बोविशेषःसप्तधेत्युपलक्षणंबहुधेत्यर्थः। ब्रह्मवादिनिपरमात्मज्ञे ब्रह्मचारिणीतिपाठेचरतेर्गत्यर्थत्वात्सर्वेगत्यर्थाज्ञानार्थाःइतिन्य,येन ब्रह्मतत्वंचरितुंज्ञातुंशीलमस्यास्तीतिब्रह्मचारीतस्मिन् ज्ञानेतत्वेतपोध्यात्मवदेषुब्रह्मचोच्यतेइतिनिघण्टुः यस्मात्कारणात् इदंदुष्कृतमज्ञानात्कृतंतेनत्वंजीवसि अपिच

अद्यज्ञानपूर्वकत्वेवधस्य राघवानांकुलंनस्यात् भवान्कुतःस्यात्जीवेत् इतिमामुवाचेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ नयेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं धर्मराजवशंगतंपुत्रंद्रष्टुमिच्छावः अतःनौतंदेशंनयेतिमामभ्यभाषतेतिसंबन्धः ॥२७॥२८॥ अथेति । अहंतौनीत्वा अहंतमस्पर्शयमितिसंबन्धेनाहंशब्दद्वयावैयर्थ्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नत्विति । अहंतेप्रियःनतुचेत्मातरंपश्येत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ कस्येति । हृदयंगमंमनोहरस्वरं अधीया

यद्येतदशुभंकर्मनत्वंमेकथयेःस्वयम् ॥ फलेन्मूर्द्धास्मतेराजन्सद्यःशतसहस्रधा ॥ २३ ॥ क्षत्रियेणवधोराजन् वानप्रस्थेविशेषतः ॥ ज्ञानपूर्वंकृतःस्थानाच्च्यावयेदपिवज्रिणम् ॥ २४ ॥ सप्तधातुफलेन्मूर्द्धामुनौतपसितिष्ठति ॥ ज्ञानाद्विसृजतःशस्त्रंतादृशेब्रह्मवादिनि ॥ २५ ॥ अज्ञानाद्धिकृतंयस्मादिदंतेनैवजीवसि ॥ अपिह्यद्यकुलंनस्यादिक्ष्वाकूणांकुतोभवान् ॥ २६ ॥ नयनौनृपतंदेशमितिमांचाभ्यभाषत ॥ अद्यतंद्रष्टुमिच्छावःपुत्रंपश्चिमदर्शनम् ॥ २७ ॥ रुधिरेणावसिक्ताङ्गंप्रकीर्णाजिनवाससम् ॥ शयानंभुविनिःसंज्ञंधर्मराजवशंगतम् ॥ २८ ॥ अथाहमेकस्तंदेशंनीत्वातौभृशदुःखितौ ॥ अस्पर्शयमहंपुत्रंतंमुनिंसहभार्यया ॥ २९ ॥ तौपुत्रमात्मनःस्पृष्ट्वातमासाद्यतपस्विनौ ॥ निपेततुःशरीरेस्यपिताचास्येदमब्रवीत् ॥ ३० ॥ नाभिवादयसेमाद्यनचमामभिभाषसे ॥ किंनु शेषेचभूमौत्वंवत्सकिंकुपितोह्यसि ॥ ३१ ॥ नत्वहंतेप्रियःपुत्रमातरंपश्यधार्मिक ॥ किन्नुनालिङ्गसेपुत्रसुकुमार वचोवद ॥ ३२ ॥ कस्यवापररात्रेहंश्रोष्यामिहृदयङ्गमम् ॥ अधीयानस्यमधुरंशास्त्रंवान्यद्विशेषतः ॥ ३३ ॥ को मांसन्ध्यामुपास्यैवस्नात्वाहुतहुताशनः ॥ श्लाघयिष्यत्युपासीनःपुत्रशोकभयार्दितम् ॥ ३४ ॥

नस्यपठतः अन्यद्वाइतिहासपुराणादिकंवा ॥ ३३॥ कइति । संध्यामुपास्यनमस्कारपूर्वकंतान्त्रिकंसंध्यावन्दनंकृत्वेत्यर्थः । हुतहुताशनःकृतहोमः ननु वैश्यात्शूद्रायांजातोहिकरणस्तस्यकथंहोमाधिकारइति मैवं नमस्कारेणमन्त्रेणपञ्चयज्ञान्समापयेदिति चतुर्थवर्णस्यापि पञ्चमहायज्ञाधिकारः स्मर्यते ततोप्यधिकस्यकरणस्यस्वोचितमन्त्रैर्होमाधिकारस्यकैमुत्यन्यायसिद्धत्वात् श्लाघयिष्यतिउपचरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४॥

कन्दमूलफलमिति । कन्दंजलोद्भवानांपद्मादीनां मूलं स्थलोद्भवानाम् अकर्मण्यंकर्मानुष्ठानाक्षमम् अप्रग्रहंनीवारादिसंग्रहरहितम् अनायकम्अनाथं
रक्षकरहितं यष्टिंगृहीत्वामार्गदर्शकरहितमितिवार्थः॥३५॥३६॥ तिष्ठेति । तिष्ठमांमांप्रति तिष्ठ मागमःमागच्छ समेधितःसहितइत्यर्थः ॥३७॥३८॥ तत
इति । वैवस्वतंयमं धर्मराजःक्षमतांमत्पुत्रस्यस्वपरिसरागमनाविलम्बंसहतां मेमत्संबन्धी अयंपुत्रः पितरौबिभृयादितिभारतींप्रवक्ष्यामीतिसंबन्धः ॥३९ ॥
॥ ४० ॥ राज्ञास्वहस्तकृतंहननंपूर्वंकृतस्यपापस्यप्रायश्चित्तत्वेनप्राप्तमितिमत्वावदति अपापइति । पापकर्मणाराज्ञायदानिहतः तदैवापापोसि तेन

कन्दमूलफलंहत्वाकोमांप्रियमिवातिथिम् ॥ भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३५ ॥ इमाम
न्धांचवृद्धांचमातरंतेतपस्विनीम् ॥ कथंवत्सभरिष्यामिकृपणांपुत्रगर्धिनीम् ॥ ३६ ॥ तिष्ठमांमागमःपु
त्रयमस्यसदनंप्रति ॥ श्वोमयासहगन्तासिजनन्याचसमेधितः ॥ ३७ ॥ उभावपिचशोकार्तावनाथौकृ
पणौवने ॥ क्षिप्रमेवगमिष्यावस्त्वयाऽहीनौयमक्षयम् ॥ ३८॥ ततोवैवस्वतंदृष्ट्वातंप्रवक्ष्यामिभारतीम् ॥
क्षमतांधर्मराजोमेबिभृयात्पितरावयम् ॥ ३९ ॥ दातुमर्हतिधर्मात्मालोकपालोमहायशाः ॥ ईदृशस्य
ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ४० ॥ अपापोसियदापुत्रनिहतःपापकर्मणा ॥ तेनसत्येनगच्छाशुये
लोकाःशस्त्रयोधिनाम् ॥ ४१ ॥ यान्तिशूरागतिंयांचसंग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ हतास्त्वभिमुखाःपुत्रगतिं
तांपरमांव्रज ॥ ४२ ॥ यांगतिंसगरःशैब्योदिलीपोजनमेजयः ॥ नहुषोधुन्धुमारश्चप्राप्तास्तांगच्छपुत्रक ४३

अपापत्वेनहेतुना सत्येनममसत्येन शस्त्रयोधिनां येलोकास्तान्आशुगच्छेतियोजना नन्वस्यतपस्विनोब्रह्मलोकप्राप्तिरेववक्तव्या शस्त्रहननमात्रेणशस्त्र
योधिनांलोकंप्राप्यत्वेनवदति एतत्कथमुपपद्यते उच्यते द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमण्डलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्चशरेणाभिमुखोहतइति ॥ शस्त्रयो
धिनामुत्कृष्टलोकप्राप्तिश्रवणान्नदोषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

यागतिरिति । एकपत्नीव्रतस्येति इदंचव्रतमनुकूलायांपुत्रिण्यांपत्न्यांबोध्यम् ॥ ४४ ॥ गोसहस्रप्रदातॄणामिति । यायेति एकस्ययच्छब्दस्य पूर्वेणा
न्वयः गुरुभृतांगुरुशुश्रूषाकारिणां देहन्यासकृतांमहाप्रस्थानादिनेतिशेषः यद्वा परलोकप्राप्तिसंकल्पपूर्वकंगङ्गायमुनासंगमादौजलेग्नौवातनुंत्यजतामि
त्यर्थः ॥४५॥ नेति । अस्मिन्कुलेतपोनिष्ठानामस्माकंकुलेजातः अकुशलाम् अशुभां गतिंनगच्छेत् अपितु ममबान्धवःपुत्रः त्वंयेननिहतःसएवाकुशलां
गतियास्यति ॥ ४६ ॥ एवमिति । उदकंसंस्कारपूर्वोदकक्रियाः ॥ ४७ ॥ सत्विति । शक्रेणसहस्वर्गमध्यारुहदित्यनेन मुनिपुत्रंस्वर्गंनेतुंशक्रःसमा

यागतिःसर्वसाधूनांस्वाध्यायात्तपसाचया ॥ याभूमिदस्याहिताग्नेरेकपत्नीव्रतस्यच ॥ ४४ ॥ गोसहस्रप्रदातॄ
णांयायागुरुभृतामपि ॥ देहन्यासकृतांयाचतांगतिंगच्छपुत्रक ॥ ४५ ॥ नहित्वस्मिन्कुलेजातोगच्छत्यकुशलां
गतिम् ॥ सतुयास्यतियेनत्वंनिहतोममबान्धवः ॥ ४६ ॥ एवंसकृपणंतत्रपर्यदेवयतासकृत् ॥ ततोस्मैकर्तुमु
दकंप्रवृत्तःसहभार्यया ॥ ४७ ॥ सतुदिव्येनरूपेणमुनिपुत्रःस्वकर्मभिः ॥ स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रंशक्रेणसहधर्मवित्
॥ ४८ ॥ आबभाषेचतौवृद्धौसहशक्रेणतापसः ॥ आश्वास्यचमुहूर्तंतुपितरौवाक्यमब्रवीत् ॥ ४९ ॥ स्थानम
स्मिमहत्प्राप्तोभवतोःपरिचारणात् ॥ भवन्तावपिचक्षिप्रंममममूलमुपैष्यतः ॥ ५० ॥ एवमुक्त्वातुदिव्येनविमाने
नवपुष्मता ॥ आरुरोहदिवंक्षिप्रंमुनिपुत्रोजितेन्द्रियः ॥ ५१ ॥ सकृत्वातूदकंतूर्णंतापसःसहभार्यया ॥ मामुवा
चमहातेजाःकृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५२ ॥ अद्यैवजहिमांराजन्मरणेनास्तिमेव्यथा ॥ यच्छरेणैकपुत्रंमांत्वम
कार्षीरपुत्रकम् ॥ ५३ ॥

गतइतिगम्यते ॥ ४८ ॥ संग्रहेणोक्तंस्वर्गारोहणंविवृणोति आबभाषइति । तापसःशक्रेणसहतौवृद्धौआबभाषे आभाषणेपिवृद्धयोरश्रवणात्पुनराहे
त्याह आश्वास्यचेति ॥ ४९ ॥ स्थानमिति । मूलंसमीपम् आद्येशिफायांनक्षत्रेमूलंकुञ्जसमीपयोरितिनिघण्टुः ॥५०॥ एवमिति । वपुष्मताप्रशस्ता
कारेण प्रशंसायांमतुप् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अद्येति । जहिप्राणान्मोचय हन्तेर्ज इतिजादेशः कथंमारणंदुःखाकरत्वादित्यत्राह मरणेनास्तिमेव्यथेति व्य
थाभावहेतुमाह यदिति अतोपिकिंव्यथास्तीतिभावः ॥ ५३ ॥

त्वयेति । अभिशप्स्यामि नतुभस्मीकरोमीतिभावः सुदुःखमतिदारुणमितिक्रियाविशेषणम् ॥५४॥ पुत्रव्यसनजमिति । यद्यस्मात्कारणात् ममएतन्मरण
पर्यवसायिपुत्रव्यसनजंदुःखम् अभूदितिशेषः एवंपुत्रशोकेनकालंकरिष्यसि मृत्युंप्राप्स्यसीत्यर्थः । कालोमृत्यौचसमयइतिवैजयन्ती ॥ ५५ ॥ अ
ज्ञानादिति । ब्रह्महत्याबहुपातकमित्यर्थः । अन्यथावैश्यात्शूद्रायांजातस्यकरणाख्यसंकरजातित्वेन ब्रह्महत्याप्रसक्त्यभावात् ॥ ५६ ॥ त्वामिति । ए
तादृशः पुत्रशोकरूपः भावःस्वभावः दातारमिवदक्षिणा यथाविप्रायदक्षिणादत्तादातारंस्वसदृशफलंप्रापयतितथेत्यर्थः । पुत्रशोकातिशयेनइहजन्मन्ये
वफलमनुभविष्यसीतिधियाक्षिप्रमित्युक्तवान् दक्षिणाशब्देनदक्षिणाहेतुकंसुकृतंलक्ष्यते ॥ ५७ ॥ एवमिति । देहमित्येकवचनेन चितारोहणकालेदेह

त्वयातुयदविज्ञानान्निहतोमेसुतःशुचिः ॥ तेनत्वामभिशप्स्यामिसुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५४ ॥ पुत्रव्यसनजंदुः
खंयदेतन्ममसाम्प्रतम् ॥ एवंत्वंपुत्रशोकेनराजन्कालंकरिष्यसि ॥ ५५ ॥ अज्ञानात्तुहतोयस्मात्क्षत्रियेणत्वयामु
निः ॥ तस्मात्त्वांनाविशत्याशुब्रह्महत्यानराधिप ॥ ५६ ॥ त्वामप्येतादृशोभावःक्षिप्रमेवगमिष्यति ॥ जीवि
तान्तकरोघोरोदातारमिवदक्षिणा ॥ ५७ ॥ एवंशापंमयिन्यस्यविलप्यकरुणंबहु ॥ चितामारोप्यदेहंतन्मिथुनं
स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५८ ॥ तदेताच्चिन्तयानेनस्मृतंपापंमयास्वयम् ॥ तदाबाल्यात्कृतंदेविशब्दवेध्यनुकर्षिणा
॥ ५९ ॥ तस्यायंकर्मणोदेविविपाकःसमुपस्थितः ॥ अपथ्यैःसहसंभुक्तोव्याधिमन्नरसोयथा ॥ ६० ॥ तस्मान्मा
मागतंभद्रेतस्योदारस्यतद्वचः ॥ यदहम्पुत्रशोकेनसंत्यक्ष्याम्यद्यजीवितम् ॥ ६१ ॥

योर्गाढवद्धत्वंलक्ष्यते ॥ ५८ ॥ तदिति । शब्दवेध्यनुकर्षिणाशब्दवेधिनंबाणंप्रयुञ्जानेन यद्वा शब्दवेधिनंबाणंमुक्त्वा पुनस्तच्छरीरप्रोतशल्यमनुकृष्ट
वतेत्यर्थः चिन्तयानेनमरणपर्यवसायीपुत्रशोकःप्राप्तःअस्यकिंनिदानमितिचिन्तयानेन एतत्पापंस्मृतंमुनिकुमारवधरूपंपापंस्मृतिविषयमभूदित्य
र्थः ॥ ५९ ॥ तस्येति । अपथ्यैःव्याधिविवर्धकैः व्यञ्जनैःसहसंभुक्तःअन्नरसः व्याधिमुल्बणयन्नितिशेषः समुपस्थितोभवतिबाधकत्वेनप्राप्तोभवति ।
अपथ्यैःसहसंभुक्तेव्याधिरन्नरसेयथेतिचपाठः ॥ ६० ॥ तस्मादिति । उदारस्यशापप्रदातुः उदारत्वोक्तिरपुत्रस्यपुत्रसंपादनपरत्वात् यद्वा उदारस्यमहतः
उदारोदातृमहतोरित्यमरः । वचोमामागतंशापरूपवचनार्थोमांप्राप्तइत्यर्थः ॥ ६१ ॥

चक्षुर्भ्यामिति । मामाम् ॥६२॥इत्युक्त्वासरुदंस्त्रस्तोभार्यामाहचभूमिपइत्यर्द्धानन्तरम् एतन्मेसदृशंदेवियन्मयाराघवेकृतम् । सदृशंतत्तुतस्यैवयदनेनकृ
तंमयि । इतिक्रमः ॥ ६३ ॥ एतदर्थद्वयंक्रमेणापपादयति दुर्वृत्तमित्यर्धद्वयेन ॥६४॥ यदीति । रामःसकृदप्यद्यमांसंस्पृशेत्लभेतवाचक्षुर्विषयतांप्राप्नु
याद्वा तदाजीवेयमितिगम्यमानत्वात्तदनुक्तिः । किमर्थमेवमर्थनंकरोषीत्यत्राह यमेति यमक्षयंयमगृहमनुप्राप्ताःमानवाः बान्धवान्नद्रक्ष्यन्तिहीत्यर्थः । तस्मा
ज्जीवनकालएवदर्शनमपेक्ष्यतइतिभावः॥६५॥६६॥६७॥ तस्येति । अप्रतिकर्मणःप्रतिक्रियारहितस्य स्तोकम् अल्पं स्तोकाल्पक्षुल्लक इत्यमरः॥६८॥

चक्षुर्भ्यांत्वांनपश्यामिकौसल्येसाधुमास्पृश ॥ इत्युक्त्वासरुदंस्त्रस्तोभार्यामाहचभूमिपः ॥६२॥ एतन्मेसदृशंदेवि
यन्मयाराघवेकृतम् ॥ सदृशंतत्तुतस्यैवयदनेनकृतंमयि ॥ ६३ ॥ दुर्वृत्तमपिकःपुत्रंत्यजेद्भुविविचक्षणः ॥ कश्चप्र
व्राज्यमानोवानासूयेत्पितरंसुतः॥ ६४ ॥ यदिमांसंस्पृशेद्रामःसकृदद्यलभेतवा ॥ यमक्षयमनुप्राप्ताद्रक्ष्यन्तिनहि
मानवाः ॥ ६५ ॥ चक्षुषात्वांनपश्यामिस्मृतिर्ममविलुप्यते ॥ दूतावैवस्वतस्यैतेकौसल्येत्वरयन्तिमाम् ॥ ६६ ॥
अतस्तुकिंदुःखतरंयदहंजीवितक्षये ॥ नहिपश्यामिधर्मज्ञंरामंसत्यपराक्रमम् ॥ ६७ ॥ तस्यादर्शनजःशोकःसुत
स्याप्रतिकर्मणः ॥ उच्छोषयतिमेप्राणान्वारिस्तोकमिवातपः ॥६८॥ नतेमनुष्यादेवास्तेयेचारुशुभकुण्डलम् ॥
मुखंद्रक्ष्यन्तिरामस्यवर्षेपञ्चदशेपुनः ॥ ६९ ॥ पद्मपत्रेक्षणंसुभ्रुसुदंष्ट्रंचारुनासिकम् ॥ धन्याद्रक्ष्यन्तिरामस्य
ताराधिपनिभंमुखम् ॥ ७० ॥ सदृशंशारदस्येन्दोःफुल्लस्यकमलस्यच ॥ सुगन्धिममनाथस्यधन्याद्रक्ष्यन्तित
न्मुखम् ॥७१॥ निवृत्तवनवासंतमयोध्यांपुनरागतम् ॥ द्रक्ष्यन्तिसुखिनोरामंशुक्रंमार्गगतंयथा ॥ ७२ ॥

नेति । मनुष्याःजरायुक्ताःनभवन्ति किन्तुदेवाःनित्ययौवनाःअहंपुनर्देवकुमाररूपमलंकृतंतंसुतमात्रजन्तम् । नन्दामिपश्यन्नपिदर्शनेनभवामिदृष्ट्वा
चपुनर्युवेव ॥ इतिहिपूर्वमुक्तवान् । चारुशुभकुण्डलंतन्मुखसंयोगात्कुण्डलमतीवशोभांप्राप्तमित्युच्यते ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ निवृत्तवनवासमिति ।
मार्गगतंशुक्रंयथामौढ्यंविहायस्वस्थानगतंशुक्रमिव ॥ ७२ ॥

---

१ इयम् एतच्छन्दादिद्वयशब्दान्तपङ्क्तिः लिखितप्राचीनपुस्तके एव दृश्यते परंतु युक्ततरेतिबोध्यम् ।

कौसल्यइति । चित्तमोहेनचित्तस्यमोहोदुःखातिशयप्राप्तामूर्छा तयेत्यर्थः मूर्छातुकश्मलंमोहइत्यमरः । हृदयंमनसोधिष्ठानं सीदतीवविशीर्यतीव
संयुक्तान्इन्द्रियसंयुक्तान् नवेदयेनजाने ॥ ७३ ॥ हृदयविशरणेनशब्दाद्यज्ञानेहेतुमाह चित्तनाशादिति । संसक्ताःदीपाविनाभूताः यथास्नेहनाशकृत
दीपनाशाद्रश्मिनाशः एवंशरीरशैथिल्यकृतचित्तनाशादिन्द्रियनाशइतिसूचितम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ हेति । आयासनाशनदुःखनाशन ॥ ७६ ॥ ७७ ॥
॥ ७८ ॥ ७९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥

कौसल्येचित्तमोहेनहृदयंसीदतीवमे ॥ वेदयेनचसंयुक्तान्शब्दस्पर्शरसानहम् ॥ ७३ ॥ चित्तनाशाद्विपद्यन्तेसर्वा
ण्येवेन्द्रियाणिमे ॥ क्षीणस्नेहस्यदीपस्यसंसक्तारश्मयोयथा ॥ ७४ ॥ अयमात्मभवःशोकोमामनाथमचेतनम् ॥
संसादयतिवेगेनयथाकूलंनदीरयः ॥ ७५ ॥ हाराघवमहाबाहोहाममायासनाशन ॥ हापितृप्रियमेनाथहाद्यक्का
सिगतःसुत ॥ ७६ ॥ हाकौसल्येनशिष्यामिहासुमित्रेतपस्विनि ॥ हानृशंसेममामित्रेकैकेयिकुलपांसनि ॥ ७७ ॥
इतिरामस्यमातुश्चसुमित्रायाश्चसन्निधौ ॥ राजादशरथःशोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७८ ॥ यदातुदीनंकथ
यन्नराधिपःप्रियस्यपुत्रस्यविवासनातुरः ॥ गतेर्धरात्रेभृशदुःखपीडितस्तदाजहौप्राणमुदारदर्शनः ॥ ७९ ॥
इति श्रीमदयोकाण्डे चतुषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

॥ ६५ ॥

अथरात्र्यांव्यतीतायांप्रातरेवापरेहनि ॥ वन्दिनःपर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥ सूताःपरमसंस्काराम
ङ्गलाश्चोत्तमश्रुताः ॥ गायकास्स्तुतिशीलाश्चनिगदन्तःपृथक्पृथक् ॥ २ ॥ राजानंस्तुवतांतेषामुदात्ताभिहिताशि
षाम् ॥ प्रासादाभोगविस्तीर्णःस्तुतिशब्दोह्यवर्तत ॥ ३ ॥ अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । रात्र्यांरात्रिशेषे परमसंस्काराःव्याकरणा
द्युत्तमसंस्कारयुक्ताः श्रेष्ठालंकारयुक्तावा वन्दिनइतिपूर्वमुक्तत्वात् सूताःवंशावलिकीर्तकाः मङ्गलाःमङ्गलपाठकाः उत्तमंश्रुतंगान्धर्वशास्त्रश्रवणंयेषांते
उत्तमश्रुताः एतद्विशेषणद्वयंगायकमात्रविशेषणम् अन्यत्सर्वविशेषणं सर्वत्रपर्युपातिष्ठन्निति क्रियापदम् ॥ १ ॥ २ ॥ राजानमिति । उदात्ताभिहिताशिषाम्
उदात्तेनउच्चैःस्वरेण अभिहिताःप्रयुक्ताः आशिषायैस्तेषां प्रासादाभोगविस्तीर्णः प्रासादेषुआभोगःपरिपूर्णता तयाविस्तीर्णः आभोगःपरिपूर्णतेत्यमरः ३

ततइति । स्तुवतांस्तुवत्सुसत्सु पाणिवादकाःतालगत्याविविधंपाणिभ्यांवादयन्तीतिपाणिवादकाः अपदानानिवृत्तान्यद्भुतकर्माणि पाणिवादानवादयन् पाणिवादानकुर्वन्नित्यर्थः ॥४॥ तेनेति । शाखास्थाःगृहारामवृक्षशाखासुवर्तमानाः राजकुलगोचराःराजगृहेदृश्यमानाःविहगाःशकुनादयः ॥५॥ व्याहृताइति । व्याहृताःब्राह्मणैरुक्ताः पुण्यशब्दाःपुण्यपुरुषक्षेत्रतीर्थकीर्तनादिरूपाः पूरयामासुरितिविपरिणामेनयोजनीयं गाथानांदशरथविषयप्रबन्धविशेषाणां संबन्धि आशीर्गेयंअशीर्वादरूपगानम् ॥ ६ ॥ ततइति । पर्युपस्थानकोविदाःकालोचितपरिचर्याविचक्षणाः स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठाःअन्तःपुराध्यक्षस्त्रीभिः वर्षधरैःषण्ढैश्चसमृद्धाः परिचारकाइतिशेषः ॥ ७ ॥ हरिचन्दनसंपृक्तमिति । हरिचन्दनसंपृक्तंहरिचन्दनसंमिश्रम् स्नानशिक्षाज्ञाःस्नानप्रकारज्ञाः यथाविधियथानियमम् ॥ ८ ॥ मङ्गलालम्भनीयानीति । मङ्गलालम्भनीयानिमङ्गलरूपानुलेपनानितैलोद्वर्तनादीनि स्पर्शनीयानिगवादीनीत्येके

ततस्तुस्तुवतांतेषांसूतानांपाणिवादकाः ॥ अपदानान्युदाहृत्यपाणिवादानवादयन् ॥ ४ ॥ तेनशब्देनविहगाः
प्रतिबुद्धाविसस्वनुः ॥ शाखास्थाःपञ्जरस्थाश्चयेराजकुलगोचराः ॥ ५ ॥ व्याहृताःपुण्यशब्दाश्चवीणानांचा
पिनिःस्वनाः ॥ आशीर्गेयंचगाथानांपूरयामासवेश्मतत् ॥ ६ ॥ ततःशुचिसमाचाराःपर्युपस्थानकोविदाः ॥ स्त्री
वर्षधरभूयिष्ठाउपतस्थुर्यथापुरम् ॥ ७ ॥ हरिचन्दनसंपृक्तमुदकंकाञ्चनैर्घटैः ॥ आनिन्युःस्नानशिक्षाज्ञायथाका
लंयथाविधि ॥ ८ ॥ मङ्गलालम्भनीयानिप्राशनीयान्युपस्करान् ॥ उपनिन्युस्तथाप्यन्याःकुमारीबहुलाःस्त्रियः
॥ ९ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नंसर्वंविधिवदर्चितम् ॥ सर्वंसुगुणलक्ष्मीवत्तद्बभूवाभिहारिकम् ॥ १० ॥

प्राशनीयानिदन्तधावनानन्तरंगण्डूषत्वेनप्राशनीयानि संपिष्टतिलनारिकेलजीरकादिद्रव्याणिऔषधविशेषानितिवार्थः गङ्गादितीर्थोदकानीतिवार्थः अनुदिनमखिलदुरितहरणायाखिलकर्मणामधिकारापादनायचप्राशनीयानि कुलाराधनभूतश्रीरङ्गनाथचरणारविन्दसमर्पिततीर्थोदकतुलस्यादीनीतिवार्थः तीर्थोदकभाजनावरणपेटिकादेरेवपरिचारकैरानयनंज्ञेयम् । उपस्करान्दर्पणवस्त्राभरणकुसुमादीनि कुमारीबहुलाःकुमारीप्रायाः स्त्रियःइतिद्वितीयावारयोषितइतियावत् ॥ ९ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नमिति । आभिहारिकंराज्ञेप्रातर्यदाहर्तव्यं मङ्गलार्थमानेतव्यं तत्सर्वंसर्वलक्षणसंपन्नत्वादिधर्मविशिष्टंबभूव सुगुणंचतत्लक्ष्मीवच्चेतिसमासः ॥ १० ॥

तदिति । तत्पूर्वोक्तंपरिजनजातम् सूर्योदयंयावत्सूर्योदयात्पूर्वमेव परिसमुत्सुकंराजसेवासमुत्सुकम् अनुपसंप्राप्तम्अनागतंराजानंप्रतिकिंस्विदि
त्युपशङ्कितंसत्तस्थौ राजानागतःतस्यकिंवास्यादितिशङ्कायुक्तंतस्थावित्यर्थः ॥ ११ ॥ अथेति । याःकौसल्यादिव्यतिरिक्ताः शयनंप्रत्यनन्तराः
शयनसन्निकृष्टाइत्यर्थः । प्रत्यबोधयन्प्रबोधनोचितसविनयमृदुवाक्यैः प्राबोधयन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥ तथेति । तथापिबोधयित्वापि उचितवृत्ताःस्पर्श
नादिव्यापारोचिताः विनयेनप्रश्रयेण नयेनयुक्त्याच अस्यशयनंशयनस्थानंस्पृष्ट्वा किंचिदपिनिद्रालक्षणम्उच्छ्वासादिकं नलेभिरेनज्ञातवत्यः ॥ १३॥
एतदेवोपपादयति ताइति । स्वप्नशीलज्ञाःस्वापस्वभावज्ञाः ताःपूर्वोक्ताःस्त्रियः चेष्टासंचलनादिषु चेष्टाहस्तपादादिचलनंसञ्चलनं हृदयादिस्पन्दनम् आ

तत्तुसूर्योदयंयावत्सर्वंपरिसमुत्सुकम् ॥ तस्थावनुपसंप्राप्तंकिंस्विदित्युपशङ्कितम् ॥ ११ ॥ अथयाःकोसलेन्द्र
स्यशयनंप्रत्यनन्तराः॥ ताःस्त्रियस्तुसमागम्यभर्तारंप्रत्यबोधयन्॥ १२॥तथाप्युचितवृत्तास्ताःविनयेननयेनच॥
नह्यस्यशयनंस्पृष्ट्वा।किंचिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥ ताःस्त्रियःस्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासंचलनादिषु ॥ तावेपथुपरीता
श्चराज्ञःप्राणेषुशङ्किताः ॥ प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणांसदृशंसंचकाशिरे ॥ १४ ॥ अथसंवेपमानानांस्त्रीणांदृष्ट्वाचपार्थि
वम् ॥ यत्तदाशङ्कितंपापंतस्यजज्ञेविनिश्चयः ॥ १५ ॥ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकपराजिते ॥ प्रसुप्तेनप्रबुध्ये
तेयथाकालसमन्विते ॥१६॥ निष्प्रभाचविवर्णाचसन्नाशोकेनसन्नता ॥ नव्यराजतकौसल्यातारेवतिमिरावृता॥१७॥

दिशब्देननिश्वासादिकंगृह्यते तेषुकिंचिन्नोपलेभिरेइत्यनुषङ्गेणसंबन्धः । वेपथुनाकम्पेन परीताःव्याप्तास्ताःस्त्रियः राज्ञःप्राणेषुशङ्किताःसत्यः प्रतिस्रोत
स्तृणाग्राणांनदीप्रवाहाभिमुखवेतसादितृणाग्राणां सदृशंतुल्यंयथातथा संचकाशिरेसंचकम्पिरइत्यर्थः ॥ १४ ॥ अथेति । यत्पापंमरणरूपमाशङ्कितं
तस्यनिश्चयस्तदाजज्ञइतिसंबन्धः ॥ १५ ॥ कौसल्येति । पुत्रशोकेनपराजितेआक्रान्ते अतएवयथाकालसमन्वितेमृतेइव प्रसुप्तेनप्रबुध्येते ॥ १६ ॥ नि
ष्प्रभेति । निष्प्रभानिःश्रीका विवर्णापूर्ववर्णाद्विपरीतवर्णा शोकेनसन्नाकृशा सन्नताकार्श्येननम्रा तिमिरावृता उत्पातकालोत्थधूमस्तिमिरं तेनावृता
तारेवतारकेव नव्यराजत ॥ १७ ॥

कौसल्यानन्तरमिति । प्रथमंराजानविभ्राजतेस्म राज्ञोनन्तरंकौसल्याशोकाश्रुलुलितानननासतीनविभ्राजतेस्म तदनन्तरंदेवीतथाविधासुमित्रानविभ्राजतेस्म मृताद्दशरथाज्जीवन्त्योःकौसल्यासुमित्रयोर्विशेषोनासीदित्यर्थः ॥१८॥ तेइति । सुप्तेतेउभेदेव्यौचदृष्ट्वा सुप्तमेवसन्तमुद्गतप्राणंतंनृपंच अन्तःपुरम् अन्तःपुरजनः अदृश्यतअपश्यत् ॥ १९ ॥ २० ॥ तासामिति । सहसोद्गतचेतनेसहसोत्पन्नप्रबोधे॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ नृपइति । शान्तगुणेशान्तदेहोष्णस्पन्दनादिगुणे ॥ २४ ॥२५॥ ताभिरिति । सनादःकौसल्याप्रभृतीनांनादः क्रोशन्तीभिस्ताभिःपश्चात्प्रविष्टकैकेयीप्रभृतिभिरनुद्रुतः अनुसृतोभूत् येनानन्तरक्रोशानुद्रुतेनपूर्वंनादेनस्थिरीकृतंव्याप्तंतत्सर्वंगृहंसमनादयत् महान्तंप्रतिध्वनिमजनयदित्यर्थः॥२६॥ तदित्यादि । पर्युत्सुकजनाकुलंपूर्वंपर्युत्सुकजनाकुलंसद्म नरदेवस्यदिष्टान्तमीयुषः नरदेवेमरणंप्राप्तेसति समुत्त्रस्तसंभ्रान्तंसमुत्त्रस्तम् उद्विग्नं संभ्रान्तम् अनवस्थितंच इत्येवमादिविशेषणयुक्तंबभूवेतिसंबन्धः ॥ २७ ॥ २८ ॥

कौसल्यानन्तरंराज्ञःसुमित्रातदनन्तरम् ॥ नस्मविभ्राजतेदेवीशोकाश्रुलुलितानना ॥ १८ ॥ तेचदृष्ट्वातथासुप्तेउभेदेव्यौचतंनृपम् ॥ सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्तःपुरमदृश्यत ॥ १९ ॥ ततःप्रचुक्रुशुर्दीनाःसस्वरंतावराङ्गनाः ॥ करेणवइवारण्येस्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ २० ॥ तासामाक्रन्दशब्देनसहसोद्गतचेतने ॥ कौसल्याचसुमित्राचत्यक्तनिद्रेबभूवतुः ॥ २१ ॥ कौसल्याचसुमित्राचदृष्ट्वास्पृष्ट्वाचपार्थिवम् ॥ हानाथेतिपरिक्रुश्यपेततुर्धरणीतले ॥ ॥ २२ ॥ साकोसलेन्द्रदुहितावेष्टमानामहीतले ॥ नबभ्राजरजोध्वस्तातारेवगगनाच्च्युता ॥ २३ ॥ नृपेशान्तगुणेजातेकौसल्यांपतितांभुवि ॥ अपश्यंस्ताःस्त्रियःसर्वाहतांनागवधूमिव ॥ २४ ॥ ततःसर्वानरेन्द्रस्यकैकेयीप्रमुखाःस्त्रियः ॥ रुदन्त्यःशोकसंतप्तानिपेतुर्गतचेतनाः ॥ २५ ॥ ताभिः सबलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः ॥ येनस्थिरीकृतंभूयस्तद्गृहंसमनादयत् ॥ २६ ॥ तत्समुत्त्रस्तसंभ्रान्तंपर्युत्सुकजनाकुलम् ॥ सर्वतस्तुमुलाक्रन्दंपरितापार्तबान्धवम् ॥ २७ ॥ सद्योनिपतितानन्दंदीनविक्लवदर्शनम् ॥ बभूवनरदेवस्यसद्मदिष्टान्तमीयुषः ॥ २८ ॥

अतीतमिति। आज्ञायसम्यक्ज्ञात्वा पत्नयः पत्न्यः बाहूप्रगृह्यपरस्परंबाहूगृहीत्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे
पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥
तमित्यादि। राज्ञःशिरउपगृह्य अङ्केकृत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ विहायेति। विपथेदुर्मार्गे सार्थहीनासहायभूतपथिकसंघरहितेत्यर्थः ॥ ४ ॥ भर्तारमिति। त्यक्तधर्मणःत्यक्तधर्मायाः धर्मादनिच् केवलादित्यनिच् ॥ ५ ॥ नेति। लुब्धःअर्थलिप्सुः किम्पाकंकुत्सितपाकं विषमिपाकमित्यर्थः। कि

अतीतमाज्ञायतुपार्थिवर्षभंयशस्विनंसंपरिवार्यपत्नयः ॥ भृशंरुदन्त्यःकरुणंसुदुःखिताःप्रगृह्यबाहूव्यलपन्नना
थवत् ॥ २९ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ६ ॥
तमग्निमिवसंशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् ॥ हतप्रभमिवादित्यंस्वर्गस्थंप्रेक्ष्यपार्थिवम् ॥ १ ॥ कौसल्याबाष्पपूर्णाक्षी
विविधंशोककर्शिता ॥ उपगृह्यशिरोराज्ञःकैकेयींप्रत्यभाषत ॥ २ ॥ सकामाभवकैकेयिभुङ्क्ष्वराज्यमकण्टकम् ॥
त्यक्त्वाराजानमेकाग्रान्नृशंसेदुष्टचारिणि ॥ ३ ॥ विहायमांगतोरामोभर्ताचस्वर्गतोमम ॥ विपथेसार्थहीनेवना
हंजीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ भर्तारंतंपरित्यज्यकास्त्रीदैवतमात्मनः ॥ इच्छेज्जीवितुमन्यत्रकैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः
॥ ५ ॥ नलुब्धोबुध्यतेदोषान्किम्पाकमिवभक्षयन् ॥ कुब्जानिमित्तंकैकेय्याराघवाणांकुलंहतम् ॥ ६ ॥ अनियो
गेनियुक्तेनराज्ञारामंविवासितम् ॥ सभार्यंजनकःश्रुत्वापरितप्स्यत्यहंयथा ॥ ७ ॥ समामनाथांविधवांनाद्यजा
नातिधार्मिकः ॥ रामःकमलपत्राक्षोजीवनाशमितोगतः ॥ ८ ॥

म्पाकोनामकाकमर्दनामकविषफलविशेषइतिकेचित् कुब्जानिमित्तंकुब्जाहेतोः निमित्तपर्यायप्रयोगेसर्वासांप्रायदर्शनमितिहेतौप्रथमा ॥ ६ ॥ अनियोगेनियुक्तेनेति। अनियोगेवरप्रदानसमये वरस्यविशेषनिर्देशाभावेसति नियुक्तेनइदानींभरताभिषेकरूपेरामविवासनरूपेचकैकेय्यानियुक्तेन अनुचितनियोगेनियुक्तेनेतिवार्थः जनकोवैदेहः ॥ ७ ॥ सइति। इतःअत्रदेशेराज्ञाजीवनाशंगतःप्राप्तःसरामःअनाथांपुत्रविरहेणरक्षकान्तररहितां विधवांमांनजानाति ॥ ८ ॥

विदेहराजस्यसुतातथासीतातपस्विनी ॥ दुःखस्यानुचितादुःखंवनेपर्युद्विजिष्यति ॥ ९ ॥ नदतांभीमघोषाणां
निशासुमृगपक्षिणाम् ॥ निशम्यनूनंसंत्रस्ताराघवंसंश्रयिष्यति ॥१०॥ वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्चवैदेहीमनुचिन्तयन्॥
सोपिशोकसमाविष्टोननुत्यक्ष्यतिजीवितम् ॥ ११ ॥ साहमद्यैवदिष्टान्तंगमिष्यामिपतिव्रता ॥ इदंशरीरमालि
ङ्ग्यप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥१२॥ तांततःसंपरिष्वज्यविलपन्तींतपस्विनीम् ॥ व्यपनीयसुदुःखार्तांकौसल्यां
व्यावहारिकाः ॥ १३ ॥ तैलद्रोण्यामथामात्याःसंवेश्यजगतीपतिम् ॥ राज्ञःसर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुःकर्माण्य
नन्तरम् ॥ १४ ॥ नतुसंकलनंराज्ञोविनापुत्रेणमन्त्रिणः ॥ सर्वज्ञाःकर्तुमीषुस्तेततोरक्षन्तिभूमिपम् ॥ १५ ॥ तै
लद्रोण्यांतुसचिवैःशायितंतंनराधिपम् ॥ हामृतोयमितिज्ञात्वास्त्रियस्ताःपर्यदेवयन्॥ १६ ॥

विदेहराजस्येति । तपस्विनीशोचनीया दुःखमितिक्रियाविशेषणं पर्युद्विजिष्यतिभयंप्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ नदतामिति । नदतांनदत्सु निशम्य नादमित्यर्थसिद्धम् ॥ १० ॥ वृद्धइति । अल्पपुत्रःदुहितृमात्रपुत्रः सोपिजनकोपि ॥ ११ ॥ साहमिति । दिष्टान्तंमरणं पतिव्रता । आर्तार्तेमुदितेहृष्टा प्रोषितेमलिनाकृशा । मृतेम्रियेतयापत्यौसास्त्रीज्ञेयापतिव्रतेत्युक्तपातिव्रत्यविशिष्टा ॥ १२ ॥ तामिति । व्यावहारिकाःव्यवहारेबाह्याभ्यन्तरसकलराजकृत्येनियुक्ताः तत्रनियुक्तइतिठक् अमात्याइत्यर्थः । कौसल्यांभर्त्रालिङ्गनाद्व्यपनीयविमोच्य अन्यतोपनीयेत्यर्थः । तैलद्रोण्यांतैलपूरितकटाहे जगतीपतिंभूपतिं संनिवेश्य राज्ञोनन्तरकर्तव्यानिसर्वाणिकर्माणि दुःखापनोदनादीनिचक्रुः । अपनिन्युरितिपाठे व्यावहारिकाःव्यवहारविदो लौकिकाः अपनिन्युरित्येकंवाक्यम् । तैलद्रोण्यामित्यारभ्यवाक्यान्तरम् आदिष्टाःराजकृत्येष्वादिष्टाःअमात्याः कर्माणिप्रजाशासनादीनिचक्रुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ संस्कारं कुतोनचक्रुरित्यत्राह नत्विति । सर्वज्ञाःसर्वधर्मज्ञाः अतोनधर्मलोपइतिभावः । अनेनगम्यतेतैलमिश्रत्वेशवस्यपर्युषितत्वदोषोनास्तीति संकलनंसंस्कारम् ॥ १५ ॥ तैलद्रोण्यामिति । तैलद्रोण्यांशायितंनृपंज्ञात्वा । तत्रनिवेशकालेराजदर्शनाभावात् हामृतोयमिति भूयोपिपर्यवारयन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

बाहूनिति । नेत्राणांप्रस्रवणंवारिप्रवाहोयेषुतथा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ त्वयेति । विदूषिताःराज्यगर्वात्तिरस्कृताः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ बाष्पपर्याकुलजनेति । शून्यचत्वरेति संमार्जनानुलेपनबल्यादिशून्यचत्वरादियुक्तेतियावत् यथापुरंयथापूर्वम् ॥२५॥ गतेत्विति । शोकात् पुत्रशोकात् निवृत्तचारःनिवृत्तकिरणप्रचारः गतइति अस्तमितिशेषः । प्रवृत्तचाराप्रवृत्ततमःप्रचारा ॥ २६ ॥ ऋतेत्विति । समागताःसुहृदःबान्ध

बाहूनुद्यम्यकृपणानेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ रुदन्त्यःशोकसंतप्ताःकृपणंपर्यदेवयन् ॥१७॥ हामहाराजरामेणसततंप्रियवादिना ॥ विहीनाःसत्यसंधेनकिमर्थंविजहासिनः ॥१८॥ कैकेय्यादुष्टभावायाराघवेणवियोजिताः ॥ कथंपतिघ्न्यावत्स्यामःसमीपेविधवावयम् ॥ १९ ॥ सहिनाथःसदास्माकंतवचप्रभुरात्मवान् ॥ वनंरामोगतःश्रीमान्विहायनृपतिश्रियम् ॥ २० ॥ त्वयातेनचवीरेणविनाव्यसनमोहिताः ॥ कथंवयंनिवत्स्यामःकैकेय्याचविदूषिताः ॥ २१ ॥ ययातुराजारामश्चलक्ष्मणश्चमहाबलः ॥ सीतयासहसंत्यक्ताःसाकमन्यंनहास्यति ॥ २२ ॥ ताबाष्पेणचसंवीताःशोकेनविपुलेनच ॥ व्यवेष्टन्तनिरानन्दाराघवस्यवरस्त्रियः ॥ २३ ॥ निशाचन्द्रविहीनेवस्त्रीवभर्तृविवर्जिता ॥ पुरीनाराजतायोध्याहीनाराज्ञामहात्मना ॥ २४ ॥ बाष्पपर्याकुलजनाहाहाभूतकुलाङ्गना ॥ शून्यचत्वरवेश्मान्तानबभ्राजयथापुरम् ॥ २५ ॥ गतेतुशोकात्त्रिदिवंनराधिपेमहीतलस्थासुनृपाङ्गनासुच ॥ निवृत्तचारःसहसागतोरविःप्रवृत्तचारारजनीह्युपस्थिता ॥ २६ ॥ ऋतेतुपुत्राद्दहनंमहीपतेर्नरोचयन्तेसुहृदःसमागताः ॥ इतीवतस्मिन्शयनेन्यवेशयन्विचिन्त्यराजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २७॥

वाः पुत्राद्दृतेमहीपतेर्दहनंनरोचयन्ते । अनेनातिबलपराक्रमयुक्तसत्पुत्रसद्भावेप्यस्मिन्काले दैववशादेकोप्यसन्निहितःतूष्णीमवस्थानमयुक्तम् अतो येनकेनापिप्रकारेणसंस्कारःकर्तव्यइतिकैश्चिद्यत्नःकृतइतिगम्यते । तस्मिन्शयनेपूर्वोक्ततैलद्रोण्याम् ॥ २७ ॥

गतप्रभेति । व्यपेतनक्षत्रगणाचन्द्रादिसकलतेजोहीना रामादिसकलराजरहितस्योपमा आस्रकण्ठैःकण्ठस्तम्भीतबाष्पैः आकुलानिमार्गचत्वराणि
यस्याःसातथोक्ता ॥२८॥२९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥
अथाराजकदोषवर्णनम् आक्रन्दितनिरानन्देति। आक्रन्दितेनहेतुनानिरानन्दा अवततादीर्घा दुःखवशादतिदीर्घभूतेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यतीतायामिति ।

गतप्रभाद्यौरिवभास्करंविनाव्यपेतनक्षत्रगणेवशर्वरी ॥ पुरीबभासेरहितामहात्मनानचास्रकण्ठाकुलमार्गचत्व
रा ॥ २८ ॥ नराश्चनार्यश्चसमेत्यसंघशोविगर्हमाणाभरतस्यमातरम् ॥ तदानगर्यांनरदेवसंक्षयेबभूवुरार्ता
नचशर्मलेभिरे ॥ २९ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥
आक्रान्दितानिरानन्दासास्रकण्ठजनाकुला ॥ अयोध्यायामवततासाव्यतीयायशर्वरी ॥ १ ॥ व्यतीतायांतुशर्व
र्यामादित्यस्योदयेततः ॥ समेत्यराजकर्तारःसभामीयुर्द्विजातयः ॥ २ ॥ मार्कण्डेयोथमौद्गल्योवामदेवश्चका
श्यपः ॥ कात्यायनोगौतमश्चजाबालिश्चमहायशाः ॥ ३ ॥ एतेद्विजाःसहामात्यैःपृथग्वाचमुदीरयन् ॥ वसि
ष्ठमेवाभिमुखाःश्रेष्ठंराजपुरोहितम् ॥ ४ ॥ अतीताशर्वरीदुःखंयानोवर्षशतोपमा ॥ अस्मिन्पञ्चत्वमापन्नेपुत्रशो
केनपार्थिवे ॥ ५ ॥ स्वर्गतश्चमहाराजोरामश्चारण्यमाश्रितः ॥ लक्ष्मणश्चापितेजस्वीरामेणैवगतःसह ॥ ६ ॥
उभौभरतशत्रुघ्नौकैकयेषुपरंतपौ ॥ पुरेराजगृहेरम्येमातामहनिवेशने ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैवकश्चिद्राजावि
धीयताम् ॥ अराजकंहिनोराष्ट्रंनविनाशमवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

राजकर्तारःराजाभिषेककार्यकर्तारः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अतीतेति । अस्मिन्पार्थिवे पुत्रशोकेनपञ्चत्वमापन्नेसति याशर्वरी नःअस्माकं
वर्षशतोपमाआसीत् साशर्वरीदुःखंयथातथाअतीता ॥ ५ ॥ ६ ॥ उभाविति । राजगृहेराजगृहनामनिपुरे वर्तेतेइतिशेषः ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकूणामिति ।
निर्धारणेषष्ठी रामादीनांचतुर्णांमध्येइत्यर्थः । अद्यैवराजाऽविधानेदोषः अराजकंहीति ॥ ८ ॥

अराजकत्वस्यविनाशहेतुत्वंप्रपञ्चयति नाराजकइत्यादिना । विद्युन्मालीत्यादिविशेषणैर्महावर्षोदुर्लभइतिभावः । दिव्येनेत्यनेन शिलावर्षस्तुभविष्यतीतिभावः॥९॥ नेति । बीजमुष्टिःनप्रकीर्यते फललाभनिश्चयाभावादितिभावः भार्यावशेनवर्तते व्यभिचारेशिक्षकाभावादितिभावः॥१०॥नाराजकइति । धनंनास्तिचोरभयादितिभावः । भार्यानास्तिबन्धुनिग्रहादितिभावः इदंवक्ष्यमाणम् अन्यत्पूर्वोक्तभयात् अन्यत्अत्याहितंमहाभीतिरस्ति अत्याहितंमहाभीतिरित्यमरः । तदेवाह कुतइति सत्यंक्रयविक्रयादिलक्षणम् ॥११॥ नेति । सभांनकारयन्ति मनःस्वास्थ्याभावात् उद्यानानिनकारयन्ति

नाराजकेजनपदेविद्युन्मालीमहास्वनः ॥ अभिवर्षतिपर्जन्योमहींदिव्येनवारिणा ॥ ९ ॥ नाराजकेज
नपदेबीजमुष्टिःप्रकीर्यते ॥ नाराजकेपितुःपुत्रोभार्यावावर्ततेवशे ॥ १० ॥ नाराजकेधनंचास्तिनास्ति
भार्याप्यराजके ॥ इदमत्याहितंचान्यत्कुतःसत्यमराजके ॥११॥ नाराजकेजनपदेकारयन्तिसभांनराः ॥
उद्यानानिचरम्याणिहृष्टाःपुण्यगृहाणिच ॥ १२ ॥ नाराजकेजनपदेयज्ञशीलाद्विजातयः ॥ सत्राणय
न्वासतेदान्ताब्राह्मणाःसंशितव्रताः ॥ १३ ॥ नाराजकेजनपदेमहायज्ञेषुयज्वनः ॥ ब्राह्मणावसुसंपन्ना
विसृजन्त्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥ नाराजकेजनपदेप्रभूतनटनर्तकाः ॥ उत्सवाश्चसमाजाश्चवर्धन्ते
राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥

छेदनभयात् पुण्यगृहाणिदेवतायतनादीनि नकारयन्ति दुर्गनिर्माणभयादितिभावः ॥१२॥ नेति । ब्रह्मवेदः तदध्येतारोब्राह्मणाः तदधीतेतद्वेदेत्यण् सत्राणिमहायज्ञान् यत्रसर्वेयजमानाःसर्वेऋत्विजः नान्वासतेनानुतिष्ठन्तिविघ्नभयात् ॥ १३ ॥ नेति । यज्वनःयज्वानः वसुसंपन्नाअपिधनसंपन्नाअपि आप्तदक्षिणाःभूरिदक्षिणाः नविसृजन्तिनदिशन्ति आढ्यत्वव्यञ्जनेनदण्डभयादितिभावः ॥ १४ ॥ नेति । नटाःनाट्याभिनयसमर्थाः नर्तकाःनर्तनमात्रसमर्थाः प्रभूताःबहुलाःनटनर्तकायेषुतेतथोक्ताःउत्सवादेवतात्सवाः समाजाःतीर्थयात्राः एतदुभयाभावेराष्ट्रहानिरित्यभिप्रायेणाह राष्ट्रवर्धनाइति ॥१५॥

नेति । व्यवहारिणःकमप्यर्थमुद्दिश्यान्योन्यंविवदमानाः सिद्धार्थाःलब्धप्रयोजनाः नभवन्तिनिरूपणनियमनकर्तुरभावादुत्कोचप्रायत्वाच्चेतिभावः । य
द्वा व्यवहारिणःक्रयविक्रयरूपेणव्यापारेणजीवन्तः कथाशीलाःइतिहासपुराणादिकथावदनशीलाः कथाप्रियैःकथासुतत्परैःश्रोतृभिः कथाभिःहेतुभिः
नानुरज्यन्तेअनुरक्तानक्रियन्ते श्रोतॄणांस्वास्थ्याभावादितिभावः । यद्वा कथाशीलाःवावदूकाः कथाभिःवादजल्पवितण्डाभिः कथाप्रियैःसामाजिकैः
सह नानुरज्यन्तेनतुष्यन्ति तत्पारितोषिकादिप्रदराजाभावात् ॥ १६ ॥ नेति । समागताःसंघीभूताः नयान्तिपुष्पापचयाद्यर्थंसखीभिःसहनयान्ति चो
रभयादितिभावः ॥ १७ ॥ नेति । शीघ्रगामिभिर्वाहनैः रथैरित्यर्थः । ननिर्यान्तिपरिभवशङ्कयेतिभावः ॥ १८ ॥ नेति । विवृतद्वारानशेरते किन्तुब

नाराजकेजनपदेसिद्धार्थाव्यवहारिणः ॥ कथाभिरनुरज्यन्तेकथाशीलाःकथाप्रियैः ॥ १६ ॥ नाराजकेजनपदे
उद्यानानिसमागताः ॥ सायाह्नेक्रीडितुंयान्तिकुमार्योहेमभूषिताः ॥ १७ ॥ नाराजकेजनपदेवाहनैःशीघ्रगामि
भिः ॥ नरानिर्यान्त्यरण्यानिनारीभिःसहकामिनः ॥ १८ ॥ नाराजकेजनपदेधनवन्तःसुरक्षिताः ॥ शेरतेविवृतद्वा
राःकृषिगोरक्षजीविनः ॥ १९ ॥ नाराजकेजनपदेबद्धघण्टाविषाणिनः ॥ अटन्तिराजमार्गेषुकुञ्जराःषष्टिहायनाः
॥ २० ॥ नाराजकेजनपदेशरान्सततमस्यताम् ॥ श्रूयतेतलनिर्घोषइष्वस्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥ नाराजके
जनपदेवणिजोदूरगामिनः ॥ गच्छन्तिक्षेममध्वानंबहुपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥ नाराजकेजनपदेचरत्येकचरोव
शी ॥ भावयन्नात्मनात्मानंयत्रसायंगृहोमुनिः ॥ २३ ॥

द्धकपाटाएव ॥ १९ ॥ नेति । विषाणिनःप्रशस्तदन्ताः षष्टिहायनाःषष्टिवर्षाः ॥ २० ॥ नेति । अस्यतांक्षिपताम् उपासनेअभ्यासे स्यादुपासनमभ्या
सइत्यमरः । तलनिर्घोषःज्याकरतलनिर्घोषः ॥ २१ ॥ नेति । क्षेमंक्षेमावहं बहुपुण्यैःसमाचिताःसमृद्धाः यद्वा पण्यानांक्रय्यद्रव्याणां समाचिताःदशभाराः
आचितोदशभारःस्यादित्यमरः बहवःपण्यसमाचिताःयेषांतेतथोक्ताः ॥ २२ ॥ नेति । एकोऽसहायश्चरतीत्येकचरः वशीजितेन्द्रियः आत्म
नाअन्तःकरणेन आत्मानंपरमात्मानं भावयन्चिन्तयन् यत्रसायंगृहः यस्मिन्प्रदेशेसायंकालोभवति तत्रगृहंनिवासोयस्यतथासन्नचरति अन्नप्रदात्र
भावादितिभावः ॥ २३ ॥

नेति । योगक्षेमम् अलब्धलाभोयोगः लब्धस्यपरिपालनंक्षेमः योगश्चक्षेमश्चयोगक्षेमं द्वन्द्वैकवद्भावः विषहतेजयति ॥ २४ ॥ नेति । परिमण्डिताःभू
षिताः ॥२५॥ नेति । संवदन्तःव्याकुर्वन्तः वनेषुमुनीनामावासभूतवनेषु ॥ २६ ॥ नेति । कल्प्यन्तेसंपाद्यन्ते ॥२७॥ नेति । रूषिताःलिप्ताः ॥२८॥
यथेति । तथाराष्ट्रमिति नशोभतइतिशेषः ॥ २९ ॥ ध्वजइति । ध्वजोरथस्येत्यादिदृष्टान्तार्थंवचः प्रज्ञानंज्ञापकं ज्ञानंलिङ्गं ध्वजःप्रकाशकः इतःअ
स्माल्लोकात्प्रेत्य देवत्वंगतइत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ येहीति । संभिन्नमर्यादाःउल्लङ्घितस्वस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः अतएवपूर्वंराजदण्डनिपीडिताःयेना

नाराजकेजनपदेयोगक्षेमंप्रवर्तते ॥ नचाप्यराजकेसेनाशत्रून्विषहतेयुधि ॥ २४ ॥ नाराजकेजनपदेहृष्टैःपरम
वाजिभिः ॥ नराःसंयान्तिसहसारथैश्चपरिमण्डिताः ॥ २५ ॥ नाराजकेजनपदेनराःशास्त्रविशारदाः ॥ संवदन्तोव
तिष्ठन्तेवनेषूपवनेषुच ॥२६॥ नाराजकेजनपदेमाल्यमोदकदक्षिणाः ॥ देवताभ्यर्चनार्थायकल्प्यन्तेनियतैर्जनैः
॥ २७ ॥ नाराजकेजनपदेचन्दनागरुरूषिताः ॥ राजपुत्राविराजन्तेवसन्तइवशाखिनः ॥ २८ ॥ यथाह्यनुदकान
द्योयथावाप्यतृणंवनम् ॥ अगोपालायथागावस्तथाराष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥ ध्वजोरथस्यप्रज्ञानंधूमोज्ञानंवि
भावसोः ॥ तेषांयोनोध्वजोराजासदेवत्वमितोगतः ॥ ३० ॥ नाराजकेजनपदेस्वकंभवतिकस्यचित् ॥ मत्स्या
इवनरानित्यंभक्षयन्तिपरस्परम् ॥ ३१ ॥ येहिसंभिन्नमर्यादानास्तिकाश्छिन्नसंशयाः ॥ तेपिभावायकल्पन्तेरा
जदण्डानिपीडिताः ॥३२॥ यथादृष्टिःशरीरस्यनित्यमेवप्रवर्तते ॥ तथानरेन्द्रोराष्ट्रस्यप्रभवःसत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥
राजासत्यंचधर्मश्चराजाकुलवतांकुलम् ॥ राजामातापिताचैवराजाहितकरोनृणाम् ॥ ३४ ॥

स्तिकास्तेइदानीं छिन्नसंशयाःराजदण्डशङ्कारहिताःसन्तःभावायसद्भावाय प्रभावायवा कल्पन्तेसमस्तदैष्टिकपीडासमर्थाभवन्तीत्यर्थः ॥३२॥ यथेति।
दृष्टिःशरीरस्ययथाप्रवर्ततेहितसाधकत्वेनाहितनिवारकत्वेनचसदैवप्रवर्तते सत्यधर्मयोःप्रभवःकारणं राजापिराष्ट्रस्यतथाप्रवर्ततइत्यर्थः ॥ ३३ ॥
राजेति । कुलवतांक्षेत्रबीजशुद्धिमतां कुलंकुलाचारप्रवर्तकः ॥ ३४ ॥

यमइति । नरेन्द्रेणमहतावृत्तेन सर्वप्रकाररक्षणरूपचरित्रेण विशेष्यन्तेअधःक्रियन्ते यकिगुणःछान्दसः यमस्यदण्डनमात्रं कुबेरस्यधनदत्वमेव इन्द्रस्य पालनमेव । वरुणस्यसदाचारनियमनमेव एतद्गुणचतुष्टययुक्तत्वान्नरेन्द्रेणयमादयोऽव्यावर्त्यन्तइत्यर्थः । यद्वा यतोमहतावृत्तेनयुक्तःततोहेतोःएकैकदिग्वर्तिप्रजारक्षकयमादिभ्यःविशेष्यतेअतिशीयते ॥ ३५ ॥ अहोइति । साध्वसाधुनीलोके विभजन्व्यवस्थापयन् राजानस्याच्चेत् इदमराजकत्वम् अहोतमइवस्यात् यतःकिंचन कर्तव्याकर्तव्यंनप्रज्ञायेत यद्वा साध्वसाधुनीविभजन्राजालोकेनभवेत् चेत् इदंजगत् किंचनकिंचिदपि नप्रज्ञायेतनप्रतीयेत किंतुतमइवस्यात् सूर्याभावइवतमोरूपमेवस्यात् ॥ ३६ ॥ जीवतीति । महाराजेजीवत्यपि वयंतववचनंनातिक्रमामहे इदानींकिमुतेतिभावः

यमोवैश्रवणःशक्रोवरुणश्चमहाबलः ॥ विशेष्यन्तेनरेन्द्रेणवृत्तेनमहताततः ॥ ३५ ॥ अहोतमइवेदंस्यान्नप्रज्ञायेतकिञ्चन ॥ राजाचेन्नभवेल्लोकेविभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥ जीवत्यपिमहाराजेतवैववचनंवयम् ॥ नातिक्रमामहेसर्वेवेलांप्राप्येवसागरः ॥ ३७ ॥ सनःसमीक्ष्यद्विजवर्यवृत्तंनृपंविनाराज्यमरण्यभूतम् ॥ कुमारमिक्ष्वाकुसुतंवदान्यंत्वमेवराजानमिहाभिषिञ्च ॥ ३८ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

तेषांहिवचनंश्रुत्वावसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ मित्रामात्यगणान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदंवचः ॥ १ ॥ यदसौमातुलकुले पुरेराजगृहेसुखी ॥ भरतोवसतिभ्रात्राशत्रुघ्नेनसमन्वितः ॥ २ ॥ तच्छीघ्रंजवनादूतागच्छन्तुत्वरितैर्हयैः ॥ आनेतुंभ्रातरौवीरौकिंसमीक्षामहेवयम् ॥ ३ ॥

॥ ३७ ॥ सइति । हेद्विजवर्यवसिष्ठ सः त्वं नःअस्माकं वृत्तम्अराजकत्वप्रमुषितंसर्वंकृत्यं समीक्ष्यनृपंविनाराज्यमरण्यभूतंस्यादित्यपिसमीक्ष्य इक्ष्वाकुसुतंदशरथतनयम् अभिषिञ्चेतियोजना ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोन्विदराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अ० सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ तेषामित्यादि । मित्रामात्यगणान्मित्रभूतामात्यगणान् सुमन्त्रादीन् ब्राह्मणान्मार्कण्डेयादीन् ॥ १ ॥ यदित्यादि । राजगृहेराजगृहाख्येपुरे यद्यस्मात्वसति तत्तस्मात् जवनाःवेगवन्तः दूताःगच्छन्त्वितिसंबन्धः किंसमीक्षामहेकिंविचारयामः राज्ञैवभरतायराज्यस्यदत्तत्वादितिभावः ॥ २ ॥ ३ ॥

तथैवामात्य।अनुजानन्तिगच्छन्त्विति ॥४॥ एहीति । सिद्धार्थविजयजयन्ताशोकाख्यामन्त्रिसमाननामानोदूताः नतुमन्त्रिणः मन्त्रिव्यतिरिक्तनन्दनश
ब्दसहपाठात् पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमान्त्रिण इत्युपरिवक्ष्यमाणत्वाच्च इतिकर्तव्यंकार्यकलापम् ॥५॥ पुरमिति । त्यक्तशोकैःभवद्भिरितिशेषः ।
इदंवक्ष्यमाणंवचनं ममशासनात्भरतोवाच्यः ॥ ६ ॥ पुरोहितइति । मन्त्रिणःप्राहुरितिविपरिणामः । अत्ययःकालातिपातः तंप्राप्तमात्ययिकं वि
नयादिभ्यष्ठगितिठक् तादृशंकृत्यमस्ति अतस्त्वरमाणोनिर्याहीतिवाच्यइत्यनुकर्षः । यद्वा अत्ययःकृच्छ्रं तत्रभवमात्ययिकम् अत्ययोतिक्रमेकृच्छ्रइ

गच्छान्त्वितिततःसर्वेवसिष्ठंवाक्यमब्रुवन् ॥ तेषांतद्वचनंश्रुत्वावसिष्ठोवाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ एहिसिद्धार्थविजयज
यन्ताशोकनन्दन ॥ श्रूयतामितिकर्तव्यंसर्वानिवब्रवीमिवः ॥ ५ ॥ पुरंराजगृहंगत्वाशीघ्रंशीघ्रजवैर्हयैः ॥ त्यक्त
शोकैरिदंवाच्यःशासनाद्भरतोमम ॥ ६ ॥ पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमन्त्रिणः ॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृ
त्यमात्ययिकंत्वया ॥ ७ ॥ माचास्मैप्रोषितंरामंमाचास्मैपितरंमृतम् ॥ भवन्तःशंसिषुर्गत्वाराघवाणामिमंक्ष
यम् ॥ ८ ॥ कौशेयानिचवस्त्राणिभूषणानिवराणिच ॥ क्षिप्रमादायराज्ञश्चभरतस्यचगच्छत ॥ ९ ॥ दत्तपथ्य
शनादूताजग्मुःस्वंस्वंनिवेशनम् ॥ केकयांस्तेगमिष्यन्तोहयानारुह्यसंमतान् ॥ १० ॥ ततःप्रास्थानिकंकृत्वा
कार्यशेषमनन्तरम् ॥ वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातादूताःसंत्वरिताययुः ॥ १३ ॥

त्यमरः कृत्यमस्तीतिशेषः ॥ ७ ॥ माचेति । माशंसिषुरित्यन्वयः राघवाणां क्षयम् अपचयं तेजःक्षयमित्यर्थः निलयापचयौक्षयइत्यमरः ॥ ८ ॥ कौ
शेयानीति । कौशेयानिपट्टवस्त्रविशेषान् राज्ञःकेकयराजस्य ॥ ९ ॥ दत्तपथ्यशनाइति । दत्तपथ्यशनाःदत्तमार्गाशनहेतुभूतद्रव्याइत्यर्थः । स्व
निवेशगमनंस्त्रीप्रभृतीनांस्वप्रयाणंकथयितुं संमतान्जवनत्वेनाध्वश्रमसहत्वेनचसंमतान् ॥ १० ॥ ततइति । प्रास्थानिकंप्रस्थानप्रयोजनकम्
अनन्तरंकार्यशेषम् पाथेयादिकंचकृत्वा पुनर्वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञानं स्वविलम्बस्याल्पत्वंद्योतयितुम् ॥ ११ ॥

न्यन्तेनेति। अपरतालस्यअपरतालोनामगिरिःतस्य न्यन्तेननितरामन्तेन चरमप्रदेशेनेत्यर्थः। अन्तोजघन्यंचरममित्यमरः। प्रलम्बस्यप्रलम्बाख्यगिरेः उत्तरंप्रतिउत्तरभागमुद्दिश्य तयोर्मध्येनमालिनींनदींनिषेवमाणाजग्मुः अपरतालःपुरस्ताद्दक्षिणोत्तरायतः प्रलम्बःपश्चाद्भागेदक्षिणोत्तरायतःपूर्वापरायतश्चेतिपर्वतसंनिवेशःप्रथममयोध्यायाःपश्चिमाभिमुखंनिर्गच्छन्तःतयोर्मध्येनउदङ्मुखाःकियन्तमध्वानंमालिनीतीरमार्गेणगत्वा ततःप्रलम्बस्योत्तरभागेनपश्चिमाभिमुखाजग्मुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ तेहस्तिनपुरइत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम्। हस्तिनपुरेहस्तिनपुरसमीपे गङ्गांतीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाःसन्तःजग्मुः तेदूताः मध्येनकुरुजाङ्गलंकुरुजाङ्गलस्यमध्यमार्गेण एनपाद्द्वितीयेतिद्वितीया कुरुदेशैकदेशोजाङ्गलः हस्तिनपुरस्यकुरुदेशस्थत्वात्तदन्तर्गतजाङ्गला

न्यन्तेनापरतालस्यप्रलम्बस्योत्तरंप्रति ॥ निषेवमाणास्तेजग्मुर्नदींमध्येनमालिनीम् ॥ १२ ॥ तेहस्तिन
पुरेगङ्गांतीर्त्वाप्रत्यङ्मुखाययुः ॥ पाञ्चालदेशमासाद्यमध्येनकुरुजाङ्गलम् ॥ १३ ॥ सरांसिचसुपूर्णानि
नदीश्चविमलोदकाः ॥ निरीक्षमाणास्तेजग्मुर्दूताःकार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १४ ॥ तेप्रसन्नोदकांदिव्यांनानावि
हगसेविताम् ॥ उपातिजग्मुर्वेगेनशरदण्डांजनाकुलाम् ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षमासाद्यदिव्यंसत्योपयाच
नम् ॥ अभिगम्याभिवाद्यंतंकुलिङ्गांप्राविशन्पुरीम् ॥ १६ ॥ अभिकालंततःप्राप्यतेबोधिभवनाच्च्युताः ॥
पितृपैतामहींपुण्यांतेरुरिक्षुमतींनदीम् ॥ १७ ॥

ख्यदेशमध्येनपाञ्चालदेशमासाद्यतत्रदेशे सरःप्रभृतीन्निरीक्षमाणाजग्मुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तइति। शरदण्डांशरदण्डाख्यांनदीम् उपातिजग्मुः उपगम्यातीत्य जग्मुः ॥ १५ ॥ निकूलवृक्षमिति। निकूलवृक्षंशरदण्डायाःपश्चिमकूलस्थंपुण्यवृक्षम् दिव्यंदेवाधिष्ठानवत् सत्यमुपयाचनम्प्रार्थनं यस्मादित्यन्वर्थनामसत्योपयाचनमिति अर्थितार्थप्रदमित्यर्थः। अभिवाद्यंसर्वनमस्कार्यम् अभिगम्यप्रदक्षिणीकृत्य कुलिङ्गांपुरींप्राविशन् ॥ १६ ॥ अभिकालमिति। अभिकालंतदाख्यग्रामम् कुलिङ्गासाहचर्यात् बोधिभवनात्तदाख्यात्पर्वतात् नदीमूलत्वोक्तेः। पितृपैतामहींदशरथवंश्यानुभूताम् तत्तीरप्रदेशग्रामाइक्ष्वाकूणामितिभावः ॥ १७ ॥

अवेक्ष्येति । अञ्जलिपानान् अञ्जलिप्रमाणजलमात्राहारान् ब्राह्मणान् इक्षुमतीतीरवासिनः मध्येनबाह्लीकान् बाह्लीकदेशानांमध्येन एनपाद्वितीया सुदामानंसुदामाख्यम् ॥ १८ ॥ विष्णोःपदमित्यादि । विष्णोःपदंविष्णोःपदाङ्कितंस्थानम् इदंचस्थानंसुदामाख्यपर्वतवर्ति सान्निध्यात विपाशांसुदामपर्यन्तनदीं शाल्मलींतत्तीरवर्तिशाल्मलीवृक्षम् अत्रमार्गविशेषवर्णनंपुण्यभूमित्वेननराणांसेवनीयत्वद्योतनार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥ तइति । विकृष्टेनविप्रकृष्टेन अतिदूरेणेत्यर्थः । गिरिव्रजमितिकेकयपुरस्यनामान्तरम् शीघ्रशब्दसान्निध्येनअञ्जसाशब्देनमानसत्वरोच्यते अञ्जसाआर्जवेनेतिवार्थः ॥२१॥ भर्तुरिति । भर्तुःदशरथस्य प्रियार्थंशीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्वदैहिकादिनादशरथस्यपरलोकप्राप्तिहेतुत्वात् कुलरक्षणार्थंसनाथीकरणेनकुलजातानांसंरक्ष

अवेक्ष्याञ्जलिपानांश्चब्राह्मणान्वेदपारगान् ॥ ययुर्मध्येनबाह्लीकान्सुदामानंचपर्वतम् ॥ १८ ॥ विष्णोःपदंप्रे
क्षमाणाविपाशांचापिशाल्मलीम् ॥ नदीर्वापीस्तटाकानिपल्वलानिसरांसिच ॥ १९ ॥ पश्यन्तोविविधांश्चापि
सिंहव्याघ्रमृगद्विपान् ॥ ययुःपथातिमहताशासनंभर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥ तेश्रान्तवाहनादूताविकृष्टेनपथाततः ॥
गिरिव्रजंपुरवरंशीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ २१ ॥ भर्तुःप्रियार्थंकुलरक्षणार्थंभर्तुश्चवंशस्यपरिग्रहार्थम् ॥ अहेडमाना
स्त्वरयास्मदूतारात्र्यांतुतेतत्पुरमेवयाताः ॥ २२ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥
यामेवरात्रिंतेदूताःप्रविशन्तिस्मतांपुरीम् ॥ भरतेनापितांरात्रिंस्वप्नोदृष्टोयमप्रियः ॥ १ ॥

णार्थं भर्तुर्वंशस्यइक्ष्वाकुवंशस्य परिग्रहार्थंप्रतिष्ठार्थं यद्वा भर्तुर्वंशोभरतादिःतस्यपरिग्रहार्थंप्रतिष्ठार्थं पित्रौर्ध्वदैहिककर्मनिर्वर्तनेनसज्जनपरिग्रहार्थंवा अहेडमानाः हेडृअनादरइत्यस्माद्धातोःशानच् अनादरमकुर्वाणाः सादराइतियावत् अतएवत्वरयायुक्तःदूताःरात्र्यामेवअस्तमयानन्तरमपिकियत्कालंगत्वा रात्र्यामेवतत्पुरंयाताः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकांडव्या० अष्टषष्टितमः सर्गः ॥६८॥

यामिति । यामेवयस्यामेव सप्तम्यर्थेद्वितीयाछान्दसी तांतस्याम् अयंवक्ष्यमाणः ॥ १ ॥

व्युष्टामिति । व्युष्टांप्रभातायांसत्यामित्यर्थः । प्रभातस्वप्नःसद्यःफलदइतिद्योतयितुमिदमुक्तम् ॥२॥ तप्यमानमिति । वयस्याःसुहृदः आयासंमनःखे
दम् ॥ ३ ॥ वादयन्तीति । शान्तिंभरतस्यदुःखशान्तिमुद्दिश्य वादयन्तिवीणादिकमितिशेषः । लासयन्तिलास्यंकुर्वन्ति लास्यंसुकुमारनृत्तं नाटकानिसं
स्कृतप्राकृतपैशाचमागधादिमिश्रगद्यपद्यरूपाणि हास्यानिहासजनकवाक्यानि ॥ ४ ॥ सतैरिति । गोष्ठीहास्यानिगोष्ठीसभासभ्यहास्यानीत्यर्थः ॥५॥

व्युष्टामेवतुतांरात्रिंदृष्ट्वातंस्वप्नमप्रियम् ॥ पुत्रोराजाधिराजस्यसुभृशंपर्यतप्यत ॥ २ ॥ तप्यमानंसमाज्ञायवय
स्याःप्रियवादिनः ॥ आयासंहिविनेष्यन्तःसभायांचक्रिरेकथाः ॥३॥ वादयन्तितथाशान्तिंलासयन्त्यपिचापरे ॥
नाटकान्यपरेप्राहुर्हास्यानिविविधानिच ॥ ४ ॥ सतैर्महात्माभरतःसखिभिःप्रियवादिभिः ॥ गोष्ठीहास्यानिकु
र्वद्भिर्नप्राहृष्यतराघवः ॥ ५ ॥ तमब्रवीत्प्रियसखोभरतंसखिभिर्वृतम् ॥ सुहृद्भिःपर्युपासीनःकिंसखेनानुमोद
से ॥ ६ ॥ एवंब्रुवाणंसुहृदंभरतःप्रत्युवाचह ॥ शृणुत्वंयन्निमित्तंमेदैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥ स्वप्नेपितरमद्राक्षं
मलिनंमुक्तमूर्द्धजम् ॥ पतन्तमद्रिशिखरात्कलुषेगोमयह्रद ॥८॥ प्लवमानश्चमेदृष्टःसतस्मिन्गोमयह्रदे ॥ पिब
न्नञ्जलिनातैलंहसन्नपिमुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥ ततस्तिलोदनंभुक्त्वापुनःपुनरधःशिराः ॥ तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवाव
गाहत ॥ १० ॥ स्वप्नेपिसागरंशुष्कंचन्द्रंचपतितंभुवि ॥ उपरुद्धांचजगतींतमसेवसमावृताम् ॥ ११ ॥ औपवा
ह्यस्यनागस्यविषाणंशकलीकृतम् ॥ सहसाचापिसंशान्तंज्वलितंजातवेदसम् ॥ अवतीर्णांचपृथिवींशुष्कांश्च
विविधान्द्रुमान् ॥ अहंपश्यामिविध्वस्तान्सधूमांश्चापिपर्वतान् ॥ १२ ॥

तमिति । प्रियसखःअन्तरङ्गसुहृत् राजाहस्सखिभ्यष्टजितिटच् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्लवमानइति । प्लवमानःमण्डूकवत् ॥ ९ ॥ ततइति । तिलमिश्रओद
नःतिलोदनः ॥ १० ॥ स्वप्नेपीति । तमसासमावृतामिव उपरुद्धांतिरोहिताम् औपवाह्यस्यराजवाह्यस्य औपवाह्योराजवाह्यइतिहलायुधः । नागस्यग
जस्य जातवेदसाअग्निना अवतीर्णामिति अवतीर्णाम्अधःपतितां पश्यामीति सर्वत्रान्वयः । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवत्प्रयोगः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

पीठइति । कृष्णाश्चपिङ्गलाश्चकृष्णपिङ्गलाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ उक्तस्वप्नदर्शनफलमाह एवमित्यादिना । इमांरात्रिम् अस्यांरात्रौ अहंमरिष्यामीतिविपरिणामःकार्यः ॥ १७ ॥ नरइति । धूमाग्रंधूमशिखा ॥ १८ ॥ एतदिति । एतन्निमित्तम् उक्तस्वप्नदर्शनहेतुना ॥ १९ ॥ नेति । भयस्थानम् भयकारणम् अथच भयमुपधारये अवशतोबिभेमि छायाकान्तिः छायात्वनातपेकान्ताविति वैजयन्ती ॥२०॥ जुगुप्सन्निति । जुगुप्सन्निव अस्मीतिशेषः । कारणंजुगुप्साकारणम् ॥२१॥ इमामिति । तामिमां दुःस्वप्नगतिंदुःस्वप्नभेदम् अवितर्कितांपूर्वमविचारिताम् अमोघामितिभावः । पूर्वचिन्ताकृ

पीठिकाष्णर्यसेचैनंनिषण्णंकृष्णवाससम् ॥ प्रहसन्तिस्मराजानंप्रमदाःकृष्णपिङ्गलाः ॥ १४ ॥ त्वरमाणश्चधर्मात्मारक्तमाल्यानुलेपनः ॥ रथेनखरयुक्तेनप्रयातोदक्षिणामुखः ॥ १५ ॥ प्रहसन्तीवराजानंप्रमदारक्तवासिनी ॥ प्रकर्षन्तीमयादृष्टाराक्षसीविकृतानना ॥ १६ ॥ एवमेतन्मयादृष्टामिमांरात्रिंभयावहाम् ॥ अहंरामोथवाराजालक्ष्मणोवामरिष्यति ॥ १७ ॥ नरोयानेनयःस्वप्नेखरयुक्तेनयातिहि ॥ अचिरात्तस्यधूमाग्रंचितायांसंप्रदृश्यते ॥ १८ ॥ एतन्निमित्तंदीनोहंतन्नवःप्रतिपूजये ॥ शुष्यतीवचमेकण्ठोनस्वस्थमिवमेमनः ॥ १९ ॥ नपश्यामिभयस्थानंभयंचैवोपधारये ॥ भ्रष्टश्चस्वरयोगोमेच्छायाचोपहतामम ॥ २० ॥ जुगुप्सन्निवचात्मानंनचपश्यामिकारणम् ॥ २१ ॥ इमांहिदुःस्वप्नगतिंनिशाम्यतामनेकरूपामवितर्कितांपुरा ॥ भयंमहत्तद्धृदयान्नयातिमेविचिन्त्यराजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

तत्वेहिवैफल्यम् अचिन्त्यदर्शनम् असंभाव्यदर्शनम् अत्रसर्गे अथस्वप्नेपुरुषंकृष्णंकृष्णदन्तंपश्यति खरैर्वराहैरित्यादिश्रुतिरुपबृंहिता स्वप्नश्चपूर्वचिन्तापुरस्कृतोनफलति प्रत्यूषेचफलतिसद्यः यामविलम्बात्फलविलम्बः फलंचद्रष्टुःदृष्टस्यतत्संबन्धिनोवाभविष्यतीत्यादिकमुक्तम्॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

भरतइति । असह्यपरिघंपरैरप्रधृष्यपरिघं राज्ञाकेकयराजेन राजपुत्रेणयुधाजिता अर्चिताःआनीतोपायननिरीक्षणेनसंमानिताः राज्ञःभरतस्य भरतस्यपरमप्रकृतत्वात् तमितिनिर्देशः ॥ १ ॥ २ ॥ पुरोहितइति । आत्ययिकंदुष्करम् अत्ययःकृच्छ्रम् अत्ययोतिक्रमेकृच्छ्रेमरणेदण्डदोषयोरितिवैजयन्ती त्वयाकृत्यंकर्तव्यम् अतोनिर्याहीत्यन्वयः ॥३॥ इमानीति । विशालाक्षेतिविभूषणावलोकनजनितविस्मयोत्फुल्लाक्षत्वमाह मातुलस्यचदापयेतिसमुच्चयात् प्रथमंमातामहस्यदापय अथमातुलस्यदापयेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत्रेति । अत्रवस्त्राभरणादिमहार्हवस्तुजाते नृपतेःविंशतिकोट्यः विंशतिकोटिमूल्या

भरतेब्रुवतिस्वप्नंदूतास्तेक्लान्तवाहनाः ॥ प्रविश्यासह्यपरिघंरम्यंराजगृहंपुरम् ॥ १ ॥ समागम्यतुराज्ञाचराजपुत्रेणचार्चिताः ॥ राज्ञःपादौगृहीत्वातुतमूचुर्भरतंवचः ॥ २ ॥ पुरोहितस्त्वांकुशलंप्राहसर्वेचमन्त्रिणः ॥ त्वरमाणश्चनिर्याहिकृत्यमात्ययिकंत्वया ॥ ३ ॥ इमानिचमहार्हाणिवस्त्राण्याभरणानिच ॥ प्रतिगृह्यविशालाक्षमातुलस्यचदापय ॥ ४ ॥ अत्रविंशतिकोट्यस्तुनृपतेर्मातुलस्यते ॥ दशकोट्यस्तुसंपूर्णास्तथैवचनृपात्मज ॥ ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंस्वनुरक्तःसुहृज्जने ॥ दूतानुवाचभरतःकामैःसंप्रतिपूज्यताम् ॥ ६ ॥ कच्चित्सुकुशलीराजापितादशरथोमम ॥ कच्चिच्चारोगतारामेलक्ष्मणेचमहात्मनि ॥ ७ ॥ आर्याचधर्मनिरताधर्मज्ञाधर्मदर्शिनी ॥ अरोगाचापिकौसल्यामातारामस्यधीमतः ॥ ८ ॥

निवस्त्राभरणादीनि मातुलस्यदशकोट्यः दशकोटिमूल्यानि संपूर्णाअन्यूना इत्युभयविशेषणं तथैवतदहमेव अन्यथाराजतुल्यतयाराजपुत्रदानेतस्यबहुमानएवनभवतीतिभावः ॥ ५ ॥ प्रतिगृह्येति । सुहृज्जनेमातुलादौ स्वनुरक्तः प्रदाप्येतिशेषः । कामैरभीष्टान्नपानादिभिः ॥ ६ ॥ कच्चिदिति । अरोगताआरोग्यम् आरोग्यतेति पाठेस्वार्थेष्यञ् ॥७॥आर्येति । आर्याज्येष्ठमातृत्वेनपूज्या धर्मनिरताधर्मानुष्ठानपरा धर्मज्ञा ज्ञात्वानुष्ठानमितिन्यायेनअनुष्ठानमूलज्ञानयुक्ता धर्ममेवजनेषुपश्यतीतिधर्मदर्शिनी गुणग्राहिणीनतुदोषदर्शिनीत्यर्थः अप्यरोगेत्यन्वयः । अपिःप्रश्ने धीमतइत्यनेनपुत्रकृतातिशयउच्यते ॥ ८ ॥

कच्चिदिति । सेतिधर्मज्ञात्वस्मरणाभिनयः । मध्यमेत्यनेन नतेम्बामध्यमातातेत्यत्रकैकेय्यामध्यमात्वमितरद्वयपेक्षया॥९॥आत्मकामेति । आत्मानंकामयतइतिआत्मकामा स्वप्रयोजनपरेत्यर्थः । प्रज्ञैवप्राज्ञाप्राज्ञामात्मानंमन्यतइतिप्राज्ञमानिनी मनइतिणिनिः क्यङ्मानिनोश्चेतिपुंवद्भावः चण्डीउग्रा क्रोधनाक्रोधवती मेमाता अप्यरोगा कैकेयीकिमुवाच स्वबन्धुविषयेकिमुवाचेत्यर्थः। दुःस्वप्नदर्शनदूतागमनाभ्यां कैकेय्याकिञ्चित्कृतंभवेदित्यूहितवान् भरतइतिसूचयत्यात्मकामेत्यादिभिः ॥१०॥ एवमिति । महात्मनामहाबुद्धिना एतेनायोध्यावृत्तान्तोनेनज्ञातइतिसूचितं सप्रश्रयंसविनयम् अनेन सर्वात्मनाअयोध्यावृत्तान्तगोपनंसूच्यते तदेत्यनेनाकिंचित्विलम्बोक्तौभरतोन्यथामन्येतेति झटित्युत्तरमुक्तमित्युच्यते ॥ ११ ॥ कुशलाइतिसामान्योक्तिः प्रत्येकोक्त्यासंदेहानुत्पादाय । श्रीःलक्ष्मीः पद्मापद्महस्ता अर्शआद्यच् राज्यश्रीरितिहार्दोभावः अमङ्गल्यव्यावृतिर्भरतप्रत्याय्यया ॥ १२ ॥ भरतइति । एवमुक्तोभरतः दूताःमांसंत्वरयन्तीतिमहाराजमापृच्छ इतितान्दूतानभ्यभाषतेतियोजना ॥१३॥ एवमिति । दूतैःसंचोदितोभरतःतान्दूतानेवमुक्त्वा मातामहंवाक्यमुवाच ॥ १४ ॥ राजन्निति । मेमांयदास्मरिष्यसि यदाआगन्तव्यमितिस्मरिष्यसि तदैष्यामि आगन्तव्यमितिभवत्स्मरणंयदाजानामि तदाआगमिष्यामीत्यर्थः । मेइत्यत्रअधीगर्थदयेशामितिषष्ठी ॥ १५ ॥

कच्चित्सुमित्राधर्मज्ञाजननीलक्ष्मणस्यया ॥ शत्रुघ्नस्यचवीरस्यसारोगाचापिमध्यमा ॥ ९ ॥ आत्मकामासदा
चण्डीक्रोधनाप्राज्ञमानिनी ॥ अरोगाचापिमेमाताकैकेयीकिमुवाचह ॥ १० ॥ एवमुक्तास्तुतेदूताभरतेनमहा
त्मना ॥ ऊचुस्सप्रश्रयंवाक्यमिदंतंभरतंतदा ॥ ११ ॥ कुशलास्तेनरव्याघ्रयेषांकुशलमिच्छसि॥श्रीश्चत्वांवृणु
तेपद्मायुज्यतांचापितेरथः ॥ १२ ॥ भरतश्चापितान्दूतानेवमुक्तोभ्यभाषत ॥ आपृच्छेहंमहाराजंदूताःसन्त्व
रयन्तिमाम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वातुतान्दूतान्भरतःपार्थिवात्मजः ॥ दूतैःसंचोदितोवाक्यंमातामहमुवाचह॥१४॥
राजन्पितुर्गमिष्यामिसकाशंदूतचोदितः ॥ पुनरप्यहमेष्यामियदामेत्वंस्मरिष्यसि ॥ १५ ॥

भरतेनेत्यादि । रामलक्ष्मणावित्यन्तंस्पष्टम् ॥१६॥१७॥१८॥ तस्माइति। अस्यादावित्युक्त्वेत्युपस्कार्यं तस्मैभरतायाभिसत्कृत्यददौ श्लाघापूर्वंददावित्यर्थः ॥ १९ ॥ रुक्मनिष्कसहस्रेइति । निष्काःवक्षोभूषणानि निष्कोस्त्रीहेम्निदीनारेसाष्टेकर्षशतेपले । वक्षोविभूषणेकर्षइतिवैजयन्ती ॥ धनमुक्तरूपम आदिशत् आदायगच्छतेतिभृत्यानाज्ञापयामास ॥ २० ॥ तथेति । अमासह प्राणांस्त्यजन्तीत्यमात्यास्तान् अभिप्रेतान्सहायभूतानित्यर्थः

भरतेनैवमुक्तस्तुनृपोमातामहस्तदा ॥ तमुवाचशुभंवाक्यंशिरस्याघ्रायराघवम् ॥ १६ ॥ गच्छतातानुजानेत्वां कैकेयीसुप्रजास्त्वया ॥ मातरंकुशलंब्रूयाःपितरंचपरंतप ॥ १७ ॥ पुरोहितंचकुशलंयेचान्येद्विजसत्तमाः ॥ तौचतातमहेष्वासौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥१८॥ तस्मैहस्त्युत्तमांश्चित्रान्कम्बलानजिनानिच ॥ अभिसत्कृत्यकेकेयोभरतायधनंददौ ॥ १९ ॥ रुक्मनिष्कसहस्रेद्वेषोडशाश्वशतानिच ॥ सत्कृत्यकैकयीपुत्रंकेकयोधनमादिशत् ॥ २० ॥ तथामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्चगुणान्वितान् ॥ ददावश्वपतिःक्षिप्रंभरतायानुयायिनः ॥ २१ ॥ ऐरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वैप्रियदर्शनान् ॥ खरान्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोस्मैधनंददौ ॥ २२ ॥ अन्तःपुरेतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलान्वितान् ॥ दंष्ट्रायुधान्महाकायान्शुनश्चोपायनंददौ ॥ २३ ॥ सदत्तंकेकयेन्द्रेणधनंतन्नाभ्यनन्दत ॥ भरतःकेकयीपुत्रोगमनत्वरयातदा ॥ २४ ॥ बभूवह्यस्यहृदयेचिन्तासुमहतीतदा ॥ त्वरयाचापिदूतानांस्वप्नस्यापिचदर्शनात् ॥ २५ ॥

विश्वास्यान्विश्वसनीयान् अश्वपतिःकेकयः ॥२१॥ मातामहकृतसत्कारप्रकारमुक्त्वामातुलकृतसत्कारप्रकारमाह ऐरावतानित्यादिना । ऐरावतान् इरावतपर्वतभवान् ऐन्द्रशिरान् इन्द्रशिराख्यपर्वतभवान् शीघ्रान्वेगवतः सुसंयुक्तान्परिचितान् ॥ २२ ॥ अन्तःपुरइति । मातुलइत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

सइति । स्ववेश्मव्यतिक्रम्येत्यनेनस्ववेश्मप्रवेशोर्थसिद्धः । तथाच राज्ञामातुलेनच स्वगृहएवकृतसत्कारोमातामह्यादिदर्शनार्थमन्तःपुरं गतवानितिबो
ध्यम् अथवा भरतस्यदुःस्वप्नदर्शनदुःखदूतागमनवृत्तान्तश्रवणेनकेकयमातुलौस्वगृहमेवागताविति द्रष्टव्यं सुमहच्छ्रीमान्सुमहाश्रीमान् ॥ २६ ॥ अभ्यती
त्येति । राजमार्गमितिशेषः ॥ २७ ॥ सइति । मातामहंस्वेनैवसहान्तःपुरमागतंमातुलंच तथाभूतम् ॥ २८ ॥ रथानिति । मण्डलचक्रान्वर्तुलचक्रयुक्ता
न्परःशतंशतात्परान् पङ्क्तिविंशतीत्यादिसूत्रेनिपातनादेकवचनं रथानुष्ट्रादिभिःसंयोज्य भृत्याःयान्तंभरतमन्वयुः ॥ २९ ॥ बलेनेति । महात्मामहाधै
र्योभरतः आर्यकस्यमातामहस्य बलेनगुप्तः आत्मसमैःस्वप्रभावसदृशैः अमात्यैःसहशत्रुघ्नमादाय अपेतशत्रुःनिष्कण्टकःसन् इन्द्रलोकात् सिद्धोदे

सस्ववेश्ममव्यतिक्रम्यनरनागाश्वसंवृतम् ॥ प्रपेदेसुमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ अभ्यतीत्यत
तोऽपश्यदन्तःपुरमुदारधीः ॥ ततस्तद्भरतःश्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥ समातामहमापृच्छ्यमातुलंचयुधा
जितम् ॥ रथमारुह्यभरतःशत्रुघ्नसहितोययौ ॥ २८ ॥ रथान्मण्डलचक्रांश्चयोजयित्वापरःशतम् ॥ उष्ट्रगोश्वख
रैर्भृत्याभरतंयान्तमन्वयुः ॥ २९ ॥ बलेनगुप्तोभरतोमहात्मासहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः ॥ आदायशत्रुघ्नमपे
तशत्रुर्गृहाद्ययौसिद्धइवेन्द्रलोकात् ॥ ३० ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥
सप्राङ्मुखोराजगृहादभिनिर्यायराघवः ॥ ततःसुदामांद्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्यतांनदीम् ॥ १ ॥ ह्लादिनींदूर
पारांचप्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम् ॥ शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ २ ॥

वजातिरिवगृहाद्ययौ ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥
सप्राङ्मुखइत्यादि । अत्रदूताऋजुदुर्गमार्गेणत्वरितं गिरिव्रजमागताः।भरतस्तुचतुरङ्गबलयुक्ततयावक्रमपिमहामार्गमाश्रित्ययययौ अतोनदीपर्वतादिभेद
कीर्त्तनमितिबोध्यं सुदामांसुदामाख्यां नदीम् अवेक्ष्य तांसंतीर्य दूरेपारंपरतीरंयस्यास्तांदूरपारां विशालामित्यर्थः ह्लादिनींह्लादिन्याख्यांनदीं संतीर्य श
तद्रूंशतद्र्वाख्यां प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणींपश्चिमाभिमुखप्रवाहतरङ्गयुक्तांचनदीमतरत् ॥ १ ॥ २ ॥

एलाधानेनदींतीर्त्वाप्राप्यचापरपर्पटान् ॥ शिलामाकुर्वतींतीर्त्वाआग्नेयंशल्यकर्त्तनम् ॥ ३ ॥
सत्यसंधःशुचिःश्रीमान्प्रेक्षमाणःशिलावहाम् ॥ अत्ययात्समहाशैलान्वनंचैत्ररथंप्रति ॥ ४ ॥
सरस्वतींचगङ्गांचयुग्मेनप्रत्यपद्यत ॥ उत्तरंवीरमत्स्यानांभारुण्डंप्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥
वेगिनींचकुलिङ्गाख्यांह्लादिनींपर्वतावृताम् ॥ यमुनांप्राप्यसंतीर्णोबलमाश्वासयत्तदा ॥ ६ ॥

एलाधानइति । एलानामेलकानाम् आधानमुत्पत्तिस्थानं तद्वत्त्वादेलाधानाख्येनगरे नदींपूर्वोक्तांज्ञतद्रूं तीर्त्वेत्यनुवादः । अपरपर्पटान्पर्पटानामदूरभवो ग्रामःपर्पटाः पर्पटा ओषधिविशेषाः अदूरभवश्चेतिप्राप्तस्याणो वरणादिभ्यश्चेतिलुप् लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचनता पूर्वपर्पटाःअपरपर्पटाश्चेतिग्रामद्वयमस्ति तत्रापरपर्पटान्विश्रान्त्यर्थंप्राप्य शिलामाकुर्वतींशिलामासमन्तात्कुर्वतीं शिलाकर्षणस्वभावाम् अतएवशिलावहामित्यन्वर्थसंज्ञांनदीं तीर्त्वातस्याआग्नेय्यांदिशिभवमाग्नेयं शल्यंहृदयशल्यं दुःखंकर्त्तयतिछेदयतीतिशल्यकर्त्तनंनामनगरं प्रेक्षमाणःसन् अत्ययात् सत्यसंधःशुचिरित्याभ्यांतत्रत्यजनेभ्यइति वारणंप्रतिज्ञाय तथैवकृतवानित्युच्यते। पाठभेदः भीतिवारणंप्रतिज्ञाय। चैत्ररथंचैत्ररथतुल्यत्वात्तदाख्यंवनंप्रति उद्दिश्य महाशैलानत्ययात् तद्दर्शनकुतूहलेनमहापर्वतानत्यगादित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सरस्वतीमिति । सरस्वतींतदाख्यांनदीं गङ्गांगङ्गाख्यांकांचिन्नदींपश्चिमसमुद्रगामिनींगङ्गास्रोतोभेदंवा युग्मेनसंगमेन प्रत्यपद्यतययौ यद्वा युग्मेनद्वन्द्वतयापार्श्वद्वयेप्रवहन्तीमितिशेषः। वीरमत्स्यानांवीरमत्स्याख्यदेशानाम् उत्तरंभारुण्डंभारुण्डाख्यंवनं प्राविशत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सरस्वतीमिति । गङ्गां सुचुक्षुश्चैवसीताचसिन्धुश्चैवमहानदी । तिस्रस्त्वेतादिशंजग्मुःप्रतीचींचशुभोदकाइति ॥ बालकाण्डोक्तप्रकारेणगङ्गाशब्देन गङ्गाभेदः सिन्धुरुच्यते यमुनातरणानन्तरं भागीरथीतरणस्यवक्ष्यमाणत्वात् । युग्मेनसंगमेन प्रतिपद्य वीरमत्स्यानामुत्तरप्रदेशान् भारुण्डवनंच प्राविशादितिसंबन्धः । उत्तरंवीरमत्स्यानामितिपाठे उत्तरमित्येतत् भारुण्डवनस्यविशेषणम् ॥ ५ ॥ वेगिनीमिति । वेगिनींवेगयुक्तां ह्लादिनींसंतोषकारिणीं पर्वतैरावृतां कुलिङ्गाख्यांनदींयमुनांप्राप्य संतीर्णःयमुनासमीपेसन्तीर्णंइत्यर्थः । अन्यत्रातिवेगत्वादन्यत्रपर्वतावृतत्वाच्चेतिभावः । आतपखिन्नंबलंमध्याह्नेआश्वासयत् ॥ ६ ॥

आश्वासनप्रकारमाह शीतीकृत्येति । तत्रकुलिङ्गायमुनासंभेदे दूरगमनेनक्लान्तान्वाजिनः कंचित्कालंछायास्वाश्वास्यतेषांगात्राणि शीतीकृत्यआर्द्रपृष्ठानिकृत्वा स्वयंस्नात्वाउदकंचपीत्वा उत्तरत्रगन्तव्यदेशस्यनिर्जलदेशत्वात्तत्रपानार्थमुदकमादायचप्रायात् ॥ ७ ॥ राजपुत्रइति । राजपुत्रत्वेन भद्रःमङ्गलाचारयुक्तः अनभीक्ष्णोपसेवितम् । अत्यन्तंजनैरनुपसेवितंमहारण्यत्वादप्रहतामित्यर्थः । महारण्यंदुर्गमंवनं भद्रेणभद्रगजरूपेणयानेन अरण्यसंचारनिपुणोभद्रजातीयः मारुतःखमिवात्ययात् अतिवेगेनातिक्रान्तवान् भूमौहिमारुतःपर्वतादिनामन्दीभवति ॥ ८ ॥ भागीरथीमिति । अंशुधानेनगरे दुष्प्रतरांभागीरथीं विश्रुतेतरणस्थलत्वेनप्रसिद्धे प्राग्वटेपुरे उपायात्आगच्छत् तत्तरणार्थमितिशेषः ॥ ९ ॥ सइति ।

शीतीकृत्यतुगात्राणिक्लान्तानाश्वास्यवाजिनः ॥ तत्रस्नात्वाचपीत्वाचप्रायादादायचोदकम् ॥ ७ ॥
राजपुत्रोमहारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् ॥ भद्रोभद्रेणयानेनमारुतःखमिवात्ययात् ॥ ८ ॥ भागीरथींदु
ष्प्रतरामंशुधानेमहानदीम् ॥ उपायाद्राघवस्तूर्णंप्राग्वटेविश्रुतेपुरे ॥ ९ ॥ सगङ्गांप्राग्वटेतीर्त्वासमायात्
कुटिकोष्ठिकाम् ॥ सबलस्तांसतीर्त्वाथसमायाद्धर्मवर्द्धनम् ॥ १० ॥ तोरणंदक्षिणार्द्धेनजम्बूप्रस्थमुपाग
मत् ॥ वरूथंचययौरम्यंग्रामंदशरथात्मजः ॥ ११ ॥ तत्ररम्येवनेवासंकृत्वासौप्राङ्मुखोययौ ॥ उद्या
नमुज्जिहानायाःप्रियकायत्रपादपाः ॥ १२ ॥ सालांस्तुप्रियकान्प्राप्यशीघ्रानास्थायवाजिनः ॥ अ
नुज्ञाप्याथभरतोवाहिनींत्वरितोययौ ॥ १३ ॥

सबलःसभरतः प्राग्वटेतत्समीपे गङ्गांतीर्त्वा कुटिकोष्ठिकांनदीं समायात् । सःतांतीर्त्वा धर्मवर्द्धनंग्रामंसमायात्प्राप ॥ १० ॥ तोरणमिति । तोरणंदक्षिणार्द्धेन तोरणग्रामस्यदक्षिणभागेनजम्बूप्रस्थंग्रामम्उपागमत् ततोवरूथाख्यंग्रामंययौ ॥ ११ ॥ तत्रेति । तत्रतत्समीपे रम्येवने वासंरात्रिवासं कृत्वा प्रभातेप्राङ्मुखःसन्उज्जिहानायाःनगर्याः उद्यानंययौ यत्रउद्याने प्रियकाःबन्धूकाःकदम्बावासन्ति ॥१२॥ सालानिति । सालान्वृक्षान् अनोकहः कुटःसालइत्यमरः । पूर्वोक्तवनस्थान्प्रियकवृक्षान् प्राप्यशीघ्रान्वाजिनःआस्थायरथेबद्ध्वा वाहिनीमनुज्ञाप्यत्वरितोययौ उज्जिहानायाः परंस्वदेशत्वान्निर्भयंमन्दमागम्यतामितिसेनामनुज्ञाप्य स्वयंत्वरितोययौ ॥ १३ ॥

वासमिति । सर्वतीर्थेग्रामे वासम्एकरात्रिवासं कृत्वा । पाठभेदः सर्वतीर्थेसर्वतीर्थाख्येग्रामे उत्तानिकाम् उन्नतजलत्वेनतदाख्याम् अन्याःनदीःस्वल्पजलाः
पार्वतीयैःपर्वतदेशोत्पन्नैः स्तुरंगमैःरथाश्वैः तीर्त्वेत्यनुषङ्गः हस्तिपृष्ठवदुन्नतत्वात्हस्तिपृष्ठकाख्यंग्राममासाद्य कुटिकांनदीमत्यवर्त्तत हस्तिपृष्ठकसमी
पेकुटिकामतरदित्यर्थः । लौहित्येलोहितमृत्त्वाल्लौहित्यनाम्निनगरे कपीवतींबहुकपिवत्त्वात्तन्नाम्नींनदीम् अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः ॥ १४ ॥ १५ ॥
एकसालइति । एकसालेएकसालादूरभवत्वादेकसालाख्येग्रामे स्थाणुमतींसंततजलप्रवाहेनस्थाणुभूतवृक्षत्वात् स्थाणुमतींनामनदीं निम्नप्रदेशत्वा
त्विनताख्येनगरे बहुजलवत्त्वेनगोमत्याख्यांनदींचततार भरतःसुपरिश्रान्तवाहनःसन् कलिङ्गनगरसमीपस्थंसालवनंसर्जकवनंप्राप्यविश्रमार्थंगत्वा त

वासंकृत्वासर्वतीर्थेतीर्त्वाचोत्तानिकांनदीम् ॥ अन्यानदीश्चविविधाःपार्वतीयैस्तुरङ्गमैः ॥ १४ ॥ हस्तिपृ
ष्ठकमासाद्यकुटिकामत्यवर्त्तत ॥ ततारचनरव्याघ्रोलौहित्येसकपीवतीम् ॥ १५ ॥ एकसालेस्थाणुमतीं
विनतेगोमतींनदीम् ॥ कलिङ्गनगरेचापिप्राप्यसालवनंतदा ॥ भरतःक्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः ॥
॥ १६ ॥ वनंचसमतीत्याशुशर्वर्य्यामरुणोदये ॥ अयोध्यांमनुनाराज्ञानिर्मितांसंददर्शह ॥ १७ ॥ तांपु
रींपुरुषव्याघ्रस्सप्तरात्रोषितःपथि ॥ अयोध्यामग्रतोदृष्ट्वासारथिंवाक्यमब्रवीत् ॥१८॥ एषानातिप्रतीता
मेपुण्योद्यानायशस्विनी ॥ अयोध्यादृश्यतेदूरात्सारथेपाण्डुमृत्तिका ॥ १९॥ यज्वभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणै
र्वेदपारगैः ॥ भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णाराजर्षिपरिपालिता ॥ २० ॥

स्तदास्वल्पकालएवागच्छत् ॥ १६ ॥ वनमिति । सालवनंचशर्वर्य्यामाशुसमतीत्य अरुणोदयेऽयोध्यांसंददर्श ॥ १७॥ तामिति । पथिसप्तरात्रो
षितः अष्टमदिवसेत्वरातिशयेनरात्रावपिगत्वा अरुणोदयसमयअयोध्यांददर्श दृष्ट्वासारथिमब्रवीच्च ॥ १८ ॥ एषेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । पाण्डु
मृत्तिकागोमयानुलेपनाद्याचरणाभावाच्छ्वेतमृत्तिका एषायोध्यानातिप्रतीतामेदृश्यतेनातिसंतुष्टादृश्यते सुप्सुपेतिसमासः प्रतीतोहृषितेख्यातेज्ञा
तेप्रत्ययितेबुधइतिवैजयन्ती । यज्वभिःविधिनेष्टवद्भिः गुणसंपन्नैःशमदमादिगुणसमृद्धैः भूयिष्ठंभृशम् ऋद्धैः धनिकैः ॥ १९ ॥ २० ॥

अयोध्यायामिति । श्रूयतइतिवर्त्तमाननिर्देशस्स्मृतौवर्त्तमानवद्भानात् नरविशिष्टानार्य्यौनरनार्य्यस्ताासाम् ॥ २१ ॥ उद्यानानीतिसार्द्धश्लोकमेकंवा
क्यम् । उद्यानानिसायाह्नेगतेत्वितिशेषः । रात्रौक्रीडित्वाउपरतैःप्रातर्विप्रधावद्भिःगृहंप्रतिगच्छद्भिः नरैःअन्यदापूर्वं प्रकाशन्ते अद्यत्वाहतानीति ॥२२॥
प्रकारान्तरमस्याह अरण्येति ॥२३॥ नहीति । यानैःशिबिकादिभिः निर्यान्तःनगरान्निर्गच्छन्तः अभियान्तःप्रविशन्तः॥२४॥ उद्यानानीति। मत्तानिफल
पल्लवमकरन्दास्वादेनमत्तशुककोकिलभ्रमरादियुक्तत्वान्मत्तानि प्रमुदितानिआलवालकरणदोहदसेचनादिनाकन्दलितानि रतिसंयोगेषुरत्यर्थसंयोगे

अयोध्यायांपुराशब्दःश्रूयतेतुमुलोमहान् ॥ समन्तान्नरनारीणांतमद्यनश्रृणोम्यहम् ॥२१॥ उद्यानानिहि
सायाह्नेक्रीडित्वोपरतैर्नरैः॥ समन्ताद्विप्रधावद्भिःप्रकाशन्तेममान्यदा ॥ तान्यद्यानुरुदन्तीवपरित्यक्तानि
कामिभिः ॥ २२ ॥ अरण्यभूतेवपुरीसारथेप्रतिभातिमे ॥ २३ ॥ नह्यत्रयानैर्दृश्यन्तेनगजैर्नचवाजिभिः ॥
निर्यान्तोवाभियान्तोवानरमुख्यायथापुरम्॥२४॥उद्यानानिपुराभान्तिमत्तप्रमुदितानिच॥ जनानांरतिसं
योगेष्वत्यन्तगुणवन्तिच ॥२५॥ तान्येतान्यद्यपश्यामिनिरानन्दानिसर्वशः ॥ स्रस्तपर्णैरनुपथंविक्रोश
द्भिरिवद्रुमैः ॥ २६ ॥ नाद्यापिश्रूयतेशब्दोमत्तानांमृगपक्षिणाम् ॥ संरक्तांमधुरांवाणींकलंव्याहरतांबहु ॥
॥ २७ ॥ चन्दनागरुसंपृक्तोधूपसंमूर्छितोऽतुलः ॥ प्रवातिपवनःश्रीमान्किंनुनाद्ययथापुरम् ॥ २८ ॥

षु अत्यन्तगुणवन्तिविविधकुसुमलतागृहदीर्घिकाक्रीडापर्वतादिगुणयुक्तानि । अद्यत्वाहतानीति द्रुमैरुपलक्षितानिपश्यामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥
नेति । अद्यापिसूर्य्योदयेपि मत्तानांस्वस्वाभीष्टफलभोजनेनमत्तानाम् अतएव संरक्तांरागयुक्ताम् मधुरांरमणीयाम् वाणींकलंयथाभवतितथाव्या
हरतां मृगपक्षिणाम्क्रीडामृगशुकसारिकाप्रभृतीनाम् शब्दोनश्रूयते ॥ २७ ॥ चन्दनागरुसंपृक्तइति । चन्दनागरुसंपृक्तःचन्दनागरुगन्धसंपृक्तः
धूपसंमूर्च्छितःधूपव्याप्तः श्रीमान्रमणीयः ॥ २८ ॥

भेरीमृदङ्गवीणानामिति। कोणसंघट्टितःभेरीमृदङ्गवीणावादनसाधनभूतदण्डहस्ततलाङ्गुल्याद्याहतिजनितः सदाअदीनगतिरितिपदच्छेदः पुराअदीनग
तिशब्दःअद्यपुनःकिमर्थं विरतःउपरतः ॥२९॥ अनिष्टानीति। अनिष्टानिअनिष्टसूचकानि पापानिक्रूराणि पापंस्यात्क्रूरपाप्मनोरितिवैजयन्ती। अमनो
ज्ञानिदर्शनमात्रेणदुःखकराणि निमित्तानिअशुभसूचकानिशिवावाशितादीनि ॥३०॥ सर्वथेति। संमोहेसंमोहकारणे ॥ ३१ ॥ विषण्णइति। विषण्णः
दुःखितः श्रान्तहृदयःकलुषितमनस्कः लुलितेन्द्रियःक्षुभितबाह्येन्द्रियः ॥ ३२ ॥ द्वारेणेति। वैजयन्तेनवैजयन्ताख्येन द्वारेणनगरपश्चिमद्वारेण अत्ररे
इतिगायत्र्यक्षरम् पञ्चसहस्राणिश्लोकानांगतानि ॥ ३३ ॥ सत्विति। अनेकाग्रहृदयःव्याकुलमनाः प्रत्यर्च्यसोपचारंनिवर्त्य ॥ ३४ ॥ किमिति।

भेरीमृदङ्गवीणानांकोणसंघट्टितःपुनः ॥ किमद्यशब्दोविरतःसदाऽदीनगतिःपुरा ॥ २९ ॥ अनिष्टानिचपापा
निपश्यामिविविधानिच ॥ निमित्तान्यमनोज्ञानितेनसीदतिमेमनः ॥ ३० ॥ सर्वथाकुशलंसूतदुर्लभंममबन्धुषु ॥
तथाह्यसतिसंमोहेहृदयंसीदतीवमे ॥३१॥ विषण्णःश्रान्तहृदयस्त्रस्तस्सलुलितेन्द्रियः ॥ भरतःप्रविवेशाशुपुरीमि
क्ष्वाकुपालिताम् ॥३२॥ द्वारेणवैजयन्तेनप्राविशच्छ्रान्तवाहनः ॥ द्वास्थैरुत्थायविजयंपृष्टस्तैःसहितोययौ ॥३३॥
सत्वनेकाग्रहृदयोद्वास्थंप्रत्यर्च्यतंजनम् ॥ सूतमश्वपतेःक्लान्तमब्रवीत्तत्रराघवः ॥३४॥ किमहंत्वरयानीतःकारणे
नविनानघ ॥ अशुभाशङ्किहृदयंशीलंचपततीवमे ॥ ३५ ॥ श्रुतानोयादृशाःपूर्वंनृपतीनांविनाशने ॥ आकारां
स्तानहंसर्वानिहपश्यामिसारथे ॥ ३६ ॥ संमार्जनविहीनानिपरुषाण्युपलक्षये ॥ असंयतकवाटानिश्रीविही
नानिसर्वशः ॥ ३७ ॥ बलिकर्मविहीनानिधूपसंमोदनेनच ॥ अनाशितकुटुम्बानिप्रभाहीनजनानिच ॥ अल
क्ष्मीकानिपश्यामिकुटुम्बिभवनान्यहम् ॥ ३८ ॥

कारणेनविनाआह्वानकारणोक्तिंविना त्वरयानीतःद्रुतंवसिष्ठेनानीतः
अनघेतिचिन्तासमर्थतोक्तिः ॥ ३५ ॥ श्रुताइति। नःअस्माभिः आकारान्वक्ष्यमाणान्तान्तादृशान् इहनगरे ॥ ३६ ॥ आकारानेवदर्शयति संमार्ज
नविहीनानीत्यादिना। संमार्जनविहीनानिकानिचित्कुटुम्बिभवनानीतिशेषः ॥ ३७ ॥ बलिकर्मविहीनानीति। धूपसंमोदनेनधूमपरिमलेन विही
नानीत्यनुकर्षः अनाशितकुटुम्बानिअभोजितकुटुम्बानि ण्यन्तप्रयोगः भोजयितॄणामपिदुःखाक्रान्ततयापाकयत्नाभावात् ॥ ३८ ॥

अपेतमाल्यशोभानीति । अपेतामाल्यशोभा द्वारिबद्धपुष्पदामशोभायेभ्यस्तानि शून्यानिपूजकपरिचारकादिरहितानि ॥ ३९ ॥ देवतार्चाइति ।
देवतार्चाःदेवपूजाः प्रविद्धाःलुप्ताः अर्चापूजाप्रतिमयोरितिवैजयन्ती । यज्ञगोष्ठ्यःयज्ञसभाः तथाविधाःप्रविद्धाइत्यर्थः । पण्यानिक्रयपुष्पाणि ॥ ४० ॥
दृश्यन्तइति । ध्यानसंविग्नहृदयाःध्यानासक्तहृदयाः नष्टव्यापारयन्त्रिताःनष्टक्रयविक्रयादिव्यापाराः यन्त्रिताःनिरुद्धाश्च यन्त्रिसंकोचइतिधातुः
॥ ४१ ॥ देवायतनचैत्येष्वित्यादि । स्त्रीपुंसेति निपातनात्समासान्तोच्प्रत्ययः समुदायसमुदायिनोर्भेदविवक्षयाजनविशेषणत्वम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अपेतमाल्यशोभान्यप्यसंमृष्टाजिराणिच ॥ देवागाराणिशून्यानिनचाभान्तियथापुरम् ॥ ३९ ॥ देवतार्चाःप्र
विद्धाश्चयज्ञगोष्ठ्यस्तथाविधाः ॥ माल्यापणेषुराजन्तेनाद्यपण्यानिवातथा ॥ ४० ॥ दृश्यन्तेवणिजोप्यद्यनयथा
पूर्वमत्रवै ॥ ध्यानसंविग्नहृदयानष्टव्यापारयन्त्रिताः ॥ ४१ ॥ देवायतनचैत्येषुदीनाःपक्षिगणास्तथा ॥ मलिनं
चाश्रुपूर्णाक्षंदीनंध्यानपरंकृशम् ॥ ४२ ॥ सस्त्रीपुंसंचपश्यामिजनमुत्कण्ठितंपुरे ॥४३॥ इत्येवमुक्त्वाभरतःसू
तंतंदीनमानसः ॥ तान्यरिष्टान्ययोध्यायांप्रेक्ष्यराजगृहंययौ ॥ ४४ ॥ तांशून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यांरजोरुणद्वा
रकपाटयन्त्राम् ॥ दृष्ट्वापुरीमिन्द्रपुरप्रकाशांदुःखेनसंपूर्णतरोबभूव ॥ ४५ ॥ बहूनिपश्यन्मनसोऽप्रियाणिया
न्यन्यदानाऽस्यपुरेबभूवुः ॥ अवाक्शिरादीनमनानहृष्टःपितुर्महात्माप्रविवेशवेश्म ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमदयो
ध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

इतीति । तान्यरिष्टानिप्रेक्ष्यतंसूतमित्येवमुक्त्वेत्यन्वयः ॥ ४४ ॥ तामिति । शून्याःजनरहिताः शृङ्गाटकवेश्मरथ्याःचतुष्पथगृहवीथयोयस्याम् रजोरुण
द्वारकपाटयन्त्रां रजोभिःअरुणानिमलिनानि द्वारस्थकपाटानांयन्त्राणि दारुबन्धादीनियस्याम् संमार्जनाद्यभावादितिभावः ॥ ४५ ॥ बहूनीति । अन्य
दापूर्वकाले अस्यभरतस्ययानिअप्रियाणिनबभूवुः तानिमनसोप्रियाणिपश्यन्सन् अवाक्शिराअवनतशिराः नहृष्टःअहृष्टः महात्मामहाधैर्यः ॥ ४६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ छ ॥

अपश्यन्नित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अद्येति । कतिचिदितिप्रश्ने पृथङ्निपातोवा च्युतस्यनिर्गतस्य आर्यकःमातामहः अपिःप्रश्ने ॥ ५ ॥ आर्य
कइति । आर्यकःसुकुशलीकिमितिशेषः प्रवासात्इतोनिर्गमादारभ्य अपिसुखमित्यनुषक्तापिनाऽन्वयः । एतत्सर्वमेवक्तुमर्हसीतियोजना ॥ ६ ॥ ७ ॥
अद्येति । अद्यरात्रिःअस्मादह्नःपूर्वरात्रिःसप्तमी अतःसप्तरात्रोषितःपथीत्यनेन नविरोधः ॥ ८ ॥ यदिति । राजामातामहः धनंप्रागुक्ताश्वादि यद्ददौतत्प

अपश्यंस्तुततस्तत्रापितरंपितुरालये ॥ जगामभरतोद्रष्टुंमातरंमातुरालये ॥ १ ॥ अनुप्राप्तंतुतंदृष्ट्वाकैकेयीप्रो
षितंसुतम् ॥ उत्पपाततदाहृष्टात्यक्त्वासौवर्णमासनम् ॥ २ ॥ सप्रविश्यैवधर्मात्मास्वगृहंश्रीविवर्जितम् ॥ भर
तःप्रतिजग्राहजनन्याश्चरणौशुभौ ॥ ३ ॥ सातंमूर्द्धन्युपाघ्रायपरिष्वज्ययशस्विनम् ॥ अङ्केभरतमारोप्यप्रष्टुंस
मुपचक्रमे ॥ ४ ॥ अद्यतेकतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अपिनाध्वश्रमःशीघ्रंरथेनापततस्तव ॥ ५ ॥
आर्यकस्तेसुकुशलीयुधाजिन्मातुलस्तव ॥ प्रवासाच्चसुखंपुत्रसर्वमेवक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एवंपृष्टस्तुकैकेय्याप्रियंपा
र्थिवनन्दनः ॥ आचष्टभरतःसर्वंमात्रेराजीवलोचनः ॥ ७ ॥ अद्यमेसप्तमीरात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः ॥ अम्बा
याःकुशलीतातोयुधाजिन्मातुलश्चमे ॥ ८ ॥ यन्मेधनंचरत्नंचददौराजापरंतपः ॥ परिश्रान्तंपथ्यभवत्ततोहंपू
र्वमागतः ॥ ९ ॥ राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोहमागतः ॥ यदहंप्रष्टुमिच्छामितदम्बावक्तुमर्हति ॥ १० ॥ शून्यो
यंशयनीयस्तेपर्यङ्कोहेमभूषितः ॥ नचायमिक्ष्वाकुजनःप्रहृष्टःप्रतिभातिमा ॥ ११ ॥ राजाभवतिभूयिष्ठमि
हाम्बायानिवेशने ॥ तमहंनाद्यपश्यामिद्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥ पितुर्ग्रहीष्येचरणौतंममाख्याहिपृच्छ
तः ॥ आहोस्विदम्बज्येष्ठायाःकौसल्यायानिवेशने ॥ १३ ॥

रिश्रान्तंपरिश्रान्तवाहनम् अतएवपथ्यभवत् ॥ ९ ॥ १० ॥ शून्यइति । शून्यःपितृशून्यः शयनीयःशयनार्हः इक्ष्वाकुजनःदशरथजनः ॥ ११ ॥ राजेति ।
भवतीत्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं भूयिष्ठंप्राचुर्येण ॥ १२ ॥ पितुरिति । कौसल्यायानिवेशने भवतिकिमित्यनुषञ्जनीयम् ॥ १३ ॥

तमिति । अजानन्तंराजवृत्तान्तमजानन्तं प्रियवत्प्रियमिव प्रजानन्तीअप्रियमुवाचेत्यन्वयः । तत्रहेतुःराज्यलोभेनमोहितेति ॥१४॥ अस्यदुःखमनुत्पादयन्तीमृदूक्त्यामरणमाह येति । यायजूकःइज्याशीलः इज्याशीलोयायजूकइतिहलायुधः ॥१५॥१६॥ १७॥ ततइति । शोकेनसंवीतःशोकेनावृतः मरणदुःखितःमरणश्रवणेनसंजातदुःखः भ्रान्ताअनवस्थिता आकुलिताखिन्नाचेतनायस्यसः भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८॥ विलापमेवाह एतदित्यादिना ।

तंप्रत्युवाचकैकेयीप्रियवद्घोरमाप्रियम् ॥ अजानन्तंप्रजानन्तीराज्यलोभेनमोहिता ॥ १४ ॥ यागतिःसर्वभूतानांतांगतिंतेपितागतः ॥ राजामहात्मातेजस्वीयायजूकःसतांगतिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंधर्माभिजनवाञ्छुचिः ॥ पपातसहसाभूमौपितृशोकबलार्दितः ॥ १६ ॥ हाहतोस्मीतिकृपणांदीनांवाचमुदीरयन् ॥ निपपातमहाबाहुर्बाहूविक्षिप्यवीर्यवान् ॥ १७ ॥ ततःशोकेनसंवीतःपितुर्मरणदुःखितः ॥ विललापमहातेजाभ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥ एतत्सुरुचिरंभातिपितुर्मेशयनंपुरा ॥ शशिनेवामलंरात्रौगगनंतोयदात्यये ॥ १९ ॥ तदिदंनविभात्यद्यविहीनंतेनधीमता ॥ व्योमेवशशिनाहीनमप्शुष्कइवसागरः ॥ २० ॥ बाष्पमुत्सृज्यकण्ठेनस्वार्त्तःपरमपीडितः ॥ प्रच्छाद्यवदनंश्रीमद्वस्त्रेणजयतांवरः ॥ २१ ॥ तमार्त्तंदेवसंकाशंसमीक्ष्यपतितंभुवि ॥ निकृत्तमिवसालस्यस्कन्धंपरशुनावने ॥ २२ ॥ मत्तमातङ्गसंकाशंचन्द्रार्कसदृशंभुवः ॥ उत्थापयित्वाशोकार्तंवचनंचेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥

॥ १९ ॥ तदिति । अप्शुष्कःशुष्कापः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः। उच्छुष्कइतिपाठान्तरम् ॥ २० ॥ बाष्पमिति । कण्ठेनकण्ठस्वरेणस्वार्त्तःसुतरामार्त्तः अभवदितिशेषः । परमपीडितःमानसव्यथायुक्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति। राजन्निति भरतशोकनिवर्त्तनार्थमित्युक्तवती सदसिसंमताः सभ्याइत्यर्थः दानयज्ञौअधिक्रियेतेअनयेतिदानयज्ञाधिकारा तत्रहेतुःशीलेति शीलंसद्वृत्तं श्रुतिवचोवेदवाक्यं तेअनुगच्छतीतितदनुगातदनुसारिणीबुद्धिःअध्यवसायः अर्कस्यप्रभामन्दिरइवसूर्यप्रभायथास्वस्थानेनिश्चलाभवति तथातेबुद्धिर्निश्चलाभातीत्यर्थः । मन्दरइतिपाठेअर्कस्यप्रभामन्दरइवेत्युक्तिरत्युन्नतमन्दरपर्वतेअर्कप्रभायाःपर्वतान्तरापेक्षयाचिरकालावस्थानात् । पा

उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेराजन्नत्रमहायशः ॥ त्वद्विधानहिशोचन्तिसन्तःसदसिसंमताः ॥ २४ ॥ दानयज्ञाधिकारा
हिशीलश्रुतिवचोनुगा ॥ बुद्धिस्तेबुद्धिसंपन्नप्रभेवार्कस्यमन्दिरे ॥ २५ ॥ सरुदित्वाचिरंकालंभूमौविपरिवृत्य
च ॥ जननींप्रत्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृतः ॥ २६ ॥ अभिषेक्ष्यतिरामंनुराजायज्ञंनुयक्ष्यते ॥ इत्यहंकृतसंक
ल्पोहृष्टोयात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥ तदिदंह्यन्यथाभूतंव्यवदीर्णमनोमम ॥ पितरंयोनपश्यामिनित्यंप्रियहिते
रतम् ॥ २८ ॥ अम्बकेनात्यगाद्राजाव्याधिनामय्यनागते॥धन्यारामादयःसर्वेयैःपितासंस्कृतःस्वयम् ॥ २९ ॥
ननूनंमांमहाराजःप्राप्तंजानातिकीर्त्तिमान् ॥ उपजिघ्रेद्धिमांमूर्ध्नितातःसन्नम्यसत्वरम् ॥ ३० ॥ क्वसपाणिःसु
खस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ येनमांरजसाध्वस्तमभीक्ष्णंपरिमार्जति ॥ ३१ ॥ योमेभ्रातापिताबन्धुर्यस्य
दासोस्मिधीमतः ॥ तस्यमांशीघ्रमाख्याहिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥ पिताहिभवतिज्येष्ठोधर्ममार्यस्यजा
नतः ॥ तस्यपादौग्रहीष्यामिसहीदानींगतिर्मम ॥ ३३ ॥ धर्मविद्धर्मनित्यश्चसत्यसन्धोदृढव्रतः॥ आर्यःकिम
ब्रवीद्राजापितामेसत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥

ठभेदः मन्दरइतिपाठे मन्दरशिखरेस्थितस्यार्कस्यप्रभेवाधिकप्रकाशवतीत्यर्थः । उत्तरायणेहिमन्दरगतस्यसूर्यस्यप्रभाधिकंप्रकाशतइतिप्रसिद्धम् ॥ ॥२४॥ २५ ॥२६॥ अभिषेक्ष्यतीति । यज्ञंयक्ष्यतइतियज्ञंकरिष्यतइत्यर्थः । यात्रामयासिषंयात्रामकार्षमित्यर्थः॥२७॥ तदिति । व्यवदीर्णभिन्नम् ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ क्वेति । परिमार्जतिपरिमार्ष्टि माम् आगतमितिशेषः क्वसपाणिः गतइतिशेषः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

पश्चिमंसाधुसंदेशमिच्छामिश्रोतुमात्मनः ॥ इतिपृष्टायथातत्त्वंकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामेतिराजाविलपन्हासीतेलक्ष्मणेतिच ॥ समहात्मापरंलोकंगतोगतिमतांवरः ॥ ३६ ॥ इमांतुपश्चिमांवाचंव्याजहारपितातव ॥ कालधर्मपरिक्षिप्तःपाशैरिवमहागजः ॥ ३७ ॥ सिद्धार्थास्तेनरारामममागतंसीतयासह ॥ लक्ष्मणंचमहाबाहुंद्रक्ष्यन्तिपुनरागतम् ॥ ३८ ॥ तच्छ्रुत्वाविषसादैवद्वितीयाप्रियशंसनात् ॥ विषण्णवदनोभूत्वाभूयःपप्रच्छमातरम् ॥ ३९ ॥ क्वचेदानींसधर्मात्माकौसल्यानन्दवर्द्धनः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासीतयाचसमंगतः ॥ ४० ॥ तथापृष्टायथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ मातास्ययुगपद्वाक्यंविप्रियंप्रियशङ्कया ॥ ४१ ॥ सहिराजसुतःपुत्रचीरवासामहावनम् ॥ दण्डकान्सहवैदेह्यालक्ष्मणानुचरोगतः ॥ ४२ ॥

पश्चिममिति । आत्मनःसंदेशंमद्विषयसंदेशम् ॥ ३५ ॥ एवं पृष्टवन्तंभरतंप्रतित्वांराजानस्मृतवान्‌किंतुराममेवस्मरन्‌स्वर्गमगादितिपितृविषयस्नेहनिवर्त्तनाभिप्रायेणोत्तरमाह रामेत्यादिना ॥ ३६ ॥ इमामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सिद्धार्थाःकृतार्थाः पुनरागतंद्रक्ष्यन्तीतिइमांवाचंव्याजहारेतिसंबन्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तदिति । द्वितीयाप्रियशंसनात् राजमरणापेक्षयारामस्यदेशान्तरगमनरूपाप्रियस्यद्वितीयत्वम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तथेति । यथातथमितिसम्यक्पाठः यथाचायमितिपाठेअयंवृत्तान्तः यथातथाख्यातुमित्यन्वयः विप्रियंरामविवासनप्रतिपादकं प्रियशङ्कयाएतच्छ्रवणेनभरतस्याप्रियंभविष्यतीतिवितर्केण शङ्कावितर्कभययोरितिवैजयन्ती । युगपत्‌राजमरणकथनसमकालमेव यद्वा युगपदाख्यातुमुपचक्रमइत्युपक्रमस्य वक्ष्यमाणपरत्वात् याचितस्तेपिताराज्यंरामस्यचविवासनमिति वक्ष्यमाणवाक्यार्थाभिप्रायेणयौगपद्यम् ॥४१॥ सहीति । दण्डकान्महावनमिति वेदाःप्रमाणमितिवन्निर्देशः ॥ ४२ ॥

तदिति । चारित्रशङ्कयाचारित्रंकिमभूदितिशङ्कया वंशस्यमहात्म्यात् असदाचारवैमुख्यपूर्वकसदाचारनिरतत्वंवंशस्यमाहात्म्यम् ॥ ४३ ॥ कच्चि
दिति । ब्राह्मणधनमित्यत्राविभक्तिकोनिर्देशः कस्यचिद्ब्राह्मणस्येत्यर्थः यद्वा कस्यचित् कस्माच्चिद्धेतोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ कच्चिदिति । भ्रूणः श्रुता
ध्ययनसंपन्नः अनूचानोगुणैर्युक्तोव्रतस्वाध्यायवाञ्छुचिः। भ्रूणइत्युच्यतेसद्भिस्त्वेषयोविजितेन्द्रियः॥ इतिस्मृतेः ॥४५॥ अथेति । यथातथंयथावृत्तं निपा
तनात्साधुः स्त्रीस्वभावेनचापलेनेत्यर्थः व्याहर्तुमुपचक्रमे वक्तुंव्यवसितवतीत्यर्थः। अथास्येतिश्लोकोमुनेःखेदाभिनयः एवमितिश्लोकःक्रमिकइतिकेचित्

तच्छ्रुत्वाभरतस्त्रस्तोभ्रातुश्चारित्रशङ्कया ॥ स्वस्यवंशस्यमाहात्म्यात्प्रष्टुंसमुपचक्रमे ॥ ४३ ॥ कच्चिन्नब्राह्मणध
नंहृतंरामेणकस्याचित् ॥ कच्चिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः ॥ ४४ ॥ कच्चिन्नपरदारान्वाराजपुत्रोभिम
न्यते ॥ कस्मात्सदण्डकारण्येभ्रूणहेवविवासितः ॥ ४५ ॥ अथास्यचपलामातातत्स्वकर्मयथातथम् ॥ ते
नैवस्त्रीस्वभावेनव्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ एवमुक्तातुकैकेयीभरतेनमहात्मना ॥ उवाचवचनंहृष्टामूढापण्डि
तमानिनी ॥ ४७ ॥ नब्राह्मणधनंकिञ्चिद्धृतंरामेणकस्याचित् ॥ कच्चिन्नाढ्योदरिद्रोवातेनापापोविहिंसितः ॥ न
रामःपरदारांश्चचक्षुर्भ्यामपिपश्यति ॥ ४८॥ मयातुपुत्रश्रुत्वैवरामस्यैवाभिषेचनम् ॥ याचितस्तेपिताराज्यंराम
स्यचविवासनम् ॥ ४९ ॥ सस्ववृत्तिंसमास्थायपितातेतत्तथाकरोत् ॥ रामश्चसहसौमित्रिःप्रेषितःसीतयासह
॥ ५० ॥ तमपश्यन्प्रियंपुत्रंमहीपालोमहायशाः ॥ पुत्रशोकपरिद्यूनःपञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५१ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ भ्रूणहेव विवासित इत्येतच्छ्लोकानन्तरम् एवमुक्तेतिश्लोकश्चेत् सुसंगतंभवति । मध्ये अथास्योति श्लोकोवर्तते स्थितस्यगति
श्चिन्तनीयेति न्यायेनास्य व्याख्या क्रियते । व्याहर्तुमुपचक्रमे वक्तुं व्यवसितवतीत्यर्थः॥ ४६ ॥ एवमिति । अयंश्लोकःपूर्वानुवादार्थः ॥४७॥ नब्राह्मणे
त्यादि । रामःपरदारान्चक्षुर्भ्यामपिनपश्यति एवंसति नस्पृशतीत्यत्रकिंवक्तव्यमितिभावः ॥ ४८ ॥ मयेति । तेराज्यंरामस्यविवासनंचपिताया
चितःपूर्वदत्तवरद्वयेविषयत्वेनयाचितइत्यर्थः ॥ ४९ ॥ सइति । स्ववृत्तिंस्वप्रतिज्ञारूपांवृत्तिम् ॥ ५० ॥ तमिति । पुत्रशोकपरिद्यूनःपुत्रशो
केनपरिद्यूनःततः विलपन्नित्यर्थोवा दिवोविजिगीषायामितिनिष्ठानत्वम् ॥ ५१ ॥

त्वयेति । धर्मज्ञराजनीतिज्ञ ॥ ५२ ॥ माशोकमिति । अनामयंनिरुपद्रवम् ॥ ५३ ॥ तदिति । संकाल्यसंस्कृत्य ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥

श्रुत्वेत्यादि । वृत्तम् अतीतं मृतमितियावत् ॥ १ ॥ किंन्विति । कार्यंप्रयोजनम् हतस्यभाग्यहीनस्य ॥२ ॥ दुःखइति । दुःखेदुःखकरणात्व्रणक्षाराधा

त्वयात्विदानींधर्मज्ञराजत्वमवलम्ब्यताम् ॥ त्वत्कृतेहिमयासर्वमिदमेवंविधंकृतम् ॥ ५२ ॥ माशोकंमाचसन्तापंधैर्यमाश्रयपुत्रक ॥ त्वदधीनाहिनगरीराज्यंचैतदनामयम् ॥ ५३ ॥ तत्पुत्रशीघ्रंविधिनाविधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैःसहितोद्विजेन्द्रैः ॥ संकाल्यराजानमदीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥५४॥ इति श्री अ० द्विसप्ततितमःसर्गः ७२

श्रुत्वातुपितरंवृत्तंभ्रातरौचविवासितौ ॥ भरतोदुःखसंतप्तइदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ किंनुकार्यंहतस्येहममराज्येनशोचतः ॥ विहीनस्याथपित्राचभ्रात्रापितृसमेनच ॥ २ ॥ दुःखेमेदुःखमकरोर्व्रणेक्षारमिवादधाः ॥ राजानंप्रेतभावस्थंकृत्वारामंचतापसम् ॥ ३ ॥ कुलस्यत्वमभावायकालरात्रिरिवागता ॥ अङ्गारमुपगूह्यस्मपितामेनावबुद्धवान् ॥४॥ मृत्युमापादितोराजात्वयामेपापदर्शिनि ॥ सुखंपरिहृतंमोहात्कुलेस्मिन्कुलपांसिनि ॥ ॥ ५ ॥ त्वांप्राप्यहिपितामेद्यसत्यसंधोमहायशाः ॥ तीव्रदुःखाभिसंतप्तोवृत्तोदशरथोनृपः ॥ ६ ॥ विनाशितोमहाराजःपितामेधर्मवत्सलः ॥ कस्मात्प्रव्राजितोरामःकस्मादेववनंगतः ॥ ७ ॥ कौसल्याचसुमित्राचपुत्रशोकाभिपीडिते ॥ दुष्करंयदिजीवेतांप्राप्यत्वांजननींमम ॥ ८ ॥

नसाहश्यम् ॥ ३ ॥ कुलस्येति । कालरात्रिःप्रलयकालोत्थितसर्वसंहारशक्तिः उपगूह्यआलिङ्ग्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विनाशितइति । महाराजःकस्माद्विनाशितः रामःकस्मात्प्रव्राजितइतिसंबन्धः त्वयासर्वंनिष्फलमेवकृतमितिभावः ॥ ७ ॥ कौसल्येति । यदिजीवेतांतदादुष्करंजीवेतामितिसंबन्धः ॥८॥

ननुत्विति । आर्यःज्येष्ठः वृत्तिंशुश्रूषाम् वर्त्तंतेकरोतीत्यर्थः मातरिवर्त्ततेमातरिशुश्रूषते ॥ ९ ॥ तथेति । दीर्घदर्शिनीदूरकालभाव्यनर्थदर्शिनी दूरानर्थं
स्यसंदर्शीदीर्घदृष्टिःप्रकीर्त्तितइति ॥ १० ॥ तस्याइति । तस्याःतादृशधर्मयुक्तायाः ॥ ११ ॥ अपापदर्शनमिति । किंनुपश्यसिकारणम् किंफलं
पश्यसीत्यर्थः फलंहिप्रयोजकतयाकारणम् नकिमपीत्यर्थः ॥१२॥ लुब्धायाइति । अहंराघवंप्रति यथायादृशप्रकारयुक्तः तथा लुब्धायास्तेलुब्धयात्वया
नविदितइतिमन्ये । अविदितत्वेहेतुमाह तथाहीति राज्यार्थममराज्यार्थम् महानयमनर्थस्त्वयाआनीतोहिआनीतःखलुसंपादितःखलु ॥ १३ ॥ राघवंप्र
त्यहंयादृशइत्युक्तंविवृणोति अहमिति । अपश्यन्हिअपश्यन्नेव हिहेताववधारणइत्यमरः । केनशक्तिप्रभावेनशक्त्यतिशयेन भ्रातृसंपत्तिरेवममशक्त्य

ननुत्वार्योपिधर्मात्मात्वयिवृत्तिमनुत्तमाम् ॥ वर्त्ततेगुरुवृत्तिज्ञोयथामातरिवर्त्तते ॥ ९ ॥ तथाज्येष्ठाहिमेमाताकौ
सल्यादीर्घदर्शिनी ॥ त्वयिधर्मंसमास्थायभगिन्यामिववर्त्तते ॥ १० ॥ तस्याःपुत्रंकृतात्मानंचीरवल्कलवाससम् ॥
प्रस्थाप्यवनवासायकथंपापेनशोचसि ॥ ११ ॥ अपापदर्शनंशूरंकृतात्मानंयशस्विनम् ॥ प्रव्राज्यचीरवसनंकिं
नुपश्यसिकारणम् ॥ १२ ॥ लुब्धायाविदितोमन्येनतेहंराघवंप्रति ॥ तथाह्यनर्थोराज्यार्थेत्वयानीतोमहानयम् ॥
॥ १३ ॥ अहंहिपुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ ॥ केनशक्तिप्रभावेनराज्यंरक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥ तंहिनित्यंमहा
राजोबलवन्तंमहाबलः ॥ अपाश्रितोभूद्धर्मात्मामेरुर्मेरुवनंयथा ॥ १५ ॥ सोहंकथमिमंभारंमहाधुर्यसमुद्धृतम् ॥
दम्योधुरमिवासाद्यवहेयंकेनचौजसा ॥ १६ ॥

तिशयइतिभावः ॥ १४ ॥ नकेवलंममैवरामापेक्षापितुरपीत्याह तमिति । मेरुर्मेरुवनंयथा मेरुजनितमेरुवनस्यतद्रक्षकत्वंपरैराक्रमितुमशक्यत्वंसपा
दनेन ॥ १५ ॥ केनशक्तिप्रभावेनेत्युक्तमर्थंसदृष्टान्तमाह सइति । अहंबालः इमंप्रबुद्धपितृधृतम् भारंराज्यभारम् महाधुर्योमहाबलीवर्दःधुरं
वहतीतिधुर्य्यः धुरोयड्ढकाविितियत्प्रत्ययः तेनसमुद्धृतंधुरंभारं पुंस्त्वमार्षं दम्यःतरुणवत्सइव तर्णकःस्मर्यंतेवत्सोदम्योवत्सतरश्चसइति हलायुधः । दम्य
वत्सतरौसमावित्यमरश्च । केनौजसाकेनावष्टम्भेन ओजोवष्टम्भबलयोरितिवैजयन्ती । कथंकेनप्रकारेण वहेयम् ॥ १६ ॥

अथवेति । योगैःसामदानाद्युपायैः योगःसन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः । बुद्धिबलेनग्रहणधारणाद्यष्टाङ्गयुक्तबुद्धिबलेनवा मेशक्तिर्भवेत् राजपुत्र
त्वेनसंभावितत्वात् तथापिपुत्रगर्द्धिनींपुत्रप्रयोजनाभिलाषवतीं त्वांसकामांनकरिष्यामि गर्हिताभिलाषत्वादितिभावः ॥ १७ ॥ नेति । रामस्यत्वयि
मातृवत्मातरीव सदा अपेक्षाभक्तिपूर्वकेक्षणं यदिनस्यात्तदानींपापनिश्चयांत्वांत्यक्तुंमे विकाङ्क्षाकाङ्क्षाराहित्यं नजायेत काङ्क्षाजायेतैव रामस्यत्वयिमा
तृवत्प्रतिपत्तिसद्भावात् त्वांत्यक्तुंनेच्छामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ उत्पन्नेति । नःपूर्वेषांपूर्वैः विगर्हिताइयंबुद्धिः ज्येष्ठेविद्यमानेकनिष्ठस्यराज्यप्रार्थनाविषयाबु
द्धिःतवकथमुत्पन्ना ॥१९॥ अस्मिन्निति । पूर्वेषामितिनिर्द्धारणेषष्ठी अपरेकनिष्ठाभ्रातरः तस्मिन्समाहिताःप्रवर्त्तन्ते पितृवत्तच्चित्तानुवर्त्तनेसावधानाजी

अथवामेभवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेनवा ॥ सकामांनकरिष्यामित्वामहंपुत्रगर्द्धिनीम् ॥ १७ ॥ नमेविका
ङ्क्षाजायेतत्यक्तुंत्वांपापनिश्चयाम् ॥ यदिरामस्यनापेक्षात्वयिस्यान्मातृवत्सदा ॥ १८ ॥ उत्पन्नातु
कथंबुद्धिस्तवेयंपापदर्शिनि ॥ साधुचारित्रविभ्रष्टेपूर्वेषांनोविगर्हिता ॥ १९ ॥ अस्मिन्कुलेहिपूर्वेषांज्ये
ष्ठोराज्येभिषिच्यते ॥ अपरेभ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्त्तन्तेसमाहिताः ॥ २० ॥ नहिमन्येनृशंसेत्वंराजधर्ममवे
क्षसे ॥ गतिंवानविजानासिराजवृत्तस्यशाश्वतीम् ॥ २१ ॥ सततंराजवृत्तेहिज्येष्ठोराज्येभिषिच्यते ॥
राज्ञामेतत्समंतत्स्यादिक्ष्वाकूणांविशेषतः ॥ २२ ॥

वन्तीत्यर्थः । तथाहमनुः ज्येष्ठएवतुगृह्णीयात्पित्र्यंधनमशेषतः । शेषास्तमनुजीवेयुर्यथैवपितरंतथेति ॥२०॥ नेति । राजधर्मंराज्ञांविहितंधर्मं नावेक्षसे
नाद्रियसे अथवा राजवृत्तस्यराजसमाचारस्य गतिंप्रकारंवा नजानासीतिमन्ये ॥ २१ ॥ नकेवलमस्माकमेवायंधर्मःकिन्तुसर्वेषामपीत्याह
सततमिति । राजवृत्ते विचार्यमाणइतिशेषः । एतद्राज्ञांसर्वेषांसमम् इक्ष्वाकूणांतु तत्ज्येष्ठाभिषेचनं विशेषतःस्यात् अस्खलिताचारत्वा
दितिभावः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेषांधर्मैकरक्षाणांकुलचारित्रशोभिनाम् ॥ अत्रचारित्रशौण्डिर्यंत्वांप्राप्यविनिवर्त्तितम् ॥ २३ ॥ तवापिसुमहाभागाजनेन्द्राःकुलपूर्वगाः ॥ बुद्धेर्मोहःकथमयंसंभूतस्त्वयिगर्हितः ॥ २४ ॥ नतुकामंकरिष्यामितवाहंपापनिश्चये ॥ त्वयाव्यसनमारब्धंजीवितान्तकरंमम ॥ २५ ॥ एषत्विदानीमेवाहमप्रियार्थंतवानघम् ॥ निवर्त्तयिष्यामिवनाद्भ्रातरंस्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥ निवर्त्तयित्वारामंचतस्याहंदीप्ततेजसः ॥ दासभूतोभविष्यामिसुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २७ ॥ इत्येवमुक्त्वाभरतोमहात्माप्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम् ॥ शोकातुरश्चापिननादभूयःसिंहोयथापर्वतगह्वरस्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

॥ छ ॥

तेषामिति । धर्मेण एकारक्षायेषांतेतथा कुलचारित्रशोभिनांकुलक्रमागतचरित्रशोभिनां चरित्रंचरितंशीलंचारित्रंचरः मंमतमितिहलायुधः । चारित्रशौण्डिर्यंचरित्रगर्विततत्वं चरित्रजनितसमुन्नतत्वमितियावत् त्वांप्राप्यविनिवर्त्तितं त्वत्संबन्धान्निवृत्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वकुलचारित्रक्रममभिधायमातृकुलाचारक्रममप्याह तवेति । जनेन्द्राःराजानः कुलपूर्वगाःकुलपूर्वाः कुलज्येष्ठाःतान्गच्छन्तीतिकुलपूर्वगाः ज्येष्ठाभिषेचनशीलाइत्यर्थः सुमहाभागाःसुचरित्राः ॥ २४ ॥ फलितमाह नत्वित्यादिना ॥२५॥ नकेवलमिष्टाकरणम् अनिष्टमपितवकरोमीत्याह एषइति । एषइत्यविलम्बोक्तिः तवमद्व्याजेनराज्यंभोक्तुकामायाः ॥२६॥ नकेवलंनिवर्त्तनं दासश्चतस्यस्यामित्याह निवर्तयित्वेति । दासभूतःछत्रचामरादिधारणेनकिंकरवृत्तिर्भविष्यामि इदंचनत्वयिकोपात् किन्तुस्वरूपेणेत्याशयेनाह सुस्थितेनेति सुप्रतिष्ठितेनान्तःकरणेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतीति । तुदन्व्यथयन् पर्वतगह्वरस्थःपर्वतगुहास्थः गुहास्थत्वेसंतोषातिशयात्सिंहस्यनादातिशयइत्यभिप्रायेणविशेषणमिदम् ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

एवंसामान्यतोमृदुतयानिन्दित्वापुनस्तदपराधस्मरणेनप्रवृद्धरोषः क्रूरंनिन्दाति तामित्यादिना। तथामृदुतया ॥ १ ॥ राज्यादिति। भ्रंशस्व भ्रष्टाभव त्वन्मातृवत्त्वमपिवनंप्रविशेत्यर्थः मामृतंरुदतीभव प्राणहानिकरकार्यकरणान्मांमृतंमत्वारोदनंकुर्वित्यर्थः यद्वा मृतंभर्त्तारमुद्दिश्यरुदतीचमाभव पतिभार्याभावस्यगतत्वादितिभावः ॥ २ ॥ किमिति। तेकिंन्वदूषयत्तवसंबन्धिकिंनुगुणचारित्रादिकमदूषयत् तुल्यंयुगपत् ॥३॥ भ्रूणहत्यामिति। भ्रूणहत्यांभ्रूणहत्यातुल्यपापं सलोकतांसमानलोकत्वम् ॥ ४ ॥ यदिति। घोरेणकर्मणाघोरेणव्यवसायेन ईदृशंरामविवासनभर्तृमरणरूपं यत्पापंकृतं ते

तांतथागर्हयित्वातुमातरंभरतस्तदा ॥ रोषेणमहताविष्टःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥ राज्याद्भ्रंशस्वकैकेयिनृशंसेदुष्टचारिणि ॥ परित्यक्ताचधर्मेणमामृतंरुदतीभव ॥ २ ॥ किंनुतेदूषयद्राजारामोवाभृशधार्मिकः ॥ ययोर्मृत्युर्विवासश्चत्वत्कृतेतुल्यमागतौ ॥ ३ ॥ भ्रूणहत्यामसिप्राप्ताकुलस्यास्यविनाशनात् ॥ कैकेयिनरकंगच्छमाचभर्तुःसलोकताम् ॥ ४ ॥ यत्त्वयाहीदृशंपापंकृतंघोरेणकर्मणा ॥ सर्वलोकप्रियंहित्वाममाप्यापादितंभयम् ॥ ५ ॥ त्वत्कृतेमेपितावृत्तोरामश्चारण्यमाश्रितः ॥ अयशोजीवलोकेचत्वयाहंप्रतिपादितः ॥ ६ ॥ मातृरूपेममामित्रेनृशंसेराज्यकामुके ॥ नतेहमभिभाष्योस्मिदुर्वृत्तेपतिघातिनि ॥ ७ ॥ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्यामममातरः ॥ दुःखेनमहताविष्टास्त्वांप्राप्यकुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥

नसर्वलोकप्रियंरामंत्यक्त्वास्थितस्यममापिभयमापादितं त्वत्कृतंपापंममापिभयमजनयत् नतुराज्यमितिभावः ॥ ५ ॥ त्वत्कृतइति। अयशःमातृमुखेनज्येष्ठंविवास्यराजानंनाशितवानित्येवंविधं प्रतिपादितःप्रापितः ॥ ६ ॥ मातृरूपइति। राज्यकामुकइतिअमैथुनेच्छातोनङीप् नतेहमभिभाष्यइतिकृत्यानांकर्तरिवेतिषष्ठी मत्संभाषणंत्वयानकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कौसल्येति। याश्चान्याइत्यत्र ताइत्यध्याहारः ॥ ८ ॥

नेति । नत्वमश्वपतेःकन्या तत्कुलोचितकन्यानभवसीत्यर्थः धर्मराजस्यधर्मप्रधानराजस्यतत्रकेकयराजे । उक्तेर्थेहेतुमाह यदित्यादिना ॥ ९ ॥१०॥ यत्प्रधानेति । यत्प्रधानंयस्याःसायत्प्रधानायत्पापकर्मप्रधानासित्वं तत्पापंतत्कर्मजनितंपापं पित्राविनाकृतेभ्रातृभ्यांपरित्यक्तेमयि संक्रान्तामितिशेषः संक्रान्तकार्यविशेषणद्वयेनदर्शितम् अप्रियेइतिसंबुद्धिः ॥ ११ ॥ कौसल्यामिति । वियुक्तांगुणवत्पुत्रवियुक्तां कृत्वानिरयगामिनि त्वंकंलोकंप्राप्स्यसे निरयंविनाकंलोकंप्राप्स्यसइत्यर्थः । कंलोकंकंनरकं निरयगामिनीतिसिद्धवत्कारात् किमितिक्षेपोक्त्यापूर्वसृष्टाअपर्याप्ताइत्युच्यते विशेषणद्वयं संबोधनम् ॥ १२ ॥ किमिति । बन्धुसंश्रयंबन्धूनामाश्रयभूतं कौसल्यायाआत्मसंभवमित्यत्रकौसल्यायात्मसंभवमित्यार्षःसंधिः । यद्वा पृषोदरादित्वेनआकारलोपः गूढोत्मानप्रकाशतइतिवत् तेनसम्यक्संधिः नियतंकिंनावबुध्यसे प्राकृतवत्बन्धुविघातकमवगतासीतिभावः ॥ १३ ॥ औरसपु

नत्वमश्वपतेःकन्याधर्मराजस्यधीमतः ॥ राक्षसीतत्रजातासिकुलप्रध्वंसिनीपितुः ॥ ९ ॥ यत्त्वयाधार्मिकोरा
मोनित्यंसत्यपरायणः ॥ वनंप्रस्थापितोदुःखात्पिताचत्रिदिवंगतः ॥ १० ॥ यत्प्रधानासितत्पापंमयिपित्रावि
नाकृते ॥ भ्रातृभ्यांचपरित्यक्तेसर्वलोकस्यचाप्रिये ॥ ११ ॥ कौसल्यांधर्मसंयुक्तांवियुक्तांपापनिश्चये ॥ कृत्वा
कंप्राप्स्यसेत्वद्यलोकंनिरयगामिनि ॥ १२ ॥ किंनावबुध्यसेक्रूरेनियतंबन्धुसंश्रयम् ॥ ज्येष्ठंपितृसमंरामंकौ
सल्यायात्मसंभवम् ॥१३॥ अङ्गप्रत्यङ्गजःपुत्रोहृदयाच्चापिजायते ॥ तस्मात्प्रियतमोमातुःप्रियत्वान्नतुबान्धवः १४

त्रविश्लेषोमातुरसह्यइतिदर्शयितुमङ्गादङ्गादितिश्रुत्यर्थंहृदिनिधायाह अङ्गेति । अङ्गानिमुखकण्ठवक्षःकुक्षिहस्तपादाः प्रत्यङ्गानिनेत्रनासाङ्गुल्यादीनि तज्जःतत्तेजोजः अङ्गादङ्गात्संभवासिहृदयादधिजायसे । आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतावपिवीप्सयाङ्गप्रत्यङ्गग्रहः अङ्गप्रत्यङ्गजत्वंचसर्वाङ्गतेजःसंभूतत्वं यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतमितिश्रुतेः । स्त्रियास्तुशोणितमेवरेतः हृदयात्हृदयपुण्डरीकात् प्रत्यगात्मस्थानाच्चजायते तस्मात्पुत्रोमातुःप्रियतमोभवति बान्धवोभ्रात्रादिः नप्रियतमःकिन्तुप्रियएव एवमतिशयप्रियत्वात्पुत्रस्यतद्वियोगादिदुःखंदुःसहमितिभावः सुरभिर्बन्धुमात्रेदुःखितवती किंपुनःपुत्रेकौसल्येतिसूचयति नतुबान्धवइति ॥ १४ ॥

पुत्रशोकोमातुर्दुःसहइत्यत्रेतिहासंप्रमाणयति अन्यदेत्यादिना । अन्यदापूर्वंकाले किलेत्यैतिह्येतथावदन्तिकिलेत्यर्थः धर्मज्ञाकर्षणकालधर्मज्ञा सुरभिः कामधेनुः सुरसंमतादेवपूजिता वहमानौ हलमितिशेषः विगतचेतसौमूर्छितावित्यर्थः पुत्रौसाक्षात्पुत्रौ किञ्चिन्निमित्तवशात्भूमिंगतौ यद्वा पुत्रौस्ववंश्यत्वेनपुत्रव्यपदेश्यौ॥१५॥ताविति ।अर्द्धदिवसेदिवसस्यार्धेमध्याह्नइत्यर्थः अर्द्धदिवसमितिपाठे कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइतिद्वितीया सर्वथाएकदेशिसमासः मध्याह्नपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अधस्तादिति । सुरराज्ञःसुरराजस्य समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टजभावः॥ १७ ॥ इन्द्रोपीति । इन्द्रोपिस्वगात्रेपुण्यगन्धिनंरम्यगन्धम् अश्रुनिपातम्अश्रुपातं दृष्ट्वातांसुरभिं भूयसींश्रेष्ठाम् अमन्यत ॥१८॥ निरीक्षमाणइति। निरीक्षमाणःउपरिनिरीक्षमाणः ॥

अन्यदाकिलधर्मज्ञासुरभिःसुरसंमता ॥ वहमानौददर्शोऽर्व्यांपुत्रौविगतचेतसौ ॥ १५ ॥ तावदर्द्धदिवसेश्रान्तौपुत्रौदृष्ट्वामहीतले ॥ रुरोदपुत्रशोकेनबाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ १६ ॥ अधस्ताद्व्रजतस्तस्याःसुरराज्ञोमहात्मनः॥ बिन्दवःपतितागात्रेसूक्ष्माःसुरभिगन्धिनः ॥ १७ ॥ इन्द्रोप्यश्रुनिपातंतंस्वगात्रेपुण्यगन्धिनम् ॥ सुरभिंमन्यतेदृष्ट्वाभूयसींतांसुरेश्वरः ॥ १८ ॥ निरीक्षमाणःशक्रस्तांददर्शसुरभिंस्थिताम् ॥ आकाशेविष्ठितांदीनांरुदन्तींभृशदुःखिताम् ॥ १९ ॥ तांदृष्ट्वाशोकसंतप्तांवज्रपाणिर्यशस्विनीम् ॥ इन्द्रःप्राञ्जलिरुद्विग्नःसुरराजोब्रवीद्वचः ॥ २० ॥ भयंकच्चिन्नचास्मासुकुतश्चिद्विद्यतेमहत् ॥ कुतोनिमित्तःशोकस्तेब्रूहिसर्वहितैषिणि ॥ २१ ॥ एवमुक्तासुरभिःसुरराजेनधीमता ॥ प्रत्युवाचततोधीरावाक्यंवाक्यविशारदम् ॥ २२ ॥ शान्तंपापंनवःकिञ्चित्कुतश्चिदमराधिप ॥ अहंतुमग्नौशोचामिस्वपुत्रौविषमेस्थितौ ॥ २३ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ भयमिति । अस्मासुसुरेषुमध्ये कुतश्चिदपिभूतात्महद्भयंनविद्यतेकच्चित्प्रायशः त्वदश्रुमोचनस्यभयसूचकत्वादितिभावः कुतोनिमित्तइत्यत्र आद्यादित्वात्प्रथमान्तविहिततसिकस्यकुतःशब्दस्य निमित्तशब्देनसमानाधिकरणेनबहुव्रीहिः किंनिमित्तकइत्यर्थः यद्वा सार्वविभक्तिकस्तसिरित्यनुशासनात्अत्रप्रथमार्थेस्तसिल्प्रत्ययः॥ २१ ॥ २२ ॥ शान्तमिति । शान्तंपापंप्रतिहतममङ्गलमित्यादिकमनुचितप्रसङ्गश्रवणदोषनिवर्त्तकवचनविशेषः वःयुष्माकंमध्ये कुतश्चिदपिपुरुषात्किंचिद्भयंनास्ति किंतुमग्नौदुःखमग्नौ विषमेसंकटेस्थितौस्वपुत्रौप्रतिशोचामि ॥ २३ ॥

एताविति । एतौदृष्ट्वेतिश्लोकस्यपूर्वश्लोकस्योतरार्द्धेनान्वयः ॥ २४ ॥ पुत्रंविशेषयति ममेति । यौदृष्ट्वाअहंपरितप्ये तौममकायात्प्रसूतौप्रसूतत्वंपरम्परया तस्मात्पुत्रसमःप्रियोनास्तीतियोजना ॥ २५ ॥ कविराह यस्याइति । मन्यतेअमन्यत ॥ २६ ॥ भरतवचनं सदेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । अप्रतिमंनिस्तुलं वृत्तंचरित्रं यस्यास्तस्याः श्रीमत्याःसमृद्धिमत्याः गुणनित्यायाःनित्यगुणायाः यस्याःसुरभेः स्वभावपरिवेषयास्वभावेनस्त्रीपुंस्वभावेन मैथुनेन परिवेषआवृत्तिर्यस्यास्तादृश्या लोकधारणकाम्ययालोकधारणेच्छया पुत्रसहस्राणिसन्ति सन्तानपरम्परया बहवः पुत्राःसन्तीत्यर्थः । सापि

एतौदृष्ट्वाकृशौदीनौसूर्यरश्मिप्रतापितौ ॥ अर्द्यमानौबलीवर्दौकर्षकेणसुराधिप ॥ २४ ॥ ममकायात्प्रसूतौहिदुःखितौभारपीडितौ ॥ यौदृष्ट्वापरितप्येहंनास्तिपुत्रसमःप्रियः ॥ २५ ॥ यस्याःपुत्रसहस्रैस्तुकृत्स्नंव्याप्तमिदंजगत् ॥ तान्दृष्ट्वारुदतींशक्रोनसुतान्मन्यतेपरम् ॥ २६ ॥ सदाप्रतिमवृत्तायालोकधारणकाम्यया ॥ श्रीमत्यागुणनित्यायाःस्वभावपरिवेषया ॥ २७ ॥ यस्याःपुत्रसहस्राणिसापिशोचतिकामधुक् ॥ किंपुनर्याविनारामंकौसल्यावर्त्तयिष्यति ॥ २८ ॥ एकपुत्राचसाध्वीचविवत्सेयंत्वयाकृता ॥ तस्मात्त्वंसततंदुःखंप्रेत्यचेहचलप्स्यसे ॥ २९ ॥ अहंह्यपचितिंभ्रातुःपितुश्चसकलामिमाम् ॥ वर्द्धनंयशसश्चापिकरिष्यामिनसंशयः ॥ ३० ॥ आनाययित्वातनयंकौसल्यायामहाबलम् ॥ स्वयमेवप्रवेक्ष्यामिवनंमुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥ नह्यहंपापसंकल्पेपापेपापंत्वयाकृतम् ॥ शक्तोधारयितुंपौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥

कामधुक्कामधेनुःयथेष्टसृष्टिक्षमा शोचतिअशोचत् । याराममेकंविनावर्त्तयिष्यतिसाहिशोचतीतिकिंपुनः ॥ २७ ॥ २८ ॥ एकपुत्रेत्यादि । विवत्सा पुत्रविरहिता तस्मात्विवत्सात्वकरणात् लप्स्यसेतत्फलत्वेन ॥ २९ ॥ अहमिति । अपचितिंपूजां पूजानमस्यापचितिरित्यमरः । भ्रातुरपचितिं राज्यप्रदानरूपां पितुरिमांसकलामपचितिम् और्द्ध्वदैहिकात्मिकाम् ॥ ३० ॥ भ्रातुरपचितिमाह आनाययित्वेत्यादिना ॥ ३१ ॥ नहीति । पापंरामविवासनरूपं धारयितुंसोढुम् अश्रुकण्ठैःगद्गदकण्ठैः ॥ ३२ ॥

अस्यपापस्यमरणान्तिकप्रायश्चित्तंविनानिवर्त्तकान्तरंनास्तीत्यभिप्रायेणाह सेति । साबुद्धिपूर्वकमहापापकारिणी कण्ठेरज्जुंबधान बध्वाम्रियस्वेत्यर्थः परायणंगतिः ॥ ३३ ॥ अहमिति । विप्रवासितकल्मषःअपनीतकिल्बिषः ॥ ३४ ॥ इतीति । इतिसंक्रुद्धः पन्नगइवनिःश्वसन् आरण्येअरण्यगर्तै तोमराङ्कुशचोदितःतोमरैरङ्कुशैश्चविद्धोनागइवभुविपपात भरतइतिशेषः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रइति । शचीपतेः केतुःइन्द्रध्वजः उत्सवक्षयेउत्सवान्ते ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥

सात्वमग्निंप्रविशवास्वयंवादण्डकान्विश ॥ रज्जुंबधानवाकण्ठेनहितेन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥ अहमप्यवनिं
प्राप्तेरामेसत्यपराक्रमे ॥ कृतकृत्योभविष्यामिविप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥ इतिनागइवारण्येतोमराङ्कुशचो
दितः ॥ पपातभुविसंक्रुद्धोनिःश्वसन्निवपन्नगः ॥ ३५ ॥ संरक्तनेत्रःशिथिलाम्बरस्तथाविधूतसर्वाभरणःपरंत
पः ॥ बभूवभूमौपतितोनृपात्मजःशचीपतेःकेतुरिवोत्सवक्षये ॥ ३६ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुः
सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ❀ ॥ ॥

दीर्घकालात्समुत्थायसंज्ञांलब्ध्वाचवीर्यवान् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यांदीनामुद्वीक्ष्यमातरम् ॥ सोमात्यमध्येभर
तोजननीमभ्यकुत्सयत् ॥ १ ॥ राज्यंनकामयेजातुमन्त्रयेनापिमातरम् ॥ अभिषेकंनजानामियोभूद्राज्ञासमी
क्षितः ॥ विप्रकृष्टेह्यहंदेशेशत्रुघ्नसहितोवसम् ॥ २ ॥

दीर्घकालादिति । दीनांप्रतिहतेच्छत्वात् । सइति । अमात्यमध्येसुमन्त्रादिमध्ये अनेनभरतागमनंश्रुत्वासुमन्त्रादयः। इतःपूर्वमागताइतिगम्यते अभ्यकुत्सयत्मन्त्रिणांज्ञापनायपुनरप्यनिन्ददित्यर्थः ॥ १ ॥ कैकेय्याकृतंस्वेष्टंनेतिमन्त्रिभ्योज्ञापयति राज्यमिति । जातुकदाचिदपि एतत् नकामयेनमन्त्रये इत्युभयत्रापिसंबध्यते मन्त्रयेराज्यार्थमितिशेषः मन्त्रणंविचारः नजानामि मदनुज्ञापूर्वकोयंनभवतीत्यर्थः योमदर्थोभिषेकः राज्ञासमीक्षितश्चिन्तितः अभूत् तमभिषेकंनजानामि । अज्ञानेहेतुमाह विप्रकृष्टइति ॥ २ ॥

वनवासमिति । विवासनंवेत्यत्रनजानामीत्यनुकर्षः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आगतइति । दीर्घदर्शिनमित्यनेनरामनिर्गमनंभरतोनसंमन्यत इतिकौसल्याहृदयमि
तिसूचितम् ॥ ५ ॥ एवमिति । भरतोयत्रस्थितः तत्रप्रतस्थे ॥ ६ ॥ सइति । यत्रकौसल्यायानिवेशनंस्थितं तत्रप्रतस्थे ॥ ७ ॥ ततइत्यादि । आ
र्यांज्येष्ठांमातरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ इदमिति । कथंराज्यंप्राप्तंतत्राह संप्राप्तमिति । क्रूरेणरामविवासनपूर्वकेण कर्मणावराभ्यर्थनेन ॥ १० ॥ प्रस्थाप्येति ।
तत्रप्रस्थापने कंगुणम् अतिशयंपश्यतिनकमपिगुणं रामप्रस्थापनंविनापिराज्यलाभसंभवात् ॥ ११ ॥ क्षिप्रमिति । कैकेयीमामपिप्रस्थापयितुमर्हति

वनवासंनजानामिरामस्याहंमहात्मनः ॥ विवासनंवासौमित्रेःसीतायाश्चयथाभवत् ॥ ३ ॥ तथैवक्रोशतस्तस्यभर
तस्यमहात्मनः ॥ कौसल्याशब्दमाज्ञायसुमित्रामिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आगतःक्रूरकार्यायाःकैकेय्याभरतःसुतः ॥
तमहंद्रष्टुमिच्छामिभरतंदीर्घदर्शिनम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वासुमित्रांसाविवर्णामलिनाकृशा ॥ प्रतस्थेभरतोयत्रवेपमा
नाविचेतना ॥ ६ ॥ सतुरामानुजश्चापिशत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ प्रतस्थेभरतोयत्रकौसल्यायानिवेशनम् ॥ ७ ॥ ततः
शत्रुघ्नभरतौकौसल्यांप्रेक्ष्यदुःखितौ ॥ पर्य्यष्वजेतांदुःखार्त्तांपतितांनष्टचेतनाम् ॥ रुदन्तौरुदतींदुःखात्समेत्यार्यां
मनस्विनीम् ॥ ८ ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंकौसल्याभृशदुःखिता ॥ ९ ॥ इदंतेराज्यकामस्यराज्यंप्राप्तमकण्टकम् ॥ सं
प्राप्तंबतकैकेय्याशीघ्रंक्रूरेणकर्मणा ॥ १० ॥ प्रस्थाप्यचीरवसनंपुत्रंमेवनवासिनम् ॥ कैकेयीकंगुणंतत्रपश्यतिक्रूरद
र्शिनी ॥ ११ ॥ क्षिप्रंमामपिकैकेयीप्रस्थापयितुमर्हति ॥ हिरण्यनाभोयत्रास्तेसुतोमेसुमहायशाः ॥ १२ ॥ अथ
वास्वयमेवाहंसुमित्रानुचरासुखम् ॥ अग्निहोत्रंपुरस्कृत्यप्रस्थास्येयत्रराघवः ॥ १३ ॥

सर्वस्यराज्यस्यतदायत्तत्वादितिभावः हिरण्यनाभः हिरण्यवत्स्पृहणीयनाभियुक्तः नाभिग्रहणंशरीरस्योपलक्षणम् ॥ १२ ॥ कैकेयीकृतपापानुब
न्धिनस्तवराजसंस्काराधिकारोनास्तीतिध्वनयन्त्याह अथवेति । अग्निहोत्रंराजाग्निहोत्रम् अग्निहोत्रस्यज्येष्ठभार्याधीनत्वात् दशरथेनभरतसंस्कारप्रति
षेधाच्चेतिभावः एतेनराजशरीरप्रापणमप्यर्थसिद्धम् ॥ १३ ॥

काममिति। तपस्तप्यतेतपःकरोतीत्यर्थः तपस्तपःकर्मकस्यैवेति कर्मवद्भावादात्मनेपदम् ॥ १४ ॥ तवप्रस्थापनेममकाशक्तिस्तत्राह इदमिति । ध
नधान्यसमाचितंधनधान्यसंपूर्णं तयाकैकेय्या निर्यातितंदापितं निर्यातनंवैरशुद्धौदानेन्यासार्पणेमतमितिविश्वः ॥ १५ ॥ इत्यादिबहुभिरिति। सं
भर्त्सितःपरपक्षबुद्ध्याभाषितः व्रणेसूचिनातुद्येवव्यथयित्वेव पूर्वमेवभ्रातृपितृवियोगखिन्नोपिकौसल्यावाक्यश्रवणखिन्नइत्यर्थः॥ १६ ॥ पपातेति ।
चरणौ प्रतीतिशेषः बहुधासंज्ञइत्यत्रअसंज्ञइतिपदच्छेदः ॥१७॥ एवमिति। एवंविलपमानांपूर्वोक्तप्रकारेणविलपन्तीम् ॥१८॥ आर्यइति। अजान

कामंवास्वयमेवाद्यतत्रमांनेतुमर्हसि ॥ यत्रासौपुरुषव्याघ्रःपुत्रोमेतप्यतेतपः ॥ १४ ॥ इदंहितवविस्ती
र्णंधनधान्यसमाचितम् ॥ हस्त्यश्वरथसंपूर्णंराज्यंनिर्यातितंतया ॥ १५ ॥ इत्यादिबहुभिर्वाक्यैःक्रूरैः
संभर्त्सितोनघः ॥ विव्यथेभरतस्तीव्रंव्रणेतुद्येवसूचिना ॥ १६ ॥ पपातचरणौतस्यास्तदासंभ्रान्तचेतनः॥
विलप्यबहुधासंज्ञोलब्धसंज्ञस्ततःस्थितः ॥ १७ ॥ एवंविलपमानांतांभरतःप्राञ्जलिस्तदा ॥ कौसल्यांप्र
त्युवाचेदंशोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १८ ॥ आर्यंकस्मादजानन्तंगर्हसेमामकिल्बिषम् ॥ विपुलांचममप्री
तिंस्थिरांजानासिराघवे ॥ १९ ॥ कृताशास्त्रानुगाबुद्धिर्माभूत्तस्यकदाचन ॥ सत्यसंधःसतांश्रेष्ठोय
स्यार्योनुमतेगतः ॥ २० ॥

न्तम् अभिषेकादिकमितिशेषः ॥ १९ ॥ कौसल्ययास्वस्मिन्नारोपितं दोषंपरिहर्तुंशपथवाक्यान्याह कृतेत्यादिना । आर्यःरामः यस्यानुमतेसंमतौस
त्यांगतः तस्यशास्त्रानुगाकृताबुद्धिः गुरुणाविधिनिषेधबोधकशास्त्रानुसारित्वेनसुशिक्षिताबुद्धिः कदाचनमाभूदितिसंबन्धः यद्यहमार्यप्रवासनेअनुम
न्तास्मि तर्हि श्रुतिस्मृतिज्ञानात्प्रच्युतोभूयासमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापिसामान्यनिर्देशोभरतविषयतयायोजनीयः निर्विशेषंनसामान्यमितिन्यायात् अ
त्रशपथव्याजेनधर्मविशेषाश्चशिक्ष्यन्तेमुनिनेतिबोध्यम् अत्रच सत्पुरुषविषयापराधेशास्त्रज्ञानभ्रंशोभवतोतिसूचितम् ॥ २० ॥

प्रेष्यमिति। प्रेष्यंप्रेष्यभावं पापीयसाम् अतिशयेनपापिनां हीनजातीनांप्रेष्यत्वंहिपापहेतुः सूर्यंप्रति मेहतुमूत्रपुरीषोत्सर्गंकरोतु सूर्याभिमुखेनमेहनेयत्पापंतत्प्राप्नोत्वित्यर्थः अनेनसूर्यंप्रतिमेहननंनकर्त्तव्यमितिसिद्धं गांपादेनहन्तुपादेनगोहननपापंप्राप्नोतु पादेनगोहननंदोषः सुप्तामित्यनेनस्वहननप्रवृत्तगोहननंनदोषायेत्युक्तम् ॥ २१ ॥ कारयित्वेति। योभर्त्ताभृत्यंमहत्कर्मकारयित्वा हृक्रोरन्यतरस्यामितिद्विकर्मकत्वम् अनर्थकंतंप्रयोजनशून्यं करोतीतिशेषः अस्यभर्तुःयःअधर्मःसोस्तु ॥ २२ ॥ परिपालयमानस्येति। परिपालयमानस्यराज्ञः राज्ञिपरिपालयतिसति तंप्रतिद्रुह्यतांपापं ततःतस्य ॥ २३ ॥ बलिषड्भागमिति। बलिषड्भागं बलिःकरः बलिःपूजापहारेचदैत्यभेदेकरेपिचेतिवैजयन्ती षष्ठोभागःषड्भागःबलिश्चासौषड्भा

प्रेष्यंपापीयसांयातुसूर्यंचप्रतिमेहतु ॥ हन्तुपादेनगांसुप्तांयस्यार्योनुमतेगतः ॥२१॥ कारयित्वामहत्कर्मभर्त्ताभृत्यमनर्थकम् ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २२ ॥ परिपालयमानस्यराज्ञोभूतानिपुत्रवत् ॥ ततस्तंद्रुह्यतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २३ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्यनृपस्यारक्षतःप्रजाः ॥ अधर्मोयोस्यसोस्यास्तुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २४ ॥ संश्रुत्यचतपस्विभ्यःसत्रेवैयज्ञदक्षिणाम् ॥ तांविप्रलपतांपापंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २५ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधेयुद्धेशस्त्रसमाकुले ॥ मास्मकार्षीत्सतांधर्मंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २६ ॥ उपदिष्टंसुसूक्ष्मार्थंशास्त्रंयत्नेनधीमता ॥ सनाशयतुदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ २७ ॥

गश्चेतिविशेषणसमासः उद्धृत्यआदाय ॥ २४ ॥ संश्रुत्येति। सत्रेयागे तपस्विभ्यःव्रतोपवासशीलेभ्यः ऋत्विक्भ्यः यज्ञदक्षिणांसंश्रुत्यप्रतिज्ञाय तांदक्षिणां विप्रलपतांविरुद्धोक्त्याअपलपताम् ॥२५॥ हस्त्यश्वरथसंबाधइति। सतांशूराणांधर्मम् अपरावर्त्तनम् मास्मकार्षीत् परावर्त्तमानस्ययत्पापंतदस्त्वित्यर्थः ॥ २६ ॥ उपदिष्टमिति। धीमतागुरुणायत्नेनोपदिष्टंसुसूक्ष्मार्थं परलोकसाधकरहस्यार्थयुक्तं शास्त्रंवेदान्तादिविशिष्टार्थं नाशयतु विस्मरतु ॥ २७ ॥

मेति। व्यूढवाह्वंसंव्यूढौसंहतौमांसलौबाहू अंसौचयस्यतं व्यूढौविन्यस्तसंहतावित्यमरः। राज्यस्थंप्राप्तराज्यम् आसीनंसिंहासनेआसीनंतंरामं माद्राक्षीत्
तादृशरामदर्शनभाग्यरहितोभवत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ पायसमिति। कृसरंतिलौदनं छागमजम् अजं मांसमात्रोपलक्षणमेतत् वृथाश्नातुदेवतापित्रतिथिनिवे
दनमन्तरेणभुङ्क्तामित्यर्थः अवजानातुप्रत्युत्थानाभिवादनादिकंनकरोत्वित्यर्थः ॥२९॥ गाइति। गाःपादेनस्पृशतु हन्तुपादेनेत्यत्रहननमुक्तम् इहतुपा
दस्पर्शोपिपापहेतुरित्युच्यते परिवदेत्अपवदेत् मित्रेद्रुह्येतामित्रायद्रुह्यत्वित्यर्थः॥३०॥ विश्वासादिति। परिवादम् अपवादम् अपवादोपक्रोशानिर्वादाव
र्णपरिवादाइतिहलायुधः। मिथःरहस्ये मिथोन्योन्यरहस्ययोरितिवैजयन्ती। विश्वासाद्रहःकथितस्यपरिवादस्यक्वचिदन्यत्रप्रकटीकरणंपातकमितिभावः

माचतंव्यूढबाह्वंसंचन्द्रार्कसमतेजसम् ॥ द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २८ ॥ पायसंकृसरंछा
गंवृथासोश्नातुनिर्घृणः ॥ गुरूंश्चाप्यवजानातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥ २९ ॥ गाश्चस्पृशतुपादेनगुरून्परिवदेत्
स्वयम् ॥ मित्रेद्रुह्येतसोत्यन्तंयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३० ॥ विश्वासात्कथितंकिंचित्परिवादंमिथःक्वचित् ॥
विवृणोतुसदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३१ ॥ अकर्त्ताह्यकृतज्ञश्चत्यक्तात्मानिरपत्रपः ॥ लोकेभवतुविद्वे
ष्यायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३२ ॥ पुत्रदारैश्चभृत्यैश्चस्वगृहेपरिवारितः ॥ सएकोमृष्टमश्नातुयस्यार्योनुमतेगतः ॥
॥ ३३ ॥ अप्राप्यसदृशान्दारानानपत्यःप्रमीयताम् ॥ अनवाप्यक्रियांधर्म्यांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३४ ॥ मा
त्मनःसंततिंद्राक्षीत्स्वेषुदारेषुदुःखितः ॥ आयुःसमग्रमप्राप्ययस्यार्योनुमतेगतः ॥ ३५ ॥

॥ ३१ ॥ अकर्तेति। अकर्ताप्रत्युपकारस्याकर्त्ता अथाप्यकृतज्ञः आभ्यामेकंपापमुक्तं त्यक्तात्मासद्भिःपरिहृतः अथापिनिरपत्रपःनिर्लज्जः अकृ
तप्रायश्चित्तइतियावत् इदमेकंपापम्॥३२॥पुत्रदारैरिति। मृष्टमश्नातु इतरेषुकदन्नभुक्षु स्वयंमृष्टंसमीचीनमन्नम् अश्नातु॥३३॥अप्राप्येति। सदृशान्स
मानकुलान् धर्म्यांक्रियाम् अग्निहोत्रादिकंच अप्राप्यअनपत्यःसन्प्रमीयताम् ॥ ३४ ॥ अप्राप्येत्यादिविवरणं मात्मनइति। अनेनऋणापकरणंविना
ब्रह्मचर्यादेवसंन्यासःप्रतिषिध्यते अविरक्तविषयमिदमितिचेन्नब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदित्यादेर्दारालाभविषयत्वात् तत्रैवहि इतरथेत्यनेनायमर्थोदर्शितः॥३५॥

राजस्त्रीबालवृद्धानामिति । राजस्त्रीत्यत्रापियस्यार्योंनुमतेगतइत्यनुषञ्जनीयम् ॥ ३६ ॥ लाक्षयेति । भृत्यान्भरणीयान् लाक्षादिविक्रयलब्धद्रव्येण
बिभृयाद्रक्षेदित्यर्थः । लाक्षालवणमांसानिवर्जनीयानिविक्रयइतिस्मृतेः । अप्यकार्यशतंकृत्वेत्यस्यापवादोयम् ॥ ३७ ॥ संग्रामइति । समुपोढेनिकटे
उपोढोनिकटोढयोरितिवैजयन्ती ॥ ३८ ॥ कपालपाणिरिति । अटतांचरतु चीरंमलिनंजीर्णवस्त्रम् अनेनशैवमतप्रवेशोनिन्द्यते ॥ ३९ ॥ पाने

राजस्त्रीबालवृद्धानांवधेयत्पापमुच्यते ॥ भृत्यत्यागेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यताम् ॥ ३६ ॥ लाक्षयामधुमां
सेनलोहेनचविषेणच ॥ सदैवबिभृयाद्भृत्यान्यस्यार्योंनुमतेगतः ॥ ३७ ॥ संग्रामेसमुपोढेस्मशत्रुपक्षभयंकरे ॥
पलायमानोवध्येतयस्यार्योंनुमतेगतः ॥ ३८ ॥ कपालपाणिःपृथिवीमटतांचीरसंवृतः ॥ भिक्षमाणोयथान्म
त्तोयस्यार्योंनुमतेगतः ॥ ३९ ॥ पानेप्रसक्तोभवतुस्त्रीष्वक्षेषुचनित्यशः ॥ कामक्रोधाभिभूतस्तुयस्यार्योंनुमतेग
तः ॥ ४० ॥ मास्मधर्मेमनोभूयादधर्मंसुनिषेवताम् ॥ अपात्रवर्षीभवतुयस्यार्योंनुमतेगतः ॥ ४१ ॥ संचि
तान्यस्यवित्तानिविविधानिसहस्रशः ॥ दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तांयस्यार्योंनुमतेगतः ॥ ४२ ॥ उभेसन्ध्येशयानस्य
यत्पापंपरिकल्प्यते ॥ तच्चपापंभवेत्तस्ययस्यार्योंनुमतेगतः ॥ ४३ ॥ यदग्निदायकेपापंयत्पापंगुरुतल्पगे ॥
मित्रद्रोहेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यताम् ॥ ४४ ॥ देवतानांपितॄणांचमातापित्रोस्तथैवच ॥ मास्मकार्षीत्सशु
श्रूषांयस्यार्योंनुमतेगतः ॥ ४५ ॥

प्रसक्तइति । स्पष्टम् ॥ ४० ॥ मास्मेति । अपात्रवर्षीअपात्रेबहुदायी ॥ ४१ ॥ संचितानीति । दस्युभिस्तस्करैः ॥ ४२ ॥ उभेइति । उभयोःसं
ध्ययोः ॥४३॥ यदिति । गुरुतल्पगेगुरुदारगे ॥४४॥ देवतानामिति । देवानांशुश्रूषाअग्निहोत्रादिकर्म संभृतैराज्यचरुपशुपुरोडाशादिभिःप्रीणनं पितॄ
णांतुउपरागादिषुमातापितृमरणतिथ्यादिषुचपूर्वोक्तैरन्यैश्चतिलादिभिराराधनम् । पितृशुश्रूषयैवमृतमातापितृशुश्रूषाग्रहणसंभवात् मातापित्रोरित्यत्र
जीवतोरितिविवक्षितम् ॥ ४५ ॥

सतामिति । सतांकीर्त्यांतसद्भिःक्रियमाणश्लाघनात् संजुष्टात्सत्सेवितात् ॥ ४६ ॥ अपास्येति । पुनर्मातृशुश्रूषाग्रहणंतत्त्यागेप्रत्यवायभूयस्तया तन्नित्यतयाच मातृशुश्रूषाहि नित्यायतस्तस्यांपतितायामपिशुश्रूषांविदधतिस्मृतयः । अनर्थंअधर्मं ॥ ४७॥ बहुपुत्रइति । बहुपुत्रस्यापिधनिनोदुःखाभावात् अपुत्रस्यदारिद्र्येपिभरणीयाल्पतयाक्लेशाल्पतेतिचविशेषणद्वयम् ॥ ४८ ॥ आशामिति । आशंसमानानांस्तुवताम् ऊर्ध्वचक्षुषामुन्नतासनस्थदातृमुखनिरीक्षकाणाम् अर्थिनाम् आशां वितथांकुर्यात् ॥ ४९ ॥ माययेति । माययावञ्चनया रमतांसक्तोभवतु ॥५०॥ ऋतुस्नातामिति।

सतांलोकात्सतांकीर्त्यात्संजुष्टात्कर्मणस्तथा ॥ भ्रश्यतुक्षिप्रमद्यैवयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४६ ॥ अपास्यमातृशुश्रूषामनर्थेसोवतिष्ठताम् ॥ दीर्घबाहुर्महावक्षायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४७ ॥ बहुपुत्रोदरिद्रश्चज्वररोगसमन्वितः ॥ सभूयात्सततंक्लेशीयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४८ ॥ आशामाशंसमानानांदीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् ॥ अर्थिनांवितथांकुर्याद्यस्यार्योनुमतेगतः ॥ ४९ ॥ माययारमतांनित्यंपरुषःपिशुनोशुचिः ॥ राज्ञोभीतस्त्वधर्मात्मायस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५० ॥ ऋतुस्नातांसतींभार्यामृतुकालानुरोधिनीम् ॥ अतिवर्त्तेतदुष्टात्मायस्यार्योनुमतेगतः॥५१॥धर्मदारान्परित्यज्यरापरदारान्निषेवताम् ॥ त्यक्तधर्मरतिर्मूढोयस्यार्योनुमतेगतः॥५२॥ विप्रलुप्तप्रजातस्यदुष्कृतंब्राह्मणस्ययत् ॥ तदेवप्रतिपद्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५३ ॥ पानीयदूषकेपापंतथैवविषदायके ॥ यत्तदेकःसलभतांयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५४ ॥ ब्राह्मणायोद्यतांपूजांविहन्तुकलुषेन्द्रियः ॥ बालवत्सांचगांदोग्धुयस्यार्योनुमतेगतः॥५५॥तृष्णार्तंसतिपानीयेविप्रलम्भेनयोजयेत् ॥लभेततस्ययत्पापंयस्यार्योनुमतेगतः५६

ऋतुकालानुरोधिनीम् ऋतुस्नानदिवसेस्वसंनिहिताम् ॥ ५१ ॥ धर्मदारानिति । निषेवतांभजताम् ॥ ५२ ॥ विप्रलुप्तप्रजातस्येति। विप्रलुप्तप्रजातस्य नष्टापत्यस्यसंततिहीनस्येत्यर्थः तदेवदुष्कृतंप्रतिपद्येत ॥ ५३ ॥ पानीयेति । पानीयदूषकेविषदायकेचयत्पापं तत्द्वयम् एकोलभतामित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ब्राह्मणायेति । बालवत्साम् अनिर्दशाम् ॥५५॥ तृष्णार्तमिति । पानीयेसति गृहेविद्यमानेसति विप्रलम्भेनवञ्चनया योयोजयेत् नददातीत्यर्थः तस्ययत्पापंतल्लभेत ॥ ५६ ॥

भक्त्येति । विवदमानेषुवादिप्रतिवादिषुविवादंकुर्वत्सु भक्त्याएकस्मिन्स्नेहेन मार्गंजयोपायमाश्रित्य पश्यतः ब्रुवतस्तस्यपापेनयुज्येतेतिसंबन्धः॥५७॥
॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ममेति । उपरुणत्सि पीडयसीत्यर्थः यद्वा प्राणानुपरुणत्सिरामवियोगेनमेनिर्गच्छतःप्राणान्स्थापयसि शपथकरणेनममाश्वासोजा
तइत्यर्थः ॥ ६० ॥ दिष्ट्येति । दिष्ट्याभाग्येन आत्माअन्तःकरणं धर्मात्ज्येष्ठानुवर्त्तनधर्मात् मेमह्यं सहलक्ष्मणः सत्यप्रतिज्ञोसि लक्ष्मणवत्स

भक्त्याविवदमानेषुमार्गमाश्रित्यपश्यतः ॥ तस्यपापेनयुज्येतयस्यार्योनुमतेगतः ॥ ५७॥ विहीनांपतिपुत्रा
भ्यांकौसल्यांपार्थिवात्मजः ॥ एवमाश्वासयन्नेवदुःखार्त्तोनिपपातह ॥ ५८ ॥ तथातुशपथैःकष्टैःशपमानमचे
तनम् ॥ भरतंशोकसंतप्तंकौसल्यावाक्यमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ ममदुःखमिदंपुत्रभूयःसमुपजायते ॥ शपथैःश
पमानोहिप्राणानुपरुणत्सिमे ॥६०॥ दिष्ट्यानचलितोधर्मादात्मातेसहलक्ष्मणः ॥ वत्ससत्यप्रतिज्ञोमेसतांलोका
नवाप्स्यसि ॥ ६१ ॥ इत्युक्त्वाचाङ्कमानीयभरतंभ्रातृवत्सलम् ॥ परिष्वज्यमहाबाहुंरुरोदभृशदुःखिता ॥
एवंविलपमानस्यदुःखार्त्तस्यमहात्मनः ॥ मोहाच्चशोकसंरोधाद्बभूवलुलितंमनः ॥ ६३ ॥ लालप्यमानस्य
विचेतनस्यप्रणष्टबुद्धेःपतितस्यभूमौ ॥ मुहुर्मुहुर्निश्वसतश्चघर्मंसातस्यशोकेनजगामरात्रिः ॥ ६४ ॥ इति श्री
मदयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ❀ ॥

त्यप्रतिज्ञोसीत्यर्थः अतः सतांलोकानवाप्स्यसि ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एवमिति । एवंविलपमानस्यपूर्वोक्तशपथरूपेणविलपतः शोकसंरोधात्शोककृत
संरोधात् ॥ ६३ ॥ लालप्यमानस्येति । लालप्यमानस्यभृशंप्रलपतः विचेतनस्यमूर्छितस्य प्रनष्टबुद्धेःक्षुभितान्तःकरणस्य घर्मम्उष्णंयथाभवतित
थानिश्वसतः ॥ ६४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

तमिति। कैकयीसुतमित्यत्र केकयमित्रयुप्रलयानांयादेरियइति विहितस्येयादेशस्याभावः ॥ १ ॥ अलमिति। संयानंसम्यक्यानं स्वर्गप्रापकक्रियाजातमित्यर्थः ॥ २ ॥ वसिष्ठस्येति। धारणांगतः धैर्यंप्राप्तः मर्यादाधारणास्थितिरित्यमरः स्वस्थान्तःकरणइत्यर्थः। कारयामासेतिसंक्षेपोक्तिः ॥ ३ ॥ उद्धृतमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। ततःसपुत्रः तैलसंरोधात्तैलद्रोण्याःउद्धृतं ततस्तैलापमार्जनायभूमौनिवेशितं चिरंतैलेस्थापनादा

तमेवंशोकसंतप्तंभरतंकैकयीसुतम् ॥ उवाचवदतांश्रेष्ठोवसिष्ठःश्रेष्ठवागृषिः ॥ १ ॥ अलंशोकेनभद्रंतेराजपुत्रमहायशः ॥ प्राप्तकालंनरपतेःकुरुसंयानमुत्तमम् ॥ २ ॥ वसिष्ठस्यवचःश्रुत्वाभरतोधारणांगतः ॥ प्रेतकार्याणिसर्वाणिकारयामासधर्मवित् ॥ ३ ॥ उद्धृतंतैलसंरोधात्सतुभूमौनिवेशितम् ॥ आपीतवर्णवदनंप्रसुप्तमिवभूपतिम् ॥ ४ ॥ संवेश्यशयनेचाग्र्येनानारत्नपरिष्कृते ॥ ततोदशरथंपुत्रोविललापसुदुःखितः ॥ ५ ॥ किंतेऽव्यवसितंराजन्प्रोषितेमय्यनागते ॥ विवास्यरामंधर्मज्ञंलक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ ६ ॥ क्वयास्यसिमहाराजहित्वेमंदुःखितंजनम् ॥ हीनंपुरुषसिंहेनरामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥७॥ योगक्षेमंतुतेराजन्कोस्मिन्कल्पयितापुरे ॥ त्वयिप्रयातेस्वस्तातरामेचवनमाश्रिते ॥ ८ ॥ विधवापृथिवीराजंस्त्वयाहीनानराजते ॥ हीनचन्द्रेवरजनीनगरीप्रतिभातिमा ॥ ९ ॥ एवंविलपमानंतंभरतंदीनमानसम् ॥ अब्रवीद्वचनंभूयोवसिष्ठस्तुमहामुनिः ॥ १० ॥ प्रेतकार्याणियान्यस्यकर्त्तव्यानिविशांपतेः ॥ तान्यव्यग्रंमहाबाहोक्रियन्तामविचारितम् ॥ ११ ॥

पीतवर्णवदनम् अवयवशैथिल्याभावात्प्रसुप्तमिवस्थितं दशरथंभूपतिम् उक्तविशेषणेशयने संवेश्यशाययित्वा सुदुःखितःसन्विललाप ॥ ४ ॥ ५ ॥ क्विमिति। किंतेऽव्यवसितंत्वयाकिमद्यव्यवसितं स्वर्गगमनायेतिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ योगक्षेममिति। तेपुरेअयोध्यायां कःजनः योगक्षेमंस्वकीयपुरयोगक्षेमं कल्पयिताकरिष्यति स्वःस्वर्गम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रेतकार्याणीति। विशांपतेःप्रजानांपत्युः ॥ ११ ॥

तथेतीति । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् ऋत्विजोयज्ञकर्मणिवृताः पुरोहिताःपुरोहितपरत्वेनशान्तिकपौष्टिकादिक्रियाप्रवर्त्तकाः आचार्याःवसिष्ठवामदेवा
दयः । त्रय्यांचधर्मकृत्येचशान्तिकर्मणिपौष्टिके । अध्वरयश्चकुशलःस स्याद्राजपुरोहितः ॥ उपनीयवदेद्वेदमाचार्यःसउदाहृत । इतिलक्षणम् ॥ १२॥
यइति । अग्न्यगारात्अग्निगृहात् बहिष्कृताःअन्तःशववत्त्वादबहिःप्रतिष्ठापिताः अग्नयोग र्हपत्यादयः याजकैःउपद्रष्टृभिः ऋत्विग्भिश्च आह्रियन्त
आनीयन्त ॥ १३ ॥ १४ ॥ हिरण्यमिति । हिरण्यंचसुवर्णंचरजतंचसुवर्णं तत्कृतपुष्पाणीत्यर्थः॥१५॥ चन्दनागरुनिर्यासानिति । चन्दनागरुनिर्यासान्
निर्यासोगुग्गुलुः । गुग्गुलुःकालनिर्यासावितिनिघण्टुः । चन्दनागरुजनितधूपद्रव्याणीतियावत् सरलंधूपसरलं पद्मकंसुरभिकाष्टविशेषं क्षेपयन्तिपुर

तथेतिभरतोवाक्यंवसिष्ठस्याभिपूज्यतत् ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामाससर्वशः ॥ १२ ॥ येत्वग्नयोन
रेन्द्रस्यचाग्न्यगाराद्बहिष्कृताः॥ ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैवआह्रियन्तयथाविधि ॥ १३ ॥ शिबिकायामथारोप्यरा
जानंगतचेतसम् ॥ बाष्पकण्ठाविमनसस्तमूहुःपरिचारकाः॥ १४ ॥ हिरण्यंचसुवर्णंचवासांसिविविधानिच ॥
प्रकिरन्तोजनामार्गंनृपतेरग्रतोययुः ॥ १५ ॥ चन्दनागरुनिर्यासान्सरलंपद्मकंतथा ॥ देवदारूणिचाहृत्यक्षे
पयन्तितथापरे ॥ १६ ॥ गन्धानुच्चावचांश्चान्यान्तत्रगत्वाथभूमिपम् ॥ ततःसंवेशयामासुश्चितामध्येतमृ
त्विजः ॥ १७ ॥ तथाहुताशनंदत्वाजेपुस्तस्यतमृत्विजः ॥ जगुश्चतेयथाशास्त्रंतत्रसामानिसामगाः ॥ १८॥

तःपार्श्वतश्चध्रियमाणसौवर्णराजताङ्गारधानीषु धूपार्थमितिशेषः। चन्दनादीनिगन्धान्तानि चिताकाष्ठद्रव्याणीत्येवतुयुक्तं तदाक्षेपयन्तिदहनार्थंचिता
मकुर्वन्नित्यर्थः ॥१६॥ तत्रगत्वाथभूमिपमित्युत्तरशेषः अथचिताकल्पनानन्तरंतत्रचितासमीपेगत्वातंभूमिपं चितामध्ये ततःशिबिकायाः उद्धृत्येतिशे
षः संवेशयामासुःशाययामासुः॥ १७ ॥ तथेति । हुताशनंदत्त्वाभरतेनदापयित्वा जेपुःपैतृमेधिकमन्त्रविशेषानितिशेषः तस्यपरमगत्यर्थमितिशेषः त
मितिहुताशनविशेषणं हुतंप्रेताग्निमित्यर्थः तेउद्गातृप्रभृतयःऋत्विजः ॥ १८ ॥

शिबिकाभिरिति । यानैरश्वादिभिः वृद्धैःपरिचारकैः ॥ १९ ॥ प्रसव्यमिति । अग्निचितम् अग्निचयनं कृतवन्तं तंनृपमृत्विजःस्त्रियश्चप्रसव्यंसव्यापसव्यं प्रदक्षिणमप्रदक्षिणंचचक्रुः। पाठभेदः प्रसव्यम्अप्रदक्षिणम् इदंप्रदक्षिणस्याप्युपलक्षणम् भरतश्चेत्यर्थसिद्धम् इदंचाग्निदानात्पूर्वंशिबिकास्थेप्रेतेक्रमस्याविवक्षितत्वादत्रोक्तं देशविशेषाचारोयंवा ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ कृत्वेति । ताश्चतेचते पुमांस्त्रियेत्येकशेषः दशाहं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगइतिद्वितीया भूमौशयानाइतिशेषः । कियल्लङ्धाशनाभूमौस्वपेयुस्तेपृथक्पृथक्इत्याशौचिनांपृथक्शयनंहिविहितं दुःखमाशौचं व्यनयन्तअगमयन् । ननु षो[1]डशाहेनभूपालाइतिक्षत्रियस्यषो[2]डशाहाशौचसद्भावात्कथंदशाहमित्युच्यतइतिचेत् सत्यं क्षत्रियस्तुदशाहेनस्वकर्मनिरतः शुचिरित्यादिविशेषशास्त्रानुसारेणोक्तमितिनदोषः । अत्रस्त्रीणांप्रेतप्रदक्षिणमुदकदानंचसूत्रान्तरोक्तंज्ञेयं तथाचितास्थस्यप्रदक्षिणंच अतएवाहबोधायनः प्रदक्षिणमपिबान्धवाःकुर्वन्ति एवंमार्गेपिचितामारोप्यचितायामेवेत्येकइति । अत्रप्रेतेनसहाग्न्यानयनंचितारोपणंसमन्त्रकमाग्निदानंप्रदक्षिणीकरणमुदकदानंदशाहमाशौचेनभूमौ शयनमित्येतावन्मात्रंदेशकुलसूत्रभेदेनऔर्ध्वदैहिकविशेषउक्तइतिवा प्रधानोक्तिःसर्वग्रहणार्थमितिवा ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ छ ॥

शिबिकाभिश्चयानैश्चयथार्हंतस्ययोषितः ॥ नगरान्निर्ययुस्तत्रवृद्धैःपरिवृतास्तदा ॥ १९ ॥ प्रसव्यंचापितं चक्रुर्ऋत्विजोग्निचितंनृपम् ॥ स्त्रियश्चशोकसंतप्ताःकौसल्याप्रमुखास्तदा ॥२०॥ क्रौञ्चीनामिवनारीणांनिनादस्तत्रशुश्रुवे ॥ आर्तानांकरुणंकालेक्रोशन्तीनांसहस्रशः ॥ २१ ॥ ततोरुदन्त्योविवशाविलप्यचपुनःपुनः ॥ यानेभ्यःसरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः ॥ २२ ॥ कृत्वोदकंतेभरतेनसार्धंनृपाङ्गनामन्त्रिपुरोहिताश्च ॥ पुरंप्रविश्याश्रुपरीतनेत्राभूमौदशाहंव्यनयन्तदुःखम् ॥ २३ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ * ॥

---

[1] द्वादशाहेनेत्यपि पाठः । [2] द्वादशेत्यादिपाठः ।

ततइति । दशाहे अतिगतेअतीते एकादशाहइत्यर्थः कृतशौचःकृतशौचापादकपुण्याहवाचननवश्राद्धादिकइत्यर्थः द्वादशेहनि श्राद्धकर्माणि षोडशमासिकानिसपिण्डीकरणान्तानीत्यर्थः अकारयत् अकरोदित्यर्थः स्वार्थेणिच् ॥ १ ॥ २ ॥ बास्तिकमित्यादि । बस्तानांछागानांसमूहोबास्तिकं छान्दसष्ठक् अजाछागीस्तुभच्छागबस्तच्छागलकाअजइत्यमरः बहुशुक्लमितिछागविशेषणंरजतंवा पितृप्रियत्वात् शुक्लोयोगान्तरेश्वेतेशुक्लेचरजते तथेतिविश्वः । दासीदासं गवाश्वप्रभृतित्वादेकवद्भावः ऊर्द्ध्वदेहादूर्द्ध्वदेहः तत्रभवमौर्द्ध्वदैहिकम् ऊर्द्ध्वदेहाच्चेतिवक्तव्यमितिठक् ॥ ३ ॥ ततइति । शब्दा

ततोदशाहेतिगतेकृतशौचोनृपात्मजः ॥ द्वादशेह्निसंप्राप्तेश्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥ ब्राह्मणेभ्योददौरत्नंधनमन्नंचपुष्कलम् ॥ वासांसिचमहार्हाणिरत्नानिविविधानिच ॥ २ ॥ बास्तिकंबहुशुक्लंचगाश्चापिशतशस्तदा ॥ दासीदासंचयानंचवेश्मानिसुमहान्तिच ॥ ब्राह्मणेभ्योददौपुत्रोराज्ञस्तस्यौर्द्ध्वदैहिकम् ॥ ३ ॥ ततःप्रभातसमयेदिवसेथत्रयोदशे ॥ विललापमहाबाहुर्भरतःशोकमूर्च्छितः ॥ शब्दापिहितकण्ठस्तुशोधनार्थमुपागतः ॥ ४ ॥ चितामूलेपितुर्वाक्यमिदमाहसुदुःखितः ॥ ५ ॥ तातयस्मिन्निसृष्टोहंत्वयाभ्रातरिराघवे ॥ तस्मिन्वनंप्रव्रजितेशून्येत्यक्तोस्म्यहंत्वया ॥ ६ ॥ यस्यागतिरनाथायाःपुत्रःप्रव्राजितोवनम् ॥ तामम्बांतातकौसल्यांत्यक्त्वात्वंक्वगतोनृप ॥ ७ ॥ दृष्ट्वाभस्मारुणंतच्चदग्धास्थिस्थानमण्डलम् ॥ पितुःशरीरनिर्वाणंनिष्टनन्विषसादसः ॥ ८ ॥

पिहितकण्ठःरोदनध्वनिनाव्याप्तकण्ठः शोधनार्थंस्थलशोधनार्थं दहनदेशमुदकुम्भैःस्ववोक्षतीतिसूत्रात् अस्थिसंचयनार्थमित्यर्थः सावशेषास्थिनिचयइतिवक्ष्यमाणत्वात् त्रयोदशेप्यस्थिसंचयनंसूत्रान्तरेदृश्यते यथाहबोधायनः द्वितीयेह्नियुग्मदिवसेष्वर्द्धमासान्मासानृतून्संवत्सरंवासंचयनंकुर्यादिति ॥ ४ ॥ चितामूलइत्यर्धम् ॥ ५ ॥ तातेति । निसृष्टःदत्तः प्रव्रजितेप्रव्राजिते छान्दसोह्रस्वः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दृष्ट्वेति । भस्मारुणंभस्मयुक्तमरु

णंच अरुणत्वमतिदग्धत्वात् पितुः शरीरानिर्वाणं शरीरंनिर्वाप्यतेविनाश्यतेअस्मिन्नितिशरीरनिर्वाणम् अधिकरणेल्युट् । निर्वाणोनिर्वृतेमोक्षेविनाशेगजमज्जनइतिवैजयन्ती। निष्टनन् नितरांस्तनन् अभिनिसस्तनःशब्दसंज्ञायामितिषत्वम् पाठभेदः। भस्मारुणंभस्मनाअरुणम् अव्यक्तरागं दग्धास्थिस्थानेमण्डलंदग्धानामस्थ्नांयानिस्थानानिविन्यासविशेषाः तेषांमण्डलंसमूहंदृष्ट्वा अस्थिमण्डलंदृष्ट्वेत्यर्थसिद्धं पितुः शरीरानिर्वाणंशरीरविनाशंप्रति निष्टनन्नितरांरोदनशब्दंकुर्वन् विषसादद्दुःखितोभूत् ॥८॥ सइति । उत्थाप्यमानः रज्जुभिरुत्थाप्यमानः च्युतःस्रस्तः शक्रस्ययन्त्रबद्धोध्वजोयन्त्रध्वजः रज्जुयुक्तोध्वजइव पपात यथायन्त्रपतनात् ध्वजपतनम् एवंराजपतनात् भरतपतनमितिभावः ॥ ९ ॥ अभिपेतुरिति । अमात्याःज्ञातयः शुचिव्रतंतम् अ

सतुदृष्ट्वारुदन्दीनःपपातधरणीतले ॥ उत्थाप्यमानःशक्रस्ययन्त्रध्वजइवच्युतः ॥ ९ ॥ अभिपेतुस्ततः
सर्वेतस्यामात्याःशुचिव्रतम् ॥ अन्तकालेनिपतितंययातिमृषयोयथा ॥ १० ॥ शत्रुघ्नश्चापिभरतंदृष्ट्वा
शोकपरिप्लुतम् ॥ विसंज्ञोन्यपतद्भूमौभूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ उन्मत्तइवनिश्चेताविललापसुदुः
खितः ॥ स्मृत्वापितुर्गुणाङ्गानितानितानितदातदा ॥ १२ ॥ मन्थराप्रभवस्तीव्रःकैकेयीग्राहसङ्कुलः ॥
वरदानमयोक्षोभ्योमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥ सुकुमारंचबालंचसततंलालितंत्वया ॥ क्वतातभरतं
हित्वाविलपन्तंगतोभवान् ॥ १४ ॥ ननुभोज्येषुपानेषुवस्त्रेष्वाभरणेषुच ॥ प्रवारयसिनःसर्वांस्तन्नःको
न्यःकरिष्यति ॥ १५ ॥

न्तकालेपुण्यक्षयकाले निपतितंययातिम् ऋषयः दौहित्रभूताइव अभिपेतुः ॥१०॥ शत्रुघ्नइति । भरतपतनावधिशत्रुघ्नस्यधैर्यंस्थितं तत्पतनानन्तरंतु भूमिपालमनुस्मरन्न्यपतत् ॥ ११ ॥ उन्मत्तइति । गुणाङ्गानिगुणानङ्गानिचेत्यर्थः तदातदातानितानितत्तत्कालोचिताभिमतप्रदानोपलालनकराणिगुणाङ्गानि ॥ १२ ॥ मन्थरेति । मन्थरेतिसगरव्यावृत्तिः तीव्रःअगाधइतियावत् अमज्जयत् अस्मानितिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ नन्विति । प्रवारयसिएष्वाभरणादिषुकिंतवेष्टंगृहाणेति प्रकर्षेणस्वयंग्राहयसितत्प्रवारणम् ॥ १५ ॥

अवदारणेति । यापृथिवी धर्मज्ञेनत्वयाविहीना नावदीर्यतेनभिद्यते स्वयमितिशेषः सा अवदारणकालेतुप्रलयकालेपिनावदीर्यते नावदीर्येतेत्यर्थः । पा
ठभेदः । अवदारणकालेत्वद्विहीनतयाअवदारणस्यप्राप्तकाले अवदारणकालत्वेहेतुः त्वयाविहीनेति धर्मज्ञेनमहात्मना त्वयाराज्ञाएतादृशगुणाढ्येनत्व
येत्यर्थः विहिनायासापृथ्वी अवदारणकालेनावदीर्यतइत्यन्वयः ॥ १६ ॥ पितरीति । जीवितसामर्थ्यंजीवनशक्तिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तयोरिति । आ
र्त्ततराः आसन्नितिशेषः ॥ १९ ॥ ततइति । विश्रान्तौविशेषेणश्रान्तौ व्यचेष्टेतांव्यलुण्ठेताम् ॥ २० ॥ ततइति । प्रकृतिमान्प्रशस्तस्वभावः प्र
कृतिःपञ्चभूतेषुस्वभावेमूलकारणइतिवैजयन्ती।वैद्यःविद्यांतत्त्वज्ञानहेतुभूतांवेदान्तविद्यांवेदेतिवैद्यः वेदान्तविद्याधिगतपरावरतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानः स

अवदारणकालेतुपृथिवीनावदीर्यते ॥ याविहीनात्वयाराज्ञाधर्मज्ञेनमहात्मना ॥ १६ ॥ पितरिस्वर्गमापन्नेरामे
चारण्यमाश्रिते ॥ किंमेजीवितसामर्थ्यंप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ १७ ॥ हीनोभ्रात्राचपित्राचशून्यामिक्ष्वाकु
पालिताम् ॥ अयोध्यांनप्रवेक्ष्यामिप्रवेक्ष्यामितपोवनम् ॥ १८ ॥ तयोर्विलपितंश्रुत्वाव्यसनंचान्ववेक्ष्यतत् ॥
भृशमार्त्ततराभूयःसर्वएवानुगामिनः ॥ १९ ॥ ततोविषण्णौविश्रान्तौशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ धरण्यांसंव्यचेष्टेतां
भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २० ॥ ततःप्रकृतिमान्वैद्यःपितुरेषांपुरोहितः ॥ वसिष्ठोभरतंवाक्यमुत्थाप्यतमुवाच
ह ॥ २१ ॥ त्रयोदशोयंदिवसःपितुर्वृत्तस्यतेविभो ॥ सावशेषास्थिनिचयेकिमिहत्वंविलम्बसे ॥ २२ ॥ त्रीणिद्व
न्द्वानिभूतेषुप्रवृत्तान्यविशेषतः ॥ तेषुचापरिहार्येषुनैवंभवितुमर्हसि ॥ २३ ॥

र्वज्ञइतियावत् । तदधीतेतद्वेदेत्यण् सर्वज्ञभिषजौवैद्यावित्यमरः । एषामितिबहुवचननिर्देशोबुद्धिस्थरामाद्यपेक्षया पितुर्दशरथस्य ॥ २१ ॥ त्रयो
दशइति । वृत्तस्यसंस्कृतस्य त्रयोदशोयंदिवसः सावशेषास्थिनिचयेअस्थिसंचयनाख्येकर्मण्यवशिष्टइत्यर्थः दशाहमध्येशास्त्रविहितंप्रधानावयवास्थि
संचयनंकृतं त्रयोदशेदिवसेतद्देशीयशिष्टाचारप्राप्तस्थलशोधनमात्रंकृतमिति नस्मृतिविरोधइत्यप्याहुः स्मृतिश्चास्माभिर्दर्शितैव ॥ २२ ॥ त्रीणीति ।
अशनायापिपासेशोकमोहौजरामृत्यूइत्युक्तानित्रीणिद्वन्द्वानि भूतेषुजन्तुषु अविशेषतःप्रवृत्तानि तेषुचापरिहार्येषुप्राप्तेषु त्वमेवंभवितुंनार्हसिअज्ञवन्मोहे
नप्रलपितुं नार्हसि ॥ २३ ॥

सुमन्त्रइति। सर्वभूतभवाभवौसर्वभूतोत्पत्तिविनाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अश्रूणीति। परिमृद्नन्तौमार्जयन्तौ तनयौराजपुत्रौ अपराःक्रियाः अस्थिसंच
यनादिकाः प्रतीतिशेषः ॥२६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥७७॥
अथेत्यादि। अथअपरक्रियांनिर्वर्त्यगृहंप्रतिगमनानन्तरं यात्रांरामसमीपगमनं समीहन्तंसमीहमानं यात्रोद्युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ गतिरिति। सर्वभूतानांप्रा
णिमात्रस्य दुःखेसतियोगतिः सआत्मनोदुःखेसतिगतिरिति किंपुनःकिंवक्तव्यम् एवंदुःखनिस्तारक्षमोरामः सत्वसंपन्नोपिबलसंपन्नोपि स्त्रियाअत्यन्ता

सुमन्त्रश्चापिशत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्यच ॥ श्रावयामासतत्वज्ञःसर्वभूतभवाभवौ ॥ २४ ॥ उत्थितौचनरव्या
घ्रौप्रकाशेतेयशस्विनौ ॥ वर्षातपपरिक्लिन्नौपृथगिन्द्रध्वजाविव ॥२५॥ अश्रूणिपरिमृद्नन्तौरक्ताक्षौदीनभाषिणौ ॥
अमात्यास्त्वरयन्तिस्मतनयौचापराःक्रियाः ॥२६॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥
अथयात्रांसमीहन्तंशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः ॥ भरतंशोकसंतप्तमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ गतिर्यःसर्वभूतानांदुः
खेकिंपुनरात्मनः ॥ सरामःसत्त्वसंपन्नःस्त्रियाप्रव्राजितोवनम् ॥ २ ॥ बलवान्वीर्यसंपन्नोलक्ष्मणोनामयोप्य
सौ ॥ किंनमोचयतेरामंकृत्वास्मपितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥ पूर्वमेवतुनिग्राह्यःसमवेक्ष्यनयानयौ ॥ उत्पथंयःस
मारूढोनार्याराजावशंगतः ॥ ४ ॥

बलया वनंप्रव्राजितः इदमत्यन्तचित्रमितिभावः ॥२॥ पितृपरतन्त्रोरामः किंकरोत्वित्यत्राह बलवानित्यादिना। नामेतिकुत्सने नामप्राकाश्यसंभाव्य
क्रोधोपगमकुत्सनइतिवैजयन्ती। लक्ष्मणोनामयोपीत्यनादरोक्तिः असौपितृनिग्रहंकृत्वापिरामंवनवासात् किंनमोचयतेस्म किंनमोचितवान् इदमप्यप
रमाश्चर्यमितिभावः ॥ ३ ॥ पितृनिग्रहेदोषोनास्तीत्याशङ्कांपरिहरति पूर्वमित्यादिना। योराजा नार्यावशंगतः उत्पथंसमारूढःअपथंप्राप्तः सः नयान
यौनीत्यनीती समवेक्ष्यसम्यक्विचार्य पूर्वमेव अन्यायप्रवृत्तिसमापनात् पूर्वमेव निग्राह्यइतियोजना ॥ ४ ॥

इतीति । कुब्जाप्राग्द्वारेभूत्स्वाभिलषितोभरताभिषेकः कदाभविष्यतीतिअवसरंप्रतीक्षमाणा भरतशत्रुघ्नाधिष्ठितराजगृहस्यप्राग्द्वारेदैवादागताभूत् ॥
॥ ५ ॥ लिप्तेति । चन्दनसारेणचन्दनपङ्केन राजवस्त्राणिराजार्हवस्त्राणिकैकेयीदत्तानि कञ्चुकान्तरीयोत्तरीयादिभेदाद्बहुवचनं तैस्तैरितितत्तदवय
वोचिततत्वमुच्यते एकैकाभरणेरत्नखचितत्वादिवैविध्यमाह विविधैरिति विविधमितिक्रियाविशेषणं तेनभूषणसंस्थानविशेषउच्यते ॥ ६ ॥ मेख

इतिसंभाषमाणेतुशत्रुघ्नेलक्ष्मणानुजे ॥ प्राग्द्वारेभूत्तदाकुब्जासर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥ लिप्ताचन्दनसारेणरा
जवस्त्राणिबिभ्रती ॥ विविधंविविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्चविभूषिता ॥ ६ ॥ मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्चशुभभूषणैः ॥
बभासेबहुभिर्बद्धारज्जुबद्धेववानरी ॥ ७ ॥ तांसमीक्ष्यतदाद्वाःस्थांसुभृशंपापकारिणीम् ॥ गृहीत्वाकरुणांकुब्जां
शत्रुघ्नायन्यवेदयन् ॥ ८ ॥ यस्याःकृतेवनेरामोन्यस्तदेहश्चवःपिता ॥ सेयंपापानृशंसाचतस्याःकुरुयथाम
ति ॥ ९ ॥ शत्रुघ्नश्चतदाज्ञायवचनंभृशदुःखितः ॥ अन्तःपुरचरान्सर्वानित्युवाचधृतव्रतः ॥ ॥ १० ॥ तीव्रमु
त्पादितंदुःखंभ्रातॄणांमेतथापितुः ॥ ययासेयंनृशंसस्यकर्मणःफलमश्नुताम् ॥ ११ ॥ एवमुक्तातुतेनाशुसखी
जनसमावृता ॥ गृहीताबलवत्कुब्जासातद्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥ ततःसुभृशसंतप्तस्तस्याःसर्वःसखीजनः ॥ क्रुद्ध
माज्ञायशत्रुघ्नंविपलायतसर्वशः ॥ १३ ॥

लादामभिरिति । भूषणशब्दोपिमेखलादामभिन्नपरः गोबलीवर्दन्यायात् अन्यैःमेखलाप्रदेशधारणीयैः बद्धेतिविशेषणात्भूषणानिबन्धनस्थानीयानि
नतुशोभाकराणीत्युक्तम् ॥ ७ ॥ तामिति । अकरुणांनिर्दयाम् ॥ ८ ॥ यस्याइति । वनेअभूदितिशेषः कुरु शिक्षणमितिशेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ ततइति । विपलायतेति उपसर्गस्यायतावितिरेफस्यलत्वम् ॥ १३ ॥

आमन्त्रयतेति । आमन्त्रयत अन्योन्यमाह्वयत् तस्याःसर्वःसखीजनःकृत्स्नःतदितरःसर्वोपिजनः यथायेनप्रकारेणायंशत्रुघ्नःउपक्रान्तः तथानः निःशेषान्करिष्यति जनापेक्षयापुंस्त्वम् वदान्यांवल्गुवाचं वदान्योवल्गुवागपीतिवैजयन्ती । कौसल्यांशरणंयामसानोध्रुवागतिरस्त्वित्यन्योन्यमाह्वयदित्यन्वयः ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्याइति । भाण्डंभूषणं वणिङ्मूलधनेपात्रेभाण्डंभूषाश्वभूषयोरितिवैजयन्ती पृथिव्यां तद्व्यशीर्यंत विशीर्णमासीत् पाठभेदः पृथिव्यांतद्विशीर्यतेविशीर्णमासीत् ॥१७॥ तेनेति । शारदंप्रसन्ननक्षत्रमित्यर्थः ॥ १८ ॥ सइति । बलवत्क्रोधात्अतीवक्रोधात् कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्यैत्यनेनमन्थरामोचनार्थंतदाकैकेयीसमागतेत्यवगम्यते ॥१९॥ तैरिति । शत्रुघ्नभयसंत्रस्तापुत्रंशरणमागतेत्यनेन भर्त्सनानन्तरंतांप्रहर्तुमप्युद्युक्तवानितिसूच्यते ॥ २० ॥ तामिति । क्षम्यतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २१ ॥ हन्यामिति । नासूयेन्नगर्हेत ॥ २२ ॥ माभून्मातृहत्यासर्वकुहनामूलभूतेयमेवकुब्जाहन्यतामित्यत्राह इमामित्यादिना । नाभिभाषिष्यतेइत्यब्रवीदितिअनुकृष्टेनपूर्वेणसंबन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

आमन्त्रयतकृत्स्नश्चतस्याःसर्वःसखीजनः ॥ यथायंसमुपक्रान्तोनिःशेषान्नःकरिष्यति ॥ १४ ॥ सानुक्रोशांवदान्यांचधर्मज्ञांचयशस्विनीम् ॥ कौसल्यांशरणंयामसाहिनोस्तुध्रुवागतिः ॥ १५ ॥ सचरोषेणताम्राक्षःशत्रुघ्नःशत्रुतापनः ॥ विचकर्षतदाकुब्जांक्रोशन्तींधरणीतले ॥ १६ ॥ तस्याह्याकृष्यमाणायामन्थरायास्ततस्ततः ॥ चित्रंबहुविधंभाण्डंपृथिव्यांतद्व्यशीर्यंत ॥ १७ ॥ तेनभाण्डेनसंस्तीर्णंश्रीमद्राजनिवेशनम् ॥ अशोभततदाभूयःशारदंगगनंयथा ॥ १८ ॥ सबलीबलवत्क्रोधाद्गृहीत्वापुरुषर्षभः ॥ कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्यैबभाषेपरुषंवचः ॥ ॥ १९ ॥ तैर्वाक्यैःपरुषैर्दुःखैःकैकेयीभृशदुःखिता ॥ शत्रुघ्नभयसंत्रस्तापुत्रंशरणमागता ॥ २० ॥ तांप्रेक्ष्यभरतःक्रुद्धंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ अवध्याःसर्वभूतानांप्रमदाःक्षम्यतामिति ॥ २१ ॥ हन्यामहमिमांपापांकैकेयींदुष्टचारिणीम् ॥ यदिमांधार्मिकोरामोनासूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥ इमामपिहतांकुब्जांयदिजानातिराघवः ॥ त्वांचमांचहिधर्मात्मानाभिभाषिष्यतेध्रुवम् ॥ २३ ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वाशत्रुघ्नोलक्ष्मणानुजः ॥ न्यवर्ततततोरोषात्तांमुमोचचमन्थराम् ॥२४॥ सापादमूलेकैकेय्यामन्थरानिपपातह ॥ निश्वसन्तीसुदुःखार्त्ताकृपणंविललापच २५

शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञामिति। विक्षेपोभ्रामणं तेनविमूढसंज्ञाम् अन्यथाभूतमतिं विलग्नांवागुरालग्नामितिभावः विविग्नामितिपाठे कम्पवतीमित्यर्थः॥२६॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ छ ॥

ततःप्रभातइत्यादि । त्रयोदशदिवसपर्यन्तमपरक्रियाव्यापृतत्वाच्चतुर्दशइत्युक्तं समेत्यएकीभूय ॥ १ ॥ गतइति । गुरुतरोगुरुः परमगुरुरित्यर्थः ॥ २ ॥ त्वमिति । राजानंप्रथमंविन्देत्ततोभार्यांततोधनमिति मातापित्रादेरपिराज्ञएवान्तरङ्गरक्षकत्वोपदेशात् अनायकमपिएतद्राज्यं सङ्गत्यादैवयो

शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञांसमीक्ष्यकुब्जांभरतस्यमाता ॥ शनैःसमाश्वासयदार्त्तरूपांक्रौञ्चींविलग्नामिववीक्षमाणाम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८॥ ॥ छ ॥

ततःप्रभातसमयेदिवसेचचतुर्दशे ॥ समेत्यराजकर्त्तारोभरतंवाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥ गतोदशरथःस्वर्गंयोनोगुरुतरोगुरुः ॥ रामंप्रव्राज्यवैज्येष्ठंलक्ष्मणंचमहाबलम् ॥ २ ॥ त्वमद्यभवनोराजाराजपुत्रमहायशः ॥ सङ्गत्यानापराध्नोतिराज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥ आभिषेचनिकंसर्वमिदमादायराघव ॥ प्रतीक्षतेत्वांस्वजनःश्रेणयश्चनृपात्मज ॥ ४ ॥ राज्यंगृहाणभरतपितृपैतामहंध्रुवम् ॥ अभिषेचयचात्मानंपाहिचास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥ आभिषेचनिकंभाण्डंकृत्वासर्वंप्रदक्षिणम् ॥ भरतस्तंजनंसर्वंप्रत्युवाचधृतव्रतः ॥ ६॥ ज्येष्ठस्यराजतानित्यमुचिताहिकुलस्यनः ॥ नैवंभवन्तोमांवक्तुमर्हन्तिकुशलाजनाः ॥ ७॥ रामःपूर्वोहिनोभ्राताभविष्यतिमहीपतिः ॥ अहंत्वरण्येवत्स्यामिवर्षाणिनवपञ्चच ॥ ८ ॥

गेन नापराध्नोति राज्यस्थजनजातमन्योन्यंनद्रुह्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ प्रकृत्याभिमुख्यमप्यस्तीत्याह आभिषेचनिकमिति । आभिषेचनिकम्अभिषेकप्रयोजनं पदार्थजातं स्वजनःअमात्यादयःश्रेणयःनैगमाः प्रतीक्षन्तइतिर्विपरिणामः ॥ ४ ॥ ५ ॥ आभिषेचनिकमिति । भाण्डम्उपकरणम् ॥६॥ ज्येष्ठस्येति । राजताराजत्वम् ॥ ७ ॥ रामइति । वत्स्यामि रामप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ॥ ८ ॥

युज्यतामिति । आनयिष्यामीत्यत्रइडार्षः ॥ ९ ॥ आभिषेचनिकमिति । उपस्कृतंसंस्कृतम् उपकरणमितिवार्थः रामहेतोःरामाभिषेकार्थम् ॥१०॥ तत्रैवेति । पुरस्कृतंपूजितं पुरस्कृतःपूजितेस्यादभियुक्तेग्रतःकृतइतिवैजयन्ती । यद्वा पुरस्कृतंस्वजनदर्शनेनाभिमुखीकृतमित्यर्थः । अध्वरात्यागशालायाः हव्यवाहंत्रेताग्निम् ॥ ११ ॥ नेति । मातृगन्धिनींकेवलमातृव्यपदेशां लेशमात्रमातृभावामितिवा गन्धोलेशेमहीगुणइतिवैजयन्ती ॥ १२ ॥ क्रियतामिति । तत्समीपगमनायेतिशेषः विषमाणिनिम्नोन्नतस्थलानि समानिक्रियन्तां पथिदुर्गविचारकाः मार्गेदुर्गस्थलशोधकाः यद्वा दुर्गाभिज्ञार

युज्यतांमहतीसेनाचतुरङ्गमहाबला ॥ आनयिष्याम्यहंज्येष्ठंभ्रातरंराघवंवनात् ॥ ९ ॥ आभिषेचनिकंचैवसर्व
मेतदुपस्कृतम् ॥ पुरस्कृत्यगमिष्यामिरामहेतोर्वनंप्रति ॥ १० ॥ तत्रैवतंनरव्याघ्रमभिषिच्यपुरस्कृतम् ॥आ
नेष्यामितुवैरामंहव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥ नसकामांकरिष्यामिस्वामिमांमातृगन्धिनीम् ॥ वनेवत्स्या
म्यहंदुर्गेरामोराजाभविष्यति ॥ १२ ॥ क्रियतांशिल्पिभिःपन्थाःसमानिविषमाणिच ॥ रक्षिणश्चानुसंयान्तुप
थिदुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥ एवंसंभाषमाणंतंरामहेतोर्नृपात्मजम् ॥ प्रत्युवाचजनःसर्वःश्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥
॥ १४ ॥ एवंतेभाषमाणस्यपद्माश्रीरुपतिष्ठताम् ॥ यस्त्वंज्येष्ठेनृपसुतेपृथिवींदातुमिच्छसि ॥ १५ ॥ अनुत्त
मंतद्वचनंनृपात्मजप्रभाषितंसंश्रवणेनिशम्यच ॥ प्रहर्षजास्तंप्रतिबाष्पबिन्दवोनिपेतुरार्याननेत्रसंभवाः ॥१६॥

क्षिणः ॥१३॥ एवमिति । रामहेतोःअनुत्तमंश्रीमद्वाक्यम् एवंसंभाषमाणंप्रत्युवाचेतिसंबन्धः ॥ १४॥ एवमिति । पद्मापद्मालयाश्रीः ते उपतिष्ठतांत्वत्समीपेअनपायिनीतिष्ठत्वित्यर्थः नृपसुतेनृपसुताय सएवसुतः ज्येष्ठत्वात् इतरेकामजाःस्मृताइतिवचनादितिभावः ॥ १५ ॥ अनुत्तममिति । संश्रवणेरामानयनप्रतिज्ञाविषये । आगूसंगरसंधाःप्रतिश्रवःसंश्रवःप्रतिज्ञाचेतिहलायुधः । निशम्य स्थितानामितिशेषः आर्याननेत्रसंभवाइत्यत्रआर्येत्यविभक्तिकनिर्देशः आर्याणामितियावत् ॥ १६ ॥

ऊचुरिति । हेनरवर तववचनात् शिल्पिवर्गः भक्तिमान्जनःरक्षकश्च पन्थानंप्रति व्यादिष्टाःआज्ञप्ताः इतीदमूचुरितिसंबन्धः ॥१७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पिताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ छ ॥

अथेत्यादि । भूमिप्रदेशज्ञाःनिम्नोन्नतादिप्रदेशज्ञाः यद्वा नानादेशविदः सूत्रकर्मविशारदाःसूत्रकर्मणिनिर्जलप्रदेशेष्वगाधवापीकूपादिजलोद्धारसूत्रकर्मणिविशारदाःसमर्थाः यद्वा सूत्रैःकर्मसूत्रकर्म तत्रविशारदाःसमर्थाः तन्तुवायाइत्यर्थः स्वकर्माभिरताःमार्गरक्षणादिस्वकर्मसावधानाः खनकाःखननोपजीविनःसुरङ्गादिकृतइत्यर्थः यन्त्रकाःमहाकुल्यादितरणायकाष्ठादिनाउपयन्त्रप्रवर्तकाःवागुरिकावा कर्मान्तिकाः कर्मणिअन्तोऽवसानमेषामस्ती

ऊचुस्तेवचनमिदंनिशम्यहृष्टाःसामात्याःसपरिषदोवियातशोकाः ॥ पन्थानंनरवरभक्तिमाञ्जनश्चव्यादि
ष्टास्तववचनाच्चशिल्पिवर्गः ॥ १७ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ❀ ॥
अथभूमिप्रदेशज्ञाःसूत्रकर्मविशारदाः ॥ स्वकर्माभिरताःशूराःखनकायन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥ कर्मान्ति
काःस्थपतयःपुरुषायन्त्रकोविदाः ॥ तथावर्द्धकयश्चैवमार्गिणोवृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥ कूपकाराःसुधाकारा
वंशकर्मकृतस्तथा ॥ समर्थायेचद्रष्टारःपुरतस्तेप्रतस्थिरे ॥ ३ ॥

तिकर्मान्तिकाः परिकल्पितकर्मकारिणःभृतिजीविनइतियावत् स्थपतयःकारवः स्थपतिःकारुभेदेपीत्यमरः । पुरुषाःअध्यक्षराजपुरुषाः यन्त्रकोविदाःक्षेपणीयादियन्त्रकरणसमर्थाः वर्द्धकयस्तक्षाणः तक्षातुवर्द्धकिरित्यमरः । मार्गिणःमार्गसमीकरणसमर्थाः वृक्षतक्षकाःमार्गनिरोधकवृक्षच्छेदकाः कूपकाराःकूपनिर्माणसमर्थाः सुधाकाराःप्रासादस्थलक्षित्यादिलेपनकराः वंशकर्मकृतःवंशैःकटपिटकशूर्पादिकर्मकराः समर्थाःकार्यान्तरेषुसमर्थाः। द्रष्टारःपूर्वानुभूतमार्गाः मार्गप्रदर्शकाइतियावत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

सत्विति । हर्षात्कर्मकरणस्यदुःखात्मकत्वेपिजनौघस्यहृष्टत्वंरामदर्शनकुतूहलात् तमुद्देशंप्रयान्रामाधिष्ठितप्रदेशमुद्दिश्यगच्छन् ॥ ४ ॥ तइति । तेमार्गशोधकाः स्ववारंसमास्थायस्वस्वशोध्यमार्गशोधनेअन्योन्यपर्यायकरणंप्राप्य निवहावसरौवारावित्यमरः । विविधोपेतैःविविधाःनानाप्रकाराः तानुपेतैःनानाविधैरित्यर्थः करणैःखनित्रपिटककुठारादिभिःसह पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लताइति । लताःमार्गावरणीभूताःशाखाः समेशाखालतेइत्यमरः । वल्लीःवीरुधः गुल्मान्कक्षान् स्थाणून्शङ्कून् स्थाणुरस्त्रीध्रुवःशङ्कुरित्यमरः ॥ ६ ॥ अवृक्षेष्विति । टङ्कैःपाषाणभेदनादिसाधनैः टङ्कः

सतुहर्षात्तमुद्देशंजनौघोविपुलःप्रयान् ॥ अशोभतमहावेगःसमुद्रइवपर्वणि ॥ ४ ॥ तेस्ववारंसमास्थाय
वर्त्मकर्माणिकोविदाः ॥ करणैर्विविधोपेतैःपुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ लतावल्लीश्चगुल्मांश्चस्थाणूनश्म
नएवच ॥ जनास्तेचक्रिरेमार्गंछिन्दन्तोविविधान्द्रुमान् ॥ ६ ॥ अवृक्षेषुचदेशेषुकेचिद्वृक्षानरोपयन्॥
केचित्कुठारैष्टङ्कैश्चदात्रैश्छिन्दन्क्वचित्क्वचित् ॥ ७॥ अपरेवीरणस्तम्बान्बलिनोबलवत्तराः ॥ विधम
न्तिस्मदुर्गाणिस्थलानिचततस्ततः ॥ ८ ॥ अपरेपूरयन्कूपान्पांसुभिःश्वभ्रमायतम् ॥ निम्नभागांस्ततः
केचित्समांश्चक्रुःसमन्ततः ॥ ९ ॥

पाषाणदारणइत्यमरः । दात्रैर्लवित्रैः दात्रंलवित्रमित्यमरः । छिन्दन्अच्छिन्दन् ॥७॥ अपरइति । वीरणस्तम्बान् वीरणतृणकाण्डान् विधमन्तिस्मअदहन् ध्मा शब्दाग्निवक्रसंयोगयोरित्यस्मात् धातोर्धमादेशः बलिनःरूढमूलान्छेत्तुमशक्यानित्यर्थः दुर्गाणिगन्तुमशक्यानिनिम्नोन्नतस्थलानीत्यर्थः । स्थलानिसमानिचक्रुरितिशेषः ॥ ८ ॥ अपरइति । कूपान्मार्गस्थान् आयतंश्वभ्रमवटंचपांसुभिरपूरयन् निम्नभागांश्चपांसुभिः समांश्चक्रुःप्रपूर्य्यैतिशेषः । यद्वा पूर्वश्लोके दुर्गाणितृणलतादिच्छन्नानिस्थलानिच विधमन्तिस्मेतियोजना अतोनपुनरुक्तिः ॥ ९ ॥

बबन्धुरिति । बन्धनीयान्जलप्रदेशान् बबन्धुःसेनासंतरणार्थंसेतुभिर्बबन्धुः क्षोद्यान्क्षोदार्हान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान्संचुक्षुदुःचूर्णयामासुः भेदनीयान् कच्छादिबहुजलप्रदेशान् जलनिर्गमनार्थंविभिदुः ॥ १० ॥ अचिरेणेति । परिवाहान्अल्पप्रवाहान्जलोच्छ्वासान् बन्धनेनबहूदकान्चक्रुः । यद्वा परिवाहान्दूरस्थतटाकप्रवर्त्तितान् बहुविधाकारान् सोपानावताराद्यनेकप्रकारानित्यर्थः ॥ ११ ॥ निर्जलेष्विति । उदपानान्कूपान् पुंस्येवान्धुःप्रहिः कूपउदपानंतुपुंसिवेत्यमरः । बहुविधान्नरगजतुरगादिपानयोग्यसरोवाप्यादिभेदेनबहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान्जलपानकालेविश्रान्त्यर्थंतीरेवेदिकालंकृतान् ॥ १२ ॥ ससुधेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सुधालिप्तकुट्टिमतलोपेतः कुट्टिमोस्त्रीनिबद्धाभूरित्यमरः । प्रपुष्पितमहीरुहः जलसेचनेने

बबन्धुर्बन्धनीयांश्चक्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तदा ॥ बिभिदुर्भेदनीयांश्चतांस्तान्देशान्नरास्तदा ॥ १० ॥ अचिरेणैव कालेनपरिवाहान्बहूदकान् ॥ चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून् ॥ ११ ॥ निर्जलेषुचदेशेषुखानयामासुरुत्तमान् ॥ उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमण्डितान् ॥ १२ ॥ ससुधाकुट्टिमतलःप्रपुष्पितमहीरुहः ॥ मत्तोद्घुष्टद्विजगणःपताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥ चन्दनोदकसंसिक्तोनानाकुसुमभूषितः ॥ बह्वशोभतसेनायाःपन्थाःसुरपथोपमः ॥ १४ ॥ आज्ञाप्याथयथाज्ञप्तियुक्तास्तेधिकृतानराः ॥ रमणीयेषुदेशेषुबहुस्वादुफलेषुच ॥ १५ ॥ योनिवेशस्त्वभिप्रेतोभरतस्यमहात्मनः ॥ भूयस्तंशोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥

तिशेषः चन्दनोदकसंसिक्तःविश्रान्तिप्रदेशेषुचन्दनयुक्तवारिसिक्तः नानाकुसुमभूषितःप्रकीर्णनानापुष्पशोभितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ आज्ञाप्येत्यादि । अथमार्गकरणानन्तरम् अधिकृताःमार्गशिबिरादिकरणेनियुक्ताः युक्ताःपरस्परंयुक्ताः बहुस्वादुफलेषुरमणीयेषुदेशेषुभरतस्ययोनिवेशः यादृशाकारविशिष्टोनिवेशोभिप्रेतःअभिमतस्तंतादृशसंनिवेशं यथाज्ञप्तियथामति आज्ञाप्यकर्त्तुंनियम्य भूषणोपमंभूषणभूतं स्वतोलंकृतमितियावत् निवेशं भूषाभिःवितानकनककलशध्वजादिभिः भूयोपिशोभयामासुःभूषयामासुः ॥ १५ ॥ १६ ॥

नक्षत्रेष्वित्यादि । तद्विदःवास्तुशास्त्रज्ञाः निवेशान् शिबिराणि ॥ १७ ॥ बह्वित्यादिश्लोकत्रयमेकंवाक्यम् । तत्रमार्गे बहुपांसुचयाः पांसुशब्देनात्रसूक्ष्म
सिकताउच्यन्ते बहवः पांसुचयायेषुतेतथोक्ताः परिखापरिवारिताः खेयैर्वृताःइन्द्रकोलप्रतिमाःइन्द्रकीलपर्वतसदृशाः प्रतोलीवरशोभिताः प्रतोलीवी
थिः रथ्याप्रतोलीविशिखेत्यमरः।प्रासादमालावितताःप्रासादाःदेवगृहाणि प्रासादोदेवभूभुजामित्यमरः।सौधप्राकारसंवृताःसौधाःराजगृहाणि यद्वा सौधाः
सुधाधवलिताः तेनरक्तंरागादित्यण् । समुच्छ्रितैःउन्नतैः अतएवआकाशेविसर्पद्भिरिवस्थितैः विटङ्काग्रविमानकैः विटङ्कयुक्ताग्रविमानैः कपोतपालिका

नक्षत्रेषुप्रशस्तेषुमुहूर्त्तेषुचतद्विदः ॥ निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्यमहात्मनः ॥ १७ ॥ बहुपांसुचया
श्चापिपरिखापरिवारिताः ॥ तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाःप्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥ प्रासादमालावितताःसौ
धप्राकारसंवृताः ॥ पताकाशोभिताःसर्वेसुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥ विसर्पद्भिरिवाकाशेविटङ्काग्रविमा
नकैः ॥ समुच्छ्रितैर्निवेशास्तेबभुःशक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥ जाह्नवींतुसमासाद्यविविधद्रुमकाननाम् ॥
शीतलामलपानीयांमहामीनसमाकुलाम् ॥ २१ ॥ सचन्द्रतारागणमण्डितंयथानभःक्षपायाममलंवि
राजते ॥ नरेन्द्रमार्गःसतथाव्यराजतक्रमेणरम्यःशुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २२ ॥ इति श्रीमदयोध्याका
ण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ❀ ॥ ॥

यांतुविटङ्कंपुनपुंसकमित्यमरः । विमानानिसप्तभूमिकाःप्रासादास्तैर्बभुः शक्रपुरोपमाःअमरावतीसदृशाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ जाह्नवीमिति । स
मासाद्यअवधीकृत्य तत्पर्यन्तामित्यर्थः निवेशाबभुरितिपूर्वेणान्वयः उत्तरेणवा गङ्गाविशेषणैस्ततःपरंनिवेशकरणाशक्यत्वंद्योत्यते ॥ २१ ॥ सचन्द्र
तारागणमण्डितमिति । सचन्द्रोयस्तारागणः तेनमण्डितम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याका
ण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

ततइत्यादि। नान्दीमुखींरामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्तां यद्वा भरताभिषेकायवसिष्ठेनकृतनान्दीमुखाभ्युदययुक्तां यद्वा शोकविगमायकृताभ्युदयामि
त्यर्थः रात्रिंरात्रौअपररात्रइत्यर्थः यद्वा रात्रिंप्राप्येतिशेषः। मङ्गलसंहितैःमङ्गलशब्दसहितैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणाभिहतइति। कोणोवादनदण्डः यामाव
सानसूचकोदुन्दुभिःयामदुन्दुभिः प्राणदत्नदतिस्म नाद्यन्तेएभिरितिनादाःकाहल्यादयःतान् उच्चावचस्वरान्निम्नोन्नतस्वरान् मन्द्रमध्यमताररू
पेणनानास्वरानित्यर्थः ॥ २ ॥ सइति। अरन्ध्रयत्व्यदारयत् अरन्धयदितिपाठे अपचत्अतपदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पश्येति। कैकेय्याहेतुभूत

ततोनान्दीमुखींरात्रिंभरतंसूतमागधाः ॥ तुष्टुवुर्वाग्विशेषज्ञास्तवैर्मङ्गलसंहितैः ॥ १ ॥ सुवर्णकोणाभिहतःप्राण
दद्यामदुन्दुभिः ॥ दध्मुःशङ्खांश्चशतशोनादांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥ सतूर्यघोषःसुमहान्दिवमापूरयन्निव ॥
भरतंशोकसंतप्तंभूयःशोकैररन्ध्रयत् ॥ ३ ॥ ततःप्रबुद्धोभरतस्तंघोषंसंनिवर्त्यच ॥ नाहंराजेतिचाप्युक्त्वाश
त्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ पश्यशत्रुघ्नकैकेय्यालोकस्यापकृतंमहत् ॥ विसृज्यमयिदुःखानिराजादशरथोगतः
॥ ५ ॥ तस्यैषाधर्मराजस्यधर्ममूलामहात्मनः ॥ परिभ्रमतिराजश्रीर्नौरिवाकर्णिकाजले ॥ ६ ॥ योहिनःसुम
हान्नाथःसोपिप्रव्राजितोवनम् ॥ अनयाधर्ममुत्सृज्यमात्रामेराघवःस्वयम् ॥ ७ ॥ इत्येवंभरतंप्रेक्ष्यविलपन्तंवि
चेतनम् ॥ कृपणंरुरुदुःसर्वाःसस्वरंयोषितस्तदा ॥ ८ ॥ तथातस्मिन्विलपतिवसिष्ठोराजधर्मवित् ॥ सभामि
क्ष्वाकुनाथस्यप्रविवेशमहायशाः ॥ ९ ॥

या जायमानंलोकस्यसूतमागधादेः अपकृतम्अनुचितंकर्मपश्य यद्वा लोकस्यजनस्यकैकेय्यामहद्यथाभवतितथाऽपकृतं तदेवाह विसृज्येत्यादि ॥५॥
तस्येति। राजश्रीःप्रधानेराजनिवर्त्तमानेज्येष्ठपुत्रस्ययुवराजत्वेनप्राप्तेत्येवमविच्छिन्नाराज्यलक्ष्मीः अकर्णिका कर्णोरित्रं कर्णःश्रोत्रमरित्रंचेतिभुवनः।
सोस्यास्तीतिकर्णीसएवकर्णिकः कर्णधारइतियावत् तद्रहिता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

शातकुम्भमयीमिति । शातकुम्भमयीं स्वर्णमयींमणिरत्नसमाकुलांमणिश्रेष्ठसमावृतां रत्नंस्वजातौश्रेष्ठेपीत्यमरः । यद्वा मणयोमुक्ताः मणिर्द्वयोरश्मजातौमुक्तादिकेपिचेत्यमरः । रत्नानिपद्मरागादीनि अत्रसभामितिविशेष्यं सगणःसशिष्यगणः ॥ १० ॥ ११ ॥ ब्राह्मणानिति । गणवल्लभान्गणाध्यक्षान् आत्ययिकम् अत्ययःकृच्छ्रंतत्रभवमात्ययिकंयत्नसाध्यमित्यर्थः सराजभृत्यंराजान्तरङ्गभृत्यसहितम् युधाजिदितिविजयाख्यमन्त्रिणोनामान्तरंसुमन्त्रशब्दसाहचर्यात् येचतत्रभरते हिताःहितपराःजनाः तानप्यानयतेतिपूर्वेणसंबन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ह्रदइति । शर्कराशब्देनात्र

शातकुम्भमयींरम्यांमणिरत्नसमाकुलाम् ॥ सुधर्मामिवधर्मात्मासगणःप्रत्यपद्यत ॥ १० ॥ सकाञ्चनमयंपीठं सुखास्तरणसंवृतम् ॥ अध्यास्तसर्ववेदज्ञोदूताननुशशासच ॥ ११ ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यानमात्यान्गणवल्लभान् ॥ क्षिप्रमानयताव्यग्राःकृत्यमात्ययिकंहिनः ॥ १२ ॥ सराजपुत्रंशत्रुघ्नंभरतंचयशस्विनम् ॥ युधाजितंसुमन्त्रंचयेचतत्रहिताजनाः ॥ १३ ॥ ततोहलहलाशब्दःसुमहान्समपद्यत ॥ रथैरश्वैर्गजैश्चापिजनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥ ततोभरतमायान्तंशतक्रतुमिवामराः ॥ प्रत्यनन्दन्प्रकृतयोयथादशरथंतथा ॥ १५ ॥ ह्रदइवतिमिनागसंवृतःस्तिमितजलोमणिशङ्खशर्करः ॥ दशरथसुतशोभितासभासदशरथेवबभौयथापुरा ॥ ॥ १६ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

॥ ❀ ॥

तामार्यगणसंपूर्णांभरतःप्रग्रहांसभाम् ॥ ददर्शबुद्धिसंपन्नःपूर्णचन्द्रोनिशामिव ॥ १ ॥

स्थूलवालुकाउच्यन्ते ह्रदश्चसमुद्रसमीपस्थःतिमिशङ्खादिसाहचर्यात् अत्रस्तिमितजलेनवसिष्ठस्य तिमिनागाभ्यांभरतशत्रुघ्नयोर्मण्यादिभिरमात्यादीनांचसाम्यम् ॥ १६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

तामिति । प्रग्रहांनियमवतीं यद्वा शुक्रबृहस्पत्यादिप्रकृष्टग्रहयुक्तां तदा निशाविशेषणमिदम् ॥ १ ॥

आसनानीति । आसनानिविशताम् आसनेषूपविशतामित्यर्थः ॥ २ ॥ सेति । घनापायेवर्षापगमेशरदीतियावत् भरताभिषेकायसर्वैअलंकृताः समागताइतिभावः ॥ ३ ॥ राज्ञइति । प्रेक्ष्यसंवादार्थमवलोक्य ॥ ४ ॥ तातेति । तातवत्स धर्मंसत्यपरिपालनरूपं तवतुभ्यम् ॥ ५ ॥ रामइति । तथापितृवत् सत्येधृतिः प्रीतिर्यस्यससत्यधृतिः धृङ्प्रीतावितिधातोःस्त्रियांक्तिन्प्रत्ययः सतांपितृनिदेशवर्त्तिनां धर्मंपितृवचनपरिपालनरूपम् । जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दंभूरिभोजनात् । गयायांपिण्डदानाच्चत्रिभिःपुत्रस्यपुत्रता ॥ इतिवचनात् ॥ ६ ॥ पित्रेति । अभिषेचयआत्मानमितिशेषः

आसनानियथान्यायमार्याणांविशतांतदा ॥ वस्त्राङ्गरागप्रभयाद्योतितासासभोत्तमा ॥ २ ॥ साविद्वज्जनसंपूर्णासभासुरुचिरातदा ॥ अदृश्यतघनापायेपूर्णचन्द्रेवशर्वरी ॥ ३ ॥ राज्ञस्तुप्रकृतीःसर्वाःसमग्राःप्रेक्ष्यधर्मवित् ॥ इदंपुरोहितोवाक्यंभरतंमृदुचाब्रवीत् ॥ ४ ॥ तातराजादशरथःस्वर्गतोधर्ममाचरन् ॥ धनधान्यवतींस्फीतांप्रदायपृथिवींतव ॥ ५ ॥ रामस्तथासत्यधृतिःसतांधर्ममनुस्मरन् ॥ नाजहात्पितुरादेशंशशीज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥ पित्राभ्रात्राचतेदत्तंराज्यंनिहतकण्टकम् ॥ तद्भुङ्क्ष्वमुदितामात्यःक्षिप्रमेवाभिषेचय ॥७॥ उदीच्याश्चप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चकेवलाः ॥ कोट्यापरान्ताःसामुद्रारत्नान्यभिहरन्तुते ॥ ८ ॥ तच्छ्रुत्वाभरतोवाक्यंशोकेनाभिपरिप्लुतः ॥ जगाममनसारामंधर्मज्ञोधर्मकाङ्क्षया ॥ ९ ॥

॥ ७ ॥ उदीच्याइति । प्राच्याइत्यपिसिद्धं केवलाःसिंहासनादिरहिताइत्यपरान्तादिविशेषणम् अपरान्ताःअपरान्तदेशवासिनोयवनाः कोट्याकोटिसंख्ययाउपलक्षितानिरत्नानि सामुद्राःसमुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥ तदिति । धर्मज्ञःकुलक्रमागतज्येष्ठाभिषेचनरूपधर्मज्ञः धर्मकाङ्क्षयाज्येष्ठानुवर्त्तनरूपधर्मलिप्सया रामंमनसाजगामसस्मारेत्यर्थः ॥ ९ ॥

सइति। वाष्पकलयाअधर्मस्मरणात्रामस्मरणाद्वाबाष्पेणाव्यक्तया कलहंसस्वरइत्यनेन अभिनिवेशविशेषोद्योत्यते युवेत्यनेनभोगकालेपिभोगोपकरणजिहासाचित्रमितिऋषिःस्तौति सभामध्येजगर्हे नियमातिक्रमंरहसिबोधयेदितिनियमोपिभग्नः अतिक्रूरमधर्मंनियुक्तवानितिदुःखपारवश्यात् रहःसदोविभागविस्मरणेन गर्हितवान्। पुरोहितंजगर्हेसम्यक्त्वयास्यकुलस्यभाविहितमवेक्षितमितिनिनिन्द सभामध्येबहवःसमेत्यममैकस्यपारतन्त्र्यंकिमपजिहीर्षन्तिसभामध्येकिमवनेपिमद्धनंमुष्णन्ति ॥ १० ॥ चरितेति। चरितब्रह्मचर्यस्यअनुष्ठितगुरुकुलवासस्य विद्यास्नातस्यवेदमधीत्यस्नायादितिस्मृतिप्रक्रिययानिखिलवेदाध्ययनानन्तरभाविस्नानकर्मयुक्तस्य धीमतःतदर्थज्ञस्य धर्मेप्रयतमानस्यतदर्थानुष्ठानवतः मद्विधःशास्त्रवश्योमादृशः ॥ ११ ॥ मद्विधइत्येतद्विवृणोति कथमित्यादिना। रामविरहोत्तरक्षणेमृतस्यकुक्षौजातोहंकथंतत्त्यक्तंराज्यंपरिगृह्णीयां मत्स्वरूपपर्यालोचनयापिनाहंराज्यार्हइत्याह राज्यंचेति शेषवस्तुष्वेकमेकस्यकिमीष्टंप्रत्युतराज्यंवाकिमितिमांनेष्टे राज्यंचाहंचरामस्य राज्यमपिरामसंबन्धि अहमपिचरामसंबन्धीउभयमपिरामशेषमित्यर्थः धर्मंवक्तुमिहार्हसिलोकेस्वपित्रादिकंनिगृह्यस्वयंराज्यस्यकर्तारःसन्ति तदेतद्व्यक्तावपिभवतीतिमामंस्थाः इहमद्विषये मत्प्रकृतिंज्ञात्वाधर्मंवक्तुमर्हसि धर्मंपाल्यत्वपालकत्वरूपंवक्तुमर्हसि रामशेषत्वाविशेषेएकंशेषंकथमपरंरक्षेत् तथासतिराज्यमेवमांकिमितिनरक्षेदितिभावः ननुरत्नपेटिकयोर्द्वयोः शेषत्वाविशेषेपिएकंरक्ष्यमपरंरक्षकंचदृष्टं तद्वदस्त्वितिचेन्न तत्रहिपेटिकाकुञ्चिकादिव्यापारेणस्वामिनारक्षकत्वेनविनियुक्ता नाहमेवंरामेणविनियुक्तः यथास्वैकधार्यमपिरत्नमवसरेपेटिकास्थं करोति तद्वत्स्वेनैवपाल्यमपिराज्यमस्माभिर्यावच्छक्तिप्रसादितोपि अनवसरतयारामोयदामदधीनं कुर्यात्तदा तदाहितशक्तिकस्तत्परतन्त्रःपेटिकावत् यावत्तदागमनंरक्षेयम् अतस्तन्निवर्तनप्रयत्नएवसर्वथाकार्यः प्रथमतोवरानिर्बन्धादिकृताराज्यस्यास्मदीयत्वबुद्धिः रामसमक्षंगत्वापरिहरणीयेतिभावः ॥ ❀ ॥ तनिश्लोकी ॥ ❀ ॥ ॥ १२ ॥ वक्तव्यंधर्ममाह ज्येष्ठइत्यादिना। दिलीपनहुषशब्दौचन्द्रसूर्यवंशश्रेष्ठराजोपलक्षणार्थौ ॥ १३ ॥

सबाष्पकलयावाचाकलहंसस्वरोयुवा ॥ विललापसभामध्येजगर्हेचपुरोहितम् ॥ १० ॥ चरितब्रह्मचर्य
स्यविद्यास्नातस्यधीमतः ॥ धर्मेप्रयतमानस्यकोराज्यंमद्विधोहरेत् ॥ ११ ॥ कथंदशरथाज्जातोभवे
द्राज्यापहारकः ॥ राज्यंचाहंचरामस्यधर्मंवक्तुमिहार्हसि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठःश्रेष्ठश्चधर्मात्मादिलीपनहुषो
पमः ॥ लब्धुमर्हतिकाकुत्स्थोराज्यंदशरथोयथा ॥ १३ ॥

अनार्यैति । इक्ष्वाकूणांलोकेतत्संबधिनिजने ॥१४॥ यद्धीति । अनेनाप्राप्तभाषणश्रवणपापस्यप्रायश्चित्तमनुष्ठितम् ॥ १५ ॥ राममिति । द्वौपादौयेषां
तेद्विपादः संख्यासुपूर्वस्येतिलोपःसमासान्तः ❀ अतः पादःपादितिभस्थलेपदादेशः ❀ तेषांपुरुषाणामित्यर्थः ॥१६॥ मध्येकविवाक्यं तद्वाक्यमिति ।
सभासुसीदन्तीतिसभासदःसभ्याः ॥ १७ ॥ यदीति । कनिष्ठेलक्ष्मणेआर्यशब्दप्रयोगोज्येष्ठानुवर्त्तनरूपधर्मनिरतत्वात् यथार्यौलक्ष्मणस्तथाहंलक्ष्मण
श्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वोपायमिति । सर्वौंपायंवर्तिष्येसर्वे.पायमितिक्रियाविशेषणं सर्वौपायैर्यत्नंकरिष्यइत्यर्थः आर्यमिश्राणांसदस्यानाम् । आर्य्यं

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यंकुर्यांपापमहंयदि ॥ इक्ष्वाकूणामहंलोकेभवेयंकुलपांसनः ॥ १४ ॥ यद्धिमात्राकृतंपापंनाहं
तदपिरोचये ॥ इहस्थोवनदुर्गस्थंनमस्यामिकृताञ्जलिः ॥ १५ ॥ राममेवानुगच्छामिराजासद्विपदांवरः ॥ त्र
याणामपिलोकानांराज्यमर्हतिराघवः ॥ १६ ॥ तद्वाक्यंधर्मसंयुक्तंश्रुत्वासर्वेसभासदः ॥ हर्षान्मुमुचुरश्रूणिरा
मेनिहितचेतसः ॥ १७ ॥ यदित्वार्यंनशक्ष्यामिविनिवर्त्तयितुंवनात् ॥ वनेतत्रैववत्स्यामियथार्यौलक्ष्मणस्त
था ॥ १८ ॥ सर्वोपायंतुवर्त्तिष्येविनिवर्त्तयितुंबलात् ॥ समक्षमार्यमिश्राणांसाधूनांगुणवर्त्तिनाम् ॥ १९ ॥ वि
ष्टिकर्मान्तिकाःसर्वेमार्गशोधकरक्षकाः ॥ प्रस्थापितामयापूर्वंयात्रापिममरोचते ॥ २० ॥ एवमुक्त्वातुधर्मात्मा
भरतोभ्रातृवत्सलः ॥ समीपस्थमुवाचेदंसुमन्त्रंमन्त्रकोविदम् ॥ २१ ॥ तूर्णमुत्थायगच्छत्वंसुमन्त्रममशासना
त् ॥ यात्रामाज्ञापयक्षिप्रंबलंचैवसमानय ॥ २२ ॥ एवमुक्तःसुमन्त्रस्तुभरतेनमहात्मना ॥ हृष्टस्तदादिशत्सर्वं
यथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥

मिश्राःपारिषदाःसदस्याःसामवायिकाइतिसज्जनः । भवद्भिरागन्तव्यमित्यर्थादुक्तंभवति ॥ १९ ॥ विष्टिकर्मान्तिकाइति । विष्टयोभृतिमन्तरेणजनपदे
भ्यःसमानीताःकर्मकराः कर्मान्तिकाःकर्मान्तेभृतिग्रहीतारः मार्गशोधकरक्षकाइतिविष्ट्यादिविशेषणं प्रस्थापितामयापूर्वमित्यभिधानात् वसिष्ठःशि
बिरकरणनियोगमजानन्नभिषेकप्रस्तावंकृतवानित्यवगम्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवमिति । इष्टवत् इष्टार्हम्इष्टानुरूपमितियावत् ॥ २३ ॥

ताइति । ताःप्रकृतयःपौरश्रेणयः राज्याङ्गानिप्रकृतयःपौराणांश्रेणयोपिचेत्यमरः । बलाध्यक्षाःसेनापतयश्चराघवस्यानिवर्त्तनेनिवर्त्तननिमित्तंसमाज्ञप्तांबलस्यसैन्यस्ययात्रांश्रुत्वाप्रहृष्टाःआसन्नितिशेषः ॥ २४ ॥ ततइति । यात्रागमनंयात्रायाआगमनंसिद्धिंयात्रारूपगमनमितिवा ॥ २५ ॥ तइति । गोरथैःवृषभयुक्तरथैःशकटैरित्यर्थः बलंसर्वमित्यवयवावयविनोर्भेदनिर्देशः ॥ २६ ॥ सज्जमिति । सज्जंसंनद्धंगुरुसंनिधावित्यनुज्ञाकरणार्थमुक्तम् ॥ २७ ॥

ताःप्रहृष्टाःप्रकृतयोबलाध्यक्षाबलस्यच ॥ श्रुत्वायात्रांसमाज्ञप्तांराघवस्यनिवर्त्तने ॥ २४ ॥ ततोयोधाङ्गनाःसर्वाभर्तॄन्सर्वान्गृहेगृहे ॥ यात्रागमनमाज्ञायत्वरयन्तिस्महर्षिताः ॥ २५ ॥ तेहयैर्गोरथैःशीघ्रैःस्यन्दनैश्चमहाजवैः ॥ सहयोधैर्बलाध्यक्षाबलंसर्वमचोदयन् ॥ २५ ॥ सज्जंतुतद्बलंदृष्ट्वाभरतोगुरुसंनिधौ ॥ रथंमेत्वरयस्वेतिसुमन्त्रंपार्श्वतोब्रवीत् ॥ २७ ॥ भरतस्यतुतस्याज्ञांप्रतिगृह्यचहर्षितः ॥ रथंगृहीत्वाप्रययौयुक्तंपरमवाजिभिः ॥ २८ ॥ सराघवःसत्यधृतिःप्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तंदृढसत्यविक्रमः ॥ गुरुंमहारण्यगतंयशस्विनंप्रसादयिष्यन्भरतोब्रवीत्तदा ॥ २९ ॥ तूर्णंसमुत्थायसुमन्त्रगच्छबलस्ययोगायबलप्रधानान् ॥ आनेतुमिच्छामिहितंवनस्थंप्रसाद्यरामंजगतोहिताय ॥ ३० ॥ ससूतपुत्रोभरतेनसम्यगाज्ञापितःसंपरिपूर्णकामः ॥ शशाससर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्यमुख्यांश्चसुहृज्जनंच ॥ ३१ ॥

॥ २८ ॥ उक्तमर्थंपुनःसंग्रहेणदर्शयति सइत्यादिना । सत्यधृतिःअप्रच्युतधैर्यः सुयुक्तंब्रुवन् गुरुंप्रसादयिष्यन् उचितवचनेनरामंप्रीणयिष्यन्नित्यर्थः ॥ २९ ॥ तूर्णमिति । बलस्ययोगायबलस्यसन्नहनाय बलस्यसंगतयेवा योगःसन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः । बलप्रधानान्गच्छ प्रधानशब्दःपुंल्लिङ्गोप्यस्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ततइति । वृषलाःशूद्राः कुलेकुलेगृहेगृहे कुलंजनपदेगृहइत्यमरः। अयूयुजन्सज्जानकुर्वन् कुलप्रसूतान् उत्तमानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

ततइति । काल्यम्अहर्मुखं प्रत्यूषोहर्मुखंकाल्यमित्यमरः । प्राप्येतिशेषः ॥१॥२॥ नवनागसहस्राणीति । यथाविधिकल्पितानिभरतनियोगमनतिक्रम्य कल्पितानि नवनागसहस्राणीत्यनेनपुरस्थगजेषुनवनागसहस्रमात्रंप्रयाणेकल्पितमित्यवगम्यते ॥ ३ ॥ षष्टिरिति । धन्विनोविविधायुधाश्चेत्यनेनयो

ततःसमुत्थायकुलेकुलेतेराजन्यवैश्यावृषलाश्चविप्राः ॥ अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्चनागान्हयांश्चैवकुलप्रसूतान्
॥ ३२ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ ॥ ६९ ॥
ततःसमुत्थितःकाल्यमास्थायस्यन्दनोत्तमम् ॥ प्रययौभरतःशीघ्रंरामदर्शनकाङ्क्षया ॥ १ ॥ अग्रतःप्रययुस्तस्यसर्वेमन्त्रिपुरोधसः ॥ अधिरुह्यहयैर्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥ नवनागसहस्राणिकल्पितानियथाविधि ॥ अन्वयुर्भरतंयान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३ ॥ षष्टीरथसहस्राणिधन्विनोविविधायुधाः ॥ अन्वयुर्भरतंयान्तंराजपुत्रंयशस्विनम् ॥ ४ ॥ शतंसहस्राण्यश्वानांसमारूढानिराघवम् ॥ अन्वयुर्भरतंयान्तंसत्यसन्धजितेन्द्रियम् ॥ ५ ॥ कैकेयीचसुमित्राचकौसल्याचयशस्विनी ॥ रामानयनसंहृष्टाययुर्यानेनभास्वता ॥ ६ ॥ प्रयाताश्चार्यसंघातारामंद्रष्टुंसलक्ष्मणम् ॥ तस्यैवचकथाश्चित्राःकुर्वाणाहृष्टमानसाः ॥ ७ ॥ मेघश्यामंमहाबाहुंस्थिरसत्त्वंदृढव्रतम् ॥ कदाद्रक्ष्यामहेरामंजगतःशोकनाशनम् ॥ ८ ॥

धाउक्ताः ॥ ४ ॥ शतमिति । समारूढानिसादिभिरितिशेषः ॥ ५ ॥ कैकेयीति । अग्रतोगमनंपश्चात्तापातिशयात् यानेनेत्येकवचनंप्रत्येकापेक्षया ॥ ६ ॥ प्रयाताइति । आर्यसंघाताःत्रैवर्णिकसंघाः तस्यैवकथाःतत्संबन्धिवार्त्ताः ॥ ७ ॥ ताएवाह मेघेत्यादिना । मेघश्यामंदूरस्थितत्वेपित्यक्तुमशक्यंसौन्दर्यमुच्यते घर्माभितप्ताः पर्जन्यमितिवत् मेघश्यामंदर्शनमात्रेणसर्वसंतापहरं महाबाहुम् आयताश्चसुवृत्ताश्चेतिह्युक्तम् महाबाहुंतादृशसौन्दर्य्या

नुभवद.नविषयौदार्ययुक्तम् महाबाहुंताहृशसौन्दर्यभोगप्रदानसमर्थं राममिन्दीवरश्यामंसर्वशत्रुनिबर्हणमितिवत् स्थिरसत्त्वंस्थिरव्यवसायं द्रव्यासुव्यवसायेषुसत्त्वमस्त्रीतुजन्तुष्वित्यमरः । स्थिरचित्तामितिचपाठः आश्रितप्रातिकूल्येनाप्यविकृतमनस्कं दृढव्रतम् अन्तरङ्गैरप्यप्रकम्प्याश्रितरक्षणदीक्षं कदाद्रक्ष्यामहे रामंतन्मुखावलोकनमात्रंलभ्यतेचेत् कैकेयीवचनजनिततापाःसर्वेपिनिवर्त्तेरन् जगतःशोकनाशनं । तस्मिन्सर्वलोकशोकनिवर्त्तकेसतिकथंवयंशोकाकुलाःस्याम तदीयसर्वलोकशोकनिवर्तकत्वस्यअस्मच्छोकस्यचकःसंबन्धः माशुचइत्युक्तवतोप्यस्यातिशयउक्तः ॥ ८ ॥ दृष्टइति। दृष्टएवरामःसन्निहितश्चेत्समन्दस्मितोमाभूत्कटाक्षपूर्वकंकिंचित्प्रियवचनंचमावोचत् अस्माभिश्चनयत्नःकार्यः किन्तुदूरेदर्शनमात्रेणास्मच्छोकाः

दृष्टएवहिनःशोकमपनेष्यतिराघवः ॥ तमःसर्वस्यलोकस्यसमुद्यन्निवभास्करः ॥ ९ ॥ इत्येवंकथयन्तस्तेसंप्रहृष्टाःकथाःशुभाः ॥ परिष्वजानाश्चान्योन्यंययुर्नागरिकाजनाः ॥ १० ॥ येचतत्रापरेसर्वेसंमतायेचनैगमाः ॥ रामंप्रतिययुर्हृष्टाःसर्वाःप्रकृतयस्तथा ॥ ११ ॥ मणिकाराश्चयेकेचित्कुम्भकाराश्चशोभनाः ॥ सूत्रकर्मकृतश्चैवयेचशस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥ मायूरकाःक्राकचिकारोचकावेधकास्तथा ॥ दन्तकाराःसुधाकारास्तथागन्धोपजीविनः ॥ १३ ॥

सर्वेविनश्येयुः तमइत्यादि यथोद्यन् आदित्योदूरस्थितोपिसकललोकान्धकारंनिवर्त्तयति इतीति परिष्वजानाःपरिष्वजमानाः नगरेचरन्तीतिनागरिकाः चरतीतिठक् ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ९ ॥ १० ॥ यइति । तत्रनगरेयेरामस्यसंमताःयेचनैगमाःवणिजः तेसर्वे सर्वाःप्रकृतयःपौरश्रेणयश्चरामंप्रतिययुः ॥ ११ ॥ ताःप्रपञ्चयति मणीत्यादिना । अत्रयच्छब्दरहितस्थलेसोनुषञ्जनीयः । मणिकाराःपद्मरागादिमणिसंस्कारकाः कुम्भकाराःकुलालाः शोभनाःस्वकार्यदक्षाइतियावत् सूत्रकर्मकृतःतन्तुवायादयः शस्त्रोपजीविनःशस्त्रकारकाः मायूरकाःमयूरपिच्छैश्छत्रव्यजनादिकारिणः क्राकचिकाःक्रकचैःकरपत्रैश्चन्दनादिदारुदलनकारिणः क्रकचोस्त्रीकरपत्रमित्यमरः । रोचकाःदन्तकुड्यवेदिकादिषुकान्त्युत्पादकाः वेधकाःदारुरत्ना

दिरन्ध्रकारिणः दन्तकाराः दन्तैः पुत्रिकापीठशिबिकादिकारकाः सुधाकाराः प्रासादतलकुडयादिषु सुधालेपनकर्मकराः गन्धोपजीविनः चन्दनकस्तूरीक
पूरकुङ्कुमादिगन्धद्रव्यविक्रयजीविनः सुवर्णकाराः प्रसिद्धाः कम्बलधावकाः कम्बलशोधकाः स्नापकोच्छादकाः स्नापकाः तैलाभ्यङ्गादिस्नानकारिणः
उच्छादकाः अङ्गमर्दकाः उच्छादनं समुल्लेखोद्वाहनोद्वर्तनेषु चेति विश्वः। धूपकाः गृहादिषु धूपवासकाः शौण्डिकाः मद्यकराः शुण्डाकरिकरे मद्य इति वैज
यन्ती। रजकाः निर्णेजकाः निर्णेजकः स्याद्रजक इत्यमरः। तुन्नवायाः सौचिकाः। तुन्नवायस्तु सौचिक इत्यमरः। ग्रामघोषमहत्तराः ग्राममहत्तराः घोषमहत्त
राश्च महत्तराः प्रधानभूताः घोष आभीरपल्ली स्यादित्यमरः। शैलूषाः भूमिकाधारिणः स्त्रीजीविनो वा अत एव सह स्त्रीभिरित्युक्तं शैलालिनस्तु शैलूषाजाया

सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः॥ स्नापकोच्छादका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा ॥ १४॥ रजकास्तु
न्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः ॥ शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्ययुः कैवर्त्तकास्तथा ॥ १५ ॥ समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्त
संमताः ॥ गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः ॥ सर्वे ते विविधै
र्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥ प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतम् ॥ भ्रातुरानयने यान्तं भरतं भ्रातृवत्स
लम् ॥ १८ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः ॥ समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गिवेरपुरं प्रति ॥ १९॥ यत्र रामस
खो वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः ॥ निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् ॥ २० ॥

जीवा इत्यमरः। कैवर्ताः धीवराः कैवर्त्ते दाशधीवरावित्यमरः। ते सर्वे ययुरित्यन्वयः। समाहिता इति। समाहिताः योगिनः गोरथैः वृषभयुक्तरथैः शकटैरिति या
वत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ सुवेषा इति । ताम्रमृष्टानुलेपनाः रक्तवर्णसंपूर्णाङ्गरागाः ॥ १७ ॥ प्रहृष्टमुदितेति । प्रहर्षः कायिको रो
माञ्चादिः प्रमोदो मानसो हर्षः आनयने आनयननिमित्तम् ॥ १८ ॥ त इति। शृङ्गिवेरपुरं प्रति दूरमध्वानं गत्वा गङ्गां समासेदुरिति संबन्धः यद्वा शृङ्गिवेरपु
रं प्रतीति लक्षणे कर्मप्रवचनीयः शृङ्गिवेरपुर इत्यर्थः ॥ १९ ॥। यत्रेति । अप्रमादेन सावधानतया रामविरोध्यागमनवारणपर इत्यर्थः तत्र देशे विद्यमानं
शृङ्गिवेरपुरं प्रतीति पूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥

उपेत्येति । व्यवातिष्ठतव्यवस्थिताभूत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ निवेशयतेति । अभिप्रायेणतत्तदिच्छया इदानींविश्रान्ताःश्वोनदींप्रतरिष्यामइतिसंबन्धः ॥ ॥ २३ ॥ दातुमिति । और्ध्वदेहनिमित्तार्थम्ऊर्ध्वदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः नदीमवतीर्यपितुरौर्ध्वदेहनिमित्तार्थमुदकंदातुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ तस्येति । छन्देनइच्छया छन्दःश्रुतीच्छापद्येष्वितिवैजयन्ती ॥ २५ ॥ निवेश्येति । गङ्गामनुनिवेश्यगङ्गामनुसृत्यनिवेश्यगङ्गाकूलानुसारेणनिवेश्येतियावत् विधानैःतत्तज्जातिव्यवस्थाकल्पनादिभिः परिबर्हशोभिनींपरिबर्हौयात्रोपयुक्तपटवेश्माद्युपकरणं तथोपकरणंप्रोक्तम् परिबर्हःपरिच्छदइति

उपेत्यतीरंगङ्गायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् ॥ व्यवातिष्ठतसासेनाभरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥ निरीक्ष्यानुगतांसेनांतांचगङ्गांशिवोदकाम् ॥ भरतःसचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥ निवेशयतमेसैन्यमभिप्रायेणसर्वतः ॥ विश्रान्ताःप्रतरिष्यामःश्वइदानीमिमांनदीम् ॥ २३ ॥ दातुंचतावदिच्छामिस्वर्गतस्यमहीपतेः ॥ और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकंनदीम् ॥ २४ ॥ तस्यैवंब्रुवतोमात्यास्तथेत्युक्त्वासमाहिताः ॥ न्यवेशयंस्तांश्छन्देनस्वेनस्वेनपृथक्पृथक् ॥ २५ ॥ निवेश्यगङ्गामनुतांमहानदींचमूंविधानैःपरिबर्हशोभिनीम् ॥ उवासरामस्यतदामहात्मनोविचिन्तयानोभरतोनिवर्त्तनम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

ततोनिविष्टांध्वजिनींगङ्गामन्वाश्रितांनदीम् ॥ निषादराजोदृष्ट्वैवज्ञातीन्संत्वरितोब्रवीत् ॥ १ ॥ महतीयमितःसेनासागराभाप्रदृश्यते ॥ नास्यान्तमधिगच्छामिमनसापिविचिन्तयन् ॥ २ ॥ यथातुखलुदुर्बुद्धिर्भरतःस्वयमागतः ॥ सएषहिमहाकायःकोविदारध्वजोरथे ॥ ३ ॥

हलायुधः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ ॥

ततइत्यादि । गङ्गामन्वाश्रितांप्राप्ताम्अतएवनिविष्टांकृतनिवेशांध्वजिनींसेनांदृष्ट्वा संत्वरितःससंभ्रमः ॥१॥ महतीति । इतःइहशृङ्गिबेरपुरेअस्यसेनारूपवस्तुनः चिन्तयन्नहंमनसापिनास्यान्तमधिगच्छामीतिसंबन्धः ॥२॥ यथेति । सःइक्ष्वाकुकुलक्रमागतःकोविदारध्वजः रथेदृश्यतेहियस्मात् अतोभरतःस्वयमागतः यथातुखलुध्रुवमित्यर्थः कोविदारध्वजः दुर्बुद्धिरित्यनेनभरतोरामद्रोहाकाङ्क्षयाआगच्छतीतिशङ्कितवानितिगम्यते ॥ ३ ॥

तदेवस्थापयिष्यति बन्धयिष्यतीत्यादिना । दाशानस्मान् बन्धयिष्यति अथवावधिष्यति हनिष्यति हनोलृटिवधादेशआर्षः अथ अथवा दाशरथिंज्ञातिभूतमितिभावः विवासितंदुर्बलमित्यर्थः संपन्नाम्अप्रच्युतां रामागमनेहिश्रीःप्रच्युतास्यात् कैकयीपुत्रइतिदुष्प्रकृतित्वेहेतुः तस्यराज्ञःराजत्वार्हस्यरामस्यसुदुर्लभाम् ॥४॥ ५ ॥ किमतोभवत् इत्यत्राह भर्तेति । अर्थकामाःअर्थेच्छवः यूयमितिशेषः अनूपेतीरे ॥६॥ तिष्ठन्त्विति । सर्वेदाशाश्चगङ्गामन्वाश्रिताःसन्तः बलयुक्ताःसेनायुक्ताःनदीरक्षाःनदीतरणमार्गरक्षन्तः मांसमूलफलाशनाःनावारोपितमांसाद्यशनाःतिष्ठन्तु ॥ ७ ॥ नावामित्यादि । प

बन्धयिष्यतिवादाशानथवास्मान्वधिष्यति ॥ अथदाशरथिंरामंपित्राराज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥ संपन्नांश्रियमन्विच्छंस्तस्यराज्ञःसुदुर्लभाम् ॥ भरतःकैकयीपुत्रोहन्तुंसमधिगच्छति ॥ ५ ॥ भर्त्ताचैवसखाचैवरामोदाशरथिर्मम ॥ तस्यार्थकामाःसंनद्धागङ्गानूपेप्रातिष्ठत ॥ ६ ॥ तिष्ठन्तुसर्वेदाशाश्चगङ्गामन्वाश्रितानदीम् ॥ बलयुक्तानदीरक्षामांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥ नावांशतानांपञ्चानांकैवर्त्तानांशतंशतम् ॥ सन्नद्धानांतथायूनांतिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥ यदातुष्टस्तुभरतोरामस्येहभविष्यति ॥ सेयंस्वस्तिमतीसेनागङ्गामद्यतरिष्यति ॥ ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वोपायनंगृह्यमत्स्यमांसमधूनिच ॥ अभिचक्रामभरतंनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥ तमायान्तंतुसंप्रेक्ष्यसूतपुत्रःप्रतापवान् ॥ भरतायाचचक्षेथविनयज्ञोविनीतवत् ॥ ११ ॥ एषज्ञातिसहस्रेणस्थपतिःपरिवारितः ॥ कुशलोदण्डकारण्येवृद्धोभ्रातुश्चतेसखा ॥ १२ ॥ तस्मात्पश्यतुकाकुत्स्थत्वांनिषादाधिपोगुहः ॥ असंशयंविजानीतेयत्रतौरामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥

ञ्चानांशतानांनावाम्एकैकस्यानावःकैवर्त्तानांशतंशतंतिष्ठन्तुशतंशतंकैवर्त्ताःतिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥८॥ यदेति । रामस्यतुष्टःरामविषयेतुष्टः यदादुष्टइतिपाठे अदुष्टइतिपदच्छेदः स्वस्तिमतीति अन्यथाहन्तव्येतिभावः ॥ ९ ॥ इतीति । उपायनंकौशेयादि मांसंमृगाणाम् ॥ १० ॥ ११ ॥ एषइति । स्थपतिःप्रभुः दण्डकारण्येकुशलः तत्रसंचरणसमर्थइत्यर्थः विजानीतेतंदेशमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ लब्ध्वेति । प्रह्वः कृतप्रणामः ॥ १५ ॥ निष्कुटइति । अयंदेशःमदधिष्ठितवनप्रदेशः तेनिष्कुटःगृहारामभूतः गृहारामस्तुनिष्कुटइत्यमरः ।
त्वद्भोगयोग्यइतियावत् वयंचवञ्चिताःअत्रगमनानिवेदनेनवञ्चिताइत्यर्थः निवेदनेहिप्रत्युद्गमनादिकंकर्तुंशक्यमितिभावः सर्वेवयंतेत्वदीयाइत्यर्थः अतः
स्वकेदासकुलेदासगृहेवसेतिनिवेदयामःविज्ञापयामः पूर्वंगङ्गामासाद्येतिगङ्गापर्यन्तमार्गकरणेपिअद्यमनुष्यप्रेरणाभावात्त्वदागमनंनज्ञातवानस्मीतिगुहे
नोच्यते ॥ १६ ॥ अस्तीति । वन्यंनीवारश्यामाकप्रियंग्वादिधान्यम् आशंसेप्रार्थयामि स्वाशितासुष्ठुभोजिता ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज

एतत्तुवचनंश्रुत्वासुमन्त्राद्भरतःशुभम् ॥ उवाचवचनंशीघ्रंगुहःपश्यतुमामिति ॥ १४ ॥ लब्ध्वाभ्यनुज्ञांसंहृष्टो
ज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ आगम्यभरतंप्रह्वोगुहोवचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ निष्कुटश्चैवदेशोयंवञ्चिताश्चापितेवयम् ॥
निवेदयामस्तेसर्वेस्वकेदासकुलेवस ॥ १६ ॥ अस्तिमूलंफलंचैवनिषादैःसमुपाहृतम् ॥ आर्द्रंचमांसंशुष्कंचव
न्यंचोच्चावचंमहत् ॥ १७ ॥ आशंसेस्वाशितासेनावत्स्यतीमांविभावरीम् ॥ अर्चितोविविधैःकामैःश्वःससै
न्योगमिष्यसि ॥ १८ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ ॥ छ ॥
एवमुक्तस्तुभरतोनिषादाधिपतिंगुहम् ॥ प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोवाक्यंहेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥ ऊर्जितःखलुतेकामः
कृतोममगुरोःसखे ॥ योमेत्वमीदृशींसेनामेकोभ्यर्चितुमिच्छसि ॥ २ ॥ इत्युक्त्वातुमहातेजागुहंवचनमुत्तम
म् ॥ अब्रवीद्भरतःश्रीमान्निषादाधिपतिंपुनः ॥ ३ ॥

विरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥
एवमिति । हेत्वर्थसंहितम्उपपत्तिप्रयोजनाभ्यांयुक्तम् ॥ १ ॥ ऊर्जितइति । स्वस्यरामविषयभक्तिंद्योतयितुंममगुरोःसखेइत्युक्तं यस्त्वमेकएवईदृशी
मपरिच्छिन्नांसेनामभ्यर्चितुमिच्छसितस्यते ऊर्जितःअभिवृद्धः कामःअर्चनामनोरथः कृतःखलुकृतएव तवादरणेनैववयमर्चिताइतिभावः ॥ २ ॥
इतीति । महातेजाइतिगाम्भीर्यद्योतनम् उत्तममित्यनेनार्चनोद्योगमात्रेणतृप्तत्वकथनादवाप्तसमस्तकामत्वमुक्तम् श्रीमानितितात्कालिकहर्षः ॥ ३ ॥

कतरेणेति । कतरेणकेनमार्गेण भृशंगहनःअत्यन्तदुष्प्रवेशः अनूपोदेशःजलप्रायोदेशः जलप्रायमनूपंस्यादित्यमरः ॥४॥ तस्येति । गहनंकाननंगोचरः संचारप्रदेशोयस्यसःगहनगोचरः गहनंकाननंवनमित्यमरः ॥ ५ ॥ दाशाइति । अहमनुगमिष्यामि अतोनमार्गविषयविचारःकर्त्तव्यइतिभावः ॥६॥ कच्चिदिति । नदुष्टःअदुष्टःसुप्सुपेतिसमासः। रामस्यरामविषयेअदुष्टोव्रजसिकच्चित् दुष्टोनव्रजसिकच्चिदितिवासंबन्धः अक्लिष्टकर्मणइत्यनेननिरपायत्वमुक्तं शङ्काप्रसक्तौहेतुमाह इयमिति । अनुकूलोव्रजसिचेत् सेनान्यथेतिभावः इवशब्दःशङ्कायाईषत्त्वंद्योतयति ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ७ ॥ तमिति । आ

कतरेणगमिष्यामिभरद्वाजाश्रमंगुह ॥ गहनोयंभृशंदेशोगङ्गानूपोदुरत्ययः ॥ ४ ॥ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपु
त्रस्यधीमतः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यंगुहोगहनगोचरः ॥ ५ ॥ दाशास्त्वानुगमिष्यन्तिधन्विनःसुसमाहिताः ॥
अहंत्वानुगमिष्यामिराजपुत्रमहायशः ॥ ६ ॥ कच्चिन्नदुष्टोव्रजसिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ इयंतेमहतीसेनाशङ्कां
जनयतीवमे ॥ ७ ॥ तमेवमभिभाषन्तमाकाशइवनिर्मलः ॥ भरतःश्लक्ष्णयावाचागुहंवचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥ मा
भूत्सकालोयत्कष्टंनमांशङ्कितुमर्हसि॥ राघवःसहिमेभ्राताज्येष्ठःपितृसमोमतः॥९॥तंनिवर्त्तयितुंयामिकाकुत्स्थं
वनवासिनम् ॥ बुद्धिरन्यानतेकार्यागुहसत्यंब्रवीमिते ॥ १० ॥ सतुसंहृष्टवदनःश्रुत्वाभरतभाषितम् ॥ पुनरे
वाब्रवीद्वाक्यंभरतंप्रतिहर्षितः ॥ ११ ॥ धन्यस्त्वंनत्वयातुल्यंपश्यामिजगतीतले ॥ अयत्नादागतंराज्यंयस्त्वं
त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥

काशइवनिर्मलइत्यनेन तच्छङ्कितदोषस्यतत्रप्रसक्तिरेवनास्तीत्युच्यते आकाशेहिपङ्कानुलेपेसतत्रनप्रसज्जतिकिन्तुस्वहस्तएवमलिनोभवति श्लक्ष्णया स्वस्मिन्दोषालेपेप्यक्रोधया ॥ ८ ॥ माभूदिति । यत्यस्मिन्काले कष्टंत्वयाआशङ्कितंकष्टंजायतेसकालोमाभूत् कलिकालेहिताहृशप्रसङ्गः अतोमां शङ्कितुंनार्हसितत्रहेतुः राघवइत्यादि नतेकार्यात्वयानकार्या ॥ ९ ॥ १० ॥ सत्विति । संहृष्टवदनःप्रसन्नवदनइत्यर्थःहर्षितः संजातहर्षः ॥ ११ ॥ १२ ॥

शाश्वतीति । कृच्छ्रगतंव्यसनगतं प्रत्यानयितुंप्रत्यानेतुम् इडार्षः ॥ १३ ॥ एवमिति । संभाषमाणस्यसंभाषमाणेसति नष्टप्रभःअदृष्टप्रभः ॥ १४ ॥ संनिवेश्येति । शयनंपुनरागमदिति अत्रपुनःशब्देनगुहागमनात्पूर्वंश्रान्तःशयनेस्थितइतिगम्यते समुपागमदितिवापाठः । पुनःपरितोषितइतिवासंबन्धःवाक्यालंकारोवा ॥ १५ ॥ रामचिन्तामयइति । अनर्हस्यगर्भैश्वर्येणशोकानर्हस्य महात्मनःमहाधीरस्यापि धर्मप्रेक्षस्यशोकमूलपापशून्यस्य तादृशःअवाङ्मनसगोचरः भ्रातृभक्तस्येतिभरतविशेषणंवा ॥ १६ ॥ अन्तर्दाहेनेति । दहनःशोकाग्निःअन्तर्दाहेनचिन्ताग्निना तप्तंराघवंभरतं संतापयतिसम्यक्ग्लपयतिस्म वनदाहाभिसंतप्तंवनदाहेनपर्यन्तवनाग्नेरूष्मणासंतप्तंशुष्कंपादपं गूढोग्निरिवकोटराग्निरिव अन्तरारभ्यबहिरदहत् अन्तस्थोप्यात्मादह्यते

शाश्वतीखलुतेकीर्त्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ यस्त्वंकृच्छ्रगतंरामंप्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥ एवंसंभाषमाणस्यगुहस्यभरतंतदा ॥ बभौनष्टप्रभःसूर्योरजनीचाभ्यवर्त्तत ॥ १४ ॥ संनिवेश्यसतांसेनांगुहेनपरितोषितः ॥ शत्रुघ्नेनसहश्रीमान्शयनंपुनरागमत् ॥ १५ ॥ रामचिन्तामयःशोकोभरतस्यमहात्मनः ॥ उपस्थितोह्यनर्हस्यधर्मप्रेक्षस्यतादृशः ॥ १६ ॥ अन्तर्दाहेनदहनःसन्तापयतिराघवम् ॥ वनदाहाभिसन्तप्तंगूढोग्निरिवपादपम् ॥ १७ ॥ प्रसृतस्सर्वगात्रेभ्यःस्वेदंशोकाग्निसम्भवम् ॥ यथासूर्यांशुसंतप्तोहिमवान्प्रसृतोहिमम् ॥ १८ ॥ ध्याननिर्दरशैलेनविनिश्वसितधातुना ॥ दैन्यपादपसंघेनशोकायासाधिशृङ्गिणा ॥ १९ ॥

अदाह्यत्वंकेवलाग्नेर्हि॥१७॥ प्रसृतइति । शोकाग्निसंभवंस्वेदंप्रसृतः भरतइतिशेषः स्वेदःशोकाग्निसंभवइतिपाठस्तु नदृष्टान्तानुरूपःस्वेदंप्रसृतःहिमंप्रसृतइत्यत्रगत्यर्थत्वात् कर्त्तरिक्तः ॥ १८ ॥ भरतस्यदुःखंशैलत्वेनरूपयति ध्यानेत्यादिना । ध्याननिर्दरशैलेनदरोगर्त्तःतस्मान्निर्गतंनिर्दरं शिलानांसमूहःशैलंरामविषयध्यानमेवनिर्दरशैलंयस्मिन्तेन ध्यानस्यनिरन्तरत्वेनदरीविदीर्णशिलापङ्क्तिसाम्यं विविधंनिश्वसितंविनिश्वसितंतदेवधातुर्यस्मिन् विविधत्वसाम्यात् दैन्यंकरणानांस्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यंतस्यपादपसाम्यमबोधरूपतया शोकायासाधिशृङ्गिणाशोकादयएवशृङ्गिणःकृष्णसारादयोय

स्मिन्तेन यद्वा शोकायासाधिभिः शृङ्गिणाशृङ्गवताहढत्वसाम्यात् प्रमोहानन्तसत्वेनप्रमोहाएवअनन्ताानिसत्वानिजन्तवोयस्मिन्तेन द्रव्यासुव्यवसायेषुसत्वमस्त्रीतुजन्तुष्वित्यमरः । प्राणभयशङ्काकरत्वात् संतापौषधिवेणुनासंतापाएवओषधयोवेणवश्चयस्मिन्तेन ओषधिवेणुसाम्यंदुष्प्रवेशत्वात् आक्रान्तःअभूदितिशेषः महताअतिगुरुणा मज्जतेतिपाठे मज्जताअवयवेषुप्रविशता ॥ १९ ॥ २० ॥ विनिश्वसन्निति । विनिःश्वसन्चिन्तातिरेकेण श्वासंकुर्वन् भृशदुर्मनाःअत्यन्तकलुषहृदयः प्रमूढानष्टासंज्ञायस्यसःप्रमूढसंज्ञः अतएव परमापदंमरणायार्थसंपत्तिरूपांमूर्छांगतः शमंज्वरशान्तिम् अयूथगतः यूथाद्भ्रष्टइत्यर्थः यूथहतइतिपाठे हतयूथइत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथगुहःसमागतइत्याह गुहेनेति । सजनःसपरिवारःसमाहितः एकाग्रचित्तःभरतःगुहेनसार्द्धंसहसमागतःसंगतः अथगुहः सुदुर्मनाःभरतक्लेशदर्शनेनभरतादपिभृशंदुर्मनाःसन् भरतम्अग्रजंप्रतिअग्रजंलक्षीकृत्यसमाश्वासयत् ॥२२॥इतिश्री

प्रमोहानन्तसत्त्वेनसंतापौषधिवेणुना ॥ आक्रान्तोदुःखशैलेनमहताकैकयीसुतः ॥ २० ॥ विनिःश्वसन्वै
भृशदुर्मनास्ततःप्रमूढसंज्ञःपरमापदंगतः ॥ शमंनलेभेहृदयज्वरार्दितोनरर्षभोयूथगतोयथर्षभः ॥ २१ ॥
गुहेनसार्द्धंभरतःसमागतोमहानुभावःसजनःसमाहितः॥ सुदुर्मनास्तंभरतंतदापुनर्गुहःसमाश्वासयदग्रजं
प्रति ॥ २२ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ छ ॥
आचचक्षेथसद्भावंलक्ष्मणस्यमहात्मनः ॥ भरतायाप्रमेयायगुहोगहनगोचरः ॥ १ ॥

गोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥

आचचक्षइत्यादि । अथआश्वासनानन्तरं सद्भावंज्येष्ठानुवर्तनरूपंसमीचीनस्वभावम् । आचचक्षइत्यादि भगवद्विषयोपदेशेनूतनपुरातनविभागोनास्ति देशिकावक्तारःसादराःश्रोतारइत्याह आङीषदर्थे स्ववागिन्द्रियविषयमेवावदत् नतुकार्त्स्न्येन । अथभरतस्वभावज्ञानानन्तरं सद्भावंबाल्यात्प्रभृतिसुस्निग्धइतिसत्ताव्याप्तंस्वभावंलक्ष्मणस्यमहात्मनः पयोधिंपाणिनापरिच्छेत्तुमुद्युक्तः भरतायाप्रमेयायएतादृशस्योपदेष्टेतिनास्ति गुहोगहनगोचरः वन्यवृक्षादितारतम्यमात्रज्ञः एतादृशस्वभावमविज्ञातवान् यद्वा रामविरहेणकुत्रचित् कुञ्जेस्थितः तद्देशीयागमनेसमुत्थायनिर्गतः ॥ तनिश्लोकी ॥१॥

भरतस्यरामविषयस्नेहमभिवर्द्धयितुंलक्ष्मणस्यज्येष्ठानुवर्तनरूपंपूर्ववृत्तान्तमाह तंजाग्रतमित्यादिना । भ्रातृगुप्त्यर्थम् अत्यन्तंजाग्रतं शरचापासिधारिण
म् एकहस्तेशरयुक्तचापम् अपरहस्तेअसिंचदधानमित्यर्थः गुणैर्भ्रातृभक्त्यादिगुणैर्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ उचितइति । तस्यरामस्य ॥ ४ ॥ नहीति ।
मोत्सुकोभूः अस्यांरात्रौरामरक्षणौत्सुक्यंमाकृथाइत्यर्थः एतद्रक्षणंप्रतितवाग्रतः असत्यंब्रवोम्यपिब्रवीमिकिंनब्रवीम्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ स्वस्यैहिक
मामुष्मिकंचफलंरामायत्तमित्याह अस्येत्यादिना । धर्मावाप्तिम्आमुष्मिकफलसाधनसिद्धिं केवलांन्यायप्राप्तामितियावत् ❀ तनिश्लोकी ❀ केवलां

तंजाग्रतंगुणैर्युक्तंशरचापासिधारिणम् ॥ भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहंलक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २ ॥इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थ
मुपकल्पिता ॥ प्रत्याश्वसिहिशेष्वास्यांसुखंराघवनन्दन ॥ ३ ॥ उचितोयंजनःसर्वोदुःखानांत्वंसुखोचितः ॥
धर्मात्मंस्तस्यगुप्त्यर्थंजागरिष्यामहेवयम् ॥ ४ ॥ नहिरामात्प्रियतरोममास्तिभुविकश्चन ॥ मोत्सुकोभूर्ब्रवी
म्येतदप्यसत्यंतवाग्रतः ॥ ५ ॥ अस्यप्रसादादाशंसेलोकेस्मिन्सुमहद्यशः ॥ धर्मावाप्तिंचविपुलामर्थावाप्तिंचके
वलाम् ॥ ६ ॥ सोहंप्रियसखंरामंशयानंसहसीतया ॥ रक्षिष्यामिधनुष्पाणिःसर्वैःस्वैर्ज्ञातिभिःसह॥ ७ ॥ नहि
मेविदितंकिंचिद्वनेस्मिंश्चरतःसदा ॥ चतुरङ्गंह्यपिबलंप्रसहेमवयंयुधि ॥ ८ ॥ एवमस्माभिरुक्तेनलक्ष्मणेनम
हात्मना ॥ अनुनीतावयंसर्वेधर्ममेवानुपश्यता ॥ ९ ॥ कथंदाशरथौभूमौशयानेसहसीतया ॥ शक्यानिद्रा
मयालब्धुंजीवितंवासुखानिवा ॥ १० ॥ योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि ॥ तंपश्यगुहसंविष्टंतृणेषुसह
सीतया ॥ ११ ॥ महतातपसालब्धोविविधैश्चपरिश्रमैः ॥ एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः ॥ १२ ॥

प्रतिबन्धरहितां धर्मावाप्तिंफलाभिसंधिरहितांमोक्षपर्यन्ताम्अर्थावाप्तिंस्वर्गादिपुरुषार्थप्राप्तिम् अस्मिन्लोके सुमहद्यशःऐहिकपुरुषार्थमहाभागवत
त्वप्रयुक्तप्रसिद्धिंवा अस्यरामस्यप्रसादात् आशंसेप्रार्थये ॥ ६ ॥ ७ ॥ नेति । मेविदितमित्यत्रअविदितमितिपदच्छेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
महतेति । तपसाअनशनेन परिश्रमैःयज्ञादिभिरित्यर्थः एकःमुख्यः एकेमुख्यान्यकेवलाइत्यमरः ॥ १२ ॥

प्रव्राजनकालिकदशरथदशांस्मरन्नाह अस्मिन्निति । वर्त्तयिष्यतिजीविष्यति ॥ १३ ॥ विनद्येति । सुमहानादंविनद्यकृत्वेत्यर्थः अद्यस्त्रियःउपरताइति
मन्येइत्युपस्कार्यं निवेशनंनिवेशनंच ॥ १४ ॥ कौसल्येति । सर्वैतेजीवेयुरितिनाशंसे यदिजीवेयुरिमांशर्वरीमेवेतिसंबन्धः ॥ १५ ॥ जीवेदिति । शत्रुघ्न
स्यान्ववेक्षयाशत्रुघ्नसंबन्ध्यवेक्षणेच्छया वीरसूःकौसल्यादुःखितेतियत् अतोविनशिष्यति दुःखितायात्वितिपाठःसमीचीनः तत्पक्षेयादुःखितावीरसूःकौ
सल्यासातुविनशिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ अतिक्रान्तमिति । अतिक्रान्तमतिक्रान्तंसर्वंप्रयोजनमतीत्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ सिद्धार्थाइति । वृत्तमतीतंमृत

अस्मिन्प्रव्राजितेराजानचिरंवर्त्तयिष्यति ॥ विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति ॥ १३ ॥ विनद्यसुमहानादं
श्रमेणोपरताःस्त्रियः ॥ निर्घोषोपरतंनूनमद्यराजनिवेशनम् ॥ १४ ॥ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम ॥
नाशंसेयदिजीवेयुःसर्वेतेशर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥ जीवेदपिचमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ॥ दुःखितायातुकौस
ल्यावीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्यमनोरथम् ॥ राज्येराममनिक्षिप्यपितामेवि
नशिष्यति ॥ १७ ॥ सिद्धार्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते ॥ प्रेतकार्येषुसर्वेषुसंस्करिष्यन्तिभूमिपम् ॥ १८ ॥
रम्यचत्वरसंस्थानांसुविभक्तमहापथाम् ॥ हर्म्यप्रासादसम्पन्नांसर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥ गजाश्वरथसंबाधां
तूर्यनादविनादिताम् ॥ सर्वकल्याणसंपूर्णांहृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥ आरामोद्यानसम्पूर्णांसमाजोत्सव
शालिनीम् ॥ सुखिताविचरिष्यन्तिराजधानींपितुर्मम ॥ २१ ॥ अपिसत्यप्रतिज्ञेनसार्द्धंकुशलिनावयम् ॥ नि
वृत्तेसमयेह्यस्मिन्सुखिताःप्रविशेमहि ॥ २२ ॥

मितियावत् ॥ १८ ॥ रम्यचत्वरसंस्थानामित्यादि । हर्म्यप्रासादसंपन्नांहर्म्याणिधनिनांगृहाणिप्रासादादेवानांराज्ञांचगृहाणितैःसंपन्नांसमृद्धां सर्वरत्नवि
भूषितांसर्वैःश्रेष्ठवस्तुभिरलंकृतां तूर्यनादविनादितांतूर्यस्यनृत्यगीतादिकस्यनादेनविनादितांहर्म्यादिषुकृतप्रतिध्वनिमित्यर्थः । सर्वकल्याणैःसर्वमङ्ग
लैःसंपूर्णांसर्वोत्सवैःसंपूर्णांवा आरामोद्यानसंपूर्णाम् आरामाःउपवनानि उद्यानानिराज्ञामसाधारणवनानितैःसमृद्धां समाजोत्सवशालिनीम् उत्सवसमूह
शालिनीम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अपीति । सत्यप्रतिज्ञेनतीर्णवनवासप्रतिज्ञेन रामेणप्रविशेमहिपुरीमितिशेषः ॥ २२ ॥

परिदेवयमानस्येति । तिष्ठतोराजपुत्रस्यराजपुत्रसंबन्धिनीशर्वरीअत्यवर्त्ततनिरन्तरपरिदेवनेनरात्रिंयापितवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ जटाधराविति । व्यवेक्षमाणौसर्वतोदत्तावधानौ ॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीता० अयोध्याकाण्डव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ गुहस्येति । यत्रतत्रैव यत्रक्षणेअप्रियंश्रुतंतत्रैवेत्यर्थः यद्वा यत्रविषयेअप्रियंश्रुतं तत्रैवध्यानंजगामस्वाभिलषितकार्य्यसंकटंजातमितिचिन्तापारवश्यंप्रा

परिदेवयमानस्यतस्यैवंसुमहात्मनः ॥ तिष्ठतोराजपुत्रस्यशर्वरीसात्यवर्त्तत ॥ २३ ॥ प्रभातेविमलेसूर्येकारयित्वाजटावुभौ ॥ अस्मिन्भागीरथीतीरेसुखंसंतारितौमया ॥ २४ ॥ जटाधरौतौद्रुमचीरवाससौमहाबलौकुञ्जरयूथपोपमौ ॥ वरेषुचापासिधरौपरंतपौव्यवेक्षमाणौसहसीतयागतौ ॥ २५ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ❀ ॥

गुहस्यवचनंश्रुत्वाभरतोभृशमप्रियम् ॥ ध्यानंजगामतत्रैवयत्रतच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥ सुकुमारोमहासत्त्वःसिंहस्कन्धोमहाभुजः ॥ पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणःप्रियदर्शनः ॥ २ ॥ प्रत्याश्वस्यमुहूर्त्तंतुकालंपरमदुर्मनाः ॥ पपातसहसातोत्रैर्हृतिविद्धइवाद्विपः ॥ ३ ॥ तदवस्थंतुभरतंशत्रुघ्नोनन्तरास्थितः ॥ परिष्वज्यरुरोदोच्चैर्विसंज्ञःशोककर्शितः ॥ ४ ॥ ततःसर्वाःसमापेतुर्मातरोभरतस्यताः ॥ उपवासकृशादीनाभर्तुर्व्यसनकर्शिताः ॥ ५ ॥ ताश्चतंपतितंभूमौरुदन्त्यःपर्यवारयन् ॥ कौसल्यात्वनुसृत्यैनंदुर्मनाःपरिषस्वजे ॥ ६ ॥ वत्सलास्वंयथावत्समुपगूह्यतपस्विनी ॥ परिपप्रच्छभरतंरुदन्तीशोकलालसा ॥ ७ ॥

प्तइत्यर्थः ॥१॥ सुकुमारइत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रत्याश्वस्यमुहूर्त्तंकालंपरमदुर्मनाः सन् सहसापपात । ससादेतिवापाठः सुकुमारइत्यादिनातदवस्थानर्हत्वमुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ तदवस्थमिति । अनन्तरस्थितःनिरन्तरंसमीपेस्थितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ताइति । अनुसृत्यसमीपंप्राप्य ॥ ६ ॥ वत्सलेति । उपगूह्यपरिष्वज्य ॥ ७ ॥

पुत्रेति । नहिभरतस्यव्याधिश्चातुर्थिकः अपितुरामविरहएव रामविरहः तेशरीरंबाधतेकच्चिदित्यर्थः । अद्येति । रामोवनंगतःचक्रवर्त्तीतुसंस्थितः अ
तस्त्वमेवेदानीमस्माकंरक्षकइतिनार्थः । किन्तुरामेभवतोमुखवैवर्ण्यंदृष्ट्वानपुनरनागतोभवेत् अवश्यमागमिष्यतीत्येतदवेक्ष्यवयंजीवामः भवान्नास्ती
तिश्रुतंचेत् कइमांदिशमवलोकयेत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कच्चिदिति । लक्ष्मणेविषयेतेत्वयाएकपुत्रायाः ममेतिशेषः ॥ १० ॥ सइति । परिसान्त्व्यत्वच्छ
ङ्कितंकिमपिनभवेदितिवदन् परिसान्त्व्येत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सइति । गुहःहृष्टःरामवृत्तान्तकीर्त्तनस्यावकाशोलब्धइतिसंजातहर्षःसन् रामेयद्विधं

पुत्रव्याधिर्नतेकच्चिच्छरीरंपरिबाधते ॥ अद्यराजकुलस्यास्यत्वदधीनंचजीवितम् ॥ ८ ॥ त्वांदृष्ट्वापुत्रजी
वामिरामेसभ्रातृकेगते ॥ वृत्तेदशरथेराज्ञिनाथएकस्त्वमद्यनः ॥ ९ ॥ कच्चिन्नुलक्ष्मणेपुत्रश्रुतंतेकिञ्चिद
प्रियम् ॥ पुत्रेवाह्येकपुत्रायाःसहभार्येवनंगते ॥ १० ॥ समुहूर्त्तंसमाश्वस्यरुदन्नेवमहायशाः ॥ कौस
ल्यांपरिसान्त्व्येदंगुहंवचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ भ्रातामेक्वावसद्रात्रौक्वसीताक्वचलक्ष्मणः ॥ अस्वपच्छय
नेकस्मिन्किंभुक्त्वागुहशंसमे ॥ १२ ॥ सोब्रवीद्भरतंहृष्टोनिषादाधिपतिर्गुहः ॥ यद्विधंप्रतिपेदेचरामेप्रि
यहितेतिथौ ॥ १३ ॥ अन्नमुच्चावचंभक्षाःफलानिविविधानिच ॥ रामायाभ्यवहारार्थंबहुचोपहृतंम
या ॥ १४ ॥ तत्सर्वंप्रत्यनुज्ञासीद्रामःसत्यपराक्रमः ॥ नतुतत्प्रत्यगृह्णात्सक्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १५ ॥

यादृशमुपचारादिकंप्रतिपेदे अकरोदितियावत् तदब्रवीत् चकारेणरामकृतंसमुच्चीयते ॥ १३ ॥ अन्नमिति । उच्चावचंनानाविधमित्यर्थः भक्षाःभक्ष
णीयानिअपूपादीनिअभ्यवहारार्थंभोजनार्थंबहुचेति अन्यच्चबहुचोष्यलेह्यादिकमुपाहृतम् ॥ १४ ॥ तत्सर्वमिति । रामःतन्नप्रत्यगृह्णात् किन्तुतत्स
र्वंप्रत्यनुज्ञासीत्प्रत्यन्वज्ञासीत् पुनर्नीयतामित्यनुज्ञातवान् क्षत्रधर्मंदानमेवक्षत्रधर्मःनत्वादानमिति अत्रहीनजातिपरिग्रहत्वात्तत्प्रत्याख्यानम् ऋषिभ्य
स्तुस्वीकरिष्यतीत्याहुः ॥ १५ ॥

प्रत्यनुज्ञानेहेतुमाह नेत्यादिना।इत्यनुनीतावयमित्यनेनस्वाङ्घ्रिभक्ताग्रेसरगुहसमर्पितफलादेर्भक्तिपूतत्वेन शबरीविदुरादिन्यायेन परमभागवततयास्वीकार्यत्वेपि स्वप्रियतमपितृमातृप्रमुखबहुजनविश्लेषदुःखप्राग्भारानुभवजनितवैमनस्येनपुण्यनदीतीरे उपवासचिकीर्षयाचगुहसमर्पितंनप्रतिजग्राहरामइतिचगुहेनापिविदितमितिगम्यते ॥ १६ ॥ लक्ष्मणेनेति । औपवास्यम्उपवासं स्वार्थेष्यञ् ॥१७॥ ततइति । जलशेषेणरामपीतजलशेषेणअकरोत्पानमितिशेषः। वाग्यताः नियतवाचः सीतायाअपिसंध्यायांध्यानजपादिकमस्त्येव संहिताःसमाहिताः। ननुपूर्वंपुरोवादे ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्यपश्चिमाम्।जलमेवाददेभोज्यंलक्ष्मणेनाहृतंस्वयम् ॥ इत्युक्तं कथमत्रानुवादे प्रथमंजलादानंपश्चात्संध्योपासनंचोच्यते सत्यं तथैवक्रमःइहतुगुहःनीतान्नान

नह्यस्माभिःप्रतिग्राह्यंसखेदेयंतुसर्वदा ॥ इतितेनवयंराजन्ननुनीतामहात्मना ॥ १६ ॥ लक्ष्मणेनसमा
नीतंपीत्वावारिमहायशाः ॥ औपवास्यंतदाकार्षीद्राघवःसहसीतया ॥ १७ ॥ ततस्तुजलशेषेणलक्ष्म
णोप्यकरोत्तदा ॥ वाग्यतास्तेत्रयःसन्ध्यांसमुपासतसंहिताः ॥ १८ ॥ सौमित्रिस्तुततःपश्चादकरो
त्स्वास्तरंशुभम् ॥ स्वयमानीयबर्हींषिक्षिप्रंराघवकारणात् ॥ १९ ॥ तस्मिन्समाविशद्रामःस्वास्तरेसह
सीतया ॥ प्रक्षाल्यचतयोःपादावपचक्रामलक्ष्मणः ॥ २० ॥ एतत्तदिङ्गुदीमूलमिदमेवचतत्तृणम् ॥ य
स्मिन्रामश्चसीताचरात्रिंतांशयिताउभौ ॥ २१ ॥

ङ्गीकारे किंभुक्तवान्रामइत्याकाङ्क्षायांलक्ष्मणेनयद्वार्यानीतंतत्पीतमितिप्रसङ्गसंगत्या जलपानंप्रथममुक्त्वाऽथसंध्योपासनमुक्तमितिनदोषः ॥ १८ ॥ सौमित्रिरिति । ततःपश्चात्वारिपानानन्तरं स्वयंबर्हींषिकुशान् बर्हिर्नाग्नौननाकुशइतिवैजयन्ती । क्षिप्रमानीयराघवकारणात्राघवनिमित्तं शुभंपवित्रंस्वास्तरंसुष्ठुआस्तीर्णंशयनमितियावत् अकरोत्कृतवान् ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति । पादौप्रक्षाल्यगङ्गातीरगमनकृतपङ्कशोधनंकृत्वेत्यर्थः इदंचरामस्यस्वहस्ताभ्यां सीतायास्तूदकप्रदानेनेतिबोध्यम्। अपचक्रामशयनकालेसमीपवर्त्तनस्यानुचितत्वात्दूरेस्थितः ॥ २० ॥ एतदिति । शयितौ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङित्यादिना कर्त्तरिनिष्ठा ॥ २१ ॥

नियम्येति । पृष्ठेपश्चाद्भागेइषुधीतूणीरद्वयंनियम्यबध्वाशूराणांसव्यापसव्यप्रयोगार्थमिषुधिद्वयधारणमस्ति तलाङ्गुलित्रवान् तलंज्याघातवारणमित्य
मरः। उपोह्यधृत्वा अस्यपरितोतिष्ठत्सर्वतोरक्षणार्थंप्रदक्षिणंचचारेत्यर्थः निशांनिशायाम् अत्यन्तसंयोगेद्वितीया केवलमित्यनेनशयननिद्राराहित्यंलक्ष्म
णस्योच्यते॥२२॥ ततइति। अहंचोत्तमबाणचापधृत्एकोभ्रातानगरात्वनानिनिरगमयत् अयमपरःसुषुप्तिदशायांकिमपिकुर्य्यादितिशङ्कयासन्नायुधःस
न्यत्रयत्रसलक्ष्मणःस्थितः तत्रतत्रस्थितोभवंप्रतिपदंतमनुसृतवानभवमित्यर्थः। अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैःममपरिकराश्च अयंवनचरोनिषादजाती
यः रामेकिञ्चित्करिष्यतिचेत्एनंचप्रहरामइतिसावधाना मांप्रतिपदमन्वसरन्नित्यर्थः । एवमस्थानेभयशङ्किभिःकृतं वस्तुतः सनकेनाचित्परिभा

नियम्यपृष्ठेतुतलाङ्गुलित्रवान्शरैःसुपूर्णाविषुधीपरंतपः ॥ महद्धनुःसज्यमुपोह्यलक्ष्मणोनिशामतिष्ठत्प
रितोस्यकेवलम् ॥ २२ ॥ ततस्त्वहंचोत्तमबाणचापधृत्स्थितोभवंतत्रसयत्रलक्ष्मणः ॥ अतन्द्रिभिर्ज्ञाति
भिरात्तकार्मुकैर्महेन्द्रकल्पंपरिपालयंस्तदा ॥ २३ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमःसर्गः ॥८७॥
तच्छ्रुत्वानिपुणंसर्वंभरतःसहमन्त्रिभिः ॥ इङ्गुदीमूलमागम्यरामशय्यामवेक्ष्यताम् ॥ १ ॥ अब्रवीज्जननीः
सर्वाइहतेनमहात्मना ॥ शर्वरीशयिताभूमाविदमस्यविमर्दितम् ॥ २ ॥ महाभागकुलीनेनमहाभागेनधी
मता ॥ जातोदशरथेनोर्व्यांनरामःस्वप्तुमर्हति ॥ ३ ॥

व्यइत्याह महेन्द्रकल्पमिति॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः८७
तदित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । निपुणंसावधानमित्यर्थः तेनरामेणइहभूमौशर्वरीशयिताशर्वर्य्यांशयनंकृतं मिष्ठयाअधिकरणत्वस्याभिहितत्वा
च्छर्वरीशब्दात्प्रथमा इदमेषामासितमितिवत् इदमस्यविमर्दितमित्यत्राप्यधिकरणेनिष्ठा क्तस्यचवर्त्तमानइतिकर्त्तरिषष्ठी। अस्मिन्नेतत्कर्तृकंविमर्दनमि
त्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ महाभागेति । महाभागेनमहानुभावेनदशरथेनेति पञ्चम्यर्थेतृतीया ॥ ३ ॥

अजिनोत्तरसंस्तीर्णइति। अजिनोत्तरसंस्तीर्णेअजिनरूपोत्तरच्छदेनसंस्तीर्णे अजिनशब्देन कदलीकन्दलीचीनश्चमूरुप्रियकावपि। समूरुश्चेतिहरिणाअ
मीअजिनयोनयः । इत्युक्तकदल्याद्यजिनंविवक्षितं वरास्तरणसंचयेवराणिअमूल्यानिआस्तरणानियेषुपर्य्यङ्केषुतेषांसंचयेसमूहे पर्य्यङ्कानांबहुत्वंशीतो
ष्णादिकालोचितान्तर्गृहशिरोगृहादिबाहुल्यात् यद्वा मार्दवातिशयायानेकास्तरणत्वम् अतिमृदुत्वादजिनस्योपर्यास्तरणत्वम् ॥४॥ प्रासादाग्रविमाने
ष्वित्यादि। प्रासादाग्रविमानेषुविमानतुल्यप्रासादशिखरेषु वलभीषुकूटागारेषु कूटागारेतुवलभीतिवैजयन्ती । हैमराजतभौमेषुहैमानिराजतानिभौमानि
भूतलानियेषुते वरास्तरणशालिषुचित्रकम्बलादिशालिषु पुष्पसंचयचित्रेषुचित्रपुष्पसमूहेषु चन्दनागरुगन्धिषुचन्दनागरुधूपगन्धिषु पाण्डुराभ्रप्रकाशे
षुतद्वद्धवलेषुशुकसंघरुतेषुशुकसमूहनादवत्सु अर्शआदित्वादच्मत्वर्थीयः । प्रासादवरवर्येषुप्रासादवराणामुत्तमेषुशीतवत्सुशैत्यवत्सु शीतंगुणेतद्वदि

अजिनोत्तरसंस्तीर्णेवरास्तरणसञ्चये ॥ शयित्वापुरुषव्याघ्रःकथंशेतेमहीतले ॥ ४ ॥ प्रासादाग्रविमानेषुवल
भीषुचसर्वदा ॥ हैमराजतभौमेषुवरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥ पुष्पसंचयचित्रेषुचन्दनागरुगन्धिषु ॥ पाण्डुरा
भ्रप्रकाशेषुशुकसंघरुतेषुच ॥ ६ ॥ प्रासादवरवर्य्येषुशीतवत्सुसुगन्धिषु ॥ उषित्वामेरुकल्पेषुकृतकाञ्चनभि
त्तिषु ॥ ७ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः ॥ मृदङ्गवरशब्दैश्चसततंप्रतिबोधितः ॥ ८ ॥ बन्दिभिर्व
न्दितःकालेबहुभिःसूतमागधैः ॥ गाथाभिरनुरूपाभिस्तुतिभिश्चपरंतपः ॥ ९ ॥

त्यमरः। सुगन्धिषुघनसारादिभिरितिशेषः । उषित्वाशयित्वेत्यर्थः उपरिप्रतिबोधोक्तेः मेरुतुल्यत्वेहेतुः कृतकाञ्चनभित्तिष्विति गीतवादित्रनिर्घोषैः
गीतैस्तदनुगुणवीणादिरावैः वराभरणनिस्वनैःपरिचारिकापाणिचरणनूपुरकङ्कणाद्याभरणसिञ्जितैः मृदङ्गवरशब्दैःमर्दलविशेषध्वनिभिश्चसततंप्रतिबो
धितः अथप्रबोधनानन्तरं कालेप्रातःकालेबन्दिभिःकर्तृभिःसूतमागधैश्च गाथाभिःगद्यविशेषैः पाठभेदः पद्यविशेषैःस्तुतिभिःस्तोत्रप्रबन्धैश्च वन्दितः
स्तुतः वदिअभिवादनस्तुत्योरितिधातुः परन्तपःअन्यराजशिक्षणपरोरामः पाठभेदः अथराज्यशिक्षणपरोरामःकथंभूमौकेवलायांशेते कथंश्वापदरवैः
प्रतिबोध्यते कथमेकाकीतिष्ठतीतिचोपस्कार्यं गम्यमानत्वादप्रयोगः यश्चनिम्बंपरशुनायश्चैनंमधुसर्पिषा । यश्चैनंगन्धमाल्याभ्यांसर्वस्यकटुरेवसः ॥
इत्यादिवत् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

अश्रद्धेयमिति । इदंरामस्यतृणशय्याशयनादिकम् अश्रद्धेयंलोकेपश्यामि लोकृदर्शनइतिधातुः तत्रहेतुमाह नसत्यमिति किञ्चमेभावःहृदयंमुह्यतेखलुमुह्यतिकिमु रामस्यभूमिशयनश्रवणादिकंभ्रमोवेत्यर्थः अथवाअयंपूर्वोक्तश्रवणं स्वप्नापेक्षयापुल्लिङ्गत्वं स्वप्नइतिमेमतिःमतंसिद्धान्तइत्यर्थः कथमन्यथासर्वमिदमसंभाव्यंसंभाव्यतइतिभावः ॥ १० ॥ नेति । कालेनकालात् दैवतंबलवत्तरंननूनंकालएवबलीयानित्यर्थः यत्रयस्मात् दाशरथिःदशरथपुत्रोपिभूमावेवशयीततस्मादित्यर्थः॥ ११ ॥ विदेहराजस्येति । प्रियदर्शनाअतदर्हेत्यर्थः दयितारामस्यप्राणेभ्योपिप्रेयसी शयिताशयितवती कर्तरिक्तः हन्तेतिशेषः ॥ १२ ॥ इयमिति । परिवर्तितंपतिवर्त्तनंस्वापकालेश्रमातिशयादितस्ततःशरीरपरिवर्त्तनपदं परिवर्तनज्ञापकमाह स्थण्डिलइति । स्थ

अश्रद्धेयमिदंलोकेनसत्यंप्रतिभातिमा ॥ मुह्यतेखलुमेभावःस्वप्नोयमितिमेमतिः ॥ १० ॥ ननूनंदैवतं
किञ्चित्कालेनबलवत्तरम् ॥ यत्रदाशरथीरामोभूमावेवशयीतसः ॥ ११ ॥ विदेहराजस्यसुतासीताच
प्रियदर्शना ॥ दयिताशयिताभूमौस्नुषादशरथस्यच ॥ १२ ॥ इयंशय्याममभ्रातुरिदंहिपरिवर्तितम् ॥
स्थण्डिलेकठिनेसर्वंगात्रैर्विमृदितंतृणम् ॥ १३ ॥ मन्येसाभरणासुप्तासीतास्मिन्शयनोत्तमे ॥ तत्र
तत्रहिदृश्यन्तेसक्ताःकनकबिन्दवः ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिहासक्तंसुव्यक्तंसीतयातदा ॥ तथाह्येतेप्रका
शन्तेसक्ताःकौशेयतन्तवः ॥ १५ ॥ मन्येभर्तुःसुखाशय्यायेनबालातपस्विनी ॥ सुकुमारीसतीदुःखंन
विजानातिमैथिली ॥ १६ ॥

ण्डिलेभूतले कठिनस्थलत्वात् गात्रैःविमृदितंक्षुण्णंतृणम् इदमित्यनुषङ्गः ॥ १३ ॥ मन्यइति । साभरणासुप्ता मार्गश्रमादाभरणमनुन्मुच्यसुप्तवती शयनोत्तमेभर्तृशय्यात्वादितरतल्पेभ्यःश्रेष्ठतमे साभरणासुप्तेत्यत्रसूचकमाह तत्रतत्रेति तत्रतत्रतृणेषुसक्ताः कनकबिन्दवःजाम्बूनदाभरणनिर्गलिताःसूक्ष्मरेणवः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिति । इहकुशाग्रेषुआसक्तम् इदमासञ्जनंसुव्यक्तंसीतयासीतायाः ॥ १५॥ मन्यइति । याक्वापिभर्तुःशय्यापतिव्रतायाःसुखेतिमन्ये यतःसुकुमारीमैथिली सतीपतिव्रता अस्मिन्नपिशयनेशयितादुःखंनजानाति ॥ १६ ॥

हाहन्तेति । हाहन्तेत्येकनिपातः खेदार्थः अहंनृशंसोस्मिनिर्दयोस्मि ममकृतेमन्निमित्तं कृतेइत्यव्ययम् ॥ १७ ॥ जन्मनाशक्तिमत्तयाप्रजारञ्जकत्वेनशरीरलक्षणेनचराज्यार्होरामः कथमेतादृशींदुर्दशांप्राप्तइतिखिद्यति सार्वभौमकुलेजातइत्यादिनाश्लोकद्वयेन ॥ १८॥ १९ ॥ धन्यइति । विषमेकालेसंकटकाले ॥ २० ॥ सिद्धार्थेति । पतिमनुपतिमनुसृत्यवनंगतेतिसंबन्धः संशयिताःअस्मत्सेवांरामोङ्गीकरिष्यतिनवेतिसंशयिताः ॥ २१॥ अकर्णधारेति। अकर्णधाराप्रधानपुरुषरहितेतियावत् अतएवशून्येवप्रतिभाति ॥ २२ ॥ अनायकत्वेकथंराज्यंनिरुपद्रवंतत्राह नचेति । कश्चित्सामन्तः नप्रार्थयते

हाहन्तास्मिनृशंसोहंयत्सभार्यःकृतेमम ॥ ईदृशींराघवःशय्यामधिशेतेह्यनाथवत् ॥ १७ ॥ सार्वभौमकुलेजातःसर्वलोकस्यसंमतः ॥ सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वाराज्यंसुखमनुत्तमम् ॥ १८ ॥ कथमिन्दीवरश्यामोरक्ताक्षःप्रियदर्शनः॥ सुखभागीनदुःखार्हःशायितोभुविराघवः ॥ १९ ॥ धन्यःखलुमहाभागोलक्ष्मणःशुभलक्षणः ॥ भ्रातरंविषमेकालेयोराममनुवर्त्तते ॥ २० ॥ सिद्धार्थाखलुवैदेहीपतिंयानुगतावनम् ॥ वयंसंशयिताःसर्वेहीनास्तेनमहात्मना ॥ २१ ॥ अकर्णधारापृथिवीशून्येवप्रतिभातिमा ॥ गतेदशरथेस्वर्गेरामेचारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥ नचप्रार्थयतेकाश्चिन्मनसापिवसुन्धराम् ॥ वनेपिवसतस्तस्यबाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २३ ॥ शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम् ॥ अपावृतपुरद्वारांराजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥ अप्रहृष्टबलांन्यूनांविषमस्थामनावृताम् ॥ शत्रवोनाभिमन्यन्तेभक्षान्विषकृतानिव ॥ २५ ॥

आक्रमितुंनेच्छति ॥२३॥ रामवीर्यंविनारक्षकान्तरशून्यत्वमाह शून्यसंवरणेत्यादि। शून्यसंवरणारक्षाम् अविद्यमानप्राकाररक्षकाम् । यद्वा शून्यसंवरणःगुप्तिरहितः आरक्षःगुल्मस्थानंयस्याःसातथा अयन्त्रिताःरक्षकाणांरामपारवश्येनतैरबद्धाः हयद्विपाःयस्यास्ताम् अपावृतानिअपिहितानिपुरद्वाराणियस्यास्ताम् अप्रहृष्टबलत्वमरक्षितत्वेहेतुः न्यूनांसाधनविहीनां विषमस्थांदुर्दशापन्नाम् अनावृतांबाह्यरक्षकरहितां नाभिमन्यन्तेअभिभवितुंनस्मरन्ति भक्षान्अपूपादीन् विषैःविषमिश्रैःकृतान् ॥ २४ ॥ २५ ॥

उक्तसर्वानर्थस्यआत्ममूलकतयातत्प्रायश्चित्तमाह अद्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तंप्रतिश्रवंतांप्रतिज्ञाम् आमुच्यस्वस्मिन्नासज्यतस्यार्थेरामार्थंमित्यर्थः उत्तरंकालंचतुर्दशवर्षात्मकेकालेरामानुष्ठितव्यतिरिक्तोत्तरकालंवनेवत्स्यामिमिथ्यानभविष्यतिप्रतिज्ञेतिशेषः ॥२६॥२७॥२८॥ अभिषेक्ष्यन्तीति । देवताःइमंमनोरथंसत्यंकुर्युरपि संभावनायामपिशब्दः ॥ २९ ॥ प्रसाद्यमानइति । शिरसाप्रणामपूर्वकंस्वयंनतुमन्त्रिमुखेन नाभिपत्स्यतेनाङ्गीकरिष्यति प्रसादमितिशेषः । ततस्तदा वनेवसन्राघवमनुवत्स्यामितदनुचरोभवामि । अनुचरणंवाकथमङ्गीकरिष्यतीत्यत्राह नार्हतिमामुपेक्षितुमिति मांभ्रातरंशिष्यंदासमित्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥८८॥

अद्यप्रभृतिभूमौतुशयिष्येहंतृणेषुवा ॥ फलमूलाशनोनित्यंजटाचीराणिधारयन् ॥ २६ ॥ तस्यार्थमुत्तरंकालंनिवत्स्यामिसुखंवने ॥ तंप्रतिश्रवमामुच्यनास्यमिथ्याभविष्यति ॥ २७ ॥ वसन्तंभ्रातुरर्थायशत्रुघ्नोमानुवत्स्यति ॥ लक्ष्मणेनसहत्वार्योह्ययोध्यांपालयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिषेक्ष्यन्तिकाकुत्स्थमयोध्यायांद्विजातयः ॥ अपिमेदेवताःकुर्युरिमंसत्यंमनोरथम् ॥ २९ ॥ प्रसाद्यमानःशिरसामयास्वयंबहुप्रकारंयदिनाभिपत्स्यते ॥ ततोनुवत्स्यामिचिरायराघवंवनेवसन्नार्हतिमामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥ इति श्री० अ० अष्टाशीतितमःसर्गः ॥ ८८ ॥

व्युष्यरात्रिंतुतत्रैवगङ्गाकूलेसराघवः ॥ भरतःकाल्यमुत्थायशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ शत्रुघ्नोत्तिष्ठकिंशेषेनिषादाधिपतिंगुहम् ॥ शीघ्रमानयभद्रंतेतारयिष्यतिवाहिनीम् ॥ २ ॥ जागर्मिनाहंस्वपिमितमेवार्य्यंविचिन्तयन् ॥ इत्येवमब्रवीद्भ्रात्राशत्रुघ्नोपिप्रचोदितः ॥ ३ ॥

व्युष्येति । व्युष्यउषित्वा रात्रिंरात्रौ तत्रैवयत्ररामोशयिष्टतत्रैव काल्यंप्रत्यूषः प्रत्यूषोहर्मुखंकाल्यमित्यमरः । तस्मिन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्नभद्रंतइति सान्त्वोक्तिः वाहिनींगङ्गाम् अस्मानित्यर्थसिद्धम् ॥२॥ जागर्मीति । नाहंस्वपिमिजागर्मीतिभ्रात्राप्रचोदितः शत्रुघ्नोपितमेवार्यंयस्त्वयाचिन्त्यतेतमेवार्यंविचिन्तयन्सन् अहमपिजागर्मिनस्वपिमिइत्येवमब्रवीत् तथैवेतिपाठे यथात्वंतथैवाहमार्यंविचिन्तयन्नित्यर्थः चरमपर्वनिष्ठस्यप्रथमपर्वाभिनिवेशस्तत्प्रीत्यर्थंतयेतिव्यञ्जितं तदवस्थंतुभरतंशत्रुघ्नोनन्तरस्थितइतिहिपूर्वमप्युक्तम् ॥ ३ ॥

इतीति । संवदतोःसतोः कालेगमनोचितकाले ॥ ४ ॥ कच्चिदिति । शर्वरींतावत्शर्वर्यांसाकल्येन यावत्तावच्चसाकल्यइत्यमरः । सहसैन्यस्यतेसेनासहितस्यतव सर्वमुपकरणम् अनामयंनिरुपद्रवम् ॥ ५ ॥ गुहस्येति । रामस्यानुवशःरामायत्तः ॥ ६ ॥ सुखेति । सुखासुखावहा जातेतिशेषः राजन्नितिरामभक्ततयास्तौति तेत्वया ॥ ७ ॥ ततइति । प्रतिप्रविश्यपुनःप्रविश्य ॥ ८ ॥ उत्तिष्ठतेति । प्रबुध्यध्वम्उत्तिष्ठतेतिक्रमः तारयिष्यामेत्यत्रविसर्गलोपआर्षः । तारयिष्यामीतिचपाठः ॥ ९ ॥ तइति । नावांपञ्चशतानीत्यन्वयः समन्ततःसर्वावतारेभ्यः ॥ १० ॥ अन्याइति । अन्याःक्षुद्राभ्यःपञ्चशतनौभ्यः

इतिसंवदतोरेवमन्योन्यंनरसिंहयोः ॥ आगम्यप्राञ्जलिःकालेगुहोभरतमब्रवीत् ॥ ४ ॥ कच्चित्सुखंनदीतीरेवात्सीः
काकुत्स्थशर्वरीम् ॥ कच्चित्तेसहसैन्यस्यतावत्सर्वमनामयम् ॥ ५ ॥ गुहस्यतत्तुवचनंश्रुत्वास्नेहादुदीरितम् ॥ रामस्यानुवशोवाक्यंभरतोपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ सुखानःशर्वरीराजन्पूजिताश्चापितेवयम् ॥ गङ्गांतुनौभिर्बह्वीभिर्दाशाःसन्तारयन्तुनः ॥ ७ ॥ ततोगुहःसंत्वरितंश्रुत्वाभरतशासनम् ॥ प्रतिप्रविश्यनगरंतंज्ञातिजनमब्रवीत् ॥८॥
उत्तिष्ठतप्रबुध्यध्वंभद्रमस्तुचिवःसदा ॥ नावःसमनुकर्षध्वंतारयिष्यामवाहिनीम् ॥ ९ ॥ तेतथोक्ताःसमुत्थाय
त्वरिताराजशासनात् ॥ पञ्चनावांशतान्याशुसमानिन्युःसमन्ततः ॥ १० ॥ अन्याःस्वस्तिकविज्ञेयामहाघण्टाधराःवराः ॥ शोभमानाःपताकाभिर्युक्तावाताःसुसंहताः ॥ ११ ॥ ततःस्वास्तिकविज्ञेयांपाण्डुकम्बलसंवृताम् ॥ सनन्दिघोषांकल्याणींगुहोनावमुपाहरत् ॥ तामारुरोहभरतःशत्रुघ्नश्चमहाबलः ॥ १२ ॥

अन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकःसर्वतोभद्रइत्युक्तस्वस्तिकाख्यरचनाविशेषविशिष्टतयानिर्मितत्वात्स्वस्तिकाइतिविज्ञेयाः ताश्चनौद्वयसंघटनेनसंपद्यन्ते चतुर्षुकोणेषुमहाघण्टाधराः वराःराजार्हतयाश्रेष्ठाः शोभमानाःकनकरूषिततयाशोभमानाः युक्तवाताःफलककुड्यकरणेन मध्येमध्येगवाक्षनिर्माणेनच महावातनिवारणादुचितवाताः सुसंहताःराजारोहणस्थानत्वेनायसकीलादिभिर्दृढसंधिबन्धाः अत्रापिनावआनिन्युरित्यनुकृष्यते ॥ ११ ॥ ततइति । ततःतासुस्वस्तिकाविज्ञेयादिषुमध्ये पाण्डुकम्बलेनसंवृताम्आच्छन्नतलप्रदेशां सनन्दिघोषांहर्षजनककिङ्किण्यादिघोषयुक्तां कल्याणींशोभनाम् ॥ १२ ॥

भरतशत्रुघ्नव्यतिरिक्तानामन्यासुनौष्वारोहणक्रममाह कौसल्येत्यादिना । राजयोषितः आगताइतिशेषः तत्पूर्वंतासांपूर्वं पुरोहितोगुरवोब्राह्मणाश्चये आगतास्तेआरुरुहुः । अनन्तरंराजदाराःकौसल्यादयःआरुरुहुः तथैवशकटापणाःशकटाश्चापणस्थपदार्थाश्चारुरुहुः एतदारोहणंकर्तृद्वारा ॥ १३ ॥ आवासमिति । आवासंसेनानिवेशम् आदीपयतामग्निनाज्वलयतां राजभटाहिनिर्गमनकालेश्रोत्समागमार्थमावासंदहन्तीतिप्रसिद्धिः । तीर्थम्अवतरणप्रदेशम् अवगाहतांनावारोहणार्थमहमहमिकयाआगच्छतामित्यर्थः स्नानंकुर्वतामितिवा । भाण्डानिउपकरणानिआददानानांमदीयमिदंमदीयमिदमितित्वरयास्वीकुर्वतांजनानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत्महान्घोषोजातइत्यर्थः ॥ १४ ॥ पताकिन्यइति । पताकिन्यःवाय्वाकर्षणापकृतपताकाः स्वयंसंपे

कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्याराजयोषितः ॥ पुरोहितश्चतत्पूर्वंगुरवोब्राह्मणाश्चये ॥ अनन्तरंराजदारा
स्तथैवशकटापणाः ॥ १३ ॥ आवासमादीपयतांतीर्थंचाप्यवगाहताम् ॥ भाण्डानिचाददानानांघोष
स्त्रिदिवमस्पृशत् ॥ १४ ॥ पताकिन्यस्तुतानावःस्वयंदाशैरधिष्ठिताः ॥ वहन्त्योजनमारूढंतदासंपेतु
राशुगाः ॥१५॥ नारीणामभिपूर्णास्तुकाश्चित्काश्चिच्चवाजिनाम् ॥ काश्चिदत्रवहान्तिस्मयानयुग्यंमहा
धनम्॥ १६ ॥ ताःस्मगत्वापरंतीरमवरोप्यचतंजनम् ॥ निवृत्ताःकाण्डचित्राणिक्रियन्तेदाशबन्धुभिः ॥ १७ ॥

तुःआशुगत्वेनदाशाधिष्ठानमात्रेणानायासेनजग्मुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ सम्प्रतितानावःकीदृग्विधाइत्यपेक्षायामाह नारीणामित्यादि । नारीणामभिपूर्णाः नारीभिरभिपूर्णाः वाजिनामभिपूर्णाःआरोहणार्हवाजिभिरभिपूर्णाः दध्नःपूर्णइतिमहाभाष्यकारवचनप्रामाण्यात् पूर्णशब्दयोगे पूरणगुणेत्यादिनाषष्ठी तृतीयार्थेषष्ठीवा यानयुग्यंयानानिरथशकटादीनियुग्यानिअश्वतरबलीवर्दादीनि सर्वोद्वन्द्वोविभाषयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । महाधनंबहुमूल्यं बहुमूल्यंमहाधनमित्यमरः ॥ १६ ॥ ताइति । काण्डचित्राणिकाण्डेवारिणिचित्राणिचित्रगमनानि क्रियन्तेअक्रियन्त काण्डोस्त्रीदण्डबाणार्ववर्गावसरवारिष्वित्यमरः । दाशबन्धुभिःदाशाभासैः दाशस्यगुहस्यबन्धुभिरितिवा भाराभावकृतलाघवातिशयेननिवर्तनकालिकदाशलीलोच्यते ॥ १७ ॥

सवैजयन्ताइति । सवैजयन्ताःसपताकाःसगृहावा राजानोहिगजोपरिगृहाणिनिर्मायगच्छन्ति तरन्तः प्लवन्तःतृप्लुवनतरणयोः । सध्वजाःसगमनाः ध्वज
गतौ जंगमपर्वताइवप्रकाशन्तेइत्यर्थः ॥ १८ ॥ नावइति । नावःक्षुद्रनावः प्लवैःतृणकाष्ठनिर्मितैः कुम्भघटैःकुम्भरूपघटैः सूक्ष्मवदनाघटाःकुम्भाः तेहि
तरणसाधनानिनघटमात्रं बाहुभिःकेवलबाहुभिः ॥ १९ ॥ सेति । पुण्यागङ्गास्नानादिनापूता ध्वजिनीसेना स्वयंनतुपरप्रेरणेन मैत्रेमुहूर्तेदिवसस्यपञ्च
दशभागेषुघटिकाद्वयात्मकेतृतीयेमुहूर्ते द्वेतुनाड्योमुहूर्तोस्त्रीतिवैजयन्ती । मुहूर्तसंख्योक्ताबृहस्पतिना रौद्रःसार्पस्तथामैत्रःपैत्रोवासवएवच । आप्यो
वैश्वस्तथाब्राह्मप्राजेशैन्द्रास्तथैवच ॥ ऐन्द्राग्नोनैर्ऋतश्चैववारुणार्यमणोभगी । एतेह्निक्रमशोज्ञेयामुहूर्तादशपञ्चचेति ॥ पाठभेदः तस्यमैत्रनामत्वंविन्ध्य
माधवीयेप्रोक्तंयथा आर्द्रोरगमित्रमघावसुजलविश्वाभिजिद्विरिञ्चेन्द्राः । ऐन्द्राग्नमूलवरुणार्यमभगयुक्तारिवामुहूर्ताःस्युरिति ॥ मैत्रेमुहूर्त्तेतारितासती
प्रयागवनंययावित्यन्वयः घटिकाषट्कएवगङ्गातरणमितिभावः यद्वा मैत्रेप्रयागवनंययावित्यन्वयः तत्रातिथ्येननिरवधिकभोगलाभात् मुहूर्त्तविशेषोक्तिः

सवैजयन्तास्तुगजागजारोहप्रचोदिताः ॥ तरन्तःस्मप्रकाशन्तेसध्वजाइवपर्वताः ॥ १८॥ नावश्चारुरुहु
श्चान्येप्लवैस्तेरुस्तथापरे ॥ अन्येकुम्भघटैस्तेरुरन्येतेरुश्चबाहुभिः ॥ १९ ॥ सापुण्याध्वजिनीगङ्गादाशैः
सन्तारितास्वयम् ॥ मैत्रेमुहूर्त्तेप्रययौप्रयागवनमुत्तमम् ॥ २० ॥ आश्वासयित्वाचचमूंमहात्मानिवेश
यित्वाचयथोपजोषम् ॥ द्रष्टुंभरद्वाजमृषिप्रवर्य्यमृत्विग्वृतःसन्भरतःप्रतस्थे ॥ २१ ॥

॥ २० ॥ आश्वासयित्वेति । आश्वासयित्वासान्त्वयित्वा यथोपजोषंयथासुखं तूष्णीमर्थेसुखेजोषमितिवैजयन्ती । ऋषिप्रवर्यम्ऋषिश्रेष्ठम् पाठभेदः
आश्वासयित्वेति महात्मामहामतिः स्वयंखिन्नोपिअखिन्नइवपराश्वासनपरः भरतःराज्यभरणदक्षः भरतइतिराज्यस्यभरणादिति सहस्रानीकवचनात् ।
चमूंमहाजनम् अविशेषेणआश्वासयित्वामहानायासोवोजातइतिप्रियोक्तिभिःसान्त्वयित्वा यथोपजोषंयथासुखं निवेशयित्वायत्रप्रदेशेतेषांसुखंभव
तितत्रप्रदेशेतान्निवेशयित्वा प्रवर्षंप्रकृष्टवर्षं बहुवयस्कमितियावत् । भरद्वाजोहत्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवासतंहजीर्णिंस्थविरंशयानमितिश्रुतेः । ए
तेनवयोवृद्धत्वमुक्तं ज्ञानवृद्धत्वमाह ऋषिमिति ऋषदर्शनेइतिधातुः भरद्वाजंबृहतोभरद्वाजइतिश्रुतिप्रसिद्धं द्रष्टुंदर्शनपूर्वकमभिवन्दितुं तादृशस्यऋषे
र्विनीतवेषदर्शनीयत्वेनऋत्विग्भिर्वसिष्ठादिभिः वृतःसन्प्रतस्थेपद्भ्यामेवजगाम ॥ २१ ॥

सब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्यब्रह्मवेदःतदधीतेब्राह्मणः तदधितेतद्वेदेत्यण्प्रत्ययः अधीतबहुवेदस्येत्यर्थः । भरद्वाजोहत्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवासेत्यादिनाकाठकेतथाभिधानात् महात्मानोमहाज्ञानस्य देवपुरोहितस्यबृहस्पतिपुत्रत्वेनदेवपुरोहितत्वम् आत्मावैपुत्रनामासीतिन्यायात् भरद्वाजोममताख्यायामुचथ्यभार्यायांबृहस्पतेर्जातइतिभागवतेप्रसिद्धम् । आश्रममभ्युपेत्यआश्रममुद्दिश्यगत्वा प्रथमंतस्यमहद्वनंददर्श । पाठभेदः सइति । ब्राह्मणस्यब्रह्मपरमात्मानंवेत्तीतिब्राह्मणः तदधीतेतद्वेदेत्यण्प्रत्ययः । उत्तरसर्गरीत्यासमाधिबलेनसमस्तवस्त्वाह्वानक्षमस्येत्यर्थः यद्वा ब्रह्मबृहस्पतिरितिश्रुत्या ब्रह्मणोबृहस्पतेरपत्यंब्राह्मणःतस्य महात्मनःमहास्वभावस्य अचिन्त्यशक्तेरित्यर्थः । देवपुरोहितस्यदेवपुरोहितपुत्रत्वात्आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः विप्रवरस्यनिरवधिकवेदाध्ययनसंपन्नस्य जन्मनाजायतेशूद्रःकर्मणाजायतेद्विजः । वेदाभ्यासेनविप्रत्वंब्रह्मजानातिब्राह्मणः ॥ इत्यादिस्मृतेः । श्रुतिश्चास्यनिरवधिकवेदाध्ययनसंपत्तिंदर्शयति भरद्वाजयत्तेचतुर्थमायुर्दद्यांकिमेनेनकुर्यांइति ब्रह्मचर्यमेवैनेनचरेयमितिहोवाचेत्यादिना । आश्रममभ्युपेत्यप्राप्य रम्योटजवृक्षषण्डरमणीयपर्णशालाप्रान्तवर्तिवृक्षसमूहयुक्तम् रम्यंस्वतएवमनोज्ञप्रदेशम् महत्स्वसेनानिवेशक्षमंवनंददर्श ॥ २२ ॥

सब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्यमहात्मनोदेवपुरोहितस्य ॥ ददर्शरम्योटजवृक्षषण्डंमहद्वनंविप्रवरस्यरम्यम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

॥ छ ॥

भरद्वाजाश्रमंदृष्ट्वाक्रोशादेवनरर्षभः ॥ बलंसर्वमवस्थाप्यजगामसहमन्त्रिभिः ॥ १ ॥ पद्भ्यामेवहिधर्मज्ञोन्यस्तशस्त्रपरिच्छदः ॥ वसानोवाससीक्षौमेपुरोधायपुरोधसम् ॥ २ ॥ ततःसंदर्शनेतस्यभरद्वाजस्यराघवः ॥ मन्त्रिणस्तानवस्थाप्यजगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

भरद्वाजाश्रममित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । क्रोशादेवक्रोशात्पूर्वमेव क्रोशमात्रव्यवहितदेशइत्यर्थः । न्यस्तशस्त्रपरिच्छदःपरिच्छदः आभरणादिकंभृङ्गाराद्युपकरणजातंच वसानोवाससीक्षौमे भरद्वाजसेवार्थमुष्णीषकञ्चुकादिकमपहायपरिधानमुत्तरीयंचधृत्वागतइत्यर्थः । ननुपूर्वंजटाचीराणिधारयन्नित्युक्तंजटिलंचीरवसनमितिचवक्ष्यतिकथमत्रक्षौमवासस्त्वमुच्यते नैषदोषः पूर्वंप्रतिज्ञामात्रंकृतंभरद्वाजाश्रमात्परंजटाधारणमिति । पुरोधायपुरस्कृत्य ॥ १ ॥२॥ ततइति । संदर्शनेदूराद्दर्शने राघवःरघुवंशवृत्ताभिज्ञः अनुपुरोहितंपुरोहितस्यपश्चात् अनोःपश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥ ३ ॥

वसिष्ठमिति । संचचालउदतिष्ठत् अर्घ्यम्आनयतेतिशेषः ॥ ४ ॥ समागम्येति । सवयस्कत्वान्नमस्काराभावः अबुध्यतेतिवसिष्ठसाहचर्य्यादितिभावः ॥
॥ ५ ॥ ताभ्यामिति । आनुपूर्व्यात्प्रधानक्रमात्धर्मज्ञःपूजाक्रमधर्म्मज्ञः कुलेगृहे ॥ ६ ॥ अयोध्यायामिति । वृत्तमतीतंमृतमितियावत् नोदाह
रत्तत्प्रसङ्गमेवनकृतवान् ॥ ७ ॥ तपोधनानांशरीराग्न्यादेः तपःसाधनत्वात्मृगपक्ष्यादीनामाश्रमवासित्वेनशिष्यवत्प्रीतिविषयत्वाच्चतद्विषयःप्रश्नः
कृतइत्याह वसिष्ठइत्यादिना ॥ ८ ॥ तथेति । तथेतितत्प्रतिज्ञायसर्वत्रतत्पृष्टमनामयमङ्गीकृत्य राघवस्नेहबन्धनात्राघवविषयस्नेहानुबन्धनात् नतुभ

वसिष्ठमथदृष्ट्वैवभरद्वाजोमहातपाः ॥ संचचालासनात्तूर्णंशिष्यानर्घ्यमितिब्रुवन् ॥ ४ ॥ समागम्यवसिष्ठेनभरते
नाभिवादितः ॥ अबुध्यतमहातेजाःसुतंदशरथस्यतम् ॥ ५ ॥ ताभ्यामर्घ्यंचपाद्यंचदत्त्वापश्चात्फलानिच ॥
आनुपूर्व्याच्चधर्मज्ञःपप्रच्छकुशलंकुले ॥ ६ ॥ अयोध्यायांबलेकोशेमित्रेष्वपिचमन्त्रिषु ॥ जानन्दशरथंवृत्तं
नराजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥ वसिष्ठोभरतश्चैनंपप्रच्छतुरनामयम् ॥ शरीरेऽग्निषुवृक्षेषुशिष्येषुमृगपक्षिषु ॥ ८ ॥
तथेतितत्प्रतिज्ञायभरद्वाजोमहातपाः ॥ भरतंप्रत्युवाचेदंराघवस्नेहबन्धनात् ॥ ९ ॥ किमिहागमनेकार्य्यंतवरा
ज्यंप्रशासतः ॥ एतदाचक्ष्वमेसर्वंनहिमेशुध्यतेमनः ॥ १० ॥ सुषुवेयममित्रघ्नंकौसल्यानन्दवर्द्धनम् ॥ भ्रा
त्रासहसभार्योयश्चिरंप्रव्राजितोवनम् ॥ ११ ॥ नियुक्तःस्त्रीनियुक्तेनपित्रायोसौमहायशाः ॥ वनवासीभवेतीह
समाःकिलचतुर्दश ॥ १२ ॥ कच्चिन्नतस्यापापस्यपापंकर्तुमिहेच्छसि ॥ अकण्टकंभोक्तुमनाराज्यंतस्यानुज
स्यच ॥ १३ ॥ एवमुक्तोभरद्वाजंभरतःप्रत्युवाचह ॥ पर्य्यश्रुनयनोदुःखाद्वाचासंसज्जमानया ॥ १४ ॥

रतेदोषदर्शनात् ॥ ९ ॥ किमिति । नशुद्ध्यतेशुद्धिंनप्राप्नोतिनविश्वसतीतियावत् ॥ १० ॥ सुषुवइत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । नन्दवर्द्धनम्आन
न्दवर्द्धनं चिरंप्रव्राजितःचिरकालमुद्दिश्यप्रव्राजितः यःएतादृशः तस्यरामस्य राज्यमकण्टकंभोक्तुमनाःअपापस्यतस्यानुजस्यचपापंकर्त्तुंनेच्छसिक
च्चिदितिसंबन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवमिति । पर्य्यश्रुनयनःपरिप्लुताश्रुनयनः संसज्जमानयास्खलन्त्या ॥ १४ ॥

हतइति । हतोस्मिव्यर्थजन्मास्मि भगवानपिभूतभविष्यद्वर्तमानज्ञोपीत्यर्थः मत्तःमत्सकाशात् मयिदोषंनाशेङ्कनोत्प्रेक्षेमत्कृतोदोषोनास्तीतिसंदेहोपिमेनास्तीत्यर्थःअभावादितिभावः अतोमामेवंनानुशाधिएवंकर्णारुन्तुदंवक्तुंनार्हसि ॥ १५ ॥ मातृकृतंत्वत्कृतमेवेत्याशङ्क्याह नेति । मदन्तरेमदसंनिधौनाददेनाङ्गीकृतवानस्मि ॥ १६ ॥ अहमिति । प्रसादकःप्रसादयितुं तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामितिण्वुल् ॥ १७ ॥ त्वमिति । एवंगतंएवंबुद्ध्याप्राप्तं महीपतिः वर्त्ततइतिशेषः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिरिति । याचितःभरतायप्रसन्नोभवेतिप्रार्थितः प्रसादादुवाच प्रसादंप्राप्योवाच ल्यब्लोपेपञ्चमी

हतोस्मियदिमामेवंभगवानपिमन्यते ॥ मत्तोनदोषमाशङ्केनैवंमामनुशाधिहि ॥ १५ ॥ नचैतदिष्टंमातामेयदवोचन्मदन्तरे ॥ नाहमेतेनतुष्टश्चनतद्वचनमाददे ॥ १६ ॥ अहंतुतंनरव्याघ्रमुपयातःप्रसादकः ॥ प्रतिनेतुमयोध्यांचपादौतस्याभिवन्दितुम् ॥ १७ ॥ त्वंमामेवंगतंमत्वाप्रसादंकर्तुमर्हसि ॥ शंसमेभगवन्रामःक्वसम्प्रतिमहीपतिः ॥ १८ ॥ वसिष्ठादिभिरृत्विग्भिर्याचितोभगवांस्ततः ॥ उवाचतंभरद्वाजःप्रसादाद्भरतंवचः ॥ १९ ॥ त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्रयुक्तंराघववंशजे ॥ गुरुवृत्तिर्दमश्चैवसाधूनांचानुयायिता ॥ २० ॥ जानेचैतन्मनःस्थंतेदृढीकरणमास्त्विति ॥ अपृच्छंत्वातथात्यर्थंकीर्त्तिंसमभिवर्द्धयन् ॥ २१ ॥ जानेचरामंधर्म्मज्ञंससीतंसहलक्ष्मणम् ॥ असौवसतितेभ्राताचित्रकूटेमहागिरौ ॥ २२ ॥ श्वस्तुगन्तासितंदेशंवसाद्यसहमन्त्रिभिः ॥ एतंमेकुरुसुप्राज्ञकामंकामार्थकोविद ॥ २३ ॥

॥ १९ ॥ त्वयीति । गुरुवृत्तिर्ज्यैष्ठानुवर्त्तनं दमइन्द्रियनिग्रहः राज्यालोलत्वमितियावत् साधूनांचानुयायितासच्चित्तानुवर्त्तनम् इत्येतत्त्रयंत्वयियुक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥ जानइति । जानेयोगप्रभावेनेतिशेषः दृढीकरणमस्त्वित्यपृच्छं स्थूणानिखननन्यायेनदृढीकर्तुमपृच्छमित्यर्थः कीर्त्तिरामविषयसौभ्रात्रजनितां समभिवर्द्धयन् लक्षणहेत्वोःक्रियायाइतिहेत्वर्थेशतृप्रत्ययः ॥ २१ ॥ जानइति । रामंजानेदेशविशेषेस्थितंरामंजानइत्यर्थः ॥ २२ ॥ श्वइति । काममभीष्टं कामार्थकोविद काङ्क्षितार्थप्रदानदक्षेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ततइति । प्रतीतरूपःप्रसिद्धकीर्तिः रूपंयशस्याभिरूप्येवर्णेचैवनिरूपणेइतिनिघण्टुः। यद्वा प्रतीतरूपःप्रकर्षेणहृष्टःप्रशंसायांरूपप् । चकारबुद्धिंचेति
नह्युक्तिरन्याबुद्धिरन्येतिभावः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने नवतितमः सर्गः ९०
कृतबुद्धिमिति । तत्रैवाश्रमेनिवासायकृतबुद्धिंनिश्चितबुद्धिंभरतं समुनिःआतिथ्येनभोजनपर्य्यन्तातिथिसत्कारायन्यमन्त्रयत्प्रार्थयामास ॥ १ ॥ अब्रवी
दिति । वनेयत्फलमूलादिकमुपपद्यतेलभ्यतेतेनतापसाहारेणातिथ्यंकृतंननु एतावन्मात्रेणतुष्टोस्मीतिभावः ॥ २ ॥ अथेति । प्रहसन्निवप्रहासावेद

ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनःप्रतीतरूपोभरतोब्रवीद्वचः ॥ चकारबुद्धिंचतदातदाश्रमेनिशानिवासायनराधिपात्म
जः ॥ २४ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ ॥ छ ॥
कृतबुद्धिंनिवासायतत्रैवसमुनिस्तदा ॥ भरतंकैकयीपुत्रमातिथ्येनन्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥ अब्रवीद्भरतस्त्वेनंनन्वि
दंभवताकृतम् ॥ पाद्यमर्घ्यंतथातिथ्यंवनेयदुपपद्यते ॥ २ ॥ अथोवाचभरद्वाजोभरतंप्रहसन्निव ॥ जानेत्वां
प्रीतिसंयुक्तंतुष्येस्त्वंयेनकेनचित् ॥ ३ ॥ सेनायास्तुतवैतस्याःकर्तुमिच्छामिभोजनम् ॥ ममप्रीतिर्यथारूपा
त्वमर्होमनुजाधिप ॥ ४ ॥ किमर्थंचापिनिक्षिप्यदूरेबलमिहागतः ॥ कस्मान्नेहोपयातोसिसबलःपुरुषर्षभ ॥
॥ ५ ॥ भरतःप्रत्युवाचेदंप्राञ्जलिस्तंतपोधनम् ॥ ससैन्योनोपयातोस्मिभगवन्भगवद्भयात् ॥ ६ ॥ राज्ञाचिभ
गवन्नित्यंराजपुत्रेणवासदा ॥ यत्नतःपरिहर्त्तव्याविषयेषुतपस्विनः ॥ ७ ॥

कानुभावयुक्तइत्यर्थः । मुनिरितःपरंकिंकरिष्यतीतिभरताशयज्ञानेनहासः त्वांप्रीतिसंयुक्तंमाद्विषयेसंतुष्टंजाने अतएवकेनचिदुपचारेणतुष्येःतुष्टोभ
वेः ॥ ३ ॥ सेनायाइति । भुज्यतइतिभोजनमन्नम् अत्रादौतथापीत्युपस्कार्य्यं तथापिममप्रीतिर्यथारूपायादृशप्रकारातथात्वमर्हः त्वंतथाप्रीतो
भवितुमर्हइत्यर्थः तथानुमन्तुमर्हसीत्यर्थोवा ॥ ४ ॥ किमर्थमिति । उक्तमेवार्थंव्यतिरेकमुखेनाप्याह कस्मादित्यादिना ॥ ५ ॥ भरतइति । भगवद्भया
त् भवान्कुप्येदितिभयात् ॥६॥ राज्ञेति । विषयेषुतपस्विनः स्वकीयदेशेषुवर्तमानाऋषयः यत्नतःपरिहर्तव्याःससैन्येनतत्समीपंनगन्तव्यमित्यर्थः ॥७॥

कोपनिमित्तमाह वाजिमुख्याइत्यादिना । उटजान्पर्णशालाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ आनीयतामिति । ततःसेनानिवेशस्थलात् इतःइहसमुपागमंसमानयनम् ॥ १० ॥ अग्निशालामिति । अग्निशालाप्रवेशःपावनत्वार्थःदेवतासन्निधानस्थलत्वात् अपःपीत्वात्रिरितिशेषः त्रिराचामेदितिश्रुतेः । परिमृज्यआस्यं द्विरितिशेषः द्विःपरिमृज्येतिश्रुतेः । चकारेणसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिके श्रोत्रेहृदयमारभ्यइत्युक्तसंग्रहः । अनेनसर्वकर्म्माङ्गमाचमनमितिदर्शितं क्रियाहेतोःकरणनिमित्तम् ॥ ११ ॥ आह्वानमन्त्रमाह आह्वयइत्यादिना । आह्वयइत्यात्मनेपदमार्षम् विश्वकर्मासर्वशिल्पकर्तात्वष्टातुतक्षणेनगृहादिनिर्मिता यद्वा त्वष्टारमेवचेत्यवधारणेनासुरविश्वकर्म्मामयोव्यावर्त्यते तत्रातिथ्यनिमित्तंसंविधीयतांगृहादिसंविधानंक्रियताम् ॥ १२ ॥ वक्ष्यमाणान्नपानदिरक्षणायलोकपालानाह्वयति आह्वयइति । शक्रमुखान्इन्द्रप्रधानान्शक्रस्यपृथक्निर्देशात् त्रीन्लोकपालान्यमवरुणकुबेरान् देवानित्यग्न्यादयउच्यन्ते संविधीयतांपालनंक्रियताम् ॥ १३ ॥ सर्वानदीर्द्वेधाविभज्याह्वयति प्राक्स्रोतसइति । सहयुगपत् ॥ १४ ॥ तासांकर्त्तव्यमाह अन्याइति । अन्याःकाश्चनमैरेयंमिरादेशेभवंखर्जूरादिहेतुकंमद्यविशेषंसुरां गौडीपैष्टीचमाध्वीचविज्ञेयात्रिविधासुरेत्युक्तांत्रिविधांसुरां सुनिष्ठितांसुनिष्पादिताम् इक्षुकाण्डरसोपमं काण्डोवर्गः ॥ १५ ॥

वाजिमुख्यामनुष्याश्चमत्ताश्चवरवारणाः ॥ प्रच्छाद्यभगवन्भूमिंमहतीमनुयान्तिमाम् ॥ ८ ॥ तेवृक्षानुदकंभूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा ॥ नहिंस्युरितितेनाहमेकएवसमागतः ॥ ९ ॥ आनीयतामितःसेनेत्याज्ञप्तःपरमर्षिणा ॥ ततस्तुचक्रेभरतःसेनायाःसमुपागमम् ॥ १० ॥ अग्निशालांप्रविश्याथपीत्वापःपरिमृज्यच ॥ आतिथ्यस्यक्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥ आह्वयेविश्वकर्माणमहंत्वष्टारमेवच ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयताम् ॥ १२ ॥ आह्वयेलोकपालांस्त्रीन्देवान्शक्रमुखांस्तथा ॥ आतिथ्यंकर्तुमिच्छामितत्रमेसंविधीयताम् ॥ १३ ॥ प्राक्स्रोतसश्चयानद्यःप्रत्यक्स्रोतसएवच ॥ पृथिव्यामन्तरिक्षेचसमायान्त्वद्यसर्वशः ॥ १४ ॥ अन्याःस्रवन्तुमैरेयंसुरामन्याःसुनिष्ठिताम् ॥ अपराश्चोदकंशीतमिक्षुकाण्डरसोपमम् ॥ १५ ॥

गानार्थमाह्वयति आह्वयइति । देवगन्धर्वान्मनुष्यगन्धर्वभिन्नान् हहाहुहूनितिच्छान्दसोह्रस्वः । अप्सरसांद्वैविध्यमाह देवीर्गन्धर्वीरिति । देवीः
देवजातीःगन्धर्वीःगन्धर्वजातीः । अतएव एतेवैगन्धर्वाप्सरसांगृहाइति श्रौतप्रयोगः ॥ १६ ॥ आवश्यकत्वेनप्रधानाप्सरसोविशिष्याह्वयति घृताची
मित्यादिना । घृतवदञ्च्यतेपूज्यतइतिघृताची विश्वैःसमस्तैःअञ्च्यतइतिविश्वाची मिश्रकेशींनिरन्तरकेशींश्रेष्ठकेशींवा बुसेभ्योलमलंबुसां बुसा
बुधाःदेवाः वर्णविपर्ययः नागानांदन्ताइवशुभ्राःदन्ताःयस्यास्तांनागदन्ता हेमांहिमवर्णां पुनश्चहेमामितिपाठे पूर्वोक्तहेमापेक्षयाअस्याव्यावृत्तिमाह
अद्रिकृतस्थलामिति अद्रौमहेन्द्रेमयेनकृतनिवासांस्वयंप्रभाबिलस्थामित्यर्थः हिमामितिपाठे हिमवच्छीतलाङ्गीं यद्वा हिममस्यास्तीतिहिमा
अद्रिकृतस्थलाचान्या एवमेतान्यन्वर्थनामानि ॥ १७ ॥ शक्रमिति । शक्रंयाउपतिष्ठन्तिरम्भोर्वशीमेनकादयः ब्रह्माणंचतुर्मुखंतल्लोकेप्यप्सरसः

आह्वयेदेवगन्धर्वान्विश्वावसुहहाहुहून् ॥ तथैवाप्सरसोदेवीर्गन्धर्व्वींश्चापिसर्वशः ॥ १६ ॥ घृताचीमथविश्वा
चींमिश्रकेशीमलम्बुसाम् ॥ नागदन्तांचहेमांचहिमामद्रिकृतस्थलाम् ॥ १७ ॥ शक्रंयाश्चोपतिष्ठन्तिब्रह्माणं
याश्चयोषितः ॥ सर्वास्तुम्बुरुणासार्द्धमाह्वयेसपरिच्छदाः ॥ १८ ॥ वनंकुरुषुयद्दिव्यंवासोभूषणपत्रवत् ॥ दि
व्यनारीफलंशश्वत्तत्कौबेरमिहैतुच ॥ १९ ॥ इहमेभगवान्सोमोविधत्तामन्नमुत्तमम् ॥ भक्ष्यंभोज्यंचचो
ष्यंचलेह्यंचविविधंबहु ॥ २० ॥

सन्ति तंपञ्चशतान्यप्सरसांप्रतिधावन्ती
तिश्रुतेः इदंचमतान्तरमनुसृत्योक्तं तुम्बुरुणातासांगानशिक्षकेणसपरिच्छदाः नृत्यगीताद्युपकरणसहिताः सालंकारावा ॥ १८ ॥ भोगोपकर
णान्याहूयभोगस्थानान्याह्वयति वनमिति । वनंचैत्ररथाख्यंतच्चोत्तरकुरुदेशेवर्त्तते दिव्यंदेवार्हं वासोभूषणान्येवपत्राण्यस्मिन्सन्तीतिवासोभूषणपत्रवत्
शश्वत्सर्वदादिव्यनार्य्यएवफलानियस्मिन्तत्तथाएवंभूतंयत्कौबेरमस्तितत् इहवनेएतुआगच्छतु उत्तरदिक्पालत्वेनकुबेराधिष्ठितत्वात्कौबेर
मित्युक्तम् इयंचकुबेरंप्रत्येवोक्तिः नदीनामिववनस्याह्वानंतदधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ १९ ॥ एवंकुबेरंप्रत्युक्त्वाअन्नपतिंचन्द्रंप्रत्याह इहेति । मेम
न्निमित्तं भगवान्माहात्म्यवान् सोमओषधीनामधिपतिश्चन्द्रः उत्तममन्नंविधत्तांसंपादयतु । अन्नंचतुर्विधत्वेनविशेषयति भक्ष्यमित्यादि भक्ष्यं
खाद्यमपूपादि भोज्यम्ओदनादि चोष्यंशुष्कादि लेह्यंरसायनादि विविधम्एकैकमनेकविधंतदपिबहुअनल्पम् ॥ २० ॥

विचित्राणीति । पादपप्रच्युतानिनवानीतिभावः ॥ २१ ॥ एवमाह्वानेशक्तिविशेषंदर्शयति एवमित्यादिना । समाधिनायोगेन तपसाज्ञानेन यद्वा अनशनादिकायक्लेशरूपेण अतएव तेजसाअनागमेदण्डनसामर्थ्येनचयुक्तःमुनिःशीक्षास्वरसमायुक्तंशीक्ष्यन्तेउपदिश्यन्तेवर्णस्वरादयोनयेतिशीक्षा छान्दसोदीर्घः शीक्षाप्रतिपाद्यस्वरयुक्तमितिक्रियाविशेषणं दुष्टःशब्दःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थमाह सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेन्द्रशत्रुःस्वरतोपराधादितिस्वरापराधस्यप्रत्यवायहेतुत्वश्रवणात् एवम् आह्वयेविश्वकर्माणमित्यारभ्योक्तरीत्या अब्रवीत् आह्वानमन्त्रानजपदित्यर्थः ॥ २२ ॥ मनसेति । मनसाअनन्यपरेणेत्यर्थः ध्यायतःनिरन्तरंचिन्तयतः प्राङ्मुखस्येत्यदृष्टविशेषार्थंकृताञ्जलेरितिआह्वानमुद्रोक्ता तानिपूर्वोक्तानिदेवतानिविश्वकर्मादीनि मुनिदृष्टिविषयत्वायपृथक्पृथक्आजग्मुः ॥ २३ ॥ मलयमिति । मलयश्चन्दनालयः दर्दुरस्तत्समीपस्थश्चन्दनोत्पत्तिस्थानभूतोगिरिः तदुभयंचोपस्पृश्यसुप्रियात्मासुप्रियस्वभावःसुगन्धइत्यर्थः अतएव सुखःसुखकरः शिवःशीतलः युक्त्याअङ्गस्पर्शेन स्वेदनुदःस्वेदनिवर्त्तकःइगुपधेत्यादिनाकप्रत्ययः अनिलःवायुः ततःगिरिद्वयाद्ववौइन्द्राद्याह्वानेनवाय्वाद्याह्वानमर्थसिद्धम् ॥ २४ ॥ ततइति । घनाःनिरन्तराः घनंनिरन्तरंसान्द्रमित्यमरः । पुष्पवृष्टयोभ्यवर्त्तन्तआसन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ प्रववुरिति । प्रववुश्चोत्तमावाताइतिपूर्वोक्तस्यैवाविच्छेदउच्यते वीणाःप्रमुमुचुःस्वरान्वीणाशब्देनवीणावन्तोलक्ष्यन्ते तदेकपरत्वव्यञ्जनायस्वरान्मुमुचुःउत्पादयामासुः असिश्छिनत्तीतिवत्करणेकर्तृत्वोपचारोवा ॥ २६ ॥

विचित्राणिचमाल्यानिपादपप्रच्युतानिच ॥ सुरादीनिचपेयानिमांसानिविविधानिच ॥ २१ ॥ एवंस
माधिनायुक्तस्तेजसाप्रतिमेनच ॥ शीक्षास्वरसमायुक्तंतपसाचाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥ मनसाध्यायत
स्तस्यप्राङ्मुखस्यकृताञ्जलेः ॥ आजग्मुस्तानिसर्वाणिदैवतानिपृथक्पृथक् ॥२३॥ मलयंदर्दुरंचैवततः
स्वेदनुदोनिलः ॥ उपस्पृश्यववौयुक्त्यासुप्रियात्मासुखःशिवः ॥ २४ ॥ ततोभ्यवर्तन्तघनादिव्याःकुसुम
वृष्टयः ॥ दिव्यदुन्दुभिघोषश्चदिक्षुसर्वासुशुश्रुवे ॥ २५ ॥ प्रववुश्चोत्तमावातानन्तृतुश्चाप्सरोगणाः ॥
प्रजगुर्देवगन्धर्वावीणाःप्रमुमुचुःस्वरान् ॥ २६ ॥

सशब्दइति । सशब्दः द्यांचभूमिंचाधिवसतामितिशेषः प्राणिनांश्रवणानिश्रोत्राणिविवेश सशब्दःकीदृशः उच्चारितःवीणादिभिरुत्पादितःश्लक्ष्णःकोमल
समःनिषादादिषुकुत्रचित् औत्कण्ठ्यरहितः मन्द्रमध्यमतारश्रुतिसाम्ययुक्तोवा लयगुणान्वितःलयोनामनृत्यगीतवाद्यानामेककालविरामः सएवगुणं
स्तेनान्वितः ॥ २७॥ तस्मिन्निति । अनेमगन्धर्वाप्सरसामागमनमात्रंसूचितं विधानंनिर्माणंतच्चप्रपञ्चयिष्यति चतुःशालानीत्यादिना ॥ २८ ॥ देव
ताकृत्यमाह बभूवेति । शाद्वलैर्बालतृणवत्प्रदेशैः छन्नाव्याप्तानीलवैडूर्य्यसन्निभैःइन्द्रनीलवैडूर्य्याभ्यांतुल्यैः ॥ २९ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्भूप्रदेशे
बीजपूरकाःमातुलुङ्गकाःफलान्येवभूषणानियेषांतेफलभूषणाइतिसर्ववृक्षविशेषणम् आमलक्योबभूवुरितिपाठः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यइति । वनमाहृतं

सशब्दोद्यांचभूमिंचप्राणिनांश्रवणानिच ॥ विवेशोच्चारितःश्लक्ष्णःसमोलयगुणान्वितः ॥ २७ ॥ तस्मिन्नुपरते
शब्देदिव्येश्रोतृसुखेनृणाम् ॥ ददर्शभारतंसैन्यंविधानंविश्वकर्मणः ॥ २८ ॥ बभूवहिसमाभूमिःसमन्तात्पञ्च
योजना ॥ शाद्वलैर्बहुभिश्छन्नानीलवैडूर्य्यसन्निभैः ॥ २९ ॥ तस्मिन्बिल्वाःकपित्थाश्चपनसाबीजपूरकाः ॥
आमलक्योबभूवुश्चचूताश्चफलभूषणाः ॥ ३० ॥ उत्तरेभ्यःकुरुभ्यश्चवनंदिव्योपभोगवत् ॥ आजगामनदी
दिव्यातीरजैर्बहुभिर्वृता ॥ ३१ ॥ चतुःशालानिशुभ्राणिशालाश्चगजवाजिनाम् ॥ हर्म्यप्रासादसम्बाधास्तोर
णानिशुभानिच ॥ ३२॥ सितमेघनिभंचापिराजवेश्मसुतोरणम् ॥ दिव्यमाल्यकृताकारंदिव्यगन्धसमुक्षित
म् ॥ ३३ ॥ चतुरश्रमसंबाधंशयनासनयानवत् ॥ दिव्यैःसर्वरसैर्युक्तंदिव्यभोजनवस्त्रवत् ॥ उपकल्पितस
र्वान्नंधौतनिर्मलभाजनम् ॥ ३४ ॥

कौबेरवनं दिव्योपभोगवत्दिव्योपभोगार्हं
नदीतिजात्येकवचनं तीरजैःवृक्षैरितिशेषः ॥ ३१ ॥ चतुःशालानीति । चतुःशालानिसंजवनानि चतुःशालंसंजवनमितिहलायुधः । आजग्मुरितिविप
रिणामः । तोरणानिबन्धनमालाः बन्धीबन्धनमालातुतोरणंपरिकीर्तितमितिहलायुधः । वन्दनमालेतिपाठान्तरम् ॥ ३२ ॥ सितमेघेत्यारभ्यधौतनिर्म
लभाजनमित्यन्तमेकंवाक्यम् । आजगामेतिक्रियाद्रष्टव्या सितमेघनिभंसुधालेपनधवलत्वात् दिव्यमाल्यकृताकारंदिव्यमालाभिःकृतालंकारं दि
व्यगन्धैर्दिव्यचन्दनैः समुक्षितंसिक्तं चतुरश्रंचतुष्कोणम् असंबाधंविशालं शयनासनयानवत् यानंशिबिकादि रसैःशर्करादिभिः दिव्यभोज

नवस्त्रवत् दिव्यभोजनानिसूक्ष्मशाल्यन्नादीनि दिव्यवस्त्राणिसूक्ष्मवस्त्राणि उपकल्पितानिसर्वान्नानिनानाविधापूपादीनियस्मिन्तत् धौतनिर्मलभाजनं धौतत्वेननिर्मलानिभाजनानियस्मिन्तत्तथा ॥३३॥३४॥ क्लृप्तसर्वासनमिति । क्लृप्तसर्वासनमित्यत्रस्नानभोजनाद्यासनान्युच्यन्ते शयनासनेत्यत्रराजासनंतत्साहचर्याच्छयनंचमहाशयनं स्वास्तीर्णशयनोत्तममित्यत्रनिद्रार्थशयनं तत्रभरतस्यप्रवेशमाह प्रविवेशेति । महाबाहुरित्यनेनतदर्हत्वमुच्यते कैकयीसुतइत्यनेनकैकयीदत्तराज्येप्यनादरः किमत्रआदरंकरिष्यतीतिद्योत्यते महर्षिणाभरद्वाजेन ॥३५॥ अनुजग्मुरिति । वेश्मसंविधिंवेश्मसंविधानम् ॥ ३६ ॥ तत्रेति । राजासनंराजार्हासनम् अभ्यवर्त्ततअभितोवर्तिष्टप्रदक्षिणंकृतवानितियावत् राजवत्राजतुल्यंराममिवेत्यर्थः ॥३७॥ आसनमिति ।

क्लृप्तसर्वासनंश्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ॥ प्रविवेशमहाबाहुरनुज्ञातोमहर्षिणा ॥ वेश्मतद्रत्नसम्पूर्णं
भरतःकैकयीसुतः ॥ ३५ ॥ अनुजग्मुश्चतंसर्वेमन्त्रिणःसपुरोहिताः ॥ बभूवुश्चमुदायुक्तादृष्ट्वातंवेश्म
संविधिम् ॥ ३६ ॥ तत्रराजासनंदिव्यंव्यजनंछत्रमेवच ॥ भरतोमन्त्रिभिःसार्द्धमभ्यवर्त्ततराजवत् ॥
॥ ३७ ॥ आसनम्पूजयामासरामायाभिप्रणम्यच ॥ वालव्यजनमादायन्यषीदत्सचिवासने ॥ ३८ ॥
आनुपूर्व्यान्निषेदुश्चसर्वेमान्त्रिपुरोहिताः ॥ ततःसेनापतिःपश्चात्प्रशास्ताचनिषेदतुः ॥ ३९ ॥ ततस्तत्र
मुहूर्त्तेननद्यःपायसकर्दमाः ॥ उपातिष्ठन्तभरतंभरद्वाजस्यशासनात् ॥ ४० ॥ तासामुभयतःकूलंपाण्डुमृ
त्तिकलेपनाः ॥ रम्याश्चावसथादिव्याब्रह्मणस्तुप्रसादजाः ॥ ४१ ॥ तनैवचमुहूर्त्तेनदिव्याभरणभूषिताः ॥
आगुर्विंशतिसाहस्राब्रह्मणाप्रहिताःस्त्रियः ॥ ४२ ॥

आसनंपूजयामासेत्यत्रराजवदित्यनुकर्षः । रामायासनोपरिस्थितत्वेनभाविताय वालव्यजनमादायस्वशेषत्वानुगुणतयेतिभावः सचिवासनेसचिवार्थंकृतेआसनेसिंहासनाधःप्रदेशस्थइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ आनुपूर्व्यादिति । सेनापतिःदण्डनायकः प्रशास्ताशिबिरनियन्ता ॥ ३९ ॥ ततइति । मुहूर्त्तेनअल्पकालेन ॥ ४० ॥ तासामिति । उभयतःकूलम्उभयोःकूलयोरित्यर्थः पाण्डुमृत्तिकलेपनाःसुधानुलिप्ताइत्यर्थः ङ्यापोरितिह्रस्वः ब्रह्मणःभरद्वाजस्य उपातिष्ठन्तेत्येतदनुषज्यते ॥ ४१ ॥ तेनेति । आगुराजग्मुः सहस्रमेवसाहस्रं ब्रह्मणाचतुर्मुखेन स्त्रियःअप्सरसः ॥ ४२ ॥

सुवर्णमणिमुक्तेनेति । सुवर्णमणिमुक्तेनसुवर्णानिसुवर्णमयाभरणानिमणयोरत्नानिमुक्ताश्चसुवर्णमणिमुक्तंतेन जातिरप्राणिनामितिएकवद्भावः ॥ ४३ ॥ याभिरिति । गृहीतआलिङ्गितः याभिःयैरित्यर्थः एतदर्थस्यपूर्वेणवान्वयः कुबेरप्रहिताःगन्धर्वाप्सरसः तथाहिश्रुतिः गन्धार्वाप्सरसोवाएतमुन्मादयान्ति । यउन्माद्यतीति याभिर्गृहीताःपुरुषाःसोन्मादाइतिहोच्यतइतिचपाठः तदाउच्यतेश्रुत्येतिशेषः हेतिप्रसिद्धौ ॥ ४४ ॥ नारदइति । नारदोब्रह्मपुत्रादन्यः तुम्बुरुसाहचर्य्यात् सहिपर्वतसहचरः आह्वानसमयेतुम्बुरुणेत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् गन्धर्वराजानइतिटजभावआर्षः ॥ ४५ ॥ अलम्बुसेति । भरतमुपानृत्यन्भरतमुद्दिश्याधिकमनृत्यन् उपोधिकेचेतिकर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा । अत्रभरद्वाजस्यशासनादुपानृत्यन्नित्यनेनभरतस्यरामेवृत्तिविशेषमा

सुवर्णमणिमुक्तेनप्रवालेनचशोभिताः ॥ आगुर्विंशतिसाहस्राःकुबेरप्रहिताःस्त्रियः ॥ ४३ ॥ याभिर्गृहीतः
पुरुषःसोन्मादइवलक्ष्यते ॥ आगुर्विंशतिसाहस्रानन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४४ ॥ नारदस्तुम्बुरुर्गोपःप्रवराः
सूर्य्यवर्चसः ॥ एतेगन्धर्वराजानोभरतस्याग्रतोजगुः ॥ ४५ ॥ अलम्बुसामिश्रकेशीपुण्डरीकाथवामना॥
उपानृत्यंस्तुभरतंभरद्वाजस्यशासनात् ॥ ४६ ॥ यानिमाल्यानिदेवेषुयानिचैत्ररथेवने ॥ प्रयागेतान्य
दृश्यन्तभरद्वाजस्यतेजसा ॥ ४७ ॥ बिल्वामार्दङ्गिकाआसन्शम्याग्राहाविभीतकाः ॥ अश्वत्थान
र्त्तकाश्चासन्भरद्वाजस्यशासनात् ॥ ४८ ॥

तिथ्यव्याजेनपरीक्षितवानृषिरितिगम्यते ॥ ४६ ॥ एवंभरतस्यरामशेषतयैवावस्थानंनतुभोगलौल्येनेत्युक्त्वासेनाभोगंप्रपञ्चयति यानीत्यादिना । देवेषुदेवोद्यानेषुनन्दनादिष्वित्यर्थः चैत्ररथस्यपूर्वंकुरुदेशस्थत्वेनोक्तेरिदंचैत्ररथंतद्बोध्यं प्रयागेप्रयागस्थितभरद्वाजाश्रमवनवृक्षेष्वित्यर्थः तेजसाप्रभावेन ॥४७॥ आहूतानांभरतशेषत्वेनविनियोगात्सैनिकानांनर्त्तकादीनिदर्शयति बिल्वाइति । बिल्वाःबिल्ववृक्षाः मार्दङ्गिकाःमृदङ्गवादकाः तदस्यशिल्पमितिठक् । आसन्तद्रूपास्तत्कार्यकारिणोभवन्नित्यर्थः विभीतकाःकलिवृक्षाः शम्याग्राहास्तालग्राहकाआसन् । शम्यायज्ञायुधेतालेमशकेचक्रियान्तरेइतिवैजयन्ती । भरतेचोक्तं वह्नितालशम्यातालक्रियाइति ॥ ४८ ॥

ततइति । सरलाःदेवदारुविशेषाः तालाःप्रसिद्धाःतिलकाःक्षुरकनामकावृक्षाः नक्तमालकाःकरञ्जनाख्यावृक्षाः कुब्जाःस्थगुमन्तः वामनाह्रस्वाः संपेतुः संपन्नाः ॥ ४९ ॥ अथस्त्रीलिङ्गवृक्षाणांस्त्रीभावपरिग्रहमाह शिंशिपेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शिंशुपादयःप्रमदाविग्रहंकृत्वायावदिच्छथतावद्भक्ष्यन्तामित्यवदन्निति संबन्धः । सुरापाःहेसुरापानप्रवृत्ताः इमाःसुराःपिबत हेबुभुक्षिताःपायसपानेच्छवः इदंपायसंभक्ष्यतामितिवचनविपरिणामेनानुषज्यते । सुमेध्यानिपरिशुद्धानि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ उच्छाद्येति । उच्छाद्यउद्वर्त्तनंकृत्वा उद्वर्त्तनोच्छादनेद्वेइत्यमरः । तैलादिनाशरीरमर्दनंकृत्वेत्यर्थः । वल्गुषुरम्येषु एकमेकमिति एकंबहुव्रीहिवदितिबहुव्रीहिवद्भावाभावआर्षः । संवाहन्त्यःसंवाहयन्त्यः पादसंवाहनंकुर्वन्त्यः परिमृज्यजलार्द्रसङ्गंवस्त्रादिना

ततःसरलतालाश्चतिलकानक्तमालकाः ॥ प्रहृष्टास्तत्रसंपेतुःकुब्जाभूत्वाथवामनाः ॥ ४९ ॥ शिंशुपाम
लकीजम्ब्वोयाश्चान्याःकाननेषुताः ॥ मालतीमल्लिकाजातिर्याश्चान्याःकाननेलताः ॥ ५० ॥ प्रमदाविग्र
हंकृत्वाभरद्वाजाश्रमेवदन् ॥ सुराःसुरापाःपिबतपायसंचबुभुक्षिताः ॥ मांसानिचसुमेध्यानिभक्ष्यन्तांया
वदिच्छथ ॥ ५१ ॥ उच्छाद्यस्नापयन्तिस्मनदीतीरेषुवल्गुषु ॥ अप्येकमेकंपुरुषंप्रमदाःसप्तचाष्टच ॥
॥ ५२ ॥ संवाहन्त्यःसमाभपेतुर्नार्योरुचिरलोचनाः ॥ परिमृज्यतथान्योन्यंपाययन्तिवराङ्गनाः ॥ ५३ ॥
हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैवसुरभेःसुतान् ॥ अभोजयन्वाहनपास्तेषांभोज्यंयथाविधि ॥ ५४ ॥ इक्षूंश्चम
धुलाजांश्चभोजयन्तिस्मवाहनान् ॥ इक्ष्वाकुवरयोधानांचोदयन्तोमहाबलाः ॥ ५५ ॥

परिमृज्यअलंकृत्येतिवार्थः । अन्योन्यंरहासिपाययन्तिसुराइतिशेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ हयानिति । वाहनपाःऋषिप्रभावसिद्धावाहनपाःवाहनरक्षकाः तेषांहयादीनांयथाविधियथायोग्यंभोज्यंतत्तद्वाहनानुगुणंभोज्यमित्यर्थः हयादीन्अभोजयन् ण्यन्तत्वाद्द्विकर्मकत्वं सुरभेःसुतान्वृषभान् ॥ ५४ ॥ इक्षूनिति। महाबलाऋषिप्रभावसिद्धवाहनपाः इक्ष्वाकुवरयोधानांवाहनान्वाहनानि इक्षून्मधुलाजान्मधुमिश्रलाजान् भक्ष्येणमिश्रीकरणमितिसमासः चोदयन्तःभक्षणार्थंप्रेरयन्तःसन्तः भोजयन्तिस्म ॥ ५५ ॥

नेति। अश्वंबध्नातीत्यश्वबन्धःअश्वग्राहकः नाजानात्नज्ञातवान्। तत्रहेतुमाह मत्तेति मदकरद्रव्यसेवयामत्ताः प्रमत्ताःमधुपानादिनाकार्य्याकार्य्यविवेक
शून्याः मुदिताःस्रक्चन्दनादिभोगातिशयेनहृष्टाः तत्रतदा ॥५६॥ तर्पिताइति। अप्सरोगणाःवनलताभूताःनत्वाहूताःतासांभरतवेश्माप्रवेशकथनात्
सैन्याःसेनायांसमवेताः उदैरयन्उक्तवन्तः ॥५७॥ उदीरणप्रकारमाह नेत्यादिना। नगमिष्यामइत्यत्रविसर्गलोपश्छान्दसः। भरतस्यकुशलमस्तुभरतो
यथातथावातिष्ठत्वित्यर्थः एवंरामस्येत्यत्रापि पादाभ्यामतन्तीतिपादाताः अतसातत्यगमनइतिधातुः तेचतेयोधाश्चपादातयोधाः चकाराद्रथिकसमु

नाश्वबन्धोश्वमाजानान्नगजंकुञ्जरग्रहः ॥ मत्तप्रमत्तमुदिताचमूःसातत्रसंबभौ ॥ ५६ ॥ तर्पिताःसर्वकामैस्ते
रक्तचन्दनरूषिताः ॥ अप्सरोगणसंयुक्ताःसैन्यावाचमुदैरयन् ॥ ५७ ॥ नैवायोध्यांगमिष्यामोनगमिष्याम
दण्डकान् ॥ कुशलंभरतस्यास्तुरामस्यास्तुतथासुखम् ॥ ५८ ॥ इतिपादातयोधाश्चहस्त्यश्वारोहबन्धकाः ॥
अनाथास्तंविधिंलब्ध्वावाचमेतामुदैरयन् ॥ ५९ ॥ संप्रहृष्टाविनेदुस्तेनरास्तत्रसहस्रशः ॥ भरतस्यानुयातारः
स्वर्गोयमितिचाब्रुवन् ॥ ६० ॥ नृत्यन्तिस्महसान्तिस्मगायन्तिस्मचसैनिकाः ॥ समन्तात्परिधावन्तिमाल्योपे
ताःसहस्रशः ॥ ६१ ॥ ततोभुक्तवतांतेषांतदन्नममृतोपमम् ॥ दिव्यानुद्वीक्ष्यभक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणेमतिः ॥ ६२ ॥
प्रेष्याश्चेट्यश्चवध्वश्चबलस्थाश्चसहस्रशः ॥ बभूवुस्तेभृशंदृप्ताःसर्वेचाहतवाससः ॥ ६३ ॥

च्चयः हस्त्यश्वानामारोहाःसादिनः हस्त्यादिबन्धकाःतद्भृत्याः तंविधिंसत्कारंलब्ध्वा अनाथाःस्वामिरहिताः स्वतन्त्राइतियावत् नैवायोध्यामित्येतां
वाचमुदैरयन्नितिसंबन्धः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ संप्रहृष्टाइति। विनेदुःजगर्जुः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ततइति । तदन्नंपूर्वोक्तभक्ष्यादिचतुर्विधान्नम् भक्षणेपुनर्भ
क्षणेमतिरभवत् भक्ष्यसौष्ठवादितिभावः ॥ ६२ ॥ प्रेष्याइति । प्रेष्याःपरिचारकाः चेट्योदास्यः वध्वोयोधाङ्गनाः बलेसेनायांतिष्ठन्तीतिबलस्थाः
सर्वविशेषणमेतत् अहतवाससःनूतनवस्त्राः यद्वा आहतवाससःनिर्णिक्तवाससः ॥ ६३ ॥

कुञ्जराइति । खरसहितोष्ट्राःखरोष्ट्राः मृगपक्षिणःक्रीडार्थंसैनिकैरानीताः सुभृताःसुतृप्ताःसुपुष्टावा तत्रसेनायाम्अन्यः अन्यंनाकल्पयत् ऋषिकृतव्यतिरिक्तम्अन्नादिकंनाकरोदित्यर्थः ॥६४॥६५॥ आजैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आजैःअजमांसैः वाराहैःवराहमांसैः निष्ठानवरसंचयैः व्यञ्जनश्रेष्ठसमूहैः निष्ठानंव्यञ्जनंस्मृतमितिहलायुधः । फलनिर्व्यूहसंसिद्धैःसम्यङ्निष्पन्नफलयुक्तशर्करादिक्काथरसैः द्वार्यापीडेक्काथरसेनिर्व्यूहोनामदन्तकेइतिवैजयन्ती । सूपैःमुद्गाढकीचणकादिसूपैः गन्धरसान्वितैःपाकभेदोत्थगन्धरसयुक्तैः पुष्पध्वजवतीःअलंकारार्थपरिकल्पितपुष्पशिल्पवती । शुक्लस्यान्नस्यपूर्णाःशुक्लेनान्नेनचपूर्णाःलौहीःलोहमयपात्रीः सर्वलोहेषुप्रधानत्वात् सुवर्णमत्रलोहशब्देनोच्यते ॥६६॥६७॥ बभूवुरिति । पायसान्येवकर्दमानियेषुतेतथोक्ताः ताःगावःपूर्वमेव

कुञ्जराश्चखरोष्ट्राश्चगोश्वाश्चमृगपक्षिणः ॥ बभूवुःसुभृतास्तत्रनान्योह्यन्यमकल्पयत् ॥ ६४ ॥ नाशुक्लवासा
स्तत्रासीत्क्षुधितोमलिनोपिवा ॥ रजसाध्वस्तकेशोवानरःकश्चिददृश्यत ॥ ६५ ॥ आजैश्चापिचवाराहैर्निष्ठान
वरसंचयैः ॥ फलनिर्व्यूहसंसिद्धैःसूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६६ ॥ पुष्पध्वजवतीःपूर्णाःशुक्लस्यान्नस्यचाभितः ॥ ददृ
शुर्विस्मितास्तत्रनरालौहीःसहस्रशः ॥ ६७ ॥ बभूवुर्वनपार्श्वेषुकूपाःपायसकर्दमाः ॥ ताश्चकामदुघागावोद्रुमा
श्चासन्मधुस्रुतः ॥ ६८ ॥ वाप्योमैरेयपूर्णाश्चमृष्टमांसचयैर्वृताः ॥ प्रतप्तपिठरैश्चापिमार्गमायूरकौक्कुटैः ॥ ६९ ॥
पात्रीणांचसहस्राणिस्थालीनांनियुतानिच ॥ न्यर्बुदानिचपात्राणिशातकुम्भमयानिच ॥ ७० ॥

वनचर्य्यंः कामदुघाःयावदभीष्टक्षीरपूरकाःआसन् दुहःकण्घश्च मधुस्रुतःमधुस्राविणः पाठान्तरं मधुश्च्युतःमधुस्राविणः ॥ ६८ ॥ वाप्यइति । अत्रासन्नित्यनुषज्यते । प्रतप्तपिठरैःप्रतप्तपिठरसंस्कृतैः संस्कृतंभक्षाइत्यण्तस्यलुक् । पिठराःकुण्डानि उखास्थालीचरुःकुम्भीपिठरःकुण्डमुच्यतइतिहलायुधः । मार्गमायूरकौक्कुटैःमृगमयूरकुक्कुटमांसैः ॥ ६९ ॥ पात्रीणामित्यारभ्यसंचयाइत्यन्तमेकंवाक्यम् । पात्रीणाम्अन्नधानकुम्भीनांस्थालीनां व्यञ्जनपात्राणांनियुतानिलक्षाणि न्यर्बुदानिदशकोटयः पात्राणिभोजनपात्राणिअमत्राणीतियावत् दधिपूर्णाइतिस्थाल्यादित्रयविशेषणं स्थाल्यःपिठराः कुम्भ्यःक्षुद्रकुम्भाःकरम्भ्यःविशालास्यगुरुस्थाल्यः करम्भ्यःकर्कर्यइत्याहुः सुसंस्कृताःदधिसंस्कारकशुण्ठ्यादियुक्ताः यौवनस्थस्यनातिनूतनस्यनाति

पुराणस्येत्यर्थः । मथनानन्तरंयामान्तरितस्येत्यर्थः कपित्थस्यकपित्थपरिमलयुक्ततक्रस्येत्यर्थः तक्रंकपित्थंमथितमितिवैजयन्ती । गौरस्यशुभ्रस्य रसालस्यतक्रविशेषस्य अपक्वतक्रंसव्योषंचतुर्जातंगुडार्द्रकम् । सजीरकंरसालंस्यान्मज्जिकाशिखरिण्यपीतिवैजयन्ती।सव्योषंशुण्ठीपिप्पलीमरिचियुक्तंचतुर्जातगुडार्द्रकंचतुर्जातैःएलालवङ्गकक्कोलनागपुष्पैः गुडेनशर्करयाआर्द्रकेनचयुक्तं कपित्थेनपूर्णाःअपरेह्रदाबभूवुः रसालेनपूर्णाअपरेह्रदाबभूवुः दध्नापूर्णाश्चापरेह्रदाः अन्येपायसेनपूर्णाः पायसस्यान्यइतिपाठः सर्वत्रतृतीयार्थेषष्ठी । तद्व्यञ्जनार्थशर्करायाःसंचयाःराशयश्चबभूवुरित्यर्थःशर्करायावसंचयाइतिचपाठः शर्करामिश्रयवविकारापूपसंचयाइत्यर्थः ॥७०॥७१॥७२॥ कल्कानिति । कल्कान् आमलक्यादिकल्कान्चूर्णकषायान् चूर्णानिमाषादिचूर्णानिकषायाःक्वथितानिस्नान्त्येभिरितिस्नानानि तैलोष्णोदकादीनि भाजनस्थानिकटाहादिमहापात्रस्थानि तीर्थेषुअवतारेषु ॥७३॥ शुक्लानिति ।

स्थाल्यःकुम्भ्यःकरम्भ्यश्चदधिपूर्णाःसुसंस्कृताः ॥ यौवनस्थस्यगौरस्यकपित्थस्यसुगन्धिनः ॥ ७१ ॥
ह्रदाःपूर्णारसालस्यदध्नःश्वेतस्यचापरे ॥ बभूवुःपायसस्यान्येशर्करायाश्चसञ्चयाः ॥ ७२ ॥
कल्कांश्चूर्णकषायांश्चस्नानानिविविधानिच ॥ ददृशुर्भाजनस्थानितीर्थेषुसरितांनराः ॥ ७३ ॥
शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसञ्चयान् ॥ शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्चसमुद्गेष्ववतिष्ठतः ॥ ७४ ॥
दर्पणान्परिमृष्टांश्चवाससांचापिसञ्चयान् ॥ पादुकोपानहांश्चैवयुग्मानिचसहस्रशः ॥ ७५ ॥

शुक्लान्निर्मलान् अंशुमतःकूर्चवतः दन्तधावनसंचयान्दन्तकाष्ठसमूहान्स्नानानन्तरमलंकारोपकरणानिदर्शयति शुक्लानिति । चन्दनकल्कान् चन्दनपङ्कान्समुद्गेषुसंपुटकेषु समुद्गकःसंपुटकइत्यमरः । अवतिष्ठतःवर्त्तमानान् परिमृष्टान्निर्मलीकृतान् पादुकाःदारुनिर्म्मिताः उपानहश्चर्म्मनिर्म्मिताः युग्मानिद्वन्द्वानि आञ्जनीःअञ्जनयुक्ताःकरण्डिकाः कङ्कतान्केशमार्जनान् कङ्कतःकेशमार्जनमितिनिघण्टुः । कूर्चान्स्नानाद्युपयुक्तासनानिश्मश्रुप्रसाधकान्वा शस्त्राणियोधैरलंकारार्थधार्य्याणि मर्मत्राणानिकवचादीनि प्रतिपानह्रदान्ग्रासग्रहणानन्तरंभुक्तजीर्णार्थपानार्हह्रदान् अवगाह्य सुतीर्थान्अवगाहनयोग्यावतारप्रदेशयुक्तान् सोत्पलपुष्करान् उत्पलमिन्दीवरंपुष्करंपद्मम् आकाशवर्णप्रतिमान्आकाशवन्निर्म्मलानित्यर्थः सुखप्लवान्सुखेनप्लवःस्नानंयेषुतथोक्तान् यवससंचयान्तृणसमूहान्

यवसंतृणमर्जुनमित्यमरः पशूनांनिर्वापार्थान्पशुभ्योविश्राणनार्थान् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ व्यस्मयन्तेति । स्वप्नकल्पत्वो
क्तिरयत्नसिद्धत्वात् अपूर्वत्वात् आश्चर्य्यकरत्वाच्च तादृक्वाचामभूमिं भरतस्यभरताय ॥ ८० ॥ ८१ ॥ प्रतिजग्मुरिति। अनुज्ञाप्यअनुज्ञांकारयित्वा
॥ ८२ ॥ इदंचातिथ्यकरणमैन्द्रजालिकवन्नमिथ्येत्याह तथैवेति । मत्ताःहृष्टाःभोगैस्तृप्ताः मदिरोत्कटाश्चमद्येनमत्ताश्च मत्तेशौण्डोत्कटक्षीबाइत्यमरः ।
तथैवअनुभवकालइवावर्तिषतेत्यर्थः प्रमर्दिताःप्रकीर्णाश्चभोगवशादितिभावः पृथक्पूर्वस्रग्भ्योविलक्षणाः ॥ ८३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज

आञ्जनीःकङ्कतान्कूर्चान्शस्त्राणिचधनूंषिच ॥ मर्मत्राणानिचित्राणिशयनान्यासनानिच ॥ ७६ ॥ प्रतिपानह्र
दान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम् ॥ अवगाह्यसुतीर्थांश्चह्रदान्सोत्पलपुष्करान् ॥ ७७ ॥ आकाशवर्णप्रतिमान्
स्वच्छतोयान्सुखप्लवान् ॥ नीलवैडूर्य्यवर्णांश्चमृदून्यवससञ्चयान् ॥ ७८ ॥ निर्वापार्थान्पशूनांतेददृशुस्तत्रस
र्वशः ॥ ७९ ॥ व्यस्मयन्तमनुष्यास्तेस्वप्नकल्पंतदद्भुतम् ॥ दृष्ट्वातिथ्यंकृतंतादृक्भरतस्यमहर्षिणा ॥ ८० ॥
इत्येवंरममाणानांदेवानामिवनन्दने ॥ भरद्वाजाश्रमेरम्येसारात्रिर्व्यत्यवर्त्तत ॥ ८१ ॥ प्रतिजग्मुश्चतानद्योग
न्धर्वाश्चयथागतम् ॥ भरद्वाजमनुज्ञाप्यताश्चसर्वावराङ्गनाः ॥ ८२ ॥ तथैवमत्तामदिरोत्कटानरास्तथैवदिव्या
गुरुचन्दनोक्षिताः ॥ तथैवदिव्याविविधाःस्रगुत्तमाःपृथक्प्रकीर्णामनुजैःप्रमर्दिताः ॥ ८३ ॥ इति श्रीमदयोध्या
काण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ❀ ॥

ततस्तांरजनींव्युष्यभरतःसपरिच्छदः ॥ कृतातिथ्योभरद्वाजंकामादभिजगामह ॥ १ ॥ तमृषिःपुरुषव्याघ्रं
प्राञ्जलिंप्रेक्ष्यचागतम् ॥ हुताग्निहोत्रोभरतंभरद्वाजोभ्यभाषत ॥ २ ॥

विरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ ॥ छ ॥
ततस्तामित्यादि । व्युष्यविशेषेणोषित्वा सपरिच्छदःसपरिवारः । परिवारःपरिकरः परिष्कन्दःपरिग्रहः । तथोपकरणंप्रोक्तंपरिबर्हः परिच्छदः
इतिहलायुधः । कामात्रामप्राप्तीच्छया ॥ १ ॥ २ ॥

कच्चिदत्रसुखारात्रिस्तवास्मद्विषयेगता ॥ समग्रस्तेजनःकच्चिदातिथ्येशंसमेऽनघ ॥ ३ ॥ तमुवाचाञ्जलिं कृत्वाभरतोभिप्रणम्यच ॥ आश्रमादभिनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥ सुखोषितोस्मिभगवन्समग्रबलवाहनः ॥ तर्पितःसर्वकामैश्चसामात्योबलवत्त्वया ॥ ५ ॥ अपेतक्लमसन्तापाःसुभिक्षाःसुप्रतिश्रयाः ॥ अपिप्रेष्यानुपादायसर्वेस्मसुसुखोषिताः ॥ ६ ॥ आमन्त्रयेहंभगवन्कामंत्वामृषिसत्तम ॥ समीपंप्रस्थितंभ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्वचक्षुषा ॥ ७ ॥ आश्रमंतस्यधर्मज्ञधार्मिकस्यमहात्मनः ॥ आचक्ष्वकतमोमार्गःकियानितिचशंसमे ॥ ८ ॥ इतिपृष्टस्तुभरतंभ्रातृदर्शनलालसम् ॥ प्रत्युवाचमहातेजाभरद्वाजोमहातपाः ॥ ९ ॥

कच्चिदिति। अस्मद्विषयेअस्मदाश्रमेरात्रिःसुखागताकच्चिदित्यन्वयः । आतिथ्येविषयेसमग्रःसंपूर्णस्तृप्तइतियावत् अनघेत्यनेनपूर्वंभरताशयपरीक्षणार्थमेवातिथ्यकरणमितिद्योतितं रामविषयभक्त्यभावे भोगप्रवणःस्यादितिहृदयम् ॥ ३ ॥ तमिति । अभिनिष्क्रान्तमित्यनेनकौसल्यादिसर्वजनदर्शनार्थं भरतागमनकालएवबहिर्निर्गतवानृषिरितिव्यञ्जितम् ॥४॥ सुखोषितोस्मीति । बलवत्तर्पितःअतीवतर्पितःकिमुतातीवबलवत् । स्वतिसुष्ठुचनिर्भरइतिवैजयन्ती ॥ ५ ॥ अपेतेति । क्लमोग्लानिः संतापोदेहौष्ण्यम् अपिप्रेष्यानुपादायप्रेष्यानपिआरभ्य सुभिक्षाः समृद्धान्नपानाःसुप्रतिश्रयाःशोभनस्थानाःशोभनगृहाइतियावत् स्थानेगोष्ठ्यांसत्रयागेप्रत्याहारेप्रतिश्रयइतिवैजयन्ती ॥ ६ ॥ आमन्त्रयइति । कामंयथेष्टं कामंप्रकामंपर्याप्तंनिकामेष्टंयथेप्सितमित्यमरः। हेभगवन्त्वामामन्त्रयेआपृच्छे भ्रातुःसमीपंकामंप्रस्थितंमांत्वंमैत्रेणमित्रसंबन्धिनाचक्षुषाईक्षस्व ॥ ७॥ आश्रममिति । धर्मेणयोगजधर्मेणजानातीतिधर्मज्ञ योगप्रभावविदितसर्ववृत्तान्तेत्यर्थः । धार्मिकस्यपितृवचनपरिपालनरूपंधर्ममाचरतःमहात्मनःमहाधैर्यस्य तस्य रामस्याश्रममाचक्ष्व सचाश्रमःकियान् कियद्दूरतः तस्यमार्गःकतमइतिपृच्छतेमेमह्यंशंसेतियोजना ॥ ८ ॥ इतीति । महातपाःअतएवमहातेजाः सर्वज्ञानसमर्थइत्यर्थः । रामाश्रमप्रदेशाभिज्ञेषुगुहज्ञातिषुविद्यमानेषु मुनिंप्रतिप्रश्नस्तस्यपूजार्थम् ॥ ९ ॥

भरतेति । अर्द्धतृतीयेष्विति अर्द्धतृतीयंयेषांतेष्वर्द्धतृतीयेषु सार्द्धयोजनद्वितयइत्यर्थः अतीतेष्वितिशेषः । अजनेमुनिव्यतिरिक्तग्राम्यजनरहितेवने तत्रप्रसिद्धोगिरिः वर्ततइतिशेषः ॥ १० ॥ उत्तरमिति । तस्यगिरेरुत्तरंपार्श्वमासाद्यस्थितामन्दाकिनीनामकाचिन्नदी अस्तीतिशेषः । द्रुमाःकाननभिन्नाः ॥ ११ ॥ अनन्तरमिति। तत्सरितोमन्दाकिन्याः अनन्तरंसमीपे चित्रकूटस्तिष्ठति नतुव्यवहितपार्श्वे तयोःसरिद्गिर्योर्मध्येपर्णकुटीपर्णशालाकृतातत्रवसतः ध्रुवंयोगप्रभावेनजानामीत्यर्थः ॥ १२ ॥ दक्षिणेनेति । अस्मादाश्रमात् दक्षिणेनमार्गेणकिंचिद्दूरंगत्वा ततःसव्यदक्षिणंनैर्ऋतदिग्भागोयथाभवतितथावाहिनींवाहयस्व किञ्चिद्दूरंदक्षिणएकोमार्गःततःशाखामार्गेणनैर्ऋतदिग्भागगामिनागन्तव्यमितिभावः । कान्तारमार्गस्यसूक्ष्मत्वाद्यथायोग्यं

भरतार्द्धतृतीयेषुयोजनेष्वजनेवने ॥ चित्रकूटोगिरिस्तत्ररम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥ उत्तरंपार्श्वमासाद्य
तस्यमन्दाकिनीनदी ॥ पुष्पितद्रुमसंछन्नारम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥ अनन्तरंतत्सरितश्चित्रकूट
श्चपर्वतः ॥ तयोःपर्णकुटीताततत्रतौवसतोध्रुवम् ॥ १२ ॥ दक्षिणेनैवमार्गेणसव्यदक्षिणमेववा ॥ गजवा
जिरथाकीर्णांवाहिनींवाहिनीपते ॥ वाहयस्वमहाभागततोद्रक्ष्यसिराघवम् ॥ १३ ॥ प्रयाणमितितच्छ्रु
त्वाराजराजस्ययोषितः ॥ हित्वायानानियानार्हाब्राह्मणंपर्य्यवारयन् ॥ १४ ॥ वेपमानाकृशादीनास
हदेव्यासुमित्रया ॥ कौसल्यातत्रजग्राहकराभ्यांचरणौमुनेः ॥ १५ ॥ असमृद्धेनकामेनसर्वलोकस्यग
र्हिता ॥ कैकेयीतस्यजग्राहचरणौसव्यपत्रपा ॥ १६ ॥

मार्गस्यवामतोदक्षिणतश्चविरलप्रदेशेवाहिनींप्रापयस्वेत्यर्थइत्यप्याहुः ॥ १३ ॥ प्रयाणमिति । इतिउक्तप्रकारेण तत्प्रयाणंप्रस्थानंश्रुत्वा राजराजस्यमहाराजस्यदशरथस्य योषितः कौसल्याद्याः यानार्हाः यानत्यागानर्हाअपियानानित्यक्त्वा ब्राह्मणंब्रह्मविदंभरद्वाजंपर्यवारयन् वन्दनायेतिशेषः॥१४॥ वेपमानेति । वेपमानावार्द्धकादृषिदर्शनाच्च कृशादीना रामविरहादितिशेषः ॥ १५ ॥ असमृद्धेनेति । असमृद्धेनअपूर्णेन फलापर्य्यवसायिनेतियावत् कामेनमनोरथेनउपलक्षितेतिशेषः लोकस्यगर्हितालोकेनगर्हिता सव्यपत्रपासलज्जा रामविवासनहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

लज्जावशादेवकौसल्यादिभिःसह मुनेःपुरतः स्थातुमशक्ताप्रदक्षिणव्याजेनभरतंगतेत्याह तमित्यादिना । दीनमनाः कैकेयी ॥ १७ ॥ ततइति । दृढव्र
तइत्यनेनसर्वज्ञत्वंलक्ष्यते सर्वज्ञोपिकैकेयीशिक्षार्थंपप्रच्छेत्यर्थः विशेषंसंज्ञासंज्ञिसंबन्धादिविशेषम्इतिकरणमध्याहृत्य इतिपप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १८ ॥
एवमिति । धार्मिकःसत्यवादीत्यर्थः वचनकोविदःवचनेपण्डितः भरद्वाजवचनतात्पर्य्यज्ञइत्यर्थः । भरतमुखेनमातॄणांस्वभावविशेषप्रतिपादनंहिमुनेरा
शयः ॥ १९ ॥ यामिति । शोकानशनकर्शितांशोकानशनाभ्यांकर्शितां देवतामिवधर्मदेवतामिव सिंहविक्रान्तगामिनंसिंहवद्विक्रान्तंविक्रमयुक्तंयथा

तंप्रदक्षिणमागंम्यभगवन्तंमहामुनिम् ॥ अदूराद्भरतस्यैवतस्थौदीनमनास्तदा ॥ १७ ॥ ततःपप्रच्छ
भरतंभरद्वाजोदृढव्रतः ॥ विशेषंज्ञातुमिच्छामिमातॄणांतवराघव ॥ १८ ॥ एवमुक्तस्तुभरतोभरद्वाजे
नधार्मिकः ॥ उवाचप्राञ्जलिर्भूत्वावाक्यंवचनकोविदः ॥ १९ ॥ यामिमांभगवन्दीनांशोकानशनक
र्शिताम् ॥ पितुर्हिमहिषींदेवींदेवतामिवपश्यसि ॥ २० ॥ एषातंपुरुषव्याघ्रंसिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ कौ
सल्यासुषुवेरामंधातारमदितिर्यथा ॥ २१ ॥ अस्यावामभुजंश्लिष्टायैषातिष्ठतिदुर्मनाः ॥ कर्णिकारस्य
शाखेवशीर्णपुष्पावनान्तरे ॥ २२ ॥ एतस्यास्तुसुतौदेव्याःकुमारौदेववर्णिनौ ॥ उभौलक्ष्मणशत्रुघ्नौवी
रौसत्यपराक्रमौ ॥२३॥ यस्याःकृतेनरव्याघ्रौजीवनाशमितोगतौ ॥ राजपुत्रविहीनश्चस्वर्गंदशरथोगतः ॥२४॥

भवतितथागामिनंगमनशीलं धातारंविष्णुम् एषधाताविधाताचेतिवक्ष्यमाणत्वात् सर्वगुणसंपन्नारामामाताएषाकौसल्येत्यर्थः॥२०॥२१॥अस्याइति ।
वामभुजंश्लिष्टाकौसल्यायावेपमानाङ्गत्वात्तद्धारणार्थंतद्वामभुजमवधृत्यस्थितेत्यर्थः दुर्मनाःदुःखितमनाः दुर्मनस्त्वेदृष्टान्तः कर्णिकारस्येति शीर्णपुष्पा
म्लानपुष्पा । एतस्याइति। एतस्याइत्यत्रउक्तगुणसंपन्नयोर्लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्मातेयमितिबोध्यं देववर्णिनौअश्विनीदेवतुल्यौ ॥२२॥२३॥ यस्याइतिजीव
नाशंराक्षसभूयिष्ठंदण्डकारण्यंप्रतिविवासनात् जीवस्यजीवनस्यनाशम् इतः इहवने क्रुध्यतीतिक्रोधनाकर्त्तरिल्युट् अकृतप्रज्ञाम् अशिक्षितबुद्धिंसुभग

मानिनींसुभगांसुन्दरीमात्मानंमन्यतइतिसुभगमानिनीतां वस्तुतोनार्याम् आर्यरूपिणीमार्यवद्भासमानाम् यतोमूलंयत्कारणकम् आत्मनोमम ॥२४॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ इतीति । बाष्पगद्गदयारामविवासनस्मरणजबाष्पेणगद्गदया स्खलन्त्यागिराइत्युक्त्वानागःसर्प्पः ॥ २७ ॥ भरद्वाजइति । तथाब्रुवन्तमि
त्यन्वयः महाबुद्धिःभाविज्ञः अर्थवत्प्रयोजनवत्॥ २८ ॥ नेति । दोषेणदोषवत्तयानावगन्तव्या तस्याःदेवप्रेरितत्वादित्यभिप्रायः तत्रहेतुमाह रामेतिसु
खोदर्कंसुखोत्तरम् अतीतानागतवर्त्तमानज्ञोमहर्षिर्भाविरावणवधादिकंहृदिनिधायदेवादीनांसुखोदर्कंभविष्यतीत्युक्तवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ अभिवाद्ये

क्रोधनामकृतप्रज्ञांदृप्तांसुभगमानिनीम् ॥ ऐश्वर्यकामांकैकेयीमनार्य्यामार्यरूपिणीम् ॥ २५॥ ममैतांमातरं
विद्धिनृशंसांपापनिश्चयाम् ॥ यतोमूलंहिपश्यामिव्यसनंमहदात्मनः ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वानरशार्दूलोबाष्पगद्गद
यागिरा ॥ सनिशश्वासताम्राक्षोनागःक्रुद्धइवश्वसन् ॥ २७ ॥ भरद्वाजोमहर्षिस्तंब्रुवन्तंभरतंतथा ॥ प्रत्युवा
चमहाबुद्धिरिदंवचनमर्थवत् ॥ २८ ॥ नदोषेणावगन्तव्याकैकेयीभरतत्वया ॥ रामप्रव्राजनंह्येतत्सुखोदर्कंभवि
ष्यति ॥ २९ ॥ देवानांदानवानांचऋषीणांभावितात्मनाम् ॥ हितमेवभविष्यद्धिरामप्रव्राजनादिह ॥ ३० ॥
अभिवाद्यतुसंसिद्धःकृत्वाचैनंप्रदक्षिणम् ॥ आमन्त्र्यभरतःसैन्यंयुज्यतामित्यचोदयत् ॥ ३१ ॥ ततोवाजिर
थान्युक्त्वादिव्यान्हेमपरिष्कृतान् ॥ अध्यारोहत्प्रयाणार्थीबहून्बहुविधोजनः ॥ ३२ ॥ गजकन्यागजाश्चैव
हेमकक्ष्याःपताकिनः ॥ जीमूताइवघर्मान्तेसघोषाःसंप्रतस्थिरे ॥ ३३ ॥ विविधान्यपियानानिमहान्तिचलघू
निच ॥ प्रययुःसुमहार्हाणिपादैरेवपदातयः ॥ ३४ ॥

ति । संसिद्धःलब्धाशीर्वादः आमन्त्र्यआपृच्छ्य युज्यतांममनायसंनह्यतामितिस्वसैन्यमचोदयत् ॥३१॥ ततइति । वाजिरथान्वाजिनोरथांश्चयुक्त्वासं
नह्य युक्तानितिपाठे सज्जीकृतान्प्रयाणार्थीप्रयाणकाङ्क्षी ॥३२॥ गजकन्याइति । गजकन्याःकरेणवः हेमकक्ष्याःहेममयबन्धनरज्जवः सघोषाःघण्टाघोषयु
क्ताः पताकिनइत्यत्रपुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥३३ ॥ विविधानीति । प्रययुरित्यत्रसादिनआरुह्येतिशेषः यद्वा यानानीतितत्स्थालक्ष्यन्ते पदातयःपादै
रेवययुः यानैःसमंययुरितिभावः ॥ ३४ ॥

अथेति । यानप्रवेकैर्यानोत्तमैः प्रवेकानुत्तमोत्तमाइत्यमरः ॥३५॥ चन्द्रार्कतरुणाभासामिति । चन्द्रार्कतरुणाभासांतरुणचन्द्रार्ककान्ति नियुक्तांवसिष्ठादिभिराज्ञप्तां सपरिच्छदःसपरिवारः ॥ ३६ ॥ सेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । गङ्गायाःदक्षिणवाहिन्याः परवेलायांपश्चिमभागे स्थितेतिशेषः महासेनावनानिव्यतिक्रम्यगिरिषुनदीषुचविश्रम्येतिशेषः उत्थितोमेघइवदक्षिणांदिशमावृत्यप्रयातेतिसंबन्धः यद्वा महासेनागिरिषुनदीषुचवनानिव्यतिक्रम्येतिवाअन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सेति । तत्रतदेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीता० अयो० द्विनवतितमःसर्गः ॥९२॥

अथयानप्रवेकैस्तुकौसल्याप्रमुखाःस्त्रियः ॥ रामदर्शनकाङ्क्षिण्यःप्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३५ ॥ चन्द्रार्कतरुणाभासांनियुक्तांशिबिकांशुभाम् ॥ आस्थायप्रययौश्रीमान्भरतःसपरिच्छदः ॥ ३६ ॥ साप्रयातामहासेनागजवाजिरथाकुला ॥ दक्षिणांदिशमावृत्यमहामेघइवोत्थितः ॥ ३७ ॥ वनानितुव्यतिक्रम्यजुष्टानिमृगपक्षिभिः ॥ गङ्गायाःपरवेलायांगिरिष्वपिनदीषुच ॥ ३८ ॥ सासंप्रहृष्टद्विजवाजियोधावित्रासयन्तीमृगपक्षिसङ्घान् ॥ महद्वनंतत्प्रतिगाहमानारराजसेनाभरतस्यतत्र ॥ ३९ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

तयामहत्यायायिन्याध्वजिन्यावनवासिनः ॥ अर्दितायूथपामत्ताःसयूथाःसंप्रदुद्रुवुः ॥ १ ॥ ऋक्षाःपृषतसङ्घाश्चरुरवश्चसमन्ततः ॥ दृश्यन्तेवनराजीषुगिरिष्वपिनदीषुच ॥ २ ॥ ससंप्रतस्थेधर्मात्माप्रीतोदशरथात्मजः ॥ वृतोमहत्यानादिन्यासेनयाचतुरङ्गया ॥ ३ ॥ सागरौघनिभासेनाभरतस्यमहात्मनः ॥ महींसंच्छादयामासप्रावृषिद्यामिवाम्बुदः ॥ ४ ॥

तयेत्यादि । यायिन्यागच्छन्त्या अर्दिताःपीडिताः यूथपाःगजादियूथनाथाः यूथनाथस्तुयूथपइत्यमरः ॥ १ ॥ ऋक्षाइति । पृषतसंघाःबिन्दुमन्मृगसंघाः ऋक्षाःभल्लूकाः रुरवोबिन्दुरहिताः स्थूलकायाःविकटशृङ्गामृगाः दृश्यन्तेअदृश्यन्त वनराजीष्वित्यादिनाअपूर्वमनुष्यादिदर्शनेनस्तब्धेक्षणाःस्थिताइत्युच्यन्ते ॥ २ ॥ सइति । नादिन्यारथघोषहेषितबृंहितादिभिरितिशेषः ॥ ३ ॥ सागरौघेति । द्यामाकाशम् ॥ ४ ॥

तुरङ्गौघैरिति । अवतताविरन्तरा तस्मिन्कालेगमनकाले चिरकालमित्यनेनकदाचिल्लक्ष्यतइतिगम्यते ॥ ५ ॥ सइति । मन्त्रिणांमन्त्रविदां यद्वा औचि
त्यान्मन्त्रशब्दः कार्य्यविचारेवर्त्तते ॥ ६ ॥ यादृशमिति । अस्यदेशस्य यादृशंरूपंलक्ष्यते मन्दाकिनीचित्रकूटमध्यवर्त्तित्वरूपंमयाचयथायेनप्रकारे
णश्रुतंभरद्वाजात् तथादृश्यतइतिशेषः ॥ ७ ॥ तदेवाह अयमित्यादिना । अयंपुरोवर्तीगिरिश्चित्रकूटोभवति तथेयंमन्दाकिनीभवति एतत्अनयो
र्मध्यवर्त्तिवनंनीलमेघनिभंप्रकाशते ॥ ८ ॥ अथतद्देशप्राप्तिंदर्शयति गिरेःसानूनीति । सानूनिएतानीतिसिद्धम् अवमृद्यन्तेभज्यन्ते ॥ ९ ॥ अथरामनि

तुरंगौघैरवततावारणैश्चमहाजवैः ॥ अनालक्ष्याचिरंकालंतस्मिन्कालेबभूवभूः ॥ ५ ॥ सयात्वादूरमध्वानंसुपरि
श्रान्तवाहनः ॥ उवाचभरतःश्रीमान्वसिष्ठंमन्त्रिणांवरम् ॥ ६ ॥ यादृशंलक्ष्यतेरूपंयथाचैवश्रुतंमया ॥ व्यक्तं
प्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत् ॥ ७ ॥ अयंगिरिश्चित्रकूटइयंमन्दाकिनीनदी ॥ एतत्प्रकाशतेदूरान्नीलमे
घनिभंवनम् ॥ ८ ॥ गिरेःसानूनिरम्याणिचित्रकूटस्यसंप्रति ॥ वारणैरवमृद्यन्तेमामकैःपर्वतोपमैः ॥ ९ ॥ मुञ्च
न्तिसुकुमान्येतेनगाःपर्वतसानुषु ॥ नीलाइवातपापायेतोयंतोयधराघनाः ॥ १० ॥ किन्नराचरितंदेशंपश्यशत्रुघ्न
पर्वतम् ॥ मृगैःसमंतादाकीर्णंमकरैरिवसागरम् ॥ ११ ॥ एतेमृगगणाभान्तिशीघ्रवेगाःप्रचोदिताः ॥ वायुप्रविद्धाश
रदिमेघराजिरिवाम्बरे ॥ १२ ॥ कुर्वन्तिकुसुमापीडान्शिरःसुसुरभीनमी ॥ मेघप्रकाशैःफलकैर्दाक्षिणात्या
यथानराः ॥ १३ ॥

वासत्वेनभोग्यताबुद्ध्यातद्वनंभ्रातरंप्रतिवर्णयति मुञ्चन्तीत्यादि । एतेवकुलाइत्यर्थः आतपापायेघर्मान्ते वर्षाकालइतियावत् तोयधराइतिनीलत्वेहेतुः
॥ १० ॥ किन्नराचरितमिति । किन्नराचरितंदेशंकिन्नराचरितदेशरूपंपर्वतम् ॥ ११ ॥ एतइति । प्रचोदिताः सैनिकैरितिशेषः प्रविद्धाप्रेरितेतियावत्
॥ १२ ॥ कुर्वन्तीति । अमीभटाः मेघप्रकाशैःफलकैः केशबन्धविशेषैः वनसञ्चारार्थंकल्पितैरुपलक्षिताःसन्तः दाक्षिणात्यानरायथा दाक्षिणात्यानराइव
शिरःसुकुसुमापीडान्कुसुमशेखरान्कुर्वन्ति आपीडशेखरोत्तंसावतंसाःशिरसिस्रजइतिहलायुधः । दाक्षिणात्याहिकेशानुद्धृत्यबध्वाकुसुमापीडैरलंकु

र्वन्ति ॥ १३ ॥ निष्कूजमिति । घोरप्रदर्शनंक्रूरदर्शनामिदंवनंपुरानिष्कूजमिवभूत्वा निर्जनंभूत्वेतियावत् संप्रतिजनाकीर्णाअयोध्यासौम्यनगरीवमामां प्रतिभाति ॥ १४ ॥ खुरैरिति । हयादिखुरैरुदीरितउत्थापितोरेणुर्दिवंप्रच्छाद्यतिष्ठति वहतिद्रुतमपनयतिकुर्वन्निवममप्रियंरामाश्रमदर्शनप्रदानादिति भावः । अनेनावगम्यते रामाश्रमवर्णनंतदधिष्ठितत्वेनप्रीतिहेतुत्वादिति ॥१५॥ वक्ष्यमाणत्रासहेतुत्वेनाह स्यन्दनानिति । सूतमुख्यैःसारथिमुख्यैः संपततःरामदर्शनकुतूहलेनसम्यगगच्छतः ॥१६॥ एतानिति । वित्रासितान् रथैरितिशेषः बर्हिणःमयूरान् एतंशैलं पतत्रिणः प्रशस्तपक्षानिति बर्हिविशेष

निष्कूजमिवभूत्वेदंवनंघोरप्रदर्शनम् ॥ अयोध्येवजनाकीर्णासंप्रतिप्रतिभातिमा ॥ १४ ॥ खुरैरुदीरितोरेणुर्दि
वंप्रच्छाद्यतिष्ठति ॥ तंवहत्यनिलःशीघ्रंकुर्वन्निवममाप्रियम् ॥ १५ ॥ स्यन्दनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठि
तान् ॥ एतान्संपततःशीघ्रंपश्यशत्रुघ्नकानने ॥ १६ ॥ एतान्वित्रासितान्पश्यबर्हिणःप्रियदर्शनान् ॥ एतमा
विशतःशीघ्रमधिवासंपतत्रिणः ॥ १७ ॥ अतिमात्रमयंदेशोमनोज्ञःप्रतिभातिमा ॥ तापसानांनिवासोयंव्य
क्तंस्वर्गपथोयथा ॥ १८ ॥ मृगामृगीभिःसहिताबहवःपृषतावने ॥ मनोज्ञरूपालक्ष्यन्तेकुसुमैरिवचित्रिताः ॥१९॥
साधुसैन्याःप्रतिष्ठन्तांविचिन्वन्तुचकानने ॥ यथातौपुरुषव्याघ्रौदृश्येतेरामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ भरतस्यवचःश्रु
त्वापुरुषाःशस्त्रपाणयः ॥ विविशुस्तद्वनंशूराधूमंचददृशुस्ततः ॥ २१ ॥ तेसमालोक्यधूमाग्रमूचुर्भरतमाग
ताः ॥ नामनुष्येभवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैवराघवौ ॥ २२ ॥ अथनात्रनरव्याघ्रौराजपुत्रौपरन्तपौ ॥ मन्येरामोप
माःसन्तिव्यक्तमत्रतपस्विनः ॥ २३ ॥

णम् ॥ १७ ॥ अतिमात्रमिति । अतिमात्रंमनोज्ञइतिसंबन्धः अतएवस्वर्गपथोयथास्वर्गप्रदेशइव मामांप्रतिभाति ॥ १८ ॥ मृगाइति । पृषताःबिन्दुमृगाः ॥१९॥ साध्विति । साधुसैन्याउचिताःसैनिकाः साधुःस्त्रिषूचितेसौम्येसज्जनेवार्द्धुषौपुमानितिवैजयन्ती । प्रतिष्ठन्तांगच्छन्त्वित्यर्थः दृश्येतेदृश्येयातां लकारव्यत्ययआर्षः॥ २० ॥ २१ ॥ तइति । धूमाग्रंधूमशिखाम्अमनुष्येमनुष्यरहितेदेशे अग्निःधूमरेखाविशेषनिश्चितः नभवति अत्र अत्रैव वह्निमत्प्रदेशेराघवौस्तः व्यक्तंध्रुवम् ॥ २२ ॥ अथेति । अथ यदिनस्तइत्यर्थः तपस्विनःसन्तितेप्रष्टव्याइतिभावः ॥ २३ ॥

तदिति । साधुसंमतंसाधूनांन्यायविदांसंमतम् अमित्रबलमर्दनः अमोघशासनइतियावत् ॥२४॥ यत्ताइति । यत्ताः निःशब्दाः इतःअस्माद्देशात् परम्अग्रतः भवद्भिर्नगन्तव्यम् अहमेवराजसुमन्त्रिषुसुमन्त्रएवऋत्विक्षुगुरुर्वसिष्टएव धृतिरितिपाठे सुमन्त्रएवोच्यते॥२५॥२६॥ व्यवस्थितेति । अग्रतोधूमंनिरीक्षमाणापिच   अनेनरामदर्शनत्वरातिशयःसूच्यते व्यवस्थिताभरतेनव्यवस्थापितेत्यर्थः भरतेनहेतुनाव्यवस्थितावासाचमूः प्रियस्यरामस्य नचिरेण अचिरेणसमागमंजानतीसतीतदाव्यवस्थाकालेपिहृष्टाबभूव जानकीप्रियस्येतिचपाठः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिणवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

॥ छ ॥

तच्छ्रुत्वाभरतस्तेषांवचनंसाधुसंमतम् ॥ सैन्यानुवाचसर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥ यत्ताभवन्तस्तिष्ठन्तु
नेतोगन्तव्यमग्रतः ॥ अहमेवगमिष्यामिसुमन्त्रोगुरुरेवच ॥ २५ ॥ एवमुक्तास्ततःसर्वेतत्रतस्थुःसमन्ततः ॥
भरतोयत्रधूमाग्रंतत्रदृष्टिंसमादधात् ॥ २६ ॥ व्यवस्थितायाभरतेनसाचमूर्निरीक्षमाणापिचधूममग्रतः ॥ बभू
वहृष्टानचिरेणजानतीप्रियस्यरामस्यसमागमंतदा ॥ २७ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे त्रिणवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥
दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौगिरिवनप्रियः ॥ वैदेह्याप्रियमाकाङ्क्षन्स्वंचचित्तंविलोभयन् ॥ १ ॥ अथदाशर
थिश्चित्रंचित्रकूटमदर्शयत् ॥ भार्य्यामसरसङ्काशःशचीमिवपुरन्दरः ॥ २ ॥

एवमेतावत्पर्य्यन्तंभरतकथांप्रस्तुत्यरामस्यचित्रकूटप्रवेशानन्तरदिनेषुविहारतारतम्याभावात्भरतप्राप्तिदिनसंभूतविहारविशेषान्वर्णयति दीर्घकालेत्यादिनासर्गद्वयेन आदौश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अथप्रातःकर्त्तव्यकर्मानुष्ठानानन्तरं तस्मिन्गिरौ चिरपरिचयेपिवैलक्षण्यातिशयादपूर्ववद्भासमाने दीर्घकालोषितः मासमात्रमुषितोपिगिरिवनप्रियः नवंनवंप्रीतिरहोकरोतीत्युक्तरीत्या गिरिवनयोःनवनवत्वापादकप्रीतिकः वैदेह्याः प्रियेणसहैववनदर्शनकुतूहलायाः प्रियंप्रीतिमाकाङ्क्षन् तद्द्वारास्वचित्तंचविलोभयन्प्रीणयन् अमरसंकाशः कुत्रापिनिर्भयइत्यर्थः दाशरथिःरामः चित्रमन्वर्थंचित्रकूटं भार्यांसर्वात्मनाभरणीयांसीतां शचींपुरन्दरइव अदर्शयत् गतिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥

नेति। राज्यात्भक्तजनपूर्णात् विनाभवोविनावस्थानम् अप्छान्दसः दृष्ट्वास्थितस्येतिशेषः मनोनबाधतेमदुःखाकरोतीत्यर्थः अयोध्यावासिजनविरहजः
खेदःसर्वोनिवृत्तइतिभावः ❀ तनिश्लोकी ❀ राज्यात्परमपदैश्वर्यात् भ्रंशनंतत्त्यागइत्यर्थः। त्यक्त्वावैकुण्ठमुत्तममितिवत् सुहृद्भिर्वैनतेयप्रभृतिभिःविना
भवःविनावस्थानं मेमनोनबाधते रमणीयंलीलाविभूतिगतत्वेपिपरमव्योम्नोप्यतिरमणीयम् इमंगिरिंवक्ष्यमाणविशेषणयुक्तम् ॥३॥ स्वचित्तविलोभनमु
क्त्वामैथिलीप्रियकरणंदर्शयति पश्येति। खमाकाशम् उद्विद्धैरिवस्थितैःविद्धोत्थितैरिवस्थितैः अभ्रंलिहैरितियावत् कर्तरिनिष्ठा ॥ ४ ॥ केचिदिति
धातुविभूषिताःनानाधात्वलंकृताः अतएवाचलेन्द्रस्यचित्रकूटस्य केचिद्देशाःरजतसंकाशाः अत्यन्तशुभ्राः केचित्क्षतजसंकाशाः रुधिरसदृशवर्णाःम
णिवरप्रभाःइन्द्रनीलप्रभाः पुष्पार्ककेतकाभाः पुष्पःपुष्परागः अर्कःस्फटिकः अर्क स्फटिकसूर्ययोरित्यमरः। केतकाभाःईषत्पाण्डुराः ज्योतीरसप्रभाः

नराज्याद्भ्रंशनंभद्रेनसुहृद्भिर्विनाभवः ॥ मनोमेबाधतेदृष्ट्वारमणीयमिमंगिरिम् ॥ ३ ॥ पश्येममचलंभद्रेनानाद्विज
गणायुतम् ॥ शिखरैःखमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥ केचिद्रजतसङ्काशाःकेचित्क्षतजसंन्निभाः ॥ पीत
माञ्जिष्ठवर्णाश्चकेचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥ पुष्पार्ककेतकाभाश्चकेचिज्ज्योतीरसप्रभाः ॥ विराजन्तेऽचलेन्द्रस्यदे
शाधातुविभूषिताः ॥ ६ ॥ नानामृगगणद्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः ॥ अदुष्टैर्भात्ययंशैलोबहुपक्षिसमायुतः ॥ ७ ॥ आ
म्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैःप्रियालैःपनसैर्धवैः ॥ अङ्कोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः ॥ ८ ॥ काश्मर्यरिष्टवरुणैर्मधूकै
स्तिलकैस्तथा ॥ बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९ ॥ पुष्पवद्भिःफलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ॥ एवमा
दिभिराकीर्णःश्रियंपुष्यत्ययंगिरिः ॥ १० ॥

ज्योतींषिताराःज्वालावा ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थाध्वराग्निषुइ
तिवैजयन्ती। रसःपारदः श्वेतवर्णावान्तरभेदाउच्यन्ते ॥५॥६॥ नानामृगगणेति। द्वीपीमहाव्याघ्रः तरक्षुःक्षुद्रव्याघ्रः अदुष्टैर्मुनिजनसंनिधानेन शान्ततया
हिंसादिदोषरहितैः ॥ ७ ॥ आम्रेत्यादि। असनैःपीतसालैः लोध्रैःतिरीटैः प्रियालैःराजादनैः अङ्कोलैः भव्यैः न्युब्जैः तिनिशैः स्यन्दनै बिल्वैः तिन्दुकैः
कालस्कन्धैः वेणुभिःवंशैः काश्मरीभिः मधुपर्णिकाख्यैर्वृक्षैः अरिष्टैःनिम्बैः वरुणैःतिक्तशाकैः मधूकैःगुडपुष्पैः तिलकैःक्षुरकैः बदरीभिः आमलकैः
नीपैःकदम्बैः वेत्रैःधन्वनैः इन्द्रवृक्षैः बीजकैः बीजप्रचुरफलैः दाडिमैः पुष्पवद्भिरित्यादि सर्ववृक्षविशेषणं पुष्यतिवर्द्धयति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

शैलप्रस्थेष्विति । रोमहर्षणान्दर्शनमात्रतःपुलककरान्द्वन्द्वशः स्त्रीपुरुषौद्वौद्वावित्यर्थः मनस्विनः अन्योन्यबद्धमनस्कान् ॥ ११ ॥ शाखावसक्तानिति । खङ्गादीनिविद्याधराणामेवविद्याधराःदेवयोनिविशेषाः ॥ १२ ॥ जलप्रपातैरिति । जलप्रपातैःनिर्झरैःउद्भेदैर्भुवमुद्भिद्यनिर्गतैः स्रवद्भिरितिसर्वविशेषणम् ॥ १३ ॥ गुहासमीरणइति । घ्राणतर्प्पणमितिक्रियाविशेषणम् ॥ १४ ॥ यदीति । हे अनिन्दितेसर्वाङ्गसुन्दरि इहवनेअनेकाःशरदःसंवत्सरान् त्वयालक्ष्मणेनकैङ्कर्य्यलक्ष्मीवताचसार्द्धंयदिवत्स्यामि तदामांशोकःनगरत्यागजंदुःखंनप्रधक्ष्यति नपीडयिष्यतीत्यर्थः अत्रयदीत्युक्त्याभाविविवासस्सूच्यते॥१५॥बहुपुष्पफलइति । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रप्रीतिकरेऽस्मिन्वने रतवानस्मिप्रीतियुक्तोऽस्मि भामिनिविशेषतस्त्वत्सन्निधानादितिभावः

शैलप्रस्थेषुरम्येषुपश्येमान्रोमहर्षणान् ॥ किन्नरान्द्वन्द्वशोभद्रेरममाणान्मनस्विनः ॥ ११ ॥ शाखावसक्तान्
खङ्गांश्चप्रवराण्यम्बराणिच ॥ पश्यविद्याधरस्त्रीणांक्रीडोद्देशान्मनोरमान् ॥ १२॥ जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च
क्वचित्क्वचित् ॥ स्रवद्भिर्भात्ययंशैलःस्रवन्मदइवद्विपः ॥ १३ ॥ गुहासमीरणोगन्धान्नानापुष्पभवान्वहन्॥
घ्राणतर्प्पणमभ्येत्यकंनरंनप्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥ यदीहशरदोनेकास्त्वयासार्द्धमनिन्दिते ॥ लक्ष्मणेनचवत्स्यामि
नमांशोकःप्रधक्ष्यति ॥ १५ ॥ बहुपुष्पफलेरम्येनानाद्विजगणायुते ॥ विचित्रशिखरेह्यस्मिन्रतवानस्मिभा
मिनि ॥ १६ ॥ अनेनवनवासेनमयाप्राप्तंफलद्वयम् ॥ पितुश्चानृणताधर्मेभरतस्यप्रियंतथा ॥ १७ ॥ वैदेहिर
मसेकच्चिच्चित्रकूटेमयासह ॥ पश्यन्तीविविधान्भावान्मनोवाक्कायसंयतान् ॥ १८ ॥

॥ १६ ॥ नकेवलंसुखस्यलाभः किन्तुपित्रानृण्यबन्धुहर्षावपीत्याह अनेनेति । फलद्वयमेवाह पितुरिति धर्मेविषयेपितुः अनृणताआनृण्यंतद्वाक्यकरणमित्यर्थः भरतस्यप्रियंचभरतस्यभाविस्वकैङ्कर्य्यमितिभावः ॥ १७ ॥ एवंस्वप्रीतिमुक्त्वासीताप्रीतिंपृच्छति वैदेहीत्यादिना । वैदेहि भोगोपोद्धातकेलीचुलकितभगवद्वैश्वरूप्यानुभावांत्वांजानासिकिंमया भोगस्रोतासित्वांप्रधानीकुर्वन्तंमांजानासि पाठभेदः मयाभोगस्रोतासित्वामप्रधानीकुर्वन्तंमांजानासिकिं चित्रकूटे भोगस्थानसौभाग्यमपिवाङ्मनसाविषयंजानासि तटस्थोद्दीपनविभवानप्याह पश्यन्तीति मनोवाक्कायाः संयताःयैस्तान्स्ववशीकृ

तज्जनमनोवाक्कायानित्यर्थः मनोवाक्कायसंयतेतिपाठे संनियमितकरणत्रयेत्यर्थः विविधान्मलयानिलकोकिलालापभ्रमरझङ्कारपुष्पहासप्रभृतिभेदान् भावान्विभावान्पश्यन्तीरमसेकश्चित् यद्वाभावान्किन्नरमृगादीनांचेष्टाः भावोलीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुष्विति वैजयन्ती॥१८॥ नकेवलमयंवनवासोभोगायआमुष्मिकसाधकश्चेत्याह इदमिति। वनवासंवनवासरूपम्इदम्अमृतम्अमृतवद्भोग्यंवस्तु मेप्रपितामहाःमातृपितृवंश्याः परेपूर्वेराजर्षयः प्रेत्यप्रारब्धशरीरवियोगंप्राप्य भवार्थायसंसारविनाशायेत्यर्थः तमसेदीपोमशकार्थोधूमइत्यादिवन्निर्देशः प्राहुःप्रोचुः यद्वा इदमिति लिङ्गव्यत्ययआर्षः इदम्इमंवनवासंवानप्रस्थोचितनियमसहितंवनवासम् अमृतंप्राहुःमोक्षसाधनंप्राहुः अमृतंयज्ञशेषेस्यात्पीयूषेसलिलेघृते। अयाचितेचमोक्षेचधन्वन्तरिसु

इदमेवामृतंप्राहूराज्ञिराजर्षयःपरे ॥ वनवासंभवार्थायप्रेत्यमेप्रपितामहाः ॥ १९ ॥ शिलाःशैलस्यशोभन्तेविशालाःशतशोभितः ॥ बहुलाःबहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः ॥ २० ॥ निशिभान्त्यचलेन्द्रस्यहुताशनशिखाइव ॥ ओषध्यःस्वप्रभालक्ष्याभ्राजमानाःसहस्रशः ॥ २१ ॥ केचित्क्षयनिभादेशाःकेचिदुद्यानसन्निभाः ॥ केचिदेकशिलाभान्तिपर्वतस्यास्यभामिनि ॥ २२॥ भित्त्वेववसुधांभातिचित्रकूटस्समुत्थितः ॥ चित्रकूटस्यकूटोसौदृश्यतेसर्वतःशुभः ॥ २३ ॥

वर्णयोरितिवैजयन्ती। प्रेत्यभवार्थायदेवादिदेहान्तरपरिग्रहरूपप्रयोजनायचप्राहुःरघुवंश्याःराजर्षयः वानप्रस्थोचितंवनवासंस्वर्गसाधनम् अपवर्गसाधनंचप्राहुरित्युक्तंभवति ॥ १९ ॥ शिलाइति। विशालाःविपुलाः बहुलैःउल्बणैःनीलादिभिर्वर्णैरुपलक्षिताः बहुलाःबहुविधाः शैलस्यचित्रकूटस्य शिलाःशतशःअभितःशोभन्ते ॥ २० ॥ निशीति। अचलेन्द्रस्यओषध्यः महौषधयःस्वप्रभालक्ष्याः प्रभालक्ष्यस्वस्वरूपाः अतएवभ्राजमानाःभासमानाःनिशिसहस्रशोभान्ति ॥२१॥ केचिदिति। अस्यपर्वतस्य देशाःकेचित्क्षयनिभाःगृहसदृशाःधिष्ण्यंधामनिकेतनंचसदनंवस्त्यंचवास्तुक्षयइतिहलायुधः बहुगुहावत्त्वादितिभावः। उद्यानसंनिभाःबहुलतावृक्षवत्त्वात् एकशिलाःशिलाभेदरहिताः ॥ २२ ॥ २३ ॥

कुष्ठेति । कुष्ठंपारिभाव्यं व्याधिःकुष्ठंपारिभाव्यंवाप्यंपाकलमुत्पलमित्यमरः । पुन्नागपुष्पाणिस्थगराणि पुत्रकसंज्ञिकवृक्षविशेषपुष्पाणि भूर्जपत्रा
णिभूर्जवृक्षत्वचः एतानिउत्तरच्छदाः उपर्यास्तरणानियेषां तान्कुशेशयदलायुतान्पद्मदलव्याप्तान् स्वास्तरान्शयनानीत्यर्थः ॥२४॥ मृदिताइति ।
मृदिताःकृतमर्दनाः घ्राणादिभोगेनम्लानाइत्यर्थः । अपविद्धाःत्यक्ताःफलानीत्यत्रापिमृदितान्यपविद्धानीतियोज्यम् ॥ २५ ॥ वस्वौकसारामिति । व
स्वौकसारापूर्वदिगवस्थिताशक्रपुरी वस्वौकसाराशक्रस्यपूर्वस्यांदिशिसंस्थितेतिविष्णुपुराणवचनात् यद्वा वस्वौकसाराकुबेरपुरी पुरीवस्वौकसारा
स्याद्विमानंपुष्पकोस्त्रियामितियादवः । नलिनींमानससरसींसौगन्धिकाख्यसरसींवाअत्येतीव रमणीयतयाअतिक्रामतीव ॥२६॥ इममिति । हेवनितेसी
ते परैःश्रेष्ठैःनियमैःसतांराजर्षीणांपथिस्थितःसन्इमंकालंचतुर्दशसमासंमितंकालंत्वयालक्ष्मणेनचसहइहचित्रकूटेविजाह्निवान्विहृतवान् विपूर्वाद्धरते

कुष्ठपुन्नागस्थगरभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ॥ कामिनांस्वास्तरान्पश्यकुशेशयदलायुतान् ॥ २४ ॥ मृदिताश्चापवि
द्धाश्चदृश्यन्तेकमलस्रजः ॥ कामिभिर्वनितेपश्यफलानिविविधानिच ॥ २५ ॥ वस्वौकसारांनलिनीमत्येती
वोत्तरान्कुरून् ॥ पर्वतश्चित्रकूटोसौबहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥ इमंतुकालंवनितेविजाह्निवांस्त्वयाचसीतेसहल
क्ष्मणेनच ॥ रतिंप्रपत्स्येकुलधर्मवर्द्धनींसतांपथिस्वैर्नियमैःपरैःस्थितः ॥२७॥ इतिश्री अ० चतुर्नवतितमःसर्गः॥९४॥
अथशैलाद्विनिष्क्रम्यमैथिलींकोसलेश्वरः ॥ अदर्शयच्छुभजलांरम्यांमन्दाकिनींनदीम् ॥ १ ॥ अब्रवीच्चवरारो
हांचारुचन्द्रनिभाननाम् ॥ विदेहराजस्यसुतांरामोराजीवलोचनः ॥ २ ॥

र्लिटः क्वसुरादेशःपश्चात्कुलधर्मवर्द्धनींकुलधर्मःप्रजापालनंतद्वर्द्धनीं रतिंराज्यसुखंप्रपत्स्ये ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पी
ताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥
एवंवनगिरिप्रदर्शनेनोपलाल्यनदीप्रदर्शनेनापिलालयति अथेत्यादिना ॥१॥ अब्रवीदिति । वचनेहेतुः तत्सौन्दर्यमित्याशयेनोक्तम् वरारोहामित्यादि ।
वरारोहांआरुह्यतइतिआरोहोजघनं गुरुजघनामित्यर्थः चारुचन्द्रनिभाननामित्यनेन रतिरमणनिदर्शितवनगिरिविलोकनकुतूहलविकासितवदनत्वमु
क्तंराजीवलोचनः विस्मयोत्फुल्लनयनइत्यर्थः ॥ २ ॥

विचित्रेति । पुलिनस्यविचित्रत्वंनवोलपालंकृतत्वात् सारसाःहंसविशेषाः अत्रवस्तुनापृथुजघनकलनूपुरसुन्दरकरपदवदनवतीभवतीवभातीत्यलंकारध्वनिः ॥ ३ ॥ नानाविधैरिति । राजराजस्यकुबेरस्य नलिनींसौगन्धिकसरसीम् ॥ ४ ॥ मृगयूथेति । मृगयूथनिपीतानिअतएवकलुषाणिरमणीयानिकुङ्कुमरसाभानिअम्भांसियेषुतानितीर्थानिअवताराः रतिम्अवगाहनविषयांप्रीतिम्॥५॥ जटेति। कालेस्वनियमोचितकाले अवगाहन्तेमज्जन्ति प्रिये इत्यन्यत्रदृष्टिर्निवार्यते ॥ ६ ॥ आदित्यमिति। उपतिष्ठन्ते उपान्मन्त्रकरणइत्यात्मनेपदं नियमाद्धेतोःपरेपूर्वोक्तमुनिभ्योऽन्ये संशितव्रताःतीक्ष्णनियमाः ॥ ७ ॥ मारुतोद्धूतशिखरैरिति । मारुतोद्धूतशिखरैःवायुकम्पितशाखैः पुष्पाणिसृजद्भिःमुञ्चद्भिः पादपैःप्रनृत्तइवनृत्यंकर्तुमुद्युक्तइवआदिकर्मणिक्तः

विचित्रपुलिनांरम्यांहंससारससेविताम् ॥ कमलैरुपसंपन्नांपश्यमन्दाकिनींनदीम् ॥ ३ ॥ नानाविधैस्तीररुहैर्वृतांपुष्पफलद्रुमैः॥ राजन्तींराजराजस्यनलिनीमिवसर्वतः ॥४॥ मृगयूथनिपीतानिकलुषाम्भांसिसांप्रतम् ॥ तीर्थानिरमणीयानिरतिंसञ्जनयन्तिमे ॥ ५ ॥ जटाजिनधराःकालेवल्कलोत्तरवाससः ॥ ऋषयस्त्ववगाहन्तेनदींमन्दाकिनींप्रिये ॥ ६ ॥ आदित्यमुपतिष्ठन्तेनियमादूर्ध्वबाहवः ॥ एतेपरेविशालाक्षिमुनयःसंशितव्रताः ॥७॥ मारुतोद्धूतशिखरैःप्रनृत्तइवपर्वतः ॥ पादपैःपत्रपुष्पाणिसृजद्भिरभितोनदीम् ॥ ८ ॥ क्वचिन्मणिनिकाशोदांकचित्पुलिनशालिनीम् ॥ क्वचित्सिद्धजनाकीर्णांपश्यमन्दाकिनींनदीम् ॥ ९ ॥ निर्धूतान्वायुनापश्यविततान्पुष्पसञ्चयान् ॥ पोप्लूयमानानपरान्पश्यत्वंजलमध्यगान् ॥ १० ॥

लोकेहिनृत्तोद्युक्तः पुष्पाणि परिविकोर्य्यंहस्तौचालयतितद्वदित्युत्प्रेक्षा ॥ ८॥ क्वचिदिति । मणिनिकाशोदांमुक्तामणिनिभजलाम् उदकस्योदभावआर्षः क्वचित्तीरेसिद्धजनेनावगाहनोद्युक्तेनावकीर्णाम् एतेनश्वेतवसना पृथुजघनाकामुकावृतानारीद्योत्यते ॥ ९॥ निर्धूतानिति। वायुनानिर्धूतान्विततान्तीरेव्याप्तान्पुष्पसंचयान्पश्यजलमध्यगान्पोप्लूयमानान्भृशंपुनःपुनर्वाप्लुवमानान्अपरान्पुष्पसंचयांश्च त्वंपश्य प्रियहृतार्धगलितवसनानारीव लक्ष्यतइतिव्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥

तांश्चामिवल्गुवचसोरथाङ्गाह्वयनाद्विजाः ॥ अधिरोहन्तिकल्याणिविकूजन्तःशुभागिरः ॥ ११ ॥ दर्शनंचित्रकू
टस्यमन्दाकिन्याश्चशोभने ॥ अधिकंपुरवासाच्चमन्येचतवदर्शनात् ॥ १२ ॥ विधूतकलुषैःसिद्धैस्तपोदम
शमान्वितैः ॥ नित्यविक्षोभितजलांविगाहस्वमयासह ॥ १३ ॥ सखीवच्चविगाहस्वसीतेमन्दाकिनींनदीम् ॥
कमलान्यवमज्जन्तीपुष्कराणिचभामिनि ॥ १४ ॥ त्वंपौरजनवद्व्यालानयोध्यामिवपर्वतम् ॥ मन्यस्ववनितेनि
त्यंसरयूवदिमांनदीम् ॥ १५ ॥ लक्ष्मणश्चापिधर्मात्मामन्निदेशेव्यवस्थितः ॥ त्वंचानुकूलावैदेहिप्रीतिंजनयथो
मम ॥ १६ ॥ उपस्पृशंस्त्रिषवणंमधुमूलफलाशनः ॥ नायोध्यायैनराज्यायस्पृहयेद्यत्वयासह ॥ १७ ॥

तानिति । वल्गुवचसःरत्यर्थाह्वानकालिकरम्यवचसः शुभाःगिरः विकूजन्तःरतिकालिकस्वरान् कुर्वन्तः रथाङ्गाह्वयनाश्चक्राह्वयाः द्विजाश्चक्रवाकाः तान्पुष्पसञ्चयान् अधिरोहन्तिशयनमारोहन्तीत्यर्थः। अनेनचक्रवाकरतिर्दर्शिता ॥११॥ दर्शनमिति । हेशोभनेनिर्मत्सरेचित्रकूटस्यदर्शनंपुरवासाधिकंचित्रकूटवासःपुरवासादप्यधिकसुखावहः एकान्तभोगस्थानत्वादितिभावः । मन्दाकिन्यादर्शनंतवदर्शनादप्याधिकसुखकरम् उद्दीपनत्वादितिभावः॥ १२ ॥ विधूतकलुषैरिति । तपोदमशमान्वितैःअतएवविधूतकलुषैः निष्पापैःसिद्धैःसिद्धसाधननिष्ठैः नित्यविक्षोभितजलांसदातत्स्नानेनतत्पादरेणुधन्यांमन्दाकिनींमयासहविगाहस्व मामप्रधानीकृत्यजलक्रीडारसमनुभवेत्यर्थः । नित्यविक्षोभितजलामित्यनेनजलक्रीडोपकरणकुसुम्भादिसामग्रीदर्शिता ॥ १३॥ सखीवदिति । सख्यायथासलिलमवगाहसे तथामयासहविगाहस्व कमलानिरक्ताब्जानिपुष्कराणिसिताम्भोजानिअवमज्जन्तीअवमज्जयन्तीस्तनजघनाघातजनिततरङ्गैरितिभावः । यद्वा तववदनकान्तिनिर्जिततयालज्जयाअवमज्जयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा ॥१४॥ त्वमिति । त्वंव्यालान्वनचरजन्तून्पौरजनवत्पश्यपौरजनप्रीतिंव्यालेषुकुर्वित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि अतः पौरजनाद्यनवलोकनक्लेशोनकार्य्यइतिभावः ॥ १५ ॥ लक्ष्मणइति । सौभ्रात्रम् अनुकूलभार्य्यंत्वंचसौख्यरसायनमितिभावः॥१६॥उपस्पृशन्निति । हेवैदेहि त्वयासहत्रिषवणंत्रिसंध्यम् उपस्पृशन्स्नानंकुर्वन्मधुमूलफलाशनोहमयोध्यायैनस्पृहयेराज्यायचनस्पृहये स्पृहेरीप्सितइति संप्रदानसंज्ञा ॥ १७ ॥

इमामिति । इमांमन्दाकिनींमृगयूथशालिनीं मृगयूथलोलितामितिचपाठः गजसिंहवानरैः आश्रममहिम्नाशान्तवैरैरित्यर्थः । निपीततोयामिति पापहरत्वमुक्तं पुष्पधरैः वृक्षैःअनेनोद्दीपनत्वमुक्तम् उपस्पृशन्नित्यनुषज्यते यःअगतक्लमःसुखीनस्यात्सनास्ति सर्वोप्यत्रस्नात्वागतक्लमोभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ इतीति । प्रियासहायोरामः सरितंप्रतिसरिद्विषये संगतंप्रसक्तानुप्रसक्तंबहुवचोब्रुवन्सन् नयनाञ्जनप्रभंनयनयोग्याञ्जनकान्तितद्वन्नीलमित्यर्थः चित्रकूटंचचारचित्रकूटप्रान्तेचचारेत्यर्थः एतेनपुनःपुरवासनिस्पृहत्वद्योतनायरामस्यवनवासनिर्भरत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ ॥ छ ॥

इमांहिरम्यांमृगयूथशालिनींनिपीततोयांगजसिंहवानरैः ॥ सुपुष्पितैःपुष्पधरैरलंकृतांनसोस्तियःस्यादगतक्लमःसुखी ॥ १८ ॥ इतीवरामोबहुसंगतंवचःप्रियासहायःसरितंप्रतिब्रुवन् ॥ चचाररम्यंनयनाञ्जनप्रभंसच्चित्रकूटंरघुवंशवर्द्धनः ॥ १९ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥ ॥ * ॥

तांतथादर्शयित्वातुमैथिलींगिरिनिम्नगाम् ॥ निषसादगिरिप्रस्थेसीतांमांसेनछन्दयन् ॥ १ ॥ इदंमेध्यमिदंस्वादुनिष्टप्तमिदमग्निना ॥ एवमास्तेसधर्मात्मासीतयासहराघवः ॥ २ ॥ तथातत्रासतस्तस्यभरतस्योपयायिनः ॥ सैन्यरेणुश्चशब्दश्चप्रादुरास्तांनभस्पृशौ ॥ ३ ॥ एतस्मिन्नन्तरेत्रस्ताःशब्देनमहताततः ॥ अर्दितायूथपामत्ताःसयूथाद्दुद्रुवुर्दिशः ॥ ४ ॥

एवंप्रासङ्गिकमुक्त्वाप्रकृतमनुसरति तामित्यादिना । गिरिनिम्नगांगिरिनदींमांसेनछन्दयन्वशीकुर्वन् वशाभिप्राययोश्छन्दइतिवैजयन्ती ॥ १ ॥ वशीकरणप्रकारमाह इदमित्यादिना । इदंमांसंमेध्यंशुद्धंनिर्मलमितियावत् स्वादुरसवत् निष्टप्तंप्रतप्तम् इदंशब्देनस्वभुक्तशेषमितिगम्यते एवमास्तेएवंब्रुवन्नास्तइत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ २ ॥ तथेति । तथाउक्तरीत्यातत्रगिरिप्रस्थे तस्यआसतः तस्मिन्नासीनेसति सैन्यरेणुःशब्दःसैन्यशब्दश्चोभौ नभस्स्पृशौसन्तौप्रादुरास्ताम् ॥ ३ ॥ एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे अस्मिन्शब्दश्रवणसमये ततःतेन ॥ ४ ॥

सइति । सैन्यसमुद्भूतंसैन्योत्पादितम् ॥५॥ तानिति । दीप्ततेजसमित्यनेनवक्ष्यमाणावेक्षणक्षमत्वमुच्यते ॥६॥ हन्तेति । व्यग्रतायामव्ययं वाक्यारम्भेवा वाक्यारम्भेनुकम्पायांहन्तहर्षविषादयोरितिवैजयन्ती।पश्यवृक्षमारुह्यप्रेक्षस्व सुमित्रासुप्रजास्त्वयात्वयासुमित्रासत्पुत्रेति सान्त्वोक्तिःभीमस्तनितगम्भीरः भयंकरमघनिर्घोषवद्गम्भीरः महीस्तनितगम्भीरइतिपाठे भूकम्पजनितशब्दवत्गम्भीरइत्यर्थः॥७॥ गजयूथानिति। मृगाइत्यत्रापिवाशब्दः संबन्धनीयः ॥८॥ राजेति । राजमात्रःराजतुल्यः कश्चिन्मृगयामुद्दिश्यअटते आत्मनेपदमार्षं श्वापदंव्याघ्रादिर्हिंस्रपशुः नपुंसकत्वमार्षं व्याघ्रादयोवन

सतंसैन्यसमुद्भूतंशब्दंशुश्रावराघवः ॥ तांश्वविप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥ तांश्चविद्रवतोदृष्ट्वातंच श्रुत्वाचनिःस्वनम् ॥ उवाचरामःसौमित्रिंलक्ष्मणंदीप्ततेजसम् ॥ ६ ॥ हन्तलक्ष्मणपश्येहसुमित्रासुप्रजास्त्वया ॥ भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलःश्रूयतेस्वनः ॥ ७ ॥ गजयूथानिवारण्येमहिषावामहावने ॥ वित्रासितामृगाःसिंहैःसहसाप्रद्रुतादिशः ॥ ८ ॥ राजावाराजमात्रोवामृगयामटतेवने ॥ अन्यद्वाश्वापदंकिंचित्सौमित्रेज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥ सुदुश्चरोगिरिश्चायंपक्षिणामपिलक्ष्मण ॥ सर्वमेतद्यथातत्त्वमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ॥ १० ॥ सलक्ष्मणःसंत्वरितःसालमारुह्यपुष्पितम् ॥ प्रेक्षमाणोदिशःसर्वाःपूर्वांदिशमुदैक्षत ॥ ११ ॥ उदङ्मुखःप्रेक्षमाणोददर्शमहतींचमूम् ॥ रथाश्वगजसंबाधांयत्तैर्युक्तांपदातिभिः ॥ १२ ॥ तामश्वगजसम्पूर्णांरथध्वजविभूषिताम् ॥ शशंससेनांरामायवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

चराः पशवःश्वापदामताइतिहलायुधः । अन्योवायःकश्चित्श्वापदः अटतइतिसंबन्धः ॥९॥ सुदुश्चरइति । अयंगिरिःपक्षिणामपिसुदुश्चरोवर्त्तते पक्षिसञ्चारोपीदानींनास्तीत्यर्थः सर्वमेतत्पूर्वोक्तकारणेष्वन्यतमंज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥१०॥ सइति । पुष्पितमित्यनेनविरलपत्रतयानावारकत्वमुक्तं सर्वादिशः प्रेक्षमाणःसामान्येनप्रेक्षमाणःसन् पूर्वांदिशमुदैक्षत सविशेषमलोकयत् ॥ ११ ॥ तत्रहेतुदर्शनमाह उदङ्मुखइत्यादिना । यत्तैःसन्नद्धैः ॥ १२ ॥ तामिति । रथध्वजविभूषितांरथबद्धध्वजैरलंकृताम् ॥ १३ ॥

अग्निमिति । अग्निंसंशमयतु अन्यथाधूमानुसारेणागच्छेत्सेनेतिभावः सज्यंज्ययामौर्व्यासहितंकुरुष्व शरांश्चकवचंतथाशरांश्चकवचंचगृहाणेतिशेषः यद्वा कुरुष्वेत्यनुषङ्गः करोतेःक्रियासामान्यवाचित्वात् औचित्येनशरान्गृहाण कवचंधारयेत्यर्थः॥१४॥ तमिति । तंएवंसमीक्ष्यवदन्तं पुरुषव्याघ्रःसमीक्ष्यकारीतिभावः । अङ्गेतिसंबोधने अवेक्षस्वध्वजचिह्नेनसम्यगवलोकयइमांत्वयादृष्टांचमूंकस्येतिमन्यसे वदेतिशेषः ॥ १५ ॥ एवमिति। रुषितःकुपितः कर्त्तरिक्तः पावकोयथावह्नितुल्यः ॥ १६ ॥ संपन्नमिति । कैकेय्याःसुतःतत्सुतत्वेनक्रूरप्रकृतिः भरतः अभिषेचनंप्राप्यकैकेयीवरानुरोधेनाभिषिक्तः

अग्निंसंशमयत्वार्यःसीताचभजतांगुहाम् ॥ सज्यंकुरुष्वचापंचशरांश्चकवचंतथा ॥ १४ ॥ तंरामःपुरुषव्याघ्रोलक्ष्मणंप्रत्युवाचह ॥ अङ्गावेक्षस्वसौमित्रेकस्येमांमन्यसेचमूम् ॥ १५॥ एवमुक्तस्तुरामेणलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत ॥ दिधक्षन्निवतांसेनांरुषितःपावकोयथा ॥ १६॥ संपन्नंराज्यमिच्छंस्तुव्यक्तंप्राप्याभिषेचनम् ॥ आवांहन्तुंसमभ्येतिकैकेय्याभरतःसुतः ॥ १७ ॥ एषवैसुमहान्श्रीमान्विटपीसंप्रकाशते ॥ विराजत्युद्गतस्कन्धःकोविदारध्वजोरथे ॥ १८॥ (असौहिसुमहास्कन्धोविटपीचमहाद्रुमः ॥ विराजतेमहासैन्येकोविदारध्वजोरथे ॥) भजन्त्येतेयथाकाममश्वानारुह्यशीघ्रगान् ॥ एतेभ्राजन्तिसंहृष्टागजानारुह्यसादिनः ॥ १९ ॥ गृहीतधनुषौचावांगिरिंवीरश्रयावहै ॥ अथवेहैवतिष्ठावःसंनद्धावुद्यतायुधौ ॥ २० ॥ अपिनौवशमागच्छेत्कोविदारध्वजोरणे ॥ २१ ॥

तावताप्यतृप्तःसंपन्नंसमृद्धंनिष्कण्टकमितियावत् राज्यमिच्छन्सन्तदंशभागिनौआवांहन्तुंसमभ्येति ॥१७॥ भरतागमनेकिंचिह्नमित्यत्राह एषइति। विटपीध्वजचिह्नीभूतोवृक्षः प्रकाशतेस्पष्टंदृश्यते तमेवविशिनष्टिविराजतीति उद्गतस्कन्धः उन्नतस्कन्धःउन्नतस्कन्धत्वं लिखितवृक्षद्वाराकोविदारध्वजःकोविदारवृक्षयुक्तोध्वजः॥ १८॥ भजन्तीति। एतेअश्वारोहाःअश्वानारुह्यभजन्तिइमंदेशंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः। सादिनःगजारोहाः ॥ १९ ॥ गृहीतधनुषाविति। दुर्गेस्थित्वायुद्धार्थंगिरेःश्रयणम् ॥ २० ॥ अपीति । अपिःकामप्रवेदने नौआवयोः ॥ २१ ॥

अपिद्रक्ष्यामीत्यारभ्यश्लोकः ॥ २२ ॥ यन्निमित्तमिति । यन्निमित्तं यस्माद्भरताद्धेतोः ॥ २३ ॥ भरतस्येति । त्यागेवधे ॥ २४ ॥ पूर्वापकारीति । अपकारश्चनप्रामादिकइत्याह त्यक्तधर्मइति ॥ २५ ॥ अद्येति । संख्येयुद्धे मृधमास्कन्दनंसंख्यमित्यमरः ॥ २६ ॥ कैकेयीमिति । वधिष्यामि हन्तेर्वधादेशआर्षः सानुबन्धांमन्थराद्यनुबन्धसहितां कलुषेणपापेन कलुषंवृजिनैनोघमंहोदुरितदुष्कृतमित्यमरः ॥२७॥ अद्येति । संयतंस्तम्भितम् असत्कारंति

अपिद्रक्ष्यामिभरतंयत्कृतेव्यसनंमहत् ॥ त्वयाराघवसंप्राप्तंसीतयाचमयातथा ॥ २२ ॥ यन्निमित्तंभवान्राज्याच्च्युतोराघवशाश्वतात् ॥ संप्राप्तोयमरिर्वीरभरतोवध्यएवमे ॥ २३ ॥ भरतस्यवधेदोषंनाहंपश्यामिराघव ॥ पूर्वापकारिणांत्यागेनह्यधर्मोविधीयते ॥ २४ ॥ पूर्वापकारीभरतस्त्यक्तधर्मश्चराघव ॥ एतस्मिन्निहतेकृत्स्नामनुशाधिवसुन्धराम् ॥ २५ ॥ अद्यपुत्रंहतंसंख्येकैकेयीराज्यकामुका ॥ मयापश्येत्सुदुःखार्त्ताहस्तिभग्नमिवद्रुमम् ॥ २६ ॥ कैकेयींचवधिष्यामिसानुबन्धांसबान्धवाम् ॥ कलुषेणाद्यमहतामेदिनीपरिमुच्यताम् ॥ २७ ॥ अद्येमंसंयतंक्रोधमसत्कारंचमानद ॥ मोक्ष्यामिशत्रुसैन्येषुकक्षेष्विवहुताशनम् ॥ २८ ॥ अद्यैतच्चित्रकूटस्यकाननंनिशितैःशरैः ॥ भिन्दन्शत्रुशरीराणिकरिष्येशोणितोक्षितम् ॥ २९ ॥ शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा ॥ श्वापदाःपरिकर्षन्तुनरांश्चनिहतान्मया ॥ ३० ॥

स्कारं मोक्ष्यामि तत्कार्यंकरिष्यामीत्यर्थः शरव्याजेनमोक्ष्यामीतिवार्थः कक्षेषुशुष्कगुल्मेषु मानदेत्यनेनमानंमाच्छेत्सीरित्युच्यते ॥ २८ ॥ अद्यैतदिति । शत्रुशरीराणिभिन्दन्एतत् काननंशोणितोक्षितंकरिष्यइत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥

शराणामिति । अहंयतःपूर्वं तत्रतत्रयुद्धे शराणांधनुषश्चविषये अनृणःऋणरहितः शत्रुकलेवराहारदानेनपरिहृतऋणः स्वयंयुद्धेक्काप्यपराजितःशत्रुजयैकशीलइत्यर्थः अतःअस्मीत्यहमर्थेव्ययम् अस्मिअहंमहामृधेभाविन्यपियुद्धे ससैन्यंभरतंहत्वा अनृणइत्यनुकर्षः अनृणोभविष्यामीत्यन्वयः वनवासात्पूर्वमपिशम्बरसुतजयादिप्रतिपादनात् तत्रलक्ष्मणस्यापिसहभावावश्यंभावाद्युद्धसंभवः अस्मीतिक्रियापदंवा तदाअभवमित्यर्थः यतःअनृणोभवामित्यन्वयः त्वयापिमद्वीर्यंज्ञातपूर्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयो० षण्णवतितमः सर्गः॥९६॥ अथकुपितपरिसान्त्वनंसप्तनवतितमे सुसंरब्धमित्यादि। पूर्वंसुसंरब्धं सुतरांप्रीतं संरम्भःप्रणयेपिचेत्यमरः। अद्यतुतद्वैलक्षण्येनक्रोधमूर्च्छितं यद्वा क्रोध

शराणांधनुषश्चाहमनृणोस्मिमहामृधे ॥ ससैन्यंभरतंहत्वाभविष्यामिनसंशयः ॥ ३१ ॥ इति श्रीम
दयोध्याकाण्डे षण्णवतितमःसर्गः ॥ ९६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ❀ ॥
सुसंरब्धंतुसौमित्रिंलक्ष्मणंक्रोधमूर्च्छितम् ॥ रामस्तुपरिसान्त्व्याथवचनंचेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमत्रधनु
षाकार्यमसिनावासचर्मणा ॥ महेष्वासेमहाप्राज्ञेभरतेस्वयमागते ॥ २ ॥ पितुःसत्यंप्रतिश्रुत्यहत्वाभ
रतमागतम् ॥ किंकरिष्यामिराज्येनसापवादेनलक्ष्मण ॥ ३ ॥ यद्द्रव्यंबान्धवानांवामित्राणांवाक्षयेभवे
त् ॥ नाहंतत्प्रतिगृह्णीयांभक्षान्विषकृतानिव ॥ ४ ॥

मूर्च्छितत्वादेवसुसंरब्धंक्रोधकार्ययुद्धोन्मुख्ययुक्तं तत्रहेतुः सपत्नीपुत्रत्वमित्याह सौमित्रिमिति यद्वा सुमित्रापुत्रत्वस्मारणपूर्वकमुक्तवानितिद्योत्यते रामस्तु इदंवचनंरामादन्यैर्वक्तुमशक्यमितिभावः ॥ १ ॥ किमिति । अत्र इदानींपरिदृष्टेमहेष्वासेउचिताविषयशरसन्धातरि तत्रहेतुः महाप्राज्ञइति स्वयंपुरुषप्रेरणंविनाआगतेभरतेविषयेधनुरादिभिःकिंकार्यं नकिमपीत्यर्थः। महाप्राज्ञोभरतोपियदिधनुर्गृहीत्वास्वयमागतः तदाकिमस्माकंयुद्धोद्योगेनेतिभावः ॥ २ ॥ तत्रयुक्तिमाह पितुरिति। सापवादेनपित्राभरतायदत्तंराज्यंरामस्तंहत्वागृहीतवान् इत्येवंरूपेणापवादेनयुक्तम् ॥३॥ युक्त्यन्तरमाह यदिति। बान्धवादीनांक्षयेनाशेलब्धंयद्धनंतन्नगृह्णीयांनेच्छेयमित्यर्थः। विषकृतान् विषमिश्रद्रव्यकृतान् भक्षान्अपूपादीनिव ॥ ४ ॥

धर्ममिति । अर्थं पृथिवीभिन्नंरत्नादिकं भवतांभ्रातॄणामर्थेंभवन्निमित्तमित्यर्थः । एतत् उक्तरूपंप्रतिशृणोमिनातिवर्त्तइत्यर्थः ॥ ५ ॥ भ्रातॄणामिति । संग्रहार्थं धनसञ्चयार्थंसुखार्थंतत्सुखार्थंतत्तदभिमतवस्तुप्रदानेनतत्प्रीत्यर्थमित्यर्थः । अपिनातद्वृद्धिःसमुच्चीयते राज्यमपिबहुच्छिद्रत्वेनअपरिग्राह्यतयाममानिष्टमपिआलभेस्पृशामि स्पृष्ट्वाशपइत्यर्थः । सत्येनेतिमदुक्तंयथासत्यंभवतितथाआयुधंस्पृशामीत्यर्थः ॥६॥ नेति । नेच्छेयमइमामितिशेषः ॥ ७ ॥ यद्दिति । शिखीअग्निः भरतादिसुखाननुगुणंयत्सुखंतदाग्निर्भस्मीकुरुतांनतन्ममग्राह्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ एवंलक्ष्मणचित्तानुसारेणपरिहृत्यवस्तुतत्त्वमाह

धर्ममर्थंचकामंचपृथिवींचापिलक्ष्मण ॥ इच्छामिभवतामर्थेएतत्प्रतिशृणोमिते ॥ ५ ॥ भ्रातॄणांसङ्ग
हार्थंचसुखार्थंचापिलक्ष्मण ॥ राज्यमप्यहमिच्छामिसत्येनायुधमालभे ॥ ६ ॥ नेयंमममहीसौम्य
दुर्लभासागराम्बरा ॥ नहीच्छेयमधर्मेणशक्रत्वमपिलक्ष्मण ॥ ७॥ यद्विनाभरतंत्वांचशत्रुघ्नंचापिमा
नद ॥ भवेन्ममसुखंकिञ्चिद्भस्मतत्कुरुतांशिखी ॥ ८ ॥ मन्येहमागतोयोध्यांभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ म
मप्राणात्प्रियतरःकुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥ श्रुत्वाप्रव्राजितंमांहिजटावल्कलधारिणम् ॥ जानक्यास
हितंवीरत्वयाचपुरुषर्षभ ॥ १० ॥ स्नेहेनाक्रान्तहृदयःशोकेनाकुलितेन्द्रियः ॥ द्रष्टुमभ्यागतोह्येष
भरतोनान्यथागतः ॥ ११ ॥ अम्बांचकैकयींरुष्यपरुषंचाप्रियंवदन् ॥प्रसाद्यपितरंश्रीमान्राज्यंमे
दातुमागतः ॥ १२ ॥

मन्यइत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । द्रष्टुमभ्यागतोह्येषभरतोनान्यथागतइतिमन्येइत्यन्वयः अयोध्यामागतः मातुलगृहादितिशेषः भ्रातृवत्सलः भ्रातृषुवत्सलः स्नेहीकुलधर्मंज्येष्ठस्यराज्यपरिपालनरूपं स्नेहेनमद्विषयप्रीत्या आक्रान्तहृदयःतत्परवशइत्यर्थः । शोकेनमद्विवासजनितदुःखेनआकुलितेन्द्रियः व्याकुलहृदयः अन्यथामद्विरोधितयानागतः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अम्बामिति । रुष्यसंरुष्य ॥ १२ ॥

प्राप्तकालमिति । एषःभरतः अस्मान्द्रष्टुमिच्छतीतियत् एतत्प्राप्तकालं कालोचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ विप्रियमिति । तेतुभ्यंभरतेनकदानुकदाचित् विप्रियंकृतपूर्वंकिम् ईदृशंभयंवा त्वदुक्तसदृशंभयजनकवाक्यंवा कृतपूर्वंकिम् उक्तपूर्वंकिंयस्त्वमद्य अत्रार्थेअत्रस्थानेवा भरतंशङ्कसइतियोजना ॥ १४ ॥ नहीति । तइतिकृत्यानांकर्तरिवेतिषष्ठी तेत्वयाभरतः निष्ठुरम् अप्रियंचवचःनवाच्यः भरतस्यअप्रियेअप्रियवचनेकृते उक्तेसति अहंहिअहमेवाप्रियमुक्तःस्यामितिसंबन्धः स्वाश्रितविषयेकृतापचारः स्वस्मिन्नेवकृतइतिभगवदभिप्रायोनेनगम्यते ॥ १५ ॥ पूर्वंदशरथोवध्यतामित्युक्तम् इदानींभरतोवध्यतइति इतउपरितूष्णीमवस्थानेकार्यहानिर्भविष्यतीतिभयात्तांरौद्रींबुद्धिंनियम्यनिवर्तयाति कथन्वित्यादिना । प्राणंप्राणभूतम् ॥ १६ ॥ यदीति ।

प्राप्तकालंयदेषोस्मान्भरतोद्रष्टुमिच्छति ॥ अस्मासुमनसाप्येषनाप्रियंकिञ्चिदाचरेत् ॥ १३ ॥ विप्रियंकृतपूर्वंतेभरतेनकदानुकिम् ॥ ईदृशंवाभयंतेद्यभरतंयोत्रशङ्कसे ॥ १४ ॥ नहितेनिष्ठुरंवाच्योभरतोनाप्रियंवचः ॥ अहंह्यप्रियमुक्तःस्यांभरतस्याप्रियेकृते ॥ १५ ॥ कथंनुपुत्राःपितरंहन्युःकस्यांचिदापदि ॥ भ्रातावाभ्रातरंहन्यात्सौमित्रेप्राणमात्मनः ॥ १६ ॥ यदिराज्यस्यहेतोस्त्वमिमांवाचंप्रभाषसे ॥ वक्ष्यामिभरतंदृष्ट्वाराज्यमस्मैप्रदीयताम् ॥ १७ ॥ उच्यमानोपिभरतोमयालक्ष्मणतत्त्वतः ॥ राज्यमस्मैप्रयच्छेतिबाढमित्येववक्ष्यति ॥ ॥ १८ ॥ तथोक्तोधर्मशीलेनभ्रात्रातस्यहितेरतः ॥ लक्ष्मणःप्रविवेशेवस्वानिगात्राणिलज्जया ॥ १९ ॥

यदिराज्यस्यहेतोः त्वम् इमांभरतहिंसारूपांवाचंप्रभाषसेतर्हिवक्ष्यामिभरतंदृष्ट्वाराज्यमस्मैप्रदीयतां प्रदीयतामित्यनन्तरमितिकरणंद्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ उच्यमानइति । भरतःअस्मैराज्यंप्रयच्छेतिमयाउच्यमानोपि अहृदयमुक्तोपितत्त्वतः बाढमितिवक्ष्यत्येव तथादास्यामीतिवक्ष्यत्येवेत्यर्थः । एवकारेणतस्यपुनर्न्निवृत्त्यभावउच्यते ॥ १८ ॥ तथेति । तस्यरामस्यहितेरतः नतुस्वार्थपरःअतएवमङ्गलाशासनपरत्वात् अस्थानेभयशङ्कयातथोक्तवानिति गम्यते गात्राणिअवयवान्प्रविवेशेवलज्जातिशयेनात्यन्तसंकुचितगात्रोभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

तद्वाक्यमिति । व्रीडया प्रसङ्गान्तरंप्रस्तौति त्वामिति लोकेस्वोक्तिभङ्गेनव्रीडितःपुरुषःप्रस्तावान्तरंहिवदतिआयातइति मन्यइत्यन्वयः ॥२०॥ भावज्ञोरामोपिऔचित्येनलक्ष्मणकृतप्रस्तावंव्रीडाशमनायप्रपञ्चयामासेत्याह व्रीडितमिति । तदेवोच्यते एषइत्यादिना नावितिद्विवचनंप्राधान्यात् मन्यमानःस्मरन् वनवासंवनवासक्लेशम् अनुध्यायअनुचिन्त्य इमामिति अत्यन्तेत्यनेनतन्मात्रनयनेहेतुरुक्तः गोत्रवन्तौप्रशस्तनामानौ यद्वा प्रशस्तकुलप्रसूतौ गोत्रंनाम्निकुलेपिचेतिवैजयन्ती । वायुवेगसमौवेगेनवायुसमावित्यर्थः । तुरगोत्तमौराजौपवाह्यौ सएषइति कम्पतेकपिचलनइतिधातुः मत्तगजस्वभा

तद्वाक्यंलक्ष्मणःश्रुत्वाव्रीडितःप्रत्युवाचह ॥ त्वांमन्येद्रष्टुमायातःपितादशरथःस्वयम् ॥ २० ॥ व्रीडितंलक्ष्मणं
दृष्ट्वाराघवःप्रत्युवाचह ॥ एषमन्येमहाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥ अथवानौध्रुवंमन्येमन्यमानःसुखो
चितौ ॥ वनवासमनुध्यायगृहायप्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥ इमांवाप्येषवैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम् ॥ पितामे
राघवःश्रीमान्वनादादाययास्यति ॥ २३ ॥ एतौतौसंप्रकाशेतेगोत्रवन्तौमनोरमौ ॥ वायुवेगसमौवीरजवनौ
तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥ सएषसुमहाकायःकम्पतेवाहिनीमुखे ॥ नागःशत्रुंजयोनामवृद्धस्तातस्यधीमतः ॥ २५ ॥
नतुपश्यामितच्छत्रंपाण्डुरंलोकसत्कृतम् ॥ पितुर्दिव्यंमहाबाहोसंशयोभवतीहमे ॥ २६ ॥ वृक्षाग्रादवरोहत्वं
कुरुलक्ष्मणमद्वचः ॥ इतीवरामोधर्मात्मासौमित्रिंतमुवाचह ॥ २७ ॥ अवतीर्यतुसालाग्रात्तस्मात्ससमितिंज
यः ॥ लक्ष्मणःप्राञ्जलिर्भूत्वातस्थौरामस्यपार्श्वतः ॥ २८ ॥

वोयंवृद्धः उन्नतः धीमतःगजपरिपालनज्ञस्यतातस्यनागः शत्रुंजयः नतुमयासुयज्ञायदत्तोमातुलाल्लब्धशत्रुंजयइत्यर्थः । लोकसत्कृतंलोकोत्तरमित्यर्थः इहपितरिविषयेसंशयोभवतीहमेइति राघवः प्रत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ वृक्षाग्रादिति । मद्वचःभरतविषयेशान्तोभवेतिमत्सूचितंवचःप्रथममर्धमुत्तरार्धेनयोजनीयम् ॥ २७ ॥ अवतीर्येति । समितिंपरसैन्यंजयतीतिसमितिंजयः संज्ञायांभृतृवृजिधारिसहितपिदमइत्यत्रयोगविभागेनखच् मुमागमश्च सन्नद्धइतियावत् पार्श्वतःभ्रातर्यस्थानेभयशङ्क्येतिभावः ॥ २८ ॥

भरतेनेति । संमर्दः रामाश्रमस्यपीडानभवेदितिभरतेनसंदिष्टाआज्ञप्तासेनातस्यशैलस्यसमन्तात् नतुतदाश्रमसमीपे ॥ २९ ॥ अध्यर्द्धमिति । अधिक
मर्धंयस्मिन् तत् अध्यर्धयोजनं सार्धयोजनमित्यर्थः पर्वतस्यपार्श्वेंआवृत्त्यन्यविशत् मण्डलाकारेणस्थिता ॥ ३० ॥ सेति । चित्रकूटेचित्रकूटसमीपे
नीतिमतासेनयोपरोधेरामस्यप्रसादोनस्यादिति नीतिज्ञेनभरतेनधर्मंपुरस्कृत्यविनीतवेषेणराजाभिगन्तव्यइतिधर्ममनुसृत्यदर्पंविधूयस्थितेनरघुन
न्दनस्यप्रसादनार्थंप्रणीताआनीतासासेनाविराजतेभातिस्म ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याका

भरतेनापिसंदिष्टासंमर्दोनभवेदिति ॥ समंतात्तस्यशैलस्यसेनावासमकल्पयत् ॥ २९ ॥ अध्यर्द्धमिक्ष्वाकुचमू
र्योजनंपर्वतस्यसा ॥ पार्श्वेन्यविशदावृत्यगजवाजिरथाकुला ॥ ३० ॥ साचित्रकूटेभरतेनसेनाधर्मंपुरस्कृत्यवि
धूयदर्प्पम् ॥ प्रसादनार्थंरघुनन्दस्यविराजतेनीतिमताप्रणीता ॥ ३१ ॥ इति श्रीमदयो॰ सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥
निवेश्यसेनांतुविभुःपभ्द्यांपादवतांवरः ॥ अभिगन्तुंसकाकुत्स्थमियेषगुरुवर्त्तकम् ॥ १ ॥ निविष्टमात्रेसैन्येतु
यथोद्देशंविनीतवत् ॥ भरतोभ्रातरंवाक्यंशत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ क्षिप्रंवनमिदंसौम्यनरसङ्घैःसमंततः ॥ लु
ब्धैश्चसहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥ गुहोज्ञातिसहस्रेणशरचापासिधारिणा ॥ समन्वेषतुकाकुत्स्थाव
स्मिन्परिवृतःस्वयम् ॥ ४ ॥ अमात्यैःसहपौरैश्चगुरुभिश्चद्विजातिभिः ॥ वनंसर्वंचरिष्यामिपभ्द्यांपरिवृतः
स्वयम् ॥ ५ ॥ यावन्नरामंद्रक्ष्यामिलक्ष्मणंवामहाबलम् ॥ वैदेहींवामहाभागांनमेशान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥ या
वन्नचन्द्रसङ्काशंद्रक्ष्यामिशुभमाननम् ॥ भ्रातुःपद्मपलाशाक्षंनमेशान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥

ण्डव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

अथभरतस्यरामप्राप्तिरष्टनवतितमेसर्गे निवेश्येत्यादि । गुरुवर्तकंगुरुवचनानुवर्तकम् ॥ १ ॥ २ ॥ क्षिप्रमिति । लुब्धैःव्याधैः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अमात्यैरिति ।
अमात्यैःसहपौरैःसहगुरुभिःद्विजातिभिश्चपरिवृतः पद्भ्यांसर्वंवनंचरिष्यामीतिसंबन्धः ॥ ५ ॥ यावदिति । शान्तिःदुःखशान्तिःमङ्गलंवा । शान्तिः प्रश
ममङ्गलेइतिवैजयन्ती ॥ ६ ॥ ७ ॥

यावदिति । पार्थिवव्यञ्जनान्वितौवज्रध्वजारविन्दाङ्कुशसुधाकलशादिमहाराजलक्षणयुक्तौचरणौ यावन्नाशिरसाधारयिष्यामि तावत्पर्यन्तंमेशान्तिर्नभविष्यति यदारामःस्वयोग्यंसिंहासनाधिराज्यमौलिंधृत्वा ममयोग्यंश्रीपादाख्यमौलिंददाति तदामेसकलदुःखशान्तिर्भविष्यतीतिभावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सिद्धार्थंइति । चन्द्रविमलोपमंनिर्मलचन्द्रसदृशम् ॥ १० ॥ कृतकृत्येति । महाकुलप्रसूतावैदेही महाभागामहाभाग्यवतीकृतकृत्याकृतार्थाचतत्फलंतद्धेतुंचाह भर्तारमिति पृथिव्याभर्तारमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ सुभगइति । असौचित्रकूटःसुभगःभाग्यशालीगिरिराजोपमश्चगिरिराजोपमः हिमवत्पर्वतसदृशः नन्दनेनन्दयतीतिनन्दनंचैत्ररथं सुभगइत्यादिसुभगः प्रदेशान्तरेभ्योतिरमणीयः सुभगःसर्वेषामुद्देश्यतमः अत्रहेतुः यस्मिन्नित्युत्तरार्धेवक्ष्यतिचित्रकूटः स्वभावतोपिरमणीयः असौगिरिः अयोध्यांपरित्यज्यापिरामेणआदरणीयः यद्वा गिरिराजोपमःगिरिराजोत्रश्रीनिवाससान्निध्यस्थानभूतोवेङ्कटा

यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ शिरसाधारयिष्यामिनमेशान्तिर्भविष्यति ॥ ८ ॥ यावन्नराज्येरा
ज्यार्हःपितृपैतामहेस्थितः ॥ अभिषेकजलक्लिन्नोनमेशान्तिर्भविष्यति ॥ ९ ॥ सिद्धार्थःखलुसौमित्रिर्यश्चन्द्र
विमलोपमम् ॥ मुखंपश्यतिरामस्यराजीवाक्षंमहाद्युति ॥ १० ॥ कृतकृत्यामहाभागावैदेहीजनकात्मजा ॥ भ
र्तारंसागरान्तायाः पृथिव्यायानुगच्छति ॥ ११ ॥ सुभगश्चित्रकूटोसौगिरिराजोपमोगिरिः ॥ यस्मिन्वसतिका
कुत्स्थःकुबेरइवनन्दने॥ १२॥कृतकार्यमिदंदुर्गंवनंव्यालनिषेवितम् ॥ यदध्यास्तेमहातेजारामःशस्त्रभृतांवरः॥ १३॥

चलः तत्रउभयत्रहेतुमाह यस्मिन्निति काकुत्स्थःअयोध्याधिपतिः स्वदेशंविहायअपरिचितेयस्मिन्वसतितत्रानुरूपंदृष्टान्तमाह कुबेरइति चैत्ररथवासयोग्यः कुबेरःइन्द्रोद्यानेनन्दनइव यद्वा स्वगृहंविहायस्वगृहोद्यानेविहरमाणोवैश्रवणइववसतीत्यर्थः। इक्ष्वाकूणामियंभूमिःसशैलवनकाननेत्युक्तेश्चित्रकूटोपिरामविषयोहि नन्दनोपमानेनरामस्यचित्रकूटभोग्यताप्रकर्षउच्यते काकुत्स्थः ककुत्स्थकुलोद्भवः यथास्वकुलमकृतार्थयत् तथास्ववासस्थलमप्यकृतार्थयदितिभावः । यद्वा कुबेरइवनन्दनेभूवाचकेनकुशब्देनजगदुपलक्ष्यते बेरंशरीरं कुबेरोजगच्छरीरः परमात्मानन्दनइववैकुण्ठनन्दनवनइव ॥१२॥कृतकार्यमिति । कृतकार्यंकृतार्थं दुर्गंदुष्प्रवेशं व्यालनिषेवितंदुष्टसर्पाश्रितं कृतकृत्यत्वेहेतुः यदित्यादि वनंदुर्गमितिस्थलस्वभावेनवासानर्हत्वमुक्तं महातेजाइत्यादिना रामवैभवापेक्षयापिवासानर्हत्वमुच्यते ॥ १३ ॥

एवमिति । महातेजाइत्यादिना पद्भ्यांगमनानर्हत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ सइति । द्रुमजालानिमध्येनद्रुमजालानांमध्येनेत्यर्थः । मध्यशब्दस्यदिग्वाचित्वा
देनपाद्द्वितीयेतिद्वितीया वदतांवरइत्यनेनरामसन्निधौवक्तव्यविशेषंचिन्तयन्नेवजगामेत्युक्तम् ॥ १५ ॥ सइति । अग्नेर्ध्वजंधूमंपूर्वंधूमाग्रदर्शनम् अधु
नासमीपत्वात्तन्मूलदर्शनमितिनपुनरुक्तिः ॥१६॥ तमिति । मुमोहमोहसदृशंपारवश्यंप्राप मुमोदेतिचपाठः अम्भसःसमुद्रस्यपारंगतइव अभूदितिशेषः
॥ १७ ॥ सइति । निशम्यदृष्ट्वा दीर्घाभावआर्षः। तत्समीपस्थजनेभ्यः श्रुत्वेतिवार्थः अतएवपुण्यजनोपपन्नमित्युच्यते गुहेनेति प्रधानजनोपलक्षणप
रंचमूंपुनर्निवेश्यअन्वेषणार्थमागतांचमूमपिस्थापयित्वा महात्मादृढाध्यवसायः ॥१८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्या

एवमुक्त्वामहातेजाभरतःपुरुषर्षभः ॥ पद्भ्यामेवमहाबाहुःप्रविवेशमहद्वनम् ॥ १४ ॥ सतानिद्रुमजालानिजा
तानिगिरिसानुषु ॥ पुष्पिताग्राणिमध्येनजगामवदतांवरः ॥ १५ ॥ सगिरेश्चित्रकूटस्यसालमासाद्यपुष्पितम् ॥
रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्शध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्मुमोहसहबान्धवः ॥ अत्ररामइतिज्ञा
त्वागतःपारमिवाम्भसः ॥ १७ ॥ सचित्रकूटेतुगिरौनिशम्यरामाश्रमंपुण्यजनोपपन्नम् ॥ गुहेनसार्द्धंत्वरितोज
गामपुनर्निवेश्यैवचमूंमहात्मा ॥ १८ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥ ॥ ❀ ॥
निविष्टायांतुसेनायामुत्सुकोभरतस्तदा ॥ जगामभ्रातरंद्रष्टुंशत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥ ऋषिंवसिष्ठंसंदिश्यमा
तॄर्मेशीघ्रमानय ॥ इतित्वरितमग्रेसजगामगुरुवत्सलः ॥ २ ॥

ने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टनवतितमःसर्गः ॥ ९८ ॥

अथभरतस्यरामसंगमएकोनशततमे निविष्टायामित्यादि । निविष्टायांसेनायां स्वयंतत्रक्षणंनिविष्टःसन् उत्सुकःसाभिलाषः शत्रुघ्नमनुदर्शयन् अनुःकर्म
प्रवचनीयः शत्रुघ्नस्यरामाश्रमसामीप्यचिह्नानिप्रदर्शयन्जगाम॥ १ ॥ ऋषिमिति । मातॄर्मेशीघ्रमानयेति ऋषिंवसिष्ठंसंदिश्य जगामेत्यन्वयः । अनेनरा
मावासंनिश्चित्यपश्चादानेष्यामीतिधियामहासेनानिवेशेमातॄर्निवेशितवानितिगम्यते ॥ २ ॥

तत्पश्चात् शत्रुघ्नः तत्पश्चात्सुमन्त्रश्चगतइत्याह सुमन्त्रइति । सुमन्त्रोप्यदूरात्समीपेशत्रुघ्नमन्वपद्यत अन्वगच्छत् तत्रहेतुमाह रामेति रामदर्शनजस्तर्षः
रामदर्शनमुद्दिश्यजनितोभिलाषः कामोभिलाषस्तर्षश्चेत्यमरः । तस्यशत्रुघ्नस्यचकारात्सुमन्त्रस्यचास्तिहीत्यर्थः सुमन्त्रस्यत्वरितागमनात्वसिष्ठएव
मात्रानयनेनियुक्तइत्यावेदितम् ॥ ३ ॥ गच्छन्निति । तापसालयसंस्थितांतापसालयानांमध्येस्थितां तापसालयसमानसंस्थानांमितिवार्थः पर्णकुटीं
अभ्यगारभूतांपर्णशालाम् उटजंदिदृक्षया समागतैःतापसैः सहसुखावस्थानार्थमुपकल्पितांपर्णशालां यद्वा भ्रातुःपर्णकुटींसीतयासहशयनार्थंनिर्मितांप
र्णशालांश्रीमान् तादात्विकप्रीतिजनितकान्तिमान् उटजंदिवावस्थानार्थंकल्पितंपर्णमण्डपं यद्वा पर्णशालांमहाशालाम् उटजंतन्मध्यवर्तिसदावस्थाना
स्थानं तथैववक्ष्यति ददर्शमहतीमित्यादिना ददर्शचिह्नैरुत्प्रेक्षितवान् ॥ ४ ॥ चिह्नान्येवाह शालायाइत्यादिना । काष्ठानिरात्रौप्रकाशायज्वलनीया

सुमन्त्रस्त्वपिशत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत ॥ रामदर्शनजस्तर्षोभरतस्येवतस्यच ॥ ३ ॥ गच्छन्नेवाथभरत
स्तापसालयसंस्थिताम् ॥ भ्रातुःपर्णकुटींश्रीमानुटजंचददर्शह ॥ ४ ॥ शालायास्त्वग्रतस्तस्याददर्श
भरतस्तदा ॥ काष्ठानिचावभग्नानिपुष्पाण्युपचितानिच ॥ ५ ॥ सलक्ष्मणस्यरामस्यददर्शाश्रममीयुषः ॥
कृतंवृक्षेष्वभिज्ञानंकुशचीरैःक्वचित्क्वचित् ॥६॥ ददर्शचवनेतस्मिन्महतःसञ्चयान्कृतान् ॥ मृगाणांमहि
षाणांचकरीषैःशीतकारणात्॥७॥ गच्छन्नेवमहाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा॥ शत्रुघ्नंचाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यां
श्चसर्वशः ॥ ८ ॥ मन्येप्राप्ताःस्मतंदेशंभरद्वाजोयमब्रवीत् ॥ नातिदूरेहिमन्येहंनदींमन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥

नि पुष्पाणिपूजार्थानि॥ ५ ॥ सलक्ष्मणस्येति । ईयुषः जलाशयादाश्रमंगच्छतोरामस्यउपेयिवाननाश्वानूचानश्चेत्यत्रनात्रोपसर्गस्तन्त्रम्अन्योपसर्गपूर्वा
न्निरुपसर्गाच्चभवत्येवेतिवृत्तिकृतोक्तत्वादनुपसर्गपूर्वादिणःक्वसुः कुशादिभिःकृतम् अभिज्ञानंचिह्नम्अन्योन्यस्यगमनागमनपरिज्ञानार्थंकृतंचिह्नंददर्श
॥ ६ ॥ ददर्शचेति । करीषैःकृतान्संचयानित्यन्वयः शीतकारणात्शीतनिवारणार्थम् ॥ ७ ॥ गच्छन्निति । अमात्यान्सुमन्त्रंबहुवचनंपूजार्थं यद्वा अ
नेनैवावगम्यते अन्येप्यमात्याः सुमन्त्रेणसहागताइति ॥८॥ मन्यइति । इतःअस्मात्प्रदेशात् मन्दाकिनींनातिदूरेमन्ये प्रत्यासन्नांमन्यइत्यर्थः। अतःयंदे
शंभरद्वाजोब्रवीत् तंदेशंप्राप्ताःस्मेतिमन्ये प्राप्ताःस्मेत्येववक्तव्ये मन्यइत्युक्त्याअयमर्थोवगम्यते कैकेय्याराजन्नित्याहूतस्यभाग्यहीनस्यमेने यंतद्देश
प्राप्तिर्भवितुमर्हति किन्तुभ्रमस्वप्नादिष्वन्यतमोयमिति ॥ ९ ॥

उच्चैरिति । उच्चैर्बद्धानिचीराणि उन्नतप्रदेशेचीराणिबद्धानिदृश्यन्ते तस्मादयंपन्थाः विकालेअकाले सायंकालादौ गन्तुमिच्छताफलमूलजलादिसंग्रह
णार्थंगन्तुमिच्छतालक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृताभिज्ञानोभवेत् अतोनेनैवास्माभिर्गन्तव्यमितिभावः ॥१०॥ मार्गचिह्नकरणंगजपदमर्दनाक्लिष्टत्वेनदुर्ज्ञाना
दित्याशयेनाह इदंचेति । उदात्तदन्तानांमहादन्तानां महत्युदात्तउच्चोक्तावितिवैजयन्ती।तरस्विनांवेगवताम् अन्योन्यमभिगर्जताम् अन्योन्यंप्रतिगर्जताम्
गजानांशैलपार्श्वेपरिक्रान्तमिदंपरिक्रमणस्थानमिदं क्तोधिकरणेचेत्यधिकरणेक्तः । इदमेषामासितमित्यादिवत् अस्मिन्मार्गेकुञ्जराःपरिक्रान्ताइत्यर्थः ।
अन्योन्यकोपातिशयेनवेगाद्धन्तादन्तिप्रहारंकुर्वतामाश्रमप्रवेशस्याशक्यत्वादाश्रमप्रान्तगमनमाश्रमप्रदेशंसूचयतीत्यर्थः ॥११॥रामाश्रमस्यात्यन्तसन्नि
हितत्वज्ञापकंधूमबाहुल्यंदर्शयति यमिति।तापसाःयमग्निमाधातुमिच्छन्तिसायंप्रातर्होमार्थंसर्वदारक्षितुमिच्छन्ति तस्यकृष्णवर्त्मनःसंकुलोसौधूमोदृश्य
ते पचनाग्नेर्होमाग्नेश्चव्यावृत्तंसंततस्थायिगार्हपत्याग्निंदर्शयितुंसंकुलशब्दः अतिनिबिडइत्यर्थः।पचनेज्वालानांहोमेचशरोङ्गाराणामपेक्षितत्वान्नतदाधूम

उच्चैर्बद्धानिचीराणिलक्ष्मणेनभवेदयम् ॥ अभिज्ञानकृतःपन्थाविकालेगन्तुमिच्छता ॥ १० ॥ इदंचोदा
त्तदन्तानांकुञ्जराणांतरस्विनाम् ॥ शैलपार्श्वेपरिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११ ॥ यमेवाधातुमि
च्छन्तितापसाःसततंवने ॥ तस्यासौदृश्यतेधूमःसंकुलःकृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥

निबिडसंभवइतिभावः। अनेनरामस्याग्न्याधानाभावाच्छ्रौताग्निरत्रनोच्यते किन्तु धार्यःस्मार्ताग्निः यदिहितस्यत्रेताग्निःस्यात्तदा रामःकमलपत्राक्षःपुरो
धसमथाब्रवीत् । अग्निहोत्रंव्रजत्वग्रेसर्पिर्ज्वलितपावकमितिचरमयात्रायामग्निहोत्रपुरस्कारश्रवणाद्वनयात्रायामपितथादृश्येत अनुसरन्तोपिहिपौरवृद्धाः
साग्नयएवसमागताइत्युच्यन्ते किंचदीक्षितंव्रतसंपन्नंवराजिनधरंशुचिम्।कुरङ्गशृङ्गपाणिंचपश्यन्तीत्वांभजाम्यहमिति । सीतामनोरथश्रवणाद्राज्याभिषे
कात्पूर्वंनयज्ञोनुष्ठितइतिगम्यते ततोयमग्निर्गृह्याग्निरेवनचतस्याप्यानयनंनपूर्वमुक्तमितिवाच्यम् तस्यात्मसमारोपणेनानेतुंशक्यत्वात् नचआत्मसमारोप
णेपिसायंप्रातर्होमःकार्यः सतुनोक्तः प्रत्युततमसातोगङ्गाकूलेवृक्षमूलेभरद्वाजाश्रमेयमुनातटेचसंध्यावन्दनमेवोक्तम् अत्रचश्लोकेतापसवनशब्दाभ्यांवने
तापसानांशीतनिवारणप्रकाशकरणकन्दमूलादिपचनसाधनतयासंग्राह्यएवाग्निरुच्यतइतिवक्तुंशक्यते आधातुंसंग्रहीतुमित्यर्थः। अतोयमग्निःपचनाद्यर्थ
एवनतुधार्यः स्मार्ताग्निरितिचेन्न प्रागुदक्प्रवणांवेदिंविशालांदीप्तपावकामितिवक्ष्यमाणविरोधात्। नह्यसंस्कृताग्नेर्वेदिसंबन्धःप्रसिद्धः प्रागुदक्प्रवणत्वादि

वेदिलक्षणंचोच्यमानंवेदिंतत्स्थमग्निंचसंस्कृताववगमयाति यद्येवंकथंतर्हिसायंप्रातर्होमावचनमितिचेन्नह्येकंस्वच्छन्दगामिनामुनिना।असत्यामिच्छायाम सतिचफलेपुनःपुनर्वक्तव्यं वक्ष्यतितुउपरिष्टात् सुतीक्ष्णाश्रमे अथतेग्निंसुरांश्चैववैदेहीरामलक्ष्मणौ । काल्यंविधिवदभ्यर्च्यतपस्विशरणेवने ॥ उदयन्तंदिनकरंदृष्ट्वाविगतकल्मषाः। सुतीक्ष्णमभिगम्यैवमिदंवचनमब्रुवन्निति ॥ अत्रानुदितहोमपक्षेणउदयात्पूर्वमग्निकार्यवचनादग्निमित्येकवचनाच्च औपासनंसम्यगुक्तमितिएवमेवसर्वत्रद्रष्टव्यमिति अत्रचाग्निकार्येरामस्यसाक्षात्प्रधानकर्तृत्वेनसीतायाःसहभावेनप्रणयनादिनाच लक्ष्मणस्यसमिदादिसंपादनरूपसहकारित्वेनचान्वयइतिज्ञेयं तपस्विशरणेवनइत्यनेनातिसङ्कटदेशेपियथावदनुष्ठानश्रद्धाविशेषउच्यते अतश्चतुर्दशसुवनवाससंवत्सरेषुसीताहरणपर्यन्तंरामस्यचित्रकूटादिपञ्चवट्यन्तेषुप्रदेशेषु यत्रमाससंवत्सरादिवासेनचिरकालावस्थानं तत्रबहिःस्मार्तनित्याग्निधारणम् अन्यत्रात्मनिसमिधिवासमारोप्यहोमकालेवरोप्यसायंप्रातरौपासनमितिदिक् अस्मिन्श्लोकेचतापसायमाधातुमिच्छन्तीत्यस्यार्थश्चवर्णितः।तेनचरामाश्रमचिह्नत्वव

अत्राहंपुरुषव्याघ्रंगुरुसंस्कारकारिणम् ॥ आर्यंद्रक्ष्यामिसंहृष्टोमहर्षिमिवराघवम् ॥१३॥ अथगत्वामुहूर्तंतुचित्र
कूटंसराघवः ॥ मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तंजनंचेदमब्रवीत् ॥१४॥ जगत्यांपुरुषव्याघ्रआस्तेवीरासनेरतः ॥ जनेन्द्रो
निर्जनंप्राप्यधिङ्मेजन्मसजीवितम् ॥१५॥ मत्कृतेव्यसनंप्राप्तोलोकनाथोमहाद्युतिः ॥ सर्वान्कामान्परित्यज्यव
नेवसतिराघवः ॥१६॥ इतिलोकसमाक्रुष्टःपादेष्वद्यप्रसादयन् ॥ रामस्यनिपतिष्यामिसीतायालक्ष्मणस्यच १७

त्पावनत्वमप्युक्तंभवाति ॥ १२ ॥ अत्रेति। गुरुसंस्कारकारिणंगुरुसंस्कारःश्रेष्ठसंस्कारःमन्त्रोपदेशादिःतत्कारिणम् ॥ १३ ॥ अथेति। राघवःभरतः तंजनंसहागतंशत्रुघ्नादिकम् ॥१४॥ जगत्यामित्यादि। जगत्यांभूमौवीरासनेदक्षिणजानूपरिन्यस्तवामपादतयावस्थानेधिङ्मेजन्मसजीवितमितिमेजन्मप्राणनंचधिगित्यर्थः ॥ १५ ॥ मत्कृतइति । मत्कृतेव्यसनंप्राप्तः कैकेय्याममराज्यप्रापणकृतेराज्यभ्रंशरूपव्यसनंप्राप्तः इतिलोकसमाक्रुष्टः एवंप्रकारेणलोकैरपवादंप्रापितः प्रसादयन्प्रसादनाद्धेतोः लक्ष्मणस्यचेतितस्यकनिष्ठत्वेपिकार्य्यगौरवात्पादपतनम् यदिमयाप्रसाद्यमानेरामेलक्ष्मणःकैकेयीकृतापकारंमय्यारोप्यमाप्रसीदेतिरामंनिरुन्ध्यात्तर्हिलक्ष्मणस्यापिपादयोर्निपत्यतमपिप्रसादयिष्यामि यदिरामप्रसादनरूपंकार्यंकेवलंसुसाधितंभवेत् तदानींकनिष्ठपादपतनंदोषायेतिभरतहृदयं पाठभेदः सीतायाश्चपुनःपुनरितिपाठः सीतायालक्ष्मणस्यचेतिपाठे रामभक्तत्वेनवयोनादृतमितिबोध्यं न

परीक्ष्यवयोवन्ध्याइतिस्मरणात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमित्यारभ्यगुहामिवेत्यन्तमेकंवाक्यम् । सालोश्वकर्णादन्योवृक्षः अश्वकर्णःसर्जतरुः तालोमृदुपर्णः
श्रीतालःकार्मुकैरितिबहुवचनादभ्यासयोग्यंकार्मुकान्तरमस्तीतिगम्यते भारसाधनैः गुर्ववयवैः यद्वा अतिगुरुतररणकार्यसाधनभूतैः यद्वा भाराधनुः
परिमाणविशेषः यथोक्तंधनुर्वेदे ईशानसंहितायां भारंपलशतंविदुः तेनभारेणचापानांप्रमाणमुपलभ्यतइति रुक्मपृष्ठैःकनकानुलितपृष्ठप्रदेशैः महासा
रैःमहास्थिरांशैः सारोबलेस्थिरांशेचेत्यमरः।भोगवतीसर्पनगरी महारजतवासोभ्यांस्वर्णमयकोशाभ्यांरुक्मबिन्दुविचित्राभ्यांशोभाविशेषायमध्येमध्ये
शिल्पिनिर्मितकनकबिन्दुविचित्राभ्यां पाठभेदः आत्माबिन्दुविचित्राभ्यांव्याघ्रचर्मकृततयास्वाभाविकनानावर्णबिन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यांखेटकाभ्यां

एवंसविलपंस्तस्मिन्वनेदशरथात्मजः ॥ ददर्शमहतींपुण्यांपर्णशालांमनोरमाम् ॥ १८॥ सालतालाश्वकर्णानां
पर्णैर्बहुभिरावृताम् ॥ विशालांमृदुभिस्तीर्णांकुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥१९॥ शक्रायुधनिकाशैश्चकार्मुकैर्भारसाधनैः ॥
रुक्मपृष्ठैर्महासारैःशोभितांशत्रुबाधकैः ॥ २० ॥ अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणीगतैःशरैः ॥ शोभितांदीप्तवदनै
स्सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥ महारजतवासोभ्यामसिभ्यांचाविराजिताम् ॥ रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यांचर्मभ्यांचा
पिशोभिताम् ॥ २२ ॥ गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रैःकाञ्चनभूषितैः ॥ अरिसङ्घैरनाधृष्यांमृगैःसिंहगुहामिव ॥
॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणांवेदिंविशालांदीप्तपावकाम् ॥ ददर्शभरतस्तत्रपुण्यांरामनिवेशने ॥ २४ ॥ निरीक्ष्यस
मुहूर्तंतुददर्शभरतोगुरुम् ॥ उटजेराममासीनंजटामण्डलधारिणम् ॥ २५ ॥

खेटकंफलकंचर्मेतिहलायुधः। गोधाङ्गुलित्रैः गोधाज्याघातवारणम् अङ्गुलित्रमङ्गुलित्राणम् उपलक्षणेतृतीया शोभितामित्यनुकर्षोवाअनाधृष्याम् अप्र
धृष्याम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रागुदक्प्रवणामिति । प्रागुदक्प्रवणांप्रागुदग्भागेक्रमनिम्नां प्रवणोदक्षिणेप्रह्वेक्रमनिम्नेचतुष्पथइ
तिवैजयन्ती तत्ररामनिवेशनेपूर्वोक्तपर्णशालायामित्यर्थः ॥ २४ ॥ निरीक्ष्येति । जटामण्डलधारित्ववैलक्षण्येननिश्चयार्थंमुहूर्तंनिरीक्ष्यतेजोविशेषेण
सामान्येनस्वगुरुंज्ञातवानित्यर्थः । अस्मिन्श्लोकेउत्तरार्धेजटामण्डलधारिणमित्यत्रणकारागायत्र्योःसप्तमाक्षर षट्सहस्रंश्लोकागताः॥ २५ ॥

विशेषतोदर्शनमाह तंत्वित्यादिना । महार्हवसनोपेतस्य इदानींततोवैलक्षण्यमाह तंत्विति तदेववैलक्षण्यंदर्शयति कृष्णाजिनधरमिति कृष्णाजिनधरम् उत्तरीयतयाकृष्णाजिनधरम् अधराम्बरत्वेनचीरवल्कलवाससंकृष्णाजिनधरंचीरवल्कलवाससंपूर्वस्माच्छोभाविशेषयुक्तंरामंवल्कलादिधारणेप्यपरावर्तमानंरामणीयकमुच्यते आसीनंकिंचिदासनमास्थायात्मानंध्यायन्तम् अभितः पावकोपमंतादृशतपोविशेषेणसमंतात्तेजःपरिवृतं यद्वा नीलतोयदमध्यस्थाविद्युल्लेखेवभास्वरेत्युक्तरीत्याविद्युल्लेखामध्यवर्त्तिनीलतोयदमिवस्थितमित्यर्थः । यद्वा विरोधिनामनभिभवनीयमित्यर्थः । यद्वा उटजेराममासीनम् अयोध्यास्थितसमाजापेक्षयाअल्पतरापीयंसभामहतीजाता कुतः अभितःपावकोपमंतत्सभायांसमीपस्थस्यभ्रातुरपिह्यत्रसमीपमागन्तुंनशक्यतेनहि

तंतुकृष्णाजिनधरंचीरवल्कलवाससम् ॥ ददर्शराममासीनमभितःपावकोपमम् ॥ २६ ॥ सिंहस्कन्धंमहाबाहुंपुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥ पृथिव्याःसागरान्तायाभर्त्तारंधर्मचारिणम् ॥ २७ ॥ उपविष्टंमहाबाहुंब्रह्माणमिवशाश्वतम् ॥ स्थण्डिलेदर्भसंस्तीर्णेसीतयालक्ष्मणेनच ॥ २८ ॥ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्दुःखशोकपरिप्लुतः ॥ अभ्यधावतधर्मात्माभरतःकैकयीसुतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वैवविललापार्त्तोबाष्पसंदिग्धयागिरा ॥ अशक्नुवन्धारयितुंधैर्यंवचनमब्रवीत् ॥ ३० ॥ यःसंसदिप्रकृतिभिर्भवेद्युक्तउपासितुम् ॥ वन्यैर्मृगैरुपासीनःसोयमास्तेममाग्रजः ॥ ३१ ॥ वासोभिर्बहुसाहस्रैर्योमहात्मापुरोचितः ॥ मृगाजिनेसोयमिहप्रवस्तेधर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥ अधारयद्योविविधाश्चित्राःसुमनसस्तदा ॥ सोयंजटाभारमिमंवहतेराघवःकथम् ॥ ३३ ॥

ज्वलत्यनलेकस्यापिसमीपमागन्तुंशक्यम् यद्वा उटजेराममित्यत्ररामंश्यामम् अघोरामौसावित्रावित्यत्रतथाप्रयोगात् यद्वा पावकोपमंदुर्दर्शमित्यर्थः । अतएवपूर्वश्लोकेनिरीक्ष्यसमूहर्तमित्युक्तंब्रह्मापेक्षयास्यवैलक्षण्यमुच्यते शाश्वतमिति स्थण्डिलेभूमौ॥२६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तमिति । द्वितीयोभरतशब्दउत्तरश्लोकेनसंबध्यते ॥ २९ ॥ दृष्ट्वेति । दृष्ट्वैवदर्शनमात्रेणेत्यर्थः । आर्तःखिन्नः तामार्तिंधारयितुमशक्नुवन्बाष्पसंदिग्धयाशोकोष्मणासंदिग्धवर्णयागिराउपलक्षितः ॥ ३० ॥ यइति । संसदिसभायां युक्तःअर्हः ॥ ३१ ॥ वासोभिरिति । बहुसाहस्रैःबहुसहस्रमूल्यैः उचितःअलंकर्तुमितिशेषः । षष्ठ्यर्थेतृतीयावामृगाजिनेमृगचर्मणी प्रवस्तेआच्छादयति॥ ३२ ॥ ३३ ॥

यस्येति । यथोद्दिष्टैर्यथाविहितैः यथादृष्टैरितिपाठे शास्त्रेष्वितिशेषः। युक्तःयोग्यः॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥वक्तुमशक्यत्वेहेतुमाह बाष्पापिहितकण्ठ
इत्यादिना । बाष्पापिहितकण्ठः बाष्पनिरुद्धकण्ठः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ततइति । राजसुतौरामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥ तानिति । तान्तादृशसुखयुक्तान्समाग

यस्ययज्ञैर्यथोद्दिष्टैर्युक्तोधर्मस्यसञ्चयः ॥ शरीरक्लेशसंभूतंसधर्मंपरिमार्गते ॥ ३४ ॥ चन्दनेनमहार्हेण
यस्याङ्गमुपसेवितम् ॥ मलेनतस्याङ्गमिदंकथमार्यस्यसेव्यते ॥ ३५ ॥ मन्निमित्तमिदंदुःखंप्राप्तो
रामःसुखोचितः ॥ धिग्जीवितंनृशंसस्यममलोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥ इत्येवंविलपन्दीनःप्रस्विन्नमुखप
ङ्कजः ॥ पादावप्राप्यरामस्यपपातभरतोरुदन् ॥ ३७ ॥ दुःखाभितप्तोभरतोराजपुत्रोमहाबलः ॥ उ
क्त्वार्येतिसकृद्दीनंपुनर्नोवाचकिंचन ॥ ३८ ॥ बाष्पापिहितकण्ठश्चप्रेक्ष्यरामंयशस्विनम् ॥ आर्येत्ये
वाथसंक्रुश्यव्याहर्तुंनाशकत्तदा ॥ ३९ ॥ शत्रुघ्नश्चापिरामस्यववन्देचरणौरुदन् ॥ तावुभौससमा
लिङ्ग्यरामश्चाश्रूण्यवर्तयत ॥ ४० ॥ ततःसुमन्त्रेणगुहेनचैवसमीयतूराजसुतावरण्ये ॥ दिवाकरश्चैव
निशाकरश्चयथाम्बरेशुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥ तान्पार्थिवान्वारणयूथपाभान्समागतांस्तत्रमहत्य
रण्ये ॥ वनौकसस्तेपिसमीक्ष्यसर्वेप्यश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहायहर्षम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे
एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ❀ ॥
जटिलंचीरवसनंप्राञ्जलिंपतितंभुवि ॥ ददर्शरामोदुर्दर्शंयुगान्तेभास्करंयथा ॥ १ ॥

तान्संगतान् ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनशततमःसर्गः ॥ ९९ ॥
दर्शनमात्रेणभरतोराज्यंपालयतीतिकृत्वाराज्यनीतिंपृच्छतिशततमे जटिलमिति । यद्वा अथभगवान्रामःप्रश्नव्याजेनराज्यरक्षणनीतिप्रकारान् शि

क्षयतिपश्चाद्दशरथात्ययश्रवणभरतस्थण्डिलशयनादिव्यापारेणतदुपदेशावकाशाभावात् जटिलमित्यादि जटिलंसमीचीनमालिकाद्दृष्टाचेदियंभरतस्य केशार्हत्येवंदशरथोवदति सएवजटांबध्वातिष्ठतीतिरामोविस्मयते चीरवसनंश्लाघ्यचीनाम्बरंदृष्टंचेद्बालस्यभरतस्यवसनार्हमिदमितिपितावदति सएवेदानींवल्कलधारीतिष्ठतिप्राञ्जलिपितायाचनापूर्वकंदिशतिचेत् यःस्वीकरोतिससंप्रतिस्वाभिमतस्यस्वयमर्थीभवति पतितंभुविअङ्केभरतमारोप्येतिस्थितिर्नलब्धा कुसुमशय्यापिकठिनीभवेदितिमत्वा उत्सङ्गएवपित्राशायितः ससंप्रतिस्थलेपतितःददर्शरामोदुर्दर्शंदत्तांदृष्टिमनाकृष्यस्थितस्यरामस्यदर्शनायोग्यतयास्थितं यद्वा दुर्दर्शंजटिलत्वादिवेषणसन्निहितजनस्यदुष्प्रेक्षंदुर्दर्शंदुःखेनद्रष्टुंयोग्यंकृच्छ्रेणाप्यभिज्ञातुमयोग्यमितियावत् युगान्तेभास्करंयथा नकेवलंरामस्यसर्वस्यापिजनस्यदुर्दर्शतयास्थितमितिभावः । यद्वा युगान्तेभास्करंयथायुगान्तेभुविपतितंभास्करमिवस्थितमनेनपूर्ववन्महत्तरतेजोराहित्यं तादृशावस्थानर्हत्वंचव्यज्यते पाठभेदः युगान्तेभुविपतितं भास्करंयथेत्यनेनमहत्तरतेजोराशित्वं तादृशावस्थानर्हत्वंचोच्यते ननुगङ्गातीरे

कथंचिदभिविज्ञायविवर्णवदनंकृशम् ॥ भ्रातरंभरतंरामःपरिजग्राहबाहुना ॥ २ ॥ आघ्रायरामस्तंमू
र्ध्निपरिष्वज्यचराघवः ॥ अङ्केभरतमारोप्यपर्यपृच्छत्समाहितः ॥ ३ ॥ क्वनुतेभूत्पितातातयदरण्यं
त्वमागतः ॥ नहित्वंजीवतस्तस्यवनमागन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥

अद्यप्रभृतिभूमौतुशियिष्येहंतृणेषुवा फलमूलाशनोनित्यंजटाचीराणिधारयन्निति जटावल्कलधारणंप्रतिज्ञातं पुनर्नवतितमेभरद्वाजदर्शनसमयेवसानोवाससीक्षौमेइतिक्षौमवस्त्रंधृतवानित्युच्यते अत्रतुजटिलंचीरवसनमितिसिद्धवदनूद्यते कथमेतत्संगच्छतइतिचेदत्राहुः प्रतिज्ञायारात्रौकृतत्वादपरेद्युर्भरद्वाजदर्शनानन्तरं जटावल्कलेधृतवानित्यविरोधइति अयंचपरिहारःपुरैवास्माभिः प्रतिपादितः ॥ १ ॥ कथंचिदिति । कथंचिदभिविज्ञातत्वेहेतुद्वयं विवर्णवदनं कृशमिति ॥ २ ॥ ३ ॥ अतिदुःखितस्यभरतस्यदुःखमपनेतुंप्रश्नव्याजेनधर्मानुपदिशतिक्वन्वित्यादि। तेपिताक्वन्वभूत् इतिप्रश्नभङ्ग्यालोकान्तरंगतः किमितिसिद्ध्यति तत्रहेतुः यदिति तदुपपादयति नहीति जीवतः जीवति अनादरेषष्ठी वनंनागन्तुमर्हसिशुश्रूषणपरत्वादितिभावः । यद्वा तस्यत्वद्विरहासहिष्णुत्वादिति रामस्यप्रश्नान्तरसम्बन्धदर्शनेनभरतोनोत्तरमुक्तवानितिबोध्यम् ॥ ४ ॥

चिरस्येति।बतेत्यद्भुतेखेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणेबतेत्यमरः। दूरात् दूरावस्थितकेकयनगरात् दुष्प्रतीकं वैवर्ण्यादिनादुर्ज्ञेयावयवम् अङ्गंप्रतीकोवयवइत्यमरः।किं किमर्थम् ॥५॥ अस्मिन्नरण्येतवाकिंप्रयोजनं प्रयोजनंद्वेधासंभवति राजनिजीवतितदाज्ञयाममदर्शनं राजनिमृतेस्वबाल्येनबलवद्भिरपहृतराज्यत्वंवा आद्यमाह कच्चिदिति । धारयतइति प्राणानितिशेषः । यस्मात्त्वमिहागतः तस्माद्राजाप्राणान्धारयतेकच्चित् राजाजीवतिचेत् त्वामत्रागच्छन्तंनसहेतेतिभावः। कच्चिन्नधरतइतिपाठान्तरं तदादेहंधारयितुंनशक्नोतिकच्चिदित्यर्थः॥६॥द्वितीयंपक्षंप्रश्नद्वयेनदर्शयति कच्चिदित्यादि । राज्यंभ्रष्टंनकच्चित् प्रजानुरागोविद्यतेकच्चिदित्यर्थः ॥७॥ कच्चिच्छुश्रूषसइति। पितृशुश्रूषानादरेणकिमागतोसीतिपक्षान्तरम् ॥८॥ अथराज्ञःआरोग्यंपृच्छति क

चिरस्यबतपश्यामिदूराद्भरतमागतम् ॥ दुष्प्रतीकमरण्येस्मिन् किंतातवनमागतः ॥ ५ ॥ कच्चिद्धा
रयतेतातराजायत्त्वमिहागतः ॥ कच्चिन्नदीनःसहसाराजालोकान्तरङ्गतः ॥६॥ कच्चित्सौम्यनतेराज्यंभ्रष्टं
बालस्यशाश्वतम् ॥ ७ ॥ कच्चिच्छुश्रूषसेतातपितरंसत्यविक्रमम् ॥ ८ ॥ कच्चिद्दशरथोराजाकुशलीस
त्यसङ्गरः ॥ राजसूयाश्वमेधानामाहर्त्ताधर्मनिश्चयः ॥ ९ ॥ सकच्चिद्ब्राह्मणोविद्वान्धर्मनित्योमहाद्यु
तिः ॥ इक्ष्वाकूणामुपाध्यायोयथावत्तातपूज्यते ॥ १० ॥ सातातकच्चित्कौसल्यासुमित्राचप्रजावती ॥
सुखिनीकच्चिदार्य्याचदेवीनन्दतिकैकयी ॥ ११ ॥

च्चिद्दशरथइति । कुशलीअनामयः राज्ञोव्याधिपरिभूतत्वात् तत्कथनायकिमागतोसीतिपक्षान्तरं सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः सत्यप्रतिज्ञांप्रेक्ष्यपश्चात्तापेनकिमकुशलंप्राप्तइतिहार्दोभावः । कच्चिदिति आहर्त्तासंपादयिताकर्तेतियावत् । धर्मेनिश्चयोयस्यसधर्मनिश्चयः ॥ ९ ॥ सकच्चिदिति । सःप्रसिद्धः ब्राह्मणःब्रह्मवित् तदधीतेतद्वेदेत्यण् । विद्वान्सर्वविद्यासुकुशलः धर्मानित्यःज्ञानानुगुणमनुष्ठातेत्यर्थः। महाद्युतिः तत्कृतब्रह्मवर्चसयुक्तः इक्ष्वाकूणामुपाध्यायः कुलगुरुः वसिष्ठः यथावत् यथापूर्वं तातवत्संपूज्यतेबहुमन्यते॥१०॥सातातेति । सापूर्वंदुःखिततयाअनुभूता कौसल्यासुखिनोकच्चित्प्रजावतीसुप्रजाः सुमित्राचसुखिनीकच्चिदित्यन्वयः । आर्येतिस्वमातुरपिबहुमानोक्तिः कैकेयीनन्दतिकच्चित् राज्यलाभेनेतिशेषः ॥ ११ ॥

कच्चिद्विनयसंपन्नइति। विनयसंपन्नःनिरहंकारः कुलपुत्रःसत्कुलप्रसूतः बहुश्रुतमवधारणंयस्यसतथा अनसूयुः छान्दसउप्रत्ययः।अनुद्रष्टावासिष्ठोपदिष्टानामुपद्रष्टातेपुरोहितइत्यनेनरामस्यसुयज्ञइवभरतस्यापिप्रातिस्वीकः कश्चित्पुरोहितोस्तीतिगम्यते सुयज्ञएवोच्यतइत्यप्याहुः सत्कृतःपूजितःकच्चिदित्यन्वयः। अनेनपुरोहितः सदासत्कर्तव्यइतिशिक्षितमेवमुत्तरत्रापियोजनीयम् ॥ १२ ॥ पितृव्यपुत्रेसापत्नेपरनारीसुतेषुच । विवाहदानयज्ञादौपरिवेदोनदूषणमितिस्मरणाद्वैमातुरेष्वधिवेदनदोषाभावाद्यज्ञोपिकृतइत्यारोप्यपृच्छाति कच्चिदग्निष्विति। अथवा अग्निषुअग्निकार्येषु युक्तःसावधानः नियुक्तोवा अग्निशुश्रूषणपरइत्यर्थः। विधिज्ञःअग्निहोत्राद्यश्वमेधान्तसकलयागविधिज्ञः मतिमान्ऊहापोहादिकल्पनचतुरः ऋजुःप्रत्यक्षपरोक्षयोरेकरूपानुष्ठानवान् एकरूपकरणत्रयइतिवार्थः। पुरोहितइतिशेषः। कालेतत्तद्धोमकाले वेदयतेतुभ्यंज्ञापयतिकच्चित् ॥१३॥ कच्चिद्देवानिति। अभिमन्यसेबहुम

कच्चिद्विनयसंपन्नःकुलपुत्रोबहुश्रुतः ॥ अनसूयुरनुद्रष्टासत्कृतस्तेपुरोहितः ॥ १२ ॥ कच्चिदग्निषुतेयुक्तो
विधिज्ञोमतिमानृजुः ॥ हुतंचहोष्यमाणंचकालेवेदयतेसदा ॥ १३ ॥ कच्चिद्देवान्पितॄन्मातॄर्गुरून्पितृ
समानपि ॥ वृद्धांश्चतातवैद्यांश्चब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १४ ॥ इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् ॥ सु
धन्वानमुपाध्यायंकच्चित्त्वंतातमन्यसे ॥ १५ ॥ कच्चिदात्मसमाःशूराःश्रुतवन्तोजितेन्द्रियाः ॥ कुलीना
श्चेङ्गितज्ञाश्चकृतास्तेतातमन्त्रिणः ॥ १६ ॥

न्यसे देवेषुबहुमतिर्यज्ञादिभिराराधनंपितृषुमातृषुचवचनकरणशुश्रूषणे भृत्यानितिपाठे तत्रबहुमतिर्दानंगुरुष्वनुवर्तनाभिमतकरणादि पितृसमेषुज्ञातिष्वर्थदानंवृद्धादिषुनमस्कारादि वृद्धाःज्ञानशीलवयोभिः विद्यायेषांसन्तीतिवैद्याः विद्वांसःतान् ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः यद्वा वैद्यान् भिषजः तेषांबहुमतिश्चधनादिनापरितोषणं ब्राह्मणानितिजातिमात्रपरोवा तदाविद्याशीलादिकमपरीक्ष्यब्राह्मणत्वमात्रेणयथायोग्यंबहुमानंविवक्षितम् ॥ १४ ॥ इष्वस्त्रवरसंपन्नमिति। इषवःअमन्त्रकाबाणाः अस्त्राणिसमन्त्रकाः वरशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते अर्थशास्त्रंनीतिशास्त्रं सुधन्वानंसुधन्वनामकम् उपाध्यायंधनुर्वेदाचार्यंमन्यसेबहुमन्यसे॥१५॥ कच्चिदात्मसमाइति। आत्मसमाः विश्वसनीयाइतियावत्। शूराः धीराइतियावत्। श्रुतवन्तःनीतिशास्त्रज्ञाः श्रुतंशास्त्रावधृतयोरित्यमरः। जितेन्द्रियाःपरैरलोभनीयाइतियावत्। कुलीनाःप्रामाणिककुलोत्पन्नाः तेत्वया ॥ १६ ॥

एतादृशमन्त्रिकरणेकिंकारणंतत्राह मन्त्रइति। सुसंवृतःसुतरांगुप्तः शास्त्रकोविदैःनीतिशास्त्रनिपुणैः मन्त्रधरैरमात्यैः सुसंवृतोमन्त्रोहिविजयमूलंभवतीत्यन्वयः ॥ १७ ॥ कच्चिन्निद्रावशमिति । अर्थनैपुणम् अर्थविषयसामर्थ्यमितियावत् ॥ १८ ॥ कच्चिन्मन्त्रयसइति । एकोनमन्त्रयसेकच्चित्एकेनमन्त्रेक्रियमाणेतस्यकुत्रचिदभिनिवेशेनगुणागुणयोर्याथार्थ्यग्रहणंनसिद्ध्येदितिभावः । बहुभिःसहनमन्त्रयसेकच्चित्बहुभिः सहमन्त्रणेऽपिप्रथमंतावदैकमत्यंनघटते मन्त्रभेदश्चभवेदितिभावः । राष्ट्रंजनपदंनपरिधावतिनव्याप्नोति पूर्वंमन्त्रसंवरणमन्यहेतुतयोक्तम् अत्रतुस्वतन्त्रतयोच्यतइतिनपुनरुक्तिः ॥१९॥ कच्चिदर्थमिति । लघुमूलंलघुसाधनं महोदयंमहाफलम् अर्थंकार्यंविनिश्चित्यक्षिप्रमारभसेकच्चित् नदीर्घयसिनविलम्बसेकच्चित् एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तंक्षिप्रमक्रियमाणस्यकालः पिबतितत्फलमितिभावः॥२०॥कच्चित्तेसुकृतानीति। पार्थिवाःसामंतनृपाः तेसर्वकार्य्याणिमन्त्रितसर्वकार्य्याणिसुकृतान्येवसुनिष्पन्नान्येवविदुः कच्चित्कृतरूपाणिकृतप्रायाणिवाक्षिप्रमेवफलोन्मुखानीतियावत् । कर्त्तव्यानिनविदुः मन्त्रेणकर्त्तव्यतयानिश्चितानिकरणात्पूर्वंनविदुरित्यर्थः ॥ २१ ॥ कच्चिन्नेति । मन्त्रितंकार्य्यंत्वयावातवामात्यैर्वाहेतुभिस्तर्कैःऊहैःयुक्त्यावा अनुमानेनवा येचाप्यपरिकीर्तिताः अनुक्ताःइङ्गितादयः तैर्वानबुद्ध्यतेकच्चित् परैरितिशेषः।भवान्भवदीयामात्याश्चमन्त्रितार्थविषयपराभ्यूह्यस्थानानिसूक्ष्माण्यपिस्थगयन्तिकच्चिदित्यर्थः॥२२॥ कच्चित्सहस्रादिति । मूर्खाणांसहस्रात्मुर्खसहस्रंपरित्यज्यापि ल्यब्लोपेपञ्चमी पण्डितंविमृश्यकारिणमेकमिच्छसिकच्चित् पण्डितपरिग्रहेहेतुमाह पण्डितइति अर्थकृच्छ्रेषुकार्यसंकटेषुपाठान्तरम् अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसंकटेषु महन्निःश्रेयसंमहदैश्वर्य्यं प्रापयेदित्यर्थः।पाठान्तरंमहन्निःश्रेयसम् अव्यभिचारितफलसाधनोपायंकुर्यात् उपदिशेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

मन्त्रोविजयमूलंहिराज्ञांभवतिराघव ॥ सुसंवृतोमन्त्रधरैरमात्यैःशास्त्रकोविदैः ॥ १७ ॥ कच्चिन्निद्रावशंनैषीःकच्चि
त्कालेप्रबुध्यसे ॥ कच्चिच्चापररात्रेषुचिन्तयस्यर्थनैपुणम् ॥ १८ ॥ कच्चिन्मन्त्रयसेनैकःकच्चिन्नबहुभिःसह ॥ क
च्चित्तेमन्त्रितोमन्त्रोराष्ट्रंनपरिधावति ॥ १९ ॥ कच्चिदर्थंविनिश्चित्यलघुमूलंमहोदयम् ॥ क्षिप्रमारभसेकर्तुंनदी
र्घयसिराघव ॥ २० ॥ कच्चित्तेसुकृतान्येवकृतरूपाणिवापुनः ॥ विदुस्तेसर्वकार्याणिनकर्त्तव्यानिपार्थिवाः ॥२१॥
कच्चिन्नतर्कैर्युक्त्यावायेचाप्यपरिकीर्तिताः ॥ त्वयावातववामात्यैर्बुध्यतेतातमन्त्रितम् ॥ २२ ॥ कच्चित्सहस्रान्मूर्खा
णामेकमिच्छसिपण्डितम् ॥ पण्डितोह्यर्थकृच्छ्रेषुकुर्यान्निःश्रेयसंमहत् ॥ २३ ॥

एवमन्वयेनोपपाद्यव्यतिरेकमुखेनोपपादयति । सहस्राणीति । उपास्तेआश्रयति संगृह्णातीत्यर्थः । नास्तीत्यस्मात्पूर्वं तथापीत्युपस्कार्यम् सहायता मन्त्रोपायसहायत्वम् ॥२४॥ पण्डितशब्दार्थंविवृण्वन्नाह एकइति । मेधास्यास्तीतिमेधावी अस्मायामेधास्रजोविनिरितिविनिः । झटितिपरोपन्यस्तार्थग्रहणपटुरित्यर्थः । शूरःस्थिरबुद्धिः दक्षःविचारसमर्थः विचक्षणःअभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २५ ॥ कच्चिन्मुख्याइति । मुख्याःभृत्याः महत्सुमुख्येष्वेवकार्येषुवचनपरिवेषणादिषु कच्चिन्नियोजिताः नतुहीनेषुकार्येषु मध्यमाःजात्यादिना मध्यमाभृत्याःमध्यमेष्वेवकार्येषुशय्यासनानयनादिषुनियोजिताः नतूत्तमाधमकार्य्येषुजघन्याः जात्यादिहीनाःभृत्याःजघन्येष्वेवकार्येषुपादप्रक्षालनपादुकानयनपादसंवाहनादिषु नियोजिताः नतूत्तममध्यमेषुकार्येषुयोजिताःकच्चित्अन्यथामहद्दैशसंभवेदितिभावः ॥२६॥ भृत्येषूक्तंन्यायममात्येषुअतिदिशति अमात्यानिति । उपधातीतान्स्वव्यतिरिक्तेष्वर्थाद्युपाधिरहि

सहस्राण्यपिमूर्खाणांयद्युपास्तेमहीपतिः ॥ अथवाप्ययुतान्येवनास्तितेषुसहायता ॥ २४ ॥ एकोप्यमात्योमेधावीशूरोदक्षोविचक्षणः ॥ राजानंराजमात्रंवाप्रापयेन्महतींश्रियम् ॥ २५ ॥ कच्चिन्मुख्यामहत्स्वेवमध्यमेषुचमध्यमाः ॥
जघन्यास्तुजघन्येषुभृत्याःकर्मसुयोजिताः ॥ २६ ॥ अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्छुचीन् ॥ श्रेष्ठान्श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वंनियोजयसिकर्मसु ॥ २७ ॥ कच्चिन्नोग्रेणदण्डेनभृशमुद्वेजितप्रजम् ॥ राष्ट्रंतवानुजानन्तिमन्त्रिणःकैकयीसुत ॥ २८ ॥ कच्चित्त्वांनावजानन्तियाजकाःपतितंयथा ॥ उग्रप्रतिग्रहीतारंकामयानमिवस्त्रियः ॥ २९ ॥

तान् यद्वा सुपरीक्षातीतान् उपधासुपरीक्षास्यादितिवैजयन्ती । श्लाघ्यवस्त्राभरणादिकंपुरुषमुखेनसंप्रेष्य अन्तःपुरप्रेषितंपरराजप्रेषितमितिप्रलोभ्यपरीक्षांकुर्वन्तिराजानः तामतीतानित्यर्थः । पितृपैतामहान्कुलक्रमागतान्शुचीन्करणत्रयशुद्धियुक्तान् ॥ २७ ॥ कच्चिन्नोग्रेणेति । तवउग्रेणदण्डेन उद्वेजितप्रजंपीडितप्रजायुक्तं राष्ट्रंराज्यं मन्त्रिणःनानुजानन्तिनानुमन्यन्तेकच्चित् राजानं त्वामुग्रदण्डात्निवर्तयन्ति कच्चिदित्यर्थः ॥ २८ ॥ कच्चित्त्वामिति । उग्रप्रतिग्रहीतारमित्युपमानोपमेययोःसाधारणविशेषणम् उग्रेणदण्डोपायेनादण्डेभ्योधनग्रहणंकुर्वन्तंत्वाम् उग्रप्रतिग्रहीतारम् उग्रेणदुर्दानेनधनप्रतिग्रहीतारं पतितंयष्टुकामंपतितं याजकाऋत्विजइव उग्रेणकर्मणाबलात्कारेणप्रतिग्रहीतारं कामयानंपुरुषंस्त्रियइव वचनाज्जानन्तिकच्चित् प्रजाइतिशेषः । प्रजावमानहेतुभूतंन्यायातिक्रमेणउग्रकरग्रहणंत्वयिनास्तिकच्चिदितिभावः ॥ २९ ॥

उपायकुशलमिति। उपायेषुसामाद्युपायेषु कुशलंनिपुणं वैद्यंकणिकोक्तकुटिलनीतिविद्याविदं पाठान्तरं चाणक्याद्युक्तकुटिलनीतिशास्त्रविदं भृत्यसंदूषणेरतम् अन्तरङ्गभृत्यानांसंदूषणेअसद्दोषोद्धाटनेनतद्विघटनेरतंशूरंराजहिंसनेपिनिर्भयम् ऐश्वर्यकामंक्रमेणराजैश्वर्याक्रमणकामंचपुरुषंयोनहन्तिसराजा तेनैववध्यते राज्याद्भ्रष्टोभवतीत्यर्थः। एवंविधःपुरुषःत्वत्सन्निधौनवर्तते कच्चिदित्यर्थः॥३०॥संग्राह्यसेनापतिगुणानाह कच्चिद्धृष्टइति। हृष्यतीति हृष्टः राजकृतसत्कारेणसन्तुष्टः यद्वा धृष्टइतिच्छेदः धृष्टःव्यवहारेषुप्रगल्भः शूरःपरनिग्रहपरः मतिमान् तत्तत्समयानुगुणस्वपरसेनाव्यूहतद्भेदनसनानयनादिचतुरबुद्धियुक्तः धृतिमान् विपदिप्रशस्तधैर्यः शुचिःबाह्याभ्यन्तरशुद्धियुक्तः यद्वा शुचिः स्वामिनिसविश्वासः कुलीनःसत्कुलप्रसूतः अनुरक्तःस्वस्मिन्निरवधिकप्रीतिमान् दक्षःकार्यकुशलः एवंविधःसेनापतिःकृतःकच्चित् तादृशंपूर्वसेनापतिंविहायातादृशमन्यंनपरिगृहीतवानसि कच्चिदित्यर्थः ॥३१॥

उपायकुशलंवैद्यंभृत्यसन्दूषणेरतम् ॥ शूरमैश्वर्यकामंचयोनहन्तिसवध्यते ॥ ३० ॥ कच्चिद्धृष्टश्चशूरश्चमतिमान् धृतिमाञ्छुचिः ॥ कुलीनश्चानुरक्तश्चदक्षःसेनापतिःकृतः ॥ ३१ ॥ बलवन्तश्चकच्चित्तेमुख्यायुद्धविशारदाः ॥ दृष्टापदानाविक्रान्तास्त्वयासत्कृत्यमानिताः ॥ ३२ ॥ कच्चिद्बलस्यभक्तंचवेतनंचयथोचितम् ॥ संप्राप्तकालंदातव्यं ददासिनविलम्बसे ॥ ३३ ॥ कालातिक्रमणाच्चैवभक्तवेतनयोर्भृताः ॥ भर्तुःकुप्यन्तिदुष्यन्तिसोनर्थःसुमहान्स्मृतः ॥ ३४ ॥ कच्चित्सर्वेनुरक्तास्त्वांकुलपुत्राःप्रधानतः ॥ कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषुसंत्यजन्तिसमाहिताः ॥ ३५ ॥

बलवन्तइति। बलवन्तःअत्यन्तबलाः तेप्रसिद्धाः मुख्याःगणमुख्याः युद्धविशारदाः युद्धेसमर्थाः दृष्टंसाक्षात्कृतम् अपदानंपूर्ववृत्तंपौरुषंयेषांतेतथोक्ताः विक्रान्ताःशूराः शूरोवीरश्चविक्रान्तइत्यमरः। सत्कृत्यमानिताःपारितोषिकदानपूर्वकंश्लाघिताःकच्चित् ॥३२॥ कच्चिद्बलस्येति। बलस्यसैन्यस्य संप्राप्तकालंकालप्राप्तं दातव्यंतत्तत्कालेदेयं भक्तमन्नंवेतनंप्रतिमासंदेयांभृतिंचयथोचितंतत्तत्कार्य्योचितंददासिनविलम्बसेकच्चित्कालातिक्रमणंविनाददासिकच्चित् ॥३३॥ विलम्बेदोषमाह कालातिक्रमणादिति। भृताःभृतिजीविनः भटाइतियावत्। भर्तुःकुप्यन्तिभर्तारंप्रतिकुप्यन्तिदुष्यन्तिकोपेनविकृताभवन्तिसविकारः सुमहाननर्थःस्मृतः अनर्थकरोभवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ कच्चित्सर्वइति। कुलपुत्राःक्षत्रियकुलप्रसूताः ज्ञातयइतिवा प्रधानतः प्रधानाःसार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ३५ ॥

कच्चिज्जानपदइति। जानपदःस्वजनपदभवः परजनपदभवश्चेत्पक्षपातमाचरेत् विद्वान्पराभिप्रायज्ञः दक्षिणःसमर्थः प्रतिभानवान्प्रत्युत्पन्नमतिः परोक्तस्याविलम्बमुचितोत्तरज्ञइतियावत्। यथोक्तवादीउक्तमनतिक्रम्यसंदेशप्रतिसंदेशवदनशीलः कार्योपयोगितयाबहुमुखंव्याहरन्नपिस्वाम्युक्तमजहदेव व्यवहर्त्तेतियावत्। पण्डितः परिच्छेत्ता परिच्छेदोहिपाण्डित्यमित्युक्तेः ॥३६॥ कच्चिदष्टादशान्येष्विति। अन्येषुपरपक्षेषु अष्टादशतीर्थानि स्वपक्षेपञ्चदशतीर्थानिच अविज्ञातैःपरस्परमन्यैश्चाविज्ञातैः विज्ञातत्वे तेषां सांकेतिकव्यवहारः प्रादुष्यात् एकस्मिन्तीर्थेत्रिभिस्त्रिभिःचारकैः वेषान्तरधारिभिश्चारैः कृत्रिमार्थैकप्रत्ययः। वेत्सिकच्चित् एतानिन्यायतोन्यायतोवाप्रवर्तन्तइति जानासिकच्चिदित्यर्थः। तानीमानिअष्टादशनीतिशास्त्रोक्तानितीर्थानि मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनापतिदौवारिकान्तर्वंशिककारागाराधिकृतार्थसंचयकृत्कार्यनियोजकप्राड्विवाकसेनानायकनगराध्यक्षकर्मान्तिकसभ्यधर्माध्यक्षदण्डपालदुर्गपालराष्ट्रान्तपालाः एष्वेवमन्त्रिपुरोहितयुवराजव्यतिरिक्तानि स्वपक्षे पञ्चदशतीर्थानि मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनापतयःप्रसिद्धाः दौवारिकः अन्तःपुरादिद्वाररक्षणाधिकृतजननिर्वाहकः अन्तर्वंशिकःअन्तःपुरकार्यनिर्वाहकः कारागारम् अपराधिनां बन्धनग्रहं तत्राधिकृतःकारागाराधिकृतः

कच्चिज्जानपदोविद्वान्दक्षिणःप्रतिभानवान् ॥ यथोक्तवादीदूतस्तेकृतोभरतपण्डितः ॥ ३६ ॥
कच्चिदष्टादशान्येषुस्वपक्षेदशपञ्चच ॥ त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सितीर्थानिचारकैः ॥ ३७ ॥

अर्थसंचयकृत् धनाध्यक्षः कार्यनियोजकः राजाज्ञायाःबहिःप्रचारकर्ता प्राड्विवाकःव्यवहारप्रष्टा तल्लक्षणमुक्तं विवादेपृच्छतिप्रश्नंप्रतिप्रश्नंतथैव च। प्रियपूर्वंप्रागवदतिप्राड्विवाकस्ततःस्मृतइति ॥ सेनानायकः सेनायाःभृतिजीवनादिदानाध्यक्षः नगराध्यक्षः रात्रौनगरशोधननगरद्वारप्राकारादिरक्षणसंविधानादिकर्ता कर्मान्तिकः कार्यान्तेवेतनग्राहिणां सैनिकव्यतिरिक्तानां सर्वेषांराज्ञःसकाशात् एकधास्वयंवेतनंगृहीत्वाप्रत्येकंतद्योदापयतिसः सभ्यः प्रतिदिनंसभालंकरणराजमन्त्रिप्रभृतिसमुचितासनविधानसभ्यानयनासभ्यानिरोधनयथोचितनिवेशनसभानिःशब्दीकरणसभारक्षणादिविधायिजननिर्वाहकः धर्माध्यक्षःदायभागादिविषयेविवादंकुर्वतांविवादपदविशोधनपूर्वकं यथाधर्मशास्त्रं विवदशमनकर्ता दण्डपालःपरस्वापहरणाद्यपराधकारिणां राजाज्ञाप्रकारेणकरशिरश्छेदादिविधायिजननियोजकः दुर्गपालःगिरिजलवनादिदुर्गसंततरक्षकजननिर्वाहकः राष्ट्रान्तपालः स्वराष्ट्रसीमान्तेसर्वासुदिक्षु परराजाक्रमणादिनिवारणायसदातद्रक्षणंकुर्वतांनिर्वाहकः स्वकीयमन्त्रिपुरोहितयुवराजानपरीक्ष्याः तेषांसदास्वसमोपवर्तित्वेनतत्स्व

भावस्यस्वेनैवज्ञातत्वात् तथोक्तंनीतिशास्त्रे चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्चपरस्यच । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपि ॥ मन्त्रिणंयुवराजंच हित्वास्वेषुपुरोहितमिति । स्वेषुमन्त्रिणंयुवराजं पुरोहितंचहित्वेत्यन्वयः । एषां तीर्थशब्दवाच्यत्वमुक्तं हलायुधे योनौजलावतारेचमन्त्राद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रेतथापात्रेतीर्थंस्याद्दर्शनेष्वपीति ॥३७॥ कच्चिद्व्यपास्तानिति। व्यपास्तान् निष्कासितान् प्रतियातान् पुनरागतान् अहितान् शत्रून् दुर्बलाननवज्ञायवर्त्तसेकच्चित् दुर्बलाइत्यवज्ञांकृत्वानवर्त्तसे कच्चिदितिभावः।प्रतियानमवष्टम्भमन्तरेणनसंभवतीतिमत्वातेषुसावधानतयास्थातव्यमितिभावः ॥ ३८ ॥ कच्चिन्नलोकायतिकानिति । लोकायतिकान् लोकेष्वायतंविस्तृतंलोकायतंप्रत्यक्षप्रमाणं यद्वा लोकायतशब्दाभ्यांप्रत्यक्षमनुमानंचोच्यते लोक्यतेसाक्षात्क्रियतेनेनेतिलोकः प्रत्यक्षप्रमाणम् आसमन्ताद्व्याप्यधूमादिसमीपवर्तीवह्न्यादिर्यत्यतेगृह्यतेनेनेतिआयतमनुमानंतदेषामस्तीतिलोकायतिकाः अतइनिठनाविति ठन्प्रत्ययः नास्तिकाबौद्धचार्वाकादयः तान्ब्राह्मणान् नसेवसेकच्चित् असेवायांहेतुमाह अनर्थेति । अर्थेषुतत्त्वार्थेषुकुशलाः यथावज्ज्ञानवन्तःतेनभवन्तीत्यनर्थकुशलाः यद्वा अनर्थःधर्मानुष्ठानश्रद्धावैकल्यतन्मूलकसज्जनबहिष्कारनरकपतनादिः तत्रकुशलाः दुर्बोधनेन तत्संपादकाइत्यर्थः । बालाः तत्त्वज्ञानविरोध्यज्ञानयुक्ताः अथचपण्डितमानिनः अपण्डितमात्मानंपण्डितंमन्वानाः एतेअनर्थकुशलाहि ॥ ३९ ॥ अनर्थकुशलत्वमेवोपपादयति । धर्मशास्त्रेष्विति । दुर्बुधाः वेदमार्गविपरीतबुद्धयः तेमुख्येषुतामसस्मृतिपुराणादिव्यावृत्तेषुसात्त्विकमहर्षिप्रणीतेषु सज्जनादरणीयेषुधर्मशास्त्रेषुधर्मप्रमापकशास्त्रेषुविद्यमानेषु तत्संप्रदायपरंपरयापठ्यमानेषुसत्सुआन्वीक्षिकींबुद्धिंप्राप्यशुष्कतर्कविषयांबुद्धिमास्थाय निरर्थंनिष्प्रयोजनंप्रवदन्ति आर्षंधर्मोपदेशंचवेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मंवेदनेतर इतिस्मृतेः ॥ ४० ॥ वीरैरित्यादिश्लोकत्रयमेकंवा

कच्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्चसर्वदा ॥ दुर्बलाननवज्ञायवर्त्तसेरिपुसूदन ॥ ३८ ॥ कच्चिन्नलोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तातसेवसे ॥ अनर्थकुशलाह्येतेबालाःपण्डितमानिनः ॥ ३९ ॥ धर्मशास्त्रेषुमुख्येषुविद्यमानेषुदुर्बुधाः ॥ बुद्धिमान्वीक्षिकींप्राप्यनिरर्थंप्रवदन्तिते ॥४०॥ वीरैरध्युषितांपूर्वमस्माकंतातपूर्वकैः ॥ सत्यनामांदृढद्वारांहस्त्यश्वरथसंकुलाम् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैःस्वकर्मनिरतैःसदा ॥ जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैःसहस्रशः ॥ ४२ ॥ प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतांवैद्यजनाकुलाम् ॥ कच्चित्सुमुदितांस्फीतामयोध्यांपरिरक्षसि ॥ ४३ ॥

क्यम्। अयोध्यांसत्यनामांपरिरक्षसिकच्चित् सत्यनामां डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामितिङाप्। अयोध्येतिनामसत्यं यथाभवतितथारक्षसिकच्चिदित्यर्थः सत्यनामात्वमूलं वीरैरध्युषितामित्यादि। तत्फलानिसत्यनामात्वादीनि आर्यैःपूज्यैः तत्रहेतवः स्वकर्मनिरतत्वादयः वैद्यजनाकुलांवैद्यजनाः विद्वज्जनाः तैरावृतांसुमुदितांसुसंतुष्टजनामित्यर्थः। स्फीतांसमृद्धाम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कच्चिच्चित्यशतैरित्यादिश्लोकचतुष्टयमेकंवाक्यम्। चित्यशतैःचैत्यशतैरितिचपाठः उभयत्रापिअश्वमेधान्तमहायज्ञचयनप्रदेशसमूहैरित्यर्थः सुनिविष्टजनाकुलः। सुप्रतिष्ठितजनव्याप्तः सुप्रतिष्ठितत्वंचराजन्यत्वसुवृष्ट्यारोग्यादिदेशगुणाकृष्टचित्ततयादेशान्तरजिगमिषाराहित्येनतत्रैवासक्तत्वं देवस्थानैः देवालयैः प्रपाभिःपानीयशालाभिः मार्गप्रवर्तिताभिरितिशेषः। प्रपापानीयशालिकेत्यमरः। तटाकैःसस्यादिवृद्धिनिमित्तैः महाजलाशयैःसमाजोत्सवशोभितः समाजैःधर्मनिर्णयार्थसभाभिः यद्वा नदीतटाकादितीरवनेषुसमस्तवस्तुविक्रयसौकर्यायनिखिलजनविदिततयाकृतवारसंकेतः कृतापणोवणिजांसमूहः समाजइत्युच्यते। यद्वा समाजयुक्तोत्सव

कच्चिच्चित्यशतैर्जुष्टःसुनिविष्टजनाकुलः॥ देवस्थानैःप्रपाभिश्चतटाकैश्चोपशोभितः॥४४॥ प्रहृष्टनरनारीकःसमाजो
त्सवशोभितः॥ सुकृष्टसीमापशुमान्हिंसाभिःपरिवर्जितः॥४५॥अदेवमातृकोरम्यःश्वापदैःपरिवर्जितः॥परित्यक्तो
भयैःसर्वैःखनिभिश्चोपशोभितः॥४६॥ विवर्जितोनरैःपापैर्ममपूर्वैःसुरक्षितः॥ कच्चिज्जनपदःस्फीतःसुखंवसतिराघव ४७

शोभितः सुकृष्टसीमा आकृष्टाईषत्कृष्टाचभूमिर्नतत्रास्तीत्यर्थः। यद्वा सर्वदासुकृष्टप्रायसीमाअकृष्टपच्यभूमियुक्तइत्यर्थः। पशुमान्गवाजादिपशुसमृद्धः हिंसाभिः ईतिभिःषड्भिः अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाःखगाः। अत्यासन्नाश्चराजानःषडेताईतयःस्मृताः ॥ इत्युक्ताभिःपरिवर्जितः यद्वा परस्परहिंसारहितइत्यर्थः। अदेवमातृकःदेवमातृकदेशरहितः वृष्ट्येकनिष्पाद्यसस्यकदेशरहितइत्यर्थः। सरयूतीरस्थत्वेनसर्वतोनदीमातृकइतियावत्। नद्यम्बुजीवनोदेशोनदीमातृकउच्यते। वृष्टिनिष्पाद्यसस्यस्तुविज्ञेयोदेवमातृकइतिहलायुधः। रम्यः आरामादिशोभितत्वेनरमणीयः श्वापदैः व्याघ्रादिहिंस्रपशुभिः परिवर्जितः भयैःसर्वैःभयहेतुभिश्चोरादिभिः सर्वैःपरित्यक्तःपरितस्त्यक्तः तत्समीपदेशेपिचोरादिभयंनास्तीत्यर्थः। खनिभिःरत्नसुवर्णरजताद्याकरैः खनिःस्त्रियामाकरःस्यादित्यमरः। पुनःकच्चिच्छब्देनप्रतिविशेषणंप्रश्नाइतिगम्यते आद्यन्तयोःप्रयुक्तोयंकुतोनान्वेतिमध्यतः। प्रष्टव्यतायांतुल्यायांकेनार्धजरतीक्रमः ॥ आदरातिशयोनेनश्रीमत्कोसलगोचरः। गम्यतेरघुनाथस्यमुक्तियेंनापिपीलिकम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

कच्चित्तेदयिताइति । कृषिगोरक्षजीविनःवैश्याः दयिताः कश्चित् अर्थसंपादनद्वाराअभिमताः वार्त्तायांक्रयविक्रयात्मकवाणिज्येसतिवार्त्तावागेङ्गितो दन्तवाणिज्यादिषुवर्त्ततइतिवैजयन्ती । संश्रितोलोकःत्वत्संश्रितोजनःसुखमेधतेहि॥४८॥ तेषामिति। गुप्तिपरीहारैःइष्टप्रापणानिष्टनिवारणैः तेत्वयातेषां भरणंपोषणंकृतं कच्चित् तस्यावर्जनीयत्वमाह रक्ष्याहीति ॥४९॥ कच्चित्स्त्रियइति । स्त्रियःस्वस्त्रियःसान्त्वयसितदनुकूलतया वर्त्तसेसुरक्षिताः अन्यपुरुषसंभाषणादिभ्यइतिशेषः। आसांस्त्रीणांवचनमितिशेषः। नश्रद्दधासिआदरेणयथार्थबुद्ध्यानशृणोषीत्यर्थः । गुह्यंनभाषसेताभ्यइतिशेषः। स्त्रीणामतिचञ्चलमतित्वेनरहस्यभेदप्रसङ्गादितिभावः ॥५०॥ कच्चिन्नागवनमिति। नागवनंगजोत्पत्तिस्थानभूतं वनंतदरक्षणेपरैर्गजग्रहणप्रसङ्गइतिभावः धेनुकाःगजग्र

कच्चित्तेदयिताःसर्वेकृषिगोरक्षजीविनः ॥ वार्त्तायांसंश्रितस्तातलोकोहिसुखमेधते ॥ ४८ तेषांगुप्तिपरी
हारैःकच्चित्तेभरणंकृतम् ॥ रक्ष्याहिराज्ञाधर्मेणसर्वेविषयवासिनः ॥ ४९ ॥ कच्चित्स्त्रियःसान्त्वयासिकच्चि
त्ताश्चसुरक्षिताः ॥ कच्चिन्नश्रद्दधास्यासांकच्चिद्गुह्यंनभाषसे ॥ ५० ॥ कच्चिन्नागवनंगुप्तंकच्चित्तेसन्तिधे
नुकाः ॥ कच्चिन्नगणिकाश्वानांकुञ्जराणांचतृप्यसि ॥ ५१ ॥ कच्चिद्दर्शयसेनित्यंमनुष्याणांविभूषितम् ॥
उत्थायोत्थायपूर्वाह्णेराजपुत्रमहापथे ॥ ५२ ॥

हणसाधनभूताः करिण्यःकरिणीधेनुकावशेत्यमरः।गणिकाश्वानां गणिकाःकरिण्यः वेश्याकरिण्योर्गणिकेतिवैजयन्ती।गणिकाश्वाश्वाश्वगणिकाश्वाः तेषांगणिकाश्वानांकुञ्जराणां चनतृप्यसिकच्चित् तत्संपादनविषयेतृप्तिंनप्राप्नोषिकच्चिदित्यर्थः। पूरणगुणेत्यादिनासमासप्रतिषेधेनसूचिताषष्ठी ॥५१॥ कच्चिद्दर्शयसइति । विभूषितम् आत्मानमितिशेषः। महापथेसभायामितियावत् । प्रातःसभायांस्थित्वामनुष्याणां विभूषितमात्मानंदर्शयसेकच्चिदितिसंबन्धः अन्यथाराजारोग्येतेषां शङ्कास्यादितिभावः॥ ५२ ॥

कच्चिन्नसर्वेकर्मान्ताःप्रत्यक्षास्तेविशङ्कया ॥ सर्वेवापुनरुत्सृष्टामध्यमेवात्रकारणम् ॥ ५३ ॥ कच्चित्सर्वाणिदुर्गाणिधनधान्यायुधोदकैः ॥ यन्त्रैश्चपरिपूर्णानितथाशिल्पिधनुर्द्धरैः ॥ ५४ ॥ आयस्तेविपुलःकच्चित्कच्चिदल्पतरोऽव्ययः ॥ अपात्रेषुनतेकच्चित्कोशोगच्छतिराघव ॥ ५५ ॥ देवतार्थेचपित्रर्थेब्राह्मणाभ्यागतेषुच ॥ योधेषुमित्रवर्गेषुकच्चिद्गच्छतितेऽव्ययः ॥ ५६ ॥ कच्चिदार्य्योविशुद्धात्माक्षारितश्चोरकर्मणा ॥ अपृष्टःशास्त्रकुशलैर्नलोभाद्बध्यतेशुचिः ॥ ५७ ॥ गृहीतश्चैवपृष्टश्चकालेदृष्टःसकारणः ॥ कच्चिन्नमुच्यतेचोरोधनलोभान्नरर्षभ ॥ ५८ ॥

कच्चिन्नसर्वइति । कर्मान्ताःकर्मान्तिकाः कर्मकराइतियावत् अविशङ्क्यातेनप्रत्यक्षाःकच्चित् निर्भयतयात्वत्सन्निधिंप्राप्तानकच्चिदित्यर्थः । अथवा तेसर्वेपुनःउत्सृष्टानकच्चित् दर्शनाप्रदानेनपरित्यक्तानकच्चिदित्यर्थः । अविशङ्क्याप्रवेशेअवज्ञादिकंसम्भवेत् दर्शनाभावेकार्यहानिःस्यात् अतःअत्रकर्मान्तिकविषयेमध्यमेवकारणम् अतिदर्शनादर्शनयोर्मध्यमरीत्याश्रयणमेवार्थसिद्धिकारणम् अतिदर्शनेदृप्तानांतेषां स्वामिन्यनादरःस्यात् अत्यदर्शनेस्वकार्यविज्ञापनावसरालाभात्किमनेनेतिकोपःस्यात् राजकार्यहानिश्चतस्माद्यथोचितसमयेदर्शनप्रदानमेवोचितमितिभावः ॥ ५३ ॥ कच्चित्सर्वाणीति । दुर्गाणिऔदकपार्वतवार्क्षैरिणधान्वनानिधनधान्यायुधोदकैः यन्त्रैःशिल्पिभिर्धनुर्धरैश्चपरिपूर्णानिकच्चित् अत्रकामन्दकः औदकंपार्वतंवार्क्षमैरिणंधान्वनन्तथा । जलान्नायुधयन्त्राढ्यंवीरयोधैरधिष्ठितम् । गुप्तिप्रधानमाचार्यादुर्गंसमनुमेनिरइति ॥ ५४ ॥ आयइति । आयःधनागमः कोशःसञ्चितधनम् अपात्रेषुनटविटगायकेषुनगच्छतिकच्चित् तेभ्योपरिमितंनदेयमितिभावः ॥ ५५ ॥ धनव्ययस्योचितविषयमाह देवतार्थइत्यादिना ॥ ५६ ॥ कच्चिदार्यइति । विशुद्धात्माविशुद्धस्वभावःशुचिःकरणत्रयशुद्धियुक्तः आर्य्यःसज्जनः यदृच्छयाचोरकर्मणा आक्षारितःअभिशस्तः आक्षारितःक्षारितोभिशस्तइत्यमरः। शास्त्रकुशलैःअपृष्टःप्रश्नेनअशोधितःसन् लोभाद्धनलोभान्नवध्यते कच्चित् ॥ ५७ ॥ गृहीतइति । पृष्टःप्रश्नैःशोधितःकालेकालविशेषेदृष्टः सकारणः चौर्यलब्धद्रव्यवत्तयावादृष्टः लोभात् मुषितंधनंतवदास्यामीतितद्दत्तधनलोभात् नमुच्यतेकच्चित् ॥ ५८ ॥

व्यसनइति । आढ्यस्यदुर्गतस्यदरिद्रस्यचव्यसनेविवादरूपसङ्कटेप्राप्ते अर्थंव्यवहारम् अर्थःस्याद्विषयेमोक्षेशब्दवाच्येप्रयोजने । व्यवहारेधनेशास्त्रेवस्तुहेतुनिवृत्तिष्वितिवैजयन्ती । विरागाःविगतधनरागाः पश्यन्तिपरीक्षन्तेकच्चित् ॥ ५९ ॥ यानीति । मिथ्याभिशस्तानांराज्ञाम् अविचार्यप्रवर्तिततमिथ्याभियोगानांप्रजानांयानिअस्राणिअश्रूणिपतन्तितानिप्रीत्यर्थमनुशासतःराज्येन्यायायान्यायावविचार्य्यैकेवलभोगार्थंराज्यंकुर्वतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ कच्चिद्वृद्धानिति । दानेनअभिमतवस्तुप्रदानेनमनसास्नेहेन वाचासान्त्ववचनेन एतैस्त्रिभिर्बुभूषसेप्राप्तुमिच्छसिवशीकर्त्तुमिच्छसिकच्चिदितियावत् । भूप्राप्तावात्मनेपदीतिगणपाठेपठितत्वादात्मनेपदी ॥ ६१ ॥ कच्चिद्गुरूनिति । चैत्यान्देवतावासभूतचतुष्पथस्थमहावृक्षान्सिद्धार्थान्निष्पन्नप्रयोजनान्

व्यसनेकच्चिदाढ्यस्यदुर्गतस्यचराघव ॥ अर्थंविरागाःपश्यन्तितवामात्याबहुश्रुताः ॥ ५९ ॥ यानिमिथ्याभिशस्तानांपतन्त्यस्राणिराघव ॥ तानिपुत्रपशून्घ्नन्तिप्रीत्यर्थमनुशासतः ॥६०॥ कच्चिद्वृद्धांश्चबालांश्चवैद्यमुख्यांश्चराघव ॥ दानेनमनसावाचात्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥६१॥ कच्चिद्गुरूंश्चवृद्धांश्चतापसान्देवतातिथीन् ॥ चैत्यांश्चसर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्चनमस्यसि ॥ ६२ ॥ कच्चिदर्थेनवाधर्ममर्थंधर्मेणवापुनः ॥ उभौवाप्रीतिलोभेनकामेनचनबाधसे ॥ ६३ ॥

यागादिनालब्धामुष्मिकप्रयोजनानितियावत् ॥ ६२ ॥ कच्चिदर्थेनेति । अर्थेनधर्मंनबाधसेकच्चित् धर्मार्जनयोग्येपूर्वाह्लेअर्थार्जनंकृत्वाधर्मंनबाधसेकच्चिदित्यर्थः । धर्मेणार्थंनबाधसेअर्थार्जनयोग्येअपराह्लेधर्मार्जनंकृत्वाअर्थंननाशयसिकच्चिदित्यर्थः । प्रीतिलोभेनसुखाभिलाषेणहेतुनाकामेनसायंकालविहितेनकामेनउभौवानबाधसेकच्चित् यद्वा अर्थेनहेतुनाधर्मंनबाधसेकच्चित् धर्मंहित्वाअर्थंनगृह्लासीत्यर्थः । तथाधर्मेणहेतुनाकुटुम्बनिर्वाहाद्यपेक्षितमर्थंनबाधसेधर्मार्थावुभावपिप्रीतिलोभेनसुखेच्छयाकामेनचहेतुनानबाधसेगणिकादिसक्तावुभयमपिहिनश्यति ॥ ६३ ॥

उक्तमर्थंसविशेषमाह कच्चिदिति। अर्थंचधर्मंचकामंचसर्वान् कालेविभज्यसेवसेप्रातर्दानादिधर्मकालः तदनन्तरम् आस्थान्यांराज्यविचारेणार्थकालः रात्रौकामकालइत्येवंविभज्यसेवसइत्यर्थः। जयतांवरतेषांकालान्तरेप्रवृत्तिनिवर्तनसमर्थेत्यर्थः॥६४॥कच्चित्तइति। शर्मसुखम् आशंसन्तेप्रार्थयन्ते ॥६५॥ नास्तिक्यमित्यादि। नास्तिपरलोकइतिमतिर्यस्यसनास्तिकः अस्तिनास्तिदिष्टंमतिरितिठञ् तस्यभावःनास्तिक्यम् अनृतमसत्यवचनं क्रोधंमातापित्राचार्यब्राह्मणदुर्बलादिषुकृतापराधेष्वपितद्विषयकंक्रोधंप्रमादम् अनवधानत्वंदीर्घसूत्रतांचिरक्रियत्वं दीर्घसूत्रश्चिरक्रियइत्यमरः।ज्ञानवतांसज्जनानाम् अदर्शनंदर्शनाकरणंज्ञानिनांदर्शनंहिनिखिलश्रेयोमूलम् आलस्यंमदकरवस्तुसेवाजनितं कार्यापटुकरणकत्वमित्यर्थः। पञ्चवृत्तितांपञ्चेद्रियपरवशताम्

कच्चिदर्थंचधर्मंचकामंचजयतांवर ॥ विभज्यकालेकालज्ञसर्वान्वरदसेवसे ॥ ६४ ॥ कच्चित्तेब्राह्मणाःश
र्मसर्वेशास्त्रार्थकोविदाः ॥ आशंसन्तेमहाप्राज्ञपौरजानपदैःसह ॥ ६५ ॥ नास्तिक्यमनृतंक्रोधंप्रमादंदी
र्घसूत्रताम् ॥ अदर्शनंज्ञानवतामालस्यंपञ्चवृत्तिताम् ॥ ६६ ॥ एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्चमन्त्रणम् ॥
निश्चितानामनारम्भंमन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६७ ॥ मङ्गलस्याप्रयोगंचप्रत्युत्थानंचसर्वतः ॥ कच्चित्त्वंवर्ज
यस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६८ ॥ दशपञ्चचतुर्वर्गान्सप्तवर्गंचतत्त्वतः ॥ अष्टवर्गंत्रिवर्गंचविद्या
स्तिस्रश्चराघव ॥ ६९ ॥

अर्थानामेकचिन्तनंराज्यकार्याणांमन्त्र्यनादरेणस्वयमेकएवस्थित्वापर्यालोचनम् अनर्थज्ञैःविपरीतार्थदाशभिःमङ्गलस्यप्रातर्दर्पणाद्यवलोकनस्य अप्रयोगम् अननुष्ठानंमङ्गलाद्यप्रयोगमितिपाठे अमङ्गलाचरणमित्यर्थः। सर्वतःप्रत्युत्थानं नीचस्यानीचस्याप्यागमनेप्रत्युत्थानमित्यर्थः।यद्वा सर्वदिगवस्थितशत्रूद्देशेनयुगपद्दण्डयात्रामितिवा एतांश्चतुर्दशेत्यनेन अन्येषामपिबहूनांदोषाणांविद्यमानत्वंतेषुसर्वेषूक्तानामवश्यहेयत्वंचज्ञायते ॥६६॥ ६७ ॥ ६८॥ दशेत्यादि। दशवर्गादिकान्बुद्ध्वायथावदनुमन्यसेकच्चित्दशवर्गादिकान्त्याज्यत्वेनोपादेयत्वेनचज्ञात्वायथावदनुतिष्ठसिकच्चिदितिवाक्यार्थः। पूर्वोक्तसंग्रहोयमुपदेशः दशवर्गस्तावत् मृगयाक्षोदिवास्वापः परिवादः स्त्रियोमदः। तौर्यत्रिकं वृथाट्याचकामजोदशकोगुणइतिमनुनोक्तः।तौर्यत्रिकंनृत्यगीत

वाद्यंवृथाट्यावृथापर्यटनंकामन्दकस्तुप्रकारान्तरेणलोभक्रोधालस्यासत्यवचनत्वप्रमादभीरुत्वास्थिरत्वमौढ्यानयावमन्तृत्वानिदशवर्गइत्याशयेनाह लुब्धःक्रूरोलसोसत्यःप्रमादीभीरुरस्थिरः । मूढोनयोवमन्ताच सुखच्छेद्यो रिपुर्मतइति । पञ्चवर्गःपञ्चदुर्गाणि तथाहमनुः औदकंपार्वतंवार्क्षमैरिणंधान्वनंतथा । शस्तंप्रशस्तमतिभिर्दुर्गंदुर्गोपचिन्तकैरिति। यद्वा पञ्चवर्गःपञ्चविधवैराणि अत्रापिकामन्दकः सापत्नंवस्तुजंस्त्रीजंवाग्जातमपराधजम् । वैरप्रभेदनिपुणैर्वैरंपञ्चविधंस्मृतमिति।चतुर्वर्गः सामदानभेददण्डाः यथाकामन्दकीये सामदानंचभेदश्चदण्डश्चेतिचतुर्विधमिति यद्वा चतुर्विधमित्राणिवा यथाहकामंदकः औरसंतंतुसंबन्धंतथावंशक्रमागतम्।रक्षितंव्यसनेभ्यश्चमित्रंज्ञेयंचतुर्विधमिति।यद्वा धनानांन्यायार्जनादिधर्मचतुष्टयंवातदपितत्रैवोक्तं न्यायेनार्जनमर्थस्यरक्षणंवर्धनंतथा।सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराज्यवृत्तंचतुर्विधमिति।सप्तवर्गः स्वाम्यमात्यादिः यथोक्तं स्वाम्यमात्याश्चराष्ट्रंचदुर्गंकोशोबलंसुहृत्।परस्परोपकारीदंराज्यंसप्ताङ्गमुच्यतइति।यद्वा स्वपक्षस्थजनावान्तरभेदसप्तकंवा यथाह निजोथमैत्रश्चसमाश्रितश्चसुबन्धुजःकार्य्यसमुद्भवश्च।भृत्योगृहीतोविविधोपचारैःपक्षंबुधाःसप्तविधंवदन्तीति।यद्वा प्रधानव्यूहाःसप्तवासप्तवर्गः यथाइयेनः सूचीचवज्रश्चशकटोमकर स्तथा।दण्डाख्यःपद्मनामाचव्यूहाःसप्तप्रधानत इति ।अष्टवर्गमाहकामन्दकः कृषिवाणिज्यदुर्गाणिसेतुःकुञ्जरबन्धनम्। खन्याकरःकरादानंशून्यानांचनिवेशनम्। अष्टवर्गमिमंसाधुस्वस्थवृत्तोनलोपयेदितियद्वा पैशुन्याद्यष्टकंवाअष्टवर्गः यथा पैशुन्यंसाहसंद्रोहमीर्ष्यासूयार्थदूषणम्।वाग्दण्डयोश्चपारुष्यंक्रोधजोपिगुणोष्टकइति। ईर्ष्याक्षान्त्यभावः क्षान्तिविरोधीवाकश्चिद्गुणः अज्ञदुर्बलकृतापराधासहिष्णुत्वमितियावत् असूयातुगुणेष्वपिदोषारोपः वाक्पारुष्यंदण्डपारुष्यंचगुणद्वयम् अथत्रिवर्गःधर्मार्थकामा यद्वा उत्साहप्रभुत्वमन्त्रशक्तयस्त्रिवर्गः यद्वा परेषांक्षयस्थानवृद्धयःक्षयःक्षयस्थानंचवृद्धिश्चत्रिवर्गोनीतिवेदिनामित्यमरः। यद्वा अशक्यसमुद्यमादिकार्यव्यसनत्रयंवा यथाहकामन्दकः वस्तुष्वशक्येषुसमुद्यमश्चशक्येषुमोहादसमुद्यमश्च ।शक्येष्वकालेषुसमुद्यमश्चत्रिधैवकार्य्यव्यसनंवदन्तीति।तिस्रोविद्याः त्रयीवार्त्तादण्डनीतयः आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतिश्चेति विद्यायाश्चतुर्विधत्वेपिआन्वीक्षिक्यास्त्रय्यामन्तर्भावः तथाहकामन्दकः त्रयीवार्त्तादण्डनीतिरितिविद्याहिमानवाः। त्रय्याएवविशेषोयमियमान्वीक्षिकीमतेति।त्रयीवेदःवार्ताकृषिगोरक्षवाणिज्यंदण्डनीतिर्नीतिशास्त्रम् इन्द्रियाणांजयंजयोपायंषड्गुणाएवषाड्गुण्यंस्वार्थैष्यभ् तेचसंधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः देवमानुषंदेवमनुष्येभ्यआगतंव्यसनमित्यर्थः दैवंमानुषंचव्यसनंप्रत्येकंपञ्चविधंयथाह कामंदकीये हुताशनोजलंव्याधिदुर्भिक्षंमरणंतथा।इतिपञ्चविधंदैवंमानुषंव्यसनंपरम् आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यःपरेभ्योराजवल्लभात्। पृथिवीपतिलोभाच्चव्यसनंपञ्चधाभवेत् इति।आयुक्तकाःअधिकारिणः कृत्यम् अलब्धवेतनावमानितकोपितभीषितेषुशत्रुसंबन्धिष्वभिमतवस्तुप्रदानेनकर्त्तव्यंभेदनम् अत्रा

प्याहकामन्दकः अलब्धवेतनोलुब्धोमानीचाप्यवमानितः । क्रुद्धश्चकोपितोऽकस्मात्तथाभीतश्चभीषितः । यथाभिलषितैःकामैर्भिन्द्यादेतांश्चतुर्विधान
ति।असंधेयाःविग्राह्याःबालवृद्धादयोविंशतिविधाः प्रतिपक्षनृपतयोविंशतिवर्गइत्युच्यते यथाहकामन्दकीये बालोवृद्धोदीर्घरोगीतथाज्ञातिबहिष्कृतः।भी
रुको भीरुजनकोलुब्धोलुब्धजनस्तथा। विरक्तप्रकृतिश्चैवविषयेष्वतिसक्तिमान् ।अनेकचित्तमन्त्रश्चदेवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैवदैवचिन्तक
एवच। दुर्भिक्षव्यसनोपेतोबलव्यसनसंकुलः। अदेशस्थोबहुरिपुर्युक्तोकालेनयश्चसः। सत्यधर्मव्यपेतश्चविंशतिःपुरुषाअमी ॥ एतैःसंधिंनकुर्वीतविगृह्णीया
त्केवलमिति। ज्ञातिबहिष्कृतःबन्धुजनबहिष्कृतः भीरवःजनाःमन्त्रिसेनापतियोधाःयस्यसःभीरुजनकःएवमेवलुब्धजनकइत्यत्रापि लुब्धाःअत्यन्तधना
शापराः दैवोपहतकः महर्षिशापाद्यभिहतःदैवचिन्तकःदैवमेवसर्वंकुर्यादितिमत्वापुरुषव्यापारमकुर्वाणः बलव्यसनंसेनाविलयः अदेशस्थःप्रोषितःअका
लेनयुक्तःक्रूरग्रहदशाभागादियुक्तः यद्वा विग्रहकारणभूतोराज्यापहारादिर्वाविंशतिवर्गः अत्रचकामन्दकः राज्यस्त्रीस्थानदेशानांज्ञातीनांचधनस्यच ।
अपहारोमदोमानःपीडावैषयिकीतथा। ज्ञानार्थशक्तिधर्माणांविघातोदैवमेवच। मित्रार्थयोश्चावमानस्तथाबन्धुविनाशनम्। भूतानुग्रहविच्छेदस्तथामण्ड
लदूषणम्। एकार्थाभिनिवेशित्वमितिविग्रहयोनयइति। अत्रापहारशब्दःपूर्वैःषड्भिःसंबध्यते वैषयिकीपीडाविषयपारवश्यं विघातशब्दोज्ञानादिभिश्चतु
र्भिरन्वेतिदैवशब्देनदेवाइन्द्रादयउच्यन्ते तेषांविरोध्यपिविग्राह्यःयथादशरथस्य इन्द्रविरोधीशम्बरःमित्रार्थयोरित्यत्रमित्रंमित्रार्थस्तदनुबन्धीचेत्यर्थः। य
द्वा मित्रंमित्रस्यार्थःतद्धनम् अर्थस्यावमानोहरणमेव भूतानुग्रहविच्छेदःलोकानुग्रहराहित्यंमण्डलदूषणंमण्डलशब्देनस्वमन्त्रिसेनापतिसुहृदादिरुच्यते
तस्यदूषणंतद्विघटनम् एकार्थाभिनिवेशित्वंस्वाभिमतविषयाभिलाषित्वं प्रकृतयश्चमण्डलंचप्रकृतिमण्डलंप्रकृतयस्तावत् अमात्यराष्ट्रदुर्गाणिकोशो
दण्डश्चपञ्चमः। एताःप्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताइतिकामन्दकोक्ताः मण्डलंद्वादशविधराजात्मकंमध्यतोविजिगीषुः तस्यशत्रुःमित्रंशत्रोर्मित्रंमित्र
मित्रंशत्रुमित्रमित्रंचेतिपुरोवर्तिनःपञ्चपार्ष्णिग्राहः आक्रन्दःपार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारश्चेतिपृष्ठभागस्थाश्चत्वारः पार्श्वस्थोमध्यमःतेषांबहिरवस्थित
उदासीनश्चेति तथाचकामन्दकः संपन्नस्तुप्रकृतिभिर्महोत्साहःकृतश्रमः। जेतुमेषणशीलश्चविजिगीषुरितिस्मृतः। अरिर्मित्रमरेर्मित्रंमित्रमित्रमतःपरम्। त
थारिमित्रमित्रंचविजिगीषोःपुरःसराः।पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरः। आसारावनयोश्चैवविजिगीषोस्तुपृष्ठतः । अरेश्चविजिगीषोश्चमध्यमो
भूम्यनन्तरः। अनुग्रहेसंहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहेप्रभुः। मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनोबलाधिकः। अनुग्रहेसंहतानांव्यस्तानांचवधेप्रभुरिति । अत्रशत्रुमित्र
शब्दौपुरस्तादव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिपतिमेकव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिपतिंचक्रमेणवदतः पार्ष्णिग्राहाक्रन्दशब्दावपिपृष्ठतस्तादृशौक्रमेणवदतः नतुप्र

सिद्धशत्रुमित्रपरौविषयानन्तरोराजाशत्रुर्मित्रमतःपरम्। उदासीनःपरतरःपार्ष्णिग्राहस्तुपृष्ठतइत्यमरः । आसारःसुहृद्बलम् आसारःस्यान्मित्रबलेइति रत्नमाला।मध्यमशब्देनचअरिविजिगीषोर्व्यस्तयोःसमस्तयोश्चनिग्रहानुग्रहसमर्थः पार्श्वदेशस्थःकश्चिदुक्तेभ्योन्योराजोच्यते नतुमध्यवर्तीउदासीनशब्देनचएतेषांसर्वेषामपिव्यस्तानांसमस्तानांचनिग्रहानुग्रहसमर्थःकश्चिद्विप्रकृष्टदेशस्थोराजोच्यते यात्रादण्डविधानंयात्रायानंदण्डस्यसैन्यस्यविधानंसंविधानंव्यूहभेदविधानं यद्वा दण्डःशत्रुनिरसनंतस्यविधानंप्रकारः यात्राचदण्डविधानंचयात्रादण्डविधानं प्रकृतिमण्डलमित्यत्रात्रचैकवद्भावः सेनाव्यूहभेदाःपूर्वमुक्ताःशत्रुनिरसनप्रकाराश्चस्फुटाःसुज्ञेयाइतियात्राशब्दितंयानंप्रदर्श्यते तच्चपञ्चविधंबलातिशयेनपार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्यशत्रूद्देशेन यानंविगृह्ययानंपार्ष्णिग्राहादिभिःसंधिंकृत्वाशत्रूद्देशेनयानंसंधाययानंसामन्तैःसमेत्ययानंसंभूययानम् अन्योद्देशेनयात्राप्रसङ्गमुत्पाद्य अन्यंप्रतियानंप्रसङ्गतोयानम् अन्यप्रसङ्गंकृत्वाबलवत्तयातमुपेक्ष्यतन्मित्रोद्देशेनयानमुपेक्ष्ययानमिति यथाकामन्दकीये विगृह्यसंधायतथासंभूयाथप्रसंगतः।उपेक्ष्यचेति निपुणैर्यानंपञ्चविधंस्मृतमिति । द्वियोनीइति संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाःपृथक्पृथक्प्रतिपादिताः इदानींद्वैगुण्यमतावलम्बनेनया

इन्द्रियाणांजयंबुद्ध्वाषाड्गुण्यंदैवमानुषम् ॥ कृत्यंविंशतिवर्गंश्चतथाप्रकृतिमण्डलम् ॥ ७० ॥ यात्रादण्डवि
धानञ्चद्वियोनीसन्धिविग्रहौ ॥ कच्चिदेतान्महाप्राज्ञयथावदनुमन्यसे ॥ ७१ ॥ मन्त्रिभिस्त्वंयथोद्दिष्टैश्चतुर्भि
स्त्रिभिरेववा ॥ कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्चमन्त्रंमन्त्रयसेमिथः ॥ ७२ ॥

नादीन्संधिविग्रहयोरन्तर्भाव्यवदति यानासनेविग्रहस्यस्वरूपंद्वैधीभावसमाश्रयौसंधेरूपं तत्रविजिगीषोरारिंप्रतियात्रायानंतयोर्मिथःप्रतिबद्धशक्त्योःकालप्रतीक्षयातूष्णीमवस्थानमासनंदुर्बलस्यप्रबलयोर्द्विषतोर्वाचिकमात्मसमर्पणंद्वैधीभावः तथाह बलिनोर्द्विषतोर्मध्येवाचात्मानंसमर्पयन् । द्वैधीभावेनवर्तेतकाकाक्षिवदलक्षितइति अरिणापीड्यमानस्यबलवदाश्रयणंसमाश्रयइतिविवेकः तदुक्तंकामन्दकेन यानासनेविग्रहस्यरूपंसद्भिरितिस्मृतम् । संधेश्चसंधिमार्गज्ञैर्द्वैधीभावसमाश्रयाविति एतान्पूर्वोक्तान्यथावदनुमन्यसे अनुतिष्ठसिकच्चिदित्यर्थः उक्तदशवर्गादीनांतत्त्वंज्ञात्वाहेयान्जहासिग्राह्यान्गृह्णासिकच्चिदितियावत्॥६९॥७०॥७१

मन्त्रिभिरिति। यथोद्दिष्टैःशास्त्रोक्तमन्त्रिलक्षणलक्षितैः यथोद्दिष्टामितिपाठेनीतिशास्त्रोक्तमन्त्रविचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः बहुभिर्मन्त्रकरणेमन्त्रभिन्नत्वसंभवादैकमत्याभावाच्चचतुर्भिस्त्रिभिरेववेत्युक्तंव्यस्तैस्तत्तन्मतंपरिज्ञायसमस्तैश्चतुर्भिस्त्रिभिर्वापरिगणितैर्मन्त्रिभिः मिथःरहसिमन्त्रंमन्त्रयसेकच्चित्७२

राज्ञामवश्यंसंपादनीयानर्थान् पृच्छति कच्चित्तेसफलावेदाइति। तेवेदाःत्वदधीतावेदाः सफलाःकच्चित् अग्निहोत्राद्यनुष्ठानेनसफलीकृताःकच्चित् क्रियन्ते साध्यन्तइतिक्रियाः धनानि धनानित्वत्सम्पादितानि दानभोगाभ्यांसफलीकृतानिकच्चित् तेदाराःसफलाःकच्चित्रतिपुत्राभ्यांसफलाःकच्चित् तेश्रुतं शास्त्रश्रवणंसफलंकच्चित् शीलवृत्ताभ्यांसफलंकच्चित् तथाचमहाभारते अग्निहोत्रफलावेदाः दत्तभुक्तफलंधनम्।रतिपुत्रफलादाराःशीलवृत्तफलंश्रुतमिति ॥७३॥ कच्चिदेषैवेति । आयुष्यायशस्या धर्मकामार्थसंहिताउक्ता एषाबुद्धिर्ममयथातथैवतववर्ततेकच्चित् ॥७४॥ अथउक्तानुक्तंसकलंसंग्रहेणदर्शयति यामित्यादिना।वृत्तिमाचरन्वर्ततेअवर्तिष्ट यद्वा दशरथमरणास्याज्ञातत्वाद्वर्ततइत्युक्तिः। पितामहस्यअजस्यचिरंराज्यपरिपालनाभावात् प्रपितामहाइत्युक्तं प्रपितामहाःप्रपितामहप्रभृतयः यथासप्तमीशौण्डैरित्यत्रशौण्डादिभिरितिवृत्तिकारः। अत्रअवर्तन्तेत्यध्याहार्यंपित्राद्यननुष्ठितस्यानुष्ठानेप्राप्ते

कच्चित्तेसफलावेदाःकच्चित्तेसफलाःक्रियाः ॥ कच्चित्तेसफलादाराःकच्चित्तेसफलंश्रुतम् ॥ ७३ ॥ कच्चिदेषैवतेबुद्धिर्यथोक्ताममराघव ॥ आयुष्याचयशस्याचधर्मकामार्थसंहिता ॥ ७४ ॥ यांवृत्तिंवर्त्ततेतातोयांचनःप्रपितामहाः ॥ तांवृत्तिंवर्त्तसेकच्चिद्याचसत्पथगाशुभा ॥ ७५ ॥ कच्चित्स्वादुकृतम्भोज्यमेकोनाश्नासिराघव ॥ कच्चिदाशंसमानेभ्योमित्रेभ्यःसम्प्रयच्छसि ॥ ७६ ॥ राजातुधर्मेणहिपालयित्वामहामतिर्दण्डधरःप्रजानाम् ॥ अवाप्यकृत्स्नांवसुधांयथावदितश्च्युतःस्वर्गमुपैतिविद्वान् ॥ ७७ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥१००॥

रामस्यवचनंश्रुत्वाभरतःप्रत्युवाचह ॥ किंमेधर्माद्विहीनस्यराजधर्मःकरिष्यति ॥ १ ॥

आह याचसत्पथगाशुभेतिसत्पथगासन्मार्गानुसारिणीशुभाअनिन्दिता ॥७५॥ कच्चिदिति । स्वादुकृतंमधुरतयासिद्धम् आशंसमानेभ्यः धनमितिशेषः ॥ ७६ ॥ एवमाचरतोराज्ञऐहिकामुष्मिकफलेदर्शयति राजात्वित्यादिना । तुशब्देनराजवैलक्षण्यमुच्यते हिःप्रसिद्धौ पालयित्वामहीमितिशेषः । महामतिःउक्तनीतिधर्मज्ञः दण्डधरः युक्तदण्डधरः यथावत् पूर्वराजवत् इतःअस्माल्लोकात्च्युतः प्रारब्धकर्मावसानेमृतइत्यर्थः । विद्वान्शरीरभिन्नात्मज्ञानवान् ॥ ७७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥१००॥

रामस्यवचनंश्रुत्वाभरतः प्रत्युवाचहेत्यादि अयंसर्गएवात्रलेखनीयः तन्तुरामःसमाइवास्यभ्रातरंगुरुवत्सलमित्यादिसर्गस्तुलेखकैः प्रमादाल्लिखितः त

स्योक्तप्रश्नोतरत्वाभावात् अत्रभरतोच्यमानापितृमरणश्रवणानन्तरंरामस्यदुःखितत्वाश्रवणात् अत्रमहेश्वरतीर्थेनसर्गपौर्वापर्यवैपरीत्यमनालोच्यस्वदृष्टकोशमात्रप्रामाण्येनतंतुरामः समाश्वास्येत्यादिकंसर्गमेवैकोत्तरशततमंमन्वानेनतत्सर्गव्याख्यानान्ते तत्रत्यार्थविरोधमालोच्यैवमाक्षेपपरिहारावुक्तौ ननुआर्यंतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करम्। गतःस्वर्गंमहाबाहुःपुत्रशोकाभिपीडितइति॥इमाःप्रकृतयः सर्वाविधवामातरश्चयाः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ता इतिचभरतेनोक्तेरामस्तदानीमशोचन् तदुल्लङ्घ्याभिषेकप्रत्याख्यानमेवकिमितिकृतवान् नैषदोषः तस्मिन् भरतवाक्यप्रबन्धेपितृमरणमानुषङ्गिकत्वेनोक्तंराज्यस्वीकरणमेवप्राधान्येनोक्तम् अतोरामस्तुदेवंमन्यते । पितापुत्रशोकेनमृतकल्पोनपुनर्जीविष्यतीतिमृतइत्युच्यते मातरश्चविधवाकल्पाइति विधवाइत्युच्यन्ते अनेनममाभिषेचनमेवप्राधान्येनोच्यतइति अशोचन्नभिषेकप्रत्याख्यानंकृतवान्स्ववाक्येपितृमरणानुवादस्यचायमेवार्थइति । अत्रायंपरिहारोनयुज्यते यदिचपितामृतकल्पत्वेनमृतइत्युच्यतइतिरामोगृह्णीयात् तदा व्यादिश्यचमहातेजादिवंदशरथोगतइतिनानुवदेत् यस्तुस्वाशयंस्वयमेवैवमिति वदतितस्यान्येनगत्यन्तरेसतितद्विरुद्धाभिप्रायकल्पनंकथंकर्तुंशक्यम् अतोनेनैवानुवादेनरामेणपितामृतइत्येवगृहीतमितिभावि किंचप्रकृतीनांमातॄणांचसमागमनात्पूर्वम् इमाःप्रकृतयःसर्वाविधवामातरश्चयाः। त्वत्सकाशमनुप्राप्ताःप्रसादंकर्तुमर्हसीत्यङ्गुल्यादिनिर्देशानुपपत्तेश्च। अ

शाश्वतोयंसदाधर्म्मःस्थितोस्मासुनरर्षभ ॥ ज्येष्ठपुत्रेस्थितेराजन्नकनीयान्नृपोभवेत् ॥ २ ॥

तः तंतुरामः समाश्वास्येत्यादिसर्गः वसिष्ठंपुरतःकृत्वेतित्र्युत्तरशततमसर्गानन्तरंचतुरुत्तरशततमसर्गत्वेनलेखनीयः पठनीयश्चतथाचेत्संगतःस्यात् अतोत्ररामस्यवचनंश्रुत्वेत्ययंसर्गएवव्याख्यायते रामस्यवचनंश्रुत्वेत्यादि । धर्मात्त्वत्सेवारूपमुख्यधर्मात् यद्वा धर्मात् त्वदुक्तराजधर्मानुष्ठानहेतुभूतराजभावात्राजधर्मः त्वदुक्तनीतिस्थः ❀ रामानुजीयम् ❀ रामस्येत्यादि । राजनीतिप्रतिपादकपूर्वसर्गस्यानन्तरं रामस्यवचनं श्रुत्वाभरतः प्रत्युवाचह । किंमेधर्माद्विहीनस्यराजधर्मःकरिष्यतीति । प्रश्नोत्तरपरस्यास्य सर्गस्यस्थानेतंतुरामः समाश्वास्यभ्रातरंगुरुवत्सलम् । लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रष्टुं समुपचक्रमइत्ययंसर्गः केषुचित्कोशेषुदृश्यते तत्तुनसंगच्छतेपूर्वसर्गकृतप्रश्नस्योत्तराश्रवणात् आर्यंतातः परित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करम् । गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितइत्युक्तपितृमरणश्रवणानन्तरंदुःखितत्वाश्रवणात्प्रकृतीनांमातॄणांचसमागमनात्पूर्वम्इमाः प्रकृतयः सर्वाविधवामातरश्चयाः। त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादंकर्तुमर्हसीत्यङ्गुलिनिर्देशानुपपत्तेश्च तंतुरामइत्यादिसर्गस्यस्थानंतु वसिष्ठः पुरतः कृत्वादारान्दशरथस्यच। अभिचक्रामतंदेशंरामदर्शनतर्षितइत्यादिसर्गस्यानन्तरम् ॥१॥ कुतस्तेराजभावाभावइत्यत्राह शाश्वतइति। अस्मासुअस्मत्पूर्वेषु ❀ तनिश्लोकी ❀ किंमे

धर्माद्विहीनस्यराजधर्मःकरिष्यति । शाश्वतोयंसदाधर्मःस्थितोस्मासुनरर्षभ॥धर्मात् रामकैङ्कर्यरूपपरमैकान्तिधर्मात् स्वरूपनिरूपकशेषत्वधर्माद्वाविहीनस्य राजधर्मः तद्विरोधिसामान्यधर्मः अयंपूर्वोक्तः शाश्वतोनित्यसिद्धःअस्मासुसदास्थितः शत्रुघ्नलक्ष्मणापेक्षयाबहुवचनं नरर्षभपुरुषोत्तम॥२॥ ससमृद्धामिति । भवायभद्राय भवोभद्रेहरेप्राप्तौसत्तासंसारजन्मस्वितिवैजयन्ती ॥ ३ ॥ नसर्वसुलभंराजत्वमित्याह राजानमिति । प्राहुःप्राकृताजनाइतिशेषः । सराजाममदेवत्वेमतः देवत्वेनसम्मतइत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ येलोकाःराजानंमानुषंप्राहुः तएवयस्यतेधर्मार्थसहितंवृत्तममानुषंप्राहुः मनुष्यसंस्थानत्वेपि अतिमानुषशीलवृत्तवैषैरातिलङ्घितसर्वलोकसाम्यत्वेनदेवत्वेनारायणत्वेममसंमतइत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवंसन्निहितनीतिप्रश्नस्यो

ससमृद्धांमयासार्द्धमयोध्यांगच्छराघव ॥ अभिषेचयचात्मानंकुलस्यास्यभवायनः ॥ ३ ॥ राजानंमानुषंप्राहुर्देवत्वेसंमतोमम ॥ यस्यधर्मार्थसहितंवृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥ केकयस्थेचमयितुत्वयिचारण्यमाश्रिते ॥दिवमार्योगतोराजायायजूकःसतांमतः ॥ ५ ॥ निष्क्रान्तमात्रेभवतिसहसीतेसलक्ष्मणे ॥ दुःखशोकाभिभूतस्तुराजात्रिदिवमभ्यगात् ॥६॥ उत्तिष्ठपुरुषव्याघ्रक्रियतामुदकंपितुः ॥ अहंचायंचशत्रुघ्नःपूर्वमेवकृतोदकौ ॥७॥ प्रियेणखलुदत्तंहिपितृलोकेषुराघव ॥ अक्षय्यंभवतीत्याहुर्भवांश्चैवपितुःप्रियः ॥ ८ ॥ त्वामेवशोचंस्तवदर्शनेप्सुस्त्वय्येवसक्तामनिवर्त्यबुद्धिम्॥त्वयाविहीनस्तवशोकरुग्णस्त्वांसंस्मरन्नस्तमितःपिताते॥९॥ इति श्रीमदयोध्या०एकोत्तरशततमःसर्गः १०१

तांश्रुत्वाकरुणांवाचंपितुर्मरणसंहिताम्॥राघवोभरतेनोक्तांबभूवगतचेतनः॥१॥

त्तरमुक्त्वाप्राथमिकराजविषयप्रश्नस्योत्तरमाह केकयस्थइति । यायजूकइज्याशीलः इज्याशीलोयायजूकइत्यमरः ॥ ५ ॥ मन्निर्गमनानन्तरंकतिदिवसेषुराजादिवंगतइत्यत्राह निष्क्रान्तमात्रइति ॥६॥७॥ भवद्भ्यांदत्तेकिंमयापिदातव्यमित्यत्राह प्रियेणेति ॥८॥ प्रियत्वमेवदर्शयति त्वामेवेति । रुग्णः पीडितइतियावत् ॥९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोत्तरशततमःसर्गः १०१

तामित्यादि । करुणांशोकावहां यद्वा अकरुणांकरुणारहितां क्रूरामितियावत् ॥१॥

तंत्वित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम्। दानवारिणाइन्द्रेणबाहूप्रगृह्यपाणिनापार्णिंनिष्पीड्यउद्धृत्यवा वाग्वज्रमित्यस्यपूर्वश्लोकादनुषक्तेनश्रुत्वेत्यनेनान्वयः ॥२॥३॥ तथेत्यादिश्लोकद्वयम्।कूलघातेनमदेनदन्तकण्ड्वाचकृतेनकूलप्रहारेण परिश्रान्तम् अतएवप्रसुप्तंकुञ्जरमिवस्थितंमूर्च्छितमित्यर्थः ।सलिलेन सर्वतःसिषिचुः सर्वगात्राणिमोहशान्तयेसिक्तवन्तः यतःअमृतंवाआपस्तस्मादद्भिरवतांतमभिषिञ्चन्तीतिश्रुतिरपिहिवदति ॥ ४ ॥ ५ ॥ सत्विति । उपाक्रामत उपाक्रमतदीर्घआर्षः ॥६॥७॥ किमिति। दिष्टांकालकल्पितां कालोदिष्टोप्यनेहापीत्यमरः।यद्वा दिष्टांदैवकल्पितां दैवंदिष्टंभागधेयमित्यमरः राजवरात्तृतीयार्थेपञ्चमीपाठान्तरंकिंकरिष्यामीत्यस्यभावमुद्घाटयति । राजवरेति राजवराधीनांतद्रक्षणाधीनामित्यर्थः ॥ ८ ॥ पितृमरणहेतुभूतत्वात्त

तंतुवज्रमिवोत्सृष्टमाहवेदानवारिणा॥वाग्वज्रंभरतेनोक्तममनोज्ञंपरंतपः॥२॥ प्रगृह्यबाहूरामोवैपुष्पिताग्रोयथाद्रुमः॥ वनेपरशुनाकृत्तस्तथाभुविपपातह॥३॥तथानिपतितंरामंजगत्यांजगतीपतिम् ॥ कूलघातपरिश्रान्तंप्रसुप्तमिवकुञ्जरम् ॥४॥ भ्रातरस्तेमहेष्वासंसर्वतःशोककर्शितम् ॥ रुदन्तःसहवैदेह्यासिषिचुःसलिलेनवै ॥५॥ सतुसंज्ञांपुनर्लब्ध्वानेत्राभ्यामास्रमुत्सृजन् ॥ उपाक्रामतकाकुत्स्थःकृपणंबहुभाषितुम् ॥ ६ ॥ सरामःस्वर्गतंश्रुत्वापितरंपृथिवीपतिम् ॥ उवाचभरतंवाक्यंधर्मात्माधर्मसंहितम् ॥ ७ ॥ किंकरिष्याम्ययोध्यायांतातेदिष्टाङ्गतिंगते॥ कस्तांराजवराद्धीनामयोध्यांपालयिष्यति ॥ ८ ॥ किंनुतस्यमयाकार्य्यंदुर्जातेनमहात्मनः ॥ योमृतोममशोकेनमयाचापिनसंस्कृतः ॥ ९ ॥ अहोभरतसिद्धार्थोयेनराजात्वयानघ ॥ शत्रुघ्नेनचसर्वेषुप्रेतकृत्येषुसत्कृतः ॥ १० ॥ निष्प्रधानामनेकाग्रांनरेन्द्रेणविनाकृताम् ॥ निवृत्तवनवासोपिनायोध्यांगन्तुमुत्सहे ॥ ११ ॥ समाप्तवनवासंमामयोध्यायांपरंतप ॥ कोनुशासिष्यतिपुनस्तातेलोकान्तरंगते ॥ १२ ॥

त्संस्कारानुपयोगाच्चात्मानंविगर्हते किंनुतस्येति ॥ ९ ॥ अहोइति । अनघ पुत्रमन्त्येतुकर्मणीत्युक्तपितृसंस्काररूपभाग्यविघटकपापरहित अहंहि तादृशपापवानितिभावः।येनकारणेनत्वयाशत्रुघ्नेनचसर्वेषुप्रेतकृत्येषुप्राप्तेषुराजासत्कृतः ॥ १० ॥ निष्प्रधानामिति । एकाग्राअनाकुलाअनाकुलेपिचैकाग्रइत्यमरः । सानभवतीत्यनेकाग्रा तामाकुलामितियावत् ॥ ११ ॥ समाप्तवनवासमिति । शासिष्यतिकार्य्येषुनियोक्ष्यतीत्यर्थः ॥१२॥

पुरेति । सुवृत्तंशोभनंनियोगाचरणरूपंवृत्तंयस्यतंकुतःकस्मात्पुरुषात् ॥ १३ ॥ एवमिति । अभ्येत्यअभिमुखोभूत्वा सोतइति दुःखमित्येतत् क्रिया
विशेषणम् इत्युवाचेतिपूर्वेणान्वयः ❀ तनिश्लोकी ❀ तेश्वशुरःत्वय्यत्यन्तप्रीतियुक्तःश्वशुरः पित्राहीनोसिलक्ष्मणेत्यनेनत्वमेवपित्राहीनः नाहमितिग
म्यतेनसंवृत्तः पितामभेतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततइति । क्रियतामित्यत्रेतिकरणंद्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ आनयेति । इङ्गु
दिपिण्याकंतपस्विभोज्यंतापसतरुबीजपिण्याकम् अनिःसारिततैलंपिष्ट्वाचूर्णीकृत्य पिण्डीकृतमिङ्गुदीबीजमेवपिण्याकत्वेनोपचर्य्यते इङ्गुदीतापसतरु

पुराप्रेक्ष्यसुवृत्तंमांपितायान्याहसान्त्वयन् ॥ वाक्यानितानिश्रोष्यामिकुतःकर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वासभरतंभार्यामभ्येत्यराघवः ॥ उवाचशोकसन्तप्तःपूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥ सीतेमृतस्तेश्वशु
रःपित्राहीनोसिलक्ष्मण ॥ भरतोदुःखमाचष्टेस्वर्गतंपृथिवीपतिम् ॥ १५ ॥ ततोबहुगुणंतेषांबाष्पोनेत्रेष्वजाय
त ॥ तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेकुमाराणांयशस्विनाम् ॥ १६ ॥ ततस्तेभ्रातरःसर्वेभृशमाश्वास्यराघवम् ॥ अब्रुवन्
जगतीभर्त्तुःक्रियतामुदकंपितुः ॥ १७ ॥ सासीताश्वशुरंश्रुत्वास्वर्गलोकगतंनृपम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामश
कन्नेक्षितुंपतिम् ॥ १८ ॥ सान्त्वयित्वातुतांरामोरुदन्तींजनकात्मजाम् ॥ उवाचलक्ष्मणंतत्रदुःखितोदुःखितंव
चः ॥ १९ ॥ आनयेङ्गुदिपिण्याकंचीरमाहरचोत्तरम् ॥ जलक्रियार्थंतातस्यगमिष्यामिमहात्मनः ॥ २० ॥
सीतापुरस्तात्व्रजतुत्वमेनामभितोव्रज ॥ अहंपश्चाद्गमिष्यामिगतिर्ह्येषासुदारुणा ॥ २१ ॥

रित्यमरः।चीरंवासउदकदानार्थम् पाठभेदः चीरंस्नानार्थंपरिधानम् उत्तरम्उत्तरीयंच ॥ २० ॥ सीतेति । अभितःपश्चात्अभितःपरितइत्यादिनाएनामि
तिद्वितीया सुदारुणासुतरां दुःसहागतिःदुःखिनांगतिः एषाहिस्नानाद्यर्थंस्त्रीबालपुरःसरा । खल्वित्यर्थः तथाचसूत्रंसर्वैकनिष्ठप्रथमाअनुपूर्वंइतरेस्त्रि
योग्रइति ॥ २१ ॥

ततइति । नित्यानुगः कुलक्रमानुगतानुचरः विदितात्माज्ञातात्मस्वरूपः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तइति । तेसीतालक्ष्मणरामाः स्त्रियोपिउदकंदिशन्तीतिशास्त्र
सिद्धम् शीघ्रस्रोतसंनदीमुपागम्यअकर्दमंतीर्थम् अवतारप्रदेशमासाद्यतत हेतात तेतुभ्यमेतद्भवत्वित्युच्चार्य्यउदकंसिषिचुः ददुरित्यर्थः । स्नानमर्थात्सिद्धं
सीतायाः स्नानमात्रेन्वयोवाकृच्छ्रादित्यनेनतेषांदुःखातिशयात्स्खलितगमनमुच्यते सुतीर्थामित्यनेनपुण्यतीर्थत्वमुक्तम् । उपगम्येत्यनेननदीतीरेपिकिं
चित्कालंरोदनाचारउक्तः यशस्विनइत्यनेनशास्त्रानतिक्रमउक्तः रम्यामित्यनेनदुःखशान्तिहेतुत्वमुक्तंपुष्पितकाननामित्यनेनउदकदानसमाप्तिपर्य्यन्त

ततोनित्यानुगस्तेषांविदितात्मामहामतिः ॥ मृदुर्दान्तिश्चशान्तश्चरामेचदृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥
सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैःसार्द्धमाश्वास्यराघवम् ॥ अवातारयदालम्ब्यनदींमन्दाकिनींशिवाम् ॥ २३ ॥
तेसुतीर्थांततःकृच्छ्रादुपागम्ययशस्विनः ॥ नदींमन्दाकिनींरम्यांसदापुष्पितकाननाम् ॥ २४ ॥ शीघ्र
स्रोतसमासाद्यतीर्थंशिवमकर्द्दमम् ॥ सिषिचुस्तूदकंराज्ञेतत्रैतत्तेभवत्विति ॥ २५ ॥ प्रगृह्यचमहीपा
लोजलपूरितमञ्जलिम् ॥ दिशंयाम्यामभिमुखोरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ एतत्तेराजशार्दूलविमलंतो
यमक्षयम् ॥ पितृलोकगतस्याद्यमद्दत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥ ततोमन्दाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्य्यसराघ
वः ॥ पितुश्चकारतेजस्वीनिवापंभ्रातृभिःसह ॥ २८ ॥ ऐङ्गुदंबदरीमिश्रंपिण्याकंदर्भसंस्तरे ॥ न्य
स्यरामःसुदुःखार्त्तोरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥

मनातपत्वमुक्तं शीघ्रस्रोतसमित्यनेनस्नानकालेस्रोतोभिमुखत्वमुक्तंशिवंशुद्धम् अकर्द्दमंतीर्थमासाद्येत्यनेनतीरेसेचनमुक्तम् ॥२४॥२५॥ दानप्रकारमाह
प्रगृह्येत्यादिना ॥ २६ ॥ दानमन्त्रमाह एतदित्यादिना ॥ २७ ॥ ततइति । भ्रातृभिःसहमन्दाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्य्यपितुर्निवापंपिण्डप्रदानंचकारम
न्दाकिनीतीरात्समुत्तीर्य्येत्युदकदानदेशात् किंचित्प्रदेशान्तरगमनवचनात्सपिण्डीकरणमेवकृतमित्यवगम्यते दशाहात्ययेउदकदानं विनापिण्डदान
स्याचोदितत्वात् उदकसेचनवत्कनिष्ठेनलक्ष्मणेनपिण्डदानानुक्तेश्च ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तेषामिति। प्रतिश्रुत्कःप्रतिध्वनिः ॥ ३३ ॥ महाबलानामित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । त्रस्ताः किंभविष्यतीतिधियाउद्विग्नाः
उद्वेगानन्तरंनिश्चित्यवदन्तिस्मेत्याह अब्रुवन्नित्यादिना मृतंपितरमुद्दिश्येतिशेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथेति । स्वनमभिमुखाःस्वनोत्पत्तिदिगभिमुखा
इत्यर्थः । यथास्थानंशब्दोत्पत्तिप्रदेशमनतिक्रम्यप्रधाविताः शीघ्रगतियुक्ताः ॥ ३६ ॥ हयैरिति । सुकुमाराइति हयैरित्यादिभिरुक्तानांत्रयाणांविशेष

इदंभुङ्क्ष्वमहाराजप्रीतोयदशनावयम् ॥ यदन्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः ॥ ३० ॥ ततस्तेनैवमार्गेणप्रत्यु
त्तीर्य्यनदीतटात् ॥ आरुरोहनरव्याघ्रोरम्यसानुंमहीधरम् ॥ ३१ ॥ ततःपर्णकुटीद्वारमासाद्यजगतीपतिः ॥
परिजग्राहबाहुभ्यामुभौभरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥ तेषांतुरुदतांशब्दात्प्रतिश्रुत्कोभवद्गिरौ ॥ भ्रातॄणांसहवैदे
ह्याःसिंहानामिवनर्दताम् ॥ ३३ ॥ महाबलानांरुदतांकुर्वतामुदकंपितुः ॥ विज्ञायतुमुलंशब्दंत्रस्ताभरतसैनिकाः
॥ ३४ ॥ अब्रुवंश्चापिरामेणभरतःसङ्गतोध्रुवम् ॥ तेषामेवमहाञ्छब्दःशोचतांपितरंमृतम् ॥ ३५ ॥ अथवासान्
परित्यज्यतंसर्वेऽभिमुखाःस्वनम् ॥ अप्येकमनसोजग्मुर्यथास्थानंप्रधाविताः ॥ ३६ ॥ हयैरन्येगजैरन्येरथैर
न्येस्वलंकृतैः ॥ सुकुमारास्तथैवान्येपद्भिरेवनराययुः ॥ ३७ ॥ अचिरप्रोषितंरामंचिरविप्रोषितंयथा ॥ द्रष्टु
कामोजनःसर्वोजगामसहसाश्रमम् ॥ ३८ ॥ भ्रातॄणांत्वरितास्तत्रद्रष्टुकामाःसमागमम् ॥ ययुर्बहुविधैर्यानैःखुर
नेमिस्वनाकुलैः ॥ ३९ ॥ साभूमिर्बहुभिर्यानैःखुरनेमिसमाहता ॥ मुमोचतुमुलंशब्दंद्यौरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥
तेनवित्रासितानागाःकरेणुपरिवारिताः ॥ आवासयन्तोगन्धेनजग्मुरन्यद्वनंततः ॥ ४१ ॥

णंसुकुमारत्वाभावेदुःखितंरामंप्रतिपद्भ्यामेवगन्तव्यत्वात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भ्रातॄणामिति । एषांयानैर्गमनं दर्शनत्वरया ययुर्बहुविधैर्यानैःखुरनोमिस
माहतेतिपाठः ययुर्बहुविधैर्युक्तैरितिपाठे युक्तैः सज्जैः यानैरितिशेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तेनेति । आवासयन्तःमदगन्धेनावासयन्तः एतेनवनगजानामपि
रामदर्शनहर्षोद्योत्यते ॥ ४१ ॥

वराहेति । गोकर्णःगोरिवकर्णौयस्यसगोकर्णः महापृनतविशेषः॥ ४२॥रथाङ्गेति ।नत्यूहाःजलरङ्कवः नत्यूहोजलरङ्कुःस्यादितिहलायुधः। प्लवाःस्थूलबकविशेषाः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विगर्हमाणइति । सहितःअन्योन्यसंगतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सइति । चकार संमानमितिशेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति

वराहवृकसङ्घाश्चमहिषाःसर्पवानराः ॥ व्याघ्रगोकर्णगवयाःवित्रेसुःपृषतैःसह ॥ ४२ ॥ रथाङ्गसाह्वानत्यूहाःहंसाःकारण्डवाःप्लवाः ॥ तथापुंस्कोकिलाःक्रौञ्चाविसंज्ञाभेजिरेदिशः ॥ ४३ ॥ तेनशब्देनवित्रस्तैराकाशंपक्षिभिर्वृतम् ॥ मनुष्यैरावृताभूमिरुभयंप्रबभौतदा ॥ ४४ ॥ ततस्तंपुरुषव्याघ्रंयशस्विनमरिंदमम् ॥ आसीनंस्थण्डिलेरामंददर्शसहसाजनः ॥ ४५ ॥ विगर्हमाणःकैकेयींसहितोमन्थरामपि ॥ अभिगम्यजनोरामंबाष्पपूर्णमुखोभवत् ॥ ४६ ॥ तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथसुदुःखितान् ॥ पर्यष्वजतधर्मज्ञःपितृवन्मातृवच्चसः ॥ ४७ ॥ सतत्रकांश्चित्परिषस्वजेनरान्नराश्चकेचित्तुतमभ्यवादयन् ॥ चकारसर्वान्सवयस्यबान्धवान्यथार्हमासाद्यतदानृपात्मजः ॥ ४८ ॥ सतत्रतेषांरुदतांमहात्मनांभुवंचखंचानुनिनादयन्स्वनः ॥ गुहागिरीणांचदिशश्चसन्ततंमृदङ्गघोषप्रतिमःप्रशुश्रुवे ॥ ४९ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे द्व्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १०२ ॥

वसिष्ठःपुरतःकृत्वादारान्दशरथस्यच ॥ अभिचक्रामतंदेशंरामदर्शनतर्षितः ॥ १ ॥ राजपत्न्यश्चगच्छन्त्योमन्दंमन्दाकिनींप्रति ॥ ददृशुस्तत्रतत्तीर्थंरामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥ कौसल्याबाष्पपूर्णेनमुखेनपरिशुष्यता ॥ सुमित्रामब्रवीद्दीनायाश्चान्याराजयोषितः ॥ ३ ॥

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अथमातृसमागमस्त्र्युत्तरशततमे वसिष्ठइति । रामदर्शनतर्षितःरामदर्शनेसञ्जाताभिलाषः कामोभिलाषस्तर्षइत्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इदंतेषामिति। तेप्रसिद्धाः रामादयः येप्राक्निर्विषयीकृताः राज्यान्निष्कासिताः वनेतेषांक्लिष्टंमुपमर्दितम् इदंतीर्थमवतरणं केवलंनिश्चितं केवलंनिश्चिते क्लिबेवाच्यवत्त्वेककृत्स्नयोरितिवैजयन्ती॥ ४ ॥ ५ ॥ जघन्यमिति। जघन्यंहीनं जलाहरणादिकर्मकृतवानपि नगर्हितः कुतइत्यत्राह भ्रातुरिति भ्रातुर्ज्येष्ठभ्रातुः अर्थसहितंप्रयोजनसहितं यत्कर्मतत्सर्वगुणैर्विहितं ज्येष्ठभ्रातापितृसमइतिवचनात् पितृशुश्रूषावत्गुणायकल्पतइत्यर्थः ॥ ६ ॥ अद्यायमिति। क्लेशानामतथोचितः इदानींयादृशक्लेशानुभवस्तादृशक्लेशानामनुचितः तेआयंपुत्रःनीचानर्थसमाचारंनिकृष्टदुःखप्रचुरसमाचारसहितं सज्जमुद्युक्तंकर्म

इदंतेषामनाथानांक्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम् ॥ वनेप्राक्केवलंतीर्थंयेतेनिर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥ इतःसुमित्रेपुत्रस्तेसदाजलमतन्द्रितः ॥ स्वयंहरतिसौमित्रिर्ममपुत्रस्यकारणात् ॥ ५ ॥ जघन्यमपितेपुत्रःकृतवान्नतुगर्हितः ॥ भ्रातुर्यदर्थसहितंसर्वंतद्विहितंगुणैः ॥ ६ ॥ अद्यायमपितेपुत्रःक्लेशानामतथोचितः ॥ नीचानर्थसमाचारंसज्जंकर्मप्रमुञ्चतु ॥ ७ ॥ दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुसाददर्शमहीतले ॥ पितुरिङ्गुदिपिण्याकंन्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥ तं भूमौपितुरार्तेनन्यस्तंरामेणवीक्ष्यसा ॥ उवाचदेवीकौसल्यासर्वादशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥ इदमिक्ष्वाकुनाथस्यराघवस्यमहात्मनः ॥ राघवेणपितुर्दत्तंपश्यतैतद्यथाविधि ॥ १० ॥ तस्यदेवसमानस्यपार्थिवस्यमहात्मनः ॥ नैतदौपयिकंमन्येभुक्तभोगस्यभोजनम् ॥ ११ ॥ चतुरन्तांमहींभुक्त्वामहेन्द्रसदृशोविभुः ॥ कथमिङ्गुदिपिण्याकंसभुङ्क्तेवसुधाधिपः ॥ १२ ॥

अद्यप्रमुञ्चत्वपि अपिशब्दःसंभावनायाम् अपिःसंभावनाप्रश्नगर्हाशङ्कासमुच्चयइतिवैजयन्ती। भरतप्रार्थनयारामेणस्वराज्येस्वीकृतेलक्ष्मणस्यनीचकर्मप्रमोचनंसंभवेदितिभावः ॥ ७ ॥ दक्षिणाग्रेष्विति। पितुरितिचतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ ८॥ ९ ॥ १० ॥ तस्येति। औपयिकंप्राप्तंयुक्तंस्यादुचितंन्याय्यंप्राप्तमौपयिकंतथेतिहलायुधः ॥ ११ ॥ १२ ॥

अतइति । राज्यैश्वर्य्यंयोग्यतयाबुद्धिमान्इत्युक्तिः ॥ १३ ॥ रामेणेति । स्फोटतिस्फुटति॥ १४ ॥श्रुतिरिति । सत्यासत्यार्थां लौकिकीलोकाविदिता
लोकप्रसिद्धेतियावत् । देवताइतिश्रुतिःसत्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ १८॥ ताइति । रामस्यायतलोचनाइतिपाठः ॥ १९ ॥ सौमित्रिर

अतोदुःखतरंलोकेनकिंचित्प्रतिभातिमा ॥ यत्ररामःपितुर्दद्यादिङ्गुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥ रामेणेङ्गुदिपिण्याकंपि
तुर्दत्तंसमीक्ष्यमे ॥ कथंदुःखेनहृदयंनस्फोटतिसहस्रधा ॥ १४ ॥ श्रुतिस्तुखल्वियंसत्यालौकिकीप्रतिभातिमा ॥ यद
न्नःपुरुषोभवतितदन्नास्तस्यदेवताः॥ १५ ॥ एवमार्त्तांसपत्न्यस्ताजग्मुराश्वास्यतांतदा ॥ ददृशुश्चाश्रमेरामंस्वर्गच्यु
तमिवामरम् ॥ १६ ॥ सर्वभोगैःपरित्यक्तंरामंसंप्रेक्ष्यमातरः ॥ आर्त्तामुमुचुरश्रूणिसस्वरंशोककर्शिताः ॥१७॥ तासां
रामःसमुत्थायजग्राहचरणान्शुभान् ॥ मातॄणांमनुजव्याघ्रःसर्वासांसत्यसङ्गरः॥ १८ ॥ताःपाणिभिःसुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गु
लितलैःशुभैः ॥ प्रममार्जूरजःपृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥ सौमित्रिरपिताःसर्वाःमातॄःसंप्रेक्ष्यदुःखितः ॥ अभ्य
वादयतासक्तंशनैरामादनन्तरम्॥२०॥यथारामेतथातस्मिन्सर्वाववृतिरेस्त्रियः ॥ वृत्तिंदशरथाज्जातेलक्ष्मणेशुभलक्ष
णे ॥ २१ ॥ सीतापिचरणांस्तासामुपसंगृह्यदुःखिता ॥ श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षीसाबभूवाग्रतःस्थिता॥ २२ ॥तांपरिष्वज्य
दुःखार्त्तांमातादुहितरंयथा ॥ वनवासकृशांदीनांकौसल्यावाक्यमब्रवीत्॥ २३ ॥ विदेहराजस्यसुतास्नुषादशरथस्य
च ॥ रामपत्नीकथंदुःखंसम्प्राप्तानिर्जनेवने॥ २४॥पद्ममातपसन्तप्तंपरिक्लिष्टमिवोत्पलम् ॥ काञ्चनंरजसाध्वस्तंक्लिष्टं
चन्द्रमिवाम्बुदैः ॥ २५ ॥ मुखंतेप्रेक्ष्यमांशोकोदहत्यग्निरिवाश्रयम् ॥ भृशंमनसिवैदेहिव्यसनारणिसम्भवः ॥ २६ ॥
ब्रुवन्त्यामेवमार्त्तायांजनन्यांभरताग्रजः ॥ पादावासाद्यजग्राहवसिष्ठस्यचराघवः॥ २७॥ पुरोहितस्याग्निसमस्यवैत
दाबृहस्पतेरिन्द्रइवामराधिपः ॥ प्रगृह्यपादौसुसमृद्धतेजसःसहैवतेनोपविवेशराघवः ॥ २८ ॥

पीति । असक्तम् अविरतम् अविरतमनवरतंस्यादेकार्थमनारतमसक्तमपीतिहलायुधः ॥ २० ॥ यथेति । ववृतिरेचक्रुरित्यर्थः॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ पद्ममित्यादि । तेमुखंप्रेक्ष्यस्थितामितिशेषः। मांमनसिस्थितःसन्नितिशेषः।आश्रयमाश्रयभूतंकाष्ठादिकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥

ततइति।ततोजघन्यंवसिष्ठरामोपवेशादनन्तरमुपोपविष्टः प्रसमुपोदः पादपूरणइतिद्विर्वचनम् ॥२९॥ उपोपविष्टइति । कृताञ्जलिः अभूदितिशेषः॥३०॥
किमिति । इतीवेत्यत्रइवशब्दोवाक्यालंकारे॥३१॥३२॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभू० पीताम्बरा० अयोध्याकाण्ड० त्र्युत्तरशत० सर्गः ॥१०३॥
अथरामभरतयोरुक्तिप्रत्युक्तीचतुरुत्तरशततमे तंत्वित्यादिना । गुरुवत्सलंगुरौस्वस्मिन्भक्तंसमाज्ञायज्ञात्वाप्राप्तराज्यपरित्यागेनजटावल्कलधारणादि
नाचस्वस्मिन्भक्तियुक्तंज्ञात्वेत्यर्थः । समाश्वास्येति पाठेप्रियवचनादिभिः सम्यगाश्वास्येत्यर्थः॥ १॥किमिति । यस्मात्कारणात् त्वंचीरजटाजिनीस

ततोजघन्यंसहितैःसमन्त्रिभिःपुरप्रधानैश्चसहैवसैनिकैः ॥ जनेनधर्मज्ञतमेनधर्मवानुपोपविष्टोभरतस्तदाग्रज
म् ॥ २९ ॥ उपोपविष्टस्तुतथासवीर्यवांस्तपस्विवेषेणसमीक्ष्यराघवम् ॥ श्रियाज्वलन्तंभरतःकृताञ्जलिर्यथा
महेन्द्रःप्रयतःप्रजापतिम् ॥ ३० ॥ किमेषवाक्यंभरतोद्यराघवंप्रणम्यसत्कृत्यचसाधुवक्ष्यति ॥ इतीवतस्यार्यज
नस्यतत्त्वतोबभूवकौतूहलमुत्तमंतदा ॥३१॥ सराघवःसत्यधृतिश्चलक्ष्मणोमहानुभावोभरतश्चधार्मिकः॥ हृताः
सुहृद्भिश्चविरेजुरध्वरेयथासदस्यैःसहितास्त्रयोग्नयः॥३२॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमःसर्गः॥१०३॥
तंतुरामःसमाज्ञायभ्रातरंगुरुवत्सलम् ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रष्टुंसमुपचक्रमे॥ १ ॥ किमेतदिच्छेयमहंश्रोतुंप्रव्या
हृतंत्वया ॥ यस्मात्त्वमागतोदेशमिमंचीरजटाजिनी ॥ २ ॥ किंनिमित्तमिमंदेशंकृष्णाजिनजटाधरः ॥ हित्वा
राज्यंप्रविष्टस्त्वंतत्सर्वंवक्तुमर्हसि ॥३॥ इत्युक्तःकैकयीपुत्रःकाकुत्स्थेनमहात्मना ॥ प्रगृह्यबलवद्भूयःप्राञ्जलिर्वा
क्यमब्रवीत् ॥४॥ आर्यंतातःपरित्यज्यकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ॥ गतःस्वर्गंमहाबाहुःपुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥

न् इमंदेशमागतःएतत्एतत्कारणंकिम् अहंत्वयाप्रव्याहृतंश्रोतुमिच्छेयंश्रोतुमिच्छामिनतुऊहेयेतिभावः॥२॥ एवमुक्तेपिशोकेनतूष्णींस्थितंपुनःपृच्छ
तिकिंनिमित्तमित्यादिश्लोकद्वयेन।काकुत्स्थेनबलवत्प्रगृह्यगाढंपरिष्वज्यतत्सर्वंवक्तुमर्हसीतिभूयउक्तः कैकयीपुत्रःप्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः॥ ३ ॥
॥४॥आर्यमिति । सुदुष्करंकर्मकृत्वाज्येष्ठार्हंराज्यंस्त्रीनियोगात्कनिष्ठसात्कृत्येत्यर्थः । आर्यंत्वांपरित्यज्यविवास्य ॥ ५ ॥

स्त्रियेति । सुमहत्पापंसुपुत्रस्यवनेप्रव्राजनरूपम् ॥ ६ ॥ सेति । साएवंरूपपापप्रेरणकर्त्री ॥ ७ ॥ तस्येति । तस्यकैकेयीसंबन्धात्प्राप्तापवादस्येत्यर्थः राज्येनहेतुना ॥ ८ ॥ ९ ॥ तदानुपूर्व्यैति । आनुपूर्व्यायुक्तंज्येष्ठानुक्रमेणसंगतम् आत्मनियुक्तंचभरणसमर्थंत्वय्येवप्राप्तम्॥ १० ॥भवत्त्विति । पतिनेतिनाभावआर्षः। रजनीयथारजनीवभूमिःशशिनेवत्वयाअविधवाभवतु ॥ ११ ॥ एभिश्चेति। ममैकस्यशोकाश्रुपातमसहमानः कथमेषामश्रूणिसहिष्य तइतिमत्वायुद्धायसंनद्धैरिवरथगजतुरगपदातिभिः सार्द्धमागतोस्मि सचिवैः ममहियाचनमुपेक्ष्यमस्मद्राज्यनिर्वाहकैः पूजनीयैःसचिवैर्याचितंतवानति

स्त्रियानियुक्तःकैकेय्याममात्रापरन्तप ॥ चकारसुमहत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥ साराज्यफलमप्राप्यविधवाशोककर्शिता ॥ पतिष्यतिमहाघोरेनिरयेजननीमम ॥ ७ ॥ तस्यमेदासभूतस्यप्रसादंकर्त्तुमर्हसि ॥ अभिषिञ्चस्वचाद्यैवराज्येनमघवानिव ॥ ८ ॥ इमाःप्रकृतयःसर्वाविधवामातरश्चयाः ॥ त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादंकर्त्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ तदानुपूर्व्यायुक्तंचयुक्तंचात्मनिमानद ॥ राज्यंप्राप्नुहिधर्मेणसकामान्सुहृदःकुरु ॥ ॥ १० ॥ भवत्वविधवाभूमिःसमग्रापतिनात्वया ॥ शशिनाविमलेनेवशारदीरजनीयथा ॥ ११ ॥ एभिश्चसचिवैःसार्द्धंशिरसायाचितोमया ॥ भ्रातुःशिष्यस्यदासस्यप्रसादंकर्त्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

क्रमणीयंहि याचितःममाग्रतःस्थितिरेवालंतवकार्यकरणाय किंपुनर्याचनेपिकृतेशिरसायाचितः शिरसायाचतस्तस्यवचनंनकृतंमयेतिखलु तवहृदयमनुशेते मया एतावत्पर्य्यन्तंत्वमेवमांयाचित्वाममनोरथंपूरितवानसि भ्रातुः किमर्थंयाचितव्यंतवानुजोनभवामिकिं शिष्यस्यअनुजोभूत्वाभवता सहकिमंशभाक्तिष्ठामि मन्त्रसंबन्धोपित्वत्तःखलु दासस्य शिष्योभूत्वाक्रयविक्रयार्होनभवामिकिम् अतःप्रसादंकर्तुमर्हसि उक्तैरमोघैः हेतुभिर्ममयाच्ञासफलांकुरुष्व ॥ १२ ॥

एभिश्चसचिवैरित्यस्यविवक्षितंदर्शयति तदिति। तत्पुरवर्तनदशायामसन्निहितमिदम् इदानींसन्निहितंशाश्वतंसनातनंपरम्पराप्राप्तमितियावत्। पूजितंपू
जार्हं प्रकृतीनांमन्त्रिप्रभृतीनांमण्डलंसमूहंनातिक्रमितुमर्हसि तद्वचनंनातिक्रमणीयमित्यर्थः ॥१३॥ एवमिति। महाबाहुःप्रसारितबाहुरितियावत्। कैके
यीसुतःमातुर्दोषादियमवस्थेतिभावः।पुनरितिपूर्वंयाचितवान् ततःशरणागतिमकरोदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुलीनइति। कुलीनःमहाकुलप्रसूतः स
त्त्वसंपन्नःसत्त्वगुणसंपन्नः पापंज्येष्ठविषयप्रातिकूल्यरूपम् ॥ १६ ॥ नदोषमिति। बाल्यात् अज्ञानादित्यर्थः ॥ १७ ॥ कामकारइति। कामकारःस्वच्छ

तदिदंशाश्वतंपित्र्यंसर्वंप्रकृतिमण्डलम् ॥ पूजितंपुरुषव्याघ्रनातिक्रमितुमर्हसि॥ १३ ॥ एवमुक्त्वामहाबाहुःसबाष्पः
कैकयीसुतः ॥ रामस्यशिरसापादौजग्राहविधिवत्पुनः ॥ १४ ॥ तंमत्तमिवमातङ्गंनिःश्वसन्तंपुनःपुनः॥भ्रातरंभरतंरा
मःपरिष्वज्येदमब्रवीत्॥१५॥कुलीनःसत्त्वसंपन्नस्तेजस्वीचरितव्रतः॥ राज्यहेतोःकथंपापमाचरेत्त्वद्विधोजनः॥१६॥
नदोषंत्वयिपश्यामिसूक्ष्ममप्यरिसूदन॥नचापिजननींबाल्यात्त्वंविगर्हितुमर्हसि ॥१७॥ कामकारोमहाप्राज्ञगुरूणां
सर्वदानघ ॥ उपपन्नेषुदारेषुपुत्रेषुचविधीयते ॥१८॥ वयमस्ययथालोकेसंख्याताःसौम्यसाधुभिः ॥ भार्याःपुत्राश्च
शिष्याश्चत्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥१९॥ वनेवाचीरवसनंसौम्यकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ राज्येवापिमहाराजोमांवासयितुमी
श्वरः ॥२०॥ यावत्पितरिधर्मज्ञगौरवंलोकसत्कृतम् ॥ तावद्धर्मभृतांश्रेष्ठजनन्यामपिगौरवम्॥ २१ ॥ एताभ्यांधर्मशी
लाभ्यांवनंगच्छेतिराघव॥ मातापितृभ्यामुक्तोहंकथमन्यत्समाचरे ॥ २२ ॥ त्वयाराज्यमयोध्यायांप्राप्तव्यंलोकस
त्कृतम्॥वस्तव्यंदण्डकारण्येमयावल्कलवाससा॥२३॥एवंकृत्वामहाराजोविभागंलोकसंनिधौ॥व्यादिश्यचमहाते
जादिवंदशरथोगतः ॥ २४ ॥

न्दकरणम् उपपन्नेषुशिष्यदासादिषु ॥ १८ ॥ वयमिति । लोकेभार्यादयः साधुभिर्यथासंख्याताः
नियाम्यत्वेनपरिगणिताः वयमपितथादशरथस्येतित्वंज्ञातुमर्हसि अनुर्निरर्थकः ॥१९॥ वनइति। चीरंद्रुमवल्कलंवसनमुत्तरीयंयस्यतंकृष्णाजिनम् अ
म्बरम् अधराम्बरंयस्यतम् ईश्वरःनियन्ता॥२०॥यावदिति । पितरियावत् यत्परिमाणकंगौरवंजनन्यामपितावत् तत्परिमाणकंगौरवंकर्तव्यमितिशेषः।य
त्तच्छब्दाभ्यांयत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवतुबितिवतुप् ॥ २१ ॥ फलितमाह एताभ्यामिति । समाचरेसमाचरामि कथंसमाचराणीत्यर्थः ॥२२॥ २३॥ २४॥

सचेति । पित्रादत्तंभागं यथायथावत् उपभोक्तुमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ यदिति । परमात्मनोहितम् आत्मनःपरंहितम् ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुरुत्तरशततमःसर्गः ॥ १०४ ॥
अथपुनर्भरतस्यकैकेयीनिर्बन्धकृतपितृनियोगपरिहारोचितवचनपूर्वकंप्रार्थनंरामस्यचतत्समाश्वासनंतत्त्वोपदेशेनेत्येतत्पञ्चोत्तरशततमे ततःपुरुषसिंहानामित्यादि ॥ १ ॥ रजन्यामिति । हुतंहोमम् ॥ २ ॥ ३ ॥ दत्तमन्यथयितुमशक्तोहमितिरामोवदेदितिमत्वातस्यपरिहारानुगुणंवचनमाह सान्त्वितेति

सचप्रमाणंधर्मात्माराजालोकगुरुस्तव॥पित्रादत्तंयथाभागमुपभोक्तुंत्वमर्हसि ॥२५॥ चतुर्दशसमाःसौम्यदण्डकारण्यमाश्रितः ॥ उपभोक्ष्येत्वहंदत्तंभागंपित्रामहात्मना॥२६॥यदब्रवीन्मान्नरलोकसत्कृतःपितामहात्माविबुधाधिपोपमः॥तदेवमन्येपरमात्मनोहितंनसर्वलोकेश्वरभावमप्यहम्॥२७॥इति श्रीमदयोध्याकाण्डे च० सर्गः१०४
ततःपुरुषसिंहानांवृतानांतैःसुहृद्गणैः ॥ शोचतामेवरजनीदुःखेनव्यत्यवर्त्तत ॥ १ ॥ रजन्यांसुप्रभातायांभ्रातरस्ते सुहृद्वृताः ॥ मन्दाकिन्यांहुतंजप्यंकृत्वाराममुपागमन् ॥ २ ॥ तूष्णींतेसमुपासीनानकश्चित्किंचिदब्रवीत ॥ भरतस्तुसुहृन्मध्येरामंवचनमब्रवीत्॥३॥सान्त्वितामामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम॥तद्ददामितवैवाहंभुङ्क्ष्वराज्यमकण्टकम् ॥ ४ ॥ महतेवाम्बुवेगेनभिन्नःसेतुर्जलागमे ॥ दुरावारंत्वदन्येनराज्यखण्डमिदंमहत् ॥ ५ ॥

। ममेयंमामिकाशैषिकोणूतवकममकावेकवचनइत्यण् सन्नियोगेनास्मच्छब्दस्यममकादेशः आदिवृद्धिश्चप्रत्ययस्थादित्यत्रमामकनरकयोरुपसंख्यानात् ककारात्पूर्वस्याकारस्यइकारः मातृविरोधे नस्वीकुर्य्यादितिमत्वाह सान्त्वितेति दत्तस्यान्यथाकरणमनुचितमितिरामोवदेदितिपरिहरति दत्तमितित्रयएवाधनाइतिन्यायेनदासस्यस्वंत्वदीयमिति ददामीत्यर्थः ॥ ४॥ त्वमेवराज्यंरक्षेत्याशङ्क्याह महतेति। जलागमेवर्षाकाले दुरावारम् आवरीतुमशक्यं राज्यखण्डंनवखण्डेषुभरतखण्डाख्यंराज्यंकोसलराज्यखण्डंवा ॥ ५ ॥

राज्यस्यदुरावारत्वमुक्त्वास्वस्याशक्तिमाह गतिमिति । खरेत्यविभक्तिकनिर्देशः खरस्येत्यर्थः प्रकृतिभावआर्षः पतत्रिणःपक्षिमात्रस्य अश्वस्यगतिमनुगन्तुंखरस्ययथानशक्तिः गरुडस्यगतिमनुगन्तुंकेवलपक्षिणोयथाचशक्तिर्नास्ति तथेत्यर्थः ॥६॥ तवशक्तिर्नास्तिचेदन्यःकश्चिद्राज्यंरक्षत्वित्यत्राह सुजीवमिति । नित्यशःनित्यम् ॥ ७ ॥ उचितंचत्वद्रक्षणमेवेत्याह श्लोकत्रयमेकान्वयम् यथेत्यादिना । यथात्विति निपातसमुदायोयमुदाहरणोपक्रमद्योतनार्थः केनचित्पुरुषेणरोपितः बीजावापेनोत्पादितःयोवृक्षः पुनःसंवर्द्धितःह्रस्वकेनवामनेनदुरारोहःक्रमेणरूढस्कन्धः महाद्रुमोजातःसयथापुष्पितोभूत्वाफलानिनविदर्शयेत्सरोपयितायस्यफलस्यहेतोः हेतुनातंवृक्षंरोपितवान् तांफलविषयिणींप्रीतिंनानुभवेत् विनयेनप्रत्येकंवक्तुमशक्तःसमुदायरूपेणदर्शयति भर्तात्वमस्मान्भृत्यान्नशाधि यदिएषोपमेतिएषापूर्वोक्तमर्थजातमुपमा उपमाशब्दापेक्षयास्त्रीलिङ्गत्वं रोपयिताअभिवृद्धोवृक्षः पुष्पदर्शनंफलादर्शनंचोपमेत्यर्थः तमर्थमुपमेयमर्थजातंवेत्तुमर्हसि भावज्ञानकुशलःखल्वसीत्यर्थः। रोपयितुर्दशरथउपमेयः वर्द्धितमहावृक्षस्यभवान् पुष्पदर्शनंस्याभिषेचनौन्मुख्यंफलाननुभवस्यभवतोराज्यापरिपालनमित्येतत् सर्वंत्वंजानासीत्यर्थः । एवत्सर्वंमहाबाहोइत्यनेनसूचितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रेणय इति । श्रेणयः पौरश्रेणयः अग्र्याःप्रधानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

गतिंखरइवाश्वस्यताक्ष्यर्स्यैवपतत्रिणः ॥ अनुगन्तुंनशक्तिर्मेगतिंतवमहीपते ॥ ६ ॥ सुजीवन्नित्यशस्तस्ययःपरैरुपजीव्यते ॥ रामतेनतुदुर्जीवंयःपरानुपजीवति ॥ ७ ॥ यथातुरोपितोवृक्षःपुरुषेणविवर्द्धितः ॥ ह्रस्वकेनदुरारोहोरूढस्कन्धोमहाद्रुमः ॥ ८ ॥ सयथापुष्पितोभूत्वाफलानिनविदर्शयेत् ॥ सतांनानुभवेत्प्रीतिंयस्यहेतोःप्ररोपितः ॥ ९ ॥ एषोपमामहाबाहोतमर्थंवेत्तुमर्हसि ॥ यदित्वमस्मान्वृषभोभर्त्ताभृत्यान्नशाधिहि ॥ १० ॥ श्रेणयस्त्वांमहाराजपश्यन्त्वग्र्याश्चसर्वशः ॥ प्रतपन्तमिवादित्यंराज्येस्थितमरिंदमम् ॥ ११ ॥ तवाऽनुयानेकाकुत्स्थमत्तानर्दन्तुकुञ्जराः ॥ अन्तःपुरगतानार्योनन्दन्तुसुसमाहिताः ॥ १२ ॥ तस्यसाध्वित्यमन्यन्तनागराविविधाजनाः ॥ भरतस्यवचःश्रुत्वारामंप्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥

तमिति । दुःखितंस्वप्रार्थनानङ्गीकारेणदुःखितंविलपन्तंममहेतोरार्यविवासनंपितुर्मरणमित्यादिजातमितिप्रलपन्तं कृतात्मासुशिक्षितबुद्धिः धैर्यवान् वा ॥ १४ ॥ कैकेयोप्रेरितोराजा भवांश्चवनमद्वनवासहेतुः किन्तुदैवमेवेतितत्त्वदृष्ट्याभरतंदुःखान्निवर्तयितुमुपक्रमते नात्मनइत्यादि । आत्मनःपुरुषस्य कामकारः ऐच्छिकव्यापारोनास्तियतोयंपुरुषः अनीश्वरःअस्वतन्त्रइत्यर्थः। इतश्चएतस्माद्देशात् देशान्तरम् इतरतः अन्यद्देशाच्चएनंदेशंकृतान्तःस्वतन्त्रदैवमेवपरिकर्षति आकर्षतिदैवेकृतान्तःसिद्धान्तेयमाकुशलकर्मणोरितिवैजयन्ती । यथोक्तं भगवतागीताचार्येण ईश्वरःसर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानियन्त्रारूढानिमाययेति ॥१८॥ अपरिहरणीयवस्तुस्वभावपर्य्यालोचनायांपितृमरणेनापिशोकस्यावकाशोनास्तीत्यमुमर्थमाह

तमेवंदुःखितंप्रेक्ष्यविलपन्तंयशस्विनम् ॥ रामःकृतात्माभरतंसमाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥ नात्मनः
कामकारोस्तिपुरुषोयमनीश्वरः ॥ इतश्चेतरतश्चैनंकृतान्तःपरिकर्षति ॥ १५ ॥ सर्वेक्षयान्तानिचयाः
पतनान्ताःसमुच्छ्रयाः ॥ संयोगाविप्रयोगान्तामरणान्तंचजीवितम् ॥ १६ ॥ यथाफलानांपक्कानांना
न्यत्रपतनाद्भयम् ॥ एवंनरस्यजातस्यनान्यत्रमरणाद्भयम् ॥ १७ ॥

सर्वइति । निचयाःधनसञ्चयाः सर्वेबहुशःसम्पादिताअपिक्षयान्ताःक्षयपर्य्यवसायिनः चोरेणकामेनराज्ञावानश्यन्तीत्यर्थः । समुच्छ्रयाःअत्यन्तसमुन्नताअपिपतनान्ताःअत्युन्नतपदस्थिताः ब्रह्मेन्द्रादयोपिस्वस्वाधिकारसमाप्तिदशायांतत्पदभ्रंशपर्यवसायिनइतियावत्। संयोगाःपुत्रमित्रकलत्रादिसंबन्धाअपिविप्रयोगान्ताः विरहपर्य्यवसायिनःजीवितंचउत्कृष्टजीवनमपिमरणान्तम् अपरिहार्यमरणाधीनभङ्गशालीत्यर्थः । पितृमरणशोकेनैवमुच्यते भरतेनेत्यारोप्यतदपनोदनंकृतमस्मिन् श्लोकेपादत्रयोक्तार्थत्रयंदृष्टान्तार्थं तुरीयपादश्चदार्ष्टान्तिकंदशरथमरणमभिप्रैति अतःअपरिहार्यकालकृतत्वात्पितृमरणमपिनशोचनीयमितिभावः ॥ १६ ॥ प्रथमश्लोकेवनगमनंनमयास्वतन्त्रेणकृतमपित्वीश्वरकृतमित्युक्तंद्वितीयश्लोकेदशरथमरणंचकालकृतमतस्तत्रा

॥ २३६ ॥

पिनशोचनीयमित्युक्तम् अथद्वितीयश्लोकोक्तंसदृष्टान्तंप्रपञ्चयतियथेत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ अत्येतीति । समुद्रस्योदकाकुलत्वविशेषणंयमुनायाः
सर्वथाअनिवर्त्यत्वाय ॥ ❀ ॥ रामानुजोयम् ॥ ❀ ॥ अत्येतीति । समुद्रंलवणार्णवमितिपाठःसम्यक् ॥ १९ ॥ अहोरात्राणीति । गच्छन्तीतिप्रथमाब
हुवचनमहोरात्रविशेषणम् अंशवः सूर्य्यस्येतिशेषः ॥ २० ॥ शोकविषयंनिर्द्धारयति आत्मानमिति । आयुस्तेयतोहीयते अतःपरलोकचिन्तामेवकु
र्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ मृत्युःसर्वथादुष्परिहरइत्याह सहैवेति ॥ २२ ॥ कालान्तरेतथैवकरिष्यामीत्यत्राह गात्रेष्वित्यादिना । तस्मात्बाल्यएवआत्मज्ञा

यथागारंदृढस्थूणंजीर्णंभूत्वावसीदति ॥ तथैवसीदन्तिनराजरामृत्युवशंगताः ॥ १८ ॥ अत्येतिरजनीयातु
सानप्रतिनिवर्त्तते ॥ यात्येवयमुनापूर्णासमुद्रमुदकाकुलम् ॥ १९ ॥ अहोरात्राणिगच्छन्तिसर्वेषांप्राणिना
मिह ॥ आयूंषिक्षपयन्त्याशुग्रीष्मेजलमिवांशवः ॥ २० ॥ आत्मानुमनुशोचत्वंकिमन्यमनुशोचसि ॥
आयुस्तेहीयतेयस्यस्थितस्यचगतस्यच ॥ २१ ॥ सहैवमृत्युर्व्रजतिसहमृत्युर्निषीदति ॥ गत्वासुदीर्घ
मध्वानंसहमृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥ गात्रेषुवलयःप्राप्ताःश्वेताश्चैवशिरोरुहाः ॥ जरयापुरुषोजीर्णःकिंहि
कृत्वाप्रभावयेत् ॥ २३ ॥ नन्दन्त्युदितआदित्येनन्दन्त्यस्तमितेरवौ ॥ आत्मनोनावबुध्यन्तेमनुष्याजी
वितक्षयम् ॥ २४ ॥ हृष्यन्त्यृतुमुखंदृष्ट्वानवंनवमिहागतम् ॥ ऋतूनांपरिवर्त्तेनप्राणिनांप्राणसंक्षयः ॥ २५ ॥

नाययतेतेत्युक्तंभवतिकिंहिकृत्वापूर्वोक्तोपद्रवपरिहारत्वेनकमुपायंकृत्वाआत्मानंप्रभुंकुर्य्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ बाल्येपिपुरुषाणांविवेकोदुर्ल्लभइत्याह
नन्दन्तीत्यादिना । आदित्येउदितेनन्दन्ति अर्थार्जनकालोयमागतइति रवौअस्तमितेपिनन्दन्तिकामोपभोगकालोयमागतइतिआत्मनोजीवितक्षयंनाव
बुध्यन्तेसच्छिद्रघटेगृहीतंजलमिवप्रतिक्षणमायुःक्षीयतइतिनजानन्ति । जीवितकालएवपरलोकहितंकर्तुंनेच्छन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ हृष्यन्तीति । तत्तद
त्वागमंदृष्ट्वानानाभोगहेतुरितिहृष्यन्ति प्रत्युतऋत्वागमोनर्थहेतुरित्याह ऋतूनांपरिवर्त्तेनेति ॥ २५ ॥

श्लिष्टानांविश्लेषस्यावश्यंभावित्वात्तदपिनशोचनीयमित्यभिप्रायेणाह यथाकाष्ठमितिश्लोकद्वयेन। विनाभवः वियोगः ॥ २६ ॥ २७ ॥ नात्रेति। अस्मिल्लोकेकश्चिदपिप्राणीयथाभावंनसमभिवर्त्तते यथाभिलाषंबन्धुभिःसहनवर्त्तते तेनकारणेनप्रेतस्यमृतस्यहेतोः अनुशोचतः पुरुषस्यतस्मिन्मरणनिवारणे सामर्थ्यंनास्ति पाठान्तरम् अस्मिन्बद्धलोकेकश्चिदपिब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषुकोपिजन्तुः यथाभावंयथाभिलाषम् अप्रतिहतसंकल्पतयेत्यर्थः। नसमभिवर्ततेकश्चिदित्यनेनमानुषाद्यपेक्षयाचिरकालवर्तिनां शक्त्यतिशयभाजामपिब्रह्मादीनामधिकारावसानेमरणंदुर्निवारमेवेत्याशयः तेन एवमप्रतिहतसंकल्पत्वाभावेन प्रेतस्यमृतस्यहेतोः अनुशोचतःपुरुषस्यतस्मिन्मरणनिवारणेसामर्थ्यंनास्ति अतः ब्रह्मादीनामप्यपरिहार्येशोकंविहायसर्वानर्थनिवृत्तयेप्रय

यथाकाष्ठंचकाष्ठंचसमेयातांमहार्णवे ॥ समेत्यचव्यपेयातांकालमासाद्यकंचन ॥ २६॥ एवंभार्याश्चपु
त्राश्चज्ञातयश्चधनानिच ॥ समेत्यव्यवधावन्तिध्रुवोह्येषांविनाभवः ॥ २७ ॥ नात्रकश्चिद्यथाभावंप्रा
णीसमभिवर्त्तते ॥ तेनतास्मिन्नसामर्थ्यंप्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८ ॥ यथाहिसार्थंगच्छन्तंब्रूयात्क
श्चित्पथिस्थितः ॥ अहमप्यागमिष्यामिपृष्ठतोभवतामिति ॥ २९ ॥ एवंपूर्वैर्गतोमार्गःपितृपैतामहो
ध्रुवः ॥ तमापन्नःकथंशोचेद्यस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥ ३० ॥ वयसःपतमानस्यस्रोतसोवानिवर्तिनः ॥
आत्मासुखेनियोक्तव्यःसुखभाजःप्रजाःस्मृताः ॥ ३१ ॥

तेतेतिभावः ॥ २८ ॥ यथेत्यादिश्लोकद्वयम् । गच्छन्तंसार्थंपथिकसमूहंपथिस्थितःपुरुषोयथाअहमप्यागमिष्यामीतिब्रूयादनुगच्छतिचएवंपूर्वैर्वैश्यैःगतःप्राप्तोमार्गःपितृपैतामहः पितृपितामहसंबन्धीतैरपिप्राप्तइतियावत्। ध्रुवःपुत्रादिभिरपिगन्तव्यत्वेननिश्चितः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति वयसइत्यादिना। यस्यचभावेनभावलक्षणमित्यर्थेसप्तम्यर्थेषष्ठीवाशब्दइवार्थः अनिवर्तिनिस्रोतसीववयसिपतमानेअनिवर्तितयागच्छतिसतिआत्मासुखेसुखहेतौधर्मेनियोक्तव्यः परलोकहिताचिन्तयेतिशेषः। यतःप्रजाःसुखभाजःधर्मसाध्यसुखासक्ताः स्मृताइतियोज्यम् ॥ ३१ ॥

एवंलोकस्थितिः अस्मत्पितरंप्रतितुनशोकगन्धोपिकार्यइत्याशयेनाह धर्मात्मेत्यादिना ॥ ३२ ॥ भृत्यानामिति । धर्मेणअर्थादानात्धर्मेणकरादिग्रहणात् ॥ ३३ ॥ कर्मभिरिति । इष्टैःजनानांस्वस्यचाभिमतैःशुभैःकर्मभिः महापथेषुतटाकनिर्माणादिभिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आयुरिति । उत्तमंतत्पूर्वराजायुरपेक्षयाअधिकतमम् आयुः भोगानपिचासाद्यस्वर्गतःसतांसत्कृतः सपितानशोच्यइतिअन्वयः ॥ ३६॥ सजीर्णमिति । दैवीमृद्धिंदेवसंबन्धिसंपदंदिव्यदेहादिलाभरूपामित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तंत्विति । एवंविधःप्राज्ञइतिभरतगुणंप्रत्यक्षेणनिर्दिशति एवंविधइत्युक्तमुद्घाटयति तद्विधइति श्रुतवान् बुद्धिमत्तरश्चयद्विधोसितद्विधइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एतइति । बहुविधाःदशरथमरणमद्विवासनादिभेदेनबहुप्रकाराः विलापरुदितेप्रलापाश्रुमोचनेचवर्जनीयेइतिविपरिणामेनान्वयः ॥ ३९ ॥ मद्विवासनंत्वयापिमान्यमित्याह सस्वस्थइत्यादिना । यात्वागत्वा तांपुरीम् आवसअधितिष्ठ ॥ ४० ॥

धर्मात्मासशुभैःकृत्स्नैःक्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ धूतपापोगतःस्वर्गंपितानःपृथिवीपतिः ॥ ३२ ॥ भृत्यानांभरणात्सम्यक्प्रजानांपरिपालनात् ॥ अर्थादानाच्चधर्मेणपितानस्त्रिदिवंगतः ॥ ३३ ॥ कर्मभिस्तुशुभैरिष्टैःक्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः ॥ स्वर्गंदशरथःप्राप्तःपितानःपृथिवीपतिः ॥ ३४ ॥ इष्ट्वाबहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्यपुष्कलान् ॥ उत्तमंचायुरासाद्यस्वर्गतःपृथिवीपतिः ॥ ३५ ॥ आयुरुत्तममासाद्यभोगानपिचराघवः ॥ सनशोच्यःपितातातःस्वर्गतःसत्कृतःसताम् ॥ ३६ ॥ सजीर्णमानुषंदेहंपरित्यज्यपिताहिनः ॥ दैवीमृद्धिमनुप्राप्तोब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३७ ॥ तंतुनैवंविधःकश्चित्प्राज्ञःशोचितुमर्हति ॥ तद्विधोयद्विधश्चापिश्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ॥ ३८ ॥ एतेबहुविधाःशोकाविलापरुदितेतथा ॥ वर्जनीयाहिधीरेणसर्वावस्थासुधीमता ॥ ३९ ॥ सस्वस्थोभवमाशोचीर्यात्वाचावसतांपुरीम् ॥ तथापित्रानियुक्तोसिवशिनावदतांवर ॥ ४० ॥

यत्रेति । यत्रवनरूपेस्थाने ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आत्मानमिति । स्वभावेनात्मानमनुतिष्ठ राजभावेनभवन्तंयोजयेत्यर्थः । निशाम्यदृष्ट्वाज्ञात्वेतियावत् ॥ ४५ ॥ इतीति । यवीयसंयवीयांसम् ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ❋ ॥

यत्राहमपितेनैववनियुक्तःपुण्यकर्मणा ॥ तत्रैवाहंकरिष्यामिपितुरार्य्यस्यशासनम् ॥ ४१ ॥ नमयाशासनंतस्यत्यक्तुंन्याय्यमरिंदम ॥ तत्त्वयापिसदामान्यंसवैबन्धुःसनःपिता ॥ ४२ ॥ तद्वचःपितुरेवाहंसंमतंधर्मचारिणः ॥ कर्मणापालयिष्यामिवनवासेनराघव ॥ ४३ ॥ धार्मिकेणानृशंसेननरेणगुरुवर्त्तिना ॥ भवितव्यंनरव्याघ्रपरलोकंजिगीषता ॥ ४४ ॥ आत्मानमनुतिष्ठत्वंस्वभावेननरर्षभ ॥ निशाम्यतुशुभंवृत्तंपितुर्दशरथस्यनः ॥ ४५ ॥ इत्येवमुक्त्वावचनंमहात्मापितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ॥ यवीयसंभ्रातरमर्थवच्चप्रभुर्मुहूर्ताद्विररामरामः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०५ ॥

एवमुक्त्वातुविरतेरामेवचनमर्थवत् ॥ ततोमन्दाकिनीतीरेरामंप्रकृतिवत्सलम् ॥ उवाचभरतश्चित्रंधार्मिकोधार्मिकंवचः ॥ १ ॥ कोहिस्यादीदृशोलोकेयादृशस्त्वमरिन्दम ॥ नत्वांप्रव्यथयेद्दुःखंप्रीतिर्वानप्रहर्षयेत् ॥ २ ॥ संमतश्चासिवृद्धानांतांश्चपृच्छसिसंशयान् ॥ ३ ॥

अथरामंप्रतिभरतस्यश्लाघ्यतरोचितोत्तरं षड्शततमे एवमुक्त्वेत्यादि । अस्मिन्सर्गेश्लोकव्यत्यासःसर्गभेदश्चदृश्यते तच्छुद्धयेक्रमेणव्याक्रियते एवमुक्त्वातिविति । निरुत्तरमुक्तवन्तंरामंप्रातमुखान्तरेणउत्तरस्योच्यमानत्वाच्चित्रमित्युक्तम्॥१॥२॥ संमतइति । वृद्धानांत्रैविद्यवृद्धानां संमतः सर्वज्ञत्वेनसंमतः तथापितान्संशयान् पृच्छसीतिसंबन्धः ॥ ३ ॥

पितृवियोगादिजनितदुःखेनमयाकथितमितिहिभवतोक्तंममतादृशदुःखप्रसङ्गएवनास्तीत्याह यथामृतइति। मृतः पुरुषोयथाद्वेषविषयोनभवतिजीवन्नपि तथा यथाअसतितथासति अविद्यमानेवस्तुनियथारागोनास्ति विद्यमानेवस्तुन्यपितथाइत्येषबुद्धिलाभोयस्यसकेनहेतुनापरितप्येतनकेनापीत्यर्थः। भवदुक्तप्रकारेणममदुःखलेशोऽपिनास्तीतिभावः॥४॥ किमर्थंतर्हिंशोकमूलवचनंत्वयोक्तमित्याशङ्क्यभवद्व्यसनासहतयेत्याह परावरज्ञइति। यःपरावरज्ञः त्रिकालज्ञः आत्मानात्मज्ञोवा परमात्मजीवात्मस्वरूपज्ञोवा सः एवंव्यसनंप्राप्यापिव्यथितुंनार्हति तथात्वमपीतिसंबन्धः अथापितवराज्यभ्रंशवनवासरूपव्यसनंत्वद्विश्लेषंचाहंकथंसहेयेतिभावः ॥५॥ अमरेति। अमरोपमेतिपृथक्पदं सत्त्वःसत्त्वगुणसंपन्नः अर्शआद्यच्स्वाश्रितानांसत्त्वगुणकार्यंतत्त्वज्ञान

यथामृतस्तथाजीवन्यथासतितथासति ॥ यस्यैषबुद्धिलाभःस्यात्परितप्येतकेनसः ॥ ४ ॥ परावरज्ञो
यश्चस्यात्तथात्वंमनुजाधिप ॥ सएवंव्यसनंप्राप्यनविषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥ अमरोपमसत्त्वस्त्वंमहात्मा
सत्यसङ्गरः ॥ सर्वज्ञःसर्वदर्शीचबुद्धिमांश्चासिराघव ॥ ६ ॥ नत्वामेवंगुणैर्युक्तंप्रभवाभवकोविदम् ॥
अविषह्यतमंदुःखमासादयितुमर्हति ॥ ७ ॥ प्रोषितेमयियत्पापंमात्रामत्कारणात्कृतम् ॥ क्षुद्रयातदनिष्टं
मेप्रसीदतुभवान्मम ॥ ८ ॥ धर्मबन्धेनबद्धोस्मितेनेमांनेहमातरम् ॥ हन्मितीव्रेणदण्डेनदण्डार्हांपापकारिणीम्
॥ ९ ॥ कथंदशरथाज्जातःशुद्धाभिजनकर्मणः ॥ जानन्धर्ममधर्मिष्ठंकुर्य्यांकर्मजुगुप्सितम् ॥ १० ॥

प्रवर्तकत्वाद्वा सत्त्वइत्युच्यते सत्त्वस्यैषप्रवर्तकइतिहिश्रुतिः महात्मामहाधैर्यः अतएवसत्यसङ्गरःसत्यप्रतिज्ञः सर्वज्ञइत्यादिभिस्त्रिभिर्भूतवर्तमानभावियावद्वस्तुज्ञानवत्त्वमुक्तम् ॥ ६ ॥ नत्वामिति। प्रभवाभवकोविदम् उत्पत्तिविनाशज्ञमित्यर्थः। भूतानामितिशेषः। अविषह्यतममपिअस्मदादीनामितिशेषः। दुःखंराज्यभ्रंशवनवासादिहेतुकं नासादयितुमर्हतिनाभिभवितुमर्हति॥ ७॥ ८ ॥ धर्मबन्धेनेति। धर्मबन्धेनधर्मपाशेन ॥ ९ ॥ कथमिति। जगुप्सितंलोकगर्हितम् ॥ १० ॥

गुरुरिति । क्रियावान्यज्ञादिक्रियावान् संसदिसमायाम् ॥ ११ ॥ कइति । धर्मार्थयोर्हीनंधर्मार्थाभ्यांहीनं कामप्रधानमितियावत् ॥ १२ ॥ अन्तकाल इति । अन्तकालेविनाशकाले मुह्यन्तिमोहंप्राप्नुवन्तिविपरीतबुद्धिंप्राप्नुवन्तीतियावत् पुराश्रुतिः पुरातनीगाथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ साध्वर्थमिति । क्रोधात् विषमद्यैवपास्यामीत्युक्तकैकेयीक्रोधात् मोहात्कैकेयीविषयमोहात् साहसात्साहसकरणात् अविमृश्यकारित्वादितियावत् । तातस्ययदविक्रान्तंय

गुरुःक्रियावान्वृद्धश्चराजाप्रेतःपितेतिच ॥ तातंनपरिगर्हेयंदैवतंचेतिसंसदि ॥ ११ ॥ कोहिधर्मार्थयोर्हीनमीदृशंकर्मकिल्बिषम् ॥ स्त्रियाःप्रियंचिकीर्षुःसन्कुर्याद्धर्मज्ञधर्मवित् ॥ १२ ॥ अन्तकालेहिभूतानिमुह्यन्तीतिपुराश्रुतिः ॥ राज्ञैवंकुर्वतालोकेप्रत्यक्षंसाश्रुतिःकृता ॥ १३ ॥ साध्वर्थमभिसन्धायक्रोधान्मोहाच्चसाहसात् ॥ तातस्ययदतिक्रान्तंप्रत्याहरतुतद्भवान् ॥ १४ ॥ पितुर्हियदतिक्रान्तंपुत्रोयःसाधुमन्यते ॥ तदपत्यंमतंलोकेविपरीतमतोन्यथा ॥ १५ ॥ तदपत्यंभवानस्तुमाभवान्दुष्कृतंपितुः ॥ अभिपत्ताकृतंकर्मलोकेधीराविगर्हितम् ॥ ॥ १६ ॥ कैकेयींमांचतातंचसुहृदोबान्धवांश्चनः ॥ पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातुसर्वमिदंभवान् ॥ १७ ॥ क्वचारण्यंक्वचक्षात्रंक्वजटाःक्वचपालनम् ॥ ईदृशंव्याहतंकर्मनभवान्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥ एषहिप्रथमोधर्मःक्षत्रियस्याभिषेचनम् ॥ येनशक्यंमहाप्राज्ञप्रजानांपरिपालनम् ॥ १९ ॥ कश्चप्रत्यक्षमुत्सृज्यसंशयस्थमलक्षणम्॥ आयतिस्थंचरेद्धर्मंक्षत्रबन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥

द्धर्मातिक्रमणंतत्साध्वर्थमभिसन्धाय समीचीनार्थंस्मृत्वाभवान्प्रत्याहरतुनिवर्त्तयतु ॥१४॥ पितुरिति । साधुमन्यतेसाधुकर्तुंमन्यतइत्यर्थः। तदपत्यंमतं पितुरपतनहेतुत्वात्तदेवापत्यत्वेनसंमतम् ॥ १५ ॥ तदिति । तदपत्यंभवानस्तु तादृशमपत्यमस्तुमाभिपत्ताप्राप्तुंनार्हतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तापसधर्मावलम्बनंक्षत्रियाणामप्यस्तीत्याशङ्क्याह एषहीत्यादिना ॥१९॥ कइति । प्रत्यक्षंपरिदृश्यमानत्यागभोगयुक्तंधर्मंपरलोक

श्रेयःसाधनंप्रजापालनरूपंधर्ममुत्सृज्यसंशयस्थमप्रत्यक्षमङ्गलोपादिसंभावनयासंशयितफलसिद्धिकमित्यर्थः । अलक्षणंलक्षणरहितं क्रियाशक्तिरपूर्वैवेति दुर्निरूपमित्यर्थः। आयतिस्थंकालान्तरभाविफलम् अनिश्चितंक्षत्रियेणप्रथममिदमनुष्ठेयमितिकेनापिप्रमाणेना।निश्चितंतापसधर्मं कःक्षत्रियःचरेत्न कोपीत्यर्थः ॥ २० ॥ अथक्लेशजमेवत्वंधर्मंचरितुमिच्छसि तथापिचातुर्वर्ण्यपालनतत्तद्धर्मस्थापनादिक्लेशयुक्तत्वाद्राज्यपालनमेवाचरेत्याह अथेति ॥ २१ ॥ सर्वाश्रमधर्मापेक्षयाश्रेष्ठतमोगार्हस्थ्यधर्मः कथंत्यज्यतइत्याह चतुर्णामिति ॥ २२ ॥ स्वशक्त्यापिभवतैवराज्यंपालयितव्यमित्याह श्रुतेने

अथक्लेशजमेवत्वंधर्मंचरितुमिच्छसि ॥ धर्मेणचतुरोवर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥ चतुर्णामाश्रमाणांहि गार्हस्थ्यंश्रेष्ठमाश्रमम् ॥ प्राहुर्धर्मज्ञधर्मज्ञास्तंकथन्त्यक्तुमर्हसि ॥ २२ ॥ श्रुतेनबालःस्थानेनजन्मनाभवतोह्यहम् ॥ सकथंपालयिष्यामिभूमिंभवतितिष्ठति ॥ २३ ॥ हीनबुद्धिगुणोबालोहीनःस्थानेनचाप्यहम् ॥ भवताचविनाभूतोनवर्त्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥ इदंनिखिलमव्यग्रंराज्यंपित्र्यमकण्टकम् ॥ अनुशाधिस्वधर्मेणधर्मज्ञसहबान्धवैः ॥ २५॥ इहैवत्वाभिषिञ्चन्तुसर्वाःप्रकृतयःसह ॥ ऋत्विजःसवसिष्ठाश्चमन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यांपालनेव्रज ॥ विजित्यतरसालोकान्मरुद्भिरिववासवः ॥ २७ ॥ ऋणानित्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदःसाधुनिर्दहन् ॥ सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधिमाम् ॥ २८ ॥ अद्यार्यमुदिताःसन्तुसुहृदस्तेऽभिषेचने ॥ अद्यभीताःपलायन्तांदुर्हृदस्तेदिशोदश ॥ २९ ॥

ति । श्रुतेनविद्यया स्थानेनपदेन प्राप्तिक्रमेणेतियावत् ॥ २३ ॥ कथमेवमुच्यतेबालत्वस्यममापितुल्यत्वात् भवदपेक्षयाअहंकियान्वृद्धइत्यतआह हीनेति । हीनबुद्धिगुणःसद्गुणबुद्धिरहितः वर्तयितुंस्थातुंभवताविनातूष्णींस्थातुमपिनोत्सहे किंपुनाराज्यंकर्तुमितिभावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इहेति । सह संभूय॥२६॥अभिषिक्तइति।विजित्यास्थितइतिशेषः। मरुद्भिर्देवैः ॥२७॥रामंराज्याङ्गीकरणायप्रोत्साहयति ऋणानीत्यादिना।दुर्हृदःशत्रून्॥२८॥२९॥

आक्रोशमिति। आक्रोशंशापं शापआक्रोशआक्षेपइतिहलायुधः। जनकर्तृकमितिशेषः। तत्रभवन्तंपूज्यंतत्रभवानत्रभवानितिशब्दौवृद्धैःपूज्येप्रयुज्येते
॥ ३० ॥ शिरसेति। मयिबान्धवेषुचकरुणांकुर्वितिसंबन्धः महेश्वरोविष्णुः। यद्वेदादौस्वरःप्रोक्तोवेदान्तेचप्रतिष्ठितः। तस्यप्रकृतिलीनस्ययःपरःसमहेश्वर
इति। पूर्वप्रकृतदहरविद्याकरणमन्त्रप्रणवप्रकृतिभूताकारवाच्योमहेश्वरइत्युक्तेः। दहरोपास्यश्चापहतपाप्मत्वादिगुणकः पुरुषोत्तमःसउत्तमःपुरुषइतितत्स
मानप्रकरणेछान्दोग्येश्रवणात् अपहतपाप्मत्वंचरुद्रस्यनास्ति अनपहतपाप्मावाअहमस्मीतिरुद्रेणैवोक्तेः। भूतसंहाराधिकृतस्यरुद्रस्यभूतेषुकरुणा

आक्रोशंममभातुश्चप्रमृज्यपुरुषर्षभ ॥ अद्यतत्रभवन्तंचपितरंरक्षकिल्बिषात् ॥ ३० ॥ शिरसात्वाभियाचेहंकु
रुष्वकरुणांमयि ॥ बान्धवेषुचसर्वेषुभूतेष्विवमहेश्वरः ॥ ३१ ॥ अथैतत्पृष्ठतःकृत्वावनमेवभवानितः ॥ गमि
ष्यतिगमिष्यामिभवतासार्द्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥ तथाहिरामोभरतेनताम्यताप्रसाद्यमानःशिरसामहीपतिः ॥
नचैवचक्रेगमनायसत्त्ववान्मतिंपितुस्तद्वचनेव्यवस्थितः ॥ ३३ ॥ तदद्भुतंस्थैर्यमवेक्ष्यराघवेसमंजनोहर्षम
वापदुःखितः ॥ नयात्ययोध्यामितिदुःखितोभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्यहर्षितः ॥ ३४ ॥ तमृत्विजोनैगमयूथ
वल्लभास्तदाविसंज्ञाश्रुकलाश्चमातरः ॥ तथाब्रुवाणंभरतंप्रतुष्टुवुःप्रणम्यरामंचययाचिरेसह ॥ ३५ ॥ इति श्री
मदयोध्याकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ❀ ॥

चगगनकुसुमतुल्या अतः सएकाकोनरमेत नततोविजुगुप्सितइत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिःसुप्रसिद्धापारकारुण्यवात्सल्यादिगुणगणः पुरुषोत्तमएवमहे
श्वरइतिदिक् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तथेति। गमनायअयोध्यांप्रतीतिशेषः। तद्वचनेतस्मिन्वचने ॥ ३३ ॥ तदद्भुतमिति। समंयुगपत् ॥ ३४ ॥ तमिति।
नैगमयूथवल्लभाःनिगमःपुरंतत्रभवाःनैगमाः। निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपाथिवणिक्पथइतिवैजयन्ती। यूथवल्लभागणमुख्याःविसंज्ञाश्रुकलाःविगतसंज्ञाः अश्रु
क्लिन्नाश्चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

पुनरित्यादि । अभिसत्कृतःभरतेनस्तोत्रादिनासम्यगभिपूजितः ॥ १ ॥ २ ॥ काममोहेनपित्राकृतमितिपितरंनिन्दन्तंभरतंप्रतिरामोमोहहेतुप्रसक्तिरेव नास्तीतिदुष्परिहरंहेत्वन्तरमाह पुरेत्यादिना । राज्यशुल्कंसमाश्रौषीत् तवपुत्रिकायांयोजनिष्यतेतस्मैराज्यंदास्यामीतिप्रतिज्ञांकृतवान् ॥ ३ ॥ देवासुरइति । देवासुरेदेवासुरसंबन्धिनि वरंवरद्वयम् ॥४॥ ततइति । तवमातासंप्रतिश्राव्यशपथंकारयित्वा ततः द्वौवरौअयाचतेतिसंबन्धः ॥५॥ याञ्चाप्रकारमाहतवेत्यादिना । ननुकैकेयीस्वोद्वाहकालेकन्याशुल्कत्वेनभरतस्यप्राप्तंराज्यंदरविषयत्वेनकथमयाचत उच्यते बाल्यवृत्तान्तत्वाच्चिरकालान्तरितत्वा

पुनरेवंब्रुवाणंतंभरतंलक्ष्मणाग्रजः ॥ प्रत्युवाचततःश्रीमान्ज्ञातिमध्येभिसत्कृतः ॥ १ ॥ उपपन्नमिदंवाक्यंयत्त्वमेवमभाषथाः ॥ जातःपुत्रोदशरथात्कैकेय्यांराजसत्तमात् ॥ २ ॥ पुराभ्रातःपितानःसमातरंतेसमुद्वहन् ॥ मातामहेसमाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥ देवासुरेचसंग्रामेजनन्यैतवपार्थिवः ॥ संप्रहृष्टोददौराजावरमाराधितःप्रभुः ॥ ४ ॥ ततःसासंप्रतिश्राव्यतवमातायशस्विनी ॥ अयाचतनरश्रेष्ठंद्वौवरौवरवर्णिनी ॥ ५ ॥ तवराज्यंनरव्याघ्रममप्रव्राजनंतथा ॥ तौचराजातदातस्यैनियुक्तःप्रददौवरौ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

च्चसन्निहितंवरद्वयमेवयाचितवतीतिनदोषः मध्येप्राप्तस्यापिवरद्वयस्यकिन्नस्मरसिकैकेयीतिमन्थरयास्मारितत्वात् चिरकालवृत्तान्तस्यविस्मरणमुपपन्नमेव ननुदशरथउद्वाहकालेकैकेयीपुत्रायप्रतिश्रुतंराज्यंरामायदातुंकथमुद्युक्तवान् सत्यम् उद्वाहकालेरतिसंप्रयोगेप्राणात्ययेसर्वधनापहारे । विप्रस्यचाथ्यनृतंवदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानीतिन्यायेनदोषाभावंहृदिनिधायतथाकृतवानितिनदोषः केकयोपिरामगुणानुविद्धतयाराज्यंनदौहित्राययाचितवान् रामोपिसुमन्त्रादिभ्यइदंरहस्यंश्रुतवान् अतएव हितेशृण्वन्तोनुमान्यस्थितवन्तइतिद्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

तेनेति । तेनकैकेय्यैप्रतिश्रुतराज्येन अत्रवनेदण्डकारण्ये वरदानिकंवरदाननिमित्तकंवासंनियुक्तइतिसंबन्धः ॥ ७॥ सइति । अप्रतिद्वन्द्वः केनापिवा
रयितुमशक्यइतियावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ ऋणादिति । ऋणान्मोचयराजानंस्वाभिषेचनेनकैकेय्याऋणाद्राजानंमोचयेत्यर्थः ॥ १० ॥ स्वोक्तार्थस्यावश्य
कर्त्तव्यत्वेसंमतिमाह श्रूयतइत्यादिना । गयेनगयाख्येनगयेषुगयाख्येषुप्रदेशेषु ॥ ११ ॥ पुन्नाम्नइति । पुन्नाम्नोनरकात्त्रायतइतिपुत्रःपितॄन्पातितदुद्दे

तेनपित्राहमप्यत्रनियुक्तःपुरुषर्षभ ॥ चतुर्दशवनेवासंवर्षाणिवरदानिकम् ॥ ७ ॥ सोहंवनमिदंप्राप्तोनिर्जनंल
क्ष्मणान्वितः ॥ सीतयाचाप्रतिद्वन्द्वःसत्यवादेस्थितःपितुः ॥ ८ ॥ भवानपितथेत्येवपितरंसत्यवादिनम् ॥
कर्तुमर्हतिराजेन्द्रक्षिप्रमेवाभिषेचनात् ॥ ९ ॥ ऋणान्मोचयराजानंमत्कृतेभरतप्रभुम् ॥ पितरंचापिधर्मज्ञंमा
तरंचाभिनन्दय ॥ १० ॥ श्रूयतेहिपुरातातश्रुतिर्गीतायशस्विना ॥ गयेनयजमानेनगयेष्वेवपितॄन्प्रति ॥ ११ ॥
पुंनाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसुतः ॥ तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःपितॄन्यत्पातिवासुतः ॥ १२ ॥ एष्टव्याबहवः
पुत्रागुणवन्तोबहुश्रुताः ॥ तेषांवैसमवेतानामपिकश्चिद्गयांव्रजेत् ॥१३॥ एवंराजर्षयःसर्वेप्रतीताराजनन्दन ॥ त
स्मात्राहिनरश्रेष्ठपितरंनरकात्प्रभो ॥ १४ ॥ अयोध्यांगच्छभरतप्रकृतीरनुरञ्जय ॥ शत्रुघ्नसहितोवीरसहस
वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥ प्रवेक्ष्येदण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् ॥ आभ्यांतुसहितोराजन्वैदेह्यालक्ष्मणेनच ॥
॥ १६ ॥ त्वंराजाभरतभवस्वयंनराणांवन्यानामहमपिराजराण्मृगाणाम् ॥ गच्छत्वंपुरवरमद्यसम्प्रहृष्टःसंहृ
ष्टःस्त्वहमपिदण्डकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥

शकृतेष्टापूर्त्तादिनास्वर्ल्लोकंप्रापय्यरक्षतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एष्टव्याइति । एष्टव्याःकाङ्क्षितव्याः ॥ १३ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेणप्रतीताःनिश्चितव
न्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्वमिति । मृगाणांराजराड्भवामि मृगाणांरञ्जकः शिक्षकश्चभवामीत्यर्थः अत्रमृगशब्देनतत्तुल्यामुनयोलक्ष्यन्ते यद्वा
भाविसुग्रीवरञ्जनवालिवधादीनांबीजन्यासोयम् ॥ १७॥

छायान्तइति । वर्षत्रंछत्रं सुखीश्रयिष्यइतिपाठः ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नइति । चरामकरवामेत्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

एवंरामेणोक्तेनिरुत्तरतयास्थितंभरतमालोक्यहितपरतयाजाबालिश्चार्वाकमतमाश्रित्योत्तरमाह अष्टोतरशततमे आश्वासयन्तमित्यादिना । ब्राह्मणोत्तमइत्यनेनवक्ष्यमाणंनास्तिकवचनमहृदयमितिद्योत्यते धर्मापेतंवैदिकधर्मापेतम् ॥ १ ॥ साध्विति । बुद्धिःसाधुमाभूत्सम्यक्निवर्त्यतामित्यर्थः ॥

छायांतेदिनकरभाःप्रबाधमानंवर्षत्रंभरतकरोतुमूर्ध्निशीताम् ॥ एतेषामहमपिकाननद्रुमाणांछायान्तामतिशयिनींसुखीश्रयिष्ये ॥ १८ ॥ शत्रुघ्नःकुशलमतिस्तुतेसहायःसौमित्रिर्ममविदितःप्रधानमित्रम् ॥ चत्वारस्तनयवरावयंनरेन्द्रंसत्यस्थंभरतचराममाविषादम् ॥ १९ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तोतरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ * ॥

आश्वासयन्तंभरतंजाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः ॥ उवाचरामंधर्मज्ञंधर्मापेतमिदंवचः ॥ १ ॥ साधुराघवमाभूत्तेबुद्धिरेवंनिरर्थिका ॥ प्राकृतस्यनरस्येवह्यार्यबुद्धेर्मनस्विनः ॥ २ ॥ कःकस्यपुरुषोबन्धुःकिमाप्यंकस्यकेनचित् ॥ यदेकोजायतेजन्तुरेकएवविनश्यति ॥ ३ ॥ तस्मान्मातापिताचेतिरामसज्जेतयोनरः ॥ उन्मत्तइवसज्ञेयोनास्तिकश्चिद्धिकस्यचित् ॥ ४ ॥ यथाग्रामान्तरंगच्छन्नरःकश्चित्कचिद्वसेत् ॥ उत्सृज्यचतमावासंप्रतिष्ठेतापरेहनि ॥ ५ ॥ एवमेवमनुष्याणांपितामातागृहंवसु ॥ आवासमात्रंकाकुत्स्थसज्जन्तेनात्रसज्जनाः ॥ ६ ॥

॥ २ ॥ कइति । कस्यपुरुषस्यकेनचित्साधनेनकिमाप्यंनकिमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथेत्यादि । आवासमात्रमितिमार्गस्थसत्रशालायांविश्रमार्थंक्षणंनिवासेपितद्विसृज्यगच्छतः पथिकस्य तच्चिन्तानानुवृत्तिवत्यावत्संश्लेषमेवमातापित्रादयोनुवर्तनीयाः विश्लेषेतत्स्मृतिरपिविफला किमुततत्प्रीत्यर्थकार्याचरणमितिभावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पित्र्यमिति । रामाभिप्रायेणेदं परप्रतीत्यापरोबोधनीयइतिन्यायात् कापथंकुत्सितमार्गंदुःखंदुःखप्रदंविषमंयौवनानुचितंबहुकण्टकम् अनेकोपप्लवसहितं कापथमित्यनेनानुचितवानप्रस्थमार्गएवोच्यते ॥ ७॥ समृद्धायामिति । एकवेणीधराव्रतपरायणेत्यर्थः नगरीतदधिदेवता ॥ ८ ॥ ९ ॥नतेकश्चिदिति । यदुच्यतेमयेतिशेषः ॥ १० ॥ बीजमात्रमिति । पिताजन्तोर्बीजमात्रम् अल्पकारणंप्रधानकारणंतुऋतुमन्मात्रासंयुक्तंधृतंशुक्लंरुधिरमेवचशुक्लशोणितमेवतत् शुक्लशोणितंपुरुषस्यजन्मकारणम् ॥ ११ ॥ गतइति । तेननृपेणयत्रयेषुभूतेषुगन्तव्यंसनृपतिस्तत्रगतःपञ्चभूतेषुलयंप्राप्तइत्यर्थः पञ्चभूतमयत्वान्नरपतिशरीरस्यतदतिरिक्तस्यआत्मनोभावात् मर्त्यानांमरणशीलानामेषाप्रवृत्तिरयंस्वभावइत्यर्थः त्वंतुमिथ्याविहन्यसेमिथ्याभूतेनसंबन्धेनपीड्यसे

पित्र्यंराज्यंपरित्यज्यसनार्हसिनरोत्तम ॥ आस्थातुंकापथंदुःखंविषमंबहुकण्टकम् ॥ ७ ॥ समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय ॥ एकवेणीधराहित्वांनगरीसंप्रतीक्षते ॥ ८ ॥ राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज ॥ विहरत्वमयोध्यायांयथाशक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥ नतेकश्चिद्दशरथस्त्वंचतस्यनकश्चन ॥ अन्योराजात्वमन्यःसतस्मात्कुरुयदुच्यते ॥ १० ॥ बीजमात्रंपिताजन्तोःशुक्लंरुधिरमेवच ॥ संयुक्तमृतुमन्मात्रापुरुषस्येहजन्मतत् ॥ ११ ॥ गतःसनृपतिस्तत्रगन्तव्यंयत्रतेनवै ॥ प्रवृत्तिरेषामर्त्यानांत्वंतुमिथ्याविहन्यसे ॥ १२ ॥ अर्थधर्मपरायेयेतांस्तान्शोचामिनेतरान् ॥ तेहिदुःखमिहप्राप्यविनाशंप्रेत्यभेजिरे ॥ १३ ॥ अष्टकापितृदैवत्यमित्ययंप्रसृतोजनः ॥ अन्नस्योपद्रवंपश्यमृतोहिकिमशिष्यति ॥ १४ ॥

॥१२॥अर्थधर्मपराइति । अर्थधर्मपराःप्रत्यक्षसौख्यंविहायकेवलार्थसंपादनपराः धर्मपराश्चइतरान्केवलप्रत्यक्षसुखानुभवपरान् अर्थधर्मपरविषयशोकहेतुमाह तेहीति । प्रेत्यापिविनाशंदुःखंभेजिरइतिसंबन्धः ॥१३॥ धर्म्मस्याफलत्वेस्थालीपुलाकन्यायेनाकिंचिदुदाहरणमाह अष्टकापितृदैवत्यमिति । अयंजनः अष्टकाअष्टकाश्राद्धंपितृदैवत्यंप्रतिसांवत्सरिकमितियत्कर्मकर्तुमितिशेषः प्रसृतःप्रवृत्तःअत्रतत्सर्वमितिशेषः अन्नस्यउपद्रवंक्षयंपश्यतत्सर्वस्वभोज्यान्नस्यनिरर्थकक्षयहेतुम् आलोचयेत्यर्थः । तत्रहेतुमाह मृतोहिकिमशिष्यतीति ॥ १४ ॥

उक्तमेवार्थंतर्कमुखेनद्रढयति यदीति। अन्येनभुक्तमन्नमन्यस्यदेहंगच्छतियदि तर्हिप्रवसतः श्राद्धंदद्यात्पथिगच्छन्तमुद्दिश्यभोजयेत् तत् अन्यभुक्तमन्नं पथ्यशनंभवेत् पथिकस्यपाथेयंभवेत् नचैवंदृश्यतेअतः श्राद्धादिकंमृतस्याशनंनभवतीतिभावः ॥ १५ ॥ एवमेकत्रवैदिककर्मणिफलव्यभिचारदर्शनात्सर्वत्रापिवैदिके नफलप्रसक्तिरित्याह दानसंवननाइत्यादिना। दानसंवननाः दानायवशीकरणोपायाः संवननंकर्मणावशीकरणमितिहलायुधः।मेधाविभिःपरद्रव्यग्रहणकुशलबुद्धिभिः यजस्वदेवताराधनंकुरुष्वसंत्यजअर्थैषणादीन्सम्यक्त्यजअत्रेतिकरणंद्रष्टव्यं यजस्वेत्यादिरूपाग्रन्थाःमेधाविभिः कृताइत्यन्वयः ॥१६॥ सइति। सःपितृवचनंपरिपालनीयमितिमन्यमानः सत्वंपरंपरलोकानुभाव्यंयत्प्रत्यक्षंप्रत्यक्षसिद्धंराज्यभोगादिकंतदातिष्ठप्रतिगृह्णीष्वपरोक्षंपरोक्षसुखफलकंपितृवचनपरिपालनादिकम् ॥ १७ ॥ सइति । तांबुद्धिंप्रत्यक्षादन्यंनास्तीतिबुद्धिंसर्वलोकनिदर्शिनींसर्वजनसंमतामित्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥

यदिभुक्तमिहान्येनदेहमन्यस्यगच्छति ॥ दद्यात्प्रवसतःश्राद्धंनतत्पथ्यशनंभवेत् ॥ १५ ॥ दानसंवनना
ह्येतेग्रन्थामेधाविभिःकृताः ॥ यजस्वदेहिदीक्षस्वतपस्तप्यस्वसन्त्यज ॥ १६ ॥ सनास्तिपरमित्येव
कुरुबुद्धिंमहामते ॥ प्रत्यक्षंयत्तदातिष्ठपरोक्षंपृष्ठतःकुरु ॥ १७ ॥ सताम्बुद्धिंपुरस्कृत्यसर्वलोकनिदर्शि
नीम् ॥ राज्यंत्वंप्रतिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितः ॥ १८ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशत
तमः सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥
जाबालेस्तुवचःश्रुत्वारामःसत्यात्मनांवरः ॥ उवाचपरयाभक्त्यास्वबुद्ध्याचाविपन्नया ॥ १ ॥

अथजाबालिमतनिरासपूर्वकंवैदिकमतस्थापनंनवोत्तरशततमेसर्गे जाबालेरित्यादिना । सत्यात्मनांसत्यबुद्धीनांभक्त्यावैदिकधर्मश्रद्धयाअविपन्नयाजाबालिवचनैः सांदृष्टिकैरप्यचालितया ॥ १ ॥

भवानिति । प्रियकामार्थंप्रियविषयेच्छासिद्ध्यर्थंयद्वचनमुक्तवान् तत्कार्य्यसंकाशंकार्यवत्प्रतीयमानमकार्य्यंपथ्यसंमितंपथ्यवदवभासमानमपथ्यं दुःखोदर्कमितियावत् एवंवचनंदूषितम् ॥ २ ॥ अथवक्तारंदूषयति निर्मर्यादइत्यादिना । निर्मर्यादःमर्य्यादारहितः अतएवपापाचारसमन्वितः तत्रहेतुः भिन्नचारित्रदर्शनइति दर्शनंमतंवेदविहितात् भिन्नाचारप्रतिपादकमतप्रवर्त्तकइत्यर्थः एवंभूतःपुरुषः सत्सुमानंपूजांनलभते प्रत्युत निन्दामेवलभतइत्यर्थः ॥३॥ पापाचारत्वेकिंप्रमाणमित्याशङ्क्यतदुक्तिरेवप्रमाणमित्याह कुलीनमित्यादिना । पुरुषमानिनम् अतिधीरमित्यर्थः चारित्रम् उक्तरूपाचारः

भवान्मेप्रियकामार्थंवचनंयदिहोक्तवान् ॥ अकार्य्यंकार्य्यसङ्काशमपथ्यंपथ्यसंमितम् ॥ २ ॥ निर्मर्या
दस्तुपुरुषःपापाचारसमन्वितः ॥ मानंनलभतेसत्सुभिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥ कुलीनमकुलीनंवावीरं
पुरुषमानिनम् ॥ चारित्रमेवव्याख्यातिशुचिंवायदिवाशुचिम् ॥ ४ ॥ अनार्य्यस्त्वार्यसंकाशःशौचा
द्धीनस्तथाशुचिः ॥ लक्षण्यवदलक्षण्योदुःशीलःशीलवानिव ॥ ५ ॥ अधर्मंधर्मवेषेणयदीमंलोकसंक
रम् ॥ अभिपत्स्येशुभंहित्वाक्रियाविधिविवर्जितम् ॥ ६ ॥ कश्चेतयानःपुरुषःकार्याकार्यविचक्षणः ॥
बहुमंस्यतिमांलोकेदुर्वृत्तंलोकदूषणम् ॥ ७ ॥

॥ ४॥ एतादृशपुरुषोपदेशश्रवणेस्वस्यानर्थंदर्शयतिश्लोकत्रयेण अनार्यइत्यादिना । अनार्यएवसन्नार्यसंकाशः शौचाद्धीनएवसन्शुचिरेवलक्षण्यवत् शिष्टलक्षणयुक्ततुल्यएवसन् अलक्षण्यःलक्षणहीनः शीलवानिवसन्दुःशीलः अहंशुभंहित्वाशुभसाधनंवैदिकधर्मंहित्वा लोकसंकरंलोकसंकरकारकंक्रियाविधिविवर्जितंवैदिकक्रिययावेदविधिनाचवर्जितमिमंत्वदुक्तमधर्मंधर्मवेषेणधर्मत्वेनाभिपत्स्येस्वीकरिष्यामि यदिदुर्वृत्तंमांचेतयानः ज्ञानवान्कःपुरुषः लोकेबहुमंस्यतिनकोपीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नकेवलंबहुमानहानिः परलोकहानिश्चेत्याह कस्येत्यादिना । अहंहीनप्रतिज्ञयावनवासप्रतिज्ञारहितयाअनयावृत्त्यापरोक्षंपृष्ठतः कुर्वंतित्वदुक्तयावृ
त्यावर्तमानः सन्वृत्तंत्वदुक्ताचरणंकस्यधास्यामिआधास्यामिउपदेक्ष्यामीत्यर्थः दास्यामीतिपाठान्तरं केनवासाधनेनस्वर्गमाप्नुयामितियोजना॥ ८ ॥
त्वदुक्ताचरणेसर्वलोकस्यापिपरलोकहानिःस्यादित्याह कामवृत्तइत्यादिना ॥ ९ ॥ सत्यप्रशंसापूर्वकंसत्यनिष्ठांदर्शयन्सत्यपरत्वरूपस्वमतंस्थापय
ति सत्यमेवेत्यादिना । अनृशंसंभूतानुकम्पाप्रधानंसनातनंचराजवृत्तंसत्यमेवसत्यरूपमेवतस्माद्राजवृत्तस्यसत्यरूपत्वात् राज्यंराज्यस्थजनजातंसत्या

कस्यधास्याम्यहंवृत्तंकेनवास्वर्गमाप्नुयाम् ॥ अनयावर्त्तमानोहिवृत्त्याहीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥ कामवृत्तस्त्वयं
लोकःकृत्स्नःसमुपवर्त्तते ॥ यद्वृत्ताःसन्तिराजानस्तद्वृत्ताःसन्तिहिप्रजाः ॥ ९ ॥ सत्यमेवानृशंसञ्चराजवृत्तंसना
तनम् ॥ तस्मात्सत्यात्मकंराज्यंसत्येलोकःप्रतिष्ठितः ॥ १० ॥ ऋषयश्चैवदेवाश्चसत्यमेवहिमेनिरे ॥ सत्यवा
दीहिलोकेस्मिन्परमंगच्छतिक्षयम् ॥ ११ ॥ उद्विजन्तेयथासर्प्पान्नरादनृतवादिनः ॥ धर्मःसत्यंपरोलोकेमूलं
स्वर्गस्यचोच्यते ॥ १२ ॥ सत्यमेवेश्वरोलोकेसत्यंपद्माश्रितासदा ॥ सत्यमूलानिसर्वाणिसत्यान्नास्तिपरंपद
म् ॥ १३ ॥ दत्तमिष्टंहुतंचैवतप्तानिचतपांसिच ॥ वेदाःसत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरोभवेत् ॥ १४ ॥ एकःपा
लयतेलोकमेकःपालयतेकुलम् ॥ मज्जत्येकोहिनिरयएकःस्वर्गेमहीयते ॥ १५ ॥

त्मकंसत्यरूपंसत्यप्रधानमितियावत् लोकइतिजात्येकवचनम् ॥ १० ॥ ऋषयइति । मेनिरेउत्कृष्टमितिशेषः परमंक्षयंपरमंधामधिष्ण्यंधामनि
केतनंचसदनंवस्त्वंचवास्तुक्षयइतिवैजयन्ती ॥ ११ ॥ उद्विजन्तइति । उद्विजन्तेजनाइतिशेषः ॥ १२ ॥ सत्यमिति । ईश्वरःनियन्ताव्यवस्थापकइ
तियावत् ॥ १३ ॥ दत्तमिति । सत्यप्रतिष्ठानाःसत्याधाराः सत्यप्रतिष्ठानानीतिविपरिणम्यपूर्वार्द्धेनयोज्यम् ॥ १४ ॥ प्रस्तुतसत्यनिष्णातस्यऐहि
कामुष्मिकफलंतद्रहितस्यनिरयप्राप्तिंचदर्शयति एकइत्यादिना ॥ १५ ॥

सइत्यादि । सत्यप्रतिश्रवःसत्यसंधः ॥ १६ ॥ नैवेति । लोभात्राज्यलोभात् मोहात्विप्रलम्भवाक्यजनितचित्तविभ्रमात् अज्ञानात्तमोन्वितःतमोगुण
युक्तःसत्यस्य करिष्यामितवप्रीतिंसुकृतेनापितेशपेइत्यस्यसत्यवचनस्य सेतुंमर्य्यादाम् ॥१७॥ असत्यसन्धस्येति । चलस्यचलस्वभावस्यप्रतीच्छन्ति
हव्यकव्यादिकमितिशेषः । नःअस्माभिःश्रुतम् ॥ १८॥ प्रत्यगात्ममिति । अहंसत्यंसत्यरूपमिमंधर्मंप्रत्यगात्मंस्वयंपश्यामिआत्मानंप्रत्यविनाभूतत्वे
नप्रवृत्तंपश्यामीत्यर्थः । सत्पुरुषाचीर्णःसत्पुरुषैराचरितःसंपादितइतियावत् । भारःजटावल्कलादिभारः तदर्थंसत्यरूपधर्मार्थम् अभिमन्यतेअ
भिमतोभवति ॥ १९ ॥ पूर्वैराचरितंसत्यंपरित्यज्यत्वदुक्तरीत्याराज्यंनाङ्गीकरिष्यामीत्याह क्षात्रमित्यादिना । अधर्मम् अधर्मप्रचुरंधर्मसंहितंधर्मलेशस

सोहंपितुर्नियोगन्तुकिमर्थंनानुपालये ॥ सत्यप्रतिश्रवःसत्यंसत्येनसमयीकृतः ॥ १६ ॥ नैवलोभान्नमोहा
द्वानह्यज्ञानात्तमोन्वितः ॥ सेतुंसत्यस्यभेत्स्यामिगुरोःसत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥ असत्यसन्धस्यसतश्चलस्या
स्थिरचेतसः ॥ नैवदेवानपितरःप्रतीच्छन्तीतिनःश्रुतम् ॥ १८ ॥ प्रत्यगात्ममिमन्धर्मंसत्यंपश्याम्यहंस्वयम् ॥
भारःसत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिमन्यते ॥ १९ ॥ क्षात्रंधर्ममहंत्यक्ष्येह्यधर्मंधर्मसंहितम् ॥ क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च
सेवितंपापकर्मभिः ॥ २० ॥ कायेनकुरुतेपापंमनसासंप्रधार्यच ॥ अनृतंजिह्वयाचाहत्रिविधंकर्मपातकम् ॥
॥ २१ ॥ भूमिःकीर्त्तिर्यशोलक्ष्मीःपुरुषंप्रार्थयन्तिहि ॥ स्वर्गस्थंचानुपश्यन्तिसत्यमेवभजेतत्त् ॥ २२ ॥ श्रेष्ठं
ह्यनार्यमेवस्याद्यद्भवानवधार्य्यमाम् ॥ आहयुक्तिकरैर्वाक्यैरिदंभद्रंकुरुष्वह ॥ २३ ॥ कथंह्यहंप्रतिज्ञायवनवा
समिमंगुरौ ॥ भरतस्यकरिष्यामिवचोहित्वागुरोर्वचः ॥ २४ ॥

हितम् अधर्मप्रचुरधर्मलेशयुक्तक्षत्रियधर्ममहंत्यक्ष्यइत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ भूमिरिति । कीर्तिःवितरणजनिताप्रथायशः पौरुषनिबन्धनंपुरुषंकरणत्रये
णसत्यनिष्णातम् अनुपश्यन्तिअनुसृत्यपश्यन्तिअनुबध्नन्तीतियावत् ॥ २२ ॥ श्रेष्ठमिति । श्रेष्ठमित्यवधार्य्यनिश्चित्य इदंभद्रंकुरुष्वेतिभवान्युक्तिक
रैर्वाक्यैः यदाहतदनार्य्यमेवस्यात् ॥ २३ ॥ प्रत्यक्षंयत्तदातिष्ठपरोक्षंपृष्ठतःकुर्वित्यन्तस्यजाबालिवाक्यजातस्योत्तरमभिधाय राज्यंत्वंप्रतिगृह्णीष्वभरते
नप्रसादितइत्यस्याप्युत्तरमाह कथमित्यादिना ॥ २४ ॥

स्थिरेति । प्रतिज्ञाप्रतिज्ञाताकृतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ वनवासमित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । वनवासंवसन्कुर्वन्नित्यर्थः । नियतभोजनःनियतवन्याहारःसंतुष्टपञ्चवर्गःपरितुष्टपञ्चेंद्रियवर्गःलोकयात्रांपितृवचनपरिपालनरूपलोकवर्त्तनम् । गमनेवर्तनेयात्रेतिवैजयन्ती । अकुहःअकृत्रिमः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अष्टकोदाहरणेनवैदिककर्मणांनिष्फलत्वंयदुक्तंतत्रपरिहारमाह कर्मभूमिमित्यादिना । यत्शुभंकर्मतत्कर्त्तव्यंजनैरितिशेषः । तत्रफलवदनुष्ठानंदर्शयति अग्निरित्यादि । कर्मणांकर्मभूमिकृतस्वस्वकर्मणांफलभागिनः अग्नित्वादिफलंप्राप्तवन्तः ॥ २८ ॥ शतमितिक्रतूनांशतम् आहृत्यकृत्वेत्यर्थः ।

स्थिरामयाप्रतिज्ञाताप्रतिज्ञागुरुसन्निधौ ॥ प्रहृष्यमाणासादेवीकैकेयीचाभवत्तदा ॥ २५ ॥ वनवासंवसन्नेवंशुचिर्नियतभोजनः ॥ मूलैःपुष्पैःफलैःपुण्यैःपितॄन्देवांश्चतर्पयन् ॥ २६ ॥ सन्तुष्टपञ्चवर्गोहंलोकयात्रांप्रवर्त्तये ॥ अकुहःश्रद्दधानःसन्कार्य्याकार्य्यविचक्षणः ॥ २७ ॥ कर्मभूमिमिमांप्राप्यकर्त्तव्यंकर्मयच्छुभम् ॥ अग्निर्वायुश्चसोमश्चकर्मणांफलभागिनः ॥ २८ ॥ शतंक्रतूनामाहृत्यदेवराट्त्रिदिवङ्गतः ॥ तपांस्युग्राणिचास्थायदिवंयातामहर्षयः ॥ २९ ॥ अमृष्यमाणःपुनरुग्रतेजानिशम्यतन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ॥ अथाब्रवीत्तंनृपतेस्तनूजोविगर्हमाणोवचनानितस्य ॥ ३० ॥ सत्यंचधर्मंचपराक्रमंचभूतानुकम्पांप्रियवादितांच ॥ द्विजातिदेवातिथिपूजनंचपन्थानमाहुस्त्रिदिवस्यसन्तः ॥ ३१ ॥ तेनैवमाज्ञाययथावदर्थमेकोदयंसंप्रतिपद्यविप्राः ॥ धर्मंचरन्तःसकलंयथावत्काङ्क्षन्तिलोकागममप्रमत्ताः ॥ ३२ ॥

प्रवासिनंप्रतिश्राद्धकरणविधेरभावात् विहितस्थलेकुत्रापिनव्यभिचारइतिभावः ॥ २९ ॥ अमृष्यमाणइति । नास्तिकवाक्यहेतुं यदिभुक्तमिहान्येन देहमन्यस्यगच्छति । दद्यात्प्रवसतःश्राद्धंनतत्पथ्यशनंभवेदित्यादिनास्तिकवाक्यरूपतर्कंविगर्हमाणः मनसिविगर्हमाणः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तेनेति । तेनहेतुनाविप्राःएवमर्थंयथावत् आज्ञायज्ञात्वाएकोदयंसंप्रतिपद्यऐककण्ठ्यंप्राप्यसकलंधर्मंस्वस्ववर्णाश्रमोचितधर्मम् । अप्रमत्ताः सावधानाःयथावच्चरन्तःअनुतिष्ठन्तःलोकागमंस्वर्गादिलोकप्राप्तिंकाङ्क्षन्तीति ॥ ३२ ॥

निन्दामीति। विषमस्थबुद्धिम् अवैदिकमार्गनिष्णातबुद्धिम् अनयाबुद्ध्याचरन्तंचार्वाकमतानुसारिणींबुद्धिंपरान्प्रत्युपदिश्याचरन्तमित्यर्थः । सुनास्तिकंपरलोकोनास्तीतिबुद्धियुक्तंसुशब्देनवैदिकवत्स्थित्वाचार्वाकमतप्रवर्त्तकइत्युच्यते निन्दामिवैदिककर्मभ्योबहिष्करोमि ॥३३॥ प्रत्यक्षैकप्रमाणवादीयदिकश्चिद्राज्येस्यात्सोपिबहिष्करणीयइत्याह यथेत्यादिना। चोरोयथानिराकरणीयः सःवेदबाह्यत्वेनप्रसिद्धोपितथाहितथैवअत्रअस्मिन्लोके नास्तिकंचार्वाकंतथागतंबुद्धतुल्यंविद्धितस्माद्यः प्रजानांशङ्क्यतमःअवैदिकत्वेनशङ्कनीयः तेननास्तिकेनबुधोभिमुखोनस्यात् ॥३४॥ ऐहिकामुष्मिकफलसाधनेधर्मेशिष्टाचारंप्रमाणयति त्वत्तइत्यादिना । त्वत्तःपूर्वतरेपुरातनाश्चवराश्चज्ञानतःश्रेष्ठाश्चजनाः बहूनिशुभानिकर्माणिचक्रुः तेइमंपरंचलो

निन्दाम्यहंकर्मपितुःकृतन्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ॥ बुद्ध्यानयैवंविधयाचरन्तंसुनास्तिकंधर्मपथादपेतम् ॥ ३३ ॥ यथाहिचोरःसतथाहिबुद्धस्तथागतंनास्तिकमत्रविद्धि ॥ तस्माद्धियःशङ्क्यतमःप्रजानांसनास्तिकेनाभिमुखोबुधःस्यात् ॥ ३४ ॥ त्वत्तोजनाःपूर्वतरेवराश्चशुभानिकर्माणिबहूनिचक्रुः ॥ जित्वासदेमंचपरञ्चलोकंतस्माद्द्विजाःस्वस्तिहुतंकृतंच ॥ ३५ ॥ धर्मेरताःसत्पुरुषैःसमेतास्तेजस्विनोदानगुणप्रधानाः ॥ अहिंसकावीतमलाश्चलोकेभवन्तिपूज्यामुनयःप्रधानाः ॥ ३६ ॥

कंजित्वासदावर्त्तन्तइतिशेषः। सदावर्तमानत्वंचग्रहनक्षत्रादिरूपेणदृश्यमानत्वात् । सुकृतांवाएतानिज्योतीꣳषियन्नक्षत्राणीतिश्रुतेः । तस्मात्कर्मानुष्ठानस्यैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनत्वात्द्विजाः स्वस्तिमङ्गलात्मकंकर्महुतंयज्ञादिकृतंचतपोदानादिकंचकुर्वन्तीतिशेषः । एवंप्रत्यक्षमेवनप्रमाणंतदतिरिक्तानांवेदानामपिप्रमाणत्वात्तत्त्वंचतेषांमहाजनपरिग्रहात् । सचापौरुषेयत्वेनतच्चाविच्छिन्नसंप्रदायत्वेसतिअस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्वैदिकानिचकर्माणिसफलानिअग्निरविसोमनक्षत्रेन्द्रादिफलभोगस्याबाधितप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यकृतभोजनस्यपथिकाशनत्वाभावस्तुअदर्शनादविहितत्वाच्चेत्युक्तम् ॥ ३५॥ ३६ ॥

इतिब्रुवन्तमितितथ्यंयथार्थंसत्यंसद्भ्र्योहितम् ॥३७॥ धर्मसंकटेप्राप्तेसर्वमतज्ञेनविदुषायत्किंचिन्मतमवलम्ब्यापितस्यपरिहरणीयत्वात्महतोराज्यस्या
नायकत्वरूपसंकटपरिहारायत्वांनिवर्त्तयितुंमयानास्तिकमतमुपन्यस्तंनत्वहंवस्तुतोनास्तिकइत्याह ननास्तिकानामित्यादिना । किंचनपरलोकादिकं
नास्तीतिनअस्त्येव समीक्ष्यकालं पुनरास्तिकोभवं यदावादिनान्येननास्तिकमतमवलम्ब्यतेतंकालंसमीक्ष्यअहंपुनरास्तिकमतावलम्ब्यभवम् अन्यैर्वा
दिभिर्नास्तिकमतमवलम्ब्यकुतर्कोद्घाटनेतदानीमहमेवत्वदुक्तरीत्याशतशस्तत्खण्डनमकार्षमित्यर्थः तर्हीदानींनास्तिकमतंकुतोवलम्बितवानसीत्य
त्राह भवेयकालेपुनरेवनास्तिकइति । तादृशोहमेवपुनः कालेधर्मसंकटकालेनास्तिकोभवेयधर्मसंकटकालप्रयुक्तोयंममनास्तिकवादइत्यर्थः भवेयेत्यने

इतिब्रुवन्तंवचनंसरोषंरामंमहात्मानमदीनसत्त्वम्॥उवाचतथ्यंपुनरास्तिकंचसत्यंवचःसानुनयंचविप्रः॥
॥ ३७ ॥ ननास्तिकानांवचनंब्रवीम्यहंनचास्तिकोहंनचनास्तिकिंचन ॥ समीक्ष्यकालंपुनरास्तिको
भवंभवेयकालेपुनरेवनास्तिकः ॥ ३८ ॥ सचापिकालोयमुपागतःशनैर्यथामयानास्तिकवागुदीरि
ता ॥ निवर्त्तनार्थंतवरामकारणात्प्रसादनार्थंतुमयैतदीरितम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे
नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नइतःपरमपि कस्मिंश्चिद्धर्मसंकटकाले नास्तिकमतमवलम्बनीयमेव नचतावतावस्तुतोनास्तिकत्वंममभवेदितिभावः ॥ ३८ ॥ तादृशधर्मसंकटकाल
एवायमित्याह सचापीति । एवमपिपरमवैदिकस्यतवनयुक्तमेतादृशंवचनमित्याशङ्क्याह निवर्त्तनार्थमित्यादिना। निवर्त्तनार्थंतवनिवृत्तिज्ञापनार्थंतववेद
मार्गादविचाल्यत्वस्यलोकानांप्रकटीकरणार्थमित्यर्थः कारणात्भरतकारणात् भरतमुखोल्लासायतवप्रसादनार्थंचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्द
राजविरचितेश्रीरामायणभूषणेपीताम्बराख्यानेअयोध्याकाण्डव्याख्यानेनवोत्तरशततमःसर्गः ॥ १०९ ॥

अथवसिष्ठोजाबालिवचनयाथार्थ्यप्रदर्शनेनतद्विषयकोपंनिवर्त्यस्वाभिमतंज्येष्ठस्यैवराज्यार्हतारूपंनिवर्त्तनोपायंप्रतिपादयति क्रुद्धमित्यादिना।लोकस्य
जनस्यगतंगमनं भावेनिष्ठा परलोकप्राप्तिंततइहागतिंचजानीते नासौनास्तिकइत्यर्थः निवर्तनार्थमिति तदुक्तमपिसत्यामित्याह निवर्तयितुकामइत्यादि
ना। ज्येष्ठस्यैवराज्यार्हतांवक्तुमारभते इमामित्यादि लोकनाथतवैवतत्प्रत्यक्षंहीतिभावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ असृजदिति । आकाशप्रभव
इत्यत्राकाशशब्दः परब्रह्मपरः आकाशोहवैनामरूपयोर्निर्वहितातेयदन्तरातद्ब्रह्मेतिश्रुतेः। इत्थमेवाव्यक्तप्रभवोब्रह्मेतिबालकाण्डोक्तमपि शाश्वतःप्रवाह

क्रुद्धमाज्ञायरामंतंवसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ जाबालिरपिजानीतेलोकस्यास्यगतागतिम् ॥ १ ॥ निवर्त्तयितुकामस्तु
त्वामेतद्वाक्यमुक्तवान् ॥ इमांलोकसमुत्पत्तिंलोकनाथनिबोधमे ॥ २ ॥ सर्वंसलिलमेवासीत्पृथिवीयत्रनिर्मिता ॥
ततःसमभवद्ब्रह्मास्वयंभूर्दैवतैःसह ॥ सवराहस्ततोभूत्वाप्रोज्जहारवसुन्धराम् ॥ ३ ॥ असृजच्चजगत्सर्वंसहपुत्रैः
कृतात्मभिः ॥ आकाशप्रभवोब्रह्माशाश्वतोनित्यअव्ययः ॥ ४ ॥ तस्मान्मरीचिःसंजज्ञेमरीचेःकाश्यपःसुतः ॥ ५ ॥
विवस्वान्काश्यपाज्जज्ञेमनुर्वैवस्वतस्सुतः ॥ सतुप्रजापतिःपूर्वमिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः ॥ ६ ॥ यस्येयंप्रथमंदत्तास
मृद्धामनुनामही ॥ तमिक्ष्वाकुमयोध्यायांराजानंविद्धिपूर्वकम् ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकोस्तुसुतःश्रीमान्कुक्षिरेवेतिविश्रुतः ॥
कुक्षेरथात्मजोवीरोविकुक्षिरुदपद्यत ॥८॥ विकुक्षेस्तुमहातेजाबाणःपुत्रःप्रतापवान् ॥ बाणस्यतुमहाबाहुरनरण्योम
हायशाः ॥ ९ ॥ नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्नदुर्भिक्षंसतांवरे ॥ अनरण्येमहाराजेतस्करोनापिकश्चन ॥१०॥ अनरण्यान्म
हाबाहुःपृथूराजाबभूवह ॥ तस्मात्पृथोर्महाराजस्त्रिशङ्कुरुदपद्यत ॥ ससत्यवचनाद्वीरःसशरीरोदिवङ्गतः ॥ ११ ॥

रूपेणनित्यः नित्यःइतरापेक्षयाचिरकालस्थायीअन्यथाआकाशप्रभवइतिविरुध्यतेअव्ययः तस्मात्स्थानात्तस्यमोक्षसिद्धेः ॥४॥५॥ विवस्वानिति ।
वैवस्वतःविवस्वत्संबन्धी तस्येक्ष्वाकुवंशकूटस्थत्वंचदर्शयति। सत्वित्यादिना । मनुनामानवेन्द्रेणयापुरीनिर्मितास्वयमितितस्यायोध्यानिर्मातृत्वो
क्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

त्रिशङ्कोरिति । युवनाश्वएवमहातेजाःमहातेजःप्रभावेनमहाबलधुन्धुनामकासुरमारणाद्धुन्धुमारसंज्ञामलभतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सुसंधेरिति ।
ज्येष्ठस्यध्रुवसंधेः वंशकथनाज्ज्येष्ठस्यैवराज्येस्थापितत्वमुक्तम् ॥ १४ ॥ भरतादिति । जायतेत्यत्राडभावः अनित्यत्वात् प्रतिराजानः सामन्ताः श
त्रवः उदपद्यन्तआसन्नित्यर्थः हैहयाद्यास्तत्तद्देशाधिपतयः ॥ १५ ॥ तानिति । प्रतिव्यूह्ययुद्धंकृत्वाराजाअसितः शैलवरेहिमवतिरम्येनिर्भयतयास्था

त्रिशङ्कोरभवत्सूनुर्धुन्धुमारोमहायशाः ॥ धुन्धुमारोमहातेजायुवनाश्वोव्यजायत ॥ १२ ॥ युवनाश्वसुतःश्री
मान्मान्धातासमपद्यत ॥ मान्धातुस्तुमहातेजाःसुसन्धिरुदपद्यत ॥ १३ ॥ सुसन्धेरपिपुत्रौद्वौध्रुवसन्धिःप्रसेनजि
त् ॥ यशस्वीध्रुवसन्धेस्तुभरतोरिपुसूदनः ॥ १४ ॥ भरतात्तुमहाबाहोरसितोनामजायत ॥ यस्यैतेप्रतिराजानउ
दपद्यन्तशत्रवः ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्चशूराश्चशशिबिन्दवः ॥ १५ ॥ तांस्तुसर्वान्प्रतिव्यूह्ययुद्धेराजाप्रवासितः ॥
सचशैलवरेरम्येबभूवाभिरतोमुनिः ॥ १६ ॥ द्वेचास्यभार्येगर्भिण्यौबभूवतुरितिश्रुतिः ॥ एकागर्भविनाशा
यसपत्न्यैसगरंददौ ॥ १७ भार्गवश्च्यवनोनामहिमवन्तमुपाश्रितः ॥ तमृषिंसमुपागम्यकालिन्दीत्वभ्यवादय
त् ॥ १८ ॥ सतामभ्यवदद्विप्रोवरेप्सुंपुत्रजन्मनि ॥ पुत्रस्तेभवितादेविमहात्मालोकविश्रुतः ॥ धार्मिकश्चसु
शीलश्चवंशकर्त्तारिसूदनः ॥ ३९ ॥

तुंयोग्येमुनिः सन्नभिरतोबभूव अन्यथातस्मादपि शैलात्प्रवासयेयुरितिभावः ॥१६ ॥ द्वेइति । श्रूयतइतिश्रुतिः जनवादइत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥
सइतिसः अभिवादनप्रसन्नोविप्रः पुत्रजन्मनिविषयेवरेप्सुं तामभ्यवदत् उवाच महात्मामहामतिः लोकविश्रुतःसर्वलोकप्रसिद्धः पुत्रोभवितेत्यभ्यवद
दित्यन्वयः ॥ १९ ॥

कृत्वेति । सादेवीतमृषिमनुमान्यसंपूज्यततोगृहमागम्यपद्मपत्रसमानाक्षंपद्मगर्भसमप्रभंपुत्रंव्यजायतव्यजीजनत् ॥ २० ॥ २१ ॥ सराजेत्ति । यःइष्ट्वा दीक्षांकृत्वापर्वणिवेगेनअम्बुवेगेनइमाः प्रजाःत्रासयन्तंसमुद्रम् अखानयत् ॥ २२ ॥ असमञ्जइति । नःश्रुतम् अस्माभिःश्रुतमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

कृत्वाप्रदक्षिणंहृष्टामुनिंतमनुमान्यच ॥ पद्मपत्रसमानाक्षंपद्मगर्भसमप्रभम् ॥ ततःसागृहमागम्यदेवीपुत्रंव्यजायत ॥ २० ॥ सपत्न्यातुगरस्तस्यैदत्तोगर्भजिघांसया ॥ गरेणसहतेनैवजातःससगरोभवत् ॥ २१ ॥ सराजासगरोनामयःसमुद्रमखानयत् ॥ इष्ट्वापर्वणिवेगेनत्रासयन्तमिमाःप्रजाः ॥ २२ ॥ असमञ्जस्तुपुत्रोभूत्सगरस्येतिनःश्रुतम् ॥ जीवन्नेवसपित्रातुनिरस्तःपापकर्मकृत् ॥ २३ ॥ अंशुमानपिपुत्रोभूदसमञ्जस्यवीर्यवान् ॥ दिलीपोंशुमतःपुत्रोदिलीपस्यभगीरथः ॥ २४ ॥ भगीरथात्ककुत्स्थस्तुकाकुत्स्थायेनविश्रुताः ॥ ककुत्स्थस्यचपुत्रोभूद्रघुर्येनतुराघवाः ॥ २५ ॥ रघोस्तुपुत्रस्तेजस्वीप्रवृद्धःपुरुषादकः ॥ कल्माषपादःसौदासइत्येवंप्रथितोभुवि ॥ २६ ॥ कल्माषपादपुत्रोभूच्छङ्खणस्त्वितिविश्रुतः ॥ यस्तुतद्वीर्यमासाद्यसहसैन्योव्यनीनशत् ॥ २७ ॥ शङ्खणस्यचपुत्रोभूच्छूरःश्रीमान्सुदर्शनः ॥ सुदर्शनस्याग्निवर्णअग्निवर्णस्यशीघ्रगः ॥ २८ ॥ शीघ्रगस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रशुश्रुकः ॥ प्रशुश्रुकस्यपुत्रोभूदम्बरीषोमहाद्युतिः ॥ २९ ॥ अम्बरीषस्यपुत्रोभून्नहुषःसत्यविक्रमः ॥ नहुषस्यचनाभागःपुत्रःपरमधार्मिकः ॥ ३० ॥ अजश्चसुव्रतश्चैवनाभागस्यसुतावुभौ ॥ अजस्यचैवधर्मात्माराजादशरथःसुतः ॥ ३१ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ कल्माषपादेति । तद्वीर्य्यंवसिष्ठशापाद्राक्षसत्वंप्राप्तस्यकल्माषपादस्य पराक्रममासाद्य व्यनीनशत् विनाशंप्राप्तवानित्यर्थः राक्षसत्वात् कल्माषपादेनस्वपुत्रएवविनाशितइत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तस्येति । दायादःसुतः दायादौसुतबान्धवावित्यमरः ॥३२॥ इक्ष्वाकूणामिति । पूर्वजेविद्यमानेअपरःकनिष्ठपुत्रोराज्येनाभिषिच्यते किंतुज्येष्ठएवेतिअ
न्वयः ॥ ३३ ॥ सराघवाणामिति । सत्त्वंआत्मनःसंबन्धिनांराघवाणांसनातनंपरम्परयागतंकुलधर्मंज्येष्ठाभिषेचनरूपम् अद्यभवन्तमारभ्यनाविहन्तुमर्ह
सिअन्येनरक्षितुंचाशक्यमित्याह प्रभूतेति । रत्नानिश्रेष्ठवस्तूनि प्रभूतराष्ट्रांबहुविधावान्तरजनपदयुक्ताम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरा
मायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

तस्यज्येष्ठोसिदायादोरामइत्यभिविश्रुतः ॥ तद्गृहाणस्वकंराज्यमवेक्षस्वजनंनृप ॥ ३२ ॥ इक्ष्वाकूणांहिसर्वे
षांराजाभवतिपूर्वजः ॥ पूर्वजेनावरःपुत्रोज्येष्ठोराज्येभिषिच्यते ॥ ३३ ॥ सराघवाणांकुलधर्ममात्मनःसना
तनंनाद्यविहन्तुमर्हसि ॥ प्रभूतरत्नामनुशाधिमेदिनींप्रभूतराष्ट्रांपितृवन्महायशः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमदयोध्या
काण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ ❀ ॥
वसिष्ठस्तुतदाराममुक्त्वाराजपुरोहितः ॥ अब्रवीद्धर्मसंयुक्तंपुनरेवापरंवचः ॥ १ ॥ पुरुषस्येहजातस्यभवन्ति
गुरवस्त्रयः ॥ आचार्य्यश्चैवकाकुत्स्थपितामाताचराघव ॥ २ ॥ पिताह्येनंजनयतिपुरुषंपुरुषर्षभ ॥ प्रज्ञांद
दातिचाचार्यस्तस्मात्सगुरुरुच्यते ॥ ३ ॥ सोहंतेपितुराचार्य्यस्तवचैवपरन्तप ॥ ममत्वंवचनंकुर्वन्नातिव
र्तेःसतांगतिम् ॥ ४ ॥

अथरामनिवर्त्तनोपायान् पुनरुपन्यस्यनिरस्यति एकादशोत्तरशततमे वसिष्ठस्त्वित्यादिना ॥ १ ॥ एवंकुलधर्मोपपादनेपिसर्वंतत् पितृनियोगव्यतिरि
क्तविषयमितिमत्वातूष्णींस्थितस्यरामस्याशयंजानन् वसिष्ठःपुनर्निवर्त्तनहेत्वन्तरमाह पुरुषस्येत्यादिना ॥ २ ॥ पितेति । मातुरप्युपलक्षणंशरीरमेव
मातापितरौजनयतइत्यर्थः । तस्मात्प्रज्ञादानात्गुरुःमातापितृभ्यांगरीयानित्यर्थः सहिविद्यातस्तंजनयतितच्छ्रेष्ठंजन्मेतिवचनादितिभावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

इमाइति । परिषदःब्राह्मणसमूहाः श्रेणयःपौरजनाःद्विजाःक्षत्रियाः वैश्याश्चतेत्वत्संबन्धिनःयेषुविषयेधर्मंपरिपालनरूपंचरन्सतांगतिंसतांपूर्वेषांराज्ञांमार्गंनातिवर्तेर्नातिवर्तेथाः ॥ ५ ॥ वृद्धायाइति । अवर्तितुंशुश्रुषामकर्तुंनार्हसि अस्यास्तु पितुःशतगुणंमातेत्युक्तायाः ॥ ६ ॥ भरतस्येति । सान्त्वितामामिकामातेत्यादिप्रार्थयमानस्य आत्मानम् आत्मभूतंभरतंनातिवर्त्तेथाइत्युदारधीः सत्यधर्मनिष्णातत्वस्वभावमित्यपरे स्वसाधारणधर्मत्वादाश्रितपारतन्त्र्यंनातिवर्तेथाइत्याचार्याः सएवहिसर्वेश्वरस्यस्वभावः स्वतःसिद्धःसत्यधर्मपराक्रमेतिदृष्टान्तार्थं यथासत्यवचनमनातिक्रमणीयंयथाचधर्मोनातिक्रमणीयः तथाआश्रितपारतन्त्र्यमपीत्यर्थः सत्यधर्मयोःपराक्रमःअनुष्ठानशूरत्वंयस्येतिबहुव्रीहिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सतिधर्मिणिधर्माश्चिन्त्यन्तइतिन्यायेनसर्वधर्मसंपादनबीजभूतशरीरोत्पादकत्वात् अत्यन्ताज्ञानदशायामपिसर्वप्रकारसंरक्षणेनबहुविधोपकारकत्वाच्चाचार्यवचनादपिपितृवचनमवश्यंकर्तव्यम् अतएवमातृदेवोभवपितृदेवोभवआचार्यदेवोभवेतिचरमपर्वण्याचार्यउपात्तइत्यभिप्रायेणाह यन्मातेत्यादिनाश्लोकद्वयेन। तनयेनतनयसंपादननिमित्तंयद्वृत्तंव्रतोपवासदेवताराधनादिकंकुरुतः तन्नसुप्रतिकरंसुतरामशक्यप्रत्युपक्रियं मात्रापित्राचउत्पत्यनन्तरंयथाशक्तिप्रदानेनस्तन्यान्नादिप्रदानेनस्नापनोच्छादनेननित्यंप्रियवादेनसदासंवर्धनेनचयत्कृतं तच्चनसुप्रतिकरम् ॥ ९ ॥ १० ॥ सहीति । जनयितापितेतिगौणपितृव्यावृत्तिः आज्ञातम्प्रतिज्ञातं एवंप्रथमंप्रतिज्ञातत्वात्मातृवचनंभ्रातृवचनंचकर्तुंनार्हामीतिभावः ॥ ११ ॥

इमाहितेपरिषदःश्रेणयश्चद्विजास्तथा ॥ एषुतातचरन्धर्मंनातिवर्त्तेःसताङ्गतिम् ॥ ५ ॥ वृद्धायाधर्मशीलायामातुर्नार्हस्यवर्त्तितुम् ॥ अस्यास्तुवचनंकुर्वन्नातिवर्त्तेःसताङ्गतिम् ॥ ६ ॥ भरतस्यवचःकुर्वन्याचमानस्यराघव ॥ आत्मानंनातिवर्त्तेस्त्वंसत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥ एवंमधुरमुक्तस्तुगुरुणाराघवःस्वयम् ॥ प्रत्युवाचसमासीनंवसिष्ठंपुरुषर्षभः ॥ ८ ॥ यन्मातापितरौवृत्तंतनयेकुरुतःसदा ॥ नसुप्रतिकरंतत्तुमात्रापित्राचयत्कृतम् ॥ ९ ॥ यथाशक्तिप्रदानेनस्नापनोच्छादनेनच ॥ नित्यंचप्रियवादेनतथासंवर्द्धनेनच ॥ ॥ १० ॥ सहिराजाजनयितापितादशरथोमम ॥ आज्ञातंयन्मयातस्यनतन्मिथ्याभविष्यति ॥ ११ ॥

---

१ 'उद्दालिः' इतिलिखितपुस्तकेपाठः 'उठारिः' इतितैलङ्गपुस्तकपाठः (१)

एवमिति । प्रत्यनन्तरंसमीपस्थंपरमोदारःसान्त्विताममिकेत्यादिनादत्तराज्यनिर्वाहकः ॥ १२ ॥ इहेति । इहस्थण्डिलेभूमौकुशानास्तरआस्तृणीहि
पावनत्वार्थमित्यर्थः अतएववक्ष्यति कुशानास्तीर्यराघवइति । प्रत्युपवेक्ष्यामिप्रतिरोत्स्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रत्युपवेशप्रकारमाह अनाहारइति ।
निरालोकःअवकुण्ठिताननःधनहीनःवृद्ध्यर्थमृणप्रदानान्निर्धनः शेष्येशयिष्ये इडभावआर्षः ॥ १४ ॥ सत्विति । राममवेक्षन्तंरामाज्ञांकाङ्क्षन्त

एवमुक्तस्तुरामेणभरतःप्रत्यनन्तरम् ॥ उवाचपरमोदारःसूतंपरमदुर्मनाः ॥ १२ ॥ इहमेस्थण्डिलेशीघ्रंकुशा
नास्तरसारथे ॥ आर्य्यंप्रत्युपवेक्ष्यामियावन्मेनप्रसीदति ॥ १३ ॥ अनाहारोनिरालोकोधनहीनोयथाद्विजः ॥
शेष्येपुरस्तात्शालायायावन्नप्रतियास्यति ॥ १४ ॥ सतुराममवेक्षन्तंसुमन्त्रंप्रेक्ष्यदुर्मनाः ॥ कुशोत्तरमुपस्था
प्यभूमावेवास्तरत्स्वयम् ॥ १५ ॥ तमुवाचमहातेजारामोराजर्षिसत्तमः ॥ किंमांभरतकुर्वाणंतातप्रत्युपवेक्ष्यसि
॥ १६ ॥ ब्राह्मणोह्येकपार्श्वेननरान्रोद्धुमिहार्हति ॥ नतुमूर्द्धाभिषिक्तानांविधिःप्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥ उत्तिष्ठनरशार्दू
लहित्वैतद्दारुणंव्रतम् ॥ पुरवर्य्यामितःक्षिप्रमयोध्यांयाहिराघव ॥ १८ ॥ आसीनस्त्वेवभरतःपौरजानपदञ्जनम् ॥
उवाचसर्वतःप्रेक्ष्यकिमार्यंनानुशासथ ॥ १९ ॥ तेतमूचुर्महात्मानंपौरजानपदाजनाः ॥ काकुत्स्थमभिजानीमः
सम्यग्वदतिराघवः ॥ २० ॥ एषोपिहिमहाभागःपितुर्वचसितिष्ठति ॥ अतएवनशक्ताःस्मोव्यावर्त्तयितुमञ्जसा
॥ २१ ॥ तेषामाज्ञायवचनंरामोवचनमब्रवीत् ॥ एवंनिबोधवचनंसुहृदांधर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥

मित्यर्थः कुशोत्तरंकुशास्तरणम् उपस्थाप्यआनीय स्वयमेवास्तरत्आस्तृणात् शयनंकृतवानित्यर्थः ॥ १५ ॥ तमिति । किंकुर्वाणंकिमपकारं
कुर्वाणं तातइतिसान्त्वनार्थमुक्तम् ॥ १६ ॥ ब्राह्मणइति । एकपार्श्वेनएकपार्श्वशयनेन मूर्द्धाभिषिक्तानाम् अभिषिक्तक्षत्रियाणाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥
आसीनइति । नानुशासथेत्यत्रइतिकरणंबोध्यम् ॥ १९ ॥ तइति । काकुत्स्थंरामम् अभिजानीमः अभितोजानीमःसत्यसंधंजानीमइत्यर्थः ॥ २० ॥
सम्यग्वदतीत्येतदुपपादयति एषइत्यादिना अञ्जसाशीघ्रं व्यावर्त्तयितुंनशक्तास्मइतितंभरतमूचुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

एतदिति । एतदुभयंमद्वचनंपौरजनवचनंचेत्यर्थः सम्यक्संपश्यकर्त्तव्यंसम्यक्निरूपय मांचस्पृशतथोदकमितिक्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्ता
र्थमित्यर्थः वसिष्ठादिषुविद्यमानेषुस्वस्पर्शनविधेःइतः परमेवंविधंनक्रियतइतिशपथार्थंजलंस्पृष्ट्वामांस्पृशेत्यपिसिद्धम् ॥ २३ ॥ अथेत्यादि । नया
चेनयाचितवान् नानुशासामिनानुशास्मिएवंकुर्वितिनानुशिष्टवानस्मीत्यर्थः नानुजानामिवनवासायनानुज्ञातवानस्मीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यदीति ।
अवश्यंपितुर्वचःकर्तव्यंवनेवस्तव्यंचेतियदिमन्यसे तर्हिअहमेवत्वत्प्रतिनिधित्वेनवनेवत्स्यामि त्वंतुमत्प्रतिनिधित्वेनाऽयोध्यांपालयएवंचसत्युभाभ्यां
सम्यक्पितृवचनंकृतंभवेदितिभावः इतिभरतोवाक्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ विक्रीतमिति । आहितमाधिरूपेणन्यस्तंविक्रयस्त्यागः

एतच्चैवोभयंश्रुत्वासम्यक्संपश्यराघव ॥ उत्तिष्ठत्वंमहाबाहोमांचस्पृशतथोदकम् ॥ २३ ॥ अथोत्थायजलंस्पृ
ष्ट्वाभरतोवाक्यमब्रवीत् ॥ शृण्वन्तुमेपरिषदोमन्त्रिणःश्रेणयस्तथा ॥ २४ ॥ नयाचेपितरंराज्यंनानुशासामि
मातरम् ॥ आर्यंपरमधर्मज्ञंनानुजानामिराघवम् ॥ २५ ॥ यदित्ववश्यंवस्तव्यंकर्त्तव्यंचपितुर्वचः ॥ अहमेव
निवत्स्यामिचतुर्दशसमावने ॥ २६ ॥ धर्मात्मातस्यतथ्येनभ्रातुर्वाक्येनविस्मितः ॥ उवाचरामःसंप्रेक्ष्यपौ
रजानपदंजनम् ॥ २७ ॥ विक्रीतमाहितंक्रीतंयत्पित्राजीवतामम ॥ नतल्लोपयितुंशक्यंमयावाभरतेनवा
॥ २८ ॥ उपाधिर्नमयाकार्य्योवनवासेजुगुप्सितः ॥ युक्तमुक्तंचकैकेय्यापित्रामेसुकृतंकृतम् ॥ २९ ॥ जाना
मिभरतंक्षान्तङ्गुरुसत्कारकारिणम् ॥ सर्वमेवात्रकल्याणंसत्यसन्धेमहात्मनि ॥ ३० ॥ अनेनधर्मशीलेनव
नात्प्रत्यागतःपुनः ॥ भ्रात्रासहभविष्यामिपृथिव्याःपतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥

क्रयः स्वीकारइतिभेदः मह्यंवनवासंदत्त्वातन्मूल्यत्वेनराज्यंस्वीकृतवान् यद्वा ममवनवासमाधिंकृत्वातवराज्यंदापितवान् तल्लोपयितुंनशक्यमित्यर्थः
॥ २८ ॥ वारुणस्नानाशक्तस्यमान्त्रस्नानवदशक्तस्यैवप्रतिनिधिस्वीकारः अहंतुवनवासेशक्तः अतः प्रतिनिध्याचरणंनपितृऋणमोचनमित्याह उपधि
रित्यादिना । उपधिः प्रतिनिधिरित्यर्थः मयाशक्तेनजुगुप्सितः हीनकल्पत्वेननिन्दितः हीनकल्पंनसेवेतपुरुषोविभवेसतीतिवचनादितिभावः । कैके
य्यायुक्तंयोग्यमेवोक्तं पित्राचसुकृतंधर्म्यंकृतम् आवाभ्यांतदकरणेहीनकल्पकरणेचपितुरनृतंस्यात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वृतइति । पितरम् अनेनराज्यपरिपालनेनअनृतात्मोचयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ❀ ॥

अथभरतस्यसमाधानंकृत्वाप्रस्थापनंद्वादशोत्तरशततमे तमित्यादि । भ्रातृभ्यांसंगमंभ्रातृभ्यामन्योन्यसौहार्देनकृतंसंगमंप्रेक्ष्यविस्मिताअभूवन्निति शेषः ॥ १ ॥ अन्तर्हिताइति । अन्तार्हताःपूर्वमेवान्तर्धानं प्राप्ताःऋषिगणाः राजर्षिगणाः सिद्धाः देवजातिविशेषाः परमर्षयः देवर्षयः । इदमुत्तरत्र

वृतोराजाहिकैकेय्यामयातद्वचनंकृतम् ॥ अनृतान्मोचयानेनपितरंतंमहीपतिम् ॥ ३२॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ ॥

तमप्रतिमतेजोभ्यांभ्रातृभ्यांरोमहर्षणम् ॥ विस्मिताःसङ्गमंप्रेक्ष्यसमवेतामहर्षयः ॥ १ ॥ अन्तर्हितास्त्वृषिगणाःसिद्धाश्चपरमर्षयः ॥ तौभ्रातरौमहात्मानौकाकुत्स्थौप्रशशंसिरे ॥२॥ सधन्योयस्यपुत्रौद्वौधर्मज्ञौधर्मविक्रमौ ॥ श्रुत्वावयंहिसम्भाषामुभयोःस्पृहयामहे ॥ ३ ॥ ततस्त्वृषिगणाःक्षिप्रंदशग्रीववधैषिणः ॥ भरतंराजशार्दूलमित्यूचुःसङ्गतावचः ॥ ४ ॥ कुलेजातमहाप्राज्ञमहावृत्तमहायशः ॥ ग्राह्यंरामस्यवाक्यंतेपितरंयद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥ सदानृणमिमंरामंवयमिच्छामहेपितुः ॥ अनृणत्वाच्चकैकेय्याःस्वर्गंदशरथोगतः ॥ ६ ॥ एतावदुक्त्वावचनंगन्धर्वाःसमहर्षयः ॥ राजर्षयश्चैवतदासर्वेस्वांस्वांगतिङ्गताः ॥ ७ ॥ ह्लादितस्तेनवाक्येनशुभेनशुभदर्शनः ॥ रामःसंहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥

एतावदुक्त्वावचनंगन्धर्वाःसमहर्षयः । राजर्षयश्चैवेत्यत्रव्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥ सधन्यइति । धर्मविक्रमौधर्मशूरौ वयमुभयोः संभाषांश्रुत्वास्पृहयामहेपुनः पुनः श्रोतुंवाञ्छामइत्यर्थः वयंययोरुभयोः संभाषां श्रुत्वास्पृहयामहेतादृशौधर्मज्ञौधर्मविक्रमौद्वौपुत्रौयस्यसधन्यइत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ततइति । संगता ःएककण्ठचंप्राप्ताः ॥ ४ ॥ कुलइति । पितरंयद्यवेक्षसेपितरंसुखास्थितंयदिमन्यसइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

त्रस्तगात्रइति । सज्जमानयास्खलन्त्यास्वमनोरथस्यसर्वथाअसिद्धत्वात् शिथिलगात्रत्वंसज्जमानवाक्त्वंच ॥ ९ ॥ राजधर्ममिति । राजधमराज्य
परिपालनधर्मंकुलधर्मानुसंततिंज्येष्ठाभिषेकरूपकुलधर्मस्यानुस्यूतिम् ॥ १० ॥ ११ ॥ ज्ञातयइति । सुहृदः शोभनहृदयाः पर्जन्यंरसदञ्दम् इन्द्रंवा ।
पर्जन्यौरसदञ्देन्द्रावित्यमरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एवंस्वबुद्धिशक्त्युपन्यस्तोपायान्तरवैफल्यदर्शनेनगत्यन्तराभावात् भरतोराममेवप्रपद्यते इत्युक्त्वे
ति ॥ १४ ॥ तमङ्कइति । स्वप्रपदनस्यामोघत्वात्तदानींपूर्वंकृतदेवसंघशरणागतिफलप्रदानप्रवृत्त्यनुकूलपितृवचनपरिपालनावरुद्धावसरतयात

त्रस्तगात्रस्तुभरतःसवाचासज्जमानया ॥ कृताञ्जलिरिदंवाक्यंराघवंपुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥ राजधर्ममनुप्रेक्ष्यकुलध
र्मानुसन्ततिम् ॥ कर्त्तुमर्हसिकाकुत्स्थममातुश्चयाचनाम् ॥१० ॥ रक्षितुंसुमहद्राज्यमहमेकस्तुनोत्सहे ॥ पौर
जानपदांश्चापिरक्तान्रञ्जयितुन्तथा ॥ ११ ॥ ज्ञातयश्चहियोधाश्चमित्राणिसुहृदश्चनः ॥ त्वामेवप्रतिकाङ्क्षन्तेपर्जन्य
मिवकर्षकाः ॥ १२ ॥ इदंराज्यंमहाप्राज्ञस्थापयप्रतिपद्यहि ॥ शक्तिमानसिकाकुत्स्थलोकस्यपरिपालने ॥ १३ ॥
इत्युक्त्वान्यपतद्भ्रातुःपादयोर्भरतस्तदा ॥ भृशंसंप्रार्थयामासराममेवप्रियंवदः ॥ १४ ॥ तमङ्केभ्रातरङ्कृत्वारामो
वचनमब्रवीत् ॥ श्यामंनलिनपत्राक्षंमत्तहंसस्वरंस्वयम् ॥ १५ ॥ आगतात्वामियंबुद्धिःस्वजावैनयिकीचया ॥
भृशमुत्सहसेतातरक्षितुंपृथिवीमपि ॥ १६ ॥ अमात्यैश्चसुहृद्भिश्चबुद्धिमद्भिश्चमन्त्रिभिः ॥ सर्वकार्याणिसंमन्त्र्य
सुमहान्त्यपिकारय ॥ १७ ॥

न्निर्वर्तनानन्तरंफलप्रदित्सुस्तावद्विलम्बसहनायसान्त्वपूर्वमङ्कमारोपयति । रामदिव्यदेहसंस्पर्शंकृतपुष्ट्यतिशयद्योतनायश्याममित्यादिविशेषणंमत्तहं
सस्वरत्वमादरातिशयंद्योतयति किंचस्वररामणीयकेनपूर्वंहंसभूतावस्थासूचकेनसदात्वत्करपुष्करहंसभूतमपिमांकथंवियोजयितुमिच्छसीतिचसूच्य
ते स्वयमङ्केकृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ आगतेति । स्वजासहजावैनायिकीविनयोगुरुशिक्षाततः प्राप्ताइयमुभयाकाराबुद्धिः त्वामागतात्वांपूर्वमेवप्राप्त
वतीअतोभृशमुत्सहसेशक्नोषि ॥ १६ ॥ अमात्यैरिति । अमात्यैः प्रधानसचिवैः मन्त्रिभिः उपमन्त्रिभिः ॥ १७ ॥

मयादेवर्षिसंघैश्चपुनःपुनरुच्यमानोप्ययंनिवर्त्तनेच्छांनत्यजेदितितदिच्छासवासनात्याजयितव्येतिस्वप्रतिज्ञादार्ढ्यंदर्शयति लक्ष्मीरित्यादिना । नप्र
तिज्ञाम्अतीयामितिशेषः ❀ तनिश्लोकी ❀ लक्ष्मीः कान्तिः चन्द्रादपेयात् इन्दुक्षयादिषुतथादर्शनात् । उदाहरणान्तरमाह हिमवान्वेति
ग्रीष्मकालेहिमवतोपिहिमपरिक्षयसंभवात् सागरोप्यतीयाद्वेलांप्रलयेवेलोल्लङ्घनसंभवात् ॥ १८ ॥ स्त्रियाकामकृतत्वात्त्यक्तुमियंप्रतिज्ञार्हेत्याश
ङ्कयाह कामादित्यादिना । कामाद्विषयस्नेहात्लोभात्तद्व्याजेनराज्यकरणलोभात्मातृवत्मातरीव ॥ १९ ॥ एवमिति । तेजसादित्यसंकाशमि

लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वाहिमवान्वाहिमन्त्यजेत् ॥ अतीयात्सागरोवेलांनप्रतिज्ञामहंपितुः ॥ १८ ॥ कामाद्वा
तातलोभाद्वामात्रातुभ्यमिदंकृतम् ॥ नतन्मनसिकर्त्तव्यंवर्त्तितव्यंचमातृवत् ॥ १९ ॥ एवंब्रुवाणंभरतंकौसल्या
सुतमब्रवीत् ॥ तेजसादित्यसंकाशंप्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २० ॥ अधिरोहार्यपादाभ्यांपादुकेहेमभूषिते ॥ एते
हिसर्वलोकस्ययोगक्षेमंविधास्यतः ॥ २१ ॥ सोधिरुह्यनरव्याघ्रःपादुकेह्यवरुह्यच ॥ प्रायच्छत्सुमहातेजाभर
तायमहात्मने ॥ २२ ॥ सपादुकेसंप्रणम्यरामंवचनमब्रवीत् ॥ चतुर्दशहिवर्षाणिजटाचीरधरोह्यहम् ॥ २३ ॥
फलमूलाशनोवीरभवेयंरघुनन्दन ॥ तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन्वैनगराद्बहिः ॥ २४ ॥ तवपादुकयोर्न्यस्तरा
ज्यतन्त्रःपरंतप ॥ चतुर्दशेहिसम्पूर्णेवर्षेहनिरघूत्तम ॥ नद्रक्ष्यामियदित्वांतुप्रवेक्ष्यामिहुताशनम् ॥ २५ ॥
तथेतिचप्रतिज्ञायतंपरिष्वज्यसादरम् ॥ शत्रुघ्नंचपरिष्वज्यभरतंचेदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ मातरंरक्षकैकेयींमा
रोषंकुरुतांप्रति ॥ मयाचसीतयाचैवशप्तोसिरघुसत्तम ॥ २७ ॥

त्यनेनानिवर्त्यप्रतिज्ञत्वमुच्यते प्रतिपच्चन्द्रदर्शनमित्यनेनक्रमेणराज्येपूर्णप्रतिष्ठत्वंसर्वैरपिपूज्यत्वंचद्योत्यते ॥ २० ॥ अथमध्यस्थेनोभयोर्हितपरेणव
सिष्ठेननियुक्तोभरतःप्रार्थयते अधिरोहेत्यादिना । अतएवभरद्वाजंप्रतिभरतोवसिष्ठोक्तिमनुवदिष्यति । ऐतेप्रयच्छासंहृष्टःपादुकेहेमभूषितेइति ॥ २१ ॥
अथरामः स्वप्रतिज्ञांभरतकृतप्रपत्तिंचनिर्वहन्तथाकरोति सइति । प्रायच्छद्दृहाणेत्यन्वयुङ्क्त ॥ २२ ॥ सइत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । चतु
र्दशेवर्षेसंपूर्णेसतिअहनिउत्तरवर्षादिमदिनेप्रवेक्ष्यामीत्यन्तेइतिकरणम् इत्यब्रवीदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ॥छ॥ अथभरतस्यायोध्याप्रवेशः त्रयोदशोत्तरशततमे ततइत्यादि । पादुकेशिरसिकृत्वाशत्रुंजयमूर्ध्निनिक्षिप्तेपादुकेसादरमादायस्वमूर्ध्न्याधायेत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ पादुकेशिरसिकृत्वाहृष्टः । यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसाधारयिष्यामिनमेशान्तिर्भविष्यतीतिस्वप्रार्थितस्यानुगुणकिरीटधारणंकृत्वाहृष्टः पूर्वस्वातन्त्र्यभीतः इदानींपादुकाप्राप्त्याहृष्टः ॥ १ ॥ वसिष्ठइति । मन्त्रपूजिताः अमोघ

इत्युक्त्वाश्रुपरीताक्षोभ्रातरंविससर्जह ॥ २८ ॥ सपादुकेतेभरतःप्रतापवान्स्वलंकृतेसंपरिपूज्यधर्मवित् ॥ प्रदक्षिणंचैवचकारराघवंचकारचैवोत्तमनागमूर्द्धनि ॥ २९ ॥ अथानुपूर्व्यात्प्रतिनन्द्यतंजनंगुरूंश्चमन्त्रिप्रकृतीस्तथानुजौ ॥ व्यसर्जयद्राघववंशवर्द्धनःस्थिरःस्वधर्मेहिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥ तम्मातरोबाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेननामन्त्रयितुंहिशेकुः ॥ सत्वेवमातॄरभिवाद्यसर्वारुदन्कुटींस्वांप्रविवेशरामः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे द्वादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११२ ॥ ॥छ॥ ॥ ॥

ततःशिरसिकृत्वातुपादुकेभरतस्तदा ॥ आरुरोहरथंहृष्टःशत्रुघ्नेनसमन्वितः ॥ १ ॥ वसिष्ठोवामदेवश्चजाबालिश्चदृढव्रतः ॥ अग्रतःप्रययुःसर्वेमन्त्रिणोमन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥ मन्दाकिनींनदींरम्यांप्राङ्मुखास्तेययुस्तदा ॥ प्रदक्षिणंचकुर्वाणाःश्चित्रकूटंमहागिरिम् ॥ ३ ॥ पश्यन्धातुसहस्राणिरम्याणिविविधानिच ॥ प्रययौतस्यपार्श्वेन ससैन्योभरतस्तदा ॥ ४ ॥ अदूराच्चित्रकूटस्यददर्शभरतस्तदा ॥ आश्रमंयत्रसमुनिर्भरद्वाजःकृतालयः ॥ ५ ॥ सतमाश्रममागम्यभरद्वाजस्यबुद्धिमान् ॥ अवतीर्यरथात्पादौववन्देभरतस्तदा ॥ ६ ॥

कार्यविचारनैपुण्यात्पूजिताः ॥ २ ॥ मन्दाकिनीमिति । सीतारामयोर्जलक्रीडादिभिःरम्यांमन्दाकिनींरामनिवासत्वेनमहाप्रभावंचित्रकूटंगिरिंचप्रदक्षिणंकुर्वाणाः सन्तः प्राङ्मुखाययुः ॥ ३ ॥ पश्यन्निति । द्रुतगतिंविहायनानाधातून्दृग्रम्यां पिबन्निवपश्यन्तस्यचित्रकूटस्यपार्श्वेनययौ ॥ ४ ॥ अदूरादिति । चित्रकूटसौन्दर्य्यदर्शनाकृष्टचित्ततयाअदूरादिवभासमानम् ॥ ५ ॥ सइति । भरद्वाजस्यपादौववन्दइत्यन्वयः ॥ ६ ॥

ततइति । अपिशब्दःप्रश्ने रामेणकिंसमागतंसंगतंभवतारामेणकृत्यंभवत्प्रयोजनंकिंकृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सइति । गुरुणावसिष्ठेन । पितुरिति । चतुर्दशवर्षाणिवनेवस्तव्यमितिकैकेयीनिमित्तंकृतापितुर्याप्रतिज्ञास्तितामेवपितुः प्रतिज्ञांतत्त्ववतः पालयिष्यामीत्यब्रवीदितिसंबन्धः ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ एवमित्यादि । हेमभूषितेइत्यनेनरामायप्रीत्यासमर्पयितुमभिनवतयानिर्मायनगरात्भरतेनानीतेइतिगम्यते । योगक्षेमकरे अपूर्ववस्तुलाभो

ततोहृष्टोभरद्वाजोभरतंवाक्यमब्रवीत् ॥ अपिकृत्यंकृतंतातरामेणचसमागतम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तःसतु ततोभरद्वाजेनधीमता ॥ प्रत्युवाचभरद्वाजंभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ ८ ॥ सयाच्यमानोगुरुणामयाचदृढवि क्रमः ॥ राघवःपरमप्रीतोवसिष्ठंवाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥ पितुःप्रतिज्ञांतामेवपालयिष्यामितत्त्वतः ॥ चतुर्दशहिवर्षाणियाप्रतिज्ञापितुर्मम ॥ १० ॥ एवमुक्तोमहाप्राज्ञोवसिष्ठःप्रत्युवाचह ॥ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंराघवंवचनंमहत् ॥ ११ ॥ एतेप्रयच्छसंहृष्टःपादुकेहेमभूषिते ॥ अयोध्यायांमहाप्राज्ञयोगक्षेमकरेतव ॥ १२ ॥ एवमुक्तोवसिष्ठेनराघवःप्राङ्मुखःस्थितः ॥ पादुकेअधिरुह्यैतेममराज्यायवैददौ ॥ ॥ १३ ॥ निवृत्तोहमनुज्ञातोरामेणसुमहात्मना ॥ अयोध्यामेवगच्छामिगृहीत्वापादुकेशुभे ॥ १४ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः ॥ भरद्वाजःशुभतरंमुनिर्वाक्यमुवाचतम् ॥ १५ ॥ नैतच्चित्रंनरव्याघ्रशीलवृत्तवतांवर ॥ यदार्यंत्वयितिष्ठेत्तुनिम्नेसृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥ अमृतःसमहाबाहुःपितादशरथस्तव ॥ यस्यत्वमीदृशःपुत्रोधर्मज्ञोधर्मवत्सलः ॥ १७ ॥

योगः लब्धस्यपरिपालनंक्षेमः एतेपादुकेप्रयच्छेतिवसिष्ठः प्रत्युवाचहेतिसंबन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नैतदिति । आर्य्यंज्येष्ठानुवर्त्तनरूपंश्रेयः निम्नेतटाकादौसृष्टंधृतम् ॥ १६ ॥ प्रजामनुप्रजायसेतदुतेमर्त्यामृतमितिश्रुत्युक्तरीत्या सत्पुत्रलाभान्मृतोपिदशरथः अमृतइत्याह अमृतइति ॥ १७ ॥

तमिति । आमन्त्रयितुमारेभेविनयेनामन्त्रणोद्युक्तइवास्थितइत्यर्थः ॥ १८ ॥ ततइति । ततस्तदनुज्ञानन्तरम् अत्रपुनः पुनरित्यनेनएकंप्रदक्षिणंनकार्यमित्युक्तं प्रदक्षिणविशेषणेनप्रणामस्तुसकृदेवेत्युक्तंभवतीत्याचार्याः । केचित्तु एकहस्तप्रणामैकप्रदक्षिणयोरिवएकप्रणामस्यापिनिषिद्धत्वात् पुनःपुनरितिविशेषणस्यात्रार्थिकेवापूर्वश्लोकोक्ताभिवादनबललब्धेवाप्रणामेप्यन्वयेननकोपिविरोधइत्याहुः । अयोध्यामुद्दिश्यययावित्यन्वयः ॥१९॥ भरतस्यैवसेनायाश्चित्रकूटान्निवृत्तिमाह यानैरिति ॥ २० ॥ भरतमनुसृत्यसेनानुयानप्रकारमाह ततइति । यमुनांतीर्त्वागच्छन्तस्तेसर्वेगङ्गांददृशुरितिसं

तमृषिंतुमहात्मानमुक्तवाक्यंकृताञ्जलिः ॥ आमन्त्रयितुमारेभेचरणावुपगृह्यच ॥ १८ ॥ ततःप्रदक्षिणंकृत्वा भरद्वाजंपुनःपुनः ॥ भरतस्तुययौश्रीमानयोध्यांसहमन्त्रिभिः ॥ १९ ॥ यानैश्चशकटैश्चैवहयैर्नागैश्चसाचमूः॥ पुनर्निवृत्ताविस्तीर्णाभरतस्यानुयायिनी ॥ २० ॥ ततस्तेयमुनांदिव्यांनदींतीर्त्वोर्मिमालिनीम् ॥ ददृशुस्तांपुनः सर्वेगङ्गांशुभजलांनदीम् ॥ २१ ॥ तांरम्यजलसंपूर्णांसंतीर्यसहबान्धवः ॥ शृङ्गिवेरपुरंरम्यंप्रविवेशससैनिकः ॥ २२ ॥ शृङ्गिवेरपुराद्भूयस्त्वयोध्यांसंददर्शह ॥ २३ ॥ अयोध्यांचततोदृष्ट्वापित्राभ्रात्राविवर्जिताम् ॥ भरतोदुःखसंतप्तःसारथिंचेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ सारथेपश्यविध्वस्तासायोध्यानप्रकाशते ॥ निराकारानिरानन्दादीना प्रतिहतस्वरा ॥ २५ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेत्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ ॥ छ ॥

स्निग्धगम्भीरघोषेणस्यन्दनेनोपयान्प्रभुः ॥ अयोध्यांभरतःक्षिप्रंप्रविवेशमहायशाः ॥ १ ॥ बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् ॥ तिमिराभ्याहतांकालीमप्रकाशांनिशामिव ॥ २ ॥

बन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सारथइति । निराकारानिर्गतशोभनाकारा ॥२५॥ इति श्रीगो० श्रीरा० पी० अ० त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः॥११३॥ पूर्वसर्गान्तिमश्लोकोक्तंविस्तरेणदर्शयति चतुर्दशोत्तरशततमे स्निग्धगम्भीरघोषेणेत्यादि । उपयान्समीपमागच्छन् ॥ १ ॥ बिडालेति । कालींकृष्णपक्षसंबन्धिनीम् ॥ २ ॥

राहुशत्रोरिति । राहुशत्रोश्चन्द्रस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ विधूमामिति । हविरभ्युक्षितांदध्यादिहविषाअभ्युक्षितांशिखांप्रवर्ग्योत्थितज्वालाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
त्यक्तामिति । यज्ञायुधैः स्फ्यादिभिः सुत्याकालेसुत्यादिवसे ॥ ८ ॥ गोष्ठमध्यइति । अचरन्तीमभक्षयन्तीम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैरिति । प्रभाकराद्यैः
पद्मरागाद्यैः ॥ १० ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धामिति । वसन्तान्तेग्रीष्मेद्रुतदावाग्निविप्लुष्टांवेगवद्दावाग्निनाईषद्दग्धाम् ॥ १२ ॥ संमूढनिगमामिति । संमूढ

राहुशत्रोःप्रियांपत्नींश्रियाप्रज्वलितप्रभाम् ॥ ग्रहेणाभ्युत्थितेनैकांरोहिणीमिवपीडिताम् ॥ ३ ॥ अल्पो
ष्णक्षुब्धसलिलांघर्मोत्तप्तविहंगमाम् ॥ लीनमीनझषग्राहांकृशांगिरिनदीमिव ॥ ४ ॥ विधूमामिवहेमाभा
मध्वराग्नेःसमुत्थिताम् ॥ हविरभ्युक्षितांपश्चात्शिखांविप्रलयंगताम् ॥ ५ ॥ विध्वस्तकवचांरुग्णगज
वाजिरथध्वजाम् ॥ हतप्रवीरामापन्नांचमूमिवमहाहवे ॥ ६ ॥ सफेनासस्वनाभूत्वासागरस्यसमुत्थिता
म् ॥ प्रशान्तमारुतोद्घातांजलोर्मिमिवनिःस्वनाम् ॥ ७ ॥ त्यक्तांयज्ञायुधैःसर्वैरभिरूपैश्चयाजकैः ॥ सु
त्याकालेविनिर्वृत्तेवेदिंगतरवामिव ॥ ८ ॥ गोष्ठमध्येस्थितामार्त्तामचरन्तींतृणंनवम् ॥ गोवृषेणपरित्यक्तां
गवांपत्तिमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥ प्रभाकराद्यैःसुस्निग्धैःप्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः ॥ वियुक्तांमणिभिर्जात्यैर्नवांमु
क्तावलीमिव ॥ १० ॥ सहसाचलितांस्थानान्महींपुण्यक्षयाद्गताम् ॥ संहृतद्युतिविस्तारांतारामिवदिव
श्च्युताम् ॥ ११ ॥ पुष्पनद्धांवसन्तान्तेमत्तभ्रमरनादिताम् ॥ द्रुतदावाग्निविप्लुष्टांक्लान्तांवनलतामिव ॥
॥ १२ ॥ संमूढनिगमांस्तब्धांसंक्षिप्तविपणापणाम् ॥ प्रच्छन्नशशिनक्षत्रांद्यामिवाम्बुधरैर्वृताम् ॥ १३ ॥
क्षीणपानोत्तमैर्भिन्नैःशरावैरभिसंवृताम् ॥ हतशौण्डामिवाकाशेपानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४ ॥

निगमांजनसंचाररहितमार्गाम् । निगमोनिश्चयेवेदेपुरेपथिवणिक्पथइतिवैजयन्ती । संक्षिप्तविपणापणांसंकुचितविक्रयांसंकुचितनिषद्यांच ॥ १३ ॥
क्षीणपानोत्तमैरिति । क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमधूत्तमैः शरावैः चषकाकारैः हतशौण्डांहतमत्तजनाम्आकाशेऽनावृतप्रदेशे ॥ १४ ॥

वृक्णभूमितलामिति । वृक्णभूमितलांविदीर्णभूमितलां वृक्णपात्रैःभिन्नपात्रैः ॥ १५ ॥ विपुलामिति । विततामअटनीद्वयव्याप्ताम्आरोपितामि
तियावत् युक्तपाशांयुक्तरज्जुंतरस्विनांवीराणांबाणैः विनिष्कृत्तांछिन्नामितियावत् आयुधाद्धनुषः ॥ १६ ॥ सहसेति । युद्धशौण्डेनआहवसमर्थेन
निक्षिप्तभाण्डाम्अवरोपिताश्वभूषाम्उत्सृष्टाम्वाहनानर्हांकिशोरींबालवडवाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रावृषीति । प्रविगाढायांप्रवृद्धायांभास्क

वृक्णभूमितलांनिम्नांवृक्णपात्रैःसमावृताम् ॥ उपयुक्तोदकांभग्नांप्रपांनिपतितामिव ॥ १५ ॥ विपुलांविततांचैवयु
क्तपाशान्तरस्विनाम् ॥ भूमौबाणैर्विनिष्कृत्तांपतितांज्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥ सहसायुद्धशौण्डेनहयारोहेणवाहि
ताम् ॥ निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टांकिशोरीमिवदुर्बलाम् ॥ १७ ॥ शुष्कतोयांमहामत्स्यैःकूर्मैश्चबहुभिर्वृताम् ॥ प्रभिन्न
तटविस्तीर्णांवापीमिवहृतोत्पलाम् ॥ १८ ॥ पुरुषस्याप्रहृष्टस्यप्रतिषिद्धानुलेपनाम् ॥ संतप्तामिवशोकेनगात्रय
ष्टिमभूषणाम् ॥ १९ ॥ प्रावृषिप्रविगाढायांप्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् ॥ प्रच्छन्नांनीलजीमूतैर्भास्करस्यप्रभामिव ॥
॥ २० ॥ भरतस्तुरथस्थःसन्श्रीमान्दशरथात्मजः ॥ वाहयन्तंरथश्रेष्ठंसारथिंवाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ किंनुखल्व
द्यगम्भीरोमूर्च्छितोननिशम्यते ॥ यथापुरमयोध्यायांगीतवादित्रनिःस्वनः ॥ २२ ॥ वारुणीमदगन्धश्चमाल्यग
न्धश्चमूर्च्छितः ॥ धूपितागरुगन्धश्चनप्रवातिसमन्ततः ॥ २३ ॥ यानप्रवरघोषश्चस्निग्धश्चहयनिस्वनः ॥ प्रमत्तग
जनादश्चमहांश्चरथनिःस्वनः ॥ नेदानींश्रूयतेपुर्यामस्यांरामेविवासिते ॥ २४ ॥ चन्दनागरुगन्धांश्चमहार्हांश्चनवस्र
जः ॥ गतेहिरामेतरुणाःसंतप्तानोपभुञ्जते ॥ २५ ॥ बहिर्यात्रांनगच्छन्तिचित्रमाल्यधरानराः ॥ नोत्सवाःसंप्रवर्त्त
न्तेरामशोकार्दितेपुरे ॥ २६ ॥

रस्यप्रभामिवस्थिताम् उक्तविशेषणविशिष्टामयोध्यांप्रविवेशेतिपूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ किन्विति । किंनुखलुअद्यकष्टंजातमित्यर्थः ॥ २२ ॥
वारुणीमदगन्धइति । वारुणीमदगन्धःवारुण्याः मदोत्पादकोगन्धइत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

सहेति । सासारावेगवद्वृष्टिसहिता । आसारःस्यात्प्रसरणेवेगवृष्टौसुहृद्बलइतिवैजयन्ती । अर्जुनीशुक्लपक्षसंबन्धिनी ॥ २७ ॥ कदान्विति । महोत्सवः
ग्रीष्मेअम्बुदइवच अयोध्यायांकदामेभ्राताहर्षंजनयिष्यतीतिसंबन्धः ॥ २८ ॥ तरुणैरिति । उन्नतगामिभिः सगर्वंगमनैरित्यर्थः महापथाःराजमार्गाः
॥ २९ ॥ एवमिति । एवंबहुविधं जल्पान्निातिपाठः ॥ ३० ॥ तदेति । सुरैरुत्सृष्टमभास्करंदिनमिवउज्झितप्रभम्अन्तःपुरंनिरीक्ष्येतिसंबन्धः विवि
क्तंविजनम् । विविक्तोपूतविजनावित्यमरः । पुराकिलदेवासुरयुद्धेअसुरैर्देवाःपराजिताःस्वर्भानुनाचभानुः पातितस्तदानींकियान् कालोदिवारात्र

सहनूनंममभ्रात्रापुरस्यास्यद्युतिर्गता ॥ नहिराजत्ययोध्येयंसासारेवार्जुनीक्षपा ॥ २७ ॥ कदानुखलुमेभ्राताम
होत्सवइवागतः ॥ जनयिष्यत्ययोध्यायांहर्षंग्रीष्मइवाम्बुदः ॥ २८ ॥ तरुणैश्चारुवेषैश्चनरैरुन्नतगामिभिः ॥ संप
तद्भिरयोध्यायांनाभिभान्तिमहापथाः ॥ २९ ॥ एवंबहुविधंजल्पन्विवेशवसतिंपितुः ॥ तेनहीनांनरेन्द्रेणसिंहही
नांगुहामिव ॥ ३० ॥ तदातदन्तःपुरमुज्झितप्रभंसुरैरिवोत्सृष्टमभास्करंदिनम् ॥ निरीक्ष्यसर्वन्तुविविक्तमात्म
वान्मुमोचबाष्पंभरतःसुदुःखितः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेचतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥
ततोनिक्षिप्यमातॄःसअयोध्यायांदृढव्रतः ॥ भरतःशोकसंतप्तोगुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ नन्दिग्रामंगमिष्यामि
सर्वानामन्त्रयेद्यवः ॥ तत्रदुःखमिदंसर्वंसहिष्येराघवंविना ॥ २ ॥ गतश्चहिदिवंराजावनस्थश्चगुरुर्मम ॥
रामंप्रतीक्षेराज्यायसहिराजामहायशाः ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वाशुभंवाक्यंभरतस्यमहात्मनः ॥ अब्रुवन्मन्त्रिणः
सर्वेवसिष्ठश्चपुरोहितः ॥ ४ ॥

विभागरहितोभूत्ततः परंब्रह्मनियोगादत्रिःस्वतेजसासप्तरात्रंसूर्याधिपत्यंचकारेतिपौराणिकीकथा । अग्निःस्वतेजसेतिपाठान्तरम् ॥ ३१ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्दशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ छ ॥
अथभरतस्यनन्दिग्रामेस्थित्वाराज्यपरिपालनंपञ्चदशोत्तरशततमे ततइत्यादिना ॥ १ ॥ नन्दिग्राममिति । राघवंविनादुःखंराघवंविनाप्राप्तंदुः
खम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

सुभृशमिति । सुभृशंश्लाघनीयंचेतिपाठः सदृशमितिपाठे कुलस्यसदृशमित्यर्थः ॥ ५ ॥ नित्यमिति । नानुमन्येतवचनमितिशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रहृष्टवदनइति । सम्यक् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अग्रतोगुरवस्तत्रनन्दिग्रामोयतोभवत्इतिपाठः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नन्दिग्रामंययौतूर्णंशिरस्याधायपादुके इत्यतःपरं ततस्तुभरतःक्षिप्रंनन्दिग्रामंप्रविश्यसः । अवतीर्यरथात्तूर्णंगुरूनिदमुवाचहेतिश्लोकः ॥ १३ ॥ मातृवरव्याजेनपित्रादत्तंराज्यंभरतःकरोतीतिजन

सुभृशंश्लाघनीयंचयदुक्तंभरतत्वया ॥ वचनंभ्रातृवात्सल्यादनुरूपंतवैवतत् ॥ ५ ॥ नित्यन्तेबन्धुलुब्धस्यतिष्ठतोभ्रातृसौहृदे ॥ आर्यमार्गंप्रपन्नस्यनानुमन्येतकःपुमान् ॥ ६ ॥ मन्त्रिणांवचनंश्रुत्वायथाभिलषितंप्रियम् ॥ अब्रवीत्सारथिंवाक्यंरथोमेयुज्यतामिति ॥ ७ ॥ प्रहृष्टवदनःसर्वामातृःसमभिवाद्यसः ॥ आरुरोहरथंश्रीमान्शत्रुघ्नेनसमन्वितः ॥ ८ ॥ आरुह्यचरथंशीघ्रंशत्रुघ्नभरतावुभौ ॥ ययतुःपरमप्रीतौवृतौमन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥ अग्रतोगुरवस्तत्रवसिष्ठप्रमुखाद्विजाः ॥ प्रययुःप्राङ्मुखाःसर्वेनन्दिग्रामोयतोभवत् ॥ १० ॥ बलंचतदनाहूतंगजाश्वरथसंकुलम् ॥ प्रययौभरतेयातेसर्वेचपुरवासिनः ॥ ११ ॥ रथस्थःसहिधर्मात्माभरतोभ्रातृवत्सलः ॥ नन्दिग्रामंययौतूर्णंशिरस्याधायपादुके ॥ १२ ॥ ततस्तुभरतःक्षिप्रंनन्दिग्रामंप्रविश्यसः ॥ अवतीर्य्यरथात्तूर्णंगुरूनिदमुवाचह ॥ १३ ॥ एतद्राज्यंममभ्रात्रादत्तंसंन्यासवत्स्वयम् ॥ योगक्षेमवहेचेमेपादुकेहेमभूषिते ॥ १४ ॥ भरतःशिरसाकृत्वासंन्यासंपादुकेततः ॥ अब्रवीद्दुःखसंतप्तःसर्वंप्रकृतिमण्डलम् ॥ १५ ॥

वादोमाभूदितिधियावदति एतदित्यादिना । संन्यासवत्सम्यक्निक्षिप्तद्रव्यमिव अनेनान्यूनतयाप्रत्यर्पणीयत्वंध्वन्यते । निक्षेपवद्दत्तस्यराज्यस्यरक्षणादिस्वातन्त्र्यमपिस्वस्यनास्तीतिदर्शयति योगक्षेमवहेचेति ॥ १४ ॥ भरतइति । संन्यासं पादुकेस्वप्रतिनिधित्वेनन्यस्तेपादुके ॥ १५ ॥

छत्रमिति । छत्रमित्येतच्चामरादीनामुपलक्षणम् अतएवधारयतेतिबहुवचनम् आर्यपादाभेदभावनयापादुकयोरिमावितिपुंलिङ्गनिर्देशः पादुकाभ्या
मितिहेतौतृतीया ॥ १६ ॥ भ्रात्रेति । अयंसंन्यासःपादुकारूपप्रतिनिधिः पालयिष्यामिरक्षिष्यामि ॥ १७ ॥ १८ ॥ ततइति । राघवेणसमागतःसंगतः
गुरवेराज्यंनिवेद्यरामायराज्यंप्रत्यर्प्यततः गुरुवृत्तितांभजिष्येपितरीवशुश्रूषांकरिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ राघवायेति । धूतपापइत्यत्रपापशब्देनकैके

छत्रंधारयतक्षिप्रमार्यपादाविमौमतौ ॥ आभ्यांराज्येस्थितोधर्मःपादुकाभ्यांगुरोर्मम ॥ १६ ॥ भ्रात्राहिमयिसं
न्यासोनिक्षिप्तःसौहृदादयम् ॥ तमिमंपालयिष्यामिराघवागमनंप्रति ॥ १७ ॥ क्षिप्रंसंयोजयित्वातुराघवस्यपु
नःस्वयम् ॥ चरणौतौतुरामस्यद्रक्ष्यामिसहपादुकौ ॥ १८ ॥ ततोनिक्षिप्तभारोहंराघवेणसमागतः ॥ निवेद्यगु
रवेराज्यंभजिष्येगुरुवृत्तिताम् ॥ १९ ॥ राघवायचसंन्यासंदत्त्वेमेवरपादुके ॥ राज्यंचेदमयोध्यांचधूतपापो
भवामिच ॥ २० ॥ अभिषिक्तेतुकाकुत्स्थेप्रहृष्टमुदितेजने ॥ प्रीतिर्ममयशश्चैवभवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥ २१ ॥
एवंतुविलपन्दीनोभरतःसमहायशाः ॥ नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यंदुःखितोमन्त्रिभिःसह ॥ २२ ॥ सवल्कलजटा
धारीमुनिवेषधरःप्रभुः ॥ नन्दिग्रामेवसद्वीरःससैन्योभरतस्तदा ॥ २३ ॥ रामागमनमाकाङ्क्षन्भरतोभ्रातृव
त्सलः ॥ भ्रातुर्वचनकारीचप्रतिज्ञापारगस्तथा ॥ २४ ॥ पादुकेत्वभिषिच्याथनन्दिग्रामेवसत्तदा ॥ भरतःशा
सनंसर्वंपादुकाभ्यांन्यवेदयत् ॥ २५ ॥ ततस्तुभरतःश्रीमानभिषिच्यार्य्यपादुके ॥ तदधीनस्तदाराज्यंकारया
माससर्वदा ॥ २६ ॥

यीनिमित्तमयशउच्यते ॥ २० ॥ अभिषिक्तइति । प्रहृष्टमुदितेप्रहृष्टःपुलकितगात्रः मुदितःसंजातमानसहर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ रामागमनमा
काङ्क्षन्नित्यादि । पादुकाभ्यांन्यवेदयत् विज्ञापयामास ॥ २४ ॥ २५ ॥ ततस्त्विति । आर्य्यपादुकेअभिषिच्यराज्याभिषेकमार्यपादुकयोः कृत्वे
त्यर्थःतदधीनःपादुकापरतन्त्रः ॥ २६ ॥

तदेति । तदापादुकेपुरस्कृत्यराज्यपालनसमये उपायनमुपहारः । उपायनमुपग्राह्यमुपहारइत्यमरः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ यत्कार्यैराज्यपरिपालनकृत्यमुपायनमित्यत्रयदित्यनुवर्ततेउपायनंपत्रफलपुष्पादिकम् पादुकाभ्यांप्रथमंनिवेद्येत्यनेनप्रतिदिनम् पादुकार्चांतन्निवेदितस्वीकारश्चध्वन्यते । यथावच्चकारेतिहव्यकव्यादिषुविनियोगोव्यज्यते ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥

अथरामस्यचित्रकूटान्निर्गमनंषोडशोत्तरशततमे । प्रतिप्रयातइत्यादि सोद्वेगंसभयम् औत्सुक्यम्आश्रमान्तरगमनाभिलाषंलक्षयामासइङ्गिताकारादिभिरितिशेषः ॥ १ ॥ यइति । पुरस्तात् पूर्वंचित्रकूटस्यतापसाश्रमेराममाश्रित्ययेनिरतास्तानुत्सुकान् गमनोत्सुकान् अलक्षयत् रामइत्यनुषङ्गः ॥ २ ॥ नयनैरिति । रामंनिर्दिश्यप्रदर्श्यमिथःरहस्ये । मिथोन्योन्यरहस्ययोरितिवैजयन्ती ॥ ३ ॥ तेषामिति । आत्मनिशङ्कितःस्वस्मिन् संजातशङ्कः ॥ ४ ॥ नकच्चिदिति । हेभगवन्मयिपूर्ववृत्तंविकृतंनदृश्यतेकच्चित् येनतपस्विनोविक्रियन्तेइदंकिंचित् किमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रमादादिति । प्रमादात् अनवधानात्मेअवरजस्यलक्ष्मणस्यआत्मनोनानुरूपमिव किंचिच्चरितम्ऋषिभिर्दृष्टंनकच्चिदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तदाहियत्कार्य्यमुपैतिकिञ्चिदुपायनंचोपहृतंमहार्हम् ॥ सपादुकाभ्यांप्रथमंनिवेद्यचकारपश्चाद्भरतोयथावत् ॥ २७ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११५ ॥

प्रतिप्रयातेभरतेवसन्रामस्तपोवने ॥ लक्षयामाससोद्वेगमथौत्सुक्यंतपस्विनाम् ॥ १ ॥ येतत्रचित्रकूटस्यपुरस्तात्तापसाश्रमे ॥ राममाश्रित्यनिरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥ नयनैर्भृकुटीभिश्चरामंनिर्दिश्यशङ्किताः ॥ अन्योन्यमुपजल्पन्तःशनैश्चक्रुर्मिथःकथाः ॥ ३ ॥ तेषामौत्सुक्यमालक्ष्यरामस्त्वात्मनिशङ्कितः ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिंकुलपतिंततः ॥ ४ ॥ नकच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदंमयि ॥ दृश्यतेविकृतंयेनविक्रियन्तेतपस्विनः ॥ ५ ॥ प्रमादाच्चरितंकच्चित्किंचिन्नावरजस्यमे ॥ लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टंनानुरूपमिवात्मनः ॥ ६ ॥ कच्चिच्छुश्रूषमाणावःशुश्रूषणपरामयि ॥ प्रमादाभ्युचितांवृत्तिंसीतायुक्तंनवर्तते ॥ ७ ॥

अथेति । तपसाचजरांगतःसुदीर्घतपाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ कुतइति । कल्याणसत्त्वायाःकल्याणस्वभावायाः । सत्त्वोस्त्रीजन्तुषुक्लीबोध्यवसायेपराक्रमे । आत्मभावेपिशाचादौद्रव्येसत्तास्वभावयोरितिवैजयन्ती ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तमिति । त्वन्निमित्तंत्वत्तोहेतोः रक्षोभ्यःसमागतम् इदंवक्ष्यमाणमुपद्रवजातम् तापसान् प्रतिवर्तते तेनरक्षःसंजातोपद्रवेण संविग्नाःतापसाः मिथःरहसि कथाःरक्षोविषयिणीःतदुपद्रवविषयिणीश्चकथयन्ति ॥ १० ॥ ताएवाह रावणावरजइत्यादिना श्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । उत्पाट्यउत्खायनिष्कास्येतियावत् जितेनजयेनकाशतेप्रकाशतइतिजितकाशी यद्वा

अथर्षिर्जरयावृद्धस्तपसाचजरांगतः ॥ वेपमानइवोवाचरामंभूतदयापरम् ॥ ८ ॥ कुतःकल्याणसत्त्वायाःकल्याणाभिरतेस्तथा ॥ चलनंतातवैदेह्यास्तपस्विषुविशेषतः ॥ ९ ॥ त्वन्निमित्तमिदन्तावत्तापसान्प्रतिवर्तते ॥ रक्षोभ्यस्तेनसंविग्नाःकथयन्तिमिथःकथाः ॥ १० ॥ रावणावरजःकश्चित्खरोनामेहराक्षसः ॥ उत्पाट्यतापसान्सर्वान्जनस्थानानिकेतनान् ॥ ११ ॥ धृष्टश्चजितकाशीचनृशंसःपुरुषादकः ॥ अवलिप्तश्चपापश्चत्वांचतातनमृष्यते ॥ १२ ॥ त्वंयदाप्रभृतिह्यस्मिन्नाश्रमेतातवर्तसे ॥ तदाप्रभृतिरक्षांसिविप्रकुर्वन्तितापसान् ॥ १३ ॥ दर्शयन्तिहिबीभत्सैःक्रूरैर्भीषणकैरपि ॥ नानारूपैर्विरूपैश्चरूपैर्विकृतदर्शनैः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैरशुचिभिःसंप्रयोज्यचतापसान् ॥ प्रतिघ्नन्त्यपरान्क्षिप्रमनार्य्याःपुरतःस्थिताः ॥ १५ ॥ तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीयच॥ रमन्तेतापसांस्तत्रनाशयन्तोल्पचेतसः ॥ १६ ॥

जिताहवः । जितकाशीजिताहवइतिहलायुधः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वमिति । विप्रकुर्वन्तिअपकुर्वन्ति ॥ १३ ॥ दर्शयन्तीति । बीभत्सैर्जुगुप्सितैः क्रूरैः भीषणकैः भयंकरैः नानारूपैः अनेकप्रकारैः विरूपैः लोकविलक्षणसंस्थानैः विकृतदर्शनैः विकृतदृष्टिभिः रूपैः शरीरैः दर्शयन्तिभयमितिशेषः ॥ १४ ॥ अप्रशस्तैरिति । अप्रशस्तैःअशुभैः अशुचिभिः अशुचिद्रव्यैः संप्रयोज्य ॥ १५ ॥ तेषुतेष्विति । अबुद्धमविदितंयथाभवतितथाअवलीयनिलीय रमन्तेविहरन्ति अल्पचेतसःक्षुद्रबुद्धयः ॥ १६ ॥

अपक्षिपन्तीति । हवनेसमुपस्थितेहोमकर्मणिप्रवृत्ते ॥ १७ ॥ तैरिति । प्रजिहासवः प्रकर्षेणहातुमिच्छवः ॥ १८ ॥ तदिति । पुरादर्शयन्तिदर्शयिष्यन्ति यावत्पुरानिपातयोर्लडितिलट् ॥ १९ ॥ २० ॥ खरइति । अयुक्तमितिक्रियाविशेषणं पुराप्रवर्त्ततेप्रवर्तिष्यते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्येति । संदेहः संदेहजनकः यत्तस्यसंनद्धस्यदुःखंदुःखहेतुः ॥ २२ ॥ इतीति । उत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुंनशशाकमयिवर्त्तमानेयुष्माकंकाभीतिः अहमेवपरितो रक्षामी

अपक्षिपन्तिस्रुग्भाण्डानग्नीन्सिञ्चन्तिवारिणा ॥ कलशांश्चप्रमृद्नन्तिहवनेसमुपस्थिते ॥ १७ ॥ तैर्दुरात्मभिरामृष्टानाश्रमान्प्रजिहासवः ॥ गमनायान्यदेशस्यचोदयन्त्यृषयोद्यमाम् ॥ १८ ॥ तत्पुरारामशारीरामुपहिंसांतपस्विषु ॥ दर्शयन्तिहिदुष्टास्तेत्यक्ष्यामइममाश्रमम् ॥ १९ ॥ बहुमूलफलंचित्रमविदूरादितोवनम् ॥ पुराणाश्रममेवाहंश्रयिष्येसगणःपुनः ॥ २० ॥ खरस्त्वय्यपिचायुक्तंपुरातातप्रवर्त्तते ॥ सहास्माभिरितोगच्छयदिबुद्धिःप्रवर्त्तते ॥ २१ ॥ सकलत्रस्यसंदेहोनित्यंयत्तस्यराघव ॥ समर्थस्यापिवसतोवासोदुःखमिहाद्यते ॥ २२ ॥ इत्युक्तवन्तंरामस्तंराजपुत्रस्तपस्विनम् ॥ नशशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुंसमुत्सुकः ॥ २३ ॥ अभिनन्द्यसमापृच्छ्यसमाधायचराघवम् ॥ सजगामाश्रमंत्यक्त्वाकुलैःकुलपतिःसह ॥ २४ ॥ रामःसंसाध्यत्वृषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्यऋषिम् ॥ सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतउपदिष्टार्थःपुण्यंवासायस्वनिलयमुपसंपेदे ॥ २५ ॥

त्युत्तरवाक्यैर्निरोद्धुंनशशाक ॥ २३ ॥ अभिनन्द्येति । कुलैः ऋषिसंघातैः । कुलंसंघातवंशयोरितिवैजयन्ती ॥ २४ ॥ रामइति । रामः ऋषिगणंतस्माद्देशात् आश्रमप्रदेशात् अनुगमनात्संसाध्यप्रस्थाप्यकुलपतिमभिवाद्यतैरुपदिष्टार्थः उपदिष्टप्रयोजनःसन् वासायपुण्यंस्वनिलयम् उपसंपेदेइतिसंबन्धः ॥ २५ ॥

आश्रममिति । राघवः ऋषिविरहितमप्याश्रमंक्षणंनविजहौमुनिशून्यतयातदैवत्याज्यमप्याश्रमंमुनिविषयप्रेम्णाक्षणंनत्यक्तवानित्यर्थः आर्षचरितधृत
गुणाः रामस्यार्षचरित्रेणसंचितगुणाः ह्रियस्मात्कारणात्तापसाः राममनुगतास्तस्मात्तत्प्रेम्णाक्षणंनजहाविति वृत्तंतुश्लोकद्वयस्यापिचिन्त्यम् ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ ॥ छ ॥
अथरामस्यात्र्याश्रमप्रवेशः सप्तदशोत्तरशततमे राघवइत्यादिना ॥ १ ॥ बहुकारणान्येवाह इहमइत्यादिना ॥ २ ॥ स्कन्धावारनिवेशेनेति । स्कन्धा

आश्रमंत्वृषिविरहितंप्रभुःक्षणमपिनविजहौसराघवः ॥ राघवंहिसततमनुगतास्तापसाश्चार्षचरितधृतगुणाः ॥
॥ २६ ॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डेषोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ ॥ * ॥ ॥
राघवस्त्वथयातेषुतपस्विषुविचिन्तयन् ॥ नतत्रारोचयद्वासंकारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥ इहमेभरतोदृष्टोमातरश्च
सनागराः ॥ साचमेस्मृतिरन्वेतितांनित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥ स्कन्धावारनिवेशेनतेनतस्यमहात्मनः ॥ हयह
स्तिकरीषैश्चउपमर्दः कृतोभृशम् ॥ ३ ॥ तस्मादन्यत्रगच्छामइतिसंचिन्त्यराघवः ॥ प्रातिष्ठतसवैदेह्यालक्ष्मणे
नचसंगतः ॥ ४ ॥ सोत्रेराश्रममासाद्यतंववन्देमहायशाः ॥ तंचापिभगवानत्रिःपुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥ स्वय
मातिथ्यमादिश्यसर्वमस्यसुसत्कृतम् ॥ सौमित्रिंचमहाभागांसीतांचसमसान्त्वयत् ॥ ६ ॥ पत्नींचसमनुप्राप्तां
वृद्धामामन्त्र्यसत्कृताम् ॥ सान्त्वयामासधर्मज्ञःसर्वभूतहितेरतः ॥ ७ ॥ अनसूयांमहाभागांतापसींधर्मचारि
णीम् ॥ प्रतिगृह्णीष्ववैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ॥ रामायचाचचक्षेतांतापसींधर्मचारिणीम् ॥ ८ ॥

वारनिवेशेनसेनानिवेशेनकरीषैश्चउपमर्दइत्यत्रवाक्यसंहितायाअनित्यत्वान्नसंधिकार्य्यम् । पदेषुसंहितानित्यानित्याधातूपसर्गयोः । नित्यासमासे
वाक्येतुसाविवक्षामपेक्षतइतिवचनात् ॥ ३ ॥ तस्मादिति । प्रातिष्ठतप्रस्थितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वयमिति । आतिथ्यमादिश्यआतिथ्यंकृत्वा ॥ ६ ॥
पत्नीमिति । सत्कृतांसर्वैः सत्कृताम् ॥ ७ ॥ अनसूयामिति । प्रतिगृह्णीष्वेत्यत्रइतिकरणंद्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

दशवर्षाणीत्यारभ्यसेयंमातेवतेनघेत्यन्तमेकंवाक्यं दशवर्षाण्यनावृष्ट्यालोकेदग्धेसतिययास्वतपोमहिम्नानिरन्तरंमूलफलेसृष्टे जाह्नवीचप्रवर्तिता यया दशवर्षसहस्राणिमहत्तपस्तप्तंकृतं ययाव्रतैः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः प्रत्यूहास्तपोविघ्नाश्चनिवर्तिताःनिरस्ताःदेवकार्यनिमित्तंसंत्वरमाणयाययादशरात्रमेकारात्रिश्चकृतादशरात्रावधिकःकालःएकरात्रत्वेनकृतइत्यर्थः। इयंकथापुराणेषुद्रष्टव्या उग्रेणतपसायुक्तानियमैश्चाप्यलंकृतासेयमनसूयातेमातेवमातृवत्पूजनीयेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तामित्यादि । याकर्मभिरनन्यशक्यैः परानुग्रहार्थंतपोविशेषैः अनसूयाअसूयारहितेतिलोकेख्यातिमागता

दशवर्षाण्यनावृष्ट्यादग्धेलोकेनिरन्तरम् ॥ ययामूलफलेसृष्टेजाह्नवीचप्रवर्त्तिता ॥ ९ ॥ उग्रेणतपसायुक्तानियमैश्चाप्यलंकृता ॥ दशवर्षसहस्राणिययातप्तंमहत्तपः ॥ १० ॥ अनसूयाव्रतैःस्नाताप्रत्यूहाश्चनिवर्त्तिताः ॥ देवकार्यनिमित्तंचययासंत्वरमाणया ॥ दशरात्रंकृतारात्रिःसेयंमातेवतेनघ ॥ ११ ॥ तामिमांसर्वभूतानांनमस्कार्य्यांयशस्विनीम् ॥ अभिगच्छतुवैदेहीवृद्धामक्रोधनांसदा ॥ अनसूयेतियालोकेकर्मभिःख्यातिमागता ॥ १२ ॥ एवंब्रुवाणंतमृषिंतथेत्युक्त्वासराघवः ॥ सीतामुवाचधर्मज्ञामिदंवचनमुत्तमम् ॥ १३ ॥ राजपुत्रिश्रुतंत्वेतन्मुनेरस्यसमीरितम् ॥ श्रेयोर्थमात्मनःशीघ्रमभिगच्छतपस्विनीम् ॥ ॥ १४ ॥ सीतात्वेतद्वचःश्रुत्वाराघवस्यहितैषिणः ॥ तामत्रिपत्नींधर्मज्ञामभिचक्राममैथिली ॥ १५ ॥

यद्वा कर्मभिः पातिव्रत्यवर्द्धकैः अन्याभिः कर्त्तुमशक्यैः पतिरक्षणादिकर्मभिः अनसूयाअस्पर्द्धनीयमाहात्म्ययुक्तत्वादसूयितुमशक्याइतिलोकेख्यातिमागतातामिमांवैदेहीअनुगच्छत्वितिसंबन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छतपस्विनीमित्यतःपरम् । सीतात्वेतद्वचःश्रुत्वाराघवस्यहितैषिणः । तामत्रिपत्नींधर्मज्ञामभिचक्राममैथिलीत्ययंश्लोकः ॥ १५ ॥

शिथिलामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शिथिलांश्लथसंधिबन्धावयवसांनवशांवलितांसंजातवलिकाम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अभिवाद्यंति । अनाम
यम्आरोग्यम् । अनामयंस्यादारोग्यमित्यमरः ॥ १८ ॥ ततइति । दिष्ट्याभाग्येनधर्ममवेक्षसेपातिव्रत्यधर्ममवधानेनसमीक्षसे ज्ञातिजनंबन्धुजनं
मानमहंकारंवनेअवरुद्धंचतुर्दशवर्षाणिवनेवस्तव्यमितिपित्रानियुक्तं सर्वत्रयोग्यंसर्वावस्थासुरक्षणसमर्थं कामवक्तव्यहृदयाःकामविषयवक्तव्यहृदयाः

शिथिलांवलितांवृद्धांजरापाण्डुरमूर्द्धजाम् ॥ सततंवेपमानाङ्गींप्रवातेकदलीयथा ॥ १६ ॥ तांतुसीताम
हाभागामनसूयांपतिव्रताम् ॥ अभ्यवादयदव्यग्रास्वनामसमुदाहरत् ॥ १७ ॥ अभिवाद्यचवैदेहीताप
सींतामनिन्दिताम् ॥ बद्धाञ्जलिपुटाहृष्टापर्यपृच्छदनामयम् ॥ १८ ॥ ततःसीतांमहाभागांदृष्ट्वातांधर्म
चारिणीम् ॥ सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टादिष्ट्याधर्ममवेक्षसे ॥ १९ ॥ त्यक्त्वाज्ञातिजनंसीतेमानमृद्धिंचभा
मिनि ॥ अवरुद्धंवनेरामंदिष्ट्यात्वमनुगच्छसि ॥ २० ॥ नगरस्थोवनस्थोवापापोवायदिवाशुभः ॥ या
सांस्त्रीणांप्रियोभर्तातासांलोकामहोदयाः ॥ २१ ॥ दुःशीलःकामवृत्तोवाधनैर्वापरिवर्जितः ॥ स्त्रीणामा
र्यस्वभावानांपरमंदैवतंपतिः ॥ २२ ॥ नातोविशिष्टंपश्यामिबान्धवंविमृशन्त्यहम् ॥ सर्वत्रयोग्यंवैदेहि
तपःकृतमिवाव्ययम् ॥ २३ ॥ नत्वेनमवगच्छन्तिगुणदोषमसत्स्त्रियः ॥ कामवक्तव्यहृदयाभर्तृनाथा
श्चरन्तियाः ॥ २४ ॥ प्राप्नुवन्त्ययशश्चैवधर्मभ्रंशंचमैथिलि ॥ अकार्यवशमापन्नाःस्त्रियोयाःखलुतद्विधाः
॥ २५ ॥ तद्विधास्तुगुणैर्युक्तादृष्टलोकपरावराः ॥ स्त्रियःस्वर्गेचरिष्यन्तियथाधर्मकृतस्तथा ॥ २६ ॥

कामरूपार्थाभिलाषिण्यइतियावत् यद्वा मदनविधेयहृदयाः भर्तृनाथाः भर्तॄणांनाथभूताः भर्तृनियामिकाइत्यर्थः यद्वा भर्तारंनाथन्तेयाचन्तइ
तितथापरपुरुषकाङ्क्षिण्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

समयानुवर्त्तिनीआचारानुवर्त्तिनी। समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदइत्यमरः। भर्तुः सहधर्मचारिणीभवस्वभव आर्षमात्मनेपदं ततः भर्तुः सह धर्मचारिणीत्वेनयशश्च धर्मंचकालान्तरानुभाव्यसुखसाधनमदृष्टंचसमाप्स्यसि यद्वा भर्तुः सहधर्मचारिणीएवंभूतात्वंततः भर्तुः सहधर्मचारिणीत्वरूपहेतोःयशश्चभवस्वप्राप्नुहीत्यर्थः धर्मंचसमाप्स्यसि भूप्राप्तावात्मनेपदीतिगणपाठात् प्राप्त्यर्थस्यभवतेरात्मनेपदं पातिव्रत्यधर्मेणसर्वैः श्लाघांप्राप्य कालान्तरेतज्जन्यादृष्टद्वारानिरतिशयंश्रेयःसमवाप्स्यसीत्यर्थः। इतिधर्मचारिण्यनसूयासीतामब्रवीदितिसंबन्धः॥ २७॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते

तदेवमेनंत्वमनुव्रतासतीपतिव्रतानांसमयानुवर्तिनी॥ भवस्वभर्त्तुःसहधर्मचारिणीयशश्चधर्मंचततःसमा
प्स्यसि॥ २७॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११७॥ ॥ छ॥
सात्वेवमुक्तावैदेहीत्वनसूयानसूयया॥ प्रतिपूज्यवचोमन्दंप्रवक्तुमुपचक्रमे॥ १॥ नैतदाश्चर्य्यमार्याया
यन्मांत्वमनुभाषसे॥ विदितंतुममाप्येतद्यथानार्य्याःपतिर्गुरुः॥२॥ यद्यप्येषभवेद्भर्तामममार्यैर्वृत्तवर्जितः॥
अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येषमयाभवेत्॥ ३॥ किंपुनर्योगुणःश्लाघ्यःसानुक्रोशोजितेन्द्रियः॥ स्थिरानुरा
गोधर्मात्मामातृवत्पितृवत्प्रियः॥ ४॥ यांवृत्तिंवर्त्ततेरामःकौसल्यायांमहाबलः॥ तामेवनृपनारीणा
मन्यासामपिवर्त्तते॥ ५॥ सकृद्दृष्टास्वपिस्त्रीषुनृपेणनृपवत्सलः॥ मातृवद्वर्त्ततेवीरोमानमुत्सृज्यधर्मवित्॥ ६॥

श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः॥ ११७॥ ॥ छ॥ ॥ छ॥
अथसीतानसूयासंवादोऽष्टादशोत्तरशततमे सेति। अनसूयाअसूयारहितापातिव्रत्यधर्मोपदेशंगुणत्वेनगृहीतवतीत्यर्थः॥ १॥ २॥ यद्यपीति।
अद्वैधंद्वैधीभावरहितम्उपचर्त्तव्यः गुणवत्त्वनिर्गुणत्वभेदंविहायसम्यगुपचरणीयइत्यर्थः। मातृवत्प्रियः प्रियपरत्वात्पितृवत्प्रियः अत्यन्तहितपरत्वेन
॥ ३॥ ४॥ यामिति। नृपनारीणां सप्तम्यर्थेषष्ठी॥ ५॥ ६॥

आगच्छन्त्या इति । श्वश्र्वाकौसल्ययायत्पातिव्रत्यधर्माचरणंसमाहितम् उपदिष्टमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ सावित्रीति । तथावृत्तिस्त्वंचदिवंयाते
त्युक्तिः पातिव्रत्यतपोमाहात्म्येनस्वर्गस्यहस्तगतत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ एवंविधाइति । भर्तृदृढव्रताअतिसंकटदशायामपिभर्तृविषयदृढव्रतयुक्ताः ॥
१२ ॥ १३ ॥ नियमैरिति । छन्दयेवरंवृणीष्वेतिप्रार्थये ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्याइति । मन्दविस्मयामन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १६ ॥ सेति । प्रहर्षंतेतुभ्यं

आगच्छन्त्याश्चविजनंवनमेवंभयावहम् ॥ समाहितंमेश्वश्र्वाचहृदयेतद्धृतंमहत् ॥ ७॥ पाणिप्रदानकालेचयत्पु
रात्वग्निसन्निधौ ॥ अनुशिष्टाजनन्यास्मिवाक्यंतदपिमेधृतम् ॥ ८ ॥ नवीकृतंचतत्सर्वंवाक्यैस्त्वेधर्मचारिणि ॥
पतिशुश्रूषणान्नार्य्यास्तपोनान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥ सावित्रीपतिशुश्रूषांकृत्वास्वर्गेमहीयते ॥ तथावृत्तिश्चयाता
त्वंपतिशुश्रूषयादिवम् ॥ १० ॥ वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिविदेवता ॥ रोहिणीनविनाचन्द्रंमुहूर्त्तमपिदृश्यते
॥ ११ ॥ एवंविधाश्चप्रवराःस्त्रियोभर्तृदृढव्रताः ॥ देवलोकेमहीयन्तेपुण्येनस्वेनकर्मणा ॥ १२ ॥ ततोनसूयासं
हृष्टाश्रुत्वोक्तंसीतयावचः ॥ शिरस्याघ्रायचोवाचमैथिलींहर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥ नियमैर्विविधैराप्तंतपोहिमहद
स्तिमे ॥ तत्संश्रित्यबलंसीतेछन्दयेत्वांशुचिस्मिते ॥ १४ ॥ उपपन्नंमनोज्ञंचवचनंतवमैथिलि ॥ प्रीताचास्म्युचितं
किंतेकरवाणिब्रवीहिमे ॥ १५ ॥ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाविस्मितामन्दविस्मया ॥ कृतमित्यब्रवीत्सीतातपोबलसम
न्विताम् ॥ १६ ॥ सात्वेवमुक्ताधर्मज्ञातयाप्रीततराऽभवत् ॥ सफलंचप्रहर्षंतेहन्तसीवेकरोम्यहम् ॥ १७ ॥ इदं
दिव्यंवरंमाल्यंवस्त्रमाभरणानिच ॥ अङ्गरागंचवैदेहिमहार्हंचानुलेपनम् ॥ १८ ॥ मयादत्तमिदंसीतेतवगात्रा
णिशोभयेत् ॥ अनुरूपमसंक्लिष्टंनित्यमेवभविष्यति ॥ १९ ॥

सफलंकरोमिकरिष्यामि अङ्गरागःकुङ्कमहरिचन्दनादिः अनुलेपनंकर्पूरागरुकस्तूरीप्रमुखपरिमलमिलितम् । अनुरूपंत्वद्गात्रानुरूपम् । असंक्लिष्टम्
अबाधितशोभमित्यर्थः।भर्तारंशोभयिष्यसीत्यन्तेइत्यब्रवीच्चेत्यध्याहारः। साअनसूयाप्रीततराभवत् शोभयिष्यसीत्यब्रवीच्चेतिसंबन्धः॥१७॥१८॥१९॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तथेति । प्रियकथामनुप्रियांकथामुद्दिश्यसीतांप्रष्टुंवचनमारेभेवचनंवक्तुमारेभेइत्यर्थः ॥ २३ ॥ स्वयंवरइति । श्रुतिमुपाग
ताश्रुतिपथंप्राप्ता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तस्येति । कर्षतः षङ्गवेनकृषतीतिश्रुत्याशोधनंकुर्वतः क्षेत्रमण्डलंयागोपयोगिक्षेत्रंचयनस्थानमित्यर्थः ।
॥ २८ ॥ सइति । मुष्टिविक्षेपतत्परः याजाताओषधयइतिचतुर्दशभिरोषधार्वपति इत्युक्तप्रकारेणओषधिमुष्टिर्विकिरणतत्परः ॥ २९ ॥ अनपत्येन

अङ्गरागेणदिव्येनलिप्ताङ्गीजनकात्मजे ॥ शोभयिष्यसिभर्त्तारंयथाश्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥ सावस्त्रमङ्गरागंच
भूषणानिस्रजस्तथा ॥ मैथिलीप्रतिजग्राहप्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्यचतत्सीताप्रीतिदानंयशस्विनी ॥
श्लिष्टाञ्जलिपुटातत्रसमुपास्ततपोधनाम् ॥ २२ ॥ तथासीतामुपासीनामनसूयादृढव्रता ॥ वचनंप्रष्टुमारेभेकांचि
त्प्रियकथामनु ॥ २३ ॥ स्वयंवरेकिलप्राप्तात्वमनेनयशस्विना ॥ राघवेणेतिमेसीतेकथाश्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥
तांकथांश्रोतुमिच्छामिविस्तरेणचमैथिलि ॥ यथानुभूतंकार्त्स्न्येनतन्मेत्वंवक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ एवमुक्तातुसासीतातां
ततोधर्मचारिणीम् ॥ श्रूयतामितिचोक्त्वावैकथयामासतांकथाम् ॥ २६ ॥ मिथिलाधिपतिर्वीरोजनकोनामधर्म
वित् ॥ क्षत्रधर्मह्यभिरतोन्यायतःशास्तिमेदिनीम् ॥ २७ ॥ तस्यलाङ्गलहस्तस्यकर्षतःक्षेत्रमण्डलम् ॥ अहंकि
लोत्थिताभित्त्वाजगतींनृपतेःसुता ॥ २८ ॥ समांदृष्ट्वानरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः ॥ पांसुकुण्ठितसर्वाङ्गींजनकोवि
स्मितोभवत् ॥ २९ ॥ अनपत्येनचस्नेहादङ्कमारोप्यचस्वयम् ॥ ममेयंतनयेत्युक्त्वास्नेहोमयिनिपातितः ॥ ३० ॥ अ
न्तरिक्षेचवाग्युक्ताप्रतिमाऽमानुषीकिल ॥ एवमेतन्नरपतेधर्मेणतनयातव ॥ ३१ ॥ ततःप्रहृष्टोधर्मात्मापितामेमिथि
लाधिपः ॥ अवाप्तोविपुलामृद्धिमामवाप्यनराधिपः ॥ ३२ ॥

चेति । अनपत्येनचतेनस्नेहान्मामङ्कमारोप्यइयंममतनयेतिचोक्त्वास्नेहोमयिनिपातितः अङ्कम्उत्सङ्गम् ॥ ३० ॥ अन्तरिक्षइति । माप्रतिमामुद्दिश्य
एवमेतन्नरपतेधर्मेणतनयातवेति अन्तरिक्षेअमानुषीवाग्युक्ता यद्वा वाग्युक्ताप्रतिमेत्यत्रअप्रतिमेतिच्छित्वावाग्विशेषणतयावायोज्यम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दत्तेति । इष्टवद्देव्यैइच्छावत्यैदेव्यैपुण्यकर्मणाअनवरतयज्ञादिकर्मयुक्तेनजनकेनसंभावितासंवर्द्धितेत्यर्थः ❁ रामानुजीयम् ❁ दत्तेति । पुण्यकर्मणेतितृ
तीयान्तःपाठः केचिच्चतुर्थ्यन्तंपठित्वादेवीविशेषणंकुर्वन्ति ॥ ३३ ॥ पतिसंयोगसुलभमिति । पतिसंयोगेसतिसुलभम् अन्यथादुर्लभमित्यर्थः । पतिसंयो
गंविनास्थातुमशक्ययौवनावस्थावदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सदृशादिति । प्रधर्षणांतिरस्क्रियाम् ॥ ३५ ॥ तामिति । अप्लवः प्लवरहितः ॥ ३६ ॥ अयोनिजा

दत्ताचास्मीष्टवद्देव्यैज्येष्ठायैपुण्यकर्मणा ॥ तयासंभाविताचास्मिस्निग्धयामातृसौहृदात् ॥ ३३ ॥ पतिसंयोग
सुलभंवयोदृष्ट्वातुमेपिता ॥ चिन्तामभ्यगमद्दीनोवित्तनाशादिवाधनः ॥ ३४ ॥ सदृशाच्चापकृष्टाच्चलोकेकन्यापिता
जनात् ॥ प्रधर्षणमवाप्नोतिशक्रेणापिसमोभुवि ॥ ३५ ॥ तांधर्षणामदूरस्थांदृष्ट्वाचात्मनिपार्थिवः ॥ चिन्तार्णवग
तःपारंनाससादाप्लवोयथा ॥ ३६ ॥ अयोनिजांहिमांज्ञात्वानाध्यगच्छद्विचिन्तयन् ॥ सदृशंचानुरूपंचमहीपा
लःपतिंमम ॥ ३७ ॥ तस्यबुद्धिरियंजाताचिन्तयानस्यसंततम् ॥ स्वयंवरंतनूजायाःकरिष्यामीतिधीमतः ॥ ३८ ॥
महायज्ञेतदातस्यवरुणेनमहात्मना ॥ दत्तंधनुर्वरंप्रीत्यातूणीचाक्षयसायकौ ॥ ३९ ॥ असंचाल्यंमनुष्यैश्चयत्नेना
पिचगौरवात् ॥ तन्नशक्तानमयितुंस्वप्नेष्वपिनराधिपाः ॥ ४० ॥ तद्धनुःप्राप्यमेपित्राव्याहृतंसत्यवादिना ॥ समवा
येनरेन्द्राणांपूर्वमामन्त्र्यपार्थिवान् ॥ ४१ ॥ इदंचधनुरुद्यम्यसज्यंयःकुरुतेनरः ॥ तस्यमेदुहिताभार्याभविष्यतिन
संशयः ॥ ४२ ॥ तच्चदृष्ट्वाधनुःश्रेष्ठंगौरवाद्गिरिसन्निभम् ॥ अभिवाद्यनृपाजग्मुरशक्तास्तस्यतोलने ॥ ४३ ॥ सुदी
र्घस्यतुकालस्यराघवोयंमहाद्युतिः ॥ विश्वामित्रेणसहितोयज्ञंद्रष्टुंसमागतः ॥ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रारामःसत्यपराक्र
मः ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रस्तुधर्मात्मामामपित्रासुपूजितः ॥ प्रोवाचपितरंतत्रभ्रातरौरामलक्ष्मणौ ॥ ४५ ॥

मिति । सदृशम् अभिजनवृत्तादिनातुल्यम् अनुरूपंप्रादुर्भूतयौवनाप्रतिमरूपलावण्यादिनायोग्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ महायज्ञइति । वरुणेनदत्तंवरुणेनातिसह
कारिणादत्तम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इदमिति । भविष्यतिनसंशयइत्यत्रइतिकरणंद्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥ तदिति । तोलनेचालने ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁
सुतौदशरथस्येमौधनुर्दर्शनकाङ्क्षिणावित्यतःपरं धनुर्दर्शयरामायराजपुत्रायदैविकम् । इत्युक्तस्तेनविप्रेणतद्धनुःसमुपानयदिति पाठक्रमः ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ दीयमानामिति । छन्दमभिप्रायम् । वशाभिप्राययोश्छन्दइतिवैजयन्ती ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचितेश्रीरामायणभूषणेपीताम्बराख्यानेअयोध्याकाण्डव्याख्यानेअष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

सुतौदशरथस्येमौधनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ धनुर्दर्शयरामायराजपुत्रायदैविकम् ॥ ४६ ॥ इत्युक्तस्तेनविप्रेणतद्धनुःसमुपानयत् ॥ निमेषान्तरमात्रेणतदानम्यसवीर्य्यवान् ॥ ४७ ॥ ज्यांसमारोप्यझटितिपूरयामासवीर्यवत् ॥ ४८ ॥ तेनपूरयतावेगान्मध्येभग्नंद्विधाधनुः ॥ तस्यशब्दोभवद्भीमःपतितस्याशनेरिव ॥ ४९ ॥ ततोहंतत्ररामायपित्रासत्याभिसंधिना ॥ निश्चितादातुमुद्यम्यजलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥ दीयमानांनतुतदाप्रतिजग्राहराघवः ॥ अविज्ञायपितुश्छन्दमयोध्याधिपतेःप्रभोः ॥५१॥ ततःश्वशुरमामन्त्र्यवृद्धंदशरथंनृपम् ॥ ममपित्रात्वहंदत्तारामायविदितात्मने ॥ ५२ ॥ ममचैवानुजासाध्वीऊर्मिलाप्रियदर्शना ॥ भार्य्यार्थेलक्ष्मणस्यापिदत्तापित्राममस्वयम् ॥ ५३॥ एवंदत्तास्मिरामायतदातस्मिन्स्वयंवरे ॥ अनुरक्तास्मिधर्मेणपतिंवीर्यवतांवरम् ॥ ५४॥ इति श्रीमदयोध्याकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमःसर्गः ॥ ११८ ॥ ॥ ❀ ॥ ॥ ॥

अनसूयातुधर्मज्ञाश्रुत्वातांमहतींकथाम् ॥ पर्य्यष्वजतबाहुभ्यांशिरस्याघ्रायमैथिलीम् ॥ १ ॥ व्यक्ताक्षरपदंचित्रंभाषितंमधुरंत्वया ॥ यथास्वयंवरंवृत्तंतत्सर्वंहिश्रुतंमया ॥ रमेहंकथयातेतुदृढंमधुरभाषिणि ॥ २ ॥ रविरस्तंगतःश्रीमानुपोह्यरजनींशिवाम् ॥ दिवसंप्रतिकीर्णानामाहारार्थंपतत्रिणाम् ॥ संध्याकालेनिलीनानांनिद्रार्थंश्रूयतेध्वनिः ॥ ३ ॥ एतेचाप्यभिषेकार्द्रामुनयःकलशोद्यताः ॥ सहिताउपवर्तन्तेसलिलाप्लुतवल्कलाः ॥ ४ ॥

अथात्याश्रमेरजनीमुषित्वाप्रातर्निर्गमएकोनविंशत्युत्तरशततमे अनसूयेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ रविरित्यादि । उपोह्यसमीपंप्रापय्यस्वसंचाराद्विमुक्तंप्रदेशं प्रापय्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ एतइति । कलशोद्यताःउद्यतकलशाः ॥ ४ ॥

ऋषीणामिति । कपोताङ्गारुणः कपोतकन्धरावदव्यक्तरागः । अव्यक्तरागस्त्वरुणइत्यमरः ॥ ५ ॥ अल्पपर्णाइति । विप्रकृष्टेपिदेशेअल्पपर्णाःयेतर
वस्तेपिसमन्ततःघनीभूताहिअव्यक्तपर्णान्तरालत्वात्सान्द्रीभूताइव तत्रहेतुमाहनप्रकाशन्तिवैदिशइति ॥ ६ ॥ रजनीचरेति । वेदितीर्थेषुवेद्यवतरणप्र
देशेषु । तीर्थंमन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसिपावने । पात्रोपधावतरणेष्वितिवैजयन्ती ॥ ७ ॥ ८ ॥ गम्यतामिति । अनुजानामिअनुमतिंकरोमिअनुचरीभवे

ऋषीणामग्निहोत्रेषुहुतेषुविधिपूर्वकम् ॥ कपोताङ्गारुणोधूमोदृश्यतेपवनोद्धतः ॥ ५ ॥ अल्पपर्णाहितर
वोघनीभूताःसमन्ततः ॥ विप्रकृष्टेपिदेशेस्मिन्नप्रकाशन्तिवैदिशः ॥ ६ ॥ रजनीचरसत्त्वानिप्रचरन्तिसम
न्ततः ॥ तपोवनमृगाह्येतेवेदितीर्थेषुशेरते ॥ ७ ॥ संप्रवृद्धानिशासीतेनक्षत्रसमलंकृता ॥ जोत्स्नाप्रावरण
श्चन्द्रोदृश्यतेभ्युदितोम्बरे ॥ ८ ॥ गम्यतामनुजानामिरामस्यानुचरीभव ॥ कथयन्त्याहिमधुरंत्वयाहं
परितोषिता ॥ ९ ॥ अलंकुरुचतावत्त्वंप्रत्यक्षंमममैथिलि ॥ प्रीतिंजनयमेवत्सेदिव्यालंकारशोभिता ॥
॥ १० ॥ सातथासमलंकृत्यसीतासुरसुतोपमा ॥ प्रणम्यशिरसातस्यैरामंत्वभिमुखाययौ ॥ ११ ॥ त
थातुभूषितांसीतांददर्शवदतांवरः ॥ राघवःप्रीतिदानेनतपस्विन्याजहर्षच ॥ १२ ॥ न्यवेदयत्ततःसर्वंसी
तारामायमैथिली ॥ प्रीतिदानंतपस्विन्यावसनाभरणस्रजम् ॥ १३ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवद्रामोलक्ष्मणश्चमहार
थः ॥ मैथिल्याःसत्क्रियांदृष्ट्वामानुषेषुसुदुर्लभाम् ॥ १४ ॥ ततस्तांशर्वरींप्रीतःपुण्यांशशिनिभाननः ॥
अर्चितस्तापसैःसिद्धैरुवासरघुनन्दनः ॥ १५ ॥

तिपाठः ॥ ९ ॥ अलंकुर्विति । अलंकुरुआत्मानमितिशेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ न्यवेदयदिति । प्रीत्यादीयतइतिप्रीतिदानं कर्मणिल्युट् वसनाभरण
स्रजांसमाहारोवसनाभरणस्रजं द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारइतिसमासान्तष्टच् । वसनाभरणस्रजामितिपाठेप्रीतिदानमितिभावेल्युट् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्यामिति । अभिषिच्यहुताग्निकान्स्नात्वाकृतहोमान् ॥ १६ ॥ ताविति । वनस्यसंचारंकन्दमूलफलाद्याहरणार्थसंचारंराक्षसैः समभिप्लुतंसम्यक्
उपद्रुतमूचुः ॥ १७ ॥ रक्षांसीति । व्यालाःहिंस्रपशवः । सर्प्पोहिंस्रपशूव्यालावित्यमरः ॥ १८ ॥ १९ ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ एषइति । क्षमंयुक्तम्
॥ २० ॥ इतीवेति । तैः प्राञ्जलिभिः तपस्विभिः द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः कृतमङ्गलाशीर्वचनः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा

तस्यांरात्र्यांव्यतीतायामभिषिच्यहुताग्निकान् ॥ आपृच्छेतांनरव्याघ्रौतापसान्वनगोचरान् ॥ १६ ॥
तावूचुस्तेवनचरास्तापसाधर्मचारिणः ॥ वनस्यतस्यसंचारंराक्षसैःसमभिप्लुतम् ॥ १७ ॥ रक्षांसिपुरुषादा
निनानारूपाणिराघव ॥ वसन्त्यस्मिन्महारण्येव्यालाश्चरुधिराशनाः ॥ १८ ॥ उच्छिष्टंवाप्रमत्तंवातापसं
धर्मचारिणम् ॥ अदन्त्यस्मिन्महारण्येतान्निवारयराघव ॥ १९ ॥ एषपन्थामहर्षीणांफलान्याहरतांवने ॥
अनेनतुवनंदुर्गंगन्तुंराघवतेक्षमम् ॥ २० ॥ इतीवतैःप्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैःकृतःस्वस्त्ययनःपरं
तपः ॥ वनंसभार्य्यःप्रविवेशराघवःसलक्ष्मणःसूर्य्यमिवाभ्रमण्डलम् ॥ २१ ॥ इत्यार्षेश्रीमद्रामायणे
आदिकाव्ये श्रीमद्वाल्मीकीयेचतुर्विंशत्सहस्रिकायांसंहितायां श्रीमदयोध्याकाण्डे एकोनविंशत्यु
त्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

यणभूषणे पीताम्बराख्याने अयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥
इत्थंश्रीमच्छठारेश्चरणसरसिजद्वन्द्वनिर्द्वन्द्वसेवानिर्धूताशेषमोहोनिरुपमधिषणःकौशिकानांकुलेन्दुः ॥ गोविन्दार्य्योनिवार्य्यप्रतिकथकगजस्तोमप
श्चास्यरूपष्टीकांपीताम्बराख्यांव्यतनुतविपुलांसाधुसाकेतकाण्डे ॥ १ ॥ ॥ ॥ अयोध्याकाण्डं समाप्तम् ॥ २ ॥

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास
"लक्ष्मीवेंकटेश्वर" छापाखाना
कल्याण—मुंबई

॥ अथ सटीकात्रयश्रीवाल्मीकीयरामायणे आरण्यकाण्डम् ॥

यह ग्रन्थ सन् १८६७ के ऐक्ट २५ के अनुसार रजिष्टरी करके सब हक्क यन्त्राधिकारीने अपने स्वाधीन रक्खा है.

आरण्यकांडम् ३

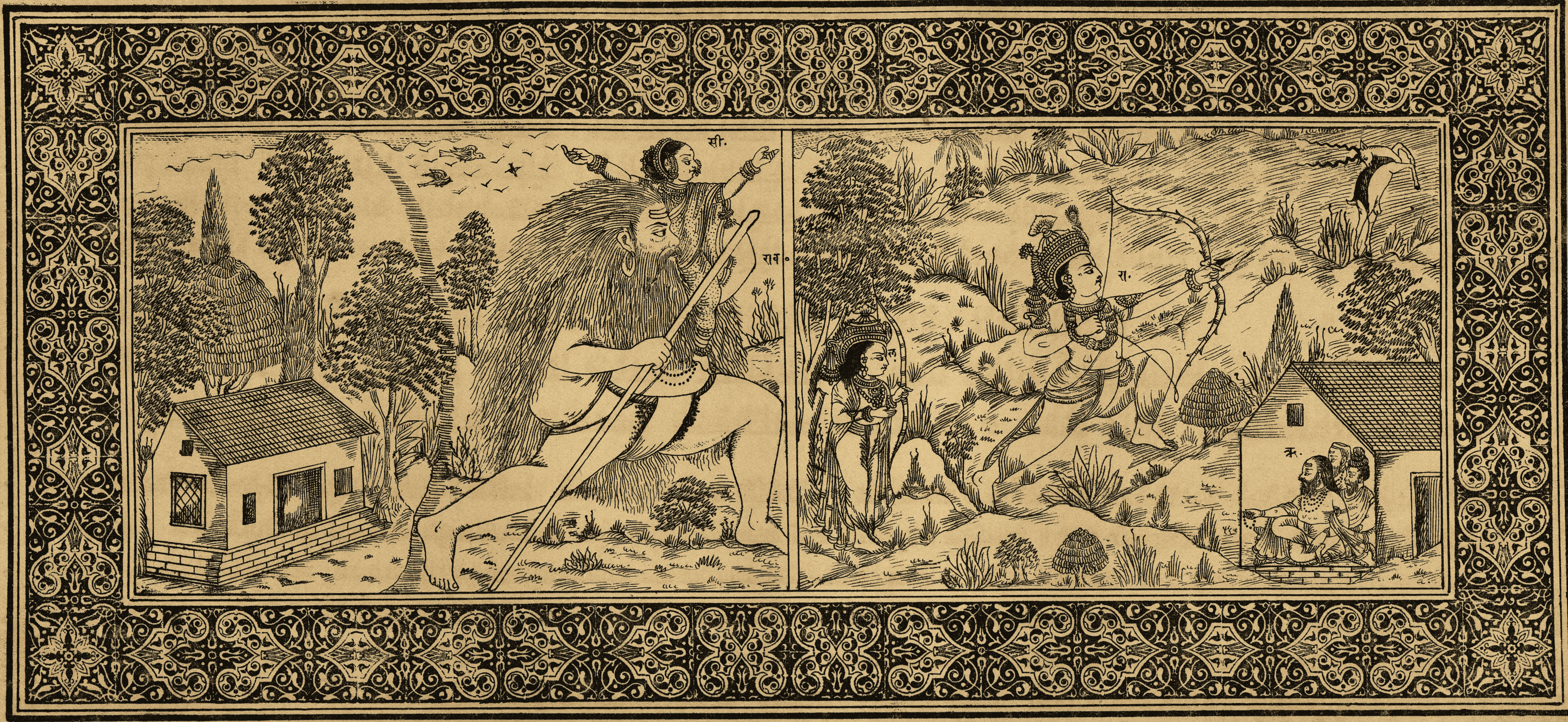

श्रीरङ्गेशाय नमः॥ ॥ प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ॥ ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमण्डलम् ॥ २ ॥ शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं तथा ॥ मृगैर्बहुभिराकीर्णं पक्षिसङ्घैः समावृतम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकवरश्रीपादरेण्वञ्जनैर्दृष्ट्या निर्मलया निरीक्ष्य बहुधा वल्मीकजन्माशयम् । श्रीमत्कौशिकवंशसागरमणिर्गोविन्दराजाह्वयो व्याचक्षेहमरण्यकाण्डमधुना पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ १ ॥ श्रीरामायणराजस्य दत्त्वा पीताम्बरं महत् । अर्पये परया लक्ष्म्या राजन्तीं रत्नमेखलाम् ॥ २ ॥ एवं पूर्वस्मिन् काण्डे जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणो निरस्तसमस्ताविद्यत्वं नित्यानन्दपरिपूर्णत्वं निखिलान्तर्यामित्वं निरतिशयौज्ज्वल्यं निरुपमधर्मप्रवर्तकत्वमित्याद्यनन्तकल्याणगुणजातमुपवर्णितम् । संप्रति सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषमभिधातुमारण्यकाण्ड आरभ्यते । यद्वा पूर्वकाण्डे पितृवचनपरिपालनरूपो धर्मः सद्भिरनुष्ठातव्य इति प्राधान्येन दर्शितम् । अथ सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषं प्रतिपादयितुमारण्यकाण्ड आरभ्यते । प्रविश्येत्यादि । तुशब्दः पूर्वारण्यवैलक्षण्यं द्योतयति । महारण्यम् इतरदुरवगाहं दण्डकारण्यं दण्डकस्य राज्ञोरण्यं शुक्रशापादरण्यभूतं जनपदं प्रविश्य आत्मवान् धैर्यवान् दुरवगाहमहागहनप्रवेशेप्यजनितभयलेश इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह दुर्धर्ष इति हिंस्रादिभिरप्रधृष्य इत्यर्थः । रामः तापसानां तपस्विनाम् आश्रममण्डलम् आश्रमसमूहम् । तपोवने मठे ब्रह्मचर्यादावाश्रमोस्त्रियामिति बाणः । ददर्श ॥ १ ॥ अभिगम्यत्वायाश्रममण्डलं वर्णयति कुशेत्यादिभिः सार्धसप्तश्लोकैः । कुशैः यज्ञार्थमाहृतैः चीरैः स्नानानन्तरमातपे परिशोषणार्थं क्षिप्तैर्वल्कलैश्च परिक्षिप्तं व्याप्तं ब्रह्म वेदः तत्सम्बन्धिनी वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजन्येत्यर्थः । तया लक्ष्म्या श्रिया समावृतं समन्तादावृतम् अत एव गगने प्रदीप्तं गगनमध्यस्थमित्यर्थः । दुर्दर्शं सूर्यमण्डलं यथा तथावस्थितमित्यर्थः तद्वद्रक्षोभिरनभिभवनीयम् । उदयास्तमययोर्हि सूर्यस्य मन्देहाख्यरक्षोभिराक्रमणं नतु मध्याह्ने ॥ २ ॥ अत एव शरण्यं शरणार्हं तदर्हतीति यत्प्रत्ययः । सहजवैरप्रयुक्तवध्यघातुकभावाभावेन सर्वप्राणिनां वरणीयमित्यर्थः । रक्षोभ्यो भीतानां वासार्हं वा । शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः । सदा सुसंमृष्टाजिरं सदा सम्यक् संमृष्टाङ्गणम् । अङ्गणं चत्वराजिरे इत्यमरः । सर्वभूतशरण्यत्वं प्रपञ्चयति मृगैरिति ॥ ३ ॥

पूजितं च प्रनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः ॥ विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैरजिनैः कुशैः ॥ ४ ॥ समिद्भिस्तोयकलशैः
फलमूलैश्च शोभितम् ॥ आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥ बलिहोमार्चितं
पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ पुष्पैर्वन्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६ ॥ फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः
॥ सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्वृतम् ॥ ७ ॥ पुण्यैश्च नियताहारैः शोभितं
परमर्षिभिः ॥ तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् ॥ ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥
स दृष्ट्वा राघवः श्रीमान् तापसाश्रममण्डलम् ॥ अभ्यगच्छन्महातेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः ॥ ९ ॥
दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः ॥ अभ्यगच्छंस्तथा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ १० ॥

प्रनृत्तं प्रकृष्टनृत्तवत् अर्शआद्यच् बहुव्रीहिर्वा । अतिरमणीयप्रदेशत्वाद्देवतासान्निध्याद्वा नर्तनम् । अत एव पूजितम् अग्निशरणैः अग्निहोत्रगृहैः स्रुङ्मुखानि भाण्डानि यज्ञपात्राणि स्रुग्भाण्डानि स्फ्यश्चकपालानि चेत्याद्याम्नातानि तैः । वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डामिति वैजयन्ती । कुशैः परिस्तरणार्थैः कुशचीरेत्यत्र संगृहीतकुशोक्तिः ॥ ४ ॥ अरण्ये भवैः आरण्यैः ॥ ५ ॥ बलिभिः भूतबलिप्रभृतिभिः होमैर्वैश्वदेवादिहोमैश्च अर्चितं सत्कृतं ब्रह्मघोषैर्वेदघोषैः निनादितं संजातनिनादं पुष्पैः देवपूजार्थमुपाक्षिप्तैः सपद्मया पद्मसहितया पद्मिन्या सरस्या ॥ ६ ॥ मुनिषु तारतम्यप्रदर्शनार्थं सूर्यवैश्वानराभैरित्युपमानद्वयं पुराणैर्वृद्धैः ॥ ७ ॥ परमर्षिभिः उक्तमुनीनामपि पूजनीयैः तत् प्रसिद्धं ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मलोकतुल्यप्रसिद्धिकं ब्रह्मघोषैः कर्मकालिकवेदमन्त्रघोषैः निनादितं ब्रह्मविद्भिः परब्रह्मज्ञानिभिः महाभागैः महाभाग्यैः । भागो रूपार्थके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोरिति विश्वः । एतादृशं तापसाश्रममण्डलं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ स इति । विज्यं विसृष्टमौर्वीकं कृत्वा विनीतवेषप्रवेश्यत्वादाश्रमाणामाश्रममृगपक्ष्यादिभयनिवृत्त्यर्थं च विज्यकरणम् । अभ्यगच्छत् अभिमुखीभूय गतः ॥ ९ ॥ दिव्येति । दिव्यं लोकविलक्षणं ज्ञानं तेन उपपन्ना युक्ताः अतीतानागतज्ञानवन्त इत्यर्थः । रामोयं रावणवधार्थमवतीर्णो विष्णुः सीता लक्ष्मीः लक्ष्मणश्च तदंश इति विज्ञाततदवताररहस्या इति यावत् । ❀ तनिश्लोकी ❀ दिव्यज्ञानोपपन्नाः

अवताररहस्यरूपदिव्यज्ञानोपपन्नाः । जन्म कर्म च मे दिव्यमिति स्मृतेः । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः प्रीताः भक्तिप्रेरिताः अभ्यगच्छन् प्रत्युत्थानं चक्रुः ॥ १० ॥ ते तमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ते त्रिकालज्ञाः तं राक्षसनिरासायावतीर्णं रामम् उद्यन्तं सोममिव स्थितम् अन्धकारनिवर्तनप्रवृत्तं चन्द्रमिव स्थितम् । यद्वा उद्यन्तं सोममिव प्रतिपच्चन्द्रमिवार्चनीयम् । यद्वा वनराज्यन्तःप्रादुर्भवत्तया मेघावृतमिन्दुमिव स्थितं धर्मचारिणो दृष्ट्वा स्वाचर्यमाणधर्माराध्यं साक्षात्कृत्य । यद्वा इतः पूर्वं धर्मवीर्येण पश्यन्ति सम्प्राति चक्षुषा साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा लक्ष्मणं च वैदेहीं च दृष्ट्वा मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः स्वापेक्षितरक्षाभ्यर्थनात् प्रागेव मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः रामस्य सौन्दर्यसौकुमार्यादिकं दृष्ट्वा रक्षोभूयिष्ठेत्र वने किं भविष्यतीति व्याकुलहृदयतया तस्मै विरोधिनिरसनवचनानि प्रयुञ्जानाः दृढव्रताः अशिथिलतद्रक्ष्यत्वनियमाः सन्तः प्रत्यगृह्णन् प्रतिगृहीतवन्तः । प्रत्युत्थानफलप्रदानाद्युपचारमकुर्वन्नित्यर्थः । ❀ तनिश्लोकी ❀ प्रत्यगृह्णन् आत्मीयताकरणं प्रतिग्रहः । निसृष्टात्मा सुहृत्सु चेति वक्ष्यति ॥ १२ ॥ मङ्गला-

ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणः ॥ ११ ॥ लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः
प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः ॥ १२ ॥ रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् ॥ ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १३ ॥

शासननिमित्तं सौन्दर्यसौकुमार्यादिकमाह रूपेति । रूपस्य शरीरस्य संहननं समः समविभक्ताङ्ग इत्युक्तावयवसंस्थानविशेषं लक्ष्मीं समुदायशोभां सौकुमार्यं पुष्पहासतुल्यकोमलतां सुवेषतां शोभनलावण्यवत्तां लावण्यस्वरूपमुक्तम् । मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यत इति ॥ विस्मितानामाकारा इवाकारा येषां ते विस्मिताकाराः विस्मयावेदकस्वमुखप्रसादफुल्लनेत्रत्वादियुक्ता इत्यर्थः । वनवासिनः विकारहेतौ सत्यप्यविकृतचित्ता इत्यर्थः । वनवासिनोपि विस्मिताकाराः सन्तः रामस्य रूपसंहननादिकं ददृशुः । अभेदेन प्रत्ययद्योतनार्थं चकाराप्रयोगः । यद्वा अभूषणेपि भूषितवद्भासमानत्वं रूपम् । तथोक्तम् । अङ्गान्यभूषितान्येव वलयाद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भाति तद्रूपमिति कथ्यत इति ॥ संहननं सौन्दर्यं तदप्युक्तम् । अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितः । सुश्लिष्टसन्धिबन्धः स्यात्तत्सौन्दर्यमिहोच्यत इति ॥ लक्ष्मीं लावण्यं तच्चोक्तं पूर्वमेव सौकुमार्यमप्युक्तमेव । सुवेषताम् उचितशृङ्गाररसंपन्नत्वम् । ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १३ ॥ ॥ ॥

एतं न्यायं सीतालक्ष्मणयोरप्यतिदेष्टुमाह वैदेहीमिति । सर्वे वनचारिणः आश्चर्यभूतान् अदृष्टपूर्वतया आश्चर्यावहान् वैदेहीं लक्ष्मणं रामं च दिव्यरूपदर्शनजनितानन्दभङ्गभीरुतया विस्मयविस्फारितेक्षणतया च सर्वथा निर्निमेषैरिव स्थितैर्नेत्रैरुपलक्षिताः सन्तः ददृशुः । अनेन पूर्वश्लोके विस्मिताकारा इत्येतद्विवृतम् । ❀ तनिश्लोकी ❀ नेत्रैरनिमिषैरिव जगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दाविच्छेदभयेन निमेषरहितैर्नेत्रैः । इव शब्दो वाक्यालंकारे । अनिमिषत्वे हेतुमाह आश्चर्यभूतानिति ॥ १४ ॥ अत्रेति । अत्र आश्रममण्डले महाभागाः महाभाग्याः ऋषयः सर्वभूतहिते रतम् अतिथिं न्यायतः पूजार्हम् एनं राघवं पर्णशालायां स्वस्वपर्णशालायां सन्न्यवेशयन् स्थापयामासुः ॥ १५ ॥ तत इति । रामस्य सत्कृत्येति

वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ आश्चर्यभूतान्ददृशुः सर्वे ते वनचारिणः ॥ १४ ॥ अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रतम् ॥ अतिथिं पर्णशालायां राघवं सन्न्यवेशयन् ॥ १५ ॥ ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः ॥ आजह्रुस्ते महाभागास्सलिलं धर्मचारिणः ॥ १६ ॥ मूलं पुष्पं फलं वन्यमाश्रमं च महात्मनः ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ततः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ १७ ॥ धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यस्त्वं महायशाः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

षष्ठ्यार्षी । नलोकाव्ययनिष्ठेत्यादिना निषेधात् । सत्कृत्य सत्कारं कृत्वा कुशलप्रश्नादिकं कृत्वेत्यर्थः । पावकोपमा इत्यनेन रामस्य पवित्राणां पवित्रत्वमुक्तम् । धर्मचारिण इत्यनेन सत्कारस्य धर्माचरणफलत्वमुक्तम् । महाभागा इति सुकृतपरिपाक उच्यते । सलिलम् अर्घ्याद्युचितम् आजह्रुः ॥ १६ ॥ मूलमिति । धर्मज्ञाः शेषिणि शेषवृत्तिरूपधर्मज्ञाः प्राञ्जलयः प्रकृष्टाञ्जलयः मूर्ध्नि कृताञ्जलय इत्यर्थः । महात्मनः शेषिणो रामस्य वन्यं मूलादिकमाश्रमं च निवेदयित्वा इमानि भवदीयानि यथेष्टं विनियुङ्क्ष्वेति निवेद्य ततोऽब्रुवन् । ❀ तनिश्लोकी ❀ आत्मीयभरसमर्पणमत्रोच्यते ॥ १७ ॥ धर्मपाल इति । धर्मपालः वर्णाश्रमधर्मपालकः अस्य आर्त्तस्य मुनिजनस्य शरण्यः शरणार्हः पूजनीयश्च देवताबुद्ध्या अर्चनार्हः मान्यः राजबुद्ध्या बहुमानार्हः । मान्यत्वे हेतुः राजा दण्डधर इति । पूजनीयत्वे हेतुर्गुरुरिति दण्डस्य निग्रहस्य धरः कर्ता ॥ १८ ॥ ॥ ॥

पूज्यत्वे हेत्वन्तरमाह इन्द्रस्येहेति । इह भूस्वर्गे इन्द्रस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः राजा प्रजा रक्षति तस्माद्धेतोः वरान् श्रेष्ठान् भोगान् भुङ्क्ते अनुभवति । इन्द्रस्येति लोकपालान्तराणामुपलक्षणम् । अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिः कल्पितो नृप इति वचनात् । वस्तुतस्तु इन्द्रशब्दोयं परमात्मपरः इदि परमैश्वर्य इतिधातोस्तत्रैव मुख्यवृत्तत्वात् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इति श्रौतप्रयोगाच्च । इन्द्रस्य परमात्मनः चतुर्भागः चतुर्थांशः तदवतारभूते व्यक्तिचतुष्टये एकव्यक्तिभूतः भवान् भोगान् भुङ्क्ते इत्यर्थः । पूर्वापरश्लोकानुगुण्याच्चायमेवार्थः नह्यन्यस्मै ऋषयः प्राञ्जलयो भवन्ति नचाश्रमं निवेदयन्ति नापि गर्हभूतत्वं वदन्ति ॥ १९ ॥ भवता रक्ष्यत्वे त्वद्देशवासित्वमेव निष्प्रमादो हेतुः नोपासनादिकमित्याह ते वयमिति । ते वयम् आर्त्ता वयं भवता रक्ष्याः आर्तरक्षणदीक्षितेन त्वया रक्षितुमर्हाः । किमुपासनबलेनैवमुच्यते नेत्याह भवद्विषयवासिन इति भवद्देशवासित्वमेव भवद्रक्ष्यत्वे हेतुः । नान्यः तत्र प्रमादादिसंभवात् देशवासित्वे तदभावादिति भावः । भवतु तथैव रक्षिष्यामः यदा रक्षणप्रदेशे स्थास्याम

इन्द्रस्येह चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव ॥ राजा तस्माद्वरान् भोगान् भुङ्क्ते लोकनमस्कृतः ॥ १९ ॥
ते वयं भवता रक्ष्या भवद्विषयवासिनः ॥ नगरस्थो वनस्थो वा त्वं नो राजा जनेश्वरः ॥ २० ॥

इत्यत्राह नगरस्थ इति । नगरस्थः सिंहासनस्थो वा वनस्थः तद्रहितो वा त्वं स्वतःसिद्धसर्वशक्तिकः निरुपाधिकसर्वशेषी च त्वं नः अस्माकं राजा रक्षकः । तत्र हेतुमाह जनेश्वर इति निरुपाधिकसर्वशेषीत्यर्थः । ❀ तनिश्लोकी ❀ ते पूर्वोक्तप्रकारेण आत्मात्मीयभरसमर्पकाः वयम् उपायशून्यत्वापायबहुलत्वादिमन्तः भवता निरुपाधिकसर्वलोकशरण्येन रक्ष्याः । अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमाह भवद्विषय वासिन इति । भवद्विषयवासित्वात् साकेतसंभवचराचरजन्तुन्यायेन प्रपत्तिनिरपेक्षमेव रक्षणमित्येकः पक्षः । पूर्वोत्तरश्लोकपर्यालोचनया प्रपत्तिद्वारकमित्यन्यः पक्षः । न च पूर्वकृतात्मात्मीयरक्षाभरसमर्पणेनैव प्रयोजने सिद्धे विषयवासित्वकथनं व्यर्थमिति शङ्क्यम् रक्षके पश्यति तत्सन्निधाने रक्ष्यविनाशस्य दोषभूयस्त्वकथनार्थत्वात् । विषयवासित्वस्य निरपेक्षहेतुत्वनिर्बन्धेपि मोक्षव्यतिरिक्तरक्षणोपायस्याविरोधात् । न ह्यत्र महर्षयो मोक्षापेक्षया उपायानुष्ठानं चक्रुः किन्तु दुष्टराक्षसनिरसनापेक्षया । नगरस्थो वनस्थो वेति इतरे मूर्धाभिषिक्ता बुद्धिबलेन स्थानबलेन चतुरङ्गबलेन च स्वराज्यमात्ररक्षणे समर्था भवन्ति । सकललोकरक्ष-

णधुरंधरस्यासहायशूरस्य तव नगरवासे किं बलमुपचीयते वनवासे किमपचीयते स्वाभाविकनित्यनिरतिशयशक्तिसम्पन्नस्यावसादकं सत्त्वं किमपि नास्तीत्यर्थः । सोपाधिकशेषिणो देशविशेषादिसम्बन्धापेक्षा निरुपाधिकशेषिणस्तव यत्र कुत्रचिदवस्थानेप्यस्मद्रक्षणमावश्यकमिति राजशब्दार्थः ॥ २० ॥ ननु भवन्त एव तपःप्रभावेन स्वरक्षणक्षमा इत्यत्राहुः न्यस्तेति । न्यस्तः त्यक्तो दण्डो यैस्ते न्यस्तदण्डाः शापतो निग्रहकरणरहिता इत्यर्थः । तत्र हेतुः जितक्रोधा इति तपोनाशभीत्या त्यक्तक्रोधा इत्यर्थः । तत्रापि हेतुः जितेन्द्रिया इति इन्द्रियजयेन कामाद्यभिष्वङ्गाभावात्तन्मूलक्रोधरहिता इत्यर्थः । वस्तुतस्तु स्वसामर्थ्ये सत्यपि स्वरूपविरोधान्नास्माभिरस्मद्रक्षणमुचितमित्याहुः । त्वया रक्षितव्या इति अनन्यार्हशरणा इत्यर्थः । गर्भभूताः प्रजातुल्याः अनेनानन्यार्हशेषत्वमुक्तम् शश्वदिति काकाक्षिन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति तेनानन्यार्हशेषत्वानन्यशरणत्वयोः स्वाभाविकत्वमुक्तम्

न्यस्तदण्डा वयं राजन् जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ रक्षितव्यास्त्वया शश्वद्गर्भभूतास्तपोधनाः ॥ २१ ॥
एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैर्वन्यैश्च राघवम् ॥ अन्यैश्च विविधाहारैः सलक्ष्मणमपूजयन् ॥ २२ ॥ ॥

तथापि साधनं विना रक्षणेतिप्रसङ्गः स्यादित्यत्राहुः तपोधना इति । तपोत्र न्यासनिक्षेपापरपर्यायः । तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुरिति श्रुतेः । प्रपत्त्यैकधना वयमित्यर्थः । अस्मत्कृतां प्रपत्तिं व्याजीकृत्यास्मान् रक्षेत्यर्थः । रक्षणमत्र मोक्षप्रापणमेव खरादिभ्यस्त्राणस्य शरभङ्गाश्रमवासिभिर्वक्ष्यमाणत्वात् । इमे तु मुनयो मोक्षैकपराः । ❀ तनिश्लोकी ❀ महाप्रभावानां भवतां कुतो रक्षकान्तरापेक्षेत्यत्राहुः न्यस्तदण्डाः त्यक्तशापादिशासनाः । यद्वा त्वय्येव विन्यस्तसकलराक्षसशिक्षाभाराः अतएव गर्भभूताः गर्भो यथा प्रयत्नेन परिपालनीयः तद्वद्वयमपि परिपालनीया इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अतस्तेषां प्रपन्नानां यथोचितकैङ्कर्यप्रवृत्तिं दर्शयति एवमित्यादि । ऋषयः एवमुक्त्वा सलक्ष्मणराघवं वन्यैः पुष्पैः फलादिभिश्चापूजयन् । राघवमित्यनेन सीतापूजनमप्यर्थसिद्धं मिथुनशेषित्वस्यैव स्वरूपत्वात् प्रभाप्रभावन्यायेन तयोरपृथग्भावात् । अन्यैः संकल्पसिद्धैः विविधाहारैः मृष्टान्नादिभिः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथान्य इति । सिद्धाः सिद्धसाधननिष्ठाः न्यायवृत्ताः न्यायानुगुणव्यापाराः स्वरूपानुरूपकैङ्कर्यवृत्तय इत्यर्थः । वैश्वानरोपमाः अस्पृष्टविरोधिनः स्वरूपविरुद्धनिषिद्धकाम्यकर्मान्तरत्यागिन इत्यर्थः । अन्ये पूर्वेभ्यो विलक्षणाः तापसाः कायिककैङ्कर्याशक्ता इत्यर्थः । ईश्वरं परमशेषिणं रामं यथान्यायं यथोचितं स्तुतिप्रणामादिभिस्तर्पयामासुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः ॥ न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २३ ॥
॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥
कृतातिथ्योथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ आमन्त्र्य स मुनीन् सर्वान् वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥
नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृकसेवितम् ॥ ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥ निष्कूजना-
नाशकुनि झिल्लिकागणनादितम् ॥ लक्ष्मणानुगतो रामो वनमध्यं ददर्श ह ॥ ३ ॥ ॥ ॥

एवं प्रथमसर्गेण सिद्धसाधननिष्ठानां मुमुक्षूणां मुनीनां तदीयपर्यन्तं विशिष्टविषयकैङ्कर्यं प्रतिपाद्य खरवधार्थंमुनिजनशरणागतिं वक्ष्यन् शरण्यत्वोपयोगिसामर्थ्यं विराधवधकथनमुखेन बोधयितुमुपक्रमते कृतातिथ्य इत्यादिना । अत एव संक्षेपे विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श हेत्यत्र विराधवधोपहारमुखेन शरभङ्गं दृष्टवानिति व्याख्यातम् । कृतातिथ्य इति । तुशब्देन अत्र्यादिकृतातिथ्याद्वैलक्षण्यमुच्यते । अनन्यप्रयोजनदत्तं हि भगवतः परमभोग्यं पत्रं पुष्पमित्यादि । अथशब्दः कृत्स्नवाची कार्त्स्न्येन कृतातिथ्य इत्यर्थः । भक्तैर्यत् किञ्चिद्दत्तमपि तत् सर्वातिथ्यत्वेन हि भगवान् स्वीकरोति । सूर्यस्योदयनं प्रतीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । उदयनं प्रति उदयकाले प्रातः स्नानादिकर्मावसान इत्यर्थः । वनमेवान्वगाहत नच तत्र स्थातुमैच्छदित्यर्थः ॥ १ ॥ नानामृगगणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं तुङ्गकठिनविराधदेहसंपर्कादिति भावः । दुर्दर्शसलिलाशयमित्यत्राप्ययमेव हेतुः । निष्कूजनानाशकुनि निःशब्दनानाविधपक्षिकं सुदूरमुड्डीय-

मानोपि पक्षी तस्मात् भिया निःशब्दं लीयत इति भावः । झिल्लिकागणनादितं झिल्लिकाभिस्तु दुर्दर्शत्वात् सर्वदा शब्द्यत इत्यर्थः । नानेत्यादि सर्वं वनमध्यविशेषणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ सीतया सहेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । घोरमृगास्तरक्ष्वादयः पुरुषानत्ति भक्षयतीति पुरुषादः पचाद्यच् राक्षसमित्यर्थः । महास्वनं दृढकण्ठध्वनिकम् ॥ ४ ॥ गम्भीराक्षं निम्नाक्षं महावक्त्रं पृथुतरमुखं विकटं विशालं विषमोदरं निम्नोन्नतोदरं बीभत्सं मांसरुधिरालिप्तशरीरतया कुत्सितं विषमं न्यूनाधिकावयवं विकृतम् उक्तप्रकारेण विकृतवेषम् अत एव घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसा मांसं तया आर्द्रं रु-

सीतया सह काकुत्स्थस्तस्मिन् घोरमृगायुते ॥ ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं महास्वनम् ॥ ४ ॥ गम्भीराक्षं महावक्त्रं विकटं विषमोदरम् ॥ बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥ वसानं चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम् ॥ त्रासनं सर्वभूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ६ ॥ त्रीन् सिंहांश्चतुरो व्याघ्रान् द्वौ वृकौ पृषतान् दश ॥ सविषाणं वसादिग्धं गजस्य च शिरो महत् ॥ अवसज्यायसे शूले विनदन्तं महास्वनम् ॥ ७ ॥ स रामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम् ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धः प्रजाः काल इवान्तकः ॥ ८ ॥ स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदिनीम् ॥ अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य ततोब्रवीत् ॥ ॥ ९ ॥ युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ ॥ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं शरचापासिधारिणौ ॥ १० ॥

धिरोक्षितं रक्तसिक्तं व्यादितास्यं व्यात्तास्यम् । आर्ष इट् ॥ ६ ॥ त्रीनित्यादि । भक्षणार्थमितिशेषः । पृषतान् बिन्दुमृगान् आयसे अयोमये शूले अवसज्य प्रोतान् कृत्वा महास्वनं यथा भवति तथा विनदन्तं विनादं कुर्वन्तम् ॥ ७ ॥ स इति । काले संहारकाले प्रजा उद्दिश्य अन्तको यथा धावति तथा अभ्यधावत ॥ ८ ॥ स इति । अङ्केन कटिप्रदेशेन ॥ ९ ॥ युवामित्यादि । सभार्याविति भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाचीत्येके वदन्ति । अन्ये तु यथा प्राणभृत उपदधातीत्यत्र प्राणभृच्छब्दः प्राणभृदप्राणभृत्साधारणः । यथाच ऋतं पिबन्तावित्यत्र पानकर्त्रकर्तृसाधारणो जीवेश्वरयोः पिबच्छब्दप्रयोगः तथा छत्रिन्यायेनात्रापि सभार्यावित्युक्तमित्याहुः । तथापि ध्वनिदोषो वर्जनीयः । वस्तुतस्तु द्वयोरेका भार्यास्तीति दुर्बुद्धिनैवमुक्तमिति सम्यक् । क्षीण-

जीवितौ मद्धस्ते पतनादिति भावः। यद्वा क्षीणजीवितौ प्रविष्टौ क्षीणजीवितत्वादेव प्रविष्टौ। अत्र प्रविष्टानां जीवितं दुर्लभमितिभावः ॥ १० ॥ वस्तुतो विपरीताचारौ युवां मम वध्यावेवेत्याशयेनाह कथमिति। वां युवयोः प्रमदया सह वासश्च कथं विरुद्ध इत्यर्थः । नचवाहेति निषेधेपि वामादेश आर्षः। कथंशब्दोक्तं विवृणोति अधर्मेति । मुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणादितिभावः । अत एव पापौ ॥ ११ ॥ अहमित्यादि । मृधे युद्धे ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्येत्यादि। सगर्वितं सगर्वं भावे निष्ठा। उद्वेगात् भयात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तामिति । परिशुष्यता शोकसंकुचितेन

कथं तापसयोर्वां च वासः प्रमदया सह ॥ अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ ॥ ११ ॥ अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः ॥ चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ॥ १२ ॥ इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति ॥ युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे ॥ १३ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो दृष्टं विराधस्य दुरात्मनः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं संभ्रान्ता जनकात्मजा ॥ सीता प्रावेपतोद्वेगात्प्रवाते कदली यथा ॥ १५ ॥ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधाङ्कगतां शुभाम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ ॥ १६ ॥ पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसंभवाम् ॥ मम भार्यां शुभाचारां विराधाङ्के प्रवेशिताम् ॥ अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ १७ ॥ यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत् ॥ कैकेय्यास्तु सुसम्पन्नं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण ॥ १८ ॥ या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥ ॥ ॥

मुखेन उपलक्षितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यदिति । कैकेय्याः अस्मासु विषये यदभिप्रेतं योभिप्रायः यच्च प्रियं वरवृतं वरव्याजेन वृतं तदद्यैव सुसम्पन्नं फलितम् ॥ १८ ॥ अभिप्रेतशब्दोक्तं सूक्ष्मेक्षिकया विवृणोति या न तुष्यतीति। दीर्घदर्शिन्या कैकेय्या अस्मद्व्यसनं पूर्वमेव यदि न चिन्तितं स्यात्तर्हि पुत्रार्थं राज्यमेव वरयेत्। नतु मत्प्रवासनं मत्प्रवासनवरणादवगम्यते अयं वनं गतश्चेत् सीतापि गच्छेत् सा च राक्षसादिभिरपह्रियेत। तेन रामोपि व्यसनं महत्प्राप्नुयात्। ततश्च मत्पुत्रस्य राज्यं निष्कण्टकं स्यादिति कैकेयी नूनममन्यतेति भावः। पुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्तम्। माता मम मध्य-

यथाहं सर्वभूतानां हितः प्रस्थापितो वनम् ॥ अद्येदानीं सकामा सा या माता मम मध्यमा ॥ २० ॥ परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतरमस्ति मे ॥ पितुर्वियोगात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥ २१ ॥ इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुते ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २२ ॥ अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः ॥ मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे ॥ २३ ॥ शरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः ॥ विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् ॥ २४ ॥ राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह ॥ तं विराधे प्रमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मेति । यद्यपि पूर्वं मम माता कनीयसीत्युक्तं तथापि महिषीत्रयापेक्षया कनीयसीत्वं सर्वदशरथपत्न्यपेक्षया मध्यमात्वं त्रिशतं पञ्चाशच्च दशरथपत्न्यः सन्तीति पूर्वमेवोक्तम् । अद्य अस्मिन् दिवसे इदानीम् अस्मिन् क्षणे ॥ १९ ॥ २० ॥ किं ते तादृशं व्यसनं तत्राह परस्पर्शादिति । वैदेह्याः परस्पर्शाद्यथा दुःखतरम् अतिदुःखं पितृवियोगाद्राज्यहरणाच्च तथा दुःखं नास्तीति योजना ॥ २१ ॥ इतीति । रुद्धः मन्त्रगणनिरुद्धः नागः सर्पः श्वसन् रामशोकदर्शनादिति भावः ॥ २२ ॥ अनाथ इवेति । वासवोपमो भूतानां नाथः सन् अनाथ इव नाथसापेक्षो नर इव विशिष्य मया प्रेष्येण सहितोपि किमर्थं परितप्यसे । वास्तवार्थस्तु भूतानां सर्वलोकानां नाथः वासव उपमीयतेनेनेति वासवोपमः त्वम् अनाथ इव नाथभिन्न इवं किमर्थं परितप्यसे । एवमेव तत्त्वं जगुः । यथा विश्वामित्रः । अहं वेद्मि महात्मानमिति । यथाच परशुरामः । त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृत इति । एवमृषयोपि ॥ २३ ॥ प्रेष्येण त्वया किं क्रियत इत्यत्राह शरेणेति ॥ २४ ॥ राज्यकाम इति । कैकेय्याः भरतार्थं राज्यकाङ्क्षित्वात् भरतस्यापि राज्यकामत्वं तं विराधे विमोक्ष्यामीति शरणागते भरते दुर्विमोचत्वादिति भावः । ननु भरतकैकेयीभ्यामज्ञानात् प्रवासनं कारितं पुनरागन्तव्यमिति क्षमापणस्य कृतत्वात् कुतः पुनः रामलक्ष्मणाभ्यां तत्र राज्यापहारित्वमनुस्मर्यते । उच्यते । अनन्तरं तथा अनुष्ठानेपि पूर्वं कैकेय्या तथा चिन्तितत्वात्तस्य चावश्यकर्तव्यत्वाद्दुःखकाले तच्चिन्तनं तथापि व्यसनकालेपि परदोषोद्घाटनं सत्पुरुषानुचितं रामप्रकृतिविरुद्धं च सुतप्रमत्तकु-

पितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन दोषदर्शनमेव रामस्य हार्दं तदुपेक्षकत्वं त्वभिनयमात्रमिति स्यात् । अत्रोच्यते व्यसनकाले लोको वाच्यमवाच्यं च न जानातीत्यमुमर्थं व्यञ्जयतुमेवमुक्तमिति ॥ २५ ॥ ममेति । भुजबलवेगेन धनुराकर्षणवेगेन वेगितः आनीतवेगः इतजन्तो वा । विघूर्णितः संजातभ्रमणः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥

अथ विराधानुग्रहाय तदाक्रमणं तृतीये अथोवाचेत्यादि । पूरयन् शब्देनेति शेषः । आत्मानं युष्मत्स्वरूपं पृच्छते मह्यमिति शेषः । ब्रूतमिति लोण्म-

मम भुजबलवेगवेगितः पततु शरोस्य महान्महोरासि ॥ व्यवसयतु तनोश्च जीवितं पततु ततस्स महीं विघूर्णितः ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

(इयुक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमान् राक्षसं प्रहसन्निव ॥ को भवान्वनमभ्येत्य चरिष्यसि यथा सुखम्॥१॥) अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन्वनम् ॥ आत्मानं पृच्छते ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ १ ॥ तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम् ॥ पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २ ॥ क्षत्त्रियौ वृत्तसंपन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान् ॥ ३ ॥ तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हन्त वक्ष्यामि ते राजन् निबोध मम राघव ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

ध्यमपुरुषद्विवचनम् । प्रश्नप्रकारमाह काविति ॥१॥ तमिति । राक्षसत्वेन प्रकृत्या ज्वलिताननमिति भयहेतूक्तिः । आत्मनः सम्बन्धि इक्ष्वाकुकुलमुवाचेत्यन्वयः । इक्ष्वाकुवंश्यदशरथपुत्रावावां पितृवचनाद्वनं गमिष्याव इत्युवाचेत्यर्थः ॥२॥ अधर्मचारिणौ पापाविति पूर्वोक्तविराधवचनस्योत्तरमाह क्षत्त्रियौ वृत्तसंपन्नाविति । त्वामिति कस्य पुत्रः किंप्रभाव इति ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षस इति नामजात्योः पूर्वमुक्तत्वान्न तद्विषयोयं प्रश्नः ❀ रामानुजीयम् ❀ क्षत्त्रियाविति । वनगोचराविति बहुब्रीहिः ॥ ३ ॥ तमिति । हन्तेति स्वाभिप्रायकीर्तनोद्योगजगर्वेण मम मत्तः मे स्वरूपमिति शेषः । निबोधेत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पुत्रः किलेति । विराधः विगताराधनः दुराराध्य इत्यन्वर्थसंज्ञः राक्षसाः सजातीयाः सजातीयैः कृतं नामेदं न तु मातापितृभ्यामिति भावः ॥ ५ ॥ तपसा चापीति । चापि किञ्च तपसा साधनेन ब्रह्मणः प्रसादजा शस्त्रेणावध्यता अमारणीयता प्राप्ता अच्छेद्याभेद्यत्वं च प्राप्तं प्राणवियोजनहेतुखण्डनविदारणानर्हत्वं च प्राप्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ उत्सृज्येति । अनपेक्षौ अपेक्षायां मरणं ध्रुवमिति भावः । त्वरमाणौ मन्दगमने मे मनश्चलेदिति भावः । न वां जीवितमाददे उत्तमप्रमदारत्नप्रापणादिति भावः ॥ ७ ॥ तमिति । तम् एवं पुरुषं वदन्तं परुषवचनादेव हेतोः कोपसंरक्तलोचनः विकृताकारं वि-

पुत्रः किल जयस्याहं मम माता शतह्रदा ॥ विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥५॥ तपसा चापि मे प्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा ॥ शस्त्रेणावध्यता लोके च्छेद्याभेद्यत्वमेव च ॥ ६ ॥ उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम् ॥ त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ॥७॥ तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ८॥ क्षुद्र धिक्त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम् ॥ रणे संप्राप्स्यसे तिष्ठ न मे जीवन् गमिष्यसि ॥ ९ ॥ ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सुनिशितान् शरान् ॥ सुशीघ्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥ धनुषा ज्यागुणवता सप्त बाणान् मुमोच ह ॥ रुक्मपुङ्खान् महावेगान् सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ ११॥ ॥ ॥ ॥

कृताकारमपि पापे सीताहरणे चेतो यस्य तम् ॥ ८ ॥ क्षुद्रेति । क्षुद्रहीनजाते धिक्कारे हेतुरयं हीनार्थम् उत्तमाङ्गनाभिलाषरूपहीनप्रयोजनमिति यावत् । मृत्युम् अन्वेषणहेतुं मरणं सम्प्राप्स्यसे अन्वेषणं सफलं भविष्यतीत्यर्थः । तदा किञ्चिदुपेक्षया गन्तुमुद्युक्तं प्रत्याह तिष्ठेति । गमनं च दुर्लभमित्याह नेति । मे पुरत इति शेषः ॥ ९ ॥ तत इति । राक्षसं प्रति शरान् निजघान अमुञ्चत् । हन हिंसागत्योरिति धातुः ॥ १० ॥ पुनः शरान् विशिंषन्नाह धनुषेति । ज्यारूपो गुणो रज्जुः तद्वता महावेगान् अत एव सुपर्णानिलाभ्यां तुल्यं गच्छन्तीति तथोक्तान् ॥ ११ ॥ ॥ ॥

त इति। बर्हिणवासस इति स्वार्थे इनच् बार्हिणवाससः बर्हपत्त्रा इत्यर्थः। शोणितेन आदिग्धाः ईषल्लिप्ताः रक्तोद्गमात्पूर्वमेव शरीरान्निर्गमादिति भावः।पावकोपमा इति । भूस्थतृणादिदहनादग्निसाम्यसिद्धिः ॥ १२ ॥ स इति । विद्धः बाणवेधजनितवेदनातिशयवान् न्यस्य भूमौ निक्षिप्य ॥ १३ ॥ स इति । महान् नादः प्रतिध्वनिर्यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा विनद्य शक्रध्वजोपमं तद्वदुन्नतं व्यात्ताननः विवृत्तास्यः । अनेन प्रसारितजिह्वात्वं लक्ष्यते । शूलोपमेयतालाभाय ॥ १४ ॥ अथेति । अथ सीतानिक्षेपानन्तरं यथेष्टं बाणमोचनार्हत्वाद्दीप्तं पूर्वबाणेभ्यस्तेजस्विनं शरवर्षं शरसमूहम् उभाभ्यामपि मो-

ते शरीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां पावकोपमाः ॥ १२॥ स विद्धोन्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम् ॥ प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्तानन इवान्तकः ॥ १४ ॥ अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं ववर्षतुः ॥ विराधे राक्षसे तस्मिन्कालान्तकयमोपमे ॥ १५ ॥ स प्रहस्य महारौद्रस्स्थित्वाजृम्भत राक्षसः ॥ जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ स्पर्शात्तु वरदानेन प्राणान् संरोध्य राक्षसः ॥ विराधः शूलमुद्यम्य राघवावभ्यधावत ॥ १७ ॥ तत् शूलं वज्रसंकाशं गगने ज्वलनोपमम् ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १८॥ तद्रामविशिखच्छिन्नं शूलं तस्य कराद्भुवि ॥ पपाताशनिना छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ १९॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चनीयत्वे हेतवः राक्षस इत्यादिविशेषणानि कालान्तकयमोपमे काले संहारकाले अन्तको नाशको यो यमस्तत्तुल्ये ॥ १५ ॥ स इति । प्रहस्य किमेतैर्मशकप्रायैरिति हसित्वा अजृम्भत गात्रविनाममकरोत् । बाणाः काये किञ्चिल्लग्नाः आशु गच्छन्तीत्याशुगाः आशुगा अपीत्यर्थः । निष्पेतुः जगलुः ॥ १६ ॥ स्पर्शादिति । वरदानेन स्पर्शात्संबन्धात् प्राणान् प्राणवायून् संरोध्य हृदये समूह्य बलं कृत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तदिति । तत् हस्तस्थं गगने ज्वलनः आकाशस्थाग्निः तदुपममित्यभूतोपमा ॥ १८ ॥ तदिति । अशनिना वज्रेण ॥ १९ ॥ ॥ ॥

ताविति । प्रहरतां प्राहरताम् ॥ २० ॥ स इति । अप्रकम्प्यौ चालयितुमप्यशक्यौ किम्पुनः परिग्रहीतुमिति । कविः परिहसति रौद्रः रौद्राकृतिः अप्रकम्प्यत्वे हेतुः नरव्याघ्राविति नरव्याघ्रौ पुरुषोत्तमौ ॥ २१ ॥ तस्येति । अभिप्रायं वनान्तर्नयनेच्छां वहतु नौ प्रापयतु अनेन आवाभ्यां गन्तव्येन पथा वहतु । अथवा यथेच्छति येन मार्गेण गन्तुमिच्छति तथा वहतु उभयथापि न दोष इति भावः । तत्र हेतुमाह अयमिति । नः वनमध्यगमनेच्छूनामस्माकम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ स त्विति । अतिबलौ रामलक्ष्मणौ समुत्क्षिप्य बालाविव स्कन्धगतौ चकार तयोरिच्छावशादिति भावः ॥ २४ ॥

तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पोपमौ शुभौ ॥ तूर्णमापततस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् ॥ २० ॥ स वध्यमानस्सुभृशं
बाहुभ्यां परिरभ्य तौ ॥ अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत ॥ २१ ॥ तस्याभिप्रायमाज्ञाय
रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ वहत्वयमलं तावत्पथानेन तु राक्षसः ॥ २२ ॥ यथाचेच्छति सौमित्रे तथा
वहतु राक्षसः ॥ अयमेव हि नः पन्था येन याति निशाचरः ॥ २३ ॥ स तु स्वबलवीर्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः
॥ बालाविव स्कन्धगतौ चकारातिबलौ ततः ॥ २४ ॥ तावारोप्य ततः स्कन्धं राघवौ रजनीचरः ॥ विराधो
निनदन् घोरं जगामाभिमुखो वनम्॥२५॥ वनं महामेघनिभं प्रविष्टो द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम्॥ नानाविधैः
पक्षिशतैर्विचित्रं शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
ह्रियमाणौ तु तौ दृष्ट्वा वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ उच्चैस्स्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ॥ १ ॥ ॥

॥ २५ ॥ इमावपि स्वाभीष्टवनं प्रविष्टावित्याशयेनाह वनमिति । शिवाः सृगालविशेषाः ताभिर्युतं व्यालमृगैः दुष्टमृगैः । दुष्टे द्विपे श्वापदे च व्यालः पुंसि शठेऽपि चेति बाणः । अत्र सर्गे भगवतः स्वायत्तसकलप्रवृत्तिकत्वं महाभयहेतावपि निर्भयत्वं च दर्शितम् । अस्मिन् सर्गे षड्विंशतिश्लोकाः ॥ २६ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥

अथ परमपुरुषवहनफलं वक्तुमुपक्रमते ह्रियमाणावित्यादि । चुक्रोश रामस्यातिमानुषं चरित्रमवगच्छन्त्यपि स्नेहातिशयेन व्याकुला रुरोदेत्यर्थः॥१॥

एष इति । सत्यवान् सत्यवचनवान् शीलवान् सदाचारसंपन्नः शुचिः ऋजुबुद्धिः ॥२॥ एवं दैवं प्रत्याक्रुश्य विराधं प्रत्याह मामिति । वृकाः ईहामृगाः । कोकस्त्वीहामृगो वृक इत्यमरः । शार्दूलाः महाव्याघ्राः द्वीपिनः अल्पव्याघ्राः । व्याघ्रो मृगारिः शार्दूलो हिंसारुश्चित्रकीमृगात् । चण्डश्वालपस्त्वयं द्वीपीति वैजयन्ती । नमस्त इत्येवं चुक्रोशेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्येति । सव्यमिति ननु विराधादाने कबन्धादाने च लक्ष्मणः सव्यं

एष दाशरथी रामस्सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सहलक्ष्मणः ॥ २ ॥ मां वृका भक्षयिष्यन्ति शार्दूला द्वीपिनस्तथा ॥ मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ तस्य रौद्रस्य सौमित्रिर्बाहुं सव्यं बभञ्ज ह ॥ रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५ ॥ स भग्नबाहुः संविग्नो निपपाताशु राक्षसः ॥ धरण्यां मेघसंकाशो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः सूदयन्तौ तु राक्षसम् ॥ उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थण्डिले निष्पिपेषतुः ॥ ७ ॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्यां च परिक्षतः ॥ निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार स राक्षसः ॥ ८ ॥ तं प्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम् ॥ भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ तपसा पुरुषव्याघ्र राक्षसोयं न शक्यते ॥ शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥ ॥

रामो दक्षिणं भुजमच्छिनदित्यविशेषणोच्यते किमत्र नियामकमिति चेत् । उच्यते । सर्वदा लक्ष्मणो रामस्य दक्षिणपार्श्वे एव तिष्ठति अतो गृह्णन् दक्षिणेन रामं सव्येन लक्ष्मणं चागृह्णादित्यविरोधः । तरसा बलेन ॥ ५ ॥ स इति । संविग्नः भीतः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिरिति । बहुवचनमावृत्त्या उद्यम्योद्यम्य सूदयन्तौ मुष्ट्यादिकमुद्धृत्योद्धृत्य प्रहरन्तौ स्थण्डिले भूतले ॥ ७ ॥ ८ ॥ तमिति । भयेष्वभयदः शापापायकरणाय प्रसन्न इत्युच्यते ॥ ९ ॥ तपसेति । शस्त्रेण शस्त्रादिभिः निखनावहे भूमौ निक्षिपेव ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदिति । प्रश्रितं विनयान्वितं यथा तथा प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ रामपादस्पर्शेन प्रत्यभिजानन्नाह हत इत्यादि । त्वयेति शेषः । पुरुषर्षभः पुरुषोत्तमस्त्वं रामत्वेनावतीर्ण इति न ज्ञात इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ज्ञानप्रकारमाह कौसल्येति । तात सर्वलोकजनक त्वं कौसल्यायाः सुप्रजाः । नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच् । इति विदितोसि महाभागा श्रीवैदेहीत्यवगता अयं च त्वदंशभूतो महायशाः त्वदनुवर्तनजकीर्तिमान् लक्ष्मण इति विदितः ॥ १३ ॥ एतावत्पर्यन्तं कुतो न ज्ञातवानसीत्यत्राह अपीति । अपिर्गर्हायाम् । कस्य केन शाप इत्यत्राह तुम्बुरुरित्यादि । अहमिति शेषः ॥ १४ ॥ प्रसाद्यमान इत्या-

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः ॥ इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ ११ ॥ हतोस्मि पुरुषव्याघ्र
शक्रतुल्यबलेन वै ॥ मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥ कौसल्या सुप्रजा राम तात त्वं
विदितो मया ॥ वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशाः ॥ १३ ॥ अपि शापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ॥
तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन ह ॥ १४ ॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोब्रवीन्मां महायशाः ॥ यदा दाशरथी
रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥ १५ ॥ तदा प्रकृतिमापन्नो भवान्स्वर्गं गमिष्यति ॥ इति वैश्रवणो राजा रम्भा-
सक्तं पुरानघ ॥ अनुपस्थीयमानो मां संक्रुद्धो व्याजहार ह ॥ १६ ॥ तव प्रसादान्मुक्तोहमभिशापात्सुदारुणात् ॥
भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोस्तु परंतप ॥ १७ ॥ इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान् ॥
॥ १८ ॥ अध्यर्धयोजने तात महर्षिस्सूर्यसन्निभः ॥ तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयो विधास्यति ॥ १९ ॥

दि । उपकारस्मृत्योपश्लोकयति महायशा इति । प्रकृतिं स्वरूपम् । शापनिमित्तमाह अनुपस्थीयमान इति । रम्भासक्तं माम् अनुपस्थीयमानः । अवसरे मया असेव्यमानः अत एव संक्रुद्धः राजा अस्मत्स्वामी वैश्रवणः इति उक्तप्रकारेण राक्षसो भवेति व्याजहार । पुनर्मया प्रसाद्यमान इत्यब्रवीच्च उक्तप्रकारेण शापावसानं चोवाचेति योजना ॥ १५ ॥ १६ ॥ तवेति । स्वं भुवनं स्वर्गलोकम् । उपकारस्मृत्या मङ्गलमाशास्ते स्वस्ति व इति ॥ १७ ॥ वाचि कैङ्कर्यमातनोति इत इति । प्रतापवान् महातपाः अधिकमर्धं यस्य तदध्यर्धं तच्च तद्योजनं च तस्मिन् सार्धयोजन इत्यर्थः । क्षिप्रं तद-

ग्निप्रवेशात्पूर्वं ते त्वत्तः श्रेयः ब्रह्मलोकं विधास्यति पोषयिष्यति। यद्वा। ते श्रेयः निवासस्थानप्रवेशनादिकम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ अवट इति । अवटे श्वभ्रे कुशली आर्तत्राणरूपकुशलयुक्तः गतसत्त्वानां गतासूनाम् । द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः। एषः अवटप्रक्षेपः। अस्य धर्मस्य फलमाह अवट इति ॥ २० ॥ एवमिति । स्वर्गसम्प्राप्तः संप्राप्तप्राय इत्यर्थः । खननानन्तरं स्वर्गप्राप्तेः ॥ २१ ॥ २२ ॥ कुञ्जरस्येत्यादि श्लोकद्वयम् । वैपुल्यं विधाय निम्नतां विधत्ते प्रदरः खन्यतामिति। प्रकृष्टोदरः प्रदरः ॥ २३ ॥ २४ ॥ तत इति। उत्तमम् अतिनिम्नं महात्मनः महाकायस्य ॥ २५ ॥ त-

अवटे चापि मां राम प्रक्षिप्य कुशली व्रज ॥ रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः ॥ अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः ॥ बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ २२ ॥ कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण ॥ वनेस्मिन्सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति ॥ तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥२४॥ ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणश्श्वभ्रमुत्तमम्॥ अखनत्पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २५ ॥ तं मुक्तकण्ठं निष्पिष्य शङ्कुकर्णं महास्वनम् ॥ विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदन्तं भैरवस्वनम्॥२६॥ तमाहवे निर्जितमाशुविक्रमौ स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ॥ मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नदन्तमुत्क्षिप्य बिले तु राक्षसम् ॥ २७ ॥ अवध्यतां प्रेक्ष्य महासुरस्य तौ शितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ ॥ समर्थ्य चात्यर्थविशारदावुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ २८ ॥

मिति । मुक्तकण्ठं कण्ठाक्रमणरहितम् अत एव महास्वनं शङ्कुकर्णं शङ्कुः कीलं तत्सदृशकर्णं गर्दभाकारं वा । शङ्कुकर्णौ गर्दभोष्ट्राविति बाणः । भैरवस्वनं भयंकरप्रतिध्वानं यथा भवति तथा नदन्तं महास्वनमित्यत्र स्वभावोक्तिः । अत्रोच्चारणरूपकार्योक्तिरिति भिदा ॥ २६ ॥ समस्तमुक्तमेवार्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति तमाहव इत्यादिना। संयति युद्धे स्थिरौ ॥ २७ ॥ बिलप्रक्षेपनिमित्तमाह अवध्यतामिति । महासुरस्य वृत्राद्यसुरसदृशस्य समर्थ्य

अयमेवास्य वधोपाय इति निश्चित्य ॥ २८ ॥ न केवलं स्वनिश्चयः विराधेन चानन्तरं तथोक्तमित्याह स्वयमिति । काननचारिणा रामेण प्रसह्य बलात्कृत्य आत्मनो वधार्थं स्वयमीप्सितः मृत्युः बिलप्रवेशरूपवधोपायः न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदित्युपायान्तरं प्रतिषिध्य स्वयं निवेदितः उक्तो हीति योजना ॥ २९ ॥ तदेवेति । रामेण तद्भाषितमेव निशम्य तस्य विराधस्य बिलप्रवेशने मतिः कृता रामेण बलेन बिलं प्रवेश्यमानेन रक्षसा वनं विनादितमिति योजना ॥ ३० ॥ प्रहृष्टेति । प्रहृष्टरूपौ पुलकितशरीरौ वस्तुतो हर्षशोकावनयोर्न स्तः किंतु तन्नटनमात्रमिति इव शब्देन

स्वयं विराधेन हि मृत्युरात्मनः प्रसह्य रामेण वधार्थमीप्सितः ॥ निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥ २९ ॥ तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने ॥ बिलं च रामेण बलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३० ॥ प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्याः प्रदरे निहत्य तौ ॥ ननन्दतुर्वीतभयौ महावने शिलाभिरन्तर्दधतुश्च राक्षसम् ॥ ३१ ॥ ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकार्मुकौ निहत्य रक्षः परिगृह्य मैथिलीम् ॥ विजह्रतुस्तौ मुदितौ महावने दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ॥ ३२ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने ॥ ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सूचयति ॥ ३१ ॥ तत इति । पत्नीसहितस्य रामस्य तद्रहितस्य परतन्त्रस्य लक्ष्मणस्य चोपमानमाह चन्द्रदिवाकराविवेति ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

एवं विराधवनवासिमुमुक्षुमुनिजनशरणागतेरानुषङ्गिकफलभूतं विराधवधमभिधाय खरादिवधफलशरभङ्गाश्रमवासिमुनिजनशरणागतिं दर्शयिष्यन् तदुचितसौलभ्यदर्शनाय शरभङ्गाश्रमवनगमनं दर्शयति पञ्चमे हत्वेत्यादि । परिष्वज्य समाश्वास्य चेति विराधाङ्कस्पर्शजभयदुःखव्रीडाशान्त्यर्थमिति भावः ॥ १ ॥

कष्टं कृच्छ्रं गहनं वा कृच्छ्रगहनयोः कष इत्यनिण्निष्ठा । अत एव दुर्गं विषमं विश्रमायोग्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ आश्रममिति । तस्य विराधोक्तस्य देवप्रभावस्य तपसा साधनेन भावितात्मनः साक्षात्कृतपरब्रह्मणः । तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतेः ॥ ३ ॥ समीप इत्यादि । महदद्भुतं महाश्चर्यभूतं किमपि वस्तु विभ्राजमानं वपुषा भ्राजमानवपुषमित्यर्थः वैश्वानराः सूर्यव्यतिरिक्तास्तेजांसि सूर्यादितेजःसमुदायोपममित्यर्थः ॥ ४ ॥ अवरुह्येति । ततः किञ्चित्समीपगमनानन्तरं रथोत्सङ्गात् रथतटादवरुह्य वसुधामसंस्पृशन्तम् अभूमिस्पर्शस्य देवस्वभावत्वात् सकाशे समीपे विबुधानुगं वि-

कष्टं वनमिदं दुर्गं नच स्म वनगोचराः ॥ अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम् ॥ २ ॥ आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोभिजगाम ह ॥ तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ ३ ॥ समीपे शरभङ्गस्य ददर्श महदद्भुतम् ॥ विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरोपमम् ॥ ४ ॥ अवरुह्य रथोत्सङ्गात्सकाशे विबुधानुगम् ॥ असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम् ॥ ५ ॥ सुप्रभाभरणं देवं विरजोम्बरधारिणम् ॥ तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ ६ ॥ हरिभिर्वाजिभिर्युक्तमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ ददर्शादूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ॥ ७ ॥ पाण्डुराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभम् ॥ अपश्यद्विमलं चन्द्रं चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ ८ ॥ चामरव्यजने चाम्ये रुक्मदण्डे महाधने ॥ गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्द्धनि ॥ ९ ॥ ॥ ॥

बुधा अनुगाः यस्य तं विबुधेश्वरमिन्द्रं ददर्श ॥ ५ ॥ सुप्रभेति । सुप्रभान्याभरणानि यस्य तं देवं देदीप्यमानं विरजो निर्मलमम्बरं धर्तुं शीलमस्यास्तीति विरजोम्बरधारिणं तद्विधैः इन्द्रतुल्याकारैः । ददर्शेत्यनुषङ्गः ॥ ६ ॥ हरिभिरिति । हरिभिः श्यामैः यद्वा वाजिभिः वेगवद्भिः हरिभिः अश्वैः तस्य इन्द्रस्य ॥ ७ ॥ पाण्डुराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कान्तिर्यस्य तदिति श्वैत्ये दृष्टान्तः । चन्द्रमण्डलसन्निभमिति वृत्ततायां चित्रमाल्यैर्लम्बमानकुसुमसरैः पशोभितम् ॥ ८ ॥ चामरेति । चामरव्यजने चामररूपव्यजने महाधने बहुमूल्ये मूर्ध्नि तस्येति शेषः । अपश्यदित्यनुषङ्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

गन्धर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः ॥ अन्तरिक्षगतं देवं वाग्भिरग्र्याभिरीडिरे ॥ १० ॥ सह संभाषमाणे तु शरभङ्गेण वासवे ॥ दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥ रामोऽथ रथमुद्दिश्य लक्ष्मणाय प्रदर्शयन् ॥ १२ ॥ अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतपन्तमिवादित्यमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ १३ ॥ ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः ॥ अन्तरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो ध्रुवम् ॥ १४ ॥ इमे च पुरुषव्याघ्रा ये तिष्ठन्त्यभितो रथम् ॥ शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खङ्गपाणयः ॥ १५ ॥ विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः ॥ शोणांशुवसनास्सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ ॥ १६ ॥ उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः ॥ रूपं बिभ्रति सौमित्रे पञ्चविंशतिवार्षिकम् ॥ १७ ॥

गन्धर्वेति । ईडिरे तुष्टुवुः ईडमानानपश्यदित्यर्थः ॥ १० ॥ सहेत्यादिसार्धः श्लोक एकान्वयः । तत्र तदानीं राम इति पदस्यावृत्तिः क्रियाभेदात् अतो न पुनरुक्तिः । उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य शरभङ्गेण साकं वासवे संभाषमाणे सति तत्र समये रामः शतक्रतुं दृष्ट्वा तदीयरथं रामः लक्ष्मणाय उद्दिश्य प्रदर्शयन् सन् अथ लक्ष्मणमब्रवीदिति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्चिष्मन्तमिति । अर्चिष्मन्तं सतेजस्कं श्रिया कान्त्या ॥ १३ ॥ य इति । पुरुहूतस्य यज्वभिर्बहुशो हूतस्य नः अस्माभिः इमे हरितवर्णाः हरयः अश्वाः ते । यद्वा त इमे शक्रस्य हरय इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ इमे चेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । शतं शतमिति प्रतिदिशमिति शेषः । विस्तीर्णविपुलोरस्काः अत्यन्तविशालोरस्काः शोणांशुवसनाः रक्तकान्तियुक्तवस्त्राः एवंभूता य इमे तिष्ठन्तीत्यन्वयः येषां सर्वेषामुरोदेशेषु हाराः ज्वलनसन्निभाः अग्निवच्छुक्लभास्वराः दृश्यन्ते रूपमित्यत्रापि ये इत्यध्याहार्यम् । पञ्चविंशति वर्षाः परिमाणमस्य पञ्चविंशतिवार्षिकं तदस्य परिमाणमिति ठक् वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः । एवंभूतं रूपं शरीरं ये बिभ्रति अदभ्यस्तादित्यदादेशः । पञ्चविंशतिवार्षिकमिति यौवनावस्थोच्यते । कौमारं स्यात्पञ्चदशाद्यौवनं तु ततः परमित्युक्तेः । त इमे सुरा इत्यध्याहार्यम् ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्र युक्तिमाह एतद्धीति । एतत् पञ्चविंशतिवार्षिकं वयः शरीरावस्था देवानां नित्यदा भवति । नित्यदेति निपातः किलेति प्रसिद्धौ । यथेमे वसनाभरणादिभिश्चारुदर्शनाः तथा किल देवा इति योजना ॥१८॥ इहैवेत्यादि । रथे इत्यनेन तदानीं रामं दृष्ट्वा रथमारूढ इत्यवगम्यते । यावज्जानामि ज्ञास्यामि यावत्पुरानिपातयोर्लडिति लट् । व्यक्तम् अनुमितिं विना स्पष्टं प्रत्यक्षेण ज्ञास्यामीत्यर्थः । विरहासहिष्णुतया अनुव्रजन्तं लक्ष्मणं पुनः प्रदिश्य जगामेत्याहतमेवमिति ॥१९॥२०॥ तत इति । अनुप्राप्य एकान्तवचनश्रवणाय समीपमागत्य विविक्ते रहसि वक्ष्यमाणस्यातिगोप्यत्वात् ॥२१॥ इहोपयातीत्यादि । असौ रामः इह मत्समीपे उपयाति उपयानसौ यावति काले मां नाभिभाषते तावत्स्वप्रतिज्ञां निष्ठां समाप्तिं नयतु । निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता

एतद्धि किल देवानां वयो भवति नित्यदा ॥ यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥
इहैव सह वैदेह्या मुहूर्तं तिष्ठ लक्ष्मण ॥ यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान् रथे ॥ १९ ॥
तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति ॥ अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ २० ॥ ततः
समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः ॥ शरभङ्गमनुप्राप्य विविक्त इदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इहोपयात्यसौ
रामो यावन्मां नाभिभाषते ॥ निष्ठां नयतु तावत्तु ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २२ ॥ जितवन्तं कृतार्थं च द्रष्टाहमचिरादिमम् ॥
कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महदन्यैस्सुदुष्करम् ॥ निष्पादयित्वा तत्कर्म ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २३ ॥
इति वज्री तमामन्त्र्य मानयित्वा च तापसम् ॥ रथेन हरियुक्तेन ययौ दिवमरिन्दमः ॥ २४ ॥

इत्यमरः । मया असंभाषमाण एव स्वप्रतिज्ञां निर्वर्तयतु मया संभाषणेऽस्यदेवत्वप्रकटनं स्यादिति भावः । संभाषणाभावेपि दर्शनमस्त्वित्यत आह तत इति । ततः स्वप्रतिज्ञानिष्ठानयनानन्तरं मां द्रष्टुमर्हति स मां पश्यतु ॥ २२ ॥ भवान् तं पश्यत्वित्यत्राह जितवन्तमिति । रावणं जितवन्तम् अत एव कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनम् इममहमचिराद्द्रष्टाद्रष्टास्मि दर्शनसंभाषणाभ्यां देवत्वप्रकटने का हानिरित्यत्राह कर्मेति । हि यस्मादन्यैर्देवैर्दुष्करं महत्कर्म रावणवधादिकम् अनेन मानुषवेषेण कर्तव्यं तस्मादित्यर्थः ॥ २३ ॥ इतीति । इति उक्तप्रकारेण तापसं तापसवेषं मानयित्वा बहुमान्य तं शरभङ्गमामन्त्र्य हरिसुक्तेन अश्वयुक्तेन रथेन दिवं ययौ ॥ २४ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

प्रयाते त्विति । रामागमनोद्योगकाल एवेन्द्रस्य प्रयातत्वात् सपरिच्छदं स्त्रीभ्रातृरूपपरिवारसहितं यथा भवति तथा अग्निहोत्रं वह्निम् उपासीनं तत्र प्रवेशार्थमुपतिष्ठन्तं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥ तस्येति । समनुज्ञाताः आसनाय कृतानुमतिकाः लब्धवासाः मुनितो लब्धासनाः ततो निमन्त्रिताः सत्कृताश्च सन्तः निषेदुः ॥ २६ ॥ तत इति । शक्रोपयानम् इन्द्रागमननिमित्तम् ॥ २७ ॥ कथं न्यवेदयदित्यत्राह मामिति । सर्वेषां वरं ददातीति वरदः एष इन्द्रः मां ब्रह्मलोकं निनीषति नेतुमिच्छति ब्रह्माज्ञयेति शेषः ॥ २८ ॥ तर्हि किमर्थं न गतोसीत्यत्राह अहमिति । हे नरव्याघ्र अदूरतो वर्तमानं मनसि सदा सन्निहितं त्वां योगतो ज्ञात्वा प्रियातिथिं त्वामदृष्ट्वा त्वदनुभवानन्दं विहाय ब्रह्मलोकम् आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्युक्तलोकं न गच्छामि ॥ २९ ॥ तर्हि केन साधनेन कं लोकं गमिष्यसीत्यत्राह त्वयेति । धार्मिकेण धर्मस्वरूपेण स्वार्थे ठक् । महात्मना सत्यसंकल्पेन त्वया समागम्य त्वत्कटाक्षविषयो भूत्वा देवसेवितं यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इत्युक्तरीत्या नित्यसूरिसेवितं त्रिदिवं त्रिपाद्विभूतिं ब्रह्मलोकादुत्कृष्टं गमिष्यामि ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्रिदिवं गमिष्यामीत्यनेनायमर्थोवगम्यते ॥ ३० ॥ क्रमेण तथा भविष्यति आर्जितकर्मफलानि प्रथममनुभवेत्यत आह अक्षया इति । ब्राह्म्याः ब्रह्मलोकभवाः नाकपृष्ठ्याः स्वर्गलोकभवाः अक्षयाश्चिरकालस्थायिनः ये लोकाः भोगभूमयः मया आर्जिताः तान् मामकान्

प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवस्सपरिच्छदम् ॥ अग्निहोत्रमुपासीनं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥ तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः ॥ निषेदुस्समनुज्ञाता लब्धवासा निमन्त्रिताः ॥ २६ ॥ ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत्स राघवः ॥ शरभङ्गश्च तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत् ॥२७॥ मामेष वरदो राम ब्रह्मलोकं निनीषति ॥ जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥२८॥ अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः॥ ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम् ॥२९॥ त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना॥ समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं देवसेवितम् ॥ ३०॥ अक्षया नरशार्दूल मया लोका जिताश्शुभाः ॥ ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ॥ ॥ ३१ ॥ एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ऋषिणा शरभङ्गेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥

प्रतिगृहीष्व मत्कृतानि सर्वाणि सुकृतानि त्वदर्पितानि सन्त्विति भावः। सर्वत्रातिथिसत्कारः प्रातीतिकोर्थः कर्मणां भगवदर्पणं नाम फलसङ्गत्यागकर्तृत्वत्यागपूर्वकं भगवत्कैङ्कर्यतयानुष्ठानम् ❀ तनिश्लोकी ❀ ब्राह्म्याः ब्रह्मलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः नाकपृष्ठ्याः स्वर्गलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः उभयत्र दिगादिभ्यो यदिति यत्। प्रतिगृह्णीष्व मामकानिति सर्वेश्वरे फलसमर्पणाभिप्रायेणोक्तम्। अतिथिसत्कारविवक्षा प्रातीतिकी उत्तरत्र मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मण इतीदमपि फलसमर्पणाभिप्रायमेव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तदिदमङ्गीकुर्वन् तस्य वाचिककैङ्कर्यं नियमयति अहमेवेति। आहरिष्याम्येव स्वीकरिष्याम्येव सर्वलोकान् त्वया मय्यर्पितान् इह कानने प्रदिष्टं त्वया निर्दिष्टम् आवासं त्विच्छामि तुशब्देन त्वदभिमतदेश एव वास इत्यु-

अहमेवाहरिष्यामि सर्वलोकान् महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ ३३ ॥ राघ-
वेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै ॥ शरभङ्गो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥ इह राम महातेजास्सु-
तीक्ष्णो नाम धार्मिकः ॥ वसत्यरण्ये धर्मात्मा स ते श्रेयो विधास्यति ॥ ३५ ॥ सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं
शुचौ देशे तपस्विनम् ॥ रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥ ३६ ॥ इमां मन्दाकिनीं राम प्रति-
स्रोतामनुव्रज ॥ नदीं पुष्पोडुपवहां तत्र तत्र गमिष्यसि ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

च्यते। सा काशीति न चाकशीति भुवि सायोध्येति नाध्यास्यत इत्यादिकमिहानुसंधेयम् ❀ तनिश्लोकी ❀ अहमेवाहरिष्यामि संपादयामि प्रदास्यामीत्यर्थः। इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिरिति श्रुतेः। लभते च ततः कामान् मयैव विहितानिति भगवदुक्तेश्च ॥ ३३ ॥ राघवेणेति। महाप्राज्ञ इत्यनेन मृगरूपमारीचनिरसनं मनसि कृतवानिति सूचयति ॥ ३४ ॥ इहेति। धार्मिकः धर्मचारी धर्मात्मा धर्मबुद्धिः वसति अदूर इति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इमामिति । मन्दाकिनीशब्दः पुण्यनदीमात्रे मुनिभिरुपचर्यते अत एव चित्रकूटेप्युक्तं प्रतिस्रोतामिति टावार्षः। प्रतिस्रोतसं कृत्वाऽनुसृत्य व्रज नद्यां पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चिमाभिमुखतया गमने प्रतिस्रोतस्त्वं भवति। पुष्पोडुपवहाम् उडुपः प्लवः उडुपाकारपुष्पचयावहामित्यर्थः। नदीं तत्र तत्र गमिष्यसीत्यनेन क्वचिन्नदीतीरे क्वचिद्व्यवहिते च मार्गे इत्युच्यते ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

एष पन्था इति । अनयोक्त्या सुतीक्ष्णाश्रममार्गो हस्तेन निर्दिश्यते । अथ मुनिःस्वदेहत्यागकाले रामसन्निधानमर्थयते मुहूर्तं पश्य तातमामिति । तात सर्वलोकजनक ॥ ३८ ॥ तत इति । मन्त्रवित् ब्रह्ममेधमन्त्रवित् शरभङ्गः अग्निं सुसमाधाय परिस्तरणादिभिरलंकृत्य आज्येन ब्रह्ममेधमन्त्रैर्हुत्वा हुताशनं प्रविवेश । अत्र विधिः । यद्युत्कण्ठा तदावाप्तौ ब्रह्ममेधानल व्रजेत् । नाभिवत्क्वात्मगानग्नीनवरोप्य यथास्थलम् ॥ संस्कारयेदिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ अथास्य देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति स चेत्यादिना । कुमारलक्षणमुक्तं रत्नाकरे । बालोथ पञ्चदशभिस्त्रिंशद्भिस्तु कुमारक इति ॥

एष पन्था नरव्याघ्र मुहूर्तं पश्य तात माम् ॥ यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ३८ ॥ ततोग्निं सुसमाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवित् ॥ शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् ॥ ३९ ॥ तस्य रोमाणि केशांश्च ददाहाग्निर्महात्मनः ॥ जीर्णां त्वचं तथास्थीनि यच्च मांसं सशोणितम् ॥ ४० ॥ रामस्तु विस्मितो भ्रात्रा भार्यया च सहात्मवान् ॥ ४१ ॥ स च पावकसंकाशः कुमारः समपद्यत ॥ उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभङ्गो व्यरोचत ॥ ४२ ॥ स लोकानाहिताग्नीनामृषीणां च महात्मनाम् ॥ देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४३ ॥ न पुण्यकर्मा भवने द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह ॥ पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननन्द सुस्वागतमित्युवाच ह ॥ ४४ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥५॥

ब्रह्मलोकं तेर्चिषमभिसंभवत्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडङ्गेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसा विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीत्युक्तं ब्रह्मात्मकं लोकम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स इति । अत्र पितामहशब्दोपि सविग्रहपरमात्मपरः सर्वमिदं शरभङ्गस्य रामसान्निध्यप्रतीक्षया व्यज्यते । अस्मिन् सर्गे चतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शरभङ्गे दिवं याते मुनिसङ्घाः समागताः ॥ अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् ॥ १ ॥
वैखानसा वालखिल्यास्संप्रक्षाला मरीचिपाः ॥ अश्मकुट्टाश्च बहवः पत्त्राहाराश्च धार्मिकाः ॥ २ ॥
दन्तोलूखलिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे ॥ गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवाभ्रावकाशकाः ॥ ३ ॥
मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथापरे ॥ आकाशनिलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥
व्रतोपवासिनो दान्तास्तथार्द्रपटवाससः ॥ सजपाश्च तपोनित्यास्तथा पञ्चतपोन्विताः ॥ ५ ॥
सर्वे ब्राह्मया श्रिया जुष्टा दृढयोगास्समाहिताः ॥ शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

एवं खरवधार्थिमुनिजनशरणागतिं वक्तुं तदुपयोगितया रामस्य समर्थकारुणिकत्वमुक्त्वा अथ तच्छरणागतिं वक्तुमुपक्रमते । शरभङ्ग इत्यादि । शरभङ्गे दिवं यात इति कालप्रदर्शनं सुतीक्ष्णादीनां विद्यमानत्वात् । समागताः संमिलिताः ॥ १ ॥ वैखानसा इत्यादि । ये नखाः ते वैखानसाः ये वालास्ते वालखिल्याः इत्युक्तरीत्या भगवन्नखरोमजाता ऋषयः सदा शरीरं संप्रक्षालयन्तीति संप्रक्षालाः । मरीचींश्चन्द्रसूर्यादिकिरणान् सदा पिबन्तीति मरीचिपाः सदान्तः किरणान् प्रवेशयन्तो विवृतास्या इत्यर्थः । अश्मभिरात्मशरीराणि कुट्टन्तीत्यश्मकुट्टाः पत्त्राहाराः पर्णाशनाः ॥२॥ दन्ता एवोलूखलं तदेषामस्तीति दन्तोलूखलिनः दन्तैरेव व्रीह्यादितुषनिर्मोकं कृत्वा भक्षयन्त इत्यर्थः । उन्मज्जकाः शिरोमात्रमुद्धृत्य सदा जलावगाढाः गात्रमेव शय्या येषां ते गात्रशय्याः उरसि पृष्ठेंसयोर्वा शिरः कृत्वा शयना इत्यर्थः । अतो न स्थण्डिलशायिन इत्यनेन पुनरुक्तिः । अशय्याः अनम्रगात्रा इत्यर्थः । अभ्रावकाशकाः वर्षवातातपादिष्वप्यनावृतदेश एव वर्तमानाः ॥३॥ सलिलाहाराः सलिलमात्राहाराः वायुभक्षाः वायुमात्रभक्षाः आकाशे वृक्षाग्रादौ निलीयन्त इत्याकाशनिलयाः स्थण्डिले कुशाद्यास्तृतभूतले शेरत इति स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥ व्रतोपवासिनः व्रतोपवासनिरताः सर्वाहारशून्या इत्यर्थः । आर्द्रपटवाससः आर्द्रपटवसनशीलाः सजपाः सदा जपशीलाः तपोनित्याः स्वाध्यायमधीते तपः एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इत्युक्तसदास्वाध्यायपारायणरूपतपोनिष्ठाः पञ्चतपोन्विताः ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थाः ॥ ५ ॥ ब्राह्मया श्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठानजनितब्रह्मवर्चसेन दृढः परिपक्वः योगो यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगो येषां ते दृढयोगाः समाहिताः योगैकाग्रचित्ताः एवंभूतास्तापसा राममभिजग्मुरित्यन्वयः । मुनिवैविध्योक्तिर्दर्शनीयत्वाय अत्रा-

अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम् ॥ ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसङ्घास्समाहिताः ॥ ७ ॥ त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथ ॥ प्रधानश्चासि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥ विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च ॥ पितृभक्तिश्च सत्यं च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥ त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ॥ अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥ अधर्मस्तु महांस्तात भवेत्तस्य महीपतेः ॥ यो हरेद्बलिषड्भागं नच रक्षति पुत्रवत् ॥ ११ ॥ युञ्जानः स्वानिव प्राणान् प्राणैरिष्टान् सुतानिव ॥ नित्ययुक्तस्सदा रक्षन् सर्वान् विषयवासिनः ॥ १२ ॥ प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्तिं स बहुवार्षिकीम् ॥ ब्रह्मणःस्थानमासाद्य तत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

भिजग्मुरित्यनेन शरणागतिरुक्ता ॥ ६ ॥ अभिगम्येत्यादि ॥ ७ ॥ इक्ष्वाकुकुलस्य प्रधानः पृथिव्याश्च नाथः । प्रथमे दृष्टान्तः देवानामिति । यथा देवेन्द्र इति शक्रस्य नाम तथा रघुपतिरिति तव नामेत्यर्थः ॥ ८ ॥ विश्रुत इति । यशसा शरभङ्गानुग्रहकीर्त्या विक्रमेण विराधनिरसनेन च त्रिषु लोकेषु भूर्भुवःसुवर्लोकेषु विश्रुतः प्रसिद्धः पितृभक्तिस्त्वयि पुष्कला तद्वचनेन लब्धस्यापि राज्यस्य त्यागात् सत्यं सत्यवचनं च त्वयि पुष्कलं भरतप्रार्थनयापि प्रतिज्ञातस्याभञ्जनात् धर्मश्च त्वयि पुष्कलः शरभङ्गानुग्रहात् ॥९॥ त्वामिति । धर्मज्ञं धर्मवत्सलमित्युक्तानुवादः । अर्थिनो याचकास्तेषां भावोर्थित्वं याञ्चेत्यर्थः । सा च रक्षोनिरसनविषया तया त्वां किंचिद्वक्ष्यामः तत् क्षन्तुमर्हसि आर्ततया त्वदग्रगमनमेव कार्यसाधनम् आर्त्यतिशयेन विज्ञापनं तु क्षमस्वेत्यर्थः । एतेन उपायत्वाध्यवसाय एव चेतनस्य कृत्यं प्रार्थनं तु न कर्तव्यं हठात् कृतेपि क्षमापणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ १० ॥ स्वविषये रामेण रक्षणं स्वाभाविकमिति दर्शयिष्यन्तः औपाधिकलौकिकराजरक्षणप्रकारं दर्शयन्ति अधर्मस्त्वित्यादिना । यः प्रजाभ्यो बलिषड्भागं हरति हृत्वा च ताः न रक्षति तस्य महानधर्मः । बलिः करः । भागधेयःकरोबलिरित्यमरः । षष्ठो भागः षड्भागः लुप्तपूरणो निर्देशः बलिश्चासौ षड्भागश्च बलिषड्भागः ॥ ११ ॥ एवमरक्षणे प्रत्यवायमुक्त्वा रक्षणेभ्युदयमाहुः युञ्जान इति । युञ्जानो यतमानः नित्ययुक्तो नित्यावहितः सर्वान् स्वविषयवासिनः स्वकी-

यान् प्राणानिव प्राणैः प्राणेभ्योपि इष्टान् सुतानिव च यो रक्षति स महीपतिः बहुवार्षिकीं बहुकालस्थायिनीं शाश्वतीम् अनुवृत्ताम्। मुहुः पुनःपुनः शश्वदिति बाणः।भवार्थेण् ततो ङीप्। कीर्तिं प्राप्नोति। ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र ब्रह्मणा महीयते पूज्यते च॥१२॥१३॥यस्तु करप्रदानासमर्थो मुनिजनस्तद्रक्षणं कुत इत्यत्राह। यदिति। यद्धर्मं तत्र धर्मे राज्ञः चतुर्भागः चतुर्थांशो भवति ॥ १४ ॥एवं धर्माय प्रजारक्षकस्य फलमुक्त्वा धर्मानपेक्षे रामे शरणागतिरेव रक्षणहेतुरित्याहुः सोयमित्यादिना॥ सः पूर्वोक्तवैखानसादिरूपः ब्राह्मणाः भूयिष्ठाः अधिकाः यस्मिन् स ब्राह्मणभूयिष्ठः क्षत्त्रियवैश्यवानप्रस्थसंभवात् ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्युक्तम्। यद्वा ब्राह्मणाः।ब्रह्मविदः तदधीते तद्वेदेत्यण्। वानप्रस्थानां तृतीयाश्रमिणां गणः त्वं नाथो यस्यासौ त्वन्नाथः अनाथवद्बाध्यते ❀ तनिश्लोकी ❀ सोयं ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्यनेन क्षत्त्रियवैश्यवानप्रस्थाश्च केचिदिह सन्तीति व्यज्यते। यद्वा ब्रह्मविद्ब्राह्मणः ब्रह्मणात्वादिपरमैकान्तिधर्मनिष्ठ इत्यर्थः। अत एव त्वन्नाथ इत्येकं पदं। त्वमेव नाथो यस्य सः तेनानन्यशेषत्वमुक्तम्। तस्यैव नाथनीयत्वेनानन्यसाधनत्वानन्यभोग्यत्वे कथिते। अत एव महान् निरतिशयमहिमयुक्तः तथाविधोप्यनाथवदयं वध्यते। अस्मत्पराभवो नाथ न तेनुरूप इति भावः। ॥ १५ ॥ बाधामेव दर्शयन्ति एहीत्यादिना। दूरे सम्यङ्न दृश्यत इत्यत एहि पश्येत्युक्तम्। भावितात्मनां ध्यातात्मनां बहुधा छेदनभेदनभक्षणादिभिः ❀ तनिश्लोकी ❀ मुनीनां सर्वेश्वरमननपराणां भावितात्मनां निदिध्यानसनिष्ठानां हतानां शरीराणि पश्येति कारुण्यातिशयोत्पादनायोक्तम्। बहुधा हतानाम् अङ्गप्रत्यङ्गशस्त्रभिन्नानामस्माकं शरीराणि पश्येति व्यज्यते ॥ १६ ॥ हतानां बहूनामित्युक्तं विवृणोति। पम्पेति। अनुमन्दाकिनीमपीति अनुर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयः। मन्दाकिनीं शरभङ्गाश्रमवाहिनीं मन्दाकिन्यास्तटवासिनामित्यर्थः। कदनं हिंसा ॥ १७ ॥ ॥

यत्करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः ॥ तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥ सोयं ब्राह्मणभूयिष्ठो
वानप्रस्थगणो महान् ॥ त्वन्नाथोऽनाथवद्राम राक्षसैर्बाध्यते भृशम् ॥ १५ ॥ एहि पश्य शरीराणि
मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने ॥ १६ ॥ पम्पानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि ॥ चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

शरीराण्युपेक्ष्य तपस्यतां किं हिंसाभयेनेत्याशङ्क्य न वयं स्वशरीरपीडातो भीताः किंतु महत्सु गरीयःसु क्रियमाणं कदनं न मृष्याम इत्याहुः एवमिति। विप्रकारं निकारम्। निकारो विप्रकारः स्यादित्यमरः। स्वजनपीडा दुःसहेति भावः ॥ १८ ॥ तत इति। शरणार्थं रक्षणार्थं समुपस्थितः प्रपन्नाः गत्यर्थकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः ❀ तनिश्लोकी ❀ शरण्यमिति निरुपपदेन सर्वलोकशरण्यत्वमुक्तं तेन तदुपयुक्तगुणाः स्वामित्वादयः पूर्वखण्डनारायणपदोक्ताः स्मारिताः। शरणार्थम् उपायान्तरस्थाने निवेशयितुमित्यर्थः। समुपागताः विश्वासाद्यङ्गसंपत्तिपूर्वकं रक्षाभरसमर्पणं कृतवन्तः नः परिपालयेति गोप्तृत्ववरणोक्तिः उत्तरार्धेन अनिष्टनिवृत्तिरूपफलप्रार्थनापर्यवसिता ॥ १९ ॥ परेति। त्वत्तः परा अन्या गतिः उपायः नोपपद्यते।

एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ॥ क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥ ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः ॥ परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥ परा त्वत्तो गतिर्वीर पृथिव्यां नोपपद्यते ॥ परिपालय नः सर्वान् राक्षसेभ्यो नृपात्मज ॥ २० ॥ एतच्छ्रुत्वा तु काकुत्स्थस्तापसानां तपस्विनाम् ॥ इदं प्रोवाच धर्मात्मा सर्वानेव तपस्विनः ॥ २१ ॥ नैवमर्हथ मां वक्तुमाज्ञप्तोहं तपस्विनाम् ॥ केवलेनात्मकार्येण प्रवेष्टव्यं मया वनम् ॥ २२ ॥

पृथिव्यामिति सर्वभुवनोपलक्षणं। तथा च श्रुतिः। नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति। इत्यूचुरिति पूर्वेणान्वयः ❀ तनिश्लोकी ❀ उत्तरखण्ड विवरणमाकिंचन्यमाह। परेति। त्वत्तः सिद्धोपायात्परा गतिः। यद्वा। नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति श्रुत्यर्थं मनसि कृत्वाह परेति। पृथिव्यां नोपपद्यते। यस्मात्परिमितं फलमित्याद्युक्तबहुदोषदुष्टत्वादिति भावः। नः सर्वानिति आत्मात्मीयसर्वसंग्रहः। राक्षसेभ्य इति सर्वानिष्टोपलक्षणं ॥ २० ॥ एतादिति। तपस्विनां प्रशस्ततपसां तापसानां मुनीनाम् ॥ २१ ॥ नैवमिति। शरणागत्यैवाज्ञप्तोहं परिपालयेत्यादिकं वक्तुं नार्हथ केवलेनात्मकार्येण केवलात्मप्रयोजनत्वेन राक्षसैः क्रियमाणं भवतामिमं विप्रकारम् अपाकृष्टुं निवर्तयितुं मया वनं प्रवेष्टव्यं प्रविष्टम्। तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति कर्मणि तव्यप्रत्ययः। स्वतो मत्प्रयोजनरूपं भवद्विरोधिनिरसनं कर्तुमेवेदं वनं प्रविष्टोस्मीत्यर्थः। शेषभूतरक्षणस्य शेषिप्रयोजनत्वादिति भावः।

❀ तनिश्लोकी ❀ तपस्विनामतिशयेन विद्यमानतपसां तापसानामृषीणाम् । आज्ञाप्योहमिति सौलभ्यव्यञ्जनं केवलेनेति । रक्षोभिः क्रियमाणं भवतामिमं विप्रकारम् अपाक्रष्टुं निराकर्तुमेव वनं प्रवेष्टव्यमिति । प्रविष्टमिति शेषः ॥ २२ ॥ पितृवाक्यपरिपालनाय वनं प्रविष्टोसीति किंवदन्त्याः का गतिरित्यत्राह । पितुरिति । अहं भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोस्मि यदृच्छया दैवगत्या पितुर्निर्देशकरः वनमिदं प्रविष्टोस्मि । पितृवाक्यकरणव्याजेन भवदर्थसिद्ध्यर्थमेवागतोस्मीति भावः ❀ तनिश्लोकी ❀ पितृवचनपरिपालनं तु व्याजमात्रमित्याह पितुस्त्विति । भवतामेवार्थसिद्ध्यर्थं यदृच्छया नतु कर्मपारवश्येन ॥ २३ ॥ तस्येति । भवत्कायार्थमेवागतस्य मे वने वासो महाफलो भविष्यति ❀ तनिश्लोकी ❀ तस्येति । तस्य भव-

विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भावितामिमाम् ॥ पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोहमिदं वनम् ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोहं यदृच्छया ॥ २३ ॥ तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥ २४ ॥ तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान् ॥ पश्यन्तु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५ ॥ दत्त्वाभयं चापि तपोधनानां धर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन ॥ तपोधनैश्चापि सभाज्यवृत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः ॥ १ ॥

त्कार्यार्थमेवागतस्य मे वनवासस्तपस्विनां महाफलः अतः तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामीति योजनीयम् । महाफलं नाम अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिरूपम् ॥ २४ ॥ तदेव फलमाह । तपस्विनामिति । तपस्विनां शत्रून् रणे हन्तुमिच्छामि इतीदं प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ दत्त्वेति । अभयमिति छेदः । धृतात्मा निश्चलमनाः तपोधनैः ऋषिभिश्च सभाज्यवृत्तः पूज्याचारः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सुतीक्ष्णाभ्यर्थनया मृगरूपमारीचादिदुष्टराक्षसनिरासःसप्तमे । रामस्त्वित्यादि । आश्रमपदम् उद्दिश्येति शेषः । तैर्द्विजैः वैखानसादिभिः ॥ १ ॥

स इति । अदूरमिति छेदः । पूर्वं शरभङ्गेण इह राम महातेजा इति सुतीक्ष्णाश्रमस्यादूरत्वोक्तेः । नदीरिति बहुवचनमेकस्या एव मन्दाकिन्याः बहुप्रदेशेष्वावृत्त्या । बहूदकाः विपुलोदकाः नौतार्यत्वानुक्तेः । शैलं शैलसंबन्धिवनं काननमित्यनुवादात् । तस्येदमित्यण् । महामेघमिवेति श्यामिकायामुपमा । ❀ रामानुजीयम् ❀ विमलं पवित्रम् ॥ २ ॥ तत इति । द्रुमैः संततं व्याप्तम् इक्ष्वाकुवरौ राघवावित्युभयथा धैर्यमूलोक्तिः ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति । तदित्यत्र प्रस्तुतस्य काननस्य तच्छब्देन परामर्शः । प्रथमं शैलस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य काननमपि प्रस्तुतमेवेति ॥ ३ ॥ प्रविष्ट इति । ची-

स गत्वाऽदूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः ॥ ददर्श विपुलं शैलं महामेघमिवोन्नतम् ॥ २ ॥ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ संततं विविधैर्द्रुमैः ॥ काननं तौ विविशतुस्सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥ प्रविष्टस्तु वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमम् ॥ ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥ तत्र तापसमासीनं मलपङ्कजटाधरम् ॥ रामस्सुतीक्ष्णं विधिवत्तपोवृद्धमभाषत ॥ ५ ॥ रामोहमस्मि भगवन् भवन्तं द्रष्टुमागतः ॥ त्वं माभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ॥ ६ ॥ स निरीक्ष्य ततो वीरं रामं धर्मभृतां वरम् ॥ समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ स्वागतं खलु ते वीर राम धर्मभृतां वर ॥ आश्रमोयं त्वयाक्रान्तः सनाथ इव साम्प्रतम् ॥ ८ ॥ प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेहं महायशः ॥ देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ९ ॥

रमालया वल्कलपङ्क्त्या परिष्कृतं अलंकृतम् ॥ ४ ॥ तत्रेति । मलपङ्कजटाधरं नित्यनिश्चलतपोयोगेन वा वार्द्धकेन वा मलपङ्कजटानां धरं विधिवत् क्रमवद्यथा भवति तथा अभाषत । मीलितनयनत्वेन स्वाभिवादनापरिज्ञानात् भाषणम् ॥ ५ ॥ रामोहमिति । मा अभिवादयन्त माम् अभिवद प्रत्यभिवादनं कुरु । सत्यविक्रम अमोघतपःप्रभाव ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वागतमिति ॥ सनाथ इव सनाथ एव । यद्वा सर्वदा त्वया सनाथत्वेपि पामराणां सनाथत्वप्रतिभेदानीं जातेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वस्य मोक्षापेक्षां व्यञ्जयति । प्रतीक्षमाण इति । त्वामेव प्रतीक्षमाणः प्रतिपालयन् त्वदागमनं काङ्क्षमाण इत्यर्थः । देवलोकं नारोहे तस्यान्तरायो मैत्रेयदेवेन्द्रत्वादिकं फलमिति तस्य मोक्षविरोधित्वादिति भावः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

मदागमनं कुतोवगतं तत्राह चित्रकूटमिति । चित्रकूटमुपादाय चित्रकूटगमनमारभ्य राज्याद्भ्रष्टः प्रच्युत इति मे मया श्रुतोसि ॥१०॥ स्वर्गारोहणस्य कः प्रसङ्ग इत्यत्राह इहेति । उपयातः शरभङ्गार्थमागतः मामुपागम्याह तर्हि तादृशमहाफलं किमिति त्यक्तवानसीत्युक्ते तारतम्यज्ञानादिति भावः ॥ ॥११॥१२॥१३॥१४॥ भवानिति । गौतमेन गौतमवंश्येन ॥१५॥ एवमिति । हर्षेण महता प्लुतः मोक्षानुग्रहेण परमानन्दभरितः ॥ १६ ॥१७॥ गुण-

चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोसि मे श्रुतः ॥ १० ॥ इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः ॥ उपागम्य च मां देवो महादेवस्सुरेश्वरः ॥ सर्वान् लोकान् जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥ तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया ॥ मत्प्रसादात्सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ तमुग्रतपसा युक्तं महर्षिं सत्यवादिनम् ॥ प्रत्युवाचात्मवान्रामो ब्रह्माणमिव काश्यपः ॥ १३ ॥ अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान्महामुने ॥ आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ १४ ॥ भवान्सर्वत्र कुशलस्सर्वभूतहिते रतः ॥ आख्यातश्शरभङ्गेण गौतमेन महात्मना ॥ १५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महताप्लुतः ॥ १६ ॥ अयमेवाश्रमो राम गुणवान्रम्यतामिह ॥ ऋषिसङ्घानुचरितस्सदा मूलफलान्वितः ॥ १७ ॥ इममाश्रममागम्य मृगसङ्घा महायशः ॥ अटित्वा प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाकुतोभयाः ॥ नान्यो दोषो भवेदत्र मृगेभ्योन्यत्र विद्धि वै ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ॥ उवाच वचनं धीरो विकृष्य सशरं धनुः ॥ ॥ १९ ॥ तानहं सुमहाभाग मृगसङ्घान् समागतान् ॥ हन्यां निशितधारेण शरेणाशनिवर्चसा ॥ २० ॥ ॥

मुक्त्वा दोषमाह निरसनीयत्वाभिप्रायेण इममिति । आश्रमं तपोवनम् अविद्यमानं कुतोपि भयं येषां ते अकुतोभयाः सन्तः अटित्वा इतस्ततः परिप्लुत्य लोभयित्वा समाधिभङ्गं जनयित्वा विचित्रतरवेषैरिति शेषः । प्रतिगच्छन्ति प्रतियान्ति अत्र वने मृगेभ्योन्यत्र मृगान् वनान्यो दोषो न भवेदिति विद्धि मृगप्रलोभनरूपदोषादन्यो दोषोत्र नास्तीत्यवेहीत्यर्थः । इति वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १८ ॥ तच्छ्रुत्वेति ।

तत् मृगभयविषयकं वचनं विकृष्य सशरं धनुरिति स्वोत्साहप्रकटनम् । हन्यामिति प्राप्तकाले लिङ् । वधकाले प्राप्ते सकलमृगहननं कुर्यामित्यर्थः । प्राप्तकालश्च तद्दर्शनकालः ॥ १९ ॥ २० ॥ तच्च हननमिह स्थित्वा न कर्तुं शक्यमित्याह भवानिति । तत्र मृगसंघवधविषये भवान् मया अभिषज्येत अभिभूयेत । अभिपूर्वात् षञ्जेः कर्मणि लिङ् । अभिषङ्गः परिभवे सङ्गाक्रोशनयोरपीति बाणः । तादृशमृगहनने मया त्वं कृतापराधो भवेः आश्रमसंबन्धित्वादिति भावः । ततः किमित्यत्राह किंस्यात्कृच्छ्रतरं तत इति । ततः भवदभितापात् कृच्छ्रतरं कष्टतरं किं न किमपीत्यर्थः । तस्मादेतस्मिन्नाश्रमे चिरं तद्दर्शनपर्यन्तं वासं न समर्थये नेच्छामि इह वासे मृगसंघपीडां सोढ्वा स्थातव्यम् । हत्वावस्थाने स्वाश्रममृगाणां स्वसन्निधौ हनने तव वैमनस्यं स्यात् । तच्च ममानिष्टम् अतोन्यत्र त्वदसन्निधाने मृगान् हनिष्यामीत्यर्थः । इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ २१ ॥

भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात्कृच्छ्रतरं ततः ॥ एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरं तु न समर्थये ॥ २१ ॥ तमेवमुक्त्वा
वरदं रामस्संध्यामुपागमत् ॥ २२ ॥ अन्वास्य पश्चिमां संध्यां तत्र वासमकल्पयत् ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमे रम्ये
सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २३ ॥ ततश्शुभं तापसभोज्यमन्नं स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् ॥ ताभ्यां सुसत्कृ-
त्य ददौ महात्मा संध्यानिवृत्तौ रजनीमवेक्ष्य ॥ २४ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥

तमिति । वरदमित्यनेन मुनिस्तथैवानुज्ञातवानिति गम्यते । सन्ध्यामुपागमत् सन्ध्यामुद्दिश्य सरस्तीरं गतवानित्यर्थः । पश्चिमां सन्ध्यामन्वास्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यावत्सन्ध्यं जलतीरे जपन् स्थित्वेत्यर्थः । तत्राश्रमे वासमकल्पयदित्यनेन प्रातर्जिगमिषा जातेति व्यज्यते । अन्यत्र गत्वा मृगनिरासश्च रावणं प्रति मारीचानुवादादवगन्तव्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तत इति । शुभं भक्त्युपनीतत्वेन पावनं तापसभोज्यं फलमूलादि अन्नं अदनीयं स्वयं नतु शिष्यमुखेन सुसत्कृत्य अर्घ्यपाद्यादिना संपूज्य महात्मा तत्र परमपुरुषत्वज्ञानवान् सन्ध्यानिवृत्तौ सन्ध्याकर्मावसाने रजनीमवेक्ष्य ददौ रजनीभक्ष्यानुसारं ददावित्यर्थः । सीता तु रामभुक्तशेषं भुक्तवतीत्याशयः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सुतीक्ष्णानुज्ञया रामस्याश्रममण्डलं प्रति प्रस्थानमष्टमे रामस्त्वित्यादि। परिणाम्य अतिवाह्य प्रभाते उषःकाले ॥ १ ॥ उत्थायेति। सह सीतयेत्यनेन पूर्वमेव सौमित्रिः स्नात इति व्यज्यते। उपास्पृशत् स्नातवान् स्नानाचान्त्योरुपस्पर्श इति बाणः। सुशीतेनेत्युष्णोदकव्यावृत्तिः। उत्पलगन्धिनेत्यनेन तटाकस्नानं सूच्यते ॥ २ ॥ अथेति। अग्निमित्येकवचनेन एकाग्नित्वावगमान्न त्रेताग्निरिदानीमिति गम्यते। सुरान् नारायणम्। सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमदित्ययोध्याकाण्डोक्तेः। परिवारापेक्षया बहुवचनम्। काल्यं यथाकालप्राप्तं यथा तथा देशानुगुणपूजाकथनाय

रामस्तु सहसौमित्रिस्सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः ॥ परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुद्ध्यत ॥ १ ॥ उत्थाय
तु यथाकालं राघवः सह सीतया ॥ उपास्पृशत्सुशीतेन जलेनोत्पलगन्धिना ॥ २ ॥ अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ ॥ काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥ उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः ॥ सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥ सुखोषितास्स्म भगवन् त्वया पूज्येन
पूजिताः ॥ आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयन्ति नः ॥ ५ ॥ त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममण्डलम् ॥ ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामस्सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः ॥
धर्मनित्यैस्तपोदान्तैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तपस्विशरण इत्युक्तम्। उदयन्तम् उद्यन्तम्। अनेन होमानन्तरमादित्योपस्थानोक्त्या अनुदितहोमपक्षसूचनात् कात्यायनसूत्रक्रमेण राघवाणामनुष्ठानमिति गम्यते ॥३॥४॥ सुखोषिता इत्यादित्रिश्लोक्येकान्वया। आपृच्छामः आपृच्छामहे परस्मैपदमार्षम्। अभ्यनुज्ञातुमिति भावे तुमुन्। त्वत्कर्तृकं गमनानुज्ञानं प्रार्थयामहे इत्यर्थः। मुनयः सहवासयोग्या इत्याह धर्मनित्यैरित्यादि। धर्मनित्यैर्नित्यधर्मैः तपोभिर्दान्तैः निगृहीतेन्द्रियैः तपो हीन्द्रियनिग्रहहेतुः विशिखैः विगतज्वालैः। अर्चिर्हेतिः शिखास्त्रियामित्यमरः। गुप्तमाहात्म्यैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

अविषह्येत्यादि । सूर्यः अविषह्यातपः असह्यातपः सन् यावन्नातिविराजते नात्यन्तमुद्गच्छति कथमिव अमार्गेणान्यायेनागतां लक्ष्मीम् ऐश्वर्यं प्राप्य अन्वयवर्जितः साधुसमागमवर्जितो दुष्प्रभुरिवाविषह्यातप इत्यन्वयः । तावदिच्छामहे गन्तुमित्यनेन रावणवधत्वरा व्यज्यते । अतो न हीनोपमादोषोपि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अरिष्टम् अनुपद्रवं रिषेस्तीषसहेति भावे निष्ठा । अनेनापि रावणविजयाभ्यनुज्ञा सूच्यते ॥ ११ ॥ तपोवनपदार्थान्

अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नाति विराजते ॥ अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥ तावदिच्छामहे
गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः ॥ ववन्दे सह सौमित्रिस्सीतया सह राघवः ॥ ९ ॥ तौ संस्पृशन्तौ
चरणावुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः ॥ गाढमालिङ्ग्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ अरिष्टं गच्छ पन्थानं
राम सौमित्रिणा सह ॥ सीतया चानया सार्द्धं छाययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥ पश्याश्रमपदं रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम्
॥ एषां तपस्विनां वीर तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२ ॥ सप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि
वनानि च ॥ प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥ फुल्लपङ्कजषण्डानि प्रसन्नसलिलानि
च ॥ कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥
रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥ गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु ॥ आगन्तव्यं
त्वया तात पुनरेवाश्रमं मम ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थस्सहलक्ष्मणः ॥ प्रदक्षिणं मुनिं
कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतार्थयितुमाह पश्येत्यादि ॥ १२ ॥ सप्राज्येति । प्राज्यम् अदभ्रम् । प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बह्वित्यमरः ॥ १३ ॥ कारण्डवो जलकुक्कुटः । मद्गुः कारण्डवः प्लव इत्यमरः ॥ १४ ॥ रमणीयत्वादिना विशेषयितुं पुनरप्याह रमणीयानीति । मयूराणामभिरुतानि येषु तानि गम्यतां त्वयेति शेषः । भवानिति राम उच्यते आश्रमं प्रतीति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति । ततः प्रस्थानोपक्रमानन्तरं विमलौ तत इति ततः धनुरादिदानानन्तरमित्यर्थः । ततः शुभतरे इत्यादिना अयमर्थो अवगम्यते आश्रमप्रवेशे किमस्माकमायुधैरिति मन्यमाना सीता आयुधानि मुनिगृहे कुत्रचिन्निहितवती। अथ अमार्गेणेत्यादिरामवाक्येन अरिष्टं गच्छेत्यादिमुनिवाक्येन च तयोर्हृदयं विदित्वा स्वयमेवादाय पुनर्दत्तवतीति। अत एवोत्तरसर्गे स्वाशयं वक्ष्यति ❀ रामानुजीयम् ❀ ततः धनुरादिदानानन्तरं विमलौ सुनिशितौ खङ्गौ च ददावित्यन्वयः ॥१८॥१९॥२०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ सीता वीरपत्नीत्वेन धनुर्मुष्टिग्रहणविशेषेण सायुधतया सन्नद्धं पतिमालोक्य यदि त्वं सायुधो राक्षसभूयिष्ठे देशे प्रविष्टः स्याः तर्हि तैः सा-

ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा ॥ ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खङ्गौ च विमलौ ततः ॥ १८ ॥ आबध्य च शुभे तूणी चापौ चादाय सस्वनौ ॥ निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ प्रस्थितौ धृतचापौ तौ सीतया सह राघवौ ॥ २० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टमस्सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम् ॥ हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयं धर्मस्सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ॥ निवृत्तेन तु शक्योयं व्यसनात्कामजादिह ॥ २ ॥ ॥

कं विरोधः स्यात् तेनावयोर्विश्लेषः स्यात् तेन भवतो महान् क्लेशः स्यात् अतो निधायायुधं वनेस्माभिर्गन्तव्यमित्याह नवमे सुतीक्ष्णेनेत्यादि । अभ्यनुज्ञातम् अरिष्टं गच्छ पन्थानमिति । रावणवधाभिप्रायेणानुज्ञातं हृद्यया युक्तियुक्तत्वेन हृदयंगमया स्निग्धया स्नेहप्रवृत्तया । अनेन वक्ष्यमाणवचने स्नेह एव मूलमित्युक्तम्। रामेण ऋषिभ्यः प्रतिज्ञाकरणं रामप्रतिज्ञायाः दुरावरत्वं च बहुशो दृष्टवत्यपि राक्षसैर्वैरे भर्तुः स्वविरहद्वारा महान् क्लेशो भवेदिति प्रेमान्धतया तथोक्तवतीति भावः ॥ १ ॥ किं तदुक्तं तत्राह अयं धर्म इति । महानयं धर्मः त्वयानुष्ठीयमानो मुनिधर्मः सुसूक्ष्मेण विधिना मार्गेण विचारेण प्राप्यते धर्मकामैरिति शेषः । सूक्ष्मविधिमेवाह निवृत्तेनेति। इह वने कामजात् इच्छाकृताद्व्यसनान्निवृत्तेन पुरुषेणायं धर्मः शक्यः संपाद्यः । व्यसनमिति जात्येकवचनम् ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किं तद्व्यसनं तत्राह त्रीण्येवेति । अत्र लोके उत अत्यर्थं कामजानि रागकृतानि त्रीण्येव व्यसनानि भवन्ति। कानि तानि त्रीणीत्यत्राह मिथ्यावाक्यमित्यादि। मिथ्या वाक्यं परमकं प्रथममित्यर्थः सर्वेभ्यो व्यसनेभ्यः श्रेष्ठमित्यर्थः। स्वार्थे कः। तस्मादपि व्यसनात् गुरुतरावुभौ व्यसनविशेषौ तावाह परदारेत्यादिना। परदाराभिगमनं परदाराभिमर्शनं वैरं विना रौद्रता हिंसकता चेति ॥ ३ ॥ एवं सामान्येन व्यसनरूपमुक्त्वा प्रकृते परिहार्यत्वेन वक्तव्यं व्यसनं दर्शयितुमितरपरिशेषमाह मिथ्येत्यादिना । अत्र भूतभविष्यतोर्वर्तमानस्यान्तर्भावः कुत इति परेषां संबन्धिनीनां स्त्रीणां धर्मनाशनमधर्मकरं च अभिलाषणमभिलाषः कुतः असंभावित इत्यर्थः। धर्मनाशनशब्देन गुरुतरशब्दोक्तातिशयो दर्शितः । मिथ्यावाक्यमधर्मकरम् इदमुभयकरमिति भावः ॥ ४ ॥ कुत इत्यादिना परदाराभिलाष एव नास्ति कुतस्तदभिगमनमित्युक्तं कालत्रयेपि तदभाव इति विशेषयति तवेति । मनुष्येन्द्रेति हेतुगर्भं संबोध-

त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्त्युत ॥ मिथ्या वाक्यं परमकं तस्माद्गुरुतरावुभौ ॥ परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता ॥३॥ मिथ्या वाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव ॥ कुतोभिलाषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम्॥४॥ तव नास्ति मनुष्येन्द्र न चाभूत्ते कदाचन ॥ मनस्यपि तथा राम न चैतद्विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥ स्वदारनिरतस्त्वं च नित्यमेव नृपात्मज॥ धर्मिष्ठस्सत्यसन्धश्च पितुर्निर्देशकारकः ॥६॥ सत्यसन्ध महाभाग श्रीमाँल्लक्ष्मणपूर्वज॥ त्वयि सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥ तच्च सर्वं महाबाहो शक्यं धर्तुं जितेन्द्रियैः ॥ तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शन ॥८॥

नं तव परदाराभिलाषणमिदानीं नास्ति कदाचन ते तन्नाभूत् हे राम एतत् अभिलाषणं ते क्वचित्सुन्दरेष्वपि परदारेषु मनसा संकल्पेनापि न विद्यते। अनेन भविष्यत्कालेपि नास्तीत्युक्तम्। तथेति समुच्चये चोवधारणे ॥ ५ ॥ उक्तव्यसनद्वयाभावे बहून् हेतून् दर्शयति स्वदारेत्यादिना । हे नृपात्मज त्वं नित्यमेव स्वदारनिरतः धर्मिष्ठश्च अत एव सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः तत्र निदर्शनं पितुर्निर्देशकारकः ॥६॥ उक्तानुवादपूर्वकं भर्तारं स्तौति सत्यसन्धेति । महाभाग महाधर्मन् श्रीमन् निरवधिकैश्वर्य लक्ष्मणपूर्वज वैराग्ये लक्ष्मणादप्यधिक त्वयि सत्यं प्रतिष्ठितम्। धर्मश्च प्रतिष्ठितः अन्यत्सर्वमैश्वर्यवैराग्यादिकं च त्वयि प्रतिष्ठितं सुस्थिरम् ॥ ७ ॥ तृतीयव्यसनसद्भावं वक्तुमुक्तव्यसनद्वयाभावं स्वानुभवसिद्धत्वेन द्रढयति तच्चेति । हे महाबाहो जितेन्द्रियैः धर्तुं शक्यं तत्पूर्वोक्तं धर्मिष्ठत्वादिकं सर्वं तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शन तत्सद्भावे तव दर्शनमेव प्रमाणं रूपमेवास्यैतन्महिमानं

व्याचष्ट इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ एवं व्यसनद्वयरहितेन त्वया तृतीयव्यसनमपि कथंचित्परिहर्तव्यमित्याशयेनाह तृतीयमिति । निर्वैरं यथा भवति तथा परप्राणाभिहिंसनरूपं यदिदं रौद्रं रौद्राख्यं तृतीयं महद्व्यसनं पामरैः क्रियते तच्च तत्तु ते समुपस्थितं त्वया कर्तुमुद्युक्तमित्यर्थः ॥ ९ ॥ कथमुद्युक्तमित्यत्राह प्रतिज्ञात इति ॥ १० ॥ न केवलमृष्यभ्यर्थनया प्रतिज्ञातं प्रथमसंकल्पश्च तव तथैवेत्याह एतन्निमित्तमिति । दण्डका इति विश्रुतं वनं प्रति त्वं भ्रात्रा सह धृतबाणशरासनः सन् प्रस्थितः केवलेनात्मकार्येणेत्यादिना भवतैवोक्तत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ ततः किमित्यत्राह ततस्त्वामिति । प्रस्थितं त्वां दृष्ट्वा त्वद्वृत्तं सत्यप्रतिज्ञत्वस्वदारैकनिरतत्वादिकं च दृष्ट्वा त्वन्निःश्रेयसं तव सौख्यं हितं तत्साधनं च

तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् ॥ निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥ प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ऋषीणां रक्षणार्थाय वधस्संयति रक्षसाम् ॥ १० ॥ एतन्निमित्तं च वनं दण्डका इति विश्रुतम् ॥ प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥ ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः ॥ त्वद्वृत्तं चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम् ॥ १२ ॥ नहि मे रोचते वीर गमनं दण्डकान्प्रति ॥ कारणं तत्र वक्ष्यामि वदन्त्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥ त्वं हि बाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं गतः ॥ दृष्ट्वा वनचरान् सर्वान् कच्चित्कुर्याश्शरव्ययम् ॥ १४ ॥ क्षत्रियाणां च हि धनुर्हुताशस्येन्धनानि च ॥ समीपतस्स्थितं तेजोबलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५ ॥

चिन्तयन्त्या मम मनश्चिन्ताकुलं भवेद्वै भवति हि भवान् सत्यप्रतिज्ञत्वेन रक्षोवधान्न निवर्तेत निर्वैरं परहिंसनं च न करोषि यस्य कस्यचिद्वैरमूलस्य करणे तदहमेव स्यां मद्विरहं च त्वमेकदारव्रतनिरतः न सोढुमर्हसि अतः कथमिदं संपत्स्यत इति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि क उपायस्ते प्रतिभातीत्यपेक्षायां रामपक्षस्यैव स्वपक्षत्वात्तत्पक्षं स्थूणादिखनननन्यायेन द्रढयितुं पक्षान्तरमाह नहीति । मम मत्तः ॥ १३ ॥ त्वं हीति । शरव्ययं शरमोक्षं कच्चिदिति कामप्रवेदने ॥ १४ ॥ तर्हि शरव्ययं न करोमीत्यत्राह क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां समीपतः स्थितं धनुः तेजोरूपं बल भृशं उच्छ्रयते वर्धयति । हुताशस्य समीपस्थितानीन्धनानि च तेजोबलमुच्छ्रयन्ते दृष्टान्तालंकारः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तार्थे ऐतिह्यमाह पुरेत्यादि । रतमृगद्विजे संतुष्टमृगपक्षिके तपस्वी कश्चिदभवदित्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्मिन्निति । स इति खड्गविशेषणं न्यासविधिना न्यासप्रकारेण । राजचोरादिकभयाद्दायादानां च वञ्चनात् । स्थाप्यतेन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥ इत्युक्तो न्यासः तिष्ठतः तस्येति शेषः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ १८ ॥ स इति । आत्मनः प्रत्ययं विश्वासस्थापितं वस्तु । प्रत्ययोधीनकपटज्ञानविश्वासहेतुष्वित्यमरः । रक्षन्नेव विचरति व्य-

पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक्शुचिः ॥ कस्मिंश्चिदभवत्पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥ तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रश्शचीपतिः ॥ खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भटरूपधृत् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तदाश्रमपदे निशितः खड्ग उत्तमः ॥ स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥ स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः ॥ वने तं विचरत्येव रक्षन्प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्र गच्छत्युपादातुं मूलानि च फलानि च ॥ न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः ॥ २० ॥ नित्यं शस्त्रं परिवहन् क्रमेण स तपोधनः ॥ चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् ॥ २१ ॥ ततः स रौद्रेभिरतः प्रमत्तो धर्मकर्शितः ॥ तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥ एवमेतत्पुरा वृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ॥ २३ ॥ अग्निसंयोगवद्धेतुश्शस्त्रसंयोग उच्यते ॥ स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ २४ ॥ ॥ ॥

चरत् ॥ १९ ॥ एतदेवोपपादयति यत्रेति ॥ २० ॥ नित्यमिति । परिवहन् रक्षन् रौद्रीं हिंसापरां स्वां शस्त्रधार्यसाधारणाम् ॥ २१ ॥ तत इति । रौद्रे हिंसारूपकर्माणि अधर्मेण कर्शितः पीडितः संवासात्संपर्कात् ॥ २२ ॥ एवमिति । शस्त्रसंयोगकारणं पुरा वृत्तम् उक्तमिति शेषः ॥ २३ ॥ पुरावृत्तफलितमर्थमाह अग्नीति । अग्निसंयोगो यथा वस्तुनो विकारहेतुः एवं शस्त्रसंयोगोपि शस्त्रिणो विकारहेतुर्भवति स्नेहात् त्वद्विषयस्नेहात् बहुमानात् मद्विषये त्वत्कृतबहुमानात् स्मारये भवद्विज्ञातार्थमेव स्मारयामि न शिक्षये नापूर्वमर्थमुपदिशामि ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

न कथंचनेति । गृहीतधनुषा त्वया वैरं विना राक्षसान् हन्तुं सा रौद्री बुद्धिः कथंचन केनापि प्रकारेण न कार्या न कर्तुं योग्या त्वत्प्रकृत्यननुगुणत्वादिति भावः । इयं बुद्धिर्मत्प्रकृतेरप्यननुगुणेत्याह अपराधमिति । लोकान् प्राणिनः ❀ तनिश्लोकी ❀ अपराधं विनेति । निरपराधहननमेवात्र प्रतिषिध्यते नतु तपस्विषु सापराधराक्षसहननं तेन सापराधं सम्यगालोच्य तत्राप्यपराधक्षालनोपायान्तराभावे हन्तव्यमिति भावः । लोकान् हन्तुमिति । अकुर्वन्तोपि पापानि शुचयः पापसंश्रयादित्युक्तन्यायेन एकापराधिलक्षीकरणेन प्रवृत्ते हनने अनपराधिनामपि बाधा यथा न भवति तथा कार्यमितीहार्थः ॥ २५ ॥ यद्येवं तर्हि क्षत्रियधर्मो धनुर्धारणं निरवकाशं स्यादित्याशङ्क्याह क्षत्रियाणां त्विति । वीराणां क्षत्रियाणां धनुषा कार्यं

न कथंचन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया ॥ बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राक्षसान् दण्डकाश्रितान् ॥ अपराधं विना हन्तुं लोकान्वीर न कामये ॥ २५ ॥ क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु निरतात्मनाम् ॥ धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥ क्व च शस्त्रं क्व च वनं क्व च क्षात्रं तपः क्व च ॥ व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम् ॥ २७ ॥ तदार्य कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् ॥ पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्मं चरिष्यसि ॥ ॥ २८ ॥ अक्षया तु भवेत्प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयोर्मम ॥ यदि राज्यं परित्यज्य भवेस्त्वं निरतो मुनिः ॥ २९ ॥

कर्तव्यं वनेषु निरतात्मनाम् आर्तानां पीडितानां रक्षणं बाधकोत्सारणमित्येतावदेव तुरवधारणे ॥ २६ ॥ ननु रक्षणार्थं वा धनुर्धार्यमेवेत्याशङ्क्य तदपि नेदानीमुचितं किंतु राज्यपालनकाल इत्याह क्वचेत्यादिना । क्षात्रं क्षत्रधर्मः किंशब्दाभ्यां गम्यमानमर्थमाह व्याविद्धमिदमिति । शस्त्रवने क्षात्रतपसी च परस्परविरुद्धमिदमस्माभिर्न पूज्यतां किंतु देशधर्मस्तपोवनधर्मः पूज्यतां क्षात्रशस्त्रे विहाय वनवासतपश्चरणे एव क्रियतामित्यर्थः ॥ ॥ २७ ॥ व्यत्ययो वा किं न स्यादित्यत्राह तदार्येति । तर्हि वर्णधर्मो लुप्येतेत्यत्राह पुनरिति ॥ २८ ॥ तपोमात्रकरणे फलान्तरमप्याह अक्षयेति । यद्वा सर्वदा क्षत्रधर्मं त्यक्त्वा मुनिवृत्तिराश्रयतामित्याह अक्षयेति । तुः समुच्चये अकलुषा बुद्धिश्च ते भवेदित्यर्थः । श्वश्रूश्वशुरयोः कैकेयीदशरथयोः । श्वशुरः श्वश्र्वेत्येकशेषाभाव आर्षः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केवलधर्मानुष्ठानस्य सर्वश्रेयोमूलत्वमाह धर्मादित्यादिना । सर्वं मुक्तिमपि ज्ञानद्वारा लभत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ धर्मार्थज्ञानप्रकारमाह आत्मानमिति । नियमैः चान्द्रायणादिव्रतैः आत्मानं शरीरम् ॥ ३१ ॥ नित्यमिति । त्रैलोक्यं त्रिलोकभवं पुरुषार्थतत्साधनतदङ्गकलापम् ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलादिति । स्त्रीचापलात् स्त्रीत्वप्रयुक्तचापलात् मे मया मा चिरेण विचारस्य विलम्बो मा भूत् । अत्र सार्धत्रयस्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् ॥ धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३० ॥ आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्शयित्वा प्रयत्नतः ॥ प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभ्यते सुखम् ॥ ३१ ॥ नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपोवने ॥ सर्वं हि विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे धर्मं च वक्तुं तव कस्समर्थः ॥ विचार्य बुद्ध्या तु सहानुजेन यद्रोचते तत्कुरु मा चिरेण ॥ ३३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया ॥ श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ मैथिलीम् ॥ १ ॥ हितमुक्तं त्वया देवि स्निग्धया सदृशं वचः ॥ कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे ॥ २ ॥ ॥ ॥

एवं रामः सत्यप्रतिज्ञः निर्वैरं च रक्षोवधं न करिष्यति तथा च मद्वियोगेन रक्षोवधेन भवितव्यं मद्विरहं च न सहिष्यते संकटमिदमुपस्थितमित्याकुलचित्ता वैदेही पतिप्रेमान्धा रक्षोवधान्निवर्तयितुमुपक्रान्ता । रामस्तु सीताविरहं सोढ्वापि तन्मूलवैरेण रक्षांसि निहत्य प्रतिज्ञा निर्वोढव्येति समाधत्ते दशमे वाक्यमेतत्त्वित्यादि । भर्तृभक्तयेत्यनेन भर्तृप्रेमपारवश्येन पूर्वमुक्तमिति ज्ञायते । धर्मे स्थित इत्यनेन सीताविरहक्लेशमङ्गीकृत्यापि प्रतिश्रुतनिर्वहणपरता द्योत्यते । यद्यपि खरवध एव दण्डकारण्यवासिभिरर्थितो रामेण प्रतिज्ञातश्च तथापि खरवधो रावणवधमूलमिति खरवधद्वारा रावणवधोप्यर्थित एवेति सीतयोक्तमुपपन्नम् ॥ १ ॥ हितमिति । स्निग्धया अनुरक्तया कुलं व्यपदिशन्त्या स्वमहाकुलीनत्वं प्रख्यापयन्त्या त्वया सदृशम् अनुरागकुलसदृशं हितमुक्तं हितोक्तौ हेतुर्धर्मज्ञ इति कुलव्यपदेशे हेतुर्जनकात्मज इति ॥ २ ॥ ॥ ॥

किन्त्विति। यदि मया हितमुक्तं तर्हि तथैव क्रियतामिति चेत्तत्र वक्ष्यामि तदेवाह त्वयैवेति। क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदितीदं वचनं त्वयैवोक्तं खलु मुनयश्चार्त्ताः तस्मात्तद्विरोधिवधः कर्तव्य एवेति भावः ॥ ३ ॥ ननूक्तं विरोध्युत्सारणेनार्तरक्षणं कर्तव्यं नतु निरपराधवध इत्याशङ्क्य तेषां शरणागतत्वेन मत्प्राणभूतत्वात्तेष्वपराधो मदपराध इत्याशयेनाह मामित्यादि। अत्रत्यविशेषणैरात्मनः शरणागतपक्षपातं स्फोरयति ॥ ४ ॥ ५ ॥ काले काल इति। काले काले सर्वकालेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ त इति। अभ्यवपद्येति अनुगृहाणेत्यर्थः लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् आर्षं परस्मैपदम्।

किंतु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः ॥ क्षत्त्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥ ३ ॥ मां सीते स्वयमा-
गम्य शरण्याः शरणं गताः ॥ ते चार्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः ॥ ४ ॥ वसन्तो धर्मनिरता वने
मूलफलाशनाः ॥ न लभन्ते सुखं भीता राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ ५ ॥ काले काले च निरता नियमैर्विविधैर्वने ॥
भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ॥ ६ ॥ ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः ॥ अस्मान-
भ्यवपद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥ मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतम् ॥ कृत्वा चरणशुश्रूषां
वाक्यमेतदुदाहृतम् ॥ ८ ॥ प्रसीदन्तु भवन्तो मे ह्रीरेषा हि ममातुला ॥ यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः ॥
किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसंनिधौ ॥ ९ ॥ सर्वैरेतैः समागम्य वागियं समुदाहृता ॥ १० ॥
राक्षसैर्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः ॥ अर्दिताः स्म दृढं राम भवान्नस्तत्र रक्षतु ॥ ११ ॥ ॥

अभ्यवपत्तिः अनुग्रहः ॥ ७ ॥ मयेति। चरणशुश्रूषां पादवन्दनम् ॥ ८ ॥ प्रसीदन्त्विति। प्रसीदन्तु मदपचारं क्षमन्तां ह्रीः लज्जा अतुला अधिका। तत्र हेतुमाह यदिति। उपस्थेयैरभिगन्तव्यैः उपास्थितः अभिगतः किं करोमीति लोडर्थे लट् किं करवाणीत्यर्थः ❁ तनिश्लोकी ❁ स्तोत्रादिना चेतःसंकोचनं ह्रीः वीतरागस्य स्तोत्राद्यैश्चेतःसंकोचनं व्रीडेति लक्षणात् ॥ ९ ॥ सर्वैरित्यादि। अर्दिताः पीडिताः तत्र तेभ्यः रक्षत्विति। अभ्यवपद्येत्यत्र सामान्येनानुग्रहः प्रार्थितः। इह तु तद्विशेषे पृष्टे विशेष उक्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

न केवलं पीडयन्ति यज्ञविघ्नं च कुर्वन्तीत्याहुः होमेति। यज्ञविघ्नकरं हन्यामिति मद्भोजननिवर्तनात् कः परोपराध इति सीतायै सूचयितुमिदमनूदितम्। होमकालेषु अग्निहोत्रकालेषु सर्वकालेषु दर्शपौर्णमासादियज्ञकालेषु धर्षयन्ति अभिधावन्ति ॥ १२ ॥ गतिं रक्षकं मृगयमाणानाम् अन्वेषयताम् ॥ १३ ॥ परमशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति काममिति ॥ १४ ॥ उक्तं विवृणोति बह्विति ॥ १५ ॥ उपसंहरति तदिति। त्वन्नाथा इति बहुव्रीहिः इयं वाक् समुदाहृतेति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ मयेति। कार्त्स्न्येन परिपालनं रक्षोवधपर्यन्तपरिपालनं संश्रुतं प्रतिज्ञातं मदाश्रितविरोधिनो मद्विरोधित्वात् मद्भोजनविघातकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ संश्रुत्येति। जीवमानः जिवन् प्रतिश्रवं प्रतिज्ञाम् अन्यथा कर्तुं न शक्ष्यामि। तत्र हेतुः सत्यमिष्टमिति सत्यं

होमकालेषु संप्राप्ताः पर्वकालेषु चानघ ॥ धर्षयन्ति सुदुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १२ ॥ राक्षसैर्धर्षितानां च तापसानां तपस्विनाम् ॥ गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः ॥ १३ ॥ कामं तपःप्रभावेन शक्ता हन्तुं निशाचरान् ॥ चिरार्जितं तु नेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम् ॥ १४ ॥ बहुविघ्नं तपो नित्यं दुश्चरं चैव राघव ॥ तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः ॥ १५ ॥ तदर्द्यमानान् रक्षोभिर्दण्डकारण्यवासिभिः ॥ रक्ष नस्त्वं सह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने ॥ १६ ॥ मया चैतद्वचः श्रुत्वा कार्त्स्न्येन परिपालनम् ॥ ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥ १७ ॥ संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम् ॥ मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥ १८ ॥ अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम् ॥ नतु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ १९ ॥ ॥

सत्यवचनम् ॥ १८ ॥ तर्ह्यावयोर्विश्लेषो दुर्विषहः स्यात्तत्राह अप्यहमिति । आत्मानं सर्वदा रक्षेद्दारैरपि धनैरपीत्युक्तं जीवितमपि जह्याम्। भ्राता स्वा मूर्तिरात्मन इत्युक्तं लक्ष्मणमपि जह्याम्। अर्धो वा एष आत्मनः यत्पत्नीत्युक्ताम् जह्यामिति किमाश्चर्यं संश्रुत्य यस्मै कस्मैचित् यत्किंचित् प्रतिज्ञाय तां प्रतिज्ञां न जह्यां ब्राह्मणेभ्यः ब्रह्मविद्भ्यः कृतां प्रतिज्ञां विशेषतो न जह्याम् ❀ तनिश्लोकी ❀ अप्यहं जीवितं जह्यां प्राणान्वा त्यक्ष्यामि त्वां वा । न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणामिति प्राणेभ्योपि गरीयसीमित्युक्तां त्वां वा त्यजामि सलक्ष्मणाम्। अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेनेत्युक्तरीत्या अत्यन्तविश्लेषासहनप्रीतिविषयं लक्ष्मणं वा त्यजामि नतु प्रतिज्ञां त्यजामि ॥ १९ ॥ ॥ ॥

तदिति । अनुक्तेनापीति ऋषिभिरिति शेषः । उक्तरीत्या रक्षसां मदपराधित्वेन तद्वधस्य मत्कार्यत्वादिति भावः ॥ २० ॥ एवं वदन्त्यास्तव हृदयं च जानामीत्याह ममेति । मम त्वयि स्नेहात् तव मयि सौहार्दाच्चोक्तं विरहो दुःसहो भविष्यतीत्युक्तमित्यर्थः । अनिष्टः अप्रियः पुरुषः ॥ २१ ॥ सदृशमिति । तव आत्मनः सदृशं तव कुलस्य चानुरूपमिदं वचः धर्मप्राधान्योक्तिस्त्वत्कुलानुरूपा । कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति हि त्वत्कुलपद्धतिः । सापराधेष्वपि निरपराधोक्तिस्तव सदृशी । पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवंगम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यतीति हि तव प्रकृतिः । तथापि त्वं मे प्राणेभ्यो गरीयस्यपि सधर्मचारिणी भव मया यो धर्मः संकल्पितस्तत्रैव त्वयापि संकल्पयितव्यमिति भा-

तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम् ॥ अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय तु किं पुनः ॥ २० ॥ मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वयाऽनघे ॥ परितुष्टोस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोनुशिष्यते ॥ २१ ॥ सदृशं चानुरूपं च कुलस्य तव चात्मनः ॥ सधर्मचारिणी मे त्वं प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥२२॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् ॥ रामो धनुष्मान्सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥ २३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुमध्यमा ॥ पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ १ ॥ ॥

वः ॥ २२ ॥ इत्येवमिति । महात्मा महाधृतिः प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् इतीति उक्तधर्मद्वयानुवादः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ कर्माणि सापायानि रामसेवैका निरपायेति दर्शयितुं माण्डकर्णिवृत्तान्तप्रकटनपूर्वकं सकलमुनिजनाश्रममण्डलसंचरणमेकादशे । अग्रत इत्यादि । अनेन श्लोकेन प्रणवार्थ उक्तः तौ पश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थः माण्डकर्णिवृत्तान्ते नम इत्यस्यार्थः । ततः परं विरोधिनिवृत्तिः सूच्यते एवं मूलमन्त्रार्थानुसंधानमेव परमा गतिरित्युच्यते ❀ तनिश्लोकी ❀ अनेन श्लोकेन प्रणवार्थः प्रकाशित इति संप्रदायः । तत्र अग्र-

त इति अवर्णप्राथमिकत्वम् अग्रतः प्रययावित्यर्थप्राथम्यं राम इति सत्तासंपादनरक्षणादिना रमयतीति कारणत्वे रक्षकत्वे च रमासंबन्धित्वेन श्रीशत्वं च सुमध्यमेति प्रणवद्वितीयवर्णश्च मध्य इति तस्य वर्णद्वयमध्यवर्तित्वं सीता मध्ये इति लक्ष्म्याः पुरुषकारत्वं लक्ष्मण इति मन ज्ञाने इति धातोरसाधारणधर्मवत्त्वं धनुष्पाणिरिति निरन्तरकैङ्कर्यवत्त्वम् अनुजगामेति अहंकारममकारविरहेणानुसरणं पदान्तमकारेण प्रणवतृतीयवर्णश्च व्यज्यत इति संक्षेपः । तौ पश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थः प्रकाशत इति संप्रदायः ॥ १ ॥ तावित्यादि । पश्यमानौ पश्यन्तौ शैलप्रस्थान् शैलसानूनि सारसान् हंसविशेषान् पुलिनं सैकतं जलजैः खगैः जलपक्षिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥ यूथबद्धान् यूथतया बद्धान् समूहीभूतानित्यर्थः पृषतान् बिन्दुमृगान् विषा-

तौ पश्यमानौ विविधान् शैलप्रस्थान्वनानि च ॥ नदीश्च विविधा रम्या जग्मतुः सीतया सह ॥ २ ॥ सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः ॥ सरांसि च सपद्मानि युक्तानि जलजैः खगैः ॥ ३ ॥ यूथबद्धांश्च पृषतान् मदोन्मत्तान्विषाणिनः ॥ महिषांश्च वराहांश्च नागांश्च द्रुमवैरिणः ॥ ४ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे ॥ ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम् ॥ ५ ॥ पद्मपुष्करसंबाधं गजयूथैरलंकृतम् ॥ सारसैर्हंसकादम्बैः संकुलं जलचारिभिः ॥ ६ ॥ प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन्सरसि शुश्रुवे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

णिन इति महिषादिविशेषणं नागान् गजान् ॥ ४ ॥ ते गत्वेति । लम्बमाने अस्तमयोन्मुखे योजनायतं चतुर्दिशि योजनप्रमाणविस्तारं पद्मपुष्करसंबाधं पद्मैः पुष्करैः सर्पैश्च संबाधं निबिडम् । वाद्यभाण्डमुखे सर्पे कारण्डे पुष्करं स्मृतमिति विश्वः । सारसैः सारसो मैथुने कामी गोनर्दः पुष्कराह्वय इत्युक्तैः । हंसैः राजहंसैः कादम्बैः कादम्बः कलहंसश्च हंसः स्याद्धूसरच्छद इत्युक्तैः ॥५॥६॥ प्रसन्नसलिल इति । गीतेति गीतानि षड्जादिस्वरनिबद्धप्रबन्धाः वादित्राणि ततघनसुषिरानद्धभेदेन चतुर्विधानि तेषां निर्घोषः । अत्र यादवः । वादित्रं वादितं वाद्यमातोद्यं तच्चतुर्विधम् । ततं वीणादिकं वाद्यं तालं तु विततं घनम् ॥ वंशादिकं तु सुषिरमानद्धं मुरजादिकमिति । कश्चन वादयिता न दृश्यते नादृश्यत ॥ ७ ॥ ॥

ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ८ ॥ इदमत्यद्भुतं
श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने ॥ कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ॥ ९ ॥ वक्तव्यं यदिचेद्विप्र
नातिगुह्यमपि प्रभो ॥ १० ॥ तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा ॥ प्रभवं सरसः कृत्स्नमाख्यातुम्
उपचक्रमे ॥ ११ ॥ इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् ॥ निर्मितं तपसा राम मुनिना माण्डकर्णिना
॥ १२ ॥ स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः ॥ दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाश्रयः
॥ १३ ॥ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १४ ॥
अस्माकं कस्यचित्स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः ॥ इति संविग्नमनसः सर्वे ते त्रिदिवौकसः ॥ १५ ॥ तत्र
कर्तुं तपोविघ्नं देवैः सर्वैर्नियोजिताः ॥ प्रधानाऽप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १६ ॥ अप्सरोभिस्ततस्
ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः ॥ नीतो मदनवश्यत्वं सुराणां कार्यसिद्धये ॥ १७ ॥ ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः
पत्नीत्वमागताः ॥ तटाके निर्मितं तासामस्मिन्नन्तर्हितं गृहम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥

तत इत्यादि । धर्मभृतं सहागतेषु मुनिष्वन्यतमं कथ्यतामित्येवं प्रष्टुं समुपचक्रम इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तेनेति । प्रभवम् उत्पत्तिं कृत्स्नं गीतवादित्रमूलं चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ इदमित्यादि । पञ्चाप्सरः क्रीडासाधनत्वात् पञ्चाप्सरो नाम । सार्वकालिकं सर्वकाले भवं कालाट्ठञ् उभयपदवृद्धिः सर्वस्मिन्नपि काले अघुष्यदित्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तार्थे इतिहासमाह स हीत्यादिना । जलाश्रयः स्वनिर्मिततटाकजलावगाढः ॥ १३ ॥ साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरःसरेण सहिताः क्रियाभेदात्सर्वशब्दावृत्तिः ॥ १४ ॥ अस्माकं मध्ये संविग्नमनसः भीतमनस्काः ॥ १५ ॥ तत्र तदा विद्युच्चलितवर्चसः विद्युत इव तरलतेजसः चलितविद्युद्वर्चस इति वार्थः ॥ १६ ॥ दृष्टपरावरः दृष्टपरमात्मजीवस्वरूपः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तपोयोगात् तपोरूपोपायात् यौवनमास्थितम् । योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः ॥ १९ ॥ संक्रीडमानानामिति क्रीडोनुसंपरिभ्यश्चेत्यात्मनेपदम् । भूषणोन्मिश्रः भूषणघोषोन्मिश्रः वादित्रनिःस्वनविशेषणं भूषणोन्मिश्रो वादित्रनिःस्वनो गीतशब्दश्च श्रूयत इत्यन्वयः ॥ २० ॥ एतत् पूर्वोक्तं वचनम् आश्चर्यमिति प्रतिजग्राह श्रुतवान् ॥ २१ ॥ एवमिति । कथयमानस्य कथयमाने तस्मिन्मुनौ । कथयमानः स इति पाठे एवं संभाषमाणः स रामः ब्राह्मया ब्राह्मणसंबन्धिन्या लक्ष्म्या समृद्ध्या ब्राह्मणसंपूर्णमित्यर्थः । आश्रममण्डलं ददर्श राघव इत्यनुषङ्गः ॥ २२ ॥ प्रविश्येति । आश्रममण्डलमित्यनुषज्यते । सर्वैस्तदाश्रमवासिभिः पूज्यमानः स्वस्वाश्रमे अर्घ्यादिना अर्च्यमानः ॥ २३ ॥ कियन्तं कालं तत्रोवासेत्यपेक्षायां का-

तथैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम् ॥ रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १९ ॥ तासां संक्रीडमानानामेष वादित्रनिःस्वनः ॥ श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ २० ॥ आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः ॥ राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः ॥ २१ ॥ एवं कथयमानस्य ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २२ ॥ प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः ॥ उवास मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महायशाः ॥ २३ ॥ तथा तस्मिन्स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममण्डले ॥ उषित्वा तु सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

लपरिमाणं वक्तुं रामस्याश्रमवासप्रकारं दर्शयति तथेत्यादिश्लोकद्वयेन । तथा उक्तप्रकारेण तस्मिन्नाश्रममण्डले सुखमुषित्वा तत्र पूज्यमानः स राम इत्युक्तानुवादः येषां सकाशे पूर्वमुषितवान् तेषामाश्रमान् पर्यायेण द्वितीयपर्यायेण च जगाम एवमाश्रमवासप्रकारः । एकवारं सर्वेषामाश्रमान् गत्वा पुनरपि तेषामेवाश्रमान् जगामेति वाक्यार्थः । महास्त्रविदित्यनेन तत्रत्यराक्षसोपद्रवपरिहाराय पुनर्गमनमिति सूचयति वक्ष्यति हि मारीचः । तेन मुक्तास्त्रयो वाणा इत्यारभ्य । पराक्रमज्ञौ रामस्य शरो दृष्टभयः पुरा । समुद्भ्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हताविति ॥ एतदर्थमेव सुतीक्ष्णेनात्र गमनमनुज्ञातम् ऋषिभिः कारितं च ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पूर्वमुषितवानित्युक्तवासक्रमं दर्शयति । क्वचित्परिदशान् मासानेकं संवत्सरं क्वचित् । क्वचिच्चतुरो मासान् पञ्च षट् चापरान् क्वचित् ॥ अपरत्राधिकं मासादप्यर्धमाधिकं क्वचित् । त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखमिति ॥ राघवो रामः क्वचिदाश्रमे परिदशान् परिगताः दश येषां ते परिदशाः । संख्ययाव्ययेन्यादिना बहुव्रीहिसमासः बहुव्रीहौ संख्येयेडजबहुगणादिति टच् समासान्तः । तान् मासान् त्रयोदशमासानित्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सुखं यथा भवति तथा न्यवसत् । क्वचिदाश्रमे एकं संवत्सरं सुखं न्यवसत् क्वचिदाश्रमे चतुरो मासान् सुखं न्यवसत् क्वचित् पञ्च मासान् क्वचित् षण्मासान् क्वचिदपरान् षड्भ्योन्यान् सप्त मासान् सुखं न्यवसत् । पञ्च षट् च तथा क्वचिदिति पाठे तथा पुनः क्वचित् षण्मासानित्यर्थः । परिदशानित्यत्र चतुर्दशमासानित्यर्थः अपरत्राश्रमे मासादधिकं सुखं न्यवसत् अधिकशब्देनात्र मासचतुर्थांशो विवक्षितः एकमासं मासपादं चेत्यर्थः । अपरत्राधिकं मासमिति पाठे मा-

जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् ॥ येषामुषितवान्पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित् ॥ २५ ॥ क्व-
चित्परिदशान्मासानेकं संवत्सरं क्वचित् ॥ क्वचिच्च चतुरो मासान्पञ्चषट् चापरान्क्वचित् ॥ २६ ॥
अपरत्राधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचित् ॥ त्रीन्मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत्सुखम् ॥ २७ ॥

सम् अधिकं तत्पादं चेत्यर्थः । अपिशब्दः सर्वत्र मासानुकर्षणार्थः । क्वचिदाश्रमे अर्धमधिकं च न्यवसत् पादोनमासमित्यर्थः । तथा चैतदव्यवहितपूर्वाश्रमवासदिनैर्द्वौ मासौ संवृत्तौ एकत्र सपादमासः अपरत्र पादोनमास इत्याहत्य मासद्वयसंभवात् । अध्यर्धमधिकं क्वचिदितिपाठे अध्यर्धम् अर्धाधिकम् अर्धमासाधिकमित्यर्थः । अधिकं पूर्वोक्तपादमासात्मकाधिकं तथा च त्रिपादमासमित्यर्थः । क्वचित् त्रीन् मासान् न्यवसत् क्वचिदष्टमासान् न्यवसत् एवं षष्टिमासाः सिद्धाः । केचिदाहुः परिदशान् दशाधिकानिति वक्ष्यमाणेष्वष्टसु स्थानेष्वन्वेति । तथाचायमर्थः एवं संवत्सरं क्वचिदित्यत्र द्वाविंशतिमासानित्यर्थः । क्वचिच्च चतुरो मासानित्यत्र चतुर्दश मासानित्यर्थः । पञ्च षट् चापरान् क्वचिदित्यत्र क्वचित् पञ्चदश मासान् क्वचित् षोडशमासानित्यर्थः । अपरानधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचिदित्यत्र प्रथमाधिकशब्दोर्धमासरूपाधिकांशपरः तथा च अपरान् परिदशान् मासान् अधिकं चेत्यन्वये अर्धाधिकदशमासानित्यर्थः । मासादप्यर्धमित्यादेरयमर्थः क्वचित्परिदशान् मासान् तदुपरिमासादधिकमर्धमपि चेति तथा च अ-

र्धाधिकैकादशमासानित्यर्थः त्रीन् मासान् अष्टमासांश्चेत्यत्र त्रयोदश मासान् अष्टादश मासांश्चेत्यर्थः । तथाच विंशत्युत्तरशतमासा लब्धा इति तस्मिन् पक्षे प्राथमिककचित्पदमासपदानर्थक्यं पूर्वग्रन्थविरोध इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तथाचाश्रममण्डले दश संवत्सराः संवृत्ता इत्याह तथा संवसत इति । इयमेवाश्रमवाससंख्या पूर्वापरसंख्या तु किष्किन्धाकाण्डे वक्ष्यते ॥ २८ ॥ परिवृत्येति । परिवृत्य एवमा-

तथा संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै ॥ रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥ २८ ॥ परिवृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया ॥ सुतीक्ष्णस्याश्रमं श्रीमान् पुनरेवाजगाम ह ॥ २९ ॥ स तमाश्रममासाद्य मुनिभिः प्रतिपूजितः ॥ तत्रापि न्यवसद्रामः किंचित्कालमरिंदमः ॥ ३० ॥ अथाश्रमस्थो विनयात्कदाचित्तं महामुनिम् ॥ उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥ ३२ ॥ न तु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया ॥ कुत्राश्रममिदं पुण्यं महर्षेस्तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥ प्रसादात्तत्रभवतः सानुजः सह सीतया ॥ अगस्त्यमभिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ ३४ ॥ मनोरथो महानेष हृदि मे परिवर्तते ॥ यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम् ॥ ३५ ॥ इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः ॥ सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम् ॥ ३६ ॥ अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् ॥ अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रमं सर्वं परिक्रम्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अस्मिन्निति । कथाः नानाकथाः कथयतां कथयत्सु ॥ ३२ ॥ तत्र वने अगस्त्यमभिवादयितुमभिगच्छेयमित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ मनोरथ इति । तं मुनिवरं शुश्रूषेयमिति यत् एष मनोरथः अभिलाषो मे हृदि परिवर्तत इत्यन्वयः । शुश्रूषेयमिति परस्मैपदमार्षम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अहमिति । अगस्त्यमभिगच्छेत्येतद्वक्तुकामोस्मीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन्स्वयमेव ब्रवीषि माम् ॥ अहमाख्यामि ते वत्स यत्रागस्त्यो महामुनिः ॥ ३८ ॥ योजनान्याश्रमादस्मात्तथा चत्वारि वै ततः ॥ दक्षिणेन महाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३९ ॥ स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते ॥ बहुपुष्पफले रम्ये नानाशकुनिनादिते ॥ ४० ॥ पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाः शिवाः ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ४१ ॥ तत्रैकां रजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम् ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय वनषण्डस्य पार्श्वतः ॥ ४२ ॥ तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् ॥ रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसंवृते ॥ ४३ ॥ रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च सह त्वया ॥ स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसंकुलः ॥ ४४ ॥ यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महायशः ॥ ४५ ॥ इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च ॥ प्रतस्थेगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सीतया सह ॥ ४६ ॥ पश्यन्वनानि रम्याणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् ॥ सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगाः ॥ ४७ ॥ सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् ॥ इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥३८॥ योजनानीति। अस्मादाश्रमाद्दक्षिणेन तथेति हस्तेन निर्देशः। चत्वारि योजनानि अभियाहीति शेषः। ततस्तत्र अगस्त्यभ्रातुराश्रमो वर्तते आश्रमाद्दक्षिणेनेत्यत्र एनपा द्वितीयेति द्वितीयाभाव आर्षः ॥ ३९ ॥ स्थलीति। स्थलीप्राये स्थलीप्रचुरे कारण्डवाः सारसाः तत्रागस्त्यभ्रात्राश्रमे रजनीं व्युष्य रात्रिमतिवाह्य वनषण्डस्य वनसमूहस्य पार्श्वतः दक्षिणां दिशम् आस्थाय उद्दिश्य निर्वणदेशे योजनमन्तरं योजनावकाशं गत्वा अगस्त्याश्रमपदं गम्यतामित्यन्वयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इतीति। इति एवंप्रकारेण मुनेः सकाशाच्छ्रुत्वा ॥ ४६ ॥ पश्यन्निति। अभ्रसन्निभान् मेघसन्निभान् मार्गवशानुगाः मार्गवशेनानुगम्यमानाः। रामइति पूर्वश्लोकादनुकृष्यते ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

एतदिति । नूनमिति वितर्के यदाश्रमपदं दृश्यते एतन्मुनेर्नूनमित्यन्वयः ॥ ४९ ॥ उक्तेर्थे हेतुमाह यथाहीति । यथाहि मे पथि चिह्नतया वनं श्रुतं तथैवास्य वनस्य फलभारेण पुष्पभारेण च सन्नताः द्रुमाः सहस्रशो मया ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्तन्ते ॥ ५० ॥ असाधारणोपदिष्टलिङ्गं चानुभूयत इत्याह पिप्पलीनामित्यादि । पक्कानां पिप्पलीनामिति तत्फलानामित्यर्थः । कटुकस्य कटुरसस्य उदयोभिव्यक्तिरानुमानिकी येन स तथा गन्धः

एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः ॥ अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥ ४९ ॥ यथा हि मे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः ॥ सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ५० ॥ पिप्पलीनां च पक्कानां वनादस्मादुपागतः ॥ गन्धोयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ५१ ॥ तत्र तत्र च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसंचयाः ॥ लूनाश्च पथि दृश्यन्ते दर्भा वैडूर्यवर्चसः ॥ ५२ ॥ एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् ॥ पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं संप्रदृश्यते ॥ ५३ ॥ विविक्तेषु च तीरेषु कृतस्नाना द्विजातयः ॥ पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमार्जितैः ॥ ५४ ॥ तत्सुतीक्ष्णस्य वचनं यथा सौम्य मया श्रुतम् ॥ अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ॥ ५५ ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक्छरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५६ ॥ इहैकदा किल क्रूरो वातापीरपि चेल्वलः ॥ भ्रातरौ सहितावास्तां ब्राह्मणघ्नौ महासुरौ ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उपागतः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ एतच्चेति । कृष्णाभ्रशिखरोपमं नीलमेघाग्रोपमम् ॥ ५३ ॥ विविक्तेष्विति । विविक्तेषु पूतेषु । विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः । उपहारं पुष्पबलिं स्वयमार्जितैः । समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेदिति स्मरणात् ॥ ५४ ॥ तदिति । नूनं निश्चये । नूनं तर्के विनिश्चय इत्यमरः ॥ ५५ ॥ मृत्युं वातापील्वलनिमित्तकं मरणं हितकाम्यया हितेच्छया इयं दिक् दक्षिणा दिक् शरण्या संश्रयितुं योग्या ॥ ५६ ॥ अस्मिन्नर्थे आख्यायिकामाह इहेत्यादिना ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धारयन्निति । संस्कृतं व्याकरणसंस्कारवतीं वाचं वदन् ॥ ५८ ॥ भ्रातरमिति । संस्कृतं श्राद्धोचितपाकसंस्कारसंस्कृतं कृत्वा शास्त्रदृष्टेन श्राद्धकल्पावगतेन ॥५९॥ तत इति। भुक्तवतां भुक्तवत्सु वदन्नब्रवीत् व्यक्तमब्रवीत् ॥ ६० ॥ तत इति । व्यनिष्पतत् विनिरपतत् मेषवन्नदन्

धारयन् ब्राह्मणं रूपमिल्वलः संस्कृतं वदन् ॥ आमन्त्रयति विप्रान् स्म श्राद्धमुद्दिश्य निर्घृणः ॥ ५८ ॥ भ्रातरं संस्कृतं कृत्वा ततस्तं मेषरूपिणम् ॥ तान् द्विजान् भोजयामास श्राद्धदृष्टेन कर्मणा ॥ ५९ ॥ ततो भुक्तवतां तेषां विप्राणामिल्वलोब्रवीत् ॥ वातापे निष्क्रमस्वेति स्वरेण महता वदन् ॥ ६० ॥ ततो भ्रातुर्वचः श्रुत्वा वातापिर्मेषवन्नदन् ॥ भित्त्वा भित्त्वा शरीराणि ब्राह्मणानां विनिष्पतत् ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणानां सहस्राणि तैरेवं कामरूपिभिः ॥ विनाशितानि संहत्य नित्यशः पिशिताशनैः ॥ ६२ ॥ अगस्त्येन तदा देवैः प्रार्थितेन महर्षिणा ॥ अनुभूय किल श्राद्धे भक्षितः स महासुरः ॥ ६३ ॥ ततः संपन्नमित्युक्त्वा दत्त्वा हस्तोदकं ततः ॥ भ्रातरं निष्क्रमस्वेति चेल्वलः सोभ्यभाषत ॥ ६४ ॥ स तं तथा भाषमाणं भ्रातरं विप्रघातिनम् ॥ अब्रवीत्प्रहसन् धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥ ६५ ॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः ॥ भ्रातुस्ते मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६६ ॥ अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रयम् ॥ प्रधर्षयितुमारेभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६७ ॥ सोभिद्रवन्मुनिश्रेष्ठं मुनिना दीप्ततेजसा ॥ चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः ॥ ६८ ॥ ॥

मृतसञ्जीवनीवैभवादुदरान्तरिरिति शेषः ॥ ६१ ॥ ब्राह्मणानामिति । तैरिति बहुवचनं परिवारापेक्षया संहत्य बहुश इति यावत् ॥ ६२ ॥ अगस्त्येनेति । अनुभूय श्राद्धवरणादिकमनुभूय ॥ ६३ ॥ तत इति । ततः श्राद्धान्ते संपन्नमित्युक्त्वा ततो हस्तोदकं च दत्त्वा ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अथेति । निधनसंश्रयं नाशविषयं प्रधर्षयितुं हिंसितुम् ॥ ६७ ॥ स इति। अनलकल्पेन अग्निसदृशेन ॥ ६८ ॥ ॥ ॥

तस्येति । विप्रानुकम्पया विप्रेष्वनुकम्पया ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ सम्यगिति । प्रतिगृहीतः प्रत्युद्गतः प्राश्य भुक्त्वा ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अभिवादय इति । अत्र वर्णाधिक्यमार्षम् ॥ ७४ ॥ गम्यतामिति । यथोद्दिष्टेन सुतीक्ष्णोक्तेन ॥ ७५ ॥ निवारानिति । निवारान् जलकदम्बान् वञ्जुलान्

तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः ॥ विप्रानुकम्पया येन कर्मेदं दुष्करं कृतम् ॥ ६९ ॥ एवं
कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह ॥ रामस्यास्तं गतः सूर्यः सन्ध्याकालोभ्यवर्तत ॥ ७० ॥ उपास्य
पश्चिमां सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि ॥ प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं सोभ्यवादयत् ॥ ७१ ॥ सम्यक्
प्रतिगृहीतश्च मुनिना तेन राघवः ॥ न्यवसत्तान्निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥ ७२ ॥ तस्यां
रात्र्यां व्यतीतायां विमले सूर्यमण्डले ॥ भ्रातरं तमगस्त्यस्य ह्यामन्त्रयत राघवः ॥ ७३ ॥ अभिवादये
त्वां भगवन् सुखमध्युषितो निशाम् ॥ आमन्त्रये त्वां गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७४ ॥
गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः ॥ यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७५ ॥ निवारान्
पनसांस्तालांस्तिमिशान्वञ्जुलान् धवान् ॥ चिरिबिल्वान् मधूकांश्च बिल्वानपि च तिन्दुकान् ॥ ७६ ॥
पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिरनुवेष्टितान् ॥ ददर्श रामः शतशस्तत्र कान्तारपादपान् ॥ ७७ ॥ हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् ॥ मत्तैः शकुनिसंघैश्च शतशश्च प्रणादितान् ॥ ७८ ॥ ततोब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः ॥ पृष्ठतोनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७९ ॥ स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा शान्तमृगद्विजाः ॥ आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ८० ॥ ॥ ॥

वकुलान् । वकुलो वञ्जुलोशोक इत्यमरः । तिमिशान् नेमिवृक्षान् धवान् चिरिबिल्वान् नक्तमालान् । करञ्जः स्यान्नक्तमालः प्रकीर्यश्चिरिबिल्वक इति वैजयन्ती । मधूकान् मधुद्रुमाख्यवृक्षान् तिन्दुकान् स्फूर्जकाख्यान् वृक्षान् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ स्निग्धेति । स्निग्धपत्राः आश्रमवासिभिः

रक्षितत्वेन सरसपत्राः क्षान्ताः शान्ताः यथा येन प्रकारेण तथा तेन प्रकारेण आश्रमो नातिदूरस्थ इति मन्ये ॥ ८० ॥ अगस्त्य इति । स्वेन कर्मणा विन्ध्यस्तम्भनरूपेण अगस्त्यइति विख्यातः अगं स्तम्भयतीत्यगस्त्यः इति व्युत्पत्तेः परिश्रान्तानां श्रममपहन्तीति परिश्रान्तश्रमापहः प्राज्यैर्बहुभिर्धूमैराकुलं वनं यस्य सः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ तस्येति । त्रासात् दृश्यते न तु प्राचीनकाल इवोपभुज्यते ॥ ८३ ॥ यदा प्रभृतीति । अगस्त्यागमनात्

अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ८१ ॥ प्राज्यधूमाकुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः ॥ प्रशान्तमृगयूथश्च नानाशकुनिनादितः ॥ ८२ ॥ (निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ॥ दक्षिणा दिक्कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥) तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः ॥ दिगियं दक्षिणा त्रासाद्दृश्यते नोपभुज्यते ॥ ८३ ॥ यदाप्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा ॥ तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥८४॥ नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक्प्रदक्षिणा ॥ प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥ ८५ ॥ मार्गं निरोद्धुं निरतो भास्करस्याचलोत्तमः ॥ निदेशं पालयन्यस्य विन्ध्यः शैलो न वर्धते ॥ ८६ ॥ अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः ॥ अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान् विनीतजनसेवितः ॥ ८७ ॥ एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्यरतः सताम् ॥ अस्मानभिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८८ ॥ आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिम् ॥ शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो ॥ ८९ ॥

प्रभृति दिक् अगस्त्याश्रमप्रदेशः अन्यथा पूर्वोक्तविराधादिराक्षसोपद्रवो विरुध्येत । यद्वा दिक् सर्वापि विराधादयोप्यगस्त्यागमनप्रभृतिमन्दोपद्रवा एव अशुचितादशायामेव मुनिमांसभक्षणम् । निर्वैराः वैरप्रवर्तनाशकाः प्रशान्ताः प्रशान्तवद्वर्तमानाः । अतएवेयं दक्षिणा दिक् नाम्ना भगवतोऽगस्त्यस्य दिगिति प्रसिद्धेत्युच्यते ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ मार्गमिति । निरतः उद्युक्तः वर्धमान इत्यर्थः । न वर्धते अद्यापीति शेषः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ एष इति । सतां हिते साधुः नित्यरतश्च शेषं चेति प्रभो इत्युक्तिः । लक्ष्मणस्यापि राजपुत्रत्वात् प्रभोरिति पाठे । प्रभोरगस्त्यस्य नियोगादिति शेषः ॥८८॥८९॥

अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते ॥ ९० ॥ नात्र जीवेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः ॥ नृशंसः कामवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ९१ ॥ अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः सह ॥ वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९२ ॥ अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसन्निभैः ॥ त्यक्तदेहा नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ॥ ९३ ॥ यक्षत्वममरत्वं च राज्यानि विविधानि च ॥ अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥ ९४ ॥ आगताः स्माश्रमपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः ॥ निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सीतया सह ॥ ९५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः ॥ अगस्त्यशिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली ॥ रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया ॥ २ ॥ लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः ॥ अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अत्रेति । देवाः वक्ष्यमाणाः पूज्यव्यतिरिक्ताः ॥ ९० ॥ नात्रेति । क्रूरः निर्दयः क्रूरौ कठिननिर्दयावित्यमरः । शठः गूढविप्रियकृत् नृशंसः घातुकः कामेन वृत्तं यस्य सः कामवृत्तः स्वैरवृत्तः एष मुनिः अगस्त्यः तथाविधः मृषावाद्याद्यनर्हः ॥ ९१ ॥ अत्रेति । देवाः वक्ष्यमाणब्रह्मादिभिन्नाः पतगैः गरुडजातिभिः आराधयिष्णवः आराधयन्तः छान्दस इष्णुच् ॥ ९२ ॥ अत्रेति । सिद्धास्तपःसिद्धाः नवैः दिव्यैः ॥ ९३ ॥ यक्षत्वमिति । भूतैः प्राणिभिः देवाः ब्रह्मादयः अगस्त्योपासनकृतनित्यसान्निध्यादिति भावः । शुभैः सत्कर्मनिरतैः ॥ ९४ ॥ आगता इति । सीतया सह प्राप्तमित्यन्वयः । अनेन रावणवधोद्युक्तत्वं द्योतयति ॥ ९५ ॥ अत्र चतुर्नवतिश्लोकाः । इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

रुद्रस्यापूज्यत्वमाह स प्रविश्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ हितः हितकारी अनुकूलः प्रियकरः । प्रियहितकरत्वे हेतुः भक्त इति । भक्तः प्रीतिमान् यदीति । सं-

भावनायाम् अहं रामश्च ते श्रुतौ भवेवेत्यर्थः। अग्रजत्वादिविशेषणानि रामेण तुल्यप्रतिपत्तिवारणाय ॥ ३ ॥ निवेद्यताम् अस्मद्दर्शनेच्छेति शेषः । एतद्वाक्यमुवाचेति पूर्वेणान्वयः। ते वयमित्यस्मिन् श्लोके यमिति गायत्र्या अष्टमाक्षरं सप्तसहस्रसंख्याकाः श्लोका गताः ॥ ४ ॥ तस्येति । अग्निशरणम् अग्निगृहम् ॥५॥ स इति। अञ्जसा आशु यथेष्टमित्यस्य उवाचेत्यनेनान्वयः। संमतः शिष्येषु मान्यत्वेन संमतः ॥६॥ पुत्रावित्यादि। शुश्रूषार्थं सेवार्थं

ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः ॥ तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ॥५॥ स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदं रामागमनमञ्जसा ॥ यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योगस्त्यस्य संमतः ॥ ६ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ रामो लक्ष्मण एव च ॥ प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ॥७॥ द्रष्टुं भगवन्तमायातौ शुश्रूषार्थमरिंदमौ ॥ यदत्रानन्तरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् ॥ वैदेहीं च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः ॥ मनसा काङ्क्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति ॥ १० ॥ गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ प्रवेश्यतां समीपं मे किं चासौ न प्रवेशितः ॥ ११ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना ॥ अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः ॥ १२ ॥ ततो निष्क्रम्य संभ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम् ॥ १३ ॥ ततो गत्वाश्रमद्वारं शिष्येण सह लक्ष्मणः ॥ दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् ॥ १४ ॥ ॥

चेत्यर्थः । यदत्रेति । अत्र अस्मिन् रामे विषये अनन्तरं तदागमनानन्तरं यद्वक्तव्यं तत्त्वं तस्य भावं प्रकारम् आज्ञापयितुमर्हसि ॥७॥८॥९॥ दिष्ट्येत्यादि । दिष्ट्या यदृच्छया चिरस्य चिरात् प्रतिकाङ्क्षितमित्यन्वयः । प्रतिर्वीप्सायां सत्कृतः सत्कारार्हः किञ्चासौ न प्रवेशितः। कुतो विलम्बित इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ एवमुक्त इति । अभिवाद्येति । विलम्बकरणापचारनिवृत्त्यर्थं वन्दनम् अतएव संभ्रान्त इति वक्ष्यति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तमिति । अगस्त्येनोच्यत इत्यगस्त्यवचनम् अगस्त्योक्तमित्यर्थः । सुसत्कृतं सविनयवाक्येन बहुमतम् ॥ १५ ॥ प्रविवेशेति । आश्रमं मुनिगृहम् ॥ १६ ॥ अयं तत्र देवपूजागृहाण्यपश्यदित्याह स तत्रेत्यादि तत्र अगस्त्यगृहे ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य अग्नेः पावकस्य तथैव चेति निपातसमुदायस्समुच्चये । भगो देवताविशेषः पाशहस्तस्येत्यादिविशेषणानि तत्र मुनेरगस्त्यस्य भक्तिविशेषद्योतनार्थम् । इमे ब्रह्मादयः पूर्वसर्गे फलप्रदत्वेनोक्ताः अन्ये अगस्त्योपासकत्वेनोक्ताः । एते ब्रह्माग्निविष्णुमहेन्द्रविवस्वत्सोमभगकुबेरधातृविधातृवाय्वनन्तगायत्रीवसुवरुणकार्तिकेयधर्माख्याः सप्तदश देवाः । यो वै सप्तदशमि-

तं शिष्यः प्रश्रितो वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् ॥ प्रावेशयद्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम् ॥ १५ ॥ प्रविवेश ततो
रामः सीतया सह लक्ष्मणः ॥ प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् ॥ १६ ॥ स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं
तथैव च ॥ विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥ १७ ॥ सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च ॥
धातुर्विधातुः स्थाने च वायोः स्थानं तथैव च ॥ १८ ॥ नागराजस्य च स्थानमनन्तस्य महात्मनः ॥ स्थानं तथैव
गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च ॥ १९ ॥ स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं
च पश्यति ॥ २० ॥ ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् ॥ तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २१ ॥
अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ एष लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २२ ॥ ॥

त्यनुवाकोक्तसप्तदशाक्षरदेवताः । यायजूकेन मुनिना पूजार्थं प्रतिष्ठिता इति बोध्यम् । अत्र पूज्यदैवतेषु रुद्रस्यानुपादानादपूज्यत्वमुक्तम् । अधुना जनैः कैश्चित् पूज्यमानता तु तामसशास्त्रानुरोधेनेति बोध्यम् । ननु विष्णोः स्थानं महेशस्येति पाठात् । स्थानानुक्त्यसंभव इति चेत् तदा पूर्वं रामेण अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासत इत्युक्तावपि स्थाननिर्देशे उपास्योपासकयोरुभयोरपि निर्देशो न विरुध्यते । यद्वा उपासनं समीपावस्थानं नत्वाराधनं धर्ममाराधयिष्णव इत्युक्तेः । धर्मस्याराधनं परिपालनमेव ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तत इति । अभिनिष्पतत् अभ्युत्थानं कृतवान् अडभाव आर्षः । मुनीनामग्रतः स्थितमिति शेषः ॥ २१ ॥ अब्रवीदित्यादि ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

औदार्येण तजोविशेषरूपौन्नत्येन इममवगच्छामि अगस्त्यत्वेनेति शेषः । इति वचनमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ एवमिति । अगस्त्यम् उद्दिश्येति शेषः ॥ ॥ २४ ॥ अभिवाद्येति । रामः अभिवाद्य रामस्तस्थावित्यन्वयः ॥२५॥ प्रतिजग्राहेति । प्रतिजग्राह अतिथित्वेनेति शेषः । उदकानि पाद्यानि ॥ २६ ॥ अग्निमिति । तस्मिन्नासीने अग्निं हुत्वा वैश्वदेवं कृत्वा तेभ्यः अर्घ्यं दत्त्वा अतिथीन् तान् प्रतिपूज्य आचमनीयपुष्पादिभिः पूजयित्वा वानप्रस्थेन धर्मेण सिद्धं भोजनं कन्दमूलादिकं ददौ ॥ २७ ॥ प्रथममिति । स्वयं प्रथममुपाविश्य आसीनं राममुवाच ॥ २८ ॥ अग्निमिति । अयं रामव्याजेन सीतां

औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिमम् ॥ २३ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम् ॥ जग्राह परमप्रीतस्तस्य पादौ परंतपः ॥ २४ ॥ अभिवाद्य तु धर्मात्मा तस्थौ रामः कृताञ्जलिः ॥ सीताया सह वैदेह्या तदा रामः सलक्ष्मणः ॥ २५ ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ॥ कुशलप्रश्नमुक्त्वा च ह्यास्यतामिति चाब्रवीत् ॥२६॥ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन् प्रतिपूज्य च ॥ वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥२७॥ प्रथमं चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः ॥ उवाच राममासीनं प्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥२८॥ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथिं प्रतिपूजयेत् ॥ अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समुदाचरन् ॥ दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् ॥ २९ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च भवान् प्रातः प्रियातिथिः ॥ ३० ॥ एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ॥ पूजयित्वा यथाकामं पुनरेव ततोब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

प्रत्युपदेशः । धर्मकोविदमित्युक्तस्य रामस्य हि नेदं वक्तव्यम् । अतएव सीता रावणं सत्करिष्यति । अन्यथा समुदाचरन् होममतिथिसत्कारं चाकुर्वन्नित्यर्थः । दुःसाक्षी कूटसाक्षी ॥ २९ ॥ भवांस्तु विशिष्टातिथिरित्याह राजेति । राजपक्षे स्पष्टोर्थः । तत्त्वार्थस्तु सर्वस्य लोकस्य भुवनत्रयस्य राजा स्वामी पतिं विश्वस्येति श्रुतेः । अतएव लोकस्य पूजनीयः कर्मभिराराध्यः इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिरिति श्रुतेः । मान्यः मुक्तये योगिभिश्चिन्त्यः प्रियातिथिः लौकिकातिथिभ्यो विलक्षणः एवमुवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥३०॥ एवमिति । पुनः फलादिदानं सीतायाः॥३१॥

॥३२॥ वैष्णवमिति । परशुरामात् गृहीत्वा वरुणहस्ते दत्तं रामेण तदेव वरुणः खरादिवधसन्निहित इति अगस्त्यहस्ते निक्षिप्तवानित्यवगम्यते । वैष्णवशब्दप्रत्यभिज्ञानात् । ब्रह्मदत्तः ब्रह्मणा दत्तः अयमितिशेषः । तूणी इमाविति शेषः । महारजतं सुवर्णं तन्मयः कोशः खड्गपिधानं यस्य सः महारजतकोशः । बालरामायणे ऐन्द्रं शरासनमिति इन्द्रदत्तत्वोक्तिश्छत्रिन्यायात् धनुषा धनुरादिना शरं खड्गं च वैष्णवाविति शेषः । व्रजं वज्रधरो यथेत्यनेन तावकं त्वमेव गृहाणेत्युक्तम् । एवमुक्त्वा ततः पुनरेव इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

इदं दिव्यं महच्चापं हेमरत्नविभूषितम् ॥ ३२ ॥ वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३३ ॥ अमोघः सूर्यसंकाशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ॥ दत्तौ मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३४ ॥ संपूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ महारजतकोशोयमसिर्हेमविभूषितः ॥ ३५ ॥ अनेन धनुषा राम हत्वा संख्ये महासुरान् ॥ आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ॥ ३६ ॥ तद्धनुस्तौ च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद ॥ जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३७ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ॥ दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

राम प्रीतोस्मि भद्रं ते परितुष्टोस्मि लक्ष्मण ॥ अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरश्रमः ॥ व्यक्तमुत्कण्ठते चापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥ ॥

रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

एतादृशस्थले सर्गविच्छित्तिर्नास्तीति प्रतीयते कथाया अपर्यवसानात् । अथ खरवधायागस्त्येनानुज्ञातस्य रामस्य पञ्चवटीं प्रति प्रयाणं त्रयोदशे रामेत्यादि । ते इत्यस्य लक्ष्मणेत्यत्राप्यन्वयः ॥ १ ॥ अध्वेति । अध्वश्रमेण मार्गायासेन प्रचुरः श्रमः श्रमजलं येन सः प्रचुरश्रमः खेदः वां बाधते उत्कण्ठते विश्रान्तिमभिलषति । अनेनास्याःश्रमातिशय उच्यते । जनकात्मजेति सौकुमार्यातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ ॥ ॥

एषेति । एषा सुकुमार्यपि प्राज्यदोषं बहुदोषं वनं प्राप्ता दुःखैर्न विमानिता न परिभूता च तत्र हेतुर्भर्तृस्नेहप्रचोदितेति इह आश्रमे ॥३॥४॥ एषा हीति । प्रकृतिः स्वभावः आसृष्टेः जगत्सृष्टिमारभ्य समस्थं सुस्थं प्रति विषमस्थं दुर्दशापन्नम् ॥ ५ ॥ शतह्रदानामिति । शतह्रदानां विद्युतां लोलत्वं चञ्चलत्वम् अनुगच्छन्ति चञ्चलचित्तत्वादिति भावः । शस्त्राणां तीक्ष्णतां क्रौर्यम् अनुगच्छन्ति बहुकालागतस्नेहबन्धच्छेदनादिति भावः।गरुडानिलयोः

एषा हि सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता ॥ प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥ यथैषा रमते
राम इह सीता तथा कुरु ॥ ॥ दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामनुगच्छति ॥ ४ ॥ एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे
रघुनन्दन ॥ समस्थमनुरञ्जन्ति विषमस्थं त्यज्यन्ति च॥५॥ शतह्रदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा ॥
गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः॥६॥ इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता ॥ श्लाघ्या च व्यपदेश्या
च यथा देवी ह्यरुन्धती ॥७॥ अलंकृतोयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह ॥ वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि
त्वमरिन्दम ॥८ ॥ एवमुक्तः स मुनिना राघवः संयताञ्जलिः ॥ उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम्
॥ ९ ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः ॥ गुणैः सभ्रातृभार्यस्य वरदः परितुष्यति
॥ १० ॥ किंतु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् ॥ यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥११॥
ततोब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य तद्वचः ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मात्मा धीरो धीरतरं वचः ॥ १२ ॥ ॥

शैघ्र्यम् अनुगच्छन्ति अविचारेण कार्यकरणादिति भावः ॥ ६ ॥ एवं लौकिकस्त्रीणां दुष्टस्वभावमुक्त्वा सीतायास्तद्वैलक्षण्यमाह इयन्त्विति । न केवलं दोषरहिता श्लाघ्या सद्भिः प्रशंसनीया च व्यपदेश्या पतिव्रतास्वग्रगण्या एवं सीताप्रशंसनं वक्ष्यमाणदेवबन्दीमोचनोत्साहनाय ॥७॥ अलंकृतोयमिति । अयं देशः आश्रमप्रदेशः । यद्वा भूलोकः वत्स्यसि दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च॥८॥एवमिति। संयताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः॥९॥१०॥किंत्विति। निरतः एकाग्रः॥११॥तत इति। ध्यात्वा भाविकार्योंचितदेशं ध्यात्वा धीरः धीमान् निश्चितकार्योंचितदेश इत्यर्थः । धीरतरम् अतिनिश्चितं वचः॥१२॥

इत इति। पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी तद्युक्तदेशो लक्षणया पञ्चवटीत्युच्यते। पञ्चवटीत्यभिविश्रुतो देश इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ मम पितृवाक्यपरिपालनप्रकारः कथं ज्ञात इत्यत्राह विदित इति। तपःप्रभावेन पर्यालोचनकरणे निमित्तमाह स्नेहादिति ॥ १७ ॥ हृदयेति। छन्दोभिप्रायः अभिप्रायवशौ छन्दावित्यमरः । खरादिवधसंकल्प इत्यर्थः। तपसा आलोचनेन तन्मूलत्वद्वचनभङ्ग्याचेत्यर्थः। अलंकृतोयं

इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः ॥ देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥ तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह ॥ रंस्यसे त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥ कालोयं गतभूयिष्ठो यः कालस्तव राघव ॥ समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥१५॥ तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राज्ये निवत्स्यसि ॥ धन्यस्ते जनको राम स राजा रघुनन्दन ॥ यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥ १६ ॥ विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम सर्वस्तवानघ ॥ तपसश्च प्रभावेन स्नेहाद्दशरथस्य च ॥ १७ ॥ हृदयस्थश्च ते छन्दो विज्ञातस्तपसा मया ॥ इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने ॥ १८ ॥ अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पञ्चवटीमिति ॥ १९॥ स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते ॥ स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ॥२०॥ गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते॥ प्राज्यमूलफलश्चैव नानाद्विजगणायुतः ॥ विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ २१ ॥ भवानपि सदारश्च शक्तश्च परिरक्षणे ॥ अपि चात्र वसन् राम तापसान् पालयिष्यसि ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देशश्चेति ममेह वासे प्रस्तुते किंतु व्यादिश मे देशमिति त्वदुक्त्या चेत्यर्थः। अभिप्रायवेदनकार्यमाह इहेति। यस्मात्त्वदभिप्रायो मया विदितः अतो हेतोः इह तपोवने मया सह वासं प्रतिज्ञाय अनुज्ञाय तदन्तरमेव त्वं पञ्चवटीं गच्छेति ब्रूमि ब्रवीमि अनित्यमागमशासनमिति ईडभावः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ सहीत्यादि। आयुतः व्याप्तः विविक्तः विजनः ॥ २० ॥ २१ ॥ भवानिति। परिरक्षणे तापसानामिति शेषः। अत्र पञ्चवट्याश्रमे ॥ २२ ॥

एतदिति । उत्तरेणेति अस्य मधूकवनस्य न्यग्रोधमभिगच्छता उत्तरेण मार्गेण गन्तव्यम् इदं मधूकवनं गत्वा तदुत्तरेण मार्गेण गन्तव्यं स मार्गो न्यग्रोधं प्रापयतीत्यर्थः ॥२३॥ ततो न्यग्रोधात्परतः स्थलं निर्वणप्रदेशं किंचिदुन्नतमुपारुह्य गमने कश्चित्पर्वतो दृश्यते तस्याविदूरतः पञ्चवटीति ख्यातः पञ्चवटक्त्वेन प्रसिद्धः । नित्यपुष्पितकाननत्वेन ज्ञातुं योग्यश्चाश्रमो दृश्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ अगस्त्येनेति । सत्कृत्य प्रदक्षिणनमस्काराभ्यामिति शेषः ॥ ॥२५॥ २६॥ गृहीतचापाविति । विषक्ततूणौ बद्धतूणीरौ अकारान्तोपि तूणशब्दः । महर्षिणा यथोपदिष्टेन पथेत्यन्वयः । समाहितौ एकाग्रौ अस्मिन् सर्गे

एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महद्वनम् ॥ उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमभिगच्छता ॥ २३ ॥ ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः॥ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥२४॥ अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह॥ सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ २५ ॥ तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ ॥ तदाश्रमात्पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया ॥ २६ ॥ गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ विषक्ततूणौ समरेष्वकातरौ ॥ यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ ॥ २७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः ॥ आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वटस्थं रामलक्ष्मणौ ॥ मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २ ॥ स तौ मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव ॥ उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

सार्धसप्तविंशतिः श्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ गृध्रराजसमागमश्चतुर्दशे अथ पञ्चवटीमित्यादि ॥१॥ तमिति । वटस्थम् अगस्त्योपदिष्टवटस्थं पक्षिमिति छान्दसं रूपं को भवानिति ब्रुवाणौ सन्तौ राक्षसं मेनाते राक्षसं मत्वा को भवानित्यब्रूतामित्यर्थः ॥ २ ॥ स ताविति । सौम्यया सौजन्यपरया प्रीणयन्निवेति इवशब्द एवकारार्थः । आत्मन इत्यन्ते इति करणं ज्ञेयम् आत्मनो रामस्य ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सतमिति । स्पष्टम् ॥ ४ ॥ रामस्येति । द्विजः आत्मानम् आत्मनाम ॥ ५ ॥ स्वोत्पत्तिं कथयिष्यन् प्रसङ्गादादौ सर्वभूतसमुद्भवमाह पूर्वकाल इत्यादि ॥ ६ ॥ कर्दम इत्यादि । अरिष्टनेमिरिति काश्यपविशेषणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ काश्यप इति । तासां दुहितॄणां मध्ये सुमध्यमाः अष्टौ कन्याः प्रतिजग्राह पर्यणैषीत् ॥ ११ ॥ तास्त्विति । त्रैलोक्यभर्तॄन् त्रैलोक्यरक्षणक्षमान् ॥ १२ ॥ अदितिरिति । तन्मनाः

स तं पितृसखं बुद्ध्वा पूजयामास राघवः ॥ स तस्य कुलमव्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥ ४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सर्वभूतसमुद्भवम् ॥ आचचक्षे द्विजस्तस्मै कुलमात्मानमेव च ॥ ५॥ पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् ॥ तान्मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव ॥ ६ ॥ कर्दमः प्रथमस्तेषां विश्रुतस्तदनन्तरः ॥ शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७ ॥ स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबलः ॥ पुलस्त्यश्चाङ्गिराश्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८ ॥ दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव ॥ काश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥ प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुतम् ॥ षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः ॥ १० ॥ काश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः ॥ अदितिं च दितिं चैव दनुमप्यथ कालिकाम् ॥ ताम्रां क्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि ॥ ११॥ तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः काश्यपः पुनरब्रवीत् ॥ पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन्वै जनयिष्यथ मत्समान् ॥ १२ ॥ अदितिस्तन्मना राम दितिश्च मनुजर्षभ ॥ कालिका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् ॥ १३॥ अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिंदम ॥ आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ च परंतप ॥ १४ ॥ ॥ ॥

तद्वचनदत्तावधाना कालिकाचेत्यत्र चकारेण मनुरप्युच्यते तन्मना इति दितिकालिकामनूनामपि विशेषणं । चतस्रः प्रौढपुत्रोत्पादनमनसोभवन् चतस्रो नाभवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ भर्तृवचनादरानादरफले दर्शयति अदित्यामित्यादिना । द्वादशादित्याः अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः अश्विनौ द्वौ एवं त्रयस्त्रिंशत् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दितिस्त्वति । तेषां दितिपुत्राणाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ताम्रावंशं प्रपञ्चयति उलूकानित्यादिना । जनयदित्यत्र आगमशास्त्रस्यानित्यतया नाडागमः अप्रसक्तवृत्तान्तानादरप्रतिषेधाय मध्ये भद्रं ते इत्युक्तिः सा भामिनीति धृतराष्ट्रीविशेषणम् शुकी ताम्रापुत्री विजज्ञे एवमादयोन्त-

दितिस्त्वजनयत्पुत्रान् दैत्यांस्तात यशस्विनः ॥ तेषामियं वसुमती पुरासीत्सवनार्णवा ॥ १५ ॥ दनुस्त्वजनयत्पुत्रमश्वग्रीवमरिंदम ॥ नरकं कालकं चैव कालिकापि व्यजायत ॥ १६ ॥ क्रौञ्चीं भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् ॥ ताम्रापि सुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥ १७ ॥ उलूकान् जनयत्क्रौञ्ची भासी भासान् व्यजायत ॥ श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः ॥ चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी ॥ १९ ॥ शुकी नतां विजज्ञे तु नताया विनता सुता ॥ २० ॥ दश क्रोधवशा राम विजज्ञे ह्यात्मसंभवाः ॥ मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥ मातङ्गीमपि शार्दूलीं श्वेतां च सुरभिं तथा ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥ अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम ॥ ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥२३॥ हर्यांश्च हरयोपत्यं वानराश्च तरस्विनः ॥ ततस्त्वरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम् ॥ २४ ॥ तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः ॥ मातङ्गास्त्वथ मातङ्ग्या अपत्यं मनुजर्षभ ॥ ॥ २५ ॥ गोलांगूलांश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत्सुतान् ॥ दिशागजांश्च काकुत्स्थ श्वेताप्यजनयत्सुतान् ॥ ॥ २६ ॥ ततो दुहितरौ राम सुरभिर्द्वे व्यजायत ॥ रोहिणीं नाम भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥ रोहिण्यजनयद्गा वै गन्धर्वी वाजिनः सुतान् ॥ सुरसा जनयन्नागान् राम कद्रूस्तु पन्नगान् ॥ २८ ॥

र्भावितण्यर्थाः शब्दाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दशेति । क्रोधवशा काश्यपपत्नी॥२१॥२२॥ अपत्यमिति जात्येकवचनम् । सृमराः स्त्रीणां केशसहायोपयुक्तविनीलदीर्घवालाः मृगाः चमराः चामरमृगाः हरयः सिंहाः मातङ्गाः गजाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ गोलांगूलाः अत्यन्तदीर्घलांगूलाः मर्कटजा-

ति विशेषाः रोहिण्यजनयद्वा वै इति पाठः । नागाः बहुफणाः सर्पाः पन्नगाः केवलसर्पाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ मनुरिति । मनुः काश्यपपत्नी पुण्यफलान् चारुफलान् । पुण्यं तु चार्वित्यमरः । विषवृक्षनिम्बादयोपि महौषधत्वेन पुण्यफला एव । पिण्डफलानितिपाठे पिण्डाकारफलानित्यर्थः। प्रायिकं चैतदिति बोध्यम् ॥ २९ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य स्वकुलमवतारयति विनता चेति । अत्र कद्रा उपादानं स्वप्रातिपक्षकुलत्वेनेति केचित् वस्तुतस्तु धरणीधरशेषजनकत्वेन स्वकुलतुल्यत्वं वक्तुं कद्रूर्नागं सहस्रास्यं विजज्ञे । धरणीधरमित्युक्तं श्येनीपुत्रमिति इयं च श्येनी पूर्वोक्ता या

मनुर्मनुष्यान् जनयद्राम पुत्रान् यशस्विनः ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्च मनुजर्षभ ॥ सर्वान् पुण्यफलान् वृक्षाननलापि व्यजायत ॥ २९ ॥ विनता च शुकी पौत्री कद्रूश्च सुरसा स्वसा ॥ कद्रूर्नागं सहस्रास्यं विजज्ञे धरणीधरम् ॥ ३० ॥ द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च ॥ तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिस्तु ममाग्रजः ॥ ३१ ॥ जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिंदम ॥ ३२ ॥ सोहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि ॥ इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षससेवितम् ॥ सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥ ३३ ॥ जटायुषं तं प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् ॥ पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान् जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा ॥ जगाम तां पञ्चवटीं सलक्ष्मणो रिपून् दिधक्षन् शलभानिवानलः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

अन्या यद्वा काश्यपसुता श्येनीमाता काश्यपस्य पञ्चमोरुणः पिता काश्यपप्रजापतिः कूटस्थ इति स्वीयवंशप्रभावो निवेदितः। विधिनिषेधयोस्तिर्यङ्क्ष्वभावान्न मातृपुत्रयोरेकवंश्यत्वादिदोषः। अयं च सृष्टिक्रमो वैवस्वतमन्वन्तरप्रकारः । अतो न पुराणान्तरविरोधः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सोहमिति । वाससहायः वासस्थले सीतायाः रक्षणे सहाय इत्यर्थः । यदीच्छसि उक्तार्थमिति शेषः । सहायापेक्षत्वे हेतुमाह इदमिति याते मृगयार्थमिति शेषः ॥३३॥ जटायुषमिति । सन्नतौ हेतुमाह पितुर्हीति ॥ ३४ ॥ स तत्रेति। सीतां तत्र परिदाय रक्षणाय जटायुवशं कृत्वेत्यर्थः । यमाय त्वा परिददाम्यसावन्तकाय

त्वा परिददाम्यसावित्यादौ तथा प्रयोगात् शलभानिवानल इत्यनेन लीलया विरोध्युन्मूलनाभिप्रायोवगम्यते ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ शेषभूतस्य शेष्यभिमतकैङ्कर्यमेव कर्तव्यमिति दर्शयति पञ्चदशे तत इत्यादि। सौमित्रिं रामं दशरथं विद्धीत्यादि सुमित्रानियोगेन रामकैङ्कर्योद्युक्तं दीप्ततेजसं कैङ्कर्योचितदेशलाभेन संतुष्टमित्यर्थः। व्यालाः दुष्टसर्पाः ॥ १ ॥ आगता इति । यथोद्दिष्टम् अगस्त्योक्तक्रमेण आगताः स्म यं देशं मुनिरब्रवीत् सोयं पञ्चवटीदेश इत्यर्थः॥२॥सर्वत इति। सर्वत्र कानने त्वया दृष्टिश्चार्यतां सर्वं काननमवलोक्यतामित्यर्थः। हिर्हेतौ असीति त्वमित्यर्थे

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ॥ उवाच भ्रातरं रामः सौमित्रिं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा ॥ अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितपादपः ॥ २ ॥ सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ॥ आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति संमतः ॥ ३ ॥ रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ॥ तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजलाशयः ॥ ४ ॥ वनरामण्यकं यत्र स्थलरामण्यकं तथा ॥ सन्निकृष्टं च यत्र स्यात्समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः॥ सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निपातः । यस्मात्त्वमाश्रमोचितस्थलपरिज्ञाने निपुणः तस्मात्कतरस्मिन् प्रदेशे सर्वेषां नः संमत आश्रमो भवतीति सर्वत्र कानने दृष्टिश्चार्यतामित्यर्थः ॥३॥ सर्वसंमतत्वमुपपादयति रमत इति। त्वं रमस इति शेषः। अहं रमे इति शेषः । सर्वरतिहेतुमाह सन्निकृष्टेति ॥४ ॥ तदेवविवृणोति वनेति। रामण्यकं रमणीयता योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञिति वुञि प्राप्ते ईकारलोपच्छान्दस इति बोध्यम् । वनस्य रमणीयता चूतपुन्नागादिमिश्रत्वं स्थलस्य रमणीयतानिम्नोन्नतत्वरहितकोमलसिकतामयत्वं समिदिति जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । वनरामण्यकं कुसुमाभिलाषिण्याः सीताया रतिहेतुः स्थलरामण्यकं सुखशयनादिकाङ्क्षिणो रामस्य सन्निकृष्टसमिदादिमत्त्वं शुश्रूषमाणस्य सौमित्रेः ॥ ५ ॥ एवं स्वसौख्यमप्युक्तवतो रामस्य वचनमसहमानः सौमित्रिः

सीतायास्तव च यः प्रदेशो रमणीयः स एवाज्ञप्तव्यः न तु मे सौकर्यावह इत्याह एवमिति । सीतासमक्षमिति पुरुषकारसान्निध्योक्तिः ॥ ६ ॥ परवानिति । परवानस्मि ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति पारतन्त्र्यैकवेषा ममास्मितेति भावः । काकुत्स्थ इदं च पारतन्त्र्यं न परत्वावस्थायामेव किंत्ववतारावस्थायामपीत्यर्थः। इदं च पारतन्त्र्यं कियत्कालं तत्राह त्वयि वर्षशतं स्थित इति शतशब्दः आनन्त्यवचनः। सार्वकालिकं मम पारतन्त्र्यमिति भावः । एवं पारतन्त्र्यस्यैव मत्स्वरूपत्वेन तदनुकूलतया त्वया आज्ञापनं कर्तव्यमित्याह स्वयमिति स्वयं रुचिरे देशे तवैव रमणीये प्रदेशे आश्रमः क्रियतामिति मां वद । ❀ तनिश्लोकी ❀ एवमुक्तः त्वमहं चैव लक्ष्मणेति तवापि सौख्यकारिणी कस्मिंश्चिद्देशे पर्णशालां कुर्विति लक्ष्मणे स्वातन्त्र्यं निक्षिप्य श्रीरामेणोक्ते मयि स्वातन्त्र्यनिक्षेपकाल एव रामो मां त्यक्तवान् एतावत्पर्यन्तं ममाज्ञानेन स्वरूपहानिः कृता इतःपरं मम स्वरूपं नाम

परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते ॥ स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥
सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥
स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ॥ हस्तौ गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥

कश्चन पदार्थोऽस्ति किमेत्येवमवस्थान्तरं प्राप्तवान् लक्ष्मणः पारतन्त्र्यैकलक्षणः संयताञ्जलिः इदानीं तु श्रीरामं प्रत्यञ्जलिरेव मद्रक्षकः अञ्जलेः सर्वाभिमतसाधनत्वादिति मत्वा कृताञ्जलिः सन् सीतासमक्षं पुरुषकारभूतायाः श्रियः सन्निधौ काकुत्स्थं प्रति इदं वचनमब्रवीत् । एतादृशमुक्तवानिति ऋषिः स्तौति सीतासमक्षमित्यनेन कैङ्कर्यप्रतिसंबन्धित्वं द्वयोत्तरखण्डोक्तं लक्ष्मीविशिष्टस्यैवेति व्यञ्जितम् । परवानस्मि ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति तच्च पारतन्त्र्यं न केनाप्याकाङ्क्षितम् । अतएव भवता न दीयते लोकस्य भिन्नरुचित्वात् मयापेक्षितमेव वर्षशतम् । अत्र शतशब्द आनन्त्यवाची तेन सार्वकालिकोक्तिः परवानस्मीति सर्वदा परवत्त्वप्रतीत्या सर्वावस्थोक्तिः क्रियतामिति मां वदेति निरुपपदक्रियापदयोगात् सर्वविधकैङ्कर्योपलक्षणम् एवं कैङ्कर्यरूपफलप्रार्थना द्वयोत्तरखण्डोक्ता व्यञ्जिता ॥ ७ ॥ सुप्रीत इति । विमृशन् पर्यालोचयन् देशं कंचिदिति शेषः ॥ ८ ॥ स तमिति । आक्रम्य स्वीयत्वेनाभिमन्य आश्रमकर्मणि आश्रमनिमित्तं हस्तौ कृताञ्जलिकौ स्वहस्तेन गृहीत्वाब्रवीत् स्नेहातिशयकृतानुभावो हस्तग्रहणम् ॥ ९ ॥

अयमिति। समः समतलः पुष्पितैः संजातपुष्पैः यथावत् यथायोग्यम् ॥ १० ॥ इयमिति। आदित्यसंकाशैः आदित्यविकसितैः तद्वदुज्ज्वलैर्वा। तुलसीकाननं यत्र यत्र पद्मवनानि च। वसन्ति वैष्णवा यत्र तत्र सन्निहितो हरिरित्युक्तरीत्या नित्यसन्निहितहरिभिरिति वा सुरभिगन्धिभिः सौम्यगन्धयुक्तैः गन्धस्येत्यादिना इकारोन्तादेशः। सुरभिर्मधुमासे स्याद्वसन्ततौवपि त्रिषु। सौम्ये सुगन्धौ स्त्रीधेन्वामिति दर्पणः। सर्वगन्धः सर्वरस इत्युक्तरीत्या सुरभिणा हरिणा गन्धिभिः गन्धवद्भिरिति वा पद्मिनी गोदावरीसमीपस्था पुष्करिणी पद्मया शोभिता पद्मशोभिता ङ्याचापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति। ह्रस्वः हरिसान्निध्येन तन्नित्यानपायिन्या श्रिया च युक्तेत्यर्थः। अनेन श्लोकेन वासयोग्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ यथाख्यातमित्यादि।

अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ॥ इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ॥ अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथा ख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ॥ इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ॥ १२ ॥ नातिदूरेण चासन्ने मृगयूथनिपीडिताः ॥ मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ॥ १३ ॥ दृश्यन्ते गिरयः सौम्य फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १४॥ सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे च धातुभिः ॥ गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः ॥ १५॥ ॥ ॥ ॥

अगस्त्येन यथा ख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥ नातिदूरेण चासन्न इति। अस्य गोदावर्यां गिरिभिश्चान्वयः। काकाक्षिन्यायात्। मृगेत्यादि गिरिविशेषणं मयूरनादिताः मयूरनादयुक्ताः इतच्प्रत्ययः। प्रांशवः उन्नताः बहुकन्दराः विपुलगुहाः। दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहेत्यमरः फुल्लैः विकसितपुष्पैः अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा इति निपातितः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सौवर्णैरिति। देशे देशे नानादेशे वर्तमानैः सुवर्णादिसदृशैः धातुभिः परिणतत्वदशासंक्रान्तैः गैरिकैः धातवो गिरिसंभवा इत्यमरः। उपलक्षिताः गजाः परमभक्तिभिः उत्कृष्टरेखालंकारैः। गवाक्षिताः संजातगवाक्षा इवाभान्ति गजानां हि गवाक्षाकाराः भक्तीः कुर्वन्ति ॥ १५ ॥ ॥ ॥

प्रीत्यतिशयेन वनं वर्णयति । सालैरित्यादिना । सालैः सर्जकाख्यैर्वृक्षैः तमालैः कालस्कन्धाख्यैः खजूरैः खर्जूरवृक्षैः पनसैः आम्रकैः रसालभेदैः निवारैः जलकदम्बैः तिमिशैः नेमिद्रुमैः पुन्नागैः तिलकैः क्षुरकवृक्षैः गुल्माः जातिप्रभृतयः लताः माधवीप्रभृतयः स्पन्दनैः तिमिशभेदैः नीपैः स्थलकदम्बकैः पर्णासैः करिञ्जराख्यैः लिकुचैः धवैः अश्वकर्णैः खदिरैः शमीभिः किंशुकैः पलाशैः पाटलैः अत्र पूर्वश्लोकात् गिरयो दृश्यन्त इत्यनुषक्तपदाभ्यामन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इदमिति । पुण्यं पुण्यप्रदं मेध्यं पवित्रम् एतेन अस्माभिः सहागतेन पक्षिणा जटायुषा ॥ १९ ॥

सालैस्तालैस्तमालैश्च खर्जूरपनसाम्रकैः ॥ निवारैस्तिमिशैश्चैव पुन्नागैश्चोपशोभिताः ॥ १६ ॥ चूतैरशोकैस्तिलकैश्चम्पकैः केतकैरपि ॥ पुष्पगुल्मलतोपेतैस्तैस्तैस्तरुभिरावृताः ॥ १७ ॥ चन्दनैः स्पन्दनैर्नीपैः पर्णासैर्लिकुचैरपि ॥ धवाश्वकर्णखदिरैः शमीकिंशुकपाटलैः ॥ १८ ॥ इदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं बहुमृगद्विजम् ॥ इह वत्स्यामि सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥ २० ॥ पर्णशालां सुविपुलां तत्र संखातमृत्तिकाम् ॥ सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ ॥ २१ ॥ शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशिताम् ॥ कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २२ ॥ समीकृततलां रम्यां चकार लघुविक्रमः ॥ निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥

एवमिति । परवीरहेति क्विप् छान्दसः । आश्रमम् अङ्गणादिविस्तारवदाश्रमप्रदेशम् ॥ २० ॥ पर्णशालामित्यादि । तत्र आश्रमे पर्णशालाम् उटजं संखातमृत्तिकां भित्तीकृतमृत्तिकामित्यर्थः । मस्करैः वेणुभिः मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोरिति निपातनात्साधुः । कृतवंशां कृतगृहोर्ध्वकाष्ठां वंशस्तु पृष्ठास्न्थि गृहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गुणे कुल इति वैजयन्ती । वेणुमयस्तम्भोपरि प्रसारिततिर्यक्काष्ठामित्यर्थः । शमीशाखाभिरास्तीर्य तिर्यग्वेणूपरि शमीशाखाभिरास्तीर्य। दृढपाशावपाशितां दृढवल्कलादिकृतपाशैरवपाशितां संजातपाशां तिर्यग्वंशैः सह शमीशाखाः दृढं बध्वेत्यर्थः । कुशकाशशरैः कुशादिरूपैः पर्णैः सुपरिच्छादितां सुशोभनं रमणीयं यथा तथा परिच्छादितां पर्णशालारूपं निवासं चकारेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान्नदीं गोदावरीं तदा ॥ स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २४ ॥ ततः
पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि ॥ दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २५ ॥ स तं दृष्ट्वा
कृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ॥ राघवः पर्णशालायां हर्षमाहारयद्भृशम् ॥ २६ ॥ सुसंहृष्टः परिष्वज्य
बाहुभ्यां लक्ष्मणं तदा ॥ अतिस्निग्धं च गाढं च वचनं चेदमब्रवीत् ॥२७॥ प्रीतोस्मि ते महत्कर्म त्वया
कृतमिदं प्रभो ॥ प्रदेयो यन्निमित्तं ते परिष्वङ्गो मया कृतः ॥२८॥ भावज्ञेन कृतज्ञेन धर्मज्ञेन च लक्ष्मण
॥ त्वया पुत्रेण धर्मात्मा न संवृत्तः पिता मम ॥२९॥ ॥ ॥ ॥

स इति । सफलः फलानि चादायेत्यर्थः ॥ २४॥ तत इति । पुष्पबलिं वास्तुपूजां शान्तिम् अभ्युदयिकीं क्रियां यथाविधि वास्तुकल्पानुसारेण ॥२५॥ स तमिति । पर्णशालायां विषये हर्षमाहारयत् संतोषं प्राप्तवानित्यर्थः ॥२६॥ सुसंहृष्ट इति । अतिस्निग्धं च गाढं चेति परिष्वङ्गक्रियाविशेषणम् ॥२७॥ प्रीत इति । हे प्रभो समर्थ त्वया इदं महत्कर्म कृतं अतस्ते प्रीतोस्मि यन्निमित्तं यदाश्रमनिर्माणनिमित्तं प्रदेयः पारितोषिकोस्ति तन्निमित्तं मया परिष्वङ्गः कृतः आश्चर्यभूतपर्णशालानिर्माणस्य उचितपारितोषिकान्तराभावात् परिष्वङ्गमेव दत्तवानस्मीत्यर्थः ॥२८॥ भावज्ञेनेति भावज्ञेन मच्चित्तज्ञेन सीतया सह रहसि स्थातुं मम स्थलं रचयेति रामो न वदेत् किंतु मनसि कुर्यादिति तदपि ज्ञातवतेत्यर्थः । कृतज्ञेन चिरमपुत्रेण दशरथेन स्वस्मिन्नादरातिशयाद्येन क्रमेण चन्द्रताराबलालोचनपूर्वकं गृहं निर्मापितं तेन क्रमेण तत्कृतप्रकारज्ञेनेत्यर्थः । धर्मज्ञेन स्वयं राजपुत्रोपि स्वोचितस्थलमकृत्वा यथा रामः संतुष्यति तथैव मया स्थातव्यमित्येवंविधधर्मज्ञेन त्वया पुत्रेण पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः । ततो मदभिमतासिद्धिरेव स्वस्वनिरय इत्यभिमेने मदभिमतकरणेन तस्य निरयनिस्तारकेण त्वयेत्यर्थः । धर्मात्मा स्वयं यावज्जीवं मदभीष्टमेव कृत्वा स्वचरमकालेपि मदभिमतकरणाय त्वां स्थापितवान् पानीयशालाप्रवर्तकवत् मम पिता न संवृत्तः किंतु त्वमेव त्वन्मुखेन पित्रा मम सर्वाभिलषितपरिपूरणात् अहं सर्वं करिष्यामीति हि त्वयोक्तमिति भावः ❁ तनिश्लोकी ❁ ॥ २९ ॥ ॥ ॥

एवमिति । वशी विषयचापलरहितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अत्र एकत्रिंशच्छ्लोकाः । इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ भाविशूर्पणखादर्शनाद्यनर्थसूचकतया हेमन्तवर्णनं प्रस्तौति वसत इत्यादि । इष्टः तपस्विनां तपःसाधनायेष्टः रामस्य तु खरादिराक्षसवधविजयमूलशूर्पणखागमनहेतुतयेष्टः ॥ १ ॥ स इति । प्रभातायां विरामोन्मुखायाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अयमिति । येन हेमन्तेन ॥ ४ ॥ नीहारेति ।

एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः ॥ तस्मिन्देशे बहुफले न्यवसत्सुसुखं वशी॥३०॥ कंचित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च॥ अन्वास्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोके यथामरः॥३१॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः॥१५॥

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः॥शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥ स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥ प्रह्वः कलशहस्तस्तं सीतया सह वीर्यवान् ॥ पृष्ठतोनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अयं स कालः सम्प्राप्तः प्रियो यस्ते प्रियंवद ॥ अलंकृत इवाभाति येन संवत्सरः शुभः ॥ ४ ॥ नीहारपरुषो लोकः पृथिवी सस्यशालिनी ॥ जलान्यनुपभोग्यानि सुभगो हव्यवाहनः ॥ ५ ॥ नवाग्रयणपूजाभिरभ्यर्च्य पितृदेवताः ॥ कृताग्रयणकाः काले सन्तो विगतकल्मषाः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामा जनपदाः संपन्नतरगोरसाः ॥ विचरन्ति महीपाला यात्रास्था विजिगीषवः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

लोको जनः नीहारेण हिमेन परुषः परुषत्वक् सर्वत्र भवतीति शेषः । स्वभावोक्तिरलंकारः । स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनमिति लक्षणात् ॥ ५ ॥ नवेति । काले आग्रयणकर्मानुष्ठानकाले आग्रयणं नाम कश्चिद्धविर्यज्ञो नूतनधान्यभोजनस्यादावनुष्ठेयः । तदुक्तमापस्तम्बेन नानिष्ट्वाग्रयणेनाहिताग्निर्नवस्य धान्यस्याश्नीयाद्व्रीहीणां यवानां श्यामाकानामग्रे पाकस्य यजेतेति । आग्रयणरूपपूजाभिः पितृदेवता अभ्यर्च्य कृताग्रयणकाः नतु कृताग्रयणप्रतिनिधय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्राज्यकामा इति । प्राज्यकामाः बहुलकामोद्रेकाः । प्राज्यमदभ्रं बहुलमित्यमरः । जनपदाः जनपदस्थाः

सेवमाने दृढं सूर्ये दिशमन्तकसेविताम् ॥ विहीनतिलकेव स्त्री नोत्तरा दिक् प्रकाशते ॥ ८ ॥ प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च सांप्रतम् ॥ यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥ ९ ॥ अत्यन्तसुखसंचारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ॥ दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याः सनीहाराः पटुशीताः समारुताः ॥ शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति सांप्रतम् ॥ ११ ॥ निवृत्ताकाशशयनाः पुष्यनीता हिमारुणाः ॥ शीता वृद्धतरा यामास्त्रियामा यान्ति सांप्रतम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

यात्रायां युद्धयात्रायाम् आस्था येषां ते यात्रास्थाः ॥ ७ ॥ सेवमान इति । अन्तकसेवितां दक्षिणामित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारेण दक्षिणा दिक् सतिलकेव प्रकाशत इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ८ ॥ प्रकृत्येति । प्रकृत्या स्वभावेन हिमकोशैः घनीभूतहिमैः आढ्यः संपूर्णः सांप्रतं दक्षिणायने दूरसूर्यः अत एव हिमवान् अधिकहिमः भूमार्थे मतुप् । हिमवान् गिरिः यथार्थनामा भवति सुव्यक्तमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकं निरुक्तिश्चालंकारः । निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्वर्थत्वप्रकल्पनमिति लक्षणात् ॥ ९ ॥ अत्यन्तेति । मध्याह्ने स्पर्शतः उष्णस्पर्शतः सुखाः सुखकराः अतएव तदानीम् अत्यन्तसुखसंचाराः सुभगादित्याः दर्शनयोग्यादित्याः छायासलिलदुर्भगाः दुर्भगच्छायासलिलाः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । अतिशीतच्छायासलिला इत्यर्थः । भवन्तीति शेषः । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ १० ॥ मृद्विति । मृदुसूर्याः अक्रूरसूर्याः पटुशीताः प्रबलशीताः शून्यारण्याः आरण्या वनचराः तैः शून्याः आवरणरहितत्वेन शीतपीडिताः न बहिः संचरन्तीत्यर्थः । हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तजनवन्तः शैत्येन पोण्डीभूतशरीरजना इत्यर्थः । अनेन राक्षसकृतसार्वत्रिकपीडा द्योतिता ॥ ११ ॥ निवृत्तेति । निवृत्ताकाशशयनाः निवृत्तचन्द्रशालाद्यनावृतप्रदेशशयनाः पुष्यनीताः पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पुष्यं तेन नीताः तत्प्रधाना इत्यर्थः । यद्वा पुष्यः पुष्यमासः तेन नीताः पुष्यमाससन्निहिता इत्यर्थः । हिमारुणाः हिमधूसराः शीताः शीतवाताः वृद्धतरा यामाः चतुर्विंशतिघटिकायुक्तत्वेनातिवृद्धतराः विस्ताराः त्रियामाः रात्रयः दिनान्ते अर्धयामस्य दिनादावर्धयामस्य च दिनशेषत्वात् अनेन स्वर्गलोकोपद्रवः तामसराक्षसवृद्धिः सज्जनक्षयः कल्यनुसारिता चोक्ता पुष्यः कलिः ॥ १२ ॥ ॥

रवीति । मन्दरश्मित्वेन संक्रान्तं संप्रवृत्तं सौभाग्यं भोग्यत्वं यस्य सः सूर्यें स्वसौभाग्यं दत्तवानित्यर्थः । तुषारैः हिमशीकरैः अरुणं रक्तं मण्डलं यस्य हिमशीकरावरणेन चन्द्रसूर्यमण्डलयोरारुण्यं प्रत्यक्षसिद्धं निःश्वासेन अन्धः अप्रकाशः आदर्शः दर्पणमिव उपमालंकारः अनेन रावणापहृतसर्वस्वस्य मलिनाकृतेरिन्द्रस्यावस्थोक्ता ॥ १३ ॥ ज्योत्स्नीति । ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता रात्रिः तुषारमलिना सती पौर्णमास्यामपि न राजते न शोभते एवंभूता सा आतपश्यामा आतपापहृतवर्णा सीतेव लक्ष्यते किंतु सीतावन्न शोभते व्यतिरेकालंकारः । व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोरिति तल्लक्षणम् । अनेन सीताया भाविरावणाभिभवः तेनापि सुरनारीजनबन्दीमोक्षणार्थत्वेनातिशयश्च व्यज्यते ॥

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः ॥ निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ १३ ॥ ज्योत्स्नी तुषारमलिना पौर्णमास्यां न राजते ॥ सीतेव चातपश्यामा लक्ष्यते नतु शोभते ॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च सांप्रतम् ॥ प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥ बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ॥ शोभन्तेभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ॥ शोभन्ते किंचिदानम्राः शालयः कनकप्रभाः ॥ १७ ॥

॥ १४ ॥ प्रकृत्येति । प्रकृत्या शीतलस्पर्शः वायोः शीतस्पर्श एव स्वभावः उष्णः स्पर्शस्त्वागन्तुक इति हृदयं सांप्रतं हेमन्ते हिमविद्धः हिममुक्तः काले प्राप्तःकाले द्विगुणशीतलः द्विरावृत्त्या शीतलः । अथो गुणः । रूपादौ सूदशिञ्जिन्योरावृत्तीन्द्रियतन्तुषु । संध्यादावपि सत्त्वादौ त्यागादावुपसर्जन इति रत्नमाला । पश्चिमो वायुः पश्चिमदिग्वायुः । अनेन स्वभावतः करुणाशीतलस्य अवतारकाले देवप्रार्थनोत्तम्भितकृपस्य पुनर्मुन्याश्रमे द्विगुणितकरुणस्य रामस्य व्यापारः सूचितः॥१५॥बाष्पेति । बाष्पैः ऊष्मभिः छन्नानि यथा कूपोदकेभ्यो निर्गच्छन्तो धूमाकारा बाष्पाः अनेन रामसमागमानन्तरभाव्याश्रमसमृद्धिरुच्यते । बाष्पशब्देन रामकृपोच्यते यवेत्यादिना । तपःसमृद्धिः नदद्भिरिति वेदघोषः॥१६॥ खर्जूरेति । खर्जूरपुष्पाकृतिभिः तद्वत्पिशङ्गवर्णैः शिरोभिः कणिशैः कनकप्रभाः परिपक्वनालपत्रवत्त्वात्कनकवर्णाः अनेन वृद्धा अपि जटाभरितशिरोभिस्त्वां प्रणमन्तीति द्योतितम्॥१७॥

मयूखैरिति । हिमनीहारैः शीतलनीहारैः संवृताः तैः अनेन बहुकालं समागतोपि राक्षसप्रभाभिभूततेजस्को मृदुरिव किमर्थं वर्तस इत्यर्थः सूच्यते ॥ १८ ॥ अग्राह्येति । पूर्वाह्णे अग्राह्यवीर्यः अग्राह्यौष्ण्यः चन्द्रिकायमाणो वर्तेत इत्यर्थः । ईषदर्थे वा नञ् अनुदरा कन्येतिवत् । तदुक्तम् तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिता इति । मध्याह्ने स्पर्शतः स्पर्शेन सुखः सुखकरः किंचित्संरक्तः किंचिदापाण्डुश्च अनेनापि राक्षसाक्रमेप्यपराक्रमत्वमनुचितामिति गम्यते ॥१९॥ अवश्यायेति । अवश्यायः हिमं शाद्वलः शष्पप्रचुरा भूमिः नडशादाड्ड्वलजिति वलच् । अनेन राक्षसाभिभवकृतमुनिजनरोदनं रामकृपाप्रवृत्तिश्चोच्यते ॥ २० ॥ स्पृशन्निति । प्रतिसंहरते अतिदुःसहशैत्यवत्त्वादिति भा-

मयूखैरुपसर्पद्भिर्हिमनीहारसंवृतैः ॥ दूरमभ्युदितः सूर्यः शशाङ्क इव लक्ष्यते ॥ १८ ॥ अग्राह्यवीर्यः पूर्वाह्णे
मध्याह्ने स्पर्शतः सुखः ॥ संरक्तः किंचिदापाण्डुरातपः शोभते क्षितौ ॥ १९ ॥ अवश्यायनिपातेन किंचित्प्रक्लिन्न
शाद्वला ॥ वनानां शोभते भूमिर्निविष्टतरुणातपा ॥ २० ॥ स्पृशंस्तु विपुलं शीतमुदकं द्विरदः सुखम् ॥
अत्यन्ततृषितो वन्यः प्रतिसंहरते करम् ॥ २१ ॥ एते हि समुपासीना विहगा जलचारिणः ॥ न विगाहन्ति
सलिलमप्रगल्भा इवाहवम् ॥ २२ ॥ अवश्यायतमोनद्धा नीहारतपसा वृताः ॥ प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा
वनराजयः ॥२३॥ बाष्पसंछन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः ॥ हिमार्द्रवालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ॥२४॥

वः । अनेनेन्द्रस्य राज्यभोगाभिलाषिणोपि तद्भोगभीरुत्वं सूचितम् ॥ २१ ॥ एते हीति । समुपासीनाः जलमिति शेषः । अनेन मुनीनां समाधिभङ्गो द्योत्यते । अप्रगल्भाः अधृष्टाः आहवं युद्धम् ॥ २२ ॥ अवश्यायेति । अवश्यायः हिमसलिलं स एव तमः तेन नद्धाः बद्धाः अनेन निश्चलत्वं लक्ष्यते । हिमक्लिन्ना हि लता निश्चलीभवन्ति नीहारः अजलवर्षिमहाहिमं तदेव तमः तेनावृताः अनेन प्रच्छादनपटाच्छन्नत्वं व्यज्यते । विपुष्पा इत्यनेन निमीलिताक्षत्वमुक्तम् । अनेन वनवासिनां दैन्यातिशय उक्तः । अत्रोत्प्रेक्षालंकारः ॥ २३ ॥ बाष्पेति । रुतं शब्दः हिमार्द्रवालुकैः हिमसिक्तसिकतैः अनेनापि ऋषिजनदैन्यमेव द्योत्यते ॥ २४ ॥

॥ ॥ ॥

तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्करस्य च ॥ शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥ २५ ॥ जराजर्झरितैः
पद्मैः शीर्णकेसरकर्णिकैः ॥ नालशेषैर्हिमध्वस्तैर्न भान्ति कमलाकराः ॥ २६ ॥ अस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रः
काले दुःखसमान्वितः ॥ तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥ त्यक्त्वा राज्यं च मानं च भोगांश्च
विविधान् बहून् ॥ तपस्वी नियताहारः शेते शीते महीतले ॥ २८ ॥ सोपि वेलामिमां नूनमभिषेकार्थमुद्यतः
॥ वृतः प्रकृतिभिर्नित्यं प्रयाति सरयूनदीम् ॥ २९ ॥ अत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारः सुखोचितः ॥
कथंन्वपररात्रेषु सरयूमवगाहते ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तुषारेति । तुषारः हिमम् अगाग्रस्थमपि निर्मलशिलातलस्थमपि रसवत् विषवत् रसो रागे विषे द्रव्ये शृङ्गारादौ पराक्रम इति बाणः । शैत्यातिशयेन विषवदनुपादेयं भवतीत्यर्थः । एतेन राक्षसप्रकोपात् भवतश्चानुद्योगान्मुनिमनो दुःखितं भवतीति द्योत्यते ॥ २५ ॥ जरेति । जरया चिरप्ररूढतया जर्झरितैः विवर्णैः जीर्णकेसरकर्णिकैः शिथिलकिञ्जल्ककर्णिकैः पद्मैर्न भान्ति स्पष्टं व्यङ्गम् ॥ २६ ॥ एवमृषिपीडातिशयेपि रामस्य राक्षसवधानुद्यमसुक्त्वा भरतस्य त्वदागमनव्यसनित्वात्तद्दर्शनकालोपि सन्निहित इत्याशयेनाह अस्मिन्नित्यादिना । दुःखसमान्वितः त्वद्विरहादिति शेषः । ॥ २७ ॥ त्यक्त्वेति । राज्यं राजत्वं प्रभुत्वमित्यर्थः । मानं राजपुत्रोहमित्यभिमानं भोगान् स्रक्चन्दनवनितादीन् बहूनित्यपरित्याज्यत्वमुच्यते । तपस्वी तपस्विचिह्नजटादिमान् नियताहारः फलमूलाद्यशनः शीत इत्यनेनावरणराहित्यमुच्यते महीतल इत्यनेन खट्वादिराहित्यम् ॥ २८ ॥ सोपीति । वेलां प्राप्येति शेषः । प्रकृतिभिरिति उपभोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलमिति वक्ष्यमाणरीत्या भरतभक्त्या त्वद्भक्त्या च भरतमनुसरन्तीभिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अत्यन्तेति । अत्यन्तसुखसंवृद्धः राज्ञा उपलालितत्वात् सुखसंवृद्धः त्वयापि लालितत्वादत्यन्तसुखसंवृद्धः सुकुमारः भवतोपि दृष्ट्यवेक्षणा सहसौकुमार्यः सुखोचितः त्वया सह वस्तुं योग्यः नतु त्वद्वियोगार्हः । कथं नु आत्मौपम्येन मन्यते स्वस्य रामविरहाभावेन शैत्यानुभवः तस्य रामतापात् उपतप्तोदका नद्य इत्युक्तरीत्या नदीनामपि रामविरहेणोष्णत्वाच्च शैत्यप्रसक्तिरेव नास्ति । अपररात्रेषु यथा नववैधव्याः स्त्रियः मनुष्यसंचा-

रात् पूर्वमेव मनुष्यमुखमनवलोकयन्त्यो गच्छन्ति । तथायमपि कैकेयीपुत्रोयम् एतन्निमित्त एवानर्थ इति जना वक्ष्यन्तीति भीत्या अपररात्रेष्वेव गच्छति सरयूमवगाहते निर्वेदातिशयेनातित्वरितगामिनीमपि सरयूं निर्भयोवगाहते अवगाहते जले निमग्नश्चेन्मनुष्या दातव्यो भवति ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ३० ॥ पद्मेत्यादि । निरुदरः अतुन्दिलः ह्रीनिषेधः ह्रिया लज्जया निषेधः अकृत्येभ्यो निवर्तनं यस्य सः मधुरः मधुरवाक् सुन्दरो वा आर्यं ज्येष्ठं त्वां सर्वात्मना करणत्रयेण श्रितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जित इति । स्वर्गः रामप्राप्त्यन्तरायभूतः स्वर्गः जितः तिरस्कृतः वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसकर्मविषये अनुविधीयते अनुकरोति इयन्नार्षः ॥ ३३ ॥ एवं प्रतिज्ञातराक्षसवधे विलम्बः कृतः भरतक्लेशेन तत्रापि शीघ्रं गन्तव्यम् । अतः कि-

पद्मपत्रेक्षणो वीरः श्यामो निरुदरो महान् ॥ धर्मज्ञः सत्यवादी च ह्रीनिषेधो जितेन्द्रियः ॥ ३१ ॥ प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिंदमः ॥ सन्त्यज्य विविधान् भोगानार्यं सर्वात्मना श्रितः ॥ ३२ ॥ जितः स्वर्गस्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना ॥ वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥ न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति ॥ ख्यातो लोकप्रवादोयं भरतेनान्यथा कृतः ॥ ३४ ॥ भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः ॥ कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरशीलिनी ॥ ३५ ॥ इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद्ब्रुवति धार्मिके ॥ परिवादं जनन्यास्तमसहन् राघवोब्रवीत् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

मत्र कृत्यमिति सूचयित्वा सर्वस्यानर्थस्य मूलभूता कैकेयीत्याशयेनाह न पित्र्यमित्यादिश्लोकद्वयेन । पित्र्यं पितृस्वभावं द्वे पदे येषां ते द्विपदाः मनुष्याः अन्यथाकृतः पितृस्वभाव एवानुकृतो न मातृस्वभाव इत्यर्थः । भर्तेति साधुशब्दस्य भर्तरि भरते चान्वयः । तादृशीति पूर्वं कैकेय्युक्तस्मरणम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्येवमिति । अनेन लक्ष्मणः प्रत्यूषे रामस्य ससीतस्य सरःस्नानादिक्लेशमालोक्य सुदुःखिततया कैकेयीं निन्दितुमुपक्रम्य झटिति निन्दायां क्रियमाणायां रामः कुप्येदिति प्रथमं हेमन्तस्वभावं प्रस्तुत्य तत्प्रसङ्गेन भरतमुपक्षिप्य कैकेयीं निन्दति स्मेति गम्यते । स्नेहात् रामस्नेहात् परिवादम् अपवादम् असहन् असहमानः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

न त इति । मध्यमा सर्वदशरथपत्न्यपेक्षया कथंचन प्रासङ्गिककथायामपि मध्यमाम्बेति स्वाभिमानद्योतनाय इक्ष्वाकुनाथस्य राजनि स्वर्गं गते अस्मासु च वनं गतेषु पूर्वतरास्मत्कुलमर्यादास्थापकस्य ❀ तनिश्लोकी ❀ तामेव तस्मिन् पुरुषव्याघ्र इत्याद्युक्ताम् इक्ष्वाकुनाथस्य आस्फोटयन्ति पितर इत्यादिना इक्ष्वाकुभिः प्रार्थनीयस्य भरतस्य पद्मपत्रेक्षण इत्याद्युक्तसद्गुणभरितस्य ॥ ३७ ॥ निश्चितेति । वनवासे निश्चिता दृढव्रतापि मे बुद्धिः भरते स्नेहसंतप्ता सति बालिशीक्रियते बालबुद्धिरिव भवति असंपूर्णेपि वनवासकाले तद्दर्शने संजातकुतूहला भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ३८ ॥ स्नेहमेव प्रकाशयति संस्मरामीत्यादिना । लोके कैश्चिदुक्ताणि वाक्यानि प्रियाण्यपि कर्णकठोराणि भवन्तीति तद्व्युदासायाह मधुराणीति हृद्यानि हृदयादनपेतानि अमृतकल्पानि शुभोदर्काणि इदानीमपि मनःप्रह्लादनानि ❀ तनिश्लोकी ❀ वाक्यानि अर्थपरिपूर्णानि

न तेम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कथंचन ॥ तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु ॥ ३७ ॥ निश्चि-
तापि हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता ॥ भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः ॥ ३८ ॥ संस्मराम्यस्य
वाक्यानि प्रियाणि मधुराणि च ॥ हृद्यान्यमृतकल्पानि मनःप्रह्लादनानि च ॥ ३९ ॥ कदान्वहं समेष्या-
मि भरतेन महात्मना ॥ शत्रुघेन च वीरेण त्वया च रघुनन्दन ॥ ४० ॥ ॥ ॥

प्रियाणि श्रवणप्रियाणि मधुराणि माधुर्यं सुकुमारतेत्याद्युक्तगुणवन्ति एवं शब्दधर्मानुक्त्वा अर्थधर्मानाह हृद्यानीति हृद्यानि हृदयाह्लादजननानि अमृतकल्पानि शर्करामध्वादिवदत्यन्तभोग्यानि मनःप्रह्लादनानि विजातीयप्रत्ययमूलतया आनन्दैकजनकानि ॥ ३९ ॥ कदेति । भरतसाहत्याभावेन विद्यमानाभ्यां सीतालक्ष्मणाभ्यामपि विरहितमात्मानं मन्यते भरतस्नेहातिशयप्रकारोयम् ❀ तनिश्लोकी ❀ रघुनन्दन शत्रुघ्नेन त्वया च सहितेन भरतेन कदा समेष्यामीति संगतो भविष्यामीति योजनीयम् । चकारेण सीतासमुच्चयः । यावदनुरक्तमेलनेपि एकानुरक्तविरहे सर्वानुरक्तविरह इव आर्तिर्जायते तस्यैकस्यापि मेलने अपूर्वसर्वसुहृज्जनमेलने इवातिहर्षो जायत इति त्वया चेति लक्ष्मणमेलनस्य सिद्धेपि असिद्धवत्कथनं भरतशत्रुघ्नविषयप्रेमातिशयेनेति भावः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्येवामिति । इत्येवं विलपन् भरतस्नेहकृतानि बहूनि वाक्यानि जल्पनित्यर्थः । अभिषेकं स्नानम् ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वेति । ऋषितर्पणस्याप्युपलक्षणं स्तुवन्ति स्म उपतस्थिरे मित्रस्येत्यादिमन्त्रैः सीतात्वमन्त्रेण देवताः संध्यादिदेवताः ॥ ४२ ॥ कृताभिषेक इति । रुद्रः सनन्दीत्युपमया दुष्प्रधर्षणत्वमुच्यते रुद्रः सविष्णुर्भगवानिवेश इति न क्वचिदपि कोशे दृश्यते कश्चिद्दृश्यत इत्याह तदा अभूतोपमेति युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् ॥ चक्रेभिषेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वाथ सलिलैस्ते पितॄन् दैवतानि च ॥ स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्यं देवताश्च समाहिताः ॥ ४२ ॥ कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन ॥ कृताभिषेको गिरिराजपुत्र्या रुद्रः सनन्दी भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च ॥ तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ आश्रमं तमुपागम्य राघवः सह लक्ष्मणः ॥ कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् ॥ २ ॥ उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

एवं रामतपोविशेषद्योतनाय हेमन्तं प्रथमप्रवृत्तमुपवर्ण्य ततस्त्रिषु संवत्सरेष्वतीतेषु कदाचिच्चैत्रमासे प्रसक्तं भाविसकलराक्षसवधनिदानत्वेन शूर्पणखावृत्तान्तमुपक्षिपति सप्तदशे कृताभिषेक इत्यादि । ततः अभिषेकान्तरभाविकृत्यानन्तरम् आश्रमं तपोवनं तपोवने मठे ब्रह्मचर्यादावाश्रमो स्त्रियामिति बाणः ॥ १ ॥ आश्रममिति । पूर्वाह्णे भवं पौर्वाह्णिकं ब्रह्मयज्ञादि नत्वग्निकृत्यम् अनुदितहोमत्वेन तस्य सूर्योपस्थानानन्तरभावित्वाभावात् पर्णशालामुपागमत् आश्रमे पर्णशालातो बहिरेव कर्तव्यमनुष्ठाय वासस्थानमगमदित्यर्थः ॥ २ ॥ उवासेति । कथाः पूराणेतिहासकथाः चकार उवाचेत्यर्थः । तथा चोक्तं धातुवृत्तौ करोतिरभूतप्रादुर्भावे वर्तते अश्मानमितः कुरु पादं जले कुरु यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्यः चोरंकार-

माक्रोशतीत्यादौ अवस्थापननिर्मलीकरणोपादानोच्चारणादौ प्रयोगात् चौरंकारमित्यत्र चोरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः । नह्यत्र चोरः क्रियते अर्थनिर्देशस्तूपलक्षणमिति ॥ ३ ॥ स राम इति । चित्रया चित्रानक्षत्रेण चित्रापौर्णमास्यामिति भावः ॥ ४ ॥ तथेति । रामस्यासीनस्य रामे आसीने ॥ ५ ॥ राक्षसीमृषिर्विशेषयति सेति । राममासाद्य ददर्श रामं दृष्ट्वा आससादेत्यर्थः । समानकर्तृकत्वमात्रे ल्यप् ॥ ६ ॥ सिंहोरस्कमित्यादि । सिंहोरस्कं सिंहश-

स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया ॥ विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा इव ॥ ४ ॥ तथासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः ॥ तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥ सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥ सिंहोरस्कं महाबाहुं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ आजानुबाहुं दीप्तास्यमतीवप्रियदर्शनम् ॥ ७ ॥ गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम् ॥ सुकुमारं महासत्त्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम् ॥ ८ ॥ राममिन्दीवरश्यामं कन्दर्पसदृशप्रभम् ॥ बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ ९ ॥ सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी ॥ विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ १० ॥ प्रीतिरूपं विरूपासा सुस्वरं भैरवस्वरा ॥ तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ ११ ॥ न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना ॥ शरीरजसमाविष्टा राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ ॥

ब्दः श्रेष्ठवाची विशालोरस्कमित्यर्थः । महासत्त्वं महाबलं पार्थिवव्यञ्जनानि राजलक्षणानि कामकृतमोहहेतवो विशेषणानि ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्यास्तस्मिन् मनःप्रवृत्तिं मुनिः परिहसति सुमुखमित्यादिना । वृत्तमध्यं तनुमध्यं विरूपाक्षी विकटनेत्री सुकेशं नीलकेशं प्रीतिरूपं प्रियरूपं प्रीयत इति प्रीतिः विरूपा विकटरूपा सुस्वरं स्निग्धगम्भीरस्वरं तरुणं युवानं सौम्यं चेत्यर्थः । दारुणेति प्रतियोगिनिर्देशात् दक्षिणम् ऋजुभाषिणं वामभाषिणी वक्रभाषिणी न्यायवृत्तम् उचिताचारं शरीरजो मन्मथः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

जटी तापसरूपेण सभार्यः शरचापधृत् ॥ आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् ॥ किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पनख्या परंतपः ॥ ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ अनृतं नहि रामस्य कदाचिदपि संमतम् ॥ विशेषेणाश्रमस्थस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥ १५ ॥ आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः ॥ तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ १६ ॥ भ्रातायं लक्ष्मणो नाम यवीयान्मामनुव्रतः ॥ १७ ॥ इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता ॥ नियोगात्तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्त्रितः ॥ १८ ॥ धर्मार्थं धर्मकाङ्क्षी च वनं वस्तुमिहागतः ॥ त्वां तु वेदितुमिच्छामि कथ्यतां कासि कस्य वा ॥ १९ ॥ नहि तावन्मनोज्ञाङ्गी राक्षसी प्रतिभासि मे ॥ इह वा किन्निमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ॥ २० ॥ साब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दिता ॥ श्रूयतां राम वक्ष्यामि तत्त्वार्थं वचनं मम ॥ २१ ॥ अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी ॥ अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयंकरा ॥ २२ ॥ ॥ ॥

जटीति । तापसरूपेण जटी कामुकरूपेण सभार्यः क्षत्रियरूपेण शरचापधृत् राक्षससेवितम् एतद्रूपासहैः सेवितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ एवमिति । शूर्पनख्येति । छान्दसौ ङीष्णत्वाभावौ ऋजुबुद्धितया कुटिलेष्वप्यकुटिलबुद्धितया आश्रमस्थस्य तपोवनस्थस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ आसीदित्यादि । यवीयान् कनिष्ठः अनुव्रतः अनुसरणं व्रतं यस्य सः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैदेही विदेहराजपुत्री मातुः कैकेय्याः यन्त्रितः नियतः चोदित इति यावत् ॥ १८ ॥ धर्मकाङ्क्षी पितृवाक्यपालनरूपधर्मकाङ्क्षी धर्मार्थं तपोरूपधर्मसिद्ध्यर्थं वनं वस्तुं यन्त्रितः सन्निहागत इत्यन्वयः । कासीति नामजातिप्रश्नः कस्येति पित्रादिविषयः प्रश्नः ॥१९॥ नहीति । तावत्कार्त्स्न्येन मनोज्ञाङ्गी न भवसि मां प्रति राक्षसीति प्रतिभासि । यद्वा राक्षससेवित इति तद्वचनात् राक्षसीत्वमित्याशङ्क्य परिहरति मनोज्ञाङ्गी त्वं राक्षसीति न प्रतिभासीति रामदर्शनकाले तथारूपं कृतवती कामरूपत्वात् दुर्मुखीत्यादिकं वास्तवाभिप्रायेण मुनिनोक्तामिति ज्ञेयम्॥२०॥ सेति । तत्त्वार्थं परमार्थम्॥२१॥ अहमिति । कामरूपिणी इतोप्यधिकरूपधारणे समर्था सर्वभयंकरेति वक्ष्यमाणरतिप्रतिबन्धकनिवारणक्षमतोक्ता ॥२२॥

कासीति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा कस्येत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह रावण इत्यादिना ॥ २३ ॥ कुम्भकर्णश्च मे भ्रातेत्यन्वयः । बिभीषणस्तु तस्य विशेषोस्ति सोपि मे भ्रातेत्यर्थः । तं विशेषमाह धर्मात्मेति धर्मात्मा धर्मस्वभावः राक्षसचेष्टितो न जन्मना राक्षसोपि न राक्षसव्यापार इत्यर्थः ॥२४॥ एतद्देशागमने निमित्तमाह प्रख्यातेति । खरदूषणौ जनस्थानस्थाविति शेषः । एवं भ्रातृकथनेन रामस्य स्वपरिग्रहे भीतिर्माभूदित्यत आह तानहमिति अतिक्रान्ता अतिक्रम्य वर्तमाना स्वच्छन्दचारिणीत्यर्थः । त्वा त्वां पूर्वदर्शनात् प्रथमदर्शनमारभ्य अपूर्वदर्शनादिति वा छेदः देवदानवमर्त्येष्वितः पूर्वम दृष्टत्वद्रूप-

रावणो नाम मे भ्राता बलीयान् राक्षसेश्वरः ॥ वीरो विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ २३ ॥ प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः ॥ बिभीषणस्तु धर्मात्मा नतु राक्षसचेष्टितः ॥ २४ ॥ प्रख्यातवीर्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ ॥ तानहं समतिक्रान्ता राम त्वापूर्वदर्शनात् ॥ समुपेतास्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २५ ॥ अहं प्रभावसंपन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी ॥ चिराय भव मे भर्ता सीतया किं करिष्यसि ॥ २६ ॥ विकृता च विरूपा च न चेयं सदृशी तव ॥ अहमेवानुरूपा ते भार्यारूपेण पश्य माम् ॥ २७ ॥ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ अनेन ते सह भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २८ ॥ ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च ॥ पश्यन् सह मया कान्त दण्डकान्विचरिष्यसि ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणाम् ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ ३० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥

दर्शनाद्धेतोः भावेन हृदयेन रत्याख्यभावेन वा भर्तारं समुपेतास्मि तत्र हेतुः पुरुषोत्तममिति ॥ २५ ॥ सीतायां विद्यमानायां किंत्वयेत्यत्राह अहमिति । स्वच्छन्दबलगामिनी स्वेच्छानुगुणबलगमना च ॥ २६ ॥ सीतां निन्दति विकृताचेति विकृतेति विषमशरीरत्वमुच्यते करालां विकृताम् करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेपि चेति वैजयन्ती ॥ २७ ॥ निर्णतं निरतिशयेन नतं निम्नमुदरं यस्याः सा निर्णतोदरी ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतीति । तां मदिरेक्षणां मदयाति दर्पयतीति मदिरं तादृशमीक्षणं यस्यास्तां मदहर्षशोभनयोरित्यस्माद्धातोः इषिमदीत्यादिना किरच् प्रत्ययः । अत्र सार्धत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥

ततः शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम् ॥ स्वच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम ॥ त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ॥ २ ॥ अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः ॥ श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ३ ॥ अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः ॥ अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥ एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम॥ असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥ इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता ॥ विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं वरवर्णिनी ॥ मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यासि ॥७॥ ॥

अथ खरक्रोधहेतुः शूर्पणखाविरूपकरणमष्टादशे तत इत्यादि । ततः तत्र पर्णशालायाम् अथ शूर्पणखावचनानन्तरं स्वच्छया स्पष्टार्थया श्लक्ष्णया मृद्व्या काम एव पाशः तेनावपाशितां सञ्जातपाशां वद्धामित्यर्थः ॥ १ ॥ कृतेति । कृतदारः स्वीकृतभार्यः करोतेरनेकार्थत्वात् अस्मीत्यहमित्यस्मिन्नर्थे निपातः भवतीति शूर्पणखायाः संबोधनम् इष्टात्वेन त्यक्तुमनर्हेत्याह दयितेति तर्हि तुल्योऽनेकत्रदक्षिण इत्युक्तदक्षिणो भवेत्याशङ्क्याह त्वद्विधानामिति सुदुःखा सुतरां दुःखकरी सपत्न्या सहिता ससपत्नी तस्या भावः ससपत्नता त्वतलोर्गुणवचनस्येति पुंवद्भावः गुणत्वं चास्य न शुक्लतादिवत् किंतु कठिनत्वमित्यादिवत् द्रव्यत्वव्यावृत्तिः अतः सपत्नीसाहित्यरूपगुणवचनत्वात् पुंवद्भावः ॥ २ ॥ अनुजस्त्वित्यादि । अकृतदारः असहकृतदार इत्यर्थः । न वितथापरिहासकथास्वपीत्युक्तेः । अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचनेत्युक्तेश्च अकृतदार इति नार्थः ॥ ३ ॥ अपूर्वीति । पूर्वं भार्यासुखं ज्ञातमनेन पूर्वी पूर्वादिनिरिति इनिः न पूर्वी अपूर्वी चिरादज्ञातभार्यासुख इत्यर्थः । अतएव भार्यया अर्थी प्रयोजनवान् इदं वचनद्वयं स्वभार्याविषयकान्तराशयेन प्रयुक्तम् अनुरूपश्च ते भर्तेत्यत्र अभर्तेति च्छेदेनान्तराशयः रूपस्यास्य कुत्सितस्य रूपस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ विशालाक्षी वर्तुलतया विशालाक्षीत्वमपि गम्यते अर्कप्रभा मेरुं यथा भजति तथेत्यन्वयः । अर्कप्रभा मेरुं प्राप्ता यथा निवर्तते तथेत्यप्यर्थः । एवं रामो दयालुतया स्वस्मिन् काममोहेन प्राप्तायाः स्त्रियः सहसा धिक्कारेण दुःखं मा भूदिति परिहासकथां प्रवर्तयामास ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥

एवमिति । शूर्प इव नखो यस्याः सा शूर्पनखी संज्ञाया अविवक्षितत्वात्स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधादिति ङीष् असंज्ञात्वादेवपूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वाभावः ॥ ८ ॥ कथमिति । दासस्य मे भार्या भूत्वा कथं दासी भवितुमिच्छसि कस्य दासस्त्वमित्यत्राह सोहमिति अहमार्येण ज्येष्ठेन भ्रात्रा परवान् नाथवान् दूरानात्मोत्तमाः परा इत्यमरः । तस्य दासोहमित्यर्थः । अकमलवर्णिनीत्यपि च्छेदः ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्येति । सिद्धार्था सिद्धनिवृत्तिः अर्थोभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः । अमुदिता मलवर्णिनीत्यपि यवीयसी कनिष्ठा हीना च ॥ १० ॥ सीतायां विद्यमा-

एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः ॥ ततः शूर्पनखीं स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ॥ ८ ॥ कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि ॥ सोहमार्येण परवान् भ्रात्रा कमलवर्णिनि ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्य सिद्धार्थामुदिता मलवर्णिनी ॥ आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी ॥ १० ॥ एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥ को हि रूपमिदं श्रेष्ठं संत्यज्य वरवर्णिनि ॥ मानुषीषु वरारोहे कुर्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२ ॥ इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी ॥ मन्यते तद्वचस्तथ्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥ सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम् ॥ सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत्काममोहिता ॥ ॥ १४ ॥ एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् ॥ वृद्धां भार्यामवष्टभ्य मां न त्वं बहुमन्यसे ॥ १५ ॥ अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम् ॥ त्वया सह चरिष्यामि निःसपत्ना यथासुखम् ॥ १६ ॥ ॥

नायां कथं मां परिग्रहीष्यसीत्यत्राह एनामिति । एतादृशावस्थां त्वामेव परित्यज्य सीतां भजिष्यतीति हार्दोर्थः । असतीम् अप्रशस्तामिति सीतापक्षे अतो न पुरः स्फूर्तिकदोषः । करालां दन्तुरां निर्णतं निरतिशयम् उदरं यस्यास्ताम् ॥ ११ ॥ को हीति । विपरीतलक्षणा ॥ १२ ॥ इतीति । परिहासाविचक्षणा परिहासानभिज्ञा ॥ १३ ॥ सेति । पर्णशालायामित्यनेन लक्ष्मणो बहिरेव स्थित इति गम्यते ॥ १४ ॥ एनामिति । अवष्टभ्य अवलम्ब्य ॥ १५ ॥ अद्येति । पश्यतः तव त्वयि पश्यति निःसपत्ना निष्प्रतिबन्धिका ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

इतीति । अलातसदृशेक्षणा निर्ज्वालकाष्ठाग्नितुल्येक्षणा उल्का निर्गतज्वाला सा चोत्पातकालभाविनी प्रकृते विवक्षिताम् ॥ १७ ॥ तामिति । निगृह्य हुंकारेण प्रतिषिद्ध्य ॥ १८ ॥ क्रूरैरिति । अनार्यैः दुर्जनैः कथंचिज्जीवतीं शूर्पणखायाः क्रौर्यमालोक्य कथंचित् स्वास्थ्यमापन्नाम् ॥ १९ ॥ इमामिति । पूर्वमेव विरूपां पुनर्विरूपयेति भावः । एतावत्पर्यन्तमपराधाभावात्तूष्णीं स्थितम् अद्य सीताक्रमणव्याजेनेमां विरूपयेत्यर्थः ॥ २० ॥

इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा ॥ अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७ ॥ तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः ॥ निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥ क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः कथंचन ॥ न कार्यः पश्य वैदेहीं कथांचित् सौम्यजीवतीम् ॥ १९ ॥ इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम् ॥ राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥ इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पार्श्वतः ॥ उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ २१ ॥ निकृत्तकर्णनासा तु विस्वरं सा विनद्य च ॥ यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२ ॥ सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता ॥ ननाद विविधान्नादान् यथा प्रावृषि तोयदः ॥ २३ ॥ सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना ॥ प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनम् ॥ २४ ॥ ततस्तु सा राक्षससंघसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता ॥ उपेत्य तं भ्रातरमुग्रदर्शनं पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

इत्युक्त इति । तस्याः कर्णनासमित्यन्वयः । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः रामे बद्धभावाया अपि शूर्पणखायास्तदीयापचारेण हानिर्जातेत्यनुसन्धेयम् ॥ २१ ॥ निकृत्तेति । यथागतम् आगतमार्गमनतिक्रम्य वनं प्रदुद्रावेति संबन्धः ॥ २२ ॥ सेति । शोणितोक्षिता रक्तेन सिक्ता नादान्ननाद नादान् चकारेत्यर्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् । प्रावृषि वर्षाकाले ॥ २३ ॥ सा विक्षरन्तीति । विक्षरन्ती स्रवन्ती रुधिरं रक्तं प्रगृह्य उद्यम्य ॥ २४ ॥ ततस्त्विति । तं रामवध्यत्वेन प्रसिद्धं यथा शनिः अशनिरिव गगनात् भूमौ पपात ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उत्तरसर्गार्थमेकेन संगृह्णाति ततः सभार्यमिति । भयजो मोहो भयमोहः निःसंज्ञता तेन मूर्च्छिता व्याप्ता राघवं वनमागतं शशंस आत्मविरूपणं च सर्वं शशंस समूलं शशंसेत्यर्थः । खरस्य भगिनी सपत्नी मातृपुत्रत्वान्मातृष्वसेयत्वाच्चेति पूर्वमुपपादितम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ खरवधमूलभूतः खरक्रोध उच्यते एकोनविंशे तामित्यादि । भगिनीं ज्येष्ठाम् । अत्तिका भगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठेति । प्रमोहो विसंज्ञता संभ्रमश्चित्ताप्रतिष्ठा एवंरूपा यथा भवसि तथा विरूपितेत्यर्थः ॥ २ ॥ उत्तरकाल एवापकर्तुरनिष्टावाप्तिं सूचयन् पृच्छति क इति । कृष्णे-

ततः सभार्यं भयमोहमूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघवमागतं वनम् ॥ विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् ॥ भगिनीं क्रोधसंतप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि संभ्रमम् ॥ व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता ॥ २ ॥ कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् ॥ तुदत्यभिसमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीलया ॥ ३ ॥ कः कालपाशमासज्य कण्ठे मोहान्न बुद्ध्यते ॥ यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान्विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

त्वमोघविषत्वव्यञ्जनाय आसीनं निश्चलमित्यर्थः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्येति सर्पविशेषणं पृषोदरादित्वात्सकारलोपः आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिषङ्गयोरिति निघण्टुः । ईकारान्तोप्याशीशब्दोस्ति तुदति व्यथयति अभिसमापन्नम् आभिमुख्येनागतमिति शीघ्रप्रतीकारमूलम् अङ्गुल्यग्रेण लीलयेति प्रभावानभिज्ञत्वोक्तिः । अनेन स्वस्य लीलया सद्यः प्रतीकारसामर्थ्यं द्योतितम् ॥ ३ ॥ पुनरपि स्वमहिमानं प्रकटयन् शूर्पणखां चाश्वासयन् पृच्छति कः कालेति । यः कण्ठ कालपाशं मृत्युपाशम् आसज्य आबध्य न बुध्यते उत्तरक्षणे स्वमरणं न जानातीत्यर्थः यश्च त्वाम् आसाद्य प्राप्य उत्तमं विषं कालकूटं पीतवान् स क इत्यन्वयः । अत्र आसादनशब्देन विरूपकरणमुच्यते त्वदासादनरूपं विषमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥

अथ विस्मयेन पृच्छति बलेति । इतो गता त्वं केनेमामवस्थां नीतेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ देवेत्यादि । निर्धारणे षष्ठी देवादीनां मध्ये अयम् एतादृशकार्यकर्ता कः एवं विरूपां चकार ॥ ६ ॥ स्वनिश्चयमाह नहीति । अत्र तमित्यध्याहार्यं तस्य गर्वविशेषद्योतनाय इन्द्रस्य विशेषणद्वयम् ॥ ७ ॥ अद्येति । प्राणान् तस्येति शेषः । जीवितान्तकैः शत्रुजीवितविनाशकरैः मार्गणैः बाणैः सारसः हंसविशेषः ॥ ८ ॥ निहतस्येति । संख्ये युद्धे शरसंकृत्तमर्मणः

बलविक्रमसंपन्ना कामगा कामरूपिणी ॥ इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकसमागता ॥ ५ ॥ देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ कोयमेवं विरूपां त्वां महावीर्यश्चकार ह ॥ ६ ॥ नहि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियम् ॥ अन्तरेण सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥ अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तकैः ॥ सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥ निहतस्य मया संख्ये शरसंकृत्तमर्मणः ॥ सफेनं रुधिरं रक्तं मेदिनी कस्य पास्यति ॥ ९ ॥ कस्य पत्त्ररथाः कायान्मांसमुत्कृत्य संगताः ॥ प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥ तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ मया प्रकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुमिहाहवे ॥ ११ ॥ उपलभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि ॥ येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ १२ ॥ इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः ॥ ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बाणच्छिन्नमर्मस्थलस्य सफेनं प्राणवायुनिर्गमनकालिकफेनसहितम् रक्तं रक्तवर्णम् अचिरप्रवृत्तत्वमनेनोच्यते मेदिनी भूमिः ॥ ९ ॥ कस्येति । पत्त्ररथाः पक्षिणः कायात् देहात् उत्कृत्य उच्छिद्य संगताः संघशः समवेताः ॥ १० ॥ तमिति । मया आहवे अपकृष्टम् आकृष्टम् इहेति युद्धसन्निधानोक्तिः ॥ ११ ॥ उपलभ्येति । उपलभ्य प्राप्य दुर्विनीतेन दुर्जनेन विक्रम्य शौर्यं कृत्वा ॥ १२ ॥ इतीति । विशेषतः अतिशयेन क्रुद्धस्य कृतक्रोधस्य ॥ १३ ॥

तरुणावित्यादि । ननु व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपितेति पृच्छन्तं खरं प्रति पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणावित्येववक्तव्ये तरुणावित्यादिना रामादिसौन्दर्यादिकं किमर्थं कथयतीति चेत् अस्या वैरूप्ये जातेपि वैराग्याजननात् काममोहातिशयेन भ्रात्रादिसन्निधानेपि हृद्गतमेवोक्तवती अनुकूलानां प्रतिकूलानां च रामं दृष्टवतामयमेव स्वभावः अतएव यानि रामस्य चिह्नानीति पृष्टवतीं सीतां प्रति त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्चेति वक्तव्ये रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहर इत्येवमाह हनुमान् यद्वा सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन कर्णनासाच्छेदेनप्रमत्ता कुपिता च शूर्पणखा हृद्गतमेवाह तरुणौ कामिनीनां प्रथमाकर्षकं वय एव हि अतस्तदुच्यते परस्परपरिहासकरणेनोभयत्र भावबन्धाविशेषाद्धि वचनं वयसा तुल्यत्वेपि रूपे किमनयोस्तारतम्यमस्ति नेत्याह रूपसंपन्नौ रूपं सौन्दर्यं तेन संपन्नौ समृद्धौ इतरेषां कामादीनां रूपमाभ्यां भिक्षित्वा संपादयितव्यमिति मन्यमानावित्यर्थः । यद्वा रूपसंपन्नौ संपन्नरूपौ आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः तेन उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति न्यायं विहाय रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूत इत्युक्तरीत्या धर्मिणा सहैवोत्पन्नरूपावित्यर्थः । वयोरूपसत्त्वेपि किं कठिनस्पर्शौ नेत्याह सुकुमारौ प-

तरुणौ रूपसंपन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ॥ पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ १४ ॥ ॥

रुषतरभवच्छरीरवन्नभवत्यनयोः शरीरं किंतु पुष्पहाससुकुमारौ एवं सौकुमार्यसत्त्वेपि रतिवैयात्ये किं श्रान्तौ स्यातां नेत्याह महाबलौ रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतूनित्याद्युक्तरीत्यानेकर्तुषु विहरणेतिश्रमलवरहितौ एवं समुदायशोभासंपन्नत्वेपि किमवयवशोभासु वैकल्यं नेत्याह पुण्डरीकविशालाक्षौ संरक्तनयनाघोरा इत्युक्तरीत्या त्वादृशनयनवन्न भवति तन्नयनमित्यर्थः । पुण्डरीकं सिताम्भोजं तमोगुणोद्रेकेण निद्राकषायितत्वं रजोगुणोद्रेकेण संरक्तत्वं वा नास्ति । किंतु सर्वदा सत्त्वप्रसन्ननयनावित्यर्थः । न केवलमेवावयवशोभातिशयः चीरकृष्णाजिनाम्बरौ किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनामित्युक्तरीत्या वल्कलाजिनधारणेप्यतिरमणीयौ यद्वा कोयमेवं महावीर्य इति भीतं प्रति तयोर्दुर्बलत्वमुच्यते तरुणौ ऊनषोडशवर्ष इत्याद्युक्तरीत्या युद्धायोग्यौ यद्वा यौवने विषयैषिणामित्याद्युक्तरीत्या विषयप्रावण्येन युद्धभीतौ रूपसंपन्नौ कन्या कामयते रूपमित्युक्तरीत्या वनिताजनवशीकरणाय शरीरमुद्भासयन्तौ न पौरुषसंपन्नौ सुकुमारौ श्रीमत्पुत्रतया संपत्कुमारौ अतो भवदायुधप्रहारासहौ महाबलौ विपरीतलक्षणया द्वावेतौ दुर्बलौ ससैन्यस्य भवतो न पर्याप्तावित्यर्थः । यद्वा सुकुमारतराबलासहितौ युद्धविरोधिकलत्रसहितत्वान्न युद्धार्हौ पुण्डरीकविशालाक्षौ तयो-

युद्धासामर्थ्यं मद्वैरूप्यकरणानन्तरं किं भविष्यतीति भीत्या शुभ्रीभूतलोचनतया चावगम्यते। चीरकृष्णाजिनाम्बरौ परिधानसंपादनस्याप्यशक्तौ तत्राप्येकरूपोत्तरीयरहितौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ स्थावरतिर्यक्भ्यां याचित्वा लब्धे अम्बरे बिभ्राणौ यद्वा खरस्य प्रोत्साहनाय तयोर्बलातिशय उच्यते। तरुणावित्यादि तरुणौ जयोत्साहयोग्यवयस्कौ रूपसंपन्नौ सिंहोरस्कं महाबाहुमित्युक्तरीत्या युद्धाभावेपि दर्शनमात्रेण परहृदयकम्पजनकशरीरौ सुकुमारौ लीलयैव सर्वसंहरणक्षमौ महाबलौ मनोबलबाहुबलोपायबलसंपन्नौ पुण्डरीकविशालाक्षौ वैरिषु गौरवबुद्धिमूलककालुष्यरहिततया विमलनेत्रौ अनेन शत्रुदर्शनकृतक्षोभराहित्यमुच्यते। चीरकृष्णाजिनाम्बरौ सदा बद्धवसनतया युद्धसन्नद्धावित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ❀ तन्निश्लोकी ❀ एतत्पुत्रावेतन्नामकाविति वक्तव्ये सौन्दर्यवर्णनमस्यावैरूप्यप्राप्तावपि वैराग्योत्पत्यभावेन काममोहितत्वादवशा भ्रातुः सन्निधाववाच्यमपि हृद्गतमेवाह विषयाभिनिवेशवन्तो ह्यनुकूलप्रातिकूलविचारमन्तरेण प्रथमं यन्मनसि लग्नं तदेवानुवदन्ति। यद्वा सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वेतिवत् प्रथमं रूपोदाहरणम् अथवा सुप्तमत्तकुपितानां भावज्ञानदृष्टमिति कुपितत्वाद्भावज्ञानं प्रकाशितम्। यद्वा एवं राक्षसावासवनप्रवेशविरूपकरणाभ्यां तौ बलिष्ठाविति मा भैषीः किंतु मृदुप्रकृतिकावित्युच्यते। यद्वा युवाकुमारमित्यादिवेदान्तसिद्धमर्थं राक्षस्याचष्टे व्यक्तमेष महायोगीति मन्दोदरीवत् परत्वं खलु मुक्तवेद्यं स्नेहस्तु दशरथादिभिः कार्यः तदविशेषेण राक्षस्या जातं रघुनन्दनसौन्दर्यवैलक्षण्यमहिम्नेति ज्ञेयम्। ननु रूपसंपदा प्रथमं तरुणत्वादिविशेषणविशिष्टे श्रीरामे भावानुबन्धः लक्ष्मणे तु विरूपकरणद्वेषः उभयोः प्राधान्येन ग्रहणं कथमिति चेत् परस्परस्य सदृशाविति तारुण्यादिसामान्यात् रामप्रत्याख्याने लक्ष्मणेपि भावबन्धनाद्रामेणापि कर्णनासाच्छेदाभ्यनुज्ञानेन द्वेषसाम्याच्च न दोषः ताभ्यामुभाभ्यामिमामवस्थां संप्राप्तेति वक्ष्यति कथं युगपदेकस्या द्वयोर्भावबन्धो जातः ज्येष्ठकनिष्ठभावानुसंधानेपि न तारुण्यवैषम्यं तेनोभयत्रैकथाभावबन्धः तारुण्यैक्येपि रूपवैषम्ये अन्यथा भावबन्धो स्यात्तच्च नेत्याह रूपसंपन्नौ लोके मन्मथादिभिः रूपापेक्षया यथा प्रार्थनीयौ भवेतां तथा रूपसमृद्धौ एतदङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवलेशयाच्ञया खलु मदनो रूपवान् रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूत इत्युक्तरीत्या उत्पत्तिसिद्धरूपसमृद्धौ नतु वयोपचितरूपसमृद्धौ रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचार्य वाचा ब्रुवती तमेवेत्येतादृशातिव्यामोहजनकरूपसंपन्नौ सुकुमारौ आलिङ्गने काठिन्यरहितावयवौ पुष्पसमुदायालिङ्गनवत् अतएव शिरीषपुष्पसाम्यं सौकुमार्यप्रयुक्तदौर्बल्यं परिहरति महाबलाविति बलमनुभवसामर्थ्यं तेन रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतूनित्युक्तरीत्या अनवरतकान्तानुभवसंभवेपि बलहानिराहित्यमुक्तम् एतेन राक्षसजातिप्रयुक्तकठिनप्रकृतियुक्ताया अपि स्वस्याः समर-

तिप्रदानसामर्थ्यमभिप्रेतं स्त्रीणां तु स्वानुभवविशेषैः पुरुषो जेतव्य इति मनोरथः तमतिक्रम्य स्वबलाधिक्येन क्रीडायां स्त्रियं योजयति स महाबलः पुण्डरीकविशालाक्षौ अवयवानां सौन्दर्यं समीपगमने सम्यक् प्रकाशते नेत्रे तु दूरे स्फुटं प्रकाशेते। यद्वा पुण्डरीकं सिताम्भोजम् अनेन सत्त्वगुणप्रचुरतया दृष्टिप्रसन्नतोच्यते नतु महापुरुषलक्षणोपयुक्तरक्तान्तत्वं कनीनिकानैल्यं च निवार्यते । अथवा मनुष्यावतारेण परत्वगोपनेपि कप्यासं पुण्डरीकाक्षमित्युक्तपुण्डरीकाक्षत्वं प्रकाश्यत एव किंच क्षीरसमुद्रवत् नेत्रविशालत्वगाम्भीर्यं केनापि निश्चितुमशक्यं लोकरीत्या पुण्डरीकसाम्यमुक्तं वस्तुतस्तु अदीर्घमप्रेमदुघमित्याद्युक्तरीत्या अनुपममेव अपिच बद्धमुक्तनित्यात्मकत्रिविधकोटचुभयविभूतिमेकप्रयत्नेन कटाक्षयितुं विशालत्वं महाबलौ पुण्डरीकाक्षाविति बलं प्रदर्श्य भयं जनयित्वा जितं ते पुण्डरीकाक्षेति स्तुतिप्रसन्ननेत्रतां प्रकाशयति। सुकुमारौ पुण्डरीकविशालाक्षाविति नयनपुष्पबाणवत्त्वमुक्तम् अरविन्दस्य मदनबाणत्वात् तेन शूर्पणखामनोदारकत्वं व्यज्यते। चीरकृष्णाजिनाम्बरौ आभरणरहितावेव मां मन्मथपीडितां कृत्वा व्यथयतः इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापीत्युक्तं हि कालिदासेन। अतश्चीरकृष्णाजिनधारणेन तयोः सौन्दर्यं न्यूनतां नैति। किंतु तत्तारुण्यादिगुणसमुदायरञ्जितमिदं चीरं रामशरीरसन्निकर्षेण सर्वस्यापि हृदयाकर्षकम् सत् रूपं संहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् । ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिन इति स्वरूपध्यानपराणामिदमेव हृदयग्राहकं भवति। द्वितीययोजनायां तरुणौ ऊनषोडशवर्षः न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामीत्याद्युक्तरीत्या युद्धायोग्यौ। यद्वा विषयप्रवणौ नतु युद्धप्रवणौ रूपसंपन्नौ कन्या कामयते रूपमिति रूपेण वनिताजनानुरागजनकसौन्दर्यवन्तौ नतु पौरुषज्ञापकपराक्रमसंपन्नौ केवलमाकारसुन्दरौ नत्वन्तःसारवन्तौ अत्र हेतुः सुकुमारौ श्रीमत्कुमारतया श्रमासहनौ भवदीयरक्तलोचननिरीक्षणासहौ अत्युग्रभवदायुधनिपातं कथं सहेताम्। महाबलौ अत्यन्ताबलौ स्त्रीनिमित्तं राज्यत्यागेन तयोर्बलं दृष्टमेव। यद्वा महती रक्षणीया अबला ययोस्तौ प्रतिबन्धकीभूता अबला चास्तीत्यर्थः। पुण्डरीकविशालाक्षौ भाविकार्यपरिज्ञानेन कर्णनासच्छेदः कृतः इतःपरं किं भविष्यतीति भयेन निर्निमेषण प्रफुल्लनेत्रौ दैन्येन शीतायमाननेत्रौ वा स्वस्थानसामर्थ्येपि जलादपनीतपुण्डरीकवदन्यत्रासामर्थ्यं लोचनेन प्रकाशितं स्वयमशक्तत्वेप्यैश्वर्यादिसंपत्तौ प्रबलौ भवतः सा च नेत्याह चीरकृष्णाजिनाम्बरौ वस्त्राभावेन दारुचर्म मृगचर्म च वसानौ अतो द्रव्यसाध्यसेनासंपादनं कथमित्यर्थः । यद्वा आच्छादनमेकजातीयमपि न किंतु स्थावरेणैकं दत्तं जङ्गमेनेकं दत्तमिति तृतीययोजनायां तु तरुणौ ऊनषोडशवर्ष इत्युक्तरीत्या अनतिबालावनतिवृद्धौ च यौवने विजिगीषूणामितिवत् । युद्धेन हस्तकण्डूनिरसनं कर्तुमिच्छन्तौ रूपसंपन्नौ वीररसाभिव्यञ्जकसंहननविशेषौ सिंहोरस्कं महाबाहुमितिवत् । सन्निवेशद-

र्शनेन शत्रवः पलायन्ते रूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्यारूपशब्दोसाधारणनिरतिशयरूपविशेषवाची नाविजित्य निवर्तंत इति यशसश्चैकभाजनमिति च बाल्यादारभ्य सुबाहुप्रभृतिनिरसनेनैतावत्पर्यन्तं प्रसिद्धापदानौ सुकुमारौ अनायासेन शत्रुनिरासकौ पौरुषदर्शने हृदयग्राहित्ववत् रूपसौकुमार्ययोरपि हृदयग्राहित्वं महाबलौ सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत्सशैलं परिवर्तयाम्यहम्। सागरमेखलां महीं दहति कोपेनेत्याद्युक्तरीत्या प्रसिद्धबलयुक्तौ बलशब्देन बाहुबलं मनोबलमुपायबलं चोच्यते। पुण्डरीकविशालाक्षौ अतिसंकटवनसंचारेप्यम्लाननेत्रौ एतेन युद्धे अश्रमाविति ज्ञायते युद्धादिकालेपि शत्रुष्वलक्ष्यबुध्या नेत्रविकारादिरहितौ प्रीतिविस्फुरितेक्षणमितिवत्। शत्रुदर्शनेप्युत्तरोत्तरमुत्साहेनातिविस्तृतनेत्रौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ सर्वदा युद्धसन्नाहसूचक-

फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ ॥ पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १५ ॥ गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥ तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां संभूय प्रमदामधिकृत्य ताम्॥ इमामवस्थां नीताहं यथानाथासती तथा ॥ १८ ॥ तस्याश्चानृजुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम् ॥ सफेनं पातुमिच्छामि रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

वस्त्रबन्धादियुक्तौ। यद्वा मृगयाशीलतया तदुचितकृष्णाजिनदारुपटकञ्चुकधरौ सत्येन लोकान् जयतीत्युक्तरीत्या तदुचितवेषव्यापारवत्त्वं प्रसिद्धं महाबलावित्यनेन खरोक्तवीरालापाननाहृत्य अजेयत्वं समर्थितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ पुनरपि हृदये परिवर्तमानं तत्सौन्दर्यमाह गन्धर्वेति । देवाविति यद्यपि दशरथसुताविति श्रुतं तथापि तत्प्रभावदर्शनेनतदसत्यमेवोक्तमिति मन्य इति भावः ॥ १६ ॥ तरुणीति । तत्र आश्रमे ॥ १७ ॥ ताभ्यामिति । प्रमदाम् अधिकृत्य निमित्तीकृत्य उभाभ्यां संभूय ऐकमत्यं प्राप्य इमामवस्थां नीतास्मि यथा अनाथा असती कुलटा नीयते तथा नीतास्मीति योजना ॥ १८ ॥ तस्याश्चेति । अनृजुवृत्तायाः कुटिलवृत्तायाः अनेन तत्प्रेरणेनैव मां तौ विरूपितवन्तावित्यमन्यतेति गम्यते रणमूर्धनि हतयोरित्यन्वयः। सीताया रणमूर्धनि गमनासंभवाद्धताया इति विपरिणामो न युक्तः अन्यथा अशक्यत्वाद्रणमूर्धनीत्युक्तम् ॥ १९ ॥ ॥

अवश्यकर्तव्यत्वाय पुनरप्याह एष इति । प्रथमः श्रेष्ठः कामः अभिलाषः प्रथमौ प्रवरादिमाविति वैजयन्ती । तातेति पितृवज्ज्येष्ठसंबोधनम् ॥ २० ॥ इतीति । चतुर्दशेति चतुर्दशसहस्राध्यक्षानित्यर्थः ॥ २१ ॥ मानुषावित्यादि ॥ २२ ॥ दुर्वृत्तां भगिनीवैरूप्यमूलत्वात् अपावर्तितुम् आनेतुं तां चेति चकारेण तावापीत्युच्यते आनयनप्रयोजनमाह इयं चेति । अस्या अयं मनोरथः मम चायमिष्टः संमत इत्यर्थः । प्रमथ्य हत्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतीति । तयोर्मार्गं प्रदर्शय-

एष मे प्रथमः कामः कृतस्तात त्वया भवेत् ॥ तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमहमाहवे ॥ २० ॥ इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महाबलान् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान् ॥ २१ ॥ मानुषौ शस्त्रसंपन्नौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ॥ प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥ तौ हत्वा तां च दुर्वृत्तामपावर्तितुमर्हथ ॥ इयं च रुधिरं तेषां भगिनी मम पास्यति ॥ २३ ॥ मनोरथोयमिष्टोस्या भगिन्या मम राक्षसाः ॥ शीघ्रं संपाद्यतां तौ च प्रमथ्य स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता यथा ॥ २५ ॥ ततस्तु ते तं समुदग्रतेजसं तथापि तीक्ष्णप्रदरा निशाचराः ॥ न शेकुरेनं सहसा प्रमर्दितुं वनद्विपा दीप्तमिवाग्निमुत्थितम् ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥

ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रममागता ॥ रक्षसामाचचक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया ॥ १ ॥ ते रामं पर्णशालायामुपविष्टं महाबलम् ॥ ददृशुः सीतया सार्धं वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २ ॥ तान् दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतां तां च राक्षसीम् ॥ अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

न्त्येति शेषः । इयं खरेणाप्रेरितापि गतेति बोध्यम् ॥ २५ ॥ तत इति । प्रदराः बाणाः प्रदराभङ्गनारीरुक्बाणा इत्यमरः । तथा तीक्ष्णप्रदरा अपीति योज्यं तमेनमित्यन्वयः । उत्थितं राक्षसान् दृष्ट्वा अभिमुखमुद्गतमिति रामविशेषणम् उत्तरसर्गसंग्रहोयं श्लोकः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ चतुर्दशराक्षसवधो विंशे ततः शूर्पणखेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः ॥ इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह ॥ ४ ॥ वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः ॥ तथेति लक्ष्मणो वाक्यं रामस्य प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ राघवोपि महच्चापं चामीकरविभूषितम् ॥ चकार सज्यं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत् ॥ ६ ॥ पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनम् ॥ ७ ॥ फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ ॥ वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥ युष्मान् पापात्मकान् हन्तुं विप्रकारान्महाहवे ॥ ऋषीणां तु नियोगेन प्राप्तोहं सशरायुधः ॥ ९ ॥ तिष्ठतैवात्र संतुष्टा नोपावर्तितुमर्हथ ॥ यदि प्राणैरिहार्थो वा निवर्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ॥ ११ ॥ (संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम् ॥ परुषं मधुराभाषं हृष्टा दृष्टपराक्रमम्॥) क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः ॥ त्वमेव हास्यसे प्राणानद्यास्माभिर्हतो युधि ॥ १२ ॥ का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि ॥ अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ १३ ॥ एहि बाहुप्रयुक्तैर्नः परिघैः शूलपट्टिशैः ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यसि वीर्यं च धनुश्च करपीडितम् ॥ १४ ॥ ॥

मुहूर्तमिति । प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः रक्षक इति यावत् अस्याः पदवीमागतानित्यन्वयः ॥ ४ ॥ वाक्यमिति । प्रत्यपूजयत् परिपालितवान् ॥ ५ ॥ राघवोपीति । चामीकरं स्वर्णम् ॥ ६ ॥ स्वस्य कपटवेषत्वं परिहरन्नाह पुत्रावित्यादि । आवां किमर्थमुपहिंसथ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रत्युत युष्मानेवाहं हन्तुमागत इत्याह युष्मानिति । विप्रकारान् हिंसकान् भवतां प्रथमप्रवृत्तिमाकाङ्क्षन् स्थितोस्मीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तिष्ठतैवेति । अत्रैव संतुष्टाः अभीता इति यावत् तिष्ठत नोपावर्तितुमर्हथेति मा पलायध्वमित्यर्थः । यदि वा प्राणैः अर्थः प्रयोजनं प्राणापेक्षास्ति चेन्निवर्तध्वमित्यर्थः॥ १० ॥ तस्येति । ब्रह्मघ्नाः ब्राह्मणघ्नाः ॥ ११ ॥ क्रोधमित्यादि ॥ १२ ॥ का हीति । शक्तिः बलम् । शक्तिर्बले प्रभावादाविति विश्वः ॥ १३ ॥ एहीति । परिघैः गदाभेदैः पट्टिशैः असिभेदैः ॥ १४ ॥

इतीति। तानि शूलपाणय इति पूर्वमुक्तानि ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत इति । नाराचान् अफलकान् बाणान् शिलाशितान् शिलास्वपि शितान् शिलानिर्भेदक्षमानित्यर्थः। शाणोपलसन्निघृष्टानित्यप्याहुः॥१७॥गृहीत्वेति । लक्ष्यान् वेध्यान् वज्रानित्यभूतोपमा॥१८॥रुक्मपुङ्खा इति । न्यमज्जन्त न्यमज्जन्त चेत्य-

इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धा राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ॥ १५ ॥ तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश ॥ तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ १६ ॥ ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् सूर्यसन्निभान् ॥ जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् ॥ १७ ॥ गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् ॥ मुमोच राघवो बाणान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥ १८ ॥ रुक्मपुङ्खाश्च विशिखा दीप्ता हेमविभूषिताः ॥ ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि रुधिराप्लुताः ॥ विनिष्पेतुस्तदा भूमौ न्यमज्जन्ताशनिस्वनाः ॥ १९ ॥ ते भिन्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः ॥ निपेतुः शोणितार्द्राङ्गा विकृता विगतासवः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वा पतितान् भूमौ राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ परित्रस्ता पुनस्तत्र व्यसृजद्भैरवस्वनान् ॥ २१ ॥ सा नदन्ती पुनर्नादं जवाच्छूर्पणखा पुनः ॥ उपगम्य खरं सा तु किंचित्संशुष्कशोणिता ॥ २२ ॥ पपात पुनरेवार्ता सनिर्यासेव सल्लकी ॥ २३ ॥ भ्रातुः समीपे शोकार्ता ससर्ज निनदं मुहुः ॥ सस्वरं मुमुचे बाष्पं विषण्णवदना तदा ॥ २४ ॥ निपातितान् दृश्य रणे तु राक्षसान् प्रधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः ॥ वधं च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा॥२५॥इति श्रीमदारण्यकाण्डे विंशः सर्गः॥२०॥

र्थः ॥ १९ ॥ त इति । विकृताः विरूपाः विगतासवः विगतप्राणाः ॥ २० ॥ तानिति । भैरवस्वनान् भयंकरशब्दान् ॥ २१ ॥ सेति । महानादं नदन्ती कुर्वन्तीत्यर्थः । निर्यासः क्षतप्रसृतवृक्षरसः सल्लकी लताविशेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुनः सर्गार्थं संक्षेपेणाह निपातितानिति । दृश्य दृष्ट्वा। अस्मिन् सर्गे पञ्चविंशतिश्लोकाः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अथ खरप्रोत्साहनमेकविंशे स पुनरित्यादि । अनर्थार्थं सर्वराक्षसविनाशार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥ भक्ता इति । भक्ताः विश्वासभाजः हिताः हितपराः न कुर्युरिति न किंतु कुर्युरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ किमिति । किमेतदिति विस्मये यत्कृते यस्य कृते कृत इत्यव्ययं यन्निमित्तं लुठसि तस्य कारणं श्रोतुमिच्छा-

स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां खरः ॥ उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम् ॥ १ ॥ मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसा रुधिराशनाः ॥ त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥२॥ भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः ॥ घ्नन्तोपि न निहन्तव्या न न कुर्युर्वचो मम ॥ ३ ॥ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः ॥ हा नाथेति विनर्दन्ती सर्पवल्लुठसि क्षितौ ॥ ४ ॥ अनाथवद्विलपसि नाथे तु मयि संस्थिते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैषीर्वैक्लव्यं त्यज्यतामिह ॥५॥ इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसान्त्विता ॥ विमृज्य नयने सास्रे खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥६॥ अस्मीदानीमहं प्राप्ता हृतश्रवणनासिका ॥ शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिसान्त्विता ॥ ७ ॥ प्रेषिताश्च त्वया वीर राक्षसास्ते चतुर्दश ॥ निहन्तुं राघवं क्रोधान्मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥ ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः ॥ समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥९॥ तान् दृष्ट्वा पतितान् भूमौ क्षणेनैव महाबलान् ॥ रामस्य च महत्कर्म महांस्त्रासोभवन्मम ॥ १० ॥ अहमस्मि समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर ॥ शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतोभयदर्शिनी ॥ ११ ॥ विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि ॥ किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ १२ ॥

मीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ अनाथवदिति । विलपसीति किमिति शेषः । वैक्लव्यं कातर्यम् इह मत्समीपे ॥ ५ ॥ इतीति । दुर्धर्षा दुःसाध्या ॥ ६ ॥ खरोक्तमङ्गीकरोति अस्मीत्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अहमस्मीति । समुद्विग्ना भीता विषण्णा दुःखिता । सर्वतो भयदर्शिनी सर्वत्र रामप्रतिभासवतीति भावः ॥ ११ ॥ विषादेति । नक्रो ग्राहः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रोधभीतिभ्यां पूर्वोक्तं विस्मृत्य पुनराह एते चेति ॥ १३ ॥ मयीति । अनुक्रोशो दया शक्तिरिति तुल्येति शेषः ॥ १४ ॥ यदीति । निरपत्रपा निर्लज्जा
हृतकर्णनासात्वादिति भावः ॥ १५ ॥ बुद्ध्येति । प्रतिमुखे अग्रे सबलः ससैन्यः ॥ १६ ॥ शूरमानीति । मिथ्येति मिथ्यावचोभिरित्यर्थः

एते च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः ॥ येपि मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १३ ॥ मयि
ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षःसुतेषु च ॥ रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वास्ति निशाचर ॥ दण्डकारण्यनिलयं
जहि राक्षसकण्टकम् ॥ १४ ॥ यदि रामं ममामित्रं न त्वमद्य वधिष्यसि ॥ तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि
निरपत्रपा ॥ १५ ॥ बुद्ध्याहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे ॥ स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः
सबलश्च महात्मनः ॥ १६ ॥ शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः ॥ मानुषौ यौ न शक्नोषि हन्तुं
तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वास्ति निशाचर ॥ दण्डकारण्यनिलयं जहि तं
कुलपांसन ॥ १८ ॥ निःसत्त्वस्याल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह ॥ अपयाहि जनस्थानात्त्वरितः सहबान्धवः
॥ १९ ॥ रामतेजोभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि ॥ स हि तेजःसमायुक्तो रामो दशरथात्मजः
॥ २० ॥ भ्राता चास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता ॥ २१ ॥ एवं विलप्य बहुशो राक्षसी
विततोदरी ॥ (भ्रातुः समीपे दुःखार्ता नष्टसंज्ञा बभूव ह ॥) कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता
॥ २२ ॥ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ॥

आरोपितविक्रमः कल्पितपराक्रमः ॥ १७ ॥ १८ ॥ निःसत्त्वस्येति । कीदृश इति अत्यन्तायोग्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ एवमिति ।
विततोदरी प्रहारार्थं विस्तृतोदरी । अत्र द्वाविंशतिश्लोकाः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने
एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ खरस्य युद्धोद्योगो द्वाविंशे । एवमित्यादि । आधर्षितः अवमानितः खरः दारुणः खरतरं परुषतरम् ॥ १ ॥ तवेति । लवणाम्भः लवणसमुद्राम्भः उत्थितं पर्वण्युल्बणम् ॥ २ ॥ न राममिति । यः आत्मदुश्चरितैरेव हतः सन् अद्य प्राणान् विमोक्ष्यति तं रामं न गणये ॥ ३ ॥ बाष्प इति । संह्रियतां निवर्त्यतां सदनमेव सादनम् ॥ ४ ॥ परश्वधेति । परश्वधः कुठारः मन्दप्राणस्य अल्पप्राणस्य औष्ण्यार्थमिदमुक्तं रक्तवर्णत्वार्थं च ॥

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्तदा ॥ उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः ॥ १ ॥ तवावमानप्रभवः क्रोधोयमतुलो मम ॥ न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ इवोत्थितम् ॥ २ ॥ न रामं गणये वीर्यान्मानुषं क्षीणजीवितम् ॥ आत्मदुश्चरितैः प्राणान् हतो योद्य विमोक्ष्यति ॥ ३ ॥ बाष्पः संह्रियतामेष संभ्रमश्च विमुच्यताम् ॥ अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥ परश्वधहतस्याद्य मन्दप्राणस्य संयुगे ॥ रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पास्यासि राक्षसि ॥ ५ ॥ सा प्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्च्युतम् ॥ प्रशशंस पुनर्मौर्ख्याद्भ्रातरं रक्षसां वरम् ॥ ६ ॥ तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः ॥ अब्रवीद्दूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७ ॥ चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम् ॥ रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥ नीलजीमूतवर्णानां घोराणां क्रूरकर्मणाम् ॥ लोकहिंसाविहाराणां बलिनामुग्रतेजसाम् ॥ ९ ॥ तेषां शार्दूलदर्पाणां महास्यानां महौजसाम् ॥ सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय ॥ १० ॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूंषि च ॥ शरांश्चित्रांश्च गङ्गांश्च शक्तीश्च विविधाः शिताः ॥ ११ ॥ ॥

॥ ५ ॥ सेति । मौर्ख्यात् अव्यवस्थितचित्ततया पुनः प्रशशंस ॥ ६ ॥ अमुमर्थं विशदयति तयेति ॥ ७ ॥ चतुर्दशेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । चतुर्दश सहस्राणि सन्तीति शेषः । घोराणां घोररूपाणां लोकहिंसाविहाराणां जनपदैकलीलानां महास्यानां विकृतमुखानामिति यावत् । उदीर्णानां गर्वितानां सर्वोद्योगं सर्वप्रकारैरुद्योगं सर्वायुधवाहनादिभिरुद्योगमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ उपस्थापयेति । शक्तीः आयुधविशेषान् ॥ ११ ॥ ॥

अग्र इति । पौलस्त्यानां पुलस्त्यवंश्यानामग्रे रणकोविदोहं गन्तुमिच्छामीत्यन्वयः । रामस्य रणज्ञत्वात् पौलस्त्यानां वधार्थमिति दैवी वाक् भाविसुचनी ॥ १२ ॥ इतीति । शबलैः नानावर्णैः । शबलैताश्च कर्बुर इत्यमरः । महारथं सदश्वैर्युक्तमाचचक्ष इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ तमित्यादि । तप्तकाञ्चनम् परिशुद्धकाञ्चनम् असंबाधं विस्तीर्ण कूबरः युगंधरः । कूबरस्तुयुगंधरः इत्यमरः ॥ १४ ॥ मत्स्यैरित्यादि । मङ्गलैः मङ्गलावहैः अलंकारकैरित्यर्थः । काञ्च-

अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम् ॥ वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविदः ॥ १२ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्यवर्णं महारथम् ॥ सदश्वैः शबलैर्युक्तमाचचक्षेथ दूषणः ॥ १३ ॥ तं मेरुशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ हेमचक्रमसंबाधं वैडूर्यमयकूबरम् ॥ १४ ॥ मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रसूर्यैश्च काञ्चनैः ॥ मङ्गलैः पक्षिसंघैश्च ताराभिरभिसंवृतम् ॥ १५ ॥ ध्वजनिस्त्रिंशसंपन्नं किङ्किणीकविराजितम् ॥ सदश्वयुक्तं सोमर्षादारुरोह खरो रथम् ॥ १६ ॥ निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ तस्थुः संपरिवार्यैनं दूषणं च महाबलम् ॥ १७ ॥ खरस्तु तान्महेष्वासान् घोरवर्मायुधध्वजान् ॥ निर्यातेत्यब्रवीद्धृष्टो रथस्थः सर्वराक्षसान् ॥ १८ ॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम् ॥ १९ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः ॥ खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैश्च तोमरैः ॥ २० ॥ शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः ॥ गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ २१ ॥ राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ निर्यातानि जनस्थानात्खरचित्तानुवर्त्तिनाम् ॥ २२ ॥

नैः काञ्चनविकारैः इदं विशेषणद्वयं मत्स्यादिसर्वविशेषणम् । निस्त्रिंशः असिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत इति । राक्षसं राक्षससंबन्धि ॥ १९ ॥ मुद्गरैरित्यादि । मुद्गरः लोहमयगदा पट्टिशः पट्टयमितिद्रमिडनामयुक्त आयुधविशेषः । तोमरः वल्लयमिति द्रमिडनामयुक्तः । शक्तिः ईट्टीति द्रमिडनामकः । परिघः कुण्डान् तडीति द्रमिडनामा । अतिमात्रैः महद्भिः वज्रैः अष्टास्त्रैरायुधैः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

तांस्त्विति । किंचिज्जगाम सेनासंमर्दादिति भावः खरानुज्ञाभावाद्वा ॥ २३ ॥ तत इति । मतिं संमतिं यात्राभिप्रायमिति यावत् ॥ २४ ॥ स चोदित इति । शब्देन नेमिघोषेण प्रदिशः विदिशः ॥ २५ ॥ प्रवृद्धमन्युरिति । महाबलः झञ्झामारुतः । झञ्झावातो महाबल इति निघण्टुः । तद्वान् अर्श आद्यच् । झञ्झामारुतप्रेरित इत्यर्थः । महानिल इत्यपि पाठः । अश्मवर्षवान् अश्मवर्षोद्युक्त इत्यर्थः घनम् उपरिततमेघम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

तांस्त्वभिद्रवतो दृष्ट्वा राक्षसान् भीमविक्रमान् ॥ खरस्यापि रथः किंचिज्जगाम तदनन्तरम् ॥ २३ ॥ ततस्तान् शबलानश्वांस्तप्तकाञ्चनभूषितान् ॥ खरस्य मतिमाज्ञाय सारथिः समचोदयत् ॥ २४ ॥ स चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः ॥ शब्देनापूरयामास दिशश्च प्रदिशस्तदा ॥ २५ ॥ प्रवृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वनो रिपोर्वधार्थं त्वरितो यथान्तकः ॥ अचूचुदत्सारथिमुन्नदन् घनं महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

तस्मिन् याते जनस्थानादशिवं शोणितोदकम् ॥ अभ्यवर्षन्महामेघस्तुमुलो गर्दभारुणः ॥ १ ॥ निपेतुस्तुरगास्तस्य रथयुक्ता महाजवाः ॥ स मे पुष्पचिते देशे राजमार्गे यदृच्छया ॥ २ ॥ श्यामं रुधिरपर्यन्तं बभूव परिवेषणम् ॥ अलातचक्रप्रतिमं परिगृह्य दिवाकरम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अथ युद्धाय प्रयातस्य खरस्य उत्पातवर्णनं त्रयोविंशे । तस्मिन् यात इत्यादि । अशिवम् अशुभावहं शोणितोदकं रक्तवर्णजलं तुमुलः संकुलः गर्दभारुणः गर्दभवद्धूसरः ॥ १ ॥ निपेतुरिति । निपेतुः स्खलिताः रथयुक्ताः रथे बद्धाः पुष्पचिते पुष्पैः निबिडे यदृच्छया दैवगत्या ॥ ॥ २ ॥ सूर्यपरिवेषमाह श्याममिति । सर्वत्र श्यामं पर्यन्ते प्रान्ते रुधिरं रुधिरवर्णम् । अलातचक्रप्रतिममिति ह्रस्वत्वमुच्यते परिवेषणं परिवेषः परिगृह्य परितो व्याप्य ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति। समुच्छ्रितमुन्नतं ध्वजमुपागम्य समाक्रम्य परिक्रम्य तस्थौ ॥ ४ ॥ जनस्थानेति। खरस्वनाः परुषस्वनाः विस्वरान् विकृतस्वरान् मांसमदन्तीति मांसादाः ॥५॥ व्याजह्रुरिति। प्रदीप्तायां दिशि सूर्यसन्निहितदिशीत्यर्थः। शिवाः सृगालाः घोराः ज्वालामुखाः ॥६॥ प्रभिन्नेति। प्रभिन्नाः इन्द्रच्छिन्नपक्षाः तोयशोणितधारिणः शोणिततोयधारिणः परनिपातः। अनाकाशम् अप्रकाशं छिन्नमिति यावत् बलाहकाः मेघाः ॥ ७ ॥ बभूवेति। उद्धतं सान्द्रम् ॥८॥ क्षतजेति। क्षतजार्द्रसवर्णाभा क्षतजेन रक्तेनार्द्रं संसिक्तं यत् पटादिकं तत्तुल्याभा कालं विना स्वकालं विना सन्ध्या बभौ मेघेष्विति शेषः खरस्येति। पूर्वं

ततो ध्वजमुपागम्य हेमदण्डं समुच्छ्रितम् ॥ समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गृध्रः सुदारुणः ॥ ४ ॥ जनस्थानसमीपे तु समागम्य खरस्वनाः ॥ विस्वरान्विविधांश्चक्रुर्मांसादा मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥ व्याजह्रुश्च प्रदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम् ॥ अशिवं यातुधानानां शिवा घोरा महास्वनाः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नगिरिसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ॥ आकाशं तदनाकाशं चक्रुर्भीमा बलाहकाः ॥ ७ ॥ बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् ॥ दिशो वा विदिशो वापि न च व्यक्तं चकाशिरे ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभा सन्ध्या कालं विना बभौ ॥ खरस्याभिमुखा नेदुस्तदा घोरमृगाः खगाः ॥ कङ्कगोमायुगृध्राश्च चुक्रुशुर्भयशंसिनः ॥ ॥ ९ ॥ नित्याशुभकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः ॥ नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ १० ॥ कबन्धः परिघाभासो दृश्यते भास्करान्तिके ॥ जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ ११ ॥ ॥

सूर्याधिष्ठितदिशि शिवारुतयुक्तम् अधुना खरस्याभिमुखमुच्यते। घोरमृगाः श्वापदादयः कङ्काः स्थूलकायाः भयंकराः मृगपशुनरादिभक्षणशीलाः पक्षिविशेषाः ॥ ९ ॥ सेनाभिमुखशिवारुतमाह नित्येति। युद्धे नित्यमशुभकराः अशुभशंसिनः घोरनिदर्शनाः घोरफलकनिदर्शनाः शिवाः गोमायवः। स्त्रियां शिवाभूरिमायुगोमायुमृगधूर्तका इत्यमरः। ज्वालामुद्गीरन्तीति ज्वालोद्गारीणि तैः आननैः उपलक्षणे तृतीया ॥१०॥ कबन्ध इति। परिघवत् परिघायुधवदाभासत इति परिघाभासः कबन्धः शिरःशून्यमनुष्यकायः भास्करान्तिके सूर्यस्य समीपे दृश्यते अदृश्यत। तथोक्तं कामन्दकीये। सूर्यदृष्टक-

बन्धादिरकस्मान्मूढवाहन इति। कबन्धाकारमेघखण्ड इति यावत्।महानाग्रहो यस्य स महाग्रहः स्वर्भानुः राहुः अपर्वणि प्रतिपद्दर्शसंधिः पर्व तस्मादन्यस्मिन्नपि काले सूर्यं जग्राह। तदाह वराहमिहिरः। अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोरिति॥११॥प्रवातीति । प्रवाति प्रतिकूलो वाति उत्पेतुः प्रचकाशिरे खद्योतसप्रभाः ज्योतिरिङ्गणसमानकान्तयः॥१२॥संलीनेति।संलीनाः जलान्तर्गताः पुष्पफलैर्विना बभूवुः गलितपुष्पादिका बभूवुरित्यर्थः ॥१३॥ उद्धूत इति । उद्धूतः उत्क्षिप्तः जलधरारुणः मेघवद्धूसरः वीचीकूचीति शब्दानुकारः वाश्यन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्यः ॥ १४ ॥ उल्का इति। उल्कानिर्घातौ ज्योतिर्वायुविशेषौ। अत्र वराहमिहिरः। उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते तनुप्रभया। पवनाभिहता गगनादवनौ च यदा समापतति ॥ भवति तदा नि-

प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोभूद्दिवाकरः ॥ उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसप्रभाः ॥ १२ ॥ संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः ॥ तस्मिन् क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ १३ ॥ उद्धूतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः ॥ वीचीकूचीति वाश्यन्त्यो बभूवुस्तत्र शारिकाः ॥ १४ ॥ उल्काश्चापि सनिर्घाता निपेतुर्घोरदर्शनाः ॥ प्रचचाल मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ १५ ॥ खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः ॥ प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत ॥ १६ ॥ सास्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः ॥ ललाटे च रुजा जाता न च मोहान्न्यवर्तत ॥ १७॥ तान् समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान् ॥ अब्रवीद्राक्षसान् सर्वान् प्रहसन् स खरस्तदा ॥ १८॥ ॥ ॥ ॥

र्घातः स च पापो दीर्घखगविरुत इति ॥ १५॥ खरस्येति । अवसज्जत अवासज्जत गद्गदकण्ठतया प्रतिबद्धोभूदित्यर्थः ॥ १६॥ सास्रेति । रुजा पीडा। स्त्रीरुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामया इत्यमरः । मोहात् अज्ञानात् न न्यवर्तत एवमनेकदुर्निमित्तदर्शनेपि युद्धगमनान्न न्यवर्ततेत्यर्थः ॥१७॥ तानिति। उत्थितान् उद्धूतान् रोमहर्षणान् रोमाञ्चकरान् भयजनकानित्यर्थः । तदुक्तम् साहित्यचिन्तामणौ । उल्कानिपातनिर्घातव्यालव्याघ्रादिदर्शनैः । उत्पन्नः सहसा चित्तविक्षोभस्त्रास इष्यते ॥ नेत्रसंमीलनोत्कम्पगात्रसंकोचगद्गदैः । वैवर्ण्यस्वेदरोमाञ्चस्तम्भाद्यैरनुभाव्यत इति ॥ प्रहसन्नित्यनेन गर्वः सूच्यते ॥१८॥

तत्कार्यप्रतिज्ञामाह महोत्पातानिति । तथाचोक्तं चिन्तामणौ । कुलरूपवयोविद्याबलैश्वर्यधनादिभिः । या भवेदात्मनः श्लाघा स गर्व इति कथ्यते ॥ उद्ग्रीवावेक्षणावज्ञाप्रतिज्ञातिर्भवेदिहेति । दुर्बलानिव पुरुषान् ॥ १९ ॥ २० ॥ राघवमिति । उत्सिक्तं गर्वितम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ समीयुरिति । समीयुः सङ्गताः सहिताः लोकहितपराः पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः दीर्घाभाव आर्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वस्तीत्यादि । लोकानामभिसङ्गता इति

महोत्पातानिमान् सर्वानुत्थितान् घोरदर्शनान् ॥ स चिन्तयाम्यहं वीर्याद्बलवान् दुर्बलानिव ॥ १९ ॥ तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयामि नभःस्थलात् ॥ मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम् ॥ २० ॥ राघवं तं बलोत्सिक्तं भ्रातरं चास्य लक्ष्मणम् ॥ अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ २१ ॥ सकामा भगिनी मेस्तु पीत्वा तु रुधिरं तयोः ॥ यन्निमित्तस्तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः ॥ २२ ॥ न क्वचित्प्राप्तपूर्वो मे संयुगेषु पराजयः ॥ युष्माकमेतत्प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ॥२३॥ देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतयायिनम् ॥ वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ कुमानुषौ ॥२४॥ सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसस्य महाचमूः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता ॥२५॥ समीयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ऋषयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ २६ ॥ समेत्य चोचुः सहितास्तेन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योस्तु लोकानां येभिसंगताः ॥ जयतां राघवः संख्ये पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २८ ॥ चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् ॥ एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥ २९ ॥ जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः ॥ ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३० ॥ ॥ ॥

ये लोकानाम् अभिसङ्गताः अनुकूलाः तेभ्योपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः । जयतां जयतु आर्ष आत्मनेपदम् । संख्ये युद्धे चक्रहस्तो विष्णुः वाहिनीं सेनां गतायुषां गन्तुमुद्युक्तायुषाम् एतत् स्वस्तीत्यादिवाक्यम् अन्यच्च राघवजयविषयकं वाक्यं ब्रुवाणाः परमर्षयः विमानस्था देवताश्च जातकौतूहलाः सन्तः राक्षसानां वाहिनीं ददृशुरिति संबन्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

रथेनेति । वेगात् रथवेगात् विनिःसृतः गतः ॥ ३१ ॥ श्येनेत्यादि । श्येनगाम्यादयो द्वादशखरामात्याः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सेति । समराभिकामा युद्धेप्सुः ग्रहाणामङ्गारकादीनाम् ॥ ३५ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

रथेन तु खरो वेगादुग्रसैन्यो विनिःसृतः ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसं भूयो राक्षसाश्च विनिःसृताः ॥ ३१ ॥ श्येनगामी
पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ ३२ ॥ मेघमाली महामाली
सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ॥ ३३ ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी
त्रिशिरास्तथा ॥ चत्वार एते सेनान्यो दूषणं पृष्ठतो ययुः ॥ ३४ ॥ सा भीमवेगा समराभिकामा महाबला
राक्षसवीरसेना ॥ तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता माला ग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे
त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे ॥ तानेवोत्पातिकान् रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १ ॥ तानुत्पातान्
महाघोरानुत्थितान् रोमहर्षणान् ॥ प्रजानामहितान् दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ इमान् पश्य
महाबाहो सर्वभूतापहारिणः ॥ समुत्थितान् महोत्पातान् संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥ अमी रुधिरधारास्तु
विसृजन्तः खरस्वनान् ॥ व्योम्नि मेघा विवर्तन्ते परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

अथ रामस्य युद्धसन्नाहश्चतुर्विंशे आश्रममित्यादि । औत्पातिकानिति स्वार्थे ठक् ॥ १ ॥ २ ॥ इमानिति । सर्वभूतापहारिणः सर्वभूतापहारसूचकान् प्रकृते तु सर्वराक्षसान् संहर्तुमुद्यतानिति योजना ॥ ३ ॥ अमी इति । रुधिरमय्यो धाराः येषां ते रुधिरधाराः खरस्वनान् घोरस्तनितानि विवर्तन्ते संचरन्ति ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

सधूमा इति । प्रतापानलोद्युक्ता इति भावः । अत एव मम युद्धाभिनन्दिनः रुक्मपृष्ठानि स्वर्णमयपृष्ठानि चापानि धनूंषि । अथास्त्रियां धनुश्चापावित्यमरः । विवेष्टन्ते चलन्ति युद्धसन्नद्धानि भवन्तीत्यर्थः । आत्मनश्चापद्वयं लक्ष्मणस्यैकमिति बहुवचनम् ॥ ५ ॥ यादृशा इति । यादृशाः प्रसिद्धाः पूर्वं कृतसंवादा इत्यर्थः । अग्रतः अव्यवहितोत्तरकाले नो भयमिति सुवाक् ॥ ६ ॥ संप्रहार इति । सुमहान् संप्रहारः युद्धं बाहुः दक्षिणः सन्निकर्षे अव्यवहितोत्तरकाले ॥ ७ ॥ स्वमुखप्रसादादेः स्वयं द्रष्टुमशक्यत्वेन स्वसमानसुखे लक्ष्मणे निदर्शयति । सप्रभमिति । मुखप्रसादफलं व्यतिरेकमुखेनाह उद्यतानामिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अनागतेति । आपदं निमित्तवशाच्छङ्कमानेन शुभम् आपत्परिहारम् इच्छता विपश्चिता दूरदर्शिना पुरुषेण अनागतविधानम् अनागतस्य भाविनोऽनर्थम्य विधानं प्रतिविधानं कर्तव्यम् ॥ ११ ॥ तस्मादिति । गृहीत्वा रक्ष्यत्वेन गृहीत्वा पादपसंकुलां वृक्षावृताम् ॥ १२ ॥ अहमेव योत्स्यामीति वक्तुमुद्यतं प्रत्याह प्रतिकूलितुमिति । इदं वाक्यं प्रतिकूलितुं नेच्छामि मया शापितोसीति वक्तव्ये मम पादाभ्यामित्युक्तिर्लक्ष्मणव्यवहारानुसारेण ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनन्दिनः ॥ रुक्मपृष्ठानि चापानि विवेष्टन्ते च लक्ष्मण ॥ ५ ॥ यादृशा इह कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः ॥ अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६ ॥ संप्रहारस्तु सुमहान् भविष्यति न संशयः ॥ अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ॥ सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम् ॥ ७ ॥ सप्रभं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते ॥ उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण ॥ ८ ॥ निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥ रक्षसां नर्दतां घोरः श्रूयते च महाध्वनिः ॥ आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ १० ॥ अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥ आपदं शङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११ ॥ तस्माद्गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः ॥ गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम् ॥ १२ ॥ प्रतिकूलितुमिच्छामि नहि वाक्यमिदं त्वया ॥ शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स मा चिरम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

त्वन्निवर्तनं न त्वदशक्त्या किंतु मुनिभ्यः प्रतिज्ञातान्मयैव तद्वधः कर्तव्य इत्याशयेनाह त्वं हीति ॥ १४ ॥ एवमिति । दुर्गाम् अन्यैर्दुरासदाम् ॥ ॥ १५ ॥ तस्मिन्निति । हन्तेति हर्षे निर्युक्तं निश्चयेन उपायश्चिन्तित इत्यर्थः । योगः सन्नहनौपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः । आविशत् प्राविशत् अधारयदित्यर्थः ॥ १६ ॥ स तेनेति । अत्रोपमालंकारेण क्षणेन रक्षःक्षयो ध्वन्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ ततो देवा इत्यादि । पूर्वसर्गे समागमनमुक्तम्

त्वं हि शूरश्च बलवान् हन्यां ह्येतान्न संशयः ॥ स्वयं तु हन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु
रामेण लक्ष्मणः सह सीतया ॥ शरानादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् प्रविष्टे
तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया ॥ हन्त निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥ १६ ॥ स तेनाग्निनिकाशेन
कवचेन विभूषितः ॥ बभूव रामस्तिमिरे विधूमोग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥ स चापमुद्यम्य महच्छरानादाय
वीर्यवान् ॥ बभूवावस्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन् दिशः ॥ १८ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह
चारणैः ॥ समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १९ ॥ ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ समेत्य
चोचुः सहिता अन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २० ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकानां येभिसङ्गताः ॥ जयतां
राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥२१॥ चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् ॥ एवमुक्त्वा पुनः
प्रोचुरालोक्य च परस्परम् ॥ २२ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ एकश्च रामो धर्मात्मा कथं
युद्धं भविष्यति ॥२३॥ इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः ॥ जातकौतूलास्तस्थुर्विमानस्थाश्च देवताः ॥२४॥

अत्र सन्निधानं चारणाः देवजातिविशेषाः लोके त्रैलोक्ये ब्रह्मर्षिसत्तमाः भृग्वादयः पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वस्तीत्यादि । लोकानां येभिसंगता इति । ये लोकानामभिसंगताः अनुकूलाः तेभ्योपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः। देवादयः समेत्य स्वस्तीत्याद्यूचुः त एवैवमुक्त्वा कथं युद्धं भविष्यतीत्यन्तं पुनः प्रोचुरिति संबन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतीति । राजर्षयः देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा वानप्रस्थीभूताः सगणाः सपरिकराः ॥ २४ ॥

आविष्टमिति । संग्रामशिरसि युद्धाग्रे ॥ २५ ॥ रूपमिति । रामस्य रूपं रुद्रस्य रूपमिव बभूव ॥ २६ ॥ तत इति । निर्ह्रादः शब्दः वर्म कवचम् अनीकं सेना ॥ २७ ॥ सिंहनादमित्यादि । अन्योन्यमभिगर्जताम् अहमेव शत्रुं हनिष्यामीति जल्पतामित्यर्थः । विस्फारयतां ज्याशब्दं कुर्वताम् अभीक्ष्णशः । भृशं जृम्भतां जृम्भमाणानां मदेनोद्गच्छतामित्यर्थः । विप्रघुष्टस्वनानां घोषो गुञ्जनाख्यध्वनिविशेषः । घोषो गुञ्जनमञ्जने इति वैजयन्ती ।

आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा ॥ २५ ॥ रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव पिनाकिनः ॥ २६ ॥ (इति संभाष्यमाणे तु देवगन्धर्वचारणैः ॥) ततो गम्भीरनिर्ह्रादं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ अनीकं यातुधानानां समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥ २७ ॥ सिंहनादं विसृजतामन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ चापानि विस्फारयतां जृम्भतां चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २८ ॥ विप्रघुष्टस्वनानां च दुन्दुभींश्चापि निघ्नताम् ॥ तेषां सुतुमुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम् ॥ २९ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः ॥ दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो न व्यलोकयन् ॥ ३० ॥ तत्त्वनीकं महावेगं रामं समुपसर्पत ॥ धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम् ॥ ३१ ॥ रामोपि चारयन् चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ॥ ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धाभिमुखमुत्थितम् ॥ ३२ ॥ वितत्य च धनुर्भीमं तूण्योश्चोद्धृत्य सायकान् ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३३ ॥ दुष्प्रेक्षः सोभवत् क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राद्रवन्वनदेवताः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

भावे निष्ठा तद्रूपस्वनवतामित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तेनेति । श्वापदाः हिंस्रा व्याघ्रादयः यत्र निःशब्दं शब्दाभावः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना अव्ययीभावः । तं देशं दुद्रुवुरित्यन्वयः पृष्ठतः पश्चाद्भागम् ॥ ३० ॥ तत्त्विति । समुपसर्पत समुपासर्पत् गम्भीरम् इतरदुष्प्रवेशम् ॥ ३१ ॥ रामोपीति । उत्थितम् उद्युक्तम् ॥ ३२ ॥ वितत्येति । वितत्य किञ्चिद्बाणविसर्पणं कृत्वेत्यर्थः । विततं संहितस्येषोः किंचिदेव विसर्पणमिति वैजयन्ती । तूण्योः पृष्ठपार्श्वद्वयबद्धयोः

आहारयदित्यनेन करुणामूर्तिरप्याश्रितकण्टकोद्धारणाय क्रोधमारोपयामासेति गम्यते भीमं धनुरुद्धृत्य तूण्योः शरांश्चोद्धृत्य वितत्य सर्वरक्षसां वधार्थं क्रोधमाहारयदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तस्येति। दक्षस्येति क्रोधातिशयमात्रे दृष्टान्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तदिति। कवचसूर्यकिरणयोः साम्यं नीलाभ्राणां रक्षसां च कार्मुकवत्त्वं ध्वजवत्त्वं च तुल्यं मेघे उत्पातध्वजसंभवात्। अत्र सार्धसप्तत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य क्रुद्धस्य रूपं तु रामस्य ददृशे तदा ॥ दक्षस्येव क्रतुं हन्तुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥ आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयार्तानि प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥ तत्कार्मुकैराभरणैर्ध्वजैश्च तैर्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः ॥ बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सूर्योदये नीलमिवाभ्रवृन्दम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धं च रिपुघातिनम् ॥ ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरःसरैः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा सशरं चापमुद्यम्य खरनिःस्वनम् ॥ रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ २ ॥ स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान् समचोदयत् ॥ यत्र रामो महाबाहुरेको धून्वन् स्थितो धनुः ॥ ३ ॥ तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वे ते रजनीचराः ॥ नर्दमाना महानादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४ ॥ स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ॥ बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग इवोदितः ॥ ५ ॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६ ॥

तुमुलयुद्धं पञ्चविंशे अवष्टब्धेत्यादि। धन्यत इति धनुः। धन धान्य इत्यस्माद्धातोर्भृमृशीङ्तृचरितत्सरितनिधनिमीमस्जीभ्य उः इत्यौणादिकसूत्रेण उप्रत्ययः। धनुषां च धनुं विदुः धनुरिवाजनिवक्र इति कविकाव्यप्रयोगश्च ॥ १ ॥ तमिति। चोद्यतामिति रथ इति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ तं त्विति। निष्पतितं युद्धोन्मुखं सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥४॥ स इति। लोहिताङ्गः अङ्गारकः ॥५॥ तत इति। अर्दयित्वा पीडयित्वा महानादं ननाद चकारेत्यर्थः ॥६॥

ततस्तमिति । भीमधन्वानं धनुषश्चेत्यनङ् समासान्तः । शस्त्रैः आयुधैः । शस्त्रमायुधलोहयोरित्यमरः ॥७॥ मुद्गरैरिति । मुद्गरैः स्थूलगदाभिः प्रासैः कुन्तैः रोषतत्पराः क्रोधपरवशाः ॥ ८ ॥ त इति । बलाहकसंकाशाः मेघतुल्याः कूटं शृङ्गम् अभ्यधावन्त आभिमुख्येनाधावन्त ॥ ९॥ ते राम इति । शैलेन्द्रमिवेत्युपमानेन रामस्य निर्दुःखत्वमुक्तम् ॥ १० ॥ स तैरित्याद्यर्धमेकान्वयम् ॥ ११ ॥ तानीति । विशिखैः बाणैः प्रतिजग्राह प्रतिरुरोध नद्योघान्

ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः ॥ रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम् ॥ ७ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ राक्षसाः समरे रामं निजघ्नू रोषतत्पराः ॥ ८ ॥ ते बलाहकसंकाशा महानादा महौजसः ॥ अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च ॥ गजैः पर्वतकूटाभै रामं युद्धे जिघांसवः ॥ ९ ॥ ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन् रक्षसां गणाः ॥ शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा बलाहकाः ॥ १० ॥ स तैः परिवृतो घोरै राघवो रक्षसां गणैः ॥ ११ ॥ तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः ॥ प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः ॥ १२ ॥ स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे ॥ रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः ॥ १३ ॥ स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ बभूव रामः सन्ध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः ॥ १४ ॥ विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम् ॥ १५ ॥ ततो रामः सुसंक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ॥ ससर्ज विशिखान् बाणान् शतशोथ सहस्रशः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नदीप्रवाहान् ॥ १२ ॥ स तैरिति । वज्रैः अशनिभिः ॥ १३ ॥ स विद्ध इति । क्षतजादिग्धः रुधिरालिप्तः ॥ १४ ॥ विषेदुरिति । बहुभिः सहस्रैः चतुर्दशसहस्रैः ॥ १५ ॥ तत इति । मण्डलीकृतकार्मुकः आकर्णाकर्षणेन मण्डलाकारीकृतधनुः विशिखान् बाणान् अर्धचन्द्राग्रबाणान् प्रथमं शतशः अनन्तरं सहस्रशः स निर्बिभेदेति योजना ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दुरावारानिति । दुरावारान् वारयितुमशक्यान् दुर्विषहान् दुःसहान् कालदण्डोपमान् यमदण्डतुल्यान् अजिह्मगान् अवक्रगामिनः अस्खलितलक्ष्यकानित्यर्थः । कङ्कपत्रान् बाणान् । कङ्कपत्रशरमार्गणबाणा इति हलायुधः ॥ १७ ॥ ते शरा इति । प्राणानाददुः अमारयन्नित्यर्थः । कालकृताः यममुक्ता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ भित्त्वेति । रुधिराप्लुता इति विशेषणं दीप्ताग्न्युपमानसिद्ध्यर्थम् ॥ १९ ॥ असंख्येया इति । सायकाः बाणाः ॥

दुरावारान् दुर्विषहान् कालदण्डोपमान् रणे ॥ मुमोच लीलया रामः कङ्कपत्रानजिह्मगान् ॥ १७ ॥ ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया॥ आददू रक्षसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव ॥ १८ ॥ भित्त्वा राक्षसदेहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः ॥ अन्तरिक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ १९ ॥ असंख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात् ॥ विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः ॥ २० ॥ तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च ॥ बाहून् सहस्ताभरणानूरून् करिकरोपमान् ॥ चिच्छेद रामः समरे शतशोथ सहस्रशः ॥ २१ ॥ हयान् काञ्चनसन्नाहान् रथयुक्तान् ससारथीन् ॥ गजांश्च सगजारोहान् सहयान् सादिनस्तथा ॥ २२ ॥ पदातीन् समरे हत्वा ह्यनयद्यमसादनम् ॥ २३ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ भीममार्तस्वरं चक्रुर्भिद्यमाना निशाचराः ॥ २४ ॥ तत्सैन्यं निशितैर्बाणैरर्दितं मर्मभेदिभिः ॥ रामेण न सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २५ ॥ ॥ ॥

॥ २० ॥ तैरित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यं वर्माणि कवचानि ॥ २१ ॥ हयानिति । काञ्चनसन्नाहान् काञ्चनाभरणान् रथयुक्तान् रथबद्धान् सगजारोहान् सनिषादान् सादिनः अश्वारोहान् सदनमेव सादनं स्वार्थे अण् ॥ २२ ॥ २३ ॥ तत इति । नालीकाः नालमात्रशराः नाराचाः आयसशराः विकर्णिनःकर्णशराः भीममिति क्रियाविशेषणम् ॥ २४ ॥ तत्सैन्यमिति । रामेण कर्त्रा बाणैः अर्दितं पीडितं तत्सैन्यं सुखं दुःखनिवृत्तिम् अग्निना अर्दितं शुष्कं वनमिव न लेभे ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

केचिदिति । परमायुधानिति शूलादिविशेषणम् ॥ २६ ॥ तानीति । आवार्य निवार्य शिरोधरानिति पुंलिङ्गत्वमार्षं शिरोधरांश्चिच्छेद प्राणान् जहारेति क्रमः ॥ २७ ॥ त इति । सुपर्णो गरुडः तस्य वातेन पक्षानिलेन विक्षिप्ताः उन्मूलिताः जगत्यां भुवि ॥ २८ ॥ अवशिष्टा इति । तत्र सैन्येषु अवशिष्टाः हतावशिष्टाः विषण्णाः दुःखिताः शरणार्थं रक्षणार्थमिति यावत् ॥ २९ ॥ तानिति । आदाय खरसमीपगमनान्निवर्त्य अन्तकः रुद्रपराजितो यमः ॥ ३० ॥ निवृत्ता इति । निवृत्ताः युद्धान्निवृत्ताः दूषणरूपाश्रयेण निर्भयाः सन्तः अभ्यधावन्त अभिमुखमाजग्मुः प्रायशो नष्टायुधत्वात्सालतालेत्याद्युक्तम् ॥ ३१ ॥ शूलेत्यादि । शस्त्रवर्षाणि शरभिन्नायुधवर्षाणीत्यर्थः। सृजन्त इति आसन्निति शेषः ॥ ३२ ॥ तदिति । रामस्य रक्षसां च तुमुलं संकुलं महाघोरम् अत एव रोमहर्षणं भयातिरेकेण रोमाञ्चजनकम् अत एवाद्भुतं तद्युद्धं पुनरपि बभूव ॥ ३३ ॥ त इत्यर्धमेकं वाक्यम् । अभ्ययुः आवव्रुः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केचिद्भीमबलाः शूराः शूलान् खड्गान् परश्वधान् ॥ रामस्याभिमुखं गत्वा चिक्षिपुः परमायुधान् ॥ २६ ॥ तानि बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य राघवः ॥ जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २७ ॥ ते छिन्नशिरसः पेतुश्छिन्नवर्मशरासनाः ॥ सुपर्णवातविक्षिप्ता जगत्यां पादपा यथा ॥ २८ ॥ अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णाश्च निशाचराः ॥ खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शरार्दिताः ॥ २९ ॥ तान् सर्वान् पुनरादाय समाश्वास्य च दूषणः ॥ अभ्यधावत काकुत्स्थं क्रुद्धो रुद्रमिवान्तकः ॥ ३० ॥ निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः ॥ राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ ३१ ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च चापहस्ता महाबलाः ॥ सृजन्तः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥ द्रुमवर्षाणि मुञ्चन्तः शिलावर्षाणि राक्षसाः ॥ ३२ ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रामस्य च महाघोरं पुनस्तेषां च रक्षसाम् ॥ ३३ ॥ ते समन्तादभिक्रुद्धा राघवं पुनरभ्ययुः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदमनुवदन्नाह तैश्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । महाबलः स रामः दिशो दिशश्च तैरावृताः दृष्ट्वा भैरवं भयंकरं नादं कृत्वा राक्षसेषु राक्षसनिमित्तं गान्धर्वमस्त्रं धनुषि संयोजयत समयोजयत् शरवर्षाभिवर्षिभिः शरवर्षकारिभिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तत इति । चापमण्डलात् संहितगान्धर्वास्त्रात् आकर्षणातिशयेन मण्डलीकृताच्चापान्निर्ययुः समागतैस्तैर्बाणैर्दश दिशः सर्वाः अन्यूनाः अवार्यन्त ॥ ३७ ॥ नाददानमिति । राक्षसा रामस्य शरादानकर्षणमोचनानि नापश्यन् किंतु स्वाहिंसनमेवापश्यन्निति क्रियाप्रधानो निर्देशः । यद्यपि गान्धर्वास्त्रप्रयोगे विचित्रबाणनिर्गमोस्ति तदस्मिन्

तैश्च सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः ॥ राक्षसैरुद्यतप्रासैः शरवर्षाभिवर्षिभिः ॥ ३५ ॥ स कृत्वा
भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरम् ॥ संयोजयत गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः ॥ ३६ ॥ ततः शरसहस्राणि निर्ययुः
श्चापमण्डलात् ॥ सर्वा दश दिशो बाणैरावार्यन्त समागतैः ॥ ३७ ॥ नाददानं शरान् घोरान्नमुञ्चन्तं
शिलीमुखान् ॥ विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः ॥ ३८ ॥ शरान्धकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम्
॥ बभूवावस्थितो रामः प्रवमन्निव तान् शरान् ॥ ३९ ॥ युगपत्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशम्
॥ युगपत्पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ॥ ४० ॥ निहताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना भिन्ना विदारिताः ॥
तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते राक्षसास्ते सहस्रशः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

श्लोके नोच्यते किंतु तदनन्तरभाविकेवलशरमोक्ष इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ शरान्धकारमिति । अन्धकारमिति क्लीबत्वमार्षं प्रवमन् उद्गिरन् ॥ ३९ ॥ युगपच्छरनिर्गमः समुत्प्रेक्ष्यते युगपदिति । पतमानैः पतद्भिः एककाले शरहतैः एककाले भूमौ पतद्भिः एककाले पतितैश्च राक्षसैः वसुधा विकीर्णा व्याप्ताऽभवदिति युगपच्छरनिर्गमनकार्योक्तिः ॥ ४० ॥ अथ हिंसावैचित्र्यमाह निहता इति । निहताः केवलं प्रहताः पतिताः अशनिपात इव भयेन भूमौ पतिताः क्षीणाः कण्ठगतप्राणाः छिन्नाः द्विधाकृताः भिन्नाः खण्डितावयवाः विदारिताः नृसिंहेन हिरण्यवदाभिकण्ठमुद्भिन्नशरीराः तत्र तत्रेत्यनेन कश्चिच्छिन्नः कश्चिद्विदारितः पुनः कश्चित् भिन्न इत्येवं विचित्रशववत्त्वमुक्तम् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

चित्रवधं दर्शयति सोष्णीषैरित्यादिना । सोष्णीषैः शिरोवेष्टनवद्भिः उत्तमाङ्गैः केवलशिरोभिः नानारूपविभूषणैरित्यूरुजानूनां विशेषणं सार्धोरुकैरूरुभिः सकटकैर्जानुभिश्चेत्यर्थः। अनेकशो भिन्नैरिति हयादित्रयविशेषणं विच्छिन्नैरिति चामरादिसर्वविशेषणं विचित्रैरिति शूलादिविशेषणं नानाविधैरिति चामरादिविशेषणं पूर्वोक्तैरेतैर्विकीर्णा अत एव भयंकराऽभूदिति योजना । एतावता ग्रन्थेन रामशरप्रभावातिशयो दर्शितः। अस्मिन् सर्गे पञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकाः॥४२॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

सोष्णीषैरुत्तमाङ्गैश्च साङ्गदैर्बाहुभिस्तथा ॥ ऊरुभिर्जानुभिश्छिन्नैर्नानारूपविभूषणैः ॥४२॥ हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः ॥ चामरैर्व्यजनैश्छत्त्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४३ ॥ रामस्य बाणाभिहतैर्विचित्रैः शूलपट्टिशैः ॥ खड्गैः खण्डीकृतैः प्रासैर्विकीर्णैश्च परश्वधैः ॥ ४४ ॥ चूर्णिताभिः शिलाभिश्च शरैश्चित्रैरनेकशः ॥ विच्छिन्नैः समरे भूमिः विकीर्णाऽभूद्भयंकरा ॥ ४५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं निरीक्ष्य सः ॥ संदिदेश महाबाहुर्भीमवेगान् दुरासदान् ॥ राक्षसान् पञ्च साहस्रान् समरेष्वनिवर्तिनः ॥ १ ॥ ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुमैरपि ॥ शरवर्षैरविच्छिन्नं ववृषुस्तं समन्ततः ॥ २ ॥ स द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः॥ रामः क्रोधं परं भेजे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ४ ॥

अथ दूषणप्रमुखसर्वसैन्यविनाशः षड्विंशे दूषणस्त्वित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । निरीक्ष्य चेति । खिन्नश्चेत्यर्थः। भीमवेगान् भयंकरधावनान् अत एव दुरासदान् । पञ्चसहस्रानित्यनेन पञ्चसाहस्री पूर्वं हतेति व्यज्यते ॥१॥ त इति । तं रामम् ॥२॥ स इति । प्राणहरम् अन्येषामिति शेषः प्रतिजग्राह प्रतिरुरोध धर्मात्मेत्यनेन कूटयोधित्वव्युदासः ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्येति । निमीलित इवर्षभ इत्यनेन शरवर्षेपि निर्व्यथत्वमनायासत्वं च द्योत्यते ॥ ४ ॥

तत इति । क्रोधसमाविष्ट इति राम इति शेषः प्रदीप्त इव तेजसेति तेजोयुक्तत्वेन प्रदीप्त इव स्थित इत्यर्थः । सहदूषणं दूषणसहितं दूषणः खरस्य सेनापतिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति । चतुर्भिरिति शरैरित्यनुषङ्गः ॥ ७ ॥ हत्वेति । तद्रक्षः दूषणं वक्षसि विव्याधेति संबन्धः ॥ ८ ॥ स इति । परितो हन्यतेनेनेति परिघः तं पट्टैः बन्धनैः परवसोक्षितं शत्रुमेदःसिक्तम् । हन्मेदस्तु वपा वसेत्यमरः। वज्राशनिसमस्पर्शं वज्रं वज्राख्यरत्नम् । अशनिः वज्रायुधं

ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ शरैरवाकिरत्सैन्यं सर्वतः सह दूषणम् ॥ ५ ॥ ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ॥ शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवाकिरत् ॥ ६ ॥ ततो रामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्धनुः ॥ चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ७ ॥ हत्वा चाश्वान् शरैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रेण सारथेः ॥ शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि ॥ ८ ॥ स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ जग्राह गिरिशृङ्गाभं परिघं रोमहर्षणम् ॥ ९ ॥ वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवसैन्यप्रमर्दनम् ॥ आयसैः शङ्कुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम् ॥ १० ॥ वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥ तं महोरगसंकाशं प्रगृह्य परिघं रणे ॥ दूषणोभ्यद्रवद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ १२ ॥ तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ ॥ १३ ॥ भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्द्धनि ॥ परिघश्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

तदुभयसदृशकाठिन्यं परगोपुरदारणं परेषां शत्रूणां यत् गोपुरं पुरद्वारं तस्य दारणं भेदकम् । पुरद्वारं तु गोपुरमित्यमरः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्येति । अभिपतमानस्य अभिपततः सहस्ताभरणावित्यनेन शौर्यबिरुदवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १३ ॥ भ्रष्ट इति । रणमूर्धनि छिन्नहस्तस्य तस्य दूषणस्य भ्रष्टः हस्ताच्च्युतः महाकायः महाप्रमाणः परिघः शक्रध्वज इवाग्रतः पपातेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

स इति । कराभ्यां सह पपातेत्यन्वयः मनस्वी धीरः ॥ १५ ॥ तमिति । अपूजयन् अस्तुवन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्निति । त्रीनेवाह महाकपाल । इति कः किमायुधंगृहीत्वाऽभ्यद्रवदित्यत्राह महाकपाल इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ दृष्ट्वेति । शितैः शाणोल्लीढैः प्रतिजग्राह तेषु बाणानर्पयामासेत्यर्थः यथा गृहं

स कराभ्यां विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः ॥ विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः ॥ १५ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे ॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः ॥ संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः ॥ महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम् ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैवापततस्तूर्णं राघवः सायकैः शितैः ॥ तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव ॥ १९ ॥ महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद परमेषुभिः ॥ असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् ॥ २० ॥ स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः ॥ स्थूलाक्षस्याक्षिणी तीक्ष्णैः पूरयामास सायकैः ॥ २१ ॥ दूषणस्यानुगान् पञ्च साहस्रान् कुपितः क्षणात् ॥ बाणौघैः पञ्च साहस्रैरनयद्यमसादनम् ॥ २२ ॥ दूषणं निहतं दृष्ट्वा तस्य चैव पदानुगान् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान् महाबलान् ॥ २३ ॥ अयं विनिहतः संख्ये दूषणः सपदानुगः ॥ महत्या सेनया सार्धं युध्वा रामं कुमानुषम् ॥ २४ ॥ शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः ॥ एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे ॥ २५ ॥ श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राप्तानतिथीनुपचारैः प्रतिगृह्णाति तथेत्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रतिजग्राहेत्युक्तं विवृणोति महाकपालस्येत्यादिना । प्रममाथ चूर्णीचकारेत्यर्थः । चूर्णशरीरत्वे दृष्टान्ततयोक्तं विटपीति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अयमिति । हनध्वं घ्नत ॥ २४ ॥ २५ ॥ सेनाध्यक्षानेवाह श्येनगामीत्यादिना ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ तत इति । वज्रं वज्रमणिः तेजस्वी राम इति शेषः ॥ २९ ॥ त इति । सधूमा इत्यनेन दहनोन्मुखत्वं व्यज्यत इत्यङ्गारावस्थाव्यावृत्तिः। वज्रा इवेति वज्रमस्त्रियामित्युभयलिङ्गो वज्रशब्दः ॥ ३० ॥ रक्षसामिति। कर्णिना कर्णाकारशरीरेण ॥ ३१ ॥ तैरिति । छिन्नं खण्डितं भिन्नं विदारितम् । आदिग्धाः आलिप्ताः ॥ ३२ ॥ तैर्मुक्तेति । रणाग्रपतितत्वातिशयात्कुशसाम्योक्तिः ॥ ३३ ॥ क्षणेनेति । निरयप्रख्यं नरकतुल्यं मांसशोणितैः

मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः ॥ २७ ॥ राममेवाभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शरोत्तमान् ॥ २८ ॥ ततः पावकसंकाशैर्हैमवज्रविभूषितैः ॥ जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥ २९ ॥ ते रुक्मपुङ्खा विशिखाः सधूमा इव पावकाः ॥ निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ॥ ३० ॥ रक्षसां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना ॥ सहस्रं च सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ ॥ ३१ ॥ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३२ ॥ तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः ॥ आस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ ३३ ॥ क्षणेन तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् ॥ बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३५ ॥ तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः ॥ राक्षसास्त्रिशिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ॥ ३६ ॥ शेषा हता महासत्त्वा राक्षसा रणमूर्धनि ॥ घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्याग्रजेन ते ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

कृतः कर्दमः पङ्को यस्य तत्तथा ॥ ३४ ॥ चतुर्दशेति । मानुषेण ऋजुना पदातिना वाहनरहितेनेत्यद्भुतोक्तिः ॥ ३५ ॥ तस्येत्यादि । सैन्यस्य युद्धप्रवृत्तस्य अतो रामस्यापि तत्रान्तर्भावः खरादित्रयं शेषः अवशिष्टांश इत्यर्थः। शेषाः सर्वे राक्षसा हता इत्यन्वयः। महासत्त्वा इत्यादिविशेषणैर्महारथा एव हताः क्षुद्राः केचन भीरवो न हता इतिगम्यते। अत एवोत्तरसर्गे हतशेषा इति वक्ष्यति। लक्ष्मणस्याग्रजेनेति रामस्य विष्णवर्धांशभाक्त्वेनाधिकबलत्वोक्तिः॥ ३६॥ ३७॥

ततस्त्विति । भीमबलं भीमसैन्यम् उद्यताशनिः उद्यतवज्रः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तु तद्भीमबलं महाहवे समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा ॥ रथेन रामं महता खरस्तदा समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ॥

खरं तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः ॥ राक्षसस्त्रिशिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥ मां नियोजय विक्रान्त सन्निवर्तस्व साहसात् ॥ पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २ ॥ प्रतिजानामि ते सत्यमायुधं चाहमालभे ॥ यथा रामं वधिष्यामि वधार्हं सर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥ अहं वास्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम ॥ विनिवृत्य रणोत्साहान्मुहूर्तं प्राश्निको भव ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रहास्यसि ॥ मयि वा निहते रामं संयुगायोपयास्यसि ॥ ५ ॥ खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात्प्रसादितः ॥ गच्छ युध्येत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥ त्रिशिराश्च रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता ॥ अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रिशिरःशिरसां छेददृष्टान्तेन स्वसेविनाम् । दुःखत्रयनिहन्तारं लक्ष्मणाग्रजमाश्रये ॥ खरं त्वित्यादि । वाहिनीपतिः सेनापतिः सन्निपत्य समीपमागत्येत्यर्थः ॥ १ ॥ मामिति । साहसात् युद्धाभिमुख्यलक्षणात् विनिपातितमिति मयेतिशेषः ॥ २ ॥ प्रतिजानामीति । आलभे स्पृशामि । प्रतिज्ञाप्रकारमाह यथेति । सर्वरक्षसां सर्वरक्षोभिः ॥ ३ ॥ अहं वेति । मृत्युः मारयिता प्राश्निकः जयापजयनिर्णायकः ॥ ४ ॥ प्रहृष्ट इति । प्रहृष्टे गर्विष्ठे संयुगाय युद्धं कर्तुं क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी ॥ ५ ॥ खर इति । मृत्युलोभात् मृत्युना कृतो लोभो युद्धलोभस्तस्मात् प्रसादितः निवर्तित इति यावत् । युध्य युद्धं कुरु अनुज्ञातः खरेणेति शेषः त्रिशरा इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ त्रिशिराश्चेति । चकारो न समुच्चयार्थः ॥ ७ ॥

शरधारेति । शरा एव धाराः आसाराः तासां समूहान् । जलार्द्रस्येति दुन्दुभिशब्दः पुंलिङ्गः । भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमानित्युक्तेः । दुन्दुभेः दुन्दुभिनादस्य जलार्द्रस्येत्यनेनास्य हीनस्वरत्वमुक्तम् ॥ ८ ॥ आगच्छन्तमिति । धनुषा सायकान् विधून्वन् कम्पयन् मुञ्चन्निति यावत् ॥ ९ ॥ स इति । संप्रहारो युद्धम् ॥ १० ॥ तत इति । संरब्धं सकोपमित्यर्थः । लोके कश्चित्कुपितोपि वचनेन कोपं न प्रकटयति अयं तु प्रकटयतीति भावः ॥११॥

शरधारासमूहान् स महामेघ इवोत्सृजन् ॥ व्यसृजत्सदृशं नादं जलार्द्रस्य तु दुन्दुभेः ॥ ८ ॥ आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः ॥ धनुषा प्रतिजग्राह विधून्वन् सायकान् शितान् ॥ ९ ॥ स संप्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसोर्महान् ॥ बभूवातीव बलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १० ॥ ततस्त्रिशिरसा बाणैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः ॥ अमर्षी कुपितो रामः संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् ॥ पुष्पैरिव शरैर्यस्य ललाटेस्मि परिक्षतः ॥ १२ ॥ ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणच्युतान् ॥ एवमुक्त्वा तु संरब्धः शरानाशीविषोपमान् ॥ त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धो निजघान चतुर्दश ॥ १३ ॥ चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ॥ १४ ॥ अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थान्न्यपातयत् ॥ रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितम् ॥ १५ ॥ ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् ॥ बिभेद रामस्तं बाणैर्हृदये सोभवज्जडः ॥ १६ ॥ सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षस्तस्य रक्षसः ॥ शिरांस्यपातयद्रामो वेगवद्भिस्त्रिभिः शितैः ॥ १७ ॥ ॥

अहो इत्यादिव्यङ्ग्योक्तिः । विक्रमः पराभिभवनं तत्र शूरस्य समर्थस्येत्यर्थः । ईदृशमित्यस्यैव विवरणं पुष्पैरिवेत्यर्धं ललाटे स्वललाटे ललाटे स्वल्पापि क्षतिर्बाधिका भवति सापि नास्तीति सूचयितुं पुष्पतौल्यम् । चापगुणः चापमौर्वी एवमिति संरब्धः सन्नेवमुक्त्वा क्रुद्धो निजघानेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ चतुर्भिरिति । सन्नतपर्वभिः ऋजुपर्वभिः वाजिनः वेगवतः ॥ १४ ॥ अष्टभिरिति । रस्थोपस्थे रथोपरिभागे ॥ १५ ॥ तत इति । हतरथात् हतहयसारथिकरथात् हृदये वक्षसि बिभेदेत्यन्वयः जडः निश्चेष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥

स इति । पूर्वं पतितैः शिरोभिः हेतुभिः स्वयं न्यपतत् ॥ १८ ॥ हतशेषा इति । खरसंश्रयाः खरसेवकाः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

महामोहसहायस्य दर्पस्याश्रयनिग्रहम् । व्यङ्कुं खरोपकरणं हन्तारं राममाश्रये ॥ निहतमित्यादि । निहतं दूषणं दृष्ट्वा रामस्य विक्रमं च दृष्ट्वा

स भूमौ रुधिरोद्गारी रामबाणाभिपीडितः ॥ न्यपतत्पतितैः पूर्वं स्वशिरोभिर्निशाचरः ॥ १८ ॥
हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ॥ द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याघ्रत्रस्ता मृगा इव ॥ १९ ॥
तान् खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितः स्वयम् ॥ राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा ॥ २० ॥ इति
श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह ॥ खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा
राक्षसं सैन्यमविषह्यं महाबलः ॥ हतमेकेन रामेण त्रिशिरोदूषणावपि ॥ २ ॥ तद्बलं हतभूयिष्ठं विमनाः
प्रेक्ष्य राक्षसः ॥ आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ॥ ३ ॥ विकृष्य बलवच्चापं नाराचान् रक्तभोजनान् ॥
खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥ ज्यां विधून्वन् सुबहुशः शिक्षयास्त्राणि दर्शयन् ॥
चकार समरे मार्गान् शरै रथगतः खरः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

स्थितस्य खरस्य त्रासोऽभवदिति योजना ॥ १ ॥ स दृष्ट्वेति । रक्षसां संबन्धि राक्षसं त्रिशिरोदूषणौ हतावित्यनुषङ्गः । बलं सैन्यं हतभूयिष्ठं हतप्रवरराक्षसं चतुर्दशसहस्रसंख्याकाः प्रधाना हताः अवशिष्टं सैन्यं प्रेक्ष्येत्यर्थः । विमनाः विगतगर्वावस्थं मनो यस्य स तथा ॥ २ ॥ ३ ॥ विकृष्येति । बलवदत्यन्तं नाराचान् । प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचा इत्यमरः । रक्तभोजनानिति रक्तरूषितत्वेन रक्तभोजनत्वव्यपदेशः आशीविषानिव सर्पानिव स्थितान् ॥ ४ ॥ ज्यामिति । शिक्षया धनुर्वेदशिक्षापाटवेन ज्यां विधून्वन् अस्त्राणि दर्शयन् अस्त्रप्रयोगपाटवं दर्शयन्नित्यर्थः । समरे शरैः मार्गान् नानाप्रकारांश्चकार ॥ ५ ॥

स इति । स रामोपि तं दृष्ट्वा बाणैः सुमहद्धनुः सर्वा दिशः प्रदिशश्च पूरयामासेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ स सायकैरिति । सः रामः अविवरं नीरन्ध्रम् ॥ ७ ॥ तदिति । पर्याकाशं परितः स्थितमाकाशं खररामयोश्चतुःपार्श्ववर्त्याकाशमित्यर्थः । सर्वतः सर्वत्र अनाकाशम् अनवकाशं बभूव ॥ ८ ॥ शरजालेति । संरम्भात् कोपात् । संरम्भः संभ्रमे कोप इत्यमरः । उभयोः शरजालावृत इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ तत इति । तोत्रैः गजशिक्षणयष्टिभिः ॥ १० ॥ ११ ॥

स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोपि सुमहद्धनुः ॥ ६ ॥ स सायकैर्दुर्विषहैः सस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः ॥ नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥ तद्बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः ॥ पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसंकुलम् ॥ ८ ॥ शरजालावृतः सूर्यो न तदा स्म प्रकाशते ॥ अन्योन्यवधसंरम्भादुभयोः संप्रयुद्ध्यतोः ॥ ९ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ आजघान खरो रामं तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥ तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥ हन्तारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् ॥ परिश्रान्तं महासत्त्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥ तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥ ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ॥ आससाद रणे रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥ ततोस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः ॥ खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हन्तारमिति । खरः सर्वसैन्यहननपरिश्रान्तमपि रामं पौरुषे पर्यवस्थितं महासत्त्वं मेने । यद्वा । उक्तविशेषणं रामं परिश्रान्तं मेने ॥ १२ ॥ तमिति । नोद्विजते नाचलत् क्षुद्रमृगं शशम् ॥ १३ ॥ तत इति । पतङ्ग इत्यनेन अमृत्वा अनिवृत्तिरुच्यते ॥ १४ ॥ ततोस्येति । मुष्टिदेशे मुष्टिबन्धनसमीपदेशे महात्मन इत्यनेन मुष्टिदेशे पततो बाणस्य परिहरणसामर्थ्यं व्यज्यते । लाघवं शैघ्र्यं चिच्छेद रामस्य किंचिच्छ्रान्तत्वेनानवधानादिति भावः ॥ १५ ॥

पाणिलाघवमेवाह स पुनरित्यादिना । वर्मणि निजघान अवदारयति स्म ॥ १६ ॥ तत इति । आदित्यवर्चस इत्यनेन कवचपतनानन्तरं प्रकाशमानतेजोविशेष उच्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ स शरैरिति । अर्पितः संयुक्तः विधूम इत्यनेन ज्वालाधिक्यमुच्यते ॥ १९ ॥ तत इति । गम्भीरनिर्ह्रादं
गम्भीरध्वनिकं धनुः रिपोरन्ताय नाशाय सज्जं चकारेत्यन्वयः ॥ २० ॥ सुमहदिति । यत्तदिति प्रसिद्ध्यतिशयवाची महर्षिणा अगस्त्येन

स पुनस्त्वपरान् सप्त शरानादाय वर्मणि ॥ निजघान खरः क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥ ततस्तत्प्रहतं
बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः ॥ पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्चसः ॥ १७ ॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम्
॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १८ ॥ स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ रराज
समरे रामो विधूमोग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ चकारान्ताय स
रिपोः सज्यमन्यन्महद्धनुः ॥ २० ॥ सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा ॥ वरं तद्धनुरुद्यम्य खरं समभिधावत
॥ २१ ॥ ततः कनकपुङ्खैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ बिभेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥
स दर्शनीयो बहुधा विकीर्णः काञ्चनध्वजः ॥ जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥ तं चतुर्भिः
खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ॥ विव्याध युधि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २४ ॥ स रामो बहुभिर्बाणैः
खरकार्मुकनिःसृतैः ॥ विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य परमाहवे
॥ मुमोच परमेष्वासः षट् छरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

अतिसृष्टं दत्तं समभिधावत समभ्यधावत ॥ २१ ॥ तत इति । सन्नतपर्वभिः ऋजुपर्वभिः ॥ २२ ॥ स इति । दर्शनीयः रम्यः आज्ञया शापेन उत्प्रेक्षेयम् ॥ २३ ॥ तमिति । मातङ्गं गजं तोमरैः गजशिक्षादण्डैः चतुर्भिरित्यत्र वीप्सा बोध्या बहुभिरित्यनुवादात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ स धनुरिति । परमेष्वासः उत्कृष्टशरासनः अभिलक्षितान् प्रसिद्धान् ॥ २६ ॥ ॥ ॥

षण्णां विनियोगप्रकारमाह शिरसीत्यादिना । द्वाभ्यामिति बाह्वोरिति एकैकस्य बाहोरेकैकेनेत्यर्थः । चन्द्रार्धवक्त्रैः अर्धचन्द्राकारमुखैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ तत इति । त्रयोदश नाराचान् समादद इत्यन्वयः अन्तिमपादे त्रयोदश शरान् शितानिति पाठे मुमोचेति क्रियाध्याहार्या ॥ २८ ॥ त्रयोदशानां विनियोगमाह ततोस्येत्यादिना । छित्त्वेत्युत्तरत्र स्थिता क्रिया सर्वत्र संबध्यते । त्रिवेणुर्नाम रथमुखस्थो युगाधारदण्डः प्रहसन्निव लीलयेत्यर्थः ॥ २९ ॥

शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्दयत् ॥ त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वक्षस्यभिजघान ह ॥ २७ ॥ ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् भास्करोपमान् ॥ जिघांसू राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश समाददे ॥ २८ ॥ ततोस्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ षष्ठेन तु शिरः संख्ये खरस्य रथसारथेः ॥ २९ ॥ त्रिभिस्त्रिवेणुं बलवान् द्वाभ्यामक्षं महाबलः ॥ द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सशरं धनुः ॥ ३० ॥ छित्त्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव ॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमो बिभेद समरे खरम् ॥ ३१ ॥ प्रभग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा ॥३२॥ तत्कर्म रामस्य महारथस्य समेत्य देवाश्च महर्षयश्च॥ अपूजयन्प्राञ्जलयः प्रहृष्टास्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ खरं तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् ॥ मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ गजाश्वरथसंबाधे बले महति तिष्ठता ॥ कृतं सुदारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २ ॥ ॥ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रभग्नेति । अवप्लुत्य रथात् समुल्लङ्घ्य ॥ ३२ ॥ तदिति । तत्कर्म खरभङ्गकर्म अपूजयन् अस्तुवन् समेत्य समूहीभूय समेताः आगताः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ अहंकारस्य हीनस्य व्यक्तां शक्तिमिव स्थिताम्। गदां खरस्य निर्भिद्य राजन्तं राममाश्रये॥ खरं त्वित्यादि । सर्वसाधनवैकल्येन खरस्यानुकूल्यमपि भवेदिति तच्चित्तपरीक्षार्थमाह खरं त्वित्यादिना। मृदुपूर्वं न्यायावलम्बनेनोक्तं परुषं मर्मोद्घाटनरूपत्वात्॥१॥गजाश्वेति। तिष्ठता अधिपतित्वेन तिष्ठतेत्यर्थः॥२॥

मृदुपूर्वत्वसिद्धये लोकन्यायमाह उद्वेजनीय इति। उद्वेजनीयः उद्वेजकः नृशंसो घातुकः एवं विधो लोकानामीश्वरोपि न तिष्ठति न जीवेत् किंपुनर्भवादृश इति भावः॥ ३ ॥ कर्मेति। सर्वजन इति दयालुरपीति भावः ॥४॥ लोभादिति। लोभात् लब्धस्य त्यागासहिष्णुतया कामात् अपूर्वलाभेच्छया न बुध्यते न पश्चात्तापं करोतीत्यर्थः। भ्रष्टः ऐश्वर्यात् भ्रष्टः तस्य कर्मणः अन्तं फलं पश्यति अनुभवति कथमिव करकात् ब्राह्मणीव करकाः वर्षोपलाः। वर्षोपलस्तु करक इत्यमरः। तानत्तीति करकात्। ब्राह्मणीरक्तपुच्छिका। ब्राह्मणी रक्तपुच्छिकेति निघण्टुः। तस्यास्तद्भक्षणं विषभक्षणवन्मारकमिति

उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ॥ त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोपि न तिष्ठति ॥ ३ ॥ कर्म
लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर ॥ तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥ लोभात्पापानि
कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते ॥ भ्रष्टः पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥ वसतो
दण्डकारण्ये तापसान् धर्मचारिणः ॥ किन्तु हत्वा महाभागान् फलं प्राप्स्यसि राक्षस ॥ ६ ॥ न चिरं
पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ॥ ७ ॥ अवश्यं
लभते जन्तुः फलं पापस्य कर्मणः ॥ घोरं पर्यागते काले द्रुमाः पुष्पमिवार्तवम् ॥ ८ ॥ न चिरात्प्राप्यते
लोके पापानां कर्मणां फलम् ॥ सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ॥ ९ ॥

प्रसिद्धिः यथा ब्राह्मणी स्वमारकं कर्म स्वयमेव करोति तथा त्वमपीत्यर्थः ॥ ५ ॥ किं पापं मया कृतमित्यत्राह वसत इति ॥ ६ ॥ ननु तर्हि कथं पापिनोपि बहवो जीवन्तीत्यत्राह न चिरमिति। केवलपापिनो जन्मान्तरे फलं भुञ्जते क्रूरास्तु पुण्यलेशेन ऐश्वर्यं प्राप्यापि न चिरं तिष्ठन्ति क्षिप्रमेव विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अवश्यमिति। पापस्य कर्ता जन्तुः काले प्राप्ते अवश्यं घोरं दुःखरूपं फलं लभते ऋतुलक्षणे काले पर्यागते प्राप्ते आर्तवं तत्तदृतुप्राप्तं पुष्पमिव ॥ ८ ॥ नचिरादिति। नचिरादित्येकं पदम् अविलम्बेनेत्यर्थः। अत्र पुरुष इति शेषः पापानाम् अत्युत्कटानामित्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं मृदुपूर्वमुक्त्वा परुषमाह पापमित्यादिना । आसादितः प्राप्तोस्मि आगमने हेतुमाह राज्ञेति ॥ १० ॥ अद्य हीति । मया मुक्ताः शराः त्वां विदार्य निपतिष्यन्ति प्रवेक्ष्यन्ति यथा पन्नगाः सर्पाः वल्मीकं प्रविशन्ति तथा ॥ ११ ॥ ये त्वयेति ।ताननुगमिष्यसीति पापिनामपि समरे हतानां स्वर्गसंभवादिति भावः ॥ १२ ॥ अद्य त्वामिति । निरयस्थं नरकसदृशं दुःखं भूमौ पतित्वानुभवन्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रहरेति । तालफलं यथेत्यने-

पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम् ॥ अहमासादितो राज्ञा प्राणान् हन्तुं निशाचर ॥ १० ॥
अद्य हि त्वां मया मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ॥ विदार्य निपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११ ॥
ये त्वया दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः ॥ तानद्य निहतः संख्ये ससैन्योनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥ अद्य
त्वां पतितं बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः ॥ निरयस्थं विमानस्था ये त्वया हिंसिताः पुरा ॥ १३ ॥ प्रहर त्वं
यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम ॥ अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण
क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ प्रत्युवाच खरो रामं प्रहसन् क्रोधमूर्छितः ॥ १५ ॥ प्राकृतान् राक्षसान्
हत्वा युद्धे दशरथात्मज ॥ आत्मना कथमात्मानमप्रशस्यं प्रशंससि ॥ १६ ॥ विक्रान्ता बलवन्तो वा
ये भवन्ति नरर्षभाः ॥ कथयन्ति न ते किंचित्तेजसा स्वेन गर्विताः ॥ १७ ॥ प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लोके
क्षत्त्रियपांसनाः ॥ निरर्थकं विकत्थन्ते यथा राम विकत्थसे ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन् वीरः समरे कोभिधास्यति
॥ मृत्युकाले हि संप्राप्ते स्वयमप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९ ॥ ॥ ॥

नानायासोक्तिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राकृतानिति । आत्मना स्वयमेव ॥ १६ ॥ विक्रान्ता इति । तेजसा प्रतापेन ॥ १७ ॥ प्राकृता इति । प्राकृताः क्षुद्राः अकृतात्मानः अप्रतिष्ठितधृतयः क्षत्त्रियपांसनाः क्षत्त्रियाधमाः निरर्थकं निष्प्रयोजनं यथा तथा विकत्थन्ते श्लाघन्ते ॥ १८ ॥ कुलमिति । कुलं व्यपदिशन् आत्मनो महाकुलप्रसूतत्वं प्रकटयन् को वीरः मृत्युकाले संप्राप्ते अप्रस्तवे अनवसरे स्वयं स्तवमभिधास्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ॥

सर्वथैव लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम् । सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निनेति । ते कत्थनेन लघुत्वमल्पत्वं सर्वथैव स्पष्टमेव विदर्शितं यथा तप्तेन अत एव सुवर्णसदृशेन कुशाग्निना कुशदर्भमाश्रितेनाग्निना लघुत्वं विदर्श्यते तद्वत् यथा तृणाग्निः सुवर्णतुल्यतया भासमानोपि ज्वलन्नप्युत्तरकाले दाहकार्यकरो न भवति तथा कत्थनेन वीरवत् भासमानोपि पुरुषः उत्तरकाले लघुरेव भविष्यतीत्यर्थः । शीघ्रं ज्वलन् तृणाग्निः यथा सद्यः शान्तो न दग्धुमीष्टे तथा कत्थमानः पुरुषः स्वकत्थनानुरूपं कार्यं न करोतीति सिद्धमिति ॥ २० ॥ न त्विति । इह तव पुरतः तिष्ठन्तं निश्चलतया स्थितं गदाधरं शत्रुरक्तोक्षितगदावन्तं मां सर्वनिर्वाहकं पर्वतमिवाकम्प्यं न पश्यसि अत एवैवं कत्थस इति भावः ॥ २१ ॥ पर्याप्त इति । गदापाणिरहं

सर्वथैव लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम् ॥ सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निना ॥ २० ॥ नतु मामिह तिष्ठन्तं पश्यसि
त्वं गदाधरम् ॥ धराधरमिवाकम्प्यं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥ पर्याप्तोहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान् रणे तव ॥
त्रयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥ कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् ॥ अस्तं
गच्छेद्धि सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥ चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां हतानि ते ॥ त्वद्विनाशात्करो
म्येष तेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धस्तां गदां परमाङ्गदः ॥ खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं
यथा ॥ २५ ॥ खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा ॥ भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वागात्तत्समीपतः ॥
॥ २६ ॥ तामापतन्तीं ज्वलितां मृत्युपाशोपमां गदाम् ॥ अन्तरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः ॥ २७ ॥

पाशहस्तोन्तक इव तव त्रयाणां लोकानामपि प्राणान् हन्तुं पर्याप्तः समर्थ इति योजना ॥ २२ ॥ काममिति । त्वयि आत्मश्लाघिनि विषये कामं यद्यपि बहु पारुष्यं वक्तव्यमस्ति तथापि तन्न वक्ष्यामि । कुतः हि यस्मात् सविता अस्तं गच्छेत् ततः अस्तमयेन युद्धविघ्नो भवेत् यद्यपि स्वस्य रात्रिर्बलायैव तथापि रात्र्यशक्तमनुष्यवधे स्वस्य न कापि कीर्तिरिति खरहृदयम् ॥ २३ ॥ चतुर्दशेति । ते त्वया एष इत्यव्यवधानोक्तिः तेषां तद्बन्धूनामित्यर्थः । यद्वा तद्वधप्रातिक्रियां करिष्यामीत्यत्र हृदयम् ॥ २४ ॥ इतीति । परमाङ्गदः गदाप्रहारसामर्थ्यबिरुदयुक्त इत्यर्थः । अशनिं वज्रम् ॥ ॥ २५ ॥ खरेति । भस्म कृत्वा तत्समीपमगादित्यन्वयः । समीपत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ २६ ॥ २७॥ ॥ ॥

सेति। व्याली पन्नगी ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ निरस्तनिखिलालम्बमहंकारमिव स्थितम्। खरं निहत्य साधूनां सुखावहमहं भजे ॥ भित्त्वा त्वित्यादि। धर्मवत्सल इत्यनेन निरायुधवधोनुचित इति श्रीरामोऽमन्यतेति गम्यते। स्मयमानः परिहसन्नित्यर्थः। संरब्धं भ्रान्तमिति खरविशेषणम्। संरम्भः संभ्रमे कोप इत्यमरः ॥१॥२॥ एषेति। अभिधाने

सा विकीर्णा शरैर्भग्ना पपात धरणीतले ॥ गदा मन्त्रौषधबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

भित्त्वा तु तां गदां बाणै राघवो धर्मवत्सलः ॥ स्मयमानः खरं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एतत्ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम ॥ शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमवगर्जसि ॥ २ ॥ एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता ॥ अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्यरिघातिनी ॥ ३ ॥ यत्त्वयोक्तं विनष्टानामहमश्रुप्रमार्जनम् ॥ साक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४ ॥ नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य रक्षसः ॥ प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥ अद्य ते छिन्नकण्ठस्य फेनबुद्बुदभूषितम् ॥ विदारितस्य मद्बाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥ ६ ॥ पांसुरूषितसर्वाङ्गः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः ॥ स्वप्स्यसे गां समालिङ्ग्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

वचसि प्रगल्भस्य धृष्टस्य प्रत्यरिघातिनीति वीप्सायां प्रतिः। अरीनरीन् प्रतिघातिनी गदा ॥ ३ ॥ ४ ॥ नीचस्येति। नीचस्य केवलवाचाटकत्वेन क्षुद्रस्य क्षुद्रशीलस्य हीनस्वभावस्य मिथ्यावृत्तस्य असद्वृत्तस्य ॥५॥ अद्येति। फेनबुद्बुदाभ्यां भूषितम् अलंकृतम् अनेन नूतनत्वमुक्तं विदारितस्य विदारितोदरस्य ॥ ६ ॥ पांसुरूपितेति। रूषितं लिप्तं स्रस्तं यथा तथा भुवि न्यस्तं भुजद्वयं येन गां भूमिं समालिङ्ग्येत्यनेनावाग्भूतत्वमुच्यते ॥ ७ ॥

प्रवृद्धेति। प्रवृद्धनिद्रे दीर्घनिद्रे अशरण्यानाम् ऋष्यादीनामगतीनां शरण्याः सुखावासभूताः ॥ ८ ॥ जनस्थान इति। हतस्थाने हतराक्षसावस्थानसन्निवेशे ॥ ९ ॥ अद्येति । पूर्वमन्यभयावहाः राक्षस्यः अद्य मद्भयात् जनस्थानात् विप्रसरिष्यन्ति पलायिष्यन्ते ॥ १० ॥ अद्य शोकेति । यासां त्वमीदृशः पापी पतिः ताः पत्न्यः अनुरूपकुलाः त्वत्सदृशदुर्वृत्ता इत्यर्थः। इतः पूर्वं शोकानभिज्ञा अपि अद्य शोकरसज्ञाः निरर्थकाः निर्गतकामपुरुषार्थाः भविष्यन्ति ॥ ११ ॥ ईदृश इत्युक्तं विवृणोति नृशंसेति । नृशंस घातुक नीच वृत्ततोहीन क्षुद्रात्मन् क्षुद्रबुद्धे

प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसने ॥ भविष्यन्त्यशरण्यानां शरण्या दण्डका इमे ॥ ८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने
तव राक्षस मच्छरैः ॥ निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो वने ॥ ९ ॥ अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षस्यो
हतबान्धवाः ॥ बाष्पार्द्रवदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥ १० ॥ अद्य शोकरसज्ञास्ता भविष्यन्ति निरर्थकाः ॥
अनुरूपकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः ॥ ११ ॥ नृशंस नीच क्षुद्रात्मन्नित्यं ब्राह्मणकण्टक ॥ यत्कृते शङ्कितैरग्नौ
मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२ ॥ तमेवमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं रणे ॥ खरो निर्भर्त्सयामास रोषात्खरतरस्वनः
॥ १३ ॥ दृढं खल्ववलिप्तोसि भयेष्वपि च निर्भयः ॥ वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्युवश्यो न बुध्यसे ॥ १४ ॥
कालपाशपरिक्षिप्ता भवन्ति पुरुषा हि ये ॥ कार्याकार्यं न जानन्ति ते निरस्तषडिन्द्रियाः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा ततो
रामं संरुध्य भ्रुकुटीं ततः ॥ स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः ॥ रणे प्रहरणस्यार्थे सर्वतो ह्यवलोकयन् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणकण्टक ब्राह्मणशत्रो मुनिभिः यत्कृते यन्निमित्तं शङ्कितैः सद्भिः अग्नौ हविः पात्यते हविर्दानसमयेपि किमेतदपहरिष्यन्तीति भीता भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ दृढमिति । अवलिप्तोसि गर्वितोसि दृढं निश्चितं ततः कारणात् भयेषु भयकारणेषु सत्स्वपि निर्भयोसि वाच्यं चावाच्यं च वाच्यावाच्यम्। येषां च विरोधः शाश्वतिक इति द्वन्द्वैकवद्भावः। तन्मृत्युवश्यः सन् न बुध्यस इति योजना ॥ १४ ॥ उक्तमर्थं विशिष्य दर्शयति कालेति । परिक्षिप्ताः बद्धाः निरस्तषडिन्द्रियाः निरस्तषडिन्द्रियव्यापाराः ॥ १५ ॥ एवमिति । भ्रुकुटीं संरुद्ध्य कृत्वेत्यर्थः। प्रहरणस्यार्थे आयुधार्थं सर्वतोवलोकयन् सन्नपि दूरे महासालं ददर्शेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति । दशनच्छदम् अधरं संदश्य निपीड्य अनेन सालस्य दुर्ग्रहत्वमुक्तं बाहुभ्यामित्यनेन सालस्थौल्यमुक्तं विनद्येत्यादिना जयाशोच्यते ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तमिति । रोषमिति सर्वसामग्री विरहेप्यानुकूल्यलेशाभावादिति भावः ॥ १९ ॥ जातस्वेद इति । रोषाज्जातस्वेदः नतु श्रमात् रक्तान्तलोचनः रक्तवर्णापाङ्गः ॥ २० ॥ तस्येति । बाणान्तरात् बाणक्षतविवरात् फेनिलं फेनवत् प्रस्रवणस्य प्रस्रवणाख्यस्य परिस्रवः प्रवाहः ॥ २१ ॥ विह्वल इति । विह्वलः विक्लवः रुधिरगन्धेनोपलक्षितः ॥ २२ ॥ तमापतन्तमिति । संरब्धं संभ्रान्तं प्रतिपदम् अस्त्रमोचनप्रतिकूलं तं खरं किंचिदपासर्पत् पश्चादागतः तस्मादपासर्पदित्यर्थः । अपसर्पणनिमित्तमाह कृतास्त्र इति संहितास्त्रत्वात् अस्त्रमोचनावकाशलाभायापासर्पदिति भावः ।

स तमुत्पाटयामास संदश्य दशनच्छदम् ॥ तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनद्य च महाबलः ॥ १७ ॥ राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ तमापतन्तं बाणौघैश्छित्त्वा रामः प्रतापवान् ॥ रोषमाहरयत्तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९ ॥ जातस्वेदस्ततो रामो रोषाद्रक्तान्तलोचनः ॥ निर्बिभेद सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २० तस्य बाणान्तराद्रक्तं बहु सुस्राव फेनिलम् ॥ गिरेः प्रस्रवणस्येव तोयधारापरिस्रवः ॥२१॥ विह्वलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे ॥ मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥ ॥ २२ ॥ तमापतन्तं संरब्धं कृतास्त्रो रुधिराप्लुतम् ॥ अपासर्पत्प्रतिपदं किंचित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥

निमित्तान्तरमाह रुधिराप्लुतमिति तत्स्पर्शबीभत्सेनापसर्पणमित्यर्थः यद्यपि रणे किंचिदपसर्पणं शूरस्यायुक्तं तथापि सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति न्यायेनापसर्पणं विना तत्संहारहेत्वलाभादपसर्पणं न दोष इति हृदयम् ❀ तनिश्लोकी ❀ संरब्धम् अतिक्रुद्धम् आपतन्तम् आयुधप्रसारणानवकाशतया अतिसन्निकृष्टमागच्छन्तं तत्र हेतुः त्वरितविक्रम इति शस्त्रसंधानावकाशार्थं त्वरितविक्रमतया किंचिदपासर्पदित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह रुधिराप्लुतमिति । तद्देहरुधिरस्य स्वास्मिन् संश्लेषो भवेदिति जुगुप्सयेत्यर्थः । इदमेवाभिप्रेत्य वेदान्ताचार्यैरुक्तम् क्वचिदतिसंकटविषये सुभटानामभिमतोयमपसर्प इति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः पावकसंकाशं वधाय समरे शरम् ॥ खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४ ॥ स तं दत्तं मघवता सुरराजेन धीमता ॥ संदधे चापि धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ २५ ॥ स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिस्वनः ॥ रामेण धनुरायम्य खरस्योरसि चापतत् ॥ २६ ॥ स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निना ॥ रुद्रेणेव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथान्तकः ॥ २७ ॥ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा ॥ बलोपेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८ ॥ ततो राजर्षयः सर्वे संगताः परमर्षयः ॥ सभाज्यमुदिता राममिदं वचनमब्रुवन् ॥ २९ ॥ एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः ॥ शरभङ्गाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरंदरः ॥ ३० ॥ आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः ॥ एषां वधार्थं क्रूराणां रक्षसां पापकर्मणाम् ॥ ३१ ॥ तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज ॥ सुखं धर्मं चरिष्यन्ति दण्डकेषु महर्षयः ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवाश्चारणैः सह संगताः ॥ दुन्दुभींश्चाभिनिघ्नन्तः पुष्पवर्षं समन्ततः ॥ रामस्योपरि संहृष्टा ववृषुर्विस्मितास्तदा ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

तत इति । ततः बाणपातावसरलाभात् ब्रह्मदण्डं ब्रह्मशापम् ॥ २४ ॥ स तमिति । धीमता भावज्ञेन दत्तम् अगस्त्यमुखेनेति शेषः ॥ २५ ॥ स विमुक्त इति । रामेण धनुरायम्य आकृष्य विमुक्त इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ स इति । स खरः शराग्निना दह्यमानः सन् रुद्रेण रुद्रनेत्राग्निना दग्धोन्तक इव श्वेतारण्ये यथा श्वेतारण्य इव भूमौ पपात ॥ २७ ॥ स वृत्र इवेति । सः रामबाणेन हतः खरः अमोघबाणहतत्वज्ञापनाय प्रथमो दृष्टान्तः लीलया हतत्वज्ञापनाय द्वितीयः समर्थाधिष्ठितत्वज्ञापनाय तृतीयः आर्द्राच्छुष्काच्चावध्यत्वं नमुचेर्लब्धं तदर्थं फेनेन हतः बलो वेति या शब्द इवार्थः । वृत्रादित्रयमिन्द्रेणैव हतम् ॥ २८ ॥ तत इति । परमर्षयः ब्रह्मर्षयः सभाज्य संपूज्य ॥ २९ ॥ एतदर्थमिति । एतदर्थम् एतद्वधाय ॥ ३० ॥ इदमुपपादयति आनीत इति । उपायेन तत्तदाश्रमदर्शनव्याजेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

रामं स्तुवन्ति अर्धेत्यादिना । अर्धाधिकमुहूर्तेन घटिकात्रयेण दाक्ष्यं सर्वसंहारचातुर्यम् ॥ ३४ ॥३५॥ ३६॥ एतस्मिन्निति । अन्तरे अवसरे गिरिदुर्गात् गिरिदुर्गप्रदेशात् सुखी रामपराक्रमदर्शनजन्यसंतोषवान् ॥३७॥ ३८॥ तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् । बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे ॥ चतुर्दशसहस्ररक्षोभिरयमेकाकी किं करिष्यतीत्युद्विग्ना सीता रामेण जिते वीरतारतम्याभिज्ञकुलप्रसूततया सबहुमानं परिषस्वज इत्याह तं दृष्ट्वा पूर्वं महासमरे अदृश्यतया स्थितम् इदानीं दृष्ट्वा तं दृष्ट्वा वीरव्रणेन विगलद्रुधिरेण रोमकूपोल्लसद्भिरपि घर्मपयःकणौघैः । कोदण्डदण्डमवलम्ब्य विनीय वर्म किंचित्परिश्रमभृतं प्रियमीक्षमाणा ॥ इत्युक्तप्रकारं दृष्ट्वा तं दृष्ट्वा ततोद्ग्रथितजटामण्डलेन दृढबद्धकक्ष्यतया स्कन्धावलम्बितूणीरेण रणावसाननिर्वापितकोपाग्नितया प्रसन्नवदनेन सीतालक्ष्मणमार्गावलोकनेन पुनरपि किमागमिष्यन्ति राक्षसा इति दत्तावधानेन च लक्षितं दृष्ट्वा तं दृष्ट्वा पूर्वं वीर इति श्रुतम् इदानीं निर्वर्तितवीरकृत्यं दृष्ट्वा । दर्शनप्रकारमाह शत्रुहन्तारं हननव्यापारे कर्मभावः शत्रूणां स्वस्य तु कर्तृभाव एव हन्तारं हननव्यापार एव दृष्टः नतु शरसंधानादिव्यापार इत्यर्थः। शत्रुपदेन देवगन्धर्वादिसंघे सत्यपि शत्रूनेव हतवानित्युच्यते दुष्टनिग्रह उक्तः । शिष्टपरिपालनमाह महर्षीणां सुखावहं महर्षीणां तपोलेशेन हन्तुं सामर्थ्येपि रक्षकस्वरूपस्यरक्ष्यभूतस्वस्वरूपस्य च हानिर्मा भूदिति केवलं रक्षकव्यापारप्रतीक्षाणां रामप्रतिज्ञामेवावलोकयतां सुखावहम् । एहि पश्य शरीराणीत्युक्तदुःखगन्धं निवर्त्य सुखस्यैव प्रापकं बभूव बहुतरशत्रुगणाक्रमणाद्रामस्यैकाकितया च पू-

अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ३४ ॥ खरदूषणमुख्यानां निहतानि महाहवे ॥ अहो बत महत्कर्म रामस्य विदितात्मनः ॥ ३५ ॥ अहो वीर्यमहो दाक्ष्यं विष्णोरिव हि दृश्यते ॥ इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम् ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया ॥ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमं सुखी ॥ ३७ ॥ ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः ॥ ३८ ॥ तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् ॥ बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

वें सत्तारहिता सीता संप्रति सत्तां लेभे जगत्प्राणस्य रामस्य सत्तालाभात् स्वयमपि सत्तामवाप । आत्मा वै पुरुषस्य दारा इत्युक्तरीत्या रामसत्तालाभात् स्वस्या अपि सत्ता जातेति भावः । यद्वा भूप्राप्तावित्यस्माल्लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । भर्तारं विजयिनमालोक्य सरभसं गुहान्तरादागतेत्यर्थः। हृष्टा सती धर्मिणि धर्मा इति न्यायेन धर्मिलाभानन्तरं तद्धर्महर्षोऽभूदित्यर्थः । यद्वा आन्तरप्रीत्यङ्कुरोपमरोमाञ्चाञ्चितेत्यर्थः । एवं शौर्यावलोकनप्रीतत्वे हेतुमाह वैदेही मिथिलाधिपतिर्वीर इत्युक्तरीत्या वीरकुलप्रसूतत्वादित्यर्थः। भर्तारं परिषस्वजे तादृशनिरवधिकप्रेमभारभरिततया स्वयमालिलिङ्गे भर्तारं लोकभर्तारं सर्वलोकमातृत्वेन सर्वप्रजारक्षणं दृष्ट्वा परिषस्वजे आयुधक्षतव्रणेषु सुखोष्णाभ्यां स्तनाभ्यां पस्पर्श परिषस्वजे पर्याप्तं सस्वजे पश्चात् पुरस्तात् पार्श्वतश्च पस्पर्शेत्यर्थः। यद्यपि रणे अपलायमानस्य पृष्ठे शरपातप्रसङ्ग एव नास्ति तथापि सर्वतः समावृत्य आयुधप्रक्षेपात् पृष्ठतोपि व्रणसंभवः

मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान् हतान् ॥ रामं चैवाव्यथं दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा ॥ ४० ॥
ततस्तु तं राक्षससंघमर्दनं सभाज्यमानं मुदितैर्महर्षिभिः ॥ पुनः परिष्वज्य शशिप्रभानना बभूव हृष्टा
जनकात्मजा तदा ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ॥

बाणानां सम्यक् क्षिप्तानां पृष्ठतो निर्गमोपि संभवति महर्षीणां सुखावहं परिषस्वजे पुत्रविषये स्वभर्त्रौपकारकरणे पुत्रवात्सल्यात् भर्तरि संतुष्टा भार्यैव ऋषिजनसंरक्षणेन प्रीता परिषस्वजे रामं विना गुहागता सीता ततो निर्गत्य निरस्तसमस्तशत्रुं रामं परिषस्वज इत्यनेन हृदयगुहागतो जीवः परतन्त्रः आचार्यमुखेन परमशेषिणं दृष्ट्वा तेन सकलविरोधिवर्गे निवर्तिते ततो निर्गत्य नित्यसूरिपरिषदासीनं शेषिणमासाद्य तद्भोगपरिवाहमनुबभूवेति ध्वन्यते ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ३९ ॥ उक्तमेवार्थं विशदं दर्शयति द्वाभ्यां मुदेत्यादि ❀ तनिश्लोकी ❀ रक्षोगणान् हतानिति वीर्यगुणविवरणं तत्र रामं चैवाव्यथमिति वीर्यलक्षणे स्वयमक्षत इति विशेषविवरणं रक्षोगणान् हतानित्यनेन यः परान् जयतीति लक्षणगतविशेष्यविवरणम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एवं शरणागतिमन्त्रविवरणरूपे श्रीरामायणे इयता ग्रन्थसंदर्भेण उत्तरखण्डार्थौ विवृतः अनुष्ठानदशायां हि प्रथमखण्डार्थस्य प्राथम्यं व्युत्पत्तिदशायां तूत्तरखण्डार्थस्य फलानुसारेणोपायप्रवृत्तेः अतो द्वितीयखण्डार्थः प्रथमं विवृतः। तत्र बालकाण्डे प्रथमपदार्थभूतपुरुषकारयोगो दर्शितः। अयोध्याकाण्डे द्वितीयपदार्थभूतसौलभ्यादिगुणयोगः। आरण्यकाण्डे शूर्पणखागमनात् पूर्वभाविवृत्तान्तेन चतुर्थ्यर्थभूता किंकरवृत्तिरुक्ता। ततः खरवधान्तवृत्तान्तेन चरमपदार्थभूता विरोधिनिवृत्तिरिति अथ पूर्वखण्डार्थ उच्यते शास्त्रशेषेण तत्र चारण्यकाण्डशेषेण विभीषणस्य पुरुषकारसान्निध्यमुच्यते किष्किन्धाकाण्डेन। नारायणपदार्थभूतं वात्सल्यम् सुन्दरकाण्डेन। चरणशब्दोक्तदिव्यमङ्गलविग्रहवैशिष्ट्यं रामः कमलपत्राक्ष इत्यादिना तथोक्तेः। युद्धकाण्डे शरणागतिः। उत्तरकाण्डे प्रपन्नचर्येति बोध्यम्। एवमानुषङ्गिकमुनिजनशरणागतिफलं देवशरणागतिकार्यरावणवधाङ्गत्वेनोक्त्वा अथ तन्निमित्तभूतसीतापहाररूपबीजमुपक्षिपति त्वरमाण इत्यादिना। संहृत्य सकलं लोकं पुनः स्रष्टुं च यः क्षमः। तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणनायकम्॥ त्वरमाणः शूर्पणखा-

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः॥ प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत्॥ १ ॥ जन-
स्थानस्थिता राजन् राक्षसा बहवो हताः॥ खरश्च निहतः संख्ये कथंचिदहमागतः॥ २ ॥ एवमुक्तो
दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः॥ अकम्पनमुवाचेदं निर्दहन्निव चक्षुषा॥ ३ ॥ ॥ ॥

गमनापेक्षयेति शेषः। अकम्पनो रावणचारः त्वरमाणो गत्वा वेगेनाब्रवीदित्यन्वयः॥ १ ॥ जनस्थानेति। कथंचिदिति स्त्रीवेषधारणेनेति भावः। अत एव शूर्पणखा वक्ष्यति। एका कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना। स्त्रीवधं शङ्कमानेन राघवेण महात्मनेति ❁ तनिश्लोकी ❁ लङ्काया जनस्थानं पुरद्वारसदृशं खलु लङ्कायां राज्यं जनपदग्रामादिसंकुलं किंचिदपि नास्ति खलु एका लङ्का तस्या रक्षाभूतं जनस्थानमेकं तस्य नाशाल्लङ्काया अपावृतं द्वारं संवृतं राजन् तवैव सत्ताहानिः खलु राक्षसाः राक्षसराजस्य तव तन्नाशे राजत्वं नाशितं किल। बहवः एकद्वित्रिनाशेपि हानिर्भवत्येव किमुत बहूनां नाशे हताः मारिताः नतु सप्राणाः। सर्वराक्षसनाशे खरेण किं कृतमित्यत्राह खरश्चेति। चकारेण दूषणत्रिशिरसावुच्येते कथंचिदहमागतः स्त्रीवेषेणेति भावः। स्त्रीवधं शङ्कमानेन एका कथंचिन्मुक्ताहमिति शूर्पणखावाक्यानुरोधात्॥ २ ॥ एवमिति। क्रुद्धत्वं नारोपितमिति ज्ञापयितुं संरक्तलोचन इत्युक्तं कोपातिरेकं दृष्टान्तमुखेनाह निर्दहन्निवेति ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

केनेति । परागताः असवः प्राणाः यस्य तेन परासुनेति परुषभाषणमात्रं गम्यत इति गतिः स्थानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ कालस्य चापीति । कालस्यापि काल इत्यत्रोपपत्तिमाह मृत्युमिति ॥ ६ ॥ दहेयमिति । आदित्यपावकौ परस्परसाहाय्येन संयुक्तावपीत्यर्थः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥

केन रम्यं जनस्थानं हतं मम परासुना ॥ को हि सर्वेषु लोकेषु गतिं चाधिगमिष्यति ॥ ४ ॥ न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम् ॥ प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन न विष्णुना ॥ ५ ॥ कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् ॥ मृत्युं मरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६ ॥ दहेयमपि संक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ॥ वातस्य तरसा वेगं निहन्तुमहमुत्सहे ॥७ ॥ तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृताञ्जलिरकम्पनः ॥ भयात्संदिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८ ॥ दशग्रीवोऽभयं तस्मै प्रददौ रक्षसां वरः ॥ स विश्रब्धोब्रवीद्वाक्यमसंदिग्धमकम्पनः ॥ ९ ॥ पुत्रो दशरथस्यास्ति सिंहसंहननो युवा ॥ रामो नाम वृषस्कन्धो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥ वीरः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः ॥ हतं तेन जनस्थानं खरश्च सहदूषणः ॥ ११ ॥ अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ नागेन्द्र इव निःश्वस्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स सुरेन्द्रेण संयुक्तो रामः सर्वामरैः सह ॥ उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकम्पन ॥ १३ ॥ रावणस्य पुनर्वाक्यं निशम्य तदकम्पनः ॥ आचचक्षे बलं तस्य विक्रमं च महात्मनः ॥ १४ ॥ रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः पुरंदरसमो युधि ॥ १५ ॥ ॥

तथेति । संदिग्धया संदिग्धाक्षरया याचते अयाचत अभयमिति च्छेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अकम्पनवच इति । नागेन्द्रः सर्पेन्द्रः ॥ १२ ॥ स सुरेन्द्रेणेति । स रामः सुरेन्द्रेणामरैश्च युक्तः सन् जनस्थानमुपयातः कच्चित् अन्यथा तस्यैतादृशसामर्थ्यं न युज्यत इति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ इन्द्रादिसहायानपेक्षो राम इत्याशयेनाह रामो नामेत्यादिना । दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः दिव्यास्त्रकृतातिशययुक्तः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

तस्येति। रक्ताक्षः रक्तरेखाञ्चितनयनः दुन्दुभिस्वनः दुन्दुभिवत् गम्भीरस्वनः संयुक्त इति वर्तत इति शेषः॥१६॥१७॥नैव देवा इति। सहायार्थमागता इतिशेषः॥ १८॥ शरा इति। पञ्चाननाः विस्तृताननाः भूत्वा भक्षयन्ति स्मेत्युत्प्रेक्षा॥१९॥ येन येनेति। राक्षसाः भयकर्शिताः भयपीडिताः सन्तो येन येन मार्गेण गच्छन्ति तेन तेन मार्गेणाग्रतः स्थितं राममेव पश्यन्ति स्म। अत्र विशेषणसामर्थ्याद्रामदर्शनं भयकृतमिति व्यज्यते ❀ तनिश्लोकी ❀ येन येन मार्गेणेत्यर्थः। अथवा येन येन यद्यद्वस्त्वन्तर्धानसाधनत्वबुद्ध्या गच्छन्ति तेन तेन तास्मिन् तास्मिन् वस्तुनि राममेवाग्रतः स्थितं पश्यन्ति अत्र प्रतिराक्षसम् इच्छागृहीतदेहत्वं ध्वन्यते॥ २०॥२१॥ अथेति। यथावृत्तं परमार्थभूतमित्यर्थः॥ २२॥ असाध्य इति। असाध्यः

तस्यानुरूपो बलवान् रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः॥ कनीयान् लक्ष्मणो नाम भ्राता शशिनिभाननः॥ १६॥ स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा॥ श्रीमान् राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम्॥ १७॥ नैव देवा महात्मानो नात्र कार्या विचारणा॥ १८॥ शरा रामेण तूत्सृष्टा रुक्मपुङ्खाः पतत्त्रिणः॥ सर्पाः पञ्चानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान्॥ १९॥ येन येन च गच्छन्ति राक्षसा भयकर्शिताः॥ तेन तेन स्म पश्यन्ति राममेवाऽग्रतः स्थितम्॥ इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ॥ २०॥ अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्॥ जनस्थानं गमिष्यामि हन्तुं रामं सलक्ष्मणम्॥ २१॥ अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकम्पनः॥ शृणु राजन्यथावृत्तं रामस्य बलपौरुषम्॥२२॥असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः॥ आपगायाः सुपूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः॥२३

अनिग्राह्यः ❀ तनिश्लोकी ❀ शृण्विति। यथावृत्तम् तत्कृतातिमानुषकर्मानतिक्रमेण यद्वा रामस्य वृत्तम् इतिहासपुराणोक्तवृत्तान्तं यथावत् बलं पराभिभवसामर्थ्यं पौरुषं महापुरुषकर्म कुपितः मर्यादोल्लङ्घनविषयनिग्रहवान् राम इति कोपस्यापरिहार्यत्वं व्यज्यते विक्रमेण असाध्यः विक्रमे प्रवृत्ते निवारयितुमशक्य इत्यर्थः। असाध्य इति निरुपपदेन ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरसाध्यत्वं ध्वन्यते। महायशाः लोके वेदे च प्रसिद्धविभवः। अनेन त्रिविक्रमावतारो व्यज्यते आपगायाः सुपूर्णाया वेगं परिहरेदित्यनेन भविष्यत्कृष्णावतारो भूतकृष्णावतारो वा व्यज्यते। भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ ;सिन्धुरिव श्रियः पतेरिति श्रीभागवतोक्तेः। अनेन मत्स्यावतार इति केचित्॥ २३॥ ॥ ॥

सतारेति । ग्रहा नव ग्रहाः नक्षत्राणि सप्तविंशतिनक्षत्राणि तारास्तदन्यज्योतींषि अवसादयेत् विशीर्णं कुर्यात् मज्जन्तीं समुद्र इति शेषः ❀ तनिश्लोकी ❀ सतारग्रहनक्षत्रं तारा अश्विन्यादयः ग्रहाः सूर्यादयः तदितराणि नक्षत्राणि नभश्चापीति तदधिष्ठानाण्डकोश उच्यते तमप्यवसादयेदित्यनेनापि त्रिविक्रमावतारध्वनिः । तथाच श्रुतिः। यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय इति । सीदन्तीं मज्जन्तीं महीम् अभ्युद्धरेत् असाविति वराहावतारो व्यज्यते। तां वराहो भूत्वाऽहरदिति श्रुतेः । श्रीमानित्यवतारेषु सर्वत्रानुवृत्तिर्लक्ष्म्याः सूच्यते अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनीति पराशरवचनात् । श्रीमानिति लक्ष्मीसमभिव्याहारबलेन संसारे मज्जन्तं चेतनमभ्युद्धरेदिति परत्वासाधारणलिङ्गमोक्षप्रदत्वं व्यञ्जितं श्रीमान् महीमभ्युद्धरेदिति लक्ष्म्याः सहकारित्वश्रवणेन सपत्नीद्वेषाभावो व्यज्यते ॥ २४ ॥ भित्त्वेति । विप्लावयेत् सिञ्चेत् विधमेत् दहेत् ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोरिति धातोर्लिङि धमादेशः ❀ तनिश्लोकी ❀ भित्त्वेति । समुद्रवेलाभेदेन लोकानाप्लावयेदिति संकर्षणावतारो ध्वन्यते समुद्रस्य वेगमपि विधमेदि-

सतारग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् ॥ असौ रामस्तु मज्जन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥ भित्त्वा
वेलां समुद्रस्य लोकानाप्लावयेद्विभुः ॥ वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥ २५ ॥ संहृत्य वा
पुनर्लोकान् विक्रमेण महायशाः ॥ शक्तः स पुरुषव्याघ्रः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥ ॥

ति करिष्यमाणसमुद्रबन्धनं व्यज्यते वायुं वा विधमेदिति पृथिव्यादिभूतोपलक्षणं पृथिव्यप्सु प्रलीयते । आपस्तेजसि लीयन्ते इत्याद्युक्तप्रकारेण प्रलयं कुर्यादिति ध्वन्यते संहृत्येत्यनन्तरमनुवादात् ॥ २५ ॥ संहृत्येति । लोकान् भूरादीन् संहृत्य पुनः स्रष्टुं शक्तः इमाः प्रजाश्च संहृत्य पुनः स्रष्टुं शक्त इत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ पुनः संहृत्येत्यनेन पूर्वसंहारसृष्टयोरप्येतत्कर्तृकत्वं व्यज्यते बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यतीति प्रश्नवत् लोकानिति बहुवचनस्यासंकोचेन साण्डाः सर्वे लोका विवक्षिताः विक्रमेण संकल्पमात्रेणेत्यर्थः । एतस्य वा अक्षरस्येत्यादिश्रुतेः । महायशाः षड्गुणैश्वर्यकृतप्रसिद्धिः शक्तः अनन्तशक्तिमान् । परास्य शक्तिरिति श्रुतेः । ननु नारायणस्य एको ह वै नारायण इत्यादिना सृष्टयादिकर्तृत्वं श्रूयते कथमेतस्येति तत्राह स पुरुषव्याघ्र इति सहि देवैरुदीर्णस्येत्यादिना स एवायं नारायणो रामात्मनावतीर्ण इत्युक्तत्वात् । स्रष्टुं पुनरिति अत्रापि पुनः शब्दः पूर्वसृष्टेरेतदधीनत्वव्यञ्जकः प्रजा इति प्रकृतिसंसृष्टे चेतनवर्गः समष्टिकारणभूत उच्यते ॥ २६ ॥ ॥ ॥

न हीति । लोकेन समूहेन ❀ तनिश्लोकी ❀ रामः विक्रमैः रञ्जनीयः दशग्रीव अनितरसाधारणदशवदनत्वं खलु तवावलेपहेतुः रामरामानुजौ तु सहस्रशीर्षाविति व्यज्यते । त्वया जेतुं युधि न शक्यः अल्पशक्तिस्त्वम् अपरिमितानन्तशक्तिमान् रामः कथं जेतुं शक्यः रक्षसां नमुचिहिरण्यकशिपुशम्बरबलिप्रभृतीनां लोकेन जनेन को मञ्जतोरणकुलाचलयोर्विशेष इति न्यायसाम्यं द्योतयितुं त्वया लोकेनेत्येकवचननिर्देशः । जयस्यात्यन्तासंभावनां द्योतयितुं स्वर्गः पापजनैरिवेत्युक्तं प्रसिद्धैर्बहुभिरेकः कथं जेतुमशक्य इत्यत्राह स्वर्गः पापजनैरिवेति ॥ २७ ॥ न तमिति । मम मत्तः एकमनाः सावधानः । ❀ तनिश्लोकी ❀ इन्द्रजिता निर्जिताः शक्रादयोस्मत्सहाया भविष्यन्तीत्याशां वारयति न तमिति । देवासुरैरिति बहुवचनेन सर्वदेवासुरग्रहणे पुनः सर्वशब्दः भूतभविष्यद्वर्तमानकालिकेन्द्रजात्यादिसमुदायवाचकः । अहं मन्ये राक्षसजातित्वेपि सुकृतपरिपाकवशेन श्रीराममहत्त्व-

न हि रामो दशग्रीव शक्यो जेतुं त्वया युधि ॥ रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥ न तं
वध्यमहं मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि ॥ अयं तस्य वधोपायस्तं ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥ भार्या तस्योत्तमा
लोके सीता नाम सुमध्यमा ॥ श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता ॥ २९ ॥ नैव देवी न गन्धर्वी
नाप्सरा नापि दानवी ॥ तुल्या सीमन्तिनी तस्या मानुषीषु कुतो भवेत् ॥ ३० ॥ तस्यापहर भार्यां
त्वं प्रमथ्य तु महावने ॥ सीतया रहितः कामी रामो हास्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥ ॥

विषयं ज्ञानमुत्पन्नं तव तु आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनीति शास्त्ररीत्या दुष्कर्मवशेन नोत्पन्नमिति इदं चाकम्पनस्य परत्वज्ञानं सनत्कुमारादिभिः प्रोक्तेतिहासश्रवणादिना वा माल्यवत्प्रभृतिभिरुक्तसुमालिमालिवधादिवृत्तान्तादिना वा विश्वरूपादिदर्शनवत् चतुर्दशसहस्रराक्षसयुद्धे प्रतिराक्षसं रामविग्रहाभेदादिप्रतिपत्त्या वा संजातमिति वा अकम्पनापदेशेन ऋषिरेव परत्वख्यापनं कृतवानिति वा न कोपि विरोधः ॥ २८ ॥ भार्येति । श्यामा यौवनमध्यस्थेत्युत्पलः । समं यथा तथा विभक्तानि नेत्रकर्णाद्यङ्गानि यस्याः सा तथोक्ता स्त्रीरत्नं स्त्रीश्रेष्ठा अस्तीति शेषः ॥ २९ ॥ नैवेती । देवी देवस्त्री । पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् एवमुत्तरत्रापि । अप्सरःशब्द एकवचनान्तोप्यस्ति सीमन्तिनी स्त्री ॥ ३० ॥ तस्येति । महावने प्रमथ्य विलोड्य येन केनाप्युपायेन रामं वञ्चयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अरोचयतेति । चिन्तयित्वा रामोच्चाटनोपायमिति शेषः ॥ ३२ ॥ बाढमिति । बाढमित्यङ्गीकारे काल्यं प्रातः ॥ ३३ ॥ अथेति । खराः अश्वतराः । तत्स्वरूपमुक्तमश्वशास्त्रे अश्वसृग्भ्यः समुत्पन्नास्तस्मादश्वतराः खराः । खररूक्षस्वरास्तीक्ष्णाः खरशीलाः खराङ्घ्रयः ॥ इति ॥ ३४ ॥ स रथ इति । नक्षत्रपथगः आकाशगः संचार्यमाणः प्रेर्यमाणः ॥ ३५ ॥ स इति । ताटकेयं ताटकापुत्रं भक्ष्यभोज्यैः पेयखाद्यैः अमानुषैः मनुष्यलोकदुर्लभैः ॥ ३६ ॥ तमिति । अर्थोपहितया अर्थेन प्रयोजनेन उपहितया विशिष्टया ॥ ३७ ॥ कच्चिदिति । हे राजन् लोकानां राक्षसलोकानां राक्षसेश्वरेति समभिव्याहारादयमर्थो लभ्यते । सुकुशलं कच्चिदिति सामान्येन प्रश्नः अथ अथवा त्वं यतस्तूर्णमिहागतः ततः कारणात् किंचिदत्याहितमस्तीत्याशङ्के तद्विशिष्य न जाने महत्कार्यं विना भवतस्तूर्णमागमनं नोपपद्यत इति भावः । यद्वा लोकानां कच्चित् सुकुशलम् अथ अथवा तेषां कुशलं नेत्याशङ्के यतस्त्वं तूर्णमागतः न जाने तद्विशिष्य न जान इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवमुक्त इति । ततः पश्चात् तद्वाक्यादनन्तरम् ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः॥ चिन्तयित्वा महाबाहुरकम्पनमुवाच ह ॥ ३२ ॥ बाढं काल्यं गमिष्यामि ह्येकः सारथिना सह ॥ आनयिष्यामि वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥ अथैवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः ॥ रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपथगो महान् ॥ संचार्यमाणः शुशुभे जलदे चन्द्रमा इव ॥ ३५ ॥ स मारीचाश्रमं प्राप्य ताटकेयमुपागमत् ॥ मारीचेनार्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च ॥ अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ कच्चित्सुकुशलं राजन् लोकानां राक्षसेश्वर ॥ आशङ्के नाथ जाने त्वं यतस्तूर्णमिहागतः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ॥ ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

आरक्ष इति । आरक्षः अन्तपालः । उक्तमुपपादयति जनस्थानमित्याद्यर्धेन जनस्थानशब्देन तत्स्थो रक्षोगणो लक्ष्यते तत् प्रसिद्धं साचिव्यं साहाय्यं तस्य मे हृतस्वजनस्य मे॥४०॥४१॥आख्यातेत्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम्। यः सीतायाः आख्याता स मित्ररूपः शत्रुः यश्च तामानयेत्युपदेष्टा सः त्वया निन्दितः सन् तिरस्कृतः सन् त्वदैश्वर्यं न नन्दति तावुभौ ब्रूहीत्यर्थः । ब्रविहीत्यत्र ईडागमश्छान्दसः॥४२॥रक्षोलोकस्येत्यादि। शृङ्गं प्राधान्यम्। शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्चेत्यमरः। प्रोत्साहयति सीतानयनं प्रतीति शेषः सच स एव ॥४३॥ आशीविषेति। आशीविषः सर्पविशेषः उद्धर्तुम् उद्धारयितुं क इति शेषः तेन कर्मणा

आरक्षो मे हतस्तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ जनस्थानमवध्यं तत्सर्वं युधि निपातितम् ॥ तस्य मे कुरु साचिव्यं तस्य भार्यापहारणे ॥ ४० राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ आख्याता केन सीता सा मित्ररूपेण शत्रुणा ॥ त्वया राक्षसशार्दूल को न नन्दति निन्दितः ॥ सीतामिहानयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे ॥ ४२ ॥ रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृङ्गं छेत्तुमिच्छति ॥ प्रोत्साहयति कश्चित्त्वां सहि शत्रुरसंशयः ॥ ४३ ॥ आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं चेच्छति त्वया ॥ कर्मणा तेन केनासि कापथं प्रतिपादितः ॥ ४४ ॥ सुखसुप्तस्य ते राजन् प्रहृतं केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥ विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदः संस्थितदोर्विषाणः॥ उदीक्षितुं रावण नेह युक्तः स संयुगे राघवगन्धहस्ती॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

सीतापहारलक्षणकर्मणा कापथं कुमार्गम् । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष इति समासान्तः अप्रत्ययः। प्रतिपादितः उपदिष्टोसि कर्मणा केनेति पाठे केन पुरुषेण केन कर्मणा केनोपायेन कापथं प्रतिपादितोसीत्यन्वयः। मूर्ध्नि केन प्रहृतं केन प्रहारः कृतः वृथैव केन दुःखमुत्पादितमित्यर्थः॥४४॥४५॥रामे कं गुणं दृष्ट्वैवं वदसीत्याशङ्क्याह विशुद्धेति । अनेन रामस्य मत्तगजसमाधिरुच्यते विशुद्धवंशे अभिजनः अभिजननं तदेवाग्रहस्तो यस्य स तथा द्वयोरौन्नत्यकरत्वसाम्याद्रूपकं निरूढं तेजोमदः तेजःप्रताप एव मदो यस्य सः तेजोमदयोर्दुर्धर्षताहेतुत्वसाम्याद्रूपकोपपत्तिः उपरितनपदे संस्थितत्वसाम्याद्रूपकं संस्थितौ समीचीनसंस्थानवन्तौ दोषौ बाहू एव विषाणे यस्य सः राघव एव गन्धहस्ती मदगजः यस्य गन्धमात्रेणान्ये गजाः पलायन्ते स गन्धहस्तीत्युच्यते उदीक्षितु-

असौ रणान्तस्थितिसन्धिवालो विदग्धरक्षोमृगहा नृसिंहः ॥ सुप्तस्त्वया बोधयितुं न युक्तः शराङ्गपूर्णो निशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७ ॥ चापावहारे भुजवेगपङ्के शरोर्मिमाले सुमहाहवौघे ॥ न रामपातालमुखेतिघोरे प्रस्कन्दितुं राक्षसराज युक्तम् ॥ ४८ ॥ प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र लङ्कां प्रसन्नो भव साधु गच्छ ॥ त्वं स्वेषु दारेषु रमस्व नित्यं रामः सभार्यो रमतां वनेषु ॥ ४९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः ॥ न्यवर्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥

मपि इहास्मिन् देशे काले च न युक्तः ॥ ४६ ॥ पुनरप्यतिशयं वक्तुं रामस्य सिंहसाम्यमाह असाविति । रणान्तो रणाग्रं तत्र स्थितिर्नासीरावस्थानं सैव संधिवालो यस्य स तथा संदधातीति संधिः । उपसर्गे घोः किरिति किः । संधिभूतः लोमसंघभूत इत्यर्थः। वालो लाङ्गूलं यद्वा संधिर्मध्यः तद्गतो वालो लाङ्गूलं यस्य स तथेति वा सिंहस्य लाङ्गूलं क्रोधदशायां मध्योपरिप्रदेशे वर्तत इति प्रसिद्धिः । तस्य मृगाणां गर्वहेतुत्वेन रणाग्रस्थितिसाम्यं विदग्धानि पटूनि रक्षांस्येव मृगाः तान् हन्तीति तथा ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेष्युपपदे प्रयोगानुसारात् क्विप् शराङ्गपूर्णः शरा एवाङ्गानि नखाद्यवयवाः तैः पूर्णः निशितासिरेव दंष्ट्रे यस्य स तथा नृसिंहो नरश्रेष्ठः सिंह इत्यपि ध्वन्यते यद्वा नृसिंह एव सिंह इत्येकशेषः यद्वा विद्वन्मानसहंस इतिवत् श्लिष्टं रूपकं यद्वा नृसिंहो रामः पुरुषसिंह इति व्यङ्ग्यम् ॥ ४७ ॥ सिंहाभिमुखगमनेपि दैवाद्दृष्टिवैषम्यान्निवर्तितुं शक्यं न तु रामाहवगमन इत्याशयेन रामस्य पातालसाम्यमाह चापेति । चाप एवावहारो ग्राहो यस्मिन् स तथा । ग्राहोवहार इत्यमरः । अनेन पतनकाल एव ग्रहणसामग्र्युक्ता भुजवेगः शरमोक्षणवेगः स एव पङ्को यस्य स तथा अनेन मज्जने निर्गमयोग्यतोक्ता शरा एवोर्मिमाला तरङ्गपङ्क्तिर्यस्य स तथा अनेन मज्जनसामग्र्युक्ता सुमहानाहव एव ओघो जलपूरो यस्य स तथा अनेन दुस्तरत्वमुक्तम् अतिघोरे राम एव पातालं महाबिलं तस्य मुखे मध्ये प्रस्कन्दितुं पतितुं न युक्तम् ॥ ४८ ॥ एवं वस्तुस्थितिमुक्त्वा प्रेमातिशयेन पुनः पुनः सान्त्वयति प्रसीदेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

तपोबाहुबलोपेतं सर्वभूतभयंकरम्। यो हनिष्यति दुर्बुद्धिं रावणं सोस्तु मे मुदे॥ ततः शूर्पणखीत्यादि। शूर्पणखीत्यार्षो ङीषादिः महानादमिति क्रियाविशेषणम् ॥१॥२॥ सेति। कृतं कर्म पर्याप्तं कर्म परमोद्विग्ना अत्यन्तभीता ॥३॥ सा ददर्शेत्यादि। विमानाग्रे पुष्पकविमानाग्रे उपोपविष्टम् उपोपेत्येक निपातः उपनिविष्टमित्यर्थः।मरुद्भिः देवैः रुक्मवेदिगतं हिरण्येष्टकाचितवेदिगतम्। तदुक्तमापस्तम्बेन सावित्रं स्वर्गकामश्चिन्वीत पञ्चाशीतिशतं हिरण्ये

ततः शूर्पणखी दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १ ॥
दूषणं च खरं चैव हतं त्रिशिरसा सह ॥ दृष्ट्वा पुनर्महानादं ननाद जलदो यथा ॥ २ ॥
सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् ॥ जगाम परमोद्विग्ना लङ्कां रावणपालिताम् ॥
॥ ३ ॥ सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् ॥ उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ४ ॥
आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने ॥ रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वभूतानामृषीणांच महात्मनाम् ॥ अजेयं समरे शूरं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ६ ॥ देवा-
सुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुद्घृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७ ॥ विंशद्भुजं दश-
ग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् ॥ विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणशोभितम् ॥ ८ ॥ स्निग्धवैडूर्यसंका-
शं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ॥ सुभुजं शुक्लदशनं महास्यं पर्वतोपमम् ॥ ९ ॥ विष्णुचक्रनिपातैश्च
शतशो देवसंयुगे ॥ अन्यैः शस्त्रप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥ १० ॥ ॥ ॥

ष्टका इत्यादिना। प्रभूतमाज्यं यस्य तं प्राज्यं प्रभूतेनाज्येन वर्धितमित्यर्थः अत एव ज्वलन्तं विमर्देषु युद्धेषु वज्राशनिकृतव्रणमित्यनेन तदवध्यत्वमुक्तम् उद्घृष्टम् उल्लेखनं भावे क्तः तेन जातो यः किणः तदङ्कितवक्षसं विंशद्भुजं विंशतिभुजं दर्शनीयपरिच्छदं दर्शनीयच्छत्रचामरादिकं स्निग्धवैडूर्यैः कान्तियुक्तवैडूर्यरत्नैः आभरणस्थैः संकाशं भासमानं सुभुजं दीर्घवृत्तभुजं विष्णुचक्रनिपातैरित्यत्र ताडितमित्यनुषज्यते क्षोभणं क्षोभकर्तारं योक्तारं प्रयोक्तारं

यज्ञेति उच्छेत्तारमित्यत्र उच्छास्त्रवर्तित्वमुक्तम् अत्र परयज्ञध्वंसकत्वं भोगवतीं सर्पनगरीं पराजित्य बलात्कृत्येति यावत् नरवाहनं कुबेरं नलिनीं कुबेरस्य पुष्करिणीं नन्दनं वनम् इन्द्रोद्यानं देवोद्यानानि नन्दनवनादन्यानि उत्तिष्ठन्तौ उद्यन्तौ उपजहार पूजोपकरणानि चकार देवदानवेति देवादिभिः कर्तृभिः मृत्युतः मृत्योः षष्ठ्यर्थे तसिः अभयं भयाभावः अस्तीति गम्यमानत्वादप्रयोगः मनुष्यादृते मनुष्यं विना मनुष्यात्तु भयमस्तीत्यर्थः मन्त्रैरिति अध्व-

आहताङ्गं समस्तैश्च देवप्रहरणैस्तथा ॥ अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥ क्षेप्तारं
पर्वतेन्द्राणां सुराणां च प्रमर्दनम् ॥ उच्छेत्तारं च धर्माणां परदाराभिमर्शनम् ॥ १२ ॥ सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं
यज्ञविघ्नकरं सदा ॥ पुरीं भोगवतीं प्राप्य पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३ ॥ तक्षकस्य प्रियां भार्यां पराजित्य
जहार यः ॥ कैलासपर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार
यः ॥ वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नन्दनं वनम् ॥ १५ ॥ विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् ॥ चन्द्रसूर्यौ
महाभागावुत्तिष्ठन्तौ परंतपौ ॥ १६ ॥ निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः ॥ दशवर्षसहस्राणि
तपस्तप्त्वा महावने ॥ १७ ॥ पुरा स्वयंभुवे धीरः शिरांस्युपजहार यः ॥ देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः
॥ १८ ॥ अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते ॥ मन्त्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु
द्विजातिभिः ॥ १९ ॥ हविर्धानेषु यः सोममुपहन्ति महाबलः ॥ आप्तयज्ञहरं क्रूरं ब्रह्मघ्नं दुष्टचारिणम् ॥ २० ॥
कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम् ॥ रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहम् ॥ राक्षसी भ्रातरं शूरं सा
ददर्श महाबलम् ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रेषु यागेषु हविर्धानेषु सोमाभिषवशालासु मन्त्रैः प्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिः करणैः द्विजातिभिः कर्तृभिः अभिषुतं क्षरितं सोमम् उपहन्ति होमकाले नाशयतीत्यर्थः आप्तयज्ञहरम् आप्तान् दक्षिणाकालं प्राप्तान् यज्ञान् हरतीति तथा कर्कशं निर्दाक्षिण्यं निरनुक्रोशं निर्दयं रावणं रावकं सा-

ददर्श महाबलमित्युपसंहारः अतो न सर्गादिस्थेन ददर्शेति पदेन पौनरुक्त्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तमित्यादि । कालकालं मृत्योरपि मृत्युं उद्यतम् उद्युक्तं पौलस्त्यानां कुलं नन्दयतीति तथा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुनः सर्गान्ते संग्रहश्लोकः तमिति । प्रदर्शयित्वा स्वकं वैरूप्यमिति शेषः । विरूपितेत्युक्तेः अभीततया सर्वपुरुषेषु सर्वलोके च चारोस्या अस्तीति सा ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ आसने सूपविष्टं च कालकालमिवोद्यतम् ॥ २२ ॥ राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्दनम् ॥ रावणं शत्रुहन्तारं मन्त्रिभिः परिवारितम् ॥२३॥ अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं राक्षसी भयविह्वला ॥ २४ ॥ तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं प्रदर्शयित्वा भयमोहमूर्छिता ॥ सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी महात्मना शूर्पणखा विरूपिता ॥२५॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ॥ अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरङ्कुशः ॥ समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥ २ ॥ सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ॥ लुब्धं न बहु मन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अमर्यादो भृशं मूर्खो वध्यो यस्य निशाचरः । तमहं नीतिसंपन्नं रघुनाथं समाश्रये ॥ ततः शूर्पणखेत्यादि । दीना रामपरिभूतत्वात् स्वपरिभवदर्शनेपि भ्रातुर्निश्चलतया संक्रुद्धा ॥ १ ॥ प्रमत्त इति । कामभोगेषु स्वैरवृत्तः स्वतन्त्रः सदा कामपरवश इत्यर्थः निरङ्कुशः कामभोग एव निष्प्रतिबन्धः घोरं भयं शृण्वतामपि भयंकरमित्यर्थः बोद्धव्यं चारमुखेनेति शेषः ॥ २ ॥ एवं कामवृत्तस्य संभावितां हानिं लोकरीत्या दर्शयति सक्तमित्यादिना । ग्राम्येषु मैथुनादिषु कामवृत्तं यथेच्छाव्यापारम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वयमिति । कार्याणि पालनादीनि ॥ ४ ॥ अयुक्तचारमिति । अयुक्तचारम् अनियोजितचारं दुर्दर्शम् उचितकाले सभायां प्रजादर्शनप्रदानरहित अस्वाधीनं पत्न्यादिपरतन्त्रं परप्रत्ययनेयबुद्धिं वा पङ्केपि विशेषणद्वयं योज्यम् अयुक्तश्चारो यस्मिन् स्वस्य संचारकर्तुरधीनो न भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ये न रक्षन्तीति । विषयं स्वराज्यं वृद्ध्या वर्तमानयापीति शेषः ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिरिति । आत्मवद्भिः यत्नवद्भिः त्वत्प्रतीकारदत्तावधानैरित्यर्थः

स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः ॥ स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥
अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ॥ वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ५ ॥ ये न रक्षन्ति
विषयमस्वाधीना नराधिपाः ॥ ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिर्विगृह्य
त्वं देवगन्धर्वदानवैः ॥ अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७ ॥ त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च
राक्षस ॥ ज्ञातव्यं तु न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ८ ॥ येषां चारश्च कोशश्च नयश्च जयतां
वर ॥ अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ९ ॥ यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थान् सर्वानर्थान्नराधिपाः
॥ चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥ अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्वृतम्
॥ स्वजनं तु जनस्थानं हतं यो नावबुध्यसे ॥ ११ ॥ चतुदर्श सहस्राणि रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ॥
हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

चपलः विषयचपलः ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं पुनरपि प्रलपति रावणस्याग्रहोत्पादनाय त्वमित्यादिना । बालस्येव स्वभावो विवेकशून्यत्वं यस्य स तथा बुद्धिहीनः विवेकहेतुर्बुद्धिः तया हीनः ॥ ८ ॥ येषामिति । स्वपरराष्ट्रकार्याकार्यज्ञापकश्चारः कोशो धनसमृद्धिः नयो नीतिः प्राकृतैर्जनैः साधारणैर्जनैः ॥ ९ ॥ चारप्रयोजनमाह यस्मादिति ॥ १० ॥ एवं लोकरीत्योक्तं रावणे उपसंहरति अयुक्तेत्यादिना । जनस्थानं जनस्थानस्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वजनवधादपि दुःसहं कार्यान्तरमाह ऋषीणामिति ॥ १३ ॥ त्वमिति । लुब्धः चारादीनामभिमताप्रदाता ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमिति । तीक्ष्णं क्रूरं शठं गूढविप्रियकारिणं व्यसने व्यसनकाले सर्वभूतानि भृत्यामात्यादीनि नाभिधावन्ति तद्रक्षणाय न प्रवर्तन्ते ॥ १५ ॥ अतिमानिनमिति । अग्राह्यं सद्भिरिति शेषः आत्मना स्वेनैव बहुमानं प्राप्तः सोयमात्मसंभावितः तं क्रोधिनम् अस्थाने क्रोधवन्तं व्यसने व्यसनकाले

ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ धर्षितं च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३ ॥ त्वं तु
लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण ॥ विषये स्वे समुत्पन्नं भयं यो नावबुध्यसे ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमल्पप्रदातारं
प्रमत्तं गर्वितं शठम् ॥ व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ १५ ॥ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं
नरम् ॥ क्रोधिनं व्यसने हन्ति स्वजनोपि महीपतिम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठति कार्याणि
भयेषु न बिभेति च ॥ क्षिप्रं राज्याच्च्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भविष्यति ॥ १७ ॥ शुष्कैः काष्ठैर्भवेत्कार्यं
लोष्टैरपि च पांसुभिः ॥ न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥ उपभुक्तं यथा वासस्स्रजो वा
मृदिता यथा ॥ एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोपि निरर्थकः ॥ १९ ॥ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ॥
कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥ नयनाभ्यां प्रसुप्तोपि जागर्ति नयचक्षुषा ॥
व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥ त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ यस्य ते
विदितश्चारै रक्षसां सुमहान्वधः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वजनोपि अमात्यादिरपि ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठतीति । भयेषु भयहेतुषु न बिभेति साशङ्को न वर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपभुक्तमिति । उपभुक्तवस्त्रादिदृष्टान्तः परेषामयोग्यत्वप्रदर्शनाय ॥ १९ ॥ अप्रमत्त इति । चिरं तिष्ठन्त इत्यत्र आर्षमात्मनेपदम् ॥ २० ॥ नयनाभ्यामिति । जागर्ति अप्रमत्तो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ त्वमिति । यस्य ते येन त्वया अविदित इति छेदः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

सर्गार्थमेकेन संगृह्णाति परेति। परावमन्ता शत्रुषूपेक्षावान् विषयेषु शब्दादिषु सङ्गतः संगवान् नदेशकालप्रविभागतत्त्वविदित्येकं पदं नगनैकादिवन्न समासः देशकालभेदातत्त्वज्ञ इत्यर्थः गुणदोषनिश्चये विषये अयुक्तबुद्धिः अनियोजितबुद्धिः अप्रवृत्तबुद्धिरित्यर्थः। न चिरात् क्षिप्रं विपत्स्यसे आपदं प्राप्स्यसीत्यर्थः त्वमिति शेषः ॥२३॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आर०ख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

परावमन्ता विषयेषु संगतो नदेशकालप्रविभागतत्त्ववित् ॥ अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये विपन्नराज्यो न चिराद्विपत्स्यसे ॥ २३ ॥ इति स्वदोषान् परिकीर्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः ॥ धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो विचिन्तयामास चिरं स रावणः ॥ २४ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

ततः शूर्पणखां क्रुद्धां ब्रुवन्तीं परुषं वचः ॥ अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः ॥ १ ॥ कश्च रामः कथंवीर्यः किंरूपः किंपराक्रमः ॥ किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टः स दुरासदम् ॥ २ ॥ आयुधं किञ्च रामस्य निहता येन राक्षसाः ॥ खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ ३ ॥ इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ ततो रामं यथा तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ॥ कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥ ५ ॥ शक्रचापनिभं चापं विकृष्य कनकाङ्गदम् ॥ दीप्तान् क्षिपति नाराचान् सर्पानिव महाविषान् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

परगोष्ठीप्रसिद्धानां गुणानामाकरो महान्। अनुजो यस्य सौमित्रिस्तमहं राममाश्रये ॥ तत इत्यादि। संक्रुद्धः शत्रुविषयेतीव क्रोधवान् कथंवीर्यः कीदृशवीर्यः येन खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतयो राक्षसा निहतास्तादृशं तदीयमायुधं किं किंरूपम् इति परिपप्रच्छेति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ इतीति। स्पष्टम् ॥ ४ ॥ रामानुजपरवशहृदयापि तदग्रजकृतमहोन्मादहेतुभूतं रामलावण्यं संग्रहेणाभिधत्ते दीर्घबाहुरित्यादिना ॥ ॥ ५ ॥ शक्रेति। कनकाङ्गदं कनकमयपट्टबन्धम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नाददानं शरान् घोरान्न मुञ्चन्तं शिलीमुखान् ॥ न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे ॥ ७ ॥
हन्यमानं तु तत्सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ॥ इन्द्रेणेवोत्तमं सस्यमाहतं त्वश्मवृष्टिभिः ॥ ८ ॥
रक्षसां भीमरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना ॥ ९ ॥
अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च सहदूषणः ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ १० ॥ एका
कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना ॥ स्त्रीवधं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना ॥ ११ ॥ भ्राता चास्य
महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः ॥ अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १२ ॥ अमर्षी
दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ १३ ॥
रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ धर्मपत्नी प्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते रता ॥ १४ ॥ सा
सुकेशी सुनासोरुः सुरूपा च यशस्विनी ॥ देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १५ ॥
तप्तकाञ्चनवर्णाभा रक्ततुङ्गनखी शुभा ॥ सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ १६ ॥ ॥

नाददानमिति । अत्रादानमोचनविकर्षणानि लक्ष्यन्ते वेगातिशयेनादानादिकं न पश्यामि किंतु हननमेवेति भावः । अश्मवृष्टिभिः करकामयवर्षैः ॥ ७ ॥ ८ ॥ रक्षसामित्यादि । अर्धाधिकमुहूर्तेन घटिकात्रयेण ससैन्यः खरो हत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ एकेति । स्त्रीवधं शङ्कमानेन स्त्रीवधो भविष्यतीति शङ्कमानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ भ्रातेति । अनुरक्तः अनुरागवान् भक्तः तत्कार्यभजनशीलः दक्षिणो बाहुरित्यनेन सर्वकार्यधुरंधरत्वमुक्तं प्राणत्वरूपणेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वम् अनुरक्त इत्यस्य दृष्टान्तोयमिति न पुनरुक्तिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ रामस्येति । रामस्य प्रियास्तीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तां वर्णयति सेत्यादिना । यशस्विनी उक्तरूपादिमत्त्वकीर्तिमती वनस्य देवतेव स्थिता श्रीरिव राजते तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनवर्णतुल्या आभा यस्याः सा वैदेही विदेहराजेन पुत्रीकृता ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

नैव देवीति । एवंरूपा देवी च न दृष्टपूर्वा गन्धर्वी च न दृष्टपूर्वा यक्षी च न दृष्टपूर्वा किन्नरी च न दृष्टपूर्वा एवंरूपा नारी महीतलेपि न दृष्टपूर्वा इत्यन्वयः । उत्तरार्धे महीतल इत्यनेन पूर्वार्धे स्वर्गलोक इति सिद्धं देव्यादीनां तत्रैव वाससंभवात् यद्वा महीतल इति सर्वलोकोपलक्षणम् ॥ १७ ॥ यस्येति । परिष्वङ्गं विना भार्यात्वेन स्थिता चेत् सः सर्वेषु लोकेषु सर्वानपि लोकान् अतिजीवेत् अतीत्य जीवेत् सर्वलोकोत्तीर्णपरमसुखमयजीवन इत्यर्थः । परि-

नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी नच किन्नरी ॥ नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १७ ॥ यस्य सीता भवेद्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेत् ॥ अतिजीवेत्स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरंदरात् ॥ १८ ॥ सा सुशीला वपुश्श्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ तवानुरूपा भार्या स्यात्त्वं च तस्यास्तथा पतिः ॥ १९ ॥ तां तु विस्तीर्णजघनां पीनश्रोणीपयोधराम् ॥ भार्यार्थे च तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥ विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ॥ २० ॥ तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ मन्मथस्य शराणां वै त्वं विधेयो भविष्यसि ॥ २१ ॥ यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते ॥ शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः ॥ २२ ॥ कुरु प्रियं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर ॥ वधात्तस्य नृशंसस्य रामस्याश्रमवासिनः ॥ २३ ॥ तं शरैर्निशितैर्हत्वा लक्ष्मणं च महारथम् ॥ हतनाथां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसि ॥ २४ ॥ रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर ॥ क्रियतां निर्विशङ्केन वचनं मम रावण ॥ २५ ॥ ॥

ष्वङ्गाभावेपि सदा सन्निधानादिसौख्यादिति भावः भार्यात्वं विनापि यं सकृत् परिष्वजेत् सः पुरंदरादपि पुरंदरमपि अतिजीवेत् अतिशय्य जीवेत्॥१८॥ सासुशीलेति । वपुःश्लाघ्या वपुषा श्लाघ्या सर्वानवद्याङ्गीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तां त्विति । विस्तीर्णजघनां विशालजघनां तव चेत्यन्वयः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ रोचत इति । ते तुभ्यम् । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी । निर्विशङ्केन त्वयेति शेषः ॥ २५ ॥ ॥

विज्ञायेति । आत्मशक्तिं स्वबलम् । शक्तिर्बले प्रभावादाविति विश्वः । विज्ञाय पर्यालोच्य बलात् पौरुषेण सीता भार्यार्थे ह्रियताम् ॥ २६ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते पुनः संगृह्णाति निशम्येति । प्रतिपत्तुं ज्ञातुम् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यद्वाहनस्य माहात्म्यं सर्वेषां विस्मयावहम् । अवतीर्णं रघोर्वंशे तमहं विष्णुमाश्रये ॥ ततः शूर्पणखावाक्यमित्यादि । रोमहर्षणं भयोत्पादकत्वेन रोमाञ्चकरं सचिवमुखेन कार्यं बुध्वा तानभ्यनुज्ञाय विसृज्य ॥ १ ॥ तदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनुगम्य स्वयमनुसंधाय पर्यालोच्येत्यर्थः ।

विज्ञायेहात्मशक्तिं च ह्रियतामबला बलात् ॥ सीता सर्वानवद्याङ्गी भार्यार्थे राक्षसेश्वर ॥ २६ ॥ निशम्य रामेण शरैरजिह्मगैर्हतान् जनस्थानगतान्निशाचरान् ॥ खरं च बुध्वा निहतं च दूषणं त्वमत्र कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ॥ सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुध्वा जगाम सः ॥ १ ॥ तत्कार्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च ॥ दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ २ ॥ इति कर्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ॥ ३ ॥ ॥ ॥

यथावदुपलभ्य इदमित्थमिति निश्चित्य पुनरपि दाढर्चाय गुणदोषप्राबल्यदौर्बल्यविषयचिन्तां निर्णयान्तां दर्शयति दोषाणां चेति । इदमत्र संप्रधार्यं स्वेन चिकीर्षितं सीतापहारलक्षणं कार्यं किं पौरुषेण सुकरम् आहोस्विच्चौर्येण कर्तव्यमिति कतरस्मिन् पक्षे दोषाल्पत्वं गुणभूयस्त्वमिति तत्र पौरुषेण कर्तुमशक्यं खरादियुद्धे रामस्याचिन्त्यपराक्रमत्वेन श्रुतत्वात् उपायपरिकल्पितचौर्याश्रयणे तादात्विकदोषा न लक्ष्यन्ते सीतारहितेन तद्व्यसनिना रामेण कापि हानिर्न संभाव्यते तस्मादयमेव पक्षः सम्यगिति एवं निश्चित्य प्रावर्ततेत्यर्थः । स्थिरबुद्धिः निश्चलबुद्धिः यानशालाम् अश्वशालाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यानशालामिति । प्रच्छन्न इति प्रकाशश्चेद्वृद्धा मन्दोदर्यादयश्च वारयिष्यन्तीति भावः । यद्वा पौरुषं विहाय चौर्यमार्गाश्रयणं लज्जावहमिति प्रच्छन्नमार्गाश्रयणं यद्वा तत इत्यादि । सचिवान् तदानीं सभास्थितान् विसृज्य स्वयं कार्यं बुध्वेत्यर्थः । अत एव सचिवैः पर्यालोचनाभावात् प्रच्छन्न इत्यु-

यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नो राक्षसाधिपः ॥ सूतं संचोदयामास रथः संयोज्यतामिति ॥ ४ ॥ एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः ॥ रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥ काञ्चनं रथमास्थाय कामगं रत्नभूषितम् ॥ पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः काञ्चनभूषणैः ॥ ६ ॥ मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान् ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७ ॥ स श्वेतवालव्यजनः श्वेतच्छत्त्रो दशाननः ॥ स्निग्धवैडूर्यसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ ८ ॥ विंशद्भुजो दशग्रीवो दर्शनीयपरिच्छदः ॥ त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशशीर्ष इवाद्रिराट् ॥ ९ ॥ कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ विद्युन्मण्डलवान्मेघः सबलाक इवाम्बरे ॥ १० ॥ सशैलं सागरानूपं वीर्यवानवलोकयन् ॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ॥ ११ ॥ शीतमङ्गलतोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः ॥ विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिः समावृतम् ॥ १२ ॥ कदल्याढकिसंबाधं नालिकेरोपशोभितम् ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च पुष्पितैस्तरुभिर्वृतम् ॥ १३ ॥ नागैः सुपर्णैर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः ॥ अजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः ॥ १४ ॥ अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ॥ जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

क्तम् । अत एव कुम्भकर्णादिभिरुच्यते । सचिवैरमन्त्रयित्वा कृतस्य कथमिदानीं प्रतीकार इति । खरलक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स श्वेतवालव्यजन इत्यादि । विद्युत्स्थाने आभरणानि मेघस्थाने रावणः बलाकस्थाने अलंकृतरथः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सशैलमित्यादि । सशैलं शैलसहितं सागरानूपं समुद्रतीरं मङ्गलतोयाभिः शुभजलाभिः पद्मिनीभिरिति समावृतमित्यनुकर्षः । आढकिः सूपोपयुक्तधान्यस्तम्बः सुपर्णैः गरुडैः अजैः

अयोनिजैः वैखानसैः ब्रह्मनखजैः । ये नखास्ते वैखानसा इति श्रुतेः। माषैः माषगोत्रजैः वालखिल्यैः ब्रह्मवालजैः। ये वालास्ते वालखिल्या इति श्रुतेः। मरीचिपैः रविकिरणपानव्रतनिष्ठैः अमृताशिभिः देवैश्चेति शेषः। यद्वा ऋतामृताभ्यां जीवेतेत्युक्तायाचितलब्धाशिभिः। ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितमिति मनुः। प्लवाः जलकुक्कुटाः मण्डूका इत्यप्याहुः वैडूर्यप्रस्तरं वैडूर्यमयाः प्रस्तराः शिलाः यस्मिन् तम्। पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शि-

दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् ॥ क्रीडारतिविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६ ॥
सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिः श्रिया वृतम् ॥ देवदानवसंघैश्च चरितं त्वमृताशिभिः ॥ १७ ॥
हंसक्रौञ्चप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रणादितम् ॥ वैडूर्यप्रस्तरं रम्यं स्निग्धं सागरतेजसा ॥ १८ ॥ पाण्डराणि
विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च॥ तूर्यगीताभिजुष्टानि विमानानि समन्ततः ॥ १९ ॥ तपसा जितलोकानां
कामगान्यभिसंपतन् ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदानुजः ॥ २० ॥ निर्यासरसमूलानां
चन्दनानां सहस्रशः ॥ वनानि पश्यन् सौम्यानि घ्राणतृप्तिकराणि च ॥ २१ ॥ अगरूणां च मुख्यानां
वनान्युपवनानि च ॥ तक्कोलानां च जात्यानां फलानां च सुगन्धिनाम् ॥ २२ ॥ पुष्पाणि च
तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च ॥ मुक्तानां च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः ॥ २३ ॥ शङ्खानां प्रस्तरं चैव
प्रवालनिचयं तथा ॥ काञ्चनानि च शैलानि राजतानि च सर्वशः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

लाद्दृषदित्यमरः । तपसा जितलोकानां पुरुषाणां विमानानीत्यन्वयः । अभिसंपतन् मार्गवशात् प्राप्नुवन् सशैलं नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णमित्यारभ्य सागरतेजसा स्निग्धमित्यन्तविशेषणविशिष्टं सागरानूपमवलोकयन् पाण्डुरत्वादिविशेषणविशिष्टानि तपसा जितलोकानां विमानान्यभिसंपतन् । गन्धर्वाप्सरसो ददर्शेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ निर्यासरसमूलानामित्यादिसार्धश्लोकषट्कमेकान्वयम् । निर्यासरसमूलानां हिङ्गुरूपनिर्यासरसयुक्तमूलानां मूलाख्यौषधीविशेषाणां मूलाख्यौषधीमूलाद्धिङ्गुरूपनिर्यासा उत्पद्यन्त इति प्र-

सिद्धिः । वनानि अकृत्रिमाणि उपवनानि कृत्रिमाणि तक्कोलानां गन्धद्रव्याणां जात्यानां जातिभवानां फलानां जातिफलानामित्यर्थः । सुगन्धिनाम् उपवनानीत्यन्वयः । गुल्मानि स्तम्बान् मरिचस्य मरीचस्य समूहानीति नपुंसकत्वमार्षं शुष्यमाणानि चिरसङ्गतत्वेनानार्द्राणीत्यर्थः । तीरतः तीरे शैलानीति नपुंसकत्वमार्षं तथा प्रस्रवह्रदशब्दयोः प्रस्तरं समूहं निचयं समूहं प्रस्रवाणि प्रस्रवणानि निर्झरानित्यर्थः । गाढानि निबिडानि एवं बहुधा सागरानूपवर्णनं पुनर्बहुदूरमार्गगमनप्रयासेन मारीचोपदेशान्निवर्त्याध्यवसायविशेषं व्यञ्जयितुम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यस्य

प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नानि ह्रदानि च ॥ धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ २५ ॥ हस्त्यश्व-
रथगाढानि नगराण्यवलोकयन् ॥ तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतम् ॥ अनूपं सिन्धुराज्यस्य ददर्श
त्रिदिवोपमम् ॥ २६ ॥ तत्रापश्यत्स मेघाभं न्यग्रोधमृषिभिर्वृतम् ॥ समन्ताद्यस्य ताः शाखाः शतयोजन-
मायताः ॥ २७ ॥ यस्य हस्तिनमादाय महाकायं च कच्छपम् ॥ भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महाबलः
॥ २८ ॥ तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः ॥ सुपर्णः पर्णबहुलां बभञ्ज च महाबलः ॥ २९ ॥
तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ अजा बभूवुर्धूम्राश्च संगताः परमर्षयः ॥ ३० ॥ तेषां दयार्थं
गरुडस्तां शाखां शतयोजनाम् ॥ जगामादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ ॥ ३१ ॥ ॥

वाहनप्रभावोप्यपरिच्छेद्यस्तेन रामेण विरुणद्धि रावणो मूढ इति परिहसन्नाह तत्रापश्यदित्यादिना । ताः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥ यस्येति । गरुडः महाकायं महाप्रमाणं हस्तिनं गजं कच्छपं चादाय यस्य शाखामाजगामेत्यन्वयः । भारेण बभञ्ज नतु यत्नेनेत्यर्थः । महागजकच्छपवहनात् भारेण शाखा भग्नाभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्रेति । तत्र शाखाया अधःप्रदेशे ये सङ्गताः मरीचिपाः रविकिरणपानव्रताः धूम्राः धूमपाः तेषां दयार्थं शाखापातेन पीडामाभूदिति तदनुग्रहार्थमित्यर्थः । एकपादेन आदाय अवष्टभ्येत्यर्थः । भक्षयित्वा आकाश एवेति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

आमिषं गजकच्छपरूपं मांसं निषादविषयं निषादग्रामं शाखया हत्वा तानपि भक्षयित्वा महामुनीन् वैखानसादीन् निषादविषयस्थब्राह्मणान् वा निषादैः पीड्यमानान्वा तद्रक्षणार्थमेव तद्धननमिति भावः। तादृशशाखारूपप्रहरणलाभेन तदैव मुनिबाधकनिषाददेशं सर्वं हत्वा शिष्टपालनाद्दुष्टनिग्रहाच्चातुलं प्रहर्षं लेभ इति भावः॥३२॥३३॥ तेनैव भक्षणजन्येनेत्यर्थः। अयोजालानि अयोनिर्मितजालकानि निर्मथ्य ध्वंसयित्वा तदन्तर्वर्तिर-

एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम् ॥ निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः॥ ३२ ॥ प्रहर्षमतुलं
लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन् ॥ ३३ ॥ स तेनैव प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः ॥ अमृतानयनार्थं वै
चकार मतिमान्मतिम् ॥ ३४ ॥ अयोजालानि निर्मथ्य भित्त्वा रत्नमयं गृहम् ॥ महेन्द्रभवनाद्गुप्तमाजहारामृतं
ततः ॥ ३५ ॥ तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् ॥ नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः
॥ ३६ ॥ तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः ॥ ददर्शाश्रममेकान्ते रम्ये पुण्ये वनान्तरे ॥ ३७ ॥
तत्र कृष्णाजिनधरं जटावल्कलधारिणम् ॥ ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३८ ॥ स रावणः
समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा॥ मारीचेनार्चितो राजा सर्वकामैरमानुषैः ॥ ३९ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा
तु भोजनेनोदकेन च ॥ अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ कच्चित्सुकुशलं राजन्
लङ्कायां राक्षसेश्वर ॥ केनार्थेन पुनस्त्वं वै तूर्णमेवमिहागतः॥ ४१ ॥ ॥ ॥

त्नमयं गृहं भित्त्वा ततः तदन्तरे गुप्तममृतं महेन्द्रभवनादाजहार ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सुपर्णकृतलक्षणं सुपर्णेन गरुडेन कृतं भग्नैकशाखत्वरूपं लक्षणं चिह्नं यस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तत्रेति। कृष्णाजिनेत्यादिना रामभक्ततया जनितवैराग्यचिह्नोक्तिः ॥ ३८ ॥ स रावण इति । समागम्य मारीचं प्राप्य सर्वकामैः सर्वभोग्यवस्तुभिः अर्चितो बभूव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कच्चिदिति । एवं तूर्णम् एकाकितया शीघ्रम् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः ॥ तं तु पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ४२ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

मारीच श्रूयतां तात वचनं मम भाषतः ॥ आर्तोऽस्मि मम चार्तस्य भवान् हि परमा गतिः ॥ १ ॥ जानीषे त्वं जनस्थाने यथा भ्राता खरो मम ॥ दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे ॥ २ ॥ त्रिशिराश्च महातेजा राक्षसः पिशिताशनः ॥ अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा निशाचराः ॥ ३ ॥ वसन्ति मन्नियोगेन नित्यवासं च राक्षसाः ॥ बाधमाना महारण्ये मुनीन् वै धर्मचारिणः ॥ ४ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ शूराणां लब्धलक्षाणां खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥ ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः ॥ संगताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे ॥ नानाप्रहरणोपेताः खरप्रमुखराक्षसाः ॥ ॥ ६ ॥ तेन संजातरोषेण रामेण रणमूर्धनि ॥ अनुक्त्वा परुषं किंचिच्छरैर्व्यापारितं धनुः ॥ ७ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् ॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ ८ ॥ ॥ ॥

एवमिति । इदम् उत्तरसर्गे वक्ष्यमाणम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यका० ख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ महासमरमध्येपि गाम्भीर्यं यस्य निश्चलम् । तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणवल्लभम् ॥ मारीचेत्यादि । भाषतः भाषमाणस्य ॥ १ ॥ कर्तव्यं वक्ष्यन् पूर्ववृत्तं स्मारयति जानीष इत्यादिना । अनुवर्तिनामित्यन्तमेकं वाक्यम् । खरादयश्चतुर्दशसहस्रराक्षसान्ताः जनस्थाने नित्यवासं यथा तथा वसन्तीति जानीष इत्यन्वयः । रतिवासमिति पाठे रत्या प्रीत्या वासो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ते त्विति । वसमानाः ताच्छील्ये शानच् । संयुगे रामेण सह संगताः रामेण सह युद्धमकुर्वन्नित्यर्थः । परम् अत्यन्तम् आयत्ताः सन्नद्धाः प्रहरणं आयुधम् ॥ ६ ॥ तेनेति । अनुक्त्वा परुषं किंचिदित्यनेन गाम्भीर्यं विवक्ष्यते व्यापारितं संधानमोक्षणव्यापारविशिष्टं कृतं संख्ये युद्धे । युद्धमायोधनमित्यारभ्य मृधमास्कन्दनं संख्यमित्यमरः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ पित्रेत्यादि । कर्कशः कठिनहृदयः ॥ १० ॥ ११ ॥ येनेति । सत्त्वं बलं केवलमाश्रित्य नतु धर्ममित्यर्थः। सत्त्वं बले च जन्तौ चेति विश्वः। आनयिष्यामि आनेष्यामि इडार्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्वयेति । भ्रातृभिः कुम्भकर्णादिभिः समग्रान् संपूर्णान् नाभिचिन्तये न गणयामि ॥ १४ ॥ त-

खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ॥ हतश्च त्रिशिराश्चापि निर्भया दण्डकाः कृताः ॥ ९ ॥ पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः ॥ स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रियपांसनः ॥ १० ॥ दुःशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः ॥ त्यक्तधर्मा ह्यधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ॥ ११ ॥ येन वैरं विनारण्ये सत्त्वमाश्रित्य केवलम् ॥ कर्णनासापहरणाद्भगिनी मे विरूपिता ॥ १२ ॥ तस्य भार्यां जनस्थानात्सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव ॥ १३ ॥ त्वया ह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल ॥ भ्रातृभिश्च सुरान् युद्धे समग्रान्नाभिचिन्तये ॥ १४ ॥ तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस ॥ वीर्ये युद्धे च दर्पे च न ह्यस्ति सदृशस्तव ॥ १५ ॥ उपायज्ञो महान् शूरः सर्वमायाविशारदः ॥ एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर ॥ १६ ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ १७ ॥ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १८ ॥ त्वां तु निःसंशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम् ॥ गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं चाभिधास्यति ॥ १९ ॥ ततस्तयोरपाये तु शून्ये सीतां यथासुखम् ॥ निराबाधो हरिष्यामि राहुश्चन्द्रप्रभामिव ॥ २० ॥ ॥ ॥

त्सहायो भवेत्यादि । शृणु तत् कर्मेत्यत्र तदिति भिन्नं पदं प्रकृते कार्यसाहाय्ये यत्कर्म कार्यं कर्तव्यं तन्मम वचनाच्छृणिवति संबन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सौवर्ण इति । प्रमुखे अग्रे ॥ १८ ॥ त्वामिति । गृह्यतामिति अयमिति शेषः ॥ १९ ॥ तत इति । तयोः रामलक्ष्मणयोः अपाये अपगमे सति शून्ये प्रदेशे निराबाधः अप्रतिबन्धः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

ततः पश्चादिति। विश्रब्धः निःशङ्कः अन्तरात्मना अन्तस्थधैर्येण॥२१॥तस्येति। सः मारीचः रामकथां श्रुत्वा परित्रस्तो बभूव तेन त्रासेन तस्य वक्रं शुष्कं समभवदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ भयकार्यान्तरमाह ओष्ठाविति। शुष्कौ ओष्ठौ परिलिहन् सः अनिमिषैः निमेषरहितैः नेत्रैः नेत्रव्यापारैः मृतभूत इव मृतजन्तुरिवार्तः सन् रावणं समुदैक्षत ॥ २३ ॥ उत्तरसर्गार्थं संगृह्णाति स इति। त्रस्तविषण्णचेताः भीतदुःखितमनाः तत्र हेतुः रामपराक्रमज्ञ इति। पूर्वं दण्डकारण्ये यो रामपराक्रम आसीत् तज्ज्ञ इत्यर्थः। तस्मै रावणाय हितम् अनपायम्। हितयोगे चेति वार्तिकेन चतुर्थी ॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

ततः पश्चात्सुखं रामे भार्याहरणकर्शिते ॥ विश्रब्धः प्रहरिष्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥ तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः ॥ शुष्कं समभवद्वक्त्रं परित्रस्तो बभूव ह ॥ २२ ॥ ओष्ठौ परिलिहन् शुष्कौ नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ मृतभूत इवार्तस्तु रावणं समुदैक्षत ॥ २३ ॥ स रावणं त्रस्तविषण्णचेता महावने रामपराक्रमज्ञः ॥ कृताञ्जलिस्तत्त्वमुवाच वाक्यं हितं च तस्मै हितमात्मनश्च ॥ २४ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥ सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥ ॥

सीतार्पतित्वसंभूतमप्रमेयं वहन्महः। समस्तापायरहितो रामो जयतु मे धनम् ॥ तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ सुलभा इति। सततम् आपत्प्राप्तावपि प्रियवादिनः स्वामिहिताहितविमर्शमुपेक्ष्य केवलं स्वप्रयोजनाय यथेच्छावादशीलाः पुरुषाः सुलभाः राज्ञः अप्रियस्य तु अप्रियस्यापि तत्काले श्रवणकटुतया प्रतीयमानस्यापि कालान्तरे पथ्यस्य हितस्य शुभोदर्कस्येत्यर्थः। वचनस्य वक्ता भृत्यः तथाविधवचनस्य श्रोता च पथ्यभक्षणवन्ममेदं हितमिति ग्रहीता राजा च दुर्लभः अतो मयोच्यमानमप्रियमिव स्थितमपि परमहितमिति गृहाणेति भावः ॥ २ ॥ ॥ ॥

पथ्यवचनमेवाह न नूनमित्यादिना । अयुक्तचारः अनियोजितचारः चपलतया अयुक्तचारत्वाद्वा तद्वीर्यं सम्यक् न जानासीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अद्यैव
निर्गत्य पुनरागमनान्नूनं न मे वचनं श्रोष्यतीति निश्चित्य रावणचापलेन संभावितानर्थानाह अपीत्यादिना । अपिः संभावनायां काकुस्वरोपि
द्रष्टव्यः एवमुत्तरवाक्येष्वपि स्वरपर्यवसानेनार्थपरिच्छेदः कार्यः । रक्षसां सजातीयानां स्वस्ति भवेदपि आर्षी षष्ठी । अकार्यनिवृत्त्यर्थं तातेति संबो-

न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् ॥ अयुक्तचारश्चपलो महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥ अपि स्वस्ति
भवेत्तात सर्वेषां भुवि रक्षसाम् ॥ अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ ४ ॥ अपि ते जीवितान्ताय
नोत्पन्ना जनकात्मजा ॥ अपि सीतानिमित्तं च न भवेद्व्यसनं मम ॥ ५ ॥ अपि त्वामीश्वरं
प्राप्य कामवृत्तं निरङ्कुशम् ॥ न विनश्येत्पुरी लङ्का त्वया सह सराक्षसा ॥ ६ ॥ त्वद्विधः कामवृत्तो
हि दुःशीलः पापमन्त्रितः ॥ आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ॥ ७ ॥ नच पित्रा परित्यक्तो
नामर्यादः कथंचन ॥ न लुब्धो नच दुःशीलो नच क्षत्रियपांसनः ॥ ८ ॥ नच धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दिवर्धनः
॥ न तीक्ष्णो नच भूतानां सर्वेषामहिते रतः ॥ ९ ॥ वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम्
॥ करिष्यामीति धर्मात्मा तात प्रव्रजितो वनम् ॥ १० ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य
च ॥ हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

धनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अपि त्वामिति । ईश्वरं स्वामिनं कामवृत्तं यथेच्छाव्यापारं निरङ्कुशम् अमर्यादम् ॥ ६ ॥ त्वद्विध इति । य इत्यध्याहार्यं
पापं दुष्टं मन्त्रितं विचारो यस्य तम् ॥ ७ ॥ पित्रा निरस्त इत्यादिना पूर्वं रावणोक्तदूषणानि परिहरति न चेत्यादिना । कौसल्यानन्दिवर्द्धन इति ।
आनन्दिरानन्दः सर्वधातुभ्य इन्निति इन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ वञ्चितमिति । कैकेय्या वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा तं सत्यवादिनं करिष्यामीति स्वयं प्रव्रजितः गतः
तातेति सान्त्वोक्तिः ॥ १० ॥ वनगमने हेत्वन्तरमाह कैकेय्या इति । प्रियस्य कामः कामना स एवार्थो यस्मिन् कर्मणि ॥ ११ ॥ ॥

न राम इति । अनृतमिति । अनृतम् असत्यं दुःश्रुतं वैपरीत्येन श्रुतं च भवान् वक्तुं नार्हसीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ राम इति । रामः विग्रहवान् मूर्तो धर्म एव तत्र दोषसंभावना कथंचिदपि न कार्येति भावः । यथा वासवो देवानां नायकस्तथा रामः सर्वेषां लोकानां नायक इत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥ कथमिति । स्वेन तेजसा पातिव्रत्यवैभवेन प्रसभं बलात्कृत्य ॥ १४ ॥ शरार्चिषमिति । शरपदं खड्गधाराया अप्युपलक्षणं चापखड्गे-

न रामः कर्कशस्तात नाविद्वान्नाजितेन्द्रियः ॥ अनृतं दुःश्रुतं चैव नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवानां मघवानिव ॥ १३ ॥ कथं त्वं तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ इच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥ शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे ॥ रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥ धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् ॥ चापपाशधरं वीरं शत्रुसैन्यप्रहारिणम् ॥ १६ ॥ राज्यं सुखं च सन्त्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ नात्यासादयितुं तात रामान्तकमिहार्हसि ॥ १७ ॥ अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ॥ न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८ ॥ तस्य सा नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी ॥ प्राणेभ्योपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥ न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया ॥ दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्धनमिति रूपणात् । सहसा साहसेन ॥ १५ ॥ धनुरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । धनुरेव व्यादितदीप्तास्यं व्यादितं विवृतम् अत्यासादयितुम् अत्यन्तमासन्नो भवितुम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अप्रमेयमिति । जनकात्मजा यस्य यत्संबन्धिनी तत्तेजः तस्य तेजः अप्रमेयम् अपरिच्छेद्यम् । श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुत इत्युक्तरीत्या सीतासंबन्धेन रामस्यातिशय उक्तः । वने सावधानतया रक्षणीयप्रदेशे रामचापाश्रयामिति रामवैभवोक्तिः उभयथापि न हर्तुं शक्येत्यर्थः । जनकात्मजेति कुलप्रभावादपि न हर्तुं शक्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

किमिति । व्यर्थमिममुद्यममुद्योगं कृत्वा ते किं किं फलं प्राप्तव्यमित्यर्थः । तदन्तं दर्शनान्तम् ॥ २१ ॥ न केवलं जीवितं सुखादिकं च दुर्लभमित्याह जीवितं चेति ॥ २२ ॥ स इत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सत्यमित्यन्वयः क्षम साधु ॥ २३ ॥ २४ ॥ अधुना स्वबुद्धिं दर्शयति अहं त्विति । युक्तं युक्तिसहितम् ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

किमुद्यममिमं व्यर्थं कृत्वा ते राक्षसाधिप ॥ दृष्टश्चेत्त्वं रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ २१ ॥ जीवितं च सुखं चैव राज्यं चैव सुदुर्लभम् ॥ यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥ २२ ॥ स सर्वैः सचिवैः सार्धं बिभीषणपुरोगमैः ॥ मन्त्रयित्वा तु धर्मिष्ठैः कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ २३ ॥ दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः ॥ हिताहितं विनिश्चित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोसलराजसूनुना ॥ इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं क्षमं च युक्तं च निशाचरेश्वर ॥ २५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

कदाचिदप्यहं वीर्यात्पर्यटन् पृथिवीमिमाम् ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन् पर्वतोपमः ॥ १ ॥ नीलजीभूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ भयं लोकस्य जनयन् किरीटी परिघायुधः ॥ व्यचरं दण्डकारण्ये ऋषिमांसानि भक्षयन् ॥ २ ॥ विश्वामित्रोथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः ॥ स्वयं गत्वा दशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आबाल्यसिद्धसहजशौर्यादिगुणशेवधिः । रघुनाथो महाप्रीत्या परिस्फुरतु सर्वतः ॥ तद्गुणजातं न युक्त्या कल्पयित्वोच्यते किं त्वनुभवसिद्धमित्याह कदाचिदित्यादिना । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अहं व्यचरमित्यन्वयः नागो गजः । भयजनने हेतुमाह नीलेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ विश्वामित्र इति । मदिति पञ्चमी ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अद्य रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः ॥ मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ५ ॥ बालो द्वादशवर्षोयमकृतास्त्रश्च राघवः ॥ कामं तु मम यत्सैन्यं मया सह गमिष्यति ॥ ६ ॥ बलेन चतुरङ्गेण स्वयमेत्य निशाचरान् ॥ वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रूंस्ते मनसेप्सितान् ॥ ७॥ इत्येवमुक्तः स मुनी राजानमिदमब्रवीत् ॥ रामान्नान्यद्बलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥ देवतानामपि भवान् समरेष्वभिपालकः ॥ आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोके विदितं नृप ॥ ९ ॥ काममस्तु महत्सैन्यं तिष्ठत्विह परंतप ॥ बालोप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ॥ १० ॥ गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेस्तु परंतप ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम् ॥ जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम् ॥ १२ ॥ तं तदा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम् ॥ बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ १३ ॥ अजातव्यञ्जनः श्रीमान् पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया ॥ १४ ॥ शोभयन् दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा ॥ अदृश्यत ततो रामो बालचन्द्र इवोदितः ॥ १५ ॥ ॥

अद्येति । पर्वकाले यज्ञसुत्याकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥ बाल इति । द्वादशवर्षं द्वादशवर्षवयस्कः । केचित्तु इदं रावणबिभीषयोक्तं वस्तुत ऊनषोडशवर्ष इत्युक्तमित्यूचुः । कामं भृशं यत्सैन्यं तदित्यध्याहार्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ इतीति । रामादन्यत् बलं सैन्यं तस्य न पर्याप्तं न समर्थं दशरथस्य कोपो माभूदिति सान्त्वयति देवतानामिति ।आसीदिति तव कृतं त्वया कृतं कर्म त्रिलोके लोकत्रये आर्षत्वान्न ङीप् विदितं प्रसिद्धं यद्यपि महत्सैन्यमप्यस्तु तथापि तत्सर्वमिह तिष्ठतु प्रकृतकार्यासामर्थ्यादिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तमिति । रामः चित्रं धनुः विस्फारयन् नयन् सन् उपस्थितः रक्षणाय समीपं प्राप्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अजातेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अजातव्यञ्जनः अनुत्पन्नयौवनलक्षणः एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्यव्रते स्थित इत्यर्थः । शिखी कुलोचितशिखायुक्तः व्रीह्यादित्वादिनिः । कनकमालयेत्युपलक्षणे तृतीया । शोभयन् मयूरकण्ठच्छायया व्याप्तं कु-

वैन्नित्यर्थः । उदितचन्द्रौपम्येन विरोधिनिरसनोद्युक्तत्वं गम्यते । शत्रोरपि विग्रहवर्णनमाकर्षकतया ❀ तनिश्लोकी ❀ श्रीमान् अनपायश्रीकः पद्मपत्रनिभेक्षणः रविकरविकसितपुण्डरीकदलायतेक्षणः धन्वी बाल्योचितप्रशस्तधनुः ❀ तनिश्लोकी ❀ शोभयन्निति । स्वेन स्वासाधारणेन तेजसा दण्डकारण्यं शोभयन्निति मयूरग्रीवासदृशस्वकान्त्या श्यामारुणकान्ति वर्धयन्नित्याचार्याः । तादृशतेजोवत्त्वेप्यनुद्वेगदायित्वमाह बालचन्द्र इति ॥१४॥१५॥ तत इति । आजगामेत्युत्तमपुरुषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अवजानन्निति । मोहात् अवजानन् तिरस्कुर्वन् ॥ १८ ॥ तेनेति । तेन रामेण बाणो मुक्तः मयि क्षि-

ततोहं मेघसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ बली दत्तवरो दर्पादाजगाम तदाश्रमम् ॥ १६ ॥ तेन दृष्टः प्रविष्टोहं सहसैवोद्यतायुधः ॥ मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसंभ्रान्तश्चकार सः ॥ १७ ॥ अवजानन्नहं मोहाद्बालोयमिति राघवम् ॥ विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥ तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिबर्हणः ॥ तेनाहं त्वा हतः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥ नेच्छता तात मां हन्तुं तदा वीरेण रक्षितः ॥ रामस्य शरवेगेन निरस्तोहमचेतनः ॥ ॥ २० ॥ पातितोहं तदा तेन गम्भीरे सागराम्भसि ॥ प्राप्य संज्ञां चिरात्तात लङ्कां प्रति गतः पुरीम् ॥ २१ ॥ एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्तु निपातिताः ॥ अकृतास्त्रेण बालेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥ तन्मया वार्यमाणस्त्वं यदि रामेण विग्रहम् ॥ करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्स्यासि रावण ॥ २३ ॥ क्रीडारतिविधिज्ञानां समाजोत्सवशालिनाम् ॥ रक्षसां चैव सन्तापमनर्थं चाहरिष्यसि ॥ २४ ॥ ॥ ॥

प्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ नेच्छतेति । नेच्छता अनिच्छता नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । अनिच्छाहेतुर्न ज्ञायते स्वयं हन्तुं समर्थ एवेति भावः । अचेतनः निश्चेष्टः मूर्छितो वा ❀ तनिश्लोकी ❀ नेच्छता अनिच्छता एतच्च रक्षणं केवलकृपामूलम् ॥२०॥२१॥ एवमस्मीति । निपातिताः हताः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ क्रीडेति । क्रीडा लीला रतिः भोगः तयोर्विधिः क्रमः तज्ज्ञानां तत्र सक्तानामित्यर्थः । समाजः सभा अनर्थं दुःखं संतापः तत्कार्यम् आहरिष्यसि यत्नेन संपादयिष्यसि ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नविभूषिताम् ॥ द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५ ॥ अकुर्वन्तोपि
पापानि शुचयः पापसंश्रयात् ॥ परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे यथा ॥ २६ ॥ दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गान्
दिव्याभरणभूषितान् ॥ द्रक्ष्यस्यभिहतान् भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान् ॥ २७ ॥ हृतदारान् सदारांश्च
दश विद्रवतो दिशः॥ हतशेषानशरणान् द्रक्ष्यासि त्वं निशाचरान् ॥ २८ ॥ शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम् ॥
प्रदग्धभवनां लङ्कां द्रक्ष्यसि त्वं न संशयः ॥ २९ ॥ परदाराभिमर्शात्तु नान्यत्पापतरं महत् ॥
प्रमदानां सहस्राणि तव राजन् परिग्रहः ॥ ३० ॥ भवस्व दारनिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षस ॥ मानमृद्धिं च राज्यं
च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥ कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च ॥ यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा
रामविप्रियम् ॥ ३२ ॥ निवार्यमाणः सुहृदा मया भृशं प्रसह्य सीतां यदि धर्षयिष्यसि ॥ गमिष्यसि क्षीणबलः
सबान्धवो यमक्षयं रामशरात्तजीवितः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥

हर्म्यैति। हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजामित्यमरः। संबाधां निबिडां रत्नविभूषितां गृहद्वारादौ ॥ २५ ॥ त्वद्दोषेण सकलराक्षसक्षयो भविष्यतीति दर्शयिष्यन् तदर्थमसत्सङ्गदोषन्यायारूढमुपवर्णयति अकुर्वन्तोपीति। शुचयः परिशुद्धाः अपापा इत्यर्थः। पापान्यकुर्वन्तोपि पापसंश्रयात् पापपुरुषसंसर्गात् परपापैर्विनश्यन्ति यथा नागह्रदे सर्पह्रदे नागनिग्रहाय प्रवृत्तेन मत्स्या अपि तत्सहवासाद्धन्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ दिव्येति। तव दोषात्तु तव दोषादेव ॥ २७ ॥ ॥ हृतेति। हृतदारान् त्यक्तदारान् अशरणान् रक्षकरहितान् ॥ २८ ॥ शरजालेति। प्रदग्धभवनां प्रकर्षेण दग्धगृहाम् ॥ २९ ॥ एवं दृष्टदोषमुपपाद्यादृष्टदोषं दर्शयति परदारेति। परिग्रह : कलत्रे स्यादिति शाश्वतः। जात्यभिप्रायेणैकवचनं रामविप्रियं रामापराधम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ निवार्यमाण इति! प्रसह्य बलात्कृत्य मामनादृत्येत्यर्थः। रामशरेण आत्तम् आकृष्टं नाशितमिति यावत् तादृशं जीवितं यस्य सः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥

अपराधविहीनेषु नापराधं करोति यः । दयालुं सर्वभूतेषु तमहं राममाश्रये ॥ एवमित्यादि । इदानीमपि प्रौढावस्थायामपि यद्वृत्तं मद्विषयमभूत् तत् निरुत्तरं शृणुष्व मध्ये वाक्यविच्छेदाकरणेन शृण्वित्यर्थः । यदुत्तरमिति पाठे यत्सर्वान्तोत्तरं तदतिरिक्तासाध्यं तदपि शृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥ राक्षसाभ्यामिति । तथाकृतः उक्तरीत्या प्राणसंकटं प्रापितोपि अनिर्विण्णः निर्वेदरहितः निर्वेदो निष्फलत्वधीः अप्राप्ततद्विषयप्रवृत्तिवैराग्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमस्मि तदा मुक्तः कथं चित्तेन संयुगे ॥ इदानीमपि यद् वृत्तं तच्छृणुष्व निरुत्तरम् ॥ १ ॥ राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ २ ॥ दीप्तजिह्वो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो महाबलः ॥ व्यचरं दण्डकारण्यं मांसभक्षो महामृगः ॥ ३ ॥ अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण ॥ अत्यन्तघोरो व्यचरं तापसान् संप्रधर्षयन् ॥ ४ ॥ निहत्य दण्डकारण्ये तापसान् धर्मचारिणः ॥ रुधिराणि पिबंस्तेषां तथा मांसानि भक्षयन् ॥ ५ ॥ ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासयन् वनगोचरान् ॥ तथा रुधिरमत्तोहं विचरन् धर्मदूषकः ॥ ६ आसादयं तदा रामं तापसं धर्मचारिणम् ॥ वैदेहीं च महाभागां लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ७ ॥ तापसं नियताहारं सर्वभूतहिते रतम् ॥ सोहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ॥ ८ ॥ तापसोयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ अभ्यधावं हि संक्रुद्धस्तीक्ष्णशृङ्गो मृगाकृतिः ॥ ९ ॥ जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरन् ॥ तेन मुक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः ॥ विकृष्य बलवच्चापं सुपर्णानिलनिस्वनाः ॥ १० ॥ ॥

दीप्तजिह्व इत्यादि । विशेषणत्रयेण निरपेक्षहननसाधनभूयस्त्वं विवक्ष्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तापसमित्यादि । रामपराक्रमं जानन्नपि कथं तत्परिभवायोद्युक्त इत्यत्राह तापसोयमिति । ज्ञात्वेति । तापसत्वादहिंसापरेण भवितव्यमिति विश्वस्येत्यर्थः । एवंविधदुर्व्यापारप्रयोजकं वैरस्मरणम् अकृता अप्रवर्तिता प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

ते बाणा इति । सर्वें इति प्रयोगयौगपद्यार्थमुक्तं सन्नतपर्वणः सन्नतपर्वाणः ॥११॥ पराक्रमज्ञ इति । दृष्टं भयं येन करणेन स दृष्टभयः उद्भ्रान्तः पलाय्य
गतः । मुक्त इति पलायितेषु रामशराप्रवृत्तेरिति भावः । रामस्येति पदं काकाक्षिन्यायात् पूर्वोत्तरपदयोरन्वेति । यतः मया रामस्य शरः पुरा दृष्टभयः
ततः रामस्य पराक्रमज्ञोहं समुद्भ्रान्तः सन् मुक्तः रामपराक्रमज्ञौ तावुभौ राक्षसौ तु हतावित्यन्वयः ॥ १२ ॥ शरेणेति । प्रव्राजितः कृतसकलदुर्वृत्तपरित्याग
इत्यर्थः । युक्तः उचिताचरणः तापसः तपोनिष्ठः समाहितः नियतमनस्कः ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्ष इति । हृदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु
दृश्यसे रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासतीत्यादाविव शोकरागभयादिजनितनिरन्तरसंतन्यमानचिन्तासक्तस्य । साक्षात्कारोपपत्तिः। भयस्यो-

ते बाणा वज्रसंकाशाः सुमुक्ता रक्तभोजनाः ॥ आजग्मुः सहिताः सर्वे त्रयः सन्नतपर्वणः ॥ ११ ॥ पराक्रमज्ञो
रामस्य शरो दृष्टभयः पुरा ॥ समुद्भ्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥ १२ ॥ शरेण मुक्तो रामस्य
कथंचित्प्राप्य जीवितम् ॥ इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोहं समाहितः ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥
गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १४ ॥ अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि
रावण ॥ रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे ॥ १५ ॥ राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसाधिप
॥ दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामि विचेतनः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

त्तरोत्तरभूमिकाभिप्रायेण दर्शनस्याप्युत्तरोत्तरदशेत्यनुसंधेयम् ❀ तनिश्लोकी ❀ चीरकृष्णाजिनाम्बरमिति गृहीतधनुषमिति च शुभाश्रयसंशीलने
पीताम्बरशङ्खचक्रादियोग इव ज्ञानालम्बनयोगो व्यज्यते ॥ १४ ॥ एकस्यैव रामस्य प्रतिवृक्षं गत्वा गत्वा दृश्यमानत्वमुच्यत इति
भ्रमं वारयति अपीति । न केवलं प्रतिवृक्षं किंतु सर्वत्र प्रदेश इत्याह रामभूतमिति ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १५ ॥ नेदं रामस्य मायाकृतमित्याह
राममेवेति । रहिते रामरहिते प्रदेशे । न केवलं जाग्रद्दशायामेव प्रतीतोयं किंतु स्वप्नदशायामपीत्याह दृष्ट्वेति । उद्भ्रमामि भ्रान्तं
प्रलापं करोमीत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न केवलं दर्शनदशायां भीतिकार्यं श्रवणदशायामपीत्याह रकारादीनीति । कारप्रत्ययश्छान्दसः । रेफादीनि यानि रत्नादीनि नामानि तेषामाद्यक्षरोच्चारणे राममेवायमब्रवीदिति त्रासो जायते । द्वितीयाक्षरोच्चारणे शनैः स निवर्तत इति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ रण इति । वैरनिर्यातनं कर्तुमिच्छसि तदा रामेण रणे युद्ध्यस्व यद्वा क्षमां कुरु खरादिवधं सहस्व सर्वथा चौरव्यापारो न कर्तव्य इति भावः। हितं चाह न त इति। रामकथा रामप्रसङ्गोपि ते त्वया न कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि जीवितुमिच्छसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ लोकन्यायमाह बहव इति । युक्ताः सम्यगाचाराः धर्मम् अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः

रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ॥ रत्नानि च रथाश्चैव त्रासं संजनयन्ति मे ॥ १७ ॥ अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् ॥ बलिं वा नमुचिं वापि हन्याद्धि रघुनन्दनः ॥ १८ ॥ रणे रामेण युध्यस्व क्षमां वा कुरु राक्षस ॥ न ते रामकथा कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ १९ ॥ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २० ॥ सोहं तवापराधेन विनश्येयं निशाचर ॥ कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वा नानुयामि ह ॥ २१ ॥ रामश्च हि महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ अपि राक्षसलोकस्य न भवेदन्तकोपि सः ॥ २२ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २३ ॥ अत्र ब्रूहि यथा तत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४ ॥ ॥

साधवोपि परेषामपराधेन विनष्टाः असत्संसर्गदोषेणेत्यर्थः ॥ २० ॥ सामान्यन्यायं स्वविषये दर्शयति सोहमिति । सोहं साधुभूतोहं यत्ते क्षमं यत्त्वया कर्तुं शक्यं तत् त्वमेव कुरु अहं त्वा त्वां नानुयामि अनर्थस्य निश्चितत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र हेतुमाह रामश्च हीति । हिः प्रसिद्धौ अपिः कामचारकरणे । अपि संभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थेषु कामचारप्रियासु चेति विश्वः । द्वितीयोपिशब्दः अवधारणे ॥ २२ ॥ खरवधेन नाग्रहः कार्य इत्याह यदीति । सीतापरिभवकरणेन शूर्पणखा विरूपिता खरश्चातिवृत्तो रामस्योपरि गत्वा प्रहारोद्युक्तो रामेण हतः अत्र रामस्य व्यतिक्रमः कः न कोपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अवश्यं वक्तव्यमर्थं पुनर्निष्कृष्य दर्शयति इदमिति । यथोच्यमानं परमार्थत उच्यमानं नाभिपत्स्यसे नाङ्गीकरोषि ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

यस्य तत्त्वसमुद्दिष्टं नाभिजानन्ति दुर्जनाः । तमहं शिरसा वन्दे रघुनाथं गुणार्णवम् ॥ मारीचेन त्वित्यादि । क्षमं निवर्तनसमर्थं युक्तं कार्यं पथ्यम् अनपायं हितं सुखावहम् ॥ १ ॥ तमिति । अयुक्तम् अयुक्तार्थम् ॥ २ ॥ यत्किलेति । अयुक्तार्थं राजचित्तप्रातिकूलत्वादनुचितार्थम् उप्तं निक्षिप्तम् ॥

इदं वचो बन्धुहितार्थिना मया यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ॥ सबान्धवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे हतोद्य रामेण शरैरजिह्मगैः ॥ २५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥

मारीचेन तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तं निशाचरः ॥ उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥ तं पथ्यहितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २ ॥ यत्किलैतदयुक्तार्थं मारीच मयि कथ्यते ॥ वाक्यं निष्फलमत्यर्थमुप्तं बीजमिवोषरे ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संयुगे ॥ पापशीलस्य मूर्खस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥ यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा ॥ स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥ अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः ॥ प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव सन्निधौ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३ ॥ त्वदिति । रामस्य संयुगे विषये मां भेत्तुं सीतापहरणोपायाद्युद्धे मां प्रवर्तयितुं त्वद्वाक्यैर्न शक्यं तत्र हेतुत्रयं पापेत्यादि पापशीलत्वान्मूर्खत्वाद्विशेषतो मानुषत्वाच्च । तेन नाहं योद्धुमर्हः किंतु तद्भार्यापहरणमेव तदपकाराय प्रतिक्रियेति भावः ॥ ४ ॥ मूर्खत्वमुपपादयति यदिति । प्राकृतम् असारं स्त्रीवाक्यं कैकेयीवाक्यम् एकपदे उत्तरक्षणे प्राणैः प्राणेभ्यः प्रियतरा तत्प्राणापहरणादपि वरं तत्स्त्रियोपहरणमिति भावः । तव सन्निधौ सति हर्तव्या त्वत्सन्निधिमुखेन हर्तव्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति । निश्चिता निश्चयरूपा सेन्द्रैः किं पुनस्त्वयेति भावः ॥ ७॥ अपिचापृष्टोत्तरप्रलापस्तवासंगत इत्याह दोषमिति । कार्यनिश्चये विषये कौ गुणदोषौ तत्साधने कावुपायाविति पृष्टश्चेदुत्तरं वक्तुमर्हसि नास्माकं तज्जिज्ञासा ततो नैवं वक्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रसङ्गाद्राजसन्निधौ विज्ञापनप्रक्रियां दर्शयति संपृष्टेनेत्यादिना । विपश्चिता विदुषा राजसेवाप्रकारज्ञेनेति यावत् । भूतिम् ऐश्वर्यम् ॥ ९ ॥ एवं वक्तृगुणा उक्ताः अथ वचनप्र-

एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच वर्तते ॥ न व्यावर्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥ दोषं गुणं वा संपृष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि ॥ अपायं वाप्युपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८ ॥ संपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ॥ उद्यताञ्जलिना राज्ञे य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥ वाक्यमप्रतिकूलं तु मृदुपूर्वं हितं शुभम् ॥ उपचारेण युक्तं च वक्तव्यो वसुधाधिपः ॥ १० ॥ सावमर्दं तु यद्वाक्यं मारीच हितमुच्यते ॥ नाभिनन्दति तद्राजा मानार्हो मानवर्जितम् ॥ ११ ॥ पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ॥ अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य वरुणस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम् ॥ धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः ॥ १३ ॥ त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमास्थितः ॥ अभ्यागतं मां दौरात्म्यात्परुषं वक्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥ ॥

कारमाह वाक्यमिति । उपचारेण युक्तं बहुमानेन पुरस्कृतं हितमप्युपचारपूर्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ प्रकारान्तरेण न वक्तव्यमित्याह सावमर्दमिति । सावमर्दं तिरस्कारसहितम् ॥ ११ ॥ पञ्चेति । पञ्च रूपाणि अग्न्यादिपञ्चकस्य यानि रूपाणि तानि धारयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तान्येवाह औष्ण्यमिति । औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं सौम्यम् आह्लादकरत्वं दण्डं दुष्टनिग्रहं मान्याः मनसा पूज्याः पूज्याः वाचा बहुमन्तव्याः ॥ १३ ॥ सामान्यत उक्तमर्थं प्रकृते संगमयति त्वं त्विति । धर्मं राजधर्मं मोहम् अज्ञानं दौरात्म्यात् दौर्जन्यात् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

तर्हि कथं मया वक्तव्यमित्यत्राह गुणेति। गुणदोषौ आत्मनि क्षेमं च न पृच्छामि किंतु संप्रति मया तव तुभ्यं मयोक्तमेतावत् ॥ १५ ॥ किंतदित्यत्राह अस्मिन्निति। कृत्ये कार्ये शृण्विति साहाय्ये करणीये यत्कार्यं तद्वचनं तद्विषयवचनं शृणु ॥ १६ ॥ सौवर्ण इति। प्रमुखे अग्रे ॥ १७ ॥ १८ ॥

गुणदोषौ न पृच्छामि क्षमं चात्मनि राक्षस ॥ मयोक्तं तव चैतावत्संप्रत्यमितविक्रम ॥ १५ ॥ अस्मिंस्तु त्वं महाकृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ १६ ॥ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १७ ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ त्वां तु मायामृगं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविस्मया ॥ आनयैवमिति क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली ॥ १९ ॥ अपक्रान्ते तु काकुत्स्थे दूरं यात्वा व्युदाहर ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवाक्यानुरूपकम् ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः ॥ अनुगच्छति संभ्रान्तः सौमित्रिरपि सौहृदात् ॥ २१ ॥ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम् ॥ आनयिष्यामि वैदेहीं सहस्राक्षः शचीमिव ॥ २२ ॥ एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस ॥ राज्यस्यार्धं प्रयच्छामि मारीच तव सुव्रत ॥ २३ ॥ गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये ॥ अहं त्वानुगमिष्यामि सरथो दण्डकावनम् ॥ २४ ॥ प्राप्य सीतामयुद्धेन वञ्चयित्वा तु राघवम् ॥ लङ्कां प्रति गमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया ॥ २५ ॥ न चेत्करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै ॥ एतत्कार्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यसि ॥ राज्ञो हि प्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २६ ॥

किं तस्य प्रयोजनं तत्राह त्वामिति ॥ १९ ॥ अपक्रान्त इति। अनुरूपकं स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ २० ॥ तदिति। पदवीं मार्गम् ॥ २१ ॥ अपक्रान्त इति। यथासुखं यत्नं विना ॥ २२ ॥ २३ ॥ गच्छेति। मार्गं मृगसंबन्धिरूपं शिवं मनोहरं गच्छ प्राप्नुहि ॥ २४ ॥ २५ ॥ न चेदिति। बलादपि करिष्यसि अनिच्छतापि त्वया सर्वथा अहमेतत्कार्यं कारयिष्यामीत्यर्थः। विपक्षे बाधकमाह राज्ञ इति ॥ २६ ॥ ॥

कार्यकरणाकरणयोर्गुणदोषौ दर्शयति आसाद्येति । तं रामम् आसाद्य मृगरूपेण प्राप्य जीवितस्य संशयः दैवाज्जीवितं लभ्येतापि मद्विरोधे तु जीवितहानिरेव स्यात् प्रतिगृह्य निश्चित्य अत्र कार्यद्वये यत्ते पथ्यं तत्कुरु मदुक्ताकरणे अवश्यं हननमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

येन सर्वात्मनां वर्ज्यं प्रातिकूल्यं हितैषिणाम्। सर्वलोकानुकूलं तमाश्रये रघुनायकम् ॥ आज्ञप्त इत्यादि । अराजवत् यदा रामप्रातिकूल्ये प्रवृत्तस्तदै-

आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्य॥ एतद्यथावत्प्रतिगृह्य बुद्ध्या यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

आज्ञप्तोऽराजवद्वाक्यं प्रतिकूलं निशाचरः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं मारीचो राक्षसाधिपम् ॥ १ ॥ केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा ॥ सपुत्रस्य सराष्ट्रस्य सामात्यस्य निशाचर ॥ २ ॥ कस्त्वया सुखिना राजन्नाभिनन्दति पापकृत् ॥ केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥ शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्या निशाचराः ॥ इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं बलीयसा ॥ ४ ॥ केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहितवादिना ॥ यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ॥ ५ ॥ ॥ ॥

व राजत्वं गतमिति मुनेराशयः । यद्वा राजवत् राजार्हं तदर्हमित्यर्हार्थे वतिः । यद्वा राजवदिति पूर्वसर्गोक्तमौद्धत्यं लक्ष्यते वाक्यं वाक्यार्थानुष्ठानं मृगरूपमासाद्य त्वया गन्तव्यमित्येवंरूपं प्रतीत्यर्थः । यद्वा प्रातिकूलवाक्यम् आज्ञप्तः चोदितः उक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ केनायमिति । विनाशः विनाशोपायः ॥ २ ॥ क इति । सुखिना त्वया अवस्थानमिति शेषः। मृत्युद्वारं मृत्युद्वारतुल्यमिदं कार्यम् उपायतः व्याजेन ॥ ३ ॥ शत्रव इति । बलीयसा रामेण उपरुद्धम् आक्रान्तम् अत एव विनश्यन्तं त्वामिच्छन्ति त्वद्विनाशं रामविरोधमुखेनेच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ न केवलं शत्रवः तत्रापि क्षुद्रा एवेदं कार्यमिच्छन्तीत्याह केनेति । स्वकृतेन त्वत्कृताकृत्येन ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

वध्या इति। ये उत्पथं लोकशास्त्रविरुद्धमार्गम् आरूढं प्रविष्टं त्वां न निगृह्णन्ति तस्मान्मार्गान्न निवर्तयन्ति ते सचिवाः वध्याः वधार्हाः ॥ ६ ॥ एतदुपयुक्तत्वेन सचिवकर्तव्यं दर्शयन् प्रकृते तदभावं चतुर्थपादेनाह अमात्यैरिति। कापथं कुमार्गं निग्राह्यः निवर्तनीयः ॥ ७ ॥ धर्ममिति। स्वामिप्रसादात् स्वामिनः प्रसन्नभावात् स्वामिसाद्गुण्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ विपर्यय इति। विपर्यये स्वामिवैगुण्ये स्वामिवैगुण्यान्न केवलममात्या एव नश्यन्ति किंतु तदितरेऽपि जना इत्याह व्यसनमिति ॥ ९ ॥ राजमूल इति। उक्तमर्थमुपसंहरति तस्मादिति ॥ १० ॥ राज्यमिति। तीक्ष्णेन क्रूरदण्डेन

वध्याः खलु न हन्यन्ते सचिवास्तव रावण ॥ ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्वशः ॥ ६ ॥ अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः ॥ निग्राह्यः सर्वथा सद्भिर्न निग्राह्यो निगृह्यसे ॥ ७ ॥ धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर ॥ स्वामिप्रसादात्सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ॥ ८ ॥ विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण ॥ व्यसनं स्वामिवैगुण्यात्प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९ ॥ राजमूलो हि धर्मश्च जयश्च जयतां वर ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षितव्या नराधिपाः ॥ १० ॥ राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर ॥ न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ॥ ११ ॥ ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भज्यन्ते सह तेन वै ॥ विषमे तुरगाः शीघ्रा मन्दसारथयो यथा ॥ १२ ॥ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतिकूलेन प्रजाविरुद्धेन अविनीतेन इन्द्रियजयरहितेन। विनयो ह्रीन्द्रियजय इति कामन्दकः ॥ ११ ॥ य इति। तीक्ष्णमन्त्राः तीक्ष्णोपायप्रयोक्तारः तेन स्वमन्त्रग्राहिराज्ञा सह विषमे निम्नोन्नतप्रदेशे शीघ्रगास्तुरगाः मन्दसारथयः अपटुसारथयः सन्तः यथा सारथिना सह नश्यन्ति तथेत्यर्थः ॥ १२ ॥ उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणस्य सामान्यन्यायं दर्शयति बहव इति। साधवो धर्मज्ञाः युक्ताः नीतिमार्गनिष्ठाः धर्मम् अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः। सपरिच्छदाः सपरिवाराः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वामिनेति । गोमायुना क्रोष्ट्रा सहि मेषघातुक इति प्रसिद्धिः ॥ १४ ॥ अवश्यमिति । कर्कशः क्रूरबुद्धिः ॥ १५ ॥ तदिदमिति । काकतालीयं यादृच्छिकं घोरं भयंकरमिदं कृत्यम् मया आसादितं ततो नाहं शोच्यः । नहि प्रमादविपन्नः शोच्य इति भावः । ससैन्यस्त्वं विनशिष्यसीत्यत्रैव कृत्ये त्वं मे शोचनीयः बुद्धिपूर्वकारी त्वमेव हि शोच्य इति भावः। यद्वा ससैन्यो विनशिष्यसीति यत् तदिदं काकतालीयं घोरं कार्यं त्वया आसादितम्। अत्रैव मया त्वं शोचनीयः हन्त दैवान्महाननर्थो राज्ञ उपस्थित इति शोचामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ त्वयि विद्यमाने मम का हानिरित्यत्राह मामिति। न चिरात्क्षणेनैव

स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ॥ रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मेषा गोमायुना यथा ॥ १४ ॥ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ १५ ॥ तदिदं काकतालीयं घोरमामादितं मया ॥ अत्रैव शोचनीयस्त्वं ससैन्यो विनशिष्यसि ॥ १६ ॥ मां निहत्य तु रामश्च न चिरात्त्वां वधिष्यति ॥ अनेन कृतकृत्योस्मि म्रिये यदरिणा हतः ॥ १७॥ दर्शनादेव रामस्य हतं मामुपधारय ॥ आत्मानं च हतं विद्धि हत्वा सीतां सबान्धवम् ॥ १७ ॥ आनयिष्यसि चेत्सीतामाश्रमात्सहितो मया ॥ नैव त्वमसि नाहं च नैव लङ्का न राक्षसाः ॥ १९ ॥ निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर ॥ परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

अहं न शोचनीय इत्यत्र हेतुमाह अनेनेति । तवारिणा रामेण हतो म्रिये इति यत् अनेन हेतुना कृतकृत्योस्मि विश्वामित्रयागसंरक्षणप्रभृतिखरादिवधान्ताति मानुषचारित्रानुस्मृतिकृतासाधारणमहिमस्फूर्त्या राघवं परमपुरुषं निश्चितवतो मम तत्करप्रापितमरणस्य परमपुरुषार्थत्वादिति भावः। तथोक्तं नृसिंहपुराणे । रामादपि हि मर्तव्यं मर्तव्यं रावणादपि । उभयोरपि मर्तव्ये वरं रामान्न रावणादिति ॥ यद्वा त्वत्तो निरुपाधिकवधाच्छत्रुहस्ताद्वधो निःश्रेयसकर इति भावः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ उक्तमर्थं न्यायप्रदर्शनेन प्रतिपादयति निवार्यमाण इति। हितैंतौ यस्मात् गतायुषो

नराः हितं न गृह्णन्ति तस्माद्वाक्यमिदं न मृष्यसे न सहसे गतायुष्कत्वाद्धितं न गृह्णासीत्यर्थः । परेतकल्पाः आसन्नमरणाः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः ॥ ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥

क्षणं क्षणार्धमपि वा वियोगो यस्य दुःखदः । तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणवल्लभम् ॥ एवमित्यादि । भयात् रावणादधुनैव वधो भविष्यतीति भयात् ॥ ॥ १ ॥ दीन इत्युक्तं दौस्थ्यमुपपादयति दृष्ट इत्यादिना । यद्यहं तेन दृष्टः तदा मे जीवितं विनष्टमित्यन्वयः ॥ २ ॥ न हीति । वर्तत इति यमदण्डहतस्य

एवमुक्त्वा तु वचनं मारीचो रावणं ततः ॥ गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिंचरप्रभोः ॥ १ ॥ दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ॥ मद्वधोद्यतशस्त्रेण विनष्टं जीवितं च मे ॥ २ ॥ नहि रामं पराक्रम्य जीवन् प्रतिनिवर्तते ॥ वर्तते प्रतिरूपोसौ यमदण्डहतस्य ते ॥ ३ ॥ किंतु शक्यं मया कर्तुमेवं त्वयि दुरात्मनि ॥ एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेस्तु निशाचर ॥ ४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स रावणः ॥ परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ एतच्छौण्डीर्ययुक्तं ते मच्छन्दादिव भाषितम् ॥ इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो निशाचरः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

ते प्रतिरूपः सदृशः असौ जनो वर्तते त्वामिवाहमपि यमदण्डहत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रहृष्ट इति । सुसंश्लिष्टं दृढम् ॥ ५ ॥ एतदिति । शौण्डीर्यं वीरत्वम् । कृशृपृकटिपटिशौण्डिभ्य ईरन्नित्यौणादिकसूत्रेण शौडिगर्वे इत्यस्मादीरन् प्रत्ययः । शौण्डीरो वीर इति वृत्तिकारः । शौण्डीरस्त्यागिवीरयोरिति निघण्टुः । तत्कर्म तद्भावो वा शौण्डीर्यं गुणवचनत्वात् ष्यञ् । शौण्डीर्ययुक्तमेतत्ते भाषितं मच्छन्दादिव मदभिप्रायादिव भाषितं मत्सदृशं भाषितमित्यर्थः । पूर्वमन्यो यः कश्चन निशाचरोपि विक्लवभाषणात् इदानीं मारीचोसि मारीच इति लोकप्रसिद्धनामधेयानुरूपव्यापारोसि स्वप्रकृतिं प्राप्तोसीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आरुह्यतामयं शीघ्रं रथो रत्नविभूषितः ॥ मया सह तथा युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ७ ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम् ॥ ८ ॥ ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम् ॥ आरुह्य ययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममण्डलात् ॥ ९ ॥ तथैव तत्र पश्यन्तौ पत्तनानि वनानि च ॥ गिरींश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च ॥ १० ॥ समेत्य दण्डकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः ॥ ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ११ ॥ अवतीर्य रथात्तस्मात्ततः काञ्चनभूषणात् ॥ हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम् ॥ क्रियतां तत्सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ॥ १३ ॥ स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा ॥ मृगो भूत्वाश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

आरुह्यतामिति । तथेति समुच्चये खरैर्युक्तो रत्नविभूषितश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत इति । तस्मात् मारीचीयात् ॥ ९ ॥ तथैवेति ॥ तथैव रथरूढावेव सहैव स्थितावित्यर्थः । पत्तनानि नगरविशेषान् नगाः वृक्षाः सन्त्येष्विति नगराणि उद्यानाकीर्णपुराणीत्यर्थः । नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । नगरपत्तनादिलक्षणमुक्तं वास्तुशास्त्रे । ग्रामश्च नगरं चैव पत्तनं खर्वटं पुरम् । खेटकं कुसुमं चैव शिबिरं राजवासिकम् ॥ सेनामुखमितित्वेवं दशधा कीर्तितं बुधैः । विप्राणां च सभृत्यानां वासो ग्राम इतीरितः ॥ स एव विप्रैराकीर्णस्त्वग्रहार इति स्मृतः । कुटुम्बिभेदैरेकोनत्रिंशद्भिश्च समन्वितः ॥ अनेकनारीसंबद्धं नानाशिल्पिजनैर्वृतम् ॥ क्रयविक्रयकैः कीर्णं सर्वदेवैः समन्वितम् ॥ नगरं त्विति विख्यातं पत्तनं शृणु साम्प्रतम् । द्वीपान्तरागतद्रव्यक्रयविक्रयकैर्युतम् ॥ पत्तनं त्वब्धितीरे स्यात्तयोर्मिश्रं तु खर्वटम् । क्रयविक्रयकैर्युक्तं नानाजातिसमन्वितम् ॥ तन्तुवायसमायुक्तं तत्पुरं त्विति कथ्यते । एतैराधिष्ठितं यत्तत् खेटकं परिकीर्तितम् ॥ तेषामेकान्तरेष्वेव वासः कुसुममुच्यते । इत्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ अवतीर्येति । हस्ते गृहीत्वेत्यनेनावश्यकत्वं द्योत्यते ॥१२॥ एतदिति । यदर्थं यत्कार्यार्थं तत् कार्यं क्रियताम् आगमप्रयोजननिर्वाहकं मृगरूपं भजस्वेत्यर्थः ॥१३॥१४॥

संग्रहेणोक्तं विवृणोति स त्वित्यादिना । अद्भुतं विस्मयावहं दर्शनं यस्य तत्तथा मणिप्रवरः इन्द्रनीलः तत्तुल्ये शृङ्गाग्रे यस्य स तथा क्वचित्सिता क्वचिदसिता च मुखस्याकृतिः शोभारेखा यस्य । वर्णोवर्णैरेति समानाधिकरणसमासः अवयवद्वारेण सितासितशब्दौ समुदाये वर्तमानौ समानाधिकरणौ भवतः । रक्तपद्मोत्पलमुखः मुखपुटयोरेको रक्तपद्मवर्णः अन्यस्तूत्पलवर्ण इत्यर्थः । इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः श्रवसोरिन्द्रनीलसादृश्यं नीलभास्वररूपेण उत्पलसादृश्यं रूपेण इन्द्रनीलदलवदधरो यस्य स तथा कुन्देति अस्य मृगरूपस्य कुन्देन्दुवज्रसंकाशमुदरमासीत् तस्मात्तादृशोदर इति विपरिणमयितव्यम् अन्यथा पूर्वापरविरोधः । मधूकनिभपार्श्वः गुडपुष्पतुल्यवर्णैकपार्श्वः पार्श्वान्तरे हेमवर्णस्य वक्ष्यमाणत्वात् पद्मकि-

सतु रूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनम् ॥ मणिप्रवरशृङ्गाग्रः सितासितमुखाकृतिः ॥ १५ ॥ रक्तपद्मोत्पलमुख इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः ॥ किंचिदभ्युन्नतग्रीव इन्द्रनीलदलाधरः ॥ १६ ॥ कुन्देन्दुवज्रसंकाशमुदरं चास्य भास्वरम्॥ मधूकनिभपार्श्वश्च पद्मकिञ्जल्कसन्निभः ॥ १७ ॥ वैडूर्यसंकाशखुरस्तनुजङ्घः सुसंहतः ॥ इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजता ॥१८॥ मनोहरः स्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः॥ क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः ॥ वनं प्रज्वलयन् रम्यं रामाश्रमपदं च तत् ॥ १९ ॥ मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः ॥ प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ॥ २० ॥ विचरन् गच्छते तस्माच्छाद्वलानि समन्ततः॥२१॥

ञ्जल्कसन्निभः उक्तावयवव्यतिरिक्तपृष्ठसर्वप्रदेशे पद्मकेसरवर्णः सुसंहतः सुश्लिष्टसंधिबन्धः ऊर्ध्वं पुच्छोर्ध्वपार्श्वे इन्द्रायुधसवर्णेन इन्द्रधनुर्वन्नानावर्णेन पुच्छेनोपलक्षितः स्निग्धवर्ण इति पूर्वोक्तसर्ववर्णानां स्निग्धत्वं विशेषणम् । रत्नैः रत्नाकारबिन्दुभिः । उपसंहरति क्षणेनेति । प्रज्वलयन् प्रकाशयन् मृगो जात इति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मनोहरमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । धातुर्वर्णः शाद्वलानि शादाः बालतृणानि । शादोजम्बालशष्पयोरित्यमरः । तद्वन्ति स्थलानि शाद्वलानि । नडशादाड्ड्वलजितिड्वलच् प्रत्ययः । विचरन् भक्षयन् । चर गतिभक्षणयोः । गच्छते गच्छति ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रूप्यैर्बिन्दुशतैश्चित्रो भूत्वा स प्रियदर्शनः ॥ विटपीनां किसलयान् भङ्क्त्वादन् विचचार ह ॥ २२ ॥
कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः ॥ समाश्रयन्मन्दगतिः सीतासंदर्शनं तथा ॥ २३ ॥ राजीवचित्रपृष्ठः
स विरराज महामृगः ॥ रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वा निवृत्तश्च
विचचार मृगोत्तमः ॥ गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिविवर्तते ॥ २५ ॥ विक्रीडंश्च क्वचिद्भूमौ पुनरेव निषीदति
॥ आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २६ ॥ मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्तते ॥ सीतादर्शनमाकाङ्क्षन्
राक्षसो मृगतां गतः ॥ परिभ्रमति चित्राणि मण्डलानि विनिष्पतन् ॥ २७ ॥ समुद्वीक्ष्य च
तं सर्वे मृगा ह्यन्ये वनेचराः ॥ उपागम्य समाघ्राय विद्रवन्ति दिशो दश ॥ २८ ॥ राक्षसः सोपि तान्वन्यान्
मृगान् मृगवधे रतः ॥ प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् ॥ २९ ॥ तस्मिन्नेव ततः काले
वैदेही शुभलोचना ॥ कुसुमापचयव्यग्रा पादपानभ्यवर्तत ॥ ३० ॥ ॥ ॥

रूप्यैरिति । विटपीनामिति दीर्घश्छान्दसः किसलयान् पल्लवान् पुल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ २२ ॥ कदलीति । कदलीगृहकं कृत्रिमकदलीमयगृहं तदनन्तरं कर्णिकारान् गत्वा ततः सीता संदृश्यतेऽस्मिन्निति सीतासंदर्शनम् । अधिकरणे ल्युट् । सीतासंदर्शनयोग्यस्थानमित्यर्थः । तथेति समुच्चये । तदपि गत्वा मन्दगतिः सन् इतस्ततः समाश्रयत् ॥ २३ ॥ राजीवेति । राजीवचित्रपृष्ठः राजीवकेसरवदाश्चर्यकरपृष्ठदेशः चित्रत्वं पूर्वस्माद्विशेषः । रामाश्रमपदाभ्याशे रामाश्रमस्थानसमीपे ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वेति । पुनर्निवृत्तश्चेत्यन्वयः । निवृत्य गमनमुक्त्वा गत्वा निवर्तनमाह गत्वेति ॥ २५ ॥ विक्रीडन्निति । एवं गमनागमनाभ्यां विक्रीडन् सन् पुनः क्वचित्तुष्णीं निषीदति ॥ २६ ॥ मृगयूथैरित्यादि । विनिष्पतन् संचरन् ॥ २७ ॥ समुद्वीक्ष्येति । समाघ्रायेति घ्राणेन विशेषं जानन्ति तिर्यञ्च इति प्रसिद्धिः ॥ २८ ॥ राक्षस इति । भावस्य क्रौर्यस्य प्रच्छादनार्थं मृगवधे रतोपि मृगान्न भक्षयति किंतु संस्पृशन्नास्ते ॥ २९ ॥ तस्मिन्निति । ततः आश्रमादभ्यवर्ततेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ॥ ॥

कर्णिकारानिति । मदिरम् आनन्दजनकम् ईक्षणं यस्याः सा मदिरेक्षणा । अनेन रुचिराननेत्यनेन च वक्ष्यमाणकार्योपयोग्युल्लासो द्योत्यते ॥ ३१ ॥ अनर्हेति । अरण्यवासस्यानर्हेत्यनेन सन्निहितव्रतसमाप्तिकालत्वकथनान्मृगग्रहणत्वरातिशयो द्योत्यते । रत्नमयं श्रेष्ठभूतं स्वार्थे मयट् । रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेपीत्यमरः । मुक्तामणिशब्देन तत्तुल्यबिन्दुमत्त्वमुक्तम् ॥ ३२ ॥ सा तमिति । रुचिरदन्तोष्ठीत्यनेन कुतुकानुभाव उक्तः । रूप्यं रजतं

कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा ॥ कुसुमान्यपचिन्वन्ती चचार रुचिरानना ॥ ३१ ॥ अनर्हारण्यवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ॥ मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमाङ्गना ॥ ३२ ॥ सा तं रुचिरदन्तोष्ठी रूप्यधातुतनूरुहम् ॥ विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत ॥ ३३ ॥ स च तां रामदयितां पश्यन् मायामयो मृगः ॥ विचचार पुनश्चित्रं दीपयन्निव तद्वनम् ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा नानारत्नमयं मृगम् ॥ विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥ ॥

सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमान्यपचिन्वती ॥ हैमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥ प्रहृष्टा चानवद्याङ्गी मृष्टहाटकवर्णिनी ॥ भर्तारमभिचक्रन्द लक्ष्मणं चापि सायुधम् ॥ २ ॥ तयाहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशतुर्मृगम् ॥ ३ ॥ शङ्कमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो राममब्रवीत् ॥ तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

धातवः ताम्रगैरिकादयः तत्तुल्यतनूरुहम् । तनूरुहं रोम लोमेत्यमरः ॥ ३३ ॥ स चेति । दीपयन् प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

सीतायास्त्वेकनाथायाः पूरयिष्यन् मनोरथम् । मायामृगं योनुययौ श्रीरामं तमुपास्महे ॥ सा तमित्यादि । हैमराजतवर्णाभ्यामित्यनेन द्वयोः पार्श्वयोर्वर्णभेद उच्यते । मृष्टं शुद्धं हाटकं सुवर्णं तस्य वर्णोस्या अस्तीति तथा स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकमित्यमरः । अभिचक्रन्द उच्चैराह्वयत्

क्रदि आह्वाने रोदने चेति धातुः । सायुधमित्यनेनायुधेन सहागन्तव्यमित्याहूतवतीति गम्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ चरन्त इति । मृगयां चरन्तः मृगयार्थं पर्यटन्तो राजानः अनेन पापेन मृगरूपोपाधिना निमित्तेन हताः ॥ ५ ॥ अस्येति । मायां वेत्तीति मायावित् अस्य मायैव मृगरूपं कृतं मृगाकारेण परिणतं भानुमत् प्रकाशवत् गन्धर्वपुरं नानाविधविस्मयनीयाकारसंस्थानं क्षणभङ्गुरमभ्रं तत्सान्निभं तद्वद्विस्मयनीयमित्यर्थः । जगत्यां भूमौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवमिति । काकुत्स्थं प्रतिवार्य निवर्त्य उवाच राममिति शेषः । तत्र हेतुश्चर्मणेति । हृतचेतना हृतप्रज्ञा ॥ ८ ॥

चरन्तो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने ॥ अनेन निहता राजन् राजानः कामरूपिणा ॥ ५ ॥ अस्य मायाविदो मायामृगरूपमिदं कृतम् ॥ भानुमत्पुरुषव्याघ्र गन्धर्वपुरसन्निभम् ॥ ६ ॥ मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव ॥ जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥ ७ ॥ एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य शुचिस्मिता ॥ उवाच सीता संहृष्टा चर्मणा हृतचेतना ॥ ८ ॥ आर्यपुत्राभिरामोसौ मृगो हरति मे मनः॥ आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ ९ ॥ इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः ॥ मृगाश्चरन्ति सहिताः सृमराश्चमरास्तथा ॥ १० ॥ ऋक्षाः पृषतसंघाश्च वानराः किन्नरास्तथा॥ विचरन्ति महाबाहो रूपश्रेष्ठा मनोहराः ॥ ११ ॥ न चास्य सदृशो राजन् दृष्टपूर्वो मृगः पुरा ॥ तेजसा क्षमया दीप्त्या यथायं मृगसत्तमः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

आर्यपुत्रेति । नो भविष्यति नः भविष्यति न भविष्यतीत्यपि वाग्दोषः ॥ ९ ॥ इहेत्यादि । सहिताः संघीभूताः सृमराः व्यालमृगाः । सृमरः स्याद्व्यालमृग इति वैजयन्ती । चमराः चामरमृगाः ऋक्षाः भल्लूकाः पृषताः बिन्दुमृगाः किन्नराः मृगविशेषाः ॥ १० ॥ ११ ॥ न चास्येति । तेजसा वर्णेन क्षमया अत्वरया दीप्त्या शारीरप्रकाशेन यथायं मृगो दृश्यते तथा तेजआदिभिः अस्य सदृशो मृगो न दृष्टपूर्वः पुरा भाविकालेपि न दृश्यत इति शेषः । स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

नानावर्णेति । समाचितः व्याप्तः अव्यग्रं समग्रं यथा तथा शोभते शशिसन्निभः आनन्दकरत्वेन शशिसाम्यम् ॥ १३ ॥ अहो इति । रूपं वर्णः लक्ष्मीः कान्तिः । उक्तानुवादपूर्वकं मनोहरत्वमाह मृग इति अतो न पूर्वार्थेन गतार्थता ॥ १४ यदीति । श्लोकद्वयमेकान्वयं तव ग्रहणं त्वत्कर्तृकग्रहणं कर्तरि षष्ठी । तदा एष मृगः आश्चर्यभूतम् अस्माकं विस्मयावहं सत्त्वं भवति इदानीमिति शेषः । समाप्तवनवासानाम् अत एव पुनः राज्यस्थानां च नः विस्मयं जनयिष्यति किंच अन्तःपुरविभूषार्थोऽपि भविष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥ भरतस्येति । आर्यपुत्रस्य तव श्वश्रूणां मम श्वश्रूणां चेति

नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नबिन्दुसमाचितः ॥ द्योतयन् वनमव्यग्रं शोभते शशिसन्निभः ॥ १३ ॥ अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसंपच्च शोभना ॥ मृगोद्भुतो विचित्राङ्गो हृदयं हरतीव मे ॥ १४ ॥ यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव ॥ आश्चर्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १५ ॥ समाप्तवनवासानां राज्यस्थानां च नः पुनः ॥ अन्तःपुरविभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १६ ॥ भरतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां मम च प्रभो ॥ मृगरूपमिदं व्यक्तं विस्मयं जनयिष्यति ॥ १७ ॥ जीवन्न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः ॥ अजिनं नरशार्दूल रुचिरं मे भविष्यति ॥ १८ ॥ निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि ॥ शष्पबृस्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ १९ ॥ कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् ॥ वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २० ॥ ॥ ॥

योजना । मृगरूपं प्रशस्तमृगः प्रशंसायां रूपप् प्रत्ययः । मृगस्य रूपं वा ॥ १७ ॥ जीवतः अग्रहणेपि प्रयोजनमाह जीवन्निति । अजिनं चर्म रुचिरं प्रियम् ॥ १८ ॥ प्रियत्वमेव विवृणोति निहतस्येति । जाम्बूनदमयत्वचि स्वर्णसदृशत्वाचि शष्पबृस्यां बालतृणैः कृतायां बृस्यां मध्यमपदलोपिसमासः । व्रतिनामासनं बृसीत्यमरः । तस्यां विनीतायाम् आस्तृतायाम् उक्तरूपत्वचि उपासितुं स्थातुम् इच्छामि त्वया सहेति शेषः ॥ १९ ॥ अथ सविनयमाह कामवृत्तमिति । रौद्रं घोरम् इदं कामवृत्तं भर्तृप्रेरणरूपस्वेच्छाव्यापारः स्त्रीणाम् असदृशम् अयुक्तं कैकेयीवत् तथाप्यस्य सत्त्व-

स्य तु वपुषा विलक्षणदेहेन मम विस्मयो जनितः ममात्यन्तं कुतूहलं वर्तते आनयेति वक्तुमप्ययुक्तम् अतः तवापि कुतूहलमस्ति चेत्तथा क्रियतामिति भावः । अनेन पूर्वमानयेति प्रमादादुक्तस्य क्षमापणं कृतम् ॥ २० ॥ न केवलं स्त्रीपारवश्येन कृतवान् किंतु स्वविस्मयेनापीत्याह तेनेत्यादिना । मणिप्रवरो नीलरत्नं काञ्चनवर्णरोमत्वात् बालसूर्यवर्णत्वं नक्षत्रपथः छायापथः तत्तुल्यवर्चसा नक्षत्रसदृशबिन्दूपलक्षितत्वात् आगतं प्राप्तम् ॥ ॥ २१ ॥ एवमित्यादि । रूपेण मृगेण । रूपं मृगेपि विज्ञेयामिति हलायुधः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पश्येति । सीता स्पृहायुक्तेति भावः । तत्र हेतुमाह रू-

तेन काञ्चनरोम्णा तु मणिप्रवरशृङ्गिणा ॥ तरुणा दिव्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा ॥ बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम् ॥ २१ ॥ एवं सीतावचः श्रुत्वा तं दृष्ट्वा मृगमद्भुतम् ॥ लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ॥ २२ ॥ उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥ २३ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः स्पृहां मृगगतामिमाम् ॥ रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोद्य न भविष्यति ॥ २४ ॥ न वने नन्दनोद्देशे न चैत्ररथसंश्रये ॥ कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित्समो मृगः ॥ २५ ॥ प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः ॥ शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिन्दुभिः ॥ २६ ॥ पश्यास्य जृम्भमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् ॥ जिह्वां मुखान्निःसरन्तीं मेघादिव शतह्रदाम् ॥ २७ ॥ मसारगल्लर्कमुखः शङ्खमुक्तानिभोदरः ॥ कस्य नामाभिरूपोऽसौ न मनो लोभयेन्मृगः ॥२८॥

पेति । मृगेषु श्रेष्ठतया रूपेण श्रेष्ठतया वा एष मृगः एतादृशमृगः अद्य वनवासे न भविष्यति न सेत्स्यति दुर्लभ इत्यर्थः ॥ २४ ॥ न केवलमत्र देशान्तरेपि दुर्लभ इत्याह न वन इति । नन्दन इत्युद्देशः कीर्तनं यस्य तस्मिन् वने चैत्ररथसंश्रये चैत्ररथाख्ये वने च न भविष्यतीत्यनुषज्यते पृथिव्यां कुतो हेतोर्भविष्यति ॥२५॥ प्रतिलोमेति । प्रतिलोमाः तिर्यग्भूताः अनुलोमाः अनुकूलाः रोमराजयश्च मृगमाश्रित्य दृश्यन्ते चित्राः आश्चर्यभूताः कनकबिन्दवः कनकवर्णबिन्दवश्च मृगमाश्रित्य शोभन्ते ॥ २६ ॥ पश्येति । शतह्रदां तडितम् ॥ २७ ॥ मसारेति । मसारः इन्द्रनीलः गल्लर्कः चषकः । गल्लर्कश्चानुतर्षश्च तर्षकश्चषकः स्मृत इति हलायुधः । इन्द्रनीलनिर्मितचषकाकारमुखसंपुट इत्यर्थः । अभिरूपः सुन्दरः ॥ २८ ॥ ॥

कस्येति । रूपं मृगं जाम्बूनदमयेति स्वार्थे मयट् । नानारत्नमयं नानाबिन्दुप्रचुरम् ॥ २९ ॥ मांसेति । मांसहेतोरपि विनोदार्थं च राजानो मृगान् घ्नन्ति किं पुनरेवंविधविचित्रवस्तुलाभहेतोरिति भावः ॥ ३० ॥ एतन्मृगरूपं महद्धनम् एतच्च वन एव संभवति तस्मादिदं व्यवसायेन स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह धनानीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं सुवर्णं च मणिरत्नसुवर्णे ते येषु स्त इति मणिरत्नसुवर्णिनः मणयः सुवर्णानि च धातुषु भवन्तीति प्रसिद्धिः । तथाभूता विविधा धातवश्च धनानि करिमस्तकमुक्ताप्रभृतीनि महावने व्यवसायेन मृगयोर्योगेन राजभिः विचीयन्ते संगृह्यन्ते । यद्वा धनानि व्यवसायेन मृगयोद्योगेन महावने विचीयन्ते । ननु कुतो वने धनसंग्रहप्रसक्तिरित्यत्राह धातव इति । यस्मादुक्तरूपा विविधा धातवः सन्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत्सारमिति । तेषां धनानां सारं श्रेष्ठभूतम् अखिलं धनं नृणां निचयवर्धनं कोशवर्धनं भवेत् किमिव शुक्रस्य

कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जाम्बूनदमयं प्रभो ॥ नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं व्रजेत् ॥ २९ ॥ (किं पुनर्मैथिली सीता बाला नारी न विस्मयेत् ॥) मांसहेतोरपि मृगान् विहारार्थं च धन्विनः ॥ घ्नन्ति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ॥ ३० ॥ धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने ॥ धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३१ ॥ तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् ॥ मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३२ ॥ अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ॥ तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्याश्च लक्ष्मण ॥ ३३ ॥

मनसा चिन्तितं संकल्पितं वस्तुजातं तथैवाविर्भूय निचयवर्धनं यथा तद्वदित्यर्थः । यद्वा नृणां मनसा चिन्तितं वृथामनोरथकल्पितं सर्वं धनं यथा शुक्रस्य कोशं पूरयति तथेत्यर्थः । तदुक्तमुद्योगपर्वणि । मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चिन्तार्जितं धनमिति । यद्वा नृणां राजादिधनिनां कोशवर्धनं तत् वन्यं धनं सारं भवति जानपदधनादपि वन्यं धनं सारम् अतिप्रशस्तं भवति अपूर्वत्वात् अतो निवृत्तवनवासैरस्माभिर्वनादपूर्वधनतया पुरीं नेतुमयं ग्रहीतव्य इति भावः ॥ ३२ ॥ अस्त्वदम् अथापि विचार्य कार्यमिति चेत्तत्राह अर्थीति । अर्थी असन्निहितार्थापेक्षी । अर्थश्चासन्निहित इति इनिप्रत्ययः । सः येन अर्थकृत्येन अर्थकार्येण हेतुना अविचारयन् संव्रजति सम्यग्गच्छति यद्वस्तुसौन्दर्यजातोपकारलोभेन पुरुषस्तत्साधने व्यग्रः प्रवर्तते तमेवार्थं प्राहुः । अर्थशास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः अर्थ्याः अर्थादनपेताश्च । अर्थ्योऽभिज्ञार्थशालिनोरित्यजयः । धर्मप-

थ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्ययः। यस्य गुणप्रीतः पुरुषः अभिनिविशते स एवार्थ इति नीतिशास्त्रज्ञा अर्थवन्तश्चाहुः। अयश्च तथाविध इति भावः॥३३॥ एवं प्रयत्नसंपाद्यं वस्त्वयमेव मृग इत्यभिप्रायेणाह एतस्येति । मृगरत्नस्य मृगश्रेष्ठस्य पराध्यें श्लाघ्ये काञ्चनत्वचि काञ्चनसदृशत्वँचि पुल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ ३४ ॥ परर्ध्यत्वं विवृणोति नेति । कदल्येव कादली मृगविशेषः । तल्लक्षणमुक्तं वैजयन्त्याम् । कदली तु बिले शेते मृदुसूक्ष्मोच्चकर्बुरैः । नीलाग्रैर्लोमभिर्युक्ता सा विंशत्यङ्गुलायता ॥ प्रियकीलोमभिर्युक्ता मृदुश्च मसृणैर्घनैरिति । प्रवेणी आस्तरणविशेषः मृगविशेषो वा अविरेव अविकः अवेः क इति स्वार्थे कप्रत्ययः । तस्येयमाविकी तल्लोमनिर्मिता शाटीत्यर्थः । स्पर्शनेन मार्दवेन ॥ ३५ ॥ एष इति । दिव्यः श्लाघ्यः नभश्चरो मृ-

एतस्य मृगरत्नस्य परार्थ्ये काञ्चनत्वाचि ॥ उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा ॥३४॥ न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी ॥ भवेदेतस्य सदृशी स्पर्शनेनेति मे मतिः ॥३५॥ एष चैव मृगः श्रीमान् यश्च दिव्यो नभश्चरः ॥ उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ ॥ ३६ ॥ यदि वायं तथा यन्मां भवेद्वदसि लक्ष्मण ॥ मायैषा राक्षसस्येति कर्तव्योस्य वधो मया ॥ ३७ ॥ एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाकृतात्मना ॥ वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥ उत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः ॥ निहताः परमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयं मृगः ॥ ३९ ॥ पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः ॥ उदरस्थो द्विजान् हन्ति स्वगर्भोश्वतरीमिव ॥ ४० ॥ ॥

गः मृगशीर्षः दिव्यौ शोभमानौ ॥ ३६ ॥ एवं सीतामतमङ्गीकृत्य प्रवृत्तिरुक्ता अथ लक्ष्मणमतमङ्गीकृत्याह यदि वेति। मायैषा राक्षसस्येति यन्मां वदसि तथायं यदि वा भवेत् एवमप्यस्य वधो मया कार्यः॥३७॥हनने हेतुत्वेन तदीयदौरात्म्यमाविष्करोति एतेन हीति । नृशंसेन घातुकेन अकृतात्मना दुष्टभावेन ॥ ३८॥ उत्थायेति। उत्थाय प्रादुर्भूय ॥३९॥ पूर्वोक्तमपि वातापिवृत्तान्तं मारीचस्य मायाव्यापारे दृष्टान्तत्वेनाह पुरस्तादिति। पुरस्तात् पूर्वस्मिन्काले इह दण्डकारण्ये अश्वतरो नाम गर्दभादश्वायामुत्पन्न इति वृत्तिकारः। गोखरोश्वतरो मत इति हलायुधः। तत्स्वरूपमुक्तं शालिहोत्रीये खररूक्षस्वरास्तीक्ष्णाः खरशीलाः खरांग्रय इति। तामश्वतरीं स्वगर्भो यथा हन्ति तथायमपि गर्भस्थो द्विजान् हन्ति। अश्वतरी वृश्चिकेत्यप्याहुः ॥४०॥

स कदाचिच्चिराल्लोभादाससाद महामुनिम्॥ अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्षस्तस्य बभूव ह॥ ४१ ॥ समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुकामं समीक्ष्य तम्॥ उत्स्मयित्वा तु भगवान् वातापिमिदमब्रवीत्॥ ४२॥ त्वयाऽविगण्य वातापे परिभूताः स्वतेजसा॥ जीवलोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः॥ ४३॥ तदेतन्न भवेद्रक्षो वातापिरिव लक्ष्मण॥ मद्विधं योतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम्॥ भवेद्धतोयं वातापिरगस्त्येनेव मां गतः॥ ४४॥ इह त्वं भव सन्नद्धो यन्त्रितो रक्ष मैथिलीम्॥ अस्यामायत्तमस्माकं यत्कृत्यं रघुनन्दन॥ ४५॥ अहमेनं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यपि वा मृगम्॥ यावद्गच्छामि सौमित्रे मृगमानयितुं द्रुतम्॥४६॥ पश्य लक्ष्मण वैदेहीं मृगत्वचि गतस्पृहाम्॥ त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोद्य न भविष्यति॥ ४७॥ अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया॥४८॥ यावत्पृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहम्॥ हत्वैतच्चर्म चादाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण॥ ४९॥ ॥

स इति। भक्षः आहारः ॥ ४१ ॥ समुत्थान इति। समुत्थाने श्राद्धान्ते तद्रूपं रक्षोरूपम् उत्स्मयित्वा ईषत्स्मित्वा ल्यबभाव आर्षः॥ ४२ ॥ त्वयेति। अविगण्य अविचार्य पापमिति शेषः। जीवलोके भूलोके जरां जीर्णताम् इति वातापिमब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४३ ॥ तदिति। रक्षःशब्दाभिप्रायेण नपुंसकत्वम्। अतिमन्येत अतिक्रामेत्। भवेदिति। मां गत इति। अगस्त्यो यथा अजरूपं वातापिं लोकहितार्थं नाशितवान् तथाहमपि मृगरूपमेनं हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इहेति। सन्नद्धः धनुःकवचादिसन्नाहयुक्तः यन्त्रितः व्याक्षेपान्तररहितः। अस्यामिति अस्माकं यत्कृत्यमावश्यकं तत् सर्वमस्यामायत्तम् एतद्रक्षणप्रधानमित्यर्थः। एतन्मूलतया रावणवधादिकं कर्तव्यम्। इयं हि पूर्वं वेदवतीभावे तथा संकल्पितवतीत्यपि सूचयति ॥ ४५ ॥ अहमिति। यावद्गच्छामि गमिष्यामि। यावत्पुरानिपातयोरिति भविष्यदर्थे लट् ॥ ४६ ॥ पश्येति। गतस्पृहां प्राप्तस्पृहां प्रधानया प्रधानप्रयोजनभूतया न भविष्यति मरिष्यतीत्यर्थः। अत्र सीताप्रार्थितमेव प्रधानप्रयोजनम् अन्यदानुषङ्गिकमित्यर्थः॥४७॥ अप्रमत्तेनेति। सीतया हेतुभूतया आश्रमस्थेन ते त्वया अप्रमत्तेन भाव्यम् आश्रमस्थोऽप्रमत्तः सन् सीतारक्षणं कुर्वित्यर्थः। पृषतं मृगम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

प्रदक्षिणेनेति । प्रदक्षिणेन अत्यन्तसमर्थेन जटायुषेति सहार्थे तृतीया। वृद्धो यूनेति ज्ञापकात् । मैथिलीं परिगृह्य स्ववशीकृत्य सर्वतः शङ्कित एव प्रतिक्षणमतिशङ्क्येवाप्रमत्तो भवेत्यन्वयः । अत्र पञ्चाशच्छ्लोकाः ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥

अजानन्निव यो मायामृगं कार्यान्तरैकदृक् । अनुसृत्य जघानाशु तं लीलामानुषं भजे ॥ अथ मारीचवधः तथात्वित्यादिना । त्सरुः खड्गमुष्टिः ।

प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ॥ भवाप्रमत्तः परिगृह्य मैथिलीं प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः ॥ ५० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः ॥ बबन्धासिं महातेजा जाम्बूनदमयत्सरुम् ॥ १ ॥ ततस्त्र्यवनतं चापमादायात्मविभूषणम् ॥ आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः ॥ २ ॥ तं वञ्चयानो राजेन्द्रमापतन्तं निरीक्ष्य वै ॥ बभूवान्तर्हितस्त्रासात्पुनः संदर्शनेऽभवत् ॥ वद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ॥ ३ ॥ तं स्म पश्यति रूपेण द्योतमानमिवाग्रतः ॥ अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्पाणिं महावने ॥ ४ ॥ अतिवृत्तमिषोः पाताल्लोभयानं कदाचन ॥ शङ्कितं तु समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवाम्बरे ॥ ५ ॥ दृश्यमानमदृश्यं च वनोद्देशेषु केषुचित् ॥ छिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारदं चन्द्रमण्डलम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥

त्सरुः खड्गादिमुष्टिः स्यादित्यमरः ॥ १ ॥ तत इति । त्र्यवनतं त्रिषु स्थलेष्ववनतं शार्ङ्गमित्यर्थः । आत्मविभूषणम् आत्मालंकारं कलापौ द्वौ द्वौ तूणीरौ कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेपि चेत्यमरः ॥ २ ॥ तमिति । वञ्चयानः वञ्चयमानः अनित्यो मुमागमः । संदर्शने दृष्टिविषये अभवत् स्थितः । बद्धेति । यतः यस्मिन् प्रदेशे मृगो वर्तते तत्र प्रदुद्राव ॥३॥ तमित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । रूपेण कान्त्या अग्रे द्योतमानमिव स्थितम् इषोः पातात् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं शङ्कितमिवेत्यन्वयः । धनुष्पाणिं दृष्ट्वा शङ्कितमिवेत्यनेन धनुष्पाणिदर्शनादन्यमृगाणामिवास्य शोको न भवतीतीवशब्दः

प्रयुज्यते यद्वा रामाद्भयं शङ्कमानं सत् उत्पतन्तामिव स्थितं वस्तुतस्तत्राप्यदर्शनादिति भावः। लोभयानं हस्तप्राप्तमिव दृश्यमानमित्यर्थः। दृश्यमानमिति केषुचिद्दृश्यमानं केषुचिददृश्यम् अत एव छिन्नाभ्रैः संवीतं व्याप्तं चन्द्रमण्डलमिव स्थितं शारदमिति मेघशकलसंभावनार्थमुक्तम् ॥४॥५॥६॥ मुहूर्तादिति। समीपे मुहूर्तात् मुहूर्तं ददृशे दूरात् दूरं मुहुः प्रकाशते अतः एवम् उक्तरीत्या दर्शनादर्शनात् दर्शनादर्शनाभ्यां सुदूरमपाकर्षत आकृष्टवान्

मुहूर्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात्प्रकाशते ॥ दर्शनादर्शनादेवं सोपाकर्षत राघवम् ॥ ७ ॥ सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ८ ॥ आसीत्क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः ॥ अथावतस्थे संभ्रान्तश्छायामाश्रित्य शाद्वले ॥ ९ ॥ स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः ॥ मृगैः परिवृतो वन्यैरदूरात्प्रत्यदृश्यत ॥१०॥ ग्रहीतुकामं दृष्ट्वैनं पुनरेवाभ्यधावत ॥ तत्क्षणादेव संत्रासात्पुनरन्तर्हितोभवत्॥११॥ पुनरेव ततो दूराद्वृक्षषण्डाद्विनिःसृतम् ॥ दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ॥ भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपितस्तत्र राघवः ॥ १२ ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलन्तमरिमर्दनः ॥ सन्धाय सुदृढे चापे विकृष्य बलवद्बली ॥ १३ ॥ तमेव मृगमुद्दिश्य श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ १४ ॥ शरीरं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ॥ मारीचस्यैव हृदयं बिभेदाशनिसन्निभः ॥ ॥ १५ ॥ तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत्स शरातुरः ॥ विनदन् भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवितः ॥ १६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ आसीदिति । विवशः कुतूहलपरवशः मोहितः वञ्चितः ॥ ९ ॥ स इति । उन्मादयामासेति उन्मादश्चित्तविभ्रमः बहुदूराकर्षणेन चित्तमोहं चकारेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ पुनरेवेति । भूयः अत्यर्थं कुपितोभूत् ॥ १२॥ सूर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ शरीरमिति । प्रथमं मृगरूपस्य शरीरं विनिर्भिद्य ततः मारीचस्य हृदयं तदन्तर्वर्तिस्वशरीरं बिभेद ॥ १५ ॥ तालमात्रमिति । तालमात्रं तालप्रमाणम् । प्रमाणे द्वयसजित्यादिना प्रमाणे मात्रच् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म्रियमाण इति । सीता केनोपायेन लक्ष्मणमिह प्रस्थापयेत् केनोपायेन रावणस्तां हरेदिति दध्यौ चिन्तयामास ॥ १७ ॥ स इति । प्राप्तकालं कालप्राप्तं कालोचितमर्थम् आज्ञाय निश्चित्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मारीचस्यैवेति । मायैषेत्यत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ २३ ॥ हा सी-

म्रियमाणस्तु मारीचो (जहौ तां कृत्रिमां तनुम् ॥ स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो)दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् इह प्रस्थापयेत्सीता शून्ये तां रावणो हरेत् ॥ १७ ॥ स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् ॥ सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १८ ॥ तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन च ॥ मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमात्मनः ॥ १९ ॥ चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् ॥ २० ॥ ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः ॥ हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोभूच्छराहतः ॥ २१ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ रामो रुधिरसिक्ताङ्गं वेष्टमानं महीतले ॥ जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥२२॥ मारीचस्यैव मायैषा पूर्वोक्तं लक्ष्मणेन तु ॥ तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोयं मया हतः ॥ २३ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्य च महास्वनम् ॥ ममार राक्षसः सोयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति ॥ इति संचिन्त्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥ तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ॥ २६ ॥ राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत्स्वरम् ॥ निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः ॥ त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखस्तदा ॥२७॥ इति श्रीमदार० चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

त इत्यादि । हृष्टतनूरुहः भयात्पुलकितः अभूदिति शेषः ॥२४॥२५॥ तत्रेति । विषादजं विषादोत्थं विषादो भविष्यतीत्युत्पन्नम् ॥२६॥ राक्षसमित्यादि । हत्वा मरणानुकूलव्यापारं कृत्वा ततस्तदुक्तं स्वरं श्रुत्वा त्वरमाणो रामः जनस्थानं जनस्थानस्थस्वाश्रममुद्दिश्याभिमुखः सन् ससार ययौ । अत्र सार्धसप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

अस्थाने भयशङ्किन्या जानक्यापि सुहृज्जनम् । धिक्कृत्य चिन्तितं रामं नित्यापूर्वमहं भजे ॥ आर्त्तस्वरं त्वित्यादि । भर्तुः भतुः स्वरस्य ॥ १ ॥ नहीति । हृदयं मनः जीवितं प्राणः वाशब्दः समुच्चये स्थाने स्वस्थाने मोहो जायत इति भावः । शरणैषिणं रक्षकार्थिनं गोवृषमिति सामान्यविशेषयोः प्रयोगः करिकलभवत् । इति सीतालक्ष्मणमुवाचेति संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ न जगामेति । शासनम् अप्रमत्तेन ते भाव्यमित्याद्युक्तम् ॥ ४ ॥ सौमित्र इति ।

आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ॥ उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १ ॥ नहि मे हृदयं स्थाने जीवितं वावतिष्ठति ॥ क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २ ॥ आक्रन्दमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि ॥ तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं शरणैषिणम् ॥ रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम् ॥३॥ न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ तमुवाच ततस्तत्र कुपिता जनकात्मजा ॥ ४ ॥ सौमित्रे मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि शत्रु वत् ॥ यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपत्स्यसे ॥ ५ ॥ इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मण मत्कृते ॥ लोभान्मया कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ॥ ६ ॥ व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते ॥ तेन तिष्ठसि विस्रब्धस्तमपश्यन् महाद्युतिम् ॥ ७ ॥ किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् ॥ कर्तव्यमिह तिष्ठन्त्या यत्प्रधानस्त्वमागतः ॥ ८ ॥ इति ब्रुवाणां वैदेहीं बाष्पशोकपरिप्लुताम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव ॥ ९ ॥ पन्नगासुरगन्धर्वदेवमानुषराक्षसैः ॥ अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

मित्ररूपेणोपलक्षितः रूपेण मित्रसदृशः क्रियया शत्रुतुल्योसीत्यर्थः । शात्रवक्रियां दर्शयति यस्त्वमिति ॥ ५ ॥ इच्छसीति । इच्छायां हेतुमाह मत्कृत इति । मत्परिग्रहार्थमित्यर्थः । दार्ढ्याय पुनराह लोभादिति । लोभो मल्लाभेच्छा ॥६॥७॥ त्वद्रक्षणं विहाय कथं गमिष्यामीत्यत्राह किं हीति । यो रामः प्रधानं यस्य सः यत्प्रधानः त्वमिहागतः तस्मिन् रामे संशयं प्राणसंशयमापन्ने सति इहाश्रमपदे तिष्ठन्त्या मया किं कार्यं न किमपीत्यर्थः ॥८॥९॥१०॥

देवि देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्रिषु ॥ राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च ॥ ११ ॥ दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने ॥ यो रामं प्रति युद्ध्येत समरे वासवोपमम् ॥ १२ ॥ अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ १३ ॥ अनिवार्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि ॥ त्रिभिर्लोकैः समुद्युक्तैः सेश्वरैरपि सामरैः ॥ १४ ॥ हृदयं निर्वृतं तेस्तु संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम् ॥ १५ ॥ नच तस्य स्वरो व्यक्तं मायया केनचित्कृतः ॥ गन्धर्वनगरप्रख्या माया सा तस्य रक्षसः ॥ १६ ॥ न्यासभूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना ॥ रामेण त्वं वरारोहे न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ १७ ॥ कृतवैराश्च वैदेहि वयमेतैर्निशाचरैः ॥ खरस्य निधनादेव जनस्थानवधं प्रति ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ अवध्य इति । एवम् उक्तप्रकारं परुषभाषणं राघवं विना स्थितां त्वामित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अनिवार्यमिति । समुद्युक्तैः सन्नाहवद्भिः सेश्वरैः सेन्द्रैः ॥ १४ ॥ हृदयमिति । निर्वृतं निर्दुःखम् ॥ १५ ॥ न चेति । तस्य रामस्य नायं स्वरः अपितु केनचिदन्येन मायया विचित्रशक्त्या कृतः। वस्तुतस्तु मारीचस्यैवेयं मायेत्याह गन्धर्वेति। तस्य रक्षसः मृगीभूतस्य रक्षसः सा स्वरः मायापेक्षया स्त्रीत्वम्। गन्धर्वनगरप्रख्या गन्धर्वनगरतुल्या माया । यद्वा सा मृगरूपं गन्धर्वनगरं नाम मेघादावारोपितं प्रासादवनादिकं तत्कदाचिद्दृश्यते तद्यथा व्यामोहजनकं तथा चित्रवस्तुरूपापरव्यामोहजनिका काचिच्छक्तिर्माया सा तस्य रक्षसः मारीचस्यास्ति यया मुह्यसीत्यर्थः । गन्धर्वनगरं प्रोक्तमिन्द्रजालं मनीषिभिरित्यप्याहुः ॥ १६ ॥ न्यासेति । न्यासभूतासि निक्षेपरूपासि केन निक्षिप्तेत्यत आह रामेण मयि न्यस्तेति ॥ १७ ॥ कृतवैरा इति । खरस्य स्वामिनो निधनात् जनस्थाने वधो यः तं प्रति वयमेतैर्निशाचरैः कृतवैराः एते अस्मासु वैरमाचरितवन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

किं तत इत्यत्राह राक्षसा इति । वाचो विसृजन्ति अस्मन्मोहनार्थमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अनार्येति । अनार्य दुःशील अकरुणारम्भ दयाप्रसक्तिरहित । तत्र युक्तिमाह रामस्येति । तेन अनार्यत्वादिकारणेन रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा एतानि पूर्वोक्तवचनानि प्रभाषसे ॥ २१ ॥ २२ ॥

राक्षसा विविधा वाचो विसृजन्ति महावने ॥ हिंसाविहारा वैदेहि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १९ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्ता
सा क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ॥ २० ॥ अनार्याकरुणारम्भ नृशंस
कुलपांसन ॥ अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ॥ २१ ॥ रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे
॥ २२ ॥ नैतच्चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत् ॥ त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥
सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोनुगच्छसि ॥ मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥ तन्न सिध्यति
सौमित्रे तव वा भरतस्य वा ॥ कथमिन्दीवरश्यामं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ उपसंश्रित्य भर्तारं कामयेयं पृथग्जनम्
॥ २५ ॥ समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्ये न संशयः ॥ रामं विना क्षणमपि नहि जीवामि भूतले
॥ २६ ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः सीतां प्राञ्जलिर्विजितेन्द्रियः ॥ २७ ॥
उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ॥ वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ २८ ॥ स्वभावस्त्वेष
नारीणामेवं लोकेषु दृश्यते ॥ विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः ॥ २९ ॥ न सहे हीदृशं वाक्यं
वैदेहि जनकात्मजे ॥ श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचसन्निभम् ॥ ३० ॥ ॥ ॥

नैतदिति । प्रच्छन्नचारिषु त्वद्विधेषु सपत्नेषु पापं भवेदिति यत् एतन्न चित्रं नृशंसत्वादिकमत्र हेतुत्वेनोपात्तम् ॥ २३ ॥ सुदुष्ट इति । प्रयुक्तः प्रेषितः ॥ २४ ॥ तन्न सिध्यतीति । पृथग्जनं क्षुद्रपुरुषम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यमिति । अप्रधाने दुह्यादीनामिति कर्मण्यप्रधाने द्वितीया । सीतापारुष्येण प्रतिपारुष्यादिराहित्यं सूचयति विजितेन्द्रिय इति ॥ २७ ॥ उत्तरमिति । अप्रतिरूपम् अत्यन्तानुचितं

विमुक्तधर्माः परित्यक्तविनयादिधर्माः चपलाः चञ्चलचित्ताः तीक्ष्णाः क्रूरहृदयाः भेदकराः परस्परस्नेहकार्यविच्छेदकराः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ उपशृण्वन्त्विति । मे साक्षिभूताः वनेचराः न्यायवादी अहं त्वया अन्यायं परुषं यथा उक्तः तथा उपशृण्वन्तु ॥ ३१ ॥ धिक्त्वामिति । उभसर्वतसोरित्यादिना धिग्योगे द्वितीया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गोदावरीमित्यादि । आबन्धिष्ये उद्बन्धनं करि-

उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिभूता वनेचराः ॥ न्यायवादी यथान्यायमुक्तोहं परुषं त्वया ॥ ३१ ॥ धिक्त्वामद्य प्रणश्य त्वं यन्मामेवं विशङ्कसे ॥ स्त्रीत्वं दुष्टं स्वभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥ गमिष्ये यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति तेस्तु वरानने ॥ रक्षन्तु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः ॥ ३३ ॥ निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे ॥ अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः ॥ ३४ ॥ (न वेत्येतन्न जानामि वैदेहि जनकात्मजे ॥) लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा रुदन्ती जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता ॥३५॥ गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि विना रामेण लक्ष्मण॥ आबन्धिष्येथ वा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥३६॥ पिबाम्यहं विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ न त्वहं राघवादन्यं पदापि पुरुषं स्पृशे ॥३७॥ इति लक्ष्मणमाक्रुश्य सीता दुःखसमन्विता ॥ पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह॥३८॥ तामार्त्तरूपां विमना रुदन्तीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् ॥ आश्वासयामास न चैव भर्तुस्तं भ्रातरं किंचिदुवाच सीता ॥ ३९ ॥ ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः कृताञ्जलिः किञ्चिदभिप्रणम्य च ॥ अन्वीक्षमाणो बहुशश्च मैथिलीं जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥४०॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ष्यामि विषमे भृग्वादिविषमस्थले पातेनेति शेषः । स्पृशे स्पृशामि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतीति । आक्रुश्य विनिन्द्य ॥ ३८ ॥ तामिति । भर्तुर्भ्रातरं न किञ्चिदुवाचेति आश्वासनव्याजेन गमनविलम्बं करोतीति कोपेनेति शेषः ॥ ३९ ॥ ततस्त्विति । किञ्चिदिति कोपमिश्रत्वात् किञ्चित्प्रणामः । बहुशोऽन्वीक्षमाण इति कथमेनामेकाकिनीं त्यक्त्वा गमिष्यामीत्यनुशयेन बहुशोन्वीक्षणम् । आत्मवान् धैर्यवान् । अस्मिन्

सर्गे सार्धचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आर० व्या० पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ अथ सीतायाः लक्ष्मणविषयपरुषभाषणफलं दर्शयत्येकादशभिः सर्गैः । रावणप्रलोभनमाह षट्चत्वारिंशे तया परुषमित्यादि । विकाङ्क्षन् अनिच्छन्नेव राममुद्दिश्य प्रतस्थे न चिरादिव अविलम्बितमेव इवशब्दो वाक्यालङ्कार इति वा ! यद्वा न चिरादिव सीतात्यागासहिष्णुतया पादौ पश्चादाकर्षतः रामप्राप्तित्वरा तु पुरतः कर्षतीतीवशब्दस्य भावः ॥ १ ॥ तदिति । आस्थितः अवकाशं प्रतीक्षमाणस्थितो दशग्रीवः तदेव अन्तरम् अवकाशम् आसाद्य वैदेहीम् अभिचक्राम आभिमुख्येनाजगाम परिव्राजको भिक्षुः तस्य रूपं लिङ्गं धारयतीति परिव्राजकरूपधृत् ॥ २ ॥ परिव्राजकलिङ्गान्याह श्ल-

तया परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः ॥ स विकाङ्क्षन् भृशं रामं प्रतस्थे न चिरादिव ॥ १ ॥ तदासाद्य द-
शग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः ॥ अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृत् ॥ २ ॥ श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शि-
खी छत्री उपानही ॥ वामे चांसेवसज्याथ शुभे यष्टिकमण्डलू ॥ परिव्राजकरूपेण वैदेहीं समुपागमत् ॥
॥ ३ ॥ तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने ॥ रहितां चन्द्रसूर्याभ्यां सन्ध्यामिव महत्तमः ॥ ४ ॥
तामपश्यत्ततो बालां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद् भृशदारुणः ॥ ५ ॥ ॥

क्ष्णेति। शिखी अदन्तत्वाद्भावेपि व्रीह्यादित्वादिनिः । छत्रीत्यत्र वाक्यसंधेरनित्यत्वेन यणभावः । उपानहीत्यत्र इनिरार्षः । यष्टिः त्रिदण्डं शिखीत्यनेन साहचर्यात् अत्र धर्मप्रधानजनककुलनन्दिन्याः सीताया विश्वासाय धृतत्वादित्थमेव यतिलिङ्गमिति दर्शितम् । तथाहाङ्गिराः । यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः । ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥ शिक्यं पात्रं बृसी चैव कौपीनं कटिवेष्टनम् । यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिरिति ॥ परिव्राजकरूपेणेत्यनेन ब्रह्मसूत्रादिकमुक्तं समुपागमदिति प्रतिपाद्यार्थभेदात् पुनः पुनः क्रियापदप्रयोगः ॥ ३ ॥ तामिति । भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां महत्तम इत्यभूतोपमा सन्ध्यायां महतस्तमसोऽसंभवात् ॥ ४ ॥ तामिति । ग्रहः अङ्गारकः शनैश्चरो वा स रोहिणीमिव भृशदारुणो रावणस्तामपश्यत् यथा रोहिण्याः क्रूरग्रहवीक्षणं लोकानर्थकरं तथा रावणस्य सीतावीक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

दारुणत्वं प्रकटयति तमुग्रमिति ॥ ६ ॥ शीघ्रस्रोता इति । शीघ्रस्रोताः शीघ्रप्रवाहाः वीक्षन्तं वीक्षमाणं स्तिमितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ७ ॥ रामस्येति । रामस्यान्तरप्रेप्सुः विश्लेषान्वेषी तदन्तरे तस्मिन्नवकाशे प्रथमं सीतामुद्दिश्य गमनम् । अथाश्रमसमीपगमनं ततः सीतादर्शनं ततः सन्निकर्षगमनमिति क्रमः ॥ ८ ॥ अथाभिमुखगमनमाह अभव्यइति । अभव्यः दुर्जनः भव्यरूपेण सुजनरूपेण अनुशोचतीमिति आगमशासन-

तमुग्रतेजःकर्माणं जनस्थानरुहा द्रुमाः ॥ समीक्ष्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ॥ ६ ॥ शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् ॥ स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद्गोदावरी नदी ॥ ७ ॥ रामस्य त्वन्तरप्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदन्तरे ॥ उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ॥ ८ ॥ अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् ॥ अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ॥ ९ ॥ स पापो भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ॥ अतिष्ठत्प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ १० ॥ शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ॥ ११ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् ॥ अभ्यगच्छत वैदेहीं दुष्टचेता निशाचरः ॥ १२ ॥ स मन्मथशराविष्टो ब्रह्मघोषमुदीरयन् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १३ ॥ तामुत्तमां स्त्रियं लोके पद्महीनामिव श्रियम् ॥ विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यानित्यत्वात्सुमभावः ॥ ९ ॥ स इति । पापः अन्तःपापात्मा भव्यरूपेण बाह्याकारेणोपलक्षितः ॥ १० ॥ शुभामित्यादि । बाष्पशोकाभिपीडितां रामार्तस्वरश्रवणेन बाह्याभ्यन्तरास्वास्थ्यवतीं पीतकौशेयं वस्ते इति पीतकौशेयवासिनीं णिन्यन्तात् ङीप् । अभ्यगच्छत पूर्वस्मादपि सन्निकर्षं प्राप्तः ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति । ब्रह्मघोषम् उपनिषदमावर्तयेदित्युक्तपरिव्राजकोचितवेदघोषं प्रश्रितं विनयान्वितं रहिते विजनप्रदेशे ॥ ॥ १३ ॥ तामिति । लोके उत्तमां स्त्रियमित्यन्वयः । प्रश्रितं वाक्यमब्रवीदित्यस्यैव विवरणं प्रशशंसेति ॥ १४ ॥ ॥ ॥

का त्वमिति । काञ्चनवर्णाभे काञ्चनतुल्यवर्णे कमलानां मालां बिभ्रतीव पद्मिनीव स्थिता पद्मतुल्यमुखनयनपाणिपादविशिष्टत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ ह्रीरिति । ह्रीः विष्णुपत्नी भूमिः । ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रुतेः । श्रीः कमला लक्ष्मीः कान्त्यधिष्ठानदेवता रतिः मन्मथस्त्री स्वैरचारिणी स्वतन्त्रा॥१६॥समा इति। समाः वैषम्यरहिताः शिखराणि अग्राणि प्रशस्तानि सन्तीति शिखरिणः प्रशंसायामिनिः । कुन्दकुड्मलवत् प्रशस्ताग्रा इत्यर्थः । स्निग्धाः मसृणाः रक्तान्ते रक्तरेखायुक्तान्ते जघनं कटिपुरोभागः । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर इत्यमरः॥१७॥१८॥एताविति । उपचितौ उन्नतौ वृत्तौ वर्तुलौ संहतौ अन्योन्यसंश्लिष्टौ सम्यक् प्रकृष्टं वलिगतं चलनं ययोस्तौ संप्रवलिगतौ गुरुत्वौन्नत्याभ्यां किञ्चिच्चलन्ताविव स्थितावित्यर्थः ।

का त्वं काञ्चनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि ॥ कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव हि बिभ्रती ॥ १५ ॥ ह्रीः
कीर्तिः श्रीः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ॥ भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १६ ॥ समाः
शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव ॥ विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥ १७ ॥ विशालं
जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ ॥ १८ ॥ एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रवलिगतौ ॥ पीनोन्नतमुखौ
कान्तौ स्निग्धौ तालफलोपमौ ॥ मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ १९ ॥ चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे
विलासिनि ॥ मनो हरसि मे कान्ते नदीकूलमिवाम्भसा ॥ २० ॥ ॥ ॥

पीनोन्नतमुखौ क्वचित् स्तनयोः पीनत्वेप्यग्रे औन्नत्यं पीनत्वं च न स्तः तथा न भवत इमौ किन्तु पीनम् उन्नतं च मुखं ययोस्तौ कान्तौ काम्यमानौ मणिप्रवेकाभरणौ मणिप्रवेकाः मणिश्रेष्ठाः । प्रवेकानुत्तमोत्तमावित्यमरः । ते मालात्मकाः आभरणं ययोस्तौ रुचिरौ शोभमानौ सूक्ष्मतरकौशेयोत्तरीयचलनवशेन हठाद्दृष्टः प्रकारो दुरात्मना वर्ण्यते ॥ १९ ॥ चारुस्मित इति । चारवो दन्ता यस्याः सा चारुदती आर्षौ दन्तस्य दत्रादेशः छन्दोवद्भावेन छन्दसि चेति सूत्रेण समासान्तो दन्तस्य दत्रादेशो वा उगितश्चेति ङीप् । समा इत्यादिना पूर्वोक्तस्य सामान्योक्तिरियं चारुस्मितत्वनिर्वाहाय विलासोऽम्भस्थानीयम् अतो न न्यूनोपमा ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

करान्तेति । करान्तेन करतलाङ्गुष्ठप्रदेशिनीचक्रमानेन मितं परिच्छिन्नं मध्यं यस्याः सा संहतस्तनीति पूर्वं संहतावित्युक्तकल्पेपि पुनरुक्तिर्दुर्लभलक्षणत्वविस्मयेन ॥ २१ ॥ नैवेति । एवंरूपा देवी देवस्त्री देवलोके न दृष्टा एवमुत्तरत्रापि योज्यं नारी मनुष्यस्त्री ॥ २२ ॥ रूपमिति । लोकेष्वग्र्यं श्रेष्ठं रूपं लावण्यं रूपादीनि कान्तारवासश्च उन्मादयन्ति परस्परविरुद्धत्वात् किमत्र तवागमनमिति निर्णयबुद्धिं न जनयन्तीत्यर्थः ॥२३॥ सेति । प्रतिक्राम प्रतिनिवर्तस्व निलयमिति शेषः । वस्तुं स्थातुम् ॥ २४ ॥ प्रासादाग्राणीति । संपन्नानि समृद्धानि आचरितुं संचरितुम् ॥ २५ ॥ वरमिति । वरं

करान्तमितमध्यासि सुकेशी संहतस्तनी ॥ २१ ॥ नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी नच किन्नरी ॥ नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ २२ ॥ रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकुमार्यं वयश्च ते ॥ इह वासश्च कान्तारे चित्तमुन्मादयन्ति मे ॥ २३ ॥ सा प्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ॥ राक्षसानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम् ॥ २४ ॥ प्रासादाग्राणि रम्याणि नगरोपवनानि च ॥ संपन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ॥ २५ ॥ वरं माल्यं वरं भोज्यं वरं वस्त्रं च शोभने ॥ भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे ॥ २६ ॥ का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ २७ ॥ नेह गच्छन्ति गन्धर्वा न देवा नच किन्नराः ॥ राक्षसानामयं वासः कथं नु त्वमिहागता ॥ २८ ॥ इह शाखामृगाः सिहा द्वीपिव्याघ्रमृगास्तथा ॥ ऋक्षास्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न बिभ्यसि ॥ २९ ॥ ॥ ॥

श्रेष्ठं माल्यादि त्वद्युक्तं तव योग्यं मन्ये नतु यादृशतादृशम् एवमुत्तरत्रापि यद्वा माल्यादिकं त्वद्युक्तं त्वत्संबद्धं सत् वरं प्रशस्तं भवतीति मन्ये ॥ २६ ॥ का त्वमिति । त्वं मे देवता देवस्त्रीति प्रतिभासि तत्र का त्वं किं रुद्राणां संबन्धिनी उत मरुताम् आहोस्विद्वसूनां सम्बन्धिनी वाकारः समुच्चयार्थः । तेन किमादित्यानामित्यपि सिद्ध्यति ॥ २७ ॥ तत्रापि संशयनिवृत्तिमाह नेहेति ॥ २८ ॥ भयहेत्वन्तरमाह इहेति । शाखामृगाः वानराः द्वीपं चर्म तद्योगात् द्वीपिनो बालव्याघ्राः व्याजिघ्रन्तीति व्याघ्राः द्वीप्यपेक्षया किञ्चिन्महान्तोमी तरक्षवो मृगादनाः महाव्याघ्राः न बिभ्यसि न बि-

भेषि कङ्काः मांसादाः भयंकराकृतयः पक्षिविशेषाः ॥ २९ ॥ मदेति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तरस्विनां बलवताम् ॥ ३० ॥ कासीति । कासि किं नामधेयासि कस्य संबन्धिनी कुतः कस्माद्देशादागतासि ॥ ३१ ॥ इतीति । द्विजातिवेषेण संन्यासिवेषेण हि तं सहितं सत्क्रियते एभिरिति सत्काराः पूजाद्रव्याणि तैः ॥ ३२ ॥ उक्तं विवृणोति उपनीयेति । पाद्येन पादोदकेन अभिनिमन्त्र्य सत्कृत्य तदा पाद्यप्रदानानन्तरं सिद्धमित्येवाब्रवीत् पक्वान्नं सिद्धमित्यब्रवीत् ॥ ३३ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्तश्लोकाभ्यां विवृणोति द्विजातीत्यादि । द्विजातिवेषेण समागतं प्राप्तम् अलाबुप्रभृतिष्वेकं कुसुम्भं म-

मदान्वितानां घोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने ॥ ३० ॥ कासि कस्य कुतश्चित्त्वं किं निमित्तं च दण्डकान् ॥ एका चरसि कल्याणि घोरान् राक्षससेवितान् ॥ ३१ ॥ इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन दुरात्मना ॥ द्विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतम् ॥ सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३२ ॥ उपनीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमन्त्र्य च ॥ अब्रवीत्सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३३ ॥ द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली समागतं पात्रकुसुम्भधारिणम् ॥ अशक्यमुद्द्वेष्टुमपायदर्शनं न्यमन्त्रयद्ब्राह्मणवत्तदाङ्गना ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

हारजताख्यरञ्जकद्रव्यविशेषरक्तं वस्त्रम् । तेन रक्तमिति प्राप्तस्याणो लोप आर्षः । यद्वा कुसुम्भः कमण्डलुः । स्यान्महारजते क्लीबं कुसुम्भं करके पुमानित्यमरः । तदुभयधारिणम् अपाये अपहरणे अनर्थकरणे वा दर्शनं बुद्धिर्यस्य तम् । अत एव उद्द्वेष्टुं भोजयितुमशक्यं तं समीक्ष्य मैथिली ब्राह्मणवत् ब्राह्मणेन सदृशं यथा भवति तथा न्यमन्त्रयत् ब्राह्मणातिथिवन्निमन्त्रितवतीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणवत् ब्राह्मणार्हं तदर्हमिति वतिः । यद्वा मैथिली जनककुलजाततया तद्व्यवहारपरिपाटीविज्ञातकपटवेषापि संन्यासिवेषधारणमात्रेण उद्द्वेष्टुं द्वेषं कर्तुम् अशक्यं तं न्यमन्त्रयत् । काषायदण्डमात्रेण यतिः पूज्यो न संशयः इति वचनादिति भावः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सत्कारप्रकारमाह इयमिति । इयं बृसी मुनीनामासनम् आस्यतां त्वदर्थं सिद्धं पक्वम् इदं वनजातं कन्दमूलफलादिकम् इह स्थले अव्यग्रमुपभुज्यताम् इतिकरणस्य उत्तरश्लोकेऽन्वयः ॥ ३५ ॥ निमन्त्र्यमाण इति । इति प्रतिपूर्णभाषिणीं सर्वं संपन्नमित्यतिथये वक्तव्यं वचनं भाषमाणां धृतं धीरं यथा तथा मनोविशेषणं वा तस्या हरणे मनः समार्पयत् निहितवान् ॥ ३६ ॥ तत इति । सुवेषं शोभनाकारं मृगयागतं गतं मृगयार्थं पतिं प्रतीक्षमाणा प्रतिपालयन्ती हरितम् यत्र गतौ तौ तां दिशं विवीक्षमाणा विविधं पश्यन्ती महद्वनमेव ददर्श रामलक्ष्मणौ तु न ददर्श ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ।

इयं बृसी ब्राह्मण काममास्यतामिदं च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ॥ इदं च सिद्धं वनजातमुत्तमं त्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३५ ॥ निमन्त्र्यमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं नरेन्द्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम् ॥ प्रसह्य तस्या हरणे धृतं मनः समार्पयत्स्वात्मवधाय रावणः ॥ ३६ ॥ ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं प्रतीक्षमाणा सहलक्ष्मणं तदा ॥ विवीक्षमाणा हरितं ददर्श तन्महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ ॥ ३७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

रावणेन तु वैदेही तथा पृष्टा जिहीर्षता ॥ परिव्राजकलिङ्गेन शशंसात्मानमङ्गना ॥ १ ॥ ब्राह्मणश्चातिथिश्चायमनुक्तो हि शपेत माम् ॥ इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः ॥ सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामभार्या द्विजोत्तम ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

सुवेषं शोभनाकारं प्रतीक्षमाणा प्रतिपालयन्ती विवीक्षमाणा विविधमीक्षमाणा हरितं श्यामम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ मैथिली आर्जवेन स्वस्वरूपमुक्त्वा रावणानार्जवदर्शनेन स्वपातिव्रत्यानुरूपं तमुपालभत रावणेन त्वित्यादि । जिहीर्षता हर्तुमिच्छता तेन कापट्येन पृष्टापि यतिचिह्नं पुरस्कृत्य स्वयाथात्म्यमुक्तवतीति भावः ॥ १ ॥ यतिवेषं प्रत्यात्मवंशं सा किमर्थमुक्तवतीत्यत्राह ब्राह्मणश्चेति ॥ २ ॥ कासीत्यस्योत्तरमाह दुहितेति । कस्येत्यस्योत्तरमाह रामेति ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुतश्चिदित्यादेरुत्तरमाह उषित्वेत्यादिना । विवाहानन्तरम् इक्ष्वाकूणां निवेशने अयोध्यायां द्वादशसमाः द्वादशवत्सरानुषित्वा तत्र सर्वकामसमृद्धिनी काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणस्रक्चन्दनादीनि तेषां समृद्धं समृद्धिः भावे निष्ठा तद्वती सती मानुषान् भोगान् रतिक्रीडाः अग्राम्यत्वाय मानुषानित्युक्तं वस्तुतः स्वयं दिव्यभोगपरतया मानुषानित्यवशमुक्तवती यद्वा मानुषान् मनुष्यत्वेनावतीर्णरामकृतान् भोगान् अमानुषानिति वा छेदः मनुष्यदुर्लभान् दिव्यान् भोगानित्यर्थः। भुञ्जाना अभवमिति शेषः सर्वकामसमृद्धिनि इति सप्तम्यन्तपाठे सर्वकामसमृद्धिनि इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंशयस्य रामस्य पूजायां बहुवचनं व्रीडया भर्तृनामाग्रहणं निवेशने गृहे द्वादश समाः द्वादश वत्सरान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अमानुषान् भोगा-

उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने ॥ भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥४॥ ततस्त्रयोदशे वर्षे राजाऽमन्त्रयत प्रभुः ॥ अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ॥ ५ ॥ तस्मिन् संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तारमार्या सा याचते वरम् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे ॥ मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥ द्वावयाचत भर्तारं सत्यसन्धं नृपोत्तमम् ॥ ७ ॥ नाद्य भोक्ष्ये नच स्वप्स्ये न पास्ये च कथंचन ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ८ ॥ ॥

न् भुञ्जाना अनुभवन्ती सती उषित्वा उषितवत्यस्मि व्यत्ययेन त्वाप्रत्ययः ॥ ४ ॥ तत इति । राजा दशरथः अमन्त्रयत् अकथयत् राजमन्त्रिभिः मन्त्रिराजैः मन्त्रिश्रेष्ठैरिति यावत् । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ ५ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् रामाभिषेचने संभ्रियमाणे आरभ्यमाणे सति आर्या पूज्या मम श्वश्रूरित्यर्थः । सा प्रसिद्धा कैकेयी वरं याचते अयाचत ॥ ६ ॥ कं वरं कमयाचतेत्यत्राह प्रतिगृह्येति सार्द्धश्लोक एकान्वयः । कैकेयी मे श्वशुरं स्वस्य भर्तारं सत्यसन्धं सत्यप्रतिज्ञं नृपोत्तमं दशरथं सुकृतेन प्रतिगृह्य धर्मेण शापयित्वा यद्वा सुकृतेनोपकारेण प्रतिगृह्य वशीकृत्य स्वकृतप्राणप्रदानोपकारस्मरणेन राजानं वशीकृत्येत्यर्थः । मम भर्तुः प्रव्राजनं भरतस्याभिषेचनमित्येवंरूपौ द्वौ वरावयाचत ॥ ७ ॥ नाद्येति । पास्य इत्यात्मनेपदमार्षम् एषः अभिषेकः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतीति । मानदः बहुमानप्रदः अन्वर्थैः अर्थानुगतैः सप्रयोजनैरिति यावत् । उपभोगक्षमैरित्यर्थः । अर्थैः सुवर्णरत्नादिभिः कैकेयीमयाचत वरद्वयप्रतिनिधित्वेनैतानर्थान् प्रतिगृहाणेति प्रार्थयामासेत्यर्थः । सा तां याच्ञां न चकार नाङ्गीचकार ॥ ९ ॥ वस्तुतो मम भर्ता प्रव्राजनायोग्यः बालत्वाद्गुणवत्त्वाच्चेत्याह मम भर्तेति । पञ्चोत्तरा विंशतिः पञ्चविंशतिः वयसा पञ्चविंशतिवर्षाण्यर्हतीति पञ्चविंशकः । विंशतित्रिंशद्भ्यांड्वुनसंज्ञायामित्यार्हीयो ड्वुन् प्रत्ययः । संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति तदन्तविधिः । पञ्चविंशतिवर्ष इत्यर्थः । वयःपरिमाणं वननिर्गमनकालिकं मम जन्मनि सति वर्षाण्यष्टादशेति गण्यते । रामस्य जन्मारभ्य द्वादशे वर्षे विश्वामित्रागमनं तदनन्तरं वैदेह्या सह नगरे द्वादशवर्षाणि वासं कृतवान् । ततः परं त्रयोदशे वर्षे यौवराज्याभिषेकारम्भः ततश्च वनप्रवेशसमये रामः पञ्चविंशतिवर्षार्हः ततो मुनीनामाश्रमेषु दश वत्सराः पञ्चवट्यां त्रयः वनवासस्य चतुर्दशे वर्षे सीताहरणम् सीतायाश्च भूगर्भादाविर्भावानन्तरं मिथिलायां षट् संवत्सराः ततो विवाहानन्तरमयोध्यायां द्वादश इत्येवमष्टादश वर्षा गता वनवासारम्भ इत्युक्तं विस्तरेणायमर्थ ऊनषोडशवर्षोम इत्यत्र प्रत्यपादि । इदानीं तु रामः अष्टत्रिंशद्वर्षः मम त्वेकत्रिंशद्वर्षा गताः इदानीं तु द्वात्रिंशो वर्षो वर्तते । अस्मिन् श्लोके मम भर्तेत्यत्र भकारो गायत्र्याः नवमाक्षरं अष्टसहस्रश्लोका गताः ॥ १० ॥ एवं वनवासायोग्यं वय इत्युक्त्वा गुणवत्तया प्रव्राजनानर्हत्वमाह रामेतीति । गुणवान् सौशील्यवान् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य प्रव्राजनं दशरथदोषकृतमित्याह कामार्त इति। नाभ्यषेचयत् कैकेयीसंमतिं विनेति शेषः । तत्र हेतुः प्रियकामार्थमिति । प्रियकरणकामाय प्रतिज्ञातकैकेयीप्रियकरणनिर्वाहायेत्यर्थः । तव प्रियं करिष्यामीति प्रथमप्रतिज्ञाकरणे हेतुः कामार्त इति । कामार्ततया प्रथमं तव यत् प्रियं तत्कारिष्यामीति प्रतिज्ञाय पश्चाद्रामप्रव्राजने तया वृते प्रतिज्ञाभङ्गं कर्तुमक्षमो नाभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स मानदः ॥ अयाचतार्थैरन्वर्थैर्न च याच्ञां चकार सा ॥ ९ ॥ मम भर्ता
महातेजा वयसा पञ्चविंशकः ॥ अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥ १० ॥ रामेति प्रथितो
लोके गुणवान् सत्यवान् शुचिः ॥ विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः ॥ ११ ॥ कामार्तस्तु
महातेजाः पिता दशरथः स्वयम् ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभ्यषेचयत् ॥ १२ ॥ ॥

अभिषेकायेति । सामान्यत आह्वाने नाभिषेकाय भवितुमर्हति मदाह्वानमित्यागतामित्यर्थः । धृतं धैर्ययुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १३ ॥ तवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्वद्विषये पित्रा समाज्ञप्तं समाज्ञापनं मम मत्तः शृणु इदं राज्यं भरताय प्रदातव्यं तदर्थं त्वया नव पञ्च च वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणीत्यर्थः । वने वस्तव्यं तदर्थं प्रव्रज अनृतात् प्रतिज्ञाभङ्गरूपात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तथेतीति । अकुतोभयः राज्यत्यागवनवासाभ्यां भयरहितः ॥ १६ ॥ दृढव्रत इत्युक्तमुपपादयति दद्यादिति । ध्रुवं निश्चलम् अनुत्तमम् अवश्यपरिपालनीयम्

अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ॥ कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच धृतं वचः ॥ १३ ॥ तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव ॥ भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ॥ १४ ॥ त्वया हि खलु वस्तव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात् ॥ १५ ॥ तथेत्युक्त्वा च तां रामः कैकेयीमकुतोभयः ॥ चकार तद्वचस्तस्या मम भर्ता दृढव्रतः ॥ १६ ॥ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् ॥ एतद्ब्राह्मण रामस्य ध्रुवं व्रतमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ तस्य भ्राता तु द्वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेरिहा ॥ १८ ॥ स भ्राता लक्ष्मणो नाम धर्मचारी दृढव्रतः ॥ अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः प्रव्रजन्तं मया सह ॥ १९ ॥ जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः ॥ प्रविष्टो दण्डकारण्यं धर्मनित्यो जितेन्द्रियः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

❀ तनिश्लोकी ❀ दद्यादित्यनेन अर्थिनां यावदपेक्षितं दानं विवक्षितम् न प्रतिगृह्णीयादित्यनेनावाप्तसमस्तकामत्वं व्यज्यते ॥१७॥ तस्येति । द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः अण् प्रत्ययः । मातुरुत्संख्येत्युदादेशाभाव आर्षः । गुर्वक्षरं च च्छान्दसम् । अरिहेति छन्दोवद्भावात् बहुलं छन्दसीति सूत्रेण ब्रह्मादिभिन्नेप्युपपदे क्विप् । यद्वा अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यत्र दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद्वा क्विप् ॥ १८ ॥ स इति । मया सह अन्वगच्छदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ जटीति । तापसरूपस्यानेकरूपत्वाज्जटीति विशेषयति ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

ते वयमिति । कृते प्रयोजनाय क्रियते संपाद्यत इति कृत् । संपदादित्वात् क्विप् । गम्भीरं दुष्प्रवेशम् ओजसा बलेन । ओजो दीप्तौ बल इत्यमरः ॥ २१ ॥ समाश्वसेति । समाश्वस समाश्वसिहि विश्रान्ति कुर्वित्यर्थः । वस्तुं स्थातुं शक्यं पवित्रदेशत्वादिति भावः । पुष्कलं समग्रम् ॥ २२ ॥ स त्वमिति । स त्वम् एवं समाश्वस्तस्त्वं कुलं गृहम् । कुलमन्वयसंघातगृहपर्याश्रमेष्वपीति निघण्टुः । ननु संन्यासिनं प्रति कुलगोत्रप्रश्नोनुपपन्नः एकाकितयारण्ये संचारश्च यतेर्धर्म एव अतोसंङ्गत इव प्रतिभातीति चेत् । उच्यते । पूर्वाश्रमनामगोत्रप्रश्नोयम् । भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेदिति श्रुत्या भिक्षोर्ग्रा-

ते वयं प्रच्युता राज्यात्कैकेय्यास्तु कृते त्रयः ॥ विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गम्भीरमोजसा ॥ २१ ॥ समाश्वस
मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया ॥ आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ॥ २२ ॥ (रुरून् गोधान्
वराहांश्च हत्वादायामिषान् बहून् ॥) स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं चाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ एकश्च दण्डकारण्ये
किमर्थं चरसि द्विज ॥ २३ ॥ एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां रामपन्त्यां महाबलः ॥ प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो
राक्षसाधिपः ॥ २४ ॥ येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरपन्नगाः ॥ अहं तु रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः ॥
॥ २५ ॥ त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् ॥ रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते ॥
॥ २६ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ २७ ॥ लङ्का नाम
समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ॥ सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा नगमूर्द्धनि ॥ २८ ॥ ॥ ॥

मसमीपारण्ये वस्तव्यं नतु ग्रामप्रसङ्गरहितेरण्य इति कथं भवान् भिक्षाप्रदजनरहितश्चरसीति प्रश्न उपपद्यते ॥ २३ ॥ एवमिति । आत्मवैभवप्रकटनावसरप्रतीक्षकतया तीव्रं झटितीत्युक्तम् ॥ २४ ॥ येनेति । लोकाः जनाः ॥ २५ ॥ त्वामिति । काञ्चनवर्णाभां स्वर्णवर्णतुल्यकान्तिम् ॥ २६ ॥ बह्वीनामिति । उत्तमस्त्रीणामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २७ ॥ लङ्केति । समुद्रमध्ये वर्तमाने नगमूर्धनि गिरिशृङ्गप्रदेशे निविष्टा कृतनिवेशा सागरेण सगरनिर्मितेन समुद्रेण परिक्षिप्ता परिवृता पुरी मम अस्तीति शेषः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रेति । वनेषु उद्यानेषु अरण्यवासस्येति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ २९ ॥ पञ्चेति । पञ्च सहस्राणि दास्यस्त्वां परिचरिष्यन्ति ॥ ३० ॥ रावणेनेति । तुशब्देन पूर्वोक्तोपचारवचनविलक्षणवचना ॥ ३१ ॥ महागिरिमिति । महेन्द्रसदृशं पतिं पतित्वे स्वामित्वे महेन्द्रतुल्यमित्यर्थः । अनुव्रता अनुकूलं व्रतं यस्याः सा राममुद्दिश्यानुव्रता ॥ ३२ ॥ सर्वेति । न्यग्रोधपरिमण्डलं वटवृक्षमिव महापरिणाहं यद्वा न्यग्रोधवत् बहुशाखबन्धुस्तोमं तद्वत् सर्वसमाश्रयणीयमिति

तत्र सीते मया सार्धं वनेषु विहरिष्यसि ॥ न चास्यारण्यवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ॥ २९ ॥ पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ॥ सीते परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ॥ ३० ॥ रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ ३१ ॥ महागिरिमिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम् ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३२ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम् ॥ सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३३ ॥ महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ॥ ३४ ॥ पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ॥ पृथुकीर्तिं महात्मानमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥ त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिच्छसि सुदुर्लभाम् ॥ नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

वा । यद्वा । कूपोदकं वटच्छाया युवतीनां स्तनद्वयम् । शीतकाले भवत्युष्णमुष्णकाले च शीतलम् ॥ इत्युक्तरीत्या सर्वकालेपि सर्वजनानुकूलमित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ महाबाहुमिति । सिंहवद्विक्रान्तं पराक्रमयुक्तं सगर्वमिति यावत् । तथा गच्छतीति सिंहविक्रान्तगामिनं सिंहसंकाशं पराक्रमे सिंहतुल्यं नृसिंहं पुरुषश्रेष्ठम् ॥ ३४ ॥ पूर्णेति । राजवत्सं राजकुमारम् ॥ ३५ ॥ एवं स्वभर्तुरतिशयमुक्त्वा तस्य हीनत्वमाह त्वमित्यादिना । त्वं तु जम्बुकः गोमायुः । निगीर्याध्यवसानं तथा सिंहीमित्यत्रापि । आदित्यस्य प्रभेव रामस्याविनाभूताहं त्वया स्प्रष्टुं न शक्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥

पादपानिति । आसन्नमरणाः वृक्षान् स्वर्णमयान् पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । मन्दभाक् मन्दभाग्यः यद्वा मन्दं क्षीणम् आयुरादिकम् भजतीति मन्दभाक् । मदभिलाषयुक्तस्त्वं सद्यो मरिष्यसीति भावः ॥ ३७ ॥ क्षुधितस्येति । सर्वात्मना आदानस्याशक्यत्वज्ञापनाय विशेषणानि । आशीविषस्य सर्पस्य चकारो द्रष्टव्यः । क्षुधितस्य तरस्विन इति चाशीविषस्यापि विशेषणम् । अत्र सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ३८ ॥ मन्दरमिति । अत्रापि राघवस्य भार्यां यस्त्वमिच्छसीत्यनुषज्यते । स्वस्तिमान् सुखित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अक्षीति । स्वाक्षि प्रमृजसि प्रकर्षेण मार्जनं

पादपान् काञ्चनान् नूनं बहून् पश्यसि मन्दभाक् ॥ राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि रावण ॥३७॥ क्षुधितस्य हि सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ॥ आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३८॥ मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ॥ कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छसि ॥ ३९ ॥ अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेक्षि च क्षुरम् ॥ राघवस्य प्रियां भार्यां योधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ४० ॥ अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि ॥ सूर्याचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ॥ ४१ ॥ यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ॥ ४२ ॥ अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ॥ कल्याणवृत्तां रामस्य यो भार्यां हर्तुमिच्छसि ॥ ४३ ॥ अयोमुखानां शूलानामग्रे चरितुमिच्छसि ॥ रामस्य सदृशीं भार्यां योधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ४४ ॥ यदन्तरं सिंहसृगालयोर्वने यदन्तरं स्यन्दिनिकासमुद्रयोः ॥ सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं तदन्तरं वै तव राघवस्य च ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

करोषि लेक्षि लेहनं करोषि। लिह आस्वादन इत्यस्माल्लुग्विकरणस्थाद्धातोर्लेटि मध्यमपुरुषैकवचनम्। क्षुरं तीक्ष्णधारं शस्त्रम् अधिगन्तुं प्राप्तुम्॥४०॥ अवसज्येति सार्धश्लोक एकान्वयः । अवसज्य बद्ध्वा ॥ ४२ ॥ अग्निमिति । कल्याणवृत्तां शुभाचाराम् ॥ ४३ ॥ अयोमुखानामिति । अयोमुखानाम् अयोमयाग्राणां शूलानामग्रे शूलाग्रपङ्क्तिषु संचरितुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ उक्तं रामोत्कृष्टत्वं रावणनिकृष्टत्वं च सदृष्टान्तमाह यदन्तरमित्यादिना । सिंहसृगालयोः । सृगालो वञ्चकः क्रोष्टेत्यमरः । यत् अन्तरं भेदः तारतम्यमिति यावत् । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्त-

धिंभेदतादर्थ्यें । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येन्तरात्मनि चेत्यमरः । वने जले विषये । जीवनं भुवनं वनमित्यमरः । स्यन्दिनिका स्यन्दितुम् प्रस्रावितुं शीलमस्या अस्तीति स्यन्दिनिका । ताच्छील्ये णिनिः अल्पार्थे कप्रत्ययः केण इति ह्रस्वः । क्षुद्रनदी स्यन्दिनिका सुराग्र्यं श्रेष्ठमद्यं सौवीरकं काञ्चिकम् । आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च । अवन्तीसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्चिकमित्यमरः ॥ ४५ ॥ यदिति । काञ्चनसीसलोहयोरित्यत्र लोहशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते काञ्चनस्यापि नवलोहेषु परिगणनात् । चन्दनवारि चन्दनपङ्कः बिडालो मार्जारः ॥

यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयोर्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः ॥ यदन्तरं हस्तिबिडालयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४६ ॥ यदन्तरं वायसवैनतेययोर्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि ॥ यदन्तरं सारसगृध्रयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४७ ॥ तस्मिन् सहस्राक्षसमप्रभावे रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ ॥ हृतापि तेहं न जरां गमिष्ये वज्रं यथा मक्षिकयावगीर्णम् ॥ ४८ ॥ इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा सुधृष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ॥ गात्रप्रकम्पव्यथिता बभूव वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ४९ ॥ तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः ॥ कुलं बलं नाम च कर्म च स्वं समाचचक्षे भयकारणार्थम् ॥ ५० ॥

इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

॥ ४६ ॥ यदन्तरमिति । मद्गुः जलवायसः सारसो हंसविशेषः ॥ ४७ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् रामे स्थिते सति जरां जीर्णतां मक्षिकया अवगीर्णं ग्रस्तं वज्रम् हीररत्नं मक्षिकया तण्डुलखण्डभ्रान्त्या ग्रस्तं हीररत्नमित्यर्थः । यथा न जीर्णं भवति । यद्वा मक्षिकया सहावगीर्णं भुक्तं वज्रम् आज्यम् । वज्रो वा आज्यमिति श्रुतेः । यथा न जीर्णं भवतीत्यर्थः । तथा अहं त्वया हृतापि ते जीर्णतां न गमिष्ये न गमिष्यामि । प्रत्युत तवैव मरणं प्रापयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इतीति । इतीव उक्तप्रकारसदृशं तद्वाक्यं सुधृष्टं यथा तथा उक्त्वा सा सीता वातोद्धता वाताहृता कदलीव गात्रप्रकम्पव्यथिता शरीरकम्पेन पीडिता बभूव ॥ ४९ ॥ तामिति । वेपमानां कम्पमानाम् उपलक्ष्य तत्कम्पेन तद्भयमुपलक्ष्य भूयो भयजननेन

एषा स्ववशीकर्तुं शक्येति मत्वा भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थं स्वं स्वकीयं कुलादिकमाचचक्षे कर्म पौरुषम् ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं ब्रुवन्तीं सीतां रावणो भर्त्सयति एवमित्यादिना। संरब्धः कुपितः संभ्रमाविष्टो वा ॥१॥ भ्रातेति। वैश्रवणस्य सपत्न्या मातुरपत्यं पुमान् सापत्नः सापत्न एव सापत्न्यः स्वार्थे ष्यञ्। यस्येति। यस्य संबन्धिनो भयात् देवादयः मृत्योर्भीताः प्रजा इव विद्रवन्ति। येनेति। द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमात्रःसपत्नी मातृपुत्र

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः ॥ ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥ भ्राता वैश्रवणस्याहं सापत्न्यो वरवर्णिनि ॥ रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ २ ॥ यस्य देवाः सगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः ॥ विद्रवन्ति भयाद्भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥ ३ ॥ येन वैश्रवणो राजा द्वैमात्रः कारणान्तरे ॥ द्वन्द्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः ॥ ४ ॥ यद्भयार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५ ॥ यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् ॥ वीर्यादेवार्जितं भद्रे येन यामि विहायसम् ॥ ६ ॥ मम सञ्जातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि ॥ विद्रवन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः॥ ७॥ यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः ॥ तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात्संपद्यते रविः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्यर्थः। कारणान्तरे कस्मिंश्चित् कारणावकाशे द्वन्द्वं युद्धम्। द्वन्द्वं कलहयुग्मयोरित्यमरः। यदिति। स्वमधिष्ठानं स्वां पुरीं कैलासमध्यास्ते प्रबलावष्टम्भार्थमिति भावः। अधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा। नरवाहनः कुबेरः। यस्येति। तत् प्रसिद्धम् कामेन गच्छतीति कामगम् अधिष्ठातृकामानुरूपं गच्छतीत्यर्थः। येन पुष्पकेण विहायसम्। आकाशम्। एतादृशविशेषणविशिष्टो यो रावणो नाम रावण इति प्रसिद्धः सोह मितिपूर्वेणान्वयः ॥२॥३॥४॥५॥६॥ ममेति। विद्रवन्ति विद्रवेयुः ॥७॥ यत्रेति। यत्र देशे तीव्रांशुश्च तीक्ष्णांशुरपि रविः मद्भयात् शिशिरांशुः शीतलांशुः संपद्यते॥८॥

निष्कम्पेति । पत्राण्यपि न चलन्तीत्यर्थः॥९॥ममेति । पारे पारसदृशे त्रिकूटे समुद्रस्य मध्य इति पूर्वमुक्तत्वात् यथेन्द्रस्यामरावती तथा मम लङ्का पुरी असाधारणेत्यर्थः । अस्तीति शेषः ॥ १० ॥ लङ्कां वर्णयाति प्राकारेणेति । रजतमयत्वात् पाण्डुरेण हेममय्यः कक्ष्याः हर्म्याङ्गणादयो यस्याः सा । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धन इत्यमरः। तोरणो बहिर्द्वारं संबाधा संकुला तूर्यनादेन वाद्यशब्देन विनादिता । सर्वः कालो येषां तानि सर्वकालानि सर्वकालसंभवानीत्यर्थः । तादृशानि फलानि येषां तैः सर्वकालफलैः संकुलोद्यानैः व्याप्तोद्यानैः शोभिता एतादृशी सा पुरी रम्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत्रेति । वसती वसन्ती। अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । नारीणामिति अधीगर्थेति षष्ठी । मनस्विनी तत्समासक्तेत्यर्थः॥१३॥

निष्कम्पपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः ॥ भवन्ति यत्र यत्राहं तिष्ठामि विचरामि च ॥ ९ ॥ मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरी शुभा ॥ संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ १० ॥ प्राकारेण परिक्षिप्ता पाण्डुरेण विराजता ॥ हेमकक्ष्या पुरी रम्या वैडूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधा तूर्यनादविनादिता ॥ सर्वकालफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानशोभिता ॥ १२ ॥ तत्र त्वं वसती सीते राजपुत्रि मया सह ॥ न स्मरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनी ॥ १३ ॥ भुञ्जाना मानुषान् भोगान् दिव्यांश्च वरवर्णिनि ॥ न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥ स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ञा दशरथेन यः ॥ मन्दवीर्यः सुतो ज्येष्ठस्ततः प्रस्थापितो ह्ययम् ॥ १५ ॥ तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा ॥ करिष्यासि विशालाक्षि तापसेन तपस्विना ॥ १६ ॥ ॥

भुञ्जानेति । मानुषान् मनुष्यलोकसंभवान् दिव्यान् स्वर्गसंभवान् गतायुषः गतप्रायायुषः अल्पायुष इत्यर्थः । अनेन भुञ्जाना मानुषान् भोगानिति पूर्वं सीतोक्तस्य परिहार उक्तः ॥ १४ ॥ अथ रामस्य स्वापेक्षया उत्कमातिशयं प्रतिवक्ति स्थापयित्वेत्यादिना । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रियं पुत्रं भरतं राज्ये स्थापयित्वा ततो राज्यात् प्रव्राजितः । ज्येष्ठत्वेपि प्रव्राजनान्मन्दवीर्यत्वं सिद्धमित्याह तेनेति । तेन मन्दवीर्येण गतचेतसा कर्तव्याकर्तव्यमूढमनसा तापसेन भग्नाः । कृषेर्भागवता भवन्तीति न्यायेन । अशूरेण तपस्विना शोच्येन । तपस्वी तापसः शोच्य इति विश्वः । अनेन इतः परं राज्यं साधयिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्युक्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वेति । सर्वराक्षसभर्तारं त्वया प्रार्थनीयमित्यर्थः । स्वयं कामात् अर्थितया इहागतं प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं स्वयमागमने हेतुर्मन्मथेति ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यानफलमाह प्रत्याख्यायेति । भीरु इत्यनेन रामात् भीतिः प्रत्याख्यानमूलमिति मम मन इति व्यज्यते। परितापं पश्चात्तापं पुरूरवसं राजानं चरणेनाभिहत्य उर्वशीव। ऊरून् महतो वशीकरोतीत्युर्वशी । वशकान्तौ पृषोदरादित्वादुकारलोपः । गौरादित्वात् ङीष्। एवं ह्रस्वादिस्तालव्यान्तश्च। तथाच माघयमकम्। दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलमिति। नारायणस्य ऊरौ वसतीति व्युत्पत्तावपि पृषोदरादित्वाद्व-

सर्वराक्षसभर्तारं कामात्स्वयमिहागतम् ॥ न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ प्रत्याख्याय हि मां भीरु परितापं गमिष्यसि ॥ चरणेनाभिहत्येव पुरूरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥ अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः ॥ तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि ॥ १९ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥ कथं वैश्रवणं देवं सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥ अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितुम् ॥ नच रामस्य भार्यां मामपनीयास्ति जीवितम् ॥ २३ ॥ ॥

र्णलोपादिना ह्रस्वादिस्तालव्यान्त एव च युक्तः। उर्वशी किल स्वयमेव प्रार्थयन्तं पुरूरवसं प्रथमं निरस्य पश्चात्तापेन पुनस्तमागतेति पौराणिकी कथा ॥ १८ ॥ अङ्गुल्येति । अङ्गुल्या अङ्गुलिबलेन न समः न समबलः। संप्राप्तं मामिति शेषः ॥ १९ ॥ एवमिति । संरक्तेति कोपातिशयो द्योत्यते। रहिते निर्जने वने रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीरिति रागजननौचित्येपि परुषमब्रवीत्। हन्त सीतायाः पातिव्रत्यमेतदिति ऋषिर्विस्मयते ॥ ॥ २० ॥ कथमिति । पुण्यात्मनः कुबेरस्य भ्राता सन् कथं पापकर्मणि प्रवर्तस इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अवश्यमिति । कर्कशः क्रूरः ॥ २२ ॥ अपहृत्येति। अपनीय स्थितस्य तवेति शेषः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रोधातिशयेनोक्तमेव पुनराह जीवेदिति । अप्रतिरूपम् अनुपमं रूपं यस्यास्तां मादृशीम् । अश्लीलत्वपरिहाराय न मामित्यनुक्तिः । मोक्षः मरणादिति शेषः । अमृतमपि न त्वद्रक्षणसमर्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यश्चिन्तनीयः सततमापत्सु परमासु च । नान्योस्ति चिन्तनीयस्तं सीतापतिमुपास्महे ॥ सीताया इत्यादि । हस्ते हस्तं समाहत्य संयोज्य । अयं

जीवेच्चिरं वज्रधरस्य हस्ताच्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ॥ न मादृशीं राक्षस दूषयित्वा पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ हस्ते हस्तं समाहत्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १ ॥ स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे च ततो भृशम् ॥ नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ ॥२॥ उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः ॥ आपिबेयं समुद्रं च हन्यां मृत्युं रणे स्थितः ॥ ३ ॥ अर्कं रुन्ध्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्द्यां हि महीतलम् ॥ कामरूपिणमुन्मत्ते पश्य मां कामदं पतिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तवतस्तस्य सूर्यकल्पे शिखिप्रभे ॥ क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥ सद्यः सौम्यं परित्यज्य भिक्षुरूपं स रावणः ॥ स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

च कोपाकृतिविशेषः ॥ १ ॥ स इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ततः रूपकरणानन्तरम् उन्मत्तया त्वयेति शेषः । वीर्यपराक्रमौ पूर्वोक्ताविति शेषः । उद्वहेयम् उद्धरेयं विभिन्द्यां विदारयेयम् । महद्वपुरित्युक्तं दर्शयति कामेति ॥२॥३॥४॥ अथ सीतापहारोपयोगिरूपान्तरपरिग्रहमाह एवमित्यादिना । सूर्यकल्पे शिखिप्रभे इति तेजस्यौष्ण्ये चोपमाद्वयम् । हरिपर्यन्ते पिङ्गलवर्णपर्यन्ते । यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्वित्यमरः ॥५॥ सद्य इति । स्वं स्वासाधारणं कालरूपाभं मृत्युशरीराभं वैश्रवणानुज इत्यनेन जन्मकारणे तुल्येपि हन्तान्यतरस्य क्रौर्यमित्युच्यते ॥६॥

संरक्तेति । सार्धश्लोक एकान्वयः । श्रीमान् विचित्रशक्तिसंपन्नः क्षणदाचरः संरक्तनयनत्वादिविशिष्टो बभूव ॥ ७ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं क्रौर्यान्तरमाह द्वाभ्यां स इत्यादि । परिव्राजकच्छद्म परिव्राजकरूपं परिव्राजकरूपेण परिवृतं मां प्रेक्ष्य तस्थौ । किमेवंरूपं दृष्ट्वापि मां भजिष्यतीति प्रत्याशयेति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स इति । असितकेशान्तां नीलकेशाग्रां केशाग्रे पैङ्गलं दुर्लक्षणम् । भास्करस्यप्रभामित्यनेन दुष्प्रसहत्वमुच्यते वसनेत्यादिना

संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसन्निभः ॥ दशास्यः कार्मुकी
बाणी बभूव क्षणदाचरः ॥ ७ ॥ स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् ॥ प्रतिपद्य स्वकं रूपं
रावणो राक्षसाधिपः ॥ ८ ॥ संरक्तनयनः क्रोधाज्जीमूतनिचयप्रभः ॥ रक्ताम्बरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य
मैथिलीम् ॥ ९ ॥ स तामसितकेशां तां भास्करस्य प्रभामिव ॥ वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोब्रवीत्
॥ १० ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि ॥ मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः
पतिः ॥ ११ ॥ मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः प्रियस्तव ॥ नैव चाहं क्वचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियम्
॥ १२ ॥ त्यज्यतां मानुषो भावो मयि भावः प्रणीयताम् ॥ राज्याच्च्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम्
॥ १३ ॥ कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि ॥ यः स्त्रिया वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम्
॥ १४ ॥ अस्मिन् व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीम्
॥ अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ॥ जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ॥ १६ ॥

दुस्त्यजत्वमुच्यते ॥ १० ॥ त्रिष्विति । वरारोहे वरजघने ॥ ११ ॥ पुनस्त्यागशङ्कां मा कार्षीरित्याह मामिति । क्वचित् क्वापीत्यर्थः ॥ १२ ॥ त्यज्यतामिति । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । मानुषः मनुष्यरामविषयः भावः स्नेहबन्धः । य इति । व्याला हिंस्राः तमिति पूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । प्रियार्हत्वे हेतुः प्रियवादिनीमिति अत्र मुहूर्तं तिष्ठ भूयः सत्करिष्यामीति प्रियभाषिणीं मैथिलीम् । इत्युक्त्वा एवं परुषमुक्त्वा

तत्र हेतुः सुदुष्टात्मेति । बुधः खे रोहिणीमिवेत्यभूतोपमा । बुधः स्वपितृपत्नीत्वेन मातरं खे आकाशे सुखेन संचरन्तीं रोहिणीं यदि गृह्णीयात् तत्तुल्यमिदं पापमित्यर्थः ॥ १६ ॥ वामेनेति । शापकृतदोषो भविष्यतीति मूर्धजेषूर्वोश्च ग्रहणम् ॥ १७ ॥ तमिति । गृह्णन्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ सचेति । सः पूर्वं गुप्तः मायामयः अन्तर्धानाद्यर्हतया आश्चर्यमयः खरयुक्तः अश्वतरयुक्तः हेमाङ्गः स्वर्णमयचक्रः । चक्रं हि रथाङ्गमित्युच्यते ॥ १९ ॥ तत-

वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ॥ ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा मृत्युसंकाशं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ॥ प्राद्रवन् गिरिसंकाशं भयार्ता वनदेवताः ॥ १८ ॥ सच मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः ॥ प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १९ ॥ ततस्तां परुषैर्वाक्यैर्भर्त्सयन् स महास्वनः ॥ अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोपयत्तदा ॥ २० ॥ सा गृहीता विचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ॥ रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरगतं वने ॥ २१ ॥ तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव ॥ विवेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ॥ २२ ॥ ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ॥ भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथातुरा ॥ २३ ॥ हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक ॥ ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा माममर्षिणा ॥ २४ ॥ जीवितं सुखमर्थांश्च धर्महेतोः परित्यजन् ॥ ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति । अङ्केन ऊरुभागेन ॥ २० ॥ सेति । वने दूरगतं राममुद्दिश्य रामेति विचुक्रोश । क्रुश आह्वाने रोदने च ॥ २१ ॥ तामिति । अकामां विरागिणीं विवेष्टमानां रथोपरिस्थले लुठन्तीम् आदाय पुनरङ्केनादाय । उत्पपात रथेन सहित इति शेषः ॥ २२ ॥ तत इति । आतुरा सा मत्तेव मदयुक्तेव भ्रान्तचित्ता यथा भ्रान्तचित्तेव च चुक्रोश ॥ २३ ॥ हेति । अमर्षिणा खरवधकृतामर्षवता ॥ २४ ॥ जीवितमिति । धर्महेतोः आश्रितसंरक्षणरूपधर्महेतोः । जीवितं सुखमर्थांश्च परित्यजन् जीवितादिपरित्यागशीलः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्विति । ननु नामेति प्रसिद्धो । अविनीतानां दुर्जनानां विनेता शिक्षकः पापं पापिष्ठं कथं न शासि न शिक्षयसि ॥ २६ ॥ आशासने स्वयमेव हेतुमुन्नयति नन्विति । अविनीतस्य दुर्जनस्य कर्मणः पापस्य सद्यः फलं न दृश्यते । कुतः अत्र फलदर्शने कालोप्यङ्गीभवति सहकारिकारणं भवति । अभूततद्भावे च्विः । पक्तये पाकाय ॥ २७ ॥ स इति । सः त्वमित्यर्थः । व्यसनं भ्रंशम् । व्यसनं विपदि भ्रंश इत्यमरः ॥ २८ ॥ वने राक्षसादिभिर्हता भवेदिति मां कैकेयी वनं प्रेषितवतीति वैदेह्या हृदये सर्वदा स्थितं तदिदानीं सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेनोद्घाटयति

ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप ॥ कथमेवंविधं पापं न त्वं शासिहि रावणम् ॥ २६ ॥ ननु सद्यो विनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ कालोप्यङ्गीभवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥ २७ ॥ स कर्म कृतवानेतत्कालोपहतचेतनः ॥ जीवितान्तकरं घोरं रामाद्व्यसनमाप्नुहि ॥ २८ ॥ हन्तेदानीं सकामास्तु कैकेयी सह बान्धवैः ॥ ह्रिये यद्धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९ ॥ आमन्त्रये जनस्थाने कर्णिकारान् सुपुष्पितान् ॥ क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३० ॥ माल्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम् ॥ क्षिप्रं रामाय शंस त्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णां वन्दे गोदावरीं नदीम् ॥ क्षिप्रं रामाय शंस त्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३२ ॥ दैवतानि च यान्यस्मिन् वने विविधपादपे ॥ नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ॥ ३३ ॥ ॥

हन्तेति । अत्र हेतुमाह ह्रियेयदिति ॥ २९ ॥ अथ चित्तविभ्रमातिरेकादचेतनानपि रामायाख्यातेत्यभ्यर्थयते आमन्त्रय इत्यादिभिः सप्तश्लोकैः । आमन्त्रये संबोधयामि । जनस्थाने स्थितानिति शेषः । कर्णिकारान् परिव्याधाख्यान् पुष्पवृक्षान् । रावणः सीतां हरतीति यत् एतच्छंसध्वं कथयत । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ३० ॥ माल्यवन्तामिति । माल्यवन्तं पुष्पवन्तं शिखरिणं प्रशस्तशिखरं प्रस्रवणं प्रस्रवणाख्यम् ॥ ३१ ॥ हंसेति । संघुष्टाः हंसाः सारसाश्च यस्यां सा हंससारससंघुष्टा । कर्तरि क्तः । हंसकारण्डवाकीर्णामिति शुद्धः पाठः ॥ ३२ ॥ दैवतानीति । तेभ्यो युष्मभ्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सत्त्वानि जन्तवः । उतेति संबोधने समुच्चये वा । ह्रियमाणामिति । ह्रियमाणां प्राणेभ्योपि गरीयसीं प्रियां मां सीता रावणेन हृतेति भर्तुः शंसत रावणान्न भेतव्यं तत्त्वं कथयतेति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कथने किं प्रयोजनं तत्राह विदित्वेति । भवदुक्तप्रकारेण मां विदित्वा अमुत्र स्वर्गलोके गतामपि वैवस्वतहृतामपि मां पराक्रम्यानेष्यति । तस्मादवश्यं शंसतेति भावः ॥ ३६ ॥ सेति । करुणाः दी-

यानि कानि चिदप्यत्र सत्त्वानि निवसन्त्युत ॥ सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानपि ॥ ३४ ॥ ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥ विवशापहृता सीता रावणेनेति शंसत ॥ ३५ ॥ विदित्वा मां महाबाहुरमुत्रापि महाबलः ॥ आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ॥ ३६ ॥ सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता ॥ वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ३७ ॥ सा तमुद्वीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशं गता ॥ समाक्रन्दद्भयपरा दुःखोपहतया गिरा ॥ ३८ ॥ जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ॥ अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥ ३९ ॥ नैष वारयितुं शक्यस्तव क्रूरो निशाचरः ॥ सत्त्ववान् जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ॥ ४० ॥ रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम ॥ लक्ष्मणाय च तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥

नाः । तात्कालिकहर्षं सूचयति आयतलोचनेति ॥ ३७ ॥ सा तमिति । समाक्रन्दत् । क्रदि आह्वाने रोदने च । दुःखोपहतया दुःखगद्गदया ॥ ३८ ॥ जटायो इति । आर्येति श्वशुरवत्संबोधनम् । करुणं यथा तथा ह्रियमाणाम् ॥ ३९ ॥ नेति । अशक्यत्वे हेतुः सत्त्ववानित्यादिकम् । जितकाशी जयावहः दुर्मतिः कूटयोधी ॥ ४० ॥ तर्हि मया किं कर्तव्यं तत्राह रामाय त्विति । तत् अस्य दुर्जयत्वादेव हेतोः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

अथ स्वामिविषये दासेन यावच्छक्ति शेषवृत्तिरवश्यं कर्तव्येत्यमुमर्थं लोके प्रवर्तयितुं जटायुवृत्तान्तमुपक्षिपति सर्गद्वयेन। अत्र प्रथमं जटायुः सान्त्वनभर्त्सनाभ्यां रावणमनुकूलयितुमिच्छति तं शब्दमित्यादि। अवसुप्तः ईषत्सुप्तो जटायुः। अथ सीतावचनानन्तरं तं शब्दं शुश्रुवे। आत्मनेपदमार्षम्। ततः प्रथमं महाशरीरतया रावणं निरीक्ष्य सः वैदेहीं ददर्श ॥ १ ॥ तत इति। तीक्ष्णतुण्डः तीक्ष्णमुखः। वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमित्यमरः। श्रीमान् कैङ्कर्यश्रीसमृद्धः शुभां रावणस्य शोभनावहाम् ॥ २ ॥ दशग्रीवेति। पुराणे सनातने धर्मे दास्यवृत्तावित्यर्थः। स्थितः तदेकपरायणः।

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ॥ निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥ १ ॥ ततः पर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ॥ वनस्पतिगतः श्रीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ २ ॥ दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रयः ॥ जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ॥ लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ ४ ॥ तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृशेत् ॥ रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल ॥ ६ ॥ ॥ ॥

सत्यम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तः। परमात्मा संश्रयः आलम्बनं यस्य सः। भगवदेकोपायनिष्ठ इत्यर्थः। नाम्ना जटायुर्नाम जटायुरिति प्रसिद्धः। तथा च मयि दासे स्थिते तव सीतापहरणं न युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ स्वस्वरूपमुक्त्वा स्वामिस्वरूपमाह राजेति। महेन्द्रवरुणोपमत्वमेकदेशसाम्यात्। सर्वलोकस्य राजा स्वामी भवतोपि स्वामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तथा च राजदारापहारो न युक्त इत्याह तस्येति। सहधर्मचारिणीति धर्मपत्नीशब्दार्थः ॥ ५ ॥ मा भूत्तव रामे स्वामित्वबुद्धिः मनुष्यमात्रबुद्धिं राजबुद्धिं वा कृत्वा सीतां परिहरेत्याह कथमिति। राजा भवानिति शेषः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राजत्वबुद्धिस्तव रामे मा भूत् तथापि परदाराभिमर्शनं न कार्यमित्याह निवर्तयेति । परदाराभिमर्शनान्मतिं निवर्तय तद्विषयमतिं न कुर्वित्यर्थः । नीचत्वमेवाह नेति । धीरः धीमान् तत्कर्म न समाचरेत् । अस्य धीरस्य यत् कर्म परो विगर्हयेत् निन्देत् यथेत्यर्धमेकं वाक्यम् । विपश्चिता विवेकिना ॥ ७ ॥ अर्थमिति । शिष्टाः सन्तः राजानः शास्त्रेष्वनागतमनुपदिष्टं धर्ममर्थं वा यदि वाऽकामं कामं वा न व्यवस्यन्ति नेच्छन्तीत्यर्थः । लोके यथा तथा वा भवतु । राज्ञस्तव सुतरां नेदमुचितमिति भावः ॥ ८ ॥ न केवलं स्वार्थं लोकानुग्रहार्थं चेदं परिहर्तव्यमित्याह राजेति । अत्र धर्मादिशब्दाः धर्मादिप्रवर्तकपराः । द्रव्याणामर्थानामुत्तमो निधिराश्रयः । यस्मादेवं तस्मात् धर्मः धर्मादिः

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ॥ न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोस्य विगर्हयेत् ॥ यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विपश्चिता ॥ ७ ॥ अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् ॥ व्यवस्यन्ति न राजानो धर्मं पौलस्त्यनन्दन ॥ ८ ॥ राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ॥ धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसां वर ॥ ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृतिः ॥ १० ॥ कामं स्वभावो यो यस्य न शक्यः परिमार्जितुम् ॥ नहि दुष्टात्मनामार्यमावसत्यालये चिरम् ॥ ११ ॥

राजमूलं यथा तथा प्रवर्तते । शुभं शुभाचारः पापं वा राजमूलं प्रवर्तते राजानुसारेण लोकाः धर्माधर्मादिषु प्रवर्तन्ते । अतो राज्ञा पापं विहाय धर्मादिकमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥ परदाराभिमर्शनमैश्वर्याद्भ्रंशकं चेत्याह पापस्वभाव इति । पापं स्वभावः सहजधर्मो यस्य स पापस्वभावः । अत एव चपलः विषयप्रवणः त्वं दुष्कृतिः विमानं देवार्हं विमानमिव ऐश्वर्यमभि ऐश्वर्यं प्रति कथं संप्राप्तः योग्यः । एवं विषयचपलश्चेदैश्वर्याद्भ्रष्टो भविष्यसीति भावः ॥ १० ॥ एवं बहुसान्त्वनेपि सीताविसर्जनाकरणात् भवादृशे उपदेशो निरर्थक इत्याह काममिति । यो यस्य स्वभावः औत्पत्तिकः स धर्मः कामम् अत्यन्तं परिमार्जितुं न शक्यः । उपदेशेन निवर्तयितुं न शक्य इत्यर्थः । तथाहि आर्यं सदुपदेशः दुष्टात्मनाम् आलये हृदये चिरं नावसति न तिष्ठति ॥ ११ ॥ ॥ ॥

शत्रुभार्यापहरणं मम स्वभाव इत्याशङ्क्य शात्रवप्रसक्तिरत्र नास्तीत्याह विषये वेति। विषये राज्ये यदा नापराध्यति तदा तस्य कथमपराध्यसि ॥ १२ ॥ खरवध एव ममापराध इत्याशङ्क्याह द्वाभ्यां यदीत्यादि। वृत्तं मर्यादामतिक्रान्तोतिवृत्तः। अत्र हननविषये। यस्येति तस्येति पूर्वशेषः ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रकृतमुपसंहरति क्षिप्रमिति। अत्र राम इत्यध्याहार्यम्। चक्षुषेत्यनेन दर्शनमात्रेण वधो लक्ष्यते। अशनिः वज्रम् ॥ १५ ॥ सीताग्रहणमवश्यं मृत्युकरमित्याह सर्पमित्यादि। आशीविषम् आशीविषाख्यं प्रतिमुक्तम् आमुक्तम्। यथा वस्त्रबद्धः सर्पोऽवश्यं नाशयति तद्वत्

विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः ॥ नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्यसि ॥ १२ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३ ॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ यस्य त्वं लोकनाथस्य भार्यां हृत्वा गमिष्यसि ॥ १४ ॥ क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा ॥ दहेद्दहनभूतेन वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥ १५ ॥ सर्पमाशीविषं बद्ध्वा वस्त्रान्तेनावबुध्यसे ॥ ग्रीवायां प्रतिमुक्तं च कालपाशं न पश्यसि ॥ १६ ॥ स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ॥ तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ १७ ॥ यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो भुवि ॥ शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् ॥ १८ ॥ ॥ ॥

इयं सीता गृहीता त्वां नाशयिष्यतीति भावः। व्याजस्तुतिरलंकारः ॥ १६ ॥ स भार इति। भारः भारद्रव्यं नावसादयेत् न पीडयेत् अनामयं व्याध्यनुत्पादकम्। अत्रापि पूर्ववद्व्याजस्तुतिः ॥ १७ ॥ यदिति। यत्कार्यं कृत्वा स्थितस्य न धर्मो भवेत् कीर्तिः ऐश्वर्यादिजनिता प्रथा वा न भवेत् यशः भोगित्वकृतप्रथा वा न भवेत् प्रत्युत शरीरदुःखमेव भवेत् तत्कर्म कः समाचरेत्। मूढ एवाचरेत्। तथाविधकर्मकरणाद्भवान्मूढ एवेति भावः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

षष्टिर्वर्षसहस्राणि मम जातस्य रावण ॥ पितृपैतामहं राज्यं यथावदनुतिष्ठतः ॥ १९ ॥ वृद्धोहं त्वं युवा
धन्वी सशरः कवची रथी ॥ तथाप्यादाय वैदेहीं कुशली न गमिष्यासि ॥ २० ॥ न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं
वैदेहीं मम पश्यतः ॥ हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥ २१ ॥ युद्धयस्व यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ
रावण ॥ शयिष्यसे हतो भूमौ यथा पूर्वं खरस्तथा ॥ २२ ॥ असकृत्संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः ॥
न चिराच्चीरवासास्त्वां रामो युधि वधिष्यति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

मयि वृद्धत्वेनावमतिं मा कृथा इत्याशयेनाह द्वाभ्यां षष्टिरित्यादि । षष्टिर्वर्षसहस्राणि गतानीति शेषः । जातस्येत्यनेन वयसा जीर्णत्वमुच्यते । राज्यं यथावत् अनुतिष्ठतः पालयत इत्यनेन कर्मणा जीर्णत्वमुक्तम् । अहं धनुराद्युपकरणरहितः ॥ १९ ॥ २० ॥ एतदेव दृष्टान्तमुखेन द्रढयति न शक्त इति । मम पश्यतः मयि पश्यति सति सीतां बलाद्धर्तुं न शक्तः न समर्थः । कथमिव न्यायसंसिद्धैः न्यायशास्त्रसंसिद्धैः हेतुभिः अनुमानैः ध्रुवां निश्चलाम् । अविचाल्यप्रामाण्यामिति यावत् । वेदश्रुतीमिव वेदश्रुतिमिव दीर्घ आर्षः । वेदयतीति वेदः स्वतः प्रमाणभूतां श्रुतिमित्यर्थः । यथा वेदविदग्रेसरे पश्यति सति हैतुकैः न्यायासिद्धैर्हेतुभिः श्रुतिः अन्यथा अन्यपरा नेतुं न शक्यते तद्वदिति भावः । अन्यपरार्थवादादिव्यावृत्त्यर्थो वेदशब्दः । यथा तामन्यथा कुर्वन् स्वयमेव विनश्यति न वेदश्रुतेः कापि हानिः । एवं सीतामपहरंस्त्वमेव नशिष्यसि । न तु सीतायाः कापि हानिरित्याकूतम् । यथा वेदविदग्रेसरो वेदश्रुतिमन्यथा नीयमानामवलोकयन् तदसहमानो यावच्छक्ति निवर्तयति । तथाहमपि त्वया बलान्नीयमानामपि सीतां यावच्छक्ति निवर्तयिष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ युध्यस्वेति । यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ मा पलायस्व मया युध्यस्व । युद्धे मया हतस्त्वं पूर्वं रामेण हतः खर इव भूमौ शयिष्यसे । यद्वा यदि शूरोसि तदा मया युध्यस्व । अथवा रामागमनपर्यन्तं मुहूर्तं तिष्ठ तेन हतः शयिष्यस इति । यद्वा यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ स्थित्वा तेन युध्यस्व ॥ २२ ॥ न केवलं स्वापराधप्रतीकारः किन्तु देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतमित्युक्तस्य रामस्य स्वकीयापराधप्रतीकारोपि भविष्यतीत्याह असकृदिति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्तेपि पुनः पलायमानं प्रत्याह किन्त्विति । किंतु शक्यं किंवा शक्यं नश्यसे अदर्शनं प्राप्नोषि तयोः ताभ्याम् ॥ २४ ॥ तथापि त्वां नाहं गमयामीत्याह नहीति । जीवमानस्य जीवतः मयि जीवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ त्वया किं कर्तुं शक्यमित्यत्राह अवश्यमिति । जीवितेनापि जीवितव्ययेनापि ॥ २६ ॥ तिष्ठ तिष्ठेति । यथाप्राणं यथाबलम् ॥ २७ ॥ वृन्तादित्यर्धमेकान्वयम् । वृन्तं प्रसवबन्धनमित्यमरः ॥ २८ ॥ इति श्री-

किंतु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं नृपात्मजौ ॥ क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच तयोर्भीतो न संशयः ॥ २४ ॥ नहि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमाम् ॥ सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २५ ॥ अवश्यं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः ॥ जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च ॥ २६ ॥ तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव मुहूर्तं पश्य रावण ॥ युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यावत्प्राणं निशाचर ॥ २७ ॥ वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात् ॥ २८ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥

इत्युक्तस्य यथान्यायं रावणस्य जटायुषा ॥ क्रुद्धस्याग्निनिभाः सर्वा रेजुर्विंशतिदृष्टयः ॥ १ ॥ संरक्तनयनः कोपात्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ राक्षसेन्द्रोभिदुद्राव पतगेन्द्रममर्षणः ॥ २ ॥ स संप्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन् महावने ॥ बभूव वातोद्धतयोर्मेघयोर्गगने यथा ॥ ३ ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा ॥ सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ॥

अथ स्वामिकार्याय प्राणत्यागमकरोज्जटायुरित्याह इतीत्यादि ॥ १ ॥ संरक्तनयन इति । अमर्षणः असहनः ॥ २ ॥ स इति । सः युध्यस्वेति पूर्वं प्रवर्तितः संप्रहारः युद्धं वा । ताभ्यां प्रतिकूलवायुभ्याम् उद्धतयोः प्रेरितयोः मेघपक्षे संप्रहारः संघट्टनमात्रम् ॥ ३ ॥ तदिति । सपक्षयोः पक्षसहितयोः माल्यवतोः माल्यवन्नामानौ द्वौ पर्वतौ । एको दण्डकारण्ये पूर्वमुक्तः माल्यवन्तं शिखरिणमिति । अन्यः किष्किन्धासमीपे वक्ष्यति वर्षावर्णने ॥ ४ ॥

तत इति । नालीकैः नालमात्रशरैः नाराचैः आयसशरैः विकर्णिभिः अङ्कुशाग्रशरैः ॥५॥ स इति । पत्त्ररथेश्वरः पक्षीश्वरः प्रतिजग्राह सेहे । रावणास्त्राणि रावणप्रयुक्तास्त्राणि ॥ ६ ॥ तस्येति । तस्य रावणस्य गात्रे ॥ ७ ॥ अथेति । मार्गणान् बाणान् ॥ ८ ॥ स तैरिति । पूर्णम् आकर्णाकृष्टं यथा तथा मुक्तैः अजिह्मगैः ऋजुगामिभिः निशितैः शाणोल्लिखितैः । अत एव तीक्ष्णैः घोरैः भयङ्करैः शिलीमुखैः शिली शल्यं मुखे येषां तैः बाणैः गृध्रं बिभेद

ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजं महाबलः ॥ ५ ॥ स तानि शरजालानि गृध्रः पत्त्ररथेश्वरः ॥ जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ६ ॥ तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः ॥ चकार बहुधा गात्रे व्रणान् पतगसत्तमः ॥ ७ ॥ अथ क्रोधाद्दशग्रीवो जग्राह दश मार्गणान् ॥ मृत्युदण्डनिभान् घोरान् शत्रुमर्दनकाङ्क्षया ॥ ८ ॥ स तैर्बाणैर्महावीर्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः ॥ बिभेद निशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं घोरैः शिलीमुखैः ॥ ९ ॥ स राक्षसरथे पश्यन् जानकीं बाष्पलोचनाम् ॥ अचिन्तयित्वा तान् बाणान् राक्षसं समभिद्रवत् ॥ १० ॥ ततोस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ चरणाभ्यां महातेजा बभञ्ज पतगेश्वरः ॥ ११ ॥ ततोन्यद्धनुरादाय रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि शतशोथ सहस्रशः ॥ १२ ॥ शरैरावारितस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः ॥ कुलायमुपसंप्राप्तः पक्षीव प्रबभौ तदा ॥ १३ ॥ स तानि शरवर्षाणि पक्षाभ्यां च विधूय च ॥ चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः ॥ १४ ॥ तच्चाग्निसदृशं दीप्तं रावणस्य शरावरम् ॥ पक्षाभ्यां स महावीर्यो व्याधुनोत्पतगेश्वरः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

॥ ९ ॥ स इति । समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ १० ॥ तत इति । सशरं संहितशरम् ॥ ११ ॥ तत इति । क्रोधमूर्छितः क्रोधेन व्याप्तः ॥ १२ ॥ शरैरिति । आवारितः आसमन्ताद्व्याप्तः कुलायं नीडं प्राप्तः पक्षीव बभौ ॥ १३ ॥ स इति । तानि च पक्षाभ्यां विधूय चरणाभ्यां धनुर्बभञ्ज चेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तच्चेति । शरावरं कवचं पक्षाभ्यां पक्षवातेन व्याधुनोत् प्रच्यावयत् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

काञ्चनेति । काञ्चनोरश्छदान् स्वर्णमयकवचयुक्तान् । उरश्छदः कङ्कटको जागरः कवचोऽस्त्रियामित्यमरः । बली जटायुः ॥ १६ ॥ वरमिति । त्रिवेणुः युगन्धरः कामं यथेच्छं गच्छतीति कामगम् ॥ १७ पूर्णेति । ग्राहिभिः छत्रचामरादिग्राहकैः । नन्दिग्रहीत्यादिना णिनिः ॥ १८ ॥ सारथेरिति । व्यपाहरत् खण्डितवान् । पुनरित्यनेन छत्रादिखण्डनं तुण्डेनेति सूच्यते ॥ १९ ॥ स इति । भग्नधन्वा । धनुषश्चेत्यनङ् ॥ २० ॥

काञ्चनोरश्छदान् दिव्यान् पिशाचवदनान् खरान् ॥ तांश्चास्य जवसंपन्नान् जघान समरे बली ॥ १६ ॥ वरं त्रिवेणुसंपन्नं कामगं पावकार्चिषम् ॥ मणिहेमविचित्राङ्गं बभञ्ज च महारथम् ॥ १७ ॥ पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं छत्रं च व्यजनैः सह ॥ पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह ॥ १८ ॥ सारथेश्चास्य वेगेन तुण्डेनैव महच्छिरः ॥ पुनर्व्यपाहरच्छ्रीमान् पक्षिराजो महाबलः ॥ १९ ॥ स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा निपतितं भूमौ रावणं भग्नवाहनम् ॥ साधु साध्विति भूतानि गृध्रराजमपूजयन् ॥ २१ ॥ परिश्रान्तं तु तं दृष्ट्वा जरया पक्षियूथपम् ॥ उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः ॥ २२ ॥ तं प्रहृष्टं निधायाङ्के गच्छन्तं जनकात्मजाम् ॥ गृध्रराजः समुत्पत्य समभिद्रुत्य रावणम् ॥ समावार्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्यां रामस्य रावण ॥ अल्पबुद्धे हरस्येनां वधाय खलु रक्षसाम् ॥२४॥ समित्रबन्धुः सामात्यः सबलः सपरिच्छदः ॥ विषपानं पिबस्येतत्पिपासित इवोदकम् ॥ २५ ॥

दृष्ट्वेति । अपूजयन् मनसेति शेषः ॥ २१ ॥ परीति । गृह्य गृहीत्वा ॥ २२ ॥ तमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । समुत्पत्य ऊर्ध्वं गत्वा समभिद्रुत्य अभिमुखं गत्वा समावार्य सम्यगवरुध्य ॥ २३ ॥ वज्रेति । वज्रसंस्पर्शाः वज्रसमस्पर्शाः बाणाः यस्य ॥ २४ ॥ समित्रेति । पीयत इति पानं पानकरसादि विषयुक्तं पानमिति मध्यमपदलोपिसमासः । यद्वा । विषस्य पानं विषपानम् एतत्सीताहरणरूपं विषपानं पिबसि करोषि । ओदनपाकं पचतीतिवत् प्रकृतेः प्रत्ययोपस्थानमात्रं प्रयोजनम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुबन्धमिति । अनुबध्यत इत्यनुबन्धः फलम् । अविचक्षणाः असमर्थाः कर्मणाम् आत्मना क्रियमाणानां फलमजानन्तः शीघ्रं विनश्यन्ति । तत्रोदाहरणं भवानित्याह यथेति ॥ २६ ॥ बद्धेति । कालपाशेन बद्धस्त्वं क्व देशे गतः सन् तस्य तस्मात्कालपाशान्मोक्ष्यसे सहानुवर्तमानाद्बन्धात्कथं ते मुक्तिर्भविष्यतीत्यर्थः । सामिषं मांससहितं बडिशं मत्स्यबन्धनम् । बडिशं मत्स्यबन्धनमित्यमरः । आमिषलोभेन गृह्य गृहीत्वा जलजो मत्स्यो यथा देशान्तरं गतोपि न जीवति बडिशामोक्षणात् तद्वत् ॥ २७ ॥ नहीति । आश्रमकर्मकं त्वत्कर्तृकं धर्षणं परिभवम् । आश्रमशब्देन आश्रमस्था सीतोच्यते । मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् ॥ २८ ॥ यथेति । लोकगर्हितं कर्म भीरुणा त्वया यथा कृतं तथा तस्कराचरितो मार्गः । तस्करकृत्यतुल्यं त्वत्कृत्यमित्यर्थः । तस्मादेष मार्गः वीरनिषेवितो न भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ युध्यस्वेति । पूर्वसर्गान्ते व्याख्यातोयम् ॥ ३० ॥ परेतेति । परेतकाले मृत्युकाल इत्यर्थः । यत्कर्म यादृशं कर्म पुरुषः आत्मविनाशाय प्रतिपद्यते प्राप्नोति । अधर्म्यम् अधर्मादनपेतं तत्कर्म सीताहरणरूपं प्रतिपन्नोसि । एतादृशकर्मकरणादवश्यमविलम्बितं मृत्युं प्राप्नोषीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ पापेति । यस्य कर्मणः पापानुबन्धः पापफलसंबन्धो भवति तत्कर्म । लोकाधिपतित्वादिविशिष्टोपि को नु कुर्वीत ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः ॥ शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि ॥ २६ ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोच्यसे ॥ वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा ॥ २७ ॥ नहि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण ॥ धर्षणं चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ ॥ २८ ॥ यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम् ॥ तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः ॥ २९ ॥ युध्यस्व यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण ॥ शयिष्यसे हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा ॥ ३० ॥ परेतकाले पुरुषो यत्कर्म प्रतिपद्यते ॥ विनाशायात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोसि कर्म तत् ॥ ३१ ॥ पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः कर्म को नु तत् ॥ कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयंभूर्भगवानपि ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति । पृष्ठ इत्यनेन जटायुषमनादृत्य रावणस्य पलायमानत्वं गम्यते ॥ ३३ ॥ तमिति । तं गृहीत्वा बलान्निवर्त्याधिरूढः सन् जटायुः गजारोहो यन्ता दुष्टवारणं पलायितम् अङ्कुशैर्निरुध्य यथा विदारयति तथा नखैः विरराद । स्यादिति संभावनायाम् ॥ ३४ ॥ विररादेति । नखपक्षमुखायुधो गृध्रः अस्य रावणस्य पृष्ठे नखैः सह तुण्डं समर्पयन् व्यापारयन् सन् विरराद व्यदारयदित्यर्थः । केशांश्चोत्पाटयामास ॥

एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः ॥ निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥
तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णैर्विरराद समन्ततः ॥ अधिरूढो गजारोहो यथा स्याद्दुष्टवारणम् ॥ ३४ ॥
विरराद नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन् ॥ केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥ ३५ ॥ स तथा
गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः ॥ अमर्षस्फुरितोष्ठः सन् प्राकम्पत स रावणः ॥ ३६ ॥ स परिष्वज्य
वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः ॥ तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्छितः ॥ ३७ ॥ जटायुस्तमभिक्रम्य
तुण्डेनास्य खगाधिपः ॥ वामबाहून् दश तदा व्यपाहरदरिंदमः ॥ ३८ ॥ संछिन्नबाहोः
सद्यैव बाहवः सहसाभवन् ॥ विषज्वालावलीयुक्ता वल्मीकादिव पन्नगाः ॥ ३९ ॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः
सीतामुत्सृज्य रावणः ॥ मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजमपोथयत् ॥ ४० ॥ ॥

॥ ३५ ॥ स इति । अमर्षेण क्रोधेन स्फुरितोष्ठः चलितोष्ठः प्राकम्पत प्रहारार्थं प्रदक्षिणं प्राचलदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ स इति । अङ्केन ऊरुभागेन जटायुं जटायुरित्युकारान्तोप्यस्ति ॥ ३७ ॥ जटायुरिति । अभिक्रम्य अभितो गत्वा अवसरं प्रतीक्ष्येत्यर्थः । अस्य वामबाहून् यैः सीता परिष्वक्ता तानित्यर्थः । व्यपाहरत् अच्छिनत् ॥ ३८ ॥ संछिन्नबाहोरिति । संछिन्नबाहोः रावणादिति शेषः । सद्यैवेत्यार्षं सलोपे वृद्धिः । अभवन् प्रादुरभवन् । विषज्वालेत्युपमानविशेषणाद्बाहूनां सायुधत्वं गम्यते ॥ ३९ ॥ तत इति । अपोथयदताडयत् ॥ ४० ॥ ॥

तत इति । संग्रामो युद्धम् ॥ ४१ ॥ तस्येति । व्यायच्छमानस्य व्यायामं कुर्वतः । आङोयमहन इत्यात्मनेपदम् । शरीरायासजनकं कर्म व्यायाम उच्यत इति वाग्भटः । युद्धं कुर्वतः इत्यर्थः । पार्श्वौ पक्षमूले ॥ ४२ ॥ स इति । अल्पजीवितः द्वित्रिक्षणावस्थानोचितप्राण इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ तमिति । क्षतजं शोणितम् ॥ ४४ ॥ तमिति । नीलजीमूतनिकाशकल्पं नीलमेघप्रकाशतुल्यम् अग्निदावं दावाग्निम् ॥ ४५ ॥ तत इति ।

ततो मुहूर्तं संग्रामो बभूवातुलवीर्ययोः ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ॥ ४१ ॥ तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स रावणः ॥ पक्षौ पार्श्वौ च पादौ च खड्गमुद्धृत्य सोच्छिनत् ॥ ४२ ॥ स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ४३ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥ अभ्यधावत वैदेही स्वबन्धुमिव दुःखिता ॥ ४४ ॥ तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं सुपाण्डुरोरस्कमुदारवीर्यम् ॥ ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां जटायुषं शान्तमिवाग्निदावम् ॥ ४५ ॥ ततस्तु तं पत्ररथं महीतले निपातितं रावणवेगमर्दितम् ॥ पुनः परिष्वज्य शशिप्रभानना रुरोद सीता जनकात्मजा तदा ॥ ४६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥

तमल्पजीवितं गृध्रं स्फुरन्तं राक्षसाधिपः ॥ ददर्श भूमौ पतितं समीपे राघवाश्रमात् ॥ १ ॥ सा तु ताराधिपमुखी रावणेन समीक्ष्य तम् ॥ गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ २ ॥ आलिङ्ग्य गृध्रं निहतं रावणेन बलीयसा ॥ विललाप सुदुःखार्ता सीता शशिनिभानना ॥ ३ ॥ ॥

परिष्वज्य बाहुभ्यामिति शेषः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ५१ जटायुर्युद्धकाले विसृष्टायाः सीतायाः पुनरपि रावणेन हरणप्रकारमाह तमित्यादि । राघवाश्रमादित्यवधित्वात्पञ्चमी ॥ १ ॥ सा त्विति । रावणेन विनिहतं समीक्ष्येत्यन्वयः ॥ २ ॥ विशेषान्तरं वक्तुं पुनरनुवदति आलिङ्ग्येति । कराभ्यां संस्पृश्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

निमित्तमिति। लक्षणानि अक्षिस्पन्दनादीनि तेषां ज्ञानं शकुनीनां पिङ्गल्यादीनां स्वरस्य दर्शनं ज्ञानं नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं ज्ञापकं प्रतिदृश्यते ॥ ४ ॥ ततः किमित्यत्राह नूनमिति। हे राम आत्मनो महद्व्यसनं न जानासि किमिति काकुः। जानास्येव। यस्मान्मदर्थं मदपहरणसूचनप्रयोजनमुद्दिश्य मृगपक्षिणः काकुत्स्थं त्वामभिधावन्ति। नूनं संप्रति मद्व्यसनसूचकाः मृगपक्षिणः काकुत्स्थमभिधावन्ति। तेन निमित्तेन

निमित्तं लक्षणज्ञानं शकुनिस्वरदर्शनम् ॥ अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां प्रतिदृश्यते ॥ ४ ॥ नूनं राम न जानासि महद्व्यसनमात्मनः ॥ धावन्ति नूनं काकुत्स्थं मदर्थं मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥ अयं हि पापचारेण मां त्रातुमभिसंगतः ॥ शेते विनिहतो भूमौ ममाभाग्याद्विहंगमः ॥ ६ ॥ त्राहि मामद्य काकुत्स्थ लक्ष्मणेति वराङ्गना ॥ सुसंत्रस्ता समाक्रन्दच्छृण्वतां तु यथान्तिके ॥ ७ ॥ तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपन्तीमनाथवत् ॥ अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ८ ॥ तां लतामिव वेष्टन्तीमालिङ्गन्तीं महाद्रुमान् ॥ मुञ्च मुञ्चेति बहुशः प्रवदन् राक्षसाधिपः ॥ ९ ॥ क्रोशन्तीं राम रामेति रामेण रहितां वने ॥ जीवितान्ताय केशेषु जग्राहान्तकसन्निभः ॥ १० ॥ प्रधर्षितायां सीतायां बभूव सचराचरम् ॥ जगत्सर्वममर्यादं तमसान्धेन संवृतम् ॥ ११ ॥ न वाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोभूद्दिवाकरः ॥ १२ ॥ ॥

मद्व्यसनं जानास्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ व्यसनमेवाह अयं हीति। अयं विहङ्गमः पापचारेण रावणेन विनिहतः शेते ॥ ६ ॥ त्राहीति। शृण्वतामन्तिके यथा शृण्वतां समीप इव दूरस्थितं रामं लक्ष्मणं च रामेति लक्ष्मणेति च संबोध्य आक्रन्दत् ॥ ७ ॥ तामिति। क्लिष्टमाल्याभरणां मृदितमाल्याभरणाम् क्षणं विश्रान्तः अभ्यधावत अभ्यधावत् ॥ ८ ॥ तामित्यादि द्वावेकान्वयौ। लतामिव भूतले वेष्टन्तीं वेष्टमानाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रधर्षितायामिति। अमर्यादं भिन्नसत्त्वप्रकृतिकम् अन्धेन गाढेन तमसा अज्ञानान्धकारेण तदा जगत्सर्वं संवृतं विमूढं चासीदित्यर्थः ॥ ११ ॥ न वातीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दीनां दिव्येन चक्षुषा ॥ कृतं कार्यमिति श्रीमान् व्याजहार पितामहः ॥ १३ ॥
प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन् सर्वे ते परमर्षयः ॥ दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दण्डकारण्यवासिनः ॥ रावणस्य विनाशं
च प्राप्तं बुद्ध्वा यदृच्छया ॥ १४ ॥ स तु तां राम रामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च ॥ जगामादाय
चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥ तप्ताभरणवर्णाङ्गी पीतकौशेयवासिनी ॥ रराज राजपुत्री तु विद्युत्सौदामिनी
यथा ॥ १६ ॥ उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः ॥ अधिकं प्रतिबभ्राज गिरिर्दीप्त इवाग्निना
॥१७॥ तस्याः परमकल्याण्यास्ताम्राणि सुरभीणि च ॥ पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यन्त रावणम्
॥ १८ ॥ तस्याः कौशेयमुद्धूतमाकाशे कनकप्रभम् ॥ बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्रमिवातपे ॥ १९ ॥
तस्यास्तत्सुनसं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम् ॥ न रराज विना रामं विनालमिव पङ्कजम् ॥ २० ॥

दृष्ट्वेति । परामृष्टाम् अपहृतां दिव्येन चक्षुषा ज्ञानेन दृष्ट्वा ज्ञात्वा कार्यं बालकाण्डे विष्णुना प्रतिज्ञातं कृतमिति व्याजहार । प्रीत्यतिशयेन पुरुषान्तरासन्निधानेप्युदाहरत् ॥१३॥ प्रहृष्टा इति । रावणवधस्य सिद्धप्रायत्वेन हर्षः तादात्विकसीतादशावलोकनेन व्यथा । सीतां परामृष्टां दृष्ट्वा यदृच्छया दैवगत्या रावणस्य प्राप्तं सन्निहितं विनाशं च बुद्ध्वा व्यथिताः प्रहृष्टाश्चासन्नित्यन्वयः ॥ १४ ॥ स त्विति । तुशब्देन ऋष्यादिभ्यो व्यावृत्तिः ॥१५॥ तप्तेति । तप्ताभरणं तप्तं काञ्चनाभरणं तत्तुल्यवर्णाङ्गी विद्युत् विशेषेण द्योतमाना सौदामिनी तडित् । अनेन तडिद्यथा मेघे क्षणं तिष्ठति तथा रावणे सीतेति सूचितम् ॥ १६ ॥ उद्धूतेनेति । अत्रापि सीताग्रहणेन रावणस्य संतापो भविष्यतीत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥ १७ ॥ तस्या इति । रावणमभ्यकीर्यन्त रावणाङ्के पतितानीत्यर्थः । अत्र रावणैश्वर्यं क्षणाद्विशीर्णं भविष्यतीति वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ १८ ॥ तस्या इति । आतपे मध्याह्ने आदित्यरागेण ताम्रम् अरुणमभ्रमिव बभौ । अनेन रावणविनाशपिशुनोत्पातः सूचितः ॥ १९ ॥ तस्यास्तदिति । उपसर्गाच्चेति नासिकाशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरच् समासान्तः । नासिकाशब्दस्य नसादेशश्च । अत्र सीताया मुखविवर्णत्वोक्त्या खेदातिशय उच्यते ॥ २० ॥ ॥ ॥

बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चन्द्र इवोदितः ॥ सुललाटं सुकेशान्तं पद्मगर्भाभमव्रणम् ॥ २१ ॥ शुक्लैः सुविमलैर्दन्तैः प्रभावद्भिरलंकृतम् ॥ तस्यास्तद्विमलं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम् ॥ २२ ॥ रुदितं व्यपमृष्टास्रं चन्द्रवत्प्रियदर्शनम् ॥ सुनासं चारु ताम्रोष्ठमाकाशे हाटकप्रभम् ॥ २३ ॥ राक्षसेन समाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम् ॥ शुशुभे न विना रामं दिवा चन्द्र इवोदितः ॥ २४ ॥ सा हेमवर्णा नीलाङ्गं मैथिली राक्षसाधिपम् ॥ शुशुभे काञ्चनी काञ्ची नीलं मणिमिवाश्रिता ॥ २५ ॥ सा पद्मगौरी हेमाभा रावणं जनकात्मजा ॥ विद्युद्घनमिवाविश्य शुशुभे तप्तभूषणा ॥ २६ ॥ तरुप्रवालरक्ता सा नीलाङ्गं राक्षसेश्वरम् ॥ प्राशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव काञ्चनी ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ त्वरितगमनमाह बभूवेति । अत्र मुखमिति शेषः । जलदं भित्त्वा उदितः प्रकाशमानश्चन्द्र इव मेघरन्ध्रे भासमान इत्यर्थः । अत्र प्रतिचन्द्रदर्शनरूपोत्पातः सूच्यते । पद्मगर्भाभं विकसितपद्माभमित्यर्थः । अव्रणं निर्दोषम् ॥ २१ ॥ शुक्लैरिति । न शुशुभ इति वक्ष्यमाणमनुषज्यते । रावणाङ्कगं सन्न शुशुभे । अननुरूपत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ रुदितमिति । रुदितं रोदनवत् अत एव व्यपमृष्टास्रम् अनिवृत्ताश्रुकम् हाटकप्रभं हिरण्यप्रभम् । हिरण्यं हेम हाटकमित्यमरः । पूर्वं मनोज्ञं मुखम् इदानीम् रुदितादिमत्त्वान्न शुशुभ इति भावः ॥ २३ ॥ राक्षसेनेति । राक्षसेन निमित्तेन समाधूतं भयकम्पितम् ॥ २४ ॥ सेति । राक्षसाधिपमाश्रिता सा सीता नीलं मणिमाश्रिता काञ्चनी काञ्चनमयी काञ्ची मेखलेव शुशुभे । रजतमेव नीलरत्नस्य परभागकरमिति प्रसिद्धिः । तेन काञ्चनस्य नीलमणिशोभातिरस्कारकत्वात् शुशुभ इति व्यतिरेकोक्त्या न शुशुभ इत्यर्थः । नेत्यनुषङ्गो वा ॥२५॥ सेति । पद्मगौरी पद्मवत्पीतवर्णा । अनेन सुकुमारवर्णतोक्ता हेमाभेत्यनेन स्थिरवर्णतोक्ता । तप्तभूषणा तपनीयभूषणा । विद्युदिव सीता तस्मिन् क्षणं स्थितापि सौहृदं नाकाङ्क्षतेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तर्विति । तरुविशेषप्रवालवत् रक्ता पीतवर्णा । तेन रक्तं रागादित्यत्र रागशब्दो हि वर्णमात्रे प्रयुक्तः । कक्ष्येवेति । कक्ष्या इभबन्धनी । यथा कक्ष्या गजगता गजं यन्तुर्निग्राह्यं करोति तथेयं रावणं प्राप्य रामनिग्राह्यमकरोदिति भावः ॥२७॥

तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या राक्षसाधिपः ॥ बभौ सचपलो नीलः सघोष इव तोयदः ॥ २८ ॥ उत्तमाङ्गाच्च्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ सीताया ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥ २९ ॥ सा तु रावणवेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः ॥ समाधूता दशग्रीवं पुनरेवाभ्यवर्तत ॥ ३० ॥ अभ्यवर्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणानुजम् ॥ नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोन्नतम् ॥ ३१ ॥ चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम् ॥ विद्युन्मण्डलसङ्काशं पपात मधुरस्वनम् ॥ ३२ ॥ तां महोल्कामिवाकाशे दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानुजः ॥ ३३ ॥ तस्यास्तान्यग्निवर्णानि भूषणानि महीतले ॥ सघोषाण्यवकीर्यन्त क्षीणास्तारा इवाम्बरात् ॥ ॥ ३४ ॥ तस्यास्तनान्तराद्भ्रष्टो हारस्ताराधिपद्युतिः ॥ वैदेह्या निपतन्भाति गङ्गेव गगनाच्च्युता ॥ ३५ ॥ उत्पन्नवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः ॥ मा भैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुरिव पादपाः ॥ ३६ ॥ नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः ॥ सखीमिव गतोच्छ्वासामन्वशोचन्त मैथिलीम् ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

तस्या इति । सचपलः सविद्युत् । यथा सगर्जितो मेघ आशु निःसारो भविष्यति तथेति भावः ॥ २८ ॥ उत्तमेति । उत्तमाङ्गाच्छिरसः ॥ २९ ॥ सा त्विति । सा पुष्पवृष्टिः रावणवेगेन रावणवेगजनितवातेन समाधूता पुनर्दशग्रीवमेव अभ्यवर्तत अभितः प्रावर्तिष्ट । अनेन रावणस्य त्वरितगमनमुक्तम् ॥ ३० ॥ उक्तां पुष्पवृष्टिं वर्णयति अभ्यवर्ततेति । धारा पङ्क्तिः ॥ ३१ ॥ चरणादिति । वामचरणादित्यर्थः । भ्रष्टं शिथिलं पपात ॥ ३२ ॥ तामिति । उत्पातसूचिका तारा महोल्का ॥ ३३ ॥ तस्या इति । भूषणानि उपात्तनूपुरादिभिन्नानि ॥ ३४ ॥ तस्या इति । भाति भाति स्म ॥ ३५ ॥ उत्पन्नेति । रावणवेगोत्पन्नेत्यर्थः । वातकम्पिताग्रत्वात् पक्षिगणरववत्त्वाच्च विधूताग्राः आश्वासनाय चलितशिरसः सन्तः मा भैरिति व्याजह्रुरिव ॥ ३६ ॥ नलिन्य इति । गतोच्छ्वासां गतप्राणां मूर्च्छितामिति यावत् । तादृशीं सखीमिव मैथिलीमुद्दिश्य अशोचन्त अशोचन् । ध्वस्तकमलाः कान्तिहीना इत्यर्थः । त्रस्ताः भीताः मीनाः मत्स्याः जलेचराः नक्रादयश्च यासु ताः । त्रस्तेत्यादिना आकुलनेत्रत्वादिकमुच्यते ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

समन्तादिति । तदा व्याघ्रादयः समन्तान्नानादेशात् अभिसम्पत्य आगत्य रावणे रोषाच्छायानुसारिणः सन्तोन्वधावन् ॥ ३८ ॥ जलेति । जलप्रपातरूपाण्यस्राणि मुखे येषां ते उच्छ्रितबाहवः उन्नतबाहवः विक्रोशन्तीव व्याक्रोशन्निव ॥ ३९ ॥ ह्रियमाणां त्विति । श्रीमान् प्राप्तविषयशोक एव श्रीः ॥ ४० ॥ नास्तीति सार्धश्लोक एकान्वयः । अनृशंसता दया यत्र यस्मात् गणशः संघशः पर्यदेवयन् व्यलपन् ॥ ४१ ॥ वित्रस्तका इति ।

समन्तादभिसंपत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः ॥ अन्वधावंस्तदा रोषात्सीतां छायानुगामिनः ॥ ३८ ॥ जलप्रपातास्रमुखाः शृङ्गैरुच्छ्रितबाहवः ॥ सीतायां ह्रियमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः ॥ ३९ ॥ ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः ॥ प्रतिध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत्पाण्डरमण्डलः ॥ ४० ॥ नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता ॥ यत्र रामस्य वैदेहीं भार्यां हरति रावणः ॥ इति सर्वाणि भूतानि गणशः पर्यदेवयन् ॥ ४१ ॥ वित्रस्तका दीनमुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः ॥ उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैरास्रपाताविलेक्षणाः ॥ ४२ ॥ सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः ॥ विक्रोशन्तीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथा गताम् ॥ ४३ ॥ तां तु लक्ष्मण रामेति क्रोशन्तीं मधुरस्वरम् ॥ अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतलम् ॥ ४४ ॥ स तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्टविशेषकाम् ॥ जहारात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४५ ॥ ततस्तु सा चारुदती शुचिस्मिता विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली ॥ अपश्यती राघवलक्ष्मणावुभौ विवर्णवक्त्रा भयभारपीडिता ॥ ४६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥

स्वार्थे कः । मृगपोतकाः मृगशावाः आविलं कलुषम् ॥ ४२ ॥ सुप्रवेपितेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तथा वाचामगोचरं दुःखं धरणीतलं बहुशोऽवेक्षमाणां रामलक्ष्मणप्रत्याशयेति भावः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स इति । विप्रमृष्टं विलुलितं विशेषकं तिलकं यस्यास्ताम् । तमालपत्त्रतिलकचित्रकाणि विशेषकमित्यमरः । मनस्विनीं दृढमनस्कां पतिव्रतामित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तत इति । शुचिस्मितेति भूतपूर्वाभिप्रायेण स्वाभाविकहसितत्वाद्वा । विवर्णवक्त्रा बभूवेति शेषः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ सीता रावणस्य चौर्यवृत्त्यादिकं बहुशो निन्दति खमित्यादिना। दुःखिता बभूवेति शेषः । परमोद्विग्ना कम्पिता । ओविजी भयचलनयोरित्यस्मान्निष्ठा । वर्तिनी वर्तमाना ॥ १ ॥ रोषेति । रोषवद्रोदनमपि रक्तिमहेतुः ॥ २ ॥ नेति । नीचेति संबाधनम् । न व्यपत्रपसे न लज्जसे । विरहितां रामलक्ष्मणाभ्यामिति शेषः ॥ ३ ॥ त्वयैवेति । हर्तुं मामिति शेषः । अपवाहितः अपनीतः। मृगरूपेण मायया मायारूपमृगेणेत्यर्थः॥४॥य इति ।पुराणो वृद्ध इति व्यङ्ग्योक्तिः अतिवृद्धं हत्वा शूरोहमिति मन्यस इति भावः॥५॥ परमामिति । परमामिति सोल्लुण्ठनं वचनम् अतिनीचमित्यर्थः । तत्रहेतुमाह विश्रा-

खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा ॥ दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी ॥ १ ॥ रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपम् ॥ रुदन्ती करुणं सीता ह्रियमाणेदमब्रवीत् ॥ २ ॥ न व्यपत्रपसे नीच कर्मणानेन रावण ॥ ज्ञात्वा विरहितां यन्मां चोरयित्वा पलायसे ॥ ३ ॥ त्वयैव नूनं दुष्टात्मन् भीरुणा हर्तुमिच्छता ॥ ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण मायया ॥ ४ ॥ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोप्ययं विनिपातितः ॥ गृध्रराजः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य सखा मम ॥ ५ ॥ परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम ॥ विश्राव्य नामधेयं हि युद्धेनास्मि जिता त्वया ॥ ६ ॥ ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे ॥ स्त्रियाश्च हरणं नीच रहिते तु परस्य च ॥ ७ ॥ कथयिष्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितम् ॥ सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्यमानिनः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

व्येति । हि यस्मात्स्वनामधेयं विश्राव्य अहं रावणोस्मीति स्वनाम प्रख्याप्य युद्धेनास्म्यहं जितेति व्यतिरेकोक्तिः । यद्वा ते परमम् अवीर्यं क्लीबत्वं हि यस्माद्युद्धे न जितास्मि ॥ ६ ॥ ईदृशमिति । रहिते स्वामिरहितप्रदेशे । परस्य स्त्रियाः हरणरूपमीदृशं गर्हितम् निन्दितं कर्म कृत्वा कथं न लज्जसे ॥ ७ ॥ कथयिष्यन्तीति । शौण्डीर्यमानिनः तव कर्म कुत्सितं सुनृशंसम् अधर्मिष्ठं च कथयिष्यन्तीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ ॥

धिगिति । तदा हरणकाले । यच्छौर्यं सत्त्वं बलं च कथितवानसि ताद्धिक् । उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः । इत्यादि त्वदुक्तमनृतप्रलपनमित्यर्थः । कुलाक्रोशकरं कुलनिन्दाकरम् ॥ ९ ॥ किमिति । यत् यदा एवं जवेनैव धावसि तदा रामेण त्वयि किं कर्तुं शक्यम् । तर्हि कदा शक्यमित्यत आह मुहूर्तमिति । मुहूर्तमपि मुहूर्तमेव तिष्ठस्व तिष्ठ तदा जीवन् सन् न प्रतियास्यसि मृतो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तमुपपादयति न हीति ॥ ११ ॥ दर्शनप्राप्तिमात्रेण कथं जीवितुमशक्यत्वं तत्राह न त्वमिति ॥ अथ कर्तव्यमुपदिशति साध्विति । अर्धश्लोक एकान्वयः ।

धिक् ते शौर्यं च सत्त्वं च यत्त्वं कथितवांस्तदा ॥ कुलाक्रोशकरं लोके धिक्ते चारित्रमीदृशम् ॥ ९ ॥ किं
कर्तुं शक्यमेवं हि यज्जवेनैव धावसि ॥ मुहूर्तमपि तिष्ठस्व न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ १० ॥ नहि चक्षुष्प-
थं प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः ॥ ससैन्योपि समर्थस्त्वं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ ११ ॥ न त्वं तयोः शरस्पर्शं
सोढुं शक्तः कथंचन ॥ वने प्रज्वलितस्येव स्पर्शमग्नेर्विहङ्गमः ॥ साधु कृत्वात्मनः पथ्यं साधु मां मुञ्च
रावण ॥ १२ ॥ मत्प्रधर्षणरुष्टो हि भ्रात्रा सह पतिर्मम ॥ विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुञ्चसि
॥ १३ ॥ येन त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि ॥ व्यवसायः स ते नीच भविष्यति निरर्थकः ॥ १४ ॥
न ह्यहं तमपश्यन्ती भर्तारं विबुधोपमम् ॥ उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान् धारयितुं चिरम् ॥ १५ ॥ ॥

आत्मनः पथ्यं हितं साधु कृत्वा विचार्य । कृतिर्हि नानार्थो धातुवृत्तिकृतोक्तः यथा उरसि कृत्वा मनसि कृत्वेति । मां साधु सम्यक् आर्जवपूर्वकं मुञ्च ॥ १२ ॥ अमोचने बाधकमाह मदिति । त्वं मां यदि न मुञ्चसि तदा मम पतिः मत्प्रधर्षणेन मत्परिभवेन रुष्टः सन् भ्रात्रा सह त्वद्विनाशाय यत्नं विधास्यति ॥ १३ ॥ अहमपि सफलयत्नो भविष्यामीत्याशङ्क्याह येनेति । व्यवसायेन भोगव्यवसायेनेत्यग्राम्योक्तिः ॥ १४ ॥ नैरर्थक्यमेवाह न हीति । इदानीं कथं धारयसीत्यत्र परिहारश्चिरमिति ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नेति । किंच त्वमात्मनः श्रेयः प्रियं पथ्यं हितं वा न समवेक्षसे न पर्यालोचयासि । किन्तु मृत्युकाले मर्त्यो यथा विपरीतानि सेवते तथा त्वमपि विपरीतानि सेवस इत्यर्थः ॥ १६ ॥ मुमूर्षूणामिति । त्वां कण्ठे कालपाशावपाशितं कालपाशेन बद्धं पश्यामि ॥ १७ ॥ यथेति । किंच येन प्रकारेण न बिभेषि तेन प्रकारेण महीरुहान् हिरण्मयान् संपश्यसीति मन्य इति योजना ॥ १८ ॥ नदीमिति । रुधिरौघैः रक्तौघैः सह निवहति प्रवहतीति तथा । असिपत्रवनम् असिमयपत्रयुक्तवनमिति नरकविशेषस्य नाम । पश्यसीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमाननिर्देशः

न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे ॥ मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ॥ १६ ॥ मुमूर्षूणां हि
सर्वेषां यत्पथ्यं तन्न रोचते ॥ पश्याम्यद्य हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम् ॥ १७ ॥ यथा चास्मिन् भयस्थाने
न बिभेषि दशानन ॥ व्यक्तं हिरण्मयान् हि त्वं संपश्यसि महीरुहान् ॥ १८ ॥ नदीं वैतरणीं घोरां रुधिरौघनिवासिनीम् ॥
असिपत्त्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण ॥ १९ ॥ तप्तकाञ्चनपुष्पां च वैडूर्यप्रवरच्छदाम् ॥
द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कण्टकैश्चिताम् ॥ २० ॥ न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः ॥ धरितुं
शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्घृणः ॥ २१ ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण ॥ क्व गतो लप्स्यसे शर्म
भर्तुर्मम महात्मनः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १९ ॥ पारदारिकस्यासाधारणनरकानुभवं दर्शयति तप्तेति । तप्तानि सद्योग्निनिष्टप्तानि काञ्चनमयानि पुष्पाणि यस्यास्ताम् । स्वर्णस्य तप्तत्वेतीवौष्ण्यं भवति । वैडूर्यप्रवराः वैडूर्यमणिश्रेष्ठमयाः छदाः पर्णानि यस्यास्ताम् । अत्रापि तप्तेति विशेषणं बोध्यम् । शाल्मलीं पारदारिकालिङ्ग्यत्वेन यमलोकोत्पन्नां शाल्मलीवृक्षाकारस्थूणां द्रक्ष्यसे द्रक्ष्यासि आलिङ्गितुमिति शेषः ॥ २० ॥ भवत्वेवं कालान्तरे सद्यो लब्धं हि सुखमित्यत्राह न हीति । तस्य अलीकमप्रियं कृत्वा । अलीकं त्वप्रियेऽनृत इत्यमरः । धरितुं जीवितुम् ॥ २१ ॥ त्वामादाय देशान्तरं गमिष्यामि तदा न मे रामभयं तत्राह बद्ध इति । भर्तुरिति हेतौ पञ्चमी । तस्माद्धेतोः क्व गतः सन् शर्म लप्स्यसे न क्वचिदपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥

कथं तस्य तादृशी शक्तिरित्यत्राह द्वाभ्यां निमेषेति । निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रण भ्रात्रा विना एकाकिनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ एतदिति ।
एतच्चान्यच्च वचनं करुणं परुषं च यथा भवति तथा विललाप परिदेवनमकरोत् ॥ २५ ॥ सीतोक्तं सर्वं पापिष्ठस्य तस्य समुद्रघोषतुल्यमासीदित्याह
तथेति । तथेति वाचामगोचरत्वोक्तिः । विलापपूर्वं करुणं च यथा तथा भाषिणीं करुणं यथा तथा विवेष्टन्तीं विवेष्टमानाम् । आगतगात्रवेपथुम्
उत्पन्नशरीरकम्पाम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रात्रा महावने ॥ राक्षसा निहता येन सहस्राणि चतुर्दश ॥ २३ ॥ स कथं
राघवो वीरः सर्वास्त्रकुशलो बली ॥ न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम् ॥ २४ ॥ एतच्चान्यच्च
परुषं वैदेही रावणाङ्कगा ॥ भयशोकसमाविष्टा करुणं विललाप ह ॥ २५ ॥ तथा भृशार्तां बहु चैव
भाषिणीं विलापपूर्वं करुणं च भामिनीम् ॥ जहार पापः करुणं विवेष्टतीं नृपात्मजामागतगात्रवेपथुम् ॥ २६ ॥
इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ॥
ह्रियमाणा तु वैदेही कंचिन्नाथमपश्यती ॥ ददर्श गिरिशृङ्गस्थान् पञ्च वानरपुङ्गवान् ॥ १ ॥ तेषां मध्ये विशालाक्षी
कौशेयं कनकप्रभम् ॥ उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च ॥ मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति मैथिली
॥ २ ॥ वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम् ॥ संभ्रमात्तु दशग्रीवस्तत्कर्म न स बुद्धवान् ॥ ३ ॥ ॥

अथ सीताया अशोकवनिकायां स्थापनमाह ह्रियमाणा त्वित्यादि । नाथं रक्षकम् ॥ १ ॥ तेषामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । उत्तरीयम्
उत्तरीयभूतं कौशेयम् आभरणानि कौशेये बद्ध्वा मुमोचेत्यर्थः । किमर्थं मुमोचेत्यत्राह यदि रामाय शंसेयुरिति । यदृच्छया दृष्टाय रामाय
स्वस्य रावणापहरणं कथयेयुरिति प्रत्याशयेत्यर्थः । आशंसावचने लिङिति लिङ् ॥ २ ॥ वस्त्रमिति । सहभूषणं भूषणान्तरितं वस्त्रम् । उत्सृज्य
उन्मुच्य तत् मध्ये सीतया निक्षिप्तमिति यत् तत्कर्म संभ्रमात्सीतापहारजनितक्षोभात् न बुद्धवान् । यदि बुद्ध्येत गृह्णीयादेवेति भावः ॥ ३ ॥

पिङ्गाक्षास्तां विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ विक्रोशन्तीं तथा सीतां ददृशुर्वानरर्षभाः ॥ ४ ॥ स च पम्पामतिक्रम्य लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ जगाम रुदतीं गृह्य वैदेहीं राक्षसेश्वरः ॥ ५ ॥ तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः ॥ उत्सङ्गेनैव भुजगीं तीक्ष्णदंष्ट्रां महाविषाम् ॥ ६ ॥ वनानि सरितः शैलान् सरांसि च विहायसा ॥ स क्षिप्रं समतीयाय शरश्चापादिव च्युतः ॥ ७ ॥ तिमिनक्रनिकेतं तु वरुणालयमक्षयम् ॥ सरितां शरणं गत्वा समतीयाय सागरम् ॥ ८ ॥ संभ्रमात्परिवृत्तोर्मी रुद्धमीनमहोरगः ॥ वैदेह्यां ह्रियमाणायां बभूव वरुणालयः ॥ ९ ॥ अन्तरिक्षगता वाचः ससृजुश्चारणास्तदा ॥ एतदन्तो दशग्रीव इति सिद्धास्तदाब्रुवन् ॥ १० ॥ स तु सीतां विवेष्टन्तीमङ्केनादाय रावणः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पिङ्गाक्षा इति । पिङ्गाक्षाः वानराः न केवलं वानराः अपि तु वानरर्षभाः वानरश्रेष्ठाः अनिमिषैरिव निमेषरहितैरिव तथा विक्रोशन्तीं राम रामेति विक्रोशन्तीमित्यर्थः ॥ ४ ॥ स चेति । पम्पां पम्पोपर्याकाशम् । लङ्कामभिमुख इत्यनेन एतावत्पर्यन्तं रामाश्रमदत्तदृष्टिर्गतः । ततः स्वच्छन्दं गतवानिति गम्यते । अत एव सुसंहृष्ट इति वक्ष्यते ॥ ५ ॥ तामिति । उत्सङ्गेनेत्यस्य उभयत्राप्यन्वयः । मृत्युं मृत्युहेतुभूताम् ॥ ६ ॥ वनानीति । विहायसा आकाशमार्गेण ॥ ७ ॥ तिमीति । तिमयो मत्स्यविशेषाः नक्राः ग्राहाः तेषां निकेतं वासस्थानम् । वरुणस्य आलयं वासः शरणं प्राप्यं गत्वा प्राप्य क्रमेण सागरं समतीयाय ॥ ८ ॥ संभ्रमादिति । संभ्रमात् रावणदर्शनक्षोभात् परिवृत्तोर्मिः । रुद्धमीनमहोरगः बहिःसंचाररहितमत्स्यसर्पः ॥ ९ ॥ अन्तरिक्षेति । अन्तरिक्षगताश्चारणाः दशग्रीवः एतदन्तः एतत्सीतापहरणावसान इति वाचः ससृजुः ऊचुरित्यर्थः । अन्तरिक्षगताः सिद्धाश्च एतदन्तो दशग्रीव इत्यब्रुवन् ॥ १० ॥ स त्विति । आत्मनः रूपिणीं रूपवतीं मृत्युमिति सीताविशेषणम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सोभिगम्य पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् ॥ संरूढकक्ष्या बहुलं स्वमन्तःपुरमाविशत् ॥ १२ ॥ तत्र तामसितापाङ्गां शोकमोहपरायणाम् ॥ निदधे रावणः सीतां मयो मायामिव स्त्रियम् ॥ १३ ॥ अब्रवीच्च दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः ॥ यथा नेमां पुमान् स्त्री वा सीतां पश्यत्यसंमतः ॥ १४ ॥ मुक्तामणिसुवर्णानि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ यद्यदिच्छेत्तदेवास्या देयं मच्छन्दतो यथा ॥ १५ ॥ या च वक्ष्यति वैदेहीं वचनं किञ्चिदप्रियम् ॥ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानान्न तस्या जीवितं प्रियम् ॥ १६ ॥ तथोक्का राक्षसीस्तास्तु राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात्किं कृत्यमिति चिन्तयन् ॥ ॥ १७॥ ददर्शाष्टौ महावीर्यान् राक्षसान् पिशिताशनान् ॥ १८ ॥ स तान् दृष्ट्वा महावीर्यो वरदानेन मोहितः ॥ उवाचैतानिदं वाक्यं प्रशस्यबलवीर्यतः ॥ १९ ॥ नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छत सत्वराः ॥ जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयम् ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

स इति । संरूढाः जनाकीर्णाः कक्ष्याः द्वारप्रकोष्ठाः ताभिः बहुलं निबिडम् ॥ १२ ॥ तत्रेति । तत्र अन्तःपुरे शोकमोहपरायणां शोकमोहपरतन्त्रां निदधे स्थापितवान् । मयस्त्रिपुराधिपतिः मायां मायामयीम् । आश्चर्यशक्तियुक्तामित्यर्थः । स्त्रियं स्वयंप्रभां बिले यथा निदधे तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अब्रवीदिति । पिशाचीः पिशाच्याकाराः राक्षसीः यथेमां स्त्री वा पुमान्वा असंमतः अननुज्ञातः न पश्यति तथाऽब्रवीत् । एनामन्यो न पश्येदित्यब्रवीदित्यर्थः ॥ १४ ॥ मुक्तेति । एषा यद्यदिच्छेत्तत्तद्देयं यथा मच्छन्दतः मदिच्छानुसारेण यथा मह्यं दीयते तद्वद्देयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ या चेति । जीवितं न प्रियं मारयेयमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तथेति । चिन्तयन् महावीर्यान् राक्षसान् ददर्श अपश्यत् ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स इति । वरदानेन ब्रह्मवरदानेन । तानेतानित्यन्वयः ॥ १९ ॥ नानेति ॥ आयुधं तु प्रहरणमित्यमरः । हतस्थानं शून्यसन्निवेशं खरालयं भूतपूर्वं पूर्वं खरालयमित्यर्थः । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्समासः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रेति । पौरुषं बलं न केवलं नीतिबलमित्यर्थः ॥ २१ ॥ पौरुषबलाश्रयणे हेतुमाह बलं हीति । यत् बलं सैन्यं निवेशितं तद्धतमित्यन्वयः ॥ २२ ॥ तत्रेति । तत्र वधनिमित्तम् । अमर्षात् असहनात् ॥ २३ ॥ निर्यातयितुमिति । निर्यातयितुम् अवसितुम् ॥ २४ ॥ तन्त्विति । शर्म सुखम् उपलप्स्यामि प्राप्स्यामि ॥ २५ ॥ जनेति । प्रवृत्तिर्वार्ता । रामः किं करोतीति तत्त्वतो वार्ता मत्सकाशमुपनेतव्येत्यर्थः ॥

तत्रोष्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे ॥ पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः ॥ २१ ॥ बलं हि सुमहद्यन्मे जनस्थाने निवेशितम् ॥ सदूषणखरं युद्धे हतं रामेण सायकैः ॥ २२ ॥ तत्र क्रोधो ममामर्षाद्धैर्यस्योपरि वर्तते ॥ वैरं च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २३ ॥ निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरमहं रिपोः ॥ नहि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २४ ॥ तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूषणघातिनम् ॥ रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वेव निर्धनः ॥ २५ ॥ जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भी राममाश्रिता ॥ प्रवृत्तिरुपनेतव्या किङ्करोतीति तत्त्वतः ॥ २६ ॥ अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरपि निशाचरैः ॥ कर्तव्यश्च सदा यत्नो राघवस्य वधं प्रति ॥ २७॥ युष्माकं च बलज्ञोहं बहुशो रणमूर्धनि ॥ अतश्चास्मिन् जनस्थाने मया यूयं नियोजिताः ॥ २८ ॥ ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा महार्थमष्टावभिवाद्य रावणम् ॥ विहाय लङ्कां सहिताः प्रतस्थिरे यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २६ ॥ अप्रमादादिति । अवधानादित्यर्थः ॥ २७ ॥ खरादिस्थाने अस्माभिः कथं स्थातुं शक्यं तत्राह युष्माकं चेति ॥ २८ ॥ तत इति । महानर्थोऽभिधेयो यस्य तं महार्थं प्रियं श्लाघारूपं वाक्यम् उपेत्य लब्ध्वा । रावणतः स्तुतिं प्राप्येत्यर्थः । यतो यत्र जनस्थानं तद्वनमुद्दिश्य प्रतस्थिरे । अलक्ष्यदर्शनाः वेगातिशयेन दुष्प्रेक्षस्वरूपाः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्गार्थं संगृह्य दर्शयति ततस्त्विति । उपलभ्य दृष्ट्वा सुसंप्रहृष्टः कामविकारवान् परिगृह्य गृहीत्वा रामेण वैरं प्रसज्य प्राप्यापि मोहान्मुदितो बभूव । अत्र त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः सुसंप्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीम् ॥ प्रसज्य रामेण च वैरमुत्तमं बभूव मोहान्मुदितः स राक्षसः ॥ ३० ॥ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥

संदिश्य राक्षसान् घोरान् रावणोष्टौ महाबलान् ॥ आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत ॥ १ ॥ स चिन्तयानो वैदेहीं कामबाणसमर्पितः ॥ प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् ॥ २ ॥ स प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः ॥ अपश्यद्राक्षसीमध्ये सीतां शोकपरायणाम् ॥ ३ ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभाराभिपीडिताम् ॥ वायुवेगैरिवाक्रान्तां मज्जन्तीं नावमर्णवे ॥ ४ ॥ मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृताम् ॥ अधोमुखमुखीं सीतामभ्येत्य च निशाचरः ॥ ५ ॥ तां तु शोकपरां दीनामवशां राक्षसाधिपः ॥ स बलाद्दर्शयामास गृहं देवगृहोपमम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥

पूर्वं स्वप्रभावकथनमुखेन प्रलोभनं कृतवान् । अथ भोगोपकरणप्रदर्शनमुखेन रावणः सीतां प्रलोभयति पञ्चपञ्चाशे । संदिश्येत्यादि । बुद्धिवैक्लव्यात् बुद्धिदौर्बल्यात् अकृतबुद्धित्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ स इति । समर्पितः पीडित इत्यर्थः । अभित्वरन् अभित्वरमाणः ॥ २ ॥ स प्रविश्येति । वेश्म अन्तःपुरम् ॥ ३ ॥ अश्रित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अधोमुखमवनतं मुखं यस्यास्ताम् । स्यादवाङ्प्यधोमुख इत्यमरः । शोकभाराभिपीडितामभ्येत्य शोकपरां दर्शयामासेति क्रियाभेदादपुनरुक्तिः । अवशां दर्शनमनिच्छन्तीम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥

गृहं वर्णयति द्वाभ्यां हर्म्यैत्यादि । हर्म्यैः ह्रस्वविमानैः प्रासादैः उन्नतविमानैश्च संबाधं निबिडं काञ्चनैः स्वर्णमयैः तापनीयैः तप्तस्वर्णमयैः स्तम्भैरुपलक्षितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिव्येति । दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादं निह्रादवत् अर्श आद्यच् । यद्वा दिव्यदुन्दुभेरिव निर्ह्रादः शब्दो यस्य तत् आरोहणकाले दुन्दुभिवत् ध्वनतीति भावः । तोरणो बहिर्द्वारं चित्रम् आश्चर्यभूतम् । आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः । तया सहारुरोह तामादाय रुरोहेत्यर्थः ॥ ९ ॥ वक्ष्यमाणभूभागदर्शनसाधनान्याह दान्तिका इति । दान्तिकाः दन्तविकृताः तत्र सोपानमार्गे गवाक्षा आसन् तदुपरि हेममयैः जालैः जालकैः आ-

हर्म्यप्रासादसंबाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितम् ॥ नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७ ॥ काञ्चनैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैरपि ॥ वज्रवैडूर्यचित्रैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोहरैः ॥ ८ ॥ दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ सोपानं काञ्चनं चित्रमारुरोह तया सह ॥ ९ ॥ दान्तिका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः ॥ हेमजालावृताश्चासन् तत्र प्रासादपङ्क्तयः ॥ १० ॥ सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः ॥ दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीम् ॥ ११ ॥ दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानावृक्षसमन्विताः ॥ रावणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणाम् ॥ १२ ॥ दर्शयित्वा तु वैदेह्याः कृत्स्नं तद्भवनोत्तमम् ॥ उवाच वाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥ दश राक्षसकोट्यश्च द्वाविंशतिरथापराः ॥ तेषां प्रभुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणाम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

वृताः प्रासादपङ्क्तयश्चासन् ॥ १० ॥ सुधेति । सुधावलेपनेन मणिभिश्च विचित्राणि भूमिभागानीति क्लीबत्वमार्षम् । प्रादर्शयत् प्रदर्शयामास । तैर्गवाक्षैरिति शेषः ॥ ११ ॥ दीर्घिका इति । दीर्घिकाः वाप्यः पुष्करं जलमेषामस्तीति पुष्करिण्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा पुष्करादिभ्यो देश इति इनिप्रत्ययः । शोकपरायणामित्यनेन तस्या असह्यत्वं द्योत्यते ॥ १२ ॥ दर्शयित्वेति । लोभितुं लोभयितुम् अन्तर्भावितण्यर्थोयम् ॥ १३ ॥ दशेति । दश द्वाविंशतिश्चेति द्वात्रिंशत्कोटयः तेषां द्वात्रिंशत्कोटिराक्षसानां गुणीभूतानामपि राक्षसानां तच्छब्देन परामर्शः ॥ १४ ॥ ॥

अथ शब्दानुशासनं तेषां शब्दानामित्यत्राह वर्जयित्वेति । बालवृद्धान् विना ममैकस्य पुरः सरतीति पुरःसरं परिचारकजातं एकसहस्रमस्ति ॥ १५ ॥ यदिदमिति । मम यदिदं राजतन्त्रं राजपरिकरः तत्सर्वं त्वयि प्रतिष्ठितं त्वदधीनं मम जीवितं च त्वदधीनं त्वयि प्रतिष्ठितं त्वं मे मम प्राणैः प्राणेभ्यः गरीयसी ॥ १६ ॥ बह्नूनामिति । अन्तःपुरचारिणां स्त्रीसहस्राणां मध्ये योसौ मम परिग्रहः या भार्या इत्यर्थः । परिग्रहः कलत्रे स्यादिति शाश्वतः । नियतपुल्लिङ्गः । जात्यभिप्रायेणैकवचनं तासामित्यत्र स्त्रीणामित्यभिप्रायेण स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । मम भार्यां सती तासामीश्वरा स्वामिनी भव । स्थेशभासपिसकसोवरजिति वरच् । ततष्टाप् ॥ १७ ॥ साध्विति । मम वचो रोचयस्व मदु-

वर्जयित्वा जरावृद्धान् बालांश्च रजनीचरान् ॥ सहस्रमेकमेकस्य मम कार्यपुरःसरम् ॥ १५ ॥ यदिदं राजतन्त्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ जीवितं च विशालाक्षि त्वं मे प्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥ बह्नूनां स्त्रीसहस्राणां मम योऽसौ परिग्रहः ॥ तासां त्वमीश्वरा सीते मम भार्या भव प्रिये ॥ १७ ॥ साधु किं तेन्यथा बुध्द्या रोचयस्व वचो मम ॥ भजस्व माभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ परिक्षिप्ता सहस्रेण लङ्केयं शतयोजना ॥ नेयं धर्षयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १९ ॥ न देवेषु न यक्षेषु न गन्धर्वेषु पक्षिषु ॥ अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यसमो भवेत् ॥ २० ॥ ॥ ॥

क्तं स्वीकुरु इदं साधु समीचीनं ते अन्यथा बुद्ध्या किं रामविषया बुद्धिर्मा भूदित्यर्थः । तस्मात् मा मां भजस्व अभितप्तस्य कामाभितप्तस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । अर्हसि किम् नार्हसीत्यपि ध्वनिः ॥ १८ ॥ रामागमनप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह परिक्षिप्तेति । शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकमिति वचनात् । सहस्रेण अनेकराक्षसैः परिक्षिप्ता परिवृता इयं लङ्का शतयोजना शतयोजनपरिमिता तस्मान्नेयं धर्षयितुं शक्या ॥ १९ ॥ मा भूत्पुरस्य दुर्धर्षता मम पुनर्वीर्यं शृण्वित्याह न देवेष्विति । मे वीर्ये यः समो भवेत् तं देवेषु न पश्यामि । यक्षेषु न पश्यामि । गन्धर्वेषु न पश्यामि पक्षिषु च न पश्यामि ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

राज्येति । गतायुषा अल्पायुषेत्यर्थः ॥ २१ ॥ भजस्वेति । इह भवने ॥ २२ ॥ दर्शन इति । राघवस्य दर्शने बुद्धिं मा कृथाः । तद्दर्शनं च दुर्लभमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति कास्येति । अत्र आगन्तुं मानसिकव्यापारोपि न शक्यः । किं पुनः कायिक इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अशक्यत्वे दृष्टान्तमाह न शक्य इति । विमलां निर्धूमां शिखां ज्वालाम् ॥ २४ ॥ त्रयाणामिति । लोकानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २५ ॥ लङ्कायामिति । त्वत्प्रेष्याः

राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन गतायुषा ॥ किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥ भजस्व सीते मामेव भर्ताहं सदृशस्तव ॥ यौवनं ह्यध्रुवं भीरु रमस्वेह मया सह ॥ २२ ॥ दर्शने मा कृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने ॥ कास्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते मनोरथैः ॥ २३ ॥ न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजवः ॥ दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्गृहीतुं विमलां शिखाम् ॥ २४ ॥ त्रयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने ॥ विक्रमेण नयेद्यस्त्वां मद्बाहुपरिपालिताम् ॥ २५ ॥ लङ्कायां सुमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय ॥ त्वत्प्रेष्या मद्विधाश्चैव देवाश्चापि चराचराः ॥ अभिषेकोदकक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व माम् ॥ २६ ॥ दुष्कृतं यत्पुरा कर्म वनवासेन तद्गतम् ॥ यश्च ते सुकृतो धर्मस्तस्येह फलमाप्नुहि ॥ २७ ॥ इह माल्यानि सर्वाणि दिव्यगन्धानि मैथिलि ॥ भूषणानि च मुख्यानि सेवस्व च मया सह ॥ २८ ॥ पुष्पकं नाम सुश्रोणि भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे ॥ विमानं सूर्यसंकाशं तरसा निर्जितं मया ॥ २९ ॥ विशालं रमणीयं च तद्विमानमनुत्तमम् ॥ तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम् ॥ ३० ॥

त्वत्परिचारकाः भविष्यन्तीति शेषः ॥ अभिषेकेत्यर्धमेकं वाक्यम् । अभिषेकोदकेन पट्टमहिषीत्वेनाभिषेकोदकेन क्लिन्ना सिक्ता ॥ २६ ॥ दुष्कृतमिति । पुरा पूर्वजन्मनि यद्दुष्कृतं कर्मास्ति तत् वनवासेन वनवासक्लेशेन दत्तफलत्वात् गतं नष्टम् ॥ २७ ॥ इहेति । भूषणानि च मुख्यानि सेवस्व धारयेत्यर्थः ॥ २८ ॥ पुष्पकमित्यादि । तरसा बलेन विशालं वेशनयोग्यम् । वेः शालच्छङ्कटचावित्यनेन शालच् प्रत्ययः । असंकोचन्यायाद्यावदुपवेष्टृसंभावनमुपदेशार्हमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

वदनं पद्मसंकाशं विमलं चारुदर्शनम् ॥ शोकार्तं तु वरारोहे न भ्राजति वरानने ॥ ३१ ॥ एवं वदति तस्मिन् सा वस्त्रान्तेन वराङ्गना ॥ पिधायेन्दुनिभं सीता मुखमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३२ ॥ ध्यायन्तीं तामिवास्वस्थां दीनां चिन्ताहतप्रभाम् ॥ उवाच वचनं पापो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३३ ॥ अलं व्रीडेन वैदेहि धर्मलोपकृतेन च ॥ आर्षोयं दैवनिष्यन्दो यस्त्वामभिगमिष्यति ॥ ३४ ॥ एतौ पादौ महास्निग्धौ शिरोभिः परिपीडितौ ॥ प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोहमस्मि ते ॥ ३५ ॥ इमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः ॥ न चापि रावणः कांचिन्मूर्ध्ना स्त्रीं प्रणमेत ह ॥ ३६ ॥ एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ कृतान्तवशमापन्नो ममेयमिति मन्यते ॥ ३७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥

वदनमिति । न भ्राजति न भासते ॥ ३१ ॥ एवमिति । वदतीति सतिसप्तमी । पिधाय आच्छाद्य ॥ ३२ ॥ ध्यायन्तीमिति । इवशब्दोवधारणे । यद्वा अस्वस्थामिव भूताविष्टामिवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अलमिति । हे वैदेहि धर्मलोपकृतेन व्रीडेनालं व्रीडा मा भूदित्यर्थः । कुत इत्यत्राह आर्ष इति । यो दैवनिष्यन्दः दैवकृतसंबन्धः त्वामभिगमिष्यति अयं संबन्धः आर्षः ऋषिप्रोक्तः । न त्वधर्म्य इत्यर्थः । अत्र नारदः । परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ताः स्वयंभुवा । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥ कन्या वाक्षतयोनिर्वा पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥ देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्यते ॥ मृते भर्तरि तु प्राप्ता देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥ प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तितेति ॥ ३४ ॥ एताविति । तवेति शेषः ॥ ३५ ॥ इमा इति । शुष्यमाणेन अनङ्गेन तप्यमानेन मया इमाः शून्याः नीचाः वाचो भाषिताः । कुतः यस्माद्रावणः स्त्रीं न प्रणमेत न प्रणमेत् । अदृष्टपूर्वत्वात् स्वस्यापि नीचोक्तिर्विस्मयावहा जातेति भावः ॥ ३६ ॥ एवमिति । मन्यते अमन्यत ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥

तथैतच्छ्रुत्वा परुषं भाषमाणायाः सीतायाः पुनरशोकवनिकानयनं षट्पञ्चाशे सा तथेत्यादि । अन्तरतो मध्ये पतिव्रतायाः परपुरुषं प्रत्यभिमुखतयाभाषणायोगात् ॥ १ ॥ राजेति । धर्मसेतुः धर्मस्य सेतुरिव मर्यादास्थापक इत्यर्थः । अचलः स्थिरः परिज्ञातः प्रसिद्धः कथमेतादृशकुलंप्राप्तातिचरेदिति भावः ॥ २ ॥ राम इति । सः दशरथपुत्रः दैवतं सर्वलोकानामिति शेषः । य एवंभूतः स मे पतिरिति योजना । कथमेवंभूतभर्तृकातिचरेदिति भावः ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । त्वद्वधार्थमेव भ्रात्रा सह इक्ष्वाकुकुलेऽवतीर्ण इति भावः । तथाच न मे त्वत्तो

सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्शिता ॥ तृणमन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः ॥ सत्यसन्धः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥ २ ॥ रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं हि पतिर्मम ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया स्यां धर्षिता बलात् ॥ शयिता त्वं हतः संख्ये जनस्थाने यथा खरः ॥ ५ ॥ य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः ॥ राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६ ॥ तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः काञ्चनभूषणाः ॥ शरीरं विधमिष्यन्ति गङ्गा कूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥ असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योसि रावण ॥ उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ ॥ ॥

भयमिति भावः ॥ ४ ॥ तर्हि कथमिदानीं स तूष्णीं स्थित इत्याशङ्क्याह प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं यथा तथा यदि धर्षिता स्यां तदा त्वं हतः सन् युद्धे शयिता म्रियेथा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ य इति । निर्विषाः निर्वीर्या इति राक्षसपक्षे ॥ ६ ॥ तस्येति । विधमिष्यन्ति ध्मास्यन्ति निपातयिष्यन्तीत्यर्थः । गङ्गेत्यविभक्तिकनिर्देशः गङ्गाया ऊर्मय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ असुरैरिति । त्वं सुरासुरैर्यद्यप्यवध्यः तथापि तस्य रामस्य सुमहद्वैरं कोपमुत्पाद्य स्थितस्त्वं जीवन् सन् तच्छरपातान्न मोक्ष्यसे न मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति । स राघवः ते जीवितशेषस्य अन्तकरः नाशं कर्तुं समर्थः तस्मात् यूपगतस्य पशोरिव रामापराधिनस्तव जीवितं दुर्लभम् ॥ ९ ॥ यदीति । हे रक्षः सः रामः त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा यदि पश्येत् तदा त्वं निर्दग्धः सन् सद्यः पराभवं गच्छेः निर्दग्धशब्देनातीव पीडितत्वमुच्यते ॥ १० ॥ य इति । नभसः आकाशात् पातयेत् नाशयेत वा अदर्शनं प्रापयेद्वा सागरमपि शोषयेत् । सः सीतां मोचयेदिति किमुत ॥ ११ ॥ गतायुरिति । त्वत्कृतेन परदाराभिमर्शनरूपपापेन त्वम् आयुरादिहीनो भविष्यसि लङ्का च वैधव्यसंयुक्ता अनाथत्वयुक्ता

स ते जीवितशेषस्य राघवोन्तकरो बली ॥ पशोर्यूपगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ॥ ९ ॥ यदि पश्येत्स रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा ॥ रक्षस्त्वमद्य निर्दग्धो गच्छेः सद्यः पराभवम् ॥ १० ॥ यश्चन्द्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा ॥ सागरं शोषयेद्वापि न सीतां मोचयेदिह ॥ ११ ॥ गतायुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ॥ लङ्का वैधव्यसंयुक्ता त्वत्कृतेन भविष्यति ॥ १२ ॥ न ते पापमिदं कर्म सुखोदर्कं भविष्यति ॥ याहं नीता विना भावं पतिपार्श्वात्त्वया वने ॥ १३ ॥ स हि दैवतसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः ॥ निर्भयो वीर्यमाश्रित्य शून्ये वसति दण्डके ॥ १४ ॥ स ते दर्पं बलं वीर्यमुत्सेकं च तथाविधम् ॥ अपनेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे ॥ १५ ॥ यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः ॥ तदा कार्ये प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः ॥ १६ ॥

भविष्यति । आयुर्बलं यशो लक्ष्मीः परदाराभिमर्शनात् । सद्य एव विनश्यन्तीति स्मृतेः ॥ १२ ॥ न त इति । याऽहं वने पतिपार्श्वात् विना भावं वियोगं नीता । तस्यां मयि ते इदं पापं कर्म सुखोदर्कं न भविष्यति किंतु दुःखोदर्कमेव भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ स हीति । दैवतसंयुक्तः दैवबलसंयुक्तः दीनस्तापसो रामो मां किं करिष्यतीति पूर्वं रावणेनोक्तस्य परिहारोयम् ॥ १४ ॥ स त इति । दर्पं मदम् उत्सेकम् उल्लङ्घ्य कार्यकारित्वम् गात्रेभ्य इत्युक्तिर्दर्पादीनां देहविशिष्टगुणत्वात् ॥ १५ ॥ लोकन्यायमाह यदेति । कालचोदितो दैवकृतः विनाशो यदा दृश्यते सन्निहितो भवतीत्यर्थः । तदा कार्ये कृत्ये प्रमाद्यन्ति वैपरीत्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तं लोकन्यायं प्रकृते योजयति मामिति । मां प्रधृष्य स्थितस्य तव कालोप्ययमेव वर्तमान एव नतु चिरायेत्यर्थः । आत्मनो राक्षसानामन्तःपुरस्य च वधाय प्राप्तः ॥ १७ ॥ न शक्यत्यात्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यज्ञो यज्ञपुरुषः तन्मध्यस्था गार्हपत्याहवनीयमध्यगता वेदिः ऐष्टिकी महावेदिः स्रुग्भाण्डमण्डिता स्रुगाद्युपकरणालंकृता द्विजादिमन्त्रैः उद्धननादिमन्त्रैः पूता शुद्धा यथा चण्डालेनावमर्दितुं पादेनाक्रमितुं न शक्या नार्हा तथाहं धर्मनित्यस्य नित्यधर्मस्य यज्ञस्थानीयस्य धर्मपत्नी पतिव्रता त्वया स्प्रष्टुं न शक्या ॥ १८ ॥ १९ ॥

मां प्रधृष्य स ते कालः प्राप्तोयं राक्षसाधम ॥ आत्मनो राक्षसानां च वधायान्तःपुरस्य च ॥ १७ ॥ न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः स्रुग्भाण्डमण्डिता ॥ द्विजातिमन्त्रपूता च चण्डालेनावमर्दितुम् ॥ १८ ॥ तथाहं धर्मनित्यस्य धर्मपत्नी पतिव्रता ॥ त्वया स्प्रष्टुं न शक्यास्मि राक्षसाधम पापिना ॥ १९ ॥ क्रीडन्ती राजहंसेन पद्मषण्डेषु नित्यदा ॥ हंसी सा तृणषण्डस्थं कथं पश्येत मद्गुकम् ॥ २० ॥ इदं शरीरं निःसंज्ञं बन्ध वा खादयस्व वा ॥ नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ॥ न तु शक्ष्याम्युपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात्सुपरुषं वचः ॥ रावणं मैथिली तत्र पुनर्नोवाच किंचन ॥ २२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां भयसंदर्शनं वचः ॥ २३ ॥

क्रीडन्तीति । नित्यदा नित्यम् नित्यशब्दस्य सर्वैकादिष्वपाठेप्यार्षो दाप्रत्ययः । सा प्रसिद्धा तृणषण्डस्थं जलजनडादितृणकदम्बमध्यस्थं मद्गुकं जलकाकम् ॥ २० ॥ इदमिति । निःसंज्ञं निश्चेष्टं बन्ध बधान खादयस्व भक्षय ॥ न त्वित्यर्धमेकं वाक्यम् । आत्मनः उपक्रोशमपवादं पृथिव्यां दातुं न शक्ष्यामि ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वेति । तत्र तद्विषये क्रियाभेदात् पुनर्मैथिलीशब्दप्रयोगः ॥ २२ ॥ सीताया इति । रोमहर्षणं क्रोधावहत्वाद्रोमाञ्चकरं भयसंदर्शनं भयोत्पादकम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान् द्वादश भामिनि ॥ कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारुहासिनि ॥ २४ ॥
ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति लेशशः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः ॥
राक्षसीश्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विकृता घोरदर्शनाः ॥
दर्पमस्या विनेष्यध्वं मांसशोणितभोजनाः ॥ २७ ॥ वचनादेव तास्तस्य सुघोरा राक्षसीगणाः ॥
कृतप्राञ्जलयो भूत्वा मैथिलीं पर्यवारयन् ॥ २८ ॥ स ताः प्रोवाच राजा तु रावणो घोरदर्शनः ॥ प्रचाल्य
चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ २९ ॥ अशोकवनिकामध्ये मैथिली नीयतामियम् ॥ तत्रेयं रक्ष्यतां
गूढं युष्माभिः परिवारिता ॥ ३० ॥ तत्रैवान्तर्जनैर्घोरैः पुनः सान्त्वैश्च मैथिलीम् ॥ आनयध्वं वशं सर्वा
वन्यां गजवधूमिव ॥ ३१ ॥ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः ॥ अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं प्र-
तिगृह्य तु ॥ ३२ ॥ सर्वकालफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् ॥ सर्वकालमदैश्चापि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३३ ॥

शृण्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । द्वादश मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतीक्ष इति शेषः । प्रातराशार्थं प्रातर्भक्षणार्थं सूदाः पाचकाः । सूदा औदनिका गुणा इत्यमरः । अत्र सीताहरणं चैत्रमास इत्यवगन्तव्यम् । संवत्सरान्ते रावणवधकरणात् तेन त्रीन् वर्षान् पञ्चवट्यां रामः स्थित इति गम्यते । हेमन्तवर्णनं तु रामतपोविशेषज्ञापनाय न शूर्पणखागमनज्ञापनाय ॥ २४ ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वेति । शत्रून् रावयति क्रोशयतीति शत्रुरावणः ॥ २६ ॥ शीघ्रमिति । विनेष्यध्वं विनयध्वम् । व्यत्ययेन स्यादेशः ॥ २७ ॥ वचनादिति । कृतप्राञ्जलयः रावणवाक्याङ्गीकारे कृतप्रकृष्टाञ्जलयः ॥ २८ ॥ स इति । चरणोत्कर्षैः चरणाघातैः मेदिनीं भुवं दारयन्निव भिन्दन्निव प्रचाल्य गत्वा उत्थाय वा ताः प्रोवाच ॥ २९ ॥ अशोकेति । युष्माभिः परिवारिता युष्माभिः रक्ष्यताम् ॥ ३० ॥ तत्रेति । अत्यन्तभयेन प्राणवियोगो माभूदिति पुनः सान्त्वैरित्युक्तम् ॥ ३१ ॥ इतीति । प्रतिगृह्य आदाय ॥ ३२ ॥ सर्वेति । सर्वस्मिन्नपि काले फलानि येषां ते सर्वकालफलाः तैः एवमुत्तरत्रापि जग्मुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३३ ॥

सा तु शोकपरीताङ्गी मैथिली जनकात्मजा ॥ राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा ॥ ३४ ॥ शोकेन महता ग्रस्ता मैथिली जनकात्मजा ॥ न शर्म लभते भीरुः पाशबद्धा मृगी यथा ॥ ३५ ॥ न विन्दते तत्र तु शर्म मैथिली विरूपनेत्राभिरतीव तर्जिता ॥ पतिं स्मरन्ती दयितं च दैवतं विचेतनाभूद्भयशोकपीडिता ॥ ३६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥

राक्षसं मृगरूपेण चरन्तं कामरूपिणम् ॥ निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि निवर्तते ॥ १ ॥ तस्य संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम् ॥ क्रूरस्वनोथ गोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः ॥ २ ॥ ॥

सा त्विति। राक्षसीत्यविभक्तिकनिर्देशः। राक्षसीनामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ शोकेनेति। लभते अलभत ॥ ३५ ॥ न विन्दत इति। तत्र अशोकवनिकायां दयितं प्राणवल्लभम्। ननु सीता लक्ष्म्या अवतार इति सिद्धम्। वक्ष्यति हि। सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुरिति विष्णुपुराणे चोक्तम्। राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनीति। एवंभूतां सीतां समरसीमनि जनितमूर्च्छांलक्षणं लक्ष्मणमप्युद्धर्तुमसमर्थो रावणः कथं बलात्करोति स्म। वक्ष्यति हि। हिमवान् मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः। शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न संख्ये भरतानुज इति ॥ उच्यते। वेदवतीरूपपूर्वजन्मनि देवी तथा संकल्पितवती उक्तम् ह्युत्तरकाण्डे। यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने। तस्मात्तव वधार्थं वैउत्पत्स्येहं महीतल इति ॥ देवकार्यनिर्वाहाय स्वयमेव स्वधर्षणमङ्गीचकार प्रजायां कूपपतितायां यथा माता स्वयं तदुपरि पतति वात्स्यल्यातिशयेन तथा रावणबन्दीकृतदेवस्त्रीरक्षणाय स्वयं तत्र स्वगमनमनुमतवती। वक्ष्यति सुन्दरकाण्डे। नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः। विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशय इति ॥ तर्हि सीताप्रलापादिकं किमर्थं कृतवतीति चेत् शृणु। पतिविरहे पतिव्रतयैवं वर्तितव्यमिति लोकहितप्रवर्तनाय प्रलापादिकमकरोदिति ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥

एवमियता ग्रन्थसंदर्भेण सीताहरणवृत्तान्तमुपवर्ण्य अथ रामस्य मृगानुसरणकथाशेषं दर्शयितुमारभते राक्षसमित्यादि। निवर्तते न्यवर्तत ॥ १ ॥ ॥ तस्येति। द्रष्टुकामस्य तदर्थं त्वरमाणस्येति संबन्धः। गोमायुः क्रोष्टा एकस्य गोमायोः पृष्ठतः क्रूरस्वरकरणं दुर्निमित्तमिति भावः ॥ २ ॥ ॥

स तस्येति । भयंकरत्वेन रोमहर्षणमित्युच्यते । पूर्वमेव मारीचस्वरेण परिशङ्कितः सञ्जातशङ्कः स रामः तस्य गोमायोः स्वरम् आज्ञाय श्रुत्वा चिन्तयामास ॥ ३ ॥ चिन्तामेवाह अशुभमित्यादिना । गोमायुः यथा येन प्रकारेण वाश्यते शब्दायते तेन प्रकारेणाशुभं मन्ये । अपिः संभावनायाम् ॥ ४ ॥ मारीचेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । मृगरूपेण मारीचेन मामकं मदीयं स्वरं विज्ञाय मामकं स्वरम् आलम्ब्य अनुसृत्य विकृष्टं हा सीते लक्ष्मणेत्याह्वानेनोद्घोषितं स्वरम् लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि तदा स सौमित्रिर्मामकं स्वरं श्रुत्वा तं स्वरं श्रुतवत्या तया सीतया च प्रेषितः सन्

स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम् ॥ चिन्तयामास गोमायोः स्वरेण परिशङ्कितः ॥ ३ ॥ अशुभं बत मन्येहं गोमायुर्वाश्यते यथा ॥ स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना ॥ ४ ॥ मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालम्ब्य मामकम् ॥ विकृष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि ॥ ५ ॥ स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा तां च हित्वा च मैथिलीम् ॥ तयैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६ ॥ राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः ॥ काञ्चनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमात्तु माम् ॥ ७ ॥ दूरं नीत्वा तु मारीचो राक्षसोभूच्छराहतः ॥ हा लक्ष्मण हतोस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार च ॥ ८ ॥ अपि स्वास्ति भवेत्ताभ्यां रहिताभ्यां महावने ॥ जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोस्मि राक्षसैः ॥ ९ ॥ निमित्तानि च घोराणि दृश्यन्तेऽद्य बहूनि च ॥ इत्येवं चिन्तयन्रामः श्रुत्वा गोमायुनिःस्वनम् ॥ १०॥ आत्मनश्चापनयनान्मृगरूपेण रक्षसा ॥ आजगाम जनस्थानं राघवः परिशङ्कितः ॥ ११ ॥

इह देशे मत्सकाशं मत्समीपं एष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥ राक्षसैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यद्यस्मान्मारीचः काञ्चनः मृगो भूत्वा मामाश्रमाद्व्यपनीय दूरं नीत्वा मया हतः सन् राक्षसोऽभूत् लक्ष्मण हतोस्मीति वाक्यं व्याजहार च तस्मात्कचित्सहितैः राक्षसैः सीताया वधः ईप्सितः नूनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ अपीति । जनस्थाननिमित्तं जनस्थानवासानिमित्तेन । निमित्तकारणहेतूनां सर्वासामिष्टिः ॥ ९ ॥ निमित्तानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । गोमायुनिःस्वनं श्रुत्वा मृगरूपेण रक्षसाऽऽत्मनः अपनयनात् आश्रमादपकर्षणाच्च परिशङ्कितः सन् जनस्थानं आजगाम ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥

तमिति । सव्यं कृत्वा अप्रदक्षिणं कृत्वा आसेदुः ॥ १२ ॥ तानीति । त्वरितः मानसिकत्वरासहितः जवेन कायिकत्वरया ॥ १३ ॥ स त्विति । सीतां लक्ष्मणं च चिन्तयन्नेवाजगाम । तत इत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ १४ ॥ तत इति । ततो दर्शनानन्तरम् । अविदूरे समीपे समीयाय संगतः । दुःखभागिनेत्यत्र संपृचादिसूत्रेण घिनुण्प्रत्ययः ॥ १५ ॥ सञ्जगर्ह इति । विजने स्वजनरहिते ॥ १६ ॥ गृहीत्वेति । सव्यं

तं दीनमनसो दीनमासेदुर्मृगपक्षिणः ॥ सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च ससृजुः स्वरान् ॥ १२ ॥ तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि राघवः ॥ न्यवर्ततताथ त्वरितो जवेनाश्रममात्मनः ॥ १३ ॥ स तु सीतां वरारोहां लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ आजगाम जनस्थानं चिन्तयन्नेव राघवः ॥ ततो लक्ष्मणमायान्तं ददर्श विगतप्रभम् ॥ १४ ॥ ततोऽविदूरे रामेण समीयाय स लक्ष्मणः ॥ विषण्णः सुविषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना ॥ १५ ॥ सञ्जगर्हेथ तं भ्राता ज्येष्ठो लक्ष्मणमागतम् ॥ विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते ॥ १६ ॥ गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनन्दनः ॥ उवाच मधुरोदर्कमिदं परुषमार्तिमत् ॥ १७ ॥ अहो लक्ष्मण गर्ह्यं ते कृतं यस्त्वं विहाय ताम् ॥ सीतामिहागतः सौम्य कच्चित्स्वस्ति भवेदिह ॥ १८ ॥ न मेऽस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्मजा ॥ विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः ॥ १९ ॥ अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ २० ॥ अपि लक्ष्मण सीतायाः सामग्र्यं प्राप्नुयावहे ॥ जीवन्त्याः पुरुषव्याघ्र सुताया जनकस्य वै ॥ २१ ॥ यथा वै मृगसंघाश्च गोमायुश्चैव भैरवम् ॥ वाश्यन्ते शकुनाश्चापि प्रदीप्तामभितो दिशम् ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ॥ २२ ॥ ॥ ॥

करं गृहीत्वा लक्ष्मणमुवाच कथं परुषम् अथ मधुरोदर्कं मधुरोत्तरम् । आर्तिमत् आर्तियुक्तम् । सर्वमिदं क्रियाविशेषणम् । अहो इत्यादि परुषं लक्ष्मणेत्यादिमधुरम् ॥ १७ ॥ अहो इति । ते त्वया इत्युवाचेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ नेति । केनापि हेतुना विनष्टा वा ॥ १९ ॥ राक्षसैर्भक्षिता वा उक्तार्थे हेतुमाह अशुभानीत्यर्धेन । भूयिष्ठं बहुलं यथा तथा ॥ २० ॥ अपीति । अपिः प्रश्ने । सामग्र्यम् अक्षतत्वं क्षेममिति यावत् । हे लक्ष्मणेति सम्ब-

न्धः। सामग्र्यप्राप्तिसंशये कारणमाह यथेति। प्रदीप्तां दिशं सूर्याधिष्ठिता तत्पार्श्वद्वयदिशौ च प्रदीप्ता तामभिमुखं वाश्यन्ते नदन्ति। तेन वायसादिपक्षिणां शृगालादीनां कृष्णसारादिमृगाणां च सूर्याधिष्ठितदिशि कूजनं दुःखसूचकमित्युक्तम्॥ चिन्तातिशयेन पुनरप्याह। अपि स्वस्तीति। अर्धमेकान्वयम्॥२१॥२२॥ लक्ष्मणाय दर्शयति इदमिति। मृगसन्निकाशं पूर्वं मृगवद्भातम्। इदं रक्षः महता श्रमेण उपलक्षितं मां प्रलोभ्य कथंचिद्धतम्। कथंचिदित्यनेन चिरं लक्ष्यवधाप्राप्तिर्द्योत्यते। मृगत्वं कुतो गतमित्यत्राह स इति। सः म्रियमाणः सन् राक्षस एवाभूदित्यर्थः॥ २३॥

इदं हि रक्षोमृगसन्निकाशं प्रलोभ्य मां दूरमनुप्रयान्तम्॥ हतं कथंचिन्महता श्रमेण स राक्षसोभून्म्रियमाण एव॥ २३॥ मनश्च मे दीनमिहाप्रहृष्टं चक्षुश्च सव्यं कुरुते विकारम्॥ असंशयं लक्ष्मण नास्ति सीता हृता मृता वा पथि वर्तते वा॥ २४॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः॥ ५७॥ ॥

स दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्ये दशरथात्मजः॥ पर्यपृच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना॥ १॥ प्रस्थितं दण्डकारण्यं या मामनुजगाम ह॥ क्व सा लक्ष्मण वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः॥ २॥ राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान् परिधावतः॥ क्व सा दुःखसहाया मे वैदेही तनुमध्यमा॥ ३॥ यां विना नोत्सहे वीर मुहूर्तमपि जीवितुम्॥ क्व सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा॥ ४॥ ॥ ॥

निमित्तान्तरेणापि सीताहानिमनुमिनोति मनश्चेति। इह सीतावियोगविषये अप्रहृष्टं विकारं स्फुरणं नास्तीति। आश्रम इति शेषः॥ २४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः॥ ५७॥ ॥ ॥

अथ सीताप्राप्तिसंदेहकृतशोकप्रलापोऽष्टपञ्चाशे स दृष्ट्वेत्यादि। शून्ये वने वैदेहीं विना आगतं वैदेहीं विसृज्यागतं लक्ष्मणं पर्यपृच्छत पर्यपृच्छत्॥१॥ प्रश्नस्वरूपमाह प्रस्थितमित्यादिना। दण्डकारण्यं प्रति प्रस्थितम्॥२॥ राज्येति। दुःखसहाया समानदुःखेत्यर्थः॥३॥ यामिति। सुरसुता सुरस्त्री॥४॥

पतित्वमिति । तपनीयं स्वर्णम् इच्छेयम् इच्छामि ॥ ५ ॥ कच्चिदिति । प्राणैः प्राणेभ्यः प्रव्राजनं चतुर्दशवर्षवनवासः मिथ्या असत्यं न भविष्यतीति कच्चित् । चतुर्दशवर्षसमाप्तावेव सीतावियोगजं जीववियोगं किं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सीतेति । सीतानिमित्तं सीताविनाशनिमित्तं त्वयि गते अयोध्यामिति शेषः । सकामेत्यनेन रामस्य हृदये कैकेयी स्वविनाशार्थमेव वनं प्रेषितवतीति सदा वर्तते । तदिदानीं सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन व्यक्तीकृतम् ॥ ७ ॥ सपुत्रेति । तपस्विनी शोच्या ॥ ८ ॥ यदीति । वृत्ता परेता सुवृत्ता स्वाचारा ॥ ९ ॥

पतित्वममराणां वा पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण॥ तां विना तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम्॥५॥कच्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम॥कच्चित्प्रव्राजनं सौम्य न मे मिथ्या भविष्यति॥६॥सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते मयि गते त्वयि॥कच्चित्सकामा सुखिता कैकेयी सा भविष्यति ॥ ७ ॥ सपुत्रराज्यां सिद्धार्थां मृतपुत्रा तपस्विनी ॥ उपस्थास्यति कौसल्या कच्चित्सौम्य न केकयीम्॥८॥यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः॥सुवृत्ता यदि वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ॥९॥ यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते॥ पुनः प्रहसिता सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण॥१०॥ ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा॥ त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥११॥ सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखदर्शिनी ॥ मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः ॥ १२ ॥ सर्वथा रक्षसा तेन जिह्मेन सुदुरात्मना॥ वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम् ॥ १३ ॥ श्रुतस्तु शङ्के वैदेह्या स स्वरः सदृशो मम ॥ त्रस्तया प्रेषितस्त्वं च द्रष्टुं मां शीघ्रमागतः ॥१४॥

यदि मामिति । प्रहसिता प्रहसितमुखी ॥ १० ॥ ब्रूहीति । यदि जीवति तदा ब्रूहि वद वैदेही जीवति वा न वा । न वेत्यस्य विवरणं त्वयीति । प्रमत्ते अनवहिते ॥ ११ ॥ सुकुमारीति । दुःखं पश्यतीति दुःखदर्शिनी सा न भवतीत्यदुःखदर्शिनी शोचति अशोचत् । वनवास इति शेषः । दुर्मनाः चिन्ताकुलेति यावत् ॥ १२ ॥ सर्वथेति । जिह्मेन कपटेन तवापि अतिशूरस्यापि ॥ १३ ॥ श्रुतस्त्विति । मम स्वरेण यस्मादागतः तस्मात् सः स्वरो वैदेह्या श्रुतः त्रस्तया तया त्वं प्रेषितश्चेति शङ्के इति योजना ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतामुत्सृजता वने ॥ प्रतिकर्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्तमन्तरम् ॥ १५ ॥ दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न संशयः ॥ १६ ॥ अहोस्मिन्व्यसने मग्नः सर्वथा शत्रुसूदन ॥ किंन्विदानीं करिष्यामि शङ्के प्राप्तव्यमीदृशम् ॥ १७ ॥ इति सीतां वरारोहां चिन्तयन्नेव राघवः ॥ आजगाम जनस्थानं त्वरया सहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥ विगर्हमाणोनुजमार्तरूपं क्षुधा श्रमाच्चैव पिपासया च विनिःश्वसन् शुष्कमुखो विवर्णः प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ १९ ॥ स्वमाश्रमं संप्रविगाह्य वीरो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् ॥ एतत्तदित्येव निवासभूमौ प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ॥ २० ॥ इति श्रीम० अष्टप० सर्गः ॥ ५८ ॥

अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः ॥ परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखार्दितं पुनः ॥ १ ॥ ॥ ॥

सर्वथेति । कष्टमेवाह प्रतीति । प्रतिकर्तुं मत्कृतापकारस्य प्रत्यपकारं कर्तुम् अन्तरम् अवकाशो दत्तः ॥ १५ ॥ प्रतीकारमेवाह दुःखिता इति । पिशिताशनत्वं निहनने हेतुः ॥ १६ ॥ अहोस्मिन्निति । संधिरार्षः । ईदृशं व्यसनमज्जनं प्राप्तव्यमिति शङ्के ॥ १७ ॥ इतीति । वरारोहामिति चिन्ताहेतुसौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ १८ ॥ विगर्हमाण इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । वक्ष्यमाणानेकसर्गार्थसंग्रहरूपम् । श्रमात् बहुदूरधावनात् प्रतिश्रयं स्वाश्रमप्रदेशं शून्यं सीतारहितं प्रतिश्रयमित्यनुषज्यते । अनन्तरं स्वाश्रमं संप्रविगाह्य प्रविश्य तमपि शून्यं समीक्ष्येति शेषः । तदनु सीतायाः कांश्चिद्विहारदेशाननुसृत्य विचित्य तानपि शून्यान् समीक्ष्य तत्रत्यनिवासभूमौ क्रीडास्थाने तदेतदिति तादृशमेतादृशमिति विहारविशेषं स्मृत्वा प्रहृष्टरोमा सन् शोकेन व्यथितो बभूव ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं संग्रहेणोक्तमर्थं पुनर्विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते अथेत्यादि । अन्तरा मध्ये मार्गम् । दुःखार्दितमिति क्रियाविशेषणम् । मारीचवधस्थानात् स्वाश्रमं गच्छन् मध्ये पप्रच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तमिति । तं सौमित्रिमुवाच तत्र प्रश्नप्रकारमाह किमर्थमिति । यदा तु त्वया रक्षितायाः का हानिरिति विश्वासात् मया विरहिता कृता तदा तामपास्य विहाय किमर्थमागतः ॥ २ ॥ उवाचेत्युक्तार्थमाह दृष्ट्वेति । त्वां दृष्ट्वा पापं सीतानिष्टरूपं शङ्कमानं मे मम मनः व्यथितमिति यत् तत्सत्यम् ॥ ३ ॥ एतच्च कथं निश्चीयत इत्यत्राह स्फुरत इति । बाहुः सव्य इत्यनुषज्यते । हृदयं वक्षोमध्यम् ॥ ४ ॥ एवमिति । भूयो दुःखेन बहुतरदुःखेन समाविष्टः पूर्वं सीतावचनादुःखाक्रान्तः सम्प्रति रामेण त्वया अकृत्यं कृतमित्युच्यमानत्वात् भूयो दुःखसमाविष्टत्वम् ॥

तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम् ॥ यदा सा तव विश्वासाद्वने विरहिता मया ॥ २ ॥ दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण ॥ शङ्कमानं महत्पापं यत्सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३ ॥ स्फुरते नयनं सव्यं बाहुश्च हृदयं च मे ॥ दृष्ट्वा लक्ष्मण दूरे त्वां सीताविरहितं पथि ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ भूयो दुःखसमाविष्टो दुःखितं राममब्रवीत् ॥ ५ ॥ न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाहमिहागतः ॥ प्रचोदितस्तयैवोग्रैस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥ आर्येणेव पराक्रुष्टं हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ परित्राहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ सा तमार्तस्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली ॥ गच्छ गच्छेति मामाह रुदन्ती भयविह्वला ॥ ८ ॥ प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया ॥ प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं त्वत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९ ॥ न तत्पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत् ॥ निर्वृता भव नास्त्येतत्केनाप्येवमुदाहृतम् ॥ १० ॥ ॥

॥ ५ ॥ न स्वयमिति । कामकारेण स्वेच्छाकरणेन स्वयमित्यस्य विवरणमिदम् । उग्रैः वचोभिरित्यर्थसिद्धम् ॥ ६ ॥ आर्येणेति । हा सीते लक्ष्मणेति परित्राहीति च यद्वाक्यम् आर्येणेव भवतेव केनचित्पराक्रुष्टम् आह्वानपुरःसरं घोषितं तत् मैथिल्याः श्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ सा तमिति । तव स्नेहेन त्वयि स्नेहेन ॥ ८ ॥ प्रचोद्यमानेनेति । त्वत्प्रत्ययान्वितं त्वयि प्रत्ययः दुराधर्षत्वदैन्यराहित्यविषयो विश्वासः तेनान्वितम् इदं वक्ष्यमाणलक्षणं वाक्यं मैथिली प्रत्युक्ता ॥ ९ ॥ न तदिति । निर्वृता सुखिता भव नास्त्येतत् रामवाक्यत्वेन यच्छङ्कितम् एतत् रामवाक्यं न भवति ॥ १० ॥

रामवचनत्वेऽनुपपत्तिमाह विगर्हितमिति । विगर्हितं दैन्यावहत्वात् महाकुलप्रसूतस्य निन्दितं नीचम् आपत्काले स्त्रीसमाह्वानस्य क्षुद्रकृतत्वात् कुत्सितं वचनं कथमभिधास्यति यस्त्रिदशानपि त्रायेत् कथं सः सीते त्राहीति वचनमभिधास्यति ॥ ११ ॥ किमिति । किं निमित्तं किमपि प्रयोजनमुद्दिश्य केनापि दुर्जनेन राक्षसेन मे भ्रातुः स्वरं स्वरसदृशं स्वरं आलम्ब्य अवलम्ब्य त्राहि त्राहीति वाक्यम् ईरितम् उक्तम् । शोभने इति सीतासंबोधनम् ॥ १२ ॥ विस्वरमिति । स्वरप्रकारविशेषशोधनेऽपि नायं रामस्वर इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अलमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । वैक्लव्यं विक्ल-

विगर्हितं च नीचं च कथमार्योऽभिधास्यति ॥ त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत्रिदशानपि ॥ ११ ॥ किन्निमित्तं तु केनापि
भ्रातुरालम्ब्य मे स्वरम् ॥ राक्षसेनेरितं वाक्यं त्राहि त्राहीति शोभने ॥ १२ ॥ विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्ष्मण
त्राहि मामिति ॥ न भवत्या व्यथा कार्या कुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥ अलं वैक्लव्यमालम्ब्य स्वस्था भव निरुत्सुका
॥ न सोस्ति त्रिषु लोकेषु पुमान्वै राघवं रणे ॥ जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् ॥ १४ ॥ न जय्यो
राघवो युद्धे देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना ॥ उवाचाश्रूणि मुञ्चन्ती दारुणं मामिदं
वचः ॥ १६ ॥ भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः ॥ विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं न च त्वं मामवाप्स्यसि ॥
॥ १७ ॥ संकेताद्भरतेन त्वं रामं समनुगच्छसि ॥ क्रोशन्तं हि यथात्यर्थं नैवमभ्यवपद्यसे ॥ १८ ॥ ॥

वत्वम् । विक्लवो विह्वलस्तथेति हलायुधः । निरुत्सुका मत्प्रस्थापनोद्योगरहिता भव नास्ति न विद्यते ॥ १४ ॥ नेत्यर्धमेकं वाक्यम् । पूर्वमेकैकेनाजय्यत्वमुक्तं संप्रति मिलितैरिति विशेषः ॥ १५ ॥ एवमिति । परिमोहितचेतना कलुषितबुद्धिः ॥ १६ ॥ भाव इति । भ्रातरि विनष्टे सति मां प्राप्तु पापः कुत्सितः भावः मयि तव त्वया निवेशित एव त्वं च मां नावाप्स्यसि ॥ १७ ॥ संकेतादिति । भरतेन कृतात्संकेतात् कुतश्चिदवकाशे राममवश्यं हनिष्यामीत्येवंरूपात् रामं समनुगच्छसि न तु रामभक्त्या । अत्र हेतुमाह क्रोशन्तमिति । क्रोशन्तमेनं यथा नाभ्यवपद्यसे न प्राप्नोषि तेन प्रकारेण संकेतादनुगच्छसीत्यन्वयः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रिपुरिति । अन्तरप्रेप्सुः रन्ध्रान्वेषी येन प्रकारेण एवमनुगच्छसि तथा नाभिपद्यसे इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ एवमिति । क्रोधादिति काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वेति ॥ २० ॥ एवमिति । तां विना त्वमागत इति यत् तद्दुष्कृतम् अकृत्यम् ॥ २१ ॥ उक्तं विवृणोति जानन्नपीति ॥ २२ ॥ अनेनेत्युक्तं विशदयति नहीति । स्त्रिया इत्यविवेकसंभावनासूचनं स्त्रीष्वपि विशेषज्ञापनाय क्रुद्धाया इति । यस्त्वं क्रुद्धायाः स्त्रियाः परुषं श्रुत्वा इहागतः तस्य ते मैथिलीं त्यक्त्वा यासीति यत्तत्कर्म न परितुष्यामि ॥ २३ ॥ सर्वथेति । नाकरोः शासनं ममेति यत्तत्सर्वथा ते अपनीत-

रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि ॥ राघवस्यान्तरप्रेप्सुस्तथैनं नाभिपद्यसे ॥ १९ ॥ एवमुक्तो हि वैदेह्या संरब्धो रक्तलोचनः ॥ क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ २० ॥ एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः सन्तापमोहितः ॥ अब्रवीद्दुष्कृतं सौम्य तां विना यत्त्वमागतः ॥ २१ ॥ जानन्नपि समर्थं मां रक्षसां विनिवारणे ॥ अनेन क्रोधवाक्येन मैथिल्या निःसृतो भवान् ॥ २२ ॥ नहि ते परितुष्यामि त्यक्त्वा यद्यासि मैथिलीम् ॥ क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रियाश्च त्वमिहागतः ॥ २३ ॥ सर्वथा त्वपनीत ते सीतया यत्प्रचोदितः ॥ क्रोधस्य वशमापन्नो नाकरोः शासनं मम ॥ २४ ॥ असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया ॥ मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥ विकृष्य चापं परिधाय सायकं सलीलबाणेन च ताडितो मया ॥ मार्गीं तनुं त्यज्य स विक्लवस्वरो बभूव केयूरधरः स राक्षसः ॥ २६ ॥ शराहतेनैव तदार्तया गिरा स्वरं ममालम्ब्य सुदूरसंश्रवम् ॥ उदाहृतं तद्वचनं सुदारुणं त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

म् अपनयः क्रुद्धया स्त्रिया यत्किंचित्परुषमुक्तं चेत्तत्सोढव्यम् । कथंचिदसहने बहिरागत्यान्तर्हितो भूत्वा तत्परिपालनं कर्तव्यम् । केवलमागमनं तवापनीतिरेवेति भावः ॥ २४ ॥ अपनीतिमेवोपपादयितुं स्वरान्यथाभावं दर्शयति असावित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ २५ ॥ विकृष्येति । परिधाय संधाय सलीलबाणेन लीलार्थबाणेन मार्गीं मृगसंबन्धिनीं त्यज्य त्यक्त्वा सविक्लवस्वरः सदीनस्वरः केयूरधरः अङ्गदधरः । आसीदित्यनेन दुरातीतत्वं गम्यते ॥ २६ ॥ शरेति । तदेति छेदः । सुदूरे संश्रवः श्रवणं यस्य तं मम स्वरं मत्स्वरसदृशं स्वरम् आलम्ब्य आश्रित्य आर्तया गिरा दीनया

वाचा शराहतेन तेनैव तदा तस्मिन् काले सुदारुणं तद्वचनमुदाहृतम् । येन वचनेन श्रुतेन मैथिलीं विहाय आगतोसि । अस्मिन् सर्गे सप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

एवमियता प्रबन्धेन संभोगशृङ्गारो वर्णितः । अथ विप्रलम्भशृङ्गारमासुवेलारोहणाद्वर्णयितुमारभते । तदङ्गत्वेन रसान्तराणि दर्शितानि । संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोरिति लक्षणात् । तत्र । अभिलाषमनःसङ्गौ संकल्पो गुणसंस्तुतिः । प्रद्वेषः तापाभिमतत्यागावुन्मादो मूर्च्छना च मृतिरित्युक्तविप्रलम्भावस्थास्वष्टमीं दशामाह सर्गत्रयेण भृशमित्यादि । आव्रजमानस्य आगच्छतः अधो वामलोचनं वामनेत्र-

भृशमाव्रजमानस्य तस्याधो वामलोचनम् ॥ प्रास्फुरच्चास्खलद्रामो वेपथुश्चाप्यजायत ॥१॥ उपालक्ष्य निमित्तानि
सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः ॥ अपि क्षेमं नु सीताया इति वै व्याजहार च ॥ २ ॥ त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः ॥
शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन् रघुनन्दनः ॥
तत्र तत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४ ॥ ददर्श पर्णशालां च रहितां सीतया तदा ॥ श्रिया विरहितां
ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ॥५॥ रुदन्तमिव वृक्षैश्च म्लानपुष्पमृगद्विजम् ॥ श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तवनदेवतम् ॥ ६ ॥
विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धबृसीकटम् ॥ दृष्ट्वा शून्यं निजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७ ॥

स्याधःपक्ष्म प्रास्फुरत् । अधो वामदृशः स्फूर्तौ बह्वनिष्टो भवेत् पुमानिति लक्षणात् । स्वयमस्खलत् प्रयाणकाले स्खलनं करोतीष्टस्य भञ्जनमिति प्रसिद्धिः । वेपथुः कम्पः ॥ १ ॥ उपालक्ष्येति । अशुभानि अशुभसूचकानि ॥ २ ॥ त्वरमाण इति । लालसः साभिलाषः आवसथं गृहम् । स्थानावसथवास्तु चेत्यमरः ॥३॥ उद्भ्रमान्निति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । वेगेन उद्भ्रामन्निव उत्पतन्निव विक्षिपन् हस्तादीनवयवानितस्ततः क्षिपन् ॥ ४॥५॥ रुदन्तमिति । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । वृक्षैः रुदन्तमिव स्थितं हीनस्वरभृङ्गवत्त्वादिति भावः । पुष्पाणि सीतया पूर्वमपचितानि द्विजाः पक्षिणः म्लानाः पुष्पमृगद्विजाः यस्मिन् तत् तथोक्तम् । श्रिया कान्त्या विहीनं विध्वस्तं विशीर्णं रावणसंन्यासिने दत्तत्वेन विप्रकीर्णाः अयथास्थानस्थिताः अजिनकुशाः

यस्मिन् तत्तथा ग्रहणकाले सीताया अवलम्बितत्वेन विप्रविद्धबृसीकटं विपर्यस्तमुन्यासनास्तरणं शून्यं सीतारहितं विललाप पर्यदेवयत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ विलापमाह द्वाभ्यां हृतेत्यादि । हृता अपहृता नष्टा यादृच्छिकमदर्शनं गता निलीना विनोदाय व्यवहिता अथवा निर्जनतया भीरुः सती गूढं वनमागता पद्मिनीं याता । स्नानार्थमिति शेषः । नदीं गतेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥८॥९॥ यत्नादिति । शोकाद्धेतोः उन्मत्त इव लक्ष्यते । अलक्ष्यतेत्यर्थः ॥ १० ॥ वृक्षादिति । नदात् पश्चिमप्रवाहात् शोकपङ्कार्णवाप्लुतो बभूव ॥ ११ ॥ अथ शोकमोहातिरेकेणाचेतनेषु चेतनबुद्ध्या तान् प्रति-

हृता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८ ॥ गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ॥ अथवा पद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ॥ ९ ॥ यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम् ॥ शोकरक्तेक्षणः शोकादुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ १० ॥ वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन् स गिरेश्चाद्रिं नदान्नदीम् ॥ बभूव विलपन् रामः शोकपङ्कार्णवाप्लुतः ॥ ११ ॥ अपि कच्चित्त्वया दृष्टा सा कदम्बप्रिया प्रिया ॥ कदम्ब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम् ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसंकाशा पीतकौशेयवासिनी ॥ शंसस्व यदि वा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी ॥ १३ ॥ अथवार्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम्॥ जनकस्य सुता भीरुर्यदि जीवति वा न वा ॥ १४ ॥ ककुभः ककुभोरूं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् ॥ यथा पल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः ॥ १५ ॥

भाषते अपीत्यादिना । कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि प्रियाणि यस्याः सा कदम्बप्रिया प्रिया मत्कान्ता अपिः प्रश्ने एवं प्रश्नेऽपि प्रतिवचनादानमनादरकृत मिति मत्वाह कदम्बेति शुभाननामिति चिह्नकीर्तनम् । कदम्बप्रियेत्यनेन दर्शनसंभावनोच्यते ॥ १२ ॥ स्निग्धेति ॥ स्निग्धपल्लवसंकाशेत्यनेन कोमलाङ्गीत्वमुक्तम् बिल्वोपमस्तनीत्यनेन पद्मिनीजातिरुक्ता । तदुक्तं रतिरहस्ये पद्मिनीलक्षणे । स्तनयुगमपि यस्याः श्रीफलश्रीविडम्बीति ॥ १३ ॥ अथवेति । बिल्वेनानुक्तौ अयं मत्सरान्न कथयतीत्यर्जुनवृक्षं पृच्छति यदि ज्ञातं यदीत्यर्थः॥ १४॥ प्रतिवचनादानेनायं न जानातीति मत्वा वृक्षान्तरे तत् ज्ञानं संभावयति ककुभ इति ॥ ककुभोर्जुनविशेषः । स च स्त्रीणामूरुतुल्यो भवति अत एवमुच्यते ककुभोरूमिति । केचित्कर-

भोरूमिति वदन्ति । तत्प्रकृतशैलीविरुद्धम्। कदम्ब कदम्बप्रिया बिल्व बिल्वोपमस्तनीत्येवम् ह्युच्यते । ज्ञाने हेतुमाह यथेति । अनेन परिचयसंभावनोक्ता । जानाति कथं न कथमपीत्यर्थसिद्धम् । एवमुत्तरत्रापि श्लोके द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ भ्रमरैरिति । उप समीपे गीतः कृतवेदघोष इति ध्वन्यते । यथा येन प्रकारेण एवंभूतो द्रुमवरोयं तेन प्रकारेण मन्ये एष जानाति तिलकः ॥ १६ ॥ अशोकेति । स्ववचनकरणाय स्तौति शोकापनुदेति । पचाद्यच् गुणाभाव आर्षः । त्वन्नामानं कुरु अशोकं कुरु संदर्शनेन ज्ञापनेन शोकनिवृत्त्यर्थम् प्रियां संदर्शयेत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ शोको य-

भ्रमरैरूपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्ययम् ॥ एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥ अशोक
शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् ॥ त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासंदर्शनेन माम् ॥ १७ ॥ यदि ताल त्व-
या दृष्टा पक्वतालफलस्तनी ॥ कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ॥ १८ ॥ यदि दृष्टा त्वया
सीता जम्बु जम्बुफलोपमाम् ॥ प्रियां यदि विजानीषे निःशङ्कं कथयस्व मे ॥ १९ ॥ अहो त्वं कर्णि-
काराद्य सुपुष्पैः शोभसे भृशम् ॥ कर्णिकारप्रिया साध्वी शंस दृष्टा प्रिया यदि ॥ २० ॥ चूतनीपमहा-
सालान् पनसान् कुरवान् धवान् ॥ दाडिमानसनान् गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः ॥ २१ ॥ मल्लिका मा-
धवीश्चैव चम्पकान् केतकीस्तथा ॥ पृच्छन्रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ २२ ॥ ॥

स्मान्न भवति सः अशोक इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य शोकापनुदेत्युक्तिः । त्वन्नामानं शोकरहितमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यदि तालेति । पक्वतालेति संबन्धोक्तिः ॥ १८ ॥ यदीति । जम्बु । अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति सुलोपः । स्निग्धताकारेण जम्बुफलौपम्यं विजानीषे चिह्नत इति शेषः ॥ १९ ॥ अहो इति । सुपुष्पैरिति धार्मिकत्वोक्तिः ॥ २० ॥ चूतेति । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । क्रियाभेदाद्रामपदद्वयं नीपः कदम्बः कुरवान् कुरबकान् रामः चूतादीन् गत्वा दृष्ट्वा पृच्छन् । आधावनेन सर्वत्र भ्रान्तः कृतभ्रमणः रामः उन्मत्तः चित्तविभ्रमवानिव लक्ष्यते अलक्ष्यत ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति वृक्षान् पृष्ट्वा मृगान् पृच्छति अथेति । वृक्षा मा कथयन्तु त्वं तु कथयेत्याशयेनाथवाशब्दप्रयोगः । मृगशावस्य मृगबालस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्यास्ताम् । मृगस्य सीताज्ञाने योग्यतामाह मृगेति । मृगवर्द्धिविधं प्रेक्षत इति मृगविप्रेक्षणी सहिता भवेदिति संभावनायां लिङ् ॥ २३ ॥ गजेति । गजनासोरूः करिकरोरूः वरवारण वारणश्रेष्ठ हे गज तां सीतां तुभ्यं तव विदितां मन्ये शङ्के । गजनासोरूः सा त्वया यदि दृष्टा भवेत्तदाख्याहि ॥ २४ ॥ शार्दूलेति । अत्र तुल्यगतित्वरूपः संबन्धो बोध्यः । न ते भयं शूरस्य तव भयं नास्ति । एतेन पूर्वोक्ताः सर्वे

अथवा मृगशावाक्षीं मृग जानासि मैथिलीम् ॥ मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् ॥ २३ ॥ गज सा गजनासोरूर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् ॥ तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण ॥ २४ ॥ शार्दूल यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभानना ॥ मैथिली मम विस्रब्धं कथयस्व न ते भयम् ॥ २५ ॥ किं धावसि प्रिये दूरं दृष्टासि कमलेक्षणे ॥ वृक्षैराच्छाद्य चात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २६ ॥ तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेस्ति करुणा मयि ॥ नात्यर्थं हास्यशीलासि किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ २७ ॥ पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि ॥ धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम् ॥ २८ ॥ नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी ॥ कृच्छ्रं प्राप्तं न मां नूनं यथोपेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥ व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः ॥ विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया ॥ ३० ॥

भीत्या न प्रत्यूचुरिति रामस्याशयः ॥ २५ ॥ पुनरवस्थाविशेषं दर्शयति किं धावसीति । प्रिये किमर्थं धावसि धावन्ती दृष्टासि नूनम् । अथादर्शनादाह वृक्षैरिति । इदं च पूर्वापेक्षयातिरिक्तं दर्शनान्तरम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ पीतेति । अन्तर्हितापि पीतकौशेयेन सूचितासि । इदमपि प्रत्ययान्तरम् । पुनरपि प्रत्ययान्तरमाह धावन्त्यपीति ॥ २८ ॥ अथ सर्वात्मना दर्शनाभावात् प्रकारान्तरमुत्प्रेक्षते नैवेति । अथवा सात्र नैव विद्यते किंतु हिंसिता । अत्र हेतुमाह कृच्छ्रमिति । कृच्छ्रं दुःखं प्राप्तं मां यथा येन प्रकारेण उपेक्षितुं नार्हति नूनं तेन प्रकारेण हिंसितैव नूनम् ॥ २९ ॥ एतदेव द्रढयति व्यक्तमिति ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

वक्ष्यमाणदशामनुसंधाय प्रलपति नूनमिति । पूर्णचन्द्रमिव ग्रस्तं राहुग्रस्तं पूर्णचन्द्रमिव स्थितमित्यर्थः । एवंभूतं मुखं निष्प्रभतां गतं नूनमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ सा हीति । ग्रैवेयकं कण्ठभूषणम् या उक्तविशेषणा ग्रीवा सा भक्षिता भवेदित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ नूनमिति । हस्ताभरणं कटकम् ॥ ३३ ॥ मयेति । भक्षणाय विरहितासीदिति पूर्वार्धेऽन्वयः । सार्थेन पथिकसमुदायेन ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणमामन्त्र्य पृच्छति हा लक्ष्मणेति । पश्यसि पश्यसि किं हा सीत इति वक्तव्ये हा सीतेति सन्धिरार्षः । इतिकरणस्य सर्गारम्भस्थेन विललापेत्यनेनान्वयः ॥ ३५ ॥ इत्येवमिति सार्धश्लोक एकान्वयः ।

नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुनासं चारुकुण्डलम् ॥ पूर्णचन्द्रामिव ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ॥ ३१ ॥ सा हि चम्पकवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेयशोभिता ॥ कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भाक्षिता शुभा ॥ ३२ ॥ नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ ॥ भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणाङ्गदौ ॥ ३३ ॥ मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै ॥ सार्थेनेव परित्यक्ता भक्षिता बहुबान्धवा ॥ ३४ ॥ हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसि त्वं प्रियां क्वचित् ॥ हा प्रिये क्व गता भद्रे हा सीतेति पुनः पुनः ॥ ३५ ॥ इत्येवं विलपन्रामः परिधावन्वनाद्वनम् ॥ क्वचिदुद्भ्रमते वेगात्क्वचिद्विभ्रमते बलात् ॥ क्वचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्परः ॥ ३६ ॥ स वनानि नदीः शैलान् गिरिप्रस्रवणानि च ॥ काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३७ ॥ तथा स गत्वा विपुलं महद्वनं परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति ॥ अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीम० षष्टितमःसर्गः ॥ ६० ॥

प्रथमार्थं पूर्वानुवादरूपं क्वचिदधिष्ठानसादृश्याभावेपि वेगात् शोकवेगादेव उद्भ्रमते सीताप्रतीतिरूपं भ्रमं प्राप्नोति क्वचिल्लतादौ बलात् सादृश्यबलात् विभ्रमते तत्प्रतीतिभ्रमं लभते मत्त इवाभाति । मत्तवत्परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ ❀ तत्रिश्लोकी ❀ ॥ ३६ ॥ स इति । सुगम्यानि वनानि दुर्गमाणि काननानि गिरेरुद्भूतानि प्रस्रवणानि गिरिप्रस्रवणानि । उत्सः प्रस्रवणं वारीत्यमरः । अपरिसंस्थितः अप्रतिष्ठितः ॥ ३७ ॥ तथेति । सरामः तथा क्वचिदुद्भ्रमत इत्यादिरीत्या विपुलं विशालं महत् निरन्तरं वनं गत्वा सर्वं वनस्य सर्वप्रदेशं परीत्य पुनः पुनश्चरित्वा अथ मैथिलीं प्रति मैथिलीलाभं प्रति अनिष्ठिताशः अनिष्पन्नाशः सन् पुनरपि प्रियाया मार्गणे परमं परिश्रमं चकार ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरा० रत्नमे० आ० षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अथ रामस्य नवमीमवस्थां दर्शयत्येकषष्टितमे । दृष्ट्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शून्यं सीतारहितम् रहितां सीतयेति शेषः । विध्वस्तानि रावणाक्रान्तत्वादिति भावः । सर्वशः सर्वत्र तत्र वनप्रदेशे वैदेहीं संनिरीक्ष्य विचित्य तत्रादृष्ट्वा पुनरपि रामग्रहणं क्रियाभेदात् प्राक्रुश्य सीतामुच्चैराहूय उवाच भुजग्रहणं शोककृतविकारविशेषः । प्रगृह्य उत्क्षिप्य ॥ १ ॥ २ ॥ क्वेति । क्व नु अत्र वने कुत्र प्रदेशे वर्तते कं वा देशान्तरं गता ॥ ३ ॥ वृक्षेणेति । आच्छाद्य स्वमिति शेषः । हसितुम् अन्तर्हितां मां ज्ञातुमसमर्थोसीत्येवं परिहसितुम् अद्य शोककाले ॥ ४ ॥

दृष्ट्वाश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः॥ रहितां पर्णशालां च विध्वस्तान्यासनानि च ॥ १ ॥ अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं सन्निरीक्ष्य च सर्वशः ॥ उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ ॥ २ ॥ क्व नु लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता ॥ केनाहृता वा सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया ॥ ३ ॥ वृक्षेणाच्छाद्य यदि मां सीते हसितुमिच्छसि ॥ अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ॥ ४ ॥ यैः सह क्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः ॥ एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायन्त्यास्राविलेक्षणाः ॥ सीतया रहितोहं वै नहि जीवामि लक्ष्मण ॥ ५ ॥ मृतं शोकेन महता सीताहरणजेन माम् ॥ परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता ॥६॥ कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः ॥ अपूरयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः ॥ ७ ॥ कामवृत्तमनार्यं मां मृषावादिनमेव च ॥ धिक्त्वामिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता ॥ ८ ॥ ॥

यैरिति । क्रीडसे क्रीडसि विश्वस्तैः चिरोपलालनेन विश्वासं प्राप्तैः मृगपोतकैः बालमृगैः । पोतः पाकोऽर्भको डिम्भ इत्यमरः । ध्यायन्ति त्वामिति शेषः । किमपि ध्यायन्तीति वा ॥ सीतयेति । इदमर्धमेकं वाक्यम् ॥ ५ ॥ मृतमिति । परलोके स्वर्गे ॥ ६ ॥ कथमिति । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रतिज्ञां चतुर्दशवर्षवनवासप्रतिज्ञां संश्रुत्य अङ्गीकृत्य मया अभियोजितः नियुक्तस्त्वं तं कालमपूरयित्वा कथमागतः कामवृत्तं यथेष्टाचारम् अनार्यं दुर्जनं मां धिक् त्वामिति वक्ष्यति । अहमुपालम्भयोग्य एव कामवृत्तत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥

विवशं शोकसंतप्तं दीनं भग्नमनोरथम् ॥ मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्तिर्नरमिवानृजुम् ॥ ९ ॥ क्व गच्छसि वरारोहे मां
नोत्सृज सुमध्यमे ॥ त्वया विरहितश्चाहं मोक्ष्ये जीवितमात्मनः ॥ १० ॥ इतीव विलपन्रामः सीतादर्शनलालसः ॥
न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनकात्मजाम् ॥ ११ ॥ अनासादयमानं तं सीतां दशरथात्मजम् ॥ पङ्कमासाद्य विपुलं
सीदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥ लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥ १३ ॥ मा विषादं महाबाहो कुरु यत्नं
मया सह ॥ इदं च हि वनं शूर बहुकन्दरशोभितम् ॥ १४ ॥ प्रियकाननमंचारा वनोन्मत्ता च मैथिली ॥ सा वनं वा प्रविष्टा
स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् ॥ १५ ॥ सरितं वापि संप्राप्ता मीनवञ्जुलसेविताम् ॥ स्नातुकामा निलीना स्याद्धासकामा
वने क्वचित् ॥ १६ ॥ वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात्कानने क्वचित् ॥ जिज्ञासमाना वैदेहीं त्वां मां
च पुरुषर्षभ ॥ तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन् क्षिप्रमेव यतावहै ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

विवशमित्यादिश्लोकद्वयम् । विवशम् अस्वाधीनम् । त्वत्परतन्त्रमित्यर्थः । करुणं यथा भवति तथा उत्सृज्य त्यागकालेऽपि तव दयास्त्येवेति भावः । अनृजुं कपटाचारं मां नोत्सृज सुमध्यमे इदं मदुत्सर्जन त्वल्लक्षणस्याननुरूपमिति भावः । उत्सर्जने को दोष इत्यत्राह त्वयेति ॥९॥१०॥ इतीवेति । एवंप्रकारेणेत्यर्थः । लालसः साभिलाषः ॥ ११ ॥ अनासादयमानमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अप्राप्तवन्तमित्यर्थः । अत्यर्थं हितकाम्ययेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ मा विषादमित्यादि । विषादं मा कुरु अन्वेषणे यत्नं कुर्वित्युभयत्रान्वयः । अन्वेषणयोग्यतामाह इदं हीति । बहुकन्दरैः कन्दरतुल्यलतागृहैः शोभितम् ॥ १४ ॥ प्रियेति । प्रियः काननसंचारो यस्याः सा वनोन्मत्ता च वनं जलम् । जीवनं भुवनं वनमित्यमरः । वनेन वनदर्शनेन उन्मादवती अतिप्रियसलिलेत्यर्थः । यथाक्रमं तत्कार्यमाह सेति ॥ १५ ॥ सरितमिति । वञ्जुलो वेतसः सरितं स्नातुकामा संप्राप्ता स्यात् हासकामा परिहासकामा क्वचिद्वने निलीना स्याद्वा ॥ १६ ॥ वित्रासयितुकामेति । पूर्वं हासार्थं गूढेति शङ्का अत्र वित्रासनार्थमिति भिदा । मां त्वां च जिज्ञासमाना आवयोरन्वेषणादिसामर्थ्यं जिज्ञासमानेत्यर्थः ॥ तस्या इत्यर्धम् पृथक् । श्रीमन् भार्यावियोगलक्षणं ते नास्तीति भावः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

वनमिति। यदि मन्यसे यदीच्छसि तदा विचिनुवः त्वं शोके मनो मा कृथाः ॥ १८ ॥ एवमिति। लक्ष्मणेनैवमुक्तः अत एव समाहितः कृतचित्तसमाधानः विचेतुम् अन्वेष्टुम् ॥ १९ ॥ ताविति। वनानि स्वल्पानि महान्ति च पुष्पापचयव्यग्रात्र सन्निहिता भवेदिति गिरीन् विचित्रधातुसंग्रहसक्तात्र भवेदिति सरितः हंसकारण्डवादिललितपुलिनतया तदवलोकनकुतुकिनी भवेदिति सरांसि च फुल्लकमलषण्डमण्डिततया तद्विहारपरात्र भवेदिति निखिलेन भावप्रधानो निर्देशः। कार्त्स्न्येन विचिन्वानौ सीता न लब्धेति त्यक्तव्यापारौ न भवतः तौ दशरथात्मजौ न दृष्टेति तूष्णीं तिष्ठन्तौ भवतः

वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा ॥ मन्यसे यदि काकुत्स्थ मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ १८॥ एवमुक्तस्तु सौहार्दाल्लक्ष्मणेन समाहितः ॥ सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे ॥ १९ ॥ तौ वनानि गिरींश्चैव सरितश्च सरांसि च ॥ निखिलेन विचिन्वानौ सीतां दशरथात्मजौ ॥ २० ॥ तस्य शैलस्य सानूनि गुहाश्च शिखराणि च ॥ निखिलेन विचिन्वानौ नैव तामभिजग्मतुः ॥ २१ ॥ विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभाम् ॥ २२ ॥ ततो दुःखाभिसंतप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ विचरन्दण्डकारण्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २३ ॥ प्राप्स्यसि त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बद्ध्वा महीमिमाम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तस्तु सौहार्दाल्लक्ष्मणेन स राघवः ॥ उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ॥ २५ ॥ ॥

मृदुप्रकृतिकत्वात् नैव तामभिजग्मतुरिति वक्ष्यमाणमत्राप्यनुषज्यते ❋ तनिश्लोकी ❋ ॥ २० ॥ तस्येति। तस्य शैलस्य प्रस्रवणगिरेः सानूनि प्रस्थान् शिखराणि शृङ्गाणि ॥ २१ ॥ विचित्येति। शैलं सर्वतः सर्वत्र शैले। उभसर्वतसोरिति द्वितीया। अन्ते इतिकरणम् ॥ २२ ॥ तत इति। दीप्ततेजसमिति वक्ष्यमाणसीतालाभहेतुलक्षणोक्तिः ॥ २३ ॥ प्राप्स्यसीति। सीताहर्तारं बुद्ध्वेति शेषः ॥ २४ ॥ एवमिति। दुःखाभिहतचेतनः दुःखोपहतहृदय इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वनमिति । पद्मिन्य इत्यादौ सुविचिताः सुविचित इति विभक्तिविपरिणामः कार्यः ॥ २६ ॥ न हीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २७ ॥ एवमिति । विह्वलः परवशः ॥ २८ ॥ संतप्त इति । अवसन्नाङ्गः कृशाङ्गः गतबुद्धिः निःसंज्ञः विचेतनः निश्चेष्टः अशीतम् उष्णम् आयतं दीर्घमिति निश्वासक्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ बहुलमिति । विचुक्रोश उच्चैः स्वरेणाहूतवान् ॥३०॥ तमिति । प्रश्रितं सविनयमिति क्रियाविशेषणम् । प्रश्रिताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः ॥ ३१॥ अनादृत्येति । लक्ष्मणोष्ठपुटाच्च्युतं लक्ष्मणोक्तमित्यर्थः । पुनः प्राक्रोशत् उद्घोषेणाहूतवान् । अस्मिन् सर्गे द्वात्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३२ ॥

वनं सर्वं सुविचितं पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ॥ गिरिश्चायं महाप्राज्ञ बहुकन्दरनिर्झरः ॥ २६ ॥ न हि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥२७॥ एवं स विपलन्रामः सीताहरणकर्शितः ॥ दीनशोकसमाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवत् ॥ २८ ॥ संतप्तो ह्यवसन्नाङ्गो गतबुद्धिर्विचेतनः ॥ निषसादातुरो दीनो निःश्वस्याशीतमायतम् ॥ २९ ॥ बहुलं स तु निःश्वस्य रामो राजीवलोचनः ॥ हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ॥ ३० ॥ तं ततः सान्त्वयामास लक्ष्मणः प्रियबान्धवः ॥ बहुप्रकारं धर्मज्ञः प्रश्रितं प्रश्रिताञ्जलिः ॥३१॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोष्ठपुटाच्च्युतम् ॥ अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राक्रोशत्स पुनः पुनः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

सीतामपश्यन् धर्मात्मा कामोपहतचेतनः ॥ विललाप महाबाहू रामः कमललोचनः ॥ १ ॥ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

अथ रामस्य । दृङ्मनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥ इत्युक्तावस्थास्वरतिं नाम षष्ठीमवस्थां प्रदर्शयति द्विषष्टितमे सीतामित्यादि । धर्मात्मा कामोपहतचेतन इत्याभ्यां धर्माविरुद्धकामस्यानिन्द्यत्वमुक्तम् । महाबाहुरित्यूर्ध्वबाहुत्वमुच्यते । कमललोचन इत्यनेन समधुपद्मसाम्यादश्रुकालुष्यमुच्यते कामेन सीताविप्रलम्भजनितव्यामोहेन उपहता अप्रकृतिस्था चेतना चैतन्यं यस्य स तथा॥१॥

पश्यन्निवेति । पुरोवर्तित्वाभावेन सीतामपश्यन्नपि मदनार्दितो मदनपरवशः तां पश्यन्निव संबोध्योवाच । तद्वाक्यं विलापाश्रयत्वेन दुर्वचम् गद्गदकण्ठत्वादिति भावः । यद्वा विलापसंबन्धादस्माभिर्वक्तुमशक्यम् अनुवदितुमशक्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ पश्यन्निवेत्युक्तमुपपादयति सार्द्धैस्त्वमित्यादिपञ्चभिः । त्वम् अशोकस्य शाखाभिः पुष्पिततया स्वर्णसदृशीभिः स्वयं पुष्पप्रियतया स्वशरीरं मम शोकविवर्धनी सती आवृणोषि किं तेनावरणेन मया दृष्टत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ कदलीति । कदलीकाण्डसदृशौ कदलीदण्डतुल्यत्वेन कदल्या संवृतावपि ते ऊरू पश्यामि तेन तौ निगूहितुम्

पश्यन्निव स तां सीतामपश्यन्मदनार्दितः ॥ उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम् ॥ २ ॥ त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतया प्रिये ॥ आवृणोषि शरीरं ते मम शोकविवर्धनी ॥ ३ ॥ कदलीकाण्डसदृशौ कदल्या संवृतावुभौ ॥ ऊरू पश्यामि ते देवि नासि शक्ता निगूहितुम् ॥ ४ ॥ कर्णिकारवनं भद्रे हसन्ती देवि सेवसे ॥ अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ॥ ५ ॥ परिहासेन किं सीते परिश्रान्तस्य मे प्रिये ॥ अयं स परिहासोपि साधु देवि न रोचते ॥ ६ ॥ विशेषेणाश्रमस्थाने हासोयं न प्रशस्यते ॥ अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये ॥ आगच्छ त्वं विशालाक्षि शून्योयमुटजस्तव ॥ ७ ॥ सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हृतापि वा ॥ नहि सा विलपन्तं मामुपसंप्रैति लक्ष्मण ॥ ८ ॥ एतानि मृगयूथानि साश्रुनेत्राणि लक्ष्मण ॥ शंसन्तीव हि वैदेहीं भक्षितां रजनीचरैः ॥ ९ ॥ ॥

आच्छादितुं न शक्तासि दृष्टस्याच्छादनासंभवादिति भावः ॥ ४ ॥ कर्णिकारेति । हसन्ती हासार्थं कर्णिकारवनं सेवसे ॥ ५ ॥ परिहासेनेति । हे सीते परिहासेन किं किं प्रयोजनम् हि यस्मात् परिश्रान्तस्य मे मह्यं सः पूर्वं प्रियः अयं परिहासः साधु सम्यक् न रोचते ॥ ६ ॥ विशेषेणेति । शीलं स्वभावः परिहासेन प्रीणातीति परिहासप्रियम् । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः ॥ आगच्छेत्यर्द्धमेकं वाक्यम् ॥ ७ ॥ सुव्यक्तमिति । हिर्हेतौ उपसंप्रैति उपेक्षत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एतानीति । शंसनप्रकारः साश्रुनेत्राणीति ॥ ९ ॥ ॥ ॥

हेति । मम मदीये आर्ये पूज्ये लोकैरिति शेषः । सकामा स्वाभीष्टास्मन्मरणसिद्धेरिति भावः ॥ १० ॥ सीतयेति । सीतां विनाऽऽगतत्वाच्छून्यम् ॥ ॥ ११ ॥ निर्वीर्य इति । कातरत्वम् अधीरत्वम् जीवितधारणाशक्तेरिति भावः ॥ १२ ॥ निवृत्तेति । निवृत्तवनवासः समाप्तवनवासः । समाप्तौ

हा ममार्ये क्व यातासि हा साध्वि वरवर्णिनि ॥ हा सकामा त्वया देवी कैकेयी सा भविष्यति ॥ १० ॥ सीतया सह निर्यातो विना सीतामुपागतः ॥ कथं नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यमन्तःपुरं पुनः ॥ ११ ॥ निर्वीर्य इति लोको मां निर्दयश्चेति वक्ष्यति ॥ कातरत्वं प्रकाशं हि सीतापनयनेन मे ॥ १२ ॥ निवृत्तवनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम् ॥ कुशलं परिपृच्छन्तं कथं शक्ष्ये निरीक्षितुम् ॥ १३ ॥ विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तया ॥ सुतास्नेहेन संतप्तो मोहस्य वशमेष्यति ॥ १४ ॥ अथ वा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालिताम् ॥ स्वर्गोपि सीतया हीनः शून्य एव मतो मम ॥ १५ ॥ मामिहोत्सृज्य हि वने गच्छायोध्यां पुरीं शुभाम् ॥ न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथंचन ॥ १६ ॥ गाढमाश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्वचनात्त्वया ॥ अनुज्ञातोसि रामेण पालयेति वसुंधराम् ॥ १७ ॥ अम्बा च मम कैकेयी सुमित्रा च त्वया विभो ॥ कौसल्या च यथा न्यायमभिवाद्या ममाज्ञया ॥ १८ ॥ रक्षणीया प्रयत्नेन भवता सोक्तकारिणा ॥ १९ ॥ सीतायाश्च विनाशोयं मम चामित्रकर्शन ॥ विस्तरेण जनन्या मे विनिवेद्यस्त्वया भवेत् ॥ २० ॥ ॥ ॥

वृत्त इत्यद इति शब्दार्णवे । निरीक्षितुं प्रतिवक्तुं सुतरामिति भावः ॥ १३ ॥ विदेहेति । तया सीतया ॥ १४ ॥ अथ वेति । भरतपालितां सुसमृद्धामपीत्यर्थः ॥ १५ ॥ मामिति । कथंचन त्वत्कृताश्वासनेनापीत्यर्थः ॥ १६ ॥ गाढमिति । पालयेति वाच्य इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ अम्बेति । प्रथमोक्तिः शोकजाग्रहात् ॥ १८ ॥ रक्षणीयेत्यर्धम् । सा कौसल्या ॥ १५ ॥ सीतायाश्चेति । मम विनाशः भावीति शेषः ॥ २० ॥ ॥ ॥

इतीति । तया विना कृतं वनमुपगम्येत्यर्थः । सुकेश्येति विलापहेतुः । भयेन विकलमुखः विवर्णमुखः आतुरः तप्तशरीरः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥

अथ तापाख्यां मदनावस्थां दर्शयति त्रिषष्टितमे । स राजपुत्र इत्यादि । कामेन प्रियास्मरणजन्येन शोकेन प्रियाविरहजन्येन भ्रातरं भूयो विषादयन् आर्तरूपः पीडितशरीरः सः रामः तीव्रं विषादं प्रविवेश । स्वशोकलक्ष्मणशोकाभ्याम् अधिकतरं शोकं गत इत्यर्थः ॥ १ ॥ स इति । विपुले शोके

इति विलपति राघवे सुदीने वनमुपगम्य तया विना सुकेश्या ॥ भयविकलमुखस्तु लक्ष्मणोपि व्यथितमना भृशमातुरो बभूव ॥ २१ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥

स राजपुत्रः प्रियया विहीनः कामेन शोकेन च पीड्यमानः ॥ विषादयन् भ्रातरमार्तरूपो भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ॥ १ ॥ स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुले तु रामः ॥ उवाच वाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिःश्वस्य रुदन् सशोकम् ॥ २ ॥ न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोस्ति वसुंधरायाम् ॥ शोकेन शोको हि परम्पराया मामेति भिन्दन् हृदयं मनश्च ॥ ३ ॥ पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि पापानि कर्माण्यसकृत्कृतानि ॥ तत्रायमद्यापतितो विपाको दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥ ४ ॥

निमग्नः लक्ष्मणशोकदर्शनजशोकेन विपुले शोके सीताशोके निमग्नः व्यसनानुरूपं लोकवद्दुःखप्रसङ्गोचितम् उष्णं यथा तथा विनिःश्वस्य रुदन् सशोकं वाक्यमुवाच ॥ २ ॥ द्वितीयो मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी पापकर्मकारी वसुंधरायां नास्तीति मन्ये । शोकेनेति । न मद्विध इत्यादिनोक्तमनेनार्थेन स्पष्टीक्रियते । परम्परायाः परम्परारूपेणागतः शोकेन शोकः शोकाच्छोकः हृदयं मनश्च भिन्दन् मामेति । मनोऽधिष्ठानं हृदयम् ॥ ३ ॥ एवं शोकपारम्पर्ये हेतुमुत्प्रेक्षते पूर्वमिति । पूर्वं पूर्वजन्मनि अभीप्सितानि प्रार्थितानि तत्र तेषु पापेषु विपाकः कार्यौन्मुख्यम् आपतितः प्राप्तः ॥ ४ ॥

दुःखानि परिगणयति राज्येति। राज्यप्रणाशो राज्यभ्रंशः स्वजनैः बन्धुभिः। सर्वाणीति सामान्ये नपुंसकम्। शोकवेगं शोकराशिं प्रविचिन्तितानि स्मृतानि ॥ ५ ॥ सर्वमिति। शून्यं निर्जनं वनमेत्य स्थितस्य मम शरीरे शान्तं शरीरक्लेशेन विस्मृतमित्यर्थः। उदीर्णम् उद्रिक्तं प्रदीप्तोऽग्निः पुनः काष्ठैरिव ॥ ६ ॥ सेति। मम संबन्धिनी आर्या सा राक्षसेन केनचिद्बलाद्धृता सती खमाकाशमुपेत्य भीरुतया सस्वरविप्रलापा सती उच्चैर्ध्वनियुक्तविप्रलापा सती भयेन अपस्वरम् अपगतनिजस्वरं यथा तथा अभीक्ष्णमत्यर्थम् आक्रन्दितवती उद्घोषितवतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥ ताविति। लोहितस्य लोहिताख्यस्य उत्तमचन्दनस्य। रक्तं तु चन्दनं विद्याल्लोहितं हरिचन्दनमिति। यद्वा कुङ्कुमादिना रक्तस्य उत्तमचन्दनस्य सदा उचितौ योग्यौ वृत्तौ वर्तुलौ मम प्रियायाः स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ राक्षसेन भक्षणाय विशसनादिति भावः। एवंभूतौ सन्तौ नाभिभातः न प्रकाशेते। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः। मम नाभिपात इति पाठान्तरे एवमपि मम देहपातो न जायत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तदिति। तत् पूर्वमनुभूतं श्लक्ष्णो मधुरः सुव्यक्तः अर्थव्यक्तियुक्तः मृदुः अपरुषः प्रलापो यस्य तत् ॥ ९ ॥ तामिति। हारपाशस्य हारमालायाः सदोचितायाः सुव्रतायाः मदन्यं स्प्रष्टुमनिच्छन्त्याः मम प्रियायाः ग्रीवां शून्ये एकान्ते विभिद्य रुधिररूपाणि अशनानि पानानि परिपीतवन्ति नूनम् ॥ १० ॥

राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः॥ सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयान्ति प्रविचिन्तितानि ॥५॥ सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे वनमेत्य शून्यम् ॥ सीतावियोगात्पुनरप्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसा प्रदीप्तः ॥ ६ ॥ सा नूनमार्या मम राक्षसेन बलाद्धृता खं समुपेत्य भीरुः ॥ अपस्वरं सस्वरविप्रलापा भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥ तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य सदोचितावुत्तमचन्दनस्य ॥ वृत्तौ स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ नूनं प्रियाया मम नाभिभातः ॥८॥ तच्छ्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रलापं तस्या मुखं कुञ्चितकेशभारम् ॥ रक्षोवशं नूनमुपागताया न भ्राजते राहुमुखे यथेन्दुः ॥९॥ तां हारपाशस्य सदोचिताया ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः ॥ रक्षांसि नूनं परिपीतवन्ति विभिद्य शून्ये रुधिराशनानि ॥ १० ॥ ॥ ॥

मया विहीना विजने वने या रक्षोभिराहृत्य विकृष्यमाणा ॥ नूनं विनादं कुररीव दीना सा मुक्तवत्यायतकान्तनेत्रा ॥ ११ ॥ अस्मिन्मया सार्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा ॥ कान्तास्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ॥ १२ ॥ गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ॥ अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् ॥ १३ ॥ ॥

मयेति । या विजने वने मया विहीना सा कुररीव क्रौञ्चीव विनादं मुक्तवती । आयतकान्तनेत्रेत्यनेन तत्काले मदागमनमार्गव्यग्रतोक्ता ॥ ११ ॥ अस्मिन्मया सार्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा । कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ? ॥ पूर्वं गोदावर्यां सा तया सह सरसलीलाविहारो यस्मिन् कृतस्तस्मिन् प्रदेशे गत्वा तद्दर्शनेन जातपूर्वस्मरणो लक्ष्मणं प्रत्याह । अस्मिन् एवं शून्यतया स्थिते प्रदेशे हि मया पूर्वं निधिर्लब्धः मया सार्धं प्रणयधारायामहं पण्डितमानी तादृशोहमप्यप्रधानोऽभवं तदीयविदग्धव्यवहारेषु उदारशीला पूर्वं नगरवासे श्वश्र्वादिसन्निधानेन सङ्कुचितविहारा स्थिता सीतया सार्धमिति त्युक्तम् । साम्प्रतं तु एकान्तस्थलतया सरसभोगेषु सर्वस्वदानं कृतवती शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा गोदावरीसलिले चिरं सलिलविहारे प्रवृत्ते खिन्नो रामः प्रदेशान्तरे निस्तरणायोगात् केनचिच्छिलातलमार्गेण निर्गन्तुमालोकितवान् । सीता तु प्रेक्षितज्ञास्तु कोसला इति न्यायेन कान्तस्य प्रेक्षणातिशयमवगम्य तं पुनः क्लेशयितुं तच्छिलातलं पूर्वमधिरूढा उपोपविष्टा । तत्र यं यं कोणमवलम्ब्योत्थातुमिच्छति तत्तदाक्रम्य मुखे सलिलमभिषिञ्चन्ती स्थिता वीप्सयैवमवगम्यते । कान्तस्मिता सहजमधुरहासवती जातहासा स्वविजयकृतहर्षेण संजातहासा त्वामाह इतःपूर्वं कुत्रापि पराजयाभावात् । अधुना स्त्रीतोऽभिनवपराजयाद्रामो लज्जानम्रवदनोऽभूत् तं विहाय भ्रातरं बहुधा प्रशंसन्तं लक्ष्मणं प्रत्युक्तवती बहुवाक्यजातं युवां संकल्पितं सर्वं निर्वर्तितवन्तौ हि युवामतिबलपराक्रमशालिनौ पुरुषधौरेयौ वयमबलाजनाः युवां मृगयायै शत्रुहत्यायै चाभियातारः वयं गृहादनिर्गच्छन्त्यः युवयोः संकल्पितं सर्वं कर्तुं शक्यं युष्मदग्रजो जितवान् हि इत्येवं बहुमुखं वचनमवोचत् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १२ ॥ गोदावरीति । नित्यकालं सर्वकालम् । अत्र गोदावर्यां चिन्तयामि तन्न युक्तमिति शेषः ॥ १३ ॥

पद्मेति । अभिप्रयाता गोदावरीमिति शेषः । पङ्कजानीत्यत्राप्यानेतुमित्यनुषज्यते ॥ १४ ॥ काममिति । अतिबिभेति अत्यन्तं बिभेति ॥ १५ ॥ आदित्येति । भो इत्यादित्यस्य संबोधनम् । लोकस्य कृताकृते जानातीति तथा सत्यानृतयोः पुण्यपापयोः कर्मणोः साक्षिन् । कर्मसाक्षी जगच्चक्षुरित्युक्तेः । मम प्रिया क्व गता अथवा हृता केनचिदपहृतेति शंसस्व शंस ॥ १६ ॥ लोकेष्विति । ते

पद्मानना पद्मविशालनेत्रा पद्मानि वानेतुमभिप्रयाता ॥ तदप्ययुक्तं नहि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ १४ ॥ कामं त्विदं पुष्पितवृक्षषण्डं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ॥ वनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी सातिबिभेति भीरुः ॥ १५ ॥ आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् ॥ मम प्रिया सा क्व गता हृता वा शंसस्व मे शोकवशस्य नित्यम् ॥ १६ ॥ लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किंचिद्यत्तेन नित्यं विदितं भवेत्तत् ॥ शंसस्व वायो कुलशालिनीं तां हृता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ १७ ॥ इतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपन्तमेवम् ॥ उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो न्याये स्थितः कालयुतं च वाक्यम् ॥ १८ ॥ शोकं विमुञ्चार्य धृतिं भजस्व सोत्साहता चास्तु विमार्गणेस्याः ॥ उत्साहवन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥ १९ ॥ इतीव सौमित्रिमुदग्रपौरुषं ब्रुवन्तमार्तो रघुवंशवर्धनः ॥ न चिन्तयामास धृतिं विमुक्तवान्पुनश्च दुःखं महदभ्युपागमत् ॥ २० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥

नित्यं यन्न विदितं तत् सर्वेषु लोकेषु नास्ति तस्माच्छंसेति ॥ १७ ॥ इतीवेति । शोकविधेयः शोकपरवशः कालयुतं कालोचितम् । अदीनसत्त्वः अदीनधृतिः एवमुवाचेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ शोकमिति । अस्याः सीतायाः विमार्गणे अन्वेषणे ॥ १९ ॥ इतीवेति । उदग्रपौरुषं श्रेष्ठपराक्रमम् इतीव ब्रुवन्तं सौमित्रिं न चिन्तयामास तद्वचनं नादृतवानित्यर्थः । धृतिं च मुक्तवान् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ चिह्नविशेषैः सीताहरणनिश्चयश्चतुःषष्टितमे । स दीन इत्यादि । लोके कश्चिद्दीनोपि दीनां वाचं न व्याहरति । इदमर्धमेकं वाक्यम् ॥ १ ॥ एवमिति । लघुविक्रमः त्वरितपदविन्यासः ॥ २ ॥ तामिति । तीर्थवतीम् अवतारवतीम् ॥ ३ ॥ नेति । क्रोशतः आह्वयतः मे मत्तः न शृणोति । सेति शेषः ॥ ४ ॥ कं न्विति । वेद जानामि ॥ ५ ॥ लक्ष्मणस्येति श्लोकः ॥ ६ ॥ स तामित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ७ ॥ भूतानीति । भूतानि वन्यानि

स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम् ॥ अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता ॥ १ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ॥ नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः ॥ २ ॥ तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्वा राममब्रवीत् ॥ ३ ॥ नैनां पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ॥ ४ ॥ कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी ॥ न ह्यहं वेद तं देशं यत्र सा जनकात्मजा ॥ ५ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः सन्तापमोहितः ॥ रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ॥ ६ ॥ स तामुपस्थितो रामः क्व सीतेत्येवमब्रवीत् ॥ ७ ॥ भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधार्हेण हृतामिति ॥ न तां शशंसू रामाय तथा गोदावरी नदी ॥ ८ ॥ ततः प्रचोदिता भूतैः शंसास्मत्तां प्रियामिति ॥ न तु साभ्यवदत्सीतां पृष्टा रामेण शोचता ॥ ९ ॥ रावणस्य च तद्रूपं कर्माणि च दुरात्मनः ॥ ध्यात्वा भयात्तु वैदेहीं सा नदी न शशंस ताम् ॥ १० ॥ निराशस्तु तया नद्या सीताया दर्शने कृतः ॥ उवाच रामः सौमित्रिं सीतादर्शनकर्शितः ॥ ११ ॥ एषा गोदावरी सौम्य किंचिन्न प्रतिभाषते ॥ किन्नु लक्ष्मण वक्ष्यामि समेत्य जनकं वचः ॥ मातरं चैव वैदेह्या विना तामहमप्रियम् ॥ १२ ॥

सत्त्वानि दृष्टान्तार्थमिदम् । यथापूर्वं पृच्छमानानि भूतानि न शशंसुः । तथा गोदावरी च न शशंसेत्यर्थः ॥८॥ तत इति । स्वयं न शशंस भूतैः प्रचोदितापि न शशंसेत्यर्थः । अस्मत् अस्मदर्थे पञ्चमी ॥९॥ अकथने हेतुमाह रावणस्येति ॥१०॥ निराश इति । निराशः कृत इत्यन्वयः ॥११॥१२॥

येति । वन्येन फलादिना ॥ १३ ॥ ज्ञातीति । ज्ञातयश्च ते पक्षाः सहायाश्च तैर्विहीनस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तांस्त्विति । बाष्पसंरुद्धया दृशा निरीक्षन् निरीक्षमाणः सन् क्व सीतेत्युवाच ॥ १७ ॥ एवमिति । उक्तः पृष्टः नभःस्थलं दर्शयन्तः आकाशावलोकनेङ्गितेन सीतागमनमार्गं दर्शयन्त इत्यर्थः । उत्थिताः प्रस्थिताः आकाशमार्गेण दक्षिणां दिशं गता सीतेत्यसूचयन्निति भावः । असुमेवार्थं स्पष्टयति मैथिलीति । ह्रियमाणा सा मैथिली यां दिशमन्वपद्यत प्राप तेन मार्गेण तया दिशा धावन्तः सन्तः नराधिपं निरीक्षन्ते ❀ तन्निश्लोकी ❀ अत्र रा-

या मे राज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः॥ सर्वं व्यपनयेच्छोकं वैदेही क्व नु सा गता ॥१३॥ ज्ञातिपक्षविहीनस्य राजपुत्रीमपश्यतः ॥ मन्ये दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः ॥ १४ ॥ मन्दाकिनीं जनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिम् ॥ सर्वाण्यनुचरिष्यामि यदि सीता हि दृश्यते ॥ १५ ॥ एते मृगा महावीर्या मामीक्षन्ते मुहुर्मुहुः ॥ वक्तुकामा इव हि मे इङ्गितान्युपलक्षये ॥ १६ ॥ तांस्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह ॥ क्व सीतेति निरीक्षन्वै बाष्पसंरुद्धया दृशा ॥ १७ ॥ एवमुक्ता नरेन्द्रेण ते मृगाः सहसोत्थिताः॥ दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तो नभःस्थलम् ॥ १८ ॥ मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामन्वपद्यत ॥ तेन मार्गेण धावन्तो निरीक्षन्ते नराधिपम् ॥१९॥ येन मार्गं च भूमिं च निरीक्षन्ते स्म ते मृगाः ॥ पुनश्च मार्गमिच्छन्ति लक्ष्मणेनोपलक्षिताः॥ २० ॥ तेषां वचनसर्वस्वं लक्षयामास चेङ्गितम् ॥ उवाच लक्ष्मणो ज्येष्ठं धीमान् भ्रातरमार्तवत् ॥ २१ ॥ ॥ ॥

माशयाभिज्ञैर्मृगैः सीतागमनदिक्सूचकचेष्टाकरणात् सूक्ष्मालंकारः । सूक्ष्मपराशयाभिज्ञैस्तरसा कृतचेष्टितमिति लक्षणात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ येनेति । येन कारणेन मार्गम् आकाशमार्गं भूमिं दक्षिणां भूमिं च निरीक्षन्ते स्म पुनश्च मार्गं दक्षिणमार्गम् इच्छन्ति स्म । गन्तुमिति शेषः । तेन कारणेन मृगाः उपलक्षिताः गृहीतचेष्टार्था आसन् ॥ २० ॥ उक्तमनुवदन्नाह तेषामिति । वचनसर्वस्वं तत्सदृशमिङ्गितमित्यर्थः । लक्षयामास मृगचेष्टार्थं वचनोक्तमिव ज्ञातवानित्यर्थः । उवाच चेत्यन्वयः । आर्तवत् आर्तमिति क्रियाविशेषणम् । क्तवतुप्रत्ययः ॥ २१ ॥ ॥

क्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यथा येन प्रकारेण दर्शयन्ति तथा गच्छावहै इत्यन्वयः । आर्षमात्मनेपदम् । नैर्ऋतिं दक्षिणपश्चिमां राक्षसाधिष्ठितां तस्याश्च दक्षिणैकदेशत्वाद्दक्षिणां दिशमिति व्यपदेशः ।आगमः सीतादर्शनोपायः ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाढमिति । श्रीमान् सीताधिगमनहेतुदर्शनश्रीमान् ॥ २४ ॥ एवमिति । एवं साध्वित्याद्युक्तरीत्या पुष्पमार्गं पुष्पयुक्तमार्गम् । मध्यमपदलोपिसमासः ॥ २५ ॥ तामिति । वीरः दर्शनोपायमात्रे ज्ञाते तां लब्धुं समर्थः ॥ २६ ॥ अभिजानामीति । तानीमानि पुष्पाणि मया दत्तानि वैदेह्या केशपाशे पिनद्धानि बद्धानीत्यभिजानामि ॥ २७॥

क्व सीतेति त्वया पृष्टा यथेमे सहसोत्थिताः ॥ दर्शयन्ति क्षितिं चैव दक्षिणां च दिशं मृगाः ॥ २२ ॥ साधु गच्छावहे देव दिशमेतां हि नैर्ऋतिम् ॥ यदि स्यादागमः कश्चिदार्या वा साथ लक्ष्यते ॥ २३ ॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ लक्ष्मणानुगतः श्रीमान्वीक्षमाणो वसुंधराम् ॥ २४ ॥ एवं संभाषमाणौ तावन्योन्यं भ्रातरावुभौ ॥वसुंधरायां पतितं पुष्पमार्गमपश्यताम् ॥२५॥तां पुष्पवृष्टिं पतितां दृष्ट्वा रामो महीतले॥ उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः ॥ २६ ॥ अभिजानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण॥ पिनद्धानीह वैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥ २७॥ मन्ये सूर्यश्च वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी ॥ अभिरक्षन्ति पुष्पाणि प्रकुर्वन्तो मम प्रियम् ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुं लक्ष्मणं पुरुषर्षभः॥ उवाच रामो धर्मात्मा गिरिं प्रस्रवणाकुलम् ॥ २९ ॥ कच्चित्क्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी॥ रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ ३० ॥

मन्य इति । अम्लानीकरणात् सूर्यः अनुत्क्षेपणात् वायुः धारणात् भूमिश्च रक्षन्तीति भावः ॥ २८ ॥ एवमिति । महाबाहुमित्यनेन बलवत्सहायत्वं पुरुषर्षभ इत्यनेन स्वतः पराक्रमशालित्वमुक्तम् । तथापि धर्मात्मा सहसा गिरेरविनाशकरणात् ॥ २९ ॥ कच्चिदिति । रामा स्त्री ❀ तनिश्लोकी ❀ क्षितिभृतां नाथ पर्वतश्रेष्ठ सर्वाङ्गसुन्दरी प्रत्यवयवशोभायुक्ता मया विरहिता रामा रम्ये वनोद्देशे त्वया दृष्टा कच्चित् । अस्यैव प्रश्नस्यावृत्त्या योजने इदमेवोत्तरम् । क्षितिभृतां नाथ क्षत्रियश्रेष्ठ त्वया विरहिता मया दृष्टेति कच्चित् । कच्चित्कामप्रवेदने । मया दृष्टेतीदमेव ममाप्यत्यन्ताभि-

क्रुद्धोऽब्रवीद्गिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३१ ॥ तां हेमवर्णां हेमाभां सीतां दर्शय पर्वत ॥ यावत्सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ ३२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मैथिलीं प्रति ॥ शंसन्निव ततः सीतां नादर्शयत राघवे ॥ ३३ ॥ ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम् ॥ ३४ ॥ मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि ॥ असेव्यः संततं चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः ॥ ३५ ॥ इमां वा सरितं चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण ॥ यदि नाख्याति मे सीतामार्यां चन्द्रनिभाननाम् ॥ ३६ ॥ एवं स रुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ददर्श भूमौ निष्क्रान्तं राक्षसस्य पदं महत् ॥ ३७ ॥ त्रस्ताया रामकाङ्क्षिण्याः प्रधावन्त्या इतस्ततः ॥ राक्षसेनानुवृत्ताया मैथिल्याश्च पदान्यथ ॥ ३८ ॥ स समीक्ष्य परिक्रान्तं सीताया राक्षसस्य च ॥ भग्नं धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथम् ॥ संभ्रान्तहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम् ॥ ३९ ॥ ॥

मतमित्यर्थः । अत्र एकस्यैव वाक्यस्य प्रश्नोत्तररूपत्वाच्चित्रालंकारध्वनिः । कृतप्रश्नोत्तराभिन्नमुत्तरं चित्रमुच्यते । इति लक्षणात् ॥ ३० ॥ अदर्शनादाह क्रुद्ध इति । एकमर्धम् ॥ ३१ ॥ तामिति । हेमवर्णां हेमप्रतिमासदृशीं हेमाभां स्वर्णतुल्यकान्तिम् ॥ ३२ ॥ एवमिति । शंसन्निवध्व प्रतिनिना कथयन्निव स्वपृष्टस्यैवानुवादेनानादरोक्तिं रामोऽमन्यतेति भावः । ततः अनादरोक्त्या राघवे विषये सीतां नादर्शयत । णिचश्चेत्यात्मनेपदम् * तनिश्लोकी * शंसन्निव प्रतिशब्देन कथयन्निव । अत्र प्रतिध्वनिव्यपदेशेन रामं प्रति सीतादर्शनकथनं व्यज्यते । नादर्शयतेति रावणाद्भयं व्यज्यते ॥ ३३ ॥ तत इति । दाशरथिरिति हेतुगर्भम् । शिलोच्चयं पर्वतम् । इदमर्धमेकम् ॥ ३४ ॥ ममेति श्लोकः ॥ ३५ ॥ इमामिति । इयमपि पृष्टा चेन्न वक्ष्यतीति मत्वेति भावः ॥ ३६ ॥ एवमिति । निष्क्रान्तं प्रादुर्भूतम् । इतः पूर्वमदर्शनादेवमुक्तम् त्रस्तायाः रावणाद्भीतायाः रामकाङ्क्षिण्याः रामाश्रमं प्रयातुमुद्युक्तायाः अत एव राक्षसेनानुवृत्तायाः अनुगतायाः अत एवेतस्ततो धावन्त्याः । ददर्शेत्यनुवर्तते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स समीक्ष्येति सार्धश्लोक एकान्वयः । परिक्रान्तं परिक्रमं पदन्यासमिति यावत् ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

पश्येति । कनकबिन्दवः स्वर्णशकलानि ॥ ४० ॥ तप्तेति । तप्तं स्वर्णम् ॥ ४१ ॥ मन्य इति । इति मन्य इति योज्यम् ॥ ४२ ॥ तस्या इति । तस्या निमित्तं सुन्दोपसुन्दवत् परिग्रहार्थमित्यर्थः । विवदमानयोः वैमत्यं प्राप्तयोः । भासनोपसंभाषेत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ ४३ ॥ मुक्तेति । मुक्तामणिमयं मुक्तामणिप्रचुरम् ॥ ४४ ॥ तरुणेति । वैडूर्यगुलिकाचितं वैडूर्यमणिखचितम् ॥ ४५ ॥ छत्रमिति । सम्यक् शतधा भग्नदण्डमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः शीर्णाः कनकबिन्दवः ॥ भूषणानां हि सौमित्रे माल्यानि विविधानि च ॥ ४० ॥
तप्तबिन्दुनिकाशैश्च चित्रैः क्षतजबिन्दुभिः ॥ आवृतं पश्य सौमित्रे सर्वतो धरणीतलम् ॥ ४१ ॥ मन्ये
लक्ष्मण वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ भित्त्वा भित्त्वा विभक्ता वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ ४२ ॥
तस्या निमित्तं वैदेह्या द्वयोर्विवदमानयोः ॥ बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह ॥ ४३ ॥ मुक्तामणि-
मयं चेदं तपनीयविभूषितम् ॥ धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद्धनुः ॥ ४४ ॥ तरुणादित्यसंकाशं
वैडूर्यगुलिकाचितम् ॥ विशीर्णं पतितं भूमौ कवचं कस्य काञ्चनम् ॥ ४५ ॥ छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्यो-
पशोभितम् ॥ भग्नदण्डमिदं कस्य भूमौ सम्यङ्निपातितम् ॥ ४६ ॥ काञ्चनोरश्छदाश्चेमे पिशाचवदनाः खराः ॥
भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे ॥ ४७ ॥ दीप्तपावकसंकाशो द्युतिमान् समरध्वजः ॥
अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य सांग्रामिको रथः ॥ ४८ ॥ रथाक्षमात्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः ॥
कस्येमेभिहता बाणाः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥

काञ्चनेति । काञ्चनमयाः उरश्छदाः तनुत्राणि येषां ते खराः अश्वतराः रासभविशेषा वा ॥ ४७ ॥ दीप्तेति । द्युतिमत्त्वादेव दीप्तपावकसंकाशः समरे नायकसूचको ध्वजः समरध्वजः अपविद्धः रथश्च भग्न इति संबन्धः । सांग्रामिकः समरोचितः ॥ ४८ ॥ रथेति । रथस्याक्षः आधारदण्डः तन्मात्राः तद्वद्दीर्घप्रमाणाः । प्रमाणे मात्रच् । विशिखाः विगतशिखाः मुण्डाग्रा इत्यर्थः । विगतफलभागा इति वा । अभिहताः भग्नाः प्रकीर्णाः इतस्ततो विप्रकीर्णाः ॥ ४९ ॥

शरावराविति ॥ शरानावृणुत इति शरावरौ निषङ्गौ प्रतोदः तोत्रम् । अभीषवः रश्मयः । अभीषुः प्रग्रहे रश्माविति शाश्वतः ॥ ५० ॥ कस्येति । उष्णीषः शिरोवेष्टनम् ॥ ५१ ॥ पदवीति । एषा पदवी मार्गः पुरुषस्य जघनभागनिम्नत्वाद्यभावात् तत्रापि रक्षसः पदवी विषमरूपत्वात् । एवं च मम राक्षसैः सह इदं वैरं शतगुणं सत्तेषां जीवितमन्तयति विनाशयतीति जीवितान्तकं संपन्नं पश्य । एतावत्पर्यन्तं राक्षसैस्तीव्रवैराकरणात्तदपराधः सोढः संप्रति तान् समूलं नाशयिष्यामीति भावः ॥ ५२ ॥ सुघोरेति । मृता मारिता ॥ ५३ ॥ अस्यामवस्थायामरक्षक-

शरावरौ शरैः पूर्णौ विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण ॥ प्रतोदाभीषुहस्तो वै कस्यायं सारथिर्हतः ॥ ५० ॥
कस्येमौ पुरुषव्याघ्र शयाते निहतौ युधि ॥ चामरग्राहिणौ सौम्य सोष्णीषमणिकुण्डलौ ॥ ५१ ॥
पदवी पुरुषस्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः ॥ वैरं शतगुणं पश्य ममेदं जीवितान्तकम् ॥ ५२ ॥
सुघोरहृदयैः सौम्य राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ हृता मृता वा सीता सा भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ५३ ॥
न धर्मस्त्रायते सीतां ह्रियमाणां महावने ॥ ५४ ॥ भक्षितायां हि वैदेह्यां हृतायामपि लक्ष्मण ॥
के हि लोके प्रियं कर्तुं शक्ताः सौम्य ममेश्वराः ॥ ५५ ॥ कर्तारमपि लोकानां शूरं करुणवेदिनम् ॥
अज्ञानादवमन्येरन् सर्वभूतानि लक्ष्मण ॥ ५६ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वाद्धर्मेपि रोषो जात इत्याह न धर्म इति । इदमर्धमेकम् ॥ ५४ ॥ न केवलं धर्मे तत्फलप्रददेवेषु च रोषो जात इत्याह भक्षितायामिति । के वा ईश्वराः मम अप्रियं कर्तुं शक्ता इत्यन्वयः । आद्यो हिः पादपूरणे द्वितीयः प्रसिद्धौ ॥ ५५ ॥ तर्हीदानीं कथमप्रियं तैः कृतमित्यत्राह कर्तारमिति । लोकानां कर्तारमपि शूरमपि संहारकरणसमर्थमपि करुणवेदिनं कारुण्यपरं पुरुषं सर्वभूतानि अज्ञानादवमन्येरन् नाद्रियेरन् । लोकस्वभावोयमिति भावः ❀ तनिश्लोकी ❀ अत्र लोकानां कर्तारमिति जगत्सृष्टिकर्तृत्वं शूरमिति संहारकरणसामर्थ्यं च व्यज्यते ॥ ५६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विशिष्य गर्विता देवाः मां नाद्रियेरन्नित्याह मृदुमिति । लोकहिते युक्तं सक्तम् । अत एव मृदुं कोमलहृदयम् । अत एव करुणवेदिनं दान्तं विषयचापलरहितं मां निर्वीर्यं मन्यन्ते । अज्ञत्वाविशेषादिति भावः ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ५७ ॥ मामिति । गुणः कारुण्यादिः मां प्राप्य दोषः संवृत्तः अनिष्टसाधनत्वेन संवृत्तः । तस्मादस्मदवमानहेतुतया दोषरूपेण गुणेन किं प्रयोजनमित्यर्थः । यद्वा सर्वभूतानां रक्षसां च अभवाय नाशाय गुणः दोषः संवृत्तः दयां त्यक्त्वा क्रोधं करिष्यामीत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ सर्वभूतानां राक्षसानुकूलतया यानि भू-

मृदुं लोकहिते युक्तं दान्तं करुणवेदिनम् ॥ निर्वीर्य इति मन्यन्ते नूनं मां त्रिदशेश्वराः ॥ ५७ ॥ मां प्राप्य हि गुणो दोषः संवृत्तः पश्य लक्ष्मण ॥ अद्यैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च ॥ ५८ ॥ संहृत्यैव शशिज्योत्स्नां महान् सूर्य इवोदितः ॥ संहृत्यैव गुणान् सर्वान् मम तेजः प्रकाशते ॥ ५९ ॥ नैव यक्षा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ किन्नरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण ॥ ६० ॥ ममास्त्रबाणसंपूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण ॥ निःसंपातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ६१ ॥ सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् ॥ विप्रणष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम् ॥ ६२ ॥ विनिर्मथितशैलाग्रं शुष्यमाणजलाशयम् ॥ ध्वस्तद्रुमलतागुल्मं विप्रणाशितसागरम् ॥ त्रैलोक्यं तु करिष्यामि संयुक्तं कालधर्मणा ॥ ६३ ॥ ॥

तानि प्रवर्तन्ते तेषां रक्षसां च अभवाय नाशाय ॥ ५८ ॥ संहृत्येति । यथा उदितः सूर्यः शशिज्योत्स्नां शीतलचन्द्रचन्द्रिकां संहृत्यैव प्रकाशते । तथा मम तेजः गुणान् मृदुत्वादीन् संहृत्यैव निरस्यैव प्रकाशते ❀ तनिश्लोकी ❀ शशिज्योत्स्नामित्युपलक्षम् । उदितो महान् सूर्यः अनायासेन शशिज्योत्स्नादीनि तेजांस्यपहृत्य यथा प्रकाशते तद्वन्मम तेजः सकलवस्तुगुणान् संहृत्य प्रकाशते ॥ ५९ ॥ देवविषयः कोपस्तत्संबन्धिष्वपि प्रवर्ततामित्याह नैवेति ॥ ६० ॥ ममेति । अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि पश्य उत्तरक्षण इति शेषः । त्रैलोक्यचारिणां निःसंपातं बाणप्रचारतोऽशक्यसंचारम् ॥ ६१ ॥ सन्निरुद्धेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सन्निरुद्धः ग्रहगणः ग्रहगणसंचारः यस्य

आवारितः आच्छादितः विप्रणष्टानलमरुत् नष्टाग्निवातं भास्करद्युतिसंवृतं संवृतभास्करद्युति । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । कालसाध्यो धर्मः कालधर्मः विनाशः तेन कालधर्मणा । अनिजार्षः ॥ ६२ ॥६३ ॥ न तामिति । तस्मादस्मिन् मुहूर्ते इत्युपस्कार्यम् । कुशलिनीं क्षेमयुक्ताम् अक्षतामित्यर्थः ॥ ६४ ॥ नाकाशमिति । गुणो मौर्वी ॥ ६५ ॥ अर्दितमिति । अर्दितं हिंसितं समाकुलं सम्यग्व्यग्रम् अम-

न तां कुशलिनीं सीतां प्रदास्यन्ति ममेश्वराः ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सौमित्रे मम द्रक्ष्यन्ति विक्रमम् ॥ ६४ ॥ नाकाशमुत्पतिष्यन्ति सर्वभूतानि लक्ष्मण ॥ मम चापगुणोन्मुक्तैर्बाणजालैर्निरन्तरम् ॥ ६५ ॥ अर्दितं मम नाराचैर्ध्वस्तभ्रान्तमृगद्विजम् ॥ समाकुलममर्यादं जगत् पश्यार्य लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकं दुरावरैः ॥ करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ॥ ६७ ॥ मम रोषप्रयुक्तानां सायकानां बलं सुराः ॥ द्रक्ष्यन्त्यद्य विमुक्तानामतिदूरातिगामिनाम् ॥ ६८ ॥ नैव देवा न दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः ॥ भविष्यन्ति मम क्रोधात्त्रैलोक्ये विप्रणाशिते ॥ ६९ ॥ देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि ॥ बहुधा न भविष्यन्ति बाणौघैः शकलीकृताः ॥ ७० ॥ निर्मर्यादानिमाँल्लोकान् करिष्याम्यद्य सायकैः ॥ हृतां मृतां वा सौमित्रे न दास्यन्ति ममेश्वराः ॥ ७१ ॥ तथारूपां हि वैदेहीं न दास्यन्ति यदि प्रियाम् ॥ नाशयामि जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७२ ॥ ॥

र्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृत्यवस्थानम् ॥ ६६ ॥ आकर्णेति । दुरावरैः दुर्वारैः जीवलोकं ब्रह्माण्डम् ॥ ६७ ॥ ममेति । रोषप्रयुक्तानां रोषसंप्रयुक्तानाम् । ममेति शेषः । अतिदूरातिगामिनाम् अतिदूरातिपातिनाम् ॥ ६८ ॥ नैवेति । न भविष्यन्ति नशिष्यन्तीत्यर्थः । पूर्वं दुःखप्राप्तिरेवोक्ता ॥ ६९॥ देवेति । बहुधा शकलीकृता इत्यन्वयः ॥७०॥ निर्मर्यादानिति । निर्मर्यादान् स्वस्वव्यवस्थारहितान् न दास्यन्ति न दास्यन्ति यदि ॥ ७१ ॥ हृतां मृतां वेत्यत्र सूचितमाह तथारूपामिति । जगत्सर्वं सर्वं जनमित्यर्थः । अन्यथा त्रैलोक्यमित्यनेन पुनरुक्तिः सचराचरमित्यनुवादः ॥७२॥

इत्युक्त्वेतिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । निष्पीड्य दृढमुष्टिबलेन गृहीत्वा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ यथेत्यादिसार्धश्लोकः । विधिः अदृष्टं जरादयो यथा न प्रतिहन्यन्ते तथाहं न निवार्यः । अन्ये यथाशब्दाः पादपूरणार्थाः । यद्वा बहुवचनमविवक्षितम् । प्रतिहन्यत इति प्रत्येकमन्वयः ❀ तनिश्लोकी ❀ अनेन अप्रतिहतसंकल्पत्वं परैरनभिभवनीयत्वं च कथितम् । अत्र यथेति पदावृत्त्या न प्रतिहन्यन्त इत्यप्रतिक्रियास्वरूपावृत्तिः । दीपकालङ्कारः ॥ ॥ ७५ ॥ पुरेति । पुरेव मे चारुदतीं मायामृगं प्रति गमनात् पूर्वं कान्तं मां प्रति इमं मृगं गृहीत्वा मह्यं देहीति हर्षेण यत् स्मितं कृतवती तेन सहैव न दास्यन्ति चेत् अनिन्दितां तामलब्ध्वा जगदुपसंहारं करिष्यामि चेदपि इदं निन्दितमिति न केपि वक्ष्यन्तीति भावः । वक्ष्यते

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो रामो निष्पीड्य कार्मुकम् ॥ शरमादाय संदीप्तं घोरमाशीविषोपमम् ॥ ७३ ॥ सन्धाय धनुषि श्रीमान् रामः परपुरञ्जयः ॥ युगान्ताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो यथा विधिः ॥ नित्यं न प्रतिहन्यन्ते सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ तथाहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्योस्मि सर्वथा ॥ ७५ ॥ पुरेव मे चारुदतीमनिन्दितां दिशन्ति सीतां यदि नाद्य मैथिलीम् ॥ सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत् सशैलं परिवर्तयाम्यहम् ॥ ७६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥

हि । यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या युक्तमित्येव मे मतिः ॥ इति सर्वज्ञेन हनुमता । चारुदतीमित्यत्र छन्दसीति सूत्रेण दन्तशब्दस्य दत्रादेशः ।अग्रान्तेति सूत्रस्थचकारेण वा दत्रादेशः । सीताम् अयोनिजतया मत्तोप्यतिशयितां मैथिलीं वीरश्रेष्ठजनकचक्रवर्तिपुत्रीत्वेन मत्सदृशीम् । सदेवेत्यादि । सर्वलोकस्य संभूतमरणमेव करिष्यामीति भावः । परिवर्तयामि नाशयामि अन्यथा करिष्यामीति वा । अस्मिन् सर्गे सार्धपञ्चसप्ततिश्लोकाः ॥ ७६ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तप्यमानं तथा रामं सीताहरणकर्शितम् ॥ लोकानामभवे युक्तं संवर्तकमिवानलम् ॥ १ ॥ वीक्षमाणं धनुः सज्यं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ॥ दग्धुकामं जगत्सर्वं युगान्ते तु यथा हरम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं तु लक्ष्मणः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता॥३॥पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः॥ न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ॥ ४ ॥ चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा ॥ एतच्च नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥५ ॥ एकस्य नापराधेन लोकान्हन्तुं त्वमर्हसि ॥ न तु जानामि कस्यायं भग्नः सांग्रामिको रथः ॥ केन वा कस्य वा हेतोः सायुधः सपरिच्छदः ॥ ६ ॥ खुरनेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिन्दुभिः ॥ देशो निर्वृत्तसंग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ ॥

एवं जगदुपसंहारक्रोधकलुषं रामं लक्ष्मणः सन्धुक्षयाति पञ्चषष्टितमे। तप्यमानमित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । तप्यमानं तपन्तं तथा तप्यमानमित्यनेन पूर्वोक्तजगदुपसंहारवाचस्तत्तत्वकृताः नतु संकल्पपूर्वा इत्युच्यते । रामं दृष्ट्वा राममब्रवीदिति क्रियाभेदान्न पुनरुक्तिदोषः । अभवे विनाशे युक्तम् उद्युक्तं संवर्तकं संहारकम् अदृष्टपूर्वमिति क्रोधनक्रियाविशेषणं परिशुष्यता लोकविनाशभयेनेति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पुरेति । क्रोधवशमापन्नः सन् प्रकृतिं मृदुत्वादिनिजस्वभावं न हातुमर्हसि ॥ ४ ॥ चन्द्र इति । लक्ष्म्यादिकमेकैकस्य प्रतिनियतं त्वयि तु एतत्सर्वं च यशश्च प्रतिनियतमित्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ अत्र यशःशब्देन । न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यश इत्याद्युक्तनिःसीमाभ्यधिकत्वादिगुणाः प्रतिनियता इत्युपलक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥ मम दान्ततयैवैतादृशी दशा जाता अधुनाऽपि यदि क्रोधो न स्यात् को वा मम वित्रस्येत् कथं च सीताप्राप्तिरित्याशङ्क्याह एकस्येति अर्धत्रयमेकान्वयम् । अयं भावः एको रथो दृश्यते एकस्यैव पदं प्रतीयते तेन एक एवापराधीति निश्चीयते एकस्य चापराधेन सर्वान् हन्तुं नार्हसि । तर्हि को वापराधीत्यत्राह नत्विति । केन प्रतिपक्षिणा कस्य प्रयोजनस्य हेतोः । षष्ठी हेतुप्रयोग इति षष्ठी । प्रकृतादन्यस्माद्वा निमित्तादिति न जानामि। तच्चिन्तनीयमित्यर्थः । सपरिच्छदः सपरिकरः ॥६॥ खुरेति । अश्वानां

खुरैः रथनेमिभिः रथाङ्गैश्च क्षतः निर्वृत्तसंग्रामः । दृश्यत इति शेषः ॥ ७ ॥ एकस्येति । विमर्दः सम्प्रहारः । तत्र हेतुमाह नहीति वृत्तं संक्रान्तम् ॥ ॥ ८ ॥ वक्तव्यमुक्त्वा प्रकृतमाह नैकस्येति । युक्तदण्डा अपराधोचितशिक्षणप्रवर्तकाः । विशिष्य तवायं धर्म इत्याह सदेति । शरण्यः शरणार्हः परमा गतिः परमप्राप्यः । देवादिकृतोऽयमपराधो नेत्याह को न्विति ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ९ ॥ १० ॥ सरित इति । दीक्षितस्य उपक्रान्तयज्ञानुष्ठानस्य

एकस्य तु विमर्दोयं न द्वयोर्वदतां वर ॥ न हि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् ॥ ८ ॥ नैकस्य तु कृते लोकान्विनाशयितुमर्हसि ॥ युक्तदण्डा हि मृदवः प्रशान्ता वसुधाधिपाः ॥ ९ ॥ सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः ॥ को नु दारप्रणाशं ते साधु मन्येत राघव ॥ १० ॥ सरितः सागराः शैला देवगन्धर्वदानवाः ॥ नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्येव साधवः ॥ ११ ॥ येन राजन् हृता सीता तमन्वेषितुमर्हसि ॥ मद्द्वितीयो धनुष्पाणिः सहायैः परमर्षिभिः ॥ १२ ॥ समुद्रं च विचेष्यामः पर्वतांश्च वनानि च ॥ गुहाश्च विविधा घोरा नदीः पद्मवनानि च ॥ १३ ॥ देवगन्धर्वलोकांश्च विचेष्यामः समाहिताः ॥ यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्यापहारिणम् ॥ १४ ॥ न चेत्साम्ना प्रदास्यन्ति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः ॥ कोसलेन्द्र ततः पश्चात् प्राप्तकालं करिष्यसि ॥ १५ ॥ शीलेन साम्ना विनयेन सीतां नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र ॥ ततः समुत्पादय हेमपुङ्खैर्महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ॥ १६ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

साधवः ऋत्विजः ॥ ११ ॥ येनेति । परमर्षिभिः एतद्वनस्थैः ॥ १२ ॥ समुद्रमिति । विचेष्यामः अन्वेषिष्यामहे ॥ १३ ॥ देवेति । स्पष्टम् ॥ ॥ १४ ॥ न चेदिति । प्राप्तश्चतुर्थोपायकालो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ॥ १५ ॥ एतदेव स्पष्टयति शीलेनेति । समुत्पादय विवक्षितकार्यमिति शेषः । समुत्सादयेति पाठे लोकानिति शेषः । एवं लक्ष्मणप्रसादनेन रामकोपशान्तिप्रपञ्चनाद्रावणाराधिततत्पक्षपातिरुद्रसङ्कल्पाद्रामकोपो भग्न इति वदन् मूर्ख इत्यवगन्तव्यः ॥ १६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं लक्ष्मणो राममाश्वास्य पुनर्वक्तव्यांशं ज्ञापयति षट्षष्टितमे तं तथेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । परिद्यूनं परिदेवनं प्राप्तं परिशोचन्तमित्यर्थः । च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यूठ् दिवो विजिगीषायामिति निष्ठानत्वम् । अचेतनम् अस्वस्थचित्तं सम्बोधयामास ज्ञापयामास अभिपीडयन् उपसंगृह्णन् ॥ १ ॥ २ ॥ महतेति । महता तपसा कायक्लेशेन व्रतोपवासादिना महता चापि कर्मणा अश्वमेधपुत्रकामेष्टिप्रभृतिकर्मणा राज्ञा दशरथेन राजा लोकस्य रञ्जनात् । अनेन मन्त्रद्रव्यक्रियालोपाभावेनाधिकारिणा कृतत्वमुच्यते । अमृतमिव तद्वत् भोग्यत्वं यत्नसाध्यत्वं चोच्यते । अमरैः अनेकसुरकृतयत्नः एकेन कृत इति गम्यते ॥ ३ ॥ तवेति । एवकारेण इतरपुत्रव्यावृत्तिः । तवैव गुणैर्बद्धः त्वद्गुणैकपरवशः महीपतिः राजा न तु जातिमात्रेण राजा देवत्वमापन्नः । तत्र किं प्रमाणं तत्राह भरतस्येति भरतादित्यर्थः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तथैव मयोक्तमिति शेषः ॥ ४ ॥ यदीति । काकुत्स्थेत्यनेनाप्राकृतत्वं महासत्त्वत्वं च सिद्धं सहिष्यति सहिष्यते ॥ ५ ॥ दुःखित इति । धक्ष्यते धक्ष्यति ॥ ६ ॥ प्रसङ्गात् दैविकावर्थानर्थावन्ये महान्तोपि प्राप्नुवन्तीति दृष्टान्तमुखेन प्रतिपादयितुमाह लोकस्वभाव इत्यादिना । एष लोकस्वभाव इति वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र योज्यम् । अनयः अनयमूलं दुःखमित्यर्थः । तमः अज्ञानं स्पृशत् अस्पृशत् । स हि स्वर्गगतोपि इन्द्रेणासूयाकलुषेण भवद्राज्ये को वा श्रेष्ठ इति

तं तथा शोकसंतप्तं विलपन्तमनाथवत् ॥ मोहेन महताविष्टं परिद्यूनमचेतनम् ॥ १ ॥ ततः सौमित्रि-
राश्वास्य मुहूर्तादिव लक्ष्मणः ॥ रामं संबोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् ॥ २ ॥ महता तपसा रा-
म महता चापि कर्मणा ॥ राज्ञा दशरथेनासि लब्धोमृतमिवामरैः ॥ ३ ॥ तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियो-
गान्महीपतिः ॥ राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथा श्रुतम् ॥ ४ ॥ यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ न
सहिष्यसे ॥ प्राकृतश्चाल्पसत्त्वश्च इतरः कः सहिष्यति ॥ ५ ॥ दुःखितो हि भवान् लोकांस्तेजसा यदि
धक्ष्यते ॥ आर्ताः प्रजा नरव्याघ्र क्वनु यास्यन्ति निर्वृतिम् ॥ ६ ॥ लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुषात्म-
जः ॥ गतः शक्रेण सालोक्यमनयस्तं तमःस्पृशत् ॥ ७ ॥ ॥ ॥

पृष्टः सत्यवादितयाहमेवेत्युक्तवानिन्द्रेणात्मश्लाघी त्वं न स्वर्गार्ह इति पातित इति पुराणप्रसिद्धिः । नहुषात्मज इत्यनेन नहुषानीतिरपि व्यज्यते । स च सप्तर्षीन् स्ववाहकान् शचीस्मरणेन सर्प सर्पेत्युक्तवान् । सर्पो भवेत्यगस्त्यशप्तश्चिरं तथाभूतस्तस्थौ ॥ ७ ॥ महर्षिरिति । अह्ना पुत्रशतं हतम् विश्वामित्रकोपेन युगपत्पुत्रशतनाशदुःखमनुभूतमिति भावः ॥ ८ ॥ या चेति । माता सर्वोपादानत्वात् देवी देवस्य विष्णोः पत्नी अत एव लोकनमस्कृता । सत्यसंश्रवेति त्वयैव हि पूर्वं मह्यमेवमुपादिष्टमिति भावः ॥ ९ ॥ याविति । धर्मौ धर्मप्रवर्तकौ सर्वधर्मसाक्षित्वात् नेत्रौ नेतारौ कालपरिच्छेदादिमुखेन जगतः प्रवर्तकौ । नेत्रो नेतरि भेद्यवानिति विश्वः । सर्वेषामर्थप्रकाशकत्वेन नेत्रभूतौ वा । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । यत्र ययोः सर्वं जगत् प्रतिष्ठितं यदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकाः सर्वे जना इत्यर्थः । सूर्यस्य वर्षहेतुत्वात् चन्द्रस्यौषधिहेतुत्वाच्चेति भावः । आदित्याज्जायते वृष्टिस्ततोन्नमभिजायत इति वचनात् । ग्रहणं राहुकेतुभ्यां ग्रासम् ॥ १० ॥ किं बहुना संग्रहेणोच्यत इत्याह सुमहान्तीति । सुमहान्ति भूतानि मान्धातृनलप्रभृतिमहाजना अपि सर्वभूतादिदेहिनः । सर्वभूतानि आदिदेहोस्यास्तीति तथा सर्वभूतान्तर्यामिण इत्यर्थः । दैवस्य परमात्मनः पञ्चम्यर्थे षष्ठी । न प्रमुञ्चति सर्वेपि तत्संकल्पं नातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ उपसंहरति शक्रादिष्वपीति । नयानयौ तन्मूलसुखदुःखे अतो न त्वं शोचितुमर्हसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तं विवृणोति नष्टायामपीति । नार्हसे नार्हसि ॥ १३ ॥ ॥

महर्षिर्यो वसिष्ठस्तु यः पितुर्नः पुरोहितः ॥ अह्ना पुत्रशतं जज्ञे तथैवास्य पुनर्हतम् ॥ ८ ॥ या चेयं जगतां माता देवी लोकनमस्कृता ॥ अस्याश्च चलनं भूमेर्दृश्यते सत्यसंश्रव ॥ ९ ॥ यौ धर्मौ जगतां नेत्रौ यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ आदित्यचन्द्रौ ग्रहणमभ्युपेतौ महाबलौ ॥ १० ॥ सुमहान्त्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ ॥ न दैवस्य प्रमुञ्चन्ति सर्वभूतादिदेहिनः ॥ ११ ॥ शक्रादिष्वपि देवेषु वर्तमानौ नयानयौ ॥ श्रूयेते नरशार्दूल न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥ नष्टायामपि वैदेह्यां हृतायामपि चानघ ॥ शोचितुं नार्हसे वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वद्विधा इति । सत्यदर्शिनः यथार्थदर्शिनः कृच्छ्रेषु दुःखेषु अनिर्विण्णम् अविनाशिदर्शनं कृत्याकृत्यविवेको येषां ते तथा ॥ १४ ॥ तत्त्वत इति । तत्त्वतो बुद्ध्या अबाधितबुद्ध्या समनुचिन्तय शुभाशुभे इति शेषः । महाप्राज्ञाः बुद्ध्या तात्कालिक्या युक्ताः सन्तः शुभाशुभे भाविनी विजानन्ति ॥ १५ ॥ इदानीं फलानुभवः पूर्वकर्मसाध्यः अतस्तत्र न शोचनीयमित्याह अदृष्टेति । अदृष्टगुणदोषाणां प्रत्यक्षतो द्रष्टुमशक्यसुखदुःखरूपगुणदोषाणाम् अधृतानां पुरा एवं कर्म कृतमिति निश्चेतुमशक्यानां तेषां प्रसिद्धानां पूर्वकृतानामित्यर्थः । कर्मणाम् इष्टं फलं क्रियामनुष्ठानमन्तरेण न प्रवर्तते । पूर्वकर्मानुष्ठानं विना इदानीं फलं नोत्पद्यते अतः पूर्वकर्मफले इदानीं प्रवृत्ते कात्र परिदेवनेति भावः ॥ १६ ॥ त्वमेवेति । अन्वशाः अनुशासितवानसि ॥ १७ ॥ बुद्धिश्चेति । दुरन्वया दुर्लभा प्रसुप्तं स्तिमितं सम्बोधयामि उत्थापयामि ॥ १८ ॥ दिव्यमिति । दिवि भवं दिव्यं प्राणिजातं देवगन्धर्वादिकं तच्च सात्त्विकं वधानर्हं मानुषं मनुष्यलोकोद्भवं ब्राह्मणादिकं तदपि वधानर्हं सर्वलोकसंहारसमर्थम् आत्मनः पराक्रमं च अवेक्ष्य विचार्य द्विषतामेव वधे यतस्व ॥ १९ ॥ किमिति । उद्धर्तुं नाशयितुम् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥

त्वद्विधा न हि शोचन्ति सततं सत्यदर्शिनः ॥ सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १४ ॥ तत्त्वतो हि नरश्रेष्ठ बुद्ध्या समनुचिन्तय ॥ बुद्ध्या युक्ता महाप्राज्ञा विजानन्ति शुभाशुभे ॥ १५ ॥ अदृष्टगुणदोषाणामधृतानां च कर्मणाम् ॥ नान्तरेण क्रियां तेषां फलमिष्टं प्रवर्तते ॥ १६ ॥ त्वमेव हि पुरा राम मामेवं बहुशोन्वशाः ॥ अनुशिष्याद्धि कोनु त्वामपि साक्षाद्बृहस्पतिः ॥ १७ ॥ बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञ देवैरपि दुरन्वया ॥ शोकेनाभिप्रसुप्तं ते ज्ञानं संबोधयाम्यहम् ॥ १८ ॥ दिव्यं च मानुषं च त्वमात्मनश्च पराक्रमम् ॥ इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे ॥ १९ ॥ किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ ॥ तमेव त्वं रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥

अथ लक्ष्मणवाक्यप्रतिष्ठापितधैर्यो रामो युद्धेभूमेर्दक्षिणतः किंचिद्दूरे गृध्रराजं दृष्ट्वा रोदिति सप्तषष्टितमे पूर्वजोपीत्यादि। राघवः पूर्वजोपि लक्ष्मणेन कनिष्ठेन सुभाषितं युक्तियुक्ततयोक्तं वाक्यम् उक्तमात्रस्तु उक्तमात्र एव जग्राह। बालादपि सुभाषितमिति स्मृतेः। स्वयमुपदेष्टा कथमन्योक्तं जग्राहेत्यत्राह साग्राहीति। कथमस्य वाक्यस्य सारवत्त्वं तत्राह महासारमिति ॥ १ ॥ सन्निगृह्येति। स्पष्टम् ॥ २ ॥ किमिति। पश्येयं पश्येव ॥ ३ ॥

पूर्वजोप्युक्तमात्रस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितम् ॥ सारग्राही महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १ ॥ सन्निगृह्य महाबाहुः प्रवृत्तं कोपमात्मनः ॥ अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ किं करिष्यावहे वत्स क्व वा गच्छाव लक्ष्मण ॥ केनोपायेन पश्येयं सीतामिति विचिन्तय ॥ ३ ॥ तं तथा परितापार्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत् ॥ इदमेव जनस्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ ४ ॥ सन्तीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कन्दराणि च ॥ गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुलाः ॥ ५ ॥ आवासाः किन्नराणां च गन्धर्वभवनानि च ॥ तानि युक्तो मया सार्धं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्वद्विधा बुद्धिसंपन्ना महात्मानो नरर्षभ ॥ आपत्सु न प्रकम्पन्ते वायुवेगैरिवाचलाः ॥ ७ ॥ इत्युक्तस्तद्वनं सर्वं विचचार सलक्ष्मणः ॥ क्रुद्धो रामः शरं घोरं सन्धाय धनुषि क्षुरम् ॥ ८ ॥ ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ॥ ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तमिति सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ४ ॥ सन्तीति। इह जनस्थाने गिरिगतानि दुर्गाणि गन्तुमशक्यप्रदेशा इत्यर्थः। निर्दराः विदीर्णपाषाणाः कन्दराणि पाषाणसन्धयः गुहाः देवखातबिलानि। आवासा इति। युक्तः सन्नद्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ त्वद्विधा इति। न प्रकम्पन्ते न चञ्चलचित्ता भान्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ इतीति। क्षुरं क्षुराख्यं शरं सीताया अदर्शनात् क्रोधः ॥ ८ ॥ तत इति। कूटः शृङ्गं महाभागं महाभाग्यं स्वाम्यर्थं त्यक्तशरीरत्वात् द्विजोत्तमं पक्षिश्रेष्ठम्। दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः। क्षतजं रुधिरम् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः ॥ १० ॥ गृध्ररूपमिदं रक्षो व्यक्तं भवति कानने ॥ भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम् ॥ ११ ॥ एनं वधिष्ये दीप्तास्यैर्घोरैर्बाणैरजिह्मगैः ॥१२॥ इत्युक्त्वाभ्यपतद्गृध्रं सन्धाय धनुषि क्षुरम्॥क्रुद्धो रामः समुद्रान्तां कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तं दीनं दीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् ॥ अभ्यभाषत पक्षी तु रामं दशरथात्मजम् ॥ १४ ॥ यामोषधिमिवायुष्मन्नन्वेषसि महावने ॥ सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥ १५ ॥ त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा ॥ १६ ॥ सीतामभ्यवपन्नोहं रावणश्च रणे मया ॥ विध्वंसितरथश्चात्र पातितो धरणीतले ॥ ॥ १७ ॥ एतदस्य धनुर्भग्नमेतदस्य शरावरम् ॥ अयमस्य रथो राम भग्नः सांग्रामिको मया ॥ १८ ॥ अयं तु सारथिस्तस्य मत्पक्षोनिहतो युधि ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

तमित्यादि । भक्षिता रुधिरार्द्रत्वादिति भावः ॥ १० ॥ गृध्रेति । गृध्रस्य रूपमिव रूपं यस्य तत्तथा ॥११॥ एनमिति । अर्धमेकं वाक्यम् । अजिह्मम् अकुण्ठम् अवक्रं वा गच्छन्तीत्यजिह्मगाः तैः ॥ १२ ॥ इतीति । अभ्यपतत् अभिमुखं गतः समुद्रान्तां समुद्रपर्यन्ताम् ॥ १३ ॥ तमिति । दशरथात्मजमिति संबन्धोक्तिः ॥१४॥ यामिति । यथा महौषध्यन्वेषिणः प्रतिवनमन्वेषन्ते तथा यामस्मिन् विस्तीर्णे वनेऽन्वेषसि । एषृ गतावित्यस्माद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । नित्यं प्राणसमेत्युक्ता सा देवी मम प्राणाश्च उभयं रावणेन हृतं मम प्राणान् हृतप्रायान् कृत्वा सीतां रावणो हृतवानित्यर्थः । खरवधादिना रामबलं ज्ञात्वाप्यस्थाने भयशङ्कितया रामस्यायुः प्रार्थयते । आयुष्मन्निति ॥ १५ ॥ त्वयेति । स्पष्टम् ॥ १६ ॥ सीतामिति । अभ्यवपन्नः आभिमुख्येन गतः ह्रियमाणां सीतामवलोक्य तदभिमुखमागत इत्यर्थः । रावणश्च विध्वंसितरथः सन् अत्र धरणीतले पातितः रथाद्भ्रंशित इत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतदिति । भग्नमेतद्धनुः अस्य रावणस्य संबन्धि एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । शरावरं वर्म तूणीरं वा ॥ १८ ॥ अयं त्वित्यर्धमेकम् ॥ १९ ॥

परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन रावणः ॥ सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ॥ २० ॥ रक्षसा निहतं पूर्वं न मां हन्तुं त्वमर्हसि ॥ २१ ॥ रामस्तस्य तु विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखस्तदा ॥ द्विगुणीकृततापार्तः सीतासक्तां प्रियां कथाम् ॥२२॥ गृध्रराजं परिष्वज्य परित्यज्य महद्धनुः ॥ निपपातावशो भूमौ रुरोद सहलक्ष्मणः ॥२३॥ एकमेकायने दुर्गे निःश्वसन्तं कथंचन ॥ समीक्ष्य दुःखिततरो रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ २४॥ राज्याद्भ्रंशो वने वासः सीता नष्टा द्विजो हतः ॥ ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम् ॥२५॥ संपूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् ॥ सोपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत्सरितां पतिः ॥२६॥

परिश्रान्तस्येति । वैदेहीं जनकेन सम्यक् परिपोषिताम् ॥ २० ॥ रक्षसेत्यर्धमेकम् ॥ २१ ॥ राम इति । तस्य गृध्रस्य संबन्धिनीं सीताविषयकथां विज्ञाय श्रुत्वा द्विगुणीकृतेन गृध्रवधेन द्विरावर्तितेन तापेन आर्तः पीडितः अभूदिति शेषः ॥ २२ ॥ गृध्रेति । अवशः मूर्छित इत्यर्थः । रुरोद क्रमादिति शेषः ॥ २३ ॥ एकमिति । एकम् असहायम् एकायने एकस्य मार्गे । अयनं वर्त्म मार्गाध्वेत्यमरः । एकपद्यामित्यर्थः । सहायरहितं दयया संरक्षकपथिकजनरहितमित्यर्थः । दुर्गे इतःपरमपि केनचिद्गन्तुमशक्ये इति दुःखहेत्वतिरेकोक्तिः । निःश्वसन्तं गृध्रराजमिति शेषः ॥ २४ ॥ राज्यादिति । यद्यपि न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोपकर्षति वनवासो महोदय इति अभिमततमतया प्रोक्तौ राज्यनाशवनवासौ । तथापि संप्रति सीताविश्लेषकारित्वाज्जटायुवियोगफलकत्वाच्च तावेवानर्थकरौ जातावित्याह राज्याद्भ्रंशः हठात् लब्धराज्यस्य विच्युतिः वने वासः राज्यभ्रंशेपि राज्ये भिक्षुकवृत्त्यापि स्थातुं शक्यं तदपि न लब्धम् सीता नष्टा वनवासेप्यभिमतजनविश्लेषाभावे सुखेनावस्थातुं शक्यं तदपि नास्ति हतो द्विजः अभिमतजनविश्लेषेपि बन्धुजनसन्निधौ शोको निर्वापयितुं शक्यः स च निवृत्तः । ईदृशी एतादृशदुःखपर्यवसायिनी मम अलक्ष्मीः दौर्भाग्यं पावकमपि निर्दहेत्सर्ववस्तुदाहकमपि दहेत् सदा विश्लेषप्रसक्तिशून्यं लक्ष्मणमपि विश्लेषयेदिति भावः । ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ २५ ॥ संपूर्णमिति । प्रतरेयं तापशान्तये प्लवेयं चेत् ॥ २६ ॥

नास्तीति । व्यसनं वागुरेव व्यसनवागुरा । वागुरा मृगबन्धिनीत्यमरः ॥ २७ ॥ अयमिति । पितुर्वयस्यः सखा ॥ २८ ॥ इतीति । पितरीव स्नेहः पितृस्नेहः ॥ २९ ॥ निकृत्तेति । रामः वाचं विमुच्य उक्त्वेत्यर्थः । अस्मिन् सर्गे एकोनत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥

नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तोस्मिन् सचराचरे ॥ येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा ॥ २७ ॥ अयं पितृवयस्यो मे गृध्रराजो जरान्वितः ॥ शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययात् ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहलक्ष्मणः ॥ जटायुषं च पस्पर्श पितृस्नेहं विदर्शयन् ॥ २९ ॥ निकृत्तपक्षं रुधिरावसिक्तं स गृध्रराजं परिरभ्य रामः ॥ क्व मैथिली प्राणसमा ममेति विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ॥ ३० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ॥

रामः संप्रेक्ष्य तं गृध्रं भुवि रौद्रेण पातितम् ॥ सौमित्रिं मित्रसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ममायं नूनमर्थेषु यतमानो विहङ्गमः ॥ राक्षसेन हतः संख्ये प्राणांस्त्यक्ष्यति दुस्त्यजान् ॥ २ ॥ अयमस्य शरीरेस्मिन् प्राणो लक्ष्मण विद्यते ॥ तथाहि सर्वहीनोयं विक्लवः समुदीक्षते ॥ ३ ॥ जटायो यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहरितुं पुनः ॥ सीतामाख्याहि भद्रं ते वधमाख्याहि चात्मनः ॥ ४ ॥ ॥

अथ भगवत्कार्यार्थं त्यक्तशरीरस्य गृध्रराजस्य मोक्षपदप्रापणमष्टषष्टितमे राम इत्यादि । रौद्रेण रावणेन मित्रसंपन्नं सर्वजनमित्रमित्यर्थः । यद्वा परनिपातः संपन्नमित्रम् अत्यन्तरामविषयसौहार्दयुक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ ममेति । अर्थेष्विति निमित्तसप्तमी । मम प्रयोजनार्थमित्यर्थः । संख्ये युद्धे ॥ ॥ २ ॥ अयमिति । अयं प्राणः सूक्ष्मप्राणः स्वरहीनः हीनस्वरः विक्लवः विह्वलः ॥ ३ ॥ जटायो इति । व्याहरितुं व्याहर्तुं वधं वधप्रकारम् ॥ ४ ॥

किमिति । किंनिमित्तः किन्निमित्तं यस्यासौ किन्निमित्तः केन हेतुना अहरदित्यर्थः । किं भोगार्थम् उत अपकारप्रतीकारार्थमित्यर्थः । चरमपक्षे तत्स्वरूपं पृच्छति तस्येति । यम् अपराधम् ॥ ५ ॥ कथमिति । कथं कीदृशप्रकारं कानि वाक्यानि ॥ ६ ॥ कथंवीर्य इति । तात पितृतुल्य ॥ ७ ॥ तमिति । दीनात्मा दीनमनाः अतिसन्नया अतिकार्श्यं प्राप्तया ॥ ८ ॥ किं कर्मेत्यस्योत्तरमाह हृता सेति । वातेन दुर्दिनेन च संकुलाम् । मेघच्छन्नेह्नि दुर्दिनमित्यमरः । मायया महावातं मेघच्छादनं चोत्पाद्य हृतवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ वधमाख्याहीत्यस्योत्तरमाह परि-

किन्निमित्तोहरत्सीतां रावणस्तस्य किं मया ॥ अपराद्धं तु यं दृष्ट्वा रावणेन हृता प्रिया ॥ ५ ॥ कथं तच्चन्द्रसंकाशं मुखमासीन्मनोहरम् ॥ सीतया कानि चोक्तानि तस्मिन् काले द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ कथंवीर्यः कथंरूपः किंकर्मा स च राक्षसः ॥ क्व चास्य भवनं तात ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ७ ॥ तमुद्वीक्ष्याथ दीनात्मा विलपन्तमनन्तरम् ॥ वाचातिसन्नया रामं जटायुरिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ हृता सा राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा ॥ मायामास्थाय विपुलां वातदुर्दिनसंकुलाम् ॥ ९ ॥ परिश्रान्तस्य मे तात पक्षौ छित्त्वा स राक्षसः ॥ सीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ १० ॥ उपरुध्यन्ति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघव ॥ पश्यामि वृक्षान् सौवर्णानुशीरकृतमूर्धजान् ॥ ११ ॥ येन यातो मुहूर्तेन सीतामादाय रावणः ॥ विप्रणष्टं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥ ॥

श्रान्तस्येति । युद्धपरिश्रान्तस्येत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रश्नान्तरे प्रत्युत्तरकथनाशक्तिमाह उपरुध्यन्तीति । उपरुध्यन्ति उपरुध्यन्ते मरणवेदनया पीड्यन्त इत्यर्थः । सौवर्णान् मरणकाले तथा प्रतीयन्त इति प्रसिद्धम् । उशीरैः लामज्जकैः कृताः कल्पिताः मूर्धजाः केशाः येषान्ते तथा ॥ ॥ ११ ॥ किमिह बहुनोक्तेन सर्वथा सीता पुनर्लप्स्यत इत्याह येनेति । येन मुहूर्तेन निमित्तभूतेन रावणः सीतामादाय याति स्म । तन्मुहूर्तबलेन स्वामी धनस्वामी विप्रणष्टं धनं क्षिप्रम् अचिरेण पुनः प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १२ ॥ ॥ ॥

कोसौ मुहूर्त इत्यत्राह विन्द इति । नष्टं धनं विन्दति लभतेऽस्मिन्निति विन्दः स रावणस्तु नाबुधत् नाबुध्यत । विकरणव्यत्ययश्छान्दसः तस्मात् बडिशं गृह्य गृहीत्वा झषवत् मत्स्य इव विनश्यति। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । बडिशं मत्स्यवेधनमित्यमरः ॥ १३ ॥ फलितमाह न चेति ॥ १४ ॥ असंमूढस्येति । एतावत्पर्यन्तमिति शेषः। अनुभाषतः उत्तरं भाषमाणस्य सामिषं मांससहितं रुधिरम् ॥ १५ ॥ अथ रावणवंशं वक्तुमुपक्रमते पुत्र इति। साक्षात्पुत्रः औरस इत्यर्थः। अस्योत्तरार्धम्। अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो राक्षसेश्वर इति बोध्यम् ।

विन्दो नाम मुहूर्तोयं स च काकुत्स्थ नाबुधत् ॥ त्वत्प्रियां जानकीं हृत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥
झषवद्बडिशं गृह्य क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १३ ॥ नच त्वया व्यथा कार्या जनकस्य सुतां प्रति ॥
वैदेह्या रंस्यसे क्षिप्रं हत्वा तं राक्षसं रणे ॥ १४॥ असंमूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्यनुभाषतः ॥ आस्यात्सुस्राव
रुधिरं म्रियमाणस्य सामिषम् ॥ १५ ॥ पुत्रो विश्रवसः साक्षात् भ्राता वैश्रवणस्य च ॥
इत्युक्त्वा दुर्लभान् प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ १६ ॥ ब्रूहि ब्रूहीति रामस्य ब्रुवाणस्य कृताञ्जलेः ॥
त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य जग्मुः प्राणा विहायसम् ॥ १७ ॥ स निक्षिप्य शिरो भूमौ प्रसार्य चरणौ तदा ॥
विक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८ ॥ तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताम्राक्षं गतासुमचलोपमम् ॥ रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः
सौमित्रिमब्रवीत् ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

उत्तरत्र संपातिवचने इदमेव पूर्वार्धमुपादाय अस्योत्तरार्धस्य कथनादिति लोकाचार्योक्तम्। इत्युक्त्वा एतावन्मात्रमुक्त्वा भवनादिकथनात् पूर्वमित्यर्थः। दुर्लभान् ब्रूहि ब्रूहीति पृच्छते रामाय साकल्येन विज्ञापनपर्यन्तं प्राणा न स्थिताः हन्तेति ऋषिः शोचति ॥ १६ ॥ ब्रूहीति। ब्रुवाणस्य ब्रुवाणे सति प्राणः सूक्ष्मशरीरेन्द्रियप्राणसहित आत्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥ स इति। निक्षिप्य मरणवेदनयेति भावः। विक्षिप्य विधूय पपातेत्युक्तिरौपचारिकी ॥ १८ ॥ तमिति। ताम्राक्षम् अधःशिरस्कतया पतनजक्षोभात् ॥ १९ ॥ ॥ ॥

बहूनीति । रक्षसां वासे दण्डकारण्ये बहूनि वर्षाणि निर्भयतया सुखं वसतानेन पक्षिणा विशीर्णं देहविशरणं प्राप्तम् इहैव सुखं वसित्वा इहैव मृतमनेनेति भावः । विचीर्णमिति पाठे अत्रैव वसता अनेन अत्रैव सुखं विचीर्णम् अनुभूतमित्यर्थः ॥२०॥ एतदेव विवृणोति अनेकेति । अनेकवार्षिकः बहुवयः प्राप्तः चिरकालसमुत्थितः चिरकालमभ्युदयं प्राप्तः ॥ २१ ॥ पश्येति । अनेन मोक्षप्रदानोचितं तदीयसुकृतविशेषं दर्शयति सीतामभ्यवपन्नो मे उपकारी सन् हतः ॥ २२ ॥ गृध्रराज्यमिति । गृध्रराज्यं परित्यज्येति प्राप्याभ्यासपरित्याग उक्तः । महदिति स्वकीयेक्ष्वाकुराज्यव्यावृत्तिः एकमुखत्वात्

बहूनि रक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम् ॥ अनेन दण्डकारण्ये विशीर्णमिह पक्षिणा ॥ २० ॥ अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः ॥ सोयमद्य हतः शेते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २१ ॥ पश्य लक्ष्मण गृध्रोयमुपकारी हतश्च मे ॥ सीतामभ्यवपन्नो वै रावणेन बलीयसा ॥ २२ ॥ गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् ॥ मम हेतोरयं प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३ ॥ सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः ॥ शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥ सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम् ॥ यथा विनाशे गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ २५ ॥ राजा दशरथः श्रीमान् यथा मम महायशाः ॥ पूजनीयश्च मान्यश्च तथायं पतगेश्वरः ॥ २६ ॥ सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकम् ॥ गृध्रराजं दिधक्षामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७ ॥ ॥

ममेत्यादिना उपायानुष्ठानोक्तिः । पतगेश्वरः पितुर्मरणात् इतःपरमस्य पक्षानाश्रित्य सुखं स्थास्यामीति स्थितोहम् अयं तातवन्मत्कृते प्राणत्यागं कृतवानिति भावः ॥ २३ ॥ सर्वत्रेति । सर्वजातिष्वपीत्यर्थः । तिर्यग्योनिगतस्यास्य कथमेतादृशी बुद्धिरिति न मन्तव्यामिति भावः ॥ २४ ॥ सीतेति । मत्कृते च मत्कृत एव यथाऽस्य विनाशः प्राप्तः तथा सीताहरणजं दुःखं नागतं न प्राप्तम् । अत्र विनाशशब्देन तज्जं दुःखमुच्यते ॥ २५ ॥ अथ संस्कारयोग्यतामाह राजेति । पूज्यः पैतृकविधिना अर्चनीयः मान्यः श्लाघ्यः ॥ २६ ॥ सौमित्र इति । दिधक्षामि दग्धुमिच्छामि । दहेस्सन्नन्तात् घत्वभष्भावौ ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

नाथमिति । चितां काष्ठभारम् ॥ २८ ॥ या गतिरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । गम्यत इति गतिः लोकः यज्ञशीलानां यज्ञाः शीलं सद्वृत्तं येषां ते तथा सदा यज्ञानुष्ठानपराणाम् गृहस्थानामित्यर्थः । आहिताः परितः स्थापिताः अग्नयः पञ्चाग्नयो यस्य स तथा सर्वदा तपःशीलस्य वानप्रस्थस्येत्यर्थः । अग्न्याधानस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वात् पृथक् फलाभावाच्च अपरावर्तिनाम् अरण्यमियात्ततो न पुनरेयादित्युक्तानाम् संन्यासिनामित्यर्थः । रणादपलायितानामित्यर्थवर्णने जटायोस्तादृशत्वेन तत्फलस्य स्वतःसिद्धत्वेनानुज्ञातव्यत्वाभावात् मुक्तानां धर्मप्रकरणे उक्त्यसंभवात् भूमिप्रदायिनां भूमिभोगत्यागिनाम् नैष्ठिकानामित्यर्थः । ता गतीरिति यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्सिद्धम् । ता गतीः प्राजापत्यं गृहस्थानां ब्राह्मं संन्यासिनां स्मृतमित्याद्युक्तस्थानानि । यद्वा यज्ञदानतपःसंन्यासिनामित्यर्थः । तेषां या या गतिः शास्त्रविहिता तां मया संस्कृतो व्रज मया समनुज्ञातस्तु अनुत्तमान् सर्वश्रेष्ठान् लोकान् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेष्वित्यादिश्रुतिप्रसिद्धान् विष्णुलोकान्

नाथं पतगलोकस्य चितामारोप्य राघव ॥ इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसा ॥ २८ ॥ या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः ॥ अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥२९॥ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ॥ गृध्रराज महासत्त्व संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३० ॥

गच्छ अवयवबहुत्वाद्बहुवचनम् अन्यथा गतिशब्देन पौनरुक्त्यम् अनन्वयश्च समनुज्ञातः संस्कृतश्चेति पदद्वयानर्थक्यं च । ननु मानुषभावं भावयतः श्रीरामस्य कथं मुक्तिप्रदानं तस्य परत्वासाधारणचिह्नत्वादिति चेत् सत्येन लोकान् जयतीत्युक्तरीत्या स्वार्जितधर्मविशेषेण स्वाधीनसर्वलोकत्वाविरोधात् । केचित्तु मया संस्कृतस्ततोनुज्ञातस्त्वं यज्ञशीलादीनां या गतयः तान् लोकान् गच्छ सर्वान्ते मां व्रज । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्युक्तरीत्या मुक्तभोगं प्राप्नुहि न च निर्हेतुकमुक्तिप्रदानेतिप्रसङ्गः । स्वकार्यमुद्दिश्य प्राणत्यागस्यैव हेतुत्वात् । अत एव नृसिंहपुराणे । मत्कृते निधनं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसीत्युक्तम् । कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति हि कर्मणोपि मुक्तिहेतुत्वमुक्तम् । नान्यः पन्था इति श्रुतिः । परमात्मनोऽन्यत्र साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं निषेधति तस्यैव प्राधान्येन प्रकृतत्वादित्याहुः । यद्वा हे गृध्रराज महासत्त्व मया संस्कृतस्त्वं मयानुज्ञातो भूत्वा अनुत्तमान् लोकान् मल्लोकानित्यर्थः । गच्छ आनुषङ्गिकतया यज्ञ-

शीलादीनां या या गतयस्ता अपि गच्छ गम्यत इति गतिः लोकः आहिताग्नेः गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निनिरतस्य या गतिः अग्नयो वै त्रयी विद्या इत्यारभ्य तस्मादग्नीन् परमं वदन्तीत्याहिताग्नित्वस्यापि पृथक् धर्मत्वश्रवणात्। अपरावर्तिनां युद्धादपरावर्तमानानां या गतिः दृष्टान्तार्थमिदमुक्तम् जटायोस्तादृशत्वेन तत्फलस्येदानीमदेयत्वात् तिरश्चां यज्ञाद्यधिकाराभावेन तत्फलमात्रस्य देयत्वात् । यथापरावर्तिनां गतिं प्राप्स्यसि तथा यज्ञशीलादीनां लोकानपि ब्रह्मप्राप्तौ वसुत्वादिकमिव प्राप्नुहीत्यर्थः। अस्मिन् कल्पे भूमिप्रदायिनामित्यस्य प्रतीयमानार्थकत्वमेव व्रज एवं गच्छ । यद्वा मया प्रथमं संस्कृतः। अथ तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्वेत्यादिमन्त्रेणानुज्ञातो मया त्वं यज्ञाधिकारिणां लोकान् गच्छ ब्रह्ममेधसंस्कारबलेन प्राप्नुहीत्यर्थः । इदं च फलं संस्कारोत्तरक्षण एवानुतिष्ठतीत्युच्यते संस्कृतो व्रजेति।गृध्रराज महासत्त्व संस्कृतश्च महाव्रतेति पाठे संस्कृतश्च भवेति वार्थः ❋ तनिश्लोकी ❋ गम्यत इति गतिर्लोकः तिरश्चां कर्माधिकाराभावेऽपि अकृतसंस्काराणां परलोकाभावात्त्वं मया संस्कृतः सन् मदनुज्ञयैव अनुत्तमान् लोकान् गच्छ अपरावर्तिनां पुनरावृत्तिरहितानां मुक्तानामित्यर्थः। न स पुनरावर्तत इति श्रुतेः। लोकानिति पूजायां बहुवचनम्। यद्वा विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेष्वित्यत्र परमव्योमस्थितावान्तरलोकापेक्षया बहुवचननिर्देशवदत्रापि बहुवचननिर्देशः। यज्ञशीलानां यज्ञशीलादिलोकमार्गेणापरावर्तिनां लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः। तथा च नृसिंहपुराणे मत्कृते मरणं यस्मादित्यादि। ननु भगवता रामेण तिरश्चो जटायुषः संस्कारकरणं कथमिति चेत् न शूद्रा भगवद्भक्ता इत्यत्र शूद्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वाद्भगवद्भक्तानां सर्वप्राणिनां मोक्षाधिकारस्य गम्यमानत्वाच्च युक्तमेवेदमिति ज्ञेयम्। नन्वेवं सति जटायुषो मोक्षप्रदत्वाद्रामस्य परमात्मत्वं प्रतीयते। त्वं गतिः परमा देवेत्यादिना बालकाण्डे स हि देवैरुदीर्णस्येत्यादिना युद्धकाण्डे सीता लक्ष्मीर्भगवान् विष्णुरित्यादिना श्रीभागवते च श्रीरामस्य परमात्मत्वं स्फुटमुक्तम्। एवं समस्तकल्याणगुणाकरस्य श्रीमन्नारायणस्य रावणादिवधरूपलोकहितार्थं स्वयमेव दशरथभवनेऽवतीर्णस्य सीतामुद्दिश्य विलापः कथमिति चेत् सत्यं तथापि न दोषः। व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः। निश्चितापि हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता॥ भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः। सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम्॥ यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परंतपेत्यनेन प्रकारेण सर्वेश्वरस्याप्याश्रितवत्सलत्वाद्दुःखितानाश्रितानाकलय्य दुःखेन स्वयमपि दुःखित इति वा भाति। तेषां दुःखमपनयति चेति ऋषेरभिप्राय इति वेदितव्यम्। शुकादयस्तु मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोरित्यादिप्रकारेण श्रीरामस्य दुःखाभावमेव वर्णयन्ति एवमन्यत्राप्येवंविधविषये परिहारो द्रष्टव्यः ॥ ३० ॥ ॥ ॥

एवमिति। दीप्तां दीपनार्हां स्वबन्धुमिवेत्यनेन मन्त्रपूर्वकत्वं दाहस्योच्यते॥ ३१॥ राम इति। महारोहीन् महामृगान् तान् द्विजमनु जटायुषमुद्दिश्य हत्वा तस्तार पिण्डदानार्थं दर्भानास्तृतवान् ॥ ३२॥ रोहीति । उत्कृत्य उद्धृत्य पेशीकृत्य पिण्डीकृत्य हरितशाद्वले नवीनतृणास्तृतप्रदेशे शकुनाय पक्षिणे ददौ॥ ३३ ॥ यत्तदिति । प्रेतस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य यत्तत् प्रसिद्धं मन्त्रजातं स्वर्गगमनं स्वर्गो गम्यतेनेनेति स्वर्गगमनं स्वर्गप्रापकं वदन्ति। पित्र्यं पितृदेवताकं तज्जजाप याम्यसूक्तादिकं जजापेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत इति। चक्रतुरिति । लक्ष्मणस्य कर्तृत्वं सहकारितया उदकं उदकदानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ उक्तस्यैवार्थस्य स्नानपूर्वकत्वविधिपूर्वकत्वप्रदर्शनाय पुनरप्याह शास्त्रेति । तदा तौ राघवौ शास्त्रदृष्टेन

एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम्॥ ददाह रामो धर्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखितः ॥ ३१॥
रामोथ सहसौमित्रिर्वनं गत्वा स वीर्यवान्॥ स्थूलान् हत्वा महारोहीननु तस्तार तं द्विजम्॥ ३२॥
रोहिमांसानि चोत्कृत्य पेशीकृत्य महायशाः॥ शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले॥ ३३ ॥ यत्त्प्रेतस्य
मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः॥ तत्स्वर्गगमनं तस्य पित्र्यं रामो जजाप ह ॥३४॥ ततो गोदावरीं
गत्वा नदीं नरवरात्मजौ॥ उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥ ३५ ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना
जले गृध्राय राघवौ॥ स्नात्वा तौ गृध्रराजाय उदकं चक्रतुस्तदा॥ ३६॥ ॥

विधिना गृध्राय गृध्रमुद्दिश्य जले स्नात्वा गृध्रराजायोदकं चक्रतुरित्यन्वयः। अयमत्र क्रमः। गृध्रराजं दग्ध्वा स्वर्गगमनसूक्तं जप्त्वा गोदावरीं गत्वा स्नात्वा उदकं दत्त्वा रोहिमांसपिण्डं ददाविति। ननु वैदिकोत्तमो रामः कथं हीनजातिं तिर्यञ्चं वैदिकेन कर्मणा संस्कृतवान् मैवं तस्यात्यन्तभक्तत्वेन जातेरपगमात्। न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः। सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने इत्युक्तेः। न चेदं वचनम् अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य इतिवत् प्रशंसापरमिति वक्तुं शक्यम् बाधकाभावात्। ब्राह्मणत्वादिजातिर्हि शास्त्रैकसमधिगम्या न तु गोत्वादिवदाकृतिगम्या येन तत्तुल्यत्वमाशङ्क्येत अत एव विश्वामित्रस्यापि क्षत्रियत्वजातिरपनीता उपनीता च ब्राह्मणत्वजातिरित्युपपादितं बालकाण्डे

अयमर्थ उपपादयिष्यते च श्रमणीवृत्तान्ते । इदं च द्रौपदीविवाहादिवदैतिह्यासिकविलक्षणव्यक्तिविशेषनियतमिति च नातिप्रसङ्गावकाशः ॥ ३६ ॥ उक्तमर्थमादरातिशयेन पुनः संगृह्णाति स इति । रणे सीतानिमित्तं दुष्करं कर्म प्राणविनाशपर्यन्तं व्यापारं कृतवान् । स गृध्रराजः रावणेन निपातितः महर्षिकल्पेन महर्षितुल्येन रामेण संस्कृतश्च तदा तदुत्तरक्षण एव पुण्यां पुण्यफलभूताम् आत्मनः सुखावहां गतिं लोकं जगाम ॥ ३७ ॥ कृतोदकाविति । इदं पिण्डदानस्याप्युपलक्षणं पक्षिसत्तमे स्थिरां बुद्धिं प्रणिधाय सीतामवश्यं प्राप्स्यसीत्युक्तम् तद्वचनं विश्वस्येत्यर्थः ।

स गृध्रराजः कृतवान्यशस्करं सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः ॥ महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३७ ॥ कृतोदकौ तावपि पक्षिसत्तमे स्थिरां च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः ॥ प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो वनं सुरेन्द्राविव विष्णुवासवौ ॥ ३८ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ रामलक्ष्मणौ ॥ अवेक्षन्तौ वने सीतां पश्चिमां जग्मतुर्दिशम् ॥ १ ॥ तौ दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ ॥ अविप्रहतमैक्ष्वाकौ पन्थानं प्रतिपेदतुः ॥ २ ॥ ॥ ॥

सीताधिगमे मनः प्रवेश्य वनं जग्मतुः । सुरेन्द्रौ विष्णुवासवाविव स्थिताविव्यनेन सीतान्वेषणं भावनामात्रमिति सूच्यते । अस्मिन् सर्गे सार्धाष्टत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ अथायोमुखीविरूपकरणपूर्वकं कबन्धदर्शनमेकोनसप्ततितमे कृत्वैवमित्यादि । अपेक्षन्तौ अपेक्षमाणौ पश्चिमां दक्षिणपश्चिमामित्यर्थः ॥ १ ॥ ताविति । दक्षिणां दिशमिति दक्षिणपश्चिमा ह्युभयथा व्यवहर्तुं शक्या अविप्रहतम् अक्षुण्णम् । ऐक्ष्वाकौ दाण्डिनायनेत्यादिसूत्रे निपातितः । प्रतिपेदतुः प्रतिपेदाते ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

गुल्मैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । गुल्मैः कीचकप्रभृतिभिः वृक्षैश्च प्रवेष्टितं लताभिश्चावृतं दुर्गमं विषमं गहनं दुष्प्रवेशं घोरदर्शनम् अत एव सुभीमं तत् महारण्यं दण्डकारण्यं व्यतिक्रम्य अतीत्य व्यतियातौ गतौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततः परमिति । ततः परं गमनानन्तरं जनस्थानात् त्रिक्रोशं गम्य गत्वा क्रौञ्चारण्याख्यं गहनं वनं विविशतुः । गहनं काननं वनमित्यमरः ॥ ५ ॥ नानेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । नानामेघघनप्रख्यं ना-

गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभिर्लताभिश्च प्रवेष्टितम् ॥ आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोरदर्शनम् ॥ ३ ॥ व्यतिक्रम्य
तु वेगेन व्यालसिंहनिषेवितम् ॥ सुभीमं तन्महारण्यं व्यतियातौ महाबलौ ॥ ४ ॥ ततः परं जनस्थानात्रिक्रोशं
गम्य राघवौ ॥ क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ ॥ ५ ॥ नानामेघघनप्रख्यं प्रहृष्टमिव
सर्वतः ॥ नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानाव्यालमृगैर्युतम् ॥ ६ ॥ दिदृक्षमाणौ वैदेहीं तद्वनं तौ विचिक्यतुः ॥
तत्र तत्रावतिष्ठन्तौ सीताहरणकर्शितौ ॥ ७ ॥ ततः पूर्वेण तौ गत्वा त्रिक्रोशं भ्रातरौ तदा ॥ क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य
मतङ्गाश्रममन्तरे ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा तु तद्वनं घोरं बहुभीममृगद्विजम् ॥ नानासत्त्वसमाकीर्णं
सर्वं गहनपादपम् ॥ ९ ॥ ददृशाते तु तौ तत्र दरीं दशरथात्मजौ ॥ पातालसमगम्भीरां तमसा नित्यसंवृताम्
॥ १० ॥ आसाद्य तौ नरव्याघ्रौ दर्यास्तस्याविदूरतः ॥ ददृशाते महारूपां राक्षसीं विकृताननाम्
॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नावर्णमेघसमूहसदृशं प्रहृष्टमिव पुष्पोद्गमादिभिः सन्तुष्टमिव व्यालमृगैः सर्पैः मृगैश्च तद्वनं क्रौञ्चारण्यं तत्र तत्र वृक्षमूले विश्रान्त्यै तिष्ठन्तौ सन्तौ विचिक्यतुः मृगयामासतुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ततः क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रमं पूर्वेण मतङ्गाश्रमपूर्वदिग्भागे । एनपाद्वितीयेति द्वितीया । त्रिक्रोशं गत्वा अन्तरे मतङ्गाश्रमक्रौञ्चारण्ययोर्मध्ये तद्वनं मतङ्गाश्रमसंबन्धि किंचिद्वनं दृष्ट्वा तत्र दरीं ददृशाते ददृशतुः । अत्रोपरिष्टाच्च कर्तरि लिङ्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ आसाद्येत्यादि । तस्याविदूरत इत्यार्षः सन्धिः । महारूपां महाशरीराम् ॥ ११ ॥

सामान्यतो दर्शनमुक्त्वा विशेषतो दर्शनमाह द्वाभ्यां भयदामित्यादि ॥ १२ ॥ १३ ॥ सेति । रंस्यावहेत्युक्त्वेत्यत्र सन्धिरार्षः । समालम्बत हस्ते गृहीतवती ॥ १४॥ उवाचेत्यर्द्धम् । उपगुह्य आलिङ्ग्य ॥१५॥ अहमित्यादिसार्धश्लोकः । अयोमुखीत्यन्वर्थनामा हयमुखीत्यपि पाठः । ते लाभः लाभभूता त्वमपि मम प्रियोसि नाथेति । आयुःशेषमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १६ ॥ एवमिति । कर्णनासावित्यत्र एकवद्भावाभाव आर्षः । नासा-

भयदामल्पसत्त्वानां बीभत्सां रौद्रदर्शनाम् ॥ लम्बोदरीं तीक्ष्णदंष्ट्रां करालां पुरुषत्वचम् ॥ १२ ॥ भक्षयन्तीं मृगान् भीमान् विकटां मुक्तमूर्धजाम् ॥ प्रैक्षेतां तौ ततस्तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ सा समासाद्य तौ वीरौ व्रजन्तं भ्रातुरग्रतः ॥ एहि रंस्यावहेत्युक्त्वा समालम्बत लक्ष्मणम् ॥ १४ ॥ उवाच चैनं वचनं सौमित्रिमुपगुह्य सा॥१५॥ अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः ॥ नाथ पर्वतकूटेषु नदीनां पुलिनेषु च ॥ आयुःशेषमिमं वीर त्वं मया सह रंस्यसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तु कुपितः खड्गमुद्धृत्य लक्ष्मणः ॥ कर्णनासौ स्तनौ चास्या निचकर्तारिसूदनः ॥ १७ ॥ कर्णनासे निकृत्ते तु विस्वरं सा विनद्य च ॥ यथागतं प्रदुद्राव राक्षसी भीमदर्शना ॥ १८ ॥ तस्यां गतायां गहनं विशन्तौ वनमोजसा ॥ आसेदतुरमित्रघ्नौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्त्ववाञ्छीलवाञ्छुचिः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २० ॥ स्पन्दते मे दृढं बाहुरुद्विग्नमिव मे मनः ॥ प्रायशश्चाप्यनिष्टानि निमित्तान्युपलक्षये ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शब्दस्य पुल्लिङ्गता चार्षी ॥ १७ ॥ कर्णेति । एकवद्भावे सप्तमी ॥ १८ ॥ तस्यामिति । गहनं दुष्प्रवेशं वनं विशन्तौ वनमध्यं गच्छन्तौ आसेदतुः वक्ष्यमाणनिमित्तानीति शेषः ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्त्विति । महातेजा इत्यदीनतोक्तिः सत्त्ववान् निर्मलमनस्कः शीलवान् सद्वृत्तवान् शुचिः कायशुद्धियुक्तः एभिर्विशेषणैर्भ्रातृभक्तिरुक्ता ॥ २० ॥ स्पन्दत इति । बाहुः वाम इति शेषः । उद्विग्नं कम्पितम् अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि ॥ २१ ॥

तस्मादिति । मम वचनमित्यन्वयः । संभ्रमं भयम् ॥ २२ ॥ एष इति । वञ्जुलकः कर्णवालाख्यः पाक्षिविशेषः । वञ्जुलः कर्णवालः स्यादिति निघण्टुः । विनर्दति कूजति ॥ २३ ॥ तयोरिति । एवं एतादृशोक्तिपूर्वकम् अन्वेषतोः अन्वेषमाणयोः प्रभञ्जन् प्रभञ्जयन् ॥ २४ ॥ संवेष्टितमिति । मातरिश्वना वायुना संवेष्टितं पूरितम् अयमुत्पातविशेषः । शब्दः पूर्वोक्तः तस्य वनस्य संबन्धिनीं दिवम् आकाशम् आपूरयन्निवाभूत् ॥ २५ ॥ तमिति । तं काङ्क्षमाणः किमस्योत्पत्तिमूलमिति ज्ञातुमिच्छन् गत्वेति शेषः । कक्षे गुल्मे ददर्श दूरादिति शेषः ॥ २६ ॥ आसेदतुरित्यादिसार्धषट्छ्लोकी । प्रमुखे अग्रे विवृद्धम् उन्नतम् अशिरोग्रीवम् अदृश्यमानशिरोग्रीवम् अत एव कबन्धम् अन्वर्थकबन्धनामकम् उदरे-

तस्मात्सञ्जीभवार्य त्वं कुरुष्व वचनं हितम् ॥ ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति संभ्रमम् ॥ २२ ॥ एष वञ्चुलको नाम पक्षी परमदारुणः ॥ आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति ॥ २३ ॥ तयोरन्वेषतोरेवं सर्वं तद्वनमोजसा ॥ संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभञ्जन्निव तद्वनम् ॥ २४ ॥ संवेष्टितमिवात्यर्थं गगनं मातरिश्वना ॥ वनस्य तस्य शब्दोभूद्दिवमापूरयन्निव ॥ २५ ॥ तं शब्दं काङ्क्षमाणस्तु रामः कक्षे सहानुजः ॥ ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६ ॥ आसेदतुस्ततस्तत्र तावुभौ प्रमुखे स्थितम् ॥ विवृद्धमशिरोग्रीवं कबन्धमुदरेमुखम् ॥ २७ ॥ रोमभिर्निचितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ २८ ॥ अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता ॥ महापक्ष्मेण पिङ्गेन विपुलेनायतेन च ॥ २९ ॥ एकेनोरसि घोरेण नयनेनाशुदर्शिना ॥ महादंष्ट्रोपपन्नं तं लेलिहानं महामुखम् ॥ ३० ॥ भक्षयन्तं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विपान् ॥ घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ॥ ३१ ॥ कराभ्यां विविधान् गृह्य ऋक्षान् पक्षिगणान् मृगान् ॥ आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान् मृगयूथपान् ॥ स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रात्रोः प्रपन्नयोः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

मुखम्। अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकाम इति लुक्। रोमभिरुपलक्षितं निचितैर्निबिडैः अग्निज्वालानिकाशेन तत्सदृशेन महापक्ष्मेण महापक्ष्मणा अदन्तत्वमार्षम्। विपुलेन विस्तीर्णेन आयतेन दीर्घेण उरसि उरोन्तर्गतशिरस्कत्वेन उरसि दृश्यमानेनेत्यर्थः। लेलिहानं पुनः पुनर्जिह्वया लेहनं कुर्वन्तं महामुखं विपुलास्यरन्ध्रं विकुर्वाणं व्यापारयन्तं योजनमिति। अध्ववाचित्वादत्यन्तसंयोगे द्वितीया। आकर्षन्तम् आभिमुख्येन कर्षन्तं विकर्षन्तं विशेषेण कर्षन्तं मृगयूथपानिति मृगविशेषणम् प्रपन्नयोः समीपं प्राप्तयोः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अथेति सार्धश्लोक एकान्वयः। अथ आसादनानन्तरं समभिक्रम्य आभिमुख्येन गत्वा क्रोशमात्रे समीपे ददर्शतुः ददृशतुः दारुणं भीमम् अतिशयेन भीमम्। भुजाभ्यां मृगान्

अथ तौ समभिक्रम्य क्रोशमात्रे ददर्शतुः ॥ महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतम् ॥ ३३ ॥ कबन्धमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥ स महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य विपुलौ भुजौ ॥ जग्राह सहितावेव राघवौ पीडयन्बलात् ॥ ३५ ॥ खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजोवपुर्धरौ ॥ भ्रातरौ विवशं प्राप्तौ कृष्यमाणौ महाबलौ ॥ ३६ ॥ तत्र धैर्येण शूरस्तु राघवो नैव विव्यथे ॥ बाल्यादनाश्रयत्वाच्च लक्ष्मणस्त्वतिविव्यथे ॥ उवाच च विषण्णः सन् राघवं राघवानुजः ॥ ३७ ॥ पश्य मां वीर विवशं राक्षसस्य वशं गतम् ॥ मयैकेन विनिर्युक्तः परिमुञ्चस्व राघव ॥ ३८ ॥ मां हि भूत बलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम् ॥ ३९ ॥ अधिगन्तासि वैदेहीमचिरेणेति मे मतिः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

संवृणोतीति भुजसंवृतं संस्थानात् देहस्थित्या कबन्धमिव सर्वदा अशिरस्कत्वलक्षणकबन्धवत् स्थितम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स इति। सहितावेव नैकमपि मुक्त्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ खड्गिनाविति। तिग्मं खरं तेजो यस्य तत्तथा तादृशवपुर्धरौ विवशं पारवश्यं प्राप्तौ ॥ ३६ ॥ तत्रेति। तत्र तस्यामवस्थायां बाल्यात् बालबुद्धित्वात्। रामवदप्रौढबुद्धित्वादित्यर्थः। अनाश्रयत्वात् धैर्यानालम्बनात् अतिविव्यथे अत्यन्तं खिन्नोऽभूत् उवाच च ॥ ३७ ॥ पश्येत्यादि। राक्षसस्य वशं गतत्वेन विवशमिति योजना। विनिर्युक्तः वियुक्तः एतस्यैव विवरणं मामिति भूतबलिं भूतस्य कबन्धस्य बलिम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अधीत्येकार्धम् ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतिलभ्येति । तत्र मह्याम् ॥ ४१ ॥ लक्ष्मणेनेति । स्पष्टम् ॥ ४२ ॥ एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे लक्ष्मणाश्वासनावसरे ॥ ४३ ॥ काविति । भक्षौ आहारौ ॥ ४४ ॥ वदतमिति । इह वने वां युवयोः कार्यं वदतम् । लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । वामिह वने किं कार्यं किं कर्तव्यं किमर्थं कस्य प्रयोजनाय आगतौ न किमप्यस्त्यत्र वां प्रयोजनं प्रत्युतास्मत्प्रयोजनमेव सिद्धमित्याह । इममिति । इह तिष्ठतः ममेति शेषः ।

प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ पितृपैतामहीं महीम् ॥ तत्र मां राम राज्यस्थः स्मर्तुमर्हसि सर्वदा ॥ ४१ ॥
लक्ष्मणेनैव मुक्तस्तु रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ मा स्म त्रासं कृथा वीर न हि त्वादृग्विषीदति ॥ ४२ ॥
एतस्मिन्नन्तरे क्रूरो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ पप्रच्छ घननिर्घोषः कबन्धो दानवोत्तमः ॥ ४३ ॥ कौ
युवां वृषभस्कन्धौ महाखङ्गधनुर्धरौ ॥ घोरं देशमिमं प्राप्तौ मम भक्षावुपस्थितौ ॥ ४४ ॥ वदतं कार्यमिह
वां किमर्थं चागतौ युवाम् ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुदार्तस्येह तिष्ठतः ॥ ४५ ॥ सबाणचापखङ्ग
च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्षभौ ॥ ममास्यमनुसंप्राप्तौ दुर्लभं जीवितं पुनः ॥ ४६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य
दुरात्मनः ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ ४७ ॥ ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं
सत्यविक्रम ॥ व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य तां प्रियाम् ॥ ४८ ॥ कालस्य सुमहद्वीर्यं सर्वभूतेषु
लक्ष्मण ॥ त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनैः पश्य मोहितौ ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

क्षुदार्तस्य मम संबन्धिनमिमं देशमनुप्राप्तावित्यनेन मम क्षुन्निवृत्त्यर्थमेव वामागमनमिति भावः ॥ ४५ ॥ आगमने आवयोः का हानिरित्यत्राह सबाणेति ॥ ४६ ॥ तस्येति । मुखेन उपलक्षित इति शेषः ॥ ४७ ॥ कृच्छ्रादिति । कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं राज्यभ्रंशवनवाससीताहरणपर्यन्तं प्राप्यावस्थितयोः पुनश्च तां प्रियामप्राप्यैव आवयोर्जीवितान्ताय दारुणं व्यसनं दुःखं प्राप्तम् ॥ ४८ ॥ अत्र हेतुमाह कालस्येति । सर्वभूतेष्वपि कालस्य वीर्यं सुमहत् । अनर्गलमित्यर्थः । त्वां च मां च महाबलपराक्रमावपि व्यसनैर्मोहितौ करोति पश्य ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

उक्तमर्थमुपपादयति नातीति सार्धश्लोकएकान्वयः । वालुकसेतवः सिकतामयसेतवः ॥ ५० ॥ इतीति । सौमित्रिं दीनमवेक्ष्य स्वां मतिम् आत्मनैव स्थिरामकरोत् ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नातिभारोस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण ॥ शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥ कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ ५० ॥ इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो महायशा दाशरथिः प्रतापवान् ॥ अवेक्ष्य सौमित्रिमुदग्रपौरुषं स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥

तौ तु तत्र स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ बाहुपाशपरिक्षिप्तौ कबन्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तिष्ठतः किन्नु मां दृष्ट्वा क्षुदार्तं क्षत्रियर्षभौ ॥ आहारार्थं तु संदिष्टौ दैवेन गतचेतसौ ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा ॥ उवाचार्तिं समापन्नो विक्रमे कृतलक्षणः ॥ ३ ॥ त्वां च मां च पुरा तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः ॥ तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिन्दावहै गुरू ॥ ४ ॥ भीषणोयं महाकायो राक्षसो भुजविक्रमः ॥ लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ह्यावां हन्तुमिहेच्छति ॥ ५ ॥ ॥

अथ कबन्धस्य बाहुच्छेदेन पूर्वजन्मस्मृतिरुच्यते सप्ततितमे तौ त्वित्यादि । परिक्षिप्तौ परिवेष्टितौ ॥ १ ॥ तिष्ठत इति । क्षुदार्तं मां दृष्ट्वा भीतौ किंतु तिष्ठतः व्यर्थमेव न तु जीवितापत्परिहार इत्यर्थः । यतो गतचेतसौ युवां मे दैवेनाहारार्थं संदिष्टौ ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वेति । कृतलक्षणः कृतोद्योगः ॥ ३ ॥ त्वां चेति । पुरा आदत्ते आदास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ भीषण इति । भुजयोरेव विक्रमो यस्य स तथा । लोकं जनम् अतिजितम् अत्यन्तजितम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भुजच्छेदनमात्रं कर्तव्यं न तु मारणमित्याह निश्चेष्टानामिति । निश्चेष्टानां प्रतीकाराशक्तानां जगतीपतेः क्षत्रियस्य क्रतुमध्योपनीतानां निश्चेष्टानामित्यस्मिन्नर्थे प्रयुक्तम् । यद्वा पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिंसायै इत्युक्तरीत्या अश्वमेधक्रतावुपनीतानामारण्यपशूनां वधः कुत्सित एव ॥ ६ ॥ एतदिति । तयोरेतत् संजल्पितं श्रुत्वा भक्षयितुमारभत् हस्ताभ्यामाकृष्टवानित्यर्थः ॥७॥ तत इति । सुसंहृष्टौ कदलीकाण्डवत् सुखच्छेदनादिति

निश्चेष्टानां वधो राजन् कुत्सितो जगतीपतेः ॥ क्रतुमध्योपनीतानां पशूनामिव राघव ॥ ६ ॥ एतत्सञ्जल्पितं श्रुत्वा तयोः क्रुद्धस्तु राक्षसः ॥ विदार्यास्यं तदा रौद्रस्तौ भक्षयितुमारभत् ॥ ७ ॥ ततस्तौ देशकालज्ञौ खड्गाभ्यामेव राघवौ ॥ अच्छिन्दतां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदेशतः ॥ ८ ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः ॥ चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥ ९ ॥ स पपात महाबाहुश्छिन्नबाहुर्महास्वनः ॥ खं च गां च दिशश्चैव नादयन् जलदो यथा ॥ १० ॥ स निकृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः ॥ दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ॥ ११ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ शशंस राघवं तस्य कबन्धस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ अस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं मां च लक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने ॥ रक्षसापहृता पत्नी यामिच्छन्ताविहागतौ ॥ १४ ॥ त्वं को वा किमर्थं वा कबन्धसदृशो वने ॥ आस्येनोरसि दीप्तेन भग्नजङ्घो विवेष्टसे ॥ १५ ॥ ॥

भावः ॥ ८ ॥ दक्षिण इति । दक्षिणः समर्थः असक्तम् अप्रतिबन्धं यथा भवति तथा रामस्य दक्षिणपार्श्वगमनं लक्ष्मणस्य अत उभयोर्दक्षिणसव्यपार्श्वप्राप्तिः ॥ ९ ॥ स इति । गां भूमिम् ॥ १० ॥ स निकृत्ताविति । पूर्वमदत्तोत्तरत्वात् पुनः प्रश्नः ॥ ११ ॥ इतीति । क्रियाभेदात् पुनस्तच्छब्दः ॥ १२ ॥ अयमिति । इक्ष्वाकुदायादः दशरथपुत्रः । दायादौ सुतबान्धवावित्यमरः ॥ १३ ॥ अस्येति । इच्छन्तौ अन्वेषमाणावित्यर्थः॥१४॥ त्वं त्विति । विवेष्टसे लुठसीति यावत् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति । प्रीतः शापमोक्षकालप्रत्यभिज्ञानात् तदिन्द्रवचनम् उत्तरसर्गप्रतिपाद्यम् ॥ १६ ॥ स्वागतमिति । बाह्वोर्बन्धनं ययोस्तौ बाहुबन्धनौ
अंसावित्यर्थः ॥ १७ ॥ विरूपमिति । विरूपं विषमरूपं यथा येन प्रकारेण प्राप्तं तत्कारणं तत्त्वतस्तव शंसतो मे सकाशाच्छृणु । अस्मिन्
सर्गे अष्टादश श्लोकाः ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः
सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्तः कबन्धस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः ॥ उवाच परमप्रीतस्तदिन्द्रवचनं स्मरन् ॥ १६ ॥ स्वागतं वां
नरव्याघ्रौ दिष्ट्या पश्यामि चाप्यहम् ॥ दिष्ट्या चेमौ निकृत्तौ मे युवाभ्यां बाहुबन्धनौ ॥ १७ ॥
विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद्यथा ॥ तन्मे शृणु नरव्याघ्र तत्त्वतः शंसतस्तव ॥ १८ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे
सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ॥ ॥
पुरा राम महाबाहो महाबल पराक्रम ॥ रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ यथा सोमस्य
शक्रस्य सूर्यस्य च यथा वपुः ॥ १ ॥ सोहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत् ॥ ऋषीन्वनगतान् राम त्रासयामि
ततस्ततः ॥ २ ॥ ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया ॥ संचिन्वन् विविधं वन्यं रूपेणानेन
धर्षितः ॥ ३ ॥ तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना ॥ एतदेव नृशंसं ते रूपमस्तु विगर्हितम् ॥ ४ ॥ ॥

अथ कबन्धः स्ववृत्तान्तकथनपूर्वकं स्वशापमोक्षाय स्वशरीरदहनमर्थयते एकसप्ततितमे पुरेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अचिन्त्यम् अचिन्त्यवैभवम्
॥ १ ॥ सोहमिति । सुन्दररूपोहं रूपं शरीरं लोकवित्रासनं क्रूरं कृत्वा परिगृह्य ततस्ततः तत्र तत्र ऋषीन् त्रासयामि अत्रासयम् ॥ २ ॥
तत इति । विविधं वन्यं संचिन्वन् स्थूलशिराः धर्षितः अपहृतवन्यः तेन कोपितश्च ॥ ३ ॥ तेनेति । एवंविधं मे रूपं प्रेक्ष्य घोरशापाभिधायिना
तेन ऋषिणा नृशंसं गार्हितम् एतदेव रूपं ते अस्त्वित्यहमुक्तः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति। अभिशापशब्देन तन्निमित्तं धर्षणं लक्ष्यते मद्धर्षणकृतस्य शापस्यान्तो भवेदिति स मया याचितः प्रार्थितः इति हेतोः तेन मयैवं याचितेन इदं वक्ष्यमाणं वचो भाषितम् ॥ ५ ॥ तदेवाह यदेति ॥ ६ ॥ तर्हि कबन्धरूपप्राप्तिः केन हेतुनेत्यत्राह श्रियेति। मामिति शेषः। एवं एवंविधं रणाजिरे रणाङ्गणे ॥ ७ ॥ इन्द्रेण योद्धुं तव कुतः सामर्थ्यं तत्राह अहं हीति। ऋषिदत्तघोराकारप्राप्त्यनन्तरम् उग्रेण तपसा पितामहमतोषयं स्वकुलशत्रोरिन्द्रस्य जयायेत्यर्थः। विभ्रमः अज्ञानम् ॥ ८ ॥ तदेवाह दीर्घमिति ॥ ९ ॥ तस्येति। शतपर्वणा शतधारेण सक्थिनी

स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यान्तो भवेदिति ॥ अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः ॥ ५ ॥ यदा छित्त्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने ॥ तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ॥ ६ ॥ श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण ॥ इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ॥ ७ ॥ अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयम् ॥ दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोऽस्पृशत् ॥ ८ ॥ ॥ दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मे शक्रः करिष्यति ॥ इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम् ॥ ९ ॥ तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा ॥ सक्थिनी चैव मूर्धा च शरीरे संप्रवेशितम् ॥ १० ॥ स मया याच्यमानः सन्नानयद्यमसादनम् ॥ पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् ॥ ११ ॥ अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः ॥ वज्रेणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु मे शक्रो बाहू योजनमायतौ ॥ प्रादादास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ १३ ॥ ॥

पृष्ठास्थिफलके शरीरे मध्यदेहे उदरभागे सक्थ्नोः प्रवेशनम् उरोभागे मूर्ध्नः प्रवेशनम् संप्रवेशितमित्यत्र नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकपरिशेषत्वम् एकवद्भावश्च ॥ १० ॥ स इति। याच्यमानः मारयेति प्रार्थ्यमानः यमसादनं नानयत् मृतिं न प्रापितवान्। कुत इत्यत्राह पितामहेति। तत्पूर्वोक्तं दीर्घायुर्विषयकं पितामहवचः सत्यमस्त्विति मम मह्यम् अब्रवीत् न त्वां मारयामीत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ ११ ॥ अनाहार इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। अनाहारः सन् सुदीर्घं कालं कथं जीवितुं शक्तः भग्नसक्थिशिरोमुखत्वमनाहारत्वे हेतुः। बाहू प्रादात् आस्यमकल्पयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥

सोहमिति। संकृष्य आकृष्य ॥ १४ ॥ स त्विति। स मामित्यनेन बलात्कारो लक्ष्यते ॥ १५ ॥ अनेनेति। अनेन वपुषा उपलक्षितोहं यद्यत्पश्यामि तस्य ग्रहणं रोचये न त्वभक्ष्यबुद्ध्या किंचित्त्यजामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अवश्यमिति। महर्षिवाक्यविश्वासात् अवश्यं रामो ग्रहणं समुपैष्यतीति मन्ये इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासे कृतश्रमो भवामि विकृतदेहत्यागे कृतोद्योगो भवामि। देहत्यागे कृतबुद्धितया

सोहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संकृष्यास्मिन्वनेचरान् ॥ सिंहद्विपमृगव्याघ्रान् भक्षयामि समन्ततः ॥ १४ ॥
स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः सलक्ष्मणः ॥ छेत्स्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १५ ॥
अनेन वपुषा राम वनेऽस्मिन् राजसत्तम ॥ यद्यत्पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये ॥ १६ ॥ अवश्यं
ग्रहणं रामो मन्येहं समुपैष्यति ॥ इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासकृतश्रमः ॥ १७ ॥ स त्वं रामोसि
भद्रं ते नाहमन्येन राघव ॥ शक्यो हन्तुं यथातत्त्वमेवमुक्तं महर्षिणा ॥ १८ ॥ अहं हि मतिसाचिव्यं
करिष्यामि नरर्षभ ॥ मित्रं चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः ॥ इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ २० ॥ रावणेन हृता भार्या मम सीता यशस्विनी ॥ निष्क्रान्तस्य जनस्थानात्सह भ्रात्रा यथासुखम् ॥ २१ ॥ नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य
रक्षसः ॥ निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे ॥ २२ ॥ ॥ ॥

रामोऽवश्यं ग्रहणमुपैष्यतीति सर्वग्रहणं रोचय इति भावः ॥ १७ ॥ स त्वमिति। रामत्वे युक्तिमाह नाहमिति। एवं यथातत्त्वं यथार्थमेव महर्षिणोक्तम् ॥ १८ ॥ अहमिति। मतिसाचिव्यं बुद्धिसाहाय्यं करिष्यामि किंच तद्विषये मित्रं चोपदेक्ष्यामि युवाभ्यामग्निना संस्कृतश्चेद्भवेयम् ॥ १९ ॥ एवमिति। दनुना दनुवंश्येन औपचारिकस्तद्वंश्ये तच्छब्दः ॥ २० ॥ रावणेनेति। जनस्थानाद्यथासुखं निष्क्रान्तस्य निर्गतस्य मे भार्या हृता ॥ २१ ॥ नामेति। नाममात्रं तु जानामि आप्तवाक्यादिति शेषः। न विद्महे अहं मत्पुरीजनाश्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥

शोकार्तानामिति। उपकारे परोपकारे वर्ततां प्रवर्तमानानाम् अस्माकं विषये कारुण्यं कर्तुं सदृशं युक्तम् ॥ २३ ॥ उपकारमेवाह काष्ठानीति। कल्पिते सज्जे श्वभ्रे अवटे ॥ २४ ॥ स त्वमिति। कल्याणं तत्त्वकथनरूपम् ॥ २५ ॥ एवमिति। वक्तारमपि राघवं वक्तुं कुशलः ॥ २६ ॥ दिव्यमिति। मैथिलीं तदपहर्तारं चेति द्रष्टव्यम्। तर्हि किंवा मतिसाचिव्यं करिष्यसीत्यत्राह य इति। तर्हि तं वा ब्रूहीत्यत्राह

शोकार्तानामनाथानामेवं विपरिधावताम् ॥ कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारे च वर्तताम् ॥ २३ ॥ काष्ठान्यादाय शुष्काणि काले भग्नानि कुञ्जरैः ॥ धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर श्वभ्रे महति कल्पिते ॥२४॥ स त्वं सीतां समाचक्ष्व येन वा यत्र वा हृता ॥ कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्त्वतः ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम् ॥ प्रोवाच कुशलो वक्तुं वक्तारमपि राघवम् ॥ २६ ॥ दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम् ॥ यस्तां ज्ञास्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वं रूपमास्थितः ॥ २७ ॥ अदग्धस्य तु विज्ञातुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो ॥ राक्षसं तं महावीर्यं सीता येन हृता तव ॥ २८ ॥ विज्ञानं हि मम भ्रष्टं शापदोषेण राघव ॥ स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम् ॥ २९ ॥ किंतु यावन्न यात्यस्तं सविता श्रान्तवाहनः ॥ तावन्मामवटे क्षिप्त्वा दह राम यथाविधि ॥ ३० ॥ दग्धस्त्वयाहमवटे न्यायेन रघुनन्दन ॥ वक्ष्यामि तमहं वीर यस्तं ज्ञास्यति राक्षसम् ॥ ३१ ॥ तेन सख्यं च कर्तव्यं न्यायवृत्तेन राघव ॥ कल्पयिष्यति ते प्रीतः साहाय्यं लघुविक्रमः ॥ ३२ ॥ ॥

दग्ध इति ॥ २७ ॥ इदमेव व्यतिरेकमुखेनाह अदग्धस्येति ॥ २८ ॥ कुत इत्यत्राह विज्ञानं हीति। विज्ञानम् अतीन्द्रियविषयकं स्वकृतेन पापेनेति शेषः ॥ २९ ॥ किंत्विति। अवटे श्वभ्रे यथाविधि यथा सम्यक् दग्धं भवति तथेत्यर्थः॥ ३० ॥ दग्ध इति। न्यायेन सम्यक्त्वेन ॥ ३१ ॥ तेनेति। न्यायवृत्तेन नीतिमच्चरित्रेण ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न हीति । कारणान्तरे भ्रातृविरोधरूपनिमित्तान्तरे अयं रावणमेव न जानाति सुग्रीवं तु जानाति किंतु मन्नाम न कथितवान् दाहात्पूर्वं कथने कुत्सितशरीरदहने रामो वैमनस्यं कुर्यादिति । अस्मिन् सर्गे सार्धत्रयस्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ ॥

न हि तस्यास्त्यविज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव ॥ सर्वान् परिसृतो लोकान् पुरासौ कारणान्तरे ॥ ३३ ॥
इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कबन्धेन नरेश्वरौ ॥ गिरिप्रदरमासाद्य पावकं विससर्जतुः ॥ १ ॥ लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समन्ततः ॥ चितामादीपयामास सा प्रजज्वाल सर्वतः ॥ २ ॥ तच्छरीरं कबन्धस्य घृतपिण्डोपमं महत् ॥ मेदसा पच्यमानस्य मन्दं दहति पावकः ॥ ३ ॥ स विधूय चितामाशु विधूमोग्निरिवोत्थितः ॥ अरजे वाससी बिभ्रन्मालां दिव्यां महाबलः ॥ ४ ॥ ततश्चिताया वेगेन भास्वरो विमलाम्बरः ॥ उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यङ्गभूषणः ॥ ५ ॥ विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे ॥ प्रभया च महातेजा दिशो दश विराजयन् ॥ ६ ॥ सोन्तरिक्षगतो रामं कबन्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु राघव तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ ॥ ॥

अथ संस्कृतः कबन्धः स्वरूपं प्रत्यापन्नो मित्रमुपदिशति द्विसप्ततितमे एवमुक्तावित्यादि । प्रदरं श्वभ्रम् आसाद्य प्रापय्य कबन्धमिति शेषः ॥ १ ॥ लक्ष्मणस्त्विति । महोल्काभिः निर्गतज्वालकाष्ठैः ॥ २ ॥ तदिति । मेदसा मांसेन पच्यमानस्य अभिवृद्धस्य कबन्धस्य शरीरम् ॥ ३ ॥ स इति । अरजे निर्मले । अदन्तत्वमार्षम् ॥ ४ ॥ तत इति । चिताया उत्पपात सर्वेषु प्रत्यङ्गेष्वङ्गुल्यादिष्वपि भूषणानि यस्य स तथा ॥५॥ विमान इति । हंसयुक्त इत्यनेन रामदग्धतया ब्रह्मलोकप्राप्तिः सूच्यते । विराजयन् अभूदिति शेषः ॥ ६ ॥ स इति । तत्त्वेन परमार्थतः शृण्विति वाक्यमब्रवीदिति संबन्धः ॥७॥

रामेति । हे राम लोके षड्युक्तयः सन्ति युक्तयः उपायाः ते च सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः याभिर्युक्तिभिः सत्त्वं राज्ञां कृत्यं विमृश्यते ताः सन्तीति ॥ ८ ॥ ततः किमित्यपेक्षायां संधिविषयं दर्शयति परिमृष्ट इति । दशा नाम दौस्थ्यरूपावस्था तस्या अन्तः परिपाकः तेन परिमृष्टः संस्पृष्टः पुरुषः दशाभागेन दशायाः भागः परिपाकलक्षणोंशो यस्य तेन सेव्यते संधीयते । अस्तु प्रकृते किमायातं तत्राह दशाभागगत इति । हे राम सलक्ष्मणस्त्वं दशाभागगतः दुर्दशापन्नः अत एव हीनश्च कुतः यत्कृते येन कारणेन दारप्रधर्षणं नाम व्यसनं प्राप्तं तेन त्वं दशाभागगतः ॥ ९ ॥ त-

राम षड्युक्तयो लोके याभिः सत्त्वं विमृश्यते ॥८॥ परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते ॥ दशाभागगतो हीनस्त्वं हि रामः सलक्ष्मणः ॥ यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम् ॥९॥ तदवश्यं वयात्कार्यः स सुहृत्सुहृदां वर ॥ अकृत्वा हि न ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन् ॥ १० ॥ श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ भ्राता निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११ ॥ ऋश्यमूके गिरिवरे पम्पापर्यन्तशोभिते ॥ निवसत्यात्मवान् वीरश्चतुर्भिस्सह वानरैः ॥ १२ ॥ वानरेन्द्रो महावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः ॥ सत्यसन्धो विनीतश्च धृतिमान्मतिमान्महान् ॥ १३ ॥ दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान्महाबलपराक्रमः ॥ भ्राता विवासितो राम राज्यहेतोर्महाबलः ॥ १४ ॥ स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे ॥ भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः ॥ १५ ॥ भवितव्यं हि यच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा ॥ कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूल कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥ ॥

तोपि किमित्यत्राह तदिति । दशाभागेन त्वया सः दशाभागगतः कश्चित् सुहृत् कार्यः । अवश्यमित्यत्र हेतुमाह अकृत्वेति । सुहृदम् अकृत्वा असम्पाद्य सिद्धिं सीतालाभं चिन्तयन्नपि न पश्यामि ॥१०॥ स पुनः क इत्यपेक्षायामाह श्रूयतामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥११॥१२॥ स च त्वत्सदृशगुणकत्वाद्दशाभागगतत्वाच्च ते मित्रतामर्हतीत्याह त्रिभिः वानरेन्द्र इति । तेजोवान् तेजस्वी द्युतिमान् कान्तिमान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शोकापनोदनाय लोकन्यायमाह भवितव्यमिति श्लोकेन ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

गच्छेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । इतो गत्वेत्यनुवादः । समागम्य सुग्रीवेण संयुज्य अद्रोहाय परस्परद्रोहाभावाय विभावसौ अग्नौ दीप्यमाने सति अग्निसाक्षिकमित्यर्थः । तं सुग्रीवं वयस्यं कुरु ॥ १७ ॥ स चेति । स च सुग्रीवः ते त्वया नावमन्तव्यः अयं तिर्यक् किमनेनेति तस्मिन्नावमतिः कार्या । तत्र हेतुमाह कृतज्ञ इति ॥ १८ ॥ शक्ताविति । तस्य सुग्रीवस्य चिकीर्षितं युवां कर्तुं शक्तौ अतः स कृतार्थः कृत-

गच्छ शीघ्रमितो राम सुग्रीवं तं महाबलम् ॥ वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव ॥ अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ ॥ १७ ॥ स च ते नावमन्तव्यः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्यवान् ॥ १८ ॥ शक्तौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितम् ॥ कृतार्थो वाऽकृतार्थो वा कृत्यं तव करिष्यति ॥ १९ ॥ स ऋक्षरजसः पुत्रः पम्पामटति शङ्कितः ॥ भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः ॥ ॥ २० ॥ सन्निधायायुधं क्षिप्रमृश्यमूकालयं कपिम् ॥ कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ॥ २१ ॥ स हि स्थानानि सर्वाणि कार्त्स्न्येन कपिकुञ्जरः ॥ नरमांसाशिनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ॥२२॥ न तस्याविदितं लोके किंचिदस्ति हि राघव ॥ यावत्सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुररिन्दम ॥ २३ ॥ स नदीर्विपुलाञ्छैलान् गिरिदुर्गाणि कन्दरान् ॥ अन्वीक्ष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तोधिगमिष्यति ॥ २४ ॥ वानरांश्च महाकायान् प्रेषयिष्यति राघव ॥ दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेन शोचतीम् ॥ २५ ॥ स ज्ञास्यति वरारोहां निर्मलां रावणालये ॥ २६ ॥ ॥

स्वप्रयोजनः अकृतार्थः करिष्यमाणस्वप्रयोजनो वा तव कृत्यं करिष्यति ॥ १९ ॥ स कस्य पुत्रः कुत्र तिष्ठतीत्यत्राह स इति । सन्धिरार्षः । ऋक्षरजास्तन्मातेत्याहुः पम्पामटति तत्तीरे पर्यटति शङ्कितः वालिनिमित्तामिति शेषः । कृतकिल्बिषः कृतवैरः ॥२०॥ सख्यं च न केवलमग्निसाक्षिकं किं त्वायुधमपि सन्निधाप्य कर्तव्यमित्याह सन्निधायेति । सत्येन शपथेन ॥२१॥ स हीति । नरमांसाशिनां राक्षसानाम् अधिगच्छति ज्ञास्यति ॥ २२ ॥ नेति । यावत्सूर्यः प्रतपति तावति लोक इत्यन्वयः ॥२३॥ स इति । अधिगमिष्यति ज्ञास्यति ॥२४॥ वानरांश्चेति सार्धश्लोकः । शोचतीं शोचन्तीम् ॥२५॥२६॥

स इति । प्रविश्य रक्षांसि निहत्येत्यन्वयः । अनिन्दितामिति सीतायाः शुद्धत्वप्रतिज्ञा ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ कबन्धः सुग्रीवस्थानमार्गं दर्शयित्वा गत इत्याह त्रिसप्ततितमे निदर्शयित्वेत्यादि । सीतायाः प्रतिपादने प्रापणे निमित्ते निदर्शयित्वा प्रदर्श्य क्त्वाच च्छन्दसीति क्त्वाप्रत्ययः । पूर्वोक्तमुपायमिति शेषः॥१॥ऋश्यमूकमार्गं सचिह्नं दर्शयति एष इति । शिवः शोभनः। शोभनत्वमेवाह यत्रेति। द्रु-

स मेरुशृङ्गाग्रगतामनिन्दितां प्रविश्य पातालतलेऽपि वाश्रिताम् ॥ प्लवङ्गमानां प्रवरस्तव प्रियां निहत्य
रक्षांसि पुनः प्रदास्यति ॥ २७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥ ॥
निदर्शयित्वा रामाय सीतायाः प्रतिपादने ॥ वाक्यमन्वर्थमर्थज्ञः कबन्धः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ एष राम शि-
वः पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः ॥ प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमाः ॥ २ ॥ जम्बूप्रियालपनस-
प्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकाः ॥ अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३ ॥ धन्वना नागवृक्षाश्च ति-
लका नक्तमालकाः॥नीलाशोकाः कदम्बाश्च करवीराश्च पुष्पिताः॥अग्निमुख्या अशोकाश्च सुरक्ताः पारिभ-
काः ॥ ४ ॥ तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वा च तान्बलात् ॥ फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन्तौ गमिष्य-
॥ ५ ॥ तदतिक्रम्य काकुत्स्थ वनं पुष्पितपादपम् ॥ नन्दनप्रतिमं चान्यत्कुरवो ह्युत्तरा इव ॥ ६ ॥ ॥

मान् विशेति सार्धद्वयेन जम्ब्वित्यादि । प्रियालाः धनुःपटाख्या वृक्षाः प्लक्षाः वटभेदाः तिन्दुकाः स्फूर्जकाख्या वृक्षाः धन्वनाः धवाः नागवृक्षाः नागकेसराः ठकाः क्षुरकवृक्षाः नक्तमालकाः चिरिबिल्वाख्याः करवीराः प्रतिहासाख्या वृक्षाः अग्निमुख्याः भल्लातकीवृक्षाः सुरक्ताः रक्तचन्दनाः पारिभद्र निम्बाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तानिति । पातयित्वा नमयित्वा तानारुह्य अथवा भूमौ तान् पातयित्वा वेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ तदिति । तद्वनमतिक्रम्य नप्रतिममन्यद्वनं पश्यतमिति शेषः । उत्तरकुरुसाम्यं सर्वकामसमृद्ध्या ॥ ६ ॥ ॥ ॥

तद्वनं वर्णयति भिः सर्वैत्यादि । मधुपुष्परसं स्रवन्तीति मधुस्रवाः सर्वैः काम्यमानानि फलानि येषां ते सर्वकामफलाः ऋतवः । षट् ऋतवः वसन्तीति शेष चैत्ररथे कुबेरोद्याने तत्र वने महाविटपधारिणः । विस्तारो विटपोऽस्त्रियामित्यमरः । पादपा इत्यनुषङ्गः । तत्र मेघपर्वतसन्निभाः तत्र विद्यम मेघपर्वता इव स्थिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ चङ्क्रमन्ताविति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । चङ्क्रमन्तौ चङ्क्रममाणौ पुनः पुनः गच्छन्तौ करिणीं सरसीम् अशर्करां शर्करारहिताम् अविभ्रंशाम् अशिथिलतटां समतीर्थाम् अवतारस्थलेतिनिम्नत्वात्यगाधत्वरहितां सञ्ज्ञा-

सर्व मफला वृक्षाः पादपास्तु मधुस्रवाः ॥ सर्वे च ऋतवस्तत्र वने चैत्ररथे यथा ॥ ७ ॥ फलभारानतास्तत्र
म विटपधारिणः ॥ शोभन्ते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसन्निभाः ॥ ८ ॥ तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वा यथा-
म् ॥ फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते प्रदास्यति ॥ ९ ॥ चङ्क्रमन्तौ वरान् देशान् शैलाच्छैलं वनाद्वन-
॥ ततः पुष्करिणीं वीरौ पम्पां नाम गमिष्यथः ॥ १० ॥ अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामशैवलाम् ॥ राम
ज्ञातवालुकां कमलोत्पलशालिनीम् ॥ ११ ॥ तत्र हंसाः प्लवाः क्रौञ्चाः कुरराश्चैव राघव ॥ वल्गुस्वना निकू-
जन्ति पम्पासलिलगोचराः ॥ १२ ॥ नोद्विजन्ते नरान् दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः शुभाः ॥ घृतपिण्डोपमान् स्थूलांस्तान्
द्विजान् भक्षयिष्यथः ॥ १३ ॥ रोहितान् वक्रतुण्डांश्च नडमीनांश्च राघव ॥ पम्पायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम वरान्
हतान् ॥ १४ ॥ निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तानकृशानेककण्टकान् ॥ तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति ॥ १५ ॥

तवालूकाम् अपङ्कतया संहतसिकतां दीर्घ आर्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्रेति । प्लवाः मण्डूकाः हंसभेदा वा कुरराः क्रौञ्चभेदाः वल्गुस्वराः रम्यस्वनाः सलिलगोचराः सलिलचारिणः गोचरः सञ्चारः ॥ १२ ॥ नेति । वधस्याकोविदाः वधमजानानाः नोद्विजन्ते न बिभ्यति । द्विजा इति शेषः तानित्यनुवादात् ॥ ॥ १३ ॥ रोहितानित्यादिश्लोकद्वयम् । रोहितान् पितृप्रियमत्स्यभेदान् वक्रतुण्डान् वक्रमुखमत्स्यान् नडमीनान् नडाख्यतृणविशेषस्तम्बसञ्चारशीलान् मत्स्यान् वरान् श्रेष्ठान् अयस्तप्तान् अयःशूलाग्रप्रोततया पक्वान् कृशाश्चानेककण्टकाश्च ते न भवन्तीत्यकृशानेककण्टकाः तान् ॥ १४ ॥ १५ ॥

भृशमित्यादिद्वावेकान्वयौ। पुष्पसंचये पुष्पसमूहे वर्तमानम् अत एव सुगन्धि शिवं पापापहं सुखशीतम् । नातिशीतमित्यर्थः। अनामयम् अव्याधिकरमित्यर्थः। एवंभूतं वारि पुष्करपर्णेन पद्मपत्रेण पम्पाया उद्धृत्य पाययिष्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्थूलानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। गिरिगुहायां शय्या येषां तान् रूपान्वितान् सौन्दर्यवतः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सायाह्न इति। विटपीन् विटपिनः। इनिप्रत्ययस्य नलोप आर्षः। माल्यधारिणः पुष्पधारिणः पुष्पविकासहेतुत्वात् सायाह्न इत्युक्तम् ॥ २० ॥ सुमनोभिरिति। सुमनोभिः चितान् निरन्तरान् उत्पलानि इन्दीवराणि दृष्ट्वा शोकं विहास्यसी-

भृशं ते खादतो मत्स्यान् पम्पायाः पुष्पसंचये ॥ पद्मगन्धि शिवं वारि सुखशीतमनामयम् ॥ १६ ॥ उद्धृत्य सतता-
क्लिष्टं रौप्यस्फाटिकसन्निभम् ॥ असौ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति ॥ १७ ॥ स्थूलान् गिरिगुहाशय्यान्
न्वराहान् वनचारिणः ॥ अपां लोभादुपावृत्तान् वृषभानिव नर्दतः ॥ १८ ॥ रूपान्वितांश्च पम्पायां द्रक्ष्यसि त्वं
॥ रोत्तम ॥ १९ ॥ साह्याह्ने विचरन् राम विटपीन् माल्यधारिणः ॥ शीतोदकं च पम्पाया दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि ॥
का२० ॥ सुमनोभिश्चितांस्तत्र तिलकान्नक्तमालकान् ॥ उत्पलानि च फुल्लानि पङ्कजानि च राघव ॥ २१ ॥ न तानि
नृषश्चिन्माल्यानि तत्रारोपयिता नरः ॥ न च वै म्लानतां यान्ति न च शीर्यन्ति राघव ॥ २२ ॥ मतङ्गशिष्यास्तत्रास-
तानि ः सुसमाहिताः ॥ तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतां गुरोः ॥ २३ ॥ ये प्रपेतुर्महीं तूर्णं शरीरात्स्वेदबिन्दवः ॥
जातानि माल्यानि मुनीनां तपसा तदा ॥ स्वेदबिन्दुसमुत्थानि न विनश्यन्ति राघव ॥ २४ ॥ ॥

त्यत्राप्यनुषज्य शीर्यन्ते। शीर्णन्ते ॥ २१ ॥ न तानीति । आरोपयिता गृहीत्वा ग्रथिता वनविस्तारात्पुष्पबाहुल्याच्च तानि म्लानतां न यान्ति न शीर्यन्ति नकान्वयम्। मत लानि न भवन्तीत्यर्थः। मतङ्गशिष्यप्रभावाद्वा अनारोपणम् ॥ २२ ॥ अग्राह्यत्वाम्लानत्वादौ निमित्तमाह मतङ्गेति। सार्धश्लोकद्वयमेविधेयापेक्षया नपुंसङ्गो नाम महाप्रभावो महर्षिः तत्र पम्पातीरे सुष्ठु समाहितं समाधिर्येषां ते तथा वन्यमाहरताम् अत एव भाराभितप्तानां तानीति रकत्वं स्वेदबिन्दुसमुत्थानीति हेतुगर्भविशेषणं स्वेदबिन्दवो वायुना वृक्षोपरि नीता माल्यानि जातानीत्याशयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

तेषामिति । तेषां मतङ्गशिष्याणां परिचारिणी श्रमणी संन्यासिनी शबरीति नाम शबरीति प्रसिद्धा ॥ २९ ॥ त्वामिति । धर्मे गुरुपरिचरणधर्मे ॥ २६ ॥ तत इति । तत् शबर्यावासभूतं गुह्यम् इतरैरदर्शनीयं पश्यसि द्रक्ष्यसि ॥ २७ ॥ न तत्रेति । तस्मिन् वने वक्ष्यमाणे ऋश्यमूकपर्वते च विविधाः नागाः गजाः सन्ति तथापि तमाश्रमं तत्र प्रदेशे स्थिताः नागाः नाक्रमितुं शक्नुवन्ति ॥ २८॥ अनाक्रमणे हेतुमाह ऋषेरिति तस्य पूर्वोक्तस्य विधानात् निर्माणात् तत्काननं जातमिति शेषः ॥ २९ ॥ तस्मिन्निति । देवारण्यं चैत्ररथादि निर्वृतः निवृत्तदुःख इत्यर्थः ॥

तेषामद्यापि तत्रैव दृश्यते परिचारिणी ॥ श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ चिरजीविनी ॥ २९ ॥ त्वां तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ दृष्ट्वा देवोपमं राम स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ २६ ॥ ततस्तद्राम पम्पायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् ॥ आश्रमस्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ पश्यसि ॥ २७ ॥ न तत्राक्रमितुं नागाः शक्नुवन्ति तमाश्रमम् ॥ विविधास्तत्र वै नागा वने तस्मिंश्च पर्वते ॥ २८ ॥ ऋषेस्तत्र मतङ्गस्य विधानात्तच्च काननम् ॥ २९ ॥ तस्मिन्नन्दनसंकाशे देवारण्योपमे वने ॥ नानाविहगसंकीर्णे रंस्यसे राम निर्वृतः ॥ ३० ॥ ऋश्यमूकश्च पम्पायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः ॥ सुदुःखारोहणो नाम शिशुनागाभिरक्षितः ॥ उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकाले विनिर्मितः ॥ ३१ ॥ शयानः पुरुषो राम तस्य शैलस्य मूर्धनि ॥ यत्स्वप्ने लभते वित्तं तत्प्रबुद्धोधिगच्छति ॥ ३२ ॥ न त्वेनं विषमाचारः पापकर्माधिरोहति ॥ ३३ ॥ ॥

॥ ३० ॥ एवमनुग्रहार्थं शबर्याश्रमं गत्वा पुनः पम्पायाः पुरस्तादृश्यमूको गन्तव्य इत्याह सार्धश्लोकेन ऋश्येति । ऋश्या मृगविशेषाः मूकाः निःशब्दा भवन्ति यस्मिन् सः ऋश्यमूकः सुदुःखमारोहणं यस्य स तथा। तत्र हेतुः शिशुनागाभिरक्षित इति । अत्र नागाः गजा एव विविधास्तत्र वै नागा इति पूर्वमुक्तत्वात् । उदारः प्रशस्तः पूर्वकाले ब्रह्मणा उदारः प्रशस्तो निर्मितः कुत्रचिन्निमित्ते अयं प्रशस्तो भवत्वित्यनुगृहीत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्राशस्त्यमाह शयान इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

यस्तु तं विषमाचारः पापकर्माधिरोहति ॥ तत्रैव प्रहरन्त्येनं सुप्तमादाय राक्षसाः ॥ ३४ ॥ तत्रापि शिशुनागानामाक्रन्दः श्रूयते महान् ॥ क्रीडतां राम पम्पायां मतङ्गारण्यवासिनाम् ॥ ३५ ॥ सिक्ता रुधिरधाराभिः संहत्य परमद्विपाः ॥ प्रचरन्ति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विनः ॥ ३६ ॥ ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं शीतमव्ययम् ॥ निर्वृताः संविगाहन्ते वनानि वनगोचराः ॥ ३७ ॥ ऋक्षांश्च द्वीपिनश्चैव नीलकोमलकप्रभान् ॥ रुरूनपेतापजयान् दृष्ट्वा शोकं जहिष्यसि ॥ ३८ ॥ राम तस्य तु शैलस्य महती शोभते गुहा ॥ शिलापिधाना काकुत्स्थ दुःखं चास्याः प्रवेशनम् ॥ ३९ ॥ तस्या गुहायाः प्राग्द्वारे महान् शीतोदको ह्रदः ॥ फलमूलान्वितो रम्यो नानामृगसमावृतः ॥ ४० ॥ तस्यां वसति सुग्रीवश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ कदाचिच्छिखरे तस्य पर्वतस्यावतिष्ठते ॥ ४१ ॥ कबन्धस्त्वनुशास्यैवं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ स्रग्वी भास्करवर्णाभः खे व्यरोचत वीर्यवान् ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

अतिशयान्तरमाह यस्त्विति ॥ ३४ ॥ तत्रापीति । शिशुनागानां कलभानां तत्रापीत्यत्रापिशब्दात् पम्पादिकं समुच्चीयते । अनेन ऋश्यमूकस्य पम्पासामीप्यमुक्तम् ॥ ३५ ॥ सिक्ता इति । संहत्य अन्योन्यं प्रहृत्य रुधिरधाराभिः सिक्ताः अत एव पृथक्कीर्णाः चरन्ति ॥ ३६ ॥ त इति । संविगाहन्ते प्रविशन्ति ॥ ३७ ॥ ऋक्षांश्चेति । द्वीपिनः व्याघ्रान् नीलकोमलकप्रभान् नीलरत्नवन्मनोज्ञप्रभान् रुरून् मृगविशेषान् अपेतापजयान् जयशीलानित्यर्थः । जहिष्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३८ ॥ रामेति । शिला अपिधानमाच्छादनं यस्याःसा अस्या गुहायाः प्रवेशनं दुःखं दुःखकरम् उन्नतस्थानास्थितत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥ तस्या इति । महान् विशालः अस्तीति शेषः । फलमूलान्वितः फलमूलान्विततीरः ॥ ॥ ४० ॥ तस्यामिति । कदाचित् भूमाविति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ कबन्ध इति । अनुशास्य उपदिश्य स्रगस्यास्तीति स्रग्वी । अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः । भास्करवर्णाभः सूर्यप्रभातुल्यप्रभः खे व्यरोचत रामानुज्ञानार्थं क्षणमतिष्ठदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥

तं त्विति । प्रस्थितौ सन्तौ सुखं व्रजस्व व्रज इति अन्तिके ऊचतुः अन्तिके प्रस्थिताविति कबन्धसमीपमागत्योचतुरित्यर्थः ॥ ४३ ॥ गम्यतामिति । प्रस्थितः स्वर्गमिति शेषः ॥ ४४ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते संगृह्णाति स इति । तत्पूर्वोक्तं रूपं शरीरं रामं प्रति निदर्शयन् सख्यं कुरुष्व सुग्रीवेणेति शेषः । अस्मिन् सर्गे पञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥४५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥७३॥

तं तु खस्थं महाभागं कबन्धं रामलक्ष्मणौ ॥ प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरन्तिके ॥ ४३ ॥ गम्यतां कार्यसिद्ध्यर्थमिति तावब्रवीत्स च ॥ सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य कबन्धः प्रस्थितस्तदा ॥ ४४ ॥ स तत्कबन्धः प्रतिपद्य रूपं वृतः श्रिया भास्करतुल्यदेहः ॥ निदर्शयन् राममवेक्ष्य खस्थः सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ४५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ॥

तौ कबन्धेन तं मार्गं पम्पाया दर्शितं वने ॥ प्रतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥ तौ शैलेष्वाचितानेकान् क्षौद्रकल्पफलान् द्रुमान् ॥ वीक्षन्तौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥ कृत्वा च शैलपृष्ठे तु तौ वासं रामलक्ष्मणौ ॥ पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ॥ ३ ॥ तौ पुष्करिण्याः पम्पायास्तीरमासाद्य पश्चिमम् ॥ अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम् ॥ ४ ॥ तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतम् ॥ सुरम्यमभिवीक्षन्तौ शबरीमभ्युपेयतुः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

एवमेतावत्पर्यन्तं भगवत्कैङ्कर्यतत्फले दर्शिते । अथाचार्याभिमाननिष्ठा तत्फले दर्शयति चतुःसप्ततितमे तावित्यादि । प्रतीचीं दिशं गृह्य गृहीत्वा कबन्धेन दर्शितं पम्पाया मार्गमुद्दिश्य प्रतस्थतुः प्रतस्थाते ॥ १ ॥ ताविति । शैलेष्वाचितान् प्ररूढान् अनेकांश्च क्षौद्रकल्पफलान् मधुतुल्यफलयुक्तान् वीक्षन्तौ वांक्षमाणौ ॥ २ ॥ कृत्वा चेति । वासं तस्यां रात्र्यामिति शेषः । उपतस्थतुः उपतस्थाते प्रापतुरित्यर्थः । रात्र्यन्त इति शेषः ॥ ॥ ३ ॥ तौ पुष्करिण्या इति । स्पष्टम् ॥ ४ ॥ ताविति । आश्रममासाद्य तमभिवीक्षन्तौ अभिवीक्षमाणौ ॥ ५ ॥ ॥ ॥

तौ चेति सार्धश्लोक एकान्वयः । सिद्धा सिद्धयोगा ॥ ६ ॥ तामित्यादि । विघ्नाः तपोविघ्नाः कामादयः नियतः निगृहीतः आहारश्चेत्यत्रापि नियत इत्यनुषज्यते । तपो नाशनात्परमिति श्रुतेः । नियमाः व्रतानि मनसः सुखं मनःसन्तोषः चारुभाषिणीति साध्वीसंबोधनप्रकारः इति तामुवाचेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ रामेणेति । रामाय प्रत्युपस्थितेति तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ १० ॥ अद्येति । तपःसिद्धिः तपःपरिपाकः तप्तं तपः ॥ ११ ॥ अद्य म इति । अद्येत्यस्यार्थं विवृणोति त्वयीति । देववरे विष्णौ अनेन शबर्याः परमार्थज्ञानं वृत्तमिति सूच्यते ॥ १२ ॥ एवमुपचारवादानु-

तौ च दृष्ट्वा तदा सिद्धा समुत्थाय कृताञ्जलिः ॥ रामस्य पादौ जग्राह लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ पाद्यमाचमनीयं च सर्वं प्रादाद्यथाविधि ॥ ६ ॥ तामुवाच ततो रामः श्रमणीं शंसितव्रताम् ॥ कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित्ते वर्धते तपः ॥ ७ ॥ कच्चित्ते नियतः क्रोध आहारश्च तपोधने ॥ कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते मनसः सुखम् ॥ ८ ॥ कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ॥ ९ ॥ रामेण तापसी पृष्टा सा सिद्धा सिद्धसंमता ॥ शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्युपस्थिता ॥ १० ॥ अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिस्तव सन्दर्शनान्मया ॥ अद्य मे सफलं तप्तं गुरवश्च सुपूजिताः ॥ ११ ॥ अद्य मे सफलं जन्म स्वर्गश्चैव भविष्यति ॥ त्वयि देववरे राम पूजिते पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ चक्षुषा तव सौम्येन पूतास्मि रघुनन्दन ॥ गमिष्याम्यक्षयान् लोकांस्त्वत्प्रसादादरिन्दम ॥ १३ ॥ चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः ॥ इतस्ते दिवमारूढा यानहं पर्यचारिषम् ॥ १४ ॥ ॥

क्त्वा स्वप्रयोजनमाह । चक्षुषा तव सौम्येन पूतास्मि रघुनन्दन । गमिष्याम्यक्षयान् लोकान् त्वत्प्रसादादरिन्दमेति ॥ तेन सौम्येन चक्षुषा निर्हेतुककटाक्षेण पूतास्मि अनेन पूर्वाघविनाश उक्तः । अरिन्दमेत्यनेन उत्तराघाश्लेष उच्यते त्वत्प्रसादात् । धातुः प्रसादान्महिमानमात्मन इत्युक्तत्वादाचार्यप्रसादोपबृंहितात्त्वत्प्रसादात् । अक्षयान् लोकान् गमिष्यामि पुनरावृत्तिरहितं परमपदं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हि त्वदाचार्यैरेव सह किमर्थं न गतासीत्यत्राह चित्रकूटमिति । ते मतङ्गशिष्या मदाचार्याः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

तैरिति । धर्मज्ञैः योगरूपभगवत्प्राप्त्युपायाभावेप्याचार्यप्रसादकृतभगवत्प्रसादात् सद्गतिमियं प्राप्स्यतीत्येतद्धर्मज्ञैः महाभागैः भविष्यतद्वृत्तान्तज्ञानोचितभाग्यवद्भिः सुपुण्यमित्यागमनार्हत्वमुच्यते स इति । प्रतिग्रहीतव्यः आतिथ्यकरणेन सत्करणीयः दृष्ट्वा तेन दर्शनेन निमित्तेन अक्षयान् लोकान् गमिष्यसि । वरानिति कैवल्यव्यावृत्तिः गमिष्यसीति तैरहमुक्तेत्यन्वयः । अनेन आचार्यशुश्रूषणं भगवत्प्रसादद्वारा मोक्षहेतुरित्युक्तं भवति ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ आचार्योक्तिश्रद्धामात्मनः सूचयति मया त्विति । तीरसंभवं विविधं वन्यं संचितं वन्यशब्देन फलमूलादिकमुच्यते । विविधमित्यनेन

तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः ॥ आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥ स ते
प्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहितोऽतिथिः ॥ तं च दृष्ट्वा वरान् लोकानक्षयांस्त्वं गमिष्यसि ॥ १६ ॥ मया
तु विविधं वन्यं संचितं पुरुषर्षभ ॥ तवार्थे पुरुषव्याघ्र पम्पायास्तीरसंभवम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तः स
धर्मात्मा शबर्या शबरीमिदम् ॥ राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ॥ १८ ॥ दनोः सकाशात्तत्त्वेन
प्रभावं ते महात्मनः ॥ श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्रष्टुं यदि मन्यसे ॥ १९ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा
रामवक्त्राद्विनिःसृतम् ॥ शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत् ॥ २० ॥ पश्य मेघघनप्रख्यं
मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ॥ २१ ॥ ॥

फलमूलादिभेद उच्यते । संचितमित्यनेन रामस्य चित्रकूटागमनात् प्रभृति संपादितत्वम् आदरेण गुप्तत्वं च तत्तत्फलजातीयमाधुर्यं परीक्ष्य स्थापितमिति संप्रदायः ॥ १७ ॥ एवमिति । विज्ञाने विषये अबहिष्कृताम् अन्तरङ्गभूतां जात्या हीनामप्याचार्यप्रसादलब्धब्रह्मज्ञानामिति भगवताप्यादरणीयत्वोक्तिः ॥ १८ ॥ दनोरिति । दनोः सकाशात् दनुत इत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे सकाशशब्दं प्रयुञ्जते । तत्त्वेन याथार्थ्येन ते महात्मनः त्वत्संबन्धिनो महात्मनः मतङ्गस्येत्यर्थः । महात्मनामिति पाठे त्वदाचार्याणामित्यर्थः । श्रुतं प्रभावं प्रत्यक्षं संद्रष्टुमिच्छामि यदि मन्यसे दर्शयितुमिति शेषः ॥ १९ ॥ एतत्त्विति । विनिःसृतं निर्गतम् ॥ २० ॥ पश्येति । मेघघनप्रख्यं घनमेघसदृशं विश्रुतं वनमिति शेषः ॥ २१ ॥ ॥ ॥

इहेति । भावितात्मानः चिन्तितात्मानः ते प्रसिद्धाः मे गुरवः मन्त्रवन्मन्त्रपूजितं मन्त्रवतां मन्त्रैः पूजितं तोर्थं गङ्गादिपुण्यसलिलम् इह प्रदेशे जुहवांचक्रिरे आहूतवन्तः । महाद्युते इत्यनेन मुनिप्रभावश्रवणे सन्तोषत्वं व्यज्यते ॥ २२ ॥ इयमिति । प्रत्यक्स्थली प्रत्यक्प्रदशे स्थलीभूता प्राक्प्रदेशे पश्चिमाभिमुखविष्णुस्थानत्वेन प्रत्यङ्निम्नेत्यर्थः । वेदिः देवपूजास्थानम् इयम् अवलोक्यतामिति शेषः । यत्र वेद्यां मे मया सुसत्कृतास्ते गुरवः श्रमात् वृद्धताकृतया पुष्पधारणाशक्त्या उद्वेपिभिः उत्कम्पिभिः करैः पुष्पोपहारं पुष्पैरर्चनम् कुर्वन्ति अकुर्वन् । अत्र वेदिरिति जात्येकवचनम् उत्तरश्लोके बहुवचनप्रयोगात् बहूनां बहुवेदिसंभवाच्च ॥ २३ ॥ तेषामिति । तेषाम् अस्मदाचार्याणां प्रभावेन अतुलप्रभाः इमाः वेद्यः

इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महावने ॥ जुहवांचक्रिरे तीर्थं मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥ २२ ॥ इयं प्रत्यक्स्थली
वेदिर्यत्र ते मे सुसत्कृताः ॥ पुष्पोपहारं कुर्वन्ति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ २३ ॥ तेषां तपः-
प्रभावेन पश्याद्यापि रघूद्वह ॥ द्योतयन्ति दिशः सर्वाः श्रिया वेद्योतुलप्रभाः ॥ २४ ॥ अशक्नुवद्भि-
स्तैर्गन्तुमुपवासश्रमालसैः ॥ चिन्तितेभ्यागतान्पश्य सहितान् सप्त सागरान् ॥ २५ ॥ कृताभिषेकैस्तै-
र्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह ॥ अद्यापि नावशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन ॥ २६ ॥ देवकार्याणि कुर्वद्भि-
र्यानीमानि कृतानि वै ॥ पुष्पैः कुवलयैः सार्धं म्लानत्वं नोपयान्ति वै ॥ २७ ॥ ॥

अद्यापि तेषामसन्निधानेपि सर्वा दिशः द्योतयन्ति प्रकाशयन्ति । अनेन आचार्याभिमतो देशस्तदसन्निधानेप्युद्देश्य इत्युक्तम् ॥ २४ ॥ पुनर्वैभवान्तरमाह अशक्नुवद्भिरिति । उपवासश्रमेण अलसैः मन्दैः अत एव सप्त सागरान् गन्तुमशक्नुवद्भिः मे गुरुभिः चिन्तिते चिन्तितमात्रे अभ्यागतान् अभिमुखमागतान् सप्त सागरान् पश्य ॥ २५ ॥ अद्भुतान्तरमाह कृतेति । इह प्रदेशे सागरप्रदेशे कृताभिषेकैः कृतस्नानैः तैर्गुरुभिः पादपेषु न्यस्ताः आर्द्रवल्कलाः अद्यापि नावशुष्यन्ति न शुष्का भवन्ति । तदङ्गसम्पर्कवैभवादिति भावः ॥ २६ ॥ देवेति । देवकार्याणि देवार्चनानि कुर्वद्भिः तैः कुवलयैः सह पुष्पैः पुष्पान्तरैः यनीमानि माल्यानि कृतानि तानि म्लानत्वं नोपयान्ति भक्त्यातिशयेन समर्पितत्वादिति भावः । एतावता ग्रन्थसंदर्भेण गुरुं प्रकाशयेद्धीमानित्युक्तरीत्या आचार्यवैभवप्रकटनं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

उपसंहरति कृत्स्नमिति । अभ्यनुज्ञाता त्वयेति शेषः ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा किं करिष्यसीत्यत्राह तेषामिति । समीपं पादमूलं गमिष्यामि यानहं पर्यचारिषमित्यन्यत्रोक्तेः । आश्रमः अयमिति शेषः । येषामाश्रमोयं येषामहं च परिचारिणी तेषां समीपं गन्तुमिच्छामीति संबन्धः ॥ २९ ॥ धर्मिष्ठमिति । वचः आचार्यवैभवप्रदर्शनादिरूपं तत्त्वतः मायां विना आश्चर्यमिति मत्वा ॥ ३० ॥ अथ शबरीमनोरथं पूरयति तामिति । शंसित-

कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया ॥ तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्तुमेतत्कलेवरम् ॥ २८ ॥ तेषामि-
च्छाम्यहं गन्तुं समीपं भावितात्मनाम् ॥ मुनीनामाश्रमो येषामहं च परिचारिणी ॥ २९ ॥ धर्मिष्ठं तु वचः
श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे आश्चर्यमिति तत्त्वतः ॥ ३० ॥ तामुवाच ततो रामः श्रमणीं संशित-
व्रताम् ॥ अर्चितोहं त्वया भक्त्या गच्छ कामं यथासुखम् ॥ ३१ ॥ इत्युक्ता जटिला वृद्धा चीरकृष्णाजिनाम्ब-
रा ॥ तस्मिन्मुहूर्ते शबरी देहं जीर्णं जिहासती ॥ ३२ ॥ अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वात्मानं हुताशने ॥ ज्वल-
त्पावकसंकाशा स्वर्गमेव जगाम सा ॥ ३३ ॥ दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना ॥ दिव्याम्बरधरा तत्र
बभूव प्रियदर्शना ॥ विराजयन्ती तं देशं विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ३४ ॥ यत्र ते सुकृतात्मानो वि-
हरन्ति महर्षयः ॥ तत्पुण्यं शबरीस्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुः-
सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

व्रताम् आचार्यपरिचर्यानिष्ठामित्यर्थः । अर्चितः तव गुरुवृत्तिसंदर्शनेनैवेति शेषः । भक्त्या वन्यसंपादनमात्रेण वा अयमेवार्थः संक्षेपे शबर्या पूजितः सम्यक् इत्युक्तः । कामं काम्यमानं लोकम् ॥ ३१ ॥ इतोति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । जिहासति ज्ञातुमिच्छन्ती स्वर्गमेवेत्यवधानं द्योतयति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दिव्येति सार्धश्लोकः । तत्र स्वर्गगमनारम्भे विद्युत् विशेषेण द्योतमाना सौदामिनी तडित् ॥ ३४ ॥ यत्रेति । ते गुरवः सुकृतात्मानः सुकृतधैर्यवन्तः आत्मसमाधिना आत्मविषययोगेन । एतत्सर्गवृत्तान्तेन मतङ्गशिष्योपदिष्टसमाधिका शबरी गुर्वनुज्ञया रामागमनपर्यन्तं स्थित्वा ततो रा-

मानुज्ञया स्वसमाधिबलेन स्वगुरुगतं स्वर्गविशेषं प्रातेत्यवगम्यते स्त्रियामपि विदुरादेरिव योगाधिकारः संभवति तदङ्गयज्ञादिकर्मस्थाने गुरुशुश्रूषा स्वर्गश्च आदौ अक्षयानित्युक्त्या पुनरावृत्तिरहितं परमपदमित्यवगम्यते । एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति श्रुत्या केवलस्वर्गस्य क्षयित्वावगमात् । अस्मिन् सर्गे सार्धपञ्चत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥ ॥ ॥ ॥

दिवं तु तस्यां यातायां शबर्यां स्वेन तेजसा ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिन्तयामास राघवः ॥ १ ॥ स चिन्तयित्वा धर्मात्मा प्रभावं तं महात्मनाम् ॥ हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्टोयमाश्रमः सौम्य बह्वाश्चर्यः कृतात्मनाम् ॥ विश्वस्तमृगशार्दूलो नानाविहगसेवितः ॥ ३ ॥ सप्तानां च समुद्राणामेषु तीर्थेषु लक्ष्मण ॥ उपस्पृष्टं च विधिवत्पितरश्चापि तर्पिताः ॥ ४ ॥ प्रणष्टमशुभं तत्तत्कल्याणं समुपस्थितम् ॥ तेन तत्त्वेन हृष्टं मे मनो लक्ष्मण संप्रति ॥ ५ ॥ हृदये हि नरव्याघ्र शुभमाविर्भविष्यति ॥ ६ ॥ तदा गच्छ गमिष्यावः पम्पां तां प्रियदर्शनाम् ॥ ऋश्यमुको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते ॥ ७ ॥ यस्मिन् वसति धर्मात्मा सुग्रीवोंशुमतः सुतः ॥ नित्यं वालिभयात्त्रस्तश्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ पम्पागमनं पञ्चसप्ततितमे दिवं त्वित्यादि । स्वेन तेजसा उपलक्षितायामिति शेषः ॥ १ ॥ स इति । एकाग्रम् एकचित्तम् ॥ २ ॥ दृष्ट इति । बह्वाश्चर्यः अत्यद्भुतपुष्पफलादिसंपत्तिसकलतीर्थसमागमादिना आश्चर्ययुक्तः विश्वस्ताः विश्वासं प्राप्ताः परस्परहिंसकत्वरहिताः मृगाः शार्दूलाश्च यस्मिन् तथा ॥ ३ ॥ सप्तानामिति । उपस्पृष्टं स्नातम् अनेन पुण्यतीर्थप्राप्तौ स्नानश्राद्धादिकं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ४ प्रणष्टमिति । तत्तदशुभं प्रणष्टं कल्याणं शुभं तेन अशुभनिवृत्तिपूर्वकशुभप्राप्त्या ॥ ५ ॥ हृदय इत्यर्धमेकम् । शुभं शुभस्मरणम् ॥ ६ ॥ तदित्यादिश्लोकद्वयम् । अंशुमतः सूर्यस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अभीति । मे सीताया इत्य न्वयः ॥९॥ एवमिति । धीरं कृतधैर्यमित्यर्थः ॥१०॥ आश्रमादिति । ततः अनन्तरं विशां प्रजानां पतिः ततः तत्र मार्गे अ-
भिभवतीत्यभिभूः अभिभ भावक इत्यर्थः । शत्रूणामित्यर्थसिद्धम् प्रभुरित्यपि पाठः ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः पुण्यामित्यादि द्वौ श्लोकौ । उदारजनाः
श्रेष्ठजनाः मुनिप्रभृतयः पानीयवाहिनीं पानार्हशीतलस्वादुजलवतीमित्यर्थः । सौगन्धिकैः कल्हारैः कुवलयोद्घाटैः कुवलयसमूहैः कुथा चित्रकम्बलं ददर्श

अभित्वरे च तं द्रष्टुं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ तदधीनं हि मे सौम्य सीतायाः परिमार्गणम् ॥ ९ ॥ एवं ब्रुवाणं तं
धीरं रामं सौ मित्रिरब्रवीत् ॥ गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः ॥ १० ॥ आश्रमात्तु ततस्तस्मान्निष्क्र-
म्य स विशां पतिः ॥ आजगाम ततः पम्पां लक्ष्मणेन सहाभिभूः ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः पुण्यामुदारजनसेवि-
ताम् ॥ नान द्रुमलताकीर्णां पम्पां पानीयवाहिनीम् ॥ १२ ॥ पद्मैः सौगन्धिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमण्डलैः ॥
नीलां कुव लयोद्घाटैर्बहुवर्णां कुथामिव ॥ १३ ॥ स तामासाद्य वै रामो दूरादुदकवाहिनीम् ॥ मतङ्गसरसं नाम
ह्रदं समवग ाहत ॥ १४ ॥ अरविन्दोत्पलवतीं पद्मसौगन्धिकायुताम् ॥ पुष्पिताम्रवणोपेतां बर्हिणोद्घुष्टनादि-
ताम् ॥१५॥ तिलकैर्बीजपूरैश्च धवैः शुक्लद्रुमैस्तथा ॥ पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागैश्च सुपुष्पितैः ॥ १६ ॥ मालती-
कुन्दगुल्मै श्च भाण्डीरैर्निचुलैस्तथा ॥ अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः ॥ १७ ॥ अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्र-
मदामिव भूषिताम् ॥ समीक्षमाणौ पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमम् ॥ १८ ॥ कोयष्टिकैश्चार्जुनकैः शतपत्रैश्च की-
रकैः ॥ एतैश्चान्यैश्च विहगैर्नादितं तु वनं महत् ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

दूरादिति बो ध्यम् । अग्र इत्यनुवादात् ॥१२॥१३॥ स तामिति । उदकवाहिनीं तां दूरादासाद्य मतङ्गसरसं नाम मतङ्गसरसमिति प्रसिद्धम् । अनोऽश्मायः-
सरसां जाति संज्ञयोरिति टच् समासान्तः । ह्रदं पम्पासमीपस्थं सरः समवगाहत सस्नौ पुण्यतीर्थत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ दूरतः पम्पादर्शनमनुवदन्
तत्तीरवनद र्शनमाह षड्भिः अरविन्देत्यादि । अरविन्दं रक्ताब्जं पद्मैः सितपद्मैः आम्रवण चूतवनं बर्हिणोद्घुष्टं मयूरशब्दः तेन नादितां संजातनादां तिलकैः

क्षुरकवृक्षैः बीजपूरैः दाडिमैः धवैः धवाख्यैर्वृक्षविशेषैः शुक्लद्रुमैः अर्जुनवृक्षैः करवीरैः प्रसिद्धैः पुन्नागैः तुङ्गवृक्षैः मालतीति मालतीगुल्मैः कुन्दगुल्मैश्चेत्यन्वयः । भाण्डीरैः वटैः निचुलैः वञ्जुलैः सप्तपर्णैः विषमच्छदवृक्षैः अतिमुक्तकैः नेमिवृक्षैः भूषितां शोभिताम् अतएव प्रमदामिव स्थितां सर्वतः चतुर्दिक्प्रदेशेपि कोयष्टिकैः टिट्टिभाख्यैः पक्षिविशेषैः अर्जुनकैः पक्षिविशेषैः शतपत्रैः दार्वाघाटैः कीरकैः शुकैः । अव्यग्रौ सुसमाहितौ व्याकुलत्वरहितौ प्रत्युत सावधानौ चेत्यर्थः । राघवौ अरविन्दोत्पलवतीमित्यादिविशेषिताम् तिलकादिभिर्वृक्षैर्भूषिताम् अतएव प्रमदामिव स्थितां पम्पां

ततो जग्मतुरव्यग्रौ राघवौ सुसमाहितौ ॥ तद्वनं चैव सरसः पश्यन्तौ शकुनैर्युतम् ॥ २० ॥ स ददर्श ततः पम्पां शीतवारिनिधिं शुभाम् ॥ प्रहृष्टनानाशकुनां पादपैरुपशोभिताम् ॥ (तिलकाशोकपुन्नागवकुलोद्दालकाशिनीम्) ॥ ॥ २१ ॥ स रामो विविधान् वृक्षान् सरांसि विविधानि च ॥ पश्यन्कामाभिसंततो जगाम परमं ह्रदम् ॥ २२ ॥ पुष्पितोपवनोपेतां सालचम्पकशोभिताम् ॥ षट्पदौघसमाविष्टां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ २३ ॥ स्फटिकोपमतोयाढ्यां श्लक्ष्णवालुकसंतताम् ॥ स तां दृष्ट्वा पुनः पम्पां पद्मसौगन्धिकैर्युताम् ॥ इत्युवाच तदा वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमः ॥ २४ ॥ अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमण्डितः ॥ ऋश्यमूक इति ख्यातः पुण्यः पुष्पितपादपः ॥ २५ ॥ हरेर्ऋक्षरजोनाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः ॥ अध्यास्ते तं महावीर्यः सुग्रीव इति विश्रुतः ॥ २६ ॥ ॥

सर्वतः समीक्षमाणौ ततः पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमं कोयष्टिकादिभिर्विहगैर्नादितम् अन्यैः शकुनैश्च युतं सरसः पम्पायाः सम्बन्धि तद्वनं च पश्यन्तावेव सन्तौ अव्यग्रौ सुसमाहितौ च सन्तौ तद्वनं जग्मतुरिति संबन्धः । अतो न वनशब्दद्वयदोषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ समीपतः पम्पादर्शनमाह स ददर्शेति ॥ २१ ॥ अथ पम्पाप्राप्तिमाह स राम इति । परमं ह्रदं पम्पाख्यं सरः ॥ २२ ॥ प्राप्त्यनन्तरं पम्पां दृष्ट्वा लक्ष्मणं प्रत्याह पुष्पितेत्यादि सार्धश्लोकद्वयम् । सालाः सर्जकवृक्षाः चम्पकाः चाम्पेयवृक्षाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अस्या इति । पूर्वोक्तः कबन्धेनेति शेषः ॥ २५ ॥ हरेरिति । हरेर्वानरस्य तस्य प्रसिद्धस्य तमृश्यमूकम् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

सुग्रीवमिति । अभिगच्छेत्यनन्तरमित्युक्त्वेति शेषः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सुग्रीवमभिगच्छेत्युक्त्वा लक्ष्मणं पुनरित्युवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ राज्येति । राज्यभ्रष्टेन अत एव दीनेन सर्वदैन्यपरिहारार्थं तस्यां सीतायाम् आसक्तचेतसा मया सीतां विना कथं जीवितुं शक्यम् ॥ २८ ॥ इतीति । अनन्यचेतसं स्ववाक्यश्रवणे सावधानं विवेश स्नानायेति शेषः । नलिनीं सरसीं शोकः दुःखं विषादः तत्कृतः कार्यकारणपाटवरूपशरीरावसादः ताभ्यां यन्त्रितः नियमितः तत्परवश इत्यर्थः ॥ २९ ॥ सर्गार्थं संगृह्णाति तत इति । सुदूरं संक्रमः गमनं यस्य स तथा दूरादागत इत्यर्थः ।

सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभ ॥ इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमम् ॥ २७ ॥ राज्यभ्रष्टेन दीनेन तस्यामासक्तचेतसा ॥ कथं मया विना शक्यं सीतां लक्ष्मण जीवितुम् ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतसम् ॥ विवेश पम्पां नलिनीं मनोहरां रघूत्तमः शोकविषादयन्त्रितः ॥ २९ ॥ ततो महद्वर्त्म सुदूरसंक्रमः क्रमेण गत्वा प्रतिकूलधन्वनम् ॥ ददर्श पम्पां शुभदर्शकाननामनेकनानाविधपक्षिजालकाम् ॥ ३० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाव्ये श्रीमद्वाल्मीकीये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ॥

श्रीमदारण्यकाण्डपठनश्रवणयोः फलं ब्रह्माण्डपुराणे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमे अध्याये—

आरण्यकं तु यः काण्डमतिभक्तिसमन्वितः। पठेद्वा शृणुयाद्वापि सोमसायुज्यमाप्नुयात् ॥

प्रतिकूलधन्वनं पथिकजनप्रतिकूलभूतमरुकान्तारं कबन्धवनमित्यर्थः । क्रमेण अनेकविघ्ननिवृत्तिपूर्वकं गत्वा शुभः शोभनः दर्शः दर्शनं यस्य तादृशं काननं यस्यास्ताम् अनेके नानाजातीयाः बहवो वा नानाविधाः नानासंस्थानाः पक्षिणः शुकशारिकाकोकिलप्रभृतयः तेषां जालकानि समूहाः यस्यां तां यद्वा अनेकानि नानाविधपक्षिजालकानि यस्यां तां काननद्वारा पक्षिजालवत्त्वं तादृशीं पम्पां ददर्श अस्मिन्सर्गे त्रिंशच्छ्लोकाः

न्यूनातिरेकसद्भावस्तु कोशेषु बहुधा दृश्यते ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्थं कौशिकदिव्यवंशकलशीवाराशिराकाशशी पादाम्भोजमरन्दभोगरसिकः श्रीमच्छठारेर्गुरोः ॥
आलोक्याखिलदेशिकोत्तमकृतव्याख्यानशैलीश्रियं व्याचख्यौ तदरण्यकाण्डमखिलं गोविन्दराजाभिधः ॥ १ ॥

श्रीमदारण्यकाण्डः समाप्तः ।

इदं पुस्तकं श्रीकृष्णदासात्मज–गङ्गाविष्णुना मोहमयीनिकटवर्ति–कल्याणस्थ–“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वराख्य”
मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कितम्। संवत् १९५१ शकाब्दाः १८१६

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
“लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” छापाखाना. कल्याण——(मुंबई.)

इति सटीकात्रये वाल्मीकीयरामायणे अरण्यकाण्डं स०

॥ अथ सटीकात्रयश्रीवाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डम् ॥

यह ग्रन्थ सन् १८६७ के ऐक्ट २५ के अनुसार रजिष्टरी करके सब हक़ यन्त्राधिकारीने अपने स्वाधीन रक्खा है.

किष्किंधाकांडम्

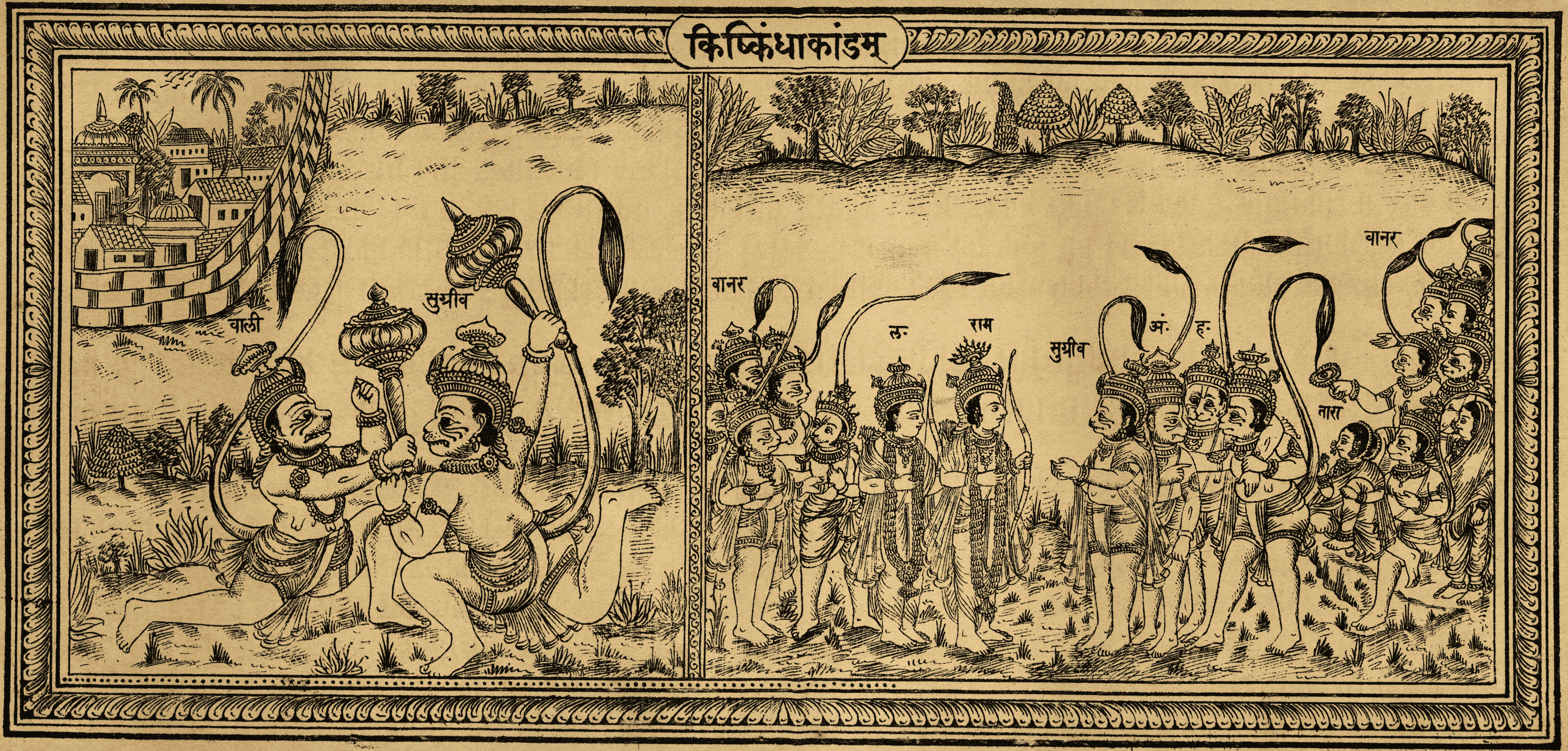
वाली
सुग्रीव
वानर
ल:
राम
सुग्रीव
अं:
ह:
वानर
तारा

॥ श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ॥ रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः
॥ १ ॥ तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे ॥ स कामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥

॥ श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ क्वाहं मन्दमतिर्गभीरमधुरं रामायणं तत्क्व च व्याख्यानेऽस्य परिभ्रमन्नहमहो हासास्पदं धीमताम् । को भारोऽत्र मम स्वयं कुलगुरुः कोदण्डपाणिः कृपाकूपारो रचयत्यदः सपदि मज्जिह्वाग्रसिंहासनः ॥ श्रीरामायणराजस्य समर्प्य मणिमेखलाम् । सारोद्धारमिमं हारमर्पयिष्यामि सम्प्रति ॥ एवं पूर्वस्मिन् काण्डे दीनजनसंरक्षणरूपो धर्मोऽनुष्ठापितः । अथ किष्किन्धाकाण्डे मित्रसंरक्षणरूपो धर्मोऽनुष्ठाप्यते । तथा पूर्वस्मिन् काण्डे मोक्षप्रदत्वरूपं परतत्त्वचिह्नमुपदर्शितम् । अत्रासंख्येयकल्याणगुणाकरत्वं प्रतिपाद्यते । वस्तुतस्तु प्रथमे काण्डे श्रीमत्त्वं श्रीमत्पदोदीरितमुक्तम् । द्वितीये सर्वजनव्यामोहविषयत्वोक्त्या नारायणशब्दार्थः । तृतीये पञ्चवटीवासपर्यन्तवृत्तान्तेन मुनिजनकृतकैङ्कर्योक्त्या चतुर्थ्यर्थ उक्तः । खरादिवधवृत्तान्तेन नमःशब्दार्थ उक्तः । अथ मारीचदर्शनवृत्तान्तमारभ्य चेतनोज्जीवनप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र मारीचदर्शनवृत्तान्तेन भगवन्नित्यानुभवयोग्यस्य चेतनस्याप्राप्तविषयप्रावण्यम् । तेन रावणरूपमहामोहाक्रमणम् । जटायुव्यापारेण रावणानिवृत्तिकथनात् केवलकर्मणा संसारस्यानिवर्त्यत्वम् । लङ्काप्रवेशेन सांसारिकशरीरप्रवेशः । एकाक्ष्येककर्णीप्रभृतिव्यापारैस्तापत्रयाभिहतिः । रामान्वेषणेन भगवतश्चेतनोज्जीवनोपायचिन्तनं चोक्तमारण्यकाण्डे । अथाचार्यमुखेन चेतनस्य स्वविषयभक्त्युत्पादनकृते तदन्वेषणमुच्यते किष्किन्धाकाण्डे ॥ तत्र प्रथमे सर्गे नित्यकैङ्कर्यपरनित्यसूरिदर्शनेन एतत्तुल्यभोगस्य प्राप्तोज्जीवनवर्गः किमिति न मां प्राप्त इति भगवतः क्लेशातिशयं दर्शयति । स एकाकी न रमेतेति ह्युक्तम्—स तामित्यादि ॥ पद्मोत्पलझषैः कमलेन्दीवरमत्स्यैः । आकुलाम् । तां पम्पाख्याम् । पुष्करिणीं सरसीम् । गत्वा । मुखनयनकटाक्षवत्याः कान्तायाः स्मारकत्वेन व्याकुलेन्द्रियः मोहं प्रसादं च प्राप्तः । स रामः तादृशधैर्यविशिष्टोपि । सौमित्रिसहितः आश्वासकान्तरङ्गपुरुषसहितोऽपि विललाप ॥

❀ तनिश्लोकी ❀

पद्मेति सीताया मुखानुस्मरणम् । उत्पलेति नेत्रानुस्मरणम् । झषेति नेत्रचाञ्चल्यानुस्मरणम् । सौमित्रे इति तस्य दुःखाविष्करणपात्रत्वम् च व्यज्यते ॥ १ ॥ आकुलेन्द्रिय इत्येतद्विवृण्वन्नाह—तस्येति ॥ दृष्ट्वा स्थितस्य तस्य । इन्द्रियाणि हर्षाच्चकम्पिरे । च्युतानीत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥

सौमित्रे शोभते पम्पा वैडूर्यविमलोदका ॥ फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३ ॥ सौमित्रे पश्य
पम्पायाः काननं शुभदर्शनम् ॥ यत्र राजन्ति शैलाभा द्रुमाः सशिखरा इव ॥ ४ ॥ मां तु शोकाभिसंतप्तं
माधवः पीडयन्निव ॥ भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५ ॥ शोकार्तस्यापि मे पम्पा
शोभते चित्रकानना ॥ व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ६ ॥ नलिनैरपि संछन्ना ह्यत्यर्थं
शुभदर्शना ॥ सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥ ॥ ॥

प्रलापप्रकारमाह—सौमित्रे इत्यादिना ॥ अनेन भक्तिद्रुतहृदयस्तत्सूचकमुखप्रसादः सपरिकरः पुरुष उच्यते ॥ ३ ॥ सौमित्रे इति ॥ यत्र कानने सशिखरा इव उन्नताग्रशाखाभिः सशृङ्गा इव स्थिताः । अत एव शैलाभाः । अनेन भगवद्दयारसोपजीविन आचार्याः तदुपजीविनोऽन्तेवासिनश्चोच्यन्ते । अत्र परत्र चापीति न्यायेन नित्यविभूतावपि शिष्यवत्त्वं सिद्धम् ॥ ४ ॥ मां त्विति ॥ भरतस्य दुःखेन नगरात् बहिर्व्रतोपवासादिनियमकृतदुःखेन । वैदेह्याः हरणेन च पूर्वमेव संतप्तं माम् । माधवो वसन्तः । तु विशेषेण पीडयन्निव भवतीत्यर्थः । वस्तुतः पीडाभावादिवशब्दः । अनेन संसारतो जीवस्य दुःखेन दुःखितत्वमुक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मां त्वित्यादि ॥ भरतस्य दुःखेन प्रार्थनाभङ्गजनितभरतसंबन्धिदुःखेन वैदेह्या हरणेन च । पूर्वमेव शोकाभिसन्तप्तं माम् । माधवः । अधिकं पीडयन्निव । वर्तत इति शेषः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । आधयः पीडयन्ति वै इति पाठे वक्ष्यमाणवसन्तवर्णनस्वारस्यं नास्ति ॥ ५ ॥ सर्वेषु मद्भक्तेषु सुखं वसत्सु किमर्थमेते संसारिणः क्लिश्यन्तीत्यभिप्रायेणाह—शोकार्तस्येत्यादिना ॥ शोकार्तस्यापि मे मयि शोकार्तैपि । शोभते । व्यर्थैयं शोभेति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते । दुःखिते मनसि सर्वमसह्यमिति न्यायेन सर्वासह्यतापादकशोकार्तस्यापि मे । पम्पा । अतिरमणीयतया हृदयंगमा भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ नलिनैरिति ॥ अपिशब्देन कुमुदादिकं समुच्चीयते । व्यालोऽजगरः । सर्पव्याला एवानुचराः ते अस्य सञ्जाता इति सर्पव्यालानुचरिता । सर्पव्यालानुचरितत्वेपि नलिनसंछन्नत्वादत्यर्थं शुभदर्शना भवतीत्यर्थः । अनेन ज्ञानिनो यः कश्चिद्दोषोऽपि न तस्य हेयतापादक इत्युक्तम् । तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते इति स्मृतेः ॥ ७ ॥

अधिकमिति ॥ एतदिति परिसरप्रदेशमङ्गुल्या निर्दिशति । नीलपीतमिति । मयूरकण्ठवर्ण इत्युच्यते । परिस्तोमैः कुथैः । परिस्तोमः कुथो द्वयोरित्यमरः । अनेन नानागुरुमुखलब्धज्ञानतया भगवद्दासयोग्यः पुरुष उच्यते ॥ ८ ॥ पुष्पेति ॥ शिखराणि वृक्षाग्राणि । समन्ततः सर्वत्र प्रदेशे । आमूलाग्रम् उपगूढानि । शोभन्त इति शेषः । अनेन गार्हस्थ्येऽपि निरवधिकबोधा उच्यन्ते ॥ ९ ॥ सुखेति ॥ अनेन जनकादिवदैश्वर्ये सत्यपि भगवज्ज्ञानरत उच्यते ॥ १० ॥ पश्येति ॥ तोयं सृजतां तोयमुचां रूपाणीवेति पूर्णोपमा । अनेन परोपदेशप्रवृत्ता आचार्या उच्यन्ते ॥ ११ ॥ प्रस्तरेष्वि-

अधिकं प्रतिभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम् ॥ द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ॥ ८ ॥ पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः ॥ लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥ सुखानिलोयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः ॥ गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥ पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम् ॥ सृजतां पुष्पवर्षाणि तोयं तोयमुचामिव ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥ १२ ॥ पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः ॥ कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडन्निव समन्ततः ॥ १३ ॥ विक्षिपन्विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कचाः ॥ मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते ॥ १४ ॥ ॥ ॥

ति ॥ प्रस्तरेषु पाषाणेषु । गां भूमिम् । प्रस्तरभूमिमित्यर्थः । अनेन कठिनहृदयेष्वपि दयावशात् ज्ञानवर्षिण उच्यन्ते ॥ १२ ॥ पतितैरिति ॥ पतमानैः पतद्भिः । अनेन सर्वगुरुप्रेरणैकलीलः सर्वान्तर्याम्युच्यते ॥ १३ ॥ विक्षिपन्निति ॥ कुसुमोत्कचाः कुसुमोत्कटाः । विक्षिपन् कम्पयन् । मारुतः । चलितस्थानैः स्वस्थानकुसुमोच्चालितैः षट्पदैः अनुगीयते । अनेन ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यात्मभूतज्ञानिनां भक्तिवृद्धये भगवति भुवमवतीर्णे । इमान् लोकान् कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्साम गायन्नास्ते इत्युक्तरीत्या तमनुगच्छन् भक्तलोक उच्यते ॥ ❋रामानुजीयम्❋ नीयत इव पुष्परसोत्कण्ठया स्तूयत इव । अनुगीयत इति पाठे अनुसृत्य गीयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

मत्तेति ॥ मत्तकोकिलसन्नादैः मुखवाद्यस्थानीयैः । पादपान्नर्तयन् । शैलकन्दरनिष्क्रान्ततया तन्निष्क्रमणध्वनियुक्ततया । प्रगीत इव गातुमुपक्रान्त इव । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति कर्तरि निष्ठा । यद्वा पादपान् नर्तयन् नर्तयितुमिव । लक्षणहेत्वोरिति शतृप्रत्ययः । मत्तकोकिलसन्नादैः प्रगीतः प्रहृष्टगीतः सन् । शैलकन्दरात् नैपथ्यस्थानान्निष्क्रान्तः । अनेन वेदप्रवर्तनमुखेन लोकस्य भक्त्युत्पादनाय वैकुण्ठादवतीर्णो भगवानित्युच्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र वायोर्नर्तकगायकसाधर्म्यमुच्यते । नर्तयितुं मुखवाद्यस्थानीयैर्मत्तकोकिलसन्नादैः पादपान्नर्तयन्निव ॥ १५ ॥ तेनेति ॥ विक्षिपता विविधं प्रेरयता । पवनेन । अत्यर्थं समन्ततः संसक्तशाखाग्रा अमी पादपाः ग्रथिताः मालावन्निबद्धा इव भान्ति । अनेन भगवत्कृपया

मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् ॥ शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥ तेन
विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः ॥ अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥ १६ ॥ स एष
सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ॥ गन्धमभ्यावहन् पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥ १७ ॥ अमी प-
वननिक्षिप्ता विनदन्तीव पादपाः ॥ षट्पदैरनुकूजन्तो वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु
पुष्पवद्भिर्मनोरमैः ॥ संसक्तशिखराः शैला विराजन्ते महाद्रुमैः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

परस्परमनुरक्ता भागवता उच्यन्ते ॥ १६ ॥ मन्दमारुतं वर्णयति– स एष इति ॥ स्पार्शनप्रत्यक्षत्वादेष इत्युक्तिः । चन्दनशीतलः मलयगतचन्दनेन शीतलः । दक्षिणमारुत इत्यर्थः । चन्दनवच्छीतलो वा । गन्धं पुष्पगन्धम् । पुण्यं रम्यम् । सुखसंस्पर्श इत्यनेन मान्द्यमुक्तम् । एवं शैत्यमान्द्यसौरभ्यवान् । अत एव श्रमापनयनः । अनेन सर्वगन्धः सर्वरस इत्युक्तस्य भगवतो भक्तेषु सान्निध्यमुक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पूर्वश्लोके विक्षिपतेति पठितं वायोस्तीव्रगतित्वं निवारयति–स एष इति ॥ अचक्षुर्विषये त्वनिले एष इति निर्देशस्तदानीतनानासान्द्रपरागदर्शनात् ॥ १७ ॥ अमी इति ॥ अनेन भगवदनुभवबलात्कारेण एतत्साम गायन्नास्त इत्युक्तसामगानरसिका उच्यन्ते ॥ १८ ॥ गिरीति ॥ गिरिप्रस्थेषु । निजप्रस्थेष्वित्यर्थः । तदुत्पन्नैर्द्रुमैः । संसक्तशिखराः परस्परसंश्लिष्टाग्राः । शैला भान्ति । महान्तः पुष्पराशय इव भान्तीत्यर्थः । अनेन

सर्वेषां ज्ञानिनामेककण्ठत्वमुक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ गिरिप्रस्थेष्विति ॥ अत्राविवक्षितसंबन्धप्रस्थेष्वित्यर्थः । तत्रोत्पन्नैर्महाद्रुमैः संसक्तशिखरा इति संबन्धः । अनेन द्रुमाणामौन्नत्यं सूचितम् ॥ १९ ॥ पुष्पेति ॥ मधुकरा एव उत्तंसाः शिखराणि येषां ते । पुंस्युत्तंसावतंसौ वा कर्णपूरेपि शेखर इत्यमरः । पुष्पावृतशिखोपरि नीलोष्णीषधारिणः सगीतिकं नृत्यन्त इव भान्तीत्यर्थः । अनेन भगवद्भक्त्या नर्तनपरा गम्यन्ते ॥ २० ॥ पुष्पितेति ॥ पुष्पिताग्रान् पुष्पितोपरिप्रदेशान् । अत एव हाटकसंच्छन्नान् पीताम्बरांश्च नरानिव पश्य । पुष्पिताग्राः कर्णिकाराः सुवर्णवस्त्राभरणवन्त इव भान्तीत्यर्थः । अनेन भगवत्सारूप्यं गता उच्यन्ते ॥ २१ ॥ एवं मद्भक्तेषु सर्वेषु मदनुभवतृप्तेषु बद्धा मां दुःखीकुर्वन्तीत्याह— अयमिति ॥ इदानीं वसन्तवर्णनेन नगरनिर्गममारभ्य त्रयोदश वत्सरा गता इति गम्यते ॥ २२ ॥ एवं वासन्तपुष्पसमृद्धिं व-

पुष्पसंछन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः ॥ अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २० ॥ पुष्पिताग्रांस्तु प-
श्येमान् कर्णिकारान् समन्ततः ॥ हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीताम्बरानिव ॥ २१ ॥ अयं वसन्तः सौमित्रे नाना-
विहगनादितः॥ सीतया विप्रहीणस्य शोकसंदीपनो मम ॥ २२ ॥ मां हि शोकसमाक्रान्तं सन्तापयति मन्मथः॥
हृष्टः प्रवदमानश्च मामाह्वयति कोकिलः ॥ २३ ॥ एष नत्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे ॥ प्रणदन्मन्मथाविष्टं
शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ २४ ॥ श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया ॥ मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत॥२५॥

र्णयित्वा तथैवोद्दीपनभूतपक्षिरवानाह–मामित्यादिना ॥ पूर्वार्धं स्पष्टम् । मां शोकिनं मां हृष्टः कोकिलः । प्रवदमानः प्रवदन् । विजयघोषं कुर्वन् सन् । आह्वयति स्पर्धत इवेति । गम्योत्प्रेक्षा । ज्ञानैकवत्सलं मामविज्ञाय केवलं कर्मठा मां स्पर्धन्त इति भावः ॥ २३ ॥ एष इति ॥ नत्यूहकः कुक्कुटभेदः । वननिर्झरे प्रणदन्नित्यन्वयः । अनेन केवलजपपरा उच्यन्ते । ज्ञानभक्त्योरेव भगवतः सद्यः प्रीत्यावहत्वात् साधनान्तरपरो नातिप्रिय इति रहस्यम् । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । भक्तिक्रीतो जनार्दन इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥ किमयं सर्वदेत्थं शोकावहः नेत्याह–श्रुत्वेति ॥ श्रुत्वा प्रमुदिता प्रिया । मामाहूय परमं प्रकामं प्रत्यनन्दत । नत्यूहरवाकर्णनोद्दीपिता मामाहूय विविधं क्रीडारसमनुभूतवतीत्यर्थः । अनन्यप्रयोजनस्य जपः प्रीत्यावह इति भावः ॥ २५ ॥

॥ ॥ ॥

एवमिति ॥ स्पष्टम् ॥ २६ ॥ विमिश्रा इति ॥ विहगाः स्त्रियः । पुंभिः पुंविहगैः । विमिश्राः आश्लिष्टाः सत्यः । आत्मव्यूहाभिनन्दिताः अनुरूपेण कान्तेन सहितासीत्येवं सजातीयैः श्लाघिताः । भृङ्गराजप्रमुदिताः भृङ्गराजझङ्कारश्रवणसन्तुष्टाः । तदुद्दीपनेन मधुरस्वराः रम्यरतिकूजिताः । वर्तन्ते । एतान् पश्येति शेषः । अनेनाचार्यपरतन्त्राः सामगानपरा उच्यन्ते ॥ २७ ॥ नत्यूहेति ॥ विक्रन्दैः शब्दैः स्वनन्ति स्वनन्तीव । अनेन नानाविधभगवन्नामकीर्तनपराः श्लाघ्यन्ते ॥ २८ ॥ अशोकेति ॥ षट्पदस्वननिःस्वन इति । अग्नेः निःस्वनवत्त्वं ज्वलनावस्थायां दृष्टम् । अ-

एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः ॥ वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतन्ति ततस्ततः ॥ २६ ॥ विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः ॥ भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः ॥ २७ ॥ नत्यूहरुतविक्रन्दैः पुंस्कोकिलरुतैरपि ॥ स्वनन्ति पादपाश्चेमे ममानङ्गप्रदीपनाः ॥ २८ ॥ अशोकस्तबकाङ्गारः षट्पदस्वननिःस्वनः ॥ मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥ न हि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम् ॥ अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ॥ ३० ॥ अयं हि दयितस्तस्याः कालो रुचिरकाननः ॥ कोकिलाकुलसीमान्तो दयिताया ममानघ ॥ ३१ ॥ मन्मथायाससंभूतो वसन्तगुणवर्धितः ॥ अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्न चिरादिव ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

नेन स्वप्रेमजनकभक्तियुक्ता उच्यन्ते ॥ २९ ॥ न हीति ॥ एतेष्वेवं मत्प्रेमपरतन्त्रेषु संसारिचेतनो दुःखमनुभवतीत्येतन्ममासह्यमिति भावः ॥ ३० ॥ अयमिति ॥ अयं कालो मम दयितायाः रुचिरो हि । प्रियतरो हीत्यर्थः । यदीहेदानीं दयिता स्यात्तदातीव तुष्येदिति भावः । कोकिलाकुलसीमान्तः कोकिलरवाकुलचतुःसीम इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ मन्मथेति ॥ मन्मथायाससंभूतः मदनपीडाजनितः । वसन्तस्य गुणेन रामणीयकेन वर्धितः । क्षिप्रं धक्ष्यति नतु चिरात् । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

अपश्यत इति ॥ आत्मप्रभवः मन्मथः । भूयस्त्वं प्रवृद्धत्वम् ॥ ३३ ॥ अदृश्यमानेति ॥ दृश्यमानः । पुष्पादिद्वारा । स्वेदसंसर्गदूषकः मलयमारुतद्वारा स्वेदसंबन्धनिवर्तकः । रतिश्रान्तिहर इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ मां हीति ॥ क्रूरः मन्मथोद्दीपकत्वात् । अत्र चकारो द्रष्टव्यः ॥ ३५ ॥ अमी इति ॥ ततस्ततः तत्र तत्र प्रदेशे । पवनोद्धूतैः अत एव स्पष्टदृष्टशुभ्रनालजालत्वात् स्फाटिकैर्गवाक्षैरिव स्थितैः । यद्वा स्फाटिकैः स्फटिकप्रधानैः चन्द्रार्कपरम्परायास्तत्तुल्यत्वादिति भावः । अनेन भगवत्कृपाप्रवर्तितविविधकर्मपरा उच्यन्ते॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ अमी इति ॥ पक्षैर्बर्हैः ।

अपश्यतस्तां दयितां पश्यतो रुचिरद्रुमान् ॥ ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति ॥ ३३ ॥ अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयते मम ॥ दृश्यमानो वसन्तश्च स्वेदसंसर्गदूषकः ॥ ३४ ॥ मां ह्यद्य मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम् ॥ सन्तापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रो वनानिलः॥ ३५ ॥ अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः ॥ स्वैः पक्षैः पननोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्छिताः ॥ मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ॥ ३७ ॥ पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुपनृत्यति ॥ शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुषु ॥३८॥ तामेव मनसा रामां मयूरोप्युपधावति॥ वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

बर्हाणां स्फाटिकगवाक्षसाम्यं नर्तनावस्थायाम् अन्तरान्तरा विततोर्ध्वशुभ्रनालतया ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिरिति ॥ शिखिनीभिः मयूरस्त्रीभिः । परिवृताः । अत एव मदमूर्च्छिताः मदव्याप्ताः । त एते पूर्वश्लोकोक्ता एते शिखिनः । मन्मथाभिपरीतस्य पूर्वमेव मन्मथाभिव्याप्तस्य । मम पुनर्मन्मथवर्धनाः । अन्यरतिदर्शनस्य उद्दीपनत्वादिति भावः । सशिष्यभक्तदर्शनं मे सर्वत्र भक्त्युत्पादनव्यामोहं जनयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ पश्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ नृत्यन्तं स्वयं लीलारसप्रवृत्तं भर्तारं प्रति मन्मथार्ता रत्यर्थं तमाक्रष्टुकामा । शिखिनी उपनृत्यति । तामेव रामां कान्ताम् । मनसा उपधावति । समीपमागन्तुमिच्छतीत्यर्थः । उपधावनं च रत्यर्थमिति द्योतयति—वितत्येति । रुतैः रतिकूजितैः । उपलक्षितः ।

पक्षविस्तारणं च रत्यर्थव्यापारः । उपहसन्निव प्रसन्नमुख इत्यर्थः । यद्वा कान्ताविरहिणं मामुपहसन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र शिष्याचार्ययोरन्योन्यप्रावण्यमुच्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मयूरस्येति ॥ वने उपभोगयोग्ये देशे रावणः सीतां हृतवान् । नतु नगर इति हार्दो भावः । न हृता अस्य भाग्यवशादिति भावः । तस्मादित्यादि । एतादृशरम्यदेशकालेषु धन्याः कान्ताभिः क्रीडन्तीति भावः ॥ ४० ॥ अमुमेवाशयमुद्घाटयति—मम त्विति ॥ विना । सीतयेति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ममेति ॥ विना सीतयेति शेषः । अस्य श्लोकस्य ममाप्येवमित्येतश्लोकानन्तरावस्थानमुचितम् । वनदुर्गवर्णनप्रकरणस्वारस्यात् ॥ ४१ ॥ पश्येति ॥ सम्यग्रागः संरागः तम् । कान्तानुरागमित्यर्थः । तिर्यग्योनिगतेषु तिर्यग्योनिजातेषु । यदेषेति । लोके

मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया ॥ तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ॥ ४० ॥ मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुःसहः ॥ ४१ ॥ पश्य लक्ष्मण संरागं तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ यदेषा शिखिनी कामाद्भर्तारं रमतेन्तिके ॥ ४२ ॥ ममाप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसंभ्रमा ॥ मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥ ४३ ॥ पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे ॥ पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ॥ ४४ ॥ रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया ॥ निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

स्त्रियं पुमाननुवर्तते न तु स्त्री पुरुषम् अतोतीवास्याः कामः । अहो वसन्तवैभव इति भावः ॥ ४२ ॥ ममाप्येवमिति ॥ विशालाक्षी मदवलोकनविस्फारितेक्षणा । जातसंभ्रमा जातत्वरा । यदि नापहृता भवेत् । तदा मामेवाभिवर्तेत । अत्र चापलं नाम संचारीभावः ॥ ४३ ॥ पश्येति ॥ शिशिरात्यये वसन्ते । पुष्पभारसमृद्धानां पुष्पाणि अमितानि पुष्पाणीत्यर्थः । संसारिदुःखं पश्यतो मे ज्ञानिलाभोऽकिंचित्कर इव भातीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पुष्पभारेति । समं मधुकरोत्करैरित्यन्तेन पुष्पभाराणां मकरन्दनिर्भरत्वं सूचितम् ॥ ४४ ॥ उक्तमर्थं विशिष्य दर्शयति—रुचिराण्यपीति ॥ अतिश्रिया अत्यन्तकान्त्या । रुचिराण्यपि अस्मदनुप्रयोजनान्निष्फलानि भवन्ति । निर्भरमकरन्दभरिततया मधुकरसमूहैः समं महीं यान्ति ॥ ४५ ॥ ॥

वदन्तीति ॥ शकुनाः मम कामोन्मादकराः सन्तः अन्योन्यमाह्वयन्त इव । कलं मधुरम् । रावं वदन्ति । शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । मम कामोन्मादकरणार्थं संघीभवितुमन्योन्यमाह्वयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अनेन स्वदयोत्तम्भकज्ञानिव्यापार उक्तः ॥ ४६ ॥ वसन्त इति ॥ शोचति शोचेत् ॥ ४७ ॥ गूढदेशप्रापणेन तद्देशे वसन्तप्रसङ्गाभावान्न तस्याः शोकप्रसक्तिरित्याशङ्क्य वसन्ताभावेपि मां विना न जीवितं धारयिष्यतीत्याह—नूनमिति ॥ ४८ ॥ वसन्तप्राप्तिमङ्गीकृत्याह—अथ वेति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वसन्तगुणोपलम्भनपक्षे मदनातुरा परैर्भर्त्सिता च सा कामवस्थां प्रपद्यत इति संशयेना-

वदन्ति रामं मुदिताः शकुनाः संघशः कलम् ॥ आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥ वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया ॥ नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ॥ ४७ ॥ नूनं न तु वसन्तोऽयं देशं स्पृशति यत्र सा ॥ कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ॥ ४८ ॥ अथ वा वर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया ॥ किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥ ४९ ॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुपूर्वाभिभाषिणी ॥ नूनं वसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५० ॥ दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम संप्रति वर्तते ॥ नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥ मयि भावस्तु वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः ॥ ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२ ॥ एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः ॥ तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम ॥ ५३ ॥ ॥

ह—अथ वेति ॥ ४९ ॥ श्यामेति ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ ५० ॥ उक्तमर्थं सहेतुकं द्रढयति—दृढं हीति ॥ अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । वर्तयितुं जीवितुम् । नालं न समर्था ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ साध्वी विरहं गतेति च विशेषणद्वयम् हेतुगर्भितम् ॥ ५१ ॥ अत्र हेतुमाह—मयीति ॥ भावोऽनुरागः । तत्त्वतः एकतत्त्वतया सर्वथा । न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वेत्युक्तप्रकारेण । अनेन स्वस्य जीवसंबन्धः स्वाभाविक उक्तः ॥ ५२ ॥ एवं वसन्तोद्दीपनतामुक्त्वा मलयमारुतोद्दीपनतामाह—एष इत्यादिना ॥ पुष्पवहः पुष्पगन्धवहः । अनेन सौरभ्यमुक्तम् । सुखस्पर्श इत्यनेन मान्द्यम् । हिमावहः हिमवत्त्वावह इति शैत्यम् । तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गका इत्यमरः । तां विचिन्तयतः विरहिणः

इत्यर्थः । पावकप्रतिमः । सन्तापकर इत्यर्थः॥५३॥उक्तमर्थं विवृणोति–सदेति ॥ आभ्यां संसारिण्यर्किंचित्करी स्वदया स्वस्याप्यसह्येत्युच्यते॥५४॥ मध्ये यत्किंचिदाश्वसनं दृष्टमनुवदति द्वाभ्याम्–तामिति ॥ तदा प्रथमदर्शनकाले सीताया वियोगपूर्वकाले वा । वायसः पक्षी । विहङ्गः आकाशगतः सन् । यः प्रणदितः परुषं वाशितवान् । सः इदानीं तां विना तद्विरहावस्थायां पादपगतः सन् प्रहृष्टं यथा तथा अभिनर्दति । पूर्वमाकाशगतः सन् परुषनादेन तद्विश्लेषं सूचितवान् । इदानीं पादपगतः सन् प्रहृष्टनादेनास्याः संश्लेषं सूचयतीत्यर्थः ॥ ५५॥ एतदेव विवृणोति–एष इति ॥ तत्र तदानीम् । प्रतिहारकः वियोजकः सन् । आभ्यां यादृच्छिकप्रासङ्गिकसुकृतदर्शनमुक्तम् ॥५६॥ पश्येति ॥ अनेन परमपदे ज्ञानप्रधाने सामगायिनां नित्यमुक्तानां

सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया ॥ मारुतः स विना सीतां शोकं वर्धयते मम ॥ ५४ ॥ तां विना स विहङ्गो
यः पक्षी प्रणदितस्तदा ॥ वायसः पादपगतः प्रहृष्टमभिनर्दति ॥ ५५ ॥ एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः ॥
पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ॥ ५६ ॥ पश्य लक्ष्मण सन्नादं वने मदविवर्धनम् ॥ पुष्पिताग्रेषु
वृक्षेषु द्विजानामुपकूजताम् ॥ ५७ ॥ विक्षिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमञ्जरीम् ॥ षट्पदः सहसाभ्येति मदोद्धूतामि-
व प्रियाम् ॥ ५८ ॥ कामिनामयमत्यन्तमशोकः शोकवर्धनः ॥ स्तबकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ॥ ५९ ॥
अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः ॥ विभ्रमोत्सिक्तमनसः साङ्गरागा नरा इव ॥ ६० ॥ ॥

स्थितिरुक्ता॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ पश्येति॥सन्नादं पश्य शब्दं शृण्वित्यर्थः॥५७॥विक्षिप्तामिति॥ पवनेन विक्षिप्तां कम्पितां प्रियामिव स्थितां तिलकमञ्जरीं षट्पदः भृङ्गोऽभ्येति । अनेन भगवद्दयाविषयभूतस्योत्तरक्षणे द्वयप्राप्तिर्भवितेत्युच्यते ॥५८॥ कामिनामिति ॥ कामिनां विरहिणाम् । शोकवर्धनः दुःखवर्धनस्वभावः । स्वभावतो दुष्टप्रकृतिरित्यर्थः । अशोकः पवनोत्क्षिप्तैः वायुना पत्राणां बहिश्चालितैः स्तबकैः मां तर्जयन्निव स्थितः । त्वत्संहारार्थमिमे तप्तबाणाः पञ्चबाणेन स्थापिता इति भीषयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । संसारिणमनुज्जीवयन्तं मां ज्ञानिनो लज्जितं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥५९॥ पुनरपि ज्ञानिनां समृद्धिं दर्शयन्वर्णयति–अमी इत्यादिना॥कुसुमशालिनः अत एव साङ्गरागाः । विभ्रमोत्सिक्तमनसः विलासगर्वितमनसः । रागिण इति यावत् । नरा इव भान्ति॥६०॥

सौमित्र इति ॥ स्पष्टम् ॥६१॥ इमानीति । नलिनानि रक्तोत्पलानि । जले तरुणसूर्यवत् प्रतितरङ्गं प्रतिफलितबालसूर्यवत् ॥६२॥ विरजाद्दष्ट्या पम्पां वर्णयति–एषेत्यादिभिः चतुर्भिः ॥ सौगन्धिकं तु कह्लारमित्यमरः । शोभत इति शेषः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ पम्पा सौगन्धिकान्वितेति पाठः ॥ ६३ ॥ जल इति ॥ पङ्कजैरभिसंवृतेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ चक्रवाकेति ॥ चित्रप्रस्थवनान्तरा चित्रतीरवनपरिधाना । अन्तरं परिधानम् ॥ ६५ ॥ पवनेति ॥ पवनाहितवेगाभिः पवनोत्पादितवेगाभिः । ताडचमानानि कशाभिस्ताडचमानानीव ॥६६॥ एवं पम्पादर्शनजकामोद्रेकमरत्यवस्थया दर्शयति–पद्मेति ॥ स

सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु ॥ किन्नरा नरशार्दूल विचरन्ति ततस्ततः ॥ ६१ ॥ इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः ॥ नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् ॥ ६२ ॥ एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्पलायुता ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता ॥ ६३ ॥ जले तरुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः ॥ पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ६४ ॥ चक्रवागयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा ॥ मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥६५॥ पवनाहितवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेम्भसि ॥ पङ्कजानि विराजन्ते ताडचमानानि लक्ष्मण ॥६६॥ पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं पङ्कजप्रियाम् ॥ अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ॥ ६७ ॥ अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभाम् ॥ स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम् ॥६८॥ शक्यो धारयितुं कामो भवेदद्यागतो मया ॥ यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥ यानि स्म रमणीयानि तया सह भवन्ति मे ॥ तान्येवाऽरमणीयानि जायन्ते मे तया विना ॥७०॥ ॥ ॥

एकाकी न रमेतेतिवद्भिरजातीरवासो मे न रोचत इति लक्ष्मणायाभिव्यनक्ति ॥ ६७ ॥ अहो इति ॥ वामत्वं वक्रत्वम् । गतां दूरगताम् । स्मारयिष्यति स्मारयति । कल्याणतरवादिनीं शुभतरवचनशीलाम् । मृगमाहरेति चरमश्रुतमेव वाक्यमस्य हृदये वर्तते ॥ ६८ ॥ शक्य इति ॥ अद्यागतः इदानीं वर्तमानः । पुष्पिताः द्रुमाः येन स पुष्पितद्रुमः । सर्वथा कामो दुःसह इति उच्यते ॥ ६९ ॥ भोग्यस्य वसन्तस्य कुतो बाधकत्वं तत्राह–यानीति॥७०॥

पद्मकोशपलाशानि दृष्ट्वा दृष्टिर्हि मन्यते॥ सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ॥७१॥ पद्मके-
सरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिःसृतः॥ निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥७२॥ ॥

पद्मेति ॥ नेत्रकोशाभ्यां नेत्रदलाभ्याम् । सीतानेत्रे स्मारयित्वा सन्तापयन्तीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पद्मकोशपलाशानि पद्ममुकुलोपरिदलानि । नेत्रकोशाभ्यां नेत्रकोशशब्देन नेत्रपिधानभूतपक्ष्मप्रदेश उच्यते ॥ ७१ ॥ सर्वप्राणिनां प्राणहेतुर्वायुरेवास्मत्सर्वस्वापहारं कुरुत इत्याह— पद्मकेसरेति ॥ पद्मकेसरसंसृष्टः । धूलीकरणं वायुकार्यम् । तथा च सर्वप्राणहेतुरेव सर्वधूलीकरणप्रवृत्तः । सर्वसंहारप्रवृत्त इत्यर्थः । यद्वा पद्माविरहात् पद्मकेसराणि प्रतिकूलानि सन्ति वायोः साहाय्यं कुर्वन्ति । पादारुन्तुदमेव पङ्कजरज इति स्वजनसहजबाधकं कथं नास्मद्बाधकम् । राजसप्रकृतित्वादस्मानपि बाधितुमुपक्रमते । केसरशब्देन तत्स्थरजसोऽत्र विवक्षितत्वात् । किञ्जल्कानामानयनायोगात् । एतन्मूलं कण्टकिसंसर्गः । पद्मकेसरसंसृष्टः । नायं वातः । किंतु केसरी । सिंहः इत्यपि ध्वनिः । यद्वा पद्मकेसरैः संसृष्टः । स्वयमेव संहारक्षमः । तदुपरि ससहायः । यद्वा रूपवान् ह्यसहायशूरः रूपरहितोयं कथं न सहायमपेक्षेत । रूपवान् दृढशरीर इत्यपि ध्वनिः । वायुर्बाधकश्चेत्त्वया पूर्वमेव परिहृत्य वर्तितव्यं तत्राह । वृक्षान्तरविनिःसृतः । दूरे दृष्ट्वा परिहर्तुं शक्यते । वृक्षषण्डे पूर्वमात्मानं सङ्गोप्य स्थित्वा झटिति विनिर्गतः । यद्वा यथा राजकुमारः सौकुमार्येण छायामार्गेणागच्छति तथायमपीत्यर्थः । यद्वा मन्मथतापेन विश्रमाय तरुच्छायमपि नाश्रयितुं क्षमते । यदि तेऽहं बाधकः तर्हि दूरादपसरेत्यत्राह । निःश्वास इव सीतायाः । पूर्वपरिचितवदनभासमानतया परिहर्तुमपि न शक्नोमि । यद्वा सीता निःश्वासतुल्यतया सात्र किं वृक्षमूले निलीना समागच्छतीति चापलातिशयेनान्यत्र न चलितुं शक्नोमि । सुरभिनिःश्वसिते दधतस्तृषामिति निःश्वासस्य सौरभ्यं कविभिरुक्तम् । यद्वा न केवलमनिलः सपरिकर एव बाधते । किं तु स्मारकतयापि वाति न कदाचिदायाति । सर्वदा याति । सकलमपि काननं सविलासं संचरति । यद्वा । वाति । “वा, गतिगन्धनयोः” स्वार्जितगन्धेन सर्वान् परवशीकरोति। एतादृशबाधकोपि नयः कश्चिदित्याह। वायुः सर्वोज्जीवनहेतुः । यद्वा भीषास्माद्वातः पवत इति मत्तो भीतो मां भर्त्सयति । बाधनप्रकारमाह मनोहरः । आन्तरमपि पदार्थमपहरति । पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनेन शैत्यमुक्तम् । वृक्षान्तरविनिःसृत इत्यनेन मान्द्यम् । निःश्वास इव सीताया इति सौरभ्यम् । यद्वा पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनेन चोरसमाभिरुच्यते । स्वस्वरूपापरिज्ञानाय भीरुजनभीषणाय च भस्मोद्धूलितवदनः समायाति । वृक्षान्तरविनिःसृतः । पथिकानां स्वसमीपागमनपयन्तं गूढतया स्थित्वा तेषु समीपमागतेषु

सपदि समुत्तिष्ठन्निव भाति । निःश्वास इव सीतायाः चिरपरिचित इव सरससँल्लापविशेषैः कस्ते ग्रामः किं ते नामेति संभाषमाण इव स्थितः वाति । धनस्य हस्तगतिपर्यन्तं निःस्पृहतया ततस्ततः संचरन्निव स्थितः । वायुः चौर्यं दृष्ट्वा केनचित् ग्रहीतुमुद्युक्तश्चेल्लाघवेन हस्तग्रहणानर्हः । मनोहरः । नापाततोपाहरत् । अपि तु सुगुप्तमपि । अनेन निर्हेतुकहरिदयाप्रवाह उपवर्ण्यते । पद्मकेसरसंसृष्टः । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोरिति ह्रस्वः । पद्मायाः केसरैः तत्तुल्यानुरागैः संसृष्टः । पुरुषकारभूतलक्ष्मीप्रणयप्रवृत्त इत्यर्थः ॥ पितेव त्वत्प्रेयान् जनविपरिपूर्णागसि जने हितस्रोतोवृत्त्या भवति च कदाचित्कलुषधीः । किमेतन्निर्दोषः क इह जगतीति त्वमुचितेरुपायैर्विस्मार्य स्वजनयसि माता तदसि नः ॥ वृक्षान्तरविनिःसृतः ऊर्ध्वमूलमधः-

सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुनि ॥ पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभनाम् ॥ ७३ ॥ अधिकं शैलराजोयं धातुभिः सुविभूषितः ॥ विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितम् ॥ ७४ ॥ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः ॥ निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः ॥ ७५ ॥ पम्पातीररुहाश्चेमे संसक्ता मधुगन्धिनः ॥ मालतीमल्लिकाषण्डाः करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ७६ ॥ केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ॥ माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ॥ ७७ ॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च वञ्जुला वकुलास्तथा ॥ चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाः सुपुष्पिताः ॥ ७८ ॥ ॥ ॥

शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति वृक्षत्वेनोक्ते संसारमण्डले प्रवृत्तः । निःश्वास इव सीतायाः । स्त्रीप्रायमितरत्सर्वमिति परतन्त्रतया स्त्रीतुल्यानां लोकानाम् आश्वासको धारकश्चेत्यर्थः । वाति अनवरतं प्रवहति । वायुः सार्वत्रिकः । मनोहरः मानसिकसकलकल्मषहरः । (द्रविडोपनिषद्व्याख्याकारैर्व्याख्यातोयं श्लोकः) ॥७२॥ अथ विरजाया अर्वाक्प्रदेशवर्तिनां राजसतामससात्त्विकभेदभिन्नानां चेतनानां स्वरूपं स्वकटाक्षविषयभूतं दर्शयति—सौमित्र इत्यादिना ॥ दक्षिण इत्यनेन पम्पादक्षिणतीरं क्रमेण प्रविष्ट इत्यवगम्यते । अनेन कर्णिकारवणनेन सत्यलोकादिषु जृम्भमाणा राजसी वृत्तिरुच्यते । यष्टिं लताम् ॥७३॥ अधिकमिति ॥ अनेन ऋश्यमूकसमीपगमनं द्योतितम् । रजोवर्धक लोक उक्तः ॥७४॥ गिरीति ॥ प्रदीप्ताः ज्वलिताः ॥७५॥ पम्पेत्यादिसार्धसप्तश्लोकाः । इमे उपशोभन्त इत्यन्वयः । तदुपरि दृश्यन्त इत्यन्वयः । संसक्ताः अविरलाः । मधुगन्धिन इति सर्वविशेषणम् । लिङ्गवचनविपरिणामः कार्यः । एवं पुष्पितपद-

मपि । पम्पातीररुहा इमे मालत्यादयः पदार्था उपशोभन्ते इत्येकोन्वयः । मालती जातिः । मल्लिकाषण्डाः मल्लिकासमूहाः । करवीराः प्रसिद्धाः । सिन्धुवाराः निर्गुण्ड्यः । वासन्त्यः पीतवर्णपुष्पाः लताः । अत्र पीतायाम् वासन्ती हेमपुष्पिकेति वैजयन्ती । माधव्यः अतिमुक्तलताः । गन्धेन पूर्णाः गन्धपूर्णाः । कुन्दानां गुल्माः कक्षाः कुन्दगुल्माः । चिरिबिल्वाः नक्तमालाः । मधूकाः मधुद्रुमाख्या वृक्षाः । वञ्जुलाः वेतसाः । वकुलाः प्रसिद्धाः । तिलकाः क्षुरकाः । नागवृक्षाः नागकेसराः । नीपाः जलकदम्बाः । वरणाः वरणवृक्षाः । खर्जूराः प्रसिद्धाः । पद्मकाः पद्मपर्ण्याख्या वृक्षविशेषाः । लोध्राः शाबरवृक्षाः सिंहकेसरपिञ्जराः । सिंहकेसरवर्णा इत्यर्थः । अङ्कोलाः निकोचकाः । कुरण्टाः पीतवर्णपुष्पा महासहाख्या गुल्माः ।

नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः ॥ ७९ ॥ पद्मकाश्चोपशोभन्ते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः ॥ ७९ ॥ लोध्राश्च
गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिञ्जराः ॥ अङ्कोलाश्च कुरण्टाश्च पूर्णकाः पारिभद्रकाः ॥ ८० ॥ चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च
पुष्पिताः ॥ मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ॥८१॥ केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशुपा धवाः ॥
शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरबकास्तथा ॥ तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्पन्दनास्तथा ॥ ८२॥ पुष्पितान्
पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान् ॥ द्रुमान् पश्येह सौमित्रे पम्पाया रुचिरान् बहून् ॥ ८३ वातविक्षिप्तविटपान्
यथासन्नान् द्रुमानिमान् ॥ लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरस्त्रियः ॥ ८४ ॥ ॥ ॥

पूर्णकाः शाल्मलिभेदा वृक्षविशेषाः । पारिभद्रकाः निम्बाः । पाटलयः इकारान्त आर्षः । कोविदाराः युगपत्रकाख्या वृक्षाः । मुचुलिन्दाः नारङ्गवृक्षाः । अर्जुनाः ककुभवृक्षाः । केतकानि हेमवर्णपुष्पाणि इति पूर्वस्माद्विशेषः । उद्दालकाः श्लेष्मातकवृक्षाः । शिरीषाः कपीतनाख्या वृक्षाः । शिंशुपाः भस्मगर्भाख्या वृक्षाः । धवाः मधुराख्या वृक्षविशेषाः । कुरबकाः रक्तवर्णपुष्पा महासहाख्या गुल्माः । रक्तपदं विस्पष्टार्थम् । तिनिशाः नेमिद्रुमाः । नक्तमालाः चिरिबिल्वभेदाः । चन्दनाः प्रसिद्धाः । स्पन्दनाः वृक्षविशेषाः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ पुष्पितानिति ॥ पम्पायाः । संबन्धिन इति शेषः ॥ ८३ ॥ वातेति ॥ वातविक्षिप्तविटपान् वायुविधूतशाखानिति तात्कालिककान्तिविशेषोक्तिः । यथासन्नान् यथा संस्प्रष्टुं शक्यते तथा आसन्नान् । समीपवर्तिन इत्यर्थः । इयता ग्रन्थेन विषयान्तरप्रवणाः प्राकृताः उक्ताः ॥ ८४ ॥ ॥

पादपात्पादपं गच्छन् शैलाच्छैलं वनाद्वनम् ॥ वाति नैकरसास्वादः संमोदित इवानिलः॥८५॥ केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः ॥ केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः ॥ ८६ ॥ इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि ॥ रागमत्तो मधुकरः कुसुमेष्ववलीयते ॥८७॥ निलीय पुनरुत्पत्य सहसान्यत्र गच्छति॥ मधुलुब्धो मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ ॥ ८८ ॥ इयं कुसुमसंघातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता ॥ स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ॥ ८९ ॥ विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु ॥ विकीर्णैः पीतरक्ता हि सौमित्रे प्रस्तराः कृताः ॥ ९० ॥ हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसंभवम् ॥ ९१ ॥ ॥ ॥

पादपात्पादपमिति ॥ कच्छात् कच्छमित्यपि ज्ञेयम् । नैकरसास्वादः अनेकमधुरसकवलनेन । संमोदितः संजातसंमोद इव ॥ ८५ ॥ केचिदिति ॥ पर्याप्तकुसुमा इत्यनेन मुकुलाल्पत्वम् । मुकुलसंवीताः मुकुलैः समन्तात् वेष्टिता इत्यनेन विकसितपुष्पस्वल्पत्वं चावगम्यते । श्यामवर्णाः वृन्तवर्णेनेति भावः । आबभुः आभान्ति । लडर्थे लिट् ॥८६॥ इदमिति ॥ मृष्टं रम्यम् । स्वादु रसवत् । रागमत्तः अभिनवपुष्पकुतूहलाकुल इत्यर्थः । अवलीयते सक्तो भवति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मधुलिप्सया पुष्पात्पुष्पान्तरं गच्छन्तं मधुकरं विलोक्योत्प्रेक्षते—इदमिति ॥ ८७ ॥ पुनर्मधुकरस्य चापलं दर्शयति—निलीयेति ॥ निलीय क्वचित् पुष्पे क्षणमात्रं स्थित्वा । पुष्पान्तरे भूयसीमिव मधुसमृद्धिं दृष्ट्वा तत्क्षणादन्यत्र पुष्पे गच्छति । एवं सर्वत्रेति ज्ञापयितुं पम्पातीरद्रुमेष्वित्युक्तम् ॥ ८८ ॥ इयमिति ॥ इयं भूमिः । स्वयं निपतितैः । अतिसुकुमारैरित्यर्थः । कुसुमसंघातैः उपस्तीर्णा व्याप्ता सती । शयनप्रस्तरैः शयनास्तरणैरिव सुखाकृता सुखावहा कृता ॥ ८९ ॥ विविधा इति ॥ नगसानुषु विकीर्णैः विविधैः इतस्ततः स्वयं पतितैः पुष्पैः । विविधाः प्रस्तराः कृता हीत्युत्प्रेक्षा । विविधा इत्यस्य विवरणं पीतरक्ता इति । इदमुपलक्षणम् । नानावर्णा इत्यर्थः । क्वचित्पीतवर्णचम्पकादिपुष्पाणि पतितानि हेममयपर्यङ्क इव भवति । क्वचिद्रक्तवर्णकर्णिकारादिपुष्पाणि पतितानि पट्टवस्त्ररचिततलिमानीव । इत्येवं नानावर्णनानाशय्या इव भान्तीति भावः ॥ ९० ॥ हिमान्त इत्यर्धम् ॥ हिमान्ते वसन्ते । वृक्षाणां पुष्पसंभवं पुष्पसमृद्धिं वक्ष्यमाणस्य संक्षेपेणोक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हिमान्ते शिशिरादौ वृक्षाणां यः पुष्पसंभवोस्ति तम् । अस्मिन् काले पश्येत्यर्थः ॥ ९१ ॥ ॥

पुष्पेति ॥ पुष्पमासे वसन्ते । संघर्षात् पुष्पिता अमी तरवः षट्पदनादिताः सन्तः परस्परमाह्वयन्त इव । यूयं वयमिव न पुष्पिता इत्यन्योन्यं भृङ्गरवेण व्याजेन वदन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । अर्धत्रयमेकान्वयम् वा । आह्वयन्त इवेत्युक्त्वा कुसुमोत्तंसविटपाः पूर्वोक्ताः तरवः बहु अधिकं शोभन्त इति ॥९२॥ एष इति ॥ काममुद्दीपयन् । अन्यरतिदर्शनस्य उद्दीपकत्वादिति भावः ॥ ९३ ॥ मन्दाकिन्या इति ॥ यदिदं पम्पायाः रूपम् एवं मन्दाकिन्याश्च मनोहरम् रूपम् । कथमेतत्साद्दश्यं तस्या इत्यत्राह—स्थान इति । मनोरमाः जगति विख्याताः तस्या गुणाः स्थाने युक्ताः ॥ ९४ ॥ यदीति ॥ ननु परपुरुषेणापहृता कथं रतये प्राथ्य॑ते तत्राह—साध्वीति । वसेमहि । भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः

पुष्पमासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः ॥ आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः ॥ कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण ॥ ९२ ॥ एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् ॥ रमते कान्तया सार्धं काममुद्दीपयन्मम ॥ ९३ ॥ मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेवं मनोहरम् ॥ स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ॥ ९४ ॥ यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि ॥ स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ॥ ९५ ॥ न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह ॥ रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहान्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥ अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो रुचिरच्छदाः ॥ काननेस्मिन् विना कान्तां चित्तमुन्मादयन्ति मे ॥ ९७ ॥

स्वपतश्च ते ॥ इत्युक्तवता त्वया सह वसेमेत्याशयेन बहुवचनम् । शक्राय शक्रत्वाय । ऐश्वर्ये इन्द्रत्वस्य प्राथमिकत्वात्तथोक्तम् । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इति चतुर्थी । उत्तमं पुरुषं प्रति नासत्यमुच्यत इत्याशयेन रघूत्तमेत्युक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यदि चेह वसेन्मयि । मयि मत्समीपे ॥ ९५ ॥ उक्तेर्थे हेतुमाह—नहीति ॥ रमतः रममाणस्य । हि यस्मात् । चिन्ता न भवेत् अयोध्यायाः अलाभकृता चिन्ता न स्यात् । अन्येषु शक्रत्वादिषु । रहस्यप्येवंविधमानुषत्वभावनानुरूपं वचनं योगिनो बुध्येरन्निति ॥ ❀ रामानुजीयम् ॥ ❀ नहीति ॥ न स्पृहान्येषु वा भवेदिति सम्यक् । अन्येषु ब्रह्मलोकादिषु ॥ ९६ ॥ अमी इति ॥ विना वर्तमानस्येति शेषः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥

पश्येत्यादिसार्धश्लोकः॥पुष्करैः पद्मैः। आयुतां व्याप्ताम्। कारण्डवाः जलकाकाः। प्लवैः जलकुक्कुटैः। वराहेति। तीर इति शेषः॥९८॥अधिकमित्यर्धम्॥ विहङ्गमैः उक्तभिन्नैः॥ ९९॥ दीपयन्तीति॥ स्मृत्वा वर्तमानस्येति शेषः॥ १००॥ पश्येति॥ पुनस्त्वर्थः। विरहीकृतम्। विरहिणमित्यर्थः। मृगीभिः सहितान् मृगान् पश्य। वैदेह्या विरहीकृतम् मां पुनः पश्येत्यन्वयः। एतेषु सकलत्रेषु सुखं संचरत्सु ममैकस्याहो कष्टावस्थेति भावः॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पुनःशब्दोप्यर्थे। मामपि पश्येति संबन्धः॥ १०१॥ व्यथयन्तीति॥ संचरन्तः। मृगादय इति शेषः॥ १०२॥ पश्येयमित्यर्धम्॥ ततः

पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम्॥ चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम्॥ प्लवैः क्रौञ्चैश्च संपूर्णां वराहमृगसेविताम्॥ ९८॥ अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्भिर्विहङ्गमैः॥ ९९॥ दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः॥ श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम्॥ १००॥ पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान् मृगान्॥ मां पुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम्॥ १०१॥ व्यथयन्तीव मे चित्तं संचरन्तस्ततस्ततः॥ अस्मिन् सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणायुते॥ १०२॥ पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम॥ १०३॥ जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा॥ सेवते यदि वैदेही पम्पायाः पवनं सुखम्॥ १०४॥ पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम्॥ धन्या लक्ष्मण सेवन्ते पम्पोपवनमारुतम्॥ १०५॥ ॥ ॥ ॥

तदा। स्वस्ति शुभम्॥ १०३॥ जीवेयमिति॥ स्पष्टम्॥ १०४॥ पद्मेति॥ पद्मकह्लारगन्धवहमिति लक्षणयार्थः। धन्याः सकान्ताः। पदप्रयोजनं त्वाचार्या ऊचुः। पद्मं च सौगन्धिकं च पद्मसौगन्धिके। ते वहति प्रापयतीति पद्मसौगन्धिकवहम्। अत्र पद्मसौगन्धिकयोर्वहनानुपपत्तेस्तद्गन्धो लक्ष्यते। लक्षणायाश्च प्रयोजनेन भवितव्यम्। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र पावनत्वादि। तथात्र प्रयोजनम्। यथा पद्मस्यैव घ्राणसमीपानयनेपि उपरि स्थितः परिमलः शीतलो गृह्यते। नान्तःस्थित उष्णमिश्रः। तथायं वायुरपि उपरिस्थशीतलपरिमलमादाय समागच्छतीत्यर्थः। यद्वा पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनुक्तैः

पद्मसौगन्धिकोपरिवर्तिपरिमलावह इत्यर्थः । गुणगुणिनोरभेदविवक्षया पद्मसौगन्धिकेत्युक्तिः । उभयोक्त्या नानापुष्पग्रथितमालिकाधारिण इव नानापुष्पपरिमलं वहतीत्युच्यते । शिवं शुद्धम् । तथा चान्यासंस्पर्शितोक्त्या प्राथमिकमलयमारुत इत्युच्यते । शोकविनाशनम् । विरहिणो दक्षिणपवनः शोकवर्धनः नतु शोकविनाशनः । तथा च जीवतो हि शोकं कुर्यात् जीवितापायकरणेन शोकधर्म्यभावाच्छोकविनाशनम् । धन्याः एवंविधे मलयानिले वाति सति एकान्तस्थलमन्वेष्य शयनपराः केचन सन्ति हि सेवन्ते । कदा समागमिष्यत्ययं पवन इत्यवसरप्रतीक्षा भवन्ति । सेवा ह्यवसरप्रतीक्षा । पम्पोपवनमारुतम् । आकरादागताग्निमिव स्थितम् । समुद्रादुत्थितवडवानलमिवेत्यर्थः । (प्रत्येकश्लोकव्याख्यानेप्ययमेवाभिप्राय उक्तः) ॥१०५॥ श्या-

श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ॥ कथं धारयति प्राणान् विवशा जनकात्मजा ॥ १०६ ॥
किन्नु वक्ष्यामि राजानं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ सीताया जनकं पृष्टः कुशलं जनसंसदि ॥ १०७ ॥
या मामनुगता मन्दं पित्रा प्रव्राजितं वनम् ॥ सीता सत्पथमास्थाय क्व नु सा वर्तते प्रिया ॥ १०८ ॥
तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये ॥ या मामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विगतचेतसम् ॥ १०९ ॥
तच्चार्वञ्चितपक्ष्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम् ॥ अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मनो मम ॥ ११० ॥
स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् ॥ वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण ॥ १११ ॥

मेति ॥ विवशा प्राणत्यागेपि न स्वतन्त्रेत्यर्थः ॥१०६॥ किन्त्विति ॥ सीतया सह मम कुशलं पृष्ट इत्यर्थः ॥१०७॥ येति ॥ मन्दं भाग्यरहितम् । मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युरित्यमरः । सत्पथं पतिव्रतामार्गमास्थाय अनुगतेत्यन्वयः ॥१०८॥ तयेति ॥ धारये जीवामि । विगतचेतसं विकलहृदयम् ॥१०९॥ तादिति ॥ अञ्चितपक्ष्माक्षम् अञ्चितानि पूजितानि । स्निग्धानीति यावत् । पक्ष्माणि ययोस्ते । अञ्चितपक्ष्मणी अक्षिणी यस्य तत् । शुभं शोभमानम् । अव्रणम् । निर्दोषमित्यर्थः । व्रणकिणरहितं वा ॥११०॥ स्मितेति ॥ स्मितहास्यान्तरयुतम् । कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासेत्युक्तरीत्या स्मितेन नैसर्गिकस्मितेन हास्यान्तरेण आगन्तुकहास्येन च युक्तम् । गुणवत् स्ववचनापेक्षया उत्कर्षवत् । मधुरं हितं प्रियहितम् । अतुलम् । प्रियवादि च भूतानामित्युक्तरामवचनमप्यस्य न सदृशमित्यर्थः । संसारादुत्तीर्णस्य चेतनस्य एतत्साम गायन्नास्त इत्युक्तसामध्वनिं कदा श्रोष्यामीति व्यञ्जयति ॥ १११ ॥

प्राप्येति ॥ स्वयं दुःखं प्राप्य स्थितापि स्वदुःखमप्रकाशयन्ती हर्षं भावयन्ती । साधु मन्मथार्तिनिवर्तकं वचनमभ्यभाषत । पूर्वमिति शेषः । अनादिकालं मम कैङ्कर्ययोग्यो जीव इत्यर्थः ॥ ११२ ॥ किं न्विति ॥ सा स्नुषा क्व कथं कीदृक्प्रकारेति पृच्छन्तीं कौसल्यां किं वक्ष्यामि । अतिमनस्विनीमित्यनेन यथार्थं वक्ष्यामि चेत्तदानीमेव वात्सल्यातिशयान्नश्येदित्युच्यते ॥ ११३ ॥ किमत्र युक्तं तत्राह–गच्छेति ॥ ऋते विना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न ह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजामित्यस्यानन्तरम् इति रामस्तु विलपन्नित्यादयः केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते ।

प्राप्य दुःखं वने श्यामा सा मां मन्मथकर्शितम् ॥ नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥ ११२ ॥ किन्नु वक्ष्यामि कौसल्यामयोध्यायां नृपात्मज ॥ क्व सा स्नुषेति पृच्छन्तीं कथं चातिमनस्विनीम् ॥ ११३ ॥ गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ नह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥ ११४ ॥ इति रामं महात्मानं विलपन्तमनाथवत् ॥ उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ॥ ११५ ॥ संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम ॥ नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥ ११६ ॥ स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने ॥ अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ॥ ११७ ॥ यदि गच्छति पातालं ततो ह्यधिकमेव वा ॥ सर्वथा रावणस्तावन्न भविष्यति राघव ॥ ११८ ॥ प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः ॥ ततो हास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ॥ ११९ ॥

ते बहुकोशेष्वदृष्टत्वाद्वाल्मीकिपाकाप्रतीतेश्च तैर्विना कथासङ्गत्युपपत्तेश्च न व्याख्याताः ॥ ११४ ॥ इतीति ॥ अव्ययं युक्तिभिरविनाश्यम् ॥ ११५ ॥ संस्तम्भेति ॥ संस्तम्भ संस्तम्भस्व । धैर्यमवलम्बस्वेत्यर्थः । अकलुषात्मनां सधैर्यहृदयानाम् । ईदृशानां त्वादृशानाम् । मन्दा अल्पा । कलुषितेत्यर्थः ॥ ११६ ॥ स्मृत्वेति ॥ वियोगजं दुःखं भवतीत्येतल्लोकवृत्तम् स्मृत्वा तद्धेतुभूतं प्रियजनविषयातिस्नेहं त्यजेत्यर्थः । तत्र श्लेषगर्भमर्थान्तरं न्यस्यति । अतीति । स्नेहः प्रीतिः तैलं च । अतः वात्सल्यप्रवृत्तिं विहाय चेतनसंतरणोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ ११७ ॥ यदीति ॥ न भविष्यति विनशिष्यतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ प्रवृत्तिर्वार्ता ॥ ११९ ॥ ॥ ॥ ॥

यदीति ॥ अदितेः इन्द्रस्य मातुः ॥ १२० ॥ स्वास्थ्यमिति ॥ स्वास्थ्यं धैर्यम् । नष्टकार्यार्थैः नष्टकार्यरूपप्रयोजनैः पुरुषैः । अयत्नेन यत्नाभावेन ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स्वास्थ्यं स्वभावावस्थानं धैर्यमिति यावत् ॥ १२१ ॥ अतो यत्नः कर्तव्य इत्याह—द्वाभ्यामुत्साह इत्यादिभ्याम् ॥१२२॥ ॥ १२३ ॥ त्यज्यतामिति ॥ कामे वृत्तो व्यापारो यस्य स तथा । त्वम् । पृष्ठतः संन्यस्य । तिरस्कृत्येत्यर्थः । आत्मानम् कृतात्मानम् शिक्षितमनस्कम् । महात्मानं महाधैर्यम् । नावबुद्ध्यसे । तस्मात्त्यज्यतामित्यन्वयः । किं वात्सल्येन तप्यसे । साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापी

यदि यात्यदितेर्गर्भं रावणः सह सीतया ॥ तत्राप्येनं हनिष्यामि न चेद्दास्यति मैथिलीम् ॥ १२० ॥
स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्य त्यज्यतां कृपणा मतिः ॥ अर्थो हि नष्टकार्यार्थैर्नायत्नेनाधिगम्यते ॥ १२१ ॥
उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् ॥ सोत्साहस्यास्ति लोकेस्मिन् न किंचिदपि दुर्लभम् ॥
॥ १२२ ॥ उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु ॥ उत्साहमात्रमाश्रित्य सीतां प्रति लभेमहि ॥ १२३ ॥
त्यज्यतां कामवृत्त त्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः ॥ महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुद्ध्यसे ॥ १२४ ॥ एवं
संबोधितस्तत्र शोकोपहतचेतनः ॥ न्यस्य शोकं च मोहं च ततो धैर्यमुपागमत ॥ १२५ ॥
सोभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः ॥ रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यपारिप्लवद्रुमाम् ॥ १२६ ॥ निरीक्षमाणः
सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकन्दरांश्च ॥ उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥१२७॥
तं मत्तमातङ्गविलासगामी गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा॥सलक्ष्मणो राघवमप्रमत्तो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव॥१२८॥

भवतीति भवद्भिरेव कृतां शास्त्रमर्यादां किं नावबुद्ध्यस इत्यर्थः ॥ १२४ ॥ एवमिति ॥ अत्र शोकमोहशब्दाभ्यां दयावात्सल्ये उच्येते । तयोस्त्यागो नाम शास्त्रमर्यादानुसारेण चेतनरक्षणोद्योगः ॥ १२५ ॥ स इति ॥ अभ्यतिक्रामत् । अनित्यत्वादडभावः । पारिप्लवद्रुमां चञ्चलद्रुमाम् । अनेन भगवतः संसारिमण्डलाभिमुख्यं सूचितम् ॥ १२६ ॥ सर्गार्थं पुनः संग्रहेण दर्शयति—द्वाभ्याम् निरीक्षमाण इति ॥ विचार्य । सीतामन्विष्येत्यर्थः ॥ १२७ ॥ तं मत्तेति ॥ मत्तगजवत् विलासेन गन्तुं शीलमस्यास्तीति तथा । अनेन वनदुर्गप्रदेशेपि निर्भयसंचारित्वमुच्यते । अव्यग्रमनाः

अचञ्चलचित्तः । अप्रकम्प्यरामविषयप्रेमभार इत्यर्थः । महात्मा अप्रच्युतधैर्यः । अप्रमत्तः गमनसौन्दर्यानुभवेप्यसक्तः सः । रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छतीति सुमित्रया संदिष्टः । लक्ष्मणः कैङ्कर्यलक्ष्मीयुक्तः । तं सीतावियोगार्तम् । गच्छन्तं मत्तमातङ्गगामिनमित्युक्तरीत्या गमनचारुतया सर्वान् वशीकुर्वन्तं राघवम् । धर्मेण संस्तम्भेत्यादिराजनीतिकथनेन । बलेन तत्राप्येनं हनिष्यामीति स्वबलकथनेन च । ररक्ष निर्दुःखमकरोत् ॥ १२८॥ अथ सीताप्राप्तिबीजमुपक्षिपति—ताविति ॥ ऋश्यमूकस्य ऋश्यमूकाख्यपर्वतस्य । समीपचारी समीपसंचरणशीलः । वालिभयादिति शेषः । चरन् कदाचित्पम्पोपान्ते पर्यटन् । अद्भुतं यथा भवति तथा दर्शनीयौ । शाखामृगाणां वानराणाम् अधिपः सुग्रीवः । तरस्वी बलवान् । वितत्रसे तत्रास । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । भीतोऽभूत् । न चिचेष्ट न चिचेष्टे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । स्तब्धोऽभूदित्यर्थः ॥ १२९ ॥ स इति ॥ तत्र पम्पा-

तावृश्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ ॥ शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव चिचेष्ट किंचित् ॥ १२९ ॥ स तौ महात्मा गजमन्दगामी शाखामृगस्तत्र चिरं चरन्तौ ॥ दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिन्तापरीतो भयभारमग्नः ॥ १३० ॥ तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितान्तम् ॥ त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयोभिजग्मुर्महौजसौ राघवलक्ष्मणौ तौ ॥ १३१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥

वने । विषादचिन्ताभयहेतव उत्तरसर्गे व्यक्तीभविष्यन्ति ॥ १३० ॥ न केवलं सुग्रीव एव त्रस्तः । तत्सचिवा अपीत्याह—तमिति ॥ आश्रमं मतङ्गाश्रमम् । पुण्यं धर्मवर्धकम् । सुखं सुखकरम् । शरण्यम् मुनिजनवासयोग्यम् । सदैव वानरसेवितान्तम् । वानरसेवितमध्यमिति दुष्प्रवेशत्वोक्तिः । तौ दृष्ट्वा । हरयः वानराः वित्रस्ताः । मुनिवेषेण वालिप्रेरितौ समागताविति शङ्कयेति भावः । हरयः तौ दृष्ट्वा त्रस्ताः सन्तः आश्रममभिजग्मुरित्यन्वयः । अस्मिन् सर्गे सार्धत्रिंशदुत्तरशतश्लोकाः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तमिति ॥ तं मतङ्गशापाद्वालिनो दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धम् । हरयः सुग्रीवादयः । बहुवचनप्रयोगस्तु सचिवापेक्षया एतदुपरितनसर्गे व्यक्तीभविष्यति ॥ १३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सुग्रीवेण हनुमत्प्रेषणं द्वितीये–तौ त्वित्यादि ॥ महात्मानौ महाशरीरौ । भद्राकृती इत्यर्थः । वरायुधधरौ । अत एव वीरौ ॥१॥ उद्विग्नेति ॥ उद्विग्नहृदयः भीतमनस्कः ॥ २ ॥ नैवेति ॥ स्थाने स्वस्थाने । निश्चलत्व इति यावत् । व्यवससाद दुःखितमभूत् ॥ ३ ॥ चिन्तयित्वेति ॥ धर्मे राजधर्मे आत्मा मतिर्यस्य स धर्मात्मा । अनुचरैः मन्त्रिभिः सह । चिन्तयित्वा गुरुलाघवं विमृश्य । स्थाने पलायने च गुरुलाघवं विमृश्य च । परमोद्विग्नोऽभवत् ॥ ४ ॥ तत इति ॥ रामलक्ष्मणौ तत्स्वभावं शशंस ॥५ ॥ एताविति ॥ प्रणिहितौ चारौ । छद्मना ऋषिवेषव्याजेन ॥६॥ तत इति ॥ जग्मुः । सुग्री-

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् ॥ १ ॥ उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन् ॥ न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुङ्गवः ॥ २ ॥ नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ ॥ कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ॥ ३ ॥ चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् ॥ सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ४ ॥ ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥ एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम् ॥ छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ॥ ६ ॥ ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ ॥ जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७ ॥ ते क्षिप्रमधिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम् ॥ हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८ ॥ एकमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम् ॥ प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराण्यपि ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

ववचने हितत्वबुद्ध्येति शेषः ॥ ७ ॥ त इति ॥ अधिगम्य नानादिक्षु पलायिताः एकत्र समागम्य ॥ ८ ॥ एकमिति ॥ पुनरपि गिरेर्गिरिं प्लवमानाः । गिरीणां शिखराण्यपि प्रकम्पयन्तः । एकायनगताः क्रमेणैकस्थानगताः सन्तः । एकम् एकाकिनं सुग्रीवमुपतस्थिर इत्यनुषङ्गः । एवमेकायनगता इति पाठे । एवम् उक्तरीत्या । एकायनगतास्ते प्रकम्पयन्तोभवन्निति योजना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ एवमिति ॥ अपिशब्दो भिन्नक्रमः । एवमेकायनगता अपि पूर्वोक्तप्रकारेणैकस्थानगता अपि गिरीणां शिखराणि प्रकम्पयन्तः गिरेर्गिरिं प्लवमानाः । जग्मुरिति शेषः । अत्र गिरिशब्दो गिर्येकदेशवाची ।

ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः ॥ बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान् दुर्गसंश्रितान् ॥ १० ॥ आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम् ॥ मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा ॥ ११ ॥ ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः ॥ संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १२ ॥ ततस्तं भयसंविग्नं वालिकिल्बिषशङ्कितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः ॥ १३ ॥ संभ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान् ॥ मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४ ॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं प्रद्रुतो हरिपुङ्गव ॥ तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५ ॥ यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात् पापकर्मणः ॥ स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् ॥ १६ ॥ अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवङ्गम ॥ लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ ॥ १७ ॥ ॥ ॥

एकमेकायन गता इति पाठे। एवं पलायनेन एकाकिनं यूथपर्षभं सुग्रीवमधिगम्य। अत एव एकायनगता एकस्थानगताः परिवार्योपतस्थिर इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९ ॥ तत इति ॥ दुर्गे गिरिः ॥ १० ॥ आप्लवन्त इति ॥ आप्लवन्तो ययुः। नतु मन्दं ययुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत इति ॥ पर्वतेन्द्रम् ऋश्यमूकम्। पर्यन्तपर्वतेषु तत्र तत्र गत्वा पुनस्तमेव ऋश्यमूकं ययुरित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पर्वतेन्द्रम् ऋश्यमूकैकदेशम् ॥ १२ ॥ तत इति ॥ वालिकिल्बिषेण वालिकपटेन शङ्कितम्। वालिना प्रेषिताविमाविति शङ्कितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ संभ्रम इति ॥ वालिकृते वालिनिमित्तं संभ्रमस्त्यज्यताम्। मलय इति पर्वतमात्रस्य नाम। अयं मलयः अयं पर्वतः गिरिवरः। ऋश्यमूक इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संभ्रम इति ॥ मलयोयमृश्यमूकावयवः पर्वतः। पर्वतादृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवाविति मलयस्यैव ऋश्यमूकशब्देन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥ वाली वेषान्तरधारी समागत इति भ्रमं वारयति—यस्मादित्यादिना ॥ यस्मात् वालिनः। क्रूरं क्रूरकर्माणम् ॥ १५ ॥ यस्मादिति ॥ पापकर्मणः अनुजभार्यापहारिणः। भयं भयहेतुम् ॥ १६ ॥ अहो इति ॥ मतौ सम्यग्विचारे ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मतौ सम्यग्विचारविषयबुद्धौ ॥ १७ ॥ ॥

बुद्धिविज्ञानसंपन्न इङ्गितैः सर्वमाचर ॥ न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८ ॥ सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ॥ ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह ॥ १९ ॥ दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ ॥ कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केहं पुरुषोत्तमौ ॥ राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥ अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः ॥ विश्वस्तानामविश्वस्ता रन्ध्रेषु प्रहरन्ति हि ॥ २२॥ कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शनाः ॥ भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम ॥ इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४ ॥ लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि ॥ विश्वासयन्प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

बुद्धीति ॥ बुद्धिः सामान्यतो ज्ञानम् । विशेषतो ज्ञानं विज्ञानम् । इङ्गितम् अभिप्रायसूचको व्यापारः । सर्वं कार्यम् । अबुद्धिम् अबुद्ध्यादिकम् ॥ १८ ॥ सुग्रीव इति ॥ ततः । शुभतरं तद्वाक्यादत्यन्तशुभम् ॥ १९ ॥ दीर्घबाहू इति ॥ दीर्घा बाहवो ययोस्तौ । दीर्घबाहू इत्येवं सर्वत्र समासः ॥ २० ॥ वालिप्रणिहिताविति ॥ वालिप्रणिहितौ । नाहं वाली समागत इति बिभेमि । किंतु तत्प्रेषिताविति मत्वेति भावः । एतादृशतदीयपुरुषस्य का प्रसक्तिस्तत्राह—राजान इति । अत्र राजविषये ॥ २१ ॥ अरयश्चेति ॥ छन्नचारिणोरयः मनुष्येण शत्रुमता ज्ञेयाः । कुत इत्यत्राह—विश्वस्तानामिति । विश्वस्तानां शत्रूणां रन्ध्रेषु प्रमादेषु सत्सु स्वयमविश्वस्ताः सन्तः प्रहरन्ति हि ॥ २२ ॥ कृत्येष्विति ॥ कृत्येषु कर्तव्यकार्येषु । वाली मेधावी दूरदर्शी । स्वभावश्चायं राज्ञामित्याह—राजान इति । राजानः बहुदर्शनाः बहूपायज्ञाः । परहन्तारो भवन्ति । ते प्राकृतैः दीनवेषधरैः नरैः ज्ञेयाः ॥ २३ ॥ ताविति ॥ प्राकृतेन प्राकृतवेषेण । इङ्गितानां भावसूचककायिकव्यापाराणाम् । प्रकारैरवान्तरभेदैः । रूपेण सौम्यासौम्यलक्षणेन । व्याभाषणेन अन्योन्यसंभाषणेन च । तौ ज्ञेयौ ॥ २४ ॥ लक्षयस्वेति ॥ यदि प्रहृष्टमनसौ यदि शुद्धभावौ । तदा प्रशंसाभिः तदनुकूलेङ्गितैश्च पुनः पुनः विश्वासयन् म-

मैवाभिसुखम् अनुकूलं यथा भवति तथा । स्थित्वा स्थापयित्वा । धनुर्धरौ धनुर्धरतया अत्र वने प्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ ॥२५॥२६॥ शुद्धेति ॥ यद्येतौ शुद्धात्मानौ तदा पुनरपि जानीहि । किं तेनेत्यत्राह–व्याभाषितैरिति । वाकारश्चार्थः । अदुष्टतेति च्छेदः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तावित्यादि । रूपव्याभाषणेन च तयोर्भावं लक्षयस्व । यदि प्रदुष्टमनसौ प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनर्विश्वासयन् ममैवाभिमुखं यथा भवति तथा । स्थित्वा स्थापयित्वा । अस्य वनस्य प्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ । धनुर्धरावेतौ शुद्धात्मानौ यदि तदानीमपि पूर्वोक्तप्रकारेण तौ मदीयौ कृत्वा आगमनप्रयोजनं जानीहि (२४–२७) ॥२७॥ सुग्रीववचनं समीचीनममन्यतेत्याह–इतीति॥२८॥तथेति ॥ संपूज्य श्लाघयित्वा । सुभीमस्य दुरासदस्येत्येताभ्यां

ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव ॥ प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥ २६ ॥ शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम ॥ व्याभाषितैर्वा विज्ञेया स्याद्दुष्टादुष्टता तयोः ॥ २७ ॥ इत्येवं कपिराजेन संदिष्टो मारुतात्मजः ॥ चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥ तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य तत्कपेः सुभीमस्य दुरासदस्य च ॥ महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोतिबलश्च लक्ष्मणः ॥ २९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥

वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ पर्वताद्दृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ ॥ १ ॥

सुनीतित्वं सूचितम् । महानुभावः वेषान्तरधारणसमर्थः । सः हनुमान् । यत्र रामो लक्ष्मणश्च तं देशं ययावित्यन्वयः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥

प्रथमे सर्गे वैकुण्ठवासिनो भगवतः स्वीयेषु केषांचित् स्वपरत्वे वर्तमाने केषांचिद्विषयान्तरप्रावण्यमवलोक्य दूयमानमानसस्य दयावृत्तिविशेषः प्रतिपादितः । द्वितीये चेतनस्य भगवदपराधदण्डभीतस्य तस्मिन्नाभिमुख्यमुक्तम् । अथ तल्लाभहेत्वाचार्यकृत्यं दर्शयति तृतीये–वच इत्यादि ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कपीति ॥ रूपान्तरपरिग्रहसामर्थ्यमुच्यते मारुतात्मजइति । शठबुद्धितया वञ्चकबुद्धितया । भिक्षुरूपं संन्यासिवेषम् । भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करीत्यमरः ॥ २ ॥ तत इति सार्धः ॥ विनीतवत् सविनयम् । उपागम्य । प्रणिपत्य नमस्कृत्य । श्लक्ष्णया अपरुषया । सुमनोज्ञया अर्थतोतिरम्यया । वाचा आबभाषे । यथावत्परमार्थतया प्रशशंस च । अत्र भिक्षुरूपस्य हनुमतः प्रणामादन्यत्रापि भिक्षोर्गृहस्थादिविषये प्रणामः कर्तव्य एवेति विज्ञायते । संन्यासिनो गृहस्थादिप्रणामनिषेधवचनान्यज्ञविषयाणीति मन्तव्यानि । यदि हि ज्ञानाधिकं दृष्ट्वा कर्ममात्रेणाधिको यतिर्न प्रणमेत् । तर्हि विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यमिति मनुवचनं विरुद्ध्येत । नहि तत्प्रणामनिषेधकं मनुवचनं किंचिद्दृश्यते । किंत्वनारभ्याधीतमदृष्टाकरं यत्किंचिद्यतिप्रणामनिषेधवचनं किंवदन्तीसिद्धम् । तस्य च विषयोऽज्ञगृहस्थादिरूपः । यत्तु कैश्चिदुक्तम् । अत्यद्भुतरामलक्ष्मणरूपदर्शनसंजातातिविस्मयः सन्नङ्गीकृतं भिक्षुरूपं विस्मृत्य अवशाः प्रतिपेदिरे इतिवत् प्रणनामेति न विरोध इति । तन्न । उपक्रमविरोधात् ।

कपिरूपं परित्यज्य हनुमान् मारुतात्मजः ॥ भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥ ततः स हनुमान्वाचा
श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया॥ विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च॥ आबभाषे तदा वीरौ यथावत् प्रशशंस च॥३॥

इङ्गितवचनादिभिः परहृदयज्ञानार्थं हि प्रेषितोयम् । नहि तथा नियुक्तः सुनिपुणमतिः सचिवधुरंधरः स्वकार्यविरोधकरं परिगृहीताकारविरुद्धमविस्रम्भहेतुत्वेन पुरेङ्गितानाविष्कारहेतुभूतं कार्यं कुर्यात् । यदप्युक्तम् । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्ट इति न्यायेन दर्शनमात्रेणैतौसुग्रीवविरोधिनिरसनदक्षाविति निश्चित्य परिगृहीतवेषान्तरस्य स्वस्य चारत्वं प्रकटयितुं नमस्कारं कृतवानिति न दोष इति । तदपि न । तथा सति सुग्रीवो नामेत्यादिवक्ष्यमाणमेव प्रथमं कथयेत् । केचित्तु भिक्षुर्ब्रह्मचारी । अतो न दोष इत्याहुः । तन्न । तादृशभिक्षुकत्वस्य पूर्वमेव सिद्धत्वेन इदानीमपरिग्राह्यत्वात् । अपरे तु । सर्वथा कपिरूपं परित्यज्येत्युपक्रमात् उपरिष्टात् प्रच्छन्नत्वोक्त्या च मानुषरूपाङ्गीकारावश्यंभावात्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मचर्यमेवात्र भिक्षुशब्देनोच्यत इति न विरोध इत्यूचिरे । तत्पक्षे तु पूर्वोक्तया दिशा दूषणं चिन्त्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततः स हनुमान् वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञयेति पाठः । प्राणिपत्येति । नमस्कारः परिगृहीताभिक्षुवेषविरुद्ध इति चेत् । अत्यद्भुतवस्तुदर्शनसंजातातिविस्मयः सन् अङ्गीकृतं भिक्षुरूपं विस्मृत्य अवशाः प्रतिपेदिरे इतिवत् प्रणनामेति न विरोधः । यद्वा हनुमान् । रूपमेवा-

स्यैतन्महिमानं व्याचष्टे इति न्यायेन दर्शनमात्रेणैतौ सुग्रीवविरोधिनिरसनदक्षमहिमानाविति ज्ञात्वा परिगृहीतवेषान्तरस्य स्वस्य चारत्वं प्रकटयितुं नमस्कारं कृतवानिति न दोषः । अत एव ह्युत्तरत्र तयोः प्रत्युत्तरकथनात्पूर्वमेव सुग्रीवस्वरूपं स्वस्वरूपं स्वस्य सुग्रीवसचिवत्वं भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नत्वं सुग्रीवस्य रामसख्याभिलाषं च कथितवान् । वस्तुतस्तु । त्रिदण्डादिबाह्यवेषधारणमात्रेण आपादमूलं रोमनिचितस्य सवालस्य वानररूपस्य प्रतिच्छन्नत्वायोगान्मानुषशरीरपरिग्रहपूर्वकमेव बाह्यस्य कस्यचिद्वेषस्य धारणं वक्तव्यम् । अत एव हि कपिरूपं परित्यज्येत्युपक्रान्तम् । तत्र हनुमतः स्वरूपेण बटुत्वेपि मानुषरूपेण बटुत्वमेवात्र प्रकरणे भिक्षुशब्देनोच्यत इति न यतेर्गृहस्थ-

संपूज्य विधिवद्वीरो हनुमान् मारुतात्मजः ॥ उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ४ ॥ राजर्षिदेवप्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ ॥ देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ५ ॥ त्रासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वनचारिणः ॥ पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ समन्ततः ॥ ६ ॥ इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तपस्विनौ ॥ धैर्यवन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ॥ ७॥ ॥ ॥

वन्दनापत्तिरिति । आबभाषे अभिमुखीचकार ॥ ३ ॥ सम्पूज्येति ॥ कामतः भक्त्या । पूर्वोक्तप्रशंसा भक्तिकृता । नतु केवलपरीक्षा कृतेति भावः ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ उवाचेति । कामतः सुग्रीवोपदेशाविरुद्धस्वेच्छातः ॥ ४ ॥ राजर्षीत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ मृगान् अन्यान् वनचारिणश्च त्रासयन्तौ समन्ततः पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ च भवन्तौ वरवर्णिनौ स्निग्धरूपवन्तौ । कर्मधारयादपि मत्वर्थीयो दृष्टचरः । अत एव राजर्षिदेवप्रतिमौ । संशितव्रतौ तीक्ष्णव्रतौ । अत एव तापसौ तपस्विवेषौ भूत्वा । इमं दुर्गमं देशं कथं प्राप्तौ ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ वरवर्णिनौ वर्णिनौ प्रशस्तवर्णौ । वरौ च तौ वर्णिनौ चेति विग्रहः । पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ समन्ततः इत्यन्तस्य भवन्तौ कथं प्राप्तावित्यनेन संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इमामित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ पम्पायाः सरस्त्वेपि स्वल्पतया पूर्वापरप्रवाहवत्त्वेन नदीत्वमवि-

रुद्धम् । शोभयन्तौ । स्वतेजसेति शेषः । सुवर्णाभौ रामस्य श्यामत्वेपि लक्ष्मणस्य पीतवर्णत्वाच्छत्त्रिन्यायात् सुवर्णकान्तित्वम् । निःश्वसन्तौ वनसञ्चारायासात् । वरभुजौ सुन्दरभुजौ । हस्तिहस्तेत्यनेन दैर्घ्यपीवरत्वयोर्वक्ष्यमाणत्वात् । इमाः प्रजाः पक्षिमृगादीन् । पीडयन्तौ । अपूर्वदर्शनेन विद्रावकावित्यर्थः । सिंहस्येव विप्रेक्षितं वीक्षणं ययोस्तौ । सिंहातिबलविक्रमौ सिंहातिशायिबलपराक्रमौ । शक्रचापनिभेन्द्रधनुस्तुल्ये चापे गृहीत्वा । शत्रुसूदनौ शत्रुसंहारकौ । नीलभेदपरभागतया धनुषोराभरणत्वं शत्रुसंहारकत्वेनायुधकोटिप्रविष्टत्वं च दर्शितमाभ्यां विशेषणाभ्याम् । श्रीमन्तौ कान्तिमन्तौ । रूपसंपन्नौ सौन्दर्ययुक्तौ । वृषभश्रेष्ठविक्रमौ वृषभश्रेष्ठगमनौ । द्युतिमन्तौ तेजस्विनौ । तेजस्तु श्रियो भिन्नमिति

निःश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः ॥ सिंहविप्रेक्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ ॥ ८ ॥ शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुसूदनौ ॥ श्रीमन्तौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ॥ ९ ॥ हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ ॥ १० ॥ प्रभया पर्वतेन्द्रोयं युवयोरवभासितः ॥ ११ ॥ राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ ॥ पद्मपत्त्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ ॥ १२ ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिवागतौ ॥ यदृच्छयेव संप्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुन्धराम् ॥ १३ ॥ विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ ॥ सिंहस्कन्धौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

न पुनरुक्तिः । एवंभूतौ युवां काविव्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रभयेत्यर्धम् ॥ ११ ॥ राज्येत्यादित्रय एकान्वयाः ॥ अमरप्रख्यौ देवतुल्यपराक्रमौ । देवलोकादागतौ वीराविव स्थितौ । यदृच्छया दैवात् वसुन्धरां प्राप्तौ चन्द्रसूर्याविव स्थितौ । देवरूपिणौ देवतुल्यरूपिणौ । वीरौ मानुषौ युवां राज्यार्हावपि राज्यं त्यक्त्वा वीरौ जटामण्डलधारिणाववि च्छिन्नजटामण्डलधारिणौ । भूत्वा । इह देशं वनदेशम् । कथं किमर्थम् । आगतौ । समस्तराजलक्षणलक्षितयोर्युवयोः राज्यभोग एवोचितः । नतु वनवास इति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

आयताश्चेति ॥ आयताः आजानुविलम्बिनः । सुवृत्ताः भुजगभोगवद्वृत्ताः । बाहवः रामस्य दक्षिणो बाहुरिति लक्ष्मणस्य रामबाहुत्वात्तद्बाहुभ्यां बहुवचनम् । यद्वा हनुमतो भक्तत्वेन तस्य चतुर्भुजवेषेण दृश्योभवत् । यद्वा द्वयोर्बाहुचतुष्टयवत्त्वाद्बहुवचनम् । परिघोपमाः परिघो गदाविशेषः तदुपमाः । स्वसौन्दर्यानुभवपराणां समस्तविरोधिनिवर्तनक्षमा इत्यर्थः । सर्वभूषणभूषार्हाः आभरणस्याभरणमित्युक्तरीत्या भूषणान्यपि भूषयितुमर्हाः । किमर्थं न विभूषिताः । इमान् भूषणैरलंकृत्य आभरणाभरणत्वं किमिति न प्रकाशितमित्यर्थः । यद्वा दृष्टिदोषपरिहाराय एतादृशबाहुसौन्दर्यमाच्छादयितव्यम् । तत्किमर्थं नाच्छादितमिति भावः । यद्वा आभरणच्छन्नसौन्दर्यमेवालमस्मद्वशीकरणाय । अधिकं निरावरणसौन्दर्यप्रदर्शनमिति भावः । यद्वा राजकुमाराणां क्षणमात्रं ताम्बूलाभावे म्लानतावत्क्षणमात्रविरहेपि स्थातुमनर्हा भूषाः किमर्थं विश्लेषिता इति भावः ।

आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः ॥ सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ॥ १५ ॥ उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् ॥ ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम् ॥ १६ ॥ इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने ॥ प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ॥ १७॥ संपूर्णा निशितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः ॥ जीवितान्तकरैर्घोरैः श्वसद्भिरिव पन्नगैः ॥ १८ ॥ ॥

यद्वा एवं भूषणविरहः कस्य वा शत्रोर्मूलघातायेति भावः । अनेन अप्रतिहतसंकल्पत्वेपि नित्यसूरीन् विहाय चतुर्धावतरणे को हेतुरित्युक्तम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ सर्वभूषणभूषार्हाः । सर्वेषां भूषणानाम् अङ्गदकेयूरादीनां भूषायाम् अलंकरणे अर्हाः । एतेन बाहूनां सर्वभूषणातीतकान्तिमत्त्वमुक्तम् । तमेवार्थं विशदयति । आजानुदीर्घबाहुत्वमायतत्वम् । वृत्तानुपूर्वत्वं सुवृत्तत्वम् । पीवरदृढसंस्थानत्वं परिघोपमत्वम् । किमर्थं न विभूषिताः भूषणधारणेन एतेषां भूषणाधिककान्तिमत्त्वं किमर्थं न प्रकाशितमित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ उभाविति ॥ विन्ध्यमेरुविभूषितामिति दृष्टान्तार्थः—यथा विन्ध्यमेरू भूरक्षकौ तथा भवन्तावपीति ॥ १६ ॥ इमे इति ॥ चित्रे लोके एतादृशधनुषोरदर्शनादद्भुतावहे । वज्रे इत्यभूतोपमा ॥ १७ ॥ संपूर्णा इति ॥ तूणा इति बहुवचनम् एकैकस्य पार्श्वद्वयेपि तूणीरद्वयसत्त्वात् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

महेति ॥ महाप्रमाणाविति दीर्घत्वम् । विस्तीर्णाविति विशालता । तप्तहाटकं द्रुतकनकम् । निर्मुक्तौ निर्मुक्तत्वचौ ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ परिभाषन्तं पुनः पुनर्भाषमाणम् । नाभिभाषतः नाभिभाषेथे । व्यत्यय आर्षः ॥ २० ॥ एवं स्ववाक्सौष्ठवेन तूष्णींभूतौ दृष्ट्वा स्वकार्यमावेदयति—सुग्रीव इत्यादिना ॥ विनिकृतः वञ्चितः ॥ २१ ॥ प्राप्त इति ॥ महात्मना महाबुद्धिना ॥ २२ ॥ युवाभ्यामिति ॥ वित्तं विदेर्लोटि मध्यमपुरुषद्विवचनम् ॥ २३ ॥

महाप्रमाणौ विस्तीर्णौ तप्तहाटकभूषितौ ॥ खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्ताविव पन्नगौ ॥ १९ ॥ एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथः ॥२०॥ सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथपः ॥ वीरो विनिकृतो भ्रात्रा जगद्भ्रमति दुःखितः ॥ २१ ॥ प्राप्तोहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान्नाम वानरः ॥२२॥ युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति ॥ तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥ २३ ॥ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकाम्यया ॥ ऋश्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामरूपिणम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किंचन ॥ २५ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ प्रहृष्टवदनः श्रीमान् भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम् ॥ २६ ॥ सचिवोयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव काङ्क्षमाणस्य ममान्तिकमुपागतः ॥ २७ ॥ तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिंदम ॥ २८ ॥ नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः ॥ नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम् ॥ २९ ॥ ॥ ॥

तर्हि कथं भिक्षुरसीत्यत्राह—भिक्ष्विति ॥ २४ ॥ एवमिति ॥ नोवाच । तद्वचनश्रवणेच्छयेति भावः ॥ २५ ॥ एतदिति ॥ हनुमन्तं स्तोतुं लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः ॥ २६ ॥ सचिव इति ॥ उपागतः । स एव सचिवद्वारेति शेषः ॥ २७ ॥ तमिति ॥ स्नेहयुक्तम् । मयि सुग्रीवे च प्रीतियुक्तमित्यर्थः । अभ्यभाष अभिभाषस्व । अडागमपरस्मैपदे आर्षे । मन्त्रिणा स्वामिनो वचनं न नीतिरिति सौमित्रिं नियोजयति ॥२८॥ अथ चेतनोज्जीवनस्याचा-

र्यमुखमन्तरेणासम्भवादाचार्यलाभं दर्शयति—नानृग्वेदेत्यादिना ॥ आचार्यो वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्रार्थदः शुचिः ॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते ॥ इत्युक्तमाचार्यलक्षणं दर्शयति । ऋग्वेदेषु विनीतस्य शिक्षितस्य विनयधारणवेदनानि सर्वत्र वेदेषु योज्यानि । यद्वा प्रतिवर्णं स्वरभूयस्त्वेन मनोनियमनेन सावधानोच्चार्यत्वादृग्वेदविनीतस्येत्युक्तिः। एकैकानुवाके अनुवाकान्तरवाक्यासाङ्कर्येण धारणस्य दुष्करत्वाद्यजुर्वेदधारिण इत्युक्तम् । ऊहरहस्यादिगर्भितगानविशेषाणां दुर्विज्ञेयत्वात् सामवेदविदुष इति । अथर्वणस्याध्ययनादिनियमाभावादनुक्तिः। एवं प्रभाषितुम् । देशं कथमिमं प्राप्तावित्यारभ्य उक्तरीत्या व्यक्तं वक्तुं न शक्यमिति । अनृग्वेदविनीतस्य एवं प्रभाषितुं न शक्यम् । अयजुर्वेदधारिण एवं प्रभाषितुं शक्यम् । असामवेदविदुषः एवं प्रभाषितुम् न शक्यमिति प्रत्येकमन्वयः । प्रत्येकं नञ्प्रयोगात् दाढर्यार्थं व्यतिरेकमुखेनोक्तिः । अनृग्वेदविनीतस्य । उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् । इत्यादि-

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ॥ बहु व्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितम् ॥ ३० ॥ न मुखे
नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ॥ अन्येष्वपि च गात्रेषु दोषः संविदितः क्वचित् ॥ ३१ ॥ ॥

नोक्तसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वं वक्तुं न शक्यम् । ऐतरेयके हि । ब्रह्म वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिना तथात्वं प्रथमतः प्रतिपाद्यते । अयजुर्वेदधारिणः । मानुषौ देवरूपिणावित्यादिना । अजायमानो बहुधा विजायत इत्युक्तावताररहस्यं वक्तुं न शक्यम् । असामवेदविदुषः सुवर्णाभौ पद्मपत्रेक्षणावित्येवं भाषितुं न शक्यते । छान्दोग्येहि । अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत इत्यारभ्य तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणीत्याम्नायते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नानृग्वेद इति ॥ विनयधारणवेदनानि प्रतिवेदमस्य सन्तीत्युक्तं भवति ॥ २९ ॥ न केवलं वेदाध्ययनम् अङ्गाध्ययनं च कृतमित्याह—नूनमिति ॥ तत्र हेतुमाह—बह्विति । अपशब्दितम् अपकृष्टं न शब्दितम् । अत्रादौ यदित्यध्याहार्यम् । व्याकरणं श्रुतम् । अतो नापशब्दितम् । कृत्स्नं श्रुतम् । अतो न किंचिदपशब्दितम् । प्रकृतिप्रत्ययसमाससन्ध्यादिषु किंचिदपि नापभ्रंशितमित्यर्थः । बहुधा श्रुतम् । एकवारश्रवणे क्वचिदन्यथाभावोपि स्यात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न किंचिदपशब्दितमित्यनेन संस्कृतभाषयैव व्यवहृतवानित्यवगम्यते ॥ ३० ॥ शिक्षा चानेन श्रुतेत्याह चतुर्भिः—न मुख इत्यादिभिः ॥ लोके केषांचिद्व्यवहारदशायां मुखादिषु सर्वत्र यत्र कुत्रापि वा विकारो दृश्यते न तथात्रेति

भावः । दोषः विकृतिः । न संविदित इत्यनेन स्वेन सूक्ष्ममवलोकितमिति गम्यते । तदुक्तं शिक्षायाम् । गीती दीर्घी शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ न शिरः कम्पयेद्गात्रं भ्रुवौ चाप्यक्षिणी तथा । तैलपूर्णमिवात्मानं तत्तद्वर्णे प्रयोजयेदिति ॥३१॥ एवमुच्चारणशक्तिरुक्ता । अथ वाक्यप्रयोगचातुरीं दर्शयति–अविस्तरमिति ॥ अविस्तरं शब्दप्रपञ्चरहितम् । प्रथने वावशब्द इति घञो निषेधात् ऋदोरबित्यप्प्रत्ययः । असंदिग्धं पदवर्णसन्देहरहितम् । अविलम्बितं विलम्बितत्वे स्वाशक्तिः प्रकटिता स्यात् । अद्रुतं द्रुतोच्चारणे परप्रत्यायनं न स्यात् । उरःस्थं मन्द्रम् । कण्ठगं मध्यमम् तादृशं वाक्यं मध्यमे स्वरे वर्तते । न मन्द्रं न मध्यमं न द्रुतं न विलम्बितं चेत्यर्थः । इदं चतुर्दशदोषाभावानामुपलक्षणम् । तथाह शिक्षाकारः । शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकुस्वरं शीर्षगतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमान्वितम् । व्याकुलं तालुभिन्नं च पाठदोषाश्चतुर्दशेति ॥ अन्यत्राप्युक्तम् । उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं नतु सानुनास्यम् ॥ ३२ ॥ एवं पाठदोषा उक्ताः । अथ तद्गुणानाह–संस्कारेति ॥ संस्कारो व्याकरणकृता शब्दशुद्धिः व्यक्तपदत्वमिति यावत् । क्रमः वर्णानां क्रमिकता । व्यक्ताक्षरत्वमिति यावत् । कल्याणीम् इतरगुणवतीम् । हृदयहारिणीं मधुराम् । वाणीम् उच्चारयति उच्चरति । तदिदमुक्तं शिक्षायाम् । माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तथात्वरा । धैर्यं लयसमत्वं च षडेते पाठका गुणा इति ॥ ३३ ॥ माधुर्यपरकाष्ठामाह–अनयेति ॥ चित्रया आश्चर्यावहया । त्रिस्थानानि उरःकण्ठशिरांसि । व्यज्यन्ते एषु वर्णा इति व्यञ्जनानि । त्रिस्थानरूपव्यञ्जनेषु तिष्ठतीति तथा । तथात्वं च न तदुत्पन्नत्वम् । शिरस्यत्वस्य निषिद्धत्वात् । शीर्षगतं तथेति ह्युदाहृतम् । किंतु उदात्तानुदात्तस्वरितवत्त्वम् । तथोक्तं शिक्षायाम् । अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कण्ठमूलीयः पार्श्वास्ये प्रचयस्य त्विति ॥ नाराध्यते न तोष्यते । कस्येत्यस्य विवरणम् उद्यतासेररेरपीति । उद्यतासेः छेत्तुमुद्धृतासेरित्यतिक्रूरतोक्तिः । अनेन हनुमदादिभिः रामादीनां संस्कृतभाषयैव व्यवहार इति गम्यते ॥ ३४ ॥

अविस्तरमसंदिग्धमविलम्बितमद्रुतम् ॥ उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमे स्वरे ॥ ३२ ॥ संस्कार-
क्रमसंपन्नामद्रुतामविलम्बिताम् ॥ उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारिणीम् ॥ ३३ ॥ अनया चित्रया
वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया ॥ कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३४ ॥ ॥

एवं हनुमतो वाक्चातुरीमभिनन्द्य बुद्धिचातुरीमभिनन्दति—एवंविध इति ॥ एवंविधः एवंप्रष्टा । अस्मत्प्रशंसाव्याजेन कुलगोत्रनामधेयराज्यत्यागकारणादीनां प्रष्टा । गतयः सिद्धयः ॥ ३५ ॥ उक्तमर्थमन्वयमुखेनापि दर्शयति—एवमिति ॥ दूतवाक्यप्रचोदिताः । दूतवाक्यमूला एव सिद्ध्यन्ति । न प्रधानापेक्षा इति भावः ॥३६॥ एवमिति ॥ वाक्यज्ञो वाक्यज्ञमित्युक्त्या यथा रीत्या हनुमतोक्तं तथैव सौमित्रिणापीत्युच्यते ॥३७॥ विदिता इति ॥ विद्वन्निति हनुमत्संबोधनम् ॥ ३८ ॥ यथेति ॥ अनेन एतावत् आचार्याभिमाननिष्ठाः तेषां कार्यं तद्वचनादेव करिष्यामीति भगवतः प्रतिज्ञा सूचिता

एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु ॥ सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥ ३५ ॥
एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः ॥ तस्य सिद्ध्यन्ति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिताः ॥ ३६ ॥
एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥ ३७ ॥
विदिता नौ गुणा विद्वन् सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३८ ॥
यथा ब्रवीषि हनुमन् सुग्रीववचनादिह ॥ तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥ ३९ ॥
तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः ॥ मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा
कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥
ततः प्रहृष्टो हनुमान् कृत्यवानिति तद्वचः ॥ श्रुत्वा मधुरसंभाषं सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १ ॥ ॥ ॥

॥ ३९ ॥ तदिति ॥ जयोपपत्तौ वालिजयोपपत्तिनिमित्तम् ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

अथाचार्यमुखेन चेतनलाभश्चतुर्थे—तत इत्यादि ॥ मधुरसंभाषं मधुरभाषणम् । तद्वचः श्रुत्वा । कृत्यवान् कार्यवान् रामः इति हेतोः प्रहृष्टः सन् सुग्रीवं मनसा गतः । तमेव चावां मार्गाव इति वचनभावतया रामस्य कृत्यवत्त्वज्ञानम ॥ १ ॥ ॥ ॥

मनसा गत इत्येतद्दर्शयति–भव्य इति ॥ यद्यस्मादयं कृत्यवान् प्राप्तः । तस्मात् । महात्मनः महाभाग्यस्य । तस्य सुग्रीवस्य । राज्यागमः । भव्यः भावी । एतत् कृत्यं राज्यागमनरूपकार्यम् । उपागतं समीपे आगतम् । निष्पन्नप्रायमित्यर्थः ॥ २ ॥ तत इति ॥ अस्मिन् श्लोके प्लवगर्षभ इत्यत्र गकारो गायत्र्याः दशमाक्षरम् । नवसहस्रश्लोका गताः ॥ ३ ॥ किमर्थमिति ॥ पम्पाकाननेन पम्पोपवनेन मण्डितं वनं दण्डकारण्यम् ।

भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥ २ ॥ ततः परमसंहृष्टो हनुमान् प्लवगर्षभः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः ॥ ३ ॥ किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम् ॥ आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः ॥ आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५ ॥ राजा दशरथो नाम द्युतिमान् धर्मवत्सलः ॥ चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ॥ ६ ॥ न द्वेष्टा विद्यते तस्य नच स द्वेष्टि कंचन ॥ स च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ ७ ॥ तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ॥ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ॥ ८ ॥ वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तमः ॥ राजलक्षणसंपन्नः संयुक्तो राजसंपदा ॥ ९ ॥ राज्याद्भ्रष्टो वने वस्तुं मया सार्धमिहागतः ॥ भार्यया च महातेजाः सीतयानुगतो वशी ॥ १० ॥ दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ॥ ११ ॥

दण्डकारण्येप्येतत्प्रदेशं किमर्थमागत इति भावः । अनुजत्वमाकारसाम्यात्तमभ्यभाषेति नियोजनाच्चेति ॥ ४ ॥ तस्येति ॥ महात्मत्वेन दशरथात्मजत्वेन चाचचक्ष इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ दशरथात्मजं महात्मानमित्येतद्द्वयमपि विधेयविशेषणम् ॥५॥६॥ न द्वेष्टेति ॥ सर्वेषु भूतेषु मध्ये पितामह इव श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥७॥८॥ वीर इति ॥ पुत्राणां पुत्राणां मध्ये ॥ ९ ॥ राज्यादित्यादि ॥ भार्ययेति । ऐश्वर्यभ्रंशदशायामप्यनुवर्तनद्योतनाय दिनक्षय इत्युक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भार्ययेति ॥ दिवाकरप्रभया दिवाकरानुगमनस्य सायन्तन एव सम्यक्प्रतीयमानत्वाद्दिनक्ष-

यपदोपादानम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अहमिति ॥ भवानस्य क इत्याकाङ्क्षायामाह—अस्यावरो भ्राता एतदभिप्रायेण भ्रातास्मि । अहं तु गुणैर्दास्यमुपागतः गुणवशीकृतहृदयः सन् तस्य दासोस्मि । यद्यपि परवानस्मीत्यादौ स्वरूपप्रयुक्तदास्यमुक्तम् । तथापि योग्यताप्रकर्षात् गुणोत्तम्भितं तद्दास्यमिति तदविरोधो द्रष्टव्यः । उपेत्यनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वविधकैङ्कर्यं प्राप्त इत्युच्यते । इदमपि कैङ्कर्यं तन्मुखोल्लासार्थं न तु मदर्थमिति आह—कृतज्ञस्य बहुज्ञस्येति । अल्पमपि कृतं बहुतया जानत इत्यर्थः । इदमपि कैङ्कर्यं सहजमित्याशयेनाह—नाम्ना लक्ष्मणो नामेति । स्वनामतः कैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्न इति प्रसिद्धः । सुखेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ यद्वा प्रथमश्लोकस्य पूर्वेणान्वयः ॥ सहजत्वमुपपादयति—सुखेति ॥

अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः ॥ कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥ १२ ॥ सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः ॥ ऐश्वर्येण च हीनस्य वनवासाश्रितस्य च ॥ १३ ॥ रक्षसापहृता भार्या रहिते कामरूपिणा ॥ तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य सा हृता ॥ १४ ॥ दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ॥ आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानरर्षभः ॥ १५ ॥ स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम् ॥ एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो गतः सुखम् ॥ १६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

महार्हस्य ऐश्वर्यसंपन्नस्य । वनवासाश्रितस्य दुःखितस्येत्यर्थः । तथा च समृद्धिदशायामसमृद्धिदशायां च दास्योक्त्या सहजत्वमुपपादितम् । सहजमेव कैङ्कर्यम् । गुणास्तु तद्वर्धका इति भावः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अस्यावरो भ्राता । अहं तु दास्यं गतः । सर्वदेशसर्वकालादिषु अविश्लेषेण कैङ्कर्यकारित्वं द्योतयितुमुपपदम् । सहजसिद्धदास्यव्रतसंबन्धिनोपि भोग्यतमत्वमाह—गुणैरिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ रक्षसेति ॥ रहिते आवाभ्यां रहितदेशे ॥ १४ ॥ दनुरिति ॥ दनुः दनुवंशजः कबन्धः दितेः पुत्रः पुत्रप्रायः तेन सुग्रीवः समर्थ इत्याख्यातः ॥ १५ ॥ स इति ॥ स्पष्टम् ॥ १६ ॥ एतदिति ते तुभ्यं याथातथ्येनाख्यातम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अहं चैव हि रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १८ ॥ एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १९ ॥ पिता यस्य पुरा ह्यासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः ॥ तस्य पुत्रः शरण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥ सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा ॥ गुरुर्मे राघवः सोयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २१ ॥ यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः ॥ स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते ॥ २२ ॥ येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः ॥ मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥ २३ ॥ तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः ॥ २४ ॥ ॥

अहमित्यर्धम् ॥ १८ ॥ परत्वसौशील्ये दर्शयति–एष इति ॥ त्रैलोक्यनाथत्वमेव सुग्रीवनाथत्वेच्छायां हेतुः । परत्वं विना सौशील्यस्यागुणत्वात् । इच्छति लप्स्यते न वा स्वयमभिलषति । अपर्यनुयोज्या हि स्वतन्त्रा इति भावः । चकारेण लब्धा चेत्युच्यते । अनुत्तमं परत्वापेक्षयावतारप्रयुक्तातिशयवत् । लोकनाथः सर्वलोकैर्याच्यमानः सर्वस्वामी च । “नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीषु” धातुः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अत्र सौशील्यमभिव्यनक्ति–लोकनाथ इति ॥ निरुपपदेन सकललोकानां नाथत्वं नाथनीयत्वं च व्यञ्जितम् । अनुत्तमं यश इति । पूर्वापेक्षया अवतारप्रयुक्तातिशयितकीर्तिमत्त्वम् । एवंविधः क्षोदीयसं जनं कथमर्थयत इत्यत्राह–इच्छतीति । स्वतन्त्रेच्छया तदर्थनं गुणायैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेव सौशील्यं प्रकारान्तरेणाह–पितेति ॥ शरण्यः प्राप्यः । शरणं रक्षकम् ॥ २० ॥ शरण्य इत्युक्तं विशेषयति–सर्वलोकस्येति ॥ गुरुः अग्रजः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शरण्यः प्राप्यः । शरणं रक्षकम् ॥ २१ ॥ यस्य प्रसाद इति ॥ इमाः प्रजाः सततं प्रसीदेयुः तत्प्रसादलब्धसकलपुरुषार्थतया सर्वदा प्रसन्नाचित्ता भवेयुः । वानरेन्द्रस्य स्वप्रसाद्यप्रजैकदेशक्षुद्रतरजनस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ येनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ येन सततं सर्वगुणोपेताः सर्वोपचारोपेता यथा भवन्ति तथा सदा मानिताः । वानरेन्द्रं वनमात्रप्रसिद्धशाखामृगमिति सौशील्यातिशयध्वनिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ येनेति ॥ सततमित्यस्य सर्वगुणोपेता इत्यनेन संबन्धः । अन्यथा पुनरुक्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

शोकेति ॥ शोकेनाभिभूते शोकपरतन्त्रे। शोकार्ते शोकपीडिते। कर्मपरतन्त्रं शोकाकुलं स्वजनमालोक्य स्वयं शोकाकुलस्याचार्यमुखं विनोभयशोकानुद्धारादिति भावः ॥ २९ ॥ एवमिति ॥ साश्रुलोचनमिति रामदुःखदर्शनाद्दुःखितत्वमुच्यते ॥ २६ ॥ ईदृशा इति ॥ द्रष्टव्याः अन्वेषितव्याः ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ दिष्ट्या दर्शनमागता इत्यनन्तरं पच्यमान इत्येवमुक्त्वेति श्लोकः सीतायाः परिमार्गण इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ॥ ॥ २७ ॥ स हीति ॥ विनिकृतः वञ्चितः ॥ २८ ॥ करिष्यतीति ॥ परिमार्गणे साहाय्यं करिष्यति। ततः परं भवतोरग्रे का शत्रुवार्तेति भावः ॥

शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते ॥ कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं हरियूथपः ॥ २९ ॥ एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुलोचनम् ॥ हनुमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २६ ॥ ईदृशा बुद्धिसम्पन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः ॥ २७ ॥ स हि राज्यात्परिभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना ॥ हृतदारो वने त्यक्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् ॥ २८ ॥ करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः ॥ सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्त्वा हनुमान् श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ बभाषे सोभिगच्छेम सुग्रीवमिति राघवम् ॥ ३० ॥ एवं ब्रुवाणं धर्मात्मा हनुमन्तं स लक्ष्मणः ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३१ ॥ कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः ॥ कृत्यवान्सोपि संप्राप्तः कृतकृत्योसि राघव ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

॥ २९ ॥ इतीति ॥ बभाषे। पुनरपीति शेषः ॥ ३० ॥ एवमिति ॥ यथान्यायं दूतानुरूपम् ॥ ३१ ॥ कपिरिति ॥ अयं हृष्टः सन् यथा यथार्थं कथयते। यथार्थकथने हृष्टत्वं हेतुः। सीतापरिमार्गणं करिष्यतीति यथार्थमेव। सोपि सुग्रीवः कृत्यवान् प्राप्तः जातः। तस्मात् कृतकृत्योसि ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम्। राघव। संप्राप्तोयं कपिर्मारुतात्मजो हृष्टः मद्वाक्यश्रवणात्संजातहर्षः सोपि सुग्रीवोपि कृत्यवानिति यथावत् कथयते अतः कृतकृत्योसीति योजना ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

हृष्टपदसूचितं विवृणोति–प्रसन्नेति ॥ वक्ष्यते वक्ष्यति । अनृतं न वदेदित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हनूमदुक्तवाक्यस्य याथार्थ्यं समर्थयते–प्रसन्नेति ॥ ३३ ॥ तत इति ॥ हरिराजाय वानरराजाय ॥ ३४ ॥ उक्तं विवृणोति–भिक्ष्विति ॥ ३५ ॥ स त्विति ॥ विपुलयशाः सर्वदेववरप्रसादेन विशालकीर्तिः । कपिप्रवीरः सुग्रीवमपि नियन्तुं समर्थः । अनेन भगवल्लाभ आचार्याधीन इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते ॥ नानृतं वक्ष्यते वीरो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३३ ॥ ततः स तु महाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥ ३४ ॥ भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः ॥ पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः ॥ ३५ ॥ स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः ॥ गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः सुशुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमत्कि॰ चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ऋश्यमूकात्तु हनुमान् गत्वा तु मलयं गिरिम् ॥ आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ ॥ १ ॥ अयं रामो महाप्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोयं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः ॥ धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपारगः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ पापभीतस्य कर्मानुरूपं फलं दिशतो भगवतोपि त्रस्तस्य आचार्यमुखात् भगवद्गुणान् श्रुत्वा तदेकोपायनिष्ठा सूच्यते पञ्चमे–ऋश्यमूकात्त्वित्यादि ॥ रामलक्ष्मणदर्शनभीतः सुग्रीवः ऋश्यमूकादुत्प्लुत्य गहनं मलयाख्यमृश्यमूकपर्यन्तपर्वतं गतः । हनुमान् रामलक्ष्मणौ तत्र प्रतिष्ठाप्य सुग्रीवं तत्रानीतवानिति बोध्यम् ॥ १ ॥ अयमिति ॥ अयं रामः संप्राप्तः । अयं रामः सत्यविक्रमः । त्वच्छत्रुनिबर्हणक्षम इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ महाप्राज्ञो दृढविक्रमोयं संप्राप्तः । अयं रामः सत्यविक्रमः । तव शत्रुनिरसनदक्ष इति भावः । एवं वाक्यभेदेन योजना अयं–रामशब्दयोः पुनरुक्तिपरिहारार्था ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणामिति ॥ निगदितः प्रसिद्धः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

तस्येत्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ स कृत्वेति ॥ राघवम्। प्राप्येति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हनुमद्वचनश्रवणानन्तरं सुग्रीवस्य मानुषरूपपरिग्रहाभिधानात् हनूमान् रामलक्ष्मणौ स्थलान्तरे निवेश्य सदागमनं सुग्रीवाय न्यवेदयदित्यवगम्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रोचत इति ॥ मर्यादा व्यवस्था ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मर्यादा अनुल्लङ्घनीया व्यवस्था ॥ १२ ॥ एतत्त्विति ॥ राम इति शेषः ॥ १३ ॥ हृद्यमि-

तस्यास्य वसतोरण्ये नियतस्य महात्मनः ॥ रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागतः ॥ ४ ॥ राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः ॥ दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ५ ॥ तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता ॥ स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोयं रामस्त्वां शरणं गतः ॥ ६ ॥ भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ प्रतिगृह्यार्चयस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः ॥ भयं च राघवाद्घोरं प्रजहौ विगतज्वरः ॥ ८ ॥ स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥ दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ॥ ९ ॥ भवान् धर्मविनीतश्च विक्रान्तः सर्ववत्सलः ॥ आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ॥ १० ॥ तन्मयैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो ॥ यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ ११ ॥ रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः ॥ गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥ १२ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ स प्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥ १३ ॥ हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम् ॥ १४ ॥ ततो हनूमान् संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः ॥ काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥

त्यर्थम् ॥ पीडितं दृढम् ॥ १४ ॥ मर्यादा बध्यतामिति वदतः सुग्रीवस्याशयं विदित्वाचरति—तत इति ॥ भिक्षुरूपं संत्यज्येत्यनेन सुग्रीवविश्वासार्थम्। तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गमेति तदुक्तप्रकारेण पुनर्भिक्षुरूपेणैव तदन्तिकं गत इत्यवगम्यते। स्वेन रूपेण वानररूपेण काष्ठयोः अरणिभूतशमीकाष्ठयोः। सप्तम्यन्तं पदम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

दीप्यमानमिति ॥ सत्कृतमित्यभ्यर्च्यैत्यस्यानुवादः । तयोः रामसुग्रीवयोः ॥ १६ ॥ तत इति ॥ प्रदक्षिणं चक्रतुः । अन्योन्यं पाणिं गृहीत्वेति शेषः । उपागतौ अग्निसाक्षिकमिति शेषः ॥ १७ ॥ तत इति ॥ अभिवीक्षन्तौ अभिवीक्षमाणौ ॥ १८ ॥ त्वमिति ॥ एकं समानम् । त्वद्दुःखेन मम दुःखं भवतु त्वत्सुखेन मम सुखं भवत्वित्यर्थः । अनेन परसाम्यापत्त्यभ्यर्थनं सूचितम् ॥ १९ ॥ तत इति ॥ स राघव इत्यनेन एकासनत्व-

दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् ॥ तयोर्मध्येऽथ सुप्रीतो निदधे सुसमाहितः ॥ १६ ॥ ततोग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् ॥ सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥ १७ ॥ ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ ॥ अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमुपजग्मतुः ॥ १८ ॥ त्वं वयस्योसि मे हृद्यो ह्येकं दुःखं सुखं च नौ ॥ सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १९ ॥ ततः स पर्णबहुलां छित्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद स राघवः ॥ २० ॥ लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनुमान् प्लवगर्षभः ॥ शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् ॥ २१ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा ॥ प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ॥ २२ ॥ अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः ॥ हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमे तदुपाश्रितः ॥ २३ ॥ सोहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ २४ ॥ वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु ॥ कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

मुक्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति ॥ प्रत्युवाच तदा राममिति पाठः ॥ २२ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अहमिति ॥ त्रस्तः चकितः । अत्रस्त इति वा ॥ २३ ॥ सोहमिति ॥ त्रस्तः भीतः उत्तरोत्तरं भीतः । यद्वा वालित्रस्तोहमस्मिन् वने अभीतो वसामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ वालिन इति ॥ अभयं भयाभावं कुरु । आर्त्यतिशयेन दाढर्याय पुनरुच्यते । कर्तुमित्यर्धेन । मे भयं यथा न भवेत्तथा कर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ ॥

एवमुक्त इति ॥ प्रहसन्निव कियन्मात्रमेतदिति हसित्वा । इवशब्दो मन्दस्मितत्वे ॥ २६ ॥ २७ ॥ अमोघा इत्यादि ॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्नाः कङ्कपत्रैर्बद्धा इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तमिति ॥ अद्य पश्येत्यनेन क्रियाझाटित्यमुक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तवेति ॥ कुरु । यतस्वेत्यर्थः । वैरिणं रिपुमिति द्विरुक्त्या वैरकृतं शात्रवं नतु जात्येत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ प्रसङ्गात् कविराह—सीतेति ॥ सीतानेत्रं राजीवोपमम् । वालिनेत्रं हेमोपमम् । पिङ्गाक्षत्वात् ।

एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २६ ॥ उपकारफलं मित्र विदितं मे महाकपे ॥ वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २७ ॥ अमोघाः सूर्यसंकाशा ममैते निशिताः शराः ॥ तस्मिन् वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ २८ ॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ॥ तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव ॥ २९ ॥ तमद्य वालिनं पश्य क्रूरैराशीविषोपमैः ॥ शरैर्विनिहतं भूमौ विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ ३० ॥ स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ तव प्रसादेन नृसिंह राघव प्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम् ॥ तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं यथा निहंस्यद्य रिपुं ममाग्रजम् ॥ ३२ ॥ सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ॥ सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥ ३३ ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

पुनरेवाब्रवीत् प्रीतो राघवं रघुनन्दनम् ॥ १ ॥

रावणनेत्राणि ज्वलनोपमानि । पुरुषस्य वामनेत्रस्फुरणमनर्थकरम् । स्त्रियास्तु शोभनमिति निमित्तशास्त्रविदः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं रामेण वालिवधे प्रतिज्ञाते सुग्रीवेणापि रामकार्यसिद्धिः प्रतिज्ञायते षष्ठे—पुनरेवेत्यादि ॥ राघवमिति नाम । सुग्रीव इति शेषः ॥ १ ॥ ॥

अयमिति ॥ त्वं यन्निमित्तं वनमागतः तदाख्याति स्म ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आख्याति आख्यातवान् । वर्तमानसामोप्ये वर्तमानवद्वेति भूते लट् ॥ २ ॥ लक्ष्मणनेत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ तेन पूर्वमविज्ञातेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ भार्येति ॥ विमोक्ष्यसे त्यक्ष्यसि । नष्टां मधुकैटभापहृताम् । वेदश्रुतीम् । श्रूयत इति श्रुतिः शब्दः । वेदरूपश्रुतीमिव वेदगिरमिव । दीर्घ आर्षः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नष्टां वेदश्रुतिं यथेति । श्रूयत इति श्रुतिरिति व्युत्प-

अयमाख्याति मे राम सचिवो मन्त्रिसत्तमः ॥ हनुमान् यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ॥ २ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव ॥ रक्षसापहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ॥ ३ ॥ त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता ॥ अन्तरप्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ ४ ॥ भार्यावियोगजं दुःखमचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे ॥ अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव ॥ ५ ॥ रसातले वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं वा नभस्तले ॥ अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ॥ ६ ॥ इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव ॥ न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ ७ ॥ तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ॥ ८ ॥ त्यज शोकं महाबाहो तां कान्तामानयामि ते ॥ अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ॥ ९ ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा ॥ क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम् ॥ स्फुरन्ती रावणस्याङ्के पन्नगेन्द्रवधूर्यथा ॥ १० ॥ आत्मना पञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतटे स्थितम् ॥ उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

त्त्या श्रुतित्वं वेदशास्त्रादेः साधारणम् । तद्व्यावृत्त्यर्थं वेदश्रुतिमित्युक्तम् ॥ ५ ॥ रसातल इति ॥ वर्तन्तीं वर्तमानाम् ॥ ६ ॥ इदमित्यादि ॥ जरयितुम् आत्मसात्कर्तुम् । विषकृतं विषेण पक्वम् ॥७॥८॥ त्यज शोकमित्यादि ॥ अनुमानात् योग्यतया । या दृष्टा सा मैथिली । न संशयः अनुमानात्तु जानामीत्यस्यैव विवरणमिदम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मैथिलीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ आत्मनेति ॥ आत्मना मया पञ्चमम् ॥ ११ ॥

तानीति ॥ प्रत्यभिज्ञातुं स्मर्तुम् ॥ १२ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ किमर्थं प्रविलम्बस इति पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ उत्तरीयमिति ॥ उत्तरीयमाभरणानि च । उत्तरीयबद्धानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ हृदीति ॥ अलंकारमिति जात्येकवचनम् । रोषितः संजातदोषः ॥ १८ ॥

तान्यस्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव ॥ आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥ तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम् ॥ प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रियकाम्यया ॥ १४ ॥ उत्तरीयं गृहीत्वा तु शुभान्याभरणानि च ॥ इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ १५ ॥ ततो गृहीत्वा तद्वासः शुभान्याभरणानि च अभवद्बाष्पसंरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥ १६ ॥ सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः ॥ हा प्रियेति रुदन् धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत्क्षितौ ॥ १७ ॥ हृदि कृत्वा तु बहुशस्तमलंकारमुत्तमम् ॥ निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ १८ ॥ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष्य पार्श्वतः ॥ परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्या संत्यक्तं ह्रियमाणया ॥ उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ ॥ २० ॥ शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया ॥ उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले ॥ नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ २२ ॥ ततः स राघवो दीनः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ॥

अविच्छिन्नेति ॥ परिदेवयितुम् प्रलपितुम् । दीनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १९ ॥ पश्येति ॥ शरीरात् अपनीयेति शेषः ॥ २० ॥ शाद्वलिन्यामित्यादि ॥ अत्र शाद्वलशब्देन हरिततृणान्युच्यन्ते । स्वार्थे वलजार्षः । तद्वत्यां भूमौ मृदुस्थले उत्सृष्टत्वात् तथारूपम् अविकलरूपं दृश्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तथारूपम् पूर्वं यथारूपं तथारूपम् । अक्षतमिति यावत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ ॥

ब्रूहीति ॥ कं देशं कां दिशम् प्रति । ह्रियन्ती । ह्रियमाणेत्यर्थः । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ २४ ॥ क्वेत्यादि ॥ अपावृतम् उद्घाटितम् येन तत्क्व वसतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ममेति ॥ विषमवृत्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अस्मिन् सर्गान्ते मम दयिततरेत्ययं श्लोको बहुषु कोशेषु न दृश्यते ॥ ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

एवमाभरणदर्शनव्याजेन चेतनस्य यादृच्छिकप्रासङ्गिकसुकृतदर्शनेन तल्लाभत्वरा भगवत उच्यते सप्तमे–एवमुक्त इत्यादि ॥ बाष्पगद्गदः रामबाष्पदर्शनेन स्वयमपि बाष्पगद्गदः । एकं दुःखं सुखं च नावित्यस्य प्रथमोदाहरणमिदम् ॥ १ ॥ न जान इति ॥ दौष्कुलेयस्य । दुष्कुले भवो दौष्कुलेयः । दुष्कुलाड्ढगिति ढक् । तस्य पापरक्षसः परदारापहरणरूपपापकृतो राक्षसस्य । निलयं वासस्थानम् । सामर्थ्यं शक्तिम् । विक्रमं वा । सर्वथा न जाने । किंचिदपि न जानामीत्यर्थः । नन्विदं वक्ष्यमाणेन विरुद्ध्यते । वक्ष्यति वानरप्रेषणावसरे–द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः । अगम्यो मानुषैर्देवैस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥ सहि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ इति तत्र हि रावणस्य निलयसाम-

ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया ॥ रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणैः प्रिया प्रिया ॥ २४ ॥
क्व वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम ॥ यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २५ ॥
हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशम् ॥ आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् ॥ २६ ॥
मम दयिततरा हृता वनान्ताद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा ॥ कथय मम रिपुं त्वमद्य वै प्लवगपते यमसादनं नयामि ॥ २७ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥
एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥ १ ॥ न जाने
निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ॥ सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् ॥ २ ॥ सत्यं ते प्रतिजानामि त्यज शोकमरिन्दम ॥ करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्यासि मैथिलीम् ॥ ३ ॥ ॥

र्थ्यपराक्रमाः सुग्रीवेण स्पष्टमवगता इति गम्यते । सत्यम् । तथापि स्वकार्यें प्रथमं प्रवर्तयितुमेवमुक्तवान् सुग्रीवः । अत एव । ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया । इत्यस्यापि प्रतिवचनं नोक्तवान् । कथं गमनदेशमपि न जानीयात् । य एवमाह ह्रियमाणा मया दृष्टेति । न चैवमादावेव मित्रद्रोहः कृतः स्यादिति वाच्यम् । दूरदर्शिना सुग्रीवेणैवं मनसि कृतम् । यदि मया रावणवृत्तान्तो मया ज्ञात इत्युक्तः स्यात् । तदातिव्यसनी रामोयं सीतान्वेषणे प्रथमं मां प्रवर्तयेत् । तच्चायुक्तम् । वानराणां वालिवशंवदत्वेनास्मदधीनत्वाभावात् । कथंचित् केषांचिद्वशीकरणेपि रावणेन कृतसख्यो वाली चास्मन्मनोरथानुरूपां प्रवृत्तिं कथं सहेत । तथा चोभयकार्यभङ्गः इत्यज्ञानमभिनीतवान् सुमतिः सुग्रीवः । न चैवं सति वानरप्रेषणकालिकसुग्रीववचनेन कथमिव रामो नाशङ्कतेति वाच्यम् । तारोक्तलक्ष्मणवचनश्रवणेन रामस्य न शङ्कावकाशः । पूर्वमयं न जानाति पश्चात्तारावचनैर्ज्ञातवानिति रामस्यापि प्रतिपत्तिर्भवेत् । एवं ह्याह लक्ष्मणं प्रति तारा । शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल राक्षसाः । अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ॥ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान् राक्षसान् कामरूपिणः । न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हृता ॥ इत्यादि किंच कथं वा लोकालोकपर्यन्तं पर्यटतस्तदपरिज्ञानम् । अत एव हि रामबलपरीक्षासमये दुन्दुभ्यादिधर्षणकथनप्रसङ्गे वक्तव्यमपि रावणजयवृत्तान्तं नोक्तवान् । नन्वेवमिदानीं परमार्थतो न विजानाति सुग्रीवः पश्चात्तारया ज्ञातवानिति किन्न विकल्प्यत इति चेन्न । तारादर्शनात् प्रभृति कामपरवशेन सुग्रीवेण तारया सह रामकार्यपर्यालोचनाप्रसक्तेः । यदि च सुग्रीवः सर्वथा न जानीयात् । तदा सीताक्रोशादिना स्फुटमवगतां दिशं वदेदेव । यच्च कैश्चिदुक्तम् । निलयं न जानामीत्यस्य इदानीं तदवस्थानदेशं न जानामीत्यर्थ इति । तन्न । सर्वात्मना रावणवृत्तान्तमपरिज्ञाय कियदपि तत्स्वरूपज्ञानं भवत्विति तात्पर्येण क्व वा वसति तद्रक्ष इति पृष्टवन्तं प्रतिज्ञातांशमात्रमप्यनुक्त्वा इदानीं तदवस्थानभूमिं न जानामीत्युत्तरस्य च्छलत्वापत्तेः । तद्वासमात्रज्ञाने तद्दर्शने स स्वयमेवेहागमिष्यतीतिहि रामाभिप्रायः । किं च इदानीं निलयापरिज्ञानेपि सामर्थ्यपराक्रमौ वा वक्तव्यौ स्याताम् । इतरदिशः प्रति वानराणां प्रेषणं तान् प्रति–रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः इति वचनं च बहुकालविलम्बेन यत्र कुत्रापि सीतां स्थापयेत्तिष्ठेद्वेति संगच्छते । एतेनेदमपि निरस्तम् । सर्वथा सर्वप्रकारेणापि तन्निलयं न जानामीति विशिष्टाभावोर्थः । तथा चाग्रे केनचित्प्रकारेण तन्निलयज्ञानाविरोध इति । वानरान् प्रति यावन्मात्रमुच्यते तावदादावपि वक्तव्यत्वात् । यदपि केनचिदुन्नीतम् । संवत्सरपर्यन्तं सीतादुःखकरणाभावे रावणकृतशिवपूजाफलं न भवेदिति दैवप्रतिबन्धवशात्तदानीं सुग्रीवस्याज्ञानमिति । तत्तुच्छम् । दृष्टे संभवत्यदृष्टक-

लपनाया अन्याय्यत्वात् । सम्यक्च परदारधर्षणं शिवपूजाफलमिति । तस्माद्यथोक्त एवार्थो ग्राह्यः ॥ २ ॥ ३ ॥ रावणमिति ॥ सगणं सपरिवारम् । रावणं हत्वा भवन्तं परितोष्य आत्मपौरुषं तथा कर्तास्मि । यथा प्रीतो भविष्यसीति संबन्धः ॥ ४ ॥ अलमित्यादि ॥ वैक्लव्यं

रावणं सगणं हत्वा परितोषात्मपौरुषम् ॥ तथास्मि कर्ता न चिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥
अलं वैक्लव्यमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं स्मर ॥ त्वद्विधानामसदृशमीदृशं विद्धि लाघवम् ॥ ५ ॥ म-
यापि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत् ॥ न चाहमेवं शोचामि नच धैर्यं परित्यजे ॥ ६ ॥ नाहं
तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोपि सन् ॥ महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान् भवान् ॥ ७ ॥
बाष्पमापतितं धैर्यान्निग्रहीतुं त्वमर्हसि ॥ मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥ व्यसने
वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तके ॥ विमृशन् वै स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नावसीदति ॥ ९ ॥ बालिशस्तु
नरो नित्यं वैक्लव्यं योनुवर्तते ॥ स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ १० ॥ एषोञ्जलिर्मया बद्धः
प्रणयात्त्वां प्रसादये ॥ पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ॥ ११ ॥ ये शोकमनुवर्तन्ते न तेषां विद्यते
सुखम् ॥ तेजश्च क्षीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः ॥
स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

दैन्यम् ॥ ५ ॥ मयेति ॥ परित्यजे परित्यजामि ॥ ६ ॥ नाहमिति ॥ प्राकृतः हीनः । विनीतः वृद्धैः सुशिक्षितः ॥ ७ ॥ बाष्पमिति ॥ सत्त्वयुक्तानां व्यवसायवताम् । द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु । इत्यमरः । मर्यादां व्यवस्थारूपां धृतिम् ॥ ८ ॥ व्यसन इति ॥ अर्थकृच्छ्रे धननाशे ॥ ९ ॥ १० ॥ एष इति ॥ अन्तरम् अवकाशम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥

हितमिति ॥ ब्रूमि ब्रवीमि । वयस्यतां मित्रत्वम् ॥ १४ ॥ मधुरमिति ॥ प्रमार्जयत् । स्वार्थे णिच् । अनित्यमागमशासनमिति अडभावः ॥१५॥ ॥ १६ ॥ कर्तव्यमिति ॥ अनुरूपं मित्रत्वानुरूपम् । युक्तं शोकनिवारणयोग्यम् । कृतम् । उक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मयेति ॥ वि-

हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते ॥ वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥ मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः ॥ मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥ प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात्प्रभुः ॥ संपरिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च ॥ अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया ॥ १७ ॥ एष च प्रकृतिस्थोहमनुनीतस्त्वया सखे ॥ दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन्काले विशेषतः ॥ १८ ॥ किंतु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे ॥ राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम् ॥ वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं संपद्यते मयि ॥ २० ॥ मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम् ॥ तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यताम् ॥ २१ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्ये कदाचन ॥ एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव च ते शपे ॥ २२ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः ॥ २३ ॥ एवमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ ॥ उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखं प्रभाषताम् ॥ २४ ॥ महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नराणामृषभस्य तस्य ॥ कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥७॥

स्रब्धेन स्निग्धेन ॥ २० ॥ मयेति ॥ अभिमानात् शौर्याभिमानात् । त्वय्यभिमानाद्वा । तत्त्वं यथार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ एवमिति ॥ एकान्तसंपृक्तौ संयुक्तौ । एकान्ते रहसि संयुक्तौ एकान्तं नियतं यथा तथा संयुक्तौ वा । अभाषताम् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडभावश्च ॥ २४ ॥ महेति ॥

स्पष्टम् ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ अथ सुग्रीवस्य स्वशोकमूलविज्ञापनमष्टमे—परितुष्टमित्यादि ॥ १ ॥ सर्वथेति ॥ देवतानामनुग्राह्यः दयनीयोऽभवम् । यस्य मे भवान् सखा-

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन वानरः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ सर्वथाहमनुग्राह्यो देवतानामसंशयः ॥ उपपन्नगुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम ॥ २ ॥ शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयानघ ॥ सुरराज्यमपि प्राप्तुं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो ॥ ३ ॥ सोहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव ॥ यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥ ४ ॥ अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः ॥ नतु वक्तुं समर्थोहं स्वयमात्मगतान् गुणान् ॥ ५ ॥ महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम् ॥ निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ॥ ६ ॥ रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि च ॥ अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ॥ ७ ॥ आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा ॥ निर्दोषो वा सदोषो वा वयस्यः परमा गतिः ॥ ८ ॥ धनत्यागः सुखत्यागो देहत्यागोपि वा पुनः ॥ वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥ ९ ॥ ॥

ऽऽसीत् । किदृशः सखा उपपन्नगुणोपेतः राजयोग्यशौर्यवीर्यादिसर्वगुणोपपन्नः ॥ २ ॥ शक्यमित्यादि चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ३ ॥ सोहमिति ॥ सभाज्यः पूज्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ महात्मनामिति ॥ भूयिष्ठम् अतिशयेन । आत्मवताम् आत्मज्ञानिनाम् ॥ ६ ॥ रजतमिति ॥ साधूनां मित्राणां साधवो मित्राणि ॥ ७ ॥ ८ ॥ धनत्याग इति ॥ तथाविधं स्वस्नेहसदृशं स्नेहं दृष्ट्वा स्थितस्य वयस्यस्य वयस्यार्थे धनत्यागादयः प्रवर्तन्त इति योजना । अनया सुग्रीववचनभङ्ग्या आवाभ्यामेवं वर्तितव्यमिति व्यवस्था द्योत्यते ॥ ९ ॥ ॥ ॥

तत्तथेति ॥ लक्ष्म्या कान्त्या वासवस्येव स्थितस्य लक्ष्मणस्याग्रत इति संबन्धः। अनेनोक्तार्थे लक्ष्मणानुमतिर्द्योतिता ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ लक्ष्मणस्तेजोविशेषेण वासवसदृश इत्यर्थः ॥ १० ॥ तत इति ॥ स्थितं भूषणग्रहणकालात्प्रभृति तिष्ठन्तमित्यर्थः । लोलं चक्षुरपातयदिति । समीचीनशाखालाभार्थं सर्वत्रान्वेषयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥ स ददर्शेति ॥ ईषत्पत्राढ्यमिति पल्लवप्रचुरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तस्येति ॥ पर्णबहुलां पल्लव-

तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥ ततो
रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः
सालमविदूरे हरीश्वरः ॥ सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥ तस्यैकां पर्णबहुलां
भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् ॥ सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद स राघवः ॥ १३ ॥ तावासीनौ ततो
दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् ॥ सालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टं रामं
तु प्रसन्नमुदधिं यथा ॥ फलपुष्पसमाकीर्णे तस्मिन् गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं
मधुरया गिरा ॥ उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥ अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष
भयार्दितः ॥ ऋश्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः ॥ १७ ॥ सोहं त्रस्तो भये मग्नो वसाम्युद्भ्रा-
न्तचेतनः ॥ वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ १८ ॥ ॥ ॥

बहुलाम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ आस्तीर्येति पुनरासनप्रदानकथनेन अयं परेद्युर्वृत्तान्त इत्यवगम्यते ॥ १३ ॥ ताविति ॥ विनीतम् । एकासने स्थितिमनङ्गीकुर्वन्तमित्यर्थः । उपवेशयत् उपावेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ द्वितीयरामपदमभिरामार्थकम् । प्रसन्नमुदधिं यथा । तद्वत् प्रसन्नं गम्भीरमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र द्वितीयो रामशब्दोभिरामवचनः । क्रियाविशेषणं वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

वालिन इति ॥ हे सर्वलोकाभयंकर । वालिनः सकाशात् भयार्तस्य मे ममापि अत्यन्तभाग्यहीनस्यापि । प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वालिन इति ॥ सर्वलोकाभयंकर अत एव ममाप्यभयंकर । वालिनो भयार्तस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । सखित्वेन मह्यं विशेषतः प्रसादः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ प्रहसन्निव पूर्वमेव प्रतिज्ञातेपि चापलातिशयात् पुनः प्रार्थयत इति मन्दस्मितवानित्यर्थः ॥ २० ॥ उपकारेति ॥

वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ॥ ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः ॥ प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफलं मित्रमपकारोरिलक्षणम् ॥ अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २१ ॥ इमे हि मे महावेगाः पत्रिणस्तिग्मतेजसः ॥ कार्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः ॥ २२ ॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः ॥ सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३ ॥ भ्रातृसंज्ञममित्रं ते वालिनं कृतकिल्बिषम् ॥ शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ २४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥ राम शोकाभिभूतोहं शोकार्तानां भवान् गतिः ॥ वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६ ॥ त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेग्निसाक्षिकम् ॥ कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येनापि शपामि ते ॥ २७ ॥ ॥

अरिलक्षणमित्यनन्तरम् अत इत्युपस्कार्यम् ॥ २१ ॥ इमे हीति ॥ पत्रिणः प्रशस्तपत्रिणः । तिग्मतेजसः क्रूरतेजसः । कार्तिकेयवनोद्भूताः शरवणोद्भूताः । कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना इति पत्रिण इत्युक्तं विशेष्यते । महेन्द्रपदेनाशनेस्तत्सान्निहितत्वातिशय उच्यते । इमे मे शराः महावेगत्वादिविशिष्टा हि । अतः एतैः शरैर्वालिनं विनिहतं पश्येति संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ राघवस्येति ॥ वाहिनीपतिः वानरसेनाधिपतिः ॥ २५ ॥ रामेति ॥ वयस्य इति । वयस्य इति चेत्यर्थः । त्वयि त्वत्समीपे ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥

वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धं प्रवदाम्यहम् ॥ दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हरति नित्यशः ॥ २८ ॥ एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः ॥ बाष्पोपहतया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम् ॥ २९ ॥ बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् ॥ धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ॥ ३० ॥ सन्निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे ॥ विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ पुराहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरोपितः ॥ परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोस्मि बलीयसा ॥ ३२ ॥ हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योपि गरीयसी ॥ सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ॥ ३३ ॥ यत्नवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव ॥ बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ॥ ३४ ॥ शङ्कया त्वेतया चेह दृष्ट्वा त्वामपि राघव ॥ नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ३५ ॥ ॥

॥ २८ ॥ एतावदिति ॥ एतावदुक्त्वा पुराहं वालिनेत्यादि वक्तुकामस्तदुपोद्घातत्वेन । दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हरति नित्यशः । इत्येतावदुक्त्वा । शक्नोति अशक्नोत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र पुनःशब्दोध्याहर्तव्यः । एतावदुक्त्वा वचनम् । राम शोकाभिभूतोहमित्यारभ्य मनो हरति नित्यशः इत्येतदन्तं वचनजातं पुनरुक्त्वा । उच्चैर्भाषितुं न शक्नोतीति संबन्धः । शक्नोतीति भूते लट् ॥ २९ ॥ वाष्पवेगमिति ॥ रामसन्निधाविति । मां प्रत्युपदिश्य स्वयं न शक्नोतीति रामो मन्येतेति भिया धारयामासेति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पुराहमिति ॥ स्वाद्राज्यात् यौवराज्यात् । निर्धूतः निरस्तः ॥ ३२ ॥ हृतेति ॥ बन्धनेषु कारागृहेषु ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ बन्धनेषु । बध्यतेस्मिन्निति बन्धनं कारागारम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शङ्कयेति ॥ एतया शङ्कया वालिप्रयुक्तत्वशङ्कया । भीतः नोपसर्पामि नोपासर्पम् । भये भयनिमित्ते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हे राघव । अहम् । त्वामपि परमकारुणिकं त्वामपि । दृष्ट्वा । एतया शङ्कया वालिप्रयुक्तत्वशङ्कया । भीतः अत एवाहं नोपसर्पामि । भूते लट् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

केवलमिति ॥ केवलम् अद्वितीयं यथा तथा ॥ ३६ ॥ केवलत्वमुपपादयति—एते हीति ॥ गन्तव्ये । मयि गच्छतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ संक्षेप इत्यादिद्वयम् ॥ तद्विनाशादनन्तरं मे दुःखं प्रणष्टं स्यात् मे सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनमित्येष सङ्क्षेप इत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सख्यकरणादिना लब्धमपि सुखादिकं न लब्धप्रायमिति भावः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सुखमिति ॥ तव वैरस्य कारणं श्रुत्वा बलाबलं संप्रधार्य वैरकारणं वा वैरं वा बलवदिति विचार्य । आनन्तर्यम् अनन्तरम् । स्वार्थे ष्यञ् । तव सुखं

केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे ॥ अतोहं धारयाम्यद्य प्राणान् कृच्छ्रगतोपि सन् ॥ ३६ ॥ एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः ॥ सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति च स्थिते ॥ ३७ ॥ सङ्क्षेपस्त्वेष ते राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते ॥ स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ॥ ३८ ॥ तद्विनाशाद्धि मे दुःखं प्रणष्टं स्यादनन्तरम् ॥ सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्धनम् ॥ ३९ ॥ एष मे राम शोकान्तः शोकार्तेन निवेदितः ॥ दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ॥ ४० ॥ श्रुत्वैतद्वचनं रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ किंनिमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥ सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर ॥ आनन्तर्यं विधास्यामि संप्रधार्य बलाबलम् ॥ ४२ ॥ बलवान् हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् ॥ वर्तते हृदयोत्कम्पी प्रावृड्वेग इवाम्भसः ॥ ४३ ॥ ॥

विधास्यामि । स्वल्पापराधे प्रबलवैरं तेन कृतं चेत्तमद्यैव हत्वा तव सुखं विधास्यामि । अनल्पापराधे स्वल्पवैरं चेत्समाधानमुखेन सुखं विधास्यामीति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संप्रधार्य बलाबलं गुणदोषौ विचार्य । आनन्तर्यम् अनन्तरप्राप्तं कर्म । तव सुखं यथा भवति तथा विधास्यामि हि विधास्याम्येव । गर्हितमगर्हितं वा तवाभिमतं करिष्याम्येवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अपराधस्वल्पत्वपक्ष आह—बलवानिति ॥ प्रावृषि वेगः प्रावृड्वेगः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥

वालिवैरस्वल्पत्व आह—हृष्ट इति ॥ हृष्ट इत्यनेन वालिहननानन्तरं शोकं मा कुर्वित्यर्थः । क्रमेण तत्काले वक्ष्यत इत्यत्राह—सृष्ट इति । यदा बाणो
विसृष्टस्तदैव रिपुर्नष्ट इत्यवेहीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तत इति ॥ लक्ष्मणाग्रज इति निमित्तसप्तमी । तन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः ॥ सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥ ४४ ॥ एवमुक्तस्तु
सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ४५ ॥ ततः प्रहृष्टवदनः
सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे ॥ वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे
अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः ॥ पितुर्बहुमतो नित्यं ममापि च तथा पुरा ॥ १ ॥ पितर्युपरतेस्माकं
ज्येष्ठोयमिति मन्त्रिभिः ॥ कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसंमतः ॥ २ ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य
पितृपैतामहं महत् ॥ अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ ३ ॥ मायावी नाम तेजस्वी
पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः ॥ तेन तस्य महद्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ॥ ४ ॥ स तु सुप्तजने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः ॥
नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे ॥ ५ ॥ ॥ ॥

अथ वाल्यपराधवृत्तान्तो नवमे—वाली नामेत्यादिषड्विंशतिश्लोकाः ॥ १ ॥ पितरीति ॥ अयं ज्येष्ठः । अतः कपीनामीश्वर इति राज्ये कृतः
स्थापितः ॥ २ ॥ राज्यमिति ॥ पितृपैतामहं स्वपितुः ऋक्षरजसः । पित्रा ब्रह्मणा तस्मै दत्तत्वात् ॥ ३ ॥ मायावीति ॥ दुन्दुभेः पूर्वजः अग्रजः ।
सुतः । मयस्येति शेषः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे मयः । मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तर इति । तेन मायाविना । तस्य वालिनः । स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तम् ।
महद्वैरमस्तीति पुरा विश्रुतम् ॥ ४ ॥ स त्विति ॥ सुप्तजने सुप्तः जनो यस्मिन् रात्र्यंशे स सुप्तजनः । अर्धरात्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥

प्रसुप्त इति ॥ भैरवस्वनं भैरवस्वनरूपम् । नर्दितं गर्जितम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति ॥ उद्गच्छता उदयमानेन ॥ १० ॥ स इति ॥ आसाद्य । बिलद्वारमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मया त्विति ॥ याचितः । सह प्रवेशनमिति शेषः । पद्भ्यां स्वपदाभ्याम् । श्लाघद्भुङ्स्थाशपां

प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनम् ॥ श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥ ६ ॥ स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम् ॥ वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ७ ॥ स तु निर्धूय सर्वान्नो निर्जगाम महाबलः ॥ ततोहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ॥ ८ ॥ स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम् ॥ असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव ततो भृशम् ॥ ९ ॥ तस्मिन् द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ ॥ प्रकाशश्च कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा ॥ १० ॥ स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् ॥ प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ॥ ११ ॥ तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः ॥ मामुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः ॥ १२ ॥ इह त्वं तिष्ठ सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः ॥ यावत्तत्र प्रविश्याहं निहन्मि सहसा रिपुम् ॥ १३ ॥ मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः ॥ शापयित्वा तु मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं महत् ॥ १४ ॥ तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः ॥ स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥ १५ ॥ अहं तु नष्टं ज्ञात्वा तं स्नेहादागतसंभ्रमः ॥ भ्रातरं नच पश्यामि पापाशङ्कि च मे मनः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

ज्ञीप्स्यमान इति चतुर्थी ॥ १४ ॥ तस्येति ॥ तस्य प्रविष्टस्य तस्मिन् प्रविष्टे । साग्रः संपूर्णः । स कालः संवत्सरः । ममापि संवत्सरो गत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अहं त्विति ॥ अहं तं नष्टं ज्ञात्वा साग्रसंवत्सरमदृष्टं बुद्ध्वा । स्नेहादागतसंभ्रमोभवम् । भ्रातरं च न पश्यामि नापश्यम् । ततः मे मनः । पापाशङ्कि तन्मरणाशङ्कि जातम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतम् ॥ सफेनं रुधिरं रक्तमहं दृष्ट्वा सुदुःखितः ॥ १७ ॥ नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः ॥ निरस्तस्य च सङ्ग्रामे क्रोशतो निःस्वनो गुरोः ॥ १८ ॥ अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् ॥ पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया ॥ शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे ॥ १९ ॥ गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम् ॥ ततोहं तैः समागम्य सम्मतैरभिषेचितः ॥ २० ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव ॥ आजगाम रिपुं हत्वा वाली तमसुरोत्तमम् ॥ २१ ॥ अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा वाली संरक्तलोचनः ॥ मदीयान्मन्त्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ निग्रहेपि समर्थस्य तं पापं प्रति राघव ॥ न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातुर्गौरवयन्त्रिता ॥ २३ ॥ हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा ॥ मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभ्यवादयम् ॥ २४ ॥ उक्ताश्च नाशिषस्तेन संतुष्टेनान्तरात्मना ॥ २५ ॥ नत्वा पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो ॥ अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः ॥ २६ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

अथेति ॥ रक्तं रक्तवर्णम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ अहं त्विति ॥ चिह्नैः मरणकालिकस्वरैः ॥ १९ ॥ गूहमानस्येति ॥ तत्त्वं यथार्थम् । वालिमरणं गूहमानस्य प्रच्छादयतः । मे मत्तः । यत्नतः बहुयत्नेन । स्वविषयशापादिना श्रुतमासीत् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निग्रहेपीति ॥ पापम् अज्ञानकृतमिति सान्त्वनेपि धिक्कारणात् पापिष्ठम् तं प्रति निग्रहे समर्थस्य । प्रकृतिबलसंपन्नत्वादिति भावः । यन्त्रिता नियमिता ॥ २३ ॥ हत्वेति ॥ प्रविवेश पुरमित्युक्त्वा मन्त्रिबन्धनादिकं पुराद्बहिरिति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ नत्वेति ॥ मम क्रोधान्मयि कोपात् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

अथ वालिदोषदर्शनेन रामस्य दृढतरा वालिवधप्रतिज्ञा दशमे–तत इत्यादि ॥ १ ॥ दिष्ट्येति ॥ अनाथान् नन्दयतीत्यनाथनन्दनः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्वमेकोनाथनन्दन इत्यत्र अनाथेति पदच्छेदः ॥ २ ॥ इदमिति ॥ उद्यतम् अर्पितम् । प्रतीच्छस्व प्रतीच्छ ॥ ३ ॥ आर्त इति ॥ संवत्सरं बिलद्वारि स्थितः अहं च बिलद्वारि समुत्थितं शोणितं दृष्ट्वा आर्तश्चास्मि ॥ ४ ॥ शोकेति ॥ शोकसं-

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् ॥ अहं प्रसादयांचक्रे भ्रातरं प्रियकाम्यया ॥ १ ॥ दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः ॥ अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेकोऽनाथनन्दनः ॥ २ ॥ इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ॥ ३ ॥ आर्तश्चाथ बिलद्वारि स्थितः संवत्सरं नृप ॥ दृष्ट्वाहं शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ॥ ४ ॥ शोकसंविग्नहृदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः ॥ अपिधाय बिलद्वारं शैलशृङ्गेण तत्तथा ॥ तस्माद्देशादपाक्रम्य किष्किन्धां प्राविशं पुनः ॥ ५ ॥ विषादात्त्विह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च ॥ अभिषिक्तो न कामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथापुरम् ॥ राजभावनियोगोयं मया त्वद्विरहात्कृतः ॥ ७ ॥ सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् ॥ न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ॥ ८ ॥ मा च रोषं कृथाः सौम्य मयि शत्रुनिबर्हण ॥ याचे त्वां शिरसा राजन् मया बद्धोयमञ्जलिः ॥ ९ ॥ ॥

विग्नहृदयः शोककम्पितहृदयः । तद्बिलद्वारम् । तथा त्वया दृष्टप्रकारेण । अपिधाय प्रच्छाद्य । प्राविशम् ॥ ५ ॥ विषादादिति ॥ इह विषादादागतं मां दृष्ट्वा । विषादात् राज्यनाशविषादात् ॥ ६ ॥ त्वमेवेति ॥ अहं यथापुरं पूर्ववद्युवराजो भवामीत्यर्थः । राजभावनियोगः राजत्वेन राज्यशासनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बलादस्मि समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः ॥ राजभावे नियुक्तोहं शून्यदेशजिगीषया ॥ १०॥ स्निग्धमेवं
ब्रुवाणं मां स तु निर्भर्त्स्य वानरः ॥ धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह ॥ ११ ॥ प्रकृतीश्च समानीय
मन्त्रिणश्चैव संमतान् ॥ मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ॥ १२ ॥ विदितं वो यथा रात्रौ
मायावी स महासुरः ॥ मां समाह्वयत क्रूरो युद्धकाङ्क्षी सुदुर्मतिः ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा निःसृतोहं
नृपालयात् ॥ अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः ॥ १४ ॥ स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः
॥ प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां तमनुद्रुतौ ॥ १५ ॥ अनुद्रुतश्च वेगेन प्रविवेश महाबिलम् ॥ १६ ॥ तं प्रविष्टं
विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलम् ॥ अयमुक्तोथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १७ ॥ अहत्वा नास्ति
मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम् ॥ बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ १८ ॥ स्थितोयमिति मत्वा
तु प्रविष्टोहं दुरासदम् ॥ तं च मे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा ॥ १९ ॥ स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः
॥ निहतश्च मया तत्र सोसुरो बन्धुभिः सह ॥ २० ॥ तस्यास्यात्तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेण
तद्बिलम् ॥ पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥ ॥ ॥

बलादिति ॥ शून्यदेशजिगीषया राजशून्यदेशवशीकरणेच्छया ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शून्यदेशजिगीषया । देशस्य राजशून्यत्वापनिनीषयेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥ स्निग्धमिति ॥ तत्तत्परुषभाषणम् । अश्लीलतया विशिष्य नोक्तम् ॥ ११ ॥ प्रकृतीरिति ॥ मामुद्दिश्य प्रकृत्यादीनाहेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मामपदिश्य मन्त्र्यादीन् प्रत्याह ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ स त्विति ॥ अनिर्वेदात् अक्लेशात् ॥ २० ॥ तस्येति ॥ भूतले भूविवरे । स्तनतः गर्जतः । तत्पूर्वोक्तम् । तस्य बिलं स्तनतः तस्य आस्यात् प्रवृत्तेन रुधिरौघेण पूर्णं सत् दुराक्रममासीदिति योजना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भूतले भुवः अधस्तले । अधः स्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरः । तत् प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥ ॥

सूदयित्वेति ॥ दुन्दुभेः सुतं भ्रातरमित्यर्थः । यद्वा नायं मायावी मयपुत्रः । किं तु दुन्दुभिपुत्रोन्य इति बोध्यम् । पूर्वजो दुन्दुभेः सुत इति हि पूर्वमप्युक्तम् । पिहितमिति हेतुगर्भम् । पिहितत्वान्मुखं न पश्यामि ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्रैकस्तच्छब्दः प्रसिद्धपरः । न पश्यामि नापश्यम् ॥ २२ ॥ विक्रोशमानस्येति ॥ विक्रोशमानस्य आह्वयतः । "क्रुश, आह्वाने रोदने च" इति धातुः ॥२३॥ पादेति ॥ तद्बिलम् । विदारितं क्वचित्सरन्ध्रीकृतम् ।

सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं दुन्दुभेः सुतम् ॥ निष्क्रामन्नैव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ २२॥ विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः ॥ यदा प्रतिवचो नास्ति ततोहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥ पादप्रहारैस्तु मया बहुभिस्तद्विदारितम् ॥ ततोहं तेन निष्क्रम्य यथा पुरमुपागतः ॥ २४ ॥ अत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं प्रार्थयतात्मनः ॥ सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥ २५ ॥ एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः ॥ निर्वासयामास तदा वाली विगतसाध्वसः ॥ २६ ॥ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव ॥ तद्भयाच्च मही कृत्स्ना क्रान्तेयं सवनार्णवा ॥ २७ ॥ ऋश्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः ॥ प्रविष्टोस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥ २८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् ॥ अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव ॥ २९ ॥ वालिनस्तु भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ॥ कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ॥ ३० ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् ॥ वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

तन पथा रन्ध्रमार्गेण ॥ २४ ॥ अत्रेति ॥ अत्र बिले ॥ २५ ॥ २६ ॥ तेनेति ॥ अपविद्धः ताडितः ॥ २७ ॥ ऋश्यमूकमिति ॥ कारणान्तरे मतङ्गशापनिमित्ते सति । वालिनो दुराधर्षं दुराक्रमम् ॥ २८ ॥ एतदिति ॥ वैरानुकथनं वैरकारणाख्यानम् ॥ २९ ॥ वालिन इति ॥ वालिन इति पञ्चमी ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आत्मानुमानादिति ॥ आत्मानुमानात् आत्मवत्सर्वभूतानीति न्यायादित्यर्थः । तारयिष्यामि । शोकसागरादिति शेषः ॥ ३४ ॥
॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥
अथ सुग्रीवो वालिवधक्षमं रामबलं परीक्षितुकामस्तद्बलं दर्शयत्येकादशे–रामस्येत्यादि ॥ पूजयांचक्रे अञ्जलिबन्धादिना । प्रशशंस तुष्टाव ॥ १ ॥

अमोघाः सूर्यसंकाशा ममैते निशिताः शराः ॥ तस्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ ३२ ॥
यावत्तं नाभिपश्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ तावत्स जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥ ३३ ॥
आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नं त्वां शोकसागरे ॥ त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥ ३४ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ इति
श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥
रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ॥ सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १ ॥ असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः
शरैः ॥ त्वं दहेः कुपितो लोकान् युगान्त इव भास्करः ॥ २ ॥ वालिनः
पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या ॥ तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३ ॥ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं
दक्षिणादपि चोत्तरम् ॥ क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥ २ ॥ वालिन इति ॥ पौरुषं बलम् । अनन्तरं यत्कर्तव्यं तद्विधत्स्व ॥ ३ ॥ समुद्रादिति ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय । इति । ब्राह्ममुहूर्तस्य सन्ध्याकर्मकालत्वेन तस्मिन्नुत्थाय अनुदिते सूर्ये सन्ध्याकर्मकरणार्थं पश्चिमात्समुद्रात्पूर्वसमुद्रं दक्षिणात्समुद्रादुत्तरं समुद्रं च व्यपगतक्लमः सन् क्रामति । इदं व्यक्तमुत्तरकाण्डे । तारः–चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकमिति ॥ ननु कथं चतुर्ष्वप्येकसन्ध्याकरणम् । उच्यते । एकस्मिन् तटाके पार्श्वभेद इव स्नानाचमनार्घ्यप्रदानजपानां कर्तुं शक्यत्वात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ समुद्रादिति ॥

अनुदिते सूर्ये इत्युत्तरावधिरभिहितः । पूर्वावधिस्तु–ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थायेत्यनुष्ठानाङ्गत्वेन विहितः कालः । चतुःसमुद्रपरिक्रमणस्यानुष्ठानार्थत्वम् । चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणोक्ततारवचनादवगम्यते ॥ ४ ॥ अग्राणीति ॥ कंतुकानीवेति भावः ॥ ५ ॥ बहव इति ॥ मक्षिकोत्सारणरीत्येति भावः । सारवन्तः स्थिरांशवन्तः । सारो बले स्थिरांशेचेत्य-

अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि ॥ ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥ ५ ॥ बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा द्रुमाः ॥ वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ॥ ६ ॥ महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥ ७ ॥ वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः ॥ जगाम सुमहाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ॥ ८ ॥ ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसंचयम् ॥ मह्यं युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ९ ॥ ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः ॥ अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् ॥ १० ॥ समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ ११ ॥ शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् ॥ शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥ १२ ॥ गुहाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्दरः ॥ स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे ॥ १३ ॥ ॥ ॥

मरः ॥ ६ ॥ महिषो दुन्दुभिर्नामेति ॥ कैलासशिखरप्रभः । तदाकार इत्यर्थः ॥ ७ ॥ वीर्येति ॥ वीर्योत्सेकेन वीर्यगर्वेण । दुष्टात्मा दुर्बुद्धिः । अतिक्रम्य जगाम । पूर्वकालो न विवक्षितः । आक्रामन् जगामेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति ॥ समुत्थाय पुरुषवेषेणोत्थाय ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ शैलराज इति ॥ परं तपस्विशरणं तपस्विनां परमावासस्थानम् । नित्यनपुंसकम् । प्रस्रवणं निर्झरः । निर्दराः विदीर्णपाषाणरन्ध्राणि ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ यदीति ॥ त्वं युद्धासमर्थो यदि यदि वा समर्थोऽपि मद्भयान्निरुद्यमः उभयथापि न त्वां योत्स्यामीत्यर्थः।

तं भीत इति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः ॥ हिमवद्वनमागच्छच्छरश्चापादिव च्युतः ॥ १४ ॥
ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रविपुलाः शिलाः ॥ चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च ॥ १५ ॥
ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः ॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः॥ १६ ॥
क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल ॥ रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणं ह्यहम् ॥ १७ ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥ यदि
युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यमः ॥ तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे योद्य युद्धं युयुत्सतः ॥ १९ ॥
हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २० ॥ वाली नाम
महाप्राज्ञः शक्रतुल्यपराक्रमः॥ अध्यास्ते वानरः श्रीमान् किष्किन्धामतुलप्रभाम् ॥ २१ ॥ स समर्थो
महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः ॥ द्वन्द्वयुद्धं महद्दातुं नमुचेरिव वासवः ॥ २२ ॥ तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं
यदि युद्धमिहेच्छसि ॥ स हि दुर्धर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३ ॥ श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं
क्रोधाविष्टः स दुन्दुभिः ॥ जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा ॥ २४ ॥ धारयन्माहिषं रूपं
तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः ॥ प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २५ ॥ ॥ ॥

युयुत्सतः योद्धुमिच्छतः ॥ १९ ॥ हिमवानिति ॥ अनुक्तपूर्वम् इतः पूर्वं केनाप्यनुक्तं वाक्यम्। अत एव क्रोधात् ॥ २० ॥ २१ ॥ स इति ॥ दातुं समर्थ इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ तद्द्वारं किष्किन्धाद्वारम् । विषाणेन उल्लिखन् उद्भिन्दन् ॥ २६ ॥ २७ ॥ अन्तःपुरगत इति ॥ सह स्त्रीभिरिति । मदातिरेकादिति भावः ॥ २८ ॥ मितमिति ॥ व्यक्तान्यक्षराणि येषु तानि व्यक्ताक्षराणि पदानि यस्मिन् कर्मणि तद्व्यक्ताक्षरपदमिति क्रियाविशेषणम् । वनचारिणां भल्लूकादीनाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ न त्वमिति ॥ स्त्रीसन्निधौ वचनम् । स्त्रीजनभ्रामकम् वचनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ततस्तद्द्वारमागम्य किष्किन्धाया महाबलः ॥ ननर्द कम्पयन् भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २६ ॥
समीपस्थान् द्रुमान् भञ्जन् वसुधां दारयन् खुरैः ॥ विषाणेनोल्लिखन् दर्पात्तद्द्वारं द्विरदो यथा ॥ २७ ॥
अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः ॥ निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ २८ ॥
मितं व्यक्ताक्षरपदं तमुवाचाथ दुन्दुभिम् ॥ हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९ ॥
किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्ध्वा विनर्दसि ॥ दुन्दुभे विदितो मेसि रक्ष प्राणान्महाबल ॥ ३० ॥ तस्य
तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः ॥ उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ ३१ ॥ न त्वं स्त्रीसन्निधौ
वीर वचनं वक्तुमर्हसि ॥ मम युद्धं प्रयच्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२ ॥ अथवा धारयिष्यामि
क्रोधमद्य निशामिमाम् ॥ गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३३ ॥ दीयतां संप्रदानं च
परिष्वज्य च वानरान् ॥ सर्वशाखामृगेन्द्रस्त्वं संसादय सुहृज्जनान् ॥ ३४ ॥ सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां
कुरुष्वात्मसमं पुरे ॥ क्रीडस्व च सह स्त्रीभिरहं ते दर्पनाशनः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

अथ वेति ॥ उदयः सूर्योदयः । गृह्यताम् अवधित्वेन गृह्यताम् ॥ ३३ ॥ दीयतामिति ॥ संप्रदानं देयद्रव्यम् । वानरान् बन्धून् परिष्वज्य तेभ्यः संप्रदानं दीयताम् । चरमकालदानं दीयतामित्यर्थः । संसादय कंचिदपि कालं संगच्छस्व । आत्मसमं राजानमित्यर्थः । क्रीडस्व क्रीड । अद्येति शेषः । दर्पनाशनः । पश्चादिति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

यो हीति ॥ मत्तं मधुपानादिना मत्तम् । प्रमत्तम् अनवहितम् । रहितम् आयुधादिशून्यम् । त्वद्विधं त्वामिव स्त्रीमध्यगतम् । मदमोहितम् मदनमोहितम् । यो हन्यात्सः भ्रूणहा गर्भवधकृत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मदमोहितं स्त्रीभोगार्थमधुपानमदादितिकर्तव्यतामूढम् ॥ ३६ ॥ स इति ॥ मन्दं प्रहस्य । धर्मान्वितवाक्यत्वादिति भावः । ताः विसृज्याब्रवीत् ॥ ३७ ॥ मत्त इति ॥ संयुगे यद्यभीतोसि तदा अयं मत्त इति मा मंस्थाः । अयं मदः । अस्मिन् संप्रहारे युद्धे वीरपानं समर्थ्यतां वीरपानं कृतमिति मन्यताम् । वीरपानं नाम युद्धोपक्रमे उत्साहवर्धनाय वीरैः क्रियमाणं

यो हि मत्तं प्रमत्तं वा सुप्तं वा रहितं भृशम् ॥ हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ ३६ ॥ स प्रहस्याब्रवीन्मन्दं क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३७ ॥ मत्तोयमिति मा मंस्था यद्यभीतोसि संयुगे ॥ मदोयं संप्रहारेस्मिन्वीरपानं समर्थ्यताम् ॥ ३८ ॥ तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् ॥ पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसन्निभम् ॥ आविध्यत तदा वाली विनदन् कपिकुञ्जरः ॥ ४० वाली व्यापातयाञ्चक्रे ननर्द च महास्वनम् ॥ श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥ ४१ ॥ तयोस्तु क्रोधसंरम्भात्परस्परजयैषिणोः ॥ युद्धं समभवद्घोरं दुन्दुभेर्वानरस्य च ॥ ४२ ॥ अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

पानम् ॥ ३८ ॥ तमेवमिति ॥ उत्क्षिप्य अंसयोरुपरि विन्यस्य । एतत्काञ्चनमालाधारणकाले यः पुरो युद्धायागच्छति तस्य बलं सर्वं तवैव भविष्यतीति महेन्द्रेण दत्तामित्यर्थः । व्यवतिष्ठत व्यवातिष्ठत ॥ ३९ ॥ विषाणयोरिति ॥ आविध्यत अभ्रामयत् ॥ ४० ॥ वालीति ॥ व्यापातयांचक्रे भूमौ पातयामास । अथ पात्यतः पात्यमानस्य श्रोत्राभ्यां रक्तं सुस्राव । श्रोत्रमूलविषाणपीडनादिति भावः ॥ ४१ ॥ तयोरिति ॥ क्रोधसंरम्भात् क्रोधवेगात् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥

परस्परमिति ॥ घ्नतोः सतोः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ युद्ध इति ॥ प्राणहरे तस्मिन् युद्धे निष्पिष्टो दुन्दुभिः । पञ्चत्वं भूतानां पृथग्भावम् मरणमिति यावत् । आगतः प्राप्तः । पपात ॥ ४६ ॥ तमिति ॥ तोलयित्वा चालयित्वा । एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन ॥ ४७ ॥ तस्येति ॥ वेगप्रविद्धस्य वेगेन क्षिप्तस्य ॥ ४८ ॥ तान् दृष्ट्वेति ॥ शोणितविप्रुष इति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । तत्र शोणितबिन्दुविषये । क्रुद्धः सन् कोन्वयमिति चिन्तयामास ॥ ❀ रामानु-

परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा ॥ आसीददसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ॥ ४४ ॥ व्यापारवीर्यधैर्यैश्च परिक्षीणं पराक्रमैः ॥ तं तु दुन्दुभिमुत्पाट्य धरण्यामभ्यपातयत् ॥ ४५ ॥ युद्धे प्राणहरे तस्मिन् निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा ॥ पपात च महाकायः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ॥ ४६ ॥ तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम् ॥ चिक्षेप बलवान् वाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ४७ ॥ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्षतजबिन्दवः ॥ प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति ॥ ४८ ॥ तान् दृष्ट्वा पतितांस्तस्य मुनिः शोणितविप्रुषः ॥ क्रुद्धस्तत्र महाभागश्चिन्तयामास को न्वयम् ॥ ४९ ॥ येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना ॥ कोयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५० ॥ इत्युक्त्वाथ विनिष्क्रम्य ददर्श मुनिपुङ्गवः ॥ महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ॥ ५१ ॥ स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् ॥ उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

जीयम् ❀ तानिति ॥ शोणितरूपाः विप्रुषो यस्येति विग्रहः ॥ ४९ ॥ को न्वयमित्येतद्विवृणोति—येनेति ॥ स्पृष्टः अन्तर्भावितण्यर्थः । दुरात्मा दुःस्वभावः । अत एव दुर्बुद्धिः । अकृतात्मा अवशीकृतान्तःकरणः । बालिशः मूर्खः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ को न्वयमित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । अयं एतदकृत्यकारी ॥ ५० ॥ ५१ ॥ स त्विति ॥ तपसा तपोमाहात्म्येन ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ ॥

इहेति ॥ अप्रवेष्टव्यम् न प्रवेष्टव्यमित्यर्थः । संभग्ना इति । आसुरीं तनुमिह क्षिपतेत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेदित्यतः परम् । वनं मत्संश्रयम् । संभग्नाः । समन्तात् । आगमिष्यति । ये चास्य । नच तैरिति । यदि ते । वनेस्मिन् । पत्राङ्कुर । दिवसश्चास्य । बहुवर्ष । ततस्ते । निश्चक्रमुः । किं भवन्तः । मत्समीपम् । ततस्ते कारणम् । शशंसुः । एतच्छ्रुत्वा । समहर्षिम् तदासाद्य याचते

इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् ॥ वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ॥ संभग्नाः पादपाश्चेमे
क्षिपतेहासुरीं तनुम् ॥ ५३ ॥ समन्ताद्योजनं पूर्णमाश्रमं मामकं यदि ॥ आगमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं
स न भविष्यति ॥ ५४ ॥ ये चापि सचिवास्तस्य संश्रिता मामकं वनम् ॥ न च तैरिह वस्तव्यं
श्रुत्वा यान्तु यथासुखम् ॥ ५५ ॥ यदि तेपीह तिष्ठन्ति शपिष्ये तानपि ध्रुवम् ॥ वनेस्मिन् मामके
नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते ॥ ५६ ॥ पत्त्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५७ ॥ दिवसश्चास्य मर्यादा
यं द्रष्टा श्वोस्मि वानरम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥ ततस्ते वानराः श्रुत्वा
गिरं मुनिसमीरिताम् ॥ निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान् दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ॥ ५९ ॥ किं भवन्तः समस्ताश्च
मतङ्गवनवासिनः ॥ मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६० ॥ ततस्ते कारणं सर्वं तदा
शापं च वालिनः ॥ शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

स्म कृताञ्जलिरिति पाठक्रमः । अन्यथा पाठस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ ५३ ॥ समन्तादिति ॥ स न भविष्यति नश्यतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ये चेति ॥ तस्य वालिनः ॥ ५५ ॥ यदीति ॥ अस्मिन् वने पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च यदीह तिष्ठन्तीत्यन्वयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ दिवस इति ॥ अस्य शापस्य । एकोयं दिवसो मर्यादा । श्वः परेद्युः यं द्रष्टास्मि सः शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥ ततास्त्विति ॥ गिरं शापम् ॥ ५९ ॥ किं भवन्त इति ॥ वनौकसां वानरेभ्यः ॥ ६० ततस्ते कारणमिति ॥ कारणं दुन्दुभिपतनम् ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

एतच्छुत्वेति ॥ स्पष्टम् ॥ ६२ ॥ महर्षिरिति ॥ विह्वलतां गत इति । जगामेति शेषः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ एष इति ॥ अस्थिनिचयः शुष्ककाय इति यावत् ॥ ६६ ॥ इमे चेति ॥ विपुलाः स्थूलाः । शाखावलम्बिनः लम्बितशाखाः । शाखावृतत्वेन दुर्ज्ञेयलक्ष्या इत्यर्थः । यत्र सालेषु । एकं सालम् । ओजसा नतु धनुषा । निष्पत्रयितुं निर्गतशरपत्रं कर्तुं घटते शक्नोति । एकं सालं भित्त्वा शरो निष्पत्रं

एतच्छुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् ॥ स महर्षिं तदासाद्य याचते स्म कृताञ्जलिः ॥ ६२ ॥ महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ शापधारणभीतस्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ६३ ॥ ततः शापभयाद्भीत ऋश्यमूकं महागिरिम् ॥ प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ॥ ६४ ॥ तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् ॥ विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६५ ॥ एषोस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः संप्रकाशते ॥ वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटोपमो महान् ॥ ६६ ॥ इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलम्बिनः ॥ यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ॥ ६७ ॥ एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकीर्तितम् ॥ कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्ष्यसे नृप ॥ ६८ ॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसँल्लक्ष्मणोब्रवीत् ॥ कस्मिन्कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधम् ॥ ६९ ॥ ॥ ॥

यथा तथा वृक्षान्तरासक्तमूलं गच्छति तथा वेद्धुं समर्थ इत्यर्थः । धनुर्विना केवलबाणेन एकं सालं विध्यतीत्यर्थः । यद्वा वेद्धुं शक्तः नतु कदाचित्तथा कृतवानिति घटत इति पदेन व्यज्यते । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यद्वा स्वजातिविरुद्धत्वेन युद्धे धनुर्ग्रहणाभावेपि लीलार्थं धनुरस्तीति ध्येयम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तथेति ॥ कस्मिन्निति । मुहूर्तेन चतुःसमुद्रगमने उत्क्षिप्तपर्वतशिखरग्रहणे दुन्दुभिकायोत्क्षेपणे सालभेदने वेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ ॥ ॥

तमिति ॥ पुरा वाली इमान् सप्त सालान् । विव्याध । अथ च अनन्तरमपि एवमेकैकशः असकृद्विव्याधेति योजना । यद्वा स वाली एवंविधानिमान्सप्त सालान् एकैकशः पुरा विव्याध । अनन्तरमप्यसकृद्विव्याध । राम इति । एषां मध्ये एकं द्रुमम् एकेन बाणेन यदि विदारयेत् तदा तादृशं विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं निहतं मन्ये । उद्यम्य प्रकोष्ठेनोत्क्षिप्य । द्वे धनुःशते धनुःशतद्वयदूरम् । धनुर्नाम चतुर्हस्तमानम् ।

तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा ॥ एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ॥ ७० ॥ रामोपि दारयेदेषां बाणेनैकेन चेद्द्रुमम् ॥ वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७१ ॥ हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण ॥ उद्यम्याथ प्रक्षिपेच्चेत्तरसा द्वे धनुःशते ॥ ७२ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनम् ॥ ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोब्रवीत् ॥ ७३ ॥ शूरश्च शूरघाती च प्रख्यातबलपौरुषः ॥ बलवान् वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः ॥ ७४ दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि ॥ यानि संचिन्त्य भीतोहमृश्यमूकं समाश्रितः ॥ ७५ ॥ तमजय्यमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणम् ॥ विचिन्तयन्न मुञ्चामि ऋश्यमूकमहं त्विमम् ॥ ७६ ॥ उद्विग्नः शङ्कितश्चापि विचरामि महावने ॥ अनुरक्तैः सहामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥ ७७ ॥ उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल ॥ त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ७८ ॥ किं तु तस्य बलज्ञोहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः ॥ अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ॥ ७९ ॥ ॥ ॥

किष्कुः स्यादवटो हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलः । चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो धनुर्धन्वन्तरं युगम् ॥ इति वैजयन्ती । एवं सुग्रीवस्तमुवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ ❀रामानुजीयम् ❀ उद्यम्याथ प्रक्षिपेच्चेदिति पाठः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ एवमविश्वासकरणे सुहृद्दुर्मनायेतेत्यालोच्य यथा रामः संतुष्यति तथा वदति एवमुक्त्वेत्यादिना ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ उद्विग्न इति ॥ उद्विग्नः भीतः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ॥ ॥

नेत्यादि ॥ काममिति । वाणी एकरूपं वचनम् । प्रमाणं बुद्धिः । धैर्यम् अचञ्चलता । आकृतिर्वैषश्च भस्मच्छन्नमनलमिव स्थितम् । ते परं तेजः कामम् अतिशयेन सूचयन्ति । अथापि मे कातर्यं जनितमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ काममिति ॥ भस्मच्छन्नमनलमिव स्थितम् । तेज इति संबन्धः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ यदीति ॥ विक्रमे विषये । प्रत्ययं विश्वासम् । समरे विषये ॥ ८३ ॥ एवमिति ॥ सान्त्वमित्यनेन

न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्येन भीषये ॥ कर्मभिस्तस्य भीमैस्तु कातर्यं जनितं मम ॥ ८० ॥ कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृतिः ॥ सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ८१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ स्मितपूर्वमथो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रभुः ॥ ८२ ॥ यदि न प्रत्ययोस्मासु विक्रमे तव वानर ॥ प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ॥ ८३ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सान्त्वं लक्ष्मणपूर्वजः ॥ राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया ॥ तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ॥ ८४ ॥ असुरस्य तनुं शुष्कं पादाङ्गुष्ठेन वीर्यवान् ॥ क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् ॥ ८५ ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥ आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे ॥ लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव ॥ ८७ ॥ परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा ॥ क्षिप्तमेवंप्रहर्षेण भवता रघुनन्दन ॥ नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाधिकम् ॥ ८८ ॥

प्रत्ययप्रश्नेन सुग्रीवस्य दुःखितत्वं द्योत्यते । पादाङ्गुष्ठेन अनुद्धृतेन । तोलयित्वा चालयित्वा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ राघवो दुन्दुभेः । तोलयित्वा । असुरस्य । क्षिप्तं दृष्ट्वा । लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमर्थवदिति पाठक्रमः । पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप अनुद्धृतपादतलः सन् अङ्गुष्ठाग्रेण चिक्षेपेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ असुरस्येति ॥ तनुं पूर्वापेक्षया स्वल्पम् । कायं शरीरम् ॥ ८५ ॥ कथं कमित्यत्राह—लक्ष्मणस्येति ॥ ८६ ॥ आर्द्र इति ॥ आर्द्रः सरक्तः । प्रत्यग्रः यत्किंचित्प्राणचेष्टायुक्तः । लघुत्वं सदृष्टान्तमाह—तृणभूत इति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रत्यग्रः अभिनवः ॥ ८७ ॥ एवं प्रक्षेपेप्यवैषम्य-

मुक्त्वा प्रक्षेप्तृतारतम्यमाह–परिश्रान्तेनेति ॥ एवंप्रहर्षेण एवंविधप्रहर्षवता । नात्रेति । अत्र दुन्दुभिकायक्षेपकर्मणि । तव वा तस्य वा ॥ अधिकं बलमिति ज्ञातुं न शक्यम् ॥ ८८ ॥ पुनः संग्रहेणाह–आर्द्रमिति ॥ आर्द्रं शुष्कमित्येतत्सुमहत् अन्तरं तारतम्यं यद्यस्मादस्ति । अतस्तव च तस्य च बले युवयोर्बलतारतम्ये । स एव संशयो वर्तते । संशयो न निवृत्त इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ सालमिति ॥ निर्भिन्द्याः भञ्जय । व्यक्तिः विशेषज्ञानम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ पुनर्निर्बन्धेन कुपितो भवेदिति सान्त्वयति–इममिति ॥ सहितः संहि-

आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत्सुमहद्राघवान्तरम् ॥ स एव संशयस्तात तव तस्य च यद्बले ॥ ८९ ॥ सालमेकं तु निर्भिन्द्या भवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥ ९० ॥ कृत्वेदं कार्मुकं सज्यं हस्तिहस्तमिवाततम् ॥ आकर्णपूर्णमायम्य विसृजस्व महाशरम् ॥ ९१ ॥ इमं हि सालं सहितस्त्वया शरो न संशयोत्रास्ति विदारयिष्यति ॥ अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजात्मज शापितो मया ॥ ९२ ॥ यथा हि तेजःसु रविः सदा रविर्यथाहि शैलो हिमवान् महाद्रिषु ॥ यथा चतुष्पात्सु च केसरी वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वरः ॥ ॥ ९३ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् ॥ प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १ ॥ स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः ॥ सालमुद्दिश्य चिक्षेप ज्यास्वनैः पूरयन्दिशः ॥ २ ॥ ॥

तः । समो वा हिततत्तयोरिति मलोपः । शरो विदारयिष्यति । विमर्शेन पुनः किमर्थं प्रत्ययोत्पादनमिति विमर्शेन । मम प्रियं नतु त्वत्परीक्षार्थम् ॥ ९२ ॥ यथेति ॥ तेजःसु तेजस्विषु । विक्रमे । स्थितानामिति शेषः । अस्मिन् सर्गे त्र्युत्तरनवतिश्लोकाः ॥ ९३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

अथ प्रत्ययपूर्वकं वालिवधाय गमनं द्वादशे–एतच्चेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ॥

स विसृष्ट इति ॥ सः एकसालोद्देशेन विसृष्टः । स्वर्णपरिष्कृतः स्वर्णपट्टालंकृतः । अनेन सर्वोत्तमत्वमुक्तम् । सालानिति । सप्त सालान् भित्त्वा । गिरिप्रस्थे गिरिप्रस्थमार्गणभूमिं विवेश । इत्थं ह्युक्तमभियुक्तैः । सालांश्च सप्त सगिरीन् सरसातलानिति । संक्षेपे च गिरिं रसातलं चैवेति । अन्यस्त्वपपाठः ॥ ३ ॥ प्रविष्ट इति ॥ धरां भित्त्वा प्रविष्टः स शरः महाजवत्वान्मुहूर्तेन । निष्पत्य निर्गत्य । पुनस्तां तूणीं प्रविवेश । मन्त्रप्र-

स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्णपरिष्कृतः ॥ भित्त्वा सालान् गिरिप्रस्थे सप्तभूमिं विवेश ह ॥ ३ ॥ प्रविष्टश्च मुहूर्तेन धरां भित्त्वा महाजवः ॥ निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह ॥ ४ ॥ तान् दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान् सालान्वानरपुङ्गवः ॥ रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥ ५ ॥ स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बीकृतभूषणः ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥ इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः ॥ रामं सर्वास्त्रविदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥ सेन्द्रानपि सुरान्सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ ॥ समर्थः समरे हन्तुं किं पुनर्वालिनं प्रभो ॥ ८ ॥ येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः ॥ बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥ ९ ॥ अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम ॥ सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ १० ॥ तमद्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोयमञ्जलिः ॥ ११ ॥ ॥

भावेनाचेतनस्यापि पुनरागमनम् ॥ ४ ॥ तानिति ॥ दृष्ट्वेत्यनेनाल्पज्ञत्वात्सुग्रीवः सालानेव भिन्नान् ददर्श । सप्तभूमिप्रवेशं त्वहमेव धर्मवीर्येण पश्यामीति भावः ॥ ५ ॥ स इति ॥ स सुग्रीवः परमप्रीतः सन् राघवाय कृताञ्जलिः मूर्ध्ना भूमौ न्यपतत् । शिरसा भूमिं स्पृष्ट्वा प्रणनामेत्यर्थः । प्रलम्बीकृतभूषण इत्यनेन उदरास्पर्श उक्तः । अनेन भगवद्विषये प्रणामप्रकारः शिक्षितो भवति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रलम्बगतभूषणः प्रलम्बत्वं प्राप्तभूषण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ लक्ष्मणानुमतमिति क्रियाविशेषणम्। भ्रातृगन्धिनं भ्रातृहिंसकम्। "गन्धनावक्षेपणे" इत्यत्र तथा प्रयोगात्। इति रामः सुग्रीवं प्रत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सर्वे इति ॥ आत्मानम्। स्वं स्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ सुग्रीव इति ॥ ह्वानम् आह्वानम्। गाढं परिहितः बलवृद्धये दृढबद्धपरिधानः ॥ १५ ॥ तमिति ॥ भास्करोस्ततटादिवेति। यथा सूर्योस्ततटादवतरन्नदृष्टरश्मिर्भवति तथेदानीं किष्किन्धानिर्गमनं वालिनोल्पकालेन नाशहेतुरिति द्योतनार्थमस्ततटादित्युक्तम्। अस्मद्देशोदयगिरिः प्रदेशान्तरापेक्षया अस्तगिरिरित्युक्तमित्यप्याहुः ॥

ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुमतं वचः ॥ १२॥ अस्माद्गच्छेम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः ॥ गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम् ॥ १३ ॥ सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने ॥ १४ ॥ सुग्रीवो व्यनदद्घोरं वालिनो ह्वानकारणात् ॥ गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १५ ॥ तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः ॥ निश्चक्राम सुसंरब्धो भास्करोस्ततटादिव ॥ १६ ॥ ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् ॥ गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ १७ ॥ तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः ॥ जघ्नतुः समरेन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥ १८॥ ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तु ॥ अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥१९॥

❀ रामानुजीयम् ❀ भास्करोस्ततटादिवेति। अस्माकमुदयपर्वतः सिद्धपुरवासिनामस्तगिरिरिति तदपेक्षया अस्ततटादित्युक्तम्। उदयो यो लङ्कायां सोस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुर इत्यार्यभटोक्तेः। एतच्छ्लोकानन्तरम्। ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत्। गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः। जघ्नतुः समरेन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ ॥ इति पाठक्रमः ॥ १६ ॥ ततः सुतुमुलमिति ॥ बुधाङ्गारकाख्ययोर्ग्रहयोरिव ॥ १७ ॥ तलैरिति ॥ अशनिः मेघज्योतिः ॥ १८ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ उभावश्विनौ देवाविव स्थितौ तावुभौ समुदीक्ष्य सुग्रीवं वालिनं वा विशेषतो यन्नावगच्छत्। ततः तस्मात्। रामः शरं मोक्तुं बुद्धिं न कृत-

वानित्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ क्लान्त इति ॥ जर्जरीकृतः परुषत्वक्कृतः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तमिति ॥ वसुधामवलोकयन्निति लज्जानुभावः ॥ २५ ॥ आह्वयस्वेति ॥ दर्शयित्वा च विक्रममिति व्यतिरेकोक्तिः । त्वया किं कृतं किं चिन्तितमित्यर्थः । कृतिरनेकार्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आह्वयस्वेति ॥ विक्रमं दर्शयित्वा । सालभेदनादिनेति शेषः ॥ २६ ॥ तामेव वेलामिति ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । वालिनं जहि

यन्नावगच्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ॥ ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना ॥ अपश्यन्राघवं नाथमृश्यमूकं प्रदुद्रुवे ॥ २१ ॥ क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः ॥ वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावनम् ॥ २२ ॥ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयार्दितः ॥ मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा सन्निवृत्तो महाद्युतिः ॥ २३ ॥ राघवोपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता ॥ तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ २४ ॥ तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम् ॥ ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥ ॥ २५ ॥ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् ॥ वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥ २६ ॥ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः ॥ वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे ॥ २७ ॥ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥ २८ ॥ सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् ॥ कारणं येन बाणोयं न मया स विसर्जितः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

काकुत्स्थेति प्रार्थनवेलायामित्यर्थः । ततः तथोक्तं चेत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तामेव वेलां वेलायाम् । वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोयमञ्जलिरिति प्रार्थनावेलायाम् वालिनं न निहन्मीति वक्तव्यम् । कुतः शक्तेन त्वया स न हन्यते। ततो नाहमितो व्रज इति वा पाठः ॥ २७ ॥ तस्येति ॥ करुणं सदयम् अब्रवीत् ॥ २८ ॥ सुग्रीवेति ॥ येन कारणेन बाणो न विसर्जितः तत्कारणं श्रूयतां श्रुत्वा क्रोधश्चापनीयतामिति योजना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कारणं येन । अलंकारेण । त्वं च । स्वरेण । विक्रमेण । ततोहम् । इति पाठक्रमः ॥ २९ ॥

अलंकारेणेति ॥ वेषण आकारेण । प्रमाणेन औन्नत्येन । गतेन गमनेन ॥ ३० ॥ स्वरेणेति ॥ वर्चसा तेजसा । प्रेक्षितेन वीक्षणेन । वाक्यैः भाषणैः । व्यक्तिं विशेषम् । तत इति । मोहितः संजातमोहः । विशेषानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नोत्सृजामीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । द्वयोरपि नौ मया मूलघातो न कृतः स्यादिति हि शरं नोत्सृजामि नोत्सृष्टवानस्मीति योजना । ननु काञ्चनमालारूपो

अलंकारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च ॥ त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३० ॥ स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर ॥ विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये ॥ ततोहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ॥ ३१ ॥ नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणम् ॥ जीवितान्तकरं घोरं सादृश्याच्च विशङ्कितः ॥ ३२ ॥ मूलघातो न नौ स्याद्धि द्वयोरपि कृतो मया ॥ ३३ ॥ त्वयि वीरे विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया ॥ मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्याद्धरीश्वर ॥ ३४ ॥ दत्ताभयवधो नाम पातकं महदुच्यते ॥ ३५ ॥ अहं च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी ॥ त्वदधीना वयं सर्वे वनेस्मिन् शरणं भवान् ॥ ३६ ॥ तस्माद्युध्यस्व भूयस्त्वं मा मा शङ्कीश्च वानर ॥ एतन्मुहूर्ते सुग्रीव पश्य वालिनमाहवे ॥ निरस्तमिषुणैकेन वेष्टमानं महीतले ॥ ३७ ॥ अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर ॥ येन त्वामभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धमुपागतम् ॥ ३८ ॥ ॥

वालिनो विशेषोस्ति । सत्यम् । तस्मिन् दिने तन्न धृत्वा गतवानिति ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र मत्तत्वभोगचिह्नाश्रान्तत्वपुरनिर्गतत्वादिकं वाल्यसाधारणमस्ति । समीपस्था हनुमदादयश्च प्रष्टुं शक्याः स्वयं च सूक्ष्मज्ञः । प्रेक्षितज्ञास्तु कोसला इत्युक्तेः । तथापि त्वया मया च कुन्त्या चेति न्यायेनासाधारण्यं परिहर्तुं दृष्टहेतून् कांश्चिदुक्तवान्राम इति ज्ञेयम् ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तस्मादिति ॥ मा मा शङ्कीरिति । मा मां प्रति । मा शङ्कीः शङ्कां मा कुरु । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ३७ ॥ अभिज्ञानमिति ॥ अभिज्ञानं चिह्नम् ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

गजपुष्पीमिति ॥ गजपुष्पीं नागपुष्पीं नाम लताम् ॥ ३९ ॥ तत इति ॥ व्यसर्जयत् अमोचयत् बद्धवान् ॥ ४० ॥ स तयेत्यादि ॥ विपरीत इवेत्याद्युपरि विव्रीयते । ससन्ध्य इव तोयद इति । सुग्रीवस्य हेमपिङ्गलत्वादिति भावः ॥ अस्मिन् सर्गे सार्धद्विचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥

गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम् ॥ कुरु लक्ष्मण कण्ठेस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥
ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमाकुलाम् ॥ लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥ ४० ॥
स तया शुशुभे श्रीमान् लतया कण्ठसक्तया ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥४१ ॥
मालयेव बलाकानां ससन्ध्य इव तोयदः ॥ विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः ॥ जगाम सह
रामेण किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥
ऋश्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ॥ जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥
समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम् ॥ शरांश्चादित्यसंकाशान् गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २ ॥
अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ३ ॥ पृष्ठतो
हनुमान्वीरो नलो नीलश्च वानरः ॥ तारश्चैव महातेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥ ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च
पुष्पभारावलम्बिनः ॥ प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ पुनः किष्किन्धाप्रवेशस्त्रयोदशे–ऋश्यमूकादित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अग्रत इति ॥ संहतग्रीवः निबिडकण्ठ इत्यर्थः । इदं स्वरूपकीर्तनम् गजपुष्पीबन्धनेन वा ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ कार्यसिद्धिसूचकपदार्थानुभवविशेषं दर्शयति– ते वीक्षमाणा इत्यादिना ॥ कन्दराणि गृहाकारगुहाविशेषान् । निर्दराणि स्फुटितशैलरन्ध्रविशेषान् । गुहाः देवखातबिलानि । दरीः गुहाविशेषान् । अकोशकुड्मलैः ईषद्विकसितमुकुलैः । कारण्डैः ।

कारण्डको महापक्षीति वैजयन्ती। सारसैः सरोनिवासैः शकुनैरुपनादितान् तटाकान् व्यलोकयन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कन्दराणि गुहाश्चैव शैलांस्तानि वनानि च। शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ इति बहुकोशेषु पाठः। कन्दराणि मन्दिराकाराकारितशिलाविवरविशेषान्। गुहा देवखातबिलानि। दरीः स्फुटितशैलरन्ध्रविशेषान्। वैडूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः। शोभितान् सजलान्मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन्निति पाठः। अकोशकुड्मलैः अकोशैः विकसितैः कुड्मलैः मुकुलैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मृदुशष्पेति ॥

कन्दराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा ॥ शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥ ६ ॥ वैडूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः ॥ शोभितान् सजलान् मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन् ॥ ७ ॥ कारण्डैः सारसैर्हंसैर्वञ्जुलैर्जलकुक्कुटैः॥ चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनैरुपनादितान् ॥ ८ ॥ मृदुशष्पाङ्कुराहारान्निर्भयान्वनगोचरान् ॥ चरतः सर्वतोऽपश्यन् स्थलीषु हरिणान् स्थितान् ॥ ९ ॥ तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् ॥ घोरानेकचरान्वन्यान् द्विरदान् कुलघातिनः ॥ १० ॥ मत्तान् गिरितटोत्कृष्टान्पर्वतानिव जङ्गमान् ॥ वारणान्वारिदप्रख्यान् महीरेणुसमुत्क्षितान् ॥ ११ ॥ वने वनचरांश्चान्यान् खेचरांश्च विहङ्गमान् ॥ पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः ॥ १२ ॥ तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः ॥ द्रुमषण्डं वनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

चरतः स्थितांश्चापश्यन् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चरतः सर्वतः पश्यन्निति पाठः ॥ ९ ॥ तटाकवैरिण इत्यादि ॥ तटाकवैरिणः कलुषीकरणात्। एकचरान् एकाकिनः। द्विरदाः द्विदन्ता इति चतुर्दन्तव्यावृत्तिः। गिरितटोत्कृष्टान् उल्लिखितगिरितटान् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तटाकवैरिण इत्यादि ॥ द्विरदवारणशब्दयोस्तत्तत्स्थलावस्थितव्यक्तिभेदवाचकत्वेन न पौनरुक्त्यम्। गिरितटानुत्कर्षन्तीति गिरितटोत्कृष्टाः तान्। कर्तरि क्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तेषां त्विति ॥ द्रुमषण्डं वृक्षषण्डमयमिति लतागुल्मव्यावृत्तिः ॥ १३ ॥ ॥

एष इति ॥ मेघ इवेति नीलवर्णे उपमा ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अत्रेत्यादि ॥ सप्तरात्रेति ॥ सप्तरात्रकृताहाराः वायुना सप्तरात्रस्य एकवारं कृताहाराः । सप्तभिर्वर्षशतैरित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तेषामित्यादि ॥ विशन्तीति । ये मोहादत्राश्रमे विशन्ति न ते निवर्त-

एष मेघ इवाकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते ॥ मेघसंघातविपुलः पर्यन्तकदलीवृतः ॥ १४ ॥ किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं हि मे ॥ कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ गच्छन्नेवाचचक्षेथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ १६ ॥ एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् ॥ उद्यानवनसंपन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७ ॥ अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः ॥ सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥ १८ ॥ सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः ॥ दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥ तेषामेवंप्रभावानां द्रुमप्राकारसंवृतम् ॥ आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ २० ॥ पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथान्ये वनचारिणः ॥ विशन्ति मोहाद्ये तत्र निवर्तन्ते न ते पुनः ॥ ॥ २१ ॥ विभूषणरवास्तत्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः ॥ तूर्यगीतस्वनाश्चात्र गन्धो दिव्यश्च राघव ॥ २२ ॥ त्रेताग्नयोपि दीप्यन्ते धूमो ह्यत्र प्रकाशते ॥ वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान् कपोताङ्गारुणो घनः ॥ २३ ॥ एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः ॥ मेघजालप्रतिच्छन्ना वैडूर्यगिरयो यथा ॥ २४ ॥ कुरु प्रणामं धर्मात्मन् तान्समुद्दिश्य राघव ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संयताञ्जलिः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

न्ते किंतु तत्रैव नश्यन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ दिवं गताः शरीरान्तरेण पुनरत्रागत्याप्सरोभिः क्रीडन्तीत्याशयेनाह—विभूषणेत्यादिना ॥ भूषणरवेण नृत्तमुपलक्ष्यते । सकलाक्षरा इति गीतस्वनविशेषणम् । तूर्य शब्दोत्र गीतभिन्नवाद्यपरः ॥ २२ ॥ त्रेतेति ॥ त्रेताग्निदीपने लिङ्गमाह—धूमो हीति । घनः निबिडः ॥ २३ ॥ २४ ॥ कुर्विति ॥ समुद्दिश्य किंचित्फलमुद्दिश्य तेषां प्रणामं कुरु ॥ २५ ॥ ॥

प्रणमन्तीति ॥ शरीरे अशुभं व्याध्यादिकम् ॥ २६ ॥ ततो राम इति ॥ महात्मानः महात्मनः ॥ २७ ॥ अभिवाद्येति ॥ अनेन सर्वेषामभिवादनमनूद्यते । अत्राभिवादनं नमस्कारः तेषां परोक्षत्वात् । अनेन सज्जनप्रणामो विजयावह इत्ययमर्थः सूचितः । तदिदं द्योत्यते उपरितनश्लोके उदिताग्र्यतेजस इति । प्रणामेनेति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत इति ॥ सह युगपत् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे

प्रणमन्ति हि ये तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ न तेषामशुभं किंचिच्छरीरे राम दृश्यते ॥ २६ ॥ ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः ॥ समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवादयत् ॥ २७ ॥ अभिवाद्य तु धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः ॥ सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः ॥२८॥ ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात्सप्तजनाश्रमात् ॥ ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥२९॥ ततस्तु रामानुजरामवानराः प्रगृह्य शस्त्राण्युदिताग्र्यतेजसः ॥ पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागताः सह ॥३०॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठद्गहने वने ॥ १ ॥ विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशम् ॥ २ ॥ ततः स निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् ॥ परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरःसरः ॥३॥ अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्तदा ॥ दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ ॥

मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

अथ वाल्याह्वानभीतं सुग्रीवं निश्वासयति रामश्चतुर्दशे—सर्वे इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तत इत्यादि ॥ वायुवेगपुरःसरः वायुवेगान्मेघे अधिको ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । यतः वायुवेगपुरःसरः अत एव गर्जन्महामेघ इव स्थितः । परिवारैः परिवृतः सः नादैरम्बरं भिन्दन्निव घोरं निनदं कृत्वा युद्धायाह्वयत् । वालिनमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनतोरणाम् ॥ प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ॥ ५ ॥
प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा ॥ सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां काल इवागतः ॥ ६ ॥ एवमुक्तस्तु
धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ॥ तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ॥ ७ ॥ कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया
गजसाह्वया ॥ लक्ष्मणेन समुत्पाट्य यैषा कण्ठे कृता तव ॥ ८ ॥ ॥ ॥

हरीति ॥ हरिवागुरया हरय एव वागुरा मृगग्रहणपाशः तया व्याप्ताम् इतरदुष्प्रवेशामित्यर्थः । यद्वा हरिवागुरया हरिग्रहैः । जात्येकवचनम् । वागुरा मृगशालिकेति वैजयन्ती ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हरिवागुरया शत्रुभूतवानरग्राहिण्या वागुरया । यद्वा शत्रुग्राहकत्वेन वानरा एव वागुरात्वेन निरूपिताः तया ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञेति ॥ आगतः । कालः फलकालः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ लतां काल इवागत इति सम्यक् । कालो वसन्तादिकालः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृताभिज्ञानचिह्न इत्यादि ॥ अभिज्ञापकं चिह्नम् अभिज्ञानचिह्नम् । कृतमभिज्ञानचिह्नं यस्य स तथा । गजपुष्प्यामेव गजसाशब्दः । यद्वा गजेन समा आह्वा आख्या यस्याः सा गजसाह्वा तया शोभस इति । अत्राहुः–विपरीते रात्रौ । सूर्यः पूर्णचन्द्रः । परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी । राकामध्यगतश्चन्द्रः सूर्य इत्यभिधीयते ॥ इति वचनात् । यद्वा नक्षत्रमालया विपरीतः विशेषेण परिवृतः । सूर्य इव चन्द्र इव । अन्यशब्देनान्यस्याभिधानम् कथमिति चेत् । नवो नवो भवतीति श्रुतौ अह्नां केतुः सूर्यः चन्द्राप्यायकत्वाच्चन्द्रमा इत्युच्यते । तद्वच्चन्द्रोपि सूर्यकिरणानुप्रवेशायत्तप्रकाशविशेषवत्त्वात् सूर्यशब्देनाभिधीयत इति । यद्वा विशेषेण परीतो विपरीतः नक्षत्रावृतः सूर्य इवेत्यभूतोपमा । विपरीत इत्यनेन तात्कालिकतेजोवत्त्वमुच्यते । यद्वा विपरीते विपरीतकाले । सूर्यो नक्षत्रमालयेवानया लतया शोभसे । उत्पातकाले हि मध्याह्ने नक्षत्राणि दृश्यन्त इत्युच्यते ज्योतिः शास्त्रे । रात्राविन्द्रधनुर्दर्शे दिवा नक्षत्रदर्शने । तद्राष्ट्रनाथनाशः स्यादिति गर्गस्य भाषितम् ॥ इति । अतः भाविवालिवधरूपफलानुसारेण तेजसा ज्वलन् सुग्रीवः शुभ्रपुष्पावलीशोभमानगजपुष्पीमालया उत्पातकाले नक्षत्रमालया सूर्य इव बभावित्यस्मदाचार्योक्तम् । अत्राहुरित्यारभ्य सूर्यशब्देनाभिधीयत इत्यन्तम् गोविन्द-

राजोक्तमेव रामानुजीयेपि दृश्यते । विशेषस्त्वयम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चन्द्रस्य सूर्यकिरणानुप्रवेशप्रकाशवत्त्वं विष्णुपुराणे प्रसिद्धम् । क्षीणं सोमं सुरैः पीतमाप्याययति दीप्तिमान् । मैत्रेयैककलं सन्तं रश्मिनैकेन भास्करः ॥ इत्यादीति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अद्येति ॥ प्रमोक्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि । अनिट्त्वमार्षम् ॥ १० ॥ ममेति ॥ यावद्वेष्टते वेष्टिष्यते । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लट् ॥ ११ ॥ यदीति ॥ स वाली दृष्टिपथं प्राप्तः सन् पुनर्जीवन्यदि विनिवर्तते । ततः तदा । दोषेणोपलक्षितम् ; मा माम् आगच्छेत् । सद्यो मा माम् भवान् गर्हेच्च गर्हेत च । यदि

शोभसे ह्यधिकं वीर लतया कण्ठसक्तया ॥ विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ९ ॥ अद्य वालिसमुत्थन्ते भयं वैरं च वानर ॥ एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ॥ १० ॥ मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणम् ॥ वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु वेष्टते ॥ ११ ॥ यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन्स विनिवर्तते॥ ततो दोषेण माऽऽगच्छेत्सद्यो गर्हेच्च मा भवान् ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः ॥ तेनावेहि बलेनाद्य वालिनं निहतं मया ॥ १३ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीरकृच्छ्रेपि तिष्ठता ॥ धर्मलोभपरीतेन नच वक्ष्ये कथंचन ॥ १४ ॥ सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि संभ्रमम् ॥ प्रसूतं कलमं क्षेत्रे वर्षेणेव शतक्रतुः ॥ १५ ॥ तदाह्वाननिमित्तं त्वं वालिनो हेममालिनः ॥ सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

दृष्टमात्रेण तं न हन्यां तदा मत्समीपमागच्छ मां गर्हस्व चेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यदि दृष्टिपथमिति ॥ स यदि दृष्टिपथं प्राप्तः जीवन्न निवर्तते ततः भवान् मां दोषेणोपलक्षितम् मा गच्छेन्नावगच्छेत् । सद्यो मा गर्हेच्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनृतमिति ॥ मे मया । "ते मयावेकवचनस्य" इत्येतत्तृतीयायामप्यार्षं दृश्यते । अतस्तद्विशेषणेपि तृतीयाप्रयोगः । धर्मलोभपरीतेन । लोभो लब्धस्य त्यागासहिष्णुता । धर्महान्यसहिष्णुनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ सफलामिति ॥ सम्भ्रमं संशयकृतचाञ्चल्यं पराक्रमेण प्रतिज्ञासफलत्वकरणे दृष्टान्तमाह—प्रसूतमिति ॥ कलमं सस्यम् ॥ १५ ॥ तदाह्वानेति ॥ तत्तस्मात् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जितेति ॥ जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी । ताच्छील्ये णिनिः । असङ्गेन अविलम्बेन ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ जितकाशी जितश्रमः ॥ १७ ॥ रिपूणामिति ॥ स्त्रीसमक्षमित्यनेन तदानीं सायंकाल इत्यवगम्यते । प्रातर्मूत्रपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासया । सायं कामेन पीड्यन्ते जन्तवो निशि निद्रया ॥ इति वचनात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्येति ॥ हतप्रभाः भीतिविकृतमुखकान्तयः । गाव इत्यनेन गवां पुरप्रवेशकालसूचनात्तत्कालस्य सायंतनत्वं गम्यते । राजदोषपरामृष्टाः राजदोषेण अराजकत्वरूपदोषेण परामृष्टाः परैः परपुरुषैः आमृष्टाः केशेषु

जितकाशी बलश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरा ॥ निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वाली स प्रियसंयुगः ॥ १७ ॥ रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयन्ति न संयुगे ॥ जानन्तस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः ॥ १८ ॥ स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ॥ ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १९ ॥ तस्य शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः ॥ राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ॥ २० ॥ द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः ॥ पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ॥ २१ ॥ ततः स जीमूतगणप्रणादो नादं ह्यमुञ्चत्त्वरया प्रतीतः ॥ सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वानिलचञ्चलोर्मिः ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥

अथ तस्य निनादं तु सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ शुश्रावान्तःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १ ॥ श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ॥ मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापतितो महान् ॥ २ ॥ ॥ ॥

गृहीताः कुलस्त्रिय इव आकुलाः गन्तव्यप्रदेशाभावेनाकुलाः ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति ॥ प्रतीतः नादमोचने प्रसिद्धः । सरित्पतिर्वा समुद्र इव ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥

अथ ताराबुद्धिः पञ्चदशे—अथ तस्येत्यादि ॥ महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ १ ॥ श्रुत्वेति ॥ स्थितस्येति शेषः । एकपदे एकस्मिन्नेव स्थाने । सद्य इत्यर्थः । आपतितःउत्पन्न इत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

स त्विति ॥ रोषेण परीताङ्गः विपरीताङ्गः । विकृतवेष इत्यर्थः । अत एव सन्ध्यातपप्रभः कोपपावकयावकितानन इति प्रयोगात्कोपरक्तदेहत्वात्सन्ध्यातपप्रभत्वम् । किंच । उपरक्तः समीपरक्तः । कृतपरिवेष इत्यर्थः । परिवेषयुक्तो हि सूर्यो निष्प्रभो दृश्यते । उपरक्तो राहुग्रस्तो वा ॥ ❀ रामानुजोयम् ❀ सन्ध्यातपप्रभः सन्ध्यातपवत्पिङ्गलवर्णः । स वाली रोषपरीताङ्गः अत एवोपरक्त आदित्य इव सद्यो निष्प्रभतां गत इति संबन्धः ॥ ३ ॥ वालीति ॥ दंष्ट्राकरालः दंष्ट्रादन्तुरः । करालो दन्तुरे तुङ्गः इत्यमरः । क्रोधाद्धेतोः दीप्ताग्निसन्निभः अत एवोत्पतितपद्मः विकसितरक्तोत्पलः । उत्पतितपद्माभ इति पाठे उत्पतिता स्वोपरि प्रसृता पद्मानामा भा यस्मिन् स इत्यर्थः । समृणालो ह्रदः इव

स तु रोषपरीताङ्गो वाली सन्ध्यातपप्रभः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३ ॥ वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निसन्निभः ॥ भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ॥ ४ ॥ शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः ॥ वेगेन चरणन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥ तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौहृदा ॥ उवाच त्रस्तसंभ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ॥ ६ ॥ साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम् ॥ शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ॥ ७ ॥ काल्यमेतेन संग्रामं करिष्यासि च वानर ॥ वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८ ॥ ॥

भाति बभौ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वालीति ॥ दीप्ताग्निसन्निभो वाली क्रोधाद्दंष्ट्राकरालः । उत्पतितपद्माभः गजादिभिरुद्धृतपद्माभः समृणालो ह्रद इव भाति इति योजना । दंष्ट्रा मृणालस्थानीया ॥ ४ ॥ ५ ॥ तं त्विति ॥ परिष्वज्य स्ववचनश्रवणाभिमुख्यायालिङ्ग्य स्नेहात् परिष्वज्येत्यन्वयः । दर्शितसौहृदा यथा भवति तथोवाचेत्यर्थः । संभ्रान्ता त्वरिता । संभ्रमस्त्वरेत्यमरः । हितोदर्कं हितफलकम् ॥ ६ ॥ साध्विति ॥ काल्यं प्रातः शयनादुत्थितः पुरुषः भुक्तां स्रजमिव । नदीवेगमिव आगतम् अप्रतिबद्धं क्रोधम् । साधु निःशेषं त्यज ॥ ७ ॥ काल्यमिति ॥ काल्यं प्रातःकाले एतेन युद्धं करिष्यसि । तेन फल्गुता लाघवं वा शत्रुबाहुल्यं शत्रुगौरवं वा न विद्यते । अतः किमर्थमद्यैव निर्गच्छसीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सहसा निर्गमे को दोष इत्यत्राह—सहसेति ॥ ९ ॥ प्रथमं युक्तिमाह—पूर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ पूर्वमापतितः । ते त्वया । क्रोधान्निष्पत्य यो युधि निरस्तः । हन्यमानो दिशो गतश्च । स त्वामाह्वयते । पुनरेत्य स्थितस्य तस्यैतदाह्वानम् मे शङ्कां सहायसहितत्वशङ्काम् जनयतीति योजना । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अव्ययानामनेकार्थत्वादवधारणे वा ॥ १० ॥ ११ ॥ अवधारणे हेत्वन्तरमप्याह—दर्पश्चेति ॥ नर्दतस्तस्य दर्पश्च व्यवसायश्च यत्नश्च निनादश्च संरम्भश्च यादृशः अस्य एतत्कारणमल्पं न

सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते ॥ श्रूयतां चाभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ॥ ९ ॥ पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि ॥ निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥ १० ॥ त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः ॥ इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे ॥ ११ ॥ दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः ॥ निनादश्चापि संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२ ॥ नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् ॥ अवष्टब्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति ॥ १३ ॥ प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः ॥ अपरीक्षितवीर्येण सुग्रीवः सह नैष्यति ॥ १४ ॥ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः ॥ अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ १५ ॥ ॥

भवतीति योजना ॥ १२ ॥ फलितमाह—नासहायमिति ॥ अवष्टब्धसहायश्च परिगृहीतसहाय एव । कुतः । एषः यमाश्रित्य गर्जति तादृशगर्जनहेतुसहायाश्रित एष इत्यर्थः ॥ १३ ॥ सहायस्यातिशये किं मानमित्यत आह—प्रकृत्येति ॥ १४ ॥ न केवलं युक्त्यायं निर्णयः वचनाच्चेत्याह—पूर्वमिति । वचो यत् प्रासङ्गिकं कथयतोऽङ्गदस्य वचः मया श्रुतं तत् हितं वचः त्वां प्रति वक्ष्यामि ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः । अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ इति पाठः ॥ १५ ॥ ॥

अङ्गद इति ॥ वनान्तमुपवनान्तमभिनिर्गतः विहारार्थं गतः । प्रवृत्तिर्वार्ता । वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः । तत्र ऋश्यमूके । दुरासदावित्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । प्राप्ताविति प्रवृत्तिस्तेन कथितेति संबन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तौ कीदृशावित्यपेक्षायाम् एकस्य स्वरूपकथनेनान्यस्य स्वरूपमप्यर्थादुक्तं भवतीति मत्वा प्रधानभूतरामस्वरूपमाह–तवेत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ रामः उक्तविशेषणविशिष्ट इत्यन्वयः । तत्त्वस्थितिं सूचयन्त्याह–निवासेति । यथा सुग्रीवस्य सहायः एवं ममापि कुतो न स्यादित्यत्राह–साधूनामिति । स्वच्छायापेक्षिणाम् अनुकूलानां निवासवृक्षः । वृक्ष इत्यभेदाध्यवसायेन सर्वथा सादृश्यमुच्यते । यथा वृक्षः प्रथमं तापमपहृत्य पुष्पफलप्रदानादिना सर्वेन्द्रियतर्पणः तथायमित्यर्थः । निवास इति विशेषणेन कादाचित्कच्छायकतरुव्यावृत्तिः । वासुदेवतरुच्छाया नातिशीता न घर्मदा । नरकाङ्गारशमनी सा किमर्थं न सेव्यते ॥ इत्युक्तत्वात् । सुग्रीवद्रोहकरणेन नास्माकं साधुत्वलेश इत्याशयः । साधूनामेवम् आपन्नानां तु परा गतिः । योगक्षेमं वहामीत्युक्तरीत्या आश्रितविषये उपायदशाप्रभृति फलपर्यन्तसर्वकार्यकर इत्यर्थः । तत्राप्यार्तानां संश्रयश्चैव । आश्रितेष्वपि आर्तानां तु सर्वदा समीचीनाश्रयः । सर्वकार्यनिर्वाहक इत्यर्थः । भवत्वेवम् । ममापि कश्चिदाश्रयो भविष्यतीत्यत्राह–यशसश्चैकभाजनमिति । एवंविधरक्षको लोकेन्यो नास्तीत्यर्थः । अत्र चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ इत्युक्ताश्चतुर्विधाधिकारिण उच्यन्ते । साधूनां जिज्ञासूनाम् । कैवल्यकामानामित्यर्थः । आपन्नानाम् अपूर्वै-

अङ्गदस्तु कुमारोयं वनान्तमुपनिर्गतः ॥ प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैराप्तैर्निवेदिता ॥ १६ ॥ अयोध्याधिपतेः
पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरास
दौ ॥ १७ ॥ तव भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्कशः ॥ रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १८ ॥
निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः ॥ आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ १९ ॥ ज्ञानवि-
ज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः ॥ धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ २० ॥ ॥ ॥

श्वर्यकामानाम् । आर्तानां भ्रष्टैश्वर्यकामानाम् । यशसः ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तयशोयुक्तस्य । एकवचनेन तस्य सुदुर्लभत्वमुक्तम् । एकभाजनम् अद्वितीयाश्रयः । यद्वा साधूनामुपासकानाम् । आपन्नानां सकृदेव प्रपन्नायेत्युक्तरीत्या ईषत्प्रपन्नानाम् । आर्तानाम् आर्तप्रपन्नानाम् । आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागत इति वक्ष्यमाणत्वात् । यशसश्चैकभाजनमित्यनेन एवंभूतोन्यो नास्तीत्युच्यते । आश्रितफलप्रदानोपयोगिज्ञानसम्पत्तिमाह—ज्ञानविज्ञानसम्पन्न इति ॥ ज्ञानं लौकिकज्ञानम् । विज्ञानं शास्त्रजन्यज्ञानम् । ताभ्यां सम्पन्नः । यद्वा विज्ञानेन धर्मभूतेन सम्पन्नः । ज्ञानश्चासौ विज्ञानसम्पन्नश्चेति कर्मधारयः । ज्ञानस्वरूपो ज्ञानगुणकश्चेत्यर्थः । ज्ञानसम्पत्तिमुक्त्वानुष्ठानसम्पत्तिमाह—निदेशे निरतः पितुरिति । प्रधानत्वात्पितृवचनपरिपालनत्वमुक्तम् । इदमुपलक्षणं धर्मान्तराणाम् । अनेन सौलभ्यं चोक्तम् । समस्तकल्याणगुणसमृद्धिमाह—गुणानामाकर इति । बहुवचनेनासंख्येयत्वमुक्तम् । आकर इत्यनेन गुणातिरिक्तत्वं गुणिन उक्तम् । महानित्यनेन गुणानामप्युत्कर्षावहं गुणिस्वरूपमुच्यते । धातूनामित्यनेन गुणानां ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिभेदेन नानाविधत्वमुक्तम् । शैलेन्द्रो हिमवान् । अनेनाप्रकम्प्यत्वमुक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स्वरक्षणेप्यशक्तस्य को हेतुः पररक्षण इति न्यायेन राज्याद्विनाशितो रामः सुग्रीवं कथं रक्षितुं शक्तः । शक्तो वा सदृशं मां विहाय दुर्बलं सुग्रीवं कथमवलम्बत इत्याशङ्कायामाह—तव भ्रातुरित्यादिना । आर्तानां नष्टैश्वर्यकामानाम् । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः । ज्ञानं ब्रह्मविषयकं ज्ञानम् । विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोर्ज्ञानम् । मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोरित्यमरः । यद्वा ज्ञानं सामान्यज्ञानं विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ निवासवृक्षः साधूनाम् । साधूनां संसारतापतप्तानां निवासवृक्षः विश्रामस्थानम् । वासुदेवतरुच्छाया नातिशीता न घर्मदेत्युक्तत्वात् । साधूनां साधवस्त्वभिगन्तव्या इत्युक्त्या अभिगन्तव्यतया ये प्रसिद्धास्तेषामावासवृक्षः अभिगन्तव्यस्थानम् । साधूनां ज्ञानिनाम् आवासवृक्षः प्राप्यदेश इति च । आपन्नानाम् आकिञ्चन्यात् सङ्गपुरस्कारेण शरणं गतानां दृप्तानां सदा गतिः अपुनरावृत्तिप्राप्यस्थानम् । अभ्युपगमप्रारब्धसहिष्णुतया देहस्थितिकालेपि गतिरिति च । आर्तानां प्रारब्धदेहेनार्दितानां संश्रयः इतरवैलक्षण्येनाश्रयणीयः । यद्वा साधूनां भगवत्प्राप्तिकामानाम् । आपन्नानाम् कैवल्यनिष्ठानाम् । आर्तानामैश्वर्यकामानाम् इतरवैलक्षण्येनाश्रयणीयः । यशसश्च यशस एव नायशसः एकभाजनम् आनतरसाधारण्येनाश्रयः । सुप्रतिष्ठितत्वपरिपूर्णत्वादिद्योतनाय भाजनग्रहणम् । अत्र यशःशब्देनौदार्यप्रतापजनितकीर्तिर्लोकप्रसिद्धा । न तस्येशे

कश्चन तस्य नाम महद्यश इत्युक्तैवदिकप्रसिद्धा च कीर्तिः कथिता ॥ १८ ॥॥ १९ ॥ २० ॥ तदिति ॥ रणकर्मसु दुर्जयेनेत्यन्वयः ॥ ॥ २१ ॥ शूरेति ॥ ते अभ्यसूयितुं नेच्छामि त्वद्विषये अभ्यसूयां दोषाविष्करणं कर्तुं कदाचिदपि नेच्छामीत्यर्थः । यद्वा मया वक्ष्यमाणे हिते त्वया अभ्यसूया न कार्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ यौवराज्येनेति ॥ यौवराज्येनाभिषेचय यौवराज्येनोपलक्षितो यथा भवति तथाभिषिञ्चेत्यर्थः

तत्क्षमं न विरोधस्ते सह तेन महात्मना ॥ दुर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मसु ॥२१॥ शूर वक्ष्यामि ते किञ्चिन्नचेच्छाम्यभ्यसूयितुम् ॥ श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम् ॥२२॥ यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय ॥ विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन्बलीयसा ॥२३॥ अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् ॥ सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ २४ ॥ लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः ॥ तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते ॥२५॥ न हि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कञ्चन ॥ दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ॥ २६ ॥ वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवस्तव बन्धुः सदा मतः ॥ ॥ २७ ॥ भ्रातुः सौहृदमालम्ब नान्या गतिरिहास्ति ते ॥ २८ ॥ यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् ॥ याच्यमानः प्रयत्नेन साधु वाक्यं कुरुष्व मे ॥ २९ ॥ प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि ॥ क्षमो हि ते कोसलराजसूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥ ३० ॥ ॥ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ न हीति ॥ प्रत्यनन्तरं त्वदनन्तरम् । समीपवर्तिनं वा कुरुष्व ॥ २६ ॥ २७ ॥ भ्रातुरित्यर्धम् ॥ आलम्ब आलम्बस्व ॥ २८ ॥ यदीति ॥ अवैषि जानासि । प्रयत्नेन बहुप्रयत्नेन ॥ २९ ॥ स्ववचनाश्रवणे बाधकं सूचयन्त्याह–प्रसीदेति ॥ प्रसीद त्यक्तरोषो भव । पथ्यं हितम् । जल्पितं वचनम् । भावे क्तः । शक्रसमानतेजसा शक्रतेजस्तुल्यतेजसा । अनेन वालिनो रामस्याधिक्यमुक्तम् ॥ ३० ॥

तदेति ॥ तदा वक्तव्यकाले । वालिनं प्रतीति शेषः । भाषतेर्द्विकर्मकत्वात् । तस्य तस्मै । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । “रुच्यर्थानाम्” इति हि स्मृतिः । विनाशकालत्वे हेतुः कालाभिपन्नस्येति । मृत्युना गृहीतस्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदा हि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे ॥ न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले ॥ ३१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् ॥ वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गर्जतोस्य च संरम्भं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः ॥ मर्षयिष्याम्यहं केन कारणेन वरानने ॥ २ ॥ अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥ सोढुं न च समर्थोहं युद्धकामस्य संयुगे ॥ सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जतः ॥ ४ ॥ न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५ ॥ निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोनुगच्छसि ॥ सौहृदं दर्शितं तारे मयि भक्तिः कृता त्वया ॥ ६ ॥ प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि संभ्रमम् ॥ दर्पमात्रं विनेष्यामि नच प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥ ७ ॥

अथ वालिवधः षोडशे—तामेवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अधर्षितानामिति ॥ धर्षणामर्षणं धर्षणस्य आमर्षणं सहनमिति वा । धर्षणायाः तिरस्कारस्य मर्षणमिति वार्थः ॥ ३ ॥ सोढुमिति ॥ सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जत इति । हीनग्रीवस्येति परुषोक्तिः ॥ ४ ॥ न चेति ॥ पापं निरपराधवधम् ॥ ५ ॥ निवर्तस्वेति ॥ निवर्तने क्रियमाणेपि भूयः सौहृदं सुहृत्कर्तव्यम् । हितोपदेश इति यावत् । भक्तिः कृता प्रकाशितेत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रतियोत्स्यामीति ॥ सुग्रीवं प्रतियोत्स्यामि ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संप्रहारव्याकुलेन त्वया कथं तस्य प्राणरक्षणं कर्तुं शक्यं तत्राह—अहं हीति ॥ यथेप्सितम् ईप्सितं तत्प्राणरक्षणमनतिक्रम्य । आजौ युद्धे स्थितस्य ॥ ८ ॥
नेति ॥ गर्वितं गर्वम् । आयस्तम् आयासम् । प्रयत्नमिति यावत् । सहिष्यतीति परस्मैपदमार्षम् । सहायत्वं बुद्धिसाहाय्यम् ॥९॥ ❀ रामानुजीयम् ❀
जवेन मनोजवेन । यद्वा जयेनेति पाठः । जयाशिषेत्यर्थः । चोवधारणे ॥ १० ॥ तं त्विति ॥ दक्षिणा स्वास्मिन् परस्मिंश्च तुल्यहिता ॥ ११ ॥

अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यथेप्सितम् ॥ वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ॥ ८ ॥ न
मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् ॥ कृतं तारे सहायत्वं सौहृदं दर्शितं मयि ॥ ९ ॥ शापितासि मम
प्राणैर्निवर्तस्व जयेन च ॥ अहं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे ॥ १० ॥ तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं
प्रियवादिनी ॥ चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद्विज-
यैषिणी ॥ अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता ॥१२॥ प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम् ॥
नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ १३ ॥ स निःश्वस्य महातेजा वाली परमरोषणः ॥ सर्वतश्चारयन्
दृष्टिं शत्रुदर्शनकाङ्क्षया ॥ १४ ॥ स ददर्श ततः श्रीमान् सुग्रीवं हेमपिङ्गलम् ॥ सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमा-
नमिवानलम् ॥ १५ ॥ स तं दृष्ट्वा महावीर्यं सुग्रीवं पर्यवस्थितम् ॥ गाढं परिदधे वासो वाली परमरोषणः ॥
॥ १६ ॥ स वाली गाढसंवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः ॥ १७ ॥
श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतरमागतः ॥ सुग्रीवोपि तमुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ मन्त्रवत् स्वस्त्ययनमन्त्रवत् । मन्त्रश्च वैदिकादन्य इति ज्ञेयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स निःश्वस्येति ॥ चारयन् प्रस्थित इति शेषः ॥ १४ ॥ स
ददर्शेति ॥ सुसंवीतं वाससा सुष्ठु परिवीतम् । अवष्टब्धं युयुत्सया भूमिमाक्रम्य स्थितम् ॥१५॥ स तमिति ॥ पर्यवस्थितं समीपे अवस्थितम् ॥ १६ ॥
स वालीति ॥ कृतक्षणः कृतोत्सवः । लब्धावसरो वा । निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः इत्यमरः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ एवमिति ॥ पततु मूर्धनात्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ ताडित इति ॥ तेन वालिना ताडितः । अत एव संक्रुद्धः । वेगितः संजातवेगः । पुनः प्रहारायेति शेषः । अत्र सुग्रीव इत्यध्याहार्यम् । सोत्पीडः सनिर्झरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स त्विति ॥ नौः पोतः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स त्विति ॥ नौसार्थः नौसमूहः ॥ २४ ॥ तावित्यादि ॥ विक्रान्तौ विक्रमवन्तौ । भीमबलौ च तौ विक्रान्तौ चेति

तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणपण्डितम् ॥ आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ एष मुष्टिर्मया बद्धो गाढः सन्निहिताङ्गुलिः ॥ मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्रवीत् ॥ तवैव चाहरन्प्राणान् मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१ ॥ ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगितः ॥ अभवच्छोणितोद्गारी सोत्पीड इव पर्वतः ॥ २२ ॥ सुग्रीवेण तु निःसङ्गं सालमुत्पाट्य तेजसा ॥ गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥ २३ ॥ स तु वाली प्रचलितः सालताडनविह्वलः ॥ गुरुभारसमाक्रान्तो नौ सार्थ इव सागरे ॥ २४ ॥ तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगिनौ ॥ प्रवृद्धौ घोरवपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥ परस्परममित्रघ्नौ छिद्रान्वेषणतत्परौ ॥ २५ ॥ ततोवर्धत वाली तु बलवीर्यसमन्वितः ॥ सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयते ॥ २६ ॥ वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥ वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास लाघवम् ॥ २७ ॥ वृक्षैः सशाखैः सशिखैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः ॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पाद्भिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २८ ॥ ॥

कर्मधारयः । सुपर्णसमवेगिनौ गरुडवेगतुल्यवेगवन्तौ । कर्मधारयान्मत्वर्थीयः । चन्द्रसूर्याविव पौर्णमासीचन्द्रसूर्याविव । प्रवृद्धावभूतामित्यर्थः ॥ २५ ॥ तत इति ॥ अवर्धत । तेजसेति शेषः । परिहीयते पर्यहीयतेत्यर्थः ॥ २६ ॥ वालिनेति ॥ लाघवं शैघ्र्यम् । लघु माधुर्यशीघ्रयोरिति निघण्टुः ॥ ॥ २७ ॥ वृक्षैरित्यादि ॥ तयोर्युद्धमभूद्घोरमिति पाठः ॥ २८ ॥ ॥ ॥

तार्वति ॥ युध्येताम् अयुध्येताम् । तर्जयानार्वाति । उभयत्र आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः मुमभावश्च ॥ २९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हीयमानमथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् । वीक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ इति पाठः ॥ ३० ॥ ततो राम इति ॥ शरं वीक्षते । वालिवधोचितं शरं पर्यालोचयदित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शरश्च वीक्षते वीर इति सम्यक् ॥ ३१ ॥ तत इ-

तौ शोणिताक्तौ युध्येतां वानरौ वनचारिणौ ॥ मेघाविव महाशब्दैस्तर्जयानौ परस्परम् ॥ २९ ॥ हीयमानमथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् ॥ वीक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥ ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ॥ शरं च वीक्षते वीरो वालिनो वधकारणात् ॥ ३१ ॥ ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविषोपमम् ॥ पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥ ३२ ॥ तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्त्ररथेश्वराः ॥ प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥ ३३ ॥ मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषो प्रदीप्ताशनिसन्निभः ॥ राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ ३४ ॥ ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपीश्वरः ॥ वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ ३५ ॥ इन्द्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले ॥ आश्वयुक्समये मासि गतश्रीको विचेतनः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति ॥ कालचक्रं यमस्यायुधविशेषः ॥ ३२ ॥ तस्येति ॥ पत्त्ररथेश्वराः पक्षिश्रेष्ठाः ॥ ३३ ॥ मुक्तस्त्विति ॥ वज्रस्येव निर्घोषो यस्य तथा । प्रदीप्ताशनिसन्निभः प्रदीप्तविद्युत्तुल्यः । अशनिस्तु द्वयोर्वज्रे सौदामिन्यामिति दर्पणः ॥ ३४ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ उद्धूतः पातितः । आश्वयुक्समये अश्वयुक्समयरूपे । मासि पौर्णमास्याम् । महीतले पातित इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तमर्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति–नरोत्तम इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ कालयुगान्तकोपमम् । युगान्तकालोपममित्यर्थः । स्वार्थे कप्रत्ययः । युगान्तकालो युगान्तमृत्युः । काञ्चनरूप्यभूषितं परभागाय स्वर्णरजताभ्यामलंकृतम् । सधूममित्यनेन ज्वालोन्मुखत्वमुच्यते । हरः प्रलये संहर्ता । नन्वत्र एकवचनादेकेन बाणेन वाली हत इत्युक्तम् । इदम् उत्तरत्र तारावाक्येन । रामेण प्रहितै रौद्रैर्मार्गणैर्दूरपातिभिरित्यनेन बहुबाणहतत्ववचनेन विरुध्यते । मेवं व्याकुलवचनत्वात्तस्य । यतः तारा एकबाणहतं श्रुत्वाप्येवमाह । वक्ष्यति हि–तं भार्याबाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे । हतं प्लवगशार्दूलं तारा

नरोत्तमः कालयुगान्तकोपमं शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभूषितम् ॥ ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुख-
तो यथा हरः ॥ ३७ ॥ अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः सुपुष्पिताशोक इवानलोद्धतः ॥ विचेतनो वासवसूनु-
राहवे विभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥
ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ॥ पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥ १ ॥ स भूमौ न्य-
स्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः ॥ अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २ ॥ तस्मिन्निपतिते भू-
मौ वानराणां गणेश्वरे ॥ नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत भूतलम् ॥ ३ ॥ ॥

शुश्राव वालिनमिति ॥ स्वर्गोपक्रमे च । निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघव । इत्यत्र एकशब्दः प्रयुक्तः । प्रतिज्ञातं च रामेण तथा वालिवधं प्रतीति प्रतिज्ञानिर्वाहाय छद्मनापि वालिवधः कृतः ॥ अस्मिन् सर्गे एकोनचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वालिवक्षसि पातित इत्यतः परम् । ततस्तेन महातेजा इत्ययं श्लोकः । ततः परम् इन्द्रध्वज इवोद्धूत इति श्लोकः । ततः परं नरोत्तमः । अथोक्षित इति श्लोकद्वयमुक्तार्थनिगमनपरम् ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥

अथ रामं प्रति वालिनिन्दा सप्तदशे–ततः शरेणेत्यादि ॥ आरम्भणार्थोऽयमनुवादः ॥ १ ॥ स भूमाविति ॥ रश्मिः बन्धनरज्जुः ॥ २ ॥ ३ ॥

भूमाविति ॥ तेजः प्रतापः ॥ ४ ॥ उक्तेर्थे हेतुमाह—शक्रेति ॥ ५ ॥ स इति ॥ हैमयेति ङीबभाव आर्षः ॥ ६ ॥ तस्येति ॥ लक्ष्मीः तेजः ॥ ७ ॥ तदस्त्रमिति ॥ स्वर्गमार्गस्य प्रभावनं प्रापकम् । " भू, प्राप्तौ " इत्यस्माल्लुट् । अत एव परमां गतिम् आवहत् । संपादयामासेत्यर्थः ॥ ८ ॥ तं तदेत्यादिचत्वारः ॥ संख्ये युद्धे । तं वीरं रामं बहुमान्य साधुबाणं पातितवानसीति श्लाघयित्वा स कुत्र स्थित इति शनैः वेदनातिशयान्मन्दं वीक्षमाणम् । इवशब्दो वाक्यालंकारे । ययातिमिव । कालेन दैवेन । कालः श्यामलदिष्टयोरिति दर्पणः । महेन्द्रमिव दुःसहम् आभिमुख्येन स्थातुमशक्यम् । सिंहेति ॥

भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः ॥ न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४ ॥ शक्रदत्ता
वरा माला काञ्चनी वज्रभूषिता ॥ दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा ॥ ५ ॥ स तया मालया
वीरो हैमया हरियूथपः ॥ सन्ध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥ ६ ॥ तस्य माला च देहश्च मर्मघाती
च यः शरः ॥ त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ७ ॥ तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् ॥
रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ॥ ८ ॥ तं तदा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलम् ॥ बहुमान्य च तं
वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥ ९ ॥ ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि
पातितम् ॥ १० ॥ महेन्द्रमिव दुर्धर्षं महेन्द्रमिव दुःसहम् ॥ महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ॥ ११ ॥
सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् ॥ लक्ष्मणानुगतो रामो ददर्शोपससर्प च ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा राघवं
वाली लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

दीप्तास्यं दीप्तमुखम् । हरिलोचनं कपिलनेत्रम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वेति ॥ प्रश्रितं विनयान्वितम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तदस्त्रमिति । आवहत् संपादयामासेत्यर्थः । एतदनन्तरं तं तथा पतितमिति श्लोकः । अतः परं ययातिमिव पुण्यान्त इति श्लोकः । अतः परं महेन्द्रमिवेति श्लोकः । अतः परं सिंहोरस्कमिति श्लोकः । अतः परं तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥

इत्येवं पाठक्रमः साधुः ॥ १३ ॥ प्रश्रितं वचनमाह–त्वमित्यादिना ॥ प्रियदर्शनः प्रियं दर्शनं शास्त्रं यस्य सः । दर्शनं दृशि शास्त्रे स्यादिति दर्पणः । पराङ्मुखवधं परयुद्धासक्तवधम् । गुणः उत्कर्षः । युद्धसंरब्धः अन्ययुद्धपराङ्मुख इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ राम इति ॥ करुणवेदी कारुण्यज्ञः । सानुक्रोशः सदयः । समयज्ञः आचारज्ञः । ते यश इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ दम इति ॥ शमश्चित्तप्रशान्तिः स्याद्दम इन्द्रियनिग्रहः ॥ १७ ॥ अभि-

त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः ॥ कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ १४ ॥ पराङ्मुखवधं कृत्वा को नु प्राप्तस्त्वया गुणः ॥ यदहं युद्धसंरब्धः शरेणोरसि ताडितः ॥ १५ ॥ रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः ॥ सानुक्रोशो जितोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः ॥ इति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ॥ १६ ॥ दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः ॥ पार्थिवानांगुणा राजन् दण्डश्चाप्यपराधिषु ॥ १७ ॥ तान् गुणान्संप्रधार्याहमग्र्यं चाभिजनं तव ॥ तारया प्रतिषिद्धोपि सुग्रीवेण समागतः ॥ १८ ॥ न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं योद्धुमर्हति ॥ इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ १९ ॥ न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम् ॥ जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २० ॥ सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् ॥ नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ २१ ॥ विषये वा पुरे वा ते यदा नापकरोम्यहम् ॥ न च त्वामवजाने च कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम् ॥ २२ ॥ ॥

जनमाभिजात्यम् । समागतः युद्धं कृतवानस्मीत्यर्थः ॥ १८ ॥ न मामिति ॥ प्रमत्तं युद्धपरवशम् । अर्हति । उक्तगुणो राम इति शेषः । अदर्शने तव । दर्शने त्वेवमभूदिति भावः ॥ १९ ॥ न त्वामिति ॥ विनिहतात्मानं विशेषेण निहतबुद्धिम् । धर्मध्वजं धर्मलिङ्गम् । वस्तुतो धर्मरहितमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विनिहतात्मानं गूढात्मानम् ॥ २० ॥ एतदेव स्पष्टयति–स तामिति ॥ धर्मच्छद्माभिसंवृतं धर्मव्याजयुक्तम् ॥ २१ ॥ विषय इति ॥ यदा नापकरोमि यस्मान्नापाकरवम् । त्वां नावजाने । त्वय्यवमानं नाकरवमित्यर्थः । तस्मादकिल्बिषं मां किमर्थं हंसीति सम्बन्धः ।

फलेत्यस्य श्लोकस्य मामिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अपकरोमीत्यादौ भूते लट् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अविभाव्यं कलहनिमित्तमित्याह-विषये देशे पुरे पट्टणे वा ते तुभ्यम् नापकरोमि । भूते लट् । त्वां नावजाने त्वयि विषये अवज्ञां नाकरवम् । आवयोः सामन्तत्वाद्यभावात्सीमाविवादो वा जलविवादो वा गोभूम्यादिविवादो वा कुलगतवैरं वा स्वयंवरादौ नार्यादिविषयकविवादो वा नास्तीति भावः ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ लिङ्गमिति ॥ हे राजन् अधर्मसंहितम् अधर्मकृतं लिङ्गमपि । ते अस्ति दृश्यते च स्पष्टमवगम्यते चेत्यर्थः । कुत इत्यत्राह-

फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् ॥ मामिहाप्रतियुद्ध्यन्तमन्येन च समागतम् ॥ २३ ॥ लिङ्गमप्यस्ति ते राजन् दृश्यते धर्मसंहितम् ॥ कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः ॥ २४ ॥ धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् ॥ २५ ॥ राम राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः ॥ अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि ॥ २६ ॥ साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृतिपराक्रमौ ॥ पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपराधिषु ॥ २७ ॥ वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशनाः ॥ एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥ २८ ॥ भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि च ॥ अत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ रामेति ॥ अभव्यः क्रूरः । भव्यरूपेण सौम्यरूपेण । परिधावसि चरसि ॥ २६ ॥ सामेति ॥ साम सान्त्वनम् ॥ ॥ २७ ॥ लोके कस्यचिद्वधे अपराधस्तदर्थलाभेच्छा वा हेतुर्भवेत् । तत्र नाद्य इत्याह-वयमिति । पुरुषः मनुष्यः । नच केवलमनुष्यः अपि तु नरेश्वरः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ वयं वनचराः । भवन्तः पुरचराः । वयं मृगाः । भवन्तो मनुष्याः । वयं मूलफलाशनाः । यूयं राजान्नभोजनाः । नरेश्वरस्त्वम् वयं परिचारकाः ॥ २८ ॥ द्वितीयोपि नेत्याह-भूमिरिति ॥ लोके भूम्यादीनि कलहे कारणानि भवन्ति । अत्र अन्येषु वा मदीयेषु फलेषु ते को लोभः किं विषयेच्छा वर्तते ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नयश्चेति ॥ नयोनुग्रहश्च सद्राजधर्मौ । विनयो विपरीतनयः निग्रहश्च कुराजधर्मौ । इत्येषा राजवृत्तिरसङ्कीर्णा ग्राह्या । तथा च नृपाः कामवृत्तयो न स्युः । स्वेच्छया नयो विनयश्च निग्रहोनुग्रहश्च राजभिर्न कार्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥ त्वं त्विति ॥ अनवस्थितः अमर्यादः । राजवृत्तैः राजचरितैः हेतुभिः संकीर्णः । संकीर्णराजवृत्त इत्यर्थः । शरासनपरायणः यदृच्छया यं हन्तुमिच्छसि तं हंसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ न त इति ॥ अपचितिः पूजा । धर्मश्रद्धा नास्तीत्यर्थः । अवस्थिता व्यवस्थिता । परद्रव्याभिलाषिणीत्यर्थः । कामे च न व्यवस्थेत्याह–इन्द्रियैरिति ॥ ३२ ॥ हत्वेति ॥ मां हत्वा

नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि ॥ राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥ ३० ॥ त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः ॥ राजवृत्तैश्च संकीर्णः शरासनपरायणः ॥ ३१ ॥ न तेस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता ॥ इन्द्रियैः कामवृत्तः सन् कृष्यसे मनुजेश्वर ॥ ३२ ॥ हत्वा बाणेन काकुत्स्थमामिहानपराधिनम् ॥ किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ ३३ ॥ राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ॥ नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ ३४ ॥ सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः ॥ लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥ ३५ ॥ अधार्यं चर्म मे सद्भी रोमाण्यस्थि च वर्जितम् ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

स्थितः त्वं जुगुप्सितं कर्म कृत्वा सतां साधुकर्मकारिणां मध्ये किं वक्ष्यसि ॥ ३३ ॥ राजहेति ॥ परिवेत्ता ज्येष्ठेऽनूढे दारपरिग्रहकृत् । परिवेत्तानुजोनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहादित्यमरः । निरयगामिनः नरकगामिनः ॥ ३४ ॥ सूचकश्चेति ॥ सूचकः पिशुनः । कदर्यः लुब्धः । गच्छन्ते गच्छन्ति ॥ ३५ ॥ किमेवं निन्दसि मृगयायां मृगवधस्यादोषत्वादित्यत्राह–अधार्यमिति ॥ मृगचर्मवत् मे चर्म न धार्यम् । मे रोमाणि ऊर्णादिवन्नास्तरणार्हाणि । मे अस्थि च गजास्थिवत् न स्पृश्यम् । मांसानि च न भक्ष्याणि । अतः किमर्थं मां हतवानासि ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ न धार्यं चर्म मे सद्भिः । मे चर्म व्याघ्राजिनादिवन्न धारणयोग्यम् । रोमाणि चामरादिवन्न ग्राह्याणि । अस्थि गजदन्तादिकमिव न ग्राह्यम् ॥ ३६ ॥ ॥

अभक्ष्यता कुत इत्यत्राह– पञ्चेति ॥ शल्यकः श्वाविद् गोधा शशः कूर्मश्चेति पञ्चनखाः पञ्च भक्ष्याः। पञ्चनखेषु जन्तुषु एते पञ्चैव भक्ष्याः। नान्य इत्यर्थः। परिसंख्याविधिरयम् ब्रह्मक्षत्रेणेत्युपलक्षणम्। त्रैवर्णिकेनेत्यर्थः। शलतीति शल्यः। “शल-श्वल्ल, आशुगमने” इत्यस्माद्धातोः “सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेल्वलधिष्ण्यशल्याः” इति निपातनाद्यत्प्रत्ययः। ततः स्वार्थे कः। यद्वा शल्यं शङ्कुः। वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्नेत्यमरः। तत्सदृशानि रोमाणि शल्यानि तद्वान् शल्यः। अर्शआद्यजन्तः। ततः स्वार्थे कः। श्वानं विध्यतीति श्वाविधः। पचाद्यच्। “अन्येषामपि” इति

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्त्रेण राघव ॥ शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥ ३७ ॥ चर्म
चास्थि च मे राजन् न स्पृशन्ति मनीषिणः ॥ अभक्ष्याणि च मांसानि सोहं पञ्चनखो हतः ॥ ३८ ॥
तारया वाक्यमुक्तोहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् ॥ तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥ ३९ ॥ त्वया
नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुन्धरा ॥ प्रमदा शीलसंपन्ना धूर्तेन पतिना यथा ॥ ४० ॥ शठो नैकृतिकः
क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः ॥ कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४१ ॥ छिन्नचारित्रकक्ष्येण
सतां धर्मातिवर्तिना ॥ त्यक्तधर्माङ्कुशेनाहं निहतो राम हस्तिना ॥ ४२ ॥ अशुभं चाप्ययुक्तं
च सतां चैव विगर्हितम् ॥ वक्ष्यसे चेदृशे कृत्वा सद्भिः सह समागतः ॥ ४३ ॥

दीर्घः। पृषोदरादित्वाड्डकारः (?)। इमौ वराहविशेषौ ॥ ३७ ॥ उपसंहरति–चर्म चेति ॥ सोहम् अभक्ष्यपञ्चनखान्तर्भूतोहम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ त्वयेति ॥ पतिना पत्या ॥ ४० ॥ शठ इति ॥ शठः गूढविप्रियकृत्। निकृत्या अपकारेण जीवतीति नैकृतिकः। क्षुद्रः क्षुद्रकर्मकारी। मिथ्याप्रश्रितमानसः मिथ्याशान्तमनस्कः ॥ ४१ ॥ छिन्नेति ॥ छिन्ना चारित्रमेव कक्ष्या इभबन्धनं येन स तथा। सतां धर्मातिवर्तिना सतां धर्माः पूर्वोक्ताः सामदानसापराधिजनदण्डनादयः तानतीत्य वर्तत इति तथा। गजविषये अतिक्रान्तमर्यादेनेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अशुभमिति ॥ ईदृशं कृत्वा स्थितस्त्वं सद्भिः ईदृशम् अशुभत्वादिविशिष्टं वक्ष्यसे। अशुभकारीत्येवं वक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अशुभमिति ॥ चकारो-

प्यर्थे । वक्ष्यसे वक्ष्यसीत्यर्थः । आत्मनेपदमार्षम् ॥ ४३ ॥ उदासीनेष्विति ॥ अपकारिषु रावणादिषु ॥ ४४ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा इति पाठः ॥ ४५ ॥ त्वयेति ॥ अदृश्येनेति च्छेदः ॥ ४६ ॥ मामेवेति ॥ एतदर्थं मैथिल्यानयनार्थम् । भवेत् भवेयम् । पुरुषव्यत्यय आर्षः ॥ ४७ ॥ सुग्रीवेति ॥ यत्कृते यस्य रावणस्य कृते हतोस्मि । तं कण्ठे बद्ध्वा ते प्रदद्यामिति योजना । सुग्रीवसख्यनिमित्तभूतं मैथिल्यानयनं च तारया पूर्वं निवेदितमिति ज्ञेयम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यद्यस्मात् रावणप्रधर्षणलक्षणात् । कण्ठे बद्ध्वा । प्रपद्यां ते निहतं रावणं रण इत्युक्त्या अङ्गद-

उदासीनेषु योस्मासु विक्रमस्ते प्रकाशितः ॥ अपकारिषु तं राजन्नहि पश्यामि विक्रमम् ॥ ४४ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज ॥ अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥ ४५ ॥ त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोहं दुरासदः ॥ प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशं गतः ॥ ४६ ॥ मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः ॥ मैथिलीमहमेकाह्ना तव चानीतवान्भवेत् ॥ ४७ ॥ सुग्रीवप्रियकामेन यत्कृतेस्मि हतस्त्वया ॥ कण्ठे बद्ध्वा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे ॥ ४८ ॥ न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम् ॥ आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ॥ ४९ युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ॥ अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ॥ ५० ॥ काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते ॥ क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

वाक्यान्यनुवदन्त्या तारया रावणवधपूर्वकं सीताप्रत्याहरणार्थं रामः सुग्रीवेण सख्यं कृतवानित्युक्तमित्यवगम्यते ॥ ४८ ॥ न्यस्तामिति ॥ श्वेतामश्वतरीमिव मधुकैटभाभ्यां पाताले निरुद्धां श्वेताश्वतरीरूपां श्रुतिं हयग्रीव इवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ युक्तमिति ॥ राज्यार्थं सुग्रीवो मां हतवानित्येतद्युक्तम् । त्वं तु मां हतवानित्येतत्त्वयुक्तमित्यर्थः । ज्ञातीनामेवंविधकृत्यस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः ॥ ५० ॥ काममिति ॥ लोकः एवंविधे मरणरूपे कर्मणि विनियुज्यते । जातस्य मरणं स्वभाव इत्यर्थः। भवता प्राप्तम् अदृश्यतया प्रहरणम् क्षमं चेत् तत्र साधूत्तरं चिन्त्यतामित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ परिशुष्कवक्त्रः बहुभाषणक्लेशादिति भावः । अस्मिन् सर्गे द्विपञ्चाशच्छ्लोकाः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

अथ रामस्योत्तरमष्टादशे—इत्युक्त इत्यादि ॥ वालिना इत्युक्त इत्यन्वयः । विचेतसेत्यनेन परुषवचनमज्ञानकृतमित्युच्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इत्युक्त इति श्लोकः स्वतन्त्रं वाक्यम् । अन्यथा रामशब्दोतिरिच्यते ॥ १ ॥ तमित्यादि द्वौ ॥ तदा पूर्वम् अधिक्षिप्तो रामः धर्मार्थगुणसंपन्नम् अनु-

इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा ॥ समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूष्णीं बभूवामरराजसूनुः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १ ॥ तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम् ॥ उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् ॥ अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् ॥ अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वा बुद्धिसम्पन्नान्वृद्धानाचार्यसंमतान् ॥ सौम्य वानरचापल्यात्किं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना ॥ मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहप्रग्रहावपि ॥ ६ ॥ ॥

त्तमं यथा भवति तथा पश्चाद्वालिनमब्रवीदिति योजना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तं निष्प्रभमित्यादि ॥ अधिक्षिप्तो रामः धर्मार्थगुणसंपन्नमनुत्तमं यथा भवति तथा वालिनमब्रवीदिति संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ धर्ममिति ॥ समयम् आचारम् । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः इत्यमरः । बाल्यात् अज्ञानात् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ धर्मं वैदिकपुरुषार्थम् । लौकिकं समयं लौकिकाचारम् । तेन द्वयोरेकभार्यात्वेपि माससंवत्सरादिप्रतिनियतकालसंकेतः ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वेति ॥ अपृष्ट्वा धर्मादिकमिति शेषः । वानरचापल्यात् वानरत्वकृतचापल्यात् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामिति ॥ इयं जम्बूद्वीपा-

त्मिका । लोके कस्यचित् भूमेः स्वत्वेपि शैलवनादिकमाक्रम्यान्ये भूमिं पीडयन्ति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—सशैलेति । काननं महारण्यम् । मृगादिनिग्रहानुग्रहावपि इक्ष्वाकूणामेव । कृत्यमिति शेषः ॥ ❁ तनिश्लोकी ❁ विषये वा पुरे वा ते कलहनिमित्तं नास्तीत्यस्योत्तरम् । त्वदुपभुक्तवनगिर्युपवनपत्तनान्यस्मदीयानि न भवन्ति किम् । ज्ञातिभावोप्यस्ति । त्वं वयस्यश्च हृद्यो मे । एकं दुःखं सुखं च नाविति सुग्रीवसखस्य मम भवान् ज्ञातिर्न भवति किम् । तेनाहं प्रतिषिद्धश्च हृतदारश्च राघवेति तेन मां प्रति नोक्तं किम् । वस्त्रेणैकेन वानर इत्युक्तरीत्या एकवस्त्रः स न निर्वासितः किम् । सुग्रीवगृहदारभूजलादिकं त्वया न गृहीतं किम् । स्त्रीविवादश्च भ्रातुर्वर्तसि भार्यायामित्यनेन दर्शितः ॥ ६ ॥ तामिति ॥ तां भूमिम् ॥ ❁ तनिश्लोकी ❁ मम

तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः ॥ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७ ॥ नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन् सत्यं च सुस्थितम् ॥ विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ॥ ८ ॥ तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः ॥ चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानमिच्छवः ॥ ९ ॥ तस्मिन्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले ॥ पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरेद्धर्मनिग्रहम् ॥ १० ॥ ॥

तव च परस्परज्ञानं परिचयश्च नास्ति । मम गृहमागत्य निरपराधिनं हतवानसीत्यस्योत्तरमाह—तां पालयति धर्मात्मेत्यारभ्य कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनीत्यन्तम् । त्वं सापराध एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नयश्चेति ॥ नयो नीतिः । विनयः शिक्षा । तावुभौ सत्यं च यथादृष्टः शास्त्रविहितः विक्रमश्च एतत्सर्वं यस्मिन् सुस्थितं देशकालवित् स भरतो राजेति योजना ॥ ८ ॥ तस्येति ॥ धर्मकृतादेशाः धर्मकृतनियोगाः । कथं कनिष्ठेन ज्येष्ठनियोग इत्यपेक्षायां राजधर्मीयमित्याशयेनोक्तम् धर्मपदम् । धर्मसन्तानं धर्मवृद्धिम् । यद्यपि भरतेन नादेशः कृतः तथापि नेदमसत्यम् । यथाकथंचित् भरतेन राज्यभरणस्य स्वीकृतत्वात्तदन्येषां तत्कुलीनानाम् तदादिष्टत्वं सिद्धमिति हृदयम् । अत एवायोध्याकाण्डे दर्शितम् । त्वं राजेति ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति ॥ धर्मनिग्रहं धर्महानिम् ॥ १० ॥ ॥ ॥

ते वयमिति ॥ धर्मविभ्रष्टं जनमिति शेषः ॥ ११ ॥ त्वं त्विति ॥ संक्लिष्टधर्मा धर्मविलोपकृत् । कर्मणा च विगर्हित इति अकृत्यकारीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ यवीयानिति ॥ आत्मन इति त्रिष्वप्यन्वेति । गुणोदित इति च । ते त्रयः पुत्रवच्चिन्त्याः । पुत्रशब्दोत्र दृष्टान्तार्थः । यथा पुत्रे पुत्रवद्वर्तते । तथान्ययोरपि वर्तितव्यमित्यर्थः । पुत्रे पुत्रवद्वृत्तिर्नाम सम्यक् स्नेहः । गगनं गगनाकारमितिवत् । एवं चिन्त्यत्वे किं प्रमाणं तत्राह—धर्मश्चेदिति । अत्र अस्मिन्नर्थे धर्मः कारणं व्यवस्थापकम् चेत् यदि धर्मो नानुवर्तनीयः तदा नैवं द्रष्टव्यम् । अनुवर्तनीयश्चेत् अवश्यमेवं द्रष्टव्यमिति चेच्छब्दस्य भावः ॥ १४ ॥

ते वयं धर्मविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः ॥ भरताज्ञां पुरस्कृत्य निगृह्णीमो यथाविधि ॥ ११ ॥ त्वं तु संक्लिष्टधर्मा च कर्मणा च विगर्हितः ॥ कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥ १२ ॥ ज्येष्ठो भ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति ॥ त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे पथि हि वर्तिनः ॥ १३ ॥ यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः ॥ पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥ १४ ॥ सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम ॥ हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५ ॥ चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः ॥ जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन् द्रक्ष्यसे नु किम् ॥ १६ ॥ अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते ॥ न हि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तदेतत्कारण पश्य यदर्थं त्वं मया हतः ॥ भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥ ॥

सूक्ष्म इति ॥ सूक्ष्मः अतीन्द्रियः । अत एव सतामपि परमदुर्ज्ञेयः । किमुत भवादृशस्येति भावः । यद्वा जनस्य धर्माधर्मकरणं न कोपि वेत्तुमर्हति । तर्हि को वेत्तीत्यत्राह—हृदिस्थ इति । सर्वभूतानां हृदिस्थः सर्वान्तर्यामी । अलुक् । आत्मा परमात्मा । शुभाशुभं शुभाशुभकरणं वेत्तीत्यर्थः । सूक्ष्मं धर्मं परमात्मना मया विना को वेत्तुं दक्ष इति भावः ॥ १५ ॥ त्वया तु न शक्य इत्याह- चपल इति ॥ किं नु द्रक्ष्यसे । न किमपि द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वालिनः सूक्ष्मधर्मपरिज्ञानाभावे हेतुमाह—चपल इति ॥ १६ ॥ अहमिति ॥ अस्य वचनस्य यवीयानात्मन इति पूर्वोक्तवचनस्य ॥ १७ ॥ तदिति ॥ वर्तसि वर्तसे ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ रुमायां वर्तसे कामात् स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥
॥ १९ ॥ तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्कामवृत्तस्य वानर ॥ भ्रातृभार्यावमर्शेऽस्मिन् दण्डोयं प्रतिपादितः ॥
॥ २० ॥ नहि धर्मविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः ॥ दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ॥ २१ ॥ न
हि ते मर्षये पापं क्षत्रियोहं कुलोद्भवः ॥ २२ ॥ औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः ॥ प्रचरेत
नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ॥ २३ ॥ भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः ॥ त्वं
तु धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्य उपेक्षितुम् ॥ २४ ॥ गुरुर्धर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् ॥ भरतः
कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥ २५ ॥ वयं तु भरतादेशविधिं कृत्वा हरीश्वर ॥ त्वद्विधान् भिन्नमर्यादान्
नियन्तुं पर्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा ॥ दारराज्यनिमित्तं
च निःश्रेयसि रतः स मे ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्येति ॥ धरमाणस्य जीवितं धारयतः । अनेन जीवतो भ्रातुर्भार्या भ्रात्रा न ग्राह्या । मृतस्य तु ग्राह्येति तत्कुलधर्म इति प्रतीयते । अत एव हि वालिनो बिलगमनानन्तरं मन्त्रिभिरभिषिक्तस्य सुग्रीवस्य तारापरिग्रहं रामो न निन्दितवान् । अत एव प्रायोपवेशेऽङ्गदो वक्ष्यति । भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ इति (अत्र रामानुजीयतीर्थीययोर्न कश्चिद्भेदो दृश्यते) ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ तर्हि शिक्षैव कर्तव्या किमर्थमवधीस्तत्राह–न हीति ॥ २२ ॥ औरसीं पुत्रीम् । प्रचरेत गच्छेत् ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ भरतस्तु महीपाल इत्युक्तं विवृणोति–गुरुरिति ॥ धर्मव्यतिक्रान्तं धर्मव्यतिक्रमणम् । पालयन् परामृशन् । गुरुः भरतश्च निग्रहे पर्यवस्थितः । वयं च तदादेशं विधिं शास्त्रं कृत्वा नियन्तुं पर्यवस्थिताः । अतः कथं शक्य उपेक्षितुमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ धर्मव्यतिक्रान्तं व्यतिक्रान्तधर्माणम् २५ ॥ २६ ॥ एवं निरपराधवधदोषशङ्कायाः परिहारमुक्त्वा मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः इत्युक्तस्य

परिहारमाह–सुग्रीवेणेति ॥ सुग्रीवेण यत्सख्यम् तल्लक्ष्मणसख्यतुल्यं तद्वदपरिहार्यम् । दारराज्यनिमित्तं च दारराज्यफलकं च । स च मे निःश्रेयसि रतश्च । अतः कथमुपेक्षितुं शक्य इत्यन्वयः ॥२७॥ हेत्वन्तरमप्याह–प्रतिज्ञा चेति ॥ तदा सख्यकरणकाले । अनवेक्षितुम् उपेक्षितुमिति यावत् ॥२८॥ तदिति ॥ तत्तस्मात् उपेक्षितुमशक्यत्वात् । एभिः भ्रातृभार्यापहरणादिकारणैः तव भ्रातृभार्यावमर्शकस्य यच्छासनं कृतं तद्युक्तम् शास्त्रविहितमिति भवाननुमन्यताम् ॥ (रामानुजीयतीर्थीययोर्नात्र भेदः)॥२९॥ पुनर्हेत्वन्तराणि वक्तुं पीठिकामारचयति–सर्वथेति ॥ ३० ॥ वयस्यस्यापीति ॥ शत्रुवद्धर्ममेवानुप-

प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ ॥ प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २८ ॥ तदेभिः
कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंहितैः ॥ शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यताम् ॥ २९ ॥ सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव
निग्रहः ॥ ३० ॥ वयस्यस्यापि कर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यतः ॥ शक्यं त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवानुपश्यता
॥ ३१ ॥ श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ॥ गृहीतौ धर्मकुशलैस्तत्तथा चरितं
हरे ॥ ३२ ॥ राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो
यथा ॥ ३३ ॥ शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥ राजा त्वशासन्पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥
॥ ३४ ॥ आर्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् ॥ श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३५ ॥

श्यतो वयस्यस्यापि स्वमित्रशत्रुनिरसनं कर्तव्यम् । धर्ममेवानुपश्यता त्वयापि तत्कार्यम् आत्मनिग्रहरूपं शक्यम् । प्रायश्चित्तत्वेनानुमन्तुं योग्यमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वयस्यस्यापीत्ययं श्लोको बहुषु कोशेषु न दृष्टः ॥ ३१ ॥ स्वेनावश्यं हन्तव्यत्वे वालिनावश्यमनुमन्तव्यत्वे च संवादं दर्शयति–श्रूयत इति ॥ चारित्रवत्सलौ आचारैकपरौ गृहीतौ धृतौ । तच्छ्लोकद्वयोक्तम् ॥ ३२ ॥ श्लोकौ पठति–राजभिरित्यादिना ॥ ॥ ३३ ॥ शासने परस्याभ्युदयमुक्त्वा अशासने राज्ञोनभ्युदयमाह–शासनादिति ॥ राज्ञा शासने मोचने वा स्तेनश्चोरो मुच्यत एव पापात् । पापस्य पापिष्ठस्याशासनाद्राजा तत्किल्बिषं पापमाप्नोति ॥ ३४ ॥ न केवलं वचनम् आचारश्चास्मिन्नर्थैस्तीत्याह आर्येणति ॥ यथा त्वया

पापं कृतं तथा श्रमणेन क्षपणकेन केनचित्पापे कृते मम आर्येण वृद्धप्रपितामहेन मान्धात्रा घोरं व्यसनं दण्डनम् । ईप्सितं प्रयुक्तमिति यावत् ॥ ३५ ॥ अन्यैरपीति ॥ प्रमत्तैर्वसुधाधिपैर्हेतुभिः । अन्यैरपि जनैः पापं कृतं ते वसुधाधिपाः विगतानवधानाः सन्तः कर्मपरामर्शवेलायां पापिनां प्रायश्चित्तं वधादिकं कुर्वन्ति । तेन प्रायश्चित्तेन तद्रजः तत्पापं शाम्यति । अद्यापीति शेषः ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ कुर्वन्ति शाम्यत इत्येतदुभयमपि भूतार्थे लट् ॥ ३६ ॥ तदलमिति ॥ न स्ववशे स्थिताः न स्वतन्त्राः शास्त्रवश्या इत्यर्थः । अनेन पराङ्मुखवधस्य दोषत्वमपि

अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः ॥ प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ॥ ३६ ॥ तदलं
परितापेन धर्मतः परिकल्पितः ॥ वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३७ ॥ शृणु
चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव ॥ यच्छ्रुत्वा हेतुमद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥ न मे तत्र मनस्तापो
न मन्युर्हरियूथप ॥ वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः ॥ ३९ ॥ प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति
सुबहून्मृगान् ॥ प्रधावितान्वा वित्रस्तान् विस्रब्धांश्चापि निष्ठितान् ॥ ४० ॥ प्रमत्तानप्रमत्तान्वा
नरा मांसार्थिनो भृशम् ॥ विध्यन्ति विमुखांश्चापि नच दोषोत्र विद्यते ॥ ४१ ॥ यान्ति राजर्षयश्चात्र
मृगयां धर्मकोविदाः ॥ तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ॥ अयुध्यन्प्रतियुध्यन्वा
यस्माच्छाखामृगो ह्यसि ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

परिहृतम् । प्रायश्चितस्य यथाकथंचित्कर्तव्यत्वात् । पञ्चमहापातकादिप्रायश्चित्तस्य मरणान्तिकत्वाद्बलादेव हि कार्यं भवति नान्यथा ॥ ३७ ॥ एवं सन्ध्योपासनराज्यपालनादिकं नियमेनानुतिष्ठतो वालिनः शास्त्रवश्यत्वमवलम्ब्योक्तम् । अथ शाखामृगत्वमवलम्ब्याह–शृणु चेत्यादिना ॥ ३८ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज । अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मयेति ॥ त्वया दृश्येन तु रणे निहतोहं दुरासदः । प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशंगत इति च ॥ वालिना यदुक्तं तदुभयस्योत्तरमाह–न मे तत्र मनस्ता-

दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ॥ राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ४३ ॥ तान्न
हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ॥ देवा मनुष्यरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ ४४ ॥ त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः ॥ प्रदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ४५ ॥ ॥

प इति ॥ तत्र यमसदनप्रापणोक्तिप्रच्छन्नवेधननिन्दोक्तिविषये । मे मन्युर्नास्ति । शाखामृगस्य तवालक्ष्यत्वादिति भावः । मनस्तापाभावश्च मृगविषये प्रच्छन्नवेधनस्य राज्ञां स्वभावतया दोषाभावादिति भावः । तदेवोपपादयति—वागुराभिरित्यादिना । कूटैः कपटव्यापारैः विस्रब्धान् विश्वस्तान् । यद्यपि प्रकृते न मांसार्थिता तथापि पराङ्मुखवधान्न दोष इति तात्पर्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विध्यन्ति विमुखांश्चापीति पाठः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ वागुराभिरनेकाभिः कूटैश्च विविधैर्नरा इति । प्रयोजनान्तराभावेपि जनपदहिंसापरिहारार्थं निघ्नन्तीति भावः । विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोत्र विद्यते । यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः ॥ तेन मृगयासक्तिर्न दोषायेति सूचितम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ परपीडाकरो राज्ञां व्यापारो निष्फल इत्याशङ्क्य व्रणचिकित्सान्यायेन सः श्रेयस्कर एवेत्याह—दुर्लभस्येति ॥ जीवितस्य जीवनस्य ॥ ४३ ॥ तानिति ॥ न हिंस्यान्न पीडयेत् । तेष्वनर्थकरत्वबुद्धिं न कुर्यादित्यर्थः । नाक्रोशेन्न निन्देत् । नाक्षिपेत् नोक्तिखण्डनं कुर्यात् । नाप्रियं वदेत् । परुषं न वदेदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—देवा इति । एते पूर्वोक्ता राजानः । देवाः अष्टौ लोकपालाः । अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिः कल्पितो नृप इति वचनात् । मनुष्यरूपेण मनुष्यशरीरेण । उपलक्षिताश्चरन्ति ॥ ४४ ॥ त्वं त्विति ॥ पितृपैतामहे पितृपितामहप्राप्ते । नन्वेवमपि कथंचित्परिहार्यम् । परतनुहर्तिं वालिद्रोहं मनागपसर्पणमित्याद्यपवादकरं छन्नवेधनं समर्थोपि किमर्थं कृतवान् । तदवहितमनाः शृणु । यदि रामो वालिनः पुरतस्तिष्ठेत्तदा विदिततदीयप्रभावतया वाली प्रह्वो भवेत् । तदा तद्वधो न युक्तः । प्रतिज्ञा च व्याहन्येत । तद्द्वारा तन्मित्रं रावणोपि शरणं व्रजेत् । देवकार्यं च लुप्येत् । अतः प्रच्छन्नो वालिनमवधीत् ॥ ४६ ॥

एवमिति ॥ प्रव्यथितः अज्ञानाद्राममधिक्षिप्तवानस्मीत्यनुतप्तः॥४६॥यत्त्वमिति ॥ प्रकृष्टे विषये ॥४७॥ तदिति ॥ कर्तुं चिन्तयितुम् ॥४८॥ त्वं हीति ॥ दृष्टार्थश्चासौ तत्त्वज्ञश्च दृष्टार्थतत्त्वज्ञः । यद्वा । ज्ञः पण्डितः । दृष्टार्थतत्त्वश्चासौ ज्ञश्चेति समासः । कार्यकारणसिद्धौ कार्यं दण्डनम् कारणं तद्धेतुभूतं पापम् तयोः सिद्धौ परिज्ञाने । बुद्धिः अन्तःकरणम् ॥ ४९ ॥ मामपीति ॥ अगतधर्माणं कृत्याकरणवन्तम् । व्यतिक्रान्तपुरस्कृतं पुरस्कृतव्यतिक्र-

एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम् ॥ न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेधिगतनिश्चयः ॥ प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ॥ ४६ ॥ यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तदेवं नात्र संशयः ॥ प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नाप्रकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥ ४७ ॥ तदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादादुक्तमप्रियम् ॥ तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ ४८ ॥ त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः ॥ कार्यकारणसिद्धौ ते प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥ मामप्यगतधर्माणं व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् ॥ धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥ ५० ॥ न त्वात्मानमहं शोचे न तारां न च बान्धवान् ॥ यथा पुत्रं गुणश्रेष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ ५१ ॥ स ममादर्शनाद्दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः ॥ तटाक इव पीताम्बुरुपशोषं गमिष्यति ॥ ५२ ॥ बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः ॥ तारे यो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥ ५३ ॥ सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् ॥ त्वं हि शास्ता च गोप्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ॥ ५४ ॥ या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या ॥ सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तां त्वमाधातु मर्हसि ॥ ५५ ॥ ॥

मम् अकृत्यकारिणमित्यर्थः । वाचा परिपालय । सर्वं मया क्षान्तमिति वदेत्यर्थः ॥ ५० ॥ कार्यान्तरमप्यर्थयते—न त्वित्यादिना ॥ नात्मानं प्रतिशोचे । त्वया दत्तसम्यग्गतिकत्वात् । नापि तारादिकान् प्रति सुग्रीवस्य विद्यमानत्वात् । पुत्रम् अङ्गादङ्गात्संभवसि इत्युक्तरीत्या स्वानतिरिक्तम् । गुणश्रेष्ठं पितृशुश्रूषादिगुणैः श्रेष्ठम् । कनकाङ्गदम् दर्शनीयमित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ सुग्रीवे चेति ॥ मतिं तुल्यामिति शेषः ॥ ५४ ॥ या त इति ॥ वृत्तिः प्रीतिरिति यावत् ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥

मद्दोषेति ॥ नावमन्येत पुत्रनिर्वासनेनेति भावः । अवस्थातुं व्यवस्थापयितुम् ॥ ५६ ॥ त्वयेति ॥ उपासितुम् मयेति शेषः । न केवलं मद्राज्यम् ।
अन्यच्चेत्याह–शक्यमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तर्हि तथा किं न कृतं तत्राह–त्वत्त इति ॥ आकाङ्क्षन् आकाङ्क्षमाण इवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥६०॥ स तमिति ॥
व्यक्तदर्शनं विशदज्ञानम् । साम सान्त्वनम् ॥ ६१ ॥ न सन्ताप इति ॥ एतदर्थं पुत्रपालनार्थम् ॥ ६२ ॥ न वयमिति ॥ वयं न चिन्त्याः अकृत्यकारिण

मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् ॥ सुग्रीवो नावमन्येत तथावस्थातुमर्हसि ॥ ५६ ॥ त्वया ह्यनुगृहीतेन राज्यं शक्यमुपासितुम् ॥ त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५७ ॥ शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुम् ॥५८॥ त्वत्तोहं वधमाकाङ्क्षन्वार्यमाणोपि तारया ॥ सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वा सन्नतो रामं विरराम हरीश्वरः ॥६०॥ स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम् ॥ सामसंपन्नया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१ ॥ न सन्तापस्त्वया कार्य एतदर्थं प्लवङ्गम ॥ ६२ ॥ न वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम ॥ वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ६३ ॥ दण्ड्ये यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते ॥ कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ६४ ॥ तद्भवान्दण्डसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ॥ गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यां धर्मदृष्टेन वर्त्मना ॥ ६५ ॥ ॥

इति शेषः । नाप्यात्मा । निवृत्तपापत्वात् । कुत इत्यत्राह–वयमिति । भवद्विशेषेण भवतो कृत्यरूपविशेषेण हेतुना । धर्मतः प्रायश्चित्तरूपे
धर्मे । सप्तम्यर्थे तसिः । कृतनिश्चयाः । अतो वयं न चिन्त्या इत्यादि पूर्वेणान्वयः ॥ ६३ ॥ उक्तं विवृणोति–दण्ड्य इति ॥ कार्यकारणसिद्धार्थौ ।
दण्ड्यत्वदण्डयितृत्वाभ्यां निष्पन्नप्रयोजनावित्यर्थः ॥ ६४ ॥ तदिति ॥ धर्मदृष्टेन धर्मशास्त्रदृष्टेन वर्त्मना दण्डसंयोगात् विगतकल्मषः सन् । धर्म्यां धर्मादनपेताम् । स्वां प्रकृतिं यथावस्थितशुद्धस्वरूपं गतः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

हेत्वन्तरेणाश्वासयति–त्यजेति ॥ विधानं विधिः । प्रारब्धं कर्मेति यावत् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते श्लोकाभ्यां पुनः संगृह्णाति–स तस्येति ॥ समाहितं समाधानरूपम् ॥ ६८ ॥ शरेति ॥ प्रदूषित इति यत् इदं मे अपचरितम् । क्षम क्षमस्व । अस्मिन् सर्गे सार्धसप्तषष्टिश्लोकाः ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितम् ॥ त्वया विधानं हर्यग्र्य न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ ६६ ॥ यथा त्वय्यङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर ॥ तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ॥ ६७ ॥ स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः ॥ निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६८ ॥ शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रदूषितस्त्वं यदजानता प्रभो ॥ इदं महेन्द्रोपमभीमविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे नरेश्वर ॥ ६९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

स वानरमहाराजः शयानः शरविक्षतः ॥ प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ अश्मभिः प्रविभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम् ॥ रामबाणेन च क्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः ॥ २ ॥ तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे ॥ हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम् ॥ ३ ॥ सा सपुत्राप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् ॥ निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधाद्गिरिगह्वरात् ॥ ४ ॥ ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा भीमविक्रमाः ॥ ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

तारागमनमेकोनविंशे–स वानरमहाराज इत्यादि ॥ विक्षतः विशेषेण क्षतः । जीवितान्ते जीवितान्तकाले ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सा सपुत्राप्रियमिति ॥ अप्रियमिति च्छेदः । विविधान्नानाकक्ष्यात् गिरिगह्वराद्गिरिगुहातः । गुहारूपा हि किष्किन्धेत्युक्तम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विविधाद्विचित्रान्तःप्रदेशात् ॥ ४ ॥ ये त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

सा ददर्श ततस्त्रस्तान् हरीनापततो भृशम् ॥ यूथादिव परिभ्रष्टान् मृगान्निहतयूथपान् ॥ ६ ॥ तानुवाच समा-
साद्य दुःखितान् दुःखिता सती ॥ रामवित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥ ७ ॥ वानरा राजसिंहस्य यस्य
यूयं पुरःसराः ॥ तं विहाय सुसंत्रस्ताः कस्माद्द्रवथ दुर्गताः ॥ ८ ॥ राज्यहेतोः स चेद्भ्राता भ्रात्रा रौद्रेण पातितः ॥
रामेण प्रहितै रौद्रैर्मार्गणैर्दूरपातिभिः ॥ ९ ॥ कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः कामरूपिणः ॥ प्राप्तकालमवि-
क्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गनाम् ॥ १० ॥ जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् ॥ अन्तको रामरूपेण हत्वा नयति
वालिनम् ॥ ११ ॥ क्षिप्तान् वृक्षान्समाविध्य विपुलाश्च शिलास्तथा ॥ वाली वज्रसमैर्बाणै रामेण विनिपातितः
॥ १२ ॥ अभिद्रुतमिदं सर्वं विद्रुतं प्रसृतं बलम् ॥ अस्मिन् प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे ॥ १३ ॥ रक्ष्यतां नगरद्वा-
रमङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ॥ पदस्थं वालिनः पुत्रं भजिष्यन्ति प्लवङ्गमाः ॥ १४ ॥ अथ वाऽरुचितं स्थानमिह ते
रुचिरानने ॥ आविशन्ति हि दुर्गाणि क्षिप्रमन्यानि वानराः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ सा ददर्श ततस्त्रस्तान् हरीनापततो द्रुतम् । यूथाधिपपरिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपानिति पाठः ॥ ६ ॥ पूर्वं सामान्यतो विदितवृत्तान्तापि विशेषजिज्ञासया पृच्छति–तानिति ॥ ७ ॥ वानरा इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ दुर्गताः अगतिकाः । राज्यलाभाय सुग्रीवेण वाली हतश्चेद्द्रवतां किं भयमित्यर्थः । मार्गणैरिति बहुवचनं संभावनयोक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ कपिपत्न्या इति ॥ अविक्लिष्टं सयुक्तिकमिति यावत् ॥ १० ॥ जीवपुत्रे इति ॥ अपुत्रायाः खलु मृतभर्त्रनुगमनमिति भावः । नयति लोकान्तरमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अभिद्रुतमिति ॥ विद्रुतं पूर्वं किष्किन्धातो निर्गतमिदं बलं प्रसृतं प्रकीर्णं सत् अभिद्रुतं किष्किन्धाभिमुख्येन द्रुतम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथ वेति ॥ हे रुचिरानने । ते इह किष्किन्धायाम् । स्थानम् अवस्थानम् । अरुचितम् अनभिमतम् । अत्र स्थातुम् अस्माकं न रोचते इत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् वानराः शत्रुभूताः । दुर्गाणि किष्किन्धायाः दुष्प्रवेशस्थलानि । आविशन्ति आक्रमिष्यन्ति । अन्यानि अस्मदावासस्थलभिन्नानीत्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्त्वाक्रमणं ततः किमित्यत्राह—अभार्या इति ॥ अभार्याः भार्याविरहिताः सभार्याः समानभार्याः । साधारणभार्या इत्यर्थः । ये वालिना विप्रवासिताः वनचारिणः सन्ति तेभ्यः विप्रयुक्तेभ्यः स्वभार्याविरहिभ्यः । लुब्धेभ्यः साधारणभार्यान्तराभिलाषिभ्यः । स्वेभ्यः ज्ञातिभ्यः सुग्रीवादिभ्यः । नः अस्माकम् । अत्र किष्किन्धास्थाने । तुमुलं निरन्तरम् । भयं भवति । अनेन भाविसुग्रीवव्यापारः सूचितः । रुचिरानन इत्यादिसंबोधनात्तस्याः सहमरणसाहसं द्योत्यते ॥ १६ ॥ अल्पेति ॥ अल्पान्तरगतानां किंचिदवकाशं प्राप्तानाम् । संभाषणाय कियन्मात्रावकाशं प्राप्तानामि-

अभार्याश्च सभार्याश्च सन्त्यत्र वनचारिणः ॥ लुब्धेभ्यो विप्रयुक्तेभ्यस्तेभ्यो नस्तुमुलं भयम् ॥ १६ ॥ अल्पान्तरगतानां तु श्रुत्वा वचनमङ्गना ॥ आत्मनः प्रतिरूपं सा बभाषे चारुहासिनी ॥ १७ ॥ पुत्रेण मम किं कार्यं किं राज्येन किमात्मना ॥ कपिसिंहे महाभागे तस्मिन् भर्तरि नश्यति ॥ १८ ॥ पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः ॥ योसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्ती शोककर्शिता ॥ शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥ २० ॥ आव्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि ॥ हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम् ॥ महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्येवोपरतं घनम् ॥ नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥ २३ ॥ शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजं यथा हतम् ॥ अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ॥ २४ ॥ ॥

त्यर्थः । आत्मनः प्रतिरूपं स्वबुद्ध्यनुगुणम् । यद्वा आन्तरं बुद्धिः अल्पबुद्धीनामित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ बाहुभ्याम् हस्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २० ॥ आव्रजन्तीत्यादि ॥ दानवेन्द्राणां मायाविप्रभृतीनाम् । वज्राणामिति प्रयोगबाहुल्यापेक्षया बहुवचननिर्देशः । महावातसमाविष्टं समाविष्टमहावातमिव स्थितम् । समावेशः संघीभावः । यद्वा । समाविष्टमिति भावे निष्ठा । महावातसमावेशमिव स्थितम् । पराक्रान्तं पराक्रमः । नर्दतां मध्ये भीमं नर्दन्तम् । शार्दूलेन सिंहेन । सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः श्वेतपिङ्गलः । व्यादीर्णास्यो महानादः शार्दूलोतुलविक्रमः ॥ इति वैजयन्ती ।

यद्वा । असंभावितत्वद्योतनाय शार्दूलहिंसितसिंहमिवेत्यभूतोपमा । अर्चितमिति । अत्र भागवताद्युक्तकालीयनागप्रहरणवेलायां बलिस्थानं चैत्यमप्युन्मथितमित्यवगन्तव्यमित्याहुः । सर्वलोकस्य सर्वलोकेन । अर्चितम् । सपताकम् अलंकृतमित्यर्थः । सवेदिकं श्रमहरवेदिकासंपन्नम् । एवं वर्तमानमपि तत्र निगूढनागग्रहणाय गरुडोन्माथितं चैत्यमिव स्थितमित्यर्थः । शौर्यादिसंपन्नोपि भ्रातृभार्यापहरणपापवत्त्वेन हत इत्यत्र दृष्टान्तोयम् । अवष्टभ्येति । ऊर्जितं दृढम् । धनुरवष्टभ्य तिष्ठन्तम् । अनेनाकर्षकाकार उच्यते । चकारेण तादृशसंस्थानविशेषेणाकर्षकता कथ्यते । भर्तारं हतवन्तं रामं तत्साहाय्यकृतं तदनुजं तेन संहारयितारं सुग्रीवं च ददर्श । शुभा तत्र शत्रुत्वबुद्धिं विहाय शुभहृदया बभूव । न रामस्य दोषोस्ति । किं तु वालिन एव । पानीयपानाय तटाके खाते तत्र कण्ठे गुर्वीं शिलां बद्ध्वा पतित्वा म्रियमाणस्यैव हि दोषः । अयमप्यनुकूलश्चेत् कथमेनं न रक्षेत् । किं च मम प्राणा हि

नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्मथितं यथा ॥ अवष्टभ्य च तिष्ठन्तं ददर्श धनुरुत्तमम् ॥ रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैवानुजं शुभा ॥२५॥ तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे ॥ समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ॥ २६ ॥ सुप्त्वैव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति क्रोशती ॥ रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा संदितं मृत्युदामभिः ॥२७॥ तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव॥ विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् ॥२८॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एको॰ सर्गः॥१९॥

पाण्डवा इत्युक्तरीत्या स्वप्राणभूते स्वाश्रिते हिंसां कुर्वन्तं कथं मृष्येत् । अत एव हि प्रथमयुद्धे न हिंसितवान् । किंतु स्वाश्रितापराधं दृष्ट्वैव पुनर्युद्धे वालिनं हतवानित्यमन्यतेति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ क्षेप्तारमिति ॥ वज्राणामिति । किङ्करवज्रादिभेदविवक्षया बहुवचननिर्देशः । प्रयोगबाहुल्यापेक्षया वा । नर्दन्तमिति । नर्दतां मध्ये भीमं नर्दन्तम् । शूरं शूरेण पातितमित्युभयोः समत्वाभिधानादत्र शार्दूलशब्देन सिंह उच्यते ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तमिममर्थं व्यञ्जयन्नाह—तानिति ॥ अतीत्येति नातिक्रम उच्यते । सर्वेषां समीपस्थत्वात् । किंतु तत्र दोषबुद्धिमकृत्वेत्यर्थः । भर्तारं समासाद्येति । उपसर्गेण स्वाज्ञानेनायं हत इति बुद्धवतीति ज्ञाप्यते ॥ २६ ॥ सुप्त्वेति ॥ संदितं बद्धम् । मृत्युदामभिः मृत्युपाशैः । आसन्नप्राणमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सन्दितं बद्धम् । बद्धे सन्दानितं मूतमुद्दितं सन्दितं सितमित्यमरः ॥ २७ ॥ तामिति ॥ कष्टं विषादम् । अत्यन्तविषादमित्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण॰ मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्या॰ एको॰ सर्गः॥१९॥

अथ ताराप्रलापो विंशे—रामेत्यादिसार्धश्लोकः ॥ सा तारा तं दृष्ट्वा पर्यष्वजत ॥ १ ॥ इषुणेत्यादिसार्धः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रामचापेति । एतदनन्तरं सा समासाद्येति श्लोकः कतिपयकोशेषु प्रमादाल्लिखितो वर्तते । अयम् उपरि । दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यतीत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तारा उच्चैःस्वरा अतो न पुनरुक्तिः ॥ २ ॥ रण इति ॥ अपुरोभागां दोषदर्शनरहिताम् अनपराधामिति यावत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यक्तमिति ॥

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरेण तम् ॥ दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना ॥ सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी ॥ १ ॥ इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥ वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा ॥ तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयदातुरा ॥ २ ॥ रणे दारुणविक्रान्त प्रवीर प्लवतां वर ॥ किं दीनामपुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् ॥ नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ४ ॥ अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप ॥ गतासुरपि यां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ ॥ ५ ॥ व्यक्तमन्या त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तिता ॥ किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ॥ ६ ॥ यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु ॥ विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ७ ॥ निरानन्दा निराशाहं निमग्ना शोकसागरे ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ८ ॥ हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेद्य सहस्रधा ॥ ९ ॥ ॥

हे वीर अत्र निर्मिता किष्किन्धेवान्या पुरी स्वर्गमार्गे त्वया धर्मतः प्रवर्तिता । अतः खल्विमां त्यक्त्वा गन्तुमुद्यतोसीति भावः ॥ ६ ॥ यानीति ॥ अस्माभिरिति इतररूयपेक्षया बहुवचनम् । अस्माभिः सह त्वया यानि विहृतानि विहाराः । कृतानीत्यध्याहारः । तेषां त्वया उपरमः विरामः कृतः ॥ ७ ॥ निरानन्देति ॥ अद्य निरानन्दा निराशा । कालान्तरे आनन्दो भविष्यतीत्याशारहिताहं शोकसागरे निमग्ना अस्मीति शेषः । पञ्चत्वं मरणम् ॥ ८ ॥ हृदयमिति ॥ मह्यं मम ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मह्यं मम हृदयं सुस्थिरम् । मे यदिति च पाठः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

सुग्रीवस्येति ॥ व्युष्टिः फलम् । व्युष्टिः फले समृद्धौ चेत्यमरः । विवासित इति यत्तस्य व्युष्टिरित्यन्वयः ॥ १० ॥ निःश्रेयसेति ॥ निःश्रेयसपरा श्रेयस्कामा ॥ ११ ॥ रूपेति ॥ दक्षिणानाम् अनङ्गतन्त्रे कुशलानाम् । प्रमथिष्यसि वशीकरिष्यसीति भावः । वीरस्य स्वर्गसिद्धेरिति भावः ॥ १२ ॥ काल इति ॥ वशम् अवपन्नः प्राप्तः ॥ १३ ॥ वैधव्यमिति ॥ अहं पूर्वम् अदुःखोपचिता अकृपणा च सती

सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः ॥ यत्तु तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ॥ १० ॥ निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता ॥ यैषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेन्द्रहितैषिणी ॥ ११ ॥ रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद ॥ नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १२ ॥ कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव ॥ बलाद्येनावपन्नोसि सुग्रीवस्यावशो वशम् ॥ १३ ॥ वैधव्यं शोकसन्तापं कृपणं कृपणा सती ॥ अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १४ ॥ लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः ॥ वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छिते ॥ १५ ॥ कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् ॥ दुर्लभं दर्शनं वत्स तव तस्य भविष्यति ॥ १६ ॥ (सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी । इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् ॥) समाश्वासय पुत्रं त्वं सन्देशं सन्दिशस्व च ॥ मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥ १७ ॥ ॥

संप्रति कृपणा भूत्वा वैधव्यं शोककृतसन्तापं च वर्तयिष्यामि धारयिष्यामि ॥ १४ ॥ लालित इति ॥ मे मया लालितः अङ्गदः पितृव्ये पितृभ्रातरि । क्रोधमूर्च्छिते सति । कामवस्थां वत्स्यते वर्तयिष्यति । नश्यत्येवेति भावः ॥ १५ ॥ कुरुष्वेति ॥ अनेन तदानीमङ्गदः समागत इति द्योत्यते ॥१६॥ अस्मिन् सर्गे द्वितीयश्लोकतया गोविन्दराजार्यव्याख्यातस्य 'सा समासाद्येति श्लोकस्य' दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्सभविष्यतीत्यस्यानन्तरपठितव्यतामङ्गीकृतवता रामानुजार्येण कृतमिदं व्याख्यानम्॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सा समासाद्येति ॥ सा अङ्गदं प्रति तथोक्तवती ॥१७॥

रामेणेति ॥ महत् अन्यैरशक्यम् । कर्म कृतम् । आनृण्यं च गतं प्राप्तम् । प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये ॥ १८ ॥ सुग्रीवं प्रत्याह–सकाम इति ॥ शस्तः हिंसितः ॥ १९ ॥ वालिनं प्रत्याह–किमिति ॥ २० ॥ तस्या इति ॥ विलपितम् विलापम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुरित्यतः परं किमङ्गदमिति श्लोकः । ततः परं किमप्रियमिति श्लोकः । ततः परं यद्यप्रियमिति श्लोकः । ततः परं

रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता ॥ आनृण्यं च गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ १८ ॥ सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ भुङ्क्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥ १९ ॥ किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे ॥ इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ॥ २० ॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः ॥ परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुः ॥ २१ ॥ किमङ्गदं साङ्गद वीरबाहो विहाय यास्यद्य चिरप्रवासम् ॥ न युक्तमेवं गुणसन्निकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियपुत्र गन्तुम् ॥ २२ ॥ किमप्रियं ते प्रियचारुवेष मया कृतं नाथ सुतेन वा ते ॥ सहाङ्गदां मां स विहाय वीर यत्प्रस्थितो दीर्घमितः प्रवासम् ॥ २३ ॥ यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो ॥ क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ ॥ २४ ॥ तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ॥ व्यवस्यत प्रायमुपोपवेष्टुमनिन्द्यवर्णा भुवि यत्र वाली ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ॥

तथा तु तारेति सर्गान्तश्लोकः ॥ २१ ॥ किमङ्गदमिति ॥ साङ्गदौ वीरौ वीर्यवन्तौ बाहू यस्य स तथोक्तः । गुणसन्निकृष्टं गुणैः प्रत्यासन्नम् । गुणैस्तव सदृशमित्यर्थः । हे प्रियपुत्रेति संबुद्धिः । प्रियः पुत्रो यस्य सः प्रियपुत्र इति । इयं स्त्रीजनप्रलापपरिपाटी ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदीति ॥ असंप्रधार्य अविज्ञाय ॥ २४ ॥ तथा त्विति ॥ प्रायमुपोपवेष्टुम् प्रायोपवेशं कर्तुमित्यर्थः । “ प्रसमुपोदः पादपूरणे ” इति द्विर्वचनम् । अत्र सर्गे श्लोकव्यत्यासो लेखककृतः । अस्मिन् सर्गे षड्विंशतिश्लोकाः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अस्मिन् सर्गे परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशु-

रित्यतः परम् उपरितनसर्गस्थाः हनुमद्वाक्यभूताः गुणदोषकृतं जन्तुरित्यादयश्चत्वारः श्लोकाः । सर्गसाङ्कर्यं च केषुचित् कोशेषु दृश्यन्ते । एतल्लेखकप्रमादकृतमित्यवगन्तव्यम् ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ हनुमत्समाश्वासनमेकविंशे–तत इत्यादि ॥ तारां तारकाम् ॥ १ ॥ गुणेति ॥ जन्तुः गुणद्दोषकृतं ज्ञानाज्ञानाभ्यां कृतम् । स्वकर्मफलं स्वकर्मवासना हेतुर्यस्य तत्तथोक्तम् । यत् कर्मास्ति तत्तस्य शुभाशुभं फलभूतं सुखदुःखम् । प्रेत्य लोकान्तरं प्राप्य । अव्यग्रः एकाग्रः सन् । अवाप्नोति । अत्र कृतं शुभाशुभरूपं कर्म लोकान्तरे फलदानाय सहैव गच्छतीत्यर्थः । सुग्रीवेणायं मारित इति न मन्तव्यम् ।

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ॥ शनैराश्वासयामास हनुमान् हरियूथपः ॥ १ ॥ गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् ॥ अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २ ॥ शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनानुकम्पसे ॥ कस्य को वा नु शोच्योस्ति देहेस्मिन् बुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥ अङ्गदस्तु कुमारोयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया ॥ आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४ ॥ जानास्यनियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् ॥ तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डितेनैहलौकिकम् ॥ ५ ॥ ॥

किं तु स्वकर्मणैव हतः । निमित्तमात्रं सुग्रीव इति भावः ॥ २ ॥ नायं शोचनीयः स्वकर्मानुरूपेण गतत्वात् । किं तु स्वात्मैव शोच्यः केन कर्मणा कं लोकं गमिष्यामीति तद्दर्शयति–शोच्येति ॥ स्वयं शोच्या त्वं कं प्रति शोचसि । स्वयं दीना कं दीनम् अनुकम्पसे दयसे । बुद्बुदोपमे जलबुद्बुदवदस्थिरे देहे । निमित्तसप्तमी । कस्य को वानुशोच्योस्ति । सर्वेषामप्यस्थिरत्वाविशेषात् । स्वयं स्थिर एव ह्यस्थिरं शोचेदिति भावः ॥ ३ ॥ अङ्गदस्त्विति ॥ द्रष्टव्यः परिपालनीयः । आयत्याम् उत्तरकाले । समर्थानि हितानि ॥ ४ ॥ जानासीति ॥ अनियतामागतिं गतिम् । अस्थिरतामिति यावत् । शुभम् और्ध्वदैहिकम् । ऐहलौकिकं रोदनादिकम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥

यस्मिन् हरिसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ वर्तयन्ति कृतांशानि सोयं दिष्टान्तमागतः ॥ ६ ॥ यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः ॥ गतो धर्मजितां भूमिं नैवं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ सर्वे हि हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवाङ्गदः ॥ इदं हर्यृक्षराज्यं च त्वत्सनाथमनिन्दिते ॥ ८ ॥ ताविमौ शोकसन्तापौ शनैः प्रेरय भामिनि ॥ त्वया परिगृहीतोयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम् ॥ ९ ॥ सन्ततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि साम्प्रतम् ॥ राज्ञस्तत्क्रियतां तावदेष कालस्य निश्चयः ॥ १० ॥ संस्कार्यो हरिराजश्च अङ्गदश्चाभिषिच्यताम् ॥ सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि ॥ ११ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता ॥ अब्रवीदुत्तरं तारा हनुमन्तमवस्थितम् ॥ १२ ॥

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् विषये । हरीत्यविभक्तिकनिर्देशः । हरीणामित्यर्थः । कृतांशानि कृतविभागानि । सन्ति वर्तयन्ति जीवनं कुर्वन्ति सोयं दिष्टान्तं दिष्टस्य दैवकल्पितकालस्य अन्तं समाप्तिम् । कालो दिष्टोप्यनेहापीत्यमरः । बहून् स्वजनान् जीवयित्वा गतः स्वसुकृतफलं प्राप्तुं गतः । अतः स न शोच्य इति भावः ॥ ६ ॥ यदिति ॥ न्यायदृष्टार्थः शास्त्रदृष्टतत्त्वार्थः । साम दुःखितानां स्वजनानां सान्त्वनम् । दानम् अभीष्टार्थदानम् । क्षमा तत्कृतापराधसहनम् । एतासु परः सक्तः अयम् । धर्मजितां स्वाधीनधर्माधर्मकाणाम् । भूमिं लोकम् । यत् यस्मात् गतः । तस्मान्नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ सर्व इति ॥ हरीणाम् ऋक्षाणां च । राज्यं त्वत्सनाथं त्वया सनाथम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हर्यृक्षपतिराज्यं चेति पाठः । अन्यथा वक्ष्यमाणाङ्गदाभिषेकवचनविरोधः स्यात् ॥ ८ ॥ ताविमाविति ॥ ताविमौ शोकसन्तापौ शोकतत्कृततापौ । शनैः क्रमेण प्रेरय निवर्तय । भर्तृमरणशोकस्य सद्यो दुस्त्यजत्वादिति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ताविमौ शोकसन्तापौ शनैः प्रेरय भामिनीति पाठः । प्रेरय निवर्तय । त्वयेति । अङ्गदाभिषेचनं तारादुःखशान्तये दर्शितम् ॥ ९ ॥ संततिश्चेति ॥ संततिश्च यथा दृष्टा यत्प्रयोजनकः सन्तानोलब्धः । साम्प्रतम् इदानीम् । यच्च कृत्यं कर्तुं योग्यं तत्सर्वम् राज्ञः क्रियताम् । एष निश्चयोस्य कालस्य योग्य इति शेषः । नतु शोक इति भावः । पुत्रोत्पादनफलमौर्ध्वदैहिकं क्रियतामित्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तमर्थं वाचा दर्शयति–संस्कार्य इति ॥ शान्तिं दुःखशमम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

अङ्गदेति ॥ अङ्गदप्रतिरूपाणाम् अङ्गदतुल्यानां पुत्राणां सत्पुत्राणां शतम् एकतः एकत्र एकतुलायामस्तु । हतस्याप्यस्य गात्रसंश्लेषणं गाढालिङ्गनम् एकतोस्तु । तयोर्मध्ये भर्तृसंश्लेषणमेव वरमित्यर्थः ॥ १३ ॥ संस्कार्य इत्यस्योत्तरमाह—न चेति ॥ हरिराजस्य न प्रभवामि तस्य संस्कारकरणे न समर्थास्मि । अङ्गदस्य वा न प्रभवामि तस्य राज्याभिषेककरणे न प्रभवामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ न हीति ॥ नास्थेया नादर्तव्या । न कर्तव्येत्यर्थः । पिता पितृव्यः ॥ १५ ॥ नहीति ॥ परत्र परलोके । इह अस्मिन् लोके शत्र्वभिमुखतया हतः अभिमुखहतः स चासौ वीरश्च तेन सेवितम्

अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम् ॥ हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥ १३ ॥ न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा ॥ पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥ १४ ॥ न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनुमन्नङ्गदं प्रति ॥ पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥ १५ ॥ न हि मम हरिराजसंश्रयात् क्षमतरमस्ति परत्र चेह वा ॥ अभिमुखहतवीरसेवितं शयनमिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥ १६ ॥ इति श्रीमत्किष्कि० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥
वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन् ॥ आदावेव तु सुग्रीवं ददर्श त्वात्मजाग्रतः ॥ १ ॥ तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरः ॥ आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सुग्रीवदोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात् ॥ कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ॥ ३ ॥ ॥

॥ १६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥ ॥

एवममोघरामशराभिघातेन मोहसमाविष्टं वालिनं मृतं निश्चित्य संस्कारादिकरणाय त्वरमाणे हनुमति दैवात्किंचित्समाश्वस्तो वाली कर्तव्यभागं नियच्छति द्वाविंशे—वीक्षमाण इत्यादि ॥ मन्दासुः अल्पप्राणः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नन्वत्र वीक्षमाण इत्यादिना वालिनो जीवनं प्रतीयते । पूर्वसर्गे मरणोत्तरकालीनसंस्कारादिविधानं हनुमता कथमुच्यत इति चेत् अमोघरामबाणाभिघातेन मोहसमाविष्टं वालिनं मृतं निश्चित्य तथोक्तवानिति न दोषः ॥ १ ॥ तमिति ॥ आभाष्य सम्बोध्य ॥ २ ॥ सुग्रीवेति ॥ किल्बिषात् राज्यविवासनदारहरणरूपकिल्बिषाद्धेतोः । मां दोषेण गन्तुं दोषसहितं

ज्ञातुं नार्हसि। किंतु भविष्येण भाविफलेन हेतुना जातेन बुद्धिमोहेन बलात्कृष्यमाणं मां गन्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ युगपदिति ॥ आवयोः भ्रात्रोः भ्रातृयुक्तं भ्रातृत्वप्रयुक्तम् सौहार्दम् । सुखं राज्यसुखं च। एतदुभयं दैवेन युगपन्न विहितम् । मन्ये ध्रुवम् । अव्ययमेतत् । तदिदं दैवकृतं युगपदविधानम्। अन्यथा न हि अन्यप्रकारं न भवति हि॥ ४ ॥ प्रतीति॥ प्रतिपद्य। पालयेति शेषः । यद्वा प्रतिपद्य प्राप्नुहि। इयन्नन्तोयम् ।

युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः ॥ सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं तात नान्यथा ॥ ४ ॥ प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् ॥ मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥ ५ ॥ जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलामिमाम् ॥ प्रजहाम्येष वै तूर्णं महच्चागर्हितं यशः ॥ ६ ॥ अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः ॥ यद्यप्यसुकरं राजन् कर्तुमेव तदर्हसि ॥ ७ ॥ सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम् ॥ बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतितमङ्गदम् ॥ मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ॥ ८ ॥ मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय ॥ त्वमेवास्य हि दाता च परित्राता च सर्वतः ॥ भयेष्वभयदश्चैव यथाहं प्लवगेश्वर ॥ ९ ॥ एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्यपराक्रमः ॥ रक्षसां तु वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ १० ॥ अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान्रणे ॥ करिष्यत्येष तारेयस्तरस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥ ११ ॥ ॥

यमक्षयं यमगृहम् ॥ ५ ॥ जीवितमिति ॥ अगर्हितं यशः केनाप्यवध्यो वालीति प्रसिद्धं यशः ॥ ६ ॥ अस्यामिति ॥ अस्यामवस्थायां चरमावस्थायां यद्वचो वक्ष्यामि एतद्यद्यप्यसुकरं तथाप्यवश्यं कर्तुमर्हसि । मदुक्तरीत्या राजा भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ सुखार्हमिति ॥ वयसा बालमप्यबालिशं बालबुद्धिरहितम्। ममेति । प्राणैः प्राणेभ्यः। मम पुत्रं त्वम् औरसम् पुत्रमिव पश्येति संबन्धः ॥ ८ ॥ मयेत्यादि ॥ अस्य अङ्गदस्य दाता वस्त्राभरणादीनामिति शेषः। सर्वतः शत्रुभ्यः परित्राता। भयेष्वभयदः शत्रुपुत्रत्वेन स्थानान्निष्कासनादिभयहेतुषु विषये अभयदः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

सुषेणेति ॥ अर्थसूक्ष्मविनिश्चये सूक्ष्मार्थविनिश्चये । औत्पातिके उत्पातविषयज्ञाने च । परिनिष्ठिता सञ्जातनिष्ठा । समर्थैति यावत् ॥ १२ ॥ यदिति ॥ न परिवर्तते न भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ राघवस्य चेति ॥ विमानितः । राघव इति शेषः ॥ १४ ॥ इमामिति ॥ संप्रजह्यान्मृते मयि । मृते सति श्रीरिमां काञ्चनीं मालां संप्रजह्यात् । ततः पूर्वमेव मयि जीवति गृहाणेति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संप्रजह्याः संप्रजहि । शत्रूनिति

सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये ॥ औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता ॥ १२ ॥ यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं तन्मुक्तसंशयम् ॥ नहि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥ १३ ॥ राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया ॥ स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्याद्विमानितः ॥ १४ ॥ इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम् ॥ उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् ॥ हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥ १६ ॥ तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतन्द्रितः ॥ जग्राह सोभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् ॥ १७ ॥ तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा वाली दृष्ट्वात्मजं स्थितम् ॥ संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादङ्गदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये ॥ सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ १९ ॥ यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया ॥ न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मंस्यते ॥ २० ॥ ॥

शेषः ॥ १५ ॥ इतीति ॥ दीनः अभूदिति शेषः । ग्रहग्रस्तः राहुग्रस्तः ॥ १६ ॥ तदिति ॥ तत्तदनन्तरम् । शान्तः त्यक्तवैरः ॥ १७ ॥ तामिति ॥ प्रेत्यभावाय मरणाय । संसिद्धः कृतनिश्चयः ॥ १८ ॥ देशेति ॥ अद्य मत्प्रयाणानन्तरम् । देशकालौ भजस्व । गत्यर्था ज्ञानार्थाः । देशकलौ जानीहि । अस्मिन् देशे अस्मिन् काले च एवं वर्तितव्यम् एवं न वर्तितव्यमिति विवेचयेत्यर्थः । प्रियाप्रिये क्षममाणः । प्रभोः प्रियवचनवदप्रियवचनमपि सोढव्यमित्यर्थः । काले सुखदुःखसहः । दुःखकाले सुखम् सुखकाले दुःखम् च सहमान इत्यर्थः । सुग्रीववशो भव सुग्रीवपरतन्त्रो भव ॥१९॥२०॥

मास्येति ॥ अस्य सुग्रीवस्यामित्रैर्गतं प्राप्तं पुरुषं मा गच्छेः । अस्य शत्रुमित्रं न भजेरित्यर्थः । शत्रुभिः सह च मा गच्छेः ॥२१॥ न चेति ॥ अतिप्रणयः अतिस्नेहः अप्रणयः स्नेहाभावश्च । अन्तरदृग्भव । मध्यमभावमवलम्बस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतीति ॥ विवृत्ताक्षः भ्रामितनेत्रः । विवृतैः प्रकाशितैः । अत एव भीमैः । दशनैः दन्तैरुपलक्षितः । उत्क्रान्तजीवितः उद्गतप्राणः ॥ २३ ॥ तत इति ॥ परिदेवयमानाः रुदन्त इत्यर्थः । प्लवगपुङ्गवाः बलेन श्रेष्ठाः । पुनश्च हरियूथपाः यूथस्य निर्वोढारः । वानराः वानरजातयः ॥ २४ ॥ परिदेवनमेवाह–किष्किन्धेत्यादिना ॥ शून्या शून्यप्राया ॥

मास्यामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम ॥ भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव ॥ २१ ॥ न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्यो प्रणयश्च ते ॥ उभयं हि महान् दोषस्तस्मादन्तरदृग्भव ॥२२॥ इत्युक्त्वाथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशम् ॥ विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥२३॥ ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हरियूथपाः ॥ परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगपुङ्गवाः ॥ २४ ॥ किष्किन्धा ह्यद्य शून्यासीत्स्वर्गते वानराधिपे ॥ उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च ॥ हते प्लवगशार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः ॥२५॥ यस्य वेगेन महता काननानि वनानि च ॥ पुष्पौघेणानुबध्यन्ते करिष्यति तदद्य कः ॥ २६ ॥ येन दत्तं महद्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः ॥ गोलभस्य महाबाहोर्दश वर्षाणि पञ्च च ॥२७॥ नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति ॥ ततस्तु षोडशे वर्षे गोलभो विनिपातितः ॥ २८ ॥ हत्वा तं दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्राकरालवान् ॥ सर्वाभयकरोस्माकं कथमेष निपातितः ॥ २९ ॥ ॥

॥ २५ ॥ यस्येति ॥ वेगेन पराक्रमेण । काननानि अरण्यानि । वनानि जलानि । सरांसीत्यर्थः । पुष्पौघेण अनुबध्यन्ते संबध्यन्ते । सदा पुष्पितानि भवन्तीत्यर्थः । तत्पुष्पानुबन्धनम् । अद्य तु वालिमरणानन्तरकाले । यद्वा । वनानि क्षुद्रारण्यानि । यस्मिन् वालिनि गच्छति सति तद्रुवेगेनाविशेषेण सर्वाणि वनानि पुष्पैः सहानुगच्छन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ येनेति ॥ गोलभस्य गोलभाख्यस्य । उपशाम्यति उपाशाम्यत् । भूते लट् । दंष्ट्राकरालवान् करालदंष्ट्रावान् । परनिपातः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ दंष्ट्राकरालवान् । भावप्रधानो निर्देशः । दंष्ट्राभ्यां करालवान् ॥२७॥२८॥ २९ ॥

हत इति ॥ शर्म सुखम् । सिंहयुत इति । सिंहस्थानीयो रामः ॥ ३० ॥ ततस्त्विति ॥ व्यसनार्णवे आप्लुता मग्नेति यावत् ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

अथ मरणानन्तरं ताराविलापस्त्रयोविंशे–ततः समुपजिघ्रन्तीत्यादि ॥ लोकाच्च्युतम् अस्माल्लोकाच्च्युतम् । स्वर्गतमित्यर्थः ॥ १ ॥ शेष इति ॥ दुःख-

हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा प्लवङ्गमास्तत्र न शर्म लेभिरे ॥ वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवां पतौ ॥ ३० ॥ ततस्तु तारा व्यसनार्णवाप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा ॥ जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् ॥ पतिं लोकाच्च्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम ॥ उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधातले ॥ २ ॥ मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव ॥ शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो ॥ सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर साहसिकप्रिय ॥ ४ ॥ ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनः पर्युपासते ॥ एषां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः ॥ मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ ५ ॥ इदं तद्वीर शयनं यत्र शेषे हतो युधि ॥ शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय ॥ मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ॥ ७ ॥

मित्येतत् क्रियाविशेषणम् । सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २ ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्येति ॥ त्वं सुग्रीवस्य तव बहुशः कान्दिशीकस्य वशं प्राप्तः । सुग्रीव एव विक्रान्त इत्येषः विधिः दैवव्यापारः । अहो आश्चर्यकरो भवति ॥ ४ ॥ ऋक्षवानरेति ॥ कृच्छ्रं दुःखम् ॥ ५ ॥ इदमिति ॥ युधि हतो यत्र शेषे । पुरा त्वया निहता रिपवो यत्र शायिताः तदिदं वीरशयनमित्यन्वयः । युद्धपरायणस्य तव युद्धेनैव मरणं प्राप्तं खल्विति भावः ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजनेति ॥ कूटयुद्धाभावाद्विशुद्धबल । सत्कुलप्रसूतत्वादभिजनशुद्धकुल ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रिययुद्ध युद्धपरायण ॥ ७ ॥ ॥

शूरायेति ॥ अप्रदातव्यत्वे हेतुमाह—शूरभार्यामिति ॥ ८॥ अवभग्नश्चेति ॥ गतिः पतिशुश्रूषेत्यर्थः । यद्वा गम्यत इति गतिः सुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अश्मसारेति ॥ अश्मसारमयत्वे हेतुर्दृढमिति ॥ १० ॥ हृदयभेदने हेतुमाह—सुहृदिति ॥ पञ्चत्वं मरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वगात्रेति ॥ कृमेः इन्द्रगोपस्य राग इव रागो यस्मिन् स क्रिमिरागः । परिस्तोमः आस्तरणं यस्मिन् स तथा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ शरेणेति ॥ वार्यामि । वारितास्मीत्यर्थः

शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता ॥ शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥ ८॥ अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः॥ अगाधे च निमग्नास्मि विपुले शोकसागरे ॥ ९॥ अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम् ॥ भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा गतम् ॥ १० ॥ सुहृच्चैव हि भर्ता च प्रकृत्या मम च प्रियः॥ आहवे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ॥ ११ ॥ पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी ॥ धनधान्यैः सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते जनैः ॥ १२ ॥ स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमण्डले ॥ कृमिरागपरिस्तोमे त्वमात्मशयने यथा ॥ १३ ॥ रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः ॥ परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ ॥१४॥ कृतकृत्योद्य सुग्रीवो वैरेस्मिन्नतिदारुणे ॥ यस्य रामविमुक्तेन हृतमेकेषुणा भयम् ॥ १५ ॥ शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव ॥ वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ १६ ॥ उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा ॥ गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा॥१७॥ तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्य च बभौ द्युतिः ॥ अस्तमस्तकसंरुद्धो रश्मिर्दिनकरादिव॥१८॥पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः॥ ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात्॥१९॥

॥ १६ ॥ उद्बबर्हेति ॥ उद्बबर्ह उद्धृतवान् । नीलः सुग्रीवसेनापतिः ॥ १७ ॥ तस्येति ॥ निष्कृष्यमाणस्य तस्य द्युतिः । अस्तमस्तकसंरुद्धः अस्ताद्रिशिखरनिरुद्धः । दिनकरादुद्गच्छन् रश्मिरिव बभौ । पूर्वश्लोकोक्तसर्पसाम्यापेक्षया चशब्दः ॥१८॥ पेतुरिति ॥ व्रणेभ्यः इति बहुवचनं पाशाधिकरणन्यायेनावयवबहुत्वात् । यद्वा । शिलापादपप्रहारकृतव्रणानि एतावत्पर्यन्तं शोणितनिर्गमशून्यतया स्थितानि इदानीं शरव्रणाच्छोणितनिर्गमका-

ले सर्वेभ्योपि शोणितानि सुस्रुवुरित्यर्थः। इदानीं रुधिरनिर्गमादेतावत्पर्यन्तं सर्वात्मना प्राणो न गत इति गम्यते ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अवस्थामिति ॥ पापकर्मणा पापरूपकर्मणा संप्रसक्तस्येति संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अभिवादयमानमिति ॥ त्वामभिवादयमानमित्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अभिवादयमानं त्वामिति पाठः। अत्र उवाच तारेत्यनुषज्यते ॥ २५ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सिंहेन निहतमिति

अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना ॥ आस्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्रसमाहतम् ॥ २० ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् ॥ उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना ॥ २१ ॥ अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् ॥ संप्रसक्तस्य वैरस्य गतोन्तं पापकर्मणा ॥ २२ ॥ बालसूर्योदयतनुं प्रयान्तं यमसादनम् ॥ अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् ॥ २३ ॥ एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः ॥ भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोहमिति ब्रुवन् ॥ २४ ॥ अभिवादयमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा ॥ दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ २५ ॥ अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतसम् ॥ सिंहेन निहतं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥ २६ ॥ इष्ट्वा संग्रामयज्ञेन रामप्रहरणाम्भसि ॥ अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७ ॥ या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ॥ शातकुम्भमयीं मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥२८॥ राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ॥ सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥२९॥ न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता विनिवारणे तव ॥ हता सपुत्रास्मि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्विजहाति मामिह ॥ ३० ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥

पाठः ॥ २६ ॥ इष्ट्वेति ॥ रामप्रहरणाम्भस्येवावभृथ इति व्यस्तरूपकम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ राजश्रीरिति ॥ शैलराजं मेरुम्। आवर्तमानस्य अस्तं गच्छत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ न म इति ॥ पथ्यं हितं वचः। न कृतं नानुष्ठितम् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

॥ ॥ ॥

अथ ताराप्रलापश्रवणदुःखितसुग्रीवसमाश्वासनपूर्वकं ताराया रामे प्रतिपत्तिं दर्शयति चतुर्विंशे–तामित्यादि ॥ अश्रुवेगेन च । दुरासदेन दुष्प्रापेण शोकमहार्णवेन च । अभिप्लुतां व्याप्ताम् तां तारां पश्यन् । तेन भ्रातुर्वधेन च । तेपे दुःखितोभूत् ॥ १ ॥ स इति ॥ मुखेन उपलक्षितः सः वीक्ष्य । तारामिति शेषः ॥ २ ॥ स तमिति ॥ उदात्तं श्रेष्ठम् । लक्षणेन सुलक्षणेन लक्षिताङ्गम् ॥ ३ ॥ यथेति ॥ यथाप्रतिज्ञातं प्रतिज्ञातमनतिक्रम्य ।

तां चाश्रुवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन ॥ पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेपे ॥ ॥ १ ॥ स बाष्पपूर्णेन मुखेन वीक्ष्य क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी ॥ जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिदूयमानः ॥ २ ॥ स तं समासाद्य गृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम् ॥ यशस्विनं लक्षणलक्षिताङ्गमवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३ ॥ यथाप्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म ॥ ममाद्य भोगेषु नरेन्द्रपुत्र मनो निवृत्तं सह जीवितेन ॥ ४ ॥ अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदन्त्यां पुरे च विक्रोशति दुःखतप्ते ॥ हतेग्रजे संशयितेङ्गदे च न राम राज्ये रमते मनो मे ॥ ५ ॥ क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षात् भ्रातुर्वधो मेनुमतः पुरस्तात् ॥ हते त्विदानीं हरियूथपेस्मिन् सुतीव्रमिक्ष्वाकुकुमार तप्स्ये ॥ ६ ॥ श्रेयोद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्निवासश्चिरमृश्यमूके ॥ यथा तथा वर्तयतः स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥ ७ ॥

दृष्टफलं दृष्टराज्यफलकम् । कर्म त्वया कृतम् । जीवितेन सह स्थितेषु भोगेषु जीविते भोगेषु च । मनो निवृत्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्यामिति ॥ पुरे पुरस्थजने । संशयिते पितृमरणदुःखेन जीवति वा न वेति संशयविषयीभूते सति । राज्ये मनः न रमते रतिं न प्राप्नोति ॥ ५ ॥ क्रोधादिति ॥ क्रोधान्निर्निमित्तनिर्वासनकृतात् । अमर्षात्परुषभाषणाक्षमया । अतिविप्रधर्षात् अत्यन्तमाक्रमणाच्च ॥ ६ ॥ श्रेय इति ॥ यथा तथा कथंचित् । स्ववृत्त्या वानरजात्युचितवृत्त्या । तस्मिन् शैलमुख्ये ऋश्यमूके निवासः श्रेयस्करः । इमं वालिनं निहत्य त्रिदिवस्य स्वर्गस्य लाभोपि न श्रेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

न त्वामिति ॥ महात्मा महास्वभावः । मतिमान् कर्तव्याकर्तव्यविवेकशीलः अयं वाली । त्वां न जिघांसामि न मारयितुमिच्छामि । चर यथेष्टं गच्छेति मामुवाचेति यत् तद्वचः तस्यैव अनुरूपं सदृशम् तद्बुद्धिशीलतुल्यम् । इदं भ्रातृवधरूपं कर्म तु मे दुरात्मनो दुर्मतेरनुरूपम् ॥ ॥ ८ ॥ भ्रातेति ॥ राज्यस्य भ्रातृवधसाध्यस्य । दुःखस्य वधानन्तरभाविदुःखस्य च । सारम् उत्कर्षम् न चिन्तयन् । उभयोस्तारतम्यमचिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ महात्मेत्युक्तं विशदयति—वध इति ॥ अस्य वालिनः । स्वमाहात्म्यस्य स्वमहत्त्वस्य अव्यतिक्रमात् अनतिक्रमणात् । मे वधः

न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच ॥ तस्यैव तद्राम वचोनुरूपमिदं पुनः कर्म च मेनुरूपम् ॥ ८ ॥ भ्राता कथं नाम महागुणस्य भ्रातुर्वधं राघव रोचयेत ॥ राज्यस्य दुःखस्य च वीर सारं न चिन्तयन्कामपुरस्कृतः सन् ॥ ९ ॥ वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्याव्यतिक्रमात् ॥ ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥ १० ॥ द्रुमशाखावभग्नोहं मुहूर्तं परिनिष्टनन् ॥ सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः ॥ मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥ १२ ॥ अचिन्तनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम् ॥ प्राप्तोस्मि पाप्मानमिमं नरेन्द्र भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः ॥ १३ ॥ पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च कामं जगृहुस्त्रियश्च ॥ को नाम पाप्मानमिमं क्षमेत शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छन् ॥ १४ ॥

मन्निधनं मतो नासीत् । मम तु बुद्धिदौरात्म्यात् बुद्धेर्दुःस्वभावात् । प्राणहारी भ्रातृवधकारी । व्यतिक्रमः अमर्यादा आसीत् ॥ १० ॥ मतो नासीदित्युक्तं विशदयति—द्रुमेति ॥ परिनिष्टनन् आर्तरवं कुर्वन् । न पुनः कर्तुमर्हसि । युद्धमिति शेषः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अचिन्तनीयमिति ॥ अचिन्तनीयम् अपरिच्छेद्यमित्यर्थः । परिवर्जनीयम् साधुभिस्त्यक्तव्यम् । अनीप्सनीयम् अनभिलषणीयम् । कदाचिदपि इच्छाया अयोग्यमित्यर्थः । स्वनवेक्षणीयं सुतरामदर्शनीयम् । जुगुप्सितमित्यर्थः । त्वष्टुः पुत्रः त्वाष्ट्रः विश्वरूपः । तं हत्वा इन्द्रो महान्तं पाप्मानमगमदिति कथा ॥ १३ ॥ पाप्मानमिति ॥ इन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य पाप्मानं मह्यादयः ऊषरफेननिर्यासऋतुरूपेण जगृहुः । खातपूरणादिव-

रप्रदत्त्वात् । मम तु शाखामृगस्य कस्याप्यनुपकारकस्य । पाप्मानं प्रतिपत्तुं किंचिद्वरम् प्राप्तुमिच्छन् को नाम क्षमेत । ग्रहीतुमिति शेषः । यद्यपि विश्वरूपाख्यायिकायाम् त्वाष्ट्रशिरस्त्रयच्छेदकृतब्रह्महत्यात्रितयं पृथिवीवनस्पतिस्त्रिय एव जगृहुरित्युक्तम् । तथापि शाखान्तरानुरोधेन जलेनापि कश्चिदंशो गृहीत इत्यवगन्तव्यम् ॥ १४ ॥ नार्हामीति ॥ कुलनाशयुक्तम् । कुलनाशफलकम् वालिविनाशेनाङ्गदादेरजीवनादिति भावः । एवंविधं भ्रातृवधरूपं कर्म कृत्वा । प्रजानां संमानं प्रजाकर्तृकराजसंमानम् नार्हामि । अत एव यौवराज्यमेव नार्हामि । कुतो महाराज्यमिति भावः ॥ १५ ॥ पापस्येति ॥ क्षुद्रस्य दुष्टस्य । विगर्हितस्य विशेषेण शिष्टैर्निन्दितस्य । लोकापकृतस्य सर्वलोकैस्त्यक्तस्य पापस्य कर्तास्मि । एतादृशपापस्योत्तरपापहेतुत्वज्ञापनाय तृच्प्रत्ययः । वृष्टेरुत्पन्नोम्बुवेगो यथा तादृशशोको मां निम्नमिवाभिवर्तते । उभयत्राप्युपमावाचकप्रयोगो महाकविनिबन्धनेष्वस्त्येव ॥ १६ ॥ सोदर्येति ॥ सोदर्यस्य भ्रातुः घात एवापरगात्रवालौ अपरकायपुच्छौ यस्य स तथा । सन्ताप एव हस्तादीनि यस्य स तथा । वधादपि सन्तापस्य प्राधान्यादूर्ध्वकायत्वरूपणम् । वधप्रकारवैविध्यात्सन्तापवैविध्याच्च नानावयवत्वेन रूपणम् । "एनो मय" इति स्वार्थे मयट् । पापमेव हस्ती । एनसो दृप्तत्वमुत्कटत्वम् । तस्य प्रवृद्धत्वं महत्त्वं गजस्योन्नतत्वम् ॥ १७ ॥ अंहो बतेदं नृवराविषह्य निवर्तते मे हृदि साधु वृत्तम् । विवर्णमग्नौ परितप्यमानं किट्टं यथा राघव जातरूपम् ॥ हे नृवर राघव मे हृदि इदं साधु वृत्तम् अंहः स्वेन सह वर्तमानं पापम् । अविषह्य असोढ्वा । निवर्तते निर्गच्छति । कथमिव । विवर्णं जातरूपम् अग्नौ परितप्यमानं सत् किट्टं यथा ऋजीषांशमविषह्य निवर्तते । किट्टाद्वियुज्यत इत्यर्थः । बतेति विषादे ॥ १८ ॥ ॥

नार्हामि संमानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुत एव राज्यम् ॥ अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव कर्म कृत्वा ॥ १५ ॥ पापस्य कर्तास्मि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य चैव ॥ शोको महान्मामभिवर्ततेयं वृष्टेर्यथा निम्नमिवाम्बुवेगः ॥ १६ ॥ सोदर्यघाताऽपरगात्रवालः सन्तापहस्तोक्षिशिरोविषाणः ॥ एनोमयो मामभिहन्ति हस्ती दृप्तो नदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥ १७ ॥ अंहो बतेदं नृवराऽविषह्य निवर्तते मे हृदि साधु वृत्तम् ॥ विवर्णमग्नौ परितप्यमानं किट्टं यथा राघव जातरूपम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥

महाबलानामिति ॥ अपि चेति समुच्चयः पूर्वश्लोकोक्तदोषापेक्षया । मन्निमित्तं मत्तो निमित्तात् । अस्याङ्गदस्य शोकतापात् महाबलानां हरियूथपानाम् इदं परिदृश्यमानं कुलं यूथम् । अर्धस्थितप्राणमिव भवतीति मन्ये । सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकमित्यमरः ॥ १९ ॥ सुत इति ॥ सुजनः सौजन्यवान् । सुवश्यः सुतरां वश्यः स्वाधीनः सुतः । सुलभ्यः लोके सुखेन लब्धुं योग्यः । अङ्गदेन तुल्यः पुत्रस्तु कुतो हेतोः सुलभ्यः । दुर्लभ इत्यर्थः । सोदरसन्निकर्षोपि दुर्लभ इत्याह–न चापीति । सन्निकर्षः सन्निधानम् ॥ २० ॥ अङ्गदो यदि जीवेत्तदा तारापि जीवेत् अन्यथा नेत्याह–यदीति ॥ २१ ॥

महाबलानां हरियूथपानामिदं कुलं राघव मन्निमित्तम् ॥ अस्याङ्गदस्यापि च शोकतापादर्धस्थितप्राणमितीव मन्ये ॥ १९ ॥ सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतः सुपुत्रः सदृशोङ्गदेन ॥ न चापि विद्येत स वीर देशो यस्मिन्भवेत्सोदरसन्निकर्षः ॥ २० ॥ यद्यङ्गदो वीर वरार्ह जीवेज्जीवेच्च माता परिपालनार्थम् ॥ विना तु पुत्रं परितापदीना तारा न जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥ सोहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् ॥ इमे विचेष्यन्ति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे तव वर्तमानाः ॥ २२ ॥ कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मय्यप्रतीते मनुजेन्द्रपुत्र ॥ कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३ ॥ इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वाल्यनुजस्य तस्य ॥ सञ्जातबाष्पः परवीरहन्ता रामो मुहूर्तं विमना बभूव ॥ २४ ॥ ॥

अङ्गदमरणं निश्चित्याह–सोहमिति ॥ पुत्रेण अङ्गदेन । भ्रातॄणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् । तेन पुत्रेण ते सर्वे पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ इति स्मृतिः । सख्यमिति । तन्मरणे मरणं हि स्नेहस्य पराकाष्ठा । निदेशे त्वदाज्ञायाम् ॥ २२ ॥ कृत्स्नमिति ॥ अप्रतीते अप्रकाशे । मृत इति यावत् । मां विनापि त्वं सर्वं कार्यम् । कर्तुं क्षम इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अथ रामस्याश्रितकार्यमेव स्वकार्यम् नतु स्वतः किंचिदस्ति । अत एव मम शत्रुर्वालीति सुग्रीवेणोक्ते तं निहत्य तस्मिन्नश्रूणि मुक्त्वा शोचतिसाति स्वयमपि तथा शोचति स्मेत्याह–इत्येवमिति ॥ यद्वा सर्वेश्वरस्य कुत्रचिद्विषयीकारस्तत्सन्तानपर्यन्तः घण्टाकर्णमालाकारादिष्विवेत्याह–इत्येवमिति ॥ रघुप्रवीर इत्यनेन स्वस्य वानरेण संबन्धान्तरप्रसक्तिर्नास्तीत्युच्यते । वाल्यनुजस्य आर्त-

स्य । वाल्यनुजे आर्तें सतीत्यर्थः । वचः श्रुत्वा तद्वचनं च श्रुत्वा सञ्जातबाष्पः तदार्तिनिमित्तकार्त्तिक इत्यर्थः । परवीरहन्ता आश्रितविरोधिनिरसनशीलः । ताच्छील्ये तृच् । सुग्रीववचनात् कृतवालिवधत्वेन तच्छोचनादशोचदित्यर्थः । अनेन रामस्य क्रोधशोकावाश्रितक्रोधशोकायत्तावित्ययमर्थः सूचितः॥ २४ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्क्षणे तस्मिन्नवसरे । अभीक्ष्णं पुनः पुनः । अवेक्ष्यमाणः । तारयेति शेषः । अनेन तारायाः रामविषयमानुकूल्यमुक्तम् । क्षितिक्षमावान् क्षितेर्यादृशी क्षमा तादृशक्षमावान् । क्षमावत्त्वभुवनगोप्तृत्वगुणौ तारया चिन्तितौ कविनोक्तौ । रुदन्तीमित्यादिना ताराया दयनीयतोक्ता । समुत्सुकः शोकापनयने कृतादरः ॥ २५ ॥ रामागमनमालोक्य मन्त्रिणस्तामुत्थापयामासुरित्याह—तामिति ॥ २६ ॥ २७ ॥

तस्मिन् क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्ष्यमाणः क्षितिक्षमावान्भुवनस्य गोप्ता ॥ रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोथ ददर्श ताराम् ॥ २५ ॥ तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथं पतिं समाश्लिष्य तदा शयानाम् ॥ उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां मन्त्रिप्रधानाः कपिवीरपत्नीम् ॥ २६ ॥ सा विस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा भर्तुः सकाशादपनीयमाना ॥ ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७ ॥ सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा ॥ अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥ तस्येन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्या ॥ आर्तातितूर्णं व्यसनाभिपन्ना जगाम तारा परिविह्वलन्ती ॥ २९ ॥ सा तं समासाद्य विशुद्धसत्त्वा शोकेन संभ्रान्तशरीरभावा ॥ मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्षम् ॥ ३० ॥ ॥

सुसंवृतमिति ॥ पार्थिवलक्षणैः राजलक्षणैः । सुसंवृतम् । अन्यूनतया युक्तमित्यर्थः । चारुनेत्रम् पुण्डरीकाक्षम् । मृगशावनेत्रा । विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रममिति न्यायेन स्वयं चारुनेत्रतया तत्रैव प्रथमं दृष्टिं न्यधादिति भावः । अदृष्टपूर्वं इतः पूर्वं कुत्राप्यदृष्टचरम् । योगं विना अदृष्टमित्यर्थः । पुरुषप्रधानं पुरुषोत्तमम् । अयं स इति विजज्ञे । यः पूर्वं भर्तारं हतवान् सोयमिति ज्ञातवती । यद्वा यः पूर्वमङ्गदाच्छ्रुतः । यद्वा यः पूर्वं पुण्डरीकाक्षत्वादिगुणविशिष्टतया महाजनेभ्यः श्रुतः स एवायमित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति त्वमप्रमेयश्चेति ॥ २८ ॥ तस्येति ॥ व्यसननिवर्तनक्षमागुणा उच्यन्ते । परिविह्वलन्ती । मूर्छन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ सेति ॥ रणे उत्कर्षणेन उत्कर्षेण लब्धः लक्षः शरव्यं यस्य तथा । एकेन शरेण स्वभर्तृहन्तारमित्यर्थः ।

तं रामम् । शोकेन संभ्रान्तः अयथाभूतः शरीरभावः शरीरकृतभावः यस्याः सा कुपितेत्यर्थः । मनस्विनी मत्प्रियहन्तारं यावच्छक्ति परुषाणि वदेयमिति कृताध्यवसाया । समासाद्य विशुद्धसत्त्वा रामसन्निधिमाहात्म्येन निवृत्तकालुष्यतया समुन्मिषितशुद्धसत्त्वा तारा वाक्यमुवाच । परुषभाषणोद्युक्तयैव वाचा अस्तौषीदित्यर्थः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ विशुद्धसत्त्वा तत्सन्निधिमाहात्म्येन समुन्मिषितसत्त्वा । परुषभाषणोद्युक्तापि सत्त्वनिष्पन्नपरमज्ञानतया निवृत्तकोपकलुषा सान्त्वमुक्तवती ॥ ३० ॥ एवं पुरुषोत्तमत्वपुण्डरीकाक्षत्वादिभिरनुसंहितं परत्वं तारानुसंधत्ते—त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान् क्षतजोपमाक्षः ॥ त्वम् । वक्ष्यमाणकल्याणगुणानुगुणधार्मिवैलक्षण्ययुक्तः । अप्रमेयः । वेदाहमित्युपक्रम्य महान्तं क इत्था वेदेति वेदैरप्यपरिच्छेद्यः । अप्रमेयः । सो अङ्ग वेद यदि वा न वेदेति स्वेनापि परिच्छिद्य ज्ञातुमशक्यः । त्वमप्रमेयः । प्रत्यक्षगम्योपि मनसा दुर्विभाव्यस्वभावः । त्वमप्रमेयः । शरचापधरोपि त्वं शङ्खचक्रधरोसि । त्वमप्रमेयः । सौलभ्यदशैव

त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च ॥
अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान् क्षतजोपमाक्षः ॥ ३१ ॥

न परिच्छेत्तुं शक्यते । त्वमप्रमेयः परिकररहितोपि प्रतापातिशयेन निरवधिकपरिकरपरिगत इव दुरवगाहोसीत्येकवचनस्य भावः । एवमन्तःकरणेन दुष्प्रापोपि किं बाह्यकरणैः सुप्रापः नेत्याह—दुरासदश्च । मनसापि दुरासदः कथं प्रकारान्तरेण स्वासद इति भावः । दुरासदश्च । महाजनो येन गतः स पन्था इत्युक्तम् । सन्मार्गं विना पथस्खलितेन दुष्प्राप इत्यर्थः । दुरासदश्च । “ षद्लृ, विशरणगत्यवसादनेषु ” इति धातुपाठोक्तार्थत्रयमपि तन्त्रेणोच्यते । नित्यत्वान्न विशरणार्हः । विभुत्वान्न विचालनार्हः । नित्यानन्दत्वान्नावसादमापादयितुं शक्य इत्यर्थः । दुरासदश्च वालिवधकुपितानां प्रतिकाराय सन्निधानमपि गन्तुमशक्य इत्यर्थः । दुरासदश्च । बाह्यकुदृष्टिभिरुक्त्याभासैरप्रकम्प्यवैभव इत्यर्थः । एवमप्रमेयत्वदुर्धर्षत्वाभ्यां सुदृप्तोपि न परदारराज्यपरिग्रहलुब्ध इत्याह—जितेन्द्रियश्च । निःस्पृहतया सुग्रीवाय दत्तराज्य इत्यर्थः । जितेन्द्रियश्च । यः कोपि पुरुषः कांचिद्योषितमालक्ष्य निर्वर्णयति त्वं तु न तथा । न रामः परदारान् वै चक्षुर्भ्यामपि पश्यतीत्युक्तेः । जितेन्द्रियश्च । पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । अपाणिपादो

जवनो ग्रहीतेत्याद्युक्तरीत्या सर्वेन्द्रियैर्विनापि सर्वं सर्वत्र सर्वदा जानन्नित्यर्थः । जितेन्द्रियः । दुर्ग्रहं मनसाप्यन्यैरिन्द्रियैरपि दुर्जयैरित्युक्तरीत्या वाङ्मनसागोचरः । त्वं जितेन्द्रियः त्वमेव जितेन्द्रियः । सर्वं वाक्यं सावधारणम् । अब्भक्षो वायुभक्ष इतिवत् । अहल्यायै जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां प्रजानाथोऽयासीदभजत गुरोरिन्दुरबलामित्युक्तरीत्या त्वद्व्यतिरिक्ताः सर्वेपि विषयचपलाः । त्वमेको जितेन्द्रियः इत्यर्थः । एवं विरक्तोप्ययमस्मद्धिंसया अधार्मिक इति मयास्थितम् । न तथेत्याह–उत्तमधार्मिकश्च । स्वाश्रितसंरक्षणार्थमेवंविधव्यापारकारितया परमधार्मिकः । स्वार्थकर्मकारी अधमधार्मिकः । स्वपरसाधारणकर्मकारी मध्यमधार्मिकः । परार्थमेव प्रवर्तमान उत्तमधार्मिकः । यद्वा । वर्णाश्रमाचारसमाराध्यो धार्मिकः । उत्तमधार्मिको भक्तिमार्गभजनीयः । यद्वा उत्तमधार्मिकः शरणागतसंरक्षकः । यद्वा उपायो गुरुरेव स्यात्तेनानुगृहीतो ब्रह्मलोकं गच्छतीत्युक्तधर्मवानुत्तमधार्मिकः । यद्वा आनृशंस्यं परो धर्म इत्युक्तधर्मवान् धार्मिकः । स्वाश्रितानामापत्सु स्ववक्षोलक्षीकुर्वन्नुत्तमधार्मिकः । यद्वा आर्तसुग्रीवरक्षणाद्धार्मिकः । अकृत्यकरणेन नारकिणं वालिनं निहत्य तस्य पूतत्वकरणादुत्तमधार्मिकः । प्रच्छन्नवेधितया निरपराधवधेन च कथमस्य धार्मिकत्वमित्याशङ्क्याह–अक्षय्यकीर्तिश्च । आश्रितापराधितया तिर्यक्षु मृगयान्यायेन पराङ्मुखवधस्यादोषत्वात्तिर्यग्भिराभिमुख्येन युद्धकरणस्य सार्वभौमस्यावद्यावहत्वाच्च तव कीर्तिर्न दूषयितुं शक्येत्यर्थः । अक्षय्यकीर्तिश्च । तस्य नाम महद्यश इत्युक्तरीत्या परत्वप्रथायुक्तः । विचक्षणश्च । दूरदृष्टितया युक्तायुक्तविचारपूर्वकं सर्वकार्यकृत् । अत एव हि निरपराधवधो मा भूदिति कदाचिद्वालितः पराभवं प्रापितवान् । लक्ष्यवैपरीत्यपरिहाराय गजपुष्पीं धारितवान् । एवं शत्रुसंहर्तापि सपुत्रपौत्रं सामात्यं समन्त्रिज्ञातिबान्धवम् हत्वेत्युक्तरीत्या अङ्गदादिष्वकिंचित्करतया प्रशस्तक्षमावानसीत्याह–क्षितिक्षमावान् । स्वाश्रितापराधकारिविषये तव सान्वयविनाशकरणे प्राप्तेपि तत्क्षमणं तवातिश्लाघ्यमित्यर्थः । क्षितिक्षमावान् । क्षमया पृथिवीसम इत्युक्तरीत्या पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णायाः पृथिव्या यावती क्षमा तावती तवैकस्यास्तीति भावः । नित्ययोगे मतुप् । तेन कदाचिदप्यस्याक्षमाप्रसङ्गोपि नास्तीति द्योत्यते । क्षतजोपमाक्षः । वालिविषये कोपातिशयेनाद्यापि शोणीकृतनयनोपि तदीयेषु क्षमावान् । यद्वा । रक्तास्यनेत्रपाणिः त्रिताम्रः इत्यादिसामुद्रिकोक्तरीत्या रक्तान्तनेत्रः । रामो रक्तान्तलोचन इति ह्युक्तिः । अत्र प्रतिपदं चकारप्रयोगः एकैक एव गुणः परत्वे पर्याप्तं लिङ्गमिति द्योतयितुम् । क्षमावानित्यत्र चकाराप्रयोगस्तु रामेण क्षान्ते सर्वैरपि क्षान्तमेव । अतोन्यत्रापि संभवेन निरपेक्षत्वाभावाच्चकाराप्रयोगः । क्षतजोपमाक्ष इत्यत्र तु विग्रहगुणत्वेन भिन्नाधिकरणत्वात् समुच्चयाभावः । क्षतजोपमाक्षेति संबुद्ध्यन्तं वा ।

यद्वा। अप्रमेयः अनाश्रितानां दुर्ज्ञेयः। चकारादाश्रितानां सुप्रमेयः। नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति श्रुतेः । नमो नमो वाङ्मनसातिभूमये नमो नमो वाङ्मनसैकभूमय इत्युक्तेश्च । एवमनाश्रितानां दुरासदो दुष्प्रापः । चकारादाश्रितानां सुलभः। जितेन्द्रियः चकारादाश्रितविषये चपलः । उत्तमधार्मिकः चकाराद्दूरीकृताधर्मः। अक्षय्यकीर्तिः तदनुरूपकृत्यश्चशब्दार्थः। विचक्षणः चकारादाश्रितविषयत्यागाशक्तश्च । मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयमित्यशक्तिर्ह्युच्यते । अत्रत्यचकारः देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति। तेन दयादिकं समुच्चीयते ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ त्वमप्रमेयः। रावणदुन्दुभिनिग्रहीतारं वालिनं हत्वा अकिंचित्कुर्वन्निव स्थितस्त्वं वालिभयप्राप्तगिरिवरस्य सुग्रीवस्यापि जयं दत्तवान् शापायोद्यतां मां स्तोतुं घटयिता । त्वमप्रमेयः त्वत्स्वरूपमस्मत्स्वरूपं च विचार्य स्तोतुमुद्युक्ताहं त्वमप्रमेयो वेदैरप्यपरिच्छेद्योसि । अतोहं कथं स्तोतुं शक्नोमि। त्वमप्रमेयः। पुरतो विद्यमानोप्यपरिच्छेद्यश्चक्षुषा मनसाऽप्रमेयः । न चक्षुषा गृह्यते मनसा तु विशुद्धेनेति श्रुतेः। त्वमप्रमेयः। धनुष्पाणिसुलभस्त्वं शङ्खचक्रगदादिधरो नारायणोसि।

त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः ॥ मनुष्य-
देहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२ ॥

त्वमप्रमेयः। परत्वमपरिच्छेद्यमिति स्थितम् सौलभ्यं चापरिच्छेद्यं जातम्। त्वमप्रमेयः। एकाकी सन्नपि परिकरपरीत इवाप्रधृष्योसि। त्वमप्रमेयः तापस इव स्थितोपि विराधादिदुष्टनिग्रहं कृत्वा शिष्यान् परिपालितवान्। ❀ अत्र व्याख्याने उपन्यस्तानामर्थानां प्रायशो गोविन्दराजीयेनैव स्पष्टत्वान्नात्र शेषं लिखितमिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ त्वमिति ॥ अनेनाप्राकृतविग्रहत्वमुच्यते । संहननेन समीचीनावयवसंस्थानेन उपपन्नः युक्तः। मनुष्यदेहाभ्युदयं मानुषशरीरपरिग्रहं विहाय। दिव्येन देहाभ्युदयेन देहसौभाग्येन युक्तः॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः । महाबलत्वे हेतुमाह—संहननोपपन्न इति। महावीर्यत्वनिमित्तान्तःसाराभिव्यञ्जकशरीरसंस्थानविशेष इत्यर्थः । अयं च प्राकृतशरीरेषु न संभवतीत्याह—मनुष्येति । महाराजलक्षणशौर्यादिगुणाभिव्यञ्जकमनुष्यशरीरसंस्थानविशेषेष्वपि नैतादृश इति द्योतयितुमभ्युदयपदप्रयोगः । दिव्येन। त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यादिप्रमाणसिद्धाप्राकृतलोकस्थितदिव्यमङ्गलविग्रहसन्निवेशेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

एवं रामस्य दिव्यतेजोविशेषदर्शनेन विस्मिताक्षणं विस्मृतशोका तद्वैभवं वर्णयित्वा स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रलपति–येनेत्यादिना ॥ ३३ ॥ स्वर्गेऽपीति ॥ पद्मामलपत्रनेत्रो वाली स्वर्गेऽपि अप्सरोभिः समेत्य ताः संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् उच्चावचताम्रचूडाः विविधताम्रकुसुमैः कृतशेखराः । विचित्रवेषाप्सरसः नाभजिष्यत् न भजिष्यति । लृङर्थे लृङ् ॥ ३४ ॥ स्वर्गेऽपीति ॥ नगेन्द्रस्य ऋश्यमूकस्य ॥ ३५ ॥ त्वं वेत्थेति ॥ कुमारः युवा । तत् वनिताविरहदुःखम् । प्रजानन् त्वं मां जहि । वाली ममादर्शनजं दुःखं न भजेत ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्वं वेत्थेति ॥ तत्त्वं प्रजानन्

येनैकबाणेन हतः प्रियो मे तेनैव मां त्वं जहि सायकेन ॥ हता गमिष्यामि समीपमस्य न मामृते राम रमेत वाली ॥ ३३ ॥ स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्रः समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् ॥ न ह्येष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोभजिष्यत् ॥ ३४ ॥ स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली ॥ रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ ३५ ॥ त्वं वेत्थ यावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः ॥ तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥ ३६ ॥ यच्चापि मन्येत भवान्महात्मा स्त्रीघातदोषो न भवेत्तु मह्यम् ॥ आत्मेयमस्येति च मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र ॥ शास्त्रप्रयोगाद्विविधाच्च वेदादात्मा ह्यनन्यः पुरुषस्य दाराः ॥ ३७ ॥ ॥

जहि मां न वालीति पाठः ॥ ३६ ॥ यच्चापीत्यादिसार्धश्लोकः ॥ मह्यं स्त्रीघातदोषो न भवेदिति भवान् यन्मन्येत तन्न युक्तम् । इयं तारा अस्य वालिनः आत्मा इति मत्वा मां जहि । तेन ते स्त्रीवधः स्त्रीवधदोषो न स्यात् । आत्मेत्येतदुपपादयति–शास्त्रेति । अर्धो वा एष आत्मनः यत्पत्नी आत्मा हि दाराः इत्यादिरूपात् विविधात् वेदाद्वेदरूपात् शास्त्रप्रयोगादित्यन्वयः । यद्वा वेदात् शास्त्रप्रयोगात् धर्मशास्त्रप्रयोगाच्चेति वार्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यच्चापि मन्येत । आत्मेयमस्येति । शास्त्रप्रयोगात् । दारप्रदानादिति पाठक्रमः ॥ ३७ ॥ ॥

सुकृतमप्यस्तीत्याह—दारेति ॥ ३८ ॥ न केवलं पापनिवृत्तिसुकृते । प्रायश्चित्तं चेदमित्याह—त्वं चापीति । वीर घातादित्येतत्सुग्रीवदुःखदुःखितरामहृदयानुसारेणोक्तम् । त्वमुत्तमधार्मिकश्चेति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३९ ॥ आर्तामिति ॥ अपनीयमानां वालिना वञ्चिताम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ हितवचनमेवाह—मा वीरेति ॥ विमतिं जीवितुं न शक्ष्यामीत्यादिविरुद्धमतिम् । सर्वो लोकः विधात्रा ब्रह्मणा विहितो निर्मितः । हिः प्रसिद्धौ । तं सुखदुःखयोगं च विधात्रा कृतमिति लोकः पण्डितः पामरश्चाब्रवीत् ॥ ४२ ॥ वस्तुस्थितिश्च तथेत्याह—त्रय इति ॥ लोकाः लोकस्थजनाः । विहितं विधानं ब्रह्मकल्पितं प्रकारं नातिक्रमन्ते । हि यस्मात्तस्य वशगाः । प्रीतिमिति । तां वालिसंभोगसदृशभोगमिति द्योतयति ॥ ४३ ॥ आश्वासितेति ॥ प्रभावयुक्तेन अङ्गदयौवराज्यप्रदानसमर्थेन । परंतपेन तद्विरोधिनिरसनसमर्थेन । आश्वासिता । अत एव ध्वनता शब्दायमानेन मुखेनोपलक्षिता । सुवेषरूपेत्यनेन समाश्वासनकृतान्तरहर्षवत्त्वं सूचितम् । स्वलंकारयुक्तशरीरेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

दारप्रदानान्न हि दानमन्यत्प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥ ३८ ॥ त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर ॥ अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीर घातात् ॥ ३९ ॥ आर्तामनाथामपनीयमानामेवंविधामर्हसि मां निहन्तुम् ॥ अहं हि मातङ्गविलासगामिना प्लवङ्गमानामृषभेण धीमता ॥ विना वरार्होत्तमहेममालिना चिरं न शक्ष्यामि नरेन्द्र जीवितुम् ॥ ४० ॥ इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्वास्य हितं बभाषे ॥ ४१ ॥ मा वीरभार्ये विमतिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा ॥ तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥ ४२ ॥ त्रयो हि लोका विहितं विधानं नातिक्रमन्ते वशगा हि तस्य ॥ प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रस्तु ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् ॥ धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ॥ ४३ ॥ आश्वासिता तेन तु राघवेण प्रभावयुक्तेन परंतपेन ॥ सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ॥ ४४ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ रामः सर्वसान्त्वनपूर्वकं वालिनः संस्कारं कारयति पञ्चविंशे–सुग्रीवमित्यादि ॥ साङ्गदमिति सुग्रीवविशेषणम् । समानशोकः ताराङ्गदादिभिस्तुल्यशोकः ॥ १ ॥ नेति ॥ शोकपरितापेन शोककृतपरितापेन । युष्मदीयेनेति शेषः । मृतो वाली श्रेयसा न युज्यते । अत्र वालिनि विषये अनन्तरं मरणानन्तरम् । यत् श्रेयस्करं कार्यम् औध्र्वदैहिकरूपम् । तत्समाधातुं कर्तुम् अर्हथ ॥ २ ॥ लोकेति ॥ लोकवृत्तं लोकाचारसिद्धम् । अत एव सर्वैरनुष्ठेयं बाष्पमोक्षणम् । वः युष्माभिः । कृतम् । बाष्पमोक्षणादतिरिक्तं किमपि न युष्माभिः कर्तुं शक्यमित्याह–कालादिति ॥ कालादुत्तरम् । कालं विनेत्यर्थः । किंचित्कर्म । उपासितुं कर्तुम् न शक्यं देवाज्ञामुल्लङ्घ्य स्वातन्त्र्येण किंचिदपि कर्म कर्तुं न शक्यमित्यर्थः ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ कालाद्विहितात् कालात् उत्तरम् उत्तरस्मिन् काले । “ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ” इति द्वितीया ॥ ३ ॥ तदेतदुपपादय-

सुग्रीवं चैव तारां च साङ्गदं सहलक्ष्मणः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥
न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः ॥ यदत्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ ॥ २ ॥ लोकवृत्तमनुष्ठेयं
कृतं वो बाष्पमोक्षणम् ॥ न कालादुत्तरं किंचित्कर्म शक्यमुपासितुम् ॥ ३ ॥ नियतिः कारणं लोके
नियतिः कर्मसाधनम् ॥ नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥ ४ ॥ न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे
चापि नेश्वरः ॥ स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥

ति–नियतिरिति ॥ नियम्यतेऽनेनेति नियतिः । ईश्वरः लोके विषये कारणम् । सर्वलोककर्तेत्यर्थः । क्रियत इति कर्म कार्यम् तस्य साधनम् । सहकारीत्यर्थः । सर्वभूतानाम् नियोगेषु प्रेरणेषु । नियतिः कारणम् । सर्वप्रवर्तकोपीश्वर इत्यर्थः । तेन विना तृणाग्रमपि न चलतीति न्यायात् । ईश्वरपरतन्त्रतया लोकः कर्म करोति । न तु स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमन्वयमुखेन ईश्वराधीनत्वमुक्त्वा व्यतिरेकमुखेन दर्शयति–न कर्तेति ॥ कश्चित्पुरुषः कस्यचित्कर्मणः । न कर्ता न स्वातन्त्र्येण कर्ता । नियोगे कस्यचित्प्रेरणे च नेश्वरः । किं तु स्वभावे वर्तते स्वभावाधीनो वर्तते लोकः । तत्र हेतुमाह–तस्येति । कालः तस्य परायणं गतिः । अत्र स्वभावनियतिकालादिशब्दैरीश्वर एवाभिधीयते । अन्यथानेकराजत्वापत्तेः । श्वेताश्वतरश्रुतिश्च–स्वभावमेके कवयो वदन्तीत्यादिकैवमाह ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते ॥ स्वभावं च समासाद्य न कश्चिदतिवर्तते ॥ ६ ॥ न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ॥ न मित्रज्ञातिसंबन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७ ॥ किं तु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ॥ ८ ॥ इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् ॥ धर्मार्थकामसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ॥ ९ ॥ ॥

न काल इति ॥ कालः ईश्वरः । कालम् आत्मानम् । नात्येति नातिक्रामति । सः स्वाधीन एव न तु लोकवत् कस्यचित्परतन्त्रः । न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति श्रुतेः । न कालः परिहीयते न नश्यति । इदमुपलक्षणम् । षड्भावविकाररहित इत्यर्थः । अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥ इति ह्युक्तम् । स्वस्मिन् भवतीति स्वभाव ईश्वरः । वाशब्दोवधारणे । स्वभावमासाद्यैव वर्तते न तु कश्चित्तमतिवर्तते । निरङ्कुशः स्वतन्त्रः । स्वकृतां व्यवस्थां स्वयमपि नातिवर्तते । तत्परतन्त्रोनीशः किमुतेति भावः ॥ ६ ॥ पुनरपीश्वरस्य स्वातन्त्र्यमुपपादयति—न कालस्येति ॥ कालस्येश्वरस्य । बन्धुत्वं नास्ति पक्षपातो नास्तीत्यर्थः । हेतुश्च नास्ति । वशीकरणोपायश्च नास्ति । तत्प्रसादं विना स्वयत्नेन वशीकर्त्तुं न शक्यते इत्यर्थः । न पराक्रमः तज्जयहेतुपराक्रमोपि नास्ति । पुरुषपराक्रमस्य स न बिभेति इति भावः । न मित्रज्ञातिसंबन्धः न सुहृत्सगोत्रसंबन्धः । अपराधिषु दण्डधरत्वमुक्तम् । एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः । अतः कारणमीश्वरः । आत्मनो जीवस्य । न वशः न परतन्त्रः । तत्तत्कर्मानुगुणमेव ईश्वरः सर्वं वर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्ह्यनीशेन जन्तुना किं कर्तव्यं तत्राह—किं त्विति ॥ साधु सम्यक् । पश्यता शास्त्रनिष्कर्षमवगच्छतेत्यर्थः । कालस्य ईश्वरस्य । परिणामः चेतनकर्मानुगुणप्रवृत्तिविशेषः द्रष्टव्यः । ईश्वरकृतव्यापारेषु न शोकः कर्तव्यः । यद्धितं तत्करिष्यतीति स्थातव्यमिति भावः । धर्मार्थकामास्तु कालक्रमेण ईश्वरमर्यादया समाहिताः समर्पिता भवन्ति । धर्मादिषु यत् प्राप्तव्यं तत् प्रापयतीश्वर एवेति भावः । अत्र नियतिकालस्वभावपदैः व्यामिश्रतयोक्तिस्तदानीं रहस्यं वक्तुमनर्हत्वादिति बोध्यम् ॥ ८ ॥ एवमर्थस्थितिमुक्त्वा तां प्रकृते संगमयति—इत इति ॥ स्वां प्रकृतिं गतः मद्बाणवेधकृतप्रायश्चित्ततया

स्वकीयं शुद्धभावं प्राप्तः सन् । प्लवगेश्वरो वाली । इतः अस्माल्लोकात् । धर्मार्थकामसंयोगैः विहितकालानुष्ठितधर्मार्थकामसंबन्धैः । पवित्रं क्रियाफलं स्वर्गम् प्राप्तः । सामदानार्थसंयोगैरिति पाठे नीतिशास्त्रानुष्ठानैरित्यर्थः ॥ ९ ॥ केन स्वां प्रकृतिं प्राप्त इत्यपेक्षायामुक्तं विशदयति–स्वधर्मस्य चेति ॥ स्वधर्मस्य संयोगात्स्वविहितधर्मानुष्ठानात् । रणे प्राणानपरिरक्षतेत्यनेन शौर्यकृतधर्मोऽप्युक्तः । उभाभ्यां जितः पूर्वं स्ववशीकृतः स्वर्गः इदानीं परिगृहीतश्च ॥ १० ॥ एषेति ॥ हरियूथपः यां नियतिं गतः सा नियतिर्गतिः श्रेष्ठा । तत्तस्मात्कारणात् । परितापेनालम् । सद्गतिं प्राप्तं

स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना ॥ स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥ १० ॥ एषा वै
नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः ॥ तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥ वचनान्ते तु
रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२ ॥ कुरु त्वमस्य सुग्रीव
प्रेतकार्यमनन्तरम् ॥ १३ ॥ ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति ॥ समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि
च बहूनि च ॥ १४ ॥ चन्दनादीनि दिव्यानि वालिसंस्कारकारणात् ॥ समाश्वासय चैनं त्वमङ्गदं
दीनचेतसम् ॥ १५ ॥ मा भूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् ॥ अङ्गदस्त्वानयेन्माल्यं वस्त्राणि
विविधानि च ॥ घृतं तैलमथो गन्धान्यच्चात्र समनन्तरम् ॥ १६ ॥ त्वं तार शिबिकां शीघ्रमादायागच्छ
संभ्रमात् ॥ त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः ॥ १७ ॥ ॥

प्रति शोको न कार्यः । प्राप्तकालम् एतत्कालोचितम् । उपास्यताम् अनुष्ठीयताम् ॥ ११ ॥ वचनान्त इति ॥ गतचेतसम् । दुःखितमिति यावत् ॥ १२ ॥ कुरु त्वमस्येत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ १३ ॥ तारेत्यादि ॥ वालिनो दहनं प्रति ताराङ्गदाभ्यां सहितः सन् । वालिसंस्कारकारणात् वालिसंस्कारार्थम् । चन्दनादीनि काष्ठानि समाज्ञापय । यच्चात्र समनन्तरं मरणानन्तरं यदानेतव्यमस्ति तत्सर्वमङ्गदः समानयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्वमिति ॥ त्वरा गुणवती अस्मिन्काले विशेषतो युक्ता ॥ १७ ॥ ॥ ॥

सञ्जीभवन्त्विति ॥ ये निर्हरिष्यन्ति ते सञ्जीभवन्त्विति योजना । निर्हारः शववहनम् ॥ १८ ॥ १९ लक्ष्मणस्येति ॥ गुहां किष्किन्धाम् ॥ ॥ २० ॥ २१ ॥ वानरैरित्यादि ॥ भद्रासनयुतां राजासनयुक्ताम् । (राजार्होन्नतासनयुक्तामिति रामानुजार्यः) पक्षिकर्मभिराचित्रां कृत्रिमपक्षिभिः समन्तादाश्चर्यभूताम् । क्रियत इति कर्म प्रतिकृतिः । द्रुमकर्मभिः द्रुमप्रातिकृतिभिः विभूषिताम् । आचितां चित्रपत्तीभिः चित्रलेखाभिः । पदातिभिरित्येके । आर्षो दीर्घः । सुनिविष्टां शोभनसन्निवेशवतीम् । जालवातायनावृतां सूक्ष्मरन्ध्रसमूहो जालम् गोनयनाकृतिरन्ध्रसमूहो गवाक्षम्

सञ्जीभवन्तु प्लवगाः शिबिकावहनोचिताः ॥ समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् ॥१८॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्द्धनः ॥ तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः ॥ प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः ॥ २० ॥ आदाय शिबिकां तारः स तु पर्यापतत्पुनः ॥ २१ ॥ वानरैरूह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः ॥ दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिकां स्यन्दनोपमाम् ॥ २२ ॥ पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम् ॥ आचितां चित्रपत्तीभिः सुनिविष्टां समन्ततः ॥ २३ ॥ विमानमिव सिद्धानां जालवातायनान्विताम् ॥ सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥ दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् ॥ वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम् ॥२५॥ गुहागहनसंछन्नां रक्तचन्दनरूषिताम् ॥ पुष्पौघैः समभिच्छन्नां पद्ममालाभिरेव च ॥ तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृताम् ॥ २६ ॥ ॥

तदावृताम् । सुनियुक्तां सुश्लिष्टां सुकृतां सुष्ठुकृताम् । यत्नेन कृतामित्यर्थः । दारुपर्वतकोपेतां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्ताम् । चारुकर्मणा उत्तेजनेन परिष्कृताम् अलंकृताम् । वराभरणैः हारैश्च । युक्तामिति शेषः । गुहागहनसंछन्नां कृत्रिमैर्गुहागहनैः गुहाभिः काननैश्च संछन्नाम् । पुष्पौघैः मुक्तकपुष्पनिचयैः आस्तरणार्थैः । समभिच्छन्नां व्याप्ताम् । पद्मेति । चतुर्दिक्षु पुष्पसरोपेतत्वेप्यन्तरान्तरा पद्ममालाभिः पद्मपङ्क्तिभिर्युक्तामित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ईदृशीं शिबिकामिति ॥ पुनरुक्तिर्व्यवहितानुस्मरणार्था ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ क्षिप्रं प्रेतकार्यं विधीयतामिति लक्ष्मणोद्देशेनोक्तार्थस्य सुग्रीवेण क्रियमाणत्वाल्लक्ष्मणेन सुग्रीवोप्याज्ञप्त इत्यवगम्यते ॥ २७ ॥ तत इति ॥ ततः लक्ष्मणं प्रति वाली विनीयतामित्युक्तिश्रवणानन्तरमित्यर्थः । यद्वा । लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः स्वमुद्दिश्यैवेति ज्ञात्वेत्यर्थः । आरोपयत आरोपयत् ॥२८॥ आरोप्येति ॥ आर्यस्य ज्येष्ठस्य । देहादूर्ध्वं कर्तव्यम् और्ध्वदैहिकम् उत्तरक्रिया । शिबिकासमनन्तरम् आसन्दीसमीपे । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । इत्याज्ञापयदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ माल्यैर्वस्त्रैश्च

ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयताम् ॥ २७ ॥ ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा ॥ आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु ॥ २८ ॥ आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितम् ॥ अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ॥ २९ ॥ आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ और्ध्वदैहिकमार्यस्य क्रियतामनुरूपतः ॥ ३० ॥ विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहून्यपि ॥ अग्रतः प्लवगा यान्तु शिबिकासमनन्तरम् ॥३१॥ राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः ॥ तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३२ ॥ अङ्गदं परिगृह्याशु तारप्रभृतयस्तदा ॥ क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः॥३३॥ ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योस्य वशानुगाः ॥ चुक्रुशुर्वीर वीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः स्त्रियः ॥ ३४ ॥ ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतयूथपाः ॥ अनुजग्मुर्हि भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ॥ ३५ ॥ ॥

भूषितमिति पाठः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ राज्ञामिति ॥ ऋद्धिविशेषाः ऋद्धिविशेषानुरूपाः । यादृशाः और्ध्वदैहिकक्रियाप्रकारा दृश्यन्ते तादृशमौर्ध्वदैहिकं क्षिप्रं प्राकुर्वन् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ राज्ञामिति ॥ तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदैहिकमिति पाठः ॥ ३२ ॥ अङ्गदमिति ॥ तारप्रभृतयो वानरा इति सम्यक् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अङ्गदं परिगृह्याशु तारप्रभृतयस्तदा । क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः ॥ इति पाठः ॥ ३३ ॥ तत इति ॥ प्रणिहिताः आप्ताः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रणिहिताः अत्यन्ताप्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अवरोप्येति ॥ वहनोचिताः वाहकाः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इमास्ता इति ॥ विकृष्टं विप्रकृष्टम् ।

तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे ॥ वनानि गिरयः सर्वे विक्रोशन्तीव सर्वतः ॥ ३६ ॥ पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते ॥ चितां चक्रुः सुबहवो वानराः शोककर्शिताः ॥ ३७ ॥ अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिबिकां वहनोचिताः ॥ तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकसमन्विताः ॥ ३८ ॥ ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम् ॥ आरोप्याङ्के शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता ॥ ३९ ॥ हा वानर महाराज हा नाथ मम वत्सल ॥ हा महार्ह महाबाहो हा मम प्रिय पश्य माम् ॥ जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ॥ ४० ॥ प्रहृष्टमिव ते वक्त्रं गतासोरपि मानद ॥ अस्तार्कसमवर्णं च लक्ष्यते जीवतो यथा ॥ ४१ ॥ एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर ॥ येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा वने ॥ ४२ ॥ इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्यो वल्लभाः सदा ॥ पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे ॥ तवेष्टा ननु नामैता भार्याश्चन्द्रनिभाननाः ॥ ४३ ॥ इदानीं नेक्षसे कस्मात्सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ एते हि सचिवा राजन् तारप्रभृतयस्तव ॥ ४४ ॥ पुरवासी जनश्चायं परिवार्याऽऽसतेऽनघ ॥ विसर्जयैतान् प्लवगान् यथोचितमरिन्दम ॥ ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः ॥ ४५ ॥ एवं विलपतीं तारां पतिशोकपरिप्लुताम् ॥ उत्थापयन्ति स्म तदा वानर्यः शोककर्शिताः ॥ ४६ ॥ सुग्रीवेण ततः सार्धमङ्गदः पितरं रुदन् ॥ चितामारोपयामास शोकेनाभिहतेन्द्रियः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

अध्वानं पादैरागताः ॥ ४३ ॥ इदानीमित्यादि ॥ मदनोत्कटाः उत्कटमदनाः ॥ ४४ ॥ ४५ एवमिति ॥ विलपतीं विलपन्तीम् ॥ ४६ ॥ सुग्रीवेणेति ॥ पितरं पितृशरीरम् ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ अपसव्यम् अप्रदक्षिणम् ॥ ४८ ॥ संस्कृत्येति ॥ वालिनं वालिशरीरम् । उदकं कर्तुम् जलतर्पणं कर्तुम् । नदीं किष्किन्धासमीपवर्तिनीम् ॥ ४९ ॥ ततस्त इति ॥ सुग्रीवतारासहिता इति । तारयाप्युदकदानं कुलाचारः ॥ ५० ॥ सुग्रीवेणेति ॥ अनेन रामः सहैवागत इत्यवगम्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ समानशोकः काकुत्स्थ इत्यनेन समानसुखदुःखित्वं सखित्वमित्येतत् प्रकटितं भवति ॥ ५१ ॥ ततस्त्विति ॥ प्रकाशं प्रसिद्धम् । प्रदीप्य दग्ध्वा । हरिः सुग्रीवः । अन्ये पुरं प्रविविशुरित्यर्थसिद्धम् । यद्यपि तिर्यगधिकरणरीत्या तिरश्चां न शा-

ततोऽग्निं विधिवद्दत्त्वा सोपसव्यं चकार ह ॥ पितरं दीर्घमध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ॥ ४८ ॥ संस्कृत्य वालिनं ते तु विधिपूर्वं प्लवङ्गमाः ॥ आजग्मुरुदकं कर्तुं नदीं शीतजलां शिवाम् ॥ ४९ ॥ ततस्ते सहितास्तत्र ह्यङ्गदं स्थाप्य चाग्रतः ॥ सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वालिने जलम् ॥ ५० ॥ सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा महाबलः ॥ समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्यकारयत् ॥ ५१ ॥ ततस्तु तं वालिनमग्र्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा हतम् ॥ प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणं राममुपेयिवान् हरिः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससम् ॥ शाखामृगमहामात्राः परिवार्योपतस्थिरे ॥ १ ॥ अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम् ॥ स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामहमिवर्षयः ॥ २ ॥ ॥

स्त्रविहितसंस्काराधिकारः । तथापि देवांशसंभूतानां तिर्यगवस्थामात्रभाजां वेदाध्ययनसंयोगाद्देवक्षत्रजातत्वात् संस्कारार्हतास्तीति बोध्यम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥

अथ सुग्रीवाभिषेकः षड्विंशे—तत इत्यादि ॥ क्लिन्नवाससम् आर्द्रवस्त्रम् । सद्यः स्नानादिति भावः । शाखामृगमहामात्राः वानररूपा मन्त्रिणः ॥ १ ॥ अभिगम्येति ॥ सर्वे सुग्रीवादयः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३ ॥ भवत्प्रसादादिति ॥ वानराणां राज्यमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अतिनिपुणतया हनुमान् प्रथमं संग्रहेण विज्ञाप्य तच्छृण्वति रामे पुनर्विंश-
दमाह—स्नात इति ॥ ६ ॥ इमामिति ॥ गिरिगुहां किष्किन्धाम् । वानराणां स्वामिना संबन्धं कुरु । सुग्रीवं वानरराजं कुर्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ भवत्प्रसादात्सुग्री-
वः पितृपैतामहं महत् ॥ वानराणां सुदुष्प्रापं प्राप्तो राज्यमिदं प्रभो ॥ ४ ॥ भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नग-
रं शुभम् ॥ संविधास्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृज्जनः ॥ ५ ॥ स्नातोयं विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि ॥
अर्चयिष्यति रत्नैश्च माल्यैश्च त्वां विशेषतः ॥ ६ ॥ इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुमितोर्हसि ॥ कुरुष्व स्वा-
मिसंबन्धं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥७॥ एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा ॥ प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्य-
कोविदः ॥८॥ चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् ॥ न प्रवेक्ष्यामि हनुमन् पितुर्निर्देशपालकः ॥ ९ ॥
सुसमृद्धां गुहां रम्यां सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येभिषिच्यताम् ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा
हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ॥ ११ ॥ इममप्यङ्गदं वीर यौवराज्येभि-
षेचय ॥ ज्येष्ठस्य स सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण ते ॥ अङ्गदोयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥ १२ ॥
पूर्वोयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ॥ प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिकाः ॥ १३ ॥ नाय-
मुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम् ॥ अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः ॥ १४ ॥ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इममपीत्यादि ॥ भाजनम् योग्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्त्वभिषेकः सीतान्वेषणरावणवधादिकं प्रत्युद्योगः क्रियत
इत्याशङ्क्याह—पूर्व इत्यादि ॥ पूर्वः वर्षर्त्वपेक्षया प्रथमः । वर्षाः वर्षर्तुः । स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा इत्यमरः । तत्र भवो वार्षिकः । द्वौ द्वौ
मार्गादिमासौ स्यादृतुरिति श्रावणभाद्रपदौ वर्षर्तुः । तदेकदेशत्वाच्छ्रावणो वार्षिक इत्युच्यते । "वर्षाभ्यष्ठक्" इति ठक्प्रत्ययः । वार्षिकसंज्ञिका-

इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥ १५ ॥ कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ॥ एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् ॥ १६ ॥ अभिषिक्तः स्वराज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय ॥ १७ ॥ इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ ॥ १८ ॥ तं वानरसहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् ॥ अभिवाद्य प्रविष्टानि सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १९ ॥ ॥

श्चत्वारो मासा इति । आश्वयुजाषाढाभ्यां चतुष्ट्वमिति ज्ञेयम् । छत्रिन्यायात् । वर्षमुखत्वाद्वर्षानन्तरकालत्वाच्च चत्वारोपि युद्धयोग्या न भवन्ति । कश्चित्तु–पक्षा वै मासा इति श्रुतिपक्षमाश्रित्य चत्वारो वार्षिका मासा इत्युक्तम् । श्रावणः प्रथमो मास इत्यत्रापि प्रथमः पक्ष इत्यर्थः । चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमा इत्युपसंहारादित्याह ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कार्तिक इति ॥ कार्तिके मासि समनुप्राप्ते समीपं प्राप्ते । आश्वयुजान्त इत्यर्थः । यत यतस्व । सेनासंनहनं कुरु । कार्तिकशब्दस्य आश्वयुजान्तपरत्वं स्वयमेव वक्ष्यति–वयमाश्वयुजे मासि पिङ्गाक्षप्रतिचोदिता इति । प्रचोदनं संनहनं नतु निर्गमः । निर्गमस्तु मार्गशीर्षे । स्वसंकेतितकार्तिकातिक्रमादेव रामस्य सुग्रीवे कोपो लक्ष्मणप्रेषणं च । स्वयंप्रभाबिलनिर्गमनानन्तरं द्रुमान् वासन्तिकान् दृष्ट्वेत्येतद्वसन्तपुष्पोद्गमोपक्रमभूतपत्रविगलनहेतुफाल्गुनापेक्षया । पक्षान्तरे फाल्गुनचैत्रयोर्वसन्तत्वोक्तेर्वा । अयमत्र क्रमोनुसन्धेयः । उत्तरस्यादिना पूर्वस्यावधिं जानीयादिति न्यायेन उत्तरस्योत्तरस्य ग्रहणात् पूर्वपूर्वकालसंख्याज्ञापनं वाल्मीकेः शैली । तथा च चैत्रे रामस्य साकेतान्निर्गमः । अगस्त्याश्रमागमनात्पूर्वं दश संवत्सरा गता इत्युक्तम् । अथ पञ्चवट्यां वर्षत्रयानन्तरं चैत्रे प्राप्ते शूर्पणखानासिकाच्छेदनखरवधादिकं कृतमित्यवगम्यते । रावणेन च मारीचवचनादिना किंचिद्विलम्ब्य तस्मिन्नेव चैत्रे सीता हृता । सीताविरहेण दूयमानस्य रामस्य वसन्तवर्णने चैत्रवनानिल इत्युक्तेः । लङ्कायां सीतायाः संवत्सरवासोक्तेश्च । पुनः फाल्गुने हि रावणवधः । आषाढे वालिवधः । शरदि सेनासंनहनम् । मार्गशीर्षे वानरप्रस्थापनम् । स्वयंप्रभाबिले बहुकालयापनम् । कालश्च नो महान् यात इत्युक्तेः । बहिर्निर्गमनानन्तरं फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनुमतः समुद्रतरणम् । चतुर्दश्यां पुनरागमनम् (?) । पौर्णमास्यां दण्डयात्रेत्यादि । अन्यद्युद्धकाण्डे वक्ष्यते । समयः संकेतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ प्रणम्येति । मूर्ध्ना प्रणम्य वसुधायां पतिताः समाहिताः अनन्यमनस्काः ॥ २० ॥ सुग्रीव इति ॥ भ्रातुरन्तःपुरं प्रविवेशेति । तारां संमान्य । स्ववशीकरणार्थमिति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्येत्यादि ॥ प्ररोहान् पल्लवान् । अनुलेपनं कर्पूरादि । गन्धाः अगरुप्रभृतयः । अक्षतम् जातरूपम् । अक्षततण्डुलं हरिद्रामिश्रम् । प्रियङ्गुः सूक्ष्मधान्यविशेषः । वाराही वराहचर्मविकृती । "सुपां सुलुक्" इत्यादिना पूर्वसवर्ण-

ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् ॥ प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ॥ २० ॥ सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् ॥ भ्रातुरन्तःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ २१ ॥ प्रविश्य त्वभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ॥ २२ ॥ तस्य पाण्डुरमाजह्रुश्छत्रं हेमपरिष्कृतम् ॥ शुक्ले च वालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ॥ २३ ॥ तथा सर्वाणि रत्नानि सर्वबीजौषधैरपि ॥ सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान्कुसुमानि च ॥ २४ ॥ शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम् ॥ सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च ॥ २५ ॥ चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान् बहून् ॥ अक्षतं जातरूपं च प्रियङ्गुमधुसर्पिषी ॥ दधि चर्म च वैयाघ्रं वाराही चाप्युपानहौ ॥ २६ ॥ समालम्भनमादाय रोचनां समनःशिलाम् ॥ आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्यास्तु षोडश ॥ २७ ॥ ततस्ते वानरश्रेष्ठं यथाकालं यथाविधि ॥ रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् ॥ २८ ॥ ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम् ॥ मन्त्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः ॥ २९ ॥ ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते ॥ प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३० ॥ ॥

दीर्घः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ समालम्भनमिति ॥ समालम्भनम् अनुलेपनविशेषः । समालम्भो विलेपनमित्यमरः । रोचनां गोरोचनाम् । समनःशिलाम् । शैलधातुविशेषसंहितं तिलकसाधनं मनःशिला ॥ २७ ॥ ततस्ते वानरश्रेष्ठमित्यारभ्य वसवो वासवं यथेत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ यथाकालं विहितकालमनतिक्रम्य । यथाविधि यथाक्रमम् । द्विजर्षभान् याजनार्थमाहूतान् । समिद्धं ज्वलितम् । जातवेदसम् अ-

प्राङ्मुखं विविधैर्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने ॥ नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ॥३१॥ आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः ॥ अपः कनककुम्भेषु निधाय विमलाः शुभाः ॥ ३२ ॥ शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चापि काञ्चनैः॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च॥ ३३ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनुमान् जाम्बवान्नलः ॥ ३४ ॥ अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥३५॥ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टास्तत्र सहस्रशः॥३६ रामस्य तु वचः कुर्वन् सुग्रीवो हरिपुङ्गवः॥ अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्येभ्यषेचयत् ॥ ३७॥ अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवङ्गमाः ॥ साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोभ्यपूजयन्॥ ३८॥ रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः ॥ प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्र वर्तति ॥३९॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता ॥ बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिगह्वरे ॥ ४० ॥ निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः ॥ रुमां च भार्यां प्रतिलभ्य वीर्यवानवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥४१॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

भिम् । मन्त्रविदः वानरपुरोहिताः । हैमप्रतिष्ठाने हेममयपादयुक्ते । वरासनविशेषणमेतत् । नदीनदेभ्यस्तीर्थेभ्यः समुद्रेभ्यश्च अपः आहृत्य आनीय । संहृत्य संमिश्रीकृत्य तद्विमलं जलं कनककुम्भेषु निधाय तेभ्यो वृषभशृङ्गादिभिरुद्धृत्य । शास्त्रदृष्टेन विधिना क्रमेण । महर्षिविहितेन कल्पसूत्रविहितेन च विधिना । अभ्यषिञ्चन्त ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अङ्गद इति ॥ सानुक्रोशाः अङ्गदे सदयाः ॥ ३८ ॥ रामं चैवेति ॥ तादृशे सुग्रीवाङ्गदाभिषेकरूपोत्सवे । वर्तति वर्तमाने सति ॥ ३९ ॥ हृष्टेति ॥ पताकाध्वजयोर्भेद उक्तः ॥ ४० ॥ निवेद्येति ॥ निवेद्य । रामसमीपमागत्य निवेद्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरतिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ रामस्यैकान्तवाससमुद्भूतसीताविरहशोकप्रशमनं लक्ष्मणेन क्रियते सप्तविंशे—अभिषिक्त इत्यादि ॥ शैलं शिलामयमिति मृच्छिलोभयमयगिरिभ्यो व्यावृत्तिः । अतो न गिरिं शैलमिति पुनरुक्तिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कृत्वेति ॥ कालयुक्तं तत्कालोचितम् ॥ ५ ॥ इयमिति ॥ युक्तमारुता उचित-

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ॥ आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १ ॥ शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम् ॥ नानागुल्मतलागूढं बहुपादपसंकुलम् ॥ २ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् ॥ मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिजलाश्रयम् ॥ ३ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम् ॥ प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥ ४ ॥ कृत्वा च समयं सौम्यः सुग्रीवेण सहानघः ॥ कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ५ ॥ इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥ अस्यां वसाव सौमित्रे वर्षरात्रमरिंदम ॥ ६ ॥ गिरिशृङ्गमिदं रम्यमुन्नतं पार्थिवात्मज ॥ श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितम् ॥ ॥ ७ ॥ नानाधातुसमाकीर्णं दरीनिर्झरशोभितम् ॥ विविधैर्वृक्षषण्डैश्च चारु चित्रलतावृतम् ॥ ८ ॥ नानाविहगसंघुष्टं मयूररवनादितम् ॥ मालतीकुन्दगुल्मैश्च सिन्धुवारकुरण्टकैः ॥ ९ ॥ कदम्बार्जुन सर्जैश्चपुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १० ॥ इयं च नलिनी रम्या फुल्लपङ्कजमण्डिता ॥ नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज ॥ ११ ॥

मारुता यावदपेक्षमारुतेत्यर्थः । वसाव । लोडुत्तमद्विवचनम् । वर्षरात्रमिति । अच् समासान्त आर्षः । जात्येकवचनम् ॥ ६ ॥ गिरिशृङ्गमित्यादि ॥ कदम्बाः अर्जुनाः नदीसर्जाः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नानेति ॥ चारु कान्तम् । चित्रलतावृतमिति पाठः । कदम्बार्जुनसर्जैः । कदम्बाः नीपाः । अर्जुनाः नदीसर्जाः । सर्जाः सालाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इयं चेति ॥ नातिदूरे भविष्यतीत्यनेन वर्षाकालस्य प्रवृत्तत्वाद्भाविजलसमृद्ध्या समीपवर्तिनी भविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रागिति ॥ प्रागुदक्प्रवणे देशे वर्तमाना गुहा साधु भविष्यति । प्रागुदक्प्रवणे देशे वर्तमानत्वाभिधानाद्गुहाया नैर्ऋत्यभिमुखद्वारत्वमुक्तम् । अत एव पौरस्त्यवर्षप्रवेशाभावेन साधुत्वमुक्तं भवति । इयं पश्चादुन्नता पश्चाद्भागोन्नता । अत एव पुरोवातनिरोधकत्वान्निवाता च भविष्यति ॥ १२ ॥ गुहाद्वारे चेति ॥ अस्मिन् श्लोके वर्तत इति शेषः ॥ १३ ॥ गिरिशृङ्गमित्यादि ॥ श्वेतमिव रूप्यमिव । दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यमरः ।

प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति ॥ पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति ॥ १२ ॥ गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला समतला शुभा ॥ श्लक्ष्णा चैवायता चैव भिन्नाञ्जनचयोपमा ॥ १३ ॥ गिरिशृङ्गमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभम् ॥ भिन्नाञ्जनचयाकारमम्भोधरमिवोत्थितम् ॥ १४ ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवापरम् ॥ कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविभूषितम् ॥ १५ ॥ प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमाम् ॥ गुहायाः पूर्वतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६ ॥ चम्पकैस्तिलकैस्तालैस्तमालैरतिमुक्तकैः ॥ पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम् ॥ १७ ॥ वानीरैस्तिमिशैश्चैव वकुलैः केतकैर्धवैः ॥ हिन्तालैस्तिरिटैर्नीपैर्वेत्रकैः कृतमालकैः ॥ १८ ॥ तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः ॥ वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलंकृता ॥ १९ ॥ शतशः पक्षिसंघैश्च नानानादैर्विनादिता ॥ एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलंकृता ॥ २० ॥ पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारससेवितैः ॥ प्रहसन्तीव भात्येषा नारी सर्वविभूषिता ॥ २१ ॥ ॥

अपरम् । अपरं शृङ्गं पश्येति पूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राचीनवाहिनीमित्यादि ॥ अतिमुक्तकैः पुण्ड्रकैः । पद्मकैः पद्मपर्णाख्यवृक्षविशेषैः । सरलैः यूपसरलैः । तिमिशैः स्यन्दनैः । तिमिशे स्यन्दनो नेमिरित्यमरः । धवैः धुन्धुरैः । हिंतालैः लताङ्कुराख्यवृक्षैः । अथ स्याल्लताङ्कुरः, हिन्तालस्तृणराजश्चेति वैजयन्ती । तिरिटैः तिल्ववृक्षैः । तिरिटस्तिल्वमार्जनावित्यमरः । वेत्रकैरिति सम्यक् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शतश इति ॥ एकैकमनुरक्तैः अन्योन्यानुरागयुक्तैः ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥

॥२२॥पारिप्लवेति ॥ पारिप्लवैः जलोपरिसञ्चारिपक्षिविशेषैः ॥ २३ ॥ पश्येति ॥ सुरचिता इव मालारूपेण ग्रंथिता इव । ककुभानाम् अर्जुनवृक्षाणाम् । दृश्यन्ते । पङ्क्तय इति शेषः । मनसेवोदिताः सर्मामति । मनसा संकल्पेन । समं युगपत् । उदिता इव स्थिताः ॥ २४ ॥ अहो इति ॥ रंस्याव रंस्यावहे । अतः अत्र गिरौ । निवसावहै निवसाव ॥ २५ ॥ अत्र वासे क्रियमाणे किष्किन्धा च समीपवर्तिनी भविष्यतीत्याह—इतश्चेति .॥ २६ ॥

क्वचिन्नीलोत्पलच्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः क्वचित् ॥ क्वचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः ॥२२॥ पारिप्लवशतैर्जुष्टा
बर्हिणक्रौञ्चनादिता ॥ रमणीया नदी सौम्य मुनिसंघैर्निषेविता ॥ २३ ॥ पश्य चन्दनवृक्षाणां
पङ्क्तीः सुरचिता इव ॥ ककुभानां च दृश्यन्ते मनसेवोदिताः समम् ॥ २४ ॥ अहो सुरमणीयोयं देशः
शत्रुनिषूदन ॥ दृढं रंस्याव सौमित्रे साध्वत्र निवसावहै ॥ २५ ॥ इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना
॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज ॥ २६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतां वर ॥
नर्दतां वानराणां च मृदङ्गाडम्बरैः सह ॥ २७ ॥ लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद्वृतः ॥ ध्रुवं
नन्दति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम् ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ॥ बहुदृश्यदरीकुञ्जे
तस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ ॥ २९ ॥ सुसुखेपि बहुद्रव्ये तस्मिन् हि धरणीधरे ॥ वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पापि
नाभवत् ॥ हृतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥ ३० ॥ उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं च
विशेषतः ॥ आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ॥ ३१ ॥ ॥

गीतेति ॥ मृदङ्गाडम्बरैः सह नर्दतां वानराणां निर्घोषः श्रूयत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ इतीति ॥ तत्र गुहायाम् । कुञ्जः लतागृहम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मण इति पाठः ॥ २९ ॥ सुसुखेपीति ॥ बहुद्रव्ये बहुपुष्पफलादिधने ॥ ३० ॥ उदयेति ॥
उदयाभ्युदितम् उदयपर्वतादुद्गतम् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतसम् ॥ तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ॥ ३२ ॥ तुल्यदुःखोब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोनुनयन्वचः ॥ ३३ ॥ अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ शोचतो व्यवसीदन्ति सर्वार्था विदितं हि ते ॥ ३४ ॥ भवान् क्रियापरो लोके भवान् दैवपरायणः ॥ आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव ॥ ३५ ॥ न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः ॥ समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमैर्जिह्मकारिणम् ॥ ३६ ॥ समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु ॥ ततः सपरिवारं तं निर्मूलं कुरु राक्षसम् ॥ ३७ ॥ पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलाम् ॥ परिवर्तयितुं शक्तः किमङ्ग पुनरावणम् ॥ ३८ ॥ शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोयमागतः ॥ ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं त्वं वधिष्यसि ॥ ३९ ॥ अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये ॥ दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ४० ॥ लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् ॥ राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च ॥ सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ॥ ४२ ॥ एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः ॥ विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४३ ॥ ॥

तत्समुत्थेनेत्यादि ॥ लक्ष्मणोनुनयन् वच इति पाठः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भवानिति ॥ क्रियापर इत्यनेन कार्यसिद्धिहेतुभूतपुरुषकारवत्त्वमुक्तम् । दैवपरायण इत्यनेन कार्यसिद्धिहेतुभूतदेवतानिष्ठतोक्ता ॥ ३५ ॥ न हीति ॥ अव्यवस्थितः धैर्यरहित इत्यर्थः । रणे विक्रमैर्हन्तुं न समर्थ इत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न हीति ॥ विक्रमे जिह्मकारिणं विक्रमविषये छद्मकारिणम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पृथिवीमपीति ॥ परिवर्तयितुम् अधरोत्तरं कर्तुम् । अङ्गेति संबोधनम् । पुनरित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अहं त्विति ॥ दीप्तैः ज्वलनकरैः । उद्बोधकैः वाक्यैरिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ वाच्यमिति ॥ अनुरक्तेन अनुरागयुक्तेन । स्निग्धेन तत्कालोचितप्रियपरेण । हितेन हितपरेण । सत्यविक्रमयुक्तेन

अमोघविक्रमयुक्तेन । यद्वाच्यं तत्सर्वं त्वयोक्तमिति संबन्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ उपकारेणेति ॥ तुशब्दोवधारणे । उपकारेण युक्तो वीरः प्रतिकारेण युज्यत एव । प्रत्युपकारं करोत्येवेत्यर्थः । अप्रतिकृतः अकृतप्रत्युपकारः पुरुषः । सत्त्ववतां सात्त्विकानाम् मनः । हन्ति पीडयति । सात्त्विकास्तमजस्रं निन्दन्तीत्यर्थः । सज्जनापवादभीतः सुग्रीवोस्माकं प्रत्युपकारं करोत्येवेति भावः ॥ ४५ ॥ अथैवमिति ॥ प्रणिधाय भाविकार्यमालोच्य । दर्शनं मतम् । प्रणिधानेन दृष्टार्थमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ यथोक्तमिति ॥ न चिरात् अविलम्बितम् । जलानि

शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोस्मि वचने तव ॥ सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ४४ ॥ उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञोप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ४५ ॥ अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ॥ उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४६ ॥ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता न चिराद्धरीश्वरः ॥ शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ४७ ॥ नियम्य कोपं प्रतिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ॥ वसाचलेस्मिन्मृगराजसेविते संवर्धयन् शत्रुवधे समुद्यमम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

प्रपात्यन्तेस्मिन्निति जलप्रपातो वर्षाकालः । भवान् क्षमतां त्वं क्षमस्व । वर्षाकालकृतविरहवेदनां मा कुर्वित्यर्थः । रिपुनिग्रहे धृतः धैर्ययुक्तः ॥ ४७ ॥ सुग्रीवः प्रत्युपकारं करोतु वा मा वा सद्यः शत्रुवधः कर्तव्य इति पुनः संजातकोपं रामं प्रत्याह–नियम्येति ॥ चतुरो मासान् आषाढश्रावणभाद्रपदाश्वयुजान् । शरत् कार्तिकमासः । शत्रुवधे समुद्यमम् उत्साहम् । संवर्धयन् अभिवर्धयन् । समुद्यत इति पाठे संवर्तयन् मृगराजादीन्नाशयन् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संवर्तयन् कालं यापयन् ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ रामः स्वस्याश्रितविश्लेषासहिष्णुत्वमन्यापदेशेन लक्ष्मणाय प्रदर्शयन् वर्षर्तुवर्णनमारभतेष्टाविंशे—स तथेत्यादि ॥ यत्किंचिद्विरोधिनिरसनाश्रितसंरक्षणलाभेप्यसत्कल्पमेतन्मन्यमानः । माल्यवतः पूर्वं प्रस्रवणाख्यतयोक्तस्य गिरेः पृष्ठे। उपरि । वसन् सर्वजनोज्जीवनाय सान्निहित इत्यर्थः ॥ १ ॥ अयमिति ॥ समयः सुग्रीवस्य स्थानावधित्वेन संकेतितः । सोयं जलागमः कालः वर्षाकालः। अद्य संप्राप्तः संप्रवृत्तः॥ २ ॥ नवेति ॥ द्यौः भास्करस्य गभस्तिभिः किरणैः। समुद्राणां रसं पीत्वा नवमासधृतं कार्तिकाद्याषाढपर्यन्तनवमासधृतं रसायनं षड्रसानां कारणं गर्भं जलं प्रसूते जनयति। भास्करस्य गभस्तिभिरित्यनेन "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति"इति श्रुतिः सूच्यते। समुद्राणां रसमित्यनेन हंसस्य क्षीरनीरविभा-

स तथा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ॥ वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥ अयं
स कालः संप्राप्तः समयोद्य जलागमः ॥ संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २ ॥ नवमासधृ-
तं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ॥ पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥ शक्यमम्बरमारुह्य
मेघसोपानपङ्क्तिभिः ॥ कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरम् ॥ ४ ॥ सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वधि-
कपाण्डरैः ॥ स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

गचातुर्यवत् नीरलवणविभागसामर्थ्यं द्योत्यते । अत्र प्रस्तुतद्योवर्षवृत्तान्तेनाप्रस्तुतस्यानेकनायकाहितवीर्यगर्भम् भस्त्रिकाभिर्धृत्वा काले प्रेमास्पदसुतप्रसवकृद्वधूवृत्तान्तस्य प्रतीतेः । समासोक्तिरलंकारः । यदि सीता सन्निहिता सापीदानीं नवप्रसूतिः स्यादिति राममनोरथो गम्यते ॥ ३ ॥ शक्यमिति ॥ मेघा एव सोपानानि तेषां पङ्क्तिभिरम्बरमारुह्य । कुटजार्जुनानां वार्षिकपुष्पाणां मालाभिः । दिवाकरम् अस्मत्कुलगुरुभूतसूर्यमध्ये सदा ध्येयं विष्णुम् । अलंकारप्रियो विष्णुरिति न्यायेनालंकर्तुं शक्यम् । लिङ्गसामान्ये नपुंसकम् । सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमदित्युक्तरीत्या सीतया सहाराधनं न लब्धमित्युत्कण्ठा द्योत्यते॥४॥ सन्ध्येति ॥ संध्यारागोत्थितैः उत्थितसन्ध्यारागैः । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । वस्त्रखण्डपक्षे उत्थितसन्ध्यातुल्यरागैः अत एव ताम्रैः । अन्तेषु प्रान्तेषु । अधिकपाण्डरैः अत्यन्तशुभ्रैः । स्निग्धैः आर्द्रैः । अभ्रपटच्छेदैः

अभ्राणि मेघा एव पटच्छेदाः वस्त्रखण्डाः तैः । बद्धव्रणमिवाम्बरम् भाति । उपमालंकारः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अम्बरस्य व्रणसंबन्धासम्भवादतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ५ ॥ मन्देति ॥ मन्दमारुत एव निश्वासो यस्य तत् तथा । अनेन निरन्तरनिश्वासवत्त्वमुच्यते । सन्ध्या सन्ध्यारागः । स एव चन्दनं तेन रञ्जितम् आलिप्तम् । अनेन तापशान्तिकरशीतोपचार उक्तः । आपाण्डुजलदमित्यनेन विरहपाण्डुतोक्ता । अत एव कामातुरम् । कान्ताविरहपीडितमिवेत्युत्प्रेक्षा । रूपकानुप्राणिता ॥ ६ ॥ एषेति ॥ घर्मेण ग्रीष्मसंतापेन । सीतापक्षे विरहतापेन । परिक्लिष्टा नववारिभिः परिप्लुतासिक्ता । सीतापक्षे अश्रुक्लिन्ना बाष्पम् ऊष्म अश्रुजलं च विमुञ्चति । प्रथमजलनिपाते हि भूमेरूष्मा समुदञ्चति । श्लेषालंकारः ॥ ७ ॥ मेघेति ॥

मन्दमारुतनिश्वासं सन्ध्याचन्दनरञ्जितम् ॥ आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥ ६ ॥ एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता ॥ सीतेव शोकसन्तप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥ ७ ॥ मेघोदरविनिर्मुक्ताः कल्हारसुखशीतलाः ॥ शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥ ८ ॥ एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरधिवासितः ॥ सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९ ॥ मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः ॥ मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

मेघेत्यादिना मान्द्यमुक्तम् । कल्हारेत्यादिना शैत्यसौरभ्ये । एवंगुणत्वात् वाताः आदरातिशयेन अञ्जलिभिरादाय पान्तुं शक्यम् । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अञ्जलिभिः पातुं शक्यमिति वातावयवानामतिप्रश्लिष्टावयवत्वमतिशीतलत्वं च व्यञ्जितम् ॥ ८ ॥ एष इति ॥ फुल्लार्जुन इत्यनेन मालालंकृतत्वमुच्यते । केतकैरधिवासित इत्यनेन चन्दनादिमत्त्वं च सुग्रीवस्य सूच्यते । शान्तारिरित्यनेन शैलस्य निस्तापत्वमुक्तम् । बिम्बप्रतिबिम्बभावेन साम्यप्रतिपादनादुपमालंकारः ॥ ९ ॥ मेघेति ॥ मेघा एव कृष्णाजिनानि तेषां धराः नीलवर्णतया तद्रूपणम् । शुभ्रत्वेन धाराया उपवीतत्वरूपणम् । धारा निर्झरधाराः । मारुतापूरितगुहा इत्यनेन शब्दहेतुवायुमत्कण्ठत्वमुच्यते । प्राधीताः प्रकर्षेणाध्येतुमुपक्रान्ताः ॥ आदिकर्मणि क्तः । रूपकानुप्राणित उपमालंकारः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

कशाभिरिति ॥ विद्युद्भिरेव हैमीभिः कशाभिः । व्यस्तरूपकम् । ताडितमिव स्थितम् । स्तनितमेव निर्घोषो यस्य तत् । अत एव अन्तः सवेदनमिवाम्बरं भाति । कशाभिघातेन उच्चैरधीयानसखेदमाणवकसाम्यमुच्यते । उपमोत्प्रेक्षारूपकाणामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अन्तःसन्निहितशब्देन प्राधीयमानवेदानां माणवकानां कशाघातजनितरुदितं गुरूच्चारणानुच्चारणशब्दमिश्रमित्युच्यते ॥ ११ ॥ नीलेति ॥ स्फुरन्ती चलन्ती । तपस्विनो शोच्या ॥ १२ ॥ इमा इति ॥ घनैरनुलिप्ता इव स्थिताः । नष्टग्रहनिशाकराः अदृष्टशुक्रादिग्रहचन्द्राः । “ णश, अदर्शने ” इत्यस्मान्निष्ठा । यद्वा नष्टग्रहः ग्रहणरहितः । अदृश्यमान इत्यर्थः । तादृशश्चन्द्रो यासु ताः । अत एव प्रतिहताः अज्ञातप्राच्युदीच्यादिदिशाविभागाः । ता इमाः दिशः । मन्मथवतां सस्त्रीकाणाम् । हिताः सुखकराः । विरहिणां तु दुःखकरा इत्यर्थः । यद्वा मन्मथवताम् अभिसारिकजनानाम् । हिताः ॥ १३ ॥ क्वचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ बाष्पाभिसंरुद्धान् अभिनवजलकणसेचनसमुत्थनिदाघोष्मसमावृतान् । कामुकपक्षे आनन्दबाष्पवतः । वर्षागमेन समुत्सुकान् आप्यायितान् । अन्यत्र स्त्रीसङ्गमसन्तुष्टान् । गिरिसानुषु पुष्पितान् । अन्यत्र सहासान् । अत एव मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान् । अन्यरतिदर्शनस्योद्दीपनत्वादिति भावः । अनेन केषुचिदस्मदीयेषु ब्रह्मानुभवसंतुष्टेषु सत्सु केषांचिदस्मदनुभवाभावो ममातीव दुःसह इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ अथ भगवत्कटाक्षफलमन्या

कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरिव ताडितम् ॥ अन्तः स्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥ नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ती प्रतिभाति मा ॥ स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२ ॥ इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः ॥ अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥ क्वचिद्वाष्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् ॥ कुटजान्पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु ॥ मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान् स्थितान् ॥ १४ ॥ रजः प्रशान्तं सहिमोद्य वायुर्निदाघदोषप्रसराः प्रशान्ताः ॥ स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ १५ ॥ ॥ ॥

पदेशेन दर्शयति–रज इत्यादिना ॥ रज इत्युपलक्षणम् । रजस्तमसी प्रक्रान्ते । वायुशब्देन सततसंसारगतिर्जन इत्युच्यते । सहिम इति शीतलहृदयत्वम् । निदाघेत्यादिना आध्यात्मिकादितापशान्तिः । यात्रा संसारगतिः । स्वदेशान् स्वप्राप्यभूतपरमपदम् । स्वभावार्थस्तु स्पष्ट एव ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ रज इति ॥ सहिमः सशीकरः । स्थिता निवृत्ता । स्थिता यान्तीति च सिद्धवन्निर्देशः । वर्षाकाले संभावितत्वात्कृतः ॥ १५ ॥ संप्रस्थिता इति ॥ मानसवासलुब्धाः हंसाः संप्रस्थिताः । वर्षभीततया क्वचिल्लीनाः । परमहंसाख्यानां संन्यासिनां चातुर्मास्यतया संचारनिवृत्तिर्द्योत्यते । चक्रवाकाः कामोद्रेकेण प्रियासमन्विता भवन्ति । यानासंपतने हेतुः अभीक्ष्णेति । यानानि शकटरथादीनि । संप्रस्थिता इत्यनेन कृतवैराग्यत्वमुच्यते । प्रियान्विता इति भगवद्भक्तिः । अभीक्ष्णेत्यादिना भगवत्कटाक्षेण निवृत्तकर्मत्वमुच्यते ॥ १६ ॥ क्वचिदिति ॥ प्रकीर्णाम्बुधरं विप्रकीर्णमेघम् । अत एव क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः । क्वचित्क्वचित् पर्वतसन्निरुद्धम् । शान्तमहार्णवस्य निस्तरङ्गसमुद्रस्य । रूपं स्वरूपमिव भाति । अनेन मन्दाज्ञानेन प्रकाशाप्रकाशं ब्रह्मस्वरूपमुच्यते ॥ १७ ॥ व्यामिश्रितमिति ॥ सर्जैः असनपुष्पैः । कदम्बपुष्पैश्च व्यामिश्रितं संमिलितम् । पर्वतधातुताम्रमित्यनेन नदीनां पर्वतादुत्पत्तिरुक्ता । मयूराणां केकाभिः केकारवैः अनुप्रयातम् अनुस्यूतम् । नवं जलं वहन्ति । अत्र सात्त्विकराजसज्ञानमिश्रं भगवद्विषयानुरागयुक्तम् । भक्तिप्रेरितस्तुतिरवमुखरितपरिसरं हृदयं वहन्तो भक्ताः कथ्यन्ते ॥ १८ ॥ रसेति ॥ रसाकुलं माधुर्यव्याप्तम् । षट्पदसन्निकाशं भृङ्गवन्नीलम् । जम्बु जम्बाख्यं फलम् । जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवमित्यमरः । प्रकामम् अतिशयेन प्रभुज्यते । जनैरिति शेषः । अनेकवर्णं रक्त-

संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः ॥ अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न संपतन्ति ॥ १६ ॥ क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाश नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति ॥ क्वचित्क्वचित्पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ १७ ॥ व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैः नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् ॥ मयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥ १८ ॥ रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम् ॥ अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिताद्यनेकरूपम् । आम्रफलं चूतफलम् । अनेन भगवत्कृपया जीवफलाभोग उच्यते ॥ १९ ॥ विद्युदिति ॥ नक्षत्रमालास्थानीया बलाकमाला । शैलेन्द्रस्य कूटानां शृङ्गाणामाकृतेः संस्थानस्य सन्निकाशास्तुल्याः । अनेन सर्वलोकप्रसिद्धाः सकलवावदूकाः वेदमार्गप्रतिष्ठापका उक्ताः ॥ २० ॥ वर्षेति ॥ निर्वृष्टाः वर्षुकाः । बलाहकाः मेघाः येषु तानि । कर्तरि क्तः । अत्र दिव्यदम्पत्योः स्वकरोद्धृतकुम्भजलसिक्तालवालकलितोद्यानतुल्या लोकाः सर्वे भगवत्कृपावर्षेण संपन्नार्थकामा इत्युच्यते ॥ २१ ॥ समुद्वहन्त इति ॥ सगर्भस्त्रीजनाः पर्वतमारोहन्त इव महत्सु शृङ्गेषु पुनः पुनर्विश्रम्य प्रयान्ति । अनेन हृदयेनोद्वहन् हरिमित्युक्तरीत्या भगवद्ध्यानेन युक्ताः विशदज्ञानाः सन्ततस्तु-

विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः ॥ गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥ २० ॥ वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि ॥ वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेष्वधिकं विभान्ति ॥ २१ ॥ समुद्वहन्तः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः ॥ महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ २२॥ मेघाभिकामा परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः वातावधूता वरपौण्डरीकी लम्बेव माला रचिताम्बरस्य ॥२३॥ बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन ॥ गात्रानुवृत्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ॥ २४ ॥

तिशीलाः पूर्वाघोत्तराघक्लेशं क्रमेणोत्तीर्य परां कोटिमापन्नाः प्रतिपाद्यन्ते ॥ २२ ॥ मेघेति ॥ गर्भधारणार्थम् । मेघमभिकामयत इति मेघाभिकामा परिसम्पतन्ती मेघं प्राप्तुमागच्छन्तीत्यर्थः । संमोदिता सञ्जातसंमोदा । पुण्डरीकाणां सितपद्मानां विकारः पौण्डरीकी वरा चासौ पौण्डरीकी चेति कर्मधारयः । लम्बा रचिता लम्बमानतया कृता । अनेन भगवन्तं कालमेघश्यामं प्राप्तुं प्रवृत्ता भक्तिरूपापन्नधीर्भवति सत्पुरुषस्येति द्योत्यते ॥ २३ ॥ बालेति ॥ बालेन्द्रगोपैः अन्तरेषु चित्रितेन नानावर्णीकृतेन । नवशाद्वलेन उपलक्षिता भूमिः शुकप्रभेण प्राचुर्येण शुकवर्णेन । लाक्षोक्षितकम्बलेन मध्ये मध्ये लाक्षारसरञ्जितेन कम्बलेन नारीव भाति । अत्र भगवत्कटाक्षवर्षेण किं-

चिदुदश्चितभक्तिका उच्यन्ते ॥ २४ ॥ निद्रेति ॥ आषाढे स्वापारम्भः । श्रावणे निद्रासक्तिरुच्यते । अत्र तुल्ययोगितालंकारः । लोकोज्जीवनप्रवृत्त्या हरेस्तदेकचित्तत्वं शेषभूतानां शेषिपारतन्त्र्यसिद्धिश्च द्योतिता ॥ २५ ॥ जाता इति ॥ शिखिभिः संप्रनृत्तं येषु ते तथोक्ताः । कदम्बशब्देन कदम्बपुष्पमुच्यते । सकदम्बपुष्पशाखा इत्यर्थः । सस्यवनेन सस्यसमूहेन । अभिरामा रम्या । अनेन सर्वानुकूल्यमुक्तम् ॥ २६ ॥ वहन्तीति ॥ यथासंख्यमलंकारः । प्लवङ्गाः वानराः समाश्वसन्ति । एकत्रैव बहुभक्ष्यलाभेन अचलचित्ता भवन्तीत्यर्थः

निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति ॥ हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २५ ॥ जाता वनान्ताः शिखिसंप्रनृत्ता जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः ॥ जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥ २६ ॥ वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति ॥ नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ २७ ॥ प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्धमाघ्राय हृष्टा वननिर्झरेषु ॥ प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति ॥ २८ ॥ धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु विलम्बमानाः ॥ क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्चरणास्त्यजन्ति ॥ २९ ॥ अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशैः फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः ॥ जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति शाखा निलीयमाना इव षट्पदौघैः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २७ ॥ प्रहर्षिता इति ॥ हृष्टाः पूर्वमेव सन्तुष्टाः केतकगन्धमाघ्राय प्रहर्षिताः प्रकर्षेण सन्तुष्टाः वननिर्झरेषु यः प्रपातशब्दः पतनकृतशब्दः तेनाकुलिताः ॥ २८ ॥ धारेति ॥ क्षणार्जितं तत्क्षणसंपादितम् । पुष्परसेनावगाढम् उत्पन्नं मदम् । धारानिपातैः अभिहन्यमानाः अत एव पुष्पं विहाय केवलं शाखासु लम्बमानाः । षट्चरणाः भृङ्गाः । त्यजन्ति । कदम्बपुष्पेषु रसबाहुल्यात्क्षणेन मदः क्षणेन तद्धानिश्च भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ अङ्गारेति ॥ अङ्गारचूर्णानाम् इङ्गालचूर्णानाम् उत्करैः समूहैस्तुल्याः अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशाः तद्वन्नीला

इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्राङ्गारशब्दः शान्ताङ्गारवाची । अन्यथा षट्पदौघसाम्यं न स्यात् ॥ ३० ॥ तडिदिति ॥ विद्युत्पताका इति श्लोकोक्तमेवार्थमादरातिशयेन भङ्ग्यन्तरेणोक्तवान् ॥ ३१ ॥ मार्गेति ॥ मार्गानुगः सन्मार्गचारी वेदमार्गानुसारी । दिग्जयाय प्रवृत्तः प्रतिवादिशब्दं श्रुत्वा वादाहवकाङ्क्षी प्रतिसन्निवृत्तः । पुरुषधौरेयोत्र गम्यते ॥ ३२ ॥ क्वचिदिति ॥ प्रकृष्टं गीतं येषां ते प्रगीताः एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । अनेकाश्रयिणः गीतनृत्तमदाश्रयिणः ॥ ३३ ॥ कदम्बेति ॥ कदम्बैः सर्जैः बन्धूकैः । कन्दलैः भूतालपुष्पैश्चाढ्या मयूराणां मत्ताभिरु-

तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ॥ विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रणोद्यतानामिव वारणा-
नाम् ॥ ३१ ॥ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य ॥ युद्धाभिकामः प्रतिनागशङ्की मत्तो
गजेन्द्रः प्रतिसन्निवृत्तः ॥ ३२ ॥ क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः क्वचित्प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः ॥ क्वचित्प्रमत्ता इव
वारणेन्द्रैर्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥ ३३ ॥ कदम्बसर्जार्जुनकन्दलाढ्या वनान्तभूमिर्नववारिपूर्णा ॥ म-
यूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ३४ ॥ मुक्तासकाशं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ॥
हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ॥ ३५ ॥ षट्पादतन्त्री मधुराभिधानं प्लवङ्गमोदी-
रितकण्ठतालम् ॥ आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥ ३६ ॥ ॥

तैः । प्रनृत्तैश्च । आपानभूमिप्रतिमा मद्यपानस्थलीतुल्या विभाति । सा हि संस्कारपुष्पाढ्या मद्यपूर्णा उन्मादनृत्तवत्पुरुषयुक्ता च भवति ॥ ३४ ॥ मुक्तेति ॥ विवर्णच्छदनाः विविधवर्णपक्षाः विहङ्गाः चातकाः । सुरेन्द्रदत्तं देवेन्द्रदत्तम् । चातकाः भूस्थं जलं न पिबन्ति । किंतु सद्यो वर्षदेवताभूतेन्द्रदत्तमेव पिबन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३५ ॥ षट्पादेति ॥ षट्पादा भृङ्गाः एव तन्त्री तस्या मधुराभिधानं मधुरनादः यस्मिन् तत् । प्लवङ्गमोदीरितं मण्डूकनाद एव कण्ठतालो यस्मिन् तत् । मेघा एव मृदङ्गाः मर्दलाः तेषां नादैराविष्कृतं प्रकटीकृतं संगीतं वनेषु प्रवृत्तमिव संबभूवेति योजना ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

क्वचिदिति ॥ संगीतविषये केचिन्नृत्यन्ति केचिद्गायन्ति केचित् प्रधाना अनुभवन्ति तत्सर्वं वनेपि दर्शयति—नृत्यन्तो मयूराः नर्तकस्थानीयाः । नदन्तो मयूराः गायकस्थानीयाः । वृक्षाग्रनिषण्णकायाः मयूराः अनुभवितृस्थानीयाः । अतस्तैः संगीतं प्रवृत्तमिव ॥३७॥ स्वनैरिति ॥ प्लवगाः मण्डूकाः । घनानां स्वनैः चिरसन्निरुद्धां चिरकालव्यापारनिरोधिकां निद्रां विहाय प्रबुद्धा इति संबन्धः ॥ ३८ ॥ अथ नदीनां स्वभर्तृसङ्गममिच्छन्तीभिरुत्कटमन्मथाभिर्युवतिभिः साम्यमुच्यते । समुद्राहितचक्रवाकाः वारिपुरोन्नामितचक्रवाकाः स्तनस्थानीयाः । अपवाहयित्वेत्येतन्नवोढोचितलज्जातिलङ्घनस्थानीयम् ।

क्वचित्प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः क्वचिच्च वृक्षाग्रनिषण्णकायैः ॥ व्यालम्बबर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम् ॥
॥ ३७ ॥ स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा विहाय निद्रां चिरसन्निरुद्धाम् ॥ अनेकरूपाकृतिवर्णनादा नवाम्बुधाराभिहता
नदन्ति ॥३८॥ नद्यः समुद्राहितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा ॥ दृप्ता नवप्राभृतपूर्णभोगा द्रुतं स्वभर्तारमुपोपयान्ति
॥ ३९ ॥ नीलेषु नीलाः प्रविभान्ति सक्ता मेघेषु मेघा नववारिपूर्णाः ॥ दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः
शैलेषु शैला इव बद्धमूलाः ॥ ४० ॥ प्रहृष्टसन्नादितबर्हिणानि सशक्रकोपाकुलशाद्वलानि ॥ चरन्ति नीपार्जुनवासितानि
गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ॥ ४१ ॥ नवाम्बुधाराहतकेसराणि द्रुतं परित्यज्य सरोरुहाणि ॥ कदम्बपुष्पाणि
सकेसराणि नवानि दृष्ट्वा भ्रमराः पतन्ति ॥ ४२ ॥ मत्ता गजेन्द्रा मुदिताः गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा
मृगेन्द्राः ॥ रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

नवप्राभृतपूर्णभोगाः । प्राभृतं फलाद्युपहारः भोगश्चन्दनकर्पूरकुसुमताम्बूलादिः । स्वभर्तारं समुद्रम् । उपोपयान्ति उपयान्तीत्यर्थः ॥३९॥ नीलेष्विति ॥ दवाग्निदग्धेषु बद्धमूला दवाग्निदग्धाः शैला इव नीलेषु मेघेषु सक्ता नववारिपूर्णाः नीला मेघाः प्रविभान्ति । बद्धमूलत्वस्थाने नववारिपूर्णा इत्युक्तम् । उभयत्र स्थायित्वमर्थः ॥ ४०॥ प्रहृष्टेति ॥ वनान्तराणि वनमध्यानि चरन्ति । वनमध्येषु चरन्तीत्यर्थः ॥४१॥ नवेति ॥ कदम्बकेसराणामहतत्वे हेतुर्नवानीति ॥४२॥ मत्ता इति ॥ मृगेन्द्राः सिंहाः । नगेन्द्राः पर्वतश्रेष्ठाः । रम्याः पल्लवपुष्पाङ्कुरादिमत्त्वादिति भावः । प्रक्रीडित इति कर्तरि निष्ठा ॥४३॥

मेघा इति ॥ अपवाहयन्ति परिवाहयन्ति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अपवाहयन्ति वर्षन्ति ॥ ४४ ॥ वर्षैति ॥ वर्षप्रवेगाः अतिवेगा वृष्टय इत्यर्थः । विपुलाः निरन्तराः । नद्यो जलैः विप्रतिपन्नमार्गाः विरुद्धं प्राप्तमार्गाः ॥ ४५ ॥ नरैरिति ॥ अभिषिक्ताः नरेन्द्राः स्वां श्रियमिव अभिषिच्यमानाः पर्वताः स्वं रूपं दर्शयन्ति । नैर्मल्यादिनेति भावः ॥ ४६ ॥ घनेति ॥ तमोविलिप्ता दिशः न प्रकाशाः ॥ ४७ ॥ महान्तीति ॥ प्रपातैः निर्झरैः ॥

मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादा महाजलौघैर्गगनावलम्बाः ॥ नदीस्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृत्स्नामपवाहयन्ति ॥ ४४ ॥ वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाताः समुदीर्णघोषाः ॥ प्रणष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलैर्विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५ ॥ नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तैः पवनोपनीतैः ॥ घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ॥ ४६ ॥ घनोपगूढं गगनं सतारं न भास्करो दर्शनमभ्युपैति ॥ नवैर्जलौघैर्धरणी विसृप्ता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ ४७ ॥ महान्ति कूटानि महीधराणां धाराभिधौतान्यधिकं विभान्ति ॥ महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ४८ ॥ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः ॥ गुहासु सन्नादितबर्हिणासु हारा विकीर्यन्त इवाभिभान्ति ॥ ४९ ॥ शीघ्रप्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम् ॥ मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्सङ्गतलैर्ध्रियन्ते ॥ ५० ॥ सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः ॥ पतन्तीवाकुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥ ५१ ॥ निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः ॥ विकसन्त्या च मालत्या गतोस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

॥ ४८ ॥ शैलेति ॥ शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः निर्झराः शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः सन्तः । सन्नादितबर्हिणासु गुहासु । विकीर्यन्तः विकीर्यमाणाः । हारा इव अवभान्ति ॥ ४९ ॥ शीघ्रेति ॥ निर्धौतानि निर्मलीकृतानि शृङ्गोपतलानि शृङ्गसमीपतलानि यैस्ते तथा । गुहोत्सङ्गतलैः गुहामध्यतलैः ॥ ५० ॥ सुरतेति ॥ तोयधाराः मौक्तिका इव पतन्तीति स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ५१ ॥ निलीयमानैरिति ॥ निलीयमानैः नीडेषु गच्छद्भिः ॥५२॥

वृत्तेति ॥ वृत्ता निवृत्ता । अतोऽग्रे गता सेना प्रतिनिवृत्ता । सलिलेन वैराणि समीकृतानि । सलिलप्रतिरोधाद्वैराणि शान्तानीत्यर्थः । मार्गाश्च समीकृताः जलेन मार्गामार्गविवेको नासीदित्यर्थः ॥ ५३ ॥ मासोति ॥ अनेन भाद्रपदो मासः संप्रवृत्त इति सूचयति । ब्रह्म वेदम् । विवक्षताम् अध्येतुमिच्छताम् । अध्यायसमयः वेदारम्भसमयः ॥ ५४ ॥ निवृत्तेति ॥ निवृत्तं कर्म यस्य तन्निवृत्तकर्म आयतनं गृहं यस्य सः निवृत्तकर्मायतनः । उपरतसकलगृहोपकरणसंपादन इत्यर्थः । संचितसञ्चयः सम्पादितधननिचयः । आषाढीम् आषाढमाससमाप्तिपौर्णमासीम् । अभ्युपगतः व्रताङ्गत्वे-

वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना प्रतिनिवर्तते ॥ वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५३ ॥ मासि प्रोष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम् ॥ अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥ ५४ ॥ निवृत्तकर्मायतनो नूनं सञ्चितसंचयः ॥ आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ॥ ५५ ॥ नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः ॥ मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ॥ ५६ ॥ इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते ॥ विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥ ५७ ॥ अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः ॥ नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥ ५८ ॥ शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः ॥ रावणश्च महान् शत्रुरपारं प्रतिभाति मे ॥ ५९ ॥ अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान् ॥ प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ॥ ६० ॥ ॥ ॥

न स्वीकृतवान् । अनेन चत्वारो वार्षिका मासा इति पूर्वोक्तमासानाम् आषाढः प्राथमिक इति सूचितम् ॥ ५५ ॥ नूनमिति ॥ अयोध्यायाः अयोध्यावासिजनस्य ॥ ५६ ॥ इमा इति ॥ वर्षा इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ५७ ॥ अहं त्विति ॥ अजितारिश्चेत्यपि ज्ञेयम् । क्लिन्नम् आर्द्रम् ॥ ५८ ॥ शोकश्चेति ॥ मम शोकश्च विस्तीर्णः । वर्षाश्च भृशदुर्गमाः अत्यन्तं दुरत्ययाः । रावणश्च महान् शत्रुः । अतश्च एतत्त्रितयम् अपारं दुस्तरम् प्रतिभाति ॥ ५९ ॥ अयात्रामिति ॥ अयात्रां राज्ञामेतत्कालोचितदण्डयात्राभावम् । प्रणते चैव । इदानीमेव सीतान्वेषणरावणनिरसनोद्योगः कर्तव्य इति प्रार्थनापूर्वकं प्रह्वीभूते सत्यपोत्यर्थः ॥ ६० ॥ ॥ ॥ ॥

अपि चातिपरिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतम् ॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम् ॥ ६१ ॥ स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् ॥ उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ६२ ॥ तस्मात्कालप्रतीक्षोहं स्थितोस्मि शुभलक्षण ॥ सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥ ६३ ॥ उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते ॥ अकृतज्ञो प्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥ ६४ ॥ तमेवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् ॥ उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ६५ ॥ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता न चिराद्धरीश्वरः ॥ शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥ ६६ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ॥

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ॥ सारसारवसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १ ॥

अपि चेति ॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वात् अस्मत्प्रयोजनस्यातिमहत्त्वात् । अल्पयत्नेन अल्पकालेन चासाध्यत्वादित्यर्थः । वक्तुं नियोक्तुम् । नेच्छामीति भूतार्थे लट् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अपि चातिपरिक्लिष्टश्चिराद्दारैः समागत इति प्रथमान्तपाठे इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ६१ ॥ स्वयमिति ॥ कालं शरत्कालम् ॥ ६२ ॥ उक्तोपपत्तिभिः पूर्वसर्गोक्तं द्रढयति–तस्मादित्यादिना ॥ ६३ ॥ उपकारेणेति ॥ अकृतज्ञः कृतोपकारानभिज्ञः पुरुषः । अप्रतिकृतः प्रत्युपकारमकुर्वन् । सत्त्ववतां महात्मनाम् । मनो हन्ति क्षोभयति । वीरः प्रत्युपकारसमर्थः । उपकारेण हेतुना प्रतिकारेण प्रत्युपकारेण युज्यते हि युज्यत एव । सुग्रीवोप्येवंविधत्वात् प्रत्युपकारं करिष्यतीति भावः । अनेन प्रत्युपकारं कारयित्वा लोके प्रत्युपकारधर्मं प्रवर्तयिष्यामि इत्याशयः ॥ ६४ ॥ अस्य रामवचनस्य पूर्वसर्गान्तोत्तरमाह–तमिति ॥ तं राममित्यन्वयः । दर्शनं मतम् ॥ ६५ ॥ यथोक्तमिति ॥ कर्ता करिष्यति । लुट् ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अथ हनुमान् रामभक्तोपि स्वस्वाम्यनुज्ञाभावेन तं ध्यायन् सुग्रीवसमीप एव स्थितः स्वस्वामिना सर्वस्वामिहितानुगुणं कार्यमारब्धवानित्याहैको-

नत्रिंशे—समीक्ष्येत्यादि हनुमान्वाक्यमब्रवीदित्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ हनुमान् उक्तगुणविशिष्टं व्योम उक्तगुणविशिष्टं सुग्रीवं च समीक्ष्य । हरीशं प्रसाद्य हरीश्वरमुपागम्य । प्रणयाद्वाक्यमब्रवीदिति संबन्धः । विमलमित्यादिना सेनासन्नाहस्य प्राप्तकालत्वमुक्तम् । समृद्धार्थमित्यादिना समयातिक्रमहेतवः प्रदर्श्यन्ते । समृद्धार्थं संपूर्णरत्नवस्त्राभरणादिकम् । मन्दः अल्पः धर्मार्थयोः संग्रहः सम्पादनं यस्य तम् । एकान्तगतमानसम् एकस्मिन् कामपुरुषार्थे अन्तं निश्चयं गतं मानसं यस्य तथोक्तम् । यद्वा असतां कामुकानां मार्गम् एकान्तगतम् अत्यन्तगतम् मानसं यस्य स तथा । तीव्रैकान्तनि-

समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम् ॥ अत्यर्थमसतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ॥ २ ॥ निर्वृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ॥ प्राप्तवन्तमभिप्रेतान् सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३ ॥ स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ॥ विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४ ॥ क्रीडन्तमिव देवेशं नन्दनेप्सरसां गणैः ॥ मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५ ॥ उत्सन्नराज्यसन्देशं कामवृत्तमवस्थितम् ॥ निश्चितार्थोर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६ ॥ प्रसाद्य वाक्यैर्मधुरैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः ॥ वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ॥ ७ ॥ हितं तत्त्वं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् ॥ प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् ॥ हरीश्वरमुपागम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ८ ॥ ॥ ॥

तान्तानीत्यमरः । निर्वृत्तकार्यम् निष्पन्नवालिवधरूपकार्यम् । सिद्धार्थं प्राप्तराज्यम् । अभिप्रेतानीप्सितान् मनोरथान् राज्यप्राप्त्यनन्तरमेवं करिष्यामीति संकल्पविषयीभूतानर्थान् तारां च प्राप्तवन्तमिति संबन्धः । कृतार्थं निष्पन्नधनम् । मन्त्रिणामनवेक्षकं मन्त्रिकृतकार्यापरामर्शकम् । उत्सन्नराज्यसन्देशं नष्टराज्यनियमनम् । कामवृत्तं कामव्यापारम् । अवस्थितं कामव्यापारपरतन्त्रतयावस्थितमित्यर्थः । निश्चितार्थः निश्चितकर्तव्यः । अत्र हेतुः—अर्थतत्त्वज्ञ इति । कालोचितो धर्मः कालधर्मः तद्विशेषवित । वाक्यवित् तदुचितव्यवहारवित् । हितम् उदर्कसुखकरम् । तत्त्वं यथार्थम् । पथ्यं नीतिमार्गादनपेतम् । सामधर्मार्थनीतिमत् साम च धर्मश्च अर्थश्च नीतिश्च सामधर्मार्थनीति तदस्यास्तीति सामधर्मार्थनीतिमत् । प्रणयप्रीतिसंयुक्तम् । प्रणयः समानविषयस्नेहः प्रीतिः न्यूनविषयः । विश्वासकृतनिश्चयम् आप्तवाक्यत्वविश्वासे विषये कृतनिश्चयम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

राज्यमिति ॥ कौली कुलक्रमागता । श्रीः संपत् । अभिवर्धिता । अप्रतिद्वन्द्वत्वादिति भावः । मित्राणां संग्रहः तत्कार्यकरणम् । शेषः अवशिष्टो भवति । इदमेव वचनं प्रागग्र वाक्यैरित्यादिना पूर्वं प्रशंसितम् ॥ ९ ॥ मित्रकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वमाह—यो हीति ॥ कालज्ञः मित्रसंग्रहकालज्ञः । तत्कालातिक्रमे विपरीतं भवतीत्यर्थः । मित्रेषु वर्तते । मित्राधीनो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ यस्येति ॥ दण्डयतेनेनेति दण्डः सेनाविशेषः । आत्मा प्रभुरित्यर्थः । समवेतानि समुदितानि । एकन्यूनत्वे महाराज्यहानिरिति भावः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ दण्डः दण्डयतेनेनेति दण्डः सैन्यविशेषः । तथाह कामन्दकः—पितृपैतामहो वंशसम्भवो दत्तवेतनः । विख्यातपौरुषो जन्ये कुशलः कुशलैर्वृतः ॥ नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः । नाना-

राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्धिता ॥ मित्राणां संग्रहः शेषस्तं भवान् कर्तुमर्हति ॥९ ॥ यो हि मित्रेषु कालज्ञः
सततं साधु वर्तते ॥ तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्धते ॥ १० ॥ यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भू-
मिप ॥ समवेतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११ ॥ तद्भवान्वृत्तसंपन्नः स्थितं पथि निरत्यये ॥ मित्रार्थमभि-
नीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥ सन्त्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थे योऽनुवर्तते ॥ संभ्रमाद्धि कृतोत्साहः सोऽनर्थै-
र्नावरुध्यते ॥ १३ ॥ यस्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते ॥ स कृत्वा महतोप्यर्थान्न मित्रार्थे न युज्यते ॥१४॥
यदिदं वीर कार्यं नो मित्रकार्यमरिंदम ॥ क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम् ॥ १५ ॥ ॥

योधसमाकीर्णो विराजितहयद्विपः ॥ प्रवास्य च सुदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः । अद्वैध्यः क्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदां मतः ॥ इति ॥ ११ ॥ तदिति ॥ निरत्यये अविनाशिनि । पथि सन्मार्ग इत्यर्थः । मित्रार्थं मित्रकार्यम् । अभिनीतार्थं प्रापितप्रयोजनम् यथा भवति तथा । यथावत् यथाप्रतिज्ञमिति यावत् ॥ १२ ॥ सन्त्यज्येति ॥ सर्वकर्माणि स्वभोगसाधनानि सन्त्यज्य । कृतोत्साहः सन् संभ्रमात् आदरात् मित्रार्थे विषये । यः अनुवर्तते अनुस्यूततया तिष्ठति । सोनर्थैर्नावरुध्यते न संबध्यते ॥ १३ ॥ एवं कर्तव्यं मित्रकार्यमुचितकाले कर्तव्यमित्याह—यस्त्विति ॥ कालव्यतीतेषु अतिक्रान्तकालेषु ॥ १४ ॥ यदिदमिति ॥ हे वीर । नः अस्माभिः । यदिदं मित्रकार्यं कर्तव्यम् एतत् वैदेह्याः परिमार्गणं क्रियतामिति संबन्धः ॥

❋ **रामानुजीयम्** ❋ यदिदं वीर कार्यं नो मित्रकार्यमरिन्दम । तदिदं वीर कार्यं ते कालातीतमरिन्दम ॥ नच कालमतीतं ते निवेदयत्ति कालवित् । इति पाठक्रमः ॥ १५ ॥ तदिदमिति ॥ त कार्यं त्वया कर्तव्यम् । इदं मित्रकार्यम् ॥ १६ ॥ न चेति ॥ कालवित् । राम इति शेषः । त्वरमाण इत्यर्धं पूर्वेणान्वेति । कालवित् प्राज्ञो रामः त्वरमाणोपि सन् वैदेहीसमानयनाय त्वरमाणोपि सन् न निवेदयतीति संबन्धः ॥ १७ ॥ कुलस्येति ॥ स्वयं चेति ।

तदिदं वीर कार्यं ते कालातीतमरिंदम ॥ १६ ॥ न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् ॥ त्वरमाणोपि सन् प्राज्ञस्तव राजन्वशानुगः ॥ १७ ॥ कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः ॥ अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ॥ १८ ॥ तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव ॥ हरीश्वर हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १९ ॥ न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते ॥ चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः ॥ २० ॥ अकर्तुरपि कार्यस्य भवान् कर्ता हरीश्वर ॥ किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च ॥ २१ ॥ शक्तिमानपि विक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर ॥ कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किन्न सज्जसे ॥ २२ ॥ कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान् ॥ वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञां तु काङ्क्षते ॥ २३ ॥ प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन तव प्रियम् ॥ तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे ॥ २४ ॥ न देवा नच गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ नच यक्षा भयं तस्य कुर्युः किमुत राक्षसाः ॥ २५ ॥ तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रियकृतस्तव ॥ रामस्यार्हसि पिङ्गेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २६ ॥ ॥

त्वमपि गुणैरप्रतिम इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्येति ॥ आज्ञापयितुम् । वानरसेनामानेतुमिति शेषः ॥ १९ ॥ इदानीं वानरानयनेपि कालव्यतिक्रमस्तुत्य इत्याशङ्क्याह—न हीति ॥ चोदनादृते रामप्रेषणं विना । कालो न व्यतीतो भवेत् । रामचोदनानन्तरं कार्यं क्रियते चेत्तदा कालातिक्रमः । तच्चोदनात्पूर्वमस्माभिः कार्यप्रवर्तने न कालातिक्रमदोष इति भावः ॥ २० ॥ अकर्तुरपीति ॥ अकर्तुः अनुपकर्तुः ॥ २१ ॥ शक्तिमानपीति ॥ प्रीतिं कर्तुम् । आज्ञायाम् आज्ञापने । न सज्जसे नोद्योगं करोषि ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्राणत्यागेति ॥ प्राणत्यागाविशङ्केनेत्यनेन उपकारमहत्त्वं द्योतितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

नाधस्तादिति ॥ कस्यचिदिति । अस्माकं मध्ये कस्यचिद्गतिर्न सज्जते न मन्दीभवति ॥ २७ ॥ तदिति ॥ अप्रधृष्याः कोट्यग्रतः कोट्यधिकाः । हरयः ते सन्ति तेषां मध्ये कः । ते कृते त्वदर्थम् । किं करोत्विति शेषः । कुत्र कुत्र कार्ये व्यवस्यतु व्यवसायं करोतु । तदाज्ञापय ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ यथेति ॥ सेनाग्राणि सेनाग्रेसरान् । सेनानेतॄनित्यर्थः । तथा कुरु तथा आज्ञापय ॥ ३१ ॥ ये त्विति ॥ अन्तपालाः सेनापर्यन्तपालकाः ॥

नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे ॥ कस्यचित्सज्जतेस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥ २७ ॥ तदाज्ञापय
कः किं ते कृते कुत्र व्यवस्यतु ॥ हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोट्यग्रतोनघाः ॥ २८ ॥ तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा काले साधु निवेदितम् ॥ सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ २९ ॥ स संदिदेशाभिमतं
नीलं नित्यकृतोद्यमम् ॥ दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसग्रहे ॥ ३० ॥ यथा सेना समग्रा
मे यूथपालाश्च सर्वशः ॥ समागच्छन्त्यसङ्गेन सेनाग्राणि तथा कुरु ॥ ३१ ॥ ये त्वन्तपालाः प्लवगाः
शीघ्रगा व्यवसायिनः ॥ समानयन्तु ते सैन्यं त्वरिताः शासनान्मम ॥ स्वयं चानन्तरं सैन्यं भवानेवानुपश्यतु
॥ ३२ ॥ त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयान्नेह वानर ॥ तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र
कार्या विचारणा ॥ ३३ ॥ हरींश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चिताम् ॥ इति व्यवस्थां
हरिपुङ्गवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे
एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३२ ॥ त्रिपञ्चेति ॥ त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं पञ्चदशरात्रादनन्तरदिवसे ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानर इति पाठे पञ्चदशरात्रादर्वागेव आगन्तव्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ हरींश्चेति ॥ वृद्धान् जाम्बवत्प्रभृतीन् ॥ ३४ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ शरत्समागमेपि सुग्रीवस्यानुद्योगाद्रामकोपस्त्रिंशे–गुहामित्यादि ॥ सुग्रीवे गुहां प्रविष्टे वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः सन् । क्रमेण गगने घनैर्विमुक्ते । पाण्डुरं निर्मलम् । गगनं दृष्ट्वा परमातुरः वर्षाकालिकशोकादधिकं शोकं प्राप्तः सन् मुमोह । एतावत्पर्यन्तं कस्यचिदवधेर्विद्यमानतया कथंचिद्धृतवान् । सम्प्रति तदभावान्मुमोहेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ स त्विति ॥ मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास । पुनः पुनर्विशेषतश्चिन्ति-

गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः ॥ वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः ॥ १ ॥ पाण्डुरं ग-
गनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् ॥ शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २ ॥ कामवृत्तं च सु-
ग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् ॥ बुद्ध्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥ ३ ॥ स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्ता-
न्मतिमान् पुनः ॥ मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥ ४ ॥ आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुवि-
भूषिते ॥ शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ॥
सारसारवसंघुष्टं विललापार्तया गिरा ॥ ६ ॥ सारसारवसन्नादैः सारसारवनादिनी ॥ याश्रमे रमते बाला
साद्य मे रमते कथम् ॥ ७ ॥ पुष्पितांश्चासनान् दृष्ट्वा काञ्चनानिव निर्मलान् ॥ कथं सा रमते बाला
पश्यन्ती मामपश्यती ॥ ८ ॥ या पुरा कलहंसानां स्वरेण कलभाषिणी ॥ बुध्यते चारुसर्वाङ्गी
साद्य मे बुध्यते कथम् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

तवानित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स त्विति ॥ मुहूर्तात्तु मतिमान् पुनरिति । सम्यक् मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास । चिन्त्यमानामपि वैदेहीं विशेषतश्चिन्तयामासेत्यर्थः । अस्माच्छ्लोकात्परतः आसीनः पर्वतस्याग्र इति श्लोकः । अस्माच्च परतः दृष्ट्वा च विमलं व्योमेति श्लोकः । व्यत्यासस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ ४ ॥ आसीन इति ॥ मनसा जगाम । चिन्तयामासेति यावत् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा च विमलमिति ॥ गिरा स्वरेण ॥ ६ ॥ सारसेति ॥ सारसारवसन्नादैः सारसारावोत्थितध्वनिभिः ॥ ७ ॥ पुष्पितानिति ॥ पश्यन्ती मद्दिदृक्षया इतस्ततो दृष्टिं निक्षिपन्ती ॥ ८ ॥ ९ ॥

निःस्वनमिति ॥ पुण्डरीकविशालाक्षी । चक्रवाकनिनदश्रवणस्यासह्यतया नायकागमपथं सलीलमवलोकयन्तीत्यर्थः । कथं भविष्यति कथं सत्तां धारयिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ सरांसीति ॥ वापीः कृत्रिमसरांसि । काननानि महावनानि ॥ ११ ॥ अपि तामिति ॥ शरद्गुणनिरन्तरः शरद्गुणैः साधनैः निरन्तरः पूर्णः । कामः । सौकुमार्यात् मद्वियोगाच्च हेतोः । तां भामिनीम् । दूरम् आमरणम् । न पीडयेत् । अपिः सम्भावनायाम् । पीडयेदेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवमादीति ॥ त्रिदशेश्वरात् सलिलमुद्दिश्य सारङ्गश्चातक इव विललापेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ तत इति ॥ चञ्चूर्य कुटिलं चरित्वा । फलाभिलाषेण कुटिलमार्गेण चरित्वा । "नित्यं कौटिल्ये गतौ" इति यङ् ॥ १४ ॥ १५ ॥ किमिति ॥ वशंगतेन । मनसेति शेषः । पौरुष्यं पौरुषम् । स्वार्थे ष्यञ् । अयं वर्तमानः । समाधिः चित्तसमाधानम् । सदा तत्र तत्र काले । संह्रियते संपाद्यते । अत्र अस्मिन् काले । निवर्तितेन योगेन किम् । अयं यदा संह्रियते समाधिरिति पाठान्तरम् । यदा यस्मिन् काले । अयं समाधिः चित्तसमाधानम् । संह्रियते संपाद्यते । अत्रास्मिन् काले निवर्तितेन योगेन सन्नहनेन उत्साहेन किमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् ॥ पुण्डरीकविशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १० ॥ सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च ॥ तां विना मृगशावाक्षीं चरन्नाद्य सुखं लभे ॥ ११ ॥ अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् ॥ न दूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरन्तरः ॥ १२ ॥ एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः ॥ विहङ्ग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३ ॥ ततश्चञ्चूर्य रम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु ॥ ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणोग्रजम् ॥ १४ ॥ तं चिन्तया दुःसहया परीतं विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी ॥ भ्रातुर्विषादात्परितापदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच रामम् ॥ १५ ॥ किमार्य कामस्य वशंगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन ॥ अयं सदा संह्रियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्तितेन ॥ १६ ॥ ॥

क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् ॥ सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्व स्वकर्महेतुं च कुरुष्व हेतुम् ॥ १७ ॥ न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण ॥ न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवरार्ह कश्चित् ॥ १८ ॥ सलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः ॥ हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससाम धर्मार्थसमाहितं च ॥ १९ ॥ निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषो ह्यनुवर्तितव्यः ॥ ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कुमार कार्यस्य फलं न चिन्त्यम् ॥ २० ॥ अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन् ॥ उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २१ ॥ ॥ ॥

क्रियेति ॥ क्रियाभियोगं कार्योद्योगम् । मनसः प्रसादम् । समाधियोगानुगतं धैर्योपायाभ्यामनुबद्धम् कालं च । सहायसामर्थ्यम् सुग्रीवादिसहायसामर्थ्यम् । स्वकर्म देवतोपासनात्मकम् तदेव हेतुः तं च हेतुं कुरुष्व । क्रियाभियोगादिकं सर्वं स्वकार्यसिद्धौ हेतु कुरुष्वेत्यर्थः । अत्र प्रकरणे लक्ष्मणेन रामस्याश्रितरक्षणत्वरा संदोप्यत इति स्वोपदेशः सुलभः ॥ १७ ॥ न जानकीति ॥ सुलभा लब्धुमर्हा । अग्निचूडाम् अग्निज्वालाम् ॥ १८ ॥ सलक्षणमिति ॥ रामः । अप्रधृष्यं युक्तिभिरविचाल्यम् । स्वभावजं स्वभावसिद्धम् । हितम् उदर्कसुखकरम् । पथ्यं तत्कालसुखकरम् । नयप्रसक्तं राजनीतियुक्तम् । ससाम सान्त्वयुक्तम् धर्मार्थसमाहितं च वाक्यमुक्तवन्तं सलक्षणं लक्ष्मणमुवाचेति योजना । यद्वा अप्रधृष्यत्वादिविशेषणविशिष्टं वाक्यम् राम उवाच । लक्ष्मणोक्तानुवादरूपत्वाद्रामवाक्यस्यापि तथात्वमिति बोध्यम् ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ एतच्छ्लोकोक्ताप्रधृष्यत्वादिधर्माणां पूर्वोक्तलक्ष्मणवाक्येषु विद्यमानत्वादुपरिष्टाद्राम लक्ष्मणोक्तस्यास्यैव अनूद्यमानत्वादुक्तवन्तमिति पदमध्याहर्तव्यम् ॥ १९ ॥ निःसंशयमिति ॥ कार्यं सीतान्वेषणादिकम् । निःसंशयं यथा भवति तथा अवेक्षणीयम् । तदनुरूपं धैर्यं कर्तव्यमित्यर्थः । क्रियाविशेषः उत्साहादिः । अनुवर्तितव्यः अनुवर्तितव्य एव । हे कुमार । प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कार्यस्य फलं सीताप्राप्तिरूपम् । न चिन्त्यम् ननु चिन्त्यमेव ॥ २० ॥ एवं लक्ष्मणसमाश्वासनेन प्रतिष्ठापितधैर्योपि सीताविषयकामानुवृत्त्या पुनः शरदं वर्णयति—अथेत्यादिना ॥ २१ ॥ ॥

तर्पयित्वेति ॥ निर्वर्तयित्वा परिपक्वानि कृत्वा । कृतकर्मा कृतकृत्यः ॥ २२ ॥ स्निग्धेति ॥ शैलद्रुमपुरोगमाः शैलद्रुमाणामग्रे गच्छन्तः । अत्र प्रकरणे सर्वत्र विषये प्रवृत्तिः रामावतारकृता सूच्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ जलगर्भा इति ॥ वृष्टिकरा वाता वृष्टिवाताः पुरोवाता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ अभिवृष्टा इति ॥ चित्रदीप्तिभिः नानावर्णकान्तिभिः ॥ २७ ॥ दर्शयन्तीति ॥ अनेन चिरकालानुवर्तनेन गुरूणां शिष्येभ्यो रहस्यार्थप्रकाशनं

तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुन्धराम् ॥ निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥ २२॥ स्निग्धगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः ॥ विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ॥ २३ ॥ नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामीकृत्वा दिशो दश ॥ विमदा इव मातङ्गाः शान्तवेगाः पयोधराः ॥ २४ ॥ जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनः ॥ चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः ॥ २५ ॥ घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण ॥ नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्तः सहसानघ ॥ २६ ॥ अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः ॥ अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चित्रदीप्तिभिः ॥ २७ ॥ दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः ॥ नवसङ्गमसंव्रीडाजघनानीव योषितः ॥२८॥ शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ॥ लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता ॥ २९ ॥ संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मीः शरत्कालगुणोपनीता ॥ सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥ ३० ॥ ॥

सूच्यते ॥ २८ ॥ शाखास्विति ॥ सप्तच्छदा नाम शरत्पुषा वृक्षाः । शरत्कर्त्री । श्रियं स्वसमृद्धिम् । विभज्य त्रेधा विभज्य । सप्तच्छदशाखादिषु प्रवृत्ता सप्तच्छदेषु पुष्पविकासरूपा श्रीः तारादिप्रभासु निर्मलता रूपा गजलीलासु उन्मस्तकता रूपा ॥ २९ ॥ संप्रतीति ॥ अनेकाश्रयचित्रशोभा सितरक्तनीलपङ्कजादिरूपानेकाश्रयतया चित्रशोभा नानावर्णकान्तिः । शरत्कालगुणोपनीता शरत्कालोत्कर्षेण प्रापिता । लक्ष्मीः समृद्धिः । सूर्यस्याग्रहस्तैः प्राथमिककिरणैः । हस्तशब्देन करा लक्ष्यन्ते । भगवत्कटाक्षबोधितेषु पुरुषेषु नाना-

रूपसंवित्प्रकाश उच्यते ॥ ३० ॥ सप्तेति ॥ अनुसारी अनुसृत्य वर्तमानः । अविच्छेदेनैव प्रवर्तमान इत्यर्थः । मत्तद्विपानां दर्पं करोति । मदवृद्धिहेतुत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ अभ्यागतैरिति ॥ मिथुनतया आभिमुख्येन संगतैः । चारु यथा तथा विशालपक्षैः । हर्षेण विस्तृतपक्षैरित्यर्थः । क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः । हंसाश्च क्रीडन्ति चक्रवाकाश्च क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैरिति । हंसचक्रवा-

सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी षट्पादवृन्दैरनुगीयमानः ॥ मत्तद्विपानां पवनोनुसारी दर्पं वनेष्वभ्यधिकं करोति ॥ ३१ ॥ अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः सरःप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः ॥ महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥ ३२ ॥ मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु ॥ प्रसन्नतोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥ ३३ ॥ नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तबर्हाभरणा वनेषु ॥ प्रियास्वसक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यानपरा मयूराः ॥ ३४ ॥ मनोज्ञगन्धैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पातिभारावनताग्रशाखैः ॥ सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीव वनान्तराणि ॥ ३५ ॥ प्रियान्वितानां नलिनीप्रियाणां वने रतानां कुसुमोद्धतानाम् ॥ मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोद्य मन्दाः ॥ ३६ ॥ व्यभ्रं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि ॥ कह्लारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

काः परस्परं वैरिणोपि शरद्गुणसञ्जातहर्षपरवशात् वैरं विस्मृत्य विहरन्ति । न विरोधः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नभ इति ॥ गतोत्सवाः । नष्टहर्षा इत्यर्थः । बभूवुरिति शेषः ॥ ३४ ॥ मनोज्ञगन्धैरिति ॥ प्रियकैः बन्धूकैः । सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवका इत्यमरः ॥ ३५ ॥ प्रियान्वितानामिति ॥ कुसुमोद्धतानां सप्तच्छदकुसुमाघ्राणेन मत्तानाम् । मदोत्कटानां मदेन उद्भिन्नकटानाम् ॥ ३६ ॥ व्यभ्रमिति ॥ व्यभ्रम् विगतमेघम् । शस्त्रविधौतवर्णं विधौतशस्त्रवर्णम् । कृशप्रवाहानि संकुचितप्रवाहानि ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

सूर्यातपेति ॥ चिरोद्घाटितसान्द्ररेणुः चिरात् ईषत् उत्पादितनिबिडरेणुः । स्थूलरेणुरित्यर्थः । अन्योन्यवैरामर्षायुतानामित्यत्र वृत्तभङ्ग आर्षः । वैरं विरोधः । अमर्षः असहिष्णुता । ताभ्याम् आयुतानाम् आसमन्ताद्युतानाम् । वैरामर्षपूर्णानामित्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ सूर्यातपेति ॥ समुत्पादितसान्द्ररेणुरिति पाठः । अन्योन्यवैरामर्षायुतानामित्यत्र वृत्तभङ्ग आर्षः । वैरं विरोधः । अमर्षः असहिष्णुता । ताभ्यामायुतानाम् आसमन्ता-

सूर्यातपक्रामणनष्टपङ्का भूमिश्चिरोद्घाटितसान्द्ररेणुः ॥ अन्योन्यवैरामर्षायुतानामुद्योगकालोद्य नराधिपानाम् ॥ ॥ ३८ ॥ शरद्गुणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुत्क्षिताङ्गाः ॥ मदोत्कटाः सम्प्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदन्ति ॥ ३९ ॥ समन्मथन्तीव्रगतानुरागाः कुलान्विता मन्दगतिं करिण्यः ॥ मदान्वितं संपरिवार्य यान्तं वनेषु भर्तारमनुप्रयान्ति ॥ ४० ॥ त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषणानि बर्हाणि तीरोपगता नदीनाम् ॥ निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयान्ति दीना विमदा मयूराः ॥ ४१ ॥ वित्रास्य कारण्डवचक्रवाकान् महारवैर्भिन्नकटा गजेन्द्राः ॥ सरःसु बद्धाम्बुजभूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति ॥ ४२ ॥ व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु ॥ ससारसा रावविनादितासु नदीषु हृष्टा निपतन्ति हंसाः ॥ ४३ ॥ नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम् ॥ प्लवङ्गमानां च गतोत्सवानां द्रुतं रवाः सम्प्रति सम्प्रणष्टाः ॥ ४४ ॥ अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः ॥ क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ४५ ॥ ॥

द्युतानाम् । वैरामर्षपूर्णानामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ शरद्गुणेति ॥ रूपशोभाः शरीरशोभाः ॥ ३९ ॥ समन्मथमिति ॥ कुलान्विताः सजातीयसमूहेन युक्ताः ॥ ॥ ४० ॥ त्यक्त्वेति ॥ सारसौघैः हंससमूहैः ॥ ४१ ॥ वित्रास्येति ॥ महारवैः वित्रास्येति संबन्धः । भिन्नकटाः मदेनेति शेषः ॥ ४२ ॥ व्यपेतेति ॥ सवालुकासु ससिकतासु । ससारसा इति पदच्छेदः । रावविनादितासु निजशब्देन सञ्जातशब्दासु ॥ ४३ ॥ नदीति ॥ नद्यश्च घनप्रस्रवणानि च तेषाम् उदकानाम् । प्लवङ्गमानां मण्डूकानाम् ॥ ४४ ॥ अनेकेति ॥ अनेकवर्णा कृष्णपीतादिवर्णाः । सुविनष्टकायाः अत्यन्तकृशशरीराः । नष्टा लीनाः ॥ ४५ ॥ ॥

चञ्चदिति ॥ चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शेन यो हर्षः तेन उन्मीलिततारका निर्मलनक्षत्रा । रागवती आरुण्यवती सन्ध्या । अम्बरम् आकाशम् । स्वयं जहाति । अत्र कान्तकरस्पर्शेन हर्षविस्फारितनेत्रकनीनिका उत्तेजितानुरागा स्वयमेव रतये अम्बरं त्यजन्ती कामुकी प्रतीयत इति समासोक्तिः । सन्ध्यारागः प्रायेण शरद्येव भवतीत्येवमुक्तम् ॥ ४६ ॥ रात्रिरिति ॥ शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा उदितशशाङ्करम्यवक्त्रा । तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा उन्मीलिततारागणचारुनेत्रा ॥ ४७ ॥ विपक्केति ॥ भुक्त्वा मुखाग्रे गृहीत्वा । माला नानावर्णपुष्पमाला ॥ ४८ ॥ सुप्तैकहंसमिति ॥ सुप्तैकहंसमिति इदं चन्द्रस्थाने महाह्रदस्थमिति गाम्भीर्यकृतनैर्मल्यातिशयेन आकाशसाम्याय घनैर्विमुक्तमिति परिपूर्णत्वायोक्तम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ महाह्रदशब्देनागाधत्वमुक्तम् । तेनातिनीलाश्रयस्थतया हंसस्यातिधावल्यं प्रकाश्यते ॥ ४९ ॥ ५० ॥ वेण्विति ॥ वेणूनां सुषिरवंशानां स्वनेन व्यञ्जितं यत्तूर्यं गीतवाद्यन्तेन मिश्रः । प्रत्यूषकालानिलेन प्रातःकालवायुना संप्रवृद्धः अभिवृद्धः । संमूर्छितः अभिव्याप्तः । गर्गरगोवृषाणां गर्गराणां दधिमथनभाण्डानां गवां वृषाणां च शब्दः । अन्योन्यमापूरयतीव परस्परमभिवर्धयतीव । प्रातःकालिकदधिमथनघोषः वत्सोत्सुकानां गवां पुष्ट्या कामातुराणां वृषाणां च शब्दः गोपालवेणुस्वनैः प्राभातिकवायुभिश्चापि वृद्धो जायत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥

चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका ॥ अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥ ४६ ॥ रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ॥ ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥ ४७ ॥ विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपङ्क्तिः ॥ नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ॥ ४८ ॥ सुप्तैकहंसं कुसुमैरुपेतं महाह्रदस्थं सलिलं विभाति ॥ घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ४९ ॥ प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् ॥ वाप्युत्तमानामधिकाद्य लक्ष्मीर्वराङ्गनानामिव भूषितानाम् ॥ ५० ॥ वेणुस्वनव्यञ्जिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषकालानिलसंप्रवृद्धः ॥ संमूर्छितो गर्गरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥

नवैरिति ॥ कुसुमैः प्रभासन्त इति कुसुमप्रभासाः तैः । पटप्रकाशैः पटतुल्यैः । काशैः शुभ्रपुष्पदर्भविशेषैः । नदीनां कूलानि तटानीत्युक्त्या स्त्रीणां जघनोपमा सूच्यते ॥५२॥ वनेति ॥ वने प्रचण्डाः निरङ्कुशगतयः । मधुपाने शौण्डाः धूर्ताः । पद्मानामसनानां च रेणुभिः गौराः । षट्चरणाः भृङ्गाः । वनेषु पवनानुयात्रां वातानुगमनम् । कुर्वन्ति । परिमलानुसारादिति भावः ॥ ५३ ॥ जलमिति ॥ प्रभासत इति प्रभासम् । पचाद्यच् । विकस्वरमित्यर्थः । वर्षव्यपनीतकालं वर्षात्ययकालम् । शरत्कालमिति यावत् ॥ ५४ ॥ मीनेति ॥ कामिनीनां वारस्त्रीणामित्यर्थः ॥ ५५ ॥ सचक्रवाकानीति ॥ चक्रवाकशैवलकाशाः रोचनापत्रलेखावकुण्ठनदुकूलस्थानीयाः ॥ ५६ ॥ प्रफुल्लेति ॥ बाणाः बाणवृक्षाः । असनाः सर्जकाः । गृहीतचापेन उद्यतः प्रयुक्तः चण्डदण्डः तीक्ष्णदण्डनं येन स तथा । यद्वा । गृहीतचापश्चासौ उद्यतचण्डदण्डश्च । दण्डः शरविशेषः । दण्डादयः काण्डभेदाः स्युरिति हलायुधः । प्रचण्डचारः उग्रसंचारः ॥ ५७ ॥ लोकमिति ॥ लोकं जनम् ॥ ५८ ॥ प्रसन्नेति ॥ कुररीभिः क्रौञ्चीभिः । सलिलाशयाः सरांसि ॥ ५९ ॥

नवैर्नदीनां कुसुमप्रभासैर्व्याधूयमानैर्मृदु मारुतेन ॥ धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कूलानि काशैरुपशोभितानि ॥ ५२ ॥ वनप्रचण्डा मधुपानशौण्डाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः ॥ वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां कुर्वन्ति पद्मासनरेणुगौराः ॥ ५३ ॥ जलं प्रसन्नं कुमुदं प्रभासं क्रौञ्चस्वनः शालिवनं विपक्वम् ॥ मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५४ ॥ मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः ॥ कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम् ॥ ५५ ॥ सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि ॥ सपत्त्रलेखानि सरोचनानि वधूमुखानीव नदीमुखानि ॥ ५६ ॥ प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु ॥ गृहीतचापोद्यतचण्डदण्डः प्रचण्डचारोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५७ ॥ लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा ॥ निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रणष्टाः ॥ ५८ ॥ प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररीभिर्विनादिताः ॥ चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाशयाः ॥ ५९ ॥ ॥

असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु ॥६०॥ हंससारसचक्राह्वैः कुररैश्च समन्ततः ॥ पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ॥ ६१ ॥ अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज ॥ उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६२ ॥ इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज ॥ नच पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं वा तथाविधम् ॥ ६३ ॥ चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः ॥ मम शोकाभिभूतस्य सौम्य सीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥ चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोनुगता वनम् ॥ विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव याऽऽगता ॥ ६५ ॥ प्रियाविहीने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते ॥ कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ अनाथो हृतराज्योयं रावणेन च धर्षितः ॥ दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥ ६७ ॥ इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः ॥ अहं वानरराजस्य परिभूतः परन्तप ॥ ६८ ॥ स कालं परिसंख्याय सीतायाः परिमार्गणे ॥ कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुद्ध्यते ॥ ६९ ॥ ॥ ॥

असना इति ॥ बन्धुजीवाः श्यामाश्च लताविशेषाः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अन्योन्येति ॥ हे नृपात्मज । जिगीषूणां पार्थिवानामित्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अन्योन्येति ॥ जिगीषूणां नृपात्मजेति पाठः ॥ ६२ ॥ इयमिति ॥ यात्रा उपस्थितेति शेषः ॥ ६३ ॥ चत्वार इति ॥ चत्वारः आषाढाद्याः । केचिदाहुः श्रावणाद्या इति । पूर्वोयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागम इत्युपक्रमोक्तेः । आश्वयुजकार्तिकयोर्वर्षानुवृत्त्या वार्षिकत्वम् । कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यतेति पूर्वोक्तवचने तु कार्तिके समनुप्राप्त इत्यस्य समाप्ते इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ अनाथ इत्यादि ॥ सुग्रीवस्य परिभूत इति “क्तस्य च वर्तमाने” इति षष्ठी । कृपां न कुरुत इत्यादिकं सुग्रीवाभिमानमनुसृत्योक्तम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वं प्रविश्य चेत्यादि ॥ शुभमिति ॥ यः उदीरितं वाक्यं सत्येन परिगृह्णाति सत्यत्वेन स्वीकरोति । यथोक्तमनुतिष्ठतीत्यर्थः । मित्राणां न भवन्ति मित्राणामुपकाराय न भवन्तीत्यर्थः । अस्य श्लोकस्य अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । इति सुग्रीवं ब्रूहीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ शुभमिति ॥ यो हि वाक्यमुदीरितमिति पाठः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ घोरमिति ॥ निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छतीति

त्वं प्रविश्य च किष्किन्धां ब्रूहि वानरपुङ्गवम् ॥ मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ॥ ७० ॥ अर्थिनामुपसन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् ॥ आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥ ७१ ॥ शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् ॥ सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥ कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये ॥ तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ७३ ॥ नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे ॥ द्रष्टुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम् ॥ ७४ ॥ घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे ॥ निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छति ॥ ७५ ॥ काममेवंगतेप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे ॥ त्वत्सहायस्य मे वीर न चिन्ता स्यान्नृपात्मज ॥ ७६ ॥ यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरञ्जय ॥ समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ॥ ७७ ॥ वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः ॥ व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुध्यते ॥ ७८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पाठः ॥ ७५ ॥ काममिति ॥ वीर नृपात्मज । त्वत्सहायस्य मे एवंगते सालगिरिभूदलनादिषु इत्थमप्रतिहते पराक्रमे कामं परिज्ञाते सत्यपि अस्य सुग्रीवस्य चिन्तासमयव्यतिक्रमे मामपि हनिष्यतीति विचारः मा भूदित्यर्थः ॥ ७६ ॥ यदर्थमिति ॥ अयमारम्भः सख्यकरणवालिनिरसनरूपः । यदर्थं यस्मै सीतान्वेषणप्रयोजनाय कृतः । समयं तद्विषयसंकेतम् । प्लवगेश्वरो नाभिजानातीति संबन्धः ॥ ७७ ॥ वर्षेति ॥ वर्षासमयकालम् । वर्षा एव समयकालः संकेतकालः तम् । वर्षाशब्देन चत्वारो मासा उपलक्ष्यन्ते ॥ ७८ ॥ ॥ ॥

सामात्यपरिषत्क्रीडन् पानमेवोपसेवते ॥ शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ॥ ७९ ॥
उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वत्स महाबल ॥ मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ॥ ८० ॥ नच
संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ॥ समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥
एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया ॥ त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबान्धवम् ॥ ८२ ॥
तदेवं विहिते कार्यें यद्धितं पुरुषर्षभ ॥ तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ॥ ८३ ॥ कुरुष्व
सत्यं मयि वा नरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् ॥ मा वालिनं प्रेत्य गतो यमक्षयं त्वमद्य
पश्येर्मम चोदितैः शरैः ॥ ८४ ॥ स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ॥
चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशनाथः ॥८५॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥३०॥

सामात्येति ॥ सामात्यपरिषत्सामात्यबान्धवः ॥ ७९ ॥ उच्यतामिति ॥ मम रोषस्य यद्रूपं तत्सुग्रीव उच्यताम्। एनमिदं वक्ष्यमाणं वचश्च ब्रूयाः ॥ ८० ॥ न चेति ॥ हतो वाली येन पथा गतः स पन्थाः। परलोक इत्यर्थः। न संकुचितः न नष्ट इत्यर्थः । समये मर्यादायां तिष्ठ। वालिपथं वालिगतं मार्गम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ तदेवमिति ॥ कार्यें एवं विहिते एवमवस्थिते सति यद्धितं तद्ब्रूहि । कालव्यतिक्रमः। माभूदिति शेषः। अतः त्वर त्वरस्वेति संबन्धः ॥ ८३ ॥ उक्तमर्थं पुनः संक्षेपेण सर्गान्ते दर्शयति–कुरुष्वेति ॥ मयि विषये प्रतिश्रुतं सत्यं कुरु। शाश्वतं धर्ममवेक्ष्य प्रतिश्रुतकरणम् अक्षयो धर्म इत्यवेक्ष्य ॥ ८४ ॥ स इति ॥ सः लक्ष्मणः। हरीश्वरे सुग्रीवे । तीव्रां मतिम् । निग्रहबुद्धिमित्यर्थः । लालप्यमानं प्रलपन्तम् ॥ ८५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

अथाङ्गदेन लक्ष्मणकोपकथनं सुग्रीवायैकत्रिंशे–स कामिनमिति ॥ कामिनम् अधिककामम् । अत एव दीनम् । तथाप्यदीनसत्त्वम् । एतेन वस्तुतः अदीनसत्त्वोपि दैन्यं भावयतीति गम्यते । शोकाभिपन्नम् शोकं प्राप्तम् । समुदीर्णकोपम् अभिवृद्धकोपम् । अस्मिन् श्लोके नरदेवपुत्रमित्यत्र देकारो गायत्र्या एकादशाक्षरम् । दशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ नेति ॥ साधुवृत्ते साधूनां मित्रसमानसुखदुःखानां सुहृदां वृत्ते आचारे न स्थास्यति । कर्मफलानुषङ्गान् अग्निसाक्षिकसख्यरूपकर्मणा वालिनिरसनराज्यदारलाभरूपफलानुबन्धान् न मंस्यते । वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते । तथा ह्यस्य बुद्धिः नाभिक्रमते अस्मत्प्रयोजनाभिमुख्ये न वर्तत इति योजना ॥ २ ॥

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपम्॥नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच॥१॥न वान
रः स्थास्यति साधुवृत्ते न मंस्यते कर्मफलानुषङ्गान् ॥न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथाहि नाभिक्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥२॥
मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्तस्तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः ॥ हतोग्रजं पश्यतु वीर तस्य न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ॥
॥३॥ न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य॥ हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेन्द्रपत्न्या विचयं करोतु ॥४॥
तमात्तबाणासनमुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् ॥ उवाच रामः परवीरहन्ता स्ववेक्षितं सानुनयं च वाक्यम् ॥५॥

मतीति ॥ मतिभ्रमात् बुद्धिविपर्यासात् । तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः प्रसादस्य राज्यप्रदानादिरूपस्य अप्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धिरहितः । अत एव हतः सुग्रीवः अग्रजं वालिनं पश्यतु । एवं विगुणस्य तस्य राज्यं न देयं वालिनमिति क्वचित्पाठः । तत्र वृत्तमुपजातिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मतिक्षयादिति ॥ हतोग्रजं पश्यतु वीर वालिनमित्यत्र वृत्तभङ्ग आर्षः ॥ ३ ॥ नेति ॥ न धारये । अकार्यकरणं कर्तुं न क्षम इत्यर्थः । असत्यं सत्यवचनरहितम् । नरेन्द्रपत्न्याः सीतायाः । विचयम् अन्वेषणम् ॥ ४ ॥ तमिति ॥ मम अहृदयवचनमात्रेण अयं तं हन्यादेवेत्यनुतप्तो रामः प्राह स्म । परवीरहन्ता । नतु स्वाश्रितहन्ता । स्ववेक्षितं सुष्ठु निरूपितम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सानुनयं सप्रसादम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

न होति ॥ पापं मित्रहननाध्यवसायरूपम् । आर्येण सम्यग्विवेकेन ॥ ६ ॥ नेदमिति ॥ इदं मित्रहननाध्यवसायरूपं पापम् । पूर्ववृत्तं च सङ्गतं पूर्वकृतं सख्यरूपं बान्धवं च ॥ ७ ॥ सामेति ॥ कालपर्यये कालक्रमे विषये । व्यतीतं व्यतिक्रान्तवन्तम् सुग्रीवम् । रूक्षाणि परुषाणि । परिवर्जयन् । सामोपहितया सान्त्वयुक्तया वाचा । वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति ॥ प्रतिसंरब्धः प्रतिनिवृत्तहननाद्ध्यवसायः ॥ १० ॥ सोग्र-

न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् ॥ पापमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥ नेदमद्य त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण ॥ तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च सङ्गतम् ॥ ७ ॥ सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् ॥ वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥ ८ ॥ सोग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः ॥ प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९ ॥ ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः ॥ लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः ॥ १० ॥ शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमः ॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव ॥ ११ ॥ यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम् ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तथा ॥ १२ ॥ कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः कोपाग्निना वृतः ॥ प्रभञ्जन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ १३ ॥ सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन्बहून् ॥ पर्यस्यन् गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगतः ॥ १४ ॥ शिलाश्च शकलीकुर्वन् पद्भ्यां गज इवाशुगः ॥ दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १५ ॥

जेनेत्यादिश्लोकद्वयोक्तं विस्तरेणाह–शक्रेत्यादिना ॥ धनुः प्रगृह्य सानुमान् पर्वत इव स्थितः ॥ ११ ॥ यथोक्तेति ॥ यथोक्तं रामोक्तमनतिक्रम्य करोतीति यथोक्तकारी लक्ष्मणः । वचनं सुग्रीवं प्रति स्वेन वक्तव्यं वचनम् । यथोक्तकारीति विशेषणाद्रामोपदिष्टं वचनमिति सिद्धम् । उत्तरं च स्ववचनस्य सुग्रीवेण वक्ष्यमाणमुत्तरं च । सोत्तरं स्वेन वक्ष्यमाणोत्तरसहितं मत्वा आलोच्य प्रययाविति संबन्धः । दूरमिति । एकपदं पौरस्त्यपदं दूरं त्यक्त्वा दूरे क्षिप्त्वा । अनेन द्रुतगमनं सूचितम् । द्रुतं गच्छन् हि पुरुषः पुरः पादं दूरे क्षिपति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तामिति ॥ गिरिसङ्कटे निबिडगिरिमध्ये । अनेन पूर्वोक्तगुहाशब्दो विवृतः ॥ १६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ किष्किन्धाया बहिश्चरानित्यतः परम् ।

तामपश्यद्बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम् ॥ दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसङ्कटे ॥ १६ ॥
रोषात् प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः ॥ ददर्श वानरान् भीमान् किष्किन्धाया बहिश्चरान् ॥
॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् ॥ शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगृहुः
कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वतान्तरे ॥ १८ ॥ तान्गृहीतप्रहरणान् हरीन् दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः ॥ बभूव द्विगुणं क्रुद्धो
बह्निन्धन इवानलः ॥ १९ ॥ तं ते भयपरीताङ्गाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवङ्गमाः ॥ कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो
विद्रुता दिशः ॥ २० ॥ ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुङ्गवाः ॥ क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन्
॥ २१ ॥ तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषो रहः ॥ न तेषां कपिवीराणां शुश्राव वचनं तदा ॥ २२ ॥
ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः ॥ गिरिकुञ्जरमेघाभा नगर्या निर्ययुस्तदा ॥ २३ ॥ नखदंष्ट्रायुधा
घोराः सर्वे विकृतदर्शनाः ॥ सर्वे शार्दूलदर्पाश्च सर्वे च विकृताननाः ॥ २४ ॥ दशनागबलाः केचित्केचि-
द्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २५ ॥ कृत्स्नां हि कपिभिर्व्याप्तां द्रुमहस्तैर्महाबलैः
॥ अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् ॥ २६ ॥ ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिघान्तरात्
॥ निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा ॥ २७ ॥ ॥ ॥

तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभमित्यर्धं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वेत्यादि ॥ वानराः पूर्वोक्ता बहिश्चराः १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ततस्त इति ॥ प्राकारपरिघान्तरान्निष्क्रम्य आविष्कृतं प्रकाशं यथा भवति तथा तस्थुः ॥ २७ ॥ ॥

सुग्रीवस्येति ॥ आर्तं कामपीडितम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पूर्वजं चार्तमात्मवानिति सम्यक् ॥ २८ ॥ स इत्यादि ॥ बाणेति । बाणशल्यं बाणाग्रमेव स्फुरन्ती जिह्वा यस्य स तथा । सायकासनं धनुः तदेव भोगः फणा तद्वान् बभूवेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सोङ्गदमित्यादि ॥ वत्स । अरिन्दमः एष रामानुजः त्वत्सकाशं प्राप्त इति ममागमनं सुग्रीवः कथ्यताम् । भ्रातृव्यसनसन्तप्तः स लक्ष्मणः द्वारि तिष्ठति । तस्य

सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजं चार्तमात्मवान् ॥ बुद्ध्वा कोपवशं वीरः पुनरेव जगाम सः ॥ २८ ॥ स दीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः ॥ बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ २९ ॥ बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् ॥ स्वतेजोविषसङ्घातः पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ ३० ॥ तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम् ॥ समासाद्याङ्गदस्त्रासाद्विषादमगमद् भृशम् ॥ ३१ ॥ सोङ्गदं रोषताम्राक्षः सन्दिदेश महायशाः ॥ सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ॥ ३२ ॥ एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिन्दमः ॥ भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३३ ॥ तस्य वाक्ये यदि रुचिः क्रियतां साधु वानर ॥ इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमरिन्दम ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोङ्गदोब्रवीत् ॥ पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ॥ ३५॥ अथाङ्गदस्तस्य वचो निशम्य सम्भ्रान्तभावः परिदीनवक्त्रः ॥ निपत्य तूर्णं नृपतेस्तरस्वी ततः कुमारश्चरणौ ववन्दे ॥ ३६ ॥ संगृह्य पादौ पितुरग्र्यतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ ॥ पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तमर्थम् ॥ ३७॥

वाक्ये तव यदि रुचिः तर्हि साधु युक्तम् । तत्र तव गमनं वा अत्रैव तस्यानयनं वा क्रियताम् । इत्येतद्वाक्यमुक्त्वा शीघ्रमागच्छ इति सोङ्गदं सन्दिदेशेति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणस्येति ॥ अयमागतमित्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ ३५ ॥ उक्तं विस्तृणाति—अथेति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ निपत्य तूर्णं नृपतेस्तरस्वी ततः कुमारश्चरणौ ववन्दे इति पाठः ॥ ३६ ॥ संगृह्येति ॥ मातुः पुनरेवेत्यनेन मातुः पृथग्वन्दनमुच्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ जग्राह मातुः पुनरेव पादावित्यत्र पुनःशब्दः पितृनमस्कारापेक्षया प्रयुक्तः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

स निद्रामदसंवीतो वानरो न विबुद्धवान् ॥ बभूव मदमत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥ ३८ ॥ ततः किलकिलां
चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः ॥ प्रसादयन्तस्तं क्रुद्धं भयमोहितचेतसः ॥ ३९ ॥ ते महौघनिभं दृष्ट्वा
वज्राशनिसमस्वनम् ॥ सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ॥ ४० ॥ तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत
वानरः ॥ मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलस्रग्विभूषणः ॥ ४१ ॥ अथाङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ ॥
मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य सम्मतौ दारदर्शिनौ ॥ ४२ ॥ प्लक्षश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणावर्थधर्मयोः ॥
वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशंसतुः ॥ ४३ ॥ प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सामनिश्चितैः ॥
आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ॥ ४४ ॥ सत्यसन्धौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
वयस्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ॥ ४५ ॥ तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥
यस्य भीताः प्रवेपन्तो नादान्मुञ्चन्ति वानराः ॥ ४६ ॥ स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः ॥
व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ॥ ४७ ॥ अयं च दयितो राजन् तारायास्तनयोऽङ्गदः ॥
लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयानघ ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति ॥ मदमत्तः पानकृतमदमत्तः ॥ ३८ ॥ तत इति ॥ किलकिलेति वानराणां शब्द उच्यते ॥ ३९ ॥ त इति ॥ महौघनिभं महाप्रवाहतुल्यं लक्ष्मणम् । समं युगपत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथेति ॥ तेनैव समागतौ तदाह्वानेन समागतौ । मन्त्रिणौ प्रशस्तमन्त्रौ । अर्थधर्मयोर्विषये उच्चावचं वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रसादयित्वेत्यादि ॥ सामनिश्चितैः सान्त्वविषये निश्चितैः । ऊचतुरिति शेषः । यस्येति । यस्य भीताः यस्मात् भीताः । वाक्यसारथिः । रामवाक्यप्रेरित इत्यर्थः । कथमिदं दुर्गमेकः प्रविष्टवानित्यत्राह—व्यवसायरथ इति । प्रतिपक्षनिरासाध्यवसायरथः । तस्य तस्मै । स्वसमये स्वमर्यादायाम् । सत्यप्रतिश्रवाः सत्यप्रतिज्ञो भव ॥ ❀ रामानुजीयम् ❋ प्रसादयित्वेत्यादि ॥ भव सत्यप्रतिश्रवा इत्यन्तमेकं

वाक्यम् । अत्र शशंसतुरित्यनुषज्यते । यस्य भीताः यस्मात् भीताः रोषो ह्यस्य निवर्त्यतामिति पाठः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकात्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥

अथ हनुमता हितोपदेशो द्वात्रिंशे–अङ्गदस्येत्यादि ॥ अङ्गदस्य प्राधान्यादङ्गदस्य वचः श्रुत्वेत्युक्तम् । आसनं मुमोच । भयेनासनादुदतिष्ठदित्यर्थः ॥

सोयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् ॥ वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव ॥ ४९ ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः सह बन्धुभिः ॥ गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यस्य निवर्त्यताम् ॥ ५० ॥ यदाह रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः ॥ राजन् तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवाः ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकात्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् ॥ १ ॥ सचिवानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् ॥ मन्त्रज्ञान्मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितान् ॥ २ ॥ न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् ॥ लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥ ३ ॥ असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः ॥ मम दोषानसंभूतान् श्रावितो राघवानुजः ॥ ४ ॥ अत्र तावद्यथाबुद्धि सर्वैरेव यथाविधि ॥ भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ॥ ५ ॥ न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् ॥ मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥

॥ १ ॥ सचिवानिति ॥ मन्त्रकुशलः मन्त्रप्रयोगकुशलः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सचिवानब्रवीद्वाक्यमिति सम्यक् ॥ २ ॥ न म इति ॥ दुर्व्याहृतं परुषभाषणम् । दुरनुष्ठितम् अपकारः । किं किमर्थम् ॥ ३ ॥ असुहृद्भिरिति ॥ असुहृद्भिः अशोभनहृदयैः ॥ ४ ॥ अत्रेति ॥ तावत् प्रथमम् । यथाविधि यथाक्रमम् । भावस्य चेष्टायाः । निश्चयः अध्यवसायः ॥ ५ ॥ निजभयकृतमासनचलनमपह्नुते–न खल्विति ॥ ६ ॥ ॥ ॥

मित्रस्यास्थानकोपसंभावनायां लोकन्यायमाह–सर्वथेति ॥ अल्पे। वैषम्य इति शेषः ॥ ७ ॥ अत इति ॥ महात्मना रामेण । मम यदुपकृतं तन्मया प्रतिकर्तुं न शक्यम्। अतो निमित्तम् अस्मान्निमित्तात् । त्रस्तोहमिति संबन्धः ॥ ८ ॥ सुग्रीवेणेति ॥ तर्केण ऊहेन ॥ ९ ॥ सर्वथेति ॥ उपकारकृतम् उपकारकारिणम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५॥ आर्तस्येति ॥ पुरुषान्तरात् लक्ष्मणात् । आगतमिति शेषः । अत्र मर्षणी-

सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनम् ॥ अनित्यत्वाच्च चित्तानां प्रीतिरल्पेपि भिद्यते ॥ ७॥ अतो निमित्तं त्रस्तोहं रामेण तु महात्मना ॥ यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ॥ ८॥ सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हनुमान्हरिपुङ्गवः॥ उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम् ॥ ९ ॥ सर्वथा नैतदाश्चर्यं यस्त्वं हरिगणेश्वर ॥ न विस्मरसि सुस्निग्धमुपकारकृतं शुभम् ॥ १० ॥ राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः ॥ त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ ११ ॥ सर्वथा प्रणयात्क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः ॥ भ्रातरं संप्रहितवान् लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम् ॥ १२ ॥ त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदां वर ॥ फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छिवा ॥ १३ ॥ निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रणष्टबलाहका ॥ प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च ॥ १४ ॥ प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुङ्गव ॥ त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोयमिहागतः ॥ १५ ॥ आर्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् ॥ वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ कृतापराधस्य हि ते नान्यत्पश्याम्यहं क्षमम् ॥ अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७ ॥ ॥

यत्वे बहवो हेतव उपन्यस्यन्ते । हृतदारस्य परुषवचनं मर्षणीयम् । एवमार्तस्येत्यादौ । राघवस्य महात्मनः परमात्मनः सर्वस्वामिन इत्यर्थः ॥ १६॥ अथापराधप्रायश्चित्तं विदधाति–कृतेति ॥ कृतापराधस्य न त्वारब्धापराधस्य। अपराधारम्भकाले सानुतापो यदि लघुप्रायश्चित्तेन तदा तस्य परिहारः स्यात् । न तथाभूः किन्तु निश्चयेन कृतापराधोसि । तेन अञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनादन्तरेण प्रसादनं विना । अन्यत् क्षमम् अपराधपरि-

हारक्षमं साधनं न पश्यामि । अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनीति शास्त्रात् । लक्ष्मणस्येत्यनेन तदीयं प्रत्यञ्जलिरेव भगवदपचारपरिहारक इत्युक्तम् । त्वदङ्घ्रिमुद्दश्येतिवत् । ते इत्यनेनात्राधिकारिनियमो नास्तीत्युच्यते । अञ्जलिमित्येकवचनेन सकृत्करणमेवालमित्युक्तम् । बद्ध्वेत्यनेन देशकालनियमाभावः सूचितः । बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनादित्यनेन क्षिप्रं देवप्रसादिनीत्यस्यार्थ उक्तः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ लक्ष्मणज्याघोषं श्रुत्वा कृतकापेयचेष्टेन सुग्रीवेण तादृशावस्थायां कर्तव्यं किमिति प्रश्ने कृते सुग्रीवं प्रति हनुमानाह—कृतापराधस्येति ॥ अपराधारम्भ एवानुतापो यदि लघुप्रायश्चित्तेन परिहारः स्यात् । इदानीं न तावन्मात्रेण परिहर्तुं शक्यते । किंतु सान्त्वनं कार्यम् । ततश्चाञ्जलिः कर्तव्यः । अनेन

नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम् ॥ अत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥ १८ ॥ अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः ॥ सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥ १९ ॥ न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् ॥ पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ २० ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः ॥ राजांस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भार्येव तद्वशे ॥२१॥ न रामरामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितुम् ॥ मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं सराघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः ॥२२॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥

भगवदपचारे तदीयप्रसादनं प्रायश्चित्तमिति व्यञ्जितम् । अनुतप्तस्तु तापेन क्षामयेन्नान्यथा शमः । भगवत्यपचारेपि नैषा शान्तिरनुत्तमा ॥ इति स्मरणात् ॥ १७ ॥ किमेवं मां प्रतिहीनवृत्तमुपदिष्टवानसीत्यत्राह—नियुक्तैरिति ॥ १८ ॥ कथमिदं हितं तत्राह—अभिक्रुद्ध इति ॥ १९ ॥ हेत्वन्तरमाह—न स इति ॥ २० ॥ अञ्जलिं बद्ध्वेत्युक्तं विवृणोति—तस्येति ॥ स्वसमये तिष्ठ तद्वशे च तिष्ठ ॥ २१ ॥ न रामेति ॥ सुरेन्द्रवर्चसः सराघस्य सलक्ष्मणस्य । अस्य रामस्य । मानुषं बलं दिव्यास्त्रादिबलमन्तरेण केवलं स्वाभाविकं बलम् । ते मनो ज्ञास्यति हि जानात्येव । सालगिरिभेदनादौ दृष्टचरत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वात्रशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथान्तःपुरं प्रविष्टस्य लक्ष्मणस्य तारया प्रसादनं त्रयस्त्रिंशे—अथेत्यादि ॥ प्रतिसमादिष्टः प्रत्याहूतः । अङ्गदेनेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ निःश्वसन्तमिति ॥ न चैनं पर्यवारयन् भयेन लक्ष्मणमुपगन्तुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥ स तामिति ॥ रत्नमयीं रत्नैर्निर्मिताम् । रत्नसमाकीर्णाम् आपणस्थरत्नैः

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ प्रविवेश गुहां घोरां किष्किन्धां रामशासनात् ॥ १ ॥ द्वारस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः ॥ बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ २ ॥ निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम् ॥ बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन् ॥ ३ ॥ स तां रत्नमयीं श्रीमान् दिव्यां पुष्पितकाननाम् ॥ रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ॥ ४ ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधां नानापण्योपशोभिताम् ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ५ ॥ देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥ ६ ॥ चन्दनागरुपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिनाम् ॥ मैरेयाणां मधूनां च संमोदितमहापथाम् ॥ ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ॥ ७ ॥ अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्यच ॥ गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ॥८॥ विद्युन्मालेश्च सम्पातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः ॥ वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा ॥ दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ॥ १० ॥ एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम् ॥ ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥ ११ ॥ पाण्डुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च ॥ प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ १२ ॥ ॥ ॥

समाकीर्णाम् । हर्म्याः धनिनां वासाः । प्रासादाः देवगृहाः । पद्मानाम् आलेपविशेषाणाम् । ददर्शेति । गिरिनद्यः गिरिनदीः । व्यत्ययेन द्वितीया ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अङ्गदस्येत्यादि ॥ महासाराणि अतिदृढानि ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

पाण्डुरेणेति ॥ पाण्डुरेण सालेन सुधाधवलितप्राकारेण । दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैरित्यनेन इन्द्रदत्ताः स्वर्गीया वृक्षा उच्यन्ते । पूर्वमुक्ता वृक्षा भौमा इत्यवगन्तव्यम् । पूर्वं वानरेन्द्रगृहं रम्यमित्युक्तस्यानेकविशेषणव्यवधानेन सुग्रीवस्य गृहं रम्यमिति पुनर्निर्गमनम् स्वरूपतो रम्यम् उक्तविशेषणैश्च रम्यमिति रम्यपदद्वयनिर्वाहः । यद्वा वानरेन्द्रगृहं वानरेन्द्रयोः ऋक्षरजोवालिनोः गृहभूतम् इदानीं सुग्रीवस्य गृहं

पाण्डुरेण तु सालेन परिक्षिप्तं दुरासदम् ॥ वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥ १३ ॥ शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १४ ॥ महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः ॥ दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १५ ॥ हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ १६ ॥ सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥१७॥ स सप्त कक्ष्या धर्मात्मा नानाजनसमाकुलाः ॥ प्रविश्य सुमहद्गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १८ ॥ हैमराजतपर्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्रोपशोभितम् ॥ १९ ॥ प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वरम् ॥ तन्त्रीगीतसमाकीर्णं समगीतपदाक्षरम् ॥ २० ॥ बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः ॥ स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ॥२१॥ दृष्ट्वाभिजनसंपन्नाश्चित्रमाल्यकृतस्रजः ॥ फलमाल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः ॥ २२ ॥ नातृप्तान्नापि चाव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान् ॥ सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षयामास लक्ष्मणः ॥ २३ ॥

प्रविवेशेति संबन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रविशन्नेवेति ॥ सः लक्ष्मणः । ततं वीणादिवाद्यजातम् । मधुरस्वरं मधुरश्रुतियुक्तम् । तन्त्रीशब्देन तन्त्रीध्वनिर्लक्ष्यते । तद्रूपैर्गीतैः समाकीर्णम् । समगीतपदाक्षरं समतया तन्त्रीगीतसमतया गीतानि कण्ठैर्गीतानि पदान्यक्षराणि च यस्य । यद्वा समानि अन्यूनातिरिक्तानि गीतसंबन्धीनि पदान्यक्षराणि च यस्य ॥ २० ॥ २१ ॥ दृष्ट्वेति ॥ फलमाल्यकृतव्यग्राः । फलमाल्यार्थं व्यग्रा इत्यर्थः । नानुदात्तपरिच्छदान् उत्कृष्टवस्त्राभरणादिकान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ ॥

कूजितमिति ॥ लज्जितोभवत् । उपरिसुरतद्योतकत्वादिति भावः ॥ २४ ॥ रोषेति ॥ रोषवेगप्रकुपितः रोषप्रवृद्धः । प्रकोपशब्दो ह्यभिवृद्धवाची ॥ ॥ २५ ॥ चारित्रेणेति ॥ रामशोकसमन्वितः रामविषयशोकसमन्वितः । एकान्तं स्त्रीप्रसङ्गरहितप्रदेशम् ॥ २६ ॥ तेनेति ॥ सौमित्रिः संप्राप्त इत्यागमनं विज्ञायेति संबन्धः । संचचाल वरासनात् लांगूलचालनमाल्यच्छेदनादिकापेयव्यापारानकरोदित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत इति ॥ अव्यग्रः । कायाश इति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥

कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निनदं तथा ॥ सन्निशम्य ततः श्रीमान् सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत् ॥ २४ ॥ रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनम् ॥ चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २५ ॥ चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः ॥ तस्थावेकान्तमाश्रित्य रामशोकसमन्वितः ॥ २६ ॥ तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ विज्ञायागमनं त्रस्तः संचचाल वरासनात् ॥ २७ ॥ अङ्गदेन यथा मह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् ॥ सुव्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥ २८ ॥ अङ्गदेन समाख्यातं ज्यास्वनेन च वानरः ॥ बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्य व्यशुष्यत ॥ २९ ॥ ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् ॥ उवाच हितमव्यग्रस्त्राससम्भ्रान्तमानसः ॥ ३० ॥ किन्नु तत्कारणं सुभ्रु प्रकृत्या मृदुमानसः ॥ सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः ॥ ३१ ॥ किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिन्दिते ॥ न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नरसत्तमः ॥ ३२ ॥ यदस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किंचिदप्रियम् ॥ तद्बुद्ध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमर्हसि भाषितुम् ॥ ३३ ॥ अथ वा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भाषितुम् ॥ वचनैः सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ॥ ३४ ॥ त्वद्दर्शनविशुद्धात्मा न स कोपं करिष्यति ॥ न हि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित्कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ३५ ॥ ॥

त्वयेति ॥ त्वया सान्त्वैः प्रसन्नेन्द्रियमानसमिति संबन्धः । उपक्रान्तम् उपागतम् ॥ ३६ ॥ सेति ॥ सा कान्तसंश्लेषं विनापि रमणीयगमनसौन्दर्या । प्रस्खलन्ती संश्लेषकृतायासेन पदे पदं कृत्वा गच्छन्ती । मदविह्वलाक्षी भोगसंवर्धकमधुपानमदेन विह्वलनेत्रा । प्रलम्बे काञ्चीगुणहेमसूत्रे यस्याः सा प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा । ईषच्छिथिलदुकूलतया शयने यथा स्थिता तथैव समागतेत्यर्थः । सलक्षणा व्यक्तैः संभोगलक्षणैः समागता । लक्ष्मणसन्निधानं जगाम । किं मातुरपि गोप्यमस्तीत्यागता । नमिताङ्गयष्टिः द्रवीभावावस्थायां नमितं नार्जवमर्हति । अतः नम्रतैव यथा निरूपकं भवति तथा स्थितेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सेति ॥ येनैव बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव मां त्वं जहि सायकेन । हता गमिष्यामि समीपमस्य न मामृते राम रमेत वाली ॥ इति या रामं प्रत्युक्तवती सेत्यर्थः । यद्वा सान्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनीति सुग्रीवेणोक्ता सा तारा । (शेषं व्याख्यानान्तरवत्) ॥ ३७ ॥ स तामिति ॥ उदासीनतया तत्कान्तिनिवर्णनानादरतया ॥ ३८ ॥ सेति ॥ नरेन्द्रसूनोः धार्मिकस्य लक्ष्मणस्य दृष्टिप्रसादाद्धेतोः । प्रणयप्रगल्भं स्नेहदृष्टम् ॥ ३९ ॥ किमिति ॥ चतुरो मासान् राजपुत्रौ विद्युत्स्तनितसात्कृत्य स्वयं भोगप्रवणा स्थिता तज्जानन्त्यपि किं कोपमूलमित्याह तत्कृपारसविशेषज्ञतया । दृष्टिप्रसादादिति ह्युक्तम् । मनुजेन्द्रपुत्र । षष्टिवर्षसहस्राणि राज्यं परिपाल्य प्रजापराधं क्षान्तवतो दशरथस्य पुत्रस्त्वम् अपराधिजनानाम् शिरच्छेदनं करिष्यामीति संप्रति समागतोसि सम्यञ्ची

त्वया सान्त्वैरुपक्रान्तं प्रसन्नेन्द्रियमानसम् ॥ ततः कमलपत्त्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिन्दमम् ॥३६॥ सा प्रस्खलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा ॥ सलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं जगाम तारा नमिताङ्गयष्टिः ॥ ३७ ॥ स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्थावुदासीनतया महात्मा ॥ अवाङ्मुखोभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ॥३८॥ सा पानयोगाद्विनिवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः ॥ उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं परिसान्त्वपूर्वम् ॥ ३९ ॥ किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र कस्ते न संतिष्ठति वाङ्निदेशे ॥ कः शुष्कवृक्षं वनमापतन्तं दवाग्निमासीदति निर्विशङ्कः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भवतो गतिः । कस्ते न संतिष्ठति वाङ्गिदेशे । यस्ते वाङ्गिदेशे न तिष्ठति सः कः । अशास्त्रवश्यस्य दृष्टे वस्तुनि सपदि चापलं कृत्वा निवर्तितुमक्षमस्य तिर्यग्जनस्य च्युतान् भोगान् स्वयमेव दत्त्वा स्वाज्ञां कुर्वन्तं हिंसितुमिच्छसि । क इत्यादि । दवाग्नौ पतन् चपलः शलभः किलेति भावः । तद्वच्चपलोयमित्येवं दृष्टान्तः । संतिष्ठतीत्यार्षं परस्मैपदम् ॥ ४० ॥ स इति ॥ असंशयं निःसंशयम् । अकुटिलमिति यावत् । प्रणयदृष्टार्थं स्नेहसन्दर्शितप्रयोजनम् ॥ ४१ ॥ अतीवायुक्तं तव भर्तुर्विषयप्रावण्यमित्याह–किमयमित्यादिना ॥ युक्ते सक्ते इति संबुद्धिः । अयं कामवृत्त इति एनं नावबुध्यसे किमिति संबन्धः ॥ ४२ ॥ न चिन्तयतीति । राज्यार्थं राज्यरूपप्रयोजनम् ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमशङ्कितम् ॥ भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ भर्ता भर्तृहिते युक्ते न चैनमवबुध्यसे ॥ ४२ ॥ न चिन्तयति राज्यार्थं नास्मान् शोकपरायणान् ॥ सामात्यपरिषत्तारे पानमेवोपसेवते ॥ ४३ ॥ स मासांश्चतुरः कृत्वा प्रमाणं प्लवगेश्वरः ॥ व्यतीतांस्तान्मदव्यग्रो विहरन्नावबुध्यते ॥ ४४ ॥ नहि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेवं प्रशस्यते ॥ पानादर्थश्च धर्मश्च कामश्च परिहीयते ॥ ४५ ॥ धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः ॥ अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ॥ ४६ ॥ मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् ॥ तद्द्वयं तु परित्यक्तं नतु धर्मे व्यवस्थितम् ॥ ४७ ॥ ॥

॥ ४३ ॥ स इति ॥ प्रमाणं मर्यादाम् ॥ ४४ ॥ न हीति ॥ धर्मार्थसिद्ध्यर्थम् । यतमानस्येति शेषः ॥ ४५ ॥ धर्मेति ॥ कृते उपकारविषये अप्रतिकुर्वतः महान् धर्मलोपो भवेत् । प्रत्युपकाराकरणाद्गुणवतो मित्रस्य नाशे सति महानर्थलोपो भवेत् । चकारात्कामलोपश्च ॥ ४६ ॥ उक्तमर्थमुपपादयति–मित्रं हीति ॥ सत्यधर्मपरायणम् मित्रम् अर्थगुणश्रेष्ठं हि । अत्र गुणशब्दः कामवाची । अर्थकामयोर्मूलत्वान्मित्रं ताभ्यां श्रेष्ठं हि । तादृशं मित्रं त्यजता सुग्रीवेण तद्द्वयम् अर्थकामद्वयम् । परित्यक्तं तु परित्यक्तमेव । धर्मे तु न व्यवस्थितम् । धर्मोपि परित्यक्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् । कार्यतत्त्वज्ञे । कार्ये धर्मार्थकामविलोपहेतुभूते मित्रपरित्यागलक्षणे कार्ये । एवं प्रस्तुते सति यदुत्तरं कार्यमस्माभिः कार्यं कर्तव्यम् । तत् उदाहर्तुम् वक्तुम् अर्हसि ॥ ४८ ॥ सेति ॥ धर्मार्थयोः समाधिना संबन्धेन युक्तम् । गतार्थे प्रयोजनयुक्ते । नरेन्द्रकार्ये विषये विश्वासयुक्तम् ॥ ४९ ॥ नेति ॥ न कोपकालः । सुग्रीवस्य कामार्तत्वादिति भावः । त्वदर्थकामस्य त्वत्प्रयोजनपरस्य । जनस्य सुग्रीवस्य ॥ ५० ॥ कोपमिति ॥ गुणप्रकृष्टः उत्कृष्टवीर्यगुणः । अपकृष्टसत्त्वे हीनबले । सत्त्वावरुद्धः व्यवसाययुक्तः । द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः । तपसः शान्तिरूपस्य

तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुत्तरम् ॥ यत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे तदुदाहर्तुमर्हसि ॥ ४८ ॥ सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं मधुरस्वभावम् ॥ तारा गतार्थे मनुजेन्द्रकार्ये विश्वासयुक्तं तमुवाच भूयः ॥ ४९ ॥ न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चातिकोपः स्वजने विधेयः ॥ त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर सोढुम् ॥ ५० ॥ कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे ॥ कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥ ५१ ॥ जानामि रोषं हरिवीरबन्धोर्जानामि कार्यस्य च कालसङ्गम् ॥ जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्यम् ॥ ॥ ५२ ॥ तच्चापि जानामि यथाऽविषह्यं बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य ॥ जानामि यस्मिंश्च जनेवबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानम् ॥ ५१ ॥ मद्रोषमेव जानासि नतु तद्धेतूनित्यत्राह—जानामीति ॥ हरिवीरबन्धोः रामस्य । रोषं जानामि । रोषममोघस्वरूपं जानामीत्यर्थः । कार्यस्य च कालसङ्गम् उद्योगरूपकार्यस्य कालविलम्बनं च जानामि । जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नः । यत् वालिवधरूपं कार्यं नः अस्माकं कृतम् त्वयि विद्यमानं तदपि जानामि । यदत्र कार्यम् अस्मिन्नुपकारे अस्माभिर्यत्सीतान्वेषणादिकं कर्तव्यं तच्चापि जानामि ॥ ५२ ॥ तच्चेति ॥ हे नरश्रेष्ठ । शरीरजस्य कामस्य बलं यथा अविषह्यं तच्चापि जानामि । अद्य सुग्रीवं यस्मिन् जने कामेन असक्तम् अन-

वरतम् अवबद्धं जानामि । तं च स्त्रीजनं जानामीति योजना ॥ ५३ ॥ लक्ष्मणसंरम्भोपशमनाय स्वप्रागल्भ्येन लोकस्थितिं दर्शयति—न कामतन्त्रे इत्यादिना ॥ त्वं यथा येन प्रकारेण मन्युवशं प्रपन्नः तेन प्रकारेण । कामतन्त्रे रतिक्रीडादौ । तव बुद्धिर्नास्ति । कामतन्त्राभिज्ञश्चेत्तादृशं न द्विष्या इति भावः । किं कामतन्त्रप्रवणः किमपि न जानातीत्यत्राह—न देशकालाविति ॥ ५४ ॥ तमिति ॥ मम सन्निकृष्टं समीपस्थम् । अत

न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति त्वं वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः ॥ न देशकालौ हि न चार्थधर्मावपेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ५४ ॥ तं कामवृत्तं मम सन्निकृष्टं कामाभियोगाच्च निवृत्तलज्जम् ॥ क्षमस्व तावत्परवीरहन्तस्त्वद्भ्रातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५५ ॥ महर्षयो धर्मतपोभिकामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः ॥ अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥ ५६ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मणमप्रमेयम् ॥ पुनः सखेलं मदविह्वलं च भर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ५७ ॥ उद्योगस्तु चिराज्ञप्तः सुग्रीवेण नरोत्तम ॥ कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ॥ ५८ ॥ आगता हि महावीर्या हरयः कामरूपिणः ॥ कोटीशतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥ ५९ ॥ तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया ॥ अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥ ६० ॥ ॥ ॥

एव कामवृत्तं कामव्यापारमिति क्रमेण योजना ॥ ५५ ॥ महर्षयोपि कामवशाः किमुत पृथग्जन इत्याह—महर्षय इति ॥ धर्मतपसी अभिकामयन्त इति धर्मतपोभिकामाः । कामस्याभिलाषस्य अनु पश्चात् कामो येषां ते कामानुकामाः । प्रतिबद्धमोहाः नियतस्त्रीव्यामोहाः ॥ ५६ ॥ इतीति ॥ सखेलं सलीलम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इत्येवमिति ॥ पुनः सखेलमिति सम्यक् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तदिति ॥ चारित्रं रक्षितं त्वया । अन्तःपुरस्थ्यवलोकनमनुचितमिति बहिरेव तिष्ठता त्वया सदाचारः सम्यगनुष्ठित इत्यर्थः । शरणागतरक्षणाचारस्त्वया सम्यगनुष्ठित इति वा । अच्छलम्

अदोषावहम् ॥ ६० ॥ तारयेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् ॥ समावृतं परिवृतम् । संरब्धतरः कुपिततरः । अत एव रक्ताक्षश्च ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तारया चाभ्यनुज्ञातस्त्वरया चापि चोदितः ॥ प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमरिन्दमः ॥ ६१ ॥ ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने ॥ महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसन्निभम् ॥ ६२ ॥ दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम् ॥ ६३ ॥ दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमदाभिः समावृतम् ॥ संरब्धतररक्ताक्षो बभूवान्तकसन्निभः ॥ ६४ ॥ रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेमवर्णः ॥ ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः सुविशालनेत्रम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् ॥ सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥ क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ भ्रातुर्व्यसनसन्तप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २ ॥ उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ महान्महेन्द्रस्य यथा स्वलंकृत इव ध्वजः ॥ ३ ॥ उत्पतन्तमनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः ॥ सुग्रीवं गगने पूर्णचन्द्रं तारागणा इव ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सुग्रीवं प्रति रामसंदेशकथनं चतुस्त्रिंशे–तमप्रतिहतमित्यादि ॥ १ ॥ क्रुद्धमित्यादि ॥ महेन्द्रस्य ध्वज इव उत्पपात । स्वलंकृत इत्युभयविशेषणम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ उत्पपातेति ॥ महेन्द्रस्य ध्वजो यथा स्वलंकृतः तथा स्वलंकृतो हरिश्रेष्ठः सौवर्णमासनं हित्वा महाध्वज इवोत्पपातेति संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ उत्पतन्तमिति ॥ अनूत्पेतुः पश्चादुत्पेतुः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ उत्पतन्तमनूत्पेतुरिति सम्यक् ॥ ४ ॥ ॥

संरक्तेति ॥ संरक्तनयनः । मदेनेतिशेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यस्त्विति ॥ अधर्मं इति च्छेदः ॥ ८ ॥ शतमिति ॥ पुरुषः अश्वानृते अश्वविषयानृते । शतं हन्ति । शताश्वहननदोषभाग् भवेदित्यर्थः । एवं गवानृते गोविषयानृते । सहस्रं हन्ति । सहस्रगोहननदोषभाग् भवेत् । पुरुषानृते आ-

संरक्तनयनः श्रीमान् विचचाल कृताञ्जलिः ॥ बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥ ५ ॥ रुमाद्वितीयं
सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ॥ ६ ॥ सत्त्वाभिजनसम्पन्नः
सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७ ॥ यस्तु राजा
स्थितो धर्मे मित्राणामुपकारिणाम् ॥ मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ८ ॥ शतमश्वानृते
हन्ति सहस्रं तु गवानृते ॥ आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ॥ ९ ॥ पूर्वं कृतार्थो मित्राणां
न तत्प्रतिकरोति यः ॥ कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ॥ १० ॥ गीतोयं ब्रह्मणा श्लोकः
सर्वलोकनमस्कृतः ॥ दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तं निबोध प्लवङ्गम ॥ ११ ॥ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे
भग्नव्रते तथा ॥ निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १२ ॥ अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी
च वानर ॥ पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् ॥ १३ ॥ ननु नाम कृतार्थेन त्वया
रामस्य वानर ॥ सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता ॥ १४ ॥ ॥ ॥

त्मानं स्वजनं हन्ति । आत्मस्वजनहननदोषभाग् भवेदित्यर्थः । महापुरुषरामविषयानृते तु सर्वहननदोषभाग् भवेदिति भावः ॥ ९ ॥ पूर्वमिति ॥ तन्मित्रकार्यं न प्रतिकरोति पुनर्न करोति ॥ १० ॥ गीतोयमिति ॥ ब्रह्मणा स्वायम्भुवमनुना ॥ ११ ॥ ब्रह्मघ्ने चेति ॥ निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ नन्विति ॥ कृतमिच्छता उपकारं स्मरता ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स त्वमिति ॥ मण्डूकराविणं मण्डूकग्रहणार्थं मण्डूकवद्रौति तमिव वञ्चकं त्वां न जानातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ रामस्य सन्दिष्टं वाक्यमभिधाय प्रकृतकार्योचितं स्ववाक्यमाह—न नूनमिति ॥ इक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकच्युतान् बाणान् वज्रसन्निभान् । न पश्यसि नाद्राक्षीः नूनम् । ततो नाम तस्मात् खलु । सुखं निषेवसे । सुखी सन् रामकार्यं मनसापि नावेक्षस इति योजना ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ नूनं त्वमिति ॥ न नूनमिति वा पाठः ॥ १९ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ अथ पुनस्तारया लक्ष्मणसान्त्वनं पञ्चत्रिंशे—तथा ब्रुवाणमित्यादि ॥ १ ॥ नैवमिति ॥ वक्तव्यः परुषमिति शेषः ॥ २ ॥ नैवेति ॥ जिह्मः कुटिलः ॥ ३ ॥ उपकारमिति ॥ विस्मृत इति कर्तरि निष्ठा । अन्यैर्दुष्करं तम् उपकारं न विस्मृत इति योजना ॥ ४ ॥ ॥ ॥

स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः ॥ न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् ॥ १५ ॥ महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना ॥ हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६ ॥ कृतं चेन्नाभिजानीषे रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७ ॥ न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः ॥ समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८ ॥ न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकच्युतान् शरान् पश्यसि वज्रसन्निभान् ॥ ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न रामकार्यं मनसाप्यवेक्षसे ॥ १९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १ ॥ नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषमर्हति ॥ हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद्विशेषतः ॥ २ ॥ नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः ॥ नैवानृतकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः ॥ ३ ॥ उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः ॥ रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परन्तप ॥ ५ ॥ सुदुःखं
शयितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् ॥ प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ॥ ६ ॥ घृताच्यां किल संसक्तो
दश वर्षाणि लक्ष्मण ॥ अहोमन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ७ ॥ स हि प्राप्तं न जानीते कालं
कालविदां वरः ॥ विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः ॥ ८ ॥ देहधर्मं गतस्यास्य परिश्रान्तस्य
लक्ष्मण ॥ अवितृप्तस्य कामेषु कामं क्षन्तुमिहार्हसि ॥ ९ ॥ नच रोषवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण ॥ निश्चयार्थमविज्ञाय
सहसा प्राकृतो यथा ॥ १० ॥ सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ ॥ अविमृश्य न रोषस्य
सहसा यान्ति वश्यताम् ॥ ११ ॥ प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थे समाहिता ॥ महान्रोषसमुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम्
॥ १२ ॥ रुमां मां कपिराज्यं च धनधान्यवसूनिच ॥ रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति
मतिर्मम ॥ १३ ॥ समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम् ॥ शशाङ्कमिव रोहिण्या निहत्वा रावणं रणे
॥ १४ ॥ शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल राक्षसाः ॥ अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ॥ १५ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ घृताच्यामिति ॥ विश्वामित्रो घृताच्यामासक्तो दश वर्षाणि अहोमन्यत दिनममन्यत । घृताचीशब्देनात्र मेनकैवोच्यते । मेनकासङ्गस्य बालकाण्डेभिधानात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र घृताचीशब्दो मेनकाया नामान्तरम् । तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मज इत्यादिना, तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघवेत्यन्तेन विश्वामित्रस्य मेनकायां दशवर्षासक्तिर्बालकाण्डेभिहितत्वात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ देहेति ॥ देहधर्मं गतस्य शरीरस्वभावं प्राप्तस्य । कामं कामवर्तनम् ॥ ९ ॥ अपराधमङ्गीकृत्य सान्त्वयित्वा इदानीं विचार्यमाणे अपराध एव नास्तीत्याह—न चेति ॥ निश्चयार्थं निश्चयरूपमर्थम् । सुग्रीवाभिप्रायमिति यावत् ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रसादय इति ॥ संरम्भः अभिनिवेशः ॥ १२ ॥ रुमामिति ॥ धनधान्येत्यत्र धनशब्दो हस्तिरथाश्वादिपरः । वसुशब्दो रत्नपरः ॥ १३ ॥ समानेष्यतीति ॥ समानेष्यति घटयिष्यति । निहत्वेत्यत्र ल्यबभाव आर्षः ॥ १४ ॥ १५ ॥

अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान् राक्षसान्कामरूपिणः ॥ न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हृता ॥ १६ ॥ ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण ॥ रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७ ॥ एवमाख्यातवान्वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः ॥ आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्माद्ब्रवीम्यहम् ॥ १८ ॥ त्वत्सहायनिमित्तं वै प्रेषिता हरिपुङ्गवाः ॥ आनेतुं वानरान् युद्धे सुबहून् हरियूथपान् ॥ १९ ॥ तांश्च प्रतीक्षमाणोयं विक्रान्तान्सुमहाबलान् ॥ राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः ॥ २० ॥ कृतात्र संस्था सौमित्रे सुग्रीवेण यथा पुरा ॥ अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः ॥ २१ ॥ ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलांगूलशतानि च ॥ अद्य त्वामुपयास्यन्ति जहि कोपमरिन्दम ॥ कोट्योनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥ तव हि मुखमिदं निरीक्ष्य कोपात्क्षतजनिभे नयने निरीक्षमाणाः ॥ हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं प्रथमभयस्य हि शङ्किताः स्म सर्वाः ॥ २३ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥

॥ १६ ॥ ते न शक्या इति ॥ ते न शक्या इति च्छेदः । ते राक्षसाः हन्तुं न शक्याः । रावणो विशेषेणासहायेन सुग्रीवेण हन्तुं न शक्यः ॥ १७ ॥ तर्हि रावणवृत्तान्तः सर्वोप्याख्यायतामित्यत्राह—एवमिति ॥ आगमः स्वयमवगमः । श्रवात् श्रवणात् । अत्र सुग्रीवेण युद्धाय निर्गमकाले तारयाङ्गदोक्तरामसुग्रीवसख्यकरणेभिहिते एतादृशो रावणः सुग्रीवो दुर्बलः तं कथं रामोवलम्बत इति वालिनोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ श्रवात्तस्माद्ब्रवीम्यहमिति पाठः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कृतेति ॥ अत्र सीतान्वेषणकार्यविषये । सुग्रीवेण पुरा त्वदागमनात्पूर्वमेव । संस्था व्यवस्था त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं नागन्तव्यमित्येवंरूपा । यथा येन प्रकारेण कृता तथा । अद्य अस्मिन् दिने । तैरागन्तव्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तव हीति ॥ हिशब्दः पादपूरणे । सर्वाः हरिवरवनिताः तवेदं मुखं निरीक्ष्य प्रथमभयस्य । शङ्किताः वालिवधजनितभयशङ्किताः सत्यः । रोषाद्धेतोः । क्षतजसमे नयने । निरीक्षमाणाः शान्तिं न यान्ति हि न यान्त्येव । प्रथमभयस्य शङ्किता इति कर्मणि षष्ठी । “न लोकाव्यय०” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधेपि तत्प्रयोग आर्षः ॥ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

अथ लक्ष्मणसुग्रीवसौहृदभाषणं षट्त्रिंशे–इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ तस्मिन्निति ॥ सुमहत्त्रासमिति "आन्महत०" इत्याकाराभाव आर्षः । क्लिन्नम् आर्द्रम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सुमहत् सुमहान्तम् ॥ २ ॥ तत इति ॥ बहुगुणं बहुविधभोगप्रदम् । महत् दिव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रणष्टेति ॥ इदं पूर्वोक्तं सर्वम् ॥ ५ ॥ क इति ॥ तादृशं विक्रमं प्रतिकर्तुम् । तादृशस्य विक्रमस्य प्रतिकर्तुमित्यर्थः ॥ ६ ॥ सीतामिति ॥

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १ ॥ तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः ॥ लक्ष्मणात्सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् ॥ २ ॥ ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् ॥ चिच्छेद विमदश्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ ३ ॥ स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ॥ ४ ॥ प्रणष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ रामप्रसादात्सौमित्रे पुनः प्राप्तमिदं मया ॥ ५ ॥ कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा ॥ तादृशं विक्रमं वीर प्रतिकर्तुमरिन्दम ॥ ६ ॥ सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् ॥ सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ॥ ७ ॥ सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः ॥ शैलश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ॥ ८ ॥ धनुर्विस्फारयाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण ॥ सशैला कम्पिता भूमिः सहायैस्तस्य किन्नु वै ॥ ९ ॥ अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येहं नरर्षभ ॥ गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरःसरम् ॥ १० ॥ यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा ॥ प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ११ ॥

सहायमात्रेण मयेत्युपलक्षणे तृतीया । स्वयमेवार्थसाधकः अहं तु तस्य परिकरमात्रमिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ यदीति ॥ अतिक्रान्तम् अतिक्रमणम् । क्षमितव्यं क्षन्तव्यम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ इदं कृतापराधस्येति पूर्वोपदिष्टार्थस्यानुष्ठानम् । किंचिदिति । अधिकातिक्रमणस्य प्रसादनेनानिवर्त्यत्वम् । यदीति स्वल्पस्याप्यसंभावना च द्योत्यते । विश्वासादिति बुद्धिपूर्वापराधव्यावृत्तिः । प्रणयेनेति अतिक्र-

मस्याभासत्वम् । प्रेष्यस्येति बुद्धिपूर्वकवास्तवापराधेपि क्षन्तव्यमिति व्यञ्जितम् । क्षमितव्यमित्युक्त्या अक्षमणे प्रत्यवायोपि व्यञ्जितः । न कश्चिन्नापराध्यतीति । विश्वासप्रणयपात्रभूतस्य स्वल्पापराधत्वे अयमपराधः सर्वत्र वर्जनीय इति भावः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ धर्मज्ञस्येति ॥ उपपन्नम् अर्हम् । युक्तं युक्तियुक्तम् ॥ १६ ॥ दोषज्ञ इति ॥ दोषज्ञः स्वदोषज्ञः । लोके हि समर्थः पुरुषः

इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चैवमुवाच ह ॥ १२ ॥ सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर ॥ त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः ॥ १३ ॥ यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचमार्जवम् ॥ अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥ सहायेन च सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान् ॥ वधिष्यति रणे शत्रूनचिरान्नात्र संशयः ॥ १५ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् ॥ १६ ॥ दोषज्ञः सति सामर्थ्ये कोन्यो भाषितुमर्हति ॥ वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम ॥ १७ ॥ सदृशश्चासि रामस्य विक्रमेण बलेन च ॥ सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुङ्गव ॥ १८ ॥ किं तु शीघ्रमितो वीर निष्क्राम त्वं मया सह ॥ सान्त्वय स्ववयस्यं त्वं भार्याहरणकर्शितम् ॥ १९ ॥ यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ॥ मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २० ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

स्वदोषमपह्नुते नतु प्रकाशयति । न तथा त्वमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ स्वोक्तपरुषवाक्यानां रामोक्तत्वशङ्का मा भूदिति स्वेनैवोक्तत्वमुपपादयन् स्वापराधं शमयति—यच्चेति ॥ भाषितं सीतोद्देशेन श्रवणासह्यं विलापम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ शोकाभिभूतस्येत्यनेन रामः स्वभावतः परुषभाषणं न वक्तीति व्यज्यते । उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यत इति प्रसिद्धेरिति भावः । तादृशस्य रामस्य भाषणं श्रुत्वा मया त्वमुक्त इत्यनेन उक्तानुवादस्यादोषत्वं व्यञ्जितम् । तच्चेति । सूचनस्यापि यद्भवेदित्यनुवादिताप्रयुक्तमित्यर्थः । अत्रेदं वे-

दितव्यम् । कार्याभिसन्धिसद्भावे जाग्रति स्वामिनः श्रीरामस्य सन्निधिं प्रति गन्तव्यत्वरां विस्मृत्य भोगप्रसङ्गसङ्गेनानन्यपरत्वात्समयातिलङ्घनापराधं कृतवति महाराजे लक्ष्मणक्रोधवेगं निरीक्ष्य मित्रश्रेष्ठेन हनुमता। कृतापराधस्य हि ते नान्यं पश्याम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ इति महाराजाय हितोपदेशे कृते सति महाराजोपि प्रबुद्ध्वा। यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा । प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ इति कथनेन भगवद्विषये कृतापराधेनापि भागवतक्षमापणे कृते सति तन्मुखेन भगवानपराधान् क्षमयते । ततो भगवदपचाररहितः सन् तत्कैङ्कर्ययोग्यो भवतीत्येनमर्थं विशदीचकार । तदनन्तरम् । यच्च शोकाभिभूतस्य क्रोधाद्रामस्य भाषितम् । मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ इति लक्ष्मणस्तावदात्मीयपरुषवाक्यानां शोकविवशरामक्रोधमवेक्ष्य तदनु-

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ हनुमन्तं स्थितं पार्श्वे सचिवं त्विदमब्रवीत् ॥ १ ॥ महेन्द्रहिमवद्विन्ध्यकैलासशिखरेषु च ॥ मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥ २ ॥ तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु सर्वतः ॥ पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमायां तु ये दिशि ॥ ३ ॥ ॥

रूपाणि वाक्यान्युक्तानीति सोपाधिकत्वमुपपाद्य सोपाधिकस्वापराधनिवृत्तये सुमित्रात्मजः सुग्रीवं प्रसादयन् सापराधेषु श्रीवैष्णवेषु पश्चात्तापेन कृतप्रायश्चित्तेष्वपराधान्निवृत्तेषु च सत्सु सापराधदशायां स्वाचरितानामपचाराणां व्युदासार्थं ते प्रसादनीया इति शास्त्रार्थप्रकटनं कृतवानिति भावः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥

अथ सर्ववानरसमानयनं सप्तत्रिंशे–एवमित्यादि ॥ १ ॥ महेन्द्रादय एव पञ्चशैलाः । तरुणेति ॥ पश्चिमायां दिशि ये स्थिताः तेषु ये वानराः स्थिता इति योजना । अस्तगिरिपर्यन्तपर्वतेष्वित्यर्थः । आदित्यभवने उदयगिरौ । पद्माः चन्दनविशेषाः । मनःशिलागुहावासाः मनःशिलामयगुहावासाः । महारुणे महारुणाख्ये । यत्र यच्छब्दो नास्ति तत्राध्याहर्तव्यः । सामेति ॥ कल्पैः उपायैः समानय तदर्थं प्रेषय ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मनःशिलागुहावासाः इति सम्यक् ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रेषिता इति ॥ प्रेषितदूतत्वरणार्थोक्तिः स्वस्य प्रकृतकार्ये पूर्वमेव सावधानतां लक्ष्मणाय द्योतयितुम् ॥ १० ॥ ये प्रसक्ता इति ॥ दीर्घसूत्राः चिरक्रियाः उद्योगं कुर्वाणा इव कालयापका इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अहोभिरिति ॥ हेतौ तृतीया ॥ १२ ॥

आदित्यभवने चैव गिरौ सन्ध्याभ्रसन्निभे ॥ पद्मतालवनं भीमं संश्रिता हरिपुङ्गवाः ॥ ४ ॥ अञ्जनाम्बुदसंकाशाः कुञ्जरप्रतिमौजसः ॥ अञ्जने पर्वते चैव ये वसन्ति प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥ मनःशिलागुहावासा वानराः कनकप्रभाः ॥ मेरुपार्श्वगताश्चैव ये धूम्रगिरिसंश्रिताः ॥ ६ ॥ तरुणादित्यवर्णाश्च पर्वते च महारुणे ॥ पिबन्तो मधु मैरेयं भीमवेगाः प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥ वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च ॥ तापसानां च रम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ॥ ८ ॥ तांस्तान् समानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ सामदानादिभिः सर्वैराशु प्रेषय वानरान् ॥ ९ ॥ प्रेषिताः प्रथमं ये च मया दूता महाजवाः ॥ त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीन्संप्रेषयापरान् ॥ १० ॥ ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः ॥ इहानयस्व तान्सर्वान् शीघ्रं तु मम शासनात् ॥ ११ ॥ अहोभिर्दशभिर्ये हि नागच्छन्ति ममाज्ञया ॥ हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२ ॥ शतान्यथ सहस्राणां कोट्यश्च मम शासनात् ॥ प्रयान्तु कपिसिंहानां दिशो मम मते स्थिताः ॥ १३ ॥ मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवाम्बरम् ॥ घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः ॥ १४ ॥ ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ आनयन्तु हरीन्सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम ॥ १५ ॥ तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः ॥ दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान् प्रेषयामास वानरान् ॥ १६ ॥

शतानीति ॥ बहुसंख्याभिधानं लक्ष्मणाय वानरासंख्येयत्वद्योतनार्थम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आनेतृबहुसंख्याभिधानमानेतव्यानामसंख्यातत्वं लक्ष्मणाय द्योतयितुम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ त इति ॥ गम्यत इति गतिः वासस्थानम् । पृथिव्यां सर्वान् हरीन् आनयन्तु इति संबन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥

ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्त्रिज्योतिरध्वगाः ॥ प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन वै ॥ १७ ॥ ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरःसु च ॥ वानरा वानरान् सर्वान् रामहेतोरचोदयन् ॥ १८ ॥ मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः ॥ सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयदर्शिनः ॥ १९ ॥ ततस्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाजवाः ॥ तिस्रः कोट्यः प्लवङ्गानां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २० ॥ अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन् गिरिवरे स्थिताः ॥ तप्तहेममहाभासस्तस्मात्कोट्यो दश च्युताः ॥ २१ ॥ कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् ॥ ततः कोटिसहस्राणि वानराणामुपागमन् ॥ २२ ॥ फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः ॥ तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥ २३ ॥ अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम् ॥ विन्ध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन् द्रुतम् ॥ २४ ॥ क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः ॥ नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५ ॥ वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाजवा ॥ आगच्छद्वानरीसेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥ २६ ॥ ये तु त्वरयितुं याता वानराः सर्ववानरान् ॥ ते वीरा हिमवच्छैलं ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७ ॥ तस्मिन् गिरिवरे रम्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा ॥ सर्वदेवमनस्तोषो बभौ दिव्यो मनोहरः ॥ २८ ॥ ॥

ते पदमिति ॥ पतत्रिज्योतिरध्वगाः पक्षिनक्षत्रमार्गगाः सन्तः । विष्णुविक्रान्तं पदम् आकाशम् । प्रयाताः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयदर्शिन इति पाठः ॥१९॥ तत इति ॥ यत्र येन हेतुना राघवो वर्तते ततः तस्माद्धेतोः । तस्मात् गिरेः अञ्जनगिरेः निर्ययुः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ क्षीरोदेति ॥ अत्रापतन् द्रुतमित्यनुषज्यते । संख्या न विद्यत इति । उत्तरत्र संख्याकीर्तनं प्रधानाभिप्रायेण ॥ २५ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाजवेति पाठः ॥ २६ ॥ ये त्विति ॥ तुशब्दो हनुमत्प्रेरितवानरव्यावर्तकः । नीलेन पूर्वं प्रेरिता इत्यर्थः । तेषामेव लक्ष्मणसन्निधाने समागमनम् । सद्यो हनुमत्प्रेरितानां तदसंभवात् । तं प्रसिद्धम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥

अन्ननिष्यन्दजातानि मूलानि च फलानि च ॥ अमृतास्वादकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः ॥ २९ ॥ तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम् ॥ यः कश्चित्सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः ॥ ३० ॥ तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः ॥ औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरियूथपाः ॥ ३१ ॥ तस्माच्च यज्ञायतनात्पुष्पाणि सुरभीणि च ॥ आनिन्युर्वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ॥ ३२ ॥ ते तु सर्वे हरिवराः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ संचोदयित्वा त्वरिता यूथानां जग्मुरग्रतः ॥ ३३ ॥ ते तु तेन मुहूर्तेन यूथपाः शीघ्रगामिनः ॥ किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३४ ॥ ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलं मूलं च वानराः ॥ तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन् ॥ ३५ ॥ सर्वे परिगताः शैलाः समुद्राश्च वनानि च ॥ पृथिव्यां वानराः सर्वे शासनादुपयान्ति ते ॥ ३६ ॥ एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ प्रतिजग्राह तत्प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतम् ॥ वानरान् सान्त्वयित्वा च सर्वानेव व्यसर्जयत् ॥ १ ॥ विसर्जयित्वा स हरीन् शूरांस्तान्कृतकर्मणः ॥ मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् ॥ २ ॥ स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमम् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ॥ किष्किन्धाया विनिष्क्राम यदि ते सौम्य रोचते ॥ ॥ ३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४ ॥

अथ रामेण सुग्रीवसमागमोऽष्टात्रिंशे—प्रतिगृह्येत्यादि ॥ उपायनम् उपदाम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ एतेति ॥ एत आगच्छत ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ हरिभिः वाहकैर्हरिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

एवं भवतु गच्छावः स्थेयं त्वच्छासने मया ॥ ५ ॥ तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्ष्मणम् ॥ विसर्जयामास तदा तारामन्याश्च योषितः ॥ ६ ॥ एतेत्युच्चैर्हरिवरान् सुग्रीवः समुदाहरत् ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ॥ ७ ॥ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः ॥ तानुवाच ततः प्राप्तान् राजार्कसदृशप्रभः ॥ ८ ॥ उपस्थापयत क्षिप्रं शिबिकां मम वानराः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ॥ समुपस्थापयामासुः शिबिकां प्रियदर्शनाम् ॥ १० ॥ तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिबिकां वानराधिपः ॥ लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसन्निभम् ॥ बृहद्भिर्हरिभिर्युक्तमारुरोह सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रीयमाणेन मूर्धनि ॥ शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः ॥ १३ ॥ शङ्खभेरीनिनादैश्च हरिभिश्चाभिनन्दितः ॥ निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥ स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ १५ ॥ स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् ॥ अवातरन्महातेजाः शिबिकायाः सलक्ष्मणः ॥ १६ ॥ आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोभवत् ॥ कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन् वानराश्चाभवंस्तथा ॥ १७ ॥ तटाकमिव तदृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजम् ॥ वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् ॥ १८ ॥ पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् ॥ प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे ॥ १९ ॥ परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोब्रवीत् ॥ २० ॥ तं निषण्णं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोब्रवीद्वचः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ आसाद्येति ॥ तथाभवन् कृताञ्जलिपुटा अभवन् ॥ १७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तटाकमिव तां दृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजमिति पाठः ॥ १८ ॥ पादयोरिति ॥ पूर्वं दूरादञ्जलिः कृतः संप्रति समीपे पादयोः पतनम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ अमित्राणामिति ॥ त्रिवर्गफलभोक्ता यथाकालं धर्मार्थकामरूपफलभोक्ता । अयथाकालानुष्ठानवैषम्यं द्योतयति तुशब्दः । धर्मेण राजधर्मेण ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रणष्टेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ देव त्वत्प्रसादात्तव भ्रातुः प्रसादाच्च कपिराज्यादिकं पुनश्च प्राप्तम् ॥ २७ ॥

धर्ममर्थं च कामं च यस्तु काले निषेवते ॥ विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥ २२ ॥ हित्वा
धर्मं तथार्थं च कामं यस्तु निषेवते ॥ स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ २३ ॥ अमित्राणां
वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः ॥ त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते ॥ २४ ॥ उद्योगसमयस्त्वेष
प्राप्तः शत्रुविनाशन ॥ संचिन्त्यतां हि पिङ्गेश हरिभिः सह मन्त्रिभिः ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो
रामं वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥ प्रणष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ त्वत्प्रसादान्महाबाहो
पुनः प्राप्तमिदं मया ॥ तव देव प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर ॥ २७ ॥ कृतं न प्रतिकुर्याद्यः
पुरुषाणां स दूषकः ॥ २८ ॥ एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन ॥ प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां
सर्ववानरान् ॥ २९ ॥ ऋक्षाश्चावहिताः शूरा गोलांगूलाश्च राघव ॥ कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः
॥ ३० ॥ देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः ॥ स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव
॥ ३१ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च प्लवङ्गमाः ॥ अयुतैश्चावृता वीराः शङ्कुभिश्च परन्तप ॥
॥ ३२ ॥ अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्तैश्च वानराः ॥ समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः ॥ आगमिष्यन्ति
ते राजन् महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २८ ॥ एत इति ॥ आदाय आहूय ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ शतैरित्यादि ॥ अत्र केचित्पदमध्याहर्तव्यम् । केचित् प्लवङ्गमाः शतैः कपिशतैः आवृता आगमिष्यन्ति । केचिच्छतसहस्रैरावृता आगमिष्यन्ति । केचित्कोटिभिरावृता आगमिष्यन्ति । केचिदयुतैरावृता आगमिष्यन्ति ।

केचिच्छङ्कुभिः । केचिदर्बुदैः । केचिन्मध्यैः । केचिदन्तैरावृता आगमिष्यन्ति । केचिद्धरयः समुद्रैरावृता आगमिष्यन्ति । केचित्परार्धैरावृता आगमिष्यन्तीति योजना । संख्यालक्षणमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे–एकं दशशतमस्मात्सहस्रप्रयुतं ततः परं लक्षम् । प्रयुतं कोटिमथार्बुदवृन्दे खर्वं निखर्वं च ॥ तस्मान्महासरोजं शङ्कुं सरितां पतिं त्वन्तम् । मध्यं परार्धमाहुर्यथोत्तरं दशगुणं तथा ज्ञेयमिति ॥ हरियूथपा इत्येतत्प्रथमान्तविशेषणत्वेन सर्वत्र

मेरुमन्दरसंकाशा विन्ध्यमेरुकृतालयाः ॥ ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं ये सबान्धवम् ॥ निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ॥३४॥ ततस्तमुद्योगमवेक्ष्य बुद्धिमान् हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः ॥ बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः ॥३५॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः॥३८॥
इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥ यदिन्द्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भवेत्क्वचित् ॥ आदित्यो वा सहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः ॥ २ ॥ चन्द्रमा रश्मिभिः कुर्यात्पृथिवीं सौम्य निर्मलाम् ॥ त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रतिकुर्यात्परंतप ॥ ३ ॥ एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम् ॥ जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम् ॥ ४ ॥ त्वत्सनाथः सखे संख्ये जेतास्मि सकलानरीन् ॥ त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ जहारात्मविनाशाय वैदेहीं राक्षसाधमः ॥ वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥

संबध्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तत इति ॥ प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसितनीलोत्पलदर्शनीयवर्णः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

अथ सर्ववानरसेनासमागम एकोनचत्वारिंशे–इति ब्रुवाणमित्यादि ॥ १ ॥ यदिन्द्र इत्यादि ॥ त्वद्विधः त्वादृशः सत्पुरुषः । मित्राणां प्रतिकुर्यात् प्रत्युपकारं कुर्यात् । न तच्चित्रमिति संबन्धः । शोभनं प्रत्युपकाररूपम् । सुहृत् शोभनहृदयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ जहारेति ॥ इन्द्रेण

ईप्सितां पौलोमीं तत्पितुः पुलोमस्यानुमत्यानुह्लादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तारं पुलोमं हत्वा तां पुनरानीयोदवहदिति पौराणिकी कथा ज्ञेया ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ एतस्मिन्निति ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत । मूर्छता व्याप्नुवता ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथ सेनासमुदायव्याप्तिमाह–तत इति ॥ ततः रजोव्या-

न चिरात्त्वं हनिष्यामि रावणं निशितैः शरैः ॥ पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवाहवे ॥७॥ एतस्मिन्नन्तरे चै-
व रजः समभिवर्तत ॥ उष्णां तीव्रां सहस्रांशोश्छादयद्गगने प्रभाम् ॥ ८॥ दिशः पर्याकुलाश्चासन् रज-
सा तेन मूर्छता ॥ चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ९ ॥ ततो नगेन्द्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महा-
बलैः ॥ कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवङ्गमैः ॥ १० ॥ निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः ॥
कोटीशतपरीवारैः कामरूपिभिरावृता ॥ ११ ॥ नादेयैः पार्वतीयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः ॥ हरि-
भिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनचारिभिः ॥ १२ ॥ तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः ॥ पद्मकेसरवर्णै-
श्च श्वेतैर्मेरुकृतालयैः ॥ १३ ॥ कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान्परिवृतस्तदा ॥ वीरः शतवलिर्नाम वानरः
प्रत्यदृश्यत ॥ १४ ॥ ततः काञ्चनशैलाभस्ताराया वीर्यवान् पिता ॥ अनेकैर्दश साहस्रैः कोटिभिः प्र-
त्यदृश्यत ॥ १५ ॥ तथापरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः ॥ पिता रुमायाः संप्राप्तः सुग्रीवश्वशुरो विभुः
॥ १६ ॥ पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः ॥ बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः ॥ १७ ॥ अनी-
कैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः ॥ पिता हनुमतः श्रीमान् केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १८ ॥ गोलाङ्गूलमहा-
राजो गवाक्षो भीमविक्रमः ॥ वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत ॥ १९ ॥ ॥ ॥

प्त्यनन्तरम् ॥ १० ॥ निमेषेति ॥ ततः सेनासमुदायव्याप्त्यनन्तरम् । नादेयैः नदीतीरवनभवैः । पार्वतीयैः पर्वतोत्पन्नैः । वनचारिभिः आवृ-
तेति पूर्वेणान्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति ॥ तारायाः पिता सुषेणः ॥ १५ ॥ तथेति ॥ रुमायाः पिता तारः ॥१६॥१७॥१८॥१९॥

॥ २० ॥ महाचलेति ॥ कोटिभिः कोटिसंख्याकैः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दरीमुखश्चेति ॥ सुग्रीवं समुपस्थितः प्राप्तः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀
सुग्रीवं समुपस्थितमिति पाठः ॥ २४ ॥ मैन्दश्चेति ॥ अदृश्यताम् अदृश्येताम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ रुमण्वानिति ॥ रुमण्वान्नाम विक्रान्तो

ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत ॥ २० ॥ महाचलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः ॥ आजगाम महावीर्यस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ॥ २१ ॥ नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामाथ यूथपः ॥ अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ २२ ॥ ततः काञ्चनशैलाभो गवयो नाम यूथपः ॥ आजगाम महावीर्यः कोटिभिः पञ्चभिर्वृतः ॥ २३ ॥ दरीमुखश्च बलवान् यूथपोऽभ्याययौ तदा ॥ वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समुपस्थितः ॥ २४ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ ॥ कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् ॥ २५ ॥ गजश्च बलवान्वीरः कोटिभिस्तिसृभिर्वृतः ॥ आजगाम महातेजाः सुग्रीवस्य समीपतः ॥ २६ ॥ ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवान्नाम नामतः ॥ कोटिभिर्दशभिः प्राप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः ॥ २७ ॥ रुमण्वान्नाम विक्रान्तो वानरो वानरेश्वरम् ॥ आययौ बलवांस्तूर्णं कोटीशतसमावृतः ॥ २८ ॥ ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च ॥ पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः ॥ २९ ॥ ततः पद्मसहस्रेण वृतः शङ्कुशतेन च ॥ युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ३० ॥ ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिर्भीमपराक्रमः ॥ पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ इन्द्रजानुः कपिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत ॥ एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः ॥ ३२ ॥ ॥

वानरो वानरेश्वरमाययौ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तत इति ॥ ताराद्युतिः नक्षत्रतुल्यप्रभः । तारः रुमायाः पितुरन्योऽयम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀
ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिर्भीमपराक्रम इति पाठः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कैलासेति ॥ कोटिसहस्रेणोपलक्षितैर्वानरैर्वृत इति संबन्धः ॥ ३५ ॥ नल इति ॥ कोटिशतेनेत्याद्युपलक्षणे तृतीया ॥ ३६ ॥
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आगता इति ॥ पृथिव्यां विशिष्टाश्च अप्राकृताः । देवयोनय इत्यर्थः । सर्ववानराश्च प्राकृतवानराश्च । आगता एव ॥

ततो रम्भस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः ॥ अयुतेनावृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ॥ ३३ ॥ ततो यूथपतिर्वीरो
दुर्मुखो नाम वानरः ॥ प्रत्यदृश्यत कोटिभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ॥ ३४ ॥ कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः
॥ वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान् प्रत्यदृश्यत ॥ ३५ ॥ नलश्चापि
महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः ॥ कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च ॥ ३६ ॥ ततो दधिमुखः
श्रीमान् कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ संप्राप्तोभिमतस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३७ ॥ शरभः कुमुदो वह्निर्वानरो
रंह एव च ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ॥ ३८ ॥ आवृत्य पृथिवीं सर्वां
पर्वतांश्च वनानि च ॥ यूथपाः समनुप्राप्तास्तेषां संख्या न विद्यते ॥ ३९ ॥ आगताश्च विशिष्टाश्च
पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ ४० ॥ आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ अभ्यवर्तन्त सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा
इव ॥ ४१ ॥ कुर्वाणा बहुशब्दांश्च प्रहृष्टा बाहुशालिनः ॥ शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्रीवाय
न्यवेदयन् ॥ ४२ ॥ अपरे वानरश्रेष्ठाः संयम्य च यथोचितम् ॥ सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा
॥ ४३ ॥ सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तान्वानरर्षभान् ॥ निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४४ ॥

॥ ४० ॥ आप्लुवन्त इति ॥ आप्लुवन्तः लङ्घयन्तः । अभ्रगणाः मेघगणाः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सूर्यमभ्रगणा इवेति पाठः ॥ ४१ ॥ कुर्वाणा इति ॥
न्यवेदयन् । आत्मानमिति शेषः ॥ ४२ ॥ अपर इति ॥ संयम्य वस्त्रादिकं संकुचितं कृत्वा । सन्नम्येति च पाठः ॥ ४३ ॥ सुग्रीव इति ॥ सुग्रीवः प्राञ्जलिस्त्वरितः
सन् सर्वान् रामे निवेदयित्वा स्थितः तानब्रवीच्च । तदेवाह—यथेति । भो वानरेन्द्राः पर्वतादिषु स्वानि बलानि यथासुखं निवेशयित्वा

बलज्ञो यूथपः । स्वं बलं प्रतिपत्तुं ज्ञातुम् । ईष्टे ईशो भवेत् । लिङर्थे लट् । यद्वा रामे निवेदयित्वा तदधीनं कृत्वा । अब्रवीत् तत्तत्स्वरूपमब्रवीत् यथेति ॥ वानरेन्द्र इति च पाठः । सुग्रीवः बलं प्रतिपत्तुमीष्टे स्म ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः ॥ निवेशयित्वा विधिवद्बलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ॥ ४५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनम् ॥ १ ॥ आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः ॥ वानरा वारणेन्द्राभा ये मद्विषयवासिनः ॥ २ ॥ त इमे बहुविक्रान्तैर्हरिभिर्भीमविक्रमैः॥आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः॥३॥ख्यातकर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लमाः॥ पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥ ४ ॥ पृथिव्यम्बुचरा राम नानानगनिवासिनः ॥ कोट्यग्रश इमे प्राप्ता वानरास्तव किङ्कराः ॥ ५ ॥ निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः ॥ अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यन्त्वरिन्दम ॥ ६ ॥ त इमे बहुसाहस्रैरनीकैर्भीमविक्रमैः ॥ यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् ॥ न्त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ७ ॥ ॥ ॥

अथ सीतान्वेषणाय पूर्वस्यां दिशि सुग्रीवेण विनतप्रेषणं चत्वारिंशे—अथ राजेत्यादि ॥ १ ॥ आगता इति ॥ मद्विषयवासिनः मदवगतदेशवासिनः । विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपीत्यमरः । यद्वा मद्राज्यवासिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ ख्यातेति ॥ ख्यातकर्मापदानाः कर्म दूरलङ्घनादिक्रिया अपदानं पूर्ववृत्तम् विस्मयनीयशत्रुनिरसनं ख्याते कर्मापदाने येषां ते तथा । कोटयग्रश इति बहुसंख्योपलक्षणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ निदेशेति ॥ गुरुहिते स्वामिहिते ॥ ६ ॥ त इम इति ॥ बहुसाहस्रैर्भीमविक्रमैरनीकैः सहिताः । त इम इत्यङ्गुल्या निर्देशः । प्राप्तकालं कालोचितम् ॥ ७ ॥

काममिति ॥ एषां कार्यम् एभिः कर्तव्यम् । मम विदितं मया विदितम् ॥८॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥१३॥ सुहृद्विनीत इति च पाठः ॥ १४ ॥१५ ॥ ॥१६॥ सोमेत्यादि ॥ देशेति । कार्याकार्यविषये । देशकालनयैः देशोचितनीतिभिः । कालोचितनीतिभिश्चेत्यर्थः । दशकालानुगुणनयप्रवर्तनं कर्तव्य-

काममेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः ॥ तथापि तु यथातत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ज्ञायतां मम वैदेही यदि जीवति वा न वा ॥ स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन् वसति रावणः ॥ १० ॥ अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन् काले सह त्वया ॥ ११ ॥ नाहमस्मिन्प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः ॥ त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर ॥ १२ ॥ त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम् ॥ त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम वीर न संशयः ॥ १३ ॥ सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः कालविशेषवित् ॥ भवानस्मद्धिते युक्तः सुकृतार्थोर्थवित्तमः ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम् ॥ अब्रवीद्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ १५ ॥ शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरः ॥ १६ ॥ सोमसूर्यात्मजैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तम ॥ देशकालनयैर्युक्तः कार्याकार्यविनिश्चये ॥ ॥ १७ ॥ वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ १८ ॥ तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मार्गध्वं गिरिशृङ्गेषु वनेषु च नदीषु च ॥ १९ ॥ नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा ॥ कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम् ॥ २० ॥ ॥

मित्यर्थः ॥१७॥१८॥ १९ ॥ नदीमित्यादि रजताकरामित्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ प्राप्येति शेषः । ततस्ततः सीतां मृगयद्भिर्भवद्भिः भागीरथ्यादिकं प्राप्य एतत्पूर्वोक्तं सर्वं विचेतव्यमिति संबन्धः । अत्रेदमवधेयम् । शरावती नाम काचिन्नदी हिमवद्विन्ध्यमध्यदेशे वलयाकारेण प्रवहति । तदपेक्षया प्राची-

सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् ॥ महीं कालमहीं चैव शैलकाननशोभिताम् ॥२१॥ ब्रह्ममालान्विदेहांश्च
मालवान्काशिकोसलान् ॥ मागधांश्च महाग्रामान्पुण्ड्रान्वङ्गांस्तथैव च॥पत्तनं कोशकाराणां भूमिं
च रजताकराम् ॥ २२ ॥ सर्वमेतद्विचेतव्यं मार्गयद्भिस्ततस्ततः ॥ रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषाम् ॥ २३ ॥
समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च ॥ मन्दरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदायताम्
॥ २४॥ कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः ॥ घोरलोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः ॥ २५ ॥ अक्षया
बलवन्तश्च पुरुषाः पुरुषादकाः ॥ किराताः कर्णचूडाश्च हेमाङ्गाः प्रियदर्शनाः ॥ २६ ॥ आममीनाशनास्तत्र
किराता द्वीपवासिनः ॥ अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ॥२७॥ एतेषामालयाः सर्वे विचेया काननौकसः
॥२८॥ गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च ॥ रत्नवन्तं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥२९॥

दिगिदानीं विचेयत्वेनोच्यते । नतु किष्किन्धापेक्षया । नापि मेर्वपेक्षयेति । यामुनं महागिरिं यमुनासंबन्धिनं पर्वतम् । मह्यादयो देशविशेषाः । मागधान् मगधदेशान् । महाग्रामान् महाग्रामयुक्तान् । कोशकाराणां राजविशेषाणाम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ समुद्रमित्यादि ॥ समुद्रम् अवगाढान् प्रविष्टान् पर्वतान् । मन्दरस्य आयतां कोटिं च संश्रिताः ये कर्णप्रावरणादयः एतेषामालयाः सर्वे विचेया इति संबन्धः । काननौकस इति संबोधनम् । कर्णप्रावरणाः आच्छादितकर्णाः । निष्कर्णा इत्यर्थः । ओष्ठे कर्णौ येषां ते ओष्ठकर्णकाः । लोहतुल्यमुखाः । कर्णेषु चूडा येषां ते कर्णचूडाः । आममीनाशना इति पूर्वोक्तकिराता व्यावर्त्यन्ते । द्वीपवासिनः द्वीपान्तरेपि वसन्तो मन्दरेपि वसन्तीत्यर्थः । नरव्याघ्राः अर्धनररूपा व्याघ्ररूपाश्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवं जम्बूद्वीपान्वेषणं विधाय द्वीपान्तरान्वेषणं विधत्ते– गिरिभिरित्यादि रामपत्नीं यशस्विनीमित्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ ये द्वीपाः गिरिभिर्गम्यन्ते । प्लवनेन लङ्घनेन च ये गम्यन्ते । प्लवेन उडुपेन ये गम्यन्ते ।

तान् द्वीपान् । सप्तराज्योपशोभितम् सप्तखण्डोपशोभितम् । यवद्वीपं च गच्छत । तं यवद्वीपमतिक्रम्य यः शिशिरो नाम पर्वतः शृङ्गेण दिवं स्पृशति तं गच्छत । एतेषां द्वीपादीनां गिरिदुर्गेषु वनेषु च । प्रपातेषु निर्झरेषु च । रामपत्नीं मार्गध्वमिति संबन्धः । यवद्वीपसुवर्णरूप्यकावपि लङ्काद्वीपवत् समुद्रान्तर्वर्तिनौ द्वीपविशेषौ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एवं जम्बूद्वीपं लवणसमुद्रं चोक्त्वा प्लक्षद्वीपप्रदेशानाह–तत इत्यादिना ॥ समुद्रस्य पारं लवणसमुद्रापरपारस्थम् । रक्तजलम् अगाधं शीघ्रगामिनं सिद्धचारणसेवितम् शोणं शोणाख्यं नदं गत्वा ।

सुवर्णरूप्यकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम् ॥ यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥ ३० ॥ दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः ॥ एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च ॥ मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ३१ ॥ ततो रक्तजलं शोणमगाधं शीघ्रगामिनम् ॥ गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३२ ॥ तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३३ ॥ पर्वतप्रभवा नद्यः सुरम्या बहुनिष्कुटाः ॥ मार्गितव्या दरीमन्तः पर्वताश्च वनानि च ॥ ३४ ॥ ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान् द्रष्टुमर्हथ ॥ ३५ ॥ ऊर्मिमन्तं समुद्रं च क्रोशन्तमनिलोद्धूतम् ॥ ॥ ३६ ॥ तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णन्ति नित्यशः ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ॥ ३७ ॥

तस्य तीर्थेषु अवतारेषु वनेषु च वैदेह्या सह रावणो मार्गितव्यः । केवलं रावणं केवलं सीतां च दृष्ट्वा नागन्तव्यम् । रावणहननाय सीतानयनाय च उभावपि दृष्ट्वा आगन्तव्यमिति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्लक्षद्वीपपर्वतादीनाह–पर्वतेति ॥ निष्कुटा उद्यानविशेषाः । अथेक्षुसमुद्रद्वीपानाह–तत इति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इक्षुसमुद्रविशेषं वक्तुमाह–ऊर्मिमन्तमित्यर्धम् ॥ ऊर्मिमन्तं समुद्रम् । इक्षुसमुद्रमित्यर्थः । अभिगच्छतेति शेषः । लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः सप्तमिति समुद्रक्रमः ॥ ३६ ॥ इक्षुसमुद्रस्य दुर्गमत्वं दर्शयति–तत्रेति ॥ तत्र इक्षुसमुद्रे ॥ ३७ ॥ ॥

तमिति ॥ तीर्थेनाभिगम्य उपायेनाभिगम्य । तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने । पात्रोपायावतरणेष्विति वैजयन्ती ॥ छायाग्राहिपरिहारेण गन्तव्यमित्यर्थः । यद्वा तीर्थेनावतरणेन गन्तव्यं नान्येन । तेन छायाग्राहिपरिहारो भविष्यतीति भावः । ततो गताः इक्षुसमुद्रान्निर्गताः तां कूटशाल्मलीम् लोहितं नाम सागरं मधुसमुद्रं च द्रक्ष्यथ । गृहं चेति । तत्र शाल्मलिद्वीपे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तत्रेति ॥ तत्र मधुसमुद्रे । सूर्यस्योदयनं प्रतीत्यतः परं निहता इत्यर्धम् । ततः परम् अभितप्ताश्चेत्यर्धम् । लम्बते । वर्तन्त इत्यर्थः । ब्रह्मतेजोभिः गायत्रीप्रभावैः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ततः पाण्डुरे-

तं कालमेघप्रतिमं महोरगनिषेवितम् ॥ अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥ ३८ ॥ ततो रक्तजलं
भीमं लोहितं नाम सागरम् ॥ गता द्रक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३९ ॥ गृहं च वैनतेयस्य
नानारत्नविभूषितम् ॥ तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४० ॥ तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा
नाम राक्षसाः ॥ शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ॥ ४१ ॥ ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं
प्रति ॥ निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः ॥ अभितप्ताश्च सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ॥ ४२ ॥
ततः पाण्डुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् ॥ गता द्रक्ष्यथ दुर्धर्षं मुक्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ ४३ ॥ तस्य
मध्ये महान् श्वेत ऋषभो नाम पर्वतः ॥ दिव्यगन्धैः कुसुमितै राजतैश्च नगैर्वृतः ॥ ४४ ॥ ॥

ति । अत्र मधुसमुद्रानन्तरं सर्पिर्दधिसमुद्रयोः कुशक्रौञ्चद्वीपयोश्च वक्तव्यत्वेपि तान् विहाय क्षीरोदप्राप्त्यभिधानं तदुभयप्राप्तिमन्तरेण क्षीरोदप्राप्तेरसंभवात् । अतः अनुक्तावपि तावुक्तावेव समुद्रौ द्वीपौ चेति बोध्यम् । यद्वा लवणसमुद्रं तन्मध्यद्वीपांश्चोक्त्वा प्लक्षद्वीपशाल्मलिद्वीपकुशद्वीपक्रौञ्चद्वीपान् इक्षुसुरासर्पिर्दधिसमुद्रांश्च तन्त्रेण दर्शयति-ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान् द्रष्टुमर्हथेति ॥ ततः ऊर्मिमन्तमित्यादिना इक्षुसमुद्रस्य विशेषणमुक्त्वा । ततो रक्तजलमित्यादिना सुरासमुद्रस्य स्वरूपमुक्त्वा । ततः शाल्मलिद्वीपवृत्तान्तं प्रदर्श्य । अन्यत्र विशेषाभावात् क्षीरसमुद्रगमनं निर्दिशति-ततः पाण्डुरमेघाभमित्यादिना ॥ ऊर्मिभिर्मुक्ताहारं मुक्ताहारयुक्तमिव स्थितम् ॥ ४३ ॥ तस्येत्यादि ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

सरश्चेति ॥ नाम्ना सुदर्शनं सर इत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सरश्चेति ॥ नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंससमाकुलमिति पाठः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ क्षीरोदमिति ॥ जलोदं शुद्धजलसमुद्रम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ जलोदं सागरश्रेष्ठमिति पाठः । घृतोदं सागरश्रेष्ठमिति पाठस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ ४७ ॥ तत्रेति ॥ तत्र शुद्धोदके । कृतं निक्षितम् । कोपजम् और्वकोपजम् । हयमुखं तत्प्रसिद्धम् महत्तेजः । वर्तत इति शेषः । अस्य तेज-

सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः ॥ नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ॥ ४५ ॥ विबुधाश्चारणा यक्षाः किन्नराः साप्सरोगणाः ॥ हृष्टाः समभिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसवः ॥ ४६ ॥ क्षीरोदं समतिक्रम्य ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ जलोदं सागरश्रेष्ठं सर्वभूतभयावहम् ॥ ४७ ॥ तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ॥ अस्याहुस्तन्महावेगमोदनं सचराचरम् ॥ ४८ ॥ तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम् ॥ श्रूयते च समर्थानां दृष्ट्वा तद्वडवामुखम् ॥ ४९ ॥ स्वादूदस्योत्तरे देशे योजनानि त्रयोदश ॥ जातरूपशिलो नाम महान् कनकपर्वतः ॥ ५० ॥ तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् ॥ पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ५१ ॥ आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ५२ ॥ त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः ॥ स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः ॥ ५३ ॥ पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्त्रिदशेश्वरैः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

सः । सचराचरम् महावेगम् तत् । जलमिति शेषः । ओदनमाहुः । संहारवेलायामिन्धनमाहुरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ तत्रेति ॥ समर्थानामपि वडवामुखं तत्तेजो दृष्ट्वा विक्रोशतां नादः श्रूयते ॥ ४९ ॥ स्वादूदस्येति ॥ स्वादूदस्य शुद्धजलसमुद्रस्य । उत्तरे देशे अपरे पारे ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स्वादूदस्योत्तरे देशे इति पाठः ॥ ५० ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् । पद्मपत्रविशालाक्षं तता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ इति पाठः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ पूर्वस्यामिति ॥ पूर्वस्यां दिशि तन्निर्माणं कृतम् । पूर्वदिगधित्वेन तालरूपः केतुः कल्पित इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ॥

ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः ॥ तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ॥ ५५ ॥ जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥ जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसन्निभैः ॥ ५६ ॥ तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ शृङ्गं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे ॥ द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५८ ॥ उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः ॥ दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५९ ॥ तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः ॥ प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ६० ॥ अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते ॥ यस्मिन्तेजश्च चक्षुश्च सर्वप्राणभृतामपि ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तत्र योजनेति ॥ तत्र उदयपर्वतकोटौ ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्वमिति ॥ विष्णुः त्रिविक्रमे त्रिविक्रमप्रस्तावे । तत्र सौमनसशृङ्गे । पूर्वं पदं कृत्वा द्वितीयं पदम् मेरोः पश्चिमदिगवधिभूतस्य सावर्णिमेरोः शिखरे चकार । पूर्वपाश्चिमदिगवधिभूतयोरुदयाचलसावर्णिमेर्वोर्विष्णोः पदविन्यासः बलेः कृत्स्नराज्यग्रहणार्थः । भूमध्यस्थमेरौ पदविन्यासे कृत्स्नाक्रमणं न लभ्येत । वस्तुतस्तु । मेरोरेव शिखरे द्वितीयं पदं न्यस्तम् । मेरुशिखरस्य स्वर्गत्वात् । भूमावेकं स्वर्गे द्वितीयम् तृतीयं ब्रह्मलोक इति पौराणिकी गाथा ॥ ५८ ॥ उत्तरेणेति ॥ दिवाकरः जम्बूद्वीपमुत्तरेण जम्बूद्वीपोत्तरभागे । “एनपा द्वितीया” इति द्वितीया । परिक्रम्य महोच्छ्रयं तत् सौमनसं शिखरं प्राप्येति शेषः । दृश्यो भवति । मेरोर्दक्षिणपार्श्ववर्तिनां दृश्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ तत्रेति ॥ वैखानसाः ब्रह्मनखोत्पन्नाः । वालखिल्याः ब्रह्मरोमोत्पन्नाः “ये नखास्ते वैखानसाः । ये वालास्ते वालखिल्याः” इति श्रुतेः ॥ ६० ॥ अयमिति ॥ अयम् उदयपर्वतपार्श्वस्थो द्वीपः सुदर्शनो नाम । सुदर्शनसंज्ञान्वर्थैत्याह—यस्येति । यस्य तेजसः । पुरः सन्निधौ । सर्वप्राणभृतामपि चक्षुः प्रकाशते विषयग्रहणशक्तं भवति । तत्तेजः सूर्याख्यं यस्मिन् द्वीपे प्रकाशते । अयं द्वीपः सुदर्शनो नामेति योजना ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥

शैलस्येति ॥ शैलस्य उदयशैलस्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ पूर्वमिति ॥ हि यस्मादेतदुदयपर्वतः । द्वारशब्दापेक्षया नपुंसकत्वम् । पृथिव्याः भुवनस्य च पूर्वं द्वारं कृतं प्रथमद्वारत्वेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ कल्पितम् । सूर्यस्य परितो भ्रमणाय प्रथमं एतदुदयनं च कृतमुदयस्थानं कल्पितम् । तस्मादेषा पूर्वा दिगुच्यते ॥ ६४ ॥ तस्येत्यादि ॥ सम्यगन्वेषणाय पुनरुक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्य शैलस्य पृष्ठेष्विति पाठः ॥ ६५ ॥ त-

शैलस्य तस्य शृङ्गेषु कन्दरेषु वनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६२॥ काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः ॥ आविष्टा तेजसा सन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥६३ ॥ पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च ॥ सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ॥ ६४ ॥ तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥६५॥ ततः परमगम्या स्याद्दिक्पूर्वा त्रिदशावृता ॥ रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तिमिरावृता ॥ ६६ ॥ शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु वनेषु च ॥ ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी ॥ ६७ ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६८ ॥ अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ॥ मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥ ६९ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ सिद्धार्थाः सन्निवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीम् ॥ ७० ॥ महेन्द्रकान्तां वनषण्डमण्डितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः॥ अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ॥ ७१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥

त इति ॥ त्रिदशावृता त्रिदशाधिष्ठिता । दिक् उदयाचलप्रदेशरूपा । ततः परम् उदयाद्रेः परम् । अगम्या ॥ ६६॥ उपसंहरति—शैलेष्विति ॥ ये मया नोक्तास्तेषु शैलादिषु विचेया ॥ ६७ ॥ एतावदिति ॥ अमर्यादं ग्रामनगरादिमर्यादारहितम् । केवलान्धकारभूतमित्यर्थः ॥ ६८॥६९॥७०॥ महेन्द्रेति ॥ महेन्द्रकान्ताम् इन्द्रप्रियाम् । निपुणेन नैपुण्येन ॥७१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने कि० चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

अथ दक्षिणदिशि वानरप्रेषणमेकचत्वारिंशे—ततः प्रस्थाप्येत्यादि ॥ अभिलक्षितान् दृष्टापदानान् ॥ १ ॥ नीलमित्यादि ॥ अत्रोक्तः सुषेणस्तारापितुरन्यः । वेगविक्रमसंपन्नप्रेषणे हेतुमाह—विशेषविदिति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संदिदेश विशेषविदिति पाठः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तेषामग्रेसरं चैव महद्बलमसङ्गगमिति । असङ्गगम् अविलम्बगामि । वेगवदिति यावत् । बलं सैन्यम् । अग्रेसरम् अग्रचरम् । विधाय ॥ ६ ॥ ये के-

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम् ॥ दाक्षिणां प्रेषयामास वानरानाभिलक्षितान् ॥ १ ॥ नीलमग्निसुतं चैव हनुमन्तं च वानरम् ॥ पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ २ ॥ सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च ॥ गजं गवाक्षं गवयं सुषेणमृषभं तथा॥३॥मैन्दं च द्विविदं चैव विजयं गन्धमादनम् ॥ उल्कामुखमसङ्गं च हुताशनसुतावुभौ ॥ ४ ॥ अङ्गदप्रमुखान्वीरान् वीरः कपिगणेश्वरः ॥ वेगविक्रमसम्पन्नान् सन्दिदेश विशेषवित् ॥ ५ ॥ तेषामग्रेसरं चैव महद्बलमसङ्गगम् ॥ विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशम् ॥ ६ ॥ ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः ॥ कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां तानुदाहरत् ॥ ॥ ७ ॥ सहस्राशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ नर्मदां च नदीं दुर्गां महोरगनिषेविताम् ॥ ८ ॥ ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् ॥ वरदां च महाभागां महोरगनिषेविताम् ॥ ९ ॥ मेखलामुत्कलां चैव दशार्णनगराण्यपि ॥ अश्ववन्तीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत ॥ १० ॥ विदर्भानृषिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि ॥ तथा वङ्गान्कलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

चनेति ॥ तान् समुद्देशान् ॥ ७ ॥ सहस्राशिरसमित्यादि ॥ पूर्ववन्मध्यदेशापेक्षया विन्ध्यस्य दक्षिणत्वव्यपदेशः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सहस्रशिरसमित्यादिना पूर्वभागस्थान् देशाननुपदिशति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्र सर्वमेवानुपश्यतेत्यन्तेन विन्ध्यस्य पश्चिमभागस्थांस्तद्दक्षिणपार्श्वस्थांश्च नदीनगरदेशाननुपदिशति—विदर्भानित्यादिना ॥ पूर्वभागस्थान्देशाननुपदिशति । नदीं गोदावरीमिति । दण्डकारण्यवर्तिं गोदावरीखण्ड-

मित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अयोमुख इति ॥ अयोमुखः सह्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति ॥ अप्सरोगणैः विहितां पूजितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्येति ॥ तस्य प्रसिद्धस्य ॥ १६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टामिति पाठः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ततो हेममयमिति ॥ पाण्ड्यानां पाण्ड्यराजानाम् । युक्तं योग्यम् । कवाटम् । अनेन नगरं लक्ष्यते । मुक्तारूपैर्मणिभिः रत्नैः भूषितम् । तदुत्पत्तिदेशत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ अथ

अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् ॥ नदीं गोदावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत ॥ तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान्पाण्ड्यान्सकेरलान् ॥ १२ ॥ अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातुमण्डितः ॥ विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ॥ १३ ॥ सचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः ॥ १४ ॥ ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलां शिवाम् ॥ तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहितामप्सरोगणैः ॥ १५ ॥ तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसम् ॥ द्रक्ष्यथादित्यसंकाशमगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥१६ ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना ॥ ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् ॥ १७ ॥ सा चन्दनवनैर्दिव्यैः प्रच्छन्ना द्वीपशालिनी ॥ कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते ॥ १८ ॥ ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १९ ॥ ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् ॥ अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः ॥२०॥ चित्रनानानगः श्रीमान्महेन्द्रः पर्वतोत्तमः ॥ जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥२१॥

महेन्द्रं वर्णयति–तत इत्यादिना ॥ मार्गितव्या विशेषत इत्यन्तमेकान्वयम् । ततः पाण्ड्यनगरात् समुद्रमासाद्य अर्थनिश्चयं कर्तव्यसमुद्रलङ्घनाद्यर्थनिश्चयम् । संप्रधार्य कृत्वा । अगस्त्येन तत्र सागरे अन्तरे अवकाशे निवेशितः । श्रीमान् पुष्पफलादिसमृद्धिमान् । श्रीमान् कान्तिमान् । महेन्द्रोऽस्ति । तं पर्वतम् । पर्वसु पर्वसु समुद्रस्नानायागच्छति । तस्यापरे पारे अन्तरालिकतीरे द्वीपोऽस्ति तं मार्गध्वम् । तत्र सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन विशेषतः सीता मार्गितव्या इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स हीति ॥ एवं रावणालयावगमेऽपि इतरदिक्षु वानरप्रेषणं स्थानान्तरे सीतामादाय किं गच्छेदिति शङ्कयेति बोध्यम् ॥२५॥ ॥ २६ ॥ ननु पूर्वं न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षस इत्युक्तम्। संप्रति स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मन इत्युच्यते। अतो विरुद्धमिदमित्याशङ्क्य परिहरति–एवमिति ॥ एवं मदुक्तरीत्या। संशयान् संशयविषयभूतान् देशान्। निःसंशयान् संशयाविषयीभूतान्। निश्चितसदसद्भावान्

नानाविधैर्नगैः सर्वैर्लताभिश्चोपशोभितम् ॥ देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च सेवितम् ॥ २२ ॥ सिद्धचारणसंघैश्च प्रकीर्णं सुमनोहरम् ॥ तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २३ ॥ द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः ॥ अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥ तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४ ॥ स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ ॥ २५ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी ॥ अङ्गारकेति विख्याता छायामाकृष्य भोजनी ॥ २६ ॥ एवं निःसंशयान् कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः ॥ मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ॥ २७ ॥ तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान् समुद्रे शतयोजने ॥ गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८ ॥ चन्द्रसूर्यांशुसंकाशः सागराम्बुसमावृतः ॥ भ्राजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २९ ॥ तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः ॥ श्वेतं राजतमेकं च सेवते यं निशाकरः ॥ ३० ॥ न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः ॥ प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गत वानराः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

कृत्वा नष्टसंशयाः सन्तः अमिततेजसो नरेन्द्रस्य पत्नीं मृगयध्वम्। यदृच्छादर्शनापरिस्फुटज्ञातमर्थं कथं निश्चयेन कथयामीति न जान इति पूर्वमुक्तम्। इदानीं तथाविधमप्यर्थमन्वेषणगौरवाय निश्चयेन ब्रवीमीति भावः ॥ २७ ॥ तमतिक्रम्येति ॥ परापरयोगे चेति क्त्वाप्रत्ययः। एवं पूर्वत्रापरत्र च बोध्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्यैकमिति ॥ दक्षिणायन इति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

तमतिक्रम्य दुर्धर्षा इति ॥ हे दुर्धर्षाः । सूर्यवान् नाम पर्वतः वर्तत इति शेषः । दुर्विगाहेनाध्वना उपलक्षितः । योजनानि चतुर्दश । पुष्पितकसूर्यवतोरन्तराल इति शेषः ॥ ३२ ॥ तत इति ॥ वराणां श्रेष्ठानामर्हाणीति वरार्हाणि । परं ततः परं देशम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अगस्त्यभवनं

तमतिक्रम्य दुर्धर्षाः सूर्यवान्नाम पर्वतः॥ अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ॥३२॥ ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नाम पर्वतः ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ॥ ३३ ॥ तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च ॥ मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः ॥ ३४ ॥ तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः ॥ अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३५ ॥ तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् ॥ शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम् ॥ ३६ ॥ तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी ॥ विशालकक्ष्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ॥ ३७॥ रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः॥ सर्पराजो महाप्राज्ञो यस्यां वसति वासुकिः ॥ निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ॥ ॥ ३८॥ तत्र चानन्तरा देशा ये केचन सुसंवृताः ॥ ३९ ॥ तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितः ॥ सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ॥ ४० ॥ गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् ॥ दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम् ॥ ४१ ॥ न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्प्रष्टव्यं च कदाचन ॥ रोहिता नाम गन्धर्वा घोरा रक्षन्ति तद्वनम् ॥ ४२ ॥ तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः ॥ शैलूषो ग्रामणीः शिग्रुः शुभ्रो बभ्रुस्तथैव च ॥ ४३ ॥ रविसोमाग्निवपुषां निवासः पुण्यकर्मणाम् ॥ अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्तत्र स्वर्गजितः स्थिताः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

विशेषयति–तत्र योजनेति ॥ शरणं गृहम् ॥ ३६ ॥ तत्रेत्यादि ॥ निर्याय अगस्त्यभवनान्निर्गत्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तत्रेति ॥ ये अनन्तराः अव्यवहिता देशाः । ते मार्गितव्या इति शेषः ॥ ३९ ॥ तं चेति ॥ तं च देशमतिक्रम्य । तस्माद्देशात्परत इत्यर्थः । ऋषभसंस्थितः ऋषभतुल्यसंस्थानः ॥ ४० ॥ गोशीर्षकमिति ॥ गोशीर्षकं गोरोचनासदृशवर्णम् । पद्मकं पद्मदलसवर्णम् । हरिश्यामं तमालदलवर्णम् । अग्निसमप्रभम् अग्निसदृशवर्णम् । एवंविधं

दिव्यं चन्दनम् यत्रोत्पद्यते स ऋषभः पर्वतो वर्तत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तत इति ॥ ततः तस्मात् पुरुषात् प्रियतरो नास्ति। मम प्राणात् विशेषतः। सः प्रियतर इति शेषः ॥ ४९ ॥ अमितेति ॥ तदधिगुणं तदनुगुणम्। पुरुषार्थं पुरुषव्यापारम्। अत्र संयमिनीपर्यन्तमभिधानात् सप्तद्वीपसागरगमनमर्थसिद्धम्। एवमुत्तरसर्गयोरपि बोध्यम्। अत्र सार्धपञ्चाशत् श्लोकाः ॥ ५० ॥

ततः परं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः ॥ राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसा वृता ॥४५॥ एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुङ्गवाः ॥ शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४६ ॥ सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते ॥ गतिं विदित्वा वैदेह्याः सन्निवर्तितुमर्हथ ॥ ४७ ॥ यस्तु मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति ॥ मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥ ४८ ॥ ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः ॥ कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ॥ ४९ ॥ अमितबलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः॥ मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥५०॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एक०सर्गः॥ ४१ ॥

अथ प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तान् हरीन् दक्षिणां दिशम् ॥ अब्रवीन्मेघसंकाशं सुषेणं नाम यूथपम् ॥१॥ तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥ २ ॥ मरीचिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम् ॥ वृतं कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयसमद्युतिम् ॥ मरीचिपुत्रान्मारीचानर्चिर्मालान्महाबलान् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥

अथ पश्चिमदिशि वानरयोजनं द्विचत्वारिंशे—अथेत्यादि ॥ १ ॥ ताराया इति ॥ प्राञ्जलित्वादिकथनार्थमब्रवीदिति अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ २ ॥ मरीचिपुत्रमिति ॥ मारीचपदमन्वर्थसंज्ञेति द्योतयितुं मरीचिपुत्रमित्युक्तिः । मरीचिपुत्रान् मारीचानित्यत्रापि तथा। मारीचमिति ज्येष्ठ उक्तः ।

मारीचा इति तदनुजा उच्यन्ते । अर्चिर्मालान् अर्चिष्मतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुराष्ट्रानित्यादि ॥ पुन्नागेति ॥ पुन्नागगहनं पुन्नागवनम् । कुक्षिः मध्यदेशविशेषः । उद्दालकाः वृक्षविशेषाः । केतकषण्डान् केतकवनानि । प्रत्यक् स्रोतो गच्छन्तीति प्रत्यक्स्रोतोगमाः । शिवाः पावनाः । कान्ताराः दुर्गममार्गाः । तान् मार्गध्वमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ततः स्थलीमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ स्थल्यादिकं मार्गित्वा ततः तस्मादेशात् पश्चिमं समुद्रमागम्य तिमिनक्रायुतमक्षोभ्यन्तं द्रष्टुमर्हथ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तिमिनक्रायुतजलमक्षोभ्यमथ वानरा इति पाठः ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ तत इति ॥ कपयो भवदीयाः ॥ ११ ॥ तत्रेति ॥ वेलातटनिविष्टेषु । वेलायाम् अम्बुविकृतौ तटे च स्थितेषु । अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि इत्यमरः ॥ १२ ॥ मुरचीति ॥ पूर्वस्यां दिश्यवन्त्यन्या । इयं चान्या । यत्र प्रविष्टा वननैरन्तर्येण न लक्ष्यन्ते । तदलक्षितं नाम । मार्गध्वमित्यनुषङ्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऋषिपुत्रांश्च तान्सर्वान् प्रतीचीमादिशद्दिशम् ॥ द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः ॥ सुषेणप्रमुखा
यूयं वैदेहीं परिमार्गत ॥ ५ ॥ सुराष्ट्रान् सहबाह्लीकान् शूरान् भीमांस्तथैव च ॥ स्फीतान् जनपदान्रम्यान्
विपुलानि पुराणि च ॥ ६ ॥ पुन्नागगहनं कुक्षिं वकुलोद्दालकाकुलम् ॥ तथा केतकषण्डांश्च मार्गध्वं
हरियूथपाः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्स्रोतोगमाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः ॥ तापसानामरण्यानि कान्तारा गिरयश्च
ये ॥ ८ ॥ ततः स्थलीं मरुप्रायामत्युच्चशिरसः शिलाः ॥ गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां
दिशम् ॥ ९ ॥ ततः पश्चिममासाद्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ ॥ तिमिनक्रायुतजलमक्षोभ्यमथ वानराः ॥ १० ॥
ततः केतकषण्डेषु तमालगहनेषु च ॥ कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ॥ ११ ॥ तत्र सीतां च
मार्गध्वं निलयं रावणस्य च ॥ वेलातटनिविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२ ॥ मुरचीपत्तनं चैव रम्यं चैव
जटीपुरम् ॥ अवन्तीमङ्गलोपां च तथा चालक्षितं वनम् ॥ राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ॥ १३ ॥

सिन्ध्विति ॥ सिन्धुर्नदविशेषः । तत्र पश्चिमदिशि । पक्षैर्गच्छन्तीति पक्षगमाः । सपक्षा इति विशेषणम् । नीडानि वृक्षाग्रस्थस्वावासस्थानानि । अत एव महाद्रुम इति पूर्वमुक्तम् ॥१४॥१५॥ तानीत्याद्यर्धत्रयम् ॥ समन्ततस्तोयपूर्णेऽस्मिन् स्थले ये गजाः सन्ति गिरिशृङ्गगताश्च ये ते गजास्तानि नीडानि विचरन्ति । सिंहनीडाश्रयसानुषु विचरन्तीत्यर्थः । बाधकस्थानगमने हेतुमाह—दृप्ता इति ॥ १६ ॥ तस्येति ॥ कपिभिः भवद्भिरिति शेषः ॥ १७ ॥ कोटिमिति ॥ तत्र समुद्रे । गतां पारियात्रस्य कोटिं शृङ्गम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कोटिं तत्र समुद्रस्येति पाठः ॥ १८ ॥ १९ ॥

सिन्धुसागरयोश्चैव संगमे तत्र पर्वतः ॥ महान् हेमगिरिर्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः ॥ १४ ॥ तस्य प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः ॥ तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीडान्यारोपयन्ति ते ॥ १५ ॥ तानि नीडानि सिंहानां गिरिशृङ्गगताश्च ये ॥ दृप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिःस्वनाः ॥ विचरन्ति विशालेऽस्मिन् तोयपूर्णे समन्ततः ॥ १६ ॥ तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम् ॥ सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ॥ १७ ॥ कोटिं तत्र समुद्रे तु काञ्चनीं शतयोजनाम् ॥ दुर्दर्शां पारियात्रस्य गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १८ ॥ कोट्यस्तत्र चतुर्विंशद्गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ॥ वसन्त्यग्निनिकाशानां घोराणां कामरूपिणाम् ॥ १९ ॥ पावकार्चिः प्रतीकाशाः समवेताः सहस्रशः ॥ नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ २० ॥ नादेयं च फलं तस्माद्देशात् किंचित् प्लवंगमैः ॥ दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ २१ ॥ फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः ॥ तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी ॥ न हि तेभ्यो भयं किंचित् कपित्वमनुवर्तताम् ॥ २२ ॥ ॥

पावकार्चिःप्रतीकाशा इत्यादि ॥ नात्यासादयितव्याः नाति समीपं प्राप्तव्याः । नादेयं न स्वीकार्यम् । तर्हि ते गन्धर्वा अस्मान् हनिष्यन्तीत्यत्राह—तत्रेति । यत्नः फलचापलनिवृत्तौ यत्नः कर्तव्यः । विशालत्वादन्वेषणे यत्नो वा । न किंचिद्भयम् । कपिसंचारस्य वनमात्रधर्मत्वादिति भावः । अनुवर्तताम् अनुवर्तमानानाम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नादेयमिति ॥ न आदेयमिति च्छेदः । तेषां दुरासदत्वे तत्र कथं मार्गणं घटत इत्याशङ्क्याह—तत्रेति । हि यस्मात् कारणात् कपित्वमनुवर्ततां प्राकृतकपित्वमनुवर्तमानानां भवतां तेभ्यो भयं न । तस्मात्तत्र यत्नः कर्तव्यः । जानकी

मार्गितव्या चेति संबन्धः ॥२०॥२१॥२२॥तत्र वैडूर्येत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ श्रीमानिति ॥ योजनानां शतं समं यथा भवति तथा समुदितः समुन्नतः ॥२३॥२४॥ चतुर्भाग इति ॥ चतुर्भागे चतुर्थभागे । समुद्रस्य लवणसमुद्रस्य ॥२५॥ तत्र पञ्चजनमिति ॥तत्र चक्रवत्पर्वते। पुरुषोत्तमो विष्णुः। श्रीपतिः पुरुषोत्तम इत्यमरः । चक्ररक्षकं हयग्रीवाख्यं दानवं हत्वा चक्रम् पञ्चजनाख्यं दानवं हत्वा तदस्थिभूतं पाञ्चजन्याख्यं शङ्खं च जग्राह ।

तत्र वैडूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः ॥ नानाद्रुमलताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ॥ २३ ॥ श्रीमान् समुदितस्तत्र योजनानां शतं समम् ॥ गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवङ्गमाः ॥ २४ ॥ चतुर्भागे समुद्रस्य चक्रवान्नाम पर्वतः ॥ तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २५ ॥ तत्र पञ्चजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवम् ॥ आजहार ततश्चक्रं शङ्खं च पुरुषोत्तमः ॥ २६ ॥ तस्य सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २७ ॥ योजनानां ततः षष्टिर्वराहो नाम पर्वतः ॥ सुवर्णशृङ्गः सुश्रीमानगाधे वरुणालये ॥ ॥ २८ ॥ तत्र प्राग्ज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम् ॥ यस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥ २९ ॥ तत्र सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ३० ॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तरनिर्दरः ॥ पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रस्रवणायुतः ॥ ३१ ॥ तं गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्वतः ॥ अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥ ३२ ॥ यस्मिन् हरिहयः श्रीमान् महेन्द्रः पाकशासनः ॥ अभिषिक्तः सुरै राजा मेघवान्नाम पर्वतः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कृष्णः पञ्चजनं हत्वा पाञ्चजन्यं जग्राहेत्युच्यते । तद्विष्णववतारेप्यस्तीति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत्र प्रागिति ॥ तत्र वराहपर्वते ॥२९॥ ३० ॥ तमतिक्रम्येति ॥ तमतिक्रम्य तस्मात्परत इत्यर्थः । काञ्चनान्तरनिर्दरः सौवर्णमयान्तरप्रदेशवत्कन्दरः । अन्तर्बहिश्च सौवर्णकन्दरः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ तं गजाश्चेति ॥ तेन शब्देन स्वशब्देन । दर्पिता गजादयस्तं पर्वतमभिगर्जन्ति ॥ ३२ ॥ यस्मिन्निति ॥ हरिहयः श्यामवर्णाश्वयुक्तः । राजाभि-

षिक्तः राजत्वेनाभिषिक्तः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वरमेवाह—तेनैवमिति ॥ प्रभया रक्ता भविष्यन्तीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विश्वेदेवा इति ॥ पश्चिमां सन्ध्याम् “ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ”। मेरुसदृशत्वान्मेरुम्। मेरुमागम्य आदित्यमुपतिष्ठन्ति पूजयन्ति । मन्त्रकरणाभावात्परस्मैपदम् । अस्तगिरिसमीपस्थसावर्णिमेरोरभिधानात्सर्वेपि समुद्रद्वीपादयोपि मार्गितव्यत्वेनोक्ताः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विश्वेदेवा इति ॥ विश्वेदेवाश्च

तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम् ॥ षष्टिं गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ॥ ३४ ॥ तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वतः ॥ जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ॥ ३५ ॥ तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तरपर्वतः ॥ आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥ ३६ ॥ तेनैवमुक्तः शैलेन्द्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः ॥ मत्प्रसादात् भविष्यन्ति दिवा रात्रौ च काञ्चनाः ॥ ३७ ॥ त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः ॥ ते भविष्यन्ति रक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ॥ ३८ ॥ विश्वेदेवाश्च मरुतो वसवश्च दिवौकसः ॥ आगम्य पश्चिमां संध्यां मेरुमुत्तरपर्वतम् ॥ ३९ ॥ आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्योऽभिपूजितः ॥ अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४० ॥ योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः ॥ मुहूर्तार्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयम् ॥ ४१ ॥ शृङ्गे तस्य महद्दिव्यं भवनं सूर्यसन्निभम् ॥ प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४२ ॥ शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षिसमाकुलैः ॥ निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ ४३ ॥ अन्तरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान् ॥ जातरूपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः ॥ ४४ ॥

वसवो मरुतश्च दिवौकसः । पश्चिमां सन्ध्याम् अस्मदपेक्षया पश्चिमसन्ध्यायाम् उत्तमपर्वतं मेरुमासाद्य वर्तमानमादित्यमुपतिष्ठन्ति पूजयन्ति । मन्त्रकरणाभावात्परस्मैपदम् । अस्तगिरिसमीपस्थसावर्णिमेरोरभिधानात्ततः पूर्वस्था अनुक्ताः समुद्रद्वीपादयोपि मार्गितव्यत्वेनोक्ता इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकर इति पाठः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एतावदिति ॥ भास्करः रजनीक्षये जीवलोकस्य एतावत् उदयास्तादिमध्यं वितिमिरं कृत्वा अस्तं गच्छतीति योजना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सहैवेति ॥ दिष्टकारिभिः आदिष्टकारिभिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ श्वशुरो मे गमिष्यतीति पाठः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ प्रमाण-

तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरस्सु च सरित्सु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥४५॥ यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भावितः ॥ मेरुसावर्णिरित्येव ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ॥ ४६ ॥ प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसन्निभः ॥ प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥ ४७ ॥ एतावज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये ॥ कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४८ ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥४९॥ अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च॥ अस्तपर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत॥ ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भवेन्मम ॥ ५० ॥ सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति ॥ श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः ॥ ॥ ५१ ॥ गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः ॥ भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्वकर्मसु ॥ ५२ ॥ प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् ॥ दृष्टायां तु नरेन्द्रस्य पत्न्याममिततेजसः ॥ कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ॥ ५३ ॥ अतोन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य हितं भवेत् ॥ संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥ ५४ ॥ ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवङ्गाः सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य ॥ आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपं ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

मेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशमिति पाठः । प्रमाणं व्यवस्थापकम् । पश्यध्वं पश्यत । आत्मनेपदमार्षम् ॥ ५३ ॥ अतोन्यदिति ॥ अस्य कार्यस्य सीतान्वेषणरूपस्य अन्यदपि यद्धितं भवेत् देशकालार्थसंहितं तत्संप्रधार्य भवद्भिः कार्यमित्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अतोन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य हितं भवेत् । सम्प्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥ इति पाठः ॥ अत्र अष्टपञ्चाशत्

श्लोकाः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ अथोत्तरादिशि शतवलिप्रेषणं त्रिचत्वारिंशे–ततः संदिश्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ वृत इत्यादि ॥ हिमशैलावतंसकां हिमशैलालङ्काराम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिरिति सम्यक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अस्मिन्निति ॥ कृतार्थाश्चार्थविदश्च कृतार्थार्थविदः तेषां वराः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम् ॥ वीरं शतवलिं नाम वानरं वानरर्षभः ॥ १ ॥ उवाच राजा धर्मज्ञः सर्ववानरसत्तमम् ॥ वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥ २ ॥ वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् ॥ वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिः ॥ ३ ॥ दिशं ह्युदीचीं विक्रान्तां हिमशैलावतंसकाम् ॥ सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥४॥ अस्मिन् कार्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये॥ ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदां वराः ॥५ ॥ कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महात्मना॥ तस्य चेत् प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥६॥ अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् ॥ तस्य स्यात् सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥७॥ एतां बुद्धिमवस्थाय दृश्यते जानकी यथा ॥ तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥८॥ अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः ॥ अस्मासु चागतप्रीती रामः परपुरंजयः ॥ ९ ॥ इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च ॥ भवन्तः परिमार्गन्तु बुद्धिविक्रमसम्पदा ॥ १० ॥ तत्र म्लेच्छान्पुलिन्दाश्च शूरसेनांस्तथैव च ॥ प्रस्थलान् भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥ ११ ॥ काम्बोजान् यवनांश्चैव शकानारट्टकानपि ॥ बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टङ्कणान् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

॥ ९ ॥ इमानीत्यादि ॥ इमानि वक्ष्यमाणानि । नद्यः नदीः । तत्रेति । भरतान् इन्द्रप्रस्थादिप्रदेशान् । कुरून् दक्षिणकुरून् हिमवदन्तान् पुनः पुनरन्विष्य परिमार्गन्त्विति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

चीनान् परमचीनांश्च निहारांश्च पुनः पुनः ॥ अन्वीक्ष्य दरदांश्चैव हिमवन्तं तथैव च ॥ १३ ॥ लोध्रपद्मकषण्डेषु देवदारुवनेषु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १४ ॥ ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् ॥ कालं नाम महासानुं पर्वतं तु गमिष्यथ ॥ १५ ॥ महत्सु तस्य शैलस्य निर्दरेषु गुहासु च ॥ विचिनुध्वं महाभागां रामपत्नीं ततस्ततः ॥ १६ ॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम् ॥ ततः सुदर्शनं नाम गन्तुमर्हथ पर्वतम् ॥ १७ ॥ ततो देवसखो नाम पर्वतः पतगालयः ॥ नानापक्षिगणाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः ॥ १८ ॥ तस्य काननषण्डेषु निर्झरेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १९ ॥ तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् ॥ अपर्वतनदीवृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥ २० ॥ तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् ॥ कैलासं पाण्डुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ ॥ २१ ॥ तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ कुबेरभवनं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २२ ॥ विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा ह्यप्सरोगणसेविता ॥ २३ ॥ ॥

॥१३॥ लोध्रेति ॥ पद्मकाश्चन्दनविशेषाः । साहचर्यात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ लोध्रपद्मकषण्डेष्वित्यत्र पद्मकशब्दश्चन्द्रनव्यतिरिक्तवृक्षविशेषवाची । अकाले वनद्रव्यभूतलोध्रादिसहपाठात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तमतिक्रम्येति ॥ तं कालं नाम महागिरिमतिक्रम्य । ततः तस्मात् । सुदर्शनं पर्वतं गन्तुमर्हथ ॥ १७ ॥ तत इति ॥ पतगालयः पक्षिणामावासभूतः । पक्षिणां वैविध्यमाह—नानापक्षिसमाकीर्ण इति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततो देवसखो नाम पर्वतः पर्वतालया इति पाठः । पर्वतालया इति वानराणां संबोधनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तमिति ॥ तमतिक्रम्य तस्माद्देवसखाख्यपर्वतात्परम् । अपर्वतनदीवृक्षं शून्यारण्यस्थलम् । वर्तत इति शेषः ॥२०॥ तं त्विति ॥ कैलासमिति । यद्यपि कैलासो हिमवदेकदेश इति पुराणान्तरोक्तं तथापि तदविरुद्धं ज्ञेयम् । मध्ये शून्यप्रदेशेपि तावत्पर्यन्तं हिमवानिति ॥२१॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्र कैलासे नलिनी मानसाख्यसरसी॥२२॥२३॥

तत्र वैश्रवणो राजा सर्वभूतनमस्कृतः ॥ धनदो रमते श्रीमान् गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २४॥ तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च ॥ रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २५ ॥ क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम् ॥ अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् ॥२६॥ वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः ॥ देवैरप्यर्चिताः सम्यग्देवरूपा महर्षयः ॥ २७ ॥ क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च ॥ निर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥ २८ ॥ क्रौञ्चस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः ॥ अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम् ॥२९॥ न गतिस्तत्र भूतानां देवदानवरक्षसाम् ॥ स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः ॥ ३० ॥ क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः ॥ मयस्य भवनं यत्र दानवस्य स्वयं कृतम् ॥ ३१ ॥ मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकन्दरः ॥ स्त्रीणामश्वमुखीनां च निकेतास्तत्र तत्र तु ॥ ३२ ॥ तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् ॥ सिद्धा वैखानसास्तत्र वालखिल्याश्च तापसाः ॥ ३३ ॥ वन्द्यास्ते तु तपःसिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः ॥ प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ॥ ३४ ॥ हेमपुष्करसंछन्नं तस्मिन्वैखानसं सरः ॥ तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः ॥ ३५ ॥ ॥

तत्रेति ॥ तत्र कैलासे ॥ २४ ॥ तस्येति ॥ तस्य कैलासस्य । पर्वतेषु पर्यन्तपर्वतेषु ॥ २५ ॥ क्रौञ्चं त्विति ॥ बिलं स्कन्दशक्तिकृतम्॥२६॥२७॥२८॥ क्रौञ्चस्येत्यादि ॥ शिखरं च । प्रधानभूतं शिखरं च। अवृक्षम् अवृक्षाख्यं प्रत्यन्तपर्वतम् । विहगालयम् मानसं मानसाख्यं गिरिं च निरीक्ष्य ते विचेतव्या इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥ न गतिरिति ॥ तत्र मानसाख्ये पर्वते । ससानुप्रस्थभूधरः । सानवः उपत्यकाः । प्रस्था मध्यतटाः । भूधरा अधित्यकाः ॥ ३० ॥ क्रौञ्चमिति ॥ क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य क्रौञ्चगिरेः परतः । मैनाको नाम पर्वतः वर्तत इति शेषः ॥ ३१ ॥ मैनाकस्त्विति ॥ अश्वमुखीनां किंपुरुषस्त्रीणाम् ॥ ३२ ॥ तं देशमिति ॥ आश्रमं सिद्धसेवितम् । अस्तीति शेषः ॥ ३३ ॥ वन्द्या इति ॥ तपःसिद्धाः अणिमाद्यष्टैश्वर्यसिद्धियुक्ताः ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैरिति पाठः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ औपवाह्य इति ॥ औपवाह्यः राजार्हं वाहनम् । राजवाहस्त्वौपवाह्य इत्यमरः ॥ ३६ ॥ अथ महामेरुपर्यन्तेलावृतप्रदेशानुपदिशति—तत्सर इति ॥ उत्तरत्र । हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरमिति वक्ष्यमाणत्वादत्र मेरुकीर्तनप्रसक्तिरेव नास्तीति न भ्रमितव्यम् । व्योम वर्तत इति शेषः । व्योम्नो नष्टचन्द्रदिवाकरादित्वं नियतमार्गवर्तिनां चन्द्रसूर्यादीनां मेरुनिकटे किरणसंचाराभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे । यावत्पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे च पार्श्वयोः । ऋते हेमगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ॥ इति ॥ ३७ ॥ गभस्तिभिरिति ॥ स देशः अर्कस्य गभस्तिभिरिव स्थितैः स्वयंप्रभैः स्वतःसिद्धज्ञानैः तपःसिद्धैः प्रकाशते ॥ ३८ ॥ तं त्विति ॥ निम्नगा वर्तत

औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः ॥ गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ॥ ३६ ॥ तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् ॥ अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादितम् ॥ ३७ ॥ गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते ॥ विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥ ३८ ॥ तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ॥ ३९ ॥ उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥ ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान् प्रत्यानयन्ति च ॥ ४० ॥ उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ४१ ॥ ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः ॥ नीलवैडूर्यपत्राभिर्नद्यस्तत्र सहस्रशः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

इति शेषः ॥ ३९ ॥ उभयोरिति ॥ तस्याः शैलोदायाः उभयोस्तीरयोः कीचका नाम वेणवः सन्ति । ते उभयतीरजाः कीचकाः अन्योन्यसंग्रथिततया गमनसाधनभूताः सन्तः सिद्धान् परं तीरं नयन्ति प्रत्यानयन्ति च ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नामवेणवः । ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान् प्रत्यानयन्ति च ॥ इति पाठः ॥ ४० ॥ उत्तरा इति ॥ उत्तराः कुरवः उत्तरकुरुसंज्ञिकाः देशाः । वर्तन्त इति शेषः । कृतपुण्यानां प्रतिश्रयाः आश्रयभूताः आवासभूताः ॥ ४१ ॥ तत इत्यादि ॥ ततः कृतपुण्यप्रतिश्रयत्वाद्धेतोः । कृतपुण्यभोग्यभूमित्वात् उक्तविशेषा नद्यः सन्तीति भावः । पद्मिनीभिः पद्मलताभिः । कृतोदकाः पर्याप्तोदकाः । युगपर्याप्तयोः कृतम् इत्यमरः ॥ ४२ ॥ ॥

रक्तेति ॥ रक्तेत्यविभक्तिकनिर्देशः । रक्तैरुत्पलवनैर्हिरण्मयैरुत्पलवनैः तरुणादित्यसदृशैरुत्पलवनैश्चेत्यर्थः । तत्रात्र तेष्वेतेषु कुरुष्वित्यन्वयः ॥ ४३ ॥ महार्हेति ॥ महार्हमणयो नीलरत्नानि । तत्तुल्यपत्रैः ॥ ४४ ॥ निस्तुलाभिरिति ॥ निस्तुलाभिः वर्तुलाभिः । वर्तुलं निस्तुलं वृत्तम् इत्यमरः । महाधनैः बहुमूल्यैः । उद्धूतपुलिनाः उन्नतपुलिनाः । निम्नगा भान्तीति शेषः । सर्वेति । नगोत्तमैः पर्वतश्रेष्ठैः। अवगाढाः प्रविष्टा इति निम्नगाविशेषणम् ॥

रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरण्मयैः ॥ तरुणादित्यसदृशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ ४३ ॥ महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ॥ नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः ॥ ४४ ॥ निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ॥ उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ ४५ ॥ सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ॥ जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ॥ ४६ ॥ नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ॥ दिव्यगन्धरसस्पर्शाः सर्वकामान् स्रवन्ति च ॥ ४७ ॥ नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४८ ॥ मुक्तावैडूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ॥ स्त्रीणां चाप्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च ॥ सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४९ ॥ महार्हाणि च चित्राणि हैमान्यन्ये नगोत्तमाः ॥ शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ॥ ५० ॥ मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ ५१ ॥ स्त्रियश्च गुणसंपन्ना रूपयौवनलक्षिताः ॥ गन्धर्वाः किन्नराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा ॥ समन्ते सहितास्तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ॥ ॥ ५२ ॥ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः ॥ सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सहयोषितः ॥ ५३ ॥ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ नित्यपुष्पफला इति ॥ पत्ररथाकुलाः पक्षिभिराकुलाः । सर्वकामान् सर्वाभीष्टान् ॥ ४७ ॥ नानाकाराणीति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः इति पाठः । नगोत्तमाः वृक्षश्रेष्ठाः ॥ ४८ ॥ मुक्तेति ॥ सर्वर्तुसुखसेव्यानि हेमन्ताद्यृतुष्वपि सुखेन सेवितुं योग्यानि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सर्वे इति ॥ सहयोषितः योषित्सहिताः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सहयोषित इत्येतदेकं पदम् ॥ ५३ ॥

गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वनः ॥ श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोहरः ॥ ५४ ॥ तत्र नामुदितः
कश्चिन्नास्ति कश्चिदसत्प्रियः ॥ अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ॥ ५५ ॥ समतिक्रम्य तं देशमुत्तरः
पयसां निधिः ॥ ५६ ॥ तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् ॥ इन्द्रलोकगता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये ॥
देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं गताः ॥ ५७ ॥ स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा
प्रकाशते॥ सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता ॥५८॥ भगवानपि विश्वात्मा शम्भुरेकादशात्मकः॥
ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥

गीतेति ॥ सोत्कृष्टहसितस्वनः उत्कृष्टहासशब्दसहितः ॥ ५४ ॥ तत्रेति ॥ असत्प्रियः अविद्यमानाङ्गनः । गुणाः सुखादयः ॥ ५५ ॥ समतिक्रम्येति ॥ पयसां निधिः लवणसमुद्रः । अस्तीति शेषः ॥ ५६ ॥ तत्रेति ॥ तत्र लवणसमुद्रे । मध्ये मध्ये देशे । ये दिवं गता इत्यनुषज्यते ॥ ५७ ॥ स त्विति ॥ स देशः विसूर्योंपि रात्रौ विगतसूर्योंपि । तस्य सोमगिरेर्भासा प्रकाशते । कथमिव । सूर्यलक्ष्म्या अभिविज्ञेयः ज्ञातव्यपदार्थको देशः तपता विवस्वतेव ॥ ५८ ॥ भगवानिति ॥ विश्वात्मा विश्वशरीरकः । भगवान् षाड्गुण्यपरिपूर्णो वासुदेवः । एवमेव महान् शब्दो मैत्रेयभगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥ इत्युक्तेः । नचेदमपि शम्भुविशेषणम् । एकादशात्मकत्वविरोधात् । नहि विश्वात्मकत्वमेकादशकत्वं चैकत्र संभवति । एकादशात्मकः एकादशमूर्तिः । शम्भुः रुद्रः । देवेशो ब्रह्मा । ब्रह्मर्षिपरिवारितः तत्र वसति । इयं च क्रिया सर्वत्रापि संबध्यते । यद्यत्र कश्चित् प्रकरणाभावात् विष्णुरत्र नोच्यत इति कथयेत् तर्हि रुद्रोपि नोच्यते । कथमिति चेत् शं भावयतीति शम्भुरिति व्युत्पत्त्या । शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ इति कोशकारवचनाच्च सर्वाण्यपि विशेषणानि ब्रह्मपराणि भवेयुरिति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भगवानिति ॥ विश्वात्मा विश्वशरीरकः । भगवान् भगवच्छब्देन षाड्गुण्यपरिपूर्णो वासुदेवोभिधीयते । तत्र तस्यैव मुख्यत्वात् । तदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे । एवमेव महान् शब्दो मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यग इति ॥ एकादशात्मकः एकादशमूर्तिः शम्भुः । देवेशो ब्रह्मा । ब्रह्मर्षिपरिवारितः तत्र वसति । वसातिक्रि-

या पूर्वत्रापि संबध्यते । ब्रह्मर्षिपरिवारित इत्येतच्च भगवान् शम्भुरित्यत्रापि संबध्यते । अन्यथा तस्य सन्निहितब्रह्ममात्र संबन्धे आद्ययोरेकैकविशेषणत्वं तृतीयस्य द्विविशेषणत्वमिति वैरूप्यं स्यात् ॥ ५९ ॥ न कथंचनेति ॥ कुरूणामुत्तरेण "षष्ठ्यपीष्यते" इत्यनेनैनपा योगे षष्ठी । अन्येषामपि शक्तिविशेषविशिष्टदैत्यादीनामपि । वः युष्माभिः । न गन्तव्यम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ एतावदिति ॥ एतावत् उत्तरकुरुदेशपर्यन्तम् । ततः परं उत्तरकुरुदेशात् परम् । समुद्रद्वीपादिकं अभास्करममर्यादं च प्रदेशं न जानीमः । ततः परस्य देशस्य सर्वैर्गन्तुमशक्यत्वेन मयापि

न कथंचन गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः ॥ अन्येषामपि भूतानां नातिक्रामति वै गतिः ॥ ६० ॥ स हि सोमगिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः ॥ तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्त्तितुमर्हथ ॥ ६१ ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः ॥ अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६२ ॥ सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ॥ यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६३ ॥ ततः कृतं दाशरथेर्महत्प्रियं महत्तरं चापि ततो मम प्रियम् ॥ कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा ॥ ॥ ६४ ॥ ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा मयार्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः ॥ चरिष्यथोर्वीं प्रतिशान्तशत्रवः सहप्रिया भूतधराः प्लवङ्गमाः ॥ ६५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥

अनवगतत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥ सर्वमेतदिति ॥ यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः । गम्यत्वेनोक्तप्रदेशानां यत्पार्श्वादिकमनुक्तं तत्रापि अन्वेषणे मतिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥ तत इति ॥ ततः अन्वेषणानन्तरम् । विदेहजादर्शनजेन कर्मणा दाशरथेर्महत्प्रियं कृतं भविष्यति । मम चापि ततः दाशराथिप्रियात् महत्तरं प्रियं कृतं भविष्यतीति योजना ॥ ६४ ॥ तत इति ॥ भूतधराः प्राणिभृतः प्राणिभिरुपजीव्या इति यावत् ॥ ६५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥

अथ निश्चितकार्यसाधनसामर्थ्याय हनुमते अङ्गुलीयकदानं चतुश्चत्वारिंशे—विशेषेण त्वित्यादि ॥ हनुमति विषये । अर्थं वक्ष्यमाणार्थम् उक्तवान् । विशेषार्थकथने हेतुमाह—स हीति । अर्थसाधने विषये निश्चितार्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स विशेषेणेति ॥ हनुमत्यर्थमुक्तवान् निक्षिप्तवान् । धातूनामनेकार्थत्वात् कर्माधिकरणवाचिपदसमभिव्याहृतो वचिर्निक्षेपे वर्तते ॥ १ ॥ संग्रहेणोक्तमर्थं विस्तरेण दर्शयति—अब्रवीच्चेत्यादिना ॥ न भूमाविति ॥ भूमौ सजातीयप्रतिपक्षबहुलायाम् । अन्तरिक्षे निरालम्बे मेघादिसंचारमार्गे । अम्बरे वातचक्राक्रान्तप्रदेशे । अमरालये प्रबलाधिष्ठिते

विशेषेण तु सुग्रीवो हनुमत्यर्थमुक्तवान् ॥ स हि तस्मिन् हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १ ॥ अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् ॥ सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसाम् ॥ २ ॥ न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये ॥ नाप्सु वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिपुङ्गव ॥ ३ ॥ सासुराः सहगन्धवाः सनागनरदेवताः ॥ विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥ ४ ॥ गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे ॥ पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ५ ॥ तेजसा वापि ते भूतं समं भुवि न विद्यते ॥ तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवोपपादय ॥ ६ ॥ त्वय्येव हनुमन्स्वस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः ॥ देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ॥ ७ ॥ ततः कार्यसमासङ्गमवगम्य हनूमति ॥ विदित्वा हनुमन्तं च चिन्तयामास राघवः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वर्गे । अप्सु तिर्यक्संचारानर्हासु वा गतिसङ्गं गतिविलम्बम् । न पश्यामि । गतिः अप्रतिहतगतिः । तेजसेति भूतं जन्तुः । तत् तस्मात्कारणात् । तत्सीतान्वेषणम् । उपपादय संपादय । त्वयीति ॥ नयपण्डितेत्यनन्तरमिति करणं बोध्यम् । इत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत इति ॥ ततः सुग्रीववचनात् हनूमति कार्यसमासङ्गं कार्यविषयासक्तिम् । अवगम्य । अस्मिन् सुग्रीवेण स्वकार्यभारो निक्षिप्त इति ज्ञात्वेत्यर्थः । स्वयमपि हनुमन्तं कार्यसाधकं विदित्वा चिन्तयामास ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

चिन्ताप्रकारमाह—सर्वथेत्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ अन्ते इतिकरणं बोध्यम् । कार्यसाधने विषये निश्चितार्थः निश्चितकार्यसाधकः । हनुमानपि निश्चितार्थकरः । तदेवमिति । अस्य कार्यफलोदयः अस्य संबन्धिनी कार्यसिद्धिः । ध्रुवः निश्चितः ॥ ९ ॥ १० ॥ तमिति ॥ व्यवसायोत्तरं व्यवसायेन उत्तरं श्रेष्ठम् । कृतार्थः संवृत्त इव । अमन्यतेति शेषः ॥ ११ ॥ ददाविति ॥ राजपुत्र्या अभिज्ञानं अभिज्ञायतेनेनेत्यभिज्ञानम् । ननु त्यक्तसकलधनस्य वन्यवृत्त्या वर्तमानस्य कुतोङ्गुलीयकमिति चेत् इदमेकमेतत्कार्यार्थं रक्षितवान् । अत एवाङ्गुलीयमुन्मुच्येति नोक्तम् । यद्वा

सर्वथा निश्चितार्थोयं हनूमति हरीश्वरः ॥ निश्चितार्थकरश्चापि हनुमान् कार्यसाधने ॥ ९ ॥ तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ॥ १० ॥ तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिम् ॥ कृतार्थ इव संवृत्तः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ११ ॥ ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ॥ अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥ १२ ॥ अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा ॥ मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नानुपश्यति ॥ १३ ॥ व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः ॥ सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे ॥ १४ ॥ स तं गृह्य हरिश्रेष्ठः स्थाप्य मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ॥ वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगोत्तमः ॥ १५ ॥ स तत्प्रकर्षन्हरिणां बलं महद्बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः ॥ गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १६ ॥

रामनामाङ्कितमङ्गुलीयकं सीतायाः कदाचिद्रावणागमनात् पूर्वं प्रणयपरत्वेन रामेण स्वीकृतमिति बोध्यम् । यद्वा भार्यास्नेहेन कनिष्ठिकायां सदा मुद्रिका धार्यत इति देशाचारः । यद्वा विवाहकाले जनकेन दत्तामिदं वरालङ्कारत्वेन । गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणमित्युक्तेः ॥ १२ ॥ भवद्वचनमेवालं किमर्थमेतद्दीयते तत्राह—अनेनेति ॥ पश्यति द्रक्ष्यति ॥ १३ ॥ हनुमन्तं प्रशंसाति—व्यवसाय इति ॥ सत्त्वयुक्तो विक्रमः बलं च विक्रमश्चेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ स तदिति ॥ प्रकर्षन् नयन् । हरिणामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

पुनरपि गच्छन्तं प्रति रामवचनं—अतिबलेति ॥ अतिबलेति संबुद्धिः । हरिवरविक्रम सिंहश्रेष्ठविक्रम सुग्रीवतुल्यविक्रमेति वा । श्लोकान्ते इति रामोऽब्रवीदित्यध्याहार्यम् ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥
अथ प्रेषितानां वानराणां सन्नाह उच्यते पञ्चचत्वारिंशे—सर्वांश्चेत्यादि ॥ सर्वानाहूय ततः समस्तान् संधीभूतान् प्लवगान् अब्रवीत् । यद्वा सम

अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः ॥ पवनसुत यथाभिगम्यते सा जनकसुता हनुमन्तथा
कुरुष्व ॥ १७ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥
सर्वांश्चाहूय सुग्रीवः प्लवगान् प्लवगर्षभः ॥ समस्तानब्रवीद्भूयो रामकार्यार्थसिद्धये ॥ एवमेतद्विचेतव्यं यन्मया
परिकीर्तितम् ॥ १ ॥ तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः ॥ शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ २ ॥
रामः प्रस्रवणे तस्मिन्न्यवसत्सहलक्ष्मणः ॥ प्रतीक्षमाणस्तं मासं यः सीताधिगमे कृतः ॥ ३ ॥ उत्तरां तु दिशं रम्यां
गिरिराजसमावृताम् ॥ प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतवलिस्तदा ॥ ४ ॥ पूर्वां दिशं प्रति ययौ विनतो हरियूथपः ॥
ताराङ्गदादिसहितः प्लवगो मारुतात्मजः ॥ ५ ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां हरियूपथः ॥ पश्चिमां तु भृशं
घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः ॥ प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ ६ ॥ ततः सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा
यथातथम् ॥ कपिसेनापतीन्मुख्यान्मुमोद सुखितः सुखम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

इति च्छेदः । समः सर्वत्र पक्षपातरहितः । एतत्पूर्वोक्तं स्वां स्वां दिशं स्वांशभूमण्डलम् । एवम् अस्मदुक्तप्रकारेण इत्यब्रवीदिति संबन्धः ॥ १ ॥ तदिति ॥ शलभा इति बहुत्वमात्रे दृष्टान्तः ॥ २ ॥ राम इति ॥ सीताधिगमे सीताधिगमनिमित्तम् । कृतः कृतसंकेतः ॥ ३ ॥ उत्तरामिति ॥ प्रतस्थे प्रस्थातुमुद्युक्तः । सर्गान्ते सुग्रीवसन्निधौ सन्नाहकथनात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति ॥ मुमोद सुखितः सुखमिति । पूर्वं राज्यलाभेन सुखितो राजा सुखं यथा भवति तथा मुमोद उत्तरोत्तरं सुखं प्रापेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं संबोधिता इत्यादि ॥ आनयिष्यामह इत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम्। आनयिष्यामह इति नदन्त इत्यन्वयः। नदन्तः शब्दं कुर्वन्तः। उन्नदन्तः पुनः संतोषातिशयेन उच्चैर्नदन्तः। गर्जन्तः आत्मश्लाघां कुर्वन्तः। क्ष्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः। विनदन्तः विविधान् विकृतान्वा नादान्कुर्वन्तः । संप्रतस्थिर इति पूर्वेणान्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मुमोद सुखितः स्वयमित्यतः परम् एवं संचोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः। स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणमिति पाठक्रमः ॥ अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । अस्याभिप्रेत्येत्यनेन संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अहमित्यादि सागरानित्यन्तमेकान्वयम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति। भवद्भिः स्थीयतामिति पाठः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहं योजनसंख्यायाः शतं प्लवितेत्येकस्य वचनम्। योजनसंख्यायाः शतं समधिकमित्यन्यस्य। हिः प्रसिद्धौ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

एवं संबोधिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः ॥ स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ८ ॥
आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् ॥ नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ क्ष्वेलन्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः ॥ ९ ॥ अहमेको हनिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे ॥ ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १० ॥ वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयतामिति ॥ एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ॥ ११ ॥ विमथिष्याम्यहं वृक्षान्पातयिष्याम्यहं गिरीन् ॥ धरणीं धारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ॥ १२ ॥ अहं योजनसंख्यायाः प्लविता नात्र संशयः ॥ शतं योजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहम् ॥ १३ ॥ भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च ॥ पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः॥ १४ ॥ इत्येकैकं तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ॥ ऊचुश्च वचनं तत्र हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥

अथ रामाय सुग्रीवेण स्वस्य सर्वभूमण्डलज्ञानमूलकथनं षट्चत्वारिंशे—गतेष्वित्यादि ॥ १ ॥ सुग्रीवस्त्विति ॥ प्रणतात्मवान् प्रणतदेहवान् ॥ २ ॥ यदेति ॥ केचिदत्र दुन्दुभिशब्देन उपचारान्मायाव्येवोच्यते मायाविनो वृत्तान्तस्यानुवादादित्याहुः । तन्न ।महिषाकृतिमित्यस्य विरोधात् । तदा विवेश महिषः, महिषो विनशेदिति पुनः पुनरुक्तेश्च रामेण विदितवृत्तान्तश्च न वचनमर्हति । तर्हि कथमुपपत्तिरिति चेत् उच्यते । पूर्वं मायाविवृत्तान्ताभिधानादत्र महिषवृत्तान्ताभिधानाच्च तदानीमुभावप्यागताविति वेदितव्यम् । तत्र महिषः कथंचित् स्वात्मानं गोपयित्वा वालिनि विनिर्गते पुनः मत्तः कदाचि-

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ कथं भवान् विजानीते सर्वं वै मण्डलं भुवः ॥ १ ॥ सुग्रीवस्तु ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण नरर्षभ ॥ २ ॥ यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम् ॥ परिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ॥ ३ ॥ तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति ॥ विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४ ॥ ततोहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् ॥ न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५ ॥ ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् ॥ तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातृशोकविषार्दितः ॥ ६ ॥ अथाहं कृतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः ॥ शिला पर्वतसंकाशा बिलद्वारि मयावृता ॥ ७ ॥ अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशेदिति ॥ ततोहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते ॥ राज्यं च सुमहत्प्राप्तं तारया रुमया सह ॥ ८ ॥ ॥

दागत्य वालिना हत इत्यविरोधः । वक्ष्यत्येवमन्यत्रापि विषये । रावणेन सीतोपप्लवे उद्युक्ते मन्दोदरीधान्यमालिन्यौ निवारिण्यौ तत्रैका पूर्वमुक्ता अन्याः वानरसन्निधावनुवादे । तस्मादयमृषेः स्वभाव इति बोध्यम् । परिकालयते पलाययति । कलतेर्मितो वृद्धिरार्षी । तत्रापि गुहायामपि । तज्जिघांसया मलयं विवेश ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततोहमिति ॥ विनीतवत् विनययुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ५ ॥ तत इति ॥ भ्रातृशोक एव विषं तेन अर्दितः । अभवमिति शेषः ॥ ६ ॥ अथेति ॥ अहं गुरुर्निहत इति कृतबुद्धिः । अभवमिति शेषः । विनशेत् विनश्येदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥

मित्रैश्चेति ॥ वसामि अवसम् । दानवर्षभं मायाविनम् ॥ ९ ॥ ततोहमिति ॥ भययन्त्रितः भयपरवशः ॥ १० ॥ स इति ॥ परिकालयते निरकासयत् ॥ ११ ॥ ततोहमिति ॥ सानुबन्धः सामात्यः । नदीः पश्यन्नहं प्रधावित इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पूर्वां दिशमिति ॥ पश्यामि अपश्यम् । अप्सरसा अप्सरसाम् । पूर्वसवर्णदीर्घः । वालिनाभिद्रुतः परिकालयमानोहं द्रुमादिकमपश्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पर्वतांश्च नदी

मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगतज्वरः ॥ आजगाम ततो वाली हत्वा तं दानवर्षभम् ॥ ९ ॥ ततोहमददां राज्यं गौरवाद्भययन्त्रितः ॥ १० ॥ स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः ॥ परिकालयते क्रोधाद्धावन्तं सचिवैः सह ॥ ११ ॥ ततोहं वालिना तेन सानुबन्धः प्रधावितः ॥ नदीश्च विविधाः पश्यन्वनानि नगराणि च ॥ १२ ॥ आदर्शतलसंकाशा ततो वै पृथिवी मया ॥ अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत्तदा ॥ ॥१३॥ पूर्वां दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान्द्रुमान् ॥ पर्वतांश्च नदी रम्याः सरांसि विविधानि च ॥ १४ ॥ उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमण्डितम् ॥ क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम् ॥ १५ ॥ परिकालयमानस्तु वालिनाभिद्रुतस्तदा ॥ पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ॥ १६ ॥ पुनरावर्तमानस्तु वालिनाभिद्रुतो द्रुतम् ॥ दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ १७ ॥ विन्ध्यपादपसंकीर्णां चन्दनद्रुमभूषिताम् ॥ द्रुमशैलांस्ततः पश्यन् भूयो दक्षिणतोऽपरान् ॥ १८ ॥ पश्चिमां तु दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुतः ॥ संपश्यन् विविधान्देशानस्तं च गिरिसत्तमम् ॥ प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठमुत्तरां संप्रधावितः ॥ १९ ॥

रम्या इति पाठः साधुः । उदयमित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । एतदनन्तरम् । पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोहं तदा विभो । पुनरावर्तमानस्तु वालिनाभिद्रुतो द्रुतमिति पाठः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुनरित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अस्याः पूर्वस्या दिशः पुनरावृत्य प्रस्थितोस्मि । आवर्तमानोहं पुनर्वालिनाभिद्रुतोस्मि । विन्ध्यपादपेत्यनेन किष्किन्धाया दक्षिणतोपि विन्ध्यपर्वतशेषोस्तीति गम्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥

हिमवन्तमिति ॥ अपश्यमिति शेषः ॥२०॥ यदेत्यादि ॥ शरणं रक्षणम् । न विन्दं नाविन्दम् ॥२१॥ इदानीमित्यादि ॥ राजन् अस्मिन्नाश्रममण्डले वाली प्रविशेद्यदि तदास्य मूर्धा शतधा भवेदिति मतङ्गेन पुरा हरीश्वरो यथाभिशप्तः तथा इदानीं मे स्मृतमिति योजना । निरुद्विग्नः निर्भयः । भावे निष्ठा । इति हनुमान् वाक्यमब्रवीदिति संबन्धः ॥२२॥२३॥ तत इति ॥ आसाद्य । स्थितोहमिति शेषः ॥२४॥ एवमिति ॥ अस्य ऋश्यमूकस्य गुहां

हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरम् ॥ २० ॥ यदा न विन्दं शरणं वालिना समभिद्रुतः ॥ तदा मां बुद्धिसंपन्नो हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इदानीं मे स्मृतं राजन् यथा वाली हरीश्वरः ॥ मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले ॥ २२ ॥ प्रविशेद्यदि वै वाली मूर्धास्य शतधा भवेत् ॥ तत्र वासः सुखोस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति ॥ २३ ॥ ततः पर्वतमासाद्य ऋश्यमूकं नृपात्मज ॥ न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात्तदा ॥ २४ ॥ एवं मया तदा राजन् प्रत्यक्षमुपलक्षितम् ॥ पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं गुहामस्या गतस्ततः ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपियूथपाः ॥ व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जसा ॥ १ ॥ सरांसि सरितः कक्षानाकाशं नगराणि च ॥ नदी दुर्गांस्तथा शैलान् विचिन्वन्ति समन्ततः ॥ २ ॥ सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः ॥ प्रदेशान्प्रविचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ॥ ३ ॥ विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः ॥ समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

सीताभरणस्थानभूताम् ॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥

अथ दक्षिणेतरदिग्गतवानरागमनं सप्तचत्वारिंशे–दर्शनार्थं त्वित्यादि ॥ यथोक्तं देशम् ॥ १ ॥ तदेव विवृणोति–सरांसीत्यादिना ॥ कक्षान् गुल्मान् । लतागृहानित्यर्थः । आकाशं वृक्षगुल्मादिरहितप्रदेशं नदीदुर्गान् नदीभिर्दुर्गमान् ॥ २ ॥ ३ ॥ विचित्येति ॥ धृताः तत्पराः ॥ ४ ॥ ॥

विचित्येति श्लोकोक्तं विवृणोति–सर्वेति ॥ सर्वर्तुकामान् । काम्यन्त इति कामाः पुष्पफलादयः । सर्वर्तुसंभवफलपुष्पादियुक्तानित्यर्थः । सफलान् । वानरैरुपभुज्यमानत्वेन सफलान् द्रुमानासाद्य । सर्वेष्वहस्सु एकमासान्तर्गतसर्वदिनेषु । रजनीं रजन्यामेव । शय्यां चक्रुः । अनेनाहारविश्रमादिकमहस्सु नास्तीत्यवगम्यते ॥ ५ ॥ तदिति ॥ तदहः प्रस्थानदिनं प्रथमं कृत्वा तदारभ्य मासे पूर्णे सति । निराशाः सीतान्वेषणे नि-

सर्वर्तुकामान्देशेषु वानराः सफलान्द्रुमान् ॥ आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहस्सु ते ॥ ५ ॥ तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः ॥ कपिराजेन संगम्य निराशाः कपियूथपाः ॥ ६ ॥ विचित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह ॥ अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ॥७॥ उत्तरां च दिशं सर्वां विचित्य स महाकपिः ॥ आगतः सह सैन्येन वीरः शतवलिस्तदा ॥८॥ सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्य सह वानरैः ॥ समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ॥ ९ ॥ तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च ॥ आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन् ॥ १० ॥ विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च ॥ निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये ॥ ११ ॥ गुहाश्च विचिताः सर्वास्त्वया याः परिकीर्तिताः ॥ विचिताश्च महागुल्मा लताविततसंतताः ॥ १२ ॥ गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च ॥ सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥ १३ ॥ उदारसत्त्वाभिजनो महात्मा स मैथिलीं द्रक्ष्यति वानरेन्द्रः ॥ दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान् ॥ १४ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥

रुत्साहाः सन्तः । कपिराजेन संगम्य तस्मै स्वागमनं निवेद्येत्यर्थः । प्रस्रवणं माल्यवन्तम् गताः ॥ ६ ॥ एवं सामान्येन वानरागमनमुक्त्वा प्रत्येकं च दर्शयति–विचित्येत्यादिना । सचिवैः सहायभूतैः ॥७॥ ८ ॥ सुषेण इति ॥ उपचक्रमे उपागतः ॥ ९ ॥ तामिति ॥ प्रस्रवणपृष्ठस्थं प्रस्रवणाग्रस्थम् रामेण सहासीनम् । रामेण सहितमित्यर्थः । वनानि क्षुद्रवनानि । गहनानि महावनानि । सागरान्ताः समुद्रतीराणि । लताविततसंतताः लताभिर्वितताः

व्याप्ताः संतताः निरन्तरा इति महागुल्मविशेषणम् । गहनेष्विति ॥ गहनेषु दुष्प्रवेशेषु । नाना द्वीपेष्वित्यर्थः । दुर्गेषु दुःखेन गन्तव्येषु । निम्नोन्नतेष्वित्यर्थः । अतिप्रमाणानि अतिमात्रशरीराणि । विचितानि । किमियं रावणः उत नेतीति भावः । उदारसत्त्वः श्रेष्ठसत्त्वोऽभिजनो वंशो यस्य स उदारसत्त्वाभिजनः । महाबलवतः पुत्र इति सीतादर्शने प्रथमो हेतुः । महात्मा महाधैर्य इति द्वितीयः । दिशन्त्वित्यादिना तृतीयो हेतुः । इति अब्रुवन् वानरा इति पूर्वेणान्वयः । अस्मिन्सर्गे चतुर्दश श्लोकाः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु गत्वा स हनुमान्कपिः ॥ सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥ स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ॥ विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ २ ॥ पर्वताग्रान्नदीदुर्गान्सरांसि विपुलान्द्रुमान् ॥ वृक्षषण्डांश्च विविधान्पर्वतान्घनपादपान् ॥ ३ ॥ अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशम् ॥ न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४ ॥ ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च ॥ अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्तत्र तत्र ह ॥ स तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ॥ ॥ ५ ॥ निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं रोमहर्षणम् ॥ त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरियूथपाः ॥ ६ ॥ तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः ॥ देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ७ ॥ यत्र वन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः ॥ निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ ॥

अथ सीतान्वेषणाय दक्षिणां दिशं गतानामसुरनिरसनपर्यन्तो वृत्तान्तोष्टचत्वारिंशे—सह ताराङ्गदाभ्यामित्यादि ॥ १ ॥ स इति ॥ पर्वताग्रान् विन्ध्याग्रप्रदेशान् । पर्वतान् पर्यन्तपर्वतान् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स त्विति ॥ विचिनोति स्म विन्ध्यस्येति पाठः साधुः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ निर्जलमित्यादि ॥ वन्ध्यफलाः फलैर्वन्ध्याः । निष्फला इत्यर्थः । स्निग्धपत्रा इत्यादि । अत्रापि न सन्तीत्यनुषज्यत इति केचित् । तन्न । भ्रमरैश्चापि वर्जिता

इत्यस्यानन्वयात् । किं तु भ्रमरैरप्यनुपभुक्तं स्थलपाद्मिनीमात्रमित्यर्थः । सर्वेऽपि महातटाकाः स्थलपद्मिनीत्वं गता इति भावः । अन्यं देशं विविशुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च । अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्तत्र तत्र ह ॥ स तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् । निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं रोमहर्षणम् ॥ त्यक्त्वा तु तं तदादेशं सर्वे वै हरियूथपाः । तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः ॥ देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः । इति पाठक्रमः । स्निग्धपत्रा इत्यादावपि न सन्तीत्यनुषज्यते । भ्रमरैश्चापि वर्जिता

न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः ॥ शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ॥ ९ ॥ न यत्र वृक्षा नौषध्यो न लता नापि वीरुधः॥ स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः ॥ प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्चापि वर्जिताः ॥ १० ॥ कण्डुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः ॥ महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः ॥ ११ ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालः षोडशवार्षिकः ॥ प्रणष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनिः ॥ १२ ॥ तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनम् ॥ अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ १३ ॥ तस्य ते काननान्तांश्च गिरीणां कन्दराणि च ॥ प्रभवानि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः ॥१४॥ तत्र चापि महात्मानो नापश्यञ्जनकात्मजाम् ॥ हर्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः ॥ १५ ॥ ते प्रविश्याशु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम् ॥ ददृशुः क्रूरकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवापरम् ॥ गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तान्पर्वतोपमान् ॥ १७ ॥

इति पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देशस्य तादृशत्वे निमित्तमृषिरित्याह–कण्डुरित्यादिना ॥ ११ ॥ तस्येति ॥ तत्र वने विषये । जीवितान्ताय तस्य नाशाय कुपितः ॥ १२ ॥ तेनेति ॥ अशरण्यम् अनाश्रयम् । अभवदिति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तेनेति ॥ मृगपक्षिविवर्जितमिति पाठः ॥ १३ ॥ तस्य त इति ॥ नदीनां प्रभवानि गिरिगणमध्यप्रदेशाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ते प्रविश्येति ॥ सुरनिर्भयं सुरेभ्यो निर्भयम् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वेति ॥ गाढं परिहिताः दृढं परिहितवसनाः अभवन् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सोपीति ॥ संहितं दृढमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तं दृष्ट्वेति ॥ गाढं परिहिताः दृढं परिहितवाससः स्थिता इति शेषः । दृष्ट्वा तान्पर्वतोपमान् इति पाठः । सोपि तानित्यत्र तच्छब्दस्य इत्यब्रवीदित्यनेन संबन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पर्यस्तः पातितः ॥ २० ॥ तेपीति ॥ तस्मिन्नसुरे निरुच्छ्वासे । मृत इत्यर्थः । तस्मिन्नसुरे रावणभ्रान्त्या तत्समीपवने चिरमन्वेषितवन्त इति बोध्यम् ॥ २१ ॥ विचितं त्विति ॥ अपरम् अदूरम् । परं दूरान्यमुख्येषु

सोपि तान्वानरान्सर्वान्नष्टाः स्थेत्यब्रवीद्बली ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संहितम् ॥ १८ ॥ तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा ॥ रावणोयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह ॥ १९ ॥ स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् ॥ असुरोऽभ्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥ २० ॥ तेपि तस्मिन्निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः ॥ व्यचिन्वन्प्रायशस्तत्र सर्वं तद्गिरिगह्वरम् ॥ २१ ॥ विचितं तु ततः कृत्वा सर्वे ते काननं पुनः ॥ अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ २२ ॥ ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः ॥ एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः ॥ २३ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अथाङ्गदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत् ॥ परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्वस्य शनैर्वचः ॥ १ ॥ वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च ॥ दर्यो गिरिगुहाश्चैव विचितानि समन्ततः ॥ २ ॥ तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी न च दृश्यते ॥ तद्वा रक्षो हृता येन सीता सुरसुतोपमा ॥ ३ ॥ ॥ ॥

इति वैजयन्ती । गिरिगह्वरं गिरिमध्यप्रदेशम् ॥ २२ ॥ ते विचित्येति ॥ विनिष्पत्य विनिर्गत्य । समागताः संघीभूताः । अस्मिन्सर्गे चतुर्विंशति श्लोकाः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥

पुनः प्रदेशान्तरान्वेषणमेकोनपञ्चाशे–अथाङ्गद इत्यादि ॥ सह युगपत् । दाक्ष्यम् उत्साहः "दक्ष उत्साहे" इत्युक्तेः । मनसश्चापराजयः । धैर्यमित्यर्थः । वनमेतत विचीयताम् अन्विष्यताम् । मीलनं नेत्रमीलनम् । कर्तव्यमकृत्वा तूष्णींभाव इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विचयप्रकारमेवाह–

खेदमिति। विचिन्वतामिति चिनोतेर्लोटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम्। विचीयतामिति पाठे युष्माभिरिति शेषः ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥

कालश्च वो महान् यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः ॥ तस्माद्भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ॥ ४ ॥ विहाय तन्द्रीं
शोकं च निद्रां चैव समुत्थिताम् ॥ विचिनुध्वं यथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च
मनसश्चापराजयः ॥ कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ६ ॥ अद्यापि तद्वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः॥
खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वैर्वनमेतद्विचीयताम् ॥ ७ ॥ अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ अलं निर्वेदमागम्य
नहि नो मीलनं क्षमम् ॥ ८ ॥ सुग्रीवः कोपनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानरः ॥ भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः
॥ ९ ॥ हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते ॥ उच्यतां वा क्षमं यन्नः सर्वेषामेव वानराः ॥ १० ॥ अङ्गदस्य
वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः ॥ उवाचाव्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११ ॥ सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो
यदुवाच ह ॥ हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२ ॥ पुनर्मार्गामहै शैलान् कन्दरांश्च दरीस्तथा ॥ काननानि
च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३ ॥ यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना ॥ विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि
सर्वशः ॥ १४ ॥ ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः ॥ विन्ध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥
॥ १५ ॥ ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् ॥ शृङ्गवन्तं दरीमन्तमधिरुह्य च वानराः ॥ १६ ॥ तत्र कोद्रवनं रम्यं
सप्तपर्णवनानि च ॥ व्यचिन्वंस्ते हरिवराः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १७ ॥ तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः ॥
न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अङ्गदस्येत्यादि ॥ कन्दरान्। भेदान् विचिन्वन्तु वनं सर्वे इति। भवन्तः इति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अथ ऋक्षबिले स्वयंप्रभादर्शनं पञ्चाशे–सहेत्यादि ॥ सिंहेति ॥ नगेन्द्रस्य शार्दूलजुष्टेषु । विषमेषु विषमप्रदेशेषु शिलाः । महाप्रस्रवणेषु सरितश्च विचिनोति स्मेति पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ आसेदुरिति ॥ कालः सुग्रीवोक्तमासः । मासः पूर्णो बिलस्थानामित्युत्तरत्राङ्गदवचनस्य बिल एवान्यो मासो

ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकन्दरम् ॥ अवारोहन्त हरयो वीक्षमाणाः समन्ततः ॥ १९ ॥ अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगतचेतसः ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥ २० ॥ ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किञ्चिद्भग्नपरिश्रमाः ॥ पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥ २१ ॥ हनुमत्प्रमुखास्ते तु प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः ॥ विन्ध्यमेवादितस्तावद्विचेरुस्ते ततस्ततः ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः ॥ विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १ ॥ सिंहशार्दूलजुष्टेषु शिलाश्च सरितस्तथा ॥ विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २ ॥ आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् ॥ तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ॥ ३ ॥ स हि देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् ॥ ४ ॥ तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् ॥ परस्परेण हनुमानन्योन्यस्याविदूरतः ॥ ५ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवान्नलः ॥ ६ ॥ अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ विचिन्वन्तस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥

गत इत्यर्थो वक्ष्यते ॥ ३ ॥ ननु विचेतव्यप्रदेशेषु बहुषु विद्यमानेषु कथमत्रैव मासं क्षपितवन्त इत्याशङ्क्याह–स हीति ॥ ४ ॥ तत्रेति ॥ सङ्गमय्येत्यध्याहार्यम् । वायुसुतः हनुमान् । अन्योन्यस्याविदूरतः परस्परेण संगमय्य सर्वं पर्वतं विचिनोति स्मेति संबन्धः ॥ ५ ॥ गज इत्यादि ॥ चकाराद्धनूमांश्च । गजादयः गिरिजालावृतान् देशान्मार्गित्वा ततो दक्षिणां दिशं विचिन्वन्तः तत्र विवृतं विस्तृतम् बिलं ददृशुरिति संबन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥

दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ॥ क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च सलिलार्थिनः ॥ अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् ॥ ८ ॥ ततः क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ॥ ९ ॥ ततस्तद्बिलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम् ॥ विस्मयव्यग्रमनसो बभूवुर्वानरर्षभाः ॥ १० ॥ संजातपरिशङ्कास्ते तद्बिलं प्लवगोत्तमाः ॥ अभ्यपद्यन्नसंहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः ॥ ११ ॥ नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम् ॥ दुर्दर्शमतिघोरं च दुर्विगाहं च सर्वशः ॥ १२ ॥ ततः पर्वतकूटाभो हनुमान्पवनात्मजः ॥ अब्रवीद्वानरान्सर्वान्कान्तारवनकोविदः ॥ १३ ॥ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ॥ वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १४ ॥ अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः ॥ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वतः ॥ १५ ॥ नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदिवा ह्रदः ॥ तथा चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वा तद्बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् ॥ अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणम् ॥ १७ ॥ निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्च मृगपक्षिणः ॥ प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १८ ॥ ॥

दुर्गमित्यादि ॥ दानवेन मयेन । ऋक्षबिलं नाम ऋक्षबिलमिति प्रसिद्धम् । महाबिलं ददृशुरिति पुनरुक्तिर्गुणान्तरविधानाय ॥ ८ ॥ ततं इति ॥ निष्क्रमन् निरक्रमन् ॥ ९ ॥ ततस्तदिति ॥ दुरतिक्रमं दुष्प्रवेशम् ॥ १० ॥ संजातेति ॥ संजातपरिशङ्काः किमिदं पातालं उतान्यन्मायामयमिति संदिहानाः । असंहृष्टाः सन्तः अभ्यपद्यन्नभ्यपद्यन्त । नानेति श्लोको बिलविशेषणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत इति ॥ कान्तारे दुर्गमार्गे वने कोविदः समर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततः पर्वतकूटाभो हनुमान् पवनात्मज इति पाठः ॥ १३ ॥ गिरीति ॥ गिरिजालावृतान् देशान् दक्षिणां दिशम् । तादृशदेशरूपां दक्षिणां दिशामित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ नूनमिति । अस्तीति शेषः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ हनुमदुक्तप्रकारेण सर्वेप्युक्त्वा विविशुः । तिमिरावृतं ददृशुश्च । चन्द्रसूर्यं अचन्द्रसूर्यंकिरणरहितम् ॥ १७ ॥ निशाम्येति ॥ तस्मान्निर्गच्छतः सिंहान् तांस्तान् नानाप्रकारान् मृगपक्षिणश्च ॥ १८ ॥

न तेषामिति ॥ वर्तते अयत्नपूर्वं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ ✽ रामानुजीयम् ✽ तेजः प्रभावः । तेजः प्रभावे दीप्तौ च इति विश्वः ॥ १९ ॥ ते प्रविष्टा इति ॥ प्रकाशं निस्तमस्कम् ॥ २० ॥ संग्रहेणोक्तं प्रपञ्चयति—ततस्तास्मिन्नित्यादिना ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य अन्योन्यं हस्तावलम्बनं कृत्वा ॥२१॥

न तेषां सज्जते चक्षुर्न तेजो न पराक्रमः ॥ वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्तते ॥ १९ ॥ ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्बिलं कपिकुञ्जराः ॥ प्रकाशमभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् ॥ २० ॥ ततस्तस्मिन् बिले दुर्गे नानापादपसंकुले ॥ अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजनमन्तरम् ॥ २१ ॥ ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः ॥ परिपेतुर्बिले तस्मिन्कंचित्कालमतन्द्रिताः ॥ २२ ॥ ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवङ्गमाः ॥ आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा ॥ २३ ॥ ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम् ॥ ददृशुः काञ्चनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् ॥ २४ ॥ सालांस्तालांश्च पुन्नागान्ककुभान्वञ्जुलान्धवान् ॥ चम्पकान्नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ॥ २५ ॥ स्तबकैः काञ्चनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा ॥ आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान् ॥ २६ ॥ तरुणादित्यसंकाशान्वैडूर्यकृतवेदिकान् ॥ विभ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् ॥ २७ ॥ नीलवैडूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगावृताः ॥ महद्भिः काञ्चनैः पद्मैर्वृता बालार्कसन्निभैः ॥ २८ ॥ जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्च सकच्छपैः ॥ नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्नसलिलावृताः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

त इति ॥ परिपेतुः जग्मुः । कंचित्कालमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ २२ ॥ ते कृशा इति ॥ आलोकं प्रकाशम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ आपीडैः शेखरैः लताभिश्च । उपशोभितानिति शेषः । हेमाभरणभूषितान् फलितहेमाभरणान् । पादपांश्च हिरण्मयान् रजतमयांश्च वृक्षान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ नीलवैडूर्येत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ उक्तविशेषणविशिष्टाः पद्मिनीः उक्तविशेषणयुक्ता नलिनीश्च ददृशुरित्यन्वयः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ २८ ॥ २९ ॥

काञ्चनानीत्यादि ॥ हैमराजतभौमानीति शेषः । गृहमुख्यविशेषणं वा ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ हैमराजतभौमानि हेमरजतमयभूप्रदेशानि ॥ ३० ॥
॥३१॥३२॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि चेत्यतः परम् । महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च । दिव्यानामम्बराणां
च महार्हाणां च संचयान् ॥ कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् । तत्र तत्र च विन्यस्तान् दीप्तान् वैश्वानरप्रभान् ॥ ददृशुर्वानराः शुभ्रान्

काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च ॥ तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ॥ ३० ॥ हैमराजतभौमानि
वैडूर्यमणिमन्ति च ॥ ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः ॥ ३१ ॥ पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान्
॥ काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः ॥ ३२ ॥ मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि
च ॥ महार्हाणि च यानानि ददृशुस्ते समन्ततः ॥ ३३ ॥ हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च संचयान्
॥ अगरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च संचयान् ॥ ३४ ॥ शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥
महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च ॥३५॥ दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान्॥ कम्बलानां
च चित्राणामजिनानां च संचयान् ॥ ३६ ॥ तत्र तत्र च विन्यस्तान्दीप्तान्वैश्वानरप्रभान् ॥ ददृशुर्वानराः
शुभ्राञ्जातरूपस्य संचयान् ॥ ३७ ॥ तत्र तत्र विचिन्वन्तो बिले तस्मिन्महाबलाः ॥ ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं
कांचिददूरतः ॥३८॥ तां दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ताश्चीरकृष्णाजिनाम्बराम् ॥ तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा
॥ ३९ ॥ विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त सर्वशः ॥ पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा बिलम् ॥ ४० ॥

जातरूपस्य संचयान् । इत्येष पाठक्रमः ॥ ३३ ॥ हैमेत्यादि ॥ शुभ्रान् निर्मलान् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तां दृष्ट्वेति ॥ व्यवातिष्ठन्त
दूरे स्थिता इत्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तां दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ता इति पाठः ॥ ३९ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त
सर्वश इत्यतः परम् । प्रपच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा बिलमित्यर्धं केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तेन विनापि कथासंगतेरविरोधः ॥ ४० ॥

पप्रच्छेत्यर्धस्य विवरणम् ततो हनुमानिति ॥ अस्मिन् सर्गे सार्धैकचत्वारिंशश्लोकाः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने
किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥

ततो हनूमान् गिरिसन्निकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य वृद्धाम् ॥ पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि
हेमानि वदस्व कस्य ॥ ४१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥
इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनाम्बराम् ॥ अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ १ ॥ इदं
प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः ॥ २ ॥ महद्धरण्या विवरं
प्रविष्टाः स्म पिपासिताः ॥ इमांस्त्वेवंविधान् भावान् विविधानद्भुतोपमान् ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः
संभ्रान्ता नष्टचेतसः ॥ कस्यैते काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ४ ॥ शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि
च फलानि च ॥ काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ॥ ५ ॥ तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि
च ॥ पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धिनः ॥ ६ ॥ इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा ॥ काञ्चनानि
च पद्मानि जातानि विमले जले ॥ ७ ॥ कथं मत्स्याश्च सौवर्णाश्चरन्ति सह कच्छपैः ॥ आत्मानमनुभावं
च कस्य चैतत्तपोबलम् ॥ ८ ॥ अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ एवमुक्ता हनुमता
तापसी धर्मचारिणी ॥ प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता ॥ ९ ॥ ॥ ॥

अथ स्वयंप्रभया ऋक्षबिलवृत्तान्तोक्तिरेकपञ्चाशे–इत्युक्त्वेत्यादि ॥ परिखिन्नाः अध्वश्रमखिन्नाः । क्षुत्पिपासापरिश्रान्तत्वेपि पिपासैव प्रवेशहेतुरित्याशयेनोक्तं
पिपासिता इति । भावान् पदार्थान् । प्रव्यथिताः किमिदमसुरादिमायेति संजातव्यथाः । नष्टचेतसः कर्तव्यबुद्धिरहिताः । मणिजालावृतानि
रत्नमयजालकानि । जालकगवाक्षयोर्भेद उक्तः । आत्मानं त्वाम् । अनुभावं प्रभावम् । कस्य चैतत्तपोबलं तच्चेत्यर्थः ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥

मयो नामेति ॥ मयो नाम त्रिपुराधिपतिः त्रिपुरे नष्टे स्वरक्षणार्थमिदं बिलं कृतवानिति मात्स्यपुराणे त्रिपुरदहनप्रस्तावेभिहितम् । मायया विचित्रशक्त्या । मायावी मायायुक्तः । दानवर्षभ इत्यनेन नायमसुरतक्षा मय इति सूचितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तमिति ॥ तं स्वपुत्रीं मन्दोदरीं रावणाय दत्तवन्तम् । एकान्ते हेमायां सक्तं विदित्वा ईशः त्रैलोक्याधिपतिः अशनिं वज्रं गृहीत्वा जघान ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विक्रम्येति । गृह्य गृही-

मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः ॥ तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ॥ १० ॥ पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह ॥ येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ॥ ११ ॥ स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ॥ १२ ॥ वनं विधाय बलवान्सर्वकामेश्वरस्तदा ॥ उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन्महावने ॥ १३ ॥ तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् ॥ विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ॥ १४ ॥ इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् ॥ शाश्वताः कामभोगाश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् ॥ १५ ॥ दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा ॥ इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ॥ १६ ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा ॥ तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥ १७ ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपश्यथ ॥ कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् ॥ ॥ १८ ॥ इमान्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च ॥ भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ ॥ ॥ १९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

त्वा ॥ १४ ॥ इदं चेति ॥ मयनाशानन्तरम् इदं वनं ब्रह्मणा हेमायै दत्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ममेति ॥ सेदानीं ब्रह्मसदनं गतेत्याशयेनाह—नृत्तेति ॥ १७ ॥ किमिति ॥ किं कार्यं किं प्रयोजनम् । कस्य हेतोः कस्मात् प्रयोजनात् ॥ १८ ॥ अस्मिन् सर्गे सार्धैकोनविंशतिश्लोकाः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

अथ हनुमता स्वागमनहेतुरुच्यते द्विपञ्चाशे—अथेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तस्या इति ॥ आर्जवेन अकपटेन ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ वीर इति॥ दक्षिणामाशां येन प्रस्थापिताः स राजास्तीति पूर्वेणान्वयः॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ वीरस्तस्य सखा राज्ञ इति पाठः। अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणाम् यमरक्षितामित्यस्य

अथ तानब्रवीत्सर्वान् विक्रान्तान्हरिपुङ्गवान् ॥ इदं वचनमेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी ॥ १ ॥ वानरा यदि वः खेदः प्रणष्टः फलभक्षणात् ॥ यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ २ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम्॥४॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥५॥ वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ॥ ६ ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् ॥ सहैभिर्वानरैर्घोरैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ॥ ७ ॥ रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम्॥ सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः॥८॥ विचित्य तु वयं सर्वे समग्रां दक्षिणां दिशम्॥ बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः॥९॥ विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः॥ नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे॥ १० ॥ चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो वयं बिलम् ॥ लतापादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११ ॥ अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलविस्रवैः ॥ कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्त्रिणः ॥ साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवङ्गमाः ॥ १२ ॥ तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् ॥ गच्छाम प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ॥ ॥ १३ ॥ ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तौ परस्परम् ॥ इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १४ ॥ ॥

येन प्रस्थापिता वयमित्यनेन संबन्धः॥६ ॥७ ॥ ८ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ विचित्येति॥बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिता इति पाठः ॥९॥१०॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ तेषामिति ॥ अनुमानमुपागतम् । जलचरसत्त्वदर्शनेन जलबुद्धिर्जातेत्यर्थः । यद्वा तेषामपीति । भर्तृकार्यत्वरान्विताः सन्तो गच्छामः ।

बिलद्वारमिति शेषः । बिलं प्रविशाम इति अनुमानम् अङ्गीकरणम्॥१३॥१४॥एतदिति ॥ परिद्यूनाः परिक्षीणाः ॥१५॥१६॥१७॥ एवमिति ॥१८॥ सर्वेषामिति ॥ संबन्धसामान्ये षष्ठी॥१९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः५२

एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः ॥ त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः ॥ १५ ॥ आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च ॥ अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः ॥ १६ ॥ यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया ॥ ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ॥ १७ ॥ एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा ॥ प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् ॥ १८ ॥ सर्वेषां परितुष्टास्मि वानराणां तरस्विनाम् ॥ चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् ॥ १९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥

एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् ॥ उवाच हनुमान्वाक्यं तामनिन्दितचेष्टिताम् ॥१॥ शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणि ॥ यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना ॥ २ ॥ स च कालो ह्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् ॥ सा त्वमस्माद्विलाद्घोरादुत्तारयितुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान् गतायुषः ॥ त्रातुमर्हसि नः सर्वान्सुग्रीवभयकर्शितान् ॥ ४ ॥ महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि ॥ तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिहवासिभिः॥५॥ एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् ॥ जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम्॥६॥ तपसस्तु प्रभावेन नियमोपार्जितेन च ॥ सर्वानेव बिलादस्मादुद्धरिष्यामि वानरान् ॥ ७ ॥ ॥

अथ बिलादुत्तीर्णानां वानराणां निर्वेदः त्रिपञ्चाशे–एवमुक्त इत्यादि ॥ १ ॥ शरणमित्यादि ॥ बिले च परिवर्ततामित्यनेन बहुकालं वानरैर्बिले स्थितमिति गम्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा। निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया ॥ इति पाठः ॥ १० ॥ तत इति ॥ विषमात् संकटप्रदेशात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ धर्मचारिणी यान् बिलादुत्तारयामास तान् समाश्वास्य इदमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ११ ॥

निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ नहि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ८ ॥ ततः संमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः ॥ सहसापि दधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षया ॥ ९ ॥ वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा ॥ निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया ॥ १० ॥ ततस्तान्वानरान्सर्वांस्तापसी धर्मचारिणी ॥ निःसृतान् विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलताकुलः ॥ एष प्रस्रवणः शैलः सागरोयं महोदधिः ॥ १२ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः ॥ इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत्प्रविवेश स्वयंप्रभा ॥ १३ ॥ ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् ॥ अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिरावृतम् ॥ १४ ॥ मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् ॥ तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १५ ॥ विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पितपादपे ॥ उपविश्य महात्मानाश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥ १६ ॥ ततः पुष्पातिभाराग्रान् लताशतसमावृतान् ॥ द्रुमान्वासन्तिकान्दृष्ट्वा बभूवुर्भयशङ्किताः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विन्ध्यस्येति ॥ पादे दक्षिणपार्श्वे। दक्षिणपश्चिमकोटावित्यर्थः। हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुंधरा इति भेषजकल्पोक्तिः ॥ १६ ॥ तत इति॥ पुष्पातिभाराग्रान् पुष्पैरतिभाराणि अग्राणि येषां तान्। वासन्तिकान् वसन्तफलिनश्चूतादीन्। ये वसन्ते फलन्ति ते शिशिरे पुष्प्यन्ति। भयशङ्किताः सुग्रीवाद्भयविषयशङ्कावन्तः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

त इति ॥ वसन्तम् अनुप्राप्तं प्रत्यासन्नम् । तदानीं हि शिशिरः । तथाहि । शरत्कालान्ते मार्गशीर्षे मासि सेनां सन्निधाप्य पौषमासमवधिं कृत्वा प्रस्थापितवान् स पौषो माघश्चातीतः । फाल्गुन एव प्रवृत्त इति । तेन वसन्तः प्रत्यासन्न एव न प्राप्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शासनादित्यादि ॥ वयमाश्वयुजे मासीति कालसंख्याव्यवस्थिताः कालसंख्यया नियमिताः । वयम् आश्वयुजे मासि हनुमच्चोदितेन सुग्रीवेण पञ्चदशरात्रसंख्यया नियम्य समाहूताः। ततो मार्गशीर्षे लक्ष्मणचोदितेन तन दशरात्रसंख्यया समाहूताः । ततः सीतान्वेषणे पौषमासमवधिं कृत्वा तेन प्रेषिताः । एवमाश्वयुजमासमारभ्य

ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिबुद्ध्वा परस्परम् ॥ नष्टसंदेशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ १८ ॥ ततस्तान्कपिवृद्धांस्तु शिष्टांश्चैव वनौकसः ॥ वाचा मधुरयाभाष्य यथावदनुमान्य च ॥ १९ ॥ स तु सिंहवृषस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः ॥ युवराजो महाप्राज्ञ आङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः ॥ मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किन्न बुध्यते ॥ २१ ॥ वयमाश्वयुजे मासि कालसंख्याव्यवस्थिताः ॥ प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ॥ २२ ॥ भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः ॥ हितेष्वभिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु ॥ २३ ॥ कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः ॥ मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः ॥ २४ ॥ इदानीमकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः ॥ हरिराजस्य संदेशमकृत्वा कः सुखी भवेत् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

कालसंख्याव्यवस्थितानामस्माकं कालविस्मरणं न युक्तमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—आश्वयुजे मासि दशम्यामुत्थितायामितिवत्सामीपिकाधिकरणविवक्षया सप्तमी । तेन कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत । इत्युक्तकालातिक्रमणप्रयुक्तरामकोपदर्शनात् कार्तिकान्तो विवक्षितः । सोपि चातीतः स मार्गणावधिभूतमार्गशीर्षमासः । अपिचेत्याभ्यां पदाभ्यां तदनन्तरभूतौ पौषमाघौ समुच्चीयेते। अतश्च फाल्गुन एव प्राप्त इति भाव इत्याहुः । अत उत्तरं किं कार्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ भवन्त इति ॥ प्रत्ययं विश्वासम् । नीतिमार्गे विशारदाः प्रगल्भाः । निसृष्टाः दक्षा इति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

तस्मिन्निति॥ प्रायाय अन्तगमनाय उपवेशनं शयनं प्रायोपवेशनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ अप्रवृत्ताविति ॥ अप्रवृत्तौ अवार्तायाम्। प्रायोपविशनमिति गुणाभाव आर्षः ॥ २८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ध्रुवं नो हिंसिता राजा सर्वान् प्रतिगतानितः । वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः॥ इति पाठः ॥ २९॥

तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् ॥ प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ २६ ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् ॥ २७ ॥ अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति ॥ तस्मात्क्षममिहाद्यैव प्रायोपविशनं हि नः ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ॥ ध्रुवं नो हिंसिता राजा सर्वान्प्रतिगतानितः॥ वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः ॥ २९ ॥ न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः॥ नरेन्द्रेणाभिषिक्तोस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३० ॥ स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् ॥ घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः ॥ ३१ ॥ किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे ॥ इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये सागररोधसि ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्यमब्रुवन् ॥ ३३ ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः ॥ अदृष्टायां तु वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् ॥ ३४ ॥ राघवप्रियकामार्थं घातयिष्यत्यसंशयम् ॥ न क्षमं चापराद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ॥ ३५ ॥ इहैव सीतामन्विष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा ॥ नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

त्वां यौवराज्ये कृतवान् सुग्रीवः कथं हिंस्यादित्यत्राह—न चाहमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ किमिति ॥ मे जीवितान्तरे जीवितावधौ । व्यसनं पश्यद्भिः सुहृद्भिः किम् । सुहृद्भिर्मद्व्यसनप्रदर्शनेन क्लेशयित्वा मम किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इहैवेति ॥ सोतामन्विष्य तस्याः प्रवृत्तिं वृत्तान्तमुपलभ्य वीरं तं गच्छाम नोचेदिहैव यमक्षयं यमगृहं गमिष्यामः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ श्रुत्वेति ॥ अङ्गदस्याप्यनुकूलं तारस्य वचनं श्रुत्वेत्यन्वयः । विधानं कार्यम् । कर्मणि ल्युट् । असक्तम् अविलम्बम् । अस्मिन् सर्गे सार्धैकोनचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥३९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥ अथ हनुमता अङ्गदमतभेदनपूर्वकमङ्गदस्य सुग्रीवसमीपगमनाय नियोजनं चतुःपञ्चाशे—तथेत्यादि ॥ राज्यं हृतं मेने । राज्यं कर्तुं सामर्थ्यमस्तीति मेन इत्यर्थः ॥ १ ॥ बुद्ध्या हीति ॥ अष्टाङ्गया । ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहोपोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्तया । चतुर्बलसमन्वितं बाहुबलमनोबलोपायबलबन्धुबलयुक्तम् । चतुर्दशगुणम् । देशकालज्ञता दार्ढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता । सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यमूर्जः संवृतमन्त्रता ॥ अविसंवादिता शौर्यं शक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता । शरणागतवात्सल्यममर्षत्वमचापलम् ॥ इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तम् ॥ २ ॥ आपूर्यमाणमित्यादि ॥ तारस्य शुश्रूषमाणम् । नटस्य शृणोतीतिवत्कारकशेषत्वात् षष्ठी । शुक्रस्येव पुरंदरमिति । पुरंदरशब्दसन्निधानादत्र शुक्रश-

प्लवङ्गमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे ॥ अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि
रोचते वः ॥ ३७ ॥ इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयकम् ॥ इहास्ति नो नैव भयं पुरन्दरान्न
राघवाद्वानरराजतोऽपि वा ॥ ३८ ॥ श्रुत्वाङ्गदस्यापि वचोनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः ॥
यथा न हिंस्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ ३९ ॥ इति किष्किन्धाकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥
तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ॥ अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥ १ ॥ बुद्ध्या
ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् ॥ चतुर्दशगुणं मेने हनुमान्वालिनः सुतम् ॥ २ ॥ आपूर्यमाणं शश्वच्च
तेजोबलपराक्रमैः ॥ शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥ ३ ॥ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे
सदृशं पितुः ॥ शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरन्दरम् ॥ ४ ॥ भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविदां
वरम् ॥ अभिसंधातुमारेभे हनुमानङ्गदं ततः ॥५॥ ॥ ॥

ब्दो बृहस्पतिपरः । यद्वा कस्यां चिदवस्थायां हितमुपदिशतः शुक्रस्य वचनं पुरंदरः श्रुतवानित्यवगम्यते । गुरोरिव पुरंदरमिति क्वचित्पाठः । अभिसंधातुम् अनुकूलयितुम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स इति ॥ चतुर्णां सामादीनाम् । तृतीयं भेदम् । साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति यथाक्रमम् । इति क्रमनियमात् ॥ ६ ॥ तेष्विति ॥ कोपरूप उपायः कोपोपायः दण्डः तत्समन्वितैः ॥ ७ ॥ त्वमिति ॥ पित्रा पितुः ॥ ८ ॥ नित्यमिति ॥ आज्ञाप्यं आज्ञापनम् । भावे कृत्यप्रत्ययः । पुत्रदारान् पुत्रदारैर्विरहिताः । त्वयेति कर्तरि तृतीया । अस्य आज्ञाप्यमित्यनेन संबन्धः ॥ ९ ॥ त्वामिति ॥ अयं

स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् ॥ भेदयामास तान् सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ॥६॥ तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम् ॥ भीषणैर्बहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥ त्वं समर्थतरः पित्रा युद्धे तारेय वै धुरम् ॥ दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८ ॥ नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुङ्गव ॥ नाज्ञाप्यं विषहिष्यन्ति पुत्रदारान् विना त्वया ॥ ९ ॥ त्वां नैते ह्यनुयुञ्जेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते ॥ यथायं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः ॥ १० ॥ न ह्यहं त इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः ॥ दण्डेन वा त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥ विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसः ॥ आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्बलः ॥ १२ ॥ यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्बिलमिति श्रुतम् ॥ एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणे ॥ १३ ॥

जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च एते त्वां यथा नानुयुञ्जेयुः नानुवर्तेरन् । तथाहमपि नानुवर्ते हि । त इमे सर्वे सामादिभिः सुग्रीवादपकर्षितुं न शक्याः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ दण्डेन न त्वया शक्या इति पाठः ॥ १० ॥ ११ ॥ विगृह्यासनमिति ॥ बलीयसः प्रबलस्य दुर्बलेन समं विगृह्य आसनमप्यवस्थानमपि कर्तव्यमाहुः । नतु दुर्बलस्य बलीयसा । तस्मात् आत्मरक्षाकरः । स्वक्षेमकाम इति यावत् । दुर्बलः बलीयसा न विगृह्णीत विगृह्य नासीत ॥ १२ ॥ स्वतो बलाभावेपि दुर्गबलमस्तीत्याशङ्क्याह—यां चेति ॥ यामिमां गुह्यां धात्रीं रक्षकां मन्यसे । एतद्बिलमिति ताराच्छ्रुतम् । एतत् ऋक्ष-

बिलं विदारणे विषये लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यम् । अयत्नसाध्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वल्पमिति ॥ पुरा बिलवासिनं मयमुद्दिश्याशनिं वज्रं क्षिपतेन्द्रेण स्वल्पं कृतं द्वारमात्रं कृतम् । लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैः पत्रपुटमिव भिन्द्याद्धि ॥ १४ ॥ लक्ष्मणस्येति ॥ तद्विधाः तादृशाः । अपरिच्छिन्नवैभवा इति यावत् । गिरीणामपि दारणाः बिलस्य किमुतेति भावः ॥ १५ ॥ अवस्थान इति ॥ अवस्थाने बिले । यद्वा । विगृह्यावस्थाने आसिष्यसि स्था-

स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ॥ लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्द्यात्पत्रपुटं यथा ॥ १४ ॥ लक्ष्मणस्य तु नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः ॥ वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारणाः ॥ १५ ॥ अवस्थाने यदैव त्वमासिष्यसि परंतप ॥ तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥ १६ ॥ स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः ॥ खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७ ॥ स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः ॥ तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८ ॥ न च जातु न हिंस्युस्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकाः ॥ अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥ अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् ॥ आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २० ॥ धर्मकामः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः ॥ शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च न त्वां जातु जिघांसति ॥ २१ ॥ प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम् ॥ तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादङ्गद गम्यताम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यसि विगृह्यावस्थानं यदाध्यवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ न चेति ॥ लक्ष्मणसायकाः अपवृत्तं वृत्तहीनम् । स्वकार्याकरमित्यर्थः । त्वां न हिंस्युरिति न । हिंस्युरेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अस्माभिरिति ॥ आनुपूर्व्यात् क्रमप्राप्तेः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥

अथ हरीणां प्रायोपवेशः पञ्चपञ्चाशे—श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ स्थैर्यमिति ॥ स्थैर्यं स्थिरबुद्धिता । आत्ममनःशौचम् आत्मशुद्धिः मनसः शौचम् । अन्तःकरणशुद्धिश्चेत्यर्थः । धैर्यं गाम्भीर्यम् ॥ २ ॥ मनःशौचाभावमुपपादयति—भ्रातुरिति ॥ स कथं धर्मं जानीत इति वक्ष्यमाणमाकृष्यते । जीवत इत्यनेन भ्रातुर्मरणानन्तरं तद्भार्यापरिग्रहः कुलधर्म इत्यवगम्यते ॥ ३ ॥ आनृशंस्याभावमुपपादयति—युद्धायेति ॥ युद्धायाभिनियुक्तेन । द्वारान्निर्गतस्य शत्रोः

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ॥ स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवम् ॥ विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥ २ ॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् ॥ धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्मना ॥ ३ ॥ युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४ ॥ सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः ॥ विस्मृतो राघवो येन स कस्य तु कृतं स्मरेत् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणस्य भयाद्येन नाधर्मभयभीरुणा ॥ आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन्कथं भवेत् ॥ ६ ॥ तस्मिन्पापे कृतघ्ने तु स्मृतिहीने चलात्मनि ॥ आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो जिजीविषुः ॥ ७ ॥ राज्ये पुत्रः प्रतिष्ठाप्यः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥ कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥८॥ भिन्नमन्त्रोपराद्धश्च हीनशक्तिः कथं ह्यहम् ॥ किष्किन्धां प्राप्य जीवेयमनाथ इव दुर्बलः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

युद्धाय वालिना नियुक्तेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आर्जवाभावमुपपादयति—सत्यादिति ॥ पाणिगृहीतः पाणौ गृहीतः ॥ ५ ॥ कथं तर्हि सेनामानीतवान् सुग्रीव इत्याशङ्क्याह—लक्ष्मणस्येति ॥ नाधर्मभयभीरुणा। भयशब्दोत्र भयहेतुपरः । अधर्मरूपभयहेतोर्भीरुणा न च । किंतु लक्ष्मणस्य भयात् । लक्ष्मणदण्डनिमित्तभयादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तव यौवराज्यस्थापनं किं विस्मृतोसोत्यत्राह—राज्य इति ॥ पुत्रः जनिष्यमाणः स्वपुत्रः ॥ ८ ॥ भिन्नेति ॥ भिन्नमन्त्रः प्रकाशितविगृह्यावस्थानमन्त्रः । अपराद्धः कृतापराधः । यद्वा पितृहिंसनेन संजातापराधः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

उपांश्विति ॥ उपांशुदण्डेन रहस्यदण्डरूपेण । उपपादयेत् प्रापयेत् ॥ १० ॥ बन्धनाद्वावसादान्म इति ॥ वेति प्रसिद्धौ । बन्धनरूपावसादात् ॥ ११॥ ॥ १२ ॥ अभिवादनेति ॥ राघवौ कुशलं वाच्यावित्यनुषङ्गः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ । अभिवादनपूर्वं तु

उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपादयेत् ॥ शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् ॥ १० ॥ बन्धना-
द्वावसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ॥ अनुजानीत मां सर्वे गृहं गच्छन्तु वानराः ॥ ११ ॥ अहं वः प्रतिजा-
नामि नागमिष्याम्यहं पुरीम् ॥ इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२॥ अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बल-
शालिनौ ॥ अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च ॥ वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ १३ ॥
आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे ॥ मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ १४ ॥ प्रकृत्या प्रि-
यपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी ॥ विनष्टमिह मां श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् ॥१५॥ एतावदुक्त्वा वच-
नं वृद्धांस्तानभिवाद्य च ॥ विवेश चाङ्गदो भूमौ रुदन्दर्भेषु दुर्मनाः ॥ १६ ॥ तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वा-
नरर्षभाः ॥ नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ॥ १७ ॥ सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम् ॥
परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवसन्प्रायमासितुम् ॥ १८ ॥ मतं तद्वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः ॥ उपस्पृश्योदकं
तत्र प्राङ्मुखाः समुपाविशन् ॥१९॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः ॥ मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षम-
मिति स्म ह ॥ २० ॥ रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च ॥ जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः ॥ २१ ॥

राजा कुशलमेव च ॥ वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वर इति पाठक्रमः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रकृत्येति ॥ तपस्विनी शोचनीया ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्य संविशतस्तस्मिन् संविशति । संवेशः शयनम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ मतं तदिति ॥ तत्र विन्ध्ये । उदक्तीरं समुद्रस्योत्तरतीरम् । एतत् प्रायोपवेशनम् क्षममिति मत्वेति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ रामस्येत्यादि ॥ जनस्थानवधं जनस्थानस्थरक्षोवधम् । आगतं भयं प्रायोपवेशनरूपभयनिमित्तं च । वदतां

वदत्सु च स महीधरो भृशं सन्नादितनिर्दरान्तरो बभूवेत्युत्तरेणान्वयः । अस्मिन्सर्गे सार्धत्रयोविंशतिश्लोकाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥
अथ संपातिसंवादः षट्पञ्चाशे—उपविष्टा इत्यादि ॥ उपचक्रमे प्राप्तुमुपक्रान्तः ॥ १ ॥ संपातिरित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ २ ॥ ३ ॥ विधिरिति ॥

हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं रणे ॥ रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥ २२ ॥ स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवङ्गमैः ॥ बभूव सन्नादितनिर्दरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवोल्बणैः ॥ २३ ॥
इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ॥

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले ॥ हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥ संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहङ्गमः ॥ भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुषः ॥ २ ॥ कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः ॥ उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३ ॥ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते ॥ यथायं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४ ॥ परं पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् ॥ उवाचेदं वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवङ्गमान् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः ॥ अङ्गदः परमायस्तो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

विधिः दैवम् । विधानेन योगक्षेमसंपादनेन । यथा यस्मात्कारणात् ॥ ४ ॥ परमिति ॥ पराणां वानराणां मध्ये मृतं मृतं परं वानरं भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वराणां श्रेष्ठानां वानराणां मध्ये परं वानरं मृतं मृतं मारयित्वा मारयित्वा भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेति संबन्धः । पूर्वत्र हरीणां भयमागतमिति वचनस्य परत्र पश्य सीतापदेशेनेत्याद्यङ्गदनिर्वेदवचनस्य च स्वयंमृतभक्षणे अनुपपन्नत्वान्मारयित्वा मारयित्वेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ तस्येति ॥ परमायस्तः परमोद्विग्न इत्यर्थः । अज्ञाता अचिन्तिता । स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः स्नेहकारुण्याभ्यां बद्धाः । अन्योन्यं

अन्योन्यं प्रत्येकम् प्रत्येकम् । परमां गतिम् । मुक्तिमित्यर्थः । रामलक्ष्मणयोरित्यादि ॥ रामवनवासमारभ्य प्रायोपवेशपर्यन्तं यदस्ति तत्सर्वमिदं विकृतं कैकेय्या वरदानेन कृतं हीति संबन्धः । इत्यङ्गदोब्रवीदिति संबन्धः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ इमं देशमनुप्राप्तः इति सम्यक् ॥ ❋

पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः ॥ इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥ ७ ॥ रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञो न च वचः कृतम् ॥ हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ॥ ८ ॥ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा ॥ गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥ ९ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि तीर्यग्योनिगतान्यपि ॥ प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयम् ॥ अन्योन्यमुपकुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ॥ १० ॥ तेन तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना ॥ प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा ॥ ११ ॥ राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्तजीविताः ॥ कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १२ ॥ स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे ॥ मुक्तश्च सुग्रीवभयाद्गतश्च परमां गतिम् ॥ १३ ॥ जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च ॥ हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १४ ॥ रामलक्ष्मणयोर्वास अरण्ये सह सीतया ॥ राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधः ॥ १५ ॥ रामकोपादशेषाणां राक्षसानां तथा वधः ॥ कैकेय्या वरदानेन इदं हि विकृतं कृतम् ॥ १६ ॥ तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च समीक्ष्य वानरान् ॥ भृशचलितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराट् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

रामानुजीयम् ❋ हरीणामियमज्ञाता विपत्तिरिति पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तदसुखमिति ॥ समीक्ष्य ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च वचनश्रवणं वानराणां दर्शनं च । अस्य श्लोकस्यानन्तरं सर्गसमाप्तिर्भवितुमर्हति ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तदसुखमिति ॥ श्रुत्वेति शेषः । स गृध्रराडिति सम्यक् । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् । केषुचित्कोशेषु अस्य श्लोकस्यानन्तरं सर्गकरणं दृश्यते । केषुचित्सूर्यांशुदग्धप-

क्षत्वादिति श्लोकस्यानन्तरं दृश्यते । प्रायेण सर्गसमाप्तिद्योतकवृत्तभेदसद्भावात् तदसुखमिति श्लोकानन्तरं सर्गकरणमुपपन्नमिति प्रतीयते ॥ १७ ॥ तत्त्विति ॥ तीक्ष्णतुण्डः तीक्ष्णमुखः । वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमित्यमरः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ अत्र कथमासीज्जनस्थाने युद्धं

तत्तु श्रुत्वा तदा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम् ॥ अब्रवीद्वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः ॥ १८ ॥ कोयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतमस्य मे ॥ जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः ॥ १९ ॥ कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः ॥ नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥ २० ॥ इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम् ॥ यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ॥ २१ ॥ अतिदीर्घस्य कालस्य तुष्टोऽस्मि परिकीर्तनात् ॥ तदिच्छेयमहं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ॥ २२ ॥ भ्रातुर्जटायुषस्तस्य जनस्थाननिवासिनः ॥ तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ॥ २३ ॥ यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः ॥ सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोम्युपसर्पितुम् ॥ २४ ॥ इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिन्दमाः ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥

शोकाद्भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा ते हरियूथपाः ॥ श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः ॥ १ ॥ ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवङ्गमाः ॥ चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान्नो भक्षयिष्यति ॥ २ ॥ सर्वथा प्रायमासीनान्यदि नो भक्षयिष्यति ॥ कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

राक्षसगृध्रयोः । सखा दशरथः कथम्, इत्येवमनुवादात् पूर्वमिदमप्यङ्गदेनोक्तमिति ध्येयम् । अस्मिन्सर्गे पञ्चविंशतिश्लोकाः ॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ संपातिप्रश्नोत्तरं सप्तपञ्चाशे—शोकादित्यादि ॥ कर्मणा हिंसाकर्मणा ॥ १ ॥ त इति ॥ रौद्राम् आत्मत्यागाध्यवसायरूपत्वेन क्रूराम् ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥बभूवेत्यादि ॥ आर्यः पितामहः । आत्मजौ औरसौ । ओघबलौ ओघसंख्याकपुरुषबलौ । ओघमंख्या च पूर्वोक्ता ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रामस्य त्विति ॥ रामस्य तु पितुर्मित्रमिति कथनात् मैत्रीप्रकारं तु न जानामीत्युक्तं भवति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रामस्येति ॥ मम भ्रातुः सखा दशरथः क-

एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ अवतार्य गिरेः शृङ्गाद्गृध्रमाहाङ्गदस्तदा ॥४॥ बभूवर्क्षरजा नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् ॥ ममार्यः पार्थिवः पक्षिन्धार्मिकस्तस्य चात्मजौ ॥ ५॥ सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रावोघबलावुभौ ॥ लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ॥ ६ ॥ राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥७॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ ८ ॥ रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ॥ ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा ॥ ९ ॥ रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् ॥ परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे ॥ १० ॥ एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा ॥ संस्कृतश्चापि रामेण गतश्च गतिमुत्तमाम् ॥ ११ ॥ ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना ॥ चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत्पितरं मम ॥ १२ ॥ मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह ॥१३॥ निहत्य वालिनं रामस्ततस्तमभिषेचयत् ॥ स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानराधिपः ॥१४॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ॥ १५ ॥ वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव ॥ ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः ॥१६॥ अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धर्मिण्या विवृतं बिलम् ॥ मयस्य मायाविहितं तद्बिलं च विचिन्वताम् ॥ व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥१७॥

थमिति मैत्रीप्रकारे पृष्टे मित्रत्वमात्रं वदतोङ्गदस्य मैत्रीप्रकारं न जानामीति तात्पर्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ निहत्येति ॥ अभिषेचयत् अभ्यषेचयत् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ते वयमिति ॥ संस्थां व्यवस्थाम् ॥१८॥१९॥ इति श्रीगो० चिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः॥५७॥ अथ संपातिना सीतास्थानकथनमष्टपञ्चाशे– इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ यवीयानिति ॥ आख्यातभूते लोट् ॥२॥३॥ पुरेति ॥ परस्परवेगातिशयख्याप-

ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचनकारिणः ॥ कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपास्महे ॥ १८॥ क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे॥ गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥१९॥ इति श्रीमत्कि० सप्तपञ्चाशः सर्गः॥५७॥

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः ॥ सबाष्पो वानरान् गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १ ॥ यवीयान्मम स भ्राता जटायुर्नाम वानराः ॥ यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥ २ ॥ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वन्तदपि मर्षये ॥ नहि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥ ३ ॥ पुरा वृत्रवधे वृत्ते परस्परजयैषिणौ ॥ आदित्यमुपयातौ स्वौ ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥४॥ आवृत्याकाशमार्गे तु जवेन स्म गतौ भृशम् ॥ मध्यं प्राप्ते दिनकरे जटायुरवसीदति ॥५॥ तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम्॥ पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलः॥ ॥ ६ ॥ निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येहं वानरर्षभाः ॥ अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७॥ जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना तदा ॥ युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ॥ ८ ॥ जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया ॥ आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥ ९ ॥ अदीर्घदर्शनं तं वै रावणं राक्षसाधिपम् ॥ अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानाति शंस नः ॥ १० ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः ॥ आत्मानुरूपं वचनं वानरान्संप्रहर्षयन् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नपरावित्यर्थः । आदित्यमुपयातौ सूर्यसमीपं गतौ स्वः ॥ ४ ॥ आवृत्येति ॥ आवृत्या मण्डलगत्या । स्मशब्दस्य अवसीदतीत्यनेन संबन्धः ॥ ५ ॥ तमिति ॥ छादयामास आच्छादयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अदीर्घदर्शनमिति ॥ अदीर्घदर्शनम् आगाम्यनर्थानवेक्षकम् ॥ १० ॥ ११ ॥

॥१२॥जानामीति॥वारुणान् लोकान् अतलवितलादिलोकान् । त्रैविक्रमान् त्रिविक्रममितानुपरितनलोकानित्यर्थः। महासुरविमर्दान् देवासुरसंग्रामान्॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्रैविक्रमान् त्रिविक्रममितान् । गोबलीवर्दन्यायेन त्रिविक्रमशब्द उपरितनलोकमात्रवाची॥१३॥१४॥तरुणीत्यादि॥अपविध्यन्ती

निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं हीनवीर्यः प्लवङ्गमाः ॥ वाङ्मात्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥ जानामि वारुणान् लोकान् विष्णोस्त्रैविक्रमानपि ॥ महासुरविमर्दान्वाप्यमृतस्य च मन्थनम् ॥ १३ ॥ रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया ॥ जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम॥१४॥ तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥ क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधून्वती ॥ १६ ॥ सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम् ॥ असिते राक्षसे भाति यथा वा तडिदम्बुदे ॥ १७ ॥ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् ॥ श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८ ॥ पुत्रो विश्रवसः साक्षाद् भ्राता वैश्रवणस्य च॥ अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९ ॥ इतो द्वीपः समुद्रस्य संपूर्णे शतयोजने ॥ तस्मिन् लङ्का पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥२०॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन महता सुसमावृता ॥ २१ ॥ तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥२२॥ जनकस्यात्मजां राज्ञस्तत्र द्रक्ष्यथ मैथिलीम्॥ लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्ततः ॥ २३ ॥ संप्राप्य सागरस्यान्तं संपूर्णं शतयोजनम्॥ आसाद्य दक्षिणं तीरं ततो द्रक्ष्यथ रावणम् ॥ २४ ॥ ॥

छेदयन्ती ॥१५॥१६॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सूर्यप्रभेति ॥ तस्या उत्तमं कौशेयम् असिते राक्षसे शैलाग्रे सूर्यप्रभेव भाति। अम्बुद इवासिते राक्षसे विद्युद्यथा तथा भातीति योजना॥१७॥१८॥ पुत्र इति ॥ अध्यास्ते।"अधिशीङ्स्थासां कर्म"इति नगर्याः कर्मत्वम् ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥

तत्रैवेति ॥ विक्रमध्वम् । “ वेः पादविहरणे ” इत्यात्मनेपदम् । ज्ञानेन दिव्यज्ञानेन ॥ २५ ॥ दूरस्थदर्शनं भवतः कुतो जातं तत्राह—आद्य इत्यादिना ॥ कुलिङ्गानां भूमिप्रत्यासन्नगगनचारिणाम् । धान्यजीविनः पक्षिविशेषाः कुलिङ्गाः । ये चान्ये धान्यजीविन इति वचनात् । बलिभोजानां काकानाम् ॥ २६ ॥ भासा इति ॥ भासाः जलवायसाः । भासस्तु जलवायस इति निघण्टुः । श्येनविशेषा इत्यप्याहुः ॥ २७ ॥ बलेत्यादि ॥ वैनतेयात् गरुडात् नः अस्माकं जन्म उत्पत्तिः । तेन तस्य या सप्तमी गतिः सैवास्माकमपीत्यर्थः । नन्वारण्यकाण्डे—द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडो-

तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ॥ २५ ॥ आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः ॥ द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशिनः ॥ २६ ॥ भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह ॥ श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् ॥ २७ ॥ बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् ॥ षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा ॥ वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः ॥ २८ ॥ इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा ॥ अस्माकमपि सौवर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ॥ २९ ॥ तस्मादाहारवीर्येण निसर्गेण च वानराः ॥ आयोजनशतात्साग्राद्वयं पश्याम नित्यशः ॥ ३० ॥ अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः ॥ विहिता पादमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ॥ ३१ ॥ ॥

ऽरुण एव च । तस्माज्जातोहमरुणात्संपातिस्तु ममाग्रजः ॥ इति वचनेन जटायुषोक्तेनेदं विरुद्धमिति चेत् न वैनतेयादित्यस्य विनतापुत्रादरुणादित्यर्थ इत्यदोषात् । वैनतेयगतिरित्यत्र वैनतेययोररुणगरुडयोर्गतिरित्यर्थः । अनेन दिव्यज्ञानहेतुर्जन्मोत्कर्ष उक्तः ॥ २८ ॥ न केवलं दिव्यज्ञानं दिव्यचक्षुरप्यस्तीत्याह—इहस्थ इति ॥ अपिशब्दो भिन्नक्रमः चक्षुरित्यनेन संबध्यते । सौवर्णमित्यनेन विशेषणेनातिदूरदर्शित्वमुक्तम् । आहारवीर्येण चक्षुष्याहारबलेनेत्यर्थः । निसर्गेण सौवर्णत्वनिबन्धनस्वभावेन ॥ २९ ॥ ३० ॥ अस्माकामिति ॥ वृत्तिः भक्ष्यग्रहणम् । चरणयोधिनां कुक्कुटानाम् । पादमूले पादविकीर्णप्रदेशे । वृत्तिः जीवनम् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

गर्हितमिति ॥ येन पिशिताशिना गर्हितं कर्म सीतापहरणरूपं कृतम् । मे भ्रातुर्हेतोः प्रतीकार्यं तस्य वैरं कृतं प्रतिकृतं भवेत् । भवद्भिरिति शेषः । अयं श्लोकः चरणयोधिनामित्यनन्तरं निवेशनीय इत्याहुः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ गर्हितं तु कृतं कर्मेत्यस्य श्लोकस्य वृत्तिश्चरणयोधिनामित्यस्यानन्तरमवस्थाने कथायाः सुसंगतत्वात्तत्रैवायं द्रष्टव्यः ॥ ३२ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमाह—उपाय इति ॥ गमिष्यथेत्यत्र किष्किन्धामिति शेषः ॥ ३३ ॥ समुद्रमिति ॥ नेतुमिच्छामि मामिति शेषः । भवद्भिरिति करणे तृतीया ॥ ३४ ॥ तत इत्यादि ॥ तो-

गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिना॥प्रतीकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रातुः कृतं भवेत् ॥ ३२ ॥ उपायो दृश्यतां कश्चिल्लङ्घने लवणाम्भसः ॥ अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ ॥ ३३ ॥ समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयम् ॥ प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥ ततो नीत्वा तु तं देशं तीरं नदनदीपतेः ॥ निर्दग्धपक्षं सम्पातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३५॥ पुनः प्रत्यानयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ॥ बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३६ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् ॥ निशम्य मुदिता हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः ॥ १ ॥ जाम्बवान्वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवङ्गमैः ॥ भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥

रं देशम् । तीरप्रदेशमित्यर्थः । तं देशं संपात्यावासभूतं देशं पुनः प्रत्यानयित्वा प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् उपलभ्य ते वानराः हृष्टाः बभूवुः ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥

ततस्तदमृतास्वादमित्यारभ्य पञ्च सर्गाः प्रक्षिप्ताः । सर्वकोशेष्वदर्शनात् तान् विनापि कथासंघट्टनात् पूर्वोक्तार्थविरोधस्फोरकत्वाच्च । तथापि ते व्याख्यास्यन्ते—तत इत्यादि ॥ हृष्टाः रोमाञ्चाञ्चिताः । बभूवुरिति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततस्तदमृतास्वादमित्यारभ्य अभिजिदभिमुखा दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखा इत्यन्ताः पञ्च सर्गाः केषुचित् कोशेषु न दृश्यन्ते । केषुचित् दृश्यन्ते । तेषु पूर्वोक्तार्थविरोधः स्फुरति

तान् विनापि कथापि संगच्छते । तथापि स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन ते व्याख्यायन्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अथ जाम्बवान् लूनपक्षः कन्दरान्तर्गतः संपातिः दूरनिवृत्तं सीतापहरणादिकं केन प्रकारेणावगतवानिति मत्वा विशेषतोऽवगन्तुं पृच्छति—क्व सीतेत्या-

क्व सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ॥ तदाख्यातु भवान् सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥ ३ ॥ को दा-
शरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ॥ स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥ ४ ॥ स हरीन् प्रीति-
संयुक्तान् सीताश्रुतिसमाहितान् ॥ पुनराश्वासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे
हरणं श्रुतम् ॥ येन चापि ममाख्यातं यत्र वायतलोचना ॥ ६ ॥ अहमस्मिन्गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते ॥
चिरान्निपतितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥ ७ ॥ तं मामेवं गतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः ॥ आहारेण
यथाकालं बिभर्ति पततां वरः ॥ ८ ॥ तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः ॥ मृगाणां तु भयं
तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥ ९ ॥ स कदाचित् क्षुधार्तस्य ममाहाराभिकाङ्क्षिणः ॥ गतसूर्येऽहनि प्राप्तो
मम पुत्रो ह्यनामिषः ॥ १० ॥ स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः ॥ क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पत-
तां वरः ॥ ११ ॥ स मामाहारसंरोधात् पीडितं प्रीतिवर्धनः ॥ अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः ॥ महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य च समास्थितः ॥ १३ ॥ ततः
सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् ॥ पन्थानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १४ ॥ तत्र कश्चि-
न्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् ॥ स्त्रियमादाय गच्छन्वै भिन्नाञ्जनचयप्रभः ॥ १५ ॥ ॥

दिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स हरीनिति ॥ सीताश्रुतिसमाहितान् सीतावृत्तान्तश्रवणेन समाहितान् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स इति ॥ क्षुधार्तस्य मम । समीपमिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ सोहमभ्यवहारार्थीति सम्यक् ॥ १६ ॥ १७ ॥ स यात इति ॥ सभाजितः पूजितः ॥ १८ ॥ दिष्ट्येति ॥ असौ सकलत्रः सरक्ष्यवर्गः अतः कथंचित् गतः । अतस्ते स्वस्त्यासीत् असंशयम् । इति मां महर्षयोऽब्रुवन्निति योजना ॥ १९ ॥ स चेति ॥ मे मया । प्रतिवेदि-

सोहमभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः ॥ तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमभियाचितः ॥ १६ ॥ न हि सामोपपन्नानां
प्रहर्ता विद्यते क्वचित् ॥ नीचेष्वपि जनः कश्चित् किमङ्ग बत मद्विधः ॥ १७ ॥ स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव
वेगतः ॥ अथाहं खचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १८ ॥ दिष्ट्या जीवसि तातेति ह्यब्रुवन्मां महर्षयः ॥ कथंचित्
सकलत्रोसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् ॥ एवमुक्तस्ततोहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ॥ १९ ॥ स च मे रावणो
राजा रक्षसां प्रतिवेदितः ॥ हरन्दाशरथेर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम् ॥ २० ॥ भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् ॥
रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्द्धजाम् ॥ २१ ॥ एष कालात्ययस्तावदिति कालविदां वरः ॥
एतमर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत् ॥२२॥ तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे॥ अपक्षो हि कथं पक्षी
कर्म किंचिदुपक्रमे ॥ २३ ॥ यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना ॥ श्रूयतां तत्प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम्
॥ २४ ॥ वाङ्मतिभ्यां तु सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः ॥ यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः ॥ २५ ॥
ते भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः ॥ प्रेषिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ॥ २६ ॥ रामलक्ष्मणबाणाश्च
निशिताः कङ्कपत्रिणः ॥ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ २७ ॥ ॥ ॥

तः ज्ञातः । सुपार्श्ववचनमिदम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भ्रष्टाभरणकौशेयामिति पाठः ॥ २० ॥ २१ ॥ एष इति ॥ कालात्ययः कालातिक्रमहेतुः । रावणदर्शनमिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वागिति ॥ सर्वेषां वः युष्माकम् वाङ्मतिभ्यां प्रियं करिष्यामि हि । दाशरथेर्यत्कार्यं तन्ममैव ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ॥ भवतां तु समर्थानां न किंचिदपि दुष्करम् ॥ २८ ॥ तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ॥ न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ २९ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः ॥ उपविष्टा गिरौ दुर्गे परिवार्य समन्ततः ॥ १ ॥ तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम् ॥ जनितप्रत्ययो हर्षात्सम्पातिः पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥ कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम ॥ तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥ ३ ॥ अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोस्मि पुरा वने ॥ सूर्यातपपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥ लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव ॥ वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ॥ ५ ॥ ततस्तु सागरान्शैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च ॥ वनान्युदधिवेलां च समीक्ष्य मतिरागमत् ॥ ६ ॥ हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरान्तरकूटवान् ॥ दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चयः ॥ ७ ॥ आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् ॥ ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपा भवत् ॥ ८ ॥ ॥

॥ २८ ॥ तदिति ॥ कालसङ्गेन कालविलम्बेन ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः कृतोदकमित्यादि ॥ १ ॥ तमिति ॥ जनितप्रत्ययः जनितविश्वासो यथा भवति तथाऽब्रवीदिति योजना । वानरदर्शनरूपस्वकार्यतो जनितविश्वास इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ लब्धसंज्ञस्त्विति ॥ विह्वलन्निव मूर्छन्निव निश्चयः ॥ ५ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ ततस्तु सागरानित्यत्र सागरामित्यर्थः । विन्ध्यप्रदेशपतितस्य सकलसागरदर्शनस्य अनुपपन्नत्वात् । मतिः प्रत्यभिज्ञा ॥ ६ ॥ हृष्टेति ॥ अभूदिति शेषः ॥ ॥ ७ ॥ आसीदिति ॥ भवत् अभवत् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा विना ॥ वसतो मम धर्मज्ञाः स्वर्गते तु निशाकरे ॥ ९ ॥ अवतीर्य च विन्ध्याग्रात्कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः ॥ तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥ १० ॥ तमृषिं द्रष्टुकामोस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम् ॥ जटायुषा मया चैव बहुशोधिगतो हि सः ॥ ११ ॥ तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगन्धिनः ॥ वृक्षो वाऽपुष्पितः कश्चिदफलो वा न विद्यते ॥ १२ ॥ उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः ॥ द्रष्टुकामः प्रतीक्षेहं भगवन्तं निशाकरम् ॥ १३ ॥ अथापश्यमदूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् ॥ कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम् ॥ १४ ॥ तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नागाः सरीसृपाः ॥ परिवार्योपगच्छन्ति धातारं प्राणिनो यथा ॥ १५ ॥ ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः ॥ प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् ॥ ॥ १६ ॥ ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां प्रीतः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः ॥ मुहूर्तमात्रान्निष्क्रम्य ततः कार्यमपृच्छत ॥ १७ ॥ सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते ॥ अग्निदग्धाविमौ पक्षौ त्वक्चैव व्रणिता तव ॥ १८ ॥ गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे ॥ गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥ ज्येष्ठो हि त्वं तु संपाते जटायुरनुजस्तव ॥ मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम ॥ २० ॥ किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् ॥ दण्डो वायं कृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥

अष्टाविति ॥ वर्षसहस्राणि गतानीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सौम्येति ॥ विकल एव वैकल्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । तस्य भावो वैकल्यता । व्रणिता संजातव्रणा । ते नावगम्यत इत्यत्र त इति भिन्नं पदम् । हे सौम्य ते रोम्णां वैकल्यतां दृष्ट्वा नावगम्यते । रोमविकलत्वहेतुः स्वरूपमिति शेषः । अग्निदग्धाविति । दृश्येते इति शेषः । व्रणितेत्यत्र दृश्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ततस्तद्दारुणं कर्म दुष्करं साहसात्कृतम् ॥ आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तदा ॥ १ ॥ भगवन्व्रणयुक्तत्वाल्लज्जया व्याकुलेन्द्रियः ॥ परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥ अहं चैव जटायुश्च संघर्षाद्दर्पमोहितौ ॥ आकाशं पतितौ वीरौ जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ॥ ३ ॥ कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम् ॥ रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ॥ ४ ॥ अथावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले ॥ रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ क्वचिद्वादित्रघोषांश्च ब्रह्मघोषांश्च शुश्रुवः ॥ गायन्तीश्चाङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्तवाससः ॥ ६ ॥ तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपथमाश्रितौ ॥ आवामालोकयावस्तद्वनं शाद्वलसन्निभम् ॥ ७ ॥ उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः ॥ आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुन्धरा ॥ ८ ॥ हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहान्नगः ॥ भूतले संप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥ तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदावयोः ॥ समाविशति मोहश्च तमो मूर्छा च दारुणा ॥ ॥ १० ॥ न दिग्विज्ञायते याम्या नाग्नेया न च वारुणी ॥ युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥ मनश्च मे हतं भूयः सन्निवर्त्य तु संश्रयम् ॥ यत्नेन महता ह्यस्मिन्पुनः संधाय चक्षुषि ॥ यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः ॥ १२ ॥ तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ ॥ १३ ॥ ॥

ततस्तदित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अहमिति ॥ पतितौ प्राप्तौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तीव्र इति ॥ मोहः चित्तविभ्रमः । मूर्छा इन्द्रियैः सह मनस उपप्लवः । तमः अज्ञानम् ॥ १० ॥ न दिगिति ॥ याम्येत्यादिकं दिगन्तराणामुपलक्षणम् । नियतो लोकः नियतसन्निवेशो लोकः । युगान्ते अग्निना दग्धो हत इव । अदृश्यतेति शेषः ॥ ११ ॥ मनश्चेत्यादि ॥ संश्रयम् आश्रयभूतं चक्षुरिन्द्रियम् सन्निवर्त्य स्वेन विप्रयुज्य भूयो भृशं हतं मे मनः महता यत्नेन अस्मिन् चक्षुषि पुनः संधाय महता यत्नेन भूयो रविः समवलोकित इति संबन्धः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मनश्च मे

हतं भूयः सन्निवर्त्य तु संश्रयम् । यत्नेन महता ह्यस्मिन् पुनः सन्धाय चक्षुषि ॥ यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः इति पाठः ॥ १२ ॥ १३ ॥ जटायुरिति ॥ निपपात महीम् । महीं प्रति निपपातेत्यर्थः । पतन्तं दृष्ट्वा अहमाकाशात् पूर्वाधिष्ठिताकाशप्रदेशात् आत्मानं तूर्णं मुक्तवान् । जटायुषो रक्षणार्थं तदुपरि सत्वरमागच्छमित्यर्थः ॥ १४ ॥ पक्षाभ्यामिति ॥ प्रमादात्सूर्यो धक्ष्यतीति बुद्ध्यवधानाभावात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

जटायुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं ततः ॥ तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १४ ॥ पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यते ॥ प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन्वायुपथादहम् ॥ १५ ॥ आशङ्के तं निपतितं जनस्थाने जटायुषम् ॥ अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥ १६ ॥ राज्येन हीनो भ्राता च पक्षाभ्यां विक्रमेण च ॥ सर्वथा मर्तुमेवेच्छन्पतिष्ये शिखराद्गिरेः ॥ १७ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं दुःखितो भृशम् ॥ अथ ध्यात्वा मुहूर्तं तु भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः ॥ प्राणाश्च चक्षुषी चैव विक्रमश्च बलं च ते ॥ २ ॥ पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यति मया श्रुतम् ॥ दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥ ३ ॥ राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४ ॥ अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति ॥ अस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन् पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥ नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्यां हरिष्यति ॥ राक्षसेन्द्रो जनस्थानादवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥ सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यैर्भोज्यैश्च मैथिली ॥ न भोक्ष्यति महाभागा दुःखे मग्ना यशस्विनी ॥ ७ ॥ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥

एवमुक्त्वेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अरण्यमिति ॥ अस्मिन्नर्थे अरण्यगमने ॥ ५ ॥ ६ ॥ सा चेति ॥ काम्यन्त इति कामैः अपेक्षणीयैः । प्रलोभ्यन्ती प्रलोभ्यमाना ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

परमान्नमिति ॥ ज्ञात्वा । अनशनामिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ त्वयापीति ॥ नृपपुत्रयोः तत्प्रयोजनं त्वयापि कार्यं कर्तव्यम् । ब्राह्मणादीनां च कार्यमिति संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ॥

परमान्नं तु वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः ॥ यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥ तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदं त्विति ॥ अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥ ९ ॥ यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥ देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति ॥ १० ॥ एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्या रामदूताः प्लवङ्गमाः ॥ आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गम ॥ ११ ॥ सर्वथा हि न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि ॥ देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२ ॥ नोत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् ॥ इहस्थस्त्वं तु लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३ ॥ त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः ॥ ब्राह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च ॥ १४ ॥ इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् ॥ महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ॥ १५ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविदां वरः ॥ मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥ कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः ॥ अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २ ॥ अद्य त्वेतस्य कालस्य साग्रं वर्षशतं गतम् ॥ देशकालप्रतीक्षोस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

एतैरित्यादि ॥ १ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैरिति पाठः ॥ २ ॥ अद्य त्विति ॥ पूर्वं निशाकरमुनिप्रयाणानन्तरम् अष्टौ वर्षसहस्राणि व्यतीतानीत्युक्तवान् । अतः साग्रं वर्षशतं गतमित्येतदष्टवर्षसहस्रोपलक्षणम् ॥ ३ ॥ ॥

महाप्रस्थानमिति ॥ वितर्कैः विविधविचारैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ बुद्ध्यता च मया वीर्यमिति पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ स दृ-

महाप्रस्थानमासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे ॥ मां निर्दहति सन्तापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥ ४ ॥ उत्थितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यैर्निवर्तये ॥ बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणाय तु ॥ सा मेपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ॥ ५ ॥ बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः ॥ पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथम् ॥ ६ ॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविनाकृतौ ॥ न मे दशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ॥७॥ तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य संपातेर्वानरैः सह ॥ उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ॥ ८॥ स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे वानरांश्चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ऋषेर्निशाकरस्यैव प्रभावादमितात्मनः ॥ आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ मे पुनरुत्थितौ ॥ १० ॥ यौवने वर्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः ॥ तमेवाद्यानुगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ ११ ॥ सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ ॥ पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा स हरीन्सर्वान्संपातिः पतगोत्तमः ॥ उत्पपात गिरेः शृङ्गाज्जिज्ञासुः खगमो गतिम् ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमानसाः ॥ बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥ १४ ॥ अथ पवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः ॥ अभिजिदभिमुखा दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५ ॥ इति श्रीमत्कि० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ष्ट्वेति ॥ अरुणच्छदैः अरुणबर्हिष्पत्रैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथेति ॥ अभिजिदभिमुखाः अभिजिन्मुहूर्तप्रतीक्षकाः ॥ १५ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥

आख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवङ्गमाः ॥ संगम्य प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः॥ १ ॥संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ॥ हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥२॥ अभिक्रम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः ॥ कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिम्बमिव स्थितम् ॥ ३ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् ॥३॥ सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥४॥ सत्त्वैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले ॥ व्यत्यस्तैः सुमहाकायैरूर्मिभिश्च समाकुलम् ॥ ५ ॥ प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः ॥ क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम् ॥ ६ ॥ संकुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः ॥ रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ॥ ७ ॥ आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ॥ विषेदुः सहसा सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥ ८ ॥ विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् ॥ आश्वासयामास हरीन् भयार्तान्हरिसत्तमः ॥ ९ ॥ तान् विषादेन महता विषण्णान्वानरर्षभान् ॥ उवाच मतिमान्काले वालिसूनुर्महाबलः ॥ १० ॥ न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तमः ॥ विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

एवं प्रक्षिप्ताः पञ्च सर्गाः गताः । एवं कृतोदकं संपातिं स्वस्थानमानीय प्रकृतकार्याय वानरा गता इत्याह–आख्याता इति ॥ समुत्पत्य हर्षेण तत्र लङ्घनं कृत्वा । संगम्य पुनरन्योन्यं समेत्य विनेदुः ॥ १ ॥ संपातेरिति ॥ हरयः संपातेर्वचनं श्रुत्वा सीतादर्शनकाङ्क्षिणः सन्तः रावणक्षयं रावणनिलयभूतं लङ्काद्वीपमुद्दिश्य सागरं तन्मार्गभूतं सागरम् आजग्मुरिति संबन्धः ॥ २ ॥ अभिक्रम्येति ॥ प्रतिबिम्बमिव प्रतिनिधिमिव । इदं तटविशेषणम् । सर्वलोकस्थसमस्तवस्तुसंपूर्णमित्यर्थः । प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात्॥ इत्यमरः ॥ ३ ॥ दक्षिणस्येति ॥ सन्निवेशं स्थानम् ॥ ४ ॥ सत्त्वैरित्यादि ॥ विषादेन विषादकारणेन । विषादोऽयं प्रसहते अभिभवति । न सिद्ध्यतीत्यनन्तरम् इतिकरणं बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पुनरेवेत्यादि ॥ सङ्गः प्रतिहतिः । ब्रुवध्वमित्यार्षो निर्देशः ॥

विषादोयं प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते ॥ तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ १२ ॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह ॥ हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ॥ १३ ॥ सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ ॥ वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनी स्थिता ॥ १४ ॥ कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् ॥ अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १५ ॥ ततस्तान्हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिंदमः ॥ अनुमान्याङ्गदः श्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १६ ॥ क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् ॥ कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसंधमरिंदमम् ॥ १७ ॥ को वीरो योजनशतं लङ्घयेच्च प्लवङ्गमाः ॥ इमांश्च यूथपान्सर्वान्मोक्षयेत्को महाभयात् ॥ १८ ॥ कस्य प्रभावाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च ॥ इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १९ ॥ कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च महाबलम् ॥ २० ॥ यदि कश्चित्समर्थो वः सागरप्लवने हरिः ॥ स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ २१ ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित् किंचिदब्रवीत् ॥ स्तिमितेवाभवत्सर्वा तत्र सा हरिवाहिनी ॥२२॥ पुनरेवाङ्गदः प्राह तान्हरीन्हरिसत्तमः ॥ सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ॥ २३ ॥ व्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः ॥ न हि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्क्वचित् ॥ ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः ॥२४॥ इति श्री० चतुःषष्टि०सर्गः ॥ ६४ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥

ततोङ्गदवच इत्यादि ॥ गतौ गमनविषये । यद्यपि गजादयोपि शतयोजनलङ्घने शक्ताः । भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च । पातालस्यापि मध्ये वा न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ इति सुग्रीवसंनिधौ वानरयूथपैः स्वस्वशक्तेः ख्यापितत्वात् । नहि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्क्वचिदिति पूर्वमङ्गदोक्तेश्च । तथापि रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवेशसीतान्वेषणादिकं दुष्करमन्येनेति तत्साधकहनुमत्प्रोत्साहनाय तथोक्तवन्त इति ध्येयम् ॥ ❀ रा-

ततोङ्गदवचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ स्वं स्वं गतौ समुत्साहमाहुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवांस्तथा ॥ २ ॥ आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम् ॥ गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ॥ ३ ॥ गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ४ ॥ शरभस्तानुवाचाथ वानरान्वानरर्षभः ॥ चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥ वानरस्तु महातेजा अब्रवीद्गन्धमादनः ॥ योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः ॥ ६ ॥ मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह ॥ योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ॥ ७ ॥ ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत ॥ गमिष्यामि न संदेहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८ ॥ सुषेणस्तु हरिश्रेष्ठः प्रोक्तवान्कपिसत्तमान् ॥ अशीतिं योजनानां तु प्लवेयं प्लवगेश्वराः ॥ ९ ॥ तेषां कथयतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च ॥ ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ पूर्वमस्माकमप्यासीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः ॥ ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म साम्प्रतम् ॥ ११ ॥ ॥

मानुजीयम् ❀ स्वं स्वं गतौ समुत्साहमिति पाठः । सुषेणो जाम्बवांस्तथेति पाठः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह । इति पाठः ॥ ४ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शरभस्तानुवाचाथ वानरान्वानरर्षभः । इति पाठः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सुषेणस्तु कपिस्तत्र प्रोक्तवान् कपिसत्तमः । इति पाठः ॥ ९ ॥ तेषामिति ॥ तेषां कथयतां तेषु कथयत्सु सत्सु ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ न खल्वित्यादि ॥ त्रयाणां विक्रमाणां समाहारः त्रिविक्रमम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्रिविक्रममात्रान् विक्रमान्वीक्षितुमिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ज्ञायत इति ॥ हर्यृक्षसत्तमेति । ऋक्षत्वं वानरावान्तरजातिः । अतः सुग्रीवादेः ऋक्षराजत्वमिति ॥

किं तु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् ॥ यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥ साम्प्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबोधत ॥ नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ॥ तांस्तु सर्वान्हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवान्पुनरब्रवीत् ॥ १३ ॥ न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ॥ मया महाबलेश्चैव यज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमम् ॥ स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः ॥ १५ ॥ यौवने च तदासीन्मे बलमप्रतिमं परैः ॥ सम्प्रत्येतावतीं शक्तिं गमने तर्कयाम्यहम् ॥ १६ ॥ नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति ॥ अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा ॥ १७ ॥ अनुमान्य महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ॥ अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ॥ १८ ॥ निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चिता ॥ तमुवाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान्वाक्यकोविदः ॥ १९ ॥ ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम ॥ २० ॥ कामं शतं सहस्रं वा नह्येष विधिरुच्यते ॥ योजनानां भवान् शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥ २१ ॥ न हि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन ॥ भवतायं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम ॥ २२ ॥ भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः ॥ स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप ॥ तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥ २३ ॥

॥ २० ॥ काममिति ॥ भवान् योजनानां शतं सहस्रं वा गन्तुं प्रतिनिवर्तितुं च कामं शक्तः । एष विधिः भृत्यैः स्वामिप्रस्थापनं नोच्यते न विधीयते ॥ २१ ॥ तदेव विवृणोति—नहीति ॥ २२ ॥ भवानिति ॥ कलत्रं रक्षणीयं वस्तु ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्मात् कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः इति पाठः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ गुणाः पुष्पफलोदया इति सम्यक् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कोपे च हरिरीश्वरः

अपि चैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम ॥ मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः ॥ मूले हि सति सिध्यन्ति गुणाः पुष्पफलोदयाः ॥ २४ ॥ तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रम ॥ २५ ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नो हेतुरत्र परंतप ॥ गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥ २६ ॥ भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने ॥ उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ॥ २७ ॥ प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः ॥ यदि नाहं गमिष्यामि नान्ये वानरपुङ्गवाः ॥ २८ ॥ पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् ॥ न ह्यकृत्वा हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः ॥ २९ ॥ तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्यामि परिरक्षणम् ॥ न हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ॥ ३० ॥ अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् ॥ तद्यथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ॥ ३१ ॥ तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति ॥ सोङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥ जाम्बवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोङ्गदम् ॥ अस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परिहीयते ॥ एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥ ३३ ॥ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् ॥ संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥ ३४ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

इति सम्यक् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ तत इति ॥ प्रतीतं प्रख्यातम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमिति पाठः । प्रतीतं प्रख्यातम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥

अनेकेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिन इति ॥ अरिष्टनेमिनः काश्यपस्य । नकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पक्षयोरिति ॥ अत्र समानपदमध्याहार्यम् । विक्रमादिकं तेन गरुत्मता समानम् । नावहीयते न न्यूनं भवति । तेनेति पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ ६ ॥ बलमिति ॥ विशिष्टं श्रेष्ठम् ॥ ७ ॥

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् ॥ जाम्बवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविशारद ॥ तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनुमन् किं न जल्पसि ॥ २ ॥ हनुमन् हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः ॥ गरुत्मानिति विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४ ॥ बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः ॥ भुजगानुद्धरन्पक्षी महावेगो महायशाः ॥ ५ ॥ पक्षयोर्यद्बलं तस्य तावद्भुजबलं तव ॥ विक्रमश्चापि वेगश्च न ते तेनावहीयते ॥ ६ ॥ बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुङ्गव ॥ विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ॥ ॥ ७ ॥ अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला ॥ अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८ ॥ विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ अभिशापादभूत्तात वानरी कामरूपिणी ॥ ९ ॥ दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ॥ कपित्वे चारुसर्वाङ्गी कदाचित् कामरूपिणी ॥ १० ॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी ॥ विचित्रमाल्याभरणा महार्हक्षौमवासिनी ॥ अचरत् पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसन्निभे ॥ ॥ ११ ॥ तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभम् ॥ स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोपहरच्छनैः ॥ १२ ॥ स ददर्श ततस्तस्यावृत्तावूरू सुसंहतौ ॥ स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् ॥ १३ ॥ ॥

अप्सरेति निर्देश आर्षः ॥ ८ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ अभिशापादभूत्तात वानरी कामरूपिणी । दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ॥ इति पाठक्रमः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्या इति ॥ रक्तदशं रक्ताग्रम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥ स तामिति ॥ तां गतात्मा तद्गतचित्तः । तां पर्यष्वजतेति संबन्धः ॥१५॥१६॥ न त्वामिति ॥ न हिंसामि पातिव्रत्यान्न प्रच्यावयामि॥१७॥ न केवलं पातिव्रत्यभङ्गाभावः श्रेयोपि भविष्यतीत्याह–वीर्यवानिति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भविष्यति मया सम इत्यतः परम् । एवमुक्ता । गुहायाम् । अभ्युत्थितम् । फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमिति पाठक्रमः । गुहायां मन्दरगुहायाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ शतानीति ॥ शतानि त्री-

तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् ॥ दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ॥१४॥ स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः ॥ मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम्॥१५॥ सा तु तत्रैव संभ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत् ॥ एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥ अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ॥१६॥ न त्वां हिंसामि सुश्रोणि माभूत्ते सुभगे भयम् ॥ मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनीम् ॥१७॥ वीर्यवान्बुद्धिसंपन्नस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः ॥ लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति मया समः ॥१८॥ एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे ॥ गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभम् ॥ १९ ॥ अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने॥फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युद्गतो दिवम्॥२०॥शतानि त्रीणि गत्वाथ योजनानां महाकपे॥ तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः ॥ २१ ॥ तावदापततस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे ॥ क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं क्रोधाविष्टेन धीमता ॥ २२ ॥ तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत ॥ ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते ॥ ॥ २३ ॥ ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् ॥ त्रैलोक्ये भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥ २४ ॥ ॥

ण्येतदनेकशतयोजनानामुपलक्षणम् । बहुयोजनसाहस्रं क्रामत्येष इत्युत्तरकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते । इत्यतः परं ततस्त्वाम् । त्रैलोक्ये । संभ्रान्ताश्च । प्रसादयन्ति । प्रसादिते च अशस्त्रवध्यताम् । वज्रस्य च । सहस्रनेत्रः । स्वच्छन्दतश्च । सत्त्वं केसरिणः । मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः । इत्येष पाठक्रमः । अन्यस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥२३॥२४॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ त्रिविक्रम इति ॥ पृथिवीत्यनेनाण्डकटाहमध्य उक्तः । तस्याः त्रिःसप्तकृत्वः क्रमणं मध्यप्रदेशे । यद्वा

संभ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षोभिते सति ॥ प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः ॥ २५ ॥ प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ ॥ अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २६ ॥ वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च ॥ सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥ २७ ॥ स्वच्छन्दतश्च मरणं ते भूयादिति वै प्रभो ॥ स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥ २८ ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः ॥ त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥२९॥ वयमद्य गतप्राणा भवान्नस्त्रातु साम्प्रतम् ॥ दाक्ष्यविक्रमसंपन्नः पक्षिराज इवापरः ॥ ३० ॥ त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३१ ॥ तथा चौषधयोऽस्माभिः संचिता देवशासनात् ॥ निष्पन्नममृतं याभिस्तदासीन्नो महद्बलम् ॥ ३२ ॥ स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः ॥ साम्प्रतं कालमस्माकं भवान्सर्वगुणान्वितः ॥ ३३ ॥ तद्विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमो ह्यसि ॥ त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामेयं सर्ववानरवाहिनी ॥ ३४ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम् ॥ परा हि सर्वभूतानां हनुमन्या गतिस्तव ॥ ३५ ॥ विषण्णा हरयः सर्वे हनूमन् किमुपेक्षसे ॥ विक्रमस्व महावेगो विष्णुस्त्रीन् विक्रमानिव ॥ ३६ ॥ ततस्तु वै जाम्बवता प्रचोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः ॥ प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं महदात्मनस्तदा ॥ ३७ ॥ इति श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥

यावती महाबलिभूमिः तावती पृथिवी अत्र विवक्षिता । तस्याः प्रदक्षिणं तद्बहिःप्रदेशेन संगच्छते । यद्वा क्रमणानन्तरं जाम्बवान् विजयघोषणार्थं पृथिवीमात्रप्रदक्षिणं कृतवानिति प्रसिद्धिः । अन्यत्सर्वमतिरोहितार्थम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀

चकार रूपं महदात्मनस्तदा। इति पाठः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोवि॰ श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाका॰ षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ तं दृष्ट्वेत्यादि ॥ जृम्भमाणं वर्धमानम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते। वीर्येण। सहसा। विनेदुः। प्रहृष्टाः। त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः॥इति पाठक्रमः। एषां श्लोकानां केषुचित्कोशेषु भ्रंशो लेखकप्रमादकृतः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अशो-

तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् ॥ वीर्येणापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमम् ॥ १ ॥ सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः ॥ विनेदुस्तुष्टुवुश्चापि हनुमन्तं महाबलम् ॥ २ ॥ प्रहृष्टा विस्मिताश्चैव वीक्षन्ते स्म समन्ततः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ संस्तूयमानो हनुमान्व्यवर्धत महाबलः ॥ समाविध्य च लांगूलं हर्षाच्च बलमेयिवान् ॥ ४ ॥ तस्य संस्तूयमानस्य वृद्धैर्वानरपुङ्गवैः ॥ तेजसापूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ ५ ॥ यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धो गिरिगह्वरे ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा सम्प्रति जृम्भते ॥ ६ ॥ अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः ॥ अम्बरीषमिवादीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ अभिवाद्य हरीन्वृद्धान्हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अरुजत्पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः ॥ बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः॥९॥तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः॥मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवने नास्ति मत्समः॥१०॥

भतेति ॥ आदीप्तमम्बरीषमिव स्थितं जृम्भमाणस्य तस्य मुखं विधूमः पावक इव अशोभत। अम्बरीषं भ्राष्ट्रम्। क्लीबेम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना इत्यमरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अरुजदित्यादि ॥ अनिलः गमनशीलः। "अन प्राणने" इत्यस्मादौणादिक इलप्रत्ययः। शीघ्रवेगस्य शीघ्राः वैनतेयादयः तेषां वेग इव वेगो यस्य सः तस्य। तत्साम्यमसहमानस्ततोप्याधिक्यमाह–शीघ्रगस्येति। यद्वा शीघ्रवेगस्य अत एव शीघ्रगस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥

उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम् ॥ मेरुं गिरिमसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ११ ॥ बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे ॥ समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदम् ॥ १२ ॥ ममोरुजङ्घवेगेन भविष्यति समुत्थितः ॥ समुच्छ्रितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३ ॥ पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते ॥ वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ॥ १४ ॥ उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥ अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे ॥ १५ ॥ ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागन्तुमुत्सहे ॥ प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् ॥ सागरं शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ १७ ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवङ्गमाः ॥ हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

उत्सहेयमिति ॥ विस्तीर्णमिति मेरुविशेषणम् । वानरसेनाभयनिवृत्त्यर्थं स्वोत्कर्षमपि स्वयं निवेदयति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पन्नगेति ॥ पन्नगाशनं स्वोचिताहारलाभाय निरवधिकत्वरासंपन्नम् । यद्वा आहारग्रहणत्वरया सर्वेषां भयावहं पतन्तं नतु वर्तमानम् । आकाशे स्वोचितक्षेत्रे । पक्षिसेवित इति स्वपरिकरसंपत्तिरुच्यते । वैनतेयं विनतापुत्रम् । अनेन कौमारावस्थायां बलवेगोत्कर्षः सूच्यते । अहं तस्यापि प्राणदातुः पुत्रः । परिगन्तुं परितो गन्तुं प्रदक्षिणीकर्तुम् । सहस्रशः एकयत्नेन सहस्रशः परिगन्तुं शक्तः । आजानसिद्धसामर्थ्योऽस्मि ॥ १४ ॥ उदयादिति ॥ उदयात् प्रस्थितम् उदयगिरेर्निर्गच्छन्तम् आदित्यं स्वस्थानात् प्राप्य तेन सह गन्तुं प्रारभ्य ततः पूर्वमेवास्तगिरिमासाद्यानस्तमितं ज्वलन्तं रश्मिमालिनमादित्यमभिगन्तुं प्रत्युद्गन्तुं समुत्सहे । ज्वलन्तमित्यनेन मध्याह्न एवाभिगमनं सूच्यते ॥ १५ ॥ तत इति ॥ ततः सूर्यप्रत्युद्गमनानन्तरम् । भूमिमसंस्पृश्य कुत्राप्यविश्रम्य भीमेन महता प्रवेगेन प्रारब्धवेगेनैव पुनरागन्तुं पुनरप्येकवारं सूर्यमभिगन्तुमुत्सहे इत्यर्थः । शतयोजनस्थां लङ्कां गन्तुं किमुतेति भावः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमिति ॥ आकाशगोचरान् ग्रहनक्षत्रादीन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥

लतानामिति ॥ पुष्पमिति जात्येकवचनम् ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ विविधमिति वैविध्याभिधानात् । अनुयास्यन्ति पुष्पाणीति शेषः ॥ १९ ॥ भवि-

लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः ॥ अनुयास्यन्ति मामद्य प्लवमानं विहायसा ॥१९॥ भविष्यति हि मे पन्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे ॥ चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव वा ॥ २० ॥ द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि वानराः ॥ महामेघप्रतीकाशं मां च द्रक्ष्यथ वानराः ॥ २१ ॥ दिवमावृत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्बरम् ॥ विधमिष्यामि जीमूतान्कम्पयिष्यामि पर्वतान् ॥ सागरं क्षोभयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ २२ ॥ वैनतेयस्य सा शक्तिर्मम या मारुतस्य वा ॥ २३ ॥ ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाजवम् ॥ न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां ह्लुतमनुव्रजेत् ॥ २४ ॥ निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम् ॥ सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता ॥ २५ ॥ भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरे ॥ विष्णोर्विक्रममाणस्य पुरा त्रीन् विक्रमानिव ॥ २६ ॥ बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा ॥ अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवङ्गमाः ॥ २७ ॥ मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे ॥ अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २८ ॥ वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः ॥ विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥ २९ ॥ लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ॥ तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जन्तममितौजसम् ॥ ३० ॥ प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥ ॥ ३१ ॥ उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्हरिसत्तमम् ॥ वीरकेसरिणः पुत्र हनुमन्मारुतात्मज ॥३२॥ ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात विनाशितः ॥ तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

ष्यतीति ॥ स्वातेः पन्थाः परिपूर्णताराच्छायापथः ॥२०॥ २१ ॥ २२ ॥ वैनतेयस्येति ॥ मम या शक्तिः सा मारुतस्य वैनतेयस्य वेति संबन्धः ॥२३॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ सुपर्णराजानमित्यत्र टजभावः छान्दसः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥

मङ्गलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः ॥ ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च ॥ गुरूणां च प्रसादेन प्लवस्व त्वं महार्णवम् ॥ ३४ ॥ स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव ॥ त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवितानि वनौकसाम् ॥ ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥ ३५ ॥ नेयं मम मही वेगं लङ्घने धारयिष्यति ॥ एतानीह नगस्यास्य शिलासंकटशालिनः ॥ शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च ॥ ३६ ॥ एषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम् ॥ नानाद्रुमविकीर्णेषु धातुनिःष्यन्दशोभिषु ॥ ३७ ॥ एतानि मम निष्पेषं पादयोः प्लवतां वराः ॥ प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ॥ ३८ ॥ ततस्तं मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः ॥ आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥ ३९ ॥ वृतं नानाविधैर्वृक्षैर्मृगसेवितशाद्वलम् ॥ लताकुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ४० ॥ सिंहशार्दूलचरितं मत्तमातङ्गसेवितम् ॥ मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलिलोत्पीडसंकुलम् ॥ ४१ ॥ महद्भिरुच्छ्रितं शृङ्गैर्महेन्द्रं स महाबलः ॥ विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ ४२ ॥ ॥

॥ ३४ ॥ स्थास्याम इति ॥ स्थास्यामश्चैकपादेन । तथा सत्वराः स्मेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स्थास्यामश्चैकपादेन । त्वद्गतानि । ततस्तु । नेयं मम । इति पाठक्रमः । अनयोर्मध्ये स वेगवानिति श्लोकः सर्गकरणं च लेखकप्रमादकृतम् ॥ ३५ ॥ नेयमित्यादि ॥ शिलासंकटशालिनः शिलातुङ्गप्रदेशभूयिष्ठस्य । संकटो दन्तुरे तुङ्गे विपद्रोगविशेषयोरिति विश्वः ॥ ३६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ एषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहमित्यतः परम् । नानाद्रुमविकीर्णेषु । एतानि मम । प्लवतो धारयिष्यन्ति । ततस्तम् । इति पाठक्रमः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वृतमित्यादि ॥ सलिलोत्पीडैः सलिलप्रवाहैः संकुलम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नित्यपुष्पफलद्रुममिति पाठः । सलिलोत्पीडसंकुलमिति सम्यक् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वित्रस्तमृगमातङ्ग इत्यादि ॥ पानसंसर्गकर्कशैः पानसंसर्गदृढैः । कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढमित्यमरः । पानप्रवृत्तौ दृढाभिनिवेशैरित्यर्थः । उद्धातः समूहः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ऋषिभिरिति ॥ सार्थहीनः । अभूदिति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्यज्यमानः शिलोच्चयः इति पाठः ॥४९॥ स इति ॥ वेगसमाहितात्मा वेगविषये समर्पितमनाः । मनः समाधाय मनः समाहितं कृत्वा॥५०॥इति श्रीगोविन्दराजविर-

पादाभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मनः ॥ रराज सिंहाभिहतो महान्मत्त इव द्विपः ॥ ४३ ॥ मुमोच सलिलोत्पीडान् विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥ ४४ ॥ वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः ॥ नागगन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः ॥ ४५ ॥ उत्पतद्भिश्च विहगैर्विद्याधरगणैरपि ॥ त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः ॥ ४६॥ चलशृङ्गशिलोद्घातस्तदाभूत्स महागिरिः ॥ निःश्वसद्भिस्तदार्तैस्तु भुजङ्गैरर्धनिःसृतैः ॥ ४७ ॥ सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४८ ॥ ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः ॥ सीदन्महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः॥४९॥ स वेगवान्वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहन्ता॥मनः समाधाय महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी॥५०॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाव्ये श्रीमद्वाल्मीकीये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

चिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ इत्थं शठारिगुरुवर्यपदारविन्दसेवारसाधिगतसर्वरहस्यबोधः । गोविन्दराजविबुधः प्रमुदे बुधानां कैष्किन्धकाण्डविषयां विततान टीकाम् ॥ १ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इति श्रीरामानुजीये किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

॥ ❀ ॥ समाप्तं चैतत् व्याख्यात्रयोपेतं किष्किन्धाकाण्डम् ॥ ❀ ॥

इदं किष्किन्धाकाण्डं कल्याणस्थ–स्वकीय “लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर” मुद्रणालये श्रीकृष्णदासात्मज–गङ्गाविष्णुना
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥ ॥ शके १८१६ संवत् १९५१

इति सटीकात्रये वाल्मीकीयरामायणे किष्किन्धाकाण्डम्

॥ अथ सटीकात्रयश्रीवाल्मीकीयरामायणे सुन्दरकाण्डम् ॥

यह ग्रन्थ सन १८६७ के ऐक्ट २५ के अनुसार रजिष्टरी करके सब हक्क यन्त्राधिकारीने अपने स्वाधीन रक्खा है.

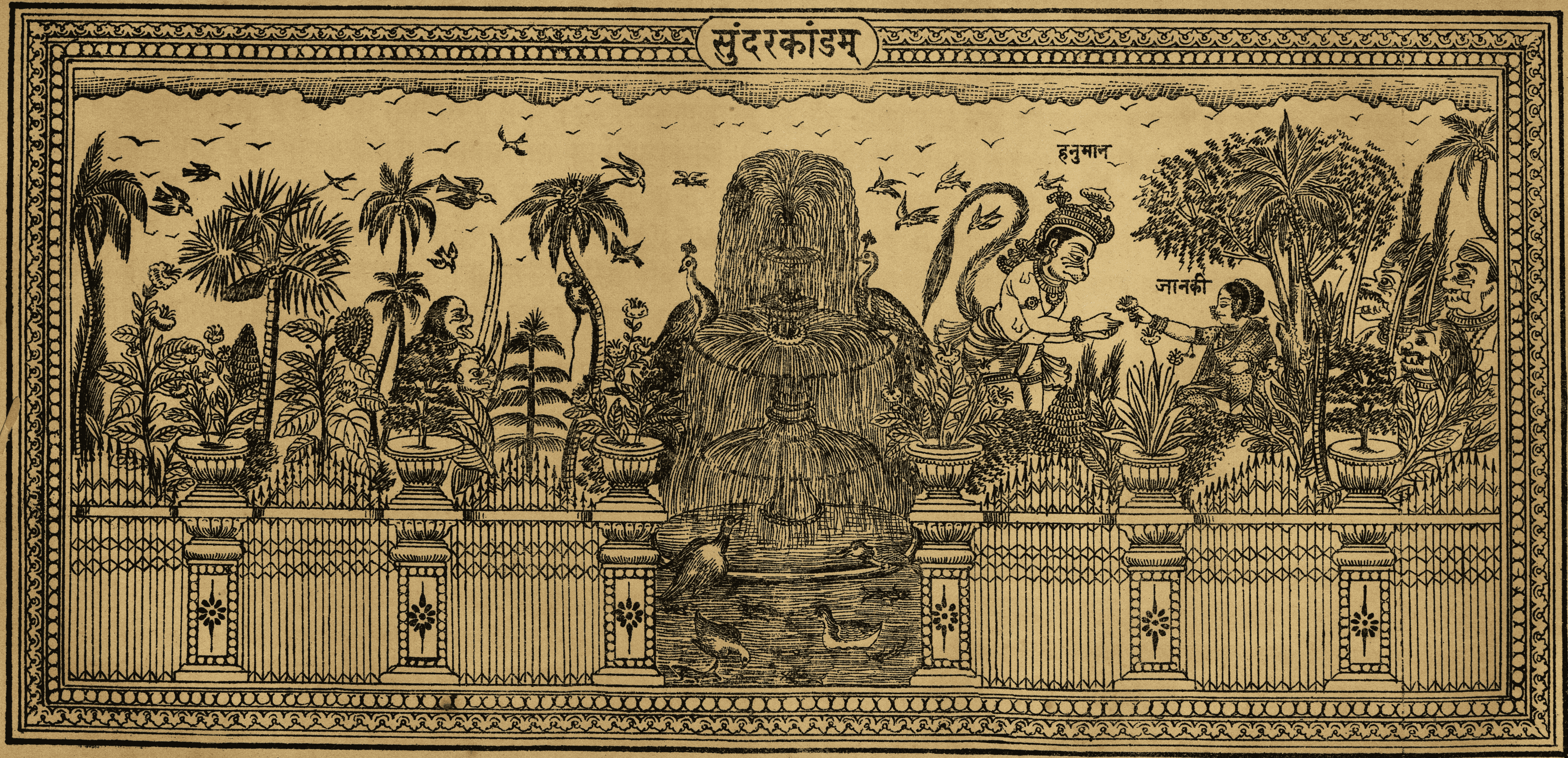
सुंदरकांडम्
हनुमान्
जानकी

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ तत्त्वज्ञानसमुच्चयो घनदयासारस्य सारो महान्निष्कर्षः कमलानिवासचरणद्वन्द्वानुरागस्मृतेः ॥ अक्लेशः परिपाक एष जगतामक्षय्यपुण्यावलेरस्माकं निधिरक्षयो विजयते श्रीमान् शठारिर्गुरुः ॥ १ ॥ श्रीरामायणभूषायै प्रवृत्तो रामभक्तितः ॥ व्याख्यां सुन्दरकाण्डस्य तिलकं कलयाम्यहम् ॥ उक्तं परत्वासाधारणं समस्तकल्याणगुणाकरत्वं किष्किन्धाकाण्डे । अत्र सर्वसंहर्तृत्वमुच्यते वक्ष्यति हि तत् ब्रह्मा स्वयंभूरित्यादिना । यद्वा पूर्वस्मिन्काण्डे सर्वथा मित्रसंरक्षणं कार्यमित्युक्तम् । अत्र दूतेन पतिव्रतया चैवं वर्तितव्यमित्यर्थः प्रतिपाद्यते । यद्वा पूर्वत्र सर्वरक्षणप्रवृत्तस्य विष्णोराचार्यरूपपुरुषकारलाभ उक्तः।अधुना आचार्यकृत्यमुच्यते। तत्र प्रथमे सर्गे शिक्षणीयशिष्यान्वेषणमुपपाद्यते। तत इत्यादि । ततः जाम्बवत्प्रोत्साहनानन्तरं चारणाः सञ्चारिणो देवगायकाः तैराचरिते पथि आकाशे रावणनीतायास्सीतायाः पदं स्थानमन्वेष्टुमियेष शत्रुकर्शनः तदन्वेषणविरोधिनिरसनसमर्थः । यद्वा चारणाचरिते पथि गत्वा सीतायाः पदमन्वेष्टुमियेष । यद्वा यथापाङ्क्तमेवान्वयः आकाशेऽपि पदन्यासान्वेषणसमर्थोऽयमिति बुद्धिचातुर्यातिशय उच्यते अनेन शिष्यस्थानान्वेषणपरगुरुस्वरूपमुच्यते ततः मुद्राप्रदानपूर्वकभगवदनुज्ञालाभानन्तरं शत्रुकर्शनः।

ततो रावणनीतायास्सीतायाश्शत्रुकर्शनः ॥ इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥ इत्युक्तरीत्या अज्ञाननिवर्तनशीलो गुरुः चारयन्ति आचारयन्ति धर्मानिति चारणाः पूर्वाचार्याः तैराचरिते पथि। महाजनो येन गतस्स पन्थाः।इत्युक्तसदाचारे स्थित इति शेषः। रावयति असत्प्रलापान्कारयतीति रावणः अविवेकः तेन नीतायाः स्ववशं प्रापितायाः सीतायाः अनादिभगवत्परतन्त्रचेतनस्य सीताशब्देनायोनिजत्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गेन पारतन्त्र्योक्तेश्च स्त्रीप्रायमितरत्सर्वमिति ह्युक्तम् पदं स्थानं संसारमण्डलमन्वेष्टुं सात्त्विकसंभाषणादिचिह्नं वा। तथोक्तम् विष्णोः कटाक्षश्चाद्वेष आभिमुख्यं च सात्त्विकैः। संभाषणं षडेतानि त्वाचार्यप्राप्तिहेतव इति ॥ यद्वा पदं व्यवसायमन्वेष्टुं कस्य चेतनस्य भगवत्प्राप्तावध्यवसाय इत्यन्वेष्टुम् इयेष । पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः । अत्रैकादशसहस्रश्लोका गताः । द्वादशसहस्रस्यादिमोयं श्लोकः अत्र गायत्र्याः द्वादशमक्षरं प्रयुक्तम् तदवलोकनीयं विद्वद्भिः ❀ रामानुजीयम् ❀ श्रीमत्सुन्दरकाण्डे व्याख्येयानि व्याक्रियन्ते। पूर्वस्मिन्काण्डे मनसा गमनं कृतमित्युक्तम् इदानीं कायेनापि गमनं कर्तुमैच्छदित्याशयेनाह तत इत्यादि । अत्र गन्तुमिति पदमध्याहर्तव्यम् । शत्रुकर्शनो हनुमान् रावणनी-

तायाः सीतायाः पदं निवासस्थानम् अन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि वर्त्मनि गन्तुमियेषेति योजना ॥ १ ॥ दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं यथा भवति तथा दुष्करं चिकीर्षन् समुदग्रशिरोग्रीवः समुन्नतशिरोग्रीवः गवां पतिः वृषभः ❁ रामानुजीयम् ❁ दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वान्निष्क्रान्तं प्रतिबन्धकरहितमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथेति । शाद्वलानां सलिलकल्पत्वं वैडूर्यवर्णतया ❁ रामानुजीयम् ❁ अथेति । वैडूर्यवर्णेषु हरितत्वसंवलितशौक्ल्यविशिष्टतया वैडूर्यवर्णत्वं शाद्वलानां सलिलकल्पत्वं शैत्यमार्दवादिना॥३॥ द्विजानिति । केसरीव बभाविति शेषः ❁ रामानुजीयम ❁ द्विजानिति । केसरीव विचचारेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४ ॥ नीलेति । अत्र यच्छब्दोध्याहार्यः यदेवंविधं तलं तत्र तिष्ठन्नित्यन्वयः । पत्रवर्णैः

दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः ॥ समुदग्रशीरोग्रीवो गवां पतिरिवाऽऽबभौ ॥ २॥ अथ वैडूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः ॥ धीरस्सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥ द्विजान्वित्रासयन् धीमानुरसा पादपान् हरन् ॥ मृगांश्च सुबहून्निघ्नन् प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥ नीललोहितमाञ्जिष्ठपत्रवर्णैस्सितासितैः ॥ स्वभावविहितैश्चित्रैर्धातुभिस्समलंकृतम् ॥ ५ ॥ कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः ॥ यक्षकिन्नरगन्धर्वैर्देवकल्पैश्च पन्नगैः ॥ ६ ॥ स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते ॥ तिष्ठन्कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥ स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे ॥ भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ॥ ८ ॥ अञ्जलिं प्राङ्मुखः कुर्वन् पवनायात्मयोनये ॥ ततोभिववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥

पत्रश्यामैः । पलाशो हरितो हरिदिति हलायुधः । सितासितैः कल्माषैः स्वभावविहितैः स्वतःसिद्धैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स सूर्यायेति । स्वयंभुवे चतुर्मुखाय भूतेभ्यः देवयोनिभ्यः ॥ ८ ॥ अञ्जलिमिति । आत्मयोनये स्वकारणभूताय दक्षिणः समर्थः हनुमान् प्राङ्मुखः सन् आत्मयोनये पवनाय अञ्जलिं कृत्वा ततो दक्षिणां दिशं गन्तुं ववृध इत्यन्वयः । हिः पादपूरणे । अञ्जलिं प्राङ्मुखः कुर्वन्निति पाठस्त्वयुक्तः शतृप्रत्ययेन प्राङ्मुखविशिष्टाञ्जलिकरणदक्षिणदिग्गमनोद्योगयोरेककालिकत्वप्रतीत्या विरोधात् नहि प्राङ्मुखस्यैव सतो दक्षिणदिग्गमनोद्योगो युज्यते ॥ ९ ॥

प्लवङ्गेति । रामवृद्ध्यर्थं रामप्रयोजनार्थम् ॥ १० ॥ निष्प्रमाणेति । निष्प्रमाणशरीरः निर्मर्यादशरीरः बाहुभ्यामित्युक्तिर्वानरस्य चतुर्भिः संचारात् ॥ ११ ॥ स चचालेति । चापीत्येकमव्ययमप्यर्थकम् । अशातयत् अगच्छत् स्वार्थे णिच् ❀ रामानुजीयम् ❀ स चचालेति । अशातयत् अपातयदित्यर्थः । अत्राप्यचलः कर्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तेनेति । पुष्पौघेणेत्यत्र कुमतिश्चेति णत्वं पुष्पमयो यथा पुष्पमय इव

प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः ॥ ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरस्सन् लिलङ्घयिषुरर्णवम् ॥ बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ११ ॥ स चचालाचलश्चापि मुहूर्तं कपिपीडितः ॥ तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥ तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना ॥ सर्वतः संवृतश्शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥ तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानस्स पर्वतः ॥ सलिलं संप्रसुस्राव मदं मत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥ पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः ॥ रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५ ॥ मुमोच च शिलाश्शैलो विशालास्समनश्शिलाः ॥ मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजीरिवानलः ॥ १६ ॥ गिरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः ॥ गुहाविष्टानि भूतानि विनेदुर्विकृतैस्स्वरैः ॥ ॥ १७ ॥ स महासत्त्वसन्नादश्शैलपीडानिमित्तजः ॥ पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८ ॥ शिरोभिः पृथुभिस्सर्पा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः ॥ वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैश्शिलाः ॥ १९ ॥ तास्तदा सवि दंष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः ॥ जज्वलुः पावकोद्दीप्ता बिभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥

॥ १४ ॥ पीड्यमान इति । रीतीः रेखाः काञ्चनाञ्जनरजतगर्भासु शिलासु विदीर्यमाणासु दृश्यमानास्तास्ता भेदधारा इत्यर्थः ॥ १५ ॥ मुमोचेति । समनःशीलाः धातुविशेषसहिताः मध्यमेनार्चिषा मध्यमया ज्वालया पार्श्वज्वाला हि न धूमनिवर्तिका ॥ १६ ॥ गिरिणेति । विकृतैः विकृतिमद्भिः दैन्यव्यञ्जकैरित्यर्थः ॥ १७ ॥ स इति । सत्त्वसन्नादः भूतसन्नादः ॥ १८ ॥ शिरोभिरिति । स्वस्तिकं नाम फणोपरि दृश्यमानार्धचन्द्रकं ददंशुरिति दंशनं कोपव्यापारः ॥ १९ ॥ ता इति । बिभिदुः भिन्नाः ॥ २० ॥

यानीति । अत्र तानीत्यध्याहार्यं शमितुं शमयितुम् ॥ २१ ॥ भिद्यत इत्यर्धमेकम् । उत्पेतुरित्यनुषज्यते ॥ २२ ॥ त्रस्ता इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आसवभाजनं मद्यपात्रं पात्राणि भोजनपात्राणि आर्षभाणि चर्माणि ऋषभचर्मपिनद्धानि खेटकानि त्सरुः मुष्टिबन्धनम् ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ कृतेति । कृतकण्ठगुणाः कृतकण्ठस्रजः क्षीबाः मत्ताः रक्ताक्षाः मधुपानात्पुष्कराक्षाः स्वभावत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ हारेति । पारिहार्यं वलयं तस्थुः तस्थुश्च ॥ २६ ॥ दर्शयन्त इति । दर्शयन्तः प्रयोजयन्तः महाविद्याम् अणिमाद्यष्टमहासिद्धिम् विद्याधरमहर्षयः विद्याधराः महर्षय

यानि चौषधजालानि तस्मिञ्जातानि पर्वते ॥ विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुश्शमितुं विषम् ॥ २१ ॥ भिद्यतेयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ॥ २२ ॥ त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैस्सह ॥ पानभूमिगतं हित्वा हैममासवभाजनम् ॥ पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥ लेह्यानुच्चावचान्भक्ष्यान् मांसानि विविधानि च ॥ आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥ २४ ॥ कृतकण्ठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २५ ॥ हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः ॥ विस्मितास्सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैस्सह ॥ २६ ॥ दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः ॥ सहितास्तस्थुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्वतम् ॥ २७ ॥ शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेम्बरे ॥ २८ ॥ एष पर्वतसंकाशो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ तितीर्षति महावेगस्समुद्रं मकरालयम् ॥ २९ ॥ रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् ॥ समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति ॥ ३० ॥

इवेत्युपमितसमासः । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इत्यनुशासनात् । विद्याधरश्रेष्ठा इत्यर्थः । विद्याधरा महर्षयश्चेति द्वन्द्वसमासो न युक्तः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपरितनश्लोके विद्याधराणामेवोपादानात् ॥ २७ ॥ शुश्रुवुरिति । सा पुनरत्राकाशस्थितिः शुश्रुवुः विद्याधरा इति शेषः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपसंहारात् ॥ २८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ एष इति । तितीर्षति महावेगमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ समुद्रं तितीर्षतीत्युक्तम् । तस्य प्रयोजनकथनायोक्तमनुवदति रामार्थमिति ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आनुपूर्व्येणेति । आनुपूर्व्येण वृत्तं क्रमेण वृत्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ लङ्घनोद्योगकालिकावस्थां वर्णयति बाहू इत्यादिना । बाहू संस्तम्भयामास निश्चलीचकार कट्यां ससाद शरीरं संचुकोचेत्यर्थः । चरणौ संचुकोच च ❀ रामानुजीयम् ❀ बाहू इति । संस्तम्भयामास पर्वतोपरि दृढविन्यासेन निष्पन्दीचकार कट्यां ससाद कटिप्रदेशे कृशो बभूव चरणौ संचुकोच संकोचयामास च ॥ ३५ ॥ संहृत्येति । संहृत्य संकोच्य ❀ रामानुजीयम् ❀ संहृत्येति । वीर्यवान् वीर्यमाविवेशेत्यभिधानात् पूर्वं विद्यमानमेव वीर्यं विशेषतोधिष्ठितवानित्यवगम्यते । तेजःस-

इति विद्याधराः श्रुत्वा वचस्तेषां महात्मनाम् ॥ तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३१ ॥ दुधुवे च सरोमाणि चकम्पे चाचलोपमः ॥ ननाद सुमहानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३२ ॥ आनुपूर्व्येण वृत्तं च लाङ्गूलं रोमभिश्चितम् ॥ उत्पतिष्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३३ ॥ तस्य लाङ्गूलमाविद्धमात्तवेगस्य पृष्ठतः ॥ ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥ ३४ ॥ बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ ॥ ससाद च कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥ ३५ ॥ संहृत्य च भुजौ श्रीमान् तथैव च शिरोधराम् ॥ तेजस्सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ३६ ॥ मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः ॥ रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३७ ॥ पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः ॥ निकुञ्च्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन्महाबलः ॥ वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ यथा राघवनिर्मुक्तश्शरश्श्वसनविक्रमः ॥ गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३९ ॥ नहि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् ॥ अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ४० ॥

त्वयोरप्येवं द्रष्टव्यम् । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यं सत्त्वं बलं वीर्यम् आकाशाद्यभिनिष्क्रमणसामर्थ्यम् ॥ ३६ ॥ मार्गमिति । प्राणान् उच्छ्वासरूपान् प्राणनिरोधो व्योमोत्पतनार्थम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यथेति । राघवशरदृष्टान्तेन स्वस्याविलम्बत्वाप्रतिहतत्वामोघत्वादिकं सूचितवान् ॥ ३९ ॥ नहीति । हिशब्दः पादपूरणे ॥ ४० ॥

यदीति । अकृतश्रमः अप्राप्तश्रमः । राक्षसराजानमित्यत्र टजभाव आर्षः । आनयिष्यामि आनेष्यामि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ समुत्पततीति । तस्मिन् हनुमति वेगात्समुत्पतति सति नगरोहिणः शैलरुहा वृक्षाः विटपान् संहृत्य आदाय समुत्पेतुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ संग्रहेणोक्तं विवृणोति स मत्तेत्यादिना । कोयष्टिभकः कोयष्टिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तमिति । तमूरुवेगेति पाठः । ऊरुवेगेन उन्मथिताः सालाः

यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्याम्यकृतश्रमः ॥ बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ॥ ४१ ॥ सर्वथा
कृतकार्योहमेष्यामि सह सीतया ॥ आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम् ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा तु
हनुमान् वानरान्वानरोत्तमः ॥ ४३ ॥ उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ॥ सुपर्णमिव चात्मानं
मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४४ ॥ समुत्पतति तस्मिंस्तु वेगात्ते नगरोहिणः ॥ संहृत्य विटपान् सर्वान्
समुत्पेतुस्समन्ततः ॥ ४५ ॥ स मत्तकोयष्टिभकान् पादपान् पुष्पशालिनः ॥ उद्वहन्नूरुवेगेन जगाम
विमलेम्बरे ॥ ४६ ॥ ऊरुवेगोद्धता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः ॥ प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव
बान्धवाः ॥ ४७ ॥ तमूरुवेगोन्मथितास्सालाश्चान्ये नगोत्तमाः ॥ अनुजग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव
महीपतिम् ॥ ४८ ॥ सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः ॥ हनुमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः
॥ ४९ ॥ सारवन्तोथ ये वृक्षा न्यमज्जन् लवणाम्भसि ॥ भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ५० ॥
स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिस्साङ्कुरकोरकैः ॥ शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ५१ ॥

सालवृक्षाः अन्ये नगोत्तमाः अन्ये वृक्षश्रेष्ठाः । सैन्याः सेनायां समवेताः पुरुषाः । सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च त इत्यमरः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सारवन्त इति । सारवन्तः स्थिरांशवन्तः । सारो बले स्थिरांशेचेत्यमरः ॥ ५० ॥ स नानाकुसुमैरिति । मेघसंकाशः स कपिरित्यन्वयः । खद्योतैः रात्राविति शेषः ॥ ५१ ॥

विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः ॥ अवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५२ ॥
लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् ॥ द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५३ ॥ ताराशतमिवाकाशं
प्रबभौ च महार्णवः ॥ ५४ ॥ पुष्पौघेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः ॥ बभौ मेघ इवाकाशे
विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५५ ॥ तस्य वेगसमाधूतैःपुष्पैस्तोयमदृश्यत ॥ ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम्
॥ ५६ ॥ तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ ॥ पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ
॥ ५७ ॥ पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम् ॥ पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ५८ ॥

विमुक्ता इति ॥ अवशीर्यन्त अधाशीर्यन्त । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः । स्थितवन्त इत्यर्थः । निवृत्ताः बन्धूननुगम्य निवृत्ताः सुहृत्पक्षे सलिल इति सामीप्ये सप्तमी । उदकान्तात् स्निग्धो बन्धुमनुव्रजेदित्युक्तेः ❀ रामानुजीयम् ❀ विमुक्ता इति । तस्य वेगेन विमुक्ताः दूरगमनहेतुभूतवेगेन हेतुना विमुक्ताः गतसंबन्धाः अवशीर्यन्त । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः । पुष्पाणि मुक्त्वा सलिले अवशीर्यन्तेत्यनेन प्रस्थितेभ्यः सुहृद्भ्यो निवृत्तानामश्रुमोक्षणपूर्वकं शोकसागरे निमग्नानां सुहृदां समाधिर्ध्वन्यते ॥ ५२ ॥ लघुत्वेनेति ॥ लघुत्वेनोपपन्नं लघुत्वेन युक्तम् ❀ रामानुजीयम् ❀ हनुमन्तमनुद्रुताः सारवन्तो वृक्षाः प्रथमं सागरे पतिताः अल्पसारास्ततोप्यधिकं गत्वा जले विशीर्णा इत्युक्त्वा पुष्पाण्यप्यतिलघुत्ववत्तया महद्दूरं गत्वा पतितानीत्याह लघुन्वेनेति ॥ ५३ ॥ तारेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ताराचितमिव आकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५४ ॥ पुष्पौघेणेति ॥ अनुबद्धेन व्यातेन ॥ ५५ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति । बाह्वोः पञ्चशाखत्वात् पञ्चास्यपन्नगदृष्टान्तः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ पिबन्निवेति ॥ अर्णवं पिबन्निव आकाशं पिपासुरिवेत्याभ्यामस्य महानुद्योगस्सूच्यते । लङ्घनवेगेन सहसा क्षीयमाणे सागरविस्तारे स पीयमान इव भवति एवमम्बरं च । ततोतिवेगेन गच्छन् स महार्णवं पिबन्निव बभौ तथा आकाशमपीत्याहुः ❀ रामानुजीयम् ❀ पिबन्निवेति । सागरप्रत्यासन्नप्रदेशगमनवेलायां महोदधिं पिबन्निव बभौ तदुपरि गमनावस्थायामाकाशं पिपासुरिव ददृशे ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ पिङ्गे इति ॥ पिङ्गे पिङ्गलवर्णे पिङ्गाक्षाणां वानराणां मुख्यस्य परिमण्डले मण्डलाकारे । चन्द्रसूर्यावित्यभूतोपमा ॥ ६० ॥ मुखमिति ॥ तत्सूर्यमण्डलं सन्ध्यासूर्यमण्डलम् ॥ ६१ ॥ लाङ्गूलमिति ॥ समाविद्धम् उन्नतीकृतम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ स्फिग्देशेनेति ॥ स्फिग्देशेन वालमूलप्रदेशेन ॥ ६४ ॥ तस्येति ॥ गर्जति अगर्जत् ॥ ६५ ॥ खे यथेति ॥ सानुबन्धा सपुच्छा । उल्का हि पुच्छयुक्ता निपतति ❀ रामानुजीयम् ❀

तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः ॥ नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ५९ ॥ पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले ॥ चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ ६० ॥ मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ ॥ सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा तत्सूर्यमण्डलम् ॥ ६१ ॥ लाङ्गूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते ॥ अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ६२ ॥ लाङ्गूलचक्रेण महान् शुक्लदंष्ट्रोनिलात्मजः ॥ व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६३ ॥ स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः ॥ महता दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६४ ॥ तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम् ॥ कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६५ ॥ खे यथा निपतन्त्युल्का ह्युत्तरान्ताद्विनिःसृता ॥ दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ॥ ६६ ॥ पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः ॥ प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यया बध्यमानया ॥ ६७ ॥ उपरिष्टाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया ॥ सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६८ ॥

खे यथेति । उल्कापातोपमया रावणस्य भाव्यशुभं सूच्यते ॥ ६६ ॥ पतदिति ॥ पतंगः सूर्यः व्यायतो दीर्घः । प्रवृद्ध इव दीर्घ इव कक्ष्यायां बध्यमानायां हि मातङ्गो दीर्घो भवति ❀ रामानुजीयम् ❀ पतदिति । पतत्पतङ्गसंकाशः गच्छत्सूर्यसदृशः व्यायतः कपिः बध्यमानया कक्ष्यया प्रवृद्धः दीर्घभूतो मातङ्ग इव शुशुभ इति योजना । कक्ष्या इभमध्यबन्धनम् । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धन इत्यमरः ॥ ६७ ॥ उपरिष्टादिति ॥ नौर्जलावगाढेनाधोभागेन व्योमावगाढेन चोर्ध्वभागेन गच्छति । अयं च उपरिगतशरीरेणाधोजलावगाढच्छा-

यया चैकाकारस्सन् मारुतपूरितकटा नौरिवासीत् ॥ ६८ ॥ यं यमिति ॥ सोन्माद इव समुद्धर्ष इव समुद्धतजल इत्यर्थः ❀ रामानुजीयम् ❀ यमिति । सोन्माद इव अपस्मारीव भ्रमणफेनजलोद्गमनक्रोशनादिमत्त्वादियमुपमा ॥ ६९ ॥ सागरस्येति ॥ शैलवर्ष्मणां शैलतुल्यानाम् । वर्ष्मदेहप्रमाणयोरिति सज्जनः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सागरस्येति । ऊर्मिजालानामित्यत्र न लोकाव्ययेति षष्ठ्यानिषेधेपि ऋषिप्रयोगात् साधुत्वम् । उरसा उरश्शब्देन उरोवेगजनितो वायुर्लक्ष्यते ॥ ७० ॥ ७१ ॥ विकर्षन्निति ॥ विकिरन्निव विभजन्निव रोदसी द्यावापृथिव्यौ

यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः ॥ स स तस्योरुवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ ६९ ॥ सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्ष्मणाम् ॥ अभिघ्नंस्तु माहवेगः पुप्लुवे स महाकपिः ॥ ७० ॥ कपिवातश्च बलवान् मेघवातश्च निःसृतः ॥ सागरं भीमनिर्घोषं कम्पयामासतुर्भृशम् ॥ ७१ ॥ विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि ॥ पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ७२ ॥ मेरुमन्दरसंकाशानुद्धतान्स महार्णवे ॥ अतिक्रामन्महावेगस्तरङ्गान् गणयन्निव ॥ ७३ ॥ तस्य वेगसमुद्धूतं जलं सजलदं तदा ॥ अम्बरस्थं विबभ्राज शारदाभ्रमिवाततम् ॥ ७४ ॥ तिमिनक्रझषाः कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तदा ॥ वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७५ ॥ प्लवमानं समीक्ष्याथ भुजंगास्सागरालयाः ॥ व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्ण इति मेनिरे ॥ ७६ ॥ दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ॥ छाया वानरसिंहस्य जले चारुतराभवत् ॥ ७७ ॥

॥ ७२ ॥ मेर्विति ॥ अतिक्रामत् अत्यक्रामत् ॥ ७३ ॥ तस्येति ॥ तस्य हनुमतः वेगेन ऊरुवातेन समुद्धूतं समुत्थापितं सजलदं जलं जलदो जलं चोद्धूतमित्यर्थः ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति । तस्य वेगसमुद्धूतमिति पाठः । जलं सजलदमित्यनेन समुद्धूतं जलं मेघमण्डलपर्यन्तमभूदित्यवगम्यते ॥ ७४ ॥ तिमीति ॥ तिमयो महामत्स्याः नक्राः ग्राहाः झषाः मकराः विवृताः जलविभेदेन प्रकाशिताः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ दशयोजनविस्तीर्णेति ॥ ननु त्रिंशद्योजनायतत्वे चतुर्थपदेपि लङ्काप्राप्तिः स्यात् मैनाकसंवादसुरसासंवादादिकं च विरुद्धयेत । नहि बिम्बादधिकपरिमाणत्वं

प्रतिबिम्बस्य संभवतीति न शङ्कनीयं छायाशब्दो हि नात्र प्रतिबिम्बपरः किन्त्वनातपपरः । प्रातरेव हि समुद्रतरणमुक्तम् तदा तस्य छाया समुद्रे तथाप्रमाणा दृश्यतैव ॥ ७७ ॥ श्वेताभ्रेति ॥ अभ्रघनः अभ्रमूर्तिः ❀ रामानुजीयम् ❀ श्वेतेति । श्वेताभ्रघनराजीव । अत्र श्वेतशब्देन स्वच्छतोच्यते घनशब्देन सान्द्रता । घनं निरन्तरं सान्द्रमित्यमरः । निर्मलाभ्रसान्द्रपङ्क्तिरिवेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ येनेति ॥ द्रोणी कटाहः ॥ ८० ॥ आपात

श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी ॥ तस्य सा शुशुभे छाया वितता लवणाम्भसि ॥ ७८ ॥ शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः ॥ वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७९ ॥ येनासौ याति बलवान् वेगेन कपिकुञ्जरः ॥ तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ८० ॥ आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन् ॥ हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा ॥ ८१ ॥ पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च ॥ कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ८२ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८३ ॥ प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवङ्गं त्वरितं तदा ॥ ववर्षुः पुष्पवर्षाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८४ ॥ तताप न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरोत्तमम् ॥ सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८५ ॥ ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा ॥ जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो महौजसम् ॥ ८६ ॥ नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विबुधाः खगाः ॥ प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८७ ॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति ॥ इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ८८ ॥

इति ॥ आपाते मार्गे ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ततापेति ॥ रामकार्यं सीतान्वेषणं तदेवार्थः प्रयोजनं तस्य सिद्धये लाभाय तद्धेतुभूतहनुमच्छ्रमनिवर्तनायेत्यर्थः ❀ रामानुजीयम् ❀ ततापेति । सिषेव इत्यनेन पुत्रत्वेपि रामकार्यप्रवृत्तत्वात् पूज्यतैव द्योत्यते ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ नागा इति ॥ रक्षांसि दिक्पालकरक्षस्सम्बन्धीनि ॥ ८७ ॥ तस्मिन्निति ॥ मानार्थी बहुमानार्थी । स्वयं सागरत्वादिति भावः ॥ ८८ ॥

साहाय्यमिति ॥ सर्ववाच्यः सर्वप्रकारेण निन्द्यः विवक्षतां वक्तुमिच्छताम् ❀ रामानुजीयम् ❀ साहाय्यमिति । विवक्षतां वक्तुमिच्छतां वागिन्द्रियवतामित्यर्थः । सर्ववाच्यो भविष्यामि सर्वनिन्दावाग्विषयो भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अहमिति । नावसीदितुमर्हतीति पाठः ॥ ९० ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तथेति । शेषं मार्गशेषम् ॥ ९१ ॥ इतीति ॥ हिरण्यनाभं हिरण्यशृङ्गं नाभिशब्दो ह्यध्यक्षवाची शृङ्गं च पर्वतस्याध्यक्षमेव । नाभिरध्यक्षकस्तूर्योरिति दर्पः ॥ ९२ ॥ त्वमिति ॥ परिघः अर्गलम् । परिघो मुद्गलेऽर्गल इति दर्पः ॥ ९३ ॥ परिघत्वमेवाह त्वमे-

साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः ॥ करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ८९ ॥
अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्धितः ॥ इक्ष्वाकुसाचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति ॥ ९० ॥ तथा मया
विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ॥ शेषं च मयि विश्रान्तस्सुखेनातिपतिष्यति ॥ ९१ ॥ इति कृत्वा
मतिं साध्वीं समुद्रच्छन्नमम्भसि ॥ हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ९२ ॥ त्वमिहासुरसङ्घा-
नां पातालतलवासिनाम् ॥ देवराज्ञा गिरिश्रेष्ठ परिघस्सन्निवेशितः ॥ ९३ ॥ त्वमेषां जातवीर्याणां
पुनरेवोत्पतिष्यताम् ॥ पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९४ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते
शैल वर्धितुम् ॥ तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९५ ॥ स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्ये-
ति वीर्यवान् ॥ हनूमान् रामकार्यार्थं भीमकर्मा खमाप्लुतः ॥ ९६ ॥ अस्य साह्यं मया कार्यमि-
क्ष्वाकुकुलवर्तिनः ॥ मम हीक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव ॥ ९७ ॥

षामिति ॥ ९४ ॥ तिर्यगिति ॥ शक्तिः अस्तीति शेषः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अस्येति ॥ इक्ष्वाकोः कुले वंशे वर्तंते शुश्रूषत इति इक्ष्वाकुकुलवर्त्ती तस्य पूज्यतमास्तव मत्सम्बन्धादिति भावः । यद्वा त्वदुपकारकवायुपुत्रमुद्दिश्य ❀ रामानुजीयम् ❀ अस्येति । साहाय्यं सहायकर्म सहकारित्वमिति यावत् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । मम इक्ष्वाकवः पूज्या हि मद्वृद्धिहेतुत्वात् । तव परं पूज्यतमाः सगरविवृद्धमदन्तःप्रवेशसुखावस्थानादिफलभोक्तृत्वादिति भावः ॥ ९७ ॥

कुर्वीति ॥ कार्यं प्रयोजनं विश्रान्त्यादि कर्तव्यं कार्यमकृतं सतां मन्युं कोपम् उदीरयेत् प्रेरयेत् उत्पादयेत् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ चामीकरेति ॥ चामीकरमहानाभ स्वर्णमयमहाशृङ्ग ॥ १०० ॥ काकुत्स्थस्येति ॥ काकुत्स्थस्यानृशंस्यं रामस्य सीताविषयां दयाम् ॥ १०१ ॥ हिरण्यनाभ इति ॥ निशम्य वचनमिति शेषः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ शातकुम्भेति । शातकुम्भनिभैः स्वर्णसदृशैः आदित्योदयसंकाशैः आदित्योदयतुल्यैरित्यर्थः । शृङ्गैरुपलक्षितः शृङ्गाणि दर्शयामासेति योजना ॥ १०५ ॥ तप्तेति ॥ शस्त्रसंकाशं नीलमित्यर्थः । शस्त्रमायुधलोहयोरिति विश्वः ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ तमिति ॥ निश्चितः निश्चितवान् । कर्तरि निष्ठा ॥ १०८ ॥

कुरु साचिव्यमस्माकं न नः कार्यमतिक्रमेत् ॥ कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मन्युमुदीरयेत् ॥ ९८ ॥ सलिलादूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठत्वेष कपिस्त्वयि ॥ अस्माकमतिथिश्चैव पूज्यश्च प्लवतां वर ॥ ९९ ॥ चामीकरमहानाभ देवगन्धर्वसेवित ॥ हनुमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततश्शेषं गमिष्यति ॥ (स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान्) ॥ १०० ॥ काकुत्स्थस्यानृशंस्यं च मैथिल्याश्च विवासनम् ॥ श्रमं च प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ १०१ ॥ हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः ॥ उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतायुतः ॥ १०२ ॥ स सागरजलं भित्वा बभूवाभ्युत्थितस्तदा ॥ यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ १०३ ॥ स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतस्सलिलावृतः ॥ दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ १०४ ॥ शातकुम्भनिभैश्शृङ्गैस्सकिन्नरमहोरगैः ॥ आदित्योदयसंकाशैरालिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ १०५ ॥ तप्तजाम्बूनदैश्शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः ॥ आकाशं शस्त्रसंकाशमभवत्काञ्चनप्रभम् ॥ १०६ ॥ जातरूपमयैश्शृङ्गैर्भ्राजमानैस्स्वयंप्रभैः ॥ आदित्यशतसंकाशस्सोभवद्गिरिसत्तमः ॥ ॥ १०७ ॥ तमुत्थितमसङ्गेन हनुमानग्रतः स्थितम् ॥ मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोयमिति निश्चितः ॥ १०८ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ स तमिति ॥ जीमूतमिव मारुत इत्यनेन अनायासेन पर्वतं पातितवानिति द्योत्यते ॥ १०९ ॥ स इति ॥ जहर्ष विसिष्मिये ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स तदेति ॥ जहर्ष च ननन्द चेति पदद्वयेन कायमनसोर्विकृतिरुच्यते । अस्य वेगेन ग्लानिराहित्यं बुद्ध्वा हृष्टमना बभूवेत्यर्थः ॥ ११० ॥ तमिति ॥ प्रीतः प्रीतिद्योतकव्यापारः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तमिति ॥ प्रीतः सुखितः हृष्टमनाः प्रसन्नमनाः ॥ १११ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ दुष्करमिति ॥ विश्रमस्वेति श्रमिरात्मनेपदी कश्चिदस्ति । तथाचोक्तं भट्टमल्लेन—विश्राम्यतीति विश्रान्तौ क्वचिद्विश्रमतेपि

स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः ॥ उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ १०९ ॥ स तदा पातितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ बुद्ध्वा तस्य कपेर्वेगं जहर्ष च ननन्द च ॥ ११० ॥ तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः ॥ प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् ॥ मानुषं धारयन् रूपमात्मनश्शिखरे स्थितः ॥ १११ ॥ दुष्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम ॥ निपत्य मम शृङ्गेषु विश्रमस्व यथासुखम् ॥ ११२ ॥ राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः ॥ स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ॥ ११३ ॥ कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मस्सनातनः ॥ सोयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः सम्मानमर्हति ॥ ११४ ॥ त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः ॥ तिष्ठ त्वं कपिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् ॥ ११५ ॥ योजनानां शतं चापि कपिरेष समाप्लुतः ॥ तव सानुषु विश्रान्तश्शेषं प्रक्रमतामिति ॥ ११६ ॥

चेति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ कृत इति ॥ कृते उपकारे त्वत्प्रतिकारार्थी त्वदातिथ्यकरणापेक्षी त्वत्तः संमानमर्हतीति त्वया तत्कृतातिथ्यपरिग्रह एवास्य संमाननमित्यर्थः ॥ ११४ ॥ चोदनाप्रकारमाह—योजनानामिति ॥ प्रक्रमतामिति प्रचोदित इति पूर्वेणान्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्वन्निमित्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ एष कपिः योजनानां शतं चापि समाप्लुतः समापतितुमुपक्रान्तः तव सानुषु विश्रान्तः शेषं मार्गशेषं प्रक्रमतामिति त्वन्निमित्तम् अहम् अनेन सागरेण बहुमानात् प्रचोदितः अतः कपिशार्दूल त्वं तिष्ठ मयि विश्रम्य गम्यतामित्यन्वयः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥

तदिति ॥ तत्प्रसिद्धं कन्दः करहाटः मूलं पादः । तत्तस्मात् ॥ ११७ ॥ अस्माकमिति ॥ प्रख्यात इति संबन्धविशेषणं महागुणानां परिग्रहो यस्मिन्स तथा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हनुमतः पूज्यतमत्वे हेत्वन्तरं दर्शयति–अस्माकमपीति ॥ संबन्धः अतिथ्यतिथिमद्भावलक्षणः । महागुणपरिग्रहः परिगृह्यत इति परिग्रहः महागुणानां सतां परिग्रहः महागुणपरिग्रहः ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अतिथिरि-

तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं बहु ॥ तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोनुगमिष्यसि ॥ ११७ ॥ अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयास्ति वै ॥ प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः ॥ ११८ ॥ वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज ॥ तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर ॥ ११९ ॥ अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोपि विजानता ॥ धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनस्त्वादृशो महान् ॥ १२० ॥ त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः ॥ पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥ १२१ ॥ पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति मारुतः ॥ तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १२२ ॥ पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् ॥ ते हि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडानिलवेगिनः ॥ १२३ ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसंघाः सहर्षिभिः ॥ भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ १२४ ॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः ॥ पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र सहस्रशः ॥ १२५ ॥ स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ॥ ततोहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥ १२६ ॥ अस्मिँल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम ॥ गुप्तपक्षसमग्रश्च तव पित्राभिरक्षितः ॥ १२७ ॥ ॥

ति ॥ त्वादृशो महानिति पाठः ॥ १२० ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ किंचातिथेस्तव पूजायां काम्यार्थसिद्धिवद्वायोरपि प्रत्युपकारसिद्धिः स्यादित्याह–त्वं हीत्यादिना ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ संबन्धं विवृणोति–पूर्वमित्यादिना ॥ पक्षिणः पक्षवन्तः । हिः पादपूरणे ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥ ॥ १२६ ॥ अस्मिन्निति ॥ समग्रः समग्रपक्षः गुप्तसमग्रपक्षश्च यथा भवामि तथा अभिरक्षितोस्मीत्यर्थः ॥ १२७ ॥ ॥

॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ❀रामानुजीयम्❀ श्रममिति ॥ मोक्षय मुञ्च । "मोक्ष, निरसन" इति चौरादिको धातुः ॥ १३० ॥ १३१ ॥ प्रीतोस्मीति ॥ कृतमातिथ्यं तव दर्शनादिनेति भावः । मन्युः कोपः मत्कृता पूजा न गृहीतेति कोपो निरस्यतामित्यर्थः । कार्यकालः त्वरते शीघ्रं गच्छेति मां प्रेरयति । अहश्चाप्यतिवर्तते अत्र विलम्बः क्रियते चेदिदमहोतिवर्तत इत्यर्थः । इह समुद्रे अन्तरे मध्ये मया न स्थातव्यमिति वानरसन्निधौ प्रतिज्ञा कृता ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्वरते कार्यकाल इति । कार्यः करणयोग्यः कालः कार्यकालः त्वरते त्वरयति । अहश्चाप्यतिवर्तते लङ्का-

ततोहं मानयामि त्वां मान्यो हि मम मारुतः ॥ त्वया मे ह्येष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥ १२८ ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च ॥ प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महाकपे ॥ १२९ ॥ श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण कपिसत्तम ॥ प्रीतिं च बहु मन्यस्व प्रीतोस्मि तव दर्शनात् ॥ १३० ॥ एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् ॥ १३१ ॥ प्रीतोस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोपनीयताम् ॥ त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्त्तते ॥ प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरे ॥ १३२ ॥ इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः ॥ जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्प्रहसन्निव ॥ १३३ ॥ स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः ॥ पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरनिलात्मजः ॥ १३४ ॥ अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य हित्वा शैलमहार्णवौ ॥ पितुः पन्थानमास्थाय जगाम विमलेम्बरे ॥ १३५ ॥ ॥ ॥

द्वीपप्रवेशयोग्यमहश्चातिवर्तते । प्रतिज्ञा चेति । यथा राघवनिर्मुक्तशरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ इति प्रतिज्ञा दत्ता तस्मादिहान्तरे न स्थातव्यम् ॥१३२॥ इत्युक्त्वेति॥ प्रहसन्निव प्रसन्नमुख इवेत्यर्थः॥ ❀रामानुजीयम्❀इत्युक्त्वेति॥ आलभ्य स्पृष्ट्वा । प्रहसन्निवेत्यत्र इवशब्दो हासप्रकर्षस्य पारमार्थ्यपरः प्रीतिसूचकः। मन्दस्मितं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १३३ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स इति ॥ उपपन्नाभिः रामकार्यसिद्ध्युचिताभिः ॥ १३४ ॥ अथेति ॥ हित्वा शैलमहार्णवौ मूर्तिमन्तौ तौ हित्वेत्यर्थः । अनेन शैलवत्समुद्रोपि मूर्तिमत्तया तत्राहश्यतेति सूचितम् ॥ १३६ ॥

॥ १२६ ॥ तद्द्वितीयमिति ॥ द्वितीयं समुद्रलङ्घनापेक्षया द्वितीयं तत्पर्वतजयरूपं कर्म ॥ १३७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ देवताश्चेति ॥ तस्य मैनाकस्य कर्मणा देवता हृष्टा अभवन् सहस्राक्षश्च हृष्टोभवदिति वचनविपरिणामेन संबन्धः ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ साह्यमिति ॥ भये सति समुद्रलङ्घनेस्य किं भविष्यतीत्यस्माकं भये सतीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ साह्यमिति ॥ साह्यं सहायकर्म सहकारित्वमिति यावत् । ब्राह्मणा-

भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् ॥ वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम विमलेम्बरे ॥ १३६ ॥ तद्द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १३७ ॥ देवताश्चाभवन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा ॥ काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३८ ॥ उवाच वचनं धीमान् परितोषात्सगद्गदम् ॥ सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३९ ॥ हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोस्मि ते भृशम् ॥ अभयं ते प्रयच्छामि तिष्ठ सौम्य यथासुखम् ॥ १४० ॥ साह्यं कृतं ते सुमहद्विक्रान्तस्य हनूमतः ॥ क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १४१ ॥ रामस्यैष हि दूत्येन याति दाशरथेर्हरिः ॥ सत्क्रियां कुर्वता तस्य तोषितोस्मि दृढं त्वया ॥ १४२ ॥ ततः प्रहर्षमगमद्विपुलं पर्वतोत्तमः ॥ देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १४३ ॥ स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा ॥ हनूमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १४४ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अब्रुवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम् ॥ १४५ ॥ ॥ ॥

दित्वात् ष्यत्र् । ते त्वया निर्भयस्य भये सति अतिविस्तृतसमुद्रोपर्याकाशगमने समुद्रपतनादिभयनिमित्तसंभावनायामपि निर्भयस्य ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स इति ॥ बभूवावस्थितस्तदा तस्मिन् काले स्वस्थोऽभूदित्यर्थः । प्रतिप्रयाणवेलायामपि पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवानिति मैनाकावस्थानाभिधानात् । सागरं मैनाकाधिष्ठितसागरप्रदेशम् ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ अयमिति॥ श्रीमान् अत्र श्रीशब्देन अतिदूरसमुद्रलङ्घनेप्युपर्युपरिबलाभिवृद्धिप्रयुक्ता सुषमोच्यते१४६।१४७।१४८।१४९।१५० ॥१५१॥१५२॥१५३॥ अन्येति ॥ अन्यकार्यविषक्तस्य मारीचमृगग्रहणव्यासक्तस्य ॥ १५४ ॥ तस्या इति ॥ विषयवासिनी रामराज्यवासिनी ॥१५५॥

अयं वातात्मजः श्रीमान् प्लवते सागरोपरि ॥ हनुमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर ॥ १४६ ॥ राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् ॥ दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्त्रं कृत्वा नभस्समम् ॥ १४७ ॥ बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् ॥ त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १४८ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता ॥ समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १४९ ॥ विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् ॥ प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह ॥ १५० ॥ मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ ॥ अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १५१ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिर्वानरर्षभः॥ प्रहृष्टवदनः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ॥ १५२ ॥ रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १५३ ॥ अन्यकार्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः ॥ तस्य सीता हृता भार्या रावणेन यशस्विनी ॥ १५४ ॥ तस्याः सकाशं दूतोहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनी ॥ १५५ ॥ अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १५६ ॥ एवमुक्ता हनुमता सुरसा कामरूपिणी ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥ १५७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥१५६॥एवमिति॥नानिवर्तेन्मां ममाननमप्रविश्य न गच्छेत्। अतिवर्तेदित्यत्र परस्मैपदमार्षम्।अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम्।अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो ममेत्यस्यानन्तरं तद्दृष्ट्वा व्यादितं वक्त्रं वायुपुत्रः सुबुद्धिमानित्यादिश्लोका द्रष्टव्याः। मध्ये तं प्रयान्तमित्यादयः केचन श्लोकाः प्रक्षिप्ताः असङ्गताश्च शतयोजनायतत्वे वानरैर्लङ्कावासिभिश्च ज्ञातः स्यादिति विरोधात्। त इमे प्रक्षिप्तश्लोकाः ॥ तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत्। बलं जिह्वा-

समाना वै नागमाता हनूमतः ॥ प्रविश्य वदनं मेद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा । तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥ चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् । हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् । बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् । तथैव हनुमान्वीरस्सप्ततीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनोच्छ्रितम् । हनूमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतमिति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ देवमाता हनूमत इत्यतःपरं–प्रविश्य वदनं मेद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरेति पाठः । एवमिति ॥ विषहिष्यसे अभिभविष्यसि ग्रसिष्यसीत्यर्थः । इत्युक्त्वेति । दशयोजनमायतः दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमानित्यनेन दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता । छाया वानरसिंहस्येत्युक्तच्छायोचितं परिमाणानन्तरं सुरसादर्शनात्पूर्वं संक्षिप्तवानित्यवगम्यते । चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतमित्यतः परं हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायत इत्यादिक्रमेण चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतमित्येष पाठक्रमः । एते श्लोकाः केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादात्पतिताः । सप्ततीयोजनोच्छ्रित इत्यादौ दीर्घं आर्षः ॥ १६७ ॥ ॥ ॥ ॥

(तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् ॥ बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः ॥ १ ॥ प्रविश्य वदनं मेद्य गन्तव्यं वानरोत्तम ॥ वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ २ ॥ व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः ॥ एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ ३ ॥ अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे ॥ इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ ४ ॥ दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा ॥ तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥ ५ ॥ चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् ॥ तां दृष्ट्वा विस्तृतास्यां तु वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ ६ ॥ हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ॥ ॥

प्रकृतं विलिख्यते—तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान्। सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यमिति ॥ व्यादितं व्यात्तम्। इडागमस्त्वार्षः। अतिविस्तृतं वक्त्रं सूक्ष्मरूपेण प्रविश्याक्लेशेन निर्गन्तुमयं समीचीनः समय इति ज्ञानयोगात् सुबुद्धिमानिति विशेषणम् ॥ १५८ ॥ १५९ ॥ प्रविष्टोस्मीति ॥ दक्षस्यापत्यं दाक्षायणी तत्त्वं च पूर्वं वरप्रदानकथनसमये तयैव क-

चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ ७ ॥ बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् ॥ ८ ॥ तथैव हनुमान्वीरः सप्ततीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनायतम् ॥ ९ ॥ हनुमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ॥ ॥ १० ॥) तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ (दीर्घजिह्वं सुरसया सुघोरं नरकोपमम् ॥) सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ १५८ ॥ सोभिपत्याशु तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः ॥ अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५९ ॥ प्रविष्टोस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोस्तु ते ॥ गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्तव ॥ १६० ॥ तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ॥ अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम् ॥ १६१ ॥ अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ समानयस्व वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १६२ ॥ तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ साधु साध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम् ॥ १६३ ॥ स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् ॥ जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १६४ ॥ ॥ ॥

थितमित्यनुवादात् कल्प्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रविष्टोस्मि हीति ॥ दाक्षायणीत्यनुवादात् स्ववरप्रदानकथनसमये हनुमन्तमुद्दिश्य स्वकीयं दाक्षायणीत्वमपि तयैव कथितमित्यवगन्तव्यम्। सत्यं चासीद्वरं तव। त्वदास्यं प्रविश्य निर्गमनात् ब्रह्मणा दत्तो वरस्सत्य आसीदित्यर्थः। वरशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षम् ॥ १६० ॥ १६१ ॥ रामानुजीयम् ❀ अर्थैति ॥ समानयस्व संगमय ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

आकाशगमनमिति दुष्करमित्यमुमर्थं कथयितुम् आकाशस्वरूपं वर्ण्यते–सेवित इत्यादिना श्लोकसप्तकेन ॥ कैशिकाचार्यैः कैशिके रागविशेषे आचार्यैः विद्याधरविशेषैरित्यर्थः । वज्राशनिसमाघातैः पावकैः वज्राशनिसमाघातैर्हेतुभिर्जातैः पावकैः हव्यं वहता देवेभ्यो हव्यवहनार्थं गतेन चित्रभानुना वह्निना विश्वे विश्वगते व्यापक इत्यर्थः । देवराजगजाक्रान्ते ऐरावतभिन्नदिग्गजाक्रान्ते । विताने वितानतुल्ये । वितत इति वितानविशेषणम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सेवित इति ॥ कैशिकाचार्यैः कैशिकं रागविशेषः तदाचार्यैः तुम्बुरुप्रभृतिभिरित्यर्थः । ऐरावतनिषेविते ऐरावतमिति ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुरुच्यते तेन निषेविते युक्ते। इन्द्रायुधं त्विन्द्रधनुस्तद्दीर्घमृजुरोहितम् । ऐरावतं च विद्युत्तु चञ्चला चपलेति वैजयन्ती । वज्राशनिसमाघातैः वज्राशन्योस्समः तुल्यः आघातः अभिघातः येषां तैः । विविक्त इति। विश्वे विशतीति विश्वः व्यापक इत्यर्थः । विताने उल्लोचभूते । अस्त्रीवितानमुल्लोच इत्यमरः । विद्याधरगणैर्वरैरित्यतःपरम् जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिरिति पाठक्रमः । उपरि तु हनुमान् मेघजालानीत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयं प्रमादाल्लिखितम् । प्रदृश्यमानः सर्वत्रेति पाठः ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते ॥ चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते ॥ १६५ ॥ सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ॥
विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ॥१६६॥ वज्राशनिसमाघातैः पावकैरुपशोभिते ॥
कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरलंकृते ॥ १६७ ॥ वहता हव्यमत्यर्थं सेविते चित्रभानुना ॥ ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६८ ॥ महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले ॥ विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १६९ ॥ देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे ॥ विताने जीवलोकस्य वितते ब्रह्मनिर्मिते ॥
॥ १७० ॥ बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वरैः ॥ जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १७१ ॥ प्रदृश्यमानस्सर्वत्र हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भेजेम्बरं निरालम्बं लम्बपक्ष इवाद्रिराट् ॥ १७२ ॥ प्लवमानं तु
तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ॥ मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥ १७३ ॥ ॥

अद्येति ॥ दीर्घस्य कालस्य दीर्घकाले गते सति अद्य आशिता आशित्री भुक्तवती भविष्यामि ॥ १७४ ॥ इतीति ॥ समाक्षिपत् सम्यग्गृहीतवती ॥ १७५ ॥ समाक्षिप्त इति ॥ पङ्गूकृतपराक्रमः कुण्ठितगतिः । प्रतिलोमेन प्रतिकूलेन ॥ १७६ ॥ १७७ ॥ १७८ ॥ छायाग्राहीति ॥ तदिदं छायाग्राहि कपिराजेन कथितं नात्र संशय इति योजना ॥ १७९ ॥ १८० ॥ घनराजीवेति ॥ समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ १८१ ॥ स ददर्शेति ॥

अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ॥ इदं हि मे महत्सत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ॥ १७४ ॥ इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् ॥ छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः ॥ १७५ ॥ समाक्षिप्तोस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः ॥ प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ १७६ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्ततः कपिः ॥ ददर्श स महत्सत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि ॥ १७७ ॥ तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् ॥ कपिराजेन कथितं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥ १७८ ॥ छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ॥ स तां बुद्ध्वार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः ॥ व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७९ ॥ तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः ॥ वक्त्रं प्रसारयामास पातालान्तरसन्निभम् ॥ १८० ॥ घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ॥ १८१ ॥ स ददर्श ततस्तस्या विवृतं सुमहन्मुखम् ॥ कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकपिः ॥ १८२ ॥ स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ॥ संक्षिप्य मुहुरात्मानं निष्पपात महाबलः ॥ १८३ ॥ आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः ॥ ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा ॥ १८४ ॥ ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ उत्पपाताथ वेगेन मनस्संपातविक्रमः ॥ १८५ ॥ ॥

कायमात्रं देहप्रमाणम् ॥ १८२ ॥ स इति ॥ मुहुस्संक्षिप्य संनिकर्षानुगुणं संकुच्य ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ तत इति ॥ ततः तेन रूपेण मनस्संपातविक्रमः मनोवेगतुल्यगतिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ अथ वानरः मनःसंपातविक्रमस्सन् मनोगमनसमानगतिस्सन् तीक्ष्णैर्नखैस्तस्या मर्माण्युत्कृत्य ततः आस्यात् वेगेनोत्पपात । आस्यपिधानात् पूर्वमेवोत्पपातेत्यर्थः ॥ १८५ ॥ ॥ ॥

तामिति ॥ दृष्ट्या दूरादेव दर्शनेन धृत्या अस्य नियमनजननधाष्ट्र्येन दाक्षिण्येन पाटवेन ॥ १८६ ॥ हृतहृदिति ॥ विधुरा आर्ता ॥ १८७ ॥ भीममित्यादि ॥ अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा यस्य सिंहिकारूपसत्त्वस्य दृष्टिः आयतिक्षमसूक्ष्मेक्षणं मतिः अर्थतत्त्वनिश्चयः । क्रियावत्त्वं दाक्ष्यं यथा तव तथा यस्य चत्वारि सन्ति तत्त्वया हतम् । तान्येव चत्वार्याह—धृतिरिति । या धृतिः स्वकर्मसु स्वानुकूल्यकार्येषु नावसीदति या दृष्टिर्नाव-

तां तु दृष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य च ॥ स कपिप्रवरो वेगाद्ववृधे पुनरात्मवान् ॥ १८६ ॥ हृतहृत्सा हनुमता पपात विधुराम्भसि ॥ तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् ॥ भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवगोत्तमम् ॥ १८७ ॥ भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् ॥ साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतां वर ॥ १८८ ॥ यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव ॥ धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स्वकर्मसु न सीदति ॥ १८९ ॥ स तैः संभावितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनः ॥ जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ १९० ॥ प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः प्रतिलोकयन् ॥ योजनानां शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श सः ॥ १९१ ॥ ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् ॥ द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९२ ॥ सागरं सागरानूपं सागरानूपजान् द्रुमान् ॥ सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयन् ॥ १९३ ॥ स महामेघसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ॥ निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम् ॥ १९४ ॥ ॥ ॥ ॥

सीदति या मतिर्नावसीदति यद्दाक्ष्यं नावसीदति एतानि चत्वारि यस्य सन्ति तत्त्वया हतमिति योजना ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ स इति ॥ संभावितः पूजितः । प्रतिपन्नप्रयोजनः प्राक्प्रतिभासितकार्यसारः सच स्त्रीत्वे दोषे समानेपि सुरसाया जयप्रतिपत्तिः सिंहिकाया वधप्रतिपत्तिश्च ॥ १९० ॥ प्राप्तेति ॥ प्राप्तभूयिष्ठपारः प्राप्तप्रायतीरः ॥ १९१ ॥ ददर्शेति ॥ मलयोपवनानि लङ्कामलय इति दक्षिणतीरे स्थितमलयः तस्योपवनानि ॥ १९२ ॥ सागरमिति ॥ सागरस्य पत्नीनां नदीनां त्रिकूटोत्पन्नानाम् । आत्मानं स्वशरीरम् । मतिं चकार मेन इति यावत् ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

कथं मेन इत्यत्राह–कायवृद्धिमिति ॥ १९५ ॥ तत इति ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे पुनर्निजाकारं प्राप्तवान् ॥ १९६ ॥ उक्तं शरीरसंक्षेपं दृष्टान्तार्थमनुवदति–तद्रूपमिति ॥ १९७ ॥ स चार्विति ॥ प्रतिपन्नरूपः प्रतिपन्नस्वभावशरीरः अभूदिति शेषः । समीक्षितात्मा समीक्षितदेहः समवेक्षितार्थः निरूपितकार्यः । पूर्वोक्तोपसंहारश्लोक एषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स चार्विति ॥ पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकोयम् । चारुनानाविधरूपधारी तत्तत्कार्यानुगुण्येन परिगृहीतरमणीयस्थूलसूक्ष्मादिरूपः । परैः सिंहिकादिभिः अशक्यः अप्रधृष्यः सः परं समुद्रतीरमासाद्य समीक्षितात्मा समा-

कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः ॥ मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महाकपिः ॥ १९५ ॥ ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ १९६ ॥ तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनुमान्प्रकृतौ स्थितः ॥ त्रीन्क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्यहरो हरिः ॥ १९७ ॥ स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ॥ परैरशक्यः प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ १९८ ॥ ततस्स लम्बस्य गिरेस्समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ॥ सकेतकोद्दालकनालिकेरे महाद्रिकूटप्रतिमो महात्मा ॥ १९९ ॥ ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि ॥ कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् ॥ २०० ॥ स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् ॥ निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥ २०१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥

लोकितातिप्रमाणस्वशरीरः समवेक्षितार्थः समालोचितकार्यः प्रतिपन्नरूपः अङ्गीकृतनिजशरीरः अभूदिति शेषः ॥ १९८ ॥ तत इति ॥ लम्बस्य लम्बमानस्येव स्थितस्य अविज्ञाताग्रस्येत्यर्थः । विचित्रकूटे विविधाश्चर्यसमूहे । कूटस्त्वस्त्रियां पुञ्जपालयोरिति दर्पणः । उद्दालकाः श्लेष्मातकाः ॥ १९९ ॥ व्यथयन् मृगद्विजानित्यादिविशेषं वक्तुमुक्तमर्थमनुवदति–ततास्त्विति ॥ समुद्रतीरं तीरोपर्याकाशं विधूय रूपं पूर्वरूपं विहाय । वृत्तमुपजातिः ॥ २०० ॥ अस्मिन्सर्गे सार्द्धैकाधिकद्विशतश्लोकाः ॥ २०१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सु० प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

स सागरमित्यादि ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितामिति पाठः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ समुद्रलङ्घने कुतो ग्लानिं नाध्यगच्छदित्यत्राह-शतानीति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ समुद्रलङ्घने कुतः श्रमं नाध्यगच्छत्तत्राह-शतान्यहमिति ॥ अहं सुबहून्यपि योजनानां शतानि क्रमेयं शतयोजनसंख्याकं सागरस्यान्तं किं पुनरिति अमन्यतेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शाद्वलानीति ॥ गण्डवन्ति स्थूलोपलवन्ति। नामैकदेशे नामग्रहणेन गण्डशब्देन गण्डशैल उच्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शाद्वलानीति ॥ वनानि पर्वतस्थवनानि गण्डवन्ति स्थूलपाषाणवन्ति मध्येन मध्यमार्गेण

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ॥ त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितां स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥ ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ॥ अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा ॥२॥ योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः ॥ अनिःश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥ शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि ॥ किं पुनस्सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥ स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः ॥ जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥ शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च ॥ गण्डवन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥ ६ ॥ शैलांश्च तरुसंछन्नान् वनराजीश्च पुष्पिताः ॥ अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान् प्लवगर्षभः ॥ ७ ॥ स तस्मिन्नचले तिष्ठन् वनान्युपवनानि च ॥ स नगाग्रे च तां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥ सरलान् कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् ॥ प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान् केतकानपि ॥ ९ ॥

नगवन्ति प्रशस्तवृक्षयुक्तानि ॥ ६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शैलानिति ॥ अत्र शैलशब्दः शृङ्गपरः लम्बाख्यगिरेरुपरितनस्योच्यमानत्वात् ॥ ॥ ७ ॥ स इति ॥ स तास्मिन्नित्यर्थें ददर्शेत्यपकृष्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स इति ॥ तस्मिन्नचले लम्बगिरौ तिष्ठन् वनान्युपवनानि च ददर्शेत्यपकृष्य सम्बन्धनीयं अन्यथा तच्छब्दोतिरिच्येत ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स इति । नगाग्रे त्रिकूटशिखरे ॥ ८ ॥ सरलानिति ॥ यूपसरलान् कर्णिकारान्परिव्याधान् खर्जूरान्कण्टकच्छदान् प्रियालान् धनुःपटान् मुचुलिन्दान् जम्बीरान् कुटजान् प्रियङ्गून् फलिनः गन्धपूर्णान् नीपान्

असनान् । कोविदारान् चर्मरिकान् । आक्रीडान् सर्वसाधारणक्रीडास्थानानि । उद्यानानि राजयोग्यानि । सर्वर्तुफलपुष्पितैः सर्वर्तुषु फलपुष्पाण्येषां सञ्जातानीति तैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ समासाद्येति ॥ समासाद्य ददर्शेति क्रियाभेदाल्लङ्कापदावृत्तिः । लक्ष्मीवान् जयहेतुकान्तिमान् । उत्पलानि पद्मव्यतिरिक्तानि सरसिजानि । सीतापहरणम् अर्थः प्रयोजनं यस्य तेन । सुरक्षितत्वे हेतुरयम् । विचरद्भिश्चेत्यत्र चकारो भिन्न-

प्रियङ्गून् गन्धपूर्णांश्च नीपान् सप्तच्छदांस्तथा ॥ असनान् कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान् ॥ १० ॥ पुष्पभारनिबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि ॥ पादपान् विहगाकीर्णान् पवनाधूतमस्तकान् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलायुताः ॥ आक्रीडान् विविधान् रम्यान् विविधांश्च जलाशयान् ॥ १२ ॥ संततान् विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः ॥ उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ १३ ॥ समासाद्य च लक्ष्मीवान् लङ्कां रावणपालिताम् ॥ परिघाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् ॥ १४ ॥ सीतापहरणार्थेन रावणेन सुरक्षिताम् ॥ समंताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्विभिः ॥ १५ ॥ काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् ॥ गृहैश्च ग्रहसंकाशैः शारदाम्बुदसन्निभैः ॥ १६ ॥ पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम् ॥ अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ १७ ॥ तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविचित्रितैः ॥ ददर्श हनुमान् लङ्कां दिवि देवपुरीमिव ॥ १८ ॥ गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः ॥ ददर्श स कपिश्रेष्ठः पुरमाकाशगं यथा ॥ १९ ॥ पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ प्लवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान्पुरीम् ॥ २० ॥ ॥

-क्रमः । राक्षसैश्च सुरक्षिताम् । ग्रहसंकाशैः नवग्रहतुल्यैः । पाण्डुराभिः सुधालिप्तभूमिकत्वात्सिताभिः । प्रतोलीभिः वीथीभिः । अट्टालकाः अट्टाः । पताकाध्वजमालिनीं लतादिरेखाविचित्रितपटविशिष्टाः पताकाः मत्स्यमकराद्याकारा ध्वजाः । व्रीह्यादित्वादिनिः । लतापङ्क्तयः लताकाररेखाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वप्रेति ॥ वप्रेत्यादावपि ददर्श हनुमान् कपिरित्यनुवर्तते । वप्रं प्राकारमूर्तिकः । प्राकारः सालः । विपुलाम्बुपरिघारूपं नवाम्बरं यस्यास्सा । शतघ्नी यन्त्रविशेषः । वतंसः अवतंसः । भागुरिमतेनाल्लोपः । वस्तुतो विश्वकर्मणा निर्मितां विचार्यमाणे केनापि मनसा निर्मितामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वप्रेति ॥ वप्रं चयः । प्राकाराधारवेदिकेति यावत् । स्याच्चयो वप्रमस्त्रियामित्यमरः । प्राकारः सालः । विपुलाम्बुनवाम्बराम् । अत्राम्बुशब्देन परिघान्तर्गतजलमुच्यते । अट्टालकाः वतंसः कर्णाभरणं यस्याः सा । मनसा कृतामिव स्थिताम् विश्वकर्मणा निर्मिताम्

वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम् ॥ शतघ्नीशूलकेशां तामट्टालकवतंसकाम् ॥ मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २१ ॥ द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२ ॥ कैलासशिखरप्रख्यामालिखन्तीमिवाम्बरम् ॥ डीयमानामिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥ संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव ॥ अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्युषितां पुरा ॥ २४ ॥ दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव ॥ २५ ॥ तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः ॥ रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ ॥ २६ ॥ आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः ॥ नहि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २७ ॥ इमां तु विषमां दुर्गां लङ्कां रावणपालिताम् ॥ प्राप्यापि स महाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २८ ॥ ॥

लङ्काम् । ददर्शेत्यनुषज्यते ॥ २१ ॥ द्वारमिति ॥ उत्तरं द्वारमासाद्य । चिन्तयामास मनसा निरूपयामास । वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ २२ ॥ कैलासेत्यादि ॥ डीयमानां गच्छन्तीम् “ डीङ् ’ विहायसागतौ ” इत्यस्माच्छानच् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कैलासेत्यादि ॥ आलिखन्तीमिति लिङ्गव्यत्ययः । डीयमानामिव उद्गच्छन्तीमिव । डीयमानत्वादिविशेषणविशिष्टा या तस्या लङ्काया महतीं गुप्तिम् । सागरं च । रावणं घोरं रिपुं च । निरीक्ष्य ज्ञात्वा । वानरश्चिन्तयामासेति संबन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चिन्ताप्रकारमाह—आगत्यापीत्यादिना ॥ अत्र अपिशब्देन दुस्तरसागरलङ्घनपूर्वकमागमनमेव दुर्घटमिति सूच्यते ॥ २७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न केवलं वानरैरसाध्या किन्तु रामेणाप्यसाध्ये-

त्याह–इमामिति ॥ सः सालगिरिभूविदलनादिषु दृष्टपराक्रम इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अवकाश इति ॥ सान्त्वस्यावकाशाभावः आसुरप्रकृतित्वात् । दानस्यावकाशाभावः अर्थोपचिततत्वात् । भेदस्यावकाशाभावः बलदर्पिततत्वात् । युद्धस्यावकाशाभावः बुद्धिपराक्रमयुक्तत्वात् ॥ ॥ २९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चतुर्णामिति ॥ गतिः प्राप्तिः । संभावितेति शेषः ॥ ३० ॥ एवं विचार्य नायमेतद्विचारकाल इत्यनुशेते–यावदिति ॥ यावत् यदा जीवति वा न वेति वैदेहीं जानामि । तत्रैव काले तां जनकात्मजां दृष्ट्वा चिन्तयिष्यामि । यद्वा यावच्छब्दोवधारणे जानाम्येव जीवति

अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते ॥ न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २९ ॥ चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां महात्मनाम् ॥ वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ ३० ॥ यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा नवा ॥ तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ ३१ ॥ ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ गिरिशृङ्गे स्थितः तस्मिन् रामस्याभ्युदये रतः ॥ ३२ ॥ अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ॥ प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३३ ॥ उग्रौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः ॥ वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३४ ॥ लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया ॥ प्रवेष्टुं प्राप्तकालं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३५ ॥ तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः ॥ हनुमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ॥ ३६ ॥ केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३७ ॥

वा नवेति जानाम्येव । यदि जीवति तदा तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव तत्काल एव चिन्तयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ चिन्तयामास वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ लक्ष्यालक्ष्येति ॥ लक्ष्यशरीरत्वे राक्षसा गृह्णीयुः । अलक्ष्यशरीरत्वे सर्वा लङ्का न विचेतुं शक्या । कृत्यं साधयितुं प्रवेष्टुं कृत्यसाधनाय प्रवेष्टुं प्राप्तकालं युक्तम् ॥ ३५ ॥ तामिति ॥ विनिश्चित्य सीतान्वेषणप्रकारं विनिश्चित्य । मुहुर्मुहुस्तमेव चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तामिति ॥ विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुरित्यनेन समुद्रलङ्घनादपि लङ्काप्रवेशस्य दुष्करत्वं द्योत्यते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

न विनश्येदिदिति ॥ एकश्च पश्येयमिति । अत्रापि कथमित्यनुषञ्जनीयम् । रहिते एकान्ते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रहिते जनरहिते ॥ ३८॥ पण्डितेन मुहुर्मुहुर्विचार्य कार्याणि कर्तव्यानि नतु पण्डितमानिना सकृद्विचार्य कर्तव्यानि । तथा सति दोषः स्यादित्याह—भूताश्चेति ॥ भूताश्चार्थाः सम्यगुपायप्रयोगान्निष्पन्नप्राया अप्यर्थाः । विक्लवम् अधीरम् अविमृश्यकारिणम् । दूतमासाद्य देशकालविरोधितास्सन्तः । सूर्योदये तमो यथा तम इव तद्दूतस्याविमृश्यकारित्वेन सद्य एव विपद्यन्ते नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ न केवलं कार्यहानिः किन्तु साम्यादीनां बुद्धिशून्यतापि स्यादित्याह—अर्थेति ॥

न विनश्येत्कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः ॥ एकामेकश्च पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥ भूताश्चार्था
विपद्यन्ते देशकालविरोधिताः॥ विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३९ ॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि
न शोभते ॥ घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ४० ॥ न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् ॥
लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ४१ ॥ मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः ॥ भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं
रावणानर्थमिच्छतः ॥ ४२ ॥ नहि शक्यं क्वचित् स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः ॥ अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन
केनचित् ॥ ४३ ॥ वायुरप्यत्र न ज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम ॥ न ह्यस्त्यविदितं किंचिद्राक्षसानां बलीयसाम् ॥
॥ ४४ ॥ इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः ॥ विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हीयते ॥ ४५ ॥ ॥

अत्रापि विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुवर्तते । अर्थानर्थान्तरे अर्थानर्थयोः प्रयोजनसाधनयोः कार्याकार्ययोः । अन्तरे विषये निश्चिता राज्ञा सचिवैश्च निर्णीता बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्य न शोभते अनर्थकारिणी भवतीत्यर्थः । इदमेव समर्थयते घातयन्तीति ॥ ४० ॥ प्रागुक्तदोषाः स्वस्मिन्कथं न स्युरिति चिन्तयति—न विनश्येदिदिति ॥ कार्यं रामकार्यम् । कथं केनोपायेन न विनश्येत् । किमद्यापराह्ण एव लङ्का प्रवेष्टव्या उत रात्रौ । किमनेनैव महता रूपेण प्रवेष्टव्या उत ह्रस्वेन रूपेणेत्यर्थः । वैक्लव्यं ममापाण्डित्यं कथं न भवेत् ॥ ४१ ॥ अपराह्णे प्रवेशदोषमाह—मयीति ॥ ४२ ॥ महता रूपेण प्रवेशं निराचष्टे—नहीति ॥ स्वेन रूपेण स्वाभाविकमहता रूपेण ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

परिशेषाद्रात्रौ ह्रस्वरूपेणैव प्रवेष्टव्यमित्याह–तदहमिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सूर्य इति ॥ स्वेन रूपेण वृषदंशकमात्रः बिडालप्रमाणः ॥ ४९ ॥
प्रदोषकाल इति ॥ प्रविवेश प्रवेष्टुमुपक्रान्तः । चतुर्थे सर्गे प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । लङ्कादर्शनं तु त्रिकूटदर्शनस्थित्या ॥ ५० ॥ प्रासादेत्यादि ॥
काञ्चनराजतैः स्तम्भैः शातकुम्भमयैर्जालैश्च उपलक्षिताम् । गन्धर्वनगरोपमामिति । गन्धर्वनगरं नाम नानारत्नमयगोपुरप्रासादादियुक्तनगरादिवद्भ्रासमानमभ्रचित्रम्
तद्वदाश्चर्यावहामित्यर्थः । यथोक्तम् । अनेन रत्नाकृति खे विराजते पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा हस्तिमनुष्यवाजिनां

तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः ॥ लङ्कामधिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४६ ॥ रावणस्य पुरीं
रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ॥ विचिन्वन्भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४७ ॥ इति संचिन्त्य हनुमान्
सूर्यस्यास्तमयं कपिः ॥ आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ४८ ॥ सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य
मारुतिः ॥ वृषदंशकमात्रः सन् बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥ प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्प्लुत्य वीर्यवान् ॥ प्रविवेश पुरीं
रम्यां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ५० ॥ प्रासादमालावितता स्तम्भैः काञ्चनराजतैः ॥ शातकुम्भमयैर्जालैर्गन्धर्व
नगरोपमाम् ॥ ५१ ॥ सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श महापुरीम् ॥ तलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥
॥ ५२ ॥ वैडूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः ॥ तलैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५३ ॥ ॥

पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरेति ॥ सप्तभूमाष्टभूमैश्चेति । भूमिशब्देन आसनशयनादियोग्यं तलमुच्यते । सप्त भूमयो येषां ते सप्तभूमाः । कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया
भूमेरजिष्यत इत्यच् समासान्तः । एवमष्टभूमाः । सप्तभूमादिशब्देन तादृशाः प्रासादविशेषा उच्यन्ते । यद्वा प्रासादैरिति शेषः । तैरुपलक्षिताम् ॥
❀ रामानुजीयम् ❀ प्रासादेति ॥ अभ्रंलिहत्वातिविचित्रत्वाभ्यां गन्धर्वनगरौपम्यम् । स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैश्च तलैरुपलक्षितैः
सप्तभौमाष्टभौमाः भूमिषु भवन्तीति भौमानि स्थलानि सप्तभौमानि येषां ते सप्तभौमाः एवमष्टभौमाः सप्तभौमाश्चाष्टभौमाश्च तैः । प्रासादैरिति
शेषः । तैरुपलक्षितां पुरीं ददर्शेति योजना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥

❋ रामानुजीयम् ❋ काञ्चनानीति ॥ रक्षसां तोरणानि रक्षोगृहद्वारस्थतोरणानि ॥ ५४ ॥ अचिन्त्येति ॥ विषण्णः हृष्टश्चेति । अचिन्त्या दुष्प्रवेशेति च विषण्णः यतोऽद्भुताकारा अतो विस्मयनीयतया हृष्टः ॥ ५५ ॥ स इति ॥ पूर्वश्लोकेनायमेकान्वयः । सुधाधवलनिम्नोन्नतविमानाकारभवनमालिनीमित्यर्थः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ स पाण्डुरेत्यस्य दृष्ट्वेति पूर्वेण सम्बन्धः । पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं सुधाधौतोन्नतसप्तभूमगृहमालिनीम् । विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमे च सद्मनीति वैजयन्ती ॥ ५६ ॥ इदानीं चन्द्रोदयकाल इत्याह—चन्द्रोपीति ॥ मध्यगतः सन्निधानात्तारागणमध्यगतः । तारागणैरिति सहयोगे तृतीया । ज्योत्स्नावितानेन लोकं वितत्य व्याप्य उत्तिष्ठते आविर्भवति स्म । "उदोनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् ॥

काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् ॥ लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम् ॥ ५४ ॥ अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः ॥ आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ५५ ॥ स पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् ॥ यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः समावृताम् ॥ ५६ ॥ चन्द्रोपि साचिव्यमिवास्य कुर्वंस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ॥ जोत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५७ ॥ शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ॥ ददर्श चन्द्रं स हरिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे ॥ सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥

❋ रामानुजीयम् ❋ चन्द्र इति ॥ चन्द्रोपि नैकसहस्ररश्मिः ज्योत्स्नावितानेन लोकं वितत्य अस्य साचिव्यं कुर्वन्निव विराजन् मध्यगतः तारागणैः सह उत्तिष्ठते प्रादुरभूदित्यन्वयः । अत्र तिष्ठतेः परस्मैपादित्वात् "उदोनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् । नैकसहस्ररश्मिरित्यत्र नभर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । सागरमैनाकदिवाकरादिवच्चन्द्रोपि साचिव्यं कुर्वन् प्रादुरभूदित्यपिशब्देनावगम्यते ॥ ५७ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ शङ्खप्रभमिति ॥ पोप्लूयमानम् उड्डीयमानम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ स लम्बेत्यादि ॥ लम्बे लम्बाख्ये । लम्बशिखरे लम्बगिरिशिखरे इति चाहुः । यद्वा लम्बे लम्बमान इव स्थिते । लम्बशिखरे त्रिकूटशिखरे । सत्त्वं व्यवसायम् ।

धैर्यमिति यावत् । विवेश प्राप ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पूर्वसर्गोक्तं लङ्काप्रवेशोपक्रमं विस्तरेणाह—स लम्बशिखर इत्यादिना ॥ सः सागराक्लेशतरणेन प्रसिद्धः । महासत्त्वः समुद्रलङ्घनादावप्रतिहतशक्तिः हनुमान् । लम्बे लम्बमानाकारे । लम्बतोयदसन्निभे लम्बशिखरे लम्बपर्वतशिखरे । मेधावी तत्कालोचितकर्तव्यविषयप्रज्ञायुक्तः सन् । सत्त्वमास्थाय लङ्काप्राप्तिमात्रोपयुक्तलङ्घनशक्तिमास्थाय । निशि विवेशेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ शारदेत्यादि ॥ विटपावतीम् अलकाम् । निर्यूहो मत्तवारणः । पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे द्वारतोरणे यस्यास्ताम् । अभूदिति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ साग-

निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥२॥ शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् ॥ सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥ सुपुष्टबलसंघुष्टां यथैव विटपावतीम् ॥ चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥ भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव ॥ तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिर्मार्गनिषेविताम् ॥ ५ ॥ मन्दमारुतसञ्चारां यथेन्द्रस्यामरावतीम् ॥ शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥ किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलंकृताम् ॥ आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ॥७॥ विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ॥ ८ ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैडूर्यकृतवेदिकैः ॥ वज्रस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः ॥ तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९ ॥

रेति । सागरोपमनिर्घोषां सागरनिर्घोषोपमानिर्घोषां विटपावतीम् अलकाम् । क्षयः पुण्यजनानां स्यादलका विटपावतीति वचनात् । चारुतोरणनिर्यूहां निर्यूहो मत्तवारणः तोरणस्य निर्यूहः तोरणनिर्यूहः चारुः तोरणनिर्यूहो यस्यास्ताम् पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे सुधाधवलिते द्वारतोरणे यस्यास्ताम् । शातकुम्भेन स्वर्णविकारेण । प्राकारमभिपेदिवानिति । प्राकारशब्देन प्राकारसमीपो लक्ष्यते । अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुनर्हर्षहेतूनाह—जाम्बूनदमयैरित्यादिना ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्यादौ सहयोगे तृतीया । वज्रस्फटिकमुक्ताभिरित्यत्रापि कृतवेदिकैरिति सम्बध्यते । राजतामलपाण्डुरैः अवयवैः । स्फाटिकान्तरपांसुभिः

स्फटिकमयाङ्गणपांसुभिः । सञ्जवनं चतुश्शालम् । वस्वोकसारा अलका । यद्वा । वस्वोकसारा पूर्वदिगवस्थिता शक्रपुरी । वस्वोकसारा शक्रस्य पूर्वस्यां दिशि वै पुरी ॥ इति पुराणवचनात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्युपलक्षणे तृतीया । राजहंसनिषेवितैरित्यन्तविशेषणविशिष्टैर्द्वारैरुपलक्षितां लङ्कां नगरीं समीक्ष्येति संबन्धः । वज्रस्फटिकमुक्ताभिः भूषितैरिति शेषः । तप्तहाटकनिर्यूहैः तप्तहेममयमत्तवारणैः । राजतामलपाण्डुरैः रजतमयामलपाण्डुरोपरिप्रदेशैरित्यर्थः । स्फाटिकान्तरपांसुभिः अन्तरमवकाशः । अङ्गणमिति यावत् । स्फाटिकाः अन्तरपांसवो येषां तैः । चारुसंजवनोपेतैः रमणीयचतुःशालोपेतैः । सभा सञ्जवनं त्विदम् । चतुःशालमित्यमरः । वस्वोकसाराप्रतिमां यथैव विटपावतीमित्यत्रालका-

वैडूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः ॥ चारुसंजवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥ क्रौञ्चबर्हिणसं-
घुष्टै राजहंसनिषेवितैः ॥ तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः प्रतिनादिताम् ॥ ११ ॥ वस्वोकसाराप्रतिमां तां वीक्ष्य
नगरीं ततः ॥ खमिवोत्पतितुं कामां जहर्ष हनुमान् कपिः ॥ १२ ॥ तां समीक्ष्य पुरीं रम्यां राक्षसाधिपतेः
शुभाम् ॥ अनुत्तमामृद्धियुतां चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ १३ ॥ नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् ॥
रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधधारिभिः ॥ १४ ॥ कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः ॥ प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मैन्द-
द्विविदयोरपि ॥ १५ ॥ विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः ॥ ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥

साम्यस्य पूर्वमुक्तत्वादत्र वस्वोकसाराप्रतिमामिति पूर्वदिगवस्थितशक्रपुरीसाम्यमुच्यते । वस्वोकसारा शक्रस्य याम्या संयमनी तथा । पुरी सुखा जलेशस्य सोमस्य च विभावती॰॥ इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् । वस्वोकसाराशब्दस्य शक्रपुरीवाचकत्वम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रसिद्धेयमिति । इयं लङ्का विदिता भवेत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कुमुदेति ॥ प्रसिद्धा दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धेयं नगरी कुमुदाङ्गदयोः महाकपेः सुषेणस्यापि मैन्दद्विविदयोरपि भूमिर्भवेद्विषयो भवेत् ॥ १५ ॥ विवस्वत इति ॥ गतिस्तु सुग्रीवस्य कुशपर्वणः केतुमालस्य मम चैव भवेत् । पूर्वं नीलादीनामेव गतिरुक्ता । अत्र त्वन्वेषामीत्युक्तिश्चिन्ताप्रकारविशेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विवस्वत इति ॥ अत्र इयमित्यनुषज्यते । विवस्वतस्तनू-

समीक्ष्य तु महाबाहू राघवस्य पराक्रमम् ॥ लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत्प्रीतिमान् कपिः ॥ १७ ॥ तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारावतंसकाम् ॥ यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥ १८ ॥ तां नष्टतिमिरां दीप्तैर्भास्वरैश्च महागृहैः ॥ नगरीं राक्षसेन्द्रस्य ददर्श स महाकपिः ॥ १९ ॥ अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाबलम् ॥ नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥ सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता ॥ स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१ ॥ पुरस्तात्कपिवर्यस्य वायुसूनोरतिष्ठत ॥ मुञ्चमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय ॥ कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३ ॥ न शक्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया ॥ रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

जस्य कुशपर्वणो हरेश्च ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् विषयो भवेत्। मम चेति पश्चान्निर्देशेन सर्वोत्तरेणापि हनुमता स्वनैच्यमनुसंहितमित्यवगम्यते ॥ १६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ समीक्ष्येति ॥ विक्रान्तं विक्रमम्। भावे निष्ठा। प्रीतिमानभवत्। रामलक्ष्मणाभ्यामनायासेन जेतुं शक्येति मत्वा प्रीतिमानभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥ तामिति ॥ तां रत्नेत्यत्र ददर्शेत्यपकृष्यते। नत्वेकं वाक्यं श्लोकद्वयं तच्छब्दद्वयप्रयोगात्प्रथमे श्लोके स्त्रीसाम्योक्तेश्च ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तामिति ॥ अत्र ददर्शेत्यपकृष्यते। यद्वा। एकस्य तच्छब्दस्य प्रसिद्धिपरत्वेन श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अथेति ॥ स्वेन रूपेण अधिदेवतारूपेण ॥ २० ॥ २१ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पुरस्तादिति ॥ अतिष्ठत तस्मै स्वात्मानं प्रदर्शितवती। "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" इत्यात्मनेपदम् ॥ २२ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ क इति ॥ ते तव प्राणाः यावद्धरन्ति ध्रियन्ते तावद्यत्तत्त्वं तत्कथयस्व कथय। "धृङ्, अवसाने" विकरणादिप्रत्यय आर्षः। यावत् प्राणान् हरामि त इति वा पाठः ॥ २३ ॥ नेति ॥ अभिगुप्ता समावृतेत्यर्थः। अतो न रक्षितेत्यनेन पुनरुक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न शक्यमिति ॥ लिङ्गसामान्ये नपुंसकम्। तथा चोक्तम् भगवता भाष्यकारेण—श्वमांसेनापि शक्यं क्षुदपहन्तुमिति। रावणबलैः समन्ततः अभिगुप्ता समन्ततः संवृता अत एव रक्षिता ॥ २४ ॥ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अहमिति ॥ आज्ञाप्रतीक्षा आज्ञानुवर्तिनी ॥ २८ ॥ २९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गमेति ॥ स्वयमेव सर्वतः सर्वं परिरक्षामीति संबन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ द्रक्ष्यामीति ॥ इत्यर्थम्

अथ तामब्रवीद्वीरो हनूमानग्रतः स्थिताम् ॥ कथयिष्यामि ते तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २५ ॥ का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेव तिष्ठसि ॥ किमर्थं चापि मां रुद्ध्वा निर्भर्त्सयसि दारुणा ॥ २६ ॥ हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ॥ उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७ ॥ अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ॥ आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥ न शक्या मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरी त्वया ॥ अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥ २९ ॥ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवंगम ॥ सर्वतः परिरक्ष्यामि ह्येतत्ते कथितं मया ॥ ३० ॥ लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ यत्नवान् स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥ स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः ॥ आबभाषेथ मेधावी सत्त्ववान् प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥ द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां साट्टप्राकारतोरणाम् ॥ इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥ वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि च ॥ सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ॥ भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥ मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् ॥ न शक्यमद्यते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६ ॥ ॥

एतदर्थम् ॥ ३३ ॥ वनानीति ॥ उपवनानि गृहोद्यानानि । काननानि शून्यारण्यानि ॥ ३४ ॥ तस्येति ॥ भूयः अतिशयेन । परुषाक्षरमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ मामिति ॥ शक्यमित्येतदव्ययम् । तदाह कालिदासः—शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् । अङ्गैरनङ्गतप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवन इति । पुरीरूपं वस्तु शक्यमिति शक्यपुर्योस्सामानाधिकरण्यं वा ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ यास्ये यास्यामि । इत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ तत इति ॥ वेगिता संजातवेगा ॥ ३८ ॥ तत इति ॥ संवर्तयामास संकोचयामास ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रसीदेति ॥ समये स्त्रीवधवर्जनव्यवस्थायाम् । सत्त्ववन्तः धैर्यवन्तः ॥ ४५ ॥ अहमिति ॥ अहं त्वित्यर्धं भिन्नं वाक्यम् । एकवाक्यत्वेऽहंशब्दस्य पुनरुक्तिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वरदानस्वरूपमाह—यदेति ॥ अत्र रावणस्य दिग्विजये नन्दिकेश्वरादिभिर्लङ्कायाः सद्यो विनाशशापे दत्ते सा ब्रह्माणं गत्वा प्रार्थयामास । विनाशो मे माभूदिति । स च तस्यै वरमदात् । तव सद्यो विनाशो न भविष्यति यदा तु वानरस्त्वामभिभविष्यति तदा तु विनाशो भविष्यतीति कथोन्नीयते ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥

ततःस कपिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् ॥ दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७॥ ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयावहम् ॥ तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८ ॥ ततः स कपिशार्दूलो लङ्कया ताडितो भृशम् ॥ ननाद सुमहानादं वीर्यवान् पवनात्मजः ॥ ३९ ॥ ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोङ्गुलीः॥ मुष्टिनाभिजघानैनां हनूमान्क्रोधमूर्छितः ॥ ४० ॥ स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधस्स्वयं कृतः ॥ ४१ ॥ सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी ॥ पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥ ॥ ४२ ॥ ततस्तु हनुमान्प्राज्ञस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् ॥ कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं तु ताम् ॥ ॥ ४३ ॥ ततो वै भृशसंविग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम् ॥ उवाचागर्वितं वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ४४ ॥ प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम ॥ समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ ४५ ॥ अहं तु नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम ॥ निर्जिताहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४६ ॥ इदं तु तथ्यं शृणु वै ब्रुवन्त्या मे हरीश्वर ॥ स्वयंभुवा पुरा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४७॥ यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् ॥ तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ प्रविश्येति ॥ शापो नन्दिकेश्वरादिकृतः । यदृच्छयेत्यस्य गत इति सम्बन्धः । यदृच्छयात्र प्राप्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रविश्येति ॥ हरीश्वरस्त्वं यदृच्छया स्वैरं विमार्गेति संबन्धः ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स निर्जित्येत्यादि ॥ अद्वारेणेत्यनेन लङ्कापरिभवो राक्षसैर्न ज्ञातुं शक्य इति द्योत्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अद्वारेणेति । ग्रामं वा नगरं वापि

स हि मे समयस्सौम्य प्राप्तोद्य तव दर्शनात् ॥ स्वयम्भूविहितस्सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४९ ॥
सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः ॥ रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ५० ॥ तत्प्रविश्य
हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् ॥ विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ॥ ५१ ॥ प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः शुभां पुरीं राक्षसमुख्यपालिताम् ॥ यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्ग सर्वत्र गतो
यथासुखम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम् ॥ विक्रमेण महातेजा हनूमान् कपिसत्तमः ॥ अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे ॥ १ ॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितंकरः ॥ चक्रेथ पादं सव्यं
च शत्रूणां स तु मूर्धनि ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

पत्तनं वा परस्य हि । विशेषात्समये सौम्य न द्वारेण विशेन्नृप ॥ इत्युक्तप्रकारेण अद्वारेण प्रविष्टवान् ॥ १ ॥ प्रविश्येति ॥ चक्र इति । शत्रुदेशप्रवेशे प्रथमं सव्यपादः कार्यः स तु शत्रोर्मूर्ध्नि कृतो भवेदिति राजशास्त्रम् । अनेन प्रथमं सव्यं पादं लङ्कायां कृतवानित्यर्थः सिद्धः । तदाह बृहस्पतिः-प्रयाणकाले च गृहप्रवेशे विवाहकालेपि च दक्षिणाङ्घ्रिम् । कृत्वाग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपाल इति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रविश्येति ॥ प्रविश्य प्रवेष्टुमुपक्रम्य सव्यं पादं चक्रे । अग्रत इति शेषः । प्रयाणकाले च गृहप्रवेशे विवाहकालेपि च दक्षिणाङ्घ्रिम् । कृत्वाग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे

वामं निदध्याच्चरणं नृपाल इति ॥ बृहस्पतिवचनप्रकारेण सव्यं पादमग्रतः कृतवान् । सः अग्रतः पादः शत्रूणां मूर्धनि तु मूर्धन्येव कृतो भवति । अग्रतः सव्यपादनिक्षेपे शत्रवः पराभूताः स्युरिति भावः ॥ २ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रविष्ट इति ॥ महापथम् आस्थाय गम्यत्वेनावलम्ब्य प्रविष्ट इति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हसितेति ॥ तूर्यघोषपुरस्सरैः हसितोत्कृष्टनिनदैः हसितानामुत्कृष्टस्वरैः युक्तेत्यर्थः । वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रमङ्कुशो यस्य सः वज्राङ्कुशः ऐरावतः तत्तुल्यैः तद्वच्छुभ्रैरित्यर्थः । वज्राङ्कुशतुल्यसंस्थानैर्वा । वज्रजालविभूषितैः वज्रो रत्नविशेषः । गृहमेघैः गृहश्रेष्ठैः ।

प्रविष्टः सत्त्वंसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः ॥ स महापथमास्थाय मुक्तापुष्पविराजितम् ॥ ३ ॥ ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः ॥ ४ ॥ हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्सरैः ॥ वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ॥ गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः ॥ ५ ॥ प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ ६ ॥ सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषिता ॥ (गृहमुख्यैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः) ॥ ७ ॥ तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः ॥ राघवार्थं चरन् श्रीमान् ददर्श च ननन्द च ॥ ८ ॥ भवनाद्भवनं गच्छन् ददर्श पवनात्मजः ॥ विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

“ उपमितं व्याघ्रादिभिः ” इत्युपमितसमासः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हसितोद्घुष्टनिनदैः हसितोच्चध्वनिभिः । निनदैश्च उपलक्षणे तृतीयान्तमेतत् । गृहमुख्यविशेषणम् । वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रसंस्थानैरङ्कुशसंस्थानैश्च वज्रजालभूषितैः वज्राख्यरत्नालंकृतैः । गृहमुख्यैरिति पाठः । गृहमेघैरिति पाठे मेघशब्दः श्रेष्ठवाची ॥ ५ ॥ प्रजज्वालेत्यादि ॥ पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः पद्मस्वस्तिकनामभ्यां संस्थानविशेषाभ्यां संस्थितैः । वर्द्धमानगृहैः वर्द्धमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः गृहैः । तल्लक्षणानि वराहमिहिरसंहितायां व्यक्तानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तामिति ॥ श्रीमान् अत्र श्रीशब्देन स्वामिकार्यकरणरूपसंपदुच्यते । ददर्श च ननन्द च दुष्प्रवेशामपि लङ्कामक्केशेन प्रविश्य सर्वतः पश्यामि तस्माद्रामसुग्रीवयोर्मनोरथसि-

द्विरवश्यं भाविनीति ननन्देत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ शुश्रावेति ॥ त्रिस्थानस्वरभूषितं त्रिस्थानेषु उरःकण्ठशिरस्सु भवैः स्वरैर्भूषितं ते च मन्द्रमध्यताराः ॥ १० ॥ शुश्राव काञ्चीनिनदमित्यादि ॥ सोपाननिनदांश्च मणिहेमकृतानां सोपानानां नूपुरादिताडनेन ये निनादाः संभवन्ति तान् । आस्फोटितनिनादान् व्यत्यस्तकरतलाभ्यां भुजाग्रास्फालनशब्दान् । क्ष्वेलितान् सिंहनादान् ॥ ११ ॥ शुश्राव जपतामिति ॥ मन्त्रान् ऋग्वेदादीन् ॥ १२ ॥

शुश्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् ॥ स्त्रीणां मदसमृद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ १० ॥ शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निस्वनम् ॥ सोपाननिनदांश्चैव भवनेषु महात्मनाम् ॥ आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेलितांश्च ततस्ततः ॥ ११ ॥ शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षोगृहेषु वै ॥ १२ ॥ स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्ददर्श सः ॥ रावणस्तवसंयुक्तान् गर्जतो राक्षसानपि ॥ १३ ॥ राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोबलं महत् ॥ ददर्श मध्यमे गुल्मे रावणस्य चरान् बहून् ॥ १४ ॥ दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोजिनाम्बरवाससः ॥ दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांस्तथा ॥ १५ ॥ कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि ॥ एकाक्षानेककर्णांश्च लम्बोदरपयोधरान् ॥ १६ ॥ करालान्भुग्नवक्त्रांश्च विकटान् वामनांस्तथा ॥ धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ॥ १७ ॥ परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् ॥ १८ ॥ नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्न वामनान् ॥ विरूपान्बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ॥ ध्वजीन्पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ १९ ॥ ॥

स्वाध्यायनिरतान् ब्रह्मभागपाठनिरतान् ॥ १३ ॥ राजमार्गमिति ॥ मध्यमे गुल्मे नगरमध्यस्थितसैन्यसमाजे । चरान् स्वजनवृत्तान्तजिज्ञासया प्रधानप्रेरितान् प्रणिधीन् ॥ १४ ॥ दीक्षितानित्यादि ॥ गोजिनाम्बरधारिणः वृषभचर्मरूपवस्त्रधारिणः । दर्भमुष्टिप्रहरणान् । यथा वज्रं हरेः पाणौ तथा विप्रकरे कुश इति स्मरणादिति भावः । अग्निकुण्डायुधान् जयार्थं होमशीलान् । कूटमुद्गरपाणीन् कूटो नामायस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । कू-

शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः ॥ २० ॥ क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च
वराभरणभूषितान् ॥ २१ ॥ नानावेषसमायुक्तान् यथास्वैरगतान् बहून् ॥ तीक्ष्णशूलधरांश्चैव
वज्रिणश्च महाबलान् ॥२२॥ शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः॥ रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः
॥ २३ ॥ स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् ॥ राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ॥
॥ २४ ॥ पुण्डरीकावतंसाभिः परिघाभिरलंकृतम् ॥ प्राकाराव्रतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ॥ २५ ॥
त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ॥ वाजिहेषितसंघुष्टं नादितं भूषणैस्तदा ॥ २६ ॥ रथैर्यानैर्विमानैश्च
तथा हयगजैः शुभैः ॥ वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ २७ ॥ ॥

टोस्त्री पुञ्जमायाद्रिशृङ्गायोघनवेश्मसु। छले बाणान्तरे दम्भे भग्नशृङ्गवृषे तु ना ॥ इति शब्दरत्नाकरे। मुद्गरो द्रुघणः। मुद्गरो द्रुघणो घन इति वैजयन्ती। करालान्भीमान्। करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि चेति भागुरिः। भुग्नवक्त्रान्कुटिलवक्त्रान्। आविद्धं कुटिलं भुग्नमित्यमरः। विकटान् विषमाङ्गान्। शतघ्नी शतशङ्कुरयोगदा। अयःकण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी परिकीर्तितेति वैजयन्ती। मुसलम् आयसोरत्निप्रमाणको दण्डः। मुसलं त्वायसो दण्डो धार्योऽरत्निप्रमाणक इति शब्दरत्नाकरे। परिघः दण्डविशेषः। नातिदीर्घातिह्रस्वकानित्यत्र हकारोपरि ऋकारोच्चारणं वृत्तभङ्गपरिहाराय। एवं ध्वाजिन इति वक्तव्ये ध्वजीनित्युक्तिश्च छन्दोभङ्गपरिहारायैव ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ शक्तीत्यादि ॥ पट्टिशः तीक्ष्णधारो लोहदण्डः। पट्टिशो यो दीर्घदण्डस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपम इति निघण्टुः। क्षेपणी क्षेपणीयः। वेषः अलङ्कारः। यथास्वैरगतान् यथेष्टचारिणः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शतेति ॥ शतसहस्रमेव शतसाहस्रं स्वार्थे अण्। आरक्षम् गुल्मम्। अन्तःपुराग्रतः अन्तर्नगराग्रतः। रक्षोधिपतिनिर्दिष्टम् मध्यमगुल्मभूतं रावणमूलबलं ददर्शेत्यर्थः ॥ २३ ॥ स तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ सः कपिः। तत् आरक्षं दृष्ट्वा सः राक्षसेन्द्रस्य गृहं ददर्शेत्यन्वयः। क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ त्रिविष्टपेत्यादि ॥ यानैः शिबिकादिभिः। विमानैः व्योमयानैः। हयगजैरित्यत्र गजश-

ब्दः द्विदन्तगजपरः । अतो न वारणैरित्यनेन पुनरुक्तिः । मृगपक्षिभिश्च भूषितमित्यन्वयः । रक्षिभिर्यातुधानैर्गुप्तमिति संबन्धः । आविवेश जगाम । गृहप्रवेशस्य दूरे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ सहेमेति ॥ हेम अन्यत्र जातं सुवर्णम् । जाम्बूनदं जम्बूनद्यां जातम् । चक्रवालं प्राकारमण्डलम् । रावणान्तःपुरं रावणान्तर्नगरम् ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः ॥ राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश महाकपिः ॥ २८ ॥ सहेमजाम्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम् ॥ परार्ध्यकालागरुचन्दनाक्तं स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ २९ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम् ॥ ददर्श धीमान् दिवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १ ॥ लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम् ॥ भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २ ॥ या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ॥ तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥ ॥

ततः स मध्यमित्यादि ॥ दिवि आकाशे । मध्यं गतम् आकाशमध्यगतमित्यर्थः । लङ्काप्रवेशे चन्द्रोदयोक्तेः । रावणनगरप्रवेशे अर्धरात्र इति सूच्यते । उत्तरश्लोके अभियान्तमित्यनेनाभिगमनमुच्यते । दक्षिणां दिशं गच्छतोभिमुखत्वासंभवात् । किन्तु गमनमात्रम् । सप्तदशे सर्गेपि प्रजगाम नभश्चन्द्र इति प्रकर्षेण गमनवचनं नभोमध्यातीतत्वमाचष्टे । अंशुमन्तमिति चन्द्र एवोच्यते । भानुमन्तं दीप्तिमन्तम् । वृषं श्वेतम् । अस्मिन्सर्गे च्छेकानुप्रासः नतु यमकम् अर्थभेदाभावात् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । भिन्नार्थानां त्र्यादीनां वर्णानां विवृत्तिर्यमकमिति ॥ १ ॥ लोकस्येति ॥ पापानि दुःखानि ॥ २ ॥ येति ॥ भुवि मन्दरो लक्ष्मीवान् । प्रदोषेषु सागरः । तोयेषु पद्मं श्रीमत् । तद्वत्तदानीं चन्द्रो विशिष्टलक्ष्मीको

हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ॥ वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रो विबभ्राज
तथाम्बरस्थः ॥ ४ ॥ स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः ॥ हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो
रराज चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥ ५ ॥ विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः ॥ प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को
रराज चन्द्रो भगवान् शशाङ्कः ॥ ६ ॥ शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः
॥ राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथाप्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

बभूवेत्यर्थः । अत्रान्यस्यान्यत्र सम्बन्धान्मन्दरादिलक्ष्मीरिवास्य लक्ष्मीरिति सादृश्याक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे निदर्शनायाम् । अभिमान्यस्तु सम्बन्ध उपमापरिकल्पक इति ॥ ३ ॥ हंस इति ॥ राजतपञ्जरस्थः गगनगर्भस्य ज्योत्स्नाक्षालितत्वात् । मन्दरकन्दरस्थः तस्य श्वेतगिरित्वात् । गर्वितकुञ्जरस्थः नीलरूपस्य नभस उपर्यवस्थानात् । अत्र पुष्टत्वादीनां साधारणधर्माणामनुपादानाल्लुप्तोपमालंकारः ॥ ४ ॥ स्थित इति ॥ पतिपूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलः । अत्र शृङ्गशब्दस्य विषाणाद्यर्थभेदेपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यम् ॥ ५ ॥ विनष्टेति ॥ शीताम्बु हिमाम्बु तुषाराः पृषताः पङ्कः तमः विनष्टाः शीताम्बुतुषारा एव पङ्काः यस्मिन् तथा । तुषारः शीकरे हिम इति विश्वः । महाग्रहाणां शुक्रबृहस्पत्यादीनां ग्राहेण ग्रहणेन आच्छादनेन विनष्टः पङ्को मलं यस्य सः महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः । स्वतेजसा महाग्रहतिरस्कारेण व्यक्तनैर्मल्य इत्यर्थः । यद्वा महाग्रहःसूर्यः तस्य ग्राहेण किरणपरिग्रहेण विनष्टः विनाशितः पङ्कः तमः येन सः । तदा तरणिकिरणसंक्रमणेन देदीप्यमानमण्डल इत्यर्थः । तदुक्तं वराहमिहिरेण । सलिलसमे शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तरिति ॥ प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्कः तेजस्समृद्धियोगात्स्पष्टकलङ्कः । अतिधवले चन्द्रे परभागयोगेन कलङ्कस्याप्यौज्ज्वल्यं भवतीत्यर्थः । शशाङ्क इति । भूच्छायामयः शशरूपः अङ्कः यस्य स तथा । लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसन्निभमिति हरिवंशोक्तेः । भगवान्महाप्रभाववान् ॥ ६ ॥ शिलेति ॥ प्रकाशः प्रकाशमानः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रकाशेति ॥ प्रकाशेन चन्द्रोदयेन नष्टः दोषः तिमिरं यस्मिन्सः । प्रवृद्धः रक्षसां पिशिताशनानां च दोषः सञ्चाररूपो यस्मिन्स तथा । रामाभिः अभिरामैः कान्तैश्च ईरितः त्यक्तः चित्तदोषः कोपाभिमानरूपः यस्मिन् । स्वर्गप्रकाशः स्वर्गतुल्यः । तद्वदानन्दावह इत्यर्थः । भगवान् श्रीमान् । भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्वित्यमरः । प्रदोषः गत इति शेषः ॥ ८ ॥ तन्त्रीति स्पष्टम् ॥ ९ ॥ मत्तेति ॥ मत्ताः मधुमदक्षीबाः । प्रमत्ताः प्रस्तुतकार्यविस्मारिणः । मत्तप्रमत्तजनयोगात् कुलान्यपि तथोच्यन्ते । कुलानि गृहाणि । समाकुलानि समाकुलजनानि । वीरश्रिया

प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृत्तरक्षःपिशिताशदोषः ॥ रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान् प्रदोषः ॥ ८ ॥ तन्त्रीस्वनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिस्सुवृत्ताः ॥ नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ॥ ९ ॥ मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ॥ वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान् स कपिः कुलानि ॥ १० ॥ परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजाश्च पीनानधिनिक्षिपन्ति ॥ मत्तप्रलापानधिकं क्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति ॥ ॥ ११ ॥ रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ॥ रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १२ ॥ ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्यस्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः ॥ सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

वीरलक्ष्म्या । वीर इति भिन्नं पदं वा कपिविशेषणम् ॥ १० ॥ परस्परं चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ददर्शेति सम्बध्यते । आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि रक्षोविशेषणानि । आक्षिपन्ति अपहसन्ति । अधिविक्षिपन्ति अन्योन्यस्योपरि दधन्ति । अधिविक्षिपन्ति अधिकं मुञ्चन्ति । अधिक्षिपन्ति भर्त्सयन्ति । विक्षिपन्ति विवृण्वन्ति । चित्राणि रूपाणि विविधान् वेषान् । विक्षिपन्ति वितन्वन्ति । चापानि चापान् विक्षिपन्ति विस्फारयन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ददर्शेति ॥ समालभन्त्यः अङ्गरागेणानुलिम्पन्त्यः । समालपन्त्य इति च पाठः । सर्वत्र व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ १३ ॥

महागजैरिति ॥ सा पुरीति शेषः । सुसद्भिः सुतरां सद्भिः । विनिःश्वसद्भिः युद्धयोग्यवीरालाभात् ॥ १४ ॥ बुद्धीति ॥ बुद्धिप्रधानान् बुद्ध्या श्रेष्ठान् प्रधानबुद्धीन्वा उत्तमबुद्धीनित्यर्थः । रुचिराभिधानान् शोभनव्यवहारान्संश्रद्दधानान् आस्तिकान् । नानाविधानान्नानाकारान् । रुचिराभिधानान् हृद्यनाम्नः ॥ १५ ॥ ननन्देति ॥ आत्मगुणानुरूपान् आत्मगुणानुरूपव्यवहारान् ॥ १६ ॥ तत इति ॥ वराणां श्रेष्ठानाम् अर्हाः वरार्हाः । सु-

महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ॥ रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्ह्रदो भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १४ ॥ बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान् संश्रद्दधानान् जगतः प्रधानान् ॥ नानाविधानान् रुचिराभिधानान् ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५ ॥ ननन्द दृष्ट्वा स च ताः सुरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान् ॥ विद्योतमानान्स तदानुरूपान्ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १६ ॥ ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः ॥ प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुप्रभावाः ॥ १७ ॥ श्रिया ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः ॥ ददर्श काश्चित्प्रमदोपगूढा यथा विहङ्गाः कुसुमोपगूढाः ॥ १८ ॥ अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः ॥ भर्तुः प्रिया धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनाभिविष्टाः ॥ १९ ॥ अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः ॥ पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणारुचिराङ्गवर्णाः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

विशुद्धभावाः कान्तेषु निर्मलहृदयाः । महानुभावाः पातिव्रत्यरूपमहाप्रभावाः । यद्वा महानुभावाः अनुभावाः कटाक्षभुजक्षेपादयः सुप्रभावाः शोभनवैभवाः ॥ १७ ॥ श्रियेति ॥ प्रमदोपगूढाः हर्षोपगूढाः । विहङ्गाः विहङ्गीः ॥ १८ ॥ अन्या इति ॥ निविष्टाः ऊढाः पाणिगृहीता इत्यर्थः ॥ निवेशः शिबिरोद्वाहन्यासेष्विति विश्वः ॥ १९ ॥ अप्रावृता इति ॥ अप्रावृताः अनवकुण्ठिताः । काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः । तपनीयवर्णाः तप्तकाञ्चनवर्णाः । शशलक्ष्मवर्णाः चन्द्रपाण्डुराः । कान्तप्रहीणाः विरहिण्यः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

ततः प्रियान्प्राप्य मनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताः प्रसमीक्ष्य रामाः ॥ गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २१ ॥ चन्द्रप्रकाशाश्च हि वत्क्रमाला वक्राक्षिपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः ॥ विभूषणानां च ददर्श मालाः शतह्रदानामिव चारुमालाः ॥ २२ ॥ न त्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् ॥ लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम् ॥ २३ ॥ सनातने वर्त्मनि सन्निविष्टां रामेक्षणां तां मदनाभिविष्टाम् ॥ भर्तुर्मनःश्रीमदनप्रविष्टां स्त्रीभ्योवराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णार्दितां सानुसृतास्रकण्ठीं पुरा वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीम् ॥ सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं वने प्रनृत्तामिव नीलकण्ठीम् ॥ २५ ॥ ॥

तत इति ॥ प्रियान्प्राप्य अभिसृत्य । सुप्रीतियुक्ताः मनोभिरामाः रामाः प्रसमीक्ष्य गृहेषु रामाश्च ददर्श । अभिसारिकाः कुलपालिकाश्च ददर्शेत्यर्थः ॥ २१ ॥ चन्द्रेति ॥ वत्क्रनेत्रदर्शनं मानुषीत्वराक्षसीत्वविवेकार्थम् । आभरणदर्शनं स्वदृष्टसीताभरणतुल्याभरणदर्शनार्थम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चन्द्रप्रकाशाश्च हीति ॥ वक्राणि अक्षिपक्ष्माणि यासां ताः " डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् " इति डाप् । सीतामन्वेषमाणस्य हनुमतः स्त्रीणां मुखनयनादिदर्शनं मानुषीत्वराक्षसीत्वविभागपरिज्ञानार्थम् । आभरणदर्शनं रामोक्तसीताभरणस्वरूपनिरूपणार्थम् । एतच्च । तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् ॥ वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यलक्षयदिति ॥ राजपुत्रीत्वविशालाक्षीत्वाभरणदर्शनैः सीतात्वनिर्णयस्योपरि वक्ष्यमाणत्वादवगम्यते ॥ २२ ॥ न त्वित्यादि ॥ परमाभिजाताम् अत्यन्ताभिरामाम् । साधुजातां सुरूपाम् । मनसाभिजाताम् अयोनिजामित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ न त्विति ॥ साधुजातामित्येतल्लताविशेषणम् । मनसाभिजाताम् । यस्मात्तु धर्षिता चाहमपापा चाप्यनाथवत् । तस्मात्तव वधार्थं वै उत्पत्स्येहं ध्रुवं पुनः ॥ इत्युत्तरश्रीरामायणोक्तप्रकारेण स्वसंकल्पेनावतीर्णामित्यर्थः ॥ २३ ॥ सनातन इत्यादि ॥ सनातने अविच्छिन्ने वर्त्मनि पातिव्रत्यधर्मे रामेक्षणे अन्तो निश्चयो यस्यास्ताम् । श्रीमत्सीताचिन्तनश्रीमत् विशिष्टाम् उत्कृष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णेति ॥ सानुसृतास्रकण्ठीम् अनुगतास्रेण अनुगतबाष्पेण कण्ठेन सह वर्तमानाम् । पुरा रामपार्श्वावस्था-

नकाले वराहोत्तमनिष्ककण्ठीं वरार्हः उत्तमश्च निष्कः कण्ठे यस्याः ताम् उरःकण्ठसम्बन्धी भूषणविशेषो निष्कः। अभिरक्तकण्ठीं स्निग्धकण्ठीम् ॥ २५ ॥ अव्यक्तेति ॥ अव्यक्तरेखाम् अव्यक्तस्वरूपां चन्द्ररेखां चन्द्रकलामिव स्थिताम् । अत्यन्तकृशत्वे कान्तिहीनत्वे च दृष्टान्तोयम् । पांसुप्रदिग्धां पांसुकलुषितां हेमरेखां कनकशलाकामिव स्थिताम् । स्वतःशुद्धस्वभावस्य आगन्तुकमालिन्ये दृष्टान्तोयम् । क्षतप्ररूढां क्षतेन प्ररूढाम् औषधादिना समाहिताम् । अन्तःशल्यदोषवतीं बहिस्समाहिताम् । बाणरेखां बाणक्षतिमिव स्थिताम् । अन्तर्वेदनातिशये दृष्टान्तोयम् । वायुप्रभग्नामिव मेघलेखां पुनरसमाधेयशैथिल्ये दृष्टान्तोयम् ॥ २६ ॥ सीतामिति ॥ चिरस्यापश्यन् चिरकालं निरीक्ष्याप्यपश्यन् । अचिरस्य अचिरेण सपदीत्यर्थः ।

अव्यक्तरेखामिव चन्द्ररेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ॥ क्षत्रप्ररूढामिव बाणरेखां वायुप्रभिन्नामिव मेघरेखाम् ॥ २६ ॥ सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य ॥ बभूव दुःखाभिहताश्चिरस्य प्लवङ्गमो मन्द इवाचिरस्य ॥ २७ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥

स निकामं विमानेषु विषण्णः कामरूपधृक् ॥ विचचार पुनर्लङ्कां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥ ॥

मन्दो मुग्ध इव दुःखाभिहतो बभूव । मुग्धो मन्दो विवर्णश्चेति हलायुधः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स निकाममित्यादि ॥ विमानेषु विषण्णः विमानेषु सीतामदृष्ट्वा विषण्ण इत्यर्थः । लाघवेन वेगेन ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स इति ॥ सः लङ्कायामन्विष्टायामपि वैदेह्या अदर्शनेन विषण्णः । कामरूपधृक् विचचार पुनर्लङ्कामिति सम्यक् । विचचार । कपिर्लङ्कामिति पाठेपि वैदेह्या अन्वेषणेन विषण्णस्य हनुमतोन्वेषणकर्तृत्वाभिधानात् पुनरन्वेषणं कृतवानित्ययमर्थो लभ्यते ॥ १ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आससादाथ लक्ष्मीवान् रा-

क्षसेन्द्रनिवेशनम् । इति रावणभवनं प्रविष्टस्य हनुमतः पुनरपि रावणभवनप्राप्त्यभिधानान्मध्ये लङ्कान्वेषणाभिधानाच्च पूर्वं रावणभवनं प्रविष्टो हनुमान् तदानीं जाग्रद्बहुरक्षःसंकीर्णतया सीतान्वेषणावसरोयं न भवतीति मत्वा ततो निष्क्रम्य पुनर्लङ्कां विचित्य राक्षसेन्द्रनिवेशनमाससादेत्यवगम्यते ॥ २ ॥

रक्षितं राक्षसैर्घोरैः सिंहैरिव महद्वनम् ॥ समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषितैः ॥
विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरैर्वृतम् ॥ ४ ॥ गजास्थितैर्महामात्रैः
शूरैश्च विगतश्रमैः ॥ उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतैः ॥
घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६ ॥ बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभाजनम् ॥
महारथसमावासं महारथमहास्वनम् ॥ ७ ॥ दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ विविधैर्बहुसाहस्रैः
परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८ ॥ विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् ॥ मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः
परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९ ॥ मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ वराभरणसंह्रादैः समुद्रस्वननिस्वनम्
॥ १० ॥ तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्चागुरुचन्दनैः ॥ महाजनैः समाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम्
॥ ११ ॥ भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषनिनादितम् ॥ नित्यार्चितं पर्वहुतं पूजितं राक्षसैः सदा
॥ १२ ॥ समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रमिव निःस्वनम् ॥ महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् ॥
महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

रक्षितमिति॥ चकाशे जहर्षेत्यर्थः॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ रक्षितमिति ॥ समीक्षमाणो भवनं चकाश इति। भवनमितस्ततो निरीक्षमाणः सन्नर्कवर्णप्राकारभवनं तेजःसंबन्धात् सप्रकाशोभूदित्यर्थः। चकार कपिकुञ्जर इति पाठः ॥३॥ रूप्यकेत्यादि ॥ रूप्यकोपहितैः रजतनिर्मितैः। कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः असंहार्यैः अवध्यैः स्यन्दनयायिभिः स्यन्दनवाहकैः। सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंहव्याघ्रचर्मपरिवृतैरित्यर्थः। महारथसमावासं महारथानां रक्षसामाकरं महार-

थमहास्वनं महतां रथानां महान् स्वनः यस्मिन् । अन्तपालैः बाह्यरक्षिभिः । राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्राः राक्षसश्रेष्ठाः निविशन्ते समीपे निवसन्त्यस्मिन्निति राक्षसेन्द्रनिवेशनमित्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणवेश्मपदेन पुनरुक्तिः यात् । संह्लादः शब्दः । समुद्रस्वनवन्निस्वनतीति समुद्रस्वननिस्वनम् । पचाद्यच् । तत् प्रसिद्धम् राजगुणसंपन्नं राजोपचारैर्धूपादिभिः संपन्नम् । अगुरुचन्दनैरित्यत्रापि संपन्नमिति संबध्यते । पर्वसु हुतं होमो यस्मिन् तत् पर्वहुतम् । समुद्रमिव निःस्वनं निःशब्दम् । रावणभीत्या जनकोलाहलरहितमित्यर्थः । समुद्रस्वनमिति तु बाह्यकक्ष्यापेक्षया ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ रूप्यकेति ॥ रूप्यकोपहितैः रजतविहितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेरित्यमरः । गजास्थितैरिति ॥ महामात्रैः प्रधानैः । महामात्राः प्रधानानीत्यमरः । असंहार्यैः संहर्तुमशक्यैः । अवध्यैरिति यावत् । सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंहव्याघ्रचर्मतनुत्राणैः महारथसमावासं रथिकविशेषाणामावासस्थानं महारथसमावापमिति पाठेपि महारथानां रथिकविशेषाणाम् आवापम् आवासभूतमित्यर्थः । महारथमहासनं

विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ लङ्काभरणमित्येव सोमन्यत महाकपिः ॥ १४ ॥
चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

महारथं च तन्महासनम् च महारथमहासनम् । दृश्यैः दर्शनीयैः परमोदारैः अतिमहद्भिः । उदारो दातृमहतोरित्यमरः । अन्तपालैः बाह्यरक्षकैः । राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्राणां निवेशनानि यस्मिन्तत् । समुद्रस्वननिस्वनं समुद्रस्वनयुक्तं राजगुणसंपन्नं राजगुणाश्छत्त्रचामरादयः तैः समृद्धं नित्यार्चितं गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चितम् । पर्वसु हुतं होमो यस्मिन् तत् पर्वहुतम् । रावणस्याहिताग्नित्वात्तद्गृहे पर्वसु दर्शसु दर्शपूर्णमासादिहोमसद्भावः । अस्याहिताग्नित्वं युद्धकाण्डे प्रसिद्धम् । पूजितम् राक्षसैः सदा । स्वामिगृहत्वाद्राक्षसैः सदा नमस्कृतम् । पूजा नमस्यापचितिरित्यमरः । नित्यार्चितं सर्वसुखमूर्जितमिति वा पाठः । पर्वयुतमिति पाठे पर्वशब्देनोत्सव उच्यते । समुद्रमिति ॥ समुद्रमिव नितरां स्वनतीति निस्वनम् पचाद्यच् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ चचारेति ॥ रावणस्य रावणगृहस्य ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चचारेति ॥ तत्र पूर्वोक्तप्राकारवेष्टितस्थले । रावणस्य समीपतः रावणभवनस्य समीपतः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ गृहाद्गृहमिति ॥ राक्षसानां रावणभ्रातृकुमारामात्यादीनां गृहाद्गृहम् । उद्यानानि चचारेति योजना ॥ १६ ॥ १७ ॥

गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥ अवप्लुत्य
महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ ततोन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥ अथ मेघप्रतीकाशं
कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ विभीषणस्य च तदा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १८ ॥ महोदरस्य च गृहं विरूपाक्षस्य चैव
हि ॥ विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥ वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १९ ॥ शुकस्य
च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥ तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः ॥ २० ॥ जम्बुमालेः सुमालेश्च
जगाम हरिसत्तमः ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ २१ ॥ वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः
॥ धूम्राक्षस्य च संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ॥ २२ ॥ विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३ ॥
शुकनासस्य वक्रस्य शठस्य विकटस्य च ॥ ब्रह्मकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तस्य
मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य नादिनः ॥ विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५ ॥ करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य
चैव हि ॥ क्रममाणः क्रमेणैव हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ॥
तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः ॥ आससादाथ
लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥ रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ॥ विचरन्हरिशार्दूलो
राक्षसीर्विकृतेक्षणाः ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणीः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ विद्युद्रूपस्येत्यादि ॥ विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति बहुवचनं तन्नाम्नां बहूनां सत्त्वात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ रावणस्येति ॥ उपशायिन्यः पर्यायशायिनीः । रावणे शयाने जाग्रतीरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

ददर्श विविधान्गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ॥ ३० ॥ रक्तान् श्वेतान् सितांश्चैव हरींश्चापि महाजवान् ॥ कुलीनान्रूपसंपन्नान् गजान्परगजारुजान् ॥ ३१ ॥ निष्ठितान् गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि ॥ निहन्तॄन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ॥ ३२ ॥ क्षरतश्च यथा मेघान् स्रवतश्च यथा गिरीन् ॥ मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षान्समरे परैः ॥ ३३ ॥ सहस्रं वाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः ॥ हेमजालपरिच्छन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ३४ ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५ ॥ शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः ॥ लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ॥ ३६ ॥ क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानपि ॥ कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३७ ॥ स मन्दरगिरिप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ॥ ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ ३८ ॥ अनेकरत्नसंकीर्णं निधिजालं समन्ततः ॥ धीरनिष्ठितकर्मान्तं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ ददर्शेति ॥ गुल्मान् सेनाः । गुल्मा रुक् स्तम्बसेनाश्चेत्यमरः ॥ ३० ॥ रक्तानित्यादि ॥ सितान् बद्धान् । “ षिञ्, बन्धने ” इत्यस्मात् क्तः । हरीन् अश्वान् । परगजानारुजन्ति पीडयन्तीति परगजारुजान् । क्षरतश्चेति श्लोकः पूर्वोक्तगजविशेषकः । क्षरतः किंचिद्वर्षतः । स्रवन्मदत्वे दृष्टान्तः स्रवतः निर्झरिणः ॥ ३१॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सहस्रमिति ॥ वाहिनीः सेनाः । पदातीनित्यर्थः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं स्वर्णम् । हेम केवलस्वर्णम् । उभयविधस्वर्णमयाभरणयुक्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिबिका इत्यादि ॥ दारुपर्वतकान् क्रीडापर्वतकान् । कामस्य गृहकं रतिगृहम् । दिवागृहकं दिवाविनोदस्थानम् । रावणस्य निवेशन इति पाठः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स इत्यादि ॥ मयूरस्थानं क्रीडामयूरविश्रमस्थानम् । कपोतानामिव मयूराणामपि स्थानानि शिलाभिः कल्प्यन्त इति प्रसिद्धम् । धीरनिष्ठितकर्मान्तं धीरैः कृतकल्पकर्मकम् । भूतपतेः प्रमथाधिपस्य ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अर्चिर्भिरिति ॥ रश्मिमान् सूर्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मध्वासवेति ॥ मध्वासवकृतक्लेदं मध्वासवैः मधुविकारमद्यैः कृतक्लेदं कृतसेकम् । घोषवद्भिः नादवद्भिः । नादश्च दीर्घशब्दस्य विरामसमयसंभवो ध्वनिः । व्यूढकक्ष्यं विशालप्रकोष्ठम् ॥ अस्मिन्सर्गे सार्द्धचतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

स वेश्मजालमित्यादि॥व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् वैडूर्यघटितसुवर्णमयजालकरन्ध्रम् ॥ १ ॥ निवेशनानामिति ॥ निवेशनानां शालाः गृहान्तःशालाः ।

अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च ॥ विरराजाथ तद्वेश्म रश्मिमानिव रश्मिभिः ॥ ४० ॥ जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च ॥ भाजनानि च मुख्यानि ददर्श हरियूथपः ॥ ४१ ॥ मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् ॥ मनोरममसम्बाधं कुबेरभवनं यथा ॥ नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निनदेन च ॥ ४२ ॥ मृदङ्गतलघोषैश्च घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ ४३ ॥ सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान्प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥

स वेश्मजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् ॥ यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १ ॥ निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ॥ मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खायुधचापैः शालन्ते प्रकाशन्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः । पचाद्यच् । वेश्मादिषु हर्म्यप्रासादादिषु । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कक्ष्या इति । नानाविधानि कर्माणि यासां ताः नानाविधकर्माणः शालाश्च नानाविधकर्मशालाः । कक्ष्याश्च नानाविधकर्मशाला इत्ययं पाठः । निवेशनानां विविधाश्च शाला इति पाठे प्रधानभवनानां संबन्धिनीर्विविधाः शाला इत्यर्थः । प्रधानशङ्खायुधचापशालाः प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खैरायुधैः चापैश्च शालन्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ताः । पचाद्यच् । वेश्मान्यद्रय इव वेश्माद्रयः तेषु । वेश्मादिष्विति पाठे आदिशब्देन प्रासा-

दादय उच्यन्ते। चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । चन्द्रशाला शिरोगृहमित्यमरः ॥ २ ॥ गृहाणीति ॥ नानावसुराजितानि नानारत्नराजितानि ॥३॥ तानीति॥ प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन यथायोगं स्थापितानि । मयेनेति विश्वकर्मा लक्ष्यते । महीतले निर्मितानि इवशब्देन मयस्य निर्मातृत्वव्याजमात्रम् । रावणप्रयत्नेनैव निर्मितानीत्यर्थः । यद्वा अन्यानि गृहाणि विश्वकर्मनिर्मितानि इमानि तु मयं व्याजीकृत्य स्वयमुपायप्रदर्शनमुखेन निर्मितानीति पूर्वगृहेभ्यो विशेष उच्यते ॥ ४ ॥ तदन्तर्वर्तिपुष्पकविमानं दर्शयति–तत इति ॥ अप्रतिरूपरूपम् अप्रतिमसौन्दर्यं प्रकीर्णं दैवाच्च्युतम् । रजसा पुष्प-

गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ॥ सर्वैश्च दोषैः परिवार्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥ तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ॥ महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥ ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ॥ रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥ महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ॥ नानातरूणां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥ नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरम्भोदवदर्च्यमानम् ॥ हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतां विमानम् ॥ ७ ॥ यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ॥ ददर्श युक्तीकृतमेघचित्रं विमानरत्नं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥ ॥

रजसा । नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । प्रवेकानुत्तमोत्तमा इत्यमरः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । अर्च्यमानं सर्वैरिति शेषः । हंसप्रवेकैर्वाह्यमानं सुकृतां पुण्यकृतां विमानमिव स्थितमित्यन्वयः । युक्तीकृतमेघचित्रं पुञ्जीकृतमेघचित्रं चित्रमेघसङ्घातसदृशमित्यर्थः । विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वैश्रवणं निर्जित्य गृहीतं पुष्पकं वर्ण्यते–तत इत्यादिना ॥ ततः गृहदर्शनानन्तरम् । आत्मबलानुरूपम् आत्मनोऽप्रतिबलस्य सदृशम् । गृहोत्तममिति पुष्पकमुच्यते । पुष्पकस्यापि गृहलक्षणसद्भावात् । एतच्च पुष्पाह्वयमित्यनेन व्यक्तीभविष्यति । रजसा पुष्परजसा । नारीति ॥ तडिद्भिरिव स्थितैर्नारीप्रवेकैरम्भोदवद्दीप्यमानमिव स्थितमिति संबन्धः । नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । प्रवेकानुत्तमोत्तमा इत्यमरः । अर्च्यमानं सर्वैरिति शेषः । हंसप्रवेकैः

मही कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ॥ वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥ कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पाण्यपि पुष्कराणि ॥ पुनश्च पद्मानि सकेसराणि धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विवर्द्धमानम् ॥ वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥ कृताश्च वैडूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ॥ चित्राश्च नानावसुभिर्भुजंगा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२ ॥ प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः ॥ कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षाः कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३ ॥ नियुज्यमानास्तु गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ॥ बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

खे वाह्यमानं सुकृतां विमानमिवेत्यन्वयः । वाह्यमानम् उह्यमानम् । आर्षः स्वार्थे णिच् । अत एव संप्रसारणाभावः । यद्वा हंसप्रवेकैर्वाह्यमानं स्वामिनेति शेषः । यथेति ॥ युक्तीकृतमेघचित्रम् । समूहीकृतनानावर्णमेघचित्रमित्यर्थः । विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ महीति ॥ यत्रेति शेषः । यत्र विमाने । पर्वतराजिपूर्णा मही कृता चित्ररूपेण लिखिता । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य विशेषवत्त्वादधिकालङ्कारः ॥ ९ ॥ कृतानीति ॥ अत्रापि यत्रेत्यध्याहार्यम् । पुष्कराणि पुष्करिण्यः ॥ १० ॥ पुष्पेति ॥ पुष्पाह्वयं पुष्पकम् । उच्चमानम् अधिकमानम् । सर्वत्र ददर्शेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ कृताश्चेति ॥ यत्रेति शेषः । नानावसुभिः नानारत्नैः । जात्यानुरूपाः जात्या सदृशाः । स्पष्टजातिस्वभावा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रवालेति ॥ प्रवालजाम्बूनदकृतानि पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः । सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः सलीलमालम्बितवक्रपक्षाः । कामस्य पक्षा इव कामस्य सहाया इव ॥ १३ ॥ नियुज्यमाना इति ॥ नियुज्यमानाः स्वयमेवात्मानं नियोजयन्तः । कर्मकर्तरि यक् । यत्र विमाने । पद्मिनि पद्माकरे । स्वयमेवोत्पलपत्राभिषेककर्मणि प्रवर्तमानाः । सुहस्ताः शोभनशुण्डाद-

ण्डाः। सकेसराः कृतजलावगाहत्वेनाङ्गलग्नकिञ्जल्काः। उत्पलपत्रहस्ताः उत्पलपत्रवार्षिणः। गजाश्च कृताः तदभिषिच्यमाना पद्महस्ता अत एव सुहस्ता लक्ष्मीश्च कृता बभूवेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ महीत्यादि ॥ यत्रेति शेषः। ददर्शेत्यनुषज्यते। महीकृतेत्यारभ्य पद्मिनि पद्महस्तेत्यन्तमेकं वाक्यम्। यत्र मह्यादयो लक्ष्म्यन्ताः पदार्थाः कृताः तत्पुष्पाह्वयं नाम महाविमानं ददर्शेति संबन्धः। मही कृता मही निर्मिता। एवमुत्तरत्रापि कृतशब्दार्थः। वेश्मोत्तमानामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। वेश्मोत्तमेभ्योप्युच्चमानम्। यद्वा पूर्वं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपमिति पुष्पकस्य गृहोत्तमत्वप्रतिपादनेन सजातीयत्वान्निर्धारणे षष्ठी। तेषां मध्ये उच्चमानम् उन्नतमिति यावत्। अपिचेति निपातसमुदायो विशेषणान्तरसमुच्चयपरः। जात्यानुरूपाः आरट्टजत्ववनायुजत्वादिविशिष्टाश्वाकारसदृशाः। प्रवालजाम्बूनदमयानि पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते तथोक्ताः। सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः सलीलमानमितवक्रपक्षाः। कामस्य साक्षात्पक्षा इव मदनस्य साक्षात्सहाया इव कामोद्दीपका इति यावत्। नियुज्यमानाः स्वयमेव व्याप्रियमाणाः। कर्मकर्तरि यक्। सकेसराः

इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुशोभनम् ॥ पुनश्च तत्परमसुगन्धि
सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥

पद्माकरविहारिगजाकारनिर्माणात् सकेसरत्वम्। पद्मिनि पद्माकरे ॥ १४ ॥ इतीवेति ॥ इवशब्दो वाक्यालंकारे। तद्गृहं तस्य रावणस्य गृहम्। सविस्मयः अभूदिति शेषः। नगं पर्वतमिव स्थितम्। शोभनं शोभमानम्। चारुशोभनं चारुमङ्गलम्। इतीवेत्येकनिपातो वा प्रकारार्थः। इतीव तद्गृहम् अभिगम्य अभिगत्य। अद्भुतदर्शनात्पुनश्चाभिगम्य सविस्मयोभूदिति योजना। रुचिरावृत्तमिदम्। चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगा इति लक्षणात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इतीवेति ॥ इतीव शोभनम्। इतीवेति निपातसमुदायः प्रकारवाची ॥ प्रासादसङ्घातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम्। सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान् प्रविवेश महागृहमित्युक्तप्रकारेण रमणीयम्। चारुशोभनं चारुमङ्गलम्। नगमिव स्थितं तत् गृहमभिगम्य अभितो गत्वा। सविस्मयः अभूदिति शेषः। अभितश्चरित्वापि सस्त्रीकरावणस्थितप्रदेशानधिगमात् सविस्मयोऽभूदित्यर्थः। हिमात्यये शीतकालात्यये। वसन्तकाल इति यावत्। चारुकन्दरं नगमिव परमसुगन्धि सुन्दरं तद्गृहं पुनश्चाभिगम्य अभितो गत्वा। सविस्मयोभूत्। परिच्छेदानधिगमादिति भावः ॥ १५ ॥ ॥

तत इति ॥ अदृश्य अदृष्ट्वा । ऋषिनिपातनान्नञ्पूर्वेपि ल्यप् । सुदुःखितः अभूदिति शेषः । पतिगुणवेगनिर्जितां भर्तृगुणजवेन वशीकृताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदेति ॥ बहुविधभावितात्मनः बहुविधं यथा भवति तथा चिन्तितात्मनः । कृतात्मनः निशितबुद्धेः । सुवर्त्मनः सदाचारसंपन्नस्य । सुचक्षुषः दूरसूक्ष्मादिदर्शनेषु अप्रतिहतनयनतेजसः । महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततस्तदेति ॥ बहुविधभावितात्मनः बहुविधभावितमनसः । बहुविधचिन्तान्वितस्येति यावत् । कृतात्मनः कृतप्रयत्नस्य । आत्मा देहे धृतौ यत्ने स्वभावपरमात्मनोरिति वैजयन्ती । सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिन इत्यर्थः । सुचक्षुषः सकृदालोकनेन द्रष्टव्यं सर्वं करतलामलकवत्साक्षात्कर्तुं क्षमस्य ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दशमुखबाहुपालिताम् ॥ अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितः पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥१६॥ ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः अपश्यतोऽभवदतिदुःखितं मनः सुचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः॥१७॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥७॥ स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितं महद्विमानं मणिवज्रचित्रितम् ॥ प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श वीरः पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥ तदप्रमेयाऽप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ॥ दिवं गतं वायुपथप्रतिष्ठितं व्यराजताऽदित्यपथस्य लक्ष्मवत् ॥ २ ॥ ॥ ॥

श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

पूर्वोक्तविमानवर्णनं विस्तृणीते–स तस्येत्यादि ॥ प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं निष्टप्तस्वर्णविशेषकृतकृत्रिमपक्ष्यादिकम् ॥ १ ॥ तदिति ॥ अप्रतिमेयाप्रतिकारकृत्रिमम् । अपरिच्छेद्याप्रतिक्रियकृत्रिमम् । तत्र हेतुमाह–कृतं स्वयं साध्विति । विश्वकर्मणा स्वयं निर्मात्रा विश्वकर्मणा इदं साधु सुन्दरमिति श्लाघापूर्वं कृतम् । सर्वत्राप्रतिहतसंचारं चैतदित्याह–दिवं गतम् आकाशं गतम् । वायुपथप्रतिष्ठितं वायुमार्गभूतान्तरिक्षस्थितम् । मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पूर्वमुक्तत्वात् । भूतलप्रत्यासन्नान्तरिक्षस्थितमित्यर्थः । आदित्यपथस्य लक्ष्मवत् । लक्ष्म लक्ष्मणं व्यावर्तकं व्यराजत प्रचकाश इत्यर्थः ॥ २ ॥

न तत्र किंचिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किंचिन्न महार्हरत्नवत् ॥ न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किंचिन्न महाविशेषवत् ॥ ३ ॥ तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् ॥ अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् ॥४॥ मनस्समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरावरं मारुततुल्यगामिनम् ॥ महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ॥५॥ विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमाण्डितम् ॥ मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥६॥ वहन्ति यं कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ॥ विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥७॥

न तत्रेति ॥ ते विशेषाः तद्विमानस्थितविशेषाः । सुरेष्वपि सुरालयेष्वपि ॥ ३ ॥ तपस्समाधानेत्यादि पञ्चश्लोकी कुलकम् ॥ सर्वत्र ददर्शेति संबन्धः । तपस्समाधानपराक्रमार्जितं तपस्समाधानेन तपोनुष्ठानेन पराक्रमेण च अर्जितम् । मनस्समाधानविचारचारिणं समाधानमभिसंधानम् । कर्मणि चैतत् । विचारो विविधा गतिः । मनोभिसंहितविविधगतिचारिणम् । अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितम् अनेकैस्संस्थानविशेषैः विमानगोपुरादिसन्निवेशैः निर्मितम् । ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् तत्र तत्र तुल्यं विशेषदर्शनं यस्मिन् ॥ ४ ॥ मनस्समाधाय मन एकाग्रीकृत्य । स्वयं मनःस्वीति यावत् । दुरावरं दुर्वारम् । महार्द्धिनां महर्द्धीनाम् । अपि माषं मषं कुर्याच्छन्द्रोभङ्गं न कारयेदित्युक्तरीत्या वृत्तभङ्गभिया ह्रस्वोच्चारणम् । अग्र्यमुदाम् इन्द्रादीनाम् ॥५॥ त्रिशेषमिति ॥ विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विशेषं गृहीत्वा विशेषेण संस्थितम् । सविशेषणविशेषणसंस्थितमिति यावत् । सविशेषसंस्थानविशेषविशिष्टमित्यर्थः । कूटानां विचित्रत्वबहुत्वे विशेषणद्वयेन दर्शयति—विचित्रेत्यादिना । विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा । कूटम् अवान्तरशृङ्गं शिखरं महाशृङ्गमिति प्रयोगादवधार्यते ॥६॥ वहन्तीति ॥ यं यत् । आर्षो व्यत्ययः । महाशनाः । महाकाया इत्यर्थः । व्योमचराः व्योमचरसदृशसंस्थानाः । विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः विवृत्तानि वर्तुलानि विध्वस्तानि भुग्नानि विशालानि लोचनानि येषां ते तथा । महाजवाः महाजवा इव स्थिताः । भूतगणाः गोपुरवाहका इव प्रतिमारूपेण स्थिताः । अन्यथा रावणान्तःपुरे पुरुषसञ्चारायोगात् कामगस्य विमानस्य वहनासंभवाच्च । यद्वा शिबिकावाहका इव

भूतगणा अधोभागे वहन्ति । तद्वारेणैव कामगत्वमपि चेतनप्रेरणं विना अचेतनसंचारस्यात्यन्तमनुचितत्वाच्च ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वहन्तीत्यनेन श्लोकेन विमानस्य राक्षसवाह्यत्वं प्रतीयते । कामगस्य दिव्यस्य तन्नोपपद्यते । एतद्विरोधपरिहारार्थं वहतेर्धातोः रक्षणार्थत्वस्वीकारोपि नोपपद्यते । अन्तःपुरमध्ये विमानरक्षणार्थं राक्षसावस्थानायोगात् । अतोत्र समाधानं विद्वद्भिश्चिन्त्यम् ॥ ७ ॥ वसन्तेति ॥ उत्करः समूहः ॥ ८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि कान्तदर्शनम् ॥ स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विपुलमायतम् ॥ ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥ अर्द्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं हि तत् ॥ भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम् ॥ २ ॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं
सीतामायतलोचनाम् ॥ सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः ॥ ३ ॥ उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥ चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च ॥
परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥ राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ॥ आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येत्यादि ॥ आलयवरिष्ठस्य पुष्पकस्य ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्यालयवरिष्ठस्य, स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पुष्पकाधारत्वेन प्रकृतस्वगृहश्रेष्ठस्य । भवनश्रेष्ठं पुष्पकाख्यम् ॥ १ ॥ तद्भवनं कियत्प्रमाणमित्यत्राह–अर्द्धयोजनेति ॥ २ ॥ मार्गमाण इति ॥ सर्वतः पुष्पकादन्यत्र सर्वत्र । पुष्पकारोहणस्य पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मार्गमाण इति ॥ सर्वतः परिचक्राम । रावणभवनपर्यन्तवर्तितद्भ्रातृकुमारामात्यादिभवनेषु परितश्चचारेत्यर्थः । उत्तरश्लोके रावणगृहप्राप्तेरभिधानात् ॥ ३ ॥ उत्तममिति ॥ राक्षसेन्द्रनिवेशनं पुष्पकमध्यस्थालयादन्यं मूलस्थानम् । रा-

क्षसीभिरित्यादिश्लोकद्वये आससादेति संबध्यते । रावणस्य निवेशनमिति पुनरुपादानमपूर्वविशेषणविवक्षया । नक्रः कुम्भीरः । तिमिङ्गिलः महामत्स्यः । झषः केवलमत्स्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हनुमता प्राप्तरावणभवनस्य राक्षसभवनानां च सर्वोत्तरतां दर्शयितुं तत्समृद्धिमनुसंधत्ते—या हि वैश्रवण इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ वैश्रवणेन्द्रयोर्ग्रहणमितरादिक्पालानामप्युपलक्षणम् । रावणस्य गृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनीत्यभिधानात् । सर्वदिक्पालानामैश्वर्यमेकस्मिन् रावणभवने सर्वदा वर्तत इत्यवगम्यते ॥ ८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ या चेति ॥ तद्विशिष्टा ततोप्यधिका । रक्षोगृहेषु

तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिङ्गिलझषाकुलम् ॥ वायुवेगसमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥ या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या
चेन्द्रे हरिवाहने ॥ सा रावणगृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥ या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य
च ॥ तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् ॥
बहुनिर्यूहसंकीर्णं ददर्श पवनात्मजः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा ॥ विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥
परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ॥ ११ ॥ कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः ॥
॥ १२ ॥ ईहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः ॥ सुकृतैराचितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १३ ॥ मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् ॥
कूटागारैः शुभाकारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥

रावणभ्रातृपुत्रामात्यादिराक्षसगृहेषु । अत्र ऋद्धेः सर्वशब्देनाविशेषितत्वात्कुबेराद्येकैकदिक्पालैश्वर्यं रक्षसां गृहेषु प्रत्येकं वर्तत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्येत्यादि ॥ पूर्वमुक्तार्थस्यापि पुनरुपन्यासः पुष्पकस्य मध्ये रावणस्य निवासभवनमन्यदस्तीत्यस्यार्थस्य स्पष्टीभावार्थम् । निर्यूहः मत्तवारणः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ तस्य हर्म्यस्य पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य रावणभवनस्य । बहुनिर्यूहसंकीर्णम् । निर्यूहो मत्तवारणः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोर्थ इत्यादि ॥ ब्रह्मणोर्थे कृतं यत्कुबेरस्तपसा लेभे तद्वेश्म ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ कुबेरमित्यादि ॥ ईहामृगसमायुक्तैः वृकप्रतिकृतियुक्तैः । कार्तस्वरहिरण्मयैः कार्तस्वरं सुवर्णं हिरण्यं रजतम् । कृताकृतं हेमरूप्यं हिरण्यमभिधीयत इति रजतस्यापि हिरण्यत्वाभिधानात् ।

जालवातायनैः जालानि तिर्यगूर्ध्वविन्यस्तफलकघटितानि वातायनानि केवलानि रन्ध्राणि । अर्थवैशद्यार्थमेकार्थे शब्दद्वयप्रयोगो वा । महानीलाः सिंहलद्वीपोद्भवनीलरत्नानि । महाधनैः महामूल्यैः । निस्तुलाभिः सुवृत्ताभिः । तलेन निर्मितेनेति शेषः । आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् । एतदन्ते लेभे तद्राक्षसेश्वर इति संबध्यते । अन्यथा कूटागारैरित्यनेन पुनरुक्तिः स्यात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कुबेरमित्यारभ्य सर्वतः समलंकृतमित्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ अतो वक्ष्यमाणेन कूटागारशब्देन न पौनरुक्त्यम् । ईहामृगसमायुक्तैः कृत्रिमवृकयुक्तैः । कार्तस्वरहिरण्मयैः सुवर्णरजतमयैः । कृताकृतं हेमरूप्यं हिरण्यमभिधीयत इति रजतस्यापि हिरण्यत्वाभिधानात् ॥ ज्वलनार्कप्रतीकाशमित्यारभ्य आरुरोह महाकपिरित्यन्तमेकं वाक्यम् ।

ज्वलनार्कप्रतीकाशं सुकृतं विश्वकर्मणा ॥ हेमसोपानसंयुक्तं चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥ जालवातायनैर्युक्तं
काञ्चनैः स्फाटिकैरपि॥इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम्॥ १६॥ विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः॥
निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७॥ चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च ॥ सुपुण्यगन्धि-
ना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥ कूटागारैर्वराकारैर्विविधैः समलंकृतम् ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह
महाकपिः ॥ १९ ॥ तत्रस्थः स तदा गन्धं पानभक्ष्यान्नसंभवम् ॥ दिव्यं संमूर्च्छितं जिघ्रद्रूपवन्तमिवानिल-
म् ॥ २० ॥ स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम् ॥ इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ २१ ॥ ॥

जालवातायनैर्युक्तम् कुड्योपरिभागे अलंकारार्थम् स्वस्तिकसर्वतोभद्राद्याकारेण यत्नवत्तया कृतं जालम् । वायुसंचारार्थं कृतो गवाक्षो वातायनम् । इन्द्रनीलमहानीलेति । क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत् ।इन्द्रनीलमिति ख्यातमिति चागस्त्यभाषितम्॥ इति रत्नशास्त्रोक्तलक्षणमिन्द्रनीलम् । सिंहलाकरसंभूता महानीला इति स्मृताः इत्युक्ता महानीला इति तयोर्भेदः । विद्रुमेण महाधनैर्मणिभिः निस्तुलाभिर्मुक्ताभिश्च करणैः विचित्रेण तलेनाभिविराजितमिति संबन्धः । आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् । उपसर्जनस्य परनिपात आर्षः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तत्रस्थ इति ॥ जिघ्रत् अजिघ्रत् ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शुभाम् ॥ रावणस्य मनःकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियम् ॥
॥ २२ ॥ मणिसोपानविकृतां हेमजालविभूषिताम् ॥ स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम् ॥ २३ ॥
मुक्ताभिश्च प्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ॥ विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम् ॥ २४ ॥
समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात्सुविभूषितैः ॥ स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिव ॥ २५ ॥ महत्या
कुथयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया ॥ पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहमालिनीम् ॥ २६ ॥ नादितां
मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् ॥ परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम् ॥२७॥ धूम्रामगरुधूपेन
विमलां हंसपाण्डुराम् ॥ चित्रां पुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥ २८ ॥ मनःसंह्लादजननीं वर्णस्यापि
प्रसादिनीम् ॥ तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव ॥ २९ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु
पञ्चपञ्चभिरुत्तमैः ॥ तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता ॥ ३० ॥ स्वर्गोयं देवलोकोयमिन्द्रस्येयं पुरी
भवेत् ॥ सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

ततस्तामित्यादि ॥ दन्तान्तरितरूपिकां दन्तैः व्यवहितरूपिकाम् । अन्तरान्तराकृतदन्तफलकामिति यावत् । सुबहुस्तम्भभूषिताम् अवान्तरबहुस्तम्भभूषिताम् । सुबहुस्तम्भभूषितैरिति पाठे सुबहुस्तम्भैः स्तम्भदार्ढ्यकारिपट्टैरलंकृतामित्यर्थः । अत्युच्चैः अत्यन्तोन्नतैः । दिवम् आकाशं कुथया आस्तरणेन । पृथिवीलक्षणाङ्कया सरित्समुद्रगिरिवनादिभिः पृथिवीलक्षणैरङ्कितया । कल्माषीं शबलवर्णाम् । वसिष्ठधेनुमिव सर्वकामप्रदत्वेन कल्माषीसादृश्यम् । वर्णस्यापि प्रसादिनीं वर्णोत्कर्षकरीमित्यर्थः । तां शोकनाशिनीमिति । ततस्तामिति वर्तमाने पुनस्तच्छब्द उपसंहारार्थः । तां प्रति प्रस्थितः ददर्शेति वा संबन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इन्दियाणीति ॥ हनुमत इति शेषः ॥ ३० ॥ स्वर्गोयमिति ॥ सामान्यतः स्वर्गोयम् । तत्रापि देवलोकः त्रयस्त्रिंशद्देवानां लोकः । तत्रापीन्द्रस्य पुरी अमरावती । परा सिद्धिः ब्रह्मणः स्थानमित्युत्तरोत्तरोत्कर्षः ॥ ३१ ॥

प्रध्यायत इवापश्यत्प्रदीप्तांस्तत्र काञ्चनान् ॥ धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२ ॥ दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च ॥ अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥ ततोपश्यत्कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् ॥ सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४ ॥ परिवृत्तेर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम् ॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ सुष्वाप बलवत्तदा ॥ ३५ ॥ तत्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषणम् ॥ निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६ ॥ तासां संवृतदन्तानि मीलिताक्षाणि मारुतिः ॥ अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम् ॥३७॥ प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये ॥ पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव बभुस्तदा ॥ ३८ ॥ इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः ॥ अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥ ॥ ३९ ॥ इति चामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः ॥ मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४० ॥ सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ॥ शारदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥ ४१ ॥ स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः ॥ यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरभिसंवृतः ॥ ४२ ॥ ॥

प्रध्यायत इति ॥ प्रध्यायत इव निश्चलतया प्रकृष्टध्यानयुक्तानिव । धूर्तान् अक्षधूर्तान् । देवनेन द्यूतेन ॥ ३२ ॥ दीपानामिति ॥ प्रदीप्ता शाला दग्धेति अभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥ तत इत्यादि ॥ कुथासीनं कुथशयितम् । नानावर्णाम्बरस्रजमिति । हलन्तस्य स्रक्छब्दस्य भागुरिमतेन टाबन्तत्वादजन्तत्वोपपत्तिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तदिति ॥ निःशब्दान्तरभूषणं निःशब्दविशेषाणि भूषणानि यस्य ॥ अथान्तरं रन्ध्रेप्यपरव्यवधानयोः । अवकाशावसरयोरवसानविनार्थयोः । विशेषमध्यतादर्थ्येष्विति दर्पः ॥ अतिनिद्रापरवशत्वेन निश्चलाङ्गतया निःशब्दभूषणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धानीति ॥ अत्र वदनानीत्यनुषज्यते । तासां वदनानि क्षपाक्षये दिवसे पद्मानीव प्रबुद्धानि भूत्वा रात्रौ पुनः संवृतपत्राणि सङ्कुचितपत्राणि पद्मानीव बभुः ॥ ३८ ॥ इमानीति ॥ प्रार्थयन्ति प्रार्थयेरन् । मधुरसलुब्धतया अत्र पुनः पुनः पतेयुरित्यर्थः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अनुदात्तत्वेनात्मनेपद-

त्वात् । नियतं नूनम् । उपपत्त्या युक्त्या । उपपत्तिमेवाह—मेन इति । तानि मुखानि । गुणतः सौरभादिगुणैः । सलिलोद्भवैः पद्मैः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ताराणामिति ॥ प्रभा कान्तिः । वर्णः रूपम् । प्रसादः प्रसन्नता ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तेति ॥ पानव्यायामकालेषु पानानन्तरं भाविरतिव्यापारसमयेषु । व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः विपर्यस्तगुरुपीनस्रजः प्रकीर्णवरभूषणाश्च सत्यः निद्रापहृतचेतसः विरेजुः ॥ ४५ ॥

याश्च्यवन्तेम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः ॥ इमास्ताः सङ्गताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३ ॥ ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम् ॥ प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः ॥ पानव्यायामकालेषु निद्रापहृतचेतसः ॥ ४५ ॥ व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः ॥ पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्परमयोषितः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारावृताश्चान्याः काश्चिद्विस्रस्तवाससः ॥ व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥ सुकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः ॥ गजेन्द्रमुदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुत्कटाः ॥ हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥ अपरासां च वैडूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः ॥ हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

व्यावृत्ततिलका इति ॥ व्यावृत्ततिलकाः उन्मृष्टतिलकाः । उद्भ्रान्तनूपुराः स्वस्थानानवस्थितनूपुराः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारेति ॥ मुक्ताहारावृताः मुक्ताहारैरावृताः । छिन्नमुक्ताहारा इत्यर्थः । व्याविद्धरशनादामाः छिन्नकाञ्चीगुणाः । किशोर्यः प्रथमवयस्का वडवाः । वाहिताः मार्गश्रमनिवृत्त्यर्थं भूमौ प्रवेष्टनं कारिताः । सर्वत्र रेजुरित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चन्द्रांश्विति ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाः अंशुः सूर्यः । अथांशुः स्यान्मयूखे सवितर्यपीति दर्पः । चन्द्रसूर्ययोः किरणानामाभेवाभा येषां ते तथा । उत्कटाः स्थूलाः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥ ॥

अथासां नदीसमाधिं दर्शयति—किङ्किणीति ॥ किङ्किणी जालसंकोशाः किङ्किणीजालान्येव संकोशा मुकुलानि यासां ताः । एतत्स्थाने सत्कोशा इति पाठान्तरदर्शनात्संकोशशब्दो मुकुलवाचीत्यवगम्यते । भावाः शृङ्गारचेष्टाः त एव ग्राहाः नक्राः यासां ताः । सुप्तिदशायामपि वासनावशाद्भावाभिव्यञ्जकसंस्थानवत्त्वाद्भावग्राहा इत्युक्तम् । यशस्तीराः यशःशब्देन यशोहेतुभूता पर्यन्तप्रसृतप्रभोच्यते सैव तीरं यासां ताः ॥ ५२ ॥ मृदुष्विति ॥ संस्थिताः लग्नाः भूषणराजयः । भ्रमराणीव भ्रमरा इव । व्यत्यय आर्षः । कामुका इव । बभूवुः । भ्रमरः कामुके भृङ्ग इति दर्पः । केचित्तु भूषणानीति

किङ्किणीजालसंकोशास्ता हैमविपुलाम्बुजाः ॥ भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ॥ ५२ ॥ मृदुष्वङ्गेषु
कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः ॥ बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥ अंशुकान्ताश्च
कासां चिन्मुखमारुतकम्पिताः ॥ उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ ताः पताका
इवोद्धूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः ॥ नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५ ॥ ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुण्डलानि
शुभार्चिषाम् ॥ मुखमारुतसंसर्गान्मन्दं मन्दं सुयोषिताम् ॥ ५६ ॥ शर्करासवगन्धैश्च प्रकृत्या
सुरभिः सुखः ॥ तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५७ ॥ रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः
॥ मुखानि स्म सपत्नीनामुपाजिघ्रन्पुनः पुनः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥

पाठं कल्पयित्वा भूषणराजयः भूषणविमर्दकृतरेखाः । विस्रस्तभूषणानामपि कासांचिद्भूषणानीव बभूवुरित्यर्थ इत्याहुः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मृदुष्विति ॥ भूषणराजयः भूषणविमर्दजनितरेखाः । विस्रस्तभूषणानामपि कासांचिद्भूषणस्थानदेशा भूषणानीव बभूवुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ अंश्विति ॥ मुखमारुतकम्पिताः अंशुकान्ताः सूक्ष्मवस्त्रदशाः । उपर्युपरि वक्त्राणां वक्त्राण्युपर्युपरि । धिगुपर्यादिषु त्रिषु, द्वितीयाम्रेडितान्तेष्विति द्वितीयाभाव आर्षः । व्याधूयन्त इति श्यन्नार्षः । धूनातेः क्र्यादित्वात् ॥ ५४ ॥ ता इति ॥ विधेयत्वात् स्त्रीलिङ्गता । नानावर्णसुवर्णानां नानाविधशोभनवर्णानाम् ॥ ५५ ॥ ववल्गुरिति ॥ उपधानपरिसरे घनमणिखचिततया लम्बमानानि कुण्डलानि मन्दं मन्दं चेलुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ॥ ॥

अत्यर्थमिति ॥ रावणे अत्यर्थं सक्तमनसः अस्वतन्त्राः पाननिद्रापरवशाः ताः सपत्नीभिराघ्रातमुखाः । वरस्त्रियः तदा मुखाघ्राणसमये सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्रावणोऽजिघ्रादिति बुद्ध्या स्वयमप्यजिघ्रन्नित्यर्थः । अथवा कथं सपत्न्योपि सह स्वपन्तीत्याशङ्क्याह—अत्यर्थमिति ॥ ५९ ॥ बाहूनिति ॥ पारिहार्यो वलयः । अंशुकानि च उपनिधायेत्यनुषज्यते ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्या इत्यादिश्लोकद्वये शिश्यिर इत्येतद्वचनविपरिणामेन यथायोगं सम्बध्यते उपनिधायेति च । ❀ रामानुजीयम् ❀ अन्या वक्षसीत्यादिश्लोकद्वये शिश्यिर इत्येतद्वचनविपरिणामेन यथायोगं

अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः ॥ अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९ ॥ बाहूनुपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषितान् ॥ अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्यिरे ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काश्चित्पुनर्भुजम् ॥ अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा भुजौ ॥ ६१ ॥ ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः ॥ परस्परनिविष्टाङ्ग्यो मदस्नेहवशानुगाः ॥ ६२ ॥ अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा ॥ मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६३ ॥ लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् ॥ अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६४ ॥ व्यतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् ॥ आसीद्वनामिवोद्धूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

सम्बध्यते उपनिधायेति च ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अन्योन्येति ॥ मालेव पुष्पमालेव । मत्तषट्पदस्थानीयाः केशाः ॥ ६३ ॥ लतानामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ तद्रावणस्य स्त्रीवनं लतानां वनमिवासीदिति संबन्धः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । वायुसेवनाद्धेतोः अन्योन्यमालाग्रथितम् अन्योन्यमालारूपेण ग्रथितं सुखमुखमारुतसेवनादन्योन्यमालाग्रथितमिति स्त्रीपक्षे । संसक्तकुसुमोच्चयम् । अन्योन्यसंसक्तनीवीकम् संसक्तकुसुमसमूहं चेत्यर्थः । व्यतिवेष्टितसुस्कन्धम् अन्योन्यपरिवेष्टितांसम् अन्योन्यपरिवेष्टितप्रकाण्डं च । अन्योन्यं भ्रमरैश्चिकुरैराकुलम् भ्रमरैः भृङ्गैराकुलं च । भ्रमरश्चिकुरे भृङ्ग इति विश्वः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ॥ विवेकः शक्य आधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ॥ ६६ ॥
रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ॥ ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रैक्षन्तानिमिषा इव ॥ ६७ ॥ रा-
जर्षिपितृदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः ॥ राक्षसानां च याः कन्यास्तस्य कामवशं गताः ॥ ६८ ॥ यु-
द्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः ॥ समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥ ६९ ॥ न तत्र
काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः॥ न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हां जनकात्मजां
ताम् ॥ ७० ॥ न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ॥ भार्याऽभवत्तस्य न हीनस-
त्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७१ ॥ बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ॥
इमा यथा राक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥

उचितेष्विति ॥ उचितेषु स्थानेषु स्थितानामपि भूषणाङ्गाम्बरस्रजां साधारण्यादेकतामापन्नानामिति भावः । विवेकः सुव्यक्तमाधातुं न शक्यः । अन्योन्यसंग्रथितत्वेन सुप्तत्वात् । इमा अस्या भूषणाङ्गाम्बरस्रजः इमा अपरस्या इति विवेकः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ रावण इति ॥ सुखसंविष्टे सुखसुप्ते । काञ्चनाः काञ्चनदीपस्तम्भस्था दीपाः अनिमिषास्सन्तः प्रैक्षन्त इव । अनेन रावणस्य जाग्रद्दशायां दीपैरपि ताः स्त्रियो निश्चलं द्रष्टुमशक्या इति गम्यते ॥ ६७ ॥ अथ सीतयैकया अकाम्यत्वं वक्तुं सर्वस्त्रीकाम्यत्वमाह–राजर्षीत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ तस्य कामवशंगताः तं प्रति यः कामः तस्य वशंगताः । तं कामयित्वा स्वयमेवागतास्ताः न तु तेन कामयित्वा हृता इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ हृताश्च काश्चन श्रूयन्ते तत्र कथमित्यत्राह–युद्धेति ॥ तासु हृतासु तासां संबन्धिभिस्सह युद्धं भविष्यतीति युद्धं कामयित्वानेन हृताः नतु ताः कामयित्वा हृताः ॥ ॥ ६९ ॥ अमुमेवार्थं विवृणोति–न तत्रेति ॥ तत्र तासु काश्चिदपि प्रमदाः प्रसह्य वीर्येण न लब्धाः । किंतु स्वसंवादेनैवेत्यर्थः । वीर्योपपन्नेन रावणेन न लब्धाः अपि तु गुणेन लब्धाः । अन्यकामा च काचित्तत्र नास्ति । अन्यपूर्वा च न । अन्यत्रासक्ता च न काचिदित्यर्थः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ बभूवेति ॥ राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वयंवरात्पूर्वमेवास्य धर्मपत्नी चेत् । अस्य सुजात सुकृतम् । इयमसाध्वी बुद्धिः कापेयत्वप्रमादकृता न तु स्वयं

तस्य बुद्धिरिति द्योतयितुं साधुबुद्धेरित्युक्तम् । एवं प्रमादोपस्थितबुद्ध्या पश्चात्तापोभूदित्याह–पुनश्च सोचिन्तयदार्तरूप इति । यद्वा इमाः राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्त्रा विशिष्टास्सकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नो ईदृशी यदि स्वभर्त्रा सहिता भोगयुक्ता च यदि तदास्य रावणस्य सुजातं शोभनं जन्मेति साधुबुद्धेः परसमृद्धिपरस्य हरीश्वरस्य स्वयमाधिपत्यार्हस्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत्तदास्य शोभनं जन्म स्यादिति बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ बभूवेति ॥ इमा राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्तृविशिष्टाः सकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी इदृशी स्वभर्तृसहिता यदि अस्य रावणस्य सुजातमिति स.धुबुद्धेर्हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत् तदा अस्य जन्म शोभनं स्यादिति साधुबुद्धेर्हरोश्वरस्य बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ रावणः स्त्रीभिस्सह यथा सन्ततसंश्लेषेण तिष्ठति एवं रामः सीतया संश्लेषेण तिष्ठति चेद्रावणस्यैश्वर्यमविच्छिन्नं स्यात् । साधुबुद्धेः शत्रूणामपि हितमन्वेषयतः ॥ ७२ ॥ किंच चिन्तान्तरमाह–पुनश्चेति ॥

पुनश्च सोचिन्तयदार्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ॥ अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः
कष्टमनार्यकर्म ॥ ७३ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥

अथ सः हनुमान् । सीतागुणतः पातिव्रत्यादिगुणतः ध्रुवं विशिष्टा हि । अस्याम् एतद्विषये । महात्मा महाकुलप्रसूतोपि अयं लङ्केश्वरः । अनार्यकर्म अपहरणरूपं कर्म कृतवान् । कष्टमिति आत्तरूपः अत्यन्तमार्तः । " प्रशंसायां रूपप् " पुनश्चाचिन्तयत् । वैदेह्याः दृढव्रतत्वात्पातिव्रत्यभङ्गो न भवेदेव अपि तु मिथ्यापवादमेवोत्पादितवानिति भृशं दुःखितस्सन् चिन्तितवानित्यर्थः । यद्वा बभूवेत्यादि । राक्षसराजपत्नीवत्सीता स्वभर्त्रा संगता चेत्सीतापहरणं न कृतवांश्चेत्तदास्य सुजातमित्युक्तम् । तत्र निरतिशयसौन्दर्यादिशालिन्या मैथिल्याः रक्षस्त्रीसाम्यं चिन्तयता मया हीनोपमा कृतेति पश्चात्तापयुक्तस्सन् अचिन्तयत् । हि यस्मात्सीता गुणतः विशिष्टा अतः आर्तस्वरूपस्सन्नचिन्तयत् । मया हीनोपमैव कृतेत्यचिन्तयत् । अथ अथापि अस्यां सीतायाम् । अनार्यकर्म धर्षणरूपं कर्म । कृतवान् । कष्टं सर्वमिदं लङ्कैश्वर्यं भ्रष्टं भविष्यतीत्यचिन्तयच्चेत्यर्थः । यद्वा राघवधर्मपत्नी यथा रावणेन बलादानीता तथा राक्षसराजभार्याः बलात्सुग्रीवेण बन्दीकृताश्चेदस्य हरोश्वरस्य सुग्रोवस्य सुजातं हीति साधुबुद्धेः सन्मन्त्रिबुद्धेः अस्य हनुमतः बुद्धिर्बभूवेत्यर्थः । यद्वा । इमा राक्षसराजभार्याः यथा रावणेनुरक्ताः ईदृशी राघवध-

र्मपत्नी यदि एवमनुरक्ता चेत् अस्य सुजातमिति साधुबुद्धेरपि बुद्धिर्बभूव । ऐश्वर्यातिशयदर्शनविस्मयादिति भावः । अत एव वक्ष्यति–अहो वीर्यमित्यादिना । एवं हठादुक्त्वानुशयितवानित्याह–पुनश्चेति ॥ हि यस्मात्सीता गुणतः पातिव्रत्येन विशिष्टा सर्वोत्कृष्टा अतः आर्तरूपः किं मया व्याहृतमित्यनुतप्तः सन् । अस्यामनार्यकर्म कृतवानित्यचिन्तयत् । अस्मिन्सर्गे त्रिसप्ततिश्लोकाः ॥ ७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

तत्र दिव्योपममित्यादि ॥ शयनासनं शयनस्यासनं खट्वामित्यर्थः । दान्तेति ॥ दान्तानि दन्तविकारभूतानि । काञ्चनानि काञ्चनमयानि च । अत एव चित्राणि नानावर्णानि अङ्गानि येषां तैः प्रान्ते दन्तमयैः । ततः परं काञ्चनमयैः । सर्वत्र वैडूर्यनिर्मितैरित्यर्थः । महाधनैः महामूल्यैः । वरा-

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ॥ अवेक्षमाणो हनुमान् ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥ दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥ तस्य चैकतमे देशे सोग्र्यमालाविभूषितम् ॥ ददर्श पाण्डुरच्छत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥३॥ जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानुसमप्रभम् ॥ अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥४॥ वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः ॥ गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५ ॥ परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् ॥ दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ६ ॥ ॥

सनैः शयनावरोहणकाले विश्रमाय स्थापितैः । उपपन्नम् आवृतम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत्रेति ॥ शयनासनम् आस्यतेस्मिन्नित्यासनं शयनासनम् । पर्यङ्काधारधिष्ण्यमिति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति ॥ एकतमे देशे शिरोभाग इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ तस्य चैकतमे देशे पर्यङ्काधारधिष्ण्यस्य कस्मिंश्चित्प्रदेशे ॥ ३ ॥ उक्तमेवपर्यङ्कं पुनर्वर्णयन्नाह–जातरूपेत्यादिना ॥ चित्रभानोः सूर्यस्य । आविकाजिनम् ऊर्णायुचर्म तेन पर्यङ्कस्योपरि फलका संधीयते । वरमाल्यानाम् अशोकातिरिक्तपुष्पाणाम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत्रैव प्रदेशे परमासनं च ददर्शेत्याह–जातरूपपरिक्षिप्तमित्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ परमासनं पर्यङ्कम् । अस्माच्छ्लोकात्प्राक् तस्य चैकतमे देश इति श्लोकः । एतस्मादनन्तरं केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादाल्लिखितः । वरमाल्यानां वरपुष्पाणाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्नित्यादि ॥ महारजतवाससम् हेमचित्रितवाससम् । हेमरजतं हेम महारजनवाससमिति पाठे कुसुम्भरागरञ्जितवस्त्रमित्यर्थः । सवृक्षवनगुल्माढ्यं सवृक्षैर्वनैः गुल्मैश्चाढ्यम् । प्रसुप्तं निश्चलमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अथेति ॥ अथ अपसर्पणानन्तरम् । आरोहणं सोपानम् । आसाद्य अधिरुह्य । वेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अथेति ॥ अथ अपसर्पणानन्तरम् आरोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रि-

तस्मिन् जीमूतसंकाशं प्रदीप्तोत्तमकुण्डलम् ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ॥ ७ ॥ लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना ॥ सन्ध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गणम् ॥ ८ ॥ वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् ॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ९ ॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् ॥ प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥ पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ॥ १० ॥ भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥ निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरर्षभः ॥ आसाद्य परमोद्विग्नः सोपासर्पत्सुभीतवत् ॥ १२ ॥ अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ॥ सुप्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३ ॥ शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् ॥ गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥ काञ्चनाङ्गदनद्धौ च ददर्श स महात्मनः ॥ विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ ॥ वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥ पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ ॥ सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीतललक्षितौ ॥ १७ ॥ संगतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ॥ विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥ ॥

तः । सोपानमार्गेणान्यवेदिकामारूढ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ शुशुभ इति ॥ यस्य गन्धेनान्ये हस्तिनो भीता भवन्ति स गन्धहस्ती । प्रस्रवणं निर्झरम् ॥ १४ ॥ काञ्चनाङ्गदेत्यादि ॥ विक्षिप्तौ प्रसारितौ । विष्णुचक्रपरिक्षतौ विष्णुः उपेन्द्रः । सङ्गतौ देहानुरूपौ । संहतौ दृढसंधिबन्धौ । विक्षिप्तौ शयने निहितौ । पञ्चाङ्गुलिमतया पञ्चशीर्षावित्युक्तम् । एतदन्तस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः । अत्र द्विभुजत्वैकमुखत्वोक्तिः स्त्रीणां कामनीयत्वाय ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

शशक्षतजेत्यादि ॥ यक्षादीन् रावयितुं शीलमनयोरस्तीति तथा । ददर्शेति पुनरभिधानं विशेषणान्तरविवक्षया ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शशक्षतजकल्पेन शशरुधिरसदृशेन ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ताभ्यामिति ॥ परिपूर्णाभ्याम् । दीर्घवृत्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २२ ॥ चूतेत्यादि ॥ निश्वासस्य चूतादिसुरभित्वं तदधिवासितरसावल्यादिमधुसेवनात् । मृष्टान्नरससंयुक्तः षड्रसपदार्थगन्धयुक्तः । पानगन्धपुरस्सरः पीयत इति पानं मधु तद्गन्धयु-

शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना ॥ चन्दनेन पराध्यैन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९ ॥ उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ ॥ यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥ ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ ॥ मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रूषिताविव ॥ २१ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २२ ॥ चूतपुन्नागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः ॥ मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः ॥ २३ ॥ तस्य राक्षससिंहस्य निश्चक्राम महामुखात् ॥ शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥ मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजितम् ॥ मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥ रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ॥ पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजितम् ॥ २६ ॥ पाण्डरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् ॥ महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तमवाससा ॥ २७ ॥ माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् ॥ गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८ ॥ चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानचतुर्दिशम् ॥ प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥ ॥

क्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुक्तामणीति ॥ अपवृत्तेन स्थानात् किञ्चिच्चलितेन । अपविद्धेन पर्यस्तेन । क्षौमेण उत्तरीयरूपेण । विद्युद्गणैरिव विद्युत्समूहैरिव । रावणं तस्य पत्नीश्च ददर्शेत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विराजता वक्षसेत्युपलक्षणे तृतीया । वक्षसा विराजितमिति वा पाठः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः ॥ पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥ शशिप्रकाशवदनाश्चारुकुण्डलभूषिताः ॥ अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥ नृत्तवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः ॥ वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे हरिः ॥ ३२ ॥ वज्रवैडूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् ॥ ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३ ॥ तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ॥ विरराज विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥ मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥ अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्तशालिनी ॥ विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ॥ महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥ अन्या कक्षगतेनैव मड्डुकेनासितेक्षणा ॥ प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥ पटहं चारुसर्वाङ्गी पीड्य शेते शुभस्तनी ॥ चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव भामिनी ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

पादेति ॥ रक्षःपतेर्गृह इति परशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नृत्तेति ॥ राक्षसेन्द्रस्य भुजम् अङ्कं गच्छन्तीति राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः । उत्सङ्गोपवेशनालिङ्गनाभ्यां लालिता इत्यर्थः । वराभरणधारिण्य इति द्वितीयार्थे प्रथमा । निषण्णाः शयानाः । ददृश इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ३२ ॥ वज्रेति ॥ श्रवणान्तेष्वङ्गददर्शनं बाहूनुपधाय शयनात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अङ्गहारैरिति ॥ अङ्गहारः नृत्तविशेषादङ्गविक्षेपविशेषः । तथोक्तं भरतशास्त्रे । अङ्गानां योग्यदेशेषु हरणेन यथोचितम् । अङ्गनिर्वर्तनीयत्वादङ्गहारस्तथोच्यते ॥ इत्यादि । कोमलैः सुकुमारैः । नृत्तशालिनी सुषुप्त्यवस्थायामपि वासनाबलेन नृत्तसन्निवेशविशिष्टा स्थितेत्युच्यते ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणामिति ॥ महानदीप्रकीर्णा महानदीप्रसृता । नलिनी समूलनालदलं पद्मजालकम् । पोतं यानपात्रम् । वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता काचित् नद्यां प्लवमाना यदृच्छया पोतसंयुक्ता नलिनीव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अन्येति ॥ मड्डुकेन वाद्यविशेषेण ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

काचिद्वंशमिति ॥ वंशं वेणुम् ॥ ४० ॥ विपञ्चीमिति ॥ विपञ्ची सप्ततन्त्री । षट्तन्त्री वीणा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भुजेति ॥ पणवेन मर्दलेन ॥ ४३ ॥ डिण्डिममिति ॥ यथा पूर्वा तथैवासक्तडिण्डिमान्या तं डिण्डिमं परिगृह्य परिष्वज्य । प्रसुप्ता । कथमिव । तरुणं वत्सगुपगूह्येव । डिण्डिमः पणवभेदः । यद्वा अन्या भामिनी डिण्डिमं परिगृह्यावलम्ब्य तथैव आसक्तडिण्डिमा आलिङ्गितान्यडिण्डिमा तरुणं रमणमुपगूह्य वत्सं पुत्रं परिगृह्येव प्रसुप्ता । यद्वा डिण्डिमं परिगृह्य वादनार्थं परिगृह्य तथैव वादनकाल एव आसक्तडिण्डिमा अन्या तरुणं वत्समुपगूह्येव प्रसुप्ता ॥ ४४ ॥ काचिदिति ॥

काचिद्वंशं परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ॥ रहः प्रियतमं गृह्य सकामेव च कामिनी ॥४० ॥ विपञ्चीं
परिगृह्यान्या नियता नृत्तशालिनी ॥ निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥ अन्या कनक-
संकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः ॥ मृदङ्गं परिपीड्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥ भुजपार्श्वान्तरस्थेन कक्ष-
गेन कृशोदरी ॥ पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥ डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवास-
क्तडिण्डिमा ॥ प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगूह्येव भामिनी ॥ ४४ ॥ काचिदाडम्बरं नारी भुजसंयोगपीडि-
तम् ॥ कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥ कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ॥
वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥ पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ ॥ उपगू-
ह्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आडम्बरं तूर्यभेदम् । भुजसंभोगपीडितं भुजपरिणाहपीडितम् । भुजपरिश्लेषपीडितं वा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आडम्बरस्तूर्यभेदः । आडम्बरस्समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोरिति विश्वः ॥ ४५ ॥ कलशीमिति ॥ अपविध्य पर्यस्य । अनेन सलिलसंबन्धः सूच्यते । परिमार्जिता सलिललवसंमार्जिता । अपविद्धकलशनिर्गलितगन्धोदकसिक्ता काचित् वसन्ते म्लानिपरिहाराय सलिललवसमुक्षिता मालेव बभावित्यर्थः । पुष्पशबलेत्यनेन कलशस्थजलस्य कुङ्कुमादिरसासक्तत्वमुच्यते । सर्वाभरणभूषितत्वं वा । इयं च रावणस्य करकधारिणीति गम्यते ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥

॥ ४८ ॥ आतोद्यानीति ॥ आतोद्यानि । ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकमित्यमरः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मुक्तामणीत्यादि ॥ किमिव गौरीमित्यत्राह–कनकवर्णाङ्गीमिति । इष्टां रावणस्येति शेषः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ हर्षेणेत्यर्धम् ॥ हर्षेण युक्तः ननन्द उत्तरोत्तरमानन्दमवापेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ हर्षेण रोमाञ्चेन ॥ ५४ ॥ तदे-

अन्या कमलपत्त्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं प्रसुप्ता मदविह्वला ॥ ४८ ॥ आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरास्त्रियः ॥ निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥ तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ॥ ददर्श रूपसंपन्नामपरां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५० ॥ मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ॥ विभूषयन्तीमिव तत्स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥ गौरीं कनकवर्णाङ्गीमिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् ॥ कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥ स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः ॥ तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसम्पदा ॥ ५३ ॥ हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ ५४ ॥ आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ॥ स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन् स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १०

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ॥ जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥ न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी ॥ न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥ २ ॥ नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ॥ नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ३ ॥ ॥

वोपपादयति–आस्फोटयामासेति ॥ चिक्रीड । ननर्तेति यावत् । स्वां प्रकृतिं स्वासाधारणं चापल्यम् । अस्मिन्सर्गे सार्धचतुःपञ्चाशच्छ्लोकाः ॥
॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥
अवधूयेत्यादि ॥ तां बुद्धिं मन्दोदर्यां सीताबुद्धिम् । अवस्थितो बभूव स्वस्थचित्तो बभूव ॥ १ ॥ न रामेणेत्यादि ॥ त्रिदशेष्वपीत्यनन्तरम् अन्येयमित्यर्धम् ॥

पानभूमौ ततोन्यत्रेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सीतांप्रति महाकपिरित्यतः परम् अन्येयमित्यर्धं प्रमादाल्लिखितं विद्यते । त्रिदशेष्वपीत्यतः परमस्य स्थानम् ॥ २ ॥ ३ ॥ क्रीडितेनेत्याद्यपराः स्त्रिय इत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ ददर्शेत्यनुषज्यते । क्रीडितेन क्रीडया । भावे निष्ठा । विप्रहताः क्लान्ता इत्यर्थः । संस्थिताः उपधानीकृत्य शयिताः । संविष्टाः सुप्ताः॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र पुररपि पानभूमौ स्त्रीणां रावणस्यच दर्शनाभिधानात् क्षणमन्यत्रान्विष्य विशेषेण मार्गितुं पुनः पानभूम्यादिकं दृष्टवानित्यवगम्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्र सीताया अदर्शनात्पुनरपि रावणस्थानमागत्य ददर्शेत्याह—अ-

क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथा पराः ॥ नृत्तेन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ॥ मुरवेषु मृदङ्गेषु
पीठिकासु च संस्थिताः ॥ ४ ॥ तथास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ५ ॥ अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ॥ रूपसँल्लापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ॥
॥ ६ ॥ रताभिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ ७ ॥ तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ गोष्ठे महति
मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ८ ॥ स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ॥ करेणुभिर्यथारण्ये
परिकीर्णो महाद्विपः ॥ ९ ॥ सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः ॥ ददर्श हरिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे
॥ १० ॥ मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः ॥ तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ ११ ॥

ङ्गनानामिति ॥ रूपसँल्लापशीलेन स्वसौन्दर्यवर्णनशीलेन । रावणविषयरूपप्रशंसाशीलेन वा । युक्तगीतार्थभाषिणा युक्तम् उपपन्नं गीतार्थं भाषितुं शीलमस्येति युक्तगीतार्थभाषी तेन । देशकालाभियुक्तेन देशकालाभिज्ञेनेत्यर्थः । अङ्गनानां सहस्रेण रताभिरतसंसुप्तमित्यन्वयः । रतशब्देन बाह्यसुरतमुच्यते । अभिरतशब्देन करणबन्धादिकमुच्यते । रताभिरतश्चासौ संसुप्तश्च तं तथा । स्नानानुलिप्तादिवत्समासः । क्रीडास्वेदेन सुप्तमित्यर्थः । रावणमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ स इति ॥ परिकीर्णः परिवृतः ॥ ९ ॥ सर्वकामैरिति ॥ पानभूमेः पुनर्दर्शनोक्तिस्तत्रत्यपदार्थकथनाय ॥ १० ॥ मृगाणामिति ॥ भागशः पिण्डशः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रौक्मेष्विति ॥ मयूरादिशब्दाः मयूरादिविकारमांसपराः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मयूरान् कुक्कुटानिति स्वरूपेण निर्देशात्तत्तदाकारविशिष्टतया ते पक्का इत्यवगम्यते ॥ १२ ॥ वराहेति ॥ वार्ध्राणसाः छागविशेषाः । त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं यूपस्याग्रचरं तथा । रक्तवर्णं च राजेन्द्र च्छागं वार्ध्रीणसं विदुरिति स्मृतेः ॥ पक्षिविशेष इत्यन्ये । खड्गमृग इत्यपरे । वार्ध्राणसः खड्गमृग इति हलायुधः । दधिसौवर्चलायुतान् दधिसौवर्चलाभ्यां संस्कृतानित्यर्थः । सौवर्चल रुचकाख्यो लवणविशेषः । सौवर्चलेक्षरुचके इत्यमरः । शल्यान् श्वाविदः । श्वावित्तु शल्य इत्यमरः । मृगमयूरादीनां

रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वर्धभक्षितान् ॥ ददर्श हरिशार्दूलो मयूरान्कुक्कुटांस्तथा ॥ १२ ॥ वराहवार्ध्राणसकान् दधिसौवर्चलायुतान् ॥ शल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत ॥ १३ ॥ क्रकरान्विविधान्सिद्धांश्चकोरानर्धभक्षितान् ॥ १४ ॥ महिषानेकशल्यांश्च च्छागांश्च कृतनिष्ठितान् ॥ लेह्यानुच्चावचान्प्रेयान् भोज्यानि विविधानि च ॥ १५ ॥ तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागषाडवैः ॥ हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ १६ ॥ पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि ॥ कृतपुष्पोपहाराभूरधिकं पुष्यति श्रियम् ॥ १७ ॥ तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टैः शयनासनैः ॥ पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पुनः कथनं प्रदेशभेदात् ॥ १३ ॥ क्रकरानिति ॥ क्रकरान् पाक्षिविशेषान् । कृकणक्रकरौ समावित्यमरः । सिद्धान् पक्कान् । एकशल्यान्मत्स्यविशेषान् । कृतनिष्ठितान् पर्याप्तपक्कान् । योगपर्याप्तयोः कृतमित्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ तथेत्यादि ॥ आम्ललवणोत्तंसैः आम्लप्रधानैः लवणप्रधानैश्च । रागषाडवैः रागयुक्तैः षाडवैः । रागः श्वेतसर्षपः । रागस्सिद्धार्थको ज्ञेय इति सूदशास्त्रम् । षाडवाः षड्रससंयोगकृता भक्ष्यविशेषाः । प्रदीपे त्वन्यथोक्तम्—सीतामध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्चेत्कृतो रागस्सान्द्रश्चेत् षाडवः स्मृत इति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ ॥

बहुप्रकारैरित्यादि ॥ कुशलसंयुक्तैः समर्थसूदसंयोजितैः ॥ (❀ रामानुजीयम् ❀ कलशसंयुक्तैरिति वा पाठः) एवंभूतैः मांसैः सह दृष्टा इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । दिव्याः अमृतमथनोद्भूतवारुणीजातीयाः । प्रसन्नाः निष्कलमषाः । कृतसुराः कृत्रिमसुराः । कृत्रिमसुरा एवाह–शर्करेति । शर्करासवाः शर्करया कृताः । माध्वीकाः मधुना कृताः । पुष्पासवाः पुष्पमकरन्दकृताः । फलासवाः फलरसकृताः । तथोक्तमर्णवे–पानकं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । मधूत्थं शीधुमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजमिति ॥ वासचूर्णैरधिवासचूर्णैः सह दृष्टाः हनुमतेति शेषः । बहुप्रकारैर्मांसैः सह सुराः वासचूर्णैः

बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥ मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ॥ १९ ॥ दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ शर्करासवमाध्वीकपुष्पासवफलासवाः ॥ २० ॥ वासचूर्णैश्च विविधैर्दृष्टास्तैस्तैः पृथक् पृथक् ॥ सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः ॥ २१ ॥ हिरण्मयैश्च विविधैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ॥ जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता ॥ २२ ॥ राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ॥ पानश्रेष्ठं तदा भूरि कपिस्तत्र ददर्श सः ॥ २३ ॥ सोपश्यच्छातकुम्भानि शीधोर्मणिमयानि च ॥ राजतानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः ॥ २४ ॥ क्वचिदर्धावशेषाणि क्वचित्पीतानि सर्वशः ॥ क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ॥ २५ ॥ ॥

सह हनुमता तत्र पानभूमौ दृष्टा इति सम्बन्धः । तैस्तैरित्याद्युत्तरशेषः । तैस्तैर्मांसविशेषैस्सुराविशेषैर्वासचूर्णैश्च पृथक्पृथक् संततेति संबन्धः । बहुसंस्थितैः बहुसंस्थानैः । हिरण्मयैरिति । अत्रापि संततेति पूर्वेणान्वय । हिरण्मयैः रजतमयैः । कृताकृतं हेमरूप्यं हिरण्यमभिधीयत इति वचनात् । तैस्तैः पृथक्पृथक् संतता बहुसंस्थितैर्माल्यैर्हिरण्मयैः स्फाटिकैरपि भाजनैस्संतता जाम्बूनदमयैरन्यैः करकैश्चाभिसंवृता भूमिः शुशुभ इति संबन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ सोपश्यदिति ॥ शीधोः मद्यस्य ॥ २४ ॥ क्वचिदिति ॥ पानानि पानपात्राणि ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्वचिद्भक्ष्यानित्यादिनिद्राबलपराजिता इत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ क्वचित्प्रभिन्नैरित्यादिषु सहयोगे तृतीया हेतौ तृतीया वा । प्रभिन्नत्वादालोलितत्वाच्च संपृक्तमाल्यानि माल्यमिश्राणीत्यर्थः । परस्परमित्यादि । पश्यन्वै विचचारेति पूर्वेणान्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तासामिति ॥ गात्रजं गात्रस्थं मन्दमनिलं प्राप्येव अत्यर्थं न स्पन्दत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ चन्दनस्येत्यादि ॥ उद्वहन् प्रववावित्यपकृष्यते ॥ ३१ ॥ रसानामिति ॥

क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान् क्वचित्पानानि भागशः ॥ क्वचिदन्नावशेषाणि पश्यन्वै विचचार ह ॥ २६ ॥ क्वचित्प्र-
भिन्नैः करकैः क्वचिदालोलितैर्घटैः ॥ क्वचित्संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च ॥ २७॥ शयनान्यत्र नारीणां
शुभ्राणि बहुधा पुनः ॥ परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २८ ॥ काश्चिच्च वस्त्रमन्यस्याः स्वपन्त्याः
परिधाय च ॥ आहृत्य चाबलाः सुप्ता निद्राबलपराजिताः ॥ २९ ॥ तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् ॥
नात्यर्थं स्पन्दत चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥ ३० ॥ चन्दनस्य च शीतस्य शीधोर्मधुरसस्य च ॥ विविधस्य च
माल्यस्य धूपस्य विविधस्य च ॥ बहुधा मारुतस्तत्र गन्धं विविधमुद्वहन् ॥ ३१ ॥ रसानां च धनानां च धूपानां
चैव मूर्छितः ॥ प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ॥ ३२ ॥ श्यामावदातास्तत्रान्याः काश्चित्कृष्णा वराङ्गनाः ॥
काश्चित्काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये ॥ ३३ ॥ तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्छितम् ॥ पद्मिनीनां प्रसुप्ता-
नां रूपमासीद्यथैव हि ॥ ३४ ॥ एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः ॥ ददर्श सुमहातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३५ ॥

रसादीनां सुरभिर्गन्धः विमाने मूर्च्छितः व्याप्तः सन् प्रववौ चचार ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ चन्दनस्येत्यादि ॥ चन्दनस्य अनुलेपनचन्दनस्य धूपस्य गृहाधिवासार्थधूपस्य । स्नानानां चन्दनानां स्नानार्हचन्दनानाम् । धूपानां केशाधिवासधूपानाम् । मारुतः एतेषां विविधं गन्धमुद्वहन् प्रववौ । अत एव सुरभिः घ्राणतर्पणो गन्धः विमाने पुष्पके मूर्च्छितः व्याप्त इति संबन्धः ॥ ३२ ॥ श्यामा इति ॥ वदाताः अवदाताः । भागुरिमतेनाल्लोपः । शुभ्रा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तासामिति ॥ चकारोप्यर्थकः । निद्रापरवशानामपि तासां रूपं प्रसुप्तानां पद्मिनीनां रूपमिव रम्यमासीदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥

निरीक्षमाण इत्यादि ॥ धर्मसाध्वसशङ्कितः धर्मलोपभयाच्छङ्कितः । परदारावरोधस्य परदाररूपान्तःपुरस्य । न हीति । मे दृष्टिः कदाचिदपि परदाराणां विषयवर्तिनी नहि । परदारसम्बन्धिविषयपरा नहीत्यर्थः । तथाप्ययं परदारपरिग्रहः दृष्टः इदमसङ्गतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ तस्येति ॥ निश्चितैकान्तचित्तस्य नियतैकरूपचित्तस्य ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ निश्चित निश्चये एकान्तं नियतं चित्तं यस्य तस्य । यद्वा नियतैकचित्तस्य ॥ ३९ ॥ काममिति ॥ वैकृत्यं विकारः । उपपद्यते उत्पद्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विश्वस्ताः विस्रब्धाः ॥

निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महाकपिः ॥ जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ॥ परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ॥ ३६ ॥ इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ नहि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ ३७ ॥ अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ३८॥ तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ॥ निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ३९ ॥ कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ॥ न हि मे मनसः किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४० ॥ मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ॥ शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४१ ॥ नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ॥ स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ॥ ४२ ॥ यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्ग्यते ॥ न शक्या प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥ ४३ ॥ तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ॥ रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४४ ॥

॥ ४० ॥ मन इति ॥ शुभाशुभास्ववस्थासु शुभकरणाशुभकरणेषु विषये । इन्द्रियाणां प्रवर्तने मन एव हेतुः सुव्यवस्थितं न तदभिलाषि जातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननु परदारदर्शनमपि परिहरणीयं तत्किमर्थं कृतं तत्राह—नान्यत्रेति ॥ अन्यत्र स्त्रीव्यतिरिक्ते संपरिमार्गणे कर्तव्ये । स्त्रीष्वेव हि स्त्रिया दृश्यन्ते ॥ ४२ ॥ यस्येति ॥ योनिः जातिः । सजातीय इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तदिदिति ॥ तत्तस्मात् ॥ ४४ ॥ ॥

देवेति ॥ अपश्यत अपश्यत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स भूयस्तु परमिति ॥ तत् रावणान्तःपुरम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

स तस्येत्यादि ॥ निशागृहान् रात्रिनिवासयोग्यगृहान् । गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेति पुँल्लिङ्गत्वम् । पश्यति अपश्यत् ॥ १ ॥ स इति ॥ यथा यस्मात्कारणात् विचिन्वतो मे मैथिली दर्शनम् नैति तस्मात् म्रियते ममार । यद्वा अथवा नेति वाक्यं पठनीयम् । तदा अपश्यन्निति हेतुगर्भम् । अदर्श-

देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् ॥ अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४५ ॥ तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः ॥ अपक्रम्य तदा वीरः प्रध्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ स भूयस्तु परं श्रीमान्
मारुतिर्यत्नमास्थितः ॥ आपानभूमिमुत्सृज्य तद्विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४७ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥
स तस्य मध्ये भवनस्य मारुतिर्लतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ॥ जगाम सीतां प्रति दर्शनोत्सुको न चैव तां
पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥ स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन्रघुनन्दनस्य ताम् ॥ ध्रुवं हि
सीता म्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥ सा राक्षसानां प्रवरेण जानकी स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ॥ अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे वरे स्थिता ॥ ३ ॥ विरूपरूपा विकृता विवर्चसो
महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ॥ समीक्ष्य सा राक्षसराजयोषितो भयाद्विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥ ॥

नान्मृता वा अथवा दर्शनं नैति । कुत्रचित् गहने प्रदेशे स्थितावेत्यर्थः ॥ २ ॥ सेति ॥ प्रतिदुष्टकर्मणा अति दुष्टकर्मणा । वीप्सायां प्रतिः । प्रतिप्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादावित्यमरः । परे उत्कृष्टे । आर्यपथे सन्मार्गे ॥ ३ ॥ विरूपेति ॥ विरूपाणि न्यूनाधिकानि रूपाणि शरीरावयवाः यासां ताः । विकृताः विकृतवेषाः । विवर्चसो निस्तेजस्काः । महाननाः अतिविशालमुखाः । दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि चक्षूंषि यासां ताः । राक्षसराजयोषितः रावणस्याज्ञाकारिण्यः स्त्रियः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सीतामिति ॥ पौरुषं शत्रुविषयपराक्रमम् । चिरं कालं विहृत्य अतिक्रम्येत्यर्थः । एवंभूतस्य मे सुग्रीवसमीपगा तत्समीपगामिनी गतिः मार्गः नास्ति । सुग्रीवसमीपगतिः ममायोग्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सुतीक्ष्णेति । यत इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ किमिति ॥ किन्विति सामान्येन निर्वेदोक्तिः । विशेषतश्चाह—गत्वेति । इत्युक्त इति शेषः । वदस्व न इत्युक्तः किम् प्रवक्ष्यामि । यद्वा किन्त्विति पाठः । पूर्ववदर्धत्रयमेकं वाक्यम् । किन्त्विति पूर्वस्माद्विशेषोक्तिः । मां वानराः वदस्व न इति वक्ष्यन्ति तदा अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामीति योजना ॥ ७ ॥ तर्हि अत्रैव कालविलम्बः क्रियतां तत्राह—ध्रुवमिति ॥ कालस्य व्यतिवर्तने अस्मदागमनकालेतीते प्रायमुपैष्यन्ति । जाम्बवत्प्रभृतय इति शेषः ॥ ८ ॥ सामान्येन निर्वेदं प्रतिवक्ति—किं वेति ॥ समुद्रल-

सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ॥ न मेस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुती
क्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥ दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा रावणयोषितः ॥ न सीता दृश्यते साध्वी
वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥ किन्नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः ॥ गत्वा तत्र त्वया वीर
किं कृतं तद्वदस्व नः ॥ अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥ ध्रुवं प्रायमुपैष्यन्ति
कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८ ॥ किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः ॥ गतं पारं समुद्रस्य
वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ङ्घनरूपं महत्कर्म कृतवन्तं मां ते किं वक्ष्यन्ति किमपि वक्ष्यन्ति । यद्वा मद्वृत्तान्तं प्रशंसन् जाम्बवान् तदुत्साहकोङ्गदस्तदुपशृण्वन्तोन्ये च मां किं वा जुगुप्सितं वक्ष्यन्ति । किं पृच्छायां जुगुप्सन इत्यमरः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ किं मामिति । समुद्रस्य पारं तीरं गतं मां वृद्धो जाम्बवान् किंवक्ष्यति जुगुप्सितं वक्ष्यति जन्मप्रभृति मत्पराक्रमकथनेन प्रशस्य प्रेषयित्वा जाम्बवान् मां प्रति जुगुप्सितवाक्यो भविष्यति । सोङ्गदश्च बिलप्रवेशनोद्योगान्मया विघटितोङ्गदश्च जुगुप्सितवाक्यो भविष्यति । समागता वानराश्च सर्वथा कृतकार्योहमेष्यामीति मदुक्त्या जनितविश्वासा वानराश्च जुगुप्सितवाक्या भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ॥ अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ १० ॥ करोति सफलं जन्तोः कर्म यत्तत्करोति सः ॥ तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टेहमुत्तमम् ॥ ११ ॥ भूयस्तावद्विचेष्यामि देशान्रावणपालितान् ॥ आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ॥ १२ ॥ चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ निष्कूटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ॥ १३ ॥ इति संचिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ भूमीगृहांश्चैत्यगृहान् गृहातिगृहकानपि ॥ १४ ॥ उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः पुनः ॥ अपावृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघाटयन् ॥ १५ ॥ प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्नपि ॥ सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ १६ ॥ चतुरङ्गुलमात्रोपि नावकाशः स विद्यते ॥ रावणान्तःपुरे तस्मिन् यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥ प्राकारान्तररथ्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ॥ दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥ राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ ॥ १९ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके वरा विद्याधरस्त्रियः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र नतु राघवनन्दिनी ॥ २० ॥ ॥

चिरं निर्वेदे कार्यहानिः स्यादिति मत्वा अनिर्वेदमवलम्बते—अनिर्वेद इति ॥ अनिर्वेद उत्साहः तत्कृतं तत्प्रयुक्तं यत्नं चेष्टे । करोमीत्यर्थः। यत्करोति जन्तुरिति सिद्धम् । जन्तोस्सर्बान्ध तत्सर्वं कर्म सः अनिर्वेद एव सफलं करोतीत्यन्वयः ॥१०॥११॥ भूयस्तावदित्यादि ॥ आपानेति । एता विचिताः अथापि पुनर्विचेष्यामीत्यनुषज्यते । निष्कुण्टाः गृहारामाः अन्तररथ्याः अवान्तरवीथ्यः । भूमीति । भूमीगृहान् भूमीबिलगृहान् । चैत्यगृहान् चतुष्पथमण्डपान् । गृहानतिगृहान् गृहानतीत्य दूरे स्वैरविहारार्थं निर्मितान् गृहान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ उत्पतन्नित्यादि ॥ उत्पतन्निपतन् पूर्वमुच्चस्थानान्यधिरुह्य ततोवरोहान् । अवघाटयन् पाटयन् । निष्पतन् निर्गच्छन् । प्रपतन्नुत्पतन् बिलगृहादीनि नीचस्थानानि प्रथममधिरुह्य ततः समुद्गच्छन्॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्राकारेति ॥ प्राकारान्तररथ्यः प्राकारमध्यवर्तिवीथ्यः । वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः चैत्यवृक्षमूलपीठिकाबन्धाः ॥ १८ ॥ १९ ॥२० ॥

॥ २१ ॥ प्रमथ्येति ॥ प्रमथ्य प्रसह्य । बलाद्धृता नागकन्या इत्यभिधानादत्र बन्दीकृतानां ग्रहणम् । पूर्वश्लोके ऊढानां नागकन्यानामित्यपुनरुक्तिः ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु सीता सुमध्यमा ॥ २१ ॥ प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२॥ सोपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरास्त्रियः ॥ विषसाद मुहुर्धीमान् हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २३ ॥ उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ॥ व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागमत् ॥ २४॥ अवतीर्य विमानाच्च हनुमान्मारुतात्मजः ॥ चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

विमानात्तु सुसंक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ॥ हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्घनान्तरे ॥ १ ॥ संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनात् ॥ अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥ भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् ॥ न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३ ॥ पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ॥ नद्योनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥ लोलिता वसुधा सर्वा न तु पश्यामि जानकीम् ॥ ४ ॥ इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने ॥ आख्याता गृध्रराजेन न च पश्यामि तामहम् ॥ ॥ ५ ॥ किन्नु सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ॥ उपतिष्ठेत विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥ ६ ॥ ॥

विमानादित्यादि ॥ इदानीं विमानादवतरणोक्त्या मध्ये विमानमधिरूढ इत्यवगम्यते । वेगवत्त्वे दृष्टान्तमाह–विद्युदिति ॥ १ ॥ संपरिक्रम्येति ॥ संपरिक्रम्य । प्राकारमिति शेषः । अब्रवीत् स्वयमिति शेषः ॥ २ ॥ भूयिष्ठमिति ॥ लोलिता । बहुशोन्विष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ पल्वलानीत्यादि ॥ सरितः क्षुद्रनद्यः । अनूपवनान्ताः जलप्रायवनप्रदेशाः ॥ ४॥५॥ किंन्विति ॥ सीता अयोनिजा । वैदेही जन्मभूमिप्रयुक्तातिशयवती । मैथिली आचारप्रधानकुलो-

त्कर्षवती । अथ शब्दस्समुच्चये । एवंभूता जनकात्मजा दुष्टचारिणं रावणं विवशा कामपरवशा सती उपतिष्ठेत किंनु । नेत्यर्थः । ❀ रामानुजीयम् ❀ किंन्विति । सीतेत्यनेनायोनिजत्वप्रयुक्तवैशिष्ट्यं द्योत्यत । अथशब्दार्थौ गुणसमुच्चयः । वैदेहीत्यनेन देशसंबन्धकृतवैशिष्ट्यं मैथिलीत्यनेन सदाचारयुक्तसत्पुरुषवासभूतनगरसंबन्धकृतवैशिष्ट्यम् जनकात्मजेत्यनेन, कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति प्रसिद्धजनकसंबन्धकृतवैशिष्ट्यम् । एवं गुणविशिष्टा देवी दुष्टचारिणं रावणम् उपतिष्ठेत किन्नु प्राप्नुयात्किन्नु मित्रत्वेन प्राप्नुयात्किंनु । न प्राप्नुयादेवेत्यर्थः । “उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् “इत्यात्मनेपदम् ॥ ६ ॥ अथास्या अदर्शने हेतूनुत्प्रेक्षते—क्षिप्रमित्यादिना ॥ रामबाणानां रामबाणेभ्यः ॥ ७ ॥ अथवेति ॥ सागरं प्रेक्ष्य भीतं हृदयं सागरे पतितमिति मन्ये । हृदयस्य भयस्थानत्वेन तन्मूलतया तच्छरीरं लक्ष्यते ॥ ८ ॥ रावणस्येति ॥ पीडितेन पीडनेन ॥ ९ ॥ उपर्युपरीति ॥ उपर्युपरि सागरम् सागरस्य सन्निहितोपरिप्रदेशे । “उपर्यध्यधसस्सामीप्ये ” इति द्विर्वचनम् “धिगुपर्यादिषु त्रिषु ” इति द्वितीया ॥ १० ॥ अहो इति खेदे ॥ ११ ॥ अथवेति ॥ दुष्टभावाभिः सापत्न्यप्रयुक्तक्रोधाभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हा रामेति ॥ न्यस्तदेहा त्यक्तदेहा । भविष्यति । भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ॥ बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥७॥ अथवा ह्रियमा-
णायाः पथि सिद्धनिषेविते ॥ मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥ रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां
पीडितेन च ॥ तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९ ॥ उपर्युपरि वा नूनं सागरं क्रमतस्तथा ॥
विवेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥ अहो क्षुद्रेण वानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः ॥ अबन्धुर्भक्षिता
सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा ॥ अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा
भविष्यति ॥ १२ ॥ संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ रामस्य ध्यायती वक्त्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥
॥ १३ ॥ हा राम लक्ष्मणेत्येवं हायोध्ये चेति मैथिली ॥ विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ १४ ॥

अथवेति ॥ निहिता भूगृहादौ गूढं स्थापिता । लालप्यते मुहुर्मुहुः प्रलपति ॥ १५ ॥ एवं निरुद्ध्यमानापि सीता रावणस्य वशं न व्रजेदित्याह—जनकस्येति ॥ कथं व्रजेत् । न व्रजेदेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु किं चिन्तया गत्वा यथावृत्तं निवेद्यतामित्याशङ्क्य तदनुचितमित्याह—विनष्टेति ॥ विनष्टा भूगृहादौ स्थापनेनादर्शनं गता । "णश, अदर्शने" इति धातोर्निष्ठा । प्रनष्टा समुद्रपतनादिना त्यक्तजीविता । "उपसर्गादसमासापि णोपदेशस्य"

अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने ॥ नूनं लालप्यते सीता पञ्जरस्थेव शारिका ॥ १५ ॥ जनकस्य सुता सीता रामपत्नी सुमध्यमा ॥ कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६ ॥ विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ॥ रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने ॥ कथन्नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेवं गते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् ॥ भवेदिति मतं भूयो हनुमान्प्रविचारयत् ॥ १९ ॥ यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः ॥ गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २० ॥ ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ॥ प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१ ॥ किं मां वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समागताः ॥ किष्किन्धां समनुप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२ ॥ गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परममप्रियम् ॥ न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

इति णत्वम् । मृता रामविरहदुःखासहिष्णुतया स्वयं मृता ॥१७॥ निवेद्यमान इति ॥ निवेद्यमाने वक्ष्यमाणो दोषः स्यात् । दोषः स्यादनिवेदने यथावृत्तानिवेदने स्वामिवञ्चनदोषः स्यात् । विषमं परस्परविरुद्धम् ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति ॥ हनुमान् अस्मिन्कार्ये एवं गते एवं विषमत्वं प्राप्ते सति । किं प्राप्तकालं कालोचितम् क्षमं समर्थं च भवेदिति मतं पक्षम् । भूयः प्रविचारयत् ॥ १९ ॥ २० ॥ पुरुषार्थाभावमाह—ममेदमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्यादित्येतदुपपादयति—गत्वेत्यादिना ॥ अप्रियमिति च्छेदः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

परुषमिति ॥ परुषं श्रवणकटुकम् । दारुणं भयंकरम् । क्रूरम् उग्रम् । तीक्ष्णम् असह्यम् । इन्द्रियतापनम् इन्द्रियक्षोभकम् । सीतानिमित्तं सीताविषयम् ॥

परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णमिन्द्रियतापनम् ॥ सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४ ॥
तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् ॥ भृशानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५ ॥ विनष्टौ
भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोपि मरिष्यति ॥ भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६ ॥ पुत्रान् मृतान्
समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २७ ॥ कृतज्ञः सत्यसन्धश्च
सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८ ॥ दुर्मना व्यथिता
दीना निरानन्दा तपस्विनी ॥ पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥ वालिजेन तु दुःखेन
पीडिता शोककर्शिता ॥ पञ्चत्वं च गते राज्ञि तारापि न भविष्यति ॥ ३० ॥ मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च
॥ कुमारोप्यङ्गदः कस्माद्धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥ भर्तृजेन तु दुःखेन ह्यभिभूता वनौकसः
॥ शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२ ॥ सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना
॥ लालिताः कपिराजेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३३ ॥ न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ॥
क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥ सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः ॥ शैलाग्रेभ्यः
पतिष्यन्ति समेत्य विषमेषु च ॥ ३५ ॥ विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा ॥ उपवासमथो
शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २४ ॥ तं त्विति ॥ पञ्चत्वागतमानसं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सान्त्वेनेति ॥ मानेन प्रत्युत्थानादिना ॥ ३३ ॥ न वनेष्विति ॥ निरोधेषु गृहादिसंवृतप्रदेशेषु ॥ ३५ ॥ विषमिति ॥ प्रचरिष्यन्ति करिष्यन्तीत्यर्थः । शस्त्रं शस्त्रपतनम् ॥ ३६ ॥

घोरमिति ॥ आरोदनम् आसमन्ताद्रोदनम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हस्तेति ॥ हस्तादानः हस्तपतितभोजी । मुखादानः मुखपतितभोजी । वृक्षमूलिकः वृक्षमूलवासी ॥ ४० ॥ सागरानूपज इति ॥ बहुमूलफलोदक इति स्वरूपकथनम् । अरणीसुतम् अरण्युत्पन्नम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्येति ॥ उपविष्टस्य प्रायोपविष्टस्य । लिङ्गिनीं लिङ्गं संन्यासः अनशनं तद्वती लिङ्गिनी तां साधयिष्यतः । लिङ्गिनमिति क्वचित्पाठः । तत्र लिङ्गं शरीरं तद्वान् लिङ्गी आत्मा तं साधयिष्यतः । शरीरादात्मानं मोचयिष्यत इत्यर्थः । श्वापदानि श्वापदाः व्याघ्रादयः ॥४२॥ न चैवमात्मत्यागे दोष इत्याह—इदमिति । नि-

घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति ॥ इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७॥ सोहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः ॥ न च शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३८ ॥ मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ ॥ आशया तौ धरिष्येते वानराश्च मनस्विनः ॥ ३९ ॥ हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः॥वानप्रस्थो भविष्यामि ह्यदृष्ट्वा जनकात्मजाम्॥४०॥सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके॥ चितां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गिनीं साधयिष्यतः ॥ शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥४२॥ इदं महर्षिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः ॥ सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम्॥४३॥सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी॥प्रभग्ना चिररात्रीयं मम सीतामपश्यतः ॥४४॥ तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः॥नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वासितेक्षणाम् ॥४५॥

र्याणं मारणम् आपः अपः ॥ ४३ ॥ सुजातेति ॥ सुजातमूला आदौ लङ्काधिदेवताजयेन शोभनप्रारम्भा । सुभगा चन्द्रोदयेन रम्या । कीर्तिमाला मम कीर्तिमयमाला । यशस्विनी हनुमतो लङ्काप्रवेशरात्रिरिति लोके विख्याता । चिररात्रो जागरणेन दीर्घभूता रात्रिः । प्रभग्ना समाप्ता । एवं कल्याणीयं रात्रिः सीतामपश्यतो मे व्यर्थैव जातेत्यर्थः । "कृदिकारादक्तिन" इति दीर्घः ॥ ४४ ॥ आत्मत्यागापेक्षया तापसभाव एव ज्यायानित्याह—तापस इति ॥ वाशब्दोऽवधारणे । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चय इति विश्वः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

मा भूत्सुग्रीवसमीपगमनम् अङ्गदादिभिस्संयुज्यतामित्याशङ्क्याह—यदीत इति ॥ ४६ ॥ विनाश इति ॥ बहवो दोषाः पूर्वोक्तास्सर्वविनाशादयः । संगमः श्रेयःसंगमः ॥४७॥४८॥रावणमिति ॥ प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरितम् । प्रतिकृतमिति यावत्॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रावणमिति ॥ वाशब्दोऽवधारणे । हृता सीता काममस्तु यथा तथा वा भवतु । रावणं वधिष्याम्येव । वधेन किं भविष्यतीत्यत्राह—प्रत्याचीर्णं भविष्यतीति । प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरणम् । वैर-

यदीतः प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् ॥ अङ्गदः सह तैः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४६ ॥ विनाशे बहवो दोषा जीवन्भद्राणि पश्यति ॥ तस्मात्प्राणान् धरिष्यामि ध्रुवो जीवितसंगमः ॥ ४७ ॥ एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्मुहुः ॥ नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८ ॥ रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥ काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ४९ ॥ अथ वैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ॥ रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५० ॥ इति चिन्तां समापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् ॥ ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ५१ ॥ यावत्सीतां हि पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् ॥ अपश्यन् राघवो भार्यां निर्दहेत्सर्ववानरान् ॥ ५३ ॥ इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः ॥ न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५४ ॥ अशोकवनिका चेयं दृश्यते या महाद्रुमा ॥ इमामधिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥ ५५ ॥ वसुरुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतोपि च ॥ नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥ ५६ ॥

निर्यातनमिति यावत् ॥४९॥ अथ वेति ॥ पशुं पशुपतेरिवेति । पशुपतेः अग्नेः पशुम् अजमिव । इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्न इति श्रुतेः । अनेन सुप्रापत्वमुक्तम् ॥५०॥ इतीति ॥ प्रथमं चिन्ताविचारः। ततो ध्यानं ज्ञातव्यविषयनिरन्तरप्रत्ययः। ततश्चिन्तेति दुरन्ताचिन्तोच्यते ॥ ५१ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—यावदिति ॥ ५२ ॥ यदि पूर्वमेव संपातिवचनप्रामाण्येन रामोत्रानीयेत तदा महान् प्रमादः स्यादित्याह—संपातीति ॥५३॥५४॥५५॥५६॥

जित्वा त्विति ॥ सिद्धिं तपःफलम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ सर्वान् देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विन इत्युक्तरीत्या अभिमतलाभत्वरया सर्वान्नमस्करोति–नमोस्त्विति ॥ ५९॥ स तेभ्यस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ नमस्कृत्यालोकनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् । नमस्कृत्य अशोकवनिकां प्रति उद्दिश्य सर्वा दिशस्समालोक्य अशोकवनिकां परिच्छेत्तुं तस्यास्सर्वा दिशो दृष्ट्वा तां स मनसा गत्वा उत्तरं चिन्तयामासेति योजना । अशोकशब्दः संक्षेपे व्याख्यातः ॥ ६०॥६१ ॥ ध्रुवमिति ॥ रक्षोबहुला रक्षकराक्षसबहुला । वनाकुला जलावृता द्रुमषण्डमण्डिता वा । सर्वसंस्कारैः कर्षणतृणनिरसनादिभिः

जित्वा तु राक्षसान् सर्वानिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् ॥ संप्रदास्यामि रामाय यथा सिद्धिं तपस्विने ॥५७॥ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्तावग्रथितेन्द्रियः ॥ उदतिष्ठन् महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥५८॥ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ॥ नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥५९॥ स तेभ्यस्तु नमस्कृत्य सुग्रीवाय च मारुतिः ॥ दिशः सर्वाः समालोक्य ह्यशोकवनिकां प्रति ॥ ॥६०॥ स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ॥ उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६१ ॥ ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला ॥ अशोकवनिका चिन्त्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६२ ॥ रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् ॥ भगवानपि सर्वात्मा नातिक्षोभं प्रवाति वै ॥ ६३ ॥ संक्षिप्तोयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च ॥ सिद्धिं मे संविधास्यन्ति देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६४ ॥ ॥

संस्कृता कृतातिशयाधाना अशोकवनिका ध्रुवं चिन्त्या भविष्यति । अवश्यमन्वेषणीया भवेदित्यर्थः ॥६२॥ रक्षिण इति ॥ अत्र अशोकवनिकायाम् । विहिताः नियुक्ताः । सर्वात्मा सर्वमाप्नोतीति सर्वात्मा वायुः । सोपि नातिक्षोभं प्रवाति। अतिकम्पनपूर्वकं नात्र सञ्चरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ एवंभूतप्रदेशे भवतः कथं गमनमित्याशङ्क्याह–संक्षिप्त इति ॥ मया अयमात्मा देहः । रामार्थे रामप्रयोजनसिद्ध्यर्थम् । रावणस्य चार्थे रावणादृश्यत्वार्थं च संक्षिप्तः अल्पीकृतः । एवं मया कार्यानुकूलो यत्नः कृतः कार्यसिद्धिं तु देवा विधास्यन्तीत्याह–सिद्धिमिति । संविधास्यन्ति ददत्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ शर्वः रुद्रः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ उक्तमर्थं पुनः संग्रहेणाह—सिद्धिं सर्वाणि भूतानीति ॥ भूतानां प्रभुः उक्तब्रह्मरुद्राद्यधिपतिः । परिशेषाद्विष्णुरित्यवगम्यते । पन्थाः गोचरः येषां ते पथिगोचराः मार्गवर्तिनः ॥ ६७ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् । उन्नता नासिका यस्य तदुन्नसम् । "उपसर्गाच्च" इति समासान्तोच्प्रत्ययः नसादेशश्च । अव्रणम् अनवद्यम् । तत् अभिज्ञातत्वेन रामेण निवेदितम् ॥ ६८ ॥ क्षुद्रेणेति ॥ सुदारुणालंकृत-

ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान् देवाश्चैव दिशन्तु मे ॥ सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६५ ॥ वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च ॥ अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः शर्व एव च ॥ ६६ ॥ सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ॥ दास्यन्ति मम ये चान्ये ह्यदृष्टाः पथिगोचराः ॥ ६७ ॥ तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् ॥ द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदान्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यदर्शनम् ॥ ६८ ॥ क्षुद्रेण पापेन नृशंसकर्मणा सुदारुणालंकृतवेषधारिणा ॥ बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेद्य सा भवेत् ॥ ६९ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ॥ अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥ स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः ॥ पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् ॥ २ ॥ सालानशोकान्भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् ॥ उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखानपि ॥ ३ ॥ अथाम्रवणसंछन्नां लताशतसमावृताम् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

वेषधारिणा सुदारुणत्वेऽप्यापातप्रसन्नवेषधारिणा ॥६९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स मुहूर्तमित्यादि॥इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । प्राकारम् अशोकवनिकाप्राकारम् । तस्य वेश्मनः रावणस्य गृहात् । अवप्लुतः प्राप्तः॥१॥स त्विति । संहृष्टसर्वा

ङ्गः पुलकितसर्वाङ्गः । वसन्तादौ पौर्णमास्या मासान् संपाद्येति पक्षमनुसृत्य फाल्गुनपौर्णमासीप्रपूर्वदिनत्वेन वसन्तादावित्युक्तम् । सालान् सर्जकान् । भव्यान् शुभानित्यशोकविशेषणम् । यद्वा भवं रुद्रमर्हन्तीति भव्यान् रुद्रप्रियपुष्पान् वृक्षविशेषान् । उद्दालकान् बहुवारकान् । नागवृक्षान् नागकेसरवृक्षान् । कपिमुखान् मर्कटकान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स प्रविश्येत्यादि ॥ काञ्चनैः काञ्चनमयैरिव स्थितैः । चित्रकाननां चित्रावान्तरवनाम् । चम्पकवनं चूतवनमित्येवंविधवनवतीम् । पुष्पाण्युपगच्छन्तीति पुष्पोपगाः पुष्पसंपन्नाः तैः फलोपगैः फलसंपन्नैः । प्रहृष्टमनुजे काले वसन्ते । वसन्तस्य प्रचुरमन्मथत्वात् प्रहृष्टमनुजत्वम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ उत्पतद्भिरिति ॥ सालाः वृक्षाः । अनोकहः कुटस्साल इत्यमरः । पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्धूतेति ॥ धूर्ताः अक्षधूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥

स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ॥ राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥ विहगैर्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्कपिः ॥ ६ ॥ वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः ॥ कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले ॥ मत्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८ ॥ मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ सुखप्रसुप्तान्विहगान् बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥ उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैः सालाः समाहताः ॥ अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १० ॥ पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥ दिशः सर्वाः प्रधावन्तं वृक्षषण्डगतं कपिम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥ वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः ॥ रराज वसुधा तत्र प्रमदव विभूषिता ॥ १३ ॥ तरस्विना ते तरवस्तरसाभिप्रकम्पिताः ॥ कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४ ॥ निर्धूतपत्त्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः ॥ निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥ हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः ॥ पुष्पपर्णफलान्याशु मुमुचुः पुष्पशालिनः ॥ १६ ॥

विहङ्गेति ॥ स्कन्धमात्राश्रयाः पुष्पादीनामनाश्रया इत्यर्थः । अत एव अगमाः अगम्याः । असेव्या इत्यर्थः । निर्धूताः कम्पिताः ॥ १७ ॥ निर्धूतकेशीति ॥ मृदितवर्णका मृष्टाङ्गरागाः । अङ्गरागस्समालम्भो वर्णकश्च विलेपनमित्युक्तेः । निष्पीतशुभदन्तोष्ठी निष्पीततया शुभदन्ततुल्योष्ठी । महालतानामिति । लतानां दामानि प्रतानानि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ स तत्रेत्यादि ॥ नत्यूहाः दात्यूहाः । संतानकाः कल्पवृक्षास्तैस्समावृताः । घनाः निबिडाः ।

विहङ्गसंघैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः ॥ बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेनेव निर्धुताः ॥ १७ ॥ निर्धूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका ॥ निष्पीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८ ॥ तथा लांगूलहस्तैश्च चरणाभ्यां च मर्दिता ॥ बभूवाशोकवनिका प्रभग्नवरपादपा ॥ १९ ॥ महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः ॥ यथा प्रावृषि विन्ध्यस्य मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥ स तत्र मणिभूमीश्च राक्षसीश्च मनोरमाः ॥ तथा काञ्चनभूमीश्च ददर्श विचरन् कपिः ॥ २१ ॥ वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा ॥ महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥ मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः ॥ काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥ फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपकूजिताः ॥ नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४ ॥ दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्भिश्च समन्ततः ॥ अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५ ॥ लताशतैरवतताः सन्तानकुसुमावृताः ॥ नानागुल्मावृतघनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥ ततोम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ ॥ २७ ॥ शिलागृहैरवततं नानावृक्षैः समावृतम् ॥ ददर्श हरिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८ ॥ ॥

नानागुल्मावृताश्च ताः घनाश्चेति समासः । करवीरकृतान्तराः करवीरैः कृतविशेषाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तत इत्यादि ॥ जगति लोके रम्यम् एतत्सदृशं रम्यं किंचिन्नास्तीत्यर्थः । पर्वतं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शिलागृहैरिति ॥ जगतिपर्वतं जगतीशब्दस्य ह्रस्वभाव आर्षः । जगती भूमिः मृदिति यावत् । तत्प्राधान्याज्जगतिपर्वतमित्युक्तम् । यद्वा जगतिपर्वत इति संज्ञा ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥

अथ नद्या कुपितया निर्गतया सखीसान्त्वनेन पुनरागतया साम्यं दर्शयति–ददर्श चेति ॥ पुनरावृत्ततोयां वृक्षाग्रप्रतिहत्या पुनः पर्वताभिमुखतायप्रवाहाम् । उपमाने उपमेये चान्वयाय ददर्शेति पदद्वयम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्येति ॥ तस्य प्रांतस्य पद्मिन्यः पद्मिनीः कृत्रिमां

ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः ॥ अङ्कादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥ जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३० ॥ पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः ॥ प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥ तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ॥ ददर्श हरिशार्दूलो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा ॥ मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥ विविधैर्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥ काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् ॥ ३५ ॥ ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः ॥ सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३६ ॥ लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् ॥ काञ्चनीं शिंशुपामेकां ददर्श हनुमान्कपिः ॥ वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥ सोपश्यद्भूमिभागांश्च गर्तप्रस्रवणानि च ॥ सुवर्णवृक्षानपरान् ददर्श शिखिसन्निभान् ॥ ३८ ॥ तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव दिवाकरः ॥ अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोस्मीति वानरः ॥ ३९ ॥ तां काञ्चनैस्तरुगणैर्मारुतेन च वीजिताम् ॥ किङ्किणीशतनिर्घोषां दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ४० ॥ ॥

क्रियया निर्वृत्तां निर्मितामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ये केचिदिति ॥ सच्छत्राः सविताना इत्यर्थः । सवितर्दिकाः सवेदिकाः । सौवर्णवेदिकाः वितर्दिकारोहणार्थं सुवर्णमयसोपानवेदिकायुक्ताः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तामिति ॥ काञ्चनैस्तरुगणैः । उपलक्षितां तां शिंशुपाम् । किङ्किणीशतनिर्घोषाम् । किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां निर्घोषो यस्याः । यद्वा किङ्किणीभिः शतमनन्ताः निर्घोषा यस्याः सा ताम् ॥ ४० ॥

स पुष्पिताग्र मित्याद्यासर्गसमाप्त्यैकं वाक्यम् ॥ इतो द्रक्ष्यामि इमामारुह्य द्रक्ष्यामि । ल्यब्लोपे पञ्चमी । दुरात्मनः रावणस्य । अथवेति पक्षान्तरे । विचक्षणा तापापनोदनचतुरा । अस्य वनस्याशोकवनस्य । इह वनं नलिनोपरिसरवर्तिवनम् । रामचिन्तानुकर्शिता सती एष्यति । रामविश्लेषजनित-

स पुष्पिताग्रां रुचिरां तरुणाङ्कुरपल्लवाम् ॥ तामारुह्य महाबाहुः शिंशुपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥ इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् ॥ इतश्चेतश्च दुःखार्तां संपतन्तीं यदृच्छया ॥ ४२ ॥ अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ॥ चम्पकैश्चन्दनैश्चापि वकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥ इयं च नलिनी रम्या द्विजसंघनिषेविता ॥ इमां सा राममहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४ ॥ सा रामा राममहिषी राघवस्य प्रिया सती ॥ वनसंचारकुशला नूनमेष्यति जानकी ॥ ४५ ॥ अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा ॥ वनमेष्यति सार्येह रामचिन्तानुकर्शिता ॥ ४६ ॥ रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना ॥ वनवासे रता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥ वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा ॥ रामस्य दयिता भार्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥ संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी ॥ नदीं चेमां शिवजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी ॥ ४९ ॥ तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा ॥ शुभा या पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य सम्मता ॥ ५० ॥ यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ॥ आगमिष्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीम् ॥ ५१ ॥ एवं तु मत्वा हनुमान् महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ॥ अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥

तापापनोदनार्थमेतद्वनप्रदेशमागमिष्यतीत्यर्थः । सा आर्यैति पदच्छेदः । एष्यते एष्यति । वनेचराणां स्पृहयते वनेचरेभ्यस्स्पृहयते । संध्याकाले मनः यस्यास्सा संध्याकालमनाः सन्ध्योपासनतत्परेत्यर्थः । संध्यार्थे एष्यति प्रतिदिनमिति शषः । पर्णघने पर्णसमूहे । महात्मा स हनुमान् । पुष्पिताग्रत्वादिविशिष्टां तामारुह्य इतो द्रक्ष्यामीत्यारभ्य आगमिष्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीमित्यन्तेन यः प्रकार उक्तः एवमुक्तप्रकारेण

मत्वा मनुजेन्द्रपत्नीं प्रतीक्षमाणः अवेक्षमाणः मार्गमाणः । सुपुष्पिते पर्णघने निलीनश्च सन् सर्वं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० शृङ्गा० सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ स वीक्षमाण इत्यादि ॥ सः तत्रस्थः शिंशुपास्थः । मैथिलीं मार्गमाणः मैथिलीमार्गणाद्धेतोः । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच् । वीक्षमाणः विविधं चक्षुर्विक्षिपन् महीं चावेक्षमाणः सर्वां ताम् अशोकवनिकाम् अन्ववैक्षतेत्यन्वयः ॥ १ ॥ संतानकलताभिरित्यादि ॥ बह्वासनैः कुथैः आस्तरणैश्चोपेताम् । भूमिगृहाणि बिलगृहाणि । सर्वर्तुकुसुमैः पादपैः रम्यामित्यन्वयः । सूर्योदयप्रभाम् उद्यत्सूर्यप्रभाम् । विहगैः निष्पत्रशाखां क्रियमाणामिव स्थिताम । युगपत्पातिपक्षिपक्षविहतपत्रतया पत्ररहितशाखामिव स्थितामित्यर्थः । पुष्पावतंसकैः चञ्चुपुटलग्नपुष्पालंकृतैरित्यर्थः । आमूलेति । आमूलं पुष्पैर्निचितैः व्याप्तैः । पुन्नागादौ तथा दृष्टम् । पुष्पभारः पुष्पसमूहः स एवातिभारो येषां तैः । अशोकैरित्यादावुपलक्षणे तृतीया । अशो-

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ॥ अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥ सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ॥ २ ॥ तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् ॥ हर्म्यप्रासादसंबाधां कोकिलाकुलनिस्वनाम् ॥ ३ ॥ काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ॥ बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकुसुमै रम्यां फलवद्भिश्च पादपैः ॥ पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥५॥ प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ॥ निष्पत्त्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ॥ ६॥ विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ॥ आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥७॥ पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ॥ कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥ स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ॥ पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ॥ ९ ॥ विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः ॥ शातकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निशिखोपमाः ॥ नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ॥ १० ॥ ॥

कादिभिरुपलक्षितां समुदैक्षतेति पूर्वेणान्वयः ॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ पुनरशोकवनं विविधोपमानदर्शनेन वर्णयाति—नन्दनमित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन ॥ उद्यानम् अशोकवनम्। अत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । नन्दनम् इन्द्रक्रीडावनम्। विविधोद्यानं विविधवृक्षषण्डम् । चैत्ररथं कुबेरक्रीडावनम् । नन्दनमतिवृत्तमिव अतिक्रम्य स्थितमिव । चैत्ररथं यथा चैत्ररथमिव चित्रमित्यन्वयः। आकाशसाम्ये साधारणधर्ममाह—पुष्पेति। एवं सागरौपम्ये पुष्पर-

नन्दनं विविधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ॥ अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रियावृतम् ॥ ११ ॥ द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ॥ १२ ॥ सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः ॥ नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणैर्द्विजैः ॥ १३ ॥ अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोरमम् ॥ शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ॥ १४ ॥ अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुङ्गवः ॥ स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमुच्छ्रितम् ॥ १५ ॥ मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ॥ प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ १६ ॥ मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योतमानमिव श्रिया ॥ विमलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १७ ॥ ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ १८ ॥ ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ॥ १९ ॥ पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा ॥ ॥ २० ॥ सपङ्कामनलंकारां विपद्मामिव पद्मिनीम् ॥ व्रीडितां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम् ॥ २१ ॥

त्नेति॥११॥१२॥१३॥१४॥अशोकवनिकायामित्यादि॥चैत्यप्रासादं चैत्यं बुद्धमन्दिरं तदाकारं प्रासादम्। प्रांशुभावत्वात् दीर्घस्वभावत्वात्॥१५॥१६॥ ॥ १७ ॥ तत इत्यादि ॥ मलिनसंवीतां मलिनवस्त्रेणावृताम् मलिनैरङ्गैः संवीतां वा। शुक्लपक्षादावित्यनेन वर्धिष्णुत्वं द्योतितम्। मन्दं प्रख्यायमानेन इदं तदिति कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायमानेन रूपेणोपलक्षिताम् । पिनद्धामिति मलिनसंवीतत्वे उपमा । पिनद्धां बद्धाम् । उत्तरीयराहित्यं द्योतयितुमेकेनेत्युक्तिः ।

सपङ्कां भूमेराविर्भवन्तीमिव स्थिताम् । अनलंकारां पङ्कं निवर्त्य अलंकुर्वतो सन्निधानादलंकाररहिताम् । विपद्मामिव पद्मिनीं रामागमनेप्ययमाश्रयो नोत्सादयितुमर्हतीत्येवं मन्यमानाम् । पद्मरहिताम् सरसीमिव स्थिताम् । ग्रहेण क्रूरग्रहेण । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालंकारे । अश्रिवति । कृशां दीनामिति पुनःपुनरुक्तिः कार्श्यदैन्ययोरतिशयप्रदर्शनाय । अत्र उपवासकृशां कृशामनशनेनेत्युक्त्या पूर्वकाण्डान्ते इन्द्रदत्तपायसाशनवृत्तान्तः कल्पित इति

ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ॥ २२ ॥ शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम् ॥ प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ॥ २३ ॥ स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणाभिवृतामिव ॥ नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ॥ २४ ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ॥ २५ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ॥ तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ २६ ॥ ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा ॥ यथारूपा हि दृष्टा वै तथारूपेयमङ्गना ॥ २७ ॥ पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥२८॥ तां नीलकेशीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥२९॥ इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ॥ ३०॥ निश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ॥ शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ॥ ३१ ॥ ॥

तत्रैवोक्तम् । नीलनागभयाऽऽकृष्टसर्पतुल्यया । नीरदापाये शरदि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तामिति ॥ उपपादिभिः उपपादनशीलैः । मन्दप्रख्यायमानेनेत्यारभ्य सीतां समीक्ष्य उपपादिभिः कारणैस्सीतेति तर्कयामासेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ एवं लिङ्गैः सीतेति विचार्य प्रत्यभिज्ञयापि तथा तर्कयामासेत्याह—ह्रियमाणेति ॥ इति तर्कयामासेति शेषः ॥ २७ ॥ पूर्णचन्द्राननामित्यारभ्य विद्यां प्रशिथिलामिवेत्यन्तमेकं वाक्यम् । सुभ्रूं सुभ्रुवम् । उवङभाव आर्षः । कुर्वन्तीमिति । दश मासान् स्नानेन विना मलिनापि प्रभया दिशः वितिमिराः कुर्वन्तीमिति प्रभातिशयो-

क्तिः । सुप्रतिष्ठितां सुप्रतिष्ठितपादतलाम् । न राजतीं न राजन्तीम् । तां प्रसिद्धाम् । स्मृतिं मन्वाद्युक्तिम् । संदिग्धां संदिग्धार्थाम् । ऋद्धिं संपदम् । निपतितां क्षीणाम् । विहताम् अविश्वासबहुलाम् । प्रतिहताम् अलब्धकार्याम् । सोपसर्गां सविघ्नाम् । सकलुषां सकालुष्याम् । भावप्रधानो निर्देशः । अभूतेन असत्येन । रामोपरोधव्यथितां रामप्राप्तिनिरोधेन व्यथिताम् । पुनः सीताशब्दो व्यवहितानुस्मरणार्थः । आम्नायानां वेदानाम् । अयोगेन असंबन्धेन । प्रशिथिलाम् अप्राप्तप्रतिष्ठाम् । विद्यां वेदबाह्यविद्याम् । यद्वा आम्नायानाम् अभ्यासानामभावेन प्रशिथिलाम् अस्थिरपदां विद्यामिव सीतां निरीक्ष्य तस्य

संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ॥ ३२ ॥ विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥ सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ॥ ३३ ॥ अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ रामोपरोधव्यथितां रक्षोहरणकर्शिताम् ॥ ३४ ॥ अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा ॥ ३५ ॥ वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम् ॥ प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥ तस्य संदिदिहे बुद्धिर्मुहुः सीतां निरीक्ष्य तु ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ३८ ॥ दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् ॥ संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥ ३९ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

हनुमतो बुद्धिः संदिदिहे इत्यन्वयः । कार्श्यमालिन्यादिना तिरोहितरूपत्वादिति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दुःखेनेति ॥ संस्कारः शब्दव्युत्पत्तिः तेन हीनां अत एव विवक्षितादर्थान्तरङ्गतां विपरीतार्थामित्यर्थः । संस्कारहीनतया प्रतिपिपादयिषितार्थं वक्तुमशक्नुवन्तीमविवक्षितमर्थं बोधयन्तीं वाचमिव । सम्यग्व्युत्पत्त्यभावादर्थान्तरङ्गतां व्युत्पत्त्यनन्तरं स्वार्थं प्रतिपादयन्तीमिव स्थितामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वैदेह्या इति ॥ शाखायां शोभन्त इति शाखाशोभीनि । भर्तृविरहकाले भूषणधारणस्यानुचितत्वात् स्वाङ्गेभ्य उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीत्यर्थः । कर्णवेष्टौ कुण्डले । कार्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनमिति सज्जनः । श्वदंष्ट्रः त्रिकर्णकाख्यः । पुष्पाकारः कर्णपार्श्वभूषणविशेषः । त्रिकर्णकः श्वदंष्ट्रश्चेत्यभिधानरत्नमाला । हस्तेषु हस्तावयवेषु । श्यामानि विरहतापौष्ण्यवशाच्छ्यामीभूतानि । तथा चिरयुक्तत्वात् चिरधृतत्वात् संस्थानवन्ति हस्तेषु तत्तदाभरणसंस्थानानि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तान्येवेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ४३ ॥ तत्रेति ॥ तत्र ऋश्यमूके यान्यवहीनानि

वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोन्वकीर्तयत् ॥ तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यलक्षयत् ॥ ४१ ॥ सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ ॥ मणिविद्रुमचित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ॥ श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति च ॥ ४२ ॥ तान्येवैतानि मन्येहं यानि रामोन्वकीर्तयत् ॥ ४३ ॥ तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये ॥ यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न संशयः ॥ ४४ ॥ पीतं कनकपट्टाभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् ॥ उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं प्लवङ्गमैः ॥ ४५ ॥ भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ॥ अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥ ४६ ॥ इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवत्तरम् ॥ तथापि नूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

पतितानि तान्यहं नोपलक्षये । अत्रेति शेषः । अस्याः सीताथाः सकाशाद्यानि नावहीनानि न पतितानि तानीमानि तत्तुल्यत्वात् ॥ ४४ ॥ पीतमित्यादि ॥ प्लवङ्गमैः सुग्रीवादिप्लवङ्गमैः । यदुत्तरीयं दृष्टं यानि भूषणानि दृष्टानि तानि सर्वाण्यनयैव अपविद्धानि पातितानि । नगासक्तमित्यनेन पतनदशायामुत्तरीयाग्रं वृक्षे किञ्चित्सक्तमिति द्योत्यते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इदमिति ॥ इतरत् उत्सृष्टम् । तदुत्तरीयं यथा यादृशवर्णयुक्तं यथा श्रीमत् इदम् इदानीं धार्यमाणं तद्वर्णं तथा श्रीमत् नूनमिति योजना ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥

इयमिति ॥ या रामस्य प्रिया सती महिषीति कृत्वा प्रनष्टापि अस्य रामस्य मनसः सकाशात् न प्रणश्यति । सदा मनसा दृष्टा भवतीत्यर्थः । सा कनकवर्णाङ्गी इयम् । मया परिदृश्यमानेत्यर्थः ॥ ४८॥ इयं सेति ॥ रामः कारुण्यादिभिश्चतुर्भिः यत्कृते परितप्यते सेयम् । कारुण्यादीनां परितापहेतुत्वं विभज्य दर्शयति—स्त्रीति ॥ आपत्काले स्त्रियो रक्षणीयाः तन्न कृतमिति कारुण्यात्परितप्यते । आनृशंस्यमक्रूरत्वम् । आश्रितसंरक्षणैकस्वभावत्वमिति यावत् । तस्मात् आश्रिता न रक्षितेति परितप्यते । अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीत्युक्तरीत्या आत्मार्धभूता पत्नी नष्टेति शोकेन परितप्यते । प्रिया नष्टेति मदनेन परितप्यत इति योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अथानयोरन्योन्याभिरूप्यानुगुण्यमाह—अस्या इति ॥ अस्याः सीता-

इयं कनकवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया ॥ प्रणष्टापि सती यास्य मनसो न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥ इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिः परितप्यते ॥ कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४९ ॥ स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः ॥ पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ५० ॥ अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ॥ रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ५१ ॥ अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ॥ तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥ दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

याः रूपं शरीरं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधम् तथाविधमेव रामस्यापि रूपम् अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधम् । तथाविधमेवास्यारूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च। अतः इयमसितेक्षणा तस्य योग्येति शेषः॥५१॥तथानयोरन्योन्यस्यानुरागमाह—अस्या इति ॥ अस्या देव्या मनस्तस्मिन्रामे प्रतिष्ठितम् तेन हेतुना इयं मुहूर्तमपि जीवति । तस्य च मनोऽस्यां प्रतिष्ठितं तेन कारणेन स मुहूर्तमपि जीवति । तयोरन्योन्यमनोनिवेशनाभावे मुहूर्तजीवनमपि न घटत इति भावः ॥ ५२ ॥ माल्यवति शैले रामस्य सीताविरहक्लेशातिशयं निशाम्य हन्त वसिष्ठशिष्यः कस्याश्चित् स्त्रियाः कृते कथमेवमभूदिति विनिन्द्य परिहसितवान् स्वयं विरक्ततया संप्रत्यस्या वै लक्षण्यातिशयदर्शनेन विशेषज्ञतया

एतद्विरहे रामस्य देहधारणं सर्वात्मना अशक्यमित्याह–दुष्करमिति ॥ दुष्करं कृतवान् रामः । इमां वियुज्य समाधानपरो रामः प्रकाममशक्यं कृत्यमकरोत् । हीनो यदनया प्रभुः । अनया विना देहं धृत्वावस्थित इति यत्तदत्यन्तमशक्यम् । प्रभुः गजाश्वादिकं शिक्षयितुं राज्यं पालयितुं च जानाति । न प्रणयधारायां प्रथमांशमपि भुक्तवान् । धारयत्यात्मनो देहम् । किमिदं याचितकं शरीरं धारयति स्वस्यैव हि देहोयं देहं भोगायतनं हीदं न दुःखायतनम् “ दिह,उपचये ” इत्यस्माद्धातोः इगुपधेत्यादिना कः । तेनायमर्थों लभ्यते । सीताशरीरस्य परतन्त्रतया तत्त्यक्तुमयुक्तं नतु स्वाधीनशरीरस्य धारणं युक्तमिति भावः । विशेषज्ञेनापि कथमिदं त्यक्तुं शक्यं तत्राह–न शोकेनावसीदतीति ॥ ५३ ॥ उक्तम-

दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् ॥ सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५४ ॥ एवं सीतां
तदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ॥ जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः ॥ गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोभवत् ॥ १ ॥ ॥

र्थं किञ्चिद्विशेषान्तरेण दर्शयति–दुष्करं कुरुत इति ॥ ५४ ॥ एवमिति ॥ एवं दृष्ट्वा मलिनसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपतिव्रताधर्मयुक्तां सीतां दृष्ट्वा हृष्टः सन् मनसा रामं जगाम सस्मार । तं प्रभुं बुद्धिस्थं रामं प्रशशंस च । पुनः प्राप्त्युपयुक्तपतिव्रताधर्मनिष्ठत्वदर्शनात् भाग्योत्तरो राम इत्यस्तौषीत् । यद्वा एतादृशसौन्दर्यवतीं सीतां दृष्ट्वा एतद्विरहितस्य महान् शोकः प्राप्तः अतः युक्तमेव कृतवान् राम इत्यस्तौषीत् ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रशस्य त्वित्यादि ॥ प्रशस्तव्यां प्रशंसितव्याम् रामं सीतां च । प्रशस्येति । अस्या देव्या इत्यादिनोभयोरपि प्रशंसितत्वात् ॥ १ ॥ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनुमान्विललाप ह ॥ २ ॥ मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ॥ यदि सीतापि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥ रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् ॥ राघवोर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥ तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ ॥

स इति ॥ सीतामाश्रित्य सीतां विषयीकृत्य ॥ २ ॥ मान्येति ॥ गुरुविनीतस्य गुरुभिः शिक्षितस्य । गुरुप्रिया रामप्रिया । कालो हि दुरतिक्रमः कालो दुरतिक्रम एवेत्ययमर्थः सिद्धो भवतीत्यर्थः । हिशब्दोवधारणे अव्ययानामनेकार्थत्वात् । जगद्रक्षकरामलक्ष्मणगुप्तायास्सीताया अपि यदीदृशं दुःखं प्राप्तं तदा कालो दुरतिक्रम एवेति भावः ॥ ३ ॥ रामस्येति ॥ व्यवसायज्ञा स्वयत्नं विहाय तद्व्यवसायमेव प्रेक्षमाणा एतद्व्रतं मम अप्यहं जीवितं जह्यामित्येवं रामव्यवसायं जानन्तीत्यर्थः । लक्ष्मणस्य च धीमतः । रामे मायामृगानुसारिण्यपि मारीचोयमिति तदानीमपि निश्चितवतो लक्ष्मणस्य । यद्वा । सर्वेश्वरादप्याश्रितसंरक्षणे समुद्युक्तस्य । नात्यर्थं क्षुभ्यते । अत्यर्थमिति क्षोभाभावविशेषणं क्षोभविशेषणत्वे यत्किंचित्क्षोभः प्राप्तः स्यात् । सत्तानाशकाले प्राप्तेपि क्षोभलेशरहितेत्यर्थः । देवी रामेण शिरसा वोढव्यवाल्लभ्यवती । गङ्गेव जलदागमे । क्षोभहेतौ सत्यपि यथा गङ्गा न क्षुभ्यते तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तुल्येति ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां शीलं स्वभावः । अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितमिति प्रक्रियया तुल्यस्वभावां तुल्यवयस्कां षोडशवार्षिकस्य द्वादशवार्षिकी तुल्या अन्यथा वैरस्यापत्तेः शास्त्रविरोधाच्च । अत एव विष्णुः । वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणो वरः । द्व्यष्टवर्षोष्टवर्षां वा वयोमात्रावरा च या ॥ इति तुल्यवृत्ताम् । दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितमिति रामवृत्तम् । पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवंगम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ इत्युक्तवत्यास्सीताया वृत्तेन तुल्यम् । तुल्यशब्दोनुरूपपरः । रामानुरूपशीलवयश्चारित्रामित्यर्थः । तुल्याभिजनलक्षणाम् अभिजनः कुलं लक्षणं सामुद्रिकं सार्वभौमलक्षणवतो भार्यया यैस्सामु-

अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः ॥ रावणप्रतिमो वीर्ये कबन्धश्च निपातितः ॥ ७ ॥ विराधश्च हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः ॥ वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणेव शम्बरः ॥ ८ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥ खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः ॥ दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् ॥ अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवान् लोकसत्कृतम् ॥ ११ ॥ सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता ॥ १२ ॥ यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् ॥ अस्या कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा ॥ त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात्कलाम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥

द्रिकलक्षणैर्भाव्यं तैर्युक्तामित्यर्थः । एवंविधत्वाद्राघवो वैदेहीमर्हति वैदेही राघवमर्हति । लोके सौन्दर्यादिमतः सौन्दर्यादिसर्वसङ्गिता न लभ्यते । सौन्दर्यादिमत्या न सौन्दर्यादिसर्ववान् । अनयोस्तु सर्वं संपन्नमिति विस्मयते । असितेक्षणेत्यधिकविशेषणदानाद्रामापेक्षया सीताया नयनसौन्दर्यमधिकमित्युच्यते । अत एव रामो वक्ष्यति । न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणामिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अस्या हेतोरिति ॥ “सर्वनाम्नस्तृतीया च” इति षष्ठी । अनया हेतुनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ऐश्वर्यमिति ॥ अस्या निमित्ते “निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । अस्यां निमित्ते सत्यामित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति ॥ परिवर्तयेत् अधरोत्तरां कुर्यात् । अस्याः कृते एतदर्थम् । जगच्चापि । न केवलं मेदिनीं सर्वलोकानपि परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ राज्यं वेति ॥ राज्यमुत्कृष्टं वा सीता उत्कृष्टा वा इति विचार्यमाण इति शेषः । कलां लेशम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इयमिति ॥ भर्तृदृढव्रता भर्तरि दृढव्रता । केदारपांसुभिः यज्ञक्षेत्रपांसुभिः ॥ १५ ॥ १६ ॥ विक्रान्तस्येति ॥ आर्यशीलस्य श्रेष्ठस्वभावस्य ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ सर्वानिति ॥ सर्वान् भोगान् भुज्यन्ते इति भोगाः शुकसारिकाकन्तुकप्रभृतिभोगसाधनानि मातृप्रभृतींश्च । परित्यज्य परि विशेषेण पुनस्तत्राशालेशं विनैव त्वक्त्वा । अयं च परित्यागो न स्ववशेनेत्याह–भर्तृस्नेहबलात्कृता । अभिमतविषयस्नेहातिरेकस्तदितरमखिलमपि त्या-

इयं सा धर्मशीलस्य मैथिलस्य महात्मनः ॥ सुता जनकराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५ ॥ उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते ॥ पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥ विक्रान्तस्यार्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः ॥ स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥ सर्वान् भोगान् परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता ॥ अचिन्तयित्वा दुःखानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥ संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ या परां भजते प्रीतिं वनेपि भवने यथा ॥ २० ॥ सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी ॥ सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥ इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमर्हति राघवः ॥ रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥ अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति ॥ राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जयति हि । त्यक्तेषु स्मरणाभावेपि गन्तव्यदेशीयदुःखं वा किं स्मरति नेत्याह–अचिन्तयित्वा दुःखानि । रामातिरिक्तवस्त्वनुभवे हि दुःखानुभवसंभावनेति भावः । प्रविष्टा निर्जनं वनम् भोगस्यैकान्तस्थलमिति ह्यस्या हृदि लग्नमिति भावः । यातनां तीव्रवेदनाम् । अनर्थानामभागिनी आपदामनर्हेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ इमामिति ॥ प्रपां पानीयशालिकाम् । प्रपा पानीयशालिकेत्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥

कामेति ॥ काम्यन्त इति कामाः ते च ते भोगाश्च स्रग्चन्दनादयः तैः ॥ २४ ॥ नैषेति ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यः राक्षसीर्न पश्यति । नेमान् पुष्पफलद्रुमान् । रामविरहक्लेशातिशयेन राक्षसीदर्शनवत्सुपुष्पफलवतां द्रुमाणामपि दर्शनमस्या असह्यमित्यर्थः । एकस्थहृदया एकाग्रचित्ता। राममेवानुपश्यति ध्यायतीत्यर्थः । रामागमनसंभावनावतो दिशोवलोकयतीति वार्थः । यद्वा निरन्तरेण रामानुभवेन परिसरवर्ती कोपि पदार्थो न दृष्टिपथं गच्छतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इमामिति ॥ असितः केशान्तः यस्यास्तां केशानामग्रे नैल्यं स्त्रीणां दुर्लभम् । अतस्तदेवाह–

कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च ॥ धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४ ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् ॥ एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥ भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणादपि ॥ एषा तु रहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥ २६ ॥ दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥२७॥ इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् ॥ सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥ क्षितिक्षमा पुष्करसन्निभाक्षी या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ॥ सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥ हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परयातिपीड्यमाना ॥ सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥

असितकेशान्तां गुडालकावृतस्यापि व्यामोहकरीम्। शतपत्रनिभेक्षणां यद्यपीयमसितेक्षणा तथापि संस्थानविशेषे उपमेयं कमलपत्राक्षस्यापि व्यामोहदायिनीम् । सुखार्हां रामोत्सङ्गे स्थातुमर्हाम् । दुःखितां राक्षसीमध्ये स्थितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः । शाखामृगस्य ममापि मनो व्यथितं किमुत परमदयालो रामस्येति भावः । शोकहर्षयोरपदस्य ममापि मनो व्यथितं किं पुनः कामिन इति वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ हिमहतेति ॥ हिमहतेति विशेषणेन नलिन्याः पूर्वं बहुकालशोभितत्वं सिद्धं तद्वन्नष्टशोभा द्वादशवर्षं निष्प्रतिबन्धं भोगान् भुञ्जानाया आगन्तुको हि विश्लेषः तेन हि नष्टशोभेत्युक्तम् । व्यसनपरम्परया विरह इव संश्लेषोपि मध्ये मध्ये नागत्य निवृत्तः व्यसनमेव नैरन्तर्येण वृत्तम् । अतिपीडच-

माना अतिक्रम्य पीड्यमाना। आश्रयाननुरूपं व्यसनमनुभवतीत्यर्थः । सहचररहितेव चक्रवाकी लाभकालमवगम्य दुःखं सोढुमसमर्था । चक्रवाकीसाम्येनायमर्थो लभ्यते । साहि रात्रिविरामकालं प्रबुध्य दुःखं सोढुमदक्षेति प्रसिद्धम् । जनकसुता एवं व्यसनं भविष्यतीति ज्ञात्वा न संवर्धिता केवलं सुखसंवर्धितेत्यर्थः । कृपणां दशां प्रपन्ना । पूर्वोक्तनलिन्यादिकं नोपमानं भवितुमर्हति । किञ्चिदुक्तिमात्रम् । वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यां दुर्दशां प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्या इति ॥ हिमव्यपायेन वसन्तेन । नैकसहस्ररश्मिरभ्युत्थितः । मन्दरश्मिः सूर्यापेक्षया मन्दकरः ।

अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ॥ हिमव्यपायेन च मन्दरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥ इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव निविष्टबुद्धिः ॥ संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥

ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलो निर्मलं स्वयम् ॥ प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥ साचिव्यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः ॥ चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥ स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ स ददर्शाविदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ॥ अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥

चन्द्र इति यावत् । शोकं जनयतीति वचनविपरिणामेन संबन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इत्यादि ॥ प्रजगाम प्रकर्षेण जगाम । आकाशपरभागं प्राप्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ स इति ॥ शोकभारैर्न्यस्तामिव आक्रान्तामिव स्थिताम् । अत एव भारैर्न्यस्तां नावमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाण इत्यादि ॥ कर्णौ प्रावरणे शिरस आच्छादकौ यस्याः सा कर्णप्राव-

रणा ताम् । शङ्कुवत्कर्णौ यस्यास्तां शङ्कुकर्णाम् । मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ऊर्ध्वमुखनासिकामित्यर्थः । अतिकायोत्तमाङ्गीम् । अत्रातिकायशब्देन महत्त्वमुच्यते । महाशिरस्कामित्यर्थः । ध्वस्तकेशीं स्वल्पकेशीम् । अकेशीम् अनुत्पन्नकेशीम् । केशकम्बलधारिणीं कम्बलरूपकेशधारिणीम् । लम्बे कर्णललाटे यस्यास्सा लम्बकर्णललाटा ताम् । चुबुके ओष्ठः यस्याः सा चुबुकोष्ठो ताम् । ह्रस्वदीर्घाम् अधःकाये ऊर्ध्वकाये च क्वचित्

अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् ॥ ध्वस्तकेशीं तथाकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥ लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् ॥ लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वां दीर्घां तथा कुब्जां विकटां वामनां तथा ॥ करालां भुग्नवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ॥ ८ ॥ विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९ ॥ वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखीः ॥ गजोष्ट्रहयपादीश्च निखातशिरसोपराः ॥ १० ॥ एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यः श्वकर्णिकाः ॥ गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥ अनासा अतिनासाश्च तिर्यङ्नासा विनासिकाः ॥ गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥ हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूलिकाः ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥ अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वानखास्तथा ॥ अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सुकरीमुखीः ॥ १४ ॥ हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

ह्रस्वां क्वचिद्दीर्घामित्यर्थः । कुब्जां स्थगुमतीम् । विकटां स्थूलजङ्घाम् । करालां दन्तुराम् । करालो दन्तुरे तुङ्ग इत्यमरः । भुग्नवक्त्रां निम्नवक्त्राम् । विकृताननां नासिकोष्ठविरहिताननामित्यर्थः । एतदन्तस्य पूर्वेण ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विकृता इत्यादेरुत्तरेण ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ एता एकाक्ष्यादिराक्षसीभ्योन्याः । विकृताः विकृतवेषाः । निखातशिरसः गात्रान्तर्वर्तिशिरसः । हरिकर्णीः कपिकर्णीः । पादे चूडिका या-

सां ताः पादचूडिकाः । शिखा चूडा केशपाशीत्यमरः । राक्षसीर्विकृतानना इत्यत्र पुनः राक्षसीपदमविस्मरणार्थम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्याधस्तादित्यादि ॥ लक्ष्मीवान् सीतादर्शनजनितशोभायुक्तः । च्युतां स्थानाच्चलिताम् । चारित्रव्यपदेशाढ्यां पतिव्रताधर्माचरणख्यातिसंपन्नाम् । भर्तृदर्शनेन दुर्गतां दरिद्राम् । भर्तृदर्शनरहितामित्यर्थः । भर्तृवात्सल्यभूषणां वात्सल्यपदमत्र

कराला धूम्रकेशीश्च राक्षसीर्विकृताननाः ॥ पिबन्तीः सततं पानं सदा मांससुराप्रियाः ॥ १६ ॥ मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः ॥ ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥ स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥ ॥ १७ ॥ तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनुमान् जनकात्मजाम् ॥ १८ ॥ निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्धजाम् ॥ १९ ॥ क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ॥ चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥ भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषणाम् ॥ राक्षसाधिपसंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१ ॥ वियूथां सिंहसंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव ॥ चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् ॥ २२ ॥ सीतां भर्तृवशे युक्तामयुक्तां राक्षसीवशे ॥ २३ ॥ अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम् ॥ ताभिः परिवृतां तत्र संग्रहामिव रोहिणीम् ॥ २४ ॥ ददर्श हनुमान्देवीं लतामकुसुमामिव ॥ सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता ॥ मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ २५ ॥ ॥

स्नेहमात्रवाचि । पयोदान्ते वर्षान्ते । चन्द्ररेखायाः स्पष्टास्पष्टत्वद्योतनायेदं विशेषणम् । असंस्पर्शात् उद्वर्तनादिसंस्काररराहित्यात् । अयुक्ताम् अनारोपिततन्त्रीम् । वल्लकीं वीणाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सीतामित्यादिपरशेषः ॥ राक्षसीवशे अयुक्ताम् अनवस्थिताम् । तद्वचनान्यशृण्वन्तीमित्यर्थः । लतां कुसुमितामिव तथादर्शनीयामित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ ॥

मलिनेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तामित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । क्षमां क्षमामिव स्थिताम् । निगीर्याध्यवसानादभेदोक्तिः । तां दृष्ट्वा तां प्रेक्ष्येत्यनयोर्विशेषणविशेष्यभेदान्न पौनरुक्त्यम् । दूरप्रयुक्तस्यानुस्मरणार्थं वा पुनरुक्तिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ हर्षजानी-

मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् ॥ २६ ॥ संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा ॥ रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा हनुमान् सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् ॥ २८ ॥ मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः ॥ दहन्तीमिव निःश्वासैर्वृक्षान् पल्लवधारिणः ॥ २९ ॥ संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ तां क्षमां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥ हर्षजानि च सोश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् ॥ मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वा स रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान् संवृतोभवत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ॥ विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशाभवत् ॥ १ ॥ षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ॥ शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥ अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ॥ प्राबुध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥ विबुध्य तु यथाकालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४ ॥ ॥

ति ॥ राघवं नमश्चक्रे । उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वान्नमस्करोति देवानित्यादाविव द्वितीया ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वेति ॥ संवृतः राक्षस्यदर्शनाय शिंशुपापर्णैर्गूढोऽभूत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दर० सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

तथेत्यादि ॥ विप्रेक्षमाणस्य विचिन्वतश्च । विप्रेक्षमाणे विचिन्वति च तस्मिन्नित्यर्थः । "यस्य च भावेन०" इत्यर्थे षष्ठी ॥ १ ॥ षडङ्गेति ॥ विरात्रे

अपररात्रे "अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इत्यत्र चकारादव्ययादुत्तरस्य रात्रिशब्दस्य समासान्तोच्प्रत्ययः । ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणत्वविशिष्टरक्षसाम् । ब्रह्मघोषान् वेदघोषान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भृशमिति ॥ नियुक्तः प्रेरितः ॥ ५ ॥ स इत्यादि ॥ वीथीः उद्यानवीथीः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अङ्गनेति ॥ महेन्द्रं देवगन्धर्वयोषित इव व्रजन्तम् तम् । अङ्गनाशतमात्रम् अनुव्रजत् अन्वव्रजत् ॥ १० ॥ दीपिका इति ॥

भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः ॥ न स तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥५॥ स सर्वाभरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ॥ तां नगैर्बहुभिर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥६॥ वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् ॥ सदामदैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुताम् ॥ ७ ॥ ईहामृगैश्च विविधैर्जुष्टां दृष्टिमनोहरैः ॥ वीथीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाः ॥ ८ ॥ नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् ॥ अशोकवनिकामेव प्राविशत्संततद्रुमाम् ॥ ९ ॥ अङ्गनाशतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजत् ॥ महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः ॥ १० ॥ दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः ॥ बालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः ॥ ११ ॥ काञ्चनैरपि भृङ्गारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः ॥ मण्डलाग्रान् बृसीं चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ ॥ १२ ॥ काचिद्रत्नमयीं स्थालीं पूर्णां पानस्य भामिनी ॥ दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥१३॥ राजहंसप्रतीकाशं छत्त्रं पूर्णशशिप्रभम् ॥ सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४ ॥ निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमाः स्त्रियः ॥ अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५ ॥ ॥

तालवृन्तानि व्यजनानि ॥ ११ ॥ काञ्चनैरिति ॥ भृङ्गारैः कनकालुकाभिः । भृङ्गारः कनकालुकेत्यमरः । मण्डलाग्रान् असिविशेषान् । मण्डलाग्रो नतार्थक इति वैजयन्ती । बृसीम् आस्तरणम् । गृह्य गृहीत्वा ॥ १२ ॥ काचिदिति ॥ पानस्य पूर्णां पीयत इति पानं मधु तस्य पूर्णां तेन पूर्णाम् । "पूरणगुण०" इत्यादिना सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेधज्ञापकादत्र षष्ठी । स्थालीं पात्रीम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥

व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः ॥ समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा ॥ १६ ॥ घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः ॥ स्वेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः सुमाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७ ॥ प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्यो मदिरलोचनाः ॥ बहुमानाच्च कामाच्च प्रिया भार्यास्तमन्वयुः ॥ १८ ॥ स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः ॥ सीतासक्तमना मन्दो मदाञ्चितगतिर्बभौ ॥ १९ ॥ ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् ॥ शुश्राव परमस्त्रीणां स कपिर्मारुतात्मजः ॥ २० ॥ तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम् ॥ द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २१ ॥ दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् ॥ गन्धतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभिरग्रतः ॥ २२ ॥ कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम् ॥ समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३ ॥ मथितामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् ॥ सलीलमनुकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४ ॥ तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पघनावृतः ॥ समीपमिव संक्रान्तं निध्यातुमुपचक्रमे ॥ ॥ २५ ॥ अवेक्षमाणस्तु ततो ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरास्त्रियः ॥ २६ ॥ ॥

व्याविद्धेति ॥ व्याविद्धाः व्यत्यस्ततया न्यस्ताः । समामृदितवर्णकाः सम्मृष्टानुलेपनाः । अङ्गरागः समालम्भो वर्णकश्च विलेपनमिति निघण्टुः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स चेति ॥ मदेनाञ्चिता गतिर्यस्य स मदाञ्चितगतिः ॥ १९ ॥ २० ॥ तं चेत्यादि ॥ द्वारदेशम् अशोकवनद्वारदेशम् । गन्धतैलं गन्धवासिततैलम् । समक्षं प्रत्यक्षम् । अपविद्धशरासनम् अधृतशरासनम् । मथितामृतफेनाभं मथितम् तक्रम् अमृतं धारोष्णं तयोर्यत् फेनं तदाभम् । निरम्बु बोलं मथितं धारोष्णं त्वमृतं पय इत्युभयत्र वैजयन्ती । विमुक्तं स्वस्थानात्प्रचलितम् । अङ्गदे सक्तं वस्त्रं सलीलं यथा भवति तथा अनुकर्षन्तमित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तमिति ॥ पत्रविटपे पत्रवति विटपे । लीनः छन्नः । पत्रपुष्पघनावृतः पत्रपुष्पसमूहावृतः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । यद्वा दूरे समागतमपि तेजसा समीपे संक्रान्तमिव स्थितम् । तं निध्यातुं द्रष्टुमुपचक्रमे । निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ताभिरिति ॥ प्रमदावनम् अन्तःपुरोद्यानम् ॥ २७ ॥ क्षीब इति ॥ क्षीबः मत्तः । शङ्कुकर्णः गर्वेण स्तब्धकर्ण इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ रावणोयमिति ॥ अवप्लुतः अवरूढः । रावणचेष्टास्सर्वा द्रष्टुं पूर्वस्थानादधःशाखां समाश्रित इत्यर्थः ॥३०॥ स इति ॥ सः हनुमान् । तथा पूर्वोक्तरीत्या । उग्रतेजास्सन्नपि । तस्य रावणस्य । तेजसा निर्धूतः सन् । पत्रगुह्यान्तरे पत्रगूढप्रदेशे । संवृतोभवत् गूढोभवत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः ॥ तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥ क्षीबो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः ॥ तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥२८॥ वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥ २९ ॥ रावणोयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः ॥ अवप्लुतो महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३० ॥ स तथाप्युग्रतेजाः सन्निर्धूतस्तस्य तेजसा ॥ पत्रगुह्यान्तरे सक्तो हनुमान् संवृतोभवत् ॥ ३१ ॥ स तामासितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् ॥ दिदृक्षुरसितापाङ्गामुपावर्तत रावणः ॥ ३२ ॥ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ ॥

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता ॥ रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥ ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ॥ प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥ आच्छाद्योदरमूरुभ्यां बाहुभ्यां च पयोधरौ ॥ उपविष्टा विशालाक्षी रुदन्ती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥ दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ॥ ददर्श सीतां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ततः रावणागमनानन्तरम् । तस्मिन्नेव काले तदागमनानन्तरकाल एव । भूषणोत्तमभूषितं रूपयौवनसंपन्नम् रावणं ततो दृष्ट्वैव तत्र दूरदेश एव दृष्ट्वा प्रावेपतेति संबन्धः ॥ १ ॥२ ॥ ३ ॥ दशग्रीवस्त्वित्यादि ॥ मलमण्डनचित्राङ्गीं मलरूपमननण्डे चित्राङ्गीम् । म-

लावृतामप्याश्चर्यावेहदहामित्यर्थः । मृणाली पङ्कदिग्धेवेत्यत्र येत्यध्याहार्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ समीपमित्यादि ॥ आविष्टां मणिमन्त्राद्यभिभूताम् । धूप्यमानां सन्तप्यमानाम् । धूमः केतुरिव धूमकेतुः (?) । केतुना ग्रहेणेत्यर्थः । यद्वा ग्रहेण ग्राहकेण आच्छादकेनेति धूमकेतुर्विशिष्यते । वृत्ते-

असंवृतायामासीनां धरण्यां शंसितव्रताम् ॥ छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ॥५॥ मलमण्डनचित्राङ्गीं मण्डनार्हाममण्डिताम् ॥ मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥ समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः॥संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः॥७॥शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ॥ दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥ वेष्टमानां तथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव ॥ धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ९ ॥ वृत्तशीलकुले जातामाचारवति धार्मिके ॥ पुनः संस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १० ॥ अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥११॥ सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ॥ पूजामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ १२ ॥ आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव ॥ दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहृतामिव ॥ १३ ॥ पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ॥ प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ॥ १४ ॥ वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव ॥ पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलां पद्मिनीमिव ॥ १६ ॥ पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्रावितामिव ॥ परया मृजया हीनां कृष्णपक्षनिशामिव ॥ १७ ॥

ति ॥ वृत्तं दृढं शीलं स्वभावो यस्य तत् तच्च तत् कुलं च तास्मिन् । आचारवति समयाचारवति । धार्मिके यज्ञादिधर्मप्रधाने एवंभूते कुले जाताम् । संस्कारमापन्नां विवाहरूपसंस्कारमापन्नाम् । अतः संस्कारद्वारा दुष्कुले पुनर्जातामिव स्थिताम् । कुमाराणामुपनयनमिव कुमारीणां विवाहो द्वितीयं जन्म । वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः इति स्मृतेः । सन्नां क्षीणाम् । श्रद्धामिव विमानिताम् अवमानितामित्यर्थः । अवमाने हि

कृते अवमन्तरि श्रद्धा मन्दी भवति। पूजामिव परिक्षीणां स्वल्पपूजाद्रव्यामित्यर्थः । प्रतिहतां निष्फलाम् । आयतीं धनलाभम् । विध्वस्तां मन्दीभूताम् । प्रतिहताम् अननुष्ठिताम् । दीप्तां दाहयुक्ताम् । काले उत्पातकाले । पूजामपहृतामिव । अत्र पूजाशब्देन पूजाद्रव्यमुच्यते । विध्वस्तां हिमादिहताम् । तमोध्वस्तां तमःसंवृताम् । उपक्षीणां स्वल्पजलामित्यर्थः । परामृष्टां शूद्रादिभिरिति शेषः । उत्कृष्टपर्णकमलाम् उद्धृतपत्रकमलाम् । विस्रावितां रोधोभङ्गादिना अन्यनिर्गमितजलामित्यर्थः । मृजया उद्वर्तनाद्यङ्गशोधनेन । सुजाताङ्गीं सुन्दराङ्गीम् । आलितां बद्धाम् । अल्पाहारां तो-

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १८ ॥ गृहीतामा-
लितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् ॥ निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १९ ॥ एकया दीर्घया वेण्या
शोभमानामयत्नतः ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २० ॥ उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन
च ॥ परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥२१॥आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव ॥ भावे-
न रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥२२॥ समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम् ॥
अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः॥२३॥इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एको०सर्गः॥१९॥
स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ॥ साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥ ॥

यमात्राहारामित्यर्थः । यद्वा अल्पाहारां मितभोजिनीमित्युत्तमस्त्रीलक्षणमुच्यते । आयाचमानामिति । रघुमुख्यस्य कर्तुः दशग्रीवपराभवं भावेन मनसा आयाचमानां प्रार्थयन्तीमिव स्थिताम् । समीक्षमाणां रक्षकं समीक्षमाणाम् । सुपक्ष्मेति । अन्ते ताम्रं मध्ये शुक्लमस्या लोचनमित्युच्यते ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

स तामित्यादि ॥ साकारैः सेङ्गितैः । आकारार्विङ्गिताकृतीत्यमरः । न्यदर्शयत स्वाभिप्रायमिति शेषः । सीतायै स्वाभिप्रायं प्रकाशितवानित्यर्थः ॥१॥

मां दृष्ट्वेति ॥ अदर्शनं अदृश्यत्वम् ॥ २ ॥ मां दृष्ट्वा भीतिर्न कर्तव्येत्याह—कामय इति ॥ ३ ॥ अन्ये च भयहेतवोत्र न सन्तीत्याह—नेहेति ॥ ४ ॥ परदारेच्छादोष इत्याशङ्क्याह—स्वधर्म इति ॥ संप्रमथ्य बलात्कृत्य । कामम् अत्यन्तम् । यथाकामं यथेच्छम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ देवीति ॥ प्रणयस्व स्नेहं कुरु ॥ ७ ॥ एकवेणीति ॥ एकवेणी असीमन्तितवेणी । धराशय्या भूशयनम् । औपयिकानि युक्तानि । युक्तमौपयिकमित्यमरः ॥

मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् ॥ अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥ कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये ॥ सर्वाङ्गगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥ नेह केचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः ॥ व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥ स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वथैव न संशयः ॥ गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥ एवं चैतदकामां तु न त्वां स्प्रक्ष्यामि मैथिलि ॥ कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥ देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये ॥ प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७ ॥ एकवेणी धराशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् ॥ अस्थानेप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥ विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च ॥ विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥ महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च ॥ गीतं नृत्तं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमपि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ॥ मां प्राप्य हि कथं नु स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११ ॥ इदं ते चारु संजातं यौवनं व्यतिवर्तते ॥ यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः शीघ्रमपामिव ॥ ॥ १२ ॥ त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वसृक् ॥ नहि रूपोपमा त्वन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३ ॥ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमिति ॥ मां प्राप्य हीति । हिः पादपूरणे अप्यर्थो वा । हे सुविग्रहे मां प्राप्यापि कथमनर्हा स्याः ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वामिति ॥ उपरतः निवृत्तः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । उत्तरोत्तरं सातिशयं रूपं सिसृक्षुर्विधाता त्वां सृष्ट्वा इतः परं सातिशयं रूपं स्रष्टुं न शक्यत इति धिया सृष्टेरुपरत इति मन्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वामिति॥कः अतिवर्तेत । न कोपीत्यर्थः ॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥ असकृदिति ॥ विमृदितध्वजाः भग्नध्वजाः । प्रत्यनीकेषु शत्रुषु मध्ये॥२०॥ इच्छयेति॥ प्रतिकर्म अलंकारः । प्रतिकर्म प्रसाधनमित्यमरः । अवसज्यन्ताम् अर्प्यन्ताम् । प्रतिकर्मणा संयुक्तं पश्यामि पश्येयम्॥२१॥२२॥प्रतिकर्मे-

त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् ॥ कः पुमानतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥ यद्यत्पश्यामि
ते गात्रं शीतांशुसदृशानने ॥ तस्मिंस्तस्मिन् पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥ भव मैथिलि भार्या मे मोहमेनं
विसर्जय ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ १६ ॥ लोकेभ्यो
यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि वै ॥ तानि मे भीरु सर्वाणि राज्यं चैतदहं च ते ॥ १७ ॥ विजित्य पृथिवीं
सर्वां नानानगरमालिनीम् ॥ जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥ नेह पश्यामि लोकेन्यं यो मे
प्रतिबलो भवेत् ॥ पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९ ॥ असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः ॥
अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥ इच्छया क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ॥ २१ ॥ सप्रभाण्यवसज्यन्तां
तवाङ्गे भूषणानि च ॥ साधु पश्यामि ते रूपं संयुक्तं प्रतिकर्मणा ॥ २२ ॥ प्रतिकर्माभिसंयुक्ता
दाक्षिण्येन वरानने ॥ भुङ्क्ष्व भोगान् यथाकामं पिब भीरु रमस्व च ॥ २३ ॥ यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा
धनानि च ॥ ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च ॥ मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव ॥ २४ ॥ ऋद्धिं
ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशश्च मे ॥ २५ ॥ किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवाससा ॥ निक्षिप्तविजयो
रामो गतश्रीर्वनगोचरः ॥ व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥ ॥

ति॥दाक्षिण्येन सरलत्वेन । भुङ्क्ष्व अनुभव । दक्षिणे सरलोदारावित्यमरः॥२३॥यथेष्टमिति ॥ ललस्व प्रीतिं कुरु । “ लल, ईप्सायाम् ” इति धातुः॥२४॥

❀ रामानुजीयम् ❀ ऋद्धिमित्यादि ॥ ऋद्धिं संपदम् । श्रियं भाम् ॥ २५ ॥ एवमात्मानं प्रशस्य रामं निन्दति—किं करिष्यसीत्यादिना ॥ निक्षिप्त-

विजयः त्यक्तविजय इत्यर्थः । स्थण्डिलशायी भूतलशायी ॥ २६ ॥ नहीति ॥ वाशब्दोवधारणे । द्रष्टुमपि नोपलप्स्यत एवेत्यर्थः । दर्शनमात्रफलमपि
दर्शनं न प्राप्स्यसीत्यर्थः (?) । पुरोऽग्रे बलाका येषां ते पुरोबलाकाः तैः । अनेन मेघानामतिविपुलतोच्यते । महामेघेष्वेव बलाकासंचारवर्णनात् ॥
❀रामानुजीयम्❀नहीति ॥ वाशब्दोवधारणे । द्रष्टुं वा नोपलप्स्यत एवेत्यर्थः । पुरोबलाकैरसितैरिति विशेषणाद्वर्षासंबन्धिता द्योत्यते ॥२७॥ न चा

नहि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलप्स्यते ॥ पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७॥ न चापि मम
हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः॥हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव॥२८॥चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे
विलासिनि ॥ मनो हरासि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९ ॥ क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम् ॥ त्वां
दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥ अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ॥ यावन्त्यो
मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ॥ ३१ ॥ मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः ॥ तास्त्वां परिचरिष्यन्ति
श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥ यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च ॥ तानि लोकांश्च सुश्रोणि मां
च भुङ्क्ष्व यथासुखम् ॥ ३३॥ न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः ॥ न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि
वा ॥ ३४ ॥ पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान् धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च ॥ मयि ललललने
यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३५ ॥ ॥

पीति ॥ हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः । अत्र कीर्तिशब्देन भार्या लक्ष्यते । हिरण्यकशिपुरिन्द्रहस्तगतां भार्यां पुनः
प्राप्तवानित्येतच्छ्रीभागवते प्रसिद्धम् । व्यलुम्पन् राजशिबिरममरा राज्यकाङ्क्षिणः । इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत् ॥ इत्यादिप्रह्लादवचनात्
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अन्तःपुरेति ॥ ऐश्वर्यम् अन्तःपुरैश्वर्यम् । स्वामिनीत्वं कुरु प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यानीति ॥ भुङ्क्ष्व स्वाधीनं कुरु
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पिबेति ॥ पिब मद्यमिति शेषः । विहर सञ्चर । विहारशब्दस्य संचारेपि प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

॥ ३६ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ तस्येत्यादि ॥ १ ॥ दुःखार्तेत्यादि ॥ तृणमिति । रावणस्य साक्षात्संभाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरणम् । प्रत्युवाचेति पुनरभिधानं वचनप्रकारविशेषकथनार्थम् । दुःखार्ताया अपि शुचिस्मितत्वाभिधानं वस्तुस्वभावेन सस्मितवत् प्रतीयमानत्वात् ॥ ❁ तनिश्लोकी ❁ तृणमन्तरतः कृत्वेति । परपुरुषमुखं निरीक्ष्य वार्ता न कर्तव्येति मर्यादया वा तृणवदलक्षीकृत्य वा अस्मद्वक्ष्यमाणवचनं तृणसमानमित्ययं न लक्षीकरोतीति बुद्ध्या वा ।

कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि॥ कनकविमलहारभूषिताङ्गि विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३६ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ॥ आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच शनैर्वचः ॥ १ ॥ दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी ॥ चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥ तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥ २ ॥ निवर्तय मनो मत्तः स्वजने क्रियतां मनः ॥ न मां प्रार्थयितुं युक्तं सुसिद्धिमिव पापकृत् ॥ ॥ ३ ॥ अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी ॥ राक्षसं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ ॥

स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् । स शूरः स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥ इत्युक्तकटाक्षपातार्हो भवतीति वा । स्वामिना तृणमादाय काकासुरनिरासवत् अनेन तृणेनैतन्निरासः कार्य इति वा । अचेतनं चेतनं कृत्वा सम्बोधनेन वाक्यं वदामीति बुद्ध्या वा । आसन्नस्यास्य व्यवधानेन भाव्यमिति बुद्ध्या वा । पशुसमानस्य तव इदमेव भोग्यमिति बुद्ध्या वा । रामविरोधेन भवान् सानुबन्धो न शिष्यति तृणं छित्त्वा निवेदने इति वा तृणं मध्ये स्थापयित्वा ॥ २ ॥ ३ ॥ अकार्यमिति ॥ एकः पतिर्यस्यास्सा एकपत्नी तया । "नित्यं सपत्न्यादिषु" इति ङीप् ॥ ४ ॥ एवमिति ॥ पृष्ठतः कृत्वा अनादृत्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नाहमिति ॥ सतो अहं तव औपयिकी युक्ता भार्या न किन्तु परिहार्या । साधूनां सतां धर्मं साधुधर्मम् । साधूनां व्रतं साधुव्रतम् । साधु सम्यक् । चर ॥ ६ ॥ यथेति ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा यथा तव दारा रक्ष्यास्तथान्येषां दारा रक्ष्याः । तस्मात् स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥ अतुष्टमिति ॥ अतुष्टम् अतृप्तम् । निकृतिप्रज्ञम् निकृतौ शाठ्ये प्रज्ञा यस्य तम् । पराभवम् आयुरैश्वर्यादिक्षयरूपम् ॥ ८ ॥ इह सन्त इति ॥ इह अतिविशालेपि दुर्जनसंकुले देशे । सन्तः त्वामनर्थान्निवारयन्तः । न सन्ति वा न सन्ति किम् सन्त्येव । श्रीविभीषणप्रभृतीनां संभवान्न सन्तीति कथं वक्तुं शक्यम् । सतो वा नानुवर्तसे । तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवयाः । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ इत्युक्तरीत्या प्रणिपातमन्तरेण न ते उपदिशन्ति ।

नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव ॥ साधुधर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥ ६ ॥ यथा तव तथान्येषां दारा रक्ष्या निशाचर ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥ अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चलितेन्द्रियम् ॥ नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥ इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ॥ तथाहि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥ वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः ॥ राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ॥ समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥ तथेयं त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसंकुला ॥ अपराधात्तवैकस्य न चिराद्विनशिष्यति ॥ १२ ॥ ॥

त्वं च तत्पादेषु कदाचिदपि न प्रणतवानसि । कथमिदं भवती जानातीत्याशङ्क्याह—तथाहीति । तथाहि विपरीता ते बुद्धिः तव बुद्धिवैपरीत्यमेव तव शिष्टाननुवर्तनं सूचयतीत्यर्थः । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् कथं मदीया बुद्धिस्त्वया ज्ञायत इत्यत्राह—आचारवर्जितेति । आचारवर्जिता तव दुरनुष्ठानमेव तव बुद्धिं द्योतयतीति भावः ॥ ९ ॥ वच इति ॥ पूर्वश्लोके रावणस्याभाव उपन्यस्तः । अनेन राक्षसाभावपक्ष उपन्यस्यते—मिथ्याप्रणीतात्मा मिथ्यास्निग्धात्मा । स्नेहीति भावयन्निवेति यावत् । त्वं विचक्षणैस्साधुभिरुक्तं पथ्यं हितं वचः राक्षसानामभावाय न प्रतिपद्यसे नाङ्गीकरोषि वा । राक्षसेषु स्नेहं भावयन् तद्विनाशमेव हृदि कृत्वा साधु वचनं न शृणोषीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

स्वकृतैरिति ॥ रावणादीर्घदर्शिन इत्यत्र रावणेति संबुद्धिः । निकृताः त्वया वञ्चिताः ॥१३॥१४ ॥ शक्येति ॥ अनेन रावणोक्तप्रलोभनानामुत्तरमुच्यते । ऐश्वर्येण अन्तःपुरस्त्रीणामीश्वरत्वेन । धनेन आभरणादिना वा । लोभयितुं वञ्चयितुम् । अहं न शक्या । अत्र हेतुमाह–अनन्येति । अहं नित्यानपायिनी । राघवेण रघुकुलावतीर्णेन विष्णुना । अनन्या अविभक्ता । यत्र यत्र कुले विष्णुरवतरति तत्र तत्रावतीर्णा लक्ष्मीरित्यर्थः । तृतीयया तत्परतन्त्रा चास्मीति द्योत्यते । न केवलं तस्य परतन्त्राहं प्रत्युत तस्याप्यतिशयावहेति दृष्टान्तेन द्योतयति–भास्करेणेति । प्रभा हि भास्करस्याप्यतिशयमावहति तथैव हि मारीचो भवन्तं प्रति निवेदितवान् । अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजेति । किं तद्धितवचनमपि मोहेन विस्मृ-

स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः ॥ अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३ ॥ एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः ॥ दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४ ॥ शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ॥ अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा ॥ १५ ॥ उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ॥ कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्य चित् ॥ १६ ॥ अहमौपयिकी भार्या तस्यैव वसुधापतेः ॥ व्रतस्नातस्य धीरस्य विद्येव विदितात्मनः ॥ १७ ॥ ॥

तोसीति तत्त्वमाह ॥ १५ ॥ उपधायेति ॥ लोकनाथस्य सर्वैर्ब्रह्मादिदेवगणैः स्वस्वपदप्राप्तये नाथ्यमानस्य याच्यमानस्य । "नाधृ, याच्ञायाम्" इति धातुः । तस्य रामस्य । सत्कृतं भुजं दक्षिणं भुजमित्यर्थः । उपधाय उपधानीकृत्य । तेन तत्परिष्वक्तत्वं गम्यते । एवं श्लाघिताहम् अन्यस्य ततो भोगं याचमानस्य कस्यचिदनामधेयस्य क्षुद्रस्य त्वादृशः भुजम् असत्कृतं कथं नामोपधास्यामि । न कथंचिदपीत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥ अहमिति ॥ अहं तु शीलवयोवृत्ता तस्यैव तुल्यशीलवयोवृत्तस्य वसुधापतेः औपयिकी उचिता भार्या । ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति भूमिनाथस्याहं लक्ष्मीदेव्युचितेति हृदयम् । कर्थामव । व्रतस्नातस्य वेदव्रतैः स्नातस्य । धीरस्य धीमतः ब्राह्मणस्य । विदितात्मनः आत्मज्ञानवतः । विद्यैव योगाभ्यासरूपविद्येव ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

पथिचोरं पानीययाचकवद्रावणमर्थयते—साध्विति ॥ साधु रावण । मद्वियोगेन त्वत्क्रौर्यमधिकं जातमिति भावः । एवमुत्कटक्रौर्यं प्रति याचनात् स्वस्यातिशयो व्यज्यते । रामेण सर्वाङ्गसुन्दरेण माम् तस्यानन्यार्हां तद्वियोगे जीवितं धारयितुमशक्ताम् । नच सीतेत्यादि । समानय संगमय । तत्र हेतुः दुःखितामिति । करेण्वा गजवध्वा । वाशितया यौवन गतया । वाशिता युवतिः प्रोक्ता कलभः करिपोतक इति वचनात् । यद्वा वासितयेति पाठः । वने वासितया बद्धया । अत्र विभक्तिव्यत्यासः कार्यः । वने वासितां करेणुं गजाधिपेनेवेति । वस्तुतस्तु यथान्यास एवान्वेति । रामेण संगमनं नाम रामाह्वानम् । नहि पुनरपि रामस्थानं तेन नेतुमीष्टे । किंत्वत्र राममाहूय समर्पणमेव अत एव करेण्वा गजाधिपमित्युक्तम् ॥ १८ ॥ एवं रावणे जननीत्वप्रतिपत्तिं विहाय कानिचिदसंगतानि जल्पति देवी खिन्ना सती कोयमस्य स्वभावः कथमस्य को-

साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ॥ वने वाशितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपम् ॥ १८ ॥ मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ॥ वधं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः ॥ विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ॥ १९ ॥ तेन मैत्री भवतु मे यदि जीवितुमिच्छसि ॥ प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ॥ २० ॥ मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ ॥

प्युपदेष्टा सेत्स्यतीति इह सन्तो न वासन्तीत्यादिना । विचिन्त्य दयावती स्वयमेवोपदिशति मातृत्वप्रयुक्तवात्सल्येन—मित्रमिति ॥ रामं शरणं गच्छेत्युक्ते तन्न रावणस्सहेत दुर्मानितया आत्मसद्बुद्ध्यनुसारेण मित्रमित्याह । किंच शरणागतं स्वस्याधीनं मन्यते देवी देवश्च । अत एव रामो वक्ष्यति । मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचनेति । इमं च तथाह । मित्रमिति । रामः मित्रं कर्तुं युक्तमित्यर्थः । मित्रशब्दापेक्षया औपयिकमिति नपुंसकनिर्देशः । स्थानं परीप्सता मार्गचोरस्यापि भूमौ पदानि स्थापयित्वा चौर्यं कर्तव्यम् । तवापि यदि स्थानमभीप्सितं तर्हि तमेव भजेत्यर्थः । शरणागतिदैन्यादपि मरणमेव वरमिति यदि मन्यसे तदानीं तद्भजनं कर्तव्यमित्याह—वधं चानिच्छता घोरं तव सम्यङ् मरणं न दास्यति । त्वां संस्थाप्य त्वत्समक्षं त्वत्सन्तानजान् हिंसित्वा ततस्ते चित्रवधं करिष्यति तं यदि नेच्छसि तदा प्र

त्तव्य इत्यर्थः । त्वया तत् प्रतीकारावलोकनेन त्वयावश्यं तच्छरणागतिः कर्तव्या । एवं स रक्षक इत्यत्र किं प्रमाणं तत्राह—असौ निरन्तरप्रत्ययेनास्या रामः प्रत्यक्ष इव भासते । रावणस्यापि मायामृगानुसरणसमये तदाकारदर्शनजभयेन वृक्षे वृक्षे च पश्यामीत्युक्तरीत्या पुरस्थित इव भासते । पुरुषर्षभः मत्कृतापराधेन कथं मामङ्गीकरिष्यतीत्येवं त्वया न चिन्तनीयम् । आनुकूल्यलेशे सति सर्वमपराधं विस्मरिष्यति पुरुषधौरेयत्वात् । मित्रकरणप्रकारमाह—प्रसादयस्वेति । त्वं चेत्यनेनाहमपि प्रसादयिष्यामीति सिद्धम् । प्रयतो भूत्वा मनःकालुष्यं

एवं हि ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघूतमे ॥ अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो वधं प्राप्स्यसि रावण ॥ २२ ॥ वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् ॥ त्वद्विधं तु न संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥ रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ॥ शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव ॥ २४ ॥ इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः ॥ इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः ॥ २५ ॥ रक्षांसि परिनिघ्नन्तः पुर्यामस्यां समन्ततः ॥ असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्रमहासर्पान् स रामगरुडो महान् ॥ उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥ अपनेष्यति मां भर्ता त्वतः शीघ्रमरिन्दमः ॥ असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले ॥ अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यक्त्वेत्यर्थः । निर्यातयितुं प्रत्यर्पयितुम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ एवमिति ॥ संप्रदाय स्थितायेति शेषः ॥ २२ ॥ वर्जयेदिति ॥ उत्सृष्टम् इन्द्रमुक्तं वज्रम् अन्तकश्च त्वद्विधं वर्जयेत् । राघवस्त्वद्विधं न वर्जयेदिति सम्बन्धः ॥२३॥ रामस्येति ॥ महास्वनं महानादं नादो नाम स्वरावयवविशेषः ॥ २४ ॥ इहेति ॥ रामलक्ष्मणलक्षणाः रामलक्ष्मणनामाङ्काः । असंपातम् अनवकाशम् ॥ २५ ॥२६॥ राक्षसेन्द्रमहासर्पानिति ॥ रूपकोक्तमेवोपमयाप्याह—वैनतेय इति॥२७॥न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हतीत्युक्तस्योत्तरमाह—अपनेष्यतीति ॥ जनस्थान इति॥एतत् युद्धं विना चौर्येणापहरणम्॥२८॥२९॥

आश्रममिति ॥ गोचरं गतयोः बाह्यदेशं गतयोः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्य त इति ॥ तस्य ते असमर्थतया चोरवृत्तेस्तव ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विग्रहे सति युद्धे सति । युगग्रहण संयुगे जयग्रहणम् । अस्थिरम् असंभावितम् । यद्वा युगग्रहणं युद्धारम्भः । अस्थिरम् अध्रुवम् किंतु ताभ्यां प्रसह्य वधस्ते सिद्ध इति दृष्टान्तेनाह–वृत्रस्येवेति । वृत्रस्य एकस्य बाहोर्द्वाभ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इव जय इव । वृ-

आश्रमं तु तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः ॥ गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाधम ॥३०॥ नहि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ॥ शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥ तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् ॥ वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य निग्रहः ॥ ३२ ॥ क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ॥ तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३ ॥ गिरिं कुबेरस्य गतोपधाय वा सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ॥ असंशयं दाशरथेर्न मोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोशनेरिव ॥३४॥ इतिश्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसाधिपः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥ यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा ॥ यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा ॥ २ ॥ सन्नियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ॥ द्रवतो मार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥ ३ ॥ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल निबद्ध्यते ॥ जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥ ॥

त्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाह्वोरिव एकेन त्वया तयोर्द्वयोर्जयो न शक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ क्षिप्रमिति ॥ सः नाथ इति पदच्छेदः ॥ ३३ ॥ गिरिं कुबेरस्य गतोपधाय वेति ॥ अपधाय अपक्रम्य । कुबेरस्य गिरिं कैलासम् । कैलासस्थानमलकेत्यमरः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ सीताया इत्यादि ॥ १ ॥ सान्त्वयिता अनुनेता ॥ २ ॥ सन्नियच्छतीति ॥ सन्निच्छति निरुणद्धि । द्रवतः धावतः । अमार्गमिति च्छेदः ॥ ३ ॥ वाम इति ॥ वामः प्रतिकूलः । मनुष्याणां प्राणिनाम् । अनुक्रोशः कृपा । परिभवादिप्रदानेन मनुष्याणां प्रतिकूलः कामः यस्मिन् जने

निबध्यते तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च जायते किल । मिथ्या प्रव्रजिते कपटेन वन्यवृत्तिभाजि रामे रतां सक्ताम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवमिति ॥ क्रोधसंरम्भसंयुक्तः क्रोधप्रणयाभ्यां संयुक्तः ॥ ७ ॥ द्वौ मासाविति ॥ ते मया योवधिः कृतः मासान् द्वादशभामिनीत्यारण्यकाण्डोक्तेर्द्वादशमासात्मकोवधिः कल्पितः । अत्र द्वौ मासाववशिष्टौ । तौ द्वौ मासौ । मे मया । रक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ । ततः तस्मात्कारणात् । मम

एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने ॥ वधार्हामवमानार्हां मिथ्या प्रव्रजिते रताम् ॥ ५ ॥ परुषाणीह वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् ॥ तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥ द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योवधिस्ते मया कृतः ॥ ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् ॥ मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते महानसे ॥ ९ ॥ तां तर्जमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ॥ देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैरपरा वक्त्रनेत्रैस्तथापराः ॥ सीतामाश्वासयामासुस्तार्जितां तेन रक्षसा ॥ ११ ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् ॥ उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

शयनमारोहेत्यन्वयः । प्रातराशार्थं मासद्वयान्तर्गतरात्रिसमाप्त्यनन्तरम् हिंसायां कालविलम्बं विना प्रातःकालिकाशनार्थमित्यर्थः । आरम्भते आलभन्ते । रलयोरभेदः । आलम्भस्स्पर्शहिंसयोरित्यमरः । महानसे पाकशालायाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैरिति ॥ ओष्ठप्रकारैः रुरुदिषतामोष्ठेषु भङ्गस्फुरणादयो ये विकारास्ते ओष्ठप्रकाराः ओष्ठभङ्गादिरूपसंज्ञादिभिरित्यर्थः । एवं वक्त्रनेत्रैः वक्त्रनेत्रसंज्ञादिभिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ ताभिरिति ॥ वृत्तशौण्डीर्यगर्वितं वृत्तं पातिव्रत्यं तस्य शौण्डीर्यं बलं तेन गर्वितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥ ॥

नूनमिति ॥ ते निःश्रेयसे स्थितः कश्चिज्जनः नास्ति । यः अस्माद्विगर्हितात् कर्मणस्त्वाम् निवारयति स चापि नास्ति नूनमिति योजना । तवेष्टप्रापकः अनिष्टनिवारकश्च नास्तीत्यर्थः ॥१३॥१४॥ राक्षसाधमेति॥ तस्य मोक्ष्यसे तस्मान्मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथेति॥ यथा मातङ्गः शशश्च । सहितः युयुत्सादिना संगतः । तथान्योन्यसंगतो रामस्त्वं च । अत्र रावणः स्वस्य मातङ्गसाम्यमुक्तमिति भ्राम्येदिति परिहरति—तथेति। तत्र गज इव रामः ।

नूनं न ते जनः कश्चिदस्ति निःश्रेयसे स्थितः ॥ निवारयति यो न त्वां कर्मणोस्माद्विगर्हितात् ॥ १३ ॥ मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः ॥ त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसापि कः ॥ १४ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ॥ उक्तवानसि यच्छापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितो वने ॥ तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः ॥ १६ ॥ स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे ॥ चक्षुषोर्विषयं तस्य न तावदुपगच्छसि ॥ १७ ॥ इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले ॥ क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य निरीक्षतः ॥ १८ ॥ तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च ॥ कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते ॥ १९ ॥ असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् ॥ न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा ॥ २० ॥ नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः ॥ विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥ २१ ॥ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ अपोह्य रामं कस्माद्धि दारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥ ॥ ॥

शश इव त्वम् ॥१६॥ स त्वमिति ॥ इक्ष्वाकुनाथं क्षिपन् मायामृगव्याजेन दूरं निस्सारयन् । इह स्वजनेषु न तावदुपगच्छसि । यद्युपगच्छसि तदा तत्प्रभावं वेत्स्यसीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ असंदेशादिति ॥ रामस्य भर्तुः । असंदेशात् अपकारिषु शपेथा इति संदेशाभावात्। तपसः पातिव्रत्यरूपस्य । कुर्मि करोमि । उत्त्वविकरणप्रत्ययलोपावार्षौ । भस्मार्ह भस्मीकरणार्ह। तेजसा पातिव्रत्यप्रभावेन ॥ २० ॥ नेति ॥ तस्य रामस्य तस्मात् रामात् । विधिः चौर्येणापहरणम् । विहितः दैवेनेति शेषः ॥ २१ ॥ शूरेणेति ॥ बलैस्समुदितेन । बलेन सर्वश्रेष्ठेनेत्यर्थः । अपोह्य रामं मृगच्छद्मनापवाह्य ॥२२॥

सीताया इति ॥ विवृत्य विवर्त्य ॥ २३ ॥ नीलजीमूतेति ॥ सिंहस्येव बलगमने यस्यासौ सिंहसत्त्वगतिः । जिह्वाग्रं लोचने च दीप्तानि यस्य सोयं दीप्तजिह्वाग्रलोचनः । कोपेन चलम् अग्रं यस्य तत् चलाग्रं च तत् मुकुटं च तेन प्रांशुः दीर्घः । चित्रमाल्यवत्त्वेपि रक्तमाल्यवत्त्वं तत्प्राचुर्यादुक्तम् । तप्ताङ्गदविभूषणः तप्तशब्देन तेजिष्ठत्वमुक्तम् । मेचकेन नीलेन । अमृतोत्पादनद्धेन अमृतोत्पादनार्थं नद्धेन । ताभ्यां प्रसिद्धा-

सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत ॥ २३ ॥ नीलजीमूतसंकाशो महाभुजशिरोधरः ॥ सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान् दीप्तजिह्वाग्रलोचनः ॥ २४ ॥ चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः ॥ २५ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः ॥ अमृतोत्पादनद्धेन भुजगेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २७ ॥ तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः ॥ रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥ स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोपि भयङ्करः ॥ २९ ॥ अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ॥ उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥ अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ॥ नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा ॥ गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

भ्याम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तरुणेत्यादि ॥ अलंकृतत्वे कल्पकसाम्यम् । भयंकरत्वे पुनश्चैत्यसाम्यम् । चैत्यं श्मशानवृक्षः । श्मशानमण्डपो वा । सीताया अत्यन्तभयंकरत्वज्ञापनाय रावणवर्णनं कृतम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वेत्यादि ॥ प्रधानाप्रधानभूते द्वो एकाक्ष्यौ । अतो न पुनरुक्तिः । अथवा अक्षम् इन्द्रियम् । एकाक्षीम् एकैकेन्द्रियाम् । श्रोत्रनासादावेकमात्रवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥

॥३४॥३५॥३६॥ प्रतिलोमेति ॥ प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकूलानुकूलाचरणैः । सामदानादिभेदनैः सामदानमुख्यैर्भेदैः । प्रथमप्रयुक्तसामदानैरित्यर्थः । आवर्जयत वशीकुरुत ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उपगम्येति ॥ धान्यमालिनी रावणस्य कनिष्ठपत्नी । इदं मन्दोदर्या अप्युपलक्षणम् । उत्तरत्र वानरान् प्रति ह-

हस्तिपाद्यश्वपाद्यौ च गोपादीं पादचूलिकाम् ॥ एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् ॥ अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥ ३५ ॥ अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ॥ यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ॥ तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥ ३६ ॥ प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ॥ आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ॥ ३७॥ इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ॥ काममन्युपरीतात्मा जानकीं पर्यतर्जयत् ॥३८॥ उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ॥ परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥३९॥ मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ॥ विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ॥ ४० ॥ नूनमस्या महाराज न दिव्यान् भोगसत्तमान् ॥ विदधात्यमरश्रेष्ठस्तव बाहुबलार्जितान् ॥ ४१ ॥ अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते ॥ इच्छन्तीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ४२ ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ॥ प्रहसन् मेघसंकाशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ ४३ ॥ प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥ देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च सर्वतः ॥ परिवार्य दशग्रीवं विविशुस्तद्गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥ स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः ॥ विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश भास्वरम् ॥४६॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥

नुमद्वचने तथा वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नूनमिति॥ अस्यास्सीतायाः । अमरश्रेष्ठो ब्रह्मा दिव्यान् भोगान्न विदधाति। अस्या दिव्यभोगे भाग्यं नास्तीत्यर्थः ॥४१ ॥४२॥४३॥४४॥४५॥ सर्गार्थं संग्रहेण दर्शयति—स इति ॥ ४६॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० रामा० सुन्दर० द्वावि० सर्गः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वेत्यादि ॥१॥२॥३॥४॥५॥ प्रजापतीनामिति ॥ मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुरिति षट् प्रजापतयः। तेषां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥६॥७॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह ॥ ॥ १ ॥ निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते ॥ राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ॥ परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥ पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः ॥ दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥ ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥ प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थो यः प्रजापतिः ॥ मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥६॥ पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः ॥ नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥७॥ तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः ॥ तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ ८ ॥ मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किन्नानुमन्यसे ॥ ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ विवर्त्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा ॥ ॥ ९ ॥ येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जिताः ॥ तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १० ॥ ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी क्रोधमूर्छिता ॥ भर्त्सयन्ती तदा घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लप्स्यसे ॥ १२ ॥ प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः ॥ सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥ समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् ॥ अन्तःपुरं समुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १४ ॥ अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥ असकृद्देवता युद्धे नागगन्धर्वदानवाः ॥ निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १६ ॥ ॥

॥८॥९॥१०॥११॥१२॥ प्रियामिति ॥ सर्वासां मध्ये प्रियां बहुमताम् महाभागां च भार्यां मन्दोदरीम् त्यक्त्वा त्वामुपैष्यति ॥१३॥१४॥१५॥१६॥

॥१७॥यस्येति ॥ यस्य यस्मात्। तस्य न तिष्ठसि तस्मै न तिष्ठसे। प्रकाशनार्थेऽप्यार्षत्वात्परस्मैपदं षष्ठी च ॥१८॥ पुष्पवृष्टिमित्यादि । शैलाश्च जलदाश्च पानीयं रावणः यदेच्छति तदा मुञ्चन्तीति विपरिणम्यते ॥ १९ ॥ २० ॥ साध्विति ॥ साधु ते कथितम् साधु गृहाणेति साधुशब्दद्वयस्य निर्वाहः

तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ॥ किमद्य राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेधमे ॥ ततस्तु दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य च मारुतः ॥ न वाति स्मायतापाङ्गि किं त्वं तस्य न तिष्ठसि ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् ॥ शैलाश्च सुभ्रूः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥१९॥ तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि ॥ किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थे रावणस्य हि ॥ २० ॥ साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि ॥ गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ २१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो विकृताननाः ॥ परुषं परुषा नार्य ऊचुस्तां वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥ किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे ॥ महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे ॥ २ ॥ मानुषी मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे ॥ प्रत्याहर मनो रामान्न त्वं जातु भविष्यसि ॥ ३ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥ मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने ॥ राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्लवं त्वमनिन्दिते ॥ ५ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ मानुषीति ॥ न त्वं जातु भविष्यसि । तस्येति शेषः । मानुषीति हेतुगर्भम्। मानुषी त्वं मानुषं तमिच्छसि ॥३॥४॥५॥६॥

यदिदमिति ॥ किल्बिषं पापावहम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ दीनो वेति । सुवर्चलेत्यादि बहुदृष्टान्तप्रदर्शनम् । स्वस्याः पातिव्रत्यदार्ढ्यद्योतनाय ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अवलीन इति । अवलीनः छन्नः । राक्षसीरशृणोत् राक्षसीवाक्यान्यशृणोदित्यर्थः ॥ १४ ॥ तामभिक्रम्येत्यादि ॥

यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरथ संगताः ॥ नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतिभाति वः ॥७॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥ दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ॥ तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ९ ॥ यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति ॥ अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥ लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा ॥ सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥ सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा ॥ नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता ॥ तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ॥ भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥ अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमान् शिंशुपाद्रुमे ॥ सीतां संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत्कपिः ॥ १४ ॥ तामभिक्रम्य संक्रुद्धा वेपमानां समन्ततः ॥ भृशं संलिलिहुर्दीप्तान् प्रलम्बान्दशनच्छदान् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् ॥ नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥ संभर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरानना ॥ सा बाष्पमुपमार्जन्ती शिंशुपां तामुपागमत् ॥ १७ ॥ ततस्तां शिंशुपां सीता राक्षसीभिः समावृता ॥ अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता ॥ १८ ॥ तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरधारिणीम् ॥ भर्त्सयांचक्रिरे सीतां राक्षस्यस्तां समन्ततः ॥ १९ ॥ ॥

नेयमर्हतीत्यत्रेतिकरणं बोध्यम् । अस्य ऊचुरित्यनेन सम्बन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ संभर्त्स्यमानेति ॥ सा भर्त्स्यमानेतिपाठे भर्त्सनोपगमनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् । तां हनुमदधिष्ठितां शिंशुपाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तां विनता नामेति ॥ निर्णतोदरी उन्नतोदरी ॥ २० ॥ सीत ईति ॥ अतिकृतम् अतिमात्रकृतम् ॥ २१ ॥ परितुष्टास्मीति ॥ मानुषो

ततस्तां विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना ॥ अब्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥ सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहो निदर्शितः ॥ सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥ परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृता विधिः ॥ ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि ॥ २२ ॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ विक्रान्तं रूपवन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥ दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियदर्शनम् ॥ ॥ २४ ॥ मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ २५ ॥ अद्य प्रभृति सर्वेषां लोकानामीश्वरी भव ॥ अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने ॥ २६ ॥ किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा ॥ एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥ अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा ॥ अब्रवीत्कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य गर्जती ॥ २८ ॥ बहून्याप्रियरूपाणि वचनानि सुदुर्मते ॥ अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९ ॥ न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरःसरम् ॥ ३० ॥ आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् ॥ रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ ३१ ॥ रावणस्य गृहे रुद्धामस्माभिस्तु सुरक्षिताम् ॥ न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात्पुरन्दरः ॥ ३२ ॥ कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ॥ अलमश्रुप्रपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विधिः कृतः । मनुष्यजात्युचितपातिव्रत्यप्रकटनं कृतम् एतावत्कालमित्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ बहूनीति ॥ सोढानि रावणेनेति शेषः ॥ २९ ॥ न चेति ॥ कालपुरस्सरं कालानुरूपम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

भजेति ॥ प्रीतिं रावणविषयप्रोतिम् । प्रहर्षं कालकृतमनोविकासम् ॥ ❋ रामानुजोयम् ❋ भजेति ॥ प्रीतिं स्नेहम् । प्रहर्षम् आनन्दम् । नित्यदैन्यतां नित्यं दैन्यं यस्याः सा नित्यदैन्या तस्या भावो नित्यदैन्यता ताम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उत्पाट्येति ॥ उत्पाट्य वा उत्पाट्यैव ॥३८॥ ॥ ३९ ॥ इमामिति ॥ दौर्हृदः इच्छा ॥ ४० ॥ यकृदिति ॥ कुक्षिदाक्षिणभागस्थः कालखण्डाख्यो मांसपिण्डो यकृत् । स्नायुस्त्रियां कालखण्डयकृती

भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजैतां नित्यदैन्यताम् ॥ सीते राक्षसराजेन सह क्रीड यथासुखम् ॥ ३४ ॥ जानासि हि यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् ॥ यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत्सुखमवाप्नुहि ॥ ३५ ॥ उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ॥ सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ॥ ३६ ॥ स्त्रीसहस्राणि ते सप्त वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि ॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥ उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ॥ यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि ॥ ३८ ॥ ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रोधमूर्छिता ॥ भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ इमां हरिणलोलाक्षीं त्रासोत्कम्पिपयोधराम् ॥ रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौहृदो मे महानभूत् ॥ ४० ॥ यकृत्प्लीहमथोत्पीडं हृदयं च सबन्धनम् ॥ अन्त्राण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४१ ॥ ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयाम किमास्यते ॥ ४२ ॥ निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति ह ॥ नात्र कश्चन संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

तु समे इमे इत्यमरः । प्लीहा तु गुल्माख्यो वामभागस्थो मांसपिण्डविशेषः । नकारान्तस्य प्लीहन्शब्दस्य अकारान्तत्वमार्षम् । अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु प्लीहा पुंसीत्यमरः । उत्पीडं तस्योपरि स्थितम् मांसम् । हृदयम् पद्मकोशप्रतीकाशं मांसम् । बन्धनं तस्य धारणमधोमांसम् । उत्क्रोडमिति पाठे उत्क्रोडो हृदयस्य स्थानम् । अन्त्रं पुरीतत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्त्वजामुखी नामेत्यादि ॥ पिलुकान् मांसखण्डान्। पेयं लेह्यं चास्या उपदंशत्वेनोच्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ततः शूर्पणखा नामेत्यादि ॥ निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवासिनी भद्रकाली ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एवमिति ॥ रोदिति अरुदत् ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ विशस्येमां ततः सर्वाः समान्कुरुत पीलुकान् ॥ ४४ ॥ विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ॥ पेयमानीयतां क्षिप्रं लेह्यमुच्चावचं बहु ॥ ४५ ॥ ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ अजामुख्या यदुक्तं हि तदेव मम रोचते ॥ ४६ ॥ सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ॥ मानुषं मांसमास्वाद्य नृत्यामोथ निकुम्भिलाम् ॥ ४७ ॥ एवं संभर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥

तथा तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु ॥ राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ॥ उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥ सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ॥ न शर्म लेभे दुःखार्ता रावणेन च तर्जिता ॥ ४ ॥ वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः ॥ वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकैरिवार्दिता ॥ ५ ॥ सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् ॥ चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथा तासां वदन्तीनामित्यादि ॥ तासां वदन्तीनां तासु वदन्तीषु ॥ १ ॥ एवमुक्तेति ॥ मनस्विनी पातिव्रत्ये दृढमनाः ॥ २ ॥ न मानुषीति ॥ खादत भक्षयत ॥ ३ ॥ सा राक्षसीति ॥ शर्म सुखम् ॥ ४ ॥ वेपत इति ॥ कोकैः ईहामृगैः। कोकस्त्वीहामृगो वृक इत्यमरः ॥ ५ ॥ सा त्विति ॥ अशो

कस्य हनुमदधिष्ठितशिंशुपासन्निहितस्य ॥ ६ ॥ सा स्नापयन्तीति ॥ अन्तम् अवधिम् । अधिगच्छति अध्यगच्छत् ॥ ७ ॥ सा वेपमानेति ॥ राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥ तस्या इति ॥ सीतयेति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभाव आर्षः ॥ ९ ॥ सा निःश्वसन्तीति ॥ दुःखार्ता राक्षसीवचनश्रवणजदुःखार्ता । आर्ता रामविरहार्ता ॥ १० ॥ हा रामेति ॥ सुमित्रेत्यत्र सम्बुद्धावाप एकारादेशाभाव आर्षः ॥ ११ ॥ लोकप्रवाद इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ अकाले अप्राप्तकाले । दुर्लभ इत्यत्र इतिकरणं बोध्यम् । यत्र यतः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तथेति ॥ तासां वदन्तीनां तासु वदन्तीषु सतीष्वित्यर्थः । अस्माच्छ्लोकात् परम् एवमुक्तेति श्लोकः । मनस्विनीति । पातिव्रत्ये दृढमनाः । अतः परं न मानुषीति श्लोकः । न मानुषीति ॥ कामं खादत यथेच्छं भक्षयत । अतः परं सा राक्षसीति श्लोकः । अतः परम् वेपत इति श्लोकः । कोकैः ईहामृगैः । कोकस्त्वीहामृगो वृक इत्यमरः । अतः परम् सा त्विति श्लोकः । अशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य । हनुमदधिष्ठितशिंशुपामूलं प्राप्तायास्सीताया अशोकशाखालम्बनाभिधानादशोकशिंशुपाशाखाः परस्परं संमिलिता वर्तन्त इत्यवगम्यते । अतः परं सा वेपमानेति श्लोकः । राक्षसीनां राक्षसीभ्यः । अतः परं तस्या इति श्लोकः । वेपन्त्या सीतयेत्यत्र षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभाव आर्षः । अतः परं सा निःश्वसन्तीति श्लोकः । अतः परं हा रामेति श्लोकः । हा सुमित्रेतीत्यत्र एकाराभाव आर्षः । अतः परं

सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ॥ चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति॥७॥सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा ॥ राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाभवत् ॥८॥ तस्याः सा दीर्घविपुला वेपन्त्या सीतया तदा ॥ ददृशे कम्पिनी वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥९॥ सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता शोकोपहतचेतना ॥ आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप ह॥१०॥ हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च ॥ हा श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥ लोकप्रवादः सत्योयं पण्डितैः समुदाहृतः ॥ अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥ यत्राहमेवं क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता ॥ जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥ ॥

लोकप्रवाद इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। दुर्लभ इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम्। यत्र यतः। एवं पाठक्रमः। केषु चित्कोशेषु व्युत्क्रमस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥१२॥१३॥एषेति॥ पूर्णा पदार्थैरिति शेषः॥ १४॥ १५॥ मम धनं सर्वेषां स्वं भविष्यतीत्याह—तमिति॥ तम्। बहवो नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति इति प्रसिद्धम्। आत्मगुणानुक्त्वा विग्रहगुणानाह—पद्मदलपत्राक्षं दलतीति दलं विकसितपद्माक्षमित्यर्थः। यद्वा दलतीति दलं गर्भपत्रम्। विस्प-

एषाल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् ॥ समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥ भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ॥ सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥ तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥ सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ॥ तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवितम् ॥ १७ ॥ कीदृशं तु मया पापं पुरा जन्मान्तरे कृतम् ॥ येनेदं प्राप्यते दुःखं मया घोरं सुदारुणम् ॥ १८ ॥ जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता ॥ राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ॥ न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥
प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवं ब्रुवन्ती जनकात्मजा ॥ अधोमुखमुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती ॥ उपावृत्ता किशोरीव विवेष्टन्ती महीतले ॥ २ ॥ ॥

ष्टार्थमेकार्थं शब्दद्वयं वा। सिंहविक्रान्तगामिनं विक्रान्तं विक्रमः गमनं तद्वत् गच्छतीति तथा ॥१६॥१७॥ कीदृशन्त्विति॥ पुरा जन्मान्तरे पूर्वजन्मनि। घोरं सुदारुणम्। अत्यन्तघोरमित्यर्थः ॥ १८ ॥ जीवितमिति ॥ रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणया ॥ १९ ॥ धिगिति ॥ परवश्यतां भर्तृपरतन्त्रताम्। परस्वभूतं शरीरं न स्वेच्छया त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः। आत्मच्छन्देन मदिच्छया ॥२०॥ इति श्री गोविन्दराजविरचिते श्रीरा० शृ० ति० पञ्चविं० सर्गः ॥ २५ ॥ प्रसक्तेत्यादि ॥ उन्मत्तेति। उन्मत्ता चित्तविभ्रमवती। उन्मादश्चित्तविभ्रम इत्युक्तेः। प्रमत्ता अनवधाना। प्रमादोनवधानतेत्यमरः। भ्रान्तचि-

त्ता अनवस्थितचित्ता । उपावृत्ता श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता । किशोरीव वडवेव ॥१॥२॥ राघवस्येत्यादि ॥ प्रमत्तस्य अनवहितस्य ॥३॥४॥ न हीति ॥ मे जीवितैर्जीवनैः कोप्यर्थो नास्ति । केवलजीवितस्यानपेक्षितत्वेप्यर्थसहितत्वेन तदपेक्षा स्यात् नेत्याह—नैवार्थैर्न च भूषणैः भूषणैरर्थैश्च सहितैर्जीवनैर्मे नार्थः । कुत इत्यत्राह—वसन्त्या इति । राक्षसीमध्यवासाद्रामविरहाच्च सर्वोपकरणसहितमपि जीवितं नापेक्षितमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७॥ ८॥ ९ ॥ १० ॥

राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ॥ रावणेन प्रमथ्याहमानीताक्रोशती बलात् ॥ ३ ॥ राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना सुदारुणम् ॥ चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ नहि मे जीवितैरर्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः ॥ वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥ अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् ॥ हृदयं मम येनेदं न दुःखेनावशीर्यते ॥ ६ ॥ धिङ्मामनार्यामसतीं याहं तेन विना कृता ॥ मुहूर्तमपि रक्षामि जीवितं पापजीविता ॥ ७ ॥ का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना ॥ भर्तारं सागरान्ताया वसुधायाः प्रियंवदम् ॥ ८ ॥ भिद्यतां भक्ष्यतां वापि शरीरं विसृजाम्यहम् ॥ न चाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता ॥ ९ ॥ चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ॥ रावणं किं पुनरहं कामयेयं विगर्हितम् ॥ १० ॥ प्रत्याख्यातं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ॥ यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ ११ ॥ छिन्ना भिन्ना विभक्ता वा दीप्तेवाग्नौ प्रदीपिता ॥ रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥ ॥ १२ ॥ ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ॥ सद्वृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १३ ॥

प्रत्याख्यातमिति ॥ प्रत्याख्यातं प्रत्याख्यानम् । भावे निष्ठा । आत्मानं स्वस्वरूपम् ॥ ११ ॥ छिन्नेति ॥ छिन्ना विखण्डतया कृता । भिन्ना दलिता । विभक्ता अवयवशः कृता । दीप्तेव अग्नौ प्रदीपिता वा ॥ १२ ॥ एवं पातिव्रत्यदार्ढ्यमुक्त्वा रामस्यानागमने कारणानि बहुधा शङ्कते—ख्यात इत्यादिना ॥ प्राज्ञः दोषवत्यपि गुणदर्शी । न तेऽम्बा मध्यमा माता गर्हितव्या कथंचनेत्युक्तम् । कृतज्ञः कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यतीत्युक्तरीत्या स्वाश्रितैः कृतं

किंचित्कारं सर्वदा मनसि कुर्वन्नित्यर्थः । सानुक्रोशः किंचित्कारकरणे भृशं भवति दुःखित इत्युक्तरीत्या तेषां व्यसने सति अतिदुःखितः राघवः । जनित्वार्जितानां गुणान्तराणामुपसंग्रहणमिदम् । सद्वृत्तः परसमृद्ध्येकप्रयोजनः । ख्यातः एवं शत्रुगोष्ठ्यामपि प्रसिद्धः । निरनुक्रोशः शङ्के अस्यामप्यवस्थायां सुखप्रदानाभावान्नृशंसमाशङ्के । मद्भाग्यसंक्षयात् । मद्भाग्यविपर्ययेणैवं वैपरीत्यं जातम् ॥ १३ ॥ एकमात्रसहायः स किं करिष्यतीत्यत्राह—राक्षसानामिति ॥ जनस्थाने रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि एकेन येन रामेण निरस्तानि घातितानि सः नाभिपद्यते न रक्षति ॥ १४ ॥

राक्षसानां सहस्राणि जनस्थाने चतुर्दश ॥ येनैकेन निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १४ ॥ निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा ॥ समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥ १५ ॥ विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुङ्गवः ॥ रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते ॥ १६ ॥ कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा ॥ न तु राघवबाणानां गतिरोधीह विद्यते ॥ १७ ॥ किं तु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः ॥ रक्षसापहृतां भार्यामिष्टां नाभ्यवपद्यते ॥ १८ ॥ इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः ॥ जानन्नपि हि तेजस्वी धर्षणं मर्षयिष्यति ॥ १९ ॥ हृतेति योऽधिगत्वा मां राघवाय निवेदयेत् ॥ गृध्रराजोपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ २० ॥ कृतं कर्म महत्तेन मां तथाभ्यवपद्यता ॥ तिष्ठता रावणद्वन्द्वे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ २१ ॥ ॥ ॥

प्रबलो रावणः कथं निरस्य इत्यत्राह—निरुद्धेति ॥ १५ ॥ सामर्थ्यं निदर्शयति—विराध इति ॥ १६ ॥ अस्तु रामः समर्थः तथापि समुद्रमध्यस्था लङ्का दुष्प्रधर्षेत्याशङ्क्याह—काममिति ॥ गतिरोधि गतिप्रतिबन्धकम् । किंचिदिति शेषः ॥ १७ ॥ एतत्फलितमाह—किन्त्विति ॥ १८ ॥ इहेति ॥ लक्ष्मणपूर्वज इत्यनेन निरनुक्रोशत्वादिप्रसक्त्यभावस्सूच्यते । मर्षयिष्यतीत्यत्र काकुरनुसंधेया ॥ १९ ॥ इहास्तीत्यज्ञाने हेतुमाह—हृतेति ॥ २० ॥ प्रसङ्गादाह—कृतमिति ॥ अभ्यवपद्यता रक्षता । रावणद्वन्द्वे रावणद्वन्द्वयुद्धे ॥ २१ ॥ ॥ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ तत इति ॥ अहं यथा एवं रुदती रुदन्त्यस्मि । तथा निहतनाथानां राक्षसीनाम् गृहे गृहे भूयः भूरि रुदन्त्यः भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥ अन्विष्येति ॥ रक्षसां लङ्कामन्विष्य कुर्यात् । रिपुनाशनमिति शेषः ॥ २५ ॥ २६॥ अचिरेणेति ॥ दुष्प्रस्थानः दुर्मार्गः। दुराचार इति यावत् ॥ २७॥ यादृशानीति ॥ अशुभानि अशुभसूचकानि। हतप्रभेत्यत्र लङ्केत्यनुकर्षः । लङ्का अचिरेण कालेन हतप्रभा भविष्यतीत्यत्र यादृशानि सूचकानि

यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां स राघवः॥ अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥२२॥विधमेच्च पुरीं लङ्कां शोषयेच्च
महोदधिम् ॥ रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ २३ ॥ ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे॥
यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २४ ॥ अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः ॥ न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो
मुहूर्तमपि जीवति॥२५॥चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलसंकुला॥अचिरेण तु लङ्केयं श्मशानसदृशी भवेत्२६॥
अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येव मनोरथम् ॥ दुष्प्रस्थानोयमाख्याति सर्वेषां वो विपर्ययम् ॥ २७ ॥ यादृशानीह
दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि वै ॥ अचिरेण तु कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २८ ॥ नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधमे ॥
शोषं यास्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २९ ॥ पुण्योत्सवसमुत्था च नष्टभर्त्री सराक्षसी ॥ भविष्यति
पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाङ्गना ॥ ३० ॥ नूनं राक्षसकन्यानां रुदन्तीनां गृहे गृहे ॥ श्रोष्यामि न चिरादेव दुःखार्तानामिह
ध्वनिम् ॥ ३१ ॥ सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुङ्गवा ॥ भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः॥३२॥
यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः ॥ जानीयाद्वर्तमानां हि रावणस्य निवेशने ॥ ३३ ॥ ॥

स्युः इह लङ्कायाम् तादृशान्यशुभानि दृश्यन्त इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ नूनमिति ॥ दुर्धर्षेति लङ्काविशेषणम् ॥ २९ ॥ पुण्येति ॥ पुण्योत्सवेभ्यस्समुत्था निकृत्तपुण्योत्सवेत्यर्थः । सराक्षसी राक्षसीजनमात्रयुक्तेत्यर्थः । इयं लङ्कापुरी। नष्ट भर्त्री सराक्षसी अर्थात् हतराक्षसा नष्टभर्त्री । अङ्गना यथा अङ्गनेव पुण्योत्सवसमुत्था भविष्यतीत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सान्धकारेत्यादि ॥ यदीति ॥ स रामः रावणस्य निवेशने मां वर्तमानाम् जानीयाद्यदि

तदा लङ्का निर्दग्धा भविष्यतीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अनेनेति ॥ समयः द्वादशमासात्मकः संकेतः । तस्य कालः आगतः सन्निहितः । मासद्वयमात्रपरिशेषादिति भावः ॥ ३४ ॥ अकार्यमिति ॥ पापकारिणः ये नैर्ऋताः अधर्माद्धेतोः अकार्यं न जानन्ति । तैर्महोत्पातस्संभविष्यति ॥ ३५ ॥ एतदेव विवृणोति—नैत इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदीति ॥ पतिनेति नाभाव आर्षः ॥ ३८ ॥ नाजानादिति ॥ जीवतीं जीवन्तीम् । न न कुर्यातां

अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे ॥ समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोयमागतः ॥३४ ॥ अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः ॥ अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् ॥ ३५ ॥ नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ॥३६ ॥ साहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ॥३७ ॥ यदि कश्चित्प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह॥ क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना॥ ॥ ३८ ॥ नाजानाज्जीवतीं रामः स मां लक्ष्मणपूर्वजः॥ जानन्तौ तौ न कुर्यातां नोर्व्यां हि मम मार्गणम् ॥ ३९॥ नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः ॥ देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ४० ॥ धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ मम पश्यन्ति ये नाथं रामं राजीवलोचनम् ॥ ४१ ॥ अथवा नहि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः ॥ मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः॥४२॥ दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नास्त्यपश्यतः॥नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ४३ ॥ किन्तु मे न गुणाः केचित् किंवा भाग्यक्षयो मम ॥ याहं सीदामि रामेण हीना मुख्येन भाभिनी ॥४४॥

कुर्यातामेव । तदाह वामनः—संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधाविति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथवेति ॥ धर्मकामस्य तस्य कामानपेक्षिण इत्यर्थः । मया भार्यया कोर्थः । परमात्मनः उत्कृष्टस्वभावस्य ॥ ४२ ॥ दृश्यमान इति ॥ सौहृदं नास्त्यपश्यतः अदृश्यमाने प्रीतिर्न भवति । तस्माददृश्यायां मयि रामस्य किं प्रीतिर्नासीदित्यर्थः । एवमाशङ्कितं प्रतिषेधति—नाशयन्तीति । कृतघ्नाः प्रथममुत्पन्नां प्रीतिं नाशयन्ति । न तु रामो नाशयिष्यति । मयि प्रीतिमिति शेषः ॥ ४३ ॥किन्त्विति ॥ न गुणाः दुष्कृतानि ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

श्रेय इति ॥ मर्तुमिति भावार्थे तुमुन् । मरणमित्यर्थः । महात्मनः रामाद्विहीनायाः महात्मना रामेण हीनायाः । तृतीयार्थे पञ्चमी ॥४५॥ अथवेति ॥ न्यस्तशस्त्रौ संवृत्तौ किमिति संबन्धः ॥४६॥ अथवेति ॥ सादितौ हतौ ॥४७॥ साहमिति ॥ वर्तति वर्तमाने ॥४८॥ धन्या इति ॥ महात्मानः महाधैर्याः । त्यक्तकिल्बिषाः त्यक्तपापाः । जितात्मानः जितान्तःकरणाः । महाभागाः महाभाग्याः ॥४९॥ प्रियादिति ॥ प्रियान्न संभवेद्दुःखं किंतु सुखमेव भवेदित्यर्थः ।

श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मनः ॥ रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात् ॥ ४५ ॥ अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशिनौ ॥ भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ संवृत्तौ वनगोचरौ ॥ ४६ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ छद्मना सादितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥ साहमेवं गते काले मर्तुमिच्छामि सर्वथा ॥ न च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुःखेपि वर्तति ॥ ४८ ॥ धन्याः खलु महात्मानो मुनयस्त्यक्तकिल्बिषाः ॥ जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥४९॥ प्रियान्न संभवेद्दुःखमप्रियादधिकं भयम् ॥ ताभ्यां हि ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥५०॥ साहं त्यक्ता प्रियार्हेण रामेण विदितात्मना ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥५१॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः २६

इत्युक्ताः सीतया घोरा राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ॥ काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य तरस्विनः ॥१॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो घोरदर्शनाः ॥ पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये ॥ राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

प्रियात् अनुकूलवस्तुनः । अप्रियात् प्रतिकूलवस्तुनः । अधिकं भयम् अधिकं दुःखम् । ताभ्यां प्रियाप्रियाभ्याम् । नमस्तेषां त एव सर्वोत्तमा इत्यर्थः ॥५० साहमिति ॥ साहं तद्विलक्षणाहम् । केवलप्रियपरेत्यर्थः । प्रियेण त्यक्ता अप्रियं प्राप्ता । प्राणांस्त्यक्ष्यामीत्यर्थः ॥५१॥ इ० श्रीगो० श्रीरा० शृ० सु० ष० सर्गः २६

इत्युक्ता इत्यादि ॥ तत् मरणाध्यवसायम् ॥ १ ॥ तत इत्यादि ॥ एकार्थं पूर्वोक्तवचनैरेकाभिधेयम् । अनर्थार्थम् अनर्थफलकम् । एकाक्ष्यादयः पूर्वो-

क्तार्थमेव परुषवचनं पुनरब्रुवन्नित्यर्थः । अद्य अस्मिन् दिने । इदानीम् अस्मिन् क्षणे । भक्षयिष्यन्तीत्यब्रुवन्निति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२॥३ ॥ सीतामित्यादि ॥
त्रिजटा विभीषणपुत्री । शयानेत्यनेन स्वप्नवृत्तान्तकथनत्वरोच्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एवमुक्ता इत्यादि ॥ निशीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥
॥ ७ ॥ तासामिति ॥ काले उषःकाले यस्स्वप्नः तत्संश्रितम् ॥ ८ ॥ गजदन्तमयीमिति ॥ आगतः लङ्कामिति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रा-

सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा ॥ राक्षसी त्रिजटा वृद्धा शयाना वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ आत्मानं खादतानार्या
न सीतां भक्षयिष्यथ ॥ जनकस्य सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥५॥ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥
राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥६॥ एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्छिताः ॥ सर्वा एवाब्रुवन्
भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥ कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोयं कीदृशो निशि ॥७॥ तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखाच्च्युतम् ॥
उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् ॥८॥ गजदन्तमयीं दिव्यां शिबिकामन्तरिक्षगाम् ॥ ९ ॥ युक्तां
हंससहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥ १० ॥ स्वप्ने चाद्य मया
दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता ॥ सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतं पर्वतमास्थिता ॥ रामेण संगता सीता भास्करेण
प्रभा यथा ॥ ११ ॥ राघवश्च मया दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् ॥ आरुढः शैलसंकाशं चचार सहलक्ष्मणः ॥ १२ ॥
ततस्तौ नरशार्दूलौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ ॥ १३ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्रे
ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता ॥ १४ ॥ ॥ ॥

घवश्चेति ॥ महागजमारुढ इति । शिबिकात इति शेषः । तथोक्तम् स्वप्नाध्याये—आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम् । विष्ठानुलेपो रुदितं
मृतं च स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यमिति ॥ चचार सीतां प्रतीति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्र इति ॥ अत्र द्वादशसहस्रं श्लोका
गताः । त्रयोदशसहस्रादिमोयं श्लोकः । गायत्र्यास्त्रयोदशमक्षरमत्र बोध्यम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥

भर्तुरिति ॥ चन्द्रसूर्यौ पाणिना परिमार्जतीति । अत्र स्वप्नाध्यायवचनम् । आदित्यमण्डलं वातु चन्द्रमण्डलमेव वा । स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां राज्यं संप्राप्नुयान्महदिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अयमिह स्वप्नक्रमः । शिबिकास्थितो रामो दृष्टः । श्वेतपर्वतस्था सीता च । ततः शिबिकाया गजमारुह्य लक्ष्मणेन सह पर्वतमभ्येत्य ततस्सीतां गजस्कन्धेधिरोप्य लङ्काया उपरि स्थित्वा ताभ्यां सहाष्टर्षभयुक्तेन रथेनेहागत्य स्वं देशं प्रति ताभ्यां पुष्पकमधिरुह्यागत इति । अन्ये श्लोकाः प्रक्षिप्ताः । तेन ते न व्याख्याता इत्याहुः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रेति ॥ एतत्पादस्यानन्तरं, सीतया सह वीर्यवान् ॥ आरुह्य पुष्पकं

भर्तुरङ्कात्समुत्पत्य ततः कमललोचना ॥ चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिना परिमार्जती ॥ १५ ॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः ॥ सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः ॥ १६ ॥ पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् ॥ इहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ॥ १८ ॥ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ १९ ॥ एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ २० ॥ न हि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ राक्षसैर्वापि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २१ ॥ रावणश्च मया दृष्टः क्षितौ तैलसमुक्षितः ॥ रक्तवासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥ २२ ॥ विमानात्पुष्पकादद्य रावणः पतितो भुवि ॥ कृष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः कृष्णाम्बरः पुनः ॥ २३ ॥ ॥

दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् । उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ इति पाठक्रमः । विमाने पुष्पके स्थितः । साण्डं त्रिभुवनमित्यारभ्य रामः सत्यपराक्रम इत्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः प्रकृतासंगतश्च । विष्णुरेव स्वयंभूत्वेति प्रक्षिप्तवचनस्य विष्णुपराक्रम इत्यनेन विरोधात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ रावणश्चेति ॥ पिबन्निति । तैलसमुक्षित इत्यनेन तैलमित्युपस्थाप्यते । करवीरकृतस्रज इत्यकारान्तत्वमार्षम् । हलन्ताद्वा इत्यापो विधानात् स्रक्छब्दस्यावन्तत्वेन वा निर्वाहः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ एवं रावणविनाशसूचकमुक्त्वा विभीषणस्य राज्यप्राप्तिसूचकमाह—एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्र

रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ पिबंस्तैलं हसन्नृत्यन् भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः ॥ गर्दभेन ययौ शीघ्रं
दक्षिणां दिशमास्थितः ॥ २४ ॥ पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ पतितोवाक्छिरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः
॥ २५ ॥ सहसोत्थाय संभ्रान्तो भयार्तो मदविह्वलः ॥ उन्मत्त इव दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन्
बहु ॥ २६ ॥ दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् ॥ मलपङ्कं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २७ ॥
कण्ठे बद्ध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ २८ ॥ एवं तत्र
मया दृष्टः कुम्भकर्णो निशाचरः ॥ रावणस्य सुताः सर्वे दृष्टास्तैलसमुक्षिताः ॥ २९ ॥ वराहेण दशग्रीवः
शिंशुमारेण चेन्द्रजित् ॥ उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ३० ॥ एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो
बिभीषणः ॥ ३१ ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्नृत्तगीतैरलंकृतः
॥ ३२ ॥ आरुह्य शैलसंकाशं मेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः ॥ चतुर्भिः
सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ ३३ ॥ समाजश्च मया दृष्टो गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ पिबतां रक्तमाल्यानां
रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३४ ॥ लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा ॥ सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा
॥ ३५ ॥ लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनाभिरक्षिता ॥ दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तरस्विना ॥ ३६ ॥
पीत्वा तैलं प्रनृत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः ॥ लङ्कायां भस्मरूक्षायां प्रविष्टा राक्षसस्त्रियः ॥ ३७ ॥ कुम्भकर्णादयश्चेमे
सर्वे राक्षसपुङ्गवाः ॥ रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयह्रदे ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

इत्यादिना ॥ वैहायसं विमानम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

अपगच्छतेति ॥ अपगच्छत अपसरत । नश्यध्वम् अदर्शनं प्राप्नुत । आत्मनेपदमार्षम् । सीतामाप सीतामचिरेणाप्स्यतीत्यर्थः । सर्वैः राक्षसैस्सार्धम् घातयेत् । व इति सिद्धम् । अपगच्छत नश्यध्वमित्युक्तेः । रावणमित्यध्याहारो वा ॥ ३९ ॥ प्रियामिति ॥ नानुमंस्यति न सहिष्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ तदलमिति ॥ अभियाचाम । अभयमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भर्त्सितामिति ॥ किं विवक्षया अस्माभिस्तदा भर्त्सिता कथं प्रसन्ना भविष्यतीति वक्तुमिच्छया किम् । शङ्का न कर्तव्येत्यर्थः ॥ ४३ ॥ कुत इत्यत आह—प्रणिपातप्रसन्ना हीति ॥ ४४ ॥ स्वप्नदर्शनकथनेन सीता-

अपगच्छत नश्यध्वं सीतामाप स राघवः ॥ घातयेत्परमामर्षी सर्वैः सार्धं हि राक्षसैः ॥ ३९ ॥ प्रियां बहुमतां भार्यां वनवासमनुव्रताम् ॥ भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ॥ ४० ॥ तदलं क्रूरवाक्यैर्वः सान्त्वमेवाभिधीयन्ताम् ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥४१॥ यस्यामेवंविधः स्वप्नो दुःखितायां प्रदृश्यते॥सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम्॥४२॥भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया॥ राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ४३ ॥ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४४ ॥ अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्षये ॥ विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम्॥४५॥छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् ॥अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥४६॥अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम्॥राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥४७॥

याः शोभनं भावीत्यभिधाय शरीरलक्षणप्रदर्शनेनापि शुभं भावीत्याह—अपिचेति॥ लक्षणं दुःखप्राप्तिहेतुभूतम् रेखोपरेखादिकम् ॥ ४५ ॥ तर्हि कुतस्तादृशदुःखानुभव इत्यत्राह—छायेति ॥ छायावैगुण्यमात्रम् उपलक्षय इत्यनुषज्यते । वैहायसं विमानम् । उपस्थितां प्राप्ताम् । दिव्यभोगार्हामिति यावत् । अन्वयस्तु छायावैगुण्यमात्रं तूपलक्षये अतः अदुःखार्हां दिव्यभोगार्हामिमां दुःखम् उपस्थितमिति शङ्क इति । अत्र छायावैगुण्यं नाम कान्तिवैकल्यम् । छाया त्वनातपे कान्तावित्यमरः । यद्वा छायात्राऽनातपः तद्वैगुण्यं तस्य विषमत्वम् । सर्वलक्षणलक्षिताया अपि छायावैगुण्यमेतावद्दुः-

खकरमासीदिति भावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इदानीं रामवार्ताश्रवणसूचकमाह–निमित्तभूतामिति ॥ चक्षुरिति । अदक्षिणमित्येतदत्राप्यनुषज्यते । हृषितो वा हृष्ट इव पुलकित इव । पद्मपत्रमित्यनेन रोगादिदृष्टहेत्वन्तरराहित्यमुक्तम् । अकस्मात् दृष्टहेत्वन्तरं विना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ एवं देहनिमित्तमुक्त्वा शाकुनमप्याह–पक्षीति ॥ पक्षी पिङ्गलिका । शाखानिलयः प्रहृष्टः । पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी भूयो भूयो मधुरवादी । उत्तरोत्तरमुत्तमसान्त्वस्वरवादो वा । सुस्वागतां शोभनबन्ध्वागमनमिति यावत् । बन्धुस्वस्वजनास्समा इत्यमरः । वाचं स्वरमुदीरयानः चोदयतीव रामा गमनं कथयतीव । यद्वा पूर्वोक्तराघव एव कर्म । राघवमुपपादयतीवेत्यर्थः । आचार्यास्तु पक्षावस्य स्त इति पक्षी गरुत्मान् । भूम्नि प्रशंसायां च मत्वर्थीयः । तदुक्तम्–भूमानिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने । संसर्गेस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय इति ॥ तथाच पक्षौ विस्तार्य प्रदक्षिणं सञ्चरन् ।

निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् ॥ ४८ ॥ दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्त्रमिवायतम् ॥ ईषच्च हृषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ॥ ४९ ॥ अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ॥ करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः ॥ वेपमानः सूचयति राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ५० ॥ पक्षी च शाखानिलयः प्रहृष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ॥ सुस्वागतां वाचमुदीरयानः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

शाखानिलयः कुसुमितपल्लवितशाखायां दृढतरं स्थितः । आर्द्रतरतरुभाग एव शाखात्वव्यपदेशः । प्रदक्षिणभ्रमणम् आर्द्रशाखावरोहणम् दृढतरावस्थानं च शुभशंसोत्यर्थः । प्रहृष्टः तत्र फलभोजनादिना सन्तुष्टः । पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी उत्तरोत्तरं सान्त्ववचनं कुर्वन्निव स्थितः । मा शुचः सद्यः समागमिष्यति ते भर्ता नायमवसरश्शोकस्य इत्येवं सान्त्वयन्निव स्थितः । तदुपरि सुस्वागतां वाचमुदीरयानः । एतावन्मात्रं न भवति तस्य संतापातिरेक इति कथयन्निव स्थितः । विरहक्लिष्टायास्सुस्वागतवचनं हि नाम प्रतियोगिनः संतापातिशयकथनमेव । उक्तं हि–तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव । ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथाहि कुमुद्वतीं दिवस इति ॥ पुनः पुनश्चोदयतीव प्रियागमने निश्चिते मज्जनालंकरणादिकं किमर्थं न करोषीत्येवं सीतां चोदयतीवेत्युत्प्रेक्षा । हृष्टः । नायिकागमनकालिकहर्षः स्वस्यैवेत्येतद्वैलक्षण्यं हृषिततनूरुहैस्सूचयन्निव स्थितः ।

इदं हि रामायणमुत्तमं काव्यं तथाहि काव्यम् तावत्त्रिविधम् उत्तमं मध्यममधमं चेति । यत्र वाच्यातिशायिव्यङ्ग्यं तदुत्तमम् । स एव ध्वनिरित्युच्यते । यत्र वाच्यानतिशायिव्यङ्ग्यं तन्मध्यमं काव्यम् । तदेव गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्युच्यते । यत्र व्यङ्ग्यमेव नास्ति तदधमम् । तदेव चित्रमित्युच्यते । व्यङ्ग्यं च पदगतं वाक्यगतं प्रबन्धगतं चेति त्रिविधं भवति । एतत्काण्डरूपप्रबन्धेन अनादिभगवत्संबन्धवतश्चेतनस्योज्जीवने प्रवृत्तस्याचार्यस्य प्रवृत्तिरभिव्यज्यते । उक्तश्चायमर्थस्ततो रावणनीताया इति श्लोके । अत्र लङ्कापदेन शरीरं द्योतितम् । एकाक्षीप्रभृतय इन्द्रियाणि । रावणकुम्भकर्णावहंकारममकारौ । इन्द्रजित्प्रभृतयः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यदम्भादयः । तादृशलङ्कानिरुद्धसीतासदृशश्चेतनः । तस्य भगवज्ज्ञानोपदेष्टाचार्यतुल्यो मारुतिः । तादृशाचार्यलक्षणमनेन श्लोकेन सूच्यते । पक्षी । पक्षिशब्देन गमनसाधनत्वात् ज्ञानकर्मणी उच्येते । तदुक्तम्—उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । तथैव ज्ञानकर्मभ्यां नियता परमा गतिरिति ॥ ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेनात्र समुच्चयो विवक्षितः । ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुतेः । अनेनाचार्यशब्दनिर्वचनमुक्तम् । आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यत इति ॥ शाखाशब्देन वेदशाखा उच्यन्ते । निलयशब्देन तदेकपरत्वं त्यागे प्रत्यवायश्रवणात् । तदुक्तं शिक्षायाम्—अधीतमपि यो वेदं विमुञ्चति नराधमः । भ्रूणहा स तु विज्ञेयो वियोनिमभिगच्छतीति ॥ किंच निलय इत्यनेन तदर्थविषयकश्रवणमनननिध्यासनरूपतदनुष्ठानान्युच्यन्ते । अनेनाचार्यलक्षणमुक्तम् । तथाहुः—आचार्यों वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयश्शुचिः ॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयत इति ॥ प्रहृष्टः सदा सन्तुष्टहृदयः । अनेन सर्वदा सेवनीयत्वमुक्तम् । तथोक्तम्—आह्लादशीतनेत्राम्बुः पुलकीकृतगात्रवान् । सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिभिरिति ॥ पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी । उत्तमः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः" इत्युक्तः परमात्मा तद्विषयं सान्त्वं शिष्येभ्यो वदतीत्युत्तमसान्त्ववादी । त्वं मेहं मे कुतस्तत्तदपि कुत इदं वेदमूलप्रमाणादेतच्चानादिसिद्धादनुभवविभवात्तर्हि साक्रोश एव । क्वाक्रोशः कस्य गीतादिषु मम विदितः कोत्र साक्षी सुधीस्स्याद्धन्त त्वत्पक्षपाती स इति नृकलहे मृग्यमध्यस्थवत्त्वम् ॥ त्युक्तरीत्या भगवति मनुष्याणां कलहे । यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन चेदपि वादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥ इति सान्त्ववादशील इत्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन कर्षकः कदाचिन्न फलितमित्येतावता यथा कृषिं न परित्यज्यति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवर्तते । तथाचार्योंपि कदाचित् स्ववचनाश्रवणेपि न निवर्तते इत्युक्तम् । अनेनाचार्य-

स्य भगवतोप्यतिशय उक्तः । स हि पार्थाय गीतामुपदिश्य पुनराश्वमेधिके तेन पूर्वोक्तमर्थं विस्मृत्य पुनः पृष्टेनाहं वक्ष्यामीत्युक्तवान् “ नूनमश्रद्धधानोसि दुर्मेधाश्चासि पाण्डव”इत्यादिना । किंच सुस्वागतां वाचमुदीरयानः । सुष्ठु संप्रदायाविच्छेदो यथा तथाचार्यपरम्परया स्वस्मै आगतां वाचम् अष्टाक्षरादिमन्त्रराजरूपाम् निर्हेतुक्यैव दयया समूदीरयन् । आचार्याणामसावसावित्या भगवत्त इति गुरुपरम्पराया अनुसन्धेयत्वमनेन सूचितम् । पुनः पुनश्चोदयतीव । उक्तार्थस्यानुष्ठानाय चोदनां दर्शयति । अन्यथा ह्युपदेशोप्यनर्थक एव स्यात् । अत एवाहुराचार्याः—स्खालित्वे शासितारमिति । हृष्टः । एतेन शिष्यशिक्षणं स्वप्रयोजनमाचार्यस्येत्युक्तम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ॥ सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या॥ १॥सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च॥कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥२॥ सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः॥ यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि किंचित्क्षणमप्यपुण्या ॥३॥ सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे॥ विशीर्यते यन्न सहस्रधाद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४ ॥ नैवास्ति दोषं मम नूनमत्र वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ॥ भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥ ॥ ॥

रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

सा राक्षसेन्द्रस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ सत्यमिति ॥ यत्र येन किंचिज्जीवामि कुत्सितं जीवामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ नन्वात्महनने महान्दोषः स्यादित्याशङ्कयाह—नैवेति ॥ दोषं दोषः । आर्षं नपुंसकम् । अत्र आत्महनने कथमदोष इत्याशङ्कय रावणकृतान्मरणादात्मनैव मरणं श्रेय इत्याह—वध्येति । अप्रियदर्शनस्य अस्य रावणस्य दुर्मरणत्वाविशेषेपि दुष्टराक्षसेन मरणमतिकष्टमिति भावः । तर्हि तदनुप्रवेशेनात्मा रक्ष्यताम् “ सर्वत आत्मानं गोपायेत् ”इति श्रुतेरित्याशङ्कयाह—भावमिति । अस्य अस्मिन्रावणे भावं हृदयम् अनुप्रदातुं नालं न शक्ता। रामस्वत्वादस्य न ह्यन्यस्य

स्वमन्योन्यस्मै दातुमर्हतीति भावः । अनर्हश्चायं भावोन्यप्रदानस्येत्यमुमर्थं दृष्टान्तमुखेनाह–द्विज इति । मन्त्रं वेदम् । अद्विजाय शूद्राय ॥ ५ ॥ नूनमिति ॥ अनागच्छति मासद्वयादर्वागिति शेषः । गर्भस्थजन्तोः निरुद्धनिर्गमस्य गर्भस्थजन्तोः । शल्यकृन्तः नापितः ॥ ६ ॥ दुःखमिति ॥ चिराय दुःखितायाः मम द्वौ मासौ वधस्यावधिभूतौ अधिगमिष्यतः । इदं दुःखं बत । कस्य दुःखमिव । राजापराधात् बद्धस्य तथा निशान्ते वध्यस्य तस्करस्येव दुःखम् । यथेति पाठे इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ७॥ हा रामेति ॥ मूढो वात्यारूपो वातो यस्यास्सा मूढवाता । वात्याहतेत्यर्थः । मूढस्तन्द्रितवात्ययोरिति विश्वः ॥ ८ ॥ तरस्विनाविति ॥ मृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन जन्तुना । मम कारणात् मन्निमित्तम् । विशस्तौ हिंसितौ । द्वौ सिंहर्षभाविव द्वौ सिंहाविव द्वौ वृषभाविवेत्यर्थः । वैद्युतेन अशनिना ॥ ९ ॥ नूनमिति ॥ लुलुभे प्रलोभयामास । यत्र यस्मिन् काले । विससर्जेति सृजेर्लिट्युत्तमपुरुषैकवचनम् । रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च । परस्परस्य सदृशावित्युक्तपरस्परसादृश्यात् । बाल्यात् प्रभृति सुस्निग्धतया च परस्परनिरूपकभूतौ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शस्त्रैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ॥ तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः ॥ ६ ॥ दुःखं बतेदं मम दुःखिताया मासौ चिरायाधिगमिष्यतो द्वौ ॥ बद्धस्य वध्यस्य तथा निशान्ते राजापराधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥ हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्या ॥ एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥ तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ॥ नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९ ॥ नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ॥ यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १० ॥ हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र ॥ हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनन्यदेवत्वमिति ॥ अनन्यदेवत्वम् आश्रयणीया देवतान्यास्ति सा रक्षिष्यतीति बुद्धिर्मे नास्ति । नारायणमुपागमदित्यत्राप्यप्राधान्येन सह पत्न्येति ह्युक्तम् । नारायणमाराधयतो रामस्य परिचारिकास्मीत्यर्थः । इयं क्षमा च । रावणपरुषाक्षराणि राक्षसीनां तर्जनभर्त्सनादीनि राममधुरालापश्रवणकुतूहलेन ह्यहं क्षान्तवती । भूमौ च शय्या । तवाङ्के समुपाविशमित्येवंविधभोगः कदाचिदपि किन्न सेत्स्यतीत्याशया हि मया भूमौ शयनं क्रियते । नियमश्च धर्मे । रक्षकत्वधर्मोऽपि तस्मिन्नेवेति मनीषया हि मया स्थितम् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसेत्युक्तिरपि तं हृद्वैव । पतिव्रतात्वम् एतद्व्रतं ममेत्युक्तं व्रतं विना मम किञ्चिद्व्रतं नास्तीत्यर्थः । पत्युर्व्रतमेव व्रतं यस्यास्सा पतिव्रता तस्या भावः पतिव्रतात्वम् । विफलं ममेदम् अमोघमपि मोघमासीत् । कस्येवेति चेत्तत्राह—कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् । आत्मानं मानुषं मन्य इत्युक्तरीत्या मानुषत्वं रामस्याप्यस्ति ।

अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे ॥ पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम्
॥ १२ ॥ मोघो हि धर्मश्चरितो मयायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थम् ॥ या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया
संगमने निराशा ॥ १३ ॥ पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ॥ स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं
रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥ अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ॥ मोघं चरित्वाथ
तपोव्रतं च त्यक्ष्यामि धिक् जीवितमल्पभाग्या ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतस्तदितरमानुषाणां मध्ये कृतघ्नेषु कृतं कार्यमिव । अस्य किं मूलमिति चेत् ममेदं तस्मिन्न काचिन्न्यूनता ममैव दुष्कृतमत्र हेतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पितुरिति ॥ पितुर्निदेशम् आज्ञाम् नियमेन अविच्छेदेन कृत्वा चरितव्रतः चरितवन्यवृत्तिव्रतः वनान्निवृत्तश्च सन् । स्त्रीभिस्तु मत्तोऽपि विलक्षणाभिः स्त्रीभिः त्वं रंस्यसे । वीतभयः गतवनवासभयः । कृतार्थः निष्पन्नसर्वपुरुषार्थः । मद्विनाशेन पुनर्बह्वीरूढा रंस्यस इति भावः ॥ १४ ॥ अहं त्विति ॥ त्वयि जातकामा अत एव त्वयि निबद्धभावा निबद्धहृदया । विनाशाय त्वयि निबद्धभावेति दुःखातिरेकोक्तिः । तपः अनशनम् । व्रतं नियमम् । अल्पभाग्या जन्मान्तरसुकृतरहिता । इदानीमनुष्ठितानां तपोव्रतादीनाम् जन्मान्तरफलदत्वेन मोघत्वोक्तिः । अत एवाल्पभाग्येत्युक्तम् ॥ १५ ॥

सा जीवितमिति ॥ वेश्मनि राक्षसस्य । एवं सम्यङ्मरणकारी क्रूरस्यास्य गृहे कथं लभ्येत इति भावः ॥ १६ ॥ इतीवेत्यादि । शोकेति ॥ वेण्युद्ग्रथनं वेणीबन्धनम् । यमस्य मूलं यमस्य समीपम् । अत्रेतिकरणं बोध्यम् । इति विचिन्त्य नगोत्तमां शिंशुपामाससाद । शिंशुपां तामुपागमदिति पूर्वमुक्तम् । तस्य सामीप्येन गमनमत्रोच्यते । पुष्पितं शुभसूचनम् । यद्वा पुष्पितमाससाद अग्निप्रवेशं कुर्वन्तीवेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपस्थितेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ नगस्य शाखां गृहीत्वा उपस्थिता ॥ १९ ॥ तस्यास्त्विति ॥ स्वं च कुलं विचिन्तयन्त्या इत्यनेन दुर्मरणात् भीतत्वं व्यज्यते । शोकानिमित्तानि

सा जीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि ॥ विषस्य दाता नहि मेस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि
राक्षसस्य ॥ १६ ॥ इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥ प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद
॥ १७ ॥ शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताथ वेण्युद्ग्रथनं गृहीत्वा ॥ उद्बध्य वेण्युद्ग्रथनेन शीघ्रमहं
गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १८ ॥ उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्रा शाखां गृहीत्वाथ नगस्य तस्य ॥ १९ ॥ तस्यास्तु रामं
प्रविचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्ग्याः ॥ शोकानिमित्तानि तथा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ॥
प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥
तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यपेतहर्षां परिदीनमानसाम् ॥ शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं
श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शुभसूचकानीत्यर्थः । धैर्यार्जितानि अर्जितधैर्याणि । धैर्यकराणीत्यर्थः । लोके प्रवराणि लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः । प्रवरं हि प्रसिद्धं भवति । प्रादुर्बभूवुरित्यन्वयः । पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि पूर्वमपि फलव्याप्तत्वेन दृष्टानि । तान्युत्तरसर्गे विवरिष्यति ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथागतामित्यादि ॥ तथागतां रहस्यं च प्रकाशं चेत्युक्तरीत्या सर्वं यथावत्साक्षात्कृतवतो मुनेरपि तथाशब्दप्रयोगादित्थमिति परिच्छिद्य वक्तुमशक्य-

दुःखाम्। तां धर्मिस्वरूपातिरिक्तयत्किंचिदतिशयरहिताम्। व्यथिताम्। "आशंसायां भूतवच्च" इति निष्ठा। तथा च पूर्वोक्तं सर्वं धर्मिस्वरूपमात्रम्। इतः परमेव व्यसनानि भविष्यन्तीति मन्यमानाम्। समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने। भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी॥ इत्युक्तम्। भोगजातं सर्वमकिंचित्करमासीत्। दुःखमेव निरूपकमासीत्। अनिन्दितां रामविरहे यथा स्थातव्यं तथा स्थिताम्। एवमनवस्थाने निन्दितैव भवति। व्यपेतहर्षां हर्षः पूर्वमस्यां वसित्वा गत इति न ज्ञातामित्यर्थः। व्यपाभ्यामुपसर्गाभ्यां तथा प्रतीयते। परिदीनमानसां हर्षे समागतेप्याश्रयरहिताम्। परीत्यनेन तथावगम्यते। शुभां गुणाधिकविषयविरहकृतविकृतित्वेन तद्दशाया एव नीराजना कर्तव्येत्येवं स्थिताम्। निमित्तानि शुभानि भेजिरे। निमित्तानि तद्विषये शुभानि सूचयित्वा स्वसत्तां लेभिरे। नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः। अर्थिनो हि लक्ष्मीकटाक्षवद्विषये किंचित्कृत्य स्वप्रयोजनं लभ-

तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्मराजीवृतं कृष्णविशालशुक्लम्॥ प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम्॥
॥२॥ भुजश्च चार्वञ्चितपीनवृत्तः परार्ध्यकालागरुचन्दनार्हः॥ अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु॥३॥
गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः॥ प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचचक्षे॥४॥
शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवामलाक्ष्याः॥ वासस्थितायाः शिखराग्रदत्याः किंचित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः॥५

न्ते। इमानि तु साक्षाल्लक्ष्मीविषये किंचित्कृत्य निमित्तस्वामित्वं लेभिर इत्यर्थः ॥ १ ॥ शुभनिमित्तान्येवाह—तस्या इत्यादिना ॥ अरालं वक्रम्। कृष्णविशालशुक्लं मध्ये कनीनिकायाम् कृष्णं सर्वतो विशालं शुभ्रं च। अभिताम्रम् अभितस्ताम्रम्। प्रान्तरक्तमित्यर्थः। प्रान्तरक्ते च नेत्रे इति पद्मिनीलक्षणात् ॥ २ ॥ ३ ॥ गजेन्द्रेति ॥ तयोः सुलक्षणवत्तया प्रसिद्धयोः। ऊरुः वाम इत्यनुषज्यते। सुजातः सुन्दरः ॥ ४ ॥ शुभमिति ॥ शिखराग्रदत्याः वृत्ताग्रदन्तयुक्तायाः। शिखरं निस्तुलं वृत्तमित्युत्पलमाला। शिखरं दाडिमफलबीजमित्यन्ये नैघण्टुकाः। यद्वा शिखराकाराग्रदन्तायाः "अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च" इति दन्तस्य दत्रादेशः। वासः वस्त्रम्। परिस्रंसत पर्यस्रंसत। अडभाव आर्षः। ऊरुकम्पादिति भावः। स्थितायाः तिष्ठन्त्या इति वस्त्रस्रंसनानुगुणावस्थोक्तिः। यद्वा वासस्स्रंसनं कान्तागमनसूचकमिति भावः। शिखरदन्तत्वे सामुद्रिकम्— स्निग्धास्समानुरूपास्सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लक्ष्णाः। दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वमिति ॥ यासां शिखरिणो दन्ता दीर्घं जीवन्ति ताः स्त्रिय इति च ॥ ५ ॥ ॥ ॥

एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संबोधिता प्रागपि साधु सिद्धैः ॥ वातातपक्लान्तमिव प्रणष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥ तस्याः पुनर्बिम्बफलाधरोष्ठं स्वक्षिभ्रु केशान्तमरालपक्ष्म ॥ वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७ ॥ सा वीतशोका व्यपनीततन्द्री शान्तज्वरा हर्षविवृद्धसत्त्वा ॥ अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥

हनुमानपि विश्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ॥ सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च तर्जनम् ॥ १ ॥ अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने ॥ ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥ यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ॥ ३ ॥ चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ॥ गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥ राक्षसानां विशेषश्च पुरी चेयमवेक्षिता ॥ राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५ ॥ ॥ ॥

एतैरिति ॥ अपरैः पूर्वोक्तशकुनैः । संबोधिता सद्यः कान्तागमवार्ता भविष्यतीति बोधिता । वातातपक्लान्तं सम्यग्वातातपसंशोषितम् । प्रणष्टं भूमावदर्शनं गतम् । यद्वा प्रणष्टं प्रकर्षेण कृशीभूतम् । बीजं वर्षेणैव प्रतिसंजहर्ष । बीजस्य प्रहर्षो नाम अङ्कुरादिभावेन स्थूलीभूय बहिर्निर्गमः ॥६॥ तस्या इति ॥ स्वक्षिभ्रु शोभनाक्षि भ्रू युक्तम् । केशाः अन्ते यस्य तत् केशान्तम् । उपरिभागप्रकीर्णालकमित्यर्थः । सितशुक्लदंष्ट्रम् अत्यन्तशुक्लदन्तम् । एकार्थे शब्दद्वयप्रयोगोतिशयज्ञापनाय । यथा मुग्धमनोज्ञ इति । नीरन्ध्रत्वेन संसक्तशुक्लदंष्ट्रमिति वार्थः । “षिञ् ,बन्धने ” इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा ॥ ७ ॥ सेति॥ व्यपनीततन्द्री निरस्तजाड्या । हर्षविवृद्धसत्त्वा हर्षविकसितचित्ता शुक्ले शुक्लपक्षे ॥८॥ इति श्रीगोविन्दराजवि॰ श्रीरामा॰ शृ॰ सुन्दरकाण्ड॰ एकोन॰ त्रिं॰ सर्गः ॥२९॥ हनुमानपीत्यादि ॥ विक्रान्तः पराक्रमशाली । सीतायास्त्रिजटायाश्च सर्वं सर्ववृत्तान्तम् । तर्जनं तर्जनवचनम् ॥१॥ अवेक्षमाण इति ॥ चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकार ॥२॥ यामिति ॥ सर्ववानराभिलषितोर्थो मयैकेन लब्ध इति विस्मितवान् ॥३॥ चारेणेति ॥ इदं वक्ष्यमाणम् । तावत्कार्त्स्न्येन ॥४॥५॥

युक्तमिति ॥ समाश्वासयितुं युक्तं न्याय्यम् ॥ ६ ॥ अहमिति ॥ आश्वासयामि " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " इति लट् ॥ ७ ॥ ८ ॥ दोषवत्त्वमुपपादयति—गते हीति ॥ ९ ॥ मयेति ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतासंदेशकथनेनेति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रामश्चेति ॥ सीताब्रवीद्वच इत्यत्रेतिक-

युक्तं तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः ॥ समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६ ॥ अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ अदृष्टदुःखां दुःखार्तां दुःखस्यान्तमगच्छतीम् ॥ ७ ॥ यद्यप्यहमिमां देवीं शोकोपहतचेतनाम् ॥ अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८ ॥ गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी ॥ परित्राणमविन्दन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥ मया च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥ निशाचरीणां प्रत्यक्षमनर्हं चापि भाषणम् ॥ कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥ अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया ॥ सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥ रामश्च यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताब्रवीद्वचः ॥ किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥ सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरया गतम् ॥ निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रुद्धस्तीव्रेण चक्षुषा ॥ १४ ॥ यदि चोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् ॥ व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥ अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामिह स्थितः ॥ शनैराश्वासयिष्यामि सन्तापबहुलामिमाम् ॥ १६ ॥ अहं त्वतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः ॥ वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥ यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ॥ रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥ वानरस्य विशेषेण कथं स्यादभिभाषणम् ॥ १८ ॥

रणं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदि चेति ॥ भर्तारं सुग्रीवम् । व्यर्थम् अनाश्वास्य गमने तदागमनपर्यन्तं देव्याः प्राणानवस्थानादिति भावः ॥ १५ ॥ अन्तरमिति ॥ राक्षसीनाम् अन्तरम् अवकाशं विच्छेदं वा । राक्षस्यसन्निधानसमयमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अहं त्विति ॥ अतितनुः अतिसूक्ष्मतनुः । संस्कृतां प्रयोगसौष्ठवलक्षणसंस्कारयुक्ताम् ॥ १७ ॥ गीर्वाणभाषया व्यवहारे दोषमाह—यदीति ॥ १८ ॥ ॥ ॥

अथ मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चिनोति—अवश्यमिति ॥ अत्र वाक्यस्य मानुषत्वं कोसलदेशवर्तिमनुष्यसंबन्धित्वं विवक्षितम् । तादृग्वाक्यस्यैव देवापरिचितत्वात् ॥ १८ ॥ एवं मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चित्य संप्रति तयापि भाषयानेन वानररूपेण पुरः स्थित्वाभिभाषणे दोषोस्ती-

अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ॥ मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥
सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ॥ रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासं गमिष्यति ॥ २० ॥
ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ॥ जानमाना विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥
सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः ॥ नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२ ॥ ततो
मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः ॥ वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं यथाबलम् ॥ २३ ॥ गृह्य शाखाः
प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् ॥ दृष्ट्वा विपरिधावन्तं भवेयुर्भयशङ्किताः ॥ २४ ॥ मम रूपं च संप्रेक्ष्य
वनं विचरतो महत् ॥ राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृताननाः ॥ २५ ॥ ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि ॥ राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६ ॥ ते शूलशक्तिनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः ॥ आपतेयुर्विमर्देस्मिन् वेगेनोद्विग्नकारिणः ॥ २७ ॥ संरुद्धस्तैः सुपरितो विधमन् रक्षसां बलम् ॥ शक्नुयां न तु संप्राप्तुं
परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥ मां वा गृह्णीयुराप्लुत्य बहवः शीघ्रकारिणः ॥ स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं
भवेत् ॥ २९ ॥ हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् ॥ विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥

ति विचारयतीति—सेयमिति ॥ २० ॥ तत इति ॥ जानमाना जानाना । मुमागम आर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गृह्येति ॥ प्रशाखाः उपशाखाः । विपरिधावन्तं मामिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ त इति ॥ उद्विग्नकारिणः उद्वेगकारिणः ॥ २७ ॥ संरुद्ध इति ॥ तैः परितः संरुद्धः अत एव रक्षसां बलम् विधमन् प्रहरन् अहं महोदधेः परं पारं प्राप्तुं न शक्नुयामित्यन्वयः ॥ २८ ॥ मामिति ॥ अगृहीतार्था अविदितरामसंदेशार्था ॥ २९ ॥ ३० ॥

उद्देश इति ॥ उद्देशे प्रदेशे । नष्टमार्गे अदृष्टमार्गे । उक्तविशेषणे उद्देशे वसतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ विशस्ते वेति ॥ सहाय एव साहाय्यः तम् । कार्यसाधने सीतादर्शननिवेदनलक्षणकार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशन्निति ॥ यो लङ्घयेत तं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असत्यानीति ॥ असत्यानि अनिश्चितजयापजयानि । क्लेशस्तु भूयानिति भावः । ततो नैतन्मम मतमित्याह—संशय इति । संशयः संशयितार्थः। स च सङ्ग्रामः अथापि तथाकरणे स एव कार्यहन्ता बुद्धिहीनो निन्दाभाजनं चेत्याशयेनाह—कश्चेति । प्राज्ञः कः ससंशयं कार्यम् निःसंशयं निर्विचारम् कुर्यात् ॥ ३५ ॥ प्राणत्यागश्चेति ॥ अनभिभाषणे रामसंदेशानिवेदने। एष दोषः पूर्वोक्तसीतासंत्रासाक्रोशतन्निमित्तराक्षसागमनादिः। सीताभिभाषणे वानररूपेण पुरःस्थित्वाभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चेति ॥ भूताश्चार्थाः निष्पन्नार्थाः । विक्लवम् अविवेकिनम् दूतमासाद्य देशकालविरोधिताः सन्तः सूर्योदये तमो यथा विनश्यति तथा विनश्यन्तीति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ अर्थेति ॥ अत्र विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुषज्यते । अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये । निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि। बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्य न शोभते । आकिंचित्कराभिभवतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—घातयन्तीति ॥ ३८ ॥ ॥

उद्देशे नष्टमार्गेस्मिन् राक्षसैः परिवारिते ॥ सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥ विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे ॥ नान्यं पश्यामि रामस्य साहाय्यं कार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ॥ शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३ ॥ कामं हन्तुं समर्थोस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ॥ नतु शक्ष्यामि संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥ असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ॥ कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम् ॥ ३५ ॥ प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ॥ विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥३७॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते ॥ घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रागुक्ता दूतदोषास्स्वस्मिन्यथा न स्युस्तथा कर्तव्यमित्याह—न विनश्येदिति॥ कार्यं स्वामिकार्यम्। कथं केन प्रकारेण न विनश्येत्। वैक्लव्यं बुद्धिहीनता मम कथं न भवेत्। समुद्रलङ्घनं कथं न वृथा भवेत्। तथा कर्तव्यमिति शेषः ॥३९॥ कथमिति॥ अथ सीतेत्यध्याहार्यम्। हनुमान् मे वाक्यं सीता कथं केन प्रकारेण शृणुयात्कथं नोद्विजेतेति विचार्य मतिमान् प्रशस्तमतिः । मतिं तत्कालोचितकर्तव्यविषयाम्। चकार निष्पादयामास ॥४०॥ राममिति ॥ स्वबन्धुं राममनुकीर्तयन् "लक्षणहेत्वोः"-इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः। नैनामुद्वेजयिष्यामि एनां मद्रूपप्रदर्शनमन्तरेण रामस्य कीर्तनेनैवानुद्विग्नां

न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत्॥ लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्॥ ३९॥ कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत वा॥ इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम्॥ ४०॥ राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन्॥ नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगतमानसाम्॥ ४१॥ इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः॥ शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन्॥ ४२॥ श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन् गिरम्॥ श्रद्धास्यति यथाहीयं तथा सर्वं समादधे॥ ४३॥ इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः॥ मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान्॥४४॥इति श्रीमत्सु० त्रिं०सर्गः॥३०॥

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः॥ संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह॥ १॥ ॥

करिष्यामीत्यर्थः। तद्बन्धुगतमानसां स चासौ बन्धुश्च तद्बन्धुः रामः तद्गतमानसाम्॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ इतीति॥ जगतिपतेरिति दीर्घाभाव आर्षः। जगादेति वक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः ॥४४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः॥३०॥ एवमित्यादि॥ चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा। कर्तव्यमर्थं निश्चित्येत्यर्थः। संश्रवे सम्यक् श्रूयतेस्मिन्निति संश्रवः। समीपं समीपे व्याजहार। यद्वा पाठ्ये गेये च मधुरमिति संश्रवे श्रवणे मधुरं ज्ञानप्रसरणद्वारा इन्द्रियेभ्यो निस्सृत्य विषयान् गृहीत्वा तदनन्तरं हि रसो जायते लोके अत्र न तथा यत्र शब्दसंसर्गो जायते तत्र रसो जायत इत्यतिशयोक्तिः। मधुरं ज्ञानमपि तद्द्वारा रसजनकं वाक्यं पूर्वापरनिरूपणं विना स्वयं रसजनकम् वैदेह्याः वैदे-

हीनिमित्तम्। कुलानुरोधेन देहे निस्स्पृहायाः देहमपि दत्त्वा रसावहत्वमुच्यते ॥ १ ॥ राजेत्यादि ॥ वितरणविक्रमादिजनितत्वेन कीर्तियशसोर्भेदोवगन्तव्यः। पार्थिवव्यञ्जनैः राजलक्षणैः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तस्येति ॥ तस्य पितुर्वचनाद्वनं प्रव्राजितः गतः। स्वार्थे णिच् ॥ ८ ॥ तेने-

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ॥ पुण्यशीलो महाकीर्तिर्ऋजुरासीन्महायशाः ॥ २ ॥ राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः ॥ चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरसमो बले ॥ ३ ॥ अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ॥ मुख्यश्चेक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवांल्लक्ष्मिवर्धनः ॥ ४ ॥ पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः ॥ पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ५ ॥ तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ॥ रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ६ ॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ ७ ॥ तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ॥ सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्राजितो वनम् ॥ ॥ ८ ॥ तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ॥ राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ९ ॥ जनस्थानवधं श्रुत्वा हतौ च खरदूषणौ ॥ ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥ वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ॥ १० ॥ स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ॥ आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥ ११ ॥ ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः ॥ प्रायच्छत्कपिराज्यं तत्सुग्रीवाय महाबलः ॥ १२ ॥ सुग्रीवेणापि संदिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥ दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ॥ १३ ॥ अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः सागरं वेगवान्प्लुतः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

ति ॥ मृगयां परिधावता मृगयामुद्दिश्य परिधावता। अनेन लीलया खरादिवधः सूच्यते ॥ ८॥९॥ जनस्थानेति ॥ जनस्थानपदं जनस्थानरक्षोवधम्। अमर्षेणापहृता अमर्षापहृता। मृगरूपेण मृगसौन्दर्येण प्रशस्तमृगेण वा। “प्रशंसायां रूपप्” ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥

यथारूपामिति ॥ यथारूपां यादृशशरीराम् । यथावर्णां यादृशरूपाम् । यथालक्ष्मीं यादृशकान्तिम् । राघवस्य राघवात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत इति ॥ सुकेशी नीलसूक्ष्मकेशी । वक्रिम्णः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सेति ॥ पार्श्वम् आकाशम् भूमिं चावेक्षमाणा । अधस्तादित्यनेन यथा भूमिं भित्त्वा कश्चिन्नरः रामनामानि कीर्तयेत्तथान्यत्रापीत्यपिना संभावनोच्यते । शिंशुपावृक्षस्याधस्तात्तिर्यगूर्ध्वमिति वा । तमचिन्त्यबुद्धिं ददर्श । तद्वपुरवलोकनात् पूर्वं तस्य हृदयमेवं परिच्छिनत्ति स्म । इह लङ्कायां प्रविश्यावरोधाराममध्यप्रवेशेनायं निपुणतरमतिरिति निश्चितवतीत्यर्थः । पिङ्गाधिपतेरमात्यं स्वरविशेषेणायं वानरः । तत्रापि न स्वतन्त्रः । किन्तु स्वसजातीयस्य राज्ञः कस्यचिदमात्योयम् । तद्राज्यकार्यमेतद्धस्तगतमिति निश्चितवती ।

यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मीं च निश्चिताम् ॥ अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादितो मया ॥ १५ ॥ विररामैवमुक्त्वासौ वाचं वानरपुङ्गवः ॥ जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ १६ ॥ ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् ॥ उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशुपावृक्षमैक्षत ॥ १७ ॥ निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ॥ स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥१८॥ सा तिर्यगूर्ध्वं च तथाप्यधस्तान्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ॥ ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥१९॥ इति सु० ए० त्रिं० सर्गः ॥ ३१ ॥

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा ॥ वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ॥ १ ॥ ॥

वातात्मजं रामप्राणहेतुभूतमत्प्राणनहेतुत्वेन सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन वायुपुत्रोयमित्यवगतवती । सूर्यमिवोदयस्थं रामदिवाकरस्योदयसूचकमुदयगिरिस्थमरुणमिव स्थितम् । सूरः सूर्यः । सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकरा इत्यमरः । सूरसूतोरुणोनूरुरित्युक्तेस्सूरस्य संबन्धी सूर्यः । दिगादित्वाद्यत् । भवतापि संबन्धः विशेष एव । यद्वा सूर्यशब्देन तत्संबन्ध्यरुणो लक्ष्यते । सूर्योरुणे च सूर्ये चेति निघण्टुरस्तीत्याहुः । औचित्यादत्र सूर्योरुणः ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥

ततः शाखान्तरे लीनमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ दृष्ट्वा पूर्वं सामान्यतो दृष्ट्वा भयाच्चलितमानसा सतीति विशेषतो ददर्श । वेष्टितार्जुनवस्त्रं वेष्टित

धवलवस्त्रम् तं पूर्वोक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रुरोदेत्यर्द्धम् ॥ मन्दं राक्षस्यः श्रुत्वा किमिदमिति विचारयिष्यन्तीति भयेनेति भावः ॥५॥६॥ सेति ॥ वीक्षमाणा विचारयन्ती । ददर्श पुनरनुकूलोयं स्यादिति ददर्शेत्यर्थः । भुग्नवक्त्रं वक्रमुखम् । यथोक्तकारम् आज्ञाकरम् ॥ ७॥ सा तमिति ॥ विसंज्ञा मूर्च्छिता । गतासुकल्पा मृतप्राया । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य कालेनैव प्रबोधकेन प्रबुद्धवतीत्यर्थः । विकृतवासरवेषदर्शनेन मू-

सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् ॥ फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥२॥ मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ॥ अहो भीममिदं रूपं वानरस्य दुरासदम् ॥ दुर्निरीक्ष्यमिति ज्ञात्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ३ ॥ विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता ॥ रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥४॥ रुरोद बहुधा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती ॥ ५ ॥ सा तं दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदुपस्थितम् ॥ मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोयमिति भामिनी ॥ ६ ॥ सा वीक्षमाणा पृथुभुग्नवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ॥ ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७ ॥ सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा गतासुकल्पेव बभूव सीता ॥ चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य भूयो विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८ ॥ स्वप्ने मयायं विकृतोद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ॥ स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥ स्वप्नोपि नायं नहि मेस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ॥ सुखं हि मे नास्ति यतोस्मि हीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्च्छिता पुनः कालेन प्रबुद्धेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वप्न इति ॥ स्वप्ने स्वप्नस्थाने । स्वप्ने वानरदर्शनं बन्धुविनाशकरमिति भावः ॥ ९ ॥ एवं दर्शनस्य स्वप्नत्वं संभाव्य पुनर्याथार्थ्यमाह–स्वप्नोपीति ॥ स्वप्नाभावे हेतुमाह–नहि मेस्ति निद्रेति । निद्राभावे हेतुः–शोकेनेत्यादि । एवं प्रतिबन्धकेन निद्राभावमुक्त्वा सुखरूपहेत्वभावाच्च न निद्रेत्याह-सुखं हीति । इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दुप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ ॥ ॥

रामेति ॥ सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य तमेव राममेव वाचा ब्रुवती । तस्यानुरूपां विचिन्तितस्याभिवदनस्यानुरूपाम् कथां तथा शृणोमि । तमर्थं कथार्थमेवं प्रपश्यामि । एवम् उक्तप्रकारेण जानामीत्यन्वयः । तदर्थामिति पाठे अयमर्थः । तस्यानुरूपां रामकीर्तनस्यानुरूपाम् । तदर्थां स रामोर्थोभिधेयो यस्याः ताम् ॥ ११ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—अहं हीति ॥ १२ ॥ मनोरथ इति ॥ प्रथमम् इदं रामनामकथयितृदर्शनं मनोरथः अभिलाषमात्रमिति चिन्तयामि । तथापि तथा चिन्तायां सत्यामपि बुद्ध्या वितर्कयामि । मनोरथो न भवतीति विचारयामि । किं कारणमिति चेत् तस्य मनोरथस्य रूपं नास्ति । अयं वानरस्तु सुव्यक्तरूपश्च मां वदति च । तस्मान्मनोरथो न भवेदेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनेनोक्तं सत्यमस्त्विवति देवताः प्रार्थयते—नम इति ॥ हुताशनाय च अग्नये च ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नमोस्त्विवति ॥ हुताशनाय चेति सम्यक् । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

सोवतीर्येत्यादि ॥ सः राक्षसीषु सुप्तासु लब्धावसर इत्यर्थः । कृपणः सीतादौस्थ्यदर्शनेन दीनः । जानन्नपि वैदेह्येव वाचयितुम-

रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ॥ तस्यानुरूपां च कथां तमर्थमेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ ११ ॥ अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा ॥ विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥ मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्या च वितर्कयामि ॥ किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥ नमोस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयम्भुवे चैव हुताशनाय च ॥ अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा ॥ १४ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

सोवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः ॥ विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥ तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥ ॥

धवलवस्त्रम् तं पूर्वोक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रुरोदेत्यर्द्धम् ॥ मन्दं राक्षस्यः श्रुत्वा किमिदमिति विचारयिष्यन्तीति भयेनेति भावः ॥५॥६॥ सेति ॥ वीक्षमाणा विचारयन्ती । ददर्श पुनरनुकूलोयं स्यादिति ददर्शेत्यर्थः । भुग्नवक्त्रं वक्रमुखम् । यथोक्तकारम् आज्ञाकरम् ॥ ७॥ सा तमिति ॥ विसंज्ञा मूर्छिता । गतासुकल्पा मृतप्राया । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य कालेनैव प्रबोधकेन प्रबुद्धवतीत्यर्थः । विकृतवासरवेषदर्शनेन मू-

सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् ॥ फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥२॥ मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ॥ अहो भीममिदं रूपं वानरस्य दुरासदम् ॥ दुर्निरीक्ष्यमिति ज्ञात्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ३ ॥ विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता ॥ रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥४॥ रुरोद बहुधा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती ॥ ५ ॥ सा तं दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदुपस्थितम् ॥ मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोयमिति भामिनी ॥ ६ ॥ सा वीक्षमाणा पृथुभुग्नवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ॥ ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७ ॥ सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा गतासुकल्पेव बभूव सीता ॥ चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य भूयो विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ८ ॥ स्वप्ने मयायं विकृतोद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ॥ स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥ स्वप्नोपि नायं नाहं मेस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ॥ सुखं हि मे नास्ति यतोस्मि हीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्छिता पुनः कालेन प्रबुद्धेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वप्न इति ॥ स्वप्ने स्वप्नस्थाने । स्वप्ने वानरदर्शनं बन्धुविनाशकरमिति भावः ॥ ९ ॥ एवं दर्शनस्य स्वप्नत्वं संभाव्य पुनर्याथार्थ्यमाह–स्वप्नोपीति ॥ स्वप्नाभावे हेतुमाह–नहि मेस्ति निद्रेति । निद्राभावे हेतुः–शोकेनेत्यादि । एवं प्रतिबन्धकेन निद्राभावमुक्त्वा सुखरूपहेत्वभावाच्च न निद्रेत्याह-सुखं हीति । इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दुप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ ॥ ॥

रामेति ॥ सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य तमेव राममेव वाचा ब्रुवती । तस्यानुरूपां विचिन्तितस्याभिवदनस्यानुरूपाम् कथां तथा शृणोमि । तमर्थं कथार्थमेवं प्रपश्यामि । एवम् उक्तप्रकारेण जानामीत्यन्वयः । तदर्थामिति पाठे अयमर्थः । तस्यानुरूपां रामकीर्तनस्यानुरूपाम् । तदर्थां स रामोर्थोभिधेयो यस्याः ताम् ॥ ११ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—अहं हीति ॥ १२ ॥ मनोरथ इति ॥ प्रथमम् इदं रामनामकथयितृदर्शनं मनोरथः अभिलाषमात्रमिति चिन्तयामि । तथापि तथा चिन्तायां सत्यामपि बुद्ध्या वितर्कयामि । मनोरथो न भवतीति विचारयामि । किं कारणमिति चेत् तस्य मनोरथस्य रूपं नास्ति । अयं वानरस्तु सुव्यक्तरूपश्च मां वदति च । तस्मान्मनोरथो न भवेदेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनेनोक्तं सत्यमस्त्विति देवताः प्रार्थयते—नम इति ॥ हुताशनाय च अग्नये च ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नमोस्त्विति ॥ हुताशनाय चेति सम्यक् । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

सोवतीर्येत्यादि ॥ सः राक्षसीषु सुप्तासु लब्धावसर इत्यर्थः । कृपणः सीतादौस्थ्यदर्शनेन दीनः । जानन्नपि वैदेह्यैव वाचयितुम-

रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ॥ तस्यानुरूपां च कथां तमर्थमेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ ११ ॥ अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा ॥ विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥ मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्या च वितर्कयामि ॥ किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥ नमोस्तु वाचस्पतये सवाज्रिणे स्वयम्भुवे चैव हुताशनाय च ॥ अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथास्तु नान्यथा ॥ १४ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

सोवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः ॥ विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥ तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥ ॥

ब्रवीत् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ किमर्थमिति ॥ तव नेत्राभ्याम् आनन्दाश्रुयोगार्हाभ्याम् । किमर्थं कस्य कुलच्छेदाय । यद्वा किमर्थं किं चेतसि कृत्वा । पुण्डरीकेत्यादि । हन्तैतत्सौन्दर्यं प्रणयिना रामेण दृष्टमासीदिति भावः ॥ ४ ॥ सुराणामित्यादिषु निर्धारणे षष्ठी । का त्वं कस्य सम्बन्धिनीत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विप्रकीर्णमिवोदकमित्यतःपरं सुराणामिति श्लोकः । अयमुपरि प्रमादाल्लिखितः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ का त्वमिति ॥ हे कल्याणि त्वं का । अनिन्दितलोचने त्वं का भवसीति योजना ॥ ८ ॥ कोपाद्वेति ॥ वसिष्ठं कोपयित्वेत्यत्रापि पतिता विबुधालयादित्यनु-

का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि ॥ द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ॥ ३ ॥ किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ॥ पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥ सुराणामसुराणां वा नागगन्धर्वरक्षसाम् ॥ यक्षाणां किन्नराणां वा का त्वं भवसि शोभने ॥ ५ ॥ ॥ का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥ किन्नु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् ॥ रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणान्विता ॥ ७ ॥ का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने ॥ ८ ॥ कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे ॥ वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं नासि कल्याण्यरुन्धती ॥ ॥ ९ ॥ को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ॥ अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ १० ॥ रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ॥ न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ ११ ॥ ॥

षज्यते । नासीत्यत्र काकुरनुसंधेया ॥ ९ ॥ को न्विति ॥ अमुं लोकं गतम् । यमिति शेषः । परलोकं गतं यं पुत्रं पितरं भ्रातरं भर्तारं वानुशोचसि स क इत्यर्थः । गता त्वमित्यपि पाठः । तस्मात् स्वर्गादमुं मनुष्यलोकम् गता या त्वमनुशोचसि । तस्यास्ते को वा पुत्रादिरिति योजना ॥ १० ॥ रोदनादिति ॥ देवीं देवस्त्रियम् । संज्ञावधारणात् संज्ञायते अनयेति संज्ञा लक्षणम् । राजलक्षणनिश्चयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥

व्यञ्जनानीति ॥ व्यञ्जनानि स्तनजघनादीनि । व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेपि चेति विश्वः । लक्षणानि शुभावर्तरेखादिसामुद्रिकलक्षणानि ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथेति ॥ यथा यादृशम् ॥ १४ ॥ सेति ॥ द्रुमाश्रितं द्रुममूलाश्रितम् । सोवतीर्येति द्रुमावतरणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । यद्वा पूर्वमग्रादवतरणमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ पृथिव्यामिति ॥ शत्रुसैन्यप्रतापिनः शत्रुषु जीवत्सु न मे श्वशुरो जीवितवान् । स चेदिदानीं वर्तेत कथमहमेतादृशीमवस्थां प्राप्नुयामिति भावः ॥ १६ ॥ दुहितेति ॥ सीता च नामेत्यत्र नामशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥ समा इति ॥ अहम् एतादृ-

व्यञ्जनानि च ते यानि लक्षणानि च लक्षये ॥ महिषी भूमिपालस्य राजकन्यासि मे मता ॥ १२ ॥ रावणेन
जनस्थानाद्बलादपहृता यदि ॥ सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १३ ॥ यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुषम् ॥ तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १४ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ॥ उवाच वाक्यं वैदेही हनुमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १५ ॥ पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ॥
स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रतापिनः ॥ १६ ॥ दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ॥ सीता च नाम
नाम्नाहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १७ ॥ समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ॥ भुञ्जाना मानुषान् भोगान्
सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १८ ॥ तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः
प्रचक्रमे ॥ १९ ॥ तस्मिन् संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥

शावस्था अहम् । तत्र मम श्वशुरगृहे । द्वादश समाः द्वादश संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेनाविच्छिन्नैकरूपभोगभोक्तृत्वमुच्यते । मानुषानित्यनेन नात्मनो मानुषत्वं स्वाभाविकमिति सूच्यते । भोगान् भुञ्जाना अनुभवन्ती । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि स्रक्चन्दनादीनि । तेषां समृद्धं समृद्धिः । भावे निष्ठा । तदस्यास्तीति सर्वकामसमृद्धिनी । "अत इनि ठनौ" इति इनिप्रत्ययः । अभवमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति ॥ संभ्रियमाणे संभारान् संपादयति सति । राघवस्याभिषेचने रामाभिषेकनिमित्तम् । देवी महिषी ॥ २० ॥

न पिबेयमिति ॥ भुज्यत इति भोजनं खाद्यं पेयं च । रामो यद्यभिषिच्यते तदा मम संबन्धि यत् भोजनं तन्न पिबेयं न खादेयम् । एषः अयमभिषेकः
जीवितस्यान्तश्च ॥ २१ ॥ यत्तदिति ॥ तत्पूर्वोक्तं यद्वरदानरूपं वाक्यं तन्न वितथं कार्यं चेत्तदा रामो वनं गच्छतु ॥ २२ ॥ स इति ॥ देव्यास्संबन्धि
स्वकृतं वरदानम् स्मृत्वा कैकेय्याः वचनं श्रुत्वा मुमोह ॥ २३ ॥ २४ ॥ स इति ॥ अभिषेकात्परं प्रियं पितुर्वचनं विना स याचनारूपम्
पूर्वं मनसा आसाद्य अङ्गीकृत्य अथ वाचा प्रतिगृहीतवान् । मनःपूर्वकमङ्गीकृतवानित्यर्थः ॥२५॥२६॥ स इति ॥ उत्तरीयाणि वासांसि । जनन्यै

न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २१ ॥ यत्तदुक्तं
त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम ॥ तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २२ ॥ स राजा सत्यवाग्देव्या वरदानमनुस्मरन्
॥ मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमाप्रियम् ॥ २३ ॥ ततस्तु स्थविरो राजा सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ॥
ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन् राज्यमयाचत ॥ २४ ॥ स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् ॥ मनसा पूर्वमासाद्य
वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २५ ॥ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयान्न ब्रूयात्किंचिदप्रियम् ॥ अपि जीवितहेतोर्वा रामः सत्यपराक्रमः
॥ २६ ॥ स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः ॥ विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥
॥ २७ ॥ साहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ॥ न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेपि रोचते ॥ २८ ॥ प्रागेव
तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ पूर्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलंकृतः ॥ २९ ॥ ॥ ॥

कौसल्यायै । मां समादिशत् । तन्निकटे त्वया स्थातव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ साहमिति ॥ अग्रतः प्रस्थाने हेतुमाह—न हीति ॥ २८ ॥
प्रागेवेति ॥ प्रागेव । यद्यपि रामानन्तरमेव लक्ष्मणेन द्रुमचीरादिस्वीकारः तथापि तस्य त्वरातिशयव्यञ्जनाय तथोक्तिः । महाभागः अहं सर्वं
करिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारेण सर्वविधकैङ्कर्यकरणोचिताभिषेकविघ्नहेतुभाग्यसंपन्नः सौमित्रिः । सृष्टस्त्वं वनवासायेत्युक्तवत्याः गर्भे संजातः मित्रनन्दनः
स लक्ष्मणः सर्वविधकैङ्कर्यकर्तेत्यनुकूलैरभिनन्दनीयः । पूर्वजस्येत्यादि । रामकैङ्कर्यानुरूपत्वेन द्रुमचीरादीनामलंकरणत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥

ते वयमिति ॥ पुराऽदृष्टं पूर्वमदृष्टम् । अत्र गम्भीरशब्देन दुष्प्रवेशत्वम् । दर्शनशब्देन स्वरूपमप्युच्यते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ द्वाविति ॥ द्वौ मासौ द्विमासरूपः कालः । मे जीवितानुग्रहः जीवितानुग्राहकः जीवितधारणानुकूलः कृतः । त्यक्ष्यामि स्वयमेवेति भावः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः ॥ प्रविष्टाः स्म पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ ३० ॥ वसतो दण्डकारण्ये
तस्याहममितौजसः ॥ रक्षसापहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥३१॥ द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः॥
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान् हरियूथपः ॥ दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ अहं रामस्य संदेशाद्देवि
दूतस्तवागतः ॥ वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥
स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेनुचरः प्रियः ॥ कृतवाञ्छोकसंतप्तः
शिरसा तेभिवादनम् ॥ ४ ॥ सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ॥ प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत्
॥ ५ ॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा ॥ एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥ ॥

तस्या इत्यादि ॥ दुःखात् दुःखाभिभूतायाः उत्तरोत्तरं दुःखं प्राप्तायाः ॥ १ ॥ अहमिति ॥ तव दूतः त्वां प्रति प्रेषितो दूतः ॥ २ ॥ य इति ॥ वेद वेत्ति । वेदविदां वेदार्थज्ञानवताम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सेति ॥ प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी प्रीत्या पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ५ ॥ दुःखबाहुल्येपि रामदर्शनप्रत्याशया कृच्छ्रेण जीवन्त्याः देव्याः जीवनफलस्य लब्धत्वात्तत्संवादिनीं गाथां स्तौति—कल्याणीति ॥ कल्याणी सत्यार्था । मा प्रतिभाति मां प्रतिभाति । वर्षशतादपीत्यन्ते इतिकरणं बोध्यम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

तयेति ॥ तया सीतया । तस्मिन् हनुमति विषये । अद्भुता प्रीतिरुत्पादिता । परस्परेणेत्यादिकं वक्ष्यमाणस्य सर्गस्य संग्रहः ॥ ७ ॥ तस्या इति ॥ उपचक्रमे गन्तुमिति शेषः । प्रापेतिवार्थः ॥ ८ ॥ यथा यथेति ॥ रावणं परिशङ्कते–रामकुशलकथनेन संजातरावणमायास्मरणा पुनः शङ्कितवतीत्यर्थः॥ ॥ ९ ॥ अहो इति ॥ मे मया अस्य पुरतः यत्कथितं तत् दुष्कृतम् अनुचितं कृतम् । इदम् अनालोच्य कथनं धिक् । अहो इति खेदे । खेदहेतुमाह–

तया समागते तस्मिन् प्रीतिरुत्पादिताद्भुता ॥ परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः॥७॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा
हनुमान् हरियूथपः ॥ सीतायाः शोकदीनायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ यथा यथा समीपं स हनुमानुपसर्पति ॥
तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९ ॥ अहो धिग् दुष्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे ॥ रूपान्तरमुपागम्य
स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥ तामशोकस्य शाखां सा विमुक्त्वा शोककर्शिता ॥ तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां
समुपाविशत् ॥११॥ हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम् ॥ अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ॥
सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत ॥१२॥ तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता शशिनिभानना ॥ अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य
वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥ मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ॥ उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न
शोभनम् ॥ १४ ॥ स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत् ॥ जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ॥
॥ १५ ॥ उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर ॥ संतापयसि मां भूयः संतप्तां तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥

रूपान्तरमिति । वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥ तामशोकस्येति ॥ यद्यपि पूर्वं शिंशुपाशाखावलम्बनमुक्तं तथापि शिंशुपाशाखा अशोकसंवलितेति क्वचिच्छिंशुपेत्युच्यते क्वचिदशोक इति । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ११ ॥ हनुमानिति ॥ भयवित्रस्ता भयहेतुना वित्रस्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥ मायामिति॥ मायावी स्वत एव मायावान् । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः । इदानीं मायां प्रविष्टः आश्रितः । स्वयं रावणस्सन् मम सन्तापमुत्पादयसीति यदि उत्पादयसीति यत् तत्संतापोत्पादनं ते न शोभनम् । तवाप्यभीष्टविरहसन्तापो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

हनुमन्तं रावणमाशङ्क्य तज्जनितमनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे—अथवेति ॥ मया यत् परिशङ्कितम् एतन्नैवं हि नैवमेव । कुत इत्यत आह—मनस इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इह रामदूतागमनमत्यन्तासंभावितमिति मत्वा पुनर्बहुधा शङ्कते—अहो इत्यादिना ॥२०॥ स्वप्नेपीति ॥ स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरम । राक्षसीमध्यवासकृतं दुःखं स्वप्नदृष्टोऽपि निवर्तयितुं क्षम इति वीर्यातिशयोक्तिः । राघवं सहलक्ष्मणम् । विश्लेषदशायामुभयोर्दर्शनात् स्वप्नदर्शनेप्युभयोर्दर्शनं भवेत् । यद्वा तदानीमुभयोर्विश्लेषात्तौ किं परस्परं संयुक्तौ न वेति शङ्कते—पश्येयं नावसीदेयम् । एवमुभयोस्स्वप्ने दर्शनेपि

अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् ॥ मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७ ॥ यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ॥ पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे ॥ गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ॥ १८॥ चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १९ ॥ अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेवं चिराहृता ॥ प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥२०॥ स्वप्नेपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोपि मम मत्सरी ॥२१॥ नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ॥ न शक्योभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥ किन्तु स्याच्चित्तमोहोयं भवेद्वातगतिस्त्वियम् ॥ उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका ॥ २३ ॥ ॥ ॥

महत् दुःखं निवर्तेत । कथंचिज्जीवितं धारयेयम् । स्वप्नोपि मम मत्सरी । मद्दशां विज्ञाय राम इव स्वप्नोपि मयि मात्सर्यं करोति ॥२१॥२२॥ एवं यथार्थस्वप्नपक्षौ निरस्य पुनश्चतुरो विभ्रमपक्षानुत्प्रेक्षते—किन्तु स्यादिति ॥ चित्तमोहः रामक्षेमवार्ताश्रवणकुतूहलकन्दलितनिरन्तरचिन्तासंततिपरिणतिविशेषरूपः कोपि मनसो विभ्रम इत्यर्थः । असत्यश्चित्तसंकल्पो वा । वातगतिः उपवासादिप्रयुक्तधातुक्षोभजो वातविकाररूपो भ्रमः । तदध्यारोपो वा यथा त्वरूपस्य वायोः पांसुपुञ्जरूपविशेषोध्यारोपः । उन्मादजो विकारो वा । उन्मादो नाम विरहिणां कश्चिदवस्थाविशेषः । तज्जो विकारो भ्रमः । मृगतृष्णिका अन्यस्यान्यरूपेणावभासः । चित्तमोहोन्मादावप्रकृतिस्थप्रतिभासविशेषौ । वातगतिमृगतृष्णिके तु प्रकृतिस्थस्य ॥ २३ ॥ ॥

अनन्तरोक्तचतुष्टयं निराकरोति—अथवेत्यादिना ॥ अथवा अयं वानरतद्भाषणादिप्रतिभासः उन्मादो न । मोहोप्युन्मादलक्षणः उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य स तथोक्तः । अतः उन्मादनिराकरणेनैव सोपि निराकृत इत्यर्थः । अनयोर्निराकरणमितरपक्षद्वयनिराकरणस्योपलक्षणं कुत इत्यत आह—संबुध्य इति। अहम् आत्मानमिमं वनौकसं चापि संबुध्ये सम्यक् जानामि ॥ २४ ॥ इत्येवमिति ॥ बलाबलं मोहत्वादीनामबलत्वं रावणत्वस्य बलवत्त्वं च ॥ २५ ॥ २६ ॥ सीताया इति ॥ संप्रहर्षयत्संप्राहर्षयत् ॥ २७ ॥ आदित्य इत्यादि ॥ राजेति । कुबेरस्य सर्वलोकराजत्वमुक्तम् । राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्मह इति । सत्यमधुरवाक्त्वं बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वादेव । रूपवान् सौन्दर्यवान् । सुभगः रमणीयः । श्रीमान् कान्तिमान् । स्थाने क्रोधस्थाने क्रोधः यस्यासौ स्थानक्रोधः । प्रहर्ता क्रोधविषयोप्रहर्ता । आदित्य इवेत्यादिना उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो राम इति योज्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ बाहुच्छायामित्यादि ॥ लोकः महात्मनो यस्य बाहुच्छायाम् अवष्टब्धः आश्रितः । तं मृगरूपेण प्रशस्तमृगेण हेतुना आश्रमपदादपकृष्य शून्ये येनापनीतासि तस्य रावणस्य यत्फलं मरणरूपं तत् द्रक्ष्यसीति योजना। यद्वा बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको

अथवा नायमुन्मादो मोहोप्युन्मादलक्षणः ॥ संबुद्ध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥ इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् ॥ रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५॥ एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ॥ न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ २६ ॥ सीतायाश्चिन्तितं बुद्ध्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयत् ॥ २७ ॥ आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा ॥ विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ॥२८॥ सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा॥ रूपवान् सुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् ॥ २९ ॥ स्थानक्रोधः प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ॥ ३० ॥ बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः ॥ ३१ ॥ अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥ शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि यत्फलम् ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

महात्मनः असावादित्य इव तेजस्वीत्येवं योजना ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नाहमिति ॥ वञ्चनार्थं परिगृहीतवेष इति मां यथावगच्छसि तथा नास्मीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न चिराद्रावणं सङ्ख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ॥ रोषप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३३ ॥ तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ नित्यं स्मरति रामस्त्वां ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ ३७ ॥ न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ॥ ३८ ॥ अहं सुग्रीवसचिवो हनुमान्नाम वानरः ॥ प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ३९ ॥ कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः ॥ त्वां द्रष्टुमुपयातोहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥ ४० ॥ नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ॥ विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम ॥ ४१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ॥ उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥ क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ॥ वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः ॥ २ ॥ यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च वानर ॥ तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

तान्त्वित्यादि ॥ १ ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ गुरुकुलवासायोग्यानां वानराणाम् वसिष्ठशिष्याणां च ईदृशसमागमः कथं जातः । शास्त्रवश्यानामेव गुरुकुलवासयोग्यत्वात् ॥ २ ॥ यानीति ॥ लिङ्गानि चिह्नानि ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

कीदृशमिति ॥ संस्थानं अवयवसंनिवेशः । रूपम् आकारः वर्णः कान्तिर्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ जानन्तीत्यादि ॥ बतेत्यामन्त्रणे । जानन्ती त्वं दिष्ट्या मां परिपृच्छसीति संबन्धः । लक्षितानि त्वया दृष्टानि । मे मत्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ राम इति ॥ रामः सर्वाङ्गसुन्दरः । कमलपत्राक्षः कान्तिप्रवाहे आवर्त इव अत्यन्तमाकर्षकनयनशोभः । तादृशनयनसौन्दर्यसीमाभूमिमाह—सर्वसत्त्वमनोहरः । तिर्यग्जातितया विटपाद्विटपं प्लवतो ममापि चित्तापहारकः अविशेषज्ञस्यापि मनोहर इत्यर्थः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः रूपमित्येतद्विग्रहगुणानामुपलक्षणम् दाक्षिण्यमित्यात्मगुणानामुपलक्षणम् देहगुणैरात्मगुणैश्चान्यून इत्यर्थः । संपन्नः प्रसूतः इदं सर्वं नागन्तुकं किन्तु औत्पत्तिकमित्यर्थः । अत्युत्कटं वदसि किमेवंविधोपरोप्यस्ति न वेत्यपेक्षायामाह—जनकात्मज इति । भवती च तादृशोत्यर्थः॥ ❋ तनिश्लोकी ❋ रामः सर्वाङ्गसुन्दर इत्यर्थः । कमलपत्राक्षः सौन्दर्यप्रवाहमज्जतामावर्तवदाकर्षकनयनशोभावान् ।

कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् ॥ कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ जानन्ती बत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि ॥ भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥ यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै ॥ लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥ ७॥ रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः ॥ रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

नयनशोभाया अवधिः क इत्यपेक्षायामाह—सर्वसत्त्वमनोहर इति । तिर्यग्जातीयत्वेन शाखाचङ्क्रमणपरस्य वातात्मजस्यापि मनोहरत्वेन सर्वजनमनोहरः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतः स्वाभाविकानवधिकदिव्यदेहगुणगणः । जनकात्मजे त्वमेव तत्सदृशीति वक्तुं शक्या नान्येत्यर्थः । यद्वा रमयतीति रमन्ते योगिन इति च रामः । रामत्वमेवाह—कमलपत्राक्ष इति । अथवा रामस्सौन्दर्यप्रवाहभूतः । कमलपत्राक्षः प्रवाहे आवर्तायमानश्रीनयनः । तेन हृदयकर्षकत्वं व्यञ्जितम् । तच्च सकलजन्तुसाधारणमित्याह—सर्वसत्त्वमनोहर इति । तत्र वानरजातीयमच्चित्ताकर्षणमेव प्रमाणमिति ध्वन्यते । स्वरूपविग्रहगुणैः सकलजन्तुमनोहरत्वं जन्मसिद्धमित्याह—रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूत इति । तर्हि एवंविधः पुमान् विद्यते किमिति चेत् नेत्याह—जनकात्मजे इति । तुल्यशीलेत्यादिना भवत्येव प्रसिद्धा न पुमान्कश्चिदिति भावः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

सङ्ग्रहेणोक्तान् गुणान्विवृणोति—तेजसेत्यादिना ॥ ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः गृहस्थस्यास्य ब्रह्मचर्यं नाम ऋतोरन्यत्र स्त्रीसङ्गमत्यागः । तदाह मनुः—षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाद्याश्चतस्रश्च विवर्जयेत् ॥ प्रचारज्ञः प्रयोगज्ञः । ऐहिकामुष्मिकानां कर्मणां प्रचारं गतिम् हेतुफलभावव्यवस्थां तत्त्वतो जानातीत्यर्थ इत्यप्याहुः । राजविद्याविनीतश्च चतस्रो राजविद्याः । आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥ इत्युक्ताः । तासु विनीतः शिक्षितः । श्रुतवान् अवधृतवान् । शीलसम्पन्नः सदाचारसम्पन्नः ।

तेजसादित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥ ९ ॥ रक्षिता जीवलोकस्य
स्वजनस्याभिरक्षिता ॥ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ १० ॥ रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य
रक्षिता ॥ मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥ अर्चिष्मानर्चितोत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥
साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥ राजविद्याविनीतश्च ब्राह्मणानामुपासिता ॥ श्रुतवान् शीलसंपन्नो
विनीतश्च परन्तपः ॥ १३ ॥ यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः ॥ धनुर्वेदे च वेदेषु वेदाङ्गेषु च निष्ठितः
॥ १४ ॥ विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः ॥ गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो देवि जनैश्श्रुतः ॥ १५ ॥
दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ समः समविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च
त्रिसमास्त्रिषु चोन्नतः ॥ त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः ॥ १७ ॥ ॥

पूर्वं यज्ञादिकर्मानुष्ठातृत्वमुक्तमिति न पुनरुक्तिः । वेदेषु यजुर्व्यतिरिक्तवेदेषु । अनेन स्वस्य यजुर्वेदत्वं सूचितम् । एवमात्मगुणानभिधाय विग्रहगुणानाशास्ते—विपुलांस इत्यादिना ॥ गूढजत्रुः अस्पष्टभुजसन्ध्यस्थिः । समः अन्यूनातिरिक्तदेहप्रमाणः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ त्रिस्थिर इति ॥ त्रिषु स्थानेषु स्थिरः । तथोक्तम् सामुद्रिके— उरश्च मणिबन्धश्च मुष्टिश्च नृपतेः स्थिरा इति । त्रिप्रलम्बः त्रिषु प्रलम्बः । दीर्घभ्रूबाहुमुष्कस्तु चिरजीवी धनी नर इति वचनात् । अन्यत्र तु । त्रयश्च यस्य विद्यन्ते प्रलम्बा मेढ्रबाहव इति । त्रिसमः त्रिषु

समः । केशाग्रं वृषणं जानु समा यस्य स भूपतिरिति वचनात् । त्रिषु चोन्नतः । तदाहवराहमिहिरः—उन्नतकुक्षिः क्षितिपः परिमण्डलोन्नतनाभयः क्षितिपाः । हृदयं न वेपनं पृथु समोन्नतं मांसलं च नृपतीनामिति ॥ त्रिताम्रः त्रिषु ताम्रः । श्लिष्टाङ्गुलीरुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी पादौ करावपि सुरक्तनखात्मरेखाविति वचनात् । नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रैस्त्रिभिस्सुखीति च । त्रिषु स्निग्धः । स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः । तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेदिति सामुद्रिकवचनात् । त्रिषु गम्भीरः । अत्र वररुचिः—स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरः शस्यत बुधैरिति । ब्राह्मे तु—स्वरे गतौ च नाभौ च गम्भीरस्त्रीषु शस्यत इति । नित्यश इति सर्वत्र विशेषणीयम् तेन रोगाद्युपाधिकृतरागादिनिवृत्तिः ॥ १७ ॥ त्रिवलीवान् उदरे वलित्रयवान् । कण्ठवलित्रयवान्वा । अत्र गर्गः—स्थिरा त्रिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृत्ता । न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवा सुदीर्घा भवतीह धन्येति ॥ त्र्यवनतः त्रीण्यवनतानि निम्नानि यस्यासौ त्र्यवनतः तानि स्तनचूचुकपादरेखाः । अत्र मिहिरः—पीनोपचितैर्निम्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः सुखिनः । स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निस्वानामिति ॥ चत्वारि व्यङ्गानि ह्रस्वानि यस्यासौ चतुर्व्यङ्गः । अत्र वररुचिः—ग्रीवाप्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूज्यत इति । यद्वा चत्वारो व्यङ्गाः विकलाः यस्य सः चतुर्व्यङ्गः ते च शिराविकलः पादः रोमान्तरविकलो रोमकूपः दैर्घ्यविकलो मेढ्रः मांसविकलो बस्तिः । अत्र नारदः—पादैः प्रस्वेदरहितैः शिराहीनश्च पार्थिवः । एकरोमा भवेद्राजा द्विरोमा पण्डितो भवेत् ॥ त्रिरोमा चतुरोमा च भवेद्भाग्यविवर्जितः । समपादोपविष्टस्य गुल्फं स्पृशति मेहनम् ॥ यस्येश्वरं तं जानीयात्सुखिनं चैव मानवम् । निर्मांसः संहतो बस्तिर्येषां ते सुखभागिन इति ॥ त्रिशीर्षवान् त्रिभिर्लक्षणैर्युक्तं शीर्षं तदस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । तानि लक्षणान्यावर्ताः । आवर्तत्रयरुचिरं यस्य शिरः स क्षितिभृतां नेतेति कथनात् । यद्वा त्रिप्रकारं समवृत्तं छत्राकारं विशालं च शीर्षमस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । अत्र नारदः—समवृत्तशिराश्चैव छत्राकारशिरास्तथा । एकछत्रां महीं भुङ्क्ते दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ चतस्रः कलाः वेदाः यस्य चतुष्कलः । अत्र शरीरलक्षणप्रकरणे कलाशब्दस्तत्सूचकरेखापरः । अत्र नन्दी—मूलेङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रास्तिस्र एव वा । एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनामिति ॥ चतुर्लेखः ललाटे पादयोः पाण्योश्चतस्रो लेखा रेखा यस्य च चतुर्लेखः । ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रीद्व्येकरेखिकाः ।

त्रिवलीवांस्त्र्यवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान् ॥ चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः ॥ १८ ॥

शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथेति कात्यायनः । यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खाङ्कुशोपमाः । रेखास्सम्यक् प्रकाशन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेदिति नारदः । पाणौ चतस्रो रेखाश्च यस्य तिष्ठन्त्यभङ्गुरा इति ब्रह्मा । चत्वारः किष्कवः यस्य स चतुष्किष्कुः । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः किष्कुः । षण्णवत्यङ्गुलोत्सेध इत्यर्थः । षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स दिवौकस इति ब्राह्मपुराणवचनम् । चतुःसमः चत्वारः समा यस्य स चतुःसमः ते च बाहुजानूरुगण्डाः । तदुक्तं ब्रह्माण्डे—बाहुजानूरुगण्डाश्च चत्वार्यथ समानि चेति ॥ १८ ॥ चतुर्दशसमद्वन्द्वः चतुर्दशसंख्यानि समानि द्वन्द्वानि यस्य सः । तथात्र सामुद्रिकम् । भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुके । कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी ॥ करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिरिति । चत्वारो दंष्ट्राकारा दन्ता यस्य स चतुर्दंष्ट्रः । तदाह मिहिरः—स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्रा समाश्च शुभा इति । चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिरिव गतिर्यस्य सः । गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमाविति बालका-

चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः ॥ महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोष्टवंशवान् ॥ १९ ॥
दशपद्मो दशबृहत्त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् ॥ षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ २० ॥

ण्डोक्तेः । महोष्ठहनुनासश्च ओष्ठस्य महत्त्वं बन्धुजीवबिम्बफलारुणमांसलत्वं हनोस्तु परिपूर्णमांसलत्वम् नासिकाया दीर्घतुङ्गत्वम् । तथाच संहिता । बन्धुजीवकुसुमोपमोधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृत् । पूर्णमांसलहनुस्तु भूमिपस्तुङ्गतुण्डरुचिराकृतिस्तर्थेति ॥ तुण्डशब्देन नासिकोच्यते । पञ्चस्निग्धः पञ्च स्निग्धाः अवयवाः यस्य सः ते च वाक्यवक्त्रनखलोमत्वचः केशनेत्रदन्तत्वक्पादतलानि वा । अत्र वररुचिः—चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् । त्वचः स्नेहेन शयनं पादस्नेहेन वाहनमिति ॥ स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितास्तथा मूर्धजाः सुखकाराः समं शिर इति मिहिरः । पूर्वं त्रिषु स्निग्ध इत्युक्तेः । अत्र पञ्चस्निग्ध इतीदं मतभेदमाश्रित्योक्तम् । अष्टवंशवान् अष्टौ वंशाः आयतावयवा यस्य सः आयताष्टावयव इत्यर्थः । अत्र सामुद्रिकम् । पृष्ठवंशः शरीरं च हस्तपादाङ्गुली करौ । नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनो यस्य चायता इति ॥ प्रजनस्यायतत्वमार्जवम् ॥ १९ ॥ दशपद्मः दशपद्माकारावयवाः यस्य सः दशपद्मः । मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ । पादौ च दशपद्मानि पद्माकाराणि यस्य चेति । दश बृहत् दशबृहदवयवा यस्य सः । ते च—उरः शिरो ललाटं च ग्रीवा बाह्वंसनाभयः । पार्श्वपृष्ठस्वराश्चेति विशालास्ते शुभप्रदा इति सामुद्रिकम् । ब्राह्मे तु

शिरोललाटे श्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं पाणिपादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति चेति त्रिभिर्व्याप्तः । त्रिभिर्व्याप्तिश्च यस्य स्यात्तेजसा यशसा श्रियेति ब्राह्मोक्तरीत्या त्रिभिर्व्याप्तः । द्विशुक्लवान् द्वौ दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य सः द्विशुक्लवान् । षडुन्नतः षट् उन्नता अवयवा यस्य सः ते च—कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः॥ इति वररुचिः । अत्र मतभेदेनोक्तेर्न पुनरुक्तिः । मतभेदश्रवणं च रामस्य सकलशास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणपरिपूर्णत्वद्योतनाय। नव तनुः नव तनवः सूक्ष्मा यस्य । तानि च—केशश्मश्रुनखलोमत्वगङ्गुलिपर्वशेफोबुद्धिदर्शनानि । सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशलोमनखत्वचः । शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः ॥ इति वररुचिः । त्रिभिर्व्याप्नोति त्रिभिः पूर्वाह्णमध्या-

सत्यधर्मपरः श्रीमान् संग्रहानुग्रहे रतः ॥ देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥ भ्राता च तस्य द्वैमात्रः सौमित्रिरपराजितः ॥ अनुरागेण रूपेण गुणैश्चैव तथाविधः ॥ २२ ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनसमुत्सुकौ ॥ विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिरभिसंगतौ ॥ २३ ॥ त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् ॥ ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २४ ॥ ऋश्यमूकस्य पृष्ठे तु बहुपादपसंकुले ॥ भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ २५ ॥ वयं तु हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् ॥ परिचर्यास्महे राज्यात्पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

ह्नापराह्णैः कालैः धर्मार्थकामान् व्याप्नोति अनुतिष्ठतीति । तदुक्तं ब्राह्मे । धर्मार्थकामाः कालेषु त्रिषु यस्य स्वनिष्ठिता इति ॥ २० ॥ संग्रहानुग्रह इति । संग्रह अर्जनम् । अनुग्रहः फलदानम् ॥ २१ ॥ भ्राता च तस्येति ॥ द्वैमात्रः सपत्नीपुत्रः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भ्राता च तस्येति ॥ द्वैमात्रः द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः । “मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः” इति अण्प्रत्ययः । उकाराभाव आर्षः । सुमित्रापत्यस्य लक्ष्मणस्य द्वैमातुरत्वं जन्मप्रभृतिरामवत् कौसल्यया संवर्धितत्वात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्वामेवेति ॥ मृगपतिं सुग्रीवम् । पूर्वजेन वालिना । अवरोपितं राज्यादिति शेषः ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वयन्त्विति ॥ परिचर्य परिचर्यां कृत्वा । आस्महे तिष्ठाम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥

तत इति ॥ पाणिनाविति नान्तत्वमार्षम् ॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥ स श्रुत्वेति॥ अत्यर्थं निष्प्रभ इति आत्मवद्रामस्यापि दुःखहेतुश्रवणादिति भावः । यद्वा रामापेक्षया अत्यन्तनिष्प्रभः । रामः सीताविरहेण निष्प्रभोभूत् सुग्रीवस्तु तयोस्साहित्यादर्शनाद्रामक्लेशदर्शनाच्चात्यर्थं

ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ॥ ऋश्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥ २७ ॥ स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ॥ अवप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥२८॥ ततः स शिखरे तस्मिन् वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ॥ तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥ २९ ॥ तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ॥ रूपलक्षणसंपन्नौकृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ ३० ॥ तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ॥ पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ॥ ॥३१॥ निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ तयोरन्योन्यसंलापाद्भृशं प्रीतिरजायत ॥ ३२ ॥ ततस्तौ प्रीतिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ ३३ ॥ ततः स सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ॥ स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तमुरुतेजसा ॥ ३४ ॥ ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥ स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ॥ तदासीन्निष्प्रभोत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ३६ ॥ ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया ॥ यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥३७॥ तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ॥ संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ ३८ ॥ तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ॥ स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन्विगतचेतसि ॥ ३९ ॥ तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तव ॥ तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ॥ ४० ॥ ॥ ॥

निष्प्रभोभूत् ॥३६॥३७॥ तानीत्यादि ॥ आनीय हरियूथपा इति पूर्वं सुग्रीवेणानयनमुक्तं तद्धरियूथपद्वारेत्यत्रोच्यते । गतिं रावणस्थानम्॥३८॥ तानीति ॥ दत्तानि सूग्रीवेणेति शेषः । मयैवोपहृतानि पूर्वं पतनकाल इति शेषः । इदानीं हरियूथपैरानीतत्वोक्तेः । स्वनवन्ति आकाशात्पतनकाले॥३९॥४०॥

॥४१॥शयितमिति ॥ शयितं मूर्छितम् ॥ ४२ ॥ तानीति ॥ सुग्रीवे संन्यवेदयत् सुग्रीवहस्ते न्यस्तवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ स तवेति ॥ अग्निपर्वतो नाम मेरुशिखरवर्ती कश्चिद्गिरिः । उक्तं च भारते । अत्र माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाट् सदा । नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः ॥ प्रादीपयन्दाशरथेस्तानि शोकहुताशनम् ॥ ४१ ॥ शयितं च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना ॥ मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥ ४२ ॥ तानि दृष्ट्वा महाबाहुर्दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवेण न्यवेदयत् ॥ ४३ ॥ स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते ॥ महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४ ॥ त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् ॥ तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नयः ॥ ४५ ॥ तवादर्शनशोकेन राघवः प्रविचाल्यते ॥ महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६ ॥ काननानि सुरम्याणि नदीः प्रस्रवणानि च ॥ चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४७ ॥ स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः ॥ समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥ ४८ ॥ सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा ॥ समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं तथा ॥ ४९ ॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः ॥ किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः ॥ ५० ॥ ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे ॥ सर्वर्क्षहरिसंघानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५१ ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत ॥ हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमिहागतम् ॥ ५२ ॥ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ननु वानराणां नराणां च कथमासोत्समागम इति वामदक्षिणहस्तवैषम्यमप्यविजानानां शाखायाःशाखामाप्लुत्य जीवतां तिरश्चां वसिष्ठशिष्यतया निरतिशयाचारसंपन्नयोश्चक्रवर्तिपुत्रयोश्च कथं समागमो जात इति पृष्टं तस्य किमुत्तरमुक्तमित्यत्राह–रामसुग्रीवयोरिति ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यमेवं समजायत । एवमिति प्रत्यक्षानिर्देशः । स्वानुजे विद्यमानेपि यथाहं सुग्रीवदूतोन्तःपुरकार्यसमाधानायागतः । तथा तयो-

रैक्यं मैत्री जातेत्यर्थः । यद्वा एवं समजायत अहमप्येवं दृष्टवान् । न योग्यतामवगच्छामीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ तत इति ॥ सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः । सुग्रीववचनानुगा इति च पाठः ॥ ५५ ॥ अङ्गद इति ॥ त्रिभागबलसंवृतः तृतीयांशेन बलेन सैन्येन संवृत इत्यर्थः । वृत्तिविषये पु-

स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः समानीय हरीश्वरान् ॥ त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान् ॥ ५३ ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसा ॥ अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५४ ॥ ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः ॥ चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ ५५ ॥ अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान् वालिसुनुर्महाबलः ॥ प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५६ ॥ तेषां नो विप्रणष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७ ॥ ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च ॥ भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥ विचित्य वनदुर्गाणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यताः ॥ ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुङ्गवान् ॥ भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः ॥ ६० ॥ तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च वधं तथा ॥ प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः ॥ ६१ ॥ तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् ॥ कार्यहेतोरिवायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान् ॥ ६२ ॥ गृध्रराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराट् ॥ श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ यवीयान्केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः ॥ एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥

राणार्थत्वं संख्याशब्दस्येष्यते ॥ ५६ ॥ तेषामिति ॥ विप्रणष्टानां बिले अदर्शनं गतानाम् ॥ ५७ ॥ ते वयमिति ॥ कालस्य सुग्रीवकल्पितमासस्य । कपिराजस्य सुग्रीवात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ परिदेवनकर्माह–तवेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तेषामिति ॥ स्वामिसन्देशात् मासादूर्ध्वमनागतानां भयमित्येवंरूपात् । तेषां कार्यहेतोः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥ ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ विन्ध्यादिति ॥ हृष्टाः उत्साहवन्तः तुष्टा आनन्दवन्तः ॥ ६८ ॥ अङ्गदप्रमुखा इति ॥ वेलोपान्तं वेला सिन्धुपूरः तस्योपान्तम् । वेलाम्बुधेस्तीरवृद्ध्योः कालमर्यादयोरपीति दर्पः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ तं मामिति ॥ रामकृतोद्योगं रामकृतोत्साहम् ॥ ७३ ॥ कुशलीति ॥ गुरोः ज्ये-

अङ्गदोकथयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम् ॥ रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथातथम् ॥ ६५ ॥ जटायुषो वधं श्रुत्वा दुःखितः सोरुणात्मजः ॥ त्वां शशंस वरारोहे वसन्तीं रावणालये ॥ ६६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् ॥ अङ्गदप्रमुखास्तूर्णं ततः संप्रस्थिता वयम् ॥ ६७ ॥ विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तरम् ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहा हृष्टास्तुष्टाः प्लवङ्गमाः ॥ ६८ ॥ अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपस्थिताः ॥ चिन्तां जग्मुः पुनर्भीतास्त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ ६९ ॥ तथाहं हरिसैन्यस्य सागरं प्रेक्ष्य सीदतः ॥ व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ॥ ७० ॥ लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ॥ रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकपरिप्लुता ॥ ७१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ॥ अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ॥ ७२ ॥ तं मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ॥ सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ ७३ ॥ कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणश्च सुलक्षणः ॥ ७४ ॥ तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ॥ अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ ७५ ॥ मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ॥ दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ ७६ ॥ दिष्ट्याहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ॥ अपनेष्यामि संतापं तवाभिगमशंसनात् ॥ ७७ ॥ दिष्ट्या हि मम न व्यर्थं देवि सागरलङ्घनम् ॥ प्राप्स्याम्यहमिदं दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यशः ॥ ७८ ॥ राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ॥ समित्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ७९ ॥

ष्ठस्य आराधने शुश्रूषणे रतः लक्ष्मणश्च कुशली ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मयेयमिति ॥ विचयैषिणा अन्वेषणेच्छुना ॥ ७६ ॥ दिष्ट्येति ॥ तवाभिगमशंसनात् त्वत्समीपप्राप्तिकथनात् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥

बुद्ध्यस्व पवनात्मजमिति पवनात्मजत्वमुक्तं तत्कथं वानरस्येत्यपेक्षायामाह–माल्यवानिति ॥ गच्छति अगच्छत् ॥ ८० ॥ स चेति ॥ सः गोकर्णं
गतः । देवर्षिभिः तत्रत्यैः दिष्टः नियुक्तः । शम्बसादनं तीर्थोपद्रवकारिणमसुरम् शम्बसादनाख्यम् । उद्धरत् उदहरत् । देवर्षिप्रार्थनया अवधीदित्यर्थः
॥ ८१ ॥ तस्येति ॥ हरिणः हरेः केसरिणः क्षेत्रे पत्न्यां अञ्जनायां जातः पितुर्देशान्तरगमनकाले जातः । अनेनान्यक्षेत्रे कथमन्येनोत्पादनमिति शङ्का

माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ॥ ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ॥ ८० ॥ स च
देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ॥ तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्बसादनमुद्धरत् ॥ ८१ ॥ तस्याहं हरिणः
क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि ॥ हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८२ ॥ विश्वासार्थं तु वैदेहि
भर्तुरुक्ता मया गुणाः ॥ अचिराद्राघवो देवि त्वामितो नयितानघे ॥ ८३ ॥ एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः
शोककर्षिता ॥ उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छति ॥ ८४ ॥ अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण च जानकी ॥
नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्मभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८५ ॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ अशोभत
विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ८६ ॥ हनुमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा ॥ अथोवाच
हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि ॥ किं करोमि कथं वा
ते रोचते प्रतियाम्यहम् ॥ ८८ ॥ हतेऽसुरे संयति शम्बसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ॥ ततोस्मि वायुप्रभवो
हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८९ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

पराकृता ॥ ८२ ॥ विश्वासार्थमिति ॥ नयिता नेता ॥ ८३ ॥ एवमिति ॥ अवगच्छति अवागच्छत् ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋
हनुमन्तमिति ॥ मन्यते अमन्यत ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ देवीनियुक्तार्थकरणे स्वस्य शक्तिरस्तीति द्योतयितुं स्वमाहात्म्यमाह–हत इति ॥ ततः असुरवधोपकारात्
॥ ८९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥

भूय एव महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥ वानरोहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ॥ रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २ ॥ प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ ३ ॥ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् ॥ भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताभवत् ॥ ४ ॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ५ ॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तृसंदेशहर्षिता ॥ परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ ॥ ६ ॥ विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम ॥ येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७ ॥ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ॥ विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥ ॥

भूय इत्यादि ॥ १ ॥ इत्थं संदेशकथनादिना देवीं विश्वास्याभिज्ञानाङ्गुलीयकदानेन दृढं विश्वासयति—वानरोहमित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ गृहीत्वेति ॥ गृहीत्वा देशान्तरादागतं बन्धुं दृष्ट्वेव स्वयं गृहीतवती । प्रेक्षमाणा । वर्तमानार्थेन शानचा दत्तदृष्टिं न विचालितवतीत्युच्यते । सा पूर्वं रावणत्वेन शङ्कितवती भर्तुःकरविभूषणं पाणिग्रहणकाले हस्तस्पृष्टमाभरणं करविभूषणमित्यनेन भोगातिशयात् प्रणयकोपे प्रवृत्ते परस्परमालोकनभाषणादिविरहदशायां काङ्क्षिते भाषणे मानातिशयेन मौने कृते रामोङ्गुलीयकं भूमौ च्यावयति स्म । तदा व्याजेन च्युतमङ्गुलीयकमिति सीतयाभिहिते प्रणयकोपशैथिल्यात् परस्परसंश्लेषो भूयोप्यभूत् । एवं घटकभूतं करविभूषणं भर्तारमिव संप्राप्ता अङ्गुलीयकदर्शनात्तस्य कान्तस्य करं स्मृतवती तत्स्मृत्या बाहुं तत्स्मरणेन तद्विग्रहम् । एवं भावनाप्रकर्षेण तं पुरस्थितमिव मत्वा तमालिङ्गितवती । जननीबुद्ध्या मुनिस्सम्प्राप्तेवेत्याह जननीकृतभोगस्यावर्ण्यत्वात् । जानकी शोकहर्षाभ्यां क्लेष्टुमनर्हे कुले जाता । मुदिताभवत् इयमिदानीं मुदिता उदर्के किं भविष्यतीति न जान इत्याहर्षिः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ तत इति ॥ प्रियं कृत्वा संमानं कृत्वा ॥ ६ ॥ विक्रान्तस्त्वमिति ॥ विक्रान्तइत्यादिपदत्रयेण तद्व्युत्क्रमेण ज्ञानशक्तिबलान्युच्यते । इदं राक्षसपदमिति प्रज्ञोक्ता । त्वयैकेनेति सामर्थ्यम् । प्रधर्षितमिति विक्रमः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥

नहीति । प्राकृतं क्षुद्रम् । संभ्रमः व्यग्रता ॥९ ॥ अर्हसे इति ॥ यद्यपीतिनिपातसमुदायो यस्मादित्यर्थे । अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ १०॥ ११॥१२ ॥
अथ प्रणयरोषेण दूतसन्निधौ रामं गर्हते—कुशलीति ॥ काकुत्स्थः परपरिभवासहकुले जातः । अनेन परपरिभव एव परिहरणीयः न स्वीय इतिनियमोऽस्ति
किम् । किंतु सागरमेखलां महीं दहति । अत्र काकुत्स्थः दहति किंतु न दहतीत्यर्थः । सागरमेखलामिति विशेषणेन द्रवद्रव्यस्यैकेन कठिनद्रव्यस्य
चैकेन बाणेन भवितव्यम् किम् । सागरं सलिलमेव तैलं कृत्वा महीं दग्धुं समर्थौ न किमित्यर्थः। यद्वा स्वपत्नीं वा सुरक्षितपरिधानाङ्करोतीति भावः। अना-

नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ॥ यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणान्नापि संभ्रमः ॥ ९ ॥ अर्हसे च कपिश्रेष्ठ
मया समभिभाषितुम् ॥ यद्यपि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो
न ह्यपरीक्षितम् ॥ पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११॥ दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः
॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १२ ॥ कुशली यदि काकुत्स्थः किन्नु सागरमेखलाम् ॥
महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥ अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे ॥ ममैव तु न
दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १४ ॥ कच्चिन्न व्यथितो रामः कच्चिन्न परितप्यते ॥ उत्तराणि च कार्याणि
कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ कच्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति ॥ कच्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः
सुतः ॥ १६ ॥ द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ॥ विजिगीषुः सुहृत्कच्चिन्मित्रेषु च परन्तपः ॥१७॥

दिक्कृतमर्यादा मही कथं दग्धुं शक्येत्यत्राह—युगान्तेति । मही मर्यादा तन्नयनरागपर्यन्तैवेति भावः । किं न सागरमेखलामित्यपि पाठः । काकुत्स्थः
कुशली यदि तदा महीं किं न दहति । शक्तश्चेद्दहत्येव । न दहति अतो न शक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पक्षान्तरमाह—अथवेति॥१४॥कच्चिदिति ॥ न व्यथितः
न कृशः । उत्तराणि कार्याणि मत्प्राप्तिसाधकानि कच्चित्कुरुते ॥ १५ ॥ कच्चिन्न दीन इति ॥ न दीनः कच्चित्संभ्रान्तः सन् कार्येषु न मुह्यति कच्चिदित्यन्वयः
। पुरुषकार्याणि पुरुषेण कर्तव्यानि ॥१६ ॥ तान्येवाह—द्विविधमिति ॥ परन्तपो रामः मित्रेषु विषये सुहृत्सन् द्विविधं सामदानरूपमुपायमपि सेवते

कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ॥ कच्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥ कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ॥ कच्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ कच्चिन्न विगतस्नेहः प्रसादान्मयि राघवः ॥ कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति वानर ॥ २० ॥ सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनौचितः ॥ दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति ॥ २१ ॥ कौसल्यायास्तथा कच्चित्सुमित्रायास्तथैव च ॥ अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित्कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥ मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः ॥ कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥ कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २४ ॥ वानराधिपतिः श्रीमान् सुग्रीवः कच्चिदेष्यति ॥ मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५ ॥ कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६ ॥ रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण ज्वलता निहतं रणे ॥ द्रक्षाम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥ ॥

कच्चित् । चकारेणामित्रास्समुच्चीयन्ते । अमित्रेषु विषये विजिगीषुस्सन् त्रिविधोपायं दानभेददण्डान् सेवते प्रयुङ्क्ते कच्चित् । सुहृत्सु कदाचिदपि भेददण्डौ न कार्यौ । शत्रुषु न सामेति भावः । योजनान्तरे विजिगीषुसुहृत्पदयोः प्रयोजनं मृग्यम् ॥ १७ ॥ कच्चिन्मित्राणीति ॥ अभिगम्यते लभ्यते । मित्रस्य कंचिदुपकारं कृत्वा स्वयमुपकारं मित्रादपेक्षते कच्चिदित्यर्थः । कल्याणमित्रः पुरस्कृतमित्र इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कच्चिदाशास्तीति ॥ आशास्ति आशास्ते । पुरुषकारं स्वबलम् । एकैकस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ सुखानामिति ॥ अनूचित इति दीर्घ आर्षः । उत्तरम् उत्कृष्टम् । ❋ रामानुजीयम् ❋ सुखानामिति ॥ अनुचित एवानौचितः । "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थे अण्प्रत्ययः । उत्तरं दुःखम् उत्कृष्टं दुःखम् ॥ ॥२१॥२२॥ मन्निमित्तेनेति ॥ मन्निमित्तेन मया हेतुना । अन्यमनाः कार्यान्तरासक्तः॥२३॥कच्चिदक्षौहिणीमिति॥ध्वजिनीं सेनाम्॥२४॥२५॥२६॥२७॥

कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि ॥ मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन
॥२८॥ धर्मापदेशात्त्यजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् ॥ नासीद्व्यथा यस्य न भीर्न शोकः
कच्चिच्च धैर्यं हृदये करोति ॥२९॥ न चास्य माता न पिता च नान्यः स्नेहाद्विशिष्टोस्ति मया समो वा ॥ तावत्त्वहं
दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥ इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा
॥ श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

कच्चिन्न तदिति ॥ हेमशब्देन तद्वर्ण उच्यते । अभेदेन हेमवत्स्पृहणीयमित्यर्थः । मया विनेति जलक्षयस्थानम् । शोकदीनमित्यातपस्थानम् ॥ २८ ॥ धर्मापदेशादिति ॥ धर्मापदेशाद्धर्मोद्देशार्थम् धर्ममुद्दिश्येत्यर्थः। यद्वा धर्मव्याजाद्धेतोः राज्यत्यागाद्व्यथा नासीत्। अरण्यसञ्चाराद्भीर्नासीत् । मत्पादसञ्चाराच्छोको नासीत् । सः तादृशधैर्ययुक्तो रामो मद्विश्लेषेपि हृदये धैर्यं करोति कच्चित् ॥ २९ ॥ धैर्याकरणे हेतुमाह–न चास्येति ॥ प्रवृत्तिं मदानयनवार्ताम् । प्रणयरोषपक्षे किमेष पितृवचनपरिपालनाय वनं प्राप्तः न । किन्तु ममैव हिंसायै इति भावः।रामस्यैव दोषः न ममेति सीतयोक्ते वयमेव किं सम्यक् स्थितवन्तः रामविश्लेषानन्तरक्षणे न तनुस्त्यक्ता हीत्येवं हनुमदाशयं ज्ञात्वाह–नचास्येति ॥ रामस्य मात्रादयःअन्यो बन्धुश्च स्नेहाद्विशिष्टा न भवन्ति । लोके कस्यचिन्माता पिता भ्रातेत्येवं स्नेहो विसृत्वरो भवति । नचैवं रामस्य मात्रादिषु संभावितः । सर्वोपि मय्येकमार्गः कृतः । यावत्प्रियस्य प्रवृत्तिं शृणुयां शृणोमि तावज्जिजीविषेयं जीवेयम् । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं जीवनमिहाभिधीयते । रामः न मांसं राघवो भुङ्क्ते इत्युक्तरीत्या भोजनम्, अनिद्रः सततं राम इति निद्रां च हित्वा समुद्रं बद्ध्वा समागच्छन् तापार्तें प्रपां गते तस्यां भिन्नपानीयपात्रायां सत्यामिव मयि नष्टायां न जीवेत् । अतस्तदागमनपर्यन्तं मयि जीवितव्यं परतन्त्रशरीरत्वात् । तदागमनानन्तरमपि यदि जीविष्यामि तदेत्थं वदेदिति भावः । एतावत्पर्यन्तं वानरेति संबोध्य संप्रति दूतेत्याह–रामविषयप्रणयरोषस्य दूतपर्यन्तं व्यापनात् । तेन प्रहितः खलु भवानपीति भावः । प्रणयरोषाभावपक्षेपि न चास्येति ॥ अस्य माता चास्मिन्स्नेहात् मत्तः न विशिष्टा मया न समा च । यथाहमस्मिन् स्निग्धा तथा नान्य इत्यर्थः । एतदेवोत्तरार्धेन समर्थयाति–तावदिति ॥ ३० ॥ इतीवेति ॥ इतीव पूर्वं कतिपयानर्थान् विविच्योक्तवान् । संप्रति प्रणयधारासूक्ष्ममृषीणामपदं

हि तत इतीवेत्याह—देवी । वल्लभाया व्यवहारो बहिष्ठानां न प्रतिभाति हि वचनं महार्थं न केवलं बहिष्ठानां देशिकानामस्माकमपीत्यर्थः । महार्थमित्युक्तेः । तं वानरेन्द्रम् । सुग्रीवस्य शेषत्वेभिषिक्तत्वेपि पारतन्त्र्ये हनुमानभिषिक्त इत्यर्थः । मधुरार्थं माधुर्येण मध्ये हनुमान्न वक्तुमारभतेति भावः । उक्त्वा स तदीयाश्च यथाभिवर्धन्ते तथोक्त्वा श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं स्ववचनानुरूपोत्तरं श्रोतुं रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तम् । रामरूपाभिधेययुक्तम् वा । विरराम स्वयं चिरभाषणात्स्वामिन्यां भाषमाणायां मध्ये भृत्येनोक्त्ययोगाच्च तूष्णींभूतस्यावकाशप्रदानमकरोत् । रामा पारम्पर्य्यं

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचने ॥ तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३३ ॥ श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ ३४ ॥ विष्टम्भयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम् ॥ करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥ ३५ ॥ तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवाः सहासुराः ॥ स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥ तवादर्शनजेनार्ये शोकेन स परिप्लुतः ॥ न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

विना साक्षाद्वचःसौन्दर्यदर्शनं रामेण न लब्धं हीति मुनिः खिद्यति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ न त्वामिति ॥ रामः । न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणामित्यध्यवसायी कथं नागच्छेत् । कमललोचने । त्वन्नयनसौन्दर्यं दर्पणतलेपि किन्न दृष्टवती भवती । एतत्सौन्दर्यवतीं कथं त्वां विना स तिष्ठेत् । तेन अनेन हेतुना । आशु त्वां नानयति । शचीं पुरन्दर इव । अनुह्लादहस्तगतां शचीमिन्द्रः कञ्चित्कालमविज्ञाय ज्ञानानन्तरं यथा आनीतवान् तथेति भावः ॥ ३३ ॥ श्रुत्वेति ॥ मह्यं मम । व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ३४ ॥ समुद्रं कथमतिक्रमिष्यतीत्यत्राह—विष्टम्भयित्वेति ॥ विष्टम्भयित्वा स्तब्धं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्रेति ॥ स्थास्यन्ति प्रतिबन्धकतयेति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च ॥ दर्दुरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ ३८ ॥ यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् ॥ मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ ॥ शतक्रतुमिवासीनं नाकपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥ न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चापि मधु सेवते ॥ वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥ ४१ ॥ नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् ॥ राघवोपनयेद्गात्रात्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥४२॥ नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ॥ नान्यच्चिन्तयते किंचित्स तु कामवशं गतः ॥४३॥ अनिद्रः सततं रामः सुप्तोपि च नरोत्तमः ॥ सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुद्ध्यते ॥ ४४ ॥ ॥

गिरीणां स्वजीवनस्थानत्वात्तैः शपति-मलयेनेति ॥ दर्दुरो नाम मलयपरिसरवर्ती चन्दनप्रभवः कश्चित्पर्वतः ॥ ३८ ॥ यथेति ॥ तथा शप इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३९ ॥ क्षिप्रमिति ॥ नाकपृष्ठो नाम इन्द्रस्यासाधारणस्वर्गस्थानविशेषः ॥ ४० ॥ न मांसमिति ॥ हृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पजागराः कृशतारतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दशेति ॥ दशावस्थास्वरतिरनेनोच्यते । मांसाद्यभोजनम् अरत्या ततः पूर्वं तद्भोजनोक्तेः । वन्यं वने भवं कन्दमूलादिकं सुविहितं वानप्रस्थयोग्यत्वेन विहितम् । भक्तम् अन्नम् । पञ्चमं प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णसायंरूपेषु कालेषु पञ्चमकालिकं शरीरधारणमात्रोपयुक्तं भुङ्क्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अथ मनःसङ्गावस्थामाह—नैवेति ॥ दंशास्तु वनमक्षिकाः तान् मशकांश्चेत्यनेन दंशमशकापरिज्ञानमुक्तम् । कीटसरीसृपोक्त्या उपरिशरीरं चरतामनिवृत्तिरुच्यते । तत्र हेतुः त्वद्गतेनान्तरात्मना । परकायप्रविष्टस्य कथं त्यक्तशरीरविकृतिज्ञानम् तत्र स्थितः खलु तत्रत्यपीडां ज्ञास्यतीति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तथास्य जागरावस्थामाह—अनिद्र इति ॥ अनिद्रः सततं रामः निद्रया सर्वदा कालक्षेपार्होंपि संततमनिद्रीभूत् । सुप्तोपि चेत्यनेन परगतार्थानुसंधानाभाव उच्यते । नरोत्तमः अभिमतविश्लेषे तथावस्थानमेव हि पुरुषोत्तमत्वस्य लक्षणमिति भावः । सीतेति । अप्राकृतसौन्दर्याद्यनुसंधानेन वासनावशाद्विलपति मधुरां वाणीम् । वासनावशाद्विलपत्यपिशब्दस्वभावाद्रसनाजलस्यन्दिनी भवतीत्यर्थः । प्रतिबुध्यते क्लेशहीनदशाविगमात्पुनरपि बाधकोद्दीपनसंदर्शनेन बाधार्हः स्थित इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सा रामेति ॥ रामसद्भावातिशङ्कया कश्चिच्छोकः सीतायाः रामविरहेण कश्चिच्छोकः । तत्राद्यो हनुमदुक्त्या निवृत्तः द्वितीयस्तु वर्तत इत्याह—रामस्य शोकेन समानशोका तद्विरहकृतत्वेन तत्तुल्यशोका । अधिकशोकस्तु निवृत्त इति भावः । यद्वा रामसंकीर्तनेन वीतशोकापि नैव दंशान्न मशकानित्यादिश्रवणेन रामतुल्यशोका प्रकाशाप्रकाशशरन्मुखनिशेवाभूदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे

दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वान्यत्सुमनोहरम् ॥ बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्तामभिभाषते ॥ ४५ ॥ स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ॥ दृढव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥ सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ॥ शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

सीता तद्वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥ अमृतं विषसंसृष्टं त्वया वानरभाषितम् ॥ यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २ ॥ ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे ॥ रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥ विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम ॥ सौमित्रिं मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥ शोकस्यास्य कदा पारं राघवोधिगमिष्यति ॥ प्लवमानः परिश्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥ राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् ॥ लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥ ॥

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सीतेत्यादि ॥ १ ॥ अमृतमिति ॥ यच्च नान्यमना इत्यमृतत्वे हेतुः । यच्छोकपरायण इति विषसंसृष्टत्वे ॥ २ ॥ रामवियोगो न स्वबुद्धिकृत इत्याह—ऐश्वर्य इति ॥ कृतान्तः दैवम् ॥ ३ ॥ विधिरिति ॥ विधिः दैवम् । असंहार्यः अनिवार्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥

॥ ७ ॥ वर्तत इति ॥ दशमो मासः दशममासान्तः ॥ ८ ॥ बिभीषणेनेति ॥ निर्यातनं प्रत्यर्पणम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ उत्साह इति ॥

स वाच्यः संत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते ॥ अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥ वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम ॥ रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥ बिभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति ॥ अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥ मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते ॥ रावणं मार्गते संख्ये मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम बिभीषणसुता कपे ॥ तया ममेदमाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥ असंशयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः ॥ अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १२ ॥ उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता ॥ विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १३ ॥ चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः ॥ जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १४ ॥ न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः ॥ अहं तस्य प्रभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १५ ॥ शरजालांशुमाञ्छूरः कपे रामदिवाकरः ॥ शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १६ ॥ इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककर्शिताम् ॥ अश्रुसम्पूर्णनयनामुवाच वचनं कपिः ॥ १७ ॥ कृत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ १८ ॥ अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव वरानने ॥ अस्माद्दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ १९ ॥ त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा संतारिष्यामि सागरम् ॥ शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २० ॥ अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि ॥ प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः ॥ २१ ॥ ॥ ॥

लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः । पौरुषं तादृक्कार्यकरणम् । सत्त्वं बलम् । आनृशंस्यम् अक्रूरत्वम् । कृतज्ञता उपकारज्ञत्वम् । विक्रमः शौर्यम् । प्रभावः शक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ न स इति ॥ तुलयितुं चालयितुम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥

॥२२॥त्वद्दर्शनेति॥ नाकराजस्य मूर्धनि नाकपृष्ठसंज्ञस्य मूर्धनि। नगराजस्येति पाठे मेरोरित्यर्थः ॥२३॥ पृष्ठमिति ॥ मा विकाङ्क्षस्व मोपेक्षिष्ठाः॥२४॥ कथयन्तीवेति ॥ चन्द्रेण कथयन्तीव चन्द्रेण भाषमाणेव तरेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ मैथिली त्विति ॥ हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षेण पुलकित-

द्रक्षस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २२ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् ॥ पुरन्दरमिवासीनं नाकराजस्य मूर्धनि ॥ २३ ॥ पृष्ठमारोह मे देवि मा विकाङ्क्षस्व शोभने ॥ योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २४ ॥ कथयन्तीव चन्द्रेण सूर्येण च महार्चिषा ॥ मत्पृष्ठमधिरुह्य त्वं तराकाशमहार्णवौ ॥ २५ ॥ न हि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोङ्गने ॥ अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २६ ॥ यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयः ॥ यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायसम् ॥ २७ ॥ मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् ॥ हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ २८ ॥ हनुमन् दूरमध्वानं कथं मां वोढुमिच्छसि ॥ तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप ॥ २९ ॥ कथं वाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि ॥ सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे प्लवगर्षभ ॥ ३० ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ चिन्तयामास लक्ष्मीवान्नवं परिभवं कृतम् ॥ ३१ ॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा ॥ तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ॥ ३२ ॥ इति संचिन्त्य हनुमांस्तदा प्लवगसत्तमः ॥ दर्शयामास वैदेह्याः स्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३३ ॥ स तस्मात्पादपाद्धीमानाप्लुत्य प्लवगर्षभः ॥ ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

सर्वाङ्गी ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा। तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः॥ इति पाठः। अन्यथा पाठे वक्ष्यमाणेन विरोधस्स्यात् ॥ ३२ ॥ इति संचिन्त्येति ॥ स्वरूपं स्वस्य शरीरम् ॥ ३३ ॥ एतदेवाह–स तस्मादिति ॥ अयं श्लोको वर्धनार्थं वृक्षादवरोहणं दर्शयति स्म। अनेन सोवतीर्य द्रुमादिति पूर्वं द्रुमाग्रात्सीतासमीपस्थशाखायामवतरणमुक्तम्। अत्र भूमाविति बोध्यम् ॥ ३४ ॥ ॥

मेरुमन्दरेति ॥ अग्रतो व्यवतस्थे । संभाषणाय वृक्षमूलगतो बभूवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तदिति ॥ अवस्थाप्यतां निश्चलीक्रियताम् । विकाङ्क्षया उपेक्षया ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जानामीति ॥ संप्रधार्यो विचारणीया ॥ ४२ ॥ स्वप्रापणे प्रधानं दोषं हृदि कृत्वा आपाततो दोषमाह—अयु-

मेरुमन्दरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः ॥ अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥ हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्त्रो महाबलः ॥ वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ सपर्वतवनोद्देशां साट्टप्राकारतोरणाम् ॥ लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३७ ॥ तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विकाङ्क्षया ॥ विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ३८ ॥ तं दृष्ट्वा भीमसंकाशमुवाच जनकात्मजा ॥ पद्मपत्त्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ३९ ॥ तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे ॥ वायोरिव गतिं चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भुतम् ॥ ४० ॥ प्राकृतोन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हसि ॥ उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरपुङ्गव ॥ ॥ ४१ ॥ जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ॥ अवश्यं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिर्महात्मनः ॥ ४२ ॥ अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मम गन्तुं त्वयानघ ॥ वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ॥ ४३ ॥ अहमाकाशमापन्ना ह्युपर्युपरि सागरम् ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयाद्वेगेन गच्छतः ॥ ४४ ॥ पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझषाकुले ॥ भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४५ ॥ न च शक्ष्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन ॥ कलत्रवति संदेहस्त्वय्यपि स्यादसंशयः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

क्तमिति ॥ ४३ ॥ अहमिति ॥ उपर्युपरि सागरमिति । “उपर्यध्यधसस्सामीप्ये” इति द्विवचनम् । धिगुपर्यादिष्विति द्वितीया ॥ ४४ ॥ पतितेति ॥ यादसां जलजन्तूनाम् ॥ ४५ ॥ न चेति ॥ कलत्रवति रक्ष्यवति त्वयि सन्देहः स्यात् । मयि रक्ष्यायां त्वयि विपत्संदेहः स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति–ह्रियमाणामित्यादिना ॥ ४७ ॥ तैरिति ॥ त्वं तैः परिवृतो भवेः । कलत्रवान् रक्ष्यवान् त्वं संशयं प्राप्तश्च भवेरिति योजना ॥४८॥ सायुधा इति ॥ संयातुं सम्यग्योद्धुम् ॥ ४९ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं समर्थयति–युद्ध्यमानस्येत्यादिना ॥५०॥ अथेति ॥ साम्पराये युद्धे ॥५१॥ अथवेति ॥

ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४७ ॥ तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ४८ ॥ सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः ॥ कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥ ४९ ॥ युध्यमानस्य रक्षोभिस्तव तैः क्रूरकर्मभिः ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५० ॥ अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च ॥ कथंचित्साम्पराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५१ ॥ अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते ॥ पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५२ ॥ मां वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद्विशसेयुरथापि वा ॥ अव्यवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५३ ॥ अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता ॥ त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५४ ॥ कामं त्वमसि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः ॥५५॥ अथवादाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम् ॥ यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवौ ॥ आरम्भस्तु मदर्थोयं ततस्तव निरर्थकः ॥५६॥ त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः ॥५७॥ मयि जीवितमायत्तं राघवस्य महात्मनः ॥ भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ५८ ॥

विमुखस्य युद्धपरवशस्येत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अथवेति ॥ संवृते गूढप्रदेशे ॥ ५६ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अतो ममावस्थानं रामाय विज्ञाप्य तेन सहागमने मच्छ्रेयस्स्यादित्याह–त्वया हीति ॥ ५७ ॥ मयीति ॥ तव राजकुलस्य सुग्रीवराजकुलस्य ॥ ५८ ॥ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ यदहमिति ॥ अनीशा स्वयं किंचित्कर्तुमसमर्था । विनाथा विगतस्वामिका । विवशा विचेष्टा ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ श्रुता इति ॥ प्रथमहिशब्दो गुणप्रसिद्धौ । द्वितीयो निस्समत्वप्रसिद्धौ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ स इति ॥ हर्षितां हर्षमासादिताम् । उत्तरोत्तरहर्षवतीमित्यर्थः । अनया

तौ निराशौ मदर्थं तु शोकसंतापकर्शितौ ॥ सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ५९ ॥ भर्तृभक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ॥ न स्पृशामि शरीरं तु पुंसो वानरपुङ्गव ॥ ६० ॥ यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य बलाद्गता ॥ अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६१ ॥ यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सबान्धवम् ॥ मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६२ ॥ श्रुता हि दृष्टाश्च मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ॥ न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६३ ॥ समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ॥ सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६४ ॥ सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ॥ सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम् ॥ ६५ ॥ स मे हरिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं पतिं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय ॥ चिराय रामं प्रति शोककार्शितां कुरुष्व मां वानरमुख्य हर्षिताम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन हर्षितः ॥ सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १ ॥ युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने ॥ सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २ ॥ स्त्रीत्वं न तु समर्थं हि सागरं व्यतिवर्तितुम् ॥ मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥

भक्तिकया उपायान्तरं स्वरूपविरुद्धं भगवत्प्राप्तौ स एवोपाय इति दर्शितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरा० शृङ्गारति० सुन्द० सप्तत्रिं० सर्गः ॥ ३७ ॥

ततः स इत्यादि ॥ तच्छ्रुत्वा तेन वाक्येन हर्षितः वाक्यमुवाच ॥ १ ॥ युक्तरूपमिति ॥ युक्तरूपं युक्ततरमित्यर्थः । प्रशंसायां रूपप् । प्राशस्त्यं चात्र प्रकृत्यर्थवैशिष्टयम् । स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः । साध्वीनां पतिव्रतानाम् । विनयस्य वृत्तस्य ॥ २ ॥ स्त्रीत्वमिति ॥ विस्तीर्णं मामधिष्ठाय

शतयोजनमायतं सागरम् व्यतिवर्तितुं तर्तुं स्त्रीत्वं न समर्थं हि । स्त्री न समर्थेत्यर्थः । यद्वा सागरस्य शतयोजनम् आयतं विस्तीर्णं च मार्मधिष्ठायापि स्त्रीत्वम् व्यतिवर्तितुम् अपगन्तुं न समर्थं हि । सागरस्य शतयोजनं यावत्तावदायतम् तथा विस्तीर्णं च मामधितिष्ठन्त्या अपि तव स्त्रीत्वं भीरुत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ श्रोष्यत इति ॥ त्वया चेष्टितम् उद्बन्धनादिकम् । भाषितं रावणं तृणीकृत्य फणितम् । मम प्रत्युत्तरत्वेन

द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ॥ रामादन्यस्य नार्हामि संस्पर्शमिति जानकि ॥ ४ ॥ एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ॥ का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥ श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः ॥ चेष्टितं यत्त्वया देवि भाषितं मम चाग्रतः ॥ ६ ॥ कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियाचिकीर्षया ॥ स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥ लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः ॥ सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८ ॥ इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुबन्धुना ॥ गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथैतदुदाहृतम् ॥ ९ ॥ यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते ॥ अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि तत् ॥ १० ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११ ॥ इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् ॥ शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कथितं च ॥ ६ ॥ कारणैरिति ॥ बहुभिः कारणैः बहुभिरुपायैः । स्नेहप्रस्कन्नमनसा स्नेहशिथिलमनसा ॥ ७ ॥ लङ्काया इति ॥ दुष्प्रवेशलङ्काप्रवेशे दुस्तरसागरतरणे च मम शक्तिरस्तीति ज्ञापयितुमेवमुक्तामित्यर्थः ॥ ८ ॥ इच्छामीति ॥ रघुबन्धुना रघुवंश्येन । सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनास्समा इत्यमरः । रघुवंश्यानां बन्धुना तत्कीर्तिसम्पादकेनेत्यर्थः । समानेतुं संगमयितुम् । इच्छामि ऐच्छम् ॥ ९ ॥ यदीति ॥ १० ॥ एवमिति ॥ बाष्पप्रग्रथिताक्षरं बाष्पेण विघ्निताक्षरम् । एकान्तवृत्तान्तस्मरणात् बाष्पः ॥ ११ ॥ इदमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ चित्रकूटस्य पादे चित्रकूटप-

र्यन्तपर्वते । मन्दाकिन्या अदूरे सिद्धैराश्रिते प्राज्यमूलफलोदके तस्मिन्देशे तापसाश्रमवासिन्याः तापसाश्रमे वसन्त्या मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिज्ञानं प्रियं प्रति त्वं ब्रूया इति योजना ॥ १२ ॥ १३ ॥ रामाय सीतया वक्तव्यं वचनं हनुमन्तं प्रत्युच्यते–तस्येत्यादि ॥ १४ ॥ तत इति ॥ मांससमायुक्तः मांसप्रतिलुब्धः । अयुक्तकुशलाभ्यां चेत्यत्र अयुक्तशब्दस्य तात्पर्यपरतया व्याख्यानात् । लोष्टं मृत्पिण्डम् । पर्यतुण्डयत्पर्यखण्डयत् । स्तनान्तर इति शेषः । “तुडि ’ तोडने ”इत्ययं धातुश्चौरादिकः ॥ १५ ॥ दारयन्निति ॥ परिलीयते अन्तर्हितो भवति स्म । बलिभोजनः काकः॥१६॥

तापसाश्रमवासिन्या प्राज्यमूलफलोदके ॥ तस्मिन् सिद्धाश्रमे देशे मन्दाकिन्या ह्यदूरतः ॥ १३ ॥ तस्योपवनषण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु ॥ विहृत्य सलिलक्लिन्ना तवाङ्के समुपाविशम् ॥ १४ ॥ ततो मांससमायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् ॥ तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥ दारयन् स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते ॥ न चाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६॥ उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणि ॥ स्रस्यमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥ त्वयापहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा ॥ भक्षगृध्रेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ ॥ १८ ॥ आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्गमाविशम् ॥ क्रुध्यन्ती च प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता ॥ १९ ॥ बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती ॥ लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥ परिश्रमात्प्रसुप्ता च राघवाङ्केप्यहं चिरम् ॥ पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः ॥ स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ॥ २१ ॥ ॥

उत्कर्षन्त्यामिति ॥ उत्कर्षन्त्यां च रशनां काकोत्सारणार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ त्वयेति ॥ भक्षगृध्रेन भक्षलोलुपेन । दारिता विदारिता । त्वामुपागता पुनरुत्सङ्गमाविशमित्येताभ्यां काकोत्सारणार्थमङ्कादुत्थानमनुधावनं च कृतम् देव्येत्यवगम्यते ॥ १८॥१९ ॥ बाष्पेति ॥ रामाङ्के केवलं स्थितास्मि । तदा काको मां किंचिददारयत । तं दृष्ट्वा तत्पलायनार्थं स्वयमायासं कुर्वन्तीं तदशक्त्या रुदन्तीं मां रामः परिहासपूर्वकं सान्त्वितवानित्यर्थः । अनेन स्वरक्षणे स्वयं प्रवृत्तश्चेदीश्वर उपेक्षते स्वयमप्रवृत्तौ स रक्षतीति द्योतितम् ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ वायसेन ततस्तेन बलवत् क्लिश्यमानया । स मया बोधितः श्रीमान्सुखसुप्तः परन्तपः ॥ स निखिललोकविदितनिरतिशयसौन्दर्यप्रसिद्धः । मया बोधितः । मयैवाहं हृता स्वापकालिकश्रीविशेषानुभवात् । लोके कश्चित्संचारदशायां सुन्दर इव भाति शयने दुर्लक्षणादिभिर्दोषा दृश्यन्ते । न तथायम् । श्रीमान् स्वापकालिकश्रीरुच्यते । सुखसुप्तः तत्त्वानुगुणैव हि सुप्तिरपि । परन्तपः शयनमेव सकलशत्रुनिवर्तनक्षममित्यर्थः । सुप्तः श्रीमान् । लोके स्थानगमनशयनादिदशायाम् रूपवानिव लक्ष्यते कश्चित् । संशयने प्रकाशितप्रच्छन्नदोषतया जुगुप्सितो भवति ।

ततः सुप्तप्रबुद्धां मां रामस्याङ्कात्समुत्थिताम् ॥ वायसः सहसागम्य विददार स्तनान्तरे ॥ २२ ॥ पुनः पुनरथोत्प-
त्य विददार स मां भृशम् ॥ ततः समुक्षितो रामो मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः ॥ २३ ॥ वायसेन ततस्तेन बलवत्क्लिश्य-
मानया ॥ स मया बोधितः श्रीमान्सुखसुप्तः परन्तपः ॥२४॥ स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयोस्तदा ॥ आशी-
विष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २५ ॥ केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् ॥ कः क्रीडति सरोषेण
पञ्चवक्त्रेण भोगिना॥२६॥वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समुदैक्षत॥नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥
॥ २७ ॥ पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥२८॥ ततस्त-
स्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे कृतवान् क्रूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ २९ ॥ ॥

अयं तु शयनावस्थायामेव नीराजना कर्तव्या दृष्टिदोषपरिहारायेत्येवं स्थितः ॥ २४ ॥ स मामिति ॥ वितुन्नां दारिताम् ॥ २५ ॥ केनेति ॥ पञ्चवक्त्रेण व्यात्तमुखेन । "पचि, विस्तारे" इत्यस्मात्पचाद्यच् । कार्यातिशयद्योतनार्थम् वा पञ्चसंख्याकवक्त्रत्वोक्तिः । नागनासोरु नागहस्तोरु । कुपितपञ्चवक्त्रक्रीडासमं तव स्तनविदारणमिति भावः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ननु वायसमात्रे किमर्थमस्त्रं मुक्तमित्याशङ्क्याह— पुत्रः किलेति ॥ इदं रक्षणानन्तरं तेनैवोक्तमिति ज्ञेयम् । किलेति प्रसिद्धौ । इन्द्रपुत्रत्वेन प्रसिद्धो जयन्त एव वायसरूपेणागत इत्याहुः । वायसरूपोन्यः पुत्र इत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स दर्भमिति ॥ संस्तरात् आस्तरणात् । गृह्य गृहीत्वा । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । योजयत् अयोजयत । अभिमन्त्रितवानित्यर्थः । द्विजं काकम् ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अनुसृप्त इति ॥ अनुसृप्तः अनुसृतः । विविधां गतिं विविधं स्थानम् । लोककामः लोकयितृकामः । रक्षकापेक्षीत्यर्थः ॥ ॥ ३२ ॥ भगवद्व्यतिरिक्ता बान्धवा भासा न रक्षका इत्याह—स पित्रेति ॥ सः पुरुषकारभूतायामपि कृतापराधः । सः आर्द्रापराधः । पित्रा च परित्यक्तः अस्त्रक्षतिभीततया प्रथमं पितरं रक्षकं गतः तेन त्रैलोक्याधिपतिना च त्यक्तः । इन्द्रो महेन्द्रस्सुरनायको वेति तस्यासमर्थत्वोक्तेः । परित्यक्तः त्यागोपि नापाततः बुद्धिपूर्वं त्यक्तः । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेदिति न्यायात् । यद्वा परित्यक्तः भार्यापुत्रादिभिस्सह त्यक्तः। चकारेण माता समुच्चीयते । न केवलं हितपरेण पित्रा प्रियपरया मात्रा च परित्यक्तः । सीता नारी जनस्यास्य योगक्षेमं विधास्यतीति वरक्षकभूतायामपि

स दर्भं संस्तराद् गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् ॥ स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ ३० ॥ स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तं वायसं दर्भः सोम्बरेनुजगाम ह ॥ ३१ ॥ अनुसृप्तस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् ॥ लोककाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३२ ॥ स पित्रा च परित्यक्तः सर्वैश्च स महर्षिभिः ॥ त्रीँल्लोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३३ ॥ ॥

सापराधत्वादिति भावः । पित्रपेक्षया मातुर्वात्सल्यातिशयात्तामेव प्रथमं गच्छति स्म ततः पितरम् । पित्रा त्यागवचनान्मात्रा त्यागः सिद्ध एवेति चकारेण सूचितम् । पितृभ्यां त्यागेपि बान्धवा न त्यज्यन्ति । किं पितरौ सर्वथा त्यक्षत इति तैरपि त्यक्त इत्याह—सुरैश्च कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुग इति रामनयने रक्ते तेपि बिभ्यति हि। एवं पूर्वसजातीयैस्त्यक्तत्वेपि परिगृहीतपक्षिरूपसजातीयैः किं त्यक्त इत्यपेक्षायां तथेत्याह—चकारेण। पक्षिणोपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनमिति पक्षिणामपि शरण्यत्वात् । स्वनायकगरुडस्वामित्वाच्च पक्षिभिरपि परित्यक्तः । स महर्षिभिः। पित्रादिबन्धूनामरक्षकत्वेपि आनृशंस्यप्रधाना महर्षयो रक्षिष्यन्तीति गतः । तैरपि प्रकामं दूरदर्शिभिः परित्यक्तः । आनृशंस्यविषयव्यवस्थास्तीति तैस्त्यक्त इत्यर्थः । एतदङ्गीकारे वयमपि संसर्गदोषेण नश्येम । अस्माभिस्त्यागेऽनन्यगतिकत्वाद्राम एनं स्वीकरिष्यतीति तैस्त्यक्तः । महर्षिभिः

यो विष्णुं सततं द्वेष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसमिति विष्णुद्वेषेण चण्डालत्वात् । चण्डालः पक्षिणां काक इत्युक्तेश्च । चण्डालो नास्मद्वाटमागच्छेदिति त्यक्तः । एवं रक्षकान्तरादर्शनान्नष्टगजो घटमप्यन्वेषत इति न्यायेन स्वैरविवृतद्वारान्सर्वान् गृहान् गत इत्याह—त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य परिक्रम्य एतदेव नवकृत्वो गतः । संपरिक्रम्य गृहस्थैरविज्ञाततया कवाटमूलेषु लीनश्चेत्यर्थः । अपि कदाचित् कृपैषामुत्पद्येतेति मत्वा पुनः पुनर्गत इत्यर्थः । अमुं निष्कास्य कवाटबन्धनं सर्वैः कृतमित्यर्थः । ततः किं कृतमित्यत्राह—तमेव शरणं गतः । रक्षकत्वेन प्राप्तापेक्षया हिंसकत्वेन स्थितस्य मुखमेव शीतलमित्यवस्थितः । अतस्तमेव शरणं गतः । यदि वा रावणस्स्वयामित्येवं स्थितो हि रामः तमेव सर्वलोकशरण्यमेव तमेव दोषो यद्यपि न त्यजेयमिति स्थितम् । शरणं गतः निवासं गतः । न तूपायतया गतः । निवासवृक्षः साधूनामित्युक्तेः ॥ ३३ ॥

स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ ३४ ॥
न शर्म लब्ध्वा लोकेषु तमेव शरणं गतः ॥ ३५ ॥ परिद्यूनं विषण्णं च स तमायान्तमब्रवीत् ॥
मोघं कर्तुं न शक्यं तु ब्राह्ममस्त्रं तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥ हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोब्रवीत् ॥
ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ दत्त्वा स दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३७ ॥

स तमिति ॥ सः रक्षणैकस्वभावः । तं प्रातिकूल्यैकनिरतं भूमौ निपतितं देवजातितया भूमिमस्पृशन्नपि भूमौ पतितं भूमौ दुष्पुत्रं पितरि शिक्षमाणे स यथा मातुः पादयोः पतति । तथापतत् । शरण्यः सर्वावस्थास्वपि शरणवर्णार्हः शरणागतम् अनन्यगतिकतया स्वमुपागतम् वधार्हमपि रामसिद्धान्तेनापि वधार्हम् । काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्कुलोचितस्वभावेन रक्षितवान् । कृपया अस्मदाद्यारब्धं कार्यं प्रबलकर्मणा न समाप्यते । तथा तेनारब्धमपि कृपया न पूर्यत इति भावः ॥३४॥ न शर्मेत्यादि ॥ परिद्यूनं परितप्तम् । तदुच्यतामित्यनन्तरम् । हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोब्रवीदित्यर्थमनुसन्धेयम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तदुच्यतामिति प्रश्नानन्तरं हिनस्ति स्म स दक्षिणमिति वचनादस्त्रलक्ष्यत्वेन दक्षिणाक्षिप्रदानपरं प्रतिवचनम् काकेन कृतमित्यवगम्यते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च ॥ विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३८ ॥ मत्कृते काकमात्रे तु ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् ॥ कस्माद्यो मां हरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ॥ ३९ ॥ स कुरुष्व महोत्साहः कृपां मयि नरर्षभ ॥ त्वया नाथवती नाथ ह्यनाथा इव दृश्यते ॥ ४० ॥ आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ॥ ४१ ॥ जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ॥ अपारपारमक्षोभ्यं गाम्भीर्यात्सागरोपमम् ॥ भर्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४२ ॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्यवान्बलवानपि ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयति राघवः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

स रामायेति ॥ दशरथाय स्वलोकस्थतया पूर्वमेव मित्रभूताय ॥ ३८ ॥ मत्कृत इति ॥ समुदीरितं प्रमुक्तम् । हरत् अहरत् ॥ ३९ ॥ स इति ॥ सः परदुःखं दृष्ट्वा न सहामहे इत्युक्तवान् । त्वं महोत्साहः एतदनुष्ठानपर्यन्तं कुर्वन् मयि अत्यन्तदुःखितायां कृपां परदुःखासहिष्णुत्वम् प्रकाशयितुमर्हसि । नरोत्तम एवं न करोषिचेत्तव नरोत्तमत्वस्य हानिरेव स्यात् । तस्मादेतद्वचनमनुष्ठानपर्यन्तं कृत्वा मां जीवयित्वा तव नरोत्तमत्वं परिपालयेति भावः । अनाथा इव अनाथेव । आर्षो गुणाभावः । आनृशंस्यं परो धर्मः । नावारोपणानन्तरं वेतनाभ्यर्थनवत्संश्लेषदशायां तवात्यन्ताभिमतो धर्मः क इति मया पृष्टे परदुःखं चेत्तदसहिष्णुत्वमेव परमो धर्म इति ममाभिमतं तथैव मत्स्वभाव इति त्वया रहस्योद्भेदनं कृतम् । त्वत्त एव न तु दूतमुखेन मया श्रुतः । इदं श्रवणमात्रपर्यवसायि जातं न त्वनुष्ठानपर्यवसायीति रामं पृच्छेति भावः । एवं पृच्छन्त्याः सीतायाः प्रत्युत्तरं दिशतो रामस्य च कोभिप्राय इति चेदुच्यते । एतस्य संश्लेषस्य विच्छेदो भवति चेत् किं करिष्यामीति कातरतया पृष्टवती । सोपि मद्विरहक्लेशेन ताम्यन्तीं त्वां न कदाचिदपि पश्येयमित्युक्तवान् । अयमर्थोप्यरण्यकाण्डे अप्यहं जीवितं जह्यामिति श्लोकप्रघट्टिकादौ दर्शितः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जानामीति ॥ अपारपारं दुरधिगमपारम् । असीममित्यर्थः । दुरधिगमगुणसीममित्यर्थो वा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ जानामीति ॥ अपारपारं “ पार, कर्मसमाप्तौ ” इति धातोर्निष्पन्नत्वादत्र पारशब्देन कर्मसमाप्तिरुच्यते । अपाराः

न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमाधितुम् ॥ ४४ ॥ तस्य
वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ॥ किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ४५ ॥ भ्रातुरादेशमादाय
लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः ॥ ४६ ॥ यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ
वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४७ ॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति
न संशयः ॥ समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ ४८ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम् ॥
अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ४९ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन मे शपे ॥ रामो दुःखाभिपन्ने
च लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ५० ॥ कथं चिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ ५१ ॥ ॥

पाराः कर्मसमाप्तयो यस्य स तथोक्तः । निरवधिकापदान इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ न नागा इति ॥ प्रतिसमाधितुं प्रतिबद्धुम् ॥ ४४ ॥ तस्येति ॥ संभ्रमः भाववृत्तिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यदि ताविति ॥ उपेक्षतः उपेक्षेते । यदि तौ । संगताविति शेषः ॥ ४७ ॥ ममैवेति ॥ समर्थौ विरोधिवर्गमुन्मूल्य मद्रक्षणानुगुणशक्तिमन्तौ । परन्तपौ इतः पूर्वं प्रतिपक्षनिर्दहनं कुर्वन्तौ । एवंभूतावपि तौ मां प्राणपर्यन्तं रक्षणप्रवृत्त्यर्हदशां प्राप्तां मां नावेक्षेते इति यत् न कटाक्षयत इति यत् अस्य निमित्तं तयोर्वा मयि वा किंचिद्भवितुमर्हति । तत्र तद्विषये तादृशनिमित्तप्रसक्तिर्नास्ति सामर्थ्यपरन्तपत्वादिदर्शनात् । परिशेषान्ममैव पापम् अस्य निमित्तं भवितुमर्हति । यद्वा ममैव द्विषन्तः पापकृत्यामित्युक्तरीत्या अन्यतो नागतमित्यर्थः । किंचित् न हि वयं सर्वज्ञाः अस्माभिरज्ञातं किंचिद्भवितुमर्हति । महत्प्रारब्धफलतयानुभवं विना दुष्परिहारम् । अस्ति न संशयः । कार्यें सति कारणे किमस्ति संदेहः । यद्वा किंचिदनिर्वचनीयम् महद्दुष्कृतमस्तीत्यनेन किं त्वामन्यत वैदेह इत्यादिनोक्तो भगवदपचारः । उक्तं हि । कीदृशं तु मया पापं पुरा देहान्तरे कृतमिति । देहान्तरे बालशरीरे ॥ ४८ ॥ वैदेह्या इति ॥ साश्रु यथा तथा भाषितमुक्तम् ॥ ४९ ॥ त्वच्छोकेति ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन विमुखः विषयान्तरपराङ्मुखः । प्रत्युत त्वय्येव दत्तचित्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ॥

इमं मुहूर्तं दुःखानां द्रक्ष्यस्यन्तमनिन्दिते ॥ ताबुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ॥ ५२ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ ५३ ॥ हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् ॥ राघवस्त्वां विशालाक्षि नेष्यति स्वां पुरीं प्रति ॥ ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ५४ ॥ सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयोपि समागताः ॥ इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच शोकसंतप्ता हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ५५॥ कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी ॥ तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥५६॥

इममित्यादि ॥ इमं मुहूर्तम् अस्मिन्मुहूर्ते । सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कौसल्येति ॥ मनस्विनी लोकभर्तारं सुषुवे । लोके स्त्रियः इहलोकपरलोकयोः स्वरक्षणार्थं पुत्रान् सुवते नैवं मे श्वश्रूः । मनस्विनी विपुलमनस्का । सर्वलोकरक्षकः पुत्रो मे भवेदिति व्रतमनुष्ठाय लोकोपकाराय पुत्रं सूतवती । एवंभूतः कौसल्यासंकल्पः कथं मोघस्स्यात् । अहमत्र लोके न किमन्तर्भूता । तं ममार्थे सुखं पृच्छ । अस्मद्रक्षणं न मया प्रार्थ्यं तच्चिन्ता तस्यैव । अस्मत्त्वरा तु विलम्बासहिष्णुतया । तस्मात्तत्सत्ता चेन्मद्रक्षणस्य न कापि हानिः । अतस्तत्सत्तैवास्माभिराशास्यते । तेन तस्य सुखमस्ति किमिति मया पृष्टमिति वद । एवंच लोकवदस्माभिश्च तस्मात्किंचिदपेक्षितं चेत् लोकैर्यत्कार्यं तत् कार्यं मयापि कार्यमित्याह—शिरसा चाभिवादय । अहं तं शिरसा प्रणतवत्यस्मीति तमभिवादय । प्रणिपातं कुर्वित्यर्थः । कथं नायिका नायकं शिरसा प्रणमेदिति चेत् आचारप्रधानजनककुलनन्दिन्यैवमनुष्ठितमिति किमत्र प्रमाणं प्रष्टव्यं प्रणयरोषेणैवमाहेति चेन्न । हनुमद्वचनेन तस्य शान्तत्वात् । ननु ममार्थे मत्कार्यसिद्ध्यर्थं तं प्रणमेत्यर्थः किं न स्यादिति चेत् , ममार्थ इत्यस्योभयत्रान्वयात् । पूर्वमत्र मया पृष्टमिति पृच्छेत्यर्थस्यावश्यकत्वादत्रापि मया प्रणतमिति प्रणमेत्यस्य स्वरसत्वात् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ लोके स्त्रियः स्वजीवनदशायां पोषकं परत्रोत्तारकं च पुत्रमभिलषन्ति । कौसल्या तु विपुलमनस्कतया सर्वलोकरक्षकं पुत्रं प्रार्थ्य व्रताचरणेन लब्धवती । तत्प्रार्थना विफला किम् । अहं लोकशब्दान्तर्भूता न भवामि किम् । जलसमीपस्थितस्य सस्यस्य शुष्कतावत् सर्वावस्थास्वप्यनुसृता या मम रक्षणे तत्प्रार्थना

संकुचिता किम्। तं ममार्थे सुखं पृच्छ। मम रक्षणं न प्रार्थनीयम् तस्य मनसि तिष्ठत्वेव किन्तु त्वया तस्य सुखजननेन भाव्यम्। तस्यावस्थाने अस्मद्रक्षणं भविष्यतीति तदेवाशास्यते। शिरसा चाभिवादय। अग्निसाक्षिकं गृहीतपाणिना च रक्षणं कार्यं तन्न क्रियते। इतरसाधारण्येन वा रक्षणं क्रियताम्। तैर्यत्क्रियते तन्मयाप्यभिवादनं क्रियते इत्यस्मदर्थमभिवादनं कुरु ॥ ५६ ॥ स्रजश्चेति ॥ सन्तीति शेषः। स्रगादयः सन्ति

स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रियायाश्च वराङ्गनाः ॥ ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ॥ ५७ ॥ पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च ॥ अनुप्रव्रजतो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ॥ ५८ ॥ आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ॥ अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने ॥ ५९ ॥ सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः ॥ पितृवद्वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरन् ॥ ६० ॥ ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः ॥ ६१ ॥ वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवान् शक्तो न बहु भाषिता ॥ राजपुत्रः प्रियः श्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥ ६२ ॥ मम प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ॥ नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्वहति वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुस्मरेत् ॥ स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ॥ मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ॥ ६४ ॥ यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ त्वमस्मिन्कार्यनिर्योगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

पृथिव्यां दुर्लभमैश्वर्यमप्यस्ति। तथा पितरं मातरं चैव संमान्य सुमित्रा येन सुप्रजाः सः राममनु प्रव्राजितः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आनुकूल्येनेति ॥ आनुकूल्येन भक्त्येत्यर्थः ॥ ५९ ॥ सिंहस्कन्ध इति ॥ समाचरन् परिचरन् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वृद्धोपसेवीत्यादि ॥ यस्यां धुरि यस्मिन्कार्यनिर्वाह इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ यमिति ॥ आर्यं श्वशुरं दशरथं नानुस्मरेत्। पितृवत्सम्यग्रक्षकत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥ यथा हीति ॥ रामः यथा दुःखक्षयकरो भवेत्तथा वक्तव्यमित्यर्थः। कार्यनिर्योगे कार्यसंघटने। प्रमाणं व्यवस्थापकः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

राघव इति ॥ त्वत्समारम्भात्त्वदुत्साहात् ॥ ६६ ॥ इदमित्यादि ॥ ऊर्ध्वं मासात् । रावणकृतमासद्वयावधिं न सहिष्य इति भावः । निकृत्या वञ्चनेन । पातालादिव कौशिकीम् । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । इदं च ब्रूया इति पूर्वेणान्वयः । कौशिकः इन्द्रः तत्सम्बन्धिनी श्रीः कौशिकी तामिव । एवं ब्रह्मपुराणे श्रूयते । पुरा वृत्रवधे ब्रह्महत्याभिभूतं निश्श्रीकमिन्द्रं भगवान्नारायणो देवैस्सह वैष्णवेनाश्वमेधेन निष्कल्मषं कृत्वा त्रैलोक्यराज्येऽभिषिच्य पुरातनीं पौरंदरीं श्रियमुपाह्वयत् । ततोऽशरीरवाक्याद्गवाक्षतीर्थवर्तिनीं तामुपश्रुत्य स देवदेवो देवाश्च तत्र जग्मुः । ततस्तान् दृष्ट्वा सा श्रीः पातालं प्रविवेश । तत्र प्रवेष्टुमशक्नुवन्तो देवाः पुनरप्यशरीरं वाक्यं युष्मासु सर्वलक्षणसंपन्नस्तां प्रतिनेतुमर्हतीत्युपश्रुत्य तमेव पुरुषोत्तमं प्रार्थयामासुः ।

राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६६ ॥ इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ६७ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ॥ रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ॥ ६८ ॥ त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ॥ प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६९ ॥ प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ॥ अङ्गुल्या योजयामास न ह्यस्य प्राभवद्भुजः ॥ ७० ॥ ॥ ॥

स तत्र प्रविश्य पातालात्तां समुद्धृत्य तैस्सह शक्राय प्रादादिति ॥ महाभारते तु उतथ्यस्य भार्यां यमुनायां स्नान्तीं वरुणो हृत्वा पातालमनयत् । तामुतथ्यो नारदेन याचित्वा तामलब्ध्वा कुपितः पातालह्रदशोषेण तामवापेति श्रूयते । सा कौशिकीति केचित्कथयन्ति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ प्रतिगृह्येति ॥ मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम् । अगुल्या योजयामास । चूडामणेरधिष्ठानस्य पृष्ठे या केशसरणिः तत्राङ्गुलिं प्रावेशयदित्यर्थः । एवं तनीयसी किमङ्गुलिरित्यत्राह—न हीति ॥ अस्य हनुमतः भुजः न प्राभवन्न स्थूलोभवत् । न तदानीं स महाकायः भुजश्च न स्थूलः तेनाङ्गुलिस्तनीयसीत्यर्थः । एतेन देव्यै प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय पुरप्रवेशकालिकं सूक्ष्मरूपमङ्गीकृतवानित्यवगम्यते ॥ ७० ॥ ॥ ॥

मणिरत्नमिति ॥ प्रणतः नम्रगात्रः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ मणिवरमिति ॥ पवनावधूतमुक्तः महावातकम्पितः तेन रहितश्चेत्यर्थः । प्रतिसंक्रमं प्रतिप्रयाणं प्रपेदे प्राप्तुमुद्युक्तः । अस्मिन्सर्गे सार्धत्रिसप्ततिश्लोकाः ॥ ७३ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मणिमित्यादि ॥ अभिज्ञातं सम्यक् ज्ञातम् ॥ १ ॥ मणिन्त्विति ॥ त्रयाणामिति "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति षष्ठी । विवाहकाले शिरोमणिदातृत्वात्पित्रोः ग्रहीतृत्वाच्च मम स्मरणमिति भावः । पाणिग्रहणोत्सवे मम श्वशुराभ्यां प्रथमं शिरोभूषणतया एष दत्तः । अतः त्रीनस्मान् युगपत् स्मरिष्यतीत्यर्थ इत्याह कश्चित् । तदनुचितम् । मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले तथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वाद्विवाहकाले रामजनन्या अनागमनाच्च ॥ २ ॥ ३ ॥ त्वमिति ॥ कार्यनियोगे कार्यसंघटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः । चिन्तयतस्तस्य । तवेति शेषः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च ॥ सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ७१ ॥ हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ॥ हृदयेन गतो रामं शरीरेण तु विष्ठितः ॥ ७२ ॥ मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् ॥ गिरिरिव पवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७३ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥ मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति ॥ वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २ ॥ स भूयस्त्वं समुत्साहे चोदितो हरिसत्तम ॥ अस्मिन् कार्यसमारम्भे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥ त्वमस्मिन् कार्यनिर्योगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ हनुमन् यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव ॥ तस्य चिन्तयतो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥

स तथेति ॥ आवन्द्येति पदच्छेदः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुशलमिति ॥ ब्रूया इति । धर्मसंहितं धर्मसहितम् । धर्मपुरस्सरम् कुशलं ब्रूया इत्यर्थः ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ यथेति ॥ दुःखाम्बुसंरोधात् । अम्बूनि संरुध्यन्ते अनेनेत्यम्बुसंरोधः जलधिः । समाधातुं राममनुकूलयितुम् ॥ ९ ॥ जीवन्तीमि-

स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ शिरसाऽऽवन्द्य वैदेहीं गमनायोपचक्रमे ॥ ५ ॥ ज्ञात्वा संप्रस्थितं
देवी वानरं मारुतात्मजम् ॥ बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ कुशलं हनुमन् ब्रूयाः सहितौ
रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं वृद्धान् सर्वांश्च वानरान् ॥ ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥
॥ ८ ॥ यथा स च महाबाहुर्मां तारयति राघवः ॥ अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥ जीवन्तीं मां
यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् ॥ तत्तथा हनुमन् वाच्यं वाचाधर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥ नित्यमुत्साहयुक्ताश्च वाचः
श्रुत्वा त्वयेरिताः ॥ वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥ मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः ॥
पराक्रमविधिं वीरो विधिवत्संविधास्यति ॥ १२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय
वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं
व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥ नहि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा ॥ यस्तस्य क्षिपतो बाणान् स्थातुमुत्सहतेग्रतः ॥
॥ १५ ॥ अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ॥ स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥ स हि सागरपर्यन्तां
महीं शासितुमीहते ॥ त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १७ ॥ ॥

ति ॥ जीवन्तीं सम्भावयति जीवन्तीं करोतीत्यर्थः । तत्तथा अव्ययमेतत् । वचनस्य प्रयोजनमाह—वाचेति । वाचाधर्मं वाचिकधर्मम् ॥ १० ॥
तमेव धर्ममुपपादयाति द्वाभ्यां—नित्यमित्यादि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अप्यर्कमिति ॥ पर्जन्यम् इन्द्रम् । पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रावित्यमरः ॥
॥ १६ ॥ स हीति ॥ त्वन्निमित्त इति । जयः भविष्यतीति शेषः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येति ॥ सम्यक्सोपपत्तिकम् । सत्यं परमार्थम् । सुभाषितं श्रुतिमधुरम् ॥ १८ ॥ वचनं चेदमब्रवीदित्युक्तं विवृणोति—ततस्तमिति ॥ भर्तृस्नेहान्वितम् आत्मनि यो भर्तुः स्नेहस्तेनान्वितम् । स्वविषयभर्तृस्नेहप्रकाशकमिति यावत् । अनुमानयदन्वमानयत् । वक्ष्यमाणोक्तिरूपं समानवचनमब्रवीदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तवेति ॥ दुःखाद्दुःखपरामृष्टां पूर्वदुःखादधिकेन दुःखेन स्पृष्टाम् । दीपयन्निव वर्धयन्नि-

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक् सत्यं सुभाषितम् ॥ जानकी बहु मेनेथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९ ॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम ॥ कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥ मम चेदल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ॥ अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥ गते हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥ तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ॥ दुःखाद्दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३ ॥ अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहान्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ २४ ॥ कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ॥ तानि हर्यृक्षसन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ २५ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥ तदस्मिन्कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे ॥ किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७ ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः ॥ २८ ॥

वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अयमिति ॥ अयं वक्ष्यमाणः तिष्ठतीव । मूर्तिभूत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ तदस्मिन्निति ॥ समाधानं परिहारम् ॥ २७ ॥ अहमेव साधयिष्यामीत्याशङ्क्याह—काममिति ॥ हे परवीरघ्न त्वम् अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपस्य परिसाधने कामं पर्याप्तः शक्तः । एवं चेत्फलोदयः शक्तिसमृद्धिः । ते यशस्यः तव यशस्करः । न तु ममेति भावः ॥ २८ ॥ ॥

तर्हि तव किं यशस्यमित्याकाङ्क्षायामाह—बलैरिति ॥ जित्य जित्वा । मां गृहीत्वेति शेषः । यायात् राम इति च शेषः ॥ २९ ॥ एतन्न केवलं मम रामस्यापीत्याह—शरैरिति ॥ ३० ॥ तदिति ॥ तस्य अनुरूपं विक्रान्तं यथा भवेत्तथा उपपादय कुरु ॥ ३१ ॥ तदर्थोपहितमिति ॥ अर्थोपहितम्

बलैः समग्रैर्यदि मां रावणं जित्य संयुगे ॥ विजयी स्वपुरीं यायात्तत्तु मे स्याद्यशस्करम् ॥ २९ ॥ शरैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं सहितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्य हनुमान् शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ ३३ ॥ स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसानां निबर्हणः ॥ ३४ ॥ तस्य विक्रमसंपन्नास्सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक् सज्जते गतिः ॥ न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६ ॥ असकृत्तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ ॥ ३८ ॥ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ॥ नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥

अर्थयुक्तम् । सहितम् परस्परसंगतम् । हेतुसंहितं युक्तियुक्तम् । शेषं पूर्वमनुक्तम् उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तस्येति ॥ मनःसंकल्पसंपाताः मनोव्यापारतुल्यगमनाः । न सज्जते न विलम्बते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मद्विशिष्टाश्चेति ॥ प्रत्यवरः हीनः । पूर्वं चतुर्णामेवात्र गतिरिति विचारप्रकारमात्रमुक्तम् । अत्र तु परमार्थः । यद्यपि बले हनुमानधिकः तथापि वेगे सुग्रीवसन्निहिता नीलादयः सर्वे तुल्या एवेति नानृतोक्तिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तदलमिति ॥ एकोत्पातेन एकयत्नेन ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तौ हीति ॥ विधमिष्यतः दहिष्यतः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदिति ॥ कालकाङ्क्षिणी भव दिवसगणनायां तत्परा भवेत्यर्थः । न चिरात् अचिरात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ एवमिति ॥ पुनरब्रवीदिति । दाढर्याय पुनरुक्तिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ शैलाम्बुदेति ॥ द्रक्ष्यसीति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मा रुद इति ॥ मा रुदः रोदनं मा कुरु ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नास्मिन्निति ॥ मत्संगमकालमात्रं मम रामेण संगमका-

तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते ॥ एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ ४० ॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महासत्त्वौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥ ४१ ॥ तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥ सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः ॥ त्वामादाय वरारोहे स्वपुरं प्रतियास्यति ॥ ४३ ॥ तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ॥ न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥ ४४ ॥ निहते राक्षसेन्द्रेऽस्मिन् सपुत्रामात्यबान्धवे ॥ त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥ क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं यास्यसि मैथिलि ॥ रावणं चैव रामेण निहतं द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ४६ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ ४८ ॥ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान्वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ ४९ ॥ शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः ॥ ५० ॥ स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा ॥ न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ५१ ॥ मा रुदो देवि शोकेन मा भूत्ते मनसोऽप्रियम् ॥ शचीव पत्या शक्रेण भर्त्रा नाथवती ह्यसि ॥ ५२ ॥ रामाद्विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः ॥ अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ ॥ ५३ ॥ नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरध्युषितेऽतिरौद्रे ॥ न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥ इति सु० सर्गः ॥ ३९ ॥

लमात्रम् ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ त्वामिति ॥ अर्धसञ्जातसस्या अर्धोत्पन्नसस्या ॥ २ ॥ ३ ॥ अभिज्ञानं चेति ॥ काकस्यैकाक्षिशातनीं क्षिप्तान् इषीकाम् इषीकतृणरूपमभिज्ञानं पूर्वोक्तं दद्याः । अन्यच्च वक्ष्यामीति भावः। तदेवाह–मन इति ॥ तिलके पूर्वतिलके प्रणष्टे सति । गण्डपार्श्वे गण्डस्थले गण्डशैलपार्श्वे

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ॥ उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥ त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर ॥ अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २ ॥ यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शितैः ॥ संस्पृशेयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥ अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम ॥ क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ॥ ४ ॥ मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥५॥ स वीर्यवान् कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे ॥ वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपमः ॥ ॥ ६ ॥ एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ॥ एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७ ॥ एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसंभवः ॥ अतः परं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥ असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः ॥ राक्षसीनां सुघोराणां त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥ धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन ॥ मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज॥ १०॥घोरो राक्षसराजोयं दृष्टिश्च न सुखा मयि॥ त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमहं क्षणम् !॥ ११॥वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम्॥तथाब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥१२॥

वा । मनःशिलायास्तिलकः मनःशिलाकृततिलकः । तत् मनःशिलातिलकनिर्माणं स्मर्तुमर्हसि । इदमप्यभिज्ञानं दद्या इति योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एषति ॥ प्रहृष्यामीति । अस्य चूडामणेस्त्वया बहुशो लालितत्वेन त्वत्स्मारकत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ एष निर्यातित इति ॥ वारिसम्भवः । रत्नं हि रत्नाकरे उत्पद्यते । अतः परं मासात्परम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० घोर इति ॥ विषज्जन्तं विलम्बमानम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ १४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रावरिन्दमौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥ हत्वा तु समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् ॥ राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रापयिष्यतः ॥ १६ ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ प्रीतिसंजननं तस्य भूयस्त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥ साब्रवीद्दत्तमेवेति मयाभिज्ञानमुत्तमम् ॥ एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा मत्केशभूषणम् ॥ श्रद्धेयं हनुमद्वाक्यं तव वीर भविष्यति ॥ १८ ॥ स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान् प्लवगसत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥ तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिपुङ्गवम् ॥ वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ॥ २० ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २१ ॥ हनुमन् सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया ह्यनामयम् ॥ २२ ॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ॥ अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ २३ ॥ इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥ ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ २४ ॥ स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः ॥ अल्पावशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदिचीं मनसा जगाम ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्सुदरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

॥ १३ कथंचिदिति ॥ इमं मुहूर्तम् अस्मिन्मुहूर्ते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इमं चेति ॥ शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीरेति । शिवः अव्याहत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ स इति ॥ अल्पावशेषम् अल्पावशिष्टम् । प्रसमीक्ष्य विचार्य ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया ॥ तस्माद्देशादपक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥ अल्पशेषमिदं
कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा ॥ त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थ इह दृश्यते ॥ २ ॥ न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते
न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ॥ न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥ ३ ॥ न चास्य
कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ॥ हतप्रवीरा हि रणे हि राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम्
॥ ४ ॥ कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहून्यपि साधयेत् ॥ पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥ न ह्येकः साधको
हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ॥ यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोर्थसाधने ॥ ६ ॥ इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं
यदि व्रजेयं प्लवगेश्वरालयम् ॥ परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥ कथं नु
खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ॥ तथैव खल्वात्मबलं च सारवत्संमानयेन्मां च रणे दशाननः ॥८॥

स चेत्यादि ॥ अल्पेति ॥ अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य चेत्युक्तकार्यद्वये सीतादर्शनरूपं कार्यं जातम् । इदं कार्यं रावणनिलयपरिज्ञानरूपम् । अल्पशेषम् अल्पावशिष्टम् । सान्तःपुरलङ्कायाः सम्यक् परिज्ञातत्वेपि राक्षसबलाबलरावणहृदयाद्यपरिज्ञानात्कार्यस्याल्पशेषत्वोक्तिः । इह राक्षसबलाबलरावणहृदयपरिज्ञानरूपकार्ये । त्रीनुपायानतिक्रम्य सामदानभेदानतिक्रम्य । चतुर्थो लक्ष्यते । साधनतया दण्ड एव दृश्यत इत्यर्थः । उपपत्तिपूर्वकमेतदेव विवृणोति—न सामेति ॥ अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्ध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विसर्जयेत् ॥ इति युद्धस्याव्यवस्थितफलकत्वेपि सर्वं बलवतः पथ्यमिति न्यायेन सर्वातिशायिबलपराक्रमस्य मम पराजयप्रसङ्ग एव नास्तीत्यभिप्रायेणाह—पराक्रम इति । मम तु इह रक्षोविषये पराक्रम एव रोचत इति संबन्धः । अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य चेत्यनुज्ञातस्यातिरिक्तकार्यकरणे दोषमाशङ्क्य परिहरति—कार्य इति ॥ कार्ये विहिते कर्तव्ये बहूनि कार्याणि । न हीति ॥ अल्पस्यापि कर्मणः एको हेतुस्साधको न किमुत महतः कर्मण इति भावः । बहुधा बहुभिर्हेतुभिः । पूर्वोक्तसमर्थनायाह—इहैवेति ॥ अहमिहैव । परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित्परात्मनोर्युद्धतारतम्यतत्त्ववित् । कृतनिश्चयः कृ-

तद्बलाबलनिश्चयः सन् यदि प्लवगेश्वरालयं व्रजेयं ततः। भर्तृशासनम् सीतादर्शनरावणनिलयसम्यक्परिज्ञानविषयं शासनम्। तावत्साकल्येन कृतं स्यात्। अन्यथा राक्षसबलाबलं कीदृशमिति भर्त्रा पृष्टे निरुत्तरः स्यामिति भावः। कथं न्विति ॥ युद्धं कथं सुखागतं सुखेन प्राप्तं भवेत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः। युद्धस्य फलमाह—तथैवेत्यादिना सार्द्धश्लोकेन ॥ तथैव खलु युद्धकरणे खलु सः दशाननः। रणे आत्मबलं स्वपक्षबलं मां च। सारवत् मानयेत्परिच्छिन्द्यात्। बलप्रयायिना सेनान्या सह वर्तत इति सबलप्रयायी तम्। तस्य हृदि स्थितं मतं सीताविषयाध्यवसायं बलं च मत्वा। सुखेन इतः

ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सबलप्रयायिनम् ॥ हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च वै सुखेन मत्वाहमितः पुनर्व्रजे ॥ ९ ॥ इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् ॥ वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥ इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः ॥ अस्मिन् भग्ने ततः कोपं करिष्यति दशाननः ॥ ११ ॥ ततो महत्साश्वमहारथद्विपं बलं समादेक्ष्यति राक्षसाधिपः ॥ त्रिशूलकालायसपट्टसायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥ अहं तु तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिरसह्यविक्रमः ॥ निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि कपीश्वरालयम् ॥ ॥ १३ ॥ ततो मारुतवत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ऊरुवेगेन महता द्रुमान् क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४ ॥ ततस्तु हनुमान्वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् ॥ मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥ तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः ॥ चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥

अस्मात् स्थानात् पुनः व्रजे व्रजिष्यामि। इदमिति॥ नेत्रमनःकान्तं वर्तत इति शेषः। तत इति ॥ समादेक्ष्यति नियोजयिष्यति। इदम् अव्यवहितोत्तरकालिकम्। कपीश्वरालयमित्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम्। इति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत इति ॥ ततः तेन चिन्तितेन हेतुना ॥ १४ ॥ ततस्त्विति ॥ प्रमदावनम् अन्तःपुरवनम्। प्रमदावनमन्तःपुरोचितमित्यमरः ॥ ॥ १५ ॥ तद्वनमिति ॥ पर्वताग्रैः क्रीडापर्वताग्रैः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

❀रामानुजीयम्❀ नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैस्सलिलाशयैरित्यतः परम्। ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः कान्तद्रुमलतायुतम्। न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा इति पाठक्रमः॥१७॥ व्याकुलावरणा इति ॥ व्याकुलावरणाः आवरणादुपघ्नाद्व्याकुलाः। विह्वलाः स्त्रिय इव ॥ १८ ॥ लतागृहैरित्यादि ॥ व्यालमृगैः श्वापदादिर्हिंस्रमृगैः। निर्धुतैः पीडितैः। गृहैः केवलगृहैः॥१९॥ सेति ॥ शोच्यत इति शोकः। प्रतानं विततिः। अशोकम् अशोच्यम् लताप्रतान यंस्यास्सा अशोकलताप्रताना। दशास्यप्रमदावनस्य भोगवर्धनेन रावणवनितारक्षकस्य प्रमदावनस्य अन्तःपुरोद्यानस्य। सा वनस्थली तृणगुल्मलतादिविशिष्टप्रदेशः। कपेर्बलाद्धि विह्वला लुलिता शोकलताप्रताना च जाता। यद्वा शोकलताऽशोकरताः। रलयोरभेदः। अप्प्रतानाः अप्सु प्रतानाः

नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैः सलिलाशयैः ॥ ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम् ॥ न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा ॥ १७ ॥ व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥१८॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्च नाशितैर्महोरगैर्व्यालमृगैश्च निर्धुतैः ॥ शिलागृहैरुन्माथितैस्तथा गृहैः प्रणष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥ सा विह्वलाऽशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना ॥ जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २० ॥ स तस्य कृत्वार्थपतेर्महाकपिर्महद्व्यलीकं मनसो महात्मनः ॥ युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलन् तोरणमास्थितः कपिः ॥ २१ ॥

इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

कमलकल्हारादयोऽस्यां सा शोकलताप्रताना। म्लानजलजेति यावत्। दशास्यप्रमदावनस्य रावणप्रमदावनस्य। "ङ्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" इति बहुलवचनाद्ध्रस्वाभावः। दशास्यप्रमदावनस्य वनस्थलीत्यत्र शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवदुपचारात् षष्ठी। प्रमदावनस्य सीतारूपप्रमदापालकस्य। वनस्थली कपेर्बलाद्विह्वला शोकलताप्रताना च जाता। अशोकलतेत्युपलक्षणम्॥ २० ॥ स इति ॥ अर्थपतेः राज्ञो रावणस्य। मनसः व्यलीकम् अप्रियम् पीडनं वा। अलीकं त्वप्रियाकार्यवैलक्ष्यानृतपीडन इति निघण्टुः। युयुत्सुः योद्धुमिच्छुः। तोरणम् उद्यानबहिर्द्वारम्। तोरणोस्त्री बहिर्द्वारमित्यमरः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

ततः पक्षीत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततस्तमित्यादि ॥ उतशब्दो वार्थे । उताप्यर्थविकल्पयोरित्यमरः । संवादो वा कथं कृत इति पप्रच्छुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । कः किन्नामकः । कस्य कस्य सम्बधी पुरुषः । कुतः कस्माद्देशादागतः । किन्निमित्तं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । संवादं किं कृतवान् कि-

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च ॥ बभूवुस्त्राससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १ ॥ विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेदुर्मृगपक्षिणः ॥ रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ॥ तद्वनं ददृशुर्भग्नं तं च वीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥ स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः ॥ चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥ ततस्तं गिरिसंकाशमतिकायं महाबलम् ॥ राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कोयं कस्य कुतो वायं किंनिमित्तमिहागतः ॥ कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥ आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूत्ते सुभगे भयम् ॥ संवादमसितापाङ्गे त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ रक्षसां भीमरूपाणां विज्ञाने मम का गतिः ॥ ८ ॥ यूयमेवाभिजानीत योयं यद्वा करिष्यति ॥ अहिरेव ह्यहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥ अहमप्यस्य भीतास्मि नैनं जानामि कोन्वयम् ॥ वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता दिशः ॥ स्थिताः काश्चिद्गताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥ रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः ॥ विरूपं वानरं भीममाख्यातुमुपचक्रमुः ॥ १२ ॥ अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः ॥ सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥

मुद्दिश्य कृतवान् । सर्वस्यापि पप्रच्छुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अथाब्रवीदित्यादि ॥ अयं यः यादृशः । यद्वा कार्यं करिष्यति तद्यूयमेवाभिजानीतेति संबन्धः । नैनं जानामीति । विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । मित्रस्य चार्थेप्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ इति स्मरणादसत्योक्तिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वैदेह्या इति ॥ दिशः दिक्षु । वनस्य पार्श्वेष्वित्यर्थः । विद्रुताः विलीनाः । निवेदितुं निवेदयितुम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ तेन त्विति ॥ प्रमृष्टं भग्नमित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्येति ॥ हे उग्र त्वम् आज्ञातुम् आज्ञापयितुम् ॥ २० ॥ २१ ॥ राक्षसीनामिति ॥ संवर्तितेक्षणः परिवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ २३ ॥ आत्मन इति ॥ नाम प्रसिद्धौ । किंकरानिति प्रसिद्धानित्यर्थः ॥ २४ ॥ किंकराणां

न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना ॥ अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥ वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ॥ प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया ॥ १५ ॥ तेन त्वद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः ॥ यत्र सा जानकी सीता स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥ जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलभ्यते ॥ अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥ चारुपल्लवपुष्पाढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता ॥ प्रवृद्धः शिंशुपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥ तस्योग्ररूपस्योग्र त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि ॥ सीता संभाषिता येन तद्वनं च विनाशितम् ॥ २० ॥ मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर ॥ कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ हुताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नास्रबिन्दवः ॥ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥ आत्मनः सदृशाञ्छूरान् किंकरान्नाम राक्षसान् ॥ व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥ तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम् ॥ २५॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः ॥ महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ॥ युद्धाभिमनसः सर्वे हनुमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥ २६ ॥

संख्यां निर्दिशति–तेषामिति ॥ २५ ॥ निर्ययुरिति ॥ सर्वे इति विशेष्यम् । कूटो नाम अयस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । मुद्गरः द्रुघणः ॥२६॥

त इति ॥ अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥ ते गदाभिरिति ॥ परिघैः परिघपातनैः । काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपटैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैरिति ॥ पट्टिशो नाम लोहदण्डः तीक्ष्णधारः क्षुरोपम आयुधविशेषः । अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया । प्रासः कुन्तः । तोमरः आयुधविशेषः ॥ २९ ॥ हनुमानिति ॥ श्रीमानिति तात्कालिकहर्षकृतकान्तिरुच्यते ॥ ३० ॥ स इति ॥ धृष्टमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३१ ॥ तस्येत्यादि ॥

ते कपीन्द्रं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ॥ अभिपेतुर्महावेगाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं शरैश्चादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासतोमरशक्तिभिः ॥ परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥ २९ ॥ हनुमानपि तेजस्वी श्रीमान्पर्वतसन्निभः ॥ क्षितावाविध्य लांगूलं ननाद च महास्वनम् ॥ ३० ॥ स भूत्वा सुमहाकायो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ३१ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता सानुनादिना ॥ पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥ दासोहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनुमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥ अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥

सानुनादिना सप्रतिध्वनिना । यद्वा अनुनादिनः पर्वतगुहादय तत्सहितेन । यद्वा सानुषु प्रतिध्वनिं कुर्वता । उच्चैश्चेदमघोषयदिति । स हनुमान् इदं वक्ष्यमाणं वचनमुच्चैरघोषयत् ॥ ३२ ॥ घोषणवचनमाह—जयतीत्यादि ॥ अभिपालितः वालिवधेन । अक्लिष्टकर्मण इत्यनेन स्वदास्यं न कर्मकृतं किन्तु स्वरूपप्रयुक्तमित्युच्यते । प्रतिबलं समानबलम् । प्रहरतः राक्षसानिति शेषः । प्रहारमात्रेण वा हनुमद्विशेषणम् । अर्दयित्वेति ॥ मिषतां पश्यताम् । अनादरे षष्ठी ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येति ॥ सन्ध्यामेघमिवेति रक्तवर्णत्वात् ॥ ३७ ॥ स्वामिसंदेशेति ॥ ततस्तत इति । अनेनास्य समीपं सहसा गन्तुमशक्ता इत्यवगम्यते ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ स पन्नगमिति ॥ सपरिघत्वमात्रे दृष्टान्तः । परिगृह्य परिघमिति शेषः । स्फुरन्तं पन्नगमादाय विनतासुत इव स वीरो मारुतिः परिघं परिगृ-

तस्य सन्नादशब्देन तेभवन् भयशङ्किताः ॥ ददृशुश्च हनूमन्तं संध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥ स्वामिसंदेशनिःशङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् ॥ चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥३८॥ स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ॥ आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् ॥ स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः ॥ विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ ४० ॥ स हत्वा राक्षसान्वीरान् किंकरान्मारुतात्मजः ॥ युद्धकाङ्क्षी पुनर्वीरस्तोरणं समुपाश्रितः ॥४१ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः ॥ निहतान् किंकरान् सर्वान् रावणाय न्यवेदयन् ॥४२॥ स राक्षसानां निहतं महद्बलं निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः ॥ समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥

ततः स किंकरान् हत्वा हनुमान् स्थानमास्थितः ॥ १ ॥ वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ तस्मात्प्रासादमप्येव भीमं विध्वंसयाम्यहम् ॥ इति संचिन्त्य मनसा हनुमान् दर्शयन् बलम् ॥२ ॥ चैत्यप्रासादमाप्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ आरुह्य गिरिसंकाशं प्रासादं हरियूथपः ॥ बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

ह्याम्बरे विचचारेति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तत इति ॥ तस्मात् भयान्मुक्ताः दूरस्था इत्यर्थः ॥ ४२ ॥४३॥ इति श्री० द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२॥ ततः स किंकरानित्यादि ॥ १ ॥ वनमित्यादि ॥ ध्वंसनफलमाह–दर्शयन् बलमिति । बलदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ ध्वंसनप्रकारमाह–चैत्येति ॥ चैत्यं देवायतनम् तद्रूपः प्रासादः चैत्यप्रासादः तम् । आप्लुत्य तोरणाल्लङ्घयित्वा । हरिश्रेष्ठो हनुमान् मारुतात्मज इत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ।

हरियूथपत्वेप्यहरिर्भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं हरिश्रेष्ठ इत्युक्तम् । प्रतिसूर्यः द्वितीयसूर्य इत्यर्थः । अनेन सूर्योदयस्सूचितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ संप्रधृष्येति ॥ संप्रधृष्य आक्रम्य। पारियात्रो नाम कुलपर्वतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अस्त्रविज्जयतामित्यादि ॥ चैत्यस्थान् चैत्यपालान् ॥ ८ ॥ ९ ॥

संप्रधृष्य च दुधर्षं चैत्यप्रासादमुत्तमम् ॥ हनुमान् प्रज्वलन् लक्ष्म्या पारियात्रोपमोभवत् ॥ ५ ॥ स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः ॥ धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना ॥ पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥ अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥ दासोहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनुमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥ अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा विमानस्थश्चैत्यस्थान्हरियूथपः ॥ ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसां जनयन् भयम् ॥ १२ ॥ तेन शब्देन महता चैत्यपालाः शतं ययुः ॥ गृहीत्वा विविधानस्त्रान्प्रासान् खड्गान्परश्वधान् ॥ विसृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् ॥ १३ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसन्निभैः ॥ १४ ॥ आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ॥ परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ॥ १५ ॥ ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः ॥ ॥ १६ ॥ प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् ॥ उत्पाटयित्वा वेगेन हनुमान्पवनात्मजः ॥ ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रासादस्येति ॥ पवनात्मजः भ्रामयामासेत्यन्वयः । शतधारं धाराकोटिः । वज्रवत् स्थितमित्यर्थः । यद्वा शतधा अरमिति च्छेदः । अरं शीघ्रम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रासादस्येति ॥ महान्तस्य महाग्रस्य अत्युन्नतशिखरस्येत्यर्थः । महार्हस्ये-

ति वा पाठः॥१७॥तत्रेति॥ अग्निः समभवत्। आमितस्तम्भैः स्तम्भान्तरसंघट्टनादिति भावः॥१८॥१९॥ राक्षसानामुत्साहभङ्गं कारयितुमाह—मादृशानामित्यादि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ओघबलाः ओघाख्यसंख्याकबलाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति गो॰श्री॰शृ॰सु॰त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः ॥ स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥ अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् ॥ बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ २० ॥ अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥ दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२ ॥ सन्ति चौघबलाः केचित्केचिद्वायुबलोपमाः ॥ अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः ॥ २३ ॥ ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि ॥ आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः ॥ २४ ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ॥ यस्मादिक्ष्वाकुनाथेन बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

संदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ॥ जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥ रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः ॥ महान्विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥२ ॥ धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्रुचिरसायकम् ॥ विस्फारयानो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥३॥ तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः॥प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत॥४॥रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः ॥ हनुमान्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥५॥

संदिष्ट इत्यादि ॥ विवृत्तनयनः मण्डलीकृतनयनः । रुचिरसायकं रुचिरसायकार्हम् । विस्फारयानः विस्फारयमाणः । ज्याकर्षणं कुर्वन्नित्यर्थः । वज्राशनिसमस्वनमिति विस्फारणक्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तस्येति ॥ नभस्समपूर्यत दिशः प्रदिशश्च समपूर्यन्तेति विभक्तिविपरिणामेना-

नुषङ्गः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तमिति ॥ तोरणविटङ्कं तोरणस्य कपोतपालिका । कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकमित्यमरः । स्तम्भोपरि तिर्यङ्निहितदार्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ अर्द्धचन्द्रेणेति ॥ एकेनेत्येतदर्धचन्द्रस्यापि विशेषणम् । अर्धचन्द्राकाराग्रशरेणेत्यर्थः । कर्णिना कर्णवच्छरेण ॥ ७ ॥ तस्येति ॥ अम्बुजं रक्तपद्मम् । भास्कररश्मिना विद्धम् अत एव फुल्लमित्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्तस्येति ॥ रक्तं स्वत एव रक्तम् । रक्तेन शोणितेन ।

तं तोरणविटङ्कस्थं हनुमन्तं महाकपिम् ॥ जम्बुमाली महाबाहुर्विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना ॥ बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तं कपीश्वरम् ॥ ७ ॥ तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम् ॥ शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ८ ॥ तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम् ॥ यथाकाशे महापद्मं सिक्तं चन्दनबिन्दुभिः ॥ ९ ॥ चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ॥ १० ॥ ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम् ॥ तरसा तां समुत्पाट्य चिक्षेप बलवद्बली ॥ तां शरैर्दशभिः क्रुद्धस्ताडयामास राक्षसः ॥ ११ ॥ विपन्नं कर्म तद्दृष्ट्वा हनुमांश्चण्डविक्रमः ॥ सालं विपुलमुत्पाट्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १२ ॥ भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ॥ चिक्षेप सुबहून्बाणान् जम्बुमाली महाबलः ॥ १३ ॥ सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे ॥ उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १४ ॥ स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः ॥ तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगतः ॥ ॥ १५ ॥ अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा बलोत्कटः ॥ परिघं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १६ ॥ तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू न च जानुनी ॥ न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

महापद्मं रक्तोत्पलम् । चन्दनबिन्दुभिः रक्तचन्दनबिन्दुभिः ॥ ९ ॥ चुकोपेत्यर्धम् ॥ राक्षसस्य राक्षसविषये ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सालमिति ॥ पञ्चभिर्भुज इत्यादौ विव्याधेत्यध्याहारः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्य चैवेति ॥ नाश्वा इति अश्वशब्देनात्र खरा उच्यन्ते । रथेन खरयुक्तेनेति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराज विरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥
ततस्त इत्यादि ॥ भवनात् तस्मात् रावणभवनात् । सप्तार्चिवर्चस इत्यत्र सप्तार्चीति इकारान्तत्वमार्षम् । कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः । आर्षः सन्धिः ।

स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महाबलः ॥ पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्गविभूषणः ॥ १८ ॥ जम्बुमालिं
च निहतं किंकरांश्च महाबलान् ॥ चुक्रोध रावणः श्रुत्वा कोपसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥ स रोषसंवर्तितताम्रलोचनः
प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ॥ अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः
॥ २० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥
ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः ॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात् सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १॥ महाबलपरीवारा
धनुष्मन्तो महाबलाः ॥ कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः
पताकिभिः ॥ तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥३ ॥ तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः
॥ विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडिद्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥ जनन्यस्तु ततस्तेषां विदित्वा किंकरान् हतान्
॥ बभूवुः शोकसंभ्रान्ता सबान्धवसुहृज्जनाः ॥५ ॥ ते परस्परसंघर्षात्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ अभिपेतुर्हनूमन्तं
तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥ सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः ॥ वृष्टिमन्त इवाम्भोदा
विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥७॥ अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनुमाञ्छरवृष्टिभिः ॥ अभवत्संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥८॥

कृतास्त्राणामस्त्रविदां च श्रेष्ठा इति वा । ज्ञानशिक्षे उभे अप्येषां स्त इति भावः । परस्परजयैषिणः प्रत्येकं हनुमज्जयैषिण इत्यर्थः । हेमजालपरिक्षिप्तैः सुवर्णजालविनिर्मितैः । स्वासाधारणचिह्नयुक्तं ध्वजम् । केवलचित्रवस्त्रालंकृता पताका । तोयदस्वननिर्घोषैः तोयदस्वनतुल्यनिर्घोषवद्भिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

स शरान् मोघयामास । यथा शराः स्वस्मिन्न पतन्ति तथा चकारेत्यर्थः । रथवेगं च मोघयामासेत्यन्वयः । यथा रथवेगास्स्वप्रहाराय न भवन्ति तथा समचरदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ स कृत्वेति ॥ वेगं संहारोद्योगम् ॥ ११ ॥ तलेनेति ॥ पादैः कांश्चिदिति बहुवचनम् । वानराणां द्विपात्सु चतुष्पात्सु च ग्रहणात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ विनेदुरिति ॥ नीडं ध्वजावयवविशेषणम् ॥ १५ ॥ स्रवतेति ॥ स्रवन्त्यः नद्यः । विकृतं यथा तथा

स शरान्मोघयामास तेषामाशुचरः कपिः ॥ रथवेगं च वीराणां विचरन्विमलेम्बरे ॥ ९ ॥ स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते ॥ धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १० ॥ स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम् ॥ चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षःसु वीर्यवान् ॥ ११ ॥ तलेनाभ्यहनत्कांश्चित्पादैः कांश्चित्परन्तपः ॥ मुष्टिनाभ्यहनत्कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्व्यदारयत् ॥ १२ ॥ प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरान्कपिः ॥ केचित्तस्य निनादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु भूमौ निपतितेषु च ॥ तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४ ॥ विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ॥ भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभवद्रथैः ॥ १५ ॥ स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः पथि ॥ विविधैश्च स्वरैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥ स तान्प्रवृद्धान्विनिहत्य राक्षसान् महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः ॥ युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तमेव वीरोभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

हतान्मन्त्रिसुतान् बुद्ध्वा वानरेण महात्मना ॥ रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १ ॥

ननाद प्रतिध्वानवती बभूव ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

हतानित्यादि । संवृताकारः अन्तर्मनाः । मतिं चिन्ताम् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति ॥२॥३ ॥ यातेत्यादि । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । तमेवाह-यत्तैरित्यादिना ॥ यत्तैः यतमानैः । अप्रमत्तैरिति यावत् । यतेः कर्तरि क्तः । समाधेयं परिहर्तव्यम् । देशकालविरोधिनं देशकालविरोधीत्यर्थः । महद्भूतं मन्य इत्यनुषज्यते । इन्द्रेण वा अन्यैर्वेति शेषः । वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य प्रयो-

स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् ॥ प्रघसं भासकर्णं च पञ्चसेनाग्रनायकान् ॥ २ ॥ संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् ॥ हनुमद्ग्रहणव्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ॥ ३ ॥ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥ यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् ॥ कर्म चापि समाधेयं देशकालविरोधिनम् ॥ ५ ॥ न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रति तर्कयन् ॥ सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ॥ भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ ६ ॥ सनागयक्षगन्धर्वा देवासुरमहर्षयः ॥ युष्माभिः सहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ ७ ॥ तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किंचिदेव नः ॥ तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ॥ ८ ॥ नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः ॥ दृष्टा हि हरयः पूर्वं मया विपुलविक्रमाः ॥ ९ ॥ वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ॥ १० ॥ नैवं तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ॥ न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपपरिकल्पनम् ॥ ११ ॥ महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ॥ प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ॥ १२ ॥ कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ॥ भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ १३ ॥ ॥

गात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सनागेति । व्यलीकम् अप्रियम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रम इति ॥ अत्र त्रयोदशसहस्रश्लोका गताः । अयं चतुर्दशसहस्रस्यादिः । धीति गायत्र्याश्चतुर्दशाक्षरम् । नैवं तेषामिति ॥ गतिः वेगः । रूपपरिकल्पनं यथेष्टरूपग्रहणम् । महदिति ॥ इत्थं महत्सत्त्वं किमपि कपिरूपं सत् व्यवस्थितमिति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततस्तमित्यादि ॥ स्वतेजोरश्मिमालिनं स्वतेजसा सूर्यम् । रश्मिमन्तमिवेत्यत्र उपमा । अत्र रूपकमिति भिदा । तोरणस्थमिति ॥ उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थेयान् प्रयत्नः । महासत्त्वं महाध्यवसायम् । द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः । द्वितीयबल-

तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे ॥ आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ॥ १४ ॥ ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ॥ समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः ॥ १५ ॥ रथैर्मत्तैश्च मातङ्गैर्वाजिभिश्च महाजवैः ॥ शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपचिता बलैः ॥ १६ ॥ ततस्तं ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् ॥ रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥ १७ ॥ तोरणस्थं महोत्साहं महासत्त्वं महाबलम् ॥ महामतिं महावेगं महाकायं महाबलम् ॥ १८ ॥ तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः ॥ तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ १९ ॥ तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः शिताः पीतमुखाः शराः ॥ शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥ २० ॥ स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः ॥ उत्पपात नदन् व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २१ ॥ ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्यकार्मुकः ॥ किरन् शरशतैस्तीक्ष्णैरभिपेदे महाबलः ॥ २२ ॥ स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् ॥ वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २३ ॥ अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः ॥ चकार कदनं भूयो व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २४ ॥ स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ॥ निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २५ ॥ ॥

शब्दश्शक्तिवचनः । बलं रूपेस्थिनि स्थौल्ये शक्तिरेतश्चमूषु चेति वैजयन्ती ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्येति ॥ तीक्ष्णाः क्रूराः । शिताः निशिताः । पीतमुखाः समीचीनायसनिर्मितत्वेन पीतरेखाग्राः । उत्पलपत्राभाः । उत्पलपत्राणि यथा निपात्यन्ते तथा निपातिता इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ स कपिरिति ॥ वारयामास स्ववेगेन प्रापयामासेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अर्द्यमानमिति ॥ कदनं युद्धम् ॥ २४ ॥ स दूरमिति ॥ विद्युद्राशिः अशनिः ॥ २५ ॥

तत इति ॥ कूबरः युगन्धरः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ तयोरिति ॥ वेगं विनिहत्य परिहृत्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् ॥ विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २६ ॥ तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि ॥ संजातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २७ ॥ स ताभ्यां सहसोत्पत्य विष्ठितो विमलेम्बरे ॥ मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ २८ ॥ तयोर्वेगवतोर्वेगं विनिहत्य महाबलः ॥ निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ॥ २९ ॥ स सालवृक्षमासाद्य तमुत्पाट्य च वानरः ॥ तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥ ३० ॥ ततस्तांस्त्रीन् हतान् ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना ॥ अभिपेदे महावेगः प्रसह्य प्रघसो हरिम् ॥ ३१ ॥ भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् ॥ एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितम् ॥ ३२ ॥ पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्ययोधयत् ॥ भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिसत्तमम् ॥ ३३ ॥ स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः ॥ अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३४ ॥ समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् ॥ जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥ ३५ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु ॥ बलं तदवशेषं च नाशयामास वानरः ॥ ३६ ॥ अश्वैरश्वान् गजैर्नागान् योधैर्योधान् रथै रथान् ॥ स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३७ ॥ हतैर्नागैश्च तुरगैर्भग्नाक्षैश्च महारथैः ॥ हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ३८ ॥ ततः कपिस्तान् ध्वजिनीपतीन् रणे निहत्य वीरान् सबलान् सवाहनान् ॥ समीक्ष्य वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३९ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तत इति ॥ ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् । कृतक्षणः दत्तावसरः । अभूदिति शेषः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

सेनापतीनित्यादि ॥ समीक्ष्य विज्ञाय॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सेनापतीनिति॥ समीक्ष्य विज्ञाय । प्रसमैक्षताग्रत इति पाठः॥ १ ॥ स इति ॥ द्विजातिमुख्यैः हविषा उदीरितः अभिवर्धितः पावक इवेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ततो महदित्यनेनोक्तं विस्तरेणाह—ततस्तपस्संग्रहेत्यादिना ॥ तपस्संग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूहसम्पादितम् । समाहितं सज्जीकृतम् । अष्टासिनिबद्धबन्धुरम् अष्टासिभिर्निबद्धम् अत एव बन्धुरम् सुन्दरम् । बन्धुरं सुन्दरे नम्र इति विश्वः । यद्वा अष्टासिभिर्निबद्धं बन्धुरं यस्य स तथा । बन्धुरं फलकासंघाट इत्याहुः । अन्ये घण्टा इत्यप्याहुः । तदानीम् अष्टासिश्चासौ निबद्धबन्धुर-

सेनापतीन् पञ्च स तु प्रमापितान् हनूमता सानुचरान् सवाहनान् ॥ समीक्ष्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं
प्रसमैक्षताग्रतः ॥१॥ स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान् काञ्चनचित्रकार्मुकः॥ समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो
द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥२॥ ततो महद्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसंततम् ॥ रथं समास्थाय ययौ
स वीर्यवान् महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥ ततस्तपःसंग्रहसञ्चयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम् ॥ पता-
किनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥ सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं रविप्रभं व्योमचरं स-
माहितम् ॥ सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥ विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेम-
दाम्ना शशिसूर्यवर्चसा ॥ दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥ ॥

श्चेति समासः । यथाक्रमावेशितशक्तितोमरं पङ्क्तितया स्थापितशक्तितोमरम् । प्रतिपूर्णवस्तुना समग्रोपकरणेन । शरधनुःकवचादीन्युपकरणानि । प्रतिपूर्णमस्तिनेति पाठे अस्तिना धनेनेत्यर्थः । हेमदाम्ना हेममयाश्वादिबन्धनरज्जुना । शशिसूर्यवर्चसा । दामसु किञ्चित्सितवर्णं किञ्चित्सूर्यवत्पीतवर्णमित्यर्थः । प्रतिपूर्णवस्तुना शशिसूर्यवर्चसा हेमदाम्ना च विराजमानमित्यन्वयः । यद्वा क्वचिच्छशिवर्चसा क्वचित्सूर्यवर्चसा च विराजमानमित्यन्वयः । वितानादिषु शशिवर्चसा हेममयरथाङ्गेषु सूर्यवर्चसा । दिवाकराभमित्याकाशचारित्वे दृष्टान्तः । अतो न रविप्रभमित्यनेन पुनरुक्तिः । तच्छब्दद्वयं च पूर्वानुस्मरणार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स पूरयन्निति ॥ सः अक्षः । हिः प्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ स तमिति ॥ हरीक्षणः सिंहप्रेक्षणः । प्रजाक्षये अवस्थितं प्राणिनाशे प्रवृत्तम् । विस्मितश्चासौ जातसंभ्रमश्च विस्मितजातसंभ्रमः ॥ ८ ॥ स तस्येति ॥ विधारयन् निर्धारयन् । विचारयन्निति च पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ररासेति ॥

स पूरयन् खं च महीं च साचलां तुरंगमातङ्गमहारथस्वनैः ॥ बलैः समेतैः सहि तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ॥ ७ ॥ स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये ॥ अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमः समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥८॥ स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु पार्थिवात्मजः ॥ विधारयन्स्वं च बलं महाबलो हिमक्षये सूर्य इवाभिवर्धते ॥ ९ ॥ स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थिरं स्थितः संयति दुर्निवारणम् ॥ समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शरैस्त्रिभिः शितैः ॥१०॥ ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं शत्रुपराजयोर्जितम् ॥ अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसः स बाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥११॥ स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः समाससादाशुपराक्रमः कपिम् ॥ तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि सम्भ्रमप्रदः ॥ १२॥ ररास भूमिर्न ततापभानुमान् ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः ॥ कपेः कुमारस्य च वीक्ष्य संयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे॥१३॥ततः स वीरः सुमुखान्पतत्त्रिणः सुवर्णपुङ्खान् सविषानिवोरगान् ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन् कपिमूर्ध्न्यपातयत् ॥१४॥ स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचनः ॥ नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

न ततापभानुमान् । सूर्योदयः पूर्वं सूचितः सः न ततापेत्युच्यते ॥ १३ ॥ तत इति ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववित् समाधिः लक्ष्यवेदनं संयोगः शरसंधानं विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् यथार्थवित् ॥ १४ ॥ स तैरिति ॥ रक्तासिक्तत्वे दृष्टान्तो नवोदितेति । शराचितत्वे दृष्टान्त आदित्य इवांशुमालिक इति ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ आपूर्यत व्यवर्धत ॥ १६ ॥ स इति ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम भूमध्यपर्वतः । तदग्रे मध्याह्ने वर्तत इत्यौष्ण्योक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स इति ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम सालग्रामपर्वतोत्तरभागे भारतखण्डमध्ये वर्तमानः कश्चन पर्वतः तदग्रस्थः । अनेन उत्तरायणे

ततः स पिङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ॥ उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥ स मन्दराग्रस्थ इवांशुमालिको विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः ॥ कुमारमक्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥ ततः स बाणासनचित्रकार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः ॥ शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८ ॥ ततः कपिस्तं रणचण्डविक्रमं विवृद्धतेजोबलवीर्यसंयुतम् ॥ कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्घनतुल्यविक्रमः ॥ १९ ॥ स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ॥ समाससादाप्रतिमं कपिं रणे गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २० ॥ स तेन बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिस्वनः ॥ समुत्पपाताशु नभः स मारुतिर्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥ समुत्पतन्तं समभिद्रवद्बली स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ॥ रथी रथिश्रेष्ठतमः किरन् शरैः पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥ स तान् शरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयन् चचार वीरः पथिवायुसेविते ॥ शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवः संयति चण्डविक्रमः ॥ २३ ॥ ॥

मध्याह्नागतत्वमुक्तं भवति ॥ १७ ॥ ततस्स बाणासनेति ॥ बाणासनचित्रकार्मुकः बाणाः अस्यन्ते क्षिप्यन्तेनेनेति बाणासनः बाणविमोक्षकचित्रकार्मुक इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ बाणासनचित्रकार्मुकः बाणानामासनं बाणान् क्षिपत् चित्रं च कार्मुकं यस्य स तथोक्तः । बाणासनचक्रकार्मुक इति पाठे बाणान् क्षिपच्चक्राकारं कार्मुकं यस्य सः॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥स तानिति ॥ विमोक्षयन् शरीरे असंयोजयन् । लाघवातिशयेनेति भावः२३

तमिति ॥ आस्तृणन्तम् आच्छादयन्तम् । विशिखैः विविधशिखैः । चिन्तां जगाम । कथमेतादृशमेनं वधिष्यामीत्येवम् ॥ २४ ॥ इदमेवोपपादयति ततश्शरैरित्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ अयमिति ॥ अतिसहः अतिसोढा । कर्मगुणोदयात् युद्धकर्मोत्कर्षाभिवृद्धेः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इ-

तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं खमास्तृणन्तं विशिखैः शरोत्तमैः ॥ अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां च स मारुतात्मजः ॥ २४ ॥ ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः कुमारवीरेण महात्मना नदन् ॥ महाभुजः कर्मविशेषतत्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५ ॥ अबालवद्बालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महन्महाबलः ॥ न चास्य सर्वाहवकर्मशोभिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥ अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ॥ असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखागतः स्थितः ॥ पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रगामिनः ॥ २८ ॥ न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते ॥ प्रमापणं त्वेव ममास्य रोचते न वर्धमानोग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥ २९ ॥ इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन् स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ॥ चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेस्य वधे महाकपिः ॥ ३० ॥ स तस्य तानष्टहयान्महाजवान् समाहितान् भारसहान्विवर्तने ॥ जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥ ३१ ॥ ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः ॥ प्रभग्ननीडः परिमुक्तकूबरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ३२

ति प्रवेगमिति ॥ परस्य शत्रोः प्रवेगम् । तर्कयन् आलोचयन् । स्वकर्मयोगं विधाय युद्धक्रमं च सङ्कल्प्य । पूर्वमश्वान् हत्वा ततो रथं भङ्क्ष्यामीति निश्चित्येर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इति प्रवेगमिति ॥ स्वकर्मयोगं विधाय स्वकर्तव्यचिन्तां कृत्वा । मतिं च चक्रेऽस्य वधे महाकपिरिति पाठः ॥ ३० ॥ स तस्येति । विवर्तने सव्यापसव्यभ्रमणेपि । भारसहान् रथभारसहान् ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ तलेनाभिहतः अत एव पिङ्गाधिपमन्त्रिनि-

र्जितः । हनुमता निर्जित इत्यर्थः । प्रभग्ननीडः प्रभग्नरथाङ्गः । कूबरः युगन्धरः । वाजिरिति इकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३२ ॥ स तमिति ॥ मरुतामालयमुत्पतन् ऋषिरिव अभवदिति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स तमिति ॥ गृह्य इवेत्यत्र गुणाभाव आर्षः ॥ ३५ ॥ स भग्नेति ॥ प्रविकीर्ण-

स तं परित्यज्य महारथो रथं सकार्मुकः खड्गधरः खमुत्पतन् ॥ तपोभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान्विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३ ॥ ततः कपिस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्त्रिराजानिलसिद्धसेविते ॥ समेत्य तं मारुततुल्यविक्रमः क्रमेण जग्राह स पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥ स तं समाविध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः ॥ मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥ स भग्नबाहूरुकटीशिरोधरः क्षरन्नसृङ्निर्मथितास्थिलोचनः ॥ स भग्नसंधिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ॥ महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ॥ ३६ ॥ महर्षिभिश्चक्रचरैर्महाव्रतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ॥ सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं वज्रिसुतोपमप्रभं कुमारप्रक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ॥ तमेव वीरोभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे ॥ मनः समाधाय तदेन्द्रकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोषम् ॥ १ ॥ त्वमस्त्रविच्छस्त्रविदां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता ॥ सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंचितास्त्रः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

बन्धनः प्रविकीर्णकक्ष्यादिबन्धनः । प्रभिन्नसंधिरिति संधिबन्धभङ्गस्योक्तत्वात् ॥ ३६ ॥ महर्षिभिरिति ॥ चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रचरैः । नभश्चक्रचरैर्वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ततस्त्वित्यादि ॥ मनः समाधाय धैर्यं कृत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ त्वमिति ॥ अस्त्रवित् ब्रह्मास्त्रवित् । संचितास्त्रः संचितास्त्रविशेषः ॥ २ ॥ ॥

तवास्त्रबलमासाद्य नासुरा न मरुद्गणाः ॥ न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥ न कश्चित्त्रिषु लोकेषु संयुगे नगतश्रमः ॥ भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ॥ देशकालविभागज्ञस्त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४॥ न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणा न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमन्त्रणे ॥ न सोस्ति कश्चित्त्रिषु संग्रहेषु वै न वेद यस्तेस्त्रबलं बलं च ते ॥५॥ ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ॥ न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥ निहताः किंकराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः ॥ अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रयायिनः ॥ ७ ॥ बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च ॥ सहोदरस्ते दयितः कुमारोक्षश्च सूदितः ॥ ८ ॥ न हि तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ९ ॥ इदं हि दृष्ट्वा मतिमन्महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च ॥ त्वमात्मनश्चापि समीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ १० ॥ ॥ ॥

तवेति ॥ तव अस्त्रबलमासाद्य असुराः न । नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ न कश्चिदिति ॥ त्रिषु लोकेषु तव संयुगे नगतश्रमः अप्राप्तश्रमः कश्चिन्न । सुप्सुपेति समासः । सर्वे प्राप्तश्रमा इत्यर्थः । हरिहयादयोपि श्रमं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । भुजवीर्येति । मतिसत्तमः मतिश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ४ ॥ नेति ॥ समरेषु कर्मणा पुरुषकारेण ते अशक्यं नास्तीत्यर्थः । तथा मतिपूर्वमन्त्रणे विवेकपूर्वविचारे अकार्यम् अज्ञातकार्यम् । ज्ञातुमशक्यं कार्यं नास्तीत्यर्थः । संग्रहेषु संगृह्यन्ते भोग्यतया स्वीक्रियन्ते भोक्तृभिरिति संग्रहाः लोकाः । तेषु त्रिष्वपि यस्तवास्त्रबलं शारीरं बलं च न वेद स नास्ति । सर्वलोकप्रख्यातशस्त्रास्त्रबलसंपन्नस्त्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ममानुरूपमिति ॥ रणावमर्दे रणसंकटे । निश्चितार्थं निश्चितजयरूपार्थम् । त्वाम् आसाद्य विचिन्त्य । मे मनः श्रमं न गच्छति विषादं न गच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ न हीति ॥ त्वयि मे यस्सारः उत्कर्षप्रत्ययः सः तेषु नास्त्येव हीति योजना ॥ ९ ॥ इदं हीति ॥ इदं किङ्कराध्यक्षकुमारान्तमारकम् मतिमत् प्रशस्तमतियुक्तम् । बलं शारीरम् । प्रभावम् अन्तःशक्तिम् । पराक्रमं पौरुषम् ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

बलेति ॥ शान्तशत्रौ शमितशत्रौ शत्रुशमनस्वभाव इति यावत् । "वा दान्तशान्त॰" इत्यादिना निपातनाण्णिलोप इडभावश्च । त्वयि संनिकृष्टे कपेरासन्ने सति । यथा बलावमर्दः सेनाक्षयः शाम्यति । तथा आत्मबलम् परं परबलं च समीक्ष्य समारभस्व । बलनाशात्पूर्वमेव शत्रुशान्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥ न वीरेति । हे वीर गणशोचि गणानां शोचयितरि । शोचतेर्ण्यन्तात्क्विप् । एकदाऽनेकप्रहर्तरीत्यर्थः । एवंभूते हनुमति निमित्ते सेनाः नावन्ति न रक्षन्ति । युगपदनेकविनाशके सेना अप्रयोजिकेत्यर्थः । अतः सेनाभिः सह मा गच्छेत्यर्थः । उपायान्तरं प्रतिषेधति—न वज्रमिति । अलसारं हनुमद्विषये जीर्णसारं वज्रं वज्राख्यमायुधविशेषम् आदाय न विश । तत्समीपमिति शेषः । तत्र हेतुमाह—न मारुतस्येति । अस्य गतिप्रमाणं मारुतस्य नास्ति ।

बलावमर्दस्त्वयि सन्निकृष्टे यथागते क्षाम्यति शान्तशत्रौ ॥ तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रविदां वरिष्ठ ॥ ११ ॥ न वीर सेनागणशोच्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् ॥ न मारुतस्यास्य गतेः प्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ १२ ॥ तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक् स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा ॥ स्मरंश्च दिव्यं धनुषोस्त्रवीर्यं व्रजाक्षतं कर्म समारभस्व ॥ १३ ॥ न खल्वयं मतिः श्रेष्ठा यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् ॥ इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मारुतादप्यतिशयितगतिप्रमाण इत्यर्थः । अतस्तरसा यया कयापि दिशा समागम्य प्रहर्तरि न वज्रं किञ्चित्करमिति भावः । यदि समीपमागमिष्यति तदा मुष्ट्यादिभिरेव निहन्यत इत्याशङ्क्याह—न चेति । अग्निकल्पो हनुमान् करणेन मुष्ट्यादिना हन्तुं न शक्यः । अग्नितुल्ये मुष्ट्यादिप्रहाराप्रवृत्तेरिति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि कथं कर्तव्यं तत्राह—तमिति ॥ तं पूर्वोक्तमर्थम् एवं सम्यक् प्रसमीक्ष्य विचार्य । स्वकर्मसाम्यात्स्वकार्यसिद्ध्यर्थम् । फलस्यापि हेतुत्वात्पञ्चमी । साम्यं समत्वम् अन्यूनातिरिक्तत्वम् । समाहितात्मा एकाग्रचित्तः । दिव्यं धनुस्सम्बान्धि अस्त्रवीर्यमस्त्रबलम् स्मरन् व्रज । अस्त्रबलं विना स निगृहीतुमशक्यः । तेन तन्मन्त्रं स्मरन्नेव गच्छेति भावः ॥ १३ ॥ न खल्विति ॥ अहं त्वां संप्रेषयामीति यत् इयं मतिः न श्रेष्ठा खलु । नोचितेत्यर्थः । इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः । राजधर्माणां राजनीतिस्वरूपधर्माणाम् । क्षत्रस्य तदनुष्ठातुः क्षत्रियस्य च मता उचिता । य-

द्यपि बालस्य प्रेषणमनुचितं तथापि स्वीयेषु सत्सु प्रधानगमनं नीतिशास्त्रविरुद्धमिति त्वां प्रेषयामीति भावः ॥१४॥ नानेति ॥ नानाशस्त्रैः वैशारद्यं प्रहरणसामर्थ्यम् । अवश्यं बोद्धव्यम् स्मर्तव्यमित्यर्थः । रणे विजयश्च काम्यः प्रार्थनीयः । जयार्थं सर्वाण्यस्त्राणि स्मर्तव्यानीत्यर्थः ॥१५॥ तत इति ॥ दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता देवाः । तथोक्तम् विष्णुपुराणे—मनसा त्वेव भूतानि पूर्वं दक्षोसृजत्तथा । देवानृषीन्सगन्धर्वांनुरगान् पक्षिणस्तथेति ॥१६॥ ततस्तैरिति ॥

नानाशस्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिन्दम ॥ अवश्यमेव योद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥ १५ ॥ ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ॥ चकार भर्तारमदीनसत्त्वो रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १६ ॥ ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिपूजितः ॥ युद्धोद्धतः कृतोत्साहः संग्रामं प्रत्यपद्यत ॥ १७ ॥ श्रीमान् पद्मपलाशाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ॥ निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वसु ॥ १८ ॥ स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः सिततीक्ष्णदंष्ट्रैः ॥ रथं समायुक्तमसङ्गवेगं समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १९ ॥ स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोस्त्रबिदां वरः ॥ रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान् यत्र सोभवत् ॥ २० ॥ स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च ॥ निशम्य हरिवीरोसौ संप्रहृष्टतरोभवत् ॥ २१ ॥ सुमहच्चापमादाय शितशल्यांश्च सायकान् ॥ हनुमन्तमभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

युद्धोद्धतः कृतोत्साह इति पाठः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स इति । पक्षिराजोपमतुल्यवेगैः पक्षिराजोपमैः अन्योन्यतुल्यवेगैश्च । व्यालैः हिंस्रपशुभिः । सिंहैरिति यावत् । सिंहाश्च रक्षसां वाहनानि भवन्ति । सर्पहिंस्रपशू व्यालावित्यमरः ॥ १९ ॥ २० ॥ स तस्येति ॥ ज्यास्वनमित्यत्र ज्या इति लुप्तषष्ठीविभक्तिकं पृथक्पदम् । कार्मुकस्येत्यत्र स्वनमिति वा अध्याहारः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

तस्मिंस्तत इति ॥ संयति युद्धे । जातहर्षे जातोत्साहे ॥ २३ ॥ समागता इति ॥ चक्रचराः सञ्चारिणः ॥ २४ ॥ २५ ॥ इन्द्रजित्त्विति ॥ तडिदूर्जितनिःस्वनम् । अत्र तडिच्छब्देन तत्सङ्घातोशनिरुच्यते । विद्युत्सङ्घातनिस्वनमिति पूर्वमुक्तत्वात् । अशनिवद्दृढनिस्वनमित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति ॥ सुरासुरेन्द्राविव समेतावित्यन्वयः ॥ २७ ॥ स तस्येति ॥ शरप्रवेगं व्यहनत् चचार चेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ सुपत्रिण

तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ॥ दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विनेदुः ॥ २३ ॥ समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ॥ नभः समावृत्य च पक्षिसंघा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः ॥ २४ ॥ आयान्तं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रजितं कपिः ॥ विननाद महानादं व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २५ ॥ इन्द्रजित्तु रथं दिव्यमास्थितश्चित्रकार्मुकः ॥ धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिःस्वनम् ॥ २६ ॥ ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ॥ कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्रः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २७ ॥ स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ॥ शरप्रवेगं व्यहनत्प्रवृद्धश्चचार मार्गे पितुरप्रमेये ॥ २८ ॥ ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान् सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खान् ॥ मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्नतान्वज्रनिपातवेगान् ॥ ॥ २९ ॥ ततस्तु तत्स्यन्दननिःस्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च ॥ विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ ३० ॥ शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिः ॥ हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोघयँल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३१ ॥

इति । पत्रिणः प्रशस्तपत्राः । शोभनाश्च ते पत्रिणश्चेति विग्रहः ॥ २९ ॥ ३० ॥ शराणामिति ॥ अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधने प्रसिद्धस्य । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम् लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथयन् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शराणामिति ॥ शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिरिति पाठः । अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधप्रसिद्धस्य । मोघयन् वितथीकुर्वन् । मोहयन्निति पाठे विपर्यासयन्नित्यर्थः । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम् लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शराणामग्रत इति ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत उत्पपात चेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ताबुभाविति ॥ मनोग्राहि मनआकर्षकम् ॥ ३३ ॥ हनूमत इति ॥ अन्तरं छिद्रम् ॥३४॥ ततस्त्विति ॥ अमोघेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने स्वयं तेभ्यो विमुच्यमाने सति । हन्तेर्गत्यर्थात्कर्मकर्तरि लटश्शानजादेशः । समाधिसंयोगसमाहितात्मा सम्यगाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तास्मिन् संयोगे शरसंधाने समाहितात्मा अप्रमत्तचित्तः । स महात्मा इन्द्रजित् । महतीं चिन्तां जगाम ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततस्त्विति ॥ अमोघेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने स्वयमे-

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत ॥ प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३२ ॥ ताबुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ ॥ सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ हनूमतो वेद न राक्षसोन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोन्तरम् ॥ परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३४ ॥ ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संपतत्सु ॥ जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥३५॥ ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मिन् हरिवीरमुख्ये ॥ अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३६ ॥ ततः पैतामहं वीरः सोस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३७ ॥ अवध्योयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ॥ निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३८ ॥ तेन बद्धस्ततोस्त्रेण राक्षसेन स वानरः ॥ अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

व तेभ्यो विमुच्यमाने सति।हन्तेर्गत्यर्थात् कर्मकर्तरि लटश्शानजादेशः। समाधिसंयोगसमाहितात्मा समाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तस्मिन् संयोगे शरसन्धाने च समाहितात्मा अप्रमत्तचित्तः महात्मा स इन्द्रजित् । महतीं चिन्तां जगामेति योजना । शरेषु मोघेष्विति पाठे संपतत्सु शरेषु मोघेषु सत्सु लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति विहन्यमाने च सति । सः चिन्तां जगामेति संबन्धः ॥ ३५ ॥ तत इति ॥ अवध्यतां तस्य कपेस्समोक्ष्य निग्रहार्थं कथं निगच्छेत् नीचतां गच्छेदिति मतिं चकार ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अवध्योयमिति ॥ निजग्राह बबन्ध ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥

॥ ४० ॥ तत इति ॥ ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् । विज्ञायेति शेषः ॥ ४१ ॥ न म इति ॥ लोकगुरोः प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ स इति ॥ पितामहानुग्रहं विमोक्षहेतुभूतमनुग्रहम् ॥ ४३ ॥ अस्त्रेणेति ॥ स्वस्यादित्यग्रासानन्तरं पितामहमहेन्द्राभ्यामनिलेन च रक्षितत्वान्न मे भयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ग्रहण इति ॥ गुण-

ततोथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद्विगतात्मवेगः ॥ पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ४० ॥ ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् ॥ हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४१ ॥ न मेस्त्रबन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ॥ इत्येव मत्वा विहितोस्त्रबन्धो मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥४२॥ स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ॥ विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥ अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ॥ पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४४ ॥ ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महान्मे गुणदर्शनः ॥ राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्गृह्णन्तु मां परे ॥ ४५ स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ॥ परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ॥ ४६ ॥ ततस्तं राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिन्दमम् ॥ बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥४७॥ स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रसह्य वीरैरभिनिग्रहं च ॥ कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ॥ ४८ ॥ स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तास्त्रेण वीर्यवान् ॥ अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ॥ ४९ ॥ ॥

दर्शनः गुणपर्यवसायी । संवादः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ततस्तमिति ॥ शणवल्कैः शणत्वग्भिः । संहतैः सज्जीकृतैः द्रुमचीरैः वल्कलैः ॥ ४७ ॥ स इति ॥ राक्षसेन्द्रः कौतूहलात् मां द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थस्सन् बन्धनादिकं रोचयामासेति संबन्धः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ॥

अथेन्द्रजित्त्विति ॥ अन्येन शणवल्कलादिना बद्धः अस्त्रं नानुवर्तते । नास्त्रेण बद्ध इव वर्तत इत्यर्थः । अहो इति ॥ मन्त्रगतिः ब्रह्मास्त्रमन्त्रपद्धतिः। न विमृष्टा न पर्यालोचितेत्यर्थः । बन्धान्तरेण सहानवस्थानरूपं ब्रह्मास्त्रस्वभावमनालोच्य शणबन्धादिकं राक्षसैः कृतामिति भावः । अस्त्रे विहते ब्र-

अथेन्द्रजित्तु द्रुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ॥ विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तां नान्येन बद्धो ह्यनुवर्ततेस्त्रम् ॥ ५० ॥ अहो महत्कर्म कृतं निरर्थकं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ॥ पुनश्च नास्त्रे विहतेस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ॥ ५१ ॥ अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यत ॥ कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥ ॥ ५२ ॥ हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः ॥ समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५३ ॥ अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ॥ व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५४ ॥ तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५५ ॥ कोयं कस्य कुतो वात्र किं कार्यं को व्यपाश्रयः ॥ इति राक्षसवीराणां तत्र संजज्ञिरे कथाः ॥ ५६ ॥ हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे ॥ राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५७ ॥ अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले ॥ ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान् गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५८ ॥ स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ॥ रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥५९॥ राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः ॥ तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥६०॥

ह्मास्त्रे प्रतिहते । अन्यदस्त्रं न प्रवर्तते । न प्रभवतीत्यर्थः । तदेव ब्रह्मास्त्रं प्रयुज्यतामित्याशङ्क्याह-पुनश्चेति । पुनर्न प्रवर्तते । प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । सर्वे इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । इति चिन्तां जगामेति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अस्त्रेणेति ॥ नावबुद्ध्यत नावधृतवान् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अतीत्येति ॥ परिचारवृद्धान् अमात्यवृद्धान् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ यथाक्रममिति ॥ कार्यार्थं कर्तव्यार्थम् । अर्थस्य कर्तव्यार्थस्य । मूलं निमित्तं प्रेषयितारमित्यर्थः । अनयोर्विपृष्ट इत्यनेन संबन्धः । श्लोकान्त इतिकरणं बोध्यम् । वक्ष्यमाणसंग्रहोयम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स रोषसंवर्तिततताम्रदृष्टिर्दशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य॥ अथोपविष्टान् कुलशीलवृद्धान् समादिशत्तं प्रति मन्त्रिमुख्यान् ॥ ६१ ॥ यथाक्रमं तैः स कपिर्विपृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ॥ निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोस्मि ॥ ६२ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ॥ हनुमान् रोषताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १ ॥ भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता ॥ मुक्ताजालावृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ॥ हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥ महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचन्दनरूषितम् ॥ स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥ विवृतैर्दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः ॥ दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रैः प्रलम्बदशनच्छदैः ॥ ॥ ५ ॥ शिरोभिर्दशभिर्वीरं भ्राजमानं महौजसम् ॥ नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता ॥ पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ७ ॥ बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितैः ॥ भ्राजमानाङ्गदैः पीनैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः स इत्यादि॥कर्मणा तस्य विस्मितः युद्धार्थं रावणेनागन्तव्यमिति मया यत्नः कृतः।स तु नीतिज्ञ आसनस्थ एव इन्द्रजिन्मुखेन मां निबध्यानीतवानित्यानयनकर्मणा जातविस्मय इत्यर्थः ॥ १ ॥ भ्राजमानमित्यादि ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैः वज्रकीलनेन संबद्धैः । अत्र भ्राजमानमित्यनुषज्यते । महार्हेति ॥ भक्तिभिः पङ्क्तिभिः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । यथा पङ्क्तयो भवन्ति तथानुलिप्त इत्यर्थः । पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण पूर्णचन्द्रतुल्यनायकरत्नेन । वक्त्रं

नायकरत्नम् अभितोलग्नमुक्तामणिमण्डलम् । केयूरं भुजोपरि धार्यमाणमाभरणम् । अङ्गदं बाहुमध्यस्थाभरणम् । मन्त्रिभिः प्रशस्तमन्त्रैः । अतस्सचिवैरित्यपुनरुक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १०॥११॥ १२ ॥ १३॥ १४ ॥ १५ ॥१६॥ अहो इत्यादि॥ यदीति॥ अयं रावणकृतः

महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगसंस्कृते ॥ उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरानने ॥ ९ ॥ अलंकृताभिरत्यर्थं
प्रमदाभिः समन्ततः ॥ वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १० ॥ दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन
रक्षसा॥ मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११ ॥ सुखोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितैः
॥ कृत्स्नः परिवृतो लोकश्चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥ मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभबुद्धिभिः ॥ अन्वास्यमानं
रक्षोभिः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥ अपश्यद्राक्षसपतिं हनुमानतितेजसम् ॥ विष्ठितं मेरुशिखरे
सतोयमिव तोयदम् ॥१४॥ स तैः संपीड्यमानोपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत
॥ १५ ॥ भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान् राक्षसेश्वरम् ॥ मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः
॥ १६ ॥ अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः ॥ अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥
यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरम्॥स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता॥१८॥ अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च
कर्मभिर्लोककुत्सितैः ॥ तेन बिभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥ अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः
कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥ इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान् हरिः॥ दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः
॥ २० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

अधर्मः बलवान्नस्याद्यदि । तदायं राक्षसेश्वरः सशक्रस्य सुरलोकस्यापि रक्षिता स्यात् । अस्येति ॥ तेन कर्मभिः कृतेन पूर्वोक्तेनाधर्मेण हेतुना ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तमुद्वीक्ष्येत्यादि ॥ बाणः महाबालिसुतः। अनेन तेनापि किञ्चित् शप्तामिति गम्यते। अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ दुरात्मा पृच्छ्यतामिति॥ अस्य विवरणं कुत इत्यादि। कुतः कस्माद्देशादागतः। किं वास्य कारणम् अस्य कः प्रेरकः। मत्पुरीं प्रतीति शेषः। आयोधने युद्धे। किं कार्यं किं प्रयोजनम् ॥५॥६॥ ७ ॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेणेत्यादि ॥ यदि वैश्रवणस्येत्यादेः दूतो विजयकाङ्क्षिणेत्यन्तस्य तत्त्वमाख्याहीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तमुद्वीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् ॥ कोपेन महताविष्टो रावणो लोकरावणः ॥१॥ शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् ॥ किमेष भगवान्नन्दी भवेत्साक्षादिहागतः ॥२॥ येन शप्तोस्मि कैलासे मया संचालिते पुरा॥ सोयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्विद्बाणोपि वाऽसुरः॥३॥स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम्॥ कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत्॥४॥दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वास्य कारणम् ॥ वनभङ्गे च कोस्यार्थो राक्षसीनां च तर्जने ॥ ५ ॥ मत्पुरीमप्रधृष्यां वागमने किं प्रयोजनम् ॥ आयोधने वा किं कार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ॥ ६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥ ७ ॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् ॥ तत्त्वमाख्याहि माभूत्ते भयं वानर मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ॥ चाररूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥ विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ॥ ९ ॥ न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥ १० ॥ तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे ॥ अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ अथवा यन्निमित्तं ते प्रवेशो रावणालये ॥ ११ ॥ एवमुक्तो हरिश्रेष्ठस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२ ॥ ॥

न हीत्यादि ॥ अथवेति। यन्निमित्तं कृत्वा ते प्रवेशः तन्निमित्तं कथयस्वेति पूर्वेण संबन्धः ॥१०॥ ११ ॥ एवमुक्त इत्यादि ॥ रक्षोगणेश्वरमित्यनेन प्रष्टारम् प्रहस्तं पृष्ठतः कृतवानिति गम्यते। एषा वानरता राक्षसेन्द्रस्य तवेति शेषः। प्रतियुद्धाः प्रतिप्रहृताः। ममापीति तवैवेत्यर्थः। तर्हि कथं बद्धोसीत्याशङ्क्याह—राजानमिति। पीडितः बद्धस्सन्। अस्त्रेण विमुक्तः। हिशब्दोवधारणे। ब्रह्मास्त्रस्य साधनान्तरासहत्वादिति भावः। अस्तु सर्वमेतन्म-

दर्शनार्थं मद्दर्शनं वा किमर्थं तत्राह—केनाचिदिति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ॥ ॥

तं समीक्ष्येत्यादि ॥ समीक्षणोक्तिक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ १ ॥ अहमिति ॥ अहं रामदूत एव संदेशस्तु सुग्रीवस्येति भावः । सुग्रीवसंदेशात्सुग्रीवसंदे-

अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य वा ॥ धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥ १३ ॥ जातिरेव मम त्वेषा वानरोहमिहागतः ॥ दर्शने राक्षसेन्द्रस्य दुर्लभे तदिदं मया ॥ १४ ॥ वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थं विनाशितम् ॥ ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १५ ॥ रक्षणार्थं तु देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ॥ अस्त्रपाशैर्न शक्योहं बद्धुं देवासुरैरपि ॥ १६ ॥ पितामहादेव वरो ममाप्येषोभ्युपागतः ॥ राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनुवर्तितम् ॥ १७ ॥ विमुक्तो ह्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिपीडितः ॥ केनचिद्राजकार्येण संप्राप्तोस्मि तवान्तिकम् ॥ १८ ॥ दूतोहमिति विज्ञेयो राघवस्यामितौजसः ॥ श्रूयतां चापि वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान् हरिसत्तमः ॥ वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १ ॥ अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तवालयम् ॥ राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ धर्मार्थोपहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥ राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ॥ पितेव बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

शाद्धेतोः । संदेशप्रापणार्थमित्यर्थः । संदेशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः । इह लङ्कायाम् । भ्राता भ्रातृवद्धितकरः अब्रवीत् अप्राक्षीत् । यद्यपि सुग्रीवेण न संदिष्टं तथापि दूतोक्तं सर्वं स्वाम्युक्तमेवेत्याशयेनोक्तम् ॥ २ ॥ भ्रातुरिति ॥ समादेशं संदेशरूपमिति वाक्यविशेषणम् । इह अस्मिँल्लोके । अमुत्र परलोके ।

क्षमम् अभ्युदयसाधनम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतम् । “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ” इति यत्प्रत्ययः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स मार्गमाण इति ॥ सुग्रीवेण मयेति शेषः । यद्वा लोके वक्तारः स्वात्मानमन्यमिव निर्दिशन्त्यौद्धत्यातिशयात् । यद्वा अत्रानुवादात्पूर्वं सुग्रीवेणैवं वक्तव्यमिति पठितं तथैव हनुमान् पठतीति समादेशप्राधान्यादन्यवाक्यमपि तथोच्यत इति केचित् प्राहुः । यद्वा सुग्रीवसंदेशस्य रामप्रयोजनपरत्वात्संदेशोपयोगितया रामसुग्रीवयोस्सख्यादिकं दर्शयति–राजा दशरथ इत्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स इति ॥ सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । कर्बुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गर इत्यमरः ॥ १२ ॥ तामिति ॥ अधश्चोपरि चाम्बरे पाताले भूमौ आकाशे चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ वैनतेयेति ॥ असङ्गगतय इति शीघ्रत्वे हेतुः ॥ १४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियकरः प्रभुः ॥ पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया ॥ रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥ तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिमनुव्रता ॥ वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मार्गमाणस्तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ॥ ऋश्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण समागतः ॥ ८ ॥ तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ ९ ॥ ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ १० ॥ त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः ॥ रामेण निहतः संख्ये शरेणैकेन वानरः ॥ ११ ॥ स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः ॥ हरीन् संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे ॥ १३ ॥ वैनतेयसमाः केचित्केचित्तत्रानिलोपमाः ॥ असङ्गगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

अहन्त्विति ॥ औरसस्सुतः क्षेत्रजत्वव्यावृत्तये औरसपदम् । सीतायास्तु कृते सीतालाभाय तां दिदृक्षुरिति योज्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रावणहृदयपरिज्ञानार्थं तत्कालोदितप्रतिभया सुग्रीवसंदेशं कल्पयित्वा वदति भ्रातुरिति ॥ समादेशं संदेशम् । सुग्रीवसंदेशस्य रामप्रयोजनपरत्वात्संदेशोपयोगितया रामसुग्रीवयोस्सख्यादिकं राजा दशरथ इत्यारभ्य भ्रमता च मया दृष्टा गृहेते जनकात्मजेत्यन्तेन प्रतिपादयन् । तद्भवानित्यादिना कृत्वा सुखमवाप्नुयादित्यन्तेन सुग्रीवसंदेशं वदति । धर्म्यं धर्मादनपेतम् । “ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ” इति यत्प्रत्ययः । सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । कर्बुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गर इत्यमरः ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवं सुग्रीवसंबन्धं प्रतिपाद्य सुग्रीवसंदेशं वदति—तद्भवानित्यादिना ॥ दृष्टधर्मार्थः शास्त्रेण वि-

अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ॥ सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥ समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ॥ भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥ तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ॥ परदारान् महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ॥ मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥ कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् ॥ शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥ न चापि त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन ॥ राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥ ॥ ॥

दितधर्मार्थस्वरूप इत्यर्थः । तपःकृतपरिग्रहः तपसि विषये कृतस्वीकारः । यद्वा तपसा स्वयं कृतपरिग्रहः । स्वारसिकतपस्क इति यावत् । हेतुगर्भे विशेषणे ॥ १७ ॥ न हीति ॥ धर्मविरुद्धेषु धर्मशास्त्रविरुद्धेषु । धर्मविरुद्धत्वेपि यत्सौख्यावहं तत्कार्यमित्यत्राह—बह्वपायेष्विति । बहुहानिकरेष्वित्यर्थः । अपायाः कथं चित्परिह्रियन्त इत्याशङ्क्याह—मूलघातिष्विति । स्वविनाशकरेष्वित्यर्थः । कर्मसु परदारापहारेषु न सज्जन्ते नोद्युक्ता भवन्ति ॥ १८ ॥ कश्चेति ॥ रामकोपानुवर्तिनां रामकोपानुसारेण निर्गतानामित्यर्थः ॥ १९ ॥ न चापीति ॥ व्यलीकम् अप्रियम् । व्यलीकं त्वप्रियेऽनृत इत्यमरः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तदिति ॥ तत्तस्मात् अधर्मावहत्वात् रामापराधस्य परिहर्तव्यत्वाच्च । त्रिकालहितं भूतभविष्यद्वर्तमानकालहितम् । दारुणाधर्मस्य स्वपूर्वपुरुषविनाशकत्वेन तत्परिहारस्य भूतकालहितत्वं मन्यस्व । मत्वा प्रतिदीयतामिति योज्यम् ॥ २१ ॥ जानकीहरणे किं मानं तत्राह—दृष्टा हीति ॥ यत्सीतादर्शनम् दुर्लभम् इतरवानरालभ्यं तल्लब्धम् । तर्हि सा नीयतामित्यत्राह—उत्तरमिति । सीतादर्शनोत्तरं यच्छेषं कर्म सीतानयनम् तत्र राघवो निमित्तम् । आज्ञप्तस्यैव मया कर्तव्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ दृष्टयापि मद्वशंवदया सीतया रामः किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह—लक्षितेयमिति ॥ तथेति वाचामगोचरत्वोक्तिः । नेयं तव वश्या प्रत्युत पन्नगीव तव प्राणहारिणीति भावः ॥ २३ ॥ नेयमिति ॥ ओजसा अमरपक्षे प्रतापेन । अन्नपक्षे जाठराग्निना ॥ २४ ॥ तपःकृच्छ्रलब्धमिष्टं महज्जीवनं वृथा मा नाशयेत्याह—तप इति ॥ तपस्सन्तापः तपश्चर्या । ओदनपाकं पचतीतिवन्निर्देशः । तेन लब्धः । परिगृह्यत इति परिग्रहः फलं धर्मपरिग्रहः धर्मफलम् । तादृशो योयमात्मप्राणपरिग्रहः आत्मनः प्राणानां च परिग्रहः स्वीकारः । जीवनमिति यावत् । स नाशयितुं न न्याय्यं न युक्तम् । अव्ययमेतत् । तपःक्लेशलब्धं तद्व्यतिरिक्तधर्मफलभूतं च यज्जीवनमायुः तन्न विनाशयेत्यर्थः । चकाराभावादित्थमेव योजना ॥ २५ ॥ सर्वावध्यस्येह मे कोयमायुर्विनाशक इत्याशङ्क्य परिहरति—अवध्यतामिति ॥ तपोभिरार्जितां सासुरैर्देवैर्याम् आत्मनोऽवध्यतां भवान् समनुपश्यति । तत्रापि अवध्यतायां सत्यामपि । अयं वक्ष्यमाणः । हेतुः भवद्वधहेतुरस्ति । महान् अपरिहार्यः ॥ २६ ॥ ॥

तत्त्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुबन्धि च ॥ मन्यस्व नरदेवाय जानकी प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥ दृष्टा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् ॥ उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥ लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ॥ गृह्य यां नाभिजानासि पञ्चास्यामिव पन्नगीम् ॥ २३ ॥ नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि ॥ विषसंसृष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥ तपःसन्तापलब्धस्ते योयं धर्मपरिग्रहः ॥ न स नाशयितुं न्याय्यमात्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥ अवध्यतां तपोभिर्यां भवान् समनुपश्यति ॥ आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

तमेव हेतुमाह—सुग्रीव इति ॥ न च राक्षस इति पाठस्सम्यक् । न च मानुष इति पाठे प्रतिषेधप्रसक्तिरपि नास्तीत्युच्यते । तृणभूता हि मे सर्वे प्राणिनो मानुषादय इत्युत्तरश्रीरामायणे मनुष्यादिभिरवध्यत्वस्याप्रार्थितत्वात् । न च तिर्यञ्च इति न प्रसज्य च प्रतिषिध्यत इति भावः । तस्मात्सुग्रीवात् ॥ २७ ॥ ननु किमनेनोपदेशेन कृतानि मया पापानि तैश्चावश्यं फलप्रदैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याह—न त्विति ॥ तुशब्द उक्तशङ्काव्यावर्तकः । धर्मः उपसंह्रियतेनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलम् । फलेन धर्मस्योपसंह्रियमाणत्वात् । क्लीबत्वमार्षम् । तत् अधर्मफलसंहितं न भवति । कुत इत्यत्राह—तदेव फलमन्वेतीति । धर्मफलमेवानुवर्तते । नन्वधर्मे च विद्यमाने कथं तत्फलाननुवृत्तिस्तत्राह—धर्मश्चाधर्मनाशन इति । च उक्तशङ्कानि-

सुग्रीवो न हि देवोयं नासुरो न च राक्षसः ॥ न दानवो न गन्धर्वो न यक्षो न च पन्नगः ॥ तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्करिष्यसि ॥ २७ ॥ न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ॥ तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८ ॥ प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ॥ फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ ॥ २९ ॥ जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालिवधं तथा ॥ रामसुग्रीवसख्यं च बुद्ध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥

वृत्त्यर्थः । विरोधिनि धर्मे जाग्रति कथमधर्मवार्तापीत्यर्थः । धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुतेः । यद्वा व्यत्ययो वा किं न स्यात्तत्राह—धर्मश्चेति । चोवधारणे । धर्म एवाधर्मनाशनः तथा श्रुतेः । न त्वधर्मः प्रमाणाभावादिति भावः । ननु यदि धर्मः अधर्मनाशनः तर्हि प्राथमिक एव धर्मः आधुनिकानधर्मान्निवर्तयेदित्याशङ्क्याह—प्राप्तमिति ॥ तावच्छब्दः कार्त्स्न्यवाची । कृत्स्नं धर्मफलम् । फलमस्येति । तथा च क्षिप्रं धर्ममाचर अन्यथा सद्यस्ते विनाशो भविष्यतीति भावः । अत्र कर्तव्यत्वेन विधीयमानो धर्मस्सीताप्रदानपूर्वकरामविषयशरणागतिरेव । शूरस्याशौर्यप्रवृत्त्या धर्मफलं सर्वं क्षीणमिति हनुमतावगतमिति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ मा भूद्धर्मापेक्षा कार्योपस्थितिरवेक्ष्यतामित्याह—जनस्थानेति ॥ रामसुग्रीवसख्यं चेति परोक्षनिर्देशस्य गतिः पूर्वमुक्ता ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥ रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसन्निधौ ॥ उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२ ॥ अपकुर्वन् हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः ॥ न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३३ ॥ यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे ॥ कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥ तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ॥ स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३५ ॥ सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रपीडिताम् ॥ दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम् ॥३६॥ स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन् भ्रातॄन् सुतान् हितान्॥भोगान् दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय ॥ ३७॥ सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम ॥ रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ॥ ३८॥ सर्वान् लोकान् सुसंहृत्य सभूतान् सचराचरान् ॥ पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ३९ ॥ ॥

कामामिति ॥ कामम् अत्यन्तम् । अहं सुग्रीवः । तन्नाशनम् । तस्य रामस्य । निश्चयः निश्चयविषयः ॥ ३१ ॥ कथमित्यत्राह–रामेणेति ॥ हर्यृक्षगणसन्निधौ । वृद्धसभायां प्रतिज्ञातमनतिक्रमणीयमिति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यामिति ॥ कालरात्रीति काचिच्छक्तिरिति वदन्ति । समी च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिकेत्यमरशेषः ॥ ३४ ॥ तदलमिति ॥ कालपाशेन यमपाशेन । अतस्सीतां रामाय देहीति हृदयम् ॥ ३५ ॥ सीताया इति ॥ अट्टः अट्टालः । प्रतोलिका वीथिका ॥ ३६ ॥ स्वानीति ॥ मन्त्रीन् मन्त्रिणः । इकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३७॥ सत्यमिति ॥ रामदासस्येत्यनेन रामसामर्थ्यपरिज्ञानमुक्तम् । दूतस्येत्यनेन हितोपदेशाधिकारः । वानरस्येति माध्यस्थ्यम् ॥ ३८ ॥ सर्वानिति ॥ लोकान् भूरादीन् । सभूतान् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपपञ्चमहाभूतयुक्तान् । सचराचरान् चतुर्मुखद्वारा सृष्टजङ्गमाजङ्गमयुक्तान् । संहृत्य प्रलयावसाने रुद्रद्वारा स्वयं च संहृत्य पुनः कल्पादौ तथैव “ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ” इति श्रुत्युक्तरीत्या स्रष्टुं समर्थः । तत्र प्रमाणमाह–महायशा इति । न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यश इति हि श्रुतिः । श्रुतिस्मृतिषु तथा प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति स इति पाठस्साधुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ मा भूवन् शक्तास्सामान्यदेवाः ईश्वराश्शक्ताः स्युरित्याशङ्क्याह–ब्रह्मेति ॥ अत्र विशेषणान्तरोपादानं तेषां सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम् । एतत्प्रकर्षत्वपरिहाराय व्युत्क्रमेण योजनीयम् । इन्द्रः परमैश्वर्यवान् । “इदि, परमैश्वर्ये” इत्यस्माद्धातोः “ऋज्रेन्द्राग्र०” इत्यादिना निपातनात्साधुत्वम् । त्रैलोक्याधिपतिरपि त्रातुं न शक्त इत्यर्थः । तस्य त्रैलोक्याधिपतित्वेपि परनिरसनसामर्थ्याभावादशक्ततेत्यत्राह–महेन्द्र इति । वृत्रहननप्रसिद्धसामर्थ्योपि न शक्तः । यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वमिति श्रौत्रनिर्वचनम्। स्वयं चतुरोपि सहायसम्पत्त्यभावान्न शक्त इत्यत्राह–सुरनायक इति । स्वतुल्यत्रयस्त्रिंश-

देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोगणेषु च ॥ विद्याधरेषु सर्वेषु गन्धर्वेषूरगेषु च ॥ ४० ॥ सिद्धेषु किन्नरेन्द्रेषु पतत्त्रिषु च
सर्वतः ॥ ४१ ॥ सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति सः ॥ यो रामं प्रतियुद्ध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥ ४२ ॥
सर्वलोकेश्वरस्यैवं कृत्वा विप्रियमुत्तमम् ॥ रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४३ ॥ देवाश्च दैत्याश्च
निशाचरेन्द्रगन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः॥ रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४४॥ ब्रह्मा स्व-
यम्भूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ॥ इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम्॥४५॥

त्कोटिसुरगणसहायोपि न शक्त इत्यर्थः । मा भूत्क्षुद्र इन्द्रश्शक्तः सर्वसंहारको रुद्रस्तु शक्तस्स्यात्तत्राह–रुद्र इति । संहारकाले प्रजाः रोदयतीति रुद्रः । “ रोदेर्णिलुक् च ” इति रप्रत्ययः । कालविशेषे संहारकोपीदानीमप्राप्तकालत्वादशक्त इत्यत्राह–त्रिनेत्र इति । निटिलनयनदहनज्वालाविलोपितमदनोपीत्यर्थः । काकतालीयत्वशङ्काव्युदासायाह–त्रिपुरान्तक इति । प्रबलतरमहासुरसंहारकोपीत्यर्थः । मा भूत्तस्य शक्तिः “ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय” इत्युक्तरीत्या रुद्रस्यापि पिता ब्रह्मा शक्तस्स्यात् तत्राह–ब्रह्मेति । बृंहतीति ब्रह्मा । “ बृंहेरम् नलोपश्च ” इति मनिन् अमागमो नकारलोपश्च । रुद्रपिता स्वयं कर्मवश्यः कथं शक्नुयात्तत्राह–स्वयंभूरिति । कर्मवश्यत्वेपीतरसाधारण्येनानुत्पन्नः स्वयंभूः । स्वयंभूत्वेपि, सहायसंपत्त्यभावात्कथं त्रायेतेत्यत्राह–चतुरानन इति । युगपदेव सर्ववेदोच्चारणसंपादितातिशयोपि न शक्तः । प्रत्येकमशक्तत्वेपि किं सं-

भूयागताश्शक्नुवन्ति तत्राह—न शक्ता इति । बहुवचनेनायमर्थो लभ्यते । वधमर्हतीति वध्यः । दण्डादित्वाद्यः । रामस्य वध्यो रामवध्यः । तं त्रातुं न शक्ताः । स्थानविन्निग्रहस्य चेत्युचितवधार्हस्य त्राता कः । युधि युद्धे न शक्ताः किन्तु शरणं गत्वा त्रातुं शक्ता इत्यर्थः । अत्र "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे । न सन्नचासीच्छिव एव केवलः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति परदेवतात्वेन प्रसक्तात्त्रिकादधिकत्वमुक्तम् । राम इत्यनेन वेदान्तोदितानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां हिरण्यगर्भशिवेन्द्रादिविशेषशब्दानां च व्यक्तिविशेषपरत्वं व्यञ्जितम् । त्रातृत्वेन प्रसक्तप्रधानदेवतानिराकरणप्रकरणे विष्णोरनुपादानात्पारिशेष्याद्राम एव विष्णुरिति प्रतिपादितम् । अस्माच्छ्लोकात्परं स सौष्ठवेति श्लोकः ।

स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः ॥ दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः ॥ आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ १ ॥ वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ॥ निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने बिभीषणः ॥ २ ॥ ॥

तस्य तद्वचनमिति श्लोकस्तु उत्तरसर्गादिः । अत्र स प्रमादाल्लिखितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वेति श्लोकस्सर्गस्य प्रथमः ॥ १ ॥ वध इति ॥ दौत्यं दूतकर्म । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । तन्निवेदितवतः उक्तवतः । नानुमेने वधमित्यनुवर्तनीयम् । निवेदितमतौ दूत्यमिति पाठान्तरम् । मन्यत इति मतिः कार्यम् । निवेदितमतौ निवेदितकार्यांशे यथार्थवादित्वेनावध्ये हनुमति दूत्यं दूतसंबन्धितया रावणादिष्टं वधम् । "दूतवणिग्भ्यां चे ति वक्तव्यम्" इति भावकर्मणोर्विहितो यप्रत्ययः । अर्थानुगुण्यात्संबन्धमात्रे गमयितव्यः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तमिति ॥ तच्च कार्यं दूतवधरूपकार्यम्। कार्यं अनन्तरानुष्ठेयम्। कार्यविधौ कार्यकरणे । स्थितः निश्चितार्थः । साध्वसाधुविवेकनिश्चितकार्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ निश्चितार्थ इति ॥ अपूज्येति च्छेदः ॥ ४ ॥ क्षमस्वेति ॥ परावरज्ञाः त्याज्योपादेयविवेकयुक्ताः ॥ ५ ॥ राजेति ॥ प्रमापणं

तं रक्षोधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् ॥ विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥
निश्चितार्थस्ततः साम्नाऽपूज्यशत्रुजिदग्रजम् ॥ उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥
क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मद्वाक्यमिदं शृणुष्व ॥ वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य सन्तो
वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥ राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् ॥ तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥
॥ ६ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः ॥ परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७ ॥ गृह्यन्ते
यदि रोषेण त्वादृशोपि विपश्चितः ॥ ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥ तस्मात्प्रसीद
शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद ॥ युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९ ॥ बिभीषणवचः
श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ रोषेण महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥ न पापानां वधे पापं
विद्यते शत्रुसूदन ॥ तस्मादेनं वधिष्यामि वानरं पापचारिणम् ॥११॥ अधर्ममूलं बहुरोषयुक्तमनार्यजुष्टं
वचनं निशम्य ॥ उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं बिभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ १२॥ प्रसीद लङ्केश्वर
राक्षसेन्द्र धर्मार्थयुक्तं वचनं शृणुष्व ॥ दूता न वध्याः समयेषु राजन् सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३ ॥

मारणम् ॥ ६ ॥ धर्मज्ञश्चेति ॥ भूतानामिति निर्धारणे षष्ठी। भूतानां मध्ये ॥ ७ ॥ गृह्यन्त इति ॥ शास्त्रविपश्चित्त्वं विविधं पश्यतीति विपश्चित् तस्य भावः विपश्चित्त्वम् शास्त्रविषये विविधज्ञानोपेतत्वमिति यावत् ॥ ८ ॥ तस्मादिति ॥ दूतदण्डः दूतयोग्यदण्डः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रसीदेति ॥ सर्वेषु सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वजातिष्वित्यर्थः ॥ १३ ॥

॥ ॥

न केवलं दूतोयम् अक्षादिवधेन शत्रुश्च तथाच हन्तव्य इत्याशङ्क्याह—असंशयमिति ॥ दूतवध्यां दूतवधम्। स्त्रियां भावे क्यप्। हन्तेर्वधादेश आर्षः॥१४ वैरूप्यमिति ॥ लक्षणसान्निपातः दूतयोग्याङ्कनसंबन्धः। नः अस्माभिः ॥ १५ ॥ कथं चेति॥ धर्मार्थविनीतबुद्धिः धर्मार्थयोश्शिक्षितबुद्धिः। परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः उत्कृष्टापकृष्टपरिज्ञाननिश्चितार्थः। अस्मिन् विषये इदं कार्यं परम् इदमवरमिति विवेकनिश्चितकार्य इत्यर्थः। नियच्छन्ति निगृह्णन्ति। सत्त्ववन्तः व्यवसायवन्तः ॥ १६ ॥ न धर्मवादे इति॥ धर्मवादे धर्मशास्त्रे। लोकवृत्ते लौकिकाचारे। शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु। शास्त्रशब्देन शा-

असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ॥ न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥
॥ १४ ॥ वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौढ्यं तथा लक्षणसन्निपातः ॥ एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान् वधस्तु
दूतस्य न नः श्रुतोपि ॥ १५ ॥ कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ॥ भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्कोपं
नियच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ १६ ॥ न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु चापि ॥ विद्येत कश्चित्तव
वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७ ॥ न चाप्यस्य कपेर्घाते कंचित्पश्याम्यहं गुणम् ॥ तेष्वयं पात्यतां
दण्डो यैरयं प्रेषितः कपिः ॥ १८ ॥ साधुर्वा यदिऽवासाधुः परैरेष समर्पितः ॥ ब्रुवन् परार्थं परवान् न दूतो वधमर्हति ॥
॥ १९ ॥ अपि चास्मिन्हते राजन् नान्यं पश्यामि खेचरम् ॥ इह यः पुनरागच्छेत्परं पारं महोदधेः ॥ २० ॥

स्त्रार्थ उच्यते। शास्त्रार्थज्ञानतद्धारणेष्वित्यर्थः ॥ १७ ॥ न केवलं दूतस्य वधे शास्त्रविरोधः गुणमपि न किंचित्पश्यामि अतः एतत्प्रेषकेष्वेव वधरूपो दण्डः पात्यतामित्याह—न चेत्यादि ॥ साधुर्वेति। समर्पितः प्रेषितः ॥ १८ ॥ १९ ॥ अस्मिन्हते सति वृत्तान्तं निवेदकाभावाद्रामलक्ष्मणयोरिहागमनाभावेन तव शत्रुक्षयो न स्यात् विमुक्तेस्मिन् एतस्मिन्निवेदितवृत्तान्तयोस्तयोरिहागमनादयत्नेन तव शत्रुनाशो भवेदित्यभिप्रेत्याह—अपि चेत्यादिना ॥ इह परं पारम् इह विद्यमानं महोदधेः परं पारम् इदं दक्षिणकूलमित्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ अस्मिन्विनष्ट इति ॥ दीर्घपथावरुद्धौ दूरमार्गेण निरुद्धगमनावित्यर्थः । एतच्छ्लोकानन्तरं पराक्रमोत्साहमनस्विनां चेति श्लोकः । ततो हिताश्चेति श्लोकः । अथ तदेकदेशेनेति श्लोकः । अथ निशाचराणामिति सर्गान्तश्लोकः । अयमेव पाठक्रमः समीचीनः । अन्येप्यत्र सर्गे श्लोकाः कल्पिता दृश्यन्ते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अस्मिन्निति ॥ उद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धावित्यतः परं पराक्रमोत्साहमनस्विनां चेति श्लोकः । ततः परं हिता-

तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरञ्जय ॥ भवान् सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ २१ ॥ अस्मिन्विनष्टे न हि दूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ॥ युद्धाय युद्धप्रियदुर्विनीतावुद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धौ ॥ २२ ॥ पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥ त्वया मनोनन्दन नैर्ऋतानां युद्धायतिर्नाशयितुं न युक्ता ॥२३॥ हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ॥ मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोट्यग्रतस्ते सुभृताश्च योधाः ॥ २४ ॥ तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोभियान्तु ॥ तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥२५॥ निशाचराणामधिपोनुजस्य बिभीषणस्योत्तमवाक्यमिष्टम् ॥ जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥२६॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥५२

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महाबलः ॥ देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता ॥ अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः ॥ २ ॥ कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् ॥ तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥ ॥

श्चेति श्लोकः । तदनन्तरं तदेकदेशेनेति । ततो निशाचराणामिति सर्गान्तश्लोकः । अयमेव समीचीनः पाठक्रमः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणात् । एकदेशेनेति सह योगे तृतीया । बलस्य सैन्यस्य ॥२५॥२६॥ इति श्रीगो० श्रीरा० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥५२॥

तस्येत्यादि ॥ देशकालहितं देशकालोचितमिति बिभीषणवचनविशेषणम् ॥ १ ॥ सम्यगुक्तमिति ॥ दूतवध्या दूतवधः ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥

तत इति ॥ समित्रेति । मित्राणि आप्ताः । समसुखदुःखा वा । सहाया वा । ज्ञातयः भ्रात्रादयः । बान्धवाः सम्बन्धिनः । सुहृज्जनाः स्निग्धजनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयदिति ॥ प्रदीप्तेन लाङ्गूलेन युक्तो हनुमान् सचत्वरं सर्वं पुरं परिणीयतां परितो नीयताम् इत्याज्ञापयदित्यन्वयः ॥५॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ वेष्टयन्ति स्म लाङ्गूलमिति पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ लाङ्गूलेनेति ॥ अपातयत् लाङ्गूलभ्रामणेन अद्रावयदित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स भूय

ततः पश्यन्त्विमं दीनमङ्गवैरूप्यकर्शितम् ॥ समित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् ॥ लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्शिताः ॥ वेष्टयन्ति स्म लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासकैः पटैः ॥ ६ ॥ संवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपिः ॥ शुष्कामिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः ॥ तैलेन परिषिच्याथ तेग्निं तत्राभ्यपातयन् ॥७॥ लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानपातयत् ॥ रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ॥ ८ ॥ लाङ्गूलं संप्रदीप्तं तु द्रष्टुं तस्य हनूमतः ॥ सहस्त्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीता निशाचराः ॥ ९ ॥ स भूयः सङ्गतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिसत्तमः ॥ निबद्धः कृतवान् वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥ कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः ॥ छित्त्वा पाशान् समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः ॥ ११ ॥ यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् ॥ बध्नन्त्येते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता ॥ ॥ १२ ॥ सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि ॥ किं तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येहमीदृशम् ॥ १३ ॥ ॥

इत्यादि ॥ न मे शक्ताः न मे पर्याप्ता इत्यर्थः । मम निग्रहे न समर्था इति यावत् । यदीति ॥ भर्तृहितार्थाय रामहितार्थाय । चरन्तं प्रवर्तमानम् । मामिति शेषः । भर्तृशासनात् रावणशासनात् यदि बध्नन्ति । तावता मे निष्कृतिः प्रतिक्रिया न कृता । इदं बन्धनमकिञ्चित्करमिति भावः । सर्वेषामिति ॥ रामस्य प्रीत्यर्थमिदं विषहिष्ये । रावणादिवधस्य स्वेनैव कर्तव्यत्वेन रामाभिमतत्वाद्राक्षसानामहमीदृशं बन्धनाकर्षणादिरूपं परिभवं सहिष्य इति भावः । रामस्य प्रीत्यर्थमित्यत्र च्छन्दोभङ्ग आर्षः । लङ्केति ॥ लङ्का रात्रौ

दुर्गकर्मविधानतः दुर्गकर्मविधानाद्धेतोः । न हि सुदृष्टा नैव सुदृष्टा । यद्वा दुर्गकर्मविधानतः नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । न दृष्टेति हेतोर्मया लङ्का पुनश्चारयितव्या भवेत् । विचरित्वा द्रष्टव्या भवेदित्यर्थः । अयं च प्रातःकालः न तूषःकालः । प्रातःकालेपि तथा व्यवहारोपपत्तेः । काममिति ॥ मनसः श्रम इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ततस्त इति ॥ संवृता-

लङ्का चारयितव्या वै पुनरेव भवेदिति ॥ रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥ अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ॥ १५ ॥ कामं बद्धस्य मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च ॥ पीडां कुर्वन्तु रक्षांसि न मेस्ति मनसः श्रमः ॥ १६ ॥ ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् ॥ परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ॥ १७ ॥ शङ्खभेरीनिनादैस्तं घोषयन्तः स्वकर्मभिः ॥ राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् ॥ १८ ॥ अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ॥ हनुमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् ॥ १९ ॥ अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ संवृतान् भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ॥ २० ॥ वीथीश्च गृहसंबाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ॥ तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव गृहकान्तरान् ॥ गृहांश्च मेघसंकाशान् ददर्श पवनात्मजः ॥ २१ ॥ चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च ॥ घोषयन्ति कपिं सर्वे चारीक इति राक्षसाः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

कारं गूढस्वभावम् । महाकपिमिति बुद्धया महत्त्वम् । कपिकुञ्जरमिति सजातीयश्रैष्ठचम् ॥ १७ ॥ शङ्खेति ॥ स्वकर्मभिः आस्फोटनसिंहनादैरित्यर्थः । तां पुरीं घोषयन्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । चारयन्ति स्म तमिति शेषः ॥१८॥ अन्वीयमान इति ॥ चारयामास शोधयामास॥१९॥अथेति ॥ चत्वरान् गृहबहिरङ्गणानि॥२०॥वीथीश्चेति ॥ शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि । रथ्याः महावीथीः । उपरथ्याः अवान्तरवीथीः । गृहकान्तरान् गृहकाणि क्षुद्रगृहाणि अन्तराणि प्रच्छन्नद्वाराणि । अन्तर्द्वाराणीत्यर्थः । तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं प्रच्छन्नद्वारमन्तरमिति वैजयन्ती । अक्लीबत्वमार्षम् ॥ २१ ॥ चत्वरेष्विति॥

चत्वरेषु चतसृणां रथ्यानां संभेदेषु । चतुष्केषु चतुस्तम्भमण्डपेषु । चार एव चारीकः । स्वार्थे कप्रत्ययः । आर्षो दीर्घः ॥ २२ ॥ २३ ॥ दीप्यमान इति ॥ शंसुः शशंसुः । आर्षो द्विर्वचनाभावः ॥ २४ ॥ यस्त्वयेति ॥ परिणीयते परितो नीयते ॥ २५ ॥ श्रुत्वेति ॥ उपागमत् उपासितवती ॥ २६ ॥ मङ्गलाभिमुखीति ॥ तस्य हनुमतः मङ्गलाभिमुखी अदाहपरा प्रयता शुद्धिमती । पवित्रः प्रयतः पूत इत्यमरः ॥ २७ ॥ यद्यस्तीति ॥

स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मुस्तत्र तत्र कुतूहलात् ॥ तं प्रदीपितलाङ्गूलं हनुमन्तं दिदृक्षवः ॥ २३ ॥ दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गूलाग्रे हनूमतः ॥ राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥ २४ ॥ यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः ॥ लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ॥ २५ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ॥ वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत् ॥ २६ ॥ मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदासीन्महाकपेः ॥ उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥ २७ ॥ यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ यदि चास्त्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥ २८ ॥ यदि किंचिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः ॥ यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः ॥ २९ ॥ यदि मां वृत्तसंपन्नां तत्समागमलालसाम् ॥ स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदार्यः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः ॥ अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधाच्छीतो भव हनूमतः ॥ ३१ ॥ ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोनलः ॥ जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निव शिवं कपेः ॥ ३२ ॥

पतिशुश्रूषादिपदं तत्फलपरम् । शीतो भव । तेनेति शेषः । एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यम् ॥ २८ ॥ यदि किंचिदिति ॥ किंचिदनुक्रोश इति समस्तं पदम् । तस्य रामस्य भाग्यशेषः । इदानीं निरन्तरदुःखानुभवात् भाग्यप्रसक्तिरेव नास्तीति मन्यमानाया इदं वचनम् ॥ २९ ॥ मम पातिव्रत्यं यदि हनुमान् जानाति तदा शीतो भवेत्याह—यदि मामिति ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदिति ॥ मत्तारणे इदमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ ततः सीतोपगमात् । कपेरनलः कपिवालाग्निः । मृगशावाक्ष्याः सीतायाः । शुभं शंसन्निव प्रदक्षिणशिखो जज्वालेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ ॥

हनुमदिति ॥ अनिलश्च पुच्छानलयुतोपि । प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन् । देव्याः सीतायाः स्वास्थ्यकरः सुखकरः ववौ । अस्मात्परं दह्यमाने च लाङ्गूल इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्मध्ये केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेष्वदर्शनादर्थाधिक्याभावाच्च ते अनादरणीयाः ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ हनुमज्जनक इति ॥ अनलः पुच्छानलयुतोपि । प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन् । देव्याः स्वास्थ्यकरो ववाविति सम्बन्धः । अस्मात्परतः दह्यमाने च लाङ्गूल इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्द्वयोर्मध्ये सरमावाक्यभूताः केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेष्वदर्शनादर्थौचित्याभावाच्च ते अनादरणीयाः ॥३३॥३४॥ प्रदीप्त इति ॥ रुजं पीडाम् । शिशिरस्येव सम्पातः शिशिरस्य चन्दनोशीरादेः संपातः संघट्ट इव स्थितः । अत्यन्तशीतल इत्यर्थः । एतेन हेतुविशेषं न पश्यामीत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ हेतुविशेषान्निश्चिनोति—अथवेत्यादिना ॥ प्लवता मया सरितां पतौ । आर्षं घिसंज्ञाकार्यम् समुद्रमध्ये पर्वतः पर्वतरूपं यदाश्चर्यम् अद्भुतरूपम् वस्तु दृष्टं तद्वदिदमग्नेः शैत्यम् रामप्रभवात् संजातं व्यक्तम् ॥ ३६ ॥ एतदेवोपपादयति—यदीति ॥ संभ्रमः त्वरा । किमग्निर्न करिष्यति संभ्रममिति शेषः । रामार्थं मैनाकस्य संभ्रमो यदि स्यादग्नेस्तादृशस्संभ्रमः कुतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ सीताया इति ॥ आनृशंस्येन दयया ॥ ३८ ॥ भूय इति ॥ स चिन्तयामास अनन्तरकर्तव्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

हनुमज्जनकश्चापि पुच्छानलयुतोनिलः ॥ ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः ॥३३॥ दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ॥ ३४ ॥ प्रदीप्तोग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः ॥ दृश्यते च महाज्वालः करोति न च मे रुजम् ॥ शिशिरस्येव संपातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥ अथवा तदिदं व्यक्तं यद्दृष्टं प्लवता मया ॥ रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ३६ ॥ यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ॥ रामार्थं संभ्रमस्तादृक् किमग्निर्न करिष्यति ॥ ३७ ॥ सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च ॥ पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३८ ॥ भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ ३९ ॥ ॥

चिन्तितमेवाह-उत्पपातेति ॥ पुरद्वारमिति । विभक्तरक्षस्संबाधं निवृत्तरक्षस्संचारम् ॥ ४० ॥ स इति ॥ अवशातयत् अवाशातयत् । अच्यावयदित्य-
र्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स तानिति ॥ निहत्वा निहत्य ल्यबभाव आर्षः । लाङ्गूलकृतार्चिमाली लाङ्गूले कृतज्वालामालः । अर्चिमाली तेजः-
पुञ्जवानादित्य इव प्रकाशत प्राकाशत । अनित्यत्वादडभावः । अर्चीतीकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण-

उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः ॥ पुरद्वारं ततः श्रीमान् शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ विभक्तरक्षःसंबाधमाससादानि-
लात्मजः ॥ ४० ॥ स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ॥ ४१ ॥
विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान् पुनः पर्वतसन्निभः ॥ वीक्षमाणश्च ददृशे परिघं तोरणाश्रितम् ॥४२॥ स तं गृह्य महाबाहुः का-
लायसपरिष्कृतम् ॥ रक्षिणस्तान्पुनः सर्वान् सूदयामास मारुतिः ॥४३॥ स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः
पुनरेव लङ्काम् ॥ प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली प्रकाशतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४४ ॥ इति सु० त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥५३॥
वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः ॥ वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥ किं नु खल्ववशि-
ष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम् ॥ यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् ॥ २ ॥ वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्ष-
सा हताः ॥ बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥ दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् ॥ अल्पय-
त्नेन कार्येस्मिन् मम स्यात्सफलः श्रमः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ ॥
वीक्षमाण इत्यादि ॥ कृतमनोरथः पर्याप्तमनोरथः ॥ १ ॥ २ ॥ वनमिति ॥ बलैकदेशः सेनैकदेशः । क्षपितः नाशितः । दुर्गविनाशनं पुरविनाशनम् ।
शेषम् अवशिष्टम् ॥३॥ दुर्ग इति ॥ कर्म पूर्वोक्तं वनभङ्गादिकम् । समुद्रलङ्घनं दूत्यं वा । सुखपरिश्रमं सफलायासम् । शक्यमेतदित्याह-अल्पयत्नेनेति ।
अस्मिन्कार्ये कृते सतीति शेषः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केनोपायेनेदं सुकरमित्याशङ्क्य तमाह-यो हीति ॥ यः अग्निः । अतिशीतलतया मम महोपकारं कृतवान् । अस्य संतर्पणं न्याय्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तत इत्यादि ॥ अत्र बन्धविस्रंसनाय पूर्वं तनुसंकोचे कृतेपि कार्यार्थमग्निर्वर्तिः स्थापितेति बोध्यम् । सविद्युदिव तोयद इति सर्वत आवृत्य सञ्चारे

यो ह्ययं मम लांगूले दीप्यते हव्यवाहनः ॥ अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥ ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः ॥ भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥ गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ अग्निं तत्र स निक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥ ततोन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥ तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरियूथपः ॥ १० ॥ जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः ॥ विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥ करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥ यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ वर्जयित्वा महातेजा बिभीषणगृहं प्रति ॥ क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः ॥ १६ ॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ॥ गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह स महाकपिः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

दृष्टान्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ वज्रदंष्ट्रस्येत्यादि सार्धश्लोकः ॥ १० ॥ जम्बुमालेरित्यर्धम् ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोरित्यादिपञ्चश्लोकी । वर्जयित्वेति ॥ प्रतिवर्जयित्वेति संबन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेषु तेष्विति ॥ भवनेष्विति गृहविशेषणं समृद्धिमत्परम् । ऋद्धिं मणिमुक्ताप्रवालादिकाम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १८ ॥ तत इत्यादि ॥ सर्वमङ्गलशोभिते सर्वमङ्गलद्रव्ययुक्ते ॥ १९ ॥ २० ॥ श्वसनेनेति ॥ पूर्वं रावणादिभीतावग्न्यनिलौ इदानीं राक्षसक्षयं देवबलोदयं च प्रत्यासन्नं विदित्वा निश्शङ्कावभूतामिति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ संजज्ञ इत्यादि ॥ स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहगतश्रियामिति पाठः । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहोर्जितश्रियामिति पाठे उत्साहश्च ऊर्जितश्रीश्च उत्साहोर्जितश्रियौ भग्ने उत्साहोर्जितश्रियौ येषामिति

सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् रावणस्य विवेशनम् ॥ १८ ॥ ततस्तस्मिन् गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते ॥ मेरुमन्दरसंकाशे सर्वमङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥ प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ननाद हनुमान्वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २० ॥ श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ॥ कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ २१ ॥ प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मस्वचारयत् ॥ अभूच्छ्वसनसंयोगादतिवेगो हुताशनः ॥ २२ ॥ तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च ॥ भवनान्यवशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ॥ २३ ॥ तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले ॥ भवनानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसंक्षये ॥ २४ ॥ संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहोर्जितश्रियाम् ॥ नूनमेषोग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥ क्रदन्त्यः सहसा पेतुस्तनन्धयधराः स्त्रियः ॥ काश्चिदग्निपरीतेभ्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २६ ॥ पतन्त्यो रेजिरेभ्रेभ्यः सौदामिन्य इवाम्बरात् ॥ २७ ॥ ॥

विग्रहः । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहानां श्रीमतां राक्षसानामिति वार्थः । हा इति "निपात एकाजनाङ्" इति प्रकृतिभावः ॥२५ ॥ क्रन्दन्त्य इति ॥ काश्चित् स्त्रियः हर्म्येभ्यः पेतुरिति संबन्धः । सुकेशवंश्यानां जननमात्रे रुद्रेण मातृतुल्यत्ववरप्रदानेपि तदितरेषु तदभावात् स्तनन्धयधरत्वम् । अन्यजाती याश्च राक्षसास्तत्र सन्त्येव ॥ २६ ॥ पतन्त्य इति ॥ अम्बरात् पतन्त्यः । अभ्रेभ्यो मेघेभ्यः पतन्त्यः सौदामिन्यः तडित इव रेजिरे ॥ २७ ॥

वज्रेति ॥ भवनानिति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । धातून् सुवर्णादीन् । धातुस्तु गैरिके स्वर्ण इति दर्पः । स्यन्दमानान् स्यन्दतः । अग्नितप्तत्वेन द्रवीभूतस्वर्णादीनित्यर्थः ॥ २८ ॥ नाग्निरिति ॥ काष्ठानां तृणानां चेति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । काष्ठैस्तृणैश्चेत्यर्थः। "पूरणगुण०" इत्यादिना षष्ठी वा । अग्निः काष्ठैस्तृणैश्च न तृप्यति । हरियूथपः अग्नेः न तृप्याति अग्निना न तृप्याति । अग्निप्रक्षेपणेन न तृप्यतीत्यर्थः । एवं वसुन्धरा विशस्तानां राक्षसानां विशस्तैः राक्षसैः न तृप्यतीति योज्यम् । अनेन राक्षसशवाकीर्णा भूरभूदित्यर्थः । ❀ रामानुजीयम् ❀ नाग्निरिति ॥ तृणानां च यथा तथा हनुमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किंचिन्न तृप्याति । न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरेति पाठः ॥ २९ ॥ क्वचिदिति ॥ शिखाः ज्वालाः ॥ ३० ॥ हनूमतेति ॥ ननु

वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहितान् ॥ विचित्रान् भवनान्धातून् स्यन्दमानान्ददर्श सः ॥ २८ ॥ नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां हरियूथपः ॥ नाग्नेर्नापि विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ २९ ॥ क्वचित्किंशुकसंकाशाः क्वचिच्छाल्मलिसन्निभाः ॥ क्वचित्कुङ्कुमसंकाशाः शिखा वह्नेश्चकाशिरे ॥ ३० ॥ हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना ॥ लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्रुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३१ ॥ ततस्तु लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोग्निः ॥ प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवता विसृष्टः ॥३२॥ युगान्तकालानलतुल्यवेगः समारुतोग्निर्ववृधे दिविस्पृक् ॥ विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३३ ॥

एतावत्पर्यन्तमल्पबलतयापि तस्य हनुमतः कथमेतादृशी शक्तिरित्यत्राह—रुद्रेण त्रिपुरं यथेति । विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः । तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वरे ॥ इत्युक्तरीत्या विष्णवाप्यायिततेजसा रुद्रेण त्रिपुरं यथा दग्धं तथानेनेति भावः ॥ ३१ ॥ ततस्त्विति ॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । तद्वर्तित्वात्तस्यास्तथा निर्देशः । पर्वताग्रस्थलङ्कापुर इति परनिपातो वा । चूडावलयं ज्वालाजालमित्यर्थः । तत् प्रसार्य विस्तार्य । प्रदीप्तः विसृष्टः । गृहेष्विति शेषः ॥ ३२ ॥ युगान्तेति ॥ दिविस्पृक् अभ्रंलिहः "हृद्युभ्यां ङेरलुग्वक्तव्यः" इति सप्तम्या अलुक् । रक्षश्शरीराज्यसमर्पितार्चिः रक्षश्शरीराण्येवाज्यानि तैस्समार्पितार्चिः उत्थापितज्वालः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

आदित्यकोटीति ॥ समाप्तां निःशेषाम् । अशनिप्ररूढैः अशनिवन्निष्ठुरैः । अण्ड ब्रह्माण्डम् ॥ ३४ ॥ तत्रेति ॥ अम्बरात् अम्बरपर्यन्तम् । किंशुकपुष्पचूडः तत्तुल्यशिखः । निर्वाणधूमाकुलराजयः पूर्वपूर्वदग्धभवनाग्निनिर्वाणसमयोत्थितधूमैः व्याप्तपङ्क्तयः । अत एव नीलोत्पलाभाः निर्वाणधूमानां नीलवर्णत्वादिति भावः । अभ्राः मेघाः । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ ३५ ॥ अथ रक्षोवचनम्—वज्रीत्यादि ॥ महेन्द्रः वज्रीत्यादि विशेषणं सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम् । उत्तरत्राप्येवमेव गतिः । यमकालयोर्मूर्तिभेदान्न पुनरुक्तिः । रक्षोपसंहारकर इत्यत्र आर्षस्सलोपः । प्रकोपः प्रकोपकृत-

आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समाप्तां परिवार्य तिष्ठन् ॥ शब्दैरनेकैरशनिप्ररूढैर्भिन्दन्निवाण्डं प्रबभौ महाग्निः ॥ ३४ ॥ तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः ॥ निर्वाणधूमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेभ्राः ॥ ३५ ॥ वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोनिलो वा ॥ रुद्रोग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोयं स्वयमेव कालः ॥ ३६ ॥ किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य सर्वस्य धातुश्चतुराननस्य ॥ इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ३७ ॥ किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ॥ अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ॥ ३८ ॥ इत्येवमुचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ॥ सप्राणिसंघां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३९ ॥ ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा ॥ सपक्षिसंघा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ४० ॥ ॥ ॥

मूर्तिविशेषः । किं वैष्णवमिति ॥ अत्राद्यो वाशब्दोवधारणे । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चय इति विश्वः । द्वितीयो वितर्के । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम् । अव्यक्तं चक्षुराद्यगोचरम् । अचिन्त्यं केवलमनसोप्यविषयम् । एकम् अद्वितीयं यद्वैष्णवं सुतेजः पूज्यं धाम तदेव स्वमायया स्वासाधारणयाश्चर्यशक्त्या कपिरूपमेत्य साम्प्रतमागतं वा इति योजना । वैष्णवमिति स्वार्थे अण् । विष्णुशरीरान्तर्वर्तीति वार्थः । विशिष्टाः ज्ञानाधिकाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥

हा तातेति ॥ युगपदेव शोके दूराह्वाने च हाशब्दो वर्तते । हा जीवितमित्यत्र संबुद्ध्यलोप आर्षः । हतमिति शेष इत्यन्ये । "अभितस्समयानिकषाहाप्रतियोगे" इति द्वितीया वा । दरिद्रैरशोच्यत्वाद्विशिनष्टि–भोगयुतं सुपुण्यमिति । सुखाढ्यं सुकृतैकफलं चेत्यर्थः । घोरतरः तीव्रतरः । अत एव सुभीमः भयङ्करः ॥ ४१ ॥ हुताशनेति ॥ परिवृत्तयोधा परिवृत्तभटा ॥ ४२ ॥ स संभ्रमेति ॥ हनुमान्महामना इति पाठः । हनुमान् महात्मेति पाठे विषमवृत्तं वा । स्वयंभुकोपोपहतां प्रलये भगवता दग्धामित्यर्थः ॥ ४३ ॥ भङ्क्त्वेति ॥ रत्नशब्दः श्रेष्ठवाची । तस्थौ संकल्पितकार्यस्य परिसमाप्तत्वादुपरतोद्योगोभूदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ स इति ॥ जगाम रामं मनसेति । कृतकृत्यत्वाद्रामं गन्तुमियेषेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ततस्तु तमिति ॥ वरिष्ठमिति । बलवतामिति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवितं भोगयुतं सुपुण्यम् ॥ रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीमः ॥ ४१ ॥ हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ॥ हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ४२ ॥ स संभ्रमत्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनाङ्किताम् ॥ ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयम्भुकोपोपहतामिवावनिम् ॥४३॥ भङ्क्त्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे ॥ दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्थौ हनूमान्पवनात्मजः कपिः ॥ ४४ ॥ त्रिकूटशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ॥ प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली व्यराजतादीत्य इवांशुमाली ॥४५॥ स राक्षसांस्तान् सुबहूंश्च हत्वा वनं च भङ्क्त्वा बहुपादपं तत् ॥ विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ४६ ॥ ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् ॥ महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुवुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ४७ ॥ भङ्क्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे ॥ दग्ध्वा लङ्कापुरीं रम्यां रराज स महाकपिः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ रराज स महाकपिरित्यतः परमुत्तरसर्गादिभूतो लङ्कां समस्तां संदीप्येत्ययं श्लोकः केषुचित्कोशेषु प्रमादाल्लिखितः ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ देवाश्चेति ॥ परामित्यस्य विवरणम् अतुल्यरूपामिति । अस्मिन् सर्गे एकपञ्चाशच्छ्लोकाः । ततो महात्मेति श्लोकः स राक्षसानिति

तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ४९ ॥ तं दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठं हनुमन्तं महाकपिम् ॥ कालाग्निरिति सञ्चिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ ५० ॥ देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ॥ भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ५१ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

लङ्कां समस्तां संदीप्य लाङ्गूलाग्निं महाबलः ॥ निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ १ ॥ संदीप्यमानां विध्वस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ॥ अवेक्ष्य हनुमान् लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥ तस्याभूत्सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत ॥ लङ्कां प्रदहता कर्म किं स्वित्कृतमिदं मया ॥ ३ ॥ धन्यास्ते पुरुषश्रेष्ठा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ॥ निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ ४ ॥ क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि ॥ क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ५ ॥ वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हि चित् ॥ नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ६ ॥ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ॥ यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ७ ॥ धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् ॥ अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ॥ ८ ॥

श्लोकोक्तार्थकतया बहुकोशेष्वदर्शनाच्च प्रक्षिप्तः । बहुकोशेष्वेतत्सर्गसमाप्तिविपर्ययः उत्तरसर्गारम्भविपर्ययश्च दृश्यते ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥

लङ्कामित्यादि ॥ लाङ्गूलाग्निं समुद्रे निर्वापयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति ॥ कुत्सा निन्दा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥

यदीति ॥ जानक्यपि यदि दग्धेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ईषत्कार्यमिति ॥ इदं कार्यम् अन्वेषणपूर्वकरावणनिलयपरिज्ञानसीतादर्शनतन्निवेदनरूपं महत्कार्यम् ईषत्कार्यम् ईषदवशिष्टकार्यम् असमग्रप्रायमेव कृतमासीत् । रामनिवेदनमात्रावशेषं कृतमासीदित्यर्थः । किं त्विदानीं क्रोधाभिभूतेन क्रोधान्धेन मया तस्य कार्यस्य मूलक्षयः कृतः न संशयः विफलीकृतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सीतानाशे तत्तथैव स एव तु कुत इत्यत्राह—विनष्टेति

यदि दग्धा त्वियं लङ्का नूनमार्यापि जानकी ॥ दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ॥ ९ ॥ यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् ॥ मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ १० ॥ ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः ॥ तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ ११ ॥ विनष्टा जानकी नूनं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥ लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १२ ॥ यदि तद्विहतं कार्यं मम प्रज्ञाविपर्ययात् ॥ इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १३ ॥ किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्वडवामुखे ॥ शरीरमाहो सत्त्वानां दद्मि सागरवासिनाम् ॥ १४ ॥ कथं हि जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः ॥ तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १५ ॥ मया खलु तदेवेदं रोषदोषात्प्रदर्शितम् ॥ प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १६ ॥ धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम् ॥ ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १७ ॥ विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः ॥ तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति ॥ १८ ॥ एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति जीवितुम् ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयम् ॥ भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसंतापपीडिताः ॥ २० ॥

॥ १२ ॥ यदीति ॥ विहतं यदि सीतानाशाद्विनष्टं यदि । प्राणसंन्यासः प्राणत्यागः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मयेति ॥ कपित्वं कापेयम् । अनवस्थितं चापलात्मकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ धिगस्त्विति ॥ राजसं भावं रजोगुणनिबन्धनचेष्टाविशेषम् । अनीशं नियामकरहितम् । स्वतन्त्रमिति यावत् । अनवस्थितं कुत्स्वभावम् । ईश्वरेणापि रक्षणसमर्थेनापि । रागात् मात्सर्यात् । रागोनुरागे मात्सर्ये रक्तवर्णे कुसुम्भक इति यादवः । यद्वा रागात् रजोगुणात् । आ-

ग्रहादिति यावत्॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ इतीति॥ निमित्तान्युपपेदिरे शुभशंसिनिमित्तानि प्रादुर्बभूवुरित्यर्थः॥ २२॥ एवं लोकदृष्ट्याऽनर्थमाशङ्क्य तत्त्वदृष्ट्या समाधत्ते—अथवेत्यादिना॥ नाग्निरग्नौ प्रवर्तते। अग्निरग्निं न दहतीत्यर्थः॥ २३॥ २४॥ नूनमिति॥ दहनकर्मा भस्मीक-

तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः॥ रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः॥ २१॥ इति चिन्तयतस्तस्य
निमित्तान्युपपेदिरे॥ पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत्॥ २२॥ अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा॥
न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते॥ २३॥ न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः॥ स्वचारित्राभिगुप्तां
तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः॥ २४॥ नूनं रामप्रभावेन वैदेह्याः सुकृतेन च॥ यन्मां दहनकर्मायं नादहद्धव्यवाहनः
॥२५॥ त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या॥ रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति॥२६॥
यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभुरव्ययः॥ न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति॥ २७॥ पुनश्चाचिन्तयत्तत्र
हनुमान्विस्मितस्तदा॥ हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम्॥२८॥ तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च
भर्तरि॥ अपि सा निर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति॥ २९॥ स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम्॥ शुश्राव
हनुमान्वाक्यं चारणानां महात्मनाम्॥ ३०॥ अहो खलु कृतं कर्म दुष्करं हि हनूमता॥ अग्निं विसृजताभीक्ष्णं
भीमं राक्षसवेश्मनि॥ ३१॥ प्रपलायितरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला॥ जनकोलाहलाध्माता क्रन्दन्तीवाद्रिकन्दरे
॥ ३२॥ दग्धेयं नगरी सर्वा साट्टप्राकारतोरणा॥ जानकी न च दग्धेति विस्मयोद्भुत एव नः॥ ३३॥ ॥

रणस्वभावः। यत्प्रभावादयं मां नादहत् स तामेव कथं दहतीत्यर्थः॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ अहो इत्यादि॥ विस्मयोद्भुत एव न इति। अयं विस्मयः अद्भुत एव। अद्भुतमाश्चर्यं कल्याणं चेत्युणादिवृत्तिः। यद्वा विस्मयः आश्चर्यम्। अद्भुतः अभूतपूर्व इत्यर्थः। अद्भुतः अद्भुतरसः। तस्य स्थायी भावो विस्मयः। तथा च अद्भुत एव। अद्भुतरसतां प्राप्त एव। महानयं विस्मयः। न विस्मयमात्र इत्यर्थः॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ॥

स इति ॥ निमित्तैः दक्षिणाक्षिस्पन्दादिभिः । दृष्टार्थैः दृष्टफलसंवादैः । कारणैः सीतापातिव्रत्यरामप्रभावादिभिः । ऋषिवाक्यैः चारणवाक्यैः ॥ ॥ ३४ ॥ तत इति ॥ पूर्वं चारणवाक्यैर्विदित्वा पुनः प्रत्यक्षं दृष्ट्वा ततः प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार । प्रतियास्यामीति संकल्पितवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ ततस्तमिति ॥ प्रस्थितं प्रस्थानोद्युक्तम् ॥२॥ वनभङ्गाक्षवधादिना हनुमतश्शक्तिं विज्ञाय असौ रामाय निवेद्य स्वयमेव सकलरा-

स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥ ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा ॥ प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥

ततस्तु शिंशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ॥ अभिवाद्याब्रवीद्दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं हनुमन्तमभाषत ॥ २ ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ३ ॥ शरैः सुसंकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ४ ॥ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ५ ॥ ॥ ॥

क्षससंहारपूर्वकं मम नेता मा भूदित्यभिप्रायेणाह—काममिति ॥ अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपकार्यस्य । बलोदयः सत्त्वप्रकर्षः । सैन्योत्थापनं वा । ते यशस्यः यशस्करः । न तु रामस्येति भावः ॥ ३ ॥ तर्हि रामस्य किं यशस्करमित्यत्राह—शरैरिति । तत् स्वपराक्रमेण मन्नयनम् । तस्य काकुत्स्थस्य । सदृशम् । एतदेव ममाभिलषितम् । अन्यथा मे कथं वीरपत्नीत्वमिति भावः ॥ ४ ॥ तच्च त्वदायत्तमेवेत्याह—तद्यथेति ॥ विक्रान्तं विक्रमणम् ॥ ५ ॥ ॥ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ततस्स इति ॥ अरिष्टम् अरिष्टाख्यम् ॥ ९ ॥ अथैनं गिरिं चतुर्दशधोत्प्रेक्षते—तुङ्गेत्यादिना ॥ पद्मकाः पद्मवर्णवृक्षाः । परिधानालेख्यस्थानीयतया विशेषणमिति बोध्यम् । सपरिधानमिव स्थितमिति शेषः । उत्तरार्धे सोत्तरीयत्वोत्प्रेक्षणात् । बोध्यमानमिति ॥ शुभैः तरुणैः । करैः अंशुभिः हस्तैश्च । बोध्यमानमिव स्थितम् । तत्र ज्ञापकमाह—उद्धूतैरिति । उद्धूतैः उद्गतैः लोचनैरिव स्थितैः धातुभिः उन्मिषन्तं पश्यन्तमिव स्थितम् । तोयौघनिःस्वनैः गिरिनदीघोषैः । मन्द्रैः गम्भीरैः । प्राधीतमिव प्राध्येतुं प्रवृत्तमिव । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । अधीयानमिवेत्यर्थः । प्रस्रवणस्व-

तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्य हनुमांस्तस्या वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ ७ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान् मारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ ८ ॥ ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शनोत्सुकः ॥ आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः ॥ ९ ॥ तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः ॥ सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः ॥ १० ॥ बोध्यमानमिव प्रीत्या दीवाकरकरैः शुभैः ॥ उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः ॥ ११ ॥ तोयौघनिःस्वनैर्मन्द्रैः प्राधीतमिव पर्वतम् ॥ प्रगीतमिव विस्पष्टैर्नानाप्रस्रवणस्वनैः ॥ १२ ॥ देवदारुभिरत्युच्चैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम् ॥ प्रपातजलनिर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव सर्वतः ॥ १३ ॥ वेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्घनैः ॥ वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजन्तमिव कीचकैः ॥ १४ ॥ ॥

नैः पर्वतमूलाद्बहिः प्रवहन्ति जलानि प्रस्रवणानि तेषां स्वनैः । प्रगीतमिव गातुं प्रवृत्तमिव गायन्तमिवेत्यर्थः । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । देवदारुभिरिति ॥ ऊर्ध्वबाहुमिवेति तपोविशेष उच्यते । प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपाताः भृगवः।प्रपातस्तु तटो भृगुरित्यमरः । तेषां जलानि तेभ्यः पतन्तो निर्झरा इत्यर्थः । तेषां निर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव आक्रोशन्तमिव । पूर्ववत् क्तः । शरदि ये घना भवन्ति ते शरद्घनाः । शरत्कालपुष्पिणस्सप्तच्छदादयः तैः शुभ्रीभूतैः । जरया कम्पमानमिव स्थितमित्यर्थः । शरद्घनैरितिपाठे बहुवार्षिकवृक्षैरित्यर्थः । शरवणैरिति वार्थः । तकारान्तोप्यस्ति । शरवणे जातस्य कृपाचा-

र्यस्य शारद्वत इति नाम दर्शनात्। कीचकैः कीचकाख्यैर्वेणुभिः। तदाहामरः—वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता इति । आशीविषोत्तमैः निश्वसन्तमिव सर्पश्रेष्ठनिश्वासैर्निश्वसन्तमिव। अमर्षात् हनुमति क्रोधादित्यर्थः। नीहारकृतगम्भीरैः नीहारपूर्णैः गम्भीरैश्च। गह्वरैः गुहाभिः ध्यानानिरुद्धेन्द्रियस्थानीयैः। ध्यायन्तमिव स्थितम्। निरुद्धेन्द्रियद्वारा ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः। मेघपादनिभैः मेघावरोहनिभैः। पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः। प्र-

निःश्वसन्तमिवामर्षाद्घोरैराशीविषोत्तमैः ॥ नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः ॥ १५ ॥ मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः ॥ जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ॥ १६ ॥ कूटैश्च बहुधाकीर्णैः शोभितं बहुकन्दरैः ॥ सालतालाश्वकर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ १७ ॥ लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलंकृतम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं धातुनिष्यन्दभूषितम् ॥ बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासंचयसंकटम् ॥ १८ ॥ महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् ॥ लतापादपसंघातं सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ १९ ॥ व्याघ्रसंघसमाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ २० ॥ तमारुरोह हनुमान् पर्वतं पवनात्मजः ॥ रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः ॥ २१ ॥ तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु ॥ सघोषाः समशीर्यन्त शीलाश्चूर्णीकृतास्ततः ॥ २२ ॥ स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः ॥ दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयन् लवणाम्भसः ॥ २३ ॥ अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः ॥ ददर्श सागरं भीमं मीनोरगनिषेवितम् ॥ २४ ॥ ॥

क्रान्तमिव गन्तुमुद्युक्तमिव। पूर्ववत् क्तः। जृम्भमाणमिव गात्रभङ्गं कुर्वाणमिव। अभ्रमालिभिः मेघमालावद्भिः। बहुधाकीर्णैः हनुमत्पादस्पर्शेन शिथिलैरित्यर्थः। धातुनिष्यन्दः धातुस्रावः। लतापादपानां संघातो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीहिः। रामदर्शनशीघ्रेण रामदर्शनत्वरावता ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तेनेति ॥ चूर्णीकृतास्समशीर्यन्त। यथा चूर्णीकृता भवन्ति तथा समशीर्यन्तेत्यर्थः ॥ २२ ॥ स तमिति ॥ दक्षिणात् दक्षिणपारात्। प्रार्थयन् गन्तुमिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥

स मारुत इति ॥ स हरिशार्दूल इति सम्बन्धः । पितृतुल्यवेगवत्त्वं सूचयति—मारुतस्येति ॥ २५ ॥ स तदेति ॥ तैर्भूतैः तत्रत्यजन्तुभिः ॥ २६ ॥ तस्येति ॥ रुग्णाः शीर्णा इति यावत् । शक्रायुधहताः वज्रहताः ॥ २७ ॥ कन्दरान्तरेति ॥ नभो भिन्दन् भिन्दन्निव । महत्तायां तात्पर्यम् ॥ २८ ॥ स्रस्तेति ॥ स्रस्तानि व्याविद्धानि च वसनानि यासां ताः स्रस्तव्याविद्धवसनाः ॥ २९ ॥ अतिप्रमाणा इति ॥ निपीडिताशिरोग्रीवाः । शिथिलप-

स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः ॥ प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम् ॥ २५ ॥ स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ ररास सह तैर्भूतैः प्रविशन्वसुधातलम् ॥ कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ २६ ॥ तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः ॥ निपेतुर्भूतले रुग्णाः शक्रायुधहता इव ॥ २७ ॥ कन्दरान्तरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ॥ सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन् स शुश्रुवे ॥ २८ ॥ स्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः ॥ विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ २९ ॥ अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः ॥ निपीडिताशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ ३० ॥ किन्नरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तदा ॥ पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ३१ ॥ स च भूमिधरः श्रीमान्बलिना तेन पीडितः ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ॥ ३२ ॥ दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ॥ धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ३३ ॥ स लिलङ्घयिषुर्भीमंसलीलं लवणार्णवम् ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ॥ तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवालशाद्वलम् ॥ १ ॥ ॥ ॥

तितशिलातलैरिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स चेति ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः सवृक्षैः शिखरैः उदग्रः श्रेष्ठः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स इति ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तं तरङ्गैरास्फाल्यमानतीरोपान्तम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुं० षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ उत्पपात नभो हरिरित्युक्तम् तल्लङ्घनं रूपकेण चतुर्भिर्वर्णयति सचन्द्रेत्यादिना ॥ कारण्डवः जलकुक्कुटः । कादम्बः कलहंसः । कादम्बः कलहं-

पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् ॥ ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलोलितम् ॥ २ ॥ वातसंघातजातोर्मि चन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् ॥ भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ ३ ॥ हनुमान्मारुतगतिर्महानौरिव सागरम् ॥ अपारमपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥ ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् ॥ हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥ मारुतस्यात्मजः श्रीमान्कपिर्व्योमचरो महान् ॥ हनुमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६ ॥ पाण्डरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च ॥ हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥८॥ विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः ॥ दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तदा चन्द्रायतेम्बरे ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यायमाणो गगने बभासे वायुनन्दनः ॥ दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १० ॥ ॥

सस्त्यादित्यमरः । अभ्रशैवालशाद्वलं मेघस्य शैवालत्वेन पर्यन्तस्थशाद्वलत्वेन च रूपणम् । लोहिताङ्गः अङ्गारकः स एव महाग्रहः महाग्राहः यस्य तम् । ऐरावतस्याभ्रमातङ्गत्वेनाभ्रगामित्वात्तत्र संभवः । विलोलितम् अवगाढम् । वातसङ्घातजातोर्मय एव चन्द्रांशवः तैः शीतलजलवद्भुजंगादीनां कमलोत्पलत्वेन रूपणं तत्तद्वर्णभेदेन । अत्र गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादित्वेन च रूपणात्सावयवरूपकम् । तस्य नौरिवेत्युपमया तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ तदेवोत्प्रेक्षया वर्णयति—ग्रसमान इवेत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥ पाण्डरेति ॥ व्यक्ताव्यक्तवाचित्वेन अरुणशब्दयोः कथंचिदपौनरुक्त्यमुन्नेयम् । यद्वा । अरुणः कृष्णलोहित इत्यमरशेषः । महाभ्राणि चकाशिरे । हनुमत्संपर्कादित्यर्थः । अन्यथा वाजपेयशरद्वर्णनवदभ्रवर्णनस्यासंगतत्वापातः । हनुमतस्तेजस्वीत्यनेन मेघानां नानावर्णत्वापत्तिः सूर्येन्दुसंपर्कवत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ विविधेति ॥ विविधेष्वभ्रघनेषु मेघसंघातेषु । आपन्नगोचरः प्राप्तविषयः । लब्धमार्ग इति यावत् । धवलाम्बरः शुक्लवासाः । दृश्यादृश्यतनुः मेघान्तःप्रवेशनिष्क्रमणाभ्यामिति भावः । चन्द्रायते चन्द्र इवाचरति ॥ ९ ॥ तार्क्ष्यायमाण इति ॥ तार्क्ष्यं इवाचरन् तार्क्ष्यायमाणः । उभयत्र

"उपमानादाचारे" "कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" इति क्यङ् ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पर्वतेन्द्रमिति ॥ सुनाभं मैनाकम् ॥ १४ ॥ स इति ॥ किंचिदनुसंप्राप्तः मैनाकात्परं कंचित् प्रदेशं प्राप्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स तमिति ॥ लालसः साभिलाषः । तं देशम् सुहृदावाससमीपप्रदेशम् ॥ १७ ॥

नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ प्रवरान् राक्षसान् हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥ आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् ॥ अर्दयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥ १२ ॥ आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ॥ १३ ॥ पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोभ्युपागतः ॥ १४ ॥ स किंचिदनुसंप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ महेन्द्रं मेघसंकाशं ननाद हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥ स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ १६ ॥ स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ ननाद हरिशार्दूलो लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् ॥ १७ ॥ तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णचरिते पथि ॥ फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् ॥ १८ ॥ ये तु तत्रोत्तरे तीरे समुद्रस्य महाबलाः ॥ पूर्वं संविष्ठिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ॥ १९ ॥ महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव गर्जितम् ॥ शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः ॥ २० ॥ ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः ॥ वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१ ॥ निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः ॥ बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २२ ॥ जाम्बवान् स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ॥ उपामन्त्र्य हरीन् सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ सर्वथा कृतकार्योसौ हनूमान्नात्र संशयः ॥ न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥ २४ ॥

तस्येति ॥ नानद्यमानस्य पुनः पुनर्भृशं नदत इत्यर्थः । फलतीव दलतीव ॥ १८ ॥ ये त्वित्यादि । वातनुन्नस्य वातसंघट्टितस्य । घोषम् ऊरुवेगमिति । ऊरुवेगजन्यं घोषमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ ते दीनमनस इति ॥ अनिष्टश्रवणशङ्कयेति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥

तस्येति ॥ निशम्य ज्ञात्वेत्यर्थः । यद्वा दृष्ट्वा चेत्यध्याहार्यम् । अन्यथा बाहूरुवेगपदानन्वयात् ॥ २५ ॥ समुत्पेतुरित्युक्तं विवृणोति—ते नगाग्रादिति ॥ नगाग्रात् वृक्षाग्रात् । समपद्यन्त संघीभूताः ॥ २६ ॥ त इति ॥ प्रीता इति हेतुगर्भं विशेषणम् । यथा मनुष्याः दूरस्थस्वकीयानयनाय वासांसि धून्वन्ति तथा वानराश्चान्योन्याह्वानाय पुष्पितशाखाः गृहीत्वा प्रशाखाः प्राग्रशाखाः समाविद्धचन्त पर्यभ्रामयन् ॥ २७ ॥ २८ ॥ तमिति ॥

तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः ॥ निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुस्ततस्ततः ॥ २५ ॥ ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च ॥ प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः ॥ २६ ॥ ते प्रीताः पादपाग्रेषु गृह्य शाखाः सुविष्ठिताः ॥ वासांसीव प्रशाखाश्च समाविध्यन्त वानराः ॥ २७ ॥ गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः ॥ एवं जगर्ज बलवान् हनूमान्मारुतात्मजः ॥ २८ ॥ तमभ्रघनसंकाशमापतन्तं महाकपिम् ॥ दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २९ ॥ ततस्तु वेगवांस्तस्य गिरेर्गिरिनिभः कपिः ॥ निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ॥ ३० ॥ हर्षेणापूर्यमाणोसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे ॥ छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधरः ॥ ३१ ॥ ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ हनुमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमरोगमुपागतम् ॥ उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ॥ प्रत्यर्चयन् हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥ हनुमांस्तु गुरून् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा ॥ कुमारमङ्गदं चैव सोवन्दत महाकपिः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अभ्रघनसंकाशम् अभ्रसमूहतुल्यम् ॥ २९ ॥ ततस्त्विति ॥ निपपात निर्भरमाक्रान्तवान् ॥ ३० ॥ हर्षेणेति ॥ पपातेति । अच्छिन्नपक्षस्य पातासंभवाच्छिन्नपक्ष इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टवदना इति ॥ प्रहृष्टवदनाः प्रसन्नमुखाः । आसन्निति शेषः । अरोगं कुशलिनमित्यर्थः । उपायनानि उपहारान् ॥ ३३ ॥ हनुमांस्त्वित्यादि ॥ कुमारमङ्गदं चेति । स्वामित्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तत इति ॥ भवन् अभवन् । अनित्यत्वादडभावः ॥ ४० ॥ क्ष्वेलन्तीति ॥ क्ष्वेलन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नदन्ति अव्यक्तशब्दं कुर्वन्ति । गर्जन्ति वृषभनादं कुर्वन्ति । किलिकिलां स्वजात्युचितकिलिकिलाशब्दम् ॥ ४१ ॥ केचिदिति ॥ अञ्चितायतदीर्घाणि

स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ॥ दृष्टा सीतेति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥ निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ॥ रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३६ ॥ हनुमानब्रवीद्धृष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् ॥ ३७ ॥ अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा ॥ रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ॥ ३८॥ एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ उपवासपरिश्रान्ता जटिला मलिना कृशा ॥ ३९ ॥ ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानरा भवन् ॥ ४० ॥ क्ष्वेलन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ॥ चक्रुः किलिकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ॥४१॥ केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ॥ अञ्चितायतदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः ॥ ४२ ॥ अपरे च हनूमन्तं वानरा वारणोपमम् ॥ आप्लुत्य गिरिशृङ्गेभ्यः संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ॥ ४३ ॥ उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तमथाब्रवीत् ॥ सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वचनमुत्तमम् ॥ ४४ ॥ सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते ॥ यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥ ४५ ॥ अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः ॥ दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ॥ ४६ ॥ दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ॥ ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ॥ ४७ ॥ परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ४८ ॥ ॥

अत्र दीर्घपदसन्निधानादायतपदं स्थूलपरम् । प्रविव्यधुः लाङ्गूलानुद्धृत्य भूमावताडयन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥ अपरे चेति ॥ संस्पृशन्ति आलिङ्गन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सत्त्व इति ॥ अवप्लुत्य विस्तीर्णमित्यङ्गदेतरव्यावृत्तिः । पुनरागत इत्यङ्गदव्यावृत्तिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ हनूमतेति ॥ कीर्तिमतेति हनुमद्विशेषणम् । यशस्विनेत्यङ्गदविशेषणम् । भृत्यकीर्त्या स्वामिनः कीर्तिः । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । यद्वा बुद्धिमत्त्वजन्या कीर्तिः । शौर्यजन्यं यशः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ॥ ॥

दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च ॥ तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनुमद्वदनोन्मुखाः ॥ ४९ ॥ तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५० ॥ हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदबद्धबाहुना ॥ मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाभवत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥ ॥ ॥

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः ॥ हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥ तं ततः प्रीतिसंहृष्टः प्रीतिमन्तं महाकपिम् ॥ जाम्बवान्कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ २ ॥ कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते ॥ तस्यां वा स कथंवृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ॥ ३ ॥ तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ॥ श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ४ ॥ यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् ॥ रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान्व्याकरोतु नः ॥ ५ ॥ स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ६ ॥ ॥

ततस्तस्येत्यादि ॥ १ ॥ तमिति ॥ कार्यवृत्तान्तं कार्यविषयवृत्तान्तम् सीतादर्शनविषयवृत्तान्तम् ॥ २ ॥ कथमिति ॥ कथं केन प्रकारेण । कथंवृत्तः कीदृग्व्यापारः ॥ ३ ॥ तत्त्वत इति ॥ तत्त्वकथनस्य प्रयोजनमाह—श्रुतार्था इत्यादि ॥ ४ ॥ यश्चेति ॥ तत्र रामसन्निधौ योऽर्थो वक्तव्यः वक्तुमर्हः यच्च रक्षितव्यं गोप्तव्यं तत् । आत्मवान् बुद्धिमान् । भवान्व्याकरोतु ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥

प्रत्यक्षमेवेति ॥ इदं न वक्तव्यमेवेति भावः । आप्लुतः आप्लुतोस्मि । पारं गन्तुमिति शेषः । समाहितः एकाग्रः । इत्येतद्भवतां प्रत्यक्षमेवेति सम्बन्धः
॥ ७ ॥ गच्छत इत्यादि ॥ विघ्नरूपमिव । वस्तुतो न तथेति भावः । पश्यामीत्यादौ व्यत्ययेन लट् । शिखरं विघ्नरूपमिवाभवत् तत् पश्यामीति
योजना ॥ ८ ॥ स्थितमिति ॥ मेने इति लिट्युत्तमपुरुषैकवचनं परोक्षत्वाद्यभावेपि च्छान्दसम् । अमनिषीत्यर्थः ॥ ९ ॥ उपसंगम्येति ॥ गमनदशा-

प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात्खमाप्लुतः ॥ उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ७ ॥ गच्छतश्च हि मे
घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् ॥ काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ८ ॥ स्थितं पन्थानमावृत्य मेने
विघ्नं च तं नगम् ॥ ९ ॥ उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगसत्तमम् ॥ कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योयं मयेति
च ॥ १० ॥ प्रहतं च मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः ॥ शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ११ ॥
व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः ॥ पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रल्हादयन्निव ॥ १२ ॥ पितृव्यं
चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः ॥ मैनाकमिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ॥ १३ ॥ पक्षवन्तः पुरा पुत्र
बभूवुः पर्वतोत्तमाः ॥ छन्दतः पृथिवीं चेरुर्बाधमानाः समन्ततः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः
॥ चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेणैषां सहस्रशः ॥ १५ ॥ अहं तु मोक्षितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना
॥ मारुतेन तदा वत्स प्रक्षितोस्मि महार्णवे ॥ १६ ॥ रामस्य च मया साह्ये वर्तितव्यमरिन्दम ॥ रामो
धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

यामुरसा पातयामासेति सूचितं विवृणोति–भेत्तव्योयमित्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पितृव्यं चेति ॥ पितृव्यत्वे हेतुमाह–सखायमिति । पितृसखत्वात् पितृव्यत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पक्षवन्त इति ॥ छन्दतः यथेच्छम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अहं त्विति ॥ मोक्षणप्रकारमाह–प्रक्षितोस्मि
महार्णव इति ॥ १६ ॥ रामस्य चेति ॥ साह्ये साहाय्ये । साहाय्यकरणे हेतुमाह–रामो धर्मभृतां श्रेष्ठ इति ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतच्छ्रुत्वेति ॥ उद्यतम् उद्युक्तम् ॥१८॥ तेन चेति ॥ अनुज्ञातः अस्मीति शेषः । वपुष्मता पुष्कलवपुषा मानुषेण शरीरेणान्तर्हितः । शैलेन तु शरीरेण महोदधौ सागरोपरि स्थित इति शेषः । स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तथेति प्रथमसर्गोक्तेः । प्रतिप्रयाणे च—पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मैनाकस्य महात्मनः ॥ कार्यमावेद्य तु गिरेरुद्यतं च मनो मम ॥ १८ ॥ तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना ॥ स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ॥ शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ १९॥ उत्तमं जवमास्थाय शेषं पन्थानमास्थितः ॥ ततोहं सुचिरं कालं वेगेनाभ्यगमं पथि ॥ २० ॥ ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ॥ समुद्रमध्ये सा देवी वचनं मामभाषत ॥ २१ ॥ मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम ॥ अतस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं चिरस्य मे ॥२२॥ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयन् ॥ २३ ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परन्तपः ॥ २४ ॥ तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ तस्याः सकाशं दूतोहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २५॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सती ॥ अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २६ ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ २७ ॥ एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम ॥ २८ ॥ एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ ततोर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु ॥ मत्प्रमाणानुरूपं च व्यादितं तु मुखं तया ॥ २९ ॥ ॥ ॥

वीर्यवानित्युक्तम् । हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलीति रामेण चोक्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ कर्तुमिति ॥ विषये सती स्वराज्ये वसन्ती ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ एवमुक्त इति ॥ तत इति । अर्धगुणविस्तारः अत्रार्धशब्दः एकदेशवाची । किंचिदधिकविस्तारोभवमित्यर्थः । एवमेवार्थः प्रथमसर्गोक्तशतयोजनविस्तारस्तु विरुद्धः तद्ग्रन्थः कल्पितश्चेत्युक्तम् । मत्प्रमाणेति । व्यादितं व्यात्तम् ॥ २९ ॥

तद्दृष्ट्वेति ॥ ह्रस्वत्वं विशेषयाति–अङ्गुष्ठमात्रक इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अर्थसिद्ध्या इति ॥ समानय संयोजय ॥ ३२ ॥ ततोहमिति ॥ साधु साध्वीति दीर्घश्छान्दसः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अधोभागे नेति ॥ सलिलेशयां सलिले स्थिताम् ॥ ३७ ॥ प्रहस्येति ॥ अवस्थितं दृढभूतम् ।

तद्दृष्ट्वा व्यादितं चास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं वपुः ॥ तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ ३० ॥ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोहं ततः क्षणात् ॥ अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३१ ॥ अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर ॥ ३२ ॥ ततोहं साधु साध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ३३ ॥ ततोन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोहं गरुडो यथा ॥ छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किंचन ॥ ३४ ॥ सोहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् ॥ न किंचित्तत्र पश्यामि येन मेऽपहृता गातः ॥ ३५ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गगने मम ॥ ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपं यत्र न दृश्यते ॥ ३६ ॥ अधोभागे न मे दृष्टिः शोचता पातिता मया ॥ ततोद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम् ॥ ३७ ॥ प्रहस्य च महानादमुक्तोहं भीमया तया ॥ अवस्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३८ ॥ क्वासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेप्सितः ॥ भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ३९ ॥ बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः ॥ आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ तस्याश्चास्यं महद्भीमं वर्धते मम भक्षणे ॥ ४० ॥ न च मां साधु बुबुधे मम वा निकृतं कृतम् ॥ ४१ ॥ ततोहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् ॥ तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभःस्थलम् ॥ ४२ ॥ ॥

असंभ्रान्तम् अव्यग्रम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ बाढमिति ॥ तस्याः आस्यप्रमाणादधिकं यथा तथा कायम् आत्मदेहम् । अपूरयम् अवर्धयम् । मयि वृद्धे साप्यवर्धिष्टेत्यर्थः ॥ ४० ॥ न चेति ॥ अयं कामरूपीति माम् । साधु सम्यक् । न बुबुधे न ज्ञातवती । मम कृतं निकृतं मया कृतां निकृतिं वा न बुबुधे ॥ ४१ ॥ निकृतिमेव दर्शयति–ततोहमिति ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥

सेति ॥ विसृष्टभुजा विसृष्टसन्धिकभुजा ॥४३॥ शृणोमीति ॥ हृतेत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥४४ ॥ तामिति ॥ कृत्यमात्ययिकं स्मरन् । प्राणान्तिकं तत्कर्म विचिन्तयन्नित्यर्थः ॥४५ ॥४६ ॥ ४७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ जिघांसन्तीमित्यादि ॥ प्रविशं प्राविशम् ॥४८॥ भीतयेत्यादि । भीतया तया नार्या । अशेषत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४९॥५०॥ तत्रेति ॥ सर्वरात्रं सर्वां रात्रिम् । "अहः सर्वै०" इत्यादिना समासान्तोच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि ॥ मया पर्वतसंकाशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४३ ॥ शृणोमि खगतानां च सिद्धानां चारणैः सह ॥ राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४४ ॥ तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् ॥ गत्वा चाहं महाध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४५ ॥ दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र च सा पुरी ॥ अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरम् ॥ प्रविष्टोहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥४६॥ तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसन्निभा ॥ अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काप्युत्थिता पुरा ॥ ४७ ॥ जिघांसन्तीं ततस्तां तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् ॥ सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ॥ ४८ ॥ प्रदोषकाले प्रविशं भीतयाहं तयोदितः ॥ अहं लङ्कापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण ते ॥ ४९ ॥ यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ५० ॥ तत्राहं सर्वरात्रं तु विचिन्वन् जनकात्मजाम् ॥ रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५१ ॥ ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने ॥ शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५२ ॥ शोचता च मया दृष्टं प्राकारेण समावृतम् ॥ काञ्चनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ ॥

तत्र लङ्कायाम् । विचिन्वन् अनन्तरं रावणान्तःपुरमपि गतः सन् सुमध्यमां नापश्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत्रेति ॥ सर्वरात्रं सर्वां रात्रिम् । "अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इत्यच्प्रत्ययः । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । तत्राहं मध्यरात्रे त्विति पाठः साधुः ॥ ५१ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ उपलक्षये उपालक्षयम् ॥ ५२ ॥ शोचता चेति ॥ विकृष्टेन विप्रकृष्टेन । अतिदीर्घेणेति यावत् ॥ ५३ ॥ ॥

स प्राकारमिति ॥ बहुपादपम् अनेकपादपप्रमाणमिति प्राकारविशेषणम् ॥ ५४ ॥ अशोकेति ॥ शिंशुपापादपः । अस्तीति शेषः ॥ ५५ ॥ अदूरे शिंशुपावृक्षादित्यादि ॥ शिंशुपावृक्षात् शिंशुपावृक्षस्य । श्यामां यौवनमध्यस्थाम् । तदेकवासस्संवीतां येन वाससा हृता तेनैकवाससा संवीताम् । यद्वा तेन तत्कालदृष्टेन पूर्वदृष्टेन एकेन वाससा संवीताम् । वेषान्तरनिस्स्पृहामित्यर्थः । मानसिकत्वकायिकत्वभेदेन शोकसंतापयोर्भेदः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

स प्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥५४॥ अशोकवनिकामध्ये शिंशुपा पादपो महान् ॥ तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् ॥ ५५ ॥ अदूरे शिंशुपावृक्षात्पश्यामि वरवर्णिनीम् ॥ श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥५६॥ तदेकवासःसंवीतां रजोध्वस्ताशिरोरुहाम् ॥ शोकसंतापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् ॥ ॥५७॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ मांसशोणितभक्षाभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीमिव ॥५८॥ सामया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ ५९ ॥ भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥६०॥ तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तत्रैव शिंशुपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६१ ॥ ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् ॥ शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥६२॥ ततोहं परमोद्विग्नः स्वं रूपं प्रतिसंहरन् ॥ अहं तु शिंशुपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६३ ॥ ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः ॥ तं देशं समनुप्राप्ता यत्र सीताऽभवत्स्थिता ॥ ६४ ॥ तद्दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम् ॥ संकुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६५ ॥

॥ ५८ ॥ सामयेति ॥ आमयः खेदः तेन सह वर्तत इति सामया । मर्तव्ये मरणे । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति साधुः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ तां दृष्ट्वेति ॥ पश्यन् परामृशन् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ततोहमिति ॥ गहने पर्णगूढप्रदेशे । पर्णघने निलीन इत्यधस्तादप्युक्तेः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ तद्दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम् । संकुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ इति पाठः । परिरभ्य वितत्रासेति शेषः ॥ ६५ ॥

वित्रस्तामिति ॥ परमोद्विग्नां अतीवोद्भ्रान्तहृदयाम् । ततस्ततः वीक्षमाणां नानादिक्षु वीक्षमाणाम् । त्राणमित्यनुषज्यते । अवाक्छिराः अवनतमूर्द्धा । प्रपतितः भूमाविति शेषः । द्वौ मासौ अन्तरमवधिः । ततः पास्यामीति योज्यम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ किंचिद्वीर्यमिति ॥ किंचिद्वीर्यं कुत इत्यत्राह—यो मामिति । भर्तुरसंनिधौ तेन भर्त्रा अदृष्टः सन् यो मामपहृत्यागतः तस्य तव किंचिद्वीर्यमिति योज्यम् ॥ ७१ ॥

वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ त्राणं किंचिदपश्यन्तीं वेपमानां तपस्विनीम् ॥ ६६ ॥ तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ॥ अवाक्छिराः प्रपतितो बहु मन्यस्व मामिति ॥ ६७ ॥ यदि चेत्त्वं तु दर्पान्मां नाभिनन्दसि गर्विते ॥ द्वौ मासावन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६८ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ६९ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च ॥ अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥ ७० ॥ किंचिद्वीर्यं तवानार्य यो मां भर्तुरसन्निधौ ॥ अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ ७१ ॥ न त्वं रामस्य सदृशो दास्येप्यस्य न युज्यसे ॥ यज्ञीयः सत्यवादी च रणश्लाघी च राघवः ॥ ७२ ॥ जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ॥ जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ इव पावकः ॥ ७३ ॥ विवृत्त्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हा हा कृतं तदा ॥ ७४ ॥ स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः ॥ वरा मण्डोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ॥ ७५ ॥ उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः ॥ सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ॥ ७६ ॥

॥७२॥ जानक्येति ॥ घोरत्वसिद्धये चितास्थ इत्युक्तम् ॥७३॥ विवृत्त्येति ॥ आरब्धः रावण इति शेषः । हा हा कृतं हा हेत्येतत्कृतम्॥७४॥ स्त्रीणामिति ॥ समुत्पत्य रावणसमीपं गतेति शेषः। मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी । "मडि, भूषायाम्" इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । मन्दोदरी वा । दडयोरभेदः । दम्भो दाडिममित्यादिवत्।यद्वा मन्दत्वं चालपत्वम्। मूढालपापटुनिर्भाग्या मन्दा इत्यमरः।सूक्ष्मोदरी इत्यर्थः। मन्दा स्थूलपिपीलिकेत्याचक्षते। तस्या इव

कृशमस्या उदरमित्यर्थः । ननु पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्ध इत्युक्तम् । संप्रति मण्डोदर्यैत्युच्यते । विप्रतिषिद्धमिदम् । नैवम् । उभाभ्यामपि प्रतिषिद्धत्वेनान्यतरोक्तावविरोधात् । मण्डोदर्यादीनामपरिज्ञानं च हनुमतस्तदीयव्यवहारात् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ तत इति ॥ ताभिः देवकन्याभिः । अनेन मण्डोदर्यादिवदन्यासामपि निवारयितृत्वमुक्तम् ॥ ७८ ॥ यात इति ॥ क्रूरैः क्रूरशब्दैः । सुदारुणैः अर्थतोपि क्रूरैः ॥ ७९ ॥ तृणवदिति ॥

देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च ॥ सार्धं प्रभो रमस्वेह सीतया किं करिष्यसि ॥ ७७ ॥ ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ॥ प्रसाद्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥ ७८ ॥ याते तस्मिन् दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः ॥ सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ७९ ॥ तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी ॥ गर्जितं च तदा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८० ॥ वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥ रावणाय शशंसुस्ताः सीताध्यवसितं महत् ॥ ८१ ॥ ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः ॥ परिक्षिप्य समन्तात्तां निद्रावशमुपागताः ॥ ८२ ॥ तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता ॥ विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८३ ॥ तासां मध्यात्समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् ॥ आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीता विनशिष्यति ॥ ८४ ॥ जनकस्यात्मजा साध्वी स्नुषा दशरथस्य च ॥ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ ८५ ॥ रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥ ८६ ॥ अलमस्मात्परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ८७ ॥ यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ८८ ॥ ॥

तृणवत् गणयामासेत्यन्वयः ॥ ८० ॥ वृथेति ॥ वृथागर्जितनिश्चेष्टाः वृथागर्जितेन निर्व्यापाराः ॥ ८१ ॥ ततस्ता इति ॥ तूष्णीं रक्षतेति रावणोक्ता इति शेषः । परिक्षिप्य परिवार्य ॥ ८२ ॥ तास्विति ॥ सुदुःखिता प्रशुशोच । उत्तरोत्तरं दुःखितवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अलमस्मात्परित्रातुमिति ॥ अलं शक्ता । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः । परित्रातुम् एषेति शेषः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ॥

प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ ८९ ॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ९० ॥ तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ॥ चिन्तयामास विक्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ॥ ९१ ॥ संभाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः ॥ इक्ष्वाकूणां हि वंशस्तु ततो मम पुरस्कृतः ॥ ९२ ॥ श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणपूजिताम् ॥ प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ॥ ९३ ॥ कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव ॥ का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ९४ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रुवं वचः ॥ देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ॥ सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ९५ ॥ तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनुमन्तमिहागतम् ॥ भर्त्राहं प्रेषितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९६ ॥ इदं च पुरुषव्याघ्रः श्रीमान् दाशरथिः स्वयम् ॥ अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥ ९७ ॥ तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् ॥ रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ ९८ ॥ एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी ॥ आह रावणमुत्साद्य राघवो मां नयत्विति ॥ ९९ ॥ प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् ॥ राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०० ॥ अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः ॥ मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहुमन्यते ॥ १०१ ॥

अपराधिजनप्राणत्राणे हेतुमाह-प्रणिपातेति ॥ ८९ ॥ तत इति ॥ ततः त्रिजटावाक्यानन्तरम् । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता । तत् त्रिजटास्वप्नवाक्यम् शरणं हि व इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९० ॥ तां चाहमिति ॥ न च मे निर्वृतं किन्तु दुःखितमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ संभाषणार्थमिति ॥ विधिः उपायः ॥ ९२ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तन्मे शंसितुमर्हसीत्यतः परं–तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रुवं वच इत्यर्धं द्रष्टव्यम् । केषुचित्कोशेषु प्रमादात्पतितम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तदिति ॥ त्वया आज्ञप्तमिच्छामि त्वत्कर्तृकमाज्ञापनमिच्छामीत्यर्थः । किंशब्दः क्षेपे । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं त्वां नयामि । उत्तरं किम एवमेवं वदेत्याज्ञापनरूपमुत्तरं किमित्यर्थः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

इत्युक्त्वेति ॥ वाचा मां संदिदेशेति । स्वरामैकवेद्यं प्रागुक्तं काकासुरवृत्तान्तं तिलकनिर्माणादिकं च संदिष्टवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥ तत इति ॥ परिक्रामं पर्यक्रामम् । इहाभ्युद्गतमानसः इहाभ्युद्गते इहाभ्यागमने मानसं यस्य स तथा ॥ १०३ ॥ उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तयेत्यादि ॥ एतत् उ-

इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमद्भुतम् ॥ प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥ १०२ ॥ ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ॥ प्रदक्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः ॥ १०३ ॥ उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तया ॥ हनुमन्मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०४ ॥ यथा श्रुत्वैव न चिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवसहितौ वीराबुपेयातां तथा कुरु ॥ १०५ ॥ यद्यन्यथा भवेदेतद्द्वौ मासौ जीवितं मम ॥ न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथवत् ॥ १०६ ॥ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ॥ उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०७ ॥ ततोवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसंनिभः ॥ युद्धकाङ्क्षी वनं तच्च विनाशयितुमारभे ॥ १०८ ॥ तद्भग्नं वनषण्डं तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्विजम् ॥ प्रतिबुद्धा निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृताननाः ॥ १०९ ॥ मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन् समागम्य ततस्ततः ॥ ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११० ॥ राजन्वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ॥ वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १११ ॥ दुर्बुद्धेस्तस्य राजेन्द्र तव विप्रियकारिणः ॥ वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथासौ विलयं व्रजेत् ॥ ॥ ११२ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा भृशदुर्जयाः ॥ राक्षसाः किंकरा नाम रावणस्य मनोनुगाः ॥ ११३ ॥

पयानं यद्यन्यथा भवेत् । यदि नोपेयातामित्यर्थः । तदा द्वौ मासौ मम जीवितम् ततः परं न जीवामीत्यर्थः । न मां द्रक्ष्यसि मासद्वयाभ्यन्तरे मां न द्रक्ष्यति चेत् तदा म्रिय इति योज्यम् । मासशब्दोत्र पक्षपरः । पक्षा वै मासा इति श्रुतेः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ उत्तरम् अनन्तरम् । अनन्तरम् अनन्तरकर्तव्यम् उत्तरकार्यमित्यर्थः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ तेषामिति ॥ शूलमुद्गरपाणिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ तत इति ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना वक्ष्यमाणकार्यविषयेत्यर्थः । तादृशं बुद्धिकार्यमाह—चैत्येत्यादिना । चैत्यप्रासादं नगरमध्यस्थप्रासादम् । ललामभूतः अलंकारभूतः ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥ त-

तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ॥ मया तस्मिन् वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥ ११४ ॥ तेषां तु हतशेषा ये ते गत्वा लघुविक्रमाः ॥ निहतं च महत्सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११५ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमाक्रमम् ॥ तत्रस्थान् राक्षसान्हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः ॥ ललामभूतो लङ्कायाः स वै विध्वंसितो मया ॥ ११६ ॥ ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् ॥ राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११७ ॥ तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥ परिघेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ ११८ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान्महाबलान् ॥ ११९ ॥ पदातिबलसंपन्नान् प्रेषयामास रावणः ॥ परिघेणैव तान्सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ १२० ॥ मन्त्रिपुत्रान् हताञ्छ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् ॥ पञ्च सेनाग्रगाञ्छूरान्प्रेषयामास रावणः ॥ १२१ ॥ तानहं सहसैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् ॥ ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ १२२ ॥ बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास रावणः ॥ तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ १२३ ॥ सहसा खं समुत्क्रान्तं पादयोश्च गृहीतवान् ॥ चर्मासिनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥ तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः ॥ १२४ ॥ तत इन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥ व्यादिदेश सुसंक्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥ ॥ १२५ ॥ तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम् ॥ नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागमम् ॥ १२६ ॥ महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ॥ प्रेषितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोत्कटैः ॥ १२७ ॥ ॥ ॥

च्छ्रुत्वेति ॥ पदातिबलसंपन्नान् पदातिप्रभृतिसैन्यसंपन्नान् ॥ ११९ ॥ १२० ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सहसेति ॥ चर्मासिनमित्यत्र इन्नन्तत्वमार्षम् ॥ १२४ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वितीयत्वम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

॥ १२८ ॥ ✽ रामानुजीयम् ✽ रज्जुभिरिति ॥ अभिबध्नन्ति अभ्यबध्नन् ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ अस्याहमित्यादि ॥ अस्याः सीतायाः । विसंधिरार्षः ॥ ✽ रामानुजीयम् ✽ अस्या इति ॥ अस्याहमित्यत्र अस्याः इति पदच्छेदः । सन्धिरार्षः । अहं प्राप्तः अहं हनुमानित्यहंशब्दद्वयस्य निर्वाहः

सोविषह्यं हि मां बुद्ध्वा स्वबलं चावमर्दितम् ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण स तु मां प्राबध्नाच्चातिवेगितः ॥ १२८ ॥ रज्जुभिश्चाभिबध्नन्ति
ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपानयन् ॥ १२९ ॥ दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं
रावणेन दुरात्मना ॥ पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम् ॥ १३० ॥ तत्सर्वं च मया तत्र सीतार्थमिति
जल्पितम् ॥ १३१ ॥ अस्याहं दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम्
॥ १३२ ॥ रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ सोहं दूत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ १३३ ॥ सुग्रीवश्च
महातेजाः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच च ॥ १३४ ॥ वसतो ऋश्यमूके मे पर्वते
विपुलद्रुमे ॥ राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३५ ॥ तेन मे कथितं राज्ञा भार्या मे रक्षसा हृता ॥
तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया ॥ १३६ ॥ मया च कथितं तस्मै वालिनश्च वधं प्रति ॥ तत्र
साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ १३७ ॥ वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण महाप्रभुः ॥ चक्रेग्निसाक्षिकं
सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १३८ ॥ तेन वालिनमुत्पाट्य शरेणैकेन संयुगे ॥ वानराणां महाराजः कृतः
स प्लवतां प्रभुः ॥ १३९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १३२ ॥ १३३ ॥ सुग्रीवश्चेति ॥ धर्मार्थकामसहितमिति । तत्र धर्मसाहित्यात् हितं परत्र उपकारकम् अर्थसाहित्यात्पथ्यम् इहोपकारकं चेत्यर्थः ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ सुग्रीवश्चेत्यादिना सुग्रीवोक्तं कियदनूद्य संप्रति शेषं स्वयं वक्ता सन्नाह—वालिनेति ॥ ✽ रामानुजीयम् ✽ वालिनेति ॥ सुग्रीवेण मयेति शेषः । चक्रेग्निसाक्षिकं सख्यमिति पाठः ॥ १३८ ॥ ✽ रामानुजीयम् ✽ तेनेति ॥ वानराणां महाराजः कृतः । अहमिति शेषः ॥ १३९ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ तेन साहाय्यस्यास्माभिः कर्तव्यत्वेन प्रस्थापितः। दूत इति शेषः ॥ १४० ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यावदिति ॥ विधमन्ति"यावत्पुरानिपातयोर्लट्"इति लडर्थे लट्। वानराणामिति॥ये हि निमन्त्रिताः युद्धसाहाय्यार्थमाहूताः देवतानां सकाशं गच्छन्ति तेषां वानराणां

तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह ॥ तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवाय च ॥ १४० ॥ यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥१४१॥ वानराणां प्रभावो हि न केन विदितः पुरा॥ देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः ॥ १४२ ॥ इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया ॥ मामैक्षत ततः क्रुद्धश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥१४३॥ तेन वध्योहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना॥१४४॥ ततो बिभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः ॥ तेन राक्षसराजोसौ याचितो मम कारणात् ॥ १४५ ॥ नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः ॥ राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संसेव्यते त्वया ॥ १४६ ॥ दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ॥ दूतेन वेदितव्यं च यथार्थं हितवादिना ॥ १४७ ॥ सुमहत्यपराधेपि दूतस्यातुलविक्रम ॥ विरूपकरणं दृष्टं न वधोस्तीति शास्त्रतः ॥ १४८॥ बिभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् ॥राक्षसानेतदेवास्य लाङ्गूलं दह्यतामिति॥ ॥ १४९ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ॥वेष्टितं शणवल्कैश्च जीर्णैः कार्पासजैः पटैः ॥ १५० ॥ राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः ॥ तदाऽदह्यन्त मे पुच्छं निघ्नन्तः काष्ठमुष्टिभिः॥ बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः ॥ १५१॥ ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् ॥ अघोषयन् राजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ १५२ ॥ ॥

प्रभावः पुरा केन न विदितः। त्वया विज्ञात एवेति भावः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ इदं वचस्सुग्रीवोक्तमेव मयोक्तमित्याह—इतीति ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ तत इत्यादि ॥ नैवमिति ॥ कर्तव्यमिति शेषः। राजशास्त्रं राजधर्मशास्त्रम्। वेदितव्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४५॥ १४६॥१४७ ॥१४८॥१४९॥१५० ॥ राक्षसा इत्यादि ॥ यन्त्रितस्य आवृतस्य ॥ १५१ ॥ तत इति ॥ नगरद्वारमागतास्सन्तः राजमार्गे अघोषयन्निति योजना ॥ १५२ ॥ ॥

॥ १५३ ॥ १५४ ॥ पुच्छेन चेति ॥ अट्टं वलभिः ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८ ॥ अथाहमिति ॥ विस्मयोदन्तभाषितां भाषितविस्मयोदन्ताम् । उक्ताद्भुतवार्तामित्यर्थः । विस्मयवृत्तान्तव्यवहृतामिति वा ॥ १५९ ॥ तत इति ॥ निमित्तैश्चोपलक्षिता शकुनादिभिश्च सीता न दग्धेति ज्ञातेत्यर्थः ॥ १६० ॥ दीप्यमान इति ॥ हृदयं प्रहृष्टम् । आसीदिति शेषः । सुरभिगन्धिनः । आसन्निति शेषः ॥ १६१ ॥ तैरिति ॥ हृष्टा-

ततोहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ॥ १५३ ॥ विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः ॥ आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयन् ॥ ततस्तन्नगरद्वारं वेगेनाप्लुतवाहनम् ॥ १५४ ॥ पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् ॥ दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १५५ ॥ विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥ लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५६ ॥ दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः ॥ रामस्य हि महत्कार्यं मयेदं वितथीकृतम् ॥ १५७ ॥ इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ॥ १५८ ॥ अथाहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् ॥ जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिताम् ॥ १५९ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ॥ अदग्धा जानकीत्येवं निमित्तैश्चोपलक्षिता ॥ १६० ॥ दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः ॥ हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः ॥ १६१ ॥ तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च सिद्धार्थैरभवं हृष्टमानसः ॥ १६२ ॥ पुनर्दृष्ट्वा च वैदेहीं विसृष्टश्च तया पुनः ॥ १६३ ॥ ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः ॥ प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकाङ्क्षया ॥ १६४ ॥ ततः पवनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६५ ॥ ॥

र्थैः दृष्टफलैः । निमित्तैः शकुनैः । कारणैः नेत्रस्फुरणादिभिः । महागुणैः फलव्याप्तैः । सिद्धार्थैः अबाधितार्थैः । तत्र हेतुत्वेन ऋषिपदोपादानम् ॥ १६२ ॥ पुनरित्यर्धमेकं वाक्यम् । विसृष्टः प्रेषितोस्मि ॥ १६३ ॥ तत इति ॥ तत्र लङ्कासमीपे । सामीप्ये सप्तमी । तत्र वर्तमानम् अरिष्टं पर्वतम् ॥ १६४ ॥ तत इति ॥ भवतो दृष्टवानिह । भवतः युष्मान् । इह समुद्रतीरे ॥ १६५ ॥ ॥ ॥ ॥

राघवस्येति ॥ भवतां चैव तेजसा । भवदनुग्रहेणेत्यर्थः । सुग्रीवस्य च कार्यार्थम् । स्वामिकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । कार्यार्थं कार्यवस्तु । क्लीबत्वमार्षम् । अस्यानुवादवाक्यविस्तरस्य प्रयोजनं वानराणां श्रवणकुतूहलातिशयप्रकाशनम् । अस्मिन् सर्गे सार्धषट्षष्ट्युत्तरशतश्लोकाः ॥ १६६ ॥ ॥ १६७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ एतदिति ॥ तदेतदाख्याय उत्तरं वचनं वक्तुमुपचक्रामेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अथ संप्रत्येव रावणं जित्वा सीतया सहैवास्माभिः प्रतियातव्यमिति हृदि निधा-

राघवस्य प्रभावेन भवतां चैव तेजसा ॥ सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६६ ॥ एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ॥ अत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६७ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥ सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः ॥ शीलमासाद्य सीताया मम च प्रवणं मनः ॥ २ ॥ तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धो वा निर्दहेदपि ॥ सर्वथातिप्रवृद्धोसौ रावणो राक्षसाधिपः ॥ तस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ३ ॥ न तदग्निशिखा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती ॥ जनकस्यात्मजा कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ॥ ४ ॥ ॥

याह—सफल इति ॥ संभ्रमः त्वरा । उत्साह इतियावत् । कुतस्साफल्यमित्याशङ्क्य सीतापातिव्रत्योपलम्भादित्याह—शीलमिति । शीलं वृत्तम् । पातिव्रत्यमिति यावत् । अहं तु प्रागेव तदेकशरण इत्याह—मम चेति । प्रवणं प्रह्वं तत्परमिति यावत् । सीताचारित्रस्य न किंचिदसाध्यमस्तीति भावः ॥ २ ॥ तर्हि तं दुरात्मानं रावणं स्पृशन्तमेव किमिति नादहदित्याशङ्क्य तस्यापि तपःसंपत्तिसद्भावादित्याह—तपसेत्यादिना ॥ यद्वा रावणतपःकथनद्वारा सीतायाः पातिव्रत्यातिशयमाह—तपसेत्यादिना ॥ तपसा अतिप्रवृद्ध इत्यन्वयः । कोपप्रसादाभ्यां सर्वलोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोसौ रावणस्सर्वथा महातपःसंपन्नः । अत एव सीतास्पर्शेप्यविनाशित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तर्हि सीताशीलं दुर्बलमस्माकं किमुपकरिष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह—न तदिति ॥ सीताशीलमे-

व बलीयस्त्वादुपकरिष्यतीत्यर्थः । क्रोधकलुषीकृतेति वचनाद्भर्तृमुखेन वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः । अन्यथा महालाघवं भर्तुरित्यद्यापि पारतन्त्र्यपालनाय तादृक्क्रोधाकरणाद्रावणो जीवतीति गम्यते । एतदेवोक्तं प्राक्—असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्माहं तेजसेति ॥ ४ ॥ एवं स्थिते युष्मदनुमत्या भृत्यविजयोपि स्वामिन एवेति कृत्वा सीतारामपदावलम्बादहमेव रावणं निर्जित्य सीतापुरस्कारेणै-

जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वाननुज्ञाप्य महाहरीन् ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥ ५ ॥ न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥ अहमेकोपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ ७ ॥ किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ कृतास्त्रैः प्लवगैः शूरैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८ ॥ अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरःसरम् ॥ सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ९ ॥ ब्राह्ममैन्द्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा ॥ यदि शक्रजितोस्त्राणि दुर्निरीक्षाणि संयुगे ॥ १० ॥ तान्यहं विधमिष्यामि निहनिष्यामि राक्षसान् ॥ भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ॥ ११ ॥ मयातुला विसृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा ॥ देवानपि रणे हन्यात्किं पुनस्तान्निशाचरान् ॥ १२ ॥ सागरोप्यतियाद्वेलां मन्दरः प्रचलेदपि ॥ न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १३ ॥ सर्वराक्षससंघानां राक्षसा ये च पूर्वकाः ॥ अलमेको विनाशाय वीरो वालिसुतः कपिः ॥ १४ ॥ पनसस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः ॥ मन्दरोप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १५ ॥ सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु ॥ मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १६ ॥ ॥ ॥

व राघवौ द्रक्ष्यामीत्याह—जाम्बवदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ न चाशक्तिशङ्का कार्येति बहुधा प्रपञ्चयन्नाह—अहमित्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्राह्ममित्यादि ॥ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञानात् । पञ्चम्यास्तसिः । मे विक्रमः तं रावणम् रुणद्धि । हन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ सागरोपीत्यादि । अतियात् आर्षं ह्रस्वत्वम् ॥ १३ ॥ सर्वेति ॥ पूर्वकाः तेषामिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ मयैवेति ॥ दग्धत्वेप्यङ्गारावस्था भवति सापि नास्तीत्याह–भस्मीकृतेति ॥ २२ ॥ नामविश्रावणमेवाह–जयतीति ॥ जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तदुक्तं हरिणा–जयिर्जयाभिभवयोराद्यर्थेसावकर्मकः । उत्कर्षप्राप्तिराद्यार्थौ द्वितीयेर्थे सकर्मकः ॥ इति ॥ २३ ॥

अश्विपुत्रौ महाभागावेतौ प्लवगसत्तमौ॥एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे॥१७॥ पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ॥ अमृतप्राशिनावेतौ सर्ववानरसत्तमौ ॥१८॥ अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ॥ १९ ॥ वरोत्सेकेन मुक्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ॥ सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ प्लवङ्गमौ ॥ २० ॥ एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ ॥ २१ ॥ मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुनः ॥ राजमार्गेषु सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २३ ॥ अहं कोसलराजस्य दासः पवनसंभवः ॥ हनुमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २४ ॥ अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ॥ अधस्ताच्छिंशुपावृक्षे साध्वी करुणमास्थिता ॥ २५ ॥ राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकर्शिता ॥ मेघलेखापरिवृता चन्द्रलेखेव निष्प्रभा ॥ अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ॥ २६ ॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २७ ॥ अनुरक्ता हि वैदेही रामं सर्वात्मना शुभा॥ अनन्यचित्ता रामे च पौलोमीव पुरन्दरे ॥२८॥ तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च॥ शोकसंतापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ॥ २९ ॥ सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ ३० ॥ ॥

॥ २४ ॥ अथ सीतादुर्दशाविमर्शोपि संप्रत्यसौ समानेतव्येत्याशयेन तद्दशां दर्शयति–अशोकेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ पतिव्रता चेत्यादि ॥ पौलोमीव पुरन्दर इति। नहुषनिर्बन्ध इति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सा मयेत्यादि ॥ प्रमदावने अशोकवनिकायाम् । विनिवृत्तार्था त्यक्तप्रयोज-

ना । रावणप्रलोभनवाक्यैरवशीकृतेत्यर्थः । सर्वमर्थं रामोद्योगादिकम् । दर्शिता बोधिता ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नियत इति ॥ समुदाचारः चारित्रमिति यावत् । नन्वेवंमाहात्म्या सीता स्वयमेव रावणं किमिति न हन्तीत्याशङ्क्याह–यन्न हन्तीति ॥ दशग्रीवं न हन्तीति यत् तत्र कारणं स दशाननः महात्मा महानुभावः । शापनिबन्धनदुर्मरणाभावादिति भावः । अतस्तस्य वधे रामस्तु राम एव निमित्तमात्रं भविष्यति । त-

एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ३१ ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥ कथंचिन्मृगशावाक्षी विश्वासमुपपादिता ॥ ३२ ॥ ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ ३३ ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा ॥ यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा कृतागसम् ॥ निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३४ ॥ सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्शिता ॥ प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता ॥३५॥ एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ॥ यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपपद्यताम् ३६॥इति सुं०ए०५९॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ॥ १ अयुक्तं तु विना देवीं दृष्टवद्भिश्च वानराः ॥ समीपं गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मनः ॥ २ ॥ दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदनम् ॥ अयुक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातविक्रमैः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

था तस्योत्कर्षात् । सीता तु निमित्तकारणमिति शेषः । भर्त्रैव वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः अन्यथा भर्तुर्महल्लाघवमिति मनीषया न स्वयं हन्ति न त्वसामर्थ्यादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ फलितमुपसंहरति–एवमिति ॥ उपपद्यताम् अनुष्ठीयताम् ॥ अस्मिन् सर्गे सार्द्धषट्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥

तस्येत्यादि ॥ १ ॥ अयुक्तं त्विति ॥ वानरा इति सम्बोधनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अथ जाम्बवानङ्गदवाक्यं बहु मन्यमानस्सुहृद्भावेन प्रतिषेधति—न तावदिति ॥ अक्षमा अयुक्ता न किन्तु युक्तैवेत्यर्थः । यद्यपि सम्यगुक्तं समर्थैश्चापि रामाज्ञानुसारेण कर्तव्यम् न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । अस्मिन्सर्गे सार्धषट्श्लोकाः ॥ ७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ॥

न हि नः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे ॥ तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ४ ॥ तेष्वेवं हतवीरेषु राक्षसेषु हनूमता ॥ किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ५ ॥ तमेवं कृतसंकल्पं जाम्बवान्हरिसत्तमः ॥ उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ ६ ॥ न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ॥ यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥७॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६०॥

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः ॥ अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥ प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरःसराः ॥ महेन्द्राद्रिं परित्यज्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥ २ ॥ मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः ॥ छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥ सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् ॥ हनुमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४ ॥ राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः ॥ समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥ प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥६ ॥ प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः ॥ नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमलतायुतम् ॥ ७ ॥ ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ प्रीतिमन्त इत्यादि ॥ सभाज्यमानं संपूज्यमानम् । वहन्त इव दृष्टिभिरिति । प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृष्टिष्वारोप्य नयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अर्थनिर्वृत्तिम् अर्थसिद्धिम् । समाधाय निश्चित्य संकल्प्य वा । समृद्धार्थाः सिद्धकार्याः । कर्मसिद्धिभिः कार्यसिद्धिभिः । उन्नताः इतरेभ्य उत्कृष्टाः । रामप्रतीकारे रामप्रत्युपकारे । पुप्लुवुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥

यत्तन्मधुवनमित्यादि ॥ परमोत्कटाः परमोत्सुकाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तत इति ॥ मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः वानराः ॥ ११ ॥ ततः कुमार इति ॥ अनुमान्य अनुमतिं कारयित्वा । निसर्गं विसर्जनम् । अनुमतिमिति यावत् ॥ १२ ॥ ततश्चेति ॥ पूर्वमेव सीतादर्शनात्प्रहृष्टाः ततः मधु-

यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ॥ अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥ यद्रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः ॥ मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥ ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ॥ वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्ततमं महत् ॥ १० ॥ ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ॥ कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११ ॥ ततः कुमारस्तान् वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखान्कपीन् ॥ अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२ ॥ ततश्चानुमताः सर्वे संप्रहृष्टा वनौकसः ॥ मुदिताः प्रेरिताश्चापि प्रनृत्यन्तोऽभवंस्ततः ॥ १३ ॥ गायन्ति केचित्प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् ॥ पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ १४ ॥ परस्परं केचिदुपाश्रयन्ते परस्परं केचिदुपाक्रमन्ते ॥ परस्परं केचिदुपप्लवन्ते परस्परं केचिदुपारमन्ते ॥ १५ ॥ द्रुमाद्द्रुमं केचिदभिद्रवन्ते क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् ॥ महीतलात्केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसंपतन्ति ॥ १६ ॥ गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति हसन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति ॥ रुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति नुदन्तमन्यः प्रणदन्नुपैति ॥ १७ ॥ समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीन्मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम् ॥ न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव तृप्तः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

वनभङ्गे अङ्गदेनानुमतास्सन्तस्ततो मुदिताः तत्प्रेरिताः प्रनृत्यन्तोभवन् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मुदिताश्च ततश्चेति पाठः ॥ १३ ॥ मधुवनभङ्गाभ्यनुज्ञानकृतं वानरहर्षविकारमेव वर्णयति सर्गशेषेण–गायन्ति केचित् प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् । पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लुवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित्॥ इति पाठः । प्रणमन्ति अवाक्छिरसः पतन्ति । पतन्ति ऊर्ध्वपादाः पृष्ठेन पतन्ति ॥१४॥१५॥१६॥१७॥ समाकुलमिति॥

मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टं मत्ताचित्तचेष्टम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टमिति सम्यक् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ नखैरिति ॥ निर्विषयं निर्गतमधुमूलादिभोग्यवस्तुकं चक्रुरित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इयं संग्रहोक्तिः ॥ २३ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० शृ० सु० एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तानित्यादि ॥ तान् दधिमुखकलहव्याकुलितान् । अन्ये तु तानुवाचेत्यादिना पूर्वसर्गोक्तं संक्षेपेणानूद्य उपरि गच्छतीत्याचक्षते । अपरे तु सर्गमुखे

ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ॥ समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कपींस्तान् ॥ १९ ॥ स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः ॥ चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २० ॥ उवाच कांश्चित्परुषाणि धृष्टमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ॥ समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् ॥ २१ ॥ स तैर्मदात्संपरिवार्य वाक्यैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ॥ प्रधर्षितस्त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २२ ॥ नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ॥ मदात्कपिं तं कपयः समग्रा महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २३ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान्वानरर्षभः ॥ अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ॥ अहमावारयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ॥ १ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः ॥ प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ॥ २ ॥ अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ॥ अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ॥ ३ ॥ अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥ साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ ४ ॥ पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥ जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेगा इव द्रुतम् ॥ ५ ॥ ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य वीर्यतः ॥ ६ ॥ ॥

केचिच्छ्लोकाः पतिता इत्याहुः ॥ १ ॥ श्रुत्वेत्यादि ॥ अङ्गेति सम्बोधने निपातः ॥ २ ॥ ३ ॥ अङ्गदस्येति ॥ अङ्गदस्य स्वामिनः मुखाद्वचनं हनुमदुक्तं श्रुत्वा ॥ ४ ॥ पूजयित्वेति ॥ जग्मुर्मधुवनमिति प्रदेशभेदविवक्षया । यद्वा दधिमुखनिवारणेन भीतानां हनुमदङ्गदाभ्यां पुनरनुज्ञापनेन पुनर्जग्मुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ त इति ॥ वीर्यतः बलात् । अतिसर्गादङ्गदाभ्यनुज्ञानात् । दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीं दर्शनश्रवणाभ्यां च हेतुना । वनपाला-

नाक्रम्य आक्षिप्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ उत्पत्येति ॥ सक्तान् वनपालने रतान् ॥ ८ ॥ मधूनीति ॥ मधूनि मधुपटलानि । द्रोणमात्राणि द्रोणप्रमाणानि आढकप्रमाणानि । घ्नन्ति स्म पीतावशिष्टानि मधुपटलानि भिन्दन्ति स्म ॥ ९ ॥ केचिदिति ॥ अपविध्यन्ति अवक्षिपन्ति । मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन । मधूच्छिष्टं तु सिक्थकमित्यमरः । उत्कटाः मत्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥ उन्मत्तभूता इति ॥ हृष्टवत् हर्षयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ।

अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥ पपुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः ॥ ७ ॥ उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् ॥ ताडयन्ति स्म शतशः सक्तान्मधुवने तदा ॥ ८ ॥ मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते ॥ पिबन्ति सहिताः सर्वे निघ्नन्ति स्म तथापरे ॥ ९ ॥ केचित्पीत्वाऽपविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ॥ १० ॥ अपरे वृक्षमूले तु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः ॥ अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ॥ ११ ॥ उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् ॥ क्षिपन्ति च तदान्योन्यं स्खलन्ति च तथापरे ॥ १२ ॥ केचित्क्ष्वेळां प्रकुर्वन्ति केचित्कूजन्ति हृष्टवत् ॥ हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले ॥ १३ ॥ कृत्वा केचिद्धसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतरत् ॥ कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचिद्बुद्ध्यन्ति चेतरत् ॥ १४ ॥ येप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु ॥ तेपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ १५ ॥ जानुभिस्तु प्रकृष्टाश्च देवमार्गं प्रदर्शिताः ॥ अब्रुवन् परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ १६ ॥ ॥

हृष्टार्हमिति वार्थः । क्षिपन्ति उत्क्षिप्य पातयन्ति । स्खलन्ति पादेन नुदन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ केचिदिति ॥ क्ष्वेळां सिंहनादम् । क्ष्वेळा तु सिंहनादः स्यादित्यमरः । कूजन्ति पक्षिवच्छब्दायन्ते ॥ १३ ॥ कृत्वेति ॥ अन्ये अवाच्यं किंचिद्ग्राम्यं कर्म कृत्वा हसन्ति । इतरत्तद्विलक्षणं ग्राम्यं कर्म केचित्कुर्वन्ति । केचिदन्यत् ग्राम्यं कर्म कृत्वा अस्माभिरिदं कृतमिति वदन्ति उच्चारयन्ति । केचिदितरद्बुध्यन्ति एवं करिष्यामीति संकलपयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ जानुभिरिति ॥ जानुभिः प्रकृष्टाः । जानून्यवलम्ब्य कृष्टा इत्यर्थः । देवमार्गम् अपानद्वारम् । देवशब्दो वायुवाची ।

उपनिषदि वायुलोके देवलोकशब्दप्रयोगात्। दर्शिताः दर्शनं कारिताः। दृशेरुपसंख्यानादणि कर्तुः कर्मत्वम्। "ण्यन्तात्कर्तुश्च कर्मणः" इति तस्यैवा-

हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् ॥ वयं च जानुभिः कृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥१७॥ ततो दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः ॥ हतं मधुवनं श्रुत्वा सान्त्वयामास तान्हरीन् ॥ १८ ॥ इहागच्छत गच्छामो वानरान्बलदर्पितान् ॥ बलेन वारयिष्यामो मधु भक्षयतो वयम् ॥ १९ ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः ॥ पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहसा ययुः ॥ २० ॥ मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य तरसा तरुम् ॥ समभ्यधावद्वेगेन ते च सर्वे प्लवङ्गमाः ॥ २१ ॥ ते शिलाः पादपांश्चापि पर्वतांश्चापि वानराः ॥ गृहीत्वाभ्यगमन् क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २२ ॥ ते स्वामिवचनं वीरा हृदयेष्ववसज्य तत् ॥ त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ २३ ॥ वृक्षस्थांश्च तलस्थांश्च वानरान्बलदर्पितान् ॥ अभ्यक्रामंस्ततो वीराः पालास्तत्र सहस्रशः ॥ २४ ॥ अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः ॥ अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखास्तदा ॥२५॥ तं सवृक्षं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् ॥ आर्यकं प्राहरत्तत्र बाहुभ्यां कुपितोऽङ्गदः ॥ २६ ॥ मदान्धश्च न वेदैनमार्यकोयं ममेति सः ॥ अथैनं निष्पिपेषाशु वेगवद्वसुधातले ॥ २७ ॥ स भग्नबाहूरुभुजो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ मुमोह सहसा वीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ २८ ॥ स समाश्वस्य सहसा संक्रुद्धो राजमातुलः ॥ वानरान्वारयामास दण्डेन मधुमोहितान् ॥ २९ ॥ स कथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः ॥ उवाचैकान्तमाश्रित्य भृत्यान् स्वान् समुपागतान् ॥ ३० ॥ एते तिष्ठन्तु गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

भिधेयत्वं च ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इहेति ॥ गच्छाम इति तैः साहित्येन बहुवचनम्। आत्मनि बहुवचनं वा ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे ॥ अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥३२॥ इष्टं मधुवनं ह्येतत्सुग्रीवस्य महात्मनः॥पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥३३॥ स वानरानिमान्सर्वान् मधुलुब्धान् गतायुषः ॥ घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान् ॥ ३४ ॥ वध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिभाविनः ॥ अमर्षप्रभवो रोषः सफलो नो भविष्यति ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान् महाबलः ॥ जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३६ ॥ निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः ॥ सहस्रांशुसुतो धीमान् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३७॥ रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ॥ समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३८ ॥ सन्निपत्य महावीर्यः सर्वैस्तैः परिवारितः ॥ हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३९ ॥ स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ॥ सुग्रीवस्य शुभौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ४० ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः ॥ दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥१॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ॥ अभयं ते भवेद्वीर सर्वमेवाभिधीयताम् ॥२॥ स तु विश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ उत्थाय सुमहाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥३॥ नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया नापि वालिना ॥ वनं निसृष्टपूर्वं हि भक्षितं तच्च वानरैः ॥४॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स इति ॥ गतायुष इत्यधिक्षेपवचनम् ॥ ३४ ॥ वध्या ह्येत इति ॥ अमर्षप्रभवः अक्षमाजन्यः । रोषस्य तज्जन्यत्वं च यो यस्मै न सहते तस्मै क्रुद्ध्यतीति प्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निमेषान्तरेति ॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण । वनालयः वानरः ॥ ३७ ॥ रामं चेति ॥ समप्रतिष्ठां समतलाम् । जगतीं भूमिम् ॥ ३८ ॥ अस्मिन्सर्गे चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ३९॥४०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इत्यादि ॥ उद्विग्नहृदयः भीतहृदयः । मातुलस्यापि पादपतनं स्वामित्वानुसारेण ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नैवेति ॥ न निसृष्टपूर्वं यथेच्छभोगाय न

दत्तपूर्वम् । वानरैः अङ्गदप्रमुखैः । अन्यथा सुग्रीववाक्ये अङ्गदानुवादविरोधात् । भक्षितमिति वनैकदेशमधुपटलविषयम् ॥४॥ एभिरिति ॥ अचिन्तयित्वा अगणयित्वा । मधूनीति फलानामुपलक्षणम् । भक्षयन्ति पिबन्ति चेत्युक्तेः । यद्वा मधून्येव भक्षयन्ति भक्षवत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ शिष्टमिति॥ शिष्टम् अवशिष्टम् मधुपटलम् । अत्र मधुवने। अपविध्यन्ति। ध्वंसयन्ति भक्षयन्ति मधुपटलमित्यर्थः ॥ ६॥ इमे हीति ॥ हिशब्दः पादपूरणे । सम्प्रध-

एभिः प्रधर्षिताश्चैव वानरा वनरक्षिभिः ॥ मधून्यचिन्तयित्वेमान्भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ५ ॥ शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे ॥ निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुवौ वै दर्शयन्ति हि ॥ ६ ॥ इमे हि संरब्धतरास्तथा तैः संप्रधर्षिताः ॥ वारयन्तो वनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः ॥ ७ ॥ ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभ ॥ संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः प्रविचालिताः ॥ ८ ॥ पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः ॥ प्रकृष्टाश्च यथाकामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ९ ॥ एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तरि ॥ कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैः प्रभक्ष्यते ॥ १० ॥ एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११ ॥ किमयं वानरो राजन् वनपः प्रत्युपस्थितः ॥ कं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १३ ॥ आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः ॥ अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥ १४ ॥ विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ॥ १५ ॥ नैषामकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ आगतैश्च प्रमथितं यथा मधुवनं हि तैः ॥ १६ ॥ धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं च वानरैः ॥ १७ ॥

षणचिह्नस्य दृश्यमानत्वाभिप्रायेण प्रसिद्धिपरो वा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ आर्येत्यादि ॥ अङ्गदप्रमुखैरिति । अत्र विशिष्यानुवादाद्दधिमुखवाक्ये वानरपुङ्गवैरित्यत्रापि विशेषणपरत्वं बोध्यम् ॥१४॥१५॥नैषामिति ॥ वनं प्रमथितं भग्नम् । धर्षितम् आक्रान्तम् । मधु च

भक्षितम् । यथा येन प्रकारेण । एषामकृतकृत्यानामीदृश उपक्रमो न स्यादिति मन्य इति योजना ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृतकृत्यत्वं विशेषयति—वनमित्यादिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ न चेति ॥ वनमिति । मधुवनधर्षणमेव सीतादर्शने लिङ्गमिति भावः । दत्तवरं दिव्य-

वनं यदाभिपन्नास्ते साधितं कर्म वानरैः ॥ दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ न ह्यन्यः साधने हेतुः
कर्मणोस्य हनूमतः ॥ १८ ॥ कार्यसिद्धिर्मतिश्चैव तस्मिन्वानरपुङ्गवे ॥ व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥ जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः ॥ हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥२०॥
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल ॥ वारयन्तश्च सहितास्तथा जानुभिराहताः ॥ २१ ॥ एतदर्थमयं प्राप्तो
वक्तुं मधुरवागिह ॥ नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २२ ॥ दृष्टा सीता महाबाहो सौमित्रे
पश्य तत्त्वतः ॥ अभिगम्य तथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २३ ॥ न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ ॥
वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २४ ॥ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः ॥ श्रुत्वा कर्णसुखां
वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम् ॥ प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २५ ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं
सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ॥ वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥ प्रीतोस्मि सोहं यद्भुक्तं वनं तैः
कृतकर्मभिः ॥ मर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ २७ ॥ इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानान् शाखामृगांस्तान् मृगराजदर्पान् ॥ द्रष्टुं कृतार्थान् सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ २८ ॥

मित्यनेन ऋक्षरजसे ब्रह्मणा दत्तमित्यवगम्यते ॥२४॥२५॥ श्रुत्वेति ॥ द्वितीयसुग्रीवशब्दस्य शोभनग्रीव इत्यवयवार्थो विवक्षितः । क्रियाभेदेनापुनरुक्तिर्वा ॥२६॥२७॥ इच्छामीति ॥ हनुमत्प्रधानान् हनुमत्प्रमुखान् । कृतार्थान् कृतकृत्यान् । प्रयत्नं प्रयासम् । तेभ्यः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥२८॥

अथ प्रत्युपकारार्थं सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनात् भृशं ननन्देत्याह–प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा। अङ्गैः संहृष्टैः कर्मसिद्धिं विदित्वा बाह्वोरासन्नां सोतिमात्रं ननन्द ॥ प्रीत्या संतोषेण। संप्रहृष्टौ रोमस्विति शेषः। हृषितरोमाणावित्यर्थः। “हृषेर्लोमसु” इति विकल्पादिड्भावः। एवम् अङ्गैः संहृष्टैरित्यत्रापि द्रष्टव्यम्। कर्मसिद्धिं बाह्वोरासन्नां हस्तप्राप्तां विदित्वा। निश्चित्येत्यर्थः। जागतं वैश्वदेवीवृत्तम्। पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ याविति लक्षणात्। अस्मिन्सर्गे एकोनत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ २९॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० शृङ्गार० सुन्दर० त्रिष०सर्गः॥६३॥

प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा ॥ अङ्गैः संहृष्टैः कर्मसिद्धिं विदित्वा बाह्वोरासन्नां सोतिमात्रं ननन्द ॥ २९ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥ स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ॥ वानरैः सहितैः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥ स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ॥ निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥ स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ॥ विमदानुत्थितान्सर्वान् मेहमानान्मधूदकम् ॥ ४ ॥ स तानुपागमद्वीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम् ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥ सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिरभिवारितः ॥ अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥ ॥

सुग्रीवेणेत्यादि ॥ सहितैः स्नेहातिरेकेणान्योन्यं युक्तैः। वानरैः सहितैरिति पाठः ॥१॥२॥३॥ स प्रविष्ट इति ॥ विमदानित्यत्र हेतुमाह–मेहमानानिति। मेहमानान् मेहयतः। मूत्रयत इत्यर्थः। एतेन मूत्रणान्मधूनि जीर्णानीति गम्यते। अत एव विमदत्वम्। मधूनि च उदकानि च मधूदकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः। उदकानि चात्र अनुपानत्वेन पीतानि तदाह वाहटः–अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम्। दध्नि मद्ये बिसे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु चेति ॥ ४ ॥ स तानिति ॥ करपुटाञ्जलिं करतलयोरञ्जलिम्। सम्यक् संयुक्तकरतलाञ्जलिमित्यर्थः ॥ ५ ॥ सौम्येति ॥ एभिः वानरैः अभिवारितः अभिवारितोऽसीति यत् अत्रार्थे रोषो न कर्तव्यः। भवन्त इति पूजायां बहुवचनम्। न च हनुमदादिकमादाय बहुवचनम् उत्तरश्लोकेपि युवराजस्त्व-

मित्युक्तेः । अज्ञानात्क्रोधात् । अज्ञानप्रयुक्तक्रोधादित्यर्थः । अभिवारितमिति पाठे लिङ्गव्यत्यय आर्षः । केचित्तु अज्ञानात् क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इत्येतत् परिवारितं परिवारणं प्रति रोषो न कर्तव्य इति योजयन्ति ॥ ६ ॥ क्रोधाद्वारणे कृते कुतो रोषो न कर्तव्यस्स्यादित्याशङ्क्य क्रोधस्याज्ञानकृतत्वादित्याह—युवराज इति ॥ दोषः निवारणरूपापराधः ॥ ७ ॥ आख्यातं हीति ॥ उपयातम् आगमनम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ शङ्क इति ॥ अयं वृत्तान्तः अस्मदागमनवृत्तान्तः ॥ १२ ॥ पीत्वेति ॥ किं शेषं न किंचिदपि शिष्टमित्यर्थः । किन्तु मे गुरुः सुग्रीवो यत्र

युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल ॥ मौर्ख्यात्पूर्वं कृतो दोषस्तं भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ७ ॥ आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ॥ इहोपयातं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् ॥ ८ ॥ स त्वदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्हरियूथपैः ॥ प्रहृष्टो न तु रुष्टोसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ॥ ९ ॥ प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तानिति होवाच पार्थिवः ॥ १० ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं श्लक्ष्णमङ्गदः ॥ अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ११ ॥ शङ्के श्रुतोयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः ॥ तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परन्तपाः ॥ १२ ॥ पीत्वा मधु यथाकामं विश्रान्ता वनचारिणः ॥ किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरुः ॥ १३ ॥ सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरियूथपाः ॥ तथास्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १४ ॥ नाज्ञापयितुमीशोहं युवराजोस्मि यद्यपि ॥ अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं मया ॥ १५ ॥

वर्तते तत्र गमनमेव शेषमित्यर्थः । किंशेषं गमनं तच्च सुग्रीवो यत्र मे गुरुरिति पाठे अस्माकं गमनं किंशेषं किंचिच्छेषम् । तच्च गमनशेषं च सुग्रीवो यत्र तत्र गमनमिति संबन्धः ॥ १३ ॥ विनयपूर्वकं सर्वसंमेलनं समर्थयते—सर्वे इति ॥ तथास्मि कर्ता आह्वानं करिष्यामीत्यर्थः । कर्तव्ये कार्ये । भवद्भिः अहं परवान् । भवद्भिर्यथा नियुक्तं तथा करिष्यामि । गन्तव्यमित्युक्ते गमिष्यामः स्थातव्यमित्युक्ते स्थास्याम इत्यर्थः ॥ १४ ॥ युवराजत्वात् भवानेव कर्तव्याकर्तव्यानियन्तेत्यत आह—नाज्ञापयितुमिति ॥ ईशः स्वतन्त्रः । कृतकर्माणः कृतोपकाराः यूयं मया धर्षयितुम्

अनादर्तुं परतन्त्रीकर्तुमिति यावत् । अयुक्तम् अयुक्ता इत्यर्थः । आर्षमव्ययमेतत् । शक्यमितिवत्सामान्योपक्रमान्नपुंसकैकत्वनिर्देश इत्यप्याहुः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ एवमिति ॥ अहमिति मन्यते गर्विष्ठो भवतीति यावत् ॥ १७ ॥ तव चेति ॥ सन्नतिः विनयः ॥ १८ ॥ सर्वे वयमिति ॥ कृतक्षणाः कृतावसराः । अवसरप्रतीक्षा इति यावत् ॥ १९ ॥ २० ॥ एवं त्विति ॥ बाढमित्यङ्गीकारे । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेन पूर्वापरयोरन्वेति । एवं तेषां वदतां

ब्रुवतश्चागङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमव्ययम् ॥ प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः॥१६॥ एवं वक्ष्यति को राजन् प्रभुः सन्वानरर्षभ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोहमिति मन्यते ॥ १७॥ तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्य चित् ॥ सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ १८ ॥ सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः ॥ स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ १९ ॥ त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् ॥ क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते ॥ २० ॥ एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत ॥ बाढं गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः ॥ २१ ॥ उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ॥ कृत्वाकाशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवाचलाः ॥ २२ ॥ तेम्बरं सहसोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः ॥ विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा ॥ २३ ॥ अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानराधिपः ॥ उवाच शोकोपहतं रामं कमललोचनम् ॥ २४ ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः ॥ नागन्तुमिह शक्यं तैरतीते समये हि नः ॥ २५ ॥ न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते ॥ युवराजो महाबाहुः प्लवतां प्रवरोङ्गदः ॥ २६ ॥ यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ भवेत्स दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

तेषु वदत्सु । अङ्गदः बाढमिति प्रत्यभाषत । गच्छाम इत्युक्त्वापि उत्पपात ॥ २१ ॥ उत्पतन्तमिति । निराकाशं निरवकाशम् ॥ २२ ॥ तेम्बरमिति ॥ अत्र जग्मुरित्यध्याहार्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ नेति ॥ विनिपातिते विघ्निते ॥ २६ ॥ यद्यपीति ॥ अकृतकृत्यानाम् अकृतकार्याणाम् । ईदृशः मधुवनभङ्गरूपः । उपक्रमः उद्योगः । यदि स्यात्तदाङ्गदो दीनवदनत्वादिविशिष्टो भवेत् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

पितृपैतामहमिति ॥ पिता चासौ पितामहश्च । पित्रा ब्रह्मणा ऋक्षरजसे दत्तं पितृपैतामहम् । प्लवगेश्वरः अङ्गदः ॥ २८ ॥ कौसल्येति ॥ हे राम कौसल्या सुप्रजाः सुप्रजावती । “ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ” इत्यसिच्प्रत्ययः । एवं देव्यवस्थानज्ञानेन भवतस्सत्तालाभादिदानीं कौसल्या सुप्रजावती अभूदिति

पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् ॥ न मे मधुवनं हन्याददृष्टः प्लवगेश्वरः ॥ २८ ॥ कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत ॥ दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ २९ ॥ न ह्यन्यः कर्मणो हेतुः साधनेस्य हनूमतः ॥ हनूमति हि सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम ॥ व्यवसायश्च वीर्यं च सूर्ये तेज इव ध्रुवम् ॥ ३० ॥ जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च बलेश्वरः ॥ हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ ३१ ॥ मा भूश्चिन्तासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रम ॥ ३२ ॥ ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे ॥ हनुमत्कर्मदृप्तानां नर्दतां काननौकसाम् ॥ किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३३ ॥ ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः ॥ आयताञ्चितलाङ्गूलः सोभवद्धृष्टमानसः ॥ ३४ ॥ आजग्मुस्तेपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३५ ॥ तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मुदान्विताः ॥ निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ३६ ॥ हनुमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ॥ नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ३७ ॥ निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन् सुग्रीवः पवनात्मजे ॥ लक्ष्मणः प्रीतिमान् प्रीतं बहुमानादवैक्षत ॥ ३८ ॥ प्रीत्या च रममाणोथ राघवः परवीरहा ॥ बहुमानेन महता हनुमन्तमवैक्षत ॥ ३९ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥

शेषः ॥२९॥३०॥ जाम्बवानिति ॥ यत्र कार्यें । नेता मन्त्री । बलेश्वरः सेनापतिः । अधिष्ठाता संरक्षक इत्यर्थः।तस्य कार्यस्य । गतिः सिद्धिः । अन्यथा विपरीता न भवेत् । संप्रति चिन्तासंयुक्तो मा भूः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत इत्यादि ॥ सिद्धिं कथयतामिव । उत्साहेनेति शेषः ॥ ३३ ॥ तत इति ॥ आयताञ्चितलाङ्गूलः आयतः दीर्घीकृतः अञ्चितः माल्यवच्छृङ्गे समास्थापितः ॥ ३४ ॥ ३५॥ त इति ॥ प्रहृष्टाः सञ्जातपुलकाः ॥३६॥ हनुमांश्चेति ॥ नि-

यतामिति । अक्षतत्वेप्यनियतत्वे वैय्यर्थ्यम् नियतत्वेपि क्षतत्वे च तथा । ततः आवश्यकमुभयं संग्रहेण दर्शयति॥ अस्मिन्सर्गे सार्धैकोनचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ तत इति ॥ प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ १ ॥ २ ॥ रावणेति ॥ रोधं निरोधम् । यश्चायं समयः कृतः । मासद्वयादूर्ध्वं हनिष्यामीति यः संकेतो रावणेन कृत इत्यर्थः ।

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ॥ प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १ ॥ युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ॥ प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमुः ॥ २ ॥ रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ॥ रामे समनुरागं च यश्चायं समयः कृतः ॥ एतदाख्यान्ति ते सर्वे हरयो रामसन्निधौ ॥ ३ ॥ वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥ क्व सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते ॥ एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ५ ॥ रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसान्निधौ ॥ चोदयन्ति हनूमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ६ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनुमान्मारुतात्मजः॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति॥उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा॥७॥समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम् ॥ अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया॥८॥ तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥९॥ तत्र दृष्टा मया सीता रावणान्तःपुरे सती ॥ संन्यस्य त्वयि जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ॥ १० ॥ दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ ११ ॥

मासशब्दः पक्षपर इत्युक्तं प्राक् । तामिति शेषः ॥३॥४॥५॥६॥श्रुत्वा त्वित्यादि ॥ प्रणामश्च सीतायाः स्मरणकृत इति बोध्यम् । सीताया दर्शनं यथेति । येन प्रकारेण सीतादर्शनं जातं तेन प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः ॥७॥ समुद्रमिति । दिदृक्षया न तु श्रोतुमिच्छया । मार्गमाण इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्रेति ॥ तत्र लङ्घने कृते साति ॥ ९ ॥ तत्र दृष्टेति ॥ हे राम रामा सीता त्वयि मनोरथं स्वाभिलाषम् संन्यस्य जीवन्ती । त्वदभिलाषेण धृतजीवितेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

दुःखमित्यर्धम् ॥ आसाद्यते आसीदति । आर्षौ यत् ॥ १२ ॥ रावणान्तःपुर इत्यादि ॥ एकवेणीधरा त्रिधा विभागं विना बद्धः केशपाशः एकवेणीत्युच्यते । अधःशय्या स्थण्डिलशायिनी । मर्तव्ये मरणे कृतनिश्चया ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ सर्वमर्थं च दर्शिता सुग्रीवसख्यप्रभृतिसर्वमर्थं च बोधिता ॥ १६ ॥ नियत इति ॥ समुदाचारः परपुरुषाचिन्तकत्वादिः । त्वयि भक्तिश्च । वर्तत इति शेषः । तपसा अनशनेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ अभिज्ञानमिति ॥ अभिज्ञानं चिह्नभूतं वाक्यम् तवान्तिके पूर्वं यथा येन प्रकारेण जातं तथा दत्तमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—चित्रकूट इति । सदस्यवक्तव्यत्वात् सूचनोक्तिः ॥ १९ ॥ विज्ञाप्यश्चेति ॥ अखिलेनेति । रावणागमनादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ अयं चास्मा इत्यादि ॥ सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे समीपे शृण्वति सति । एवं एष चूडामणिरित्यारभ्य रक्षसां वशमागतेत्यन्तवक्ष्यमाणप्रकारेण । वचनानि रामं प्रति मयोक्तवचनानि । ब्रुवता त्वया । अयं मणि-

दुःखमासाद्यते देवी तथाऽदुःखोचिता सती ॥ १२ ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १३ ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्थां मर्तव्यकृतनिश्चया ॥ देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ १४ ॥ इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्तयतानघ ॥ सा मया नरशार्दूल विश्वासमुपपादिता ॥ १५ ॥ ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १६ ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्यास्तथा त्वयि ॥ १७ ॥ एवं मया महाभागा दृष्टा जनकनन्दिनी ॥ उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ अभिज्ञानं च मे दत्तं यथा वृत्तं तवान्तिके ॥ चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ १९ ॥ विज्ञाप्यश्च नरव्याघ्रो रामो वायुसुत त्वया ॥ अखिलेनेह यद् दृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २० ॥ अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरिरक्षितः ॥ ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २१ ॥ एष चूडामणिः श्रीमान्मया सुपरिरक्षितः ॥ मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ २२ ॥ ॥

रित्यर्थः । प्रदातव्यः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति मामिति ॥ मृगीवोत्फुल्ललोचना । त्रासातिशयादिति भावः ॥२५॥ एतदेवेति ॥ सन्तीर्यतेनेनेति संतारः सेतुः॥२६॥ ताविति ॥ पूर्ववद्वैश्वदेवीवृत्तम्। समुद्रतरणे सुरसानिरसनादिकम् अक्षवधलङ्कादहनादिकं सजातीयेभ्यः पूर्वमुक्तमपि प्रभुसंनिधावात्मश्लाघायां पर्यवस्येदिति नोक्तमिति ध्येयम्। स्ववृत्तान्तं सर्वमाख्यातवानिति सामान्येन वक्तुं युक्तत्वेप्यङ्गदसन्निधौ प्रपञ्चनं गोप्यविशेषगोपना-

त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ २३ ॥ एतं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २४ ॥ इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥ २५ ॥ एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा ॥ सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम् ॥ २६ ॥ तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ॥ देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः ॥ तं मणिं हृदये कृत्वा प्ररुरोद सलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्शितः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ॥ तथा ममापि हृदयं मणिरत्नस्य दर्शनात् ॥३॥ मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे ॥ वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥४॥

र्थम् । अत्र त्वप्रपञ्चनम् अकथनीयाकथनार्थं चेति ज्ञेयम् ॥ अस्मिन्सर्गे सार्धसप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगो०रा०सु० पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥६५॥

एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ यथैवेति॥ यथा वत्सला वत्से स्नेहवती धेनुः । वत्सस्य स्नेहाद्वत्सविषयकस्नेहात् । स्रवत्येव द्रवत्येव । तथा मणिरत्नस्य मणिश्रेष्ठस्य दर्शनान्मम हृदयं द्रवति ॥ ३ ॥ मणेरागतिमाह—मणिरत्नमिति ॥ मे श्वशुरेण जनकेन । वधूकाले वधूप्रतिग्रहकाले । विवाहकाल इत्यर्थः । यथा शोभते तथा बद्धमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

जनकेनापि कुतस्तल्लब्धं तत्राह–अयं हीति ॥ ५ ॥ मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यतीति सीतयोक्तप्रकारेण स्मरति–इममिति ॥ इमं दृष्ट्वा
तातस्य दशरथस्य । वैदेहस्य जनकस्य । दर्शनमद्यावगतः प्राप्तोस्मि । तदा ताभ्यां तस्या मूर्ध्नि बद्धत्वादिति भावः । इह वैदेहग्रहणं सीताजनन्या अप्युपलक्षणम् । सीतावाक्ये वीरो जनन्या मम चेत्युक्तेः । तत्र त्रयाणां संस्मरिष्यतीति त्रयग्रहणं बहुमात्रोपलक्षणम् । इह वैदहस्यापि स्मरणोक्तेः ॥

अयं हि जलसंभूतो मणिः सज्जनपूजितः ॥ यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥ इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं यथा
तातस्य दर्शनम् ॥ अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः ॥ ६ ॥ अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे
मणिः ॥ अस्याद्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये ॥ ७ ॥ किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः ॥ पिपासुमिव
तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा ॥ ८ ॥ इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसंभवम् ॥ मणिं पश्यामि सौमित्रे
वैदहीमागतं विना ॥ ९ ॥ चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति ॥ क्षणं सौम्य न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम्
॥ १० ॥ नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया ॥ न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११ ॥
कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती सदा ॥ भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥ शारदस्तिमिरोन्मुक्तो
नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः ॥ आवृतं वदनं तस्या न विराजति राक्षसैः ॥ १३ ॥ किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयाद्य
मे ॥ एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥ मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ॥ मद्विहीना
वरारोहा हनुमन्कथयस्व मे ॥ १५ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इतस्त्विति ॥ आगतं मणिमित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कथमिति ॥ भीरुभीरुः अत्यन्तभीरुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ किमाहेति ॥ तत्त्वतः संकोचेन । किंचित् गोपनीयमिति भावः ॥१४॥ मधुरेति ॥ मधुरा सुन्दरी । मधुरालापा । येन तद्वचनानुवादेपि भवद्वचनं मधुरं भवतीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥

एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ पूर्वं संकुचितं विस्तृणीति–सुखेत्यादिना ॥ उभावपि पर्यायेण सुप्ताविति त्वया सार्धमित्युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तां त्वि-

एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना ॥ सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥ इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ ॥ पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥ सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता ॥ वायसः सहसोत्पत्य विरराद स्तनान्तरे ॥ ३ ॥ पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रज ॥ पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥ पुनः पुनरुपागम्य विरराद भृशं किल ॥ ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५ ॥ वायसेन च तेनैव सततं बाध्यमानया ॥ बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप ॥ ६ ॥ तां तु दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे ॥ आशीविष इव क्रुद्धो निःश्वसन्नभ्यभाषथाः ॥ ७ ॥ नखाग्रैः केन ते भीरु दारितं तु स्तनान्तरम् ॥ कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥ निरीक्षमाणः सहसा वायसं समवैक्षथाः ॥ नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥ सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरान्तरचरः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥ ततस्तस्मिन् महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे त्वं कृथाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥ ११ ॥ स दर्भं संस्तराद्गृह्य ब्रह्मास्त्रेण ह्ययोजयः ॥ स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखः खगम् ॥ १२ ॥ क्षिप्तवांस्त्वं प्रदीप्तं हि दर्भं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोनुजगाम ह ॥ १३ ॥ स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः ॥ त्रींल्लोकान्संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥ पुनरेवागतस्त्रस्तस्त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ १५ ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ॥ १६ ॥

त्यादि ॥ दारितां विदारिताम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥

॥१७॥१८॥१९॥न नागा इति॥प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुम्॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥त्वच्छोकेति॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तर-

मोघमस्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव ॥ भवांस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ १७ ॥ राम त्वां स नमस्कृत्य राज्ञे दशरथाय च ॥ विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ १८ ॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्छीलवानपि ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयति राघवः ॥ १९ ॥ न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ न च सर्वे रणे शक्ता रामं प्रति समासितुम् ॥ २० ॥ तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ॥ क्षिप्रं सुनिशितैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ॥ २१ ॥ भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥२२॥ शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ २३ ॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः ॥ समर्थौ सहितौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ २४ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् ॥ पुनरप्यहमार्यां तामिद वचनमब्रुवम् ॥ २५ ॥ त्वच्छोकार्विमुखा रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २६ ॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ अस्मिन्मुहूर्ते दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २७ ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रावनिन्दितौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ २८ ॥ हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहबान्धवम् ॥ राघवस्त्वां वरारोहे स्वां पुरीं नयते ध्रुवम् ॥ २९ ॥ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं त्वमिहार्हसि ॥ ३० ॥ साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेण्युद्ग्रथनमुत्तमम् ॥ मुक्त्वा वस्त्राद्ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल ॥ ३१ ॥ ॥

विमुखः॥२६॥२७॥२८॥हत्वेति॥नयते नेष्यते।वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रयोगः॥२९॥३०॥साभिवीक्ष्य दिश इति॥ दिगवलोकनं राक्षस्यो दृष्ट्वा रावणाय वक्ष्यन्तीति भयेन वेण्यामुदग्रथ्यत इति वेण्युद्ग्रथनम्।वेणीधार्यमित्यर्थः।मुक्त्वा वस्त्रादिति वस्त्राञ्चलेन ग्रथितं मणिं मुक्त्वा ततः ददावित्यर्थः॥३१॥

॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥ अस्मिन्सर्गे सार्धसप्तत्रिंश श्लोकाः॥इति श्रीगोविन्द॰श्रीरामायण॰शृङ्गा॰ सुन्दरका॰सप्तषष्टितमः सर्गः ॥६७॥
अथेत्यादि॥ हे नरव्याघ्र तव स्नेहात्। मयीति शेषः। सौहार्दात् सुहृद्भावात्। आप्तत्वादिति यावत्। अनुमान्य संमान्य। उत्तरं ततः परम् उत्तरं कार्यं

प्रतिगृह्य मणिं दिव्यं तव हेतो रघूद्वह ॥ शिरसा तां प्रणम्यार्यामहमागमने त्वरे ॥ ३२ गमने च कृतोत्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी ॥ विवधमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ॥ ३३ ॥ अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पसंदिग्धभाषिणी ॥ ममोत्पतनसंभ्रान्ता शोकवेगसमाहता ॥ ३४॥ हनुमन् सिंहसंकाशावुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान् ब्रूया ह्यनामयम् ॥ ३५॥ यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः॥ अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ३६ ॥ इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च॥ ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ ३७॥ एतत्तवार्या नृपराजसिंह सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ॥ एतच्च बुद्ध्वा गदितं मया त्वं श्रद्धत्स्व सीतां कुशलां समग्राम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥ ॥ ॥

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमः ॥ तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य वै ॥ १ ॥ एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया ॥ यथा मामाप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २ ॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम ॥ कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥ मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वीर्यवन् ॥ अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणम् ॥ ४ ॥ गते हि त्वयि विक्रान्ते पुनरागमनाय वै ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ ५ ॥ तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ॥ दुःखाद्दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६ ॥

वा। पुनर्देव्याहमुक्त इत्यन्वयः। ससंभ्रमः गमनत्वरान्वित इत्यर्थः॥ १ ॥ २ ॥ यदि वेत्यादि ॥ शोकविपाकस्य शोकवृद्धेरित्यर्थः ॥३॥ ४ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशय इत्यतः परं तवादर्शनजः शोक इति श्लोकः । अतः परम् अयं च वीर संदेह इति श्लोकः ।

केषुचित्कोशेष्वेतच्छ्लोकद्वयं प्रमादात्पतितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तदस्मिन्निति ॥ कार्यनियोंगे कार्यगतौ । दुरतिक्रमे दुर्निर्वहे ॥ १० ॥

अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ ७ ॥ कथं नु खलु दुष्पारं
तरिष्यन्ति महोदधिम् ॥ तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य
लङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥ तदस्मिन्कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे ॥ किं
पश्यसि समाधानं ब्रूहि कार्यविदां वर ॥ १० ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः
परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥ बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे ॥ विजयी स्वां पुरीं रामो
नयेत्तत्स्याद्यशस्करम् ॥ १२ ॥ यथाहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता ॥ रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः
॥ १३ ॥ बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४ ॥
तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं
प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् ॥ १६ ॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः
प्लवतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥ तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥
मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८ ॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते गतिः ॥ न च
कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९ ॥ असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलदर्पितैः ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः
॥ २० ॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ
॥ २१ ॥ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ॥ न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ २२ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

तदलमिति ॥ मन्युः दैन्यम् । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ततो मयेति ॥ तव शोकेनापि नैव दंशानित्यादिमदुक्त्या श्रुतेन । तदा मम पुरस्तादभिपीडिता । अदीनभाषिणा मया । शिवाभिः इष्टाभिः वाग्भिः । अभिप्रसादिता शान्तिं

तदलं परितापेन देवि मन्युर्व्यपैतु ते ॥ एकोत्पातेन वै लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३ ॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४ ॥ अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ २५ ॥ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥ २६ ॥ शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसि स्वनम् ॥ २७ ॥ निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् ॥ अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥ ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणा शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ॥ जगाम शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवापि शोकेन तदाभिपीडिता ॥२९॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाव्ये वाल्मीकीये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥ ॥ श्रीमत्सुन्दरकाण्डः समाप्तः ॥

श्रीमत्सुन्दरकाण्डपठनश्रवणयोः फलम् ब्रह्माण्डपुराणे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमे अध्याये–

काण्डस्य सुन्दराख्यस्य श्रवणात्पठनादपि । मां प्राप्नुयाज्जगद्धेतुं नात्र संदेह इष्यते ॥

दुःखनिवृत्तिम् जगाम ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

इत्थं कौशिकवंशमौक्तिकमणिर्गोविन्दराजाभिधो वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकपदद्वन्द्वैकसेवारतः ॥ पूर्वाचार्यकृता विलोक्य विविधा व्याख्या मुहुर्जानकीकान्तस्याप्रतिमाज्ञयैव तिलकं सौन्दर्यकाण्डे व्यधात् ॥१॥ श्रीरामानुजीयादिव्याख्यानस्थविशेषविषयसहित–श्रीगोविन्दराजीयव्याख्याने सु० समाप्तः ॥

इदं सुन्दरकाण्डं कल्याणस्थ–स्वकीय “ लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर ” मुद्रणालये श्रीकृष्णदासात्मज–गङ्गाविष्णुना मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ॥ ॥ शके १८१६ संवत् १९५१

श्रीविष्णुसहस्रनाम।

निरुक्ति निर्वचन दो व्याख्याओंसे युक्त भगवद्गुणदर्पणाख्य विष्णुसहस्रनामभाष्यकी और विष्णुसहस्रनाम दीपिकाकी तथा विष्णुसहस्रनाम चन्द्रिकाकी–

जाहिरखबर।

अनुष्टुप्श्लोकात्मक निरुक्तिव्याख्यासमेत और प्रकृतिप्रत्ययको दिखानेवाले पाणिनिसूत्रोंसे गर्भित ऐसी निर्वचननामक द्वितीयव्याख्यासे युक्त भगवद्गुणदर्पण नामक विष्णुसहस्रनामभाष्य संपूर्ण ग्रन्थ छपके तय्यारहै. (कीमत ५ रु०) और उक्तभाष्यके अनुसार विष्णुसहस्रनामका व्युत्पत्तिसहित हिंदीभाषामें दीपिकानामक ग्रंथ (कीमत १ रु०) तथा शाङ्कर भाष्यके अनुकूल विष्णुसहस्रनामका व्युत्पत्तिसहित हिंदीभाषामें चन्द्रिका नामक ग्रन्थ (कीमत १२ आ०) सो यह दोनों पुस्तकें अत्यंत सुंदर छोटे बडे अक्षरोंमें छपकर विक्रयार्थ प्रस्तुत हैं जिन महाशयोंको लेनेकी और देखनेकी इच्छा हो उन्होंने शीघ्र सूचना करना तब उक्त पुस्तकोंके भेजनेमें उद्यत होवेंगे।

पुस्तक मिलनेका ठिकाना–

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर छापाखाना

कल्याण—(मुंबई)

॥ अथ सटीकान्वयश्रीवाल्मीकीयरामायणे युद्धकाण्डम् ॥

यह ग्रन्थ सन् १८६७ के ऐक्ट २५ के अनुसार रजिष्टरी करके सब हक्क यन्त्राधिकारीने अपने स्वाधीन रक्खा है.

युद्धकांडम्

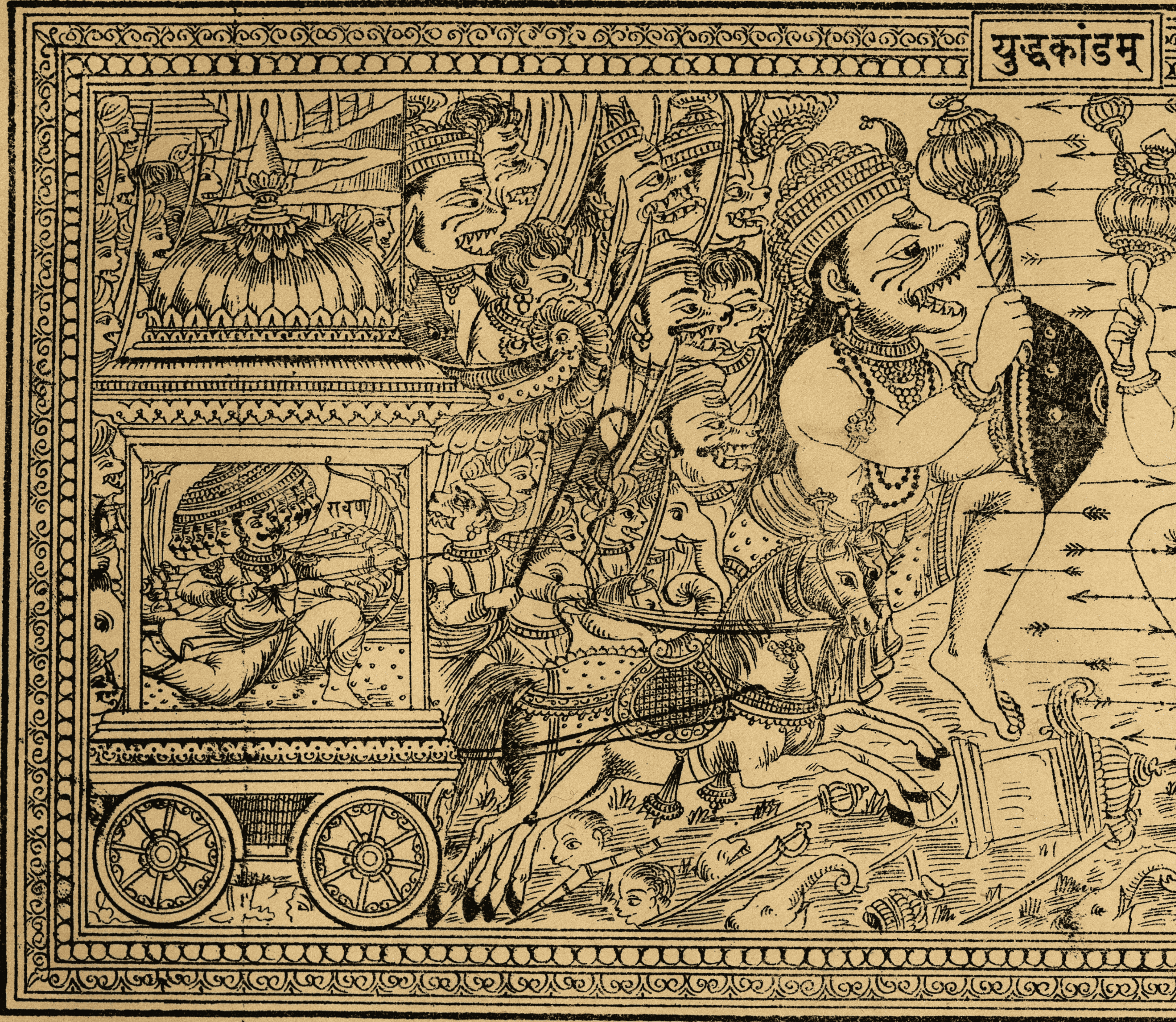

॥ श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ ॥ आचार्यं शठकोपदेशिकवरं प्राचार्यपारम्परीमप्यानम्य सनारदं कुशलवाचार्यं मुनीनां वरम्। पूर्वाचार्यकृता विलोक्य बहुधा व्याख्याः सतां प्रीतये कुर्वे संप्रति युद्धकाण्डविवृतिं श्रीमत्किरीटाभिधाम् ॥ उक्तं पुरुषकारभूताया लक्ष्म्याः कृत्यं सुन्दरकाण्डे। अथोपायकृत्यं वक्तुं षष्ठः काण्ड आरभ्यते। तत्र स्वामिना कृत्यकार्यैं भृत्ये एवं वर्तितव्यमित्यमुमर्थमुपदेष्टुं सुग्रीवादीनामुत्साहं वर्धयन् समाहृतसीतावृत्तान्तं हनुमन्तं रामः सत्करोति प्रथमे सर्गे। अत्र गायत्र्यक्षरं मकारः। श्रुत्वेति ॥ यथावत् यथावस्थितप्रकारेण। अभिभाषितम् उक्तम्। उत्तरं प्रियश्रवणोत्तरकालार्हम् ॥ १ ॥ अथ प्रत्यक्षे गुरवः स्तुत्याः परोक्षे मित्रबान्धवाः। कर्मान्ते दासभृत्याश्च न कदाचन पुत्रकाः ॥ इति वचनात्कर्मान्ते दासं

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ॥ रामः प्रीतिसमायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत्
॥ १ ॥ कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभम् ॥ मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले ॥ २ ॥ न हि तं
परिपश्यामि यस्तरेत महार्णवम् ॥ अन्यत्र गरुडाद्वायोरन्यत्र च हनूमतः ॥ ३ ॥ देवदानवयक्षाणां
गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ अप्रधृष्यां पुरीं लङ्कां रावणेन सुरक्षिताम् ॥ (यो वीर्यबलसम्पन्नो द्विषद्भिरनिवारितः ॥)
प्रविष्टः सत्त्वमाश्रित्य श्वसन्को नाम निष्क्रमेत् ॥ ४ ॥ ॥

स्तौति—कृतमित्यादिना ॥ अत्र महदित्यनेन सागरतरणमुच्यते। सुमहदित्यनेन लङ्काप्रवेशः। दुर्लभमित्यनेन लङ्काधर्षणम्। मनसापि न शक्यमित्यनेन पुनर्निर्गमः। प्रथमं सागर एव न तर्तुं शक्यः। तीर्त्वापि तं लङ्का न प्रवेष्टुम्। प्रविश्यापि न धर्षयितुं धर्षयित्वापि न ततो निर्गन्तुमिति भावः॥

❀ रामानुजीयम् ❀ सीतावृत्तान्तश्रवणजनितहर्षातिशयादुत्तमदूतलक्षणवैशिष्ट्यकथनेन सुग्रीवादीनां पुरतो हनुमन्तं स्तौति—कृतमित्यादिना ॥ ॥ २ ॥ महत्त्वमुपपादयति—न हीति ॥ गरुडवायू मिलित्वा तरेताम्। अयं त्वेक एवातरदित्यर्थः ॥ ३ ॥ सुमहत् मनसापि न शक्यमित्येतद्द्वयमप्युपपादयति—देवदानवेत्यादिना सार्द्धश्लोकेन ॥ सत्त्वं बलम् आश्रित्य श्वसन् जीवन्। निष्क्रमेत् निष्क्रामेत्। लङ्कां प्रविश्य स्वबलेन पुनर्निर्गच्छन् हनुमतोन्यः कोपि नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दुर्लभत्वमुपपादयति—को विशेदिति ॥ ५ ॥ न केवलं स्वामिनियुक्तकार्यकरणेन भृत्यकार्यं निर्व्यूढमनेन किन्त्वनियुक्तप्रकृतकार्यानुकूलकार्यान्तरकरणेनापि महत्कार्यं संसाधितमित्याह—भृत्येति ॥ विक्रमः अतिशक्तिः । विक्रमस्त्वतिशक्तितेत्यमरः । विक्रमस्य सदृशम् स्वबलम् अशोकवनिकाभङ्गादिकम् पौरुषं स्वयम् आत्मनः स्वामिनियोगं विना विधाय सुग्रीवस्य भृत्यकार्यं भृत्येन कर्तव्यम् महत् अधिकम् कृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ हनुमत उत्तमभृत्यत्वं दर्शयितुमुत्तममध्यमाधमभृत्यानां क्रमेण लक्षणमाह—यो हीत्यादिना ॥ यो भृत्यः भर्त्रा स्वामिना । दुष्करे कर्मणि नियुक्तः तत् कृत्वा । अनुरागेण स्वामिभक्त्यतिशयेन । तदपेक्षितमनियुक्तमपि कार्यं कुर्यात् । तं पुरुषोत्तमम् उत्तमभृत्यम् आहुः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कु-

को विशेत्सुदुराधर्षां राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ यो वीर्यबलसम्पन्नो न समः स्याद्धनूमतः ॥ ५ ॥ भृत्यकार्यं ह-
नुमता सुग्रीवस्य कृतं महत् ॥ एवं विधाय स्वबलं सदृशं विक्रमस्य च ॥ ६ ॥ यो हि भृत्यो नियुक्तस्स-
न्भर्त्रा कर्मणि दुष्करे ॥ कुर्यात्तदनुरागेण तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७ ॥ नियुक्तो यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः
प्रियम् ॥ भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ८ ॥ नियुक्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः ॥
भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ ९ ॥ ॥ ॥

र्यात्तदनुरागेणेति पाठः । धातूनामनेकार्थत्वादत्रानुरागशब्दोनुबन्धवचनः । तदनुबन्धेन प्रकृतकार्यानुबन्धेन अनियुक्तमपि कार्यं यः कुर्यादित्यर्थः । भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यादित्यधिककार्याकर्तुर्मध्यमभृत्यत्वाभिधानादेवं व्याख्यातम् । तदनसूयुर्य इति पाठे यच्छब्दोतिरिच्यते ॥ ७ ॥ नियुक्त इति ॥ नियुक्तो यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरमिति पाठः ॥ भर्त्रा नियुक्तः यो भृत्यः युक्तः उत्साहयुक्तः समर्थश्च । नृपतेः स्वामिनः प्रियं परं कार्यं स्वामिनिर्दिष्टादधिकं कार्यम् न कुर्यात् । तं मध्यमं नरं मध्यमभृत्यम् आहुः । भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियम् । भृत्योऽभृत्यस्समर्थोऽपि तमाहुर्मध्यमं नरमिति पाठान्तरम् । तत्र त्वयमर्थः । यस्तु भृत्यस्समर्थोऽपि परं कार्यं न कुर्यात् उक्तमात्रमेव कुर्यात्स भृत्योऽभृत्यः उक्तानुष्ठानात् भृत्यः अधिकाकरणादभृत्यः । ततस्तं मध्यममाहुरिति ॥ ८ ॥ नियुक्त इति ॥ समाहितः कार्यान्तराव्यग्रः ।

युक्तः समर्थश्च यो भृत्यो नियुक्तोपि नृपतेः कार्यं नृपतेः उक्तमात्रमपि कार्यं सम्यङ्न कुर्यात् तं पुरुषाधमम् अधमभृत्यम् आहुः ॥ ९ ॥ उक्तेषु त्रिविधभृत्येषूत्तमभृत्योयमित्याह—तदिति ॥ तत् उत्तमभृत्यलक्षणलक्षितत्वात् नियुज्यतेस्मिन्निति नियोगः कार्यं तस्मिन्नियुक्तेन उत्तमभृत्येन कृत्यं कर्तव्यं कार्यम् हनुमता कृतम्। किंचात्मा स्वयं लघुतां न नीतः। राक्षसैरपराजितत्वात्। सुग्रीवश्चापि तोषितः उक्तकार्यातिरिक्तकार्यकरणात् ॥ १० ॥ न केवलं सुग्रीवतोषणं धर्मपरिरक्षणं चास्माकमासीदित्याह—अहमिति ॥ धर्मतः धर्मे। सप्तम्यर्थे तसिः। धर्मतः परिरक्षिताः धर्मे स्थापिताः। धर्मस्थापनं चात्राधर्मान्मोचनम्। यदि हनुमता सीता न दृश्येत तदाहं तावदात्मानं जह्याम्। ततो लक्ष्मणादयश्च। तत आत्महानिरूपोऽधर्मस्सर्वेषां स्यादिति भावः। यद्वा वैदेहीदर्शनरूपेण धर्मेण उपकारेण सर्वे वयं परिरक्षिताः निरपवादाः कृताः स्मेति भावः ॥११॥ एवं निरतिशयानन्दकरं वचनं कथ-

तन्नियोगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनूमता ॥ न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः ॥ १० ॥ अहं च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ॥ ११ ॥ इदं तु मम दीनस्य मनो भूयः प्रकर्षति ॥ यदिहास्य प्रियाख्यातुर्न कुर्मि सदृशं प्रियम् ॥ १२ ॥ एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः ॥ मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ १३ ॥ ॥

यतो हनुमतः तत्सदृशप्रत्युपकारालाभात् खिद्यते—इदं त्विति ॥ प्रकर्षति व्याकुलयति संतापयति वा। कुर्मि करोमि ॥ १२ ॥ स च संतापस्सर्वस्वदानरूपेण प्रत्युपकारेण विना न शाम्यति। तस्य सर्वस्वदानस्य मया क्रियमाणः परिष्वङ्ग एव प्रतिनिधिर्भवत्वित्याह—एष सर्वस्वभूतस्तु परिष्वङ्गो हनूमतः। मया कालमिमं प्राप्य दत्तस्तस्य महात्मनः ॥ तुशब्दोवधारणे। इमं प्रत्युपकारार्हं कालं प्राप्य मया दत्तोयं परिष्वङ्ग एव सर्वस्वभूतोस्तु। सर्वस्वदानसदृशोस्त्विति संबन्धः। एष स्वानुभवसिद्धः। इच्छागृहीताभिमतोरुदेहत्वेन स्वस्य निरवधिकभोग्यतया स्थितः। लोके स्वस्य रस्यं हि स्वाभिमताय दिशतिसर्वस्वभूतः। एतद्व्यतिरिक्तप्रदाने इदं न दत्तमिति न्यूनता स्यात्। एतत्प्रदाने तु सर्वं दत्तम् एतद्विग्रहस्य सर्वाश्रयत्वात् परिष्वङ्गो हनूमतः। अमृताशिनो हि तृणकवलादिकं न देयम्। स्नेहो मे परमो राजन्नित्येतद्विग्रहे प्रेमवतः स एव दातव्यः। मया काल-

मिमं प्राप्य दत्तः । अयं किञ्चिदपि मत्तोनपेक्षमाणो वर्त्तते । कदा मयास्मै किंचिद्दत्तं स्यादिति सोत्कण्ठेन मया स्थितं संप्रत्यप्रतिषेधसमयलाभाद्दत्तवानस्मि । तस्य महात्मनः महास्वभावस्य । महोदारस्येत्यर्थः । देहद्वयमुपकृतवतः किमेकदेहप्रदानमुचितमिति भावः । वेण्युद्ग्रथनसमये सीतां संरक्ष्य दत्त्वा अवगाह्यार्णवं स्वप्स्य इति दशायां रामदेहं च सीतासंदेशवचनेनाजीवयद्धि । एवं देहद्वयं दत्तवतः किमेकदेहदानमुचितमिति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मया कालमिमं प्राप्य दत्तश्चास्तु महात्मन इति पाठः ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ प्रीतिहृष्टाङ्गः प्रीत्या पुलकितगात्रः । महात्मानमित्यादिविशेषणानि परिष्वङ्गहेतवः ॥ १४ ॥ एवं हनुमन्तं स्तुत्वा सागरस्य दुस्तरत्वं विचार्य विषण्णस्सन् प्रयासकृतं

इत्युक्त्वा प्रीतिहृष्टाङ्गो रामस्तं परिषस्वजे ॥ हनूमन्तं महात्मानं कृतकार्यमुपागतम् ॥ १४ ॥ ध्यात्वा
पुनरुवाचेदं वचनं रघुनन्दनः ॥ हरीणामीश्वरस्यैव सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ १५ ॥ सर्वथा सुकृतं तावत्सीतायाः
परिमार्गणम् ॥ सागरं तु समासाद्य पुनर्नष्टं मनो मम ॥ १६ ॥ कथं नाम समुद्रस्य दुष्पारस्य
महाम्भसः ॥ हरयो दक्षिणं पारं गमिष्यन्ति समाहिताः ॥ १७ ॥ यद्यप्येष तु वृत्तान्तो वैदेह्या गदितो
मम ॥ समुद्रपारगमने हरीणां किमिवोत्तरम् ॥ १८ ॥ ॥

सीतान्वेषणं निरर्थकमिति मन्वान आह–ध्यात्वेति ॥ एवकारो भिन्नक्रमः । ध्यात्वा दुस्तरं सागरं सर्ववानरवाहिनीसहितोहं कथं संतरिष्यामीति संचिन्त्य । सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे उपशृण्वत्येव । व्यत्ययेन सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥ १५ ॥ सर्वथेति ॥ सर्वथा सर्वप्रकारेण समुद्रतरणान्तःपुरप्रवेशादिना । सुकृतं तावत्सुष्ठु कृतमेव । परिमार्गणम् अन्वेषणम् । किं तु सागरं समासाद्य सागरस्य दुस्तरत्वमालोच्य । पुनर्नष्टं मनो मम । सीतावृत्तान्तश्रवणेन हृष्टमपि मे मनः पुनर्नष्टं प्रकृतं विषादं पुनः प्राप्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥ विषादमेव प्रकटयति–कथमिति ॥ दुष्पारस्य दुष्प्रापतीरस्य । “ पार-तीर, कर्मसमाप्तौ” इत्यस्माद्धातोः खच्प्रत्ययः । महाम्भसः अगाधजलस्य । समाहिताः संगताः॥१७॥ सर्वथेति श्लोकोक्तं विवृणोति–यदीति ॥ वैदेह्या वृत्तान्तः गदितो यद्यपि गदित एव । हरीणां समुद्रपारगमने उत्तरं किम् उत्तरकालोचितं साधकं किम् न किमपीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वेति ॥ ध्यानमुपागमत् सागरतरणोपायचिन्तामकरोदित्यर्थः । शत्रुनिर्बर्हणमहाबाहुपदाभ्यां सागरशोषणादिकमेवोपायमचिन्तयदिति द्योत्यते ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥

एवं शोकसंभ्रान्तं राममवलोक्य समदुःखतया तच्छोकमसहमानः सुग्रीवः । आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोपि हितान्वेषी ब्रूयात्कल्याणभाषितमिति नीतिशास्त्रमनुस्मरन् शोकनिवारकं वचनमुवाचेत्याह—तं त्विति ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः । तं तु शोक परिद्यूनम् । रामः प्रीतिसमायुक्त इति प्रीतियुक्तत्वदशायामेव शोकपरिद्यूनं शोकपरितप्तम् । दशरथात्मजं महाराजपुत्रत्वेन शोकलेशानर्हं रामम् । श्री-

इत्युक्त्वा शोकसंभ्रान्तो रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ हनुमन्तं महाबाहुस्ततो ध्यानमुपागमत् ॥ १९ ॥ इति
श्रीमद्युद्धकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ॥ ॥

तं तु शोकपरिद्यूनं रामं दशरथात्मजम् ॥ उवाच वचनं श्रीमान् सुग्रीवः शोकनाशनम् ॥ १ ॥ किं त्वं
संतप्यसे वीर यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ मैवं भूस्त्यज संतापं कृतघ्न इव सौहृदम् ॥ २ ॥ संतापस्य च
ते स्थानं न हि पश्यामि राघव ॥ प्रवृत्तावुपलब्धायां ज्ञाते च निलये रिपोः ॥ ३ ॥ मतिमाञ्छास्त्रवित्प्राज्ञः
पण्डितश्चासि राघव ॥ त्यजेमां पापिकां बुद्धिं कृतात्मेवार्थदूषणीम् ॥ ४ ॥ ॥

मान् । शुचिता त्यागिता शौर्यं समानसुखदुःखता । अनुरागश्च दाक्षिण्यं सत्यता च सुहृद्गुणाः ॥ इति कामन्दकोक्तरीत्या मित्रगुणसंपन्न इत्यर्थः । शोकनाशनं रामहृदयान्तर्गतशोकनिवर्तनक्षमम् वचनमुवाच ॥ १ ॥ किं त्वमिति ॥ प्राकृतः क्षुद्रः । मैवं भूः प्राकृत इव मा भूः ॥ २ ॥ निमित्ताभावमुपपादयति—संतापस्य चेति ॥ चोवधारणे । संतापस्य स्थानमेव निमित्तमेव न पश्यामि । एतावत्पर्यन्तं सीतानुपलम्भनरूपं निमित्तमासीत् इदानीं तु नास्तीत्यर्थः । स्थानम् अवकाशः । अवकाशे स्थितौ स्थानमित्यमरः । प्रवृत्तौ सीतावृत्तान्ते । वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः ॥ ३ ॥ त्वद्गुणपर्यालोचनायामपि न शोकावकाश इत्याह—मतिमानित्यादिना ॥ मतिमान् आगामिगोचरज्ञानवान् । शास्त्रवित् नीतिशास्त्रज्ञः ।

समुद्रं लङ्घयित्वा तु महानक्रसमाकुलम् ॥ लङ्कामारोहयिष्यामो हनिष्यामश्च ते रिपुम् ॥ ५ ॥ निरुत्साहस्य दीनस्य शोकपर्याकुलात्मनः ॥ सर्वार्था व्यवसीदन्ति व्यसनं चाधिगच्छति ॥ ६ ॥ इमे शूराः समर्थाश्च सर्वे नो हरियूथपाः ॥ त्वत्प्रियार्थं कृतोत्साहाः प्रवेष्टुमपि पावकम् ॥ ७ ॥ एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चास्मिन्दृढो मम ॥ ८ ॥ विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुम् ॥ रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः । "प्रज्ञादिभ्यश्च" इत्यण्प्रत्ययः । ऊहापोहज्ञ इत्यर्थः । पण्डा निर्णयात्मकं ज्ञानं सास्य संजातेति पण्डितः । परिच्छेत्तेत्यर्थः । पापिकां पापयुक्ताम् । अनुत्साहकारिणीमिति यावत् । इमां बुद्धिं त्यज । कृतात्मा योगी । अर्थदूषणीं मोक्षरूपपुरुषार्थनिवर्तिकां बुद्धिमिव ॥ ४ ॥ नापि सागरदुस्तरत्वं संतापनिमित्तमित्याह—समुद्रमिति ॥ न क्रमन्त इति नक्राः गजग्राहमत्स्याः । महानक्रसमाकीर्णमपि समुद्रं लङ्घयित्वा लङ्कामारोहयिष्यामः । सेनामिति शेषः । ते रिपुं रावणम् हनिष्यामश्च । समुद्रलङ्घनलङ्कारोहणशत्रुवधार्थं न संतापः कार्य इत्यर्थः ॥५॥ एवं कारणाभावाच्छोकस्य नावकाश इत्युक्तम् । सत्यपि कारणे स त्याज्य इत्याह—निरुत्साहस्येति ॥ शोकपर्याकुलात्मनः शोकव्याकुलमनसः अत एव निरुत्साहस्य । सर्वार्थाः सर्वप्रयोजनानि । व्यवसीदन्ति नश्यन्ति । सः शोकं व्यसनं चाप्नोति । शोकादनुत्साहः । अनुत्साहाद्दैन्यम् । दैन्यादर्थनाशः । अर्थनाशाच्चापत्प्राप्यत इत्यर्थः । तस्माच्छोकस्त्याज्य इति भावः ॥ ६ ॥ नापि सहायानुपपत्तिश्शोकनिमित्तमित्याह—इम इति ॥ शूराः पराक्रमशालिनः । समर्थाः उपायकुशलाः । नः अस्माकं संबन्धिनः । सर्वे इमे हरियूथपाः त्वत्प्रियार्थं पावकमपि प्रवेष्टुं कृतोत्साहाः । किमुतान्यत्कर्तुमिति भावः ॥ ७ ॥ कुत एषामुत्साहस्त्वयावगत इत्याह—एषामिति अर्धमेकं वाक्यम् ॥ एषां यूथपानां हर्षेण मुखप्रसादानुमानेन जानामि । एषाम् उत्साहमिति शेषः । अस्मिन्नुत्साहे मम दृढः अप्रशिथिलः तर्कश्चास्ति ॥८॥ फलितमाह—विक्रमेणेति ॥ पापकर्माणं सीताहरणरूपपापकर्मयुक्तं ते रिपुं रावणं हत्वा सीतां विक्रमेण यथा समानेष्ये तथा त्वमुत्साहं कर्तुमर्हसि ॥ ❀रामानुजीयम्❀ शोकाक्रान्तस्य तव दर्शनेन ममाप्युत्तरकर्तव्यं न स्फुरति । तस्माच्छोकं परित्यज्य यथा ममोत्साहो भवेत्तथा यत्नं कुर्विति भावः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथा त्वं कर्तुमर्हसीत्युक्तं विशिनष्टि—सेतुरिति ॥ अत्र समुद्रे सेतुर्यथा बद्ध्येत यथा तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु । तथोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ १० ॥ दर्शनमात्रेण किं सेत्स्यति तत्राह—दृष्ट्वेति ॥ तां पुरीं दृष्ट्वा दर्शनादेव हेतोः रावणं हतमवधारय ॥ ११ ॥ सेतुर्बध्य इति कोयं निर्बन्ध इत्याशङ्क्यान्यथा अशक्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—अबद्ध्वेत्यादिश्लोकद्वयेन॥अबद्ध्वा सागर इत्यादि स्पष्टम् । सेतुरिति॥लङ्कासमीपतः लङ्कासमीपे । यावत् यावत्काले सेतुर्बद्धो भवति तावत्काले। सर्वं सैन्यं तीर्णं जितं चेत्युपधारय । कर्तरि निष्ठा ॥ १२ ॥ १३ ॥ तरणमात्रेण जयित्वे हेतुमाह—इमे हीति ॥ अर्धमेकं वाक्यम् ॥ १४ ॥ उपसंहरति—तदिति ॥ तत् उक्तरीत्या शोकनिमित्तासंभवात् । विक्लवा शोकपरवशा । अत एव सर्वार्थनाशिनी बुद्धिः । अलं मा भूत् । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः । तत्र हेतुमाह—पुरुषस्येति । शौर्यापकर्षणः शौर्यनाशनः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शोकस्यानर्थकारित्वप्रदर्शनेन प्रसक्तं शोकं निवारयति—तदलमित्यादिना ॥ १५ ॥ न केवलं शोकत्यागः सत्त्वावलम्बनं च कार्यमित्याह—यत्त्विति ॥ शौण्डीर्यं शौर्यम्। "शौण्डी, गर्वे" इति धातोरौणादिके ईरन्प्रत्यये शौण्डीरश्शूरः अस्य भावश्शौण्डीर्यं तत् अवलम्बता अवलम्बमानेन । शौर्यप्रधानेनेत्यर्थः । मनुष्येण पुरुषेण । यत्कार्यं संपाद्यं तत्सत्त्वं धैर्यम् बलं वा । तेजसा पराक्रमेण सह अस्मिन्काले आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ १६ ॥ ननु नायं शोकस्सागरतरणादि-

सेतुरत्र यथा बध्येद्यथा पश्येम तां पुरीम् ॥ तस्य राक्षसराजस्य तथा त्वं कुरु राघव ॥ १० ॥ दृष्ट्वा तां तु पुरीं लङ्कां
त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥ हतं च रावणं युद्धे दर्शनादुपधारय ॥ ११ ॥ अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरे तु वरुणालये ॥
लङ्का न मर्दितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ १२ ॥ सेतुर्बद्धः समुद्रे च यावल्लङ्कासमीपतः ॥ सर्वं तीर्णं च वै सैन्यं
जितमित्युपधारय ॥ १३ ॥ इमे हि समरे शूरा हरयः कामरूपिणः ॥ १४ ॥ (शक्ता लङ्कां समानेतुं समुत्पाद्य
सराक्षसाम् ॥) तदलं विक्लवा बुद्धी राजन्सर्वार्थनाशिनी ॥ पुरुषस्य हि लोकेस्मिन् शोकः शौर्यापकर्षणः ॥
॥ १५ ॥ यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यमवलम्बता ॥ अस्मिन् काले महाप्राज्ञ सत्त्वमातिष्ठ तेजसा ॥ १६ ॥ शूराणां
हि मनुष्याणां त्वद्विधानां महात्मनाम् ॥ विनष्टे वा प्रणष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः ॥ १७ ॥ ॥

त्वं तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः ॥ मद्विधैः सचिवैः सार्धमरिं जेतुमिहार्हसि ॥ १८ ॥ न हि पश्याम्यहं कंचित्त्रिषु लोकेषु राघव ॥ गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे ॥ १९ ॥ वानरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते ॥ अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयम् ॥ २० ॥ तदलं शोकमालम्ब्य क्रोधमालम्ब भूपते ॥ निश्चेष्टाः क्षत्त्रिया मन्दाः सर्वे चण्डस्य बिभ्यति ॥ २१ ॥ लङ्घनार्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः ॥ सहास्माभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय ॥ २२ ॥ सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय ॥ ॥२३॥ इमे हि हरयः शूराः समरे कामरूपिणः ॥ तानरीन्विधमिष्यन्ति शिलापादपवृष्टिभिः ॥ २४ ॥ कथंचित्संतरिष्यामस्ते वयं वरुणालयम् ॥ हतमित्येव तं मन्ये युद्धे समितिनन्दन ॥ २५ ॥ ॥

निमित्तकः किं तु सीतानवलोकनादिनिमित्त इत्यत्राह—शूराणामिति ॥ विनष्टे अन्तर्हिते । "णश, अदर्शने" इति धातोर्निष्ठा ॥ १७ ॥ पुनश्च रामं प्रोत्साहयति—त्वमिति ॥ इह इदानीम् ॥ १८ ॥ न हीति ॥ न हि तिष्ठेत् स्थातुं न शक्नुयात् ॥ १९ ॥ वानरेष्विति ॥ वानरेषु समासक्तम् वानरमूलमित्यर्थः । न विपत्स्यते न विनङ्क्ष्यति ॥ २० ॥ उपसंहरति—तदिति ॥ आलम्ब्यालम् । नालम्बस्वेत्यर्थः । "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इति क्त्वाप्रत्ययः । क्रोधस्यालम्ब्यत्वे हेतुमाह—निश्चेष्टा इति । निश्चेष्टाः निरुद्योगाः क्षत्रियाः मन्दाः मन्दभाग्याः । चण्डस्य चण्डात् । चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः ॥ २१ ॥ एवं सेतुबन्धेन सर्वार्थसिद्धेः शोको न कार्य इत्युक्त्वा सेतुबन्धोपायो विचार्यतामित्याह—लङ्घनार्थमिति ॥ लङ्घनार्थं लङ्घनहेतुम् । अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धनुश्शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिषु॥ इति वैजयन्ती ॥ २२ ॥ सेतुबन्धोपाये निर्णीते ततः परं सुकरमित्याह—सर्वमिति ॥ अर्धमेकं वाक्यम् ॥ २३ ॥ उक्तेर्थे पूर्वोक्तं हेतुमनुवदति—इमे हीति ॥ विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ २४ ॥ मा भूत्सेतुबन्धः प्रकारान्तरेणापि समुद्रं तीर्त्वा शत्रून् हनिष्यामीत्याह—कथंचिदिति ॥ कथंचित्केनाप्युपायेन । नन्दतीति नन्दनः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । समित्यां युद्धे नन्दन युद्धोत्सुकेति यावत् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निमित्तानुसारेणापि भवतो जयसिद्धिरित्याह–किमुक्त्वेति ॥ सर्वथा सेतुं बद्ध्वा अबद्ध्वा वा । निमित्तानि नेत्रस्फुरणादीनि । मनो मे संप्रहृष्यतीति मनःसंप्रहर्षश्च कार्यसिद्धिनिमित्तमिति भावः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका० द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ एवं मानुषभावनानुसारेण समुद्रस्य दुस्तरत्वेन शोकापन्नोऽपि सुहृदुपदेशेन प्रतिष्ठापितधैर्यो रामः नीतिशास्त्रानुसारेण संहार्यशत्रुदुर्गस्वरूपशोधनाय पृच्छति–सुग्रीवस्येत्यादिना ॥ सारग्राहित्वमाह–परमार्थविदिति । हेतुमद्युक्तियुक्तम् वचः श्रुत्वा प्रतिजग्राह ॥ १ ॥ तपसेति ॥ तपसा तपःप्रभावेन । तरसेति पाठे तरसा वेगेन । लङ्घने तरणे ॥ २ ॥ एवमुपायचिन्तनेन समुद्रस्य दुस्तरत्वमविगणय्य दुर्गस्वरूपं पृच्छति–कतीति ॥

किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्वथा विजयी भवान् ॥ निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति ॥ २६ ॥ इति
श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवित् ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ तपसा सेतुबन्धेन
सागरोच्छोषणेन वा ॥ सर्वथा सुसमर्थोऽस्मि सागरस्यास्य लङ्घने ॥ २ ॥ कति दुर्गाणि दुर्गाया लङ्कायास्तानि मे ॥
ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिव वानर ॥ ३ ॥ बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि ॥ गुप्तिकर्म च लङ्काया रक्षसां
सदनानि च ॥ ४ ॥ यथासुखं यथावच्च लङ्कायामसि दृष्टवान् ॥ सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि ॥ ५ ॥ ॥

दुर्गायाः दुष्प्रापायाः लङ्कायाः कति दुर्गाणि कति दुर्गप्राकाराः सन्तीत्यर्थः । जलगिरिस्थलात्मकानि दुर्गाणि । तत् दुर्गविशेषवत्त्वं मे ब्रूहि । पूर्वमेवोक्तमित्यत्राह–ज्ञातुमिति । तत्पूर्वं श्रुतं सर्वम् । दर्शनादिव प्रत्यक्षत इव । विशदं ज्ञातुमिच्छामि । बलस्य सेनायाः । परिमाणम् इयत्ताम् । द्वारदुर्गक्रियां द्वारेषु दुर्गक्रियाम् कीलखननजलौघप्लवनकरणादिभिः दुर्गमत्वकरणम् । गुप्तिकर्म प्राकारपरिघादिनिर्माणम् । सदनानि गृहाणि । ज्ञातुमिच्छामीति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यथेति ॥ यथासुखं निश्शङ्कम् । यथावत्तत्त्वेन । लङ्कायां पूर्वोक्तं सर्वं दृष्टवानसि । तत्त्वेन दृष्टप्रकारेणैव आचक्ष्व व्यक्तं वद । सर्वथा द्रष्टुं वक्तुं च ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रुत्वेति ॥ अथाब्रवीत्कात्स्यैंनाब्रवीत् । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्यैंष्वथो अथेत्यमरः ॥६॥ श्रूयतामिति॥ दुर्गकर्मविधानतः दुर्गकर्म प्राकारपरिघाखननादि । तद्विधानतः तन्निर्माणेन गुप्तेति संबन्धः । राक्षसाः स्निग्धाः स्वामिनि भक्ताः । तेजसा संपादितामिति शेषः । विभागं तत्र तत्र विभज्य स्थापनम् । बलौघस्य चतुरङ्गबलसमूहस्य । निर्दिश्यते इयत्तया परिच्छिद्यतेऽनेनेति निर्देशः संख्या ताम् ॥ ७॥८ ॥ एवमित्यर्धम् ॥ एवमुक्त्वा उक्तरीत्या वक्ष्यमाणं संग्रहेण प्रतिज्ञाय ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदितेति ॥ हृष्टप्रमुदिता अत्यन्तहृष्टजना ॥ १० ॥ दृढेति ॥ आयसकीलादिभिर्दृढघटितकवाटानि । महापरिघवन्ति

श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान्मारुतात्मजः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ॥ ६ ॥ श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्मविधानतः ॥ गुप्ता पुरी यथा लङ्का रक्षिता च यथा बलैः ॥ ७ ॥ राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा ॥ परां समृद्धिं लङ्कायाः सागरस्य च भीमताम् ॥ विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्वतः ॥ ९ ॥ हृष्टप्रमुदिता लङ्का मत्तद्विपसमाकुला ॥ महती रथसंपूर्णा रक्षोगणसमाकुला ॥ वाजिभिश्च सुसंपूर्णा सा पुरी दुर्गमा परैः ॥ १० ॥ दृढबद्धकवाटानि महापरिघवन्ति च ॥ द्वाराणि विपुलान्यस्याश्चत्वारि सुमहान्ति च ॥ ११ ॥ तत्रेषूपलयन्त्राणि बलवन्ति महान्ति च ॥ आगतं परसैन्यं तु तत्र तैः प्रतिहन्यते ॥ १२ ॥ द्वारेषु संस्कृता भीमाः कालायसमयाः शिताः ॥ शतशो रचिता वीरैः शतघ्न्यो रक्षसां गणैः ॥ १३ ॥ ॥

महार्गलवन्ति । अर्गले काचके वंशे योगे प्राकारगोपुरे । अस्त्रे घटे मुद्गरे च परिघः परिपव्यत इति निघण्टुः ॥ सुमहान्ति उन्नतानि ॥ ११ ॥ तत्रेति ॥ तत्र तेषु द्वारेषु । इषूपलयन्त्राणि शरशिलाक्षेपकयन्त्राणि । बलवन्ति दृढानि महान्ति विपुलानि सन्तीति शेषः । तैः यन्त्रैः तत्र द्वारेषु प्रतिहन्यते प्रतिबध्यते ॥१२॥ द्वारेष्विति ॥ संस्कृताः सज्जीकृताः । शिताः तीक्ष्णाः । कालायसमया अयस्सारमयाः । ङीबभाव आर्षः । "अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः" इति समासान्तः । शतं घ्नन्तीति शतघ्न्यः मुद्गरविशेषाः । "अमनुष्यकर्तृके च" इति ठक् । शततशः बहुशः । रचिताः स्थापिताः ॥ १३ ॥

सौवर्ण इति ॥ तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः । दुरारोह इत्यर्थः । मणयः पद्मरागाः ॥ १४॥ सर्वत इति ॥ सर्वतः प्राकारमभितः परिखाः । सन्तीति शेषः । शीततोयत्वेन दुष्प्रवेशत्वमुक्तम् ॥१५॥ द्वारेष्विति ॥ द्वारेषु द्वारसमीपप्रदेशेषु । सामीप्ये सप्तमी । तासां परिखानां संबन्धिनः परिखोपरिक्लृप्ता इत्यर्थः । संक्रमाः दारुफलकनिर्मितसंचारमार्गाः । संक्रमः क्रमणे सम्यक् द्वारसंचारयन्त्रक इति विश्वः । परमायताः अतिविपुलाः । यन्त्रैरिति । यन्त्रैः संक्रमावकीर्यकैः । महद्भिरिति यन्त्रविशेषणम् । गृहपङ्क्तिभिः राक्षिजनावासस्थानपङ्क्तिभिः उपेताः । सन्तीति शेषः ॥१६॥ संक्रमाणामुपयोगमाह—त्रायन्त इति ॥ तत्र द्वारप्रदेशेषु । परसैन्यागमे सति संक्रमाः त्रायन्ते । पुरीमिति शेषः । कथमित्यत्राह—यन्त्रैरिति । यन्त्रैः संक्रमफलकविक्षेपयन्त्रैः । परिखासु परिखोपरि ।

सौवर्णश्च महांस्तस्याः प्राकारो दुष्प्रधर्षणः ॥ मणिविद्रुमवैडूर्यमुक्ताविरचितान्तरः ॥ १४ ॥ सर्वतश्च महाभीमाः शीततोयवहाः शुभाः ॥ अगाधा ग्राहवत्यश्च परिखा मीनसेविताः ॥ १५॥ द्वारेषु तासां चत्वारः संक्रमाः परमायताः ॥ यन्त्रैरुपेता बहुभिर्महद्भिर्गृहपङ्क्तिभिः ॥ १६ ॥ त्रायन्ते संक्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति ॥ यन्त्रैस्तैरवकीर्यन्ते परिखासु समन्ततः ॥ १७॥ एकस्त्वकम्प्यो बलवान् संक्रमः सुमहादृढः ॥ काञ्चनैर्बहुभिस्तम्भैर्वेदिकाभिश्च शोभितः ॥ १८ ॥ स्वयं प्रकृतिमापन्नो युयुत्सू राम रावणः ॥ उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

समन्ततः अवकीर्यन्ते क्षिप्यन्ते । सर्वथा परिखाजलोपरि फलका निक्षिप्यन्ते । शत्रुसैन्यागमे तु ता उपक्षिप्यन्ते । तेन दुर्गपरिघाजलेन प्राकारसमीपगमनं न शक्यत इति श्लोकतात्पर्यम् ॥ १७ ॥ एक इति ॥ तेषु संक्रमेषु । एकः उत्तरद्वारस्थः । बलवान् स्थौल्यवान् । सुमहादृढः अत्यन्तवृद्धसंघटनः । अत एवाकम्प्यः । स्तम्भैः संक्रमाधारार्थं परिखासु स्थापितैः स्तम्भैः वेदिकाभिः राक्षिजनाधारार्थाभिर्वितर्दिकाभिः ॥ १८ ॥ स्वयमिति ॥ प्रकृतिसंपन्नः द्यूतादिव्यसनरूपविचाररहितः अप्रमत्तः सावधानः । बलानां सैन्यानाम् । अनुदर्शने प्रतिदिनमवलोकननिमित्तम् उत्थितः जागरूकः स्वयं युयुत्सुः सर्वदा युद्धोद्यतः । तिष्ठतीति शेषः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लङ्केति ॥ लङ्का पुनः लङ्का तु निरालम्बा टङ्कच्छेदमसृणीकृतत्रिकूटशिखरस्थितत्वादारोहणालम्बनरहिता । देवदुर्गा दैवैरपि दुष्प्रापा । लङ्का । नादेयादिरूपेण चतुर्विधं दुर्गं च चतुर्विधदुर्गप्राकारवतीत्यर्थः । नादेयं नद्यां भवम् । जलदुर्गमित्यर्थः । पार्वतं पर्वतस्थम् । वनानां समूहो वन्या तत्सबन्धि वान्यम् । कृत्रिमं क्रियया निर्वृत्तम् । प्राकारपरिखादिमत् स्थलमित्यक्षरार्थः ॥२०॥ स्थितेति ॥ दूरे पारं यस्य सः दूरपारः तस्य । विशालस्येत्यर्थः । पारे दक्षिणतीरे स्थिता । अत्र समुद्रे । नौपथः नौसंचारश्च नास्ति । अत एव सर्वतः निरादेशश्च । आदेशो वार्तासंचारः तद्रहितः अयं देश इत्यर्थः ॥

लङ्का पुनर्निरालम्बा देवदुर्गा भयावहा ॥ नादेयं पार्वतं वान्यं कृत्रिमं च चतुर्विधम् ॥ २० ॥ स्थिता पारे समुद्रस्य दूरपारस्य राघव ॥ नौपथोपि च नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वतः ॥ २१ ॥ शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा पूर्देवपुरोपमा ॥ वाजिवारणसंपूर्णा लङ्का परमदुर्जया ॥ २२ ॥ परिखाश्च शतघ्न्यश्च यन्त्राणि विविधानि च ॥ शोभयन्ति पुरीं लङ्कां रावणस्य दुरात्मनः ॥ २३ ॥ अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितम् ॥ शूलहस्ता दुराधर्षा सर्वे खड्गाग्रयोधिनः ॥ २४ ॥ नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितम् ॥ चतुरङ्गेण सैन्येन योधास्तत्राप्यनुत्तमाः ॥ २५ ॥ प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितम् ॥ चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥ न्यर्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितम् ॥ रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ वनगिरिदुर्गवत्त्वमाह—शैलाग्र इति ॥ २२ ॥ कृत्रिमदुर्गवत्त्वमाह—परिखा इति ॥ २३ ॥ विभागं च बलौघस्येति रामप्रश्नस्योत्तरमाह—अयुतमिति ॥ अत्र लङ्कायां सर्वे पूर्वद्वारस्थाः । अयुतं दशसहस्रम् । अग्रे सेनाग्रे युध्यन्त इत्यग्रयोधिनः । खड्गैरग्रयोधिनः सर्वे अयुतसंख्याकाः । सर्वेपि तथाविधा इत्यर्थः ॥२४॥ नियुतमिति ॥ अत्र लङ्कायाम् । चतुरङ्गेण सैन्येन सह रक्षसां नियुतं दक्षिणद्वारमाश्रितम् । तत्र चतुरङ्गबलेषु । योधाः पदातयः । अनुत्तमाः अत्यन्तशूराः । भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ प्रयुतमिति ॥ सर्वे पश्चिमद्वारवासिनः । सर्वास्त्रकोविदाः समस्तास्त्रज्ञाः ॥ २६ ॥ न्यर्बुदमिति ॥ अश्ववाहाश्चेति चकारेण गजवाहास्समुच्चीयन्ते । कुलपुत्राः सत्कुलप्रसूताः। विश्वसनीया इति यावत्। सुपूजिताः रावणेन बहुमताः । किंकरा इति

शेषः ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ कुलपुत्राः कुलोद्भूताः पुत्राः। सत्कुलप्रसूता इत्यर्थः ॥२७॥ शतश इति ॥ अथेति कार्त्स्न्यें। शतशः सहस्राणि अनेकसहस्राणि। दुराधर्षाः यातुधानाः राक्षसाः। मध्यमं स्कन्धं नगरमध्यमस्थानम्। आश्रिताः। सर्वसंख्यामाह—साग्रेति। रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णकोटिः। अत्र लङ्कायाम्। अस्तीति शेषः ॥ २८ ॥ एवं दुर्गप्राकारवर्णनेन लघूनां भीतिर्मा भूदिति स्वकृतं दर्शयति—ते मयेति ॥ परिखा इत्यादावपि तच्छब्दोनुसंधेयः ॥ २९ ॥ बलैकदेश इत्यर्धमेकान्वयम् ॥ बलैकदेशः। सेनाचतुर्थांश इत्यर्थः। महात्मनां महाकायानाम् ॥ ३० ॥ तपसा सेतुबन्धेनेत्येवं रामोक्तमेव सम्यगित्याह—येनेति ॥ मार्गेण उपायेन। तराम तरिष्यामः। व्यत्ययेन लोट्। वरुणालयं समुद्रम् ॥ ३१ ॥ पक्षान्तरमाह—अङ्गद इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ अङ्गदादयः प्लवमानाः समुद्रं लङ्घितवन्तः। सखातां सपरिखाम्। सप्रतोरणां सबहिर्द्वाराम् आनयिष्यन्ति। बलशेषेण किम्। उक्ताङ्गदादिव्यतिरिक्तबलशेषेण किं प्रयोजनमिति योजना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ सर्वसंग्रहम्। संगृह्यत इति संग्रहः बलानां मध्ये सर्वसारभूतं बलम् अङ्गदादिकम् आज्ञापय। एवं प्लवमाना इत्याद्युक्तरीत्या आज्ञापयेत्यर्थः। युक्तेन यात्रायोग्येन ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

शतशोथ सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः ॥ यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ २८ ॥ ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः ॥ दग्धा च नगरी लङ्का प्राकाराश्चावसादिताः ॥ २९ ॥ बलैकदेशः क्षपितो राक्षसानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥ येन केन च मार्गेण तराम वरुणालयम् ॥ हतेति नगरी लङ्का वानरैरवधार्यताम् ॥ ३१ ॥ अङ्गदो द्विविदो मैन्दो जाम्बवान्पनसो नलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ॥ ३२ ॥ प्लवमाना हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीम् ॥ सपर्वतवनां भित्वा सखातां सप्रतोरणाम् ॥ सप्राकारां सभवनामानयिष्यन्ति राघव ॥ ३३ ॥ एवमाज्ञापय क्षिप्रं बलानां सर्वसंग्रहम् ॥ मुहूर्तेन तु युक्तेन प्रस्थानमभिरोचय ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदनुपूर्वशः ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ १ ॥ यां निवेदयसे
लङ्कां पुरीं भीमस्य रक्षसः ॥ क्षिप्रमेनां मथिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्र-
याणमभिरोचये ॥ युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ॥ ३ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते विजये प्राप्ते मध्यं
दिवाकरे ॥ सीतां हृत्वा तु मे जातु क्वासौ यास्यति यास्यतः ॥ ४ ॥ सीता श्रुत्वाभियानं मे आशामेष्य-
ति जीविते ॥ जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वा विषमिवातुरः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

एवं लङ्काया दुर्गकर्मबलपरिमाणादौ हनुमता कथिते रामः कियन्मात्रमिदमिति न्यक्कृत्य तदानीमेव दण्डयात्रामाज्ञापयति–श्रुत्वेति॥ महातेजाः महाबलः। सत्यपराक्रमः अमोघविक्रमः। आभ्यां निर्भयत्वे हेतुरुक्तः। अब्रवीत् सुग्रीवमिति शेषः॥१॥ यामिति॥ निवेदयसे हनुमन्मुखेन निवेदयसि। मथिष्यामि शरैर्ध्वंसयिष्यामि॥ २॥ अस्मिन्निति॥ कुत इत्यत्राह–युक्त इति। युक्तः यात्रार्हः। तत्र हेतुः। विजयः विजयावहः। विजयावहत्वे हेतुमाह–दिवाकरः। मध्यं दिने मध्यं प्राप्तः। अभिजिन्मुहूर्त इत्यर्थः। तदुक्तं विद्यामाधवीये–आर्द्रोरगमित्रमखावसुजलविश्वाभिजिद्विरिञ्चेन्द्राः। ऐन्द्राग्निमूलवरुणार्यमभगतारा दिवा मुहूर्ताः स्युरिति॥ नन्वभिजिन्मुहूर्ता दक्षिणयात्रासु निषिद्धाः। यथा ज्यौतिष्करत्नाकरे–भुक्तौ दक्षिणयात्रायां प्रतिष्ठायां द्विजन्मनि। आधाने च ध्वजारोहे मृत्युदः स्यात्सदाभिजिदिति॥ उच्यते। लङ्का हि दक्षिणपूर्वस्यां किष्किन्धायाः। अतो नेयं दक्षिणयात्रेति नोक्तदोषः॥३॥ मुहूर्तविशेषे प्रयाणस्य फलं दर्शयति–अस्मिन्निति॥ दिवाकरे मध्यं प्राप्ते विजयाख्ये अस्मिन्मुहूर्ते यास्यतो मे यास्यति मयि। असौ रावणः। सीतां हृत्वा जातु कदाचित् क्व यास्यति। यत्र कुत्रापि यान्तं तं हनिष्यामीत्यर्थः। सीतां हृत्वा तु मे यात्विति पाठे यातु राक्षसः। नैर्ऋतो यातुरक्षसी इत्यमरः। यद्वा यातु गच्छतु। क्व यास्यतीत्यन्वयः॥ ४॥ अद्यैव सागरतरणोपायचिन्तां विना निर्गमस्य फलमाह–सीतेति॥ मे अभियानं प्रस्थानं सीता श्रुत्वा जीविते आशामेष्यति। श्रवणं च त्रिजटादिभ्य इति ज्ञेयम्। निर्गमं विना केवलं विचाराकुलेष्वस्मासु जीविते सा निराशा स्यादिति भावः। कथमिव। विषं पीत्वा आतुरः पीडितः पुरुषः जीवितान्ते प्राणात्यये प्राप्ते अमृतं स्पृष्ट्वेव॥ ५॥ ॥

तर्हि कदास्माभिः प्रस्थाप्यं तत्राह—उत्तरेति ॥ अद्य दिने उत्तराफल्गुनीनक्षत्रं वर्तते । श्वः उत्तरदिने हस्तेन योक्ष्यते । चन्द्र इति शेषः । हस्तो रामस्य निधनतारा । उत्तराफल्गुनी तु साधनतारा । अतोऽद्यैव सर्वानीकसमावृताः सन्तः अभिप्रयाम गच्छेम । अत्रोत्तराफल्गुनीत्यनेन स दिवसः फाल्गुनपौर्णमासीत्यवगम्यते । इदमुत्तरत्र प्रतिपादयिष्यते ॥ ६ ॥ निमित्तानीति ॥ यानि निमित्तानि धन्यानि तानि प्रादुर्भवन्ति । अतो रावणं निहत्य सीतामानयिष्यामि । जानकीमिति विशेषणेन जनकप्रीत्यर्थं चावश्यं सा आनेतव्येति व्यज्यते ॥ ७ ॥ उपरिष्टादिति ॥ उपरिष्टादुपरिस्फुर-

उत्तराफल्गुनी ह्यद्य श्वस्तु हस्तेन योक्ष्यते ॥ अभिप्रयाम सुग्रीव सर्वानीकसमावृताः ॥ ६ ॥ निमित्तानि च धन्यानि यानि प्रादुर्भवन्ति च ॥ निहत्य रावणं सीतामानयिष्यामि जानकीम् ॥ ७ ॥ उपरिष्टाद्धि नयनं स्फुरमाणमिदं मम ॥ विजयं समनुप्राप्तं शंसतीव मनोरथम् ॥ ८ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ उवाच रामो धर्मात्मा पुनरप्यर्थकोविदः ॥ ९ ॥ अग्रे यातु बलस्यास्य नीलो मार्गमवेक्षितुम् ॥ वृतः शतसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ॥ १० ॥ फलमूलवता नील शीतकाननवारिणा ॥ पथा मधुमता चाशु सेनां सेनापते नय ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

माणमिदं मम नयनम् । मनोरथं मथोरथविषयभूतं जयम् । समनुप्राप्तम् सम्यक् समीपे प्राप्तम् । शंसतीव । स्पष्टं बोधयतीत्यर्थः । तथोक्तम् जोतिःशास्त्रे—नेत्रस्याधःस्फुरणमसकृत्सङ्गरे भङ्गहेतुर्नेत्रोपान्ते हरति नयनं नेत्रमूले च मृत्युः । नेत्रस्योर्ध्वं हरति सकलं मानसं दुःखजातं वामे चैवं फलमविकलं दक्षिणे वैपरीत्यमिति ॥ एवं वचने विद्यमाने दक्षिणनयनमिति व्याख्यानं चिन्त्यम् ॥ ८ ॥ तत इति ॥ पूजितः युक्तमिति श्लाघितः । अर्थकोविदः नीतिशास्त्रनिपुणः ॥ ९ ॥ नीतिशास्त्रमनुस्मरन् सेनासंविधानं दर्शयति—अग्र इति ॥ स्पष्टम् ॥ १० ॥ मार्गमवेक्षितुं यात्विति सुग्रीवं प्रत्युक्तमात्रेण सन्निहितं नीलं प्रत्याह—फलेति ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

मार्गशोधनप्रकारमाह–दूषयेयुरिति ॥ दूषयेयुः । विषादिनेति शेषः । परिरक्षेथा इत्यात्मनेपदमार्षम् । उद्यतः सावधान इत्यर्थः ॥१२॥ शोधनान्तरमाह–निम्नेष्विति ॥ निम्नेषु गर्तप्रदेशेषु । वनदुर्गेषु वनैः जलैः दुर्गेषु दुर्गमप्रदेशेषु । जीवनं भुवनं वनमित्यमरः । वनेषु काननेषु च । निहितं रन्ध्रे प्रहारार्थं स्थापितम् । बलं परसैन्यम् । वनौकसः वानराः । अभिप्लुत्य अभित उत्प्लुत्य । पश्येयुः ॥ १३ ॥ शोधनान्तरमाह–यदिति ॥ यत्किंचिद्बलं फल्गु असारम् तत् अत्रैव किष्किन्धायामेव उपयुज्यतां स्थाप्यताम् । किंचिदित्यनेन तादृशं बलमत्र दुर्लभमिति सूचितम् । अत्र युक्तं वक्ति–एतदिति । एतत् घोरं कृत्यं विक्रमेण प्रयुद्ध्यताम् । आर्षः शतृप्रत्ययः । विक्रमेण शक्त्या ये युद्ध्यन्ते तेषामेव नान्येषामित्यर्थः । विक्रमेणोपयुज्यतामिति पाठे

दूषयेयुर्दुरात्मानः पथि मूलफलोदकम् ॥ राक्षसाः परिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वं नित्यमुद्यतः ॥ १२ ॥ निम्नेषु वनदुर्गेषु वनेषु च वनौकसः ॥ अभिप्लुत्याभिपश्येयुः परेषां निहतं बलम् ॥ १३ ॥ यच्च फल्गु बलं किंचित्तदत्रैवोपयुज्यताम् ॥ एतद्धि कृत्यं घोरं नो विक्रमेण प्रयुद्ध्यताम् ॥ १४ ॥ सागरौघनिभं भीममग्रानीकं महाबलाः ॥ कपिसिंहाः प्रकर्षन्तु शतशोथ सहस्रशः ॥ १५ ॥ गजश्च गिरिसंकाशो गवयश्च महाबलः ॥ गवाक्षश्चाग्रतो यान्तु गवां दृप्ता इवर्षभाः ॥ १६ ॥ यातु वानरवाहिन्या वानरः प्लवतां वरः ॥ पालयन्दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥ १७ ॥ गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः ॥ यातु वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वमधिष्ठितः ॥ १८ ॥

विक्रमेणोपयुज्यमानानाम् । विक्रमयुक्तानामित्यर्थः । क्रियापदत्वे संप्रधारणायां लोड्वेदितव्यः ॥ १४ ॥ अथ यतश्च बलमाशङ्की ततो विस्तारयेद्बलमित्युक्तरीत्या बहवो बलिनोग्रे सेनां कर्षन्त्वित्याह–सागरेति ॥ सागरौघनिभं सागरस्य प्रवाहो यदि भवेत्ततुल्यमित्यर्थः । शतशोथ सहस्रशः । शतशः सहस्रशश्च संघीभूयेत्यर्थः ॥ १५ ॥ अथ सेनाबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेदित्युक्तरीत्या निवेशयति–गज इति ॥ गवामिति । गवामग्रे दृप्ताः वृषभा इवेति संबन्धः ॥ १६ ॥ यात्विति । दक्षिणं पश्चिमपार्श्वमित्यर्थः । यतश्च भयमाशङ्कि तां प्राचीं परिकल्पयेदिति कामन्दकोक्तेः । प्लवतां वानराणाम् ॥ ॥ १७ ॥ गन्धेति ॥ गन्धहस्ती मत्तगजः । तरस्वी बलवान् । सव्यं प्राचीभागम् । अधिष्ठितः अधिष्ठाता । कर्तरि क्तः ॥ १८ ॥ ॥

यास्यामीति ॥ मध्यमगमनप्रयोजनमाह—अभिहर्षयन्निति। प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्येत्युक्तेः। ईश्वरः इन्द्रः तथैवौचित्यात्। गवां पतिमिवेश्वर इति वा पाठः॥ ॥ १९ ॥ अङ्गदेनेति ॥ अङ्गदेन संयातु अङ्गदमारुह्य संयात्वित्यर्थः। सार्वभौमेन उत्तरदिग्गजेन। भूतेशः यक्षेशः। द्रविणाधिपतिः धनाधिपतिः। अत्र त्वं च शिबिकामारुह्य आवाभ्यामागच्छेति सिद्धम् ॥ २० ॥ जाम्बवानिति ॥ ऋक्षराजः जाम्बवद्भ्राता। कुक्षिं पश्चाद्भागम्। जाम्बवान् सुषेणः वे-

यास्यामि बलमध्येहं बलौघमभिहर्षयन् ॥ अधिरुह्य हनूमन्तमैरावतमिवेश्वरः ॥ १९ ॥ अङ्गदेनैष संयातु लक्ष्मणश्चान्तकोपमः ॥ सार्वभौमेन भूतेशो द्रविणाधिपतिर्यथा ॥ २० ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋक्षराजो महासत्त्वः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ २१ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः ॥ व्यादिदेश महावीर्यान् वानरान्वानरर्षभः ॥ २२ ॥ ते वानरगणाः सर्वे समुत्पत्य युयुत्सवः ॥ गुहाभ्यः शिखरेभ्यश्च आशु पुप्लुविरे तदा ॥ २३ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ २४ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि ॥ वारणाभैश्च हरिभिर्ययौ परिवृतस्तदा ॥ २५ ॥ तं यान्तमनुयाति स्म महती हरिवाहिनी ॥२६॥ हृष्टाः प्रमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणाभिपालिताः ॥ आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवंगमाः ॥ क्ष्वेलन्तो धावमानास्ते जग्मुर्वै दक्षिणां दिशम् ॥ २७ ॥ भक्षयन्तः सुगन्धीनि मधूनि च फलानि च ॥ उद्वहन्तो महावृक्षान्मञ्जरीपुञ्जधारिणः ॥ २८ ॥ ॥

गदर्शी चेति त्रयः महासत्त्वः ऋक्षराजश्च कुक्षिं रक्षन्त्वित्यन्वयः ॥ २१ ॥ राघवस्येति ॥ व्यादिदेश रामोक्तं सर्वं कुरुतेत्याज्ञापयामास ॥ २२ ॥ त इति ॥ पुप्लुविरे प्लुतगतिं चक्रिरे ॥२३॥ तत इति ॥ पूजितः पुरस्कृत इत्यर्थः। धर्मात्मा नीतिरूपधर्मज्ञ इत्यर्थः ॥२४॥ शतैरिति ॥ ययौ राम इतिशेषः ॥२५॥ तमिति ॥ हरिवाहिनी पूर्वोक्तबलवानरभिन्ना ॥२६॥ गच्छतामवस्थाविशेषान् दर्शयति—हृष्टा इत्यादिना ॥ हृष्टा गर्विताः। आप्लवन्तः मण्डलाकारं भ्रमन्त इत्यर्थः। गर्जन्तः मेघध्वनिं कुर्वन्तः। घनगर्जितमिति प्रासिद्धिः। क्ष्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः। क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यादित्यमरः। निनन्दतः अव्यक्तं

शब्दायमानाः " णद, अव्यक्ते शब्दे " इति धातुः । भक्षयन्तः पिबन्तः । उद्वहन्तः विलासार्थं हस्ते धारयन्तः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अन्योन्यमिति ॥ सहसा तरसा । निर्वहन्ति उद्वहन्ति । क्षिपन्ति पातयन्ति । अन्ये पतन्तः सन्तः । परान् पातयितॄन् । आक्षिपन्ति । प्रतिकारकरणासामर्थ्येन परिभाषणं कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे शक्ताः । परान् पातयितॄन् ।पातयन्ति ॥२९॥ रावण इति ॥ नः अस्माभिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ पुरस्तादिति ॥ अत्र पूर्वं रामेण मार्गरक्षणाय ये नीलादयो नियुक्ताः ततोन्ये कुमुदादयस्तु रामभक्त्युत्साहेन स्वयमेव प्रवृत्ता इति ज्ञेयम् । ऋषभो दक्षिणपार्श्वरक्षणाय नियुक्तो भक्त्या पराक्रमा-

अन्योन्यं सहसा दृप्ता निर्वहन्ति क्षिपन्ति च ॥ पततश्चाक्षिपन्त्यन्ये पातयन्त्यपरे परान् ॥ २९ ॥ रावणो नो निहन्तव्यः सर्वे च रजनीचराः ॥ इति गर्जन्ति हरयो राघवस्य समीपतः ॥ ३० ॥ पुरस्तादृषभो वीरो नीलः कुमुद एव च ॥ पन्थानं शोधयन्ति स्म वानरैर्बहुभिः सह ॥ ३१ ॥ मध्ये तु राजा सुग्रीवो रामो लक्ष्मण एव च ॥ बहुभिर्बलिभिर्भीमैर्वृताः शत्रुनिबर्हणाः ॥ ३२ ॥ हरिः शतवलिर्वीरः कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ सर्वामेको ह्यवष्टभ्य ररक्ष हरिवाहिनीम् ॥ ३३ ॥ कोटीशतपरीवारः केसरी पनसो गजः ॥ अर्कश्चातिबलः पार्श्वमेकं तस्याभिरक्षति ॥ ३४ ॥ सुषेणो जाम्बवांश्चैव ऋक्षैश्च बहुभिर्वृतौ ॥ सुग्रीवं पुरतः कृत्वा जघनं संररक्षतुः ॥ ३५ ॥ तेषां सेनापतिर्वीरो नीलो वानरपुङ्गवः ॥ संपतन्पततां श्रेष्ठस्तद्बलं पर्यपालयत् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

तिशयेन च अत्रापि रक्षणं कृतवानिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ मध्ये त्विति ॥ जग्मुरिति शेषः ॥ ३२ ॥ हरिरिति ॥ अवष्टभ्य अधिष्ठाय ॥ ३३ ॥ कोटीति ॥ गजस्याग्रभागनियुक्तस्यापि पार्श्वरक्षणं भक्त्यातिशयात् । अत्र कार्यकरणात्केसर्यादयश्च पूर्वं नियुक्ता एवेत्याहुः। अत्र पूर्वनियुक्तानां गन्धमादनादीनामप्युपलक्षणम् । एकं पार्श्वं सव्यं पार्श्वम् । अभिरक्षतीत्यस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः । व्यत्ययेन लट् ॥३४॥ सुषेण इति ॥ ऋक्षैरावृतत्वं जाम्बवत एव । तत्संबन्धात् सुषेणस्यापि । जघनं पश्चाद्भागम् ॥ ३५ ॥ तेषामिति ॥ संपतन् । मार्गशोधनाय पुरो गच्छन्नपि पर्यपालयत् । सेनापतित्वात् सर्वतो ररक्षेत्यर्थः ॥३६॥

दरीमुख इति ॥ स्पष्टम् ॥ ३७ ॥ एवमित्यादि ॥ अपश्यन् दूरादिति शेषः । सुफुल्लानि सुफुल्लपद्मकह्लाराणि ॥ ३८ ॥ रामस्येत्यादि ॥ भीतवत् भीतम् । कर्तरि क्तप्रत्ययः । वर्जयत् दूरतः परिहरत् उत्ससर्प जगामेति संबन्धः । सागरौघनिभमिति विपुलतायां साम्यम् । भीमघोष इवार्णव इति घोषे ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तस्येति ॥ दाशरथेः पार्श्व इति । तन्मुखोल्लासायेति भावः ॥ ४१ ॥ कपिभ्यामिति ॥ हनुमदङ्गदाभ्यामूह्यमानौ रामलक्ष्मणौ । महाग्रहाभ्यां शुक्रबृहस्पतिभ्याम् । संस्पृष्टौ संयुक्तौ । चन्द्रसूर्याविव शुशुभाते । अत्र उपमाने चतुर्ग्रहसंयोगस्य बहुजनविनाशहेतुत्वात् । हनुम-

दरीमुखः प्रजङ्घश्च रम्भोथ रभसः कपिः ॥ सर्वतश्च ययुर्वीरास्त्वरयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ३७ ॥ एवं ते हरिशार्दूला गच्छन्तो बलदर्पिताः ॥ अपश्यंस्ते गिरिश्रेष्ठं सह्यं द्रुमलतायुतम् ॥ सरांसि च सुफुल्लानि तटाकानि वनानि च ॥ ३८ ॥ रामस्य शासनं ज्ञात्वा भीमकोपस्य भीतवत् ॥ वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथा जनपदानपि ॥ ३९ ॥ सागरौघनिभं भीमं तद्वानरबलं महत् ॥ उत्ससर्प महाघोषं भीमघोष इवार्णवः ॥ ४० ॥ तस्य दाशरथेः पार्श्वे शूरास्ते कपिकुञ्जराः ॥ तूर्णमापुप्लुवुः सर्वे सदश्वा इव चोदिताः ॥ ४१ ॥ कपिभ्यामूह्यमानौ तौ शुशुभाते नरोत्तमौ ॥ महद्भ्यामिव संस्पृष्टौ ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्करौ ॥ ४२ ॥ ततो वानरराजेन लक्ष्मणेन च पूजितः ॥ जगाम रामो धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥ तमङ्गदगतो रामं लक्ष्मणः शुभया गिरा ॥ उवाच परिपूर्णार्थः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् ॥ ४४ ॥ हृतामवाप्य वैदेहीं क्षिप्रं हत्वा च रावणम् ॥ समृद्धार्थः समृद्धार्थामयोध्यां प्रति यास्यसि ॥ ४५ ॥ ॥

दङ्गदाभ्यां रामलक्ष्मणयोगस्य महासेनाविनाशकत्वं गम्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । संस्पृष्टपदेन हनुमदङ्गदयोर्लाघवातिशयकथनात् पदगत वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ग्रहाभ्यां चन्द्रभास्कराविति पाठः ॥ ४२ ॥ पुनः सुदूरगमनसूचनायाह—तत इति ॥ स्पष्टम् ॥ ॥ ४३ ॥ तमिति ॥ परिपूर्णार्थः परिपूर्णमनोरथः । स्मृतिमान् निमित्तशास्त्रार्थस्मरणवान् । प्रतिभानवान् तात्कालिकबुद्धिमान् ॥ ४४ ॥ वक्ष्यमाणनिमित्तश्रवणे श्रद्धामुत्पादयितुं प्रथमं तत्फलं दर्शयाति—हृतामिति ॥ रावणं हत्वा वैदेहीमवाप्स्यसीति क्रमः ॥ ४५ ॥ ॥

कुतोयं निश्चय इत्यत्राह–महान्तीति ॥ महान्ति दुर्लभानि । दिवि भूमौ च यानि शुभानि निमित्तानि सर्वाणि तवार्थसिद्धये पश्यामि । अर्थसिद्धिकराणि पश्यामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अनुवातीति ॥ सुखः सुखकरः । शीत इत्यर्थः । मृदुहितः । मृदुः मार्दवः हितः युक्तः । अनुकूल इत्यर्थः । शुभः भाविशुभसूचकः वायुः सेनाम् अनुवाति अनुसृत्य वाति । पूर्णवल्गुस्वराः अन्यूनापरुषस्वराः सन्तः प्रवदन्ति॥४७॥भौमनिमित्तान्युक्त्वा दिव्यनिमित्तान्याह–प्रसन्ना इत्यादि॥त्वामनुगतः तवानुकूलदिशि स्थित इत्यर्थः। यद्वा अनुगतः पश्चाद्भागं गतः । पुरः शुक्रस्य यात्रासु प्रतिषेधादिति भावः । तथोक्तम् ज्यौतिषे–प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । अपि शक्रेण सदृशो हतसैन्यो निवर्तत इति॥उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गत इत्यनेनावतारकाले जातकफलसूचनवद्रामस्यानुकूलं गोचारफलं दर्शयति विपरीतफलं राक्षसानां च । तथाहि किष्किन्धातः आग्नेयदिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो राम-

महान्ति च निमित्तानि दिवि भूमौ च राघव ॥ शुभानि तव पश्यामि सर्वाण्येवार्थसिद्धये ॥ ४६ ॥
अनुवाति शुभो वायुः सेनां मृदुहितः सुखः ॥ पूर्णवल्गुस्वराश्चेमे प्रवदन्ति मृगद्विजाः ॥ ४७ ॥ प्रसन्नाश्च
दिशः सर्वा विमलश्च दिवाकरः ॥ उशनाश्च प्रसन्नार्चिरनु त्वां भार्गवो गतः ॥ ४८ ॥ ब्रह्मराशिर्विशुद्धश्च
शुद्धाश्च परमर्षयः ॥ अर्चिष्मन्तः प्रकाशन्ते ध्रुवं सर्वे प्रदक्षिणम् ॥ ४९ ॥ ॥

स्यानुकूलः शुक्र इत्युच्यते । सूर्यस्थराशेः पुरोराशिस्थो हि भवति शुक्रः । सूर्यश्च तदानीं मीनस्थः । उत्तराफल्गुनी ह्यद्येति प्रयाणदिनकथनात् फाल्गुनपौर्णमास्यां हि रामस्य दण्डयात्रेति पूर्वमुक्तम् । तदाच शुक्रो मेषस्थः । अतो रामस्य कर्कटराशेर्मेषो हि दशमोनुकूलः । पूर्वोक्तदिग्वर्तिनीं लङ्कां प्रति गच्छतो रामस्य पश्चात् स्थितत्वाच्च शुक्रोनुकूल एव । शुक्रानुकूल्योक्तिर्बृहस्पत्याद्यानुकूल्योपलक्षणम् । स ह्यवतारकाले कर्कटकस्थः । तदपेक्षयाष्टत्रिंशद्वर्षयुद्धयात्राकालः । तथा च त्रिरावृत्त्या षट्त्रिंशद्वर्षेषु गतेषु रामस्याष्टत्रिंशद्वर्षे युद्धारम्भे गुरोः सिंहस्थितिः सिद्धा । गुरुद्वितीयता रामस्यानुकूला । शनिश्चावतारकाले तुलावर्गोत्तमस्थः । द्वितीयावृत्तौ तुलावृश्चिकयोः पञ्चवर्षेण गतयोः सार्द्धवर्षद्वयेनातीतेन धनुरतीत्य तदानीं मकरस्थितियोग्योपि कथं चिद्धनुर्वर्गोत्तमस्थ एव शनिः। राहुस्तु अवतारकाले सिंहस्थः। ततोष्टत्रिंशद्वर्षेस्मिन्कटकास्थितियोग्योप्यतिचारादिभिर्मिथुनस्थः ।

त्रिशङ्कुर्विमलो भाति राजर्षिः सपुरोहितः ॥ पितामहवरोस्माकमिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५० ॥ विमले च प्रकाशेते विशाखे निरुपद्रवे ॥ नक्षत्रवरमस्माकामिक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ५१ ॥ ॥

तत्सप्तमे धनुषि केतुः । उक्तं चात्रापि–मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुनेति । धूमाकारः केतुर्धूमकेतुः । तथाच धनुषि शनिकेतू रामस्य षष्ठस्थावनुकूलौ । अङ्गारकस्तु रामरावणयुद्धप्रसङ्गे, आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखे अपि चाम्बर इत्युक्त्या विशाखाचतुर्थपादे वृश्चिकराशौ तिष्ठति । रामस्य पञ्चमाङ्गारकत्वफलमिदम् । यदेतद्ब्रह्मास्त्रबन्धरुधिरमोहादि, बुधस्य प्रतिमासं रोहिणीस्थत्वयोगेपि रामरावणयुद्धप्रसङ्गे, प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् । समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः॥ इत्युक्तम् प्रजानामशुभावहत्वमतिचारवशादेव । स च रामस्य दशमस्थोनुकूलः । चन्द्रश्च उत्तराफल्गुनीस्थत्वात् कन्यास्थः । अतस्तृतीयचन्द्रो रामस्यानुकूलः । सूर्यो नवमस्थो रामस्यानुकूलः । राहुस्तु मिथुनस्थत्वाद्द्वादशस्थ इति किंचिद्बाधकः । राक्षसानामिदं सर्वं विपरीतम् । तथाहि । राक्षसानां हि नक्षत्रं मूलम् । तथाच धनू राशिः । तदपेक्षया पञ्चमस्थः शुक्रः प्रतिकूलः । जन्मराशिस्थौ शनिकेतू च प्रतिकूलौ । राहुस्तु सप्तमस्थः किंचिदनुकूलः । द्वादशस्थाङ्गारकश्च प्रतिकूलः । गुरुस्तु नवमस्थोनुकूलः । चतुर्थस्थः सूर्यः पञ्चमस्थो बुधश्च नानुकूलौ । दशमस्थश्चन्द्रः किंचिदनुकूलः । एवं प्रायेण ग्रहगोचारफलं राक्षसानां विपरीतमेवेति ॥ ब्रह्मराशिः अधीतसर्ववेद इत्यर्थः । विशुद्धः पापग्रहासंयुक्तः । इदं द्वयमपि भार्गवविशेषणम् । परमर्षयः सप्तर्षयः । दक्षिणां दिशं प्रति गताः । प्रदक्षिणं तिष्ठद्ध्रुप्रभृतित्वात्साधुः । आवर्तमाना इति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ त्रिशङ्कुरिति ॥ पुरोहितः विश्वामित्रः । सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनरिति बालकाण्डोक्तरीत्या विश्वामित्रसृष्टसप्तर्ष्यन्तर्गतवसिष्ठो वा । पितामहवरः पितामहेषु कूटस्थेषु श्रेष्ठः । इक्ष्वाकूणां प्रधानकूटस्थ इत्यर्थः ॥ ५० ॥ विमले चेति ॥ निरुपप्लुवे क्रूरग्रहानाक्रान्ते । विशाखे इति द्विवचनं नक्षत्रद्वयात्मकत्वात् । विशाखाख्यं नक्षत्रवरमित्यर्थः । विशाखाया इक्ष्वाकुनक्षत्रत्वं ज्यौतिषदर्पणे दर्शितम्–अश्विन्यां यदि केतुरित्यारभ्य इक्ष्वाकुकुलनाथस्तु हन्यतो यदि भवेद्विशाखास्थस्त्विति ॥ ५१ ॥ ॥

नैर्ऋतं नैर्ऋतानां च नक्षत्रमभिपीड्यते॥ मूलो मूलवता स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ॥ ५२ ॥ सर्वं चैतद्वि-
नाशाय राक्षसानामुपस्थितम् ॥ काले कालगृहीतानां नक्षत्रं ग्रहपीडितम् ॥ ५३ ॥ प्रसन्नाः सुरसाश्चापो
वनानि फलवन्ति च ॥ प्रवान्त्यभ्यधिकं गन्धान् यथर्तुकुसुमा द्रुमाः ॥ ५४ ॥ व्यूढानि कपिसैन्यानि
प्रकाशन्तेधिकं प्रभो ॥ देवानामिव सैन्यानि सङ्ग्रामे तारकामये ॥ ५५ ॥ एवमार्य समीक्ष्यैतान् प्रीतो
भवितुमर्हसि ॥ इति भ्रातरमाश्वास्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ ५६ ॥ अथावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम म-
हती चमूः ॥ ऋक्षवानरशार्दूलैर्नखदंष्ट्रायुधैर्वृता ॥ ५७ ॥ ॥ ॥

स्वानुकूल्यमुक्त्वा परप्रातिकूल्यमाह–नैर्ऋतमिति ॥ नैर्ऋतं नैर्ऋतदैवतम् । नैर्ऋतानां राक्षसानाम् । किं तन्नैर्ऋतं तस्य पीडा केनेत्याकाङ्क्षायामाह–मूल इति । मूलवता अन्तिकवता । मूलं वशीकृतौ स्वीये शीर्षे तारान्तिकादिष्विति वैजयन्ती । तेन धूमकेतुना स्पृष्टो मूलः मूलनक्षत्रम् धूप्यते संताप्यते। “धूप, संतापे” इति धातुः ॥ ५२ ॥ ततः किमित्यत्राह–सर्वमिति ॥ एतन्नक्षत्रपीडनमेव राक्षसानां विनाशाय सर्वम् अशुभसूचकनिमित्तजातं समुपस्थितमित्यर्थः । तदेवोपपादयति–काल इति । कालगृहीतानां मृत्युगृहीतानां नक्षत्रम् काले अन्तकाले ग्रहपीडितं भवति ॥ ५३ ॥ पुनरपि विजयसूचकान्याह–प्रसन्ना इत्यादिना ॥ द्रुमाः यथर्तुकुसुमाः ऋतुमनतिक्रम्य जातानि कुसुमानि येषां ते तथोक्ताः । अकालकुसुमोत्पत्तिर्ह्युत्पातः । स इदानीं नास्तीत्यर्थः । तथोक्तं वराहमिहिरेण–शीतोष्णानां विपर्यासः फलपुष्पमकालजम् । अशोष्याणां विशोषश्च फलं षाण्मासिकं भवेदिति ॥ ५४ ॥ व्यूढानीति । व्यूढानि कृतव्यूहानि । तारकस्य तारकासुरस्य आमयो वधो यस्मिन् सः तारकामयः तस्मिन् । यद्वा तारकायाः बृहस्पतिपत्न्याः आमयो मनोव्याधिः यस्मिन् । तादृशसंग्रामसंज्ञेयम् । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे–एवं च तयोरतीवोग्रः संग्रामस्तारकानिमित्तस्तारकामयो नामाभवदिति ॥ ५५ ॥ एवमिति ॥ अश्वास्याब्रवीत् आश्वासनपूर्वकमब्रवीत् । अनेन प्रथमसर्गान्तोक्तः श्लोकोनुवृत्त इति ज्ञायते ॥ ५६ ॥ पुनरपि सेनायाः दूरगमनमाह–अथेति ॥ ऋक्षवानरशार्दूलैः ऋक्षशार्दूलैः वानरशार्दूलैश्च । शार्दूलशब्दः श्रेष्ठवाची ॥ ५७ ॥ ॥

कराग्रैरिति ॥ अन्तर्दधे आच्छादयामास ॥ ५८ ॥ सपर्वतेति ॥ हरिवाहिनी दक्षिणां महीम् अम्बुदसंततिर्द्यामिव छादयन्ती ययाविति संबन्धः ॥ ५९ ॥ उत्तरन्त्यामिति ॥ संततं निरन्तरं यथा भवति तथा उत्तरन्त्याम् । विपरीतवत् वैपरीत्यवत् । भावप्रधानो निर्देशः । बहुयोजनं च यथा भवति तथा सस्यन्दुः ॥ ६० ॥ सरांसीत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ यथायोग्यं च संबन्धः । सरांसि शीतलसलिलतया मध्येनाविशत् । पर्वतान् द्रुमा-

कराग्रैश्चरणाग्रैश्च वानरैरुत्थितं रजः ॥ भीममन्तर्दधे लोकं निवार्य सवितुः प्रभाम् ॥ ५८ ॥ सपर्वतवनाकाशां दक्षिणां हरिवाहिनी ॥ छादयन्ती ययौ भीमा द्यामिवाम्बुदसंततिः ॥ ५९ ॥ उत्तरन्त्यां च सेनायां सततं बहुयोजनम् ॥ नदीस्रोतांसि सर्वाणि सस्यन्दुर्विपरीतवत् ॥ ६० ॥ सरांसि विमलाम्भांसि द्रुमाकीर्णांश्च पर्वतान् ॥ समान्भूमिप्रदेशांश्च वनानि फलवन्ति च ॥ मध्येन च समन्ताच्च तिर्यक्चाधश्च साविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्य महीं कृत्स्नां जगाम महती चमूः ॥ ६२ ॥ ते हृष्टमनसः सर्वे जग्मुर्मारुतरंहसः ॥ हरयो राघवस्यार्थे समारोपितविक्रमाः ॥ ६३ ॥ हर्षवीर्यबलोद्रेकान् दर्शयन्तः परस्परम् ॥ यौवनोत्सुकजान्दर्पान् विविधांश्चक्रुरध्वनि ॥ ६४ ॥ तत्र केचिद् द्रुतं जग्मुरुत्पेतुश्च तथापरे ॥ केचित्किलकिलां चक्रुर्वानरा वनगोचराः ॥ ६५ ॥ प्रास्फोटयंश्च पुच्छानि सन्निजघ्नुः पदान्यपि ॥ भुजान्विक्षिप्य शैलांश्च द्रुमानन्ये बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥ आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः ॥ महानादान्विमुञ्चन्ति क्ष्वेलामन्ये प्रचक्रिरे ॥ ६७ ॥ ॥ ॥

कीर्णतया तिर्यगाविशत् । समान् भूमिप्रदेशान् समन्तादाविशत् । वनानि फलवत्तया अध आविशत् ॥ ६१ ॥ समावृत्येत्यर्धम् ॥ ६२ ॥ त इत्यादि ॥ मारुतरंहसः वायुवेगाः । समारोपितविक्रमाः । अभिवृद्धविक्रमा इत्यर्थः । उद्रेकशब्दोतिशयवाची । दर्पान् दर्पजव्यापारान् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ तान् विवृणोति—तत्रेत्यादिना ॥ किलकिलेति वानरशब्दानुकरणम् ॥ ६५ ॥ प्रास्फोटयन्निति ॥ प्रास्फोटयन् भूमावनास्फालयन् सन्निजघ्नुः । भूमाविति शेषः । भुजानिति । भुजान् विक्षिप्य प्रसार्य द्रुमान् शैलांश्च बभञ्जिरे ॥ ६६ ॥ आरोहन्त इति ॥ गिरिगोचराः गिरिचराः । क्ष्वेलां सिंहनादम् ॥ ६७ ॥

ऊरुवेगैरिति ॥ ममृदुः मर्दनं चक्रुः ॥ ६८ ॥ शतैरिति ॥ श्रीमद्यथा भवति तथा परिवृता आसीदिति संबन्धः ॥ ६९ ॥ सा स्मेति ॥ सेना इनेन स्वामिना सहिता ॥ (❀ रामानुजीयम् ❀) स्वस्वस्वामियुक्तेत्यर्थः ॥ ७० ॥ वानरा इति ॥ प्रमोक्षयिषवः मोचयितुमिच्छवः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः । "मोक्ष, निरसने" इत्यस्माद्धातोः सन् ॥ ७१ ॥ तत इति ॥ ततः दिवारात्रान्ते ॥ ७२ ॥ काननानीति ॥ सह्यस्य मलयस्य च काननानीत्य-

ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः ॥ जृम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचिक्रीडुः शिलाद्रुमैः ॥ ६८ ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिश्च सहस्रशः ॥ वानराणां तु घोराणां श्रीमत्परिवृता मही ॥ ६९ ॥ सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी ॥ हृष्टा प्रमुदिता सेना सुग्रीवेणाभिरक्षिता ॥ ७० ॥ वानरास्त्वरितं यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्तं क्वापि नासत ॥ ७१ ॥ ततः पादपसंबाधं नानामृगसमायुतम् ॥ सह्यपर्वतमासेदुर्मलयं च महीधरम् ॥ ७२ ॥ काननानि विचित्राणि नदीप्रस्रवणानि च ॥ पश्यन्नतिययौ रामः सह्यस्य मलयस्य च ॥ ७३ ॥ वकुलांस्तिलकांश्चूतानशोकान्सिन्धुवारकान् ॥ करवीरांश्च तिमिशान्भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ॥ ७४ ॥ अङ्कोलांश्च करञ्जांश्च प्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकान् ॥ जम्बूकामलकान्नीपान् भञ्जन्ति स्म प्लवङ्गमाः ॥ ७५ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः ॥ वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति तान् ॥ ७६ ॥ मारुतः सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः ॥ षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगान्धिषु ॥ ७७ ॥ ॥

न्वयः । सह्यमलयौ नाम मार्गवर्तिनौ कौचित्पर्वतौ ॥७३॥ वकुलानिति ॥ वकुलान् केसरवृक्षान् । तिलकान् क्षुरकवृक्षान् । चूताः प्रसिद्धाः अशोकाश्च । सिन्धुवारकान् निर्गुण्डीवृक्षान् । करवीराः प्रसिद्धाः । तिमिशान् नेमिवृक्षान् ॥ ७४ ॥ अङ्कोलानित्यादि ॥ अङ्कोलान् निकोचकवृक्षान् । करञ्जान् नक्तमालवृक्षान् । प्लक्षान् जटीवृक्षान् । न्यग्रोधान् वटान् । तिन्दुकान् स्फूर्जकवृक्षान् । जम्बूकामलकाः प्रसिद्धाः । नीपाः कदम्बाः ॥ ७५ ॥ प्रस्तरेष्विति ॥ प्रस्तरेषु शिलासु । स्थिता इति शेषः । वायुवेगः वानरसेनावेगजवायुवेगः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ॥ ॥

वानराणां धातुरेणुरूषितत्वं वक्तुं पर्वतस्य धातुमत्तामाह—अधिकमिति ॥ अर्धमेकं वाक्यम् । शैलराजः सह्यः॥७८॥धातुभ्य इति ॥ विघट्टितः उत्थापितः ॥ ७९ ॥ गिरिप्रस्थेत्यादिसार्द्धपञ्चश्लोक्येकान्वया ॥ पुष्पिता इत्येतत्सर्वविशेषणम् । अतस्तस्य बहुशः प्रयोगः । वसन्ते पुष्प्यन्तीति वासन्त्यः । इदं माधवीविशेषणम् । "कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु" इत्यण् । गन्धैः पूर्णाः गन्धपूर्णाः । कुन्दाः । चिरिबिल्वाः नक्तमालाः । मधूकाः गुडपुष्पाः । वञ्जुलाः वानीराः । प्रियकाः बन्धूकाः । स्फूर्जकाः तिन्दुकवृक्षाः । नागवृक्षाः नागकेसराः । पाटलयः पाटलाः । कोविदाराः चमरकाः ।

अधिकं शैलराजस्तु धातुभिः सुविभूषितः ॥ ७८ ॥ धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवेगविघट्टितः ॥ सुमहद्वानरानीकं छादयामास पर्वतः ॥ ७९ ॥ गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः ॥ केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च मनोरमाः ॥ ८० ॥ माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च पुष्पिताः ॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च वकुलाः प्रियकास्तथा ॥ ८१ ॥ स्फूर्जकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ॥ चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः ॥ ८२ ॥ मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव शिंशुपाः कुटजास्तथा ॥ धवाः शाल्मलयश्चैव रक्ताः कुरबकास्तथा ॥ ८३ ॥ हिन्तालास्तिमिशाश्चैव चूर्णका नीपकास्तथा ॥ नीलाशोकाश्च वरणा अङ्कोलाः पद्मकास्तथा ॥ प्लवमानैः प्लवङ्गैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः ॥ ८४ ॥ वाप्यस्तस्मिन् गिरौ शीताः पल्वलानि तथैव च ॥ चक्रवाकानुचरिताः कारण्डवनिषेविताः ॥ प्लवैः क्रौञ्चैश्च संकीर्णा वराहमृगसेविताः ॥ ८५ ॥ ॥

मुचुलिन्दाः खर्जूरविशेषाः । अर्जुनाः ककुभाः । शिंशुपाः पिच्छिलाः । कुटजाः जयवृक्षाः । धवाः धुन्धुरवृक्षाः । शाल्मलयः मोचाः । पिच्छिला पूरणी मोचा चिरायुः शाल्मलिर्द्वयोरित्यमरः । हिन्तालाः तालविशेषाः । चूर्णकाः आमलकविशेषाः । नीपकाः कदम्बाः । वरणाः वारुणाः । पद्मकाः सुगन्धिपुष्पा वृक्षविशेषाः । एवंभूता वृक्षाः प्लवमानैः प्लवंगैः पर्याकलीकृता इत्यन्वयः ॥ ८० ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ वाप्य इत्यादि जलाशया इत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ जलाशयाः जलपूर्णा इति वापीविशेषणम् । अत्रापि पर्याकुलीकृता इत्यनुषज्यते । कारण्डवाः जलकुक्कुटाः ।

प्लवैः जलकाकैः । क्रौञ्चैः प्रसिद्धैः । तीरवनमृगानाह—वराहेत्यादिना । तरक्षुभिः मृगादनैः । व्यालैः दुष्टगजैः ।सौगन्धिकैः कल्हारैः । वारिजैरिति । एवमिति शेषः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ तस्य सानुष्वित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ कूजन्ति चुकूजुः । तत्सैन्यदर्शनादिति भावः ॥ ८८ ॥ स्नात्वेति ॥ अत्र जले वापीजले । प्लावयन्ति सिञ्चति ॥ ८९ ॥ शैलमारुह्येत्युत्तरशेषः । अमृतगन्धीनि अमृतस्वादूनि । मदोत्कटाः मदमत्ताः ॥ ९० ॥ द्रोणमात्रेति ॥ द्रोणमात्रप्रमाणानि द्रोणं शिवद्वयं तत्प्रमाणमधुपूर्णानि । मधूनि मधुपटलानि । मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः ॥ ९१ ॥ पादपानिति ॥ विधमन्तः

ऋक्षैस्तरक्षुभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः ॥ व्यालैश्च बहुभिर्भीमैः सेव्यमानाः समन्ततः ॥८६॥ पद्मैः सौगन्धिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा॥ वारिजैर्विविधैः पुष्पै रम्यास्तत्र जलाशयाः॥८७॥तस्य सानुषु कूजन्ति नानाद्विजगणास्तथा ॥८८॥ स्नात्वा पीत्वोदकान्यत्र जले क्रीडन्ति वानराः ॥ अन्योन्यं प्लावयन्ति स्म शैलमारुह्य वानराः ॥ ८९ ॥ फलान्यमृतगन्धीनि मूलानि कुसुमानि च ॥ बुभुजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः ॥ ९० ॥ द्रोणमात्रप्रमाणानि लम्बमानानि वानराः ॥ ययुः पिबन्तो हृष्टास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ९१ ॥ पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः ॥ विधमन्तो गिरिवरान्प्रययुः प्लवगर्षभाः ॥ ९२ ॥ वृक्षेभ्योन्ये तु कपयो नर्दन्तो मधुदर्पिताः॥ अन्ये वृक्षान्प्रपद्यन्ते प्रपतन्त्यपि चापरे॥ ९३ ॥ बभूव वसुधा तैस्तु सम्पूर्णा हरियूथपैः ॥ यथा कलमकेदारैः पक्वैरिव वसुन्धरा ॥ ९४ ॥ ॥

दहन्तः । “ध्मा, शब्दाग्निसंयोगयोः” इति धातुः ॥ ९२ ॥ वृक्षेभ्य इति ॥ अन्ये। वृक्षेभ्यः वृक्षेभ्योन्यत्र । अत्रापि ययुरित्यनुषज्यते ॥ ९३ ॥ बभूवेति ॥ इवशब्दो वाक्यालंकारे । अन्ये तु । तत्र तदानीम् पक्वैः कलमकेदारैः पक्वशालिक्षेत्रैः संपूर्णा वसुन्धरेव यथा भवेत् तथा तैर्हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा बभूवेति योजयन्ति । अपरे तु। कलमकेदारैर्यथा कलमकेदारसदृशैः हरिपुङ्गवैः संपूर्णा वसुधा वसुन्धरेव कलमकेदारभूरिव बभूवेत्याहुः । उपमानद्वित्वं व्यञ्जयितुमुपमावाचकद्वयं प्रयुञ्जते कवयः । यथा उद्धृत्य मेघैस्तत एव तोयमर्थं मुनीन्द्रैरिव संप्रणीताः । आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिमिति ॥ ९४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

महेन्द्रमिति ॥ अथ सह्यमलयातिक्रमणानन्तरम् । राजीवलोचन इति समुद्रदर्शनाय महेन्द्रशिखरारोहणकुतूहलित्वमुक्तम् ॥ ९५ ॥ तत इति ॥ स्पष्टम् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ अवरुह्येति ॥ वेलावनस्योन्नतत्वादवरुह्येत्युक्तम् । रमयतां श्रेष्ठ इत्यनेन समुद्रसंभ्रमप्रदर्शनेन लक्ष्मणादिरञ्जकत्वं व्यञ्जितम् ॥ ९८ ॥ अथेति ॥ स्पष्टम् ॥ ९९ ॥ एत इति ॥ चिन्ता समुद्रतरणोपायचिन्ता ॥ १०० ॥ अत इति ॥ अतीरः अविद्यमानतीरः ।

महेन्द्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः ॥ अध्यारोहन् महाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितम् ॥ ९५ ॥ ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः ॥ कूर्ममीनसमाकीर्णमपश्यत्सलिलाकरम् ॥ ९६ ॥ ते सह्यं समतिक्रम्य मलयञ्च महागिरिम् ॥ आसेदुरानुपूर्व्येण समुद्रं भीमनिःस्वनम् ॥ ९७ ॥ अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमम् ॥ रामो रमयतां श्रेष्ठः ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ ९८ ॥ अथ धौतोपलतलां तोयौघैः सहसोत्थितैः ॥ वेलामासाद्य विपुलां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९९ ॥ एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयम् ॥ इहेदानीं विचिन्ता सा या नः पूर्वं समुत्थिता ॥ १०० ॥ अतः परमतीरोयं सागरः सरितां पतिः ॥ न चायमनुपायेन शक्यस्तरितुमर्णवः ॥ १०१ ॥ तदिहैव निवेशोस्तु मन्त्रः प्रस्तूयतामिति ॥ यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात् ॥ १०२ ॥ इतीव स महाबाहुः सीताहरणकर्शितः ॥ रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥ १०३ ॥ सर्वाः सेना निवेश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गव ॥ संप्राप्तो मन्त्रकालो नः सागरस्यास्य लङ्घने ॥ १०४ ॥ स्वां स्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित्कुतो व्रजेत् ॥ गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं बलं च नः ॥ १०५ ॥

जलप्राय इति यावत् । अनुपायेन उपायं विनेत्यर्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे नञ्समासः ॥ १०१ ॥ तदिति ॥ मन्त्रः कार्यविचारः । प्रस्तूयताम् आरभ्यताम् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ १०२ ॥ इतीति ॥ इतीवेत्यनेन सेनानिवेशनियोगे सागरतरणोपायविचारः अहृदयो हेतुः । वस्तुतस्तु सीताहरणक्लेश एव हेतुरिति व्यज्यते ॥ १०३ ॥ सर्वा इति ॥ स्पष्टम् ॥ १०४ ॥ स्वां स्वामिति ॥ कुतः कुतश्चिद्धेतोः । शूराः वानराः । गच्छन्तु

सर्वतः सञ्चरन्तु। किमर्थमित्यत्राह—ज्ञेयमिति। नः अस्माकम् भयं भयनिमित्तम् छन्नं ज्ञेयम् तत्र तत्र निलीनैः शत्रुभिः प्रायशः प्रहारसंभवादिति भावः ॥ १०५ ॥ रामस्येति ॥ द्रुमायुते द्रुमैर्युक्ते। मिश्रणार्थाद्यौतेर्निष्ठा ॥ १०६ ॥ विरराजेति ॥ सागरस्य समीपस्थं तद्बलम् मधुपाण्डुजलः मधुवत्पिङ्गलजलः द्वितीयः सागर इव विरराजेत्युत्प्रेक्षा ॥ १०७ ॥ वेलेति ॥ स्पष्टम् ॥ १०८ ॥ तेषामिति ॥ अन्तर्धाय स्थित इति शेषः ॥ १०९ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः ॥ सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते ॥ १०६ ॥ विरराज समीपस्थं सागरस्य च तद्बलम् ॥ मधुपाण्डुजलः श्रीमान् द्वितीय इव सागरः ॥ १०७ ॥ वेलावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवाः ॥ विनिविष्टाः परं पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः ॥१०८॥ तेषां निविशमानानां सैन्यसन्नाहनिःस्वनः ॥ अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ॥ १०९ ॥ सा वानराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता ॥ त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराभवत् ॥ ११० ॥ सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी ॥ वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ॥ १११ ॥ दूरपारमसम्बाधं रक्षोगणनिषेवितम् ॥ पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ॥ ११२ ॥ चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये ॥ हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ॥ ११३ ॥ चन्द्रोदयसमुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् ॥ ११४॥ (पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरर्णवः फेनचन्दनम् ॥ तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥) चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः ॥ ११५ ॥ ॥

सेति ॥ त्रेधा त्रिप्रकारैः। वलयत्रयाकारेणेति यावत्। वानरगोपुच्छभल्लूकभेदेन त्रेधेति वा ॥ ११० ॥ सेति ॥ पश्यमाना पश्यन्ती सती। हृष्टा अभूदिति शेषः ॥ १११ ॥ दूरपारमित्यादि ॥ दूरं पारं यस्य दूरपारं विशालमित्यर्थः। असंबाधं संबाधरहितम्। अक्षोभ्यमित्यर्थः। रक्षोगणनिषेवितं समुद्रे रक्षांसि वसन्तीति प्रसिद्धिः। चण्डनक्रैः करणैः ग्रहः ग्रहणं यस्य स तथोक्तः तम्। सूर्यादौ ग्रहणे युद्धे पूतनादावनुग्रहे। उपरागे च निर्बन्धे स्वर्भानौ च ग्रहः स्मृत इति निघण्टुः ॥ दिवसक्षये क्षपादौ सन्ध्यायामित्यर्थः। घोरं वर्धमानत्वाद्भयङ्करम्। समुद्धूतम् उद्घालितम्। प्रतिवीचि प्रतिबिम्बित-

चन्द्रत्वात् प्रतिचन्द्रैः समाकुलम् । चण्डानिलमहाग्राहैः चण्डानिलसदृशवेगमहाग्राहैरित्यर्थः । तिमयः शतयोजनायता महामत्स्याः । तानपि भक्षयितुं क्षमास्तिमिङ्गिलाः । तिमीन्निगिरतीति व्युत्पत्तेः । "गॄ, निगरणे" इति धातुः । ग्रोचि इति लत्वम् । तदुक्तं पुराणे—अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनमायतः । तिमिङ्गिलगिलोप्यस्ति तद्गिलोप्यस्ति सागरे इति ॥ दीप्तभोगैः शिरोरत्नकान्त्या प्रकाशितफणैरिव स्थितैः । महासत्त्वैः जलगजशिंशुमारादिभिः । सुदुर्गं यादोभिः । दुर्गमार्गं दुर्गमम् । नौपथसञ्चारायोग्यमित्यर्थः । योगरुढिभ्यां वरुणावासवरुणालयपदद्वयनिर्वाहः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अगाधमसुरालयमित्येतदन्तं पश्यन्त इत्यस्य कर्म ॥११२॥११३॥११४॥११५॥११६॥ तदानीं सागरमुत्प्रेक्षते—मकरैरिति ॥ नागभोगैः सर्पकायैः ॥ विगाढाः प्रविष्टाः । वातलोलिताः वायुचलिताः । अत एव प्रवृद्धाः जलराशयः तरङ्गाः उत्पेतुश्च निपेतुश्च । उत्पत्य निपेतुरिति भावः ॥११७॥ अथ सागराम्बरयोः सर्वथा

दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजंगैर्वरुणालयम् ॥ अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुलम् ॥ सुदुर्गं दुर्गमार्गं तम-
गाधमसुरालयम् ॥ ११६ ॥ मकरैर्नागभोगैश्च विगाढा वातलोलिताः ॥ उत्पेतुश्च निपेतुश्च प्रवृद्धा
जलराशयः ॥११७॥ अग्निचूर्णमिवाविद्धं भास्वराम्बु महोरगम् ॥ सुरारिविषयं घोरं पातालविषमं सदा
॥ ११८ ॥ सागरं चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ॥ सागरं चाम्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत ॥ ११९ ॥

साम्यं वर्णयति—अग्निचूर्णमित्यादिना ॥ रात्रौ सागरस्य सलिलशीकराः अग्निचूर्णा इव दृश्यन्त इति प्रसिद्धिः । अतो भास्वराण्यम्बूनि शीकररूपाणि यस्य तथोक्तम् । अत एवाविद्धम् आकीर्णम् अग्निचूर्णमिव सागरे दृश्यते । अम्बरं च कीर्णैर्नक्षत्रैस्तथा दृश्यते । भास्वराम्बु विमलतुहिनं च । महान्त उरगा यस्मिन् तन्महोरगम् । इदमप्युभयत्रापि समानम् । आकाशे गन्धर्वादीनामिव नागानामपि सञ्चारसम्भवात् । राह्वादिरूपोरगसंभवाद्वा । सुरारयः असुरा राक्षसाश्च तेषां विषयम् आवासभूतम् । इदमप्युभयत्र तुल्यम् । पातालविषमं पातालवत् गम्भीरम् । इदमप्युभयत्र तुल्यम् । घोरं भयङ्करम् । इदमप्युभयत्र तुल्यम् । एवमुक्तविशेषणविशिष्टं सागरं सागरः अम्बरप्रख्यम् अम्बराभम् उक्तविशेषणविशिष्टमम्बरं च सागरोपममदृश्यतेत्याकृष्य योजना । न केवलं साम्यं सर्वथा साम्यं चेत्याह—सागरमिति ॥ क्लीबत्वमार्षम् ॥ ११८ ॥ ११९ ॥ ॥ ॥ ॥

सम्पृक्तं नभसाप्यम्भः सम्पृक्तं च नभोम्भसा ॥ तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले ॥ १२० ॥ समुत्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च ॥ विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च ॥ १२१ ॥ अन्योन्यमाहताः सक्ताः सस्वनुर्भीमनिःस्वनाः ॥ ऊर्मयः सिन्धुराजस्य महाभेर्य इवाहवे ॥ १२२ ॥ रत्नौघजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना ॥ उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम् ॥ १२३ ॥ ददृशुस्ते महोत्साहा वाताहतजलाशयम् ॥ अनिलोद्धूतमाकाशे प्रवल्गन्तमिवोर्मिभिः ॥ १२४ ॥ ततो विस्मयमापन्ना ददृशुर्हरयस्तदा ॥ भ्रान्तोर्मिजलसन्नादं प्रलोलमिव सागरम् ॥ १२५ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता ॥ सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता ॥ १ ॥ ॥

प्रकारान्तरेणापि उक्तं साम्यं दर्शयति—संपृक्तमिति ॥ संपृक्तं संसृष्टम् । तुल्यवर्णमिति यावत् । हिशब्दो हेतौ । तादृग्रूपे अन्योन्यतुल्यरूपे । तारारत्नसमाकुले सागराम्बरे दृश्येते स्म ॥ १२० ॥ समुत्पतितेति ॥ मेघवीचिमालयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपमानत्वम् ॥ १२१ ॥ अन्योन्यमिति ॥ प्रथमं सक्ताः अथ आहता इत्यन्वयः ॥ १२२ ॥ रत्नौघेत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ रत्नौघजलयोः सन्नादो यस्मिन् । अनेन वेगवद्वायुजनितक्षोभातिशयादन्तर्गतरत्नानामुद्गमनमवगम्यते । वायुना विषक्तमिव वायुना एकीभूतमिव । यादोगणसमाकुलं यादांसि जलजन्तवः तेषां गणेन समाकुलम् । वाताहतजलाशयं जलाशयः समुद्रः वाताहतश्चासौ जलाशयश्चेति कर्मधारयः तम् । ऊर्मिभिः आकाशे वल्गन्तमिव स्थितम् । एतन्निरूपणार्थमेव अनिलोद्धतमिति पुनरुक्तिः ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ तत इति ॥ विशेषाभिधानार्थत्वान्न पुनरुक्तिः । भ्रान्तोर्मिजलसन्नादमिति । घूर्णिततरङ्गजलसन्नादो यस्मिन् तम् । प्रलोलमिव उद्भ्रान्तमिव ॥ १२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥

एवं कृतज्ञत्वमित्रानुरोधित्वपरीक्ष्यकारित्वमहोत्साहत्वादिशरण्यत्वौपयिका रामगुणा दर्शिताः । अथ रामस्य कारुण्यरूपं प्रधानगुणं दर्शयितुं सर्गान्त-

रमारभते—सा त्विति ॥ स्वारक्षा आसमन्ताद्रक्षन्तीत्यारक्षाः शोभनाः आरक्षाः यस्याः सा तथोक्ता । विधिवत् नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । सुसमाहिता निराकुला निवेशिता ॥१॥ मैन्द इति ॥ दिशमिति जात्येकवचनम् । दिश इत्यर्थः । 'उभसर्वतसोः०" इत्यादिना द्वितीया । सर्वत इति सप्तम्यर्थे तसिः । दिशां सर्वेषु प्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ समुद्रवेलावनाद्युद्दीपकदर्शनादुद्भूतं विरहशोकं सोढुमशक्नुवन् सौमित्रिं प्रत्याह—शोकश्चेत्यादिना ॥ प्रथमश्चकारोवधारणे । द्वितीयस्त्वर्थः । शोकः इष्टवस्त्वन्तरवियोगजनितः शोकः । गच्छता कालेन अपगच्छति । किलेत्यैतिह्ये । गच्छत्येवेति प्रसिद्धमिति लौकिका वदन्ति । कान्तामपश्यतो मम तु शोकः अहन्यहनि वर्धते । लौकिकशोकविलक्षणो मम शोक इति भावः ॥ ४ ॥ ननु शत्रुहृताया दूरे

मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुङ्गवौ ॥ विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिशम् ॥ २ ॥ निविष्टायां
तु सेनायां तीरे नदनदीपतेः ॥ पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥ शोकश्च किल
कालेन गच्छता ह्यपगच्छति ॥ मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते ॥ ४ ॥ न मे दुःखं प्रिया दूरे न
मे दुःखं हृतेति वा ॥ एतदेवानुशोचामि वयोस्या ह्यतिवर्तते ॥ ५ ॥ वाहि वात यतः कान्ता तां स्पृष्ट्वा
मामपि स्पृश ॥ त्वयि मे गात्रसंस्पर्शश्चन्द्रे दृष्टिसमागमः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

स्थितायास्तस्याः प्रत्याहरणसमर्थस्य तव किं शोकेनेत्याशङ्क्य न तद्विषयोयं शोकः किंतूपभोगयोग्यस्य प्रियावयसो वैफल्यानुस्मरणादित्याह—न म इति ॥ दुःखमिति । प्रिया दूरे स्थितेति मे न दुःखम् । सुग्रीवेण प्रस्थानेन तस्य निवर्त्यत्वात् । प्रबलरक्षसा हृतेति मे दुःखं नास्ति । तस्य तच्छिरःकृन्तनापनोद्यत्वात् । एतदेवानुशोचामि । इदमेकमेव शोकनिमित्तम् । वयोस्या ह्यतिवर्तते गतं यौवनं न प्रत्याहर्तुं शक्यमिति भावः । अत्र यौवनमतिवर्तत इति नार्थः । नित्ययौवनत्वात्तस्याः । किं तु वयोतिवर्तते । व्यर्थतयैव यातीति भावः । मानुषभावानुसारेण चेदं वचनम् ॥ ५ ॥ प्रियास्पृष्टद्रव्यस्पर्शस्य विनोदहेतुत्वात्तत्संपादनार्थं वायुं प्रार्थयते—वाहीति ॥ हे वात मे कान्ता यतः यत्र वसति तत्र वाहि गच्छ । तत्र गत्वा किं करणीयमित्यत्राह—तामिति । न चैतदन्यतः सेत्स्यतीति सदृष्टान्तं दर्शयति—दृष्टिसमागमः चन्द्रे यथा चन्द्राधीनः तथा मे तद्गात्रसंस्पर्शोपि । त्वयि त्वदधीनः ।

तन्मे दहति गात्राणि विषं पीतमिवाशये ॥ हा नाथेति प्रिया सा मां ह्रियमाणा यदब्रवीत् ॥ ७ ॥ तद्वियोगेन्धनवता तच्चिन्ताविपुलार्चिषा ॥ रात्रिंदिवं शरीरं मे दह्यते मदनाग्निना ॥ ८ ॥ अवगाह्यार्णवं स्वप्स्ये सौमित्रे भवता विना ॥ कथंचित्प्रज्वलन्कामः स मा सुप्तं जले दहेत् ॥ ९ ॥ बह्वेतत्कामयानस्य शक्यमेतेन जीवितुम् ॥ यदहं सा च वामोरूरेकां धरणिमाश्रितौ ॥ १० ॥ ॥ ॥

यथा तदवलोकितं चन्द्रं पश्यन् तत्प्रणालिकया तां दृष्टवानस्मि तद्वत् तदङ्गस्पृष्टं त्वां स्पृशन् तामेव स्पृष्टवान् भवेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ न केवलं वयोतिवर्तनस्मरणमेव व्यथाहेतुः किंतु कारणान्तरमप्यस्तीत्याह—तदिति ॥ तद्वचनं मे आशये हृदये स्थितं सत् । सदा स्मर्यमाणं सदित्यर्थः । पीतं विषमिव गात्राणि प्रत्यवयवम् दहति । किं तद्वचनं तत्राह—हा नाथेति । सा सर्वान् भोगान् परित्यज्य मया सहागता । ह्रियमाणा सती रावणेन हरणसमये । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसेत्युक्तरीत्या पातिव्रत्याग्निना भस्मीकर्तुं समर्थापि तत्तस्य सदृशं भवेदित्युक्तरीत्या हा नाथेति मन्नाथत्वमेव पुरस्कृत्य मां यदब्रवीत् तन्मे गात्राणि दहति । एतेन रामशोकः सीताविषयकारुण्यमित्यवगम्यते । परदुःखदुःखित्वं हि कारुण्यम् ॥७॥ अथ संतापो जलप्रवेशं विना न शाम्यतीति वक्तुं तस्याग्नित्वं सावयवं रूपयति—तद्वियोगेति ॥ मदनाग्निवर्धकत्वेन वियोगस्येन्धनरूपत्वम् । संततत्वेन चिन्ताया ज्वालात्वरूपणम् । रात्रिंदिवमिति । "अचतुर०" इत्यादिना सूत्रेण साधुत्वम् । शीतलाशीतलकालाविशेषेण दह्यत इत्यर्थः ॥८॥ अवगाह्येति ॥ सौमित्रे कान्तास्मारकेण भवता विना अर्णवमवगाह्य स्वप्स्ये । अनेन लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वमुक्तम् । अर्णवशयनं हि शेषिणैव(?)। किं प्रयोजनमित्यत्राह—कथंचिदिति । इदानीं प्रज्वलन् स कामः जले सुप्तं मां कथंचिद्दहेत् कृच्छ्राद्दहेत् । मन्दीभवेदित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं दुःसहदुःखाक्रान्तस्यापि मम जीवनधारणशक्तिस्तया सह एकधरण्याश्रयणात्तज्जीवनप्रवृत्त्युपलम्भाच्च जायत इत्याह—बह्वित्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ अहं सा वामोरूश्च एकां धरणिमाश्रिताविति यत् एतद्बहु भूरि जीवनसाधनम् । अतः एतेन कामयानस्य विरहिणो मम जीवितुं शक्यम् । एकशय्याश्रयणन्यायेन कामिनोरेकधरण्याश्रयणमपि जीवनसाधनं भवतीत्यभिप्रायः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कामयानस्येत्यत्र "ताच्छील्य०" इत्यादिना शानच् ॥१०॥

केदारस्येति ॥ जीवन्तीं तां शृणोमीति यत् तेन । निरूदकः निरुदकः । केदारः वप्रम् । सोदकस्य केदारस्य उपस्नेहेन उपक्लेदेनेव जीवामि ॥ ११ ॥ कदेति ॥ स्पष्टम् ॥ १२ ॥ कदा न्विति ॥ रसायनं शरीरसिद्धिकरमौषधविशेषम् । आतुरः रोगी । आतुरोभ्यमितोभ्यान्त इत्यमरः ॥ १३ ॥ तस्या इति ॥ संहतौ श्लिष्टौ ॥ १४ ॥ सेति ॥ स्पष्टम् ॥ १५ ॥ कथमिति ॥ स्पष्टम् ॥ १६ ॥ कदेति ॥ अविक्षोभ्यरक्षांसीत्येकं पदम् । अविक्षोभ्याणि दुराधर्षाणि रक्षांसि ॥

केदारस्येव केदारः सोदकस्य निरूदकः ॥ उपस्नेहेन जीवामि जीवन्तीं यच्छृणोमि ताम् ॥ ११ ॥ कदा नु खलु सुश्रोणीं शतपत्रायतेक्षणाम् ॥ विजित्य शत्रून् द्रक्ष्यामि सीतां स्फीतामिव श्रियम् ॥ १२ ॥ कदा नु चारु बिम्बोष्ठं तस्याः पद्ममिवाननम् ॥ ईषदुन्नम्य पास्यामि रसायनमिवातुरः ॥ १३ ॥ तस्यास्तु संहतौ पीनौ स्तनौ तालफलोपमौ ॥ कदानु खलु सोत्कम्पौ श्लिष्यन्त्या मां भजिष्यतः ॥ १४ ॥ सा नूनमसितापाङ्गी रक्षोमध्यगता सती ॥ मन्नाथा नाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति ॥ ॥ १५ ॥ कथं जनकराजस्य दुहिता सा मम प्रिया ॥ राक्षसीमध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च ॥ १६ ॥ कदाऽविक्षोभ्यरक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्यति ॥ विधूय जलदान्नीलान् शशिरेखा शरत्स्विव ॥ १७ ॥ स्वभावतनुका नूनं शोकेनानशनेन च ॥ भूयस्तनुतरा सीता देशकालविपर्ययात् ॥ १८ ॥ कदा नु राक्षसेन्द्रस्य निधायोरसि सायकान् ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसम् ॥ १९ ॥ कदा नु खलु मां साध्वी सीता सुरसुतोपमा ॥ सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्ष्यत्यानन्दजं पयः ॥ २० ॥ कदा शोकमिमं घोरं मैथिली विप्रयोगजम् ॥ सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा ॥ २१ ॥ ॥ ॥

॥ १७ ॥ स्वभावेति ॥ देशकालविपर्ययात् देशकालयोर्व्यत्यासात् । सुखावहयोर्देशकालयोरपगमात्तद्विरुद्धयोरुपगमाच्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कदा न्विति ॥ सीतां प्रत्याहरिष्यामि शोकमुत्सृज्य मानसमिति । सीतां प्रत्याहृत्य कदा नु शोकमुत्स्रक्ष्यामीत्यर्थः । आस्यं व्यादाय स्वपितीतिवत्साधुः ॥ १९ ॥ कदा न्विति ॥ स्पष्टम् ॥ २० ॥ कदेति ॥ शुक्लेतरं मलिनम् ॥ २१ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ एवमिति ॥ विलपतः विलपति सति ॥ २२ ॥ आश्वासित इत्यर्धम् ॥ उपासत उपास्त । भ्रातुरपि लक्ष्मणस्य पुरतो रघुनाथस्यैवंविधवचनप्रयोगस्तस्य सर्वविधसेवकत्वात् । अतो नानौचित्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आश्वासित इति ॥ उपासत उपास्त । वचनव्यत्यय आर्षः । उपागमदिति वा पाठः ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा हनुमन्निर्गमकालानन्तरकालिकं रावणवृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते–लङ्कायामिति ॥ घोरं दुर्दर्शम् । शक्रेणेव शक्रतुल्येन । " इवेन स-

एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः ॥ दिनक्षयान्मन्दरुचिर्भास्करोस्तमुपागमत् ॥ २२ ॥ आश्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत ॥ २३ ॥ स्मरन् कमलपत्राक्षीं सीतां शोकाकुलीकृतः ॥ २४ ॥
इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ॥ राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणेव महात्मना ॥ अब्रवीद्राक्षसान्सर्वान् ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ॥ १ ॥ धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी ॥ तेन वानरमात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ॥ २ ॥ प्रासादो धर्षितश्चैत्यः प्रवरा राक्षसा हताः ॥ आविला च पुरी लङ्का सर्वा हनुमता कृता ॥ ॥ ३ ॥ किं करिष्यामि भद्रं वः किं वा युक्तमनन्तरम् ॥ उच्यतां नः समर्थं यत्कृतं च सुकृतं भवेत् ॥ ४ ॥ मन्त्रमूलं हि विजयं प्राहुरार्या मनस्विनः ॥ तस्माद्वै रोचये मन्त्रं रामं प्रति महाबलाः ॥ ५ ॥ ॥

ह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् " इति विभक्तेरलोपः ॥ १ ॥ धर्षितेति ॥ वानरमात्रेण वानरजातीयेन । वानरेष्वल्पेनेति यावत् ॥ २ ॥ प्रासाद इति ॥ चैत्यः प्रासादः नगरप्रधानभूतः प्रासादः । आविला दाहेन आकुला ॥ ३ ॥ किं करिष्यामीति ॥ अनन्तरं किं वा युक्तं यन्नः समर्थं हितम् । समर्थस्त्रिषु शक्तिष्ठे संबन्धार्थे हितेपि चेत्यमरः । यत्कृतम् अनुष्ठितम् । सुकृतं स्वनुष्ठितम् । भवेत्फलवद्भवेत् । तादृशं किम् उच्यतां करिष्यामि । वो भद्रमस्त्वित्यन्वयः ॥ ४ ॥ बलवतस्तव किं मन्त्रेणेत्याशङ्क्य सर्वेषामपि विजयस्य मन्त्रमूलत्वान्मयापि मन्त्रः

करणीय इत्याह–मन्त्रमूलमिति ॥ ५ ॥ मन्त्रस्य करणीयत्वेपि स्वयमेव संमन्त्र्यतां किं बहुभिरित्याशङ्क्य बहुभिः सह मन्त्रयितुरेवोत्तमत्वं वक्तुं प्रतिज्ञापूर्वकं क्रमेण मन्त्रयितृभेदानाह–त्रिविधा इत्यादिना ॥ समवेतानां संकीर्णस्वरूपाणाम् । लक्षणज्ञानं विना विवेक्तुमशक्यानामित्यर्थः । गुणदोषौ उत्तमलक्षणं गुणम् । अधमलक्षणं दोषम् । मध्यमलक्षणम् मिश्रणम् ॥६॥ मन्त्रिभिरिति ॥ हितसंयुक्तैः हितपरैः । समानार्थैः समानसुखदुःखैः । कर्मारम्भान् आरम्भणीयकर्माणि । दैवे दैवसमाश्रयणे । कुरुते ॥ ७॥ ८॥ एकोर्थमिति ॥ धर्मे पूर्वोक्तदैवसमाश्रयणे । मनः मनःपूर्वं यत्नम् ॥९॥ गुणदोषाविति ॥ गु-

त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः ॥ तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहम् ॥ ६ ॥ मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः
समर्थैर्मन्त्रनिर्णये ॥ मित्रैर्वापि समानार्थैर्बान्धवैरपि वा हितैः ॥ ७ ॥ सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान्प्रवर्तयेत् ॥ दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमम् ॥ ८ ॥ एकोर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः ॥ एकः कार्याणि
कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरम् ॥ ९ ॥ गुणदोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा धर्मव्यपाश्रयम् ॥ करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत्स नराधमः ॥ १० ॥ यथेमे पुरुषा नित्यमुत्तमाधममध्यमाः ॥ एवं मन्त्रा हि विज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ॥ ११ ॥
ऐकमत्यमुपागम्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा ॥ मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥ १२ ॥ बह्व्योपि मतयो
भूत्वा मन्त्रिणामर्थनिर्णये ॥ पुनर्यत्रैकतां प्राप्ताः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

णदोषौ हिताहिते । अनिश्चित्य दैवव्यपाश्रयं त्यक्त्वा करिष्यामीत्युपक्रम्य यः कार्यमुपेक्षेत् उपेक्षेत न समाप्नुयात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ गुणदोषावनिश्चित्येति पाठः ॥ १० ॥ यथेति ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥ उक्तत्रैविध्यं मन्त्रेप्यातिदिशति–ऐकमत्यमिति ॥ ऐकमत्यम् एकां मतिमुपागम्य । शास्त्रदृष्टेन स्वभ्यस्तशास्त्रेण । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । तद्रूपेण चक्षुषा उपलक्षिताः मन्त्रिणः यत्र मन्त्रे निरताः तम् उत्तममन्त्रमाहुः ॥ १२ ॥ बह्व्य इति ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिणां मतयः बह्व्यः बहुधा भूत्वापि अर्थनिर्णये अर्थनिर्णयरूपफलविषये एकतां प्राप्ता भवन्ति स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः । नीतिज्ञैरिति शेषः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

अन्योन्यमिति ॥ यत्र मन्त्रे । मन्त्रिभिः अन्योन्यं मतिं स्वां स्वां बुद्धिम् । आस्थाय प्रधानीकृत्य । संप्रतिभाष्यते व्यवह्रियते । अनेनोत्तममन्त्रव्यावृत्तिरुक्ता । मध्यममन्त्रव्यावृत्त्यर्थमाह—न चेति । ऐकमत्ये तेषां मन्त्रिणां श्रेयश्च प्रीतिश्च नास्ति स मन्त्रोधम उच्यते ॥ १४ ॥ तस्मादिति ॥ सुमन्त्रितं सुनिश्चितम् । साधु समीचीनम् । कार्यं संप्रतिपद्यन्ताम् ऐकमत्येन जानन्तु । एतत् ऐकमत्येन सुनिश्चितं कार्यम् । मम कृत्यम् अतिशयेन कर्तव्यम् ॥१५॥ गतं तु गतमेव किं मन्त्रकरणे इतः किं नश्छिन्नमित्यत आह—वानराणामिति ॥ अभ्येति अभ्येष्यति । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा"

अन्योन्यं मतिमास्थाय यत्र संप्रतिभाष्यते ॥ न चैकमत्ये श्रेयोस्ति मन्त्रः सोधम उच्यते ॥ १४ ॥ तस्मात्सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मतिमत्तमाः ॥ कार्यं संप्रतिपद्यन्तामेतत्कृत्यं मतं मम ॥ १५ ॥ वानराणां हि वीराणां सहस्रैः परिवारितः ॥ रामोभ्येति पुरीं लङ्कामस्माकमुपरोधकः ॥ १६ ॥ तरिष्यति च सुव्यक्तं राघवः सागरं सुखम् ॥ १७ ॥ तरसा युक्तरूपेण सानुजः सबलानुगः ॥ समुद्रमुच्छोषयति वीर्येणान्यत्करोति वा ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये विरुद्धे वानरैः सह ॥ हितं पुरे च सैन्ये च सर्वं सम्मन्त्र्यतां मम ॥ १९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥

इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः ॥ ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ द्विषत्पक्षमविज्ञाय नीतिबाह्यास्त्वबुद्धयः ॥ (अविज्ञायात्मपक्षं च राजानं भीषयन्ति हि) ॥ १ ॥ ॥ ॥

इति वर्तमाननिर्देशः । उपरोधकः उपरोद्धुम् । क्रियार्थायां क्रियायां ण्वुल् ॥१६॥ सागरे विद्यमाने कथमस्मानुपरोत्स्यति तत्राह—तरिष्यतीति सार्द्धश्लोकः ॥ उच्छोषयति उच्छोषयिष्यति । अन्यत्सेतुबन्धादिकं वा करोति करिष्यति॥१७॥१८॥अस्मिन्निति॥अस्मिन् लङ्कानिरोधनरूपे कार्ये। एवंगते उक्तरीत्या प्रवृत्ते । वानरैः सह विरुद्धे विरोधे च प्राप्ते । भावे निष्ठा । पुरादिषु हितं यत्तत्सर्वं संमन्त्र्यतामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

एवं रावणवचनमाकर्ण्य अविदितरघुनाथप्रभावा मदोद्धता राक्षसास्तद्बलवर्णनपूर्वकं रावणं प्रशंसन्ति—इत्युक्ता इत्यादिना । सार्धश्लोक एकान्वयः ।

द्विषत्पक्षं द्विषद्बलम् । पक्षो मासार्धके पार्श्वे गृहे सूर्यविरोधयोः । केशादेः परितो वृन्दे बले सखिसहाययोरिति विश्वः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ एवं रावणवचः श्रुत्वा अविदितरामबला राक्षसाः सुरासुरविदितं भवदीयबलं विस्मृत्य मानुषमात्राच्छत्रोः किमर्थं शङ्कस इति प्रशंसापूर्वकं रावणं प्रोत्साहयन्ति—राजन्नित्यादिना ॥ १ ॥ राजन्निति ॥ परिघः परितो हननक्षमो गदाविशेषः । परिघः परिघातन इत्यमरः । शक्तिः दीर्घयष्टिः । ऋष्टिः असिः । खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिऋष्टय इत्यमरः । शूलं प्रसिद्धम् । पट्टिशः खड्गविशेषः । तैः संकुलं व्याप्तं बलमस्ति । समग्रबले एवं

राजन्परिघशक्त्यृष्टिशूलपटिशसंकुलम् ॥ सुमहन्नो बलं कस्माद्विषादं भजते भवान् ॥ २ ॥ त्वया भोगवतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगा युधि ॥ ३ ॥ कैलासशिखरावासी यक्षैर्बहुभिरावृतः ॥ सुमहत्कदनं कृत्वा वश्यस्ते धनदः कृतः ॥ ४ ॥ स महेश्वरसख्येन श्लाघमानस्त्वया विभो ॥ निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः ॥ ५ ॥ विनिहत्य च यक्षौघान्विक्षोभ्य च विगृह्य च ॥ त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतम् ॥ ६ ॥ मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयात्सख्यमिच्छता ॥ दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुङ्गव ॥ ७ ॥ दानवेन्द्रो मधुर्नाम वीर्योत्सिक्तो दुरासदः ॥ विगृह्य वशमानीतः कुम्भीनस्याः सुखावहः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

विद्यमाने कस्माद्धेतोः भवान् विषादं भजत इति योजना । अत्र सुमहन्नो बलमित्यत्र बलं नास्तीति प्रामादिकाभाव्यनर्थसूचिकाखिलोक्तिः ॥ २ ॥ तिष्ठ तु सैन्यं त्वमेक एव समस्तशत्रुविद्रावणक्षम इत्याशयेनाह—त्वयेत्यादिना ॥ सार्घश्लोक एकान्वयः । भोगवतीं सर्पराजनगरीम् । कदनं युद्धम् ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स इति ॥ स्पष्टम् ॥ ५ ॥ विनिहत्येति ॥ विमानं पुष्पकम् ॥ ६ ॥ मयेनेति ॥ दुहिता मन्दोदरी । यद्यपि मयेनाभिजात्यभ्रमाद्दत्तेत्युत्तरे वक्ष्यति तथाप्यत्र प्रशंसायां भयाद्दत्तेत्युक्तम् ॥ ७ ॥ दानवेन्द्र इति ॥ दानवेन्द्रः मधुः । कुम्भीनसी रावणभगिनी । सुखमावहतीति सुखावहः भर्ता ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निर्जिता इति ॥ जटी सर्पविशेषस्य नाम। त्वया भोगवतीमित्यत्र तक्षकादिभिन्नकर्कोटकादिजयोक्तिरिति न पौनरुक्त्यम् ॥९॥ अक्षया इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ लब्धवराः ब्रह्मणेति शेषः। अक्षयाः चूर्णीकरणेपि पुनरुत्पत्तिमत्त्वेन क्षयरहिता इत्यर्थः। दानवाः कालकेयाः। तत्र कालकेयसकाशात्। बहवः बह्व्यः। "वोतो गुणवचनात्" इति पक्षे ङीषभावः ॥ १०॥११ ॥ शूराश्चेति ॥ चतुर्विधबलानुगाः रथगजतुरगपदातिभेदेन चतुर्विधानि बला-

निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातलम् ॥ वासुकिस्तक्षकः शङ्खो जटी च वशमाहृताः ॥ ९ ॥ अक्षया बलवन्तश्च
शूरा लब्धवराः पुनः ॥ त्वया संवत्सरं युद्ध्वा समरे दानवा विभो ॥ १० ॥ स्वबलं समुपाश्रित्य नीता वशमरिन्दम ॥
मायाश्चाधिगतास्तत्र बहवो रक्षसाधिप ॥ (निर्जिताः समरे रोषाल्लोकपाला महाबलाः ॥ देवलोकमितो गत्वा शक्रश्चापि
विनिर्जितः ॥) ॥ ११ ॥ शूराश्च बलवन्तश्च वरुणस्य सुता रणे ॥ निर्जितास्ते महाबाहो चतुर्विधबलानुगाः ॥
॥ १२ ॥ मृत्युदण्डमहाग्राहं शाल्मलिद्रुममण्डितम् ॥ कालपाशमहावीचिं यमकिङ्करपन्नगम् ॥१३॥ अवगाह्य त्वया
राजन् यमस्य बलसागरम् ॥ जयश्च विपुलः प्राप्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः ॥ १४ ॥ सुयुद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र विलोलिताः
॥ १५ ॥ क्षत्रियैर्बहुभिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः ॥ १६ ॥ तेषां वीर्यगुणोत्साहैर्न
समो राघवो रणे ॥ प्रसह्य ते त्वया राजन् हताः परमदुर्जयाः ॥ १७॥ तिष्ठ वा किं महाराज श्रमेण
तव वानरान् ॥ अयमेको महाबाहुरिन्द्रजित्क्षपयिष्यति ॥ १८ ॥ ॥ ॥

नि पृष्ठगानि येषां ते तथा ॥ १२ ॥ मृत्युदण्डेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ मृत्युदण्डः यमदण्डः स एव महाग्राहः महानक्रः यस्मिन्। शाल्मलयः कण्टकशाल्मलिवृक्षाकारायुधविशेषाः त एव द्रुमाः तैर्मण्डितम्। मृत्युः यमः। प्रतिषेधितः युद्धादपक्रामितः॥ १३ ॥१४॥ सुयुद्धेनेत्यर्धम् ॥ सुयुद्धेन स्वल्पयुद्धेनेत्यर्थः। विलोलिताः द्राविताः ॥ १५ ॥ क्षत्रियैरिति ॥ क्षत्रियैः अनरण्यप्रभृतिभिः ॥ १६ ॥ तेषामिति ॥ न समो राघव इति। तेभ्योपि निहीनबलः सुखेन निग्राह्य इति भावः ॥ १७ ॥ तिष्ठ वेति ॥ स्पष्टम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥

अनेनेति ॥ माहेश्वरं महेश्वरप्रीतिकरम् ॥ १९ ॥ शक्तितोमरेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ दैवतपतिः इन्द्रः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ पितामहेति ॥ स्पष्टम् ॥ २३ ॥ तमिति ॥ विसृज प्रेषय । यावन्नयति नेष्यति ॥ २४ ॥ राजन्निति ॥ अयुक्ता असंभाविता । प्राकृतात् क्षुद्रात् हनुमतः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥

अनेन हि महाराज माहेश्वरमनुत्तमम् ॥ इष्ट्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः ॥ १९ ॥ शक्तितोमरमीनं
च विनिकीर्णान्त्रशैवलम् ॥ गजकच्छपसंबाधमश्वमण्डूकसंकुलम् ॥ २० ॥ रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुद्वसुमहोरगम्
॥ रथाश्वगजतोयौघं पदातिपुलिनं महत् ॥ २१ ॥ अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरम्
॥ गृहीतो दैवतपतिर्लङ्कां चापि प्रवेशितः ॥ २२ ॥ पितामहनियोगाच्च मुक्तः शम्बरवृत्रहा ॥
गतस्त्रिविष्टपं राजन् सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥ तमेव त्वं महाराज विसृजेन्द्रजितं सुतम् ॥ यावद्वानरसेनां
तां सरामां नयति क्षयम् ॥ २४ ॥ राजन्नापदयुक्तेयमागता प्राकृताज्जनात् ॥ हृदि नैव त्वया
कार्या त्वं वधिष्यसि राघवम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥ ॥

ततो नीलाम्बुदनिभः प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥ १ ॥ देवदानवगन्धर्वाः
पिशाचपतगोरगाः ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः किं पुनर्वानरा रणे ॥ २ ॥ सर्वे प्रमत्ता विश्वस्ता
वञ्चिताः स्म हनूमता ॥ न हि मे जीवतो गच्छेज्जीवन्स वनगोचरः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

एवं मन्त्रिभिः सह संमन्त्र्य भूयोभिहिते सकलसचिवप्रधानः प्रहस्तः स्वाभिमतमर्थं राज्ञे निवेदयति—तत इति ॥ स्पष्टम् ॥ १ ॥ देवेति ॥ स्पष्टम् ॥ २ ॥ हनुमतः पौरुषं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा कथमेवमुच्यत इत्यत्राह—सर्व इति ॥ विश्वस्ताः परिभवितुमस्मान् कोपि न शक्त इति विश्वस्ताः विस्रब्धाः । प्रामादिकशत्रुपरिभवो न न्यूनतामापादयतीति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रमत्ताः अनवहिताः । विश्वस्ताः एको वानरः किं

करिष्यतीत्यवज्ञया विस्रब्धाः । अत एव वञ्चिताः । नह्रीति । जीवत इत्यनादरे षष्ठी ॥३॥ सर्वामिति ॥ स्पष्टम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ करोमि अचिरादेव करिष्यामि । “ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ” इति भविष्यदर्थे लट् ॥४॥ रक्षामिति ॥ आत्मापराधः सीताहरणरूपो व्यतिक्रमः ॥ ५ ॥ अब्रवीदित्यादि ॥ हि यस्माद्वानरेण कृतमिदं कर्म सर्वेषां नः प्रधर्षणरूपम् । भूयः तदुपरि पुरस्यान्तःपुरस्य च परिभवरूपम् । अथ च राक्षसेन्द्रस्य प्रध-

सर्वां सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ करोम्यवानरां भूमिमाज्ञापयतु मा भवान् ॥ ४ ॥ रक्षां चैव विधास्यामि वानराद्रजनीचर ॥ नागमिष्यति ते दुःखं किंचिदात्मापराधजम् ॥ ५ ॥ अब्रवीत्तु सुसंक्रुद्धो दुर्मुखो नाम राक्षसः ॥ इदं न क्षमणीयं हि सर्वेषां नः प्रधर्षणम् ॥ ६ ॥ अयं परिभवो भूयः पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ श्रीमतो राक्षसेन्द्रस्य वानरेण प्रधर्षणम् ॥ ७ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते हत्वैको निवर्तिष्यामि वानरान् ॥ प्रविष्टान् सागरं भीममम्बरं वा रसातलम् ॥ ८ ॥ ततोब्रवीत्सुसंक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ प्रगृह्य परिघं घोरं मांसशोणितरूषितम् ॥ ९ ॥ किं वो हनुमता कार्यं कृपणेन तपस्विना ॥ रामे तिष्ठति दुर्धर्षे ससुग्रीवे सलक्ष्मणे ॥ १० ॥ अद्य रामं ससुग्रीवं परिघेण सलक्ष्मणम् ॥ आगमिष्यामि हत्वैको विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ ११ ॥ इदं ममापरं वाक्यं शृणु राजन्यदीच्छसि ॥ उपायकुशलो ह्येव जयेच्छत्रूनतन्द्रितः ॥ ॥ १२ ॥ कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः ॥ राक्षसा वा सहस्राणि राक्षसाधिप निश्चिताः ॥ १३ ॥

षणरूपम् अतो न क्षमणीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततः किं करिष्यसीत्यत आह–अस्मिन्निति ॥ स्पष्टम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ निवर्तिष्यामि निवर्तिष्ये ॥ ८ ॥ तत इति ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥ किमिति ॥ कृपणेन गूढसंचारप्रकटितभयेन । तपस्विना शोच्येन ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यद्वा तपस्व्याहारभूतफलाशिनेत्यर्थः ॥ १० ॥ अद्येति ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥ इदमिति ॥ तद्वाक्यं किमित्याकाङ्क्षायामुपायप्रतिपादकं वाक्यं वक्तुमादावुपायं प्रशंसति–उपायेति ॥१२॥ विवक्षितमुपायमेवाह–कामरूपेत्यादिना ॥ निश्चिताः निश्चितवन्तः । राक्षसा वा सहस्राणीति । सहस्रशब्दस्य संख्येयपरत्वेपि

काकुत्स्थमुपसंगम्य बिभ्रतो मानुषं वपुः ॥ सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तु रघुसत्तमम् ॥ १४ ॥ प्रेषिता भरतेन स्म भ्रात्रा तव यवीयसा ॥ (तवागमनमुद्दिश्य कृत्यमात्यायिकं त्विति ॥) स हि सेनां समुत्थाप्य क्षिप्रमेवोपयास्यति ॥ १५ ॥ ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः ॥ चापबाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र याम ह ॥ १६ ॥ आकाशे गणशः स्थित्वा हत्वा तां हरिवाहिनीम् ॥ अश्मशस्त्रमहावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षयम् ॥ १७ ॥ एवं चेदुपसर्पेतामनयं रामलक्ष्मणौ ॥ अवश्यमपनीतेन जहतामेव जीवितम् ॥ १८ ॥ कौम्भकर्णिस्ततो वीरो निकुम्भो नाम वीर्यवान् ॥ अब्रवीत्परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु महाराजेन सङ्गताः ॥ अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ सुग्रीवं च हनूमन्तं सर्वानेव च वानरान् ॥ २० ॥ ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः ॥ क्रुद्धः परिलिहन्वक्त्रं जिह्वया वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ स्वैरं कुर्वन्तु कार्याणि भवन्तो विगतज्वराः ॥ एकोऽहं भक्षयिष्यामि तान् सर्वान् हरियूथपान् ॥ २२ ॥ स्वस्थाः क्रीडन्तु निश्चिन्ताः पिबन्तो मधुवारुणीम् ॥ २३ ॥ अहमेको वधिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ अङ्गदं च हनूमन्तं रामं च रणकुञ्जरम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥

शब्दस्वाभाव्यान्नपुंसकत्वम् । किमिति ब्रूयुस्तत्राह–प्रेषिता इति ॥ अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ ते वयं तत्र समीपे याम । यामेति लोटि रूपम् ॥ १६ ॥ आकाश इति ॥ स्पष्टम् ॥ १७ ॥ एवं कृते किं स्यादित्यत्राह–एवं चेदिति ॥ रामलक्ष्मणौ अनयम् अस्मत्कृतकैतवापरिज्ञानेन विश्वासम् यद्युपसर्पेतां ततस्तेन अपनीतेन अपनयेन जीवितं जहतामेव । जह्यातामेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कौम्भकर्णिरिति ॥ स्पष्टम् ॥ १९ ॥ सर्व इत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ २० ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ मधुवारुणीं मधुरूपां वारुणीम् । रणकुञ्जरं रणाप्रधृष्यम् । स्वःस्था इत्यमङ्गलोक्तिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ निकुम्भमतमेवानुसरन्तः सर्वेपि प्रधाना अहमहमिकया समुत्थाय शत्रुवधोद्युक्ताः तमुद्योगं नीतिशास्त्रज्ञो बिभीषणः प्रतिषिद्धवानित्याह–तत इत्यादि श्लोकषट्कमेकं वाक्यम् ॥ आदौ निकुम्भोपादानं निकुम्भमतानुसरणसूचनार्थम् । समुत्पत्य आसनेभ्यः समुत्थाय । प्रधर्षितेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तानिति ॥ क्रियाभेदात्तानित्यस्य न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ प्रहस्तादीनां प्रधानानां संनिहितत्वाद्रावणिं वा रावणं वा प्रत्युक्तिः । मध्ये क्वचित्सचिवान् प्रति वोक्तिः । विक्रमस्य नायमवसर इति दर्शयितुं सामान्येन विक्रमकालानाह–अप्युपायै-

ततो निकुम्भो रभसः सूर्यशत्रुर्महाबलः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञहा रक्षो महापार्श्वो महोदरः ॥ १ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो
रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ इन्द्रजिच्च महातेजा बलवान् रावणात्मजः ॥ २ ॥ प्रहस्तोथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥
धूम्राक्षश्चातिकायश्च दुर्मुखश्चैव राक्षसः ॥ ३ ॥ परिघान्पट्टिशान्प्रासान् शक्तिशूलपरश्वधान् ॥
चापानि च सबाणानि खड्गांश्च विपुलान् शितान् ॥ ४ ॥ प्रगृह्य परमक्रुद्धाः समुत्पत्यच राक्षसाः ॥ अब्रुवन्
रावणं सर्वे प्रदीप्ता इव तेजसा ॥ ५ ॥ अद्य रामं वधिष्यामः सुग्रीवं च सलक्ष्मणम् ॥ कृपणं च हनूमन्तं लङ्का
येन प्रधर्षिता ॥ ६ ॥ तान् गृहीतायुधान् सर्वान्वारयित्वा बिभीषणः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं पुनः प्रत्युपवेश्य
तान् ॥ ७ ॥ अप्युपायैस्त्रिभिस्तात योर्थः प्राप्तुं न शक्यते ॥ तस्य विक्रमकालांस्तान्युक्तानाहुर्मनीषिणः
॥ ८ ॥ प्रमत्तेष्वभियुक्तेषु दैवेन प्रहतेषु च ॥ विक्रमास्तात सिद्ध्यन्ति परीक्ष्य विधिना कृताः ॥ ९ ॥ ॥

रिति ॥ तातेत्यभिमुखीकरणाय संबोधनम् । त्रिभिः सामदानभेदरूपैः उपायैरपि योर्थः लब्धुं न शक्यते तस्य सिद्धये तान् नीतिशास्त्रप्रसिद्धान् । विक्रमकालान् युक्तानाहुः । तदुक्तं कामन्दकेन–सामादीनामुपायानां त्रयाणां विफले नये । विनयेन्नयसंपन्नो दण्डं दण्ड्येषु दण्डभृदिति ॥ तथा च नायं दण्डस्य काल इत्युक्तम् ॥ ८ ॥ न केवलं दण्डस्याकालिकत्वं दडचत्वं च ते शत्रोर्नास्तीत्यभिप्रायेणाह–प्रमत्तेष्विति ॥ प्रमत्तेषु अनवधानेषु । विषयासक्तेष्वित्यर्थः । अभियुक्तेषु ज्ञानिषु । विरक्तेष्विति यावत् । यद्वा सामन्तैराक्रान्तेषु । दैवेन भाग्येन । प्रहतेषु क्षीयमाणसंपत्स्वित्यर्थः । चकारा-

द्बालवृद्धादिषु । विधिना नीतिशास्त्रोक्तरीत्या । परीक्ष्य मन्त्रिभिर्विचार्य । कृताः विक्रमाः विग्रहाः सिद्ध्यन्ति । नान्यत्रेत्यर्थः । यथाह कामन्दकः—बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंयुतः ॥ अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तो कालेन यश्च सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलमिति ॥ ९ ॥ रामस्तु न तादृश इत्याह—अप्रमत्तमिति ॥ अप्रमत्तं सावधानम् । तुशब्दोवधारणे । बले स्थितं स्थिरबलमित्यर्थः । जितरोषम् अकाले रोषरहितमित्यर्थः । इच्छथेति । पूर्वं रावणं प्रतिवचनम् । अत्र सर्वान् प्र-

अप्रमत्तं कथं तं तु विजिगीषुं बले स्थितम् ॥ जितरोषं दुराधर्षं प्रधर्षयितुमिच्छथ ॥ १० ॥ समुद्रं लङ्घयित्वा तु घोरं नदनदीपतिम् ॥ कृतं हनुमता कर्म दुष्करं तर्कयेत वा ॥ ११ ॥ बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि च निशाचराः ॥ परेषां सहसावज्ञा न कर्तव्या कथंचन ॥ १२ ॥ किं च राक्षसराजस्य रामेणापकृतं पुरा ॥ आजहार जनस्थानाद्यस्य भार्यां यशस्विनः ॥ १३ ॥ खरो यद्यतिवृत्तस्तु रामेण निहतो रणे ॥ अवश्यं प्राणिनां प्राणा रक्षितव्या यथाबलम् ॥ १४ ॥ अयशस्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् ॥ अर्थक्षयकरं घोरं पापस्य च पुनर्भवम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

तीति बहुवचनम् ॥ १० ॥ राम इदानीं दैवानुपहत इत्यत्र उदाहरणमाह—समुद्रमिति ॥ स्पष्टम् ॥ ११ ॥ बलानीति ॥ परेषां रामादीनाम् ॥ १२ ॥ अनपराधिनि निष्कारणवैरकरणमप्यपरमनुचितमित्याह—किं चेत्यादि ॥ खरवध एव प्रथमापराध इत्याशङ्क्याह—खर इति ॥ दुर्वृत्ततया स्ववधप्रवृत्तखरवधे रामस्य नापकारगन्धोपीति भावः । निहतो यदि तत्र को दोष इति शेषः । दोषाभावमाह—अवश्यमिति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ किं चेत्यस्य किमिति पदच्छेदः । किन्तु राक्षसराजस्येति वा पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रथमं रामेणापकृतत्वेप्यनेकदोषमूलं सीतापहरणं न कार्यमित्याह—अयशस्यमिति ॥ पुनर्भवं जन्मान्तरम् । मूर्त्यन्तरमिति यावत् । एवं सामान्यतः परदाराभिमर्शनस्याहेतुत्वमुक्त्वा प्रकृते तद्दर्शयति—एतदिति ॥ एतस्मान्निमि

त्तादित्यर्थः । " निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् " इति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । अयशस्यत्वादिहेतोर्वैदेह्याः सकाशात्सुमहद्भयं भवेत् । तर्हि किमिदानीं कर्तव्यं तत्राह—आहृतेति ॥ उत्तमं वस्तु कथं त्यक्तव्यं तत्राह—कलहार्थे कृतेन किमिति । कलहार्थे विषये कृतेन कर्मणा किमित्यर्थः । अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रवस्तुहेतुनिवृत्तिष्विति वैजयन्ती ॥ १५ ॥ १६ ॥ बहुदोषप्रदर्शनपूर्वकं सीताप्रदानस्यावश्यकर्तव्यतामाह—न नः क्षममित्यादिना ॥ १७ ॥ यावदिति ॥ यावद्दारयते दारयिष्यति । " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " इतिभविष्यदर्थे लट् ।

एतन्निमित्तं वैदेही भयं नः सुमहद्भवेत् ॥ आहृता सा परित्याज्या कलहार्थे कृतेन किम् ॥१६॥ न नः क्षमं वीर्यवता तेन धर्मानुवर्तिना ॥ वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्य मैथिली ॥ १७ ॥ यावन्न सगजां साश्वां बहुरत्नसमाकुलाम् ॥ पुरीं दारयते बाणैर्दीयतामस्य मैथिली ॥ १८ ॥ यावत्सुघोरा महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी ॥ नावस्कन्दति नो लङ्कां तावत्सीता प्रदीयताम् ॥ १९ ॥ विनश्येद्धि पुरी लङ्का शूराः सर्वे च राक्षसाः ॥ रामस्य दयिता पत्नी स्वयं न यदि दीयते ॥ २० ॥ प्रसादये त्वां बन्धुत्वात्कुरुष्व वचनं मम ॥ हितं पथ्यमहं ब्रूमि दीयतामस्य मैथिली ॥ २१ ॥ पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान्नवाग्रपुङ्खान् सुदृढान्नृपात्मजः॥ सृजत्यमोघान् विशिखान् वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २२ ॥ त्यज स्वकोपं सुखधर्मनाशनं भजस्व धर्मं रतिकिर्तिवर्द्धनम् ॥ प्रसीद जीवेम सपुत्रबान्धवाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ २३ ॥ ॥ ॥

राम इति शेषः ॥ १८ ॥ यावदिति ॥ यावत् यदा । तावत्तदा । नावस्कन्दति न रुणद्धि ॥ १९ ॥ विनश्येदिति ॥ शूरा इति । विनश्येयुरिति व्यत्ययेन योजनीयम् । स्वयं न यदि दीयत इति पाठः ॥ २० ॥ प्रसादय इति ॥ ब्रूमि ब्रवीमि । अस्य अस्मै ॥ २१ ॥ पुरेति ॥ अग्रं शल्यं पुङ्खं शरमूलम् नवे अग्रपुङ्खे येषां ते। अत एव सुदृढान् पुरा सृजति स्रक्ष्यति । दशरथस्यायं दाशरथः । "तस्येदम्" इति संबन्धार्थे अण्। संबन्धश्चात्र पुत्रत्वम्। दाशरथाय दाशरथये ॥ २२ ॥ त्यजेति ॥ रतिः सुखम् ॥ २३ ॥ ॥ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ विसर्जयित्वा तान् सर्वान् प्रविवेश स्वकं गृहम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

ततः प्रत्युषसि प्राप्ते प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः ॥ राक्षसाधिपतेर्वेश्म भीमकर्मा विभीषणः ॥ १ ॥ शैलाग्रचयसंकाशं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ सुविभक्तमहाकक्ष्यं महाजनपरिग्रहम् ॥ २ ॥ मतिमद्भिर्महामात्रैरनुरक्तैरधिष्ठितम् ॥ राक्षसैश्चाप्तपर्याप्तैः सर्वतः परिरक्षितम् ॥३॥ मत्तमातङ्गनिश्वासैर्व्याकुलीकृतमारुतम् ॥ शङ्खघोषमहाघोषं तूर्यनादानुनादितम् ॥ ४ ॥ प्रमदाजनसंबाधं प्रजल्पितमहापथम् ॥ तप्तकाञ्चननिर्यूहं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ ५ ॥ गन्धर्वाणामिवावासमालयं मरुतामिव ॥ रत्नसञ्चयसंबाधं भवनं भोगिनामिव ॥ ६ ॥ ॥ ॥

विभीषणेति ॥ सर्वं प्रातरालोचयिष्याम इति विभीषणप्रमुखान् विसृज्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगो०श्रीरा०रत्नकिरीटाख्याने यु०नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ अथ हितपरो विभीषणः सत्त्वोत्तरकाले रावणस्योपदेष्टुं तद्गृहं गत इत्याह—तत इत्यादि ॥ प्रविवेश महाद्युतिरित्यन्तमेकं वाक्यम् । ततः प्रत्युषसीत्यनेन लङ्कादाहानन्तरमेकमहो गतमित्यवगम्यते । प्राप्तधर्मार्थनिश्चयः सीताप्रदानमेवास्माकं धर्मोर्थश्चेति कृतनिश्चयः । भीमकर्मा । परमार्थतो रावणस्य हितत्वेप्यनभिमतार्थविज्ञापनरूपसाहसकरणात् भीमकर्मेत्युक्तिः । राक्षसाधिपतेः अग्रजस्य । आलयं निवासभूतम् । वेश्म प्रविवेशेति संबन्धः । शैलाग्रचयसंकाशं गिरिशिखरचयसदृशम् । अनेकशृङ्गयुक्तत्वादिति भावः । शैलशृङ्गमिवोन्नतमित्यौन्नत्ये दृष्टान्तः । सुविभक्तमहाकक्ष्यं सुष्ठु विभक्तमहाप्रकोष्ठम् । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धन इत्यमरः । महाजनैः विद्वद्भिः परिगृह्यत इति महाजनपरिग्रहम् । तदधिष्ठितमित्यर्थः । महामात्रैः प्रधानैः । महामात्राः प्रधानाः स्युरित्यमरः । आप्तपर्याप्तैः कार्यकरणदक्षैरिति महामात्रविशेषणम् । व्याकुलीकृतमारुतं चक्रवातीकृतवायुम् । शङ्खघोषमहाघोषं शङ्खघोषेण महान् घोषो यस्य तथोक्तम् । तूर्यनादानुनादितं तूर्यनादेन सञ्जातप्रतिध्वनिम् । प्रजल्पितमहापथं सञ्जातमहाकलकलमहामार्गम् । तप्तकाञ्चननिर्यूहं द्रुतकनकमयमत्तवारणम् । निर्यूहे मत्तवारण इत्यमरः । भूषणोत्तमैः तोरण-

वितानप्रभृतिभिर्भूषितम् । गन्धर्वाणामिवावासम् । तौर्यत्रिकमुखरितत्वादिति भावः । मरुतां देवानाम् आलयमिव । निरवधिकैश्वर्यसंपन्नत्वादिति भावः । रत्नसंचयैः संबाधं संपूर्णम् । अत एव भोगिनां सर्पाणाम् भवनमिव स्थितम् । तेजोविस्तृतरश्मिमान् । तेजः शरीरकान्तिस्तदेव विस्तृतरश्मिरस्यास्तीति तथा । महाद्युतिः महाप्रभः । अभ्रमिवेत्युपमया तद्भवनं बिभीषणस्य तेजोपहारकमिति व्यज्यते । एवं गृहोत्कर्षवर्णनं रावणस्यानीत्या सर्वमेकपदेन नष्टमिति ज्ञापनाय ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ पुण्यानिति ॥ पुण्यान् पुण्यकरान् । पुण्याहघोषान् पुण्याहमन्त्रघोषान् । विजयसंश्रितान् विजयफलकानित्यर्थः । उदाहृतान् उच्चारितान् ॥ ८ ॥ पूजितानिति ॥ दधिपात्रैः दधियुक्तपात्रैः । मन्त्रवेदविदः मन्त्र-

तं महाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मिमान् ॥ अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युतिः ॥ ७ ॥ पुण्यान् पुण्याहघोषांश्च वेदविद्भिरुदाहृतान् ॥ शुश्राव सुमहातेजा भ्रातुर्विजयसंश्रितान् ॥ ८ ॥ पूजितान् दधिपात्रैश्च सर्पिर्भिः सुमनोक्षतैः ॥ मन्त्रवेदविदो विप्रान् ददर्श सुमहाबलः ॥ ९ ॥ स पूज्यमानो रक्षोभिर्दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ आसनस्थं महाबाहुर्ववन्दे धनदानुजम् ॥ १० ॥ स राजदृष्टिसंपन्नमासनं हेमभूषितम् ॥ जगाम समुदाचारं प्रयुज्याचारकोविदः ॥ ११ ॥ स रावणं महात्मानं विजने मन्त्रिसन्निधौ ॥ उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् ॥ १२ ॥ प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं सान्त्वेनोपस्थितक्रमः ॥ देशकालार्थसंवादी दृष्टलोकपरावरः ॥ १३ ॥ ॥

ब्राह्मणविदः । मन्त्राः कर्मसु विनियुक्ता इषेत्वेत्यादयः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ॥ ९ ॥ स पूज्यमान इति ॥ पूज्यमानः श्लाघ्यमानः ॥ १० ॥ स राजेति ॥ दृष्टिसंपन्नं दृष्ट्या निवेदितमित्यर्थः । समुदाचारं जयशब्दप्रयोगादिसमुदाचारम् । जगाम आरुरोह ॥ ११ ॥ स इति ॥ विजने मन्त्रिव्यतिरिक्तजनरहिते । हेतुनिश्चितं हेतुभिर्युक्तिभिर्निश्चितम् ॥ १२ ॥ प्रसाद्येति ॥ प्रसाद्य स्तुतिवचनेन प्रसन्नं कृत्वा । सान्त्वेनोवाचेत्यन्वयः । उपस्थितक्रमः ज्ञातवचनक्रमः । देशकालार्थसंवादी देशकालप्रयोजनानुसारी । दृष्टलोकपरावरः लोके ये परावरे उत्कृष्टापकृष्टे ते दृष्टे ज्ञाते येन तथोक्तः । रामस्य धार्मिकत्वं रावणस्याधार्मिकत्वं च जानातीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रमथं रावणसंवादाय दुर्निमित्तानि दर्शयति—यदेति ॥ यदाप्रभृति यत्कालमारभ्य । क्रियाविशेषणमिदम् । एवं तदाप्रभृतीत्यपि । अशुभानि निमित्तान्यशुभसूचकनिमित्तानि ॥ १४ ॥ सस्फुलिङ्ग इति ॥ सस्फुलिङ्गः अग्निकणसहितः । सधूमार्चिः धूमाकुलज्वालासहितः । सधूमकलुषोदयः धूमेन कलुषः उदयः आविर्भावो धूमकलुषोदयः तेन सहितः सधूमकलुषोदयः । शान्तः शान्तो ज्वलन्नित्यर्थः । मन्त्रसंन्धुक्षितः मन्त्रवद्भिर्हविर्भियोंजितः॥१५॥ अग्निष्ठेष्विति॥अग्नयस्तिष्ठन्त्यत्रेत्यग्निष्ठाः महानसाः तेषु । अग्निशालासु अग्निहोत्रशालासु । ब्रह्मस्थलीषु वेदाध्ययनस्थानेषु । सरीसृपाणि सर्पाः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । हविष्येषु देवताभ्यो देयेषु आज्यपुरोडाशादिषु ॥ १६ ॥ गवामिति ॥ स्कन्नानि शुष्काणि “ स्कन्दिर्गतिशोषणयोः ” इति धातोर्निष्ठा । “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ” इति नत्वम् । वीरकुञ्जराः मत्तगजाः । प्रहेषन्ते हेषारवं कुर्वन्ति । हेषा अश्वशब्दः॥१७॥ खरेति ॥ अश्वतरा महाखराः । भिन्नरोमाः स्वस्थानात् भिन्नरोमाणः गलितरोमाणः उर्ध्वरोमाणो वा । अकारान्तत्वमार्षम् । स्रवन्ति अश्रूणि मुञ्चति । विधानैः चिकित्साभिः । चिन्तिताः अनुसंहिताः । चिकित्सिता अपीत्यर्थः । स्वभावे प्रकृतौ । नावतिष्ठन्ते प्रकृतिस्था न भवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ वायसा इति ॥ संघशो व्याहरन्ति संघशः समवेता इति च संबन्धः ॥ १९ ॥ गृध्रा इति ॥ पुरीमुपरि उपर्युपरि गृहेष्वित्यर्थः । पिण्डिताः मण्डलीभूताः सन्तः । परिलीयन्ते श्लिष्यन्ति । सन्ध्ये द्वे, अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शिवाः जम्बुकाः । उपपन्नाः नगरसमीपं प्राप्ताः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

यदाप्रभृति वैदेदी संप्राप्तेमां पुरीं तव ॥ तदाप्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि नः ॥ १४ ॥ सस्फुलिङ्गः सधूमार्चिः सधूमकलुषोदयः ॥ मन्त्रसंधुक्षितोप्यग्निर्न सम्यगभिवर्धंते ॥ १५ ॥ अग्निष्ठेष्वग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च ॥ सरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिंपीलिकाः ॥ १६ ॥ गवां पयांसि स्कन्नानि विमदा वीरकुञ्जराः ॥ दीनमश्वाः प्रहेषन्ते न च ग्रासाभिनन्दिनः ॥ १७ ॥ खरोष्ट्राश्वतरा राजन् भिन्नरोमाः स्रवन्ति नः ॥ न स्वभावेवतिष्ठन्ते विधानैरपि चिन्तिताः ॥ १८ ॥ वायसाः संघशः क्रूरा व्याहरन्ति समन्ततः ॥ समवेताश्च दृश्यन्ते विमानाग्रेषु संघशः ॥ ॥ १९ ॥ गृध्राश्च परिलीयन्ते पुरीमुपरि पिण्डिताः ॥ उपपन्नाश्च सन्ध्ये द्वे व्याहरन्त्यशिवं शिवाः ॥ २० ॥ ॥

क्रव्यादानां मृगाणां च पुरद्वारेषु संघशः ॥ श्रूयन्ते विपुला घोषाः सविस्फूर्जथुनिःस्वनाः ॥ २१ ॥ तदेवं प्रस्तुते कार्ये प्रायश्चित्तमिदं क्षमम् ॥ रोचते यदि वैदेही राघवाय प्रदीयताम् ॥ २२ ॥ इदं च यदि वा मोहाल्लोभाद्वा व्याहृतं मया ॥ तत्रापि च महाराज न दोषं कर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ अयं च दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते ॥ रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ २४ ॥ श्रावणे चास्य मन्त्रस्य निवृत्ताः सर्वमन्त्रिणः ॥ अवश्यं च मया वाच्यं यद्दृष्टमपि वा श्रुतम् ॥ २५ ॥ संप्रधार्य यथान्यायं तद्भवान् कर्तुमर्हति ॥ २६ ॥ इति स्म मन्त्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमूचिवान् ॥ रावणं राक्षसश्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः ॥ २७ ॥ हितं महार्थं मृदु हेतुसंहितं व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमम् ॥ निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसङ्गवानुत्तरमेतदब्रवीत् ॥ २८ ॥ ॥

क्रव्यादानामिति ॥ क्रव्यादानां मांसभक्षकाणाम् । मृगाणाम् श्वादीनामित्यर्थः । सविस्फूर्जथुनिःस्वनाः विस्फूर्जथुः अशनिघोषः तद्रूपस्वनसहिताः ॥२१॥ एवमुपस्थितदुर्निमित्तजातस्य प्रायश्चित्तं सीताप्रदानमेवेत्याह—तदेवमिति ॥ तत् दुर्निमित्तदर्शनात् । तत्सूच्ये कार्ये पराजये । एवं लङ्कादहनादिरूपेण प्रस्तुते प्रसक्ते सति । क्षमम् अशुभनिवारणसमर्थम् । इदं प्रायश्चितम् । इदंशब्दार्थमाह—वैदेहीति ॥ २२ ॥ एवमनभिमतभाषणेन राजा कुप्यतीति समाधत्ते—इदमिति ॥ मोहात् कार्यतत्त्वापरिज्ञानात् । लोभात् जीवनलोभाद्वापि । यदि व्याहृतम् । तत्रापि तथापि । मयि दोषम् अपराधं कर्तुं नार्हसि ॥ २३ ॥ अयमिति ॥ अयं दोषः पूर्वोक्तदुर्निमित्तसूचितोनर्थः । सर्वस्योपलक्ष्यते । संबन्धसामान्ये षष्ठी । सर्वेणापि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ॥ २४ ॥ प्रहस्तादिषु विद्यमानेषु भवतैव किमुच्यते तत्राह—श्रावणे चेति ॥ तेषां त्वच्चित्तमात्रानुसारित्वादिति भावः । श्रावणे त्वां प्रति विज्ञापने च । त्वं पुनः कथं वक्तुं प्रगल्भसे तत्राह—अवश्यमिति ॥ भ्रातृत्वादिति भावः ॥२५॥ संप्रधार्येत्यर्धम् ॥ यथान्यायं यथायोग्यम् । संप्रधार्य मनस्येव निश्चित्य । तत्संप्रधारितं कार्यम् ॥ २६ ॥ इति स्मेति ॥ इत्येतदूचिवानित्यन्वयः । ऊचिवान् उक्तवान् । "क्वसुश्च"इति लिटः क्वस्वादेशः ॥ २७ ॥ हितमिति ॥ महार्थं प्रयोजनव्याप्तम् । मृदु सान्त्वपूर्वम् । हेतुसंहितं युक्तियुक्तम् । व्यतीतकालायतिसंप्रतिक्षमं व्यतीतकालः भूतकालः आयतिः भवि-

ष्यत्कालः संप्रति वर्तमानकालः तत्र क्षमम् । अकीर्तिनाशकत्वेन सीतापहरणप्रायश्चित्तत्वेन वाप्यतीतकालक्षमम् । सुखवर्धकत्वेन वर्तमानकालक्षमम् । धर्मावहत्वेनायतिक्षमम् । उपस्थितज्वरः प्राप्तक्रोध इत्यर्थः । प्रसङ्गवान् परिगृहीतार्थैभिनिवेशवान् ॥२८॥ भयमिति ॥ भयं भयजनकं पुरुषम् । रामो युद्धेन सीतां प्राप्स्यतीति पूर्वं विभीषणोक्तस्य परिहारमाह–सुरैरिति । कथं तिष्ठति स्थास्यति । स्थातुमेव न शक्तः कुतो योत्स्यति कुतस्तरां सीतां प्राप्स्यतीति भावः ॥ २९ ॥ राघवं तृणीकृत्य कथमेवमाहेत्याशङ्क्य तन्निदानं दर्शयति–इतीति ॥ नाशनः हिंसकः । चण्डविक्रमः उग्रविक्रमः । आप्तवादिनं युक्तवादिनम् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या-

भयं न पश्यामि कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जातु मैथिलीम् ॥ सुरैः सहेन्द्रैरपि सङ्गतः कथं ममाग्रतः स्थास्यति लक्ष्मणाग्रजः ॥ २९ ॥ इतीदमुक्त्वा सुरसैन्यनाशनो महाबलः संयति चण्डविक्रमः ॥ दशाननो भ्रातरमाप्तवादिनं विसर्जयामास तदा विभीषणम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥

स बभूव कृशो राजा मैथिलीकाममोहितः ॥ असंमानाच्च सुहृदां पापः पापेन कर्मणा ॥ १ ॥ अतीतसमये काले तस्मिन्वै युधि रावणः ॥ अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च मन्त्रकालममन्यत ॥ २ ॥ ॥ ॥

ख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ परेद्युर्विभीषणाद्युपदेशेतिचिन्ताव्याकुलस्य रावणस्य निर्णयहेतुमन्त्रकरणाय सभाप्राप्तिं दर्शयति–स बभूवेत्यादि ॥ पापः पापी । “गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः” इति मतुपो लुक् । असंमानात् अनादरात् । सुहृदां विभीषणादीनाम् । कर्तरि षष्ठी । विभीषणोक्ते तूष्णीं स्थितत्वेन प्रहस्तादीनामप्यनादरः सिद्ध एव । पापेन कुत्सितेन सीतापहरणरूपेण कर्मणा । हेतौ तृतीया । मैथिलीकाममोहित इति हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च मैथिलीविषयकाममोहात् सुहृदनादरात् पापहेतुसीताहरणाच्च कृशः । चिन्ताकुलो बभूवेत्यर्थः ॥ १ ॥ अतीतेति ॥ तस्मिन् काले मन्त्रयोग्यकाले । अतीतसमये अतीतावसरे सति । युधि च सत्यां युद्धे च प्राप्ते सति । अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च मन्त्रस्य प्राप्तकालममन्यत । मुनिहृदयं तु कालेऽतीतसमये

रावणायुःकालेऽतीते सति । युधि अमात्यादिभिः सहात्मानम् । प्राप्तकालं प्राप्तमृत्युम् । अमन्यतेति । वै प्रसिद्धौ ॥ २ ॥ स हेमेति । हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षव्याप्तम् । स्वर्णसमूहनिर्मितमिति वा । विनीताश्वं शिक्षिताश्वयुक्तम् । उपगम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३ ॥ तमिति ॥ सभां मन्त्रशालाम् ॥ ४ ॥ असीति ॥ चर्म खेटः ॥ ५ ॥ नानाविकृतेति ॥ ततः रावणालयात् । नानाविकृतवेषाः नानाविधतया विशिष्य कृतालंकाराः । राक्षसा इति शेषः ॥ ६ ॥

स हेमजालविततं मणिविद्रुमभूषितम् ॥ उपगम्य विनीताश्वमारुरोह महारथम् ॥ ३ ॥ तमास्थाय रथश्रेष्ठं महामेघसमस्वनम् ॥ प्रययौ राक्षसश्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति ॥ ४ ॥ असिचर्मधरा योधाः सर्वायुधधरास्तथा ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्रस्य पुरतः संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥ नानाविकृतवेषाश्च नानाभूषणभूषिताः ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्ततः ॥ ६ ॥ रथैश्चातिरथाः शीघ्रं मत्तैश्च वरवारणैः ॥ अनूत्पेतुर्दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः ॥ ७ ॥ गदापरिघहस्ताश्च शक्तितोमरपाणयः ॥ परश्वधधराश्चान्ये तथान्ये शूलपाणयः ॥ ८ ॥ ततस्तूर्यसहस्राणां संजज्ञे निस्वनो महान् ॥ तमुलः शङ्खशब्दश्च सभां गच्छति रावणे ॥ ९ ॥ स नेमिघोषेण महान् सहसाभिविनादयन् ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं प्रतिपेदे महारथः ॥ १० ॥ विमलं चातपत्राणं प्रगृहीतमशोभत ॥ पाण्डरं राक्षसेन्द्रस्य पूर्णस्ताराधिपो यथा ॥ ११ ॥ हेममञ्जरिगर्भे च शुद्धस्फटिकविग्रहे ॥ चामरव्यजने चास्य रेजतुः सव्यदक्षिणे ॥ १२ ॥ ते कृताञ्जलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थिताः ॥ राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववन्दिरे ॥ १३ ॥ ॥

रथैरिति ॥ आक्रीडद्भिः धारामण्डलगमनादिकं कुर्वद्भिः ॥ ७ ॥ गदेति ॥ अत्र प्रतिपदमन्य इत्यनुषञ्जनीयम् अनूत्पेतुरिति च ॥ ८ ॥ ततस्तूर्येति ॥ ततः स्वालयात् ॥ ९ ॥ स नेमीति ॥ नेमिः रथचक्रधारा ॥ १० ॥ विमलमिति ॥ भासा विमलमित्यर्थः ॥ ११ ॥ हेमेति ॥ हेममञ्जरिगर्भे हेमसूत्रगर्भे । इकारान्तत्वमार्षम् । शुद्धस्फटिकविग्रहे शुद्धस्फटिकसदृशाकारे । चामरव्यजने चामररूपव्यजने । सव्यदक्षिणे सव्यदक्षिणयोः । "सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति" इत्यकेवद्भावः ॥ १२ ॥ त इति ॥ स्पष्टम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

राक्षसैरिति ॥ सुविहितां सुष्ठु निर्मिताम् ॥ १४ ॥ सुवर्णेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ विशुद्धस्फटिकान्तरां निर्मलस्फटिकनिर्मितमध्यप्रदेशाम् । रुक्मपट्टोत्तरच्छदां कनकमयपट्टवस्त्रास्तरणाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ तस्यामिति ॥ वैडूर्यमयं वैडूर्यप्रचुरम् । प्रियकाजिनसंवृतं प्रियकमृगस्याजिनेन संवृतम् । प्रियको लोमभिर्युक्तो मृदूच्चमसृणैर्घनैरिति वैजयन्ती । सोपाश्रयं सावष्टम्भम् । सोपधानमिति यावत् ॥ १७ ॥ तत इति ॥ ईश्वरवत् राजार्हम् । इह सभायाम् । एतान् एतन्नगरस्थान् । इति शशासेत्यन्वयः । तमेव प्रकारमाह—कृत्यमित्यर्धेन ॥ महद्यथा तथा समर्थ्यं यत्नेन निर्वोढुं जातं प्राप्तं महत्कृत्यमस्तीति

राक्षसैस्तूयमानः सन् जयाशीर्भिररिन्दमः ॥ आससाद महातेजाः सभां सुविहितां शुभाम् ॥ १४ ॥ सुवर्णरजतस्थूणां विशुद्धस्फटिकान्तराम् ॥ विराजमानो वपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदाम् ॥ १५ ॥ तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां सदा शुभाम् ॥ प्रविवेश महातेजाः सुकृतां विश्वकर्मणा ॥ १६ ॥ तस्यां तु वैडूर्यमयं प्रियकाजिनसंवृतम् ॥ महत्सोपाश्रयं भेजे रावणः परमासनम् ॥ १७ ॥ ततः शशासेश्वरवद्दूतान् लघुपराक्रमान् ॥ समानयत मे क्षिप्रमिहैतान् राक्षसानिति ॥ १८ ॥ कृत्यमस्ति महज्जातं समर्थ्यमिह नो महत् ॥ १९ ॥ राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लङ्कायां परिचक्रमुः ॥ अनुगेहमवस्थाय विहारशयनेषु च ॥ उद्यानेषु च रक्षांसि चोदयन्तो ह्यभीतवत् ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

शशास । महद्वचो रामादिभ्यो जातमिति वा । महदित्यनेन तदानीं चारमुखेन रामादेः समुद्रतीरगमनं रावणो ज्ञातवानिति गम्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ ईश्वरवत् ईशानवत् । कृत्यमिति ॥ एको महच्छब्दः क्रियाविशेषणम् । इह महज्जातं कृत्यमस्ति तत् महद्भूरि यथा तथा समर्थ्यं समर्थनीयम् । कर्मणि घञ् । समर्थ्यमिह नो भवेदिति वा पाठः । पूर्वश्लोकान्तस्थमितिकरणमत्र द्रष्टव्यम् । इति शशासेति संबन्धः । अनेन सैन्यस्य रामलक्ष्मणयोश्च समुद्रतीरगमनं चारमुखेन ज्ञातवानित्यवगम्यते ॥ १८ ॥ १९ ॥ राक्षसा इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ विहरमाणानीति शेषः । विहारो विहारस्थलम् विहारादिषु आस्थाय विहरमाणानि रक्षांसि । अभीतवत् अभीताः । चोदयन्तः चोदनार्थं लङ्कायामनुगेहं परिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ २० ॥

ते रथान् रुचिरानेके दृप्तानेके पृथग्घयान् ॥ नागानन्येधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः॥ २१ ॥ सा पुरी परमाकीर्णा
रथकुञ्जरवाजिंभिः ॥ संपतद्भिर्विरुरुचे गरुत्मद्भिरिवाम्बरम् ॥ २२ ॥ ते वाहनान्यवस्थाप्य यानानि विविधानि
च ॥ सभां पद्भिः प्रविविशुः सिंहा गिरिगुहामिव ॥ २३ ॥ राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु राज्ञा ते प्रतिपूजिताः ॥
पीठेष्वन्ये बृसीष्वन्ये भूमौ केचिदुपाविशन् ॥ २४ ॥ ते समेत्य सभायां वै राक्षसा राजशासनात् ॥ यथार्हमुपतस्थुस्ते
रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥ मन्त्रिणश्च यथा मुख्या निश्चयार्थेषु पण्डिताः ॥ अमात्याश्च गुणोपेताः
सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः ॥ २६ ॥ समेयुस्तत्र शतशः शूराश्च बहवस्तदा ॥ सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै ॥
रम्यायां राक्षसेन्द्रस्य समेयुस्तत्र संघशः ॥ (राक्षसा राक्षसश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे) ॥ २७ ॥ ततो महात्मा विपुलं
सुयुग्मं वरं रथं हेमविचित्रिताङ्गम् ॥ शुभं समास्थाय ययौ यशस्वी बिभीषणः संसदमग्रजस्य ॥ २८ ॥ ॥

ते रथान् रुचिरानेके दृप्तानेके पृथग्घयान्। नागानन्येऽधिरुरुहुर्जग्मुश्चैके पदातयः॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त इति ॥ रथान्तचराः रथमध्यस्थिताः। जग्मुरित्यर्थः। हयानित्यत्राप्यधिरुरुहुरिति संबध्यते। जग्मुरेके पदातयः केचित्पदातयः सन्तो जग्मुरिति संबन्धः ॥२१॥ सेति ॥ गरुत्मद्भिः पक्षिभिः ॥२२॥ त इति॥वाहनानि शिबिकादीनि। यानानि अश्वादीनि। अवस्थाप्य बहिर्निक्षिप्य ॥२३॥राज्ञ इति ॥ अन्ये पुरोहितादयः। पीठेषु सुवर्णादिकृतासनेषु। अन्ये श्रोत्रियाः। बृसीषु दर्भमयासनेषु। केचित्पुत्रादयः। भूमौ सामान्यास्तरणमात्रयुक्तायां भूमौ ॥२४॥ त इति ॥ क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम्। उपतस्थुः समीपे तस्थुः। यथार्हं यथाक्रमम् ॥ २५ ॥ मन्त्रिणश्चेत्यादिसपादश्लोकः ॥ यथा यथाक्रमम्। यथामुख्या इत्येकं पदं वा। मुख्याननतिक्रम्य स्थिताः। अनन्वयत्वमार्षम्। निश्चयार्थेषु अर्थनिश्चयेषु। अमात्याः कर्मणि सहायाः। मन्त्रिणः बुद्धिसहायाः। यद्वा अमा सह तिष्ठन्तीत्यमात्याः। "अव्ययात्त्यप्"। आप्ता इत्यर्थः। बुद्धिदर्शनाः बुद्धिचक्षुषः ॥२६ ॥ शूरा इत्युत्तरशेषः। अन्यथा क्रियापदपौनरुक्त्यम्। सभायामिति। सुखाय क्षेमाय। क्षेमं विचारयितुम्। " क्रियार्थोपपदस्य० " इत्यादिना चतुर्थी ॥ २७ ॥ तत इति ॥ युग्या अश्वाः। युगं वहन्तीति " तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्" इति यत् ॥ २८ ॥

स इति ॥ नाम शशंस । अभिवादनमकरोदित्यर्थः । शुकः प्रहस्तश्चेति । ववन्दाते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ सुवर्णेति ॥ स्रजश्च गन्धाः स्रजां गन्धाः ॥ ३० ॥
न चुक्रुशुरिति ॥ न चुक्रुशुः न घोषं चक्रुः । न जजल्पुः नाक्रमोक्तीश्चक्रुः । सभासदः सभागताः । संसिद्धेत्यर्धं वृत्तभेदश्चिन्त्यः॥३१॥ स इति ॥ समितौ
सङ्घे । सङ्घे सभायां समितिरित्यमरः । सभायाम् आस्थानमण्डपे ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

स पूर्वजायावरजः शशंस नामाथ पश्चाच्चरणौ ववन्दे ॥ शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्हं पृथगासनानि ॥ २९ ॥ सुवर्णनानामणिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानाम् ॥ तेषां परार्ध्यागरुचन्दनानां स्रजश्च गन्धाश्च
ववुः समन्तात् ॥ ३० ॥ न चुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित्सभासदो नैव जजल्पुरुच्चैः ॥ संसिद्धार्थाः सर्व एवोग्रवीर्या भर्तुः
सर्वे ददृशुश्चाननं ते ॥ ३१ ॥ स रावणः शस्त्रभृतां मनस्विनां महाबलानां समितौ मनस्वी ॥ तस्यां सभायां प्रभया
चकाशे मध्ये वसूनामिव वज्रहस्तः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥
स तां परिषदं कृत्स्नां समीक्ष्य समितिंजयः ॥ प्रचोदयामास तदा प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ १ ॥ सेनापते यथा
ते स्युः कृतविद्याश्चतुर्विधाः ॥ योधानधिकरक्षायां तथा व्यादेष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ स प्रहस्तः प्रणीतात्मा चिकीर्षन्
राजशासनम् ॥ विनिक्षिपद्बलं सर्वं बहिरन्तश्च मन्दिरे ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अथ सर्वमेलनानन्तरं नगररक्षाविधानपूर्वकं स्वाभिमतानुसारेण रावणो मन्त्रमर्थयते–स तामित्यादि ॥ समितौ युद्धे जयतीति समितिंजयः । “ संज्ञायां भृतवृजि० ” इत्यादिना खचि मुमागमः । तां पूर्वोक्ताम् । सेनेति ॥ कृतविद्याः अभ्यस्तधनुर्विद्याः । चतुर्विधाः रथिकहस्तिपकसादिपदातिरूपेण
चतुर्विधाः । अधिकरक्षायां पूर्वापेक्षया सावधानरक्षायाम् । यथा स्युः यथा जागरूकाः स्युः । तथा व्यादेष्टुमर्हसि । अत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ १ ॥ २ ॥
स इति ॥ सः सर्वेषु विद्यमानेष्वपि रावणविस्रम्भपात्रभूतः । प्रणीतात्मा निश्चितबुद्धिः । मन्दिरे रावणगृहे । विनिक्षिपत् विन्यक्षिपत् व्यधात् ॥ ३ ॥ ॥

तत इति ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४ ॥ निहितमिति ॥ अविमनाः स्वस्थहृदयः यदभिप्रेतं तत्कुरुष्व । तत् अभिष्टम् ते अस्तु सिध्यतु ॥ ५ ॥ प्रहस्तस्येति ॥ सुखेप्सुः कामपुरुषार्थेच्छुः । न विजयेच्छुः ॥ ६ ॥ मन्त्रणीयं वक्तुमनास्तेषामाभिमुख्यं संपादयितुं प्रथमं तान् प्रशंसति—प्रियाप्रिये इति ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु धर्मकामार्थसङ्कटेषु विषये । धर्मादिष्विदानीं को वा सेव्य इति संदेहे तदनुष्ठानफलभूते । प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने वस्तुनी । सुखं दुःखम् लाभालाभौ । लाभ इष्टप्राप्तिः अलाभः तन्नाशः तौ च । हिताहिते । हितम् उत्तरकालफलवत् अहितं तदितरत् ते च । वेदितुमर्हथ । प्रियाप्रियादिफल-

ततो विनिक्षिप्य बलं पृथङ्नगरगुप्तये ॥ प्रहस्तः प्रमुखे राज्ञो निषसाद जगाद च ॥ ४ ॥ निहितं बहिरन्तश्च बलं बलवतस्तव ॥ कुरुष्वाविमनाः क्षिप्रं यदभिप्रेतमस्तु ते ॥ ५ ॥ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा राजा राज्यहिते रतः ॥ सुखेप्सुः सुहृदां मध्ये व्याजहार स रावणः ॥ ६ ॥ प्रियाप्रिये सुखं दुःखं लाभालाभौ हिताहिते ॥ धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुम् ॥ ७ ॥ सर्वकृत्यानि युष्माभिः समारब्धानि सर्वदा ॥ मन्त्रकर्मनियुक्तानि न जातु निष्फलानि मे ॥ ८ ॥ स सोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरिव वासवः ॥ भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः श्रियमवाप्नुयाम् ॥ ९ ॥ अहं तु खलु सर्वान्वः समर्थयितुमुद्यतः ॥ कुम्भकर्णस्य तु स्वप्नान्नेममर्थमचोदयम् ॥ १० ॥ अयं हि सुप्तः षण्मासान्कुम्भकर्णो महाबलः ॥ सर्वशस्त्रभृतां मुख्यः स इदानीं समुत्थितः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

स्वरूपनिर्धारणाय धर्मादिसंदेहं निराकर्तुं समर्था इत्यर्थः ॥ ७ ॥ कथमर्हाम इत्यपेक्षायां तत्कार्यमुखेन दर्शयति—सर्वेति ॥ स्पष्टम् ॥ ८ ॥ इदानीमपि तथैवास्त्वित्याह—स सोमेति ॥ ग्रहाः सोमभिन्नाः सूर्यादयः । मरुद्भिः सोमादिभिन्नैर्देवैः ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य पुनरपि वक्ष्यमाणत्वात्तत्र पुनः कथने हेतुं दर्शयति—अहमिति ॥ तुरवधारणे । सर्वान् वः समर्थयितुं ज्ञापयितुम् उद्यत एव पूर्वमेवोद्यतः । किं तु कुम्भकर्णस्य स्वप्नाद्धेतोः इममर्थम् नाचोदयं तस्य नावेदयम् । अतः कथ्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ कुम्भकर्णस्य स्वप्नादित्युक्तमेव स्पष्टयति—अयमिति ॥ षण्मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । इदानीं समुत्थितः । अतः पूर्वं नावेदयमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

इयं च दण्डकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया ॥ रक्षोभिश्चरितादेशादानीता जनकात्मजा ॥ १२ ॥ सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी ॥ त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीता सदृशी मता ॥ १३ ॥ तनुमध्या पृथुश्रोणी शारदेन्दुनिभानना ॥ हेमबिम्बनिभा सौम्या मायेव मयनिर्मिता ॥ १४ ॥ सुलोहिततलौ श्लक्ष्णौ चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ॥ दृष्ट्वा ताम्रनखौ तस्या दीप्यते मे शरीरजः ॥ १५ ॥ हुताग्नेरर्चिसंकाशामेनां सौरीमिव प्रभाम् ॥१६॥ (दृष्ट्वा सीतां विशालाक्षीं कामस्य वशमेयिवान् ॥) उन्नसं वदनं वल्गु विपुलं चारु लोचनम् ॥ पश्यंस्तदा वशस्तस्याः कामस्य वशमेयिवान् ॥ १७ ॥ क्रोधहर्षसमानेन दुर्वर्णकरणेन च ॥ शोकसन्तापनित्येन कामेन कलुषीकृतः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

उत्तरत्र सीताप्रत्यर्पणं विना रामजयो विचार्यतामिति वक्तुकामस्तस्या दुस्त्यजत्वं दर्शयितुं तामेव स्तौति–इयमित्यादिना ॥ रक्षोभिश्चरितादेशात् जनस्थानादित्यर्थः । सा मयानीतेत्युक्तिरजानन्तं कुम्भकर्णं प्रति ॥ १२ ॥ सेति ॥ अलसगामिनी मन्दगामिनी । त्यज तामनिच्छन्तीं प्ररिगृह्णाणेतरामित्यत्राह–त्रिष्विति ॥ १३ ॥ असदृशत्वमुपपादयति–तनुमध्येत्यादिना ॥ हेमबिम्बनिभा स्वर्णप्रतिमातुल्या । सौम्या रम्या मायेव प्रतिक्षणमपूर्ववदाश्चर्यावहवस्तुवत् स्थिता ॥ १४ ॥ क्रमेणारोक्ष्यतीत्याशङ्क्य मन्मथो विलम्बं न सहत इत्याह–सुलोहितेति ॥ सुप्रतिष्ठितौ समतलौ दृष्ट्वा । स्थितस्येति शेषः । शरीरजः कामः ॥ १५ ॥ सोपि निगृह्यतामित्याशङ्क्याह–हुतेत्यादि ॥ अर्धमेकं वाक्यम् । अर्चिश्शब्दस्य इकारान्तत्वमार्षम् । सौरीमिव प्रभामित्यस्य दृष्ट्वेत्यादिशेषपूरणेन सम्बन्धः ॥ १६ ॥ उन्नसमिति ॥ उन्नसम् उन्नतनासिकम् । "उपसर्गाच्च" इति नसादेशः । अवशः विवशः । तदधीनः कथं निगृह्णीयामिति भावः । वल्गु सुन्दरम् ॥ १७ ॥ कामवश्यत्वमेव विवृणोति–क्रोधेति ॥ क्रोधहर्षयोः समानेन क्रोधे हर्षे चैकरूपेण । दुर्वर्णकरणेन वैवर्ण्यकारिणा । शोकसंतापनित्येन शोके मनोव्यथायां संतापे शरीरपीडायां च नित्येन अनपायेन कामेन । कलुषीकृतः व्याकुलचित्तोस्मि ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यद्येवं सा प्रसह्यापि शय्यामारोप्यतां तत्राह–सा त्विति ॥ संवत्सरं कालं संवत्सररूपं कालम् । संवत्सराभ्यन्तरे रामो यदि नागतः तदा तथा करिष्यामीत्ययाचतेत्यर्थः । इदं चारोप्योक्तम् । वस्तुतो रावणेनैव तथा प्रतिज्ञानादिति भावः ॥ १९ ॥ तन्मयेति ॥ चारुनेत्राया इति प्रतिश्रवणहेतुः । नयनसौन्दर्यपारवश्येन तद्वचनमङ्गीकृतवानस्मीति भावः । अध्वनि दीर्घमार्गे ॥ २० ॥ कथमेनामुपलप्स्यसे तामुपनेतुमुपागते सपरिकरे दाशरथावित्यत आह–कथमिति ॥ उत्तरन्ति उत्तरिष्यन्ति । सत्त्वानि झषव्यतिरिक्तजन्तवः ॥ २१ ॥ तर्हि किमिदानीं विचार्यं तत्राह–अथवेति ॥

सा तु संवत्सरं कालं मामयाचत भामिनी ॥ प्रतीक्षमाणा भर्तारं राममायतलोचना ॥ १९ ॥ तन्मया चारुनेत्रायाः प्रतिज्ञातं वचः शुभम् ॥ श्रान्तोऽहं सततं कामाद्यातो हय इवाध्वनि ॥ २० ॥ कथं सागरमक्षोभ्यमुत्तरन्ति वनौकसः ॥ बहुसत्त्वसमाकीर्णं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २१ ॥ अथवा कपिनैकेन कृतं नः कदनं महत् ॥ दुर्ज्ञेयाः कार्यगतयो ब्रूत यस्य यथामति ॥ २२ ॥ मानुषान्मे भयं नास्ति तथापि तु विमृश्यताम् ॥ तदा देवासुरे युद्धे युष्माभिः सहितोऽजयम् ॥ ते मे भवन्तश्च तथा सुग्रीवप्रमुखान् हरीन् ॥ २३ ॥ परे पारे समुद्रस्य पुरस्कृत्य नृपात्मजौ ॥ सीतायाः पदवीं प्राप्तौ संप्राप्तौ वरुणालयम् ॥२४॥ अदेया च यथा सीता वध्यौ दशरथात्मजौ ॥ भवद्भिर्मन्त्र्यतां मन्त्रः सुनीतं चाभिधीयताम् ॥ २५ ॥ ॥

यस्य यथामति । तथा ब्रूतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ विभीषणमतव्यावृत्त्यर्थं स्वमतमाह–मानुषादिति ॥ सपादश्लोकमेकं वाक्यम् । मानुषात् भयाभावे हेतुमाह–तदेति । अजयमिति च्छेदः । लङुत्तमैकवचनम् । इन्द्रं जितवतो मे मनुष्यः कियानिति भावः । ते मे भवन्तश्च तथा । ते देवासुरे युद्धे जेतारो भवन्तः । तथा सहायभूताः । वर्तन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥ सुग्रीवप्रमुखान् हरीनित्युत्तरशेषः । प्राप्तौ ज्ञातवन्तौ । वरुणालयं समुद्रं संप्राप्तौ । प्राप्नुतां नाम का नः क्षतिरिति भावः ॥ २४ ॥ विमृश्यतामित्युक्तं विमर्शप्रकारं दर्शयति– अदेयेति ॥ मन्त्रो मन्त्र्यताम् मन्त्रः क्रियतामित्यर्थः । सुनीतं सुनिश्चितम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा भूद्रामस्य समुद्रतरणे तव जये वा शक्तिः तत्सहायस्यान्यस्य कस्यचित् स्यात्तत्राह– नहीति ॥ वानरैः सह सागरं तीर्त्वा । आगन्तुमिति शेषः । रामादन्यस्य शक्तिं न पश्यामि अतो मम निश्चयेन जय इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ तस्येति ॥ कामपरीतस्य कामेन विपरीतस्य । कामातुरतया विपरीतबुद्धेरित्यर्थः । परिदेवितं परिदेवनम् । तद्वदसंगतभाषणमित्यर्थः ॥ २७ ॥ मन्त्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैर्मन्त्रनिर्णये । सहितो मन्त्रयित्वा यः कर्मारम्भान् प्रवर्तयेदित्युक्तोत्तममन्त्रयितृभावे । एकोर्थं विमृशन्नेको धर्मं प्रकुरुते मनः । एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरमित्युक्तमध्यममन्त्रयितृभावेपि नावस्थितोसीत्याह–यदेति ॥ यदा सकृत्समीक्ष्यैव स्वयमेव विचार्य । रामस्य सीता इहाहृता तदैव चित्तं कर्तृ यमुना यामुनं पर्व-

न हि शक्तिं प्रपश्यामि जगत्यन्यस्य कस्यचित् ॥ सागरं वानरैस्तीर्त्वा निश्चयेन जयो मम ॥ २६ ॥
तस्य कामपरीतस्य निशम्य परिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २७ ॥ यदा
तु रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु सा इहाहृता ॥ सकृत्समीक्ष्यैव सुनिश्चितं तदा भजेत्
चित्तं यमुनेव यामुनम् ॥ २८ ॥ सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं तव ॥ विधीयेत सहास्माभिरादावेवास्य
कर्मणः ॥ २९ ॥ न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन ॥ न स संतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृपः ॥ ३० ॥
अनुपायेन कर्माणि विपरीतानि यानि च ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ३१ ॥ ॥

तमिव सुनिश्चितं सुनिश्चयं भजेत खलु । स एवास्माभिः सह विचारकालः । इदानीं विचारणम् गते जले सेतुबन्धनमिति भावः ॥ २८ ॥ तदा कृते किं स्यादित्यत्राह–सर्वमिति ॥ कृतमिति कर्मणि निष्ठा । एतत्कृतं सर्वं मन्त्रकर्म । अस्य कर्मणः सीताहरणरूपस्य । आदावेव यदि विधीयेत तदा अप्रतिमं समञ्जसं स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥ आदौ विचार्य कृतस्य साफल्यप्रदर्शनपुरःसरमविचार्यकृतस्य फलवैपरीत्यं दर्शयति श्लोकद्वयेन– न्यायेनेति ॥ न्यायेन विचारणेन ॥ ३० ॥ अनुपायेनेति ॥ अनुपायेन क्रियमाणानि कर्माणि विपरीतानि विपर्यस्तानि यानि तानि च दुष्यन्ति दोषवन्ति च भवन्ति । न केवलं निष्फलानि प्रत्युतानर्थकराण्यपि भवन्तीत्यर्थः । अप्रयतेषु अशुचिषु अपात्रेषु । दीयमानानीति शेषः ॥ ३१ ॥ ॥

अकालकृतं मन्त्रकरणमनुचितमित्याह—य इति ॥ पूर्वकार्याणि पूर्वं कर्तव्यानि मन्त्रकर्माणि । अपरकार्याणि उत्तरकालकर्तव्यकर्मारम्भान् । पूर्वं मन्त्रविचारात् पूर्वम् ॥ ३२ ॥ इदानीमसमीक्ष्यकारिणो बलमपि निरर्थकमित्याह—चपलस्येति ॥ यद्वा प्राप्तामप्यनीतिं बलेन समीकरिष्यामीत्यत्राह—चपलस्येति ॥ कृत्येषु क्षिप्रं चपलस्य असमीक्ष्यकारिणः । बलमधिकमाभिमुख्येन जेतुमशक्यम् । समीक्ष्य विचार्य । अन्ये शत्रवः । खं रन्ध्रम् । प्रपद्यन्ते । असमीक्ष्यकरणरूपावसरं लब्ध्वा अभिभवन्तीत्यर्थः । क्रौञ्चस्यौन्नत्येनालङ्घ्यत्वात् सुब्रह्मण्यशक्तिविदारणकृतरन्ध्रेण हंसास्तम-

यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कर्माण्यभिचिकीर्षति ॥ पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ३२ ॥ चपलस्य
तु कृत्येषु प्रसमीक्ष्याधिकं बलम् ॥ क्षिप्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ ३३ ॥ त्वयेदं महदारब्धं
कार्यमप्रतिचिन्तितम् ॥ दिष्ट्या त्वां नावधीद्रामो विषमिश्रमिवामिषम् ॥ ३४ ॥ तस्मात्त्वया समारब्धं
कर्म ह्यप्रतिमं परैः ॥ अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूंस्तवानघ ॥ ३५ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव
विशांपते ॥ यदि शक्रविवस्वन्तौ यदि पावकमारुतौ ॥ तावहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ३६ ॥
गिरिमात्रशरीरस्य महापरिघयोधिनः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभियाद्वै पुरन्दरः ॥ ३७ ॥ ॥

तिक्रम्य गच्छन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३३ ॥ सापायं च त्वत्कृतं कर्मेत्याह—त्वयेति ॥ महत् दुष्करम् । सापायमित्यर्थः । अप्रतिचिन्तितम् अनालोचितम् । इदं सीताहरणरूपं कार्यम् । सापायत्वमेवाह—दिष्ट्येति ॥ ३४ ॥ सर्वमेतन्महाराजेत्युपक्रम्योक्तमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ तर्हि का गतिरित्यपेक्षायां मयि जीवति कस्ते भार इत्याह—अहमिति । अनघेति । त्वं तु निर्व्यसनो भवेत्यर्थः । समीकरिष्यामि नीत्यनीती तुल्ये करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तदेवाह—अहमिति सार्धश्लोकः ॥ विशांपते प्रजानां पते । अतिमानुषवैभवौ तौ कथं जय्यौ तत्राह—यदीति । तौ दशरथात्मजौ शक्रविवस्वन्तौ यदि स्याताम् तथापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ स्वस्य योधनसामर्थ्यविशेषं दर्शयति—गिरीति ॥ गिरिमात्रशरीरस्य गिरिप्रमाण-

देहस्य । “ प्रमाणे द्वयसच्दघ्नञ्मात्रचः ” इति मात्रच् प्रत्ययः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ ३७ ॥ शरवर्षिणो रामस्य पुरतः कथं स्थातुं शक्तस्तत्राह–पुनरिति ॥ सः रामः । पुनर्मां प्रथममेकेन शरेण निहत्य पुनरपि द्वितीयेन शरेण मां हनिष्यति । ततः तावदेवेत्यर्थः । अत्राश्लीलमपि ध्वन्यते । मां द्वितीयेन शरेणावश्यं निहनिष्यति । तस्य रामस्य ततस्तस्माद्धननात् । कर्तरि षष्ठी । रुधिरं स्वरुधिरं पास्यामि । कामम् अत्यर्थम् । आश्वस निश्वसेति ॥ ३८ ॥ आत्मानमरक्षन् परघाती वीरो न श्लाघ्य इति न्यायेन परवत् स्वस्यापि वधे न कोप्यतिशय इत्यत्राह–वधेनेति ॥ अत्राप्यर्थान्तरम् । वधेन स्वविनाशेन दाशरथेः सुखावहं जयं तव सकाशादाहर्तुं यतिष्ये । रामं हत्वा रामं गत्वा ।

पुनर्मां स द्वितीयेन शरेण निहनिष्यति ॥ ततोहं तस्य पास्यामि रुधिरं काममाश्वस ॥ ३८ ॥ वधेन वै दाशरथेः सुखावहं जयं तवाहर्तुमहं यतिष्ये ॥ हत्वा च रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान् हरियूथमुख्यान् ॥ ३९ ॥ रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कार्याणि हितानि विज्वरः ॥ मया तु रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥

रावणं क्रुद्धमाज्ञाय महापार्श्वो महाबलः ॥ मुहूर्तमनुसंचिन्त्य प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ यः खल्वपि वनं प्राप्य मृगव्यालसमाकुलम् ॥ स पिबेन्मधु संप्राप्तं न नरो बालिशो भवेत् ॥ २ ॥ ॥

“ हन, हिंसागत्योः ” इति धातुः । खादामि किं जीवामि किमिति काकुरनुसन्धेया ॥ ३९ ॥ रमस्वेति ॥ अत्राप्यर्थान्तरम् । मया रामे विषये अक्षयं यथा भवति तथा गमिता प्रापिता सीता रामस्य वशगा भविष्यति । रमस्वेत्यादौ काकुः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

अथ रावणस्य दुर्मन्त्रिमतानुसारित्वमाह–रावणमित्यादि ॥ क्रुद्धं कुम्भकर्णोक्तनयापरिज्ञानवचनेनेत्यर्थः । मुहूर्तमनुसंचिन्त्य रावणक्रोधनिवारणोपायं विचार्येत्यर्थः ॥ १ ॥ य इति ॥ खलुर्वाक्यालंकारे । दुष्करं सीताहरणं श्रमेण कृत्वा तत्संभोगमकुर्वाणस्त्वम् क्षौद्रकाङ्क्षयाऽतिगहनं

वनं प्रविश्य तदपिबन् जन इव मूढोसीति भावः ॥ २ ॥ शत्रुषु विद्यमानेष्वधर्मावहमिदं कथं कुर्यामित्यत्राह–ईश्वरस्येति ॥ सर्वनियन्तुस्तव को वा नियन्तास्ति । अतो धर्मान्न भेतव्यमिति भावः । शत्रून् मूर्धस्वाक्रम्य तान् तृणीकृत्येत्यर्थः । अर्थान्तरं तु रामस्येश्वरः कोस्ति । स निग्रहीतुं न शक्य इत्यर्थः । शत्रून् रामम् पूजायां बहुवचनम् । दशस्वपि मूर्धस्वाक्रम्य शिरसा प्रणम्येत्यर्थः । वैदेह्या सह रमस्व वैदेह्यां यथा स्वभर्ता रमते तथा त्वमपि स्वदारेषु रमस्व । वैदेह्या सह रामं प्रणम्येति वा योजना ॥ ३ ॥ किं करोमि सा हि न मामभिलषतीत्यत्राह–बलादिति ॥ कुक्कुटवृत्तेन कुक्कुटवृत्त्या । भावे क्तः । कुक्कुटो वञ्चनामार्गेण स्वदयितामाक्रमते । तथा त्वमपीत्यर्थः । कुक्कुटानां कामुककुक्कुटसङ्गे कोपो जातिधर्मः । तथा सीतामनुभव यथा कुक्कुटाः सुखिनः तद्वदित्यर्थः । यथाह वात्स्यायनः–क्रुद्धामाक्रम्य भोगस्तु कौक्कुटः सोपि सौख्यद इति । भुङ्क्ष्व

ईश्वरस्येश्वरः कोस्ति तव शत्रुनिबर्हण ॥ रमस्व सह वैदेह्या शत्रूनाक्रम्य मूर्धसु ॥ ३ ॥ बलात्कुक्कुटवृत्तेन वर्तस्व सुमहाबल ॥ आक्रम्याक्रम्य सीतां वै तथा भुङ्क्ष्व रमस्व च ॥ ४ ॥ लब्धकामस्य ते पश्चादागमिष्यति यद्भयम् ॥ प्राप्तमप्राप्तकालं वा सर्वं प्रतिसहिष्यसि ॥ ५ ॥ कुम्भकर्णः सहास्माभिरिन्द्रजिच्च महाबलः ॥ प्रतिषेधयितुं शक्तौ सवज्रमपि वज्रिणम् ॥ ६ ॥ उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं वा कुशलैः कृतम् ॥ समतिक्रम्य दण्डेन सिद्धिमर्थेषु रोचय ॥ ७ ॥ ॥ ॥

भोगं भज । रमस्व निर्विचारो भवेत्यर्थः । मुनिहृदयं तु कुक्कुटवृत्तेनान्यत्र वर्तस्व सीतां तु बलात् भुङ्क्ष्व रक्ष । “भुज, परिपालनाभ्यवहारयोः” इति धातुः । आत्मनेपदमार्षम् ॥ ४ ॥ एतन्निमित्तमागामिभयमनिवार्यं कथमेवं क्रियतामित्यत्राह–लब्धेति ॥ एवं लब्धकामस्य ते पश्चात्कामलाभानन्तरम् यत् भयमागमिष्यति । प्राप्तं तदानीमागतम् । अप्राप्तकालं प्राप्तकालमित्यस्य “प्राप्तापन्ने च द्वितीयया” इति समासः । तथा न भवतीत्यप्राप्तकालम् । आगामीति यावत् । प्रतिसहिष्यसि अभिभविष्यसीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तिष्ठतु भवान् त्वद्भ्रातृपुत्रावेव प्रतिपक्षप्रतिषेधे शक्तावित्याह–कुम्भकर्ण इति ॥ ६ ॥ विभीषणमतं खण्डयति–उपप्रदानमिति ॥ अकुशलैः युद्धासमर्थैः । कृतं दानादिकम् । अतिक्रम्य त्यक्त्वा । दण्डेन बलात्कारेण । अर्थेषु प्रयोजनेषु सिद्धिं रोचय ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामादयो यत्र वर्तन्ते तत्र गत्वा योद्धव्यमित्युक्तं निकुम्भादिमतं दूषयन्नाह–इहेति ॥ इह लङ्कापरिसरे । शस्त्रप्रतापेन शस्त्रबलेन । वशे करिष्यामः । निग्रहिष्याम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ संपूजयन् स्वचित्तानुगुणयुक्तामिति श्लाघयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ महापार्श्वेति संबोधनम् ॥ प्रमुदितोऽस्मीति शेषः । चिरवृत्तं रहस्यं किंचित् । अस्तीति शेषः । यत्पुरा मयावाप्तं तदाख्यास्य इति योजना ॥ १० ॥ पितामहस्येति ॥ गच्छन्तीम् । पितामहवन्दनायेति शेषः । पुञ्जिकस्थला नाम काचिदप्सराः । चञ्चूर्यमाणां भीत्या निलीय गच्छन्तीम् । "लुपसदचर०" इत्यादिना भावगर्हायां यङ् । संचरणात्मकस्य भावस्य गर्हा निलयनम् । "चरफलोश्च" इति नुक् । "उत्परस्यातः" इत्युकारः । अग्निशिखामिवेति तेजोविशेषोक्तिः । यद्वा द्रावकत्वोक्तिः । अत एवोक्तम्–अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमानिति । संचार्यमाणामिति पाठे परिचारिकादर्शितमार्गामित्यर्थः ॥ ११ ॥ सेति ॥ विवसना कृता सा मया भुक्तेत्यन्वयः ॥१२॥ तस्येति ॥ तत् धर्षणम् । मन्य इत्यनेन शापमात्रं मया श्रुतम् । धर्षणश्रवणं तु मया ऊहितमिति गम्यते ॥ १३ ॥ अद्येत्यादि ॥ अद्यप्रभृति एतत्क्षणमारभ्य । क्रियाविशेषणमेतत् । तदा गमनकाले एव फलिष्यति विशीर्णो भविष्यति इति एवंप्रकारस्य शापस्य । शापादित्यर्थः । प्रसभं नारोपय इत्यन्वयो न बलादित्यनेन पौनरुक्त्यात् । किंतु प्रसभं शापस्येत्यन्वयः । वैदेहीमित्यनेन महाकुलप्रसूततया तच्छापादपि भीतोऽस्मीत्यवगम्यते ॥

इह प्राप्तान्वयं सर्वान् शत्रूस्तव महाबल ॥ वशे शस्त्रप्रतापेन करिष्यामो न संशयः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तदा राजा
महापार्श्वेन रावणः ॥ तस्य संपूजयन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ महापार्श्व निबोध त्वं रहस्यं किंचिदात्मनः ॥
चिरवृत्तं तदाख्यास्ये यदवाप्तं मया पुरा ॥ १० ॥ पितामहस्य भवनं गच्छन्तीं पुञ्जिकस्थलाम् ॥ चञ्चूर्यमाणाम्
अद्राक्षमाकाशेऽग्निशिखामिव ॥ ११ ॥ सा प्रसह्य मया भुक्ता कृता विवसना ततः ॥ स्वयंभूभवनं प्राप्ता लोलिता
नलिनी यथा ॥ १२ ॥ तस्य तच्च तदा मन्ये ज्ञातमासीन्महात्मनः ॥ अथ संकुपितो देवो मामिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३ ॥
अद्यप्रभृति यामन्यां बलान्नारीं गमिष्यसि ॥ तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशयः ॥
॥ १४ ॥ इत्यहं तस्य शापस्य भीतः प्रसभमेव ताम् ॥ नारोपये बलात्सीतां वैदेहीं शयने शुभे ॥ १५ ॥ ॥

❋ रामानुजीयम् ❋ अथेत्यादि । तदा ते शतधा मूर्धा फलिष्यति न संशय इत्यनेन रावणविषये रम्भानिबन्धननलकूबरशापे विद्यमानेपि तस्य प्राकृतदेवत्वात्तत्पुत्रत्वाच्च तच्छापमनादृत्य पुञ्जिकस्थलायामपि प्रवृत्तं रावणं पश्चात्पितामहः शप्तवान् । अत एव रावणोप्यनुल्लङ्घनीयं पितामहवाक्यमेवोक्तवानित्यवगम्यते । इत्यहमिति ॥ शापस्य भीतः शापाद्भीतः ॥ १४ ॥१५॥ एवं न युक्ता बलात्कर्तुं सीतेत्युक्त्वा अस्माभिः सह कुम्भकर्णेन्द्रजितौ योत्स्यत इति महापार्श्ववचनस्यासहायशूरे मयि विद्यमाने किमन्येनेति परिहारमाह—सागरस्येति ॥ एतत् वेगगतिमत्त्वम् । आसादयति सेनामिति शेषः । स्वार्थण्यन्तो वा । तेन अवेदनेन ॥ १६ ॥ स्वप्रभावावेदनेनाहितमाह—यस्त्विति ॥ सुप्तं सिंहमिवासीनं सिंहमिव स्थितमित्यर्थः । मृत्यु-

सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः ॥ नैतद्दाशरथिर्वेद ह्यासादयति तेन माम् ॥१६॥ यस्तु सिंहमिवासीनं सुप्तं गिरिगुहाशये ॥ क्रुद्धं मृत्युमिवासीनं प्रबोधयितुमिच्छति ॥ १७ ॥ न मत्तो निशितान् बाणान् द्विजिह्वानिव पन्नगान् ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मामभिगच्छति ॥ १८ ॥ क्षिप्रं वज्रोपमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः ॥ राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥ १९ ॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः ॥ उदयन् सविता काले नक्षत्राणामिव प्रभाम्॥२०॥न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा युधास्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः ॥ मया त्वियं बाहुबलेन निर्जिता पुरी पुरा वैश्रवणेन पालिता ॥२१॥ इति श्रीम०त्रयो०सर्गः ॥१३॥

मित्यत्रापि सुप्तमित्यनुषज्यते । अन्यथा प्रबोधयितुमिच्छतीत्यनेनानन्वयः । क्रुद्धं क्रोधार्हम् । यथा सुप्तं सिंहं मृत्युं वा प्रबोधयितुमिच्छन् पुरुषोऽनभिज्ञ एव । तद्वत् तूष्णीं स्थितं मां प्रकोपयन् रामोपीति भावः॥१७॥ रामो मत्पराक्रमं न वेत्त्येव तत्तिष्ठतु मद्बाणवेगं वा जानाति नैवेत्याह—नेति ॥ लेलिहानतादर्शां द्योतयितुं द्विजिह्वानित्युक्तम् ॥ १८ ॥ क्षिप्रमिति ॥ आदीपयिष्यामि सन्तापयिष्यामि । उल्काभिः निर्गतज्वालकाष्ठैः । कुञ्जरपलायनार्थमुल्काः प्रदर्शयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ १९ ॥ एवं रामं पलाययित्वा तस्य सेनां हनिष्यामीत्याह—तच्चेति ॥ आदास्ये खण्डयिष्ये । “ दो, अवखण्डने ” इति धातुः ॥ २० ॥ देवानामप्यजय्योस्मि कथं मनुष्यादीनां जय्यो भविष्यामीत्याशयेनाह—न वासवेनेति ॥ सहस्रचक्षुषेति तस्याभिमानातिशयोक्तिः ।

युधा युद्धेन न शक्योस्मि। जेतुमिति शेषः। उत्तरार्धेन कुबेरेणापि न जेतुं शक्य इति सिद्धम्। अत्र वंशस्थवृत्तम् ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

एवं दुर्मन्त्रिभिः प्रभुचित्तानुसारेण कथिते तदसहमानो बिभीषणः परमार्थं हितमुपदिशति—निशेति ॥ स कुम्भकर्णस्येत्यत्र स इति छेदः। गर्जितानि निरर्थकवचनानि। अर्थयुक्तं कर्तव्यार्थबोधयुक्तम् ॥ १ ॥ अदेया न यथा सीतेति रावणवचनं प्रति वक्तुं सीतामहित्वेन रूपयति—वृत इति ॥ बाह्वन्तरं वक्षः तदेव भोगराशिः फणापरिणाहो यस्य स तथा। यद्वा बाह्वन्तरे वक्षसि भोगराशिः सौख्यसंपत् सैव बाह्वन्तरभोगराशिः तिर्यक् प्रसारित-

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ॥ बिभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥ वृतो हि बाह्वन्तरभोगराशिश्चिन्ताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः ॥ पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः सीतामहाहिस्तव केन राजन् ॥ २ ॥ यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति वलीमुखाः पर्वतकूटमात्राः ॥ दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३ ॥ यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा रामेरिता राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ वज्रोपमा वायुसमानवेगाः प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ४ ॥ ॥

योर्बाह्वोर्यदन्तरं तत्प्रमाणो भोगराशिः शरीरपरिणाहो यस्येत्यावृत्त्या रूपकनिर्वाहः। चिन्तैव विषं विरोधिप्राणहरत्वात् तत् यस्य सः चिन्ताविषः। सुस्मितं स्वाभाविकमन्दास्मितम् तदेव शुभ्रत्वेन कामुकहृदयहारित्वेन च तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य सः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः। चिन्तावशेन वदनोपधानीकृतपाणेः पञ्चाङ्गुल्य एव पञ्चशिरोरूपातिकायो यस्य सः पञ्चाङ्गुलीपञ्चशिरोतिकायः। सीतामहाहिः स्पर्शमात्रेण मारकाहिः। तव त्वया केन हेतुना वृतः। सर्वथा त्यक्तव्य एवेति भावः। राजन्निति सान्त्वोक्तिः ॥ २ ॥ न केवलं तवैवानर्थहेतुः सीता किंतु तावकीनस्य सर्वस्येत्याह—यावदिति ॥ “ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ” इति लट्। तावदिति शेषः ॥ ३ ॥ यावदिति ॥ स्पष्टम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

भित्त्वेति ॥ तावच्छब्दो वाक्यालंकारे । प्राणान्ते भवाः प्राणान्तिकाः प्राणहारिण इत्यर्थः । साक्षाद्राजानं प्रत्युक्तेरयुक्तत्वात् प्रहस्तं प्रति प्राणहरत्वोक्तिः । विकत्थसे आत्मानं श्लाघसे । "कत्थ,श्लाघायाम्" इति धातुः । (रामानुजार्यैः पञ्चदशत्वेन व्याख्यातोयं श्लोकः) यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा इत्यतः परं केषुचित् कोशेषु दृश्यमानः भित्त्वा न तावत् प्रविशन्ति कायमिति श्लोकः प्रहस्तोद्देशेन प्रवृत्तस्य तीक्ष्णा न तायदित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । अन्यथा प्रकरणविरोधः स्यादिति ॥ ५ ॥ तर्हि कुम्भकर्णादयो रामं वारयिष्यन्तीत्यत्राह—न कुम्भकर्णेति ॥ इदमपि प्रहस्तं प्रति वचनम् ॥६॥

[1]भित्त्वा न तावत्प्रविशन्ति कायं प्राणान्तिकास्तेशनितुल्यवेगाः ॥ शिताः शरा राघवविप्रमुक्ताः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ ५ ॥ न कुम्भकर्णेन्द्रजितौ न राजा तथा महापार्श्वमहोदरौ वा ॥ निकुम्भकुम्भौ च तथातिकायः स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ ६ ॥ जीवंस्तु रामस्य न मोक्ष्यसे त्वं गुप्तः सवित्राप्यथ वा मरुद्भिः ॥ न वासवस्याङ्कगतो न मृत्योर्नभो न पातालमनुप्रविष्टः ॥ ७ ॥ निशम्य वाक्यं तु बिभीषणस्य ततः प्रहस्तो वचनं बभाषे ॥ न नो भयं विद्म न दैवतेभ्यो न दानवेभ्यो ह्यथवा कुताश्चित् ॥ ८ ॥ न यक्षगन्धर्वमहोरगेभ्यो भयं न संख्ये पतगोत्तमेभ्यः ॥ कथं नु रामात् भविता भयं नो नरेन्द्रपुत्रात् समरे कदाचित् ॥ ९ ॥ प्रहस्तवाक्यं त्वहितं निशम्य बिभीषणो राजहितानुकाङ्क्षी ॥ ततो महात्मा वचनं बभाषे धर्मार्थकामेषु निविष्टबुद्धिः ॥ १० ॥

राज्ञः असामर्थ्यं विशिष्य दर्शयति—जीवन्निति॥रामस्य रामात्।विभक्तिव्यत्ययः। जीवन्न विमोक्ष्यसे प्राणपर्यन्तं न त्वां रामो विमोक्ष्यतीति भावः। अङ्कगतोपि पुत्रभावेनाङ्कस्थितोपीत्यर्थः । मृत्योरित्यत्रापि अङ्कगत इत्यनुषज्यते । नभः पातालं वाऽनुप्रविष्टः न मोक्ष्यस इति योजना ॥ ७ ॥ निशम्येति ॥ अस्माकं कुताश्चित् भयं न विद्म । विसर्गलोपश्छान्दसः । एवं सामान्येनोक्त्वा विशिष्य दर्शयति—न दैवतेभ्य इत्यादिना । भयं न विद्म इति सर्वत्रान्वेति ॥ ८ ॥ न यक्षेति ॥ पतगोत्तमेभ्यः गरुडेभ्यः । नरेन्द्रपुत्रात् मानुषबालादित्यर्थः । कथं नो भवितेत्यपि ध्वन्यते ॥ ९ ॥ प्रहस्तेति ॥ महात्मा महाबुद्धिः । धर्मार्थकामेषु । स्वामिन इति शेषः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

---

[1] अत्रैतन्निवेश आन्ध्रपुस्तकस्थश्चिन्त्यः टीकाकृत्प्रदर्शितश्लोकक्रमविरोधात्, दृश्यतेच व्याख्याकृत्संमतक्रमो महाराष्ट्रपुस्तकेषु ।

प्रहस्त राजा च महोदरश्च त्वं कुम्भकर्णश्च यथार्थजातम्॥ ब्रवीथ रामं प्रति तन्न शक्यं यथा गतिः स्वर्गमधर्मबुद्धेः ॥ ११ ॥ वधस्तु रामस्य मया त्वया वा प्रहस्त सर्वैरपि राक्षसैर्वा ॥ कथं भवेदर्थविशारदस्य
महार्णवं तर्तुमिवाप्लवस्य ॥ १२ ॥ धर्मप्रधानस्य महारथस्य इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य राज्ञः ॥ प्रहस्त देवाश्च
तथाविधस्य कृत्येषु शक्तस्य भवन्ति मूढाः ॥१३॥ तीक्ष्णा नता यत्तव कङ्कपत्रा दुरासदा,राघवविप्रमुक्ताः॥
भित्त्वा शरीरं प्रविशन्ति बाणाः प्रहस्त तेनैव विकत्थसे त्वम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥

प्रहस्तेति ॥ महोदरेण पूर्वमनुक्तमप्यनेनावगम्यते पूर्वमुक्तमिति। अर्थजातं यथा ब्रवीथ तथा रामं प्रति तत्कार्यजातं न शक्यम्। कर्तुमिति शेषः। अधर्मबुद्धेः स्वर्गं प्रति गतिर्यथा न शक्या तथैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अशक्यत्वमेव विशदयति—वधस्त्विति ॥ अर्थविशारदस्य कार्यदक्षस्य रामस्य वधः। अप्लवस्य नौरहितस्य महार्णवं तर्तुं तरितुम्। शक्तिरिति शेषः। शक्तिरिव कथं भवेत् न कथंचिदपि संभवतीत्यर्थः। एतेन वध्यौ दशरथात्मजावित्युक्तस्योत्तरमुक्तम् ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—धर्मेति ॥ धर्मप्रधानस्य। अप्यहं जीवितं जह्यामित्युक्तरीत्या धर्मविरोधे तृणीकृतसकलेतरपुरुषार्थस्य महारथस्य रणे आत्मानं सारथिं च रक्षन् शत्रुसंहारक्षमो महारथः तस्य। आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युद्ध्येत यो नरः। स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदा इत्युक्तेः ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवस्य जन्मसिद्धनिरतिशयपराक्रमस्य। राज्ञः सकलप्रकृतिमण्डलरञ्जकस्य। तथाविधस्य विराधकबन्धवालिप्रभृतिवधविदितवैभवस्य। शक्तस्य कार्यदक्षस्य। रामस्य कृत्येषु रणव्यापारेषु विषये देवाश्च मूढा भवन्ति। अविदिततदीयव्यापारा भवन्तीत्यर्थः। किं पुनर्भवादृशा इति भावः ॥ १३॥ तीक्ष्णा इति ॥ तीक्ष्णाः तीक्ष्णाग्राः। झटितिभेदनक्षमा इत्यर्थः। नताः नतपर्वाणः ऋजव इत्यर्थः। सपदि भित्त्वा निर्गन्तुं क्षमा इति भावः। कङ्कपत्त्राः कङ्कानां पत्त्राण्येव पत्त्राणि येषां ते तथोक्ताः। कङ्कपक्षनिबद्धत्वेन महावेगा इत्यर्थः। अत एव दुरासदाः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

न रावण इति ॥ रावणादयः सर्वेंपि न समर्था इति योज्यम् ॥ १५ ॥ देवान्तक इति ॥ अतिरथः अतिशयितरथः । महात्मा महाशरीरः । अद्रिसमानसारः गिरितुल्यबलः । सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः । देवान्तकादयो रावणपुत्राश्च राघवस्य युधि स्थातुं न शक्ताः ॥ १६ ॥ अयमिति ॥ अमित्रप्रतिमैः कार्यतो रिपुतुल्यैः । नाम्ना मित्रैः भवद्भिः त्वत्प्रमुखैः । व्यसनाभिभूतः सप्तव्यसनैराक्रान्तः प्रकृत्या तीक्ष्णः उग्रः । असमीक्ष्यकारीअविमृश्यकारी । अयं राजा राक्षसनाशनार्थम् अन्वास्यते अनुस्रियते । अस्य राजत्वासमीक्ष्यकारित्वव्यसनाभिभूतत्वान्यपुरस्कृत्य तीक्ष्णत्वमेव पुरस्कुर्वन्तो भवन्तोभिभवन्ति । सर्वराक्षसविनाशं न जानन्तीति भावः । सप्तव्यसनस्वरूपमुक्तं कामन्दकेन—वाग्दण्डयोस्तु पारुष्यमर्थदूषणमेव च । पानं स्त्री मृगया द्यूतं

न रावणो नातिबलस्त्रिशीर्षो न कुम्भकर्णोस्य सुतो निकुम्भः ॥ न चेन्द्रजिद्दाशरथिं प्रसोढुं त्वं वा रणे शक्रसमं
समर्थाः ॥ १५ ॥ देवान्तको वापि नरान्तको वा तथातिकायोतिरथो महात्मा ॥ अकम्पनश्चाद्रिसमानसारः
स्थातुं न शक्ता युधि राघवस्य ॥ १६ ॥ अयं हि राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः ॥
अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्णः प्रकृत्या ह्यसमीक्ष्यकारी ॥ १७ ॥ अनन्तभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन भीमेन
महाबलेन ॥ बलात्परिक्षिप्तमिमं भवन्तो राजानमुत्क्षिप्य विमोचयन्तु ॥ १८ ॥ यावद्धि केशग्रहणं सुहृद्भिः समेत्य
सर्वैः परिपूर्णकामैः ॥ निगृह्य राजा परिरक्षितव्यो भूतैर्यथा भीमबलैर्गृहीतः ॥ १९ ॥ ॥

व्यसनं सप्तधा प्रभोरिति ॥ १७ ॥ एवं प्रहस्तप्रमुखान् मन्त्रिमुख्यान्निर्भर्त्स्य संप्रति कर्तव्यमुपदिशति—अनन्तेति ॥ अनन्तभोगेन अपरिच्छिन्नकायेन । सहस्रमूर्ध्ना अत एव भीमेन । न केवलं भीमत्वमात्रं महाबलेन नागेन । शेषेणेत्यर्थः । परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । रामद्वेषो महासर्पवेष्टनतुल्य इति भावः ॥ १८ ॥ ननु समयोतीतः किं कुर्म इत्यत्राह—यावदिति ॥ परिपूर्णकामैः अवाप्तसर्वाभीष्टैरित्यर्थः । राजतो लब्धकामैः राजकार्येऽवश्यं यतितव्यमिति भावः । सर्वैः सुहृद्भिः समेत्य ऐकमत्यं प्राप्येति यावत् । राजा भीमबलैः भूतैः गृहीतः पुरुष इव निगृह्य बलात्कृत्य यावत्केशग्रहणात् शत्रुभिः केशग्रहणपर्यन्तम् परिरक्षितव्यः । आकेशग्रहणान्मित्रमकृत्येभ्यो निवर्तयेदिति प्रसिद्धिं दर्शयति हिशब्दः । यद्वा आकेशग्रहणान्निगृह्य परिरक्षित-

व्यः । अकार्यप्रवृत्तोऽयं राजा केशेष्वाकृष्यापि निवारणीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ संहारिणेति ॥ संहारिणा विनाशकेन । राघवसागरेण लक्ष्मणसमुद्रेण । प्रच्छाद्यमानः । ततः काकुत्स्थपातालमुखे रामवडवाग्निमुखे । पातालं वडवाग्नौ चेति नानार्थरत्नमाला । पतन् सोयं राजा तरसा आरम्भकाल एव तारयितुं भवद्भिर्हस्तप्रदानेनोत्तारयितुम् । युक्तः अर्हः । अत्र प्रच्छाद्यमानः पतन्निति प्रयोगौ वर्तमानसामीप्यात् । लक्ष्मणः प्रथमं ग्रहीष्यति ततो रामः अतो न जीवितुं शक्यम् । अतः प्रथममेव राजा निवर्तनीय इति भावः । सुवारिणेति पाठान्तरम् । तत्र सागरपक्षे सुजलेनेत्यर्थः । राघवपक्षे वारः स्यन्दनः । शोभनो वारः सुवारः सोस्यास्तीति सुवारी तेन । सूर्यादिदिवसे वृन्दे कुन्दवृक्षे परिक्रमे । मद्यपात्रे स्यन्दने च वारो वरुणसेनयोरिति निघण्टुः ॥ २० ॥ मा दिशतु रामाय राजा वैदेहीं वयमेव बलाद्धि ददामः यदि हितमाकाङ्क्षितमित्याह—इदमिति ॥ स्वमतं स्वस्य

संहारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्तरसा भवद्भिः ॥ युक्तस्त्वयं तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतन् सः ॥ २० ॥ इदं पुरस्यास्य सराक्षसस्य राज्ञश्च पथ्यं ससुहृज्जनस्य ॥ सम्यग्घि वाक्यं स्वमतं ब्रवीमि नरेन्द्रपुत्राय ददाम पत्नीम् ॥ २१ ॥ परस्य वीर्यं स्वबलं च बुद्ध्वा स्थानं क्षयं चैव तथैव वृद्धिम् ॥ तथा स्वपक्षेप्यनुमृश्य बुद्ध्या वदेत्क्षमं स्वामिहितं च मन्त्री ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥

सिद्धान्तभूतम् । इदंशब्दार्थमाह—नरेन्द्रेति ॥ २१ ॥ वयमपि सम्यगेव ब्रूमः शत्रुर्हन्तव्य इति तत्राह—परस्येति ॥ मन्त्री परस्य शत्रोः वीर्यं स्वबलं स्वराजबलं च बुद्ध्वा । स्वराजपरराजयोर्बलं परीक्ष्येत्यर्थः । तथैव बलाबलपरीक्षावत् परस्य स्थानं संपदां साम्यम् क्षयं वृद्धिं च बुद्ध्वा । तथा परस्येव स्वपक्षेपि बुद्ध्या सूक्ष्मदृष्ट्या स्थानक्षयवृद्धीः अनुमृश्य आलोच्य । क्षमं युक्तं स्वामिहितं च वदेत् । परस्य क्षये स्ववृद्धौ यानम् परस्य वृद्धौ स्वस्य क्षये संधिं परस्य स्वस्य च साम्ये आसनं च स्वामिने कथयेदित्यर्थः । अत्र प्रकृते परस्य वृद्धेः रावणस्य नगरदहनतनयनाशादिना क्षयस्य दर्शनाच्च सीताप्रदानेन सन्धिरेव साधुरिति मन्त्रिभिर्भवत्स्वामिने निवेदनीयमिति भावः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

अथेन्द्रजितो दुर्बुद्धिमुपन्यस्य दूषयति—बृहस्पतेरिति ॥ ततो बिभीषणवचनानन्तरम् । तत्र राक्षसेषु । यत्नेन निशम्य । असह्यतयेति भावः ॥ १ ॥ किन्नामेति ॥ हे तात ते कनिष्ठवाक्यम् । अनर्थकं प्रयोजनशून्यम् । अनुष्ठातुरभावादिति भावः । सुभीतवत्सुभीतिमत् । किन्नाम कीदृशं जुगुप्सितमित्यर्थः । नामशब्दः कुत्सनद्योतकः । नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सन इति वैजयन्ती । तदेवोपपादयति—अस्मिन्निति । आद्योऽपिशब्दः प्रश्ने। अपि ननु। अस्मिन् कुले पौलस्त्यवंशे । यो जातो न भवेत् । अन्यस्मिन् कुले यो जातः सोपि ईदृशं न वदेत् न कुर्यात् । ईदृग्वचनार्थं नानुतिष्ठेत् । ईदृग्वचनं वक्तृश्रोत्रोरुभयोरपि निन्दनीयम् । यद्वा हे तात कनिष्ठ। ते वाक्यं किं नाम। जुगुप्सितमित्यर्थः । जुगुप्सितत्वमेवाह—अस्मिन्निति । न

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्य यत्नेन बिभीषणस्य ॥ ततो महात्मा वचनं बभाषे तत्रेन्द्रजिन्नैर्ऋतयोधमुख्यः ॥ १ ॥
किं नाम ते तात कनिष्ठवाक्यमनर्थकं चैव सुभीतवच्च ॥ अस्मिन्कुले योपि भवेन्न जातः सोपीदृशं नैव वदेन्न कुर्यात् ॥ २ ॥
सत्त्वेन वीर्येण पराक्रमेण शौर्येण धैर्येण च तेजसा च ॥ एकः कुलेस्मिन् पुरुषो विमुक्तो बिभीषणस्तात कनिष्ठ एषः ॥
॥ ३ ॥ किं नाम तौ राक्षस राजपुत्रावस्माकमेकेन हि राक्षसेन ॥ सुप्राकृतेनापि रणे निहन्तुं शक्यौ कुतो भीषय-
से स्म भीरो ॥ ४ ॥ त्रिलोकनाथो ननु देवराजः शक्रो मया भूमितले निविष्टः ॥ भयार्दिताश्चापि दिशः प्रपन्नाः
सर्वे तथा देवगणाः समग्राः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुर्यात् न चिन्तयेत् । अत्र करोतिश्चिन्ताक्रियायां वर्तते । मुख्यस्य करणार्थस्यासंभवात् सर्वधात्वर्थेषु करोत्यर्थस्य संभवाच्च ॥ २ ॥ एतद्वाक्यमेतत्स्वभावस्य सदृशमित्याह—सत्त्वेनेति ॥ सत्त्वेन बलेन । वीर्येण प्रभावेन । वीर्यं बले प्रभावे चेत्यमरः । पराक्रमेण उद्योगेन । शौर्योद्योगौ पराक्रमावित्यमरः । शौर्येण साहसिक्येन । धैर्येण स्थैर्येण । तेजसा गर्वेण । पराभिभवासहनेनेति यावत् ॥ ३ ॥ एवं रावणं प्रत्युक्त्वा बिभीषणं निर्भर्त्सयति—किन्नामेत्यादिना ॥ राक्षसेति हीनसंबोधनमाग्रहकृत्यम् । तौ राजपुत्रौ किं नाम न किंचिदपि । अतिदुर्बलावित्यर्थः । कुत इत्यत्राह—अस्माकमेकेनेति। अस्माकं मध्ये सुप्राकृतेन अतिक्षुद्रेणापि एकेन राक्षसेन एतौ निहन्तुं शक्यौ हि। अतः भीरो कुतोस्मान् भीषयसे स्वयं भीतोऽस्मान्

भीषयसे । नास्माकं किंचित् भयमिति भावः । भयाभावे पूर्ववृत्तं संवादयति—त्रिलोकेति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे । त्रिलोकनाथ इत्यैश्वर्यमुक्तम् । देवराज इति सैन्यसामग्री दर्शिता । मया हेतुना । भूमितले निविष्टः स्थितः । निवेशित इत्यर्थ इत्यन्ये । ऐरावत इति ॥ उन्नदन् उद्घुष्यन् । विकृष्य उत्पाट्य । ताभ्यां सर्वे देवगणाः वित्रासिताः । हेतुभेदेन देवानां भयान्तरमत्रोक्तमिति न पुनरुक्तिः । स्ववृत्तप्रदर्शनफलमाह—सोहमिति ॥ मनुष्ययोरिति देवासुरव्यावृत्तिः । प्राकृतयोरिति इन्द्रव्यावृत्तिः । नरेन्द्रात्मजयोरिति बाल्योक्तिः । कथं न शक्तोस्मि अतः कुतो भीषयसे इति पूर्वेणान्वयः ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अथेति ॥ इन्द्रकल्पस्येत्यादि विशेषणत्रयेण पूर्वोक्तस्य यथार्थत्वमुक्तम् । शस्त्रभृतां वरिष्ठ इत्यनेनाभीरुत्वमुक्तम् । महार्थमित्यनेन

ऐरावतो विस्वरमुन्नदन् स निपातितो भूमितले मया तु ॥ विकृष्य दन्तौ तु मया प्रसह्य वित्रासिता देवगणाः समग्राः ॥६॥ सोहं सुराणामपि दर्पहन्ता दैत्योत्तमानामपि शोकदाता॥कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥ ७ ॥ अथेन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महौजसस्तद्वचनं निशम्य ॥ ततो महार्थं वचनं बभाषे बिभीषणः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ८ ॥ न तात मन्त्रे तव निश्चयोस्ति बालस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः ॥ तस्मात्त्वया ह्यात्मविनाशनाय वचोर्थहीनं बहु विप्रलप्तम् ॥ ९ ॥ पुत्रप्रवादेन तु रावणस्य त्वमिन्द्रजिन्मित्रमुखोसि शत्रुः ॥ यस्येदृशं राघवतो विनाशं निशम्य मोहादनुमन्यसे त्वम् ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वक्ष्यमाणार्थस्येन्द्रजिता दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम् ॥८॥ न तातेति ॥ अनेन निकृष्टवयस्त्वमुक्तम् । बालत्वेपि कस्यचित्सुमतिः संभवति सापि नास्तीत्याह—अद्यापीति । अविपक्वबुद्धिः अपरिणतबुद्धिः । निश्चयाभावं दर्शयति—तस्मादिति । विप्रलप्तं विप्रलपितम् ॥ ९ ॥ न केवलं स्वाज्ञानस्य स्वविनाश एव मूलं किंतु पितृविनाशोपीत्याह—पुत्रेति ॥ हे इन्द्रजित् त्वं पुत्रप्रवादेन पुत्रप्रसिद्ध्या । इत्थंभावे तृतीया । मित्रस्य मुखमिव मुखं यस्य सः तथोक्तः । मित्रवद्धासमान इत्यर्थः । शत्रुरसि । शत्रुत्वमेवोपपादयति—यस्येति । त्वं यस्य रावणस्य ईदृशं पुत्रामित्रविनाशपर्यन्तम् राघवतो रामात् विनाशं निशम्य मन्मुखाच्छ्रुत्वा मोहादनुमन्यसे तस्य रावणस्य त्वं शत्रुरसीत्यर्थः । मोहादित्यनेन मित्रमुखत्वमुपपादितम् । अनुमन्यस इत्यनेन शत्रुत्वम् ॥ १० ॥ ॥

एवमनुमोदनस्य दण्डमाह—त्वमेवेति ॥ त्वमेव वध्यः दण्डयः किमित्यर्थः । किंतु यस्त्वां इह सभायाम् आनयत् प्रावेशयच्च स एव वध्यः ॥ ११ ॥ सुदुर्मतिश्चेति चशब्ददर्शितान् दोषानाह—मूढ इति ॥ मूढः कृत्याकृत्यविवेकशून्यः । प्रगल्भः धृष्टः । पण्डितंमन्य इति यावत् । अविनयोपपन्नः अशिक्षित इत्यर्थः। तीक्ष्णस्वभावः क्रूरप्रकृतिः। दुरात्मा दुष्टान्तःकरणः। मूर्खः अविमृश्यकारी। अत्यन्तसुदुर्मतिः। प्रहस्तो दुर्मतिः महापार्श्वादिः सुदुर्मतिः त्वमत्यन्तसुदुर्मतिरित्यर्थः । त्वमेवंभूतोऽसि अतस्त्वं बालतया ब्रवीषि इति संबन्धः ॥ १२ ॥ दुर्मतित्वे हेतुमाह—क इति ॥ ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशान् ब्रह्मदण्डसदृशप्रभान् । ब्रह्मदण्डो नाम युगान्तसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके। ब्रह्मशाप इत्यन्ये । अर्चिष्मतः ज्वालावतः। अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रिया-

त्वमेव वध्यश्च सुदुर्मतिश्च स चापि वध्यो य इहानयत्त्वाम् ॥ बालं दृढं साहसिकं च योद्य प्रावेशयन्मन्त्रकृतां समीपम् ॥ ११ ॥ मूढः प्रगल्भो विनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्वभावोऽल्पमतिर्दुरात्मा ॥ मूर्खस्त्वमत्यन्तसुदुर्मतिश्च त्वमिन्द्रजिद्बालतया ब्रवीषि ॥ १२ ॥ को ब्रह्मदण्डप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतः कालनिकाशरूपान् ॥ सहेत बाणान् यमदण्डकल्पान्समक्षमुक्तान्युधि राघवेण ॥ १३ ॥ धनानि रत्नानि विभूषणानि वासांसि दिव्यानि मणींश्च चित्रान् ॥ सीतां च रामाय निवेद्य देवीं वसेम राजन्निह वीतशोकाः ॥ १४ ॥ इतिश्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं बिभीषणम् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं रावणः कालचोदितः ॥ १ ॥ ॥

मित्यमरः । कालनिकाशरूपान् अन्तकसदृशरूपान् । समक्षमुक्तान् समीपे मुक्तान् ॥ १३ ॥ कृतस्याकृत्यस्य प्रायश्चित्तं राजानं प्रत्याह—धनानीति ॥ रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेपीत्यमरः । धनानि द्रव्याणि ॥ १४ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्थं हितमुक्तवन्तं बिभीषणं प्रति रावणस्य परुषभाषणं षोडशे—सुनिविष्टमिति ॥ सुसन्निवेशम् अर्थानुसंधानविरहेपि श्रवणमात्रेणात्यन्तप्रीतिजनकम् ।

तेनार्थस्याननुकूलत्वेपि श्रवणस्यापरित्याज्यत्वमुक्तम्। सुनिविष्टम् उक्तवन्तमिति क्रियाविशेषणं वा। तेन मनस्यलग्नं चेदनादरणीयं वा स्यात्। मनसि सम्यग्लग्नं यथा भवति तथा उक्तवन्तम्। हितं न केवलं श्रवणप्रियम्। अतिदुर्दशानिस्तरणोपायतया पथ्यम्। श्रवणकटुत्वेपि पथ्यत्वपर्यालोचनया अपरित्याज्यम्। वाक्यं यावद्वक्तव्यार्थपूर्णम्। उक्तवन्तम्। नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयादित्युक्तरीत्या गुरूपसदनयुक्तस्य पादयोः पतितस्य वक्तव्यस्य दुरवस्थां दृष्ट्वोक्तवन्तं बिभीषणम्। अन्येन चेदुक्तं परित्याज्यम्। साक्षादनुजतया प्रत्यासन्नेनोक्तं कथं त्याजम्। परुषं वाक्यमब्रवीत्। श्रवणसमनन्तरं स्थितोस्मि गतसंदेह इति वा वक्तव्यम्। त्वया महोपकारः कृत इति स्तोत्रं वा कर्तव्यम्। सदृशप्रत्युपकाराभावेनानुतापो वा कर्तव्यः। तद्विहाय शत्रून् प्रति वक्तव्यमुक्तवान्। अब्रवीदित्यनेन यथा सुनिविष्टमुक्तं तथा मनसि सुलग्नं यथा भवति तथा व्यक्तमुक्तवान्। एवमुक्तवन्तं प्रत्यपि परुषोक्तौ हेतुद्वयमाह—रावण इत्यादि। रावयति रोदयतीति रावणः। परहिंसायां जगद्विदितः। रौतीति रवणः स एव रावणः। स्वार्थेण्प्रत्ययः। अस्थाने पदं दत्त्वा स्वयम-

वसेत्सह सपत्नेन क्रुद्धेनाशीविषेण वा॥ न तु मित्रप्रवादेन संवसेच्छत्रुसेविना॥ २॥ जानामि शीलं
ज्ञातीनां सर्वलोकेषु राक्षस॥ हृष्यन्ति व्यसनेष्वेते ज्ञातीनां ज्ञातयः सदा॥ ३॥ प्रधानं साधनं वैद्यं धर्मशीलं
च राक्षस॥ ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते शूरं परिभवन्ति च॥ ४॥ ॥ ॥

प्याक्रन्दन्नित्यर्थः। कालचोदितः। भ्राता रामं शरणं गच्छेत्युक्तवान् कालस्तन्न कर्तव्यमिति स्वयं द्विधा भज्येयमिति। अतः स्वप्रकृत्यनुगुणं कालमनुसृतवानितिभावः॥ १॥ परुषमेवाह—वसेदिति॥ सपत्नेन बाह्यशत्रुणा। मित्रप्रवादेन मित्रवदवभासमानेनेत्यर्थः। शत्रुसेविना शत्रुपक्षपातिना। सहजशत्रुणेत्यर्थः। शत्रुसर्पसहवासादपि सहजशत्रुसहवासः सुदूरं परिहर्तव्य इति भावः। अतस्त्वया अस्मान्नगरात् सद्यो गन्तव्यमिति द्योत्यते॥ २॥ अत्र शत्रुसेवित्वे हेतून् त्रिभिर्दर्शयति—जानामीत्यादिभिः॥ सर्वलोकेषु सर्वजनेषु मध्ये। शीलं स्वभावम्। शीलमेवाह—हृष्यन्तीति। अस्मद्व्यसनेन लब्धहर्षस्त्वमेवं गर्जसीति भावः॥ ३॥ प्रधानमिति॥ ज्ञातयः। प्रधानं स्वजातिश्रेष्ठम्। साधनं कार्यसाधकम्। वैद्यं विद्वांसम्। प्राधान्यादिष्वेकैकगुणयोगेपि ज्ञातयोवमन्यन्ते। न बहु मन्यन्ते अवसरे परिभवन्ति चेत्यर्थः॥ ४॥ ॥ ॥ ॥

एवं ज्ञातीनां ज्ञातिषु व्यसने हर्षः उत्कर्षेऽसूया चेति शीलद्वयमुक्तम् । अथ भयावहत्वरूपं शीलान्तरमाह—नित्यमिति ॥ प्रतिच्छन्नहृदयाः गूढाभिप्रायाः । अत एव नित्यमन्योन्यसंहृष्टाः बहिःस्नेहवन्त इव स्थिताः । घोराः क्रूरकर्माणः । अत एव व्यसनेषु सत्सु आततायिनः द्रोहकारिणः । अतस्त्वमस्मासु व्यसने प्रहर्तुमिच्छसीति भावः ॥ ५ ॥ उक्तं ज्ञातीनां भयावहत्वं हस्तिगीतेन संवादयति—श्रूयन्त इत्यादिना ॥ क्वचित्पद्मवने । पाशहस्तान् पाशाः गजग्रहणरज्जवः ते हस्तेषु येषां ते तथोक्तान् । स्वबन्धनोद्युक्तानिति यावत् । नरान् ज्ञातिगजगोप्तॄन् गजग्राहिपुरुषान् दृष्ट्वा हस्तिभिः गीताः पठिताः श्लोकाः श्रूयन्ते । वक्तृपरम्परया तान् श्लोकान् गदतः वदतः मम मत्तः शृणु ॥ ६ ॥ तानेव त्रीन् श्लोकानुपादत्ते—नाग्निरित्यादिना ॥

नित्यमन्योन्यसंहृष्टा व्यसनेष्वाततायिनः ॥ प्रच्छन्नहृदया घोरा ज्ञातयस्तु भयावहाः ॥ ५ ॥ श्रूयन्ते हस्तिभिर्गीताः
श्लोकाः पद्मवने क्वचित् ॥ पाशहस्तान्नरान्दृष्ट्वा शृणु तान्गदतो मम ॥ ६ ॥ नाग्निर्नान्यानि शस्त्राणि
न नः पाशा भयावहाः ॥ घोराः स्वार्थप्रमुक्तास्तु ज्ञातयो नो भयावहाः ॥ ७ ॥ उपायमेते वक्ष्यन्ति ग्रहणे
नात्र संशयः ॥ ८ ॥ कृत्स्नाद्भयाज्ज्ञातिभयं सुकष्टं विदितं च नः ॥ ८ ॥ विद्यते गोषु संपन्नं विद्यते ब्राह्मणे दमः ॥
विद्यते स्त्रिषु चापल्यं विद्यते ज्ञातितो भयम् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

नः अस्माकम् । अग्निः आश्रयाशोपि न भयावहः । अन्यानि लोकविलक्षणानि अग्नितोपि क्षणान्नाशकराणि । शस्त्राणि आयुधानि च । न भयावहानि । पाशाः मरणादप्यतिदुस्सहपारवश्यक्लेशकराश्च न भयावहाः । किंतु घोरा निर्दयाः स्वार्थप्रयुक्ताः स्वप्रयोजनपराः ज्ञातयः भयावहाः । अग्न्यादिभ्योप्यधिकं ज्ञातिभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ उक्तं ज्ञातिभयातिरेकं सयुक्तिकमुपपादयति—उपायमिति ॥ अस्माकं ग्रहणे एते ज्ञातिरूपा हस्तिनः उपायं वक्ष्यन्ति अत्रोपायकथने संशयो नास्ति । अतः कृत्स्नादग्न्यादिभयात् ज्ञातिभयं सुकष्टम् । प्रकृष्टं भयमित्यर्थः । इदमस्माभिः विदितं ज्ञातं च ॥ ८ ॥ स्निग्धेषु ज्ञातिषु कुतो भयसंभावनेत्याशङ्क्याह—विद्यत इति ॥ गोसंपत्त्याद्युपादानं दृष्टान्तार्थम् । गोषु संपन्नं संपत्तिः । तद्धेतुत्वमित्यर्थः । विद्यते अस्ति । "विद, सत्तायाम्" इति धातुः । दमः इन्द्रियनिग्रहः । चापल्यं चञ्चलत्वम् । ज्ञातितः ज्ञातिषु । भयं भयकरत्वम् ॥ ९ ॥ ॥

ततो नेष्टमिदं सौम्य यदहं लोकसत्कृतः ॥ ऐश्वैर्यमाभिजातश्च ज्ञातीनां मूर्ध्न्यवस्थितः ॥ १० ॥ यथा पुष्करपर्णेषु पतितास्तोयबिन्दवः ॥ न श्लेषमुपगच्छन्ति तथाऽनार्येषु संगतम् ॥ ११ ॥ यथा मधुकरस्तर्षाद्रसं विन्दन्न विद्यते ॥ तथा त्वमपि तत्रैव तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १२ ॥ यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृह्य हस्तेन वै रजः ॥ दूषयत्यात्मनो देहं तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १३ ॥ यथा शरदि मेघानां सिञ्चतामपि गर्जताम् ॥ न भवत्यम्बुसंक्लेदस्तथाऽनार्येषु सौहृदम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥

प्रधानं साधनमिति श्लोकोक्तं निदर्शयति–तत इति ॥ अहं लोकसत्कृतः ऐश्वर्यम् अभिजातः प्राप्तः । रिपूणां मूर्ध्न्यवस्थितश्चेति यत् इदं ततः ज्ञातीनामसहिष्णुत्वात् तव नेष्टम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सौम्येत्याक्षेपोक्तिः ॥ १० ॥ चिरं सह वसति विभीषणे कथमकार्यमाशङ्क्यस इत्यपेक्षायामनार्यस्य चिरसंवासो प्रयोजक इत्याह–यथेति ॥ पुष्करपर्णेषु पद्मपत्रेषु । पतितास्तोयबिन्दवः यथा श्लेषम् ऐक्यं नोपगच्छन्ति तथा अनार्येषु दुष्टेषु विषये । संगतं संबन्धः । श्लेषम् स्नेहबन्धम् नोपयातीत्यर्थः ॥ ११ ॥ त्वदुपजीविनस्त्वयि कथं स्नेहबन्धाभाव इत्यत्राह–यथेति ॥ यथा मधुकरः तर्षात् अभिलाषात् । रसं मकरन्दम् । विन्दन् पिबन् । तत्र रसाधारे पुष्पे । न विद्यते न तिष्ठति । रसप्रदानोपकारं जानन् तत्र न स्निह्यतीत्यर्थः । त्वमपि तथा मधुकर इव । अनार्येषु दुर्जनेषु सौहृदम् तथा हि । उपजीव्यविषये न जायत इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥ तथापि कृतस्नेहः कुतोपलप्स्यते तत्राह–यथेति ॥ अनार्येषु सौहृदं गजस्नानवत्तैरेव दुष्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ दृष्टोपि स्नेहो न फलपर्यवसायीत्याह–यथेति ॥ शरदि सिञ्चतां वर्षताम् मेघानां संबन्धी अम्बुसंक्लेदः अम्बुसेचनम् यथा न भवति तथानार्येषु सौहृदम् । शरन्मेघवर्षणवदनार्येषु सौहृदमनुपकारकमित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यथा पूर्वमिति ॥ गजः पूर्वं स्नात्वा हस्तेन रजो गृह्य गृहीत्वा आत्मनो देहं यथा दूषयति अनार्येषु सौहृदं तथा तादृशम् । गजा इवानार्याः पूर्वं कृतं स्नेहं स्वयमेव नाशयन्तीत्यर्थः । यथेति ॥ मधुकरः तर्षात् तृष्णातः रसं विन्दन् पिबन् तत्र रसाधारे यथा न सज्जते न सक्तो भवति त्वमपि तथैव । अनार्येषु सौहृदं तथा तथा खल्वित्यर्थः । यथेति ॥ शरदि सिञ्चतां जलं मुञ्चतां गर्जतां च मेघानां संबन्धी अम्बुसंक्लेदः भूवि सम्यगार्द्रता-

हेतुस्तोयधारा न भवति यथा । अनार्येषु सौहृदं तथा । शरदि मेघा इव अनार्याः आपातत उपकुर्वन्त इव प्रतीयमाना वस्तुतो नोपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥ एवं सामान्येन विनिन्द्य साक्षादपि निन्दति–अन्य इति ॥ अन्यः अनुजादन्यः एवंविधं अतिपरुषम् एतत्पूर्वोक्तं वाक्यं ब्रूयात् वदेच्चेत् अस्मिन्मुहूर्तेस्मिन् क्षण एव न भवेत् विनश्येत् । नाशयेयमिति यावत् । त्वां तु भ्रात्राभासं धिक् त्यक्ष्यामीत्यर्थः । कुलपांसनं राक्षसकुलावद्यकरम् ॥ १५ ॥ इत्युक्त इति ॥ न्यायवाद्यपि इति पूर्वोक्तरीत्या परुषमुक्तस्सन् उत्पपात संतप्तसिकतामयभूमिस्थित इव उद्गतः ॥ १६ ॥ एवमाकाशे उत्पतन्नपि पुनस्तस्मिन्ननुतापेनापि नाम समुद्भवेत् समीची मतिरिति हितोपदेशे प्रावर्ततेत्याह–अब्रवीदिति ॥ अन्तरिक्षगतः श्रीमान् । परित्यक्ता म-

अन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमेतन्निशाचर ॥ अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसनम् ॥ १५ ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी बिभीषणः ॥ उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ १६ ॥ अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो बिभीषणः ॥ अन्तरिक्षगतः श्रीमान् भ्रातरं राक्षसाधिपम् ॥ १७ ॥ स त्वं भ्रातासि मे राजन् ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ १८ ॥ ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थितः ॥ इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यनृतं तव ॥ १९ ॥ सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन ॥ न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य वशमागताः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

या लङ्का मित्राणि च धनानि चेति समुत्थितस्य का नाम श्रीः । उच्यते । प्रतिकूलनिवृत्तिपूर्वकानुकूलरामविषयाभिमुख्यश्रीसमेत इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र श्रीशब्देन सोपाधिकप्रतिकूलसंबन्धपरित्यागपूर्वकनिरुपाधिकस्वामिसंबन्धावलम्बनरूपा श्रीरुच्यते ॥ १७ ॥ स त्वमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ स त्वं परुषवादी त्वम् । भ्रातासि प्रतिवक्तुमनर्होसि अतो यद्यदिच्छसि तद्वद ॥ १८ ॥ तर्हि किमर्थमुद्गतोसि प्रतिवचनाभावात् क्षमापि क्रियतां तत्राह–ज्येष्ठ इति ॥ ज्येष्ठस्त्वं पितृसमः मान्यः । किंतु धर्मपथे न स्थितोसि । अतस्त्वदुक्तमनृतं परुषं न क्षमामि न क्षमे ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ इदमिति । वसेत्सह सपत्नेनेत्यादिना यदुक्तं तदिदम् ॥ १९ ॥ स्ववाक्याश्रवणे निमित्तं सामान्यतो दर्शयति–सुनीतमिति ॥ स्पष्टम् ॥ २० ॥

सुलभा इति ॥ प्रियवादिन इत्युपलक्षणं प्रियश्रोतारश्च ॥२१॥ तर्ह्यश्रोतारं प्रति किमर्थं वदसि तत्राह—बद्धमिति ॥ सर्वभूतापहारिणा निर्दयेनेत्यर्थः । नोपेक्षेयम् नोपेक्षेय । शरणं गृहम् ॥ २२ ॥ दीप्तेति ॥ स्पष्टम् ॥ २३ ॥ शौर्यबलास्त्रशालिनो मे कुतो विपदाशङ्केत्यत्राह—शूरा इति ॥ कालाभिपन्नाः मृत्युगृहीताः । सीदन्ति शीर्यन्ति । वालुकाः सिकताः ॥ २४ ॥ तदिति ॥ मर्षयतु । भवानिति शेषः ॥ २५ ॥ स्वस्तीत्यर्धम् ॥ २६ ॥ नि-

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २१ ॥ बद्धं कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा ॥ न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा ॥ २२ ॥ दीप्तपावकसंकाशैः शितैः काञ्चनभूषणैः ॥ न त्वामिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः ॥ २३ ॥ शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे ॥ कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ २४ ॥ तन्मर्षयतु यच्चोक्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता ॥ आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसाम् ॥२५॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना ॥२६॥ (नूनं न ते रावण कश्चिदस्ति रक्षोनिकायेषु सुहृत्सखा वा ॥ हितोपदेशस्य स मन्त्रवक्ता यो वारयेत्त्वां स्वयमेव पापात् ॥१॥) निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निशाचर ॥ परीतकाला हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ॥ आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ १ ॥ ॥

वार्यमाण इति ॥ स्पष्टम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ परीतकालाः परीतः प्रत्यासन्नः कालो मृत्युर्येषां ते तथोक्ताः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमष्टभिः सर्गैः—आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् । रक्षिष्यसीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥ आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिरित्युक्तेषु शरणागत्यङ्गेषु प्रपित्सोर्विभीषणस्यानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जने दर्शिते । पुनः पुनरुपदेशादिना महाविश्वासो दर्शितः । अथ कार्पण्य-

प्रदर्शनपूर्वकं शरणागतिस्वरूपं दर्शयितुमुपक्रमते—इत्युक्त्वेत्यादिना ॥ तत्र रावणेन तिरस्कारे सत्यस्य देश एवास्माभिस्त्याज्यः । परमधार्मिकश्रीरामाश्रयस्तु कर्तव्य इति धार्मिकस्य बिभीषणस्य धर्मे मतिरासीदित्यृषिः प्रस्तौति—इतीति ॥ इत्युक्त्वा "प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली" इति कर्तव्यसौकर्यं "यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणाः" इत्यकरणे प्रत्यवायं चोक्त्वा । परुषं सस्त्रीकजनसुखावहस्य मलयमारुतस्य विरहिणि दुःखकरत्ववद्बिभीषणोदितम् हितम् । आश्रयदोषेण परुषम् वाक्यं हितपरिपूर्णम् । उक्त्वा हितज्ञो भ्राता भ्रातरमापन्नं परित्यत्याजेत्यपयशो यावता शक्यं परिमार्ष्टुं तावत्पर्यन्तमुक्त्वा । परुषत्वे हेतुः रावणमिति । प्रबलदुर्बलविचारमन्तरेण सर्वरावकस्य शत्रुबलोपवर्णने परुषं भवत्येव । रावणानुजः रावणानुजत्वेपि सत्वोत्तरतया कथनीयं हितमुक्तवानित्यृषिः स्तौति । हितकथने ज्येष्ठभावोप्यप्रयोजकः । अत एवोक्तं मनुना—"पितॄनध्यापयामास शिशुराङ्गिरसः कविः । पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम्" इति । आजगाम रावणगोष्ठ्यां स्वस्य संबन्धाभावेन रामगोष्ठ्याः स्वगृहत्वेनाजगामेत्युक्तम् न तु जगामेति । मुहूर्तेन "वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम्" इति न्यायेनाङ्गारनिकरपरिक्षिप्ते वर्त्मनि पदन्यासवत् रावणसदनावस्थित्यनर्हत्वं विगलितबन्धनरज्जोर्वत्सस्य मातुरूधःस्पर्शमन्तरेण मध्यदेशादर्शनवदतिवेगागमनं चोक्तम् । यत्र रामः । रामापेक्षया तद्देशसंबन्धस्य प्राप्यत्वमुक्तम् । "सुभगश्चित्रकूटोसौ गिरिराजोपमो गिरिः । यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने" इतिवत् रामस्य लक्ष्मणो व्यावर्तक इति सलक्ष्मण इत्युक्तम् । यद्वा पुरुषकारसान्निध्यमनेनोच्यते । अनेन श्लोकेन भगवद्विमुखानां देशस्य त्याज्यत्वं तत्संबन्धिदेशस्य परमप्राप्यत्वं चोक्तम् । यद्वा "सा काशीति न चाकशीति" इत्याद्युक्तरीत्या भगवद्देशस्यापि भागवताभिमानाभावे परित्याज्यत्वाल्लक्ष्मणसान्निध्यमुक्तम् । ननु विश्रवःपितामहवरप्रदानविभवविदितनिखिलधर्मवृन्देन "बिभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः" इति तत्र तत्र धार्मिकतया प्रशंसितेन बिभीषणेन "ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः" इति पितृवदनुवर्तनीयो ज्येष्ठभ्राता बाल्यात् प्रभृति परिपोषकश्च सन् रावणः सपदि सन्निहिते शत्रौ क्षुद्रबुद्धिनेव दूरं कथं परित्यक्तः । त्यजतु नाम कथंचित् । अथापि न युक्तमभिगन्तुं तस्य प्रहर्तारम् । अभिगच्छतु नाम नोचितमस्य स्थानमभिलषितुम् । अभिलषतु नाम नौपयिकमस्य वधोपायं निर्देष्टुम् । अत्र केचित् । रावणस्य निरवधिकदोषदूषितत्वात् "गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते" इति स्मरणाद्बिभीषणेन त्यक्तो रावण इत्याहुः । त्रय्यन्तगुरवस्तु पितामहवरप्रसादेन लब्धविज्ञानत्वाद्रामं सर्ववेदान्तवेद्यं सर्वलोकेश्वरभूतं सर्वलोकशरण्यं मुक्तप्राप्यं नारायणाख्यं परं ब्रह्म लोका-

नुजिघृक्षयावतीर्णमिति निर्विचिकित्समवगच्छति । यथा मन्दोदरीप्रभृतयः । एवं तत्त्वज्ञानसंपन्नस्य विशेषसामान्यधर्मप्राबल्यदौर्बल्यविवेकेन सामान्यधर्मपरित्यागो विशेषधर्मपरिग्रहश्चोपपद्यते । ज्येष्ठभ्रात्रनुवर्तनं हि त्रैवर्गिकफलसाधनतया ज्येष्ठानुवर्तनद्वारा परमात्माराधने पर्यवसानस्य वक्तव्यत्वात् मोक्षपर्यवसानेपि परमात्मोपासनाङ्गत्वाच्च सामान्यधर्मः । रामानुवर्तनं तु साक्षात्परमात्मसमाराधनत्वात् यज्ञादिधर्मसाध्यत्वेन प्रधानत्वाच्च विशेषधर्मः । उभयोश्चाप्यविरोधे सत्युभयमप्यनुवर्तनीयम् । विरोधे तु सामान्यधर्मं परित्यज्य विशेषधर्मोऽनुवर्तनीयः । आतो बिभीषणोपि इयन्तं कालं कृतं रावणानुवर्तनमपरित्यज्यैव मम रामानुवर्तनमपि किं सिद्ध्येदित्याशया तस्मै हितं पुनः पुनरुपदिदेश । एवमपि तस्यासुरप्रकृतितयाऽनपनोद्यं रामवैरमिति निश्चित्यातः परं एतदनुवर्तने स्वात्मविनाशकं रामविषयकं वैरं मय्यपि स्यादिति भीतः सन् “वरं हुतवहज्वाला०” इत्यादिन्यायेनात्यन्तदुःसहां तत्संगतिं तत्याज । विशेषधर्मं रामानुवर्तनं चाङ्गीचकारेत्यतोयं परो धर्म एवेति कृतघ्नशङ्का दूरोत्सारिता । नाप्ययं राज्यकाङ्क्ष्या रामं शरणमुपजगाम तदपेक्षाया अदर्शनात् । तथाहि शरणागतिसमये “त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः” इत्यन्यविषयवैराग्यस्य तेन कण्ठरवेणोक्तत्वात् । पश्चाद्रामाय विज्ञापने क्रियमाणे “परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि च । भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च” इति सर्वविधपुरुषार्थत्वेन त्वामेवाहमुपेयिवानिति कथनाच्च । “अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् । राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतत् ब्रवीमि ते” इत्यनाकाङ्क्षितराजत्वकरणोक्तिः कूलंकषरामप्रीतिसागरपरीवाहरूपानुषङ्गिकभोगप्रदानपरा । यथाहुः—“आयुरारोग्यमर्थांश्च भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां नित्यमपवर्गप्रदो हरिः” इति ॥ अतो यदुक्तं हनुमता “राज्यं प्रार्थयमानस्तु बुद्धिपूर्वमिहागतः” इति । यच्च रामेणोक्तं “राज्यकाङ्क्षी बिभीषणः” इति तत्सर्वं रामभक्त्याविलाशयस्य सुग्रीवस्य व्यामोहप्रशमनाय नीतिशास्त्रोक्तराजवृत्तान्तप्रदर्शनमात्रपरमिति मन्तव्यम् । हनुमद्रामवाक्यस्य बिभीषणवाक्यस्य चान्योन्यविरोधप्रसङ्गे “अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीयः” इतिन्यायेन बिभीषणवाक्यस्य प्राबल्यात् । अत एव “राजानं त्वां करिष्यामि” इति ब्रुवतो रामस्य प्रतिवचनमनुक्त्वा परिचरणमात्रमेव बिभीषणः प्रार्थयामास “राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणे । करिष्यामि यथाप्राणं प्रवेक्ष्यामि च वाहिनीम्” इति । तस्यानुमत्यभावेपि बलाद्राज्यस्वीकार उत्तरकाण्ड उक्तः—“ यावत् प्रजा धरिष्यन्ति तावत्त्वं वै बिभीषण । राक्षसेन्द्र महावीर्य लङ्कास्थस्त्वं धरिष्यसि ॥ शापितस्त्वं सखित्वेन कार्यं ते मम शासनम् । प्रजाः संरक्ष धर्मेण नोत्तरं वक्तुमर्हसि ” इति । इत्थमनन्यप्रयोजनत्वादेवास्मै रामः कुलधनं श्रीरङ्गनाथं ददौ । धर्म-

तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदाम् ॥ गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः ॥ २ ॥

संस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य रामस्य नियोगेनावशिष्टां राक्षसजातिं सन्मार्गे प्रवर्तयितुं तस्य राज्याङ्गीकरणम् । इदमप्याज्ञानुविधायित्वात् कैङ्कर्यकोटावन्तर्भूतमिति बिभीषणतात्पर्यम् । अतो यथावद्विदितधर्मो लक्ष्मणोपि " अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये । भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः " इति सोपाधिकपितरं दशरथं परित्यज्य निरुपाधिकसकलविधबन्धुं राममेव "अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमकुतोभयम् । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते " इति रामपरिचरणमेव फलं प्रार्थयामास । "स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः" इति राघवं शरणमुपागतश्च । तथा बिभीषणोपि सोपाधिकबन्धुं भ्रातरं परित्यज्य कैङ्कर्यापेक्षयैव सर्वविधसहजबन्धुं रामं शरणं गत इति बोध्यम् । अत एव रामप्राप्त्यपेक्षया रावणपरित्यागवेलायामन्तरिक्षगतः श्रीमानिति प्रशंसितः । स तु नागवरः श्रीमान् लक्ष्मणो लक्ष्मसंपन्न इतिवत् । तस्मान्नाधर्मशङ्का बिभीषणे । ननु यद्येवं तर्हि "ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया । तावुभौ मम नाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ जीवन्नपि विपन्नोस्मि नष्टराज्यमनोरथः । प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः "इति नागपाशबन्धनसमये स्वस्य राज्यनाशकृतनिर्वेदः कथमुपपद्यते इति चेन्न । तत्रापि प्रतिष्ठाशब्दस्य रामकैङ्कर्यपरत्वात् । नष्टराज्यमनोरथ इत्यत्रापि राज्यशब्दो "भवद्गतं मे राज्यं च "इत्युक्तकैङ्कर्यसाम्राज्यपरः । एतेन " राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः " इति सुग्रीववचनं तु तदाशयाज्ञानकृतमिति न कश्चिद्दोष इति प्राहुः। अत एव चतुरशीतौ वक्ष्यति बिभीषणः—" यदाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् । तत्तथानुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् " इति ॥ १ ॥ रावणसमीपादुत्पतनसमय एव सुग्रीवादयो विभीषणमपश्यन्नित्याह—तमिति ॥ तं दवाग्नेर्निर्गत्य शीतलह्रदे पतितुमिवागच्छन्तम् मेरुशिखराकारम् उन्नतत्वपीवरत्वरत्नबहुलत्वादिभिर्मेरुशिखरतुल्यम् । किंच प्रतिपक्षत्यागलाभेन स्थिरतया स्थितत्वं प्रकाशमानत्वं पारतन्त्र्यज्ञापकत्वम् तेन रामस्य शृङ्गलाभः रावणस्य शृङ्गभङ्गश्चोच्यते । दीप्तामिव शतह्रदाम् । तेजिष्ठत्वगगनसंचाराभ्यां विद्युद्दृष्टान्तः । रामभक्ता वानरा नास्मान् प्रवेशयिष्यन्तीति कम्पः, अप्रवेशे जीवनं न सिध्यतीति त्वरा चेत्येतद्द्वयं तेन गम्यते । गगनस्थमिति । दूरत एव ददृशुरिति भावः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ गगनस्थं रावणगोष्ठीतो निर्गमनसमय एव ददृशुः । महीस्थाः भूमौ परितो रक्षणनियुक्ता आकाशस्थमपि ददृशुरिति जागरूकत्वातिरेकः । यद्वा महीस्थाः तत्र तत्र वृक्षादिषु स्थिताः सर्वे तदात्व एव गगनस्थं दृष्ट्वा रामं प-

(स हि मेघाचलप्रख्यो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ सर्वायुधधरो वीरो दिव्याभरणभूषितः ॥ १ ॥ ये चाप्यनुचरा-
स्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः ॥ तेपि सर्वायुधोपेता भूषणैश्चापि भूषिताः ॥ २ ॥) तमात्मपञ्चमं दृष्ट्वा सुग्री-
वो वानराधिपः ॥ वानरैः सह दुर्धर्षश्चिन्तयामास बुद्धिमान् ॥ ३ ॥ चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानु-
वाच ह ॥ हनुमत्प्रमुखान्त्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

र्यवारयन् । वानराधिपाः । अत्यन्तं सावधानतया विद्यमानत्वाद्वानरानपि ऋषिः स्तौति वानराधिपा इति । ददृशुः । एको दृष्ट्वा अन्यस्मै न दर्शितवान् किंतु युगपदेव सर्वे ददृशुः । अनेन न केवलं प्रतिकूलसमूहान्निर्गमनमेव बिभीषणस्य प्रयोजनम् । किंतु अनुकूलकटाक्षविषयत्वं लब्धमित्युक्तम् ॥ २ ॥ अथ सुग्रीवो लङ्कापुरीदेशादागमनमायुधसन्नाहं च दृष्ट्वा प्रहर्तुमेवागच्छतीति विचार्य तमर्थं वानरैः सह चिन्तयामासेत्याह—तमिति ॥ तम् अत्यन्ताभिनिवेशेन शीघ्रमागतम् । आत्मपञ्चमम् आत्मना पञ्चत्वसङ्ख्यापूरकमित्यर्थः । अनलशरभसंपातिप्रघसनामभिश्चतुर्भी राक्षसैर्युक्तमिति यावत् । अनलादिगतसङ्ख्यापूरण एव बिभीषणस्य प्राधान्यमुक्तम् । रामविषयप्रेमास्पदत्वं तु समानम् । सुग्रीवः गगनस्थदर्शनार्थं शीघ्रं शिर उन्नम्य दर्शनेन तात्कालिकग्रीवासौन्दर्यमृषिस्तौति । वानराधिपः । शीघ्रमुत्थाय दर्शनं वानरसेनाया अपि स्वस्यैव रक्षकत्वेन रामविषयप्रीतेश्च राघवार्थे पराक्रान्ता इत्युक्तेभ्यो वानरेभ्योपि स्वस्यैव निरवधिकप्रीतिमत्ताज्ञापकत्वेन च । दुर्धर्षः शरणागतस्यापि पश्चादाकृष्टपादत्वापादकत्वेन अनभिभवनीयः स्थितः । बुद्धिमान्वानरैः सह चिन्तयामास । स्वयं समर्थत्वेपि तानप्यनुसृत्य चिन्तनं कार्यगौरवात् । चारो वा शत्रुर्वेति चिन्तयामास । आगमनमुखविकासादिना निर्दुष्टत्वनिश्चयेपि रामविषयप्रेमपारवश्येन चिन्तितवानिति बुद्धेः प्राशस्त्यम् ॥ ३ ॥ बिभीषणे सपरिकरे सविधस्थे मन्त्रविलम्बो न युक्त इति झटिति मनसा निश्चित्य सचिवादीन् प्रति निर्णीतमाह—चिन्तयित्वेति ॥ चिन्ताया निर्णयान्तत्वादत्र चिन्तयित्वेति निर्णयवाची । नायं चारो नापि दूतः अपितु बाधक एवेति निश्चित्य ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ मुहूर्तम् अल्पकालेन रावणः उत्तरकूले अनावृते स्थितं रामं शीघ्रं हत्वा आगन्तव्यमिति प्रेषितवान् मन्त्रेण विलम्बे कृतेयमतिशेत इति झटिति निश्चितवान् । तुशब्दः निश्चयानन्तरं पूर्वावस्थापेक्षया वैलक्षण्यं द्योतयति ।

तानुवाच प्रेमपरवशानुवाच ह । स्वामिपरिकरसमवायप्रकार आश्चर्यंकर इति ऋषिरभिनन्दति—हेति । हनुमत्प्रमुखान् । गौरवकाले जाम्बवत्प्रमुखानिति वक्तव्यम् । मन्त्रविचारकाले तु बुद्धिमत्त्वप्राधान्यात् हनुमत्प्रमुखानित्युक्तिः । सर्वान् । रामविषयप्रेमातिशयः सर्वेषामविशेष इति सर्वानित्युक्तिः । इदं वचनम् । अर्थमन्तरेणापि वचनसन्निवेशस्य श्रुतिप्रियत्वमभिनन्दति ऋषिः—उत्तमं सर्वोत्कृष्टम् ॥ ४ ॥ स्वनिर्णीतार्थमाह—एष इति ॥ एषः बाधकतैकान्तक्रौर्यसम्पन्नः । सर्वायुधोपेतः मनःस्थितक्रौर्यानुकूलहिंसापरिकरसंपूर्णः । अनुकूलस्य प्रतिकूलतानिश्चयवत् रामविषयप्रेमान्धतया एकायुधस्य बहुत्वनिश्चयः । एकायुधग्रहणचातुर्यदर्शनेन सर्वायुधग्रहणेष्वपि नैपुण्यं ज्ञायत इति वा तथोक्तम् । स्वामिपीडने ब्रह्मास्त्रसदृशशरणागतिरेतस्य हस्ते विद्यत इति वा । उत्पपात गदापाणिरित्यत्र सर्वायुधोपलक्षणमित्यन्ये । राक्षसः सर्पजातिरिति वत् क्रौर्यातिशयोक्तिः । पश्यध्वं पश्यत । अस्मान् हन्तुम् । अस्मासु कस्यचिद्धनने हि शेषं जीविष्यति मूलभूतरामहनने सर्वविनाश इति बहुवचनार्थः ॥ ५ ॥

एष सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥ राक्षसोभ्येति पश्यध्वमस्मान् हन्तुं न संशयः ॥ ५ ॥ सुग्रीवस्य
वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः ॥ सालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ॥ ६ ॥ शीघ्रं व्यादिश नो
राजन्वधायैषां दुरात्मनाम् ॥ निपतन्तु हताश्चैते धरण्यामल्पतेजसः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

वानराश्च सुग्रीववाक्यानुसारेणोद्योगं चक्रुरित्याह—सुग्रीवस्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ अल्पतेजस इति । अस्मद्बलस्य गजकवलप्राया इत्यर्थः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ सुग्रीवस्य साहसकृत्यनिर्वाहकस्य । वचः श्रुत्वा अनुमतिं लब्ध्वा । सालानुद्यम्य शैलांश्च । शैलवृक्षतारतम्यानादरेण सहसा हस्तसुलभान् स्वीकृत्य । आदरातिशयेन प्रत्येकमुभयपरिकरत्वमुक्तम् । रामकैङ्कर्यानुकूलवृत्तेर्लक्ष्मणस्य युगपच्छत्रचामरग्रहणवत् । राक्षसहननं हि रामकैङ्कर्यम् । इदं वचनं स्वशेषत्वसिद्धये सुग्रीवानुमतिमप्यनवेक्ष्य तेषां वधनिश्चयोपपादकं वचनमब्रुवन् । गुणप्रधानभावमौचित्यं वाऽनपेक्ष्य सर्वे अब्रुवन् । अस्वतन्त्राणामनुमतिविलम्बे स्वतन्त्रप्रहारे च पारतन्त्र्यहानिः स्यात् सा यथा न भवति तथा शीघ्रमाज्ञापय । नः वधोद्युक्तानस्मान् । वधोद्युक्ता यूयं किं ममानुमत्येत्यत्राह—राजन्निति । राजाज्ञा खल्वनुवर्तनीयेति भावः । वधाय गृहीत्वा बद्धाश्चेदत्र स्थित्वा कथंचिदनर्थं कुर्युः अतो वधायैवानुमतिर्देया । एषां दुरात्मनाम् आकारेणैव दौरात्म्यं दृश्यते खलु । निपतन्तु हताः । सर्वे हताः पतन्तु । यथा पुनराकाशं नोत्पतन्ति तथा

भूमावेव निपातयिष्याम इति भावः । युद्धे जयाजयौ पाक्षिकावित्यत आह–अल्पतेजसः अल्पबलाः । अस्मद्बलस्य गजकवलप्राया इति भावः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ तेषामिति ॥ अनादरे चेयं षष्ठी । वदन्तु नामैते वानरा यत् किंचित् । सर्वज्ञः परमकारुणिकः सर्वलोकशरण्यो रामो मामवश्यं रक्षिष्यत्येवेति महाविश्वासेन तेषामन्योन्यभाषणमनादृत्य प्रहरणोद्यतानामपि तेषामाभिमुख्येनाजगाम । आगत्यापि निर्विशङ्कः सन् सर्वेषामात्मानं प्रकाशयन्नाकाशे एव स्थितवानित्यर्थः । अत्र खस्थो व्यतिष्ठतेति द्विःप्रयोगो निर्भयत्वेन निष्कम्पावस्थानसूचनार्थः ॥ ८ ॥ अथ पुरुषकारलेशमनपेक्ष्य सर्वानपि प्रतिबन्धिनो निवार्य मां रक्षिष्यतीति महाविश्वासशाल्यपि बिभीषणः सहसा रामं शरणं नोपजगाम । किंतु दूरत एव स्थितः प्रातिकूल्यप्रवृत्तानेव सुग्रीवादीन् पुरुषकारभूतान् कृत्वोवाचेत्याह–उवाच चेति ॥ उवाच च चकारेण स्वीकारे स्वागमनमेव पर्याप्तं वचनमप्युक्तवान् । पद्भ्यामभिगमाच्चेत्यागमनमपि भारायेति मन्यमानस्य तदुपरि वाक्यं क्षते क्षारवत् । महाप्राज्ञ इत्यनेनान्तरङ्गपुरुषकारेणैव कृपालुरपि राजा शरणमुपगन्तव्य इति परिज्ञानं वानराणां मत्प्रतिकूलसंरम्भोपि न मद्द्वेषकृतः किंतु रामभक्तिप्रकर्षकारितः । अतो गुण एवायमिति जानन्यदि रामपरिचारका एते नाङ्गीकुर्युः किं रामाङ्गीकारेण । अतो रामाङ्गीकारादप्येतदन्तर्भाव एव मम पुरुषार्थ इति ज्ञानं च विवक्षितम् । स्वरेण महतेति । पुरुषकारभूतानां सर्वेषां सर्वलोकशरण्यस्यच स्वार्तरवश्रवणाय महास्वरप्रयोगः । रामविषये चैवंविधार्तरवोच्चारणं भाग्याधिकस्यैवेति विवक्षया महानित्युक्तिः । यथोक्तं लक्ष्मीतन्त्रे–आकिंचन्यैकशरणाः केचिद्भाग्याधिकाः पुनः । मामेव शरणं प्राप्य मामेवान्ते समश्नुत इति ॥ ९ ॥ अत्र प्रथमं स्वदोषान् पुरस्करोति–रावण इति ॥ रावणं लोकरावणमिति न्यायेन रावयतीति व्युत्पत्तिसंभवान्नामैव क्रूरमित्यर्थः । न केवलं नामैव क्रूरं व्यापारोपि नृशंस इत्याह–दुर्वृत्त इति । जातिरपि तथाविधेत्याह–राक्षस इति । न केवलं स्वयमेव क्रूरः क्रूरानेकपरिकरसमवेतश्चेत्याह–राक्षसेश्वर इति । रावण-

तेषां संभाषमाणानामन्योन्यं स बिभीषणः ॥ उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत ॥ ८ ॥ उवाच च महाप्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥ सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य सर्वान् वानरयूथपान् ॥ ९ ॥ रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ॥ तस्याहमनुजो भ्राता बिभीषण इति श्रुतः ॥ १० ॥ ॥

स्यैवंविधत्वे तव किमायातमित्यत्राह—तस्याहमिति। यद्यहमग्रजः स्यां तर्हि तदाज्ञानुवर्तित्वेन धनदवत्तद्दोषैर्न लिप्येयम्। अनुजत्वेन तन्मनीषिताः सर्वे दोषास्तदाज्ञया मया कृता इति भावः ॥ १० ॥ राघवस्य तु प्रियापहारनिरोधादिभिः समाश्रितहननाच्च विशेषतस्तेनापकृतमित्याह—तेनेति ॥ स्पष्टम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ पूर्वोक्तदोषाः प्रायश्चित्तनिवर्त्याः। न क्षमामीत्युक्तभागवतापचारोप्यस्तीत्याह—तेनेति ॥ तेन उक्तसकलदोषवता हृता। अनन्या राघवेणाहं जलान्मत्स्याविवोद्धृतावित्याद्युक्तरीत्या रामविश्लेषानर्हा हृता सीता गर्भवासादिक्लेशाभावेन परमपदादजहत्स्वभावतया अत्यन्तं सौकुमार्या जनस्थानात् पुष्पापचयादिभोगानामेकान्तस्थानतया अयोध्यात उत्कृष्टत्वेन सम्मतात्। जटायुषं हत्वा। मम प्राणा हीत्युक्तरीत्यात्यन्ताभिमतं जठायुषमवधीत्। यदि सीतया सह जटायुषमपि कारागारे निवेशितवान् तदा मोचनं स्यात्। तथा न कृतम्। स्वस्य सपरिवारस्य विनाशार्थमेवं कृतवान्। रुद्धा च। प्रमादाद्धरणेपि पश्चात्तापेन पुनर्न त्यक्ता किंतूच्छ्वासनिश्वासासंचारस्थले रुद्धा। विवशा

तेन सीता जनस्थानाद्धृता हत्वा जटायुषम् ॥ रुद्धा च विवशा दीना राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ ११ ॥
तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ॥ साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ॥ १२ ॥

न्यस्तपाणिपादाचलनेन रामविश्लेषदुःखेन आश्वासकान्तराभावेन च स्वबलहानिं प्रकाशयन्ती स्थिता। रामभोगपरम्परया हृष्टामेतादृशावस्थाविशिष्टां कृतवान्। राक्षसीभिः सुरक्षिता। विकृतभयंकरवेषवचोभिरेकाक्ष्येककर्णीप्रभृतिभिः आश्वासकनवव्याकरणपण्डितस्यापि यथा न प्रवेशस्तथा रक्षिता ॥ ११ ॥ अस्त्वेवं ततः किमित्यत्राह—तमिति ॥ हेतुभिर्वाक्यैः हेतुप्रतिपादकैर्वाक्यैः। न्यदर्शयम् अबोधयम्। बोधितमेवार्थमाह—साध्विति। निर्यात्यतां प्रत्यर्प्यताम् ॥ तनिश्लोकी ❀ सीताहरणसमकालमेवागमनं ममोचितं तथा अकृत्वा तस्य हितं वक्तुं विलम्बितोहमेव पापीयानित्याह—अहमिति ॥ तमुक्तद्रोहयुक्तम् अहं पापिष्ठं ज्ञात्वापि हितवक्ता विविधैः सामादिभिर्वाक्यैः पूर्णार्थैः हेतुभिः खरवधादिभिर्लिङ्गैरबोधयं सुप्तमिव प्राबोधयम्। बोधितमर्थमाह—साधु निर्यात्यतां सीतेति। निर्यातनं प्रतिदानम्। साधु अनुतापाकिञ्चन्यादिप्रदर्शनेन। सीता रामाय तदीय एव वस्तुनि तस्मै दत्तेपि स्वकीयं दत्तामिति मन्वानाय। पुनः पुनः। तस्येच्छाभावेपि मद्वचः कुर्याद्वेति प्रत्याशया प्रलपितम् ॥ १२ ॥ ॥

स चेति ॥ विपरीतः मुमूर्षुः ॥ १३ ॥ एवमीश्वरस्य निर्हेतुककरुणाकृतेन रावणावमानेन प्रयोजनान्तरवैमुख्यं जातम् । ततश्च परमपुरुषार्थभूतरामप्राप्त्यर्थं राममेव शरणमुपगतोस्मीत्याह–सोहमिति ॥ अत्र पुत्रान् दारानिति, परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि चेति वक्ष्यमाणानां लङ्काराज्यादीनामुपलक्षणम् । अत्र फलान्तरानिर्देशाद्राक्षसानां वधे साह्यमित्यादिवचनस्य स्वेनैव वक्ष्यमाणत्वाच्च रामपरिचरणस्यैव फलत्वपक्षो युक्तः ॥ १४ ॥ एवं शरण्यस्य विज्ञाप्यमर्थमुक्त्वा तद्विज्ञापनाय पुरुषकारभूतान् प्रार्थयते–सर्वलोकशरण्यायेति ॥ शरणे रक्षणे साधुः शरण्यः । "तत्र साधुः" इति यत्प्रत्ययः । शरणं भवितुमर्हः शरण्य इति निरुक्तिः । अनालोचितकुलविद्यावृत्तादिविशेषाशेषलोकशरण्यायेत्यर्थः । अतः संचितविविधापराधस्य रावणस्यापि युष्माकमिवात्रांशोस्ति किमुत तत्संबान्धिनः । परंतु रुच्यभावादेव स स्वांशं न लब्धवान् ।

स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ॥ उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौषधम् ॥ १३ ॥ सोहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च राघवं शरणं गतः ॥ १४ ॥ सर्वलोकशरण्याय राघवाय महात्मने ॥ निवेदयत मां क्षिप्रं विभीषणमुपस्थितम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥

मम त्वाभिमुख्येनागतस्य दुरपनोदोंशलाभ इति भावः । अत्र शरण्याङ्गभूतं सुलभत्वपरत्वरूपं गुणद्वयं प्राधान्येन दर्शयति–राघवाय महात्मन इति । सुलभत्वेप्यनिष्टानां लोष्टानाम् उत्कर्षेप्यसुलभानां मेरुप्रभृतीनां चानुपादेयत्वादुभयमप्यपेक्षितम् । यत्तदनिर्देश्यमित्यादिवेदान्तगोचरस्य परब्रह्मणः सकलमनुजतिर्यङ्नयनसाक्षात्कारक्षममनुजावतारात् केयमन्या सौलभ्यकाष्ठेति भावः । महात्मने । एवमवतारेप्यजहत्स्वभावतया निखिलहेयप्रत्यनीकत्वे सति ज्ञानशक्त्याद्यनन्तकल्याणगुणैकतानाय निवेदयत । अत्र प्रत्यक्षस्य स्वागमनस्य निवेदने प्रयोजनाभावात् स्वापराधपरिपूर्तिः इहामुत्रफलभोगविरागः शरणागतिलक्षणनिरपायोपायपरिग्रहः रामकैङ्कर्याभिलाषः तत्परिचारकान्तर्भावश्चेत्येतेऽर्था विज्ञापनीया इत्यर्थः । क्षिप्रमित्यनेन यावच्छरण्यः स्वयमेव परिग्रहिष्यति ततः पूर्वमेव विज्ञापनेन युष्माभिः सुहृत्कार्यमाचरणीयमिति भावः । विभीषणम् । रावणवन्नाहं प्रतिकूलः किंतु विभीषणस्तु धर्मात्मेत्यनुकूल एव । उपस्थितम् । अतिहीनस्याप्युपगमनमेव हि रामाङ्गीकारे बीजमिति भावः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

अथ सुग्रीवो रामप्रेमातिशयजनिताद्व्यामोहात् अतिस्नेहः पापशङ्कीति न्यायेन तस्य सर्वशक्तित्वमपि विस्मृत्य शरणागतवत्सलो रामः शरणागतिशब्दश्रवणमात्रेण गूढहृदयमेनं परिगृह्णीयात् । ततः क्रूरहृदयोयं रामे किमिव पापमाचरेदित्यस्थानभयशङ्काव्याकुलितः शीघ्रं रामसमीपं गत्वा स्वसमानहृदयं लक्ष्मणमपि सहायीकृत्य बिभीषणो निग्राह्य इति विज्ञापयामासेत्याह—एतदिति ॥ तुशब्देन पूर्वोक्तविशेष उच्यते । लघुविक्रमः शीघ्रगमनः । संरब्धं प्रेमभरात् त्वरितोदिताक्षरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ मन्त्र इति ॥ मन्त्रः कार्याकार्यविचारः । व्यूहः सेनास्कन्दनिवेशः । नयः विचार्य निश्चितानामुपायानां स्वस्वविषये प्रयोगः । चारः गूढप्रेषणम् । वानराणां परेषां राक्षसानां च मन्त्रादिषु विषये युक्तः अवहितः । भवितुमर्हसि ।

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥ रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ॥ चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणं गतः ॥ १७॥ मन्त्रे व्यूहे नये चारे युक्तो भवितुमर्हसि ॥ वानराणां च भद्रन्ते परेषां च परंतप ॥ १८॥ अन्तर्धानगता ह्येते राक्षसाः कामरूपिणः ॥ शूराश्च निकृतिज्ञाश्च तेषु जातु न विश्वसेत् ॥ १९॥ प्रणिधी राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य भवेदयम् ॥ अनुप्रविश्य सोस्मासु भेदं कुर्यान्न संशयः ॥ २०॥ अथवा स्वयमेवैष छिद्रमासाद्य बुद्धिमान् ॥ अनुप्रविश्य विश्वस्ते कदाचित्प्रहरेदपि ॥ २१ ॥ मित्राटवीबलं चैव मौलं भृत्यबलं तथा ॥ सर्वमेतद्बलं ग्राह्यं वर्जयित्वा द्विषद्बलम् ॥ २२॥ ॥

वानराणां मन्त्रादीन् प्रयोजय । शत्रूणां मन्त्रादींस्तु सम्यक् जानीहि । एवं सति तव भद्रं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १८॥ अस्त्वेवं ततः किमित्याशङ्क्य प्रकृतं विज्ञापयति—अन्तर्धानेति ॥ अन्तर्धानगताः अदृश्यचारिणः । निकृतिज्ञाः कपटोपायवेदिनः ॥ १९॥ विश्वासे वा किमयं करिष्यतीत्याशङ्क्य भेदं मित्रभेदं दण्डं वा करिष्यतीत्याह—प्रणिधिरिति ॥ प्रणिधिः चारः । यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः । चारश्च गूढपुरुष इत्यमरः । भेदं मित्रभेदम् ॥ २० ॥ अथवेति । अपिः संभावनायाम् ॥ २१ ॥ शत्रुसकाशादागतस्यास्य परिग्रहे शत्रोर्बलक्षयः अस्माकं बलवृद्धिश्च स्यादित्याशङ्क्य द्विषद्बलव्यतिरिक्तमेव बलं ग्राह्यमित्याह—मित्रेति ॥ मित्रबलं मित्रसंबन्धिबलम् । अटवीबलम् आटविकजनरूपं बलम् । मौलं परम्परागतं सैन्यम् । भृत्यबलं तादात्विकभृतिप्रदानोपजीवि बलम् ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न केवलं द्विषद्बलत्वमात्रम् अन्येप्यपरिग्राह्यताहेतवः सन्तीत्याह—प्रकृत्येति ॥ प्रकृत्या जात्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ नन्वयं शरणागतः कथं परित्याज्य इत्याशङ्क्य शरणागतिलक्षणमायोपायेन विश्वासमुत्पाद्य त्वयि प्रहर्तुं प्रवृत्तत्वान्नास्यापरिग्राह्यत्वमात्रं किंतु सहायैः सह वध्यत्वमित्याह—रावणेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ प्रणिहितं प्रणिधिकर्मणा नियुक्तम् । अस्य शरणागतिर्विप्रलम्भकृतेति भावः । क्षमवतां युक्तव्यापारवताम् । क्षमं हितम् । क्षमं शक्ते हिते त्रिष्वित्यमरः॥२४॥ प्रणिधिरप्येष नः किं करष्यतीत्यत्राह—राक्षस इति ॥ संदिष्टः रावणेनेति शेषः । प्रहर्तुं संदिष्ट इति संबन्धः ॥२५॥ यदा शाठ्यं दृश्यते तदासौ हन्यतां तत्राह—प्रविष्ट इति ॥ प्राज्ञ इति हेतुगर्भं विशेषणम् । प्राज्ञत्वादतर्कितः अस्मज्जिघांसयायमागत इति तैरविचारितः ।

प्रकृत्या राक्षसेन्द्रस्य भ्राताऽमित्रस्य ते प्रभो ॥ आगतश्च रिपोः पक्षात्कथमस्मिन् हि विश्वसेत् ॥ २३ ॥ रावणेन प्रणिहितं तमवेहि बिभीषणम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर ॥ २४ ॥ राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोयमुपागतः ॥ प्रहर्तुं मायया च्छन्नो विश्वस्ते त्वयि राघव ॥ २५ ॥ प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राज्ञः शत्रुरतर्कितः ॥ निहन्यादन्तरं लब्ध्वा उलूक इव वायसान् ॥ २६ ॥ वध्यतामेष दण्डेन तीव्रेण सचिवैः सह ॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष बिभीषणः ॥ २७ ॥ एवमुक्त्वा तु तं रामं संरब्धो वाहिनीपतिः ॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत् ॥ २८ ॥ ॥ ॥

अत एव तेषां सैन्यं प्रविष्टः सन् । कदाचित् अन्तरं छिद्रं लब्ध्वा हन्यादित्यर्थः । प्रविष्टोप्येकाकी कथं बहून् हनिष्यतीत्याशङ्क्य छिद्रसहितस्य युज्यत इति दृष्टान्तमुखेन प्रकटयति—उलूक इति ॥ २६ ॥ तर्हि किं कर्तव्यं तत्राह—वध्यतामिति ॥ वध्यतां केवलनिरसने कृते मारीचवदनर्थकारी स्यादिति भावः । तीव्रेण दण्डेन । वालिवदेकेन बाणेन न हन्तव्यः । किंतु शिरसि वर्तिं कृत्वा दीपारोपणं कार्यम् । सचिवैः सह प्रथमं तेषां शिरांसि छित्त्वा बिभीषणहस्ते दत्त्वा ततोयं वध्यताम् । तत्र हेतुमाह—रावणस्येत्यादि ॥ २७ ॥ एवं सुग्रीवो बिभीषणविषयवक्तव्यमुक्त्वा अतः परमनेन यत्किंचिदुक्तं चेदुत्तरं वक्ष्याम इति तूष्णीं स्थित इत्याह—एवमुक्त्वेति ॥ २८ ॥ ॥ ॥

अथ शरणागतवत्सलो रामः सुग्रीवस्य संरम्भप्रतिक्षेपाय यत्किंचिद्व्याजमपेक्षमाणो बिभीषणस्य विश्वासातिरेकेण किंचिद्विलम्बेपि भावं निवेदयतेति वदतस्तस्य तदन्तर्भावापेक्षां च सम्यगालोच्य प्रतिक्षेपकमुखेनैव तदानयनं कर्तुकामो हनुमदादीनुवाचेत्याह–सुग्रीवस्येति ॥ स्पष्टम् ॥ २९ ॥ रामः सुग्रीववचनोपलालनपूर्वकमन्यानपि सचिवान् स्वं स्वं मतं पृच्छति–यदुक्तमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ हेतुमत् युक्तियुक्तम् । अर्थ्यम् अर्थः प्रयोजनं तस्मादनपेतम् ॥ ३० ॥ सुहृदेति ॥ न ह्येकेन सुहृदोपदिष्टे सत्यन्यैस्तूष्णीं स्थातव्यम् । अपि तु बुद्धिमता समर्थेन शाश्वतीं भूतिमिच्छता श्रेयस्कामेन सुहृदा सुहृदन्तेरणापि । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसङ्कटेषु । उपदेष्टुं युक्तमेव । अतो यूयमपि वदतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ इत्येवमिति ॥ स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामो महायशाः ॥ समीपस्थानुवाचेदं हनुमत्प्रमुखान्हरीन् ॥ २९ ॥ यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति ॥ वाक्यं हेतुमदर्थ्यं च भवद्भिरपि तच्छ्रुतम् ॥ ३० ॥ सुहृदा ह्यर्थकृच्छ्रेषु युक्तं बुद्धिमता सता ॥ समर्थेनापि संदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता ॥ ३१ ॥ इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमतन्द्रिताः ॥ सोपचारं तदा राममूचुर्हितचिकीर्षवः ॥ ३२ ॥ अज्ञातं नास्ति ते किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव ॥ आत्मानं सूचयन्जानन् पृच्छस्यस्मान्सुहृत्तया ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

सोपचारप्रशंसावाक्यमेवाह–अज्ञातमिति ॥ अत्र सर्वज्ञ इत्युक्ते प्रायिकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं व्यतिरेकोक्तिः । त्रिषु लोकेषु कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमित्युक्तेषु । आत्मानं सुहृत्तया सूचयन्नस्मान् पृच्छसीत्यन्वयः । अयं वानराणां सुहृदितीमां कीर्तिं लोके ख्यापयितुं तवायं प्रश्न इत्यर्थः । पूजयन्निति पाठे तु अस्मान् प्रत्येकं मानयन्नस्मान् पृच्छसीत्यर्थः । प्रत्येकं माननाभिप्रायेणैवात्मानमित्येकवचनप्रयोगः । यद्वा । आत्मानम् आत्मस्वभावम् । जानन् राजनीतिमिति यावत् । पूजयन् पालयन् । यद्वा । सुहृत्तया शोभनहृदयतया हेतुना आत्मानं स्वम् । पूजयन् । कार्यविचारेषु अस्मदपेक्षया स्वयमेव शोभनहृदय इति स्वप्रभावमभिव्यञ्जयितुमिति भावः । अस्मन्मतानि पूर्वपक्षीकृत्य स्वमतमेव सिद्धान्तयितुमिति भावः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वपूजनार्थमस्मान् पृच्छसीत्यत्र हेतुमाह—त्वमिति ॥ सत्यव्रतः शरणागतरक्षणव्रतस्य सापराधरावणादिष्वपि विफलीकर्तुमशक्यत्वात् । परीक्ष्यकारी सर्वज्ञः सन्नपि सम्यग्घेतुभिर्विमृश्याचरणशीलः । सुहृत्सु निसृष्टात्मा सुहृत्परतन्त्रीकृतात्मस्वरूपः । पूर्वश्लोके सुहृत्त्वमात्रमुक्तम् । अत्र तु सुहृत्परतन्त्रत्वमिति भेदः ॥ ३४ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् भवत उक्तगुणत्वात् । तावत् क्रमेण । हेतुतः युक्तिभिः । ब्रुवन्तु ॥३५॥ सुग्रीवानन्तरमङ्गदस्य युवराजतया प्रधानत्वात् प्रथममङ्गदो जगादेत्याह—इत्युक्त इति ॥ बिभीषणपरीक्षार्थं तदुपायप्रतिपादकमिति शेषः ॥ ३६ ॥ शत्रोरिति ॥ अ-

त्वं हि सत्यव्रतः शूरो धार्मिको दृढविक्रमः ॥ परीक्ष्यकारी स्मृतिमान् निसृष्टात्मा सुहृत्सु च ॥ ३४ ॥ तस्मादेकैकशस्तावत् ब्रुवन्तु सचिवास्तव ॥ हेतुतो मतिसंपन्नाः समर्थाश्च पुनः पुनः ॥ ३५ ॥ इत्युक्ते राघवायाथ मतिमानङ्गदोग्रतः ॥ बिभीषणपरीक्षार्थमुवाच वचनं हरिः ॥ ३६ ॥ शत्रोः सकाशात्संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्य एव हि ॥ विश्वासयोग्यः सहसा न कर्तव्यो बिभीषणः ॥ ३७ ॥ छादयित्वात्मभावं हि चरन्ति शठबुद्धयः ॥ प्रहरन्ति च रन्ध्रेषु सोनर्थः सुमहान्भवेत् ॥ ३८ ॥ अर्थानर्थौ विनिश्चित्य व्यवसायं भजेत ह ॥ गुणतः संग्रहं कुर्याद्दोषतस्तु विवर्जयेत् ॥ ३९ ॥ ॥

सौ शरणागतोपि शत्रोः सकाशात् प्राप्तत्वादनुकूलो नेति शङ्क्य एव । अतः सहसा परीक्षामन्तरेण विश्वासयोग्यो न कर्तव्यः किंतु परीक्ष्य प्रवेष्टव्य इति सुग्रीववचनाद्विशेषः ॥ ३७ ॥ विश्वासकरणे अनिष्टमाह—छादयित्वेति ॥ शठबुद्धयः कुटिलबुद्धयः । आत्मभावं स्वाभिप्रायम् । छादयित्वा स्वाभिप्रायसूचकेङ्गितादिकमपि स्थगयित्वेत्यर्थः । चरन्ति यावद्रन्ध्रलाभं स्वैरसंचारं कुर्वन्ति । रन्ध्रेषु अनवधानेषु सत्सु । प्रहरन्तिर्हिंसन्ति ॥ ३८ ॥ त्यागोपादानोपयुक्तं परीक्षाप्रकारमाह—अर्थानर्थावि ॥ अर्थानर्थौ गुणदोषौ विनिश्चित्य कस्मिंश्चित्कर्मणि नियोगेन निश्चित्य व्यवसायं त्यागसंग्रहोचिताध्यवसायम् भजेत । तत्र गुणतः गुणनिश्चयेन संग्रहं अङ्गीकारं कुर्यात् । दोषतः दोषनिश्चयेन तु विसर्जयेत् ॥ ३९ ॥

ननु सर्वात्मना गुणी दोषी वा दुर्लभः अतः कथं संग्रहत्यागव्यवस्थितिरित्यत्राह–यदीति ॥ तस्मिन् बिभीषणे महान् दोषो यदि स्यात् तदा असौ अविशङ्कितम् अविशङ्कम् त्यज्यताम् । बहून् गुणान् ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां वा । स्वल्पदोषवत्त्वेपि बहुगुणो ग्राह्यः । स्वल्पगुणवत्त्वेपि बहुदोषस्त्याज्य इति भावः ॥ ४० ॥ विनियोगं विना गुणदोषपरिज्ञानं न संभवति सहसा विनियोगे च मन्त्रहानिः स्यादिति पूर्वास्वरसाच्छरभ आह–शरभस्त्वति ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यपरः । साध्यं साध्यार्थकम् । अनेनाङ्गदपक्षस्यासाध्यार्थत्वं द्योतितम् । अस्मिन् बिभीषणविषये । प्रतिविधीयतां प्रेष्यताम् ॥ ४१ ॥ प्रणिधायेति ॥ प्रणिधाय चारं प्रेषयित्वा । सूक्ष्मबुद्धिना चारेण यथावन्नीतिशास्त्रोक्तरीत्या परीक्ष्य ततो यथान्याय्यं न्यायादनपेतं

यदि दोषो महांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशङ्कितम् ॥ गुणान्वापि बहून् ज्ञात्वा संग्रहः क्रियतां नृप ॥ ४० ॥ शरभस्त्वथ निश्चित्य साध्यं वचनमब्रवीत् ॥ क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्र चारः प्रतिविधीयताम् ॥ ४१ ॥ प्रणिधाय हि चारेण यथावत्सूक्ष्मबुद्धिना ॥ परीक्ष्य च ततः कार्यो यथान्याय्यं परिग्रहः ॥ ४२ ॥ जाम्बवांस्त्वथ संप्रेक्ष्य शास्त्रबुद्ध्या विचक्षणः ॥ वाक्यं विज्ञापयामास गुणवद्दोषवर्जितम् ॥ ४३ ॥ बद्धवैराच्च पापाच्च राक्षसेन्द्राद्बिभीषणः ॥ अदेशकाले संप्राप्तः सर्वथा शङ्क्यतामयम् ॥ ४४ ॥ ततो मैन्दस्तु संप्रेक्ष्य नयापनयकोविदः ॥ वाक्यं वचनसंपन्नो बभाषे हेतुमत्तरम् ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

न्याय्यं निर्णीतार्थमनतिक्रम्य । परिग्रहः बिभीषणपरिग्रहः कार्यः ॥ ४२ ॥ नियोगेन चारेण वा नायं परीक्ष्यः अविस्रम्भहेतूनां बहूनां संभवादिति जाम्बवान् पक्षान्तरमुपाक्षिपति–जाम्बवानिति ॥ गुणवत् युक्तिमत् । दोषवर्जितम् अनपायमिति पूर्वोक्तमतद्वयव्यावृत्तिः ॥ ४३ ॥ बद्धेति ॥ बद्धवैरात् दृढवैरात् । पापात् पापकर्मणः । अदेशे दूरतया साम्प्रतिकभयाभावेन आगमनप्रयोजनरहिते । अकाले स्वामिपरित्यागानर्हकाले ॥ ४४ ॥ सर्वथा शङ्क्यत्वेपि सुकरोपायेन गुणदोषपरीक्षया अकरणे सुखोपनतमित्रहानिः स्यादिति मैन्दो मतान्तरमाह–तत इति ॥ हेतुमत्तरम् अतिशयेन हेतुयुक्तम् ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वचनमिति ॥ मधुरेण वचसा रावणस्य वचनमयं बिभीषणः शनैः पृच्छ्यतामिति संबन्धः । पृच्छ्यतामित्यत्र अज्ञातपुरुषमुखेनेति शेषः । उत्तरत्र तथैव हनुमतानुवादात् ॥ ४६ ॥ भावमिति ॥ एवंविधपरीक्षणेनास्य तत्त्वतो भावं विज्ञाय यदि दुष्टः तदा तदनुरूपम् अदुष्टश्चेत्तदनुरूपं च बुद्धिपूर्वं परीक्षापूर्वकम् करिष्यसीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ एवं सुग्रीवेणेदानीं वध्यत्वं प्रतिपादितम् । अङ्गदादिभिस्तु गुणदोषपरीक्षापूर्वकं परिग्रहपरित्यागौ सिद्धान्तितौ । अथ सचिवोत्तमो हनुमान् सुग्रीवमतं राजमतत्वादत्यन्ताविचारमूलत्वाच्चोपेक्ष्य अङ्गदादिमतमेकैकानुवादपूर्वकं दूषयित्वा इदानीमेव दोषाभावस्य निर्णेतुं शक्यत्वात् सहसैव परिग्राह्य इति सिद्धान्तयति सर्गशेषेण--अथेति ॥ संस्कारसम्पन्नः शास्त्राभ्यासदृढतरसंस्कारयुक्तः । लघु अवि-

वचनं नाम तस्यैष रावणस्य बिभीषणः ॥ पृच्छ्यतां मधुरेणायं शनैर्नरवरेश्वर ॥ ४६ ॥ भावमस्य तु विज्ञाय ततस्तत्त्वं करिष्यसि ॥ यदि दुष्टो न दुष्टो वा बुद्धिपूर्वं नरर्षभ ॥ ४७ ॥ अथ संस्कारसम्पन्नो हनूमान् सचिवोत्तमः ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमर्थवन्मधुरं लघु ॥ ४८ ॥ न भवन्तं मतिश्रेष्ठं समर्थं वदतां वरम् ॥ अतिशाययितुं शक्तो बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ४९ ॥ न वादान्नापि सङ्घर्षान् नाधिक्यान्न च कामतः ॥ वक्ष्यामि वचनं राजन् यथार्थं राम गौरवात् ॥ ५० ॥ अर्थानर्थनिमित्तं हि यदुक्तं सचिवैस्तव ॥ तत्र दोषं प्रपश्यामि क्रिया न ह्युपपद्यते ॥ ५१ ॥ ॥

स्तृतम् ॥ ४८ ॥ भवत उपदेशार्थं न मम प्रवृत्तिः भवतः सर्वप्रकारोत्कृष्टत्वात् केनाप्याकारेणातिशयितस्य कस्यचिदभावादित्याह—न भवन्तमिति ॥ स्पष्टम् ॥ ४९ ॥ न वादादिति ॥ वादात् तर्ककौशलात् । संघर्षात् सचिवेषु स्पर्धावशात् । आधिक्यात् अहं मतिमान् वाग्मी चेत्याधिक्याभिमानात् । कामतः स्वैरभाषणेच्छातः । बिभीषणपक्षपाताद्वा । तर्हि किमर्थं प्रवृत्तिस्तत्राह—गौरवादिति । मयि त्वत्कृतात्संमानात् ॥ ५० ॥ पूर्वोक्तेषु चतुर्षु मतेषु प्रथममङ्गदमतं दूषयति—अर्थानर्थेति ॥ अर्थानर्थयोर्निमित्तं निर्णयोपायः । सचिवैः अङ्गदेन तादात्विकसंरम्भपरिहाराय नामानुक्तिर्बहुवचनं च यदुक्तं तत्र दोषं प्रपश्यामि । कुतः । क्रिया एवंप्रकारेण क्रिया नोपपद्यते हि ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥

ऋते नियोगात्सामर्थ्यमवबोद्धुं न शक्यते ॥ सहसा विनियोगो हि दोषवान्प्रतिभाति मा ॥ ५२॥ चारप्रणिहितं युक्तं यदुक्तं सचिवैस्तव ॥ अर्थस्यासंभवात्तत्र कारणं नोपपद्यते ॥ ५३ ॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्ययं यद्विभीषणः ॥ विवक्षा तत्र मेस्तीयं तां निबोध यथामति ॥ स एष देशः कालश्च भवतीति यथातथा ॥ ५४ ॥ पुरुषात्पुरुषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि ॥ दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा विक्रमं च तथा त्वयि ॥ युक्तमागमनं तस्य सदृशं तस्य बुद्धितः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥

अनुपपत्तिमेव दर्शयति—ऋत इति ॥ नियोगाद्राजकार्येषु नियोगात् । ऋते विना । "अन्यारादितरर्ते०" इत्यादिना पञ्चमी । सामर्थ्यं साधुत्वम् । सहसा विनियोगः गुणदोषपरीक्षामन्तरेण कुत्रचिन्महति राजकार्यें विनियोजनम् । मा मां प्रति । दोषवान् भाति । तथा च सत्यां गुणदोषपरीक्षायां नियोगः । नियोगे सति गुणदोषपरीक्षणमित्यन्योन्याश्रयः । अतोनुपपन्नमङ्गदमतमिति भावः ॥ ५२ ॥ अथ शरभमतं प्रयोजनाभावेन खण्डयति—चारेति ॥ अत्रेतिशब्दोध्याहर्तव्यः । चारप्रणिहितं चारप्रणिधानम् । युक्तमिति तव सचिवैर्यदुक्तम् शरभेण यदुक्तमित्यर्थः । तत्र तस्मिन्मते । अर्थस्य चारप्रयोजनस्य दूरतिरोहितदर्शनादेरसंभवात् चारप्रणिधानलक्षणं कारणम् उपायः न युज्यत इत्यर्थः । अत्यासन्ने स्वचक्षुर्विषये सम्यक्परिदृश्यमाने व्यवधानरहिते नभस्स्थलावस्थायिनि चास्मिन् पररन्ध्रादितत्त्वदर्शनलक्षणचारप्रयोजनाभावादयमुपायो न युज्यत इति भावः । चारणं नोपपद्यत इति पाठे तु चारयितव्यस्यान्तःपुरसमाजतीर्थादिरूपस्य विषयस्याभावाच्चारसंचारणं न घटत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ अदेशकाले संप्राप्त इत्यस्य जाम्बवन्मतस्यासारत्वात्तन्निराकरणेन सर्वं निराकृतप्रायमिति तत्स्वरूपासिद्ध्या दूषयति—अदेशेति सार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ अयं बिभीषणः । अदेशकाले संप्राप्त इति यत् । तत्र तद्विषये । यथातथा याथातथ्येन । स एष देशः कालश्च भवतीति मे यथामति इयं विवक्षास्ति तां निबोधेत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ विवक्षितमेव सोपपत्तिकं विशदयति—पुरुषादित्यादिसार्धश्लोकेन ॥ पुरुषात् अधमपुरुषाद्रावणात् । पुरुषम् उत्तमपुरुषं भवन्तम् । प्राप्य मनसा विमृश्य । तथा दोषगुणावपि युवयोर्विमृश्य । तथा रावणे दौरात्म्यं राक्षसकुलविनाशहेतुभूतसीतापहरणतत्प्रत्यर्पणानपेक्षित्वादिकम् । त्वयि विक्रमं खरदूषणप्रमुखराक्षसवधादिकम् वालिवधपूर्वकसुग्रीवराज्यप्रदानम् अतिदुस्तरसमुद्रतरणोद्योगं च दृष्ट्वा ।

तस्य बुद्धितः बुद्धेः सदृशं तस्य आगमनं युक्तमिति संबन्धः । यदा प्रतिकूले दोषदर्शनमनुकूले गुणज्ञानं च स एव देशः कालश्च भवति । इदं तथ्यमिति भावः ॥ ५५ ॥ मन्दमतं प्रतिक्षिपति श्लोकत्रयेण—अज्ञातेति ॥ अज्ञातरूपैः अपरिचितस्वरूपस्वभावैः । समीक्षिता सम्यक्परीक्षिता । प्रेक्षा युक्तिरूपा बुद्धिः ॥ ५६ ॥ क्वचिद्गुणवत्यपि मित्रे दोषदृष्टिहेतुत्वेनानैकान्तोयं गुणदोषनिर्णयोपाय इत्याह—पृच्छ्यमान इति ॥ बुद्धिमानपि पुमान् अपरिचितैः पृच्छ्यमानः सन् अविश्वासादेवैते पृच्छन्ति कस्मिन् वचस्युक्ते को वानर्थः समापद्यत इति प्रतिवचनरूपं वच उद्दिश्य सहसा विविधां शङ्कां प्राप्नुयात् । तथा सति सुखागतं स्वस्मिन्दोषराहित्येन विश्वासोपगतमपि मित्रम् मिथ्या पृष्टं सत् तेन प्रश्नेन हेतुना । प्रदुष्येत। दुष्टं भवेदि-

अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन्पृच्छ्यतामिति ॥ यदुक्तमत्र मे प्रेक्षा काचिदस्ति समीक्षिता ॥ ५६ ॥ पृच्छ्यमानो
विशङ्केत सहसा बुद्धिमान् वचः ॥ तत्र मित्रं प्रदुष्येत मिथ्या पृष्टं सुखागतम् ॥ ५७ ॥ अशक्यः
सहसा राजन् भावो वेत्तुं परस्य वै ॥ अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैपुण्यं पश्यता भृशम् ॥ ५८ ॥ न त्वस्य
ब्रुवतो जातु लक्ष्यते दुष्टभावता ॥ प्रसन्नं वदनं चापि तस्मान्मे नास्ति संशयः ॥ ५९ ॥ अशङ्कितमतिः
स्वस्थो न शठः परिसर्पति ॥ न चास्य दुष्टा वाक्चापि तस्मान्नास्तीह संशयः ॥ ६० ॥ आकारश्छाद्यमानोपि
न शक्यो विनिगूहितुम् ॥ बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ॥ ६१ ॥

त्यर्थः ॥ ५७ ॥ क्वचिन्निष्प्रयोजनश्चायमुपाय इत्याह—अशक्य इति ॥ भृशम् अत्यर्थम् । स्वस्मिन्नैपुण्यं पश्यतापि मिथ्या प्रष्ट्रा अन्तःस्वभावैः अन्तर्हितस्वाभिप्रायैः । परस्य गीतैः भाषितैः । पराभिप्रायः सहसा ज्ञातुमशक्य इत्यर्थः । छद्मना प्रष्टुर्गूढमभिप्रायं ज्ञात्वा । अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्तीति न्यायेन परेणापि स्वाभिप्रायानाविष्करणादिति भावः ॥ ५८ ॥ एवं पूर्वोक्तेषु पक्षेषु दोषानुद्भाव्य संप्रत्यात्मना परीक्ष्य कक्षीकृतं पक्षमुपक्षिपति—न त्वित्यादिना ॥ ब्रूवतो बहुव्याहरतोस्य ॥ ५९ ॥ एवमस्येङ्गिताकाराभ्यामदुष्टत्वमुक्त्वा चेष्टाभाषणाभ्यां च तद्दर्शयति—अशङ्कितेति ॥ शठः गूढविप्रियकारी ॥ ६० ॥ ननु परमवञ्चकः पुरुषो भावं निगूहयति कथं तेन विश्वास इत्यत्राह—आकार इति ॥

आकारः मुखविकारः ॥ ६१ ॥ एवं दोषाभावमुक्त्वा गुणमुचितज्ञत्वरूपं दर्शयितुं नीतिमर्यादां दर्शयति–देशेति ॥ देशकालोपपन्नं देशकालाभ्यां युक्तम्। प्रयोगेण उचितपुरुषप्रयोगेण। अभिसंहितं युक्तम्। उचितेषु देशकालपुरुषेषु प्रयुक्तमित्यर्थः। कार्यं क्रिया। स्वफलं स्वोचितफलम्। क्षिप्रम् अप्रतिबन्धम्। कुरुते कर्तरीति शेषः॥६२॥ एतेनाप्येवमेव कार्यं प्रयुक्तमित्याशयेनाह–उद्योगमिति सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ६३ ॥ फलितमाह–एतावदिति सार्धश्लोकेन ॥ स्ववचनं निगमयति--यथाशक्तीति। यथाशक्ति बुद्धिशक्तिमनतिक्रम्य। आर्जवं निर्दोषत्वम्। मद्वाक्यं श्रुत्वा यत्कर्तव्यमकर्तव्यं वा तस्य सर्वस्य त्वं तु त्वमेव प्रमाणं प्रमातेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामाय० रत्नकि० युद्धका० सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

देशकालोपपन्नं च कार्यं कार्यविदां वर ॥ स्वफलं कुरुते क्षिप्रं प्रयोगेणाभिसंहितम् ॥६२॥ उद्योगं तव संप्रेक्ष्य मिथ्यावृत्तं च रावणम् ॥ वालिनश्च वधं श्रुत्वा सुग्रीवं चाभिषेचितम् ॥ राज्यं प्रार्थयमानश्च बुद्धिपूर्वमिहागतः ॥ ६३ ॥ एतावत्तु पुरस्कृत्य युज्यते तत्र संग्रहः ॥ यथाशक्ति मयोक्तं तु राक्षसस्यार्जवं प्रति ॥ त्वं प्रमाणं तु शेषस्य श्रुत्वा बुद्धिमतां वर ॥ ६४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह ॥ प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितम् ॥ १ ॥ ममापि तु विवक्षास्ति काचित्प्रति बिभीषणम् ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः ॥ २ ॥ ॥ ॥

एवं सुग्रीवादिभिः स्वस्वमते प्रतिपादिते स्वाभिमतमपि रामो वक्तुं प्रारभते–अथेति ॥ वायुसुतस्य वचनमिति शेषः। प्रसन्नात्मा सुग्रीवादिवाक्यैः कलुषीकृते मनसि सति हनुमद्वाक्येन प्रसन्नमनाः। दुर्धर्षः पूर्वपक्षैरक्षोभ्यः। तत्र हेतुमाह–श्रुतवानिति। वसिष्ठादिभ्यः श्रुतकपोतकण्डूपाख्यानादिमान् आत्मनि स्थितं चित्तावस्थितम् ॥ १ ॥ सर्वमतप्रतिक्षेपरूपेण स्ववाक्येन किमेते व्याकुलितमनसो भवेयुरिति शङ्कया रामः सचिवाननुपच्छन्दययति–ममापीति॥ तुशब्दः पक्षान्तरवद्धनुमत्पक्षमपि व्यावर्तयति। ममापि बिभीषणं प्रति काचिद्युष्मत्पक्षैः सह परिगणनायोग्या विवक्षा अस्ति। अतः तत्सर्वं मद्विवक्षितं वा तु साध्यरूपं सर्वमर्थजातम्। श्रेयसि स्थितैः अस्मच्छ्रेयोनिरतैः। भवद्भिः युष्माभिः। श्रोतुमिच्छामि। भवद्भिः श्रुत्वा परीक्षणं कार्यमिति ममेच्छास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥

एवं सचिवाननुगुणीकृत्य स्वस्वभावकथनव्याजेन स्वविवक्षितं सहेतुकं दर्शयति—मित्रभावेनेति ॥ मतान्तरेषु सदोषत्वान्न परिग्राह्य इति हेतुसाध्ये अपि दुष्टे। मारुतिमते तु परिग्राह्यत्वरूपे साध्ये समीचीनेपि निर्दोषत्वादिति हेतुरसमीचीनः। किंतु शरणागतोहमिति वाक्यप्रयोक्तृत्वमेव तत्र मुख्यहेतुरित्यभिप्रायेण मित्रभावेनेति हेतुनिर्देशः। मित्रभावेन वास्तवमित्रत्वाभावेपि मित्रत्वाभिनयमात्रेणापीत्यर्थः। मित्रभावः शरणागतत्वम्। राघवं शरणं गतः शरण्यं शरणं गत इति पूर्वोत्तरत्र च तस्यैव कथनात्। अन्यत्रापि—विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सल इति शरणागतिशब्देनोपक्रम्य। तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसीति मैत्रीशब्देन परिसमापनात्। यद्वा। मित्रशब्दः स्वाभिप्रायेण शरणागते गौरवारोपाद्युज्यते। न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि। सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्दश्राविणः परित्यागे शक्तिसंभावनामपि न पश्यामीत्यर्थः। कथंचन दृष्टादृष्टानर्थशतानुबन्धित्वे तत्परिग्रहस्य सुहृदामनभिमतत्वे मत्प्राणपरित्यागे प्रस्तुतेपीत्यर्थः। दोषो यद्यपि तस्य स्यात्। यद्यपि सुग्रीवादिभिरुक्ता दोषा नास्मिन् सन्ति। सन्तु वा ततोपि भूयांसः। अथाप्यशक्यमहं कथं करोमीत्यर्थः। स्याच्छब्दः दुष्टोपि शरणागतशब्दप्रयोक्ता मया परि-

मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ॥ दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ ३ ॥ ॥

गृहीत इति मम महद्यशो भवेदित्येवमर्थम्। अदुष्टपरिग्रहे गुणो मन्दः। दुष्टपरिग्रहे तु मम शरणागतरक्षणधर्म उत्तेजितो भवतीति भावः। करुणया दुष्टपरिग्रहे शिष्टगर्हा स्यादित्यत्राह—सतामेतदिति। एतद्दुष्टस्यापि शरणागतस्य संग्रहणम्। सतां शिष्टानाम्। अगर्हितं गर्हितादन्यत्। पूजीतमित्यर्थः। पूजीतत्वं च कपोतोपाख्यानादिभिः प्रपञ्चयिष्यते। एवं च शास्त्रेषु दोषाणां परित्यागहेतुत्वोक्तिः शरणागतव्यतिरिक्तविषयेति विषयव्यवस्थाभिप्रेता। अत एव दोषाधिक्येन वधार्हस्यापि शरणागतस्य रक्षणमेव कार्यमिति श्रुतिराह—तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीति। आचार्ययोजना। मित्रस्य स्नेहिनो भावो मित्रत्वम्। तेन आशालेशमात्रेण। अद्वेषमाभिमुख्यमात्रं वास्मदङ्गीकारे प्रयोजकं न तु पूर्णभक्तिरिति भावः। तथोक्तम्—त्वामामनन्ति कवयः करुणामृताब्धे ज्ञानक्रियाभजनलभ्यमलभ्यमन्यैः। एतेषु केन वरदोत्तरकोसलस्थाः पूर्वं सदूर्वमभजन्त हि जन्तवस्त्वामिति ॥ यद्वा मित्रभावेन मित्रक्रियया। भावो लीलास्वभावयोः। जन्त्वभिप्रायचेष्टासु भूतौ विद्वत्पदार्थयोः। क्रियायामात्मनीति नानार्थरत्नमाला। मित्रभावनयेति यावत्। अहृदयशरणोक्त्येत्यर्थः। तदप्युक्तम्—शरणवरणवागियं योदिता न

भवति बत सापि धीपूर्विकेति । शरणागतभावेनेति वक्तव्ये मित्रभावेनेत्युक्तिः । स्वाश्रयणाय कतिचित्पदानि कुर्वत्यपि स्वसदृशबुद्धिकारिणो भगवतोभिप्रायेण । देव्यापि शरणागतिमभिदधत्या । तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसीत्युक्तम् । यद्वा मित्रभावेन मित्रत्वेन हेतुना । सुहृदं सर्वभूतानामित्युक्तरीत्या अस्मदीयसहजसौहार्दं पुरस्कृत्येत्यर्थः । यद्वा मित्रभावेन आनुकूल्यसंकल्पादिपूर्वकमित्यर्थः । यद्वा मितात्रायत इति मित्रम् । ईश्वरोपकारं परिच्छिद्य तत्सदृशोपकारप्रवृत्तस्य भावेनेत्यर्थः । यद्वा विश्वसनीयस्थलं मित्रम् । तन्मित्रं यत्र विश्वास इत्युक्तत्वात् । विश्वासिनो भावेनेत्यर्थः । संप्राप्तं तस्याशालेशमात्रेण ह्रीरेषा हि ममातुलेत्युक्तरीत्या मम तन्निवासगमने प्राप्तेपि स्वयमेव प्राप्तं कथं त्यजेयम् । संप्राप्तं सम्यक्प्राप्तम् । पादुके द्वारि विन्यस्य देववन्दनकारिन्यायेनान्यत्र चित्तप्राप्तिमन्तरेण परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि चेति विरोधिनिवृत्तिपूर्वकं प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा संप्राप्तं माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्गतिर्नारायण इति न्यायेन मयि त्यक्तसकलविधबन्धुभावमाचरन्तम् । यद्वा मदन्तरङ्गानुचरपुरस्कारेण प्राप्तम् । यद्वा संप्राप्तं लङ्कायां स्थित्वा राघवं शरणं गतोस्मीत्युक्तं चेत् अतन्द्रितचमूपतीत्याद्युक्तन्यायेन मम तत्र गन्तव्यतायामपि तस्यागमनेन पङ्गोरुपरि गङ्गानिपतनवदस्मत्प्रयोजनमेव कृतम् । संप्राप्तं प्राप्तिरेवास्माकमपेक्षिता । न तु स्तुत्यर्चनध्यानप्रणामादिः । समित्यनेन मानसवाचिककायिकरूपपूर्णप्रपदनमुच्यते । न त्यजेयं त्यक्तुं न शक्नोमि । सर्वशक्तेरपि मम शरणागतशब्दश्राविणः परित्यागे शक्तिसंभावनामपि न पश्यामीत्यर्थः । संप्राप्तं न त्यजेयं, शरणागतसस्यमालिनीयं वृषशैलेशकृषीवलं धिनोतीत्युक्तरीत्या रक्षापेक्षां प्रतीक्षमाणोहं कथं संप्राप्तं त्यजेयम् । न त्यजेयं तत्संबन्धेन रावणविषयाकारापेक्षी कथं तमेव त्यजेयम् । अतएव हि घण्टाकर्णपक्षपातेन तदनुजस्यापि मुक्तिं ददौ । अत एव च मालाकारविषयपक्षपातेन युष्मत्सन्ततिजातानां दीर्घमायुर्भविष्यतीत्युक्तवान् । न त्यजेयम् आगमनमात्रेण श्लाघनीये त्यागसंभावना कुतः । संभावनायां लिङ् । त्यागसंभावनायां खलु साधनोद्योगः । तस्य त्यागे स्वसत्ता चेत् साधनोद्योगः स्यात् । सैव न निर्वहति कथमुद्योगः । तत्स्वीकाराभावे स्वसत्ता न सिद्ध्यति चेत् तत्स्वीकारेऽस्मत्सत्ता न सिद्ध्यतीत्यस्मत्त्यागः स्यात् स कथमुपपद्यत इति चेत्तत्राह—कथंचन । अप्यहं जीवितं जह्यामित्युक्तरीत्या नवप्रसववात्सल्येन वत्सला गौः पूर्ववत्सानिव युष्मानपि त्यक्ष्यामि न त्वाश्रितम् । यद्वा कथंचन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थास्वपीत्यर्थः । यद्वा कथंचन शरणागतस्य गुणाभावेपि दोषप्राचुर्येपि तत्परिग्रहस्य सर्वानभिमतत्वेपि दृष्टादृष्टानिष्टशतानुबन्धित्वेपि मत्प्राणपरित्यागे प्रस्तुतेपीत्यर्थः । किंच दोषो यद्यपि तस्य स्यात् । अस्मदभिप्रायेण

दोषो नास्त्येव अस्थानभयशङ्किनो भवतोभिप्रायेण तस्य दोषोस्ति चेत्स्यात् । अङ्गीकारेव्ययमिदम् । दोषभोग्यत्वरूपवात्सल्यैकस्वभावस्य मे आश्रितदोषो ह्युपादेय इति भावः । सुकुमारस्य राजकुमारस्य सुगन्धिमूलमृल्लेशवदस्य दोषभोग्यत्वम् । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् तस्य शरणागतस्य न दोषः । यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इत्युक्तरीत्या दोषो न श्लिष्येदित्याशयः । यद्वा दोषो यद्यपि स्यात् स तस्य हि शरणागतिरूपनिरतिशयगुणशालिनो दोषो न त्याज्यकोटिमाटीकते । सुगन्धिमूलमृल्लेशवत् । यद्वा दोषो यद्यपि तस्य दोषोस्ति चेत्तत्संबन्धी खलु दोषः । स तस्मादपि श्लाघ्यः स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् । अस्माभिः प्रार्थितः खलु । गुणवान् रक्षितश्चेत् गुणवत्ताप्रतिकरः । दोषवान् रक्षितश्चेदतिशयोस्माकमिति भावः । यद्वा दोषो यद्यपि अस्मद्वधापेक्षया तस्य स्यात् तस्यापेक्षितफलसिद्धिः स्यात् कपोतोपाख्यानानुगुणेयं योजनेति श्रीवत्साङ्कमिश्रा आहुः । कथं तर्ह्येतन्महामन्त्रिणो निन्दन्तीत्यत्राह—सतामेतदगर्हितम् एतदाश्रितदोषाङ्गीकरणं स-

सुग्रीवस्त्वथ तद्वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवः ॥ ४ ॥

ताम् अगर्हितम् अनिन्दितम् । अस्मत्पक्षपातिनामस्थानभयशङ्किनां निन्दितत्वेपि परमार्थदर्शिनां कपोतादीनां च न निन्दितमिति भावः । यद्वा एवं दुष्टापरित्यागे प्रत्यवायपरिहारो वा पुरुषार्थसिद्धिर्वा पापक्षयो वेति चेन्नैतदित्याह—सतामिति । सद्गोष्ठीष्वस्मद्गर्हापरिहार एव फलं स्वमारणोद्योगवतामपि रक्षकाः कपोतादयः तेषामगर्हितम् । यद्वा दुष्टजनपरिग्रहस्य शिष्टगर्हितत्वच्छास्त्रनिन्दितत्वाच्चायुक्तमित्याशङ्क्य सत्यमेतद्दुष्टजनत्याज्यत्ववचनं सामान्यविषयम् । तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीत्येवमादिशरणागतापरित्यागविषयविशेषशास्त्रस्य सद्भावात् । दुष्टस्यापि शरणागतस्य संरक्षणे शिष्टगर्हणा नास्ति प्रत्युत श्रेय एवेत्याह—सतामेतदगर्हितमिति । एतद् दुष्टशरणागतपरिग्रहणम् । सतां सामान्यविशेषशास्त्रविदाम् । अगर्हितं गर्हितादन्यत् पूजनीयमित्यर्थः । सर्वशक्तेः काचिदशक्तिः। सर्वज्ञस्य किंचिदज्ञानं च मित्रभावेनेति श्लोकेन दर्शितमिति गोविन्दयतिनः प्रत्यवदन् ॥ ३ ॥ अथ सुग्रीवो रामप्रकृतिमाकर्ण्य अतिसाहसमेतदित्यन्तं भीतभीतः प्राह— सुग्रीव इति ॥ आभाष्य अनूद्य । शुभतरं नीतिशास्त्ररहस्यमूलत्वात्स्वामिविषयप्रेमातिशयनिबन्धनत्वाच्च शुभतरं वाक्यमुवाच । अत्र लक्ष्मणमित्युक्तत्वादुपसंहारे सहलक्ष्मण इत्युक्तत्वाच्चोभयोरपि वचनमुभावपि प्रति प्रतिवचनं च

बोध्यम् ॥ ४ ॥ सुदुष्ट इत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ अस्माभिः पूर्वमुक्तैश्छिद्रान्वेषित्वादिदोषैर्युक्तो भवतु वा मा वा कृतघ्नः स एष रजनीचरः । किं किमर्थम् । परित्याज्य एवेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ दुष्टत्वादुष्टत्वयोर्ग्राह्योयमिति वदन्तं रामं प्रति उभयथापि त्याज्य इति सोपपत्तिकमाह–सुदुष्ट इत्यादिना ॥ सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा एष रजनीचरः । किं किमर्थम् । अनेन साध्यं प्रयोजनं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ कृतघ्नतामेवाह–ईदृशमिति ॥ यं बन्धुम् । एष व्यसने प्राप्ते न परित्यजेत्स कस्तस्य भवेत् न कोपीत्यर्थः । भ्रातरं परित्यजन् सर्वानपि परित्यजेदेवेति भावः । ईदृशं व्यसनम् । लङ्कादहनपुत्रवधादिकमारभ्य समुद्रतीरनिवेशपर्यन्तं व्यसनमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अथ सूक्ष्मधर्मानभिज्ञस्य सुग्रीवस्य

सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ ५ ॥ ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ॥ को नाम
स भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् ॥ ६ ॥ वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य च ॥ ईषदुत्स्मयमानस्तु
लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ॥ ७ ॥ अनधीत्य
च शास्त्राणि वृद्धाननुपसेव्य च ॥ न शक्यमीदृशं वक्तुं यदुवाच हरीश्वरः ॥ ८ ॥ अस्ति सूक्ष्मतरं किंचिद्यदत्र
प्रतिभाति मे ॥ प्रत्यक्षं लौकिकं वापि विद्यते सर्वराजसु ॥ ९ ॥ अमित्रास्तत्कुलीनाश्च
प्रातिदेश्याश्च कीर्तिताः ॥ व्यसनेषु प्रहर्तारस्तस्मादयमिहागतः ॥ १० ॥ ॥

नीतिमर्यादयैवोत्तरं वक्तुमारभते–वानराधिपतेरिति सार्धश्लोकः ॥ ईषदुत्स्मयमानः धर्मरहस्यमिदं मम परमशक्तिं शरणागतसंरक्षणव्रतं च सम्यगपरिज्ञाय यत्किंचिद्वदत्ययमिति मन्दस्मयं कुर्वन् ॥ ७ ॥ प्रथमं तद्वचनमुपलालयति–अनधीत्येति ॥ ८ ॥ अस्तीति ॥ सूक्ष्मतरं किंचित् अर्थस्वरूपमिति शेषः । तदेवार्थस्वरूपं विशिनष्टि–प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं दृष्टम् । लौकिकं लोकसिद्धम् । यत्सर्वेष्वपि राजसु विद्यते मे प्रतिभाति च तत्सूक्ष्मतरं किंचिद्धर्मस्वरूपमस्तीति संबन्धः ॥ ९ ॥ तदेवार्थस्वरूपमाह–अमित्रा इति ॥ तत्कुलीनाः ज्ञातयः । प्रातिदेश्याः समनन्तरदेशाधिपाश्च । व्यसनेषु समुपस्थितेषु प्रहर्तारः अमित्राः शत्रवः कीर्तिताः । तस्माद्व्यसनप्रहर्तृज्ञातित्वात् ॥ १० ॥ ॥

व्यसनिनं रावणं परित्यज्यागमने कारणान्तरमस्तीत्याह—अपापा इति ॥ अपापास्तत्कुलीना नरेन्द्राः । हितान् हितपरान् । स्वकान् ज्ञातीन् मानयन्त्येव । तेषामपि नरेन्द्राणां शोभनो गुणवानेष ज्ञातिः प्रायः शङ्कनीयः । लोके पापभूयिष्ठतया शोभनोपि प्रायेण शङ्कनीयः । पापिनस्तु नरेन्द्रस्य तादृशो ज्ञातिः शङ्कनीय इति किमु वक्तव्यम् । अतोयं रावणेन शङ्कितस्तेन सह विरुद्धचैवागत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवं रावणपरित्यागे हेतुमुक्त्वा स्वापरित्यागे हेतुं वक्तुं प्रतिजानीते—यस्त्वति ॥ अरिबलस्य बिभीषणस्ये दोषः को नाम स भवेत्तस्येत्यादिनोक्तः । तत्र विषये । यथाशास्त्रं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । इदमुत्तरं—न वयमिति । न वयं तत्कुलीनाः राक्षसराज्यानर्हाः । अस्माकं तद्राज्ये आकाङ्क्षाभावात् । मम रावणस्येव तस्मिन्नरित्वशङ्का-

अपापास्तत्कुलीनाश्च मानयन्ति स्वकान् हितान् ॥ एष प्रायो नरेन्द्राणां शङ्कनीयस्तु शोभनः ॥ ११ ॥ यस्तु दोषस्त्वया प्रोक्तो ह्यादानेऽरिबलस्य च ॥ तत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाशास्त्रमिदं शृणु ॥ न वयं तत्कुलीनाश्च राज्यकाङ्क्षी च राक्षसः ॥ १२ ॥ पण्डिता हि भविष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो बिभीषणः ॥ १३ ॥ अव्यग्राश्च प्रहृष्टाश्च न भविष्यन्ति संगताः ॥ प्रवादश्च महानेष ततोस्य भयमागतम् ॥ इति भेदं गमिष्यन्ति तस्माद्ग्राह्यो बिभीषणः ॥ १४ ॥ न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः ॥ मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः ॥ १५ ॥ ॥

प्रसक्तिर्नास्ति । अतो नास्मान् त्यक्ष्यतीति भावः । किंच राक्षसो बिभीषणस्तु राज्यकाङ्क्षी अस्मन्मुखेन रावणं घातयति । अतः स्वकार्यविघातभयादपि नास्माकमपकारं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु मूर्खा राक्षसाः कथमेवं विमृश्यकारिण इत्याशङ्क्य नायं नियम इत्याह—पण्डिता इति ॥ अर्धमेकं वाक्यम् । राक्षसा अपीत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुनरप्यस्य रावणेन विरुध्यागमनमेव प्रतिपादयन् परिग्राह्यत्वं निगमयति—अव्यग्रा इति सार्धश्लोकेन ॥ ते ज्ञातयः अव्यग्राः प्रहृष्टाश्च सन्तः कदाचिदप्यन्योन्यसंगताः न भविष्यन्ति न भवन्तीति । अनेनैव हेतुना ज्ञातयोवसरे भेदं गमिष्यन्ति गच्छन्ति । अस्य च भीतस्यैव महान् प्रणादः श्रूयते । अतो बलीयसो रावणात् अस्य भयमागतं तेन च भयेनात्मत्राणार्थमागत इति परिग्राह्योयमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु दुष्टोपि ज्येष्ठोनुवर्तनीय एवेत्याशङ्क्य यद्यप्ययं धर्मः तथापि न सर्वत्र संभवतीत्याह—न सर्वे इति ॥ मद्विधा वा पितुः पुत्रा इति भूतार्थकथनत्वा-

न्नात्मप्रशंसादोषः। यथा कृपावानाविकत्थन इत्युक्तलक्षणेन धीरोदात्तेन दुष्यन्तेन। सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तय इत्युक्तम्। यथा च हनुमता। पन्नगाशनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते। वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रधेति॥ दण्डिना च काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे। स्वगुणाविष्क्रियादोषो नात्र भूतार्थशंसिनः। अपि त्वनियमो दृष्टस्तथा त्वन्यैरुदीरणादिति॥ यद्वा पूर्वश्लोकार्थस्य भरतेति प्रसङ्ग परिहरति—सर्व इति। तातेति सान्त्वोक्तिः। सर्वे भ्रातरः भरतोपमा न भवन्ति। कैकेयीवरप्राप्तं पित्रा दत्तमपि राज्यं परित्यज्य वनं गतं मामनुसृत्य तवैव राज्यं त्वमेव गृहाण। अहं त्वद्दास्यं करिष्यामीति वदन्भरतादन्यः कश्चिदस्ति किमिति भावः। एवंविधप्रसक्त्यभावाल्लक्ष्मणस्यानुपादानम्। अत्र दृष्टान्तमाह—मद्विधा इत्यादिना। मद्विरहमात्रेण लोकान्तरं गतः पिता। तत्तुल्यपितृमानस्मत्सदृशः कश्चिदस्ति किमित्यर्थः। यद्वा मद्विधाः पितुः पुत्राः सन्तु वा मा वा भरत-

एवमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः॥ उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत्॥ १६॥ रावणेन प्रणिहितं तमवेहि बिभीषणम्॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर॥ १७॥ राक्षसो जिह्मया बुद्ध्या संदिष्टोयमिहागतः॥ प्रहर्तुं त्वयि विश्वस्ते प्रच्छन्नो मयि वानघ॥ १८॥ लक्ष्मणे वा महाबाहो स वधः सचिवैः सह॥ रावणस्य नृशंसस्य भ्राता ह्येष बिभीषणः॥ १९॥ एवमुक्त्वा रघुश्रेष्ठं सुग्रीवो वाहिनीपतिः॥ वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं ततो मौनमुपागमत्॥ २०॥ ॥

समा भ्रातरस्त्वत्समाः सुहृदश्च न सन्तीत्यर्थः। सुहृदो वा भवद्विधाः। वर्षरात्रसमये स्थितेन मयात्यन्तकुपितेन लक्ष्मणेन चात्यन्तं परुषमुक्तेपि अस्मासु प्रेमातिशयमेव प्रकटयन् त्वत्समः को वास्तीति भावः। यद्वा मद्विधा वा पितुः पुत्रा न भवन्ति। निरतिशयपितृवात्सल्यभूतोस्मत्तुल्यो नास्तीत्यर्थः॥ ॥ १५॥ अथ सुग्रीवो नीतिमुखेन बिभीषणस्य त्याज्यतां प्रतिपादयितुमशक्तः परिग्रहे चाविदितभावोयं रामे कमनर्थमुत्पादयिष्यतीति प्रेमवशेन व्याकुलो बिभीषणशरणागतेरेकस्याः सलक्ष्मणेन स्वेन क्रियमाणं शरणागतिद्वयं प्रबलमभिमन्यमानः शरणागतिपूर्वकं बिभीषणनिग्रहं प्रार्थयते—एवमित्यादिचतुःश्लोकैः॥ १६॥ १७॥ राक्षस इत्यादि॥ अत्र मयि लक्ष्मण इति स्वस्य लक्ष्मणस्य चानर्थकथनं स्वव्यसनादपि स्वाश्रितव्यसनं रामस्यात्यन्तारुन्तुदमिति तत्प्रदर्शनेन बिभीषणापरिग्रहसमर्थनार्थम्॥ १८॥ १९॥ एवमुक्त्वेति॥ मौनमुपागमत्। प्रणयरोषादिति भावः॥ २०॥

अथ रामः स्वस्य सर्वशक्तित्वप्रदर्शनेन सुग्रीवस्यातिशङ्कां निवार्य शरणागतरक्षणरूपस्य स्वव्रतस्य धर्मशास्त्रसिद्धत्वात्तस्यापरित्याज्यतां प्रतिपादयति–सुग्रीवस्य त्वित्यादिना ॥ विमृश्य मयि प्रेमातिशयेनैवमुक्तमिति विचार्य ॥२१॥ सुग्रीवस्य भयं निवर्तयति–सुदुष्ट इति ॥ स एष रजनीचरः सुदुष्टो वा अदुष्टो वा भवतु किं करिष्यति। तदेव विवृणोति–सूक्ष्ममिति। सुक्ष्ममपीत्यनेन साक्षान्मयि मदाश्रितेषु मत्संबन्धिसंबन्धिष्वपि न शक्त इति भावः ॥ २२ ॥ कथं न शक्त इत्याकाङ्क्षायां स्वशक्तिं दर्शयति–पिशाचानिति ॥ पृथिव्यां विद्यमानानिति शेषः। त्वं तावत्सकलैः स्वबलैः सह तिष्ठ। अहमेक एव पर्याप्त इत्यभिप्रायेणाह–हरिगणेश्वरेति। अङ्गुल्यग्रेण शस्त्रास्त्रादिप्रसङ्गशून्येन अङ्गुल्यन्तरानिरपेक्षेण एकस्यामप्यङ्गुल्यामंशान्तरव्यापारवर्जितेन । तत्रापि हस्तपादादिविशेषविवक्षाशून्येन अग्रमात्रेण। हन्यां हन्तुं शक्तः। न केवलं लङ्कामात्रनिवासिनो राक्षसान्

सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा विमृश्य च ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥ सुदुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं ममाशक्तः कथंचन ॥ २२ ॥ पिशाचान् दानवान् यक्षान् पृथिव्यां चैव राक्षसान् ॥ अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्यामिच्छन् हरिगणेश्वर ॥ २३ ॥ श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ॥ अर्चितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ २४ ॥ ॥

किन्तु स्थानान्तरनिवासिनोपीति विवक्षया पृथिव्यां चैवेति निर्देशः । न केवलमेकजातीयानामेव लक्ष्यत्वं किन्तु सर्वेषामपीत्यभिप्रायेणाह–तानिति । तर्हि लङ्कामात्रनिवासिनो राक्षसान्किमिति न हंसीत्यत्राह–इच्छन्निति । इच्छाभावादेव तद्वधाभावः । न त्वशक्त्येति भावः ॥ २३ ॥ एवमस्मादपकारशङ्का नास्तीक्त्युक्त्वा भवतु वायमपकारी तस्मादेवापकारान्मम प्राणा गच्छन्तु वा। अथापि नायं निग्राह्यः नापि परित्याज्यः। किन्त्ववश्यं रक्ष्य एवेति कपोतोपाख्यानेन प्रतिपादयति–श्रूयते हीति ॥ हीति प्रसिद्धेयमाख्यायिकेत्यर्थः । कपोतेन धर्माधिकारशून्येन तिर्यङ्मात्रेण एतेनाप्यनुष्ठितत्वे किमु वक्तव्यमस्माकम्। कपोतेन एकेनासहायेन कृतं किमुत ससहायैरस्माभिः। शत्रुः कपोतस्य मृगयुः स्वयं भार्यापहारी वैरी बिभीषणस्त्वस्माकं न तथा । तथाप्यरक्षणे किमस्मत्पौरुषेण। शरणमागतः। कपोताध्युषितद्रुमस्थलं यदृच्छया प्राप्तः। सोञ्जलिं

शिरसा बद्ध्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् । शरणं हि गतोस्म्यद्य देवतामिहवासिनीमिति ॥ स्वावासवनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तवान् न तु कपोतम् । बिभीषणस्तु राघवं शरणं गत इति अस्मत्कूटस्थरघुराक्षससंवादोक्तशरणागतराक्षसरक्षणं पुरस्कृत्य मां प्राप्तः । यद्वा शरणं शाखिनः पक्षिणां गृहमित्युक्तरीत्या वनस्पतिरूपं गृहं प्राप्तः । न तु शरणागतिं चक्रे । शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः । अर्चितश्च लुब्धकत्वात्सहजशत्रुत्वात् भार्यापहर्तृत्वाच्चापन्नोप्यसावित्युपेक्षणस्य तद्वधोपायान्वेषणस्य च कर्तव्यत्वे प्राप्तेप्यतिथिं देवत्वेन मत्वा शीतनिवारणायाग्निमानीय पूजितः । वयं तु वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेन सचिवैः सहेत्यनुबन्धिपर्यन्तं सम्यगर्चयामः । यथान्यायम्। यावत्क्षुन्निवृत्ति सन्मित्रागम इव समग्रादरेणान्तर्विषादलेशं विना आहृतः । यद्वा प्रियवचनादिभिः वञ्चनां विनेत्यर्थः । स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः । बहिः कतिचिदाहारानानीय स्वकीयद्रव्यान्तराणि कतिपयानि शरीरैकदेशान्वा दत्त्वा नोपचचार । किन्त्वज्ञैरात्मत्वेनाभिमन्यमानैः प्राज्ञैरप्याद्यं धर्मसाधनमित्यादरणीयैः शरीरमांसैः शरभङ्ग इव इदमेकं महत्तप इति मत्वा वह्नावह्नाय पतति स्म । निमन्त्रितः भोजनार्थं नियोजितः ॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थं द्रढीकुर्वन् स्वस्य कैमुत्यमाह—स हि तमिति ॥

स हि तं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ॥ कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः ॥ २५ ॥ ॥

स कपोतः वयमिव धर्मानुष्ठानयोग्यजातौ शरण्यवंशे वा नोत्पन्नः । तं जात्या स्वभावेन च क्षुद्रसमाचारम् पक्षिणां कालसंमित इत्यखिलपक्षिजातिविरोधिनं तस्य कपोतस्यान्तिकं प्रति यदृच्छयाभ्येत्य पतितम् उपायान्तरशून्यम् विपरीतानुष्ठानैकनिरतम् अनुतापलेशेन वा अनुकूलवादप्रसङ्गेन वाऽनन्वितं प्रतिजग्राह । स्वात्मत्यागेनाङ्गीकृत्यावति स्म । पूर्वश्लोके शत्रुरिति सामान्येनोक्तमर्थं तद्वृत्तिप्रदर्शनेन विशिनष्टि—भार्याहर्तारमिति । एवमेव रावण आगतश्चेदस्माभिः कार्यं इत्यभिप्रायः । आगतम् अस्याङ्गीकाराय कृतमुपायानुष्ठानं कपोतावासद्रुमस्थलं प्रत्यागमनमात्रमेव । तद्विना वनस्पतिदेवतां प्रत्युक्तं शरणशब्दं कपोतो नाशृणोत् । अत्र स हीत्यनेनैव कपोतानुवादे लब्धेपि पुनः कपोतग्रहणं श्येनकपोतोपाख्यान इव नायं परिगृहीतकपोतशरीरो देवो मुनिर्वा । किन्तु प्राकृतः कपोत इति ज्ञापनार्थम् । अयं कपोतः प्राक्तनधर्मविशेषैर्गजेन्द्रादिवत्तिर्यक्त्वेप्येवंधर्मानुष्ठानयोग्यो बभूव । कपोत इत्यनेन तिर्यक्त्वं शास्त्रानधिकारित्वं बुद्धिमान्द्यं च सूचितम् । वानरश्रेष्ठ पुनरप्येकस्तिर्यक् शत्रुं किरातं ररक्षेत्येनां कथां शृणु । वानरः कश्चिद्व्याघ्राद्भीतं स्वावासद्रुममागतं किरातं ररक्ष । तदानीं वृक्षमूलस्थो व्याघ्रस्तस्मिन्वानरे

सुते निषादं समीक्ष्य त्वां रक्षामि वानरं पातयेत्युवाच । ततः पापैकनिरतः किरातः स्वरक्षणकारिणं वानरं पातयामास । अनन्तरं वानरं पतितं गृहीत्वा व्याघ्रः त्वां जह्यां स्वोपकारिद्रोहिणं निषादं जहीति मनुष्यमांसलुब्धत्वादुवाच । ततो धर्मवित्स वानरः प्राणात्ययदशात्वादहृदयं तत्त्यागमङ्गीकृत्य व्याघ्रमुक्तस्तरुमारुह्य स्वस्यापकर्तारं किरातं पश्चादपि गत्यन्तराभावान्निजवासद्रुमस्थितिहेतुना शरणागत इत्यरक्षत् । भवान्वानराधिपत्ये स्थितः सन् स्वजातिधर्मं इति शरणागतरक्षणं किन्नावलम्बते । किं पुनर्मद्विधो जनः। कपोतचरितं पश्यतां मादृशां किं वक्तव्यम् । मद्विधः शरणागतरक्षणाय समुच्छ्रितध्वजे रघुवंशे जातः । षष्टिर्वर्षसहस्राणि लोकस्य चरता हितम् । पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मयेत्युक्तरीत्या लोकरक्षणदीक्षितस्य दशरथस्य पुत्रः । वसिष्ठविश्वामित्रादिशिष्यः महायोगिना जनकेन कृतसंबन्धः रामो विग्रहवान् धर्म इति प्रसिद्धः । मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च स इति सर्वलोकानुकृतधर्मानुष्ठानः अहं संप्रति शरणागतहिंसां कुर्यां चेल्लोकः कीदृग्विधः स्यात् ।

ऋषेः कण्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा ॥ शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिनीम् ॥ २६ ॥

मद्विधः मम वृत्तं पश्चाद्वक्ष्यते । सामान्येन धर्मसेतुर्नृपाणामिति मादृशानां संमतत्वेन स्थितः मद्विधः मादृशः शरणागतत्यागं न करोति । अवध्यवधोन्मुखानां रावणादीनां खल्वीदृशं कार्यं रोचते । जनः शरणागतत्यागकृत्कीदृशोत्पत्तिमान् स्यात् ॥ २५ ॥ ननु शास्त्रानधिकारिणस्तिरश्चोऽनुष्ठानमनुपादेयं न च चोदनामन्तरेण प्रकृतिमात्रेण धर्मत्वं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्य कण्डुमुनिगाथया विधानं दर्शयति—ऋषेरिति ॥ कण्वस्य पुत्रेणेत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वं परमर्षिणेति यथार्थदर्शित्वम् सत्यवादिनेति यथादृष्टार्थवादित्वं चोच्यते । तेन परमाप्तत्वं दर्शितम् । वेदवचनादिसिद्धम्। पुरा गीतां कण्डुकल्पितेयमिति न मन्तव्यम् । ऋच एव सामत्वात्पुरा विद्यमानामेवेदानीं गीयमानां गीताम् । एतत्कृतत्वेपि सामध्वनिवत्समस्तपापापनोदनक्षमाम् । धर्मिष्ठां वेदोक्तधर्मोपमेयस्मृत्युक्तप्रतिपादिकाम् । अनेन परमप्रयोजनत्वमुक्तम् । सत्यवादिनीमिति पाठे अबाधितार्थप्रतिपादिनीं गाथाम् । अनेकार्थोचितसुलभाभ्यसनीयत्वाय संकुचितशब्दां शृणु । इतः पूर्वमेतद्गाथानाकर्णनेन खलु त्वमेवमाविलात्मासि एनामवहितमनाः शृणु ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ कण्डुगाथायां चतुःश्लोक्यामाद्यश्लोकेन पूर्णप्रपत्त्यसिद्धावपि गत्यन्तरशून्यतयात्मनिक्षेपाभिप्रायव्यञ्जकशरणागतिशकलतुल्याञ्जलिबन्धादिमात्रविधानमपि हानिं न नयेत् तत्करणमनुग्रहावहमित्याह—बद्धाञ्जलिपुटमिति ॥ अनुकूलबुद्धिवाग्वृत्त्यभावेप्यञ्जलिमात्रमेवालम् । अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनीति स्वतन्त्रस्याप्याशु दयाजननी मुद्रा खल्वियम् । दीनम् एवमञ्जलिबन्धमात्रं विनापि कार्पण्यद्योतनावस्थानमेवालम् । याचन्तम् अञ्जल्याद्यभावेपि कार्पण्यद्योतनेप्यहृदयप्रार्थनैवालम् । शरणागतम् अञ्जलिबन्धादित्रयेप्यविद्यमाने रक्षकनिवासस्थलाभिगमनमेवालम् । पूर्वं स्वरक्षाभरनिक्षेपरूपशरणागतिशकलान्युक्त्वा शरणागतमिति पूर्णप्रपत्तिरुक्तेति वा स्यात् । अपि शत्रुं साक्षाच्छत्रुमपि न हन्यात् । अयं शास्त्रार्थ ऐहिकाभ्युदयार्थो वा परलोकार्थो वा प्रत्यवायपरिहारार्थो वेत्युक्ते सति तेभ्यः प्राक्प्रयोजनान्तरमाह—आनृशंस्यार्थमिति । अघातुकत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । नृशंसोयमिति लोकापवादपरिहारार्थमिति यावत् । यद्वा आनृशंस्यं सकलधर्मसारभूतो दयागुणः तद्रक्षणार्थं वा । यथोक्तं सीत-

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् ॥ न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप ॥ २७ ॥ आर्तो वा
यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः ॥ अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ २८ ॥ ॥

तया—आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुत इति । परंतपेति । कण्डुरपि कंचिद्राजानं प्रत्युक्तवानिति गम्यते । परंतप । शरणागते किं पौरुषप्रकटनेन प्रत्यर्थिषु खलु तत्कर्तव्यमिति भावः ॥ २७ ॥ पूर्वं न हन्यादिति स्वेन क्रियमाणं हननमात्रं प्रतिषिद्धम् । अत्र स्वेतरक्रियमाणशरणागतपीडायामपि शरणागते आर्तत्वदृप्तत्वविभागानालोचनेन प्राणान् हित्वा तद्रक्षणं कार्यमित्याह—आर्तो वेति ॥ आर्तः स्वाभिमतसंभवे विलम्बाक्षमतीव्रसंवेगवान्वा । शरणागमनवेलायामपि स्वापराधनिमित्तभयादिमान् वेत्यर्थः । दृप्तस्तु विलम्बाविलम्बावनादृत्य फलसिद्धिमात्रसक्तः । अस्यां वेलायां विनयस्वापराधभयशून्यो वा । मुमुक्षुपक्षे संसारजुगुप्सानुसंधानेन सद्य एव देहनिवृत्तिकाम आर्तः । दृप्तः शरीरावसाने मुक्तिकामः । यद्वा आकिंचन्यानन्यगतित्वपुरस्सरं प्रपन्न आर्तः । स्तोभहेलनादिरूपेण शरणागतोस्मीति ब्रुवन् दृप्तः । परेषां शरणागतः स्वव्यतिरिक्तशरणागतः । यद्वा परेषामिति निर्धारणे षष्ठी । परेषां मध्ये शरणागतोरिः वैरे हृदि विद्यमानेपि शरणागतिशब्दमात्रमभिदधानः पुरुषः कृतात्मना निश्चितमनस्केन । धर्मशास्त्रविश्वासशालिनेत्यर्थः । प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः । अस्थिरान् प्राणान्परित्यज्य स्थिरं शरणागतरक्षणं कर्तव्यम् । कृतात्मनेति

स चेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति ॥ स्वया शक्त्या यथासत्त्वं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ २९ ॥ विनष्टः पश्यतस्तस्याऽरक्षिणः शरणागतः ॥ आदाय सुकृतं तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ३० ॥ एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ॥ ३१ ॥ अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ ३२ ॥ करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

विशेषणेन विदुषोतिक्रमे दण्डभूयस्त्वमुक्तम् । शरणागतरक्षणशास्त्रस्य निरवकाशत्वात् । सर्वथैवात्मानं गोपायेदिति शास्त्रस्य सावकाशत्वात्तद्व्यतिरिक्तविषयेप्यवस्थाप्यमिति भावः ॥ २८ ॥ एवं शरणागतरक्षणधर्मं चोदनामभिधाय तदरक्षणे प्रत्यवायमाह—स चेदिति ॥ भयात् तद्रक्षणे तच्छत्रुसकाशात् तस्माद्वा । किरातन्यायेन स्वस्यापि भयमुत्प्रेक्ष्य ततो हेतोः । मोहात् शास्त्रार्थापरिज्ञानात् । कामात् स्वच्छन्दवृत्तिस्वाभाव्यात् तच्छत्रुसकाशात्किंचिल्लाभापेक्षणाद्वा । स्वया शक्त्या स्वकीयेन केनचित्सामर्थ्यप्रकारेण । स्वसहायसंपादनस्वकीयद्रव्यदानादिना शरीरत्यागपर्यन्तेनोपायकलापेनेत्यर्थः । यथासत्त्वं सत्त्वमनतिक्रम्य शक्तौ सत्यामपि येन केनचिच्छलेन शक्तिवञ्चनामकृत्वा । तत् अरक्षणम् । पाप प्रत्यवायहेतुः । अनेन निरयहेतुत्वमुक्तम् । न केवलं परलोकबाधकम् इह लोकेपि सर्वजनगर्हितमित्याह—लोकगर्हितमिति ॥ २९ ॥ न केवलमैहिकानर्थहेतुत्वमात्रं पूर्वसंचितसकलसुकृतविनाशकमपीत्याह—विनष्ट इति ॥ यः कश्चिद्यं कंचिच्छरणमागतः । तमरक्षिणस्तस्य पश्यतः रक्षकत्वेन वृते समर्थे च तस्मिन्पश्यति । तेनारक्षणेनैव स्वशत्रुसकाशाद्विनष्टश्चेत् तस्य अरक्षकस्य संबन्धि अनादिकालसंचितं सर्वं सुकृतमादाय गच्छति । अस्यारक्षकस्य समार्जितसकलसुकृतक्षयो भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ कण्डुवचनचतुःश्लोकीतात्पर्यं संग्रहेणाह—एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षण इत्यर्धेन ॥ ३१ ॥ विस्तरेणाह—अस्वर्ग्यमित्यादिना ॥ अस्वर्ग्यं स्वर्गविरुद्धम् । नरकहेतुभूतमित्यर्थः । अयशस्यम् अकीर्तिकरम् । बलवीर्यविनाशनम् । ययोः शारीरबलवीर्ययोः सतोरेव शरणागतो न रक्षितः तयोर्विनाशकमित्यर्थः । अत्र अरक्षणमिति विशेष्यमनुषज्यते ॥ ३२ ॥ एवं शरणागतरक्षणे कण्डुवचनं प्रमाणयित्वा धर्मसंस्थापनप्रवृत्तस्य ममैतदवश्यं पालनीयमित्याह—करिष्यामीति ॥ उत्तमं लोकादृतम् ॥ ३३ ॥

न केवलमकरणे प्रत्यवायबाहुल्यं करणे दृष्टादृष्टाभ्युदया बहवः सन्तीत्यपि कण्डुवचनतात्पर्यमिति रामः स्वयमाह—धर्मिष्ठमिति ॥ पापनिवर्तकधर्मोपेतत्वं विवक्षितम्। फलहेतुधर्मोपेतत्वस्य स्वर्ग्यमित्यनेनैव सिद्धत्वात्। फलोदये फलप्रदानकाले समुपस्थिते। स्वर्ग्यम् स्वर्गहेतुरित्यर्थः। अत्र प्रतिपाद्य गतं धर्मिष्ठत्वादिकं प्रतिपादकवचने समुपचर्यते ॥३४॥ एवं, श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ इति याज्ञवल्क्योक्तधर्मप्रमाणेषु श्रूयत इत्यनेन, तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्तीत्यादिना श्रुतिः कण्डुगाथामुखेन स्मृतिः। कपोतादिना शिष्टाचारः। प्रतिपक्षनिरसनपूर्वकबलवदुपपादनेन स्वप्रियत्वं चेत्येवं चतुर्षु प्रमाणेषु प्रपन्नरक्षणरूपपरमधर्मविषयेषु दर्शितेषु संप्रति तत्र प्रमाणं पञ्चमं दर्शयति—सकृदेवेति ॥ सकृदेव एकवारमेव। उपायान्तरेष्वावृत्तिः शास्त्रार्थः प्रपत्तौ त्वनावृत्तिः। सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतोयं तारयेन्नरमित्युक्तेः। प्रपन्नाय गत्यार्था ज्ञानार्था इति न्यायेनात्र मानसप्रपत्तिरुच्यते। तवास्मीति तु वाचिकी। उभयोरन्यतरेण युक्तायापीत्यर्थः।

धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदयम् ॥३४॥ सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं
मम ॥ ३५ ॥ आनयैनं हरिश्रेष्ठ दत्तमस्याभयं मया ॥ बिभीषणो वा सुग्रीव यदि वा रावणः स्वयम् ॥ ३६ ॥

यद्वा प्रपन्नायेत्युपायः कथ्यते। तवास्मीति च याचत इति तच्छेषवृत्तिलक्षणफलविशेषप्रार्थना। एवंभूतायाधिकारिणे सर्वभूतेभ्य इति "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इत्यपादानत्वम्। भयहेतुतया शङ्कितेभ्यः सर्वभूतेभ्यः। अभयं भयाभावम्। ददामि। अभयमेव मोक्षो नाम। अथ सोभयं गतो भवति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेतीति ब्रह्मविद्याफलत्वेन श्रवणात्। एतत् तवास्मीति फलविशेषयाच्ञेति पक्षस्यानुकूलम्। पक्षान्तरे त्रैवर्गिकफलानामप्येतदुपलक्षणम्। स्वस्य सकलफलप्रदत्वात्। एतद्व्रतं मम व्रतवदिदं कस्यां चिदपि दशायां परित्यागायोग्यमित्यर्थः। अत्र सर्वभूतेभ्य इत्यपि चतुर्थी। प्रपन्नसंबन्धिभ्योपि सर्वभूतेभ्योभयं ददामि। पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः। तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदमित्युक्तेः ॥ ३५ ॥ एवमुक्ते सत्यसंभवदुत्तरं प्रशान्तप्रेमान्ध्यतया प्रसन्नमुखं बिभीषणाभिमुखं सुग्रीवमालोक्य तमेव तदानयने नियुङ्क्ते—आनयैनमिति ॥ निवेदयतेति सपरिवारान् युष्मान् पुरुषकारतया वृतवन्तमेनं यूयमेवानयत तथा सत्येतावत्पर्यन्तमस्वीकारकृतदुःखमस्य निवर्तेत।

हरिश्रेष्ठ तस्य दुःखनिवृत्तये त्वमेव गत्वानयसि चेन्मयि स्नेहवद्भ्यो हरिभ्यः श्रेष्ठं भवन्तमतिक्रम्य किमहं स्वीकरोमि। दत्तमस्याभयं मया। अस्य स्वबन्धुत्यागपूर्वकं स्वनिकर्षकीर्तनपुरःसरं चागतस्य मया मित्रभावेनैवालमिति मन्यमानेन अभयं दत्तम्। शरणशब्दश्रवणकाल एवेति शेषः। कथमानयेयमित्याकुलितं समाधत्ते—बिभीषणो वेत्यादिना। बिभीषणो वा। बिभीषणस्तु धर्मात्मेति बिभीषणस्वीकारो धर्मवत्स्वीकारतया नोत्कर्षाय। रावणस्य नृशंसस्येति रावणस्वीकार एवोत्कर्षः स्यादिति। बिभीषणस्वीकारे तत्परिकराश्चत्वार एव रक्षिताः स्युः। रावणस्वीकारे तु लङ्कास्थाः सर्वेऽपि रक्षिताः स्युरिति महान् लाभः। सुग्रीव। अस्माकमागतोतिशयो युष्माकं तुल्यः खलु। एकं दुःखं सुखं च नावित्युक्तेः। यदि वा रावणः स्वयं यत्संबन्धेन बिभीषणेप्यतिशङ्का स एवास्तु स्वयम्। सीतामपुरस्कृत्य स्वयमागतो रावणो वास्तु। यद्वा स्वयम् अयं यदि बिभीषणो न भवति किंतु कामरूपी रावण एव बिभीषणभूमिकां परिगृह्य यद्यागतः तथाप्यस्याभयं मया दत्तम्। त्वमपि रावणोयं न तु बिभीषण इति विज्ञा-

रामस्य तु वचः श्रुत्वा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः ॥ प्रत्यभाषत काकुत्स्थं सौहार्देनाभिचोदितः ॥ ३७ ॥ किमत्र
चित्रं धर्मज्ञ लोकनाथ सुखावह ॥ यत्त्वमार्यं प्रभाषेथाः सत्त्ववान्सत्पथे स्थितः ॥ ३८ ॥ ॥

पनायापि पुनर्नागच्छेः। किंत्वानयैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अथ सुग्रीवः क्वचिदप्यसंभावितं रामस्य शरणागते स्वस्मिंश्च सौहार्दातिशयमालोच्य विस्मयपरवश आह—रामस्येति ॥ सौहार्देन प्रचोदितः। सर्वानपि दोषाननालोच्य विपरीतप्रवृत्तान् पूर्वसुहृदो नानाप्रकारैरनुनीय यदि वा रावणः स्वयमिति वदतो रामचन्द्रस्य कोयं सौहार्दातिशय इति विस्मयेन प्रेरित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ एवं विस्मयातिशयाद्वक्तुमुपक्रान्तो रामस्य स्वाभाविकान् कल्याणगुणौघानालोच्य सहजधर्मत्वादेतद्रामे नाश्चर्यकरमित्याह—किमिति ॥ धर्मज्ञ। धर्मसूक्ष्मतत्त्वज्ञस्य तव धर्मानुष्ठानं किमाश्चर्यम्। लोकनाथ। भृत्यवर्गसंरक्षणं स्वामिनः किं चित्रम्। सुखावह। स्वयमवाप्तसमस्तकामत्वेन परप्रयोजनैकपरायणस्य सर्वसुखकारिणस्तव शरणागतेषु समाश्रितेष्वस्मासु सुखकारित्वे को वा विस्मयः। आर्यं समीचीनम्। सत्त्ववान् प्रशस्ताध्यवसायवान्। द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः। दृढव्रतस्य व्रतपरिपालनकिमद्भुतम्। यद्वा सत्त्वं बलं सर्वशक्तेस्तव समाश्रितभयनिवारणं किमाश्चर्यम्। सत्पथे स्थितः। धर्मसंस्थापनार्थमेवावतीर्णस्य शरणागतरक्षणरूपविशेषधर्मानुष्ठानं नाश्चर्यमित्यर्थः। प्रपन्नसंरक्षणे धर्मज्ञत्वादिष्वन्यतम एव गुणः पर्याप्तः। किमुत सर्वेऽपि समुदिता इति भावः ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

किमस्मत्प्रशंसनेन त्वन्मनःप्रवृत्तौ खलु बिभीषणो ग्राह्यः स्यात्तत्राह–ममेति ॥ मम वध्यतामेष तीव्रेण दण्डेनेत्युक्तवतोपि। न केवलमस्मिन्नर्थे मदन्तःकरणप्रवृत्तिरेकमेव प्रमाणम्। प्रमाणान्तराण्यपि सन्तीत्याह–अनुमानादिति। अनुमानात् त्वया हनुमता चोक्तयुक्तिकदम्बात् भावात्। भावबोधकान्मुखप्रसादादिलिङ्गात्। सर्वतः सर्वत्र। अन्तर्बहिश्चेत्यर्थः। यद्वा अनुमानात् हृदयप्रकाशकमुखविकासादिलिङ्गात्। भावादार्तध्वनिप्रकाशितमृदुस्वभावात्। चशब्देन वध्यतामपीत्युक्तावस्थायां न त्यजेयमिति कालेप्येकरूपत्वं समुच्चीयते। सुपरीक्षितः संशयविपर्ययराहित्येन परीक्षितः। अन्तरात्मा अन्तःकरणम्। चापीति रामान्तःकरणसमुच्चयार्थः ॥ ३९ ॥ पूर्वमानयैनमिति नियुक्तमनुतिष्ठति–तस्मादिति ॥ क्षिप्रं पूर्वमज्ञानवशान्मया पापमाचरितम्। तत्त्वविचारे त्वयं क्षणमात्रं विलम्बानर्हं इति भावः। तुल्यो भवतु। निवेदयत मामिति पुरुषकारकरणायाभ्यर्थितानां नृशंसानामस्माकं पुरुषकारत्वं संपादयितुमेव तवायं प्रयासश्च सिद्धः। इतःपरमस्माभिः पुरुषकारव्यापारः क्रियत इत्यर्थः। एवं बिभीषणस्य पुरुषार्थमर्थयित्वा तत्सख्यरूपं स्वेषां

मम चाप्यन्तरात्मायं शुद्धं वेत्ति बिभीषणम् ॥ अनुमानाच्च भावाच्च सर्वतः सुपरीक्षितः ॥ ३९॥ तस्मात्क्षिप्रं सहास्माभिस्तुल्यो भवतु राघव ॥ बिभीषणो महाप्राज्ञः सखित्वं चाभ्युपैतु नः ॥ ४० ॥ ततस्तु सुग्रीववचो निशम्य तद्धरीश्वरेणाभिहितं नरेश्वरः ॥ बिभीषणेनाशु जगाम संगमं पतत्त्रिराजेन यथा पुरंदरः ॥४१॥ इति श्रीम० अ० सर्गः ॥ १८॥

पुरुषार्थमर्थयते–बिभीषण इति। महाप्राज्ञः फलसाधनोपयोगिज्ञानवान्। न केवलं ममैव सर्वैषामिदं फलं समानमिति दर्शयितुं नः सखित्वमित्युक्तम् ॥ ४० ॥ एवं सुहृत्तरसुग्रीवाभ्यनुज्ञानानन्तरं शरण्यस्य शरणागतसंगमविशेषं दर्शयति– तत इति ॥ सुग्रीववचो निशम्य ततो हरीश्वरेणाभिहितं बिभीषणेन संगमं जगामेत्यन्वयः। अभिहितं हे बिभीषण राघवस्तवाभयं दत्तवान् राघवमुपयाहीत्येवं सुग्रीवोक्तम्। नरेश्वरः संगमं जगामेति संगमोपि कर्तुरीप्सिततमत्वकथनेन रामस्यायं लाभ इति गम्यते। न त्यजेयं कथंचनेत्यादिभिः सुग्रीवादिवाक्यरूपविरोधिनिरसनपूर्वकं श्रीबिभीषणस्वीकारं प्रतिश्रुत्य कथंचित्सुग्रीवादिवाक्यजनितं विलम्बमविषह्य त्वरया रक्षितुं स्वयमेव तेन संगत इत्याह–बिभीषणेनाशु जगाम संगममिति। आशु त्वरितम्। आश्रितसंश्लेषे स्वयं त्वरातिशयवानिति भावः। पुरंदरो यथा पतत्त्रिराजेन संगमं स्वलाभममन्यत तथायमपीति दृष्टान्ताभिप्रायः। यद्वा सुग्रीवस्य बुद्धिः पुनर्विपरीता चेत्कार्यहानिरिति शीघ्रं जगाम ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरा० रत्नकि० युद्ध० अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एवं शरण्यस्य शरणागतसंगमरूपफलमुक्त्वा शरणागतस्य शरण्यसेवाख्यपुरुषार्थलाभमाह– राघवेणेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः [॥ अभये स्वापेक्षिते सर्वभूताभये दत्ते। सन्नतः गुणैर्दास्यमुपागत इति न्यायेन पूर्वश्रुतेभ्योप्यधिकानां रामकल्याणगुणानां साक्षात्कारेण सम्यक्प्रह्वीभूताङ्गः। महाप्राज्ञः। निरपायोपायपरिग्रहेण परमपुरुषार्थलाभाद्वेदशास्त्राभ्यासातिशयजनितप्रज्ञातिशयस्य फलमिदानीं निर्वृत्तमिति भावः। भूमिं समवलोकयन् अन्तरङ्गसचिवसमूहासंमर्दनिरवकाशेपि रामपुरोदेशे सचिवैरेव सयूथ्यतामापन्नस्य बिभीषणस्य स्वपरिषन्मध्ये दत्तं भूतलावकाशं सम्यक्पश्यन्। खादवनीं पपातेति प्राथमिको दूरप्रणाम उच्यते। प्रणामाद्ययोग्यस्थानमाकाशं परित्यज्य पाणिपादशिरःप्रभृतिभिरष्टाङ्गैर्भूमिं प्राप्तवानित्यर्थः। नन्वपेक्षितमभयं दत्तमेव पुनः किमर्थं प्रणनामेत्यत्राह– हृष्ट इति। रामस्य स्वरूपरूपगुणानुभवजनितहर्षविवशीकृतशरीर एव प्रणतः। न तु किमपि प्रयोजनमुद्दिश्येत्यर्थः। भक्तैरनुचरैः सहेति। राघवं शरणं गतः निवेदयत मामिति बिभीषणस्यैकस्यैवोपायानुष्ठानश्रवणेपि तदनुबन्धिनां तद्भक्तिवशादेव

राघवेणाभये दत्ते सन्नतो रावणानुजः ॥ बिभीषणो महाप्राज्ञो भूमिं समवलोकयन् ॥ खात्पपातावनीं हृष्टो
भक्तैरनुचरैः सह ॥ १ ॥ स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात बिभीषणः ॥ पादयोः शरणान्वेषी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥२॥

रामपरिचरणं समानमित्युच्यते। उक्तं हि–पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः। तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदमिति ॥ १ ॥ पूर्वं वाचिका प्रपत्तिः कृता सम्प्रति कायिकशरणागतिं प्रयुङ्क्ते–स त्विति ॥ स तु पूर्वस्माद्विलक्षणः। संशयविपर्ययनिवृत्त्या अनुकूलत्वनिर्णयविषय इत्यर्थः। धर्मात्मा सर्वावस्थास्वप्यप्रच्युतशरणागतिधर्मनिष्ठावान्। वध्यतामिति शङ्क्यतामिति न त्यजेयमिति आनयैनमिति अस्माभिस्तुल्यो भवत्विति चोक्तासु सर्वावस्थास्वप्यविचारेणैकरूपचित्त इत्यर्थः। अनेन भिबीषणस्य महाविश्वास उक्तः। शरणान्वेषी कृतशरणवरणः। बिभीषणः रामस्य स्वस्मिन् पक्षपातातिशयद्योतकाभिरामाकारस्य पादयोः स्तनन्धयस्य मातृस्तनवत् श्रीपादावेव स्वस्य भोग्यभूताविति पपात। अन्यैरागत्य प्रशिथिलानवयवान् सम्यग्योजयित्वा यथोत्थाप्येत तथा पपात। चतुर्भिः सह राक्षसैः। करचरणाद्यवयवतत्परतन्त्रैरित्यर्थः। तत्रानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जनवत्त्वमुक्तम्। धर्मात्मेति महाविश्वासः शरणान्वेषीति गोप्तृत्ववरणं पपातेत्यात्मनिक्षेप इति साङ्गशरणागतिः कृता भवति ॥ २ ॥ ॥

एवं कायिकी शरणागतिरुक्ता अथ वाचिकीं दर्शयति—अब्रवीदिति ॥ तदा पादपतनसमये । तत्र सुग्रीवादीनां सर्वेषामैकमत्यवति सदसि । रामं पूर्वं सुग्रीवादिपुरुषकारभूतान् प्रति सम्प्रति शरण्यमेव धर्मयुक्तं शरणागत्यङ्गानुकूलसङ्कल्पादिधर्मयुक्तम् । युक्तं समर्थकारुणिकशरण्यविषयतया योग्यम् । साम्प्रतं सम्प्रहर्षणम् । पूर्वं राघवं शरणं गत इत्युक्तिदशायां सुग्रीवादीनां श्रुतिकटुकं जातम् । इदानीं सर्वसम्प्रहर्षणम् ॥ ३ ॥ अनुज इति ॥ पूर्वं निवेदयतेत्यत्र पुरुषकारभूतान् प्रत्युक्तम् । इदानीं साक्षाच्छरण्यं प्रतीति न पुनरुक्तिः । पूर्वार्धेन स्वदोषख्यापनादाकिंचन्यमुक्तम् । सर्वभूतानां शरण्यं रावणस्यापि शरणं भवामीति कृतसङ्कल्पम् । भवन्तं ज्ञानशक्त्यादिपरिपूर्णम् ॥ ४ ॥ अनन्तरं प्राप्यान्तरनिरसनपूर्वकं त्वमेव प्राप्य इत्याह—परित्यक्तेति ॥ लङ्का वासस्थानम् । मित्राणि सुहृदः । धनानि तद्द्वारा समागतानि । सोपाधिकानि वस्तूनि प्राप्यान्तराणि त्यक्तानीत्यर्थः । भवद्गतं

अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र बिभीषणः ॥ धर्मयुक्तं च युक्तं च सांप्रतं संप्रहर्षणम् ॥ ३ ॥ अनुजो रावणस्याहं तेन चाप्यवमानितः ॥ भवन्तं सर्वभूतानां शरण्यं शरणागतः ॥ ४ ॥ परित्यक्ता मया लङ्का मित्राणि च धनानि वै ॥ भवद्गतं मे राज्यं च जीवितं च सुखानि च ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामो वचनमब्रवीत् ॥ वचसा सान्त्वयित्वैनं लोचनाभ्यां पिबन्निव ॥ ६ ॥ आख्याहि मम तत्त्वेन राक्षसानां बलाबलम् ॥ ७ ॥

त्वदधीनम् । राज्यमिति सर्वपरिग्रहोपलक्षणम् । जीवितमिति धारकपोषकभोग्योपलक्षणम् । सुखानि ऐहिकामुष्मिकरूपाणि । इदं सर्वं भवद्गतं भवत्कैङ्कर्यान्तरगतं भवत्कैङ्कर्यं विना अन्यन्नाहमभ्यर्थयामीत्यर्थः ॥५॥ तस्येति ॥ तस्य सर्वपरिग्रहत्यागपूर्वकं रामे न्यस्तभरस्य । तद्वचनं रामकैङ्कर्यमेव सकलभोग्यजातमिति वाक्यम् । सान्त्वयित्वा शरणं गत इत्युक्तिसमय एव स्वीकार्योंसि एतावत्पर्यन्तं विलम्बः क्षन्तव्य इति सान्त्ववचनान्युक्त्वा । लोचनाभ्यां पिबन्निव सान्त्ववचनेन तस्य हृदयमार्द्रं कृत्वा अत्यादरेण विलोकयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं बिभीषणेन कायिककैङ्कर्ये प्रार्थिते कायिककैङ्कर्यं पश्चात् भविष्यतीति सम्प्रति वाचिककैङ्कर्यं कुर्विति दर्शयति—आख्याहीति ॥ अत्र भवदीयानामित्यनुक्त्वा राक्षसानामित्युक्तेरयं राक्षसजातिर्न भवति किन्त्विक्ष्वाकुवंश्य इति रामो मेने इति गम्यते । भ्रमरकीटन्यायेन सद्यः स्वसाम्यप्रदं भगवदाश्रयणवैभवम् ॥ ७ ॥ ॥

एवमिति ॥ स्पष्टम् ॥ ८ ॥ अवध्य इति ॥ सर्वभूतानामित्येतद्गन्धर्वादिव्यतिरिक्तपरम् । राजपुत्रेति सम्बुद्ध्या मानुषवध्यत्वं द्योतयति ॥ ९ ॥ रावणेति ॥ प्रतिबलः समानबलः ॥१०॥ रामेति ॥ कैलासे वर्तमान इति शेषः। माणिभद्रः कुबेरसेनापतिः। यदि वा श्रुत इति। हनुमत इति शेषः॥११॥ बद्धेति॥अङ्गुलीस्त्रायत इत्यङ्गुलित्राणम् अङ्गुलिकवचम्। गोधा तलं ज्याघातवारण इत्यमरः। अनेन निरन्तरशरसन्धायीति गम्यते। अवध्यकवचः अभे-

एवमुक्तं तदा रक्षो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ रावणस्य बलं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां गन्धर्वासुररक्षसाम् ॥ राजपुत्र दशग्रीवो वरदानात्स्वयंभुवः ॥ ९ ॥ रावणानन्तरो भ्राता मम ज्येष्ठश्च वीर्यवान् ॥ कुम्भकर्णो महातेजाः शक्रप्रतिबलो युधि ॥ १० ॥ राम सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो यदि वा श्रुतः ॥ कैलासे येन संग्रामे माणिभद्रः पराजितः ॥ ११ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणस्त्ववध्यकवचो युधि ॥ धनुरादाय यस्तिष्ठन्नदृश्यो भवतीन्द्रजित् ॥ १२ ॥ संग्रामसमयव्यूहे तर्पयित्वा हुताशनम् ॥ अन्तर्धानगतः शत्रूनिन्द्रजिद्धन्ति राघव ॥ १३ ॥ महोदरमहापार्श्वौ राक्षसाश्चाप्यकम्पनः ॥ अनीकस्थास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि ॥ १४ ॥ दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ मांसशोणितभक्षाणां लङ्कापुरनिवासिनाम् ॥१५॥ स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् ॥१६॥ सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन महात्मना ॥ ॥ १७ ॥ बिभीषणवचः श्रुत्वा रामो दृढपराक्रमः ॥ अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥ ॥

द्यकवचः। युधि अदृश्यो भवतीत्यन्वयः। हनुमद्ग्राहकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तस्य रावणपुत्रत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥ कुतोस्यादृश्यत्वशक्तिः अदृश्यश्च किं करोतीत्याह–संग्रामेति ॥ सङ्ग्रामसमयकृतव्यूहे। तर्पयित्वा होमैः प्रीणयित्वा ॥१३॥ महोदर इत्यादि श्लोकद्वयम् ॥ अनीकस्थाः सेनापतयः। एते महोदरादयः दशकोटिसहस्राणि सन्तीति शेषः॥१४॥१५॥ स तैरित्यर्द्धम् ॥१६॥ न केवलं योधनं पराजिताश्च ते लोकपाला इत्याह–सह देवैरित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ देवैः लोकपालभिन्नैः। ते लोकपालाः। महात्मना महाधैर्येण ॥ १७ ॥ बिभीषणेति ॥ अन्वीक्ष्य आलोच्य। सर्वं कर्तव्याकर्तव्यम् ॥ १८ ॥

यानीति ॥ कर्मापदानानि । अपदानं कर्मवृत्तमित्यमरः । करिकलभ इत्यत्रेव कर्मशब्दप्रयोगः । शौर्यकृतव्यापारा इत्यर्थः । अवगच्छामि अवधारयामी-
त्यर्थः ॥ १९ ॥ आलोचितमर्थमाह—अहमित्यादिना ॥ २० ॥ रसातलमिति ॥ रसातलं भूविवरम् । पातालम् अधोलोकम् । पितामहसकाशं स्ववरप्रद-
समीपम् । उपरितनलोकावधिभूतं सत्यलोकं वा । मे मत्तः ॥ २१ ॥ उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयन् सत्यमेतद्ब्रवीमि त इत्युक्तं विवृणोति—अहत्वेति ॥
सङ्ख्ये युद्धे । तैः प्रसिद्धैः । भ्रातृभिरिति हेतुविवक्षया तृतीया ॥ २२ ॥ स्वानभिमतराज्यप्रदानप्रतिज्ञानात् वन्दनपूर्वकं स्वाभिमतं कैङ्कर्यमेव प्रयोज-

यानि कर्मापदानानि रावणस्य बिभीषण ॥ आख्यातानि च तत्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहम् ॥ १९ ॥ अहं हत्वा
दशग्रीवं सप्रहस्तं सबान्धवम् ॥ राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २० ॥ रसातलं वा प्रविशेत्पातालं
वापि रावणः ॥ पितामहसकाशं वा न मे जीवन् विमोक्ष्यते ॥ २१ ॥ अहत्वा रावणं संख्ये सपुत्रबलबान्धवम् ॥
अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ शिरसाव-
न्द्य धर्मात्मा वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ २३ ॥ राक्षसानां वधे साह्यं लङ्कायाश्च प्रधर्षणम् ॥ करिष्यामि यथाप्राणं प्रवे-
क्ष्यामि च वाहिनीम् ॥ २४ ॥ इति ब्रुवाणं रामस्तु परिष्वज्य बिभीषणम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः समुद्राज्जलमा-
नय ॥ २५ ॥ तेन चेमं महाप्राज्ञमभिषिञ्च बिभीषणम् ॥ राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद ॥ २६ ॥
एवमुक्तस्तु सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्बिभीषणम् ॥ मध्ये वानरमुख्यानां राजानं राजशासनात् ॥ २७ ॥ ॥

नान्तरनिवृत्तयेर्थयते—श्रुत्वेत्यादिना ॥ आवन्द्येति च्छेदः ॥ २३ ॥ राक्षसानामिति ॥ साह्यं साहाय्यम् । सहशब्दः सहायवाची । यथाप्राणं यथाब-
लम् ॥ २४ ॥ एवं कैङ्कर्यव्यतिरिक्तफलमनाकाङ्क्षमाणं बिभीषणं परिष्वङ्गेन वशीकृत्यानुषङ्गिकमपि फलं मत्प्रदत्तमङ्गीकर्तव्यमित्यभिप्रायेण लक्ष्म-
णमादिशति—इतीति ॥ तेनेति ॥ तेन समुद्रजलेन । महाप्राज्ञं कैङ्कर्यपर्यन्तस्वशेषत्वस्वरूपज्ञम् । मयि प्रसन्ने सतीत्यनेन अभिषेको बिभीषणेनानाकाङ्क्षित
इति गम्यते । मानद बहुमानप्रद । मत्प्रसादे सति फलप्रदस्त्वमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवमिति ॥ मध्ये वानरमुख्यानामित्यनेन महत्समाजे

कृतमलङ्घनीयमिति द्योत्यते। राजशासनादित्यनेनालङ्घनीयम् राजशासनमिति बिभीषणोऽनुमेन इति भाव्यते ॥२७॥ तमिति ॥ प्रचुक्रुशुः हर्षनादं चक्रुः। महात्मानं रामम्। अब्रुवन् प्राशंसन्नित्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ समयान्तरे कुत्रचिदेकान्ते प्रदेशे हनुमत्सुग्रीवौ स्थलज्ञं बिभीषणं वानरसेनातरणोपायमपृच्छतामित्याह—अब्रवीच्चेति ॥ इदमर्धमेकं वाक्यम् ॥ २९ ॥ कथमिति ॥ दुस्तरत्वे हेतुरक्षोभ्यमिति। तत्रापि हेतुर्वरुणालयमिति ॥ ३० ॥ बुद्धिमन्तो भवन्त एव विचारयन्तीत्यत्राह—उपायं नाधिगच्छाम इति ॥ सर्वे। वयमिति शेषः ॥ ३१ ॥ समुद्रमित्यर्धम् ॥ लक्ष्मणव्यावृत्तये

तं प्रसादं तु रामस्य दृष्ट्वा सद्यः प्लवङ्गमाः ॥ प्रचुक्रुशुर्महात्मानं साधु साध्विति चाब्रुवन् ॥२८॥ अब्रवीच्च हनूमांश्च सुग्रीवश्च बिभीषणम् ॥ २९ ॥ कथं सागरमक्षोभ्यं तराम वरुणालयम् ॥ सैन्यैः परिवृताः सर्वे वानराणां महौजसाम् ॥ ३० ॥ उपायं नाधिगच्छामो यथा नदनदीपतिम् ॥ तराम तरसा सर्वे ससैन्या वरुणालयम् ॥ एवमुक्तस्तु धर्मज्ञः प्रत्युवाच बिभीषणः ॥ ३१ ॥ समुद्रं राघवो राजा शरणं गन्तुमर्हति ॥ ३२ ॥ खानितः सगरेणायमप्रमेयो महोदधिः ॥ कर्तुमर्हति रामस्य ज्ञात्वा कार्यं महामतिः ॥ ३३ ॥ एवं बिभीषणेनोक्तो राक्षसेन विपश्चिता ॥ आजगामाथ सुग्रीवो यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ ३४ ॥ ततश्चाख्यातुमारेभे बिभीषणवचः शुभम् ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सागरस्योपवेशनम् ॥ ३५ ॥ प्रकृत्या धर्मशीलस्य राघवस्याप्यरोचत ॥ ३६ ॥

राजेत्युक्तिः ॥ ३२ ॥ शरणवरणं व्याजीकृत्य समुद्रः प्रत्यासक्त्यातिशयात्सद्य उपायं दिशेदित्यभिप्रायेणाह—खानित इति ॥ खानितः स्वपुत्रैरिति शेषः। न केवलमुत्पत्तिमात्रं तन्मूलं किं त्वतिशयोऽपि तदधीन इत्याह—अप्रमेयो महोदधिरिति। सगरेण रामकूटस्थेन। महामतिः उपकारज्ञ इत्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ राक्षसेनेति स्थलज्ञतोक्ता। विपश्चितेति तात्कालिकबुद्धिमत्ता आजगामेत्यनेन कालान्तरे देशान्तरे सुग्रीवादिप्रश्न इति गम्यते ॥ ३४ ॥ ततश्चेति ॥ विपुलग्रीव इत्यनेन कुतूहलित्वमुक्तम्। आरेभ इत्यनेन आरम्भमात्र एव सूक्ष्मज्ञतया रामेण सहसा सुग्रीवविवक्षितं ज्ञातमित्युच्यते। उपवेशनम् उपासनम् ॥ ३५ ॥ प्रकृत्येत्यर्द्धमेकं वाक्यम् ॥ अरोचत तदुपवेशनमित्यनुषङ्गः ॥ ३६ ॥ ॥

स इति ॥ महातेजाः तात्कालिकहर्षप्रकाशकदेहकान्तिमान् । अन्यान्विहाय सुग्रीवं प्रति वचने हेतुर्हरीश्वरमिति । सत्क्रियार्थं बिभीषणमन्त्रबहुमानार्थम् । क्रियादक्षः स्वयं कार्यकरणसमर्थोंपि ॥ ३७ ॥ बिभीषणस्येति ॥ स्पष्टम् ॥ ३८ ॥ सुग्रीव इति ॥ पण्डितः मन्त्रसमर्थः । उभाभ्यामिति चतुर्थी । अर्थं प्रयोजनम् । सम्प्रधार्य निश्चित्य । यत्कार्यमुभाभ्यां रोचते तदुच्यतामिति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ एवमिति ॥ समुदाचारः अञ्जलिबन्धाद्युपचारः तत्संयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ४० ॥ किमर्थमिति ॥ अस्मिन्काले उपायमन्तरा दर्शनकाले । सुखावहम् अयत्नेन कार्यसाधकम् । नौ

स लक्ष्मणं महातेजाः सुग्रीवं च हरीश्वरम् ॥ सत्क्रियार्थं क्रियादक्षः स्मितपूर्वमुवाच ह ॥३७॥ बिभीषणस्य मन्त्रोयं मम लक्ष्मण रोचते ॥ ब्रूहि त्वं सहसुग्रीवस्तवापि यदि रोचते ॥ ३८ ॥ सुग्रीवः पण्डितो नित्यं भवान्मन्त्रविचक्षणः ॥ उभाभ्यां संप्रधार्यार्थं रोचते यत्तदुच्यताम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्तौ तु तौ वीरावुभौ सुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ समुदाचारसंयुक्तमिदं वचनमूचतुः ॥ ४० ॥ किमर्थं नौ नरव्याघ्र न रोचिष्यति राघव ॥ बिभीषणेन यच्चोक्तमस्मिन्काले सुखावहम् ॥ ४१ ॥ अबद्ध्वा सागरे सेतुं घोरेऽस्मिन् वरुणालये ॥ लङ्का नासादितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४२ ॥ बिभीषणस्य शूरस्य यथार्थं क्रियतां वचः ॥ अलं कालात्ययं कृत्वा समुद्रोयं नियुज्यताम् ॥ यथा सैन्येन गच्छामः पुरीं रावणपालिताम् ॥४३॥ एवमुक्तः कुशास्तीर्णे तीरे नदनदीपतेः ॥ संविवेश तदा रामो वेद्यामिव हुताशनः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥

आवयोः ॥४१॥ रामशरणागतेः फलं सेतुबन्धनमित्याशयेनाह—अबद्ध्वेति ॥ घोरे तिमितिमिङ्गिलादिसत्त्वाधिष्ठितत्वेन दुस्तरे । सेन्द्रैरिति । किं पुनरस्माभिरिति भावः ॥ ४२ ॥ बिभीषणस्येति ॥ शूरस्य मन्त्रशूरस्य । यथार्थं परमाप्तोक्तत्वादिति भावः । नियुज्यतां प्राथ्यर्ताम् । यथेति । तथा नियुज्यतामिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४३ ॥ एवमिति ॥ संविवेश संवेशनमकरोत् । वेद्यामिव हुताशन इत्यनेन ज्वलिष्यमाणत्वं व्यज्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

अथ विभीषणनिर्गमनानन्तरं लङ्कावृत्तान्तं प्रस्तौति—तत इत्यादिना ॥ निविष्टां समुद्रतीरस्थाम् । ध्वजिनीं सेनाम् । वीर्यवानिति दर्शनसामर्थ्योक्तिः ॥ १ ॥ चार इत्यादि सार्द्धश्लोकः ॥ दुरात्मनः दुर्बुद्धेः । अकाले चारप्रेषितुरित्यर्थः ॥ २ ॥ एष इति ॥ अगाधः सेनापक्षे दुष्प्रवेश इत्यर्थः । अप्रमेयः अपरिच्छेद्यः ॥ ३ ॥ पुत्राविति ॥ पदं स्थानम् प्रति आगतौ ॥ ४ ॥ एतावित्यर्द्धमेकम् ॥ ५ ॥ बलमिति ॥ पूर्वं सेनासन्निवेशमात्रमुक्तम् । अत्र तद्विस्तार उच्यते । आकाशम् अवकाशम् । सर्वतः चतुःपार्श्वेषु । दशयोजनपरिमितमवकाशमावृत्य स्थितम् ॥६॥ तत्त्वभूतमिति ॥ मया सामान्यतो

ततो निविष्टां ध्वजिनीं सुग्रीवेणाभिपालिताम् ॥ ददर्श राक्षसोभ्येत्य शार्दूलो नाम वीर्यवान् ॥ १ ॥ चारो राक्षसराजस्य रावणस्य दुरात्मनः तां दृष्ट्वा सर्वतो व्यग्रं प्रतिगम्य स राक्षसः ॥ प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ एष वानरऋक्षौघो लङ्कां समभिवर्तते ॥ अगाधश्चाप्रमेयश्च द्वितीय इव सागरः ॥ ३ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ उत्तमायुधसंपन्नौ सीतायाः पदमागतौ ॥ ४ ॥ एतौ सागरमासाद्य सन्निविष्टौ महाद्युती ॥ ५ ॥ बलमाकाशमावृत्य सर्वतो दशयोजनम् ॥ ६ ॥ तत्त्वभूतं महाराज क्षिप्रं वेदितुमर्हसि ॥ तव दूता महाराज क्षिप्रमर्हन्त्यवेक्षितुम् ॥ ७ ॥ उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदो वात्र प्रयुज्यताम् ॥ ८ ॥ शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा, रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच सहसा व्यग्रः संप्रधार्यार्थमात्मनः ॥ शुकं नाम तदा रक्षो वाक्यमर्थविदां वरम् ॥ ९ ॥ सुग्रीवं ब्रूहि गत्वा त्वं राजानं वचनान्मम ॥ यथासंदेशमक्लीबं श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ १० ॥

ज्ञातं यथार्थभूतं यथा भवति तथा ज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥ ७ ॥ उपप्रदानमित्यर्द्धमेकं वाक्यम् ॥ दण्डस्य त्ववकाश एव नास्तीति भावः । अत्र रामविषये ॥ ८ ॥ शार्दूलस्येत्यर्द्धत्रयमेकान्वयम् ॥ अर्थः कर्तव्यार्थः ॥ ९ ॥ भेदप्रयोगमुपदर्शयति—सुग्रीवमिति ॥ मम वचनाद्ब्रूहि मयोक्तमिति ब्रूहि । अक्लीबं सधाष्टर्यमित्यर्थः । श्लक्ष्णया पारुष्यरहितया । परया श्राव्यया ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

वचनमेवाह—त्वमिति॥वचनगाम्भीर्यव्यञ्जनाय गुरुवृत्तारम्भः । हे महाराज त्वं कुलप्रसूतः। सूर्यपुत्रत्वादिति भावः । तेन निष्कारणवैरं त्वया कर्तुमनुचितमिति व्यज्यते । महाबलः अल्पबलं राममवलम्बितुं नार्हसीत्यर्थः । ऋक्षरजःसुतः ब्रह्मपौत्रत्वेन मम बन्धुभूतोसीत्यर्थः । तव रामावलम्बने कश्चिदर्थो नास्ति । अनवलम्बने अनर्थश्च नास्ति । अफलं वैरं तव नोचितमिति भावः । वालिसम्बन्धेन भ्रातृसमत्वान्मयैव प्रणयं कुर्वित्यभिप्रायेणाह—तथा हीति ॥ ११ ॥ सीतापहरणमेव त्वत्कृतो महाननर्थ इत्यत्राह—अहमिति ॥ राजपुत्रस्य तवेति पदाभ्यां नरवानरयोः कः सम्बन्ध इत्युक्तम् । धीमत इति सुग्रीवविशेषणम् । तत्र हरणविषये । किं का हानिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ आरब्धस्यान्तगमनमिति न्यायेन प्रक्रान्तं कार्यं कथं त्यज्यतामित्यत्राह—न

त्वं वै महाराज कुलप्रसूतो महाबलश्चर्क्षरजःसुतश्च ॥ न कश्चिदर्थस्तव नास्त्यनर्थस्तथा हि मे भ्रातृसमो हरीश ॥ ११ ॥ अहं यद्यहरं भार्यां राजपुत्रस्य धीमतः ॥ किं तत्र तव सुग्रीव किष्किन्धां प्रतिगम्यताम् ॥ १२ ॥ न हीयं हरिभिर्लङ्का शक्या प्राप्तुं कथंचन ॥ देवैरपि सगन्धर्वैः किं पुनर्नरवानरैः ॥ १३ ॥ स तथा राक्षसेन्द्रेण संदिष्टो रजनीचरः ॥ शुको विहङ्गमो भूत्वा तूर्णमाप्लुत्य चाम्बरम् ॥ १४ ॥ स गत्वा दूरमध्वानमुपर्युपरि सागरम् ॥ संस्थितो ह्यम्बरे वाक्यं सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ सर्वमुक्तं यथादिष्टं रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥ तं प्रापयन्तं वचनं तूर्णमाप्लुत्य वानराः ॥ प्रापद्यन्त दिवं क्षिप्रं लोप्तुं हन्तुं च मुष्टिभिः ॥ १६ ॥ स तैः प्लवङ्गैः प्रसभं निगृहीतो निशाचरः ॥ गगनाद्भूतले चाशु परिगृह्य निपातितः ॥ १७ ॥ ॥ ॥

हीति ॥ उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—देवैरिति । अत्र नरग्रहणात् पूर्वार्धे हरिपदं नरोपलक्षकं बोध्यम् । त्वमेवामुमर्थमालोचयेति भावः । इयं लङ्का प्राप्तुं न शक्येत्युत्तरार्धेनुषज्यते ॥ १३ ॥ स इति ॥ अम्बरमाप्लुत्य आजगामेति शेषः ॥१४॥ स गत्वेति ॥ उपर्युपरि सागरं सागरस्याव्यवहितोपरि प्रदेशे "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति द्विर्वचनम् । आम्रेडितान्तत्वादुभसर्वतसोरिति द्वितीया ॥ १५ ॥ तमिति ॥ प्रापयन्तं श्रावयन्तम् । प्रापद्यन्त पर्यवारयन् ॥ १६ ॥ स तैरिति ॥ निगृहीतः बद्धः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

वानरैरित्यादि ॥ दूतोप्यनुक्तकारी वध्य एवेत्याशङ्क्य नाहं तथा अनुक्तकारीत्याशयेनाह—यस्त्विति ॥ १८ ॥ १९ ॥ शुकस्येति ॥ परिदेवितं परिदेवनरूपं वचनम् । मा वधिष्टेति प्रत्येकोक्त्यभिप्रायेणैकवचनम् । वधिष्ठेतीत्यत्र आर्षः सन्धिः ॥ २० ॥ स चेति ॥ पत्रलघुः लघुपत्रः । वानरैः प्रायेण लूनपक्ष इत्यर्थः । भये दर्शिते दर्शितेपि ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स चेति ॥ पक्षलघुः पक्षैर्लघुः । लूनपक्ष इति यावत् । दर्शितेभय इत्यत्र अभय इति पदच्छेदः ॥ २१ ॥ स्ववाक्यश्रवणाय सुग्रीवं प्रशंसति—सुग्रीवेति ॥ लोकरावण इत्यनेन प्रतिवचनानादाने मां हनिष्यतीति भावः ॥ २२ ॥ स एवमिति ॥ लोके कश्चिदधिपतिरपि तज्जातीयो न भवति । तद्व्यावर्तनाय प्लवङ्गमानामृषभ इत्युक्तम् । महाबलः तृणीकृतरावण इत्यर्थः । अदीनसत्त्वः अदीनमनस्कः । अत्र वंशस्थोपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रायोगादुपजातिवृत्तभेदः ॥ २३ ॥ भ्रातृसमोसीत्यस्योत्तरमाह—न मेसीति ॥ मे मित्रं नासीत्यर्थः । अनुकम्प्यः दयनीयश्च नासि । मे उपकर्ता च नासि । मे प्रियोपि नासि । अतः कथं भ्रातृसमोसीति भावः । प्रत्युत मित्रशत्रुत्वाच्छत्रुरेवासीत्याह—अरिश्चेति । ननु नोपकर्तृत्वादिना मित्रं किन्तु सख्युर्वालिनो भ्रातृत्वादित्यत आह—स मेसीति । नः अरिभूतस्त्वमपि वालीव मे वध्योसि । अरिमित्रस्याप्यरित्वादिति भावः । इदमेव मनसि कृत्वोक्तं वधार्हेति । अनेनाहं यद्यहरं भार्यामित्येतदुत्तोत्तरम् ॥ २४ ॥ ॥

वानरैः पीड्यमानस्तु शुको वचनमब्रवीत् ॥ न दूतान् घ्नन्ति काकुत्स्थ वार्यन्तां साधु वानराः ॥ १८ ॥ यस्तु हित्वा मतं भर्तुः स्वमतं संप्रभाषते ॥ अनुक्तवादी दूतः सन्न स दूतो वधमर्हति ॥ १९ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रामस्तु परिदेवितम् ॥ उवाच मा वधिष्ठेति घ्नतः शाखामृगर्षभान् ॥ २० ॥ स च पत्रलघुर्भूत्वा हरिभिर्दर्शिते भये ॥ अन्तरिक्षस्थितो भूत्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ सुग्रीव सत्त्वसंपन्न महाबलपराक्रम ॥ किं मया खलु वक्तव्यो रावणो लोकरावणः ॥ २२ ॥ स एवमुक्तः प्लवगाधिपस्तदा प्लवङ्गमानामृषभो महाबलः ॥ उवाच वाक्यं रजनीचरस्य चारं शुकं तूर्णमदीनसत्त्वः ॥ २३ ॥ न मेसि मित्रं न तथा सुकम्प्यो न चोपकर्तासि न मे प्रियोसि ॥ अरिश्च रामस्य महानुबन्धः स मेसि वालीव वधार्ह वध्यः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

न हीयं हरिभिर्लङ्केत्यस्योत्तरमाह—निहन्मीति ॥ ज्ञातिवर्गः कुम्भकर्णादिः । विभीषणस्तु न ज्ञातिरिति भावः । सुतादयः किमर्थं हन्तव्या इत्यपेक्षायां राजापराधादित्याह—रजनीचरेशेति । बलेन सेनया ॥ २५ ॥ मयि लङ्कास्थे खल्वेवं करिष्यसि स्थलान्तरं गमिष्यामीति शङ्कायामाह—न मोक्ष्यस इति ॥ राघवस्य राघवात्। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। मूढेति संबुद्धिः । सूर्यपथं सूर्यद्वारं गतः सन् अन्तर्हितोपि न मोक्ष्यसे ॥ २६ ॥ त्रिदशेश्वरेपि त्रातुमनीश्वरे का वार्ता क्षुद्राणामित्याह—तस्येति ॥ तस्य रामशरविद्धस्य ॥ २७ ॥ यदि रामसहाये स्थितोसि तर्हि ते जटायुषोवस्था स्यादित्यत्राह—अवधीरिति ॥ अर्द्धमेकं वाक्यम् । जरया वृद्धम् अत एवाक्षमम् असमर्थम्। जटायुषमवधीरिति यत्तत्र ते किं वीर्यमिति शेषः। नाहं तादृश इति भावः॥२८॥

निहन्म्यहं त्वां ससुतं सबन्धुं सज्ञातिवर्गं रजनीचरेश ॥ लङ्कां च सर्वां महता बलेन क्षिप्रं करिष्यामि समेत्य भस्म ॥ २५ ॥ न मोक्ष्यसे रावण राघवस्य सुरैः सहेन्द्रैरपि मूढ गुप्तः ॥ अन्तर्हितः सूर्यपथं गतो वा तथैव पातालमनुप्रविष्टः ॥ २६ ॥ तस्य ते त्रिषु लोकेषु न पिशाचं न राक्षसम् ॥ त्रातारमनुपश्यामि न गन्धर्वं न चासुरम् ॥ २७ ॥ अवधीर्यज्जरावृद्धमक्षमं किं जटायुषम् ॥ २८ ॥ किं नु ते रामसान्निध्ये सकाशे लक्ष्मणस्य वा ॥ हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे ॥ २९ ॥ महाबलं महात्मानं दुर्धर्षममरैरपि ॥ न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ३० ॥ ततोब्रवीद्वालिसुतस्त्वङ्गदो हरिसत्तमः ॥ ३१ ॥ नायं दूतो महाराज चारिकः प्रतिभाति मे ॥ तुलितं हि बलं सर्वमनेनात्रैव तिष्ठता ॥ गृह्यतां मा गमल्लङ्कामेतद्धि मम रोचते ॥ ३२ ॥ ॥

भार्याहरणकाले किमप्यकुर्वन् रामः किमिदानीं करिष्यतीत्यत्राह—किंन्विति ॥ ते त्वया। सन्निधिरेव सान्निध्यम्। विशालाक्षीत्यनेन सीताहरणं रामस्यात्यन्तासह्यमित्युच्यते । गृह्य गृहीत्वा । न बुध्यसे भाव्यनर्थमिति शेषः ॥ २९ ॥ न बुध्यस इत्युक्तं विवृणोति—महाबलमिति ॥ महात्मानं महाबुद्धिम् ॥३०॥ तत इति ॥ हरिसत्तमः इङ्गितप्रेक्षणादिज्ञ इति यावत् ॥३१॥ नायमिति ॥ चारिकः चारः । स्वार्थे ठक्। दूतो हि न वध्यः चारस्तु वध्य एवेति भावः । तुलितं तुलया मितम् । परिच्छिद्य ज्ञातमिति यावत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नायमिति ॥ चारः चरणं तदस्यास्तीति चारिकः । अत इनीति। ठन्

तुलितम् इयत्तया परिच्छिन्नम् ॥ ३२ ॥ तत इति ॥ राज्ञा सुग्रीवेण ॥ ३३ ॥ शुकास्त्वित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ चण्डैः अत्यन्तकोपनैः । पितृसंबन्धकीर्तने दया भवेदिति दशरथात्मजमित्युक्तम् । पक्षौ पूर्वलुप्तशेषौ ॥ ३४ ॥ यामित्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ रात्रिशब्दोऽहोरात्रवचनः । यां च रात्रिं यस्मिंश्च दिवसे। मरिष्यामि । यस्मिंश्च जाये। अजाये अनित्यमागमशासनमित्यडभावः । जातोस्मि। एतस्मिन्नन्तरे जननमरणयोर्मध्यकाले। मया यदशुभं कृतं तत्सर्वं निरपराधस्य मे घातयिता त्वम् उपपद्येथाः प्राप्नुहि । चेदिति प्रसिद्ध्यर्थमव्ययम् ॥३५ ॥ नाघातयदिति ॥ नाघातयद्वधान्न्यवर्तयत्। मुच्यतां बन्धनान्मुच्यताम्। निर्यापणं तु दक्षिणकूले ॥३६॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्ध० विंशः सर्गः ॥२०॥

ततो राज्ञा समादिष्टाः समुत्प्लुत्य वलीमुखाः ॥ जगृहुश्च बबन्धुश्च विलपन्तमनाथवत् ॥ ३३ ॥ शुकस्तु वानरैश्चण्डैस्तत्र तैः संप्रपीडितः ॥ व्याक्रोशत महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ लुप्येते मे बलात्पक्षौ भिद्येते च तथाक्षिणी ॥ ३४ ॥ यां च रात्रिं मरिष्यामि जाये रात्रिं च यामहम् ॥ एतस्मिन्नन्तरे काले यन्मया ह्यशुभं कृतम् ॥ सर्वं तदुपपद्येथा जह्यां चेद्यदि जीवितम् ॥ ३५ ॥ नाघातयत्तदा रामः श्रुत्वा तत्परिदेवनम् ॥ वानरानब्रवीद्रामो मुच्यतां दूत आगतः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥ ॥

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः ॥ अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः ॥ बाहुं भुजगभोगाभमुपधायारिसूदनः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य एकान्तरितपूर्वसर्गान्तोदितकथाशेषमुपाक्षिपति—तत इत्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततः शुकमोक्षणानन्तरम् । सागरवेलायां शर्कराप्रचुरायाम्। दर्भान् शिताग्रकुशान् आस्तीर्य । राघवः सर्वशरण्यकुलप्रसूतः महोदधेः अञ्जलिं कृत्वा भुजगभोगाभम् अहिकायवदतिमृदुलं बाहुम्। उपधाय उपधानीकृत्य । प्राङ्मुखः सन् प्रतिशिश्ये । प्रतीत्यनेन तदानीं सागराभिमुखमपरः सागर इव स्थित इत्यवगम्यते। अरिसूदन इत्यनेन तादृशदशायामपि शत्रूणामधृष्यतया स्थित इत्युच्यते । अत्र विशेषणमहिम्ना अतिसुकुमारस्य कथमतिकठिनावनितलशयनम्, अखिलरक्षकस्य कथमन्यतो रक्षापेक्षेति वाल्मीकेः खेदो द्योत्यते ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अमुमेवार्थं प्रपञ्चयति–सार्द्धसप्तश्लोकैः जातरूपमयैरित्यादि ॥ जातरूपमयैः चकाराद्रत्नमयैः । एवकारो योगव्यवच्छेदार्थः । पुरा अयोध्यावासकाले। अवतारात्पूर्वं वा । वरकाञ्चनेति परमनारीभुजविशेषणम् । भुजैः हस्तैः । तदेकदेशलक्षणा । परमनारीणां सैरन्ध्रिकाणाम् । अनेकधा स्नानालङ्करणादिषु चन्दनागरुकुङ्कुमप्रभृतिभिः बहुप्रकारेण । अभिमृष्टम् संमृष्टम् । अधिवासितं सञ्जातगन्धम् । बालसूर्येति विशेषणात् द्वितीयचन्दनशब्दो रक्तचन्दनपरः । तच्च कुङ्कुमम् । कुङ्कुमं घुसृणं प्रोक्तं लोहितं रक्तचन्दनमिति हलायुधः । आदौ चन्दनागरुभ्यां चर्चितम् अथ कुङ्कुमैरिति बोध्यम् । कश्चिदाह। परमनारीणामित्यनेन सीताव्यतिरिक्ताश्च भार्याः सन्तीति तन्न । नहि बालकाण्डे कुत्रचिद्रामस्य दारान्तरोद्वाहः प्रतिपाद्यते । प्रत्युत । रामस्तु सीतया सार्द्ध विजहार बहूनृतून्। मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः॥ इति सीतया सह निरन्तरभोग एवोच्यते। अत एव सीताप्याह। समा द्वादश-

जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं पुरा ॥ २ ॥ वरकाञ्चनकेयूरमुक्ताप्रवरभूषणैः ॥ भुजैः परमनारीणाम-
भिमृष्टमनेकधा ॥ ३ ॥ चन्दनागरुभिश्चैव पुरस्तादधिवासितम् ॥ बालसूर्यप्रतीकाशैश्चन्दनैरुपशोभित-
म् ॥ ४ ॥ शयने चोत्तमाङ्गेन सीतायाः शोभितं पुरा ॥ तक्षकस्येव संभोगं गङ्गाजलनिषेवितम् ॥ ५ ॥
संयुगे युगसंकाशं शत्रूणां शोकवर्धनम् ॥ सुहृदानन्दनं दीर्घं सागरान्तव्यपाश्रयम् ॥ ६ ॥ ॥

तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयया निरन्तरभोगम् । तत्कुतोस्य दारान्तरावकाशः । ननु रामस्य दयिता भार्येति विशेषणाद्रोहिणी यथेति ताराणामन्यतमया रोहिण्या दृष्टान्तीकरणाच्च भार्यान्तरं तस्य व्यज्यत इति चेन्न । दयितो भ्रातुरितिवदनुगमनानर्हत्वाय तथा विशेषितत्वात् । किं भरतो रामस्य न दयितः । तामेवेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुरु । न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः॥ इत्यादिविरोधात् । रामवाल्लभ्यातिशयेन सौकुमार्यातिशयेन च राजगृह एवावस्थाय दिव्यसुखानुभवयोग्यावपि सीतालक्ष्मणौ राममनुगताविति हि तत्र मुनिहृदयम् । रोहिणी चेयमन्या प्रसिद्धाया नित्यानुगमनासंभवात् । ननु च । हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः । अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये॥ इति स्नुषासाहचर्याद्रामस्य स्त्रियः पत्न्यो बह्व्यः सन्तीति गम्यते। सुन्दरकाण्डेपि। स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थं इति सीतया चोच्यते । अत्रापि । भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधेत्युक्तम् । तस्माद्बह्व्यः पत्न्यो रामस्य

सन्तीत्यवगम्यते। मैवं रामस्य परमाः स्त्रिय इति रामसंबन्धिन्यः कौसल्यासीतातद्दासीप्रभृतय उच्यन्ते। पूजायां बहुवचनेन सीतैवोच्यते। ते स्नुषा इतिवत्। न हि भरतस्यानेकाः स्त्रियः सन्तीत्यत्र प्रमाणमस्ति। त्वं रंस्यस इत्यत्रापि लौकिकरीतिमनुसृत्य सीतोक्तवती। परमनारीणामित्यत्रापि अलंकर्त्रीणामित्यर्थ उक्तः। यद्वा अभिमृष्टम् अभिमर्शनार्हम्। आशंसायां क्तः। परमनार्यः श्रीभूमिनीलाः। आत्मानं मानुषं राम एव हि मन्यते ऋषिस्तु रामस्य विष्णुत्वं व्यक्तीकरोत्येव। जज्ञे विष्णुः सनातन इत्याह। ननु राजसूयाश्वमेधाद्यनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या रामस्यानेकपत्न्यः कल्प्यन्ते। कामं कल्प्यन्तां न ता इह संबध्यन्ते। तासां केवलं धमार्थं वृत्तानां परिम्रष्टुं रन्तुं चायोग्यत्वात्। वस्तुतो न ताः कल्प्याः सीतयैव प्रतिमया यज्ञे पत्नीकार्यनिर्वाहस्योत्तरकाण्डे दर्शितत्वात्। न च पत्नीप्रतिनिधिभावो भट्टाचार्येण कथ्यत इति वाच्यम्। न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवतीति न्यायात्। वचनं च हेमाद्रिस्मृतिनिबन्धने दर्शितम्। यदि दुष्टभार्यो दूरभार्यो वा स्यात्तदा दर्भपुञ्जीलं तत्स्थाने निधायाग्निमाधाय कुर्यादिति। धर्मसंस्थापनार्थं प्रवृत्तस्य रामस्याचारादपरं

अस्यता च पुनः सव्यं ज्याघातविगतत्वचम् ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुं महापरिघसन्निभम् ॥ ७ ॥ गोसहस्रप्रदातारमुपधाय महद्भुजम् ॥ अद्य मे मरणं वाथ तरणं सागरस्य वा ॥ ८ ॥ ॥

किं नाम मानमपेक्षणीयम्। वस्तुत आचार एव प्रथमं प्रमाणं श्रुत्या पूर्वाचारं प्रदर्श्यैव कर्मविधानात्। आपस्तम्बोप्यत एव धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्चेत्याचारमेव प्रथमं प्रमाणमाह। अत एव स्मरन्ति च स्मर्तारः। श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयो विभिन्ना न चानृषेर्दर्शनमस्ति किंचित्। धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्था इति ॥ तस्मात् चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यतीत्युक्तरामाचार एव समीचीनं प्रमाणं तद्विरुद्धाश्च न्याया न प्रभवन्ति। यद्यपि राजसूयाश्वमेधानां महिषीवद्वा वातापरिवृत्तिभ्यामपि भवितव्यम्। तथापि तल्लोपे तत्कार्याननुष्ठानमेव। तस्य कर्मवैकल्यहेतुत्वात्। यथा पङ्ग्वन्धादेर्यज्ञे विष्णुक्रमाज्यावेक्षणादिलोपेन न यज्ञलोपः। तत्तन्मात्रोच्चारणस्यैव कार्यत्वात्। तस्मात्केवलन्यायसञ्चारेणापन्यायमार्गो नानुसरणीयः। किन्तु सर्वाचारप्रवर्तकसर्वकर्मधुरन्धरभगवदवताररामचन्द्राचार एव विवेकिभिरनुवर्तनीय इति सर्वमवदातम्। शयने हंसतूलिकामये तल्पे। गङ्गानिषेवितं गङ्गाजले वर्तमानम्। तक्षकस्य संभोगं कायमिव स्थितम्। सीताया उत्तमाङ्गेन शोभितं चेति योजना। संयुगे युद्धे। युगसंकाशं गोपुरार्गलवत् प्रतिभटनिवारकम्। अत एव शत्रूणां शोकवर्धनम्। सागरोन्ते यस्यासौ सागरान्तः भूमण्डलम्। तस्य

व्यपाश्रयम् आलम्बनभूतम् । सव्यम् अप्रदक्षिणं यथा भवति यथा । अस्यता इषून् क्षिपता । स्वेनैव हेतुना ज्याघातेन करणेन विगतत्वचं ज्याकिणाङ्कितमित्यर्थः । महापरिघसन्निभम् उत्तमपरिघाख्यायुधवत् दृढम् । गोसहस्रप्रदातारं करणे कर्तृत्वोपचारः । महद्भुजं भुजोत्तमम् । तथैव प्रायशः पाठः । अत्वाभाव आर्षः । एवंभूतं दक्षिणं बाहुमुपधाय । दक्षिणः दाक्षिण्यवान् । महाबाहुः सर्वाभयप्रदः । रामः अद्य मे तरणं वा सागरस्य मरणं वा भवत्विति मतिं कृत्वा । विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रयतः कायिकनियमयुक्तः । नियतः वाचिकनियमवान् । मुनिः मानसनियमोपेतश्च सन् । महोदधिमुद्दिश्याधिशिश्य इति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तस्येति ॥ सुप्तस्य शयानस्य । नियमादप्रमत्तस्य

इति रामो मतिं कृत्वा महाबाहुर्महोदधिम् ॥ अधिशिश्ये स विधिवत्प्रयतो नियतो मुनिः ॥९॥ तस्य रामस्य सुप्तस्य कुशास्तीर्णे महीतले ॥ नियमादप्रमत्तस्य निशास्तिस्रोतिचक्रमुः ॥ १० ॥ स त्रिरात्रोषितस्तत्र नयज्ञो धर्मवत्सलः ॥ उपासत तदा रामः सागरं सरितां पतिम् ॥ ११ ॥ न च दर्शयते मन्दस्तदा रामस्य सागरः ॥ प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ॥ १२ ॥ समुद्रस्य ततः क्रुद्धो रामो रक्तान्तलोचनः ॥ समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १३ ॥ अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यत्स्वयम् ॥ १४ ॥ ॥

अत एवाप्रच्युतनियमस्येत्यर्थः । तिस्रो निशाः त्रीण्यहानि ॥ १० ॥ तिसृष्वपि रात्रिषूपासनमविच्छिन्नमित्याह—स इति ॥ त्रिरात्रोषितः त्रिरात्रं शयानः । तत्र समुद्रतीरे । सर्वशक्तेः कुत एवं निर्बन्ध इत्याशङ्क्य धर्मप्रवर्तनार्थमित्याशयेनाह—नयज्ञो धर्मवत्सल इति । शरणागतधर्मे प्रीतिमान् । सरितां पतिं स्वगोष्ठ्यां कान्तापुरुषकारमुखेन समाश्रयणदर्शनात् स्वयमपि तथैवाचरदिति भावः ॥ ११ ॥ न चेति ॥ न च दर्शयते आत्मानमिति शेषः । मन्दः अज्ञः । ननु रामेण सम्यक्कृता । शरणागतिः कुतो न फलिता । उच्यते । अनधिकारिणा कृतत्वात् ब्राह्मणकृतराजसूयवत् । न च शरणागतावधिकारी रामः अकिंचनो हि तत्राधिकारी ॥ १२ ॥ समुद्रस्येति ॥ समुद्रस्य समुद्रविषये । संबन्धसामान्ये षष्ठी । रक्तान्ते लोचने यस्य सः रक्तान्तलोचनः । अनेन मन्दकोपत्वमुक्तम् । शुभलक्षणम् स्वस्य हृदयकोपमवगम्य कृतमन्दहासम् ॥ १३ ॥ अवलेप इति ॥

स्वयं न दर्शयतीति यत् अयं समुद्रस्यावलेप इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ प्रशम इति ॥ प्रशमः अक्रोधता । क्षमा अपराधसाहिष्णुता । आर्जवं परचित्तानुसारित्वम् । अकौटिल्यं वा । प्रियभाषिता प्रियवादित्वमित्येते गुणाः निर्गुणेषु असामर्थ्यं फलन्ति । असमर्थत्वबुद्धिं जनयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ कं पुनः समर्थं निर्गुणो मन्यते तत्राह—आत्मेति ॥ आत्मप्रशंसिनम् आत्मस्तुतिपरम् । दुष्टं वञ्चकम् । धृष्टं निर्दयमित्यर्थः । विपरिधावकं सर्वपलायनकरम् । सर्वत्र सगुणेषु निर्गुणेषु च । उत्सृष्टदण्डं कृतदण्डम् । लोकः अज्ञो जनः ॥ १६ ॥ न साम्नेति ॥ बलकृता प्रथा यशः । पराक्रमकृता कीर्तिः । जयो वेत्यत्रापि न साम्ना प्राप्तुं शक्यत इत्यनुषञ्जनीयम् ॥ १७ ॥ अद्येति ॥ मद्बाणनिर्भिन्नैः अतएव जलोपरि प्लवद्भिः मकरैः । निरुद्धतोयं व्याप्ततोयम् ॥ १८ ॥ महाभोगानीति ॥ भोगिनां महाकायानाम् । भूम्नि मतुप् । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः । नागानां सर्पाणाम् । महाभोगानि महाशरीराणि । क्लीबत्वमार्षम् । करिणां मत्स्यानां गजाकारमत्स्यानाम् । छिन्नानीति । लिङ्गव्यत्ययेनानुषङ्गः । करान् शुण्डादण्डान् । मत्स्यविशेषो मकरः करिमकरो भवति तद्विशेषश्चेति हलायुधः ॥ १९ ॥ सशङ्खेति ॥ स्पष्टः ॥ २० ॥ क्षमैकसाराणां भवतामीदृशी फणितिरनुचितेत्याशङ्क्याह—क्षमयेति ॥ सागरशोषणे प्रवृत्तोप्येतावत्पर्यन्तं क्षमया गृहीतचरणोस्मि । सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन स्वरूपं प्रकटयति—मामिति । मां इतरनैरपेक्ष्येण स्थितम् । असमर्थं विजानाति कार्यकरणाक्षमं मन्यते । विजानाति मक-

प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता ॥ असामर्थ्यं फलन्त्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः ॥ १५ ॥ आत्मप्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकम् ॥ सर्वत्रोत्सृष्टदण्डं च लोकः सत्कुरुते नरम् ॥ १६ ॥ न साम्ना शक्यते कीर्तिर्न साम्ना शक्यते यशः ॥ प्राप्तुं लक्ष्मण लोकेस्मिन् जयो वा रणमूर्धनि ॥ १७ ॥ अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयम् ॥ निरुद्धतोयं सौमित्रे प्लवद्भिः पश्य सर्वतः ॥ १८ ॥ महाभोगानि मत्स्यानां करिणां च करानिह ॥ भोगिनां पश्य नागानां मया छिन्नानि लक्ष्मण ॥ १९ ॥ सशङ्खशुक्तिकाजालं समीनमकरं शरैः ॥ अद्य युद्धेन महता समुद्रं परिशोषये ॥ २० ॥ क्षमया हि समायुक्तं मामयं मकरालयः ॥ असमर्थं विजानाति धिक् क्षमामीदृशे जने ॥ २१ ॥ ॥

न दर्शयति साम्ना मे सागरो रूपमात्मनः ॥ २२ ॥ चापमानय सौमित्रे शरांश्चाशीविषोपमान् ॥ सागरं
शोषयिष्यामि पद्भ्यां यान्तु प्लवङ्गमाः ॥ २३ ॥ अद्याक्षोभ्यमपि क्रुद्धः क्षोभयिष्यामि सागरम् ॥ २४ ॥
वेलासु कृतमर्यादं सहसोर्मिसमाकुलम् ॥ निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयम् ॥ २५ ॥ ॥

सलयः । अयोध्याधिपतिः कोसलाधिपतिरिवत् । स्वमात्मानं मन्यते । कतिपयदिनग्रहणगर्त्तं इति न जानाति । धिक् क्षमाम् इतःपरं क्षमां नाङ्गीकुर्मः । विनियोगकाले हि क्षमा स्वीकार्या । अद्य क्रोध एवाङ्गीकर्तव्यः । इक्ष्वाकूणां कदाचिदपि क्षमा किं त्याज्येत्यत्राह–ईदृशे जन इति ॥ ईदृशे जने प्राप्तरक्षःसहवासदोषे ॥ २१ ॥ न दर्शयतीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २२ ॥ अपि कदाचिदात्मानं दर्शयेदिति करुणया समुद्रं वाचा निर्भर्त्स्यं कर्मणापि निर्भर्त्सयितुमुपक्रमते–चापमानयेति ॥ एवम् विलम्ब्य करणं क्रमेण निर्भर्त्स्यं कार्यं कारयितुम् । अन्यथा सद्य एव शोषयेत् । चापमानय निर्गुणं वशीकर्तुं सगुणमानयेत्याशयः। चापमानय अस्यानम्रत्वं निवर्तयितुं नम्रं चापमानय । समुद्रस्य शेषशय्यात्वेन तस्मिन्किंचित्सौहार्दवता लक्ष्मणेन क्षणं विलम्बः कृतः । अत आह–सौमित्र इति । सुमित्रावचनमेव कर्तव्यं ज्येष्ठवचनं तु न कर्तव्यमिति नियमोस्ति । यद्वा सौमित्रे रामे प्रमादं माकार्षीरिति मात्रोपदिष्टं मा विस्मार्षीः । अथ चापमात्रमानीतं तदाह–शरांश्चेति । लीलाप्रयोगार्हेषु केषु चिदानीतेष्वाह–आशीविषोपमानिति । दृष्टिविषाः सर्पा आशीविषा इत्युच्यन्ते । किमर्थं शरानयनमिति विलम्ब्य सौमित्रिणा पृष्ट आह–सागरमिति । एकेनैव दग्धुं सामर्थ्येऽपि शरानित्युक्तिस्तत्संबन्धेन सप्तसागरानपि शोषयितुमिच्छया । कोपातिशयेन स्वबलमज्ञात्वा वा तादृशोक्तिः । शोषयिष्यामीति वदतः किं शरेणेति न शङ्कनीयम् । छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धमिति रामशराणां दाहकत्वसंभवात् । अन्तरेणापि चतुर्थभूतजगन्निर्वाहं करिष्यामीति भावः । सागरम् । यद्ययं ज्ञातिविरोधमाचरति तर्हि वयमपि ज्ञातिकृत्यं कुर्म इति भावः । सागरं शोषयिष्यामि अनेकसहस्रखातमेक एव हरिष्यामि किं तत इत्याह–पद्भ्यामिति । एकैकस्य पदद्वयं गमनसाधनमिति द्विवचनम् । वानराणां हि द्वावेव पादौ द्वौ हस्तौ ग्रहणभक्षणादीनां ताभ्यामेव दर्शनात् । अनेन कृतस्य कार्यविच्छेदस्यानुरूपमसुं वानरपादाभ्यामेव दर्शयिष्यामीति भावः ॥ २३ ॥ पक्षान्तरमाह–अद्येति ॥ अर्धमेकं वाक्यम् ॥ २४ ॥ पुनः पक्षान्तरमेवाह–वेलास्विति ॥ वेलासु चतुर्षु तीरेषु । कृतमर्यादं कृतव्यवस्थम् । कदाचिदपि वेलाम् अनतिवर्तमानमित्यर्थः । निर्मर्यादं करिष्यामि अव्यवस्थं करिष्यामि ।

महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा धनुष्पाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः ॥ बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ २७ ॥ संपीड्य च धनुर्घोरं कम्पयित्वा शरैर्जगत् ॥ मुमोच विशिखानुग्रान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥ २८ ॥ ते ज्वलन्तो महावेगास्तेजसा सायकोत्तमाः ॥ प्रविशन्ति समुद्रस्य सलिलं त्रस्तपन्नगम् ॥२९॥ तोयवेगः समुद्रस्य सनक्रमकरो महान् ॥ संबभूव महाघोरः समारुतरवस्तदा ॥३०॥ महोर्मिमालाविततः शङ्खशुक्तिसमावृतः ॥ सधूमपरिवृत्तोर्मिः सहसासीन्महोदधिः ॥ ३१ ॥ व्यथिताः पन्नगाश्चासन् दीप्तास्या दीप्तलोचनाः ॥ दानवाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ॥ ३२ ॥ ऊर्मयः सिन्धुराजस्य सनक्रमकरास्तदा ॥ विन्ध्यमन्दरसंकाशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ॥ ३३ ॥ आघूर्णिततरङ्गौघः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥ उद्वर्तितमहाग्राहः संवृत्तः सलिलाशयः ॥ ३४ ॥ ततस्तु तं राघवमुग्रवेगं प्रकर्षमाणं धनुरप्रमेयम् ॥ सौमित्रिरुत्पत्य समुच्छ्वसन्तं मा मेति चोक्त्वा धनुराललम्बे ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥ ॥

भूतले प्लावयिष्यामीत्यर्थः ॥२५॥ समुद्रेण चिरपरिपोषिता दानवादय एतं रक्षिष्यन्तीत्यत्राह—महार्णवमिति ॥ दानवैः सह क्षोभयिष्यामीत्यर्थः ॥२६॥ एवमिति ॥ विस्फारितेक्षणः विवर्तितनयनः ॥ २७ ॥ संपीड्येति ॥ संपीड्य दृढमुष्टिना मध्यमवलम्ब्य । कम्पयित्वा भयकम्पितं कृत्वा । जगत् जगत्स्थजन्तून् । वज्रानित्यभूतोपमा ॥ २८ ॥ त इति ॥ तेजसा ज्वलन्त इत्यन्वयः । प्रविशन्ति प्राविशन् । त्रस्तपन्नगमिति क्रियाविशेषणम् ॥२९॥ तोयवेग इति ॥ तोयवेगः तरङ्गविततिः । मारुतरवः वातजन्यरवः । समारुतरवः वातसंघट्टनजन्यरवसहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ महोर्मीति ॥ तीरे महोर्मिमालाविततः । अन्तस्तरङ्गजालाकृष्टशङ्खशुक्तिसमावृतः । सज्वालशरप्रवेशेन सधूमः । मध्ये शराग्निशोषणेन परिवृत्तोर्मिश्चासीदित्यन्वयः ॥३१॥ व्यथिता इति ॥ आपातालं शराः प्रविष्टा इति भावः ॥ ३२ ॥ तात्कालिकतरङ्गौन्नत्यं वर्णयाति—ऊर्मय इति ॥३३॥ उक्तानुवादेन विशेषान्तरमाह—आघूर्णितेति ॥ आघूर्णितसंभ्रान्तोद्वर्तितपदान्येकार्थानि ॥ ३४ ॥ ततस्त्विति ॥ तुशब्देन पूर्वसंधानाद्वैषम्यमुक्तम् । अप्रमेयम् अपरिच्छेद्यवैभवम् । प्रकर्षमाणम् । अमो-

घशरसन्धानायेति भावः। समुच्छ्वसन्तं कोपेनेति शेषः । तं राघवम्। उत्पत्य झटित्यागत्य। मा मेत्युक्त्वा एतादृशं धनुराकर्षणं मा कुर्वित्युक्त्वा। भयातिशयाद्वीप्सा। अनिवर्तमाने तस्मिन् धनुराललम्बे ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकि० युद्धका० एकविंशः सर्गः ॥२१॥ प्रथमं वानरसेनातरणाय सागरं शरणं गत्वा तस्मिन्ननागते चापमानयेति वाचा भीषयित्वा तथाप्यनाविष्कृतनिजरूपं तं शरैः प्रक्षोभ्य तावताप्यनागतस्य तस्य भीतिमुत्पादयितुं ब्रह्मास्त्रसन्धानायोपक्रमत इत्याह–अथेत्यादिना ॥ सपातालं पातालपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ शरेति ॥ शरनिर्दग्धतोयस्य निर्जलस्येत्यर्थः । परिशुष्कस्य भूम्यन्तर्गतजलशून्यस्य । शोषितसत्त्वस्य दग्धसत्त्वस्येत्यर्थः । ते महान् पांसुः अतिसूक्ष्मो रेणुः उत्पद्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । महावर्षेपि पुनर्यथा जललवोपि न तिष्ठति तथा करिष्यामीति भावः ॥ २ ॥ ननु सकलजलशोषणेन पातालमात्र-

अथोवाच रघुश्रेष्ठः सागरं दारुणं वचः ॥ अद्य त्वां शोषयिष्यामि सपातालं महार्णव ॥ १ ॥ शरनिर्दग्ध-
तोयस्य परिशुष्कस्य सागर ॥ मया शोषितसत्त्वस्य पांसुरुत्पद्यते महान् ॥ २ ॥ मत्कार्मुकविसृष्टेन श-
रवर्षेण सागर ॥ पारं तेऽद्य गमिष्यन्ति पद्भिरेव प्लवङ्गमाः ॥ ३ ॥ विचिन्वन्नाभिजानासि पौरुषं वापि वि-
क्रमम् ॥ दानवालयसंतापं मत्तो नाधिगमिष्यसि ॥ ४ ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण संयोज्य ब्रह्मदण्डनिभं शरम् ॥
संयोज्य धनुषि श्रेष्ठे विचकर्ष महाबलः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

परिशोषात्तत्र गमनासंभवादाकाशेन गन्तव्यं ततो वरमिदानीं तथागमनं किं कोपेनेत्यत्राह–मत्कार्मुकेति ॥ शरवर्षेण शरजालेन सेतुस्थानीयेन। सेतुबन्धादिक्लेशो मे न भवतीति भावः ॥ ३ ॥ विचिन्वन्निति ॥ पौरुषं बलं विक्रमं पराक्रमं च विचिन्वन् विशेषेण पर्यालोचयितुं नाभिजानासि । "लक्षणहेत्वो०" इति शतृप्रत्ययः । इदमज्ञानं सहवासकृतमित्याशयेन दानवालयेति संबोधनम् । मत्तो भाविनं संतापं च नाभिगमिष्यसि न ज्ञास्यसि । मत्पराक्रममजानन् मत्तो भाविब्रह्मास्त्रपीडामपि न ज्ञास्यस्येवेति भावः ॥ ४ ॥ ब्राह्मेणेति ॥ ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः । तद्वदमोघमित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मदण्डः केतुविशेषः । तथोक्तं नारदसंहितायां–पितामहात्मजक्रूरस्त्रिवर्णः शिखरान्वितः । ब्रह्मदण्डाह्वयः केतुः सर्वभूतविनाशन इति ॥ ब्राह्मेणास्त्रेण ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण । संयोज्य अभिमन्त्र्य । तद्धनुर्विचकर्ष ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथास्त्रसन्धानस्य मरुकान्तारवर्तिनां युगपद्विनाशहेतुत्वात्तत्काले तदुचितमहोत्साहान् दर्शयति—तस्मिन्नित्यादिना ॥ शरसन्धानकालिकं लोकस्य भयं दर्शयतीत्यप्याहुः। रोदसी द्यावापृथिव्यौ। संपफालेव भिन्ने इव। एकवचनमार्षम्। द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी इत्यमरः ॥ ६ ॥ ॥७॥ तिर्यक् चेति श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ चन्द्रभास्करौ नक्षत्रैः सह तिर्यग्वक्रं यथा भवति तथा सङ्गतौ तिर्यग् जग्मुः। भयादिति भावः। आदीप्तम् ईषद्दीप्तम्। मन्दरश्मित्वात्तमसावृतत्वाच्च सूर्यस्येति भावः। समावृतं सम्यगावृतम्। उल्काशतविदीपितम्। उल्कालक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण-

तस्मिन्विकृष्टे सहसा राघवेण शरासने ॥ रोदसी संपफालेव पर्वताश्च चकम्पिरे ॥ ६ ॥ तमश्च लोकमावव्रे दिशश्च न चकाशिरे ॥ परिचुक्षुभिरे चाशु सरांसि सरितस्तथा ॥ ७ ॥ तिर्यक् च सह नक्षत्रैः संगतौ चन्द्रभास्करौ ॥ भास्करांशुभिरादीप्तं तमसा च समावृतम् ॥ ८ ॥ प्रचकाशे तदाकाशमुल्काशतविदीपितम् ॥ अन्तरिक्षाच्च निर्घाता निर्जग्मुरतुलस्वनाः ॥ ९ ॥ पुस्फुरुश्च घना दिव्या दिवि मारुतपङ्क्तयः ॥ १० ॥ बभञ्ज च तदा वृक्षान् जलदानुद्वहन्नपि ॥ अरुजंश्चैव शैलाग्रान् शिखराणि प्रभञ्जनः ॥ ११ ॥ दिविस्पृशो महामेघाः संगताः समहास्वनाः ॥ मुमुचुर्वैद्युतानग्नींस्ते महाशनयस्तदा ॥ १२ ॥ यानि भूतानि दृश्यानि चुक्रुशुश्चाशनेः समम् ॥ अदृश्यानि च भूतानि मुमुचुर्भैरवस्वनम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते च तनुपुच्छेति। निर्घातलक्षणं तेनैवोक्तं—पवनः पवनाभिहतो गगनादवनौ यदा समापतति। भवति तथा निर्घातः स च पापो दीर्घखगविरुत इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुस्फुरुरिति ॥ पुस्फुरुः चेरुः। मारुतपङ्क्तयः आवहोद्वहादिवातस्कन्धाः। दिव्याः श्लाघ्याः ॥ १० ॥ बभञ्जेति ॥ उद्वहन् ऊर्ध्वं नयन्। शैलाग्रान् पर्वताग्रप्रदेशान्। शिखराणि खण्डपर्वतान्। अरुजन् अपीडयत्। बहुवचनमार्षम् ॥ ११ ॥ दिविस्पृश इति ॥ ते वैद्युताग्नयः तदा महाशनयोभवन्। अशनिस्वरूपं मिहिरेणोक्तम्—अशनिः स्वनेन महता युक्ता नृगजाश्वतरुपशुमुखेषु। निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थानेति ॥ १२ ॥ यानीत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ यानि भूतानि

दृश्यानि मनुष्यादीनि । अदृश्यानि पिशाचादीनि । तानि सर्वाणि भूतानि सन्त्रस्तानि । अत एवोद्विजन्ति कम्पमानानि सन्ति । अशनेः समम् अशनिस्वरसमं यथा तथा । चुक्रुशुः तथा भैरवस्वनं मुमुचुः । ततः शिशियरे सुप्तानि । सुप्तवद्भूमौ पतितानीत्यर्थः । तत्रापि संप्रविव्यथिरे चिन्तया दुःखितानि । भयान्न पस्पन्दिरे न चलितानि ॥ १३ ॥ १४ ॥ अथ समुद्रराजस्योत्थानं सूचयति—सहभूतैरित्यादिना ॥ ततो वेगात्पूर्वसर्गान्तोक्ताद्रामवेगात् । सहसा शरसन्धानसमय एव । भीमवेगोभूत् भीमप्रवाहवेगोभूत् । केवलशरमोक्षकृतात् क्षोभात् ब्रह्मास्त्रमोक्षारम्भे महान् क्षोभोभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥ वेगफलं दर्शयति—योजनमित्यादिना ॥ सार्धश्लोक एकान्वयः । संप्लुवात् वारिपूरेण वेलामन्यत्र वेलां विनेत्यर्थः । अथवा संप्लुवादन्यत्र प्रलयं विना । वेलां योजनं योजनपर्यन्तं व्यतिचक्राम अतिक्रान्तवान् । योजनमन्तर्जीर्णोभूदित्यप्याहुः । तं समतिक्रान्तं पलायमानं नातिचक्राम पलायमानं प्रति शस्त्रप्रयोगरूपातिक्रमं न चकार ॥ १६ ॥ तत इति ॥ समुद्रस्य मध्यात् उन्नतात् । स्वयं सागरः समुद्राभिमानिदेवता । दिवाकर इव बभाविति शेषः ॥ १७॥ पन्नगैरित्यादि ॥ जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं स्वर्णम् । रत्नमाल्यं रत्नवैकक्ष्यमाला । जातरूपमयैः आकरजसुवर्णप्रचुरैः । तपनीयविभूषितैः रत्नकीलनार्हद्रुतकनकविभूषितैः । रत्नानां संबन्धिभिर्भूषणोत्तमैः । एकावली मुक्तावली । तरलं नायकरत्नम् । आघूर्णितः चलितः । कालिका मेघपङ्क्तिः । मेघजालेपि कालिकेत्यमरः । तयाऽनिलेन च संकुलः क्षुभितः । मेघानिलौ समुद्रस्य सहचराविति

शिशियरे चापि भूतानि संत्रस्तान्युद्विजन्ति च ॥ संप्रविव्यथिरे चापि न च पस्पन्दिरे भयात् ॥ १४ ॥ सह भूतैः सतो योर्मिः सनागः सहराक्षसः ॥ सहसाभूत्ततो वेगाद्भीमवेगो महोदधिः ॥ १५ ॥ योजनं व्यतिचक्राम वेलामन्यत्र संप्लुवात् ॥ तं तदा समतिक्रान्तं नातिचक्राम राघवः ॥ समुद्धतममित्रघ्नो रामो नदनदीपतिम् ॥ १६ ॥ ततो मध्यात्समुद्रस्य सागरस्य समुत्थितः ॥ उदयं हि महाशैलान्मेरोरिव दिवाकरः ॥ ॥ १७ ॥ पन्नगैः सह दीप्तास्यैः समुद्रः प्रत्यदृश्यत ॥ स्निग्धवैडूर्यसंकाशो जाम्बूनदविभूषितः ॥ १८ ॥ ॥

प्रसिद्धिः॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥उद्वर्तितेत्यादि सार्द्धश्लोक एकान्वयः॥ उद्वर्तितः उद्भ्रामितः। समुपक्रम्य समुपागम्य। स्वसौजन्यं पुरस्कर्तुं पूर्वम् आमन्त्र्य आहूय प्रकृष्टो मूर्ध्नि कृतोञ्जलिः यस्यासौ प्राञ्जलिः। शरपाणिनमिति नकारान्तत्वमार्षम्। स्वविरोधिनो मरुवासिनो रामेण घातयितुं स्वयं रावणभीतत्वेन तत्संहारक्षममस्य पराक्रमं परीक्षितुं च समुद्र एतावत्पर्यन्तं विलम्बितवानिति बोध्यम् ॥ २३ ॥ किं विभोस्तव मया कर्तव्यं किं गाधत्वम् उत जलस्तम्भनम् आहोस्वित्सेतुबन्धनानुकूल्यमित्याशङ्क्य न तावदाद्यः पक्ष इत्याह श्लोकद्वयेन–पृथिवीति॥ सौम्य प्रसन्न। अनेना-

रक्तमाल्याम्बरधरः पद्मपत्त्रनिभेक्षणः॥ सर्वपुष्पमयीं दिव्यां शिरसा धारयन् स्रजम् ॥ १९ ॥ जातरूपमयैश्चैव तपनीयविभूषितैः॥ आत्मजानां च रत्नानां भूषितो भूषणोत्तमैः ॥ २० ॥ धातुभिर्मण्डितः शैलो विविधैर्हिमवानिव ॥ एकावलीमध्यगतं तरलं पाण्डरप्रभम् ॥ २१ ॥ विपुलेनोरसा बिभ्रत्कौस्तुभस्य सहोदरम्॥ आघूर्णिततरङ्गौघः कालिकानिलसंकुलः ॥ २२ ॥ उद्वर्तितमहाग्राहः संभ्रान्तोरगराक्षसः ॥ (देवतानां सुरूपाणां नानारूपाभिरीश्वरः ॥ गङ्गासिन्धुप्रधानाभिरापगाभिः समावृतः ॥) सागरः समुपक्रम्य पूर्वमामन्त्र्य वीर्यवान् ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं राघवं शरपाणिनम् ॥ २३ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च राघव ॥ स्वभावे सौम्य तिष्ठन्ति शाश्वतं मार्गमाश्रिताः ॥ २४ ॥ तत्स्वभावो ममाप्येष यदगाधोहमप्लवः ॥ विकारस्तु भवेद्गाध एतत्ते प्रवदाम्यहम् ॥ २५ ॥ ॥

ञ्जलिकरणानन्तरमेव रामः प्रसन्न इति गम्यते। पृथिव्यादयः पञ्चपदार्थाः शाश्वतं नित्यं मार्गं मर्यादाम् आश्रिताः सन्तः स्वभावे काठिन्यतिर्यग्गमनावकाशप्रदानागाधत्वोर्ध्वज्वलनादिस्वस्वभावे तिष्ठन्ति। स्वस्वभावं नातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ एषु कस्ते स्वभाव इत्यत आह–तदिति ॥ तत् तस्मात् सर्वेषां पृथिव्यादीनां स्वस्वभावानतिलङ्घित्वात्। अहम् अगाधः अप्लवः अलङ्घ्यश्चेति यत् एषः ममापि स्वभावः। तस्मादेवमेव मया स्थातव्यम्। गाधः प्लवविषयोहमिति यत् एषः मम विकारः अन्यथाभावः। तथा मया न स्थातुं युक्तम्। एतत् उक्तस्वरूपं ते प्रवदामि प्रावदम्। प्रददामीति

पाठेप्ययमेवार्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ २५ ॥ द्वितीयपक्षोप्यनुपपन्न इत्याह—न कामादिति ॥ कामात् अर्थेच्छया । लोभात् लब्धवस्तुत्यागासहिष्णुतया । भयात् दण्डभयात् । पार्थिवात्मजेत्यनेन सर्वमर्यादास्थापकोसीति द्योतयति । न स्तम्भयेयं पीडाकरत्वादिति भावः ॥ २६ ॥ तृतीयं तु पक्षं कक्षीकरोमीत्याह—विधास्य इत्यादिसार्धश्लोकेन ॥ येन यथाहं विषहिष्ये शक्ष्यामि तथा विधास्ये । किं तच्छक्यमित्यपेक्षायामाह—ग्राहेत्यादि ॥ यावत्सेना तरिष्यति तावत् ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति । जलेपि हि केचिद्रमिष्यन्ति । हरीणां तरणे विषये । यथा स्थलं भवति यथा सेतुमार्गो भवति त-

न कामान्न च लोभाद्वा न भयात्पार्थिवात्मज ॥ ग्राहनक्राकुलजलं स्तम्भयेयं कथंचन ॥ २६ ॥ विधास्ये राम येनापि विषहिष्ये ह्यहं तथा ॥ ग्राहा न प्रहरिष्यन्ति यावत्सेना तरिष्यति ॥ २७ ॥ हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलम् ॥ २८ ॥ तमब्रवीत्तदा राम उद्यतो हि नदीपते ॥ अमोघोयं महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यताम् ॥ २९ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरम् ॥ महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३० ॥ उत्तरेणावकाशोस्ति कश्चित्पुण्यतमो मम ॥ द्रुमकुल्य इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् ॥ ३१ ॥ उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः ॥ आभीरप्रमुखाः पापाः पिबन्ति सलिलं मम ॥ ३२ ॥ तैस्तु संस्पर्शनं प्राप्तैर्न सहे पापकर्मभिः ॥ अमोघः क्रियतां राम तत्र तेषु शरोत्तमः ॥ ३३ ॥

था करिष्यामि । सेतुबन्धद्रव्यापकर्षणादिविघ्नं न करिष्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तमिति ॥ उद्यतः कृतसंधानः ॥ २९ ॥ रामस्येति ॥ महातेजाः स्वाभिमतलाभेन जनितकान्तिः ॥ ३० ॥ उत्तरेणेति ॥ उत्तरेण समीपवर्तिन्युत्तरभागे । “ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ” इत्येनप् । ममावकाशः मध्यप्रदेश इत्यर्थः । पुण्यतमः चारुतमः । पुण्यं तु चार्वपीत्यमरः । द्रुमेषु कुल्या यस्यासौ द्रुमकुल्यः । कुल्याल्पा कृत्रिमा सरिदित्यमरः ॥ ३१ ॥ उग्रेति ॥ उग्रे दर्शनकर्मणी येषां ते उग्रदर्शनकर्माणः । दस्यवः शत्रवः । दस्युशात्रवशत्रव इत्यमरः । दस्यवः चोरा वा । आभीरा महाशूद्राः ॥ ३२ ॥ तैरिति ॥ तत्र द्रुमकुल्ये । तेषु आभीरप्रमुखेषु ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येति ॥ सागरदर्शनात्सागरमतेन । यद्वा अङ्गुल्या निर्दिश्य सागरेण प्रदर्शनात् ॥ ३४ ॥ तेनेति ॥ तेन शरमोक्षणेन ॥ ३५ ॥ ननादेति ॥ ननाद जलनिर्गमेनेति भावः । व्रणमुखात् व्रणमुखद्वारेण ॥ ३६ ॥ स इति ॥ सः व्रणमुखं व्रणकूप इत्यभिविश्रुतो बभूव । सततमिति । तस्येति शेषः ॥ ॥ ३७ ॥ अवदारणेति ॥ अवदारणशब्दः बाणस्येति शेषः ॥ ३८ ॥ तस्मादित्यर्धम् ॥ तद्बाणपातेन तस्य बाणस्य पातेन । कुक्षिषु अवटेषु स्थिता अपः पूर्वं पापस्पृष्टानि जलानि तस्मात् द्रुमकुल्यात् अशोषयत् न्यवारयदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ पूर्वं रामबाणपातेन पृथिव्यां विश्रुतत्वमुक्तम् संप्रति

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सागरस्य स राघवः ॥ मुमोच तं शरं दीप्तं वीरः सागरदर्शनात् ॥ ३४ ॥ तेन तं मरुकान्तारं पृथिव्यां खलु विश्रुतम् ॥ निपातितः शरो यत्र दीप्ताशनिसमप्रभः ॥ ३५ ॥ ननाद च तदा तत्र वसुधा शल्यपीडिता ॥ तस्माद्व्रणमुखात्तोयमुत्पपात रसातलात् ॥ ३६ ॥ स बभूव तदा कूपो व्रण इत्यभिविश्रुतः ॥ सततं चोत्थितं तोयं समुद्रस्येव दृश्यते ॥ ३७ ॥ अवदारणशब्दश्च दारुणः समपद्यत ॥ ३८ ॥ तस्मात्तद्बाणपातेन त्वपः कुक्षिष्वशोषयत् ॥ ३९ ॥ विख्यातं त्रिषु लोकेषु मरुकान्तारमेव तत् ॥ ४० ॥ शोषयित्वा ततः कुक्षिं रामो दशरथात्मजः ॥ वरं तस्मै ददौ विद्वान् मरवेऽमरविक्रमः ॥ ४१ ॥ पशव्यश्चाल्परोगश्च फलमूलरसायुतः ॥ बहुस्नेहो बहुक्षीरसुगन्धिर्विविधौषधः ॥ ४२ ॥ एवमेतैर्गुणैर्युक्तो बहुभिः सततं मरुः ॥ रामस्य वरदानाच्च शिवः पन्था बभूवह ॥ ४३ ॥

विरोधिनिरसनात् त्रिषु लोकेषु विख्यातत्वमाह—विख्यातमिति ॥ मरुकान्तारमेव मरुकान्तारनामैव । विख्यातं प्रसिद्धमभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥ शोषयित्वेति ॥ कुक्षिं समुद्रमध्यप्रदेशम् । मरुकान्तारं शोषयित्वा दग्ध्वा । कथं मनुष्यत्वं भावयतो वरदानमित्यत्राह—अमरविक्रम इति । सत्येन लोकान् जयतीति न्यायेन वशीकृतसर्वलोक इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ वरं सिद्धिमुखेन दर्शयति—श्लोकद्वयेन पशव्य इत्यादि ॥ पशव्यः पशुभ्यो हितः पशूपभोग्यबालतृणादिसमृद्ध इत्यर्थः । अल्परोगः आरम्भ एव विनष्टरोगः । रसः मधु । आयुतः समन्ताद्युक्तः । स्नेहः घृतम् । औषधमौषधिसमूहः । एवमेतैः एवंप्रकारैः । गुणैः भोग्यैः । युक्तः संयुतः । शिवः पन्थाः शोभनप्रदेश इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ॥

तस्मिन्निति ॥ स्पष्टम् ॥ ४४ ॥ एवं सेतुनिर्माणानुकूलं स्थास्यामीत्युक्तवान् संप्रति वरदानसन्तुष्टो वाक्सहायमाचरति—अयमिति ॥ दत्तवरः मत्तुल्यः पुत्रस्ते भविष्यतीति मात्रे दत्तवरः॥४५॥एष इति ॥ तं सेतुं तथा ह्येष यथा पितेति। पिता यथा यादृशशक्तिमान् तादृशोयमित्यर्थः॥४६॥ एवमिति ॥ उदधिः नष्टः अन्तर्हितः॥४७॥अहमिति॥पितुः सामर्थ्यम् पित्रा दत्तं सामर्थ्यम्॥४८॥अथ वानरान् प्रत्याह—दण्ड इत्यादि श्लोकद्वयेन॥ अतो राघवायेति परोक्षनिर्देशः। हिमवान् मन्दरो मरुरित्यादिवत्। मध्ये कविवाक्यं वा। दण्ड एव परःसमीचीनोपाय। क्षमां सान्त्वं साम दानं वा धिक्। क्षमादयो

तस्मिन् दग्धे तदा कुक्षौ समुद्रः सरितां पतिः॥ राघवं सर्वशास्त्रज्ञमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥ अयं सौम्य नलो नाम तनुजो विश्वकर्मणः॥ पित्रा दत्तवरः श्रीमान् प्रतिमो विश्वकर्मणा ॥ ४५ ॥ एष सेतुं महोत्साहः करोतु मयि वानरः ॥ तमहं धारयिष्यामि तथा ह्येष यथा पिता॥ ४६ ॥ एवमुक्त्वोदधिर्नष्टः समुत्थाय नलस्तदा ॥ अब्रवीद्वानरश्रेष्ठो वाक्यं रामं महाबलः॥ ४७ ॥ अहं सेतुं करिष्यामि विस्तीर्णे वरुणालये ॥ पितुः सामर्थ्यमास्थाय तत्त्वमाह महोदधिः ॥ ४८ ॥ दण्ड एव वरो लोके पुरुषस्येति मे मतिः॥ धिक् क्षमामकृतज्ञेषु सान्त्वं दानमथापि वा ॥ ४९ ॥ अयं हि सागरो भीमः सेतुकर्मदिदृक्षया ॥ ददौ दण्डभयाद्गाधं राघवाय महोदधिः ॥ ५० ॥ मम मातुर्वरो दत्तो मन्दरे विश्वकर्मणा ॥ औरसस्तस्य पुत्रोहं सदृशो विश्वकर्मणा ॥ ५१ ॥ स्मारितोस्म्यहमेतेन तत्त्वमाह महोदधिः॥ न चाप्यहमनुक्तो वै प्रब्रूयामात्मनो गुणान् ॥ ५२ ॥

नोपाया इत्यर्थः॥४९॥ उक्तेर्थे हेतुमाह—अयं हीति ॥ हि यस्मात्सागरः सगरखानितः। प्रत्युपकारानभिज्ञ इत्यर्थः। दण्डभयात् सेतुकर्मदिदृक्षया गाधं ददावित्यन्वयः। सेतुकर्मदिदृक्षा च दण्डभयादेवास्य जातेत्यर्थः॥५०॥पूर्वोक्तस्वपितृतुल्यसामर्थ्यलाभस्य हेतुं दर्शयति—ममेति॥ मया सदृशः पुत्रस्तव भविष्यतीत्येवंरूपो वरः। अयं चार्थः, औरसस्तस्य पुत्रोहं सदृशो विश्वकर्मण इत्यनुवादात्सिद्धः ॥५१॥ तर्ह्येतावत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तवानसीत्यत्राह—स्मारित इति॥एतेन समुद्रेण। अनुक्तौ निमित्तान्तरमप्याह—नचेति। अनुक्तः अन्येनानुक्तः। स्वेनैवोक्तौ महाकर्मारम्भे विश्वासो न भवेदिति भावः॥५२॥

न केवलमुक्तिमात्रं समर्थश्चापीत्याह–समर्थश्चेति ॥ बध्नन्तु बन्धनाय शिलादिकमानयन्त्वित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तत इति ॥ अतिसृष्टा नियुक्ताः ॥ ५४ ॥ त इति ॥ नगान् वृक्षान् । नगसंकाशाः गिरिसंकाशाः । वानराधिपतित्वेपि मनुष्यत्वं संभवति निषादस्थपत्यधिकरणपूर्वपक्षन्यायादत आह–वानरा इति । तत्र तदानीम् । प्रचकर्षुः आनयन्ति स्म ॥ ५५ ॥ सेतुबन्धनसाह्यकृतां वृक्षाणां कृतार्थतां व्यञ्जयितु तान् परिगणयति–श्लोकद्वयेन ॥ ते सालैरित्यादिना ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अथैषामानयनशैघ्र्यमाह–समूलानिति ॥ हरयस्तरूनित्युत्तरशेषः ॥ ५८ ॥ वृक्षेषून्मूलितेषु गुल्मादीनाजह्रुरित्याह–

समर्थश्चाप्यहं सेतुं कर्तुं वै वरुणालये ॥ काममद्यैव बध्नन्तु सेतुं वानरपुङ्गवाः ॥ ५३ ॥ ततोतिसृष्टा रामेण सर्वतो हरियूथपाः ॥ अभिपेतुर्महारण्यं हृष्टाः शतसहस्रशः ॥ ५४ ॥ ते नगान्नगसंकाशाः शाखामृगगणर्षभाः ॥ बभञ्जुर्वानरास्तत्र प्रचकर्षुश्च सागरम् ॥ ५५ ॥ ते सालैश्चाश्वकर्णैश्च धवैर्वंशैश्च वानराः ॥ कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ॥ ५६ ॥ बिल्वैश्च सप्तपर्णैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः ॥ चूतैश्चाशोकवृक्षैश्च सागरं समपूरयन् ॥ ५७ ॥ समूलांश्च विमूलांश्च पादपान् हरिसत्तमाः ॥ इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य प्रजह्रुर्हरयस्तरून् ॥ ५८ ॥ तालान् दाडिमगुल्मांश्च नारिकेलान्बिभीतकान् ॥ बकुलान् खदिरान्निम्बान् समाजह्रुः समन्ततः ॥ ५९ ॥ हस्तिमात्रान् महाकायाः पाषाणांश्च महाबलाः ॥ पर्वतांश्च समुत्पाट्य यन्त्रैः परिवहन्ति च ॥ ६० ॥ प्रक्षिप्यमाणैरचलैः सहसा जलमुद्धतम् ॥ समुत्पतितमाकाशमुपासर्पत्ततस्ततः ॥ ६१ ॥ समुद्रं क्षोभयामासुर्वानराश्च समन्ततः ॥ सूत्राण्यन्ये प्रगृह्णन्ति व्यायतं शतयोजनम् ॥ ६२ ॥

तालानिति ॥ तालान् क्षुद्रतालान् । खदिरान् अरिमेधकान् ॥ ५९ ॥ भूरुहेषु लुप्तेषु पाषाणपर्वतादीनाजह्रुरित्याह–हस्तीति ॥ हस्तिमात्रान् गजप्रमाणान् । “प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः” इति मात्रच्प्रत्ययः । यन्त्रैः शकटादिभिः ॥ ६० ॥ प्रक्षिप्यमाणैरिति ॥ उद्धतम् उत्पतितम् आसीत् । समुत्पतितं सत् आकाशं ततस्ततः तत्र तत्र उपासर्पत् प्रससार ॥ ६१ ॥ समुद्रमिति ॥ सूत्राणि शतयोजनम् व्यायतम् आकृष्टं यथा भवति तथा प्रगृह्णन्ति प्रागृह्णन् । आर्जवार्थं व्यत्ययेन लकारः ॥ ६२ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

नलश्चक्रे महासेतुं मध्ये नदनदीपतेः ॥ स तथा क्रियते सेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ॥ ६३ ॥ दण्डानन्ये प्रगृह्णन्ति विचिन्वन्ति तथा परे ॥ ६४ ॥ वानराः शतशस्तत्र रामस्याज्ञापुरःसराः ॥ मेघाभैः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैर्बबन्धिरे ॥६५॥ पुष्पिताग्रैश्च तरुभिः सेतुं बध्नन्ति वानराः ॥ ६६ ॥ पाषाणांश्च गिरिप्रख्यान् गिरीणां शिखराणि च ॥ दृश्यन्ते परिधावन्तो गृह्य वारणसन्निभाः ॥ ६७ ॥ शिलानां क्षिप्यमाणानां शैलानां च निपात्यताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दस्तदा तस्मिन् महोदधौ ॥ ६८ ॥ कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश ॥ प्रहृष्टैर्गजसंकाशैस्त्वरमाणैः प्लवङ्गमैः ॥ ६९ ॥ द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानि तु विंशतिः ॥ कृतानि प्लवगैस्तूर्णं भीमकायैर्महाबलैः ॥ ७० ॥ अह्ना तृतीयेन तथा योजनानि कृतानि तु ॥ त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेव च ॥ ७१ ॥ चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिरथापि च ॥ योजनानि महावेगैः कृतानि त्वरितैस्तु तैः ॥ ७२ ॥ पञ्चमेन तथा चाह्ना प्लवगैः क्षिप्रकारिभिः ॥ योजनानि त्रयोविंशत्सुवेलमधिकृत्य वै ॥ ७३ ॥ स वानरवरः श्रीमान् विश्वकर्मात्मजो बली ॥ बबन्ध सागरे सेतुं यथा चास्य पिता तथा ॥ ७४ ॥

नल इति ॥ घोरकर्मभिः युगपदनेकपर्वतानयनकर्मभिः । तथा नलक्रियानुसारेण ॥ ६३ ॥ दण्डानिति ॥ दण्डान् सूत्रबद्धदण्डान् । वानरत्वराकरणदण्डान्वा । विचिन्वन्ति विशेषेण चयनं कुर्वन्ति । नलबद्धसेतोरुपरि शिलाश्चितवन्त इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ वानरा इति ॥ बबन्धिरे सेतुप्रदेशानिति शेषः॥ ॥ ६५ ॥ पुष्पिताग्रैरिति ॥ मार्दवार्थमुपरि बबन्धुरित्यर्थः ॥६६॥ अथ वानराणां पर्वतानयनं वर्णयति—पाषाणांश्चेति ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥ ६७ ॥ शिलानामिति ॥ निपात्यताम् आर्षं परस्मैपदम् । तुमुलः संकुलः ॥ ६८ ॥ कृतानीति॥ चतुर्दशयोजनपरिमितः सेतुर्बद्ध इत्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम्॥ ॥ ६९ ॥ द्वितीयेनेति ॥ प्रतिदिनं योजनाधिक्यमुत्साहातिरेकात् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ पञ्चमेनेति ॥ त्रयोविंशत् त्रयोविंशतिः । आर्षो व्यत्ययः । अधिकृत्य अवधिं कृत्वा ॥ ७३ ॥ स वानरेति ॥ अस्य पिता यथा यादृशशक्तिविशिष्टः तथा तादृशशक्तिविशिष्ट इत्यर्थः ॥ ७४ ॥ ॥

स नलेनेति ॥ सुभगः शोभनमाहात्म्यवान् । स्वातीपथः छायापथः । स्वातीवीथिर्वा । सा चाकाशे सूर्यादीनां मध्यमार्गे मध्यमा वीथिः । तदुक्तं वायुपुराणे—सूर्यादीनां त्रयो मार्गा दक्षिणोत्तरमध्यमा इति प्रक्रम्य । तथा द्वे चापि फल्गुन्यौ मघा चैवार्षभी मता । हस्तश्चित्रा तथा स्वाती मध्यवीथ्यभिविश्रुता ॥ ज्येष्ठा विशाखानूराधा वीथी राजगवी मता । एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥ इति॥७५॥तत इति ॥ स्पष्टः ॥७६॥ दशेति ॥ नलसंबन्धी सेतुर्नलसेतुः तम् ॥ ७७ ॥ निर्विघ्नसेतुबन्धेन जातं वानरहर्षं दर्शयति—आप्लुवन्त इति ॥ अर्द्धमेकं वाक्यम् । आप्लुवन्तः आभिमुख्ये-

स नलेन कृतः सेतुः सागरे मकरालये ॥ शुशुभे सुभगः श्रीमान् स्वातीपथ इवाम्बरे ॥ ७५ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ आगम्य गगने तस्थुर्द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ ७६ ॥ दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ददृशुर्देवगन्धर्वा नलसेतुं सुदुष्करम् ॥ ७७ ॥ आप्लुवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ ७८ ॥ तदचिन्त्यमसह्यं च अद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि सागरे सेतुबन्धनम् ॥ ७९ ॥ तानि कोटिसहस्राणि वानराणां महौजसाम् ॥ बध्नन्तः सागरे सेतुं जग्मुः पारं महोदधेः ॥ ८० ॥ विशालः सुकृतः श्रीमान् सुभूमिः सुसमाहितः ॥ अशोभत महासेतुः सीमन्त इव सागरे ॥ ८१ ॥ ततः पारे समुद्रस्य गदापाणिर्बिभीषणः ॥ परेषामभिघातार्थमतिष्ठत्सचिवैः सह ॥ ८२ ॥ सुग्रीवस्तु ततः प्राह रामं सत्यपराक्रमम् ॥ हनुमन्तं त्वमारोह अङ्गदं चापि लक्ष्मणः ॥ ८३ ॥ ॥ ॥

न प्लुवन्तः दूरं प्लुवन्तः । आसन्निति शेषः ॥ ❀रामानुजीयम्❀ आप्लुवन्त इति ॥ प्लवङ्गमाश्च ददृशुरिति संबन्धः । यद्वा अभूवन्निति शेषः ॥७८॥ तदिति ॥ अचिन्त्यम् इतःपूर्वं मनसापि चिन्तयितुमनर्हम् । असह्यं कस्यापि यत्नाविषयम् । अद्भुतम् आश्चर्यकरम् । रोमहर्षणं पुलकावहम् ॥ ७९ ॥ तानीति ॥ सेतुं बध्नन्तः सेतुबन्धनसहकारिणः ॥ ८० ॥ विशाल इति ॥ सुकृतः दृढतया कृतः सुकृतकरो वा । श्रीमान् ऋजुत्वेन कान्तिमान् । सुभूमिः निम्नोन्नतत्वरहितः । सुसमाहितः निर्विवरः ॥ ८१ ॥ तत इति ॥ पारे दक्षिणतीरे ॥ ८२ ॥ सुग्रीव इत्यादि ॥ लक्ष्मण इत्यत्र आरोह-

त्विति पुरुषविपरिणामः कर्तव्यः ॥ ८३ ॥ आरोहणहेतुमाह—अयमिति ॥ विपुलः शतयोजनसम्पन्नत्वाद्गमने बहुकालविलम्बो भविष्यतीति भावः ।
वैहायसौ अपादचारिणौ । इति सुग्रीवः प्राहेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८४ ॥ अग्रत इति ॥ स्पष्टः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अग्रत इति ॥ सुग्रीवेण समन्वितो
जगामेत्यनेन सुग्रीवस्यापि विहायसा गमनं द्योत्यते ॥ ८५ ॥ अन्य इति ॥ न लेभिरे मार्गालाभात्तीर एव कंचित् कालं स्थिता इत्यर्थः ॥ ८६ ॥
केचिदित्यर्द्धमेकं वाक्यम् ॥ वैहायसं विहायःसंबन्धि गतं गमनं येषां ते तथोक्ताः । सुपर्णाः गरुडाः ॥ ८७ ॥ घोषेणेति ॥ अन्तर्दधे तिरश्चकार ॥ ८८ ॥

अयं हि विपुलो वीर सागरो मकरालयः ॥ वैहायसौ युवामेतौ वानरौ तारयिष्यतः ॥ ८४ ॥ अग्रतस्तस्य सैन्यस्य
श्रीमान् रामः सलक्ष्मणः ॥ जगाम धन्वी धर्मात्मा सुग्रीवेण समन्वितः ॥ ८५ ॥ अन्ये मध्येन गच्छन्ति पार्श्वतोन्ये
प्लवङ्गमाः ॥ सलिले प्रपतन्त्यन्ये मार्गमन्ये न लेभिरे ॥ ८६ ॥ केचिद्वैहायसगताः सुपर्णा इव पुप्लुवुः ॥ ८७ ॥ घोषेण
महता तस्य सिन्धोर्घोषं समुच्छ्रितम् ॥ भीममन्तर्दधे भीमा तरन्ती हरिवाहिनी ॥ ८८ ॥ वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी
नलसेतुना ॥ तीरे निविविशे राज्ञो बहुमूलफलोदके ॥ ८९ ॥ तदद्भुतं राघवकर्म दुष्करं समीक्ष्य देवाः सह सिद्धचारणैः ॥
उपेत्य रामं सहसा महर्षिभिः समभ्यषिञ्चन् सुशुभैर्जलैः पृथक् ॥ ९० ॥ जय स्वशत्रून् नरदेव मेदिनीं ससागरां पालय
शाश्वतीः समाः ॥ इतीव रामं नरदेवसत्कृतं शुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ॥ ९१ ॥ इति श्रीमद्यु० द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

वानराणामिति ॥ वानराणां राज्ञो वाहिनीत्यन्वयः । राज्ञेति पाठे राज्ञा सुग्रीवेण सहेत्यर्थः । तीरे दक्षिणतीरे ॥ ८९ ॥ इत्थमकुण्ठदशकण्ठकण्ठाटवीत्रुटननिदर्शनभूतं
सेतुनिर्माणनैपुण्यमालोक्य समुपजातमानन्दसन्दोहमा रावणनिबर्हणादनुद्घाटनीयमप्यन्तर्नियन्तुमशक्नुवन्तस्तादृशहर्षप्रकर्षबलात्कारेण देवा
यथोचितं राममपूजयन्नित्याह—तदित्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ दुष्करं रामादन्यैर्मनसापि कर्तुमशक्यम् । पृथक्प्रत्येकं समभ्यषिञ्चन् ॥ ९० ॥ जयेति ॥
जयेति च्छेदः । स्वशत्रून् आश्रितशत्रूणामेवास्य शत्रुत्वादिति भावः । नरदेवसत्कृतं नरैश्च देवैश्च सत्कृतम् । अपूजयन् अस्तुवन् । स्तुतिर्हि वाचिका
पूजा ॥ ९१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥ ॥

एवं रामो नलसेतुना तीर्णमहार्णवो महासमरसूचकान् महोत्पातान् दृष्ट्वा चिरप्रार्थिताभीष्टसिद्धिर्भविष्यतीति सन्तुष्टो दृष्टानि निमित्तानि निमित्तज्ञाय लक्ष्मणाय दर्शयति—निमित्तानीति॥निमित्तज्ञत्वे लक्ष्मणादप्याधिक्यं दर्शयितुं लक्ष्मणपूर्वज इत्युक्तम्। संपरिष्वङ्गश्चिरप्रार्थितसमरस्यासन्नतत्वात्। निमित्तापेक्षणस्यावश्यकत्वमुक्तम् कामन्दके—निमित्तान्येव शंसन्ति शुभाशुभफलोदयम्। तस्मादेतानि शास्त्रज्ञो राजा समुपलक्षयेदिति ॥ १ ॥ परिगृह्येति ॥ शीतमुदकं शीतोदकवत्प्रदेशम्। वनानि जलसमीपस्थानि । परिगृह्य वासार्थं स्वीकृत्य। व्यूह्य गरुडरूपेण सन्निवेश्य। तथा व्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥ लोकक्षयकरमिति ॥ लोकक्षयकरं क्षुद्रजनक्षयकरम् । विशिष्य प्रवीराणां निबर्हणं विनाशकम्। भयमिति युद्धमुच्यते ॥ ३ ॥

निमित्तानि निमित्तज्ञो दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सौमित्रं संपरिष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ परिगृह्योदकं
शीतं वनानि फलवन्ति च ॥ बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ २ ॥ लोकक्षयकरं भीमं
भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ ३ ॥ वाताश्च कलुषा वान्ति कम्पते
च वसुन्धरा ॥ पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति च महीरुहाः ॥ ४ ॥ मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः
॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ ५ ॥ रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा ॥
ज्वलतः प्रपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥

भयदर्शने लिङ्गान्याह—वाता इत्यादि ॥ महीरुहाः पतन्ति अकस्मादिति भावः । अत्रात्यन्तानिष्टकरो भूकम्पः संध्याकालिक इति ज्ञेयम्। तथोक्तं वसिष्ठेन—यामत्रयाच्च भूकम्पो द्विजातीनामरिष्टदः। अरिष्टदः क्षितीशानां संध्ययोरुभयोरपीति ॥ ४ ॥ मेघा इति ॥ क्रव्यादसंकाशाः वृकवर्णाः। श्येनादिसंस्थाना इति वा। परुषाः दुर्दर्शाः। रूक्षा इति यावत्। परुषस्वनाः श्रुतिकटुस्वनाः। अत एव क्रूराः भयंकराः। मिश्रम् उदकमिति शेषः। क्रूरमिति क्रियाविशेषणम्। अत्र मिहिरः—दिव्युल्कापतनं चैव दिवा नक्षत्रदर्शनम् । दिवा शनिस्तथा काष्ठतृणरक्तप्रवर्षणमिति ॥ ५ ॥ रक्तचन्दनेति ॥ रक्तचन्दनं कुङ्कुमम्। रक्तचन्दनतुल्यमेघवतीत्यर्थः। परमदारुणा भवतीति शेषः। अग्निमण्डलम् अग्निपिण्डः ॥ ६ ॥ ॥

दीना इति ॥ दीनाः दीनाकृतयः । जनयन्तः सूचयन्तः ॥७॥ रजन्यामिति ॥ अर्धमेकं वाक्यम् । अप्रकाशः निष्प्रभः । सन्तापयति । शीतस्य सन्तापकरणं ह्युत्पात इति भावः ॥ ८ ॥ कृष्णेति ॥ कृष्णा रक्ताश्चांशवः पर्यन्ते यस्य सः तथोक्तः । सर्वान्ते कृष्णमण्डलः तदनन्तरं रक्तमण्डल इत्यर्थः । सुलोहितः मध्ये अत्यन्तरक्तवर्णः । लोकक्षये प्रलये उदितः परिवेष इव स्थितः । रूक्षः क्रूरः । अप्रशस्तः अप्रसिद्धः । इतः पूर्वमदृष्ट इत्यर्थः । परिवेषः दृश्यत इति शेषः । अत्र वर्णत्रयकथनेन मण्डलत्रयकथनात्सायंकालिकत्वाच्च परिवेषस्य नृपक्षयकरत्वं सूच्यते । तथाह काश्यपः—द्विमण्डलश्चमूपघ्नो नृपघ्नो यस्त्रिमण्डल इति । दिनकरपरिवेषः पूर्वयामे तु पीडा दिनकरपरिवेषो वृष्टियुद्धं द्वितीये । दिनकरपरिवेषं क्षेममाहुस्तृतीये दिनकरपरिवेषः

दीना दीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः ॥ प्रत्यादित्यं विनर्दन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ ७ ॥ रजन्यामप्रकाशस्तु संतापयति चन्द्रमाः ॥८॥ कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो लोकक्षय इवोदितः ॥ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ ९ ॥ आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ १० ॥ रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च ॥ युगान्तमिव लोकानां पश्य शंसन्ति लक्ष्मण ॥ ११ ॥ काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च ॥ शिवाश्चाप्याशिवान्नादान्नदन्ति सुमहाभयान् ॥ १२ ॥ शैलैः शूलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैः कपिराक्षसैः ॥ भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा ॥ १३ ॥ क्षिप्रमद्यैव दुर्धर्षां पुरीं रावणपालिताम् ॥ अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ १४ ॥

सर्वनाशश्चतुर्थ इति ॥ ९ ॥ आदित्य इति ॥ नीलं लक्ष्म छिद्ररूपम् । तदाह वराहः—अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । चन्द्रार्कमण्डलच्छिद्रं दृष्ट्वा जनपदक्षय इति ॥ यद्वा नीलं लक्ष्म चन्द्र इव कलङ्को दृश्यते । एतदेवौत्पातिकं नैल्यमधिकृत्य यदादित्यस्य रोहितं रूपमित्यारभ्य यत् कृष्णं तदन्नस्येत्युच्यते ॥ १० ॥ रजसेति ॥ रजसा मालिन्येन । युगान्तं प्रलयम् ॥ ११ ॥ काका इति ॥ नीचैः दुर्बलैः । अधिकबलानां दुर्बलैः परिभवोऽप्युत्पात इति । शिवाः गोमायवः । स्त्रियां शिवा भूरिमायुर्गोमायुरित्यमरः । नादान् नदन्ति नादान्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तोत्पातफलमाह—शैलैरिति ॥ मांसशोणितकर्दमा मांसशोणितरूपकर्दमवती ॥ १३ ॥ क्षिप्रमिति ॥ क्षिप्रं सत्वरम् । जवेन वेगेन ॥ १४ ॥ ॥

इत्येवमिति ॥ पुरतः प्रतस्थ इति उत्साहातिशयोक्तिः । विभुः समर्थः ॥ १५ ॥ सबिभीषणेति ॥ निश्चिताः निश्चयवन्तः । अत्र प्रस्थानं शीतोदकफलवद्वनपरिग्रहार्थं परिगृह्योदकमित्यादिना प्रथमं तस्य कर्तव्यतया अभिहितत्वात् ॥ १६ ॥ राघवस्येति ॥ धृतानां धैर्यवताम् । कर्मचेष्टाभिः युद्धकर्मादिविषयचेष्टाभिः । लाङ्गूलोत्थापनादिभिः तुतोषेत्यनेन इदं दुर्गप्रदेशं दृष्ट्वा वानरा निरुत्साहा भवेयुरिति पूर्वं राममनसि स्थितमित्यवगम्यते ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥

इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धन्वी संग्राममहर्षणः ॥ प्रतस्थे पुरतो रामो लङ्कामभिमुखो विभुः ॥ १५ ॥ सबिभीषणसुग्रीवास्ततस्ते वानरर्षभाः ॥ प्रतस्थिरे विनर्दन्तो निश्चिता द्विषतां वधे ॥ १६ ॥ राघवस्य प्रियार्थं तु धृतानां वीर्यशालिनाम् ॥ हरीणां कर्मचेष्टाभिस्तुतोष रघुनन्दनः ॥ १७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सा वीरसमिती राज्ञा विरराज व्यवस्थिता ॥ शशिना शुभनक्षत्रा पौर्णमासीव शारदी ॥ १ ॥ प्रचचाल च वेगेन त्रस्ता चैव वसुन्धरा ॥ पीड्यमाना बलौघेन तेन सागरवर्चसा ॥ २ ॥ ततः शुश्रुवुराक्रुष्टं लङ्कायां काननौकसः ॥ भेरीमृदङ्गसंघुष्टं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ ३ ॥ बभूवुस्तेन घोषेण संहृष्टा हरियूथपाः ॥ अमृष्यमाणास्तं घोषं विनेदुर्घोषवत्तरम् ॥ ४ ॥ राक्षसास्तु प्लवङ्गानां शुश्रुवुश्चापि गर्जितम् ॥ नर्दतामिव दृप्तानां मेघानामम्बरे स्वनम् ॥ ५ ॥ ॥

अथ रावणस्य वानरसेनागमनश्रवणम्—सेत्यादि ॥ राज्ञा रामेण । व्यवस्थिता शीतोदकादिकं परिगृह्य स्थिता । वीरसमितिः वीरसङ्घः । सङ्घे सभायां समितिरित्यमरः । शशिना व्यवस्थिता कृतमर्यादा ॥ १ ॥ प्रचचालेति ॥ सागरवर्चसा सागरवदपरिच्छिन्नेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ तत इति ॥ ततः सेनानिवेशानन्तरम् । निष्कोलाहले सतीत्यर्थः । आक्रुष्टं सेनाक्रोशम् । भावे क्तः । भेरीमृदङ्गसंघुष्टमिति समुच्चयः ॥ ३ ॥ बभूवुरिति । घोषवत्तरं राक्षसघोषादधिकघोषवत् । क्रियाविशेषणम् ॥ ४ ॥ राक्षसा इति ॥ दृप्तानां पूर्णानाम् । आकाशस्यैव शब्दाश्रयत्वादम्बर इत्युक्तम् । यद्वा प्लवगसैन्यमुलूकजिताजितमितिवदम्बरशब्दस्तत्पर्यायं नभश्शब्दं लक्षयित्वा श्रावणमासमाह ॥ ५ ॥ ॥ ॥

दृष्ट्वेति ॥ चिह्नयुक्तो ध्वजः केवलचेला पताकेति भिदा । चेतसा उपलक्षितः मनसा जगाम । सस्मारेत्यर्थः ॥ ६ ॥ स्मरणप्रकारमाह—अत्रेति ॥ एतच्छ्लोकान्ते प्रकारवचनमितिकरणं द्रष्टव्यम् । सा साकेते सकलभोगार्हा । मृगशावाक्षी । मृगानुसरणसमये यद्धरिणदर्शनकुतूहलेन मृगशिशुवत्तरलतरं विलोचनयुगलम् तदेवाद्यापि मनसि परिवर्तते । तदाह । यद्वा मृगशावे मारीचमये अक्षिणी यस्या इति वा विग्रहः ॥ ७ ॥ दीर्घमिति ॥ अद्य युद्धयात्रासमये कान्तास्मरणव्यसनमनुचितमिति तन्नियमितवानिति सूचयति दीर्घमुष्णं च निश्वस्येत्यनेन । तत्कालहितम् युद्धयात्रासमये हितम् । शोकविस्मारकनगरशोभावर्णनरूपं वचनम् । यद्वा अङ्गदः सह नीलेनेत्यादि वाक्यं तत्कालहितम् । तत्साहचर्याद्दाढ्यं नगरीमितिवत् । आलिखन्तीमित्यादिकं सर्वं

दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम मनसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ६ ॥ अत्र सा मृगशावाक्षी रावणेनोपरुध्यते ॥ अभिभूता ग्रहेणेव लोहिताङ्गेन रोहिणी ॥ ७ ॥ दीर्घमुष्णं च निश्वस्य समुद्वीक्ष्य च लक्ष्मणम् ॥ उवाच वचनं वीरस्तत्कालहितमात्मनः ॥ ८ ॥ आलिखन्तीमिवाकाशमुत्थितां पश्य लक्ष्मण ॥ मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ विमानैर्बहुभिर्लङ्का संकीर्णा भुवि राजते ॥ विष्णोः पदमिवाकाशं छादितं पाण्डुरैर्घनैः ॥ १० ॥ पुष्पितैः शोभिता लङ्का वनैश्चैत्ररथोपमैः ॥ नानापतङ्गसंघुष्टैः फलपुष्पोपगैः शुभैः ॥ ११ ॥ पश्य मत्तविहंगानि प्रलीनभ्रमराणि च ॥ कोकिलाकुलषण्डानि दोधवीति शिवोनिलः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

वाक्यजातं तत्कालहितमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ आलिखन्तीमिति ॥ आलिखन्तीं स्पृशन्तीम् । उत्थिताम् उन्नताम् । नगाग्रे त्रिकूटशिखरे ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मनसेव कृतां लङ्कां नगाग्रे विश्वकर्मणेति पाठः ॥ ९ ॥ विमानैरिति ॥ विष्णोः आदित्यस्य । पदं स्थानम् । आकाशमध्यमिति भावः । विमानम् अनेकतलप्रासादः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विष्णोः पदं विष्णुपादभूतम् ॥ १० ॥ पुष्पितैरिति ॥ फलभूतानि पुष्पाणि यासां ताः फलपुष्पाः मल्लिकादयः ताभिरुपगम्यन्त इति तथा । अतो न पुष्पितैरित्यनेन पौनरुक्त्यम् । सङ्घुष्टं सङ्घोषः । भावे क्तः । नानाविधानि पतङ्गसङ्घुष्टानि येषां तैः ॥ ११ ॥ पश्येति ॥ मत्तविहंगानि । विहंगशब्दोत्र कोकिलपरः । अनेन सदा फलवत्त्वमुक्तम् । प्रलीनभ्रमराणि मधु-

पानपरवशतया निष्पन्दभ्रमराणि । अनेन सदा पुष्पवत्त्वमुक्तम्। कोकिलाकुलं षण्डं पुष्पसमूहो येषां तानि कोकिलाकुलषण्डानि । अनेन सदा पल्लवितत्वमुक्तम् । कोकिलानां पल्लवप्रियत्वात् । वनानीत्यनुषञ्जनीयम् । दोधवीति पुनः पुनः कम्पयति । "धूञ् ,कम्पते" इत्यस्माद्यङ्लुक् ॥ १२ ॥ इतीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥१३॥ बलमिति॥शास्त्रदृष्टेन नीतिशास्त्रज्ञानेन। कर्मणा प्रयोगेन। बलं सेनाम्। विभजन् व्यूहयन्। व्यूहहेतोः शशास कपिसेनाया इत्याद्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ शासनप्रकारमाह—कपिसेनाया इत्यादि ॥ अङ्गदो नीलेन सह स्वबलमादाय कपिसेनायाः उरसि उरःस्थाने । तिष्ठेदित्य-

इति दाशरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ १३ ॥ बलं च तद्वै विभजन् शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ शशास कपिसेनाया बलमादाय वीर्यवान् ॥ १४ ॥ अङ्गदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः ॥ १५ ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वानरौघसमावृतः ॥ आश्रित्य दक्षिणं पार्श्वमृषभो वानरर्षभः ॥१६॥ गन्धहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गन्धमादनः ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः सव्यं पार्श्वं समाश्रितः ॥ १७ ॥ मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं युक्तो लक्ष्मणेन समन्वितः ॥ १८ ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षन्तु ते त्रयः ॥ १९ ॥ जघनं कपिसेनायाः कपिराजोभिरक्षतु ॥ पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसा वृतः ॥२० ॥ सुविभक्तमहाव्यूहा महावानररक्षिता ॥ अनीकिनी सा विबभौ यथा द्यौः साभ्रसंप्लवा ॥ २१ ॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गाणि महतश्च महीरुहान् ॥ आसेदुर्वानरा लङ्कां विमर्दयिषवो रणे ॥ २२ ॥ ॥

न्वयः ॥ १५ ॥ तिष्ठेदिति ॥ वानरौघसमावृतः कपिसमूहसहितः ॥ १६ ॥ गन्धहस्तीति ॥ गन्धहस्ती मत्तगजः ॥ १७ ॥ मूर्ध्नीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ युक्तः सावधानः ॥१८॥ जाम्बवानिति ॥ वानर इति वेगदर्शिविशेषणम् । ऋक्षमुख्यपदं वानराणामप्युपलक्षणम् । महात्मानः महाबुद्धयः । कुक्षिं कुक्षिस्थानम् ॥१९॥ जघनमिति ॥ जघनं चरमभागं पुच्छमिति यावत् । कपिराजः सुग्रीवः । पश्चार्धमिति।" अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः" इत्यपरशब्दस्य पश्चादेशः । अर्धशब्दोंशवाची। पश्चिमां दिशामित्यर्थः ॥२०॥ सुविभक्तेति ॥ सुविभक्तमहाव्यूहा सुष्ठु कृतगरुडव्यूहा । उत्तरत्र शार्दूलवचने गारुडं व्यूहमाश्रित्येति वक्ष्यमाणत्वात्। साभ्रसंप्लवा समेघसंचारा ॥ २१ ॥ प्रगृह्येति ॥ आसेदुः आसादितुमुद्युक्ताः । विमर्दयिषवः मर्दयितुमिच्छवः । स-

नि द्वित्वाभाव आर्षः ॥ २२ ॥ शिखरैरिति ॥ शिखरैः साधनैः । विकिराम चूर्णयाम । मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तत इति ॥ स्पष्टः ॥ २४ ॥ रामस्येति ॥ स्पष्टः ॥ २५ ॥ मोचित इति ॥ स्पष्टः ॥ २६ ॥ रावण इत्यादि ॥ सितौ बद्धौ । " षिञ् ,बन्धने " इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा । तत्र हेतुमाह—लूनपक्षश्च दृश्यस इति । चो हेत्वर्थः।यस्माल्लुनपक्षो दृश्यसे तस्मात् सिताविति संबन्धः। अनेकचित्तानां चञ्चलचित्तानामित्यर्थः । अनेन पुनः

शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरिसत्तमाः ॥ २३ ॥ ततो रामो महातेजाः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ सुविभक्तानि सैन्यानि शुक एष विमुच्यताम् ॥ २४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रो महाबलः ॥ मोचयामास तं दूतं शुकं रामस्य शासनात् ॥ २५ ॥ मोचितो रामवाक्येन वानरैश्चाभिपीडितः ॥ शुकः परमसंत्रस्तो रक्षोधिपमुपागमत् ॥ २६ ॥ रावणः प्रहसन्नेव शुकं वाक्यमभाषत ॥ किमिमौ ते सितौ पक्षौ लूनपक्षश्च दृश्यसे ॥ कच्चिन्नानेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः ॥ २७ ॥ ततः स भयसंविग्नस्तथा राज्ञाभिचोदितः ॥ वचनं प्रत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम् ॥ २८ ॥ सागरस्योत्तरे तीरे ब्रुवंस्ते वचनं तथा ॥ यथासंदेशमक्लिष्टं सान्त्वयं श्लक्ष्णया गिरा ॥ २९ ॥ क्रुद्धैस्तैरहमुत्प्लुत्य दृष्टमात्रैः प्लवङ्गमैः ॥ गृहीतोस्म्यपि चारब्धो हन्तुं लोप्तुं च मुष्टिभिः ॥ ३० ॥ नैव संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोत्र न लभ्यते ॥ प्रकृत्या कोपनास्तीक्ष्णा वानरा राक्षसाधिप ॥ ३१ ॥ स च हन्ता विराधस्य कबन्धस्य खरस्य च ॥ सुग्रीवसहितो रामः सीतायाः पदमागतः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

पुनर्बन्धविसर्जने ध्वन्येते । तेषां वानराणां वशमागतो न कच्चिदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ तत इति ॥ संविग्नः संभ्रान्तः । तथापि चोदितः मत्संदेशस्य किमुत्तरं सुग्रीवेण दत्तं वदेति चोदित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ सागरस्येति ॥ सान्त्वयम् असान्त्वयम् । सुग्रीवमिति शेषः ॥ २९ ॥ क्रुद्धैरिति ॥ लोप्तुं विनाशयितुम् ॥३०॥ नैवेति ॥ अत्र वानरेषु। विषये सप्तमी। तीक्ष्णाः क्रूराः। उक्तेरेवावकाशो नास्ति । प्रत्युक्तेः का कथेति भावः । रावणप्रसादार्थं मध्ये राक्षसाधिपेति सम्बुद्धिः । त्वत्तोप्येतेऽतिशयिता इति ज्ञापनार्थं वा ॥ ३१ ॥ वक्ष्यमाणयोः सीताप्रदानयुद्धयोर्मध्ये सीताप्रदानस्य साधिष्ठत्वं दर्शयितुं

रामपराक्रमं वर्णयति–स चेति ॥ तदव्याहतपराक्रमस्य भूयः संदर्शनादस्मानवश्यं हनिष्यत्येवेति भावः ॥ ३२ ॥ स कृत्वेति ॥ निर्धूय तृणीकृत्य । एष इत्यतिसन्निहितत्वमुच्यते ॥ ३३ ॥ ऋक्षेति ॥ सङ्घानामनीकानीत्यनेन संघारब्धत्वोक्त्या महानीकत्वं सूचितम् ॥ ३४ ॥ इदानीं तव वचनावकाशाभावेपि पुनः प्रकारान्तरेण गच्छेत्याशङ्क्याह–राक्षसानामिति ॥ संधिः योगमात्रम् ॥३५॥ संप्रति कर्तव्यमुपदिशति–पुरेति ॥ पुरा आया-

स कृत्वा सागरे सेतुं तीर्त्वा च लवणोदधिम् ॥ एष रक्षांसि निर्धूय धन्वी तिष्ठति राघवः ॥ ३३ ॥ ऋक्षवानरसंघानामनीकानि सहस्रशः ॥ गिरिमेघनिकाशानां छादयन्ति वसुंधराम् ॥ ३४ ॥ राक्षसानां बलौघस्य वानरेन्द्रबलस्य च ॥ नैतयोर्विद्यते सन्धिर्देवदानवयोरिव ॥ ३५ ॥ पुरा प्राकारमायान्ति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वास्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ ३६ ॥ शुकस्य वचनं श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ रोषसंरक्तनयनो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३७ ॥ यदि मां प्रति युद्ध्येरन् देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रयच्छामि सर्वलोकभयादपि ॥ ३८ ॥ कदा नामाभिधावन्ति राघवं मामकाः शराः ॥ वसन्ते पुष्पितं मत्ता भ्रमरा इव पादपम् ॥ ३९ ॥ कदा तूणीशयैर्दीप्तैर्गणशः कार्मुकच्युतैः ॥ शरैरादीपयाम्येनमुल्काभिरिव कुञ्जरम् ॥४०॥ तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः ॥ ज्योतिषामिव सर्वेषां प्रभामुद्यन् दिवाकरः ॥ ४१ ॥ सागरस्येव मे वेगो मारुतस्येव मे गतिः ॥ न हि दाशरथिर्वेद तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४२ ॥ ॥

न्ति आयास्यन्ति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति भविष्यदर्थे लट् । एकतरमित्युक्तम् विशदयति–सीतामिति ॥ ३६ ॥ शुकस्येति ॥ स्पष्टः ॥३७॥ यदीति ॥ सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥ ३८ ॥ स्वमनोरथं दर्शयति–कदेत्यादिना ॥ ३९ ॥ कदेति ॥ तूणीशयैः चिरात् समराभावेन केवलतूणीरस्थैः । गणशः संघशः । उल्काभिः निर्गतज्वालाकाष्ठैः । ताभिः कुञ्जरमभिद्रावयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ४० ॥ तच्चेति ॥ तत् बलं स च हन्ता विराधस्येत्यादिना भवदुक्तबलम् । आदास्ये तिरस्करोमीत्यर्थः ॥४१॥ सागरस्येति ॥ स्पष्टः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सागरस्य जगदाप्लवनोद्यतस्य ॥४२॥

न म इति ॥ स्पष्टः ॥ ४३ ॥ न जानातीत्यर्धम् ॥ पुरा न जानाति इतः परं ज्ञास्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अथ रूपकव्याजेन युद्धस्यात्मनो विनोदनकरत्वमाह—ममेत्यादिना ॥ ममाहितवाहिनीमेव महारङ्गं विपुलनृत्तशालाम् अवगाह्य प्रविश्य । शरैरेव कोणैः वीणावादनदण्डैः । प्रवादितां शब्दिताम् । ज्याशब्द एव तुमुलः तुमुलस्वनो यस्यास्ताम् । आर्तभीतमहास्वनाम् आर्तभीतशब्देन तत्स्वनो लक्ष्यते । एवं नाराचतलशब्देनापि तत्स्वनः आर्तभीतानां स्वन एव महास्वनो यस्यास्ताम् । नाराचतलस्वन एव सन्नादो यस्यास्ताम् । घोराम् अन्यैर्वादयितुमशक्याम् । मम चापमयीं वीणामिति व्यस्तरूपक-

न मे तूणीशयान् बाणान् सविषानिव पन्नगान् ॥ रामः पश्यति संग्रामे तेन मां योद्धुमिच्छति ॥ ४३ ॥ न जानाति पुरा वीर्यं मम युद्धे स राघवः ॥ ४४ ॥ मम चापमयीं वीणां शरकोणैः प्रवादिताम् ॥ ज्याशब्दतुमुलां घोरामार्तभीतमहास्वनाम् ॥४५॥ नाराचतलसन्नादां तां ममाहितवाहिनीम् ॥ अवगाह्य महारङ्गं वादयिष्याम्यहं रणे ॥४६ ॥ न वासवेनापि सहस्रचक्षुषा यथास्मि शक्यो वरुणेन वा स्वयम् ॥ यमेन वा धर्षयितुं शराग्निना महाहवे वैश्रवणेन वा पुनः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

सबले सागरं तीर्णे रामे दशरथात्मजे ॥ अमात्यौ रावणः श्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ ॥ १ ॥ समग्रं सागरं तीर्णं दुस्तरं वानरं बलम् ॥ अभूतपूर्वं रामेण सागरे सेतुबन्धनम् ॥ २ ॥ ॥ ॥

म् । रणे रणस्थजने । शृण्वतीति शेषः । वीणाया मन्द्रमध्यतारभेदेन स्वरत्रयसंभवादत्रापि स्वरत्रयमुक्तम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ न वासवेनेति ॥ सहस्रचक्षुष्ट्वं गर्वहेतुत्वेनोक्तम् । दिग्विजये वरुणपुत्रैरेव युद्धकरणात् स्वयमित्युक्तम् । वासवादिभिः शराग्निना यथा धर्षयितुं न शक्योस्मीति योजना ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

अथ शुकसारणप्रेषणं पञ्चविंशे—सबल इत्यादि ॥ दशरथात्मज इति मनुष्यत्वोक्तिः । श्रीमानिति मदातिशयोक्तिः । शुकः पूर्वस्मादन्यः । सारणसाहित्यात् ॥१॥ समग्रमिति ॥ समग्रं विशालम् । दुस्तरं तरितुमशक्यम् । सागरं कर्म । वानरं वानरसंबन्धि बलं कर्तृ । तीर्णम् अतरत् । कर्तरि क्तः । सेतुब-

न्धनं रामेण कृतमिति शेषः॥२॥सागर इति॥ सेतुबन्धं रामेण कृतम्। कथंचन आप्तपुरुषोदितत्वेपि। अपि च तथापि। संख्येयं ज्ञातव्यम्॥३॥ भवन्तावित्यादि चतुःश्लोक्येकान्वया॥तस्माद्भवन्तौ अनुपलक्षितौ परैरविज्ञातौ सन्तौ। वानरं सैन्यं प्रविश्य। परिमाणं वानराणामियत्ताम्। तेषां वीर्यं बलपरिच्छेदम्। ये प्लवङ्गमाः मुख्याः प्रधानभूताः तान्। ये रामस्य सुग्रीवस्य च संमता मन्त्रिणः। ये नासीरभटाः पूर्वमभिवर्तन्ते। ये च प्लवङ्गमाः वस्तुतः शू-

सागरे सेतुबन्धं तु न श्रद्दध्यां कथंचन॥ अवश्यं चापि संख्येयं तन्मया वानरं बलम्॥ ३॥ भवन्तौ वानरं सैन्यं प्रविश्यानुपलक्षितौ॥ परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवङ्गमाः॥ ४॥ मन्त्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य च सम्मताः॥ ये पूर्वमभिवर्तन्ते ये च शूराः प्लवङ्गमाः॥ ५॥ स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे॥ निवेशं यद्यथा तेषां वानराणां महात्मनाम्॥ ६॥ रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च॥ लक्ष्मणस्य च वीर्यं च तत्त्वतो ज्ञातुमर्हथः॥ ७॥ कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महौजसाम्॥ एतज्ज्ञात्वा यथातत्त्वं शीघ्रमागन्तुमर्हथः॥ ८॥ इति प्रति समादिष्टौ राक्षसौ शुकसारणौ॥ हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलम्॥ ९॥ ततस्तद्वानरं सैन्यमचिन्त्यं रोमहर्षणम्॥ संख्यातुं नाध्यगच्छेतां तदा तौ शुकसारणौ॥ १०॥ संस्थितं पर्वताग्रेषु निर्दरेषु गुहासु च॥ समुद्रस्य च तीरेषु वनेषूपवनेषु च॥ ११॥ तरमाणं च तीर्णं च तर्तुकामं च सर्वशः॥ निविष्टं निविशच्चैव भीमनादं महाबलम्॥ तद्बलार्णवमक्षोभ्यं ददृशाते निशाचरौ॥ १२॥ ॥ ॥

राः तान् सर्वान्। सागरे सगरखानिते। सलिलार्णवे लवणजलसमुद्रे। स सेतुः वानरतरणार्थसेतुश्च। यथा येन प्रकारेण बद्धः तं प्रकारम्। तेषां निवेशं निवासम्। उत्पत्तिस्थानं वा। क्लीबत्वमार्षम्। यद्यथा यादृशप्रकारः। रामस्य व्यवसायं कर्तव्यविषयनिश्चयम्। वीर्यं बलम्। प्रहरणानि आयुधानि। लक्ष्मणस्य व्यवसायं बलं च। तत्त्वतः पारमार्थ्येन ज्ञातुमर्हथ इत्यन्वयः॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥ तत इति॥ नाध्यगच्छेतां नाज्ञासिष्टाम्॥ १०॥ अज्ञानहेतुमाह सार्द्धश्लोकद्वयेन—संस्थितमिति॥ निर्दरेषु दलितपर्वतप्रदेशेषु। उपवनेषु आरामेषु। आरामः स्यादुपवनमित्यमरः॥ ❀ रामानुजीयम् ❀

तदिति । तद्बलार्णवमित्येकम् पदम् । ददृशाते ददृशतुः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ताविति ॥ अथ बिभीषणः ददर्श आचचक्षे चेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ तस्येति ॥ लङ्काया इति पञ्चमी । परपुरं जयतीति परपुरंजयः । "संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः" इति खच् ॥१४॥ ताविति ॥ स्पष्टः ॥१५ ॥ आवामिति ॥ स्पष्टः ॥१६॥ तयोरिति ॥ दशरथात्मजः महापुरुषप्रसूतत्वेन सहजकारुण्यः । प्रहसन् रावणबुद्धिमान्द्यस्मरणात् प्रहासः । सर्वभूतहिते रतः रिपूणामपि

तौ ददर्श महातेजाः प्रच्छन्नौ च बिभीषणः ॥ आचचक्षेथ रामाय गृहीत्वा शुकसारणौ ॥१३॥ तस्येमौ राक्षसेन्द्रस्य मन्त्रिणौ शुकसारणौ ॥ लङ्कायाः समनुप्राप्तौ चारौ परपुरंजय ॥ १४ ॥ तौ दृष्ट्वा व्यथितौ रामं निराशौ जीविते तदा ॥ कृताञ्जलिपुटौ भीतौ वचनं चेदमूचतुः ॥ १५ ॥ आवामिहागतौ सौम्य रावणप्रहितावुभौ ॥ परिज्ञातुं बलं कृत्स्नं तवेदं रघुनन्दन ॥ १६ ॥ तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं सर्वभूतहिते रतः ॥ १७ ॥ यदि दृष्टं बलं कृत्स्नं वयं वा सुपरीक्षिताः ॥ यथोक्तं वा कृतं कार्यं छन्दतः प्रतिगम्यताम् ॥ १८ ॥ अथ किंचिददृष्टं वा भूयस्तद्द्रष्टुमर्हथः ॥ बिभीषणो वा कार्त्स्न्येन भूयः संदर्शयिष्यति ॥ १९ ॥ न चेदं ग्रहणं प्राप्य भेतव्यं जीवितं प्रति ॥ न्यस्तशस्त्रौ गृहीतौ वा न दूतौ वधमर्हथः ॥ २० ॥ पृच्छमानौ विमुञ्चैतौ चारौ रात्रिंचरावुभौ ॥ शत्रुपक्षस्य सततं बिभीषण विकर्षणौ ॥ ॥ २१ ॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां भवद्भ्यां धनदानुजः ॥ वक्तव्यो रक्षसां राजा यथोक्तं वचनं मम ॥ २२ ॥ यद्बलं च समाश्रित्य सीतां मे हृतवानसि ॥ तद्दर्शय यथाकामं ससैन्यः सहबान्धवः ॥ २३ ॥ ॥

वत्सलः ॥ १७ ॥ यदीति ॥ यथोक्तं रावणेन यथोक्तम् । छन्दतः यथेच्छातः ॥१८॥ अथेत्यादि ॥ अथेति पक्षान्तरे । भूयः अतिशयेन । दूतौ युवामिति शेषः ॥१९॥२०॥ बिभीषणं प्रत्याह–पृच्छमानाविति ॥ सततं पृच्छमानत्वदशायामपि शत्रुपक्षस्य विकर्षणौ बाधकाविति यावत् ॥ २१॥ पुनर्दूतौ प्रत्याह–प्रविश्येति ॥ २२ ॥ यदिति ॥ यथाकामं यथेच्छम् । शरणं वाऽऽगच्छेति भावः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

श्वः काल्य इत्यादि ॥ श्वः काल्ये परेद्युः प्रातःकाले ॥ २४ ॥ क्रोधमिति ॥ क्रोधं मोक्ष्ये क्रोधकार्यं करिष्य इत्यर्थः । वज्रवान् अभ्यस्तवज्र इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ घोरमिति ॥ श्वः काले वज्रवान् वज्रमिति पाठः ॥ २५ ॥ इतीत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ प्रतिनन्द्य अभिष्टुत्य ॥ २६ ॥ बिभीषणेति ॥ मुक्तौ आवामिति शेषः । धर्मात्मना दूतवधमनिच्छतेत्यर्थः । अमिततेजसेत्यनेन अस्मत्त्यागे भीतिहेतुता न शङ्क्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्वः काल्ये नगरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ राक्षसं च बलं पश्य शरैर्विध्वंसितं मया ॥ २४ ॥ क्रोधं
भीममहं मोक्ष्ये ससैन्ये त्वयि रावण ॥ श्वः काल्ये वज्रवान्वज्रं दानवेष्विव वासवः ॥ २५ ॥ इति प्रतिसमादिष्टौ
राक्षसौ शुकसारणौ ॥ जयेति प्रतिनन्द्यैतौ राघवं धर्मवत्सलम् ॥ आगम्य नगरीं लङ्कामब्रूतां
राक्षसाधिपम् ॥ २६ ॥ बिभीषणगृहीतौ तु वधार्हौ राक्षसेश्वर ॥ दृष्ट्वा धर्मात्मना मुक्तौ रामेणामिततेजसा ॥ २७ ॥ एकस्थानगता यत्र चत्वारः पुरुषर्षभाः ॥ लोकपालोपमाः शूराः कृतास्त्रा दृढविक्रमाः ॥२८॥
रामो दाशरथिः श्रीमान् लक्ष्मणश्च बिभीषणः ॥ सुग्रीवश्च महातेजा महेन्द्रसमविक्रमः ॥ २९ ॥ एते
शक्ताः पुरीं लङ्कां सप्राकारां सतोरणाम् ॥ उत्पाट्य संक्रामयितुं सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ ३० ॥ यादृशं
तस्य रामस्य रूपं प्रहरणानि च ॥ वधिष्यति पुरीं लङ्कामेकस्तिष्ठन्तु ते त्रयः ॥ ३१ ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता
सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्धर्षतरा सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ३२ ॥ ॥

एकस्थानेत्यादि श्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ यत्र एकस्थानम् ऐकमत्यम् । एकप्रदेशं वा गताः एते शक्ताः । पुरीं लङ्कामित्याद्यन्वयः । कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः । छत्रिणो गच्छन्तीतिवदयं निर्देशः । सुग्रीवस्याकृतास्त्रत्वात् । उत्पाट्य उद्धृत्य । संक्रामयितुम् अन्यत्र क्षेप्तुम् । सर्वे एतच्चतुष्टयभिन्नाः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ यादृशमिति ॥ प्रहरणादिकं यादृशं तदवलोकने राम एको वधिष्यतीति मन्यावहे इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नन्वसहायशूरोपि रामः सेनाहननादनुत्साहसः स्यात् तत् क्रियतामित्यत्राह—रामलक्ष्मणेति ॥ सुग्रीवेण च अङ्गदादिना च सहिता सा अपरिच्छिन्ना । हरिवाहिनी चपलकपिसेना ।

रामलक्ष्मणगुप्ता रामेण रामस्य दक्षिणो बाहुरिति रामदक्षिणबाहुभूतेन लक्ष्मणेन च गुप्ता सती। सुग्रीवस्य रक्ष्यकोटावेवान्वयः। न तु रक्षककोटौ। तन्मन्त्रिणा हनुमतैव—जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः। राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालित इत्युक्तेः॥ दुर्धर्षतरा बभूव। तरसा मनसापि धर्षयितुमशक्येत्यवगम्यते। न केवलं मनुष्यादिभिः किन्तु सुरैरपि। न केवलं सुरैरेव किन्तु सुरासुरैः विरोधं विहाय कृतसौहार्दैरपि। न केवलमनायकैस्तैः। किन्तु सेन्द्रैरपि। स्वस्वातन्त्र्यं विहाय नायकाज्ञानुवर्तिभिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टेति ॥ महात्मनां दृढमनस्कानाम्। संप्रति सद्य एव। योद्धुमिच्छताम्।

(व्यक्तः सेतुस्तथा बद्धो दशयोजनविस्तृतः ॥ शतयोजनमायामस्तीर्णा सेना च सागरम् ॥ निविष्टो दक्षिणे तीरे रामः स च नदीपतेः ॥ तीर्णस्य तरमाणस्य बलस्यान्तो न विद्यते ॥) प्रहृष्टरूपा ध्वजिनी वनौकसां महात्मनां संप्रति योद्धुमिच्छताम् ॥ अलं विरोधेन शमो विधीयतां प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥ ३३ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ॥

तद्वचः पथ्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितम् ॥ निशम्य रावणो राजा प्रत्यभाषत सारणम् ॥ १ ॥ यदि मामभियुञ्जीरन् देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥ २ ॥ ॥

प्रहृष्टरूपा हर्षद्योतकाकारयुक्ता। भवतीति शेषः। अतस्तद्विरोधेनालम्। शमः क्रोधनिवृत्तिः। विधीयतां क्रियताम्। मैथिली प्रदीयतां च ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्रहृष्टरूपा अत्यन्तं प्रहृष्टा। "प्रशंसायां रूपप्"॥३३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ रावणाय सारणेन वानरयूथपतीनां वीर्यादिकथनपूर्वकं तत्प्रदर्शनं षड्विंशे—तदिति ॥ अक्लीबम् अकातरम्। प्रत्यभाषत अनिन्ददित्यर्थः ॥ १ ॥ यदीति ॥ अभियुञ्जीरन् युद्ध्येरन्। सर्वलोकभयात् सर्वलोकेभ्यो भयात् ॥ २ ॥ ॥ ॥

त्वमित्यादि सार्द्धश्लोकः ॥ सपत्नः शत्रुः ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वेत्यादि सार्धश्लोकः ॥ ततः तस्मात्पूर्वस्थानात् । बहुतालसमुत्सेधम् अनेकतालवृक्षतुल्यौन्नत्यम् । यद्वा वितताङ्गुष्ठमध्यमामितस्तालः । तदाह सज्जनः–प्रादेशतालगोकर्णवितस्त्यश्च यथाक्रमम् । भवन्ति विततागुष्ठप्रदेशिन्यादिभिः सहेति ॥ अत्र द्वितीयो रावणशब्दो रावयतीति व्युत्पत्त्या क्रियानिमित्तकः । दिदृक्षया वानरबलदिदृक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥ ताभ्यामित्यादि ॥ चराभ्यां

त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरिभिर्निर्जितो भृशम् ॥ प्रतिप्रदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ॥ को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्हति ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४ ॥ आरुरोह ततः श्रीमान् प्रासादं हिमपाण्डरम् ॥ बहुतालसमुत्सेधं रावणोथ दिदृक्षया ॥ ५ ॥ ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ पश्यमानः समुद्रं च पर्वतांश्च वनानि च ॥ ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवङ्गमैः ॥ ६ ॥ तदपारमसङ्ख्येयं वानराणां महद्बलम् ॥ आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणम् ॥७॥ एषां वानरमुख्यानां के शूराः के महाबलाः ॥ के पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः ॥८॥ केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः ॥ सारणाचक्ष्व तत्त्वेन के प्रधानाः प्लवङ्गमाः ॥ ९ ॥ सारणो राक्षसेन्द्रस्य वचनं परिपृच्छतः ॥ आचचक्षेथ मुख्यज्ञो मुख्यांस्तांस्तु वनौकसः ॥ १० ॥ एष योभिमुखो लङ्कां नर्दंस्तिष्ठति वानरः ॥ यूथपानां सहस्राणां शतेन परिवारितः ॥ ११ ॥ यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा ॥ लङ्का प्रवेपते सर्वा सशैलवनकानना ॥ १२ ॥ सर्वशाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

चाराभ्याम् । क्रोधमूर्छितः क्रोधेन व्याप्तः । पृथिवीदेशं त्रिकूटाधःप्रदेशम् ॥ ६ ॥ तदिति ॥ अपारम् उत्तरावधिरहितम् ॥ ७ ॥ एषामिति ॥ इयं निर्धारणे षष्ठी । केषामिति ॥ वचनमिति शेषः । प्रधानाः सेनापतयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ सारण इति ॥ वचनं निशम्येति शेषः ॥ १० ॥ त्रिभिर्नीलं वर्णयति–एष इत्यादि ॥ य एष इत्यन्वयः । तिष्ठते तिष्ठति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

अथाङ्गदं वर्णयति–बाहू इत्यादिना स्वेनानीकेन दुर्जय इत्यन्तेन ॥ बाहू प्रगृह्य उत्क्षिप्य। अभि उद्दिश्य मुखं यस्यासावभिमुखः। विजृम्भते जृम्भणं करोति।
पद्मकिञ्जल्कसन्निभः पद्मकेसरवत्पीतवर्ण इत्यर्थः। स्फोटयति भूमौ ताडयति। अभिसंरब्धः कुपितः। प्रस्वनन्तीत्यन्वयः। अभिषेचितः अभिषिक्तः।
आह्वयति आह्वयते। स्पर्धाविषयये प्यात्मनेपदाभाव आर्षः। पराक्रान्तः पराक्रमितुमुद्यतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥१७॥१८॥ एतस्येति ॥ हनूमता सीता दृष्टेति यत्सा मतिः एतस्याङ्गदस्य एतद्बुद्धिमूलं हनुमतः सीतादर्शनमिति भावः। अङ्गदपुरस्कारेण हनुमतः समागमात् ॥ १९ ॥ बहूनीति ॥ स्वेनानीकेनेति दुर्जयत्वकारणोक्तिः। अतो न पुनरुक्तिः ॥ २० ॥ अनु वालीति ॥ एतस्योत्तरार्धं वीरस्तिष्ठति सङ्ग्राम इति। वालिसुतस्य अनु पश्चात्। सेतुहेतुः सेतुकर्ता। सङ्ग्रामे सङ्ग्रामनिमित्तम् ॥२१॥ नलपरिवारानाह–ये त्वित्यादिना मर्दितुमित्यन्तेन॥ श्लोकत्रयमेकान्वयम्। विष्टभ्य उन्नम्य। क्ष्वेलयन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति। नदन्ति गर्जन्ति। उत्थाय आसनादिति शेषः। विजृम्भन्ते कोपेन गात्रविनामं कुर्वन्ति। य एवंविधा

बाहू प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ॥ लङ्कामभिमुखः क्रोधादभीक्ष्णं च विजृम्भते ॥ १४ ॥ गिरिशृङ्गप्रतीकाशः पद्मकिञ्जल्कसन्निभः॥१५॥स्फोटयत्यभिसंरब्धो लाङ्गूलं च पुनः पुनः ॥ यस्य लाङ्गूलशब्देन स्वनन्ति प्रदिशो दश ॥ १६ ॥ एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः ॥ यौवराज्येङ्गदो नाम त्वामाह्वयति संयुगे ॥१७॥ वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः ॥ राघवार्थे पराक्रान्तः शक्रार्थे वरुणो यथा ॥ १८ ॥ एतस्य सा मतिः सर्वा यद्दृष्टा जनकात्मजा ॥ हनूमता वेगवता राघवस्य हितैषिणा ॥ १९ ॥ बहूनि वानरेन्द्राणामेष यूथानि वीर्यवान् ॥ परिगृह्याभियाति त्वां स्वेनानीकेन दुर्जयः ॥ २० ॥ अनु वालिसुतस्यापि बलेन महतावृतः ॥ वीरस्तिष्ठति संग्रामे सेतुहेतुरयं नलः ॥ २१ ॥ ये तु विष्टभ्य गात्राणि क्ष्वेलयन्ति नदन्ति च ॥ उत्थाय च विजृम्भन्ते क्रोधेन हरिपुङ्गवाः ॥ २२ ॥ एते दुष्प्रसहा घोराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः ॥ अष्टौ शतसहस्राणि दशकोटिशतानि च ॥ २३ ॥ य एनमनुगच्छन्ति वीराश्चन्दनवासिनः ॥ एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥ ॥

वानराः ये च चन्दनवासिनः चन्दनवनवासिनः । एते एनं नलमनुगच्छन्तीति संबन्धः । चन्दनवानरा इति पाठे मध्यमपदलोपिसमासः । चन्दनवासिनो वानरा इति । एषैवेति सन्धिरार्षः । आशंसते प्रार्थयते॥२२॥२३॥२४॥ अथ द्वाभ्यां श्वेताख्यं वानरं वर्णयति—श्वेत इत्यादि॥ अन्वर्थनामेत्याह—रजतेति । चपलः युद्धचपलः । अनीकानि पुनर्गच्छतीत्यन्वयः । विभजन् निबिडां सेनां भित्त्वा गच्छन्नित्यर्थः । अत्र चपल इत्यनेन अद्यैव लङ्कां ध्वंसयामी-

श्वेतो रजतसंकाशश्चपलो भीमविक्रमः ॥ बुद्धिमान् वानरो वीरस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २५ ॥ तूर्णं सुग्रीवमागम्य पुनर्गच्छति सत्वरः ॥ विभजन् वानरीं सेनामनीकानि प्रहर्षयन् ॥ २६ ॥ यः पुरा गोमतीतीरे रम्यं पर्येति पर्वतम् ॥ नाम्ना संकोचनो नाम नानानगयुतो गिरिः ॥ तत्र राज्यं प्रशास्त्येष कुमुदो नाम यूथपः ॥ २७ ॥ योसौ शतसहस्राणां सहस्रं परिकर्षति ॥ २८ ॥ यस्य वाला बहुव्यामा दीर्घा लाङ्गूलमाश्रिताः ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २९ ॥ अदीनो रोषणश्चण्डः संग्राममभिकाङ्क्षति ॥ एषोप्याशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ३० ॥ यस्त्वेष सिंहसंकाशः कपिलो दीर्घलोचनः ॥ निभृतः प्रेक्षते लङ्कां दिधक्षन्निव चक्षुषा ॥ ३१ ॥ विन्ध्यं कृष्णगिरिं सह्यं पर्वतं च सुदर्शनम् ॥ राजन् सततमध्यास्ते रम्भो नामैष यूथपः ॥ ३२ ॥ शतं शतसहस्राणां त्रिंशच्च हरिपुङ्गवाः ॥ यमेते वानराः शूराश्चण्डाश्चण्डपराक्रमाः ॥ परिवार्यानुगच्छन्ति लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३ ॥

ति निवेदनार्थं गत्वा तेन सान्त्वितः पुनर्गच्छतीत्यवगम्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ श्वेतः श्वेताख्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ चतुर्भिः कुमुदं वर्णयति—यः पुरेत्यादि ॥ पुरेत्यनेनाद्य सुग्रीवसमीप एव वसतीति गम्यते । पर्येति परितः सञ्चरति । नाम्ना संकोचनो नाम यः प्रसिद्धः तं पर्वतमित्यन्वयः । तत्र गोमतीतीरे । परिकर्षति आनयति । घोरकर्मणो यस्य लाङ्गूलमाश्रिताः वालाः रोमाणि । दैर्घ्यस्यावधिमाह—बहुव्यामा इति । व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरमित्यमरः । अदीन इत्यत्र य इत्युपस्कार्यम् ॥२७॥२८॥२९॥३०॥ अथ सार्द्धैस्त्रिभी रम्भं वर्णयति—यस्त्वेष इत्यादि ॥३१॥३२॥३३॥

अथ शरभं वर्णयति—यस्तु कर्णावित्यादि ॥ संविजते बिभेति ॥३४॥३५॥३६॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ एतस्येति ॥ चत्वारिंशत्तथैव चेति पाठः । एतदुत्तरशेषः॥३७॥ अथ पनसं वर्णयति—यस्तु मेघ इत्यादिना॥३८॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भेरीणामिति ॥ घोषः शाखामृगेन्द्राणामिति पाठः ॥३९॥४०॥ एनमिति॥ एनं पनसम्। येषां यूथपानाम् यूथानि च भागशः स्वस्वांशासङ्करेण एनं पर्युपासत इति संबन्धः॥४१॥विनतं वर्णयति—यस्त्वित्यादि ॥ प्रवलग-

यस्तु कर्णौ विवृणुते जृम्भते च पुनः पुनः ॥ न च संविजते मृत्योर्न च युद्धाद्विधावति ॥ ३४ ॥ प्रकम्पते च रोषेण तिर्यक्च पुनरीक्षते ॥ पश्यन् लाङ्गूलमपि च क्ष्वेलते च महाबलः ॥ ३५ ॥ महाजवो वीतभयो रम्यं साल्वेयपर्वतम् ॥ राजन् सततमध्यास्ते शरभो नाम यूथपः ॥ ३६ ॥ एतस्य बलिनः सर्वे विहारा नाम यूथपाः ॥ राजन् शतसहस्राणि चत्वारिंशत्तथैव च ॥ ३७ ॥ यस्तु मेघ इवाकाशं महानावृत्य तिष्ठति ॥ मध्ये वानरवीराणां सुराणामिव वासवः ॥ ३८ ॥ भेरीणामिव सन्नादो यस्यैष श्रूयते महान् ॥ घोषः शाखामृगेन्द्राणां संग्राममभिकाङ्क्षताम् ॥ ३९ ॥ एष पर्वतमध्यास्ते पारियात्रमनुत्तमम् ॥ युद्धे दुष्प्रसहो नित्यं पनसो नाम यूथपः ॥ ४० ॥ एनं शतसहस्राणां शतार्धं पर्युपासते ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठं येषां यूथानि भागशः ॥ ४१ ॥ यस्तु भीमां प्रवलगन्तीं चमूं तिष्ठति शोभयन् ॥ स्थितां तीरे समुद्रस्य द्वितीय इव सागरः ॥ ४२ ॥ एष दर्दरसंकाशो विनतो नाम यूथपः ॥ पिबंश्चरति पर्णासां नदीनामुत्तमां नदीम् ॥ ४३ ॥ षष्टिः शतसहस्राणि बलमस्य प्लवङ्गमाः ॥ ४४ ॥ त्वामाह्वयति युद्धाय क्रोधनो नाम यूथपः ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च यथायूथानि भागशः ॥ ४५ ॥ ॥

न्तीम् उत्साहेन प्लवमानाम् समुद्रस्य पारे स्थिताम्।अतएव द्वितीयः सागर इव स्थितामिति शेषः।विनतविशेषणं वा। दर्दरो नाम गङ्गासमीपस्थः पर्वतः। पर्णासां पर्णासाख्यां नदीम्। विनतसेनासङ्ख्यामाह—षष्टिरिति॥षष्टिः शतसहस्राणि प्लवङ्गमाः अस्य विनतस्य बलं सेनेत्यर्थः॥४२॥४३॥४४॥एकेन क्रोधनमाह—त्वामिति॥उत्तरार्धे अस्येत्यध्याहार्यम्।यथायूथानि यथायूथम्।अमभावश्छान्दसः। भागशः भागत्वेन स्थिताः वानराः विक्रान्ता बलवन्तश्चेति

योजना ॥४५॥ शेषेण गवयं वर्णयति—यस्त्वित्यादिना ॥ गैरिकं रक्तवर्णधातुविशेषः । धातुर्मनश्शिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषत इत्यमरः । तद्वर्ण इवाभा यस्येति विग्रहः।गैरिकवर्ण इवाभातीति गैरिकवर्णाभमिति वा । पुष्याति युद्धहर्षादभिवर्धयतीत्यर्थः॥४६॥४७॥उपसंहरति—एत इति ॥ यूथपाः अङ्गदादयः । यूथपश्रेष्ठाः सुग्रीवादयः । एषां यूथपानां यूथानि भागशः पृथक् । विद्यन्त इति शेषः॥४८॥ इति श्रीगो॰श्रीरा॰रत्नकिरी॰यु॰षड्विंशः सर्गः ॥२६॥

यस्तु गैरिकवर्णाभं वपुः पुष्यति वानरः ॥ अवमत्य सदा सर्वान्वानरान् बलदर्पितान् ॥ ४६ ॥ गवयो नाम तेजस्वी त्वां क्रोधादभिवर्तते ॥ एनं शतसहस्राणि सप्ततिः पर्युपासते ॥ एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ ४७ ॥ एते दुष्प्रसहा घोरा बलिनः कामरूपिणः ॥ यूथपा यूथपश्रेष्ठा एषां यूथानि भागशः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ॥

तांस्तु तेहं प्रवक्ष्यामि प्रेक्षमाणस्य यूथपान् ॥ राघवार्थे पराक्रान्ता ये न रक्षन्ति जीवितम् ॥ १ ॥ स्निग्धा यस्य बहुव्यामा वाला लाङ्गूलमाश्रिताः ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ २ ॥ प्रगृहीताः प्रकाशन्ते सूर्यस्येव मरीचयः ॥ पृथिव्यां चानुकृष्यन्ते हरो नामैष यूथपः ॥ ३ ॥ यं पृष्ठतोनुगच्छन्ति शतशोथ सहस्रशः ॥ द्रुमानुद्यम्य सहसा लङ्कारोहणतत्पराः ॥ (एष कोटिसहस्रेण वानराणां महौजसाम् ॥ आकाङ्क्षते त्वां संग्रामे जेतुं परपुरंजय ॥) यूथपा हरिराजस्य किङ्कराः समुपस्थिताः ॥ ४ ॥ ॥

पुनरुक्तेभ्योप्युत्कृष्टान् प्रधानयूथपतीन् वक्तुं प्रतिजानीते—तांस्त्वित्यादि ॥ ये राघवार्थे पराक्रान्ताः सन्तः जीवितं न रक्षन्ति तान् यूथपान् ते तुभ्यम् प्रवक्ष्यामीत्यन्वयः॥१॥द्वाभ्यां हरं वर्णयति—वाला इति ॥ वालाः रोमाणि बहुव्यामाः। बहुव्यामप्रमाणाः । व्यामो नाम प्रसारितबाहुद्वयप्रमाणम् । प्रगृहीताः उत्क्षिप्ताः । प्रकीर्णाः विरलाः । सूर्यस्य मरीचय इव मेघेषु शक्रचापादिरूपेण प्रसृता रश्मय इव प्रकाशन्ते । कदाचित् पृथिव्यामनुकृष्यन्ते । एष यूथपो हरो नाम॥२॥३॥यमित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः॥यं हरम् । हरस्य हरिराजकिङ्करत्वेन तदीया अपि यूथपा हरिराजकिंकरा एवेति न विरोधः॥४॥

ऋक्षसेनां वर्णयति—नीलानित्यादि ॥ अनिर्देश्यान् प्रत्येकं निर्देष्टुमशक्यान् । परं पारमिवोदधेः समुद्रस्यापरं तीरमिव स्थितमित्यर्थः । विषमेषु निम्नोन्नतप्रदेशेषु ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषामिति ॥ पर्जन्यः वर्षदेवता ॥ ८ ॥ ९ ॥ यवीयानिति ॥ यवीयान् कनिष्ठः । अयमिति शेषः । विशिष्टः अधिकः ॥ १० ॥ स एष इति ॥ गुरुवर्ती गुरुशुश्रूषकः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संप्रहारेषु युद्धेषु । संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगा इत्यमरः ॥ ११ ॥

नीलानिव महामेघांस्तिष्ठतो यांस्तु पश्यसि ॥ ५ ॥ असिताञ्जनसंकाशान् युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥ असंख्येयाननिर्देश्यान् परं पारमिवोदधेः ॥ ६ ॥ पर्वतेषु च ये केचिद्विषमेषु नदीषु च ॥ एते त्वामभिवर्तन्ते राजन् ऋक्षाः सुदारुणाः ॥ ७ ॥ एषां मध्ये स्थितो राजन् भीमाक्षो भीमदर्शनः ॥ पर्जन्य इव जीमूतैः समन्तात्परिवारितः ॥ ८ ॥ ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठमध्यास्ते नर्मदां पिबन् ॥ सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रो नामैष यूथपः ॥ ९ ॥ यवीयानस्य तु भ्राता पश्यैनं पर्वतोपमम् ॥ भ्रात्रा समानो रूपेण विशिष्टस्तु पराक्रमैः ॥ १० ॥ स एष जाम्बवान्नाम महायूथपयूथपः ॥ प्रक्रान्तो गुरुवर्ती च संप्रहारेष्वमर्षणः ॥ ११ ॥ एतेन साह्यं सुमहत्कृतं शक्रस्य धीमता ॥ दैवासुरे जाम्बवता लब्धाश्च बहवो वराः ॥ १२ ॥ आरुह्य पर्वताग्रेभ्यो महाभ्रविपुलाः शिलाः ॥ मुञ्चन्ति विपुलाकारा न मृत्योरुद्विजन्ति च ॥ १३ ॥ राक्षसानां च सदृशाः पिशाचानां च लोमशाः ॥ एतस्य सैन्या बहवो विचरन्त्यग्नितेजसः ॥ ॥ १४ ॥ यं त्वेनमभिसंरब्धं प्लवमानमिव स्थितम् ॥ प्रेक्षन्ते वानराः सर्वे स्थिता यूथपयूथपम् ॥ १५ ॥ एष राजन् सहस्राक्षं पर्युपास्ते हरीश्वरः ॥ बलेन बलसम्पन्नो दम्भो नामैष यूथपः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

एतेनेति ॥ दैवासुरे देवासुरयुद्धे ॥ १२ ॥ जाम्बवतः सैनिकान् वर्णयति द्वाभ्याम्—आरुह्येत्यादि ॥ पर्वताग्राणीत्यर्थात्सिद्धम् । मुञ्चन्ति च्यावयन्ति । नोद्विजन्ति न बिभ्यति । राक्षसानां पिशाचानां च सदृशा इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ द्वाभ्यां दम्भं वर्णयति—यं त्विति ॥ अभिसंरब्धं कुपितम् । प्लवमानमिव सदा प्लवमानमिव स्थितं प्रेक्षन्ते । आश्चर्येणेति शेषः । बलेन पर्युपास्ते बलेन प्रीणयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥

त्रिभिः सन्नादनं वर्णयति—यः स्थितमिति ॥ यो गच्छन् योजने योजनदूरे स्थितं शैलम् पार्श्वेन गच्छति । अस्य गमनकाले एकपदप्रक्षेपदशायाम् एकयोजनपरिमितः पर्वतः पार्श्वस्थो भवति । योजनायतशरीर इत्यर्थः । कायेनोर्ध्वं गतः सन् योजनं प्राप्नोति । योजनोन्नतकाय इत्यर्थः । अत एव चतुष्पादेषु यस्मात् परमं परं रूपं शरीरं न विद्यते । शक्रस्य रणे शक्रस्यासुरैः सह युद्धे । येनासुरेभ्यो युद्धं दत्तं तदा पराजयश्चासुरेभ्यो न प्राप्तः सोयं

यः स्थितं योजने शैलं गच्छन् पार्श्वेन सेवते ॥ ऊर्ध्वं तथैव कायेन गतः प्राप्नोति योजनम् ॥ १७ ॥ यस्मान्न परमं रूपं चतुष्पादेषु विद्यते ॥ श्रुतः सन्नादनो नाम वानराणां पितामहः ॥ १८ ॥ येन युद्धं पुरा दत्तं रणे शक्रस्य धीमता ॥ पराजयश्च न प्राप्तः सोयं यूथपयूथपः ॥ १९ ॥ यस्य विक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः ॥ एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः ॥ २० ॥ तदा दैवासुरे युद्धे साह्यार्थं त्रिदिवौकसाम् ॥ २१ ॥ यस्य वैश्रवणो राजा जम्बूमुपनिषेवते ॥ यो राजा पर्वतेन्द्राणां बहु किन्नरसेविनाम् ॥२२॥ विहारसुखदो नित्यं भ्रातुस्ते राक्षसाधिप ॥ तत्रैष वसतिः श्रीमान् बलवान् वानरर्षभः ॥ २३ ॥ युद्धेष्वकत्थनो नित्यं क्रथनो नाम यूथपः ॥ वृतः कोटिसहस्रेण हरीणां समुपस्थितः ॥ एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

सन्नादन इति श्रुतो नाम ॥ १७ ॥ १८॥१९॥ कस्यायं पुत्र इत्यत्राह—यस्येति ॥ विक्रममाणस्य पराक्रमं कुर्वतः । यस्य पराक्रमः शक्रस्येव । तत्पराक्रमसदृशपराक्रम इत्यर्थः॥ ❀रामानुजीयम्❀ यस्य विक्रममाणस्येत्यारभ्य स्वेनानीकेन मर्दितुमित्यन्तं क्रथनाख्यवानरविषयम् ॥२०॥ किमर्थमुत्पादित इत्यत्राह—तदेत्यर्धम् ॥ तदा प्रसिद्धे॥२१॥क्रथनं वर्णयति सार्द्धैस्त्रिभिः—यस्येत्यादिना ॥ यस्य गिरेः वैश्रवणः कुबेरो राजा । यो गिरिः जम्बूं जम्बूवृक्षम् उपनिषेवते । जम्बूयुक्त इत्यर्थः। यः ते भ्रातुः कुबेरस्य विहारसुखदः। तत्र पर्वते युद्धेष्वकत्थनः क्रथनो नामैष यूथपो वसतीति संबन्धः॥२२॥२३॥२४॥

यो गङ्गामित्यादि सार्द्धश्लोकसप्तकम् प्रमाथिविषयम् ॥ हस्तिनां वानराणां च अन्योन्यं पूर्ववैरमनुस्मरन् यः गङ्गामनु गङ्गासमीपे। "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति द्वितीया। हस्तियूथपान् त्रायसन् पर्येति परितश्चरति। अत्रेयं पौराणिकी कथा–पुरा किल शम्बसादनो नामासुरो गजरूपेण मुनीन् बाधमानस्तैर्मुनिभिश्चोदितेन केसरिणा हनुमत्पित्रा हतः। तत्संतुष्टैर्मुनिभिर्महापराक्रमो हनुमान् पुत्रस्ते भविष्यतीति केसरिणे वरो दत्तः। ततःप्रभृति हस्तिनां वानराणां च परस्परं वैरमभूदिति॥ गच्छन्नेव गमनकाल एव रिपूणां नाशयिता। गिरिगुहायां शेते वर्तत इति गिरिगुहाशयः। गजानिति।

यो गङ्गामनु पर्येति त्रासयन् हस्तियूथपान् ॥ हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २५ ॥ एष
यूथपतिर्नेता गच्छन् गिरिगुहाशयः ॥ गजान् योधयते वन्यान् गिरींश्चैव महीरुहान् ॥ २६ ॥ हरीणां
वाहिनीमुख्यो नदीं हैमवतीमनु ॥ उशीरबीजमाश्रित्य पर्वतं मन्दरोपमम् ॥ २७ ॥ रमते वानरश्रेष्ठो
दिवि शक्र इव स्वयम् ॥ एनं शतसहस्राणां सहस्रमनुवर्तते ॥ २८ ॥ वीर्यविक्रमदृप्तानां नर्दतां बलशा-
लिनाम् ॥ स एष नेता चैतेषां वानराणां महात्मनाम् ॥२९॥ स एष दुर्धरो राजन् प्रमाथी नाम यूथपः॥
वातेनेवोद्धतं मेघं यमेनमनुपश्यसि ॥ ३० ॥ अनीकमपि संरब्धं वानराणां तरस्विनाम् ॥ उद्धूतमरुणा-
भासं पवनेन समन्ततः॥ विवर्तमानं बहुधा यत्रैतद्बहुलं रजः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

गजैर्वृक्षान् वृक्षैर्गजांश्च हन्तीत्यर्थः। हैमवतीमनु गङ्गासमीपे स्थितम् उशीरबीजाख्यं पर्वतमाश्रित्य रमत इति योजना। हरिवाहिनीमुख्यत्वेपि भिन्नजातीयत्वभ्रमव्युदासार्थं वानरश्रेष्ठ इत्युक्तम्। वीरस्य भावो वीर्यम्। उत्साह इत्यर्थः। विक्रमः परान् प्रत्यभिभवः। बलशालिनां वानराणामित्यर्थसिद्धम्। शतसहस्राणां सहस्रं सहस्रलक्षमित्यर्थः। नेता नायकः॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ "कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया" इति हैमवतीमिति द्वितीया ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रमाथिनं वर्णयति–स एष इति ॥ दुर्धरः दुर्धर्षः। प्रमाथी नाम प्रमाथिनामकः। वातेनोद्धतं मेघमिव यमेनमनुपश्यसि एष प्रमाथीति संबन्धः ॥ ३० ॥ अनीकमिति ॥ यत्र अनीके। समन्ततः पवनेनोद्धूतम् अरुणाभासम् अरुणका-

एतेऽसितमुखा घोरा गोलाङ्गूला महाबलाः ॥ शतं शतसहस्राणि दृष्ट्वा वै सेतुबन्धनम् ॥ ३२ ॥ गोलाङ्गूलं महावेगं गवाक्षं नाम यूथपम् ॥ परिवार्याभिवर्तन्ते लङ्कां मर्दितुमोजसा ॥ ३३ ॥ भ्रमराचरिता यत्र सर्वकालफलद्रुमाः ॥ यं सूर्यस्तुल्यवर्णाभमनु पर्यैति पर्वतम् ॥ ३४ ॥ यस्य भासा सदा भान्ति तद्वर्णा मृगपक्षिणः ॥ यस्य प्रस्थं महात्मानो न त्यजन्ति महर्षयः ॥ ३५ ॥ सर्वकामफला वृक्षाः सदा फलसमन्विताः ॥ मधूनि च महार्हाणि यस्मिन् पर्वतसत्तमे ॥ ३६ ॥ तत्रैष रमते राजन् रम्ये काञ्चनपर्वते ॥ मुख्यो वानरमुख्यानां केसरी नाम यूथपः ॥ ३७ ॥ षष्टिर्गिरिसहस्राणां रम्याः काञ्चनपर्वताः ॥ तेषां मध्ये गिरिवरस्त्वमिवानघ रक्षसाम् ॥ ३८ ॥ तत्रैते कपिलाः श्वेतास्ताम्रास्या मधुपिङ्गलाः ॥ निवसन्त्युत्तमगिरौ तीक्ष्णदंष्ट्रा नखायुधाः ॥ ३९ ॥

न्तिबहुलमेतद्रजः बहुधा विवर्तमानं भवति । संरब्धं तत् तरस्विनां वानराणामनीकमपि पश्यसि । तदप्यस्य प्रमाथिन इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गवाक्षमाह श्लोकद्वयेन—एत इति ॥ असितमुखाः गोलाङ्गूलाः सेतुबन्धनं दृष्ट्वा उत्साहेन शतं शतसहस्राणि च सन्तः गवाक्षं नाम स्वयूथपतिं परिवार्य लङ्काम् ओजसा स्वतेजसा मर्दितुमभिवर्तन्ते । अत्र यूथपत्यपेक्षया यूथानां बलोत्साहाधिक्यं व्यज्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अथ चतुर्भिः केसरिणं वर्णयति—भ्रमरेति ॥ यत्र पर्वते । सर्वकामफलाः । सर्वैः काम्यन्त इति सर्वकामाः सर्वाभीष्टार्थाः तान् फलन्तीति सर्वकामफलाः ते च ते द्रुमाश्च सर्वकामफलद्रुमाः । भ्रमरैः आचरिताः व्याप्ताः भवन्ति । अनेन वृक्षाणां सर्वापेक्षितप्रदत्वं सदा पुष्पितत्वं चोक्तम् । यं पर्वतम् सूर्यः तुल्यवर्णाभं तुल्यप्रकारकान्तिकं यथा तथा । अनु समीपे । पर्यैति संचरति । दृश्यते हि सूर्यस्तत्सन्निधाने काञ्चनवर्णः । यस्मिन्पर्वतसत्तमे सर्वकामफलाः सर्वैः काम्यमानफलाः। अनेन स्वादुफलत्वमुक्तम् । सदा फलसमन्विताः सर्वकालं फलयुक्ता इत्यर्थः । काञ्चनपर्वते मेरौ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अथ शतवलिवानरसेनाश्लाघनपूर्वकं वर्णयति—षष्टिरित्यारभ्य हरिरित्यन्तेन ॥ गिरिसहस्राणां षष्टिरस्ति । ते रम्याः काञ्चनपर्वता भवन्ति । गिरिवरः मेरुः । अस्ति ह्यस्तगिरेः पूर्वतश्चापरो मेरुः । वैश्वानरसमाः । वैश्वानरः अग्निः तद्वदुग्रा इत्यर्थः । ज्वलिताशीविषाः कुपितसर्पाः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते

आशीविषाः। आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिलाषयोरित्यमरः। पृषोदरादित्वात् सलोपः। तद्वत्कोपना इत्यर्थः। अञ्चितलाङ्गूलाः उदञ्चितलाङ्गूलाः।
मत्तेत्यादिना महाकायत्वमुक्तम्। पर्वतसंकाशा इत्यनेन दार्ढ्यमुक्तम्। भीमभीमाः भीमप्रकाराः प्रकारः सादृश्यं भीमसदृशाः ईषद्भीमा इत्यर्थः। "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः। तादृशगमनस्वराः ते वानराः। ते तव। लङ्कां समीक्ष्य मर्दयन्तीव तस्थुः मर्दयन्तीव तिष्ठन्ति। आर्षो लिङ्गव्यत्य-

सिंहा इव चतुर्दंष्ट्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ सर्वे वैश्वानरसमा ज्वलिताशीविषोपमाः ॥ ४० ॥ सुदीर्घाञ्चितलाङ्गूला
मत्तमातङ्गसन्निभाः ॥ महापर्वतसंकाशा महाजीमूतनिस्वनाः ॥ ४१ ॥ वृत्तपिङ्गलरक्ताक्षा भीमभीमगतिस्वराः ॥ मर्द-
यन्तीव ते सर्वे तस्थुर्लङ्कां समीक्ष्य ते ॥ ४२ ॥ एष चैषामधिपतिर्मध्ये तिष्ठति वीर्यवान् ॥ जयार्थी नित्यमादित्य-
मुपतिष्ठति बुद्धिमान् ॥ ४३ ॥ नाम्ना पृथिव्यां विख्यातो राजन् शतवलीति यः ॥ एषैवाशंसते लङ्कां स्वेनानिकेन
मर्दितुम् ॥ ४४ ॥ विक्रान्तो बलवान् शूरः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः ॥ रामप्रियार्थं प्राणानां दयां न कुरुते हरिः ॥
॥ ४५ ॥ गजो गवाक्षो गवयो नलो नीलश्च वानरः ॥ एकैक एव यूथानां कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ ४६ ॥ तथान्ये वानर-
श्रेष्ठा विन्ध्यपर्वतवासिनः ॥ न शक्यं ते बहुत्वात्तु संख्यातुं लघुविक्रमाः ॥४७॥ सर्वे महाराज महाप्रभावाः सर्वे महा-
शैलनिकाशकायाः ॥ सर्वे समर्थाः पृथिवीं क्षणेन कर्तुं प्रविध्वस्तविकीर्णशैलाम् ॥४८॥ इति श्रीम० सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥
सारणस्य वचः श्रुत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ बलमादिश्य तत्सर्वं शुको वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥

यः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ एष चेत्यादि ॥ उपतिष्ठति उपतिष्ठते। एषैवेति संधिरार्षः। पौरुषे पराक्रमे। प्राणानां प्राणेषु ॥ ४३ ॥
॥ ४४ ॥ ४५ ॥ गज इति ॥ स्पष्टः ॥ ४६ ॥ तथेति ॥ स्पष्टः ॥ ४७ ॥ सर्व इति ॥ प्रविध्वस्तविकीर्णशैलां प्रविध्वस्ताः चूर्णिताः विकीर्णा विक्षि-
ताः शैलाः यस्याः सा तां तथा ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्या० सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥
एवं सारणेनोक्तं श्रुत्वा शुकस्तेन कात्स्न्यैनानुक्तेः स्वयं तत् सर्वं दर्शयत्यष्टाविंशे सर्गे—सारणस्येति ॥ शुकः सारणस्य वचः श्रुत्वा तेन कात्स्न्यैनानुक्तेः

स्वयं तत्सर्वं बलम् आदिश्य अङ्गुल्या निर्दिश्य । रावणम् । अथ कार्त्स्न्येन अब्रवीत् । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः । सविनयोक्तिद्योतनाय राक्षसाधिपमित्युक्तम् ॥ १ ॥ स्थितानिति ॥ न्यग्रोधान् वटान् । गाङ्गेयान् गङ्गातटरुहान् । हैमवतान् हिमवत्पर्वतोद्भवान् । दैत्यदानवसंकाशाः दैत्यदानवतुल्यबलाः ॥ २ ॥ ३ ॥ एषामिति ॥ शङ्खवृन्दादिस्वरूपमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति । वृन्दशतादिसङ्ख्याः सन्तीति शेषः ॥ ४ ॥ एत इति ॥ सुग्रीवसचिवाः सुग्रीवसहायाः । मन्त्री सहायः सचिव इत्यमरः । देवगन्धर्वैः देवेभ्यो गन्धर्वेभ्यश्चेत्यर्थः । उत्पन्नाः कामरूपिण इति

स्थितान् पश्यसि यानेतान् मत्तानिव महाद्विपान् ॥ न्यग्रोधानिव गाङ्गेयान् सालान् हैमवतानिव ॥ २ ॥ एते दुष्प्रसहा राजन् बलिनः कामरूपिणः ॥ दैत्यदानवसंकाशा युद्धे देवपराक्रमाः ॥ ३ ॥ एषां कोटिसहस्राणि नव पञ्च च सप्त च ॥ तथा शङ्खसहस्राणि तथा वृन्दशतानि च ॥ ४ ॥ एते सुग्रीवसचिवाः किष्किन्धानिलयाः सदा ॥ हरयो देवगन्धर्वैरुत्पन्नाः कामरूपिणः ॥ ५ ॥ यौ तौ पश्यसि तिष्ठन्तौ कुमारौ देवरूपिणौ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभा ताभ्यां नास्ति समो युधि ॥ ६ ॥ ब्रह्मणा समनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ ॥ आशंसेते युधा लङ्कामेतौ मर्दितुमोजसा ॥ ७ ॥ (यावेतावेतयोः पार्श्वे स्थितौ पर्वतसन्निभौ ॥ सुमुखोसुमुखश्चैव मृत्युपुत्रौ पितुः समौ ॥ प्रेक्षन्तौ नगरीं लङ्कां कोटिभिर्दशभिर्वृतौ ॥) यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं प्रभिन्नमिव कुञ्जरम् ॥ यो बलात् क्षोभयेत्क्रुद्धः समुद्रमपि वानरः ॥ ८ ॥ एषोभिगन्ता लङ्काया वैदेह्यास्तव च प्रभो ॥ एनं पश्य पुरा दृष्टं वानरं पुनरागतम् ॥ ९ ॥ ॥

कामरूपित्वेन उत्पन्ना इत्यर्थः । पूर्वं कामरूपित्वमुक्तम् । तस्येदानीमुत्पत्तिकत्वमुच्यत इति न पुनरुक्तिः ॥ ५ ॥ यौ ताविति ॥ कुमारौ युवानौ । देवेति रावणं प्रति संबुद्धिः । रूपिणौ प्रशस्तरूपौ । प्रशंसायां मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः । यौ पश्यसि तौ मैन्दश्च द्विविदश्चेत्युच्येते इत्यर्थः । युधि ताभ्यां समो नास्तीत्यत्र हेतुं दर्शयति—ब्रह्मणेति ॥ समनुज्ञातौ सन्तौ अमृतप्राशिनावित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ हनुमन्तं वर्णयति—यं त्वित्यादिना ॥ प्रभिन्नं मत्तम् । प्रभिन्नो गर्जितो मत्त इत्यमरः । अभिगन्तेति । वैदेहीपक्षे अभिगमनम् अन्वेषणम् । रावणपक्षे दर्शनम् । ज्येष्ठ इति ॥ अत्र एष इत्यध्याहार्यम् ।

केसरिणः पुत्रः तस्य क्षेत्रजः पुत्रः । बलरूपसमन्वितः प्रशस्तबलसमन्वितः । प्रशंसायां रूपप् प्रत्ययः । यथा सततगः सततग इव । सततगः वायुः॥८॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११॥ उद्यन्तमित्यादि ॥ बालः बाल्यावस्थः । किलेत्यैतिह्ये । पिपासितः स्तन्यापेक्षः । क्षुधित इति यावत् । त्रियोजनसहस्रं त्रियोजनसहस्रपरिमाणम् । “ द्विगोर्नित्यम् ” इति प्रमाणप्रत्ययस्य लुक् । हनुमत्पितुः केसरिणः कनकाचलवासित्वात्तस्य चात्युन्नतत्वादादित्यस्य तच्छिखरस्य च मध्यमाद्वा त्रिसहस्रयोजनपरिमित इत्युक्तम् । अत एव अवतीर्येत्युक्तम् । नतूत्पत्येति । यद्वा आदित्यस्य भूमेरुपरि लक्षयोजनान्तरत्वात् त्रियो-

ज्येष्ठः केसरिणः पुत्रो वातात्मज इति श्रुतः ॥ हनुमानिति विख्यातो लङ्घितो येन सागरः ॥ १० ॥ कामरूपी
हरिश्रेष्ठो बलरूपसमन्वितः ॥ अनिवार्यगतिश्चैव यथा सततगः प्रभुः ॥ ११ ॥ उद्यन्तं भास्करं दृष्ट्वा बालः
किल पिपासितः ॥ त्रियोजनसहस्रं तु अध्वानमवतीर्य हि ॥ १२ ॥ आदित्यमाहरिष्यामि न मे क्षुत्
प्रतियास्यति ॥ इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पितः॥ १३॥ अनाधृष्यतमं देवमपि देवर्षिदानवैः॥ अनासाद्यैव
पतितो भास्करोदयने गिरौ ॥ १४ ॥ पतितस्य कपेरस्य हनुरेका शिलातले ॥ किंचिद्भिन्ना दृढहनोर्हनुमानेष
तेन वै ॥ १५ ॥ सत्यमागमयोगेन ममैष विदितो हरिः ॥ नास्य शक्यं बलं रूपं प्रभावो वापि
भाषितुम् ॥ १६ ॥ एष आशंसते लङ्कामेको मर्दितुमोजसा ॥ १७ ॥ ॥ ॥

जनसहस्रमित्येतदनेकसहस्रोपलक्षणम् । आहरिष्यामि भक्षयिष्यामि । इति संचिन्त्य मनसा पुरैष बलदर्पित इत्यनन्तरं त्रियोजनसहस्रमित्यर्धं योज्यम् । देवं सूर्यम् । भास्कर उदयतेऽस्मिन्निति भास्करोदयनः तस्मिन् गिरौ । हनुः तालुप्रदेशः । अनासाद्येत्यत्र तत्तेजसेत्युपस्कार्यम् । तेजसा तस्य निर्धूत इति किष्किन्धाकाण्डोक्तेः । यद्यप्युत्तरकाण्डे इन्द्रवज्रेण पतनमुक्तम् तथापि तदपि हेत्वन्तरमिति ज्ञेयम् । कथमियं कथा त्वया विदितेत्यत्राह—सत्यमिति ॥ आगमः आप्तवाक्यम् तदेव योग उपायः तेन । यद्वा आप्तवाक्यश्रवणेन मम मया रूपं वपुः भाषितुं न शक्यम् । कामरूपदर्शनादिति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ रामं वर्णयति—यश्चैष इत्यादिना ॥ अनन्तरः अन्तरम् अवकाशः तद्रहितः । स्कन्धारूढत्वेन पूर्वोक्तहनुमतोत्यन्तसन्निहित इत्यर्थः । शूरः हनुमदारूढत्वेन प्रकटितशौर्यः । श्यामः कनकमयशिखरारूढकालाम्बुदकमनीयविग्रहः । पद्मनिभेक्षणः दिव्यविग्रहमहातटाकस्थविकसितकमललोभनीयविलोचनः । अनरण्यादिवदयं न मन्तव्यः । किंत्विक्ष्वाकूणां मध्ये अतिरथः अतिशयितरथः । अपराजितरथ इत्यर्थः । अत्र न वयमेव प्रमाणम् । लोके विख्यातपौरुषः खरवधादिना ख्यातं भवद्वैरिवालिवधेन विशेषेण ख्यातं पौरुषं यस्य तथोक्तः । न केवलं पौरुषं धर्मोप्यस्यैव स्वमित्याह—यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्धर्मो न चलति जाबालिप्रभृतिभिराकुलितोप्यप्रकम्पितः यो धर्मं नातिवर्तते भरतसीतादिभिः कृतेपि

यश्चैषोनन्तरः शूरः श्यामः पद्मनिभेक्षणः ॥ इक्ष्वाकूणामतिरथो लोके विख्यातपौरुषः ॥ १८ ॥ यस्मिन्न चलते धर्मो यो धर्मं नातिवर्तते ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ १९ ॥ यो भिन्द्याद्गगनं बाणैः पर्वतानपि दारयेत् ॥ यस्य मृत्योरिव क्रोधः शक्रस्येव पराक्रमः ॥ २० ॥ यस्य भार्या जनस्थानात्सीता चापहृता त्वया ॥ स एष रामस्त्वां योद्धुं राजन् समभिवर्तते ॥ २१ ॥ यस्यैष दक्षिणे पार्श्वे शुद्धजाम्बूनदप्रभः ॥ विशालवक्षास्ताम्राक्षो नीलकुञ्चितमूर्धजः ॥ २२ ॥ एषोस्य लक्ष्मणो नाम भ्राता प्राणसमः प्रियः ॥ नये युद्धे च कुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

प्रतिबन्धे पितृवचनमुनिप्रतिज्ञाधर्मं नातिवर्तते । खरयुद्धेऽपसर्पणं बाणपातावकाशलाभार्थम् । छद्मना वालिवधस्त्वन्यथानुपपत्त्यावश्यमाश्रितविषयप्रतिज्ञाया निर्वोढव्यतय च । न केवलं पौरुषधर्मौ अस्त्रबलं चास्यैवेत्याह—य इति । ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रं वेदांश्च वेद जानाति । ब्रह्मास्त्रमन्त्रस्य वेदान्तर्गतत्वेपि प्राधान्यात् पृथगुक्तिः । वेदविदां वेदार्थविदां वरः उपदेष्टृभ्यो वसिष्ठादिभ्योप्युत्कृष्टः । उक्तं पौरुषमेव प्रपञ्चयति—यो भिन्द्यादित्यादि ॥ गगनं गगनस्थविमानादि । आदिशब्देन पातालादिकमुच्यते । संप्रति कोपोद्भवे मूलमाह—यस्य भार्येति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ अथ लक्ष्मणं वर्णयति—यस्यैष इत्यादिना ॥ दक्षिणे रामस्येति शेषः । शुद्धजाम्बूनदप्रभः स्वर्णवर्णः । ताम्राक्षः त्वद्विषयकोपेनेति

भावः । सर्वैति । शास्त्रशब्दो नीतिशास्त्रव्यतिरिक्तपरः । प्राणो बहिश्चर इत्यनेन प्राणसंरक्षकत्वमुच्यते ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ यस्त्विवति । पक्षं पार्श्वम् । रक्षोगणेति । चतुर्णामेव रक्षसां गणतुल्यविक्रमत्वात्तथोक्तम् । राजा त्वद्राज्यस्येति शेषः । अत्र हीति गायत्र्याः षोडशाक्षरम् ॥ २६ ॥ राजत्वं कुत इत्यत्राह–श्रीमतेति ॥ श्रीमता अवाप्तसमस्तकामत्वेन लङ्काराज्यानभिलाषिणेत्यर्थः । राजराजेन बिभीषणादिराजत्वानिर्वाहे स्वस्य राजराजत्वं न निर्वहेदिति मन्वानेन । लङ्कायां निमित्ते । लङ्कायां राजेति वान्वयः ॥ २७ ॥ अथ सुग्रीवं वर्णयति–

अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ २४ ॥ न ह्येष राघवस्यार्थे जीवितं परिरक्षति ॥ एषैवाशंसते युद्धे निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥२५॥ यस्तु सव्यमसौ पक्षं रामस्याश्रित्य तिष्ठति ॥ रक्षोगणपरिक्षिप्तो राजा ह्येष बिभीषणः ॥ २६ ॥ श्रीमता राजराजेन लङ्कायामभिषेचितः ॥ त्वामेव प्रतिसंरब्धो युद्धायैषोभिवर्तते ॥ २७ ॥ यं तु पश्यसि तिष्ठन्तं मध्ये गिरिमिवाचलम् ॥ सर्वशाखामृगेन्द्राणां भर्तारमपराजितम् ॥ २८ ॥ तेजसा यशसा बुद्ध्या ज्ञानेनाभिजनेन च ॥ यः कपीनतिबभ्राज हिमवानिव पर्वतान् ॥ २९ ॥ किष्किन्धां यः समध्यास्ते गुहां सगहनद्रुमाम् ॥ दुर्गां पर्वतदुर्गस्थां प्रधानैः सह यूथपैः ॥ ३० ॥ यस्यैषा काञ्चनी माला शोभते शतपुष्करा ॥ कान्ता देवमनुष्याणां यस्यां लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता ॥ ३१ ॥ एतां च मालां तारां च कपिराज्यं च शाश्वतम् ॥ सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः ॥ ३२ ॥ ॥

यन्त्वित्यादि ॥ मध्ये रामविभीषणयोर्मध्ये । अचलं निश्चलम् । बुद्ध्या ऊहापोहरूपज्ञानेन । ज्ञानेन शास्त्रजन्यज्ञानेन । अभिजनेन कुलेन । अतिबभ्राज अतिशय्य बभ्राज । गहनं वनम् । दुर्गां प्राकारादिना दुर्गमाम् । पर्वतदुर्गस्थां पर्वतरूपदुर्गे स्थिताम् । शतपुष्करा शतपद्मा । कान्ता काम्यमाना । लक्ष्मीः वीरलक्ष्मीः । तद्धारणे कदाचिदपि पराजयो न भवतीति सदा वाली तां वहति स्मेति प्रसिद्धिः । तद्धारणादेव हि रामस्तदनभिमुख एव वालिनं हतवान् । प्रतिपादितः प्रापितः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

उक्तानुक्तसकलवानरसङ्ख्यां वक्तुं प्रथमतः सङ्ख्यामेव दर्शयति—शतमित्यादिना॥शतपर्यन्तसङ्ख्यायाः स्फुटत्वात्तदूर्ध्वसङ्ख्या अत्र संकीर्त्यन्ते। शतसहस्राणाम् लक्षाणां शतं कोटिरित्याहुः॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥एवं कोटिसहस्रेणेत्याद्यवान्तरसङ्ख्याभेदकीर्तनमवान्तरसेनाप्रतिभेदात्। समुद्रसदृशेन सागरसदृशेन।बिभीषणेनेति॥सचिवैः राक्षसैरुपलक्षितेन बिभीषणेन परिवारितः सुग्रीवः त्वामभि त्वां प्रति युद्धार्थं वर्तते॥ ❀ रामानुजीयम् ❀

शतं शतसहस्राणां कोटिमाहुर्मनीषिणः ॥ शतं कोटिसहस्राणां शङ्ख इत्यभिधीयते ॥ ३३ ॥ शतं शङ्खसहस्राणां महाशङ्ख इति स्मृतः ॥ महाशङ्खसहस्राणां शतं वृन्दमिति स्मृतम् ॥ ३४ ॥ शतं वृन्दसहस्राणां महावृन्दमिति स्मृतम् ॥ महावृन्दसहस्राणां शतं पद्ममिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥ शतं पद्मसहस्राणां महापद्ममिति स्मृतम् ॥ महापद्मसहस्राणां शतं खर्वमिहोच्यते ॥ ३६ ॥ शतं खर्वसहस्राणां महाखर्वमिति स्मृतम् ॥ महाखर्वसहस्राणां समुद्रमभिधीयते ॥ ३७ ॥ शतं समुद्रसाहस्रमोघ इत्यभिधीयते ॥ शतमोघसहस्राणां महौघ इति विश्रुतः ॥ ३८ ॥ एवं कोटिसहस्रेण शङ्खानां च शतेन च ॥ महाशङ्खसहस्रेण तथा वृन्दशतेन च ॥ ३९ ॥ महावृन्दसहस्रेण तथा पद्मशतेन च ॥ महापद्मसहस्रेण तथा खर्वशतेन च ॥ ॥ ४० ॥ समुद्रेण शतेनैव महौघेन तथैव च ॥ एष कोटिमहौघेन समुद्रसदृशेन च ॥ ४१ ॥ बिभीषणेन सचिवै राक्षसैः परिवारितः ॥ सुग्रीवो वानरेन्द्रस्त्वां युद्धार्थमभिवर्तते ॥ ४२ ॥ महाबलवृतो नित्यं महाबलपराक्रमः ॥ ४३ ॥ इमां महाराज समीक्ष्य वाहिनीमुपस्थितां प्रज्वलितग्रहोपमाम् ॥ ततः प्रयत्नः परमो विधीयतां यथा जयः स्यान्न परैः पराजयः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एष इति । समुद्रसदृशेन सागरवदपरिच्छेद्येनेत्यर्थः॥४०॥४१॥४२॥४३॥इमामिति॥ज्वलितग्रहोपमां क्रूरग्रहोपमाम्। यथेति। यथा ते जयो न स्यात् प्रत्युत परैः पराजय एव स्यात् तथा यत्नः क्रियतामिति ध्वन्यते ॥४४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरा॰रत्नकिरीटाख्याने यु॰अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अथ रावणेन चारप्रेषणादिप्रतिपाद्यत एकोनत्रिंशे—शुकेनेत्यादिश्लोकत्रयम् ॥ सर्ववानरराजं चेत्यत्र चकारो हनुमदादिसमुच्चयार्थः । आविग्नहृदयः भीतहृदयः । तथापि जातक्रोधः परस्तवाकर्णनेन कुपित इत्यर्थः । कथान्ते वचनान्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अधोमुखाविति ॥ रोषगद्गदया कोपस्खलितया । संरब्धः कुपितः ॥ ४ ॥ न तावदिति ॥ तावत् प्रथमतः । निग्रहप्रग्रहे निग्रहानुग्रहयोः । प्रभोः शक्तस्य । नृपतेः विप्रियं वक्तुं न सदृशं नाम । नामेति नीतिशास्त्रप्रसिद्धिः ॥ ५ ॥ विप्रियपदोक्तं विशदयति—रिपूणामिति ॥ अभिवर्तताम् अभिवर्तमानानाम् । अप्रस्तवे

शुकेन तु समाख्यातांस्तान् दृष्ट्वा हरियूथपान् ॥ समीपस्थं च रामस्य भ्रातरं स्वं बिभीषणम् ॥१॥ लक्ष्मणं च महावीर्यं भुजं रामस्य दक्षिणम् ॥ सर्ववानरराजं च सुग्रीवं भीमविक्रमम् ॥२॥ (गजं गवाक्षं गवयं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ अङ्गदं चैव बलिनं वज्रहस्तात्मजात्मजम् ॥ हनूमन्तं च विक्रान्तं जाम्बवन्तं च दुर्जयम् ॥ सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च प्लवगर्षभम् ॥) किंचिदाविग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावणः ॥ भर्त्सयामास तौ वीरौ कथान्ते शुकसारणौ ॥ ३ ॥ अधोमुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ ॥ रोषगद्गदया वाचा संरब्धः परुषं वचः ॥ ४ ॥ न तावत्सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः ॥ विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे प्रभोः ॥ ५ ॥ रिपूणां प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्तताम् ॥ उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवम् ॥ ६ ॥ आचार्या गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपासिताः ॥ सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ॥ गृहीतो वा न विज्ञातो भारो ज्ञानस्य वोह्यते ॥ ७ ॥ ॥

अनवसरे । स्तवं वक्तुं सदृशं नाम सदृशं किमु । युद्धारम्भसमयो हि परस्तुत्यनर्ह इति भावः ॥ ६ ॥ आचार्या इति ॥ यद्यस्मात् राजशास्त्राणां सारं प्रतिपाद्य सारभूतम् अनुजीव्यम् अनुजीविकृत्यम् । न गृह्यते न ज्ञायते । अतः वां युवाभ्याम् । गुरवः महान्तः । वृद्धाः ज्ञानवयःशीलसंपन्नाः । आचार्याः नीतिशास्त्रोपदेष्टारः । वृथा पर्युपासिताः । तदुपासनफलादर्शनान्निरर्थकमाराधिता इत्यर्थः । ननु चिरोपासितगुरोरज्ञानं न साम्प्रतं तत्राह—गृहीतो वेति । गृहीतो वार्थः । न विज्ञातः न विशेषेण ज्ञातः । विस्मृत इत्यर्थः । तर्हि कथं ज्ञातृत्वप्रवाद इत्यत्राह—भार इति । ज्ञानस्य

भारः ऊह्यते वा। जातमपि ज्ञानं नानुष्ठानपर्यवसायीत्यर्थः। यद्वा ज्ञानस्य भार ऊह्यते। ज्ञानभारभरणाभिमान एव क्रियते न तु तत्कार्यमित्यर्थः ॥७॥ आवयोरज्ञत्वे कथमेतावत्पर्यन्तमस्मन्मत्यनुसारेण तव राज्यभरणं तत्राह–ईदृशैरिति ॥ ईदृशैः एवं नीतिशास्त्रलेशानभिज्ञैरित्यर्थः। धरामि राज्यमिति शेषः। "धृञ्, धारणे" इति भौवादिको धातुः। धरामि जीवामीति वा॥८॥किन्त्विति॥ मां परुषं वचो वक्तुं युवयोर्मृत्योः सकाशात् भयं नास्ति किन्तु। वक्तुम् उद्यतयोर्युवयोरिति शेष इत्यप्याहुः। परुषोक्तिमात्रे कुतो मृत्युरित्यत्राह–यस्येति। शासतो मे जिह्वैव शुभाशुभं प्रयच्छति। शासने

ईदृशैः सचिवैर्युक्तो मूर्खैर्दिष्ट्या धराम्यहम् ॥ ८ ॥ किन्तु मृत्योर्भयं नास्ति वक्तुं मां परुषं वचः ॥ यस्य
मे शासतो जिह्वा प्रयच्छति शुभाशुभम् ॥ ९ ॥ अप्येव दहनं स्पृष्ट्वा वने तिष्ठन्ति पादपाः ॥ राजदोषपरामृष्टास्तिष्ठन्ते
नापराधिनः ॥ १० ॥ हन्यामहं त्विमौ पापौ शत्रुपक्षप्रशंसकौ ॥ यदि पूर्वोपकारैस्तु
न क्रोधो मृदुतां व्रजेत् ॥ ११ ॥ अपध्वंसत गच्छध्वं सन्निकर्षादितो मम ॥ न हि वां हन्तुमिच्छामि
स्मराम्युपकृतानि वाम् ॥ १२ ॥ हतावेव कृतघ्नौ तौ मयि स्नेहपराङ्मुखौ ॥ १३ ॥ एवमुक्तौ तु सव्रीडौ
तावुभौ शुकसारणौ ॥ रावणं जयशब्देन प्रतिनन्द्याभिनिःसृतौ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

प्रवृत्तस्य मे जिह्वाचलनमेव मृत्युं श्रेयो वा प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ अपीति ॥ राजदोषः राजकोपः। दहनस्पृष्टवनपादपास्थितिसंभवादप्यसंभाविता राजदोषस्पृष्टजनास्थितिरिति भावः। तिष्ठन्ते तिष्ठन्ति ॥ १० ॥ स्वमनः प्रत्याह–हन्यामिति ॥ ११ ॥ अपध्वंसतेति ॥ अपध्वंसत स्थानात् प्रच्यवध्वम्। परस्मैपदं बहुवचनं चार्षम्। गच्छध्वं गच्छत। सन्निकर्षात् दृष्टिविषयात् ॥ १२ ॥ हतावित्यर्धम् ॥ कृतघ्नत्वस्नेहपराङ्मुखत्वे एव तयोर्वध इति भावः ॥ १३ ॥ एवमिति ॥ प्रतिनन्द्य प्रशस्य। अभिनिःसृतौ निर्गतौ ॥ १४ ॥ ॥ ॥

अब्रवीदिति ॥ चारानुपस्थापयेत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥ तत इति ॥ स्पष्टः ॥ १६ ॥ तानिति ॥ प्रत्यय एव प्रत्यायः तं प्राप्ताः प्रत्यायिताः तान् । विश्वसनीयानित्यर्थः । विगतसाध्वसान् विगतशत्रुभयान् ॥ १७ ॥ इत इति ॥ व्यवसायं कर्तव्यनिश्चयम् । परीक्षथ परीक्षध्वम् । शिथिलव्यवसायश्चेदमुं भीषयाम इति भावः । अस्य रामस्य मन्त्रिषु ये अभ्यन्तराः अन्तरङ्गभूता इत्यर्थः । तेन रामेण प्रीत्या सङ्गताः । मित्रभूता इत्यर्थः । तानपि परीक्षध्वम् । तच्छैथिल्ये तान् भेत्स्याम इत्याशयः । कथं स्वपिति किमेकः स्वपिति उत जाग्रद्भिरनेकैरावृतः स्वपिति । आद्ये सुप्ते

अब्रवीत्तु दशग्रीवः समीपस्थं महोदरम् ॥ उपस्थापय मे शीघ्रं चारान्नीतिविशारदान् ॥ महोदरस्तथोक्तस्तु शीघ्रमाज्ञापयच्चरान् ॥ १५ ॥ ततश्चाराः संत्वरिताः प्राप्ताः पार्थिवशासनात् ॥ उपस्थिताः प्राञ्जलयो वर्धयित्वा जयाशिषा ॥ १६ ॥ तानब्रवीत्ततो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ चारान् प्रत्यायितान् शूरान् भक्तान् विगतसाध्वसान् ॥ १७ ॥ इतो गच्छत रामस्य व्यवसायं परीक्षथ ॥ मन्त्रिष्वभ्यन्तरा येस्य प्रीत्या तेन समागताः ॥ १८ ॥ कथं स्वपिति जागर्ति किमन्यच्च करिष्यति ॥ विज्ञाय निपुणं सर्वमागन्तव्यमशेषतः ॥ १९ ॥ चारेण विदितः शत्रुः पण्डितैर्वसुधाधिपैः ॥ युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

युद्धं प्रवर्तयिष्याम इति हृदयम् । कथं जागर्ति किं चिन्ताकुलः उतानाकुल इत्यर्थः । आद्ये व्याक्षिप्तं प्रहरिष्यामीत्याकूतम् । किमन्यच्च करिष्यति किं कंचित्कालं विलम्ब्य नगरमुपरोत्स्यति उत सद्य इति । आद्ये क्रमेण वञ्चयिष्यामीति तात्पर्यम् । निपुणं प्रच्छन्नमिति यावत् । क्रियाविशेषणमिदम् । सर्वम् उक्तं स्वापादिकम् अशेषतः सर्वप्रकारेण विज्ञायागन्तव्यम् । अशेषतः अशेषैश्चारैरिति वार्थः । अशेषत इत्युत्तरशेषो वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ उक्तमाशयं विवृणोति–चारेणेति ॥ पण्डितैः निपुणैः वसुधाधिपैः । चारेण चारद्वारेण । अशेषतो विदितः शत्रुः युद्धे स्वल्पेन यत्नेन समासाद्य निरस्यते ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

चारा इति ॥ चाराः शार्दूलमग्रतः कृत्वा प्रधानीकृत्य । राक्षसेश्वरं रावणम् । प्रदक्षिणं चक्रुः ॥ २१ ॥ तत इति ॥ कृत्वा प्रदक्षिणमित्यनुवादो मध्ये विलम्बाभावद्योतनार्थम् ॥ २२ ॥ ते सुवेलस्येति ॥ प्रच्छन्नाः वेषान्तरधारिणः ॥ २३ ॥ प्रेक्षमाणा इति ॥ भयविक्लवाः भयेन दीनाः ॥ २४ ॥ ते त्विति ॥ धर्मात्मना राक्षसेन्द्रेण । बिभीषणेनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ बिभीषणेनेति ॥ निगृहिताः तर्जिता इत्यर्थः ।

चारास्तु ते तथेत्युक्त्वा प्रहृष्टा राक्षसेश्वरम् ॥ शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततश्चक्रुः प्रदक्षिणम्॥२१॥ ततस्ते तं महात्मानं चारा राक्षससत्तमम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं जग्मुर्यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २२ ॥ ते सुवेलस्य शैलस्य समीपे रामलक्ष्मणौ ॥ प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवबिभीषणौ ॥ २३ ॥ प्रेक्षमाणाश्चमूं तां च बभूवुर्भयविक्लवाः ॥ ॥ २४ ॥ ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः ॥ २५ ॥ बिभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया ॥ शार्दूलो ग्राहितस्त्वेकः पापोयमिति राक्षसः ॥ २६ ॥ मोचितः सोपि रामेण वध्यमानः प्लवङ्गमैः ॥ आनृशंस्येन रामस्य मोचिता राक्षसाः परे ॥ २७ ॥ वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः ॥ पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेतसः ॥२८॥ ततो दशग्रीवमुपस्थितास्तु ते चारा बहिर्नित्यचरा निशाचराः ॥ गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं न्यवेदयन् भीमबलं महाबलाः ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥ ॥

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ ॥

ग्राहितः ग्रहणं प्रापितः ॥ २६ ॥ मोचित इति ॥ मोचितः प्रहारादिति शेषः ॥ २७ ॥ वानरैरिति ॥ अर्दिताः पीडिताः । विक्रान्तैरित्यत्र विक्रममात्रोक्तेर्लघुविक्रमैरित्यत्र जवमात्रं विक्रमस्य विशेष्यते ॥२८॥ तत इति ॥ बहिर्नित्यचराः परराष्ट्रेषु वृत्तान्तज्ञानाय सदा संचारशीलाः । समीपवासिनमिति पुंस्त्वमार्षम् ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नकिरीटा० युद्धकाण्डव्या० एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥

अथ शार्दूलादिचारवचनं त्रिंशे–तत इति ॥ सुवेले सुवेलसमीपे । सामीप्ये सप्तमी । सुवेलस्य समीप इति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १ ॥ ॥

चाराणामिति ॥ चाराणां चारेभ्यः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ प्राप्तं रामं महाबलमिति पाठः ॥ २ ॥ अयथेति ॥ शत्रुगृहीतत्वेन तेषां स्वरूपं किं न ज्ञातमिति भावः ॥ ३ ॥ इतीति ॥ अनुशिष्टः पृष्टः । उदीरयत् अडभाव आर्षः ॥ ४ ॥ न त इति ॥ चारयितुं चारविषयीकर्तुम् । न शक्याः चारसंचारविषया न भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ विक्रान्ता इति ॥ संप्रश्नः परीक्षणम् । अत्र वानरेषु ॥ ६ ॥ सर्वत इति ॥ प्रविष्टमात्रे प्रविष्ट एव । अचारि-

चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोऽभवत्किंचिच्छार्दूलं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचर ॥ नासि कच्चिदमित्राणां क्रुद्धानां वशमागतः ॥ ३ ॥ इति तेनानुशिष्टस्तु वाचं मन्दमुदीरयत् ॥ तदा राक्षसशार्दूलं शार्दूलो भयविह्वलः ॥ ४ ॥ न ते चारयितुं शक्या राजन् वानरपुङ्गवाः ॥ ५ ॥ विक्रान्ता बलवन्तश्च राघवेण च रक्षिताः ॥ नापि संभाषितुं शक्याः संप्रश्नोत्र न लभ्यते ॥ ६ ॥ सर्वतो रक्ष्यते पन्था वानरैः पर्वतोपमैः ॥ प्रविष्टमात्रे ज्ञातोहं बले तस्मिन्नचारिते ॥ ७ ॥ बलाद्गृहीतो रक्षोभिर्बहुधास्मि विचालितः ॥ जानुभिर्मुष्टिभिर्दन्तैस्तलैश्चाभिहतो भृशम् ॥ ८ ॥ परिणीतोस्मि हरिभिर्बलवद्भिरमर्षणैः ॥ परिणीय च सर्वत्र नीतोहं रामसंसदम् ॥ ९ ॥ ॥ रुधिरादिग्धसर्वाङ्गो विह्वलश्चलितेन्द्रियः ॥ हरिभिर्वध्यमानश्च याचमानः कृताञ्जलिः ॥ १० ॥ राघवेण परित्रातो जीवामीति यदृच्छया ॥ ११ ॥ ॥ ॥

ते चाराविषयीकृते ॥ ७ ॥ बलादित्यादि ॥ रक्षोभिः बिभीषणसचिवैः । विचालितः भुवि परिवर्तितः । परिणीतः परितो नीतः । सर्वतः परिणीय सर्वेषां निकटे चारोयमिति घोषणपूर्वकम् परिणीयेत्यर्थः । रामसंसदं रामसभाम् । विह्वलः मूर्च्छितः । मूर्च्छानिवृत्तावपि चलितेन्द्रियः । याचमानः त्राणमिति शेषः । परित्रात इत्यनुवादात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ राघवेणेत्यर्धम् ॥ जीवामीति यदृच्छया । इदानीं जीवनं यादृच्छिकमित्यर्थः । यद्वा इतीति स्वशरीरप्रदर्शनम् । अयथावच्च ते वर्णो दीनश्चासि निशाचरेति ह्युक्तम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥

एष इति ॥ द्वारमाश्रित्य तिष्ठतीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ १२ ॥ गरुडेति ॥ स्पष्टः ॥ १३ ॥ पुरेति ॥ पुरा प्राकारम् आयाति । आयास्यतीत्यर्थः । " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " एकतरं द्वयोरेकम् । "एकाच्च प्राचाम्" इति तरप् । एकतरमित्युक्तं विवृणोति—सीतामिति ॥ १४ ॥ मनसेति ॥ मनसा प्रेक्ष्य आलोच्य तं शार्दूलमुवाचेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ सीतास्मै प्रदीयतामित्यस्योत्तरमाह—यदीति ॥ युद्ध्येरन् तथापि सीतां न प्रदास्यामि । सर्वलोकेभ्यो भयादपि न प्रदास्यामीति योजना ॥ १६ ॥ एवं प्रथमपक्षस्यानुपपत्त्या द्वितीयपक्षं करिष्यमाणः तत्र ज्ञातव्यविशेषं

एष शैलैः शिलाभिश्च पूरयित्वा महार्णवम् ॥ द्वारमाश्रित्य लङ्काया रामस्तिष्ठति सायुधः ॥ १२॥ गरुडव्यूहमास्थाय सर्वतो हरिभिर्वृतः ॥ मां विसृज्य महातेजा लङ्कामेवाभिवर्तते ॥ १३ ॥ पुरा प्राकारमायाति क्षिप्रमेकतरं कुरु ॥ सीतां वास्मै प्रयच्छाशु सुयुद्धं वा प्रदीयताम् ॥ १४ ॥ मनसा तं तदा प्रेक्ष्य तच्छ्रुत्वा राक्षसाधिपः ॥ शार्दूलं सुमहद्वाक्यमथोवाच स रावणः ॥ १५ ॥ यदि मां प्रति युद्ध्येरन् देवगन्धर्वदानवाः ॥ नैव सीतां प्रदास्यामि सर्वलोकभयादपि ॥१६॥ एवमुक्त्वा महातेजा रावणः पुनरब्रवीत् ॥ चारिता भवता सेना केत्र शूराः प्लवङ्गमाः ॥१७॥ कीदृशाः किंप्रभाः सौम्या वानरा ये दुरासदाः ॥ कस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तत्त्वमाख्याहि राक्षस ॥ १८॥ तथात्र प्रतिपत्स्यामि ज्ञात्वा तेषां बलाबलम् ॥ अवश्यं बलसंख्यानं कर्तव्यं युद्धमिच्छताम् ॥ १९ ॥ तथैवमुक्तः शार्दूलो रावणेनोत्तमश्वरः ॥ इदं वचनमारेभे वक्तुं रावणसन्निधौ ॥ २० ॥ ॥

पृच्छति—एवमित्यादि श्लोकत्रयम् ॥ भवता सेना चारिता चारविषयीकृता । सम्यक् दृष्टेत्यर्थः । अत्र सेनायाम् । के शूराः । ये दुरासदाः ते कीदृशाः कीदृशाकाराः । किंप्रभाः किंप्रभावाः । कस्य पुत्राः कस्य पौत्राश्च । तत्त्वं तेषां वानराणां भावमाख्याहि ॥ १७॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ कथने किं प्रयोजनमित्यत्राह—तथेति ॥ तथा एवमाख्याते सति । तेषां बलाबलं ज्ञात्वा अत्र वानरेषु प्रतिपत्स्यामि प्रतिपत्स्ये । कर्तव्यं ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथेति ॥ अथेत्युत्तरवचनारम्भे द्वितीयोथशब्दः पादपूरणे। राजा सुग्रीवः। पाञ्चालीन्यायेन गद्गदेन पोषितत्वात्तत्पुत्रो जाम्बवान्। तस्य ब्रह्मणो जृम्भारम्भसंभूतत्वात् ॥ २१ ॥ गद्गदस्यैवेति ॥ अन्यः पुत्रः धूम्रः। जाम्बवान् धूम्रश्चेति गद्गदस्य द्वौ पुत्रावित्यर्थः। यस्य पुत्रेणैकेन महता रक्षसाम् अक्षादीनां कदनं हननं कृतम्। स केसरी शतक्रतोर्गुरुः बृहस्पतिः तस्य पुत्रः। सापेक्षत्वेपि गमकत्वात् समासः ॥ २२ ॥ सुषेणश्चेति ॥ धर्मस्य देवतायाः। ननु, वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरमिति बालकाण्डोक्तम्। सत्यमुक्तम्। स एवात्र धर्मशब्देनोच्यते। शार्दूलो वा भयाकुलोन्यथा श्रुतवान्। अन्योयं सु-

अथर्क्षरजसः पुत्रो युधि राजा सुदुर्जयः ॥ गद्गदस्याथ पुत्रोत्र जाम्बवानिति विश्रुतः ॥ २१ ॥ गद्गदस्यैव पुत्रोन्यो
गुरुपुत्रः शतक्रतोः ॥ कदनं यस्य पुत्रेण कृतमेकेन रक्षसाम् ॥ २२ ॥ सुषेणश्चापि धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् ॥
सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन् दधिमुखः कपिः ॥ २३ ॥ सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः ॥ मृत्युर्वानररूपेण
नूनं सृष्टः स्वयंभुवा ॥ २४ ॥ पुत्रो हुतवहस्याथ नीलः सेनापतिः स्वयम् ॥ अनिलस्य च पुत्रोत्र हनुमानिति
विश्रुतः ॥ २५ ॥ नप्ता शक्रस्य दुर्धर्षो बलवानङ्गदो युवा ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसंभवौ ॥ २६ ॥ पुत्रा
वैवस्वतस्यात्र पञ्च कालान्तकोपमाः ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ २७ ॥ दश वानर कोट्यश्च
शूराणां युद्धकाङ्क्षिणाम् ॥ श्रीमतां देवपुत्राणां शेषं नाख्यातुमुत्सहे ॥ २८ ॥ ॥

षेण इत्यप्याहुः। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ सुमुख इति ॥ मृत्युरेव स्वयंभुवा सुमुखादिवानररूपेण सृष्टः। सुमुखादयो मृत्युतुल्या इत्यर्थः। यद्वा सुमुखादयो मृत्युपुत्रा इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयंभुवा। सुमुखादयो मृत्युपुत्रा इति यावत् ॥ २४ ॥ पुत्रो हुतवहस्येति ॥ अनिलस्य पुत्रः औरसः। एवं तत्र तत्र पितृद्वयनिर्देशो बीजित्वक्षेत्रित्वाभ्यामिति मन्तव्यम् ॥ २५ ॥ नप्तेति ॥ अत्र नप्तृशब्दोर्थसामर्थ्यात् पौत्रे वर्तते ॥ २६ ॥ पुत्रा इति ॥ स्पष्टः ॥ २७ ॥ दशेति ॥ वानरकोट्य इत्यत्र वानरेत्यविभक्तिकनिर्देशः। “ सुपां सुलुक्० ” इत्यादिना षष्ठ्या लुक्। वानराणामित्यर्थः। शेषं जन्मस्थानादि। नोत्सहे न शक्नोमि ॥ २८ ॥ ॥ ॥

पुत्र इति ॥ सिंहसंहननः रमणीयावयवसन्निवेशवान् । वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि स इत्यमरः ॥ २९ ॥ नास्तीति ॥ स्पष्टः ॥ ३० ॥ वक्तुमिति ॥ ये जनस्थानगताः ते यावन्तः ते सर्वेऽपि हता इत्यर्थः । यावत्तावच्च साकल्य इत्यमरः ॥३१॥ लक्ष्मण इति ॥ चशब्देन दशरथस्य पुत्र इत्याकृष्यते । मातङ्गानामिवर्षभः गजश्रेष्ठ इव स्थितः ॥ ३२ ॥ श्वेत इति ॥ स्पष्टः ॥ ३३ ॥ विश्वकर्मेति ॥ सुदुर्धरः सुदुर्धरनामा ॥ ३४ ॥ राक्षसानामि-

पुत्रो दशरथस्यैष सिंहसंहननो युवा ॥ दूषणो निहतो येन खरश्च त्रिशिरास्तथा ॥ २९ ॥ नास्ति रामस्य सदृशो विक्रमे भुवि कश्चन ॥ विराधो निहतो येन कबन्धश्चान्तकोपमः ॥ ३० ॥ वक्तुं न शक्तो रामस्य नरः कश्चिद्गुणान् क्षितौ ॥ जनस्थानगता येन यावन्तो राक्षसा हताः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणश्चात्र धर्मात्मा मातङ्गानामिवर्षभः ॥ यस्य बाणपथं प्राप्य न जीवेदपि वासवः ॥ ३२ ॥ श्वेतो ज्योतिर्मुखश्चात्र भास्करस्यात्मसंभवौ ॥ वरुणस्य च पुत्रोन्यो हेमकूटः प्लवङ्गमः ॥ ३३ ॥ विश्वकर्मसुतो वीरो नलः प्लवगसत्तमः ॥ विक्रान्तो बलवानत्र वसुपुत्रः सुदुर्धरः ॥ ३४ ॥ राक्षसानां वरिष्ठश्च तव भ्राता बिभीषणः ॥ परिगृह्य पुरीं लङ्कां राघवस्य हिते रतः ॥ ३५ ॥ इति सर्वं समाख्यातं तवेदं वानरं बलम् ॥ सुवेलेधिष्ठितं शैले शेषकार्ये भवान् गतिः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥

ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतये चराः ॥ सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन् ॥ १ ॥ ॥

ति ॥ लङ्कां रामात् परिगृह्य तस्य हिते रतो बिभीषणस्तव भ्रातेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ इतीति ॥ गतिः प्रमाणम् । अत्र वानरजन्मोक्ते प्रायशो बालकाण्डोक्तविरोधादेतत्सर्गं विनापि पूर्वोत्तरकथासंघट्टनाच्च सर्गोऽयं कल्पित इत्याहुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोवि° श्रीरा° रत्नकि° युद्धका° त्रिं° सर्गः ॥ ३० ॥

अथ सीतामोहनमेकत्रिंशे । कथासंघटनाय पूर्वसर्गोक्तमनुवदति—तत इति ॥ स्पष्टः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततस्तमक्षोभ्यबलमित्यनुवादः पूर्वसर्गादौ च कृतः । पूर्वमेव मया सृष्टो जाम्बवानृक्षपुङ्गवः । जृम्भमाणस्य सहसा मम वक्त्रादजायतेति ॥ जृम्भमाणपितामहवक्त्रादुत्पन्न-

त्वेन प्रसिद्धस्य जाम्बवतः पूर्वसर्गे गद्गदपुत्रत्वेनाभिधानाद्विरोधः स्फुरति । पूर्वसर्गमन्तरेणापि कथा संगच्छते । तथापि स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन पूर्वसर्गो व्याख्यातः ॥ १ ॥ चाराणामिति ॥ चाराणां चारेभ्यः । जातोद्वेगः जातसंभ्रमः । सचिवान् मन्त्रिणः समीपस्थान् ॥ २ ॥ मन्त्रिण इति ॥ हे राक्षसाः अयं नो मन्त्रकालः संप्राप्तः इति हेतोः मन्त्रिणः समायान्त्विति इदं वाक्यमब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा इदमब्रवीदित्यस्य वाक्यान्तस्थेनेतिशब्देन संबन्धः । राक्षसा इत्युत्तरशेषः । अथवा हे मन्त्रिणः भवन्तः आयान्तु समीपमिति सचिवानब्रवीत् । राक्षसा इति मन्त्रिविशेषणम् । सचिवै राक्षसैरित्यनुवादात् । सुसमाहिताः नीतिकुशला इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तस्येति ॥ स्पष्टः ॥ ४ ॥ मन्त्रयित्वेति ॥ समनन्तरं रामस्य समीपागमनानन्तरम् । यत् क्षमं कर्तुमुचितं तन्मन्त्रयित्वेति योजना ॥ ५ ॥ तत इति ॥ स्पष्टः ॥ ६ ॥ विद्युज्जिह्वमित्यादि ॥ शिर इति ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥७॥ ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ तस्य तस्मिन् ॥ ९ ॥ अशोकेति ॥ लालसः साभिलाषः ॥ १० ॥ ॥ ॥

चाराणां रावणः श्रुत्वा प्राप्तं रामं महाबलम् ॥ जातोद्वेगोभवत्किंचित्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ मन्त्रिणः
शीघ्रमायान्तु सर्वे वै सुसमाहिताः ॥ अयं नो मन्त्रकालो हि संप्राप्त इति राक्षसाः ॥ ३ ॥ तस्य
तच्छासनं श्रुत्वा मन्त्रिणोभ्यागमन् द्रुतम् ॥ ततः स मन्त्रयामास सचिवै राक्षसैः सह ॥ ४ ॥ मन्त्रयित्वा
स दुर्धर्षः क्षमं यत्समनन्तरम् ॥ विसर्जयित्वा सचिवान्प्रविवेश स्वमालयम् ॥ ५ ॥ ततो राक्षसमाहूय
विद्युज्जिह्वं महाबलम् ॥ मायाविदं महामायः प्राविशद्यत्र मैथिली ॥ ६ ॥ विद्युज्जिह्वं च मायाज्ञमब्रवीद्राक्षसाधिपः ॥
मोहयिष्यावहे सीतां मायया जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥ शिरो मायामयं गृह्य राघवस्य
निशाचर ॥ त्वं मां समुपतिष्ठस्व महच्च सशरं धनुः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तथेत्याह विद्युज्जिह्वो निशाचरः
॥ तस्य तुष्टोभवद्राजा प्रददौ च विभूषणम् ॥ ९ ॥ अशोकवनिकायां तु सीतादर्शनलालसः ॥
नैर्ऋतानामधिपतिः संविवेश महाबलः ॥ १० ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ उपास्यमानाम् अनुव्रताम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपसृत्येति ॥ प्रहर्षं नाम कीर्तयन् प्रहर्षवार्त्तां कीर्तयन्निव । नामेत्यपरमार्थे ॥१३ ॥ सान्त्व्यमानेति ॥ वल्गसे जल्पसि । मां निष्ठुरमवद इत्यर्थः ॥ १४ ॥ छिन्नमिति ॥ मूलम् आधारभूतम् । सर्वतः कार्त्स्न्येन । व्यसनेन निमित्तेन । प्रार्थनां

ततो दीनामदैन्यार्हां ददर्श धनदानुजः ॥ अधोमुखीं शोकपरामुपविष्टां महीतले ॥ ११ ॥ भर्तारमेव ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ उपास्यमानां घोराभी राक्षसीभिरितस्ततः ॥ (राक्षसीभिर्वृतां सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ उत्पातमेघजालाभिश्चन्द्ररेखामिवावृताम् ॥ भूषणैरुत्तमैः कैश्चिन्मङ्गलार्थमलंकृताम् ॥ चरन्तीं मारुतोद्धूतां क्षिप्तां पुष्पलतामिव ॥ हर्षशोकान्तरे मग्नां विषादस्य विलक्षणाम् ॥ स्तिमितामिव गाम्भीर्यान्नदीं भागीरथीमिव ॥)॥ १२ ॥ उपसृत्य ततः सीतां प्रहर्षं नाम कीर्तयन् ॥ इदं च वचनं धृष्टमुवाच जनकात्मजाम् ॥ १३ ॥ सान्त्व्यमाना मया भद्रे यमुपाश्रित्य वल्गसे ॥ खरहन्ता स ते भर्ता राघवः समरे हतः ॥ १४ ॥ छिन्नं ते सर्वतो मूलं दर्पस्ते विहतो मया ॥ व्यसनेनात्मनः सीते मम भार्या भविष्यसि ॥ १५ ॥ विसृजेमां मतिं मूढे किं मृतेन करिष्यसि ॥ भवस्व भद्रे भार्याणां सर्वासामीश्वरी मम ॥ १६ ॥ अल्पपुण्ये निवृत्तार्थे मूढे पण्डितमानिनि ॥ शृणु भर्तृवधं सीते घोरं वृत्रवधं यथा ॥ १७ ॥ समायातः समुद्रान्तं मां हन्तुं किल राघवः ॥ वानरेन्द्रप्रणीतेन बलेन महता वृतः ॥ ॥ १८ ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य पीड्य तीरमथोत्तरम् ॥ बलेन महता रामो व्रजत्यस्तं दिवाकरे ॥ १९ ॥

विनेत्यर्थः ॥ १५ ॥ विसृजेति ॥ मृतेन रामेण । भवस्वेत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ १६ ॥ अल्पेति ॥ निवृत्तार्थे एतावत्पर्यन्तं निवृत्तपुरुषार्थे । पण्डितमानिनि । “क्यङ्मानिनोश्च” इति ह्रस्वत्वम् ॥ १७ ॥ समायात इत्यादि ॥ समुद्रान्तं समुद्रतीरम् । प्रणीतेन आनीतेन । सन्निविष्ट इति ॥ स रामः समुद्रस्योत्तरं तीरं महता बलेन पीड्य पीडयित्वा । दिवाकरे अस्तं प्रयाति सति निविष्टः ॥ १८ ॥ १९ ॥ ॥ ॥

अथेति ॥ कात्स्न्यैंथशब्दः । अध्वनि परिश्रान्तमत एव स्थितम् । अर्द्धरात्रे सुखसंसुप्तं बलं प्रथममासाद्य चारैश्चारितमभूत् ॥ २० ॥ तदिति ॥ यत्र बले । रामः सलक्ष्मणोवास्थितः । तदस्य बलं प्रहस्तप्रणीतेन महता बलेन हतम् ॥ २१ ॥ पट्टिशानित्यादिश्लोकद्वयम् ॥ पट्टिशान् असिविशेषान् । परिघान् अर्गलानि । चक्रान् क्षुद्रचक्राणि । महायसान् महायसनिर्मितान् । दण्डविशेषणमेतत् । कूटमुद्गरान् अयःकीलकीलितगदाः । यष्टीः केवलदण्डान् । तोमरान् स्थूलाग्रगदाः । प्रासान् क्षेपणीः । चक्राणि महाचक्राणि । पट्टिशादीनुद्यम्योद्यम्य वानरेषु निपातिताः । त इति

अथाध्वनि परिश्रान्तमर्धरात्रे स्थितं बलम् ॥ सुखसंसुप्तमासाद्य चारितं प्रथमं चरैः ॥ २० ॥ तत्प्रहस्तप्रणीतेन बलेन महता मम ॥ बलमस्य हतं रात्रौ यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ २१ ॥ पट्टिशान् परिघांश्चक्रान् दण्डान् खड्गान् महायसान् ॥ बाणजालानि शूलानि भास्वरान् कूटमुद्गरान् ॥ २२ ॥ यष्टीश्च तोमरान् शक्तीश्चक्राणि मुसलानि च ॥ उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिताः ॥ २३ ॥ अथ सुप्तस्य रामस्य प्रहस्तेन प्रमाथिना ॥ असक्तं कृतहस्तेन शिरश्छिन्नं महासिना ॥ २४ ॥ बिभीषणः समुत्पत्य निगृहीतो यदृच्छया ॥ दिशः प्रव्राजितः सर्वैर्लक्ष्मणः प्लवगैः सह ॥ २५ ॥ सुग्रीवो ग्रीवया सीते भग्नया प्लवगाधिपः ॥ निरस्तहनुकः शेते हनुमान् राक्षसैर्हतः ॥ २६ ॥ जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पतन्निहतो युधि ॥ पट्टिशैर्बहुभिश्छिन्नो निकृत्तः पादपो यथा ॥ २७ ॥ ॥ ॥

शेषः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अथेति ॥ प्रमथ्नाति प्रहरतीति प्रमाथिः तेन । कृतहस्तेन शिक्षितहस्तेन कर्त्रा । महासिना करणेन । असक्तम् अविलम्बितं यथा भवति तथा छिन्नमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ बिभीषण इति ॥ बिभीषणः समुत्पत्य गतोपि निगृहीत इत्यर्थः । प्रव्राजितः पलायितः ॥ २५ ॥ सुग्रीव इति ॥ ग्रीवया उपलक्षित इति शेषः ॥ २६ ॥ जाम्बवानिति ॥ जानुभ्यां जानुनोः निहतः । अथ पट्टिशैश्छिन्नः जाम्बवान् निकृत्तः पादप इवाभूत् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मन्दश्चेति ॥ व्यायतौ दीर्घशरीरौ । मध्ये कटिस्थाने ॥ २८ ॥ अनुतिष्ठतीति ॥ अनुतिष्ठति शेते । पनसः पनसफलम् । तथा खण्डित इत्यर्थः ॥२९॥ नाराचैरिति ॥ निष्कूजः निःशब्दः ॥ ३० ॥ अङ्गद इति ॥ राक्षसैरासाद्य शरैश्छिन्नः निपतिताङ्गदोऽङ्गदः क्षितौ पतितः ॥ ३१ ॥ हरय इति ॥

मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ निहतौ वानरर्षभौ ॥ निश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिरेण परिप्लुतौ ॥ असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिषूदनौ ॥ २८ ॥ अनुतिष्ठति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा ॥ २९ ॥ नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शेते दर्यां दरीमुखः ॥ कुमुदस्तु महातेजा निष्कूजः सायकैः कृतः ॥ ३० ॥ अङ्गदो बहुभिश्छिन्नः शरैरासाद्य राक्षसैः ॥ पतितो रुधिरोद्गारी क्षितौ निपतिताङ्गदः ॥ ३१ ॥ हरयो मथिता नागै रथजातैस्तथापरे ॥ शायिता मृदिताश्चाश्वैर्वायुवेगैरिवाम्बुदाः ॥ ३२ ॥ प्रहताश्चापरे त्रस्ता हन्यमाना जघन्यतः ॥ अभिद्रुतास्तु रक्षोभिः सिंहैरिव महाद्विपाः ॥ ३३ ॥ सागरे पतिताः केचित्केचिद्गगनमाश्रिताः ॥ ऋक्षा वृक्षानुपारूढा वानरीं वृत्तिमाश्रिताः ॥ ३४ ॥ सागरस्य च तीरेषु शैलेषु च वनेषु च ॥ पिङ्गलास्ते विरूपाक्षैर्बहुभिर्बहवो हताः ॥ ३५ ॥ एवं तव हतो भर्ता ससैन्यो मम सेनया ॥ क्षतजार्द्रं रजोध्वस्तमिदं चास्याहृतं शिरः ॥ ३६ ॥ ततः परमदुर्धर्षो रावणो राक्षसाधिपः ॥ सीतायामुपशृण्वन्त्यां राक्षसीमिदमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं विद्युज्जिह्वं त्वमानय ॥ येन तद्राघवशिरः संग्रामात्स्वयमाहृतम् ॥ ३८ ॥ ॥ ॥

शायिताः शयानाः । अपरे हरयः वायुवेगैरम्बुदा इव नागै रथजातैश्च मृदिताः ॥ ३२ ॥ प्रहता इति ॥ त्रस्ताः अत एवाभिद्रुताः । जघन्यतः पृष्ठतः। हन्यमानाः अपरे हरयः सिंहैः द्विपा इव प्रहताः ॥ ३३ ॥ सागर इति ॥ स्पष्टः ॥ ३४ ॥ सागरस्येति ॥ पिङ्गलाः वानराः । विरूपाक्षैः वानरैः ॥ ३५ ॥ एवमिति ॥ स्पष्टः ॥ ३६ ॥ तत इति ॥ राक्षसीं समीपवर्तिनीं कांचित् ॥ ३७ ॥ राक्षसमिति ॥ स्पष्टः ॥ ३८ ॥ ॥

विद्युज्जिह्व इति ॥ ततः राक्षसीं प्रत्याज्ञापनवचनश्रवणानन्तरमेव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ अग्रत इति ॥ पश्चिमामवस्थाम् । मरणमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ एवमिति ॥ उप समीपे । अन्तरधीयत अपागच्छत् ॥ ४२ ॥ रावणश्चेति ॥ चिक्षेप आचकर्ष । विद्युज्जिह्वहस्तादित्यर्थः । त्रिषु लोकेषु विख्यातम् । वैष्णवत्वादिति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच चेति पाठः ॥ ४३ ॥ इदमिति ॥ स्पष्टः ॥ ४४ ॥ स

विद्युज्जिह्वस्ततो गृह्य शिरस्तत्सशरासनम् ॥ प्रणामं शिरसा कृत्वा रावणस्याग्रतः स्थितः ॥ ३९ ॥ तमब्रवीत्ततो राजा रावणो राक्षसं स्थितम् ॥ विद्युज्जिह्वं महाजिह्वं समीपपरिवर्तिनम् ॥ ४० ॥ अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः ॥ अवस्थां पश्चिमां भर्तुः कृपणा साधु पश्यतु ॥ ४१ ॥ एवमुक्तं तु तद्रक्षः शिरस्तत्प्रियदर्शनम् ॥ उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमन्तरधीयत ॥ ४२ ॥ रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मुकं महत् ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं सीतामिदमुवाच च ॥ ४३ ॥ इदं तत्तव रामस्य कार्मुकं ज्यासमायुतम् ॥ इह प्रहस्तेनानीतं हत्वा तं निशि मानुषम् ॥ ४४ ॥ स विद्युजिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनिकीर्य रावणः ॥ विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ॥४५॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥

सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता ॥ १ ॥ नयने मुखवर्णं च भर्तुस्तत्सदृशं मुखम् ॥ केशान् केशान्तदेशं च तं च चूडामणिं शुभम् ॥ २ ॥ ॥

इति ॥ विद्युज्जिह्वेत्यत्र तलोप आर्षः । सहैव युगपदेव । विनिकीर्य शिरो धनुश्च युगपत् सीतायाः पुरतः स्थापयित्वेत्यर्थः । विद्युज्जिह्वः शिरः प्रक्षिप्तवान् स्वयं धनुरिति ज्ञेयम् । वशानुगेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सीताप्रलापो द्वात्रिंशे–सा सीतेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ हनुमता पूर्वं कथितम् । सुग्रीवप्रतिसंसर्गं रामस्य सुग्रीवप्रतिसंबन्धम् ।

एतैः सर्वैरभिज्ञानैरभिज्ञाय सुदुःखिता ॥ विजगर्हेत्र कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथा ॥ ३ ॥ सकामा
भव कैकेयि हतोयं कुलनन्दनः ॥ कुलमुत्सादितं सर्वं त्वया कलहशीलया ॥ ४ ॥ आर्येण किन्ते
कैकेयि कृतं रामेण विप्रियम् ॥ यन्मया चीरवसनस्त्वया प्रस्थापितो वनम् ॥ ५ ॥ एवमुक्त्वा
तु वैदेही वेपमाना तपस्विनी ॥ जगाम जगतीं बाला छिन्ना तु कदली यथा ॥ ६ ॥ सा मुहूर्तात्समाश्वास्य
प्रतिलभ्य च चेतनाम् ॥ तच्छिरः समुपाघ्राय विललापायतेक्षणा ॥ ७ ॥ हा हतास्मि महाबाहो
वीरव्रतमनुव्रत ॥ इमां ते पश्चिमावस्थां गतास्मि विधवा कृता ॥ ८ ॥ ॥ ॥

रावणमुखाच्छ्रुत्वेति शेषः । यद्वा दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च सुग्रीवप्रतिसंबन्धस्य स्मरणम् । अन्यत्र साक्षात्कारः । नयने इति द्वितीया । भर्तुः सदृशम् भर्तुर्मुखसदृशमित्यर्थः । इदं नयनादावप्यन्वेति । केशान्तदेशं ललाटम् । अभिज्ञानैः चिह्नैः । प्रज्ञानं चाप्यभिज्ञानमित्यमरः । अभिज्ञाय तदेव शिर इति प्रत्यभिज्ञायेत्यर्थः । अत्र रामविषये ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ सकामेति ॥ हे कैकेयि सकामा भव । सम्पूर्णकामा भवेत्यर्थः । कः काम इत्यत्राह–हत इति । कलहशीलया कलहस्वभावया । कलहप्रयोजनयेति यावत् । त्वया सर्वं कुलं रघुवंशः उत्सादितं भवति । तथा कुलनन्दनोयं रामो हतः । प्रव्राजनव्याजेन रामहननमेव त्वया संकल्पितं तदिदानीं विपरीतफलं ते जातम् । कुलतन्तुभूतरामहननेन तदेकपराः सर्वे भरतादयो हता एव । कलह एव ते प्रयोजनं फलितमिति भावः ॥ ४ ॥ हेत्वन्तराभावादिदमेव रामवनप्रव्राजने हेतुरित्याह–आर्येणेति ॥ आर्येण सर्वप्रियकारिणेत्यर्थः । यत् येन कारणेन मया सह चीरवसनो रामः प्रस्थापितः तादृशं विप्रियं किं कृतम् ॥ ५ ॥ एवमिति ॥ तपस्विनी शोचनीया । जगतीं भूमिं जगाम । मूर्छितेत्यर्थः । बाला मृदुबुद्धिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ सेति ॥ समाश्वास्य उच्छ्वासं प्राप्य । चेतनां ज्ञानम् । आयतेक्षणा अश्रुमिश्रत्वेन शिरोवलोकनार्थं विस्तृतविलोचनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ हा हतेति ॥ वीरव्रतं शत्रुमहत्वा न निवर्तिष्य इति संकल्पम् । अनुव्रत अनुप्राप्त । गतास्मि दृष्टवत्यस्मि । गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायात् । अतो विधवा कृता ॥ ८ ॥ ॥

प्रथमं भर्तुर्मरणं भार्यादोषनिमित्तकं भवति तत्त्वत्र न पश्यामीत्याह–प्रथममिति ॥ प्रथमं भर्तुर्मरणं नार्या वैगुण्यं वैगुण्यहेतुकम् । सुवृत्तस्त्वं साधुवृत्ताया ममाग्रतः संवृत्तः मृतः । कथमिदं संगच्छत इति भावः । अस्मिन् पक्षे न सुवृत्तपदस्वारस्यम् । यद्वा भवन्मरणस्य मद्दोष एव हेतुरित्याह–प्रथममिति ॥ विगुण एव वैगुण्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । प्रथमं भर्तृमरणं भार्यादोषनिमित्तकमिति सुप्रसिद्धम् । अतो हे सुवृत्त साधुवृत्त । साधुवृत्तायाः सम्यग्जीवनवत्याः । ममाग्रतस्त्वं मृतोसि । मद्वैगुण्यहेतुकं त्वन्मरणमिति भावः । सुवृत्तेत्यनेन त्वद्वैगुण्यहेतुकं न भवतीति ज्ञापितम् ॥ ९ ॥ स्वस्य वैगुण्यसद्भावे निदर्शनमाह–दुःखादिति ॥ दुःखाद्दुःखम् अत्यन्तदुःखम् । प्रपन्नायाः वनप्रस्थानं प्रथमं दुःखं तस्मादपि दुःखं रावणेनापहरणं तत् प्राप्तायाया इत्यर्थः । संप्रति भर्तृमरणेन शोकसागरे निमग्नायाः । इयं च षष्ठी “ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ” इत्यस्मिन्नर्थे । शोकसागरे मग्नायाः शोकसागरे मग्नायां मयि । दुःखाद्दुःखं प्रपन्नायाः प्रपन्नायां सत्याम् । यो मां त्रातुमुद्यतः स त्वमपि विनिपातित इति सम्बन्धः ॥ ॥ १० ॥ न केवलं ममैव दुःखं मातुश्चेत्याह–सेति ॥ सा मम श्वश्रूः कौसल्या वत्सला धेनुर्यथा धेनुरिव त्वया हतेन पुत्रेण वत्सेनेव विवत्सा कृता ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ वत्सेनेव त्वया धेनुर्यथा धेनुरिव सेति यथेवशब्दयोर्निर्वाहः ॥ ११ ॥ आदिष्टमिति ॥ यैः ब्राह्मणैः दीर्घमायुरित्यादिष्टम् उपदिष्टम् । तेषां वचनमनृतमासीत् । अनृतत्वे हेतुमाह–अल्पायुरसीति । अचिन्त्यपराक्रमेत्यनेन ते पराक्रमं दृष्ट्वा तैरुक्तम् न तु शास्त्रं दृष्ट्वेति गम्यते ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रथमं मरणं नार्या भर्तुर्वैगुण्यमुच्यते ॥ सुवृत्त साधुवृत्तायाः संवृत्तस्त्वं ममाग्रतः ॥ ९ ॥ दुःखाद्दुःखं प्रपन्नाया मग्नायाः शोकसागरे ॥ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोपि त्वं विनिपातितः ॥ १० ॥ सा श्वश्रूर्मम कौसल्या त्वया पुत्रेण राघव ॥ वत्सेनेव यथा धेनुर्विवत्सा वत्सला कृता ॥ ११ ॥ आदिष्टं दीर्घमायुस्ते यैरचिन्त्यपराक्रम ॥ अनृतं वचनं तेषामल्पायुरसि राघव ॥ १२ ॥ ॥ ॥

अथवा तेषामनृतवादित्वं नास्त्येव किन्तु तवैव भाग्यविपर्यासात्तेषामपि प्रज्ञा नष्टेति पक्षान्तरमवलम्बते—अथवेति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । भूतानां कारणभूतः । अयं कालः परमात्मा । यथा येन प्रकारेण । एनं पचनविषयभूतम् । पचति पक्ककर्माणं करोति । तथा प्राज्ञस्य भविष्यदर्थवेदिनोपि । सतः सत्पुरुषस्य । प्रज्ञा । तव त्वयि विषये । नश्यति नष्टेत्यर्थः । यद्वा पूर्वमचिन्त्यपराक्रमेति तव कथं विपत्तिरित्यभिप्रायेण संबोधितम् । तत्र पक्षान्तरमाह—अथवेति ॥ एनं रामम् । येन प्रकारेण कालः पचति । तथास्य प्राज्ञस्यापि प्रज्ञा नश्यति । अतो विपत्तिरियमिति भावः ॥ १३ ॥ अदृष्टमिति ॥ हि यस्माद्व्यसनानां वर्जने प्रतिरोधे कुशलोसि । अतः अदृष्टम् अचिन्तितं सौप्तिकत्वेनादृष्टं वा मृत्युम् । कस्मादापन्नः कथमापन्नोसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ तथेति ॥ रौद्रया क्रूरया । कालरात्र्या यस्यां रात्रौ समुद्रतीरे निविष्टोसि तया रात्र्या । संपरिष्वज्य । मम म-

अथवा नश्यति प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतस्तव ॥ पचत्येनं यथा कालो भूतानां प्रभवो ह्ययम् ॥ १३ ॥
अदृष्टं मृत्युमापन्नः कस्मात्त्वं नयशास्त्रवित् ॥ व्यसनानामुपायज्ञः कुशलो ह्यसि वर्जने ॥ १४ ॥ तथा त्वं
संपरिष्वज्य रौद्रयातिनृशंसया ॥ कालरात्र्या ममाच्छिद्य हृतः कमललोचन ॥ १५ ॥ उपशेषे
महाबाहो मां विहाय तपस्विनीम् ॥ प्रियामिव समाश्लिष्य पृथिवीं पुरुषर्षभ ॥ १६ ॥ अर्चितं सततं यत्तत्
गन्धमाल्यैर्मया तव ॥ इदं ते मत्प्रियं वीर धनुः काञ्चनभूषणम् ॥ १७ ॥ ॥

त्तः । आच्छिद्य अपहृत्य । तथा हृतोसीति सम्बन्धः । यद्वा मयेति पाठः । रौद्रया अतिनृशंसया । अत्यन्तनिर्दयया कालरात्र्या कर्त्र्या । मया कारणभूतया । संपरिष्वज्य आच्छिद्य बलात्कृत्य । तथा हृत इति । कालरात्रिर्नाम सर्वभूतापहारिणी काचन शक्तिः । यद्वा मया कालरात्र्येति व्यस्तरूपकम् । संपरिष्वज्य त्वमाच्छिद्य बलाद्धृतोसीति । घोरवैधव्यलक्षणयुक्तत्वेन क्रूराया मे परिष्वङ्ग एव तेन्तहेतुरासीदित्यर्थः । शिरश्छेदादेरश्लीलत्वेन तथेत्युक्तम् । कमललोचनेति हेतुगर्भम् । कमललोचनत्वात् त्वं कालरात्र्या हृतोसि । परिकरानुप्राणितरूपकालङ्कारः ॥ १५ ॥ उपशेष इति ॥ तपस्विनीं शोचनीयाम् । प्रियां मत्तः प्रियाम् । पुरुषर्षभेत्यनेन दक्षिणस्य शठत्वमनुचितमिति द्योत्यते ॥ १६ ॥ अर्चितमिति ॥ मया सह । तव त्वया । यदर्चितं तत्ते धनुः इदम् एतादृशं जातमित्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

पित्रेति ॥ सर्वैः पितृभिः सार्धं स्थितेन दशरथेन । समागत इति संबन्धः ॥ १८ ॥ दिवीति ॥ महत्कर्मकृतां महाकर्मकृताम् । आत्वाभाव आर्षः । प्रियं कर्मफलत्वेन काङ्क्षणीयं पुण्यम् । आत्मनो राजर्षिवंशइक्ष्वाकुप्रमुखम् दिवि नक्षत्रभूतः विमानस्थः सन् समवेक्षसे पश्यसि ॥ १९ ॥ किमिति ॥ बालां बाल्येन संप्राप्ताम् । बाल्य एव त्वयोढामित्यर्थः । भार्यां सदा भर्तुं योग्याम् । माम् एतादृशावस्थामापन्नां सहचारिणीं मां किं न प्रेक्षसे किं न प्रतिभाषस इति सम्बन्धः ॥ २० ॥ संश्रुतमिति ॥ मम पाणिं गृह्णता त्वया चरिष्यामि सहचरिष्यामीति यत् संश्रुतं प्रतिज्ञातम् तत् स्मर । स्मृत्वा मामपि त्वत्समीपं नय ॥ २१ ॥ कस्मादिति ॥ त्यक्त्वा त्वां विहाय दुःखितां मामपि प्रेयसीमपि माम् । अपहाय अस्माल्लोकात् अमुं लोकं

पित्रा दशरथेन त्वं श्वशुरेण ममानघ ॥ सर्वैश्च पितृभिः सार्धं नूनं स्वर्गे समागतः ॥ १८॥ दिवि नक्षत्रभूतस्त्वं
महत्कर्मकृतां प्रियम्॥ पुण्यं राजर्षिवंशं त्वमात्मनः समुपेक्षसे॥१९॥किं मां न प्रेक्षसे राजन् किं मां न प्रतिभाषसे॥
बालां बाल्येन संप्राप्तां भार्यां मां सहचारिणीम् ॥ २० ॥ संश्रुतं गृह्णता पाणिं चरिष्यामीति यत्त्वया ॥ स्मर तन्मम
काकुत्स्थ नय मामपि दुःखिताम्॥२१॥कस्मान्मामपहाय त्वं गतो गतिमतां वर॥ अस्माल्लोकादमुं लोकं त्यक्त्वा
मामपि दुःखिताम् ॥ २२ ॥ कल्याणैरुचितं यत्तत्परिष्वक्तं मयैव तु ॥ क्रव्यादैस्तच्छरीरं ते नूनं विपरिकृष्यते
॥२३॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ अग्निहोत्रेण संस्कारं केन त्वं तु न लप्स्यसे ॥ २४॥ ॥

परलोकम् । कस्माद्धेतोः गतोसि ॥ २२ ॥ कल्याणैरिति ॥ यदित्यर्थे यत्तदित्यपि प्रयुज्यते । कल्याणैः मङ्गलैः । शुभैश्चन्दनादिभिर्वा सुवर्णाभरणैर्वा । उचितम् अभ्यस्तं यत्तच्छरीरं मयैव परिष्वक्तं नान्यया । एतदद्य क्रव्यादैः श्येनादिभिः विपरिकृष्यते । अत्र मयैवेत्यनेन रामस्य दारान्तरं नास्तीति गम्यते ॥ २३ ॥ अग्निष्टोमेति ॥ वनवासनिवृत्त्यनन्तरं त्वम् । आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैः । इष्टवान् कृतदेवपूजनो भूत्वा । अग्निहोत्रेण यज्ञीयवह्निना । संस्कारं केन हेतुना न लप्स्यसे । अत्र वनवासात्पूर्वमग्न्याधानाद्यभावात्तन्निवृत्त्यनन्तरमाधानाग्निष्टोमादिकमनुष्ठाय पश्चात्क्रमप्राप्तायुरवसाने यज्ञीयाग्निभिः संस्कारं प्राप्तुं योग्यस्त्वं कथमेवं मध्ये मरणं प्राप्तोसीति भावः । अनेन

वनवासात्पूर्वं रामेण यज्ञादिकं नानुष्ठितमिति सूच्यते । अयमर्थोयोध्याकाण्डे सम्यक्प्रतिपादितः ॥ २४ ॥ प्रव्रज्यामिति ॥ प्रव्रज्यां प्रवासम् । "व्रजयजोर्भावे क्यप्" इति क्यप् । उपपन्नानां प्राप्तानाम् । त्रयाणां रामादीनां मध्ये एकं लक्ष्मणमागतम् शोकलालसा शोकमन्दा कौसल्या परिप्रक्ष्यति ॥ २५ ॥ स इति ॥ सः लक्ष्मणः । परिपृच्छन्त्यास्तस्याः ते मित्रबलस्य वधं तव वधं चाख्यास्यते ॥ २६ ॥ सेति ॥ सुप्तं हतं सुप्तत्वदशायां हतमित्यर्थः । अवदीर्णेन भिन्नेन हृदयेनोपलक्षिता सा न भविष्यति न जीविष्यति ॥ २७ ॥ ममेति ॥ अनार्यायाः दुःशीलायाः । मम हेतोः मन्निमित्तम् । अनर्हः एतादृशसौप्तिकवधानर्हः । सागरमुत्तीर्य गोष्पदे हतः खरतरखरादीन् हत्वा क्षुद्रेण प्रहस्तेन हत

प्रव्रज्यामुपपन्नानां त्रयाणामेकमागतम् ॥ परिप्रक्ष्यति कौसल्या लक्ष्मणं शोकलालसा ॥ २५ ॥ स तस्याः परिप्रच्छन्त्या वधं मित्रबलस्य ते ॥ तव चाख्यास्यते नूनं निशायां राक्षसैर्वधम् ॥ २६ ॥ सा त्वां सुप्तं हतं श्रुत्वा मां च रक्षोगृहं गताम् ॥ हृदयेनावदीर्णेन न भविष्यति राघव ॥ २७ ॥ मम हेतोरनार्याया ह्यनर्हः पार्थिवात्मजः ॥ रामः सागरमुत्तीर्य सत्त्ववान् गोष्पदे हतः ॥ २८ ॥ अहं दाशरथेनोढा मोहात्स्वकुलपांसनी ॥ आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत ॥ २९ ॥ नूनमन्यां मया जातिं वारितं दानमुत्तमम् ॥ याहमद्येह शोचामि भार्या सर्वातिथेरपि ॥ ॥ ३० ॥ साधु पातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण ॥ समानय पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ३१ ॥

इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अनर्हः एतादृशवधानर्हः । गोष्पदे हतः । अतिबलपराक्रमखरदूषणादिचतुर्दशसहस्रराक्षसापेक्षया हन्तुः प्रहस्तस्य गोष्पदत्वोक्तिः ॥ २८ ॥ अहमिति ॥ स्वकुलपांसनी स्वकुलदूषणी । अहं मोहात् अज्ञानात् दाशरथेनोढास्मि । अतो रामस्य भार्यैव मृत्युरजायत ॥ २९ ॥ नूनमिति ॥ मया अन्यां जातिं प्राप्य । यद्वा अन्यां जातिम् अन्यस्मिन् जन्मनि । उत्तमं दानं वारितम् । कन्यादानं वारितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—येति । सर्वे अतिथयो यस्य तस्य सर्वातिथेः । सर्वरक्षितुरित्यर्थः । सर्वातिथिपूजकस्येति वार्थः । भार्यापि याहम् इह जन्मनि अद्य भोगकाल एव शोचामि ॥ ३० ॥ साध्विति ॥ समानय योजय । उत्तमं कल्याणं पतिसंयोगरूपम् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

शिरसेति ॥ स्पष्टः ॥ ३२ ॥ इतीति ॥ शिरः धनुश्च । तत्र पुरोदेशे ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ लालप्यमानायां प्रलपन्त्याम् । भर्तारं रावणम् । अनीकस्थः द्वाररक्षी । ननु लौकिकीषु काचिदिव सीता भर्तृशिरस्साक्षात्कारेपि चिरं रुदित्वा विलप्य कथं जीवितं धारयति स्म । उच्यते । अत्रयोर्दिव्यदम्पत्योः परस्परसत्त्वैव जीवितधारणे निमित्तम् नतु ज्ञानाज्ञाने । अतो भर्तुर्जीवितवैकल्याभावात्सा जीवति स्म ॥ ३४ ॥ विजयस्वेति ॥ अनुप्राप्तं द्वारीति शेषः ॥

शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय ॥ रावणानुगमिष्यामि गतिं भर्तुर्महात्मनः ॥ (मुहूर्तमपि नेच्छामि जीवितुं पापजीविता ॥ श्रुतं मया वेदविदां ब्राह्मणानां पितुर्गृहे ॥ यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ क्षमा यस्मिन्दमस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ॥ अहिंसा चैव भूतानां तमृते का गतिर्मम)॥ ३२ ॥ इति सा दुःखसंतप्ता विललापायतेक्षणा ॥ भर्तुः शिरो धनुस्तत्र समीक्ष्य च पुनः पुनः ॥ ३३ ॥ एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः ॥ अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः ॥ ३४ ॥ विजयस्वार्यपुत्रेति सोभिवाद्य प्रसाद्य च ॥ न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिम् ॥ ३५ ॥ अमात्यैः सहितैः सर्वैः प्रहस्तः समुपस्थितः ॥ तेन दर्शनकामेन वयं प्रस्थापिताः प्रभो ॥ ३६ ॥ नूनमस्ति महाराज राजभावात् क्षमान्वितम् ॥ किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ॥ ३७ ॥ एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षसप्रतिवेदितम् ॥ अशोकवनिकां त्यक्त्वा मन्त्रिणां दर्शनं ययौ ॥ ३८ ॥ स तु सर्वं समर्थ्यैव मन्त्रिभिः कृत्यमात्मनः ॥ सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ३९ ॥

॥ ३५ ॥ अमात्यैरिति ॥ वयमितिभयेन बहुवचनं बहूनामन्तःपुरे समागमासंभवात् ॥ ३६ ॥ प्रहस्तेन प्रेषितोपि कथमनवसरे समागतोसीत्याशङ्क्याह—नूनमिति ॥ राजभावात् राजत्वाद्धेतोः । क्षमान्वितम् तदानीमेव कर्तव्यत्वेपि तव राजभावात् क्षमया त्वदाज्ञाप्रतीक्षणेनान्वितम् । आत्ययिकम् आतिपातिकम् । किंचित्कार्यमस्ति नूनम् । तत्तस्मात्तेषां प्रहस्तादीनां दर्शनं कुर्वित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ एतदिति ॥ स्पष्टः ॥ ३८ ॥ स इति ॥ स रावणः । रामविक्रमं विदित्वा सभां प्रविश्य आत्मनः सर्वं कृत्यं मन्त्रिभिः सह समर्थ्य निश्चित्य विदधे । प्रकृतकार्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ ॥

अन्तर्धानमिति ॥ निर्याणं निर्गमनम् ॥ ४० ॥ समर्थ्यैत्युक्तं विवृणोति—राक्षसेन्द्र इति ॥ रामकार्यविनिश्चयं रामविषये स्वकृत्यनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शीघ्रमिति ॥ स्फुटकोणाहतेन उल्बणवादनदण्डाहतिजानितेन । कार्यं कारणोपचारः । वक्तव्यं च न कारणमिति । युद्धार्थं निर्यातेति पुरे प्रवदन्ति चेद्बलाध्यक्षाः तदानीं देव्याः सन्निधौ कथितं स्वकीयं रामसैन्यवधवृत्तान्तवाक्यमसत्यमिति तस्याः विदितं स्यादिति भावः ॥ ४३ ॥ तत इति ॥ आत्मनः आत्मनाम् । भर्तरि विषये ॥४४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अन्तर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमम् ॥ जगाम रावणस्यैव निर्याणसमनन्तरम् ॥ ४० ॥ राक्षसेन्द्रस्तु तैः सार्धं मन्त्रिभिर्भीमविक्रमैः ॥ समर्थयामास तदा रामकार्यविनिश्चयम् ॥ ४१ ॥ अविदूरस्थितान् सर्वान् बलाध्यक्षान् हितैषिणः ॥ अब्रवीत्कालसदृशो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ४२ ॥ शीघ्रं भेरीनिनादेन स्फुटकोणाहतेन मे ॥ समानयध्वं सैन्यानि वक्तव्यं च न कारणम् ॥ ४३ ॥ ततस्तथेति प्रतिगृह्य तद्वचो बलाधिपास्ते महदात्मनो बलम् ॥ समानयंश्चैव समागमं च ते न्यवेदयन् भर्तरि युद्धकाङ्क्षिणि ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥

सीतां तु मोहितां दृष्ट्वा सरमा नाम राक्षसी ॥ आससादाथ वैदेहीं प्रियां प्रणयिनीं सखीम् ॥ १ ॥ मोहितां राक्षसेन्द्रेण सीतां परमदुःखिताम् ॥ आश्वासयामास तदा सरमा मृदुभाषिणी ॥ २ ॥ सा हि तत्र कृता मित्रं सीतया रक्ष्यमाणया ॥ रक्षन्ती रावणादिष्टा सानुक्रोशा दृढव्रता ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अथ सरमा सीतां समाश्वासयति त्रयस्त्रिंशे—सीतामिति ॥ मोहितां रामविषयविपरीतज्ञानवतीम् । सरमा बिभीषणभार्या । प्रणयिनीं स्नेहवतीम् ॥ ॥ १ ॥ २ ॥ ननु राक्षस्यास्तस्याः कथं सख्यमाश्वासनं वेत्यत्राह—सा हीति ॥ हि यस्माद्रावणादिष्टा रक्षन्ती सा आत्मना रक्ष्यमाणया मित्रं सखी कृता । अत इत्यर्थः । रक्षन्ती । तत्र तत्रावसरे सीताया योगक्षेमविधानं कुर्वतीत्यर्थः । रावणादिष्टा योगक्षेमे रावणेनादिष्टा । सानुक्रोशा सदया । अनेन सख्यकरणे हेतुरुक्तः । दृढव्रता दृढप्रतिज्ञा । अनेन सख्यस्याप्रच्युतिर्दर्शिता ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सा हीति ॥ बिभीषणभार्यायाः सरमायाः, रक्ष-

न्ती रावणादिष्टेति सीतारक्षणे रावणनियोगः प्रतीयते। उपरि, सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम्। लीनया गहने शून्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ॥ इति रावणभयाद्गूढावस्थानेन रावणोक्तवाक्यश्रवणं च प्रतीयते। बिभीषणभार्याया रावणेन नियोगोऽनुचित इव प्रतिभाति। रावणनियुक्तत्वे तद्भयाद्गूढावस्थानमनुपपन्नमिति प्रतीयते। अत्र परिहारो विद्वद्भिश्चिन्तनीयः ॥ ३ ॥ आसादनानन्तरं तदवस्थादर्शनमाह—सेति ॥ नष्टचेतनां विपरीतज्ञानवतीम्। उपावृत्य लुठित्वा। ध्वस्तां धूल्युपहताम्। वडवाम् अश्वस्त्रियम्। पांसुलां पांसुमतीम् ॥४॥ तामिति ॥ पूर्वं करस्पर्शादिना समाश्वासनमुक्तम्। इदानीं रावणवृत्तान्तप्रदर्शनेनेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ समाश्वसिहीत्यादि ॥ स्वयं साक्षात् प्रत्युक्तं प्रलापरूपम् सखीस्नेहेन सखीविषयस्नेहेन प्रतिश्रुतम्। प्रतिरुपसर्ग-

सा ददर्श ततः सीतां सरमा नष्टचेतनाम् ॥ उपावृत्योत्थितां ध्वस्तां वडवामिव पांसुलाम् ॥ ४ ॥ तां
समाश्वासयामास सखीस्नेहेन सुव्रता ॥ ५ ॥ समाश्वसिहि वैदेहि माभूत्ते मनसो व्यथा ॥ उक्ता य-
द्रावणेन त्वं प्रत्युक्तं च स्वयं त्वया ॥ सखीस्नेहेन तद्भीरु मया सर्वं प्रतिश्रुतम् ॥ ६ ॥ लीनया गगने शू-
न्ये भयमुत्सृज्य रावणात् ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि न हि मे जीवितं प्रियम् ॥ ७ ॥ स संभ्रान्तश्च निष्क्रान्तो
यत्कृते राक्षसाधिपः ॥ तच्च मे विदितं सर्वमभिनिष्क्रम्य मैथिलि ॥ ८ ॥ ॥ ॥

मात्रम् ॥ ६ ॥ तदानीमसन्निहितया त्वया कथं श्रुतमित्यत्राह—लीनयेति ॥ लीनया च्छन्नया । गगने कुत्रचित्तरुरन्ध्रे। गहन इति पाठे आवृत इत्यर्थः। शून्ये निर्जने। कथं घोराद्रावणाद्भयं त्यक्तं तत्राह—तवेति। तव हेतोः त्वन्निमित्तम्। मे जीवितमपि न प्रियम्। तत्र हेतुर्विशालाक्षीति। तव नयनसौन्दर्यम् पश्यन्त्या मे कथं त्वत्पीडा सोढव्येति भावः। ननु बिभीषणभार्या कथं सीतारक्षणे रावणेन नियोगार्हा। नियोगे वा कथं तस्याः रावणभयाद्गूढावस्थानम्। उच्यते। बिभीषणावस्थानकाले सीतायोगक्षेमपरामर्शायान्तरङ्गभूता सरमा नियुक्ता। तन्निर्गमनादिदानीमन्तरङ्गवार्ताश्रवणे भीतासीदिति न विरोधः। नियोगश्च दासीमुखेन। अदर्शनं च स्नुषात्वादिति च बोध्यम्। अन्येयं सरमेत्येके ॥ ७ ॥ स इति ॥ मे मया। यत्कृते यन्निमित्तम्। अभिनिष्क्रम्य बहिर्निर्गम्य ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा भूदस्मदवगमः उपपत्तिश्च तत्र नास्तीत्याह—न शक्यमिति ॥ सौप्तिकं सुप्तौ मरणम् । न केवलमशक्यत्वं रामस्य पुरुषधौरेयतया वधयोग्यतापि नास्तीत्याह—वधश्चेति ॥ ९ ॥ एवं वानरवधोप्यनुपपन्न इत्याह—न त्विति ॥ स्वबलाद्रामबलाच्च न वानरा हन्तुं शक्या इत्यर्थः ॥ १० ॥ न केवलं बलादिना सौभाग्यलक्षणादिभिरप्यतदर्हो राम इत्याह श्लोकत्रयेण—दीर्घेत्यादिना ॥ श्रीमान् कान्तिमान् । प्रतापवान् तेजिष्ठः । संहननोपे-

न शक्यं सौप्तिकं कर्तुं रामस्य विदितात्मनः ॥ वधश्च पुरुषव्याघ्रे तस्मिन्नैवोपपद्यते ॥ ९ ॥ न त्वेव वानरा हन्तुं शक्याः पादपयोधिनः ॥ सुरा देवर्षभेणेव रामेण हि सुरक्षिताः ॥ १० ॥ दीर्घवृत्तभुजः श्रीमान् महोरस्कः प्रतापवान् ॥ धन्वी संहननोपेतो धर्मात्मा भुवि विश्रुतः ॥ ११ ॥ विक्रान्तो रक्षिता नित्यमात्मनश्च परस्य च ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा कुलीनो नयशास्त्रवित् ॥ १२ ॥ हन्ता परबलौघानामचिन्त्यबलपौरुषः ॥ न हतो राघवः श्रीमान् सीते शत्रुनिबर्हणः ॥ १३ ॥ अयुक्तबुद्धिकृत्येन सर्वभूतविरोधिना ॥ इयं प्रयुक्ता रौद्रेण माया मायाविदा त्वयि ॥ १४ ॥ शोकस्ते विगतः सर्वः कल्याणं त्वामुपस्थितम् ॥ ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीः प्रियं प्रीतिकरं शृणु ॥ १५ ॥ उत्तीर्य सागरं रामः सह वानरसेनया ॥ सन्निविष्टः समुद्रस्य तीरमासाद्य दक्षिणम् ॥ १६ ॥ दृष्टो मे परिपूर्णार्थः काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ स हि तैः सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठति रक्षितः ॥ १७ ॥ अनेन प्रेषिता ये च राक्षसा लघुविक्रमाः ॥ राघवस्तीर्ण इत्येव प्रवृत्तिस्तैरिहाहृता ॥ १८ ॥ ॥ ॥

तः शोभनावयवसंस्थानः । लक्ष्मणेन सह रक्षितेत्यन्वयः । श्रीमान् विजयश्रीमान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कथं तर्हि शिरःप्रभृतिप्रापणं तत्राह—अयुक्तेति ॥ अयुक्तबुद्धिकृत्येन अनर्हबुद्धिव्यापारेण । मायाशिरोदर्शनबुद्धेस्तत्कृत्यस्य चात्मलाघवहेतुत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ शोक इति ॥ भजते भविष्यत्सामीप्ये लट्प्रयोगः । प्रियं प्रियवचनम् ॥ १५ ॥ उत्तीर्येति ॥ सन्निविष्टः स्थितः ॥ १६ ॥ दृष्ट इति ॥ सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः ॥ १७ ॥ अनेनेति ॥ तीर्णः तीर्णवान् । प्रवृत्तिर्वार्ता ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

स तां श्रुत्वा विशालाक्षि प्रवृत्तिं राक्षसाधिपः ॥ एष मन्त्रयते सर्वैः सचिवैः सह रावणः ॥ १९ ॥ इति ब्रुवाणा सरमा राक्षसी सीतया सह ॥ सर्वोद्योगेन सैन्यानां शब्दं शुश्राव भैरवम् ॥ २० ॥ दण्डनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वा भेर्या महास्वनम् ॥ उवाच सरमा सीतामिदं मधुरभाषिणी ॥ २१ ॥ सन्नाहजननी ह्येषा भैरवा भीरु भेरिका ॥ भेरीनादं च गम्भीरं शृणु तोयदनिस्वनम् ॥ २२ ॥ कल्प्यन्ते मत्तमातङ्गा युज्यन्ते रथवाजिनः ॥ हृष्यन्ते तुरगारूढाः प्रासहस्ताः सहस्रशः ॥ २३ ॥ तत्र तत्र च सन्नद्धाः संपतन्ति पदातयः ॥ आपूर्यन्ते राजमार्गाः सैन्यैरद्भुतदर्शनैः ॥ वेगवद्भिर्नदद्भिश्च तोयौघैरिव सागरः ॥ २४ ॥ शस्त्राणां च प्रसन्नानां चर्मणां वर्मणां तथा ॥ रथवाजिगजानां च भूषितानां च रक्षसाम् ॥ २५ ॥ प्रभां विसृज तां पश्य नानावर्णां समुत्थिताम् ॥ वनं निर्दहतो घर्मे यथा रूपं विभावसोः ॥ २६ ॥ ॥

स इति ॥ एष मन्त्रयत इति सान्निध्यद्योतनाय ॥ १९ ॥ इतीति ॥ सीतया सह शुश्रावेत्यन्वयः । सर्वोद्योगेन सर्वप्रयत्नेन । जनितमिति शेषः । शब्दं सिंहनादम् ॥ २० ॥ दण्डेति ॥ दण्डनिर्घातवादिन्याः दण्डाहत्या शब्दायमानायाः ॥ २१ ॥ सन्नाहेति ॥ भेरिका ताड्यत इति शेषः । तोयदनिस्वनं तोयदनिस्वनतुल्यम् ॥ २२ ॥ कल्प्यन्त इति ॥ कल्प्यन्ते आकल्प्यन्ते । अलङ्क्रियन्त इत्यर्थः । युज्यन्ते रथवाजिनः । रथेषु वाजिनो युज्यन्त इत्यर्थः । रथेत्यविभक्तिकनिर्देशो वा । हृष्यन्ते हर्षव्यापारं कुर्वन्ति ॥ २३ ॥ तत्र तत्रेति सार्धश्लोकः ॥ सम्पतन्ति सङ्घीभवन्ति । सैन्यैः सेनासमवेतरथगजतुरगपदातिभिः । अद्भुतदर्शनैः अलंकारविशेषैरिति शेषः । वेगवद्भिर्नदद्भिश्चेति पाठः॥२४॥शस्त्राणामित्यादिश्लोकद्वयम् ॥ प्रसन्नानां निर्मलानाम् । चर्मणां फलकानाम् । भूषितानाम् अत एव प्रभां विसृजताम् उत्पादयताम् । उत्थिताम् ऊर्ध्वं प्रसृताम् ।रूपं तेजः । नानौषधीवनदाहेन नानावर्णत्वं सिद्धम् । पश्येत्यत्रापि प्रभैव कर्म । यद्वा विसृज तामिति च्छेदः । तां प्रसिद्धाम् प्रभां पश्य । विसृज शोकमिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥

घण्टानां शृणु निर्घोषं रथानां शृणु निःस्वनम् ॥ हयानां हेषमाणानां शृणु तूर्यध्वनिं यथा ॥ २७ ॥ उद्यतायुधहस्तानां राक्षसेन्द्रानुयायिनाम् ॥ संभ्रमो रक्षसामेष तुमुलो रोमहर्षणः ॥ २८ ॥ श्रीस्त्वां भजति शोकघ्नी रक्षसां भयमागतम् ॥ २९ ॥ रामः कमलपत्राक्षोऽदैत्यानामिव वासवः ॥ विनिर्जित्य जितक्रोधस्त्वामचिन्त्यपराक्रमः ॥ रावणं समरे हत्वा भर्ता त्वाधिगमिष्यति ॥ ३० ॥ विक्रमिष्यति रक्षःसु भर्ता ते सहलक्ष्मणः ॥ यथा शत्रुषु शत्रुघ्नो विष्णुना सह वासवः ॥ ३१ ॥ आगतस्य हि रामस्य क्षिप्रमङ्कगतां सतीम् ॥ अहं द्रक्ष्यामि सिद्धार्थां त्वां शत्रौ विनिपातिते ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

घण्टानामिति ॥ घण्टानां गजघण्टानाम् । रथानां निस्वनं नेमिसंघट्टनजम् । हेषम् आणानामिति च्छेदः । आङ्पूर्वात् " अण शब्दे " इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । आणानां शब्दायमानानाम् । हेषं शब्दम् । स्त्रीलिङ्गाभावः आर्षः । निस्वनमिति वा अनुवर्त्यते । तूर्यध्वनिं यथा तूर्यध्वनिमिव ॥ २७ ॥ उद्यतेति ॥ संभ्रमः सन्नाहः । तुमुलः सान्द्रः । दृश्यत इति शेषः ॥ २८ ॥ ध्रुवं त्वां भजते लक्ष्मीरित्युपक्रान्तमुपसंहरति–श्रीरिति ॥ शोकघ्नी श्रीः विजयलक्ष्मीः भजति । भविष्यत्सामीप्ये लट्प्रयोगः ॥ २९ ॥ राम इत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ कमलपत्राक्षः । श्रीर्न त्यजति रक्ताक्षमिति सामुद्रिकोक्तरीत्याऽवश्यं श्रीरुपतिष्ठति । तत्रापि श्रेष्ठे तत्रापि चक्षुषी इति नयनसौभाग्यलक्षणमव्यभिचारीति भाव ः। न केवलं सौभाग्यलक्षणेन श्रीः प्रभावादपीत्याह–अदैत्यानामिति । अदैत्यानां देवानां मध्ये वासव इव स्थितः । सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः । अचिन्त्यपराक्रमः एकेन शरेण मरुकान्तारवासिसकलदस्युवारणादप्रमेयपराक्रमः । तार्हि तादृशः किमिदानीं विलम्बत इत्यत्राह–जितक्रोध इति । रावणस्याभिमुखमनागमनात् क्रोधावकाशमलभमानास्तिष्ठतीति भावः । दैत्यानामिति द्वितीयार्थे षष्ठी वा । दैत्यान् वासवः इव रावणं समरे हत्वा विनिर्जित्य शत्रुगृहादपनीय त्वामभिगमिष्यतीति योजना ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ दैत्यानामित्यत्रापि समरशब्दो योजनीयः ॥ ३० ॥ विक्रमिष्यतीति ॥ विष्णुना उपेन्द्रेण ॥ ३१ ॥ एवं शंसन्त्यास्ते किं फलं तत्राह–आगतस्येति ॥ चिरप्रवासादागतस्य दयितादर्शने कोपि विकासो भवेत्स मया द्रष्टव्य इति भावः ॥ ३२ ॥

अश्रूणीति ॥ महोरस इत्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात् कबभावः । समागम्य परिष्वज्य स्थितस्य तस्योरसि अश्रूणि वर्तयिष्यसीति योजना ॥ ॥ ३३ ॥ अचिरादिति ॥ जघनं गतां नितम्बावलम्बिनीम् । बहून मासान् धृतां बहुमासैर्धृताम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । रामवियोगात्प्रभृति बद्धामेतां वेणीम् । मोक्ष्यते मोक्षयिष्यति । आर्षमात्मनेपदम् ॥ ३४ ॥ तस्येति ॥ निर्मोकं त्वचम् । निर्मोकदृष्टान्तेन शोकाश्रुणो निःशेषनिवृत्तिरुच्यते । अश्रुमूलं शोकं त्यक्ष्यसीति भावः ॥ ३५ ॥ रावणमिति ॥ समग्रः संपूर्णमनोरथः ॥ ३६ ॥ समागतेति ॥ सस्येन समायुक्ता मेदिनी सुवर्षेण यथा तथा महात्मना रामेण समायुक्ता त्वं वीर्येण तच्छौर्येण मोदिष्यसि ॥ ३७ ॥ अथानिष्टनिवारणाय इष्टप्राप्तये च सूर्यनमस्कारं विदधाति—

अश्रूण्यानन्दजानि त्वं वर्तयिष्यसि शोभने ॥ समागम्य परिष्वज्य तस्योरसि महोरसः ॥ ३३ ॥ अचिरान्मोक्ष्यते सीते देवि ते जघनं गताम् ॥ धृतामेतां बहून् मासान् वेणीं रामो महाबलः ॥ ३४ ॥ तस्य दृष्ट्वा मुखं देवि पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ मोक्ष्यसे शोकजं वारि निर्मोकमिव पन्नगी ॥ ३५ ॥ रावणं समरे हत्वा न चिरादेव मैथिलि ॥ त्वया समग्रः प्रियया सुखार्हो लप्स्यते सुखम् ॥ ३६ ॥ समागता त्वं वीर्येण मोदिष्यसि महात्मना ॥ सुवर्षेण समायुक्ता यथा सस्येन मैथिली ॥ ३७ ॥ गिरिवरमभितोनुवर्तमानो हय इव मण्डलमाशु यः करोति ॥ तमिह शरणमभ्युपेहि देवं दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानाम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥

गिरिवरमिति ॥ यः देवः । गिरिवरं मेरुम् । अभितः परितः । "अभितः परित०" इत्यादिना द्वितीया । अनुवर्तमानः आनुकूल्येन चरन् । प्रादक्षिण्येन चरन्नित्यर्थः । हयोश्व इव मण्डलं मण्डलगतिम् आशु त्रिंशन्मुहूर्तैनैव करोति । देवं द्योतमानम् । दिवसकरं शरणं रक्षणम् । अभ्युपेहि गच्छ । वरणीयत्वे हेतुमाह—प्रभव इति । अयं दिवसकरः प्रजानां देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावराणाम् प्रभवः कारणम् । हिः प्रसिद्धौ । वर्षादिद्वारा जगदाप्यायक इत्यर्थः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्युक्तेः ॥ न पुनरत्र जगत्कारणत्वोक्तिः । अश्वोपमानेन स्वातिरिक्तपुरुषप्रेर्यत्वाभिधानात् । भीषास्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्य इति श्रुतेः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ तां जातसंतापां तेन वाक्येन मोहिताम् ॥ सरमा ह्लादयामास पृथिवीं द्यौरिवाम्भसा ॥ १ ॥ ततस्तस्या हितं सख्याश्चिकीर्षन्ती सखीवचः ॥ उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषिणी ॥ २ ॥ उत्सहेयमहं गत्वा त्वद्वाक्यमसितेक्षणे ॥ निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तितुम् ॥ ३ ॥ न हि मे क्रममाणाया निरालम्बे विहायसि ॥ समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोपि वा ॥ ४ ॥ एवं ब्रुवाणां तां सीता सरमां पुनरब्रवीत् ॥ मधुरं श्लक्ष्णया वाचा पूर्वं शोकाभिपन्नया ॥ ५ ॥ समर्था गगनं गन्तुमपि वा त्वं रसातलम् ॥ अवगच्छाम्यकर्तव्यं कर्तव्यं ते मदन्तरे ॥ ६ ॥ मत्प्रियं यदि कर्तव्यं यदि बुद्धिः स्थिरा तव ॥ ज्ञातुमिच्छामि तं गत्वा किं करोतीति रावणः ॥ ७ ॥ स हि मायाबलः क्रूरो रावणः शत्रुरावणः ॥ मां मोहयति दुष्टात्मा पीतमात्रेव वारुणी ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सरमया रावणाशयपरिज्ञानं चतुस्त्रिंशे—अथ तामित्यादि ॥ अथेति प्रथमश्लोकेन पूर्वसर्गोक्तानुवादः । तेन वाक्येन ह्लादयामासेत्यन्वयः । यद्वा तेन वाक्येन रावणवाक्येन ॥ १ ॥ तत इति ॥ सख्याः सीतायाः । सखी सरमा ॥ २ ॥ उत्सहेयमिति ॥ कुशलं कुशलप्रतिपादकम् । त्वद्वाक्यमित्यन्वयः । निवर्तितुमुत्सहेयम् समर्थेत्यर्थः ॥ ३ ॥ बहुदूरं कथं गन्तुमर्हसीत्यत्राह—न हीति ॥ क्रममाणायाः गच्छन्त्याः ॥ ४ ॥ एवमिति ॥ मधुरं मधुरार्थकम् । श्लक्ष्णयेति वाङ्माधुर्योक्तिः । पूर्वं शोकाभिपन्नया संप्रति हृष्टयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ संदेशमाहरिष्यामीति वदन्तीं सरमां प्रति न गन्तव्यमित्युक्ते सख्यहानिः, रामं प्रति प्रेषणं तत्तस्य सदृशं भवेदिति स्थितायाः सीताया न युक्तम् अतो व्याजेन निपुणं परिहरति—समर्थेति ॥ मदन्तरे मद्विषये । अन्यैरकर्तव्यं कर्तुमशक्यं कार्यम् त्वया कर्तव्यं कर्तुं शक्यमित्यवगच्छामि । यद्वा मद्विषये ते कर्तव्यम् अवश्यकरणीयं जानामीत्यर्थः ॥ ६ ॥ मत्प्रियमिति ॥ रावणं गत्वा स किं करोतीति ज्ञातुमिच्छामि । त्वत्कर्तृकं रावणज्ञानमिच्छामीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तस्य ज्ञानस्य किं प्रयोजनमित्यत्राह—स हीति ॥ पीतमात्रा सद्यः पीता । वारुणी मद्यम् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

तर्जापयतीति ॥ तर्जापयति तर्जनं कारयति । भर्त्सापयति भर्त्सनं कारयति । आत्वपुगागमावार्षौ । या राक्षस्यो मां रक्षन्ति ताभिस्तर्जापयतीति संबन्धः । नासाग्रे अङ्गुलिन्यासनयनभ्रामणदन्तदर्शनप्रभृतिमुखचेष्टाभिर्भीजननं तर्जनम् । हनिष्यति दहिष्यतीत्यादि वाचा भीजननं भर्त्सनम् ॥ ९ ॥ उद्विग्नेति ॥ कुत उद्विग्नेत्यत्राह—तद्भयाच्चेति । कुतः शङ्कितेत्यत्राह—अशोकवनिकां गतेति ॥ १० ॥ यदि नामेति ॥ तस्य रावणस्य यदि नाम कथा यदि वार्तास्ति । यच्च तस्य निश्चितम् अध्यवसाय इति यावत् । तत्सर्वं निवेदयेथाः । ततश्च मे परोनुग्रहः उपकारः कृतः स्या-

तर्जापयति मां नित्यं भर्त्सापयति चासकृत् ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिर्या मां रक्षन्ति नित्यशः ॥ ९ ॥
उद्विग्ना शङ्किता चास्मि न स्वस्थं च मनो मम ॥ तद्भयाच्चाहमुद्विग्ना अशोकवनिकां गता ॥ १० ॥
यदि नाम कथा तस्य निश्चितं वापि यद्भवेत् ॥ निवेदयेथाः सर्वं तत् परो मे स्यादनुग्रहः ॥ ११ ॥
सा त्वेवं ब्रुवतीं सीतां सरमा वल्गुभाषिणी ॥ उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लवम् ॥ १२ ॥ एष
ते यद्यभिप्रायस्तदा गच्छामि जानकि ॥ गृह्य शत्रोरभिप्रायमुपावृत्तां च पश्य माम् ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा
ततो गत्वा समीपं तस्य रक्षसः ॥ शुश्राव कथितं तस्य रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १४ ॥ सा श्रुत्वा
निश्चयं तस्य निश्चयज्ञा दुरात्मनः ॥ पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोकवनिकां तदा ॥ १५ ॥ सा प्रविष्टा पुनस्तत्र
ददर्श जनकात्मजाम् ॥ प्रतीक्षमाणां स्वामेव भ्रष्टपद्मामिव श्रियम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥

त् । याहि नामेति पाठः सम्यक् ॥ ११ ॥ सा त्विति ॥ वल्गु सुन्दरं यथा तथा भाषितुं शीलमस्या अस्तीति वल्गुभाषिणी । बाष्पविक्लवं बाष्पव्याकुलम् वदनं स्पृशन्ती परिमृजन्ती ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ उवाच वदनं तस्याः स्पृशन्ती बाष्पविक्लवमिति पाठः ॥ १२ ॥ एष त इति ॥ तदा गच्छामीति पाठः । गृह्य ज्ञात्वा । उपावृत्तां च पुनरागतामेव पश्य तत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवमिति ॥ स्पष्टः ॥ १४ ॥ सेति ॥ स्पष्टः ॥ १५ ॥ सेति ॥ स्वामेव आत्मानमेव । सरमामित्यर्थः । आत्मवाचिनः स्वशब्दस्य आबन्तत्वमार्षम् । भ्रष्टपद्मां पद्मासनहीनामित्यर्थः ॥ १६ ॥

तामिति ॥ सुस्निग्धं स्नेहयुक्तं यथा तथा ॥ १७ ॥ इहेति ॥ सुखमासीनेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ एवमिति ॥ वेपमानया किंवा भयं वक्ष्यतीति कम्पमानया ॥ १९ ॥ जनन्येति ॥ जनन्या कैकसीनाम्न्या अविद्धेन अविद्धाख्येन मन्त्रिवृद्धेन च राक्षसेन्द्रस्त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचनं बोधितः ॥ २० ॥ तदेव वचनं दर्शयति—दीयतामिति ॥ जनस्थाने यदद्भुतं खरवधादिकं कृतं तदेव पर्याप्तं प्रमाणान्तरनिरपेक्षम् निदर्शनं दृष्टान्तः । करिष्यमाणस्य रामपराक्रमस्येति शेषः ॥ २१ ॥ तिष्ठतु रामः तद्भृत्यो हनुमानेव सर्वान् राक्षसान् जेतुं समर्थ इत्याशयेन तत्पराक्रमं वर्णयिति—लङ्घनमिति ॥ दर्शनं

तां तु सीता पुनः प्राप्तां सरमां वल्गुभाषिणीम् ॥ परिष्वज्य च सुस्निग्धं ददौ च स्वयमासनम् ॥ १७ ॥
इहासीना सुखं सर्वमाख्याहि मम तत्त्वतः ॥ क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ एवमुक्ता तु सरमा सीतया वेपमानया ॥ कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समन्त्रिणः ॥ १९ ॥ जनन्या राक्षसेन्द्रो वै त्वन्मोक्षार्थं बृहद्वचः ॥ अविद्धेन च वैदेहि मन्त्रिवृद्धेन बोधितः ॥ २० ॥ दीयतामभिसत्कृत्य
मनुजेन्द्राय मैथिली ॥ निदर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतम् ॥ २१ ॥ लङ्घनं च समुद्रस्य दर्शनं च
हनूमतः ॥ वधं च रक्षसां युद्धे कः कुर्यान्मानुषो भुवि ॥ २२ ॥ एवं स मन्त्रिवृद्धैश्चाविद्धेन बहु भाषितः ॥ न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपरो यथा ॥ २३ ॥ नोत्सहत्यमृतो मोक्तुं युद्धे त्वामिति मैथिलि ॥
सामात्यस्य नृशंसस्य निश्चयो ह्येष वर्तते ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

सीतादर्शनम् । मानुषः मनुष्यसंबन्धी पुरुषः । कः कुर्यात् । “ तस्येदम् ” इत्यण् । स्वदूतमुखेनानेककार्यकारी रामो देव एवेति भावः ॥ २२ ॥ एवमिति ॥ अविद्धेन तन्नाम्ना । मन्त्रिवृद्धैरिति पूजायां बहुवचनम् । बह्विति क्रियाविशेषणम् ॥ २३ ॥ नोत्सहतीति ॥ हि यस्मात्सामात्यस्य एष निश्चयो वर्तते इति तस्मात् युद्धे अमृतः सन् त्वां मोक्तुं नोत्सहतीति । इतिर्हेतौ । इति निश्चय इत्यन्वय इत्येके । इति मन्य इत्यपरे । इह मैथिलीति केषुचित्पाठः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नोत्सहतीति ॥ इति मैथिलीत्यत्र इतिशब्दस्य निश्चय इत्यनेन संबन्धः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

एतादृशाध्यवसायस्य किं निमित्तमित्यपेक्षायां मरणलोभ एवेत्याह—तदेषेत्यादिसार्द्धश्लोकः ॥ तत् तस्येत्यर्थः । राक्षसानामात्मनश्च वधेन अनिरस्तः अनिराकृतः केवलभयात्त्वां मोक्तुं न शक्तः । नोत्सहत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ कथं तर्हि मे निर्गमनमित्यत आह—निहत्येति ॥ एतत्सर्वं तव नेत्रसौभाग्यलक्षणादित्यभिप्रायेणाह—असितेक्षण इति ॥ २६ ॥ सरमोक्तस्योपश्रुतिनिमित्तं दर्शयन्नेव कथाशेषं दर्शयति—एतस्मिन्निति ॥ अत्र भेर्यादिशब्दो भेर्यादिशब्दपरः । वानरसैन्यानामपि भेर्यादिकमस्तीति किष्किन्धाकाण्डे दर्शितम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वेति ॥ श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोष

तदेषा निश्चिता बुद्धिर्मृत्युलोभादुपस्थिता ॥ भयान्न शक्तस्त्वां मोक्तुमनिरस्तस्तु संयुगे ॥ राक्षसानां च सर्वेषामात्मनश्च वधेन हि ॥ २५ ॥ निहत्य रावणं संख्ये सर्वथा निशितैः शरैः ॥ प्रतिनेष्यति रामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे शब्दो भेरीशङ्खसमाकुलः ॥ श्रुतो वानरसैन्यानां कम्पयन् धरणीतलम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा तु तद्वानरसैन्यशब्दं लङ्कागता राक्षसराजभृत्याः ॥ नष्टौजसो दैन्यपरीतचेष्टाः श्रेयो न पश्यन्ति नृपस्य दोषे ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥

तेन शङ्खविमिश्रेण भेरीशब्देन राघवः ॥ उपयाति महाबाहू रामः परपुरंजयः ॥ १ ॥ तं निनादं निशम्याथ रावणो राक्षसेश्वरः ॥ मुहूर्तं ध्यानमास्थाय सचिवानभ्युदैक्षत ॥ २ ॥ ॥

इति । रावणस्य दोषे निमित्तभूते जीवनभूतमात्मनः श्रेयो न पश्यन्ति ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ माल्यवदुपदेशः पञ्चत्रिंशे—तेनेति ॥ शङ्खविमिश्रेण शङ्खशब्दविमिश्रेण । उपयाति उपाययौ ॥ १ ॥ तमिति ॥ ध्यानमास्थाय किं मयेदानीं कर्तव्यमिति ध्यानं कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ तान् सचिवांस्तत्र सर्वानाभाष्य रावणः ॥ सभां सन्नादयन् सर्वामित्युवाच महाबलः ॥ जगत्संतापनः क्रूरो गर्हयन् राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ तरणं सागरस्यापि विक्रमं बलसंचयम् ॥ यदुक्तवन्तो रामस्य भवन्तस्तन्मया श्रुतम् ॥ ४ ॥ भवतश्चाप्यहं वेद्मि युद्धे सत्यपराक्रमान् ॥ तूष्णीकानीक्षतोन्योन्यं विदित्वा रामविक्रमम् ॥ ५ ॥ ततस्तु सुमहाप्राज्ञो माल्यवान् नाम राक्षसः ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा मातुः पैतामहोब्रवीत् ॥ ६ ॥ विद्यास्वभिविनीतो यो राजा राजन्नयानुगः ॥ स शास्ति चिरमैश्वर्यमरींश्च कुरुते वशे ॥ ॥ ७ ॥ संदधानो हि कालेन विगृह्णंश्चारिभिः सह ॥ स्वपक्षवर्धनं कुर्वन्महदैश्वर्यमश्नुते ॥ ८ ॥ ॥

अथेत्यादि ॥ आभाष्य संबोध्य । सभाम् आस्थानमण्डपम् । उदीक्षणाशयमुद्घाटयति—गर्हयन्निति । गर्हयन्नुवाच गर्हात्मिकां वाचमुवाचेत्यर्थः ॥ ३ ॥ गर्हाप्रकारमाह श्लोकद्वयेन—तरणमिति ॥ तूष्णीकान् तूष्णींशीलान् । “ शीले को मलोपश्च ” इति कप्रत्ययो मलोपश्च । तूष्णींशीलस्तु तूष्णीक इत्यमरः । निरुत्साहानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत इति ॥ पितामहस्य पुत्रः पैतामहः । पितृव्य इत्यर्थः । कैकसी सुमालिपुत्रीत्युत्तररामायणेभिधानान्माल्यवतस्तद्भ्रातृत्वाच्च पितामहशब्दस्य नियतसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यदोषः । पितेत्यर्थ इत्येके । वृद्धो मातामहोब्रवीदिति क्वचित्पाठः ॥ ६ ॥ नीतिमार्गपर्यालोचनायां बलवता रामेण संधिः करणीय इत्यभिप्रायेण प्रथमं नयस्य श्रेयोहेतुत्वं दर्शयति—विद्येति ॥ विद्यासु आन्वीक्षिकीत्रयीवार्तादण्डनीत्याख्यासु चतसृषु विद्यासु । अभिविनीतः अभितः शिक्षितः । अत एव नयानुगः नीतिशास्त्रानुसारी यो राजा सः चिरम् ऐश्वर्यम् ईश्वरत्वम् शास्ति अधितिष्ठति । तमिममर्थं विशदमुक्तवान् कामन्दकः—आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्तां दण्डनीतिं च पार्थिवः । तद्विद्भिस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्विनयान्वितः ॥ आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्तायां दण्डनीत्यां नयानयौ ॥ विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम् । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदतीति ॥ ७ ॥ नयानुग इत्युक्तं तत्र नयस्वरूपमाह—संदधान इति ॥ कालेन स्वबलक्षयकालेन । संदधानः संधानं कुर्वन् । स्वबलवृद्धिकालेन विगृह्णन् विग्रहं कुर्वन् । ऐश्वर्येच्छुना कालानुरूपम् संधिविग्रहौ कार्यावित्यर्थः । एवं कुर्वतः फलमाह—स्व-

हीयमानेन कर्तव्यो राज्ञा संधिः समेन च ॥ न शत्रुमवमन्येत ज्यायान्कुर्वीत विग्रहम् ॥ ९ ॥ तन्मह्यं
रोचते संधिः सह रामेण रावण ॥ यदर्थमभियुक्ताः स्म सीता तस्मै प्रदीयताम् ॥ १० ॥ यस्य देवर्षयः सर्वे गन्धर्वाश्च जयैषिणः ॥ विरोधं मा गमस्तेन संधिस्ते तेन रोचताम् ॥ ११ ॥ असृजद्भगवान्
पक्षौ द्वावेव हि पितामहः ॥ सुराणामसुराणां च धर्माधर्मौ तदाश्रयौ ॥ १२ ॥ धर्मो हि श्रूयते पक्षो
ह्यमराणां महात्मनाम् ॥ अधर्मो रक्षसां पक्षो ह्यसुराणां च रावण ॥ १३ ॥ ॥

पक्षेति ॥ ८ ॥ संधेर्विग्रहस्य च कालं विविच्य दर्शयति–हीयमानेनेति ॥ हीयमानेन हीयमानबलेन समेन समबलेन च राज्ञा स्वशत्रुणा सह संधिः कर्तव्यः । न शत्रुमिति । ज्यायान् अधिकबलस्तु शत्रुं नावमन्येत नोपेक्षेत। किंतु तेन सह विग्रहं कुर्वीत। हीयमानः समः संधिं कुर्यात् । अधिको विग्रहं कुर्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्त्वेवं प्रस्तुते किमुपन्यस्तं तत्राह–तदिति ॥ तत्तस्मात् । एवं नीतिशास्त्रस्थितेः हीयमानस्य तव बलवता रामेण संधिर्मह्यं रोचत इत्यर्थः । बलवता संधिर्दानेन विना न फलति । तच्च सीताप्रत्यर्पणादेव सेत्स्यतीत्याह–यदर्थमिति । यदर्थम् अभियुक्ताः स्म विरुद्धाः स्म । सा सीता तस्मै रामाय प्रदीयताम् ॥ १० ॥ कथं रामस्य बलवत्त्वं तत्राह–यस्येति ॥ देवाश्च ऋषयश्च देवर्षयः । ते तुभ्यम् । रामस्य देवबलवत्त्वात् बलवत्त्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥ देवादीनां रामजयकाङ्क्षित्वे को हेतुरित्याशङ्क्य देवादीनां धर्मपक्षपातित्वाद्धर्मस्य रामाश्रयत्वादित्यभिप्रेत्याह–असृजदित्यादिना ॥ भगवान् सर्वज्ञः पितामहः । हि यस्मात् । सुराणाम् असुराणाम् च । पक्षौ अवलम्बभूतौ । द्वावेव धर्माधर्मौ । असृजत् । अतः धर्माधर्मौ तदाश्रयौ सुरासुराश्रयौ । असुरशब्देनात्रासुरप्रकृतयो राक्षसादयश्च विवक्षिताः ॥ १२ ॥ अनयोः कतरः केषां पक्ष इत्यत्राह–धर्मो हीति ॥ महात्मनामिति हेतुगर्भविशेषणम् । महास्वभावानामित्यर्थः । समीचीनप्रकृतीनामिति यावत् । अमहात्मनामित्यसुरादिविशेषणं चार्थसिद्धम् । तथा च धर्मस्य देवपक्षत्वाद्रामस्य तदाश्रयत्वाद्देवादयो रामपक्षपातिन इति भावः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

एवं देवादिपक्षपाताद्रामस्य बलीयस्त्वमुपपाद्य धर्मस्य प्राबल्यादपि तदाह—धर्म इति ॥ अत्र यदेति शेषः । धर्मः अधर्मं यदा ग्रसते अभिभवति तदा कृतं युगम् अभूत् भवति पुरुषेषु प्रवर्तते । आर्षः कालव्यत्ययः । अधर्मो यदा धर्मं ग्रसते तदा तिष्यः कलिः प्रवर्तते । तिष्यः कलौ च पुष्ये चेत्यमरः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ततस्तिष्यः प्रवर्तत इति पाठः । अत्र यदेत्यध्याहार्यम् । यदा कृतं युगमभूत् । तपः शौचं दया सत्यमिति श्रीभागवतोक्तप्रकारेण धर्मपादचतुष्टयविशिष्टं कृतयुगं भवति । धर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । तदा धर्मः अधर्मं ग्रसते । अनेन धर्मपक्षपातिनां वृद्धिरधर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता । यदा तिष्यः प्रवर्तते । अधर्मं गौरित्यादिना श्रीभागवतोक्तसंगमदानृताद्यधर्मपादचतुष्टयविशिष्टं कलियुगं प्रवर्तते । अधर्मवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ततः तदा । अधर्मः अभिवृद्धाधर्मः धर्मं ग्रसते । अनेनाधर्मपक्षपातिनां वृद्धिः धर्मपक्षपातिनां हानिश्च सूचिता ॥ १४ ॥

धर्मो वै ग्रसतेऽधर्मं ततः कृतमभूद्युगम् ॥ अधर्मो ग्रसते धर्मं ततस्तिष्यः प्रवर्तते ॥ १४ ॥ तत्त्वया चरता
लोकान् धर्मो विनिहतो महान् ॥ अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिनः परे ॥ १५ ॥ स प्रमादाद्विवृद्धस्तेऽ
धर्मोभिग्रसते हि नः ॥ विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

ततः किमित्यपेक्षायां त्वय्यधर्मेण कलेः प्रवेशात्कृतापेक्षया कलेर्दुर्बलत्वादस्मदपेक्षया रामो बलवानित्याह—तदिति ॥ लोकान् चरता दिग्विजयार्थमिति शेषः । विनिहतः । परदारपरिग्रहार्थमिति शेषः । अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनम् । परे शत्रवो रामादयो धार्मिकाः । यद्वा कृतं युगमिति शब्दसमुदायेन शुभं लक्ष्यते । तिष्य इत्यनेनाशुभम् । यदा धर्मः अधर्मं ग्रसते तदा शुभं भवति । यदा अधर्मो धर्मं ग्रसते तदा अशुभं भवतीत्यर्थः । एवं भवतु मया किं कृतमित्यत्राह—तदिति ॥ तत् धर्माधर्मयोरेवंरूपत्वात् त्वया शुभहेतुर्धर्मो विनिहतः अशुभहेतुरधर्मश्च परिगृहीतः । तेन पराजयरूपाशुभहेत्वधर्मकृद्भ्योस्मज्जयरूपशुभहेतुधर्मपराः परे बलिन इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अधर्मं स्वीकृत्य धर्मे निहते तेषां सुराणां बलवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याधर्मस्याश्रयनाशकत्वादित्यभिप्रायेणाह—स इति ॥ सः अधर्मः । ते प्रमादात् अविमृश्यकरणात् । विवृद्धः । नः अस्मान् । ग्रसते नाशयति । सुरभावनः सुरानुकूलः सन् सुराणां पक्षं विवर्धयति ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वकृतस्याधर्मस्य सुरपक्षवृद्धिहेतुत्वं कथमित्याशङ्क्य ऋषीणामुद्वेगजननद्वारा धर्मप्रवर्तकत्वादित्याह—विषयेष्विति ॥ विषयेषु प्रसक्तेन अत एव यत्किश्चित्कारिणा देवर्षिप्रमुखानां कन्यापत्नीहरणादिकं कुर्वता । ऋषीणामुद्वेगः मनस्तापः । जनितः कृतः ॥ १७ ॥ अग्निकल्पत्वमुपपादयति—तेषामिति ॥ १८ ॥ उद्वेगार्त्किं कृतवन्तस्तत्राह—तपसेति ॥ भावितात्मानः पूतात्मानः । धर्मस्यानुग्रहे संवर्धने रताः । मुख्यैः श्रेष्ठैः । तैस्तैः अग्निष्टोममारभ्य विश्वसृजामयनपर्यन्तैः । अग्नीनुद्दिश्य जुह्वति होमं कुर्वन्ति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्याग्नौ प्रक्षेपो होम इत्यनयोर्भेदः । अभिभूय अ-

विषयेषु प्रसक्तेन यत्किंचित्कारिणा त्वया ॥ ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान् ॥ १७ ॥ तेषां
प्रभावो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः ॥१८॥ तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः ॥ मुख्यैर्यज्ञैर्यजन्त्ये-
ते नित्यं तैस्तैर्द्विजातयः ॥ १९ ॥ जुह्वत्यग्नींश्च विधिवद्वेदांश्चोच्चैरधीयते ॥ अभिभूय च रक्षांसि ब्रह्मघो-
षानुदैरयन् ॥ २० ॥ दिशोपि विद्रुताः सर्वाः स्तनयित्नुरिवोष्णगे ॥ ऋषीणामग्निकल्पानामग्निहोत्रसमु-
त्थितः ॥ २१ ॥ आदत्ते रक्षसां तेजो धूमो व्याप्य दिशो दश ॥ तेषु तेषु च देशेषु पुण्येष्वेव दृढव्रतैः ॥
चर्यमाणं तपस्तीव्रं संतापयति राक्षसान् ॥ २२ ॥ देवदानवयक्षेभ्यो गृहीतश्च वरस्त्वया ॥ २३ ॥ मानुषा
वानरा ऋक्षा गोलाङ्गूला महाबलाः ॥ बलवन्त इहागम्य गर्जन्ति दृढविक्रमाः ॥ २४ ॥ ॥

गणयित्वा । ब्रह्मघोषान् उदैरयन् उच्चारयन्ति स्म । वेदांश्चोच्चैरधीयत इत्यस्य विवरणमिदम् ॥१९॥२०॥ तपःप्रभृतिकर्मणः फलमाह—दिश इत्यादिना ॥ सर्वा दिशः प्रतिविद्रुताः । राक्षसा इति शेषः । उष्णगे ग्रीष्मे । स्तनयित्नुरिव मेघ इव । जातावेकवचनम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ बलिनोपि देवाः ब्रह्मदत्तवरमहिम्ना न प्रहर्तुं शक्नुयुरिति चेत्तत्राह—देवदानवेत्यादिना ॥ देवदानवयक्षेभ्य एवावध्यत्ववरो गृहीतः । न तु मानुषादिभ्य इति भावः ॥ २३ ॥ तर्हि किमायातमित्यत्राह—मानुषा इति ॥ द्वयोरपि बहुवचनं पूजायाम् । महाबलाः महासैन्याः । इह लङ्कायाम् ॥ २४ ॥ ॥

न केवलं परागमनेन किं त्वशुभनिमित्तदर्शनेनापि भयमुत्प्रेक्ष्यमित्याह—उत्पातानिति ॥ उत्पातान् विविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमभेदभिन्नान् । बहुविधान् भौमादिषु प्रत्येकं विविधान् । अनुपश्यामि तर्कयामि ॥ २५ ॥ खरेति ॥ खराभिस्तनिताः परुषगर्जिताः । घोराः विरूपाः । प्रतिभयंकराः । प्रतीत्युपसर्गमात्रम् । भयंकरा इत्यर्थः ॥ २६ ॥ रुदतामिति ॥ ध्वस्ताः धूसराः । अत एव विवर्णाः विगतवर्णाः ॥२७॥ व्याला इति ॥ व्यालाः दुष्टाः । वाश्यन्ति वाशितं कुर्वन्ति । कुत्सितरुतं कुर्वन्तीत्यर्थः । समवायान् सङ्घान् ॥ २८ ॥ कालिका इति ॥ कालिकाः नीलवर्णाः स्त्रियः । पूतनाप्रमु-

उत्पातान् विविधान् दृष्ट्वा घोरान्बहुविधांस्तथा ॥ विनाशमनुपश्यामि सर्वेषां रक्षसामहम् ॥ २५ ॥ खराभिस्तनिता घोरा मेघा प्रतिभयंकराः ॥ शोणितेनाभिवर्षन्ति लङ्कामुष्णेन सर्वतः ॥ २६ ॥ रुदतां वाहनानां च प्रपतन्त्यस्रबिन्दवः ॥ ध्वजा ध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभान्ति यथा पुरा ॥ २७ ॥ व्याला गोमायवो गृध्रा वाशयन्ति च सुभैरवम् ॥ प्रविश्य लङ्कामनिशं समवायांश्च कुर्वते ॥ २८ ॥ कालिकाः पाण्डुरैर्दन्तैः प्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः ॥ स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च ॥ २९ ॥ गृहाणां बलिकर्माणि श्वानःपर्युपभुञ्जते ॥ खरा गोषु प्रजायन्ते मूषिका नकुलैः सह ॥ ३० ॥ मार्जारा द्वीपिभिः सार्धं सूकराः शुनकैः सह ॥ किन्नरा राक्षसैश्चापि समीयुर्मानुषैः सह ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

खा इति यावत् । शक्तय इत्येके । पाण्डुरैर्दन्तैरुपलक्षिताः सत्यः । प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य । गृहाणि गृहस्थितवस्तूनि मुष्णन्त्यः हसन्ति । एवं दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कालिकाः शक्तयः । स्त्रियः स्त्रीः । प्रतिभाष्य प्रतिकूलमाभाष्य । स्वप्नेषु गृहाणि मुष्णन्ति अग्रतः स्थिता हसन्ति चेति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ गृहाणामिति ॥ बलिकर्माणि बलिकर्मसाधनानि हवींषि । नकुलैः सह । वर्तन्त इति शेषः ॥ ३० ॥ मार्जारा इति ॥ समीयुः संयन्ति । द्वीपिभिः व्याघ्रैः । मानुषैः । राक्षसा इति शेषः । मानुषाश्चात्रोत्पातजनिता एव ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ गृहाणामिति ॥ बलिकर्माणि बलिद्रव्याणि । किन्नरा राक्षसैश्चापि समीयुर्मानुषैः सहेत्यर्धं केषु चित्कोशेषु दृश्यते । तस्मिन्विरोधोऽस्ति

लङ्कायां मानुषाभावात् ॥ ३१ ॥ पाण्डुरा इति ॥ कालचोदिताः दैवप्रेरिताः । विनाशाय विनाशसूचनायेत्यर्थः । वाताय कपिला विद्युदित्यादिवत् । कपोताः कपोताख्या विहंगा इत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ वीचीति ॥ वेश्मसु मधुरसल्लापार्थं पोषिताः शारिकाः । मधुरभाषणानि विहाय वीचीकूचीति क्रूरं वाश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पतन्तीति ॥ पक्षिणः काकादयः मृगाश्च पूर्वं निर्जिता अपि पुनः कलहैषिणः सन्तः । ग्रथिताः पुञ्जीभूताः । पतन्ति धावन्ति । प्रत्यादित्यं रुदन्ति चेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ कराल इति ॥ करालः भयंकरः । विकटः विकटाङ्गः । विकल इति पाठे हीनाङ्ग इत्यर्थः । परुषः परुषवर्णः । कालः मृत्युः । काले काले सायं प्रातश्च । गृहाण्यन्ववेक्षते । अन्वीक्षमाण इव दृश्यत इत्यर्थः ॥३५॥ एतानीति ॥ एतानि ज्ञात्वा कर्माणि कर्तव्यानि । प्रधार्य निर्धार्य । यत् आयतिक्षमम् उत्तरकालार्हम् तत्क्रियताम् । कर्माणि च सीताप्रदानादीनि ॥३६॥ इदमिति ॥ अनुत्तमेषु मन्त्रिश्रेष्ठेषु । उत्तमपौरुषो माल्यवान् इदं वचः तत्र सभायाम् निशम्य श्रावयित्वा । अन्तर्भावितण्यर्थोयम् । रावणं रावणाकारम् समवेक्ष्य इङ्गितादिदर्शनपुरःसरं दृष्ट्वा रक्षोधिपतेर्मनः परीक्ष्य अनिवर्त्यं ज्ञात्वा तूष्णीं बभूव । उपदेशाद्विररामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहंगाः कालचोदिताः ॥ राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरन्ति च ॥ ३२ ॥ वीचीकूचीति वाश्यन्त्यः शारिका वेश्मसु स्थिताः ॥३३॥ पतन्ति ग्रथिताश्चापि निर्जिताः कलहैषिणः ॥ पक्षिणश्च मृगाः सर्वे प्रत्यादित्यं रुदन्ति च ॥ ३४ ॥ करालो विकटो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः ॥ कालो गृहाणि सर्वेषां काले कालेन्ववेक्षते ॥ ॥ ३५ ॥ एतान्यन्यानि दुष्टानि निमित्तान्युत्पतन्ति च ॥ (विष्णुं मन्यामहे देवं मानुषं रूपमास्थितम् ॥ न हि मानुषमात्रोसौ राघवो दृढविक्रमः ॥ येन बद्धः समुद्रस्य स सेतुः परमाद्भुतः ॥ कुरुष्व नरराजेन संधिं रामेण रावण ॥) ज्ञात्वा प्रधार्य कार्याणि क्रियतामायतिक्षमम् ॥ ३६ ॥ इदं वचस्तत्र निशम्य माल्यवान्परीक्ष्य रक्षोधिपतेर्मनः पुनः ॥ अनुत्तमेषूत्तमपौरुषो बली बभूव तूष्णीं समवेक्ष्य रावणम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

अथ लङ्कागुप्तिकरणं षट्त्रिंशे—तत्त्विति ॥ हितमुक्तं हितं यथा भवति तथा उक्तम् । न मर्षयति नामर्षयत् ॥ १ ॥ स इति ॥ परिवृत्ताक्षः घूर्णिताक्षः ॥ २ ॥ हितबुद्ध्येति ॥ परपक्षं प्रविश्येव शत्रुषु स्नेहमनुसृत्यैव । हितबुद्ध्या हितमित्ययं ज्ञास्यतीति बुद्ध्या । अहितं परुषं च । यद्च उक्तम् एतत् मम श्रोत्रं न गतमित्यन्वयः ॥ ३ ॥ भवतः परपक्षानुसारश्च न युक्त इत्याह—मानुषमिति ॥ मानुषं जात्या हीनबलम् । कृपणं प्रकृत्या हीनम् । एकम् असहायम् । शाखामृगाश्रयं क्षुद्रसहायम् । पित्रा त्यक्तं निर्धनम् । वनालयं राज्यहीनम् । रामम् केन कथंप्रकारेण

तत्तु माल्यवतो वाक्यं हितमुक्तं दशाननः ॥ न मर्षयति दुष्टात्मा कालस्य वशमागतः ॥ १ ॥ स बद्ध्वा भ्रुकुटिं वक्त्रे क्रोधस्य वशमागतः ॥ अमर्षात्परिवृत्ताक्षो माल्यवन्तमथाब्रवीत् ॥ २ ॥ हितबुद्ध्या यदहितं वचः परुषमुच्यते ॥ परपक्षं प्रविश्यैव नैतच्छ्रोत्रं गतं मम ॥ ३ ॥ मानुषं कृपणं राममेकं शाखामृगाश्रयम् ॥ समर्थं मन्यसे केन त्यक्तं पित्रा वनालयम् ॥ ४ ॥ रक्षसामीश्वरं मां च देवतानां भयंकरम् ॥ हीनं मां मन्यसे केन ह्यहीनं सर्वविक्रमैः ॥ ५ ॥ वीरद्वेषेण वा शङ्के पक्षपातेन वा रिपोः ॥ त्वयाहं परुषाण्युक्तः परप्रोत्साहनेन वा ॥ ६ ॥ प्रभवन्तं पदस्थं हि परुषं कोभिधास्यति ॥ पण्डितः शास्त्रतत्त्वज्ञो विना प्रोत्साहनाद्रिपोः ॥ ७ ॥ आनीय च वनात्सीतां पद्महीनामिव श्रियम् ॥ किमर्थं प्रतिदास्यामि राघवस्य भयादहम् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

समर्थं प्रबलं मन्यसे ॥ ४ ॥ स्वस्मिन् तद्वैपरीत्यमाह—रक्षसामिति ॥ हीनं दुर्बलम् ॥ ५ ॥ एवं परप्राबल्यस्वदौर्बल्ययोरभावेपि परुषोक्तौ हेतुमाशङ्कते—वीरद्वेषेणेति ॥ वीरद्वेषेण सजातीयवीरद्वेषेण । रिपोः पक्षपातेन शत्रौ पक्षपातेन ॥ ६ ॥ परप्रोत्साहनेनेत्येतदुपपादयति—प्रभवन्तमिति ॥ प्रभवन्तं प्रभावयुक्तम् । पदस्थं परिपक्वबुद्धिम् । परप्रोत्साहनाभावे पण्डितस्य पदस्थविषयकपरुषवचनम् नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अस्तु त्वदुक्तं परमार्थः तथापि दुर्लभवस्तुविशेषः कथं त्याज्य इत्याह—आनीयेति ॥ किमर्थं केन हेतुना । राघवस्य राघवात् ॥ ८ ॥

वृतमिति ॥ स्पष्टोर्थः ॥ ९ ॥ द्वन्द्व इति ॥ द्वन्द्वे द्वन्द्वयुद्धे । युद्धे रामयुद्धे ॥ १० ॥ अत्यन्तहितपरं वृद्धं मातामहं कथमेवं परुषमुक्तवानस्मीत्यनुतापेनाह–द्विधेति ॥ राम आगत्य भयं जनयिष्यतीति त्वयोक्तम् । न केवलं भयमात्रम् । द्विधा भज्येयं शिरश्छेदं प्राप्नुयाम् । एवमपि न नमेयम् । कस्यचित् । न केवलं रामस्य ततोपि शतगुणबलवतोपि द्विधा भङ्गादपि कस्यचिन्नमनमत्यन्तदुःसहमित्यर्थः । तर्हि हीयमानेन सन्धिः कार्य इति नीतिशास्त्रविरोधः स्यात्तत्राह–एष मे सहजो दोष इति । यदि दोषत्वमनुमतं तर्हि स त्याज्य एवेत्याशङ्क्याह–स्वभाव इति । न हि तिक्तो निम्बो

वृतं वानरकोटीभिः ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ पश्य कैश्चिदहोभिस्त्वं राघवं निहतं मया ॥ ९ ॥ द्वन्द्वे यस्य न तिष्ठन्ति दैवतान्यपि संयुगे ॥ स कस्माद्रावणो युद्धे भयमाहारयिष्यति ॥ १० ॥ द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचित् ॥ एष मे सहजो दोषः स्वभावो दुरतिक्रमः ॥ ११ ॥ यदि तावत्समुद्रे तु सेतुर्बद्धो यदृच्छया ॥ रामेण विस्मयः कोत्र येन ते भयमागतम् ॥ १२ ॥ स तु तीर्त्वार्णवं रामः सह वानरसेनया ॥ प्रति जानामि ते सत्यं न जीवन्प्रति यास्यति ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं रुष्टं विज्ञाय रावणम् ॥ व्रीडितो माल्यवान् वाक्यं नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ जयाशिषा च राजानं वर्धयित्वा यथोचितम् ॥ माल्यवानभ्यनुज्ञातो जगाम स्वं निवेशनम् ॥ १५ ॥ रावणस्तु सहामात्यो मन्त्रयित्वा विमृश्य च ॥ लङ्कायामतुलां गुप्तिं कारयामास राक्षसः ॥ १६ ॥ ॥ ॥

मधुरायत इति भावः ॥ ११ ॥ अथ सेतुबन्धेन विस्मयसे चेत् तदपि काकतालीयम् अतो माभूत्ते भयमित्याह–यदीति ॥ तावत् समुद्रे स्वल्पसमुद्र इत्यर्थः ॥ १२ ॥ स त्विति ॥ अर्णवं तीर्त्वा स्थितो राम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवमिति ॥ संरब्धम् अहंकारयुक्तम् । व्रीडित इति । स्वोपदेशवैफल्यादिति भावः ॥ १४ ॥ जयेति ॥ यथोचितमिति । प्रत्युत्थानादिनेति । भावः ॥ १५ ॥ रावण इति ॥ मन्त्रयित्वा कर्तव्यम् विचार्य । विमृश्य निश्चित्य ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति ॥ व्यादिदेश रक्षणायेति शेषः ॥ १७ ॥ पश्चिमायामिति ॥ स्पष्टः ॥ १८ ॥ उत्तरस्यामिति ॥ भविष्यामीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम्॥१९॥ राक्षसमिति ॥ मध्यमे गुल्म इति । गुल्मो नाम नगरमध्यचैत्यस्थानम् ॥ २० ॥ एवमिति ॥ विधानं रक्षणसंविधानम् ॥ २१ ॥ विसर्जयामासेति ॥ पुष्कलं समग्रम् ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥

स व्यादिदेश पूर्वस्यां प्रहस्तं द्वारि राक्षसम् ॥ दक्षिणस्यां महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १७ ॥ पश्चिमायामथो द्वारि पुत्रमिन्द्रजितं तथा ॥ व्यादिदेश महामायं बहुभी राक्षसैर्वृतम् ॥ १८ ॥ उत्तरस्यां पुरद्वारि व्यादिश्य शुकसारणौ ॥ स्वयं चात्र भविष्यामि मन्त्रिणस्तानुवाच ह ॥ १९ ॥ राक्षसं तु विरूपाक्षं महावीर्यपराक्रमम् ॥ मध्यमेऽस्थापयद्गुल्मे बहुभिः सह राक्षसैः ॥ २० ॥ एवं विधानं लङ्कायाः कृत्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ २१ ॥ विसर्जयामास ततः स मन्त्रिणो विधानमाज्ञाप्य पुरस्य पुष्कलम्॥ जयाशिषा मन्त्रिगणेन पूजितो विवेश चान्तःपुरमृद्धिमन्महत् ॥२२॥ इति श्रीम०ष०सर्गः ॥३६॥

नरवानरराजौ तौ स च वायुसुतः कपिः ॥ जाम्बवानृक्षराजश्च राक्षसश्च बिभीषणः ॥ १ ॥ अङ्गदो वालिपुत्रश्च सौमित्रिः शलभः कपिः ॥ सुषेणः सहदायादो मैन्दो द्विविद एव च ॥ २ ॥ गजो गवाक्षः कुमुदो नलोथ पनसस्तथा ॥ अमित्रविषयं प्राप्ताः समवेताः समर्थयन् ॥ ३ ॥ इयं सा लक्ष्यते लङ्का पुरी रावणपालिता ॥ सासुरोरगगन्धर्वैरमरैरपि दुर्जया ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ रामस्य सेनागुप्तिविधानं सप्तत्रिंशे—नरवानरेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ सहदायादः सबान्धवः । दायादौ सुतबान्धवावित्यमरः । इदं विशेषणं सर्वत्र यथार्हमन्वेति । अमित्रविषयं शत्रुदेशम् । समर्थयन् अमन्त्रयन् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ गज इति ॥ समर्थयन् अमन्त्रयन् । अडभाव आर्षः ॥ १ ॥२॥३॥ अथ विचारप्रकारमेवाह—इयमित्यादिना ॥ सा हनुमता पूर्वमुक्ता । कार्यसिद्धिं विजयसिद्धिम् । पुरस्कृत्य प्रधानीकृत्य । विनि-

र्णये निमित्ते मन्त्रयध्वम् । विजयसाधककार्यनिर्णयाय मन्त्रः प्रवर्त्यतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तथेति ॥ अग्राम्यपदवत्संस्कृतपदवत् । सर्वेषां स्फुटप्रतिपत्तये
स्वदेशभाषापदरहितमुक्तवानित्यर्थः ॥ ६ ॥ अनल इत्यादिश्लोकत्रयम् ॥ विधानं नगररक्षणसंविधानम् । ते दुरात्मनो रावणस्य
यत्संविधानमाहुः तद्यथातत्त्वेन याथार्थ्येन ब्रुवतः मे मत्तः शृणु ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वमिति ॥ स्पष्टः ॥ १० ॥ इन्द्रजिदिति ॥ पट्टिशासिधनुष्मद्भिः

कार्यसिद्धिं पुरस्कृत्य मन्त्रयध्वं विनिर्णये ॥ नित्यं सन्निहितो ह्यत्र रावणो राक्षसाधिपः ॥ ५ ॥ तथा तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोब्रवीत् ॥
वाक्यमग्राम्यपदवत् पुष्कलार्थं बिभीषणः ॥ ६ ॥ अनलः शरभश्चैव संपातिः प्रघसस्तथा ॥ गत्वा
लङ्कां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः ॥ ७ ॥ भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रिपोर्बलम् ॥ विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा
समुपस्थिताः ॥ ८ ॥ संविधानं यदाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः ॥ राम तद्ब्रुवतः सर्वं यथा तत्त्वेन मे शृणु ॥ ९ ॥
पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति ॥ दक्षिणं च महावीर्यौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ १० ॥ इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं
राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ पट्टिशासिधनुष्मद्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः ॥ ११ ॥
राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपाणिभिः ॥ युक्तः परमसंविग्नो राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ १२ ॥ उत्तरं नगरद्वारं
रावणः स्वयमास्थितः ॥ १३ ॥ विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता ॥ बलेन राक्षसैः सार्धं मध्यमं गुल्ममास्थितः ॥
१४ ॥ एतानेवंविधान्गुल्मान् लङ्कायां समुदीक्ष्य ते ॥ मामकाः सचिवाः सर्वे पुनः शीघ्रमिहागताः ॥
॥ १५ ॥ गजानां च सहस्रं च रथानामयुतं पुरे ॥ हयानामयुते द्वे च साग्रकोटिश्च रक्षसाम् ॥ १६ ॥ ॥

शूलमुद्गरपाणिभिः । बहुभी राक्षसैः प्रधानराक्षसैर्वृतः । नानाप्रहरणैः शूरैरावृतः । रावणात्मजः इन्द्रजित्पश्चिमद्वारम् आसाद्य तिष्ठतीत्यनुकृष्यते
॥ ११ ॥ राक्षसानामित्यादि ॥ असंविग्नः अकम्पितहृदयः । राक्षसैः प्रधानभूतैः ॥ १२ ॥ १३ ॥ विरूपाक्षस्त्विति ॥ बलेन सेनया ।
राक्षसैः मुख्यैः ॥ १४ ॥ एतानिति ॥ गुल्मान् सेनाः । गुल्मो रुक्स्तम्बसेनास्वित्यमरः ॥ १५ ॥ गजानामित्यादि ॥ गजानां गजयोधिनाम् ।

रथानां हयानामित्यत्राप्येवं द्रष्टव्यम् । हयानां साग्रकोटिः द्वे अयुते चेत्यन्वयः । एते एतावन्तः । यद्वा गजानामित्यादि शब्दा गजादिपराः । एवमुत्तरोत्तराधिकसङ्ख्योच्यते । हयानां द्वे अयुते । रक्षसां साग्रकोटिः पूर्णा कोटिः । एते रावणस्येष्टा अन्तरङ्गाः । स्वसेविन इत्यर्थः । आततायिनः क्रूरा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एकैकस्यति ॥ अत्र राक्षसेषु । एकैकस्य राक्षसस्य । सहस्राणां सहस्रं दशलक्षसङ्ख्याविशिष्टः परिवारः । इदानीं युद्धार्थे युद्धनिमित्तम् । उपतिष्ठत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ एतामिति सार्धश्लोकः ॥ तान् मन्त्रिभूतान् । दर्शनानन्तरं सचिवैः प्रयोज्यकर्तृभिः । लङ्कायां सर्वां प्रवृत्ति-

विक्रान्ता बलवन्तश्च संयुगेष्वाततायिनः ॥ इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः ॥ १७ ॥ एकैकस्यात्र
युद्धार्थे राक्षसस्य विशांपते ॥ परिवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठते ॥ १८ ॥ एतां प्रवृत्तिं
लङ्कायां मन्त्रिप्रोक्तां बिभीषणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत् ॥ लङ्कायां सचिवैः सर्वां
रामाय प्रत्यवेदयत् ॥ १९ ॥ रामं कमलपत्राक्षमिदमुत्तरमब्रवीत् ॥ २० ॥ रावणावरजः श्रीमान् रामप्रियचिकीर्षया ॥ कुबेरं तु यदा राम रावणः प्रत्ययुद्ध्यत ॥ २१ ॥ षष्टिः शतसहस्राणि तदा निर्यान्ति राक्षसाः ॥ पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्त्वगौरवात् ॥ सदृशा येत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः ॥ २२ ॥
अत्र मन्युर्न कर्तव्यो रोषये त्वां न भीषये ॥ समर्थो ह्यसि वीर्येण सुराणामपि निग्रहे ॥ २३ ॥ ॥

मित्यनुषज्यते । रामाय प्रत्यवेदयत् । सचिवैरपि तं वृत्तान्तमावेदयदित्यर्थः ॥ १९ ॥ राममित्यादि श्लोकत्रयम् ॥ उत्तरम् अनन्तरवक्तव्यम् । दिग्विजयकालिकबलादाधुनिकबलमधिकमिति कथयितुं पूर्वबलं परिगणयति—कुबेरमिति । निर्यान्ति निर्ययुः । पराक्रमेण पराभिभवसामर्थ्येन । वीर्येण युद्धे स्वयमविकृतत्वेन । तेजसा प्रतापेन । सत्त्वगौरवात् धैर्यातिशयेनेत्यर्थः । दर्पेण च । रावणस्य अत्र ये सदृशास्तादृशा राक्षसा इति पूर्वेणान्वयः ॥२०॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ स्वामिसन्निधौ शत्रुबलवर्णनमयुक्तमित्याशङ्क्य परिहरति—अत्रेति ॥ अत्र बलवर्णने सति । मन्युः क्रोधः । न कर्तव्यः । रोषये शत्रुनिरसनाय रोषमुत्पादये । न भीषये शत्रुबलवर्णनेन न भीतिमुत्पादये । रोषोत्पादनस्य फलमाह—समर्थो हीति ॥ २३ ॥ ॥

तदिति ॥ तत् राक्षसबलस्य व्यूढत्वात् । महता बलेन वृतो भवानपि । चतुरङ्गेण रावणसेनावच्चतुरवयवेन । व्यूह्य विभज्य । निर्मथिष्यसि । मध्यमपुरुषत्वमार्षम् । चतुरङ्गकार्यकरत्वाच्चतुरङ्गत्वमित्यन्ये ॥ २४ ॥ रावणेति ॥ प्रतिघातार्थं प्रतिक्रियार्थम् ॥ २५ ॥ पूर्वेति ॥ पूर्वद्वारे स्थितत्वेति शेषः ॥ २६ ॥ अङ्गद इति ॥ स्पष्टः ॥ २७ ॥ हनुमानिति ॥ अप्रमेयात्मेति मायाविन इन्द्रजितोयमेवार्ह इति भावः ॥ २८ ॥ स्वस्य चोत्तरद्वारनिरोधहेतुमाह—दैत्यदानवेत्यादि श्लोकत्रयम् ॥ विप्रकारप्रियः प्रियविप्रकारः । “ वा प्रियस्य ” इति पूर्वनिपातः । विप्रकारः पीडा । क्षुद्रः क्षुद्रबुद्धिः । प्रजाः संतापयन् लोकान् परिक्रामतीत्यन्वयः । तस्याहमिति श्लोके यत्तच्छब्दाध्याहारेणाहंशब्दद्वयनिर्वाहः । योहं धृतः निश्चितः सोहं प्रवेक्ष्यामीत्यन्वयः । स्वयमेव अद्वारेण । यद्वा तस्याहमित्यर्धान्तमेकं वाक्यम् । उत्तरमित्यादि भिन्नं वाक्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वानरेन्द्र इति ॥ गुल्मो भवतु

तद्भवांश्चतुरङ्गेण बलेन महता वृतः ॥ व्यूह्येदं वानरानीकं निर्मथिष्यसि रावणम् ॥ २४ ॥ रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः ॥ शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २५ ॥ पूर्वद्वारे तु लङ्काया नीलो वानरपुङ्गवः ॥ प्रहस्तप्रतियोद्धा स्याद्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २६ ॥ अङ्गदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता वृतः ॥ दक्षिणे बाधतां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ ॥ २७॥ हनुमान्पश्चिमद्वारं निपीड्य पवनात्मजः ॥ प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभिर्कपिभिर्वृतः ॥ २८ ॥ दैत्यदानवसङ्घानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः ॥ २९ ॥ परिक्रामति यः सर्वान् लोकान् सन्तापयन् प्रजाः ॥ तस्याहं राक्षसेन्द्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ॥ ३० ॥ उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह ॥ निपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ॥ ३१ ॥ वानरेन्द्रश्च बलवानृक्षराजश्च वीर्यवान् ॥ राक्षसेन्द्रानुजश्चैव गुल्मो भवतु मध्यमः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

मध्यमः । मध्यमसेना भवत्वित्यर्थः । बलवद्भ्यां रावणेन्द्रजिद्भ्यामधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमयोः मध्यमगुल्मो भवत्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥ न चैवेति ॥ संज्ञा संकेतः । अस्य प्रयोजनमाह—वानरा इति ॥ नः अस्माकम् । वानरा एवास्मिन् स्वजने चिह्नं भविष्यतीति । अस्माकं वानरत्वमेवात्मीयत्वज्ञापकं भविष्यतीत्यर्थः । यदि वानरा अपि कामरूपधारणेन युद्ध्येयुः । राक्षसानामपि तादृशत्वादात्मपरविवेको न स्यात् । वानरत्वन्तु जघन्यतया न ते भजिष्यन्तीति भावः । इदानीं मानुषरूपपरिग्रहप्रतिषेधसामर्थ्यादितः पूर्वं मानुषरूपं परिगृह्य स्थिता इति गम्यते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वयं त्विति ॥ मानुषेण मनुष्यसंबन्धिना । रूपेणेति शेषः । बिभीषणादीनामपि मानुषरूपसंस्थानसादृश्यादेवमुच्यते ॥३५॥ स राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः॥ कृत्यसिद्ध्यर्थं

न चैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे॥ एषा भवतु संज्ञा नो युद्धेस्मिन् वानरे बले ॥३३॥ वानरा एव नश्चिह्नं
स्वजनेस्मिन् भविष्यति ॥३४॥ वयं तु मानुषेणैव सप्त योत्स्यामहे परान् ॥ अहमेष सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन
महौजसा ॥ आत्मना पञ्चमश्चायं सखा मम बिभीषणः ॥ ३५ ॥ स रामः कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा
बिभीषणम् ॥ सुवेलारोहणे बुद्धिश्चकार मतिमान् मतिम् ॥ रमणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटम् ॥
॥ ३६ ॥ ततस्तु रामो महता बलेन प्रच्छाद्य सर्वां पृथिवीं महात्मा ॥ प्रहृष्टरूपोभिजगाम लङ्कां कृत्वा
मतिं सोरिवधे महात्मा ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥

कार्यसिद्ध्यर्थम् । सुवेलारोहणे विषये । बुद्धिः बुद्धिमान् । मतुब्लोप आर्षः । मतिम् इच्छाम् । सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमान् मतिमिति च पाठः । सुवेलारोहणबुद्धिमेव मतिं चकार । नान्यामित्यर्थः । आरोहणेच्छाहेतुमाह—रमणीयतरमिति । सौन्दर्यावलोकनमेव तदारोहणहेतुः । नतु लङ्काप्राप्तिः । अत एव लङ्कोपरोधायावरोहणं वक्ष्यति—ततस्त्विति ॥ पृथिवीं सुवेलकटकभूमिम् । महात्मा महाबुद्धिः । प्रहृष्टरूपः अतिशयेन प्रहृष्टः । “प्रशंसायां रूपप्” । लङ्कां लङ्कैकदेशसुवेलम् । महात्मा महाधृतिरिति द्वितीयमहात्मशब्दार्थः । अभिजगाम । आरोहणायेति भावः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥

अथ लङ्कादर्शनार्थं सुवेलारोहणमष्टात्रिंशे—स त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ धर्मज्ञत्वादि सुग्रीवस्यापि विशेषणम् । सुवेलो नाम लङ्कासमतुङ्गताको गिरिविशेषः । विधिज्ञं कार्यज्ञम् ॥ १ ॥ २ ॥ सुवेलमिति ॥ चितं व्याप्तम् । अध्यारोहामहे आरोक्ष्यामः । अयं च समुद्रतरणदिवसवृत्तान्तः पूर्वं संग्रहेणोक्तः । अद्य सविशेषमुच्यते ॥ ३ ॥ लङ्कामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ लङ्कालोकने निमित्तमाह—निलयमिति । मे भार्येति संबन्धः । मरणान्ताय मरणरूपफलाय । तत् प्रसिद्धम् । वृत्तं धर्मशास्त्रविहितस्वकुलाचारः । कुलं स्वकुलातिशयः । एतत्सर्वं भार्यापहरणनिवृत्तिहेतुः तन्नासीदित्यर्थः । तर्हि केन हेतुना कृतमित्यत्रा-

स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारोहणं प्रति ॥ लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ बिभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरम् ॥ मन्त्रज्ञं च विधिज्ञं च श्लक्ष्णया परया गिरा ॥ २ ॥ सुवेलं साधुशैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितम् ॥ अध्यारोहामहे सर्वे वत्स्यामोत्र निशामिमाम् ॥ ३ ॥ लङ्कां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः ॥ येन मे मरणान्ताय हृता भार्या दुरात्मना ॥ ४ ॥ येन धर्मो न विज्ञातो न तद्वृत्तं कुलं तथा ॥ राक्षस्या नीचया बुद्ध्या येन तद्गर्हितं कृतम् ॥ ५ ॥ तस्मिन् मे वर्तते रोषः कीर्तिते राक्षसाधमे ॥ यस्यापराधान्नीचस्य वधं द्रक्ष्यामि रक्षसाम् ॥ ६ ॥ एको हि कुरुते पापं कालपाशवशं गतः ॥ नीचेनात्मापचारेण कुलं तेन विनश्यति ॥ ७ ॥ एवं संमन्त्रयन्नेव सक्रोधो रावणं प्रति ॥ रामः सुवेलं वासाय चित्रसानुमुपारुहत् ॥ ८ ॥ पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैनमन्वगच्छत् समाहितः ॥ सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः ॥ तमन्वरोहत्सुग्रीवः सामात्यः सबिभीषणः ॥ ९ ॥ ॥

ह—राक्षस्येति । तद्भार्यापहरणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ एतादृशस्य निलयदर्शने किं फलं तत्राह—तस्मिन्निति ॥ वर्तते उत्पद्यते । तर्हि तन्मात्रवधे यत्नः क्रियतामित्यत्राह—यस्येति ॥ ६ ॥ अन्यस्य दोषेणान्यवधः किमर्थं क्रियत इत्यत्राह- एक इति ॥ एकः पापं कुरुते नीचेन तेन कर्त्रा आत्मापचारेण तद्दोषेण कारणेन कुलं तत्संबन्धिनः सर्वे विनश्यन्ति ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ संमन्त्रयन् वदन् । उपारुहत् उपारुक्षत् ॥ ८ ॥ पृष्ठत इत्यादि सार्धश्लोकः ॥ सुसमाहितः सावधानः ॥ ९ ॥

सामात्य इत्युक्तं विवृणोति—हनुमानित्यादिचतुःश्लोकी ॥ हनुमानिति पृथगुक्त्या रामलक्ष्मणौ पद्भ्यामेवारूढाविति गम्यते। ते प्रसिद्धाः। एते चान्ये च। वायुवेगप्रवणाः वायुवेगेन गच्छन्तः। "प्रुङ्, गतौ" इति धातोर्बहुलग्रहणात्कर्तरि ल्युट्। अत एव शीघ्रगामिनः सन्तः अध्यारोहन्त॥१०॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ते त्विति ॥ ते रामादयः। तस्य प्रसिद्धस्य त्रिकूटस्य। खे विषक्ताम् आकाशे लम्बमानामिव स्थिताम्। पुरीं

हनुमानङ्गदो नीलो मैन्दो द्विविद एव च ॥ १० ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ पनसः कुमुदश्चैव हरो रम्भश्च यूथपः ॥ ११ ॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च ऋषभश्च महामतिः ॥ दुर्मुखश्च महातेजास्तथा शतवलिः कपिः ॥ १२ ॥ एते चान्ये च बहवो वानराः शीघ्रगामिनः ॥ ते वायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः ॥ अध्यारोहन्त शतशः सुवेलं यत्र राघवः ॥ १३ ॥ ते त्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः ॥ ददृशुः शिखरे तस्य विषक्तामिव खे पुरीम् ॥ १४ ॥ तां शुभां प्रवरद्वारां प्राकारपरिशोभिताम् ॥ लङ्कां राक्षससंपूर्णां ददृशुर्हरियूथपाः ॥ १५ ॥ प्राकारचयसंस्थैश्च तदा नीलैर्निशाचरैः ॥ ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमपरं कृतम् ॥ १६ ॥ ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान् युद्धकाङ्क्षिणः ॥ मुमुचुर्विविधान्नादांस्तत्र रामस्य पश्यतः ॥ १७ ॥ ततोस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरञ्जितः ॥ पूर्णचन्द्रप्रदीप्ता च क्षपा समभिवर्तते ॥ १८ ॥ ततः स रामो हरिवाहिनीपतिर्बिभीषणेन प्रतिनन्द्य सत्कृतः ॥ सलक्ष्मणो यूथपयूथसंवृतः सुवेलपृष्ठे न्यवसद्यथासुखम् ॥ १९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥

लङ्काम् सर्वतो ददृशुः ॥ १४ ॥ वानराश्च ददृशुरित्याह—तामिति ॥ स्पष्टः ॥ १५ ॥ प्राकारेति ॥ प्राकारस्य चयः वप्रम् तत्र स्थितैः। स्याच्चयो वप्रमस्त्रियामित्यमरः ॥ १६ ॥ त इति ॥ स्पष्टः ॥१७॥ तत इति ॥ प्रतिरञ्जितः रक्तवर्णीकृतः। पूर्णचन्द्रप्रदीप्तेति। अनेन पौर्णमास्यां सुवेलारोहणमित्युक्तम्। प्रथमायां युद्धारम्भ इत्याहुः। यद्वा पूर्णचन्द्रतुल्यप्रदीपवतीति वार्थः। संभवन्ति हि वानरसेनायामपि प्रकाशार्थमारोपिता दीपाः ॥ १८ ॥ तत इति ॥ वाहिनीपतिः वानरसेनानिर्वाहकः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकि॰ युद्धका॰ अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ लङ्कादर्शनमेकोनचत्वारिंशे–तामिति ॥ तां रात्रिमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ददृशुः प्रातरिति सिद्धम् । वनानि अकृत्रिमाणि । उपवनानि कृत्रिमाणि ॥ १ ॥ समेति ॥ समानि च तानि सौम्यानि च समसौम्यानि निम्नोन्नतत्वरहितानि स्निग्धानि चेत्यर्थः । अत एव रम्याणि रमणीयानि । विशालानि विपुलानि । आयतानि दीर्घाणि । दृष्टिरम्याणि नयनाकर्षणानि । वनान्युपवनानि चेत्याकृष्यान्वयः ॥ २ ॥ चम्पकेत्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् ॥ नागमाला नागकेसरमाला । हिन्तालैरित्यादि ॥ उपलक्षितेति शेषः । दिव्यैः पारिजातादिभिः । अत्राप्युपलक्षितेति शेषः । विचित्रेत्यादि ॥

तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः ॥ लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि च ॥ १ ॥ समसौम्यानि रम्याणि
विशालान्यायतानि च ॥ दृष्टिरम्याणि ते दृष्ट्वा बभूवुर्जातविस्मयाः ॥ २ ॥ चम्पकाशोकपुन्नागसालतालसमाकुला ॥ तमालवनसंछन्ना नागमालासमावृता ॥ ३ ॥ हिन्तालैरर्जुनैर्नीपैः सप्तपर्णैश्च पुष्पितैः ॥
तिलकैः कर्णिकारैश्च पाटलैश्च समन्ततः ॥४॥ शुशुभे पुष्पिताग्रैश्च लतापरिगतैर्द्रुमैः ॥ लङ्का बहुविधैर्दिव्यैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ ५ ॥ विचित्रकुसुमोपेतै रक्तकोमलपल्लवैः ॥ शाद्वलैश्च तथा नीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ॥ ६ ॥ गन्धाढ्यान्यभिरम्याणि पुष्पाणि च फलानि च ॥ धारयन्त्यगमास्तत्र भूषणानीव मानवाः ॥ ७ ॥ तच्चैत्ररथसंकाशं मनोज्ञं नन्दनोपमम् ॥ वनं सर्वर्तुकं रम्यं शुशुभे षट्पदायुतम् ॥ ८ ॥ नत्यूहकोयष्टिभकैर्नृत्यमानैश्च बर्हिभिः ॥ रुतं परभृतानां च शुश्रुवुर्वननिर्झरे ॥ ९ ॥ ॥ ॥

पदद्वयमपि दिव्यद्रुमविशेषणम् । शाद्वलैरित्यादावप्युपलक्षणे तृतीया । लङ्काशब्दश्चात्र सुवेलपरः । उत्तरत्र वानरप्रवेशोक्तेः । शुशुभे शोभमाना दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ गन्धेति ॥ तत्र वनेषु धारयन्ति अधारयन् । अगमाः वृक्षाः ॥ ७ ॥ तच्चैत्रेति ॥ सर्वे ऋतवो यस्मिन् तत्सर्वर्तुकम् । "शेषाद्विभाषा" इति कप्प्रत्ययः । षट्पदायतं षट्पदैरासमन्ताद्युतम् ॥ ८ ॥ नत्यूहेति ॥ वननिर्झरे नत्यूहैः कोयष्टिभकैः जलकुक्कुटविशेषैः नृत्यमानैः नृत्यद्भिः बर्हिणैश्च सहितानां परभृतानां रुतं शुश्रुवुरिति योजना ॥ ९ ॥ ॥ ॥

वनरामणीयकाकृष्टास्तत्र विविशुरित्याह–नित्येत्यादिना कामरूपिण इत्यन्तेन श्लोकत्रयेण ॥ विहगाः वक्ष्यमाणकोकिलादिव्यतिरिक्ताः । षण्डाः वृक्षसमूहाः । विहङ्गभृङ्गसंचारस्य तन्नादस्य च वनशोभाहेतुत्वात्तत्संचारमुक्त्वा तन्नादमाह–विहगेत्यादिना । विहगानामभिरुतं येषु तानि विहगाभिरुतानि । एवमुत्तरत्रापि विग्रहः । कोणालकः खञ्जनः । सारसाभिरुतानीत्यनेन वनादीनां सरःसमीपवर्तित्वमुक्तम् । हृष्टाः पुलकिताः । प्रमुदिताः सन्तुष्टाः । वीराः शत्रुवनप्रवेशेपि निर्भयाः । कामरूपिणः सूक्ष्मविपुलप्रवेशानुगुणस्थूलसूक्ष्मशरीरवन्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तेषामिति ॥ स्पष्टः

नित्यमत्तविहङ्गानि भ्रमराचरितानि च ॥ कोकिलाकुलषण्डानि विहङ्गाभिरुतानि च ॥१०॥ भृङ्गराजाभिगीतानि भ्रमरैः सेवितानि च ॥ कोणालकविघुष्टानि सारसाभिरुतानि च ॥११॥ विविशुस्ते ततस्तानि वनान्युपवनानि च ॥ हृष्टाः प्रमुदिता वीरा हरयः कामरूपिणः ॥ १२ ॥ तेषां प्रविशतां तत्र वानराणां महौजसाम् ॥ पुष्पसंसर्गसुरभिर्ववौ घ्राणसुखोनिलः ॥ १३ ॥ अन्ये तु हरिवीराणां यूथान्निष्क्रम्य यूथपाः ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लङ्कां जग्मुः पताकिनीम् ॥ १४ ॥ वित्रासयन्तो विहगांस्त्रासयन्तो मृगद्विपान् ॥ कम्पयन्तश्च तां लङ्कां नादैस्ते नदतां वराः ॥ कुर्वन्तस्ते महावेगा महीं चरणपीडिताम् ॥ १५ ॥ रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम चरणोत्थितम् ॥ १६ ॥ ऋक्षाः सिंहा वराहाश्च महिषा वारणा मृगाः ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश ॥ १७ ॥ शिखरं तात्त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिवि स्पृशम् ॥ समन्तात्पुष्पसंछन्नं महारजतसन्निभम् ॥ १८ ॥ शतयोजनविस्तीर्णं विमलं चारुदर्शनम् ॥ श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुष्प्रापं शकुनैरपि ॥ मनसापि दुरारोहं किं पुनः कर्मणा जनैः ॥ १९ ॥ ॥

॥ १३ ॥ अन्ये त्वित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ स्पष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ रजश्चेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ चरणोत्थितं वानरपादाहतिजनितम् । रजः ऊर्ध्वं जगाम । उत्थितमित्यर्थः ॥ १६ ॥ ऋक्षा इति ॥ अत्र ऋक्षादयो लङ्कावनवासिनः । भीताः दर्शनादेव भीताः । तेन शब्देन वित्रस्ताः विशेषेण त्रस्ताः । दश दिशो जग्मुः । यथायथं जग्मुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ एवं त्रिकूटस्य प्रथमशिखरं सुवेलाख्यमुक्त्वा मध्यमशिखरं वर्णयति–शिखरं

तदित्यादिना ॥ सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तत् प्रसिद्धम् । प्रांशु पार्श्ववर्तिशिखरद्वयापेक्षया उन्नतम् । एकम् अद्वितीयम् । मध्यममित्यर्थः । स्पृशतीति स्पृशम् । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । समन्तात्पुष्पसंछन्नम् अत एव महारजतसान्निभं पुथुरजतसन्निभम् । यद्वा सुवर्णसन्निभमिति स्वरूपोक्तिः । चारुदर्शनं सुन्दरदर्शनम् । एवंभूतं शिखरम् अदृश्यतेत्यध्याहारः ॥ १८ ॥ १९ ॥ निविष्टेत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् ॥ सालेन प्राकारेण । प्रासादैरिति ॥ प्रासादादिलक्षणं प्रागेव लिखितम् । आतपापाये वर्षारम्भसमये । मध्यमं वैष्णवं पदमिति । त्रिविक्रमावतारे त्रिभिः पदैः सर्वलोकक्रमणे मध्यमपदेनान्तरिक्षं क्रान्तमिति आकाशं मध्यमं वैष्णवं पदमिति उच्यते । यस्यामिति ॥ उल्लिखन् व्याप्नुवन् । चैत्य इति ॥ नगरमध्यचतुष्पथं

निविष्टा तत्र शिखरे लङ्का रावणपालिता ॥ शतयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ॥ २० ॥ सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पाण्डुराम्बुदसन्निभैः ॥ काञ्चनेन च सालेन राजतेन च शोभिता ॥ २१ ॥ प्रासादैश्च विमानैश्च लङ्का परमभूषिता ॥ घनैरिवातपापाये मध्यमं वैष्णवं पदम् ॥ २२ ॥ यस्यां स्तम्भसहस्रेण प्रासादः समलंकृतः ॥ कैलासशिखराकारो दृश्यते खमिवोल्लिखन् ॥ २३ ॥ चैत्यः स राक्षसेन्द्रस्य बभूव पुरभूषणम् ॥ बलेन रक्षसां नित्यं यः समग्रेण रक्ष्यते ॥ २४ ॥ मनोज्ञां काननवतीं पर्वतैरुपशोभिताम् ॥ नानाधातुविचित्रैश्च उद्यानैरुपशोभिताम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥

चैत्यम् तत्र भवश्चैत्यः राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणमित्यन्वयः । यः समग्रेण रक्षसां शतेन नित्यं रक्ष्यते । यश्च राक्षसेन्द्रस्य पुरभूषणं बभूव । स्तम्भसहस्रेण समलंकृतः कैलासशिखराकारः खमुल्लिखन्निव स्थितः चैत्यः स प्रासादः यस्यां दृश्यते तादृशी रावणपालितत्वादिविशेषणविशिष्टा तत्र शिखरे निविष्टा लङ्का अदृश्यतेत्यध्याहारेणान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ एवं वानराणामग्रगतानां लङ्कादर्शनमुक्त्वा रामस्यापि तद्दर्शनमाह—मनोज्ञामित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ पर्वतैः क्रीडाशैलैः । नानाधातुविचित्रैः इति पर्वतविशेषणम् । उद्यानैः कृत्रिमवनैः । नानाकाननेति । पूर्वं काननवत्त्वमुक्तम् अत्र तन्नानात्वमिति भिदा । समृद्धाम् उन्नताम् । समृद्धार्थां समृद्धद्रव्याम् । लक्ष्मीवान् नगरदर्शनजप्रीतिविक-

सितकान्तिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तामिति ॥ अमरप्रख्यः देवसदृशः ॥ २८ ॥ पुनः संग्रहेणाह—तामिति ॥ रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि । संविधानं रक्षणम् ॥ ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥
अथ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं चत्वारिंशे । अत्र प्रथमश्लोकः पूर्वोक्तानुवादः—ततः इति ॥ योजनद्वयमण्डलं योजनद्वयविस्तारमण्डलम् ॥ १ ॥

नानाविहगसंघुष्टां नानामृगनिषेविताम् ॥ नानाकाननसंतानां नानाराक्षससेविताम् ॥२६॥ तां समृद्धां समृद्धार्थां
लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः ॥ रावणस्य पुरीं रामो ददर्श सह वानरैः ॥ २७॥ तां महागृहसंबाधां दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः॥
नगरीममरप्रख्यो विस्मयं प्राप वीर्यवान् ॥ २८ ॥ तां रत्नपूर्णां बहुसंविधानां प्रासादमालाभिरलंकृतां
च ॥ पुरीं महायन्त्रकवाटमुख्यां ददर्श रामो महता बलेन॥२९॥इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः॥३९॥
ततो रामः सुवेलाग्रं योजनद्वयमण्डलम् ॥ आरुरोह ससुग्रीवो हरियूथपसंवृतः ॥ १ ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव
दिशो दश विलोकयन् ॥ त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ददर्श लङ्कां सुन्यस्तां रम्यकाननशोभिताम् ॥ २ ॥
तस्यां गोपुरशृङ्गस्थं राक्षसेन्द्रं दुरासदम् ॥ ३ ॥ श्वेतचामरपर्यन्तं विजयच्छत्रशोभितम् ॥
रक्तचन्दनसंलिप्तं रत्नाभरणभूषितम् ॥ ४ ॥ नीलजीमूतसंकाशं हेमसंछादिताम्बरम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसम् ॥ ५ ॥
शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा ॥ सन्ध्यातपेन संवीतं मेघराशिमिवाम्बरे ॥ ६ ॥

स्थित्वेत्यादि ॥ सुन्यस्तां सुष्ठु निवेशिताम् ॥ २ ॥ तस्यामित्यादि सार्द्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ अत्र ददर्शेत्यनुषज्यते । श्वेते चामरे पर्यन्ते पार्श्वद्वये यस्य स श्वेतचामरपर्यन्तः । उभयतो वीज्यमानचामर इत्यर्थः । विजयच्छत्रं विजयसूचकच्छत्रम् । रत्नाभरणं पद्मरागाभरणम् । हेमसंछादिताम्बरं तत्र तत्र सुवर्णचित्राम्बरम् । सुवर्णसूत्रिताम्बरमिति वार्थः । उत्कृष्टकिणवक्षसम् उपपादितकिणवक्षसम् । उत्कृष्टस्य उल्लिखितस्य किणः वक्षसि यस्य स तथेति वार्थः । शशलोहितरागेण शशरुधिरसमानरागेण । रक्तशब्दविवरणमिदम् रक्तवाससा उत्तरीयेण । संवीतं परिवीतम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥

हतं च रावणं सङ्घ्चे दर्शनादवधारयेति रामसन्निधौ पूर्वं प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुमुत्थितः सुग्रीव इत्याह—पश्यतामित्यादिना ॥ पश्यतामित्यनादरे षष्ठी । अत्रानादरणमनुक्त्वा गमनम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी वा । दर्शनात् दर्शनमात्रात् । क्रोधवेगेन कथं मत्स्वामिनोग्रे स्वयं राजोपचारेण तिष्ठति दुरात्मेति कोपातिशयेनेत्यर्थः । सत्त्वेन मनोबलेन । बलेन कायबलेन । पुप्लुवे गोपुरमुद्दिश्येति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ स्थित्वेति ॥ गोपुरस्थले स्थित्वेत्यन्वयः ।

पश्यतां वानरेन्द्राणां राघवस्यापि पश्यतः ॥ दर्शनाद्राक्षसेन्द्रस्य सुग्रीवः सहसोत्थितः ॥ ७ ॥ क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्त्वेन च बलेन च ॥ अचलाग्रादथोत्थाय पुप्लुवे गोपुरस्थले ॥ ८ ॥ स्थित्वा मुहूर्तं संप्रेक्ष्य निर्भयेनान्तरात्मना ॥ तृणीकृत्य च तद्रक्षः सोब्रवीत्परुषं वचः ॥ ९ ॥ लोकनाथस्य रामस्य सखा दासोस्मि राक्षस ॥ न मया मोक्ष्यसेद्य त्वं पार्थिवेन्द्रस्य तेजसा ॥ १० ॥ इत्युक्त्वा सहसोत्पत्य पुप्लुवे तस्य चोपरि ॥ आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयित्वापतद्भुवि ॥ ११ ॥ समीक्ष्य तूर्णमायान्तमाबभाषे निशाचरः ॥ सुग्रीवस्त्वं परोक्षं मे हीनग्रीवो भविष्यसि ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वोत्थाय तं क्षिप्रं बाहुभ्यामाक्षिपत्तले ॥ कन्तुवत्तं समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः ॥ १३ ॥ परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्परं शोणितदिग्धदेहौ ॥ परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिंशुकौ यथा ॥ १४ ॥ मुष्टिप्रहारैश्च तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातैः ॥ तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूपं महाबलौ वानरराक्षसेन्द्रौ ॥ १५ ॥ ॥ ॥

अन्तरात्मना मनसा ॥ ९ ॥ लोकनाथस्येति ॥ रामाभिप्रायेण सखा वस्तुतो दासोस्मीति भावः । मया मत्तः । औद्धत्यं परिहरति—पार्थिवेन्द्रस्य तेजसेति ॥ १० ॥ इत्युक्त्वेति ॥ स्पष्टः ॥ ११ ॥ समीक्ष्येति ॥ आयान्तं सुग्रीवमिति शेषः । परोक्षं ममासन्निधाने त्वं सुग्रीवः शोभनग्रीवः । प्रत्यक्षं तु हीनग्रीवो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वेति ॥ तले गोपुरतले । आक्षिपत् अपातयत् । कन्तुवत्समुत्थाय कन्तुकवज्झटित्युत्पत्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ परस्परमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ आरम्भे दृढपरीरम्भेण स्वेदसिक्तगात्रौ । ततः खरतरनखक्षतेन शोणितलिप्तशरीरौ । ततो दृढाश्लिष्टतया

निरुद्धचेष्टौ निष्पन्दौ । ततः परस्परत्यागे कुसुमितशाल्मलीकिंशुकाविव स्थितौ । तौ वानरराक्षसेन्द्रौ । मुष्टिप्रहारैः । मुष्टीनां व्यथायां तलप्रहारैः । तत्पीडायाम् अरत्निघातैः निष्कनिष्ठमुष्टियुक्तप्रकोष्ठप्रहारैः । अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिनेत्यमरः । तद्बाधायां कराग्रघातैः । असह्यरूपम् अत्यन्तासह्यम् । प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययः । युद्धं चक्रतुः ॥ १४ ॥ १५ ॥ कृत्वेत्यादिसार्द्धश्लोक एकान्वयः ॥ नियुद्धं मल्लयुद्धं बाहुयुद्धं वा । नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यादित्यमरः । गोपुरवेदिमध्ये चिरं कालं नियुद्धं कृत्वा । तत उत्क्षिप्य परस्परमूर्ध्वं क्षिप्त्वा । आक्षिप्य आकृष्य । परस्परं देहौ विनम्य विनाम्य । पादक्रमात् पादविन्यासविशेषात् । गोपुरवेदिलग्नौ पदात्पदं पश्चाच्चलित्वा पुनर्युद्धार्थमवसरप्रतीक्षतया गोपुरवेदिकायां निश्चलं स्थिताविःत्यर्थः ।

कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये ॥ उत्क्षिप्य चाक्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ ॥ अन्योन्यमाविध्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः सालनिखातमध्ये ॥ १६ ॥ उत्पेततुर्भूतलमस्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वभिनिश्वसन्तौ ॥ आलिङ्ग्य चावल्गय च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ ॥ १७ ॥ संरम्भशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ संचेरतुः संप्रति युद्धमार्गैः ॥ शार्दूलसिंहाविव जातदर्पौ गजेन्द्रपोताविव संप्रयुक्तौ ॥ १८ ॥ संहत्य चापीड्य च तावुरोभ्यां निपेततुर्वै युगपद्धरण्याम् ॥ उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपन्तौ संचक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः ॥ १९ ॥

आविध्य बाहुभ्यां संवेष्ट्य विलग्नदेहौ श्लिष्टदेहौ सन्तौ । सालनिखातयोः प्राकारपरिखयोर्मध्ये पेततुः ॥ १६ ॥ उत्पेततुरिति ॥ लाघवातिशयेन भूतलमस्पृष्ट्वैव उत्पेततुः । ततो मुहूर्तं तूष्णीं स्थित्वा श्रमवशादभिनिश्श्वसन्तौ पुनरालिङ्ग्य स्वयमेव स्वशरीरमालिङ्ग्य आवल्गय आप्लुत्य बाहुयोक्त्रैः बाहुपाशैः संयोजयामासतुः । देहाविति शेषः । निबिडं बबन्धतुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ संरम्भेति ॥ संरम्भः अभिनिवेशः । शिक्षा अभ्यासः । बलं शक्तिः । एतैः संप्रयुक्तौ संयुक्तौ सन्तौ संप्रति युद्धमार्गैः चातुर्येण । परस्परग्रहणानुकूलक्रमैरित्यर्थः । संप्रति तदानीमित्यर्थ इत्येके । शार्दूलसिंहौ शार्दूलश्रेष्ठौ । संप्रयुक्तौ सन्तौ गजेन्द्रपोतौ कलभौ ॥ १८ ॥ संहत्येति ॥ संहत्य संयोज्य । उरोभ्यामन्योन्यमापीड्य धरण्यां युगपन्निपेततुः । अथ उद्यम्य उद्धृत्य अधिक्षिपन्तौ पातयन्तौ । एवं बहुयुद्धमार्गैः बहुयुद्धप्रकारैः । संचक्रमाते संचेरतुः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

व्यायामशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ ॥ बाहूत्तमैर्वारणवारणाभैर्निवारयन्तौ वरवारणाभौ ॥ २० ॥ चिरेण कालेन तु संप्रयुक्तौ संचेरतुर्मण्डलमार्गमाशु ॥ २१ ॥ तौ परस्परमासाद्य
यत्तावन्योन्यसूदने ॥ मार्जाराविव भक्षार्थे वितस्थाते मुहुर्मुहुः ॥ २२ ॥ मण्डलानि विचित्राणि स्थानानि
विविधानि च ॥ गोमूत्रिकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ २३ ॥ तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि
च ॥ परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनम् ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

व्यायामेति ॥ खुरल्यां श्रमजयाय कृतोभ्यासो व्यायामः तद्रूपा या शिक्षा तद्बलेन तदतिशयेन संप्रयुक्तौ संयुक्तौ । वार्यन्ते एभिरिति वारणाः आलानस्तम्भाः । वारणवारणाभैः बाहूत्तमैः अन्योन्यमाशु निवारयन्तावपि क्लमं श्रमम् न जग्मतुः ॥ २० ॥ चिरेणेत्यर्द्धम् ॥ चिरेण कालेन बहुकालेन । संप्रयुक्तौ युद्ध्यमानौ तौ । मण्डलमार्गं चक्राकारमार्गम् । चेरतुः चक्रतुरित्यर्थः । अयं च वक्ष्यमाणमार्गान्तराणामप्युपलक्षणम् ॥ ॥ २१ ॥ तदेव प्रपञ्चयति—तावित्यादिना ॥ परस्परमासाद्य अन्योन्यसूदने अन्योन्यहिंसने यत्तौ यत्नवन्तौ । भक्ष्यत इति भक्षः भक्ष्यद्रव्यम् । तदर्थे तन्निमित्तम् । मार्जाराविव वितस्थाते विशेषेण तस्थतुः । “समवप्रविभ्यस्थः” इत्यात्मनेपदम् । भक्षग्रहणदत्तावधानौ मार्जाराविव निश्चलं तस्थतुरित्यर्थः । मुहुर्मुहुरित्यनेन मध्ये मध्ये मण्डलादिसंचारो व्यज्यते ॥ २२ ॥ मण्डलानीत्यादि चतुःश्लोक्येकान्वया ॥ मण्डलानि परिभ्रमणविशेषान् । यथाह भरतः—एकपादप्रचारो यः स चारीत्यभिधीयते । द्विपादक्रमणं यत्तु करणं नाम तद्भवेत् ॥ करणानां समायोगात्खण्डमित्यभिधीयते । खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥ इति । विचित्राणि सव्यमपसव्यं सव्यापसव्यमर्द्धभ्रमणमित्यादिभेदाद्भिन्नानि । स्थानानि व्याघ्रसिंहादितुल्यावस्थानानि वैष्णवादिस्थानानि । पादयोः पूर्वापरतिर्यग्विक्षेपादिका विन्यासविशेषा इति यावत् । तदाह भरतः—वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि षण्नृणाम् ॥ इति । पञ्चेति धनुर्वेदे । एषां लक्षणादिकथने ग्रन्थगौरवं स्यादिति तन्नाद्रियते । गोमूत्रिकाणि गोमूत्रसरणिसदृशानि गमनानि । गोमूत्रशब्दात्तदाकारगमनवाचकान्मत्वर्थे ठन्प्रत्ययः । गोमूत्रिकाणां चित्रत्वं गमनागमनादिभेदात् । गतप्रत्यागतानि उपसर्पणापसर्पणानि । एते उभयगतिप्रचारभेदाः ॥ तिरश्चीनगतानि तिर्यग्गमनानि ।

वक्रगतानि सव्यापसव्यसंचरणानि । परिमोक्षं स्थानचालनेन प्रहाराणां मोघकरणम् । वर्जनं प्रतिप्रयोगेन परिहरणम् । परिधावनम् एकस्य तिष्ठतः समन्तादन्यस्य गमनागमनम् । अभिद्रवणम् आभिमुख्येन शीघ्रं गमनम् । आप्लावम् अल्पाङ्गत्वानल्पाङ्गत्वादिभिर्विनम्य गमनम् । ईषद्गमनं वा । मण्डूकवद्गमनमित्यर्थः । आस्थानं च सविग्रहं विग्रहसहितमास्थानम् । विगृह्य केवलासनं प्रगृह्य निर्भयावस्थानमिति वार्थः । परावृत्तं पराङ्मुखगमनम् । अपावृत्तं स्थित्वैव पश्चाच्चलनम् । अवद्रुतं जिघृक्षया शरीरं संकुच्यावनम्य गमनम् । अवप्लुतं प्रतियोधिनं पादेन प्रहर्तुमधोमुखेन प्लवनम् । उपन्यस्तं प्रतियोधिबाहुग्रहणार्थं स्वबाहुप्रसारणम् । अपन्यस्तं प्रतियोधिग्रहणवञ्चनार्थं स्वबाह्वोरपक्षेपणम् । एवं खड्गविद्यामल्लशास्त्रादिषूपदिश्यते । तत्तन्निदर्शने

अभिद्रवणमाप्लावमास्थानं च सविग्रहम् ॥ परावृत्तमपावृत्तमवद्रुतमवप्लुतम् ॥ २५ ॥ उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशारदौ ॥ तौ संचेरतुरन्योन्यं वानरेन्द्रश्च रावणः ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायाबलमथात्मनः ॥ आरब्धुमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः ॥ २७ ॥ उत्पपात तदाकाशं जितकाशी जितक्लमः ॥ रावणः स्थित एवात्र हरिराजेन वञ्चितः ॥२८॥ अथ हरिवरनाथः प्राप्य संग्रामकीर्तिं निशिचरपतिमाजौ योजयित्वा श्रमेण ॥ गगनमतिविशालं लङ्घयित्वार्कसूनुर्हरिवरगणमध्ये रामपार्श्वं जगाम ॥ २९ ॥ ॥ ॥

नितान्तं ग्रन्थगौरवं स्यात् । अतस्तदुपेक्ष्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अन्तरे अवकाशे । मायाबलं परितोनेकरावणप्रदर्शनम् । आरब्धुमुपसंपेदे कर्तुमुपचक्रमे । तं मायोपक्रमम् । जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी । रावणस्य मायाबलोपक्रम एव निर्मायं युद्ध्यमानस्य सुग्रीवस्य जय इति ज्ञेयम् । जितक्लमः जितश्रमः । बलिना चिरं मल्लयुद्धकरणादिति भावः । अत्र प्रासादे स्थित एव रावणो वञ्चितः पुनरागमने प्रतारितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अथेति ॥ हरिवरनाथः क्षणेन रावणहरणार्हपरिकरानियन्ता । रामभक्तिरेव स्वयंगमनहेतुरिति भावः । प्राप्य संग्रामकीर्तिम् । रामस्य युद्धादागतां कीर्तिं स्वयमाजहारेति भावः । निशिचरपतिम् । तत्सदृशेष्वनेकेषु विद्यमानेष्वपि तान् तृणीकृत्य तेनैव युद्धं कृतवानिति भावः । आजौ । रावणवन्न च्छद्मना युद्धकृत् किन्तु मर्यादयेति भावः । योजयित्वा श्रमेण इतः पूर्वं तदज्ञातेन

श्रमेण योजयित्वा । योजनं हि पूर्वमसंभावितस्यैव रावणस्य श्रमफलम् । आत्मनस्तु कीर्तिरिति भावः । गगनमतिविशालं लङ्घयित्वार्कसूनुः स्वस्यादित्यपुत्रत्वज्ञापनायाकाशमयत्नेनालङ्घयत् । अर्कसूनुः अज्ञातगमनवेगः । हरिवरगणमध्ये विनयेन स्वातिशयमप्रकाशयन् वानरेष्वन्यतम इति स्थितः । रामपार्श्वं जगाम रावणशिरोऽनादायागतोहं कथमस्याग्रे तिष्ठेयमिति पार्श्वे स्थितः । निशिचरपतिं श्रमेण योजयित्वा जगामेत्यनेन रामस्य प्रतिज्ञाहानिर्मा प्रसाक्षीदिति रावणमहत्त्वैवागत इति सूचितम् । मायाप्रयोगारम्भे समागमनं स्वेनापि मायाप्रयोगे रामस्य कोपः स्यादित्याशयात् ॥ २९ ॥ इतीति ॥ रघुवरनृपसूनोः रामस्य । तरुमृगगणमुख्यैः वानरगणमुख्यैः ॥ ३० ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० रत्नकिरी ० युद्धकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

इति स सवितृसूनुस्तत्र तत्कर्म कृत्वा पवनगतिरनीकं प्राविशत्संप्रहृष्टः ॥ रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन् युद्धहर्षं तरुमृगगणमुख्यैः पूज्यमानो हरीन्द्रः ॥ ३० ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥

अथ तस्मिन्निमित्तानि दृष्ट्वा लक्ष्मणपूर्वजः ॥ सुग्रीवं संपरिष्वज्य तदा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ असंमन्त्र्य मया सार्धं तदिदं साहसं कृतम् ॥ एवं साहसकर्माणि न कुर्वन्ति जनेश्वराः ॥ २ ॥ संशये स्थाप्य मां चेदं बलं च सबिभीषणम् ॥ कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रिय ॥ ३ ॥ इदानीं मा कृथा वीर एवंविधमचिन्तितम् ॥ त्वयि किंचित्समापन्ने किं कार्यं सीतया मम ॥ ४ ॥ ॥ ॥

अथ लङ्कावरोध एकचत्वारिंशे—अथेति ॥ तस्मिन्सुग्रीवे । निमित्तानि युद्धचिह्नानि । निमित्तं हेतुलक्ष्मणोरित्यमरः ॥ १ ॥ असंमन्त्र्येति ॥ जनेश्वराः राजानः । न कुर्वन्ति अस्मादृशपरिजने विद्यमाने न कुर्वन्तीत्यादरोक्तिः ॥ २ ॥ संशय इति ॥ संशये संशयपदे । त्वत्साहसेऽस्मदादीनां जीवनं दुर्लभमिति भावः ॥ ३ ॥ इदानोमित्यादि श्लोकद्वयम् ॥ इदानीम् अद्यप्रभृति । अचिन्तितम् अविचारितम् । एवंविधं साहसं मा कृथाः । कुत इत्यत्राह—त्वयीति । त्वयि किञ्चित्समापन्ने । वानरेति संबोधनम् । प्राप्ते मम सीतया किं कार्यं किं प्रयोजनम् । अभिनववत्सवात्सल्येन पूर्ववत्समनभिलषन्ती वत्सला गौरिव नित्यानपायिनीमपि सीतामनादृत्य तदानीमाश्रिते वानरमात्रेत्यभिनिवेशं कुर्वतो रामस्य वात्सल्यातिशय उच्यते । सीतया अर्थो वा एष आत्मनो यत्पत्नीत्यर्धशरीरभूतया न मे किञ्चित्कार्यम् । भरतेन यवीयसेति कनिष्ठत्वमुच्यते । भ्राता स्वा मूर्तिरात्मन इत्युक्तभरतादिनापि न मे कि-

श्चित्प्रयोजनम् । स्वशरीरेण वा, आत्मानं सर्वथा रक्षेद्दारैरपि धनैरपीत्युक्तशरीरेण वा किं क्रियते ॥ ४ ॥ ५ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—त्वयीत्यादिना ॥ पूर्वं त्वय्यनागते सति । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण मे मतिः निश्चितासीत् । जानतश्चापीति विशेषणेन अस्थाने भयशङ्कित्वोक्त्या वात्सल्यातिशय उक्तः । इतिशब्दार्थमाह—हत्वेति ॥ प्रतिज्ञानिर्वाहार्थमिति भावः । अभिषिच्येति । अन्यथा शरणागतिवैफल्यादिति भावः । भरत इति । अन्यथा कुलधर्मोच्छेदादिति भावः । महाबलेत्यनन्तरमितिकरणस्यान्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तमेवमित्यादि सार्धश्लोकः ॥ पौरुषं त्वद्दास्यरूपं पुरुषधर्ममित्यर्थः । अत एव हि पूर्वं

भरतेन महाबाहो लक्ष्मणेन यवीयसा ॥ शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ॥ ५ ॥ त्वयि चानागते पूर्वमिति मे निश्चिता मतिः ॥ जानतश्चापि ते वीर्यं महेन्द्रवरुणोपम ॥ ६ ॥ हत्वाहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनम् ॥ अभिषिच्य च लङ्कायां बिभीषणमथापि च ॥ भरते राज्यमावेश्य त्यक्ष्ये देहं महाबल ॥ ७ ॥ तमेवंवादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ ८ ॥ तव भार्यापहर्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् ॥ मर्षयामि कथं वीर जानन्पौरुषमात्मनः ॥ ९ ॥ इत्येवंवादिनं वीरमभिनन्द्य स राघवः ॥ लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च ॥ बलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठेम लक्ष्मण ॥ ११ ॥ लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितम् ॥ निबर्हणं प्रवीराणामृक्षवानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ वाताश्च परुषा वान्ति कम्पते च वसुन्धरा ॥ पर्वताग्राणि वेपन्ते पतन्ति धरणीरुहाः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

रावणान्तिके दासोस्मीत्युक्तवान् । जानन्नित्यनेन दासस्य कर्मैवेदं न तु साहसमित्युच्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथ रामस्योत्साहविशेषं दर्शयति—इत्येवमिति ॥ लक्ष्मिसम्पन्नमित्यत्र "इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य" इति ह्रस्वः । लक्ष्मीरत्र निमित्तदर्शनजः सन्तोषः ॥ १० ॥ परिगृह्येति ॥ संविभज्य तत्तद्यूथपाधीनं कृत्वा व्यूह्य गरुडादिरूपेण स्थापयित्वा ॥ ११ ॥ लोकेति ॥ लोकक्षयकरं लोकक्षयसूचकम् । भीमं भयंकरम् । भयं भयनिमित्तम् । न केवलं लोकस्य प्रवीराणां चेत्याह—निबर्हणमिति । विनाशसूचकमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तदेव भयनिमित्तं प्रपञ्चयति—वाता इति ॥ पतन्ति अनिमित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥

मेघा इति ॥ क्रव्यादसंकाशाः श्येनादिसदृशसंस्थानाः । परुषाः क्रूरवेषाः । क्रूराः लोकक्षयसूचकाः । मिश्रं जलमिति शेषः ॥ १४ ॥ रक्तेति ॥ स्पष्टः ॥ १५ ॥ आदित्यमिति ॥ आदित्यमभि आदित्याभिमुखम् । दीनाः दीनवेषाः । दीनस्वराः दैन्यसूचकस्वरवन्तः । अत एव घोराः भयंकराः । अप्रशस्ताः हीनाः शिवादयः ॥ १६ ॥ रजन्यामिति ॥ कृष्णरक्तान्तपर्यन्तः कृष्णान्तो रक्तपर्यन्तश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ह्रस्व इति ॥ ह्रस्वः व्याममात्रः । रूक्षः भयंकरः । अप्रशस्तः अशुभकरः । सुलोहितः रक्तमध्यः । परिवेषः लोकस्य संक्षये यथा तथा । दृश्यत इति शेषः ॥ १८ ॥ आदित्येत्यादिसार्ध-

मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वनाः ॥ क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिन्दुभिः ॥ १४ ॥ रक्तचन्दनसंकाशा सन्ध्या परमदारुणा ॥ ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलम् ॥ १५ ॥ आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भयम् ॥ दीना दीनस्वरा घोरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः ॥ १६ ॥ रजन्यामप्रकाशश्च संतापयति चन्द्रमाः ॥ कृष्णरक्तांशुपर्यन्तो यथा लोकस्य संक्षये ॥ १७ ॥ ह्रस्वो रूक्षो प्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः ॥ १८ ॥ आदित्यमण्डले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते ॥ दृश्यन्ते न यथावच्च नक्षत्राण्यभिवर्तते ॥ युगान्तमिव लोकस्य पश्य लक्ष्मण शंसति ॥१९॥ काकाः श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परिपतन्ति च ॥ शिवाश्चाप्यशिवा वाचः प्रवदन्ति महास्वनाः ॥ २० ॥ क्षिप्रमद्य दुराधर्षां लङ्कां रावणपालिताम् ॥ अभियाम जवेनैव सर्वतो हरिभिर्वृताः ॥ २१ ॥ इत्येवं संवदन्वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ॥ तस्मादवातरच्छीघ्रं पर्वताग्रान्महाबलः ॥ २२ ॥ ॥

श्लोकः ॥ लक्ष्म चन्द्रकलङ्क इवेत्यर्थः । तथैव छान्दोग्ये–यदादित्यस्य कृष्णं रूपमित्यत्र उत्पातकाले तथा दृश्यत इति व्याख्यातम् । नक्षत्राणि यथावत् यथाप्रकारेण न दृश्यन्ते । मलिनानि दृश्यन्त इत्यर्थः । उक्तं निमित्तजातं लोकस्य युगान्तं शंसतीवाभिवर्तत इति योजना ॥ १९ ॥ काका इति ॥ नीचैः ह्रस्वं वेदिकास्थानं परिपतान्ति प्राप्नुवन्ति । शिवा इति । अप्रशस्तमृगजात्युक्तावपि पुनरुक्तिरशुभाधिक्यात् ॥ २० ॥ क्षिप्रमिति ॥ अभियामेति वर्तमानकाले लोट् ॥ २१ ॥ इत्येवमिति ॥ स्पष्टः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

अवतीर्येति ॥ तस्मात्सुवेलात् । बलमित्यनेन सर्वं बलं न सुवेलमारुहदिति गम्यते ॥२३॥ सन्नह्येति ॥ राघवः ससुग्रीवः सन् । कपिराजबलं कपिश्रेष्ठानां
बलम् । सन्नह्य प्रोत्साह्य । काले युद्धकाले । संयुगाय युद्धाय । अभ्यचोदयत् ॥२४॥ तत इति ॥ काले प्रातःकाले ॥ २५ ॥ तमिति ॥ स्पष्टः ॥२६॥ तत
इति ॥ पृतना सेना ॥२७॥ शैलेति ॥ कुञ्जरप्रख्याः गजतुल्याः । परवारणाः शत्रुवारकाः॥२८॥ ताविति ॥ स्पष्टः॥२९॥पताकेत्यादिश्लोकद्वयम् ॥

अवतीर्यं च धर्मात्मा तस्माच्छैलात्स राघवः ॥ परैः परमदुर्धर्षं ददर्श बलमात्मनः ॥ २३ ॥ सन्नह्य तु स सुग्रीवः
कपिराजबलं महत् ॥ कालज्ञो राघवः काले संयुगायाभ्यचोदयत् ॥ २४ ॥ ततः काले महाबाहुर्बलेन महता
वृतः ॥ प्रस्थितः पुरतो धन्वी लङ्कामभिमुखः पुरीम् ॥ २५ ॥ तं बिभीषणसुग्रीवौ हनुमान् जाम्बवान्नलः ॥ ऋक्षराजस्तथा
नीलो लक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा ॥ २६ ॥ ततः पश्चात्सुमहती पृतनर्क्षवनौकसाम् ॥ प्रच्छाद्य महतीं भूमिमनुयाति
स्म राघवम् ॥ २७ ॥ शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् ॥ जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः परवारणाः
॥ २८ ॥ तौ तु दीर्घेण कालेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रावणस्य पुरीं लङ्कामासेदतुररिन्दमौ ॥२९॥ पताकमालिनीं
रम्यामुद्यानवनशोभिताम् ॥ चित्रवप्रां सुदुष्प्रापामुच्चैःप्राकारतोरणाम् ॥ ३० ॥ तां सुरैरपि दुर्धर्षां रामवाक्यप्रचोदिताः
॥ यथानिवेशं संपीड्य न्यविशन्त वनौकसः ॥ ३१ ॥ लङ्कायास्तूत्तरद्वारं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ रामः सहानुजो
धन्वी जुगोप च रुरोध च ॥३२॥ लङ्कामुपनिविष्टश्च रामो दशरथात्मजः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीरः पुरीं रावणपालिताम्
॥ उत्तरद्वारमासाद्य यत्र तिष्ठति रावणः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

पताकमालिनीमित्यत्र “ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्” इति ह्रस्वः । उद्यानं कृत्रिमवनम् । चित्रवप्रां चित्रचयाम् । यथानिवेशं यथास्थानम् । रामवचोऽन्यूनं
स्वं स्वं स्थानमनतिक्रम्येत्यर्थः । संपीड्य उपरुध्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥ लङ्कायामिति ॥ जुगोप परपरिभवादात्मीयं बलं ररक्षेत्यर्थः । रुरोधेत्यनेन
शिखरं तत्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशमित्युक्तत्रिकूटशिखरारोहणमर्थसिद्धम् ॥ ३२ ॥ लङ्कामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ लक्ष्मणानुचरो वीर

इति पाठः । रावणो यत्र तिष्ठति तदुत्तरद्वारमासाद्य लङ्कामुपनिविष्ट इत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ लक्ष्मणानुचरो राम इति पाठे रमयतीति व्युत्पत्त्या रामविशेषणम् ॥ ३३ ॥ रामेणैव निरोद्धव्यत्वे हेतुमाह—नान्य इत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ लघूनाम् अल्पसाराणाम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विन्यस्तानीति ॥ विन्यस्तानि द्वारोपान्तवेदिकादिष्विति शेषः ॥ ३६ ॥ पूर्वमिति ॥ मैन्देन द्विविदेन चेत्यादिना प्रतिद्वारमधिकयूथपतिगमनस्यात्रोक्तत्वात्पूर्वं रामेण

नान्यो रामाद्धि तद्द्वारं समर्थः परिरक्षितुम् ॥ रावणाधिष्ठितं भीमं वरुणेनेव सागरम् ॥ ३४॥ सायुधै राक्षसैर्भीमैरभिगुप्तं
समन्ततः ॥ लघूनां त्रासजननं पातालमिव दानवैः ॥ ३५ ॥ विन्यस्तानि च योधानां बहूनि विविधानि च ॥ ददर्शायुधजालानि
तत्रैव कवचानि च ॥ ३६ ॥ पूर्वं तु द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः ॥ अतिष्ठत्सह मैन्देन द्विविदेन च
वीर्यवान् ॥ ३७ ॥ अङ्गदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः ॥ ऋषभेण गवाक्षेण गजेन गवयेन च ॥ ३८ ॥ हनुमान्पश्चिमद्वारं
ररक्ष बलवान् कपिः ॥ प्रमाथिप्रघसाभ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः ॥ ३९ ॥ मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत ॥
सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः सुपर्णश्वसनोपमैः ॥ ४० ॥ वानराणां तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः ॥ निपीड्योपनिविष्टाश्च
सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ४१ ॥ शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सबिभीषणः ॥ द्वारे द्वारे हरीणां तु कोटिं कोटिं न्यवेशयत् ॥ ४२ ॥ पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् ॥ अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ ४३ ॥
ते तु वानरशार्दूलाः शार्दूला इव दंष्ट्रिणः ॥ गृहीत्वा द्रुमशैलाग्रान् हृष्टा युद्धाय तस्थिरे ॥ ४४ ॥

ते नियुक्ता इति ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥ अङ्गद इति ॥ स्पष्टः ॥ ३८ ॥ हनुमानिति ॥ स्पष्टः ॥ ३९ ॥ मध्यम इति ॥ दुर्जयरावणेन्द्रजिदधिष्ठितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये तदुभयद्वारनिरोधकानां काकाक्षिन्यायेन साहाय्यं कर्तुं सुग्रीवः स्वयमतिष्ठदिति ज्ञेयम् । पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ इति वक्ष्यमाणत्वात् । सुपर्णः गरुडः ॥ ४० ॥ वानराणामिति ॥ स्पष्टः ॥ ४१ ॥ शासनेनेति ॥ स्पष्टः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ते त्विति ॥ वानरशार्दूलाः वानरश्रेष्ठाः । शैलाग्रानिति पुंस्त्वमार्षम् ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

सर्वे विकृतलाङ्गूलाः सर्वे दंष्ट्रानखायुधाः ॥ सर्वे विकृताचित्राङ्गाः सर्वे च विकृताननाः ॥ ४५ ॥ दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥४६ ॥ सन्ति चौघबलाः केचित्केचिच्छतगुणोत्तराः ॥ अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः ॥ ४७ ॥ अद्भुतश्च विचित्रश्च तेषामासीत्समागमः ॥ तत्र वानरसैन्यानां शलभानामिवोद्यमः ॥ ४८ ॥ परिपूर्णमिवाकाशं संछन्नेव च मेदिनी ॥ लङ्कामुपनिविष्टैश्च संपतद्भिश्च वानरैः ॥ ४९ ॥ शतं शतसहस्राणां पृथगृक्षवनौकसाम् ॥ लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुरन्ये योद्धुं समन्ततः ॥ ॥ ५० ॥ आवृतः स गिरिः सर्वैस्तैः समन्तात् प्लवङ्गमैः ॥ ५१ ॥ अयुतानां सहस्रं च पुरीं तामभ्यवर्तत ॥ ५२ ॥ वानरैर्बलवद्भिश्च बभूव द्रुमपाणिभिः ॥ संवृता सर्वतो लङ्का दुष्प्रवेशापि वायुना ॥ ५३ ॥ ॥

सर्वे इति ॥ विकृतलाङ्गूलाः ऊर्ध्वं प्रसारितपुच्छाः । विकृतचित्राङ्गा इत्यत्र विकृतत्वं कोपरक्तमुखनेत्रत्वम् । अत एव चित्रं चित्रवर्णम् अङ्गं येषां ते तथोक्ता इति विग्रहः । विकृताननाः राक्षसविडम्बनाय कुटिलितमुखाः ॥ ४५ ॥ दशेति ॥ दशगुणोत्तराः शतनागबला इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सन्तीति ॥ ओघबलाः ओघसङ्ख्याकनागबलाः । शतगुणोत्तराः ओघसङ्ख्याकनागबलेभ्यः शतगुणेन उत्तराः श्रेष्ठा इत्यर्थः । अप्रमेयबलाः अपरिच्छेद्यबलाः ॥४७॥ अद्भुत इति ॥ अद्भुतः आश्चर्यभूतः । विचित्रः वानरगोपुच्छभल्लूकजुष्टतया नानावर्णः । तत्र लङ्कायाम् । तेषां वानरसैन्यानाम् समागमः आगमनं शलभानां शरभाणाम् अष्टपादमृगाणाम् उद्यमः समागम इव आसीत् । तथा भयंकरोभूदित्यर्थः । यद्वा यथा शलभानां समागमो युगपत् भवति तथेति युगपत्पतने दृष्टान्तः ॥ ४८ ॥ परिपूर्णमिति ॥ अत्र इवशब्दद्वयमपि वाक्यालङ्कारे । उपनिविष्टैः पृथिवी पूर्णा । संपतद्भिः आगच्छद्भिस्तु आकाशं पूर्णम् । भूमाववकाशाभावादिति भावः ॥४९॥ शतमिति ॥ शतसहस्राणाम् ऋक्षवनौकसां शतं पूर्वनियुक्तेभ्योऽतिरिक्तम् लङ्काद्वाराण्युपाजगाम । अन्ये वानराः समन्ततः युद्धार्थमुपाजग्मुरित्यन्वयः ॥ ५० ॥ आवृत इत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ स गिरिः त्रिकूटः ॥५१ ॥ अयुतानामित्यर्धम् ॥ अयुतानां सहस्रं च तां पुरीमभ्यवर्ततेत्यनेन पूर्वोक्तस्य द्वारावरणस्यानन्तरम्।अयुतानां सहस्रं च पुरीं तां पर्यवारयदित्युच्यते ॥५२॥ वानरैरिति ॥ दुष्प्रवेशा बभूवेत्यन्वयः॥५३॥

राक्षसा इति ॥ अभिनिपीडिताः उपरुद्धाः राक्षसाः । विस्मयमाश्चर्यं जग्मुः ॥ ५४॥ महानिति ॥ तत्र त्रिकूटशिखरे । भिन्नस्य भिन्नमर्यादस्य । सागरस्येव अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य बलौघस्य । सलिलस्वनो यथा स्यात् तथा महाञ्छब्दो बभूवेति योजना । अतो न यथाशब्दवैयर्थ्यम् ॥ ५५ ॥ तेनेति ॥ सशैलवनकाननेत्यत्र वनम् उद्यानम् ॥ ५६॥ रामेति ॥ सुग्रीवेणेति रक्ष्यसाहित्यमुच्यते ॥ ५७ ॥ राघव इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ वधे विषये । आनन्तर्यम् अनन्तरकर्तव्यम् । अभिप्रेप्सुः प्राप्तुमिच्छुः । संमन्त्र्य दूतः प्रेषणीय इति विचार्य । निश्चित्य अङ्गद एव प्रेषणीय इति नि-

राक्षसा विस्मयं जग्मुः सहसाभिनिपीडिताः ॥ वानरैर्मेघसंकाशैः शक्रतुल्यपराक्रमैः ॥ ५४ ॥ महान् शब्दोभवत्तत्र बलौघस्याभिवर्ततः ॥ सागरस्येव भिन्नस्य यथा स्यात्सलिलस्वनः ॥ ५५ ॥ तेन शब्देन महता सप्राकारा सतोरणा ॥ लङ्का प्रचलिता सर्वा सशैलवनकानना ॥ ५६ ॥ रामलक्ष्मणगुप्ता सा सुग्रीवेण च वाहिनी ॥ बभूव दुर्धर्षतरा सर्वैरपि सुरासुरैः ॥ ५७ ॥ राघवः सन्निवेश्यैव सैन्यं स्वं रक्षसां वधे ॥ संमन्त्र्य मन्त्रिभिः सार्धं निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ आनन्तर्यमभिप्रेप्सुः क्रमयोगार्थतत्त्ववित् ॥ ५८ ॥ बिभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् ॥ अङ्गदं वालितनयं समाहूयेदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥ गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनात्कपे ॥ लङ्घयित्वा पुरीं लङ्कां भयं त्यक्त्वा गतव्यथः ॥ ६० ॥ भ्रष्टश्रीक गतैश्वर्य मुमूर्षो नष्टचेतन ॥ ऋषीणां देवतानां च गन्धर्वाप्सरसां तथा ॥ ६१ ॥ ॥

र्धार्य । क्रमयोगार्थतत्त्ववित् क्रमयुक्ता योगाः सामाद्युपायाः तेषामर्थः फलं तस्य तत्त्वं याथार्थ्यं वेत्तीति तथोक्तः । राजधर्ममनुस्मरन् युयुत्सया शत्रुपुरं प्रत्यागता राजानः युद्धार्थं दूतमुखेन प्रथममाह्वयन्तीत्येवं रूपम् राजधर्ममनुस्मरन् । बिभीषणस्यानुमते अनुमतौ सत्याम् अङ्गदं समाहूयेदमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ गत्वेति ॥ हे सौम्य गतव्यथः गतश्रमः सन् । लङ्कां पुरीं तत्प्राकारं लङ्घयित्वा भयं त्यक्त्वा दशग्रीवं मद्वचनात् ब्रूहि मयोक्तमिति ब्रूहीत्यर्थः । कपे इत्यनेन लङ्घनसामर्थ्यं द्योतयति ॥ ६० ॥ भ्रष्टश्रीकेत्यादि ॥ भ्रष्टश्रीक भ्रष्टप्रायद्रविण । गतैश्वर्य गतप्रायनियन्तृत्व । संपदि भ्रष्टायामपि लोके नियन्तृत्वं संभवति । तदपि नास्तीत्यर्थः । तदुभयाभावेपि जीवनाशा संभवति सापि नास्तीत्याह—मुमूर्षो इति ।

तदानीमपि ज्ञानं संभवति तदपि नास्तीत्याह–नष्टचेतनेति । नागानां सर्पाणाम् । अवलिप्तेन गर्वितेन त्वया ऋषिप्रमुखानां यत्पापं कृतं यो द्रोहः कृतः । तस्य कारणभूतः स्वयंभुवरदानजो दर्पो गतः गतप्राय इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह–यस्येति । दण्डधरः नियन्ता अहं यस्य ते दण्डं धारयमाणः करिष्यमाण इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ एवंविधस्य नियमने तव किं भविष्यतीत्यत्राह–पदवीमिति ॥ पदवीं तेषु कृतं परिभवं तमपि गमिष्यसीत्यर्थः । यद्वा पदवीं लोकम् । युद्धे स्थितः सन् तेषां लोकं गमिष्यसि । युद्धे स्थित्वा सर्वपापविशुद्धः सन् गतिं गमिष्यसि । ततस्तूर्णमागच्छेति भावः ॥ ६४ ॥ बलेनेति ॥ मायया मारीचमायया । माम् अतिक्रामयित्वा अपवाह्य । ल्यबभाव आर्षः । येन बलेन यद्बलमवलम्ब्य सीतां हृत-

नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर ॥ यच्च पापं कृतं मोहादवलिप्तेन राक्षस ॥ ६२ ॥ नूनमद्य गतो
दर्पः स्वयंभूवरदानजः ॥ यस्य दण्डधरस्तेहं दाराहरणकर्शितः ॥ दण्डं धारयमाणस्तु लङ्काद्वारे व्यवस्थितः
॥ ६३ ॥ पदवीं देवतानां च महर्षीणां च राक्षस ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां गमिष्यसि मया हतः ॥ ६४ ॥
बलेन येन वै सीतां मायया राक्षसाधम ॥ मामतिक्रामयित्वा त्वं हृतवांस्तन्निदर्शय ॥ ६५ ॥ अराक्षसमिदं
लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ न चेच्छरणमभ्येषि मामुपादाय मैथिलीम् ॥ ६६ ॥ धर्मात्मा
रक्षसां श्रेष्ठः संप्राप्तोयं बिभीषणः ॥ लङ्कैश्वर्यं ध्रुवं श्रीमानयं प्राप्नोत्यकण्टकम् ॥ ६७ ॥ ॥

वानसि तद्बलं निदर्शयेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥ अराक्षसमिति ॥ मैथिलीमुपादाय समर्प्य मां शरणं नाभ्येषि चेदिमं लोकमराक्षसं कर्तास्मि । शरणागतौ तु सर्वं क्षमिष्य इति भावः । मैथिलीमुपादायेत्यनेन स्वर्णस्तेये स्वर्णप्रत्यर्पणमन्तरेण प्रायश्चित्तानधिकारवत्सीताप्रत्यर्पणाभावे शरणागतौ तु नाधिकार इत्युक्तम् । रावणेन शरणागतौ कृतायां बिभीषणाय कोसलराज्यं दास्यामीत्यभिप्रायः ॥ ६६ ॥ शरणागत्यकरणे स्वकर्तव्यमाह–धर्मात्मेति ॥ यद्वा शरणागतौ प्राणत्राणं करिष्यामि न तु राज्यं दास्यामीत्यभिप्रायेणाह–धर्मात्मेति ॥ धर्मात्मा धर्मबुद्धिः । रक्षसां श्रेष्ठः राक्षसनायक इत्यर्थः । अयं बिभीषणः । संप्राप्तः मां प्रपन्नः । तस्माल्लङ्कैश्वर्यमयं प्राप्नोति उत्तरक्षणे प्राप्स्यतीत्यर्थः । श्रीमान् तदनुगुणानुकूल्यवान् । एवं क्रियाभेदादयं शब्दद्वयोपपत्तिः ॥ ६७ ॥

एवं विभीषणस्य राज्ययोग्यतामुक्त्वा रावणस्य तदभावमाह–न हीति ॥ अधर्मेण धर्मरहितेन। अत एव पापेन पापिष्ठेन । अत एवाविदितात्मना अस्वाधीनमनस्केन । मूर्खसहायेन त्वया न शक्यमित्यन्वयः ॥ ६८ ॥ सीतामादाय शरणमागतोसि चेद्विभीषणाय राज्यं दत्त्वा त्वत्प्राणान् रक्षामि अन्यथा युद्ध्यस्वेत्याह–युद्ध्यस्वेति ॥ शान्तः मृतः । पूत इति । युद्धे अपरावृत्त्या मृतेः सर्वपापप्रायश्चित्तत्वादिति भावः ॥ ६९ ॥ यद्वेति ॥ ॥ ७० ॥ ब्रवीमीति ॥ क्रियतामौर्ध्वदैहिकमिति अराक्षसकरणेन श्राद्धकर्त्रभावात्स्वयमेव जीवच्छ्राद्धं कुर्वित्यर्थः । सुदृष्टेति । म्रियमाणा हि चापले-

न हि राज्यमधर्मेण भोक्तुं क्षणमपि त्वया ॥ शक्यं मूर्खसहायेन पापेनाविदितात्मना ॥ ६८ ॥ युद्ध्यस्व वा धृतिं कृत्वा शौर्यमालम्ब्य राक्षस ॥ मच्छरैस्त्वं रणे शान्तस्ततः पूतो भविष्यसि ॥ ६९ ॥ यद्वा विशसि लोकांस्त्रीन् पक्षिभूतो मनोजवः ॥ मम चक्षुष्पथं प्राप्य न जीवन्प्रतियास्यसि ॥ ७० ॥ ब्रवीमि त्वां हितं वाक्यं क्रियतामौर्ध्वदैहिकम् ॥ सुदृष्टा क्रियतां लङ्का जीवितं ते मयि स्थितम् ॥ ७१ ॥ इत्युक्तः स तु तारेयो रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ जगामाकाशमाविश्य मूर्तिमानिव हव्यवाट् ॥ ७२ ॥ सोतिपत्य मुहूर्तेन श्रीमान् रावणमन्दिरम् ॥ ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ॥ ७३ ॥ ततस्तस्याविदूरे स निपत्य हरिपुङ्गवः ॥ दीप्ताग्निसदृशस्तस्थावङ्गदः कनकाङ्गदः ॥ ७४ ॥ तद्रामवचनं सर्वमन्यूनादिकमुत्तमम् ॥ सामात्यं श्रावयामास निवेद्यात्मानमात्मना ॥ ७५ ॥ दूतोहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ वालिपुत्रोङ्गदो नाम यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ७६ ॥ ॥

न पुत्रकलत्रादिमुखदर्शनं कुर्वन्ति तद्वदिति भावः । मयि स्थितं मदायत्तम् । अवश्यं त्वां नाशयामीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ इत्युक्त इति ॥ मूर्तिमान् करचरणादिसंस्थानवान् । हव्यवाट् अग्निः ॥ ७२ ॥ स इति ॥ अतिपत्य प्राप्य । अव्यग्रं ददर्शेत्यन्वयः। श्रीमानित्यनेन हर्षवत्त्वमुच्यते ॥ ७३ ॥ तत इति ॥ स्पष्टः ॥ ७४ ॥ तदिति ॥ उत्तमं पथ्यम् । सामात्यं रावणमिति शेषः । आत्मना स्वयम् । आत्मानं निवेद्य । आत्मनो वालिपुत्रत्वादिनिवेदनपूर्वकं रामवचनं कथयामासेत्यर्थः ॥ ७५ ॥ दूत इति ॥ यदि ते श्रोत्रमागतः । मां श्रुतवानसि किमित्यर्थः ॥ ७६ ॥ ॥ ॥

आह त्वामिति॥राघव इत्यादिना छद्मना न योत्स्यत इत्युक्तम् । कौसल्यानन्दवर्धन इत्यनेन बहुतपःप्रभावजनिततया धार्मिकत्वमुक्तम् । निष्पत्य पुरान्निर्गत्य । पुरुषो भव शूरो भवेत्यर्थः । पुरुषाधमेति पाठे पुरोपरोधेप्यनिर्गमने नूनं पुरुषाधम एवासीति भावः ॥ ७७ ॥ हन्तेति ॥ अहमिति शेषः । निरुद्विग्नाः निर्भयाः ॥ ७८॥ देवेति ॥ उद्धरिष्यामि उन्मूलयिष्यामि । कण्टकं बाधकमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ बिभीषणस्येति ॥८०॥ इत्येवमिति ॥ आपन्नः

आह त्वां राघवो रामः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ निष्पत्य प्रतियुद्ध्यस्व नृशंस पुरुषो भव ॥ ७७॥ हन्तास्मि त्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबान्धवम् ॥ निरुद्विग्नास्त्रयो लोका भविष्यन्ति हते त्वयि ॥ ७८॥ देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ शत्रुमद्योद्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कण्टकम् ॥ ७९ ॥ बिभीषणस्य चैश्वर्यं भविष्यति हते त्वयि ॥ न चेत्सत्कृत्य वैदेहीं प्रणिपत्य प्रदास्यसि ॥ ८० ॥ इत्येवं परुषं वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे ॥ अमर्षवशमापन्नो निशाचरगणेश्वरः ॥ ८१ ॥ ततः स रोषताम्राक्षः शशास सचिवांस्तदा ॥ गृह्यतामेष दुर्मेधा वध्यतामिति चासकृत् ॥ ८२ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा दीप्ताग्निसमतेजसः॥ जगृहुस्तं ततो घोराश्चत्वारो रजनीचराः ॥८३ ॥ ग्राहयामास तारेयः स्वयमात्मानमात्मवान् ॥ बलं दर्शयितुं वीरो यातुधानगणे तदा ॥ ८४ ॥ स तान्बाहुद्वये सक्तानादाय पतगानिव ॥ प्रासादं शैलसंकाशमुत्पपाताङ्गदस्तदा ॥ ८५ ॥ तेन्तरिक्षाद्विनिर्धूतास्तस्य वेगेन राक्षसाः ॥ भूमौ निपतिताः सर्वे राक्षसेन्द्रस्य पश्यतः ॥ ८६ ॥ ततः प्रासादशिखरं शैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ ८७ ॥ ॥

प्राप्तः बभूव ॥ ८१ ॥ तत इति ॥ दुर्मेधाः दुर्बुद्धिः । न दूतो वध्य इति शास्त्रानभिज्ञ इत्यर्थः । असकृच्छशासेत्यन्वयः । यद्वा दुर्मेधा इत्यङ्गदमेवाह ॥ ॥ ८२ ॥ रावणस्येति ॥ स्पष्टः ॥८३ ॥ ग्राहयामासेति ॥ यातुधानगणे विषये स्वबलं दर्शयितुम् । आत्मवान् धृतिमान् । स्वयम् आत्मानं ग्राहयामास ग्रहीतुमनुमेने ॥ ८४ ॥ स तानिति ॥ स्पष्टः ॥ ८५ ॥ तेन्तरिक्षादिति ॥ स्पष्टः ॥ ८६ ॥ तत इति ॥ स्पष्टः ॥ ८७ ॥ ॥

तत्पफालेति ॥ पफाल व्यशीर्यत ॥ ८८ ॥ भङ्क्त्वेति ॥ विश्राव्य विशेषेण श्रावयित्वा ॥ ८९ ॥ व्यथयन्निति ॥ ९० ॥ रावण इति ॥ प्रासादधर्षणात् प्रासादभञ्जनात् । पश्यन् तर्कयन् । निश्वासपरमः अधिकनिश्वासः ॥ ९१ ॥ राम इति ॥ अङ्गदागमनं दृष्ट्वेति शेषः ॥ ९२ ॥ सुषेण इति ॥ संवृतः बभूवेति शेषः । उत्तरश्लोकेनैकवाक्यत्वे हरिकपिशब्दयोः पौनरुक्त्यं स्यात् ॥ ९३ ॥ चतुरिति ॥ न्यूनताव्यावृत्त्यर्थं सर्वाणीत्युक्तम् । कपिः सुषेणः ।

तत्पफाल पदाक्रान्तं दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ पुरा हिमवतः शृङ्गं वज्रिणेव विदारितम् ॥ ८८ ॥ भङ्क्त्वा
प्रासादशिखरं नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसम् ॥ ८९ ॥ व्यथयन् राक्षसान्
सर्वान् हर्षयंश्चापि वानरान् ॥ स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागतः ॥ ९० ॥ रावणस्तु परं चक्रे
क्रोधं प्रासादधर्षणात् ॥ विनाशं चात्मनः पश्यन्निश्वासपरमोभवत् ॥ ९१ ॥ रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्निनदद्भिः
प्लवङ्गमैः ॥ वृतो रिपुवधाकाङ्क्षी युद्धायैवाभ्यवर्तत ॥ ९२ ॥ सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः ॥ बहुभिः
संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ॥ ९३ ॥ चतुर्द्वाराणि सर्वाणि सुग्रीववचनात्कपिः ॥ पर्यक्रामत दुर्धर्षो
नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९४ ॥ तेषामक्षौहिणिशतं समवेक्ष्य वनौकसाम् ॥ लङ्कामुपनिविष्टानां सागरं चातिवर्तताम्
॥ ९५ ॥ राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथापरे ॥ अपरे समरोद्धर्षाद्धर्षमेव प्रपेदिरे ॥ ९६ ॥
कृत्स्नं हि कपिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरम् ॥ ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतम् ॥ ९७ ॥ ॥

पर्यक्रामत परितश्चचार । नक्षत्राणि नक्षत्रनिरूपितराशीनित्यर्थः ॥ ९४ ॥ तेषामित्यादि ॥ अक्षौहिणिशतमित्यत्र " ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् " इति ह्रस्वः । अनेकाक्षौहिणीमित्यर्थः । सागरं चाभिवर्ततां सागरसमीपे वर्तमानानामित्यर्थः । राक्षसा इति ॥ राक्षसाः धीरा इति शेषः । अपरे अधीरा इत्यर्थः । उद्धर्षात् गर्वात् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ कृत्स्नमिति ॥ हरिभिर्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरं प्राकारपरिखयोरन्तरालम् । वानरीकृतं वानरप्रचुरतया कृतम् अपरमिव प्राकारं ददृशुरित्यर्थः ॥ ९७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हाहेत्यर्धम् ॥९८॥ तस्मिन्निति ॥ स्पष्टः ॥९९॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः॥४१॥ अथ युद्धारम्भो द्विचत्वारिंशे—तत इति ॥ तत्र तस्मिन् काले ॥ १ ॥ रुद्धामिति ॥ विधानं रक्षणविधिम् । द्विगुणं पूर्वस्मादधिकम् ॥ २ ॥ स इति ॥ सर्वत आवृतामित्यन्वयः ॥ ३ ॥ स दृष्ट्वेति ॥ कवलीकृताम् आच्छादितम् । कपिलीकृतामिति पाठे वानरवर्णेन कपिलीकृताम् । क्षपयितव्याः नाशयि-

हाहाकारं प्रकुर्वन्ति राक्षसा भयमोहिताः ॥ ९८ ॥ तस्मिन् महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहले राक्षसराजधान्याम् ॥ प्रगृह्य रक्षांसि महायुधानि युगान्तवाता इव संविचेरुः ॥९९॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्दिरम् ॥ न्यवेदयन् पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥ १ ॥ रुद्धां तु नगरीं श्रुत्वा जातक्रोधो निशाचरः ॥ विधानं द्विगुणं कृत्वा प्रासादं सोध्यरोहत ॥ २ ॥ स ददर्शावृतां लङ्कां सशैलवनकाननाम् ॥ असंख्येयैर्हरिगणैः सर्वतो युद्धकाङ्क्षिभिः ॥३॥ स दृष्ट्वा वानरैः सर्वां वसुधां कवलीकृताम् ॥ कथं क्षपयितव्याः स्युरिति चिन्तापरोभवत् ॥ ४ ॥ स चिन्तयित्वा सुचिरं धैर्यमालम्ब्य रावणः ॥ राघवं हरियूथांश्च ददर्शायतलोचनः ॥ ५ ॥ राघवः सह सैन्येन मुदितो नाम पुप्लुवे ॥ लङ्कां ददर्श गुप्तां वै सर्वतो राक्षसैर्वृताम् ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा दाशरथिर्लङ्कां चित्रध्वजपताकिनीम् ॥ जगाम सहसा सीतां दूयमानेन चेतसा ॥ ७ ॥ अत्र सा मृगशावाक्षी मत्कृते जनकात्मजा ॥ पीड्यते शोकसन्तप्ता कृशा स्थण्डिलशायिनी ॥ ८ ॥ पीड्यमानां स धर्मात्मा वैदेहीमनुचिन्तयन् ॥ क्षिप्रमाज्ञापयामास वानरान्द्विषतां वधे ॥ ९ ॥ ॥ ॥

तव्याः । एत इति शेषः ॥ ४ ॥ स इति ॥ आयतलोचन इत्यनेन विस्मयातिशय उच्यते ॥ ५ ॥ राघव इति ॥ पुप्लुवे नाम पूर्वस्थानात् प्राकारसन्निकृष्टं प्रदेशं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वेति ॥ दूयमानेनेति । सीतां स्मृत्वा दुःखितोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ अत्रेति ॥ मृगशावाक्षीत्यनेन शोकानर्हत्वमुच्यते । स्थण्डिलशायिनी भूतलशायिनी ॥ ८ ॥ पीडचमानामिति ॥ पीडचमानां राक्षसीभिरिति शेषः । धर्मात्मेत्यनेन दयालुत्वमुच्यते ॥ ९ ॥ ॥

एवमुक्त इति ॥ वचने आज्ञापनरूपे । सङ्घर्षमाणाः स्पर्धमानाः । अनादयन् लङ्कामिति शेषः ॥ १० ॥ शिखरैरिति ॥ विकिराम चूर्णयाम । मनांसि दधिरे निश्चयं चक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ उद्यम्येति ॥ शिखराणि पर्वतखण्डान् । शिखरं शैलखण्डमिति संग्रहकारः । तिष्ठन्ति अतिष्ठन् ॥ १२ ॥ प्रेक्षत इति ॥ प्रेक्षतः प्रेक्षमाणमनादृत्य तान्यनीकानि वानरानीकानि । भागशः स्वस्वनियुक्तप्रदेशे लङ्कां लङ्काप्राकारम् । राघवप्रियकामार्थं राम-

एवमुक्ते तु वचने रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ संघर्षमाणाः प्लवगाः सिंहनादैरनादयन् ॥ १० ॥ शिखरैर्विकिरामैनां लङ्कां मुष्टिभिरेव वा ॥ इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरियूथपाः ॥ ११ ॥ उद्यम्य गिरिशृङ्गाणि शिखराणि महान्ति च ॥ तरूंश्चोत्पाट्य विविधांस्तिष्ठन्ति हरियूथपाः ॥ १२ ॥ प्रेक्षतो राक्षसेन्द्रस्य तान्यनीकानि भागशः ॥ राघवप्रियकामार्थं लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १३ ॥ ते ताम्रवक्त्रा हेमाभा रामार्थे त्यक्तजीविताः ॥ लङ्कामेवाभ्यवर्तन्त सालतालशिलायुधाः ॥ १४ ॥ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च मुष्टिभिश्च प्लवङ्गमाः ॥ प्राकाराग्राण्यरण्यानि ममन्थुस्तोरणानि च ॥ १५ ॥ परिखाः पूरयन्ति स्म प्रसन्नसलिलायुताः ॥ पांसुभिः पर्वताग्रैश्च तृणैः काष्ठैश्च वानराः ॥ १६ ॥ ततः सहस्रयूथाश्च कोटियूथाश्च वानराः ॥ कोटीशतयुताश्चान्ये लङ्कामारुरुहुस्तदा ॥ १७ ॥ काञ्चनानि प्रमृद्नन्तस्तोरणानि प्लवङ्गमाः ॥ कैलासशिखराभाणि गोपुराणि प्रमथ्य च ॥ १८ ॥ आप्लुवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ लङ्कां तामभिधावन्ति महावारणसन्निभाः ॥ १९ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २० ॥ ॥ ॥

प्रीतिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ १३ ॥ त इति ॥ त्यक्तजीविताः “आशंसायां भूतवच्च” इति क्तः ॥ १४ ॥ ते द्रुमैरिति ॥ अरण्यानि उद्यानानि । तोरणानि बहिर्द्वाराणि । ममन्थुः बभञ्जुरित्यर्थः ॥१५॥ परिखा इति ॥ स्पष्टः ॥ १६॥ तत इति ॥ कोटीशतयुताः कोटीशतयूथयुताः ॥१७॥ काञ्चनानीत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ काञ्चनानि काञ्चनकृतानि । प्रमृद्नन्तः चूर्णयन्तः । आप्लुवन्तः प्लुवन्तश्च गमनागमने कुर्वन्तः ॥१८॥१९॥ जयतीति ॥ स्पष्टः ॥२०॥

इत्येवमिति ॥ घोषयन्तः घुष्यन्तः । गर्जन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥ वीरबाहुरित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्रसिद्धाः वीरबाह्वादयः प्राकारं निपीड्योपनिविष्टाः सन्तः । स्कन्धावारस्य शिबिरस्य । निवेशनं निर्माणं चक्रुः । युद्धेन्तरान्तरा विश्रमार्थं वासस्थानं स्कन्धावारः । यद्वा व्यूहीभावेन सेनास्थापनं स्कन्धावारः ॥ २२ ॥ निवेशनप्रकारमेवाह—पूर्वद्वारमित्यादिना ॥ कुमुदः पूर्वद्वारमावृत्य तस्थौ । ईशानकोणे स्थित्वा पूर्वद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ साहाय्यार्थन्त्विति ॥ स्पष्टः ॥ २४ ॥ दक्षिणमिति ॥ शतवलिः दक्षिणद्वारमावृत्य तस्थौ ।

इत्येवं घोषयन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ अभ्यधावन्त लङ्कायाः प्राकारं कामरूपिणः ॥ २१ ॥ वीरबाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥ निपीड्योपनिविष्टास्ते प्राकारं हरियूथपाः ॥ एतस्मिन्नन्तरे चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ २२ ॥ पूर्वद्वारं तु कुमुदः कोटीभिर्दशभिर्वृतः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ २३ ॥ साहाय्यार्थं तु तस्यैव निविष्टः प्रघसो हरिः ॥ पनसश्च महाबाहुर्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ २४ ॥ दक्षिणं द्वारमागम्य वीरः शतवलिः कपिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः ॥ २५ ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं गतस्तारापिता हरिः ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ षष्टिकोटिभिरावृतः ॥ २६ ॥ उत्तरं द्वारमासाद्य रामः सौमित्रिणा सह ॥ आवृत्य बलवांस्तस्थौ सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥ २७ ॥ गोलाङ्गूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः ॥ वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥ ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः ॥ वृतः कोट्या महावीर्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २९ ॥

आग्नेयकोणे स्थित्वा दक्षिणद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ सुषेण इति ॥ सुषेणः पश्चिमद्वारं गतः आवृत्य तस्थौ । नैर्ऋतकोणे स्थित्वा पश्चिमद्वारमाक्रम्य स्थितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ उत्तरमिति ॥ सुग्रीवश्चोत्तरं द्वारमावृत्य तस्थौ । पश्चिमेन तु रामस्य सुग्रीवः सहजाम्बवान् । अदूरान्मध्यमे गुल्मे तस्थौ बहुबलानुगः ॥ इत्युक्तप्रकारेण वायव्यकोणे स्थितस्य सुग्रीवस्य उत्तरद्वारनिरोधकत्वाभिधानादेतदनुसारेण कुमुदादीनां तत्तत्कोणावस्थितत्वेन तत्तद्द्वारनिरोधकत्वमिति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ गोलाङ्गूल इति ॥ स्पष्टः ॥ २८ ॥ ऋक्षाणामिति ॥ स्पष्टः ॥ २९ ॥ ॥

सन्नद्ध इति ॥ स्पष्टः ॥ ३१ ॥ गजो गवाक्ष इति ॥ रामपार्श्वस्थात् गवाक्षादन्यो ज्ञेयः॥३०॥ तत इति ॥ ततः वानरसेनासन्निवेशाद्धेतोः । तदा तस्मिन् सन्निवेशकाले ॥ ३२ ॥ एतदिति ॥ भीमनिर्घोषं यथा भवति तथा उद्घुष्टम् । उच्चैः सिंहनादः कृत इत्यर्थः ॥३३॥ तत इति ॥ प्रचोदिताः सेनाग्रे प्रेरिताः । चन्द्रपाण्डुरपुष्कराः चन्द्रशुभ्रमुखाः । संमार्जनसंस्कारविशेषेण तासां शुभ्रत्वम् । पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जल इत्यमरः । कोणो वाद्यताडनदण्डः । विनेदुरित्यनुकर्षः । अथवा प्रचोदिताः सस्वनुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ त इति ॥ शुभनीलाङ्गाः आभरणप्रभाभिः शोभमानानि नीला-

सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्बिभीषणः ॥ वृतो यत्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ तत्र महाबलः ॥ ३० ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ समन्तात्परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनीम् ॥ ३१ ॥ ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा ॥ ३२ ॥ एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं रावणस्य मुखोद्गतम् ॥ सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्टं रजनीचरैः ॥ ३३ ॥ ततः प्रचोदिता भेर्यश्चन्द्रपाण्डुरपुष्कराः ॥ हेमकोणाहता भीमा राक्षसानां समन्ततः ॥ ३४ ॥ विनेदुश्च महाघोषाः शङ्खाः शतसहस्रशः ॥ राक्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः॥३५॥ ते बभुः शुभनीलाङ्गा सशङ्खा रजनीचराः॥विद्युन्मण्डलसन्नद्धाः सबलाका इवाम्बुदाः ॥ ३६ ॥ निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः ॥ समये पूर्यमाणस्य वेगा इव महोदधेः ॥ ३७ ॥ ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समन्ततः ॥ मलयः पूरितो येन ससानुप्रस्थकन्दरः ॥ ३८ ॥ ॥

नि चाङ्गानि येषां ते । अत एव विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इति नाधिकोपमा । विद्युन्मण्डलसन्नद्धा इत्युपमानविशेषणेनोपमेयेषु राक्षसेषु सभूषणत्वं गम्यत इत्यप्याहुः ॥ ३६ ॥ निष्पतन्तमिति ॥ सैन्याः सेनायां समवेताः जनाः । सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च त इत्यमरः । समये प्रलये । चन्द्रोदये वा । वेगाः पूराः ॥ ३७॥ तत इति ॥ मलयः त्रिकूटः । सः प्रसिद्धः । सानुप्रस्थकन्दरः अनुप्रस्थं प्रस्थे प्रस्थे स्थिताः याः कन्दरास्ताभिः सह वर्तत इति विग्रहः । यद्वा सानुः वप्रः प्रस्थः तटः कन्दरा गुहेत्यर्थः।सानुः महाप्रस्थः प्रस्थः क्षुद्रतटः कन्दरः दरी तैः सह वर्तत इति ससानुप्रस्थकन्दर इत्यप्याहुः॥३८॥

शङ्खदुन्दुभीत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः शङ्खदुन्दुभिसंघोषयुक्तः । तरस्विनां बलवताम् । सिंहनादः गजबृंहितादिभिः सह पृथिव्यादिकं नादयन् अनादयत् ॥३९॥४०॥ एतस्मिन्निति ॥ देवासुरे यथा देवासुरविरोधे देवानामसुराणामिवेत्यर्थः।यद्वा षष्ठीबहुवचनस्य "सुपां सुलुक्०"इत्यादिना शेआदेशः ॥ ४१ ॥ त इति ॥ स्पष्टः ॥४२ ॥ राजेत्यर्धम् ॥ स्पष्टम् ॥४३॥ राजन्नित्यादिसार्धश्लोकः ॥ स्वस्वनामकथां तत इति। नामकथां चोक्त्वा

शङ्खदुन्दुभिसंघुष्टः सिंहनादस्तरस्विनाम् ॥ पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरं चैव नादयन् ॥ ३९ ॥ गजानां बृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि ॥ रथानां नेमिघोषैश्च रक्षसां वदनस्वनः ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समवर्तत ॥ रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ॥ ४१ ॥ ते गदाभिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरान् घोराः कथयन्तः स्वविक्रमान् ॥ ४२ ॥ (वानराश्च महावीर्या राक्षसान् जघ्नुराहवे ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥) राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् ॥ ४३ ॥ राजन् जय जयेत्युक्त्वा स्वस्वनामकथान्ततः ॥ तथा वृक्षैर्महाकायाः पर्वताग्रैश्च वानराः ॥ निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिताः ॥ ४४ ॥ राक्षसास्त्वपरे भीमाः प्राकारस्था महीगतान्॥ भिण्डिपालैश्च खड्गैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन् ॥४५॥वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान् महीगताः ॥ राक्षसान् पातयामासुः समाप्लुत्य प्लवङ्गमाः ॥ ४६ ॥ स संप्रहारस्तुमुलो मांसशोणितकर्दमः ॥ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ४७॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥

ततो निजघ्नुरित्युत्तरत्रान्वयः । नामकथानाम् अन्ततः अन्ते इति वा योजना । वेगिताः सञ्जातवेगाः । वेपिता इति पाठे कोपेन कम्पमाना इत्यर्थः॥४४॥ राक्षसा इति ॥ भिन्दिपालैः गदाभेदैः ॥४५॥ वानरा इति ॥ समाप्लुत्य प्राकाराग्रपर्यन्तमुत्पत्य । प्लवनं प्लुतगतिं गच्छन्तीति प्लवङ्गमाः । असंज्ञायामपि खशार्षः । अनेन प्लुतगतिमत्त्वमुक्तम् । अतो न वानरशब्देन पुनरुक्तिः ॥४६॥ स इति ॥ संप्रहारः युद्धम् । तुमुलः परस्परसंकुलः । मांसशोणितान्येव कर्दमो यस्मिन् स मांसशोणितकर्दमः । अद्भुतोपमः दुर्लभोपम इति यावत् ॥ ४७ ॥ इति श्रीगो०श्रीरा०रत्नकि०युद्ध० द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अथ द्वन्द्वयुद्धं वर्णयति त्रिचत्वारिंशे–युद्ध्यतां त्वित्यादि ॥ वानराणां युद्ध्यतां वानरेषु युद्ध्यमानेषु । बलकोपः सेनायाः कोपः । बलेत्यविभक्तिकनिर्देशः ॥ १ ॥ ते हयैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ काञ्चनापीडैः स्वर्णमयशेखरैः । हयैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया । राक्षसव्याघ्राः राक्षसश्रेष्ठाः । राक्ष-

युद्ध्यतां तु ततस्तेषां वानराणां महात्मनाम् ॥ रक्षसां संबभूवाथ बलकोपः सुदारुणः ॥ १ ॥ ते हयैः काञ्चनापीडैर्ध्वजैश्चाग्निशिखोपमैः ॥ रथैश्चादित्यसंकाशैः कवचैश्च मनोरमैः ॥ २ ॥ निर्ययू राक्षसव्याघ्रा नादयन्तो दिशो दश ॥
राक्षसा भीमकर्माणो रावणस्य जयैषिणः ॥ ३ ॥ वानराणामपि चमूर्बृहती जयमिच्छताम् ॥ अभ्यधावत तां सेनां
रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तेषामन्योन्यमभिधावताम् ॥ रक्षसां वानराणां च द्वन्द्वयुद्धमवर्तत ॥
॥ ५ ॥ अङ्गदेनेन्द्रजित्सार्धं वालिपुत्रेण राक्षसः ॥ अयुध्यत महातेजास्त्र्यम्बकेण यथान्तकः ॥ ६ ॥ प्रजङ्घेन च
संपातिर्नित्यं दुर्मर्षणो रणे ॥ जम्बुमालिनमारब्धो हनुमानपि वानरः ॥ ७ ॥ संगतः सुमहाक्रोधो राक्षसो रावणानुजः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन मित्रघ्नेन बिभीषणः ॥ ८ ॥ तपनेन गजः सार्धं राक्षसेन महाबलः ॥ निकुम्भेन महातेजा
नीलोपि समयुध्यत ॥ ९ ॥ वानरेन्द्रस्तु सुग्रीवः प्रघसेन समागतः ॥ संगतः समरे श्रीमान् विरूपाक्षेण लक्ष्मणः ॥ १० ॥
अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामेण सह संगताः ॥ ११ ॥ वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन
द्विविदेनाशनिप्रभः ॥ राक्षसाभ्यां सुघोराभ्यां कपिमुख्यौ समागतौ ॥ १२ ॥ ॥ ॥

सश्रेष्ठत्वेपि जात्यन्तरत्वं संभवतीति राक्षसा इत्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रजङ्घेनेति ॥ दुर्मर्षणः दुःसहः । प्रजङ्घो राक्षसः । संपातिः बिभीषणसचिवः । आरब्धः हन्तुमिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अग्निकेतुरिति ॥ सुप्तघ्नयज्ञकोपौ चेति वा पाठः ॥ ११ ॥ वज्रमुष्टिरिति ॥ राक्षसाभ्यां वज्रमुष्ट्यशनिप्रभाभ्याम् । कपिमुख्यौ मैन्दद्विविदौ । अनेन परस्परसंगतिरुक्ता ॥ १२ ॥ ॥ ॥

वीर इति ॥ रणदुर्धरः रणे दुर्निग्रहः ॥ १३ ॥ १४ ॥ वानरा इति ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वत्वम् । बहुधा युद्धाय शस्त्रास्त्रबाहुचरणप्रभृतिभिर्युद्धाय । बहुभिरिति राक्षसविशेषणाद्वानराश्चेत्यत्रापि बहव इति विशेषणं विज्ञेयम् ॥ १५ ॥ तत्रेति ॥ तुमुलं व्याकुलम् ॥ १६ ॥ हरीति ॥ केशशाद्वलाः केशैः शाद्व-

वीरः प्रतपनो घोरो राक्षसो रणदुर्धरः ॥ समरे तीक्ष्णवेगेन नलेन समयुध्यत ॥ १३ ॥ धर्मस्य पुत्रो बलवान्सुषेण इति विश्रुतः ॥ स विद्युन्मालिना सार्धमयुध्यत महाकपिः ॥ १४ ॥ वानराश्चापरे भीमा राक्षसैरपरैः सह ॥ द्वन्द्वं समीयुर्बहुधा युद्धाय बहुभिः सह ॥ १५ ॥ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रक्षसां वानराणां च वीराणां जयमिच्छताम् ॥ १६ ॥ हरिराक्षसदेहेभ्यः प्रभूताः केशशाद्वलाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रसुस्रुः शोणितापगाः ॥ १७ ॥ आजघानेन्द्रजित्क्रुद्धो वज्रेणेव शतक्रतुः ॥ अङ्गदं गदया वीरं शत्रुसैन्यविदारणम् ॥ १८ ॥ तस्य काञ्चनचित्राङ्गं रथं साश्वं ससारथिम् ॥ जघान समरे श्रीमानङ्गदो वेगवान् कपिः ॥ १९ ॥ संपातिस्तु त्रिभिर्बाणैः प्रजङ्घेन समाहतः ॥ निजघानाश्वकर्णेन प्रजङ्घं रणमूर्धनि ॥ २० ॥ जम्बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः ॥ बिभेद समरे क्रुद्धो हनूमन्तं स्तनान्तरे ॥ २१ ॥ तस्य तं रथमास्थाय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा ॥ २२ ॥ नदन् प्रतपनो घोरो नलं सोप्यन्वधावत ॥ २३ ॥ नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी ॥ भिन्नगात्रः शरैस्तीक्ष्णैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥ ॥ २४ ॥ ग्रसन्तमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः ॥ सुग्रीवः सप्तपर्णेन निर्बिभेद जघान च ॥ २५ ॥

लवत्यः । संघाटः काष्ठसंचयः ॥ १७ ॥ आजघानेति ॥ आजघान ताडयामास ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ जम्बुमालीति ॥ रथशक्त्या रथ एव सदा वर्तमानया शक्त्या ॥ २१ ॥ तस्येति ॥ आस्थाय आरुह्य ॥ २२ ॥ नदन्नित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २३ ॥ नल इति ॥ रक्षसा प्रतपनेन । भिन्नगात्र इत्यस्य पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ ग्रसन्तमिति ॥ सप्तपर्णेन सप्तपर्णवृक्षेण ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

अग्निकेतुरिति ॥ स्पष्टः ॥ २६ ॥ तेषामिति ॥ अग्निशिखोपमैः अग्निज्वालोपमैः ॥ २७ ॥ वज्रमुष्टिरिति ॥ पुराट्टः पुरवलभिः ॥ २८ ॥ निकुम्भ इति ॥ स्पष्टः ॥ २९ ॥ पुनरिति ॥ क्षिप्रहस्तः क्षिप्रकारिहस्तः । निकुम्भः प्रजहास चेति पाठः सम्यक् ॥ ३० ॥ तस्यैवेति ॥ शिरश्चिच्छेद सारथे-

अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च रामं निर्बिभिदुः शरैः ॥ २६ ॥ तेषां चतुर्णां रामस्तु शिरांसि निशितैः शरैः ॥ क्रुद्धश्चतुर्भिश्चिच्छेद घोरैरग्निशिखोपमैः ॥ २७ ॥ वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे ॥ पपात सरथः साश्वः पुराट्ट इव भूतले ॥ २८ ॥ निकुम्भस्तु रणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभम् ॥ निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैर्मेघमिवांशुमान् ॥ २९ ॥ पुनः शरशतेनाथ क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ बिभेद समरे नीलं निकुम्भः प्रजहास च ॥ ३० ॥ तस्यैव रथचक्रेण नीलो विष्णुरिवाहवे ॥ शिरश्चिच्छेद समरे निकुम्भस्य च सारथेः ॥ ३१ ॥ वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविदोप्यशनिप्रभम् ॥ जघान गिरिशृङ्गेण मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ॥ ३२ ॥ द्विविदं वानरेन्द्रं तु नगयोधिनमाहवे ॥ शरैरशनिसंकाशैः स विव्याधाशनिप्रभः ॥ ३३ ॥ स शरैरतिविद्धाङ्गो द्विविदः क्रोधमूर्छितः ॥ सालेन सरथं साश्वं निजघानाशनिप्रभम् ॥ ३४ ॥ विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ सुषेणं ताडयामास ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ ३५ ॥ तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः ॥ गिरिशृङ्गेण महता रथमाशु न्यपातयत् ॥ ३६ ॥ लाघवेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः ॥ अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ॥ ३७ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टः सुषेणो हरिपुङ्गवः ॥ शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचरमभिद्रवत् ॥ ॥ ३८ ॥ तमापतन्तं गदया विद्युन्माली निशाचरः ॥ वक्षस्यभिजघानाशु सुषेणं हरिसत्तमम् ॥ ३९ ॥ ॥

रित्यनन्तरं वज्राशनिसमस्पर्श इति श्लोकः । ततो द्विविदं वानरेन्द्रं त्विति श्लोकः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स इति ॥ स्पष्टः ॥ ३४ ॥ विद्युदिति ॥ स्पष्टः ॥ ३५ ॥ तमिति ॥ स्पष्टः ॥ ३६ ॥ लाघवेनेति ॥ अपक्रम्य अवप्लुत्य ॥ ३७ ॥ तत इति ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् ॥ ३८ ॥ तमिति ॥ स्पष्टः ॥ ३९ ॥

गदाप्रहारमिति ॥ अचिन्त्य अचिन्तयित्वा ॥ ४० ॥ शिलेति ॥ स्पष्टः ॥ ४१ ॥ एवमिति ॥ दिवौकसैरित्यकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४२ ॥ भग्नैरित्यादि सार्द्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अपविद्धैरिति रथविशेषणम् । भिन्नैरिति हयविशेषणम् । सांग्रामिकैः संग्रामे साधुभिः । अक्षं चक्ररन्ध्रम् । युगदण्डः अश्वबन्धनदण्डः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ कबन्धानीति ॥ कबन्धानि शिरोहीनशरीराणि । विमर्दे युद्धे ॥ ४५ ॥ विदार्यमाणा इति ॥ दिवाकरस्येति ।

गदाप्रहारं तं घोरमचिन्त्य प्लवगोत्तमः ॥ तां शिलां पातयामास तस्योरसि महामृधे ॥ ४० ॥ शिलाप्रहाराभिहतो विद्युन्माली निशाचरः ॥ निष्पिष्टहृदयो भूमौ गतासुर्निपपात ह ॥ ४१ ॥ एवं तैर्वानरैः शूरैः शूरास्ते रजनीचराः ॥ द्वन्द्वे विमृदितास्तत्र दैत्या इव दिवौकसैः ॥ ४२ ॥ भग्नैः खड्गैर्गदाभिश्च शक्तितोमरपट्टिशैः ॥ अपविद्धैश्च भिन्नैश्च रथैः सांग्रामिकैर्हयैः ॥ ४३ ॥ निहतैः कुञ्जरैर्मत्तैस्तथा वानरराक्षसैः ॥ चक्राक्षयुगदण्डैश्च भग्नैर्धरणिसंश्रितैः ॥ बभूवायोधनं घोरं गोमायुगणसंकुलम् ॥ ४४ ॥ कबन्धानि समुत्पेतुर्दिक्षु वानररक्षसाम् ॥ विमर्दे तुमुले तस्मिन् देवासुररणोपमे ॥ ४५ ॥ विदार्यमाणा हरिपुङ्गवैस्तदा निशाचराः शोणितदिग्धगात्राः ॥ पुनः सुयुद्धं तरसा समास्थिता दिवाकरस्यास्तमयाभिकाङ्क्षिणः ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥

युद्ध्यतामेव तेषां तु तदा वानररक्षसाम् ॥ रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणी ॥ १ ॥ अन्योन्यं बद्धवैराणां घोराणां जयमिच्छताम् ॥ संप्रवृत्तं निशायुद्धं तदा वानररक्षसाम् ॥ २ ॥ राक्षसोसीति हरयो हरिश्चासीति राक्षसाः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ ३ ॥ ॥ ॥

रात्रौ राक्षसानां बलाधिक्यादिति भावः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्ध० त्रिच० सर्गः ॥ ४३ ॥ अथ रात्रियुद्धप्रवृत्तिश्चतुश्चत्वारिंशे–युद्ध्यतामेवेत्यादि ॥ युद्ध्यतां युद्ध्यमानेषु । प्राणहारिणी वानराणामिति शेषः ॥ १ ॥ अन्योन्यमिति ॥ स्पष्टः ॥ २ ॥ राक्षस इति ॥ हरिश्चासीति राक्षसा इति । दारुणतस्मकत्वेन रक्षसामपि मोहोभूदिति भावः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

जहीति ॥ स्पष्टः ॥ ४ ॥ काला इति ॥ कालाः नीलाः । काञ्चनसन्नाहाः काञ्चनकवचाः । दीप्तौषधिवनाः दीप्ततृणज्योतिर्वनाः ॥ ५ ॥ तस्मिन्निति ॥ परिपेतुः संचेरुः ॥ ६ ॥ त इति ॥ ते वानराः । काञ्चनापीडान् सुवर्णशेखरान् ॥ ७ ॥ वानरा इत्यादिसार्द्धश्लोकः ॥ युद्धेक्षोभयन्नित्यत्र अक्षोभयन्निति पदच्छेदः ॥ ८ ॥ लक्ष्मण इति ॥ दृश्यादृश्यानि ईषद्दृश्यानीत्यर्थः ॥ ९ ॥ तुरङ्गेति ॥ विध्वस्तं चूर्णितम् ॥ १० ॥ वर्तमान इति ॥ रुधिरोदाः ।

जहि दारय चैहीति कथं विद्रवसीति च ॥ एवं सुतुमलः शब्दस्तस्मिंस्तमुसि शुश्रुवे ॥ ४ ॥ कालाः काञ्चनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसि राक्षसाः ॥ संप्रादृश्यन्त शैलेन्द्रा दीप्तौषधिवना इव ॥ ५ ॥ तस्मिंस्तमसि दुष्पारे राक्षसाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ परिपेतुर्महावेगा भक्षयन्तः प्लवङ्गमान् ॥ ६ ॥ ते हयान् काञ्चनापीडान् ध्वजांश्चाग्निशिखोपमान् ॥ आप्लुत्य दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपा व्यदारयन् ॥ ७ ॥ वानरा बलिनो युद्धेऽक्षोभयन् राक्षसीं चमूम् ॥ कुञ्जरान् कुञ्जरारोहान् पताकाध्वजिनो रथान् ॥ चकर्षुश्च ददंशुश्च दशनैः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ ८ ॥ लक्ष्मणश्चापि रामश्च शरैराशीविषोपमैः ॥ दृश्यादृश्यानि रक्षांसि प्रवराणि निजघ्नतुः ॥ ९ ॥ तुरङ्गखुरविध्वस्तं रथनेमिसमुत्थितम् ॥ रुरोध कर्णनेत्राणि युद्ध्यतां धरणीरजः ॥ १० ॥ वर्तमाने महाघोरे संग्रामे रोमहर्षणे ॥ रुधिरोदा महाघोरा नद्यस्तत्र प्रसुस्रुवुः ॥ ११ ॥ ततो भेरीमृदङ्गानां पणवानां च निस्वनः ॥ शङ्खवेणुस्वनोन्मिश्रः संबभूवाद्भुतोपमः ॥ १२ ॥ हतानां स्तनमानानां राक्षसानां च निस्वनः ॥ शस्तानां वानराणां च संबभूवातिदारुणः ॥ १३ ॥ हतैर्वानरवीरैश्च शक्तिशूलपरश्वधैः ॥ निहतैः पर्वताग्रैश्च राक्षसैः कामरूपिभिः ॥ १४ ॥ शस्त्रपुष्पोपहारा च तत्रासीद्युद्धमेदिनी ॥ दुर्ज्ञेया दुर्निवेशा च शोणितास्रावकर्दमा ॥ १५ ॥

असंज्ञायामप्युदकशब्दस्योदादेश आर्षः ॥ ११ ॥ ततो भेरीति ॥ स्पष्टः ॥ १२ ॥ हतानामिति ॥ स्तनमानानां स्तनताम् । शस्तानां हिंसितानाम् ॥ १३ ॥ हतैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ निहतैरिति राक्षसविशेषणम् । पर्वताग्रैः वानरप्रेरितैः । उपलक्षणे तृतीया । शस्त्राण्येव पुष्पोपहाराः पुष्पबलयो यस्यां सा । तत्र तदा । दुर्ज्ञेया कृच्छ्रज्ञेया । प्रतियोधिनः दुर्निवेशा दुष्प्रवेशा ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ ॥

सेति ॥ कालरात्रिः भीमरथिरात्रिः । रात्रिर्भीमरथिर्नाम सर्वप्राणिभयावहेत्युक्तेः । शक्तिर्वा । सती च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिकेत्युक्तेः ॥ १६ ॥ तत इति ॥ संसृष्टाः संमिलिताः ॥ १७ ॥ तेषामिति ॥ उद्वर्तें अभिवृद्धौ । प्रलये वा ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ उद्वर्तें संवर्तें ॥ १८ ॥ तेषामिति ॥ तेषां राक्षसानां मध्ये षट् निशाचरान् अग्निशिखोपमैः शितैः शरैः जघान ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शितैरग्निशिखोपमैरिति पाठः ॥ १९ ॥ के ते

सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी ॥ कालरात्रीव भूतानां सर्वेषां दुरतिक्रमा ॥ १६ ॥ ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ राममेवाभ्यवर्तन्त संसृष्टाः शरवृष्टिभिः ॥ १७ ॥ तेषामापततां शब्दः क्रुद्धानामपि गर्जताम् ॥ उद्वर्त इव सप्तानां समुद्राणां प्रशुश्रुवे ॥ १८ ॥ तेषां रामः शरैष्षड्भिष्षट् जघान निशाचरान् ॥ निमेषान्तरमात्रेण शितैरग्निशिखोपमैः ॥ १९ ॥ यमशत्रुश्च दुर्धर्षो महापार्श्वमहोदरौ ॥ वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ ॥२० ॥ ते तु रामेण बाणौघैः सर्वे मर्मसु ताडिताः ॥ युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोभवन् ॥ ॥ २१ ॥ तत्र काञ्चनचित्राङ्गैः शरैरग्निशिखोपमैः ॥ दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महाबलः ॥ (रामनामाङ्कितैर्बाणैर्व्याप्तं तद्रणमण्डलम्) ॥ २२ ॥ ये त्वन्ये राक्षसा भीमा रामस्याभिमुखे स्थिताः ॥ तेपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकम् ॥२३॥ सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः संपतद्भिः सहस्रशः ॥ बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी॥२४॥ राक्षसानां च निनदैर्हरीणां चापि निस्वनैः ॥ सा बभूव निशा घोरा भूयो घोरतरा तदा ॥ २५ ॥ ॥

षडित्यपेक्षायामाह—यमेति ॥ दुर्धर्षः धर्षितुमशक्यः । यमशत्रुः । महोदरमहापार्श्वौ । महाकायः वज्रदंष्ट्रः । तौ उत्तरद्वाररक्षकत्वेन पूर्वोक्तौ उभौ शुकसारणौ चेति षट् । अत्र महाकाय इति वज्रदंष्ट्रविशेषणम् । अपसृताः पलायिताः । सावशेषायुषः आयुःशेषयुक्ता इति जीवने हेतुः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ तत्रेति ॥ महाबलः रामः ॥ २२ ॥ ये त्विति ॥ पावकं समासाद्येत्यन्वयः ॥ २३ ॥ सुवर्णपुङ्खैरिति ॥ स्पष्टः ॥ २४ ॥ राक्षसानामिति ॥ पूर्वमेव घोरा सा भूयः विशिष्य घोरतरा बभूव ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः ॥ त्रिकूटः कन्दराकीर्णः प्रव्याहरदिवाचलः ॥ २६ ॥ गोलाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भक्षयन् रजनीचरान् ॥ २७ ॥ अङ्गदस्तु रणे शत्रुं निहन्तुं समुपस्थितः ॥ रावणिं निजघानाशु सारथिं च हयानपि ॥ २८ ॥ वर्तमाने तदा घोरे संग्रामे भृशदारुणे ॥ इन्द्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः ॥ अङ्गदेन महाकायस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २९ ॥ तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः सहर्षिभिः ॥ तुष्टुवुः पूजनार्हस्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३० ॥ प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिन्द्रजितो युधि ॥ (अदृश्यः सर्वभूतानां योभवद्युधि दुर्जयः ॥) तेन ते तं महात्मानं तुष्टा दृष्ट्वा प्रधर्षितम् ॥ ३१ ॥ ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः ॥ साधु साध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं प्रधर्षितम् ॥ ३२ ॥ इन्द्रजित्तु तदा तेन निर्जितो भीमकर्मणा ॥ संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे सुदारुणम् ॥ ३३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामो वानरान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु कपिराजेन संगताः ॥ ३५ ॥ स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ भवतामर्थसिद्ध्यर्थं कालेन स समागतः ॥ अद्यैव क्षमितव्यं मे भवन्तो विगतज्वराः ॥ ३६ ॥ सोन्तर्धानगतः पापो रावणी रणकर्कशः ॥ अदृश्यो निशितान् बाणान् मुमोचाशनिवर्चसः ॥ ३७ ॥ ॥

तेनेति ॥ प्रव्याहरदिव प्रतिव्याहरदिवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ गोलाङ्गूला इति ॥ भक्षयन् अभक्षयन् ॥ २७ ॥ पूर्वप्रसक्तस्याङ्गदेन्द्रजितोर्द्वन्द्वयुद्धस्य शेषं वक्तुमुपक्रमते—अङ्गदस्त्वित्यादिना ॥ २८ ॥ वर्तमान इति ॥ तत्रैव तस्मिन् देश एव ॥ २९ ॥ तादिति ॥ पूजनार्हस्य स्तुत्यर्हस्य ॥ ३० ॥ प्रभावमिति ॥ ते तानि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । महात्मानं महाधैर्यम् । तेन अङ्गदेन । प्रधर्षितं पराजितम् । दृष्ट्वा तुष्टाः ॥ ३१ ॥ तत इति ॥ स्पष्टः ॥३२॥ इन्द्रजित्त्विति ॥ स्पष्टः ॥३३॥ एतस्मिन्नित्यर्धम् ॥३४॥ सर्व इत्यर्धम् ॥३५॥३६॥ स इति ॥ अन्तर्धानगतः अन्तर्धानविद्यां प्राप्तः ॥३७॥

स इति ॥ सर्वगात्रेषु सर्वावयवेषु ॥ ३८ ॥ माययेति ॥ मायया संवृतः मायया युक्तः । अत एव अदृश्यः । कूटयोधी कपटयोधी । राघवौ रघुकुलोद्भवो रामलक्ष्मणौ । शरबन्धेन शररूपबन्धकेन बबन्ध । वेष्टनदंशनादिना नागमयत्वम् । वेदनादिना शरमयत्वम् ॥३९॥ तौ तेनेति ॥ स्पष्टः॥४०॥मायाप्रयोगः किमर्थस्तत्राह–प्रकाशेति ॥ समुपाजगाम उपचक्रमे । बबन्ध च । महात्मा महाबुद्धिः ॥४१॥ इति श्रीगो०श्रीरा०रत्नकिरी०यु०चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

स रामं लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः ॥ बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राक्षसः ॥ ३८ ॥ मायया संवृतस्तत्र मोहयन् राघवौ युधि ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः ॥ बबन्ध शरबन्धेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ॥ ३९ ॥ तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः ॥ सहसा निहतौ वीरौ तदा प्रैक्षन्त वानराः ॥ ४० ॥ प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ बाधितुं राक्षसराजपुत्रः ॥ मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबन्ध तौ राजसुतौ महात्मा ॥ ४१ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥ ॥ ॥

स तस्य गतिमन्विच्छन् राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ दिदेशातिबलो रामो दश वानरयूथपान् ॥१॥ द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च प्लवगर्षभम् ॥ अङ्गदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनम् ॥२॥ विनतं जाम्बवन्तं च सानुप्रस्थं महाबलम् ॥ ऋषभं चर्षभस्कन्धमादिदेश परंतपः ॥ ३ ॥ ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् ॥ आकाशं विविशुः सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ॥ ४ ॥ तेषां वेगवतां वेगमिषुभिर्वेगवत्तरैः ॥ अस्त्रवित्परमास्त्रैस्तु वारयामास रावणिः ॥ ॥ ५ ॥ तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः ॥ अन्धकारे न ददृशुर्मेघैः सूर्यमिवावृतम् ॥ ६ ॥ ॥

अथ नागपाशबन्धः पञ्चचत्वारिंशे–स तस्येत्यादि ॥ गम्यत इति गतिः स्थानम् ॥ १ ॥ तानेव दश यूथपान् दर्शयति–द्वावित्यादिना ॥ दायादौ पुत्रौ । दायादौ सुतबान्धवावित्यमरः ॥ ❀ रामानुजीसम् ❀ ऋषभं चर्षभस्कन्दमिति पाठः ॥ २ ॥ ३ ॥ त इति ॥ मार्गमाणाः मार्गितुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तेषामिति ॥ परमास्त्रैरिषुभिः परमास्त्ररूपैरिषुभिः ॥ ५ ॥ तमिति ॥ स्पष्टः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

रामलक्ष्मणयोरेव सर्वदेहभिदः शरान् ॥ भृशमावेशयामास रावणिः समितिंजयः ॥ ७ ॥ निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः ॥ ८ ॥ तयोः क्षतजमार्गेण सुस्राव रुधिरं बहु ॥ तावुभौ च प्रकाशेते पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ९ ॥ ततः पर्यन्तरक्ताक्षो भिन्नाञ्जनचयोपमः ॥ रावणिर्भ्रातरौ वाक्यमन्तर्धानगतोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ युद्ध्यमानमनालक्ष्यं शक्रोपि त्रिदशेश्वरः ॥ द्रष्टुमासादितुं वापि न शक्तः किं पुनर्युवाम् ॥ ११ ॥ प्रावृताविषुजालेन राघवौ कङ्कपत्रिणा ॥ एष रोषपरीतात्मा नयामि यमसादनम् ॥ १२ ॥ ॥

रामेति ॥ भृशं सर्वदेहभिदः शरान् रामलक्ष्मणयोरेवाधिकरणयोरावेशयामास ॥ ७ ॥ निरन्तरेति ॥ निरन्तरशरीरौ कृताविति शेषः । शरतां गतैः शरकार्यं भेदनादिकं कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पन्नगैः शरतां गतैः । शरकार्यं भेदनं पन्नगकार्यं संवेष्टनं च कुर्वद्भिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ तयोरिति ॥ क्षतेन जातो मार्गः क्षतजमार्गः । ननु, न भूतसङ्घसंस्थानो देहोस्य परमात्मनः । न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवेत्यादिभिः रामलक्ष्मणयोर्दिव्यविग्रहस्याप्राकृतत्वस्मरणात्कथं रुधिरोद्गम इति चेदत्राहुः । वस्तुतोनयो रुधिराभावेपि मनुष्यभावनानुरोधेन नट इव रुधिराणि दर्शयतः स्म । नन्वेवं निर्बन्धेन मनुष्यभावं भावयतः किं प्रयोजनं शृणु । सर्वात्मना मनुष्यभावनाननुरोधे जन एवं मन्येत । नायं मर्त्यः किं तु देवः तेन तद्वदस्माकं न शक्यमनुष्ठातुं धर्मानिति सर्वथा मनुष्यभावनायां तु महाजनानुष्ठानदर्शनेन स्वयमनुष्ठास्यति लोक इति रहस्यम् । रावणस्य मनुष्यैकवध्यत्वेन तद्भावनेत्यप्याहुः । नागपाशबद्धतयावस्थानं तु धर्मनिरतानामपि कदाचिदापदुपतिष्ठति निवर्तते च झटितीति लोकानां प्रदर्शनायेति । एवं मोहादिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ तत इति ॥ पर्यन्तरक्ताक्ष इत्यनेन ईषत्कोपवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १० ॥ युद्ध्यमानमिति ॥ अनालक्ष्यं यथा भवति तथा युद्ध्यमानं मां शक्रस्त्रिदशेश्वरोपि द्रष्टुं मायया बलान्तरेण आसादितुं वापि न शक्तः । किं पुनर्युवां मानुषावित्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रावृताविति ॥ राघवाविति संबोधनम् । अत्रापि युवामिति द्वितीयान्ततया विपरिणम्यानुषञ्जनीयम् । कङ्कपत्रिणा कङ्कपत्रवता । एष इत्यव्यवधानद्योतनाय ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति ॥ धर्मज्ञाविति । शब्दवेधप्रयोगासहिष्णू इत्यर्थः ॥ १३ ॥ भिन्नेति ॥ अञ्जनोपरिप्रदेशस्य दूरत्वसंभवात् भिन्नेत्युक्तम् ॥ १४ ॥ तत इति ॥ स्पष्टः ॥ १५ ॥ बद्धौ त्विति ॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण । क्षणमात्रेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत इति ॥ शरशल्याचितौ शराग्रप्रोतौ कृतौ। रज्जुमुक्तौ मुक्तरज्जू । अत एव प्रकम्पितौ महेन्द्रस्य ध्वजाविव कृतौ । जगत्यां भूमौ । जगतीपती भूपती ॥ १७ ॥ १८ ॥ ताविति ॥ वीराः शेरतेऽस्मिन्निति वीरशयनं रणभूमिः । शरतल्पं वा । शरवेष्टितसर्वाङ्गौ शरभूतसर्पवेष्टितसर्वाङ्गौ । आर्तौ मनःपीडावन्तौ । परमपीडितौ शारीरकपीडावन्तौ ।

एवमुक्त्वा तु धर्मज्ञौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निर्बिभेद शितैर्बाणैः प्रजहर्ष ननाद च ॥ १३ ॥ भिन्नाञ्जनचयश्यामो विस्फार्य विपुलं धनुः ॥ भूयो भूयः शरान् घोरान् विससर्ज महामृधे ॥ १४ ॥ ततो मर्मसु मर्मज्ञो मज्जयन्निशितान् शरान् ॥ रामलक्ष्मणयोर्वीरो ननाद च मुहुर्मुहुः ॥ १५ ॥ बद्धौ तु शरबन्धेन तावुभौ रणमूर्धनि ॥ निमेषान्तरमात्रेण न शेकतुरुदीक्षितुम् ॥ १६ ॥ ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्याचितावुभौ ॥ ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ ॥ १७ ॥ तौ संप्रचलितौ वीरौ मर्मभेदेन कर्शितौ ॥ निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती ॥ १८ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ शरवेष्टितसर्वाङ्गावार्तौ परमपीडितौ ॥ १९ ॥ न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गुलमन्तरम् ॥ नानिर्भिन्नं न चास्तब्धमाकराग्रादजिह्मगैः ॥ २० ॥ तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपिणा ॥ असृक् सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २१ ॥ ॥

अभूतामिति शेषः ॥ १९ ॥ न हीति ॥ अङ्गुलम् अङ्गुलिप्रमाणम् । अथवा अङ्गुलिरङ्गुलमिति त्रिकाण्डीस्मरणात् अङ्गुलिप्रमाणवाच्यङ्गुलशब्दोकारान्तोप्यस्ति । तयोर्गात्रमङ्गुलमात्रेप्यवकाशे अविद्धं नाभूदिति भावः । यद्वा तयोर्गात्रम् अङ्गुलम् अङ्गुलसंबन्ध्यप्यन्तरमवकाशः । आकराग्रात्कराग्रपर्यन्तम् । अजिह्मगैः सर्परूपशरैः । आविद्धं न बभूव । अस्तब्धम् अनिश्चलं च न बभूव । अनिर्भिन्नं च न बभूव ॥ २० ॥ ताविति ॥ तीव्रम् अत्यन्तम् । प्रस्रवणौ गिरिविशेषौ ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥

पपातेति ॥ इन्द्रजित्त्वं निर्वक्ति—येनेति ॥ २२ ॥ नागास्त्रप्रयोगानन्तरं केवलशरैरपि विव्याधेत्याह—रुक्मपुङ्खैरित्यादिना ॥ प्रसन्नाग्रैः उन्मृष्टाग्रैरित्यर्थः । प्रहर्तुराकाशस्थत्वेनाधोगतिभिः । आशुगैः वक्ष्यमाणविशेषभिन्नैः । नाराचैः ऋजुवृत्ताग्रैः । अर्धनाराचैः मध्ये भिन्ननाराचतुल्यैः । भल्लैः परश्वधाग्रैः । अञ्जलिकैः अञ्जलिसदृशाग्रैः । वत्सदन्तैः वत्सदन्तसदृशाग्रैः । सिंहदंष्ट्रैः सिंहदंष्ट्रासदृशाग्रैः । क्षुरैः क्षुराग्रैः । अत्रेन्द्रजिदित्यध्याहार्यम् ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ क्षुरैः क्षुराकारमुखैः ॥ २३ ॥ स इति ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं शिथिलमुष्टिबन्धम् । तृणतन्त्रिषु स्थानेषु पार्श्वयोर्मध्ये च न-

पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः ॥ क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः ॥ २२ ॥ रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैरधोगतिभिराशुगैः ॥ नाराचैरर्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि ॥ विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा ॥ २३ ॥ स वीरशयने शिश्ये विज्यमादाय कार्मुकम् ॥ भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिणतं रत्नभूषितम् ॥ २४ ॥ बाणपातान्तरे रामं पतितं पुरुषर्षभम् ॥ स तत्र लक्ष्मणो दृष्ट्वा निराशो जीवितेभवत् ॥ २५ ॥ रामं कमलपत्त्राक्षं शरबन्धपरिक्षतम् ॥ शुशोच भ्रातरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले ॥ २६ ॥ हरयश्चापि तं दृष्ट्वा सन्तापं परमं गताः ॥ २७ ॥ बद्धौ तु वीरौ पतितौ शयानौ तौ वानराः संपरिवार्य तस्थुः ॥ समागता वायुसुतप्रमुख्या विषादमार्ताः परमं च जग्मुः ॥२८॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥

तम् । रुक्मभूषितं रुक्मपट्टबन्धम् । विज्यं शरसंधानप्रसङ्गाभावाद्विगतज्यम् । कार्मुकं धनुः । आदाय अवलम्ब्य । वीरशयने रणभूमौ शिश्ये ॥२४॥ बाणेति ॥ बाणपातान्तरे शरतल्पे ॥ २५ ॥ राममिति ॥ शरबन्धपरिक्षतम् । बन्धः क्षतश्चेति द्वयमत्र शरकार्यमुच्यते ॥ २६ ॥ हरयश्चेत्यर्धम् ॥ २७ ॥ बद्धाविति ॥ आदौ नागपाशबद्धौ । अथ शयानौ तु तौ वीरौ संपरिवार्य वायुसुतादयो वानरास्तस्थुः । विषादं दुःखं जग्मुश्चेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

अथ पूर्वसर्गोक्तमनुवदति–तत इत्यादि ॥ द्याम् आकाशम् । सन्ततौ व्याप्तौ ॥ १ ॥ वृष्ट्वेति ॥ वृष्ट्वा उपरते देव इव स्थिते राक्षसे । कृतकर्मणि कृतशरवर्षरूपकर्मणि सति । तं देशं रामस्थानम् ॥ २ ॥ नीलेति ॥ नीलादयः सुग्रीवात्पूर्वमेवागताः ॥ ३ ॥ अचेष्टावित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ अचेष्टावत एव स्तब्धौ निश्चलौ । मध्ये मध्ये मन्दनिश्वासौ मध्ये मध्ये निश्चेष्टौ । कदाचित्सर्पाविव निश्वसन्तौ कदाचिन्मन्दचेष्टितौ च । अत्र पुनरु-

ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः ॥ ददृशुः संततौ बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १ ॥ वृष्ट्वेवोपरते देवे कृतकर्माणि राक्षसे ॥ आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो बिभीषणः ॥ २ ॥ नीलद्विविदमैन्दाश्च सुषेणकुमुदाङ्गदाः ॥ तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ॥ ३ ॥ अचेष्टौ मन्दनिश्वासौ शोणितौघपरिप्लुतौ ॥ शरजालाचितो स्तब्धौ शयानौ शरतल्पयोः ॥ ४ ॥ निश्वसन्तौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ मन्दविक्रमौ ॥ रुधिरस्रावदिग्धाङ्गौ तापनीयाविव ध्वजौ ॥ ५ ॥ तौ वीरशयने वीरौ शयानौ मन्दचेष्टितौ ॥ यूथपैस्तैः परिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः ॥ ६ ॥ राघवौ पतितौ दृष्ट्वा शरजालसमावृतौ ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सबिभीषणाः ॥ ७ ॥ अन्तरिक्षं निरीक्षन्तो दिशः सर्वाश्च वानराः ॥ न चैनं मायया च्छन्नं ददृशू रावणिं रणे ॥ ८ ॥ तं तु मायाप्रतिच्छन्नं माययैव बिभीषणः ॥ वीक्षमाणो ददर्शाथ भ्रातुः पुत्रमवस्थितम् ॥ ९ ॥ तमप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ ददर्शान्तर्हितं वीरं वरदानाद्बिभीषणः ॥ १० ॥ तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च संयुतम् ॥ ११ ॥ इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च ॥ उवाच परमप्रीतो हर्षयन् सर्वनैर्ऋतान् ॥ १२ ॥ ॥ ॥

क्तयो दुःखातिरेकात् । यद्वा अचेष्टाविति श्लोकः पूर्वश्लोकेनान्वितः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्तरिक्षमिति ॥ स्पष्टः ॥ ८ ॥ तं त्विति ॥ माययेवेति । अन्तर्हितवस्तुदर्शनहेतुभूतया विद्ययेत्यर्थः ॥ ९ ॥ तमिति ॥ अप्रतिद्वन्द्वं निःसमम् । वरदानादन्तर्हितमित्यन्वयः । तेजसेत्यर्धं पूर्वेणान्वेति ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ इन्द्रजित्त्विति ॥ आत्मनः कर्म नागास्त्रबन्धरूपम् । शयानौ तौ च वीक्ष्येत्यन्वयः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

दूषणस्येति ॥ सादितौ पश्यतेति शेषः ॥ १३ ॥ नेमाविति ॥ समागम्य सङ्घीभूय ॥ १४ ॥ यदिति ॥ यत्कृते यन्निमित्तम् । गात्रैः शयनमस्पृष्ट्वा चिन्तयानस्यैव मम पितुः त्रियामा याति । यत्पौरुषभयान्मम पिता शर्वर्यामेकस्मिन्नपि यामे न निद्रातीत्यर्थः ॥ १५ ॥ कृत्स्नेति ॥ लङ्का लङ्कास्थजनः ।

दूषणस्य च हन्तारौ खरस्य च महाबलौ ॥ सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ नेमौ मोक्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबन्धनात् ॥ सर्वैरपि समागम्य सर्षिसङ्घैः सुरासुरैः ॥ १४ ॥ यत्कृते चिन्तयानस्य शोकार्तस्य पितुर्मम ॥ अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शर्वरी ॥ १५ ॥ कृत्स्नेयं यत्कृते लङ्का नदी वर्षास्विवाकुला ॥ सोयं मूलहरोनर्थः सर्वेषां निहतो मया ॥ १६ ॥ रामस्य लक्ष्मणस्यापि सर्वेषां च वनौकसाम् ॥ विक्रमा निष्फलाः सर्वे यथा शरदि तोयदाः ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा तु तान् सर्वान् राक्षसान् परिपार्श्वतः ॥ यूथपानपि तान् सर्वांस्ताडयामास रावणिः ॥ १८ ॥ नीलं नवभिराहत्य मैन्दं च द्विविदं तथा ॥ त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्ततताप प्रवरेषुभिः ॥ १९ ॥ जाम्बवन्तं महेष्वासो विद्ध्वा बाणेन वक्षसि ॥ हनूमतो वेगवतो विससर्ज शरान् दश ॥ २० ॥ गवाक्षं शरभं चैव द्वावप्यमिततेजसौ ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो विव्याध युधि रावणिः ॥ २१ ॥ गोलाङ्गूलेश्वरं चैव वालिपुत्रमथाङ्गदम् ॥ विव्याध बहुभिर्बाणैस्त्वरमाणोथ रावणिः ॥ २२ ॥ तान् वानरवरान् भित्त्वा शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ननाद बलवांस्तत्र महासत्त्वः स रावणिः ॥ २३ ॥ तानर्दयित्वा बाणौघैस्त्रासयित्वा च वानरान् ॥ प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ शरबन्धेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे ॥ सहितौ भ्रातरावेतौ निशामयत राक्षसाः ॥ २५ ॥

आकुला नदीपक्षे आविलेत्यर्थः । लङ्कापक्षे व्यग्रेत्यर्थः । सर्वेषामस्माकं मूलहरः अनर्थः अनर्थकरो रामः ॥ १६ ॥ रामस्येति ॥ विक्रमाः सेतुबन्धनादयः ॥ १७ ॥ एवमिति ॥ परिपार्श्वतः समीपतः ॥ १८ ॥ नीलमित्यादि ॥ हनूमतः हनूमदर्थमित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । गोलाङ्गूलेश्वरं गवाक्षम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तानिति ॥ स्पष्टः ॥ २३ ॥ तानर्दयित्वेति ॥ स्पष्टः ॥ २४ ॥ शरबन्धेनेति ॥ निशामयत पश्यत ॥ २५ ॥

एवमिति ॥ कूटयोधिनः कपटयोधिनः ॥ २६ ॥ विनेदुश्चेति ॥ स्पष्टः ॥ २७ ॥ निष्पन्दाविति ॥ स्पष्टः ॥ २८ ॥ हर्षेण त्विति ॥ स्पष्टः ॥ २९ ॥ रामलक्ष्मणयोरिति ॥ शरीरे इति प्रत्येकापेक्षया द्विवचनम् । अङ्गानि करादीनि । उपाङ्गानि अङ्गुल्यादीनि । अत्रापि शरैश्चितानीति योज्यम् । दृष्ट्वा स्थित इति सुग्रीवो विशेषणीयः ॥ ३० ॥ तमिति ॥ स्पष्टः ॥३१ ॥ अलमिति ॥ एवंप्रायाणि एवंविधानि । प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपीति विश्वः ।

एवमुक्तास्तु ते सर्वे राक्षसाः कूटयोधिनः ॥ परं विस्मयमाजग्मुः कर्मणा तेन हर्षिताः ॥२६॥ विनेदुश्च महानादान्
सर्वतो जलदोपमाः ॥ हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् ॥२७॥ निष्पन्दौ तु तदा दृष्ट्वा तावुभौ रामलक्ष्मणौ
॥ वसुधायां निरुच्छ्वासौ हतावित्यन्वमन्यत ॥२८॥ हर्षेण तु समाविष्ट इन्द्रजित्समितिंजयः ॥ प्रविवेश पुरीं
लङ्कां हर्षयन् सर्वराक्षसान् ॥२९॥ रामलक्ष्मणयोर्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते ॥ सर्वाणि चाङ्गोपाङ्गानि सुग्रीवं भयमाविशत्
॥३०॥ तमुवाच परित्रस्तं वानरेन्द्रं बिभीषणः ॥ सबाष्पवदनं दीनं शोकव्याकुललोचनम् ॥३१॥ अलं
त्रासेन सुग्रीव बाष्पवेगो निगृह्यताम् ॥ एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्ठिकः ॥३२॥ सशेषभाग्यतास्माकं यदि
वीर भविष्यति ॥ मोहमेतौ प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ ॥३३॥ पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर ॥ सत्यधर्माभिरक्तानां
नास्ति मृत्युकृतं भयम् ॥३४॥ एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना ॥ सुग्रीवस्य शुभे नेत्रे
प्रममार्ज बिभीषणः ॥३५॥ ततः सलिलमादाय विद्यया परिजप्य च ॥ सुग्रीवनेत्रे धर्मात्मा स ममार्ज बिभीषणः ॥३६॥

नैष्ठिकः नियतः ॥ ३२ ॥ सशेषभाग्यतेति ॥ अस्माकं भाग्यशेषं यद्यस्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ पर्यवस्थापयेति ॥ पर्यवस्थापयात्मानं मनो निश्चलं कुरु । स्वात्मपर्यवस्थापनेन मां च पर्यवस्थापय । धैर्यं कारयेत्यर्थः । पर्यवस्थापने हेतुमाह—सत्येति । मृत्युकृतम् अपमृत्युकृतम् ॥ ३४ ॥ एवमिति ॥ जलक्लिन्नेन जलसिक्तेन ॥ ३५ ॥ एवममाङ्गल्यनिवृत्त्यर्थं श्रान्तिनिवृत्त्यर्थं वा नेत्रे प्रमृज्य राक्षसमायापरिज्ञानेनाप्यस्य धैर्यसंपादनाभिप्रायेण विद्याभिमन्त्रितजलेनापि ममार्जेत्याह—तत इति ॥ विद्यया राक्षसमायादर्शनहेतुमन्त्रेण । परिजप्य अभिमन्त्र्य ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

प्रमृज्येति ॥ कालसंप्राप्तं तत्कालोचितम् । असंभ्रमम् अव्याकुलमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३७ ॥ न काल इति ॥ वैक्लव्यम् अधैर्यम् । किं करोमि अतिस्नेह एवं बाधत इत्यत्राह—अतिस्नेहोपीति ॥ ३८ ॥ एवं त्यक्तव्यमुक्त्वा कर्तव्यमुपदिशति—तस्मादिति ॥ वैक्लव्यमिति स्नेहस्याप्युपलक्षणम् । रामपुरोगाणां रामप्रभृतीनाम् । रामशरण्यानामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ अथ वेति ॥ संज्ञाविपर्ययः मूर्च्छा यावदनुवर्तते तावद्रक्ष्यतामित्यर्थः ॥ ४० ॥ एवंभूतयोः कथं संज्ञाप्राप्तिस्तत्राह—नैतदिति ॥ एतत् शस्त्रबन्धनम् । रामस्य न किंचन । इदमसत्प्रायम् बाधकं न भवतीत्यर्थः । अतो न मुमूर्षति । मरिष्यतीति

प्रमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्कालसंप्राप्तमसंभ्रममिदं वचः ॥ ३७ ॥ न कालः कपिराजेन्द्र वैक्लव्यमनुवर्तितुम् ॥ अतिस्नेहोप्यकालेस्मिन् मरणायोपकल्पते ॥ ३८ ॥ तस्मादुत्सृज्य वैक्लव्यं सर्वकार्यविनाशनम् ॥ हितं रामपुरोगाणां सैन्यानामनुचिन्त्यताम् ॥ ३९ ॥ अथ वा रक्ष्यतां रामो यावत्संज्ञाविपर्ययः ॥ लब्धसंज्ञौ हि काकुत्स्थौ भयं नो व्यपनेष्यतः ॥ ४० ॥ नैतत्किंचन रामस्य न च रामो मुमूर्षति ॥ न ह्येनं हास्यते लक्ष्मीर्दुर्लभा या गतायुषाम् ॥ ४१ ॥ तस्मादाश्वासयात्मानं बलं चाश्वासय स्वकम् ॥ यावत्कार्याणि सर्वाणि पुनः संस्थापयाम्यहम् ॥ ४२ ॥ एते हि फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः ॥ कर्णे कर्णे प्रकथिता हरयो हरिसत्तम ॥ ४३ ॥ मां तु दृष्ट्वा प्रधावन्तमनीकं संप्रहर्षितुम् ॥ त्यजन्तु हरयस्त्रासं भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ ४४ ॥

शङ्का न कर्तव्येत्यर्थः । “आशङ्कायामुपसंख्यानम्” इति म्रियतेः सन् । एतच्च जीवनलिङ्गशरीरसौभाग्येन निश्चीयत इत्याह—नहीति । गतायुषां मृतानाम् या लक्ष्मीः मुखकान्तिः दुर्लभा । सा च एनं न हास्यते । न जहातीत्यर्थः । जीवनानुकूला लक्ष्मीर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तस्मादिति ॥ यावत् यावत्पर्यन्तम् । सर्वाणि कार्याणि कर्तव्यानि पुनः संस्थापयामि । तावत्पर्यन्तमाश्वासयेत्यन्वयः । केचित्तु यावत्कार्याणि यावन्ति कर्तव्यानि तानि सर्वाणीत्याहुः ॥ ४२ ॥ पर्यवस्थापनं किमर्थमित्यत्राह—एते हीति ॥ आगतसाध्वसाः प्राप्तभयविकाराः । ते च विकाराः पुलकादयः । प्रकथिताः पलायनार्थं प्रवृत्तकथा इत्यर्थः । संप्रहर्षितुमित्यनन्तरम् अर्हसीत्यध्याहार्यम् । प्रधावन्तम् इन्द्रजिद्भ्रमेणेति भावः । इदमनीकविशेषणम् । गच्छामीति

वाध्याहार्यम् । संप्रहर्षितुं भयान्निवर्त्तयितुमिति यावत् । तदेवाह–त्यजन्त्विति ॥ ४३ ॥४४॥ समाश्वास्य त्विति ॥ समाश्वासयत् नाहमिन्द्रजित्किंतु विभीषण इति समाश्वासयदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ कथासंघट्टनाय पूर्वोक्तमनुवदति–इन्द्रजित्त्विति ॥ ४६ ॥ तत्रेति ॥ रामलक्ष्मणावित्यनन्तरमितिकरणं ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ उत्पपातेति ॥ उत्पपात आसनादिति शेषः ॥ ४८ ॥ पृच्छते चेति ॥ यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । इदमेव विवृणोति–यथाताविति ॥ ४९ ॥

समाश्वास्य तु सुग्रीवं राक्षसेन्द्रो बिभीषणः ॥ विद्रुतं वानरानीकं तत्समाश्वासयत्पुनः ॥ ४५ ॥ इन्द्रजित्तु महामायः सर्वसैन्यसमावृतः ॥ विवेश नगरीं लङ्कां पितरं चाभ्युपागमत् ॥ ४६ ॥ तत्र रावणमासीनमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ आचचक्षे प्रियं पित्रे निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥ उत्पपात ततो हृष्टः पुत्रं च परिषस्वजे ॥ रावणो रक्षसां मध्ये श्रुत्वा शत्रू निपातितौ ॥ उपाघ्राय स मूर्ध्न्येनं पप्रच्छ प्रीतमानसः ॥ ४८ ॥ पृच्छते च यथावृत्तं पित्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ यथा तौ शरबन्धेन निश्चेष्टौ निष्प्रभौ कृतौ ॥ ४९ ॥ स हर्षवेगानुगतान्तरात्मा श्रुत्वा वचस्तस्य महारथस्य ॥ जहौ ज्वरं दाशरथेः समुत्थितं प्रहृष्य वाचाभिननन्द पुत्रम् ॥५०॥ इति श्रीमद्यु० षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ प्रतिप्रविष्टे लङ्कां तु कृतार्थे रावणात्मजे ॥ राघवं परिवार्यार्ता ररक्षुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥ हनुमानङ्गदो नीलः सुषेणः कुमुदो नलः ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः ॥ जाम्बवानृषभः स्कन्धो रम्भः शतवलिः पृथुः ॥ २ ॥ व्यूढानीकाश्च यत्ताश्च द्रुमानादाय सर्वतः ॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वास्तिर्यगूर्ध्वं च वानराः ॥ तृणेष्वपि च चेष्टत्सु राक्षसा इति मेनिरे ॥ ३ ॥

स इति ॥ हर्षवेगः हर्षातिशयः तेनानुगतो व्याप्तः अन्तरात्मा मनो यस्य स तथोक्तः । दाशरथेः निमित्तात् । ज्वरं चिन्तासंतापम् । अनया रात्र्या प्रविपद्गतेत्यूचे ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्ड० षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ अथ सीतायै वीरशयनस्थरामलक्ष्मणप्रदर्शनं सप्तचत्वारिंशे–प्रतिप्रविष्ट इत्यादि ॥१॥ ये ररक्षुस्तानाह–हनुमानित्यादिना ॥ २ ॥ अन्यान् वानरानाह–व्यूढानीकाश्चेति ॥ व्यूढानीकाः कृतव्यूहसेनावन्तः । चेष्टत्सु चेष्टमानेषु ॥ ३ ॥ ॥ ॥

रावणश्चेति ॥ स्पष्टः ॥ ४ ॥ राक्षस्य इत्यर्धम् ॥ ५ ॥ ता उवाचेत्यर्धम् ॥६॥ हतावित्यादि ॥ आख्यात कथयत ॥७॥ यदाश्रयादिति ॥ अवष्टब्धा गर्विता । निर्विशङ्का निर्विचारा । निरुद्विग्ना निःशोका । भावे निष्ठा । निरपेक्षा रामः समेष्यतीत्याशारहिता ॥ ८॥९॥ अद्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अन्यां गतिम् चापश्यती । आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । अन्याम् मत्तोन्याम् । गम्यत इति गतिः प्राप्यम् । विनिवृत्ताशा रामाद्विनिवृत्तभावा ॥

रावणश्चापि संहृष्टो विसृज्येन्द्रजितं सुतम् ॥ आजुहाव ततः सीतारक्षिणी राक्षसीस्तदा ॥ ४ ॥ राक्षस्यस्त्रिजटा चैव शासनात्समुपस्थिताः ॥ ५ ॥ ता उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ॥ ६ ॥ हताविन्द्रजिताख्यात वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ पुष्पकं च समारोप्य दर्शयध्वं हतौ रणे ॥ ७ ॥ यदाश्रयादवष्टब्धा नेयं मामुपतिष्ठति ॥ सोस्या भर्त्ता सह भ्रात्रा निरस्तो रणमूर्धनि ॥ ८ ॥ निर्विशङ्का निरुद्विग्ना निरपेक्षा च मैथिली ॥ मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ॥ ९ ॥ अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं सलक्ष्मणम् ॥ अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा चान्यां गतिमपश्यती ॥ निरपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते स्वयम् ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकम् ॥ ११ ॥ ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया ॥ अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन् ॥ १२ ॥ तामादाय तु राक्षस्यो भर्तृशोकपराजिताम् ॥ सीतामारोपयामासुर्विमानं पुष्पकं तदा ॥ १३ ॥ ततः पुष्पकमारोप्य सीतां त्रिजटया सह ॥ जग्मुर्दर्शयितुं तस्यै राक्षस्यो रामलक्ष्मणौ ॥ १४ ॥ रावणोकारयल्लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ प्राघोषयत हृष्टश्च लङ्कायां राक्षसेश्वरः ॥ राघवो लक्ष्मणश्चैव हताविन्द्रजिता रणे ॥ १५ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ अद्येति ॥ अन्यां गतिं चापश्यती । अन्यां मत्तोन्याम् । गम्यत इति गतिः प्राप्यम् । रामरूपं प्रियं प्राप्यमपश्यतीति यावत् । राममवेक्ष्य विनिवृत्ताशा सा स्वयं मामुपस्थास्यत इति संबन्धः ॥ १० ॥ तस्येति ॥ स्पष्टः ॥ ११ ॥ तत इति ॥ स्पष्टः ॥ १२ ॥ तामिति ॥ स्पष्टः ॥ १३ ॥ तत इति ॥ त्रिजटया सह सीतामारोप्य । उभयोरेव विमानारोहणमनुज्ञायेत्यर्थः । पुत्रीत्वान्निपुणतया च त्रिजटाया विमानारोहणानुज्ञा ॥ १४ ॥ रावण इत्यादि ॥

इन्द्रजिता रण इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥१५॥ विमानेनेति ॥ स्पष्टः ॥१६॥ प्रहृष्टेति ॥ स्पष्टः॥१७॥ ततः सीतेत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ विप्रविद्धशरासनौ
भ्रष्टचापौ । सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ अत एव शरस्तम्बमयौ शरगुल्ममयौ । स्तम्बः समूह इत्येके । क्षितौ शरतल्पयोः शयानाविति संबन्धः॥१८॥
॥ १९ ॥ तावित्यादिश्लोकद्वयम् ॥ पावकी पावकपुत्रौ स्कन्दविशाखौ । अत्रोत्तरो वीरशब्दः कुमारावित्यस्य विशेषणम् ॥ २० ॥२१ ॥ भर्तारमिति॥

विमानेनापि सीता तु गत्वा त्रिजटया सह ॥ ददर्श वानराणां तु सर्वं सैन्यं निपातितम् ॥ १६ ॥ प्रहृष्टमनसश्चापि
ददर्श पिशिताशनान् ॥ वानरांश्चापि दुःखार्तान् रामलक्ष्मणपार्श्वतः ॥ १७ ॥ ततः सीता ददर्शोभौ शयानौ
शरतल्पयोः ॥ लक्ष्मणं चापि रामं च विसंज्ञौ शरपीडितौ ॥ १८ ॥ विध्वस्तकवचौ वीरौ विप्रविद्धशरासनौ ॥ सायकैश्छिन्नसर्वाङ्गौ
शरस्तम्बमयौ क्षितौ ॥ १९ ॥ तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ तत्र वीरौ सा पुरुषर्षभौ ॥ शयानौ पुण्डरीकाक्षौ
कुमाराविव पावकी ॥ २० ॥ शरतल्पगतौ वीरौ तथाभूतौ नरर्षभौ ॥ दुःखार्ता सुभृशं सीता सुचिरं विललाप ह ॥
॥ २१ ॥ भर्तारमनवद्याङ्गी लक्ष्मणं चासितेक्षणा ॥ प्रेक्ष्य पांसुषु वेष्टन्तौ रुरोद जनकात्मजा ॥ २२ ॥ सा
बाष्पशोकाभिहता समीक्ष्य तौ भ्रातरौ देवसमप्रभावौ ॥ वितर्कयन्ती निधनं तयोः सा दुःखान्विता वाक्यमिदं
जगाद ॥ २३ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥
भर्तारं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ विललाप भृशं सीता करुणं शोककर्शिता ॥ १ ॥ ऊचुर्लक्षणिनो
ये मां पुत्रिण्यविधवेति च ॥ तेद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोऽनृतवादिनः ॥ २ ॥ ॥ ॥

स्पष्टः ॥२२॥ सेति ॥ अत्र वीक्षणगदनरूपक्रियाभेदात्तच्छन्दद्वयम् ॥२३॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नकिरीटा० युद्ध० सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥
अथ सीताप्रलापोष्टचत्वारिंशे—भर्तारमिति ॥ करुणं यथा तथा विललाप ॥ १ ॥ ऊचुरिति ॥ लक्षणिन इति । लक्षणशब्देनात्र लक्षणज्ञानं लक्ष्यते
तदेषामस्तीति लक्षणिनः । षडुत्तरषष्टिलक्षणसामुद्रिकशास्त्रज्ञा इत्यर्थः । षष्टिष्षडुत्तरा योषिदङ्गलक्षणमीरितमित्युक्तेः । अत एवाविधवा वि-

धवालक्षणरहिता । निर्लोममहृदयं यस्याः सम निम्नत्ववर्जितम् । ऐश्वर्यं चाप्यवैधव्यं प्रियप्रेम च सा लभेत् ॥ इत्युक्तलक्षणेत्यर्थः । पुत्रिणी पुत्रलाभलक्षणवती । दीर्घाङ्गुलिश्च या नारी दीर्घकेशी च या भवेत् । दीर्घमायुरवाप्नोति पुत्रैश्च सह वर्तते ॥ इत्युक्तलक्षणवतीत्यर्थः । ज्ञानिनो लक्षणज्ञानवन्तः । अनृतवादिनः आसन्निति शेषः ॥ २ ॥ यज्वनो महिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिण इति ॥ यज्वनः कृताश्वमेधादिकस्य । यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः । बहुयजमानकानि गवामयनप्रभृतीनि सत्राणि तत्कर्ता सत्री तस्य महिषीं कृताभिषेकाम् । कृताभिषेका महिषीत्यमरः । पत्नीं यज्ञसंयोगवतीम् । “ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ” इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः । ततो “ ऋन्नेभ्यो ङीप् ” इति ङीप् ॥ ३ ॥ ऊचुरिति ॥ संश्रवणे मम सम्यक्

यज्वनो महिषीं ये मामूचुः पत्नीं च सत्रिणः ॥ तेद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोनृतवादिनः ॥ ३ ॥ ऊचुः संश्रवणे ये मां द्विजाः कार्तान्तिकाः शुभाम् ॥ तेद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोनृतवादिनः ॥ ४ ॥ वीरपार्थिवपत्नी त्वं ये धन्येति च मां विदुः ॥ तेद्य सर्वे हते रामे ज्ञानिनोनृतवादिनः ॥ ५ ॥ इमानि खलु पद्मानि पादयोर्यैः किल स्त्रियः ॥ आधिराज्येभिषिच्यन्ते नरेन्द्रैः पतिभिः सह ॥ ६ ॥ वैधव्यं यान्ति यैर्नार्यो लक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः ॥ नात्मनस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ ७ ॥ ॥

श्रवणे । मयि शृण्वन्त्यामित्यर्थः । यद्वा सम्यक् श्रवणमस्मिन्निति संश्रवणः सन्निधिः । मत्सन्निधावित्यर्थः । मात्रादिसमीप इति शेषः । कृतान्तः कालः तद्विदः कार्तान्तिकाः । स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपीत्यमरः । शुभां नित्यमङ्गलाम् । स्मितं प्रशस्तं सुदृशामनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ॥ इत्याद्युक्तलक्षणैरिति शेषः ॥ ४ ॥ वीरेति ॥ त्वं वीरपार्थिवपत्नी धन्या चेति ये विदुः । विदित्वा ऊचुरित्यर्थः । तेप्यनृतवादिन इति पूर्वेणान्वयः ॥ ५ ॥ इमानीति ॥ यैः पद्मैरुपलक्षिताः स्त्रियः आधिराज्येभिषिच्यन्ते किलेत्यैतिह्ये । तानीमानि पद्मानि रेखारूपाणि दृश्यन्त इति शेषः । खल्विति प्रसिद्धौ । स्पष्टं दृश्यन्त इत्यर्थः । कथमेषां निष्फलत्वमिति भावः ॥ ६ ॥ वैधव्यमिति ॥ भाग्यदुर्लभाः दुर्लभभाग्याः नार्यः यैर्लक्षणैर्वैधव्यं यान्ति तानि लक्षणानि पश्यन्ती विमृशन्ती न पश्यामि । कुत्रापि वैधव्यहेतुदुर्लक्षणं न

पश्यामीत्यर्थः । किंतु केवलं हतलक्ष्णा निष्फललक्षणास्मीत्यर्थः । तादृशलक्षणानि च सामुद्रिकोक्तानि । परस्परं समारूढाः पादाङ्गुल्यो भवन्ति चेत् । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तथा भवेत् ॥ यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् ॥ एकरोमा राजपत्नी द्विरोमातिसुखान्विता । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभागित्यादिना ॥ ७ ॥ सत्येति ॥ पदि पदे मा श्रीर्येषां तानि पद्मानीत्येवं सत्यनामानि । पदश्रीकराणीत्यर्थः । यद्वा पद्मावत्त्वात् पद्मशब्दवाच्यानि रेखारूपाणि यानि पद्मानि । सत्यनामानि अन्वर्थनामानि । पद्माशब्दादर्शआद्यचि कृते रूपम् । केचित्सत्यनामानि अमोघफलानीत्याहुः । लक्षणैः ध्वजादिलक्षणैः सह यानि सत्यनामानि पद्मान्युक्तानि तानि मे वितथानि निष्फलानि भवन्तीति योजना ॥ ८ ॥ केशा इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ अहं सूक्ष्मकेशत्वादिलक्षणलक्षितास्मि ।

सत्यनामानि पद्मानि स्त्रीणामुक्तानि लक्षणैः ॥ तान्यद्य निहते रामे वितथानि भवन्ति मे ॥ ८ ॥ केशाः सूक्ष्माः समा नीला
भ्रुवौ चासंगते मम॥ वृत्ते चारोमशे जङ्घे दन्ताश्चाविरला मम॥९॥शङ्खे नेत्रे करौ पादौ गुल्फावूरू च मे चितौ॥अनुवृत्तनखाः स्निग्धाः समाश्चाङ्गुलयो मम ॥ १० ॥ स्तनौ चाविरलौ पीनौ ममेमौ मग्नचूचुकौ ॥ मग्ना चोत्सङ्गिनी नाभिः
पार्श्वोरस्काश्च मे चिताः॥११॥मम वर्णो मणिनिभो मृदून्यङ्गरुहाणि च॥प्रतिष्ठितां द्वादशभिर्मामूचुः शुभलक्षणाम्॥१२॥

अतो मां शुभलक्षणामूचुरित्यन्वयः । समाः न्यूनाधिक्यरहिताः । असंगते परस्परमसंयुक्ते । अरोमशे रोमरहिते । वृत्ते वर्तुले । अत्र स्कान्दम्–रोमहीने शुभे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरेति ॥ शङ्खे नेत्रोपान्तभूतललाटपार्श्वे । चितौ उपचितौ । एतच्छङ्खे नेत्रे इत्यत्र लिङ्गव्यत्ययेन योजनीयम् । अनुवृत्तनखाः वृत्तनखाः । अङ्गुलयः पादहस्ताङ्गुलयः । तदुक्तं स्कान्दे–स्निग्धाः समुन्नतास्तत्र वृत्ताः पादनखाः शुभा इति । समाः हस्तपरिमाणसदृशाः । नातिदीर्घा नातिह्रस्वा इत्यर्थः । यद्वा एकहस्तवद्धस्तान्तरेपि तुल्यपरिमाणा इत्यर्थः । अन्यूनाधिकसंख्याका इति वार्थः । अविरलौ निरन्तरौ । मग्नचूचुकौ ईषन्मग्नाग्रौ । मग्ना गम्भीरा । उत्सङ्गिनी उन्नतपर्यन्तप्रदेशः । पार्श्वोरस्काः पार्श्वे च उरस्कं च । आर्षो लिङ्गव्यत्ययः । चिताः उचिताः । मणिनिभः मणिवत्स्निग्धवर्णः । प्रतिष्ठितां द्वादशभिः दशभिः पादाङ्गुलिभिः द्वाभ्यां पादतलाभ्यां च भूमौ सुप्रतिष्ठिताम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

समग्रेति ॥ समग्रयवं संपूर्णयवाकाररेखम् । अच्छिद्रं श्लिष्टाङ्गुल्यन्तरालम् । वर्णवत् अरुणवर्णम् । मामूचुरित्यनुषञ्जनीयम् । मन्दस्मितेत्येवेत्येवकारः अयोगव्यवच्छेदार्थः । नित्यमन्दस्मितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ आधिराज्य इति ॥ कृतान्तकुशलैः ज्यौतिषिकसिद्धान्तनिपुणैः । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । अभिषेक इत्युक्तमित्यन्वयः । चक्रवर्तिस्त्रियः पाणौ नन्द्यावर्तः प्रदक्षिण इत्याद्युक्तनन्द्यावर्तादिलक्षणैरिति भावः । सर्वं वितथीकृतमित्यतः परं यज्वनो महिषीं ये मामित्यधस्तनश्लोकः केषुचित्कोशेषु दृश्यते । स तु लेखकप्रमादकृतः ॥ १४ ॥ शोधयित्वेति ॥ शोधयित्वा अन्विष्य । प्रवृत्तिं वृ-

समग्रयवमच्छिद्रं पाणिपादं च वर्णवत् ॥ मन्दस्मितेत्येव च मां कन्यालक्षणिनो द्विजाः ॥ १३ ॥ आधिराज्येभिषेको मे ब्राह्मणैः पतिना सह ॥ कृतान्तकुशलैरुक्तं तत्सर्वं वितथीकृतम् ॥ १४ ॥ शोधयित्वा जनस्थानं प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदे हतौ ॥ १५ ॥ ननु वारुणमाग्नेयमैन्द्रं वायव्यमेव च ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव राघवौ प्रत्यपद्यताम् ॥ १६ ॥ अदृश्यमानेन रणे मायया वासवोपमौ ॥ मम नाथावनाथाया निहतौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ न हि दृष्टिपथं प्राप्य राघवस्य रणे रिपुः ॥ जीवन्प्रति निवर्तेत यद्यपि स्यान्मनोजवः ॥ १८ ॥ न कालस्यातिभारोस्ति कृतान्तश्च सुदुर्जयः ॥ यत्र रामः सह भ्रात्रा शेते युधि निपातितः ॥ १९ ॥ न शोचामि तथा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ नात्मानं जननीं वापि यथा श्वश्रूं तपस्विनीम् ॥ २० ॥ ॥

त्तान्तम् । गोष्पदे इन्द्रजिन्मायामात्र इति भावः ॥ १५ ॥ नन्विति ॥ ब्रह्मशिरः अस्त्रविशेषः । प्रत्यपद्यतां नन्वित्यन्वयः । परस्मैपदमार्षम् । नन्विति प्रसिद्धौ । आमन्त्रणे वा । प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः । प्रलापे निर्निमित्तमामन्त्रणं संभवति ॥१६॥ अदृश्यमानेनेति ॥ स्पष्टः ॥१७॥ दृश्यमानत्वे नैवं हन्तुं शक्नुयादित्याह—न हीति ॥ १८ ॥ नेति ॥ शुभाशुभप्रापकस्य कालस्यातिभारो नास्ति । अशक्यार्थौ नास्तीत्यर्थः । कृतान्तः दैवम् । यत्र यतः । रामः अतिबलपराक्रमशाल्यपीति भावः ॥ १९ ॥ न शोचामीति ॥ जननीं मन्मातरम् ॥ २० ॥ ॥

उक्तार्थे हेतुमाह–सेति ॥ समाप्तव्रतम् अथ आगतं सराघवं लक्ष्मणं सीतां च कदा द्रक्ष्यामीति अनुचिन्तयत इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ परीति ॥ परिदेवयमानां विलपन्तीम् ॥ २२॥ मा विषादमित्यर्धम् ॥ २३ ॥ कारणानीति ॥ इमौ रामलक्ष्मणौ जीवत इति यथा ज्ञातुं शक्यते तथा। महान्ति स्फुटानि। सदृशानि पूर्वानुभूततुल्यानि। दृष्टसंवादानीति यावत्। कारणानि हेतून् वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ तान्येव कारणानि व्यतिरेकमुखेनाह–न हीति ॥

सानुचिन्तयते नित्यं समाप्तव्रतमागतम् ॥ कदा द्रक्ष्यामि सीतां च लक्ष्मणं च सराघवम् ॥ २१ ॥ परिदेवयमानां तां राक्षसी त्रिजटाब्रवीत् ॥ २२ ॥ मा विषादं कृथा देवि भर्तायं तव जीवति ॥ २३ ॥ कारणानि च वक्ष्यामि महान्ति सदृशानि च ॥ यथेमौ जीवतो देवि भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥ नहि कोपपरीतानि हर्षपर्युत्सुकानि च ॥ भवन्ति युधि योधानां मुखानि निहते पतौ ॥ २५ ॥ इदं विमानं वैदेहि पुष्पकं नाम नामतः ॥ दिव्यं त्वां धारयेन्नैवं यद्येतौ गतजीवितौ ॥२६॥ हतवीरप्रधाना हि हतोत्साहा निरुद्यमा ॥ सेना भ्रमति संख्येषु हतकर्णेव नौर्जले ॥ २७ ॥ इयं पुनरसंभ्रान्ता निरुद्विग्ना तरस्विनी ॥ सेना रक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ ॥२८॥ सा त्वं भव सुविस्रब्धा अनुमानैः सुखोदयैः ॥ अहतौ पश्य काकुत्स्थौ स्नेहादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ चारित्रसुखशीलत्वात्प्रविष्टासि मनो मम ॥ ३० ॥ नेमौ शक्यौ रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ तादृशं दर्शनं दृष्ट्वा मया चावेदितं तव ॥ इदं च सुमहच्चिह्नं शनैः पश्यस्व मैथिलि ॥ ३१ ॥ ॥

हर्षेण पर्युत्सुकानि। प्रसन्नानीति यावत् ॥ २५ ॥ इदमिति ॥ स्पष्टः ॥ २६ ॥ हतवीरेति ॥ हतकर्णा हतकर्णधारा ॥ २७ इयमिति ॥ निवेदितौ निवेदितजीवितौ ॥ २८ ॥ सा त्वमित्यादि ॥ अनुमानैः चिह्नैः। सुखोदयैः सुखज्ञेयैरित्यर्थः। चारित्रसुखशीलत्वात्। चरित्रमेव चारित्रं पातिव्रत्यम् तदेव सुखं प्रियं शीलं स्वभावः यस्या सा तस्याः भावश्चारित्रसुखशीलत्वं तस्मात्। यद्वा चारित्रेणाह्लादकस्वभावत्वादित्यर्थः। प्रविष्टासि मनो मम। त्वयि मम स्नेहो वर्तत इत्यर्थः ॥२९॥३०॥ नेमाविति ॥ तादृशं तादृग्विधम्। जीवनव्यञ्जकमिति यावत्। दृश्यते ज्ञायतेनेनेति दर्शनं सैन्यसुखप्रसादा-

दिकम् । पूर्वंदृष्टं स्वप्नमिति वार्थः । शनैः पश्यस्व सावधानेन पश्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ निःसंज्ञाविति ॥ न वियुज्यते न जहाति । गतायुषाम् अत एव गतसत्त्वानां गतप्राणानाम् । द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः । वैकृतं विकृतिः ॥ ३२ ॥ त्यजेति ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे शोकं शोककृतं मुखविकारम् । मोहं विपरीतबुद्धिम् । दुःखं मनोव्यथां च त्यज । अजीवितुं न शक्यं जीवितुं शक्यमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ श्रुत्वेति ॥ कृताञ्जलिरित्यनेन

निःसंज्ञावप्युभावेतौ नैव लक्ष्मीर्वियुज्यते ॥ प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ॥ दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥ ३२ ॥ त्यज शोकं च मोहं च दुःखं च जनकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोरर्थे नाद्य शक्यमजीवितुम् ॥ ३३ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्याः सीता सुरसुतोपमा ॥ कृताञ्जलिरुवाचेदमेवमस्त्विति मैथिली ॥ ॥ ३४ ॥ विमानं पुष्पकं तत्तु सन्निवर्त्य मनोजवम् ॥ दीना त्रिजटया सीता लङ्कामेव प्रवेशिता ॥ ३५ ॥ ततस्त्रिजटया सार्धं पुष्पकादवरुह्य सा ॥ अशोकवनिकामेव राक्षसीभिः प्रवेशिता ॥ ३६ ॥ प्रविश्य सीता बहुवृक्षषण्डां तां राक्षसेन्द्रस्य विहारभूमिम् ॥ संप्रेक्ष्य संचिन्त्य च राजपुत्रौ परं विषादं समुपाजगाम ॥ ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

घोरेण शरबन्धेन बद्धौ दशरथात्मजौ ॥ निश्वसन्तौ यथा नागौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ १ ॥ सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः ससुग्रीवा महाबलाः ॥ परिवार्य महात्मानौ तस्थुः शोकपरिप्लुताः ॥ २ ॥ ॥

भगवद्विषयोपदेष्टा योपि कोप्यादरणीय इत्युक्तम् । इदं शब्दविवरणं एवमस्त्विति ॥ ३४ ॥ विमानमिति ॥ सन्निवर्तने प्रवेशे च त्रिजटैव कर्त्री ॥ ३५ ॥ तत इति ॥ राक्षसीभिरित्यनेन त्रिजटादर्शनायानीतेति गम्यते ॥ ३६ ॥ प्रविश्येति ॥ विहारभूमिं प्रमदावनम् । संप्रेक्ष्य संचिन्त्य । प्रेक्षितप्रकारेण संचिन्त्येत्यर्थः । यद्वा भावनाप्रकर्षात्पुरःस्थितौ संप्रेक्ष्येत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नकिरी० अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥

अथ रामप्रबोधनमेकोनपञ्चाशे—घोरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ नागौ यथा नागाविव निश्वसन्तावित्यन्वयः । शोकपरिप्लुताः शोकपूर्णाः ॥ १ ॥ २ ॥

एतस्मिन्नन्तरे रामः प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ॥ स्थिरत्वात्सत्त्वयोगाच्च शरैः संदानितोपि सन् ॥ ३ ॥ ततो दृष्ट्वा सरुधिरं विषण्णं गाढमर्पितम् ॥ भ्रातरं दीनवदनं पर्यदेवयदातुरः ॥ ४ ॥ किं नु मे सीतया कार्यं किं कार्यं जीवितेन वा ॥ शयानं योऽद्य पश्यामि भ्रातरं युधि निर्जितम् ॥ ५ ॥ शक्या सीतासमा नारी मर्त्यलोके विचिन्वता ॥ न लक्ष्मणसमो भ्राता सचिवः सांपरायिकः ॥ ६ ॥ परित्यक्ष्याम्यहं प्राणं वानराणां तु पश्यताम् ॥ यदि पञ्चत्वमापन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ७ ॥ किं नु वक्ष्यामि कौसल्यां मातरं किं नु कैकयीम् ॥ कथमम्बां सुमित्रां च पुत्रदर्शनलालसाम् ॥ ८ ॥ विवत्सां वेपमानां च क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ कथमाश्वासयिष्यामि यदा यास्यामि तं विना ॥ ९ ॥ कथं वक्ष्यामि शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् ॥ १० ॥ मया सह वनं यातो विना तेन गतः पुनः ॥ उपालम्भं न शक्ष्यामि सोढुं बत सुमित्रया ॥ ११ ॥ इहैव देहं त्यक्ष्यामि न हि जीवितुमुत्सहे ॥ १२ ॥ धिङ् मां दुष्कृतकर्माणमनार्यं यत्कृते ह्यसौ ॥ लक्ष्मणः पतितः शेते शरतल्पे गतासुवत् ॥ १३ ॥ त्वं नित्यं स विषण्णं मामाश्वासयसि लक्ष्मण ॥ गतासुर्नाद्य शक्नोषि मामार्तमभिभाषितुम् ॥ १४ ॥

एतस्मिन्निति ॥ स्थिरत्वात् धीरत्वात् । सत्त्वयोगाद्बलयोगात् । संदानितोपि बद्धोपि । बद्धे संदानितं मूतमित्यमरः ॥ ३ ॥ तत इति ॥ अर्पितं शरैरिति शेषः ॥ ४ ॥ किं न्वित्यादिश्लोकद्वयम् ॥ विचिन्वता मयेति शेषः । सचिवः सहायः । साम्परायिकः युद्धे साधुः । युद्धायत्योः सम्पराय इत्यमरः ॥ ५ ॥ ६ ॥ परित्यक्ष्यामीति ॥ पञ्चत्वं मृतिम् ॥ ७ ॥ किं न्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अहं तं लक्ष्मणं विना अयोध्यां यदा यास्यामि तदा कौसल्यां केकयीं च किं वक्ष्यामि । सुमित्रां कथमाश्वासयिष्यामि ॥ ८ ॥ ९ ॥ कथमित्यर्धम् ॥ यशस्विनमित्यनेन तद्यशो मया न लब्धमिति खिद्यति ॥ १० ॥ मयेति ॥ यो मया सह वनं यातः तेन विनायोध्यां गतोहं सुमित्रया कृतमुपालम्भम् उक्तप्रकारं सोढुं कथं शक्ष्यामि ॥ ११ ॥ इहैवेत्यर्धम् ॥ १२ ॥ धिगिति ॥ दुष्कृतकर्माणं लक्ष्मणवनानयनमेव दुष्कृतं कर्म ॥ १३ ॥ त्वमिति ॥ स त्वमित्यन्वयः ॥ १४ ॥ ॥

येनेति ॥ स्पष्टः ॥ १५ ॥ शयान इति ॥ अयमिति शेषः । अत्र शरतल्पस्थानीयोस्तगिरिः । शरस्थाने किरणाः। शोणितस्थाने रक्तवर्णत्वम् ॥ १६ ॥ बाणेति ॥ रुजा व्यथा । दृष्टिरागेण वीक्षणप्रेम्णा ॥ १७ ॥ यथैवेति ॥ तथैव तेन प्रकारेण । मात्रादिस्नेहमविचार्येत्यर्थः । यमक्षयमित्यत्रापि यान्तमित्यनुषज्यते ॥ १८ ॥ इष्टेति ॥ स्पष्टः ॥ १९ ॥ सुरुष्टेनेति ॥ विप्रियम् अहितम् । सुरुष्टेनापि लक्ष्मणेन श्रावितं विप्रियं परुषं वाक्यम् न स्मरामीत्यर्थः ॥ ॥ २०॥ विससर्जेति ॥ यः कार्तवीर्यः । एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन । यत्सहस्रबाहुः कार्तवीर्यः । यावता कालेन पञ्चबाणशतानि विससर्ज प्रायुङ्क्त । द्विभु-

येनाद्य निहता युद्धे राक्षसा विनिपातिताः ॥ तस्यामेव क्षितौ वीरः स शेते निहतः परैः ॥ १५ ॥ शयानः शरतल्पेस्मिन्
स्वशोणितपरिप्लुतः ॥ शरजालैश्चितो भाति भास्करोस्तमिव व्रजन् ॥ १६ ॥ बाणाभिहतमर्मत्वान्न शक्नोत्यभिभाषितुम् ॥
रुजा चाब्रुवतोप्यस्य दृष्टिरागेण सूच्यते ॥ १७ ॥ यथैव मां वनं यान्तमनुयातो महाद्युतिः ॥ अहमप्यनुयास्यामि तथैवैनं
यमक्षयम् ॥ १८ ॥ इष्टबन्धुजनो नित्यं मां च नित्यमनुव्रतः ॥ इमामद्य गतोवस्थां ममानार्यस्य दुर्नयैः ॥ १९ ॥ सुरुष्टे-
नापि वीरेण लक्ष्मणेन न संस्मरे ॥ परुषं विप्रियं वापि श्रावितं न कदाचन ॥ २० ॥ विससर्जैकवेगेन पञ्चबाणशतानि
यः ॥ इष्वस्त्रेष्वधिकस्तस्मात्कार्तवीर्याच्च लक्ष्मणः ॥ २१ ॥ अस्त्रैरस्त्राणि यो हन्याच्छक्रस्यापि महात्मनः ॥ सोयमु-
र्व्यां हतः शेते महार्हशयनोचितः ॥ २२ ॥ यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां बिभीषणः ॥ तच्च मिथ्या प्रलप्तं मां प्रधक्ष्य-
ति न संशयः ॥ २३ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोऽर्हसि ॥ मत्वा हीनं मया राजन् रावणोभिद्रवेद्बली ॥ २४ ॥

जोप्ययं लक्ष्मणः तावतैव कालेन तावतो बाणान् विसृजन् । इष्वस्त्रेषु विषये तस्मात्कार्तवीर्यादधिक इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अस्त्रैरिति ॥ हन्यात् हन्तुं शक्तः । शकि लिङ् ॥ २२ ॥ यदिति ॥ यत् यस्मात् । बिभीषणो राक्षसानां राजा न कृतः । तस्मात् मिथ्याप्रलप्तम् राजानं त्वां करिष्यामीति मिथ्या प्रलपितं मां प्रधक्ष्यति । दहतीत्यर्थः । आश्रुतकार्यनिर्वाहाभावेन मिथ्येत्युच्यते । आश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ २३ ॥ अस्मिन्निति ॥ प्रतियातुं किष्किन्धामिति शेषः । हीनं त्वामिति शेषः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अङ्गदमिति ॥ स्पष्टः ॥ २५ ॥ कृतमित्यादिसार्धश्लोकत्रयम् ॥ संपातिना वानरेण ॥२६॥२७॥२८॥ यत्त्विति ॥ वयस्येन मित्रेण । सुहृदा च शोभनहृदयेन वा । चशब्दो वाशब्दार्थकः । धर्मभीरुणा धर्मो नश्यतीति भीरुणेत्यर्थः । अधर्मभीरुणेति वा पदच्छेदः॥२९॥मित्रेति॥३०॥शुश्रुवुरिति॥वर्तयांचक्रुः प्रवर्तयांचक्रुः । कृष्णेतरेक्षणाः रक्तेक्षणा इत्यर्थः ॥३१॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥३२॥३३॥ इति श्रीगो०श्रीरामा०रत्नकि०युद्ध०एको०सर्गः ॥४९॥

अङ्गदं तु पुरस्कृत्य ससैन्यः ससुहृज्जनः ॥ सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च ॥ २५ ॥ कृतं हनुमता कार्यं यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ऋक्षराजेन तुष्यामि गोलाङ्गूलाधिपेन च ॥ २६ ॥ अङ्गदेन कृतं कर्म मैन्देन द्विविदेन च ॥ युद्धं केसरिणा संख्ये घोरं संपातिना कृतम् ॥ २७ ॥ गवयेन गवाक्षेण शरभेण गजेन च ॥ अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्तजीवितैः ॥ न चातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीव मानुषैः ॥ २८ ॥ यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा च परंतप ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवता धर्मभीरुणा ॥ २९ ॥ मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ ३० ॥ शुश्रुवुस्तस्य ते सर्वे वानराः परिदेवनम् ॥ वर्तयाञ्चक्रुरश्रूणि नेत्रैः कृष्णेतरेक्षणाः ॥३१॥ ततः सर्वाण्यनीकानि स्थापयित्वा बिभीषणः ॥ आजगाम गदापाणिस्त्वरितो यत्र राघवः ॥३२॥ तं दृष्ट्वा त्वरितं यान्तं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ वानरा दुद्रुवुः सर्वे मन्यमानास्तु रावणिम् ॥ (निश्चेष्टौ विगतज्ञानौ रणरेणुसमुत्क्षितौ॥शयानौ शरतल्पस्थौ द्रष्टुमायाद्बिभीषणः॥तं राक्षसेन्द्रात्मजशङ्कया ते निपातितौ राजसुतौ च दृष्ट्वा॥ बिभीषणं विव्यथिरे च दृष्ट्वा मेघा यथा वायुहताः प्लवङ्गमाः)॥३३॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः॥४९॥

अथोवाच महातेजा हरिराजो महाबलः ॥ किमियं व्यथिता सेना मूढवातेव नौर्जले ॥ १ ॥ ॥

अथ रामस्य नागपाशविमोचनं पञ्चाशे—अथोवाचेत्यादि ॥ तादात्विकसेनापलायननिमित्तमजानानः पृच्छति—किमिति । किं किमर्थम् । उवाच वानरानिति शेषः । मूढः मूर्च्छितः । विरुद्धदिग्वाय्वन्तराभिहत इत्यर्थः । वात्याहतेति यावत् ॥ १ ॥ ॥ ॥

सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा वालिपुत्रोङ्गदोब्रवीत् ॥ २ ॥ न त्वं पश्यसि रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ शरजालाचितौ वीरावुभौ दशरथात्मजौ ॥ शरतल्पे महात्मानौ शयानौ रुधिरोक्षितौ ॥ ३ ॥ अथाब्रवीद्वानरेन्द्रः सुग्रीवः पुत्रमङ्गदम् ॥ नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ॥ ४ ॥ विषण्णवदना ह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः ॥ प्रपलायन्ति हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ॥ ५ ॥ अन्योन्यस्य न लज्जन्ते न निरीक्षन्ति पृष्ठतः ॥ विप्रकर्षन्ति चान्योन्यं पतितं लङ्घयन्ति च ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो गदापाणिर्बिभीषणः ॥ सुग्रीवं वर्धयामास राघवं च निरैक्षत ॥७॥ बिभीषणं तं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणम् ॥ ऋक्षराजं समीपस्थं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ ८ ॥ बिभीषणोयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः ॥ विद्रवन्ति परित्रस्ता रावणात्मजशङ्कया ॥ ९ ॥ शीघ्रमेतान् सुसंत्रस्तान् बहुधा विप्रधावितान् ॥ पर्यवस्थापयाख्याहि बिभीषणमुपस्थितम् ॥ १० ॥ सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जाम्बवानृक्षपार्थिवः ॥ वानरान् सान्त्वयामास सन्निरुध्य प्रधावतः ॥ ११ ॥ ते निवृत्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसंभ्रमाः ॥ ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा बिभीषणम् ॥ १२ ॥ बिभीषणस्तु रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितम् ॥ लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १३ ॥ जलक्लिन्नेन हस्तेन तयोर्नेत्रे प्रमृज्य च ॥ शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥ इमौ तौ सत्त्वसंपन्नौ विक्रान्तौ प्रियसंयुगौ ॥ इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः ॥ १५ ॥ ॥

सुग्रीवस्येत्यर्धम् ॥ २ ॥ रामव्यथां विना किमन्यन्निमित्तमित्युत्तरयति–न त्वमिति ॥ अत्र काकुः । त्वं न पश्यसि किमित्यर्थः । रामं लक्ष्मणं चेत्युभावित्यन्वयः ॥ ३ ॥ स्वयमुद्घाटयति–अथेत्यादिना ॥ इदं रघुसिंहयोः शरतल्पशयनम् अनिमित्तं न भवतीति मन्ये । अन्येन भयनिमित्तेन भवितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह–विषण्णेत्यादिना ॥ त्यक्तप्रहरणाः त्यक्तशिलाद्यायुधाः । अन्योन्यस्य अन्योन्यम् । विप्रकर्षन्ति द्रुतगमनार्थमाकर्षन्ति॥४॥ ॥५॥६॥ एतस्मिन्निति ॥ स्पष्टः॥७॥बिभीषणमिति ॥ स्पष्टः॥८॥बिभीषणोयमिति ॥ विप्रधावितान् पलायमानान्॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

भ्रातुरिति ॥ दुष्पुत्रेण कपटयुद्धेन पितुरवद्यावहेन । चालितौ वञ्चितौ । ऋजुविक्रमौ अकपटविक्रमौ ॥ १६ ॥ शरैरिति ॥ सुप्तौ सुप्तसदृशौ । शल्यकौ कण्टकिवराहौ ॥ १७ ॥ ययोरित्यादिचतुःश्लोकी ॥ अत्र वक्तव्यं सर्वमभयप्रदाने दर्शितम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ न रुजेति ॥ न रुजापीडितौ

भ्रातुः पुत्रेण मे तेन दुष्पुत्रेण दुरात्मना ॥ राक्षस्या जिह्मया बुद्ध्या चालितावृजुविक्रमौ ॥ १६ ॥ शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ ॥ वसुधायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव ॥ १७ ॥ ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठा काङ्क्षिता मया ॥ तावुभौ देहनाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ ॥ १८ ॥ जीवन्नद्य विपन्नोस्मि नष्टराज्यमनोरथः ॥ प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः सकामो रावणः कृतः ॥ १९ ॥ एवं विलपमानं तं परिष्वज्य बिभीषणम् ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नो हरिराजोब्रवीदिदम् ॥ २० ॥ राज्यं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लङ्कायां नात्र संशयः ॥ रावणः सह पुत्रेण सकामं नेह लप्स्यते ॥ २१ ॥ न रुजापीडितावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ त्यक्त्वा मोहं वधिष्येते सगणं रावणं रणे ॥ २२ ॥ तमेनं सान्त्वयित्वा तु समाश्वास्य च राक्षसम् ॥ सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह ॥ २३ ॥ सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञावरिन्दमौ ॥ गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किन्धां रामलक्ष्मणौ ॥ २४ ॥ अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबान्धवम् ॥ मैथिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियम् ॥ श्रुत्वैतद्वानरेन्द्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ दैवासुरं महद्युद्धमनुभूतं सुदारुणम् ॥ तदा स्म दानवा देवान् शरसंस्पर्शकोविदाः ॥ २६ ॥ निजघ्नुः शस्त्रविदुषश्छादयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २७ ॥

इयं रुजा अनयोरात्यन्तिकहानिकरी न भवति । किंतु मोहमात्रकारिणीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ दैवासुरमिति ॥ अनुभूतं मया ज्ञातम् । शरसंस्पर्शकोविदाः शरप्रयोगसमर्थाः । स्पर्शों दानमिति पर्यायः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

तानिति ॥ मन्त्रयुक्ताभिः मन्त्रप्रचुराभिः । विद्याभिर्मृतसंजीविनीप्रभृतिभिः । चिकित्सति अचिकित्सत् ॥ २८ ॥ तान्यौषधानीत्यादिसार्धश्लोकः ॥ स्पष्टः ॥ २९ ॥ संजीवकरणीमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ अत्रानयितुं यान्त्वित्यनुषज्यते । पूर्वोक्तक्षीरोदमध्ये संजीवकरणीं विशल्यां चानयितुं यान्त्वित्यर्थः । तयोरेवात्रोपयोगादिति भावः ॥ ३० ॥ ते कुत्र विद्येते इत्यत्राह—चन्द्रश्चेत्यादिना ॥ सागरोत्तमे क्षीरोदे यत्र प्रदेशे अमृतं मथितं तत्र चन्द्रद्रोणाख्यौ पर्वतौ स्तः तयोस्ते महौषधी स्त इत्यर्थः । तत्रावस्थाने हेतुमाह—ते तत्रेति । पर्वते पर्वतयोः जात्येकवचनम् ॥ ३१ ॥ अयमित्यर्धम् ॥

तानार्तान्नष्टसंज्ञांश्च परासूंश्च बृहस्पतिः ॥ विद्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति ॥ २८ ॥ तान्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरम् ॥ जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः ॥ हरयस्तु विजानन्ति पार्वतीस्ता महौषधीः ॥ २९ ॥ संजीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ॥ ३० ॥ चन्द्रश्च नाम द्रोणश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे ॥ अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ॥ ते तत्र निहिते देवैः पर्वते परमौषधी ॥ ३१ ॥ अयं वायुसुतो राजन् हनुमांस्तत्र गच्छतु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्मेघांश्चापि सविद्युतः ॥ पर्यस्यन् सागरे तोयं कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ३३ ॥ महता पक्षवातेन सर्वद्वीपमहाद्रुमाः ॥ निपेतुर्भिन्नविटपाः समूला लवणाम्भसि ॥ ३४ ॥ अभवन् पन्नगास्त्रस्ता भोगिनस्तत्रवासिनः ॥ शीघ्रं सर्वाणि यादांसि जग्मुश्च लवणार्णवम् ॥ ३५ ॥ ततो मुहूर्ताद्गरुडं वैनतेयं महाबलम् ॥ वानरा ददृशुः सर्वे ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

औषध्यन्तरानयने पनसादयो गच्छन्तु । संजीवविशल्यानयने तु हनुमान् गच्छत्विति विज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्निति ॥ मेघान् सागरतोयं च पर्यस्यन् पर्वतान् कम्पयन्निव गरुडपक्षवायुरुदभूदिति शेषः । सर्वद्वीपमहाद्रुमाः । सर्वपदं द्रुमविशेषणम् । द्वीपं च लङ्का । लवणाम्भसि लवणसमुद्रे ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अभवन्निति ॥ भोगिनः प्रशस्तकायाः । तत्रवासिनः लङ्काद्वीपवासिनः । यादांसि जलजन्तवश्च । लवणार्णवं लवणार्णवमध्यम् । भयादन्तर्मग्ना इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वैनतेयेनेति ॥ व्रणाः क्षतानि । संरुरुहुः संरूढाः । अज्ञातस्वरूपा बभूवुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तेज इति ॥ तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । पराधिक्षेपासहनं वा । वीर्यं पराक्रमः । बलं शारीरम् । ओजः कान्तिः । उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थिरतरप्रयत्नः । दर्शनं सूक्ष्मार्थपरिज्ञानम् । बुद्धिः विवेकः । स्मृतिः अनुभूतार्थाविस्मरणम् । एतत् सर्वं द्विगुणम् वैनतेयसंस्पर्शवशात् पूर्वतोप्यधिकं जातमित्यर्थः । अत्र धीरिति गायत्र्याः सप्तदशाक्षरम् ।

तमागतमभिप्रेक्ष्य नागास्ते विप्रदुद्रुवुः ॥ यैस्तौ सत्पुरुषौ बद्धौ शरभूतैर्महाबलौ ॥ ३७॥ ततः सुपर्णः काकुत्स्थौ दृष्ट्वा प्रत्यभिनन्दितः ॥ विममर्श च पाणिभ्यां मुखे चन्द्रसमप्रभे ॥ ३८ ॥ वैनतेयेन संस्पृष्टास्तयोः संरुरुहुर्व्रणाः ॥ सुवर्णे च तनू स्निग्धे तयोराशु बभूवतुः ॥ ३९ ॥ तेजो वीर्यं बलं चौज उत्साहश्च महागुणः ॥ प्रदर्शनं च बुद्धिश्च स्मृतिश्च द्विगुणं तयोः ॥ ४० ॥ तावुत्थाप्य महावीर्यौ गरुडो वासवोपमौ ॥ उभौ तौ सस्वजे हृष्टो रामश्चैनमुवाच ह ॥ ४१ ॥ भवत्प्रसादाद्व्यसनं रावणिप्रभवं महत् ॥ आवामिह व्यतिक्रान्तौ पूर्ववद्बलिनौ कृतौ ॥ ४२ ॥ यथा तातं दशरथं यथाजं च पितामहम् ॥ तथा भवन्तमासाद्य हृदयं मे प्रसीदति ॥ ४३ ॥ को भवान् रूपसंपन्नो दिव्यस्रगनुलेपनः ॥ वसानो विरजे वस्त्रे दिव्याभरणभूषितः ॥ ४४ ॥ तमुवाच महातेजा वैनतेयो महाबलः ॥ पतत्रिराजः प्रीतात्मा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ४५ ॥ अहं सखा ते काकुत्स्थ प्रियः प्राणो बहिश्चरः ॥ गरुत्मानिह संप्राप्तो युवाभ्यां साह्यकारणात् ॥ ४६ ॥ असुरा वा महावीर्या दानवा वा महाबलाः ॥ सुराश्चापि सगन्धर्वाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ॥ ४७ ॥ नेमं मोक्षयितुं शक्ताः शरबन्धं सुदारुणम् ॥ मायाबलादिन्द्रजिता निर्मितं क्रूरकर्मणा ॥ ४८ ॥ एते नागाः काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्रा विषोल्बणाः ॥ रक्षोमायाप्रभावेन शरा भूत्वा त्वदाश्रिताः ॥ ४९ ॥

षोडशसहस्रश्लोका गताः ॥ ४० ॥ ताविति ॥ क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ ४१ ॥ भवदिति ॥ व्यतिक्रान्तौ लङ्घितवन्तौ । गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः ॥ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ को भवानिति ॥ विरजे निर्मले ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अहमिति ॥ सखा वाहनत्वेन सहाय इति गूढोक्तिः । युवाभ्यां युवयोः । षष्ठ्यर्थे तृतीया । साह्यकारणात्साहाय्यार्थम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ एत इति ॥ काद्रवेयाः कद्रूपुत्राः । मायाबलात् आश्चर्यशक्तिरूपबलात् ॥ ४९ ॥

॥५०॥ इममिति ॥ सहसा जवेन॥५१॥ मोक्षिताविति ॥ अप्रमादश्च कर्तव्य इति। तत्तदस्त्रानुगुणप्रत्यस्त्रप्रयोगेषु सावधानाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः॥५२॥ प्रकृत्येत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ एतेनैवोपमानेनेति। अनेन दृष्टान्तेन राक्षसा जिह्मा ज्ञेया इत्यर्थः॥५३॥५४॥५५॥ सख इति ॥ रिपूणामपि वत्सलेत्यनेन इन्द्रजिद्वधोपायो न ज्ञात इति द्योत्यते ॥ ५६ ॥ अहं सखा ते काकुत्स्थेत्यादिनोक्तं सखित्वं कथमिति रामाशयमाशङ्क्य रहस्यत्वादिदानीं तद्विषय-

सभाग्यश्चासि धर्मज्ञ राम सत्यपराक्रम ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा समरे रिपुघातिना ॥ ५० ॥ इमं श्रुत्वा तु वृत्तान्तं त्वरमाणोहमागतः ॥ सहसा युवयोः स्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ॥ ५१ ॥ मोक्षितौ च महाघोरादस्मात्सायकबन्धनात् ॥ अप्रमादश्च कर्तव्यो युवाभ्यां नित्यमेव हि ॥ ५२ ॥ प्रकृत्या राक्षसाः सर्वे संग्रामे कूटयोधिनः ॥ शूराणां शुद्धभावानां भवतामार्जवं बलम् ॥ ५३ ॥ तन्न विश्वसितव्यं वो राक्षसानां रणाजिरे ॥ एतेनैवोपमानेन नित्यं जिह्मा हि राक्षसाः ॥ ५४ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामं सुपर्णः सुमहाबलः ॥ परिष्वज्य सुहृत्स्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ५५ ॥ सखे राघव धर्मज्ञ रिपूणामपि वत्सल ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि गमिष्यामि यथागतम् ॥ ५६ ॥ न च कौतूहलं कार्यं सखित्वं प्रति राघव ॥ कृतकर्मा रणे वीरः सखित्वमनुवेत्स्यसि ॥ ५७ ॥ बालवृद्धावशेषां तु लङ्कां कृत्वा शरोर्मिभिः ॥ रावणं च रिपुं हत्वा सीतां समुपलप्स्यसे ॥ ५८ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं सुपर्णः शीघ्रविक्रमः ॥ रामं च विरुजं कृत्वा मध्ये तेषां वनौकसाम् ॥ ५९ ॥ प्रदक्षिणं ततः कृत्वा परिष्वज्य च वीर्यवान् ॥ जगामाकाशमाविश्य सुपर्णः पवनो यथा ॥ ६० ॥ विरुजौ राघवौ दृष्ट्वा ततो वानरयूथपाः ॥ सिंहनादांस्तदा नेदुर्लाङ्गूलान् दुधुवुस्तदा ॥ ६१ ॥

प्रश्नो न कर्तव्यः रावणवधानन्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह—न चेति ॥ सखित्वं प्रति सखित्वप्रश्नं प्रतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ रामस्योत्साहवर्धनाय भाविनमर्थं कथयति—बालेत्यादिना ॥ शरोर्मिभिः शरपरम्पराभिः ॥५८॥ इत्येवमिति ॥ शीघ्रविक्रमः शीघ्रगतिः । क्रियाभेदेन सुपर्णपदद्वयान्वयः ॥५९॥६०॥ विरुजाविति ॥ सिंहनादं नेदुः सिंहनादं चक्रुरित्यर्थः । दुधुवुः अकम्पयन् ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ यथापुरं यथापूर्वम् । ननु, पिशाचान् दानवान् यक्षान् पृथिव्यां चैव राक्षसान् । अङ्गुल्यग्रेण तान् हन्यामित्युक्तनिरवधिकशक्तिसम्पन्नः सर्वज्ञो रामः कथमज्ञ इवाशक्त इवेन्द्रजिता हतो लोहिताक्तो भूमौ स्थित इवाभावयत् । उच्यते । लोके समाचारप्रवर्तनायैवं स्थितः । इन्द्रजित्पराजयेन ह्ययमर्थोऽवगम्यते । शुचीनां शुद्धभावानामृजूनां प्राणसन्देहदायिविपद्यपि न विनाशः । विपरीतानां पापिष्ठानां तु करतलगतापि कार्यसिद्धिर्विगलति । अतः शुचित्वार्जवादिगुणयुक्तैः पुम्भिर्भवितव्यमिति सतां धर्मनिश्चयप्रतिपत्तिर्जायते । ननु रावणवधार्थं दैवतैरर्थितो हि विष्णू रा-

ततो भेरीः समाजघ्नुर्मृदङ्गांश्चाप्यनादयन् ॥ दध्मुः शङ्खान् संप्रहृष्टाः क्ष्वेलन्त्यपि यथापुरम् ॥ ६२ ॥
आस्फोट्यास्फोट्य विक्रान्ता वानरा नगयोधिनः ॥ द्रुमानुत्पाट्य विविधांस्तस्थुः शतसहस्रशः ॥ ६३ ॥
विसृजन्तो महानादांस्त्रासयन्तो निशाचरान् ॥ लङ्काद्वाराण्युपाजग्मुर्योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ६४ ॥ त-
तस्तु भीमस्तुमुलो निनादो बभूव शाखामृगयूथपानाम् ॥ क्षये निदाघस्य यथा घनानां नादः सुभीमो
नदतां निशीथे ॥ ६५ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ॥
तेषां सुतुमुलं शब्दं वानराणां तरस्विनाम् ॥ नदतां राक्षसैः सार्धं तदा शुश्राव रावणः ॥ १ ॥ स्निग्धग-
म्भीरनिर्घोषं श्रुत्वा स निनदं भृशम् ॥ सचिवानां ततस्तेषां मध्ये वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ ॥

मत्वेनावतीर्णः । सत्यं, दुष्कृद्विनाशवद्धर्मसंस्थापनमपि ह्यवतारप्रयोजनम् । रावणवधमात्रस्य प्रयोजनत्वे ह्येतावान् प्रयासो व्यर्थः स्यात् । अत एवोक्तम्—चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोक्ष्यतीति । नच धर्मोपदेशमात्रेण तत्सिद्धिः । तादृशोपदेशस्य श्रुतिस्मृतिभिरेव कृतत्वात् । स्वाचारमुखेन धर्मप्रवचनाय हि मानुषभावना च कृता । अतः स्वाचारमुखेन धर्मप्रवर्तनमित्यादिप्रबन्धादावेवोक्तम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ ॥ ॥

अथ धूम्राक्षनिर्गम एकपञ्चाशे—तेषामित्यादि ॥ राक्षसैः सह शुश्रावेत्यन्वयः ॥ १ ॥ स्निग्धेति ॥ निर्घोषः ध्वनिः ॥ २ ॥ ॥

यथासावित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यथा येन प्रकारेण । सुमहानादः समुत्थितः ततः एतेषां सुमहती प्रीतिः । अस्तीति शेषः ॥ ३ ॥ तथा हीत्यर्धम् ॥ तथा प्रसिद्धप्रकारः ॥ ४ ॥ तौ त्विति ॥ तुशब्दश्चार्थः । तौ च बद्धौ नादश्च श्रूयते । स च प्रकृतविरुद्धो नादः । शङ्कां

यथासौ संप्रहृष्टानां वानराणां समुत्थितः ॥ बहूनां सुमहानादो मेघानामिव गर्जताम् ॥ व्यक्तं सुमहती प्रीतिरेतेषां नात्र संशयः ॥ ३ ॥ तथा हि विपुलैर्नादैश्चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ४ ॥ तौ तु बद्धौ शरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अयं च सुमहान्नादः शङ्कां जनयतीव मे ॥ ५ ॥ एतत्तु वचनं चोक्त्वा मन्त्रिणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाच नैर्ऋतांस्तत्र समीपपरिवर्तिनः ॥ ६ ॥ ज्ञायतां तूर्णमेतेषां सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ शोककाले समुत्पन्ने हर्षकारणमुत्थितम् ॥ ७ ॥ तथोक्तास्तेन संभ्रान्ताः प्राकारमधिरुह्य ते ॥ ददृशुः पालितां सेनां सुग्रीवेण महात्मना ॥ ८ ॥ तौ च मुक्तौ सुघोरेण शरबन्धेन राघवौ ॥ समुत्थितौ महावेगौ विषेदुः प्रेक्ष्य राक्षसाः ॥ ९ ॥ संत्रस्तहृदयाः सर्वे प्राकारादवरुह्य ते ॥ विषण्णवदना घोरा राक्षसेन्द्रमुपस्थिताः ॥ १० ॥ तदप्रियं दीनमुखा रावणस्य निशाचराः ॥ कृत्स्नं निवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः ॥ ११ ॥ यौ ताविन्द्राजिता युद्धे भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ निबद्धौ शरबन्धेन निष्प्रकम्पभुजौ कृतौ ॥ ॥ १२ ॥ विमुक्तौ शरबन्धेन तौ दृश्येते रणाजिरे ॥ पाशानिव गजौ छित्त्वा गजेन्द्रसमविक्रमौ ॥ १३ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां राक्षसेन्द्रो महाबलः ॥ चिन्ताशोकसमाक्रान्तो विषण्णवदनोब्रवीत् ॥ १४ ॥ घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौ शरैराशीविषोपमैः ॥ अमोघैः सूर्यसंकाशैः प्रमथ्येन्द्रजिता युधि ॥ १५ ॥ ॥ ॥

राजपुत्रयोः शरबन्धापगमशङ्काम् जनयतीव । इवशब्दः संभावनायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ज्ञायतामिति ॥ उत्थितं हर्षकारणं ज्ञायतामित्यन्वयः ॥ ७ ॥८॥९॥ संत्रस्तेति ॥ उपस्थिताः प्राप्ताः ॥१०॥ तदप्रियमित्यादि ॥ यौ तौ । यावित्यर्थः । पाशानिति । पाशान् छित्त्वा स्थितौ गजाविव भासमानावित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ घोरैरित्यादि ॥ दत्तवरैः वरदत्तैः । प्रमथ्य बलात्कृत्य । बद्धौ अभूतामिति शेषः । संशयस्थं प्राणसंशयस्थम् ।

आदत्तम् आत्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ बलेनेति ॥ त्वं वधायाभिनिर्याहीत्यमङ्गलसूचकं वचः ॥ १९ ॥ २० ॥ अभिनिष्क्रम्येति ॥ द्वारमभिनिष्क्रम्य द्वारान्निष्क्रम्य । युयुत्सतः ममेति शेषः । किं चिरेण किं विलम्बेन॥२१॥धूम्राक्षेति ॥ रावणस्याज्ञया रावणाज्ञाकृतं धूम्राक्षवचनं श्रुत्वेत्य-

तदस्त्रबन्धमासाद्य यदि मुक्तौ रिपू मम ॥ संशयस्थमिदं सर्वमनुपश्याम्यहं बलम् ॥ १६ ॥ निष्फलाः खलु संवृत्ताः शरा वासुकितेजसः ॥ आदत्तं यैः सुसंग्रामे रिपूणां मम जीवितम् ॥ १७ ॥ एवमुक्त्वा तु संक्रुद्धो निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ अब्रवीद्रक्षसां मध्ये धूम्राक्षं नाम राक्षसम् ॥ १८ ॥ बलेन महता युक्तो रक्षसां भीमविक्रम ॥ त्वं वधायाभिनिर्याहि रामस्य सह वानरैः ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु धूम्राक्षो राक्षसेन्द्रेण धीमता ॥ कृत्वा प्रणामं संहृष्टो निर्जगाम नृपालयात् ॥ २० ॥ अभिनिष्क्रम्य तद्द्वारं बलाध्यक्षमुवाच ह ॥ त्वरयस्व बलं तूर्णं किं चिरेण युयुत्सतः ॥ २१ ॥ धूम्राक्षवचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो बलानुगः ॥ बलमुद्योजयामास रावणस्याज्ञया द्रुतम् ॥ २२ ॥ ते बद्धघण्टा बलिनो घोररूपा निशाचराः ॥ विगर्जमानाः संहृष्टा धूम्राक्षं पर्यवारयन् ॥ विविधायुधहस्ताश्च शूलमुद्गरपाणयः ॥ २३ ॥ गदाभिः पट्टिशैर्दण्डैरयसैर्मुसलैर्भृशम् ॥ २४ ॥ परिघैर्भिन्दिपालैश्च भल्लैः प्रासैः परश्वधैः ॥ निर्ययू राक्षसा दिग्भ्यो नर्दन्तो जलदा यथा ॥२५॥ रथैः कवचिनस्त्वन्ये ध्वजैश्च समलंकृतैः ॥ सुवर्णजालविहितैः खरैश्च विविधाननैः ॥ २६ ॥ हयैः परमशीघ्रैश्च गजेन्द्रैश्च मदोत्कटैः ॥ निर्ययू राक्षसव्याघ्रा व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ २७ ॥ वृकसिंहमुखैर्युक्तं खरैः कनकभूषणैः ॥ आरुरोह रथं दिव्यं धूम्राक्षः खरनिःस्वनः ॥ २८ ॥ ॥

र्थः ॥ २२ ॥ त इति ॥ बद्धघण्टाः शूरत्वज्ञापनाय कटिबद्धघण्टा इत्यर्थः । ते पूर्वोक्तसेनास्थाः । विविधेति । आयुधानि शूलादिभिन्नानि । अस्यार्धस्य पूर्वेणान्वयः ॥२३॥ गदाभिरित्यादि ॥ गदा प्रसिद्धा । पट्टिशः दण्डविशेषः । परिघः भिन्दिपालः । भल्लः अयोमयः शरः । प्रासैः परश्वधैः । दिग्भ्यो जलदा इवेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ रथैरिति ॥ अन्ये कवचिनः । ध्वजैः विविधाननैः खरैश्च समलङ्कृतै रथैर्निर्ययुः । अन्ये हयैः अन्ये गजैश्च निर्ययु-

रित्यन्वयः ॥२६॥२७॥२८॥२९॥ प्रयान्तमिति ॥ शकुनाः निमित्तसूचकाः पक्षिणः ॥ ३० ॥ रथशीर्ष इति ॥ कुणपाशनाः गृध्राः ग्रथिताः मिलिताः ॥ ३१ ॥ रुधिरेति ॥ विस्वरमिति क्रियाविशेषणम् ॥३२॥ ववर्षेत्यादि ॥ देवः पर्जन्यः । प्रतिलोमं प्रतिकूलम् ॥३३॥३४॥३५॥ मुमुहुरित्यर्धम् ॥ पुरःसराः अग्रगाः ॥ ३६ ॥ तत इति ॥ अभिनिष्क्रम्य पुरादिति शेषः । महौघकल्पां महानोघो अस्मिन्निति महौघः सागरः तत्कल्पाम् । बहुवानरीम् ङीबत्रार्षः । द्वितीयायां प्रातर्धूम्राक्षनिर्गमः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धका० एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स निर्यातो महावीर्यो धूम्राक्षो राक्षसैर्वृतः ॥ प्रहसन् पश्चिमद्वारं हनूमान्यत्र यूथपः ॥ रथप्रवरमास्थाय खरयुक्तं खरस्वनम् ॥ २९ ॥ प्रयान्तं तु महाघोरं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ अन्तरिक्षगता घोराः शकुनाः प्रत्यवारयन् ॥ ३० ॥ रथशीर्षे महान् भीमो गृध्रश्च निपपात ह ॥ ध्वजाग्रे ग्रथिताश्चैव निपेतुः कुणपाशनाः ॥ ३१ ॥ रुधिरार्द्रो महान् श्वेतः कबन्धः पतितो भुवि ॥ विस्वरं चोत्सृजन्नादं धूम्राक्षस्य समीपतः ॥ ३२ ॥ ववर्ष रुधिरं देवः संचचाल च मेदिनी ॥ प्रतिलोमं ववौ वायुर्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ३३ ॥ तिमिरौघावृतास्तत्र दिशश्च न चकाशिरे ॥ ३४ ॥ स तूत्पातांस्तदा दृष्ट्वा राक्षसानां भयावहान् ॥ प्रादुर्भूतान् सुघोरांश्च धूम्राक्षो व्यथितोभवत् ॥ ३५ ॥ मुमुहू राक्षसाः सर्वे धूम्राक्षस्य पुरःसराः ॥ ३६ ॥ ततः सुभीमो बहुभिर्निशाचरैर्वृतोभिनिष्क्रम्य रणोत्सुको बली ॥ ददर्श तां राघवबाहुपालितां महौघकल्पां बहुवानरीं चमूम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥

धूम्राक्षं प्रेक्ष्य निर्यान्तं राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ विनेदुर्वानराः सर्वे प्रहृष्टा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥ तेषां सुतुमुलं युद्धं संजज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यं पादपैर्घोरं निघ्नतां शूलमुद्गरैः ॥ २ ॥ ॥ ॥

अथ धूम्राक्षवधो द्विपञ्चाशे–धूम्राक्षमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

घोरैरिति ॥ संहतैः संगतैः । राक्षसविशेषणमेतत् ॥ ३ ॥ वानरैरित्यादि ॥ समीकृताः पातिताः । घोरसंकाशैः घोरकालाग्न्यादितुल्यैः । अजिह्मगैः अवक्रगैः । कङ्कपत्रैः कङ्कपत्राण्येव पत्राणि येषां ते कङ्कपत्राः तैः ॥ ४ ॥ त इति ॥ जनितोद्धर्षा जनितोत्साहाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ शरेति ॥ शूलनिर्भिन्न-

घोरैश्च परिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापि संहतैः ॥ राक्षसैर्वानरा घोरैर्विनिकृत्ताः समन्ततः ॥ ३ ॥ वानरै राक्षसाश्चापि द्रुमैर्भूमौ समीकृताः ॥ राक्षसाश्चापि संक्रुद्धा वानरान्निशितैः शरैः ॥ विव्यधुर्घोरसंकाशैः कङ्कपत्रैरजिह्मगैः॥ ४ ॥ ते गदाभिश्च भीमाभिः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ ५ ॥ विदार्यमाणा रक्षोभिर्वानरास्ते महाबलाः ॥ अमर्षाज्जनितोद्धर्षाश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ६ ॥ शरनिर्भिन्नगात्रास्ते शूलनिर्भिन्नदेहिनः ॥ जगृहुस्ते द्रुमांस्तत्र शिलाश्च हरियूथपाः ॥ ७ ॥ ते भीमवेगा हरयो नर्दमानास्ततस्ततः ॥ ममन्थू राक्षसान् भीमान्नामानि च बभाषिरे ॥ ८ ॥ तद्बभूवाद्भुतं घोरं युद्धं वानररक्षसाम् ॥ शिलाभिर्विविधाभिश्च बहुभिश्चैव पादपैः ॥ ९ ॥ राक्षसा मथिताः केचिद्वानरैर्जितकाशिभिः॥ववमू रुधिरं केचिन्मुखै रुधिरभोजनाः॥१०॥पार्श्वेषु दारिताः केचित् केचिद्राशीकृता द्रुमैः॥ शिलाभिश्चूर्णिताः केचित् केचिद्दन्तैर्विदारिताः॥११॥ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैः खरैश्च विनिपातितैः॥ रथैर्विध्वंसितैश्चापि पतितै रजनीचरैः ॥ १२ ॥ गजेन्द्रैः पर्वताकारैः पर्वताग्रैर्वनौकसाम् ॥ मथितैर्वाजिभिः कीर्णं सारोहैर्वसुधातलम् ॥ १३ ॥ वानरैर्भीमविक्रान्तैराप्लुत्याप्लुत्य वेगितैः ॥ राक्षसाः करजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषु विनिकर्तिताः ॥ १४ ॥ विवर्णवदना भूयो विप्रकीर्णशिरोरुहाः ॥ मूढाः शोणितगन्धेन निपेतुर्धरणीतले ॥ १५ ॥ ॥

देहिनः । कर्मधारयादिनिरार्षः ॥७॥ त इति ॥ नामानि स्वनामानि ॥८॥९॥१०॥११॥ ध्वजैरिति ॥ वनौकसां पर्वताग्रैः वानरप्रेरितपर्वताग्रैः । तैर्मथितैः गजेन्द्रैः । सारोहैः साधिष्ठातृभिः । वसुधातलं कीर्णमभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ वानरैरित्यादि ॥ भीमविक्रान्तैः भीमविक्रमैः । वेगितैः संजातवेगैः । वानरैः कर्तृभिः । करजैः नखैः करणैः । आक्रम्याक्रम्य मुखेषु विनिकर्तिताः खण्डिताः । मूढाः मूर्च्छिताः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥

अन्य इति ॥ तलैरेवाभिधावन्ति । हस्ततलान्येवायुधस्थाने कृत्वा अभ्यधावन्नित्यर्थः ॥१६॥ वानरैरिति ॥ अवपोथिताः हिंसिताः । "व्यथ, हिंसायाम्" इति धातुः ॥१७॥ सैन्यं त्विति ॥ कदनं हिंसनम् ॥१८॥ प्रासैरित्यादिचतुःश्लोकी ॥ विह्वलन्तः विवशाः । गतासवः अभवन्निति शेषः । अन्त्रैर्विनिःसृताः

अन्ये परमसंक्रुद्धा राक्षसा भीमनिःस्वनाः ॥ तलैरेवाभिधावन्ति वज्रस्पर्शसमैर्हरीन् ॥ १६ ॥ वानरैरापतन्तस्ते वेगिता वेगवत्तरैः ॥ मुष्टिभिश्चरणैर्दन्तैः पादपैश्चावपोथिताः ॥ वानरैर्हन्यमानास्ते राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ १७ ॥ सैन्यं तु विद्रुतं दृष्ट्वा धूम्राक्षो राक्षसर्षभः ॥ क्रोधेन कदनं चक्रे वानराणां युयुत्सताम् ॥ १८ ॥ प्रासैः प्रमथिताः केचिद्वानराः शोणितस्रवाः ॥ मुद्गरैराहताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ १९ ॥ परिघैर्मथिताः केचिद्भिन्दिपालैर्विदारिताः ॥ पट्टिशैराहताः केचिद्विह्वलन्तो गतासवः ॥२०॥ केचिद्विनिहताः शूलै रुधिरार्द्रा वनौकसः ॥ केचिद्विद्राविता नष्टा सबलै राक्षसैर्युधि ॥ २१ ॥ विभिन्नहृदयाः केचिदेकपार्श्वेन दारिताः ॥ विदारितास्त्रिशूलैश्च केचिदान्त्रैर्विनिःसृताः ॥२२॥ तत्सुभीमं महायुद्धं हरिराक्षससंकुलम् ॥ प्रबभौ शब्दबहुलं शिलापादपसंकुलम् ॥ २३ ॥ धनुर्ज्यातन्त्रिमधुरं हिक्कातालसमन्वितम् ॥ मन्दस्तनितसंगीतं युद्धगान्धर्वमाबभौ ॥ २४ ॥ धूम्राक्षस्तु धनुष्पाणिर्वानरान् रणमूर्धनि ॥ हसन्विद्रावयामास दिशस्तु शरवृष्टिभिः ॥२५॥ धूम्राक्षेणार्दितं सैन्यं व्यथितं दृश्य मारुतिः ॥ अभ्यवर्तत संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ २६ ॥ क्रोधाद्द्विगुणताम्राक्षः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ शिलां तां पातयामास धूम्राक्षस्य रथं प्रति ॥ ॥ २७ ॥ आपतन्तीं शिलां दृष्ट्वा गदामुद्यम्य संभ्रमात् ॥ रथादाप्लुत्य वेगेन वसुधायां व्यतिष्ठत ॥ २८ ॥ ॥

विनिःसृतान्त्रा इत्यर्थः ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥ धनुरिति॥ तन्त्री वीणा । आर्षो ह्रस्वः । तया मधुरं रम्यम् । हिक्का विरम्य विरम्य कण्ठात् पवनोद्गमः । मन्दस्तनितम् अशक्त्या मन्दभाषणं तदेव संगीतं सम्यग्गानं यस्मिन् तत् तथोक्तम् । युद्धगान्धर्वं युद्धसंगीतम् । संगीतं नृत्तगीतवाद्यम् ॥२४॥ धूम्राक्ष इति ॥ दिशः दिशः प्रति ॥२५॥ धूम्राक्षेणेति ॥ व्यथितं दुःखितम् । दृश्य दृष्ट्वा । मारुतिः हनुमान् ॥२६॥ क्रोधादिति ॥ पिता वायुः ॥२७॥२८॥

सेति ॥ कूबरः युगंधरः । कूबरस्तु युगंधरः इत्यमरः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तमिति ॥ अभिद्रवत् अभ्यद्रवत् । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः ॥ ३३ ॥ तत इति ॥ बहुकण्टकां बहुकीलाम् ॥ ३४ ॥ ताडित इति ॥ ताडितः आसीदिति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स इति ॥ विह्वलितानि

सा प्रमथ्य रथं तस्य निपपात शिला भुवि ॥ सचक्रकूबरं साश्वं सध्वजं सशरासनम् ॥ २९ ॥ स भङ्क्त्वा तु रथं तस्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ रक्षसां कदनं चक्रे सस्कन्धविटपैर्द्रुमैः ॥ ३० ॥ विभिन्नशिरसो भूत्वा राक्षसाः शोणितोक्षिताः ॥ द्रुमैः प्रव्यथिताश्चान्ये निपेतुर्धरणीतले ॥ ३१ ॥ विद्राव्य राक्षसं सैन्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गिरेः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे ॥ ३२ ॥ तमापतन्तं धूम्राक्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ विनर्दमानः सहसा हनुमन्तमभिद्रवत् ॥ ३३ ॥ ततः क्रुद्धस्तु वेगेन गदां तां बहुकण्टकाम् ॥ पातयामास धूम्राक्षो मस्तके तु हनूमतः ॥३४॥ ताडितः स तया तत्र गदया भीमरूपया ॥३५॥ स कपिर्मारुतबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् ॥ धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् ॥ ३६ ॥ स विह्वलितसर्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः ॥ पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः॥३७॥धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा निशाचराः॥ त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः॥३८॥स तु पवनसुतो निहत्य शत्रुं क्षतजवहाः सरितश्च सन्निकीर्य ॥ रिपुवधजनितश्रमो महात्मा मुदमगमत्कपिभिश्च पूज्यमानः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ क्रोधेन महताविष्टो निश्वसन्नुरगो यथा ॥ १ ॥ ॥

विवशीकृतानि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स त्विति ॥ वहन्तीति वहाः क्षतजस्य वहाः क्षतजवहाः । सन्निकीर्य उत्सार्येत्यर्थः ॥ द्वितीयायां धूम्राक्षवधः ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

अथ वज्रदंष्ट्रयुद्धं त्रिपञ्चाशे—धूम्राक्षमित्यादि ॥ आविष्टः अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

॥२॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहीति॥ इतो गच्छ पुरान्निर्याहीत्यर्थः ॥३॥ तथेत्युक्त्वेति ॥ बहुभिः बलाध्यक्षैरिति शेषः ॥४॥ नागैरित्यादि॥ रथैरित्यस्य संयुक्त इत्यनेनान्वयः । समलंकृतः चन्दनकुसुमादिभिरलङ्कृतः । तनुत्राणि कवचतलत्रकण्ठत्रशिरस्त्राणानि । संरुह्य संबध्य धृत्वेत्यर्थः॥५॥६॥७॥ यष्टिभि-

दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः॥ अब्रवीद्राक्षसं शूरं वज्रदंष्ट्रं महाबलम् ॥ २ ॥ गच्छ त्वं वीर निर्याहि राक्षसैः परिवारितः॥ जहि दाशरथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ॥३॥ तथेत्युक्त्वा द्रुततरं मायावी राक्षसेश्वरः ॥ निर्जगाम बलैः सार्धं बहुभिः परिवारितः ॥ ४ ॥ नागैरश्वैः खरैरुष्ट्रैः संयुक्तः सुसमाहितः ॥ पताकाध्वजचित्रैश्च रथैश्च समलंकृतः ॥ ५ ॥ ततो विचित्रकेयूरमुकुटैश्च विभूषितः॥ तनुत्राणि च संरुह्य सधनुर्निर्ययौ द्रुतम् ॥६॥ पताकालंकृतं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ रथं प्रदक्षिणं कृत्वा समारोहच्चमूपतिः ॥ ७॥ यष्टिभिस्तोमरैश्चित्रैः शूलैश्च मुसलैरपि ॥ भिन्दिपालैश्च पाशैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि ॥ ८॥ खड्गैश्चक्रैर्गदाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः॥ पदातयश्च निर्यान्ति विविधाः शस्त्रपाणयः॥ विचित्रवाससः सर्वे दीप्ता राक्षसपुङ्गवाः ॥ ९ ॥ गजा मदोत्कटाः शूराश्चलन्त इव पर्वताः ॥ ते युद्धकुशलै रूढास्तोमराङ्कुशपाणिभिः ॥१०॥ अन्ये लक्षणसंयुक्ताः शूरा रूढा महाबलाः ॥ ११ ॥ तद्राक्षसबलं घोरं विप्रस्थितमशोभत ॥ प्रावृट्काले यथा मेघा नर्दमानाः सविद्युतः ॥ १२ ॥ निःसृता दक्षिणद्वारादङ्गदो यत्र यूथपः ॥ तेषां निष्क्रममाणानामशुभं समजायत ॥ १३ ॥ आकाशाद्विघनात्तीव्रा उल्काश्चाभ्यपतंस्तदा ॥ वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं ववाशिरे ॥ १४ ॥ व्याहरन्ति मृगा घोरा रक्षसां निधनं तदा ॥ समापतन्तो योधास्तु प्रास्खलन् भयमोहिताः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

रित्यादिसार्धश्लोकद्वयम् ॥८॥९॥ गजा इति ॥ अत्र निर्यान्तीत्यनुषज्यते । गजानेव विशिनष्टि—ते युद्धेत्यादिना । तोमराङ्कुशपाणिभिः यन्तृभिः । रूढाः आरूढा इत्यर्थः॥१०॥अन्ये लक्षणसंयुक्ता इति ॥ अत्रापि गजा निर्यान्तीत्यनुषङ्गः॥११॥१२॥१३॥आकाशादित्यादि॥विघनात् घनशून्यात्॥१४॥१५॥

एतानौत्पातिकान् दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी निर्जगाम रणोत्सुकः ॥ १६ ॥ तांस्तु निष्क्रमतो दृष्ट्वा
वानरा जितकाशिनः ॥ प्रणेदुः सुमहानादान् पूरयंश्च दिशो दश ॥ १७॥ ततः प्रवृत्तं तुमुलं हरीणां राक्षसैः सह ॥
घोराणां भीमरूपाणामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ १८॥ निष्पतन्तो महोत्साहा भिन्नदेहशिरोधराः ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गा
न्यपतन् जगतीतले ॥ १९ ॥ केचिदन्योन्यमासाद्य शूराः परिघपाणयः ॥ चिक्षिपुर्विविधं शस्त्रं समरेष्वनिवर्तिनः॥
॥ २० ॥ द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निस्वनः ॥ श्रूयते सुमहांस्तत्र घोरो हृदयभेदनः ॥ २१ ॥ रथनेमिस्वनस्तत्र
धनुषश्चापि निःस्वनः ॥ शङ्खभेरीमृदङ्गानां बभूव तुमुलः स्वनः ॥ २२ ॥ केचिदस्त्राणि संसृज्य बाहुयुद्धमकुर्वत ॥ २३ ॥
तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि ॥ जानुभिश्च हताः केचिद्भिन्नदेहाश्च राक्षसाः ॥ शिलाभिश्चूर्णिताः
केचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः ॥ २४ ॥ वज्रदंष्ट्रो भृशं बाणै रणे वित्रासयन् हरीन् ॥ चचार लोकसंहारे पाशहस्त
इवान्तकः ॥ २५॥ बलवन्तोस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे ॥ जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्छिताः ॥ २६ ॥
निघ्नतो राक्षसान् दृष्ट्वा सर्वान्वालिसुतो रणे ॥ क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः ॥ २७॥ तान् राक्षसगणान्
सर्वान् वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अङ्गदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ चकार कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः ॥
॥ २८ ॥ अङ्गदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ विभिन्नशिरसः पेतुर्विकृत्ता इव पादपाः ॥ २९ ॥ ॥

एतानिति ॥ औत्पातिकान् अशुभसूचकान् ॥ १६ ॥ तांस्त्विति ॥ पूरयन् अपूरयंश्चेत्यर्थः । केचित्तु पूरयन् पूरयन्त इत्यर्थः, वचनव्यत्यय आर्ष इत्याहुः ॥ १७ ॥ तत इति ॥ तुमुलं रणसङ्कुलम् । तुमुलं रणसङ्कुले इत्यमरः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ केचिदिति ॥ अस्त्राणि संसृज्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयुज्य । तदनन्तरमस्त्राभावात् बाहुयुद्धमकुर्वतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ बलवन्त इति ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः । प्रथमार्थे द्वितीया ॥ २६ ॥ निघ्नत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ संवर्तके प्रलयकाले । तान् राक्षसगणानित्यत्र निजघानेति विपरिणामः ॥ २७ ॥ २८ ॥२९ ॥ ॥

॥३०॥हारेति॥शारदीव यथा निशेत्यत्र इव शब्दयथाशब्दावेकार्थकौ। अपिचेतिवत् इवशब्दः पादपूरण इत्येके॥३१॥३२॥इ०गो०त्रिपञ्चाशः सर्गः॥५३॥
अथ वज्रदंष्ट्रवधश्चतुःपञ्चाशे–बलस्य चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्॥१॥२॥३॥ वानराणामिति॥ निर्धारणे षष्ठी॥४॥ तत्रेति ॥ तत्र कपिमुख्येष्वित्यन्व-

रथैरश्वैर्ध्वजैश्चित्रैः शरीरैर्हरिरक्षसाम् ॥ रुधिरेण च संछन्ना भूमिर्भयकरी तदा ॥ ३० ॥ हारकेयूरवस्त्रैश्च शस्त्रैश्च समलंकृता ॥ भूमिर्भाति रणे तत्र शारदीव यथा निशा ॥ ३१ ॥ अङ्गदस्य च वेगेन तद्राक्षसबलं महत् ॥ प्राकम्पत तदा तत्र पवनेनाम्बुदो यथा ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥ ॥ बलस्य च निघातेन अङ्गदस्य जयेन च ॥ राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥ स विस्फार्य धनुर्घोरं शक्राशनिसमस्वनम् ॥ वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥ राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु समवस्थिताः ॥ नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुध्यन्त तदा रणे ॥ ३ ॥ वानराणां तु शूरा ये सर्वे ते प्लवगर्षभाः ॥ आयुध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥ ४ ॥ तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयांचक्रिरे तदा ॥ ५ ॥ वानराश्चापि रक्षःसु गिरीन् वृक्षान्महाशिलाः ॥ प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥ शूराणां युध्यमानानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ तद्राक्षसगणानां च सुयुद्धं समवर्तत ॥ ७ ॥ प्रभिन्नशिरसः केचिद्भिन्नैः पादैश्च बाहुभिः ॥ शस्त्रैरर्पितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ८ ॥ हरयो राक्षसाश्चैव शेरते गां समाश्रिताः ॥ कङ्कगृध्रवलैराढ्या गोमायुगणसंकुलाः ॥ ९ ॥ ॥ ॥

यः। आयोधने युद्धे॥५॥६॥शूराणामिति॥ तद्राक्षसगणानां चेति। ते च राक्षसगणाश्च तद्राक्षसगणाः तेषाम्। तच्छब्देन वानरा उच्यन्ते। युद्ध्यमानानां सुयुद्धं समवर्ततेत्यनेन उत्तरोत्तरयुद्धाधिक्यमुच्यते ॥ ७ ॥ प्रभिन्नेति ॥ पादैश्च बाहुभिरित्युपलक्षणे तृतीया। अर्पितदेहाः आरोपितदेहाः । गां भूमिम्। कङ्कः अवटः स च श्येनविशेषः गृध्रः दूरदर्शी वलः श्येनविशेषः काकश्च तैराढ्याः व्याप्ताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥

कबन्धानीत्यर्धम् ॥ १० ॥ पुनः केषांचित्पतनमाह—भुजेति ॥ भुजपाणिशिरस्सु छिन्नाः छिन्नकायाः छिन्नमध्यकायाः ॥ ११ ॥ तत इति ॥ निशाचरं निशाचरसंबन्धि । अणवृद्ध्यभाव आर्षः । यद्वा निशायां चरतीति योगमात्रविवक्षा ॥ १२ ॥ राक्षसानित्यादि ॥ भयवित्रस्तान् भयहेतुभ्यो

कबन्धानि समुत्पेतुर्भीरूणां भीषणानि वै॥ १०॥ भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले ॥ वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र वै रणे ॥ ११॥ ततो वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरम् ॥ प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ॥ ॥ १२ ॥ राक्षसान् भयवित्रस्तान् हन्यमानान् प्लवङ्गमैः॥ दृष्ट्वा स रोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १३ ॥ प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन् हरिवाहिनीम् ॥ शरैर्विदारयामास कङ्कपत्त्रैरजिह्मगैः ॥ १४ ॥ बिभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च ॥ विव्याध परमक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १५ ॥ त्रस्ताः सर्वे हरिगणा शरैः संकृत्तकन्धराः ॥ अङ्गदं संप्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥ ततो हरिगणान् भग्नान् दृष्ट्वा वालिसुतस्तदा ॥ क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षन्तमुदैक्षत ॥ १७ ॥ वज्रदंष्ट्रोङ्गदश्चोभौ संगतौ हरिराक्षसौ ॥ चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव ॥ १८ ॥ ततः शरसहस्रेण वालिपुत्रं महाबलः ॥ जघान मर्मदेशेषु मातङ्गमिव तोमरैः ॥ १९ ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो वालिसूनुर्महाबलः ॥ चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा पतन्तं तं वृक्षमसंभ्रान्तश्च राक्षसः ॥ चिच्छेद बहुधा सोपि निकृत्तः पतितो भुवि ॥ २१ ॥ तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्षभः ॥ प्रगृह्य विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च ॥ २२ ॥ समापतन्तं तं दृष्ट्वा रथादाप्लुत्य वीर्यवान् ॥ गदापाणिरसंभ्रान्तः पृथिव्यां समतिष्ठत ॥ २३ ॥ साङ्गदेन गदाक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनि ॥ २४ ॥ ॥ ॥

वित्रस्तान् ॥ १३॥ १४॥ बिभेदेति ॥ सप्ताष्टौ नव पञ्च चेति एकैकप्रयोगेणेति शेषः ॥ १५॥ १६॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ उदीक्षन्तम् उदीक्षमाणम् ॥ १७॥ वज्रदंष्ट्र इति ॥ हरिमत्तगजौ सिंहमत्तगजौ ॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ सेति ॥ सा वज्रदंष्ट्रधृता गदा आक्षिप्ता अपहृता ॥ २४॥

स चक्रेति ॥ सः अङ्गदक्षिप्तशैलः ॥२५॥२६॥ अभवदिति ॥ शोणितोद्गारी रक्तोद्गारी । गदाम् अन्याम् । यद्वा, जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचर इत्यस्यानन्तरं, साङ्गदेन गदाक्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्धनीत्यर्धं योज्यम् ॥ २७ ॥ स इत्यादि ॥ अवर्तत अवर्त्तयत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ततः परमतेजस्वीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ वृक्षोत्पाटनार्षभचर्मखण्डग्रहणादिकमङ्गदस्योच्यमानमितरस्याप्युपलक्षणम् । विचित्रांश्चेरतुर्मार्गानिति वक्ष्यमाण-

स चक्रकूबरं साश्वं प्रममाथ रथं तदा ॥ २५॥ ततोन्यं गिरिमाक्षिप्य विपुलं द्रुमभूषितम् ॥ वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि
पातयामास सोङ्गदः ॥ २६ ॥ अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः स मूर्छितः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य
निःश्वसन् ॥ २७ ॥ स लब्धसंज्ञो गदया वालिपुत्रमवस्थितम् ॥ जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः ॥ गदां
त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमवर्तत ॥ २८ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ ॥
बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ॥ २९ ॥ ततः परमतेजस्वी अङ्गदः कपिकुञ्जरः ॥ उत्पाट्य
वृक्षं स्थितवान् बहुपुष्पफलान्वितम् ॥ ३० ॥ जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च विपुलं शुभम् ॥ किङ्किणीजालसंछन्नं
चर्मणा च परिष्कृतम् ॥३१॥ विचित्रांश्चेरतुर्मार्गान् रुषितौ कपिराक्षसौ ॥ जघ्नतुश्च तदान्योन्यं निर्दयं जयकाङ्क्षिणौ ॥
॥ ३२ ॥ व्रणैः सास्रैरशोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३३ ॥
निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः ॥ उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत इवोरगः ॥ ३४ ॥ ॥

युद्धस्य उभयोरविशेषेण वर्णनात् । अङ्गदेन वृक्षे गृहीते राक्षसोपि वृक्षं जग्राह । अङ्गदेन खड्गादौ गृहीते राक्षसोपि खड्गादिकं जग्राहेति भावः । आर्षभं चर्म ऋषभचर्मपिनद्धं फलकम् । चर्मणा खड्गकोशेन॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स जग्राहेति ॥ सः वज्रदंष्ट्रः ॥३०॥३१॥ विचित्रानिति ॥ मार्गान् पूर्वोक्तमण्डलादिमार्गान् । निर्दयं जघ्नतुरित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ व्रणैरिति ॥ सास्रैः सरुधिरैः । अस्रमश्रुणि शोणित इत्यमरः । अवनीं गतौ अभूतामिति शेषः ॥ ३३ ॥ निमेषेति ॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

निर्मलेनेति ॥ सुधौतेन शाणोल्लिखितेन अत एव निर्मलेन । अस्य वज्रदंष्ट्रस्येत्यन्वयः । केचित्तु स जग्राहार्षभं चर्मेति पठित्वा सः वज्रदंष्ट्रः खड्गं जग्राह अङ्गदो वृक्षं जग्राहेति व्याख्याय, खड्गेनास्य महच्छिर इत्यत्र वृक्षे प्रतिहतेऽङ्गदोपि चर्मासी जग्राहेति अनेनावगम्यत इत्यपि वर्णयन्ति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ खड्गेनास्य वज्रदंष्ट्रस्य शिरो जघानेत्यनेन वृक्षे प्रतिहतेऽङ्गदोपि चर्मासी जग्राहेत्यवगम्यते ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ वज्रदंष्ट्रमित्यादि ॥

निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः ॥ जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः ॥ ३५ ॥ रुधिरोक्षितगात्रस्य
बभूव पतितं द्विधा ॥ स रोषपरिवृत्ताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३६ ॥ वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः ॥
त्रस्ताः प्रत्यपतन् लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः ॥ विषण्णवदना दीना ह्रिया किंचिदवाङ्मुखाः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं
वज्रधरप्रभावः स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये ॥ जगाम हर्षं महितो महाबलः सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३८ ॥
इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः ॥ बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमवस्थितम् ॥ १ ॥ शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा
राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रप्रकोविदम् ॥ २ ॥ एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि संमतः ॥
भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियः ॥ ३ ॥ एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम् ॥ वानरांश्चा परान्
घोरान् हनिष्यति परंतपः ॥ ४ ॥ परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः ॥ बलं संत्वरयामास तदा लघुपराक्रमः ॥
॥ ५ ॥ ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः ॥ निष्पेतू रक्षसां मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ६ ॥ ॥

विषण्णवदनाः शुष्कवदनाः ॥ तृतीयायां वज्रदंष्ट्रवधः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्द॰श्रीरामा॰रत्नकिरी॰युद्धकाण्ड॰चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥ अथाकम्पनयुद्धं पञ्चपञ्चाशे—वज्रदंष्ट्रमित्यादि ॥ बलाध्यक्षं प्रहस्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ एष इति ॥ शास्ता परसैन्यनिग्राहकः । गोप्ता स्वबलरक्षकः । नेता नायकः । सेनापतिरित्यर्थः । संमतः प्रसिद्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ परिगृह्येति ॥ बलचोदनेन स्वचोदनमर्थसिद्धं मत्वेत्यर्थः ॥ ५ ॥ तत इति ॥ निष्पेतुः पुरान्निर्ययुः ॥ ६ ॥

रथमित्यादि ॥ मेघाभः मेघवत् स्थूलः । मेघस्वनमहास्वनः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येत्यादिना उत्तरपदलोपस्य वैकल्पिकत्वे प्रथमस्वनपदश्रवणम् ॥ ॥ ७ ॥ प्रसङ्गादाह—न हीति ॥ हि यस्मात् महामृधे महायुद्धेपि कम्पयितुं न शक्यते अतो हेतोरकम्पनः अकम्पनशब्दवाच्यः । तेषां रक्षसाम् मध्ये तेजसा आदित्य इव स्थित इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तस्येति ॥ हयानां रथवाहिनामिति पाठः ॥ ९ ॥ व्यस्फुरदित्यादि ॥ विवर्णः विप-

रथमास्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः ॥ राक्षसैः संवृतो भीमैस्तदा निर्यात्यकम्पनः ॥ ७ ॥ न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे ॥ अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा ॥८॥ तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया ॥ अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम् ॥ ९ ॥ व्यस्फुरन्नयनं चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः ॥ विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत्स्वनः ॥ १० ॥ अभवत्सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतम् ॥ ऊचुः खगा मृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः ॥ ११ ॥ स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः ॥ तानुत्पातानचिन्त्यैव निर्जगाम रणाजिरम् ॥ १२ ॥ तदा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः ॥ बभूव सुमहान्नादः क्षोभयन्निव सागरम् ॥ १३ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः ॥ द्रुमशैलप्रहरणा योद्धुं समवतिष्ठत ॥ १४ ॥ तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे हरिरक्षसाम् ॥ रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तजीविनाम् ॥ १५ ॥ सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः ॥ हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः ॥ १६ ॥ तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेतितरस्विनाम् ॥ शुश्रुवे सुमहान् क्रोधादन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥

रीतवर्णः । दुर्दिनं मेघच्छन्नदिनम् । मेघच्छनेह्नि दुर्दिनमित्यमरः ॥ १० ॥ ११ ॥ स इति ॥ सिंहोपचितस्कन्धः सिंहस्येवोन्नतस्कन्धवान् ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेषामिति ॥ समभित्यक्तजीविनां तृणीकृतशरीराणामित्यर्थः ॥ १५ ॥ सर्वे इति ॥ परस्परजिघांसवः आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ तेषामिति ॥ विनर्दतां सिंहनादं कुर्वताम् । अभिगर्जताम् आभिमुख्येन गर्जनं कुर्वताम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥

रजश्चेति ॥ अरुणवर्णेन रक्तिम्ना आभातीत्यरुणवर्णाभम् ॥ १८ ॥ अन्योन्यमिति ॥ कौशेयोद्धूतपाण्डुना उद्धूतकौशेयपाण्डुना । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । रजसो रक्तत्वपाण्डुत्वे भूभेदादिति ज्ञेयम् । संवृतानि छन्नानि । भूतानि वस्तूनि न ददृशुः । वानरा राक्षसाश्चेति शेषः ॥ १९ ॥ उक्तं विवृणोति—न ध्वजा इति ॥ वर्मादिष्वपि नञनुवर्तनीयः ॥ २० ॥ परस्परादर्शनादिजन्यं शब्दान्तरमाह—शब्दश्चेति ॥ रूपाणि पदार्थान्तराणि ॥ २१ ॥ अदर्शनफल-

रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशम् ॥ उद्धूतं हरिरक्षोभिः संरुरोध दिशो दश ॥ १८ ॥ अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धूतपाण्डुना ॥ संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ॥ १९ ॥ न ध्वजा न पताका वा वर्म वा तुरगोपि वा ॥ आयुधं स्यन्दनं वापि ददृशे तेन रेणुना ॥ २० ॥ शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् ॥ श्रूयते तुमुले युद्धे न रूपाणि चकाशिरे ॥ २१ ॥ हरीनेव सुसंक्रुद्धा हरयो जघ्नुराहवे ॥ राक्षसाश्चापि रक्षांसि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ॥ २२ ॥ परांश्चैव विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः ॥ रुधिरार्द्रास्तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनाम् ॥ २३ ॥ ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं व्यपगतं रजः ॥ शरीरशवसंकीर्णा बभूव च वसुंधरा ॥ २४ ॥ द्रुमशक्तिशिलाप्रासैर्गदापरिघतोमरैः ॥ हरयो राक्षसाश्चैव जघ्नुरन्योन्यमोजसा ॥ २५ ॥ बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यन्तः पर्वतोपमाः ॥ हरयो भीमकर्माणो राक्षसाञ्जघ्नुराहवे ॥ २६ ॥ राक्षसास्त्वपि संक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः ॥ कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः ॥ २७ ॥ अकम्पनः सुसंक्रुद्धो राक्षसानां चमूपतिः ॥ संहर्षयति तान् सर्वान् राक्षसान् भीमविक्रमान् ॥ २८ ॥ ॥ ॥

माह—हरीनिति ॥ २२ ॥ परानिति ॥ प्रथमं रक्तार्द्राम् अथ च रणक्षोदेन पङ्किलामित्यर्थः । पङ्कानुलेपनां पङ्कानुलिप्ताम् । कर्मणि ल्युट् ॥ २३ ॥ तत इति ॥ शरीरशवसंकीर्णा शवभूतशरीरसंकीर्णा ॥ २४ ॥ द्रुमेति ॥ द्रुमशैला वानरीयाः । शक्त्यादयो राक्षसीयाः ॥ २५ ॥ बाहुभिरिति ॥ बाहुभिः परिघाकारैरित्यस्योत्तरार्धः, हरयो भीमकर्माणो राक्षसान् जघ्नुराहव इति ॥ २६ ॥ राक्षसास्त्वपीति ॥ शस्त्रैः उक्तप्रासादिभिः ॥ २७ ॥ अकम्पन इति ॥ संहर्षयति उत्साहयति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संहर्षयति समहर्षयत् । संभावयामासेत्यर्थः । तान् कपीन्निघ्नतः ॥ २८ ॥ ॥

हरयस्त्विति ॥ अभिक्रम्य अभिमुखीभूय । आच्छिद्य अपहृत्य ॥ २९ ॥ एतस्मिन्निति ॥ स्पष्टः ॥ ३० ॥ ते त्वित्यादिसार्धश्लोकः ॥ लीलया अनायासेन ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥

हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः ॥ विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्यतः ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः ॥ मैन्दश्च द्विविदः क्रुद्धाश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ॥ ३० ॥ ते तु वृक्षैर्महावेगा राक्षसानां चमूमुखे ॥ कदनं सुमहच्चक्रुर्लीलया हरियूथपाः ॥ ममन्थू राक्षसान् सर्वे वानरा गणशो भृशम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥ ॥ ॥

तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः ॥ क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः ॥ १ ॥ क्रोधमूर्छितरूपस्तु धून्वन् परमकार्मुकम् ॥ दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ २ ॥ तत्रैव तावत्त्वरितं रथं प्रापय सारथे ॥ यत्रैते बहवो घ्नन्ति सुबहून् राक्षसान् रणे ॥ ३ ॥ एतेत्र बलवन्तो हि भीमकायाश्च वानराः ॥ द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम ॥ ४ ॥ एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम् ॥ एतैः प्रमथितं सर्वं दृश्यते राक्षसं बलम् ॥ ५ ॥ ततः प्रजवनाश्वेन रथेन रथिनां वरः ॥ हरीनभ्यहनत्क्रोधाच्छरजालैरकम्पनः ॥ ६ ॥ न स्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ अकम्पनशरैर्भग्नाः सर्व एव विदुद्रुवुः ॥ ७ ॥ तान् मृत्युवशमापन्नानकम्पनवशं गतान् ॥ समीक्ष्य हनुमान् ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८ ॥ तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे प्लवगयूथपाः ॥ समेत्य समरे वीराः संहृष्टाः पर्यवारयन् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

अथाकम्पनवधः षट्पञ्चाशे–तद्दृष्ट्वेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ एत इति ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत इति ॥ प्रजवनाश्वेन वेगवदश्वेन ॥ ६ ॥ ७ ॥ तानिति ॥ उपतस्थे अकम्पनसमीपमाजगाम ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ अचिन्तयित्वेति ॥ अकम्पनवधार्थाय अकम्पनवधरूपप्रयोजनाय ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्येति ॥ तस्य हनुमतः ॥ १४ ॥ आत्मानमिति ॥ अप्रहरणम् अनायुधम् ॥ १५ ॥ तमिति ॥ महानादं विनद्य महानादं कृत्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत इति ॥ तत्र सः शैलेनेत्यध्याहार्यम् । सहनुमान्

अवस्थितं हनूमन्तं ते दृष्ट्वा हरियूथपाः ॥ बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्तं समाश्रिताः ॥ १० ॥ अकम्पनस्तु शैलाभं हनूमन्तमवस्थितम् ॥ महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिववर्ष ह ॥ ११ ॥ अचिन्तयित्वा बाणौघान् शरीरे पतितान् शितान् ॥ अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ १२ ॥ स प्रसह्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तस्याभिनर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा ॥ बभूव रूपं दुर्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४ ॥ आत्मानमप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः ॥ शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥ तं गृहीत्वा महाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः ॥ स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १६ ॥ ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ पुरा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरंदरः ॥ १७ ॥ अकम्पनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशृङ्गं समुद्यतम् ॥ दूरादेव महाबाणैरर्धचन्द्रैर्व्यदारयत् ॥ १८ ॥ तत्पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम् ॥ विशीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनुमान् क्रोधमूर्छितः ॥ १९ ॥ सोऽश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः ॥ तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥ तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः ॥ प्रहस्य परया प्रीत्या भ्रामयामास संयुगे ॥ २१ ॥ प्रधावन्नुरुवेगेन प्रभञ्जन् तरसा द्रुमान् ॥ हनुमान् परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयत्क्षितिम् ॥ २२ ॥ गजांश्च सगजारोहान् सरथान् रथिनस्तथा ॥ जघान हनुमान् धीमान् राक्षसांश्च पदातिगान् ॥ २३ ॥ ॥

अकम्पनं पुरन्दरो नमुचिं यथा तथा शैलेन वज्रेणेवाभिदुद्राव ॥ १७ ॥ १८ ॥ तदिति ॥ क्रोधमूर्छितः अभूदिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रधावन्निति ॥ चरणैः चरणन्यासैः । दारयत् अदारयत् ॥ २२ ॥ गजांश्चेति ॥ पदातितया गच्छन्तीति पदातिगाः तान् ॥ २३ ॥ ॥

॥२४॥ २५ ॥ २६ ॥ स इति ॥ प्ररूढः प्ररूढवृक्षः ॥२७॥ २८ ॥ २९ ॥ स इति ॥ वानरेन्द्रेण कर्त्रा । तेन वृक्षेण हत इत्यन्वयः ॥३०॥ तमिति ॥ क्षितिकम्पे

तमन्तकमिव क्रुद्धं समरे प्राणहारिणम् ॥ हनुमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥ तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां
भयावहम् ॥ ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्रोध च ननाद च ॥२५॥ स चतुर्दशभिर्बाणैः शितैर्देहविदारणैः ॥ निर्बिभेद हनूमन्तं
महावीर्यमकम्पनः ॥२६॥ स तदा प्रतिविद्धस्तु बह्वीभिः शरवृष्टिभिः ॥ हनुमान् ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥२७॥
विरराज महाकायो महावीर्यो महामनाः ॥ पुष्पिताशोकसंकाशो विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥ ततोन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा
वेगमनुत्तमम् ॥ शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥२९॥ स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना ॥ राक्षसो
वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥ तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव
द्रुमाः ॥३१॥ त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः ॥ लङ्कामभिययुस्त्रस्ता वानरैस्तैरभिद्रुताः ॥३२॥ ते मुक्तकेशाः संभ्रान्ता
भग्नमानाः पराजिताः ॥ स्रवच्छ्रमजलैरङ्गैः श्वसन्तो विप्रदुद्रुवुः ॥३३॥ अन्योन्यं प्रममन्थुस्ते विविशुर्नगरं भयात्
॥ पृष्ठतस्ते सुसंमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥३४॥ तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः ॥ समेत्य हरयः सर्वे हनुमन्तमपूजयन्
॥३५॥ सोपि प्रहृष्टस्तान् सर्वान् हरीन् प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ हनुमान् सत्त्वसंपन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥३६॥ विनेदुश्च
यथाप्राणं हरयो जितकाशिनः ॥ चकर्षुश्च पुनस्तत्र सप्राणानपि राक्षसान् ॥३७॥ स वीरशोभामभजन्महाकपिः समेत्य
रक्षांसि निहत्य मारुतिः ॥ महासुरं भीमममित्रनाशनं यथैव विष्णुर्बलिनं चमूमुखे ॥३८॥ अपूजयन् देवगणास्तदा कपिं
स्वयं च रामोतिबलश्च लक्ष्मणः ॥ तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवङ्गमा बिभीषणश्चैव महाबलस्तथा ॥३९॥ इ० यु० षट्प० सर्गः ॥५६॥

भूकम्पे ॥३१॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सोपीति ॥ प्रत्यभ्यपूजयत् भवत्साहाय्येनैव मया जितमित्येवमिति भावः ॥३६॥३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥ चतुर्थ्यामकम्पनवधः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥ ॥

अथ युद्धाय प्रहस्तनिर्याणं सप्तपञ्चाशे—अकम्पनवधमित्यादि ॥ १ ॥ स त्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततः स रावणः पुरीं परिययौ । पूर्वदिवसे दिवसस्य पूर्वभागे । पूर्वाह्ण इत्यर्थः । गुल्मान् सेनाव्यूहान् ॥ २ ॥ ३ ॥ रुद्धामिति ॥ काले निदेशार्हसमये ॥ ४ ॥ पुरस्येति ॥ उप समीपे निविष्टं परसेनानिवेशो यस्य तस्य उपरुद्धस्येत्यर्थः । अत एव वाशब्दश्चार्थे । पीडितस्य च मोक्षं मोक्षोपायम् ॥ ५ ॥ अहमिति ॥ वहेयुरिति शकि लिङ्

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः ॥ किंचिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥ स तु ध्यात्वा मुहूर्तं
तु मन्त्रिभिः संविचार्य च ॥ ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः ॥ पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान् गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥
तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम् ॥ ददर्श नगरीं लङ्कां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥
रुद्धां तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ उवाचामर्षतः काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४ ॥ पुरस्योपनिविष्टस्य
सहसा पीडितस्य वा ॥ नान्यं युद्धात्प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारद ॥ ५ ॥ अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा
सेनापतिर्मम ॥ इन्द्रजिद्वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥ स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च ॥
विजयायाभिनिर्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥ निर्याणादेव ते नूनं चपला हरिवाहिनी ॥ नर्दतां राक्षसेन्द्राणां
श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥ चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः ॥ न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव
द्विपाः ॥ ९ ॥ विद्रुते च बले तस्मिन् रामः सौमित्रिणा सह ॥ अवशस्ते निरालम्बः प्रहस्तवशमेष्यति ॥
॥ १० ॥ आपत्संशयिता श्रेयो न तु निःसंशयीकृता ॥ प्रतिलोमानुलोमं वा यद्वा नो मन्यसे हितम् ॥ ११ ॥

॥ ६ ॥ स इति ॥ शीघ्रमादाय । परिगृह्य स्वाधीनं कृत्वा । यत्र वनौकसो वर्तन्ते तत्र इतो निर्याहीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ निर्याणादिति ॥ चपला धैर्यरहिता ॥ ८ ॥ ९ ॥ विद्रुत इति ॥ अवशः प्रभुत्वरहितः । वशामिच्छाप्रभुत्वयोरिति विश्वः । हे प्रहस्त । ते तव वशमेष्यतीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ननु युद्धे सत्यात्महानेरपि संभवात्तदकरणमेव श्रेय इत्याशङ्क्य तथात्वे शत्रुकृताया हानेर्निश्चितत्वात् युद्धकरणे तस्याः संदेहात् । यत्रायुद्धे ध्रुवो मृत्युर्युद्धे जी-

वितसंशयः। तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः, इत्युक्तरीत्या इदानीं युद्धमेव श्रेय इत्याह–आपदिति ॥ संशयिता वितर्किता। आपत् मृतिः श्रेयः। युद्धे मृतिः श्रेयस्करीत्यर्थः। जयापजययोर्व्यवस्थितत्वेन पाक्षिकजयस्यापि संभवादिति भावः। पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति–नत्विति। निस्संशयीकृता निश्चिता मृतिस्तु युद्धं विना शत्रुभिर्मरणं तु न श्रेयः एतन्मम मतम्। त्वन्मतं तु किमित्याह–प्रतिलोमेति। प्रतिलोमं मदुक्तप्रकारविपरीतप्रकारम्। अनुलोमं वा नोस्माकं यद्धितं मन्यसे तद्वदेति शेषः। वेति पक्षान्तरे। अहं तदेव श्रेयो मन्ये त्वमन्यच्च यदि मन्यसे तद्वद। तदेवास्माकं हितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ मन्त्रसमये मया यथा निर्धारितं तत्तथा प्रवृत्तमित्याह–राजन्नित्यादिना ॥ कुशलैर्मन्त्रिभिः बिभीषणादिभिः सह नः अस्माभिः इदं वक्ष्यमाणं मन्त्रितपूर्वम्। तर्हि मन्त्रितत्वे तथा किमिति नानुष्ठितम् तत्राह–विवाद इति। परस्परं समवेक्ष्य बहुमतितया आलोच्य। नः अस्माकं विवादश्चापि वृत्तः।

रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशना ॥ १२ ॥ राजन्मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः ॥ विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३ ॥ प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया ॥ अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेतत्तथैव नः ॥ १४ ॥ सोहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया ॥ सान्त्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्यां प्रियं तव ॥ १५ ॥ न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि वा ॥ त्वं पश्य मां जुहूषन्तं त्वदर्थं जीवितं युधि ॥ १६ ॥ एवमुक्त्वा तु भर्तारं रावणं वाहिनीपतिः ॥ उवाचेदं बलाध्यक्षान् प्रहस्तः पुरतः स्थितान् ॥ १७ ॥ ॥

येन बिभीषणो निरगच्छदिति भावः ॥ १३ ॥ मन्त्रितमर्थमाह–प्रदानेन त्विति ॥ सीतायाः प्रदानेन तु श्रेयः। अप्रदाने तु युद्धमिति च मम व्यवसितमित्यर्थः। सर्वमरणं युद्धशब्देनोपचर्यते। यथैव व्यवसितं तथैव नः अस्माभिः दृष्टं च ॥ १४ ॥ एवं स्वमतमुक्त्वा संप्रति त्वन्मतानुसारेण युद्धमेव करिष्यामीत्याह–सोहमित्यादिना ॥ दानैः भूषणादिप्रदानैः। मानैः त्वदधीनं जीवितमित्यादिप्रियभाषणैः। पूजितः उत्कर्षमापादितः। काले आपत्काले। किन्न कुर्यां जीवितत्यागमपि कुर्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥ उक्तमेव विशदयति–न हीति ॥ जुहूषन्तं होतुमिच्छन्तम्। जुहोतेः सन्प्रत्ययः। अनेन जीवितस्य हविष्ट्वं युद्धस्याग्निरूपत्वं च गम्यते। तेन चात्महविःप्रदानस्य महाफलत्वं युद्धसङ्गतिमात्रेण स्वविनाशश्च द्योत्यते। गतानुगतिकास्तु जुहूषन्तं त्यक्तुमिच्छन्तमित्यर्थः। जुहोतेर्दानार्थत्वादित्याहुः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥१८॥ मद्बाणेति॥ हतानां काननौकसां तृप्यन्त्वित्यन्वयः । "पूरणगुण०" इत्यादिना समासप्रतिषेधेन सुहितार्थयोगे ज्ञापिता षष्ठी ॥ १९ ॥२०॥२१॥ हुताशनमिति ॥ हुताशनं तर्पयताम् अग्नौ बहुधा शान्तिहोमानाचरताम् । ब्राह्मणांश्च नमस्यतां गन्धपुष्पादिभिरर्चयताम् सम्बन्धी आज्यगन्धप्रतिवहः ब्राह्मणार्चनकुसुमादिना सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२ ॥ स्रजश्चेति ॥ संग्रामसज्जाः संग्रामायोद्युक्ता राक्षसाः अभिमन्त्रिताः विजयमन्त्रेणाभिमन्त्रिताः स्रजः जगृहुः । धारयन् अधारयंश्च ॥ २३ ॥ सधनुष्का इति ॥ रावणं प्रेक्ष्य स्वामितया प्रधानं रावणमभिवन्द्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महद्बलम् ॥ १८ ॥ मद्बाणशतवेगेन हतानां च रणाजिरे ॥ अद्य तृप्यन्तु मांसादाः
पक्षिणः काननौकसाम् ॥ १९ ॥ इत्युक्तास्ते प्रहस्तेन बलाध्यक्षाः कृतत्वराः ॥ बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन् राक्षसमन्दिरे
॥ २० ॥ सा बभूव मुहूर्तेन तिग्मनानाविधायुधैः ॥ लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला ॥ २१ ॥
हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् ॥ आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो ववौ ॥ २२ ॥ स्रजश्च विविधाकारा
जगृहुस्त्वभिमन्त्रिताः ॥ संग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन् राक्षसास्तदा ॥ २३ ॥ सधनुष्काः कवचिनो वेगादाप्लुत्य
राक्षसाः ॥ रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्यवारयन् ॥ २४ ॥ अथामन्त्र्य च राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम् ॥ आरुरोह
रथं दिव्यं प्रहस्तः सज्जकल्पितम् ॥ २५ ॥ हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतसुसंयतम् ॥ महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम्
॥ २६ ॥ उरगध्वजदुर्धर्षं सुवरूथं स्ववस्करम् ॥ सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया ॥ २७ ॥

अथेत्यादिश्लोकत्रयम् ॥ सज्जकल्पितं सज्जमुद्युक्तम् सर्वायुधादिसमवेतत्वेन कल्पितमित्यर्थः । सुसंयतं नियमितम् । साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरं चन्द्रार्कतुल्यं भास्वरं च । साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोरित्यमरः । आह्लादकत्वेन चन्द्रसाम्यम् । तेजसार्कसाम्यम् । सुवरूथं शोभनरथगुप्तिकम् । रथगुप्तिर्वरूथो नेत्यमरः । स्ववस्करं शोभनरथाङ्गम् । "अवस्करो रथाङ्गम्" इति निपातनात् सुडागमः । जालं गवाक्षम् । प्रहसन्तमिव श्रिया स्वकान्त्या सर्वकान्तिमद्वस्तु परिहसन्तामिव स्थितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः ॥ लङ्कायां निर्ययौ तूर्णं बलेन महतावृतः ॥ २८ ॥ ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ वादित्राणां च निनदः पूरयन्निव सागरम् ॥ शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ॥ २९ ॥ निनदन्तः स्वरान् घोरान् राक्षसा जग्मुरग्रतः ॥ भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरःसराः ॥ ३० ॥ नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्ययुः परिवार्य तम् ॥ ३१ ॥ व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात्स निर्ययौ ॥ गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृतः ॥ ३२ ॥ सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः ॥ प्रहस्तो निर्ययौ तूर्णं कालान्तकयमोपमः ॥ ३३ ॥ तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दताम् ॥ लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ३४ ॥ व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः ॥ मण्डलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रू रथं प्रति ॥ ३५ ॥ वमन्त्यः पावकज्वालाः शिवा घोरं ववाशिरे ॥ अन्तरिक्षात्पपातोल्का वायुश्च परुषो ववौ ॥ ३६ ॥ अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ॥ ३७ ॥ मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ॥ ववृषू रुधिरं चास्य सिषिचुश्च पुरःसरान् ॥ ३८ ॥ केतुर्मूर्धनि गृध्रोऽस्य निलीनो दक्षिणामुखः ॥ तुदन्नुभयतः पार्श्वे स्वमग्राममहरत्प्रभाम् ॥ ३९ ॥ ॥

ततस्तमिति ॥ ततः आरोहणानन्तरम् ॥ २८ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ पर्जन्यः मेघविशेषः ॥ २९ ॥ निनदन्त इति ॥ पुरःसराः अग्रगाः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ व्यूढेनेति ॥ व्यूढेन सन्नद्धकङ्कटेन । व्यूढः सन्नद्धकङ्कट इत्यमरशेषे ॥ ३२ ॥ सागरेति ॥ कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले अन्तको विनाशको यो यमस्तदुपमः ॥ ३३ ॥ तस्येति ॥ तस्य प्रहस्तस्य निर्याणघोषेण निर्गमकालिकसिंहनादेन । राक्षसानां निर्याणघोषेण च प्रयोजनेन । सर्वभूतानि विकृतैः स्वैरुपलक्षितानि सन्ति विनेदुरिति सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ व्यभ्रमिति ॥ अपसव्यानि अप्रदक्षिणानि । व्यभ्रमित्यनेन मण्डलकरणस्याकालिकत्वमुक्तम् । साभ्रकाले हि पक्षिणो मण्डलान्याचरन्ति । यद्वात्र खगाः गरुडाः । अपसव्यं प्रदक्षिणम् । अपसव्यन्तु दक्षिणमित्यमरः । गरुडानां ह्यप्रदक्षिणं शोभनम् ॥ ३५ ॥ वमन्त्य इत्यादि ॥ ग्रहाः चन्द्रसूर्यादयः । तत्काले ग्रहयुद्धमासीदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ केत्विति ॥ तुदन्नुभयतः पा-

र्वम् । उभौ पक्षौ मुखेन कण्डूयमानः समग्रामहरत् प्रभां प्रहस्तस्येति शेषः । ध्वजाग्रारूढगृध्रदर्शनेन प्रहस्तमुखं विवर्णमासीदित्यर्थः ॥३९॥ सारथेरिति ॥ सूतस्य सूतजातस्य । हयसादिनः हयप्रस्थापकस्य । प्रतोदः तोत्रम् । यद्वा सूतस्य सूतकुलोत्पन्नस्य । अभ्यस्तप्रतोदधारणस्यापीत्यर्थः । हयसादिनः अश्वगतिशिक्षकस्य ॥ ४० ॥ निर्याणेति ॥ वसुदुर्लभा अष्टवसुदुर्लभा । भास्वरा वसुदुर्लभेति पाठः । निर्याणश्रीः निर्गमकालिकश्रीः । निरुत्साहः प्रह-

सारथेर्बहुशश्चास्य संग्राममवगाहतः ॥ प्रतोदोन्यपतद्धस्तात्सूतस्य हयसादिनः ॥ ४० ॥ निर्याणश्रीश्च यास्यासीद्भास्वरा वसुदुर्लभा ॥ सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खलिता हयाः ॥ ४१ ॥ प्रहस्तं त्वभिनिर्यान्तं प्रख्यातबलपौरुषम् ॥ युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाऽभ्यवर्तत ॥४२॥ अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत॥ वृक्षानारुजतां चैव गुर्वीरागृह्णतां शिलाः ॥ ४३ ॥ नदतां राक्षसानां च वानराणां च गर्जताम् ॥ उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौकसाम् ॥ ४४ ॥ वेगितानां समर्थानामन्योन्यवधकाङ्क्षिणाम् ॥ परस्परं चाह्वयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४५ ॥ ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः ॥ विवृद्धवेगां च विवेश तां चमूं यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा भीमपराक्रमम् ॥ उवाच सस्मितं रामो बिभीषणमरिन्दमः ॥ १ ॥ ॥

स्तोभूदित्यर्थः । स्खलिताः चस्खलुः । कर्तरि क्तः ॥ ४१ ॥ प्रहस्तामिति ॥ नानाप्रहरणा शिलावृक्षादिनानाप्रहरणा ॥ ४२ ॥ अथेति ॥ आरुजताम् उन्मूलयताम् । आगृह्णताम् आसमन्तात् गृह्णताम् ॥ ४३ ॥ नदतामिति त्रिपादश्लोकः ॥ रक्षोगणवनौकसामित्युत्तरशेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तत इति ॥ कपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थे तां चमूं विवेश च ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० रत्नकि० युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥ अथ प्रहस्तवधोष्टपञ्चाशे–ततः प्रहस्तमित्यादि ॥ सस्मितमिति । बलवच्छत्रुदर्शनहर्षेणेति भावः । तदेव व्यञ्जयति–अरिन्दम इति ॥ १ ॥

क एष इति ॥ ननु प्रहस्तः पूर्वद्वारान्निर्गतः, रामस्तु उत्तरद्वारि तिष्ठति स्म, कथमस्यानेकयोजनस्थसाक्षात्कारः । उच्यते । आप्तवचनेन प्रत्यक्षतुल्येन महाकायः कश्चन गच्छतीति विदित्वा एष इत्याह । आचक्ष्व तामिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ एष इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ तस्य रावणस्य असह्यतया नामाग्रहणम् । संवृतशब्दोऽन्तर्भावितण्यर्थः । रावणेन लङ्कायां स्वबलस्य तृतीयभागेन संवारित इत्यर्थः । लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभा-

क एष सुमहाकायो बलेन महता वृतः ॥ आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम् ॥ २ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच बिभीषणः ॥ ३ ॥ एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः ॥ लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः ॥ वीर्यवानस्त्रविच्छूरः प्रख्यातश्च पराक्रमे ॥ ४ ॥ ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् ॥ गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥ ददर्श महती सेना वानराणां बलीयसाम् ॥ अतिसंजातरोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥ खड्गशक्त्यृष्टिबाणाश्च शूलानि मुसलानि च ॥ गदाश्च परिघाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ७ ॥ धनूंषि च विचित्राणे राक्षसानां जयैषिणाम् ॥ प्रगृहीतान्यशोभन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥ जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितान्वानरर्षभाः ॥ शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ९ ॥ तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् ॥ बहूनामश्मवृष्टिं च शरवृष्टिं च वर्षताम् ॥ १० ॥ बहवो राक्षसा युद्धे बहून्वानरयूथपान् ॥ वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥ ११ ॥ ॥ ॥

गबलसंवृत इति पाठः । रावणस्य सैन्येषु भागत्रयमस्याधीनमिति भावः । वीर्यवान् बलवान् । वीर्यं बले प्रभावे चेत्यमरः । शूरः रणेष्वपरावृत्तः । पराक्रमे परपरिभवने । अत्रेतिकरणं बोध्यम् ॥ ४ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ भीमं भयंकरवेषम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ खड्गेत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ राक्षसानामिति तृतीयार्थे षष्ठी । राक्षसैरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ जगृहुरिति ॥ वानरश्रेष्ठत्वेप्यवानरत्ववारणाय प्लवङ्गमा इत्युक्तम् । यद्वा प्लवङ्गमाः युद्धोत्साहेन प्लवगत्या गच्छन्तः । असंज्ञायां खशार्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ ॥

शूलैरित्यादि ॥ परमायुधैः चक्रैः । चक्रं तु परमायुधमिति निघण्टुः ॥ १२ ॥ शूलपातादिकार्यं दर्शयति–निरुच्छ्वासा इत्यादि ॥ निरुच्छ्वासाः कृताः । इषुसन्धानसंदिताः इषव एव संधानानि बन्धनरज्जवः तैः संदिताः संस्यूताः । स्फुरन्तः लुठन्तः । अवदारिताः भिन्नाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ वानरैरित्यादि॥

शूलैः प्रमथिताः केचित्केचिच्च परमायुधैः ॥ परिघैराहताः केचित्केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥ निरुच्छ्वासाः कृताः केचित्पतिता धरणीतले ॥ विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसंधानसंदिताः ॥ १३ ॥ केचिद्द्विधा कृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि ॥ वानरा राक्षसैः शूलैः पार्श्वतश्चावदारिताः ॥ १४ ॥ वानरैश्चापि संक्रुद्धै राक्षसौघाः समन्ततः ॥ पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च संपिष्टा वसुधातले ॥ १५ ॥ वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम् ॥ वेमुः शोणितमास्येभ्यो विशीर्णदशनेक्षणाः ॥ १६ ॥ आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दताम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसां युधि ॥ १७ ॥ वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः ॥ विवृत्तनयनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १८ ॥ नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ॥ एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ ॥ १९ ॥ तेषामापततां शीघ्रं निघ्नतां चापि वानरान् ॥ द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघानैकं नरान्तकम् ॥ २० ॥ दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः स विपुलद्रुमम् ॥ राक्षसं क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१ ॥ जाम्बवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥ ॥

संपिष्टाः चूर्णिताः । वेमुः वमनं चक्रुः ॥१५॥१६॥ आर्तेति ॥ स्वनतां नर्दतामित्यत्र कुर्वतामित्यर्थः । तुमुलः निबिडितः । रक्षसां वानराणां च ॥१७॥ वानरा इति ॥ वीरमार्गं युद्धकौशलम् । विवृत्तनयनाः भ्रान्तनेत्राः । कर्माणि युद्धकर्माणि । अभीतवत् भयरहितं यथा भवति तथा ॥१८॥१९॥ तेषामिति ॥ इयं निर्धारणे षष्ठी । एकं मुख्यम् ॥२०॥ दुर्मुख इति ॥ उत्थाय उद्धृत्य । समुन्नताख्यं राक्षसम् अपोथयत् अमारयत् । “पुथ, हिंसायाम्” इति धातुः॥२१॥२२॥

अथेति ॥ तत्र प्रहस्तसचिवेषु । सन्त्याजयत् संतत्याज । स्वार्थिको णिच्प्रत्ययः ॥ २३ ॥ २४ ॥ आवर्त इति॥ आवर्ते संवर्ते । प्रलय इव स्थिते तस्मिन् युद्धे क्षुभितस्य सागरस्य निःस्वन इव सेनाया निस्वनः संजज्ञे ॥ २५ ॥ तेषु प्रहस्तप्रकर्षं प्रतिपादयितुं पुनराह—महतेत्यादि ॥ २६ ॥ वानराणामिति॥ निचिता व्याप्ता ॥ २७ ॥ २८ ॥ अपरिच्छिन्नवानरवधो वृत्त इति द्योतयितुं युद्धभूमिं नदीत्वेन वर्णयति—हतेत्यादिना ॥ उभयसेनाग्रयोर्हतवीराणामोघः समूह एव वप्रं तटं यस्यास्ताम् । भग्नायुधान्येव महाद्रुमाः भग्नाः तीरमहाद्रुमा यस्यास्ताम् । शोणितौघा एव महातोयानि कलुषजलानि यस्यास्ताम् ।

अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् ॥ वृक्षेणाभिहतो मूर्ध्नि प्राणान् संत्याजयद्रणे ॥ २३ ॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमास्थितः ॥ चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २४ ॥ आवर्त इव संजज्ञे उभयोः सेनयोस्तदा ॥ क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २५ ॥ महता हि शरौघेण प्रहस्तो युद्धकोविदः ॥ अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान् परमाहवे ॥ २६ ॥ वानराणां शरीरैश्च राक्षसानां च मेदिनी ॥ बभूव निचिता घोरा पतितैरिव पर्वतैः ॥ २७ ॥ सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना संप्रकाशते ॥ संछन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८ ॥ हतवीरौघवप्रां तु भग्नायुधमहाद्रुमाम् ॥ शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥ यकृत्प्लीहमहापङ्कां विनिकीर्णान्त्रशैवलाम् ॥ भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशाद्वलाम् ॥ ३० ॥ गृध्रहंसगणाकीर्णां कङ्कसारससेविताम् ॥ मेदःफेनसमाकीर्णामार्तस्तनितनिःस्वनाम् ॥ तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ॥ ३१ ॥ ॥

यमसागरगामिनीं युद्धभूमौ यमो जीवग्रहणाय सन्निधत्त इति प्रसिद्धिः । तद्रूपसागरगामिनीम् । यकृत्प्लीहशब्दौ हृदयस्य दक्षिणवामभागस्थमांसविशेषपरौ । अन्त्राणां शैवलत्वनिरूपणं स्तम्बमयत्वात् । भिन्नकायशिरसोर्मीनत्वनिरूपणं स्फुरितवत्त्वात् । अङ्गावयवाः करचरणाद्यङ्गानामवयवाः अङ्गुलय इत्यर्थः । त एव शाद्वलानि शाद्वलभूजन्यतृणानि यस्यास्ताम् । कङ्कः धवलवर्णः श्येनः । सारसो हंसविशेषः । मेदः रुधिरमण्डलम् । आर्तानां स्तनितः शब्द इति यावत् । तदेव निम्नोन्नतपतनजनितस्वनो यस्यास्ताम् । यद्यपि रुधिरप्रवाहस्यापि स्वत एव घोषोस्ति तथापि रूपकत्वायैवमुक्तम् । कापुरुषाः भी-

रवः तैः दुस्ताराम्। वृद्धिरार्षी। युद्धभूमिमयीमिति स्वार्थे मयट्। व्यस्तरूपकम्। प्रावर्तयन्नित्यध्याहार्यम्। यद्वा तेरुरिति वक्ष्यमाणमत्राप्यनुषज्यते। अत्र सावयवरूपकालंकारः॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उपमानमुखेनापि तत्तरणं दर्शयति—नदीमिति ॥ घनापाये वर्षान्ते। तां पूर्वत्र रूपकेण दर्शिताम्। केचित्तु अत्रोत्तरश्लोकस्थनदीपदवैयर्थ्यभयेन युद्धभूमिमयीं नदीं प्रवर्तयित्वेत्यध्याहरन्ति ॥ ३२ ॥ उक्तानां रक्षोवानराणामुपमामाह—यथेति ॥ पद्मरजोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरं प्राप्तां नलिनीं सरसीं यथा गजयूथपास्तरन्ति। तीर्त्वा रक्ततनवो भवन्तीति यावत्। तथा अरुणशरीरा उत्तेरुरित्यर्थः ॥३३॥

नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् ॥ राक्षसाः कपिमुख्याश्च तेरुस्तां दुस्तरां नदीम् ॥ ३२ ॥ यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः ॥ ३३ ॥ ततः सृजन्तं बाणौघान् प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम् ॥ ददर्श तरसा नीलो विनिघ्नन्तं प्लवङ्गमान् ॥ ३४ ॥ उद्धूत इव वायुः खे महदभ्रबलं बलात् ॥ समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३५ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे ॥ नीलाय व्यसृजद्बाणान् प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ ३६ ॥ ते प्राप्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः ॥ महीं जग्मुर्महावेगा रुषिता इव पन्नगाः ॥ ३७ ॥ नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः ॥ स तं परमदुर्धर्षमापतन्तं महाकपिः ॥ ३८ ॥ प्रहस्तं ताडयामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ ३९ ॥ स तेनाभिहतः क्रुद्धो नदन् राक्षसपुङ्गवः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि प्लवङ्गानां चमूपतौ ॥ ४० ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ स्यन्दने रथे स्थितम्। बाणौघान् सृजन्तं मुञ्चन्तम्। तरसा वेगेन। प्लवङ्गमान् विनिघ्नन्तं प्रहस्तं ददर्श ॥३४॥ उद्धूत इत्यादिसार्द्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ खे स्वदेशभूते। उद्धूतः उल्बणः वायुः अभ्रबलं अभ्रजालमिव। युद्धे बलादभिद्रुतम् आभिमुख्येनायान्तं नीलं समीक्ष्य रथेन नीलमेवाभिदुद्रुवे इति योजना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ त इति ॥ रुषिताः पन्नगा इव स्थिताः समाहिताः ऋजवः नीलं विनिर्भिद्य महीं जग्मुः विविशुरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ नील इत्यादि सार्द्धश्लोकः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येति ॥ अपारयन् अशक्नुवन् ॥ ४१ ॥ यथैवेत्यादिसार्द्धश्लोकः ॥ यथैवेत्यत्र एवकारोत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकः । शारदमित्यनेन शरपातस्य

तस्य बाणगणान् घोरान् राक्षसस्य महाबलः ॥ अपारयन् वारयितुं प्रत्यगृह्णान्निमीलितः ॥ ४१ ॥ यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम् ॥ एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्षं दुरासदम् ॥ निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे सुदारुणम् ॥ ॥ ४२ ॥ रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् ॥ प्रजघान हयान्नीलः प्रहस्तस्य मनोजवान् ॥ ४३ ॥ ततः स चापमुद्गृह्य प्रहस्तस्य महाबलः ॥ बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ॥ ४४ ॥ विधनुस्तु कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः ॥ प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुप्लुवे ॥ ४५ ॥ तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ ॥ स्थितौ क्षतजदिग्धाङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ॥ ४६ ॥ उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् ॥ सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७ ॥ विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ ॥ काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोः समौ ॥ ४८ ॥ आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः ॥ प्रहस्तः परमायत्तस्तस्य सुस्राव शोणितम् ॥ ४९ ॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य सुमहातरुम् ॥ प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ५० ॥ तमचिन्त्यप्रहारं स प्रगृह्य मुसलं महत् ॥ अभिदुद्राव बलिनं बलान्नीलं प्लवङ्गमम् ॥ ५१ ॥ तमुग्रवेगं संरब्धमापतन्तं महाकपिः ॥ ततः संप्रेक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ॥ ५२ ॥ तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः ॥ प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ॥ ५३ ॥ सा तेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला ॥ बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५४ ॥ स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ॥ पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५५ ॥ ॥

क्षयित्वं व्यनक्ति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ तावुभावित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ प्रभिन्नौ मत्तौ । सिंहशार्दूलसदृशाविति बले साम्यम् । विक्रान्तविजयौ सर्वत्र प्राप्तविजयौ । काङ्क्षमाणौ अभूतामिति शेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ आजघानेति ॥ परमायत्तः परमोद्युक्तः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तमिति ॥ अ-

चिन्त्य अचिन्तयित्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ प्रभिन्नेति ॥ प्रभिन्नशिरसः प्रभिन्नाच्छिरसः । शरीरादपीति समुच्चयः । प्रस्रवणं निर्झरः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ न शेकुरिति ॥ विकीर्णं भग्नम् ॥ ५८ ॥ हत इत्यादि सार्द्धश्लोकः ॥ ध्यानमूकत्वं ध्यानेन वाग्व्यापारशून्यत्वम् । तीव्रं घोरम् शोकार्णवं प्राप्ताः । शोकार्णवे मग्ना इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ततस्त्विति ॥ स्वकृतेन कर्मणा रिपुवधेन प्रहृष्टरूपः अतिशयेन प्रहृष्टः । प्रशंसायां रूपप् । पञ्च-

प्रभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम् ॥ शरीरादपि सुस्राव गिरेः प्रस्रवणं यथा ॥५६॥ हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्यं महद्बलम् ॥ रक्षसामप्रहृष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥५७॥ न शेकुः समरे स्थातुं निहते वाहिनीपतौ ॥ सेतुबन्धं समासाद्य विकीर्णं सलिलं यथा ॥५८॥ हते तस्मिंश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः ॥ रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमास्थिताः ॥ प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं निःसंज्ञा इव तेभवन् ॥ ५९ ॥ ततस्तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥ समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन च प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ६० ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

तस्मिन् हते राक्षससैन्यपाले प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ॥ भीमायुधं सागरतुल्यवेगं विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ ॥ १ ॥ गत्वाथ रक्षोधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकसूनुशस्तम् ॥ तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २ ॥ संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य शोकार्दितः क्रोधपरीतचेताः ॥ उवाच तान्नैर्ऋतयोधमुख्यानिन्द्रो यथा चामरयोधमुख्यान् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

म्यां प्रहस्तवधः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥ ॥

अथ रावणमुकुटभङ्गः एकोनषष्टितमे–तस्मिन् हत इत्यादि ॥ १ ॥ गत्वेति ॥ पावकसूनुशस्तं पावकसूनुना नीलेन शस्तं हतम् । तच्चापीत्यनेन रावणेन स्वप्नेपि न तच्चिन्तितमिति सूच्यते । यद्वा शत्रोरुपचये स्वस्यापचये समाश्रयः कार्य इति नीतिः । तथापि रावणः कालचोदिततया समाश्रयणं विहाय अस्थाने क्रोधवशं गत इत्यपिशब्देन सूच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नावज्ञेति ॥ रिपवे रामाय । नावज्ञा कार्या उपेक्षा न कर्तव्या । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति चतुर्थी । यैश्च वानरैर्हेतुभिः मम सैन्यपालः प्रहस्तः । सानुयात्रः सानुचरः । सकुञ्जरश्च सूदितः । तेभ्योपि नावज्ञा कार्येत्यर्थः । केचित्तु रिपवे रिपुभ्यः, अवज्ञा एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवंरूपा न कार्या । कुत इत्यत्राह– यैरित्यादीत्याहुः ॥ ४ ॥ सोहमिति ॥ अद्भुतं दुर्बलैः प्रबलविनाशनादाश्चर्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ स एवमिति ॥ तुरङ्गोत्तमराजैः

नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसूदनः॥ सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥४॥ सोहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् ॥ स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥५॥ अद्य तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणम् ॥ निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ (अद्य संतर्पयिष्यामि पृथिवीं कपिशोणितैः)॥६॥ स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं रथं तुरङ्गोत्तमराजयुक्तम् ॥ प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ७ ॥ स शङ्खभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः ॥ पुण्यैः स्तवैश्चाप्यभिपूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ८ ॥ स शैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसादनैः पावकदीप्तनेत्रैः ॥ बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इवासुरेशः ॥ ॥ ९ ॥ ततो नगर्याः सहसा महौजा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥ महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तम् ॥ १० ॥ तद्राक्षसानीकमतिप्रचण्डमालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः ॥ बिभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

तुरङ्गश्रेष्ठतमैः युक्तम् । प्रकाशमानम् अलङ्कारैर्भासमानम् । वपुषा ज्वलन्तं स्वरूपत एव प्रकाशमानम् ॥ ७ ॥ स शङ्खेति ॥ आस्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादैः आस्फोटितं भुजास्फालनम् । क्ष्वेलितशब्दः शब्दमात्रपरः । आस्फोटितजनितशब्दैः सिंहनादैश्चेत्यर्थः । पुण्यैः चारुभिः ॥८॥ स इति ॥ काठिन्यसिद्धये शैलौपम्यम् । संकोचविकासार्हत्वसिद्ध्यै मेघौपम्यम् । रूपं शरीरम् । रुद्रस्यासुरेश्वरत्वं तामसप्रकृतित्वात् । तदुक्तं मैत्रायणीयानामुपनिषदि– यो ह वा अस्य तामसोंशः सोसौ रुद्र इति ॥ ९ ॥ तत इति ॥ महार्णवाभ्रस्तनितं महार्णवाभ्रयोरिव स्तनितं घोषो यस्येति तथा ॥१०॥ तदिति ॥ अ-

तिप्रचण्डम् अत्यन्तकोपनम् । भुजगेन्द्रबाहुः युद्धौत्सुक्येन प्रवर्धमानबाहुरित्यर्थः । पृथुश्रीः युद्धहर्षेण सञ्जातलक्ष्मीकः । सेनानुगतः स्वामिसंरक्षणाय सर्वतः समवेतसेनापरिवृतः । शस्त्रभृतां वरिष्ठं वीरभटतारतम्यज्ञमिति भावः ॥११॥ नानेति ॥ पताकाध्वजयोर्मात्रया भेदः । प्रथमं शस्त्रशब्दः उपात्तः प्रासादिभिन्नपरः । आयुधं धनुः । इन्द्रायुधमित्यादौ तथा प्रयोगात् । प्रासासिशूलायुधरूपैः शस्त्रैर्जुष्टमित्यर्थः । वज्रजुष्टमिति पाठान्तरम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टमिति पाठः । शस्त्रशब्देन पठितव्यतिरिक्तान्यायुधान्युच्यन्ते ॥ १२ ॥ तत इति ॥ शक्रसमानवीर्य इत्यनेन वक्ष्यमाणं न भीतिमूलमिति द्योत्यते । बलप्रवेकं बलप्रवरम् । प्रवेकानुत्तमोत्तमा इत्यमरः । महात्मनां महाधैर्याणाम् ॥ १३ ॥ योसाविति ॥

नानापताकाध्वजशस्त्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम् ॥ सैन्यं गजेन्द्रोपमनागजुष्टं कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टम् ॥ १२ ॥ ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं बिभीषणः शक्रसमानवीर्यः ॥ शशंस रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १३ ॥ योसौ गजस्कन्धगतो महात्मा नवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः ॥ प्रकम्पयन्नागशिरोभ्युपैति ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ॥ १४ ॥ योसौ रथस्थो मृगराजकेतुर्धून्वन् धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ॥ करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥ १५ ॥ यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो धन्वी रथस्थोतिरथोतिवीरः ॥ विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं नाम्नातिकायोतिविवृद्धकायः ॥ १६ ॥ ॥

महात्मा महाकायः । नवोदितार्कोपमं ताम्रवक्त्रं यस्य स तथा । बालसूर्यमुखरागतुल्योस्य मुखराग इत्यर्थः । योसौ गजस्कन्धगतो दृश्यते स गजस्कन्धगतः स्वशरीरभारान्नागशिरः कम्पयन्नुपैति एनमकम्पनं रावणपुत्रमवेहि ॥१४॥ योसाविति ॥ मृगराजकेतुः सिंहध्वजः । धनुः धून्वन्नित्यनेन भुजबलाधिक्यमुच्यते । करीवेत्यनेन कायबलम् । करितुल्यत्वे हेतुरुग्रविवृत्तदंष्ट्र इति । वरप्रधानः ब्रह्मदत्तान्तर्धानवरप्रधानः । अनेन वरबलमुक्तम् ॥ १५ ॥ यश्चेति ॥ विन्ध्यादित्रयौपम्येन उन्नतत्वपरतेजोभिभावकत्वनिश्चलत्वान्युच्यन्ते । अतिरथः सहस्राश्वयुक्तत्वेनातिशयितरथः । अतिवीरः मायाबलाभावेपीन्द्रजितोप्यतिशयितवीर्यः । अतुल्यमानम् अतिशयितपरिमाणं चापम् । विस्फारयन् आकर्षन्नित्यर्थः । अत्रासावित्यध्याहार्यम् ॥ १६ ॥ ॥

योसौ नवार्कोदितताम्रचक्षुरारुह्य घण्टानिनदप्रणादम् ॥ गजं खरं गर्जति वै महात्मा महोदरो नाम स एष वीरः ॥ ॥ १७ ॥ योसौ हयं काञ्चनचित्रभाण्डमारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशम् ॥ प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं पिशाच एषोशनितुल्यवेगः ॥ १८ ॥ यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य विद्युत्प्रभं किंकरवज्रवेगम् ॥ वृषेन्द्रमास्थाय गिरिप्रकाशमायाति योसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ १९ ॥ असौ च जीमूतनिकाशरूपः कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः ॥ समाहितः पन्नगराजकेतुर्विस्फारयन् भाति धनुर्विधून्वन् ॥ २० ॥ यश्चैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य ॥ आयाति रक्षोबलकेतुभूतस्त्वसौ निकुम्भोद्भुतघोरकर्मा ॥ २१ ॥ यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं पताकिनं पावकदीप्तरूपम् ॥ रथं समास्थाय विभात्युदग्रो नरान्तकोऽसौ नगशृङ्गयोधी ॥ २२ ॥ ॥

योसौ नवेति ॥ नवार्कोदितताम्रचक्षुः नवोदितार्कताम्रचक्षुः । घण्टानिनदप्रणादं घण्टानिनदेन प्रकृष्टो नादः स्वनो यस्य तम् । खरमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ योसाविति ॥ योसौ नवार्कोपमताम्रचक्षुरिति पाठः । घण्टानिनदप्रणादं घण्टानिनदेन प्रभूतो नादो यस्य तम् ॥ १७ ॥ योसौ हयमिति ॥ काञ्चनचित्रभाण्डं काञ्चनमयनानाविधाश्वाभरणम् । स्याद्भाण्डमश्वाभरण इत्यमरः । अत एव सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशं सन्ध्याभ्रयुक्तगिरिप्रकाशम् हयमारुह्य । मरीचिनद्धं किरणैर्बद्धं प्रासमुद्यम्य गर्जतीति पूर्वश्लोकादनुषज्यते । एष पिशाचः पिशाचनामकः ॥ १८ ॥ यश्चेति ॥ किंकरो वज्रवेगो यस्य तत् ङ्किकरवज्रवेगम् । वज्रवेगादप्यधिकवेगमित्यर्थः। वृषेन्द्रं वृषभेन्द्रम्। योसौ प्रसिद्धोसावित्यर्थः। आयाति सोसौ त्रिशिरा इत्यपि पठन्ति॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आयाति सोसौ त्रिशिरा यशस्वीति पाठः ॥ १९ ॥ असाविति ॥ पृथुव्यूढसुजातवक्षाः पृथु पीनं व्यूढं विशालं सुजातं सुन्दरं च वक्षो यस्य स तथोक्तः । समाहितः सन्नद्धः । धनुर्विस्फारयन् ज्यामवलम्ब्य कर्षन् । पुनर्लीलया विधून्वन् असौ कुम्भो भाति । अत्र यच्छब्दाप्रयोगः सन्निहितत्वादिति भाव्यम् ॥२०॥ यश्चेति ॥ जाम्बूनदवज्राभ्यामन्योन्यमिलिताभ्यां जुष्टम् अत एव दीप्तं ज्वालायुक्तम् । सधूमं सधूममिव स्थितम् । अभेदनिर्देशः सर्वथा सादृश्यप्रतिपत्तये । रक्षोबलकेतुभूतः रक्षोबलप्रधानभूत इत्यर्थः ॥२१॥ यश्चैष इति ॥ उदग्रः उन्नतः । नगशृङ्गैः साधनैः युध्यत इति नगशृङ्गयोधी । प्रतियोद्धभावात् भुजकण्डूनिवृत्त्यर्थं नगैः सह युध्यत इति वार्थः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ त्रिभिः रावणं दर्शयति—यश्चेति ॥ विवृत्तनेत्रैः घूर्णितनेत्रैः ॥२३॥२४॥ असाविति॥ नगेन्द्रः हिमवान् ॥२५॥ अहो इति। दीप्तः कान्तिमान्। महातेजाः महाप्रतापः ॥२६॥ आदित्य इति ॥ आदित्य इव रश्मिभिः दुष्प्रेक्षः प्रेक्षितुमशक्यः। अनयोरर्थयोर्भिन्नवाक्यत्वान्न पुनरुक्तिशङ्का ॥२७॥ देवेत्यर्धद्वय-

यश्चैष नानाविधघोररूपैर्व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगाश्ववक्त्रैः ॥ भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रैः सोसौ सुराणामपि दर्पहन्ता ॥ ॥ २३ ॥ यत्रैतदिन्द्रप्रतिमं विभाति च्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम् ॥ अत्रैष रक्षोधिपतिर्महात्मा भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २४ ॥ असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो नगेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः ॥ महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता रक्षोधिपः सूर्य इवावभाति ॥ २५ ॥ प्रत्युवाच ततो रामो बिभीषणमरिन्दमम् ॥ अहो दीप्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २६ ॥ आदित्य इव दुष्प्रेक्षो रश्मिभिर्भाति रावणः ॥ सुव्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजःसमावृतम् ॥ २७ ॥ देवदानववीराणां वपुर्नैवंविधं भवेत् ॥ यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतत्प्रकाशते ॥ २८ ॥ सर्वे पर्वतसंकाशाः सर्वे पर्वतयोधिनः ॥ सर्वे दीप्तायुधधरा योधाश्चास्य महौजसः ॥ २९ ॥ भाति राक्षसराजोसौ प्रदीप्तैर्भीमविक्रमैः ॥ भूतैः परिवृतस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवान्तकः ॥ ३० ॥ दिष्ट्यायमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः ॥ अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसंभवम् ॥ ३१ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्धृत्य शरोत्तमम् ॥३२॥ ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा रक्षांसि तान्याह महाबलानि ॥ द्वारेषु चर्यागृहगोपुरेषु सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशङ्काः ॥ ३३ ॥ इहागतं मां सहितं भवद्भिर्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा ॥ शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः ॥ ३४ ॥ ॥

मेकं वाक्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ भातीति ॥ देहवद्भिः प्रशस्तदेहैः ॥३० ॥ दिष्ट्येति ॥ क्रोधं विमोक्ष्यामि क्रोधं कार्यकरं करिष्यामीत्यर्थः । मम दृष्टिपथं गत इति पाठः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत इति ॥ द्वारेषु अन्तर्द्वारेषु। चर्यायुक्ताः पुरद्वारेषु गोपुरपार्श्वयोः भटनिवासार्थं निर्मिता विशङ्कटा गृहाः चर्यागृहाः । सुनिर्वृताः अतिसुखिताः ॥ ३३ ॥ इहेति ॥ इहागतं मां विदित्वा इदम् छिद्रं विदित्वेत्यन्वयः। प्रमथ्य ध्वंसित्वा। प्रधर्षयेयुः अभिभवेयुः ॥३४॥

विसर्जयित्वेति ॥ सहितान् संमिलितान् । महाझषः महामत्स्यः ॥ ३५ ॥ तमिति ॥ दीप्ते इषुचापे यस्य स तथोक्तः । युधि संयुगनिमित्तं सहसा आपतन्तं राक्षसेन्द्रं समीक्ष्य महीधराग्रं पर्वतशृङ्गं समुत्पाट्य हरीशः सुग्रीवः रक्षोधिपतिं दुद्राव ॥ ३६ ॥ बहुवृक्षसानुं बहुतरुयुततटम् । तपनीयं स्वर्णम्

विसर्जयित्वा सहितान् ततस्तान् गतेषु रक्षःसु यथानियोगम् ॥ व्यदारयद्वानरसागरौघं महाझषः पूर्णमिवार्णवौघम् ॥ ३५ ॥ तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य दीप्तेषुचापं युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ महत्समुत्पाट्य महीधराग्रं दुद्राव रक्षोधिपतिं हरीशः ॥३६॥ तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय ॥ तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य बिभेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ३७ ॥ तस्मिन् प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे शृङ्गे विकीर्णे पतिते पृथिव्याम् ॥ महाहिकल्पं शरमन्तकाभं समाददे राक्षसलोकनाथः ॥ ३८ ॥ स तं गृहीत्वानिलतुल्यवेगं सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम् ॥ बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥ ३९ ॥ स सायको रावणबाहुमुक्तः शक्राशनिप्रख्यवपुः शिताग्रः ॥ सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगाद्गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः ॥४०॥ स सायकार्तो विपरीतचेताः कूजन् पृथिव्यां निपपात वीरः ॥ तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ४१ ॥ ततो गवाक्षो गवयः सुदंष्ट्रस्तथर्षभो ज्योतिमुखो नभश्च ॥ शैलान् समुद्यम्य विवृद्धकायाः प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राक्षसेन्द्रम् ॥ ४२ ॥ तेषां प्रहारान् स चकार मोघान् रक्षोधिपो बाणगणैः शिताग्रैः ॥ तान्वानरेन्द्रानपि बाणजालैर्बिभेद जाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ ४३ ॥ ते वानरेन्द्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्ना निपेतुर्भुवि भीमकायाः ॥ ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं प्रच्छादयामास स बाणजालैः ॥ ४४ ॥ ॥

॥ ३७ ॥३८ ॥ स तमिति ॥ महेन्द्राशनिः वज्रम् । औत्पातिकाशनिव्यावृत्तये महेन्द्रपदम् । यद्वा महेन्द्रसंबन्धोक्तिः अभ्यासवता मुक्तत्वेनातिवेगद्योतनाय ॥ ३९ ॥ स इति ॥ शक्राशनिप्रख्यं शक्राशनितुल्यं वपुः यस्य । गुहः स्कन्दः ॥४०॥ स सायकेति ॥ विपरीतचेताः भ्रान्तचित्तः ॥४१॥ तत इति ॥ ज्योतिमुखः ज्योतिर्मुखः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ते वध्यमाना इति । ते प्रसिद्धाः वानरेन्द्राः न तु क्षुद्राः। वध्यमानाः प्रथमं हिंस्यमानाः । ततः पतिताः रावणवेगेन भूमौ पतिताः । तदानीं रक्षकान्तरादर्शनान्नानद्यमानाः अतिशयेन नदन्तः। “ नदतेर्यङ्सित्यङोः” इत्यभ्यासदिर्घादिः । भयशल्यविद्धाः तादृशहेतुना भयरूपशल्येन विद्धाः । शाखामृगाः वनचारित्वेनैतादृशभयानभिज्ञाः । उक्तप्रकारेण सायकार्ताः सन्तः शरण्यं सर्वलोकशरणार्हं रामं शरणं जग्मुः । एतेनार्तिरेव शरणागतिप्रयोजिका । नतु देशकालाधिकारिफलनियमा इत्युक्तम् ॥४५॥ शरणागतकृत्यमुक्त्वा शरण्यकृत्यमाह–तत इति ॥ अत्र प्रपत्तेरार्तप्रपत्तिरूपतया तस्याः सद्यः फलद्योतनाय तत इत्युक्तम्। प्रपत्त्युत्तरक्षण इत्यर्थः। महात्मा शरणागतितारतम्यज्ञः। धनुष्मान् प्रशस्तधनुष्कः। धनुर्युद्धसमर्थ इत्यर्थः। सहसेत्यनेन लक्ष्मणः स्वयं गमिष्यामीति तत्पूर्वमेवाश्रितत्राणत्वरया सधनुः सन् जगामेत्युक्तम् । तथैव घट्टकुट्यां प्रभातमित्याह–तमिति। तम् आर्तत्राणत्वरया व्रजन्तम्। लक्ष्मणः

ते वध्यमानाः पतिताः प्रवीरा नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः ॥ शाखामृगा रावणसायकार्ता जग्मुः शरण्यं शरणं
स्म रामम् ॥४५॥ ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मानादाय रामः सहसा जगाम ॥ तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य उवाच
वाक्यं परमार्थयुक्तम् ॥ ४६ ॥ काममार्यः सुपर्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः ॥ विधमिष्याम्यहं नीचमनुजानीहि मां
प्रभो ॥ ४७ ॥ तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ ४८ ॥ गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ॥ रावणो
हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः ॥ त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

रामकैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्नः। अनतिक्रमणाय नाथं निगलयति–प्राञ्जलिरिति। अभ्युपेत्य अभितः उपेत्य। अनेन लक्ष्मणागमनमजानन्निव नानापार्श्वेषु रामोनेकधा जगामेत्यवगम्यते । परमार्थयुक्तं न तूपचारयुक्तम् । यद्वा परमार्थयुक्तं परमप्रयोजनयुक्तम् । शेषिविषये कैङ्कर्यस्य शेषभूतं प्रति परमप्रयोजनत्वात् ॥ ॥४६॥ काममिति ॥ हे आर्य, अस्य दुरात्मनः परदारापहरणविषयदुर्बुद्धेः कामं प्रकामं वधाय सुपर्याप्तः सुशक्तोसि । तथापि नीचं भवता योद्धुमनर्हम् । अहं वधिष्यामि । महाबलेन भवता नीचोयं न योद्धुमर्ह इति भावः । यद्वा अस्य वधायाहं पर्याप्तोस्मीत्यर्थः । तर्हि स्वयमेव गम्यतामित्यत्राह–अनुजानीहीति । प्रभो शेषिन्। त्वं मां शेषभूतमनुजानीहि। भवदनुज्ञामन्तरेण मे कार्यकरणं स्वरूपहानिकरमिति भावः ॥४७॥ तमिति ॥ तं विनयेनोक्तवन्तम् । महातेजाः तादात्विकहर्षप्रकर्षावेदकसुषमाविशेषशाली। सति कस्मिंश्चिद्विधेये सति । अपराक्रमः निवृत्तपराक्रमः अब्रवीत्॥४८॥ गच्छेत्यादि ॥ नीचपद-

सूचितमनादरं वारयति-यत्नपर इति। युद्धे यत्नपरश्चापि भव यथा युद्धपरोसि एवं यत्नपरो भव। यत्नस्यावश्यकर्तव्यत्वे हेतुमाह-रावण इति। अद्भुतपराक्रमः एवमस्त्रमाददान इवापरं सन्धत्ते तत्संदधान इवापरं मोक्षयतीत्यर्थः। त्रिलोक्येव त्रैलोक्यं तेन। युगपद्युद्धप्रवृत्तेनेत्यर्थः।यत्नपरत्वं दर्शयति-तस्येति ॥ चक्षुषा तस्य रावणस्य। छिद्राणि अनवधानादीनि। यत्नान्मार्गस्व अन्वेषयस्व। स्वच्छिद्राणि लक्षय काकान् पश्येतिवत् स्वस्य छिद्राणि यथा न भवन्ति तथा

तस्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च लक्षय ॥ चक्षुषा धनुषा यत्नाद्रक्षात्मानं समाहितः ॥५०॥ राघवस्य
वचः श्रुत्वा परिष्वज्याभिपूज्य च ॥ अभिवाद्य ततो रामं ययौ सौमित्रिराहवम् ॥ ५१ ॥ स रावणं
वारणहस्तबाहुर्ददर्श दीप्तोद्यतभीमचापम् ॥ प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान् भिन्नविकीर्णदेहान्
॥५२॥ तमालोक्य महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ निवार्य शरजालानि प्रदुद्राव स रावणम् ॥५३॥
रथं तस्य समासाद्य भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ त्रासयन् रावणं धीमान् हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ॥ अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५५ ॥ एष मे दक्षिणो
बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः ॥ विधमिष्यति ते देहाद्भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५६ ॥ श्रुत्वा हनुमतो
वाक्यं रावणो भीमविक्रमः ॥ संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५७ ॥ क्षिप्रं प्रहर निःशङ्कं
स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहि ॥ ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर ॥ ५८ ॥ ॥

पश्येत्यर्थः। यद्वा लक्षय लक्षित्वा प्रच्छादयेत्यर्थः। एवं समाहितः सावधानः सन् धनुषा आत्मानं रक्ष ॥४९॥५०॥ राघवस्येति ॥ अभिपूज्य प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ॥ ५१ ॥५२॥ तमालोक्येति ॥ भृत्ये मयि विद्यमाने कथमसौ समासीदतीति जगामेत्यर्थः ॥५३॥ ५४ ॥ देवेति ॥ भयं प्राप्तमिति शेषः ॥५५॥ एष इति ॥ पञ्चशाखः पञ्चाङ्गुलिकः। भूतात्मानं विधमिष्यति निष्क्रामयिष्यति। धातूनामनेकार्थत्वात् ॥५६॥ ५७ ॥ क्षिप्रमिति ॥ स्थिरां कीर्तिमवाप्नुहीति सोपालम्भोक्तिः। हनुमान् रावणमुपसृत्य प्रहृतवानित्येतादृशीं किर्तिमवाप्स्यसीत्यर्थः। ज्ञातविक्रान्तं ज्ञातविक्रमम्। भावे क्तः ॥ ५८ ॥

रावणस्येति ॥ रावणवचनं ज्ञात्वा तदुचितमुत्तरमाह–प्रहृतं हीति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ज्ञातविक्रान्तमिति वचनं सोल्लुण्ठनं ज्ञात्वा तदुचितमुत्तरमाह–प्रहृतमिति ॥ ५९ ॥ एवमुक्त इति ॥ मर्मोद्घाटनेन संजातरोष इत्यर्थः ॥ ६० ॥ स इत्यादि ॥ तलेनेति । रावणेन तलेन प्रहरणात् स्वयमपि तलेनैव प्राहरदिति भावः ॥ ६१ ॥ तत इति ॥ समाधूतः कम्पितः अभूत् । भूमिचले भूकम्पे सति अचलः गिरिर्यथा

रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोब्रवीत् ॥ प्रहृतं हि मया पूर्वमक्षं स्मर सुतं तव ॥५९॥ एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ६० ॥ स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः ॥ स्थित्वा मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः ॥ आजघानाभिसंक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम्॥ ६१ ॥ ततस्तलेनाभिहतो वानरेण महात्मना ॥ दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥६२॥ संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितम् ॥ ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सहासुरैः ॥ ६३ ॥ अथाश्वास्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥६४॥ साधु वानर वीर्येण श्लाघनीयोसि मे रिपुः ॥ रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् ॥६५॥ धिगस्तु मम वीर्येण यस्त्वं जीवसि रावण ॥ सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे ॥ ततस्त्वां मामिका मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ६६ ॥ ततो मारुतिवाक्येन क्रोधस्तस्य तदाज्वलत् ॥ ६७ ॥ संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् ॥ ६८ ॥ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ धिगस्त्वति ॥ वीर्येणेति द्वितीयाभाव आर्षः । यस्त्वं जीवसि । मया प्रहृतोपीति शेषः । सकृत्तु प्रहर। शत्रुणा प्रहृते पुनरात्मनः प्रहारो विक्रमपरिपाटीमाटीकत इति हनुमतो हृदयम् । इदानीमिति। पूर्वं मदनवधानाज्जीवसीति भावः । दुर्बुद्धे प्रहारतारतम्यानभिज्ञ । किं किमर्थं विकत्थसे श्लाघसे । " कत्थ, श्लाघायाम् " इति धातुः । यमक्षयं यमनिलयम् । निलयापचयौ क्षयावित्यमरः ॥ ६६ ॥ तत इति॥ ततः तेनेत्यर्थः । अन्यथा तदाशब्दोतिरिच्येत । अज्वलत् ववृध इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ संरक्तेति ॥ वीर्यवान् बलवान् । वीर्यं बले चेत्यमरः ॥ ६८ ॥ ॥

हनुमानित्यर्धम् ॥ व्यूढे विशाले ॥ ६९ ॥ विह्वलमिति ॥ विह्वलं मूर्छितम् । महाबलं तदानीमपि परैरनभिभवनीयम् ॥७०॥ राक्षसानामिति ॥ आदीपयामास आसमन्ताज्ज्वालयामास ॥ ७१ ॥ स इति ॥ समायस्तः आयासवान् । एकेनेत्यनेन इतरेण शरवारणं गम्यते ॥ ७२ ॥ हनुमानपीत्यादि ॥

हनुमान् वक्षसि व्यूढे संचचाल हतः पुनः ॥ ६९ ॥ विह्वलं तु तदा दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात् ॥ ७० ॥ राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्मातिभेदिभिः ॥ शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ७१ ॥ स शरौघसमायस्तो नीलः कपिचमूपतिः ॥ करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतयेऽसृजत् ॥ ७२ ॥ हनुमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः ॥ विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७३ ॥ नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७४ ॥ रावणोपि महातेजास्तच्छृङ्गं सप्तभिः शरैः ॥ आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विकीर्णं पपात ह ॥ ७५ ॥ तद्विकीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः ॥ कालाग्निरिव जज्वाल क्रोधेन परवीरहा ॥ ७६ ॥ सोश्वकर्णान् धवान् सालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान् ॥ अन्यांश्च विविधान्वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे ॥ ७७ ॥ स तान् वृक्षान्समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः ॥ अभ्यवर्षत्सुघोरेण शरवर्षेण पावकम् ॥ ७८ ॥ अभिवृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाचलः ॥ ह्रस्वं कृत्वा तदा रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७९ ॥ पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समुपस्थितम् ॥ जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ॥ ८० ॥ ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् ॥ लक्ष्मणोथ हनूमांश्च दृष्ट्वा रामश्च विस्मिताः ॥ ८१ ॥ ॥

रावणम् अब्रवीदिति संबन्धः । अभिधावनम् अन्येन युद्ध्यमानं प्रत्यभिधावनमित्यर्थः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ स तानिति ॥ समासाद्य समीपं प्राप्य । पावकिं पावकपुत्रम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ पावकात्मजमिति ॥ जज्वाल चुक्रोधेत्यर्थः ॥ ८० ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ध्वजाग्र इति ॥ हनुमांश्च विस्मितः । न मारुतेरस्ति गतिप्रमाणमिति प्रसिद्धगतिलाघवो हनुमानपि संजातविस्मयोभूदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

रावणोपीति ॥ आहारयामास आददे ॥ ८२ ॥ तत इति ॥ लब्धलक्षाः लब्धहर्षविषयाः । नीलमेव पश्यन्त इति वार्थः ॥ ८३ ॥ वानराणां चेति ॥ चशब्देन नीललाघवं समुच्चीयते । संभ्रमः व्यग्रता । प्रत्यपद्यत अजानात् । आग्नेयेन आग्नेयमन्त्रेण । संयुक्तम् अभिमन्त्रितम् ॥८४॥८५ ॥ कप इत्यादि ॥ कपे चञ्चलप्रकृते इत्यर्थः। अतो न वानरवधेन पौनरुक्त्यम्। तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इति ॥ लाघवातिशयेन सृजसीव दृश्यस इत्यर्थः।

रावणोपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः ॥ अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ८२ ॥ ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ॥ नीललाघवसंभ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥८३॥ वानराणां च नादेन संरब्धो रावणस्तदा ॥ संभ्रमाविष्टहृदयो न किंचित्प्रत्यपद्यत ॥ ८४ ॥ आग्नेयेनाथ संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् ॥ ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥ ततोब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥८५॥ कपे लाघवयुक्तोसि मायया परयानया ॥ जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोसि वानर ॥८६॥ तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ ८७ ॥ तथापि त्वां मया युक्तः सायकोस्त्रप्रयोजितः ॥ जीवितं परिरक्षन्तं जीविताद्भ्रंशयिष्यति ॥ ८८ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः ॥ संधाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताडयत् ॥ ८९ ॥ सोस्त्रयुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताडितः ॥ निर्दह्यमानः सहसा निपपात महीतले ॥ ९० ॥ पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापि तेजसा ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ९१ ॥ विसंज्ञं वानरं दृष्ट्वा दशग्रीवो रणोत्सुकः ॥ रथेनाम्बुदनादेन सौमित्रिमभिदुद्रुवे ॥ ९२ ॥ ॥

ननु तानि तानीत्यनेन रावणो नीलं नानातनुपरिग्रहयुक्तं मन्यत इत्यवगम्यत इति चेन्न। कपे लाघवयुक्तोसीति पूर्वोक्तिविरोधात्। युक्तः प्रयुक्तः। अस्त्रप्रयोजितः अस्त्रमन्त्रेणाभिमन्त्रितः । जीवितं परिरक्षन्तं त्वां जीवितात् भ्रंशयिष्यतीत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकश इत्यभिधानात् ध्वजकिरीटादिषु नीलस्य वेगातिशयकृतमवस्थानम् युगपदनेकशरीरपरिग्रहकृतमिति रावणो भ्रान्तवानित्यवगम्यते ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ पितृमाहात्म्येति ॥ पितृमाहात्म्यम् अग्नेः पुत्रतया दयालुत्ववैभवम् ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ॥

आसाद्येति ॥ सौमित्रिमासाद्य । वारयित्वा सुग्रीवादीन् वारयित्वा । रणमध्ये ज्वलन् स्थितः धनुर्विस्फारयामासेत्यन्वयः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ स तस्येति ॥ रक्षः रक्षोरूपः राजेत्यन्वयः ॥९५॥ दिष्ट्येति ॥ अन्तगामी विनाशेच्छुः अत एव विपरीतबुद्धिः त्वं दिष्ट्या यदृच्छया दृष्टिमार्गं प्राप्तोसि । संसाद्यमानः पीड्यमानः ॥ ९६ ॥ तमिति ॥ अविस्मयानः तृणीकुर्वन्नित्यर्थः । उद्वृत्तसिताग्रदंष्ट्रम् उन्नतधवलाग्रदंष्ट्रम् । न गर्जन्ति नात्मश्लाघां कुर्वन्तीत्यर्थः ।

आसाद्य रणमध्ये तु वारयित्वा स्थितो ज्वलन् ॥ धनुर्विस्फारयामास कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥९३॥ तमाह सौमित्रिरदीनसत्त्वो विस्फारयन्तं धनुरप्रमेयम् ॥ अभ्येहि मामेव निशाचरेन्द्र न वानरांस्त्वं प्रतियोद्धुमर्हः ॥९४॥ स तस्य वाक्यं प्रतिपूर्णघोषं ज्याशब्दमुग्रं च निशम्य राजा ॥ आसाद्य सौमित्रिमवस्थितं तं कोपान्वितो वाक्यमुवाच रक्षः ॥९५॥ दिष्ट्यासि मे राघव दृष्टिमार्गं प्राप्तोन्तगामी विपरीतबुद्धिः ॥ अस्मिन् क्षणे यास्यसि मृत्युदेशं संसाद्यमानो मम बाणजालैः ॥९६॥ तमाह सौमित्रिरविस्मयानो गर्जन्तमुद्वृत्ताशिताग्रदंष्ट्रम् ॥ राजन्न गर्जन्ति महाप्रभावा विकत्थसे पापकृतां वरिष्ठ ॥ ९७ ॥ जानामि वीर्यं तव राक्षसेन्द्र बलं प्रतापं च पराक्रमं च ॥ अवस्थितोहं शरचापपाणिरागच्छ किं मोघविकत्थनेन ॥९८॥ स एवमुक्तः कुपितः ससर्ज रक्षोधिपः सप्त शरान् सुपुङ्खान् ॥ तान् लक्ष्मणः काञ्चनचित्रपुङ्खैश्चिच्छेद बाणैर्निशिताग्रधारैः ॥ ९९ ॥ तान् प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्तान्निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान् ॥ लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम ससर्ज चान्यान्निशितान् पृषत्कान् ॥ १०० ॥ स बाणवर्षं तु ववर्ष तीव्रं रामानुजः कार्मुकसंप्रयुक्तम् ॥ क्षुरार्धचन्द्रोत्तमकर्णिभल्लैः शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ १०१ ॥ ॥

पापकृतां वरिष्ठेति हेतुगर्भितविशेषणम् । पापकृद्वरिष्ठत्वाद्विकत्थस इत्यर्थः ॥ ९७ ॥ जानामीति ॥ सोपहासोक्तिः । तव विजने यतिवेषेण सीतामपहृतवतः। प्रतापं शत्रुभीषणत्वं पराक्रमं शौर्यम् । शौर्योद्योतौ पराक्रमावित्यमरः । मोघविकत्थनेन निष्फलश्लाघनेन ॥ ९८ ॥ स इति ॥ निशिते अग्रधारे अग्रपार्श्वे येषां तैः ॥९९॥ तानिति ॥ पृषत्कान् बाणान् ॥१००॥ स इति ॥ कार्मुकसंप्रयुक्तं चापसंहितम् । क्षुरेति । क्षुरैः नापित शस्त्राकारैः अर्धचन्द्रैः

अर्धचन्द्राकारमुखैः। उत्तमैः कर्णिभि· कर्णिशरैः। भल्लैः उभयपार्श्वधारैः। शरान् रावणशरान् चिच्छेद। तथापि न चुक्षुभे न कलुषितहृदयोभूत्॥१०१॥ स इति ॥ त्रिदशारिराजः राक्षसराजः ॥ १०२ ॥ स लक्ष्मण इति॥ महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान् महेन्द्रवज्रस्याशनेश्च तुल्यवेगान् ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

स बाणजालानथ तानि तानि मोघानि पश्यंस्त्रिदशारिराजः॥ विसिष्मिये लक्ष्मणलाघवेन पुनश्च बाणान्निशितान् मुमोच ॥१०२॥ स लक्ष्मणश्चाशु शरान् शिताग्रान् महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगान्॥संधाय चापे ज्वलनप्रकाशान् ससर्ज रक्षोधिपतेर्वधाय ॥ १०३ ॥ स तान् प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रश्छित्त्वा च ताँल्लक्ष्मणमाजघान ॥ शरेण कालाग्निसमप्रभेण स्वयम्भुदत्तेन ललाटदेशे ॥१०४॥ स लक्ष्मणो रावणसायकार्तश्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य॥ पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्राच्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः॥ १०५॥ निकृत्तचापं त्रिभिराजघान बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः॥ स सायकार्तो विचचाल राजा कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद ॥ १०६ ॥ स कृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः॥ जग्राह शक्तिं समुदग्रशक्तिः स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः॥ १०७॥ स तां विधूमानलसन्निकाशां वित्रासिनीं वानरवाहिनीनाम्॥ चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः॥ १०८॥ तामापतन्तीं भरतानुजोग्रैर्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः॥ तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्बाह्वन्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥१०९॥ स शक्तिमान् शक्तिसमाहतः सन् मुहुः प्रजज्वाल रघुप्रवीरः॥ तं विह्वलन्तं सहसाभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम्॥ ११०॥ हिमवान्मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः॥ शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न संख्ये भरतानुजः॥ १११॥ ॥

स लक्ष्मण इति ॥ शिथिलं यथा भवति तथा प्रगृह्य ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ स कृत्तेति ॥ मेदेत्यकारान्तत्वमार्षम्। समुदग्रशक्तिः समधिकसामर्थ्यः ॥ ॥ १०७ ॥ स तामिति ॥ राक्षसराष्ट्रनाथः राक्षससमूहनाथः॥ १०८॥ तामिति॥ बाह्वन्तरं वक्षः ॥ १०९ ॥ स इति ॥ विह्वलन्तं मुह्यन्तम् ॥११०॥ लक्ष्मणं भुजाभ्यामुद्धर्तुमुद्युक्तं रावणमृषिः परिहसति—हिमवानिति ॥ शक्यमित्यव्ययम्। हिमवान् धैर्येण हिमवानिवेति। समस्तधीरोपमानभूतो हिम-

वानपि रावणस्य भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम् । तदेकदेशस्य कैलासस्य पुरा चालितत्वात् । मन्दरः सकलसागरप्रधानगभीरतरक्षीरोदक्षोभणक्षमोपि मन्दरो वा भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्यम् । स्वनिर्जितैरेव निर्जरैरमृतमथने जर्झरितत्वात्। मेरुः सकलकुलाचलवलयललामभूतोपि मेरुस्तथा कर्तुं शक्यम्। वायुनैव तच्छिखरस्य लङ्काया अकूपारकुक्षौ निक्षिप्तत्वात्। त्रैलोक्यं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णमुत्तीर्णपरिमाणान्तरं त्रैलोक्यमपि तथा कर्तुं शक्यम् । तदेकदेशधरण्या हिरण्याक्षेण कक्षीकृतत्वात् । सहामरैः त्रैलोक्यनिर्वाहकगीर्वाणैः सहितमपि तथा कर्तुं शक्यम् । तदधिपतेर्निजतनुजेनैव निगृहीतत्वात्। भरतानुजः रामानुजानुजः। रामचतुर्थभाग इत्यर्थः। रामचतुर्थभागोद्धरणेप्यशक्तः कथं रामेण योद्धुं शक्नोतीति भावः। अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशे—सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रजेति वचनं बहुव्रीह्योक्तम् । भुजाभ्यामित्यनेन हिमवदादयो द्वाभ्यामेवोद्धर्तुं शक्यम् । अयं तु विंशतिभुजैरपि न शक्यत इति सूच्यते । रिपूणामप्रकम्प्योपीत्यनुवादात् । सपरिकरेणापि रावणेन न शक्यमित्यपि सिद्धम्। कथं तर्हि हनुमतोद्धृत इत्यत्राह—संख्य इति । दुर्हृदयैर्नोद्धर्तुं शक्य इत्यर्थः । अतएव वक्ष्यति—वायुसूनोः सुहृत्त्वेनेति। अनेन हिमवदादिभ्योपि संख्ये पतितस्य लक्ष्मणशरीरस्य गरीयस्तोक्ता ॥ १११ ॥

शक्त्या ब्राह्म्यापि सौमित्रिस्ताडितस्तु स्तनान्तरे ॥ विष्णोरचिन्त्यं स्वं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥ ११२ ॥

कुतोस्येतादृशी गरीयस्तेत्यत्राह—शक्त्येति ॥ ब्राह्म्या ब्रह्मसंबन्धिन्या शक्त्या । स्तनान्तरे वक्षसि सौमित्रिस्ताडितः सन् विष्णोर्भागम् अंशभूतम् अचिन्त्यम् ईदृक्तया इयत्तया च चिन्तयितुमशक्यम्। स्वमात्मानं स्वस्वरूपं, स्वात्माप्येनं विगर्हत इति तथा प्रयोगात् । स्वात्मांश इति गुरुव्यवहाराच्च । प्रत्यनुस्मरत् स्मृतवान् । स्वस्वरूपस्मरणातिरिक्तव्यापाराकरणोक्त्या स्वाभाविकमेवास्येदं गुरुत्वमित्युक्तम् । यत्तु स्वकीयांशस्मरणेन हेतुना लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वं संपादितमित्यनेनोक्तमिति । तन्न । अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च । स्वरूपस्मरणस्य गरीयस्त्वं प्रति कारणताग्राहकप्रमाणाभावाच्च । यदपि विपत्परिहारार्थं भगवन्तं स्वमूलकारणं विष्णुमस्मरदित्यर्थ इति तदपि न । स्वस्यैव विष्णुरूपत्वेन विपत्परिहारान्तराभावात् । ननु मनुष्यभावना क्रियमाणा विरुध्येत यदि स्वतो गौरवं भजेत, अतो विष्णुस्मरणमिति चेन्न । मानसभावनाया अपि लौकिकैरज्ञातत्वेन एवमपि मनुष्यभावनाया अनुपायात्। अतः अपर्यनुयोज्यवस्तुस्वभावेनैव भक्ताभक्तेषु गरीयस्तागरीयस्ते । अत एवाऽचिन्त्यमित्युक्तम् ॥ ११२ ॥ ॥ ॥ ॥

वस्तुस्वरूपस्यैवंविधत्वात्तोलयितुमशक्तोभवदित्युपसंहरति—तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यतः स्वाभाविकमेव गरीयस्त्वं ततो हेतोः लङ्घने उद्धरणे अप्रभुः असमर्थः । अथ रणे पतनानन्तरं देवकण्टकः रावणः मानुषं देहमास्थितं दानवदर्पघ्नं वैष्णवं भागं सौमित्रिं भुजाभ्यां पीडयित्वा ततः वैष्णवभागरूपत्वाद्धेतोः लङ्घने अप्रभुरभवदित्यन्वयः । अत्रापि विशेषणसामर्थ्याद्वस्तुस्वरूपकृतमेवाकम्प्यत्वमित्युक्तम् । ननु च कथमंशसंभवः विष्णुस्वरूपस्य निरवयवत्वात् । सत्यम् । स्वरूपेण नांशत्वमुच्यते, किन्तु गुणाविर्भावतारतम्यात् । गुणैः षड्भिस्त्वेतैः प्रथमतरमूर्तिस्तव बभौ ततस्तिस्रस्तेषां त्रियुगयुगलैर्हि त्रिभिरभूत् । व्यवस्थायां चैषां ननु वरद साविष्कृतिवशात् भवान् सर्वत्रैव त्वगणितमहामङ्गलगुणः ॥ इत्य-

ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टकः ॥ तं पीडयित्वा बाहुभ्यामप्रभुर्लङ्घनेऽभवत् ॥ अथैवं वैष्णवं भागं
मानुषं देवमास्थितम् ॥ ११३ ॥ अथ वायुसुतः क्रुद्धो रावणं समभिद्रवत् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पे-
न मुष्टिना ॥ ११४ ॥ तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः ॥ जानुभ्यामपतद्भूमौ चचाल च पपात च ॥११५॥
आस्यैः सनेत्रश्रवणैर्ववाम रुधिरं बहु ॥११६॥ विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत्॥ विसंज्ञो मूर्छित-
श्चासीन्न च स्थानं समालभत्॥११७॥ विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम्॥ ऋषयो वानराः सर्वे नेदुर्देवाः
सवासवाः॥११८॥ हनुमानपि तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् ॥ अनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम् ॥११९॥

भियुक्तैरुक्तत्वात् । मानुषरूपत्वं चास्य मानुषसमानाकृतिकत्वम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ तेनेत्यादि ॥ जानुभ्यां रथभूमावपतत् । अथ चचाल । ततः पपात अशयिष्ट । दशभिरास्यै रुधिरं ववाम । सनेत्रश्रवणैरित्यनेन नेत्रेभ्यः श्रवणेभ्यश्च रुधिरं ववामेत्युच्यते ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ विघूर्णमान इति॥ किंचित्कालं विघूर्णमानः भ्रमन्। पुनर्निश्चेष्टः सन् रथोपस्थे रथमध्ये। उपाविशत् स्थितः । ततो मूर्छितः अत एव विसंज्ञः संज्ञाशून्यश्चासीत्। पुनः संज्ञां लब्ध्वापि स्थानं स्थितिम्। नालभत् नालभत चचालेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रथोपस्थ उपाविशदिति । रथोपर्यवस्थानाभिधानात्पुना रथारोहणमवगम्यते ॥ ११७ ॥ विसंज्ञमिति ॥ नेदुः हर्षेणेति शेषः ॥ ११८ ॥ हनुमानिति ॥ अभ्याशं समीपम् ॥ ११९ ॥ ॥

ननु पूर्वं हिमवानित्यादिना लक्ष्मणस्याकम्प्यत्वमुक्तम्, तादृशस्य कपिना रामसमीपप्रापणं कथमित्याशङ्क्य विरोधं परिहरति–वायुसूनोरिति ॥ सुहृत्त्वेन शोभनहृदयत्वेन । अनुकूलहृदयत्वेनेत्यर्थः । हृदयानुकूल्यमेवालं भक्तिस्त्वधिकेत्याह–भक्त्या परमया चेति । चशब्दोन्वाचये । सः लक्ष्मणः । शत्रूणां रावणस्य तत्परिकराणां चेत्यर्थः । अप्रकम्प्योपि कम्पितुमशक्योपि । कपेः कपेरपि । हनुमत एकस्य लघुत्वमगमत् लघुत्वमकरोत् । अनेन लघुत्वस्य बुद्धिपूर्वकत्वमुक्तम् । शत्रुमित्रयोर्दुष्प्रापत्वसुप्रापत्वे स्वरूपप्रयुक्ते अस्येति भावः । मूर्छितस्यापि लक्ष्मणस्य ज्ञानशक्तिप्रतिपादनेन तत्र तत्र राघवयोरज्ञानाशक्तिप्रत्यायकानि वचनानि मानुषवेषनिर्वहणपराणीति मन्तव्यानि ॥ १२० ॥ तमिति ॥ दुर्जयमिति हेतुगर्भम् ।

वायुसुनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः ॥ शत्रूणामप्रकम्प्योपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ १२० ॥ तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि दुर्जयम् ॥ रावणस्य रथे तस्मिन् स्थानं पुनरुपागता ॥ १२१ ॥ आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः ॥ विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥१२२॥ रावणोपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे ॥ आददे निशितान् बाणान् जग्राह च महद्धनुः ॥१२३॥ निपातितमहावीरां द्रवन्तीं वानरीं चमूम् ॥ राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत् ॥ १२४ ॥ अथैनमुपसंगम्य हनुमान्वाक्यमब्रवीत् ॥ मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि ॥ १२५ ॥ विष्णुर्यथा गरुत्मन्तं बलवन्तं समाहितः ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम् ॥ आरुरोह महाशुरो बलवन्तं महाकपिम् ॥ १२६ ॥ ॥

तस्य दुर्जयस्वरूपत्वाच्छक्तिस्तं त्यक्त्वा गतेति भावः । एतच्छ्लोकानन्तरमाश्वस्त इति श्लोकः । ततो रावणोपीति श्लोकः पठनीयः ॥१२१॥ आश्वस्त इति ॥ आश्वस्तः लब्धसंज्ञः । विशल्यः प्ररूढव्रणमुखः । अभवदिति शेषः । अकाण्डे शक्तिनिर्गमाश्वासनविशल्यत्वेषु को हेतुरत आह-विष्णोरिति । विरोधिप्रत्यनीकस्वभावत्वादिति भावः । अमीमांस्यम् अचिन्त्यम् । अनुस्मरन्नित्यनेन साधनानुष्ठानं किमपि न कृतवानित्युक्तम् ॥१२२ ॥१२३ ॥ निपातितेति ॥ द्रवन्तीमिति । रावणस्य बाणसंधानदर्शनादिति भावः ॥१२४॥ अथेति ॥ अर्हसीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १२५ ॥ विष्णुर्यथेति सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ वायुपुत्रेण भाषितं तद्वाक्यं श्रुत्वा समाहितः सन् विष्णुर्गरुत्मन्तं यथा तथा महाकपिं हनुमन्तमारुरोहेति योजना ॥१२६ ॥

रथस्थमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥१२७॥ तमिति ॥ तमालोक्येत्यनुवादः अव्यवहितपूर्वकालद्योतनार्थः । अभ्युद्यतायुधः क्रुद्धो राघवः विष्णुर्वैरोचनं बलिमिव प्रदुद्राव। साग्रहगमनमात्रे दृष्टान्तः॥१२८॥ज्याशब्दमित्यर्धम्॥ वज्रनिष्पेषः स्फूर्जथुः। स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेष इत्यमरः ॥१२९॥ गिरेत्यर्धम् ॥१३०॥ तिष्ठ तिष्ठेति ॥ ईदृशं लक्ष्मणप्रहाररूपं सीताहरणरूपं वा । मोक्षं मत्त इति शेषः ॥ १३१ ॥ यदीति॥ इन्द्रादीन् वा स्वयम्भ्वादीन् वा यदि गमिष्यासि यद्यपि गमिष्यासि तथापि अद्य मत्समीपं गतस्त्वं मे मत्तः न विमोक्ष्यसे। दश वा दिशो वेत्यत्र एको वाकारश्चार्थः॥१३२॥यश्चैवेति॥अद्य य एष त्वया श-

रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः ॥ १२७ ॥ तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स राघवः ॥ वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः ॥ १२८ ॥ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिःस्वनम् ॥ १२९ ॥ गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह ॥१३०॥ तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ॥ क्व नु राक्षसशार्दूल गतो मोक्षमवाप्स्यसि॥१३१॥ यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान्वा स्वयम्भुवैश्वानरशंकरान्वा॥ गमिष्यसि त्वं दश वा दिशोथवा तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १३२ ॥ यश्चैव शक्त्याभिहतस्त्वयाद्य इच्छन्विषादं सहसाभ्युपेतः॥ स एव रक्षोगणराजमृत्युः सपुत्रदारस्य तवाद्य युद्धे ॥ १३३ ॥ एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृतालयानि ॥ चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षःसहस्राणि निषूदितानि ॥१३४॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाकपिम् ॥ वायुपुत्रं महावीर्यं वहन्तं राघवं रणे ॥ आजघान शरैस्तीक्ष्णैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३५ ॥ ॥ ॥

क्त्याभिहतः स एषः तव विषादमिच्छन् सन् सपुत्रदारस्य तव मृत्युः सन् सहसा अभ्युपेतः अभ्युपागतप्रायः । अचिरादागमिष्यतीत्यर्थः । यद्वा अभेदेनोच्यते । यः शक्त्याभिहतः स एवाहमागतवानस्मि । लक्ष्मणं प्राहरमिति मा गा गर्वमिति भावः ॥१३३॥ लक्ष्मणेनाप्रहृतः कथं त्वया प्रहृतः स्यामित्याशङ्क्य स्वपराक्रमविशेषं दर्शयति—एतेनेति ॥ एतच्छब्दः सन्निहितपरः। एषोस्मीत्यादिप्रयोगात् अयं जन इति प्रयोगाच्च । मयेत्यर्थः । मृत्युशब्दापेक्षया वा एतेनेत्युक्तिः । चतुर्दशानि चतुर्दशशब्दादर्श आद्यचि टिलोपे कृते जसि रूपम् । यद्वा एतेनेति स्वाभेदेन लक्ष्मणो निर्दिश्यते ॥ १३४ ॥ राघवस्येत्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् ॥ वहन्तामिति । आत्मानं प्रहृत्य पुनरपि रामं वहतीति क्रोधादिति भावः ॥ १३५ ॥ ॥

राक्षसेनेति ॥ स्वभावतेजः स्वाभाविकतेजः ॥ १३६ ॥ तत इति ॥ एयिवान् प्राप्तः ॥ १३७ ॥ तस्येति ॥ अभिचङ्क्रम्य पौनःपुन्येन समीपं गत्वा ॥ ॥ १३८ ॥ अथेति ॥ वज्राशनिसन्निभेनेति। बाणस्य वज्रसाम्यमुच्यते । वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्र इति। प्रहर्तुं रामस्येन्द्रसाम्यमित्यपुनरुक्तिः। भगवान् वीर्यवान्। भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिष्वित्यमरः ॥१३९॥ य इति ॥ यः पुरा। वज्रपातयुक्ताशनिसन्निपातादिति मध्यमपदलोपिसमासः। वज्रम् इन्द्रायुधम्। अशनिः औत्पातिकः। न चुक्षुभे नार्तिं प्राप्तः। नापि चचाल नार्तिनिमित्तं चलनं प्राप्तः। राजा अन्यूनराजभावश्च स्थितः। सः रामबाणा-

राक्षसेनाहवे तस्य ताडितस्यापि सायकैः ॥ स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोभ्यवर्धत ॥१३६॥ ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् ॥ दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं कोपस्य वशमेयिवान् ॥ १३७॥ तस्याभिचङ्क्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ॥ ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः प्रचिच्छेद शरैः सुपुङ्खैः ॥ १३८॥ अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ भुजान्तरे व्यूढसुजातरूपे वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३९ ॥ यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा ॥ स रामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ॥ १४० ॥ तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचन्द्रम् ॥ तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १४१ ॥ तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शान्तार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशम् ॥ गतश्रियं कृत्तकिरीटकूटमुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १४२ ॥

भिहतः। भृशार्तः भृशमार्तः क्षुब्धः। चचाल। वीरोपि चापं मुचोच। स्वस्य स्वरक्ष्यत्वात्स्वयं त्यक्तवान् रामैकरक्ष्यत्वद्योतनाय ॥१४०॥ तमिति॥ विह्वलन्तं मूर्च्छितम्। प्रसमीक्ष्य तस्यानन्यशरणत्वमवलोक्य। अर्धचन्द्रम् अर्धचन्द्राकाराग्रं बाणम् आददे। तेन मुकुटं चिच्छेद। मानभङ्गमकरोदित्यर्थः। महात्मा महामनाः। दयालुरित्यर्थः। आभ्यां श्लोकाभ्यां भगवद्रक्षणे निमित्तं स्वयत्नानिवृत्तिरेवेत्युक्तम् ॥१४१॥ तमिति ॥ तं त्यक्तचापम् अत एव निर्विषाशीविषसन्निकाशं निर्विषसर्पतुल्यम्। अप्रकाशं निस्तेजस्कम् अत एव शान्तार्चिषं शान्तकिरणं सूर्यमिव स्थितम्। कृत्तकिरीटकूटं छिन्नकिरीटसमूहम्। मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु। आयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियामित्यमरः। अत एव गतश्रियं निष्प्रभम् उवाच ॥१४२॥ ॥

कृतमिति ॥ महत् अनितरदुष्करम् । सुभीमं कर्म युद्धं कृतम् । किं चाहं हतलक्ष्मणादिप्रवीरश्च कृतोस्मि । तस्मात् अनेकवीरपतनावधिकरणकरणात् ।
त्वं परिश्रान्तः आयुधधारणेपि श्रान्त इति व्यवस्य निश्चित्य । त्वां मृत्युवशं मृत्योरधीनतां न नयामि । चिररणपरिश्रान्तकृन्तनकृतापवादापनोदाय
संप्रति भवतः प्राणापहरणकर्मणो विरमामीत्यर्थः ॥ १४३ ॥ गच्छेति ॥ रिपौ पुरो विलसति कथं गच्छेयमित्यत्राह–अनुजानामीति । रणार्दितः युद्धे
श्रान्तः । रात्रिंचरराज कूटयोधिन्निति सापहासोक्तिः । आश्वास्य विश्रम्य । रथी धन्वी च सन्निर्याहि ! स त्वं तदा तादृशं मे बलं रथस्थ इत्युपलक्षणं,
धानुष्कश्च सन् द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ १४४ ॥ स इति ॥ अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दत्रयमिति न तद्वैयर्थ्यम् । सहसा मुकुटभङ्गकृतलज्जयेति भावः ॥१४५॥

कृतं त्वया कर्म महत्सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहम् ॥ तस्मात्परिश्रान्त इव व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥
॥१४३॥गच्छानुजानामि रणार्दितस्त्वं प्रविश्य रात्रिंचरराज लङ्काम्॥आश्वास्य निर्याहि रथी च धन्वी तदा बलं द्रक्ष्यसि
मे रथस्थः॥१४४॥स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः॥शरार्दितः कृत्तमहाकिरीटो विवेश लङ्कां सहसा
स राजा॥ १४५ ॥ तस्मिन् प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे महाबले दानवदेवशत्रौ ॥ हरीन्विशल्यान् सह लक्ष्मणेन चकार
रामः परमाहवाग्रे ॥१४६॥ तस्मिन्प्रभिन्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ॥ ससागराः सर्षिमहोरगाश्च तथैव
भूम्यम्बुचराश्च हृष्टाः ॥ १४७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ॥
स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः ॥ भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥ ॥

तस्मिन्निति ॥ प्रविष्टे लङ्कामिति शेषः । दानवदेवशत्रावित्यनेन रावणनिर्गमो देवदानवहर्षहेतुरिति सूच्यते । सह लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणस्य पूर्वमेव विश-
ल्यत्वेप्यादरात् पुनः करणम् । परमाहवाग्र इत्यनेन विशल्यकरणं विना सुग्रीवादीनां हरीणामन्यत्रानयनासंभवः सूच्यते ॥१४६॥ पूर्वसूचितं देवादिहर्षं
प्रपञ्चयति–तस्मिन्निति ॥ प्रभिन्ने पराजिते । दिशः दिक्पालाः । सागराः सागरवासिनः। अम्बुचराः सागरभिन्नाम्बुचराः । हृष्टाः बभूवुरिति शेषः ॥ षष्ठ्यां
रावणमुकुटभङ्गः ॥ १४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥ ॥
अथ कुम्भकर्णप्रबोधनं षष्टौ–स प्रविश्येत्यादि॥रामबाणभयार्दितः किमिदानीमपि रामबाणाः पतेयुरिति भयपीडितः। व्यथितेन्द्रियः दुःखितमनस्कः॥१॥

मनोऽव्यथामुपपादयितुं तद्धेतुं सदृष्टान्तमनुवदति—मातङ्ग इवेति ॥ महात्मना महास्वभावेन । बलवतेत्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मदण्डेति ॥ ब्रह्मदण्डः ब्रह्मशापः।
सर्वास्त्रनिगरणक्षमो वसिष्ठदण्डो वा ब्रह्मास्त्रं वा । युगान्तकालसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुरित्येके । तत्प्रकाशानां बाणानामिति "अधीगर्थदयेशां कर्मणि"
इति षष्ठी ॥३॥४॥ सर्वमिति ॥ मे मया । यत्तपस्तप्तं तत् सर्वं मोघं जातमिति शेषः ॥५॥ ब्रह्मवाक्यं तु फलितमित्याह—इदमिति ॥ त्वं मानुषेभ्यो भयं
विजानीहीति यत् ब्रह्मणो घोरं वाक्यं तदिदं मामभि मां प्रति उपस्थितं मयि फलितमित्यर्थः। यतस्तत् ब्रह्मवाक्यं तथा। नतु मोघं भविष्यतीत्यर्थः॥६॥

मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः॥ अभिभूतोभवद्राजा राघवेण महात्मना॥२॥ ब्रह्मदण्डप्रकाशानां विद्युत्सदृशवर्चसाम्
॥ स्मरन् राघवबाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥ स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम् ॥ विप्रेक्षमाणो
रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ सर्वं तत्खलु मे मोघं यत्तप्तं परमं तपः ॥ यत्समानो महेन्द्रेण मानुषेणास्मि
निर्जितः ॥ ५ ॥ इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम् ॥ मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ॥६॥
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ॥ अवध्यत्वं मया प्राप्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥ विदितं मानुषं मन्ये रामं
दशरथात्मजम् ॥ इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत्पुरा ॥ ८ ॥ उत्पत्स्यते हि मद्वंशे पुरुषो राक्षसाधम ॥ यस्त्वां
सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिम् ॥ निहनिष्यति संग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते ॥ ९ ॥ ॥ ॥

देवेति॥ प्राप्तं याचित्वा प्राप्तम्। मानुषेभ्योऽवध्यत्वं नैव याचितमित्यर्थः॥७॥विदितमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्॥ यस्त्वामित्यत्र तु आमिति छेदः।
आमित्यङ्गीकारे। यस्तु पुरुषस्त्वां संग्रामे निहनिष्यति सः मद्वंशे उत्पत्स्यते। आं निश्चितम्। इत्येवं प्रकारेण इक्ष्वाकुकुलनाथेन अनरण्येन यत् यस्मात्
पुरा विदितं प्रतिज्ञातम्। विदितौ ज्ञातविश्रुताविति नानार्थरत्नमाला। तस्मात् मानुषं रामं दशरथात्मजं दशरथपुत्रत्वेन जातं मन्ये। राक्षसाधम कुलाधमेति
जातितः कुलतश्च नीचत्वमुच्यते। दुःखातिरेकादनरण्योक्तपरुषानुवादः। अन्ये तु त्वामिति द्विरुक्तिरनुस्मरणार्थेत्याहुः। अपरे त्वाग्रहातिशयेन द्विरुक्तिरिति।
त्वां प्रत्युत्पत्स्यत इति द्वितीयत्वांशब्दान्वय इत्येके ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

शप्तोहमिति॥ किं चाहं पुरा वेदवत्या शप्तोस्मि । मत्कृते तव विनाशो भविष्यतीति । कदेत्यत्राह—यदेति । सा वेदवती यदा धर्षिता बलात्कृता तदा। अद्य तया किं क्रियते सीता ह्येतदुपद्रवमूलमित्यत्राह—सेयमिति । सा वेदवती स्वशापनिर्वाहार्थं सीता जाता ॥ १० ॥ उमेति ॥ उमादयश्चत्वारः तपसा तपःप्रभावेन यथोक्ताः यथोक्तवन्तः तथा प्राप्तं सिद्धम्। ऋषिभाषितं न मिथ्या भवति हि। नन्दीश्वररम्भाशापावुत्तररामायणे प्रोक्तौ । उमावरुणकन्यकाशापौ चानेनैव सिद्धौ ॥ ११ ॥ एतदिति ॥ एतत् शापस्वरूपम् । अभ्युपागम्य ज्ञात्वा। इह प्रकृते शत्रुविजये कार्ये यत्नम् अवधानं कर्तुमर्हथ । चर्याः गोपुरपार्श्वस्थभटसंचारप्रदेशाः ॥१२॥ स चेति ॥ ब्रह्मशापाभिभूतः ब्रह्मशापकृतनिद्रापरवश इत्यर्थः ॥१३॥ किमर्थं कुम्भकर्णो विबोध्यत इत्याशङ्क्य

शप्तोहं वेदवत्या च यदा सा धर्षिता पुरा ॥ सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी ॥१०॥ उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका ॥ यथोक्तास्तपसा प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम् ॥ ११ ॥ एतदेवाभ्युपागम्य यत्नं कर्तुमिहार्हथ ॥ राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्यागोपुरमूर्धसु ॥ १२ ॥ स चाप्रतिमगम्भीरो देवदानवदर्पहा ॥ ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १३ ॥ स पराजितमात्मानं प्रहस्तं च निषूदितम् ॥ ज्ञात्वा रक्षोबलं भीममादिदेश महाबलः ॥ १४ ॥ द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम् ॥ निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ॥ १५ ॥ सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कालोपहतचेतनः ॥ नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः ॥ १६ ॥ ॥

कविराह—स पराजितमिति॥ आदिदेश कुम्भकर्णविबोधनार्थमिति शेषः ॥१४॥ द्वारेष्विति॥ द्वारेषु अवान्तरद्वारेषु । यत्नः क्रियतां, प्राकारश्चाधिरुह्यताम्। वानरानारोहार्थमिति भावः । निद्रावशसमाविष्टः निद्रावशेन शयानः । सद्यः कर्तव्यत्वाय पुनरुक्तिः ॥ १५ ॥ सुखमिति ॥ दुःखिते चिन्ताकुले अनवाप्तकामे मयि जाग्रति सतीति शेषः । न केवलमिदानीमेव सर्वदाप्येवमेवेत्याह—नवेति। कदाचिन्नवमासान् कदाचित् षण्मासान् कदाचित्सप्तमासान् कदाचिदष्टमासांश्चानियमेन स्वपितीत्यर्थः। अत एवोत्तरकाण्डे अविशेषेण वरप्रार्थना कुम्भकर्णेन क्रियते—स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितमिति । उत्तरत्र रामं प्रति बिभीषणवचने—शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यतीति वचनं तु पक्षान्तराणामप्युपलक्षकम् । अन्यूनाभिप्रायं वा सप्तमासादि-

स्वापसंभवेपि षण्मासस्वापः संभवत्येव। यद्वा, नवसप्तदशाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षस इति पाठः। दशाष्टौ दशमासहानौ सत्यां नवसप्तमासान् षण्मासानित्यर्थः। अष्टिरशनम् नाश इति यावत्। नवसप्तमासाःषोडशमासाः तेषु दशमासलोपे हि षण्मासा एवावशिष्यन्ते। अथवा षडहैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान्त्संपश्यन्त्यमावास्यया मासान् संपाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान् संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्संपश्यन्तीत्युक्तमासविकल्पेषु षडहानामपि मासत्वश्रवणात्तत्प्रकारेण नवषडित्युक्तत्रिंशन्मासा अपि अशीत्युत्तरशतदिनतया अमावास्यया पौर्णमास्या वा परिगणनेन षण्मासा एव संपद्यन्त इति न कश्चिद्विरोधः। तथा हि अस्ति किंचित् उत्सर्गिणामयनं नाम सत्रं गवामयनस्य विकृतिः। तत्र प्रकृतौ द्वादशमासेष्वनुष्ठेयानां सोमयागविशेषाणां त्रिंशतोनुष्ठेयत्वान्न किंचिदहरुत्स्रष्टुं शक्यते। तद्विकृतावत्र प्रतिमासमेकस्मिन्नहनि सोमयागपरित्यागो विधीयते।तत्र कतममहस्त्यज्यतामित्यपेक्षायामुच्यते-अमावास्यया मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यमावास्यया हि मासान्त्संपश्यन्ति पौर्णमास्या मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्ति पौर्णमास्या हि मासान्त्संपश्यन्तीति। अस्यार्थः अमावास्यायामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यतामिति। पौर्णमास्यामनुष्ठेयेन यागेन पूर्वमासं परिसमाप्य उत्तरस्यादिभूतमहस्त्यज्यतामिति च। अस्मिन् विधाने अर्थवादे प्रसिद्धिवाचिना हिशब्देन अमावास्याया मासान्तत्वम्। उत्तरवाक्ये पौर्णमास्या मासान्तत्वं च श्रुतम्। एवम्, अर्धमासैर्मासान्त्संपाद्याहरुत्सृजन्त्यर्धमासैर्हि मासान् संपश्यन्ति षडहैर्मासान् संपाद्याहरुत्सृजन्ति षडहैर्हि मासान्त्संपश्यन्तीत्यत्रापि पक्षात्मकः षडहात्मकोपि मासोस्तीति हिशब्देन दर्शितम्। ननु च षडहैरिति बहुवचननिर्देशात् पञ्चभिः षडहैरिति व्याख्यानेन त्रिंशद्दिनात्मको मास एवात्र कथ्यत इति चेन्न। अर्धमासैरित्यत्रापि तथात्वापत्तेः। तदानीं बह्वर्धमासानां मासत्वस्वीकारे पक्षत्रयस्यापि मासत्वप्रसङ्गः। तत्र पक्षा वै मासा इत्युक्तरीत्या एकैकस्य पक्षस्य मासत्वस्वीकारे अत्राप्येकैकस्यैव षडहस्य मासत्वस्वीकारो युक्तः। पूर्वकल्पेष्विवात्रापि प्रसिद्धिवाचकहिशब्दप्रयोगात्। अन्यथा उत्तरानुवाके षडहैर्मासान्त्संपाद्य यत्सप्तममहस्तस्मिन्नुत्सृजेयुरिति वाक्यविरोधः स्यात्। सप्तमत्वं ह्यत्र विशिष्यते। षडहैर्मासानित्यत्र मासशब्दस्य मासैकदेशलक्षणाङ्गीकारे स एव दोषः।तस्मात् षडहात्मकोपि मासोस्तीति सिद्धम्। तमिमं श्रौत्रं षडहमासत्वपक्षमनुस्मरन्तः षण्मासानेव वदन्ति। नव षट् सप्त चाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षस इति ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु सुप्तः कथं बोधयितुं शक्य इत्याशङ्क्य इदानीमेव स्वापारम्भात् सुप्रबोधोयमित्याशयेनाह—मन्त्रयित्वेति ॥ अत्र केचित् एकाहं जागरिष्यतीति कुम्भकर्णस्य स्वापोत्सर्जनानन्तरमेकस्मिन् दिन एव प्रबोधनियमस्योक्तत्वान्मन्त्रकरणदिनसमनन्तरदिन एव कुम्भकर्णस्य स्वापारम्भः । आजगाम मुहूर्तेनेत्यनेन बिभीषणागमनमपि मन्त्रदिन एव, बिभीषणेनाशु जगाम संगममित्यनेन तदागमनानन्तरमेव तस्य स्वीकारः । तद्दिवसप्रभृति दिवसप्रत्यये समुद्रप्रार्थनार्थं रामस्य दर्भशयनम् । तदनन्तरं पञ्च दिनेषु सेतुबन्धः । सेतुबन्धपूर्तिदिवस एव सायंकाले सुवेलारोहणम् । तस्यामेव रात्रौ सुग्रीवरावणयोर्द्वन्द्वयुद्धम् । समनन्तरदिने तुमुलयुद्धम् । तत्रैव रात्रौ नागपाशबन्धमोक्षौ । धूम्राक्षवज्रदंष्ट्राकम्पनवधश्च । अनन्तरदिने प्रहस्तवधः रावणमुकुटभङ्गश्च । एवं दिवसगणनोपपत्तिरिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । सुवेलारोहणरात्रौ पूर्णचन्द्रोदयवर्णनेन सुवेलारोहणदिनं पौर्णमासीति सिद्धम् । रावणमरणदिनं चामावास्येति स्फुटम् । एवं च त्वदुक्तरीत्या द्वितीयायामेव मुकुटभङ्गे रावणस्य दर्शपर्यन्तं विलम्ब्य युद्धकरणं चिन्त्यम् । वस्तुतस्तु इतः प्रसक्ताद्युद्धारम्भदिनादित्यर्थः । तद्दिनमपहाय तत्पूर्वदिनापेक्षया नवमेहनि तत्पूर्वदिनकृतमन्त्रः प्रसुप्तः । तथा च पौर्णमास्यां सुवेलारोहणं प्रथमायां युद्धारम्भः । त-

मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोयमितस्तु नवमेहनि ॥ तं तु बोधयत क्षिप्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १७ ॥ ॥

त्पूर्वं नवमदिनं सप्तमी । तस्यां कुम्भकर्णः सुप्तः । रामस्य दर्भशयनारम्भश्च षष्ठ्याम् । कुम्भकर्णादिभिर्मन्त्रविचारः तस्यामेव बिभीषणनिर्गम इति । इत्थं चाहुः । सीताहरणात् पूर्वं त्रयोदशसंवत्सरा गताः । चतुर्दशवर्षारम्भे सीता हृता पम्पातीरे वसन्तवर्णनात् । आषाढे वालिवधः । तदनन्तरं वर्षर्तुवर्णनात् आश्वयुजे सीतान्वेषणसमुत्साहनमिति स्फुटम् । स्वयंप्रभाबिले बहुकालो गतः । फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनुमतो लङ्काप्रवेशः । पुष्पिताग्रान् वसन्तादौ ददर्श विविधान् द्रुमानिति वसन्तादिभूतफाल्गुनमासतासूचकवृक्षाग्रपुष्पितत्वोक्त्या तथा प्रतीतेः । स्थितः ककुद्मानिव तीक्ष्णशृङ्ग इति श्लोके प्रतिपूर्णशृङ्ग इति पदेन प्रतिपूर्णशृङ्गवच्चन्द्रवर्णनस्य तस्यामेव संभवात् । यस्मिन्दिने रात्रौ लङ्कायां सीतान्वेषणं तदनन्तरदिन एव प्रातर्लङ्कादाहः । अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षय इत्युक्तत्वात् । अनन्तरं तस्मिन्नेव दिने अविलम्बेन प्रत्यागमनम् । यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दमेति सीतया पृष्टे, एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः । गमनाय मतिं चक्र इत्युक्तेः । उषसि लङ्कादाहानन्तरं तस्मिन्नेव दिने मध्याह्नात् पूर्वमेवाङ्गदादिभिर्मधुवनविधमनपूर्वकं रामप्राप्तिः । अरिष्टपर्वतारोहणे तद्वर्णनव्याजेन बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः सुखैरिति सूर्योदयसमयमुक्त्वा

अनन्तरमस्तमयानुक्तेः । तस्मिन्नेव दिवसे चतुर्दशीशेषयुक्तपौर्णमासीयुते मध्याह्ने युद्धयात्रा । अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीवप्रयाणमभिरोचये । युक्तो मुहूर्तो विजयः प्राप्तो मध्यं दिवाकर इत्युक्तेः । यस्मिन्दिनेभिजिति प्रस्थानं तत्परेद्युरेव समुद्रतीरे सेनानिवेशः । सा स्म याति दिवारात्रं महती हरिवाहिनीत्यारभ्य, मुहूर्तं क्वापि नासतेत्युक्तेः । यत्र दिने लङ्कादाहस्तत्रैव दिवसे सभायां मन्त्रिभिः सह किंचिद्विचारमुक्त्वा, विसर्जयित्वा तान् सर्वान् प्रविवेश स्वकं गृहमित्यन्तेन लङ्कादाहदिनवृत्तान्तं परिसमाप्य, ततः प्रत्युषसि प्राप्त इत्यादिना अनन्तरदिने उषःकाले बिभीषणोपदेशं द्वितीयमुक्त्वा ततो मन्त्रविचाराय रावणे कुम्भकर्णबिभीषणादिभिः सभां प्रविष्टे बिभीषणस्य तृतीयमुपदेशमुक्त्वा, इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः । आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ इत्यविच्छेदेन लङ्कादाहादिनानन्तरदिन एव समुद्रतीरे रामसकाशागमवर्णनेन च द्वितीयदिने रामेण समुद्रतीरं प्राप्तमित्यवगम्यते । समुद्रतीरप्राप्तिदिनं च शिष्टफाल्गुनपौर्णमासी । अत एव, उत्तराफल्गुनी ह्यद्येति चतुर्थसर्गश्लोके प्रस्थानदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्ववचनमप्यविरुद्धम् । समुद्रतीरप्राप्तिदिनस्य पौर्णमासीयुक्तत्वं च, चण्डनक्रग्रहं घोरं क्षपादौ दिवसक्षये । चन्द्रोदयसमुद्भूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलमिति, संध्यासमय एव चन्द्रोदयप्रतिपादनात् सिद्धम् । सेनानिवेशवृत्तान्तो बिभीषणागमनवृत्तान्तश्च एकदिनभाव्यपि वाचः क्रमावर्त्तित्वात् क्रमेणोक्तः । प्रथमायां रामस्य दर्भशयनारम्भः कुम्भकर्णस्वापारम्भश्च । चतुर्थीपञ्चमीषष्ठीसप्तम्यष्टमीषु सेतुबन्धः । अष्टम्यां रात्रौ सुवेलारोहणम् । यस्तु सुवेले, पूर्णचन्द्रप्रदीपा च निशा समभिवर्ततेति वचनम्, तत्पूर्णचन्द्र इव प्रदीपा यस्यां निशायामित्येवमर्थकं व्याख्येयम् । सुग्रीवसेनायां भेर्यादीनामिव प्रदीपादीनामपि संभवात् । सुवेलारोहणानन्तरदिने दिवा लङ्कानिरोधः । तां रात्रिमुषितास्तत्र सुवेले हरिपुङ्गवाः । लङ्कायां ददृशुर्वीरा वनान्युपवनानि चेत्युपक्रम्य युद्धवर्णनात् । तत्रैव प्रथमदिनयुद्धे रात्रौ नागास्त्रबन्धतद्विमोक्षादि । युद्ध्यतामेव तेषां तु तथा वानररक्षसाम् । रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राणहारिणीत्यारभ्य, सा बभूव निशा घोरा हरिराक्षसहारिणी । ततस्ते राक्षसास्तत्र तस्मिंस्तमसि दारुणे ॥ राममेवाभ्यवर्तन्त । तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविग्रहाः । अन्धकारे न ददृशुरित्यादिभिस्तामेव रात्रिं प्रत्यभिज्ञाप्य, निरन्तरशरीरौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । क्रुद्धेनेन्द्रजिता वीरौ पन्नगैः शरतां गतैः, इत्यादिप्रतिपादनात् । तत्रैव निशीथे वानरहर्षनादकुपितेन रावणेन प्रेषितयोर्धूम्राक्षवज्रदंष्ट्रयोर्युद्धं तद्वधश्च । तयोर्युद्धे दिवा ज्ञापकाभावात् वानरहर्षानन्तर्यश्रवणाच्च । रात्रिविशेषेण तयोर्वधानन्तरं द्वितीयदिने अकम्पनयुद्धम् । तन्निर्गमनवेलायाम्–अभवत्सुदिने चापि दुर्दिनं रूक्षमारुतमिति दिवा ज्ञापकसत्त्वात् । अकम्पनवधानन्तरमेव रावणस्य पूर्वाह्ण एव पुरीपर्यटनम् । अकम्पनवधा-

नन्तरं प्रहस्तयुद्धमविलम्बेन तस्मिन्नेव दिने मध्याह्ने। ननु, अन्योन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिर इति ग्रहाणां प्रकाशप्रतिषेधेन प्रहस्तयुद्धं रात्राविति चेन्न। उत्तरत्र दिवायुद्धेषु दिवादर्शनायोग्यानामप्यर्थानां प्रतिपादनात्। यथा रावणयुद्धे। प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम्। समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावह इत्यादि। न च सर्वरात्रमवर्ततेति पाठानुरोधाद्रात्रावेव तत्प्रतिपादनमिति वक्तुं शक्यम्। तदपपाठत्वस्यान्ते वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मिन्नेव द्वितीयदिने रावणपराजयकुम्भकर्णप्रबोधनकुम्भकर्णयुद्धानि। कालविशेषमसंकीर्त्यानन्तरमविच्छेदेन तदुक्तिपूर्वकमग्रिमकृत्ये ब्रह्मास्त्रबन्धनतद्विमोक्षरूपे कालविशेषकीर्तनात्। दृश्यते हि। सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम्। अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयंभुव इति॥ अत्र अह्नः पञ्चमशेषो नाम सायंकाल एव। प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णाः सायमित्यमी। एकस्याह्नः पञ्च भागा विहिताः कालचिन्तकैरिति वचनात्॥ तस्यामेव द्वितीयायां रात्रौ ब्रह्मास्त्रविमोक्षानन्तरं पुनर्लङ्कानिरोधतद्दाहकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजंघाकम्पनमकराक्षवधाः। ततोऽस्तंगत आदित्ये रात्रौ तस्मिन्निशामुखे। लङ्कामभिमुखस्योल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभा इत्युक्तेः॥ एवं परिपूर्णदिनद्वयेन मूलबलेन्द्रजिद्रावणव्यतिरिक्तेषु व्यपदिष्टराक्षसेषु हतेषु तृतीयदिनमारभ्य दिनत्रयेणेन्द्रजिद्युद्धम्। अहो रात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातित इत्युक्तत्वात्। अथ षष्ठदिने मूलबलवधः। तस्मिन् दिने सायंकालमारभ्य दिवारात्रं रावणयुद्धम्। सप्तमदिने रावणवधः। अथवा सप्तमदिने रावणयुद्धम्। अष्टमदिने प्रातः प्रातःकाले रावणवधः। अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम्। कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृत इत्यादि संदर्भस्योभयथापि योजयितुं शक्यत्वात्। पुच्छामावस्यायां रावणवध इति कृत्वा अमावास्यायां रावणवध इति प्रवादः। एवं सति रामरावणयोर्युद्धं सप्तरात्रमवर्ततेत्यादिपाठोऽपि सेनासहितरावणयुद्धापेक्षया संगच्छते। मन्त्रयित्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनीति सकलकोशस्थितवचनं च संगच्छते। इतः अस्माद्दिनात् मम मुकुटभङ्गदिनादित्यर्थः। नवमेऽहनि एतद्दिनमपहाय एतत्पूर्वदिनापेक्षया नवमेऽहनि। मन्त्रयित्वा प्रसुप्तः। तत्पूर्वदिने मन्त्रं कृत्वा तस्मिन् दिने प्रसुप्त इत्यर्थः। ननु हनुमतो लङ्काप्रवेशकालो दशममास इत्यवगम्यते। तथाहि सीतां प्रति रावणः। द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृत इति। हनुमन्तं प्रति सीतावचनं च। द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः। वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गमेत्यादि। अतः कथमुक्तप्रक्रियासंगतिरिति चेत्। मैवम्। ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयम्। मासादूर्ध्वं न जीविष्ये। त्वया हीना नृपात्मजेत्यादिवचनविरोधेन तादृशवचनस्य रावणाभिप्रायविषयत्वात्। रावणो हि सीतासान्त्वनाय तथोक्तवान्। सीता तु वर्तमानमासमात्रेण चतुर्दशवर्षपूर्तिं जानन्ती, मासादूर्ध्वं न जीविष्य इति संदिदेशेति सर्वं सुस्थम्॥ १७॥ ॥ ॥ ॥

स त्विति ॥ स तु अहमिव न शापग्रस्त इत्यर्थः । ककुदः प्रधानम् । प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोस्त्रियामित्यमरः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अकाले तत्प्रबोधनमनुचितमित्यत्राह—किं करिष्यामीति ॥ साह्याय साहाय्याय ॥ २१ ॥ ते त्विति ॥ परमसंभ्रान्ताः कथमेनमकाले प्रबोधयिष्याम इति व्याकुलाः ॥ २२ ॥ त इति ॥ प्रबोधशक्तिविवृद्ध्यर्थं मांसादिकं भुक्त्वा कुम्भकर्णस्य प्रबोधकालिकक्षुत्तापादिशान्तये गन्धमाल्यादिकं गृहीत्वा य-

स तु संख्ये महाबाहुः ककुदः सर्वरक्षसाम् ॥ वानरान् राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव वधिष्यति ॥ १८ ॥ एष
केतुः परः संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम् ॥ कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः ॥ १९ ॥ रामेण
हि निरस्तस्य संग्रामेस्मिन् सुदारुणे ॥ भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते ॥ २० ॥ किं
करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि ॥ ईदृशे व्यसने प्राप्ते यो न साह्याय कल्पते ॥ २१ ॥ ते तु
तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ जग्मुः परमसंभ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ २२ ॥ ते
रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः॥गन्धमाल्यांस्तथा भक्ष्यानादाय सहसा ययुः ॥२३॥ तां प्रविश्य महाद्वारां
सर्वतो योजनायताम् ॥ कुम्भकर्णगुहां रम्यां सर्वगन्धप्रवाहिनीम् ॥ २४ ॥ कुम्भकर्णस्य
निःश्वासादवधूता महाबलाः ॥ प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात्प्रविविशुर्गुहाम् ॥ २५ ॥ तां प्रविश्य गुहां रम्यां शुभां
काञ्चनकुट्टिमाम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं शयानं भीमदर्शनम् ॥ २६ ॥ ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव
पर्वतम् ॥ कुम्भकर्णं महानिद्रं सहिताः प्रत्यबोधयन् ॥ २७ ॥ ॥ ॥

युरित्यर्थः ॥ २३ ॥ तामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ सर्वतः चतसृषु दिक्षु । सर्वगन्धप्रवाहिनीं कुम्भकर्णानुलिप्तचन्दनादिगन्धप्रवाहवतीम् । कुम्भकर्णगुहां प्रविश्य निश्वासादवधूताः सन्तः कृच्छ्रेण प्रतिष्ठमानाः अभिमुखं गच्छन्तः यत्नात्तां गुहां विविशुरिति योजना ॥ २४ ॥ २५ ॥ तामिति ॥ काञ्चनकुट्टिमां स्वर्णमयनिबद्धभूमिम् ॥ २६ ॥ ते तु तमिति ॥ विकृतं निद्राकालिकविकारयुक्तम् । विकीर्णं शिथिलम् ॥ २७ ॥ ॥

ऊर्ध्वैत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुम् ऊर्ध्वभूतरोमव्याप्ततनुम् । भीमनासापुटं भयंकरनासारन्ध्रम्। मेदोरुधिरेति। पीतावशिष्टेति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तत इति ॥ अग्रतश्चक्रुः पुरतश्चिक्षिपुरित्यर्थः । परमतर्पणम् अत्यन्ततृप्तिकरम् ॥ ३१ ॥ मृगाणामिति ॥ राशिं चक्रुः अग्रतो राशिं चक्रुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ तत इत्यादि ॥ मद्यानि मद्यकुम्भानीत्यर्थः । लिलिपुः लेपनं चक्रुः । परार्ध्येन श्लाघ्यगन्धेन । माल्यगन्धैः माल्यचन्द-

ऊर्ध्वरोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ त्रासयन्तं महाश्वासैः शयानं भीमदर्शनम् ॥ २८ ॥ भीमनासापुटं तं तु पातालविपुलाननम् ॥ शय्यायां न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोरुधिरगन्धिनम् ॥२९॥ काञ्चनाङ्गदनद्धाङ्गं किरीटिनमरिन्दमम् ॥ ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३० ॥ ततश्चक्रुर्महात्मानः कुम्भकर्णाग्रतस्तदा ॥ मांसानां मेरुसंकाशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥ मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च संचयान् ॥ चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥ ततः शोणितकुम्भांश्च मद्यानि विविधानि च॥३३॥ पुरस्तात्कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशत्रवः॥ लिलिपुश्च परार्ध्येन चन्दनेन परंतपम् ॥३४॥ दिव्यैराच्छादयामासुर्माल्यैर्गन्धैः सुगन्धिभिः॥ धूपं सुगन्धं ससृजुस्तुष्टुवुश्च परन्तपम् ॥३५॥ जलदा इव चोन्नेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ शङ्खानापूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान् ॥ तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥ नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः॥ कुम्भकर्णविबोधार्थं चक्रुस्ते विपुलं स्वनम् ॥३७॥ सशङ्खभेरीपणवप्रणादमास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम् ॥ दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः श्रुत्वा विहङ्गाः सहसा निपेतुः ॥३८॥

नैः । ततस्ततः पुनः पुनरित्यर्थः । तुमुलं निरन्तरं यथा तथा । युगपद्विनेदुः अमर्षिताः महता प्रयत्नेनाप्यनुत्थानाज्जातक्रोधाः सन्तः नेदुः । आस्फोटयामासुः ताडयामासुः । चिक्षिपुः शरीरं कम्पयामासुः । कुम्भेति । इत्थं कुम्भकर्णविबोधार्थं विपुलं स्वनं चक्रुरिति संग्रहः ॥३३॥ ३४ ॥३५ ॥ ३६ ॥३७॥ स शङ्खेति ॥ आस्फोटितं बाहुताडनजन्यशब्दः । क्ष्वेलितशब्देन गर्जितमात्रमुच्यते । सिंहनादमित्येकवद्भावः । तद्विहङ्गाः श्रुत्वा भयेन सर्वा दिशो द्रवन्तः

गच्छन्तः। तत्रापि भयनिवृत्त्यदर्शनात् त्रिदिवम् आकाशम् किरन्तः विशन्तः। तत्रापि भयशान्तिमलभमानाः सहसा निपेतुः भूमौ निपतन्ति स्म॥३८॥ यदेति ॥ भृशार्तैः अत्यन्तार्तिपूर्वकैः उच्चावचैरित्यर्थः। भृशं तैरिति पाठान्तरम्। महात्मा महाशरीरः। ततः तदा। मुसुण्ठी मुद्गरविशेषः॥३९॥ गृहीत्वा प्रजघ्नुश्चेत्याह—तमिति ॥४०॥ तस्येति ॥ रक्षस इति विशेषणं निश्वासातिशयद्योतनाय ॥ ४१ ॥ तत इत्यर्धमेकं वाक्यम्॥ परिहिताः दृढीकृतपरिधानाः आसन्। वक्ष्यमाणकार्यें सावधाना आसन्नित्यर्थः ॥४२॥ मृदङ्गेति ॥ शङ्खकुम्भगणान् शङ्खकुम्भवाद्यगणान्। दशराक्षससाहस्राः दश राक्षससहस्राणि परिवारभूता येषां ते तथोक्ताः ॥ ४३ ॥ नीलेति ॥ ते राक्षसाः अभिघ्नन्तो नदन्तश्च सन्तः तं प्रत्यबोधयन्नित्यनुवादः। प्रतिबोधनेपि स न संविविदे न बुबुधे। नीलाञ्जनचयाकारा इति परितः संचारित्वद्योतनायोक्तम् ॥ ४४ ॥ यदेति ॥ गुरुतरं यत्नमुपाक्रमन् प्रबलं बोधनोपायमारेभिर इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ तमेव यत्नं दर्शयति—अश्वानिति ॥ तस्योपरिधावनायेति भावः। सर्वप्राणैः सर्वबलैः ॥ ४६ ॥ निजघ्नुरिति ॥ महाकाष्ठकटंकरैः महाकाष्ठाग्रस्तम्भैः। काष्ठाग्रस्थकशाभिरित्यर्थः। कटंकरः स्तम्भभेद इति केचित्। सर्वप्राणसमुद्यतैः सर्वबलेन समुद्यतैः ॥ ४७ ॥ ॥

यदा भृशार्तैर्निनदैर्महात्मा न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः ॥ ततो मुसुण्ठीर्मुसलानि सर्वे रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥३९॥ तं शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गदाभिर्वृक्षैस्तलैर्मुद्गरमुष्टिभिश्च ॥ सुखप्रसुप्तं भुवि कुम्भकर्णं रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥४०॥ तस्य निःश्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः॥राक्षसा बलवन्तोपि स्थातुं नाशक्नुवन्पुरः॥४१॥ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ ४२ ॥ मृदङ्गपणवान् भेरीः शङ्खकुम्भगणांस्तदा॥ दशराक्षससाहस्रा युगपत्पर्यवादयन् ॥ ४३ ॥ नीलाञ्जनचयाकारास्ते तु तं प्रत्यबोधयन् ॥ अभिघ्नन्तो नदन्तश्च नैव संविविदे तु सः ॥ ४४ ॥ यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा॥ ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमन् ॥ ४५ ॥ अश्वानुष्ट्रान् खरान्नागान् जघ्नुर्दण्डकशाङ्कुशैः॥ भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ॥ ४६ ॥ निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैश्चैव सर्वप्राणसमुद्यतैः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तेनेति ॥ प्रबुद्ध्यते प्राबुध्यत ॥ ४८ ॥ तत इति ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चनं शोधितकाञ्चनं तन्निर्मिताः कोणाः वादनदण्डाः यासां ताः तथोक्ताः। आसक्तानां संहतानाम् ॥ ४९ ॥ एवमपीत्यादि ॥ शापस्य ब्रह्मशापस्य । क्रुद्धाः पूर्वमेव कुपिताः । पुनरपि महाक्रोधसमाविष्टाः अभवन् ॥५०॥ तद्रक्ष इत्यादि ॥ पराक्रमं मुष्टिप्रहारादिकम् । महास्वनं महागर्जितम् । प्रलुलुपुः लुप्तवन्तः । दशन्ति अदशन् । उदकुम्भशतानि आदायेति शेषः॥५१॥ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ अन्य इति ॥ कूटमुद्गरपाणय इत्यनेन तत्प्रहारपरिचयो लक्ष्यते । पातयन् अपातयन् ॥ ५४ ॥ रज्ज्विति ॥ बध्यन्ते एभिरिति ब-

तेन शब्देन महता लङ्का समभिपूरिता ॥ सपर्वतवना सर्वा सोपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४८ ॥ ततः सहस्रं भेरीणां युगपत्समहन्यत ॥ मृष्टकाञ्चनकोणानामसक्तानां समन्ततः ॥४९॥ एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते ॥ शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ महाक्रोधसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः ॥५०॥ तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ॥५१॥अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् ॥ केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णावन्ये दशन्ति च॥५२॥उदकुम्भशतान्यन्ये समसिञ्चन्त कर्णयोः॥ न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिन्द्रावशं गतः ॥५३॥ अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः ॥ मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन् कूटमुद्गरान् ॥ ५४ ॥ रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वतः ॥ वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥५५॥ वारणानां सहस्रं तु शरीरेस्य प्रधावितम् ॥ कुम्भकर्णस्ततो बुद्धः स्पर्शं परमबुध्यत ॥५६॥ स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षैरचिन्तयंस्तान्विपुलान्प्रहारान् ॥ निद्राक्षयात्क्षुद्भयपीडितश्च विजृम्भमाणः सहसोत्पपात॥५७॥

न्धनानि चर्मादीनि रज्जवश्च बन्धनानि च तैर्बद्धाभिः । रज्जुबन्धनादिना दृढीकृताभिरित्यर्थः । शतघ्नीभिः गदाविशेषैः । वध्यमानः पीड्यमानः ॥५५॥ वारणानामिति ॥ स्पर्शं परमबुध्यत । वारणप्रधावनं केवलस्पर्शमबुध्यत । कीटादिस्पर्शोयमिति मन्यते स्म । बुद्धः विरतनिद्रः ॥५६॥ स पात्यमानैरिति ॥ पात्यमानैः प्रबोधेप्युत्थानाय पुनः क्षिप्यमाणैः । क्षुद्भयपीडितः क्षुद्भयाभ्यां पीडितः । भयमत्राकालबोधनकृतम् । क्षुद्रूपभयपीडित इति वा । विजृम्भमाणः गात्रभङ्गं कुर्वाणः । उत्पपात उदतिष्ठत् ॥ ५७ ॥

विजृम्भमाण इत्युक्तं विवृणोति—स इति॥ दैर्घ्यें नागभोगदृष्टान्तः। काठिन्ये अचलशृङ्गदृष्टान्तः। यद्वा पीनत्वे दृष्टान्तः। गिरिशृङ्गसारौ गिरिशृङ्गबलौ। सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः। विवृत्य व्यादाय। वडवा समुद्रमध्यवर्तिन्यश्वस्त्री। विकृतं भयंकरं यथा भवति तथा ॥५८॥ तस्येति ॥ जाजृम्भमाणस्य। यङ्लुक्यात्मनेपदरुगागमाभावावार्षौ। मेरुशृङ्गाग्रे। मेरुरत्र सार्वणिमेरुः तदग्रस्यैव सूर्यसंबन्धसंभवात्। अत्र दिवाकरस्योदितत्वं महामेरोरुत्तरभागस्थपुर्यपेक्षया। यद्वा उदितः दृष्ट इत्यर्थः। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वात् ॥ ५९ ॥ स जृम्भमाण इति ॥ प्रतिबुद्धः अभूदिति शेषः। स-

स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ विक्षिप्य बाहू गिरिशृङ्गसारौ॥ विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभं निशाचरोसौ विकृतं जजृम्भे ॥५८॥ तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्त्रं पातालसन्निभम्॥ ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः॥५९॥ स जृम्भमाणोतिबलः प्रतिबुद्धो निशाचरः॥ निःश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥६०॥ रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्वभौ ॥ तपान्ते सबलाकस्य मेघस्येव विवर्षतः ॥ ६१ ॥ तस्य दीप्ताग्निसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी ॥ ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६२ ॥ ततस्त्वदर्शयन् सर्वान् भक्ष्यांश्च विविधान्बहून् ॥ वराहान् महिषांश्चैव स बभक्ष महाबलः ॥ ६३ ॥ अदन् बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृषितः पिबन् ॥ मेदःकुम्भांश्च मद्यं च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६४ ॥ ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः॥ शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ६५॥ ॥

म्यक् प्रबोधोत्र विवक्षितः ॥ ६० ॥ रूपमिति ॥ तस्य साभरणस्येत्यर्थः। अतः सबलाकस्येति नाधिकोपमा। विवर्षत इति नीलरूपातिशयोक्तिः। ॥ ६१ ॥ तस्येति ॥ विद्युत्सदृशवर्चसीति निद्राविरामकालिकचाञ्चल्योक्तिः। महाग्रहौ शन्यङ्गारकाविति परपीडकत्वोक्तिः। दीप्ताग्निसदृशे इति क्रौर्यातिशयोक्तिः ॥ ६२ ॥ ततस्त्वित्यादि ॥ अदर्शयन् राक्षसा इति शेषः। सर्वान् सर्वविधान्। तदवान्तरभेदतो विविधान् बहून्विपुलान्। वराहान् वराहविकारान्। बभक्ष भक्षयामास। बुभुक्षितो मांसमदन् बुभुक्षाशान्त्यर्थं मांसमदन्नित्यर्थः। तृषितः शोणितं पिबन् तृष्णाशान्त्यर्थं शोणितं पिबन्नित्यर्थः। पुनराप्यायनार्थं मेदःकुम्भान् मद्यं च पपौ। कुम्भपरिमितमेदांसीत्यर्थः ॥६३॥ ६४ ॥ ततस्तृप्त इतीति ॥ समुत्पेतुरिति पूर्वं कुम्भकर्णभया-

दन्तर्धाय स्थिताः । इदानीं तृप्तत्वेन शान्तक्रोधत्वात् प्रकाशमाजग्मुरित्यर्थः॥६५॥ निद्रेति॥ निद्रया अविशदे अप्रसन्ने ईषदुन्मीलिते नेत्रे यस्य स तथोक्तः ॥६६॥ स इति ॥ बोधनात् अप्रबोध्यबोधनात् ॥ ६७ ॥ किमर्थमिति ॥ राज्ञः रावणस्य सुकुशलं कच्चित् । एष राजा च भयवान्न किम् भययुक्तो न भवति हि ॥ ६८ ॥ एवं संशय्य पुनर्निश्चिनोति–अथवेति ॥ तत्र हेतुमाह–यदर्थमिति । यदर्थं यद्भयनिवृत्त्यर्थम् ॥६९॥ अद्येति ॥ शातयिष्ये शातयिष्यामि

निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः ॥ चारयन्सर्वतो दृष्टिं तान् ददर्श निशाचरान् ॥ ६६ ॥ स सर्वान् सान्त्वयामास नैर्ऋतान्नैर्ऋतर्षभः ॥ बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६७ ॥ किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ कच्चित् सुकुशलं राज्ञो भयवानेष वा न किम् ॥ ६८ ॥ अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम् ॥ यदर्थमेवं त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६९ ॥ अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम् ॥ पातयिष्ये महेन्द्रं वा शातयिष्ये तथानलम् ॥ ॥ ७० ॥ न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मां गुरुः ॥ तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७१ ॥ एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिरुवाच ह ॥ ७२ ॥ न नो दैवकृतं किंचिद्भयमस्ति कदाचन ॥ मानुषान्नो भयं राजंस्तुमुलं संप्रबाधते ॥७३॥ न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति हि तादृशम् ॥ यादृशं मानुषं राजन् भयमस्मानुपस्थितम् ॥७४॥ वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता ॥ सीताहरणसंतप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७५ ॥ एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी ॥ कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ७६ ॥ ॥ ॥

छेत्स्यामीत्यर्थः। "शद्ऌ, शातने" इति धातोर्णिचि "शदेरगतौ तः" इति तादेशः ॥७०॥ न ह्येति॥ अल्पकारणे अल्पकार्यनिमित्तम् । गुरुः अग्रजः । आख्यात कथयत । अर्थतत्त्वेन तत्त्वार्थेन याथार्थ्येनेति यावत्॥७१॥७२॥ न न इति॥ दैवकृतम् इन्द्रादिकृतम् । मानुषादिति । नः अस्मान् मानुषाज्जातं तुमुलं भयं संप्रबाधत इत्यन्वयः ॥ ७३ ॥ न दैत्येति ॥ वाशब्दार्थोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । देवेभ्यश्चेत्यर्थः । मानुषं मनुष्यादागतम् ॥७४॥ ७५॥ इन्द्रादिभिरपि दुष्पीडमिदं नगरं कथं वानरैः पीड्यत इत्यत्राह–एकेनेत्यादि ॥ सानुयात्रः सानुगः । एकेनैव महती पीडा कृता । किं पुनरनेकैरिहागतैरिति भावः ॥७६॥

स्वयमिति ॥ मृतेति। हे मृतेत्युक्त्वा। वस्तुतस्तु मृतेत्यविभक्तिकनिर्देशः। मृत इति कृत्वेत्यर्थः। मृतप्राय इति मत्वेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥७७॥ यदित्यादि॥
यत् य इत्यर्थः। प्राणसंशयादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। यो राजा देवादिभिरपि प्राणसंशयं नीत्वा मुक्तो न कृतः स रावणो रामेण प्राणसंशयं नीत्वा
अद्य विमुक्तः कृत इत्यर्थः। यद्वा राजा देवादिभिरपि यत् न कृतः न प्रापितः तत् रामेण कृतः प्राणसंशयाद्विमुक्तश्चेत्यर्थः ॥ ७८॥ स इति ॥

स्वयं रक्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ मृतेति संयुगे मुक्तो रामेणादित्यतेजसा ॥७७॥ यन्न देवैः कृतो राजा नापि
दैत्यैर्न दानवैः ॥ कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७८॥ स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराजयम् ॥ कुम्भकर्णो
विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥७९॥ सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् ॥ राघवं च रणे हत्वा पश्चाद्द्रक्ष्यामि
रावणम् ॥ ८० ॥ राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥
८१ ॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् ॥ महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं
बभाषे ॥८२॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च ॥ पश्चादपि महाबाहो शत्रून् युधि विजेष्यसि ॥८३॥ महोदरवचः
श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः ॥ कुम्भकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ॥८४॥ तं समुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्रमम् ॥
राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥८५॥ ततो गत्वा दशग्रीवमासीनं परमासने॥ ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाः
सर्वं एव निशाचराः ॥८६॥ प्रबुद्धः कुम्भकर्णोयं भ्राता ते राक्षसर्षभ ॥ कथं तत्रैव निर्यातु द्रक्ष्यस्येनमिहागतम् ॥
॥ ८७॥ रावणस्त्वब्रवीद्धृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान् ॥ द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायं च पूज्यताम् ॥ ८८॥ ॥

पराजयं पराजयबोधकम् ॥७९॥८०॥८१॥ तदिति ॥ सगर्वितं सगर्वम्। रोषविवृद्धदोषं क्रोधविवृद्धदुर्नयं कुम्भकर्णमिति शेषः॥८२॥८३॥महोदरेति ॥
संप्रतस्थे प्रस्थातुमुपचक्रमे। शयनादुत्पपात हेत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् ॥८४॥८५॥ तत इति ॥ गत्वा रावणनिवेशनं गत्वा। तत ऊचुरित्यन्वयः॥८६॥
प्रबुद्ध इति ॥ तत्रैव निर्यातु वा इहागतमेनं द्रक्षसि वा कथं, कथं करोत्विति सम्बन्धः ॥ ८७ ॥ रावणस्त्विति ॥ पूज्यताम् एष इति शेषः ॥ ८८ ॥ ॥

॥८९॥ ९० ॥ ९१ ॥ प्रक्षाल्येति ॥ बलसमीरणं बलवर्धनम् ॥ ९२ ॥ ततस्त इति ॥ रावणाज्ञया त्वरितास्ते क्षिप्रम् उपहारयन् उपाहारयन्निति संबन्धः ॥ ९३ ॥ पीत्वेति ॥ ईषत्समुत्कटः पानेन ईषन्मदोत्कटः। मत्तः स्वभावेनोन्मत्तश्चेत्यर्थः। कालान्तकयमोपमः काले प्रलयकाले योन्तकः संहारको

तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः॥ कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः ॥ ८९ ॥ द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गवः॥ गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं संप्रहर्षय ॥ ९० ॥ कुम्भकर्णस्तु दुर्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम्॥ तथेत्युक्त्वा महाबाहुः शयनादुत्पपात ह ॥ ९१ ॥ प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमभूषितः॥ पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम् ॥ ९२ ॥ ततस्ते त्वरितास्तस्य राक्षसा रावणाज्ञया ॥ मद्यकुम्भांश्च विविधान् क्षिप्रमेवोपहारयन् ॥ ॥ ९३ ॥ पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे ॥ ईषत्समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः ॥ कुम्भकर्णो बभौ हृष्टः कालान्तकयमोपमः ॥ ९४ ॥ भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोगणसमन्वितः ॥ कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ९५ ॥ स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन् सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः ॥ जगाम तत्राञ्जलिमालयावृतः शतक्रतुर्गेहमिव स्वयंभुवः ॥ ९६ ॥ तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकसस्ते सहसा बहिः स्थिताः ॥ दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृङ्गकल्पं वितत्रसुस्ते हरियूथपालाः ॥ ९७ ॥ केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं व्रजन्ति केचिद्व्यथिताः पतन्ति ॥ केचिद्दिशः स्म व्यथिताः प्रयान्ति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स्म ॥ ९८ ॥ तमद्रिशृङ्गप्रतिमं किरीटिनं स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा ॥ वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भुतं भयार्दिता दुद्रुविरे ततस्ततः ॥ ९९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥

यमस्तत्सदृश इत्यर्थः ॥ ९४ ॥ भ्रातुरिति ॥ रक्षोबलं राक्षससेना ॥९५॥ स इति ॥ तत्र राजमार्गे। अञ्जलिमालया पौरजनकृतयेति शेषः ॥ ९६ ॥ तमिति ॥ यूथपाला इत्यत्र चकारो द्रष्टव्यः। अन्यथा तच्छन्दोतिरिच्येत ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ तमिति ॥ आत्मतेजसा शरीरकान्त्या ॥९९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥ ॥ ॥

अथ रामेण कुम्भकर्णस्वरूपप्रश्नः बिभीषणेन तदुत्तरं च क्रियत एकषष्टितमे—तत इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ तं दृष्ट्वा धनुरादाय पुनर्विशेषेण ददर्शेति योजना। महाकायं उन्नतकायम् । पर्वताकारदर्शनम् दृश्यत इति दर्शनं शरीरं पर्वतवत् स्थूलशरीरमित्यर्थः । काञ्चनाङ्गदभूषणं काञ्चनमयाङ्गदभूषणम्। अत एव सतोयाम्बुदः वर्षुकमेघः तत्सदृशम् ॥ १ ॥ २ ॥ दृष्ट्वेत्यर्धम् ॥ कुम्भकर्णमिति शेषः ॥ ३ ॥ विद्रुतामिति ॥ स-

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् ॥ क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं प्रभुम् ॥ सतोयाम्बुदसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ॥ २ ॥ दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसम् ॥ सविस्मयमिदं रामो बिभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥ कोसौ पर्वतसंकाशः किरीटी हरिलोचनः ॥ लङ्कायां दृश्यते वीर सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥ पृथिव्याः केतुभूतोसौ महानेकोत्र दृश्यते ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति ततस्ततः ॥ ६ ॥ आचक्ष्व मे महान् कोसौ रक्षो वा यदि वासुरः ॥ न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ बिभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः ॥ सैष विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान् ॥ अस्य प्रमाणात्सदृशो राक्षसोन्यो न विद्यते ॥ ९ ॥ एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजङ्गाः पिशिताशनाश्च ॥ गन्धर्वविद्याधरकिन्नराश्च सहस्रशो राघव संप्रभग्नाः ॥ १० ॥ शूलपाणिं विरूपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ हन्तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

विस्मयमिति क्रियाविशेषणम् । वर्धमानमिति । कामरूपत्वादिति भावः ॥ ४ ॥ कोसाविति ॥ हरिलोचनः कपिलेक्षणः । हरिर्ना कपिले त्रिषु इत्यमरः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ येनेत्यादि ॥ सैष इत्यत्र "सोचि लोपे चेत् पादपूरणम्" इति सुलोपः । प्रमाणं स्थौल्यौन्नत्ये ॥ ९ ॥ एतेनेति ॥ संप्रभग्नाः अभज्यन्त ॥ १० ॥ शूलपाणिमिति ॥ विरूपाक्षं विकटाक्षम् । मोहिताः भ्रान्ताः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

प्रकृत्या तेजस्वी स्वप्रभावेन बलवान्। न तु वरप्रदानेनेत्यर्थः। अन्येषां रावणादीनां भवतीति शेषः ॥१२॥ प्रकृत्या तेजस्वित्वमुपपादयति–एतेनेत्यादिना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तस्येति ॥ नानद्यमानस्य अतिशयेन नदतः। वित्रस्ता भूमिः भूयो वितत्रसे उत्तरोत्तरं भीताभूत् ॥१६॥ तत्रेति ॥ तत्र तदानीम्। विकृष्य उत्पाट्य ॥ १७ ॥ कुम्भकर्णेति ॥ विजज्वाल चुकोपेति यावत् ॥१८॥ प्रजाभिरित्यादि ॥ ते शक्रादयः। प्रजापतेः प्रजापतये

प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः ॥ अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२ ॥ एतेन जातमात्रेण क्षुधार्तेन महात्मना ॥ भक्षितानि सहस्राणि सत्त्वानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥ तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजा भयनिपीडिताः ॥ यान्ति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४॥ स कुम्भकर्णं कुपितो महेन्द्रो जघान वज्रेण शितेन वज्री ॥ स शक्रवज्राभिहतो महात्मा चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५ ॥ तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य धीमतः ॥ श्रुत्वातिनादं वित्रस्ता भूयो भूमिर्वितत्रसे ॥१६॥ तत्र कोपान्महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥ विकृष्यैरावताद्दन्तं जघानोरसि वासवम् ॥१७॥ कुम्भकर्णप्रहारार्तो विजज्वाल स वासवः ॥ ततो विषेदुः सहसा देवब्रह्मर्षिदानवाः ॥ १८ ॥ प्रजाभिः सह शक्रश्च ययौ स्थानं स्वयंभुवः ॥ कुम्भकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः ॥ १९ ॥ प्रजानां भक्षणं चापि देवानां चापि धर्षणम् ॥ आश्रमध्वंसनं चापि परस्त्रीहरणं भृशम् ॥ २० ॥ एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः ॥ अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥२१॥ वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ रक्षांस्यावाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २२ ॥ कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः ॥ दृष्ट्वा विश्वास्य चैवेदं स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥

॥ १९ ॥ दौरात्म्यं प्रपञ्चयति–प्रजानामित्यादि ॥ २० ॥ एवमिति ॥ एवम् इदानीं क्रियमाणप्रकारेण। यदि भक्षयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २१ ॥ वासवस्येति ॥ प्राधान्याद्वासवग्रहणम्। कुम्भकर्णम् तेष्विति शेषः ॥ २२ ॥ कुम्भकर्णमिति ॥ इदं रक्षः इदं वक्ष्यमाणमिति इदंशब्दद्वयनिर्वाहः। विश्वास्य प्रलोभ्य। सान्त्वपूर्वकं समीपमानीयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

ध्रुवमिति ॥ पौलस्त्येन विश्रवसा । तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यस इत्ययं शापः । स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेव ममेप्सितम् । एवमस्त्विति तच्चोक्त्वा प्रहृष्टास्ते दिवौकसः ॥ इति तपश्चर्यानन्तरप्रार्थनालब्धबहुवार्षिकनिद्रासमनन्तरकालभावीत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा मृतकल्पः शयिष्यस इति शप्तस्य तपश्चर्याद्यसंभवात् ॥ २४ ॥ ब्रह्मेति ॥ प्रभोः रावणस्य ॥ २५ ॥ विवृद्ध इति ॥ काञ्चनः काञ्चनवत् स्पृहणीयः । चम्पकवृक्षो वा । विवृद्धः

ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः ॥ तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २४ ॥ ब्रह्मशापाभिभूतोथ निपपाताग्रतः प्रभोः ॥ ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २५ ॥ विवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते ॥ न नप्तारं स्वकं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ॥२६॥ न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येष न संशयः ॥ कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरे तथा ॥ २७ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ॥ २८ ॥ शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति ॥ एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन् भूमिं बुभुक्षितः ॥ व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान् संक्रुद्ध इव पावकः ॥२९॥ सोसौ व्यसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयत् ॥ त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा संप्रति रावणः ॥३०॥ स एष निर्गतो वीरः शिबिराद्भीमविक्रमः ॥ वानरान् भृशसंक्रुद्धो भक्षयन्परिधावति ॥३१॥ कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव हरयोद्य प्रविद्रुताः ॥ कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥३२॥ उच्यन्तां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत्समुच्छ्रितम् ॥ इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ॥३३॥

वर्धितः । फलकाले पुष्पकाले । निकृत्यते छिद्यते । नप्तारं पौत्रम् ॥२६॥ नेति ॥ कालः कालनियमः ॥२७॥२८॥ शयितेति ॥ षण्मासानित्येतदर्वाङ्निषेधपरम् । अन्यथा नव षट् सप्त चाष्टौ च मासानिति पूर्वोक्तविरोधात् ॥२९॥ सोसाविति ॥ सोसौ रावणः ॥३०॥ स इति ॥ शिबिरात् स्वनिलयात् । भक्षयन् परिधावति भक्षणहेतोः परिधाविष्यति । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शतृप्रत्ययः । वर्तमानसामीप्यादिना भविष्यदर्थे लट् ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ उच्यन्तामिति ॥ यन्त्रं बिभीषिका । समुच्छ्रितमुन्नतम् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

बिभीषणेति ॥ सुमुखेरितं सुमुखं यथा भवति तथा ईरितम् उक्तम् ॥ ३४ ॥ गच्छेत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ आदाय स्वीकृत्य । आवृत्येति यावत् । उपसंहर राशीकुरु । युद्धसाधनशिलादिकमिदानीमेव संपादयेत्यर्थः । तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः इति पाठः । सायुधाः खड्गाद्यायुधवन्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रामेति ॥ परवाहिनीं नगररक्षार्थं बहिश्चरन्तीम् । यद्वा कुम्भकर्णं दृष्ट्वा पलायमानान् वानरान् प्रत्यनुद्रुतां परवाहिनीमि-

बिभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत्सुमुखेरितम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥३४॥ गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठस्व पावके ॥ द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्याश्चाप्यथ संक्रमान् ॥ ३५ ॥ शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहर ॥ तिष्ठन्तु वानराः सर्वे सायुधाः शैलपाणयः ॥ ३६ ॥ राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः ॥ शशास वानरानीकं यथावत्कपिकुञ्जरः॥३७॥ ततो गवाक्षः शरभो हनुमानङ्गदस्तथा॥ शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३८ ॥ रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः॥ पादपैरर्दयन्वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ ३९॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं रराज शैलोद्यतदीप्तहस्तम् ॥ गिरेः समीपानुगतं यथैव महन्महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ ४०॥

इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ ॥

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः ॥ राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १ ॥ राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः ॥ गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥ ॥ ॥

त्यर्थः ॥ ३९ ॥ तत इति ॥ शैलोद्यतदीप्तहस्तं शैलोद्यताः उद्यतशैलाः । महन्महाम्भोधरजालम् । महत् गुरु महाम्भोधरजालं मेघजालमित्यर्थः ॥

॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ ॥

अथ कुम्भकर्णं प्रति रावणस्य सान्त्ववचनं द्विषष्टितमे—स त्वित्यादि ॥ निद्रामदसमाकुलः निद्रया अकालोत्थितत्वेनानुवर्तमानया मदेन मद्यपानकृतेन च समाकुलः । गृहेभ्यः निर्गतेनेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

स हेमेति ॥ हेमजालविततं स्वर्णमयगवाक्षविततम् । भानुभास्वरदर्शनम् दृश्यत इति दर्शनं रूपम् । भानुवत् प्रकाशमानमित्यर्थः ॥ ३ ॥ स इति ॥ दूरे कक्ष्यान्तरप्रदेशे ददर्श । उन्नतपुष्पकवत्त्वादिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अथेति ॥ सन्निकर्षं समीपम् ॥ ७ ॥ अथेति ॥ कृत्यं मया

स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम् ॥ ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३ ॥ स तत्तदा सूर्य इवाभ्रजालं प्रविश्य रक्षोऽधिपतेर्निवेशम् ॥ ददर्श दूरेग्रजमासनस्थं स्वयंभुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥ भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोगणसमन्वितम् ॥ कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ५ ॥ सोभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिविगाह्य च ॥ ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥ अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम् ॥ तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत् ॥ ७ ॥ अथासीनस्य पर्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः ॥ भ्रातुर्ववन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥ उत्पत्य चैनं मुदितो रावणः परिषस्वजे ॥ स भ्रात्रा संपरिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः ॥९॥ कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम् ॥ स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥ संरक्तनयनः कोपाद्रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १० ॥ किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन्विबोधितः ॥ शंस कस्माद्भयं तेस्ति कोद्य प्रेतो भविष्यति ॥ ११ ॥ भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम् ॥ ईषत्तु परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ अद्य ते सुमहान्कालः शयानस्य महाबल ॥ सुखितस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम् ॥ १३ ॥ एष दाशरथी रामः सुग्रीवसहितो बली ॥ समुद्रं सबलस्तीर्त्वा मूलं नः परिकृन्तति ॥ १४ ॥ ॥ ॥

कर्तव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ किमर्थमिति ॥ आदृत्य स्थितेनेति शेषः । शंसेति । तमिति शेषः । प्रेतो भविष्यति मृतो भविष्यति॥११॥भ्रातरमिति ॥ ईषत्परिवृत्ताभ्यामित्यनेन ईषत् कोपो लक्ष्यते ॥ १२ ॥ ईषत्त्वमेव विवृणोति–अद्येत्यादिना ॥ सुमहान् कालः नवदिनपरिमितः । गत इति शेषः ॥ ॥ १३ ॥ एष इति ॥ मूलं मूलबलम् । परिकृन्तति बाधत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

मूलकृन्तनमुपपादयति—हन्तेति ॥ लङ्कायां वनान्युपवनानि च सर्वम् । सेतुना सुखमागम्य स्वनिर्मितसेतुमात्रेण सुखमागम्य । रामेण । वानरैकार्णवीकृतं वानररूपैकार्णवीकृतम् । पश्यस्व । आत्मनेपदमार्षम् । यद्वा स्वलङ्कायामिति छेदः । आत्मीयलङ्काद्वीप इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ तदिति ॥ तदेतत् एतादृशम् । भयमुत्पन्नम् । अस्माद्भयादिमां पुरीं त्रायस्व । इमान् वानरान् नाशय । तदर्थं नाशनार्थम् ॥ १८ ॥ सर्वक्षपितेति ॥ सर्वक्षपितकोशं क्षपितसर्वैश्वर्यम् । कोशोस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोः इत्यमरः । अभ्यवपद्य जानीहि इत्यर्थः । बालवृद्धावशेषितामित्यति-

हन्त पश्यस्व लङ्कायां वनान्युपवनानि च ॥ सेतुना सुखमागम्य वानरैकार्णवीकृतम् ॥ १५ ॥ ये रक्षसां मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि ॥ वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कदाचन ॥ १६ ॥ न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन ॥ १७ ॥ तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेमां महाबल ॥ नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं बोधितो भवान् ॥ १८ ॥ सर्वक्षपितकोशं च स त्वमभ्यवपद्य माम् ॥ त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम् ॥ १९ ॥ भ्रातुरर्थे महाबाहो कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥ मयैवं नोक्तपूर्वो हि कश्चिद्भ्रातः परंतप ॥ २० ॥ त्वय्यस्ति तु मम स्नेहः परा संभावना च मे ॥ दैवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ ॥ त्वया देवा प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चासुरा युधि ॥ २१ ॥ तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमपराक्रम ॥ न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २२ ॥ कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरण बान्धवप्रिय ॥ स्वतेजसा विधम सपत्नवाहिनीं शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २३ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥

शयोक्तिः । मूलबलाद्युत्सादनस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १९ ॥ भ्रातुरिति ॥ कच्चिदिति प्रश्ने । कदाचिदपि नोक्तपूर्वोसीत्यर्थः । कश्चिदिति पाठे त्वदन्यः कश्चिदपि नैवमुक्तपूर्व इत्यर्थः ॥ २० ॥ त्वयीति ॥ सम्भावना आदरः । दैवासुरेषु देवासुरसंबन्धिषु । प्रतिव्यूह्य विभज्य । असुराः असुरा अपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तदेतदिति ॥ आतिष्ठ अवलम्बस्व ॥ २२ ॥ कुरुष्वेति ॥ यथाप्रियं यथास्नेहम् । आवयोः प्रीत्यनुरूपमित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥

अथ कुम्भकर्णबुद्धिस्त्रिषष्टितमे—तस्येत्यादि ॥ परिदेवितम् पूर्वोक्तवचनानां परिदेवनतुल्यत्वात् परिदेवितत्वम् । कुम्भकर्णो वचनं बभाषे जहास चेत्यत्र व्यत्ययः कार्यः । उक्त्वा जहासेति वार्थः ॥ १ ॥ दृष्ट इति ॥ पुरा मन्त्रनिर्णये क्रियमाणे । अस्माभिः यो दोषो दृष्टः शत्रुभिस्तवापत् भविष्यतीति निश्चितः। हितेषु हितपरेषु । अनभिरक्तेन असक्तेन । हितपरवचनमशृण्वतेत्यर्थः । त्वया सोयं दोष आसादितः । पूर्वमेव चिन्तिता विपत् प्राप्तेत्यर्थः ॥ २ ॥ शीघ्रमिति ॥ पापस्य सीताहरणरूपस्य कर्मणः फलम् त्वाम् शीघ्रम् अभ्युपेतं प्राप्तम् । अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुते इति न्यायात् । अत्रोदाहरणमाह—निरयेष्विति । दुष्कृतकर्मणः महापातकिनः पुरुषान् । निरयेष्वेव पतनं यथा प्राप्नोति तद्वत् । एवकारेणापरिहार्यत्व-

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम् ॥ कुम्भकर्णो बभाषेदं वचनं प्रजहास च ॥ १ ॥ दृष्टो दोषो हि योस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये ॥ हितेष्वनभिरक्तेन सोयमासादितस्त्वया ॥ २ ॥ शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः ॥ निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः ॥ ३ ॥ प्रथमं वै महाराज कृत्यमेतदचिन्तितम् ॥ केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः ॥ ४ ॥ यः पश्चात्पूर्वकार्याणि कुर्यादैश्वर्यमास्थितः ॥ पूर्वं चापरकार्याणि न स वेद नयानयौ ॥ ५ ॥ देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत् ॥ क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव ॥ ६ ॥ ॥

मुच्यते ॥ ३ ॥ प्रथममिति ॥ हे महाराज । केवलं वीर्यदर्पेण एतत्कृत्यं सीताहरणरूपं कार्यम् वै । प्रथमं सीताहरणात् पूर्वम् । न चिन्तितम् साध्वसाधु वेति त्वया न विचारितम् । अनुबध्नातीत्यनुबन्धः दोषोत्पादः । दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यात् इत्यमरः ॥४॥ प्रथमं विचार्य पश्चात् कर्म कर्तव्यमिति प्रेक्षावतां कृत्यं, त्वया तु तद्विपरीतं कृतमित्याह—य इति ॥ ऐश्वर्यम् आस्थितः प्राप्तः यः पुमान् पूर्वकार्याणि कार्यारम्भात् पूर्वं कर्तव्यानि मन्त्रणादीनि कुर्यात् । अपरकार्याणि उत्तरकाले विचार्याणि च पूर्वं कुर्यात्। सः नयानयौ नीत्यनीती न वेद ॥५॥ एवं देशकालानुरोधेन कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, तदनुरोधे दोषमाह—देशेति ॥ देशकालविहीनानि क्रियमाणानि । अदेशे अकाले च कृतानि कर्माणि । विपरीतवत् देशकालवैकल्याद्विपरीतकर्माणीव । अप्रयतेषु मन्त्रानध्ययनादिना अपूतेषु अपात्रेषु हवींषीव दुष्यन्ति विफलानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपश्यति ॥ सचिवैः समयं कृत्वा स सभ्ये वर्तते पथि ॥ ७ ॥ यथागमं
च यो राजा समयं विचिकीर्षति॥ बुध्यते सचिवान्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥८॥ धर्ममर्थं च कामं च सर्वा-
न्वा रक्षसां पते ॥ भजेत पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥९॥ त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते ॥
राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम् ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

देशकालानुरोधस्य फलमाह–त्रयाणामिति ॥ सचिवैः मन्त्रिभिः सह । समयं निश्चयरूपम् सिद्धान्तं कृत्वा । समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद इत्यमरः । त्रयाणाम् उत्तममध्यमाधमकर्मणाम् । तत्र आत्मोदयपरज्यानिसंभवसमये क्रियमाणं दण्डोपयोगि यानमुत्तमं कर्म । आत्मपरयोः बलसाम्ये क्रियमाणं संधानं मध्यमं कर्म । परोदयात्मज्यानिसमये क्रियमाणं दानपूर्वसमाश्रयणमधमं कर्म । तेषां पञ्चधा योगम् । कर्मणामारम्भोपायः । पुरुषद्रव्यसंपत् । देशकालविभागः । विनिपातप्रतीकारः । कार्यसिद्धिश्चेत्युक्तैः पञ्चभिर्योगम् । यद्वा त्रयाणाम् उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधानां कर्मणाम् । पञ्चधा योगं देशकालात्मद्रव्यप्रयोजनसंबन्धवशात् पञ्चविधं संबन्धम् । यः पश्यति सः सभ्ये साधौ । सभ्यः सामाजिके साधौ इति रत्नमाला । पथि नीतिमार्गे वर्तते । सम्यङ्नीतिफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ यथागममिति ॥ यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य । यो राजा । समयं कार्यनिर्णयम् । चिकीर्षति । सचिवांश्च बुध्यते सचिवैः सहालोचयतीति यावत् । सुहृदश्चानुपश्यति सुहृद्भिः सह विचारयतीति यावत् । स सभ्ये पथि वर्तत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ धर्ममिति ॥ धर्ममर्थं कामं च प्रत्येकं वा । त्रीणि द्वन्द्वानि वा । धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ वा । सर्वान् वा । कालेषु विहितेषु प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेषु भजेत । अकाले न सेवेतेति भावः । एतदुक्तं भवति । प्रातःकाले धर्मो विहितः, तं तदा सेवेत । मध्याह्ने अर्थो विहितः, तं तदा सेवेत । सायंकाले कामो विहितः, तं तदा सेवेतेति । यद्वा प्रातःकाले स्वकालविहितं धर्मं मध्याह्ने विहितमर्थं च सेवेत। मध्याह्ने स्वकालविहितमर्थं प्रातर्विहितं धर्मं च सेवेत । सायंकाले स्वकालविहितं कामं मध्याह्नविहितमर्थं च सेवेत । अथवा सायंकाले स्वविहितं कामं प्रातर्मध्याह्नयोर्विहितौ धर्मार्थौ च सेवेतेति । केवलकामं सर्वकालेष्वपि सेवमानः पुरुषाधम एवेत्यभिसंधिः ॥ ९ ॥ एवं कर्तव्यमुक्त्वा तदकर्तारं निन्दति–त्रिष्विति ॥

एतेषु पूर्वोक्तेषु त्रिषु भजनेषु धर्मार्थकामेषु वा। यच्छ्रेष्ठं प्रत्येकभजनम् धर्मौ वा। तच्छ्रुत्वा। यो राजा वा राजमात्रो वा राजसदृशो वा। न बुध्यते आचरितुं न जानाति। तस्य बहुश्रुतं शास्त्रश्रवणं व्यर्थम्। अनुष्ठानपर्यवसानाभावादिति भावः। एवं सामान्यरूपया अप्रस्तुतप्रशंसया त्रिवर्गेषु श्रेष्ठं धर्मं परित्यज्य जघन्यं काममेवाश्रितस्य ते शास्त्रश्रवणं समुद्रघोषमात्रमासीदिति प्रस्तुतोऽर्थोऽवगम्यते ॥ १० ॥ अकाले काम इवाकाले विक्रमोपि त्याज्य इत्याह—उपप्रदानमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ काले तत्तदुचितकाले। उपप्रदानं प्रतिपक्षिणः समीपं गत्वा द्रविणादिप्रदानम्। सान्त्वं समीचीनभाषणम्। भेदं मित्रादिवर्गस्य द्वैधीकरणम्। विक्रमं दण्डं च। प्रत्येकं तेषां योगं समवायं च। तौ पूर्वोक्तौ नयानयौ। तेषां निर्वाहप्रकारान् धर्मा-

उपप्रदानं सान्त्वं वा भेदं काले च विक्रमम् ॥ योगं च रक्षसां श्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ॥ ११ ॥ काले धर्मार्थकामान् यः संमन्त्र्य सचिवैः सह ॥ निषेवेतात्मवान् लोके न स व्यसनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥ हितानुबन्धमालोच्य कार्याकार्यमिहात्मनः ॥ राजा सहार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः स हि जीवति ॥ १३ ॥ अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषाः पशुबुद्धयः ॥ प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रेष्वभ्यन्तरीकृताः ॥ १४ ॥ ॥

र्थकामांश्च सचिवैः संमन्त्र्य। काले पूर्वोक्तकाले। आत्मवान् वशीकृतमनस्कः। यो निषेवेत स लोके व्यसनं नाप्नुयात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ हितेति ॥ अत्र कार्यमित्यध्याहारः। निषेवेतेत्यनुषङ्गः। यो राजा अर्थतत्त्वज्ञैः सचिवैः सह। हितानुबन्धं हितोदर्कम्। आत्मनः कार्याकार्यं कर्तव्याकर्तव्यम्। आलोच्य निश्चित्य। कार्यमेव निषेवेत सः इह लोके जीवतीत्यर्थः। हीत्यनेनायमर्थो लोकप्रसिद्ध इत्यवगम्यते। हितानुबन्धकार्याकार्यानालोचनात्त्वेदं व्यसनमापन्नमिति भावः ॥ १३ ॥ एवं सामान्येन राजानमधिक्षिप्य मन्त्रिणोप्यधिक्षिपति—अनभिज्ञायेति ॥ शास्त्रार्थान् नीतिशास्त्रार्थान्। अनभिज्ञाय गुरुमुखादश्रुत्वा। वेषेण पुरुषाः पशुबुद्धयः आहारनिद्रादिमात्राभिज्ञाः। भ्रान्तेन राज्ञा। मन्त्रेषु राजकार्यविचारेषु। अभ्यन्तरीकृता मन्त्रयितृत्वेन वृताः सन्तः। प्रागल्भ्यात् ऊहापोहौ विना केवलधाष्ट्यात्। वक्तुमिच्छन्ति। नतु सम्यक् संगतं निश्चित्य वदन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥

अशास्त्रविदुषां तेषां न कार्यमहितं वचः ॥ अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥ अहितं च हिताकारं धाष्टर्याज्जल्पन्ति ये नराः ॥ अवेक्ष्य मन्त्रबाह्यास्ते कर्तव्या कृत्यदूषणाः ॥ १६ ॥ विनाशयन्तो भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ॥ विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ १७ ॥ तान् भर्ता मित्रसंकाशानमित्रान्मन्त्रनिर्णये ॥ व्यवहारेण जानीयात्सचिवानुपसंहितान् ॥ १८ ॥ चपलस्येह कृत्यानि सहसानुप्रधावतः ॥ छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः ॥ १९ ॥ ॥

अशास्त्रेति ॥ शास्त्रानभिज्ञानां तेषां मन्त्रिणाम् । अहितं वचः अर्थशास्त्रानभिज्ञानाम् अथापि विपुलां श्रियमिच्छतां राज्ञां न कार्यम् । राजभिस्तदुक्तप्रकारो नानुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १५ ॥ न केवलं तद्वचनाश्रवणं, मन्त्रेषु बहिष्कार्याश्च त इत्याह—अहितमिति ॥ वस्तुतः अहितं हिताकारं हितमिवापाततः प्रतीयमानमर्थम् । धाष्टर्यात् शास्त्रज्ञानं विना केवलप्रागल्भ्यात् । ये जल्पन्ति अक्रमेण वदन्ति । कृत्यदूषणाः कार्यदूषकास्ते । अवेक्ष्य पूर्वमेव परीक्ष्य । मन्त्रबाह्याः मन्त्रबहिर्भूताः कर्तव्याः ॥ १६ ॥ न केवलमहितवचनं, विपरीतं च कुर्वन्तीत्याह—विनाशयन्त इत्यादि ॥ मन्त्रिणः दुर्मन्त्रिणः । बुधैः उपायज्ञैः । शत्रुभिः सहिताः प्रेरिताः । विनाशयन्तः विनाशार्थम् । इह प्रयोजनविषये । विपरीतानि विपरीतफलकानि कृत्यानि । भर्तारं कारयन्ति ॥ १७ ॥ दुर्मन्त्रित्वनिर्णयोपायमाह—तानिति ॥ उपसंहितानुपजापितान् उत्कोचप्रदानादिना शत्रुभिर्भेदं प्रापितान् । मित्रसंकाशान् मित्रवद्भावयतः कार्यतोऽमित्रान् सचिवान् । व्यवहारेण व्यामिश्रभाषणेन । जानीयात् ॥ १८ ॥ स्वयमसमर्था विपरीतबुद्धयो मन्त्रिणः किं करिष्यन्तीत्यत्राह—चपलस्येति ॥ इह प्रस्तुते कार्ये विषये । कृत्यानि उपसंहितमन्त्रिप्रेरितानि कार्याणि । सहसा अचिरेण । अनुप्रधावतः दुर्मन्त्रिषु मन्त्रित्वमनुसरतः । चपलस्य झटिति कार्ये प्रवर्तमानस्य राज्ञः । छिद्रं रन्ध्रम् । अन्ये शत्रवः । क्षिप्रं प्रपद्यन्ते स्वीकुर्वन्ति । कथमिव । द्विजाः पक्षिणः । दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः । क्रौञ्चस्य स्कन्दशक्तिविदारितस्य क्रौञ्चाख्यपर्वतस्य खमिव । पण्डिताः शत्रवः उत्कोचप्रदानादिना वशीकृतैर्मन्त्रिभिः कुत्रचिच्चापलकार्ये राजानं प्रापय्य तदेव रन्ध्रमासाद्य अन्तः प्रविशन्तीति भावः ॥ १९ ॥ ॥

एवं कपटवृत्तेः शत्रोः स्वरूपापरिज्ञाने राजा विपद्यत इत्याह–यो हीति ॥ यो हि राजा । शत्रुं वञ्चनपरम् । अविज्ञाय मन्त्रव्यवहारादिना अविज्ञाय । आत्मानं च नाभिरक्षति दुर्मन्त्रिनिरासादिना नात्मानं प्रकृतौ स्थापयति । सोऽर्थानवाप्नोति । स्थानात् राजासनात् । व्यवरोप्यते प्रच्याव्यते । इयता ग्रन्थेन तव कामव्यसनात् कुमन्त्रिवचनाच्चेयमापदिति दर्शितम् ॥ २० ॥ २१ ॥ तत्त्विति ॥ क्रुद्धः सन् भ्रुकुटिं उर्ध्वीकृतभ्रुवं चक्रे । एनमभाषत चेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ मान्य इति ॥ हे कुम्भकर्ण । त्वं मान्यः बहुमानार्हः । आचार्यः आचारप्रवर्तकः गुरुरिव मां मान्यमाचार्यं गुरुम् । अनुशाससि शिक्षसे । आर्षः शप् । वैपरीत्यमेवाचरसीत्यर्थः । एवं वचनं तवायुक्तमिति भावः । अफलं चेदं वचनमित्याह–किमेवमिति । एवम् उक्तप्रकारेण । वाक्छ्रमं

योहि शत्रुमभिज्ञाय नात्मानमभिरक्षति ॥ अवाप्नोति हि सोनर्थान्स्थानाच्च व्यवरोप्यते ॥ २० ॥ यदुक्तमिह ते पूर्वं क्रियतामनुजेन च ॥ तदेव नो हितं कार्यं यदिच्छसि च तत्कुरु ॥ २१ ॥ तत्तु श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितम् ॥ भ्रुकुटिं चैव संचक्रे क्रुद्धश्चैनमभाषत ॥ २२ ॥ मान्यो गुरुरिवाचार्यः किं मां त्वमनुशाससि ॥ किमेवं वाक्छ्रमं कृत्वा काले युक्तं विधीयताम् ॥ २३ ॥ विश्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्याश्रयेण वा ॥ नाभिपन्नमिदानीं यद्व्यर्थास्तस्य पुनः कथाः ॥ २४ ॥ अस्मिन् काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विधीयताम् ॥ गतं तु नानुशोचन्ति गतं तु गतमेव हि ॥ २५ ॥ ममापनयजं दोषं विक्रमेण समीकुरु ॥ यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वावगच्छसि ॥ यदि वा कार्यमेतत्ते हृदि कार्यतमं मतम् ॥ २६ ॥

कृत्वा । प्रयासैकफलां वाचमुक्त्वेत्यर्थः । किं फलम् । किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । नीतिकालस्यातीतत्वादिति भावः । काले नयमार्गातीतकाले । यद्युक्तं पराक्रमरूपम् तत् विधीयतां क्रियताम् ॥ २३ ॥ पूर्वमनालोच्य कृतस्य निमित्तमाह–विभ्रमादिति ॥ विभ्रमात् अनीतौ नीतिबुद्ध्या । चित्तमोहात् ज्ञानानुदयात् । बलवीर्याश्रयेण बलवीर्ययोराश्रयणेन । गर्वैणेति यावत् । यत्कार्यं नाभिपन्नं न कृतम् । तस्य पुनः कथाः पुनः पुनः कथनानि । इदानीमतीतकाले व्यर्थाः ॥ २४ ॥ अस्मिन्निति ॥ इदानीं सद्यः । गतं तु गतमेव । न तत्पुनरायास्यतीति भावः ॥ २५ ॥ ममेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ दोषं वैषम्यम् । शत्रुभिराक्रमणमिति यावत् । समीकुरु समतया कुरु । वैषम्यसमता नाम वैषम्यनाश एव । खलु

वाक्यालङ्कारे । मे मयि यदि स्नेहोऽस्ति स्वकीयं विक्रमं यदि वा अवगच्छसि । स्वपराक्रममज्ञात्वैव नीत्युपन्यासस्त्वया कृत इति भावः । एतत् युद्धरूपं कार्यं ते हृदि कार्यतमम् अवश्यकर्तव्यम् । मतम् इष्टम् । अवश्यकर्तव्यत्वेन मन्यसे चेदित्यर्थः । तदा समीकुर्वित्यन्वयः ॥ २६ ॥ इदानीं साहाय्याकरणे तव बन्धुत्वमेव भज्येतेति सदृष्टान्तमाह–स इति ॥ विपन्नार्थं विपन्नः शङ्कितापायः अर्थः प्रयोजनं यस्य तम् । दीनं मलिनमनस्कम् पुरुषम् । यः सुहृत् अभ्यवपद्यते अभितः प्राप्नोति । सदा सन्निधत्त इत्यर्थः । स एव सुहृत् । यो बन्धुः अपनीतेषु विषमितनीतिषु पुरुषेषु साहाय्यायोपकल्पते साहाय्याय प्रभवति स एव बन्धुः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् ॥ २७ ॥ तमिति ॥ धीरदारुणम् । यदि वा कार्यमित्युक्त्या धीरम् सुहृ-

स सुहृद्यो विपन्नार्थं दीनमभ्यवपद्यते ॥ स बन्धुर्योऽपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७ ॥ तमथैवं ब्रुवाणं तु वचनं
धीरदारुणम् ॥ रुष्टोयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८ ॥ अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितेन्द्रियम् ॥
कुम्भकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसान्त्वयन् ॥ २९ ॥ अलं राक्षसराजेन्द्र संतापमुपपद्य ते ॥ रोषं च संपरित्यज्य
स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥३०॥ नैतन्मनसि कर्तव्यं मयि जीवति पार्थिव ॥ तमहं नाशयिष्यामि यत्कृते परितप्यसे ॥
॥ ३१ ॥ अवश्यं तु हितं वाच्यं सर्वावस्थं मया तव ॥ बन्धुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ॥ ३२ ॥ ॥

दित्याद्युक्त्या दारुणं निष्ठुरम् । रुष्टोयमिति विज्ञाय । भ्रुकुटिबन्धनेनानुमायेत्यर्थः ॥ २८ ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयन्नाह–अतीवेति ॥ अतीव क्षुभितेन्द्रियमित्यनेन रुष्टपदं व्याख्यातम् । परिसान्त्वयन्नित्यनेन श्लक्ष्णपदम् ॥ २९ ॥ अलमिति ॥ ते त्वया संतापम् उपपद्य प्राप्य अलम् । संतापो न कर्तव्य इत्यर्थः । "अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा" इति क्त्वाप्रत्ययः । स्वस्थो भव । स्वर्गस्थो भवेत्यर्थान्तरम् ॥३०॥ नैतदिति ॥ नैतन्मनसि कर्तव्यम् विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वेत्युक्तं मनसि न कर्तव्यमित्यर्थः । यत्कृते यस्य रामस्य कृते । अर्थान्तरं तु मयि जीवति सति एतन्मनसि न कर्तव्यम् । यद्यहं जीविष्यामि तदा एवं न कर्तव्यम् । अहमेव न जीविष्यामीत्यर्थः । यत्कृते यस्य मम कृते । परितप्यसे अयं सुखेन जीवन् मत्कार्यं न करोतीति परितप्तोसि । तं मां रामेण नाशयिष्यामीति ॥३१॥ तर्हि किमर्थमेवमुक्तमित्यत्राह–अवश्यमित्यादि ॥ बन्धुभावात् सामान्यस्नेहात् विशेषतो भ्रातृस्नेहाच्च ।

सर्वावस्थम् रोषहर्षादिसर्वावस्थावस्थितमित्यर्थः । अवश्यं वाच्यं ते हितं मयाभिहितम् ॥ ३२ ॥ सदृशमिति ॥ अस्मिन् काले आपत्काले । स्निग्धेन बन्धुना
यत्कर्तुं सदृशं युक्तम् । तादृशं कदनं मया क्रियमाणं पश्य । अत्र शत्रुकर्तृकं कदनमित्यर्थान्तरम् ॥ ३३ ॥ अद्येति ॥ अर्थान्तरम् । हे परज्येष्ठ, मया सह
समरमूर्धनि हते भग्नेसति रामे रामनिमित्तम् द्रवन्तीम् आगच्छन्तीम् वाहिनीं पश्येति ॥ ३४ ॥ अद्य रामस्येति ॥ अर्थान्तरम् । मया सह रामस्य
रणाद्धेतोः आनीतं दूरे क्षिप्तम् । शिरः मच्छिरः । दृष्ट्वा सुखी भव । तदानीं मयि रोषत्यागादिति भावः । सीता दुःखिता भवतु । सर्वलोकमातृत्वादिति भावः

सदृशं यत्तु कालेस्मिन् कर्तुं स्निग्धेन बन्धुना ॥ शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३ ॥
अद्य पश्य महाबाहो मया समरमूर्धनि ॥ हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं परवाहिनीम् ॥ ३४ ॥ अद्य
रामस्य तद्दृष्ट्वा मयानीतं रणाच्छिरः ॥ सुखी भव महाबाहो सीता भवतु दुःखिता ॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य
पश्यन्तु निधनं सुमहत्प्रियम् ॥ लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः ॥ ३६ ॥ अद्य शोकपरीतानां
स्वबन्धुवधकारणात् ॥ शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यास्रप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥ अद्य पर्वतसंकाशं ससूर्य-
मिव तोयदम् ॥ विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगोत्तमम् ॥ ३८ ॥ कथं त्वं राक्षसैरेभिर्मया च परि-
रक्षितः ॥ जिघांसुभिर्दाशरथिं वध्यसे त्वमिहानघ ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३५ ॥ अद्य रामस्य पश्यन्त्विति ॥ अर्थान्तरम् । रामस्येति कर्तरि षष्ठी । रामकर्तृकं मन्निधनम् ये निहतबान्धवाः ते राक्षसाः पश्यन्तु । न दुःखं पञ्चभिः
सह इति न्यायादिति भावः । उत्तरश्लोकेप्येवमेव योजना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अद्येति ॥ ससूर्यमिव तोयदमिति । रुधिराक्ततया ससूर्यप्रकाशं मेघमिव
स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ कथमिति ॥ ससैन्यं दाशरथिं जिघांसुभिः एभिः राक्षसैः मया च परिरक्षितस्त्वं कथं रामेण वध्यस इति योजना । अर्थान्तरम् ।
जिघांसुभिः हननेच्छामात्रवद्भिः । पराक्रमासमर्थैरित्यर्थः । कथं परिरक्षितः । प्रत्युत वध्यस इति । अत्र बिभीषणः क्व गत इति कुम्भकर्णस्य प्रश्नः
मया धिक्कृतो गत इति रावणस्योत्तरं च क्वचित् कोशे दृश्यते तत्पूर्वापरविरुद्धम् ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

अथेति ॥ अत्र अथशब्दः प्रक्रमान्तरे । मयि हते सति हि पश्चात्त्वां रामो हन्ति हनिष्यति । अहं च आत्मनि स्वस्मिन् संतापं शत्रुपरिभवजं न कदाचिदपि गच्छेयम् । न केनचिद्धन्तुं शक्य इत्यर्थः । अतः कुतस्ते भयमिति भावः । अर्थान्तरम् । अहमात्मनि विषये संतापम् न गच्छेयं न गच्छामि । "व्यत्ययो बहुलम्" इति लकारव्यत्ययः । मन्निधनं नानुशोचामीत्यर्थः । किं तु मयि हते सति । अथ राघवस्त्वां हन्ति हनिष्यतीति

अथ पूर्वं हते तेन मयि त्वां हन्ति राघवः ॥ नाहमात्मनि संतापं गच्छेयं राक्षसाधिप ॥ ४० ॥ कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परंतप ॥ न परः प्रेषणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ॥ ४१ ॥ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबल ॥४२॥ यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ ॥ तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि ॥ ४३ ॥ गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाच्च पुरंदरः ॥ ४४ ॥ अथ वा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्नतस्तरसा रिपून् ॥ न मे प्रतिमुखे स्थातुं कश्चिच्छक्तो जिजीविषुः ॥ ४५ ॥ नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितैः शरैः ॥ हस्ताभ्यामेव संरब्धो हनिष्याम्यपि वज्रिणम् ॥ ४६ ॥ यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोद्य सहिष्यते ॥ ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य तु ॥४७॥ चिन्तया बाध्यसे राजन् किमर्थं मयि तिष्ठति ॥ सोहं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः ॥ ४८ ॥ मुञ्च रामाद्भयं राजन्हनिष्यामीह संयुगे ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलम् ॥ हनुमन्तं च रक्षोघ्नं लङ्का येन प्रदीपिता ॥ ४९ ॥ हरींश्चापि हनिष्यामि संयुगे समवस्थितान् ॥ असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५० ॥

संतापं गच्छामीति ॥ ४० ॥ काममिति ॥ इदानीमपि इदानीमेव युद्धाय व्यादिश । ते त्वया परः अन्यः न प्रेषणीयः ॥ ४१ ॥ अहमित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ४२ ॥ उक्तं विवृणोति—यदीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अथ वेति ॥ मृद्नतः प्रहरतः । प्रतिमुखे अग्रे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यदीति ॥ रामः प्रथमं मे मुष्टिप्रप्रहारमेव न सहिष्यते । कुतो मां प्रहरिष्यतीति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यदीति ॥ राघवो मुष्टिवेगं यदि सहिष्यति ततः राघवस्य बाणौघाः मे रुधिरं पास्यन्ति । राघवो मुष्टिवेगं न सहिष्यत इति भावः ॥ ४७ ॥ चिन्तयेति ॥ उद्यतः अस्मीति शेषः ॥ ४८ ॥ मुञ्चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥

अर्थान्तरम् । रामात् भयम् अस्तीति शेषः । हनिष्यामीत्येतन्मुञ्चेति । दातुं खण्डितुमित्यर्थान्तरम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ यदि चेत्यर्धम् ॥ इन्द्रात् स्वयंभुवश्च भयं यद्यस्ति तदपि मोर्चायष्यामीत्युपस्कार्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ नन्विति ॥ त्रिदिवं त्रिलोकी । आहारस्य न पूर्यते आहाराय न पूर्यते । न पर्याप्तमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ वधेनेति ॥ सुखार्हम् उत्तरोत्तरसुखावहम् । ते वधेन दाशरथेः सुखावहमित्यर्थान्तरम् ॥ ५६ ॥

यदि चेन्द्राद्भयं राजन् यदि वापि स्वयंभुवः ॥ ५१ ॥ अपि देवाः शयिष्यन्ते क्रुद्धे मयि महीतले ॥ यमं च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् ॥ आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५२ ॥ शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ५३ ॥ दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य विक्रमम् ॥ अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः ॥ ५४ ॥ नन्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारस्य न पूर्यते ॥ ५५ ॥ वधेन ते दाशरथेः सुखार्हं सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि ॥ निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ॥ ५६ ॥ रमस्व कामं पिब चाग्र्यवारुणीं कुरुष्व कृत्यानि विनीयतां ज्वरः ॥ मयाद्य रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥ ॥

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः ॥ कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः ॥ १ ॥ ॥

रमस्वेति ॥ मया निमित्तेन रमस्वेत्यादौ काकुः । इयमक्षयमिति च्छेदः । रामे विषये गमिता इयं सीता चिराय वशगा भविष्यतीत्यर्थान्तरम् ॥ ५७ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥
अथ मन्त्रिकृतानयमसहमानो महोदरः कुम्भकर्णं निर्भर्त्सयति–तदुक्तमित्यादिना ॥ उक्तं सूचनं विना कण्ठरवेण दर्शितम् । अतिकायस्य महाशरीरस्य । प्रतिवचनानर्हत्वद्योतनाय विशेषणानि ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

मन्त्रिभिः सह विचार्यैव रावणेनाकार्यं कृतम् । अहमसहाय एव रामादिभिर्योत्स्यामीति यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदुभयं दूषयितुमाह—कुम्भकर्णेत्यादिना ॥ कुले जातोपि प्राकृतदर्शनः क्षुद्रबुद्धिः । केवलं धृष्टः न तु शास्त्रज्ञ इत्यर्थः । अवलिप्तः गर्वितः । त्वं सर्वत्र कार्ये । कृत्यं मन्त्ररूपम् । तद्वेदितुं न शक्नोषि ॥ २ ॥ केवलं वीर्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः, न स वेद नयानयावित्यादिना रावणोद्देशेन कुम्भकर्णोक्तं दूषयति—न हीत्यादिना ॥ राजा नयानयौ न जानीत इति न । जानीत एवेत्यर्थः । किशोरः बालः तस्य भावः कैशोरकं तस्मात् बाल्यात् । केवलं धृष्टः न तु शास्त्रज्ञानेनेति भावः ॥ ३ ॥ स्थानमिति ॥ देशकालविभागवित् विविक्तादिमन्त्रोचिततद्भिन्नयोः देशयोः तथा मन्त्रोचितानुचितयोश्च कालयोर्विभागं वेत्तीति तथोक्तः । राक्षसर्षभः रावणः । आत्मनः शत्रूणां च वृद्धिं हानिं स्थानं समतां च बुध्यते । रावणो देशकालविभागाद्यनभिज्ञ इति त्वयोक्तं न युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥ लोके कापुरुषेणापि यत् कर्तुमनर्हं तादृशं कर्म विवेकी रावणः कथं कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—यत्त्विति ॥ बलवता केवलशौर्यावल-

कुम्भकर्ण कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः ॥ अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम् ॥२॥ न हि राजा न जानीते कुम्भकर्ण नयानयौ ॥ त्वं तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ॥३॥ स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविभागवित् ॥ आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राक्षसर्षभः ॥ ४ ॥ यत्त्वशक्यं बलवता कर्तुं प्राकृतबुद्धिना ॥ अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं बुधः ॥५॥ यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान् ॥ अनुबोद्धुं स्वभावे तान्नहि लक्षणमस्ति ते ॥ ६ ॥

म्बिना प्राकृतबुद्धिना यत् कर्तुं शक्यं तादृशं कर्म बुधः कः कुर्यात् न कोपि कुर्यात् । किमुत रावण इति भावः ॥ ५ ॥ धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चित्य, शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मण इत्यादिना सीताहरणरूपात् पापात्तवायमनर्थः प्राप्त इति यदुक्तं कुम्भकर्णेन तदपि धर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावान्न संगच्छत इति प्रतिपादयितुमाह—यांस्त्वित्यादिना ॥ पृथगाश्रयान् पृथक्कारणान् भिन्नफलान् । धर्मार्थकामान् ब्रवीषि । तान् स्वभावे अनुबोद्धुं स्वरूपतो ज्ञातुम् । लक्षणं लक्ष्यतेनेनेति लक्षणं प्रमाणम् । तव नास्तीत्यर्थः । सुखफलदयागादिधर्मानुष्ठानदशायां तात्कालिकशरीरायासजनितदुःखदर्शनात् दुःखजनकपरद्रव्यापहरणाद्यधर्माचरणसमये तात्कालिकसुखदर्शनाच्च । अर्थकामयोरप्येवं दर्शनाच्च । कर्मणामनियतफलकत्वान्नियतफलकत्वे न किंचित् प्रमाणमुपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजकम् ॥ श्रेयः पापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७ ॥ निःश्रे-
यसफलावेव धर्मार्थावितरावपि ॥ अधर्मानर्थयोः प्राप्तिः फलं च प्रत्यवायिकम् ॥ ८ ॥ ऐहलौकिकपार-
त्रं कर्म पुंभिर्निषेव्यते ॥ कर्माण्यपि तु कल्याणि लभते काममास्थितः ॥ ९ ॥ तत्र क्लृप्तमिदं राज्ञा हृदि
कार्यं मतं च नः ॥ शत्रौ हि साहसं यत्स्यात् किमिवात्रापनीयताम् ॥ १० ॥ एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः
कथितस्त्वया ॥ तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११ ॥

तदेव प्रदर्शयति—कर्म चेत्यादिना ॥ सर्वेषां कारणानां स्वर्गनरकरूपाणां फलानां कर्मैव प्रयोजकं साधकम् । जात्येकवचनम् । किं तु अत्र कर्मजाते पापीयसामपि कर्मणां श्रेयः फलं भवति ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति—निःश्रेयसेति ॥ धर्मार्थौ धर्मार्थसाधनभूते कर्मणी । इतरौ अधर्मानर्थसाधनभूते कर्मणी च । निःश्रेयसफलौ एतानि चतुर्विधानि निःश्रेयसकराण्येव । किं तु कदाचिदधर्मानर्थयोः प्रत्यवायिकम् । अश्रेय इति यावत् । प्रत्यवायोस्मिन् कारणतयास्तीति प्रत्यवायिकम् । "अत इनिठनौ" इति ठन् । प्राप्यत इति प्राप्तिः फलम् । कर्मणि क्तिन्प्रत्ययः । एतेनाधर्मानर्थयोः श्रेयस्तदितरच्चोभयं फलं भवतीत्युक्तम् ॥८॥ एवं धर्माधर्मयोरव्यवस्थितफलत्वमुक्त्वा कामस्यापि तदाह—ऐहलौकिकेति ॥ ऐहलौकिकं इहलोकोपयोगि । पारत्रं परलोकोपयोगि च कर्म पुंभिर्निषेव्यते । तत्फलं चानुभूयते । तथैव काममास्थितः यथेच्छाचारोपि कल्याणि कर्माणि कल्याणानि कर्मफलानि लभते । अतो विहितमेव शुभप्रदम्, निषिद्धं तु तथा न भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥९॥ धर्मादीनां फलनियमो नास्ति, सर्वं सर्वस्य फलमित्यस्मिन् पक्षे स्थित्वा रावणेन सीताहरणं कृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह—तत्र क्लृप्तमिति ॥ तत्र राज्ञा कामसेव्यपि सुखानि लभत इति मते स्थितेन राज्ञा । इदं कार्यं सीताहरणरूपं कार्यम् । हृदि क्लृप्तं हृदि चिन्तितम् । नः अस्माकमपि । मतं संमतम् । शत्रौ शत्रुविषये यत् साहसं स्यात् । अत्र अस्मिन् साहसकर्मणि किमिवापनीयते । न किंचित् क्रियते इत्यर्थः ॥१०॥ एवं रावणस्याविमृश्यकारित्वपक्षं प्रतिक्षिप्य कुम्भकर्णस्यैकस्यैवाभियानपक्षं निरस्यति—एकस्येत्यादिना ॥ एकस्यासहायस्य । अभियाने युद्धाय निर्गमे । यो हेतुः बलपराक्रमरूपः । त्वयापकृतः प्रस्तावितः । तत्रापीत्यपिशब्देन पूर्वं निराकृतः पक्षः समुच्चीयते । यदनुपपन्नं अयुक्तम् । असाधु अहितं च । तद्वक्ष्यामि ॥ ११ ॥ ॥ ॥

अनुपपत्तिमुपपादयति—येनेति ॥ १२ ॥ असाधुत्वं दर्शयति—ये पुरेति ॥ तान् तज्जातीयानित्यर्थः ॥ १३ ॥ तमिति ॥ संक्रुद्धं सिंहमिव संक्रुद्धसिंहसदृशम् । तमबुध्य अबुध्वा । सुप्तं सर्पमिव प्रबोधयितुमिच्छसीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ज्वलन्तमिति ॥ असह्यं सोढुमशक्यम् । अपरिहार्यपराक्रममित्यर्थः । आसादयितुमासादितुम् ॥१५॥ संशयस्थमिति ॥ यत्र शत्रोः प्रतिसमासने प्रतिमुखस्थितौ इदं सर्वं बलं संशयस्थं भवति । तत्र एकस्य तव गमनं न रोचते ॥ १६ ॥ हीनार्थ इति ॥ हीनार्थः हीयमानबलः । कः पुमान् जीवितत्यागे विषये । निश्चित्य निश्चयं कृत्वा । समृद्धार्थं वर्धमानबलं रिपुम् प्राकृतं

येन पूर्वं जनस्थाने बहवोतिबलाहताः ॥ राक्षसा राघवं तं त्वं कथमेको जयिष्यसि ॥१२॥ ये पुरा निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः ॥ राक्षसांस्तान्पुरे सर्वान् भीतानद्यापि पश्यसि ॥ १३ ॥ तं सिंहमिव संक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम् ॥ सर्पं सुप्तमिवाबुध्य प्रबोधयितुमिच्छसि ॥१४॥ ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम्॥ कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥ संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने ॥ एकस्य गमनं तत्र न हि मे रोचते भृशम् ॥१६॥ हीनार्थः सुसमृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा ॥ निश्चित्य जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥१७॥ यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम ॥ कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तु संरब्धः कुम्भकर्णं महोदरः ॥ उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९॥ लब्ध्वा पुनस्त्वं वैदेहीं किमर्थं संप्रजल्पसि ॥ यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २० ॥ दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः ॥ रुचिरश्चेत्स्वया बुद्ध्या राक्षसेश्वर तं शृणु ॥ २१ ॥

यथा क्षुद्रपुरुषमिव । वशमानेतुमिच्छतीत्यन्वयः । जीवितत्यागे निश्चयोस्ति चेत्तं प्रति युद्धाय याहीत्यर्थः ॥ १७ ॥ यस्येति ॥ यस्य मनुष्येषु सदृशो नास्ति । किं तु देवयोः इन्द्रविवस्वतोः इन्द्रसूर्ययोस्तुल्येन तेन रामेणेति शेषः । योद्धुं कथमासंशसे । वक्तुमेव न शक्यं किमुत कर्तुमिति शेषः ॥१८॥ ॥१९॥ लब्ध्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ संप्रजल्पसि बहुविधं भाषसे । अद्येति शेषः । यदीच्छसि । वक्ष्यमाणोपायमिति शेषः । तदा तदैव । मे मया । उपस्थानं स्वयमेव समीपागमनम् । रुचिरः प्रियः । स्वया बुद्ध्या शृणु । न तु परबुद्धिमनुसरेत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥

॥ २२ ॥ तत इति ॥ उपायैः सीताहरणोपायैः । कृत्यं साध्यम् नास्ति । सिद्धे साधनायोगादिति भावः ॥ २३ ॥ अथेति ॥ अथ जीवति यदि जीवतीत्यर्थः । ततः तदा समीक्षितमालोचितम् यत् तत् अभिपत्स्यामः । करिष्याम इति यावत् ॥ २४ ॥ तत् किमित्यत्राह—वयमित्यादि ॥ वयं बाणैः स्वतनुं विदार्य रामेण विदारितां कारयित्वा । रुधिरेण समुक्षिताः रामनामाङ्कितैः शरैः सह युद्धादिहैष्याम इति योजना । इदं च रामयुद्धं कृतमिति सीतासमाश्वासाय ॥ २५ ॥ भक्षित इति ॥ ततः आगमनानन्तरम् । रामो लक्ष्मणश्च रिपुः निःशेषं भक्षित इति तव पादौ ग्रहीष्यामः । त्वं संतोषातिशयव्यञ्जनार्थम् नः कामं प्रपूरय । अभीष्टं पारितोषिकं देहीत्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति ॥ गजस्कन्धेन गजस्कन्धगतपुरुषेण ॥ २७ ॥ प्रीत इति ॥ नामेत्यलीके । परिवारान् दासदासीः गजाश्वादीन् परिच्छदान् वा । स्याज्जङ्गमे परीवार इत्यमरः । कामान् काम्यमानानभीष्टान् । वसु सुवर्णम् ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ कौलीने लोकवादे । स्यात्कौलीनं लोकवाद इत्यमरः । कौलीनमेव विशदयति—भक्षित इति ।

अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दनः ॥ पञ्च रामवधायैते निर्यान्त्वित्यवघोषय ॥ २२ ॥ ततो गत्वा वयं
युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः ॥ जेष्यामो यदि ते शत्रून्नोपायैः कृत्यमस्ति नः ॥२३॥ अथ जीवति नः शत्रुर्वयं च
कृतसंयुगाः ॥ ततस्तदभिपत्स्यामो मनसा यत्समीक्षितम् ॥ २४ ॥ वयं युद्धादिहैष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः ॥ विदार्य
स्वतनुं बाणै रामनामाङ्कितैः शितैः ॥ २५ ॥ भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ॥ तव पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं
नः कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥ ततोवघोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव ॥ हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥
॥ २७ ॥ प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिंदम ॥ भोगांश्च परिवारांश्च कामांश्च वसु दापय ॥ २८ ॥
ततो माल्यानि वासांसि वीराणामनुलेपनम् ॥ पेयं च बहु योधेभ्यः स्वयं च मुदितः पिब ॥ २९ ॥ ततोस्मिन्
बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते ॥ भक्षितः ससुहृद्रामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३० ॥ प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं
सीतां रहसि सान्त्वय ॥ धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ॥ ३१ ॥ ॥

प्रविश्य । समीपं गत्वेत्यर्थः । आश्वास्य रामात्ययजं शोकं निवार्य । सान्त्वय मयि प्रीतिं कुर्वित्येवं सान्त्ववादं कथयेत्यर्थः । धनैः सुवर्णैः ॥३०॥३१॥ अनयेति ॥ उपधया कपटोपायेन । भयशोकानुबन्धया संपादितसीताभयशोकेनेत्यर्थः । अकामा पूर्वं त्वदनभिलाषिणी ॥ ३२ ॥ रञ्जनीयमिति ॥ स्त्रीलघुत्वात् स्त्रीचापलात् ॥ ३३ ॥ सेति ॥ त्वय्यधीनं त्वयि विषये अधीनं परतन्त्रम् उपगमिष्यति । त्वामिति शेषः ॥ ३४ ॥ उक्तमर्थं निगमयति–एतदिति ॥ एतत् मम दर्शनेन बुद्धया । सुनीतं निर्णीतम् । रामं दृष्ट्वा स्थितस्य तव अनर्थो भवेत् । मोत्सुको भूः मारणोत्सुको भूः । अयुद्धेन यु-

अनयोपधया राजन् भयशोकानुबन्धया ॥ अकामा त्वद्वशं सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२ ॥ रञ्जनीयं हि
भर्तारं विनष्टमवगम्य सा ॥ नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३ ॥ सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकर्षिता
॥ त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथोपगमिष्यति ॥ ३४ ॥ एतत्सुनीतं मम दर्शनेन रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः
॥ इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुको भूर्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः ॥ ३५ ॥ अदृष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो रिपूनयुद्धेन
जयन्नराधिपः ॥ यशश्च पुण्यं च महन्महीपते श्रियं च कीर्तिं च चिरं समश्नुते ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे
चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम् ॥ अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः ॥ १ ॥ ॥

द्धव्यतिरिक्तासनबलेन । प्रसज्य प्रतिषेधेपि समासस्येष्टत्वात् साधुः ॥ ३५ ॥ तदेवायुद्धं स्तौति–अदृष्टेति ॥ अदृष्टसैन्यः अदृष्टशत्रुसैन्यः । अत एवानवाप्तसंशयः अप्राप्तप्राणसंदेहः । अयुद्धेन जयन् युद्धव्यतिरिक्तोपायेन जयन्नित्यर्थः । महत् पुण्यं पुण्यफलं सुखम् । श्रियं श्रीमत्प्रियालाभेन जनितां संपदम् । कीर्तिं प्रसादम् । विस्तारं वा । कीर्तिः प्रसादे यशसि कर्दमे विस्तृतावपि इति रत्नमाला । महीपते इति संबोधनम् । सीतानुरागाभावेन नैराश्याद्रामः स्वयं विनश्यतीति महोदरहृदयम् ॥३६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा॰रत्नकिरीटाख्याने युद्धका॰चतुःषष्टितमः सर्गः ॥६४॥
अथ युद्धाय कुम्भकर्णनिर्याणं पञ्चषष्टितमे–स तथोक्तस्त्वित्यादि ॥ निर्भर्त्स्य गर्जन्तीत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः ॥ १ ॥ ॥

सोहमिति ॥ प्रमार्जामि । निवर्तयिष्यामीत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रयोगः ॥२ ॥ गर्जन्तीति ॥ वृथा कर्मणा विना । मया तु कर्मणा संपाद्यमानं गर्जितं पश्य । गर्जितानुसारेण कर्म करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥ न मर्षयतीति ॥ शूराः परकृतामवमानोक्तिम् । न मर्षयति न मर्षयन्ति । न सहन्ते । आत्मना स्वयम् आत्मानं न संभावयति न संभावयन्ति.न बहुमन्यन्ते । उभयत्रापि व्यत्ययेनैकवचनम् । किं तु अदर्शयित्वा अप्रकाश्य । आत्मपौरुषमनुक्त्वेत्यर्थः । दुष्करमपि कर्म कुर्वन्ति॥४॥विक्लवानामिति ॥ अत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी । सादितमिति भावे निष्ठा । विक्लवेभ्यः कातरेभ्यः। अबुद्धिभ्यः पण्डि

सोहं तव भयं घोरं वधात्तस्य दुरात्मनः ॥ रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखी भव ॥ २ ॥ गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ॥ पश्य संपाद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३ ॥ न मर्षयति चात्मानं संभावयति नात्मना ॥ अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४ ॥ विक्लवानामबुद्धीनां राज्ञा पण्डितमानिनाम् ॥ शृण्वता सादितमिदं त्वद्विधानां महोदर ॥ ५ ॥ युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः ॥ राजानमनुगच्छद्भिः कृत्यमेतद्धि सादितम् ॥ ६ ॥ राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् ॥ राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७ ॥ एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये ॥ दुर्नयं भवतामद्य समीकर्तुमिहाहवे ॥ ८ ॥ एवमुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन्राक्षसाधिपः ॥ ९ ॥ ॥

तमानिभ्यः त्वद्विधेभ्यः शृण्वता राज्ञा । इदमीदृशम् । सादितं प्राप्तं भवति ॥ ५ ॥ इदंशब्दानिर्दिष्टं दर्शयति–युद्ध इति ॥ युद्धे कापुरुषैः युद्धभीरुभिरित्यर्थः । राजानमनुगच्छद्भिः राजेच्छानुसारिभिरित्यर्थः । एतत् प्रकृतयुद्धपर्यवसायि सीताहरणकृत्यं सादितं संपादितम् ॥ ६ ॥ राजशेषेति ॥ अत्राप्यनुगच्छद्भिः भवद्भिरित्यनुषञ्जनीयम् । सुहृच्चिह्नं सुहृद्व्यपदेश्यम् । अमित्रकं भवताममित्रभूतम् । इमं राजानमासाद्य अनुगच्छद्भिः भवद्भिः लङ्का राजशेषा कृता । अकार्यप्रवृत्तो राजा यैर्न निवार्यते स तेषाममित्र इत्यभिप्रायेण अमित्रकमित्युक्तम् ॥ ७ ॥ एष इति ॥ दुर्नयं समीकर्तुम् शत्रुनिर्जये । तद्विनाश इत्यर्थः। उद्यतः उद्युक्तः सन् । युद्धं युद्धभूमि प्रति । एष निर्यामि । अद्यैव निर्यास्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् भवतो निःसमत्वात् । संबोधितः प्रबोधितः । अयं हि कालः । युद्धायेति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ एवमिति ॥ पुनर्जातमिव मेने । जेष्यत्ययमिति विश्वासादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ इत्येवमित्यर्धम् ॥ निर्जगाम निर्गन्तुमुद्युक्तः ॥ १७ ॥ राज्ञस्त्वि-

महोदरोयं रामात्तु परित्रस्तो न संशयः ॥ न हि रोचयते तात युद्धं युद्धविशारद ॥ १० ॥ कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च ॥ गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुम्भकर्ण जयाय च ॥ ११ ॥ तस्मात्तु भयनाशार्थं भवान्संबोधितो मया ॥ अयं हि कालः सुहृदां राक्षसानामरिंदम ॥ १२ ॥ तद्गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवान्तकः ॥ वानरान्राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३ ॥ समालोक्य तु ते रूपं विद्रविष्यन्ति वानराः ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदयं प्रस्फुटिष्यतः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा महाराजः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मेने राक्षसपुङ्गवः ॥ १५ ॥ कुम्भकर्णबलाभिज्ञो जानंस्तस्य पराक्रमम् ॥ बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १६ ॥ इत्येवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ॥ १७ ॥ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कुम्भकर्णः समुद्यतः ॥ आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिबर्हणम् ॥ १८ ॥ सर्वकालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ इन्द्राशनिसमं भीमं वज्रप्रतिमगौरवम् ॥ १९ ॥ देवदानवगन्धर्वयक्षकिन्नरसूदनम् ॥ रक्तमाल्यं महाधाम स्वतश्चोद्गतपावकम् ॥ २० ॥ आदाय निशितं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् ॥ कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं मम ॥ अद्य तान्क्षुभितान्क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ॥ कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ वानरा हि महात्मानः शीघ्राः सुव्यवसायिनः ॥ २३ ॥

त्यादि ॥ सर्वकालायसम् बहुकार्ष्णायसमयमित्यर्थः । महाधाम महातेजः । स्वतश्चोद्गतपावकं क्रौर्यात् स्वत एवोत्पन्नाग्निकणम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ सैन्यैरित्यादि ॥ महात्मानः महाबुद्धयः । शीघ्राः वेगवन्तः । सुव्यवसायिनः दृढनिश्चयाः ॥ २३ ॥ ॥ ॥

एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् ॥ तस्मात्परमदुर्धर्षैः सैन्यैः परिवृतो व्रज ॥ रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ॥ २४ ॥ अथासनात्समुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तराम् ॥ आबबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥ अङ्गदान्यङ्गुलीवेष्टान्वराण्याभरणानि च ॥ हारं च शशिसंकाशमाबबन्ध महात्मनः ॥ २६ ॥ दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः ॥ श्रोत्रे चासंजयामास श्रीमती चास्य कुण्डले ॥ २७ ॥ काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषितः ॥ कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोग्निरिवाबभौ ॥ २८ ॥ श्रोणीसुत्रेण महता मेचकेन व्यराजत ॥ अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २९ ॥ स काञ्चनं भारसहं निवातं विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा ॥ आबध्यमानः कवचं रराज संध्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः ॥ ३० ॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः ॥ त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ ॥ ३१ ॥ भ्रातरं संपरिष्वज्य कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ प्रणम्य शिरसा तस्मै संप्रतस्थे महाबलः ॥ ३२ ॥ ॥

॥ २४ ॥ अथेति ॥ स्रजं काञ्चनमालाम् । कुम्भकर्णस्य आबबन्ध कुम्भकर्णे आबबन्धेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अङ्गदानीति ॥ अङ्गुलीवेष्टान् अङ्गुलीयकानि ॥ २६ ॥ दिव्यानीति ॥ आसञ्जयामास । बबन्धेत्यर्थः । अत्र केयूरादीनामप्युपलक्षणम् । काञ्चनाङ्गदकेयूर इत्यनुवादात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ श्रोणीसूत्रेणेति ॥ अमृतोत्पादने नद्ध इति निमित्तसप्तमी । भुजङ्गेन वासुकिना ॥ २९ ॥ स इति ॥ भारसहम् आयुधादिभिः प्रहारैरप्यशिथिलमित्यर्थः । दृढमिति वार्थः । यद्वा उपनीतायां तुलायां स्थाप्यमानान् बहून् भारान् सहत इति भारसहः । अनेकभारपरिमाण इत्यर्थः । निवातं वातप्रवेशनिवारकम् । निरन्तरमिति यावत् । आत्मभासा कवचकान्त्या । यद्वा निवातं शस्त्राभेद्यम् । निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् इत्यमरः । आबध्यमानः आबध्नन् । आर्षविकरणव्यत्ययेन श्यन्प्रत्ययः ॥ ३० ॥ सर्वेति ॥ सर्वाभरणसर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तसर्वाङ्गः । त्रिविक्रमकृतोत्साहः त्रिषु विक्रमेषु पदन्यासेषु कृतोत्साहः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सर्पैरिति ॥ सर्पादीनां महाशरीराणां वाहनत्वं संभवतीति बोध्यम् । द्विपाः गजाः । द्विजाः हंसादयः ॥ ३६ ॥ स इति ॥ मदोत्कटः स्वाभाविकमदेन मत्तः । मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबा इत्यमरः ॥ ३७ ॥ पदातयश्चेत्यादि ॥ बहुव्यामान् अनेकव्यामप्रमाणान् । व्यामो बाह्वोः

निष्पतन्तं महाकायं महानादं महाबलम् ॥ तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः ॥ ३३ ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ तं गजैश्च तुरङ्गैश्च स्यन्दनैश्चाम्बुदस्वनैः ॥ ३४ ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं रथिनो रथिनां वरम् ॥ ३५ ॥ सर्पैरुष्ट्रैः खरैरश्वैः सिंहद्विपमृगाद्विजैः ॥ अनुजग्मुश्च तं घोरं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ३६ ॥ स पुष्पवर्षैरवकीर्यमाणो धृतातपत्रः शितशूलपाणिः ॥ मदोत्कटः शोणितगन्धमत्तो विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३७ ॥ पदातयश्च बहवो महानादा महाबलाः ॥ अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३८ ॥ रक्ताक्षाः सुमहाकाया नीलाञ्जनचयोपमाः ॥ शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३९ ॥ बहुव्यामांश्च परिघान् गदाश्च मुसलानि च ॥ तालस्कन्धांश्च विपुलान् क्षेपणीयान् दुरासदान् ॥ ४० ॥ अथान्यद्वपुरादाय दारुणं रोमहर्षणम् ॥ निष्पपात महातेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ४१ ॥ धनुःशतपरीणाहः स षट्छतसमुच्छ्रितः ॥ रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ४२ ॥ सन्निपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् ॥ कुम्भकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४३ ॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः ॥ निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः शलभानिव पावकः ॥ ४४ ॥ नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः ॥ जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

सकरयोस्ततयोस्तिर्यगनन्तरम् इत्यमरः । तालस्कन्धान् तालकाण्डान् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ धनुःशतेत्यादि ॥ धनुःशतपरीणाहः धनुःशतविशालः । षट्छतसमुच्छ्रितः षट्छतधनुरुच्छ्रायः । सन्निपत्य स्वानुगमनायोद्युक्तानां राक्षसानां समीपं गत्वेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अद्येत्यादि ॥ सा जातिः वानरजातिः । अस्मद्विधानां क्रीडापराणाम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

॥४६॥४७॥ तस्येति ॥ घोररूपाणि अत्यन्तघोराणि ॥४८॥ उल्केत्यादि ॥ गर्दभारुणाः गर्दभवदव्यक्तरागाः। अव्यक्तरागस्त्वरुण इत्यमरः । निष्पपातेति । गच्छतोस्य उपरिप्रदेशे गृध्रो मालेव निष्पपातेत्यन्वयः । गृध्र इति जात्येकवचनम् । सव्यशब्दो लिङ्गव्यत्ययेन नयनशब्देनापि संबध्यते । कम्पते अकम्पत । उल्का मेघनिर्गतज्वालाविशेषः ॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥ स इति ॥ अभ्रघनः अभ्रसंघातः ॥५४॥५५॥५६॥५७॥ विपुलेति ॥ प्रभुः

पुररोधस्य मूलं तु राघवः सहलक्ष्मणः ॥ हते तस्मिन्हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४६ ॥ एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य राक्षसाः ॥ नादं चक्रुर्महाघोरं कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ४७ ॥ तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः ॥ बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४८ ॥ उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः ॥ ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४९ ॥ घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः ॥ मण्डलान्यपसव्यानि बबन्धुश्च विहङ्गमाः ॥ ५० ॥ निष्पपात च मालेव गृध्रोस्य पथि गच्छतः ॥ प्रास्फुरन्नयनं चास्य सव्यो बाहुश्च कम्पते ॥ ५१ ॥ निपपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिस्वना ॥ आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न प्रवाति सुखोनिलः ॥५२॥ अचिन्तयन्महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान् ॥ निर्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदितः ॥५३॥ स लङ्घयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसन्निभः ॥ ददर्शाभ्रघनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५४ ॥ ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् ॥ वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५५ ॥ तद्वानरानीकमतिप्रचण्डं दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् ॥ स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षान्ननाद भूयो घनवद्घनाभः ॥ ५६ ॥ ते तस्य घोरं निनदं निशम्य यथा निनादं दिवि वारिदस्य ॥ पेतुर्धरण्यां बहवः प्लवङ्गा निकृत्तमूला इव सालवृक्षाः ॥ ५७ ॥ विपुलपरिघवान्स कुम्भकर्णो रिपुनिधनाय विनिःसृतो महात्मा ॥ कपिगणभयमाददत्सुभीमं प्रभुरिव किङ्करदण्डवान् युगान्ते ॥ ५८ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

अन्तकः । किंकरदण्डवान् किं करोमीत्यवस्थायी सचेतनो दण्डः तद्वान् ॥ ५८ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० रत्न० यु० पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥

अथ कुम्भकर्णयुद्धप्रवृत्तिः—स इत्यादि ॥ १ ॥ स ननादेति ॥ विधमन् दहन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ आत्मानमिति ॥ अभिजनानि प्रशस्तकुलानि ॥ ५ ॥

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान् ॥ निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १ ॥ स ननाद महानादं समुद्रमभिनादयन् ॥ जनयन्निव निर्घातान् विधमन्निव पर्वतान् ॥२॥ तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा ॥ प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्रुवुः ॥ ३ ॥ तांस्तु विप्रद्रुतान्दृष्ट्वा वालिपुत्रोङ्गदोब्रवीत् ॥ नलं नीलं गवाक्षं च कुमुदं च महाबलम् ॥ ४ ॥ आत्मानमत्र विस्मृत्य वीर्याण्यभिजनानि च ॥ क्व गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा ॥५॥ साधु सौम्या निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं बिभीषिका ॥ ६ ॥ महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां बिभीषिकाम् ॥ विक्रमाद्विधमिष्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षाद्रिहस्ता हरयः संप्रतस्थू रणाजिरम् ॥ ८ ॥ ते निवृत्य तु संक्रुद्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः ॥ निजघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ॥९॥ प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलः ॥ पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥१०॥ तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते शतशः शिलाः ॥ पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले ॥११॥ सोपि सैन्यानि संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम् ॥ ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥ लोहिताद्रास्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः ॥ निरस्ता पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

साध्विति ॥ बिभीषिका भयजनकः कृत्रिमपुरुषवेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ त इति ॥ परमक्रुद्धा इति कुञ्जरविशेषणम् ॥ ९ ॥ प्रांशुभिरिति ॥ प्रांशुभिः उन्नतैः । महाबलः कुम्भकर्णः ॥ १० ॥ ११ ॥ सोपीति ॥ ममन्थ । ददाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ लोहिताद्रा इति ॥ निरस्ताः उत्क्षिप्ताः ॥ १३ ॥ ॥

लङ्घयन्तः प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ॥ १४ ॥ केचित्समुद्रे पतिताः केचिद्गगनमाश्रिताः ॥ वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन बलीयसा ॥ १५ ॥ सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेन प्रदुद्रुवुः ॥ १६ ॥ ते स्थलानि तथा निम्नं विषण्णवदना भयात् ॥ ऋक्षा वृक्षान्समारूढाः केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ १७ ॥ ममज्जुरर्णवे केचिद्गुहाः केचित्समाश्रिताः ॥ निषेदुः प्लवगाः केचित् केचिन्नैवावतस्थिरे ॥ (केचिद्भूमौ निपतिताः केचित्सुप्ता मृता इव) तान्समीक्ष्याङ्गदो भग्नान्वानरानिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ अवतिष्ठत युध्यामो निवर्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ भग्नानां वो न पश्यामि परिगम्य महीमिमाम् ॥ स्थानं सर्वे निवर्तध्वं किं प्राणान्परिरक्षथ ॥ १९ ॥ निरायुधानां द्रवतामसङ्गतिपौरुषाः ॥ दारा ह्यपहसिष्यन्ति स वै घातस्तु जीविनाम् ॥ २० ॥ कुलेषु जाताः सर्वे स्म विस्तीर्णेषु महत्सु च ॥ क्व गच्छथ भयत्रस्ता हरयः प्राकृता यथा ॥ २१ ॥ अनार्याः खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्यं प्रधावत ॥ २२ ॥ विकत्थनानि वो यानि तदा वै जनसंसदि ॥ तानि वः क्व नु यातानि सोदग्राणि महान्ति च ॥ २३ ॥ ॥ ॥

लङ्घयन्त इत्यर्धम् ॥ नावलोकयन् नावालोकयन् । पृष्ठदेशमित्यर्थः ॥ १४ ॥ केचिदिति ॥ केचित्ते वानरा इति योजना ॥ १५ ॥ सागरमित्यर्धम् ॥ ते वानराः ॥ १६ ॥ ते स्थलानीति ॥ स्थलानि अतिधावनयोग्यान् देशान् उन्नतप्रदेशान् वा । आश्रिता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ ममज्जुरित्यादि ॥ निषेदुः भूमौ पतिता इव तस्थुः ॥ १८ ॥ अवतिष्ठतेत्यादि ॥ परिगम्य प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः । स्थानं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ निरायुधानामिति ॥ असङ्गतिपौरुषाः अप्रतिबद्धपराक्रमा इति वानरसंबोधनम् । निरायुधानां द्रवतां निरायुधेषु द्रवत्सु । यद्वा निरायुधानां द्रवतां दारास्तान् अपहसिष्यन्तीति । सः अपहासः । घातः मृतिः ॥ २० ॥ कुलेष्विति ॥ सर्वे । वयमिति शेषः । विस्तीर्णेषु ज्ञातिपरम्परया विततेषु । महत्सु प्रशस्तेषु ॥ २१ ॥ अनार्या इत्यर्धम् ॥ यद्यस्मात् भीताः प्रधावत पलायथ । तस्मादनार्याः खलु ॥ २२ ॥ विकत्थनानीति ॥ सोदग्राणि उदग्रतायुक्तानि । महान्ति भूयांसीत्यर्थः ॥ २३ ॥

भीरुप्रवादा इति ॥ यस्तु धिक्कृतो जीवति तद्विषये भीरुप्रवादाः भीरुत्वापवादाः श्रूयन्ते । सत्पुरुषैः शूरैः । जुष्टः सेवितः ॥ २४ ॥ सत्पुरुषजुष्टो मार्गः क इत्यपेक्षायामाह–शयामह इत्यादि ॥ युद्धमरणं हि सत्पुरुषजुष्टो मार्ग इत्यर्थः । समरान्निवृत्य पलायितानामपि मरणस्यावश्यंभावित्वप्रदर्शेनार्थमल्पजीविता इत्युक्तम् । समरानिवर्तिनां वीराणां तु मरणजीवनयोरुभयोरपि श्रेयस्करत्वं प्रतिपादयति–दुष्प्रापमिति । निहत्वा निहत्य । जीवितमिति । वीरलोकस्य वीराणां लोको ब्रह्मलोकः तस्य वसु मूल्यभूतं जीवितं मोक्ष्यामः ॥ २५ ॥ २६ ॥ न कुम्भकर्ण इति ॥ दीप्यमानं ज्वलनमिव

भीरुप्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृतः ॥ मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥ २४ ॥ शयामहेथ निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः ॥ दुष्प्रापं ब्रह्मलोकं वा प्राप्नुमो युधि सूदिताः ॥ २५ ॥ संप्राप्नुयामः कीर्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे ॥ जीवितं वीरलोकस्य मोक्ष्यामो वसु वानराः ॥ २६ ॥ न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन् गमिष्यति ॥ दीप्यमानमिवासाद्य पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २७ ॥ पलायनेन चोद्दिष्टाः प्राणान् रक्षामहे वयम् ॥ एकेन बहवो भग्ना यशो नाशं गमिष्यति ॥२८॥ एवं ब्रुवाणं तं शूरमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ द्रवमाणास्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ २९ ॥ कृतं नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा ॥ न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥ ३० ॥ एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः ॥ भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३१ ॥ द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः ॥ सान्त्वैश्चैवानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

राममासाद्य कुम्भकर्णः पतङ्गो यथेति यथेवशब्दयोर्निर्वाहः ॥२७॥ पलायनेनेति ॥ उद्दिष्टाः व्यपदिष्टाः । बहवो वयमनेन कुम्भकर्णेन भग्नाः पलायनेन प्राणान् रक्षामहे यदि ततो यशो नाशं गमिष्यतीति योजना ॥२८॥ एवमिति॥ शूरं पराक्रमवन्तम्। कनकाङ्गदमुत्साहातिशयेन प्रकाशितस्वर्णाङ्गदम्। ॥ २९ ॥ कृतमिति ॥ कदनं मर्दनम् । दयितमिष्टम् ॥ ३० ॥ ३१॥ द्रवमाणा इति ॥ अनुमानैः सालगिरिभेदनादिदृष्टान्तपुरस्कृतैर्युक्तिविशेषैः ॥३२॥

प्रहर्षमिति ॥ आज्ञाप्रतीक्षाः सुग्रीवाद्याज्ञाप्रतीक्षाः ॥ ३३ ॥ ऋषभशरभेति ॥ त्वरिततराभिमुखं त्वरिततरम् अभिमुखं चेति क्रियाविशेषणम् । अत्र वायुपुत्रस्तु न पलाय्य निवृत्तः । किं तु ऋषभादिभिर्मिलित्वा कुम्भकर्णेन सह युद्धार्थं निवृत्त इति ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥ ॥

ते निवृत्ता इत्यादि, चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविता इत्यन्तमेकं वाक्यम्॥नैष्ठिकीं निष्ठा नाशः तत्संबन्धिनीम्।मरणव्यवसायिनीमित्यर्थः।समुदीरि-

प्रहर्षमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता ॥ आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३३ ॥ ऋषभशरभमैन्दधूम्रनीलाः कुमुदसुषेणगवाक्षरम्भताराः ॥ द्विविदपनसवायुपुत्रमुख्यास्त्वरिततराभिमुखं रणं प्रयाताः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ ॥ ॥ ॥

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाङ्गदवचस्तदा ॥ नैष्ठिकीं बुद्धिमासाद्य सर्वे संग्रामकाङ्क्षिणः ॥ १ ॥ समुदीरितवीर्याश्च समारोपितविक्रमाः ॥ पर्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन वलीमुखाः ॥ २ ॥ प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः ॥ चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ॥ ३ ॥ अथ वृक्षान्महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च ॥ वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रुताः ॥ ४ ॥ स कुम्भकर्णः संक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ॥ अर्दयन्सुमहाकायः समन्ताद्व्याक्षिपद्रिपून् ॥ ५ ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः ॥ प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन पोथिताः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

तवीर्याः कथितात्मपराक्रमाः। समारोपितविक्रमाः समवलम्बितपराक्रमाः । मरणनिश्चयहेतुमाह—त्यक्तजीविता इति । जीवनाशारहिता इत्यर्थः॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स इति ॥ व्याक्षिपत् अपातयत् ॥ ५ ॥ शतानीति ॥ प्रकीर्णाः शिथिलावयवाः । पोथिताः हिंसिताः । कुम्भकर्णस्यैकेन व्यापारेण शतादिसंघरूपेण पतिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

षोडशेत्यादि ॥ परिक्षिप्य परिगृह्य । खादन् भक्षयन् । पन्नगान् भक्षयन्निवेति गरुडविशेषणम् ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेणेति ॥ हरयः बलवन्त इति शेषः । संगम्य संभूय ॥ ८ ॥ तत इति ॥ विशेषेण लम्बत इति विलम्बः । पचाद्यच् । गिरिशृङ्गाभं गिरिशृङ्गवदुन्नतम् ॥ ९ ॥ तमिति ॥ तं कुम्भकर्ण समुत्पत्य समीपमागत्य । कुम्भकर्णस्य कुम्भकर्णाय ॥ १० ॥ ममर्देत्यादि त्रिपादश्लोकः ॥ तानि प्रसिद्धानि । रक्षांसि ममर्देति

षोडशाष्टौ च दश च विंशत्त्रिंशत्तथैव च ॥ परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन् विपरिधावति ॥ भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ७ ॥ कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः संगम्य च ततस्ततः ॥ वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ ८ ॥ ततः पर्वतमुत्पाट्य द्विविदः प्लवगर्षभः ॥ दुद्राव गिरिशृङ्गाभं विलम्ब इव तोयदः ॥ ९ ॥ तं समुत्पत्य चिक्षेप कुम्भकर्णस्य वानरः ॥ तमप्राप्तो महाकायं तस्य सैन्येऽपतत्तदा ॥ १० ॥ ममर्दाश्वान् गजांश्चापि रथांश्चैव नगोत्तमः ॥ तानि चान्यानि रक्षांसि पुनश्चान्यद्गिरेः शिरः ॥ ११ ॥ तच्छैलशृङ्गाभिहतं हताश्वं हतसारथि ॥ रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥ रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः ॥ शिरांसि नदतां जह्रुः सहसा भीमनिस्वनाः ॥ १३ ॥ वानराश्च महात्मानः समुत्पाट्य महाद्रुमान् ॥ रथानश्वान् गजानुष्ट्रान्राक्षसानभ्यसूदयन् ॥ १४ ॥ हनुमान् शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च विविधान्बहून् ॥ ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः ॥ १५ ॥ तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलेन स बिभेद ह ॥ बभञ्ज वृक्षवर्षं च कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १६ ॥ ततो हरीणां तदनीकमुग्रं दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य ॥ तस्थौ ततोस्यापततः पुरस्तान्महीधराग्रं हनुमान्प्रगृह्य ॥ १७ ॥ ॥

पूर्वेणान्वयः । पुनश्चेति पादश्लोकः । अन्यतो गिरेः शृङ्गं चिक्षेपेति योज्यम् ॥ ११ ॥ तदिति ॥ तच्छैलशृङ्गाभिहतम् अनन्तरप्रयुक्तशैलशृङ्गाभिहतसैन्यम् । आयोधनं युद्धम् ॥ १२ ॥ रथिन इति ॥ कालान्तकः प्रलयकालरुद्रः ॥ १३ ॥ वानराश्चेति ॥ अभ्यसूदयन् अघ्नन् ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत इति ॥ दुद्राव द्रावयामास ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति ॥ मेदार्द्रैत्यत्र संधिरार्षः ॥ १८ ॥ स इति ॥ आविध्य भ्रामयित्वा । गुहः स्कन्दः ॥ १९ ॥ स इति ॥ प्रविह्वलः प्रमुह्यन् । युगान्तेति । युगान्तमेघस्य स्तनितरूपो यः स्वनः तत्तुल्यमिति क्रियाविशेषणम् ॥ २० ॥ तत इति ॥ कुम्भकर्णात् भयार्ता इत्यन्वयः । संयति युद्धे ॥ २१ ॥ तत इति ॥

स कुम्भकर्णं कुपितो जघान वेगेन शैलोत्तमभीमकायम् ॥ स चुक्षुभे तेन तदाभिभूतो मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ॥ १८ ॥ स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं गिरिं यथा प्रज्वलिताग्रशृङ्गम् ॥ बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान गुहोचलं क्रौञ्चमिवोग्रशक्त्या ॥ १९ ॥ स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तरः प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन्मुखात् ॥ ननाद भीमं हनुमान्महाहवे युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥ ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य ॥ प्लवङ्गमास्तु व्यथिता भयार्ताः प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णात् ॥ २१ ॥ ततस्तु नीलो बलवान्पर्यवस्थापयन्बलम् ॥ प्रविचिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते ॥ २२ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह ॥ मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्यत ॥ २३ ॥ सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात महीतले ॥ ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः ॥ २४ ॥ पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाद्रवन् ॥ २५ ॥ शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः ॥ कुम्भकर्णं महाकायं सर्वतोभिप्रदुद्रुवुः ॥ २६ ॥ स्पर्शानिव प्रहारांस्तान्वेदयानो न विव्यथे ॥ ऋषभं तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ २७ ॥ कुम्भकर्णभुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः ॥ निपपातर्षभो भीमः प्रमुखाद्वान्तशोणितः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पर्यवस्थापयन् बलमिति । पलायमानान् सन्निवर्तयन्नित्यर्थः ॥ २२ ॥ तमापतन्तमिति ॥ व्यशीर्यत शीर्णमभूत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ शैलैरिति ॥ पादैः प्रहारोद्यतैः । सर्वत्रोपलक्षणे तृतीया ॥ २६ ॥ स्पर्शानिति ॥ स्पर्शानिव सुखस्पर्शानिव । सुखमर्दनमिव जानन्नित्यर्थः ॥ २७ ॥ कुम्भकर्णेति ॥ प्रेति छेदः । मुखात् वान्तशोणितः पपातेत्यन्वयः । " व्यवहिताश्च " इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । वान्तशोणितः उद्गीर्णरक्तः ॥ २८ ॥ ॥

॥२९॥३०॥३१॥ तमिति ॥ समारुह्य समुत्पत्य समुत्पत्य समारुह्येति क्रमः ॥३२॥३३॥ स इति ॥ आचितः व्याप्तः । आत्मरुहैः वृक्षैः ॥३४॥ ३५ ॥

मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमाहवे ॥ आजघान गवाक्षं तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥२९॥ पादेनाभ्यहनत्क्रुद्धस्तरसा
गन्धमादनम् ॥ दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः ॥३०॥ निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः॥
तेषु वानरमुख्येषु पतितेषु महात्मसु ॥ वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्ण प्रदुद्रुवुः ॥ ३१ ॥ तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे
ते प्लवगर्षभाः ॥ समारुह्य समुत्पत्य ददंशुश्च महाबलाः ॥ ३२ ॥ तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ कुम्भकर्णं
महाकायं ते जघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥३३॥ स वानरसहस्रैस्तैराचितः पर्वतोपमः॥ रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव
॥ ३४ ॥ बाहुभ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य सुमहाबलः ॥ भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ॥ ३५ ॥ प्रक्षिप्ताः
कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे ॥ नासापुटाभ्यां निर्जग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ॥ ३६ ॥ भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो
हरीन्पर्वतसन्निभः ॥ बभञ्ज वानरान् सर्वान् संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३७ ॥ मांसशोणितसंक्लेदां भूमिं
कुर्वन्स राक्षसः ॥ चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३८॥ वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः ॥
शूलहस्तो बभौ संख्ये कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३९ ॥ यथा शुष्कान्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः ॥ तथा वानरसैन्यानि
कुम्भकर्णो विनिर्दहत् ॥ ४० ॥ ततस्ते वध्यमानास्तु हतयूथा विनायकाः ॥ वानरा भयसंविग्ना विनेदुर्विस्वरं
भृशम् ॥४१॥ अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः ॥ राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिताः खिन्नचेतसः॥४२॥

॥ ३६ ॥ भक्षयन्निति ॥ भक्षयन् बभञ्ज । भक्षणार्थं बभञ्जेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मांसेति ॥ मांसशोणितसंक्लेदां मांसशोणितसंसिक्तामित्यर्थः ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ यथेति ॥ विनिर्दहत् विनिरदहत् ॥ ४० ॥ तत इति ॥ विनायकाः विगतनायकाः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

प्रभग्नान्वानरान्दृष्ट्वा वज्रहस्तसुतात्मजः ॥ अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे ॥ ४३ ॥ शैलशृङ्गं महद्गृह्य विनदंश्च मुहुर्मुहुः ॥ त्रासयन्राक्षसान्सर्वान्कुम्भकर्णपदानुगान् ॥ ४४ ॥ चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ॥ स तेनाभिहतोत्यर्थं गिरिशृङ्गेण मूर्धनि ॥ ४५ ॥ कुम्भकर्णः प्रजज्वाल कोपेन महता तदा ॥ सोभ्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षणः ॥ ४६ ॥ कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् ॥ शूलं ससर्ज वै रोषादङ्गदे स महाबलः ॥ ४७ ॥ तमापतन्तं बुद्ध्वा तु युद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवान्मोचयामास बलवान्वानरर्षभः ॥ ४८ ॥ उत्पत्य चैनं सहसा तलेनोरस्यताडयत् ॥ स तेनाभिहतः कोपात्प्रमुमोहाचलोपमः ॥ ४९ ॥ स लब्धसंज्ञो बलवान्मुष्टिमावर्त्य राक्षसः ॥ अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥ ५० ॥ तस्मिन्प्लवगशार्दूले विसंज्ञे पतिते भुवि ॥ तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥ ५१ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५२ ॥ पर्वताग्रं समुत्क्षिप्य समाविध्य महाकपिः ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५३ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कुम्भकर्णः प्लवङ्गमम् ॥ तस्थौ विवृतसर्वाङ्गो वानरेन्द्रसमुन्मुखः ॥ ५४ ॥ कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं प्लवङ्गमान् ॥ कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५५ ॥ पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५६ ॥ त्यज तद्वानरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि ॥ सहस्वैकनिपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ॥ ५७ ॥ तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्त्वधैर्यसमन्वितम् ॥ श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोब्रवीद्वचः ॥ ५८ ॥ ॥ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ तमिति ॥ समुन्मुखः अभिमुखः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

प्रजापतेरिति ॥ इदमत्रैतिह्यमनुसंधेयम् । पुरा किल ब्रह्मणो जृम्भमाणस्य वदनादृक्षरजा नाम वानरो जातः । स कदाचित् पर्यटन् ब्रह्मलोकेप्सरोरूपकारिणि कस्मिंश्चित् सरसि निमज्ज्याप्सरोरूपमभजत् । तां दृष्ट्वा काममोहिताविन्द्रादित्यौ हस्तेन युगपदगृह्णीताम् । तत्रान्तरे तयोः क्षुभितं रेतोऽपतत् । तत्र द्वौकुमारावभवताम् । वाले पतनाद्वाली ग्रीवायां पतनात् सुग्रीवः । तं दृष्ट्वा प्रहस्य ब्रह्मा अप्सरोरूपधारिणम् ऋक्षरजसं यथापूर्व-

प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजःसुतः ॥ श्रुतपौरुषसंपन्नः कस्माद्गर्जसि वानर ॥ ५९ ॥ स कुम्भकर्णस्य वचो
निशम्य व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच ॥ तेनाजघानोरसि कुम्भकर्णं शैलेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ ६० ॥
तच्छैलशृङ्गं सहसा विशीर्णं भुजान्तरे तस्य तदा विशाले ॥ ततो विषेदुः सहसा प्लवङ्गा रक्षोगणाश्चापि मुदा
विनेदुः ॥ ६१ ॥ स शैलशृङ्गाभिहतश्चुकोप ननाद कोपाच्च विवृत्य वक्रम् ॥ व्याविध्य शूलं च तडित्प्रकाशं
चिक्षेप हर्यक्षपतेर्वधाय ॥ ६२ ॥ तत्कुम्भकर्णस्य भुजप्रविद्धं शूलं शितं काञ्चनधामजुष्टम् ॥ क्षिप्रं समुत्पत्य
निगृह्य दोर्भ्यां बभञ्ज वेगेन सुतोनिलस्य ॥ ६३ ॥ कृतं भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत् ॥ बभञ्ज जानुन्यारोप्य
प्रहृष्टः प्लवगर्षभः ॥ ६४ ॥ शूलं भग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी ॥ हृष्टा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि
दुद्रुवे ॥ ६५ ॥ सिंहनादं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः ॥ मारुतिं पूजायांचक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागतम् ॥ ६६ ॥

रूपप्राप्तये कुमारौ गृहीत्वा अन्यस्मिन् वानररूपकारिणि सरसि निमज्जेत्यभ्यधात्। सोपि तथा कृत्वा कुमाराभ्यां सह वानररूपमभजदृक्षरजाः । तत्पुत्रौ वालिसुग्रीवाविति । तदनेन प्रकारेण सुग्रीवः प्रजापतेः पौत्रः ऋक्षरजसः पुत्रश्च । काश्यपात् प्रजापतेर्विवस्वान् विवस्वतः सुग्रीव इत्यन्ये ॥५९॥ स इति ॥ व्याविध्य तोलयित्वा ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कृतमिति ॥ भारसहस्रस्य भारसहस्रेण कृतं जानुन्यारोप्य बभञ्जेत्यन्वयः ॥ ६४ ॥ शूलमिति ॥ सर्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् दुद्रुवे आजगाम ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

॥ ॥

स इति ॥ सुग्रीवमुपेत्य तेन शृङ्गेण जघान । त्रिकूटशिखरस्थलङ्काद्वारे स्थित्वा युध्यतः कुम्भकर्णस्य प्रदेशान्तरस्थलङ्कामलयशृङ्गोत्पाटनं कथमुपपद्यत इति चेत् तदनुगुणप्रमाणशरीरत्वान्न दोषः । लङ्कामलयशब्देन त्रिकूटं वोपचर्यते ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ स तमिति ॥ अभ्युच्छ्रितम् उन्नतम् ।

स तत्तदा भग्नमवेक्ष्य शूलं चुकोप रक्षोधिपतिर्महात्मा ॥ उत्पाट्य लङ्कामलयात्स शृङ्गं जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६७ ॥ स शैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः ॥ तं प्रेक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टास्त्वथ यातुधानाः ॥ ६८ ॥ तमभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम् ॥ जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथानिलो मेघमतिप्रचण्डः ॥ ६९ ॥ स तं महामेघनिकाशरूपमुत्पाट्य गच्छन् युधि कुम्भकर्णः ॥ रराज मेरु प्रतिमानरूपो मेरुर्यथाभ्युच्छ्रितघोरशृङ्गः ॥ ७० ॥ ततस्तमुत्पाट्य जगाम वीरः संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रैः ॥ शृण्वन्निनादं त्रिदशालयानां प्लवङ्गराजग्रहविस्मितानाम् ॥ ७१ ॥ ततस्तमादाय तदा स मेने हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्यः ॥ अस्मिन्हृते सर्वमिदं हृतं स्यात्सराघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७२ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणां ततस्ततः ॥ कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतं चापि वानरम् ॥ ७३ ॥ हनुमांश्चिन्तयामास मतिमान्मारुतात्मजः ॥ एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्तव्यं मया भवेत् ॥ ७४ ॥ यद्वै न्याय्यं मया कर्तुं तत्करिष्यामि सर्वथा ॥ भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ७५ ॥ ॥

स्वाकारसादृश्याय प्रथमं मेरूपादानम् । द्वितीयं तु सुग्रीवधारणकालिकसादृश्याय ॥ ७० ॥ तत इति ॥ उत्पाट्य उद्धृत्य । त्रिदशालयानां स्वर्गिणाम् ॥ ७१ ॥ बलवान् कुम्भकर्णो युद्धे पतितं सुग्रीवं किमर्थं हृतवानित्यत्राह—ततस्तमादायेति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ॥

॥ ७६ ॥ अथवेति ॥ सासुरोरगैः सुरैः गृहितोप्ययं मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति। किं पुनरनेन राक्षसापसदेनेति भावः ॥ ७७ ॥ तर्हि मोचयित्वात्मानं किमिति न निवर्तत इत्यत्राह—मन्य इत्यादिना ॥ तावदित्यवधारणे। आत्मानमेव न बुध्यत इत्यर्थः । पथ्यं हितम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ कृच्छ्रगतः

मया हते संयति कुम्भकर्णे महाबले मुष्टिविकीर्णदेहे ॥ विमोचिते वानरपार्थिवे च भवन्तु हृष्टाः प्लवगाः समस्ताः ॥ ॥ ७६ ॥ अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति पार्थिवः ॥ गृहीतोयं यदि भवेत्त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७७ ॥ मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः ॥ शैलप्रहाराभिहतः कुम्भकर्णेन संयुगे ॥ ७८ ॥ अयं मुहूर्तात्सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे ॥ आत्मनो वानराणां च यत्पथ्यं तत्करिष्यति ॥७९॥ मया तु मोक्षितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ अप्रीतिश्च भवेत्कष्टा कीर्तिनाशश्च शाश्वतः॥८०॥ तस्मान्मुहूर्तं काङ्क्षिष्ये विक्रमं पार्थिवस्य तु ॥ भिन्नं च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम् ॥ ८१ ॥ इत्येवं चिन्तयित्वा तु हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमूम् ॥ ॥ ८२ ॥ स कुम्भकर्णोथ विवेश लङ्कां स्फुरन्तमादाय महाकपिं तम् ॥ विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः पुष्पाग्र्यवर्षैरवकीर्यमाणः ॥ ८३ ॥ लाजगन्धोदवर्षैस्तु सिच्यमानः शनैः शनैः ॥ राजमार्गस्य शीतत्वात्संज्ञामाप महाबलः ॥ ॥ ८४ ॥ ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्बलीयसस्तस्य भुजान्तरस्थः ॥ अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८५ ॥ एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया संप्रतिकर्तुमद्य ॥ तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यम् ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वामी भृत्येनावश्यं मोचनीय एवेत्याशङ्क्याह—मया त्विति ॥ ८० ॥ तस्मादिति ॥ तावत् सुग्रीवागमनपर्यन्तम् ॥ ८१ ॥ इतीति ॥ संस्तम्भयामास गमनान्निवर्तयामास ॥ ८२ ॥ स इति ॥ पुष्पाग्र्यवर्षैः श्लाघ्यपुष्पवृष्टिभिः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ एवमिति ॥ संप्रतिकर्तुं सम्यक् प्रतिकर्तुम् । अन्यथा अद्येति पुनरुक्तिः स्यात् ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ खरैः तीक्ष्णैः कराग्रैः कर्णौ समेत्य संहृत्य । दशनैः नासां च ददंश । पार्श्वेषु कपोलयोरंसयोरुदरान्तरयोश्च पादाभ्याम् विददारेति शेषः ॥

ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रुम् ॥ खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश पार्श्वेषु
च कुम्भकर्णम् ॥ ८७ ॥ स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो विदारितस्तेन विमर्दितश्च ॥ रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः
सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥८८॥ स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः ॥
जगाम खं वेगवदभ्युपेत्य पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ८९ ॥ कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबलः ॥
रराज शोणितैः सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ९० ॥ शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमविक्रमः ॥ युद्धायाभिमुखो
भूयो मनश्चक्रे महाबलः ॥ ९१ ॥ अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुजः ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यः
ससंध्य इव तोयदः ॥ ९२ ॥ गते तु तस्मिन्सुरराजशत्रुः क्रोधात्प्रदुद्राव रणाय भूयः ॥
अनायुधोस्मीति विचिन्त्य रौद्रो घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९३ ॥ ततः स पुर्याः सहसा महौजा
निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥ बभक्ष रक्षो युधि कुम्भकर्णः प्रजा युगान्ताग्निरिव प्रदीप्तः ॥ ९४ ॥ बुभुक्षितः
शोणितमांसगृध्नुः प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रम् ॥ चखाद रक्षांसि हरीन् पिशाचानृक्षांश्च मोहाद्युधि
कुम्भकर्णः ॥ ९५ ॥ यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान् ॥ ९६ ॥ एकं द्वे त्रीन्बहून्
क्रुद्धो वानरान्सह राक्षसैः ॥ समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन्मुखे ॥ ९७ ॥ ॥

॥ ८७ ॥ स इति ॥ विमर्दितः संपीडितः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ कर्णेति ॥ प्रस्रवणैः निर्दरैः ॥ ९० ॥ शोणितार्द्र इति ॥ अभिमुखः सन् युद्धाय मनश्चक्र इति संबन्धः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ बुभुक्षित इति ॥ शोणितमांसगृध्नुः शोणितमांसलोलुपः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ॥

संप्रस्रवन्निति॥ संप्रस्रवन् तालुभ्यामुद्वमन्। शोणितं मेदश्च भक्षितवानरसंबन्धि ॥९८॥ त इत्यर्धम् ॥ गार्तिं शरणम् ॥९९॥ कुम्भकर्ण इत्यर्धम् ॥प्रधावति प्राधावत्। उत्तरश्लोकेप्येवमेव ॥१००॥१०१॥ तस्मिन् काल इति॥ स्पष्टः॥१०२॥स कुम्भकर्णस्येति ॥स्पष्टः॥१०३॥अतिक्रम्येति॥ स्पष्टः॥१०४॥

संप्रस्रवंस्तदा मेदः शोणितं च महाबलः ॥ वध्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ॥ ९८ ॥ ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम् ॥ ९९ ॥ कुम्भकर्णो भृशं क्रुद्धः कपीन्खादन्प्रधावति ॥ १०० ॥ शतानि सप्त चाष्टौ च विंशत्त्रिंशत्तथैव च ॥ संपरिष्वज्य बाहुभ्यां खादन् विपरिधावति ॥ १०१ ॥ तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः परबलार्दनः॥ चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं परपुरंजयः॥ १०२ ॥ स कुम्भकर्णस्य शरान् शरीरे सप्त वीर्यवान्॥ निचखानाददे बाणान् विससर्ज च लक्ष्मणः॥ १०३ ॥ अतिक्रम्य च सौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः ॥ राममेवाभिदुद्राव दारयन्निव मेदिनीम् ॥ १०४ ॥ अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् ॥ कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशितान् शरान् ॥ १०५॥ तस्य रामेण विद्धस्य सहसाभिप्रधावतः ॥ अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ १०६ ॥ रामास्त्रविद्धो घोरं वै नदन्राक्षसपुङ्गवः॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन् विद्रावयन्रणे॥१०७॥ तस्योरसि निमग्नाश्च शरा बर्हिणवाससः॥ हस्ताच्चापि परिभ्रष्टा पपातोर्व्यां महागदा ॥ आयुधानि च सर्वाणि विप्राकीर्यन्त भूतले ॥ १०८॥ स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः॥ मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च चकार कदनं महत् ॥ १०९ ॥ स बाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः॥ रुधिरं प्रतिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥ ११० ॥ ॥

अथेति ॥ स्पष्टः ॥ १०५ ॥ तस्येति ॥ अर्चिषः ज्वालाः ॥१०६॥ रामास्त्रेति ॥ स्पष्टः १०७ ॥ तस्येति सार्धः ॥ बर्हिणवाससः बर्हिणं बर्हिपत्रं वासो वासःस्थानं येषां ते तथोक्ताः। आयुधानि खड्गादीनि ॥ १०८ ॥ स इति ॥ कदनं वानराणामिति शेषः ॥१०९॥ स बाणैरिति ॥ स्पष्टः ॥११०॥

स तीव्रेणेति ॥ मूर्च्छितः व्याप्तः ॥ १११ ॥ अथेति ॥ स्पष्टः ॥ ११२ ॥ अप्राप्तमिति ॥ स्पष्टः ॥ ११३ ॥ तन्मेरुशिखरेति ॥ द्वे शते उद्दिश्य पतमानं गच्छन्तम् अपातयत् । शरैरिति शेषः ॥ ११४ ॥ तस्मिन् काल इति ॥ योगान् परिमृशन् उपायान् विचारयन् ॥ ११५ ॥ नैवायमिति ॥ स्पष्टः ॥

स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्छितः ॥ वानरान्राक्षसानृक्षान्खादन् विपरिधावति ॥ १११ ॥ अथ शृङ्गं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः ॥ चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपमः ॥ ११२ ॥ अप्राप्तमन्तरा राम सप्तभिस्तैरजिह्मगैः ॥ शरैः काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद पुरुषर्षभः ॥ ११३ ॥ तन्मेरुशिखराकारं द्योतमानमिव श्रिया ॥ द्वे शते वानरेन्द्राणां पतमानमपातयत् ॥ ११४ ॥ तस्मिन्काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान्परिमृशन्बहून् ॥ ॥ ११५ ॥ नैवायं वानरान्राजन्नापि जानाति राक्षसान् ॥ मत्तः शोणितगन्धेन स्वान्परांश्चैव खादति ॥ ११६ ॥ साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वे ते वानरर्षभाः ॥ यूथपाश्च यथा मुख्यास्तिष्ठन्त्वस्य समन्ततः ॥ ११७ ॥ अप्ययं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीडितः ॥ प्रपतन्राक्षसो भूमौ नान्यान्हन्यात्प्लवङ्गमान् ॥ ११८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ॥ ते समारुरुहुर्हृष्टा कुम्भकर्णं प्लवङ्गमाः ॥ ११९ ॥ कुम्भकर्णस्तु संक्रुद्धः समारूढः प्लवङ्गमैः ॥ व्यधूनयत्तान्वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १२० ॥ तान्दृष्ट्वा निर्धुतान्रामो दुष्टोयमिति राक्षसः ॥ समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ १२१ ॥ क्रोधताम्रेक्षणो वीरो निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ राघवो राक्षसं रोषादभिदुद्राव वेगितः ॥ यूथपान्हर्षयन्सर्वान्कुम्भकर्णभयार्दितान् ॥ १२२ ॥ स चापमादाय भुजङ्गकल्पं दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् ॥ हरीन्समाश्वास्य समुत्पपात रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ १२३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ११६ ॥ साध्विति ॥ यथा यथायोग्यम् ॥ ११७ ॥ अप्ययमिति ॥ भारः वानरारोहणरूपः ॥ ११८ ॥ तस्येति ॥ स्पष्टः ॥ ११९ ॥ कुम्भकर्णस्त्विति ॥ स्पष्टः ॥ १२० ॥ तानिति ॥ निर्धुतानिति ह्रस्व आर्षः ॥ १२१ ॥ क्रोधताम्रेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ १२२ ॥ स चापमिति ॥ निबद्धोत्तमतूणबाणः निबद्धोत्तमबाणतूण इत्यर्थः ॥ १२३ ॥ ॥ ॥

॥ १२४ ॥ स ददर्शेत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ कालान्तकयमोपमम् । रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वेतिवत् । एकस्यैवावस्थाभेदात् कालादिनामभेदः । यद्वा । काले युगान्तकाले अन्तको नाशको यमः उपमा यस्य स तथोक्तः ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥

स वानरगणैस्तैस्तु वृतः परमदुर्जयः ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः संप्रतस्थे महाबलः ॥ १२४ ॥ स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिंदमम् ॥ शोणिताप्लुतसर्वाङ्गं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १२५ ॥ सर्वान्समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिशागजम् ॥ मार्गमाणं हरीन् क्रुद्धं राक्षसैः परिवारितम् ॥ १२६ ॥ विन्ध्यमन्दरसंकाशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ॥ स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितम् ॥१२७॥ जिह्वया परिलिह्यन्तं शोणितं शोणितेक्षणम् ॥ मृद्नन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम् ॥ १२८ ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम् ॥ विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ १२९ ॥ स तस्य चापनिर्घोषात्कुपितो राक्षसर्षभः ॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥ १३० ॥ ततस्तु वातोद्धतमेघकल्पं भुजङ्गराजोत्तमभोगबाहुम् ॥ तमापतन्तं धरणीधराभमुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥१३१॥ आगच्छ रक्षोधिप मा विषादमवस्थितोहं प्रगृहीतचापः ॥ अवेहि मां शक्रसपत्न रामं मया मुहूर्ताद्भविता विचेताः ॥ १३२ ॥ रामोयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन् विद्रावयन्रणे ॥ १३३ ॥ पातयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ॥ १३४ ॥ प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् ॥ कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १३५ ॥ नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः खरो न च ॥ न वाली न च मारीचः कुम्भकर्णोहमागतः ॥ १३६ ॥

॥ ॥ ॥

आगच्छेति ॥ मा माम् अविषादम् आगच्छेत्यन्वयः । यद्वा विषादं मा गच्छ । मरणेन शरीरभरणक्लेशं त्यजेर्थः । आङ् उपसर्गमात्रम् ॥ १३२ ॥ रामोयमित्यादि ॥ स्पष्टः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ प्रहस्येति ॥ विकृतमित्यादिविशेषणत्रयं क्रियाविशेषणम् ॥ १३५ ॥ नाहमिति ॥ स्पष्टः ॥ १३६ ॥

पश्य मे मुद्गरमिति ॥ यद्यपि निरायुधत्वं पूर्वमुक्तं तथाप्यद्य मुद्गरं गृहीतवानिति ज्ञेयम् । सर्वकालायसं बहुलायसमयमित्यर्थः ॥ १३७ ॥ विकर्णनास इति ॥ १३८ ॥ दर्शयेति ॥ लघु क्षिप्रम् । दृष्टपौरुषविक्रमं दृष्टबलपराक्रमम् ॥ १३९ ॥ स इति ॥ चक्षुभ इति । क्षोभोत्र मानसः ॥ १४० ॥ यैः

पश्य मे मुद्गरं घोरं सर्वकालायसं महत् ॥ अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ १३७ ॥ विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ स्वल्पापि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाशनात् ॥१३८॥ दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल वीर्यं गात्रेषु मे लघु ॥ ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम् ॥ १३९ ॥ स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य रामः सुपुङ्खान् विससर्ज बाणान् ॥ तैराहतो वज्रसमग्रवेगैर्न चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः ॥ १४० ॥ यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता वाली हतो वानरपुङ्गवश्च ॥ ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरे वज्रोपमा न व्यथयां प्रचक्रुः ॥ १४१ ॥ स वारिधारा इव सायकांस्तान् पिबन् शरीरेण महेन्द्रशत्रुः ॥ जघान रामस्य शरप्रवेगं व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ १४२ ॥ ततस्तु रक्षः क्षतजानुलिप्तं वित्रासनं देवमहाचमूनाम् ॥ विव्याध तं मुद्गरमुग्रवेगं विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ १४३ ॥ वायव्यमादाय ततो वरास्त्रं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ समुद्गरं तेन जघान बाहुं स कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद ॥ १४४ ॥ स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः समुद्गरो राघवबाणकृत्तः ॥ पपात तस्मिन्हरिराजसैन्ये जघान तां वानरवाहिनीं च ॥१४५॥

सायकैरिति ॥ सालभेदकस्य वालिविनाशकस्य च बाणस्यैकत्वेपि बहुवचनं तद्व्यग्र्याणामनेकत्वादुपपद्यते ॥ १४१ ॥ स इति ॥ शरीरेण पिबन् । शरीरनिमग्नबाण इत्यर्थः । जघान मोघीचकार ॥ १४२ ॥ ततस्त्विति ॥ विव्याध अचालयत् ॥ १४३ ॥ वायव्यमिति ॥ स्पष्टः ॥ १४४ ॥ स तस्येति ॥ स्पष्टः ॥ १४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ते वानरा इति ॥ सन्निपातं द्वन्द्वयुद्धम् ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ स तस्येति ॥ ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन ऐन्द्रास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितेन ॥ १४८ ॥ स कुम्भकर्णस्येति ॥ विवेष्टमानः विवर्तमानः ॥ १४९ ॥ तमिति ॥ प्रगृह्य युगपत् संधाय ॥ १५० ॥ ताविति ॥ विनाशयन्तौ दिगादीन् प्रतिध्वनयन्तौ ॥ १५१ ॥ निकृत्ते-

ते वानरा भग्नहतावशेषाः पर्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णाः ॥ प्रवेपिताङ्गं ददृशुः सुघोरं नरेन्द्ररक्षोधिपसन्निपातम् ॥ १४६ ॥ स कुम्भकर्णोस्त्रनिकृत्तबाहुर्महान्निकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः ॥ उत्पाटयामास करेण वृक्षं ततोभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ १४७ ॥ स तस्य बाहुं सहसालवृक्षं समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम् ॥ ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ १४८ ॥ स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः ॥ विवेष्टमानोभिजघान वृक्षान् शैलान् शिला वानरराक्षसांश्च ॥ १४९ ॥ तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः समापतन्तं सहसा नदन्तम् ॥ द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ १५० ॥ तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च गिरीन् गुहाश्चैव महार्णवं च ॥ लङ्कां च सेनां कपिराक्षसानां विनादयन्तौ विनिपेततुश्च ॥ १५१ ॥ निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो विदार्य वक्त्रं वडवामुखाभम् ॥ दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन्राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ १५२ ॥ अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रै रामः शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खैः ॥ स पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं चुकूज कृच्छ्रेण मुमोह चापि ॥ ॥ १५३ ॥ अथाददे सूर्यमरीचिकल्पं स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम् ॥ अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं रामः शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ १५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ दुद्राव राममिति । ऊरुशेषाभ्यामिदम् । अन्यथेदं गमनं वक्ष्यमाणं पतनं च न संभवतः । राहुर्यथेति । चन्द्रमिव स्थितं रामम् राहुर्यथा तथा कुम्भकर्ण इत्यर्थः ॥ १५२ ॥ अपूरयदिति ॥ स्पष्टः ॥ १५३ ॥ अथेति ॥ अरिष्टं रिपूणामशुभप्रदम् । अरिष्टे तु शुभाशुभे इत्यमरः ॥ १५४ ॥ ॥

तमिति ॥ स्पष्टः ॥ १५५ ॥ स इति ॥ वैश्वानरः अग्निः ॥ १५६ ॥ स तदिति ॥ स्पष्टः ॥ १५७॥ कुम्भकर्णेति ॥ कर्तनवेगादुद्गतं गगने स्थितम् ।
रात्रौ आदित्ये अदितिदेवताके पुनर्वसुनक्षत्रे तारकाद्वयात्मके अभ्युदिते तन्मध्यगतश्चन्द्रमा इव बभावित्यर्थः ॥ १५८ ॥ तदिति ॥ चर्याः प्राका-

तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं प्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशम् ॥ महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं रामः प्रचिक्षेप निशाचराय
॥ १५५ ॥ स सायको राघवबाहुचोदितो दिशः स्वभासा दश संप्रकाशयन् ॥ सधूमवैश्वानरदीप्तदर्शनो जगाम
शक्राशनिवीर्यविक्रमः ॥ १५६ ॥ स तन्महापर्वतकूटसन्निभं विवृत्तदंष्ट्रं चलचारुकुण्डलम् ॥ चकर्त रक्षोधिपतेः शिरस्तथा
यथैव वृत्रस्य पुरा पुरंदरः ॥ १५७ ॥ कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत् ॥ आदित्येभ्युदिते रात्रौ
मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥ १५८ ॥ तद्रामबाणाभिहतं पपात रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम् ॥ बभञ्ज चर्यागृहगोपुराणि
प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १५९ ॥ न्यपतत्कुम्भकर्णोथ स्वकायेन निपातयन् ॥ प्लवङ्गमानां कोट्यश्च परितः
संप्रधावताम् ॥ १६० ॥ तच्चातिकायं हिमवत्प्रकाशं रक्षस्ततस्तोयनिधौ पपात ॥ ग्राहान्वरान्मीनवरान्भुजङ्गान्ममर्द
भूमिं च तदा विवेश ॥ १६१ ॥ तस्मिन्हते ब्राह्मणदेवशत्रौ महाबले संयति कुम्भकर्णे ॥ चचाल भूर्भूमिधराश्च
सर्वे हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १६२ ॥ ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः ॥
सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १६३ ॥ ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा मनस्विनो
नैर्ऋतराजबान्धवाः ॥ विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं हरिं समीक्ष्यैव यथा सुरार्दिताः ॥ १६४ ॥

रोपान्तकॢप्तभटसंचारार्हप्रदेशाः ॥ १५९ ॥ न्यपतदिति ॥ कोट्यः कोटीः ॥ १६० ॥ तच्चातिकायमिति ॥ रक्षः कबन्धरूपं भूमिं तदा विवेश । भूमिमस्पृशदित्यर्थः
॥ १६१ ॥ तस्मिन् हत इति ॥ स्पष्टः ॥ १६२ ॥ ततस्त्विति ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

स इति॥वानरौघे वानरौघमध्ये ॥१६५॥ प्रहर्षमिति॥ प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिति । प्रतिमाशब्दोत्र रूपवचनः नतु सदृशवचनः इवशब्दप्रयोगात् । इष्टभागिनं जयरूपेष्टभाजम् ॥१६६॥स कुम्भकर्णमिति ॥ पराजितश्रमं त्यक्तश्रमम् । अत्र सर्गे अधिकाः केचन श्लोकाः क्वापि क्वापि दृश्यन्ते ते न व्याख्याताः । अस्मिन्सर्गे सार्धषट्षष्ट्युत्तरशतश्लोकाः ॥१६७॥इति श्रीगो० विरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः॥६७॥

स देवलोकस्य तमो निहत्य सूर्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः ॥ तथा व्यभासीद्भुवि वानरौघे निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम् ॥१६५॥ प्रहर्षमीयुर्बहवस्तु वानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः ॥ अपूजयन्राघवमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १६६ ॥ स कुम्भकर्णं सुरसंघमर्दनं महत्सु युद्धेषु पराजितश्रमम्॥ ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे महासुरं वृत्रमिवामराधिपः॥ १६७॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः॥ ६७॥

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥ राजन्स कालसंकाशः संयुक्तः कालकर्मणा ॥ विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥ प्रतपित्वा मुहूर्तं च प्रशान्तो रामतेजसा ॥ कायेनार्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥ निकृत्तकण्ठोरुभुजो विक्षरन्रुधिरं बहु ॥ रुद्ध्वा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥ कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः ॥ लगण्डभूतो विकृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥५॥ ॥ ॥ ॥

कुम्भकर्णवधश्रवणेन रावणस्य प्रलापः—कुम्भकर्णमित्यादि ॥ अत्र रावणायेत्यत्र यकारो गायत्र्या अष्टादशाक्षरम् । सप्तदशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ कालकर्मणा कालस्य मृत्योः कर्मणा । मरणरूपक्रिययेति यावत् । यद्वा काले कर्मणा कालकर्मणा । परिपक्वकर्मणेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतपित्वा पराक्रम्य, एतदारभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ अर्धप्रविष्टेन अर्धेन कबन्धमात्रेण प्रविष्टेन कायेन समुद्रं रुद्ध्वा । शरीरेण उत्तमाङ्गेन द्वारं रुद्ध्वा । लगण्डभूतः पिण्डीभूतः । लगण्डोऽजगर इत्येके । विकृतः विकृतशरीरः । रामतेजसा प्रशान्त इत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ममेति ॥ मम बान्धवानां च शल्यं शोकमित्यर्थः ॥ ११ ॥ इदानीमिति ॥ सुरासुरान् सुरासुरेभ्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥

तं श्रुत्वा निहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ रावणः शोकसंतप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥ पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा देवान्तकनरान्तकौ ॥ त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः ॥ ७ ॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८ ॥ ततः कृच्छ्रात्समासाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः ॥ कुम्भकर्णवधाद्दीनो विललाप स रावणः ॥ ९ ॥ हा वीर रिपुदर्पघ्न कुम्भकर्ण महाबल ॥ त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोसि यमसादनम् ॥ १० ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल ॥ शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकस्त्वं मां संत्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥ इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे दक्षिणो भुजः ॥ पतितो यं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरान् ॥ १२ ॥ कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा ॥ कलाग्निरुद्रप्रतिमो रणे रामेण वै हतः ॥ १३ ॥ यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्याद्व्यसनं सदा ॥ स कथं रामबाणार्तः प्रसुप्तोसि महीतले ॥ १४ ॥ एते देवगणाः सार्धमृषिभिर्गगने स्थिताः ॥ निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५ ॥ ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ॥ आरोक्ष्यन्ति हि दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥ राज्येन नास्ति मे कार्यं किं करिष्यामि सीतया ॥ कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे रतिः ॥ १७ ॥ यद्यहं भातृहन्तारं न हन्मि युधि राघवम् ॥ ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥ अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम ॥ नहि भ्रातॄन्समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥ देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम् ॥ कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण हते त्वयि ॥ २० ॥ तदिदं मामनुप्राप्तं बिभीषणवचः शुभम् ॥ यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ ध्रुवमिति ॥ लब्धलक्षाः लब्धावसराः ॥ १६ ॥ १७ ॥ यद्यहमिति ॥ भ्रातृहन्तारं न हन्मि यदि तदा इदं व्यर्थजीवितम् श्रेयः न च। नैवेत्यर्थः। किंतु मरणमेव श्रेयो नन्विति संबन्धः ॥ १८ ॥ अद्यैवेति ॥ भ्रातॄनिति बहुवचनं पूजार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

बिभीषणेति ॥ कुम्भकर्णप्रहस्तयोरयं दारुणो विनाशः यावत् यदा समुत्पन्नः तत आरभ्य बिभीषणवचो मां व्रीडयति पीडयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः॥ ६८ ॥ ॥

अथातिकायनिर्गमः–एवमित्यादि॥ १ ॥ एवमिति ॥ तातमध्यमः तातेषु मध्यमः मध्यमपितेत्यर्थः । एवमेव महावीर्यः त्वदुक्तप्रकारेणैव महावीर्यः हतः।

बिभीषणवचो यावत्कुम्भकर्णप्रहस्तयोः ॥ विनाशोयं समुत्पन्नो मां व्रीडयति दारुणः ॥२२॥ तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः॥ यन्मया धार्मिकः श्रीमान्स निरस्तो बिभीषणः॥ २३ ॥ इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम् ॥ न्यपतदथ दशाननो भृशार्तस्तमनुजमिन्द्ररिपुं हतं विदित्वा ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः॥ ६८ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं विलप्यमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ श्रुत्वा शोकाभितप्तस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ एवमेव महावीर्यो हतो नस्तातमध्यमः ॥ न तु सत्पुरुषा राजन् विलपन्ति यथा भवान् ॥ २ ॥ नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्याप्तस्त्वमसि प्रभो ॥ स कस्मात्प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्तिः कवचः सायको धनुः॥ सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघस्वनो महान् ॥ ४ ॥ त्वयासकृद्विशस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः ॥ स सर्वायुधसंपन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५॥ कामं तिष्ठ महाराज निर्गमिष्याम्यहं रणम् ॥ उद्धरिष्यामि ते शत्रून् गरुडः पन्नगानिव ॥ ६ ॥ शम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा ॥ तथाद्य शयिता रामो मया युधि निपातितः ॥ ७ ॥ ॥

दैवादिति शेषः ॥ २ ॥ नूनमिति ॥ ईदृशमिति शोकक्रियाविशेषणम् । आत्मानम् उद्दिश्येति शेषः ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ विशस्त्रेण निरायुधेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ शम्बर इति ॥ नरकोत्र सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातेषु वातापिप्रमुखेष्वन्यतमः । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा । अन्धको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव चेत्युक्तेः ॥ न तु कृष्णहतो भूसुतो नरकासुरः । तस्य वाल्मीकिप्रबन्धनिर्माणकाले असंजातत्वात् ॥७॥

॥ ८ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरस इत्यादि ॥ त्रिशिरसो वचनं स्वेषामपि तुल्यत्वाद्देवान्तकादयोपि युद्धोद्युक्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ अन्तरिक्षेति ॥ अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां तेन्तारिक्षगताः ॥ ११ ॥ सर्व इत्यादि ॥ देवादिभिः सह समरमासाद्य पराजिता न श्रूयन्त इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ सर्व इति ॥ विदुषः विद्यावन्तः । प्रवरविज्ञानाः उत्कृष्टशास्त्रज्ञानाः॥ १३ ॥ स तैरिति ॥ तुल्यवर्चसैरित्यत्र समासान्त आर्षः ॥ १४ ॥ स इति ॥ आशीर्भिः सहेति

श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदितः ॥ ८ ॥ श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ ॥ अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिताः ॥ ९ ॥ ततोहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभाः ॥ रावणस्य सुता वीराः शक्रतुल्यपराक्रमाः ॥ १० ॥ अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः ॥ सर्वे त्रिदशदर्पघ्नाः सर्वे च रणदुर्जयाः ॥ ११ ॥ सर्वे सुबलसंपन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्तयः ॥ सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥ देवैरपि सगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ १२ ॥ सर्वे च विदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा ॥ १३ ॥ स तैस्तदा भास्करतुल्यवर्चसैः सुतैर्वृतः शत्रुबलप्रमर्दनैः ॥ रराज राजा मघवान् यथामरैर्वृतो महादानवदर्पनाशनैः ॥ १४ ॥ स पुत्रान्संपरिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः ॥ आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास संयुगे ॥ १५ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावणः ॥ रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुगे ॥१६॥ तेभिवाद्य महात्मानं रावणं रिपुरावणम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥१७॥ सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य महाबलाः ॥ निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षडेते युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १८ ॥

शेषः॥ १५ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ चापि रावण इति ॥ अत्र युद्धोन्मत्तौ महोदरमहापार्श्वपर्यायनामानौ रावणभ्रातरौ । एतौ परत्र प्रकाशयिष्येते ॥ १६ ॥ त इति ॥ रिपून् रावयतीति रिपुरावणः ॥ १७ ॥ सर्वौषधीभिरिति ॥ सर्वौषधीभिः । कोष्टं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दने । वचाचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥ इत्युक्ताभिः आयुधप्रहारनिवर्तिकाभिः ओषधीभिरित्याहुः । समालभ्य समालिप्य ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ सर्वायुधेति ॥ अस्तमूर्धनीत्येतदुत्तरक्षणे विनाशसूचनाय ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ त्रिभिरिति ॥ त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः शिखरभूतैर्हिमवानिवेत्यर्थः ॥ २४ ॥ अतिकाय इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ सुसंयुक्तं सुदृढम् । स्वनुकर्षम् । अनुकर्षो दार्वधस्थमित्यमरः । सुकूबरं शोभनयु-

त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ॥ महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ १९ ॥ ततः सुदर्शनं नाम नीलजीमूतसन्निभम् ॥ ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २० ॥ सर्वायुधसमायुक्तं तूणीभिश्च स्वलंकृतम् ॥ रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्धनि ॥ २१ ॥ हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २२ ॥ त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः ॥ सविद्युदुल्कः शैलाग्रे सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २३ ॥ त्रिभिः किरीटैः शुशुभे त्रिशिराः स रथोत्तमे ॥ हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ २४ ॥ अतिकायोपि तेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥२५॥ सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं स्वनुकर्षं सुकूबरम् ॥ तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम् ॥ २६ ॥ स काञ्चनविचित्रेण मुकुटेन विराजता ॥ भूषणैश्च बभौ मेरुः किरणैरिव भासयन् ॥ २७ ॥ स रराज रथे तस्मिन्राजसूनुर्महाबलः ॥ वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २८ ॥ हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषणम् ॥ मनोजवं महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥२९॥ गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरान्तकः ॥ शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥३०॥ देवान्तकः समादाय परिघं वज्रभूषणम् ॥ परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडम्बयन् ॥ ३१ ॥ ॥

गंधरम् । कूबरस्तु युगंधर इत्यमरः ॥२५॥२६॥ स इति । किरणैः भासयन् भासमानः । मेरुरिव बभावित्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८॥२९ ॥ ३० ॥ देवान्तक इति ॥अत्रापि विरराजेति संबध्यते । देवान्तकः परिघमादाय समुद्रमथने गिरिं मन्दरगिरिम् परिगृह्य तिष्ठतो विष्णोर्वपुर्विडम्बयन् विरराज॥ ३१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मरणं वेत्यर्धं निर्जग्मुरित्युपस्कार्यम् ॥ ३७ ॥ इति कृत्वेत्यर्धम् ॥ इत्थं कर्तव्यमित्येवं रूपां मतिं कृत्वेत्यर्थः

महापार्श्वो महाकायो गदामादाय वीर्यवान् ॥ विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे ॥ ३२ ॥ प्रतस्थिरे महात्मानो बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ सुरा इवामरावत्या बलैरप्रतिमैर्वृताः ॥ ३३ ॥ तान् गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चाम्बुदनिस्वनैः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः ॥ ३४ ॥ ते विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्यवर्चसः ॥ किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे ॥ ३५ ॥ प्रगृहीता बभौ तेषां शस्त्राणामावलिः सिता ॥ शारदाभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे ॥ ३६ ॥ मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम् ॥ ३७ ॥ इति कृत्वा मतिं वीरा निर्जग्मुः संयुगार्थिनः ॥ ३८ ॥ जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ॥ जगृहुश्चापि ते वीरा निर्यान्तो युद्धदुर्मदाः ॥ ३९ ॥ क्ष्वेलितास्फोटनिनदैश्चचाल च वसुंधरा ॥ रक्षसां सिंहनादैश्च पुस्फोटेव तदाम्बरम् ॥ ४० ॥ तेभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः ॥ ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगम् ॥ ४१ ॥ हरयोपि महात्मानो ददृशुर्नैर्ऋतं बलम् ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधं किङ्किणीशतनादितम् ॥ ४२ ॥ नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधम् ॥ दीप्तानलरविप्रख्यैः सर्वतो नैर्ऋतैर्वृतम् ॥ ४३ ॥ तद्दृष्ट्वा बलमायात लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ॥ समुद्यतमहाशैलाः संप्रणेदुर्महाबलाः ॥ अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दन्ति वानराः ॥ ४४ ॥ ततः समुद्घुष्टरवं निशम्य रक्षोगणा वानरयूथपानाम् ॥ अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं विनेदुः ॥ ४५ ॥

॥ ३८ ॥ जगर्जुश्चेति ॥ जगर्जुः मेघध्वनिं चक्रुः । प्रणेदुः सिंहनादं चक्रुः । चिक्षिपुः क्षेपवचनान्यूचुः । सायकान् जगृहुरित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदित्यादि ॥ लब्धलक्षाः लब्धपराक्रमविषयाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः ॥ विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगा शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥ केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवङ्गमाः ॥ रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाश्चेरुर्द्रुमशिलायुधाः ॥ ४७ ॥ द्रुमांश्च विपुलस्कन्धान् गृह्य वानरपुङ्गवाः ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ४८ ॥ ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम् ॥ बाणौघैर्वार्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥ सिंहनादान् विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान्प्लवङ्गमाः ॥ ५० ॥ निजघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् ॥ केचिद्रथगतान् वीरान् गजवाजिगतानपि ॥ ५१ ॥ निजघ्नुः सहसाप्लुत्य यातुधानान्प्लवङ्गमाः ॥ शैलशृङ्गाचिताङ्गाश्च मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः ॥ ५२ ॥ चेरुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवाः ॥ राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्बिभिदुः कपिकुञ्जरान् ॥ ५३ ॥ शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः ॥ अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः ॥ ५४ ॥ रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः ॥ ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ॥५५॥ मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणिताप्लुता ॥ विकीर्णपर्वताकारै रक्षोभिररिमर्दनैः ॥ आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः ॥ ५६ ॥ आक्षिप्ताः क्षिप्तमाणाश्च भग्नशूलाश्च वानरैः ॥ पुनरङ्गैस्तथा चक्रुरासन्ना युद्धमद्भुतम् ॥ ५७ ॥ वानरान्वानरैरेव जघ्नुस्ते रजनीचराः ॥ राक्षसान्राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि ॥ ५८ ॥ आक्षिप्य च शिलास्तेषां निजघ्नू राक्षसा हरीन् ॥ तेषां चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नू रक्षांसि वानराः ॥ ५९ ॥ निजघ्नुः शैलशूलास्त्रैर्बिभिदुश्च परस्परम् ॥ सिंहनादान्विनेदुश्च रणे वानरराक्षसाः ॥ ६० ॥

॥ ४६ ॥ संचारप्रकारमेवाह—केचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ द्रुमशिलायुधाः इति स्वभावोक्तिः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ त इति ॥ अनूपमाम् अनुपमाम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ आक्षिप्ता इति ॥ आक्षिप्ता क्षिप्यमाणाश्चेति नियुद्धप्रकारकथनम्। अङ्गैः हस्तपादादिभिः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ ॥

छिन्नेति ॥ छिन्नवर्मतनुत्राणाः छिन्नवर्मरूपतनुत्राणाः । रुधिरं प्रस्रुताः स्रुतवन्तः । मुमुचुरिति यावत् । रससारं निर्यासम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ क्षु-

छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरैर्हताः ॥ रुधिरं प्रस्रुतास्तत्र रससारमिव द्रुमाः ॥ ६१ ॥ रथेन च रथं चापि वारणेनैव वारणम् ॥ ६२ ॥ हयेन च हयं केचिन्निजघ्नुर्वानरा रणे ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे प्रगृहीतमनःशिलाः ॥ ६३ ॥ हरयो राक्षसान् जघ्नुर्द्रुमैश्च बहुशाखिभिः ॥ तद्युद्धमभवद्धोरं रक्षोवानरसंकुलम् ॥ ६४ ॥ क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितैः शरैः ॥ राक्षसा वानरेन्द्राणां चिच्छिदुः पादपान् शिलाः ॥ ॥ ६५ ॥ विकीर्णैः पर्वताग्रैश्च द्रुमैश्छिन्नैश्च संयुगे ॥ हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाभवत् ॥ ६६ ॥ ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टाः संग्राममासाद्य भयं विमुच्य ॥ युद्धं तु सर्वे सह राक्षसैस्तैर्नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ६७ ॥ तस्मिन्प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु ॥ निपात्यमानेषु च राक्षसेषु महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६८ ॥ ततो हयं मारुततुल्यवेगमारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ॥ नरान्तको वानरराजसैन्यं महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६९ ॥ स वानरान्सप्त शतानि वीरः प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद ॥ एकक्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा जघान सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ ७० ॥ ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम् ॥ चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ७१ ॥ स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥ ७२ ॥ ॥ ॥

रप्रैरिति ॥ शिलाः शिलाश्चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ते वानरा इति ॥ गर्वितं हृष्टं च यथा भवति तथा चेष्टन्त इति गर्वितहृष्टचेष्टाः । नानायुधाः गृहीतराक्षसायुधा इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ तस्मिन्निति ॥ विमर्दे युद्धे ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ स वानरानिति ॥ जघानेति । इत्थमिति शेषः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

॥ ७३ ॥ ज्वलन्तमिति ॥ ज्वलन्तं ज्वलन्तमिव स्थितम् । विभावसुः वह्निः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ दिक्ष्विति ॥ प्रमृद्नन् मर्दयन् ॥ ७६ ॥ न शेकुरिति ॥ यतो हेतोरुत्पतन्तं स्थितं यान्तं च विव्याध अतः स्पन्दनादौ न शेकुरित्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ कुम्भकर्णेन पातितानां नीलादीनामुत्तरत्र

यावद्विक्रमितुं बुद्धिं चक्रुः प्लवगपुङ्गवाः ॥ तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरान्तकः ॥ ७३ ॥ ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य
संग्रामाग्रे नरान्तकः ॥ ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ॥ ७४ ॥ यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षान् शैलान्वनौकसः ॥
तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ॥ ७५ ॥ दिक्षु सर्वासु बलवान् विचचार नरान्तकः ॥ प्रमृद्नन्सर्वतो युद्धे
प्रावृट्काले यथानिलः ॥ ७६ ॥ न शेकुर्धावितुं वीरा न स्थातुं स्पन्दितुं भयात् ॥ उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान् विव्याध
वीर्यवान् ॥ ७७ ॥ एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा ॥ भिन्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७८ ॥
वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् ॥ न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७९ ॥ पततां हरिवीराणां
रूपाणि प्रचकाशिरे ॥ वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ८० ॥ ये तु पूर्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः ॥
ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ८१ ॥ विप्रेक्षमाणः सुग्रीवो ददर्श हरिवाहिनीम् ॥ नरान्तकभयत्रस्तां
विद्रवन्तीमितस्ततः ॥ ८२ ॥ विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम् ॥ गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठे प्रतिष्ठितम्
॥ ८३ ॥ अथोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८४ ॥ गच्छ
त्वं राक्षसं वीरो योसौ तुरगमास्थितः ॥ क्षोभयन्तं हरिबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८५ ॥ स भर्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्ततः
॥ अनीकान्मेघसंकाशान्मेघानीकादिवांशुमान् ॥ ८६ ॥

पौरुषकथनसांगत्यायैषां लब्धसंज्ञत्वमाह—ये त्विति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५॥ स इति ॥ मेघसंकाशादिति निबिडत्वलक्षणसमानधर्मप्रयुक्तेयमुपमा । मेघानीकादित्यत्र तु निष्क्रमणापादानत्वधर्मप्रयुक्तेत्युपमाद्वयस्य निर्वाहः ॥ ८६ ॥

शैलेति ॥ संघातः निबिडसंवेशः । अङ्गदसन्नद्धः सन्नद्धाङ्गदः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अभिगम्येति ॥ अयमुत्तरशेषः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

शैलसंघातसंकाशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः ॥ रराजाङ्गदसन्नद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥ ८७ ॥ निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् ॥ नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ८८ ॥ तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि ॥ अस्मिन्वज्रसमस्पर्शे प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८९ ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः ॥ संदश्य दशनैरोष्ठं विनिश्वस्य भुजङ्गवत् ॥ ९० ॥ अभिगम्याङ्गदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥ ९१ ॥ प्रासं समाविध्य तदाङ्गदाय समुज्ज्वलन्तं सहसोत्ससर्ज ॥ स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ९२ ॥ तं प्रासमालोक्य तदा विभग्नं सुपर्णकृत्तोरगभोगकल्पम् ॥ तलं समुद्यम्य स वालिपुत्रस्तुरङ्गमं तस्य जघान मूर्ध्नि ॥ ९३ ॥ निमग्नतालुः स्फुटिताक्षितारो निष्क्रान्तजिह्वोचलसन्निकाशः ॥ स तस्य वाजी निपपात भूमौ तलप्रहारेण विशीर्णमूर्धा ॥ ९४ ॥ नरान्तकः क्रोधवशं जगाम हतं तुरङ्गं पतितं निरीक्ष्य ॥ स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ९५ ॥ अथाङ्गदो मुष्टिविभिन्नमूर्धा सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ॥ मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि संज्ञां समासाद्य विसिष्मिये च ॥ ९६ ॥ अथाङ्गदो वज्रसमानवेगं संवर्त्य मुष्टिं गिरिशृङ्गकल्पम् ॥ निपातयामास तदा महात्मा नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ९७ ॥ स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नवक्षा ज्वालावमच्छोणितदिग्धगात्रः ॥ नरान्तको भूमितले पपात यथाचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ९८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ स मुष्टीति ॥ ज्वालारूपेण वमता उद्गच्छता शोणितेन दिग्धगात्रः ॥ ९८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ९९ ॥ अथेति ॥ तत् कृतवानित्यत्र तदित्यव्ययं पदम् । तस्मादित्यर्थः । अङ्गदः हि यस्मात् सुदुष्करम् अत एव राममनःप्रहर्षणं विक्रमं कृतवान् ।
तस्मादित्यर्थः । विसिष्मिये । सोपीत्यत्र तच्छब्देन राममनःप्रहर्षणमित्यत्र गुणीभूतो रामशब्दः परामृश्यते । हर्षितः विस्मितेन रामेण श्लाघया
तोषितः । स च अङ्गदश्च पुनः युद्धे बभूव । युद्धविषये सन्नद्धो बभूवेत्यर्थः ॥१००॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने

अथान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां वनौकसां चैव महाप्रणादः ॥ बभूव तस्मिन्निहतेग्र्यवीरे नरान्तके वालिसुतेन
संख्ये ॥ ९९ ॥ अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं सुदुष्करं तत्कृतवान् हि विक्रमम् ॥ विसिष्मिये सोप्यतिवीर्यविक्रमः
पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः॥१००॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः ॥ देवान्तकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ १ ॥ आरूढो मेघसंकाशं
वारणेन्द्रं महोदरः ॥ वालिपुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वीर्यवान् ॥ २ ॥ भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तथा देवान्तको
बली ॥ आदाय परिघं दीप्तमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ ३ ॥ रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः ॥
आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्ययात् ॥ ४ ॥ स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेन्द्रैरभिद्रुतः ॥
वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ ५ ॥ देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाङ्गदः ॥ महावृक्षं महाशाखं
शक्रो दीप्तमिवाशनिम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥
नरान्तकमित्यादि ॥ पौलस्त्य इति त्रिमूर्धविशेषणम् । न तु महोदरस्य । देवान्तकादयस्त्रयश्चुक्रुशुरिति संबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ भ्रातृव्यसनेति ॥ समभिद्रवत्
समभ्यद्रवत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देवान्तकश्चेति ॥ व्यपचक्राम पश्चादाजगाम ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति ॥ अस्य महोदरस्य ॥ १३ ॥ तस्येति ॥ तस्य अ-

त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः ॥ स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदाङ्गदः ॥ ७ ॥ स ववर्ष ततो वृक्षान् शैलांश्च कपिकुञ्जरः ॥ तान्प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ ८ ॥ परिघाग्रेण तान्वृक्षान्बभञ्ज च सुरान्तकः ॥ त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ ९ ॥ गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः ॥ जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ १० ॥ देवान्तकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदाङ्गदम् ॥ उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ ११ ॥ स त्रिभिर्नैर्ऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः ॥ न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १२ ॥ स वेगवान्महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः ॥ तलेन भृशमुत्पत्य जघानास्य महागजम् ॥ १३ ॥ तस्य तेन प्रहारेण नागराजस्य संयुगे ॥ पेततुर्लोचने तस्य विननाद स वारणः ॥ १४ ॥ विषाणं चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः ॥ देवान्तकमभिप्लुत्य ताडयामास संयुगे ॥ ॥ १५ ॥ स विह्वलितसर्वाङ्गो वातोद्धूत इव द्रुमः ॥ लाक्षारससवर्णं च सुस्राव रुधिरं मुखात् ॥ १६ ॥ अथाश्वास्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली ॥ आविध्य परिघं घोरमाजघान तदाङ्गदम् ॥ १७ ॥ परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा ॥ जानुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह ॥ १८ ॥ तमुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः ॥ घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेभिजघान ह ॥ १९ ॥ ततोङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैर्ऋतपुङ्गवैः ॥ हनुमानपि विज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः ॥ २० ॥

ङ्गदस्य । तस्य नागराजस्येति द्वितीयतच्छब्दान्वयः ॥ १४ ॥ विषाणमिति ॥ महाबलः वालिपुत्रः अस्य महोदरवाहनस्य गजस्य विषाणं निष्कृष्य अभिप्लुत्य वेगेन सन्निपत्य देवान्तकं ताडयामासेति संबन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा ॥ तद्रावणसुतो धीमान् बिभेद निशितैः शरैः ॥ २१ ॥ तद्बाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम् ॥ सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः ॥ २२ ॥ ततो जृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तकस्तदा ॥ परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे ॥ २३ ॥ तमापतन्तमुत्प्लुत्य हनुमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २४ ॥ शिरसि प्रहरन्वीरस्तदा वायुसुतो बली ॥ नादेनाकम्पयच्चैव राक्षसान्स महाकपिः ॥ २५ ॥ स मुष्टिनिष्पिष्टविकीर्णमूर्धा निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः ॥ देवान्तको राक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ २६ ॥ तस्मिन्हते राक्षसयोधमुख्ये महाबले संयति देवशत्रौ ॥ क्रुद्धस्त्रिमूर्धा निशिताग्रमुग्रं ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ २७ ॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः कुञ्जरं पर्वतोपमम् ॥ भूयः समधिरुह्याशु मन्दरं रश्मिमानिव ॥ २८ ॥ ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योरस्यपातयत् ॥ गिरौ वर्षं तडिच्चक्रचापवानिव तोयदः ॥ २९ ॥ ततः शरौघैरभिवर्ष्यमाणो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः ॥ नीलो बभूवाथ निसृष्टगात्रो विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ ३० ॥ ततस्तु नीलः प्रतिलभ्य संज्ञां शैलं समुत्पाट्य सवृक्षषण्डम् ॥ ततः समुत्पत्य भृशोग्रवेगो महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ ३१ ॥ ततः स शैलेन्द्रनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्विपेन ॥ विपोथितो भूमितले गतासुः पपात वज्राभिहतो यथाद्रिः ॥ ३२ ॥ पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे ॥ हनुमन्तं च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति ॥ जृम्भितं भग्नमिति यावत् । जृम्भितं तद्धनुर्दृष्ट्वेत्यादिवत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत इति ॥ निसृष्टगात्रः शिथिलगात्रः । विष्टम्भितः स्तब्धीकृतः । एतन्निसृष्टत्वे हेतुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ततः स शैलेति ॥ विपोथितः हिंसितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तामिति ॥ घोरसंकाशां भयंकरप्रकाशाम् ॥ ४० ॥ तत इति ॥ व्यूढे विशाले ॥ ४१ ॥४२॥ स इति ॥

स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेद बहुधा बली ॥ ३४ ॥ तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं महाकपिः ॥ विससर्ज रणे तस्मिन्रावणस्य सुतं प्रति ॥ ३५ ॥ तमापतन्तमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् ॥ त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ ३६ ॥ ततो हनूमानुत्प्लुत्य हयांस्त्रिशिरसस्तदा ॥ विददार नखैः क्रुद्धो गजेन्द्रं मृगराडिव ॥ ३७ ॥ अथ शक्तिं समादाय कालरात्रिमिवान्तकः ॥ चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ ३८ ॥ दिवः क्षिप्तामिवोल्कां तां शक्तिं क्षिप्तामसंगताम् ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ॥ ३९ ॥ तां दृष्ट्वा घोरसंकाशां शक्तिं भग्नां हनूमता ॥ प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा इव ॥ ४० ॥ ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः ॥ निजघान तदा व्यूढे वायुपुत्रस्य वक्षसि ॥ ४१ ॥ खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आजघान त्रिशिरसं तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ४२ ॥ स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्तायुधो भुवि ॥ निपपात महातेजास्त्रिशिरास्त्यक्तचेतनः ॥४३॥ स तस्य पततः खड्गं समाच्छिद्य महाकपिः ॥ ननाद गिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वनैर्ऋतान् ॥४४॥ अमृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचरः ॥ उत्पत्य च हनूमन्तं ताडयामास मुष्टिना ॥४५॥ तेन मुष्टिप्रहारेण संचुकोप महाकपिः ॥ कुपितश्च निजग्राह किरीटे राक्षसर्षभम् ॥४६॥ स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि ॥ क्रुद्धः प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य त्वष्टुः सुतस्येव शिरांसि शक्रः ॥४७॥ तान्यायताक्षाण्यगसान्निभानि प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ॥ पेतुः शिरांसीन्द्ररिपोर्धरण्यां ज्योतींषि मुक्तानि यथार्कमार्गात् ॥४८ ॥

त्यक्तचेतनः मूर्छित इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स तस्येति ॥ त्वष्टुः सुतः विश्वरूपः । विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहित इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धः ॥ ४७ ॥ तानीति ॥ मुक्तानि अनुभूतपुण्यफलानि । अर्कमार्गात् आकाशात् ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ हतं त्रिशिरसमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया । मत्तः महापार्श्वः । मत्त इति महापार्श्वस्य नामान्तरम् । मांसशोणितफेनिलामिति युद्धकालिकरूपम् । शत्रुशोणितरञ्जितामिति पूर्वकालिकरूपम् । महापद्मः पुण्डरीकाह्वयदिग्गजः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अथेति ॥

तस्मिन्हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण ॥ नेदुः प्लवङ्गाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ ४९ ॥ हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा तथैव च महोदरम् ॥ हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ ॥ ५० ॥ चुकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुङ्गवः ॥ जग्राहार्चिष्मतीं घोरां गदां सर्वायसीं शुभाम् ॥५१॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितफेनिलाम् ॥ विराजमानां वपुषा शत्रुशोणितरञ्जिताम् ॥ ५२ ॥ तेजसा संप्रदीप्ताग्रां रक्तमाल्यविभूषिताम् ॥ ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ ५३ ॥ गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुङ्गवः ॥ हरीन्समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ ५४ ॥ अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजम् ॥ मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ५५ ॥ तं पुरस्तात् स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ ५६ ॥ स तयाभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः ॥ भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ ५७ ॥ स संप्राप्य चिरात्संज्ञामृषभो वानरर्षभः ॥ अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ॥५८॥ गृहीत्वा तां गदां भीमामाविध्य च पुनः पुनः ॥ मत्तानीकं महात्मानं जघान रणमूर्धनि ॥५९॥ स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षणः ॥ निपपात ततो मत्तो वज्राहत इवाचलः ॥ ६० ॥ विशीर्णनयने भूमौ गतसत्त्वे गतायुषि ॥ पतिते राक्षसे तस्मिन् विद्रुतं राक्षसं बलम् ॥ ६१ ॥

मत्तानीकम् मत्तानीक इति च महापार्श्वस्य नामान्तरम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ स तयेति ॥ समाधूतः कम्पितः ॥ ५७ ॥ स इति ॥ गदामभिदुद्राव गदां ग्रहीतुं दुद्रावेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्निति ॥ केवलजीवितार्थं यशोरहितजीवनार्थम् । भिन्नार्णवसन्निकाशमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ॥ ॥

(उन्मत्तस्तु तदा दृष्ट्वा गतासुं भ्रातरं रणे ॥ चुकोप परमक्रुद्धः प्रलयाग्निसमद्युतिः ॥ ततः समादाय गदां स वीरो वित्रासयन् वानरसैन्यमुग्रम् ॥ दुद्राव वेगेन तु सैन्यमध्ये दहन् यथा वह्निरतिप्रचण्डः ॥ आपतन्तं तदा दृष्ट्वा राक्षसं भीमविक्रमम् ॥ शैलमादाय दुद्राव गवाक्षः पर्वतोपमः ॥ जिघांसू राक्षसं भीमं तं शैलेन महाबलः ॥ आपतन्तं तदा दृष्ट्वा उन्मत्तोपि महागिरिम् ॥ चिच्छेद गदया वीरः शतधा तत्र संयुगे ॥ चूर्णीकृतं गिरिं दृष्ट्वा रक्षसा कपिकुञ्जरः ॥ विस्मितोभून्महाबाहुर्जगर्ज च मुहुर्मुहुः ॥ उन्मत्तस्तु सुसंक्रुद्धो ज्वलन्तीं राक्षसोत्तमः ॥ गदामादाय वेगेन कपेर्वक्षस्यताडयत् ॥ स तया गदया वीरस्ताडितः कपिकुञ्जरः ॥ पपात भूमौ निःसंज्ञः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ पुनः संज्ञामथास्थाय वानरः स समुत्थितः ॥ तलेन ताडयामास ततस्तस्य शिरः कपिः ॥ तेन प्रताडितो वीरो राक्षसः पर्वतोपमः ॥ विस्रस्तदन्तनयनो निपपात महीतले ॥ सुस्राव रुधिरं सोष्णं गतासुश्च ततोभवत् ॥) तस्मिन्हते भ्रातरि रावणस्य तन्नैर्ऋतानां बलमर्णवाभम् ॥ त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं दुद्राव भिन्नार्णवसन्निकाशम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ॥

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ भ्रातॄंश्च निहतान्दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥ पितृव्यौ चापि संदृश्य समरे सन्निषूदितौ ॥ युद्धोन्मत्तं च मत्तं च भ्रातरौ राक्षसर्षभौ ॥ २ ॥ ॥

स्वबलमित्यादि ॥ भ्रातरौ अन्योन्यं भ्रातरौ ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ स इति ॥ मृष्टकुण्डलः शुद्धकुण्डलः ॥ ५ ॥ ६ ॥ त इति ॥ माहात्म्यं महत्त्वम् । उत्थित इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि ॥ अतिकायोद्रिसंकाशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥ स भास्करसहस्रस्य संघातम्
इव भास्वरम् ॥ रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥ स विस्फार्य महच्चापं किरीटी मृष्टकुण्डलः ॥
नाम विश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥ तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च ॥ ज्याशब्देन च भीमेन
त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥ ते दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुम्भकर्णोयमुत्थितः ॥ भयार्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते
परस्परम् ॥ ७ ॥ ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे ॥ भयाद्वानरयूथास्ते विद्रवन्ति ततस्ततः॥८॥
तेतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः ॥ शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ॥ ९॥ ततोतिकायं काकुत्स्थो
रथस्थं पर्वतोपमम् ॥ ददर्श धन्विनं दूराद्गर्जन्तं कालमेघवत् ॥ १० ॥ स तं दृष्ट्वा महात्मानं राघवस्तु विसिष्मिये
॥ वानरान्सान्त्वयित्वाथ बिभीषणमुवाच ह ॥ ११ ॥ कोसौ पर्वतसंकाशो धनुष्मान् हरिलोचनः ॥ युक्ते
हयसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थितः ॥ १२ ॥ य एष निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः ॥ अर्चिष्मद्भिर्वृतो
भाति भूतैरिव महेश्वरः ॥ १३ ॥ कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोतिविराजते ॥ आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव
तोयदः ॥ १४ ॥ धनूंषि चास्य सज्यानि हेमपृष्ठानि सर्वशः ॥ शोभयन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचाप इवाम्बरम् ॥ १५ ॥
क एष रक्षःशार्दूलो रणभूमिं विराजयन् ॥ अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यतेजसा ॥ १६ ॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन
राहुणाभिविराजते ॥ सूर्यरश्मिनिभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७ ॥ ॥ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कोसावित्यादि ॥ हरिलोचनः सिंहदृष्टिः । रथशक्तीभिः रथस्थिताभिः शक्तिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेनेति ॥ अनेन राहुध्वजोयमित्युक्तम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रिणतमिति ॥ त्रिणतं त्रिषु आद्यन्तयोर्मध्ये च नतम् । मेघनिह्लादं मेघतुल्यज्यास्वनम् । हेमपृष्ठं हेमलिप्तपार्श्वमित्यर्थः । धनुः रथस्थेभ्यः अन्यत् करधृतमिदम् ॥ १८ ॥ सध्वज इति ॥ ध्वजः असाधारणकेतनम् । पताका साधारणा । अनुकर्षः रथाधःस्थदारु । चतुःसादिसमायुक्तः चतुःसारथियुक्तः ॥ १९ ॥ विंशतिरिति ॥ कार्मुकाणि धनुर्भेदा इति न पौनरुक्त्यम् ॥ २० ॥ द्वौ चेति ॥ पार्श्वशोभितौ पार्श्वाभ्यां शोभितौ । चतुर्ह

त्रिणतं मेघनिह्लादं हेमपृष्ठमलङ्कृतम् ॥ शतक्रतुधनुःप्रख्यं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८ ॥ सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः ॥ चतुःसादिसमायुक्तो मेघस्तनितनिस्वनः ॥ १९ ॥ विंशतिर्दश चाष्टौ च तूण्योस्य रथमास्थिताः ॥ कार्मुकानि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः ॥ २० ॥ द्वौ च खड्गौ रथगतौ पार्श्वस्थौ पार्श्वशोभितौ ॥ चतुर्हस्तत्सरुयुतौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥ रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतसन्निभः ॥ कालः कालमहावक्त्रो मेघस्थ इव भास्करः ॥ २२ ॥ काञ्चनाङ्गदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते ॥ शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान्पर्वतोत्तमः ॥ २३ ॥ कुण्डलाभ्यां तु यस्यैतद्भाति वक्त्रं शुभेक्षणम् ॥ पुनर्वस्वन्तरगतं पूर्णं बिम्बमिवैन्दवम् ॥ २४ ॥ आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम् ॥ यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः ॥ ॥ २५ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा ॥ आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २६ ॥ दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः ॥ भीमकर्मा महोत्साहो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २७ ॥ तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिमो रणे ॥ वृद्धसेवी श्रुतिधरः सर्वास्त्रविदुषां वरः ॥ २८ ॥ ॥

स्तत्सरुयुतौ चतुर्हस्तप्रमाणत्सरुयुक्तौ । त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः । व्यक्तहस्तदशायतौ व्यक्तौ च तौ हस्तदशायतौ चेति तथा ॥ २१ ॥ रक्तेति ॥ रक्तकण्ठगुणः रक्तकण्ठमाल्यः । कालमहावक्त्रः कालस्येव महावक्त्रं यस्य स तथोक्तः । काल इव महावक्त्र इति वा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तस्येत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ नये युक्तौ । मन्त्रे विचारे ॥ २८ ॥ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वज्रमित्यादिश्लोकद्वयम् ॥ विष्टम्भितं निश्चलीकृतम् । राक्षसानामथर्षभ इत्यत्राथशब्दः कार्त्स्न्ये ॥ ३४ ॥

अश्वपृष्ठे रथे नागे खड्गे धनुषि कर्षणे ॥ भेदे सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च संमतः ॥ २९ ॥ यस्य बाहू समाश्रित्य लङ्का वसति निर्भया ॥ तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥ ३० ॥ एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना ॥ अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३१ ॥ सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयंभुवा ॥ एतच्च कवचं दिव्यं रथश्चैषोर्कभास्वरः ॥ ३२ ॥ एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः ॥ रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निषूदिताः ॥ ३३ ॥ वज्रं विष्टम्भितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीमतः ॥ पाशः सलिलराजस्य रणे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥ एषोतिकायो बलवान्राक्षसानामथर्षभः ॥ रावणस्य सुतो धीमान्देवदानवदर्पहा ॥ ३५ ॥ तदस्मिन् क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुङ्गव ॥ पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ॥ ३६ ॥ ततोतिकायो बलवान्प्रविश्य हरिवाहिनीम् ॥ विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम् ॥ अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकसः ॥ ३८ ॥ कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च ॥ पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत्समभिद्रवन् ॥ ३९ ॥ तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ॥ ४० ॥ तांश्चैव सर्वान्स हरीन् शरैःसर्वायसैर्बली ॥ विव्याधाभिमुखः संख्ये भीमकायो निशाचरः ॥ ४१ ॥ तैर्दिता बाणवर्षेण भग्नगात्राः प्लवङ्गमाः ॥ न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्तुं महारणे ॥ ४२ ॥ तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राक्षसः ॥ मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पितः ॥ ४३ ॥

॥ ३५ ॥ तदस्मिन्निति ॥ पुरा नयति नेष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कुमुद इति ॥ समभिद्रवन् । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः । ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तांश्चेति ॥ अभिमुखः स्थित इति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तादिति ॥ हरिः सिंहः ॥ ४३ ॥

स इति ॥ कलापी तूणीरवान् । कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपीत्यमरः । सगर्वितं सगर्वम् ॥४४॥ रथ इति ॥ व्यवसायः उत्साहः ॥ ४५ ॥ तत्तस्येति ॥ स्मयित्वा अनादृत्य । "ष्मिङ्, अनादरे" इति धातुः ॥ ४६ ॥४७॥ पूरयन्निति ॥ त्रासयन् अभूदिति शेषः ॥४८॥ सौमित्रेरिति ॥ प्रतिभ-

स राक्षसेन्द्रो हरिसैन्यमध्ये नायुध्यमानं निजघान कंचित् ॥ उपेत्य रामं सधनुः कलापी सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४४ ॥ रथे स्थितोहं शरचापपाणिर्न प्राकृतं कंचन योधयामि ॥ यश्चास्ति कश्चिद्व्यवसाययुक्तो ददातु मे क्षिप्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५ ॥ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य चुकोप सौमित्रिरमित्रहन्ता ॥ अमृष्यमाणश्च समुत्पपात जग्राह चापं च ततः स्मयित्वा ॥४६॥ क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम्॥ पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद्धनुः ॥ ४७ ॥ पूरयन्स महीं शैलानाकाशं सागरं दिशः ॥ ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन्रजनीचरान् ॥ ४८ ॥ सौमित्रेश्चापनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा ॥ विसिष्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥ अथातिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् ॥ आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥५०॥ बालस्त्वमसि सौमित्रे विक्रमेष्वविचक्षणः ॥ गच्छ किं कालसदृशं मां योधयितुमिच्छसि ॥५१॥ न हि मद्बाहुसृष्टानामस्त्राणां हिमवानपि॥ सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही॥५२॥ सुखप्रसुप्तं कालाग्निं निबोधयितुमिच्छसि ॥ न्यस्य चापं निवर्तस्व मा प्राणान् जहि मद्गतः ॥ ५३ ॥ अथ वा त्वं प्रतिष्टब्धो न निवर्तितुमिच्छसि ॥ तिष्ठ प्राणान्परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम्॥५४॥ पश्य मे निशितान्बाणानरिदर्पनिषूदनान् ॥ ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५५ ॥ एष ते सर्पसंकाशो बाणः पास्यति शोणितम् ॥ मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनुषि संदधे ॥ ५६ ॥

यम् । भयंकरं प्रतिभयमित्यमरः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सुखप्रसुप्तमिति ॥ निबोधयितुं ज्वलयितुम् । मा जहि मा हिंसीः । "हन्तेर्जः" इति जादेशः । मद्गतः मां प्राप्तः ॥ ५३ ॥ अथ वेति ॥ प्रतिष्टब्धः प्रतिमुखं स्थितः ॥ ५४ ॥ पश्येति ॥ ईश्वरायुधं त्रिशूलम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ न वाक्यमात्रेणेति ॥ कत्थनात् आत्मश्लाघनात् । सत्पुरुषाः शूरपुरुषाः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ तत इति ॥ वृन्तात् प्रसवबन्धनात् । वृन्तं प्रसवबन्धनमित्यमरः ॥ ६१ ॥ अद्य त इति ॥ बाणशल्यान्तरोत्थितमिति । बाणशल्यान्तराणि बाणशल्यकृतान्यन्तराणि ॥ ६२ ॥ बाल इति ॥ मृत्युं

श्रुत्वातिकायस्य वचः सरोषं सगर्वितं संयति राजपुत्रः ॥ स संचुकोपातिबलो बृहच्छ्रीरुवाच वाक्यं च ततो महार्थम् ॥ ५७ ॥ न वाक्यमात्रेण भावान्प्रधानो न कत्थनात्सत्पुरुषा भवन्ति ॥ मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ निदर्शय स्वात्मबलं दुरात्मन् ॥ ५८ ॥ कर्मणा सूचयात्मानं न विकत्थितुमर्हसि ॥ पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥ सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः ॥ शरैर्वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥ ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः ॥ मारुतः कालसंपक्वं वृन्तात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥ अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ पास्यन्ति रुधिरं गात्राद्बाणशल्यान्तरोत्थितम् ॥ ६२ ॥ बालोयमिति विज्ञाय न मावज्ञातुमर्हसि ॥ ६३ ॥ बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे ॥ बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिभिः क्रमैः ॥ ॥ ६४ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् ॥ अतिकायः प्रचुक्रोध बाणं चोत्तममाददे ॥ ६५ ॥ ततो विद्याधरा भूता देवा दैत्या महर्षयः ॥ गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं द्रष्टुमागमन् ॥ ६६ ॥ ततोतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम् ॥ लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम् ॥ ६७ ॥ तमापतन्तं निशितं शरमाशीविषोपमम् ॥ अर्धचन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ६८ ॥ तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम् ॥ अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान्समाददे ॥ ६९ ॥ तान् शरान्संप्राचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ॥ तानप्राप्तान् शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥ ७० ॥ स तांश्छित्त्वा शरैस्तीक्ष्णैर्लक्ष्मणः परवीरहा ॥ आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ७१ ॥

जानीहि । मामिति शेषः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तत इति ॥ सायकं चापमारोप्य बाणं धनुषि संधायेत्यर्थः । संक्षिपन्निव बाणवेगेनान्तरावस्थितमाकाशं ग्रसन्निवेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ॥ ॥

॥ ७२ ॥ पूर्णायतेति ॥ पूर्णायतेन पूर्णाकृष्टेन । विसृष्टेन क्षिप्तेन । नतपर्वणा निलीनपर्वणा । ऋजुनेति यावत् ॥७३ ॥ स इति ॥ अक्तः लिप्तः ॥ ७४ ॥ राक्षस इति ॥ त्रिपुरगोपुरं त्रिपुरद्वारम् ॥७५॥ चिन्तयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ विमृश्य करणीयं निर्धार्य। बाणनिपातेन मे साधु श्लाघनीयो

तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः ॥ विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च वीर्यवान् ॥ ७२ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन शरेण नतपर्वणा ॥ ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७३ ॥ स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः ॥ ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेन्द्र इवाचले ॥ ७४ ॥ राक्षसः प्रचकम्पे च लक्ष्मणेषुप्रपीडितः ॥ रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ॥ ७५ ॥ चिन्तयामास चाश्वास्य विमृश्य च महाबलः ॥ साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोसि मे रिपुः ॥ ७६ ॥ विधायैवं विनम्यास्यं नियम्य च भुजावुभौ ॥ स रथोपस्थमास्थाय रथे च प्रचचार ह ॥७७॥ एकं त्रीन्पञ्च सप्तेति सायकान्राक्षसर्षभः ॥ आददे संदधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज च ॥ ७८ ॥ ते बाणाः कालसंकाशा राक्षसेन्द्रधनुश्च्युताः ॥ हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम् ॥ ७९ ॥ ततस्तान्राक्षसोत्सृष्टान् शरौघान्राघवानुजः ॥ असंभ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः ॥ ८० ॥ तान् शरान् युधि संप्रेक्ष्य निकृत्तान् रावणात्मजः ॥ चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम् ॥ ८१ ॥ स संधाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत् ॥ ततः सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे ॥ ८२ ॥ अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि ॥ सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः ॥ ८३ ॥ स चकार तदात्मानं विशल्यं सहसा विभुः ॥ जग्राह च शरं तीक्ष्णमस्त्रेणापि च संदधे ॥ ८४ ॥ आग्नेयेन तदास्त्रेण योजयामास सायकम् ॥ स जज्वाल तदा बाणो धनुष्यस्य महात्मनः ॥ ८५ ॥ ॥ ॥ ॥

रिपुरसोति । एवं लक्ष्मणम् विधाय अभिधाय । आस्यं विनम्य भुजौ नियम्य वशे स्थापयित्वा । रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार हेति संबन्धः ॥७६ ॥ ॥ ७७ ॥ एकमिति ॥ इति उक्तप्रकारेण ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ स चकारेति ॥ अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । संदधे योजयामास ॥ ८४ ॥ आग्नेयेनेत्यादि ॥ पूर्वोक्तस्यैव विवरणम् ॥ ८५ ॥ ॥ ॥ ॥

अतिकायोपीति ॥ समादधे अनुसंदधे ॥ ८६ ॥ तादिति ॥ आहितं संहितम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ताविति ॥ भस्मकृतौ भस्मतया कृतौ ॥ ९० ॥

अतिकायोपि तेजस्वी सौरमस्त्रं समादधे ॥ तेन बाणं भुजङ्गाभं हेमपुङ्खमयोजयत् ॥ ८६ ॥ तदस्त्रं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम् ॥ अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः ॥ ८७ ॥ आग्नेयेनाभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः ॥ उत्ससर्ज तदा बाणं दीप्तं सूर्यास्त्रयोजितम् ॥८८॥ तावुभावम्बरे बाणावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ तेजसा संप्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव भुजङ्गमौ ॥ ८९ ॥ तावन्योन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले ॥ निरर्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ ॥ ९०॥ ततोतिकायः संक्रुद्धस्त्वस्त्रमैषीकमुत्सृजत् ॥ तत्प्रचिच्छेद सौमित्रिरस्त्रेणैन्द्रेण वीर्यवान् ॥९१॥ ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा रुषितो रावणात्मजः॥याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सायकम्॥९२॥ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः॥ वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९३ ॥ अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः ॥ अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९४ ॥ तेतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते ॥ भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९५ ॥ तान् मोघानभिसंप्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अभ्यवर्षन्महेषूणां सहस्रेण महायशाः ॥ ९६ ॥ स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः ॥ अवध्यकवचः संख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ॥ (शरं चाशीविषाकारं लक्ष्मणाय व्यपासृजत् ॥ स तेन विद्धः सौमित्रिर्मर्मदेशे शरेण ह ॥ मुहूर्तमात्रं निःसंज्ञो ह्यभवच्छत्रुतापनः ॥ ततः संज्ञामुपालभ्य चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ निजघान हयान् संख्ये सारथिं च महाबलः ॥ ध्वजस्योन्मथनं कृत्वा शरवर्षैररिंदमः ॥ असंभ्रान्तः स सौमित्रिस्तान् शरानभिलक्षितान् ॥ मुमोच लक्ष्मणो बाणान्वधार्थं तस्य रक्षसः ॥) न शशाक रुजं कर्तुं युधि तस्य शरोत्तमः ॥ ९७ ॥ अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह ॥ ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः ॥ ९८ ॥ ॥

॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ९९ ॥ ततस्त्विति ॥ ब्राह्ममस्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् । नियोज्य जपित्वेति यावत् ॥ १०० ॥ तस्मिन्निति ॥ दिशश्चेत्यादौ तत्रसुरिति विपरिणम्यानुषज्यते

ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा ॥ अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणां कवची बली ॥ ९९ ॥ ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्यः ॥ समाददे बाणममोघवेगं तद्ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियोज्य॥ १०० ॥ तस्मिन्महास्त्रे तु नियुज्यमाने सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे ॥ दिशश्च चन्द्रार्कमहाग्रहाश्च नभश्च तत्रास चचाल चोर्वी ॥१०१॥ तं ब्रह्मणोस्त्रेण नियोज्य चापे शरं सुपुङ्खं यमदूतकल्पम् ॥ सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०२ ॥ तं लक्ष्मणोत्सृष्टममोघवेगं समापतन्तं ज्वलनप्रकाशम् ॥ सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्खं तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०३ ॥ तं प्रेक्षमाणः सहसातिकायो जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ॥ स सायकस्तस्य सुपर्णवेगस्तदातिकायस्य जगाम पार्श्वम् ॥ १०४ ॥ तमागतं प्रेक्ष्य तदातिकायो बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम् ॥ जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः शूलैर्हुलैश्चाप्यविपन्नचेताः ॥ १०५ ॥ तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोग्निदीप्तः ॥ प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं ततोतिकायस्य शिरो जहार ॥ १०६ ॥ तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषुप्रपीडितम् ॥ पपात सहसा भूमौ शृङ्गं हिमवतो यथा ॥ १०७ ॥ तं तु भूमौ निपतितं दृष्ट्वा विक्षिप्तभूषणम् ॥ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ १०८ ॥ ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः ॥ विनेदुरुच्चैर्बहवः सहसा विस्वरैः स्वरैः ॥१०९॥ ततस्ते त्वरितं याता निरपेक्षा निशाचराः ॥ पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते॥११०॥

॥१०१॥ तमिति ॥ नियोज्य जपित्वा । तस्य यमदूतकल्पमित्यन्वयः ॥१०२॥ १०३ ॥ १०४ ॥ तमागतमिति ॥ हुलैः द्विफलपत्राग्रायुधविशेषैः । हुलं द्विफलपत्राग्रमिति वैजयन्ती ॥१०५॥१०६॥१०७॥१०८॥ त इति ॥ विस्वरैः विस्वररूपैः ॥ १०९ ॥ तत इति ॥ निरपेक्षाः युद्धानपेक्षाः ॥ ११० ॥

प्रहर्षेति ॥ प्रबुद्धेत्यत्र प्रसन्नत्वे तात्पर्यम् । इष्टस्य जयस्य भागः प्राप्तिः सोऽस्यास्तीतीष्टभागी तम् ॥ १११ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥ ॥ ॥

प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानरा प्रबुद्धपद्मप्रतिमाननास्तदा ॥ अपूजयन् लक्ष्मणमिष्टभागिनं हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १११ ॥ (अतिबलमतिकायमभ्रकल्पं युधि विनिपात्य स लक्ष्मणः प्रहृष्टः ॥ त्वरितमथ तदा स रामपार्श्वं कपिनिवहैश्च सुपूजितो जगाम ॥) इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महौजसा ॥ उद्वेगमगमद्राजा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ धूम्राक्षः परमामर्षी धन्वी शस्त्रभृतां वरः ॥ अकम्पनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥ एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३॥ निहतास्ते महावीर्या रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः ॥ अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः ॥ ४ ॥ प्रख्यातबलवीर्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम ॥ यौ हि तौ भ्रातरौ वीरौ बद्धौ दत्तवरैः शरैः॥ ५ ॥ यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः ॥ मोक्तुं तद्बन्धनं घोरं यक्षगन्धर्वकिन्नरैः ॥ ६ ॥ तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ॥ शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥ ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् ॥ ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

अथ रावणचिन्ता—अतिकायमित्यादि ॥१॥२॥३॥४॥ प्रख्यातेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ वीरौ यौ भ्रातरौ खरदूषणादिवधेन प्रसिद्धौ तावपि बद्धौ । तदेव बन्धनं वर्णयति—यदिति ॥ यद्बन्धनं सुरादिभिः मोक्तुं मोचयितुम् अशक्यं तद्बन्धनं घोरम् । भ्रातरौ तौ शरबन्धाद्विमुक्ताविति यत् तत्प्रभावादिषु केन वा जातं न जान इत्यन्वयः। प्रभावः सामर्थ्यम् । माया व्यामोहकारिणी विद्या । मोहनम् औषधादिकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥९॥ अहो न्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ पिहितद्वारतोरणा द्वारम् अन्तर्द्वारम् तोरणं बहिर्द्वारम् ॥ १० ॥११॥ एवं रामप्रभावं सप्रपञ्चमुक्त्वा सैन्यं
प्रति पुरीरक्षणं नियमयति—अप्रमत्तैरित्यादिना ॥ गुप्तैः स्वयं कृतरक्षणैः । गुल्मैरिति वा पाठः ॥१२॥ अशोकेति ॥ यत्र सीता अभिरक्ष्यते तत्र अशोकवनिकायाम् ।
निष्कामः निर्गमः प्रवेशो वा । नः अस्माभिः ज्ञातव्यः । मदनुज्ञां विना न कोपि जनो निर्गमयितव्यो नापि प्रवेष्टव्य इत्यर्थः ॥१३॥ यत्र

तं न पश्याम्यहं युद्धे योद्य रामं सलक्ष्मणम् ॥ शासयेत्सबलं वीरं ससुग्रीवबिभीषणम् ॥ ९ ॥ अहो नु बलवान्
रामो महदस्त्रबलं च वै ॥ यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥ तं मन्ये राघवं वीरं नारायणमनामयम् ॥
तद्भयाद्धि पुरी लङ्का पिहितद्वारतोरणा ॥ ११॥ अप्रमत्तैश्च सर्वत्र गुप्तै रक्ष्या पुरी त्वियम् ॥१२॥ अशोकवनिकायां
च यत्र सीताभिरक्ष्यते ॥ निष्कामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वथैव नः॥१३॥ यत्र यत्र भवेद्गुल्मस्तत्र
तत्र पुनः पुनः॥सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं स्वैः स्वैः परिवृता बलैः ॥१४॥द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः॥ प्रदोषे
वार्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वतः ॥१५॥ नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरेषु कदाचन ॥ द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत् किं
स्थितं सदा ॥१६॥ ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत् ॥ वचनं सर्वमातिष्ठन् यथावत्तु महाबलाः ॥१७॥
स तान् सर्वान् समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ मन्युशल्यं वहन् दीनः प्रविवेश स्वमालयम् ॥ १८ ॥ ततः
स संदीपितकोपवह्निर्निशाचराणामधिपो महाबलः ॥ तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन् मुहुर्मुहुश्चैव तदा व्यनिश्वसत्
॥ १९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

यत्रेति॥ गुल्मः सेनासन्निवेशः॥१४॥ द्रष्टव्यमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ पदं व्यवसितम् । दर्शनप्रकारमाह—द्विषतामिति । द्विषतां बलं स्थितं किम् ।
उद्युक्तम् उद्यतं किम् । आपतन्तम् । लिङ्गादिव्यत्यय आर्षः । आपतत् किमिति सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः । आपतत् किमिति पाठः सुशोभनः
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने यु० द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धस्त्रिसप्ततितमे—ततो हतानित्यादि ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् हतान् त्वरितं शशंसुः । घोरं पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च विचिन्त्य विपुलं प्रदध्याविति चाभिधानात् । पूर्वं रावणेन अतिकायवध एव श्रुत इत्यवगम्यते । यद्वा पूर्वोक्तानुवादः ॥ १ ॥ पूर्वं कु-

ततो हतान् राक्षसपुङ्गवांस्तान् देवान्तकादित्रिशिरोतिकायान् ॥ रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टास्ते रावणाय त्वरितं शशंसुः ॥ १ ॥ ततो हतांस्तान् सहसा निशम्य राजा मुमोहाश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ पुत्रक्षयं भ्रातृवधं च घोरं विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥ ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं शोकार्णवे संपरिपुप्लुवानम् ॥ रथर्षभो राक्षसराजसूनुस्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥ न तात मोहं प्रतिगन्तुमर्हसि यत्रेन्द्रजिज्जीवति राक्षसेन्द्र ॥ नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित् प्राणान् समर्थः समरेभिपातुम् ॥ ४ ॥ पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् ॥ गतायुषं भूमितले शयानं शितैः शरैराचितसर्वगात्रम् ॥ ५ ॥ इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ॥ अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६ ॥ अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुमित्रसाध्याश्विवैश्वानरचन्द्रसूर्याः ॥ द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेयं विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे ॥ ७ ॥ स एवमुक्त्वा त्रिदशेन्द्रशत्रुरापृच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः ॥ समारुरोहानिलतुल्ययोगं रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ८ ॥

म्भकर्णादिवधः सामान्येन श्रुतः सम्प्रत्याप्तैः सविशेषं श्रुत इत्याह—तत इति ॥ पूर्वोक्तसर्वानुवादो वा ॥२॥ तत इति ॥ संपरिपुप्लुवानम् । लटः शानजादेशः ॥ ३ ॥ न तातेति ॥ यत्र यदा । इन्द्रारिः इन्द्रजित् ॥ ४ ॥ ५ ॥ इमामिति ॥ पौरुषदैवयुक्तां पुरुषबलदैवबलयुक्ताम् । सन्तर्पयिष्यामि पूरयिष्यामि ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ स इति ॥ खरश्रेष्ठसमाधियुक्तं खरश्रेष्ठसंबन्धयुक्तम् । खरश्रेष्ठैः समाधिना समाधानेन च युक्तमिति वा ॥ ८ ॥

तमिति ॥ हरिरथः सूर्यरथः । यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु, इत्यमरः । युद्धमिति । कर्तव्यमिति शेषः ॥ ९ ॥ तं प्रस्थितमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥१३॥ अवीज्यतेति ॥ हैमैः हेमदण्डैः । हेमविभूषितैः हेमशलाकायुक्तैः ॥

तमास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ॥ जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः ॥ ९ ॥ तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः ॥ संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १० ॥ गजस्कन्धगताः केचित् केचित् प्रवरवाजिभिः ॥ (व्याघ्रवृश्चिकमार्जारैः खरोष्ट्रैश्च भुजङ्गमैः ॥ वराहश्वापदैः सिंहैर्जम्बुकैः पर्वतोपमैः ॥ शशहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः ॥) प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः ॥ ११ ॥ स शङ्खनिनदैः पूर्णैर्भेरीणां चापि निस्वनैः ॥ जगाम त्रिदशेन्द्रारिः स्तूयमानो निशाचरैः ॥१२॥ स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः ॥ रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥१३॥ अवीज्यत ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषितैः ॥ चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम्॥ (स तु दृष्ट्वा विनिर्यान्तं बलेन महता वृतम् ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान् रावणः पुत्रमब्रवीत् ॥ त्वमप्रतिरथः पुत्र त्वया वै वासवो जितः ॥ किं पुनर्मानुषं धृष्यं निहनिष्यसि राघवम् ॥ तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रत्यगृह्णान्महाशिषः ॥) ॥१४॥ ततस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्यप्रतिमतेजसा॥ रराजाप्रतिवीरेण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥१५॥ स संप्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिन्दमः ॥ स्थापयामास रक्षांसि रथं प्रति समन्ततः॥१६॥ ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशप्रभः ॥ जुहाव राक्षसश्रेष्ठो मन्त्रवद्विधिवत्तदा ॥ १७॥ स हविर्लाजसंस्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः ॥ जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान्॥१८॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोथ विभीतकाः ॥लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥१९॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ स सम्प्राप्येति ॥ रथं प्रति रथसिद्धिमुद्दिश्य ॥ १६ ॥ ततस्त्विति ॥ विधिवत् क्रमवत् ॥ १७ ॥ स इति ॥ हविर्लाजसंस्कारैः संस्कृतहविर्लाजैः ॥ १८ ॥ शस्त्राणीति ॥ शस्त्राणि आयुधानि । शरपत्राणि काशपत्रस्थानीयानि । तानि परिस्तरणान्यासन्नित्यर्थः । शरमयं बर्हिस्तृणातीत्य-

भिचारे काशश्चोदितः। अत्र त्वभिचारविशेषे तत्स्थाने शस्त्राणि कृतानीति बोध्यम्। विभीतकाः कलिद्रुमविकाराः। वैभीतक इध्म इति श्रुतेः। वासांसि स्वधार्याणि। यद्वा शस्त्राणि तोमरादीनि शरपत्राणि च। बर्हींष्यासन्निति शेषः। शरपत्रैः सतोमरैरित्यनुवादात्। कार्ष्णायसं स्रुवम्। कृतमिति शेषः॥ १९॥ स तत्रेति॥ तत्र युद्धभूमौ। आस्तीर्य परिस्तीर्य॥२०॥ सकृदेवेति॥ सकृत् समिद्धस्य एकदा समिद्भिर्ज्वलितस्य। लिङ्गानि उक्तसकृ-

स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः॥ छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः॥ २०॥ सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः॥ बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन्॥ २१॥ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकाञ्चनभूषणः॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमास्थितः॥ २२॥ सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममिन्द्ररिपुस्तदा॥ धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्राभ्यमन्त्रयत्॥ २३॥ तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके॥ सार्धं ग्रहेन्दुनक्षत्रैर्वितत्रास नभःस्थलम्॥ २४॥ स पावकं पावकदीप्ततेजा हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः॥ सचापबाणासिरथाश्वसूतः खेन्तर्दधेत्मानमचिन्त्यरूपः॥ २५॥ ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम्॥ निर्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया॥ २६॥ ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलंकृतैः॥ तोमरैरङ्कुशैश्चापि वानरान् जघ्नुराहवे॥ २७॥ रावणिस्तु ततः क्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान्॥ हृष्टा भवन्तो युद्ध्यन्तु वानराणां जिघांसया॥ २८॥

त्समिद्धत्वविधूमत्वमहार्चिष्ट्वानि। विजयं यान्यदर्शयन्। पूर्वमिति शेषः॥२१॥ प्रदक्षिणेति॥ प्रदक्षिण आवर्तो भ्रमिर्यासां ताः शिखा यस्येति विग्रहः। स्वयमास्थितः स्वयमास्थावान्। स्वयमुत्थित इति पाठे पुरुषरूपेणोत्थितः इत्यर्थः॥ २२॥ स इति॥ आहारयामास आजुहाव। अभ्यमन्त्रयत् अभिमन्त्रितवान्॥ २३॥ तस्मिन्निति॥ वितत्रास चचाल॥ २४॥ स इति॥ आत्मानम् अन्तर्दधे अन्तर्धापयामास। अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम्। खेन्तर्दधेत्मानमित्यत्र आर्षं पूर्वरूपत्वम्। अचिन्त्यरूपः अचिन्त्यमन्त्रशक्तिः॥ २५॥ २६॥ २७॥ रावणिस्त्विति॥ उवाचेति शेषः॥ २८॥

तत इति ॥ ततः तस्मात् रावणिवचनात् । द्वितीयस्ततः शब्दः पश्चाच्छब्दार्थः ॥ २९ ॥ स त्विति ॥ नालीकः विशालाग्रशरः । रक्षोभिः संवृतः रक्षोगणमध्यत उपरिस्थित इत्यर्थः । अन्यथा खेन्तर्दध इति पूर्वोक्तं विरुध्येत । विचकर्त हिंसितवान् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ ॥ रक्षोभिः सहित इति

ततस्ते राक्षसाः सर्वे नर्दन्तो जयकाङ्क्षिणः ॥ अभ्यवर्षंस्ततो घोरान् वानरान् शरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ स तु नाली-
कनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि ॥ रक्षोभिः संवृतः संख्ये वानरान्विचकर्त ह ॥ ३० ॥ ते वध्यमानाः समरे वानराः पा-
दपायुधाः ॥ अभ्यद्रवन्त सहिता रावणिं रणकर्कशम् ॥ ३१ ॥ इन्द्रजित्तु ततः क्रुद्धो महातेजा महाबलः ॥ वा-
नराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः ॥ ३२ ॥ शरेणैकेन च हरीन् नव पञ्च च सप्त च ॥ चिच्छेद समरे क्रुद्धो
राक्षसान् संप्रहर्षयन् ॥ ३३ ॥ स शरैः सूर्यसंकाशैः शातकुम्भविभूषितैः ॥ वानरान् समरे वीरः प्रममाथ सुदु-
र्जयः ॥ ३४ ॥ ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः ॥ पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः ॥ ३५ ॥ तं तपन्तमिवा-
दित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः ॥ अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ३६ ॥ ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा
विचेतसः ॥ व्यथिता विद्रवन्ति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३७ ॥ रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः ॥
नर्दन्तस्तेभिवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥ ३८ ॥ ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च प्लवङ्गमाः ॥ अभ्यवर्षन्त समरे
रावणिं पर्यवस्थिताः ॥ ३९ ॥ तद्द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ व्यपोहत महातेजा रावणिः समिति-
ञ्जयः ॥ ४० ॥ ततः पावकसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ॥ वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४१ ॥ ॥

वा पाठः ॥ ३० ॥ त इति ॥ रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रावणिं रावणिमुक्तायुधागमनप्रदेशम् । खेन्तर्दध इत्यभिधानात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ त इति ॥ मथितसंकल्पाः नाशितमनोरथाः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रामस्येति ॥ त्यक्तजीविताः त्यक्तजीवितेच्छाः । अभिवृत्ताः अभिमुखं प्रवृत्ताः । तुरवधारणे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तदिति ॥ व्यपोहत वारयामास ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अष्टादशेत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ दत्तवरैः वरदत्तैः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अन्यानिति ॥ मूर्छितः प्रवृद्धः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ आकुलामिति ॥ परया प्रीत्या हृष्टः उद्धतः ॥ ४७॥ पुनरेवेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ खड्गादीनि शस्त्राणि । अत्र द्वितीयबलिशब्दो वरदानबलवत्तावाचकः ।

अष्टादश शरैस्तीक्ष्णैः स विद्ध्वा गन्धमादनम् ॥ विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४२ ॥ सप्तभिस्तु महावीर्यो मैन्दं मर्मविदारणैः ॥ पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४३ ॥ जाम्बवन्तं तु दशभिर्नीलं त्रिंशद्भिरेव च ॥ सुग्रीवमृषभं चैव सोङ्गदं द्विविदं तथा ॥ घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा ॥ ४४ ॥ अन्यानपि तदा मुख्यान् वानरान् बहुभिः शरैः ॥ अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्छितः ॥ ४५ ॥ स शरैः सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ॥ वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे ॥ ४६ ॥ आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन मोहिताम् ॥ हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम् ॥ ४७ ॥ पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ संसृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणम् ॥ ममर्द वानरानीकमिन्द्रजित्त्वरितो बली ॥ ४८ ॥ स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महारणे वानरवाहिनीषु ॥ अदृश्यमानः शरजालमुग्रं ववर्ष नीलाम्बुधरो यथाम्बु ॥ ४९ ॥ ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः ॥ रणे निपेतुर्हरयोद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥ ५० ॥ ते केवलं संददृशुः शिताग्रान् बाणान् रणे वानरवाहिनीषु ॥ मायानिगूढं तु सुरेन्द्रशत्रुं न चावृतं राक्षसमभ्यपश्यन् ॥ ५१ ॥ ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः ॥ प्रच्छादयामास रविप्रकाशैर्विषादयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ५२ ॥ स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि व्याविध्य दीप्तानलसन्निभानि ॥ सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलपावकानि ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये ॥ ५३ ॥

प्रथमो वीर्यवत्तावाचकः ॥ ४८ ॥ स्वसैन्यमिति ॥ स्वसैन्यं स्वसैन्योपरिभागम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ त इति ॥ मायानिगूढम् अत एव आवृतम् अप्रकाशम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततो ज्वलनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ शरैः तीक्ष्णैरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ उदीक्षमाणा इति ॥ विविशुरन्योन्यम् अन्योन्योपर्यालम्बनार्थं पेतुरित्यर्थः ॥ ५६ ॥ हनुमन्तमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ केसरिमित्यार्षम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ स वा इति ॥ गदाभिरित्येतत् पूर्वोक्तप्रासादीनामुपलक्षणम् ॥ ६१ ॥ स बाणेति ॥ बाणवर्षैः बाणनिरन्तरपातैः । अभिवर्ष्यमाणः अभितः पात्यमानः स रामः । तान् बाणवर्षान् । धारानिपाता-

ततो ज्वलनसंकाशैः शरैर्वानरयूथपाः ॥ ताडिताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५४ ॥ तेन्योन्यमभिसर्पन्तो निनदन्तश्च विस्वरम् ॥ राक्षसेन्द्रास्त्रनिर्भिन्ना निपेतुर्वानरर्षभाः ॥ ५५ ॥ उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः ॥ शरैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ५६ ॥ हनुमन्तं च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम् ॥ जाम्बवन्तं सुषेणं च वेगदर्शिनमेव च ॥ ५७ ॥ मैन्दं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गजगोमुखौ ॥ केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रं च वानरम् ॥५८॥ सूर्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम्॥पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरम्॥५९॥प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिन्द्रजिन्मन्त्रसंहितैः॥विव्याध हरिशार्दूलान् सर्वांस्तान् राक्षसोत्तमः॥६०॥ स वै गदाभिर्हरियूथमुख्यान् निर्भिद्य बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ववर्ष रामं सह वृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ॥ ६१ ॥ स बाणवर्षैरभिवर्ष्यमाणो धारानिपातानिव तानचिन्त्य ॥ समीक्षमाणः परमाद्भुतश्री रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ६२ ॥ असौ पुनर्लक्ष्मण राक्षसेन्द्रो ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः ॥ निपातयित्वा हरिसैन्यमुग्रमस्मान् शरैरर्दयति प्रसक्तः ॥६३॥ स्वयम्भुवा दत्तवरो महात्मा खमास्थितोन्तर्हितभीमकायः॥कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥६४॥

निव लघूनचिन्त्य । बाणवर्षं तृणीकृत्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—परमेति । अत्यन्ताश्चर्यकरधैर्यसमृद्धिः सन् लक्ष्मणं समीक्षमाणः स्वस्वभावावलम्बनेन ब्रह्मास्त्रप्रतिक्रियां कर्तुमुद्युक्तमिङ्गितैरभिवीक्षमाणः सन्नित्युवाच ॥ ६२ ॥ असाविति ॥ असौ ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मास्त्रमन्त्रम् आश्रित्य । प्रहरन्निति शेषः॥६३॥ स्वयम्भुवेति ॥ नष्टदेहः अदृष्टदेहः । तत्र हेतुः—अन्तर्हितभीमकाय इति ॥ ६४ ॥ ॥ ॥

तर्हि तत्र प्रतिक्रिया कर्तव्येत्यत्राह-मन्य इति ॥ स्वयम्भूः अचिन्त्यः अचिन्त्यप्रभाव इति मन्ये । तत्र हेतुमाह–यस्येति । एतदस्त्रं यस्य यद्देवताकं यः अस्यास्त्रस्य प्रभवः उत्पत्तिकारणम् । सोचिन्त्यः । तर्ह्यावाभ्याम् किं कर्तव्यमित्यत्राह–बाणेति । धीमन् आपत्सु न चलितव्यमिति ज्ञानिन्॥६५॥ ॥ ६६ ॥ आवामिति ॥ गतरोषहर्षौ मूर्छिताविति यावत् । अमरारिवासं लङ्काम् । रणाग्रलक्ष्मीं विजयलक्ष्मीम् । अग्रपदेन रणमूललक्ष्मीर्न ग्रहीतुं

मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्यो यस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योस्य॥ बाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीमन् मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व॥६५॥ प्रच्छादयत्येष हि राक्षसेन्द्रः सर्वा दिशः सायकवृष्टिजालैः॥ एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥ ६६ ॥ आवां तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ निवृत्तयुद्धौ गतरोषहर्षौ ॥ ध्रुवं प्रवेक्ष्यत्यमरारिवासमसौ समादाय रणाग्रलक्ष्मीम् ॥ ६७ ॥ ततस्तु ताविन्द्रजिदस्त्रजालैर्बभूवतुस्तत्र तथा विशस्तौ ॥ स चापि तौ तत्र विदर्शयित्वा ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ६८ ॥ स तत्तदा वानरसैन्यमेवं रामं च संख्ये सह लक्ष्मणेन ॥ विषादयित्वा सहसा विवेश पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ॥ ६९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे मुमोह सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो न चापि किंचित्प्रतिपेदिरे ते ॥ १॥ ततो विषण्णं समवेक्ष्य सैन्यं बिभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ॥ उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥ मा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ ॥ स्वयम्भुवो वाक्यमथोद्वहन्तौ यत्सादिताविन्द्रजिदस्त्रजालैः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शक्येत्युच्यते । एतेन मूलघातः कर्तुं न शक्यत इत्युच्यते ॥ ६७ ॥ ततस्त्विति ॥ विशस्तौ पीडितौ तौ पतितौ विदर्शयित्वा दृष्ट्वा ननाद ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥ ॥ ॥

अथ ब्रह्मास्त्रबन्धविमुक्तिश्चतुःसप्ततौ–तयोरित्यादि॥ सादितयोः अवसादितयोः । किंचिन्न प्रतिपेदिरे । मूढा बभूवुरित्यर्थः॥१॥२॥ मा भैष्टेति ॥ आर्यपुत्रौ

अवशौ विषण्णाविति यत् । अत्र विषादकालो नास्ति विषादहेतुकालो नास्ति । कुतः । स्वयम्भुवो वाक्यम् उद्वहन्तौ मानयन्तौ इन्द्रजिदस्त्रजालैः
सादितौ सादिताविव वर्तमानाविति यत् । तत् ततः । मा भैष्टेत्यर्थः ॥३॥ उक्तमेवार्थं विशदयाति–तस्मा इति ॥४॥ ब्राह्ममिति॥ मानयित्वा मुहूर्तमात्रं
ब्रह्मास्त्रपरवशः स्थित्वा ॥५॥६॥७॥ भिन्नलाङ्गूलेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ स्रवद्भिः मूत्रयद्भिः ॥८॥९॥ सुग्रीवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥

तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्स्वयम्भुवा ब्राह्मममोघवेगम् ॥ तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोत्र विषादकालः
॥ ४ ॥ ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान् मानयित्वा तु मारुतिः ॥ बिभीषणवचः श्रुत्वा हनुमांस्तमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ एतस्मिन्निहते
सैन्ये वानराणां तरस्विनाम् ॥ यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहै ॥ ६ ॥ तावुभौ युगपद्वीरौ हनुमद्राक्षसोत्तमौ
॥ उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः ॥७॥ भिन्नलाङ्गूलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरैः ॥ स्रवद्भिः
क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिस्ततस्ततः ॥ ८ ॥ पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसङ्कुलाम् ॥ शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुन्धराम्
॥९॥ सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम् ॥ गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकम् ॥१०॥ मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदं
पनसं तथा॥ एतांश्चान्यांस्ततो वीरौ ददृशाते हतान् रणे॥११॥सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम्॥अह्नः
पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः॥१२॥सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम्॥मार्गते जाम्बवन्तं स हनुमान् सबिभीषणः
॥१३॥ स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम्॥ प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम्॥१४॥ दृष्ट्वा तमुपसंगम्य
पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ॥ कच्चिदार्य शरैस्तीक्ष्णैः प्राणा न ध्वंसितास्तव ॥ १५ ॥ ॥ ॥

आहुक इति कश्चिद्यूथपः । गवाक्षं च सुषेणं च वेगदर्शिनमाहुकमिति पाठः । हतान् हतप्रायान् । प्रहृतानिति वा ॥ १० ॥ ११ ॥ सप्तषष्टिरिति ॥
वानराणां यूथपवानराणामित्यर्थः । सुग्रीवाङ्गदादिभिः सह पाठात् । अह्नः पञ्चमशेषेण पञ्चमभागेन प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नसंज्ञाः षण्नाडिकात्मकाः
अह्नः पञ्च भागाः सन्ति । तेषु पञ्चमेन सायाह्नसंज्ञेन नाडीषट्केनेत्यर्थः । स्वयम्भुवो वल्लभेन इन्द्रजिता । ब्रह्मास्त्रेण वा ॥१२॥१३॥१४॥१५॥

विभीषणेति ॥ वाक्यं वाक्योपयोगि स्वरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अञ्जनेति ॥ धारयत इत्यत्र काकुः । किं धारयत इत्यर्थः॥ १८ ॥ श्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तत इति ॥ मारुतात्मजः हनुमान् । वृद्धं जाम्बवन्तम् उपागम्य । नियमेन श्रोत्रहस्तसंस्पर्शव्यत्य-

विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवानृक्षपुङ्गवः ॥ कृच्छ्रादभ्युद्गिरन्वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥ नैर्ऋतेन्द्र महावीर्य स्वरेण त्वाभिलक्षये॥ पीड्यमानः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा॥१७॥ अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च नैर्ऋत॥ हनुमान् वानरश्रेष्ठः प्राणान् धारयते क्वचित् ॥ १८॥ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं बिभीषणः ॥ आर्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात्पृच्छसि मारुतिम्॥१९॥नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे॥आर्य संदर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः॥२०॥ बिभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान्वाक्यमब्रवीत् ॥ शृणु नैर्ऋतशार्दूल यस्मात्पृच्छामि मारुतिम् ॥२१॥ तस्मिन् जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् ॥ हनुमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोपि वयं हताः ॥ २२ ॥ धरते मारुतिस्तात मारुतप्रतिमो यदि ॥ वैश्वानरसमो वीर्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥२३॥ ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत् ॥ गृह्य जाम्बवतः पादौ हनुमान्मारुतात्मजः ॥२४॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं तथापि व्यथितेन्द्रियः॥ पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते स्मर्क्षपुङ्गवः॥२५॥ ततोब्रवीन्महातेजा हनुमन्तं स जाम्बवान् ॥ २६ ॥ आगच्छ हरिशार्दूल वानरांस्त्रातुमर्हसि ॥ नान्यो विक्रमपर्याप्तस्त्वमेषां परमः सखा ॥ २७ ॥ त्वत्पराक्रमकालोयं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय ॥ विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८॥ ॥ ॥

स्तहस्तत्वादिरूपेण सह । जाम्बवतः पादौ गृह्य गृहीत्वा अभ्यवादयत् । स्वनामोच्चारणपूर्वकं युगपत् पादावगृह्णादित्यर्थः ॥ २४ ॥ श्रुत्वेति ॥ वाक्यं हनुमानहमस्मीत्यभिवादनवाक्यम् । तथा व्यथितेन्द्रियोपि हनुमतो वाक्यं श्रुत्वा ऋक्षपुङ्गवः जाम्बवान् आत्मानं पुनर्जातं मन्यते स्मेति संबन्धः ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ आगच्छेति ॥ विक्रमपर्याप्तः पर्याप्तविक्रमः। विक्रमपूर्ण इति यावत् ॥ २७ ॥ त्वदिति ॥ अन्यं पराक्रमितारम् ॥ २८ ॥ ॥

गत्वेति ॥ परमं दीर्घम् । उपर्युपरि सागरं सागरस्य समीपोपरि प्रदेशे । "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति सामीप्ये द्विर्वचनम् । "धिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीया" इति द्वितीयेति द्वितीया॥२९॥ तत इति ॥ ऋषभम् ऋषभाख्यम् । पर्वतोत्तमं शिखरमित्यर्थः॥३०॥३१॥ तस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ ओषधयः ओषधीः । दीपयन्त्यः दीपयन्तीः । व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा । मृतं सञ्जीवयतीति मृतसञ्जीवनी । जीवनानन्तरं संचारक्षमतायै विशल्यं

गत्वा परममध्वानमुपर्युपरि सागरम् ॥ हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनुमन् गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ ततः काञ्चनमत्युच्चमृषभं पर्वतोत्तमम् ॥ कैलासशिखरं चापि द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥ ३० ॥ तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम् ॥ सर्वौषधियुतं वीर द्रक्ष्यस्योषधिपर्वतम् ॥ ३१ ॥ तस्य वानरशार्दूल चतस्रो मूर्ध्नि सम्भवाः ॥ द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्त्यो दिशो दश ॥ ३२ ॥ मृतसञ्जीवनीं चैव विशल्यकरणीमपि ॥ सावर्ण्यकरणीं चैव सन्धानकरणीं तथा ॥ ३३ ॥ ताः सर्वा हनुमन् गृह्य क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ आश्वासय हरीन् प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनुमान् हरिपुङ्गवः ॥ आपूर्यत बलोद्धर्षैस्तोयवेगैरिवार्णवः ॥ ३५ ॥ स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन् पर्वतोत्तमम् ॥ हनुमान् दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः ॥ ३६ ॥ हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वतः ॥ न शशाक तदात्मानं सोढुं भृशनिपीडितः ॥३७॥ तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः ॥ शृङ्गाणि च व्यशीर्यन्त पीडितस्य हनूमता ॥ ३८ ॥

करोतीति विशल्यकरणी । विशल्ये कृते त्वचः सन्धानं करोतीति सन्धानकरणी । ततो व्रणकृतवैवर्ण्यं विहाय प्रदेशान्तरसावर्ण्यं करोतीति सावर्ण्यकरणी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ श्रुत्वेति ॥ बलोद्धर्षैः बलोत्कर्षैः । आपूर्यत पूर्णोभूत् ॥ ३५ ॥ स इति ॥ पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः । पर्वतोत्तमं त्रिकूटम् ॥ ३६ ॥ हरीति ॥ हरिः हनुमान्॥ ३७ ॥ तस्येति ॥ तस्य त्रिकूटस्य । नगाः वृक्षाः । हरिवेगात् हनुमतो हिमवदुत्तरप्रदेशस्थौषधिपर्वतपर्यन्तगमनोचितशक्त्यास्थानवेगात् । जज्वलुश्च । वेगोद्धर्षजवह्निनेत्यर्थः । पीडितस्य पर्वतस्येति शेषः ॥ ३८ ॥

तस्मिन्निति ॥ न शेकुरिति । त्रिकूटतटस्य युद्धरङ्गत्वात् घूर्णमाने कम्पमाने ॥ ३९ ॥ सेति ॥ प्रनृत्तेवाभवत् त्रिकूटाग्रनिर्मितत्वात्तस्याः ॥ ४०॥ ४१॥ आरुरोहेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ मलयपर्वतमित्यत्र लङ्कामलय उच्यते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ पद्भ्यामिति ॥ त्रासयन् त्रासनार्थं नना-

तास्मिन् संपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले ॥ न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९ ॥ सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा ॥ लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्तेवाभवत्तदा ॥ ४० ॥ पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य धरणीधरम् ॥ पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४१ ॥ आरुरोह तदा तस्माद्धरिर्मलयपर्वतम् ॥ मेरुमन्दरसंकाशं नानाप्रस्रवणाकुलम् ॥ ४२ ॥ नानाद्रुमलताकीर्णं विकासिकमलोत्पलम् ॥ सेवितं देवगन्धर्वैः षष्टियोजनमुच्छ्रितम् ॥ ४३ ॥ विद्याधरैर्मुनिगणैरप्सरोभिर्निषेवितम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं बहुकन्दरशोभितम् ॥ ४४ ॥ सर्वानाकुलयंस्तत्र यक्षगन्धर्वकिन्नरान् ॥ हनुमान् मेघसंकाशो ववृधे मारुतात्मजः ॥ ४५ ॥ पद्भ्यां तु शैलमापीड्य वडवामुखवन्मुखम् ॥ विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन्निव राक्षसान् ॥ ४६ ॥ तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमद्भुतम् ॥ लङ्कास्था राक्षसाः सर्वे न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ ४७ ॥ नमस्कृत्वाथ रामाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ राघवार्थे परं कर्म समीहत परन्तपः ॥ ४८ ॥ स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुञ्च्य ॥ विवृत्त्य वक्त्रं वडवामुखाभमापुप्लुवे व्योमनि चण्डवेगः ॥ ४९ ॥

द । “लक्षणहेत्वोः०” इति शतृप्रत्ययः । स्वागमनपर्यन्तं राक्षसनिर्गमनं मा भूदिति तेषां त्रासनार्थं ननादेति भावः । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ नमस्कृत्वाथ रामायेति ॥ अयं प्रारीप्सितकर्मसमाप्तये सम्यगिष्टदेवतानमस्कारः ॥ ४८ ॥ स पुच्छमिति ॥ पुच्छोद्यमनेनोत्साहातिरेक उक्तः । पृष्ठविनमनेनाकाशगमनानुकूलप्राणवायुनिरोध उक्तः । श्रवणनिकुञ्चनेन बलोद्दीपनम् । मुखव्यादानेनार्भिनिवेशः ॥ ४९ ॥

स इति ॥ प्राकृतवानरान् त्रिकूटवननित्यवासिनः । आजहार उज्जहार । अस्यैवानुवादो बाह्विति । बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्नाः बाहूर्वोर्वेगेन उद्धताः उन्मूलिताः संप्रणुन्नाः दूरं प्रेरिताः । क्षीणवेगाः क्रमेण क्षीणवेगाः सन्तः ॥ ५० ॥ स ताविति ॥ मेरुं कैलासपार्श्ववर्तिनम् । अस्ति ह्यन्यो हिमवदन्तर्वर्ती मेरुः । यद्वा मेरुं मेरूपलक्षितर्दिशि स्थितं नगराजं हिमवन्तम् । यद्वा मेरुमुद्दिश्य जगाम । उत्तरां दिशमुद्दिश्य जगामेत्यर्थः । यद्वा मेरुं मेरुसदृशम् । प्रकर्षन्

स वृक्षषण्डांस्तरसा जहार शैलान् शिलाः प्राकृतवानरांश्च ॥ बाहूरुवेगोद्धतसंप्रणुन्नास्ते क्षीणवेगाः सलिले निपेतुः ॥ ५० ॥ स तौ प्रसार्योरगभोगकल्पौ भुजौ भुजङ्गारिनिकाशवीर्यः ॥ जगाम मेरुं नगराजमग्र्यं दिशः प्रकर्षन्निव वायुसूनुः ॥ ५१ ॥ स सागरं घूर्णितवीचिमालं तदा भृशं भ्रामितसर्वसत्त्वम् ॥ समीक्षमाणः सहसा जगाम चक्रं यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥ ५२ ॥ स पर्वतान् वृक्षगणान् सरांसि नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ॥ स्फीतान् जनान्तानपि संप्रवीक्ष्य जगाम वेगात्पितृतुल्यवेगः ॥ ५३ ॥ आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतक्लमः ॥ हनुमांस्त्वरितो वीरः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ५४ ॥ जवेन महता युक्तो मारुतिर्मारुतो यथा ॥ जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ ५५ ॥ स्मरन्जाम्बवतो वाक्यं मारुतिर्वातरंहसा ॥ ददर्श सहसा चापि हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५६ ॥ नानाप्रस्रवणोपेतं बहुकन्दरनिर्झरम् ॥ श्वेताभ्रचयसंकाशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः ॥ शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमम् ॥ ५७ ॥ स तं समासाद्य महानगेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमघोरशृङ्गम् ॥ ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि सुरर्षिसङ्घोत्तमसेवितानि ॥ ५८ ॥

कम्पयन् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ स पर्वतानिति ॥ जनान्तान् जनपदान् ॥ ५३ ॥ आदित्यपथमिति ॥ पूर्वमुपर्युपरिसागरमित्युक्त्या आदित्यपथमाकाशम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ स्मरन् जाम्बवत इति ॥ जाम्बवद्वाक्यस्मरणम् औषधिपर्वतमतीत्य वेगातिशयेनान्यत्र गमननिवृत्त्यर्थम् । वातरंहसा । उपलक्षित इति शेषः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षम् ॥ हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिङ्करांश्च
॥५९ ॥ वज्रालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबन्धनं च ॥ ब्रह्मासनं शङ्करकार्मुकं च ददर्श नाभिं च
वसुन्धरायाः ॥ ६० ॥ कैलासमग्र्यं हिमवच्छिलां च तथर्षभं काञ्चनशैलमग्र्यम् ॥ संदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं
ददर्श सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ६१ ॥ स तं समीक्ष्यानलरश्मिदीप्तं विसिष्मिये वासवदूतसूनुः ॥ आवृत्य
तं चौषधिपर्वतेन्द्रं तत्रौषधीनां विचयं चकार ॥ ६२ ॥ स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः ॥
दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन्मारुतात्मजः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥ ॥

दृष्टानामाश्रमाणां नामान्यनुक्रामति–स ब्रह्मकोशमित्यादिना ॥ ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य कोशो गृहम् । कोशोस्त्री कुड्मलेर्थौघे गुह्यदेशेण्डशीर्षयोः । गृहे देहे पुस्तकोघ पेट्यामासिपिधानके, इति रत्नमाला । रजतालयं कैलासं । शक्रस्य इन्द्रस्य । स्थानम् आश्रमस्थानम् । रुद्रशराः प्रमोक्ष्यन्ते लीलार्थं यस्मिन् तद्रुद्रशरप्रमोक्षं स्थानम् । हयाननं हयग्रीवाराधनस्थानम् । ब्रह्मशिरः रुद्रनिकृत्तब्रह्मशिरःप्रक्षेपस्थानम् । वैवस्वतकिङ्करान् विवस्वत्संबन्धिकिङ्करान् । ग्रामण्यादीन् मासान्तपरिचारकान् विश्रमार्थमत्र स्थितान् ॥ ५९ ॥ वज्रालयमिति ॥ इन्द्राय ब्रह्मणा वज्रप्रदानस्थानम् । सूर्यप्रभमिति वैश्रवणालयविशेषणम् । सूर्यनिबन्धनं छायादेवीप्रीतये विश्वकर्मणा शाणारोपणाय सूर्यनिबन्धनस्थानम् । ब्रह्मासनं देवगणसंदर्शनाय कृतं ब्रह्मणः सिंहासनम् । ब्रह्मणामृषीणामासनं स्थानं वा । शङ्करकार्मुकं तत्स्थानमित्यर्थः । नाभिं पातालप्रवेशरन्ध्रम् ॥ ६० ॥ ब्रह्मादिस्थानेषु रजतालयमिति परिगणितमपि जाम्बवदुपदिष्टप्रकारेण दर्शनाय पुनराह– कैलासमिति ॥ हिमवच्छिला नाम कैलासपार्श्वे कश्चिच्छिलाविशेषः । ऋषभम् ऋषभाख्यमौषधिपर्वतम् । काञ्चनशैलं पूर्वं मेरुमित्युक्तम् । संदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तम् संदीप्ताभिः रात्रौ ज्वलन्तीभिः सर्वाभिः औषधीभिः तृणज्योतिर्भिः संप्रदीप्तं सम्यक्प्रकाशमानम् । सर्वौषधिपर्वतेन्द्रं मृतसञ्जीवन्यादिसर्वौषधियुक्तपर्वतेन्द्रं ददर्श ॥ ६१ ॥ स इति ॥ वासवदूतः वायुः वासवादेशेन मेघप्रेरकत्वात् । अत एवाभिषेकसमये इन्द्रेण प्रेरितो हारं रामायोपाहरत् । विचयम् अन्वेषणम् ॥ ६२ ॥ स इति ॥ अतीत्य अतीत्यापीत्यर्थः । अनेन श्रमरहितत्वमुक्तम् ॥ ६३ ॥

महौषध्य इति ॥ ततः तस्य हनुमतः अदर्शनम् ॥६४॥ स ता इति ॥ ताः औषधीः ॥ ६५ ॥ किमिति ॥ राघवे कृतानुकम्पो नासीति यत् एतत् एवं सुविनिश्चितं यदि तर्हि आत्मानमथो विकीर्णं पश्येति संबन्धः ॥ ६६ ॥ एतच्छ्लोकानन्तरमित्युक्त्वेत्यध्याहार्यम् । स इति ॥ सनागं सगजम् ।

महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन् पर्वतसत्तमे ॥ विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुरदर्शनम् ॥ ६४ ॥ स ता महात्मा
हनुमानपश्यन् चुकोप कोपाच्च भृशं ननाद॥ अमृष्यमाणोग्निनिकाशचक्षुर्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम्
॥ ६५ ॥ किमतदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवेनासि कृतानुकम्पः ॥ पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विकीर्णमात्मानमथो
नगेन्द्र ॥ ६६॥स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम्॥ विकीर्णकूटज्वलिताग्रसानुं
प्रगृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ॥६७॥स तं समुत्पाद्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान् ससुरासुरेन्द्रान्॥संस्तूयमानः
खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवेगः ॥६८॥ स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य ॥
बभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ॥६९॥ स तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु
॥ सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन ॥७०॥ तं वानराः प्रेक्ष्य विनेदुरुच्चैः स
तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद ॥ तेषां समुद्घुष्टरवं निशम्य लङ्कालया भीमतरं विनेदुः ॥७१॥ ततो महात्मा निपपात
तस्मिन् शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये॥हर्युत्तमेभ्यः शिरसाभिवाद्य बिभीषणं तत्र स सस्वजे च॥ ७२ ॥

उन्ममाथ उत्पाटयामास ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ स इति ॥ भास्कराध्वानम् अन्तरिक्षम् । भास्कराभशिखरग्रहणात् स्वयं भास्करसन्निकाशत्वाच्च सूर्यसमीपस्थः प्रतिसूर्य इव बभावित्यर्थः ॥ ६९ ॥ स तेनेति ॥ सहस्रधारेण । अर्पितेन हस्तेर्पितेन । सपावकेन अग्निज्वालावता । चक्रेण विष्णुरिव रराज ॥ ७० ॥ तं वानरा इत्यनेन दूरादेव गन्धाघ्राणेन सर्वे जीविता इति गम्यते ॥ ७१ ॥ तत इति ॥ शैलोत्तमे त्रिकूटशिखरे ॥ ७२ ॥

॥७३॥सर्वे इति ॥विशल्यकरण्या विशल्याः । सन्धानकरण्या विरुजः । ये पूर्वं निहतास्तेपि सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः । अनेन सावर्ण्यसिद्धिरप्युक्ता ॥ ७४ ॥ तर्हि निहता राक्षसाः किं न प्रबुद्धा इत्यत्राह—यदाप्रभृतीति ॥ मानार्थं हतानां राक्षसानाम् इयत्ताया अपरिज्ञानार्थम् । मृतशरीरसंख्याप्रतिपत्त्यर्थं वा । पूर्वयोजनायामर्थशब्दो निवृत्तिपरः । अर्थोभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः । परैः परिच्छिद्य ज्ञानं मा भूदित्येवमर्थमिति भावः । हताहताः मुमूर्षावस्थाः। किं पुनर्मृता इति भावः। " क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् " इति कर्मधारयः । यद्वा यदा यदा ये ये हताः तदा तदा

तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गन्धमाघ्राय महौषधीनाम् ॥ बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ॥ ७३ ॥ सर्वे विशल्या विरुजः क्षणेन हरिप्रवीरा निहताश्च ये स्युः ॥ गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः ॥७४॥ यदाप्रभृति लङ्कायां युध्यन्ते कपिराक्षसाः ॥ तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ॥७५॥ ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसा कपिकुञ्जरैः ॥ हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्व एव तु सागरे ॥ ७६ ॥ ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु तमोषधीशैलमुदग्रवीर्यः ॥ निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७७ ॥

इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

ततोब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ अर्थ्यं विज्ञापयंश्चापि हनुमन्तमिदं वचः ॥ १ ॥

ते ते क्षिप्ता इत्यर्थः ॥७५॥७६॥७७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ७४

एवं हनुमदानीतौषधिपर्वतगन्धमात्रेण समागतप्राणेषु सर्वेषु विशल्येषु समुत्थितेषु सुग्रीवः स्वातिसन्धानजनितकोपातिरेकेण सद्यो निःशेषं लङ्कानिर्दहनं हनुमते नियमयति—तत इत्यादि ॥ अर्थ्यम् अर्थादनपेतम् । प्रयोजननियतं वाक्यं विज्ञापयन् । रामायेति शेषः । ततो हनुमन्तमब्रवीदिति योजना । यद्वा अर्थ्यं विज्ञापयन् विशेषेण ज्ञापयन् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदानीं लङ्कादाहोपदेशे निमित्तमाह—यत इति ॥ उपनिर्हारम् उपनिष्क्रमणम् । युद्धाय निर्गमनमिति यावत् । हतपुत्रादित्वेनानुत्साहाद्रावणो न निर्गमिष्यतीति भावः । अत्र आग्रहेण प्रेतनिर्यापनरूढनिर्हारपदप्रयोगः । दातुं कर्तुमिति यावत् । धातूनामनेकार्थत्वात् । उपनिर्हारशब्दः उपनिष्क्रम्य युद्धपरो वा ॥ २ ॥ य इति ॥ लघवः वेगवन्तः। उत्पतन्तु प्राकारमुत्प्लुत्य गच्छन्तु ॥ ३॥ तत इति ॥ ननु पूर्वमुल्काहस्तौ तदा रात्रावित्युक्तम्, अत्र आदित्यास्तमयसमय इति गम्यते, अतो विरुद्धमिति चेन्न विरोधः । आदित्येस्तं गत इति प्रकाशाभावोक्तिः । निशामुख इति रात्रेः प्रथमयाम उच्यते । रौद्र इति विशेषणात् यामान्तत्वेन गाढान्धकारत्वमुच्यते । हनुमांश्च महाद्भुतवेगशालितया मुहूर्तमात्रेण प्रस्थायौषधिपर्वतमानीय तं पुनस्तत्र निक्षिप्यागतवानिति तस्य वेगातिशयश्च प्रतिपादितो भवति ॥ ४ ॥ उल्काहस्तैरिति ॥ आरक्षस्थाः गुल्मस्थाः नगररक्षिणो वा । आरक्षो दुर्गरक्षिणां स्थानम् । तत्रस्था वा । त्रिष्वारक्षस्तु रक्षण इति रत्नमाला । विरूपाक्षाः राक्षसाः ॥ ५ ॥ गोपुरेत्यादि ॥ गोपुरं पुरद्वारम् । अट्टन्ति हिंसन्ति योधा एषु स्थित्वेत्यट्टाः प्राकाराग्रस्थितगृहाणि । स्यादट्टः क्षौममस्त्रियामित्यमरः । प्रतोल्यः वीथ्यः । चर्या अवान्तरवीथ्यः । ते वानराः । ससृजुः क्षिप्तवन्तः । तेषां वानराणां संबन्धी हुतभुगित्यन्वयः ॥ ६ ॥ दहनकार्यं प्रपञ्चयति—प्रासादा इत्यादि ॥ तत्र प्रासादेषु दह्यते अदह्यत । व्यत्ययेन भूतार्थे लट् । वरं सुगन्धम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः ॥ नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥ ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च प्लवङ्गमाः ॥ लङ्कामभ्युत्पतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ (हरयो हरिसंकाशाः प्रदग्धुं रावणालयम् ॥) ॥ ३ ॥ ततोस्तं गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे ॥ लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ ४ ॥ उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः ॥ आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्यासु विविधासु च ॥ प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् ॥ तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक्तदा ॥ ६ ॥ प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले ॥ अगरुर्दह्यते तत्र वरं च हरिचन्दनम् ॥ ७ ॥ ॥

मौक्तिका इत्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ सर्वत्र अदह्यतेत्यस्य यथायथं विपरिणामेनान्वयः । मणयः उपात्तमौक्तिकादिव्यतिरिक्ताः । क्षौमकौशेययोरुपादानभेदात् भेदः । वाल्कं क्षौमादि । कौशेयं कृमिकोशोत्थमित्युभयत्राप्यमरः । शोभनं शोभमानम् । आविकम् अविरोमनिर्मितं कम्बलम् । और्णं मेषादिरोमनिर्मितं कम्बलम् । ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादित्यमरः । भाण्डम् उपकरणम् । आभरणादि वा । भाण्डं तु भूषायां नादे पात्राश्वभूषयोः। मार्जने कलशादौ च वणिङ्मूलधनेपि च ॥ इति रत्नमाला । नानाविकृतसंस्थानं नानाविधविकारवद्विचित्रसन्निवेशमिति भूषणादिसर्वविशेषणम् । वाजिभाण्डपरिच्छदौ अश्वालंकारपल्ययनादिपरिबर्हौ । भाण्डशब्देनैवाश्वाभरणसिद्धावपि कर्णावतंसादिवत् साहित्यबोधनार्थं वाजिपदम् । गजानां ग्रैवेयका-

मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रं चापि प्रवालकम् ॥ क्षौमं च दह्यते तत्र कौशेयं चापि शोभनम् ॥ ८ ॥
आविकं विविधं चौर्णं काञ्चनं भाण्डमायुधम् ॥ नानाविकृतसंस्थानं वाजिभाण्डपरिच्छदौ ॥ ९ ॥ ग-
जग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभाण्डाश्च संस्कृताः ॥ तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानां च वर्म च ॥ १० ॥ ख-
ड्गा धनूंषि ज्या बाणास्तोमराङ्कुशशक्तयः ॥ रोमजं वालजं चर्म व्याघ्रजं चाण्डजं बहु ॥ ११ ॥ मुक्ता-
मणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समन्ततः ॥ विविधानस्त्रसंयोगानग्निर्ददहति तत्र वै॥१२॥ नानाविधान् गृहच्छ-
न्दान् ददाह हुतभुक्तदा ॥ आवासान् राक्षसानां च सर्वेषां गृहगर्धिनाम् ॥ १३ ॥ ॥

नि कण्ठभूषणानि । कक्ष्याः इभबन्धिन्यः । ग्रैवेयकं कण्ठभूषा । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने इत्युभयत्राप्यमरः । संस्कृताः उत्तेजिताः । योधानां तनुत्राणि वर्माणि । हस्त्यश्वानां वर्म अयःकांस्यादिनिर्मितम् । रोमजम् अविमेषादिरोमभिन्नरोमनिर्मितं कम्बलादि । वालजं चामरादि । चर्मसंस्तरणं खेटकं वा । व्याघ्रजं वैयाघ्रं नखवालादि । अण्डजं कस्तूरिकादि द्रव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ मुक्तेति ॥ प्रासादाः पर्वताकारा इत्यत्र केवलप्रासादाः अत्र । मुक्तादिखचिताः । अस्त्रसंयोगान् संयुज्यन्त इति संयोगाः सङ्घाताः तान् । तत्र लङ्कायाम् ॥ १२ ॥ नानाविधानिति ॥ गृहच्छन्दान् स्वस्तिकादिगृहविन्यासान् । गृहगर्धिनां गृहस्थानाम् ॥ १३ ॥ ॥

हठोपनतत्वेन खेदातिशयं व्यञ्जयितुं तेषां व्यासङ्गं दर्शयति–हेमेत्यादिना ॥ हेमचित्रतनुत्राणां हेममयाद्भुतवर्मणाम् । आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः । वर्मग्रहणव्यासक्तानामित्यर्थः । स्रग्दामानि पुष्पमालाः । दामशब्दो हारपरः । स्रग्दामशब्देनानेकसरनिर्मितपुष्पमालोच्यत इत्याचार्याः । अत्र सर्वत्रापि व्यासङ्ग एव तात्पर्यम् । शीधुपानचलाक्षाणां मद्यपानलोलदृष्टीनाम् । अत एव मदविह्वलगामिनां मदेन मन्दगामिनाम् । कान्तालम्बितवस्त्राणाम् आलम्बितवस्त्रकान्तानाम् । रतिपराणामिति यावत् । शत्रुषु सञ्जातमन्युनां सञ्जातक्रोधानाम् । दीर्घाभाव आर्षः । खादतां मांसादिकं भक्षयताम् । पिबतां मद्यपानं कुर्वताम् । शीधुपानेत्यत्र मद्यपानकार्यमुक्तम् । क्षीरादिकं पिबतामिति वा । महार्हेष्विति विशेषणेन सुप्त्यतिशयहेतुरुक्तः । प्रियैः दारैरिति

हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्दामाम्बरधारिणाम्॥ शीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनाम् ॥१४॥ कान्तालम्बितवस्त्राणां
शत्रुसञ्जातमन्युनाम् ॥ गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिबतामपि ॥ १५ ॥ शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह॥
त्रस्तानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ॥ १६ ॥ तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् ॥ अदहत्पावकस्तत्र
जज्वाल च पुनः पुनः ॥ १७ ॥ सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च ॥ हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोन्नतानि
च ॥ १८ ॥ रत्नचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः ॥ मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम् ॥ १९ ॥
क्रौञ्चबर्हिणवीणानां भूषणानां च निस्वनैः ॥ नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह सः ॥ २० ॥ ॥

विशेष्यम् । तेषाम् एवं व्यासक्तानां शतसहस्राणीति संख्यासंख्येययोरभेदेन निर्देशः । अनेकशतसहस्रराक्षसानित्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन तद्रुधिरवसास्नेहेनाधिकज्वालोच्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रावणस्य पुनर्धननाशं व्यञ्जयितुमुत्तमगृहदहनं दर्शयति–सारवन्तीत्यादिना ॥ सारवन्ति श्रेष्ठधनवन्ति । सारो बले स्थिरांशेर्थे पुमान् न्याय्ये वरे त्रिष्विति रत्नमाला । गम्भीराणि महातलपवन्ति।गुणवन्ति सौन्दर्यवन्ति । हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि हेमकृतानि चन्द्राकाराण्यर्धचन्द्राकाराणि चेत्यर्थः । चन्द्रशालाभिः शिरोगृहैः उन्नतानि । चन्द्रशाला शिरोगृहमित्यमरः । साधिष्ठानानि शय्यासनादिसहितानि । स्पृशन्तीव दिवाकरम् । सूर्यपथपर्यन्तोन्नतानीत्यर्थः । क्रौञ्चादयो लीलार्थं गृहेषु संवर्धिताः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥

ज्वलनेनेति ॥ घर्मोस्माद्गच्छतीति घर्मगः वर्षाकाल इत्यर्थः । घर्मगे निदाघे गच्छतीति शेष इत्यप्याहुः । घर्मशब्देन घर्मान्तो लक्ष्यते । तं गच्छति प्राप्नोतीति घर्मगः वर्षादिरित्यपरे । वस्तुतो घर्मगे ग्रीष्म इत्येवार्थः । लङ्कायां दह्यमानायां सन्तापे च समन्ततः प्रसरति दह्यमानतोरणादीनि निदाघप्ररूढसविद्युन्मेघतुल्यानीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ज्वलनेन परीतानि निपेतुरित्यस्य वज्रिवज्रहतानीवेत्युत्तरार्धम् ॥ २२ ॥ विमानेष्विति ॥ त्यक्ताभरणसर्वाङ्गाः

ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे ॥ विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ॥ २१ ॥ ज्वलनेन परीतानि निपेतुर्भवनान्यथ ॥ वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः ॥ २२ ॥ विमानेषु प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वराङ्गनाः ॥ त्यक्ताभरणसर्वाङ्गा हा हेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः ॥ २३ ॥ तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे ॥ हिमवच्छिखराणीव दीप्तौषधिवनानि च ॥ २४ ॥ हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि ॥ रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकैः ॥ २५ ॥ हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि ॥ बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवः ॥ २६ ॥ अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा क्वचिद्भीतोपसर्पति ॥ भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा क्वचिदश्वो निवर्तते ॥ २७ ॥ लङ्कायां दह्यमानायां शुशुभे स महार्णवः ॥ छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवः ॥ २८ ॥ सा बभूव मुहूर्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी ॥ लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा ॥ २९ ॥ नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः॥ स्वनो ज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे दशयोजनम् ॥ ३० ॥ प्रदग्धकायानपरान् राक्षसान्निर्गतान् बहिः ॥ सहसाभ्युत्पतन्ति स्म हरयोथ युयुत्सवः ॥ ३१ ॥

सर्वाङ्गाभरणान्यपि त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ तानीति ॥ तानि पूर्वश्लोके प्रस्वापाधिकरणतयोपात्तानि विमानानि । दीप्तौषधिवनानि प्रकाशिततृणज्योतिर्वनानि ॥ २४ ॥ हर्म्याग्रैरिति ॥ ज्वालाप्रज्वलितैः ज्वालाविशिष्टैरित्यर्थः ॥ २५ ॥ हस्त्यध्यक्षैरिति ॥ हस्त्यध्यक्षैः हस्तिपकैः । मुक्तैः निगलान्मोचितैः। मुक्तैश्च तुरगैरपीत्यत्राप्यश्वाध्यक्षैरित्यध्याहार्यम् । लोकान्ते प्रलये ॥ २६ ॥ २७ ॥ लङ्कायामिति ॥ छायासंसक्तसलिलः प्रतिबिम्बसंक्रान्तजलः । लोहितोदः लोहितोदकः । उदादेश आर्षः ॥ २८ ॥ २९ ॥ नारीति ॥ नारीजनस्यातिसाहसिकत्वाद्दशयोजनस्वनश्रवणम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनः ॥ दिशो दश समुद्रं च पृथिवीं चान्वनादयत् ॥३२॥ विशल्यौ तु महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ असंभ्रान्तौ जगृहतुस्तदोभे धनुषी वरे ॥ ३३ ॥ ततो विस्फारयानस्य रामस्य धनुरुत्तमम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दो राक्षसानां भयावहः ॥ ३४ ॥ अशोभत तदा रामो धनुर्विस्फारयन् महत् ॥ भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयं धनुः॥ ३५ ॥ उद्घुष्टं वानराणां च राक्षसानां च निस्वनम् ॥ ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावतिरामस्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥ वानरोद्घुष्टघोषश्च राक्षसानां च निस्वनः ॥ ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥३७॥ तस्य कार्मुकमुक्तैश्च शरैस्तत्पुरगोपुरम् ॥ कैलासशृङ्गप्रतिमं विकीर्णमपतद्भुवि ॥ ३८ ॥ ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ॥ सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ३९ ॥ तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वताम् ॥ शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४० ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रास्तु सुग्रीवेण महात्मना ॥ आसन्नद्वारमासाद्य युध्यध्वं प्लवगर्षभाः ॥४१॥ यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्र तत्र ह्युपस्थितः ॥ स हन्तव्यो हि संङ्गत्य राजशासनदूषकः ॥ ४२ ॥ तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु ॥ स्थितेषु द्वारमासाद्य रावणं मन्युराविशत् ॥४३॥

उद्घुष्टमिति॥उद्घुष्टम् उद्घोषः । भावे क्तः ॥३२॥ विशल्याविति॥विशल्यौ निर्गलितशरीरनिमग्नशरफलकौ । तदोभे धनुषी वरे इति पाठः ॥३३॥ तत इति ॥ विस्फारयानस्य ध्वनयतः । विस्फारो धनुषः स्वान इत्यमरः । “स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः” इति षत्वम् । मुगभाव आर्षः ॥३४ ॥ अशोभतेति ॥ वेदमयं धनुः वेदोक्तलक्षणं धनुः । कृत्तिवासाः पिनाकीति श्रुत्या प्रतिपादितमहिमेति वार्थः ॥३५॥ उद्घुष्टमिति ॥ रामस्य ज्याशब्दः वानराणामुद्घुष्टं राक्षसानां निस्वनं च तावुभावतीत्य शुश्रुवे ॥ ३६ ॥ वानरेति ॥ वानरोद्घुष्टघोषः वानरोत्पादितघोषः ॥३७॥३८॥ तत इति ॥ तुमुलः अधिकः ॥ ३९ ॥ तेषामिति ॥ सन्नह्यमानानां कक्ष्याबन्धनादियुद्धसन्नाहं कुर्वताम् । रौद्री प्रलयरात्रिः ॥ ४०॥ आदिष्टा इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्॥अन्ते इतिकरणं बोध्यम् । व इति निर्धारणे षष्ठी । वितथं कुर्यात् । मच्छासनमिति शेषः । आसन्नद्वारं रावणान्तःपुरासन्नमध्यकक्ष्याद्वारम् । तत्र तत्र युद्धभूमौ उपस्थितः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तस्येति ॥ जृम्भितविक्षेपात् गात्रविनामविस्तारात् । व्यामिश्राः व्याकुलाः। अभवन्निति शेषः । दिशः दिक्स्थिताः । रुद्रस्य कालाग्निरुद्रस्य गात्रे यो रूपवान् मन्युः स इव रावणोलक्ष्यत ॥ ४४ ॥ ४५ ॥४६॥ शशासेति ॥ अत्रैव अस्मिन् गृह एवारभ्य। सिंहनादं नादयन् नादयन्तः कुर्वन्तः गच्छत । नादयन्नित्यत्र "व्यत्ययो बहुलम्" इति बहुवचनविषये एकवचनम्॥४७॥ ततस्त्विति ॥ ज्वलितेति । आयुधानां ज्वलितत्वं युद्धयात्रासु शिक्षाविशेषप्रदर्शनात् । लङ्काया इति पञ्चमी ॥४८॥ रक्षसामिति ॥ स्वाभिः स्वासाधारणाभिः । रक्षसां भूषणस्थाभिः भाभिश्च । व्योम सेनामध्याकाशम् ॥४९॥

तस्य जृम्भितविक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश ॥ रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४४ ॥ स निकुम्भं च
कुम्भं च कुम्भकर्णात्मजावुभौ ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह॥ ४५ ॥यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा ॥
निर्ययुः कौम्भकर्णिभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४६ ॥ शशास चैव तान् सर्वान् राक्षसान् सुमहाबलान्॥
नादयन् गच्छतात्रैव जयध्वं शीघ्रमेव च ॥४७॥ ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः॥लङ्काया निर्ययुर्वीराः
प्रणदन्तः पुनः पुनः॥४८॥रक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः॥ चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह
॥ ४९ ॥ तत्र ताराधिपस्याभा ताराणां च तथैव च ॥ तयोराभरणस्था च बलयोर्द्यामभासयन् ॥५०॥ चन्द्राभा भूषणाभा
च गृहाणां ज्वलतां च भा ॥ हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ॥ ५१ ॥ तत्र चोर्ध्वं प्रदीप्तानां गृहाणां
सागरः पुनः ॥ भाभिः संसक्तपातालश्चलोर्मिः शुशुभेधिकम् ॥ ५२ ॥ पताकाध्वजसंसक्तमुत्तमासिपरश्वधम् ॥
भीमाश्वरथमातङ्गं नानापत्तिसमाकुलम् ॥ ५३ ॥

तदानीं चन्द्रोदयात् पुनः प्रकाशातिशयमाह–तत्रेति॥ तत्र तदानीम् । ताराधिपस्याभा ताराणां चाभा तयोर्बलयोराभरणस्था भा च द्याम् आकाशम् अभासयन् ॥ ५० ॥ दह्यमानलङ्कागृहप्रकाशैः पुनरपि स प्रकाशोवर्धतेत्याह–चन्द्रेति ॥५१॥ तत्र चेति ॥ संसक्तपातालः पातालपर्यन्तं संसक्तः ॥ ५२ ॥ पताकेत्यादिसार्धचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ चलत्पटा पताका । मत्स्यादिचिह्नितं ध्वजम् । उत्तमासिपरश्वधम् । परश्वधोसिरूपः कुठाररूपश्चास्ति तत्रासिरूपपरश्वधोसिपरश्वधः । तेन वक्ष्यमाणयोः खड्गपरश्वधयोर्न पौनरुक्त्यम् । ज्वलितप्रासमित्यत्र प्रासशब्दः क्षेप्तव्ये ह्रस्वकुन्ते वर्तते ।

तेन तस्यापि न पौनरुक्त्यम् । पत्तयः पदातयः । तेषां नानात्वं वेषायुधादिभेदात् । प्रासस्य ज्वलितत्वं युद्धागमनसमये शिक्षाविशेषप्रदर्शकक्रियासंबन्धात् । किङ्किणीशतनादितं रथगजादिकिङ्किणीशतनादितम् । हेमजालाचितभुजं हेमाभरणजालाबद्धभुजम् । व्यावेष्टितपरश्वधं मदेन चालितपरश्वधम् । शस्त्रम् उक्तव्यतिरिक्तायुधम् । बाणसंसक्तकार्मुकमिति । दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकमित्यत्र यत् पूर्वोक्तं कार्मुकं तद्भङ्गे पुनरादातुं पृष्ठे बद्ध-

दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम् ॥ तद्राक्षसबलं घोरं भीमविक्रमपौरुषम् ॥ ५४ ॥ ददृशे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम् ॥ हेमजालाचितभुजं व्यामिश्रितपरश्वधम् ॥ ५५ ॥ व्याघूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम् ॥ गन्धमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ॥ ५६ ॥ घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्वनम् ॥ ५७ ॥ तद्दृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां सुदारुणम् ॥ संचचाल प्लवङ्गानां बलमुच्चैर्ननाद च ॥ ५८ ॥ जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्बलं रक्षसां महत् ॥ अभ्ययात्प्रत्यरिबलं पतङ्गा इव पावकम् ॥ ५९ ॥ तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि ॥ राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयस्तरमशोभत ॥ ६० ॥ तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोथ युयुत्सवः ॥ तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ॥ ६१ ॥ तथैवापततां तेषां कपीनामसिभिः शितैः ॥ शिरांसि सहसा जह्रू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ ६२ ॥ दश नैर्ऋतकर्णाश्च मुष्टिनिष्कीर्णमस्तकाः ॥ शिलाप्रहारभग्नाङ्गा विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥ ६३ ॥ तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामभिलक्षिताः ॥ प्रवीरानभितो जघ्नू राक्षसानां तरस्विनाम् ॥ ६४ ॥ ॥

मपरमिदं कार्मुकमिति ज्ञेयम् । गन्धेति । गन्धः चन्दनादिः गन्धमाल्याभ्यां मधूत्सेकेन वीरपाणरूपमधुसेवनेन च संमोदितमहानिलं वासितमहावातम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तद्दृष्ट्वेत्यादि ॥ आयान्तमिति पुल्लिङ्गमार्षम् । संचचाल अभिमुखं जगाम ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तेषामिति ॥ भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनिसन्ततभुजस्पर्शेन उत्तेजितपरिघवज्रम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ तथैवेति ॥ कपीनाम् अभिलक्षिताः प्रसिद्धाः । कपिप्रवरा इत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तथैवेति ॥ कपीनां मध्ये हरिवीरान् वीरहरीन् निजघ्नुः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ देहीति ॥ अन्यो वीरः प्रहरणमत्र देहीति बभाषे । अन्यो ददातीति बभाषे । अपरः पुनः ददामीति बभाषे । आत्मानम् आयासेन किं क्लेशयसि तिष्ठेत्यन्यो बभाषे । तत्रैवमन्योन्यं बभाषिरे ॥ ६७ ॥ विप्रलम्बितवस्त्रमित्यादि ॥ सर्वं क्रियाविशेषणम् ॥ ६८ ॥ वानरान् दश सप्तेति ॥ राक्षसाः दश सप्तेत्यनेन प्रकारेण वानरान् जघ्नुः । वानराश्च दश सप्तेत्यनेन प्रकारेण

तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः ॥ हरिवीरा निजघ्नुश्च घोररूपा निशाचराः ॥६५॥ घ्नन्तमन्यं जघानान्यः पातयन्तमपातयत्॥गर्हमाणं जगर्हेन्यो दशन्तमपरोदशत् ॥६६॥ देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपरः पुनः ॥ किं क्लेशयति तिष्ठेति तत्रान्योन्यं बभाषिरे ॥६७॥ विप्रलम्बितवस्त्रं च विमुक्तकवचायुधम् ॥ समुद्यतमहाप्रासं यष्टिशूलासिसंकुलम् ॥ प्रावर्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम् ॥६८॥ वानरान् दश सप्तेति राक्षसा जघ्नुराहवे ॥ राक्षसान् दश सप्तेति वानराश्चाभ्यपातयन् ॥ ६९ ॥ विस्रस्तकेशवसनं विध्वस्तकवचध्वजम् ॥ बलं राक्षसमालम्ब्य वानराः पर्यवारयन् ॥ ७० ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ॥

प्रवृत्ते संकुले तस्मिन् घोरे वीरजनक्षये ॥ अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १ ॥ आहूय सोङ्गदं कोपात्ताडयामास वेगितः ॥ गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः ॥ २ ॥ ॥ ॥

राक्षसानभ्यपातयन्निति संबन्धः ॥ ६९ ॥ विस्रस्तेति ॥ आलम्ब्य वेगेन धावमानं प्रतिष्टभ्य ततः परितोवारयन् ॥ ७० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ कुम्भवधः षट्सप्ततितमे—प्रवृत्त इत्यादि ॥ संकुले निरन्तरे ॥ १ ॥ आहूयेति ॥ आहूय स्पर्धयित्वा । "ह्वेञ्, स्पर्धायां शब्दे च" इति धातोर्ल्यप् । वेगितः सञ्जातवेगः । तारकादित्वादितच् । सः अङ्गदः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति ॥ चिक्षेप कम्पनोरसीति शेषः ॥ ३ ॥ ततस्त्विति ॥ कम्पनं हतमित्यन्वयः । तत्र कम्पनयुद्धस्थाने । अभीतवत् । अभीतमिति क्रिया विशेषणम् ॥ ४ ॥ स इत्यादि ॥ कालाग्निसमविग्रहैः कालाग्नितुल्याकारैरित्यर्थः ॥ ५ ॥ क्षुरेत्यादि ॥ क्षुरः नापितशस्त्राकारमुखः । क्षुरप्रः अर्धचन्द्राकृतिः। नाराचः शल्यकः । वत्सदन्तैः वत्सदन्ताकारमुखैः । शिलीमुखैः कङ्कपत्राकारमुखैः । उभयपार्श्वकृतकर्णः कर्णी । अर्धनाराचः शल्यः ।

स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः ॥ अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥ ३ ॥ ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे ॥ रथेनाभ्यपतत्क्षिप्रं तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४ ॥ सोङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः ॥ शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥ क्षुरक्षुरप्रैर्नाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः ॥ कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ धनुरग्र्यं रथं बाणान् ममर्द तरसा बली ॥ ७ ॥ शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे ॥ उत्पपात दिवं क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥ ८ ॥ तं क्षिप्रतरमाप्लुत्य परामृश्याङ्गदो बली ॥ करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥ तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोङ्गदः ॥ यज्ञोपवीतवच्चैनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः ॥ १० ॥ तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनः पुनः ॥ वालिपुत्रोभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ॥ ॥ ११ ॥ आयसीं तु गदां वीरः प्रगृह्य कनकाङ्गदः ॥ शोणिताक्षः समाविध्य तमेवानु पपात ह ॥ १२ ॥ प्रजङ्घसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली ॥ रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १३ ॥ तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः ॥ विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवाभवत् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

विपाठः करवीरपत्राग्रसदृशः ॥ ६ ॥ ७ ॥ शोणिताक्ष इति ॥ असिश्चर्म चेत्यसिचर्म । एकवद्भावः । उत्पपात । रथादिति शेषः ॥ ८ ॥ तमिति ॥ परामृश्य प्रगृह्य ॥ ९ ॥ तस्येति ॥ चिच्छेद। छिन्नस्तु न मृतः॥ १० ॥ तमिति ॥ अपरान् प्रजङ्घादीन् ॥ ११ ॥ आयसीमिति॥ तमेव अङ्गदमेव ॥ १२ ॥ प्रजङ्घेति ॥ स्पष्टः ॥ १३ ॥ तयोरिति ॥ यूपाक्षस्य दूरस्थत्वादनुक्तिः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

अङ्गदमिति॥ परिरक्षन्तौ । मातुलत्वादिति भावः । परस्परदिदृक्षया । स्वानुरूपप्रतिभटराक्षसजिज्ञासयेत्यर्थः॥ १५ ॥ अभिपेतुरिति ॥ प्रतियत्ताः प्रतियत्नवन्तः । गुणाधानं प्रतियत्नः । आरोपितवीर्या इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ रथानिति ॥ रथानश्वान् । प्रतीति शेषः॥ १९ ॥ सृष्टानिति ॥

अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च ॥ तस्य तस्थतुरभ्याशे परस्परदिदृक्षया ॥ १५ ॥ अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः॥राक्षसा वानरान् रोषादसिचर्मगदाधराः॥ १६ ॥ त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभी राक्षसपुङ्गवैः॥संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ १७ ॥ ते तु वृक्षान् समादाय संप्रचिक्षिपुराहवे ॥ खड्गेन प्रतिचिच्छेद तान् प्रजङ्घो महाबलः ॥ १८ ॥ रथानश्वान् द्रुमैः शैलैस्ते प्रचिक्षिपुराहवे ॥ शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान् यूपाक्षो निशाचरः ॥ १९ ॥ सृष्टान् द्विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥ २० ॥ उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्मनिकृन्तनम् ॥ प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः॥ २१ ॥ तमभ्याशगतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः ॥ आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेणातिबलस्तदा ॥ २२॥बाहुं चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना ॥ वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २३ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गमुत्पलसन्निभम् ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २४ ॥ ललाटे स महावीर्यमङ्गदं वानरर्षभम्॥आजघान महातेजाः स मुहूर्तं चचाल ह॥२५॥ स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रजङ्घस्य शिरः कायात्खड्गेनापातयत् क्षितौ॥२६॥ स यूपाक्षो श्रुपूर्णाक्षः पितृव्ये निहते रणे ॥ अवरुह्य रथात्क्षिप्रं क्षीणेषुः खड्गमाददे ॥२७॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन् ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्बली ॥ २८॥

उत्पाट्य सृष्टानित्यन्वयः ॥२०॥ उद्यम्येति ॥ वालिपुत्राय वालिपुत्रं हन्तुम् । “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति चतुर्थी ॥२१॥ तमिति ॥ वानरेन्द्रः अङ्गदः ॥ २२ ॥ बाहुमिति ॥ सनिस्त्रिंशं सखड्गम् ॥ २३ ॥ तमिति ॥ उत्पलसन्निभम् । नीलोत्पलसमानकान्तिमित्यर्थः । महाबलः प्रजङ्घः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ताविति ॥ प्लवङ्गाभ्यां मैन्दद्विविदाभ्याम् । आकर्षोंत्पाटनम् आकर्षणताडने । अन्योन्यमिति शेषः ॥ ३२ ॥३३॥३४॥३५॥ आपतन्तीमित्यर्धम् ॥ सान्त्वयत् असान्त्वयत् ॥ ३६ ॥ अथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ लब्धलक्षैः अप्रतिद्वन्द्विभिः ॥३७॥३८॥ तस्येति ॥ वि-

गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलः ॥ आजघान गदाग्रेण वक्षसि द्विविदं ततः ॥ २९ ॥ स गदाभिहतस्तेन चचाल च महाबलः ॥ उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३० ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो मैन्दो वानरयूथपः ॥ यूपाक्षं ताडयामास तलेनोरसि वीर्यवान् ॥ ३१ ॥ तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवङ्गाभ्यां तरस्विनौ ॥ चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोंत्पाटनं भृशम् ॥ ३२ ॥ द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे ॥ निष्पिपेष च वेगेन क्षितावाविध्य वीर्यवान् ॥३३॥ यूपाक्षमपि संक्रुद्धो मैन्दो वानरयूथपः ॥ पीडयामास बाहुभ्यां स पपात हतः क्षितौ ॥ ३४ ॥ हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तदा ॥ जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णसुतो यत[illegible] ॥ ३५ ॥ आपतन्तीं च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयच्चमूम् ॥ ३६ ॥ अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः प्लवङ्गमैः निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमूं ततः ॥ कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम्॥३७॥स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः॥मुमोचाशीविषप्रख्यान् शरान् देहविदारणान्॥३८॥ तस्य तच्छुशुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम् ॥ विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ३९ ॥ आकर्णाकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा ॥ तेन हाटकपुङ्खेन पत्त्रिणा पत्रवाससा ॥ ४० ॥ ॥

द्युदैरावताभ्याम् अर्चिष्मत् । ज्यास्थानीया विद्युत् । बाणस्थानीयमैरावतम् । ऐरावतं नाम दीर्घेन्द्रधनुः । इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तद्दीर्घमृजुरोहितम् । ऐरावतं चेति वैजयन्ती । एवंभूतं द्वितीयमिन्द्रधनुरिव स्थितम् । ऐरावतादिसंयोग उत्पातकाले भवति । अभूतोपमा वा ॥ ३९ ॥ आकर्णेति ॥ हाटकं स्वर्णम् । पत्त्रिणा बाणेन । पत्रवाससा वासःस्थानीयकङ्कपत्रेण ॥ ४० ॥ ॥ ॥

सहसेति ॥ विप्रमुक्तपदः शिथिलपदविन्यासः । स्फुरन् चलन् । विह्वलः विवशः सन् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तमिति ॥ तोमरैः अङ्कुशैः ॥ ४७ ॥ स इति ॥ अकुण्ठधारैः अभग्नाग्रैः । निशितैः उत्कृष्टैः । तीक्ष्णैः अयोमयैः । तीक्ष्णं गरे मृधे लोह इति रत्नमाला ॥ ४८ ॥ अङ्गद

सहसाभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन् ॥ निपपाताद्रिकूटाभो विह्वलः प्लवगोत्तमः ॥ ४१ ॥ मैन्दस्तु भ्रातरं दृष्ट्वा भग्नं तत्र महाहवे ॥ अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य महतीं शिलाम् ॥ ४२ ॥ तां शिलां तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः ॥ बिभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ॥ ४३ ॥ सन्धाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम् ॥ आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४४ ॥ स तु तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः ॥ मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्छितः ॥ ४५ ॥ अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा पतितौ तु महाबलौ ॥ अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४६ ॥ तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चभिरायसैः ॥ त्रिभिश्चान्यैः शितैर्बाणैर्मातङ्गमिव तोमरैः ॥ ४७ ॥ सोऽङ्गदं विविधैर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्यवान् अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः ॥ ४८ ॥ अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रो न कम्पते ॥ शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ॥ ४९ ॥ स प्रचिच्छेद तान् सर्वान् बिभेद च पुनः शिलाः ॥ कुम्भकर्णात्मजः श्रीमान् वालिपुत्रसमीरितान् ॥ ५० ॥ आपतन्तं च संप्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् ॥ भ्रुवोर्विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम् ॥ तस्य सुस्राव रुधिरं पिहिते चास्य लोचने ॥ ५१ ॥ अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते ॥ सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५२ ॥ संपीड्य चोरसि स्कन्धं करेणाभिनिवेश्य च ॥ किंचिदभ्यवनम्यैनमुन्ममाथ यथा गजः ॥ ५३ ॥ तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मन्दरसन्निभम् ॥ समुत्सृजन्तं वेगेन पश्यतां सर्वरक्षसाम् ॥ ५४ ॥ ॥

इति ॥ न कम्पते नाकम्पत ॥ ४९ ॥ स इति ॥ तान् वृक्षान् प्रचिच्छेद शिलाः बिभेदेत्यन्वयः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ संपीड्येति ॥ एकहस्तस्य नेत्रपिधानव्यापृतत्वादेकहस्तेनोत्पाटनासम्भवादुरसि संपीड्येत्युक्तम्। अभिनिवेश्य । अभिगृह्येत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥५८॥ तत इति ॥ रिरक्षिषन्तः रक्षितुमिच्छन्तः ॥५९॥६०॥६१॥ समीक्ष्येति ॥ जलाशयं जलप्रवाहम् । नगेनेव वृक्षेणेव । वृक्षौघपरोयं शब्दः ॥ ६२ ॥ तस्येति ॥ अतिवर्तितुम् अतिक्रम्याभिमुख्येन गन्तुम् ॥६३॥ तांस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा ।

स बिभेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ॥ ५५ ॥ अङ्गदो विव्यथेभीक्ष्णं ससाद च मुमोह च ॥ ५६ ॥ अङ्गदं व्यथितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरे ॥ दुरासदं हरिश्रेष्ठं रामायान्ये न्यवेदयन् ॥ ५७ ॥ रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं रणाजिरे ॥ व्यादिदेश हरिश्रेष्ठान् जाम्बवत्प्रमुखांस्ततः॥ ५८ ॥ ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् ॥ अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ५९ ॥ ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः ॥ रिरक्षिषन्तोभ्यपतन्नङ्गदं वानरर्षभाः ॥६०॥ जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥ कुम्भकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ६१ ॥ समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेन्द्रान् महाबलान् ॥ आववार शरौघेण नगेनेव जलाशयम् ॥ ६२ ॥ तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुरतिवर्तितुम् ॥ वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६३ ॥ तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणान् शरवृष्टिभिरर्दितान् ॥ अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः ॥ ६४ ॥ अभिदुद्राव वेगेन सुग्रीवः कुम्भमाहवे ॥ शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६५ ॥ उत्पाट्य च महाशैलानश्वकर्णान् धवान् बहून् ॥ अन्यांश्च विविधान् वृक्षांश्चिक्षेप च महाबलः ॥ ६६ ॥ तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् ॥ कुम्भकर्णात्मजः शीघ्रं चिच्छेद निशितैः शरैः ॥६७॥ अभिलक्षेण तीव्रेण कुम्भेन निशितैः शरैः॥ आचितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः ॥ ६८ ॥ द्रुमवर्षं तु तच्छिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्यवान् ॥ वानराधिपतिः श्रीमान् महासत्त्वो न विव्यथे ॥ ६९ ॥

अन्यथा हन्यादिति भावः । शैलसानुचरं शैलसानुचरत्वेनातिबलम् । गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्तीति कालिदासोक्तेः ॥ ६४ ॥६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अभिलक्षेणेति ॥ अभिलक्षेण अभिगतलक्ष्येण । आचिताः सर्वतो नीरन्ध्रतया व्याप्ताः । शतघ्नयः शतघ्न्यः । शङ्कुचिता आयुधविशेषाः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

॥ ७० ॥ ७१ ॥ निकुम्भाग्रजेति ॥ वीर्यस्य बाणवेगवत्त्वं तद्धेतुत्वात् । सन्नतिः राक्षसेषु विनयः राक्षसप्रावण्यं वा । कम्पनप्रजङ्घयूपाक्षशोणिताक्षमारकाणामङ्गदमैन्दद्विविदानां निराकरणाद्राक्षसप्रावण्योक्तिः । तव वा रावणस्य वा । रावणतुल्या तव सन्नतिरित्यर्थः ॥ ७२ ॥ प्रह्लादेति ॥ पितरमनुजातोऽसि पित्रा सदृशोसीत्यर्थः । बलवृत्ततः बलव्यापारेण ॥ ७३ ॥ त्वामिति ॥ नातिवर्तन्ते न धर्षयन्तीत्यर्थः ॥ ७४ ॥ विक्रमस्वेत्यर्धम् ॥ कर्माणि

निर्भिद्यमानः सहसा सहमानश्च तान् शरान् ॥ कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुष्प्रभम् ॥ ७० ॥ अवप्लुत्य ततः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ अब्रवीत्कुपितः कुम्भं भग्नशृङ्गमिव द्विपम् ॥ ७१ ॥ निकुम्भाग्रज वीर्यं ते बाणवेगवदद्भुतम् ॥ सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा॥७२॥ प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपम ॥ एकस्त्वमनुजातोऽसि पितरं बलवृत्ततः ॥ ७३ ॥ त्वामेवैकं महाबाहुं चापहस्तमरिंदमम् ॥ त्रिदशा नातिवर्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः ॥७४॥ विक्रमस्व महाबुद्धे कर्माणि मम पश्यतः॥७५॥वरदानात् पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् ॥ कुम्भकर्णस्तु वीर्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७६ ॥ धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च॥ त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्यतः ॥७७॥ महाविमर्दं समरे मया सह तवाद्भुतम् ॥ अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव ॥ ७८ ॥ कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितं चास्त्रकौशलम् ॥ पातिता हरिवीराश्च त्वया वै भीमविक्रमाः॥७९॥उपालम्भभयाच्चापि नासि वीर मया हतः॥कृतकर्मा परिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥८०॥

युद्धकर्माणि प्रति । विक्रमस्व पराक्रमं कुरु । युद्धकर्मसिद्ध्यर्थं पराक्रमं कुर्वित्यर्थः ॥ ७५ ॥ वरदानादिति ॥ पितृव्यः रावणः वरदानात् देवदानवान् सहते । कुम्भकर्णस्तु वीर्येण शारीरबलेन सुरासुरान् सहते । रोद्धुं शक्नोतीत्यर्थः । त्वं तु ताभ्यामुभाभ्यां तान् सहस इति भावः ॥७६॥७७॥ महाविमर्दमिति ॥ महाविमर्दं महाप्रहारम् ॥७८॥७९॥ उपालम्भेति ॥ उपालम्भभयात् बहुभिः सह युद्धेन श्रान्तो हत इत्यपवादभयात ॥ ८० ॥

तेनेत्यादि ॥ सावमानेन मानितः । बहुमानेन व्याजेनावमानित इत्यर्थः । तस्य तथावमानितस्य कुम्भस्य॥८१॥ गजावित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः॥ आहितमदौ आहितमदचेष्टौ । अन्योन्यगात्रग्रथितौ अन्योन्यसंश्लिष्टगात्रौ । परिश्रमात् युद्धजनितश्रमात् मुखतः सधूमां ज्वालां विसृजन्तौ । बभूवतुरिति शेषः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ तत इति ॥ दर्शयन्नुदधेस्तलम् । निकुम्भो यथा उदधितलं पश्येत्तथा वेगेन पातयामासेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तत इति ॥ शतयोजनविस्तीर्णत्रिकूटशिखरमध्ये युध्यन् सुग्रीवः कुम्भं लङ्काद्वीपतले लवणाम्भसि पातयामासेत्यभिधानात् सुग्रीवस्यापरिमेयबलव-

तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः ॥ अग्नेराज्याहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्धत ॥ ततः कुम्भस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां
जगृहे तदा ॥८१॥ गजाविवाहितमदौ निश्वसन्तौ मुहुर्मुहुः॥ अन्योन्यगात्रग्रथितौ कर्षन्तावितरेतरम्॥ सधूमां मुख-
तो ज्वालां विसृजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८२ ॥ तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवन्मही ॥ व्याघूर्णिततरङ्गश्च चुक्षुभे
वरुणालयः ॥ ८३ ॥ ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भसि ॥ पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेस्तलम् ॥८४॥
ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुत्थितः॥ विन्ध्यमन्दरसंकाशो विससर्प समन्ततः॥८५॥ ततः कुम्भः समुत्पत्य
सुग्रीवमभिपत्य च ॥ आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रवेगेन मुष्टिना ॥८६॥ तस्य चर्म च पुस्फोट बहु सुस्राव शोणितम् ॥
स च मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ८७ ॥ तदा वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं मुहुः ॥ वज्रनिष्पेषसञ्जाता ज्वा-
ला मेरौ यथा गिरौ ॥ ८८ ॥ स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥८९॥

त्ता द्योत्यते ॥ ८४ ॥ तत इति ॥ विससर्प अभ्यवर्धत ॥ ८५ ॥ ततः कुम्भ इति ॥ स्पष्टः ॥ ८६ ॥ तस्येति ॥ पुस्फोट विभिन्नम् । स चेति । सः मुष्टिः सुग्रीवस्यास्थिमण्डले । प्रतिजघ्ने प्रतिहतः । मोघो बभूवेत्यर्थः । स च मुष्टिर्महावेग इति पाठः ॥ ८७ ॥ तदेति ॥ वेगेन कुम्भवेगेन । तत्र सुग्रीववक्षसि । तेजः संघट्टजम् प्रज्वलितमासीत् । वज्रनिष्पेषसञ्जाता इन्द्रेण पक्षच्छेदकाले वज्रसंघट्टजन्येत्यर्थः ॥ ८८ ॥ स तत्रेति ॥ संवर्तयामास चकारेत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अर्चिरिति ॥ अर्चिःसहस्रविकचम् अर्चिःसहस्रावृतमित्यर्थः । अत एव रविमण्डलसप्रभम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ कुम्भस्येति ॥ गवां पतेः सूर्यस्य ॥ ९३ ॥ तस्मिन्निति ॥ स्पष्टः ॥ ९४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ अथ निकुम्भवधः सप्तसप्ततितमे–निकुम्भ इत्यादि ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ स्रग्दामसन्नद्धं स्रक्समूहनिबद्धम् । दत्तपञ्चाङ्गुलं चन्दन-

अर्चिःसहस्रविकचं रविमण्डलसप्रभम् ॥ स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्यवान् ॥ ९० ॥ स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशताडितः ॥ निपपात तदा कुम्भो गतार्चिरिव पावकः ॥ ९१ ॥ मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः ॥ लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ९२ ॥ कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना ॥ बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवां पतेः ॥ ९३ ॥ तस्मिन् हते भीमपराक्रमेण प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ॥ मही सशैला सवना चचाल भयं च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥ ९४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥ ॥

निकुम्भो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् ॥ प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमवैक्षत ॥ १ ॥ ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् ॥ आददे परिघं वीरो नगेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥ हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् ॥ यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥ तमाविध्य महातेजाःशक्रध्वजसमं तदा ॥ विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥ उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि ॥ कुण्डलाभ्यां च चित्राभ्यां मालया च विचित्रया ॥ ५ ॥ निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च ॥ यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ॥ ६ ॥ ॥

कुङ्कुमादिनार्पितपञ्चाङ्गुलमुद्रामुद्रितम् । अथवा क्रियाविशेषणमेतत् । दत्तपञ्चाङ्गुलं यथा तथा आददे । परिक्षिप्तं परिणद्धम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उरोगतेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ निष्कः पदकम् । भूषणैः हारादिभिः भाति स्म । "लट् स्मे" इति भूते लट् । स्तनयित्नुमान् गर्जितवान् । स्तनयित्नुस्तु गर्जिते मेघ इति रत्नमाला । इन्द्रधनुःस्थाने परिघः । विद्युत्स्थाने भूषणानि । विननादेति पूर्वश्लोकोक्तो विनादः स्तनयित्नुस्थान इति नोपमेयन्यूनता ॥ ५ ॥ ६ ॥

परिघाग्रेणेति ॥ वातग्रन्थिः आवहादिसप्तवातस्कन्धः । सघोषः ससिंहनाद इति निकुम्भविशेषणम् । परिघविशेषणं वा ॥ ७ ॥ नगर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ विटपावत्या अलकया । अत्रापि सहेति शेषः । भवनैः अमरभवनैः । ताराः अश्विन्यादयः । ग्रहाः बुधादयः । नक्षत्राणि अश्विन्यादिभिन्नानि । महाग्रहाः शुक्रादयः । अत्र रात्रित्वात् सूर्यो नोक्तः । निकुम्भपरिघाघूर्णम् । अत्र परिघशब्देन तद्वात उपलक्ष्यते । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ८ ॥ ९ ॥ दुरासदश्चेति ॥ परिघेणाभरणैश्च प्रभातीति परिघाभरणप्रभः । यद्वा परिघाभरणान्येव प्रभा यस्य स तथा । कपीनां दुरासदो जज्ञ इति

परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मनः ॥ प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ नगर्यां विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमैः ॥ सह चैवामरावत्या सर्वैश्च भवनैः सह ॥ ८ ॥ सताराग्रहनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् ॥ निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभःस्थलम् ॥ ९ ॥ दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः ॥ कपीनां स निकुम्भाग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १० ॥ राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ॥ हनुमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ ११ ॥ परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् ॥ बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ १२ ॥ स्थिरे तस्योरसि व्यूढे परिघः शतधा कृतः॥ विशीर्यमाणः सहसा उल्काशतमिवाम्बरे॥ १३॥ स तु तेन प्रहारेण विचचाल महाकपिः ॥ परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेचलः ॥ १४ ॥ स तदाभिहतस्तेन हनुमान् प्लवगोत्तमः ॥ मुष्टिं संवर्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥१५॥ तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्यवान्॥अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान् वायुविक्रमः ॥ १६ ॥

संबन्धः ॥ १० ॥ राक्षसा इति ॥ प्रबलेषु प्रजङ्घादिषु हतेषु दुर्बलैर्भवद्भिः किमर्थं युद्धाय प्रयत्नः कृत इति निकुम्भः कुप्येदिति राक्षसानां भयं वेदितव्यम् । विवृत्य विस्तार्य । प्रमुखतः अग्रे ॥ ११ ॥ परिघेति ॥ परिघोपमबाहुः निकुम्भः ॥ १२ ॥ स्थिर इति ॥ व्यूढे विशाले । उल्काशतमिव बभाविति ॥ १३ ॥ स त्विति ॥ भूमिचले भूकम्पे ॥ १४ ॥ स इति ॥ संवर्तयामास । चकारेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ विचुक्रुशुरिति ॥ भीमं विचुक्रुशुः । हनुमद्ग्रहणहर्षादिति भावः । उद्यतं गृहीतम् ॥ १९ ॥ २० ॥ आत्मानमिति ॥ क्षितावभ्यवपद्यत स्थितः ॥ २१ ॥ निक्षिप्येति ॥ निक्षिप्य भूमौ पातयित्वा । परमायत्तः अतिप्रयाससयुक्तः । उत्पत्य ऊर्ध्वमुद्गत्य । उरसि वेगेन पपात ॥ २२ ॥ परिगृह्येति ॥ बाहुभ्यां शिरोधरां परिगृह्य परिवर्त्य शिर उत्पाटयामास ॥ २३ ॥ उत्तरसर्गद्वयार्थं संग्रहेण दर्शयति—अथेति ॥ विनदति निकुम्भे पवनसुतेन

ततः पुस्फोट चर्मास्य प्रसुस्राव च शोणितम् ॥ मुष्टिना तेन संजज्ञे ज्वाला विद्युदिवोत्थिता ॥ १७ ॥ स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल ह ॥ स्वस्थश्चापि निजग्राह हनुमन्तं महाबलम् ॥ १८ ॥ विचुक्रुशुस्तदा संख्ये भीमं लङ्कानिवासिनः ॥ निकुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनुमन्तं महाबलम् ॥ १९ ॥ स तदा ह्रियमाणोपि कुम्भकर्णात्मजेन ह ॥ आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ २० ॥ आत्मानं मोचयित्वाथ क्षितावभ्यवपद्यत ॥ हनुमानुन्ममाथाशु निकुम्भं मारुतात्मजः ॥ २१ ॥ निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेष ह ॥ उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वीर्यवान् ॥ २२ ॥ परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् ॥ उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २३ ॥ अथ विनदति सादिते निकुम्भे पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ॥ दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोर्भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥ २४ ॥ व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य हृष्टा विनेदुः प्लवङ्गा दिशः सस्वनुश्च ॥ चचालेव चोर्वी पफालेव च द्यौर्भयं राक्षसानां बलं चाविवेश ॥ २५ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सादिते सति । दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वोः राममकराक्षयोः युद्धं बभूव । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । उत्तरत्र भुजङ्गप्रयातम् ॥ २४ ॥ व्यपेते त्विति ॥ दिशः सस्वनुः प्रतिध्वनिं चक्रुः । पफालेव पुस्फोटेव । बलं कर्म । भयं कर्तृ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ मकराक्षनिर्गमोष्टसप्ततितमे, प्रथमपक्षे अयं दशम्यां प्रातः, द्वितीयपक्षे तु दशम्यां प्रातरारभ्य कम्पनवधप्रहस्तवधरावणमुकुटभङ्गकुम्भकर्णप्रबोधतद्वधाः, अथापराह्ने ब्रह्मास्त्रबन्धः, रात्रौ तन्मोक्षलङ्कादहनकुम्भनिकुम्भयूपाक्षशोणिताक्षप्रजङ्घकम्पनमकराक्षवधाः—निकुम्भं चेत्यादि ॥ १ ॥

निकुम्भं च हतं श्रुत्वा कुम्भं च विनिपातितम् ॥ रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥ १ ॥ नैर्ऋतः क्रोधशोकाभ्यां
द्वाभ्यां तु परिमूर्च्छितः ॥ खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २ ॥ गच्छ पुत्र मयाज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः
॥ राघवं लक्ष्मणं चैव जहि तांश्च वनौकसः ॥ ३ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः ॥ बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो
मकराक्षो निशाचरः ॥ ४ ॥ सोभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया
बली ॥ ५ ॥ समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोब्रवीदिदम् ॥ रथश्चानीयतां शीघ्रं सैन्यं चाहूयतां त्वरात् ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः ॥ स्यन्दनं च बलं चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥ प्रदक्षिणं रथं कृत्वा
आरुरोह निशाचरः ॥ सूतं संचोदयामास शीघ्रं मे रथमावह ॥ ८ ॥ अथ तान् राक्षसान् सर्वान् मकराक्षोब्रवीदिदम्
॥ यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान्मम राक्षसाः ॥ ९ ॥ अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना ॥ आज्ञप्तः समरे
हन्तुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥ अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणं च निशाचराः ॥ शाखामृगं च सुग्रीवं वानरांश्च
शरोत्तमैः ॥ ११ ॥ अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम् ॥ प्रदहिष्यामि संप्राप्तः शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२ ॥
मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनं ते निशाचराः ॥ सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समागताः ॥ १३ ॥ ॥

नैर्ऋत इति ॥ परिमूर्छितः व्याप्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ समीपस्थमिति ॥ त्वरात् त्वरया ॥ ६ ॥ तस्येति ॥ प्रत्यपादयत् प्रापयत् ॥ ७ ॥ प्रदक्षिणमिति ॥ आवह चोदय । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ अथ तानित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मकराक्षस्येति ॥ समागताः समाजग्मुः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

ते कामरूपिण इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ स्पष्टः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रभ्रष्ट इति ॥ करात्तस्य आर्त्तकरस्य वशीकृतकरस्य । लघुहस्तस्येति
यावत् ॥ १७ ॥ तस्येति ॥ विक्रमवर्जिताः विविधपदन्यासविरहिताः । प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चाद्ययुरित्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रवातीति ॥ सपांसुः
अत एव खरदारुणः खरः परुषः दारुणो भयंकरश्च ॥ १९ ॥ तानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ असकृद्द्दासिभिन्ना इत्यनेन शौर्यातिशयः

ते कामरूपिणः सर्वे दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः ॥ मातङ्गा इव नर्दन्तो ध्वस्तकेशा भयानकाः ॥ १४ ॥ परिवार्य महाकाया महाकायं
खरात्मजम् ॥ अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयन्तो वसुन्धराम् ॥ १५ ॥ शङ्खभेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः ॥
क्ष्वेलितास्फोटितानां च ततः शब्दो महानभूत् ॥ १६ ॥ प्रभ्रष्टोथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा ॥ पपात सहसा चैव ध्वजस्तस्य
च रक्षसः ॥ १७ ॥ तस्य ते रथयुक्ताश्च हया विक्रमवर्जिताः ॥ चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः १८ ॥ प्रवाति
पवनस्तस्मिन् सपांसुः खरदारुणः ॥ निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः ॥ १९ ॥ तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा
वीर्यवत्तमाः ॥ अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥ घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः
॥ अहमहमिति युद्धकौशलास्ते रजनिचराः परितः समुन्नदन्तः ॥ २१ ॥ इति श्रीमद्युद्ध० अष्टसप्ततितमः सर्गः ७८
निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥ ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं रोमहर्षणम्
॥ निशाचरैः प्लवङ्गानां देवानां दानवैरिव ॥ २ ॥ वृक्षशूलनिपातैश्च शिलापरिघपातनैः ॥ अन्योन्यं मर्दयन्ति
स्म तदा कपिनिशाचराः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

सूचितः । युद्धकौशलाः युद्धकुशलाः । स्वार्थेण् । अहमहमिति वदन्तः । अचिन्त्य निर्गता इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २० ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥ ॥ ॥
अथ मकराक्षवध एकोनाशीतौ—निर्गतमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

शक्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ निखातैः आयुधविशेषैः । निर्घातैरिति पाठे अशनिभिरित्यर्थः । केचिन्निशाचराः शक्तिखड्गादिभिः अपरे रजनीचराः पाशमुद्गरादिभिश्च कदनं चक्रुरिति योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तान् दृष्ट्वेति ॥ राक्षसा जितकाशिन इति भिन्नं वाक्यम् । जितं जयः तेन काशन्त इति तथोक्ता जितकाशिनः । बभूवुरिति शेषः । अन्यथा द्वितीयराक्षसपदवैयर्थ्यं स्यात् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तिष्ठेति ॥ द्वन्द्वयुद्धं

शक्तिखड्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचराः ॥ पट्टिशैर्भिण्दिपालैश्च निर्घातैश्च समन्ततः ॥ ४ ॥ पाशमुद्गरदण्डैश्च निखातैश्चापरे तदा ॥ कदनं कपिवीराणां चक्रुस्ते रजनीचराः ॥ ५ ॥ बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥ ६ ॥ तान् दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान् वलीमुखान् ॥ नेदुस्ते सिंहवद्दृष्टा राक्षसा जितकाशिनः ॥ ७ ॥ विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः ॥ रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्षसान् ॥ ८ ॥ वारितान् राक्षसान् दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः ॥ क्रोधानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ तिष्ठ राम मया सार्धं द्वन्द्वयुद्धं ददामि ते ॥ त्याजयिष्यामि ते प्राणान् धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ १० ॥ यत्तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान् मम ॥ मदग्रतः स्वकर्मस्थं दृष्ट्वा रोषोभिवर्धते ॥ ११ ॥ दह्यन्ते भृशमङ्गानि दुरात्मन् मम राघव ॥ यन्मयासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन् काले महावने ॥ १२ ॥ दिष्ट्यासि दर्शनं राम मम त्वं प्राप्तवानिह ॥ काङ्क्षितोसि क्षुधार्तस्य सिंहस्येवेतरो मृगः ॥ १३ ॥ अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गतः ॥ ये त्वया निहता वीराः सह तैश्च समेष्यसि ॥ १४ ॥ बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम वचो मम ॥ पश्यन्तु सकला लोकास्त्वां मां चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥ ॥ ॥

ददामि त इति पाठः ॥ १० ॥ यत्तदेति ॥ स्वकर्मस्थं वधकर्मस्थम् । यथा पिता हतस्तथा वध्यमित्यर्थः । यद्वा क्षात्रधर्मकर्मानुतिष्ठन्तमित्यर्थः । स्वकर्मस्थमिति सुतरामकृत्यनिरतमिति वार्थः ॥ ११ ॥ दह्यन्त इति ॥ तस्मिन् काले महावने यद्यस्मान्न दृष्टोसि तस्मान्ममाङ्गानि दह्यन्ते । तदानीमेव दृष्टश्चेत्प्रतिकारेण तापः शाम्येदित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्त्रैरिति ॥ महाहवे निमित्ते । येन वा अन्येनायुधेनाभ्यस्तं तेनैव युधि वर्तताम् । भवानिति शेषः ॥ १६ ॥ मकराक्षेति ॥ उत्तरोत्तरवादिनम् । बहुप्रलापिनमित्यर्थः ॥ १७ ॥ कत्थस इति ॥ युद्धेन विना प्रहारेण विना ॥ १८ ॥ १९॥ स्वाशिता इति ॥ स्वाशिताः सुष्ठु आशितवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥

अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा महाहवे ॥ अभ्यस्तं येन वा राम तेनैव युधि वर्तताम् ॥ १६ ॥ मकराक्षवचः श्रुत्वा रामो दशरथात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥ कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि तु ॥ न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात् ॥ १८ ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च यः ॥ त्रिशिरा दूषणश्चैव दण्डके निहता मया ॥१९॥ स्वाशितास्तव मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः ॥ भविष्यन्त्यद्य वै पाप तीक्ष्णतुण्डनखाङ्कुराः ॥ २० ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु खरपुत्रो निशाचरः ॥ बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१ ॥ तान् शरान् शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा ॥ निपेतुर्भुवि ते च्छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सहस्रशः ॥ २२ ॥ तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योन्यमोजसा ॥ रक्षसः खरपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २३ ॥ जिमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोस्तदा ॥ धनुर्मुक्तः स्वनोत्कृष्टः श्रूयते च रणाजिरे ॥ २४ ॥ देवदानवगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ॥ अन्तरिक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २५ ॥ विद्धमन्योन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते परम् ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे ॥ ॥ २६ ॥ राममुक्तांस्तु बाणौघान्राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे ॥ रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥२७॥ बाणौघैर्विततः सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ संछन्ना वसुधा चैव समन्तान्न प्रकाशते ॥२८॥ ॥ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ जीमूतयोरिति ॥ ज्यातलयोः शब्दः ज्यातलयोः संघर्षजः शब्दः । स्वनोत्कृष्टः स्वनेषूत्कृष्टः ॥ २४ ॥ २५ ॥ विद्धमिति ॥ विद्धं वेधनम् । वर्धते अवर्धत । कृतप्रतिकृतान्योन्यं कृतस्य प्रतिकृतं ययोस्तौ तादृशावन्योन्यं यस्मिन् युद्धकर्मणि तत्तथोक्तम् । कुरुताम् अकुरुताम् । युद्धमिति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २९ ॥ भित्त्वेति ॥ वसुधां तिष्ठत् वसुधायामतिष्ठत् ॥ ३० ॥ तदिति ॥ वसुधां वसुधायाम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तच्छूलमिति ॥ नभोगता नभोगतानि। "सुपां सुलुक्०" इत्यादिना आकारादेशः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दशरथेति ॥ गिरिमिव वज्रहतं यथेति । द्वे अप्य-

ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद रक्षसः॥ अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः॥२९॥ भित्त्वा शरै रथं रामो रथाश्वान् समपातयत् ॥ विरथो वसुधां तिष्ठन्मकराक्षो निशाचरः ॥ ३० ॥ तत्तिष्ठद्वसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना॥ त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥३१॥ विभ्राम्यतु महच्छूलं प्रज्वलत्तं निशाचरः॥स क्रोधात्प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महाहवे ॥३२॥ तमापतन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराच्च्युतम् ॥ बाणैस्तु त्रिभिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ॥ ३३ ॥ स च्छिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः॥ व्यशीर्यत महोल्केव रामबाणार्दितो भुवि ॥ ३४ ॥ तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगताः ॥ ३५ ॥ तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः ॥ मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३६ ॥ स तं दृष्ट्वा पतन्तं वै प्रहस्य रघुनन्दनः ॥ पावकास्त्रं ततो रामः सन्दधे तु शरासने॥३७॥ तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे ॥ संछिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम् ॥ लङ्कामेवाभ्यधावन्त रामबाणार्दितास्तदा ॥ ३९ ॥ दशरथनृपपुत्रबाणवेगै रजनिचरं निहतं खरात्मजं तम् ॥ ददृशुरथ सुरा भृशं प्रहृष्टा गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम् ॥ ४० ॥इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

व्ययपदे संभूयैकार्थमेवाचक्षाते । पक्षद्वयेपि मकराक्षवधेन दशममहः समाप्तम् ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिंजयः ॥ क्रोधेन महताविष्टो दन्तान् कटकाटापयन् ॥१॥ कुपितश्च तदा तत्र किं कार्यमिति चिन्तयन् ॥ आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेन्द्रजितं सुतम् ॥ २ ॥ जहि वीर महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ॥ अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः॥३॥ त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयसि संयुगे॥ किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥४॥ तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः ॥ यज्ञभूमौ स विधिवत्पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥५॥ जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः॥ आजग्मुस्तत्र सम्भ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः॥६॥ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोथ बिभीतकाः॥ लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥७॥ सर्वतोग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोमरैः ॥ छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥ सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः ॥ बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥९॥ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभः ॥ हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १० ॥ हुत्वाग्निं तर्पयित्वा च देवदानवराक्षसान् ॥ आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥११॥

अथेन्द्रजिन्निर्गमोशीतितमे—मकराक्षमित्यादि ॥ आविष्टः अभूदिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ त्वमिति ॥ जयसि अजैषीः । पुनःशब्दस्त्वर्थे । मानुषौ पुनः मानुषौ तु । संयुगे दृष्ट्वापि न वधिष्यसि किं दर्शनमात्रेण वधिष्यस्येवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तथोक्त इति ॥ जुहव जुहाव । वृद्ध्यभाव आर्षः ॥ ५ ॥ जुह्वत इति ॥ भावलक्षणे षष्ठी । रक्तोष्णीषधराः । ऋत्विग्धारणार्थं रक्तोष्णीषाण्यानयन्त्य इत्यर्थः । लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति इति श्रुतेः । सम्भ्रान्ताः त्वरावत्यः । समयातिक्रमो मा भूदिति त्वरया उष्णीषाण्यानिन्युरित्यर्थः ॥६॥ शस्त्राणीति ॥ शस्त्राणि । अभवन्निति शेषः । शरपत्राणि गुन्द्रपत्राणि । गुन्द्रश्च काशजातीयः । गुन्द्रस्तेजनकः शर इत्यमरः । शस्त्राणि तोमराणि । सतोमरैरित्यनुवादात् । शस्त्राणि शरपत्राणि च परिस्तरणान्यभवन् । बिभीतकाः समिधः इध्मानि अभवन् । वासांसि ऋत्विगुष्णीषवासांसि । लोहितान्यभवन् । कार्ष्णायसं स्रुवमासीत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ सकृदेवेति ॥ विजयं दर्शयन्ति विजयसूचकानि ॥ ९ ॥ १० ॥ हुत्वेति ॥ अन्तर्धानगतम् अन्तर्धानशक्तियुक्तम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १२ ॥ जाज्वल्यमान इति ॥ मृगैः मृगाकारप्रतिमाभिः । चन्द्रैः चन्द्राकारैः । अर्धचन्द्रैः रचनाविशेषैः ॥ १३ ॥ जाम्बूनदेति ॥ जाम्बूनदमहाकम्बुः सौवर्णमहावलययुक्तः । कम्बुर्ना वलये शङ्ख इत्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति ॥ राक्षसैः निर्ऋतिदेवताकैः । अन्तर्धानगतः अन्तर्धानशक्तिं प्राप्तः । अतः इत्युक्त्वान्तरधीयतेत्यनेन न विरोधः ॥ १६ ॥ अद्य हत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अद्य निर्वानरामिति ॥ पितुरित्यध्याहारः । पितुः परमप्रीतिं परमप्रीतिं प्रति । पितुः प्रीतिमुद्दिश्येत्यर्थः । अद्य सलक्ष्मणं रामं हत्वा उर्वीं निर्वानरां करिष्य इति संबन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ स ददर्शेति ॥ नागौ त्रिशिरसाविवेति दृष्टान्तेन रामलक्ष्मणयोर्महापुरुषलक्षणपृथुलोन्नतभुजशिरस्कत्वं द्योत्यते । सृजन्तौ स्रक्ष्यन्तौ । सकलराक्षसक्षयकारिणावित्यर्थः ॥ २० ॥ इमौ ताविति ॥ सन्ततान ववर्ष ॥ २१ ॥ वैहायसं विहायसा गमनम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

स वाजिभिश्चतुर्भिश्च बाणैश्च निशितैर्युतः ॥ आरोपितमहाचापः शुशुभे स्यन्दनोत्तमः ॥ १२ ॥ जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः ॥ मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च सरथः समलंकृतः ॥ १३ ॥ जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसन्निभः ॥ बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैडूर्यसमलंकृतः ॥ १४ ॥ तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः ॥ स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः ॥ १५ ॥ सोभिनिर्याय नगरादिन्द्रजित्समितिंजयः ॥ हुत्वाग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्धानगतोब्रवीत् ॥ १६ ॥ अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्या प्रव्राजितौ वने ॥ जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणार्जितम् ॥ १७ ॥ अद्य निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामं सलक्ष्मणम् ॥ करिष्ये परमप्रीतिमित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ १८ ॥ आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः ॥ तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपू रणे ॥ १९ ॥ स ददर्श महावीर्यौ नागौ त्रिशिरसाविव ॥ सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥ इमौ ताविति संचिन्त्य सज्यं कृत्वा च कार्मुकम् ॥ सन्ततानेषुधाराभिः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २१ ॥ स तु वैहायसं प्राप्य सरथो रामलक्ष्मणौ ॥ अचक्षुर्विषये तिष्ठन् विव्याध निशितैः शरैः ॥२२॥ तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ॥ धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥२३ ॥

॥ २४ ॥ स हीति ॥ नभः प्रच्छादयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः । अन्तर्धापयामासेत्यर्थः । धूमान्धकारमिति नीहारतमसावृता इति च पूर्वमेवोत्पातकलुषत्वमुच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ घनान्धकार इति ॥ घनान्धकारे घनकालिमवति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ घनान्धकारे घनयुक्तान्धकारवन्निबिडे ॥ २७ ॥

प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ ॥ तमस्त्रैः सूर्यसंकाशैर्नैव पस्पृशतुः शरैः ॥ २४ ॥ स हि धूमान्धकारं च चक्रे प्रच्छादयन्नभः ॥ दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान्नीहारतमसावृताः ॥ २५ ॥ नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिखुरस्वनः ॥ शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते ॥ २६ ॥ घनान्धकारे तिमिरे शरवर्षमिवाद्भुतम् ॥ स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः॥ २७ ॥ स रामं सूर्यसंकाशैः शरैर्दत्तवरो भृशम् ॥ विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः ॥ २८ ॥ तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ ॥ हेमपुङ्खान्नरव्याघ्रौ तिग्मान् मुमुचतुः शरान् ॥ २९ ॥ अन्तरिक्षे समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः ॥ निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणितोक्षिताः ॥ ३० ॥ अतिमात्रं शरौघेण पीड्यमानौ नरोत्तमौ ॥ तानिषून् पततो भल्लैरनेकैर्निचकृन्ततुः ॥ ३१॥ यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपततः शितान् ॥ ततस्तु तौ दाशरथी ससृजातेस्त्रमुत्तमम् ॥ ३२ ॥ रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथः पतन् ॥ विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥ तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहितैः ॥ बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३४ ॥ नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् ॥ न चान्यद्विदितं किंचित्सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ ३५ ॥ तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः ॥ बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६ ॥ लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ अन्तरिक्ष इति ॥ पतगाः पक्षिणो भूत्वा । तथा वेगवन्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३॥ तेनेति॥ सुसंहितैः सुष्ठु निर्मितैः ॥ ॥ ३४ ॥ नास्येति ॥ अभ्रसंप्लवे मेघावरणे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥ नैकस्येत्यादि ॥ प्रच्छन्नं युद्धभीत्या प्रच्छन्नम् । पलायन्तं पलायमानम् ॥ ३९॥ अस्यैव त्विति ॥ आदेक्ष्यावः प्रयोक्ष्यावः । अस्त्रान् अस्त्राणि । लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ यद्येष इति ॥ भूमिं भूविवरम् विशते । आत्मनेपदमार्षम् । दिवं स्वर्गम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यदीति ॥ भूमिं भूविवरम् विशते । आत्मनेपदमार्षम् । दिवं स्वर्गम् । एतदुपरितनलोकानामुपलक्षणम् । रसातलम् एतदधस्तनलोकानामुपलक्षणम् ॥

तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ३८ ॥ नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि ॥ अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम् ॥ पलायन्तं प्रमत्तं वा न त्वं हन्तुमिहार्हसि ॥ ३९ ॥ अस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यावो महाबल॥आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४० ॥ तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात् ॥ राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१ ॥ यद्येष भूमिं विशते दिवं वा रसातलं वापि नभःस्थलं वा ॥ एवं निगूढोपि ममास्त्रदग्धः पतिष्यते भूमितले गतासुः॥४२॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः ॥ वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मणस्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ सन्निवृत्त्याहवात्तस्मात्संविवेश पुरं ततः ॥ १ ॥ सोनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम् ॥ क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगाम महाद्युतिः ॥ २ ॥ स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः ॥ इन्द्रजित्तु महावीर्यः पौलस्त्यो देवकण्टकः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

॥ ४२ ॥ इत्येवमिति ॥ प्लवगर्षभैः वृतः निरीक्षते । उपायं चिन्तयति स्मेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥ ॥ ॥ ॥

अथ मायासीतावधः एकाशीतितमे–विज्ञाय त्वित्यादि ॥ अत्र तृतीयाक्षरभूतो यकारो गायत्र्या एकोनविंशतितमाक्षरम् । अष्टादशसहस्रश्लोकाः गताः ॥ १ ॥ सोनुस्मृत्येति ॥ तेषां कुम्भकर्णादीनाम् ॥ २ ॥ निकुम्भिलायां दुर्जयास्त्रबललाभाय होतुकामस्तावत्पर्यन्तं रामलक्ष्मणयोर्युद्धो-

द्योगं मन्दीकर्तुं मायामारिप्समाणो रामलक्ष्मणयोः कुपितत्वेन दुरासदत्वात् सीतास्वरूपाभिज्ञस्यान्यस्याभावाद्धनुमते मायां दर्शयितुं पश्चिमद्वारेण निर्गत इत्याह—स पश्चिमेनेत्यादिना ॥३॥ इन्द्रजित्त्विति ॥ दृष्ट्वा विचिन्त्य। पश्चिमद्वारनिष्क्रान्तस्य रामलक्ष्मणदर्शनासंभवात्। मायां परव्यामोहकरीं शक्तिम्। प्रादुष्करोत् प्रादुर्भावयामास ॥ ४ ॥ इन्द्रजित्त्विति ॥ आवृत्य स्थितेन बलेन। युक्त इति शेषः। युक्ते रथे सीतां स्थाप्य ततस्तस्या वधमरोचयदिति संबन्धः ॥५॥६॥७॥८॥ स ददर्शेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अमृजाम् अनुद्वर्तनाम्। अनलंकारामिति वा। "मृजू, शौचालंकारयोः" इति धातोर्भिदादित्वादङ्। सर्वगात्रैः उपलक्षिताम् ॥ ९ ॥ १० ॥ तामिति ॥ अध्यवस्य निश्चित्य। विषण्ण इति शेषः। निश्चये हेतुमाह—बभूवेति ॥ ११ तामिति ॥ दृश्य दृष्ट्वा ॥ १२॥ अब्रवीदित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् ॥ सीतां रथे स्थापितवतोस्य किं समर्थितं को वाभिप्राय इति चिन्तयन्नब्रवीत्। इतिर्वचनचिन्तनयोः साधारणः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इन्द्रजित्तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ॥ ४ ॥ इन्द्रजित्तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं ततः ॥ बलेन महतावृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५ ॥ मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः ॥ हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥ तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यान्तं नगर्याः काननौकसः ॥ उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ ७ ॥ हनुमान् पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः ॥ प्रगृह्य सुमहच्छृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८ ॥ स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे ॥ एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९ ॥ परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम् ॥ रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥ १० ॥ तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीत्यध्यवस्य तु ॥ बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥ तां दीनां मलदिग्धाङ्गीं रथस्थां दृश्य मैथिलीम् ॥ बाष्पपर्याकुलमुखो हनुमान् व्यथितोभवत् ॥ १२ ॥ अब्रवीत्तां तु शोकार्तां निरानन्दां तपस्विनीम् ॥ सीतां रथस्थितां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रसुताश्रिताम् ॥ किं समर्थितमस्येति चिन्तयन् स महाकपिः ॥ १३ ॥ ॥ ॥

सह तैरित्यर्धम् ॥ हनुमानिति शेषः ॥ १४ ॥ तदिति ॥ मूर्छितः व्याप्तः ॥ १५ ॥ तामिति ॥ पश्यतां तेषाम् । अनादरे षष्ठी । मायया परमोहनशक्त्या ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ दुरात्मन्निति ॥ केशपक्षे केशसमूहे । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्पर इत्यमरः । परामृशः अस्पृशः ॥ १९ ॥ धिगित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः॥ ईदृशी । जुगुप्सितेत्यर्थः । नृशंस निर्दय । अनार्य असज्जन। दुर्वृत्त दुराचार। क्षुद्र अल्पबुद्धे। पापः अधर्म्यः पराक्रमो यस्य स पापपराक्रमः । उक्तमनार्यत्वं कार्यतो दर्शयति–अनार्यस्येति । ईदृशं जुगुप्सितं कर्म अनार्यस्यैव भवति। हे निर्घृण निर्दय, ते घृणा जुगुप्सा

सह तैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम् ॥ १४ ॥ तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ॥ कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतां परामृशत्॥१५॥ तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामास रावणिः ॥ क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे॥१६॥ गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनुमान् दैन्यमागतः ॥ शोकजं वारि नेत्राभ्यामसृजन्मारुतात्मजः ॥ १७ ॥ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोधिपात्मजम् ॥ १८॥ दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः ॥ ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १९ ॥ धिक्त्वां पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी ॥ २० ॥ नृशंसानार्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम ॥ अनार्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ॥ २१ ॥ च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली ॥ किं तवैषापराद्धा हि यदेनां हन्तुमिच्छसि ॥२२॥ सीतां च हत्वा न चिरं जीविष्यसि कथंचन ॥ वधार्हकर्मणानेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नास्ति । जुगुप्सा करुणा घृणा इत्यमरः ॥ २० ॥ २१ ॥ अपराधिषु घृणा न कर्तव्या अत एव एनां हन्मीत्याशङ्क्यापराधलेशोऽप्यस्यां नास्तीत्याह–च्युतेति ॥ गृहात् स्वसदनात् । चकारात् परिचारकेभ्यश्च । अनेन बन्धुमुखादपराधकरणं नास्तीत्युक्तम् । राज्यात् राज्योपकरणाच्च । अनेन सेनामुखेन नापराध इत्युक्तम् । रामहस्तात् रक्षकहस्ताच्च । तन्मुखादप्यपराधप्रसक्तिर्नास्तीत्युक्तम् । मैथिली आचारप्रधानकुले जाता । अनेनापराधस्वरूपमेव न जानातीत्युक्तम् । यत् येनापराधकार्येण एनां हन्तुमिच्छसि तादृशं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । अपराद्धा अपराधं कृतवती । कर्तरि क्तः ॥ २२॥ २३ ॥

ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्येषु कुत्सिताः ॥ इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान् प्रतिपत्स्यसे ॥ २४ ॥ इति ब्रुवाणो हनुमान् सायुधैर्हरिभिर्वृतः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ २५ ॥ आपतन्तं महावीर्यं तदनीकं वनौकसाम् ॥ रक्षसां भीमवेगानामनीकं तु न्यवारयत् ॥ २६ ॥ स तां बाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम् ॥ हरिश्रेष्ठं हनूमन्तमिन्द्रजित्प्रत्युवाच ह ॥२७॥ सुग्रीवस्त्वं च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः ॥ तां हनिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः ॥२८॥ इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वां च वानर ॥ सुग्रीवं च वधिष्यामि तं चानार्यं बिभीषणम् ॥२९॥ न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यद्ब्रवीषि प्लवङ्गम ॥ पीडाकरममित्राणां यत्स्यात्कर्तव्यमेव तत् ॥ ३० ॥ तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीं तदा ॥ शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित्स्वयम् ॥ ३१ ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना तेन तपस्विनी ॥ सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना ॥ तामिन्द्रजित्स्वयं हत्वा हनुमन्तमुवाच ह ॥ ३२ ॥ मया रामस्य पश्येमां कोपेन च निषूदिताम् ॥ एषा विशस्ता वैदेही विफलो वः परिश्रमः ॥३३॥ ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित्स्वयम् ॥ हृष्टः स रथमास्थाय विननाद महास्वनम् ॥३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ये चेति ॥ हे लोकवध्य, एषु चतुर्दशलोकेषु स्त्रीघातिनां ये कुत्सिताः लोकाः तान् इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य यातनाशरीरं प्राप्य प्रतिपत्स्यसे । प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इतीति ॥ सायुधैः सहननसाधनैः ॥ २५ ॥ आपतन्तमिति ॥ अनीकम् अनीकं च ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ न हन्तव्या इति ॥ यत् ब्रवीषि तत्रोत्तरं शृण्विति वाक्यशेषः ॥३०॥३१॥ यज्ञोपवीतेति ॥ यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्ना । मार्गशब्दः प्रकारवचनः । यज्ञोपवीतधारणप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः । यज्ञोपवीतमादाय भिन्नेति पाठान्तरम् । पूर्वं मूर्धजेषु गृहीतामादाय । यज्ञोपवीतभिन्ना यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिन्ना । यज्ञोपवीतप्रकारेण भिन्नेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यज्ञोपवीतमिति॥ तेन इन्द्रजिता । आधूय मूर्धजेषु गृहीत्वा आधूय । यज्ञोपवीतं यथा भवति तथा भिन्ना । यज्ञोपवीतमार्गेण भिन्नेत्यर्थः॥३२॥ मयेति॥ ❀रामानुजीयम्❀ रामस्येमां रामसंबन्धिनीम् । राममहिषीमिति यावत् ॥३३॥३४॥

वानरा इति ॥ व्यादितास्यस्य व्यात्तास्यस्य । तद्दुर्गं व्यूहीकृतराक्षसपरिवेष्टनरूपम् ॥ ३५ ॥ तथा त्विति ॥ हृष्टरूपम् अत्यन्तहृष्टम् । विषण्णरूपाः अत्यन्तं विषण्णाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥८१॥

वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः ॥ व्यादितास्यस्य नदतस्तद्दुर्गं संश्रितस्य च ॥ ३५ ॥ तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ॥ तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा विषण्णरूपाः सहसा प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥ ॥

श्रुत्वा तु भीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वनम् ॥ वीक्षमाणा दिशः सर्वा दुद्रुवुर्वानरर्षभाः ॥ १ ॥ तानुवाच ततः सर्वान् हनुमान्मारुतात्मजः ॥ विषण्णवदनान् दीनांस्त्रस्तान् विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥ कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वे प्लवङ्गमाः ॥ त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क्व नु वो गतम् ॥ ३ ॥ पृष्ठतोनुव्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे ॥ शूरैरभिजनोपेतैरयुक्तं हि निवर्तितुम् ॥ ४ ॥ एवमुक्ताः सुसंहृष्टा वायुपुत्रेण वानराः ॥ शैलशृङ्गाण्यगांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ५ ॥ अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान् वानरर्षभाः ॥ परिवार्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ६ ॥ स तैर्वानरमुख्यैश्च हनुमान् सर्वतो वृतः ॥ हुताशन इवार्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ७ ॥ स राक्षसानां कदनं चकार सुमहाकपिः ॥ वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः ॥ ८ ॥ स तु कोपेन चाविष्टः शोकेन च महाकपिः ॥ हनुमान् रावणिरथे पातयन्महतीं शिलाम् ॥ ९ ॥ तामापतन्तीं दृष्ट्वैव रथः सारथिना तदा ॥ विधेयाश्वसमायुक्तः सुदूरमपवाहितः ॥ १० ॥ ॥

अथेन्द्रजितो निकुम्भिलायां होमारम्भः—श्रुत्वेत्यादि ॥ शक्राशनिसमस्वनम् शक्राशनिस्वनसममित्यर्थः ॥ १॥ २॥ कस्मादिति ॥ विद्रवध्वे विद्रवथ । आत्मनेपदमार्षम् ॥ ३ ॥ पृष्ठत इति ॥ अनुव्रजध्वम् अनुव्रजत । पदव्यत्यय आर्षः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥

तमिति ॥ व्यर्थमुद्यता व्यर्थं प्रयुक्ता ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥ते द्रुमानिति ॥ इन्द्रजितः इन्द्रजितं प्रति॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ शूलैरशनि-

तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम् ॥ विवेश धरणीं भित्त्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता॥ ११ ॥पातितायां शिलायां तु रक्षसां व्यथिता चमूः॥ निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम्॥१२॥तमभ्यधावञ्छतशो नदन्तः काननौकसः ॥१३॥ते द्रुमांश्च महावीर्या गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः॥क्षिपन्तीन्द्रजितः संख्ये वानरा भीमविक्रमाः॥ १४॥वृक्षशैलमहावर्षं विसृजन्तः प्लवङ्गमाः ॥ शत्रूणां कदनं चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वरैः ॥१५॥ वानरैस्तैर्महावीर्यैर्घोररूपा निशाचराः ॥ वीर्यादभिहता वृक्षैर्व्यवेष्टन्त रणाजिरे ॥१६॥ स्वसैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिन्द्रजित् ॥ प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ॥ १७ ॥ स शरौघानवसृजन् स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ जघान कपिशार्दूलान् स बहून् दृष्टविक्रमः ॥ १८ ॥ शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः ॥ ते चाप्यनुचरास्तस्य वानरान् जघ्नुरोजसा ॥ १९ ॥ सस्कन्धविटपैः सालैः शिलाभिश्च महाबलः ॥ हनुमान् कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ २० ॥स निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकसः ॥ हनुमान् सन्निवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २१ ॥ त्यक्त्वा प्राणान् विवेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः॥ यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा॥२२॥ इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च ॥ तौ यत्प्रतिविधास्येते तत्करिष्यामहे वयम्॥२३॥ इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन् सर्ववानरान् ॥ शनैः शनैरसंत्रस्तः सबलः सन्न्यवर्तत ॥ २४ ॥ ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवः ॥ स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यनिकुम्भिलाम् ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

भिरिति ॥ अशनेरायुधत्वं शक्तिविशेषात् ॥ १९ ॥ २० ॥ स निवार्यैत्यादि ॥ न साध्यं साधयितुमयोग्यम् । प्रयोजनाभावादिति भावः । तदेवाह—त्यक्त्वेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ तत इति ॥ चैत्यनिकुम्भिलां चैत्ये विद्यमानं निकुम्भिलाख्यदेवतायतनमित्यर्थः ॥ २५ ॥

निकुम्भिलामित्यर्धम् ॥ जुहव जुहाव ॥२६॥२७॥ स इति ॥ होमशोणितं शोणितहोमः ॥ २८ ॥ अथेति ॥ नयानयज्ञाः शास्त्रीयाशास्त्रीयविदः ॥२९॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥

निकुम्भिलामधिष्ठाय पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ २६ ॥ यज्ञभूम्यां तु विधिवत्पावकस्तेन रक्षसा ॥ हूयमानः प्रजज्वाल
मांसशोणितभुक्तदा ॥ २७ ॥ सोर्चिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः ॥ सन्ध्यागत इवादित्यः
सुतीव्रोग्निः समुत्थितः ॥ २८ ॥ अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतये तु जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् ॥ दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त
च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥ ॥

राघवश्चापि विपुलं तं राक्षसवनौकसाम् ॥ श्रुत्वा सङ्ग्रामनिर्घोषं जाम्बवन्तमुवाच ह ॥ १ ॥ सौम्य नूनं हनुमता
क्रियते कर्म दुष्करम् ॥ श्रूयते हि यथा भीमः सुमहानायुधस्वनः ॥ २ ॥ तद्गच्छ कुरु साहाय्यं स्वबलेनाभिसंवृतः
॥ क्षिप्रमृक्षपते तस्य कपिश्रेष्ठस्य युध्यतः ॥ ३ ॥ ऋक्षराजस्तथोक्तस्तु स्वेनानीकेन संवृतः ॥ आगच्छत्पश्चिमं
द्वारं हनुमान् यत्र वानरः ॥ ४ ॥ अथायान्तं हनूमन्तं ददर्शर्क्षपतिः पथि ॥ वानरैः कृतसङ्ग्रामैः श्वसद्भिरभिसंवृतम्
॥ ५ ॥ दृष्ट्वा पथि हनूमांश्च तदृक्षबलमुद्यतम् ॥ नीलमेघनिभं भीमं सन्निवार्य न्यवर्तत ॥ ६ ॥ स
तेन हरिसैन्येन सन्निकर्षं महायशाः ॥ शीघ्रमागम्य रामाय दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥ समरे युद्ध्यमानानाम्
अस्माकं प्रेक्षतां पुरः ॥ जघान रुदतीं सीतामिन्द्रजिद्रावणात्मजः ॥ ८ ॥ उद्भ्रान्तचित्तस्तां दृष्ट्वा विषण्णोहम्
अरिन्दम ॥ तदहं भवतो वृत्तं विज्ञापयितुमागतः ॥ ९ ॥

अथ मायासीतावधमूर्छितरामसान्त्वनं त्र्यशीतितमे–राघवश्चापीत्यादि ॥ जाम्बवन्तं यदृच्छया सन्निहितम् ॥१॥ सौम्येति ॥ यथा यतः ॥२॥ ३ ॥ ४ ॥
❀ रामानुजीयम् ❀ अथेति ॥ वानरैः कृतसङ्ग्रामैरिति पाठः ॥५॥ ६ ॥ स तेनेति ॥ हरिसैन्येन सह । सन्निकर्षम् । रामस्येति शेषः ॥७॥८॥९॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोकमूर्छितः ॥ निपपात तदा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ १० ॥ तं भूमौ देवसंकाशं पतितं प्रेक्ष्य राघवम् ॥ अभिपेतुः समुत्पत्य सर्वतः कपिसत्तमाः ॥ ११ ॥ असिञ्चन् सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगन्धिभिः ॥ प्रदहन्तमनासाद्यं सहसाग्निमिवोच्छिखम् ॥ १२ ॥ तं लक्ष्मणोथ बाहुभ्यां परिष्वज्य सुदुःखितः ॥ उवाच राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतम् ॥ १३ ॥ शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेन्द्रियम् ॥ अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥ १४ ॥ भूतानां स्थावराणां च जङ्गमानां च दर्शनम् ॥ यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥ १५ ॥ यथैव स्थावरं व्यक्तं जङ्गमं च तथाविधम् ॥ नायमर्थस्तथा युक्तस्त्वद्विधो न विपद्यते ॥ १६ ॥ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ असिञ्चन्निति ॥ उच्छिखम् उद्गतज्वालम् । अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियामित्यमरः ॥ १२ ॥ तमिति ॥ हेत्वर्थसंयुतं हेतुरुपपत्तिः अर्थः प्रयोजनम् । हेतुरूपोर्थोंभिधेयो हेत्वर्थ इति वा ॥ १३ ॥ एवं सीताहननश्रवणजनितमनवधिकमधैर्यमाश्रयन्तं राममाश्वासयितुं लक्ष्मणोन्वारुह्यवादेन धर्माधर्मयोः स्वरूपं खण्डयन्नीतिशास्त्रानुसारेण बलमेव प्रधानतयालम्ब्यतामित्याह–शुभ इत्यादिना सर्गशेषेण ॥ पितृवाक्यपरिपालनादिरूपे शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तम् । स्थिरतया तदनुतिष्ठन्तमित्यर्थः । विजितेन्द्रियं हस्तप्राप्तराज्यपरित्याजकयोः कैकेयीदशरथयोरुपर्यपि मनःकालुष्याभावेन विजितेन्द्रियं त्वाम् । निरर्थकः अवस्तुभूतः । अप्रामाणिक इति यावत् । शशविषाणवत् केवलव्यवहारमात्रावलम्बनो धर्मः अनर्थेभ्यः व्यसनेभ्यः त्रातुं व्यसनानि निवारयितुम् न शक्नोति । सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्त इति न्यायादिति भावः । निरर्थकमेव त्वया पितृवचनपरिपालनमारब्धम् । आदावेव मयोक्तमिति भावः । धर्म इत्युपलक्षणम् । अधर्मोंपि निरर्थकः सन् रावणमर्थेभ्यो न निवारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु कथमनयोरप्रामाणिकत्वमित्यपेक्षायां तत्र किं प्रत्यक्षं प्रमाणम् उतानुमानम् अथ शब्दो वा, नाद्य इत्याह–भूतानामिति ॥ स्थावराणां जङ्गमानां च भूतानां पदार्थानाम् यथा दर्शनं प्रत्यक्षत उपलम्भनम् अस्ति । तथा धर्माधर्मयोः दर्शनं न अस्तीत्यनुषङ्गः । तेन अदर्शनेन धर्मोऽधर्मश्च नास्तीति मे मतिः निर्णयः ॥ १५ ॥ उक्तमेवार्थं प्रत्यक्षानुग्राहकेण तर्केण द्रढयति–यथेति ॥ यथैव स्थावरं व्यक्तं प्रत्यक्षत उपलब्धम् । जङ्गमं च तथाविधं व्यक्तं भवति । अयं धर्माधर्मरू-

पोर्थः तथा युक्तो न भवति, तथा प्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः। यदि कश्चिद्धर्मोऽधर्मो वार्थः प्रत्यक्षसिद्धः स्यात् तर्हि स जङ्गमतया वा स्थावरतया दृश्येत। न च दृश्यते। तस्मान्नासौ प्रत्यक्ष इति भावः। किं च त्वद्विधो न विपद्यते। धर्मस्य प्रत्यक्षसिद्धतया सद्भावे त्वद्विधः धार्मिकः विपत्तिं नाप्नुयात्। रावणश्चार्थं न प्राप्नुयादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ नाप्यनुमानं धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह—यदीति ॥ यद्यधर्मो भूतो भवेत् तदा अधर्मयुक्तो रावणः नरकं व्रजेत् व्यसनं गच्छेत्। यदि धर्मो भूतो भवेत् तदा धर्मयुक्तो भवांश्च एवं व्यसनं नाप्नुयात्। व्यसनाव्यसनरूपकार्याभ्यां हि धर्माधर्मावनुमेयौ। न तथा संभवति। धार्मिकतयाभिमते त्वयि व्यसनदर्शनात्। अधार्मिकतयाभिमते रावणे व्यसनादर्शनाच्च। साध्यवति पक्षे हेत्वभावात् स्वरूपासिद्धो हेतुरित्यर्थः ॥१७॥ विरुद्धत्वाच्च सुखदुःखयोः कार्ययोर्न धर्माधर्मानुमापकत्वमित्याह—तस्य चेति॥ तस्य चाधर्मिष्ठस्य रावणस्य व्यसनाभावात्। व्यसनाभावशब्देन सुखं लक्ष्यते। सुखसद्भावादित्यर्थः। त्वयि च परमधार्मिके व्यसनं दुःखम् गते सति धर्मः अधर्मो भवति अधर्मफलप्रदो भवति। चकारादधर्मोऽपि धर्मफलाभ्युदयप्रदो भवतीति लभ्यते। अत एव परस्परविरोधिनौ स्वाभावव्याप्तहेतुकावित्यर्थः ॥ १८ ॥ व्यभिचाराद्व्याप्यत्वासिद्धत्वाद्वा न ताभ्यां तदनुमानमित्याह—धर्मेणेत्यादिना निरर्थकावित्यन्तेन ॥ उपलभेदित्यत्र काकुः। धर्मेण धर्मानुष्ठानेन धर्मं धर्मफलं सुखम् उपलभेत्। अधर्मतः अधर्मानुष्ठानेन अधर्मफलं दुःखम् उपलभेत्। उपलभेतेति मन्यसे किमित्यर्थः। एवमनूद्य तत्र दूषणमाह—यदीति। येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः। ये अधार्मिका इति यावत्। ते अधर्मेण अधर्मफलेन यदि युज्येयुः युज्येरन्। नाधर्मरुचयो जनाः। धर्मरुचय इति यावत्। द्वौ नयौ प्रकृतमर्थं गमयत इति न्यायात्। ते धर्मेण धर्मफलेन यदि युज्येरन्, तदा धर्मेण चरतामेषां जनानाम् धर्मः धर्मफलं सुखम् भवेत्। चकारात् अधर्मेण चरतां दुःखं भवेदिति सिद्धम्। न चैवमित्याह—यस्मादिति। अनेन च हिताहितप्राप्तिलक्षणकार्ययोरनियतत्वेन व्याप्त्यभावान्न ताभ्यां धर्माधर्मावनुमातुं शक्याविति व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यभिचारो वा दर्शितः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यद्यधर्मो भवेद्भूतो रावणो नरकं व्रजेत् ॥ भवांश्च धर्मयुक्तो वै नैवं व्यसनमाप्नुयात् ॥ १७ ॥ तस्य च
व्यसनाभावाद्व्यसनं च गते त्वयि ॥ धर्मो भवत्यधर्मश्च परस्परविरोधिनौ ॥ १८ ॥ धर्मेणोपलभेद्धर्म-
मधर्मं चाप्यधर्मतः ॥ यद्यधर्मेण युज्येयुर्येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

यदि धर्मेण युज्येरन्नाधर्मरुचयो जनाः ॥ धर्मेण चरतां धर्मस्तथा चैषां फलं भवेत् ॥ २० ॥ यस्मादर्था विवर्धन्ते येष्वधर्मः प्रतिष्ठितः ॥ क्लिश्यन्तेऽधर्मशीलाश्च तस्मादेतौ निरर्थकौ ॥ २१ ॥ वध्यन्ते पापकर्माणो यद्यधर्मेण राघव ॥ वधकर्महतो धर्मः स हतः कं वधिष्यति ॥ २२ ॥ अथ वा विहितेनायं हन्यते हन्ति वा परम् ॥ विधिरालिप्यते तेन न स पापेन कर्मणा ॥ २३ ॥ अदृष्टप्रतिकारेण त्वव्यक्तेनासता सता ॥ कथं शक्यं परं प्राप्तुं धर्मेणारिविकर्शन ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ शब्दोपि न धर्माधर्मयोः प्रमाणमित्याह–वध्यन्त इति ॥ हे राघव । पापकर्माणः पापिनः । अधर्मेण कर्मरूपेण । वध्यन्ते यदि बाध्यन्ते चेत् । वधकर्म वधकर्मरूपोऽधर्मः । धर्मस्याप्युपलक्षणम् । हतः त्रिक्षणावस्थायित्वेन ध्वस्तो भवति । शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वात् । हतः सः कं वधिष्यति । कं श्रेयसि नियोक्ष्यतीत्यपि द्रष्टव्यम् । धर्माधर्मयोः क्रियारूपयोः क्षणिकत्वेन कालान्तरभाविफलजनकत्वासंभवात् बाधितविषयो वेदो ग्रावप्लवनादिवाक्यवदुपचरितार्थक इति भावः ॥२२॥ कर्मणः क्षणध्वंसित्वेपि तदाराधिता देवतैव फलप्रदेत्यत्राह–अथ वेति॥ विहितेन विधिना । देवतयेत्यर्थः । अयं जनः । हन्यते बाध्यते । परम् अन्यम् । हन्ति वा बाधते वा । एवं यदि तेन पापेन कर्मणा पापफलभूतदुःखेन । विधिरेव आलिप्यते संबध्यते । सः प्रयोज्यकर्ता नालिप्यते । अस्य न्यायस्य पुण्यकर्मण्यपि तुल्यत्वात् सुखेनापि प्रयोज्यो न संबध्यते । यदि हि सत्कर्माराधितः असत्कर्माप्रीतो वा ईश्वरः धर्माधर्मशब्दवाच्यः स्यात्, तर्हि स एव सुखदुःखभागी कारयिता स्यात् । न तु प्रयोज्य इति भावः ॥ २३ ॥ ननु यथा स्वतन्त्रो राजा लीलार्थं कामपि मर्यादां प्रवर्त्य तदनुवर्तिनमनुगृह्णाति तदतिलङ्घिनं निगृह्णाति च । तथेश्वरोपि स्वाज्ञारूपकर्मानुष्ठायिनमनुगृह्णाति । तदनुष्ठायिनं विपरीतानुष्ठायिनं च निगृह्णातीति चेन्न । स हि किं स्वार्थमनुगृह्णाति उत परार्थम् । नाद्यः । अवाप्तसमस्तकामस्यावाप्तव्याभावात् । न द्वितीयः । कंचन विरिंचनं कंचनाकिंचनं च वितन्वतस्तस्य पक्षपातनैर्घृण्यापत्तेः । तत्तत्कर्मानुगुणतया सृष्टेर्न पक्षपातादिप्रसक्तिरिति चेन्न । समीचीने कर्मण्यप्रवर्तयतस्तस्य सर्वज्ञस्य निर्दयत्वापत्तेः । अनादिकर्मप्रवाहकृतपूर्वपूर्वकर्मानुगुण्येन पुनः पुनः सदसतोः कर्मणोः पुरुषं प्रवर्तयतीति चेत्,

तर्हि कस्यचिन्नियमेन दुःखं कस्यचिन्नियमेन सुखं च स्यात् । नच तथा दृश्यते, अनियमदर्शनात् । तर्हि कर्मजन्यो पूर्वरूपोतिशयः फलप्रदो धर्म इत्याशङ्क्याह–अदृष्टेति ॥ हे अरिविकर्शन । प्रतिक्रियते परप्रतिपत्तिर्जन्यत इति प्रतिकारो लिङ्गम् । अदृष्टप्रतिकारेण अदृष्टलिङ्गेन अनुमानागम्येनेत्यर्थः । अव्यक्तेन अप्रत्यक्षेण । असता सता असद्भूतेन अग्नीन्द्रादिवदर्थवादवाक्येनागम्येन । धर्मेण अपूर्वाख्येन परं श्रेयः कथं प्राप्तुं शक्यम् । न शक्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ उक्तमेवार्थं पुनस्तर्केण दृढीकरोति–यदीति ॥ हे सतां मुख्य । यदि सत् स्यात् । धर्माख्यं वस्त्विति शेषः । धार्मिकस्य तव असत् अनिष्टम् किंचन न स्यात् । तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह–त्वयेति । यत् यस्मात्कारणात्, त्वया ईदृशं दुःसहं व्यसनं प्राप्तम् । तस्मात्सन्नोपपद्यते । असदेव भवतीत्यर्थः । कार्यानुपलम्भादपूर्वाख्यधर्मो न कल्प्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ननु न

यदि सत्स्यात्सतां मुख्य नासत्स्यात्तव किंचन ॥ त्वया यदीदृशं प्राप्तं तस्मात्सन्नोपपद्यते ॥ २५ ॥ अथ
वा दुर्बलः क्लीबो बलं धर्मोनुवर्तते ॥ दुर्बलो हृतमर्यादो न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥ बलस्य यदि चेद्धर्मो
गुणभूतः पराक्रमे ॥ धर्ममुत्सृज्य वर्तस्व यथा धर्मे तथा बले ॥ २७ ॥ अथ चेत्सत्यवचनं धर्मः
किल परन्तप ॥ अनृतस्त्वय्यकरुणः किं न बद्धस्त्वया पिता ॥ २८ ॥ ॥

कार्यानुपलम्भमात्रादर्थस्याभावो निश्चेतुं शक्यः, अतीन्द्रियोच्छेदापत्तेः । किं तु सहकारिसम्पत्तौ सत्यां कार्यानुपलम्भः कारणत्वाभावं साधयति । सहकारि च पौरुषम् । अतस्तदभावात्फलानुदय इत्यत आह–अथ वेति ॥ दुर्बलः बलरहितः निरपेक्षतया कार्याक्षमः । अत एव क्लीबः कातरः स्वतः कार्यकरणासमर्थः । धर्मः बलमनुवर्तते । कार्योत्पादने पौरुषमपेक्षत इत्यर्थः । एवं चेद्दुर्बलो हृतमर्यादः स्वातन्त्र्येण फलप्रदत्वमर्यादाहीनो धर्मः प्राधान्येन न सेव्य इति मे मतिः ॥ २६ ॥ प्रधानभूतं बलमेवाश्रयणीयमित्याह–बलस्येति ॥ पराक्रमे कार्यसाधने विषये, बलस्य धर्मः गुणभूतो यदि चेत् उपसर्जनभूतो यदि स्यात्, तदा यथेदानीं धर्मे वर्तसे; तथा धर्ममुत्सृज्य धर्मप्राधान्यमुत्सज्य, धर्मे इव बलेपि वर्तस्व ॥ २७ ॥ एवं सामान्येन धर्मे दूषितेपि सत्यवचनरूपधर्मविशेषस्य रामेण प्राधान्येनानुरोधात्तत्पृथक् दूषयति–अथेति ॥ हे परंतप । सत्यवचनं

धर्मः किल अथ चेदेवं चेत् , अनृतः त्वामभिषेक्ष्यामीत्युक्त्वा तदकरणेन सत्यत्वरहितः । अनृतमिति पाठे वदन्निति शेषः । त्वयि सकलकल्याणगुणाश्रये ज्येष्ठपुत्रे अकरुणः राज्याद्वनं प्रति निष्कासनान्निर्दयः अतो बन्धयोग्यः पिता त्वया पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया किन्न बद्धः किं न नियमितः । सर्वप्रजासन्निधौ राममभिषेक्ष्यामीत्युक्तं प्राथमिकं पितृवचनं परित्यज्य पाश्चात्यं वनगमनविषयं पितृवचनं करिष्यामीति कृतप्रतिज्ञेन त्वया पालयता सत्यवचनमपि सम्यक् पालितमिति भावः ॥२८॥ धर्माधर्मयोः सद्भावेपि राज्ञा धर्मोधर्मो वा नियमेन नानुष्ठातव्यः । किन्तु तत्तत्कालप्रयोजनानुगुण्येनोभावपि कर्तव्यावित्यत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति—यदीति ॥ भूतो अधर्मो वेत्यत्र वृत्तानुरोधाय सन्ध्यभावः । यदि धर्मो भवेद्भूतः। यदि केवलं कर्म एवानुष्ठेयत्वेन प्राप्तो भवेत् , तदा वज्री शतक्रतुः मुनिं विश्वरूपं हत्वा इज्यां न कुर्यात्, किन्त्विज्यामेव कुर्यात् । अधर्मो वा।

यदि धर्मो भवेद्भूतो अधर्मो वा परन्तप ॥ न स्म हत्वा मुनिं वज्री कुर्यादिज्यां शतक्रतुः ॥ २९ ॥ अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव ॥ सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ॥ ३० ॥ मम चेदं मतं तात धर्मोयमिति राघव ॥ धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

केवलमधर्मो वा यद्यनुष्ठेयः स्यात् , तदा शतक्रतुः वज्री मुनिं हत्वा इज्यां न कुर्यात् , किंतु हननमेव कुर्यात् । क्षत्रधर्मनिष्ठेनेन्द्रेण धर्माधर्मयोरनुष्ठितत्वाद्राज्ञा यथाकालमुभयमपि कर्तव्यमिति भावः । यान्येतानि देवक्षत्राणीन्द्रो वरुणः पर्जन्यो यम ईशान इतीन्द्रस्य क्षत्रियत्वं श्रूयते ॥ २९ ॥ इदानीमभ्युपगमवादेनैकान्ततो धर्माधर्मयोरेकस्याश्रयणमनर्थपर्यवसायीत्याह—अधर्मेति ॥ अधर्मसंश्रितो धर्मः अधर्मसहितो धर्मः । धर्मश्चाधर्मश्चेत्यर्थः । विनाशयति कर्तारमिति शेषः । नियमेन पृथक् पृथगनुष्ठीयमानौ धर्माधर्मौ कर्तारं विनाशयतः । अत एवैतत्सर्वं धर्माधर्मात्मकं सर्वं कर्मजातम् यथाकामं तत्तत्कालोचितम् अनियमेन नरः कुरुते । कुर्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥ अस्मिन्नर्थे न मे संदेह इत्याह—ममेति ॥ हे तात अनुकम्प्य । तातोनुकम्प्ये पितरि इति रत्नमाला । इदं याथाकाम्येनाचरणं यदस्ति अयं धर्म इति मम मतं सिद्धान्त इत्यर्थः । एवं प्रथमं धर्म एवाप्रामाणिक इत्युक्तम् । पश्चात्कथंचित् प्रामाणिकत्वसम्भवेपि न तस्य प्राधान्यमित्युक्तम् । इदानीमप्राधान्येनापि धर्मस्तव न सम्भवति, मूलाभावादित्याह—धर्ममूलमित्यादि-

ना। धर्मस्य मूलं कारणम् अर्थरूपम्, तदा प्राप्तकाले, राज्यमुत्सृज्यता त्वया छिन्नम् । मूलच्छेदात्तव कथं धर्म इत्यर्थः ॥ ३१॥ तदेव धर्ममूलत्वमर्थस्य प्रतिपादयति—अर्थेभ्य इति ॥ ततस्ततः प्रजापालनाय प्रदेयषड्भागकरप्रदानादिकारणात् संवृत्तेभ्यः प्राप्तेभ्यः क्रमादिवृद्धेभ्यो अर्थेभ्यः सर्वाः क्रियाः यज्ञदानादिक्रियाः प्रवर्तन्ते । पर्वतेभ्य इत्युपमानेन मूलधनव्ययमकृत्वैवार्थमूलतया दानादिक्रियाः कार्या इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ व्यतिरेकमुखेनापि तदेव प्रतिपादयति—अर्थेनेत्यादिना ॥ कुसरितः अल्पसरितः ॥ ३३ ॥ न केवलमर्थपरित्यागेन धर्मासम्भवः किं तु दोषप्राप्तिरपीत्याह—

अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संवृत्तेभ्यस्ततस्ततः ॥ क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ ३२ ॥ अर्थेन हि वियुक्तस्य पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ३३ ॥ सोयमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः ॥ पापमारभते कर्तुं ततो दोषः प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ॥ यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ ३५॥ यस्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् ॥ यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स महागुणः ॥ ३६ ॥ अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृता मया ॥ राज्यमुत्सृजता वीर येन बुद्धिस्त्वया कृता ॥ ३७ ॥ ॥

सोयमिति ॥ सुखैधितः पूर्वं सुखेन संवर्धितः, सोयम् अर्थपरित्यागी अर्थं प्राप्तं परित्यज्य सुखकामः सन्, पापम् अन्यायेनार्थार्जनम् सुखसाधनभूतधनसम्पादनार्थं स्तेयादिपापम् आरभते । ततः तेन कर्मणा दोषः प्रवर्तत इत्यर्थः॥३४॥यस्यार्थास्तस्य मित्राणीत्यादिश्लोकद्वयं क्वचित्पठ्यते ॥ पुमान् पुंस्त्ववान् । अन्यः स्त्रीप्राय इत्यर्थः । महाभागः महाभाग्यः । महागुणः शीलादिगुणवान् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अर्थस्येति ॥ अर्थस्य परित्यागे एते पूर्वोक्तगुणप्रतियोगिनो निर्मित्रत्वादयो दोषाः, प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः ।राज्यमुत्सृजता त्वया येन गुणेन बुद्धिः अर्थपरित्यागविषया कृता तं गुणं जान इत्यर्थः । यद्वा राज्यमुत्सृजता त्वया । येन कारणेनार्थपरित्यागे बुद्धिः कृता तेन कारणेन एते दोषाः मया प्रव्याहृता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यस्येति ॥ धर्मकामार्थाः धर्मकामप्रयोजनानि । प्रदक्षिणम् अनुकूलम् । प्रतिष्ठितमिति वा पाठः । व्यतिरेकमुखेनाप्याह—अधनेनेति । अधनेन धनं विना अर्थकामेनापि । विचिन्वता अर्थार्जनव्यापारं कुर्वता पुरुषेण । अर्थः श्रेयः । न शक्यं न साधयितुं शक्यम् । अव्ययमेतत् । शक्यमरविन्दसुरभीति प्रयोगात् ॥ ३८ ॥ न केवलमर्थकामावेव धनमूलौ, अन्येपि तथेत्याह—हर्ष इति ॥ प्रवर्तन्ते प्रकृष्टा निवर्तन्ते । शोभन्त इत्यर्थः । असतो निर्धनस्य शमदमौ हि धनलाभे निवर्तेते ॥ ३९ ॥ न केवलमामुष्मिकश्रेयःसाधनभूतोर्थः, किं तु ऐहिकश्रेयःसाधनं चेति व्यतिरेकमुखेन

यस्यार्था धर्मकामार्थास्तस्य सर्वं प्रदक्षिणम्॥ अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विचिन्वता॥३८॥ हर्षः कामश्च दर्पश्च धर्मः क्रोधः शमो दमः ॥ अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप॥३९॥ येषां नश्यत्ययं लोकश्चरतां धर्मचारिणाम् ॥ तेर्थास्त्वयि न दृश्यन्ते दुर्दिनेषु यथा ग्रहाः ॥ ४० ॥ त्वयि प्रव्राजिते वीर गुरोश्च वचने स्थिते ॥ रक्षसापहृता भार्या प्राणैः प्रियतरा तव ॥ ४१ ॥ तदद्य विपुलं वीर दुःखमिन्द्रजिता कृतम् ॥ कर्मणा व्यपनेष्यामि तस्मादुत्तिष्ठ राघव ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतिपादयन् तादृशोर्थस्त्वयि नास्तीत्याह—येषामिति ॥ येषां चरतामित्यनादरे षष्ठी । येषां चरतां यान् चरतो विद्यमानानर्थाननादृत्य धर्मचारिणां केवलं धर्ममाचरताम् अयं लोको नश्यति । ऐहिकसुखं नास्तीत्यर्थः । ते तादृशाः सुखसाधनभूताः अर्थाः दुर्दिनेषु मेघच्छन्नदिनेषु । मेघच्छन्नेह्नि दुर्दिनमित्यमरः । सूर्यादयो ग्रहाः यथा न दृश्यन्ते, तथा त्वयि न दृश्यन्ते । सकलश्रेयःसाधनभूता अर्थास्त्वया नादृता इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अर्थहेतुभूतराज्यपरित्यागेन पितृवचनपरिपालनरूपकेवलधर्मावलम्बनेन च प्राप्तं दोषमाह—त्वयीति ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः । प्राणैस्तुल्यं प्रियतरेति वार्थः ॥ ४१ ॥ एवं गते किं करणीयमित्यत्राह—तदद्येति ॥ भवत्कर्मणा प्राप्तं दुःखं मत्कर्मणा व्यपनेष्यामीत्यर्थः । कृतप्रतिक्रियया तद्दुःखं निवारयिष्यामीति भावः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं भक्तिवादानुक्त्वा क्षमापणं विदधाति–उत्तिष्ठेति ॥ आत्मानं स्वम्। महात्मानम् महाबुद्धिम् । आत्मानं परमात्मानम्। किं नावबुध्यसे । तस्मात् भवतः शोककारणं नास्तीति हृदयम्॥४३॥अयमिति ॥ अयम् अहं तव विधेयत्वेन सन्निहितः, तव प्रियार्थम् उदितः उद्युक्तः उत्पन्नो वा । अनेन दुःखं व्यपनेष्यामीत्येतद्विवृतम्॥४४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥८३॥
अथेन्द्रजिद्वधोपायदर्शनम्–राममाश्वासयान इत्यादि ॥ आश्वासयाने आश्वासयमाने। आगमशासनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । अनेन पूर्वोक्तवादा भ्रातृ-

उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो दृढव्रत ॥ किमात्मानं महात्मानमात्मानं नावबुध्यसे ॥४३॥ अयमनघ तवोदितः प्रियार्थं जनकसुतानिधनं निरीक्ष्य रुष्टः ॥ सहयगजरथां सराक्षसेन्द्रां भृशमिषुभिर्विनिपातयामि लङ्काम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥ ॥ ॥

राममाश्वासयाने तु लक्ष्मणे भ्रातृवत्सले ॥ निक्षिप्य गुल्मान् स्वस्थाने तत्रागच्छद्विभीषणः ॥ १ ॥ नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिः सचिवैर्वृतः ॥ नीलाञ्जनचयाकारैर्मातङ्गैरिव यूथपः ॥ २ ॥ सोभिगम्य महात्मानं राघवं शोकलालसम् ॥ वानरांश्चैव ददृशे बाष्पपर्याकुलेक्षणान् ॥ ३ ॥ राघवं च महात्मानमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ददर्श मोहमापन्नं लक्ष्मणस्याङ्कमाश्रितः ॥ ४ ॥ व्रीडितं शोकसंतप्तं दृष्ट्वा रामं बिभीषणः ॥ अन्तर्दुःखेन दीनात्मा किमेतदिति सोब्रवीत् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

वात्सल्यात्तदाश्वासनार्था न तु परमार्था इत्युक्तम्। पूर्वोक्तयुक्तिपरिहारस्तु, हैतुकान् बकवृन्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेदिति मनूक्तरीत्या प्रेक्षणीयः । गुल्मान् सेनासन्निवेशान्। स्वस्थाने स्वकार्यकरणार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥ सोभिगम्येति ॥ अत्र राघवपदं लक्ष्मणपरम्। उत्तरश्लोके रामदर्शनस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ददृशे ददर्श ॥ ३ ॥ ४॥ व्रीडितमिति ॥ सः बिभीषणः रामं दृष्ट्वा दीनात्मा दीनमनस्कः सन्, अन्तर्दुःखेन अबहिःप्रकटितदुःखविकारेण उपलक्षितः सन् अब्रवीत् ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

बिभीषणमुखमिति ॥ लक्ष्मणोवाचेत्यत्र छान्दसः सुलोपः । मन्दार्थम् अल्पार्थम् । संगृहीतार्थमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कथयन्तमित्यर्धम् ॥ मध्ये निवारणोक्तिः सर्वस्य वृत्तान्तस्य स्वेनावगतत्वात् । बिभीषणः उवाचेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अभिप्रायं त्विति ॥ करिष्यति । रावण इति शेषः ॥ १० ॥ तत्र हेतुमाह—याच्यमान इत्यादिना ॥ ११ ॥ नैवेति ॥ सा साम्ना द्रष्टुमपि नैव शक्येत । दानेनापि द्रष्टुं न शक्येत । भेदेनापि द्रष्टुं न शक्येत । युधा

बिभीषणमुखं दृष्ट्वा सुग्रीवं तांश्च वानरान् ॥ लक्ष्मणोवाच मन्दार्थमिदं बाष्पपरिप्लुतः ॥ ६ ॥ हतामिन्द्रजिता सीतामिह श्रुत्वैव राघवः ॥ हनुमद्वचनात्सौम्य ततो मोहमुपागतः ॥ ७ ॥ कथयन्तं तु सौमित्रिं सन्निवार्य बिभीषणः ॥ ८ ॥ मनुजेन्द्रार्तरूपेण यदुक्तं च हनूमता ॥ तदयुक्तमहं मन्ये सागरस्येव शोषणम् ॥ ९ ॥ अभिप्रायं तु जानामि रावणस्य दुरात्मनः ॥ सीतां प्रति महाबाहो न च घातं करिष्यति ॥ १० ॥ याच्यमानस्तु बहुशो मया हितचिकीर्षुणा ॥ वैदेहीमुत्सृजस्वेति न च तत्कृतवान् वचः ॥ ११ ॥ नैव साम्ना न दानेन न भेदेन कुतो युधा ॥ सा द्रष्टुमपि शक्येत नैव चान्येन केनचित् ॥ १२ ॥ वानरान्मोहयित्वा तु प्रतियातः स राक्षसः ॥ चैत्यं निकुम्भिलां नाम यत्र होमं करिष्यति ॥ १३ ॥ हुतवानुपयातो हि देवैरपि सवासवैः ॥ दुराधर्षो भवत्येव सङ्ग्रामे रावणात्मजः ॥ १४ ॥ तेन मोहयता नूनमेषा माया प्रयोजिता ॥ विघ्नमन्विच्छता तत्र वानराणां पराक्रमे ॥ १५ ॥ ससैन्यास्तत्र गच्छामो यावत्तन्न समाप्यते ॥ त्यजेमं नरशार्दूल मिथ्या सन्तापमागतम् ॥ सीदते हि बलं सर्वं दृष्ट्वा त्वां शोककर्शितम् ॥ १६ ॥

दण्डेन कुतो द्रष्टुमपि शक्येत । अन्येन मायोपायेन केनचिद्द्रष्टुमपि नैव शक्येत ॥ १२ ॥ कथं तर्हीन्द्रजिता हतेत्याशङ्क्य मायेयमित्याह—वानरानित्यादिना ॥ मोहयित्वा । लङ्कायां स्वव्यतिरिक्तस्य योद्धुरभावात् स्वस्मिन् कर्मव्याकुले वानराः प्रहरेयुः यज्ञश्च विच्छिद्येत विच्छिन्ने च तस्मिन् ब्रह्मवरानुसारेण स्वस्य विनाशो भविष्यतीति मत्वा वञ्चनमिति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेनेति ॥ अन्विच्छता चिन्तयता ॥ १५ ॥ ससैन्या इत्यादि ॥ तत् होमरूपं कर्म ॥ १६ ॥

इहेति ॥ सैन्यानुकर्षिभिः सैन्यपालैः ॥ १७ ॥ एष इति ॥ तत् कर्म होमकर्म । णिजन्तत्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ १८ ॥ तस्येति ॥ एते लक्ष्णीयाः । पत्रिपत्राणि पक्षिपक्षाः, तेषामङ्गानि बर्हाणि, तैः वाजिनः वेगवन्तः ॥ १९ ॥ २० ॥ मनुजेति ॥ यद्यस्मात्कारणात् रिपुनिधनं प्रति कालविप्रकर्षः कालविलम्बः अद्य कर्तुं न क्षमः । तत्तस्मात् त्वं रिपुवधाय वाणीमतिसृज । आज्ञापयेत्यर्थः । यथा महेन्द्र इत्यापन्मात्रे दृष्टान्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरोटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥ ॥ ॥

इह त्वं स्वस्थहृदयस्तिष्ठ सत्वसमुच्छ्रितः॥ लक्ष्मणं प्रेषयास्माभिः सह सैन्यानुकर्षिभिः॥१७॥ एष तं नरशार्दूलो रावणिं निशितैः शरैः ॥ त्याजयिष्यति तत्कर्म ततो वध्यो भविष्यति ॥ १८ ॥ तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रिपत्राङ्गवाजिनः ॥ पतत्रिण इवासौम्याः शराः पास्यन्ति शोणितम्॥१९॥ तं सन्दिश महाबाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा॥२०॥ मनुजवर न कालविप्रकर्षो रिपुनिधनं प्रति यत्क्षमोद्य कर्तुम् ॥ त्वमतिसृज रिपोर्वधाय वाणीममररिपोर्मथने यथा महेन्द्रः॥ २१॥ समाप्तकर्मा हि स राक्षसाधिपो भवत्यदृश्यः समरे सुरासुरैः॥ युयुत्सता तेन समाप्तकर्मणा भवेत्सुराणामपि संशयो महान् ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्शितः ॥ नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन रक्षसा ॥ १ ॥ ततो धैर्यमवष्टभ्य रामः परपुरञ्जयः ॥ बिभीषणमुपासीनमुवाच कपिसन्निधौ ॥२॥ नैर्ऋताधिपते वाक्यं यदुक्तं ते बिभीषण ॥ भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥३॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ यत्तत्पुनरिदं वाक्यं बभाषे स बिभीषणः ॥ ४ ॥

अथेन्द्रजिद्वधाय लक्ष्मणनिर्गमनम्–तस्य तद्वचनमित्यादि ॥ व्यक्तं नोपधारयते । हृदि सम्यङ्निधातुं नाशकदित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ नैर्ऋतेति ॥ ते त्वया ॥ ३ ॥ राघवस्येति ॥ यत्तत् पुनरिति । यद्वाक्यं पूर्वमुक्तवान् तदिदं पुनर्बभाष इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

यथाज्ञप्तमित्याद्युक्तिः रामस्य व्याकुलत्वनिवारणाय ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ त्वयीति ॥ सन्तापं सन्तापं च । मिथ्येति शोकसन्तापयोर्विशेषणम् । सन्तापः शोककार्यमिति तयोर्भिदा ॥ ८ ॥ तदिति ॥ उद्यमः उत्साहः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तेनेति ॥ ब्रह्मशिरः ब्रह्मशिरःसंज्ञकमस्त्रम् । तुरङ्गमशब्दो रथस्याप्युपलक्षणम् । प्राप्तम् । होमद्वारेति शेषः ॥ १३ ॥ स एष इति ॥ यदीति । यदि च निकुम्भिलाया उत्तिष्ठेत्, यदि कर्म कृतं स्यात्, तदा हतान्

यथाज्ञप्तं महाबाहो त्वया गुल्मनिवेशनम् ॥ तत्तथानुष्ठितं वीर त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ ५ ॥ तान्यनीकानि सर्वाणि विभक्तानि समन्ततः ॥ विन्यस्ता यूथपाश्चैव यथान्यायं विभागशः ॥ ६ ॥ भूयस्तु मम विज्ञाप्यं तच्छृणुष्व महायशः ॥ ७ ॥ त्वय्यकारणसन्तप्ते सन्तप्तहृदया वयम् ॥ त्यज राजन्निमं शोकं मिथ्या सन्तापमागतम् ॥ ८ ॥ तदियं त्यज्यतां चिन्ता शत्रुहर्षविवर्धनी ॥ उद्यमः क्रियतां वीर हर्षः समुपसेव्यताम् ॥ ९ ॥ प्राप्तव्या यदि ते सीता हन्तव्याश्च निशाचराः ॥ रघुनन्दन वक्ष्यामि श्रूयतां मे हितं वचः ॥ १० ॥ साध्वयं यातु सौमित्रिर्बलेन महता वृतः ॥ निकुम्भिलायां संप्राप्य हन्तुं रावणिमाहवे ॥ ११ ॥ धनुर्मण्डलनिर्मुक्तैराशीविषविषोपमैः ॥ शरैर्हन्तुं महेष्वासो रावणिं समितिंजयः ॥ १२ ॥ तेन वीर्येण तपसा वरदानात् स्वयंभुवः ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरः प्राप्तं कामगाश्च तुरङ्गमाः ॥ १३ ॥ स एष सह सैन्येन प्राप्तः किल निकुम्भिलाम् ॥ यद्युत्तिष्ठेत्कृतं कर्म हतान् सर्वांश्च विद्धि नः ॥ १४ ॥ निकुम्भिलामसंप्राप्तमहुताग्निं च यो रिपुः ॥ त्वामाततायिनं हन्यादिन्द्रशत्रोः स ते वधः ॥ वरो दत्तो महाबाहो सर्वलोकेश्वरेण वै ॥ १५ ॥

विद्धीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तर्हि कथं स वध्य इत्यत्राह—निकुम्भिलामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यो रिपुः । अहुताग्निम् असमाप्तहोमम्, निकुम्भिलामसंप्राप्तं निकुम्भिलाख्यन्यग्रोधमूलस्थानमसंप्राप्तं च । तमप्रविष्टन्यग्रोधमित्युत्तरसर्गे वक्ष्यति । आततायिनं शस्त्रपाणिम् रिपुवधोद्यतं च त्वाम् यो हन्यात् हिंस्यात्, सः इन्द्रशत्रोस्ते वधो मारक इति सर्वलोकेश्वरेण ब्रह्मणा वरो दत्त इति योजना । “वध, हतौ” इति धातोः पचाद्यचि वध इति रूपम् । यद्यप्येतच्छापवचनमिव प्रतिभाति । तथापि निकुम्भिलाप्राप्तिहोमयोर्विघ्नाभावे अवध्य इति पर्यवसानाद्वररूपत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

इत्येवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ इत्येवंप्रकारेण । एषः होमविघ्नकारी तस्य इन्द्रजितः वधः मारकः विहितः ब्रह्मणा कृतः । तस्मात् तस्य इन्द्रजितो वधाय सन्दिशस्व । अस्मासु कंचिदिति शेषः ॥१६॥१७॥१८॥ तस्येति ॥ तस्य प्रसिद्धस्येति । सूर्यविशेषणम् द्वितीयं तस्येति पदम् । अभ्र-

इत्येवं विहितो राजन्वधस्तस्यैष धीमतः ॥ वधायेन्द्रजितो राम सन्दिशस्व महाबल ॥ हते तस्मिन् हतं विद्धि रावणं ससुहृज्जनम् ॥ १६ ॥ बिभीषणवचः श्रुत्वा राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ जानामि तस्य रौद्रस्य मायां सत्यपराक्रम ॥ स हि ब्रह्मास्त्रवित्प्राज्ञो महामायो महाबलः ॥ करोत्यसंज्ञां सङ्ग्रामे देवान् सवरुणानपि ॥ १८ ॥ तस्यान्तरिक्षे चरतो रथस्थस्य महायशः ॥ न गतिर्ज्ञायते तस्य सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ ॥ १९ ॥ राघवस्तु रिपोर्ज्ञात्वा मायावीर्यं दुरात्मनः ॥ लक्ष्मणं कीर्तिसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ यद्वानरेन्द्रस्य बलं तेन सर्वेण संवृतः ॥ हनुमत्प्रमुखैश्चैव यूथपैः सह लक्ष्मण ॥ २१ ॥ जाम्बवेनर्क्षपतिना सह सैन्येन संवृतः ॥ जहि तं राक्षससुतं मायाबलविशारदम् ॥ २२ ॥ अयं त्वां सचिवैः सार्द्धं महात्मा रजनीचरः ॥ अभिज्ञस्तस्य देशस्य पृष्ठतोनुगमिष्यति ॥ २३ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः सबिभीषणः ॥ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठमत्यद्भुतपराक्रमः ॥ २४ ॥ सन्नद्धः कवची खड्गी सशरो हेमचापधृत् ॥ रामपादावुपस्पृश्य हृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् ॥ २५ ॥ अद्य मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिम् ॥ लङ्कामभिपतिष्यन्ति हंसाः पुष्करिणीमिव ॥ २६ ॥ अद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः ॥ विधमिष्यन्ति भित्त्वा तं महाचापगुणच्युताः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

संप्लवे मेघावरणे ॥१९ ॥ २०॥ यद्वानरेन्द्रस्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ जाम्बवेन जाम्बवता । सहसैन्येन सैन्यसहितेन । “ वोपसर्जनस्य ” इति विकल्पेन सभावः । संवृतः । त्वमिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥

स एवमिति ॥ असत्यपि कर्तृभेदे क्रियाभेदमाश्रित्य स इति द्विरुक्तिः । स एवमुक्त्वा स ययाविति निर्वाहः । वस्तुतस्तु स लक्ष्मणः । सः तादृशवीरवेषविशिष्ट एवेत्यर्थः । यद्वा सरावणिवधाकाङ्क्षीत्येकं पदम् । रावणिना सहवर्तन्त इति सरावणयः निकुम्भिलास्था राक्षसाः, तेषां वधाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥२८॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ स तं प्राप्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ब्रह्मविधानेन निकुम्भिलामसंप्राप्तमित्यादिनोक्तब्रह्मवरदानप्रकारेण,

स एवमुक्त्वा द्युतिमान् वचनं भ्रातुरग्रतः ॥ स रावणिवधाकाङ्क्षी लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ २८ ॥ सोभिवाद्य गुरोः पादौ कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ निकुम्भिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितम् ॥ २९ ॥ बिभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ॥ ३० ॥ वानराणां सहस्रैस्तु हनुमान् बहुभिर्वृतः॥ बिभीषणश्च सामात्यस्तदा लक्ष्मणमन्वगात् ॥ ३१ ॥ महता हरिसैन्येन स वेगमभिसंवृतः ॥ ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ॥ ३२ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ राक्षसेन्द्रबलं दूरादपश्यद्व्यूहमास्थितम् ॥ ३३ ॥ स तं प्राप्य धनुष्पाणिर्मायायोगमरिन्दमः ॥ तस्थौ ब्रह्मविधानेन विजेतुं रघुनन्दनः ॥ ३४ ॥ बिभीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् ॥ अङ्गदेन च वीरेण तथानिलसुतेन च ॥ ३५ ॥ विविधममलशस्त्रभास्वरं तद्ध्वजगहनं विपुलं महारथैश्च ॥ प्रतिभयतममप्रमेयवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ॥३६॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥८५॥

मायायोगं मायारूपोपायम्, तम् इन्द्रजितम्, विजेतुं प्राप्य तस्थौ । मायायागमिति पाठे मायायागं जेतुं नाशयितुम् तं देशम् प्राप्य तस्थावित्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विविधमिति ॥ प्रतिभयतमम् अतिशयेन भयंकरम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथेन्द्रजिद्युद्धारम्भः—अथ तस्यामित्यादि ॥ तस्यामवस्थायाम् निकुम्भिलासमीपगमनावसरे । अर्थसाधकम् । स्वानामिति शेषः ॥१॥ यदेतदिति ॥ आयोध्यतां हन्यताम् । शीघ्रमिति । विलम्बे यागः समाप्येतेति भावः ॥ २ ॥ अस्येति ॥ यत यतस्व । अत्र राक्षसानीके ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बिभीष-

अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः॥परेषामहितं वाक्यमर्थसाधकमब्रवीत् ॥ १ ॥ यदेद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते ॥ एतदायोध्यतां शीघ्रं कपिभिः पादपायुधैः ॥ २ ॥ अस्यानीकस्य महतो भेदने यत लक्ष्मण ॥ राक्षसेन्द्रसुतोप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति ॥ ३ ॥ स त्वमिन्द्राशनिप्रख्यैः शरैरवकिरन् परान् ॥ अभिद्रवाशु यावद्वै नैतत्कर्म समाप्यते ॥ ४ ॥ जहि वीर दुरात्मानं मायापरमधार्मिकम् ॥ रावणिं क्रूरकर्माणं सर्वलोकभयावहम् ॥ ५॥ बिभीषणवचः श्रुत्वा लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ ६ ॥ ऋक्षाः शाखामृगाश्चापि द्रुमाद्रिनखयोधिनः ॥ अभ्यधावन्त सहितास्तदनीकमवस्थितम् ॥ ७ ॥ राक्षसाश्च शितैर्बाणैरसिभिः शक्तितोमरैः ॥ उद्यतैः समवर्तन्त कपिसैन्यजिघांसवः ॥ ८ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम्॥ शब्देन महता लङ्कां नादयन् वै समन्ततः ॥ ९ ॥ शस्त्रैश्च बहुधाकारैः शितैर्बाणैश्च पादपैः ॥ उद्यतैर्गिरिशृङ्गैश्च घोरैराकाशमावृतम्॥१० ॥ ते राक्षसा वानरेषु विकृताननबाहवः ॥ निवेशयन्तः शस्त्राणि चक्रुस्ते सुमहद्भयम् ॥ ११ ॥ तथैव सकलैर्वृक्षैर्गिरिशृङ्गैश्च वानराः ॥ अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्च समरे राक्षसर्षभान् ॥ १२ ॥ ऋक्षवानरमुख्यैश्च महाकायैर्महाबलैः ॥ रक्षसां वध्यमानानां महद्भयमजायत ॥ १३ ॥ ॥ ॥

णेति ॥ शुभलक्षणः सुहृद्वचनसारग्राहित्वलक्षणयुक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ राक्षसा इति ॥ कपिसैन्यजिघांसवः कपिसैन्यं हन्तुमिच्छवः ॥ ८ ॥ स इति ॥ संप्रहारः युद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ते राक्षसा इति ॥ शस्त्रनिवेशनविकृताननबाहुत्वरूपक्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयनिर्वाहः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥

स्वमनीकमिति ॥ तत्कर्मणि तस्मिन् होमकर्मणि ॥ १४ ॥ वृक्षान्धकारादिति ॥ वृक्षान्धकारात् नीरन्ध्रवृक्षषण्डादित्यर्थः । सज्जम् आयुधादिभिः, पूर्वयुक्तम् पूर्वमेव युक्ताश्वम् । सराक्षसः राक्षससहितः ॥१५॥ स इति ॥ अन्तकः अन्तकरः ॥१६॥ दृष्ट्वैवेति ॥ पर्यवर्तत परितोतिष्ठत् ॥१७॥ तस्मिन्नित्यादि ॥ आदावेकं वृक्षमुद्यम्य निदहन् सन् पश्चात् बहुभिर्वृक्षैस्तद्रक्षोबलं निःसंज्ञं चकारेत्यन्वयः ॥१८॥१९॥२०॥ अवाकिरन्नित्युक्तं प्रपञ्चयति—

स्वमनीकं विषण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितम् ॥ उदतिष्ठत दुर्धर्षस्तत्कर्मण्यननुष्ठिते ॥ १४ ॥ वृक्षान्धकारान्निर्गत्य
जातक्रोधः स रावणिः ॥ आरुरोह रथं सज्जं पूर्वयुक्तं स राक्षसः ॥ १५ ॥ स भीमकार्मुकधरः कालमेघसमप्रभः ॥
रक्तास्यनयनः क्रुद्धो बभौ मृत्युरिवान्तकः ॥ १६ ॥ दृष्ट्वैव तु रथस्थं तं पर्यवर्तत तद्बलम् ॥
रक्षसां भीमवेगानां लक्ष्मणेन युयुत्सताम् ॥ १७ ॥ तस्मिन् काले तु हनुमानुद्यम्य सुदुरासदम् ॥
धरणीधरसंकाशो महावृक्षमरिन्दमः ॥ १८ ॥ स राक्षसानां तत्सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् ॥ चकार
बहुभिर्वृक्षैर्निःसंज्ञं युधि वानरः ॥ १९ ॥ विध्वंसयन्तं तरसा दृष्ट्वैव पवनात्मजम् ॥ राक्षसानां सहस्राणि
हनुमन्तमवाकिरन् ॥ २० ॥ शितशूलधराः शूलैरसिभिश्चासिपाणयः ॥ शक्तिभिः शक्तिहस्ताश्च पट्टिशैः
पट्टिशायुधाः ॥ २१ ॥ परिघैश्च गदाभिश्च चक्रैश्च शुभदर्शनैः ॥ शतशश्च शतघ्नीभिरायसैरपि मुद्गरैः ॥
॥ २२ ॥ घोरैः परश्वधैश्चैव भिन्दिपालैश्च राक्षसाः ॥ मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्च तलैरशनिसन्निभैः ॥ अभिजघ्नुः
समासाद्य समन्तात् पर्वतोपमम् ॥ २३ ॥ तेषामपि च संक्रुद्धश्चकार कदनं महत् ॥ २४ ॥ स ददर्श कपिश्रेष्ठमचलोपममिन्द्रजित् ॥
सूदयन्तममित्रघ्नममित्रान् पवनात्मजम् ॥ २५ ॥ ॥

शितेत्यादि ॥ शितशूलधरा इत्यादिविशेषणेन येषां येष्वस्त्रेष्वत्यन्तपाटवमास्ति तैस्ते अवाकिरन्निति गम्यते । परिघैरित्यादौ परिघपाणयइत्याद्यूह्यम् । शुभदर्शनैरित्यनेन तैक्ष्ण्यमुपलक्ष्यते । पर्वतोपमं हनुमन्तामिति शेषः ॥२१॥२२॥२३॥ तेषामित्यर्धम् ॥ संक्रुद्धः । हनुमानिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

ससारथिमिति ॥ हि यस्मात् कारणात् उपेक्षितः एषः नः अस्माकम् संबन्धिनां राक्षसानाम् क्षयं कुर्यात् । अतः एष वानरो यत्र । वर्तत इति शेषः । तत्र याहीतीदं वचः सारथिमुवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ इत्युक्त इति ॥ वहन् प्रापयन् ॥ २७ ॥ सोभ्युपेत्येति ॥ अत्रापि क्रियाभेदात् तच्छब्दस्य द्विः प्रयोगः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० बाहुभ्यामिति ॥ द्वन्द्वं द्वन्द्वयुद्धम् । ददासीति शेषः । यदि ददासि, तर्हि शस्त्राणि त्यक्त्वा बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्वेत्यन्वयः । ततः तदानीं द्वन्द्वयुद्धकाले ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ यः स इति ॥ यः सः । प्रसिद्धो य इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तमिति ॥ अप्रतिमसंस्थानैः अनुपमसन्निवेशैः करवीरपत्राद्याकारैरित्यर्थः॥३४॥इत्येवमिति॥अरिबिभीषणेन शत्रुभयंकरेण॥३५॥इति श्रीगोवि०श्रीरा०रत्न०युद्ध०षडशीतितमः सर्गः॥८६॥ अथेन्द्रजिद्विभीषणसंवादः—एवमुक्त्वेत्यादि ॥ धनुष्पाणिनमिति नकारान्तत्वमार्षम्॥१॥ अविदूरमिति ॥ तत्कर्म होमकर्मस्थानम् ॥ २ ॥ ३ ॥

स सारथिमुवाचेदं याहि यत्रैष वानरः॥क्षयमेष हि नः कुर्याद्राक्षसानामुपेक्षितः॥२६॥इत्युक्तः सारथिस्तेन ययौ यत्र स मारुतिः॥वहन् परमदुर्धर्षं स्थितमिन्द्रजितं रथे॥२७॥सोभ्युपेत्य शरान् खड्गान्पट्टिशांश्च परश्वधान्॥अभ्यवर्षत दुर्धर्षः कपिमूर्ध्नि स राक्षसः ॥२८॥तानि शस्त्राणि घोराणि प्रतिगृह्य स मारुतिः॥रोषेण महताविष्टो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥२९॥ युध्यस्व यदि शूरोसि रावणात्मज दुर्मते॥वायुपुत्रं समासाद्य जीवन्न प्रतियास्यसि ॥३०॥ बाहुभ्यां प्रतियुध्यस्व यदि मे द्वन्द्वमाहवे॥वेगं सहस्व दुर्बुद्धे ततस्त्वं रक्षसां वरः ॥३१॥ हनुमन्तं जिघांसन्तं समुद्यतशरासनम्॥ रावणात्मजमाचष्टे लक्ष्मणाय बिभीषणः॥३२॥यः स वासवनिर्जेता रावणस्यात्मसम्भवः॥स एष रथमास्थाय हनुमन्तं जिघांसति॥ ३३ ॥ तमप्रतिमसंस्थानैः शरैः शत्रुविदारणैः॥जीवितान्तकरैर्घोरैः सौमित्रे रावणिं जहि॥३४॥इत्येवमुक्तस्तु तदा महात्मा बिभीषणेनारिबिभीषणेन॥ददर्श तं पर्वतसन्निकाशं रणे स्थितं भीमबलं नदन्तम्॥३५॥इति श्री०षडशीतितमः सर्गः ॥८६॥

एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं जातहर्षो बिभीषणः ॥ धनुष्पाणिनमादाय त्वरमाणो जगाम ह ॥१॥ अविदूरं ततो गत्वा प्रविश्य च महद्वनम् ॥ दर्शयामास तत्कर्म लक्ष्मणाय बिभीषणः ॥ २ ॥ नीलजीमूतसंकाशं न्यग्रोधं भीमदर्शनम् ॥ तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इहेति ॥ उपहारं बलिम् । उपहृत्य कृत्वा । ओदनपाकं पचतीतिवत् । ततः तस्माद्देशात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ तमिति ॥ अप्रविष्टन्यग्रोधं रावणात्मजं विध्वंसय । पुनः प्रवेशात्पूर्वमेव विध्वंसयेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ तमिति ॥ महातेजा इति लक्ष्मणो विशेष्यः । सम्यग्युद्धम् अमायायुद्धम् ॥ ९ ॥ एवमिति ॥ मनस्वी दृढमनस्कः ॥१०॥ इहेति ॥ इह लङ्कायां जातसंवृद्धः । "पूर्वकाल०"इत्यादिना पूर्वकालार्थवाचिनो जातशब्दस्य उत्तरकालार्थवाचिना

इहोपहारं भूतानां बलवान् रावणात्मजः ॥ उपहृत्य ततः पश्चात्सङ्ग्राममभिवर्तते ॥ ४ ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां ततो भवति राक्षसः ॥ निहन्ति समरे शत्रून् बध्नाति च शरोत्तमैः ॥ ५ ॥ तमप्रविष्टन्यग्रोधं बलिनं रावणात्मजम् ॥ विध्वंसय शरैस्तीक्ष्णैः सरथं साश्वसारथिम् ॥ ६ ॥ तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ बभूवावस्थितस्तत्र चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ ७ ॥ स रथेनाग्निवर्णेन बलवान् रावणात्मजः ॥ इन्द्रजित् कवची धन्वी सध्वजः प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितम् ॥ समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ॥ ९ ॥ एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा बिभीषणम् ॥ १० ॥ इह त्वं जातसंवृद्धः साक्षाद्भ्राता पितुर्मम ॥ कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥ ११ ॥ न ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते ॥ प्रमाणं न च सौदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥ १२ ॥ शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः ॥ यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥ १३ ॥ नैतच्छिथिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम् ॥ क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥ १४ ॥ गुणवान् वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा ॥ निर्गुणः स्वजनः श्रेयान् यः परः पर एव सः ॥ १५ ॥ यः स्वपक्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते ॥ स स्वपक्षे क्षयं प्राप्ते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

संवृद्धशब्देन सह समासः । पुत्रस्य पुत्राय । "क्रुधद्रुह०"इत्यादिना चतुर्थीनियमात् । राक्षसेत्यनेन साजात्यमपि न दृष्टवानसीति व्यज्यते ॥ ११ ॥ न ज्ञातित्वमिति ॥ प्रमाणं मर्यादानियामकम् ॥ १२ ॥ शोच्य इति ॥ शोच्यत्वादौ हेतुमाह—यस्त्वमिति ॥ १३ ॥ नैतदिति ॥ शिथिलया कोमलया, तुच्छया वा । अन्तरं तारतम्यम् ॥ १४ ॥ ननु परस्य नीचत्वाभावान्न भवदुक्तदोष इत्यत्राह—गुणवानिति ॥ १५ ॥ तदेव वैषम्यं स्वरूपतो

दर्शयति—य इति ॥ १६ ॥ निरनुक्रोशतेति ॥ इयं होमविघातपूर्वकं लक्ष्मणस्य न्यग्रोधप्रवेशकरणरूपा निरनुक्रोशता निर्दयता, यादृशी यथा घोरा, तादृशं परुषं निर्दयत्वं स्वजनेन बन्धुभूतेन त्वयैव कर्तुं शक्यं, नान्येनेत्यर्थः । यद्वा स्वजने विषये त्वया न शक्यं न कर्तव्यम् । अनुचितं कृतमिति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अजानन्निति ॥ गौरवात् । गुरोर्भावो गौरवम् । पितृव्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ कुल इति ॥ रक्षसां कुले यद्यप्यहं जातः, तत् तथापि मे शीलम् अराक्षसम् अक्रूरम् । अयं मे शीलाख्यो गुणः नृणां सत्पुरुषाणाम् प्रथमः मुख्यः ॥ २० ॥

निरनुक्रोशता चेयं यादृशी ते निशाचर ॥ स्वजने न त्वया शक्यं परुषं रावणानुज ॥ १७॥ इत्युक्तो भ्रातृपुत्रेण प्रत्युवाच बिभीषणः ॥ १८॥ अजानन्निव मच्छीलं किं राक्षस विकत्थसे ॥ राक्षसेन्द्रसुतासाधो पारुष्यं त्यज गौरवात् ॥ १९ ॥ कुले यद्यप्यहं जातो रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ॥ गुणोयं प्रथमो नृणां तन्मे शीलमराक्षसम् ॥ २० ॥ न रमे दारुणेनाहं न चाधर्मेण वै रमे ॥ भ्रात्रा विषमशीलेन कथं भ्राता निरस्यते ॥ २१ ॥ धर्मात्प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् ॥ त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा ॥ २२ ॥ हिंसापरस्वहरणे परदाराभिमर्शनम् ॥ त्याज्यमाहुर्दुराचारं वेश्म प्रज्वलितं यथा ॥ २३ ॥ परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् ॥ सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः ॥ २४ ॥ महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः ॥ अभिमानश्च कोपश्च वैरित्वं प्रतिकूलता ॥ २५ ॥

तन्मे शीलमराक्षसमित्युक्तमेव दर्शयति—न रम इति ॥ दारुणेन कर्मणा न रमे । अधर्मेण परपीडाकरेण च कर्मणा न रमे । न केवलं मय्येव दोषः रावणेपीत्याह—भ्रात्रेति । निरस्यते । त्वां तु धिक्कुलपांसनमिति वचनेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ इन्द्रजिदुक्तस्वदोषपरिहाराय परित्यागहेतून् रावणदोषानाह—धर्मादित्यादिना ॥ २२ ॥ हिंसेति ॥ हिंसा च परस्वहरणं च ते हिंसापरस्वहरणे । हिंसादिरूपं दुराचाररूपं कर्म त्याज्यमाहुः । तद्युक्तस्त्याज्य इत्यर्थः ॥ २३ ॥ परस्वानामिति ॥ सुहृदामतिशङ्का सुहृत्स्वविश्वासः ॥ २४ ॥ दोषवत्तया यदि त्याज्यत्वं, तर्ह्यभिजनविद्यादिगुणवत्तया किमिति न ग्राह्यत्वमित्यत आह—महर्षीणामिति सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अभिमानः गर्वः । वैरित्वं बद्धवैरत्वम् । प्रतिकूलता परश्रेयोद्वेषित्वम् । तथा

चाभिजनविद्यादिगुणवत्त्वेपि परस्त्रीहरणादिदोषदूषितततया विषसंपृक्तमधुवन्न ग्राह्योयमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ नेयमस्तीत्यादि ॥ उत्तरक्षणे अवश्यं न शिष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ धर्षयित्वेत्यादि ॥ देवताकार्यं यमदूतरूपदेवताकार्यम्। नरकयातनानुभवं वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ ॥

एते दोषा मम भ्रातुर्जीवितैश्वर्यनाशनाः ॥ गुणान् प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः ॥ दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव ॥ २६ ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता ॥ २७॥ अतिमानी च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ॥ २८ ॥ अद्य ते व्यसनं प्राप्तं किं मां त्वमिह वक्ष्यसि॥ प्रवेष्टुं न त्वया शक्यो न्यग्रोधो राक्षसाधम ॥ २९ ॥ धर्षयित्वा च काकुत्स्थौ न शक्यं जीवितुं त्वया॥ युद्धयस्व नरदेवेन लक्ष्मणेन रणे सह ॥ हतस्त्वं देवताकार्यं करिष्यसि यमक्षये ॥ ३० ॥ निदर्शय स्वात्मबलं,समुद्यतं कुरुष्व सर्वायुधसायकव्ययम् ॥ न लक्ष्मणस्यैत्य हि बाणगोचरं त्वमद्य जीवन् सबलो गमिष्यसि ॥ ३१ ॥ इति श्रीयुद्धकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥ ॥ ॥

बिभीषणवचः श्रुत्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं वेगेनाभ्युत्पपात ह ॥ १ ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशो रथे सुसमलंकृते ॥ कालाश्वयुक्ते महति स्थितः कालान्तकोपमः ॥ २ ॥ महाप्रमाणमुद्यम्य विपुलं वेगवद्दृढम् ॥ धनुर्भीमं परामृश्य शरांश्चामित्रशातनान् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अथेन्द्रजिल्लक्ष्मणयुद्धम्—बिभीषणवच इत्यादि ॥ अभ्युत्पपात अभिमुखमुज्जगाम ॥ १ ॥ कीदृग्भूतोभ्युज्जगामेत्यत्राह—उद्यतेत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ सुसमलंकृते सुष्ठु समन्तात् अलंकृते । महाप्रमाणं महादीर्घम्, धनुरुद्यम्य शरान् परामृश्य गृहीत्वा अभ्युज्जगाम अब्रवीच्चेत्यन्वयः । अमित्रान् शत्रून् शातयन्ति खण्डयन्तीत्यमित्रशातनान् ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तमित्यादि ॥ रथे स्थित इति शेषः । अलंकृतं स्वतेजसा भूषितम् । हनुमत्पृष्ठमासीनमित्यनुवादेन हनुमान् पूर्वं राक्षसैर्युद्ध्वा इन्द्रजित्यागते लक्ष्मणं स्वपृष्ठभागमारोप्य स्थितवानिति गम्यते । उदयस्थरविप्रभमित्यनेन हनुमतः काञ्चनाकृतित्वं लक्ष्मणस्य रविवर्णत्वं चोक्तम् ॥ ४ ॥ उवाचैनमिति त्रिपाद्श्लोक एकान्वयः ॥ एतदब्रवीत् परुषमिति पूर्वोक्तस्य विवरणं न भवति । तद्विभीषणमात्रं प्रति । इदं तु सर्वान् प्रति । तच्च परुषम् । इदं तु पराक्रमविषयम् । समारब्धः संरब्धः । पश्यध्वमिति । मुक्तं मेघमुक्तम् । वारयिष्यथेत्येतत् सापहासोक्तिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अद्येति ॥ वः युष्माकम् । विधमिष्यन्ति धक्ष्यन्ति ॥ ७ ॥ तीक्ष्णेति ॥ तीक्ष्णसायकेति लुप्तविभक्तिकं पदम् । तीक्ष्णसायकैरित्यर्थः । शूलशक्त्यष्टितोमरैः इत्यत्र शक्तियष्टितोमरैरित्यर्थः । सन्धिरार्षः । तीक्ष्णसायकैः शूलशक्त्यष्टितोमरैश्च निर्भिन्नान् वः युष्मान्, यमक्षयं यमनिलयम्, गमयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ क्षिपत इति ॥ जीमूतस्येति नादमात्रे दृष्टान्तः ॥ ९ ॥ रात्रीति ॥ आग्रहातिशयेन मयेति द्विरुक्तिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ रात्रीति ॥ शायितौ युवामिति शेषः ॥ १० ॥ स्मृतिरिति ॥ यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः, अतः स्मृतिर्नास्तीति वा मन्ये । अथ वा यमसादनं यमप्रापणम् । व्यक्तं प्रत्यक्षं प्रत्यासन्नमिति यावत् । यद्वा सादनम् सदनम् । स्वार्थेण् प्रत्ययः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

तं ददर्श महेष्वासो रथे सुसमलंकृतः ॥ अलंकृतममित्रघ्नं राघवस्यानुजं बली ॥ हनुमत्पृष्ठमासीनमुदयस्थरविप्रभम् ॥ ४ ॥ उवाचैनं समारब्धः सौमित्रिं सबिभीषणम् ॥ तांश्च वानरशार्दूलान् पश्यध्वं मे पराक्रमम् ॥ ५ ॥ अद्य मत्कार्मुकोत्सृष्टं शरवर्षं दुरासदम् ॥ मुक्तं वर्षमिवाकाशे वारयिष्यथ संयुगे ॥ ६ ॥ अद्य वो मामका बाणा महाकार्मुकनिःसृताः ॥ विधमिष्यन्ति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ ७ ॥ तीक्ष्णसायकनिर्भिन्नान् शूलशक्त्यष्टितोमरैः ॥ अद्य वो गमयिष्यामि सर्वानेव यमक्षयम् ॥ ८ ॥ क्षिपतः शरवर्षाणि क्षिप्रहस्तस्य मे युधि ॥ जीमूतस्येव नदतः कः स्थास्यति ममाग्रतः ॥ ९ ॥ रात्रियुद्धे मया पूर्वं वज्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ स्थो मया भूमौ विसंज्ञौ सपुरःसरौ ॥ १० ॥ स्मृतिर्न तेऽस्ति वा मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं यन्मां योद्धुं व्यवस्थितः ॥ ११ ॥ ॥

तच्छ्रुत्वेति ॥ अभीतवदनः भयविकृतिशून्यवदनः ॥१२॥ उक्तश्चेति ॥ दुर्गमः दुर्लभः । कार्याणां यमप्रापणादीनाम् । पारः निर्वाहः । उक्तश्च उक्त एव, न कृतः । अतो दुर्बुद्धिरसीत्यर्थः । कस्तर्हि बुद्धिमानित्यत आह—कार्याणामिति । कार्याणां कर्मणाम्, आचरणेनेत्यर्थः॥१३॥ स त्वमिति ॥ अर्थस्येति तादर्थ्यसंबन्धे षष्ठी । अर्थस्य वचः प्रयोजनार्थम् वचः ॥१४॥ दृष्टेप्यस्मत्पराक्रमे कथमित्थं कथ्यत इत्याशङ्क्य मायामयत्वान्न स वीरसंमत इत्याह—

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य गर्जितं लक्ष्मणस्तदा ॥ अभीतवदनः क्रुद्धो रावणिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ उक्तश्च दुर्गमः
पारः कार्याणां राक्षस त्वया ॥ कार्याणां कर्मणा पारं यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ १३॥ स त्वमर्थस्य हीनार्थो दुरवापस्य
केनचित् ॥ वचो व्याहृत्य जानीषे कृतार्थोस्मीति दुर्मते ॥ १४ ॥ अन्तर्धानगतेनाजौ यस्त्वयाचरितस्तदा ॥
तस्कराचरितो मार्गो नैष वीरनिषेवितः॥१५॥यथा बाणपथं प्राप्य स्थितोहं तव राक्षस ॥ दर्शयस्वाद्य तत्तेजो वाचा
त्वं किं विकत्थसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तो धनुर्भीमं परामृश्य महाबलः ॥ ससर्ज निशितान् बाणानिन्द्रजित्समितिंजयः
॥ १७॥ ते निसृष्टा महावेगाः शराः सर्पविषोपमाः ॥ संप्राप्य लक्ष्मणं पेतुः श्वसन्त इव पन्नगाः ॥ १८ ॥ शरैरतिमहावेगैर्वेगवान्
रावणात्मजः ॥ सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धे विव्याध शुभलक्षणम् ॥ १९ ॥ स शरैरतिविद्धाङ्गो रुधिरेण समुक्षितः
॥ शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान् विधूम इव पावकः ॥ २० ॥ इन्द्रजित्त्वात्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याधिगम्य च ॥ विनद्य
सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत्॥२१॥ पत्त्रिणः शितधारास्ते शरा मत्कार्मुकच्युताः॥आदास्यन्तेद्य सौमित्रे जीवितं
जीवितान्तगाः ॥ २२ ॥ अद्य गोमायुसंघाश्च श्येनसंघाश्च लक्ष्मण ॥ गृध्राश्च निपतन्तु त्वां गतासुं निहतं मया ॥२३॥

अन्तर्धानेति ॥ आजौ युद्धे ॥१५॥ प्रत्यक्षेणापि योद्धुं शक्तोस्मीत्यत आह—यथेति ॥ यथा स्थितोस्मि तथैव, तत्तेजः पूर्वकृतं तेज, दर्शयस्वेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ त इति ॥ सर्पविषोपमाः सर्पविषवत् घोराः पेतुः । भूमाविति शेषः ॥ १८॥ शरैरिति ॥ अतिविव्याधेत्यन्वयः । "व्यवहिताश्च" इति व्यवहितप्रयोगः ॥ १९ ॥ २० ॥ इन्द्रजित्त्विति ॥ अधिगम्य फलवत्त्वेन दृष्ट्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ ॥

॥ २४ ॥ विशस्तेति ॥ विशस्तं भिन्नं कवचं यस्य तं त्वाम् रामो द्रक्ष्यतीत्यनुषङ्गेण योजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ वाग्बलमिति ॥ अथ इदानीम् ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सुपत्रेति ॥ सुपत्रवाजिताः सुपत्रैः संजातवेगाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स इति ॥ विमर्दः संघर्षः ॥ ३३ ॥ उभौ हीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सुविक्रान्तौ सुष्ठुपराक्रमौ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ युयुधाते इत्याद्यर्धम् ॥ ३६ ॥ बलेति ॥ बलशब्दो बलशत्रिवन्द्रपरः । नामैकदेशे नामग्रहणात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सुसंप्रहृष्टाविति ॥ शरौघः, मेघपक्षे जलौघः । शरशब्दो हि जलवाची । शरधिरिति समुद्रपर्यायात् ॥ ३९ ॥

क्षत्रबन्धुं सदानार्यं रामः परमदुर्मतिः ॥ भक्तं भ्रातरमद्यैव त्वां द्रक्ष्यति मया हतम् ॥ २४ ॥ विशस्तकवचं भूमौ
व्यपविद्धशरासनम् ॥ हृतोत्तमाङ्गं सौमित्रे त्वामद्य निहतं मया ॥२५॥ इति ब्रुवाणं संरब्धं परुषं रावणात्मजम् ॥ हेतुमद्वाक्यमत्यर्थं लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह ॥ २६ ॥ वाग्बलं त्यज दुर्बुद्धे क्रूरकर्मासि राक्षस ॥ अथ कस्माद्वदस्येतत्संपादय सुकर्मणा ॥ २७ ॥ अकृत्वा कत्थसे कर्म किमर्थमिह राक्षस ॥ कुरु तत्कर्म येनाहं श्रद्दध्यां तव कत्थनम् ॥ २८ ॥ अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्यनवाक्षिपन् ॥ अविकत्थन् वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषाधम ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा पञ्च नाराचानाकर्णापूरितान् शितान् ॥ निजघान महावेगान् लक्ष्मणो राक्षसोरसि ॥ ३० ॥ सुपत्रवाजिता बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः ॥ नैर्ऋतोरस्यभासन्त सवितू रश्मयो यथा ॥ ३१ ॥ स शरैराहतस्तेन सरोषो रावणात्मजः ॥ सुप्रयुक्तैस्त्रिभिर्बाणैः प्रतिविव्याध लक्ष्मणम् ॥३२॥ स बभूव तदा भीमो नरराक्षससिंहयोः ॥ विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयैषिणोः ॥३३॥
उभौ हि बलसंपन्नावुभौ विक्रमशालिनौ ॥३४॥ उभावपि सुविक्रान्तौ सर्वशस्त्रास्त्रकोविदौ ॥ उभौ परमदुर्जेयावतुल्यबलतेजसौ ॥३५॥ युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ ॥३६॥ बलवृत्राविवाभीतौ युधि तौ दुष्प्रधर्षणौ ॥ युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव ॥ ३७ ॥ बहूनवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ ॥ नरराक्षससिंहौ तौ प्रहृष्टावभ्ययुध्यताम् ॥ ३८ ॥
सुसंप्रहृष्टौ नरराक्षसोत्तमौ जयैषिणौ मार्गणचापधारिणौ ॥ परस्परं तौ प्रववर्षतुर्भृशं शरौघवर्षेण बलाहकाविव ॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ ॥

अथ लक्ष्मणेन्द्रजितोः सुमहान् संप्रहारः—ततः शरमित्यादि ॥१॥२॥तमिति ॥ सौमित्रिं प्रति उद्दिश्य ॥३॥ निमित्तानीति ॥ अस्मिन् यानि मुखवैवर्ण्य-

अभिप्रवृद्धौ युधि युद्धकोविदौ शरासिचण्डौ शितशस्त्रधारिणौ ॥ अभीक्ष्णमाविव्यधतुर्महाबलौ महाहवे शम्बरवासवाविव ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥ ॥ ॥

ततः शरं दाशरथिः संधायामित्रकर्शनः ॥ ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ १ ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा रावणात्मजः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ॥ २॥ तं विवर्णमुखं दृष्ट्वा राक्षसं रावणात्मजम् ॥ सौमित्रिं युद्धसंयुक्तं प्रत्युवाच बिभीषणः ॥ ३ ॥ निमित्तान्यनुपश्यामि यान्यस्मिन् रावणात्मजे ॥ त्वर तेन महाबाहो भग्न एष न संशयः ॥४॥ ततः संधाय सौमित्रिर्बाणानग्निशिखोपमान् ॥ मुमोच निशितांस्तस्मिन् सर्पानिव महाविषान् ॥५॥ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः शरैः ॥ मुहूर्तमभवन्मूढः सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ उपलभ्य मुहूर्तेन संज्ञां प्रत्यागतेन्द्रियः ॥ ददर्शावस्थितं वीरं वीरो दशरथात्मजम् ॥७॥ सोभिचक्राम सौमित्रिं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ अब्रवीच्चैनमासाद्य पुनः स परुषं वचः ॥ ८ ॥ किं न स्मरसि तद्युद्धे प्रथमे मत्पराक्रमम् ॥ निबद्धस्त्वं सह भ्रात्रा यदा भुवि विवेष्टसे ॥९॥ युवां खलु महायुद्धे शक्राशनिसमैः शरैः ॥ शायितौ प्रथमं भूमौ विसंज्ञौ सपुरःसरौ ॥१०॥ स्मृतिर्वा नास्ति ते मन्ये व्यक्तं वा यमसादनम् ॥ गन्तुमिच्छसि यस्मात्त्वं मां धर्षयितुमिच्छसि ॥११॥ यदि ते प्रथमे युद्धे न दृष्टो मत्पराक्रमः ॥ अद्य ते दर्शयिष्यामि तिष्ठेदानीं व्यवस्थितः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

स्तब्धत्वादीनि निमित्तानि अनुपश्यामि, तैरयं भग्न इति जाने। तेन कारणेन त्वर त्वरस्व ॥४॥५॥ शक्राशनीति ॥ सर्वसंक्षुभितेन्द्रियः संक्षुभितसर्वेन्द्रियः ॥६॥ ७ ॥८॥ किमिति ॥ त्वं भ्रात्रा सह निबद्ध इति। यत् प्रथमे, तद्युद्धे तस्मिन् युद्धे मत्पराक्रमं त्वन्निबन्धनरूपम् न स्मरसि किम्। यदा यत्र युद्धकाले, विवेष्टसे विवेष्टितवानसि ॥ ९ ॥ तमेव पराक्रमं विशिनष्टि—युवामिति ॥ १० ॥ स्मृतिरिति ॥ व्यक्तं नूनमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥

॥ १३ ॥ तत इति ॥ क्रोधाद्विगुणसंरब्ध इति । लक्ष्मणादिविषयरोषापेक्षया बिभीषणविषये द्विगुणं कुपित इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तदृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः ॥ नैतत्किंचिदिति ब्रुवन् एतदकिंचित्करमिति ब्रुवन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभीतवदन इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्॥ अकिंचित्करत्वमेवाह—

इत्युक्त्वा सप्तभिर्बाणैरभिविव्याध लक्ष्मणम् ॥ दशभिस्तु हनूमन्तं तीक्ष्णधारैः शरोत्तमैः ॥ १३ ॥ ततः शरशतेनैव
सुप्रयुक्तेन वीर्यवान् ॥ क्रोधाद्विगुणसंरब्धो निर्बिभेद बिभीषणम् ॥ १४ ॥ तदृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृतं रामानुजस्तदा ॥
अचिन्तयित्वा प्रहसन् नैतत्किंचिदिति ब्रुवन्॥मुमोच स शरान् घोरान् संगृह्य नरपुङ्गवः॥ १५॥अभीतवदनः क्रुद्धो
रावणिं लक्ष्मणो युधि ॥ नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ते निशाचर ॥१६॥ लघवश्चाल्पवीर्याश्च सुखा हीमे शरास्तव ॥ नैवं
शूरास्तु युध्यन्ते समरे जयकाङ्क्षिणः ॥१७॥ इत्येवं तं ब्रुवाणस्तु शरवर्षैरवाकिरत् ॥१८ ॥ तस्य बाणैः सुविध्वस्तं
कवचं हेमभूषितम् ॥ व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवाम्बरात् ॥ १९ ॥ विधूतवर्मा नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः॥
इन्द्रजित्समरे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २० ॥ ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो रावणात्मजः ॥ बिभेद समरे वीरं
लक्ष्मणं भीमविक्रमः ॥ २१ ॥ व्यशीर्यत महादिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य च ॥ कृतप्रतिकृतान्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ
॥ २२ ॥ अभीक्ष्णं निःश्वसन्तौ तौ युद्ध्येतां तुमुलं युधि ॥ शरसंकृत्तसर्वाङ्गौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ॥ २३ ॥ सुदीर्घकालं
तौ वीरावन्योन्यं निशितैः शरैः ॥ ततक्षतुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ॥ २४ ॥ बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ
भीमपराक्रमौ ॥ तौ शरौघैस्तदा कीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ ॥ स्रवन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रवणाविव ॥ २५॥

नैवमिति ॥१६॥१७॥१८॥१९॥विधूतेति॥प्ररूढः प्ररूढवृक्षः॥२०॥२१॥ व्यशीर्यतेति ॥ कृते प्रतिकृतम् अन्योन्यं यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम्॥२२॥
अभीक्ष्णमिति ॥ युद्ध्येताम् अयुद्ध्येताम् ॥ २३॥ सुदीर्घकालमिति॥ ततक्षतुः अन्योन्यं बभञ्जतुः ॥२४॥ बभूवतुरित्यादि ॥ यत्तौ यत्नवन्तौ ॥२५॥

शरवर्षमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्॥सासारयोः सधारापातयोः । धारासंपात आसार इत्यमरः॥२६॥२७॥२८॥व्यपेतेति ॥ व्यपेतदोषं व्यपगतमोहत्वदोषम् । अस्यन्तौ बाणान् क्षिपन्तौ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सुवर्णेति ॥ धृतौ अवहितौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अन्य इति ॥ तयोः अन्ये केचन बाणाः

शरवर्षं ततो घोरं मुञ्चतोर्भीमनिःस्वनम् ॥ सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः ॥ २६ ॥ तयोरथ महान् कालो
व्यत्ययाद्युध्युमानयोः॥ न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥२७॥ अस्त्राण्यस्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनः पुनः॥
शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे बबन्धतुः ॥ २८ ॥ व्यपेतदोषमस्यन्तौ लघु चित्रं च सुष्ठु च ॥ उभौ तौ तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ॥ २९ ॥ तयोः पृथक् पृथक् भीमः शुश्रुवे तलनिस्वनः ॥ प्रकम्पयन् जनं घोरो निर्घात इव दारुणः ॥ ३० ॥
स तयोर्भ्राजते शब्दस्तदा समरसक्तयोः ॥ सुघोरयोर्निष्टनतोर्गगने मेघयोर्यथा ॥ ३१ ॥ सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैर्बलवन्तौ
कृतव्रणौ ॥ प्रसुस्रुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जये धृतौ ॥ ३२ ॥ ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुङ्खाः शरा युधि ॥ असृग्दिग्धा विनिष्पत्य विविशुर्धरणीतलम् ॥ ३३ ॥ अन्ये सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे संजघट्टिरे ॥ बभञ्जुश्चिच्छिदुश्चान्ये तयोर्बाणाः
सहस्रशः ॥ ३४ ॥ स बभूव रणो घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः ॥ अग्निभ्यामिव दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः ॥३५॥ तयोः
कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः ॥ सपुष्पाविव निष्पत्रौ वने शाल्मलिकिंशुकौ ॥३६॥ चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं
मुहुर्मुहुः॥ इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव परस्परवधैषिणौ॥३७॥लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणम्॥अन्योन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रत्यपद्यताम्॥३८॥बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ॥ शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ ॥३९॥

आकाशे सुनिशितैः शस्त्रैः संजघट्टिरे संघट्टिताः । अन्ये बाणाः बाणान् सहस्रशः बभञ्जुः चिच्छिदुश्चेति संबन्धः ॥३४॥ स बभूवेति॥सः रणः घोरो
बभूव । यस्मिन् तयोर्बाणमयश्चयः सत्रे दीप्ताभ्यामग्निभ्यां सहितः कुशमयश्चय इवासीत् । अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ ॥३५॥ ३६॥ चक्रतुरिति ॥ सन्निपातं युद्धम् ॥ ३७ ॥ लक्ष्मण इति ॥ प्रत्यपद्यतां प्रत्यपद्येताम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

तयोरिति ॥ बभ्राजुः । आर्षं परस्मैपदम् ॥४०॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीरा० युद्धकाण्डव्याख्याने एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

अथेन्द्रजितो रथभङ्गः—युध्यमानौ त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ प्रभिन्नौ मत्तमातङ्गाविव परस्परगतौ परस्परं युद्धार्थं सङ्गतौ तौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ

तयो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्भृशम् ॥ बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलन्त इव पावकाः ॥ ४० ॥ तयोरथ महान् कालो व्यत्ययाद्युध्यमानयोः ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं वाप्युपजग्मतुः ॥ ४१ ॥ अथ समरपरिश्रमं निहन्तुं समरमुखेष्वजितस्य लक्ष्मणस्य ॥ प्रियहितमुपपादयन्महौजाः समरमुपेत्य बिभीषणोवतस्थे ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ ॥

युध्यमानौ तु तौ दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ ॥ प्रभिन्नाविव मातङ्गौ परस्परवधैषिणौ ॥ १ ॥ तौ द्रष्टुकामः संग्रामे परस्परगतौ बली ॥ शूरः स रावणभ्राता तस्थौ संग्राममूर्धनि ॥ २ ॥ ततो विस्फारयामास महद्धनुरवस्थितः ॥ उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान् राक्षसेषु महाशरान् ॥३॥ ते शराः शिखिसंकाशा निपतन्तः समाहिताः ॥ राक्षसान् दारयामासुर्वज्राणीव महागिरीन् ॥ ४ ॥ बिभीषणस्यानुचरास्तेपि शूलासिपट्टिशैः ॥ चिच्छिदुः समरे वीरान् राक्षसान् राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ राक्षसैस्तैः परिवृतः स तदा तु बिभीषणः ॥ बभौ मध्ये प्रहृष्टानां कलभानामिव द्विपः ॥६॥ ततः संचोदयानो वै हरीन् रक्षो रणप्रियान् ॥ उवाच वचनं काले कालज्ञो रक्षसां वरः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रथमं द्रष्टुकामः स बिभीषणस्तौ दृष्ट्वा संग्राममूर्धनि योद्धुं तस्थावित्यन्वयः । स्वयं प्रथमं युद्धं कर्तुमुद्युक्तोपि तयोर्बलाधिक्यं द्रष्टुं तूष्णीं स्थितः । तयोर्बलतौल्ये दृष्टे स्वस्य रामविषयकिञ्चित्कारार्थमिदानीं युद्धाय तस्थावित्यर्थः ॥१ ॥ २ ॥ तत इति ॥ धनुः तादात्विकं किंचित् । बिभीषणस्य केवलगदापाणित्वात् ॥ ३ ॥ ते शरा इति ॥ वज्राणि अशनयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एकोयमिति ॥ परायणं गतिः ॥ ८ ॥९॥ उक्ताननुक्तांश्च राक्षसान् युद्धे हतान् कांश्चित्परिगणयत्युत्साहनाय—प्रहस्त इत्यादिना श्लोकपञ्चकेन ॥ अकम्पनः कम्पनश्च राक्षसौ सर्वत्र निहत इत्यनेनान्वयः । देवान्तकनरान्तकावित्यत्र निहताविति विपरिणामः कार्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४॥ एतानिति ॥ एतान् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितानां भवताम् इन्द्रजितो हननं, बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा स्थितस्य पुंसो गोष्पदतरणमिव सुकरमिति निदर्शना । बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वैव एतानतिबलान् बहून् राक्षससत्तमान् निहत्य स्थितैः भवद्भिः गोष्पदमिव लघु इन्द्रजिद्धननरूपं स्वल्पं कार्यं लङ्घ्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ एतावदिति ॥ एतावदेव इन्द्रजिन्मात्रमेव ॥ १६ ॥ अयुक्तमिति ॥ जनितुः जनयितुः । पितृव्यस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ हन्तुकामस्येति ॥ बाष्पं कर्तृ, चक्षुः निरुद्धयति निरुणद्धि ॥ १८ ॥ ॥ ॥

एकोयं राक्षसेन्द्रस्य परायणमिव स्थितः ॥ एतच्छेषं बलं तस्य किं तिष्ठत हरीश्वराः ॥ ८ ॥ अस्मिन्विनिहते पापे राक्षसे रणमूर्धनि ॥ रावणं वर्जयित्वा तु शेषमस्य हतं बलम् ॥ ९ ॥ प्रहस्तो निहतो वीरो निकुम्भश्च महाबलः ॥ कुम्भकर्णश्च कुम्भश्च धूम्राक्षश्च निशाचरः ॥ १० ॥ जम्बुमाली महामाली तीक्ष्णवेगोशनिप्रभः ॥ सुप्तघ्नो यज्ञकोपश्च वज्रदंष्ट्रश्च राक्षसः ॥ ११ ॥ संह्रादी विकटो निघ्नस्तपनो दम एव च ॥ प्रघासः प्रघसश्चैव प्रजङ्घो जङ्घ एव च ॥ ॥ १२ ॥ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च वीर्यवान् ॥ विद्युज्जिह्वो द्विजिह्वश्च सूर्यशत्रुश्च राक्षसः ॥ १३ ॥ अकम्पनः सुपार्श्वश्च चक्रमाली च राक्षसः ॥ कम्पनः सत्त्ववन्तौ तौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ १४ ॥ एतान्निहत्यातिबलान् बहून् राक्षससत्तमान् ॥ बाहुभ्यां सागरं तीर्त्वा लङ्घ्यतां गोष्पदं लघु ॥ १५ ॥ एतावदेव शेषं वो जेतव्यमिह वानराः ॥ हताः सर्वे समागम्य राक्षसा बलदर्पिताः ॥ १६ ॥ अयुक्तं निधनं कर्तुं पुत्रस्य जनितुर्मम ॥ घृणामपास्य रामार्थे निहन्यां भ्रातुरात्मजम् ॥ १७ ॥ हन्तुकामस्य मे बाष्पं चक्षुश्चैव निरुद्धयति ॥ तमेवैष महाबाहुर्लक्ष्मणः शमयिष्यति ॥ वानरा घ्नत संभूय भृत्यानस्य समीपगान् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स इति ॥ यथा भीम इति । महास्वनो देवानां संप्रहारो यथा तथेत्यर्थः ॥ २४॥ हनुमानिति ॥ अत्र हनुमतो युद्धकथनात् किंचिद्विश्रमार्थं तस्य पृष्ठादवरूढो लक्ष्मण इत्यवगम्यते । सहस्रशः कदनमित्यन्वयः ॥२५॥२६॥२७॥२८॥ न ह्यादानमित्यादिश्लो-

इति तेनातियशसा राक्षसेनाभिचोदिताः ॥ वानरेन्द्रा जहर्षिरे लाङ्गूलानि च विव्यधुः ॥ १९ ॥ ततस्ते कपिशार्दूलाः क्ष्वेलन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥ मुमुचुर्विविधान्नादान् मेघान् दृष्ट्वेव बर्हिणः ॥ २० ॥ जाम्बवानपि तैः सर्वैः स्वयूथैरपि संवृतः ॥ अश्मभिस्ताडयामास नखैर्दन्तैश्च राक्षसान् ॥ २१ ॥ निघ्नन्तमृक्षाधिपतिं राक्षसास्ते महाबलाः ॥ परिवव्रुर्भयं त्यक्त्वा तमनेकविधायुधाः ॥ २२ ॥ शरैः परशुभिस्तीक्ष्णैः पट्टिशैर्यष्टितोमरैः ॥ जाम्बवन्तं मृधे जघ्नुर्निघ्नन्तं राक्षसीं चमूम् ॥ २३ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ देवासुराणां क्रुद्धानां यथा भीमो महास्वनः ॥ २४ ॥ हनुमानपि संक्रुद्धः सालमुत्पाट्य वीर्यवान् ॥ रक्षसां कदनं चक्रे समासाद्य सहस्रशः ॥२५॥ स दत्त्वा तुमुलं युद्धं पितृव्यस्येन्द्रजिद्युधि ॥ लक्ष्मणं परवीरघ्नं पुनरेवाभ्यधावत ॥ २६ ॥ तौ प्रयुद्धौ तदा वीरौ मृधे लक्ष्मणराक्षसौ ॥ शरौघानभिवर्षन्तौ जघ्नतुस्तौ परस्परम् ॥ २७ ॥अभीक्ष्णमन्तर्दधतुः शरजालैर्महाबलौ ॥ चन्द्रादित्याविवोष्णान्ते यथा मेघैस्तरस्विनौ ॥ २८ ॥ न ह्यादानं न संधानं धनुषो वा परिग्रहः ॥ न विप्रमोक्षो बाणानां न विकर्षो न विग्रहः ॥ २९ ॥ न मुष्टिप्रतिसंधानं न लक्ष्यप्रतिपादनम् ॥ अदृश्यत तयोस्तत्र युध्यतोः पाणिलाघवात् ॥ ३० ॥

कद्वयमेकान्वयम् ॥ आदानं बाणस्य तूणादुद्धरणम् । संधानम् उद्धृतस्य बाणस्य धनुष्यवस्थापनम् । धनुषो वा परिग्रहः सव्यापसव्यत्वेन कार्मुकग्रहणम् । बाणानां विप्रमोक्षः विसर्जनम् । विकर्षः आकर्णग्रहणम् । विग्रहः आलीढाद्यवस्थानविशेषः, सावष्टम्भावस्थानं वा, धनुर्ज्यादीनां प्रविभागो वा । विग्रहः समरे काये विरोधप्रविभागयोरिति विश्वः । मुष्टिप्रतिसंधानं ज्याकार्मुकयोर्मुष्टिबन्धनम् । लक्ष्यप्रतिपादनं लक्ष्यप्रापणम् । लक्ष्यवेध इति यावत् ॥ २९॥३०॥

चापवेगविनिर्मुक्तबाणजालैः समन्ततः ॥ अन्तरिक्षे हि संछन्ने न रूपाणि चकाशिरे ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणो रावणिं प्राप्य रावणिश्चापि लक्ष्मणम् ॥ अव्यवस्था भवत्युग्रा ताभ्यामन्योन्यविग्रहे ॥ ३२ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां तरसा विसृष्टैर्विशिखैः शितैः ॥ निरन्तरमिवाकाशं बभूव तमसावृतम् ॥ ३३ ॥ तैः पतद्भिश्च बहुभिस्तयोः शरशतैः शितैः ॥ दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसंकुलाः ॥ ३४ ॥ तमसा संवृतं सर्वमासीद्भीमतरं महत् ॥ अस्तं गते सहस्रांशौ संवृतं तमसेव हि ॥ ३५ ॥ रुधिरौघमहानद्यः प्रावर्तन्त सहस्रशः ॥ क्रव्यादा दारुणा वाग्भिश्चिक्षिपुर्भीमनिःस्वनम् ॥ ३६ ॥ न तदानीं ववौ वायुर्न च जज्वाल पावकः ॥ स्वस्त्यस्तु लोकेभ्य इति जजल्पुश्च महर्षयः ॥ ३७ ॥ संपेतुश्चात्र संप्राप्ता गन्धर्वाः सह चारणैः ॥ ३८ ॥ अथ राक्षससिंहस्य कृष्णान् कनकभूषणान् ॥ शरैश्चतुर्भिः सौमित्रिर्विव्याध चतुरो हयान् ॥ ३९ ॥ ततोऽपरेण भल्लेन शितेन निशितेन च ॥ संपूर्णायतमुक्तेन सुपत्रेण सुवर्चसा ॥ ४० ॥ ॥ ॥

चापवेगेति ॥ रूप्यन्त इति रूपाणि वस्तूनि । बाणव्यतिरेकेण न किंचित्तदानीं दृश्यत इति भावः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मण इति ॥ लोकव्यवहारानुसारेणात्र क्रियाकारकसंबन्धः । लक्ष्मणो रावणिं रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य ताभ्यामन्योन्यविग्रहे अन्योन्याभिभवे उग्रा अव्यवस्था भवति । अन्योन्यप्राप्तावयमेनं निगृह्णाति अयं वा एनमिति निश्चयो नाभवदित्यर्थः । यद्वा रावणिं लक्ष्मणो रावणिश्चापि लक्ष्मणं प्राप्य अयुध्येतामिति शेषः । ताभ्यां तथा युद्धं कुर्वद्भ्याम्, अन्योन्यविग्रहे परस्परप्रहारे क्रियमाणे उग्रा अव्यवस्था भवति । क्षणे क्षणे जयपराजयनियमो नाभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तैः पतद्भिरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ शरशतैः निमित्तभूतैः महत् अत्यन्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ रुधिरौघेति ॥ चिक्षिपुः चक्रुः ॥ ३६ ॥ न तदानीमित्यादि ॥ अत्र युद्धस्थले पूर्वं संप्राप्ताः गन्धर्वाः चारणैः सह संपेतुः । अन्यत्र गता इत्यर्थः । अतिघोरयुद्धदर्शनभयादिति भावः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ततोऽपरेणेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ संपूर्णायतमुक्तेन संपूर्णाकृष्टमुक्तेन ॥ ४० ॥ ॥ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ छिद्रेष्विति ॥ छिद्रेषु रन्ध्रेषु, बाणेषु बाणप्रयोगेषु, शीघ्रविक्रम इत्यन्वयः ॥ ४६ ॥ निहतमिति ॥ समरोद्धर्षं युद्धगर्वम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ते चास्येति ॥ समहावीर्याः महावीर्यसहिताः ॥ ५० ॥ तेषामिति ॥ रक्तं शोणितम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

महेन्द्राशनिकल्पेन सुतस्य विचरिष्यतः ॥ स तेन बाणाशनिना तलशब्दानुनादिना ॥ ४१ ॥ लाघवाद्राघवः श्रीमान् शिरः कायादपाहरत् ॥ ४२ ॥ स यन्तरि महातेजा हते मन्दोदरीसुतः ॥ ४३ ॥ स्वयं सारथ्यमकरोत्पुनश्च धनुरस्पृशत् ॥ तदद्भुतमभूत्तत्र सामर्थ्यं पश्यतां युधि ॥ ४४ ॥ हतेषु व्यग्रहस्तं तं विव्याध निशितैः शरैः ॥ धनुष्यथ पुनर्व्यग्रे हयेषु मुमुचे शरान् ॥ ४५ ॥ छिद्रेषु तेषु बाणेषु सौमित्रिः शीघ्रविक्रमः ॥ अर्दयामास बाणौघैर्विचरन्तमभीतवत् ॥ ४६ ॥ निहतं सारथिं दृष्ट्वा समरे रावणात्मजः ॥ प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः स बभूव ह ॥ ४७ ॥ विषण्णवदनं दृष्ट्वा राक्षसं हरियूथपाः ॥ ततः परमसंहृष्टा लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ॥ ४८ ॥ ततः प्रमाथी शरभो रभसो गन्धमादनः ॥ अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ॥ ४९ ॥ ते चास्य हयमुख्येषु तूर्णमुत्प्लुत्य वानराः ॥ चतुर्षु समहावीर्या निपेतुर्भीमविक्रमाः ॥ ५० ॥ तेषामधिष्ठितानां तैर्वानरैः पर्वतोपमैः ॥ मुखेभ्यो रुधिरं रक्तं हयानां समवर्तत ॥ ५१ ॥ ते हया मथिता भग्ना व्यसवो धरणीं गताः ॥ ते निहत्य हयांस्तस्य प्रमथ्य च महारथम् ॥५२॥ पुनरुत्पत्य वेगेन तस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः॥ स हताश्वादवप्लुत्य रथान्मथितसारथेः॥ शरवर्षेण सौमित्रिमभ्यधावत रावणिः ॥५३॥ ततो महेन्द्रप्रतिमः स लक्ष्मणः पदातिनं तं निशितैः शरोत्तमैः ॥ सृजन्तमाजौ निशितान् शरोत्तमान् भृशं तदा बाणगणैर्न्यवारयत् ॥५४॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥९०॥

तत इति ॥ पदातिनं पदाभ्यामापतन्तं गच्छन्तम् । "अत, सातत्यगमने" इत्यस्माण्णिनिः ॥५४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥ ॥ ॥ ॥

अथेन्द्रजिद्वधः—स हताश्व इत्यादि ॥१॥ ताविति ॥ विजयेनेति प्रयोजने तृतीया। विजयायेत्यर्थः। अभिनिष्क्रान्तौ बभूवतुरिति शेषः। गजवृषाविव गजश्रेष्ठाविव। यद्वा किंचिद्धीनबलत्वादिन्द्रजितो वृषभतुल्यत्वम् ॥२॥ निबर्हयन्त इति ॥ संपतन्तः परितः संचरन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तत इति ॥ स्तुवानः

स हताश्वो महातेजा भूमौ तिष्ठन्निशाचरः ॥ इन्द्रजितपरमक्रुद्धः संप्रजज्वाल तेजसा ॥ १ ॥ तौ धन्विनौ जिघांसन्तावन्योन्यमिषुभिर्भृशम् ॥ विजयेनाभिनिष्क्रान्तौ वने गजवृषाविव ॥ २ ॥ निबर्हयन्तश्चान्योन्यं ते राक्षसवनौकसः ॥ भर्तारं न जहुर्युद्धे संपतन्तस्ततस्ततः ॥३॥ ततस्तान् राक्षसान् सर्वान् हर्षयन् रावणात्मजः ॥ स्तुवानो हर्षमाणश्च इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ तमसा बहुलेनेमाः संसक्ताः सर्वतो दिशः ॥ नेह विज्ञायते स्वो वा परो वा राक्षसोत्तमाः ॥ ५ ॥ धृष्टं भवन्तो युध्यन्तु हरीणां मोहनाय वै ॥ अहं तु रथमास्थाय आगमिष्यामि संयुगम् ॥६॥ तथा भवन्तः कुर्वन्तु यथेमे काननौकसः ॥ न युद्ध्येयुर्दुरात्मानः प्रविष्टे नगरं मयि ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा रावणसुतो वञ्चयित्वा वनौकसः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां रथहेतोरमित्रहा ॥ ८ ॥ स रथं भूषयित्वा तु रुचिरं हेमभूषितम् ॥ प्रासासिशतसंपूर्णं युक्तं परमवाजिभिः ॥ ९ ॥ अधिष्ठितं हयज्ञेन सूतेनाप्तोपदेशिना ॥ आरुरोह महातेजा रावणिः समितिंजयः ॥ १० ॥ स राक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतो मन्दोदरीसुतः॥निर्ययौ नगरात्तूर्णं कृतान्तबलचोदितः ॥११॥ सोभिनिष्क्रम्य नगरादिन्द्रजित्परवीरहा॥अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्लक्ष्मणं सबिभीषणम्॥१२॥ ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम्॥ वानराश्च महावीर्या राक्षसश्च बिभीषणः ॥ विस्मयं परमं जग्मुर्लाघवात्तस्य धीमतः ॥ १३ ॥ ॥

स्तुवन्। आर्षः शानच् (?) ॥४॥५॥ धृष्टमिति ॥ मोहनाय मन्निर्गमनापरिज्ञानाय ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ स रथमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ भूषयित्वा स्वतेजसा भूषयित्वा। आप्तोपदेशिना हितोपदेशिना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततः तस्माद्युद्धप्रदेशात् ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स इति ॥ त्वरन्निवेति । इवशब्दो वाक्यालंकारे । निरकृन्तत अच्छिनत् ॥१८॥ १९ ॥२०॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ स भिन्नवर्मेति ॥ अनेन पुनश्च कवचान्तरमपि स्वीकृतवानित्यवगम्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥ दर्शयामासेति ॥ दर्शयामास पराक्रममिति शेषः ॥

रावणिश्चापि संक्रुद्धो रणे वानरयूथपान् ॥ पातयामास बाणौघैः शतशोथ सहस्रशः ॥ १४ ॥ स मण्डलीकृतधनू रावणिः समितिंजयः ॥ हरीनभ्यहनत्क्रुद्धः परं लाघवमास्थितः ॥ १५ ॥ ते वध्यमाना हरयो नाराचैर्भीमविक्रमाः ॥ सौमित्रिं शरणं प्राप्ताः प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १६ ॥ ततः समरकोपेन ज्वलितो रघुनन्दनः ॥ चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ १७ ॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय सज्यं चक्रे त्वरन्निव ॥ तदप्यस्य त्रिभिर्बाणैर्लक्ष्मणो निरकृन्तत ॥ १८ ॥ अथैनं छिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः ॥ विव्याधोरसि सौमित्री रावणिं पञ्चभिः शरैः ॥ १९ ॥ ते तस्य कायं निर्भिद्य महाकार्मुकनिःसृताः ॥ निपेतुर्धरणीं बाणा रक्ता इव महोरगाः ॥ २० ॥ स भिन्नवर्मा रुधिरं वमन् वक्त्रेण रावणिः ॥ जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं दृढज्यं बलवत्तरम् ॥ २१ ॥ स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघवमास्थितः ॥ ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरन्दरः ॥ २२ ॥ मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिन्दमः ॥ अवारयदसंभ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदम् ॥ २३ ॥ दर्शयामास च तदा रावणिं रघुनन्दनः ॥ असंभ्रान्तो महातेजास्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २४ ॥ ततस्तान् राक्षसान् सर्वांस्त्रिभिरेकैकमाहवे ॥ २५ ॥ अविध्यत्परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं संप्रदर्शयन् ॥ राक्षसेन्द्रसुतं चापि बाणौघैः समताडयत् ॥ २६ ॥ सोतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना ॥ असक्तं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहून् शरान् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ स दर्शयामासेति ॥ हस्तलाघवमिति शेषः । रावणिं हस्तलाघवं दर्शयामासेति संबन्धः ॥ २४ ॥ ततस्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ शीघ्रास्त्रं शीघ्रमन्त्रम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ स इति ॥ असक्तम् अव्यासङ्गम्, अविलम्बितं वा ॥ २७ ॥ ॥ ॥

तानप्राप्तानित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ रथिनोस्य रावणेः सारथेरित्यन्वयः ॥ २८ ॥ असूता इति ॥ अविक्लवाः अनाकुलाः । शिक्षापाटवातिशयादिति मन्तव्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ते तस्येति ॥ विलयं नाशम् ॥ ३२ ॥ अभेद्येत्यादिसार्धश्लोकः ॥ अभेद्यकवचमित्यनेन पूर्वकवचस्य

तानप्राप्तान् शितैर्बाणैश्चिच्छेद रघुनन्दनः ॥ सारथेरस्य च रणे रथिनो रथसत्तमः॥ शिरो जहार धर्मात्मा भल्लेनानतपर्वणा ॥ २८ ॥ असूतास्ते हयास्तत्र रथमूहुरविक्लवाः ॥ मण्डलान्यभिधावन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९ ॥ अमर्षवशमापन्नः सौमित्रिर्दृढविक्रमः ॥ प्रत्यविद्धयद्धयांस्तस्य शरैर्वित्रासयन् रणे ॥ ३० ॥ अमृष्यमाणस्तत्कर्म रावणस्य सुतो बली ॥ विव्याध दशभिर्बाणैः सौमित्रिं तममर्षणम् ॥ ३१ ॥ ते तस्य वज्रप्रतिमाः शराः सर्पविषोपमाः ॥ विलयं जग्मुराहत्य कवचं काञ्चनप्रभम् ॥ ३२ ॥ अभेद्यकवचं मत्वा लक्ष्मणं रावणात्मजः ॥ ललाटे लक्ष्मणं बाणैः सुपुङ्खैस्त्रिभिरिन्द्रजित् ॥ अविध्यत्परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् ॥ ३३ ॥ तैः पृषत्कैर्ललाटस्थैः शुशुभे रघुनन्दनः ॥ रणाग्रे समरश्लाघी त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ३४ ॥ स तथा ह्यर्दितो बाणै राक्षसेन महामृधे ॥ तमाशु प्रतिविव्याध लक्ष्मणः पञ्चभिः शरैः ॥ विकृष्येन्द्रजितो युद्धे वदने शुभकुण्डले ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणेन्द्रजितौ वीरौ महाबलशरासनौ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुर्बाणैर्विशिखैर्भीमविक्रमौ ॥३६॥ ततः शोणितदिग्धाङ्गौ लक्ष्मणेन्द्रजिताबुभौ ॥ रणे तौ रेजतुर्वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३७॥ तौ परस्परमभ्येत्य सर्वगात्रेषु धन्विनौ ॥ घोरैर्विव्यधतुर्बाणैः कृतभावावुभौ जये ॥ ३८ ॥ ततः समरकोपेन संयुक्तो रावणात्मजः ॥ बिभीषणं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध वदने शुभे ॥ ३९ ॥ ॥

भग्नत्वात् कवचान्तरं धृतमिति गम्यते । शीघ्रास्त्रं च प्रदर्शयन् । आत्मनः शीघ्रास्त्रत्वं प्रदर्शयन्नित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तैरिति ॥ समरं श्लाघत इति समरश्लाघी । समरप्रिय इत्यर्थः । पृषत्कैः बाणैः ॥ ३४ ॥ स तथेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ विकृष्य धनुराकृष्य ॥ ३५ ॥ लक्ष्मणेन्द्रजिताविति ॥ विशिखैः विविधशिखैः । करवीरपत्राद्याकाराग्रैरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ताविति ॥ जये कृतभावावित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ स इति ॥ रथशक्तिं रथेवस्थितां शक्तिम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तस्मा इति ॥ दृढधनुः दृढधन्वा । समासान्तविधेरनित्यत्वात्साधुः ॥४४॥ ते तस्येति ॥ निमित्तगाः लक्ष्यगाः । वेध्यं लक्ष्यं शरव्यं च निमित्तं च समं विदुरिति निघण्टुः ॥४५॥ स पितृव्यायेति ॥ रक्षसां मध्ये आददे इत्यन्वयः

अयोमुखैस्त्रिभिर्विद्ध्वा राक्षसेन्द्रं बिभीषणम् ॥ एकैकेनाभिविव्याध तान् सर्वान् हरियूथपान् ॥ ४० ॥ तस्मै दृढतरं क्रुद्धो जघान गदया हयान् ॥ बिभीषणो महातेजा रावणेः स दुरात्मनः ॥ ४१ ॥ स हताश्वादवप्लुत्य रथान्निहतसारथेः ॥ रथशक्तिं महातेजाः पितृव्याय मुमोच ह ॥ ४२ ॥ तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ चिच्छेद निशितैर्बाणैर्दशधा सापतद्भुवि ॥ ४३ ॥ तस्मै दृढधनुः क्रुद्धो हताश्वाय बिभीषणः ॥ वज्रस्पर्शसमान् पञ्च ससर्जोरसि मार्गणान् ॥ ४४ ॥ ते तस्य कायं निर्भिद्य रुक्मपुङ्खा निमित्तगाः ॥ बभूवुर्लोहितादिग्धा रक्ता इव महोरगाः ॥ ४५ ॥ स पितृव्याय संक्रुद्ध इन्द्रजिच्छरमाददे ॥ उत्तमं रक्षसां मध्ये यमदत्तं महाबलः ॥ ४६ ॥ तं समीक्ष्य महातेजा महेषुं तेन संहितम् ॥ लक्ष्मणोप्याददे बाणमन्यं भीमपराक्रमः ॥ ४७ ॥ कुबेरेण स्वयं स्वप्ने स्वस्मै दत्तं महात्मना ॥ दुर्जयं दुर्विषह्यं च सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ४८ ॥ तयोस्ते धनुषी श्रेष्ठे बाहुभिः परिघोपमैः ॥ विकृष्यमाणे बलवत् क्रौञ्चाविव चुकूजतुः ॥ ४९ ॥ ताभ्यां तौ धनुषि श्रेष्ठे संहितौ सायकोत्तमौ ॥ विकृष्यमाणौ वीराभ्यां भृशं जज्वलतुः श्रिया ॥ ५० ॥ तौ भासयन्तावाकाशं धनुर्भ्यां विशिखौ च्युतौ ॥ मुखेन मुखमाहत्य संनिपेततुरोजसा ॥ ५१ ॥ सन्निपातस्तयोरासीच्छरयोर्घोररूपयोः ॥ सधूमविस्फुलिङ्गश्च तज्जोग्निर्दारुणोऽभवत् ॥ ५२ ॥ तौ महाग्रहसंकाशावन्योन्यं सन्निपत्य च ॥ संग्रामे शतधा यान्तौ मेदिन्यां विनिपेततुः ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

॥ ४६ ॥ तं समीक्ष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ महात्मना अप्रमेयबुद्धिना । भाविवृत्तान्तज्ञेनेति यावत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ताविति ॥ सन्निपेततुः संघर्षं प्राप्तौ ॥ ५१ ॥ सन्निपात इति ॥ तज्जः सन्निपातजः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तत इति ॥ संक्षिपन् संहरन् ॥ ५७ ॥ सौरेणेति ॥ सौरेण सूर्यदेवताकेन । "सूर्यतिष्यागस्त्य०" इत्यादिना यलोपः ॥५८॥ ॥५९॥ तस्मादिति ॥ असुरास्त्रप्रयोगाद्धेतोः, चापात् इन्द्रजिद्धनुषोपादानात् , कूटमुद्गरादयो विनिष्पेतुरित्यन्वयः। भुशुण्ड्य ः मुसलविशेषाः ॥६०॥

शरौ प्रतिहतौ दृष्ट्वा तावुभौ रणमूर्धनि ॥ व्रीडितौ जातरोषौ च लक्ष्मणेन्द्रजितौ तदा ॥ ५४ ॥ सुसंरब्धस्तु सौमित्रिरस्त्रं वारुणमाददे ॥ ५५ ॥ रौद्रं महेन्द्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युधि निष्ठितः ॥ तेन तद्विहतं त्वस्त्रं वारुणं परमाद्भुतम् ॥ ५६ ॥ ततः क्रुद्धो महातेजा इन्द्रजित्समितिंजयः ॥ आग्नेयं संदधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव ॥ ५७ ॥ सौरेणास्त्रेण तद्वीरो लक्ष्मणः प्रत्यवारयत् ॥ ५८ ॥ अस्त्रं निवारितं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्छितः ॥ आसुरं शत्रुनाशाय घोरमस्त्रं समाददे ॥ ५९ ॥ तस्माच्चापाद्विनिष्पेतुर्भास्वराः कूटमुद्गराः ॥ ॥ शूलानि च भुशुण्ड्यश्च गदाः खड्गाः परश्वधाः ॥ ६० ॥ तद्दृष्ट्वा लक्ष्मणः संख्ये घोरमस्त्रमथासुरम् ॥ अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशत्रुविनाशनम् ॥ माहेश्वरेण द्युतिमांस्तदस्त्रं प्रत्यवारयत् ॥ ६१ ॥ तयोः सुतुमुलं युद्धं संबभूवाद्भुतोपमम्॥गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं पर्यवारयन्॥६२॥ भैरवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम् ॥ भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ॥ ६३ ॥ ऋषयः पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः॥ शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ॥ ६४ ॥ अथान्यं मार्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः ॥ हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारणम् ॥ ६५ ॥ ॥ ॥ ॥

तद्दृष्ट्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ क्रियाद्वयार्थं तदस्त्रमिति द्विरुक्तिः ॥ ६१ ॥ तयोरिति ॥ स्पष्टः ॥ ६२ ॥ भैरवेति ॥ भैरवाभिरुते भयंकरशब्दे ॥ ६३ ॥ ऋषय इति ॥ ररक्षुः जय जयेत्याद्युक्तिभिरित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ॥ ॥

सुपत्रमित्यादिचतुःश्लोक्येकान्वया ॥ अनुवृत्ताङ्गं वर्तुलस्वरूपम् । सुसंस्थितं सुसंस्थानम् । सुवर्णविकृतं सुवर्णविचित्रितम् । हरिवाहनः हरितवर्णाश्वः । ऐन्द्रमस्त्रम् ऐन्द्रास्त्रमन्त्रयोजितम् ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ संधायेति ॥ अमित्रदलनं शत्रुनाशनम् । कालः यमः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

सुपत्रमनुवृत्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम् ॥ सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ॥६६॥ दुरावारं दुर्विषह्यं राक्षसानां भयावहम् ॥ आशीविषविषप्रख्यं देवसंघैः समर्चितम् ॥६७॥ येन शक्रो महातेजा दानवानजयत्प्रभुः ॥ पुरा दैवासुरे युद्धे वीर्यवान् हरिवाहनः ॥ ६८ ॥ तदैन्द्रमस्त्रं सौमित्रिः संयुगेष्वपराजितम् ॥ शरश्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे नरश्रेष्ठोभिसंदधे ॥ ६९ ॥ संधायामित्रदलनं विचकर्ष शरासनम् ॥ सज्यमायम्य दुर्धर्षं कालो लोकक्षये यथा ॥ ७० ॥ संधाय धनुषि श्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ॥ लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणो वाक्यमर्थसाधकमात्मनः ॥ ७१ ॥ धर्मात्मा सत्यसंधश्च रामो दाशरथिर्यदि ॥ पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिम् ॥७२॥ इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् ॥ लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ॥७३॥ स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥ प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्पातयामास भूतले ॥ ७४ ॥ तद्राक्षसतनूजस्य छिन्नस्कन्धं शिरो महत् ॥ तपनीयनिभं भूमौ ददृशे रुधिरोक्षितम् ॥७५॥ हतस्तु निपपाताशु धरण्यां रावणात्मजः ॥ कवची सशिरस्त्राणो विध्वस्तः सशरासनः ॥ ७६ ॥ चुक्रुशुस्ते ततः सर्वे वानराः सविभीषणाः ॥ हृष्यन्तो निहते तस्मिन् देवा वृत्रवधे यथा ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्युक्त्वेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ बाणमैन्द्रास्त्रमन्त्रेण समायोज्य ससर्जेत्यन्वयः । एको लक्ष्मणशब्दो लक्ष्मीयुक्तवचनः । लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमानित्यमरः ॥ ७३ ॥ स शिरः सशिरस्त्राणमिति ॥ सः बाणः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ हतस्त्वति ॥ कवचीति । कवचादिभिः सह विध्वस्तः हतः धरण्यां निपपातेत्यन्वयः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ शान्तरश्मिरिति ॥ व्यपास्तगतजीवितः व्यपास्तो विक्षिप्ताङ्गो गतजीवितश्च, सः शान्तरश्मिरादित्य इव, निर्वाणः शान्तः, पावक इव च बभूव। निस्तेजस्कोभूदित्यर्थः॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शान्तरश्मिरिति ॥ गतजीवितः सः शान्तरश्मि-

अथान्तरिक्षे देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ अभिजज्ञे च सन्नादो गन्धर्वाप्सरसामपि॥ ७८ ॥ पतितं तमभिज्ञाय राक्षसी सा महाचमूः॥वध्यमाना दिशो भेजे हरिभिर्जितकाशिभिः ॥ ७९ ॥ वानरैर्वध्यमानास्ते शस्त्राण्युत्सृज्य राक्षसाः ॥ लङ्कामभिमुखाः सस्रुर्नष्टसंज्ञाः प्रधाविताः ॥ ८० ॥ दुद्रुवुर्बहुधा भीता राक्षसाः शतशो दिशः ॥ त्यक्त्वा प्रहरणान् सर्वे पट्टिशासिपरश्वधान् ॥ ८१ ॥ केचिल्लङ्कां परित्रस्ताः प्रविष्टा वानरार्दिताः ॥ समुद्रे पतिताः केचित्केचित्पर्वतमाश्रिताः ॥ ८२ ॥ हतमिन्द्रजितं दृष्ट्वा शयानं समरक्षितौ ॥ राक्षसानां सहस्रेषु न कश्चित्प्रत्यदृश्यत ॥ ८३ ॥ यथास्तं गत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः ॥ तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥ ८४ ॥ शान्तरश्मिरिवादित्यो निर्वाण इव पावकः॥स बभूव महातेजा व्यपास्तगतजीवितः ॥ ८५ ॥ प्रशान्तपीडाबहुलो नष्टारिष्टः प्रतापवान् ॥ बभूव लोकः पतिते राक्षसेन्द्रसुते तदा॥ ८६ ॥ हर्षं च शक्रो भगवान् सह सर्वैः सुरर्षभैः॥ जगाम निहते तस्मिन् राक्षसे पापकर्मणि ॥ ८७ ॥ आकाशे चापि देवानां शुश्रुवे दुन्दुभिस्वनः॥ ८८ ॥ नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ॥ ८९ ॥ ववृषुः पुष्पवर्षाणि तदद्भुतमभूत्तदा ॥ प्रशशंसुर्हते तस्मिन् राक्षसे क्रूरकर्मणि॥ ९० ॥ शुद्धा आपो दिशश्चैव जहृषुर्दैत्यदानवाः॥ ९१ ॥ ॥ ॥

रादित्य इव बभूव। निर्वाणः पावक इव व्यपास्तः अतिष्ठदिति संबन्धः ॥८५॥ प्रशान्तेति ॥ इदमारभ्य लोकविशेषणम् । प्रशान्तपीडाबहुलः प्रशान्तबहुलपीडः । प्रतापवान् सूर्यप्रकाशमान् । पूर्वं भयेन मन्दसूर्यत्वात् ॥८६॥८७॥ आकाश इत्यर्धम् ॥ ८८॥ नृत्यद्भिरिति ॥ अप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च कृतनर्तनगानजन्यस्वनः शुश्रुव इत्यर्थः । नृत्यद्भिरित्यत्र ङीबभाव आर्षः ॥८९॥ ववृषुरिति ॥ अत्रापि देवाः कर्तारः। ववृषुः प्रशशंसुश्च॥९०॥९१ ॥

आजग्मुरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ देवगन्धर्वदानवाः आजग्मुः विचरन्त्वित्यूचुश्चेति संबन्धः॥९२॥९३॥९४ ॥९५॥ लाङ्गूलानीति ॥ विश्रावयन् व्यश्रावयन् ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ तदसुकरमिति ॥ असुकरं दुष्करम्, सर्वेषां प्राणप्रतिष्ठापकमिति वा । प्रियसुहृदः सर्वप्रियसुहृदः । उपलभन्नित्यत्र अडात्मनेपदाभावावार्षौ । देवाः इन्द्ररिपुं विनिहतं निशम्य परमं मनःप्रहर्षम् उपलभन् उपालभन्त । अथ असुकरं तत् इन्द्रजिद्धननं प्रियसुहृदः

आजग्मुः पतिते तस्मिन् सर्वलोकभयावहे ॥ ऊचुश्च सहिताः सर्वे देवगन्धर्वदानवाः ॥ विज्वराः शान्तकलुषा ब्राह्मणा विचरन्त्विति ॥ ९२ ॥ ततोभ्यनन्दन् संहृष्टाः समरे हरियूथपाः ॥ तमप्रतिबलं दृष्ट्वा हतं नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ ९३ ॥ बिभीषणो हनूमांश्च जाम्बवांश्चर्क्षयूथपः॥ विजयेनाभिनन्दन्तस्तुष्टुवुश्चापि लक्ष्मणम् ॥९४॥ क्ष्वेलन्तश्च नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः ॥ लब्धलक्षा रघुसुतं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९५ ॥ लाङ्गूलानि प्रविध्यन्तः स्फोटयन्तश्च वानराः ॥ लक्ष्मणो जयतीत्येवं वाक्यं विश्रावयंस्तदा ॥ ९६ ॥ अन्योन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः ॥ चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयजाः कथाः ॥ ९७॥ तदसुकरमथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म ॥ परममुपलभन् मनःप्रहर्षं विनिहतमिन्द्ररिपुं निशम्य देवाः ॥ ९८ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥ ॥

रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु लक्ष्मणः शुभलक्षणः ॥ बभूव हृष्टस्तं हत्वा शक्रजेतारमाहवे ॥ १ ॥ ततः स जाम्बवन्तं च हनुमन्तं च वीर्यवान् ॥ सन्निहत्य महातेजास्तांश्च सर्वान्वनौकसः ॥ २ ॥ आजगाम ततस्तीव्रं यत्र सुग्रीवराघवौ ॥ बिभीषणमवष्टभ्य हनूमन्तं च लक्ष्मणः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

लक्ष्मणस्य, कर्म कृतिविषयभूतम्, अभिवीक्ष्य हृष्टाः विस्मिताः। आसन्निति शेषः। "विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम्" इति हृषेः पाक्षिक इडभावः। देवाश्चारणादिमुखेन प्रथममिन्द्रजिद्धननं श्रुत्वा संतुष्टाः सन्तः पश्चात्तस्यात्यन्ताशक्यत्वादतथ्यं मन्वाना युद्धभूमिमागत्य तत्प्रत्यक्षीकृत्य विस्मिता आसन्निति भावः ॥९८॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

अथ लक्ष्मणश्लाघनं—रुधिरक्लिन्नगात्रेत्यादि ॥१॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ सन्निहत्य संघीभूय । अवष्टभ्य युद्धपारवश्यादवलम्ब्य ॥२॥३॥

तत इति ॥ इन्द्रस्येव बृहस्पतिरिति पारतन्त्र्यमात्रे साम्यम् ॥ ४ ॥ निष्टनन्निति ॥ निष्टनन् अव्यक्ताक्षरं वदन्नित्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । आयासस्याभिनयनमात्रेणालीकत्वद्योतनाय वा ॥ ५ ॥ रामसन्निधौ संकोचवता लक्ष्मणेनाविशेषेणेन्द्रजिद्वधकथनाद्विभीषणः स्पष्टतयाह—रावणेरिति ॥ यद्वा लक्ष्मणेन सूचनयोक्तावपि हर्षप्रकर्षेण विभीषणः पुनराह—रावणेरिति ॥ ६ ॥ श्रुत्वेति ॥ महावीर्यो राम इत्यन्वयः ॥७॥ साध्विति ॥

ततो राममभिक्रम्य सौमित्रिरभिवाद्य च ॥ तस्थौ भ्रातृसमीपस्थ इन्द्रस्येव बृहस्पतिः ॥४ ॥ निष्टनन्निव चागम्य राघवाय महात्मने ॥ आचचक्षे तदा वीरो घोरमिन्द्रजितो वधम् ॥ ५ ॥ रावणेस्तु शिरश्छिन्नं लक्ष्मणेन महात्मना ॥ न्यवेदयत रामाय तदा हृष्टो बिभीषणः ॥ ६ ॥ श्रुत्वैतत्तु महावीर्यो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्वधम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे रामो वाक्यमुवाच ह ॥ ७ ॥ साधु लक्ष्मण तुष्टोस्मि कर्मणा सुकृतं कृतम् ॥ रावणेर्हि विनाशेन जितमित्युपधारय ॥ ८ ॥ स तं शिरस्युपाघ्राय लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ लज्जमानं बलात्स्नेहादङ्कमारोप्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥ उपवेश्य तमुत्सङ्गे परिष्वज्यावपीडितम् ॥ भ्रातरं लक्ष्मणं स्निग्धं पुनः पुनरुदैक्षत ॥ १० ॥ शल्यसंपीडितं शस्तं निःश्वसन्तं तु लक्ष्मणम् ॥ रामस्तु दुःखसंतप्तस्तदा निःश्वसितो भृशम् ॥ ११ ॥ मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय भूयःसंस्पृश्य च त्वरन् ॥ उवाच लक्ष्मणं वाक्यमाश्वास्य पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥ कृतं परमकल्याणं कर्म दुष्करकर्मणा ॥ अद्य मन्ये हते पुत्रे रावणं निहतं युधि ॥ अद्याहं विजयी शत्रौ हते तस्मिन्दुरात्मनि ॥ १३ ॥

सुकृतं कृतं सुकर्तव्यं कृतम् । कर्मणा युद्धकर्मणा ॥ ८ ॥ स तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ आरोप्य आरोपणायाकृष्य । अवपीडितं शल्यपीडितं, गाढं यथा भवति तथेति वा । क्रियाभेदात्तमिति द्विरुक्तिः ॥९॥१०॥ शल्यसंपीडितमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ शस्तं प्रहृतम्, निश्वसितः स्वयंकृतनिश्वासः, त्वरन् संस्पृश्य । त्वरा च प्रहारव्यथापनयनायेति भावः ॥११॥१२॥ कृतमित्यादिसार्धश्लोकः ॥ दुष्करकर्मणा त्वयेति शेषः ॥१३॥

रावणस्येति ॥ व्यपाश्रयः आलम्बनम् ॥१४॥ बिभीषणेति ॥ अहोरात्रैस्त्रिभिरिति । एकादशीद्वादशीत्रयोदशीभिरित्यर्थः ॥ १५ ॥ निरमित्र इति
श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥१६॥१७॥ त्वयेति ॥ नाथेन याचमानेन। "नाथृ, याञ्चायाम्" इत्यस्मात्पचाद्यच् ॥१८॥स तमिति॥ समाभाष्य आमन्त्र्य॥१९॥

रावणस्य नृशंसस्य दिष्ट्या वीर त्वया रणे ॥ छिन्नो हि दक्षिणो बाहुः स हि तस्य व्यपाश्रयः ॥ १४॥ बिभीषणहनूमद्भ्यां
कृतं कर्म महद्रणे ॥ अहोरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः ॥ १५॥ निरमित्रः कृतोस्म्यद्य निर्यास्यति हि रावणः ॥
बलव्यूहेन महता श्रुत्वा पुत्रं निपातितम् ॥ १६ ॥ तं पुत्रवधसंतप्तं निर्यान्तं राक्षसाधिपम् ॥ बलेनावृत्य महता निहनिष्यामि
दुर्जयम् ॥ १७॥ त्वया लक्ष्मण नाथेन सीता च पृथिवी च मे ॥ न दुष्प्रापा हते त्वद्य शक्रजेतरि चाहवे ॥ १८ ॥
स तं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः ॥ रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् ॥ १९॥ सशल्योयं महाप्राज्ञ
सौमित्रिर्मित्रवत्सलः॥ यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुपाचर ॥ २० ॥ विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिः सबिभीषणः
॥ ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनाम् ॥ २१ ॥ ये चाप्यन्येत्र युध्यन्ति सशल्या व्रणिनस्तथा ॥
तेपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्तां सुखिनस्त्वया ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण महात्मा हरियूथपः ॥ लक्ष्मणाय ददौ नस्तः
सुषेणः परमौषधिम् ॥ २३ ॥ स तस्या गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत ॥ तथा निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव
च ॥ २४ ॥ बिभीषणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया ॥ सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सां स तदाऽकरोत् ॥२५॥ ततः
प्रकृतिमापन्नो हृतशल्यो गतव्यथः ॥ सौमित्रिर्मुदितस्तत्र क्षणेन विगतज्वरः ॥ २६ ॥ ॥ ॥

सशल्योयमिति ॥ समुपाचर चिकित्सां कुरु ॥ २० ॥ विशल्य इति श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ऋक्षवानरसैन्यानामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २१ ॥ २२ ॥
एवमिति ॥ नस्तः नासिकायाम् ॥ २३ ॥ स इति ॥ निर्वेदनः वेदनारहितः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

तथैवेति ॥ मुदा युक्तमिति शेषः । मुदा युक्तं सौमित्रिमवेक्ष्य जहर्षिर इति संबन्धः । जहर्षिर इत्यत्र गुण आर्षः ॥२७॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ ॥ ॥

अथ सीतावधोद्योगपर्यन्तो रावणस्य पुत्रशोकातिशय उच्यते—ततः पौलस्त्यसचिवा इत्यादि ॥ पौलस्त्यसचिवाः रावणागारवर्तिनः सहायभूताः, इन्द्र-

तथैव रामः प्लवगाधिपस्तदा बिभीषणश्चर्क्षपतिश्च जाम्बवान् ॥ अवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमुत्थितं मुदा ससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे ॥ २७ ॥ अपूजयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सुदुष्करं दाशरथिर्महात्मा ॥ हृष्टा बभूवुर्युधि यूथपेन्द्रा निपातितं शक्रजितं निशम्य ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥ ॥

ततः पौलस्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेन्द्रजितं हतम् ॥ आचचक्षुरभिज्ञाय दशग्रीवाय सव्यथाः ॥ १ ॥ युद्धे हतो महाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः ॥ बिभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युतिः ॥ २ ॥ शूरः शूरेण संगम्य संयुगेष्वपराजितः ॥ लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्तु विबुधेन्द्रजित् ॥ गतः स परमान् लोकान् शरैः संताप्य लक्ष्मणम् ॥ ३ ॥ स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणम् ॥ घोरमिन्द्रजितः संख्ये कश्मलं चाविशन्महत् ॥ ४ ॥ उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुङ्गवः ॥ पुत्रशोकार्दितो दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५ ॥ हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महारथ ॥ जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

जितं हतं श्रुत्वा स्वयमभिज्ञाय साभिज्ञानं दृष्ट्वा, सव्यथाः सन्तो रावणाय आचचक्षुः आचचक्षिरे । अथवा अभिज्ञायेति चतुर्थी । पूर्वमेव यज्ञविघ्नेन निश्चिततद्वधायेत्यर्थः । अवज्ञायेति पाठेपि चतुर्थीपक्षे अयमेवार्थः । पक्षान्तरे साक्षात्कारपर्यन्तदर्शनं प्राप्येत्यर्थः ॥ १ ॥ युद्ध इति ॥ मिषतां नः अस्मासु पश्यत्सु सत्स्वित्यर्थः । अनन्तरयोजनायामस्मासु जीवत्स्वित्यर्थः । अनादरे षष्ठी ॥ २ ॥ शूर इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ क्रियाभेदाच्छूरपदद्वयम् । विबुधेन्द्रजित् देवेन्द्रजित् ॥३ ॥ स इति ॥ दारुणं करुणम् । घोरं तीक्ष्णम् । कश्मलं मूर्छाम् । मूर्छा तु कश्मलं मोह इत्यमरः ॥ ४॥ ५ ॥ ६ ॥

ननु त्वमिति ॥ नन्वित्यामन्त्रणे । कालान्तकौ यमस्य मूर्तिभेदौ ॥७॥ अद्येति ॥ भूयः अतिशयेन । कालधर्मणा मरणेन । आर्षो नच् समासान्तः । संयुक्तः संयोजितः ॥ ८ ॥ युद्धमरणस्य सर्वाकाङ्क्षितत्वाद्युद्धहतं त्वां न शोचामीत्याह–एष इति ॥ एषः युद्धमरणरूपः पन्थाः ॥ ९ ॥ एवं यशस्यत्वादशोच्यत्वमुक्त्वा स्वर्ग्यत्वादशोच्यत्वमाह–य इति ॥ १० ॥ ११ ॥ अद्येति ॥ लोकास्त्रय इत्युक्तावपि पृथिव्याः पृथगुपादानं प्राधान्यात् । यथा ब्राह्मणा आगता वसिष्ठोप्यागत इत्यादौ ॥ १२ ॥ यौवराज्यमिति ॥ नः सर्वानिति योजनीयम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रकृत्येति ॥ प्रकृत्या कोपनमित्यस्य विवरणम् दीप्तमिति । पुत्रस्य पुत्रसंबन्धिन्यः। पुत्रविषया इत्यर्थः । आधयः शोकाः। पुनः भूयः। संदीपयामासुः कोपयामासुः । अकर्मपक्षे क्रूरयामासुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ननु त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकावपि ॥ मन्दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि ॥ ७ ॥ अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम ॥ येनाद्य त्वं महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा ॥ ८ ॥ एष पन्थाः सुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि ॥ ९॥ यः कृते हन्यते भर्तुः स पुमान्स्वर्गमृच्छति ॥ अद्य देवगणाः सर्वे लोकपालास्तथर्षयः ॥ हतमिन्द्रजितं श्रुत्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः ॥ १० ॥ अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्ना पृथिवी च सकानना ॥ एकेनेन्द्रजिता हीना शून्येव प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥ अद्य नैर्ऋतकन्यानां श्रोष्याम्यन्तःपुरे रवम् ॥ करेणुसंघस्य यथा निनादं गिरिगह्वरे ॥ १२ ॥ यौवराज्यं च लङ्कां च रक्षांसि च परंतप ॥ मातरं मां च भार्यां च क्व गतोसि विहाय नः ॥१३॥ मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनम् ॥ प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे ॥ १४ ॥ स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च सराघवे ॥ मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोसि विहाय नः ॥ १५ ॥ एवमादिविलापार्तं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ आविवेश महान्कोपः पुत्रव्यसनसंभवः ॥ १६ ॥ प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः ॥ दीप्तं संदीपयामासुर्घर्मेऽर्कमिव रश्मयः ॥ १७ ॥

ललाट इति ॥ भ्रुकुटीभिरिति बहुवचनं दशशिरस्कत्वात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दन्तानिति ॥ आवेष्टयमानस्य भ्राम्यमाणस्य, यन्त्रस्य तिलपीडनयन्त्रस्य । दानवैर्बलवद्भिरित्यर्थः ॥ २४ ॥ कालाग्निरिवेति ॥ संविलिल्यिरे स्तम्भादिव्यवहिता बभूवुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ तमिति ॥

ललाटे भ्रुकुटीभिश्च संगताभिर्व्यरोचत ॥ युगान्ते सह नक्रैस्तु महोर्मिभिरिवोदधिः ॥ १८ ॥ कोपाद्विजृम्भमाणस्य वक्राद्व्यक्तमभिज्वलन् ॥ उत्पपात स भूयोग्निर्वृत्रस्य वदनादिव ॥ १९ ॥ स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्वधम् ॥ २० ॥ तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनापि च ॥ रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥ घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्छितम् ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव दुरासदम् ॥ २२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नस्रबिन्दवः ॥ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥ दन्तान्विदशतस्तस्य श्रूयते दशनस्वनः ॥ यन्त्रस्यावेष्टयमानस्य महतो दानवैरिव ॥ २४ ॥ कालाग्निरिव संक्रुद्धो यां यां दिशमवैक्षत ॥ तस्यां तस्यां भयत्रस्ता राक्षसाः संविलिल्यिरे ॥ २५ ॥ तमन्तकमिव क्रुद्धं चराचरचिखादिषुम् ॥ वीक्षमाणं दिशः सर्वा राक्षसा नोपचक्रमुः ॥ २६ ॥ ततः परमसंक्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अब्रवीद्रक्षसां मध्ये संस्तम्भयिषुराहवे ॥ २७ ॥ मया वर्षसहस्राणि चरित्वा दुश्चरं तपः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु स्वयंभूः परितोषितः ॥ २८ ॥ तस्यैव तपसो व्युष्टया प्रसादाच्च स्वयंभुवः ॥ नासुरेभ्यो न देवेभ्यो भयं मम कदाचन ॥ २९ ॥ कवचं ब्रह्मदत्तं मे यदादित्यसमप्रभम् ॥ देवासुरविमर्देषु न भिन्नं वज्रशक्तिभिः ॥ ३० ॥

चिखादिषुं संहर्तुमिच्छुमित्यर्थः । नोपचक्रमुः नोपसेदुः ॥ २६ ॥ तत इति ॥ संस्तम्भयिषुराहवे युद्धभीतान् राक्षसान् युद्धे स्थापयितुकामः । सनि द्विर्वचनाभाव आर्षः ॥ २७ ॥ मयेति ॥ अवकाशेषु तपःसमाप्तिषु ॥ २८ ॥ तस्यैवेत्यादि ॥ व्युष्टया समृद्ध्या । व्युष्टिः फले समृद्धौ चेत्यमरः । भयाभावे हेतुमाह—कवचमिति ॥ यत् यस्मात् कवचमस्ति, तस्मादिति पूर्वेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ॥

तेनेति ॥ तेन कवचेन संयुक्तं रथस्थं माम् इह संयुगे कः प्रतीयात् आभिमुख्येनागच्छेत् । अद्य मामाजौ साक्षात्पुरन्दरोपि न प्रतीयादिति च योज्यम्। अर्थसिद्धो नञ्। क्रियापदमस्त्येव। अनेवंव्याख्याने अद्य मामाजाविति पुनरुक्तं स्यात् ॥३१॥ यत्तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ देवासुरविमर्देषु विमर्दकाल इत्यर्थः। अद्य तूर्यशतैरित्यनेन इतः पूर्वमिदं धनुर्न नीतमिति गम्यते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रत्यवेक्ष्येति ॥ सुघोरः सुघोरप्रकृतिः ॥३५॥

तेन मामद्य संयुक्तं रथस्थमिह संयुगे ॥ प्रतीयात्कोद्य मामाजौ साक्षादपि पुरन्दरः॥ ३१ ॥ यत्तदाभिप्रसन्नेन
सशरं कार्मुकं महत् ॥ देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा ॥ ३२॥ अद्य तूर्यशतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां मम ॥
रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे ॥ ३३ ॥ स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः ॥ समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या
सीतां हन्तुं व्यवस्यत ॥ ३४ ॥ प्रत्यवेक्ष्य तु ताम्राक्षः सुघोरो घोरदर्शनः ॥ दीनो दीनस्वरान् सर्वांस्तानुवाच
निशाचरान् ॥ ३५॥ मायया मम वत्सेन वञ्चनार्थं वनौकसाम् ॥ किंचिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितम्॥३६॥
तदिदं तथ्यमेवाहं करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबन्धुमनुव्रताम् ॥ ३७ ॥ इत्येवमुक्त्वा
सचिवान् खड्गमाशु परामृशत् ॥ ३८ ॥ उद्धृत्य गुणसंपन्नं विमलाम्बरवर्चसम् ॥ निष्पपात स वेगेन सभार्यः
सचिवैर्वृतः ॥ ३९ ॥ रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतनः ॥ संक्रुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली॥ ४० ॥
व्रजन्तं राक्षसं प्रेक्ष्य सिंहनादं प्रचुक्रुशुः॥ ऊचुश्चान्योन्यमाश्लिष्य संक्रुद्धं प्रेक्ष्य राक्षसाः॥ ४१ ॥ ॥

माययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ सीतेयमिति दर्शितं किंचित् आलीकमेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इत्येवमित्यर्धम् ॥ परामृशत् आददे ॥ ३८ ॥ उद्धृत्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ गुणसंपन्नं माल्यालंकृतम्, विमलाम्बरवर्चसं विमलाकाशसदृशम्, खड्गमादाय कोशादुद्धृत्य, यत्र मैथिली तं देशं प्रति निष्पपातेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ व्रजन्तमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम्॥ रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि। रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपीत्यमरः ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ वार्यमाण इति ॥ ग्रहः अङ्गारकः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तमिति ॥ निशाम्य दृष्ट्वा ॥ ४८ ॥ यथेति ॥ यथा यस्मादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सोयमिति ॥ अनुपस्थाने अनुपस्थानात् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सोयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमाग-

अद्यैनं तावुभौ दृष्ट्वा भ्रातरौ प्रव्यथिष्यतः ॥ लोकपाला हि चत्वारः क्रुद्धेनानेन निर्जिताः ॥४२॥ बहवः शत्रवश्चापि संयुगेषु निपातिताः ॥ त्रिषु लोकेषु रत्नानि भुङ्क्ते चाहृत्य रावणः ॥४३॥ विक्रमे च बले चैव नास्त्यस्य सदृशो भुवि ॥ ४४ ॥ तेषां संजल्पमानानामशोकवनिकां गताम् ॥ अभिदुद्राव वैदेहीं रावणः क्रोधमूर्छितः ॥४५॥ वार्यमाणः सुसंक्रुद्धः सुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धः खे ग्रहो रोहिणीमिव ॥ ४६॥ मैथिली रक्ष्यमाणा तु राक्षसीभिरनिन्दिता ॥ ददर्श राक्षसं क्रुद्धं निस्त्रिंशवरधारिणम् ॥४७॥ तं निशाम्य सनिस्त्रिंशं व्यथिता जनकात्मजा ॥ निवार्यमाणं बहुशः सुहृद्भिरनुवर्तिनम् ॥ सीता दुःखसमाविष्टा विलपन्तीदमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ यथायं मामभिक्रुद्धः समभिद्रवति स्वयम् ॥ वधिष्यति सनाथां मामनाथामिव दुर्मतिः ॥ ४९॥ बहुशश्चोदयामास भर्तारं मामनुव्रताम् ॥ भार्या भव रमस्वेति प्रत्याख्यातो ध्रुवं मया ॥ ५० ॥ सोयं ममानुपस्थाने व्यक्तं नैराश्यमागतः ॥ क्रोधमोहसमाविष्टो निहन्तुं मां समुद्यतः ॥ ५१ ॥ अथ वा तौ नरव्याघ्रौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ मन्निमित्तमनार्येण समरेद्य निपातितौ ॥ अहो धिङ्मन्निमित्तोयं विनाशो राजपुत्रयोः ॥५२॥ अथवा पुत्रशोकेन अहत्वा रामलक्ष्मणौ ॥ विधमिष्यति मां रौद्रो राक्षसः पापनिश्चयः ॥ ५३ ॥ हनूमतोपि यद्वाक्यं न कृतं क्षुद्रया मया ॥ ५४ ॥ ॥

त इति पाठः। अनुपस्थाने अनुपस्थाने सति ॥ ५१ ॥ तौ निहत्य तेन निस्त्रिंशेन सह प्रवेशनमपि संभवतीत्यभिप्रायेणाह–अथ वेत्यादि ॥५२॥ अत्र निमित्तान्तरमाशङ्कते–अथवा पुत्रशोकेनेति ॥ अहत्वा हन्तुमशक्तो भूत्वा ॥ ५३ ॥ हनूमत इत्यर्धम् ॥ क्षुद्रया विचारमूढया ॥ ५४ ॥ ॥

यदीति ॥ यायामनुशोचेयमिति "हेतुहेतुमतोर्लिङ्"इति लिङ् ॥ ५५ ॥ प्रथमपक्षानुसारेण शोचति–मन्य इति ॥ ५६ ॥ सा हीति ॥ धर्मकार्यानुरूपं धर्मकार्यानुरूपत्वम् ॥ ५७ ॥ निराशेति ॥ अचेतना मूर्छिता ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इत्येवमित्यादि ॥ मैथिलीं दृष्ट्वा रावणमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अभ्युत्थानमिति ॥ अभ्युत्थानं युद्धनिर्याणप्रारम्भम् । चतुर्दशीं चतुर्दश्याम् । अमावास्याम् अमावास्यायाम् । अनेन त्रयो-

यद्यहं तस्य पृष्ठेन तदा यायामनिन्दिता ॥ नाद्यैवमनुशोचेयं भर्तुरङ्कगता सती ॥ ५५ ॥ मन्ये तु हृदयं तस्याः कौसल्यायाः फलिष्यति ॥ एकपुत्रा यदा पुत्रं विनष्टं श्रोष्यते युधि ॥ ५६ ॥ सा हि जन्म च बाल्यं च यौवनं च महात्मनः ॥ धर्मकार्यानुरूपं च रुदन्ती संस्मरिष्यति ॥ ५७ ॥ निराशा निहते पुत्रे दत्त्वा श्राद्धमचेतना ॥ अग्निमारोक्ष्यते नूनमपो वापि प्रवेक्ष्यति ॥ ५८ ॥ धिगस्तु कुब्जामसतीं मन्थरां पापनिश्चयाम् ॥ यन्निमित्तमिदं दुःखं कौसल्या प्रतिपत्स्यते ॥ ५९ ॥ इत्येवं मैथिलीं दृष्ट्वा विलपन्तीं तपस्विनीम् ॥ रोहिणीमिव चन्द्रेण विना ग्रहवशं गताम् ॥ ६० ॥ एतस्मिन्नन्तरे तस्य अमात्यो बुद्धिमान् शुचिः ॥ सुपार्श्वो नाम मेधावी राक्षसो राक्षसेश्वरम् ॥ निवार्यमाणं सचिवैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६१ ॥ कथं नाम दशग्रीव साक्षाद्वैश्रवणानुज ॥ हन्तुमिच्छसि वैदेहीं क्रोधाद्धर्ममपास्य हि ॥ ६२ ॥ वेदविद्याव्रतस्नातः स्वकर्मनिरतः सदा ॥ स्त्रियाः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर ॥ ६३ ॥ मैथिलीं रूपसंपन्नां प्रत्यवेक्षस्व पार्थिव ॥ त्वमेव तु सहास्माभी राघवे क्रोधमुत्सृज ॥ ६४ ॥ अभ्युत्थानं त्वमद्यैव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ॥ कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाय बलैर्वृतः ॥ ६५ ॥

दशयुद्धदिनान्यतीतानीत्यवगम्यते । तथा हि-ततोस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरञ्जितः । पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समभिवर्तत इति वचनात् ॥ पौर्णमास्यां सुवेलाप्रवेशः । ततः कृष्णपक्षप्रथमायां युद्धस्यारम्भः । तस्यामेव रात्रौ नागपाशबन्धतद्विमोक्षौ । द्वितीयायां धूम्राक्षस्य वधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य । चतुर्थ्यामकम्पनस्य । प्रहस्तस्य पञ्चम्याम् । षष्ठ्यां रावणमुकुटभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्णस्य वधः । अष्टम्यामतिकायादीनाम् । नवम्यां पुनरिन्द्रजिद्युद्धं,तस्या-

मेव रात्रौ कुम्भनिकुम्भादीनां वधः । दशम्यां मकराक्षस्य। एकादश्यां द्वादश्यां त्रयोदश्यां चेन्द्रजिद्वधः । वस्तुतस्तु नवम्यां युद्धारम्भात्तदारभ्य दिनद्वयेन रावणेन्द्रजिन्मूलबलव्यतिरिक्तराक्षसनिबर्हणात् एकादशीद्वादशीत्रयोदशीभिरिन्द्रजिद्वध इति चतुर्दश्यामभ्युत्थानवचनम् युज्यत एव ॥ ६५ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शूर इति ॥ रथी महारथ इत्यर्थः ॥६६॥ ६७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिणवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शूरो धीमान् रथी खड्गी रथप्रवरमास्थितः ॥ हत्वा दाशरथिं राम भवान् प्राप्स्यति मैथिलीम् ॥ ६६ ॥ स तद्दुरात्मा सुहृदा निवेदितं वचः सुधर्म्यं प्रतिगृह्य रावणः ॥ गृहं जगामाथ ततश्च वीर्यवान् पुनः सभां च प्रययौ सुहृद्वृतः ॥ ६७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिणवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥ ॥ ॥

स प्रविश्य सभां राजा दीनः परमदुःखितः ॥ निषसादासने मुख्ये सिंहः क्रुद्ध इव श्वसन् ॥१॥ अब्रवीच्च स तान् सर्वान् बलमुख्यान् महाबलः ॥ रावणः प्राञ्जलिर्वाक्यं पुत्रव्यसनकर्शितः ॥२॥ सर्वे भवन्तः सर्वेण हस्त्यश्वेन समावृताः ॥ निर्यान्तु रथसंघैश्च पादातैश्चोपशोभिताः ॥ ३ ॥ एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ ॥ वर्षन्तः शरवर्षेण प्रावृट्काल इवाम्बुदाः ॥४॥ अथ वाऽहं शरैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रं महारणे ॥ भवद्भिः श्वो निहन्तास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ॥५॥ इत्येतद्राक्षसेन्द्रस्य वाक्यमादाय राक्षसाः ॥ निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नानानीकैः सुसंवृताः ॥ ६ ॥

अथ मूलबलयुद्धम्—स प्रविश्येत्यादि ॥१॥ अब्रवीदिति ॥ रावणः प्राञ्जलिरिति। अनुनयार्थमञ्जलिकरणम्॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अब्रवीदिति ॥ रावणः प्राञ्जलिर्वाक्यमिति पाठः ॥२॥३॥ एकमिति ॥ परिक्षिप्य आवार्य, शरवर्षेण वृष्ट्वा हन्तुमर्हथेत्यन्वयः ॥ ४ ॥ स रामो यदि हन्तुं न शक्येत, तथापि भवतां शरैः भिन्नगात्रः स्यात्, तेन तस्य वधः सुकरो मे भवेदित्यभिप्रायेणाह—अथ वेति ॥ इदानीं यूयं तं हन्तुं न शक्ताश्चेदिदानीं तीक्ष्णैः शरैर्भवद्भिर्भिन्नगात्रं श्वो निहन्तास्मि ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥७॥८॥ स संग्राम इति ॥ सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्योदयमारभ्य ॥९॥ ते गदाभिरिति ॥ अन्योन्यं जघ्नुरित्यत्र शिलावृक्षाणामप्युपलक्षणम् । राक्षसेभ्योपहृतानि गदाखड्गादीनि राक्षसानामिव वानराणामपि संभवन्तीति वा तथोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मातङ्गेति ॥ शरीराण्येव संघाटाः प्लवाः

परिघान् पट्टिशांश्चैव शरखड्गपरश्वधान् ॥ शरीरान्तकरान् सर्वे चिक्षिपुर्वानरान् प्रति ॥७॥ वानराश्च द्रुमान् शैलान् राक्षसान् प्रति चिक्षिपुः ॥८॥ स संग्रामो महान् भीमः सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ॥ ९ ॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः ॥ १० ॥ एवं प्रवृत्ते संग्रामे ह्युद्धूतं सुमहद्रजः ॥ रक्षसां वानराणां च शान्तं शोणितविस्रवैः ॥११॥ मातङ्गरथकूलाश्च वाजिमत्स्याध्वजद्रुमाः ॥ शरीरसंघाटवहाः प्रसस्रुः शोणितापगाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुताः ॥ ध्वजवर्मरथानश्वान्नानाप्रहरणानि च ॥ आप्लुत्याप्लुत्य समरे राक्षसानां बभञ्जिरे ॥१३॥ केशान् कर्णललाटांश्च नासिकाश्च प्लवङ्गमाः ॥ रक्षसां दशनैस्तीक्ष्णैर्नखैश्चापि न्यकर्तयन् ॥१४॥ एकैकं राक्षसं संख्ये शतं वानरपुङ्गवाः ॥ अभ्यधावन्त फलिनं वृक्षं शकुनयो यथा ॥ १५ ॥ तथा गदाभिर्गुर्वीभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ निजघ्नुर्वानरान् घोरान् राक्षसाः पर्वतोपमाः ॥ १६ ॥ राक्षसैर्युद्ध्यमानानां वानराणां महाचमूः ॥ शरण्यं शरणं याता रामं दशरथात्मजम् ॥ १७ ॥ ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ प्रविश्य राक्षसं सैन्यं शरवर्षं ववर्ष ह ॥१८॥ प्रविष्टं तु तदा रामं मेघाः सूर्यमिवाम्बरे ॥ नाभिजग्मुर्महाघोरं निर्दहन्तं शराग्निना ॥ १९ ॥ ॥

तान् वहन्तीति शरीरसंघाटवहाः ॥ १२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे शोणितौघपरिप्लुता इत्यारभ्य, राक्षसानां बभञ्जिर इत्यन्तं सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ॥ १३ ॥ केशानिति ॥ रक्षसां केशानिति क्रमेणान्वयः । न्यकर्तयन् चिच्छिदुः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ राक्षसैरिति ॥ वानरसेनाशरणागतिरियम् । राक्षसैर्वध्यमानानामित्याकिंचन्यानन्यगतिकत्वोक्तिः । शरण्यमिति दयाद्युक्तिः । राममिति परत्वोक्तिः । दशरथात्मज इति सौलभ्योक्तिः ॥१७॥१८॥१९॥

कृतान्येवेति ॥ कृतान्येव ददृशुः, नतु क्रियमाणानीत्यर्थः ॥ २० ॥ न केवलं हस्तलाघवातिशयेन कर्मणामदर्शनं रणसंचारलाघवातिशयेन कर्तारमपि न ददृशुरित्याह—चालयन्तमिति ॥ यथा चालनविधमनादिकार्यलिङ्गात् वायुरनुमितो भवति, तद्वद्रामोप्यनुमितः। न तु प्रत्यक्षित इत्यर्थः ॥२१॥ उक्तमर्थं विशदयति—छिन्नमिति॥छिन्नं खण्डितम्। भिन्नं विदारितम्। प्रभग्नं शकलीकृतम्। शस्त्रपीडितं हृदयार्पितशल्यम् ॥२२॥ प्रहरन्तमिति॥इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तम् इन्द्रियार्थाननुतिष्ठन्तम् अनुभवन्तं, तेनानुभवेनानुमीयमानमपि भूतात्मानं भूतस्य पञ्चभूतात्मकशरीरस्य आत्मानं जीवात्मानं प्रजाः यथा

कृतान्येव सुघोराणि रामेण रजनीचराः ॥ रणे रामस्य ददृशुः कर्माण्यसुकराणि च ॥ २० ॥ चालयन्तं महानीकं विधमन्तं महारथान् ॥ ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा ॥ २१ ॥ छिन्नं भिन्नं शरैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितम्॥बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणम् ॥२२॥ प्रहरन्तं शरीरेषु न ते पश्यन्ति राघवम्॥ इन्द्रियार्थेषु तिष्ठन्तं भूतात्मानमिव प्रजाः ॥२३॥ एष हन्ति गजानीकमेष हन्ति महारथान् ॥ एष हन्ति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः सह ॥२४॥ इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृशान् रणे ॥ अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य ते ॥ २५ ॥ न ते ददृशिरे रामं दहन्तमरिवाहिनीम्॥मोहिताः परमास्त्रेण गान्धर्वेण महात्मना॥२६॥ ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यन्ति राक्षसाः ॥ पुनः पश्यन्ति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे ॥ २७॥ ॥

न पश्यन्ति, तथैव शरीरेषु प्रहरन्तं तेन प्रहारेणानुमीयमानमपि राघवं पुरतश्चक्षुषा नाद्राक्षुरित्यर्थः। यद्वा इन्द्रियार्थेषु प्रत्यक्षतोनुभूयमानेषु गन्धादिगुणेषु, निराश्रयगुणावस्थानासंभवात् सौक्ष्म्येणानुवृत्तं भूतात्मानमिव पुष्पाद्यवयवभूतपृथिव्यादिस्वरूपमिवेत्यर्थः॥२३॥ एष हन्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ सदृशान् सादृश्येन प्रतीयमानान्। अन्योन्यं सादृश्यादेव हेतोर्जघ्नुश्चेत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ राक्षसानां रामादर्शनकारणमाह—न त इति ॥ इदमुपलक्षणम्। सादृश्यदर्शनमपि मोहनास्त्रेणेति द्रष्टव्यम्। महात्मना महास्वभावेन ॥ २६ ॥ अदर्शनवत्सदृशदर्शनवच्चानेकत्वदर्शनं नास्त्रकृतं किं तु भीतिकृतमित्याह—ते त्विति ॥ तुशब्दः पूर्वस्माद्विशेषपरः। मारीचेनाप्युक्तम्—अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावणेति ॥ २७ ॥

भ्रमन्तीं काञ्चनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः ॥ अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवम् ॥२८॥ शरीरनाभि
सत्त्वार्चिः शरारं नेमिकार्मुकम् ॥ ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धि गुणप्रभम् ॥ २९ ॥ दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तं
निघ्नन्तं युधि राक्षसान् ॥ ददृशू रामचक्रं तत्कालचक्रमिव प्रजाः ॥ ३० ॥

भ्रमन्तीमिति ॥ भ्रमन्तीं रामस्य मण्डलाकारगतिविशेषेष्विति केचित् । निरन्तरज्याकर्षणादिति वयम् । अलातचक्रप्रतिमां, निर्ज्वालं काष्ठं निरन्तरभ्रमणेनान्तरालाग्रहणाच्चक्रत्वेन प्रतीयमानामिवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ अथ तत्र समरसमये मण्डलीकृतकार्मुकं रामं सकलरिपुनिघातिसुदर्शनत्वेन रूपयति–शरीरेत्यादिना ॥ ज्वालनेम्यरनाभ्यक्षपुरुषाङ्गं सुदर्शनमित्युक्तरीत्या चक्रं षडङ्गं भवति । तत्र कोदण्डचक्रमध्यस्थत्वाद्दृढत्वाच्च शरीरं नाभित्वेन दर्शयति–शरीरेति । नाभिः चक्रमध्योन्नतप्रदेशः, शरीरमेव नाभिर्यस्य तत्तथोक्तम् । सत्त्वं बलमेवार्चिः ज्वाला यस्य तत् सत्त्वार्चिः । वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियामित्यमरः । सत्त्वस्य परसन्तापहेतुत्वादर्चिष्ट्वेन निरूपणम् । शरा एवाराणि चक्रमध्यशलाकाः यस्य तच्छरारम् । सुदर्शनस्य सहस्रारत्वाच्छराणामरत्वरूपणेन युगपत्सहस्रशरसंधानं व्यज्यते । नेमिः आधारश्चक्रप्रान्तः, नेमिभूतं मण्डलीकृतकार्मुक यस्य तत्कार्मुकनेमीत्यर्थः । एतेन मण्डलीकृतदशायामपि नाभिभूतरामशरीरपरिवेषेण धनुषो महोन्नतत्वमुच्यते । सुदर्शनस्य ज्वालामालया निरन्तरघोषवत्त्वाज्ज्यातलघोषं तद्घोषत्वेन रूपयति–ज्याघोषतलनिर्घोषमिति । तलं ज्याघातवारणं, तेन तद्घोषो लक्ष्यते । ज्याघोषतलघोषावेव निर्घोषो यस्य तत्तथोक्तम् । तेजः पराक्रम एव बुद्धिः अक्षं यस्य तत्तेजोबुद्धि । यथा प्लवगसैन्यमूलूकजिता जितमित्यत्र उलूकशब्दो लक्षणया कौशिकशब्दं लक्षयित्वा इन्द्रजितमाह, तथा बुद्धिशब्दो बुद्धिजनकाक्षलक्षणया अक्षप्रदेशमाह । गुणः शरीरकान्तिः, स एव प्रभा यस्य तत्तथोक्तम् । दिव्यास्त्राणां गुणः शक्तिः माहात्म्यं वा तदेव पर्यन्तो धारा यस्य तद्दिव्यास्त्रगुणपर्यन्तम् । निघ्नन्तं निघ्नत् । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । किंच कालचक्रं ज्योतिश्चक्रमिव स्थितम् । विष्णुपुराणे, यत्र कालचक्रं प्रतिष्ठितमिति प्रयोगात् । रामचक्रम् उक्तरीत्या चक्रमिव स्थितं रामं ददृशुः । ननु यदि रामो मोहनास्त्रेण राक्षसान् संहरेत्तदेन्द्रजितोस्य को विशेषः । उच्यते । नात्र गान्धर्वास्त्रेण मोहनं कृतम् । अपि तु गान्धर्वप्रयोगे सति वेगातिशयेनाज्ञातस्वपरविभेदतया मोहिताः परस्परं जघ्नुः । यत्र रामो दृष्टः तत्क्षणे तत्र तस्यादर्शनाद्राममुद्दिश्य क्षिप्ताः शराः स्वकीयानेव घ्नन्ति । वेगातिशयादेव नानादिक्षु चक्षुःप्रसरे नानात्वेन दर्शनम् । अत एव, न रामं शीघ्रकारिणमित्युक्तिः । कार्मुककोटेरलातचक्रप्रतिमत्वं रामस्य चक्रत्वरूपणं च प्रयोगशैघ्र्यादेव संगच्छते । अत एव सुग्रीवादयो मायाबलत्वं शङ्केरन्निति परिहरिष्यति–एतदस्त्र-

बलमिति। न ते ददृशिर इत्यस्य श्लोकस्यैवं योजना। गान्धर्वास्त्रेण दहन्तं रामं मोहिताः सन्तो न ददृशिरे। मोहोत्र वेगादग्रहणम्। गान्धर्वास्त्रं दाहमात्रे हेतुरिति बोध्यम् ॥ २९॥३०॥अनीकमित्यादि ॥ एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका। पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः। इत्युक्तरीत्या दशसंख्यासंख्याता पत्तिः। पत्तितस्त्रिगुणम् सेनामुखम्। सेनामुखतस्त्रिगुणो गुल्मः। गुल्मतस्त्रिगुणो गणः। गणतस्त्रिगुणा वाहिनी। तत्त्रिगुणा पृतना। पृतनातस्त्रिगुणा चमूः। एवं च दशोनत्रिशताधिकसप्तसहस्रसंख्यालक्षणा चमूरनीकशब्देनोच्यते। सहस्राण्येव साहस्राणि दश साहस्राण्यस्मिन्सन्तीति दशसाहस्रम्। रथानां दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। एकोनात्रिंशल्लक्षाधिकसप्तकोटिसंख्यासंख्याता रथा इत्युक्तं भवति। रथाङ्कं ७ कोटि २९ लक्षम्। अष्टादश सहस्राणीत्यनेन अनीकमित्येतद्विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते। अष्टादश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। विंशतिसहस्राधिकद्वादशलक्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्यासंख्यातास्तरस्विनः कुञ्जरा इत्यर्थः। गजाङ्कं १३ कोटि १२ लक्षं तु २०००० । चतुर्दश सहस्राणीत्यत्रापि

अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसाम् ॥ अष्टादश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ ३१ ॥ चतुर्दश
सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ पूर्णे शतसहस्रे द्वे राक्षसानां पदातिनाम् ॥ ३२ ॥ दिवसस्याष्टमे भागे
शरैरग्निशिखोपमैः ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ ३३ ॥ ते हताश्वा हतरथाः शान्ता विमथि-
तध्वजाः ॥ अभिपेतुः पुरीं लङ्कां हतशेषा निशाचराः ॥ ३४ ॥

अनीकमित्येतद्विपरिणाम्यानुषञ्जनीयम्। चतुर्दश सहस्राण्यनीकानीत्यर्थः। षष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्यासंख्याताः सारोहा वाजिन इत्यर्थः। तुरङ्ग १०कोटि २० लक्षन्तु६००००। पूर्णे शतसहस्रे द्वे अनीकानीत्यर्थः। अशीतिलक्षोत्तरपञ्चचत्वारिंशत्कोट्यधिकशतकोटिसंख्यासंख्याताः पदातयो राक्षसा इत्यर्थः। पदाति १४५ कोटि ८० लक्षम्। वातरंहसामित्यादिविशेषणमहिम्ना तद्भिन्ना रथगजतुरगपदातयोसंख्येया इति भावः। अत एवैवमनुसंदधते–नागानामयुतं तुरङ्गनियुतं सार्धं रथानां शतं पादातं शतकोटिकर्तनविधावेकः कबन्धो रणे। एवं कोटिकबन्धनर्तनविधौ किंचिद्ध्वनिः किंकिणीर्यामार्धं परमात्मनो रघुपतेः कोदण्डघण्टारव इति ॥ कामरूपिणां रक्षसां संबन्धीनि। रथादिचतुरङ्गबलानि एकेन रामेण दिवसस्याष्टमे भागे पादोनघटिकाचतुष्टये निहतानीत्यन्वयः॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥

हतैरिति॥हतगजाद्युपलक्षितं सुमहात्मनो रामस्य तद्रणाजिरं रुद्रस्य आक्रीडं क्रीडास्थानं श्मशानमिव बभूव ।आर्षं नपुंसकत्वम्। अचिरेण पुरी लङ्का श्मशानसदृशी भवेदिति पूर्वोक्तेः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अब्रवीच्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ प्रत्यनन्तरं समीपस्थम् । क्षणेनानेन रक्षःप्रतिक्षेपजनितां मायावित्त्वशङ्कां वारयति–एतदस्त्रबलमिति। अत्रान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् ।अस्त्रबलम् अस्त्रप्रयोगशक्तिः। न त्वस्त्रमपि, गान्धर्वेण च गान्धर्वमिति रावणादे-

हतैर्गजपदात्यश्वैस्तद्बभूव रणाजिरम् ॥ आक्रीडमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्य सुमहात्मनः ॥ ३५ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ साधु साध्विति रामस्य तत्कर्म समपूजयन् ॥ ३६॥ अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनन्तरम् ॥ बिभीषणं च धर्मात्मा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३७ ॥ जाम्बवन्तं हरिश्रेष्ठं मैन्दं द्विविदमेव च ॥ एतदस्त्रबलं दिव्यं मम वा त्र्यम्बकस्य वा ॥ ३८ ॥ निहत्य तां राक्षसवाहिनीं तु रामस्तदा शक्रसमो महात्मा ॥ अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्णवतितमः सर्गः ॥९४॥

तानि तानि सहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ रथानां त्वग्निवर्णानां सध्वजानां सहस्रशः ॥ १ ॥ राक्षसानां सहस्राणि गदापरिघयोधिनाम् ॥ काञ्चनध्वजचित्राणां शूराणां कामरूपिणाम् ॥ २ ॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः ॥ रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा श्रुत्वा च संभ्रान्ता हतशेषा निशाचराः॥राक्षसीश्च समागम्य दीनाश्चिन्तापरिप्लुताः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रपि तत्संभवकथनात्। त्र्यम्बकस्य वा संहारकाले अस्तीति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ निहत्येति ॥ संस्तूयत इति वर्तमाननिर्देशेन स्तुतेरद्याप्यविच्छिन्नत्वमुच्यते ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्णवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥ ॥

अथ राक्षसीनां प्रलापः–तानि तानीत्यादिचतुःश्लोकी ॥ वाजिनामित्येतद्गजानामप्युपलक्षणम् । सहस्रशः सहस्राणि । राक्षसीः राक्षसस्त्रियः, समागम्य चिन्तापरिप्लुताः । आसन्निति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

विधवा इति ॥ संगम्य संघीभूय । परस्परमालिङ्गिता इत्यर्थः ॥ ५॥ कथमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ कराला विकटा ॥ ६॥ तं दृष्ट्वेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ प्रकामिता सा कथं कामयामास॥७॥ ८ ॥ जनस्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ वलयोस्याः सन्तीति वलिनी । पामादित्वान्नः । आर्षो ङीप् । अप्रतिरूपा अननुरूपा । तन्निमित्तं प्रधर्षणनिमित्तात् । शूर्पणखयान्यथोक्तावपि तत्कामनादिकमङ्गकम्पना।दिमुखात् सर्वैर्ज्ञा-

विधवा हतपुत्राश्च क्रोशन्त्यो हतबान्धवाः ॥ राक्षस्यः सह संगम्य दुःखार्ताः पर्यदेवयन् ॥ ५ ॥ कथं शूर्पणखा वृद्धा कराला निर्णतोदरी ॥ आससाद वने रामं कन्दर्पमिव रूपिणम् ॥ सुकुमारं महासत्त्वं सर्वभूतहिते रतम्॥६॥ तं दृष्ट्वा लोकनिन्द्या सा हीनरूपा प्रकामिता ॥ ७ ॥ कथं सर्वगुणैर्हीना गुणवन्तं महौजसम्॥ सुमुखं दुर्मुखी रामं कामयामास राक्षसी ॥ ८ ॥ जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनी श्वेतमूर्धजा ॥ अकार्यमपहास्यं च सर्वलोकविगर्हितम् ॥ ९ ॥ राक्षसानां विनाशाय दूषणस्य खरस्य च ॥ चकाराप्रतिरूपा सा राघवस्य प्रधर्षणम् ॥ १० ॥ तन्निमित्तमिदं वैरं रावणेन कृतं महत् ॥ वधाय सीता सानीता दशग्रीवेण रक्षसा ॥ ११ ॥ न च सीतां दशग्रीवः प्राप्नोति जनकात्मजाम् ॥ बद्धं बलवता वैरमक्षयं राघवेण च ॥ १२ ॥ वैदेहीं प्रार्थयानं तं विराधं प्रेक्ष्य राक्षसम् ॥ हतमेकेन रामेण पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १३ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १४ ॥ खरश्च निहतः संख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ शरैरादित्यसंकाशैः पर्याप्तं तन्निदर्शनम्॥ १५ ॥ हतो योजनबाहुश्च कबन्धो रुधिराशनः ॥ क्रोधान्नादं नदन् सोथ पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १६ ॥ ॥

तमिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ वैदेहीमिति ॥ विराधं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा, स्थितानामस्माकं तत् विराधहननं विरोधिनिरसनाय पर्याप्तं पूर्णं निदर्शनम् ॥ १३ ॥ चतुर्दशेति श्लोके पर्याप्तं तन्निदर्शनमित्यनुषज्यते ॥ उत्तरश्लोकेनैकवाक्यत्वे शरपदद्वयवैयर्थ्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ हत इति ॥ अथ खरवधानन्तरम् । नादं शब्दम्, नदन् कुर्वन्, सः प्रसिद्धः कबन्धः ॥ १६॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कुम्भकर्णमित्यादि ॥ नावबुध्यते रामप्रभावमिति शेषः ॥२१॥ ममेति ॥ कुले कुले गृहे गृहे । इदमपि राक्षसीवाक्यमेव ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ हतप्रवीरेति ॥ वयमित्येतदपेक्षया अपश्यन्त इति पुल्लिङ्गम् । विलपामहे इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ न देवा इति ॥

जघान बलिनं रामः सहस्रनयनात्मजम् ॥ वालिनं मेरुसंकाशं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥१७॥ ऋष्यमूके वसन् शैले दीनो भग्नमनोरथः ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १८ ॥ धर्मार्थसहितं वाक्यं सर्वेषां रक्षसां हितम् ॥ युक्तं बिभीषणेनोक्तं मोहात्तस्य न रोचते ॥१९॥ बिभीषणवचः कुर्याद्यदि स्म धनदानुजः ॥ श्मशानभूता दुःखार्ता नेयं लङ्का पुरी भवेत् ॥२० ॥ कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलम् ॥ अतिकायं च दुर्धर्षं लक्ष्मणेन हतं पुनः ॥ प्रियं चेन्द्रजितं पुत्रं रावणो नावबुध्यते॥ २१॥मम पुत्रो मम भ्राता मम भर्ता रणे हतः ॥ इत्येवं श्रूयते शब्दो राक्षसानां कुले कुले॥२२॥रथाश्वाश्वाश्च नागाश्च हताः शतसहस्रशः ॥रणे रामेण शूरेण राक्षसाश्च पदातयः॥२३॥ रुद्रो वा यदि वा विष्णुर्महेन्द्रो वा शतक्रतुः॥हन्ति नो रामरूपेण यदि वा स्वयमन्तकः॥२४॥हतप्रवीरा रामेण निराशा जीविते वयम् ॥ अपश्यन्तो भयस्यान्तमनाथा विलपामहे॥२५॥ रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरो दत्तमहावरः ॥ इदं भयं महाघोरमुत्पन्नं नावबुध्यते ॥ २६ ॥ न देवा न च गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ॥ उपसृष्टं परित्रातुं शक्ता रामेण संयुगे ॥ २७ ॥ उत्पाताश्चापि दृश्यन्ते रावणस्य रणे रणे ॥ कथयिष्यन्ति रामेण रावणस्य निबर्हणम् ॥ २८ ॥ पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः ॥ रावणस्याभयं दत्तं मानुषेभ्यो न याचितम् ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

उपसृष्टम् उपद्रुतम् ॥ २७ ॥ उत्पाताश्चापीति ॥ कथयिष्यन्ति, इतः परमपि कानिचिन्निमित्तानि प्रादुर्भूय कथयिष्यन्तीत्यर्थः । वर्तमाने तात्पर्यमित्यप्याहुः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कथयिष्यन्ति कथयन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ पितामहेनेति ॥ देवदानवराक्षसैः देवदानवराक्षसेभ्यः ॥ २९ ॥ ॥

तदिदमिति ॥ मानुषं मानुषादागतम् । मन्ये मन्यामहे ॥ ३० ॥ पीड्यमानास्तु बलिनेति ॥ रक्षसा रावणेन । वरदानेन करणेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अद्यप्रभृतीति ॥ दानवराक्षसा इत्युक्तेर्मन्दोदरीसंबन्धेन दानवाश्च केचिद्राक्षसैः सह तिष्ठन्तीति ज्ञेयम् ॥३३॥३४॥३५॥ एषेति ॥ क्षुद्यथा दानवान् पुरेति । देवेभ्योमृतप्रदानानन्तरमिति बोध्यम् । अस्मच्छब्दापेक्षया सरावणानित्युक्तिः ॥ ३६ ॥ रावणस्येति ॥ निष्ठानकः नाश इत्याहुः ॥ ❀रामानुजीयम्❀

तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निःसंशयं भयम् ॥ जीवितान्तकरं घोरं रक्षसां रावणस्य च ॥ ३० ॥ पीड्यमानास्तु बलिना वरदानेन रक्षसा ॥ दीप्तैस्तपोभिर्विबुधाः पितामहमपूजयन् ॥३१॥ देवतानां हितार्थाय महात्मा वै पितामहः ॥ उवाच देवताः सर्वा इदं तुष्टो महद्वचः ॥३२॥ अद्यप्रभृति लोकांस्त्रीन् सर्वे दानवराक्षसाः ॥ भयेन प्रावृता नित्यं विचरिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ३३ ॥ दैवतैस्तु समागम्य सर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः ॥ वृषध्वजस्त्रिपुरहा महादेवः प्रसादितः ॥३४॥ प्रसन्नस्तु महादेवो देवानेतद्वचोब्रवीत् ॥ उत्पत्स्यति हितार्थं वो नारी रक्षःक्षयावहा ॥ ३५ ॥ एषा देवैः प्रयुक्ता तु क्षुद्यथा दानवान् पुरा ॥ भक्षयिष्यति नः सीता राक्षसघ्नी सरावणान् ॥ ३६॥ रावणस्यापनीतेन दुर्विनीतस्य दुर्मतेः ॥ अयं निष्ठानको घोरः शोकेन समभिप्लुतः ॥ ३७ ॥ तं न पश्यामहे लोके यो नः शरणदो भवेत् ॥ राघवेणोपसृष्टानां कालेनेव युगक्षये ॥ ३८ ॥ नास्ति नः शरणं कश्चिद्भये महति तिष्ठताम् ॥ दवाग्निवेष्टितानां हि करेणूनां यथा वने ॥ ३९ ॥ प्राप्तकालं कृतं तेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ यत एव भयं दृष्टं तमेव शरणं गतः ॥ ४० ॥ इतीव सर्वा रजनीचरस्त्रियः परस्परं संपरिरभ्य बाहुभिः ॥ विषेदुरार्ता भयभारपीडिता विनेदुरुच्चैश्च तदा सुदारुणम् ॥४१॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥९५॥

राक्षसस्येति ॥ अपनीतेन अपनयेन । निष्ठानको विनाशः ॥३७॥ तमिति ॥ पश्यामह इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ३८ ॥३९॥ प्राप्तकालमिति ॥ प्राप्तकालम् उचितम् । पौलस्त्येन विभीषणेन । इतः परं तस्यैव पौलस्त्यकुलप्रतिष्ठापकत्वात्तच्छब्दप्रयोगः । अत्र पितामहादिवरप्रदानवृत्तान्तो राक्षसीभिर्मन्दोदरीसकाशाच्छ्रुत इति ज्ञेयम् । सा च ज्ञानवृद्धेति वक्ष्यते ॥४०॥४१॥ इति श्रीगो० श्रीरा० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥९५॥

अथ रावणनिर्याणम्–आर्तानामित्यादि ॥ परिदेवितं परिदेवितरूपं शब्दम् ॥ १ ॥ २ ॥ संदश्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ मूर्छितः अभिवृद्धः, कालाग्निरिव स्थितः । भयाव्यक्तकथः भयादव्यक्तवचनः। ममाज्ञया वदतेत्युवाचेत्यन्वयः । इमौ महोदरमहापार्श्वौ सचिवौ। पूर्वहतौ तु मत्तप्रमत्तापरप-

आर्तानां राक्षसीनां तु लङ्कायां वै कुले कुले ॥ रावणः करुणं शब्दं शुश्राव परिदेवितम् ॥ १ ॥ स तु दीर्घं विनिश्वस्य मुहूर्तं ध्यानमास्थितः ॥ बभूव परमक्रुद्धो रावणो भीमदर्शनः ॥ २ ॥ संदश्य दशनैरोष्ठं क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ राक्षसैरपि दुर्दर्शः कालाग्निरिव मूर्छितः ॥ ३ ॥ उवाच च समीपस्थान् राक्षसान् राक्षसेश्वरः ॥ भयाव्यक्तकथस्तत्र निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ४ ॥ महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ शीघ्रं वदत सैन्यानि निर्यातेति ममाज्ञया ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते भयार्दिताः ॥ चोदयामासुरव्यग्रान् राक्षसांस्तान्नृपाज्ञया ॥ ६ ॥ ते तु सर्वे तथेत्युक्त्वा राक्षसा घोरदर्शनाः ॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे रणायाभिमुखा ययुः ॥ ७ ॥ प्रतिपूज्य यथान्यायं रावणं ते निशाचराः ॥ तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणः ॥ ८ ॥ अथोवाच प्रहस्यैतान् रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ महोदरमहापार्श्वौ विरूपाक्षं च राक्षसम् ॥ ९ ॥ अद्य बाणैर्धनुर्मुक्तैर्युगान्तादित्यसन्निभैः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव नेष्यामि यमसादनम् ॥ १० ॥ खरस्य कुम्भकर्णस्य प्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा ॥ करिष्यामि प्रतीकारमद्य शत्रुवधादहम् ॥ ११ ॥ नैवान्तरिक्षं न दिशो न नद्यो नापि सागराः ॥ प्रकाशत्वं गमिष्यन्ति मद्बाणजलदावृताः ॥ १२ ॥ अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः ॥ धनुषा शरजालेन विधमिष्यामि पत्रिणा ॥ १३ ॥ अद्य वानरसैन्यानि रथेन पवनौजसा ॥ धनुःसमुद्रादुद्भूतैर्मथिष्यामि शरोर्मिभिः ॥ १४ ॥

र्यायौ रावणभ्रातरौ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ भयाव्यक्तकथः स्वानिष्टभयेनास्पष्टराक्षसकथ इत्यर्थः । भयाव्यक्तकथानिति च पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथेति ॥ प्रहस्येति । शत्रुषु तृणीकारात् ॥ ९ ॥ १० ॥ खरस्येत्यादिषु वधस्येति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

आकोशेति ॥ आकोशपद्मवक्त्राणि ईषद्विकसितपद्मभूतवक्त्राणि । पद्मकेसरवर्चसाम् वानराणामिति शेषः । प्रमथामि प्रमथ्नामि । श्नाभाव आर्षः ॥१५॥ १६॥१७॥१८॥ अद्येति ॥ गतचेतनैः गतप्राणैः । यत्नावेक्ष्यतलामिति । नैरन्ध्येण भूमौ वानरान् पातयिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० कल्प्यतामिति॥

आकोशपद्मवक्त्राणि पद्मकेसरवर्चसाम् ॥ अद्य यूथतटाकानि गजवत्प्रमथाम्यहम् ॥ १५ ॥ सशरैरद्य वदनैः संख्ये वानरयूथपाः ॥ मण्डयिष्यन्ति वसुधां सनालैरिव पङ्कजैः ॥ १६ ॥ अद्य युद्धप्रचण्डानां हरीणां द्रुमयोधिनाम् ॥ मुक्तेनैकेषुणा युद्धे भेत्स्यामि च शतं शतम् ॥ १७ ॥ हतो भर्ता हतो भ्राता यासां च तनया हताः ॥ वधेनाद्य रिपोस्तासां करोम्यस्रप्रमार्जनम् ॥ १८ ॥ अद्य मद्बाणनिर्भिन्नैः प्रकीर्णैर्गतचेतनैः ॥ करोमि वानरैर्युद्धे यत्नावेक्ष्यतलां महीम् ॥ १९ अद्य गोमायवो गृध्रा ये च मांसाशिनोऽपरे ॥ सर्वांस्तांस्तर्पयिष्यामि शत्रुमांसैः शरार्पितैः ॥ २० ॥ कल्प्यतां मे रथः शीघ्रं क्षिप्रमानीयतां धनुः ॥ अनुप्रयान्तु मां सर्वे येवशिष्टा निशाचराः ॥ २१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा महापार्श्वोऽब्रवीद्वचः ॥ बलाध्यक्षान्स्थितांस्तत्र बलं संत्वर्यतामिति ॥ २२ ॥ बलाध्यक्षास्तु संरब्धा राक्षसांस्तान् गृहाद्गृहात् ॥ चोदयन्तः परिययुर्लङ्कायां तु महाबलाः ॥ २३ ॥ ततो मुहूर्तान्निष्पेतू राक्षसा भीमदर्शनाः ॥ नर्दन्तो भीमवदना नानाप्रहरणैर्भुजैः ॥२४॥ असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदाभिर्मुसलैर्हुलैः ॥ शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिः कूटमुद्गरैः ॥ २५ ॥ यष्टिभिर्विमलैश्चक्रैर्निशितैश्च परश्वधैः ॥ भिण्डिपालैः शतघ्नीभिरन्यैश्चापि वरायुधैः ॥ २६ ॥ अथानयद्बलाध्यक्षः सत्वरो रावणाज्ञया ॥ द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथम् ॥ २७ ॥ ॥

कल्प्यताम् आकल्प्यताम् । अलंक्रियतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ बलाध्यक्षास्त्विति ॥ संरब्धा इति । पुनः पुनराह्वानेप्यनागमनात् कुपिता इत्यर्थः । परिययुः प्रतिरथं ययुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ ततो इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ हुलैः द्विफलपत्राग्रायुधविशेषैः । हुलं द्विफलपत्राग्रमिति वैजयन्ती । भुजैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया ॥२४॥२५॥२६॥ अथेति॥अथानयद्बलाध्यक्षः सर्वतो रावणाज्ञया । द्रुतं सूतसमायुक्तं युक्ताष्टतुरगं रथमिति पाठः ॥२७॥

आरुरोहेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ भीमः रावणः ॥२८॥ ततः प्रयात इति ॥ सत्त्वगाम्भीर्यात् बलातिशयात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तत इति ॥ द्वारेणेति । उत्तरद्वारेणेत्यर्थः ॥३३॥ ततो नष्टप्रभ इत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् ॥ रूपाणि दुर्निमित्तरूपाणि । ततः अनन्तरं, ततः उत्तरद्वारात् । निष्पततः निष्क्रमतः । सूर्यनष्टप्रभत्वादीनि रूपाणि जज्ञिर इति सबंन्धः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तेषां त्विति ॥
आह्वयानानाम् आह्वयमानानाम्, स्पर्धया आह्वयताम् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्मुगागमाभावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

आरुरोह रथं भीमो दीप्यमानं स्वतेजसा ॥२८॥ ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ रावणः सत्त्वगाम्भीर्याद्दारयन्निव
मेदिनीम् ॥२९॥ रावणेनाभ्यनुज्ञातौ महापार्श्वमहोदरौ ॥ विरूपाक्षश्च दुर्धर्षो रथानारुरुहुस्तदा ॥३०॥
ते तु हृष्टा विनर्दन्तो भिन्दन्त इव मेदिनीम् ॥ नादं घोरं विमुञ्चन्तो निर्ययुर्जयकाङ्क्षिणः ॥ ३१ ॥ ततो युद्धाय
तेजस्वी रक्षोगणबलैर्वृतः ॥ निर्ययावुद्यतधनुः कालान्तकयमोपमः ॥३२॥ ततः प्रजवनाश्वेन रथेन स महारथः ॥
द्वारेण निर्ययौ तेन यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥३३॥ ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः ॥ ३४ ॥ द्विजाश्च
नेदुर्घोराश्च संचचालेव मेदिनी ॥ ववर्ष रुधिरं देवश्चस्खलुस्तुरगाः पथि ॥३५॥ ध्वजाग्रे न्यपतद्गृध्रो विनेदुश्चाशिवं
शिवाः ॥ नयनं चास्फुरद्वामं सव्यो बाहुरकम्पत ॥ ३६ ॥ विवर्णं वदनं चासीत्किंचिदभ्रश्यत स्वरः ॥ ३७ ॥ ततो
निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः ॥ रणे निधनशंसीनि रूपाण्येतानि जज्ञिरे ॥३८॥ अन्तरिक्षात्पपातोल्का निर्घातसमनिःस्वना
॥ विनेदुरशिवा गृध्रा वायसैरनुनादिताः ॥ ३९ ॥ एतानचिन्तयन् घोरानुत्पातान् समुपस्थितान् ॥
निर्ययौ रावणो मोहाद्वधार्थी कालचोदितः ॥४०॥ तेषां तु रथघोषेण राक्षसानां महात्मनाम् ॥ वानराणामपि चमूर्युद्धायैवाभ्यवर्तत
॥ ४१॥ तेषां तु तुमुलं युद्धं बभूव कपिरक्षसाम् ॥ अन्योन्यमाह्वयानानां क्रुद्धानां जयमिच्छताम्
॥ ४२ ॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ वानराणामनीकेषु चकार कदनं महत् ॥ ४३ ॥

निकृत्तशिरसः केचिद्रावणेन वलीमुखाः॥ केचिद्विच्छिन्नहृदयाः केचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः॥ निरुच्छ्वासा हताः केचित्केचित्पार्श्वेषु दारिताः ॥४४॥ केचिद्विभिन्नशिरसः केचिच्चक्षुर्विवर्जिताः ॥४५॥ दशाननः क्रोधविवृत्तनेत्रो यतो यतोऽभ्येति रथेन संख्ये ॥ ततस्ततस्तस्य शरप्रवेगं सोढुं न शेकुर्हरिपुङ्गवास्ते ॥४६॥ इति श्री० षण्णवतितमः सर्गः॥९६॥

तथा तैः कृत्तगात्रैस्तु दशग्रीवेण मार्गणैः ॥ बभूव वसुधा तत्र प्रकीर्णा हरिभिस्तदा ॥१॥ रावणस्याप्रसह्यं तं शरसंपातमेकतः ॥ न शेकुः सहितुं दीप्तं पतङ्गा ज्वलनं यथा ॥ २ ॥ तोर्दिता निशितैर्बाणैः क्रोशन्तो विप्रदुद्रुवुः ॥ पावकार्चिःसमाविष्टा दह्यमाना यथा गजाः ॥ ३ ॥ प्लवङ्गानामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः ॥ स ययौ समरे तस्मिन् विधमन् रावणः शरैः ॥४॥ कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसाम्॥आससाद ततो युद्धे राघवं त्वरितस्तदा ॥५॥ सुग्रीवस्तान् कपीन् दृष्ट्वा भग्नान् विद्रवतो रणे ॥ गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धेद्धुतं मनः ॥ ६ ॥ आत्मनः सदृशं वीरः स तं निक्षिप्य वानरम् ॥ सुग्रीवोभिमुखः शत्रुं प्रतस्थे पादपायुधः ॥७॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चास्य सर्वे यूथाधिपाः स्वयम् ॥ अनु जह्रुर्महाशैलान् विविधांश्च महाद्रुमान् ॥ ८ ॥ स नर्दन् युधि सुग्रीवः स्वरेण महता महान् ॥ पातयन् विविधांश्चान्यान् जगामोत्तमराक्षसान् ॥ ९ ॥ ममन्थ च महाकायो राक्षसान् वानरेश्वरः ॥ युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव ॥ १० ॥

निकृत्तशिरस इत्यादिश्लोकद्वयम् ॥ स्पष्टम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० रत्नकिरीटाख्याने यु० षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

अथ विरूपाक्षवधः—तथा तैरित्यादि ॥१॥ रावणस्येति ॥ एकत एकस्य अद्वितीयस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सुग्रीव इति ॥ अद्भुतमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ पार्श्वत इति ॥ महाद्रुमान् उत्पाट्येति शेषः। उत्पाट्य अस्य पार्श्वतः पृष्ठतश्चानुजह्रुरिति संबन्धः। यथा महाराजे युद्धाय गच्छति तदाऽऽयुधानि भृत्या आहरन्ति। तथा वानरराजे युद्धाय निष्क्रामति तदायुधभूतान् शैलवृक्षादीन् समये दातुं वानरा आजह्रुरिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ममन्थ चेति ॥ अगमान् वृक्षान्। पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः ॥ १० ॥ ॥ ॥

॥ ११ ॥ १२॥ अथेत्यादि ॥ संक्षीयमाणेषु हिंस्यमानेषु । "क्षि, हिंसायाम् "इति धातुः ॥ १३ ॥ १४ ॥१५॥ १६॥ १७ ॥ तत इति ॥ संप्रधनः बहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट् । प्रहर्तेत्यर्थः । प्रमुखे मुखे ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संप्रधने युद्धे ॥१८॥ स त्विति ॥ धनुर्मात्रं धनुःप्रमाणम् । " प्रमाणे द्वयस-

राक्षसानामनीकेषु शैलवर्षं ववर्ष ह ॥ अश्मवर्षं यथा मेघः पक्षिसंघेषु कानने ॥ ११ ॥ कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षैस्तु राक्षसाः ॥ विकीर्णशिरसः पेतुर्निकृत्ता इव पर्वताः ॥ १२ ॥ अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समन्ततः ॥ सुग्रीवेण प्रभग्नेषु पतत्सु निनदत्सु च ॥१३॥ विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः ॥ रथादाप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत् ॥ १४ ॥ स तं द्विरदमारुह्य विरूपाक्षो महारथः ॥ विनदन् भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधावत ॥ १५ ॥ सुग्रीवे स शरान् घोरान् विससर्ज चमूमुखे ॥ स्थापयामास चोद्विग्नान् राक्षसान् संप्रहर्षयन् ॥१६॥ स तु विद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा ॥ चुक्रोध स महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे ॥ १७ ॥ ततः पादपमुद्धृत्य शूरः संप्रधनो हरिः ॥ अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तु महागजम् ॥ १८ ॥ स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः ॥ अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च ॥ १९ ॥ गजात्तु मथितात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् ॥ राक्षसोभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् ॥ २० ॥ आर्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः ॥ भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् ॥ २१ ॥ स हि तस्याभिसंक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ विरूपाक्षाय चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् ॥ २२ ॥ स तां शिलामापतन्तीं दृष्ट्वा राक्षसपुङ्गवः ॥ अपक्रम्य सुविक्रान्तः खड्गेन प्राहरत्तदा ॥२३॥ तेन खड्गप्रहारेण रक्षसा बलिना हतः ॥ मुहूर्तमभवद्वीरो विसंज्ञ इव वानरः ॥२४॥ स तदा सहसोत्पत्य राक्षसस्य महाहवे ॥ मुष्टिं संवर्त्य वेगेन पातयामास वक्षसि ॥२५॥

ज्दघ्नञ्मात्रचः "इत्यादिना मात्रच्प्रत्ययः ॥ १९ ॥ गजात्त्विति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ व्यवस्थितं निश्चलतया स्थितम् ॥ २० ॥२१ ॥ २२ ॥ स तामिति ॥ अपक्रम्य शिलापातपरिहारार्थमन्यतोपसृत्य, प्राहरत् । सुग्रीवमिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥२५ ॥ ॥ ॥

मुष्टिप्रहारेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ कवचमिति । अनेन सुग्रीवस्यापि कवचधारणमस्तीति गम्यते । पद्भ्यामिति। अभिहतः सन् पद्भ्यामपतदित्यन्वयः ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ तेनेति । सखड्गाभिहतोपतत् सखड्गश्चासावभिहतश्च सखड्गाभिहतः । विरूपाक्षप्रेरितखड्गसहितोपतदित्यर्थः । उत्तरत्र विरूपाक्षस्य मुष्टिनैव युद्धाभिधानात् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तलप्रहारमिति ॥ नैपुण्यात् शिक्षापाटवात् ॥ २८ ॥ ततस्त्विति सार्धश्लोक-

मुष्टिप्रहाराभिहतो विरूपाक्षो निशाचरः ॥ तेन खड्गेन संक्रुद्धः सुग्रीवस्य चमूमुखे ॥ कवचं पातयामास पद्भ्यामभिहतोपतत् ॥ २६ ॥ स समुत्थाय पतितः कपिस्तस्य व्यसर्जयत् ॥ तलप्रहारमशनेः समानं भीमनिःस्वनम् ॥ २७ ॥ तलप्रहारं तद्रक्षः सुग्रीवेण समुद्यतम् ॥ नैपुण्यान्मोचयित्वैनं मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ २८ ॥ ततस्तु संक्रुद्धतरः सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ मोक्षितं चात्मनो दृष्ट्वा प्रहारं तेन रक्षसा ॥ स ददर्शान्तरं तस्य विरूपाक्षस्य वानरः ॥ २९ ॥ ततो न्यपातयत्क्रोधाच्छङ्खदेशे महत्तलम् ॥ ३० ॥ महेन्द्राशनिकल्पेन तलेनाभिहतः क्षितौ ॥ ३१ ॥ पपात रुधिरक्लिन्नः शोणितं च समुद्वमन् ॥ स्रोतोभ्यस्तु विरूपाक्षो जलं प्रस्रवणादिव ॥ ३२ ॥ विवृत्तनयनं क्रोधात्सफेनं रुधिराप्लुतम् ॥ ददृशुस्ते विरूपाक्षं विरूपाक्षतरं कृतम् ॥ ३३ ॥ स्फुरन्तं परिवर्तन्तं पार्श्वेन रुधिरोक्षितम् ॥ करुणं च विनर्दन्तं ददृशुः कपयो रिपुम् ॥३४॥ तथा तु तौ संयति संप्रयुक्तौ तरस्विनौ वानरराक्षसानाम् ॥ बलार्णवौ सस्वनतुः सुभीमं महार्णवौ द्वाविव भिन्नवेलौ ॥ ३५ ॥ विनाशितं प्रेक्ष्य विरूपनेत्रं महाबलं तं हरिपार्थिवेन ॥ बलं समस्तं कपिराक्षसानामुन्मत्तगङ्गाप्रतिमं बभूव ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

मेकं वाक्यम्॥ अन्तरम् अवकाशम् ॥२९॥ तत इत्यर्धम्॥ शङ्खदेशे ललाटास्थिप्रदेशे । शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नीत्यमरः ॥३०॥ महेन्द्राशनीत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ स्रोतोभ्यः नासादिनवद्वारभ्यः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विवृत्तनयनमिति ॥ विरूपाक्षतरं नेत्रोद्गमननात्यन्तविकटाक्षम् ॥ ३३ ॥ स्फुरन्तमिति ॥ स्फुरन्तमूर्ध्वमुत्पतन्तम्। परिवर्तन्तं परिवर्तमानम् ॥ ३४॥ तथा त्विति ॥ भिन्नवेलौ विदीर्णवेलौ ॥३५॥ विनाशितमिति॥ उन्मत्तगङ्गा उद्वेलगङ्गा ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

हन्यमाने बले तूर्णमन्योन्यं ते महामृधे ॥ सरसीव महाघर्मे सोपक्षीणे बभूवतुः ॥ १ ॥ स्वबलस्य विघातेन विरूपाक्षवधेन च ॥
बभूव द्विगुणं क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ २ ॥ प्रक्षीणं तु बलं दृष्ट्वा वध्यमानं वलीमुखैः ॥ बभूवास्य
व्यथा युद्धे प्रेक्ष्य दैवविपर्ययम् ॥ उवाच च समीपस्थं महोदरमरिंदमम् ॥ ३ ॥ अस्मिन् काले महाबाहो
जयाशा त्वयि मे स्थिता ॥ जहि शत्रुचमूं वीर दर्शयाद्य पराक्रमम् ॥ ४ ॥ भर्तृपिण्डस्य कालोयं निर्देष्टुं
साधु युध्यताम् ॥ ५ ॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा राक्षसेन्द्रो महोदरः ॥ प्रविवेशारिसेनां तां पतङ्ग इव पावकम् ॥
॥ ६ ॥ ततः स कदनं चक्रे वानराणां महाबलः ॥ भर्तृवाक्येन तेजस्वी स्वेन वीर्येण चोदितः ॥ ७ ॥ वानराश्च
महासत्त्वाः प्रगृह्य विपुलाः शिलाः ॥ प्रविश्यारिबलं भीमं जघ्नुस्ते रजनीचरान् ॥ ८ ॥ महोदरस्तु संक्रुद्धः शरैः
काञ्चनभूषणैः ॥ चिच्छेद पाणिपादोरून् वानराणां महाहवे ॥ ९ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसैरर्दिता भृशम् ॥
दिशो दश द्रुताः केचित्केचित्सुग्रीवमाश्रिताः ॥ १० ॥ प्रभग्नां समरे दृष्ट्वा वानराणां महाचमूम् ॥ अभिदुद्राव
सुग्रीवो महोदरमनन्तरम् ॥ ११ ॥ प्रगृह्य विपुलां घोरां महीधरसमां शिलाम् ॥ चिक्षेप च महातेजास्तद्वधाय
हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तामापतन्तीं सहसा शिलां दृष्ट्वा महोदरः ॥ असंभ्रान्तस्ततो बाणैर्निर्बिभेद दुरासदाम् ॥ १३ ॥
रक्षसा तेन बाणौघैर्निकृत्ता सा सहस्रधा ॥ निपपात शिला भूमौ गृध्रचक्रमिवाकुलम् ॥ १४ ॥ ॥

अथ महोदरवधः—हन्यमान इत्यादि ॥ सरसी इवेति वक्तव्ये सरसीवेति संधिरार्षः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्मिन् काल इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ भर्तृपिण्डस्येति संबन्धमात्रे षष्ठी। भर्तृपिण्डस्य निर्देष्टुं स्वामिदत्तवेतनमपाकर्तुमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति ॥ भर्तृवाक्येन चोदितः सन् स्वेन वीर्येण कदनं चक्र इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ महोदर इति ॥ पाणिपादोरूनिति। एकवद्भावाभाव आर्षः ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रभग्नामिति ॥ अनन्तरं समीपस्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ रक्षसेति ॥ गृध्रचक्रं गृध्रसमूहः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १५ ॥ शरैरित्यर्धम् ॥ शूरः महोदरः एनं च सालं च शरैः विददारेत्यन्वयः॥ १६ ॥स इति ॥ सः सुग्रीवः ॥ १७ ॥ आविध्येति ॥ आदायेति शेषः । तस्य महोदरस्य, दर्शयन् । पाणिलाघवमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥२०॥ तत इति ॥ भास्कराभासां भास्करवद्भासमानाम् ॥ २१ ॥ गदां ता-

तां तु भिन्नां शिलां दृष्ट्वा सुग्रीवः क्रोधमूर्छितः ॥ सालमुत्पाट्य चिक्षेप राक्षसे रणमूर्धनि ॥ १५ ॥ शरैश्च विददारैनं शूरः परपुरंजयः ॥ १६ ॥ स ददर्श ततः क्रुद्धः परिघं पतितं भुवि ॥ १७ ॥ आविध्य तु स तं दीप्तं परिघं तस्य दर्शयन् ॥ परिघाग्रेण वेगेन जघानास्य हयोत्तमान् ॥ १८ ॥ तस्माद्धतहयाद्वीरः सोवप्लुत्य महारथात् ॥ गदां जग्राह संक्रुद्धो राक्षसोथ महोदरः ॥ १९ ॥ गदापरिघहस्तौ तौ युधि वीरौ समीयतुः ॥ नर्दन्तौ गोवृषप्रख्यौ घनाविव सविद्युतौ ॥२०॥ ततः क्रुद्धो गदां तस्मै चिक्षेप रजनीचरः ॥ ज्वलन्तीं भास्कराभासां सुग्रीवाय महोदरः॥२१॥ गदां तां सुमहाघोरामापतन्तीं महाबलः॥सुग्रीवो रोषताम्राक्षः समुद्यम्य महाहवे ॥ आजघान गदां तस्य परिघेण हरीश्वरः ॥२२॥ पपात स गदोद्भिन्नः परिघस्तस्य भूतले ॥२३॥ ततो जग्राह तेजस्वी सुग्रीवो वसुधातलात्॥आयसं मुसलं घोरं सर्वतो हेमभूषितम् ॥ २४ ॥ स तमुद्यम्य चिक्षेप सोप्यन्यां व्याक्षिपद्गदाम् ॥ भिन्नावन्योन्यमासाद्य पेततुर्धरणीतले ॥२५॥ ततो भग्नप्रहरणौ मुष्टिभ्यां तौ समीयतुः॥ तेजोबलसमाविष्टौ दीप्ताविव हुताशनौ ॥ २६ ॥ जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं नेदतुश्च पुनः पुनः ॥ तलैश्चान्योन्यमाहत्य पेततुर्धरणीतले ॥ २७ ॥ उत्पेततुस्ततस्तूर्णं जघ्नतुश्च परस्परम् ॥ भुजैश्चिक्षिपतुर्वीरावन्योन्यमपराजितौ ॥ जग्मतुस्तौ श्रमं वीरौ बाहुयुद्धे परंतपौ ॥ २८ ॥ आजहार ततः खड्गमदूरपरिवर्तिनम् ॥ राक्षसश्चर्मणा सार्धं महावेगो महोदरः ॥ २९ ॥

मित्यादि ॥ गदां दृष्ट्वेति शेषः। समुद्यम्य परिघमिति सिद्धम् ॥२२॥ पपात स गदोद्भिन्न इत्यर्धम् ॥ उभावपि परस्पराभिहतौ विशीर्णौ पेततुरिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥३०॥३१॥ दक्षिणमिति ॥ दक्षिणं प्रदक्षिणं, चकारात् सव्यं च। सुतूर्णं संपरीयतुः अकुर्वताम् ॥ ३२॥ स त्विति ॥ वीर्येण श्लाघत इति वीर्यश्लाघी ॥ ॥३३॥ लग्नमिति॥ लग्नं चर्मलग्नम्। उत्कर्षतः महोदरस्येति शेषः॥३४॥ निकृत्तेति ॥ तत् शिरः। न तिष्ठते नातिष्ठत ॥३५॥३६॥विषण्णेति॥विषण्णव

तथैव च महाखड्ग चर्मणा पतितं सह ॥ जग्राह वानरश्रेष्ठः सुग्रीवो वेगवत्तरः ॥ ३० ॥ तौ तु रोषपरीताङ्गौ नर्दन्तावभ्यधावताम् ॥ उद्यतासी रणे हृष्टौ युधि शस्त्रविशारदौ ॥ ३१ ॥ दक्षिणं मण्डलं चोभौ सुतूर्णं संपरीयतुः ॥ अन्योन्यमभिसंक्रुद्धौ जये प्रणिहितावुभौ ॥ ३२ ॥ स तु शूरो महावेगो वीर्यश्लाघी महोदरः ॥ महाचर्मणि तं खड्गं पातयामास दुर्मतिः ॥ ३३ ॥ लग्नमुत्कर्षतः खड्गं खड्गेन कपिकुञ्जरः ॥ जहार सशिरस्त्राणं कुण्डलोपहितं शिरः॥३४॥निकृत्तशिरसस्तस्य पतितस्य महीतले ॥ तद्बलं राक्षसेन्द्रस्य दृष्ट्वा तत्र न तिष्ठते॥३५॥हत्वा तं वानरैः सार्धं ननाद मुदितो हरिः॥चुक्रोध च दशग्रीवो बभौ हृष्टश्च राघवः ॥३६॥विषण्णवदनाः सर्वे राक्षसा दीनचेतसः॥विद्रवन्ति ततः सर्वे भयवित्रस्तचेतसः॥ ३७॥ महोदरं तं विनिपात्य भूमौ महागिरेः कीर्णमिवैकदेशम् ॥ सूर्यात्मजस्तत्र रराज लक्ष्म्या सूर्यः स्वतेजोभिरिवाप्रधृष्यः ॥ ३८ ॥ अथ विजयमवाप्य वानरेन्द्रः समरमुखे सुरयक्षसिद्धसंघैः॥अवनितलगतैश्च भूतसंघैर्हर्षसमाकुलितैः स्तुतो महात्मा ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

महोदरे तु निहते महापार्श्वो महाबलः ॥ सुग्रीवेण समीक्ष्याथ क्रोधात्संरक्तलोचनः ॥ अङ्गदस्य चमूं भीमां क्षोभयामास सायकैः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥

दनाः अभवन्निति शेषः। अतः सर्वशब्दापौनरुक्त्यम् ॥ ३७ ॥ महोदरमिति ॥ लक्ष्म्या जयलक्ष्म्या ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

अथ महापार्श्ववधः–महोदरे त्वित्यादि ॥ महोदरे सुग्रीवेण निहत इत्यन्वयः ॥ १ ॥ ॥ ॥

॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥ सर्क्षराजस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ऋक्षराजः जाम्बवान् तेन सहितः सर्क्षराजः गवाक्षः । जाम्बवन्तं गवाक्षं चेत्युत्तरत्र

स वानराणां मुख्यानामुत्तमाङ्गानि सर्वशः ॥ पातयामास कायेभ्यः फलं वृन्तादिवानिलः ॥ २ ॥ केषां चिदिषुभिर्बाहून्
स्कन्धांश्चिच्छेद राक्षसः ॥ वानराणां सुसंक्रुद्धः पार्श्वं केषां व्यदारयत् ॥ ३ ॥ तेर्दिता बाणवर्षेण महापार्श्वेन
वानराः ॥ विषादविमुखाः सर्वे बभूवुर्गतचेतसः ॥ ४ ॥ निरीक्ष्य बलमुद्विग्नमङ्गदो राक्षसार्दितम् ॥ वेगं चक्रे महाबाहुः
समुद्र इव पर्वणि ॥ ५ ॥ आयसं परिघं गृह्य सूर्यरश्मिसमप्रभम् ॥ समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे न्यपातयत् ॥६॥
स तु तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः ॥ससूतः स्यन्दनात्तस्माद्विसंज्ञः प्रापतद्भुवि॥७॥सर्क्षराजस्तु तेजस्वी नीलाञ्जनचयोपमः
॥ निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वाद्व्यूहान्मेघसंनिभात् ॥ ८ ॥ प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभां क्रुद्धः सुविपुलां शिलाम् ॥
अश्वान् जघान तरसा स्यन्दनं च बभञ्ज तम् ॥ ९ ॥ मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः ॥ अङ्गदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं
प्रत्यविध्यत॥१०॥जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे॥ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः ॥११॥
जाम्बवन्तं गवाक्षं च स दृष्ट्वा शरपीडितौ ॥ जग्राह परिघं घोरमङ्गदः क्रोधमूर्छितः ॥ १२ तस्याङ्गदः प्रकुपितो
राक्षसस्य तमायसम् ॥ दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभम् ॥ १३ ॥ द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वेगवान्
॥ महापार्श्वस्य चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः ॥ १४ ॥ स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः ॥ धनुश्च सशरं
हस्ताच्छिरस्त्रं चाप्यपातयत् ॥ १५ ॥ तं समासाद्य वेगेन वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ तलेनाभ्यहनत्क्रुद्धः कर्णमूले सकुण्डले
॥१६॥ स तु क्रुद्धो महावेगो महापार्श्वो महाद्युतिः॥ करेणैकेन जग्राह सुमहान्तं परश्वधम् ॥१७॥ ॥

वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ जाम्बवन्तमिति ॥ ऋक्षराजं जाम्बवन्तं त्रिभिर्बाणैराजघान । गवाक्षं च बहुभिः शरैर्जघानेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥
तस्याङ्गद इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ दूरस्थितस्य तस्य वधार्थमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

तमिति ॥ तैलधौतं प्रतिदिनं तैलसेचनान्निष्कल्मषम्, शैलसारमयं तद्वत्कठिनमित्यर्थः । दृढम् अशिथिलम् ॥१८॥ १९ ॥ स वीर इति ॥ आत्मन इत्यस्य पितुस्तुल्यपराक्रम इत्यनेन संबन्धः । संवर्तयत् समवर्तयत् । भ्रामयामासेत्यर्थः ॥२०॥२१॥२२॥२३॥ वानराणामित्यादि ॥ स्फोटयन् दलयन् ।

तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढम् ॥ राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत् ॥ १८ ॥ तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपादितम् ॥ अङ्गदो मोक्षयामास सरोषः स परश्वधम् ॥ १९ ॥ स वीरो वज्रसंकाशमङ्गदो मुष्टिमात्मनः ॥ संवर्तयत्सुसंक्रुद्धः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ २० ॥ राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयं प्रति ॥ इन्द्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातयत् ॥ २१ ॥ तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे ॥ पफाल हृदयं चाशु स पपात हतो भुवि ॥ २२ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ तत्सैन्यं संप्रचुक्षुभे ॥ अभवच्च महान् क्रोधः समरे रावणस्य तु ॥ २३ ॥ वानराणां च हृष्टानां सिंहनादश्च पुष्कलः ॥ स्फोटयन्निव शब्देन लङ्कां साट्टालगोपुराम् ॥ २४ ॥ महेन्द्रेणेव देवानां नादः समभवन्महान् ॥ २५ ॥ अथेन्द्रशत्रुस्त्रिदिवालयानां वनौकसां चैव महाप्रणादम् ॥ श्रुत्वा सरोषं युधि राक्षसेन्द्रः पुनश्च युद्धाभिमुखोवतस्थे ॥ २६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥ ॥ ॥

महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा तु राक्षसौ ॥ तस्मिंश्च निहते वीरे विरूपाक्षे महाबले ॥ आविवेश महान् क्रोधो रावणं तं महामृधे ॥ १ ॥ सूतं संचोदयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ २ ॥ निहतानाममात्यानां रुद्धस्य नगरस्य च ॥ दुःखमेषोपनेष्यामि हत्वा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

वानराणां च सिंहनादः समभवत् । महेन्द्रेण सह देवानां नाद इव वानराणां च देवानां च नादः समभवदित्यर्थः । एतच्चानन्तरश्लोके स्फुटीभविष्यति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

अथ रामरावणयुद्धारम्भः शततमे—महोदरेत्यादि ॥ तस्मिन् विरूपाक्षे निहते सति पश्चान्महोदरमहापार्श्वौ हतौ दृष्ट्वा स्थितमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥३॥

रामवृक्षं रणे हन्मि सीतापुष्पफलप्रदम् ॥ प्रशाखा यस्य सुग्रीवो जाम्बवान् कुमुदो नलः ॥ ४ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चैव ह्यङ्गदो गन्धमादनः ॥ हनूमांश्च सुषेणश्च सर्वे च हरियूथपाः ॥५॥ स दिशो दश घोषेण रथस्यातिरथो महान् ॥ नादयन् प्रययौ तूर्णं राघवं चाभ्यवर्तत ॥ ६ ॥ पूरिता तेन शब्देन सनदीगिरिकानना ॥ संचचाल मही सर्वा सवराहमृगद्विपा ॥ ७ ॥ तामसं स महाघोरं चकारास्त्रं सुदारुणम् ॥ निर्ददाह कपीन् सर्वांस्ते प्रपेतुः समन्ततः ॥८॥ उत्पपात रजो घोरं तैर्भग्नैः संप्रधावितैः ॥ न हि तत्सहितुं शेकुर्ब्रह्मणा निर्मितं स्वयम् ॥९॥ तान्यनीकान्यनेकानि रावणस्य शरोत्तमैः ॥ दृष्ट्वा भग्नानि शतशो राघवः पर्यवस्थितः ॥१०॥ ततो राक्षसशार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् ॥ स ददर्श ततो रामं तिष्ठन्तमपराजितम् ॥११॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विष्णुना वासवं यथा॥आलिखन्तमिवाकाशमवष्टभ्य महद्धनुः॥पद्मपत्रविशालाक्षं दीर्घबाहुमरिंदमम्॥१२॥ ततो रामो महातेजाः सौमित्रिसहितो बली ॥ वानरांश्च रणे भग्नानापतन्तं च रावणम्॥१३॥समीक्ष्य राघवो हृष्टो मध्ये जग्राह कार्मुकम् ॥ १४ ॥ विस्फारयितुमारेभे ततः स धनुरुत्तमम् ॥ महावेगं महानादं निर्भिन्दन्निव मेदिनीम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ रामवृक्षमिति ॥ सीतापुष्पफलप्रदं सीता पुष्पं यस्य सः सीतापुष्पः सीतापुष्पश्चासौ फलप्रदश्च तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥८॥ उत्पपातेति ॥ सहितुं सोढुम् । आर्ष इडागमः ॥९॥१०॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन रामस्यापराजितत्वं, निरवधिकसौन्दर्यनिधित्वेन वैरं विहाय निरन्तरानुभाव्यत्वं, रावणस्य दुर्बुद्धित्वम्, अमृतप्रवाहमावर्तैनेव महता धनुर्वरेणावर्तितं श्रीरामदेहलावण्यामृतपूरमनवगाहमानस्य तस्य दौर्भाग्यं चोच्यते॥११॥१२॥ततो राम इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः॥ हृष्टः चिराद्वैरी समागत इति संतुष्टः कार्मुकं जग्राह। विस्फारयितुमारेभ इत्यादि विलम्बोक्त्या किमिदानीमपि वा नतो भविष्यति रावण इति रामस्य दयालुतोच्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ ॥

रावणस्य च बाणौघै रामविस्फारितेन च ॥ शब्देन राक्षसास्ते च पेतुश्च शतशस्तदा ॥ १६ ॥ तयोः शरपथं प्राप्तो रावणो राजपुत्रयोः॥ स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोः ॥ १७ ॥ तमिच्छन् प्रथमं योद्धुं लक्ष्मणो निशितैः शरैः ॥ मुमोच धनुरायम्य शरानग्निशिखोपमान् ॥ १८॥ तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता ॥ बाणान् बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत् ॥ १९ ॥ एकमेकेन बाणेन त्रिभिस्त्रीन् दशभिर्दश ॥ लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ २० ॥ अभ्यतिक्रम्य सौमित्रिं रावणः समितिंजयः॥ आससाद ततो रामं स्थितं शैलमिवाचलम् ॥ २१ ॥ स संख्ये राममासाद्य क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राघवोपरि ॥ २२ ॥ शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः ॥ दृष्ट्वैवापततः शीघ्रं भल्लान् जग्राह सत्वरम् ॥ २३ ॥ तान् शरौघांस्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः ॥ दीप्यमानान् महाघोरान् क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ २४ ॥ राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तदा ॥ अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैरभिववर्षतुः ॥ २५ ॥ चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं सव्यदक्षिणम् ॥ बाणवेगात् समुत्क्षिप्तावन्योन्यमपराजितौ ॥२६॥ तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत्संप्रयुध्यतोः॥रौद्रयोः सायकमुचोर्यमान्तकनिकाशयोः॥२७॥संततं विविधैर्बाणैर्बभूव गगनं तदा॥घनैरिवातपापाये विद्युन्मालासमाकुलैः॥२८॥

रावणस्येति ॥ रावणस्य बाणौघैः रामविस्फारितेन च जातेन शब्देनेत्यर्थः ॥ १६ ॥ तयोरिति ॥ शशिसूर्ययोरिति । अमायामिति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तयोः शरपथं प्राप्तो रावणो राजपुत्रयोः । स बभौ च यथा राहुः समीपे शशिसूर्ययोरिति ॥ अतिक्रूरस्वभावस्य रावणस्य रामलक्ष्मणयोः समीपागमनममावास्यायां राहोश्चन्द्रसूर्यसमीपागमनमिवेतिकृत्वा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरैकरूप्यम् । रावणस्येति । शब्देन राक्षसास्ते चेति पाठः । ते च वानराश्च ॥१७॥ १८॥१९॥२०॥ अभ्यतिक्रम्येति ॥ अभ्यतिक्रम्य एकस्यापि बाणस्य स्वस्मिन्नपतनाद नादरेणातिक्रम्य ॥ २१ ॥२२ ॥ ॥२३॥२४॥२५॥२६॥ तयोरिति ॥ यमान्तकनिकाशयोः यमतदन्तकौ यमरुद्रौ तत्तुल्ययोः॥२७॥ संततमिति ॥गगनं संततं निबिडं बभूवेत्यन्वयः॥२८॥

गवाक्षितमित्यर्धम् ॥ गवाक्षितं संजातगवाक्षम् ॥ २९ ॥ महावेगैरित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ गृध्रपत्रैः हेतुभिः, सुवाजितैः संजातशोभनपक्षैः । बाणैरिति शेषः ॥ ३० ॥ बभूवेति ॥ अनासाद्यम् इतः पूर्वं केनापि दुर्लभम् । अचिन्त्यं रावणस्यैवं भविष्यतीति चिन्तानर्हम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ उभाविति ॥ येन येन मण्डलचारेण ॥ ३३ ॥ तत इति ॥ संसक्तहस्तः बाणप्रयोगासक्तहस्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अथेत्यादि ॥ शरान् रौद्रास्त्रप्रपञ्च-

गवाक्षित मिवाकाशं बभूव शरवृष्टिभिः ॥ २९ ॥ महावेगैः सुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैः सुवाजितैः ॥ शरान्धकारं तौ भीमं चक्रतुः समरं तदा ॥ गतेस्तं तपने चापि महामेघाविवोत्थितौ ॥ ३० ॥ बभूव तुमुलं युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः ॥ अनासाद्यमचिन्त्यं च वृत्रवासवयोरिव ॥ ३१ ॥ उभौ हि परमेष्वासावुभौ शस्त्रविशारदौ ॥ उभावस्त्रविदां मुख्यावुभौ युद्धे विचेरतुः ॥ ३२ ॥ उभौ हि येन व्रजतस्तेन तेन शरोर्मयः ॥ ऊर्मयो वायुना विद्धा जग्मुः सागरयोरिव ॥ ३३ ॥ ततः संसक्तहस्तस्तु रावणो लोकरावणः ॥ नाराचमालां रामस्य ललाटे प्रत्यमुञ्चत ॥ ३४ रौद्रचापप्रयुक्तां तां नीलोत्पलदलप्रभाम् ॥ शिरसा धारयन् रामो न व्यथां प्रत्यपद्यत ॥ ३५ ॥ अथ मन्त्रानभिजपन् रौद्रमस्त्रमुदीरयन् ॥ शरान्भूयः समादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥ मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ ३६ ॥ ते महामेघसंकाशे कवचे पतिताः शराः ॥ अवध्ये राक्षसेन्द्रस्य न व्यथां जनयंस्तदा ॥ ३७ ॥ पुनरेवाथ तं रामो रथस्थं राक्षसाधिपम् ॥ ललाटे परमास्त्रेण सर्वास्त्रकुशलो रणे ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ ॥

रूपान् बाणान् , मुमोचेत्यन्वयः । मुमोच च महातेजाश्चापमायम्य वीर्यवानिति पाठः । तदनन्तरं, ते महामेघसंकाश इति श्लोकः । तदनन्तरं, पुनरेवेति श्लोकः । तदनन्तरं, ते भित्त्वेति श्लोकात्पूर्वं ग्रन्थपतनमस्ति तदन्वेष्टव्यम् ॥ ३६ ॥ त इति ॥ अवध्ये अभेद्ये । व्यथां न जनयन् नाजनयन् ॥ ३७ ॥ पुनरेवेति ॥ ललाटे विषये ललाटमुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा परमास्त्राणि विव्याधेति शेषः ॥ ३८ ॥ ॥

त इति ॥ ते अस्त्रविकृतिरूपाः शराः, बाणरूपाणि रावणास्त्राणि भित्त्वा, रावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिताः सन्तः, भूमिं विविशुः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ त इति ॥ अवध्ये अभेद्ये । पुनरिति । ललाटे ललाटविषये । ललाटमुद्दिश्येति यावत् । परमास्त्रेण श्रेष्ठास्त्रमन्त्रेण, योजितान् बाणान् मुमोचेत्यध्याहर्तव्यम् । समनन्तरश्लोके बाणबहुत्वाभिधानात् । ते भित्त्वेति । श्वसन्तः पञ्चशीर्षा उरगा इव स्थिताः ते बाणाः रावणप्रतिकूलिताः रावणेन प्रत्य-

ते भित्त्वा बाणरूपाणि पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ श्वसन्तो विविशुर्भूमिं रावणप्रतिकूलिताः ॥ ३९ ॥ निहत्य राघवस्यास्त्रं रावणः क्रोधमूर्छितः ॥ आसुरं सुमहाघोरमस्त्रं प्रादुश्चकार ह ॥ ४० ॥ सिंहव्याघ्रमुखांश्चान्यान् कङ्ककाकमुखानपि॥गृध्रश्येनमुखांश्चापि शृगालवदनांस्तथा ॥४१॥ ईहामृगमुखांश्चान्यान् व्यादितास्यान् भयानकान् ॥ पञ्चास्यान् लेलिहानांश्च ससर्ज निशितान् शरान् ॥ ४२ ॥ शरान् खरमुखांश्चान्यान् वराहमुखसंस्थितान् ॥ श्वानकुक्कुटवक्त्रांश्च मकराशीविषाननान् ॥ ४३ ॥ एतानन्यांश्च मायावी ससर्ज निशितान् शरान् ॥ रामं प्रति महातेजाः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ॥ ४४ ॥ आसुरेण समाविष्टः सोस्त्रेण रघुनन्दनः ॥ ससर्जास्त्रं महोत्साहः पावकं पावकोपमः ॥ ४५ ॥ अग्निदीप्तमुखान् बाणान् तथा सूर्यमुखानपि ॥ चन्द्रार्धचन्द्रवक्त्रांश्च धूमकेतुमुखानपि ॥४६॥ ग्रहनक्षत्रवक्त्रांश्च महोल्कामुखसंस्थितान्॥ विद्युज्जिह्वोपमांश्चान्यान् ससर्ज निशितान् शरान् ॥ ४७ ॥ ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ॥ ४८ ॥

स्त्रेण खण्डिताः, अत एव बाणरूपाणि भित्त्वा भूमिं विविशुरिति योजना ॥३९॥ ४० ॥ आसुरास्त्रं प्रपञ्चयति—सिंहेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन ॥ लेलिहानान् सर्पान् । तदाकारानिति यावत् । श्वानशब्दोप्यस्ति । मकराशीविषाननानित्यत्र आशीविषशब्दः पञ्चास्यसर्पेतरसर्पपरः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३॥४४॥ आसुरेणेति ॥ पावकं पावकसंबन्धि ॥ ४५ ॥ पावकास्त्रं प्रपञ्चयति—अग्नीत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ महोल्कामुखसंस्थितान् महोल्कामुखेन वर्तमानान् । विद्युज्जिह्वोपमान् विद्युदर्चिःसदृशान् । कणा जिह्वास्तथार्चिष इति हलायुधः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ तत इति ॥ तत् प्रसिद्धम् । मुदान्वितः बभूवेति शेषः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ ॥ ॥ ॥

विलयं जग्मुराकाशे जग्मुश्चैव सहस्रशः ॥ ४९ ॥ तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ हृष्टा नेदुस्ततः सर्वे कपयः कामरूपिणः ॥ सुग्रीवप्रमुखा वीराः परिवार्य तु राघवम् ॥ ५० ॥ ततस्तदस्त्रं विनिहत्य राघवः प्रसह्य तद्रावणबाहुनिःसृतम् ॥ मुदान्वितो दाशरथिर्महाहवे विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ॥ ॥ ५१ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥ ॥ ॥

तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधं च द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरम् ॥ १ ॥ मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः ॥ उत्स्रष्टुं रावणो घोरं राघवाय प्रचक्रमे ॥ २ ॥ ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च ॥ कार्मुकाद्दीप्यमानानि वज्रसाराणि सर्वशः ॥ ३ ॥ मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा ॥ निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा वाता इव युगक्षये ॥ ४ ॥ तदस्त्रं राघवः श्रीमानुत्तमास्त्रविदां वरः ॥ जघान परमास्त्रेण गान्धर्वेण महाद्युतिः ॥ ५ ॥ तस्मिन् प्रतिहतेऽस्त्रे तु राघवेण महात्मना ॥ रावणः क्रोधताम्राक्षः सौरमस्त्रमुदैरयत् ॥ ६ ॥ ततश्चक्राणि निष्पेतुर्भास्वराणि महान्ति च ॥ कार्मुकाद्भीमवेगस्य दशग्रीवस्य धीमतः ॥ ७॥ तैरासीद्गगनं दीप्तं संपतद्भिरितस्ततः ॥ पतद्भिश्च दिशो दीप्ताश्चन्द्रसूर्यग्रहैरिव ॥ ८ ॥

अथ लक्ष्मणस्य शक्त्या पतनम्—तस्मिन्नित्यादि ॥ क्रोधाच्चास्त्रमनन्तरमित्यत्रापि चक्र इत्यनुषज्यते ॥१॥ किं तदस्त्रमित्यपेक्षायामाह—मयेनेति ॥ रौद्रं रुद्रदेवताकम् ॥ २ ॥ ततः शूलानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ कूटपाशाः कपटपाशाः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तैरिति ॥ चन्द्रसूर्यग्रहैरिवेति । तत्समानाकारैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तर इति ॥ एवं रावणं प्रहृत्य क्षणं रामे विश्राम्यति सतीत्यर्थः । लक्ष्मणः पूर्वं युद्धे प्रवृत्तो मध्ये रामेण युद्धकरणादवसरप्रतीक्ष इत्यर्थः । एवमव्याख्याने कथमन्येन युध्यमानमन्यो युध्येतेति महान् दोषः स्यात् ॥ १३ ॥ गृहीतानां सप्तबाणानां

तानि चिच्छेद बाणौघैश्चक्राणि स तु राघवः ॥ आयुधानि च चित्राणि रावणस्य चमूमुखे ॥ ९ ॥ तदस्त्रं तु हतं दृष्ट्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ विव्याध दशभिर्बाणै रामं सर्वेषु मर्मसु ॥ १० ॥ स विद्धो दशभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिःसृतैः ॥ रावणेन महातेजा न प्राकम्पत राघवः ॥ ११ ॥ ततो विव्याध गात्रेषु सर्वेषु समितिंजयः ॥ राघवस्तु सुसंक्रुद्धो रावणं बहुभिः शरैः ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राघवस्यानुजो बली ॥ लक्ष्मणः सायकान् सप्त जग्राह परवीरहा ॥ १३ ॥ तैः सायकैर्महावेगै रावणस्य महाद्युतिः ॥ ध्वजं मनुष्यशीर्षं तु तस्य चिच्छेद नैकधा ॥ १४ ॥ सारथेश्चापि बाणेन शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ जहार लक्ष्मणः श्रीमान् नैर्ऋतस्य महाबलः ॥ १५ ॥ तस्य बाणैश्च चिच्छेद धनुर्गजकरोपमम् ॥ लक्ष्मणो राक्षसेन्द्रस्य पञ्चभिर्निशितैः शरैः ॥ १६ ॥ नीलमेघनिभांश्चास्य सदश्वान् पर्वतोपमान् ॥ जघानाप्लुत्य गदया रावणस्य बिभीषणः ॥ १७ ॥ हताश्वाद्वेगवान्वेगादवप्लुत्य महारथात् ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं भ्रातरं प्रति रावणः ॥ १८ ॥ ततः शक्तिं महाशक्तिर्दीप्तां दीप्ताशनीमिव ॥ बिभीषणाय चिक्षेप राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥ अप्राप्तामेव तां बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ अथोदतिष्ठत्सन्नादो वानराणां तदा रणे ॥ २० ॥ सा पपात त्रिधा च्छिन्ना शक्तिः काञ्चनमालिनी ॥ सविस्फुलिङ्गा ज्वलिता महोल्केव दिवश्च्युता ॥ २१ ॥

विनियोगप्रकारमाह—तैः सायकैरित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ तैः सायकैरिति षष्ठ्यर्थे तृतीया । तेषां सायकानां मध्ये एकेन बाणेन ध्वजम्, एकेन बाणेन सारथिशिरः, पञ्चभिर्धनुश्च चिच्छेदेत्यर्थः । निशितैः शरैरित्यत्र शरशब्दः काशदण्डविशेषमयत्वपरो बाणविशेषणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवं धनुषि छिन्ने क्षणं तूष्णीं तिष्ठति रावणे बिभीषणेन किंचित्कारमाह—नीलेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥

तत इति ॥ संभाविततरां चन्दनादिभिरर्चिताम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ एतस्मिन्निति ॥ अभ्यवपद्यत तमाच्छाद्य स्वयमतिष्ठदित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ कीर्यमाण इति ॥ विमुखीकृतविक्रमः विमुखीकृतबिभीषणविषयपराक्रमः ॥ २६ ॥ २७ ॥ मोक्षित इति ॥ ते त्वया ॥ २८ ॥ एषेति ॥ लोहितलक्ष-

ततः संभाविततरां कालेनापि दुरासदाम् ॥ जग्राह विपुलां शक्तिं दीप्यमानां स्वतेजसा ॥ २२ ॥ सा वेगिता बलवता रावणेन दुरासदा ॥ जज्वाल सुमहाघोरा शक्राशनिसमप्रभा ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणस्तं बिभीषणम् ॥ प्राणसंशयमापन्नं तूर्णमभ्यवपद्यत ॥ २४ ॥ तं विमोक्षयितुं वीरश्चापमायम्य लक्ष्मणः ॥ रावणं शक्तिहस्तं वै शरवर्षैरवाकिरत् ॥ २५ ॥ कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना ॥ न प्रहर्तुं मनश्चक्रे विमुखीकृतविक्रमः ॥ २६ ॥ मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ॥ लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ २७ ॥ मोक्षितस्ते बलश्लाघिन् यस्मादेवं बिभीषणः ॥ विमुच्य राक्षसं शक्तिस्त्वयीयं विनिपात्यते ॥ २८ ॥ एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लोहितलक्षणा ॥ मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति ॥ २९ ॥ इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महास्वनाम् ॥ मयेन मायाविहिताममोघां शत्रुघातिनीम् ॥ ३० ॥ लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा ॥ रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ॥ ३१ ॥ सा क्षिप्ता भीमवेगेन शक्राशनिसमस्वना ॥ शक्तिरभ्यपतद्वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्धनि ॥ ३२ ॥ तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः ॥ स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणायेति मोघा भव हतोद्यमा ॥ ३३ ॥ रावणेन रणे शक्तिः क्रुद्धेनाशीविषोपमा ॥ मुक्ताशूरस्यभीतस्य लक्ष्मणस्य ममज्ज सा ॥ ३४ ॥

णा रुधिरच्छिन्ना । अनेन पूर्वमपि बहुधा रिपवोनया हता इति व्यज्यते । लोहितलक्षणा सती यास्यतीति वा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तामिति ॥ राघवः लक्ष्मणाय स्वस्त्यस्तु त्वं हतोद्यमा नष्टहननोद्योगा मोघा भवेति तामनुव्याहरदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ क्षणात् भस्मीकरणक्षमा शक्तिः रामेण मोघीकृता सती केवलमपतदित्याह—रावणेनेति ॥ मुक्तेति । आशु उरसि अभीतस्येति पदानि । लक्ष्मणस्योरसि ममज्जेति संबन्धः ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स मुहूर्तमिति ॥ अनुध्याय तत्कालकर्तव्यं चिन्तायित्वा ॥ ३८ ॥ न विषादस्येति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य
महता सर्वयत्नेन रावणस्य वधे धृतः अवहितः सुतुमुलं युद्धं चक्र इत्यन्वयः । न केवलं सीताहरणात् किंतु लक्ष्मणदर्शनादपीति चशब्दार्थः ॥३९॥

न्यपतत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि॥जिह्वेवोरगराजस्य दीप्यमाना महाद्युतिः ॥३५॥ ततो रावणवेगेन
सुदूरमवगाढया ॥ शक्त्या निर्भिन्नहृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥ ३६ ॥ तदवस्थं समीपस्थो लक्ष्मणं प्रेक्ष्य
राघवः ॥ भ्रातृस्नेहान्महातेजा विषण्णहृदयोऽभवत् ॥ ३७ ॥ स मुहूर्तमनुध्याय बाष्पव्याकुललोचनः ॥
बभूव संरब्धतरो युगान्त इव पावकः ॥ ३८ ॥ न विषादस्य कालोयमिति संचिन्त्य राघवः ॥ चक्रे सुतुमुलं
युद्धं रावणस्य वधे धृतः ॥ सर्वयत्नेन महता लक्ष्मणं सन्निरीक्ष्य च ॥३९॥ स ददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं
महाहवे ॥ लक्ष्मणं रुधिरादिग्धं सपन्नगमिवाचलम् ॥ ४० ॥ तामपि प्रहितां शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥
यत्नतस्ते हरिश्रेष्ठा न शेकुरवमर्दितुम् ॥ ४१ ॥ अर्दिताश्चैव बाणौघैः क्षिप्रहस्तेन रक्षसा ॥४२॥ सौमित्रिं सा
विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतलम् ॥ ४३ ॥ तां कराभ्यां परामृश्य रामः शक्तिं भयावहाम् ॥ बभञ्ज समरे
क्रुद्धो बलवान् विचकर्ष च ॥ ४४ ॥ तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रावणेन बलीयसा ॥ शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता
मर्मभेदिनः॥४५॥अचिन्तयित्वा तान्बाणान् समाश्लिष्य च लक्ष्मणम्॥अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवं चैव राघवः॥४६॥

कथं लक्ष्मणदर्शनं रावणवधकारणं भवतीत्यत्राह—स ददर्शेति ॥ तदानीं लक्ष्मणस्य तादृशं शोच्यदर्शनं रावणवधनिश्चयकारणं भवतीत्याशयः
॥ ४० ॥ तामपीति ॥ अपिशब्दस्य यत्नतोपीत्युत्तरत्रान्वयः । बाणार्दितत्वेन सुतरां न शेकुरित्याह—अर्दिताश्चेति ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ कारणान्तरमाह—सौमित्रिमिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
॥
॥

॥४७॥पराक्रमस्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ वध्यतामिति प्राप्तकाले लोट् । स्तोककस्य चातकस्य । स्तोककश्चातकः समा इत्यमरः ॥ ४८ ॥ अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्मुहूर्ते तत्रापि न चिराद्द्रक्ष्यथेत्यन्वयः ॥ ४९॥ राज्यनाशमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ प्राप्तं पम्पोपवनादौ । क्लेशं लक्ष्मणप्रहरणजन्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ यदर्थमित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ दृष्टिं दृष्टिविषयम् । दृष्टौ विषं यस्यासौ दृष्टिविषः तस्य । केचिद्धि सर्पाः दर्शनमा-

लक्ष्मणं परिवार्येह तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः॥४७॥ पराक्रमस्य कालोयं संप्राप्तो मे चिरेप्सितः॥पापात्मायं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः ॥ काङ्क्षतस्तोककस्येव घर्मान्ते मेघदर्शनम् ॥ ४८ ॥ अस्मिन्मुहूर्ते न चिरात्सत्यं प्रतिशृणोमि वः ॥ अरावणमरामं वा जगद्द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ४९ ॥ राज्यनाशं वने वासं दण्डके परिधावनम् ॥ वैदेह्याश्च परामर्शं रक्षोभिश्च समागमम् ॥ ५० ॥ प्राप्तं दुःखं महद्घोरं क्लेशं च निरयोपमम् ॥ अद्य सर्वमहं त्यक्ष्ये निहत्वा रावणं रणे ॥५१॥ यदर्थं वानरं सैन्यं समानीतमिदं मया ॥ सुग्रीवश्च कृतो राज्ये निहत्वा वालिनं रणे ॥ ५२ ॥ यदर्थं सागरः क्रान्तः सेतुर्बद्धश्च सागरे ॥ सोयमद्य रणे पापश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ ५३ ॥ चक्षुर्विषयमागम्य नायं जीवितुमर्हति ॥ दृष्टिं दृष्टिविषस्येव सर्पस्य मम रावणः ॥५४॥ स्वस्थाः पश्यत दुर्धर्षा युद्धं वानरपुङ्गवाः ॥ आसीनाः पर्वताग्रेषु ममेदं रावणस्य च ॥५५॥ अद्य रामस्य रामत्वं पश्यन्तु मम संयुगे ॥ त्रयो लोकाः सगन्धर्वाः सदेवाः सर्षिचारणाः ॥ ५६ ॥ अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः ॥ सदेवाः कथयिष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ समागम्य सदा लोके यथा युद्धं प्रवर्तितम्॥ ५७ ॥ एवमुक्त्वा शितैर्बाणैस्तप्तकाञ्चनभूषणैः ॥ आजघान दशग्रीवं रणे रामः समाहितः ॥ ५८ ॥ ॥

त्रेण मनुष्यान् मारयन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अद्येति ॥ रामत्वं जगदेकवीरत्वम् । आचार्यास्तु रामावतारप्रयोजनमित्याहुः ॥ ५६ ॥ अद्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सदेवाः सचराचराः लोकाः जनाः, समागम्य संघीभूय, यथेदानीं युद्धं प्रवर्तितं तथा यावत् भूमिर्धरिष्यति, तावत्कालं सदा नित्यशः लोके यत्कर्म कथयिष्यन्ति, तत् कर्माद्य करिष्यामीत्यन्वयः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने यु० एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ ॥

अथ लक्ष्मणसंजीवनं द्विशततमे—शक्त्या विनिहतमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्॥ विसृजन्नेवेत्यादिवर्तमाननिर्देशेन रावणपलायनानन्तरं लक्ष्मणयोगक्षे-

अथ प्रदीप्तैर्नाराचैर्मुसलैश्चापि रावणः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं धाराभिरिव तोयदः ॥ ५९ ॥ रामरावणमुक्तानामन्योन्यमभिनिघ्नताम् ॥ शराणां च शराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ॥ ६० ॥ ते भिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः शराः ॥ अन्तरिक्षात्प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ॥ ६१ ॥ तयोर्ज्यातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् ॥ त्रासनः सर्वभूतानां संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ६२॥ स कीर्यमाणः शरजालवृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनुष्मतार्दितः॥ भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथाऽनिलेनाभिहतो बलाहकः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥ ॥

शक्त्या विनिहतं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा ॥ लक्ष्मणं समरे शूरं रुधिरौघपरिप्लुतम् ॥१॥ स दत्त्वा तुमुलं युद्धं रावणस्य दुरात्मनः ॥ विसृजन्नेव बाणौघान् सुषेणं वाक्यमब्रवीत् ॥२॥ एष रावणवीर्येण लक्ष्मणः पतितः क्षितौ ॥ सर्पवद्वेष्टते वीरो मम शोकमुदीरयन् ॥३॥ शोणितार्द्रमिमं वीरं प्राणैरिष्टतमं मम ॥ पश्यतो मम का शक्तिर्योद्धुं पर्याकुलात्मनः॥४॥ अयं स समरश्लाघी भ्राता मे शुभलक्षणः ॥ यदि पञ्चत्वमापन्नः प्राणैर्मे किं सुखेन च ॥ ५ ॥ लज्जतीव हि मे वीर्यं भ्रश्यतीव कराद्धनुः॥ सायका व्यवसीदन्ति दृष्टिर्बाष्पवशं गता॥ अवसीदन्ति गात्राणि स्वप्नयाने नृणामिव ॥ ६ ॥ चिन्ता मे वर्धते तीव्रा मुमूर्षा चोपजायते ॥ ७ ॥ ॥

मानुसंधाने अविलम्बः सूचितः ॥ १ ॥ २ ॥ एष इति ॥ उदीरयन् जनयन् ॥ ३ ॥ शोणितार्द्रमिति ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ लज्जतीवेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ लज्जतीव । आर्षं परस्मैपदम् । स्वप्नयाने स्वप्नगमने। स्वप्ने हि गच्छतां पुरुषाणां पादाः पश्चादाकृष्टा भवन्ति । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वेति पूर्वशेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ विनिष्टनन्तमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ विनिष्टनन्तं निश्वसन्तम् । ध्यानशोकपरायणः अभूदिति शेषः ॥ ९ ॥ परं विषादमित्यर्धम् ॥ राघव इत्यनुषञ्जनीयम् ॥१०॥ न हि युद्धेनेति ॥ दृष्ट्वा स्थितस्येति शेषः ॥ ११॥ किं मे राज्येनेति ॥ यत्र यतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ न मृतोयमि-

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा रावणेन दुरात्मना ॥८॥ विनिष्टनन्तं दुःखार्तं मर्मण्यभिहतं भृशम् ॥ राघवो भ्रातरं दृष्ट्वा प्रियं प्राणं बहिश्चरम् ॥ दुःखेन महताविष्टो ध्यानशोकपरायणः ॥ ९ ॥ परं विषादमापन्नो विललापाकुलेन्द्रियः ॥१०॥ न हि युद्धेन मे कार्यं नैव प्राणैर्न सीतया॥ भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा लक्ष्मणं रणपांसुषु ॥११॥ किं मे राज्येन किं प्राणैर्युद्धे कार्यं न विद्यते॥ यत्रायं निहतः शेते रणमूर्धनि लक्ष्मणः ॥ १२ ॥ देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः ॥ तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः ॥ १३ ॥ इत्येवं विलपन्तं तं शोकविह्वलितेन्द्रियम् ॥ विवेष्टमानं करुणमुच्छ्वसन्तं पुनः पुनः ॥ राममाश्वासयन् वीरः सुषेणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥ न मृतोयं महाबाहो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ न चास्य विकृतं वक्त्रं नापि श्यावं न निष्प्रभम् ॥१५॥ सुप्रभं च प्रसन्नं च मुखमस्याभिलक्ष्यते॥ पद्मरक्ततलौ हस्तौ सुप्रसन्ने च लोचने ॥ १६ ॥ एवं न विद्यते रूपं गतासूनां विशांपते ॥ दीर्घायुषस्तु ये मर्त्यास्तेषां तु मुखमीदृशम् ॥ १७ ॥ नायं प्रेतत्वमापन्नो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ मा विषादं कृथा वीर सप्राणोयमरिन्दमः ॥१८॥ आख्यास्यते प्रसुप्तस्य स्रस्तगात्रस्य भूतले॥ सोच्छ्वासं हृदयं वीर कम्पमानं मुहुर्मुहुः॥१९॥ एवमुक्त्वा तु वाक्यज्ञः सुषेणो राघवं वचः॥ हनुमन्तमुवाचेदं हनुमन्तमभित्वरन् ॥ २० ॥ सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतम् ॥ पूर्वं ते कथितो योसौ वीर जाम्बवता शुभः ॥ २१॥ दक्षिणे शिखरे तस्य जातामोषधिमानय ॥ विशल्यकरणीं नाम विशल्यकरणीं शुभाम् ॥ २२ ॥

ति ॥ श्यावं कपिशम् । विवर्णमिति यावत् । श्यावः स्यात्कपिश इत्यमरः ॥१५॥१६॥१७॥१८॥ आख्यास्यत इति ॥ मुहुर्मुहुः कम्पमानं हृदयमेनं सोच्छ्वासं सप्राणम् आख्यास्यते आचष्टे । लडर्थे लृट् ॥१९॥ २० ॥ सौम्य शीघ्रमित्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ ओषधिपर्वतम् ओषधिपर्वताख्यम् । द्वितीयो विशल्यकरणीशब्दो गुणवचनः । विशल्याः क्रियन्तेनयेति विशल्यकरणी ताम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ तस्य बुद्धिरित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ प्रतर्केण अन्तःकरणप्रसादादिना लिङ्गेन। सुषेणोप्येवमब्रवीदिति । दक्षिणे शिखरे तस्य जाताम् ओषधिमानयेति सुषेणवचनम् । अगृह्य यदि गच्छामि। पुनः सुषेणं प्रष्टुमिति भावः। दोषः लक्ष्मणहानिरूपः। वैक्लव्यं निष्पौरुषत्वम्। अन्ते इ-

सवर्णकरणीं चापि तथा संजीवनीमपि ॥ संधानकरणीं चापि गत्वा शीघ्रमिहानय ॥ २३ ॥ संजीवनार्थं वीरस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ॥ इत्येवमुक्तो हनुमान् गत्वा चौषधिपर्वतम् ॥ चिन्तामभ्यगमच्छ्रीमानजानंस्तां महौषधिम् ॥ २४ ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः ॥ इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ॥ २५ ॥ अस्मिन् हि शिखरे जातामोषधीं तां सुखावहाम् ॥ प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणोप्येवमब्रवीत् ॥ २६ ॥ अगृह्य यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहम् ॥ कालात्ययेन दोषः स्याद्वैक्लव्यं च महद्भवेत् ॥ २७ ॥ इति संचिन्त्य हनुमान् गत्वा क्षिप्रं महाबलः ॥ आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकम्प्य गिरेः शिरः ॥ २८ ॥ फुल्लनानातरुगणं समुत्पाट्य महाबलः ॥ गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ॥२९॥ स नीलमिव जीमूतं तोयपूर्णं नभःस्थलात् ॥ आपपात गृहीत्वा तु हनुमान् शिखरं गिरेः ॥ ३० ॥ समागम्य महावेगः संन्यस्य शिखरं गिरेः ॥ विश्रम्य किंचिद्धनुमान् सुषेणमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ ओषधिं नावगच्छामि तामहं हरिपुङ्गव ॥ तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ॥ ३२ ॥ एवं कथयमानं तं प्रशस्य पवनात्मजम् ॥ सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोत्पाट्य चौषधीम् ॥ ३३ ॥ विस्मितास्तु बभूवुस्ते रणे वानरराक्षसाः ॥ दृष्ट्वा हनुमतः कर्म सुरैरपि सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥ ततः संक्षोदयित्वा तामोषधीं वानरोत्तमः ॥ लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतेः ॥ ३५ ॥ ॥

तिकरणेन पूर्वमन्वयः कार्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति संचिन्त्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ समतोलयत् उदक्षिपत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ समागम्येति ॥ संन्यस्य सेनामध्ये निक्षिप्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४॥ ❀रामानुजीयम् ❀ लक्ष्मणाय ददौ नस्यं सुषेणः परमौषधमित्येतत्प्रकारेण

इन्द्रजिद्युद्धे शल्यपीडितानां लक्ष्मणादीनां चिकित्सां कृतवता संगृहीतौषधेन सुषेणेन, सौम्य शीघ्रमितो गत्वा शैलमोषधिपर्वतमिति हनुमत्प्रेषणमनुपपन्नमिव प्रतीयते । अत्र लक्ष्मणबिभीषणादिचिकित्सायामौषधिजातं सर्वं विनियुक्तमिति परिहारस्य वक्तुं शक्यत्वेपि अविस्मरणशीलस्य हनुमतः स्वेनैवाचिरस्थापितपर्वतविषयकं, प्रतर्कै.णावगच्छामीत्यभिधानं त्रिः प्रकम्प्योत्पाटनं च विरुद्धमिव प्रतीयते । अत्र परिहारो विद्वद्भिश्चिन्तनीयः

सशल्यस्तां समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ॥ ३६ ॥ तमुत्थितं ते हरयो भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणम् ॥ साधु साध्विति सुप्रीताः सुषेणं प्रत्यपूजयन् ॥ ३७ ॥ एह्येहीत्यब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा॥ सस्वजे स्नेहगाढं च बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥३८॥ अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा ॥ दिष्ट्या त्वां वीर पश्यामि मरणात्पुनरागतम् ॥३९॥ न हि मे जीवितेनार्थः सीतया चापि लक्ष्मण॥ को हि मे विजयेनार्थस्त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ ॥ ४० ॥ इत्येवं वदतस्तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ खिन्नः शिथिलया वाचा लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ तां प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय पुरा सत्यपराक्रम ॥ लघुः कश्चिदिवासत्त्वो नैवं वक्तुमिहार्हसि ॥४२॥ न हि प्रतिज्ञां कुर्वन्ति वितथां साधवोनघ ॥ लक्षणं हि महत्त्वस्य प्रतिज्ञापरिपालनम् ॥ ४३ ॥ नैराश्यमुपगन्तुं ते तदलं मत्कृतेनघ ॥ वधेन रावणस्याद्य प्रतिज्ञामनुपालय ॥ ४४ ॥ न जीवन् यास्यते शत्रुस्तव बाणपथं गतः ॥ नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य सिंहस्येव महागजः ॥ ४५ ॥ अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः ॥ यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकरः ॥ ४६ ॥ यदि वधमिच्छसि रावणस्य संख्ये यदि च कृतां त्वमिहच्छसि प्रतिज्ञाम् ॥ यदि तव राजवरात्मजाभिलाषः कुरु च वचो मम शीघ्रमद्य वीर ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥४१॥ तामिति॥ तां प्रतिज्ञाम् रावणं हत्वा बिभीषणमभिषेक्ष्यामीत्येवंरूपाम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ नैराश्यमिति ॥ नैराश्यं सीतायां विजये चोपेक्षाम् ॥ ४४ ॥ न जीवन्निति ॥ यास्यते यास्यति ॥ ४५ ॥ अहं त्विति ॥ कृतकर्मा कृतसंचारः ॥४६॥ यदीति ॥ कृतां निर्व्यूढाम् ॥ ४७॥ इति श्रीगोविन्द०श्रीरा०रत्नाकि०युद्धकाण्ड०द्व्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२॥

अथेन्द्ररथमारुह्य संग्राममस्त्रिशततमे—लक्ष्मणेनेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ३॥४ ॥ ५ ॥ तत इत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ कूबरः युगाधारदारु । कूबरस्तु युगंधर इत्यमरः । काञ्चनापीडैः काञ्चनालंकारैः । श्वेतप्रकीर्णकैः श्वेतचामरैः । चामरं तु प्रकीर्णकमित्यमरः । हरिभिः हरितवर्णैः । रुक्मवे-

लक्ष्मणेन तु तद्वाक्यमुक्तं श्रुत्वा स राघवः ॥ संदधे परवीरघ्नो धनुरादाय वीर्यवान् ॥ रावणाय शरान् घोरान्
विससर्ज चमूमुखे ॥ १ ॥ अथान्यं रथमारुह्य रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यद्रवत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥
॥ २ ॥ दशग्रीवो रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः ॥ आजघान महाघोरैर्धाराभिरिव तोयदः ॥ ३ ॥ दीप्तपावकसं-
काशैः शरैः काञ्चनभूषणैः ॥ निर्बिभेद रणे रामो दशग्रीवं समाहितम् ॥ ४ ॥ भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य
च रक्षसः ॥ न समं युद्धमित्याहुर्देवगन्धर्वदानवाः ॥ ५ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गः किंकिणीशतभूषितः ॥ तरुणादि-
त्यसंकाशो वैडूर्यमयकूबरः ॥ ६ ॥ सदश्वैः काञ्चनापीडैर्युक्तः श्वेतप्रकीर्णकैः ॥ हरिभिः सूर्यसंकाशैर्हेमजालविभू-
षितैः ॥ ७ ॥ रुक्मवेणुध्वजः श्रीमान्देवराजरथो वरः ॥ देवराजेन संदिष्टो रथमारुह्य मातलिः ॥ ८ ॥ अभ्यवर्तत
काकुत्स्थमवतीर्य त्रिविष्टपात् ॥ ९ ॥ अब्रवीच्च तदा रामं सप्रतोदो रथे स्थितः ॥ प्राञ्जलिर्मातलिर्वाक्यं सहस्राक्षस्य
सारथिः ॥ १० ॥ सहस्राक्षेण काकुत्स्थ रथोयं विजयाय ते ॥ दत्तस्तव महासत्त्व श्रीमन् शत्रुनिबर्हण ॥ ११ ॥ इद-
मैन्द्रं महच्चापं कवचं चाग्निसन्निभम् ॥ शराश्चादित्यसंकाशाः शक्तिश्च विमला शिता ॥ १२ ॥ आरुह्येमं रथं वीर
राक्षसं जहि रावणम् ॥ मया सारथिना राजन् महेन्द्र इव दानवान् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

णुध्वजः कनकदण्डध्वजः । देवराजरथ इति । य इति शेषः। योस्ति तमारुह्येत्युत्तरत्रान्वयः । संदिष्टः चोदितः । त्रिविष्टपात् स्वर्गात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ अब्रवीच्चेति ॥ प्रतोदः अश्वप्रेरणकाष्ठम् ॥ १० ॥ सहस्राक्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ इदमिति ॥ अत्र चापादिषु यथायोग्यं दत्त इत्येतल्लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्युक्त इति ॥ संपरिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् चन्द्रप्रभयेव स्वकान्त्या सर्वलोकान् प्रकाशयन्नित्यर्थः ॥१४॥१५॥१६॥१७॥ ॥१८॥ ते दीप्तवदना इति ॥ व्यादितास्याः व्यात्ताननाः । भयानकाः भयंकराः ॥ १९ ॥ तैरिति ॥ दीप्तभोगैः दीप्तफणैः । भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहे-

इत्युक्तः संपरिक्रम्य रथं समभिवाद्य च ॥ आरुरोह तदा रामो लोकान् लक्ष्म्या विराजयन् ॥ १४ ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रामस्य च महाबाहो रावणस्य च रक्षसः ॥ १५ ॥ स गान्धर्वेण गान्धर्वं दैवं दैवेन राघवः ॥ अस्त्रं राक्षसराजस्य जघान परमास्त्रवित् ॥ १६ ॥ अस्त्रं तु परमं घोरं राक्षसं राक्षसाधिपः ॥ ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः ॥ १७ ॥ ते रावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ॥ अभ्यवर्तन्त काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः ॥ १८ ॥ ते दीप्तवदना दीप्तं वमन्तो ज्वलनं मुखैः ॥ राममेवाभ्यवर्तन्त व्यादितास्या भयानकाः ॥ १९ ॥ तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्महाविषैः ॥ दिशश्च संतताः सर्वाः प्रदिशश्च समावृताः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वा पन्नगान् रामः समापतत आहवे ॥ अस्त्रं गारुत्मकं घोरं प्रादुश्चक्रे भयावहम् ॥ २१ ॥ ते राघवशरा मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिखिप्रभाः ॥ सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचेरुः सर्पशत्रवः ॥ २२ ॥ ते तान् सर्वान् शरान् जघ्नुः सर्परूपान् महाजवान् ॥ सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः कामरूपिणः ॥ २३ ॥ अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः ॥ अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शरवृष्टिभिः ॥ २४ ॥ ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणम् ॥ अर्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत ॥ २५ ॥ चिच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः ॥ पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च काञ्चनम् ॥ ऐन्द्रानपि जघानाश्वान् शरजालेन रावणः ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा सुमहत्कर्म रावणस्य दुरात्मनः ॥ विषेदुर्देवगन्धर्वा दानवाश्चारणैः सह ॥ २७ ॥ राममार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सबिभीषणाः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्च फणकाययोरित्यमरः । प्रदिशः दिक्कोणाः ॥ २० ॥ तान् दृष्ट्वेति ॥ प्रादुश्चक्रे प्रयुयुजे ॥ २१ ॥ त इति ॥ शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः । सुपर्णाः गरुडाः ॥२२॥२३॥२४॥२५॥ चिच्छेदेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ केतुं ध्वजपटम् । उद्दिश्य लक्षीकृत्य । रथात् रथावयवदण्डात् ॥२६ । २७ ॥२८॥

रामस्य तादृशदशादर्शनेन संजातानि दिव्यानि भौमानि च वैकृतान्याह—रामचन्द्रमसमित्यादिना ॥ प्रजापत्यं नक्षत्रं प्रजापतिदेवताकनक्षत्रभूतां रोहिणीम् । बुधे रोहिणीं प्राप्ते जगत्पीडा भवतीति भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ शस्त्रवर्ण इति ॥ शस्त्रवर्णः असिश्यामः ॥ ३२ ॥ कोसलानामिति ॥ कोसलानाम् इक्ष्वाकूणाम् । विशाखायास्तन्नक्षत्रत्वमेतत्काण्डचतुर्थसर्गे दर्शितम् ॥३३॥३४॥ निरस्यमान इति ॥ अभिसंधातुं धनुष्यारो-

रामचन्द्रमसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा ॥ प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रियाम् ॥ २९ ॥ समाक्रम्य बुधस्तस्थौ प्रजानामशुभावहः ॥ ३० ॥ सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः ॥ उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृशन्निव दिवाकरम् ॥ ३१ ॥ शस्त्रवर्णः सुपरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः ॥ अदृश्यत कबन्धाङ्कः संसक्तो धूमकेतुना ॥ ३२ ॥ कोसलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतम् ॥ आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चाम्बरे ॥ ३३ ॥ दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ॥ अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः ॥३४॥ निरस्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा ॥ नाशक्नोदभिसंधातुं सायकान् रणमूर्धनि ॥ ३५ ॥ स कृत्वा भ्रुकुटिं क्रुद्धः किंचित्संरक्तलोचनः ॥ जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ ॥

तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी ॥ १ ॥ सिंहशार्दूलवान् शैलः संचचाल चलद्रुमः ॥ बभूव चातिक्षुभितः समुद्रः सरितां पतिः ॥ २ ॥ ॥

पयितुम् ॥ ३५ ॥ अथैतद्दर्शनेन रामकोपं दर्शयति—स कृत्वेति ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥ ॥ ॥

अथ रावणस्य शूलोद्धरणम् चतुःशततमे—तस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ ॥ ॥

खगाश्चेति ॥ औत्पातिकानि उत्पातसूचकानि । नर्दन्तः गर्जन्तः॥३॥४॥विमानस्था इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ लोकसंवर्तस्य प्रलयस्येव संस्थितं संस्थानं यस्य तत्तथोक्तम् ॥५॥६॥ ऊचुरिति ॥ विग्रहमागताः विग्रहं युद्धम् उद्दिश्य आगताः । युद्धं द्रष्टुमागता इत्यर्थः । यद्वा विग्रहमागताः रामरावणपक्षपातात् परस्परं कलहायमाना इत्यर्थः । भक्त्या प्रेक्षमाणाः सन्तः प्रहृष्टवद्वाक्यमूचुरिति संबन्धः ॥ ७ ॥ तद्वाक्यं विविच्य दर्शयति—दशग्रीवमिति ॥ यद्यप्यसुराणामपि रावणो बाधकः, तथापि देवानामतिशयो मा भूदित्यसूयया रावणं वर्धयन्तीति बोध्यम् ॥८॥ एतस्मिन्नन्तर इत्यादिश्लो-

खगाश्च खरनिर्घोषा गगने परुषा घनाः ॥ औत्पातिकानि नर्दन्तः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ ३ ॥ रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्धमुत्पातांश्च सुदारुणान् ॥ वित्रेसुः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयम् ॥ ४ ॥ विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च महोरगाः॥ ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ॥ ५ ॥ ददृशुस्ते महायुद्धं लोकसंवर्तसंस्थितम् ॥ नानाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संप्रयुद्ध्यतोः ॥ ६ ॥ ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः ॥ प्रेक्षमाणा महद्युद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ॥ ७ ॥ दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः ॥ देवा राममथोचुस्ते त्वं जयेति पुनः पुनः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य स रावणः ॥ प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन् प्रहरणं महत्॥९॥वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्चितं दृष्टिभयावहम् ॥ १० ॥ सधूममिव तिक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमम् ॥ अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दूरासदम् ॥ ११ ॥ त्रासनं सर्वभूतानां दारणं भेदनं तदा ॥ प्रदीप्तमिव रोषेण शूलं जग्राह रावणः ॥ १२ ॥ तच्छूलं परमक्रुद्धो मध्ये जग्राह वीर्यवान् ॥ अनेकैः समरे शूरै राक्षसैः परिवारितः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

कचतुष्टयमेकान्वयम् ॥ राघवस्य क्रोधात् राघवविषयक्रोधात्, प्रहरणम् आयुधम्, स्पृशन् परामृशन् । किं वेदानीं ग्रहीतुमुचितमिति क्षणं चिन्तयन्नित्यर्थः । कूटैः शिखराकारैरयःशङ्कुभिः, चितं युक्तमित्यर्थः । अतिरौद्रं रौद्रं शूलमतिवर्तमानम् अनासाद्यं शत्रुभिरप्रधृष्यम् । कालेन यमेन, दारणं क्रकचवत् कृन्तनम् । भेदनम् द्विधाकरणम् । दुष्टात्मा रावणः राघवस्य क्रोधात् प्रहर्तुकामः महत्प्रहरणं स्पृशन् सन् वज्रसारत्वादिविशिष्टं शूलं रोषेण प्रदीप्त इव स्थितो रावणो जग्राहेति संबन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ स इति ॥ विनद्येति । पूर्वं शूलोद्यमनजनितोत्साहकृतो नाद उक्तः । इह प्रक्षेपजनितोत्साहकृतो नाद इति विवेकः ॥ १७ ॥

समुद्यम्य महाकायो ननाद युधि भैरवम् ॥ संरक्तनयनो रोषात्स्वसैन्यमभिहर्षयन् ॥ १४ ॥ पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा ॥ प्राकम्पयत्तदा शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः ॥ १५ ॥ अतिनादस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचुक्षुभे ॥१६॥ स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् ॥ विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ॥ १७ ॥ शूलोयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः ॥ तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान् हरिष्यति ॥ १८ ॥ रक्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे ॥ त्वां निहत्य रणश्लाघिन् करोमि तरसा समम् ॥ तिष्ठेदानीं निहन्मि त्वामेष शूलेन राघव ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ॥ २० ॥ तद्रावणकरान्मुक्तं विद्युज्ज्वालासमाकुलम् ॥ अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ॥ २१ ॥ तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्वलन्तं घोरदर्शनम् ॥ ससर्ज विशिखान् रामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ २२ ॥ आपतन्तं शरौघेण वारयामास राघवः॥उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ॥ २३ ॥ निर्ददाह स तान् बाणान् रामकार्मुकनिःसृतान् ॥ रावणस्य महाशूलः पतङ्गानिव पावकः ॥ २४ ॥ तान् दृष्ट्वा भस्मसात्भूतान् शूलसंस्पर्शचूर्णितान् ॥ सायकानन्तरिक्षस्थान् राघवः क्रोधमाहरत् ॥२५॥ स तां मातलिना नीतां शक्तिं वासवनिर्मिताम् ॥ जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनन्दनः ॥२६॥ सा तोलिता बलवता शक्तिर्घण्टाकृतस्वना ॥ नभः प्रज्वालयामास युगान्तोल्केव सप्रभा ॥ २७ ॥ सा क्षिप्ता राक्षसेन्द्रस्य तस्मिन् शूले पपात ह ॥ भिन्नः शक्त्या महान् शूलो निपपात हतद्युतिः ॥ २८ ॥ ॥ ॥

॥ १८ ॥ रक्षसामित्यादिसार्धश्लोकमेकान्वयम् ॥ त्वां विनिहत्य रक्षोभिः समं करिष्यामीत्यर्थः । "तुल्यार्थैः०" इत्यादिना षष्ठी ॥१९॥२०॥ तदिति॥ विद्युज्ज्वाला विद्युत्सदृशज्वाला ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥ ॥

निर्बिभेदेति ॥ बाणैः शब्दायमानैः । "अण, बाणशब्दे" इत्यस्मात् पचाद्यच् (?)। बाणशब्दः शरभेदसंज्ञेत्यप्याहुः॥२९॥ निर्बिभेदोरसि तत इति ॥ पत्त्रिभिस्त्रिभिरिति प्रयोगभेदान्न पुनरुक्तिः । पत्त्रिभिः पत्त्रवद्भिरित्येके ॥ ३० ॥ स इति ॥ समूहस्थः ॥ ३१ ॥ स रामबाणैरिति ॥ समाजे युद्धे॥३२॥

निर्बिभेद ततो बाणैर्हयानस्य महाजवान् ॥ रामस्तीक्ष्णैर्महावेगैर्वज्रकल्पैः शितैः शरैः ॥ २९ ॥ निर्बिभेदोरसि ततो रावणं निशितैः शरैः ॥ राघवः परमायत्तो ललाटे पत्त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३० ॥ स शरैर्भिन्नसर्वाङ्गो गात्रप्रस्रुतशोणितः ॥ राक्षसेन्द्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ॥३१॥ स रामबाणैरभिविद्धगात्रो निशाचरेन्द्रः क्षतजार्द्रगात्रः॥ जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीम्॥३२॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥१०४॥ स तेन तु तथा क्रोधात्काकुत्स्थेनार्दितो रणे ॥ रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् ॥ १ ॥ स दीप्तनयनो रोषाच्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ अभ्यर्दयत्सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे ॥ २ ॥ बाणधारासहस्रैस्तैः सतोयद इवाम्बरात् ॥ राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयत् ॥ ३ ॥ पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्तेन संयुगे ॥ महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ॥ ४ ॥ स शरैः शरजालानि वारयन् समरे स्थितः ॥ गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ॥ ५ ॥ ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः ॥ निजघानोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ॥ ६ ॥ स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः ॥ दृष्टः फुल्ल इवारण्ये सुमहान् किंशुकद्रुमः ॥७॥ शराभिघातसंरब्धः सोपि जग्राह सायकान् ॥ काकुत्स्थः सुमहातेजा युगान्तादित्यतेजसः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुरुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥ ॥

अथ श्रान्तस्य रावणस्य सूतेन रथापवाहनं पञ्चशततमे—स तु तेनेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ बाणधारेति ॥ बाणधारासहस्रैः हेतुभिः, तोयद इव रावणः, तैः धाराभूतैः बाणैः, तटाकमिव रामं पूरयत् अपूरयत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ अन्योन्यं नोपालक्षयतामित्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ममेति ॥ मम अज्ञानात् ममादर्शनात्, त्वदविवेकादिति वा । ते त्वया ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्त्रीष्विति ॥ कापुरुषं कापुरुषसंबन्धि ॥ १३ ॥१४॥ शूरेणेत्यादि ॥ सोपहासोक्तिः ॥१५॥ उत्सेकेनेति॥ उत्सेकेन गर्वेण ॥१६॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

ततोन्योन्यं सुसंरब्धावुभौ तौ रामरावणौ ॥ शरान्धकारे समरे नोपालक्षयतां तदा ॥ ९ ॥ ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः ॥ उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः ॥ १० ॥ मम भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम ॥ हृता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ॥ ११ ॥ मया विरहितां दीनां वर्तमानां महावने ॥ वैदेहीं प्रसभं हृत्वा शूरोहमिति मन्यसे ॥ १२ ॥ स्त्रीषु शूर विनाथासु परदाराभिमर्शक ॥ कृत्वा कापुरुषं कर्म शूरोहमिति मन्यसे ॥ १३ ॥ भिन्नमर्याद निर्लज्ज चारित्रेष्वनवस्थित ॥ दर्पान्मृत्युमुपादाय शूरोहमिति मन्यसे ॥ १४ ॥ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च ॥ श्लाघनीयं यशस्यं च कृतं कर्म महत्त्वया ॥१५॥ उत्सेकेनाभिपन्नस्य गर्हितस्याहितस्य च॥कर्मणः प्राप्नुहीदानीं तस्याद्य सुमहत्फलम् ॥१६॥ शूरोहमिति चात्मानमवगच्छसि दुर्मते॥ नैव लज्जास्ति ते सीतां चोरवद्व्यपकर्षतः ॥ १७ ॥ यदि मत्सन्निधौ सीता धर्षिता स्यात्त्वया बलात् ॥ भ्रातरं तु खरं पश्येस्तदा मत्सायकैर्हतः ॥ १८ ॥ दिष्ट्यासि मम दुष्टात्मंश्चक्षुर्विषयमागतः ॥ अद्य त्वां सायकैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ॥ १९ ॥ अद्य ते मच्छरैश्छिन्नं शिरो ज्वलितकुण्डलम् ॥ क्रव्यादा व्यपकर्षन्तु विकीर्णं रणपांसुषु ॥२०॥ निपत्योरसि गृध्रास्ते क्षितौ क्षिप्तस्य रावण ॥ पिबन्तु रुधिरं तर्षाच्छरशल्यान्तरोत्थितम् ॥ २१ ॥ अद्य मद्बाणभिन्नस्य गतासोः पतितस्य ते ॥ कर्षन्त्वन्त्राणि पतगा गरुत्मन्त इवोरगान् ॥ २२ ॥ ॥

अद्य त इति ॥ शिरो ज्वलितकुण्डलमित्यनेन तदानीमन्तकाले रावण एकशिरस्कः स्थित इति गम्यते ॥ २० ॥ निपत्येति ॥ तर्षः पिपासा । शरशल्यान्तरोत्थितं शरशल्यक्षतविवरादुत्थितमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥

॥२३॥२४॥२५॥२६॥ हरीणां चेति ॥ राघवात् राघवस्य । विभक्तिव्यत्यय आर्षः । विघूर्णहृदयः भ्रान्तहृदयः ॥ २७ ॥ यदा चेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ यदा शस्त्रं नारेभे शस्त्रं न प्रयुक्तवान् । शरासनं च न व्यकर्षत् । यदा च विक्लवेन विवशेन, अन्तरात्मना मनसा हेतुना, अस्य रामस्य वीर्यं स्ववीर्यं च न प्रत्यकरोत् न प्रतिजघान । तेन रावणेन क्षिप्ताः शरा अपि विविधानि शस्त्राणि च न रणार्थाय वर्तन्ते । छेदनभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाशक्नुवन् । तदा मृत्युकाले अभिवर्ततः अभिवर्तमानस्य , अस्य रावणस्य, रथनेता सूतः असंभ्रान्तः सन् तदवस्थं पूर्वोक्तावस्थम् रावणं

इत्येवं संवदन् वीरो रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ राक्षसेन्द्रं समीपस्थं शरवर्षैरवाकिरत् ॥२३॥ बभूव द्विगुणं वीर्यं बलं हर्षश्च संयुगे॥ रामस्यास्त्रबलं चैव शत्रोर्निधनकाङ्क्षिणः॥२४॥ प्रादुर्बभूवुरस्त्राणि सर्वाणि विदितात्मनः॥ प्रहर्षाच्च महातेजाः शीघ्रहस्ततरोभवत् ॥२५॥ शुभान्येतानि चिह्नानि विज्ञायात्मगतानि सः॥ भूय एवार्दयद्रामो रावणं राक्षसान्तकृत्॥२६॥हरीणां चाश्मनिकरैःशरवर्षैश्च राघवात्॥हन्यमानो दशग्रीवो विघूर्णहृदयोऽभवत्॥२७॥यदा च शस्त्रं नारेभे न व्यकर्षच्छरासनम्॥नास्य प्रत्यकरोद्वीर्यं विक्लवेनान्तरात्मना॥२८॥ क्षिप्ताश्चापि शरास्तेन शस्त्राणि विविधानि च॥ न रणार्थाय वर्तन्ते मृत्युकालेभिवर्ततः॥२९॥सूतस्तु रथनेतास्य तदवस्थं समीक्ष्य तम्॥शनैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ॥३०॥इतिश्री॰पञ्चोत्तरशततमः सर्गः॥१०५॥

स तु मोहात्सुसंक्रुद्धः कृतान्तबलचोदितः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥

समीक्ष्य तस्य रथं युद्धात् युद्धस्थलात्, शनैः अपवाहयत् अपावाहयत् । अन्यत्रानयदिति योजना ॥ ❀रामानुजीयम्❀ यदेत्यादि ॥ शस्त्रं न प्रायुङ्क्त न रणार्थाय वर्तन्ते । छेदनभेदनादिरणप्रयोजनं कर्तुं यदा नाशक्नुवन्, तदा सूतस्तस्य रथमवाहयदिति संबन्धः ॥२८॥२९॥३०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥ ॥

अथ रावणरथप्रत्यानयनम् षट्शततमे–स तु मोहादित्यादि ॥ मोहात् अविवेकात् ॥ १ ॥ ॥ ॥

हीनवीर्यमिवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ यत्र यत्र इवशब्दो नास्ति तत्र तत्रानुषञ्जनीयः । हीनवीर्यमिव हीनबलमिव । अशक्तमिव निरुत्साहमिव । असत्त्वमिव अधीरमिव । तेजसा परिभवासहनेन ॥२॥३॥ किमर्थमिति ॥ मच्छन्दं मदभिप्रायम् । वशाभिप्राययोश्छन्द इत्यमरः ॥४॥ त्वयेति ॥ प्रत्ययः रावणस्य युधि पलायनं नास्तीति सर्वेषां विश्वासः । विनाशित इत्यस्य यश आदिषु लिङ्गविपरिणामः ॥५॥शत्रोरिति ॥ शत्रोः पश्यतः शत्रौ पश्यति ॥६॥ य इति॥ यः नोद्वहसि अभिमुखं न प्रापयसि,किं त्वपवाहयसि। स त्वम् उपस्कृतः परेणोत्कोचादिना वशीकृत इत्ययं प्रतितर्कः सत्यः प्रतिभाति

हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषेण विवर्जितम्॥ भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा ॥ २ ॥ विमुक्तमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहिष्कृतम् ॥ मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे ॥ ३ ॥ किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च ॥ त्वया शत्रोः समक्षं मे रथोयमपवाहितः ॥ ४ ॥ त्वयाद्य हि ममानार्य चिरकालसमार्जितम् ॥ यशो वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ॥ ५ ॥ शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः ॥ पश्यतो युद्धलुब्धोहं कृतः कापुरुषस्त्वया ॥६॥ यस्त्वं रथमिमं मोहात् न चोद्वहसि दुर्मते ॥ सत्योयं प्रतितर्को मे परेण त्वमुपस्कृतः ॥ ७ ॥ न हि तद्विद्यते कर्म सुहृदो हितकाङ्क्षिणः॥रिपूणां सदृशं चैतन्न त्वयैतत्स्वनुष्ठितम्॥८॥निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रिपुः॥ यदि वाध्युषितो वासि स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः ॥९॥ एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना ॥ अब्रवीद्रावणं सूतो हितं सानुनयं वचः ॥ १० ॥ न भीतोस्मि न मूढोस्मि नोपजप्तोस्मि शत्रुभिः॥ न प्रमत्तो न निस्नेहो विस्मृता न च सत्क्रिया ॥ ११ ॥ ॥

॥७॥ न हीति ॥ न त्वयैतत् स्वनुष्ठितमिति । त्वयानुष्ठितमेतत् न तु स्वनुष्ठितं तत् ॥८॥निवर्तयेति ॥ अध्युषितः सहवासी । सुहृदिति यावत् । उपधयोपसर्पितो वा । गुणाः सत्काराः ॥ ❀रामानुजीयम् ❀ निवर्तयेति ॥ यदि वाध्युषितो वासि । चिरकालं मत्समीप इति शेषः । स्मर्यन्ते यदि वा गुणाः । यन्निष्ठा उपकर्तृत्वादिगुणाः स्मर्यन्ते यदि ॥९॥ एवमिति ॥१०॥ न भीतोस्मीति ॥ नोपजप्तः उपजापं भेदं न गमितः । भेदोपजापावित्यमरः ॥ ११ ॥

॥१२॥ नेति ॥ अस्मिन्नर्थे रथापवाहनरूपेऽर्थे, कश्चित् कुत्रापि कुले जातः, लघुः अल्पबुद्धिः, अनार्यः दुष्टहृदय इव, मां दोषतः गन्तुं ज्ञातुं नार्हसि। गत्यर्था ज्ञानार्थाः ॥१३॥ श्रूयतामिति ॥ यन्निमित्तं यत्कारणात्। "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" इति प्रथमा। नदीति। आभोगे उन्नतप्रदेशे। आभोगान्नदीवेग इव रथः संयुगाद्विनिवर्तित इत्यर्थः। आभोगे संयुग इत्यत्र विभक्तिव्यत्ययः ॥ १४ ॥ श्रममिति ॥ सौमुख्यं सुमुखत्वम् तन्मूलं प्रहर्षम् ॥ १५ ॥ रथेति ॥ अत्र आसन्निति शेषः ॥ १६ ॥ निमित्तानि चेति ॥ अभिपन्नेषु आविर्भूतेषु सत्सु। अप्रदक्षिणं प्रतिकूलम् ॥ १७ ॥ निमित्तानि

मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षता ॥ स्नेहप्रस्कन्नमनसा प्रियमित्यप्रियं कृतम् ॥ १२ ॥ नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रतम् ॥ कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि ॥१३॥ श्रूयतां त्वभिधास्यामि यन्निमित्तं मया रथः ॥ नदीवेग इवाभोगे संयुगे विनिवर्तितः ॥१४॥ श्रमं तवावगच्छामि महता रणकर्मणा ॥ न हि ते वीर सौमुख्यं प्रहर्षं वोपधारये ॥ १५ ॥ रथोद्वहनखिन्नाश्च त इमे रथवाजिनः ॥ दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव ॥ १६ ॥ निमित्तानि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः ॥ तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् ॥ १७ ॥ देशकालौ च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च ॥ दैन्यं खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलाबलम् ॥ १८ ॥ स्थलनिम्नानि भूमेश्च समानि विषमाणि च ॥ युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनम् ॥ १९ ॥ उपयानापयाने च स्थानं प्रत्यपसर्पणम् ॥ सर्वमेतद्रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुम्बिना ॥ २० ॥

किमर्थं त्वया विचारणीयानीत्यत आह—देशेत्यादिना॥ श्लोकत्रयमेकान्वयम्। लक्षणानि शुभाशुभनिमित्तानि। इङ्गितानि मुखप्रसादवैगुण्यादीनि। दैन्यम् अनुत्साहः। स्थलानि उन्नतप्रदेशाः। निम्नानि अवनतप्रदेशाः। समानि सर्वत्र समप्रदेशाः। विषमाणि निम्नोन्नतप्रदेशाः। युद्धकाल इति पूर्वोक्तानुवादः। अन्तरदर्शनं, दृश्यत इति दर्शनं, द्रष्टव्यम्। द्रष्टव्यं रन्ध्रमित्यर्थः। अन्तरदर्शनं रन्ध्रदर्शनम् कर्तव्यमित्यध्याहारो वा। उपयानं समीपगमनम्। अपयानं पार्श्वतो गमनम्। स्थानं स्थैर्येणावस्थानम्। प्रत्यपसर्पणम् अभिमुखस्थित्या पृष्ठतोपसरणम्। रथकुटुम्बिना सारथिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

तवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ तथा वाजिनां विश्रमहेतोश्चेत्यन्वयः । रौद्रं दुःसहम् । वर्जयता अपनयता । हेतौ शतृप्रत्ययः । क्षमं युक्तम् । स्वेच्छया अपनयननिमित्तं विना ॥२१॥२२॥ भर्तृस्नेहेत्यर्धम् ॥ मया यत्कृतं तदिदं भर्तृस्नेहपरीतेनैव कृतमित्यर्थः ॥२३॥ आज्ञापयेति ॥ यथातत्त्वं यत् कार्यस्वरूपं वक्ष्यसि तत्तथा, गतानृण्येन आनृण्यं गतेन, आनृण्यं कर्तव्यमिति कृतसंकल्पेन, चेतसा मनसा करिष्यामि ॥२४॥२५॥ रथमिति ॥ निवर्तिष्यति

तव विश्रमहेतोश्च तथैषां रथवाजिनाम् ॥ रौद्रं वर्जयता खेदं क्षमं कृतमिदं मया ॥ २१ ॥ न मया स्वेच्छया वीर रथोयमपवाहितः ॥ २२ ॥ भर्तृस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं विभो ॥ २३ ॥ आज्ञापय यथातत्त्वं वक्ष्यस्यरिनिषूदन ॥ तत्करिष्याम्यहं वीर गतानृण्येन चेतसा ॥ २४ ॥ संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः ॥ प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोब्रवीदिदम् ॥ २५ ॥ रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं कुरु ॥ नाहत्वा समरे शत्रून् निवर्तिष्यति रावणः ॥ २६॥ एवमुक्त्वा तत स्तुष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ददौ तस्मै शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ २७ ॥ श्रुत्वा रावणवाक्यं तु सारथिः संन्यवर्तत॥२८॥ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान् स सारथिः॥स राक्षसेन्द्रस्य ततो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोभवत् ॥२९॥ इति श्री० षडुत्तरशततमः सर्गः॥१०६॥ ॥ ॥आदित्यहृदयप्रारम्भः ॥ ॥ ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिन्तया स्थितम् ॥ रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ १ ॥ दैवतैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् ॥ उपागम्याब्रवीद्राममगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २ ॥

निवर्तिष्यते ॥२६॥२७॥२८॥ तत इति ॥ महांश्चासौ रथश्च महारथ इति विग्रहः ॥२९॥ इति श्रीगो० श्रीरा० रत्न० यु० षडुत्तरशततमः सर्गः ॥१०६॥ ॥ अथादित्यहृदयोपदेशः ॥ ततो युद्धपरिश्रान्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ रणं द्रष्टुं दैवतैः समागम्य आगतः दैवतैः सहागतः अगस्त्यः, युद्धपरिश्रान्तम् उपस्थितं रावणं दृष्ट्वा कथमेनं परत्वप्रकटनं विना जेष्यामीति चिन्तया स्थितं चिन्तयन्तं च रामं दृष्ट्वा उपागम्याब्रवीत् ॥ १ ॥२ ॥ ॥

राम रामेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ रामस्य चिन्ताविष्टत्वात् स्वादरातिशयात्कार्यत्वरया च द्विरुक्तिः। महाबाहो इत्यनेन पूर्वकृतपराक्रमप्रकटनम्। सनातनं वेदवन्नित्यम्, गुह्यं रहस्यम् शृणु। तदेव रहस्यमाह—आदित्यहृदयमित्यादि ॥ आदित्यस्य हृदयम् आदित्यमनःप्रसादकमित्यर्थः। पुण्यं पठतां पुण्यवर्धकम्। सर्वशत्रुविनाशेपि तुल्यायव्ययन्यायेन कस्यचिन्न जयः स्यात्, न तथा भवतीदमित्याह—जयावहमिति। अक्षय्यम् अक्षय्यफलकम्। परमं शिवम् परमपावनम्। सर्वमङ्गलमङ्गल्यम् सर्वमङ्गलानामपि मङ्गलम्। मङ्गलानां च मङ्गलमितिवत्। स्वार्थे यत्प्रत्ययः। सर्वश्रेयःसाधनमित्यर्थः। सर्वपापप्रणाशनं सर्वपूर्वाघविनाशनम्। चिन्ताशोकप्रशमनम् आधिव्याधिनिवर्तकम्। आयुर्वर्धनम् विहितायुषोप्यधिकायुःप्रदम्। उत्तमं जप्येषु श्रेष्ठम्। आदित्यहृदयाख्यम् स्तोत्रं जपेत्। आदित्यहृदयस्तोत्रजपे पुण्यादिवृद्धिर्भवति अतोवश्यं तत्कामस्तज्जपेदिति भावः ॥ ❀ त-

राम राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनम् ॥ येन सर्वानरीन् वत्स समरे विजयिष्यसि ॥ ३ ॥ आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥ जयावहं जपेन्नित्यमक्षय्यं परमं शिवम् ॥ ४ ॥ सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ चिन्ताशोकप्रशमनमायुर्वर्धनमुत्तमम् ॥ ५ ॥ रश्मिमन्तं समुद्यन्तं देवासुरनमस्कृतम् ॥ पूजयस्व विवस्वन्तं भास्करं भुवनेश्वरम् ॥ ६ ॥

निश्लोकी ❀ आदित्यशब्देन तन्मण्डलमुच्यते। "य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इत्यत्रादित्यशब्दवत्। तस्य हृदयमन्तः तन्मण्डलमध्यवर्ती पुरुषः। यद्वा आदित्यः सूर्यः तस्य हृदयं हृद्गतम्। "अय, पय, गतौ" इति धातुः। "य आदित्ये तिष्ठन् य आदित्यमन्तरो यमयति" इत्यादि श्रुतेः। तत्प्रतिपादनं स्तोत्रमित्यर्थः ॥३॥४॥५॥ स्तोतव्यदेवतास्वरूपमाह—रश्मिमन्तमिति ॥ रश्मिमन्तं स्वर्णवर्णतया प्रशस्तकिरणम्। समुद्यन्तम् अधोदयादिकं विना सम्यगुदयं प्राप्नुवन्तम्। इदं च ध्येयाभिप्रायेणोक्तम्। न तु तदानीं सूर्योदयकालः, अगस्त्यागमनकालस्यापराह्णत्वात्। अत एव लक्ष्मणवचनम्—अहं तु वधमिच्छामि शीघ्रमस्य दुरात्मनः। यावदस्तं न यात्येष कृतकर्मा दिवाकर इति ॥ विवस्ते आच्छादयति तेजोन्तरमिति विवस्वान् तम्। स्वभासा सर्वतेजसामाच्छादकमित्यर्थः। भास्करम् भाः करोतीति भास्करः। "दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारा०" इत्यादिना टः सकारश्च। भुवनेश्वरं वर्षातपाभ्यां समस्तभुवननियन्तारम्। पूजयस्व आदित्यहृदयेन तोषयस्वेत्यर्थः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ रश्मिमन्तं, रश्मिशब्दो नित्यसूरिपरः

तद्वन्तं तन्मध्ये भासमानम्। "रश्मिमग्र् रश्मीनां मध्ये तपन्तम्" इति सुवर्णसूक्तोक्तेः। समुद्यन्तं नित्योदितदशावन्तम्। यद्वा यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे इत्याद्युक्तरीत्या नवं नवमुदितमिव स्थितम् ॥६॥ ननु सत्सु देवतान्तरेषु कथमस्यैव पूज्यत्वं तत्राह—सर्वदेवात्मक इति ॥ सर्वदेवात्मकः सर्वदेवानामात्मा। स्वार्थे कः। "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" इति श्रुतेः। रश्मिभिर्लोकाननुभावयतीति रश्मिभावनः। रश्मिभिः रक्षत इत्यर्थः। एतदेवाह—एष इति। देवासुरगणान् लोकान् देवासुरगणरूपान् जनानित्यर्थः। पाति रक्षति। "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इति श्रुतेः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अत्र देवासुरशब्दौ तत्तत्प्रकृतिपरौ। "दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता" इति गीतोक्तेः। गभस्तिभिः तेजोलेशैः तेजोंशसंभवमित्युक्त-

सर्वदेवात्मको ह्येष तेजस्वी रश्मिभावनः ॥ एष देवासुरगणान् लोकान् पाति गभस्तिभिः ॥ ७ ॥ एष ब्रह्मा च विष्णुश्च
शिवः स्कन्दः प्रजापतिः ॥ महेन्द्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपां पतिः ॥ ८ ॥ पितरो वसवः साध्या ह्यश्विनौ मरुतो म-
नुः ॥ वायुर्वह्निः प्रजाप्राण ऋतुकर्ता प्रभाकरः ॥ ९ ॥ आदित्यः सविता सूर्यः खगः पूषा गभस्तिमान् ॥ सुवर्ण-
सदृशो भानुर्हिरण्यरेता दिवाकरः ॥ १० ॥ हरिदश्वः सहस्रार्चिः सप्तसप्तिर्मरीचिमान् ॥ तिमिरोन्मथनः शंभुस्त्वष्टा
मार्तण्ड अंशुमान् ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनो भास्करो रविः ॥ अग्निगर्भोंदितेः पुत्रः शङ्खः शिशिरनाशनः ॥
॥ १२ ॥ व्योमनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः ॥ घनवृष्टिरपां मित्रो विन्ध्यवीथी प्लवङ्गमः ॥ १३ ॥ आतपी
मण्डली मृत्युः पिङ्गलः सर्वतापनः ॥ कविर्विश्वो महातेजा रक्तः सर्वभवोद्भवः ॥ १४ ॥ नक्षत्रग्रहताराणामधिपो
विश्वभावनः ॥ तेजसामपि तेजस्वी द्वादशात्मन्नमोस्तु ते ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

तेजोलेशैः ॥७॥ सर्वदेवात्मकत्वमाह—एष ब्रह्मेत्यादिना ॥ अयमेव ब्रह्मादिसमस्तदेवताशरीरे वर्तत इत्यर्थः। प्रजापतिरिति जात्येकवचनम्। नव प्रजापतय उच्यन्ते। कालशब्देन मृत्युरुच्यते। यमस्तु ततोन्यः। मरुतः आवहादिवायवः। वायुर्भूलोकसंचारी। प्राणः शरीरान्तःस्थो वायुः। ऋतुकर्तेति प्रभाकरविशेषणम्। ऋतूनां वसन्तादीनां कर्ता एष प्रभाकरः ब्रह्मा चेत्यादिरीत्यान्वयः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ स्कन्दः संसारदुःखं स्कन्नं करोतीति स्कन्दः। महेन्द्रो वरुण इति पाठे वरुणो वरुणपदाभिधेयः। वरुणो वारुणो वृक्ष इति सहस्रनामोक्तेः। मनुः सर्वज्ञः। "मनु, अवबोधने" इति धातुः ॥८॥९॥ एवमादित्यस्वरूपमुपदिश्य तद्विषयमादित्यहृदयस्तोत्रमुपदिशति—आदित्यः सवितेत्यादिना लोकसाक्षिण इत्यन्तेन ॥ तत्र आदित्यादिप्रथमान्तपदेषु

त्वंपदमध्याहार्यम्। अदितेरपत्यत्वेनावतीर्ण आदित्यः।“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः”इति ण्यप्रत्ययः। अदितेः अखण्डितताया भूमेरयं पतिरित्यादित्यः।सूते जगदिति सविता।सुवति प्रेरयाति जनान् कर्मणीति सूर्यः।“षू,प्रेरण”इति धातोः “राजसूयसूर्य०”इति निपातनात् क्यप्प्रत्ययो रुडागमश्च॥

❀ तनिश्लोकी ❀ सूर्यः स्थावरजङ्गमात्मकजगदन्तर्यामी सूर्यशब्दवाच्यः। “सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च” इति श्रुतेः। खे गच्छतीति खगः। लोकोपकारार्थमाकाशे संचरन्नित्यर्थः। वर्षेण पुष्णाति जगदिति पूषा। श्वन्नुक्षन्नित्यादौ निपातितः। गभस्तयः किरणाः अस्य सन्तीति गभस्तिमान्। सुवर्णसदृशः सुवर्णवर्णः। “हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्ण” इति श्रुतेः। भातीति भानुः। “दाभाभ्यां नुः” इति नुप्रत्ययः। हिरण्यं रेतो यस्य स हिरण्यरेताः हिरण्मयब्रह्माण्डकर्तेत्यर्थः। अक्षराधिक्यमार्षत्वात्। दिवा करोतीति दिवाकरः, दिवा अह्नि प्राणिनः चेष्टां करोतीति वा दिवाकरः। हरितः श्यामा अश्वा अस्य सन्तीति हरिदश्वः। सहस्रार्चिः सहस्रकिरणः। सप्तनामा सप्तिरश्वो यस्यासौ सप्तसप्तिः। “एको अश्वो वहति सप्तनामा” इति श्रुतेः। मरीचयोस्य सन्तीति मरीचिमान्। प्रकाशवानित्यर्थः। तिमिराण्युन्मथ्नातीति तिमिरोन्मथनः। शं सुखं भवत्यस्मादिति शंभुः। “डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्” इति डुः। सर्वाणि रूपाणि त्वक्षति तनूकरोतीति त्वष्टा। सर्वसंहारक इत्यर्थः। मृतेण्डे जातो मार्तण्डः। सर्वसंहारे तत्सृष्टये पुनः प्रादुर्भूत इत्यर्थः। अंशवोस्य सन्तीत्यंशुमान्। प्रकाशमान इत्यर्थः। हिरण्यं हिरण्मयाण्डम्। “तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्” इति स्मृतेः। तस्य गर्भो हिरण्यगर्भः। ब्रह्माण्डादरवर्तीत्यर्थः। यद्वा हिरण्यं हितरमणीयं गर्भमन्तःकरणं यस्यासौ हिरण्यगर्भः। तापत्रयतप्तानां विश्रमस्थानत्वाच्छिशिरः। तपतीति तपनः। भासः करोतीति भास्करः। रूयते स्तूयते सर्वैरिति रविः। “अच इः” इतीप्रत्ययः। दिवा अग्निर्गर्भे यस्यासावग्निगर्भः। “उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति” इति श्रुतेः। अदितेः पुत्रः अदितेः पुत्रत्वेनावतीर्णः। शाम्यति स्वयमेव सायंकाल इति शङ्खः। “शमेः खः”। शिशिरं हिमं नाशयतीति शिशिरनाशनः। व्योम्नो नाथो व्योमनाथः। तमः राहुं भेत्तुं शीलमस्यास्तीति तमोभेदी। ऋग्यजुःसाम्नां पारं गच्छतीति ऋग्यजुःसामपारगः। “ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते। यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः। सामवेदेनास्तमये महीयते। वेदैरशून्यास्त्रिभिरेति सूर्यः” इति श्रुतेः। घना वृष्टिर्यस्मादसौ घनवृष्टिः। “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”इति स्मृतेः।अत एवापां मित्रः। पुल्लिङ्गत्वमार्षम्। दक्षिणायने विन्ध्यो वीथी संचारभूमिर्यस्यासौ विन्ध्यवीथिः। प्लवं यथा तथा गच्छतीति प्लवङ्गमः। विन्ध्यवीथीप्लवङ्गम इत्येकपदत्वेन पाठे विन्ध्यवीथी गगनमार्गः। आतपोस्यास्तीत्यातपी। मण्डलं वृत्ताकारो बिम्बोस्यास्तीति मण्डली। मृत्युः विरोधिनिवर्तकः। उदयसमये पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः। सर्वानपि मध्याह्ने तापयतीति

सर्वतापनः । कविः पण्डितः । व्याकरणादिसर्वशास्त्रप्रवर्तक इत्यर्थः । विश्वः विश्वनिर्वाहकः । महान्ति तेजांसि यस्य स महातेजाः। रक्तः सर्वेष्वनुरक्तः । सर्वेषां भवः संसारः उद्भवत्यस्मादिति सर्वभवोद्भवः। नक्षत्राणां ग्रहाणां ताराणां चाधिपः। विश्वं भावयति स्थापयतीति विश्वभावनः। तेजसामग्न्यादीनां तेजसामपि तेजस्वी प्रशस्ततेजाः । द्वादश आत्मानो मूर्तयो यस्य स द्वादशात्मा। ते च दर्शिताः स्मृतौ–"इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोथ वरुणोर्यमा । अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च इति ॥ एवंभूतस्त्वमपि अतस्तुभ्यं नम इति योजना ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नमः पूर्वायेत्यादिश्लोकषट्कमेकान्वयम् ॥ पूर्वाय गिरये पूर्वभागस्थगिर्युपलक्षिताय । पश्चिमे गिरये पश्चिमभागस्थपर्वतोपलक्षिताय । जयाय उपासकानां

नमः पूर्वाय गिरये पश्चिमे गिरये नमः ॥ ज्योतिर्गणानां पतये दिनाधिपतये नमः ॥ १६ ॥ जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नमः ॥ नमो नमः सहस्रांशो आदित्याय नमो नमः ॥ १७ ॥ नम उग्राय वीराय सारङ्गाय नमो नमः ॥ नमः पद्मप्रबोधाय मार्ताण्डाय नमो नमः ॥ १८ ॥ ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूर्यायादित्यवर्चसे ॥ भास्वते सर्वभक्षाय रौद्राय वपुषे नमः ॥१९॥ तमोघ्नाय हिमघ्नाय शत्रुघ्नायामितात्मने ॥ कृतघ्नघ्नाय देवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥ २० ॥ तप्तचामीकराभाय वह्नये विश्वकर्मणे ॥ नमस्तमोभिनिघ्नाय रुचये लोकसाक्षिणे ॥ २१॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जयकराय । जयतीति जयः जयी तस्मा इति वा । जयभद्राय जयभद्रयोः प्रदात्रे । हर्यश्वाय श्यामाश्वाय । अत्र स्तुतित्वान्न पुनरुक्तिश्चिन्त्या । आदरातिशयेन नमःशब्दस्य द्विरुक्तिः । उग्राय अनुपासकानामुग्राय । विविधमीरयति प्रेरयति प्राणिनश्चेष्टयतीति वीरः तस्मै । सारं शीघ्रं गच्छतीति सारङ्गः तस्मै । एकेन निमिषार्धेन द्विसहस्रयोजनं गच्छतीति पुराणप्रसिद्धिः । ब्रह्मेशानाच्युतेशाय ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तॄणामीशाय । परब्रह्मरूपत्वेन स्तूयते "असावादित्यो ब्रह्म" इति श्रुतिः । अथवा ब्रह्मेशानयोः ब्रह्मरुद्रयोः अप्रच्युतेश अच्युतनियन्ता। सर्वापत्स्वपि पालक इत्यर्थः । वेदापहारगुरुपातकदैत्यपीडाद्यापद्विमोचनमहिष्ठफलप्रदातेत्यर्थः । ब्रह्मेशायाच्युतेशायेत्यपि पाठः तस्मै । आदित्यरूपं वर्चो दी-

स्तिर्यस्य तस्मै आदित्यवर्चसे । भा अस्यास्तीति भास्वान् तस्मै । सर्वभक्षाय सर्वसंहर्त्रे । अत एव तस्मिन्समये रौद्राय वपुषे । तमः अन्धकारं हन्तीति तमोघ्नः । आश्रितशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः । अमितः अपरिच्छिन्नः आत्मा स्वरूपं यस्यासौ अमितात्मा । कृतघ्नं हन्तीति कृतघ्नघ्नः । देवाय दीप्यमानाय । तप्तचामीकराय हिरण्यवपुषे । वह्नये अग्निरूपेण हव्यवाहनाय । विश्वं जगत् कर्म कर्तव्यं यस्य तस्मै विश्वकर्मणे । सर्वजगत्कर्त्रे इत्यर्थः । लोकसाक्षिणे लोकानां जनानाम् अन्तर्यामितया सुकृतदुष्कृतकर्मसाक्षिणे ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ एवमादित्यहृदयमुपदिश्य पुनरपि तत्प्रतिपाद्यदेवतां स्तौति—नाशयतीत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ भवतीति भूतं जगत् नाशयति । महाप्रलये

नाशयत्येष वै भूतं तदेव सृजति प्रभुः ॥ पायत्येष तपत्येष वर्षत्येष गभस्तिभिः ॥ २२ ॥ एष
सुप्तेषु जागर्ति भूतेषु परिनिष्ठितः ॥ एष एवाग्निहोत्रं च फलं चैवाग्निहोत्रिणाम् ॥ २३ ॥ वेदाश्च
क्रतवश्चैव क्रतूनां फलमेव च ॥ यानि कृत्यानि लोकेषु सर्व एष रविः प्रभुः ॥ २४ ॥ एनमापत्सु
कृच्छ्रेषु कान्तारेषु भयेषु च ॥ कीर्तयन्पुरुषः कश्चिन्नावसीदति राघव ॥ २५ ॥ पूजयस्वैनमेकाग्रो
देवदेवं जगत्पतिम् ॥ एतत्त्रिगुणितं जप्त्वा युद्धेषु विजयिष्यसि ॥ २६ ॥ अस्मिन् क्षणे महाबाहो रावणं
त्वं वधिष्यसि ॥ एवमुक्त्वा तदागस्त्यो जगाम च यथागतम् ॥ २७ ॥ ॥ ॥

पुनस्तदेव सृजति । अत्ययकालनिवृत्तौ प्रभुः पालकः । पालकत्वमेव प्रपञ्चयति—पायतीति । पायति शोषयति । “पै, शोषणे” इति धातुः । एष इति । सुप्तेषु भूतेषु प्राणिषु परिनिष्ठितः अन्तर्यामित्वेन स्थितः जागर्ति । सकलयज्ञकर्तृत्वफलप्रदत्वान्याह—एष इति ॥ वेदवेद्यत्वमाह—वेदा इति ॥ सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—क्रतव इति । क्रतुफलप्रदत्वमाह—क्रतूनामिति । लौकिककर्मफलप्रदत्वमाह—यानीति । तेषामिति शेषः । सर्वः सर्वात्मको रविरेव प्रभुर्नियन्ता ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ इदानीं स्तोत्रस्य फलमाह—एनमिति ॥ कृच्छ्रेषु कष्टेषु । कान्तारेषु दुर्गममार्गेषु । भयेषु भयहेतुषु सत्सु । कश्चिदित्यधिकारिनियमाभावो दर्शितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोकोभवत्तदा ॥ धारयामास सुप्रीतो राघवः प्रयतात्मवान् ॥ २८ ॥ आदित्यं प्रेक्ष्य जप्त्वा तु परं हर्षमवाप्तवान् ॥ त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् ॥ २९ ॥ रावणं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा युद्धाय समुपागमत् ॥ सर्वयत्नेन महता वधे तस्य धृतोभवत् ॥ ३० ॥ अथ रविरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः ॥ निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरगणमध्यगतो वचस्त्वरेति ॥ ३१ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥ ॥ ॥

एतच्छ्रुत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ त्रिराचम्येत्यन्त्याचमनमाद्याचमनस्याप्युपलक्षणम् । धारयामास । जप्त्वेत्यत्र आदित्यहृदयमिति शेषः ॥ २८ ॥ ॥२९॥ रावणमिति ॥ युद्धाय युद्धं कर्तुम् । "तुमर्थाच्च भाववचनात्"इति चतुर्थी । सर्वयत्नेन सर्वप्रकारेण यत्नेन ॥३०॥ अथेति ॥ प्रहृष्यमाणः प्रहृष्यन् । पुलकित इति यावत् । निशिचरपतिरिति । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्"इति सप्तम्या अलुक् । रविः आत्मानं स्तुवन्तं रामं निरीक्ष्य मुदितमनाः स्तोत्रेण संतुष्टमनाः प्रहृष्यमाणः सन्, निशिचरपतेः संक्षयं विदित्वा अनुगृह्य सुरगणमध्यगतः सन्, त्वर रावणवधं प्रति त्वरस्वेति वचोवदत् । अत्र सुरगणमध्यगत इत्यनेन युद्धदर्शनार्थं स्वमण्डलादवतीर्य रामसमीपे गगने स्थित्वा स्तोत्रफलमनुगृहीतवानित्युच्यते । ननूत्तरत्र ब्रह्मरुद्रादयः सर्वे एकवाक्यतया भवान्नारायणो देव इत्यादिना विष्णोरेव सर्वस्मात् परत्वं महता ग्रन्थेन प्रतिपादितवन्तः, अत्र सूर्यस्यैव सर्वोत्तरत्वमुच्यते, कथमिदं संगच्छते। उच्यते । यथा मधुविद्यायामादित्यस्य परतया प्रतिपादनेपि तदन्तर्यामिण्येव परमात्मनि मधुविद्यायास्तात्पर्यमिति बादरायणो ब्रह्ममीमांसायामुक्तवान् । तथास्य मन्त्रस्यादित्यान्तर्यामिविषयतया सर्वमिदं संगच्छते । नारायणपरत्वं ह्युपक्रमप्रभृत्योपसंहारमविवादमिति पूर्वमेव बहुलं प्रतिपादितम् । ब्रह्मेशानाच्युतेशायेत्येतदपि मूर्तित्रयस्य परमात्मजन्यत्वादुपपद्यते । अयं च सर्गः केषुचित् कोशेषु न दृश्यते । उडारिणा न व्याख्यातश्च । आरम्भात्प्रभृति प्रबन्धप्रतिपादितनारायणपरत्वविरुद्धं चात्र प्रतिभाति सूर्यपरत्वम् । अस्मिंश्च काण्डे त्रिंशदुत्तरशतसर्गा उडारिणा गणिताः एतदन्तर्भावे एकत्रिंशदुत्तरशतसर्गास्तेन गणिता भवेयुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा०रत्नकिरीटाख्याने युद्धका०सप्तोत्तरशततमः सर्गः॥१०७॥

अथ रावणदुर्निमित्तानि–स रथमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ अत्र द्वितीयसारथिशब्दः अनेकविशेषणव्यवधानात् पूर्वोक्ताविस्मरणाय । गन्धर्वनगराकारं गन्धर्वनगरसदृशम् । तल्लक्षणमुक्तं मिहिरेण–चित्रवर्णं चित्ररूपप्राकारगृहगोपुरम् । अलंकृतमनेकाभैर्वितानध्वजतोरणैः ॥ गन्धर्वनगरं दन्तिनृवाजिक्षययुद्धकृत् । दृश्यते चेन्महद्युद्धमन्योन्यं धरणीभुजामिति ॥ युद्धोपकरणैः धनुःकवचादिभिः । पताकायुक्ताः ध्वजाः तैर्मालन्त इति पाताकाध्वजमाली तम् । "मल,मल्ल,धारणे"इत्यस्माण्णिनिः । ग्रसन्तमिव । स्वविस्तारेणेति भावः । प्रणाशयतीति प्रणाशम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पताकाध्वजमालिनम् पताकायुक्तश्चासौ ध्वजश्च पताकाध्वजः, पताकाध्वजश्च मालाश्च पताकाध्वजमालं, तदस्यास्तीति पताकाध्वजमाली तम् । रावणस्य रथं क्षिप्रं

स रथं सारथिर्हृष्टः परसैन्यप्रधर्षणम् ॥ गन्धर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् ॥ १ ॥ युक्तं परमसंपन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभिः ॥ युद्धोपकरणैः पूर्णं पताकाध्वजमालिनम् ॥२॥ ग्रसन्तामिव चाकाशं नादयन्तं वसुन्धराम् ॥ प्रणाशं परसैन्यानां स्वसैन्यानां प्रहर्षणम् ॥ रावणस्य रथं क्षिप्रं चोदयामास सारथिः ॥३॥ तमापतन्तं सहसा स्वनवन्तं महास्वनम् ॥ रथं राक्षसराजस्य नरराजो ददर्श ह ॥ ४ ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तं युक्तं रौद्रेण वर्चसा ॥ तडित्पताकागहनं दर्शितेन्द्रायुधायुधम् ॥५॥ शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवाम्बुदम् ॥ तं दृष्ट्वा मेघसंकाशमापतन्तं रथं रिपोः ॥६॥ गिरेर्वज्राभिमृष्टस्य दीर्यतः सदृशस्वनम् ॥ विस्फारयन्वै वेगेन बालचन्द्रनतं धनुः ॥७॥ उवाच मातलिं रामः सहस्राक्षस्य सारथिम् ॥८॥

चोदयामास सारथिरित्यत्र द्वितीयौ रथसारथिशब्दावनेकविशेषणव्यवधानात्पूर्वोक्ताविस्मरणार्थौ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तमिति ॥ स्वनवन्तं शब्दवन्तम् । महास्वनं प्रतिध्वनियुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥ कृष्णवाजिसमायुक्तमित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ रौद्रेण उग्रेण । तडित्पताकागहनं तडित्तुल्यपताकावनम् । दर्शितेन्द्रायुधायुधं दर्शितानीन्द्रायुधसदृशानि आयुधानि येन तम् । यद्वा दर्शितेन्द्रायुधानि स्वप्रभाविशेषविरचितेन्द्रचापान्यायुधानि यस्मिन् दृश्यन्ते तादृशम् । यद्वा आयुधं धनुः दर्शितेन्द्रधनुस्तुल्यधनुष्कम् । धारासारं धारासमूहमित्यर्थः । वज्राभिमृष्टस्य वज्राहतस्य । अत एव दीर्यतः भिद्यमानस्य । बालचन्द्रनतम् आरोपितमौर्वीकत्वेन बालचन्द्रवन्नतम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

मातले इत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ संरब्धं वेगवन्तम् ॥ ९ ॥ यथापसव्यमिति ॥ यथा आ अपसव्यमिति छेदः । अपसव्यम् अप्रदक्षिणम् यथा स्यात्तथा महता वेगेन पुनः आपतता आगच्छता तेन रावणेन समरे आत्मानं हन्तुं मतिः कृता । अपसव्यतया गमनं विनाशद्योतकमित्यर्थः ॥ १० ॥ तदिति ॥ तत् अपसव्यगमनस्य विनाशहेतुत्वात्, अप्रमादमातिष्ठन् सावधानतामवलम्बमानः । अपसव्यतां परिहरन्नित्यर्थः । रिपोः रथं प्रत्युद्गच्छ ॥११॥ अविक्लवमिति ॥ अविक्लवम् अदीनम् । असंभ्रान्तम् अप्रमादम् । अव्यग्रहृदयेक्षणम् अव्याकुलमनोनयनम् । रश्मिसंचारनियतम् नियतरश्मिसंचारम् ।

मातले पश्य संरब्धमापतन्तं रथं रिपोः ॥ ९ ॥ यथापसव्यं पतता वेगेन महता पुनः ॥ समरे हन्तुमात्मानं तथा तेन कृता मतिः ॥ १० ॥ तदप्रमादमातिष्ठन् प्रत्युद्गच्छ रथं रिपोः ॥ विध्वंसयितुमिच्छामि वायुर्मेघमिवोत्थितम् ॥ ११ ॥ अविक्लवमसंभ्रान्तमव्यग्रहृदयेक्षणम् ॥ रश्मिसंचारनियतं प्रचोदय रथं द्रुतम् ॥ १२ ॥ कामं न त्वं समाधेयः पुरन्दररथोचितः ॥ युयुत्सुरहमेकाग्रः स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ १३ ॥ परितुष्टः स रामस्य तेन वाक्येन मातलिः ॥ प्रचोदयामास रथं सुरसारथिसत्तमः ॥१४॥ अपसव्यं ततः कुर्वन् रावणस्य महारथम् ॥ चक्रोत्क्षिप्तेन रजसा रावणं व्यवधानयत् ॥ १५॥ ततः क्रुद्धो दशग्रीवस्ताम्रविस्फारितेक्षणः ॥ रथप्रतिमुखं रामं सायकैरवधूनयत् ॥१६॥ धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लम्भयन् ॥ जग्राह सुमहावेगमैन्द्रं युधि शरासनम् ॥ शरांश्च सुमहातेजाः सूर्यरश्मिसमप्रभान् ॥ १७॥ ॥ ॥

एतानि क्रियाविशेषणानि॥१२॥ काममिति ॥ न समाधेयः नोपदेष्टव्यः । अत्र हेतुः—पुरन्दररथोचित इति । अभ्यस्तपुरन्दररथ इत्यर्थः॥१३॥१४॥अपसव्यमिति ॥ रावणस्य महारथमपसव्यं कुर्वन् स्वरथस्यापसव्यतां परिहरन्नित्यर्थः । चक्रोत्क्षिप्तेन रथचक्रोत्थापितेन रजसा, रावणं व्यवधानयत् व्यवहितमकरोत् ॥ १५ ॥ तत इति ॥ रथप्रतिमुखं सर्वथाभिमुखम्, अवधूनयत् प्राहरत् ॥ १६ ॥ धर्षणेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ धैर्यं रोषेण लम्भयन् रोषेण निवृत्तधैर्य इत्यर्थः । ऐन्द्रं मातलिनानीतं शरासनं शरांश्च जग्राहेति योजना ॥ १७ ॥ ॥ ॥

तदोपोढमिति ॥ उपोढं प्रवृत्तम् ॥ १८ ॥ तत इति ॥ द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवर्तितं युद्धम् ॥ १९ ॥ समुत्पेतुरिति ॥ अत्रोत्पातानां राघवजयसूचकत्वं रावणवधद्वारा ॥२०॥ ववर्षेति ॥ देवः पर्जन्यः । मण्डलिनो वाताः वात्याः । अपसव्यम् अप्रदक्षिणम्, प्रचक्रमुः चेरुः ॥ २१ ॥ महदिति ॥ अस्य रावणस्य रथो येन मार्गेण याति स्म तेन मार्गेण महत् गृध्रकुलम् नभःस्थले भ्रममाणं सत् प्रधावति स्म । अनेन रावणस्यासन्नमरणत्वं सूचितम् । तदुक्तं शकुनार्णवे—आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृहोर्ध्वभाग इति ॥ २२ ॥ संध्ययेति ॥ जपापुष्पनिकाशया संध्यया लङ्का आवृता ।

तदोपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकाङ्क्षिणोः ॥ परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ॥ १८ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ समेयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकाङ्क्षिणः ॥ १९ ॥ समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः ॥ रावणस्य विनाशाय राघवस्य जयाय च ॥ २० ॥ ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि ॥ वाता मण्डलिनस्तीक्ष्णा ह्यपसव्यं प्रचक्रमुः ॥ २१ ॥ महद्गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभःस्थले ॥ येन येन रथो याति तेन तेन प्रधावति ॥ २२ ॥ संध्यया चावृता लङ्का जपापुष्पनिकाशया ॥ दृश्यते संप्रदीप्तेव दिवसेपि वसुंधरा ॥ २३ ॥ सनिर्घाता महोल्काश्च संप्रचेरुर्महास्वनाः ॥ विषादयंस्ते रक्षांसि रावणस्य तदाहिताः ॥ २४ ॥ रावणश्च यतस्तत्र संचचाल वसुंधरा ॥ रक्षसां च प्रहरतां गृहीता इव बाहवः ॥ २५ ॥ ताम्राः पीताः सिताः श्वेताः पतिताः सूर्यरश्मयः ॥ दृश्यन्ते रावणस्याङ्गे पर्वतस्येव धातवः ॥ २६ ॥ ॥

अत एव वसुंधरा लङ्कापर्यन्तभूमिः रात्रावग्निना संप्रदीप्तेव दिवसेपि संप्रदीप्ता दृश्यत इत्यर्थः ॥२३ ॥ सनिर्घाता इति ॥ सनिर्घाता महोल्काः संप्रचेरुः । ते उल्काः । लिङ्गव्यत्ययः । रावणस्याहिताः प्रतिकूलाः सन्तः रक्षांसि विषादयन् व्यषादयन् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विषादयन् विषादयन्त्यः ॥२४॥ रावणश्चेति ॥ यतः यत्र, रावणो गतः तत्र वसुंधरा संचचाल । रावणसमीप एव भूकम्पो जात इत्यर्थः । गृहीता इव बाहवः। कैश्चिद्गृहीता बाहवो यथा प्रहर्तुं न क्षमन्ते तथाभूवन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ ताम्रा इति ॥ सिता अश्वेताश्च सिताश्वेताः । पर्वतस्येवेति । पर्वतस्याङ्गे धातव इवेति योजना ॥ २६ ॥

गृध्रैरिति॥गृध्रैरनुगताः गृध्रसहिता इत्यर्थः। शिवाः गोमायवः, मुखैर्ज्वलनं वमन्त्यः सत्यः अस्य रावणस्य मुखमीक्षन्त्यः। रावणाभिमुखा इत्यर्थः। संरब्धं कुपितम्, अशिवम् अमङ्गलम् च यथा भवति तथा प्रणेदुः। गृध्राणां साहित्यमात्रं नतु ज्वलनवमनादिकम् ॥२७॥प्रतिकूलमिति॥वायुः रणे पांसून् समाकिरन्, तेन तस्य रावणस्य दृष्टिविलोपनं दृष्टिप्रतिघातं कुर्वन्, प्रतिकूलम् अभिमुखं ववौ॥२८॥निपतुरिति॥इन्द्राशनयः उल्काशनयः। उल्काशन्योः स्वरूपमुक्तं मिहिरेण–उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते च तनुपुच्छा। अशनिः स्वनेन महता युक्ता नृगजाश्वतरुपशुमुखेषु ॥ निपतति विदार-

गृध्रैरनुगताश्चास्य वमन्त्यो ज्वलनं मुखैः ॥ प्रणेदुर्मुखमीक्षन्त्यः संरब्धमशिवं शिवाः ॥ २७ ॥ प्रतिकूलं ववौ वायू रणे पांसून् समाकिरन् ॥ तस्य राक्षसराजस्य कुर्वन् दृष्टिविलोपनम् ॥ २८ ॥ निपेतुरिन्द्राशनयः सैन्ये चास्य समन्ततः ॥ दुर्विषह्यस्वना घोरा विना जलधरस्वनम् ॥२९॥ दिशश्च प्रदिशः सर्वा बभूवुस्तिमिरावृताः ॥ पांसुवर्षेण महता दुर्दर्शं च नभोभवत्॥३०॥ कुर्वन्त्यः कलहं घोरं शारिकास्तद्रथं प्रति ॥ निपेतुः शतशस्तत्र दारुणं दारुणारुताः॥३१॥जघनेभ्यः स्फुलिङ्गांश्च नेत्रेभ्योऽश्रूणि संततम्॥मुमुचुस्तस्य तुरगास्तुल्यमग्निं च वारिच॥३२॥एवंप्रकारा बहवः समुत्पाता भयावहाः॥रावणस्य विनाशाय दारुणाः संप्रजज्ञिरे॥३३॥रामस्यापि निमित्तानि सौम्यानि च शुभानि च॥बभूवुर्जयशंसीनि प्रादुर्भूतानि सर्वशः॥३४॥निमित्तानि च सौम्यानि राघवः स्वजयाय च॥दृष्ट्वा परमसंहृष्टो हतं मेने च रावणम् ॥ ३५ ॥

यन्ती धरातलं चक्रसंस्थानेति ॥ २९ ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ दुर्दर्शं च नभोभवदिति पाठः ॥ ३० ॥ कुर्वन्त्य इति ॥ तद्रथं प्रति तद्रथोपरि॥३१॥ जघनेभ्य इति ॥ तुरगाः जघनेभ्यः स्फुलिङ्गान् नेत्रेभ्यः अश्रूणि च मुमुचुः। एवमग्निं च वारि च तुल्यं यथा भवति तथा मुमुचुः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवं रावणपराजयसूचकदुर्निमित्तान्युक्तानि, इदानीं, रामजयसूचकनिमित्तान्याह–रामस्यापीति ॥ सौम्यानि मनोज्ञानि । शुभानि शुभोदर्काणि । अत एव जयशंसीनि निमित्तानि प्रादुर्बभूवुः सत्तां लेभिरे । रामविषये किंचित्कारो हि सत्तालाभहेतुः ॥ ३४ ॥ निमित्तानीति ॥ जयाय निमित्तानि जयसूचकनिमित्तानीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ रणे आत्मगतानि आत्मार्थं प्रादुर्भूतानि । हर्षं पुलकं निर्वृतिं सुखं च जगाम ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥ ॥

ततः प्रवृत्तमित्यादि ॥ द्वैरथं द्वाभ्यां रथाभ्यां प्रवृत्तं युद्धं प्रवृत्तमिति योजना ॥ १ ॥ तत इति ॥ निश्चेष्टं समतिष्ठत । युद्धाद्भुतदर्शनकुतूहलादिति

ततो निरीक्ष्यात्मगतानि राघवो रणे निमित्तानि निमित्तकोविदः ॥ जगाम हर्षं च परां च निर्वृतिं चकार युद्धे ह्यधिकं च विक्रमम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥ ॥

ततः प्रवृत्तं सुक्रूरं रामरावणयोस्तदा ॥ सुमहद्द्वैरथं युद्धं सर्वलोकभयावहम् ॥ १ ॥ ततो राक्षससैन्यं च हरीणां च महद्बलम् ॥ प्रगृहीतप्रहरणं निश्चेष्टं समतिष्ठत ॥ २ ॥ संप्रयुद्धौ ततो दृष्ट्वा बलवन्नरराक्षसौ ॥ व्याक्षिप्तहृदयाः सर्वे परं विस्मयमागताः ॥३॥ नानाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः ॥ सर्पन्तं प्रेक्ष्य संग्रामं नाभिजग्मुः परस्परम् ॥४॥ रक्षसां रावणं चापि वानराणां च राघवम् ॥ पश्यतां विस्मिताक्षाणां सैन्यं चित्रमिवाबभौ ॥ ५ ॥ तौ तु तत्र निमित्तानि दृष्ट्वा रावणराघवौ ॥ कृतबुद्धी स्थिरामर्षौ युयुधाते ह्यभीतवत् ॥ ६ ॥ जेतव्यमिति काकुत्स्थो मर्तव्यमिति रावणः ॥ धृतौ स्ववीर्यसर्वस्वं युद्धेऽदर्शयतां तदा ॥ ७ ॥ ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान् संधाय वीर्यवान् ॥ मुमोच ध्वजमुद्दिश्य राघवस्य रथे स्थितम् ॥ ८ ॥ ॥ ॥

भावः ॥ २ ॥ एतदेव विवृणोति द्वाभ्याम्–संप्रयुद्धावित्यादि ॥ संप्रयुद्धौ सम्यग्योद्धुमुपक्रान्तौ । कर्मणि क्तः । बलवत् अत्यन्तम्, व्याक्षिप्तहृदयाः युद्धदर्शनसक्तचित्ताः ॥३॥ नानेति ॥ भुजैरित्युपलक्षणे तृतीया ॥४॥ रक्षसामिति ॥ रावणं पश्यतां विस्मिताक्षाणां विकसितनेत्राणां रक्षसां सैन्यम्, राघवं पश्यतां विस्मिताक्षाणां वानराणां सैन्यम् च चित्रमिवाबभौ ॥५॥ ताविति ॥ निमित्तानि दुर्निमित्तानि शुभनिमित्तानिचेत्यर्थः । कृतबुद्धी निश्चितबुद्धी ॥ ६ ॥ निश्चयमेवाह–जेतव्यमिति ॥ जयोवश्यंभावीति । मर्तव्यमिति । मरणमवश्यंभावीति । आवश्यकत्वार्थे तव्यः । धृतौ धैर्यवन्तौ ॥ ७ ॥ ८ ॥

त इति ॥ रथशक्तिं रथबलम्, परामृश्य प्राप्य । रथशक्तिप्रघातेन ध्वजमनासाद्य निपेतुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ ततो राम इति ॥ संप्रचक्रमे उद्युक्तवान् । संकल्पितवानित्यर्थः ॥ १० ॥ रावणध्वजमिति ॥ असह्यं दुर्दर्शमित्यर्थः ॥११॥ जगामेति ॥ सः शरः ध्वजं छित्त्वा जगाम न तु केवलं जगाम ॥१२॥ ध्वजस्येति ॥ क्रोधादमर्षाच्च प्रदहन्निव प्रदहन्नग्निरिव, संप्रदीप्तः ज्वलितः अभवत् ॥१३॥ स इति ॥ शरवर्षं वमन् वमन्निवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ त इति ॥

ते शरास्तमनासाद्य पुरन्दररथध्वजम् ॥ रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ॥ ९॥ ततो रामोभिसंक्रुद्धश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनसा संप्रचक्रमे ॥ १०॥ रावणध्वजमुद्दिश्य मुमोच निशितं शरम् ॥ महासर्पमिवासह्यं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ ११ ॥ जगाम स महीं छित्त्वा दशग्रीवध्वजं शरः ॥ स निकृत्तोपतद्भूमौ रावणस्य रथध्वजः ॥ १२ ॥ ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा रावणः सुमहाबलः ॥ संप्रदीप्तोभवत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निव ॥ १३ ॥ स रोषवशमापन्नः शरवर्षं महद्वमन् ॥ रामस्य तुरगान् दीप्तैः शरैर्विव्याध रावणः ॥ १४ ॥ ते विद्धा हरयस्तत्र नास्खलन्नापि बभ्रमुः ॥ बभूवुः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः ॥ १५ ॥ तेषामसंभ्रमं दृष्ट्वा वाजिनां रावणस्तदा ॥ भूय एव सुसंक्रुद्धः शरवर्षं मुमोच ह ॥ १६ ॥ गदाश्च परिघाश्चैव चक्राणि मुसलानि च ॥ गिरिशृङ्गाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् ॥ १७ ॥ मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयत् ॥ तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनम् ॥ १८ ॥ तद्वर्षमभवद्युद्धे नैकशस्त्रमयं महत् ॥ विमुच्य राघवरथं समन्ताद्वानरे बले ॥ १९ ॥ ॥ ॥

हरयः हरितवर्णाः । इन्द्राश्वत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ गदाश्चेति ॥ मुमोचेत्यनुषज्यते ॥ १७ ॥ धनुषा कथं गदादिमोचनमित्यत्राह—मायेति ॥ शस्त्रवर्षं गदादिवर्षम् । मायाविहितम् आश्चर्यकरशक्तिकृतम् । तुमुलं नानाविधमित्यर्थः ॥१८॥ तद्वर्षमिति ॥ नैकशस्त्रमयम् अनेकशस्त्रप्रचुरम् , तद्वर्षं क्रोधातिशयेन प्रयुक्तं रामशरैर्निवारणाल्लक्ष्यभूतं राघवरथं विमुच्य वानरबले अभवत् । तत्रापतदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥

सायकैरित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः॥ ततः दशग्रीवः अश्रान्तहृदयोद्यमः अविच्छिन्नोत्साहः सन्, निःसङ्गेन अव्यासक्तेन, अन्तरात्मना मनसा उपलक्षितः, सहस्रशो बाणान् मुमोच। सायकैरन्तरिक्षं च निरन्तरं चकार॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम्।सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यमः ॥ मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मनेति पाठक्रमः ॥२०॥ व्यायच्छमानमिति ॥ व्यायच्छमानं व्यायच्छन्तम् यत्नं कुर्वन्तं, रणे तत्परं सक्तम्। प्रहसन्निव संदधे अनायासेन संदधे ॥ २१ ॥ २२ ॥ ततस्ताभ्यामिति ॥ शरवर्षेण भास्वत् अम्बरं शरबद्धं द्वितीयमम्बरमिवाभाति

सायकैरन्तरिक्षं च चकाराशु निरन्तरम् ॥ सहस्रशस्ततो बाणानश्रान्तहृदयोद्यमः ॥ मुमोच च दशग्रीवो निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ २० ॥ व्यायच्छमानं तं दृष्ट्वा तत्परं रावणं रणे ॥ प्रहसन्निव काकुत्स्थः संदधे सायकान् शितान् ॥२१॥ स मुमोच ततो बाणान् रणे शतसहस्रशः ॥ तान् दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खं निरन्तरम् ॥ २२ ॥ ततस्ताभ्यां प्रमुक्तेन शरवर्षेण भास्वता ॥ शरबद्धमिवाभाति द्वितीयं भास्वदम्बरम् ॥ २३ ॥ नानिमित्तोभवद्बाणो नातिभेत्ता न निष्फलः ॥२४॥ अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले ॥ तथा विसृजतोर्बाणान् रामरावणयोर्मृधे ॥ २५ ॥ प्रायुद्ध्यतामविच्छिन्नमस्यन्तौ सव्यदक्षिणम् ॥ चक्रतुश्च शरौघैस्तौ निरुच्छ्वासमिवाम्बरम् ॥२६॥ रावणस्य हयान् रामो हयान् रामस्य रावणः ॥ जघ्नतुस्तौ तथान्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ ॥ २७ ॥ एवं तौ तु सुसंक्रुद्धौ चक्रतुर्युद्धमद्भुतम् ॥ मुहूर्तमभवद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्म ॥ २३ ॥ नानिमित्त इत्यर्धम् ॥ अनिमित्तः लक्ष्यविशेषोद्देशरहितः। अतिभेत्ता अपेक्षितप्रमाणादधिकभेत्ता। निष्फलः लक्ष्ये पतितोपि प्रयोजनाकारी ॥२४॥ अन्योन्यमिति ॥ तथा विसृजतोः उक्तप्रकारेण विसृजतोः। अत्र बाणा इत्यध्याहार्यम् ॥२५॥ प्रायुद्ध्यतामिति ॥ अस्यन्तौ शरान् क्षिपन्तौ। इवशब्दो वाक्यालंकारे। निरुच्छ्वासम् उच्छ्वासावकाशरहितम् ॥ २६ ॥ रावणस्येति ॥ अत्र जघानेति वचनविपरिणामेनानुषज्यते। तौ अन्योन्यं कृतानुकृतकारिणौ कृतप्रतिक्रियाकारिणौ सन्तौ तथा जघ्नतुः। हय इवान्यत्रापि सारथ्यादौ जघ्नतुरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ॥

प्रयुध्यमानौ समरे महाबलौ शितैः शरै रावणलक्ष्मणाग्रजौ ॥ ध्वजावपातेन स राक्षसाधिपो भृशं प्रचुक्रोध तदा रघूत्तमे ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥ ॥

तौ तदा युद्ध्यमानौ तु समरे रामरावणौ ॥ ददृशुः सर्वभूतानि विस्मितेनान्तरात्मना ॥१॥ अर्दयन्तौ तु समरे तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ॥ परस्परमभिक्रुद्धौ परस्परमभिद्रुतौ ॥ २ ॥ परस्परवधे युक्तौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ मण्डलानि च वीथीश्च गतप्रत्यागतानि च ॥ दर्शयन्तौ बहुविधां सूतसारथ्यजां गतिम् ॥ ३ ॥ अर्दयन् रावणं रामो राघवं चापि रावणः ॥ गतिवेगं समापन्नौ प्रवर्तननिवर्तने ॥ ४ ॥ क्षिपतोः शरजालानि तयोस्तौ स्यन्दनोत्तमौ ॥ चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदौ यथा ॥ ५ ॥ दर्शयित्वा तथा तौ तु गतिं बहुविधां रणे ॥ परस्परस्याभिमुखौ पुनरेवावतस्थतुः ॥६॥ धुरं धुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनाम् ॥ पताकाश्च पताकाभिः समेयुः स्थितयोस्तदा ॥७॥ रावणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः ॥ चतुर्भिश्चतुरो दीप्तैर्हयान् प्रत्यपसर्पयत् ॥ ८ ॥ ॥ ॥

प्रयुध्यमानाविति ॥ यदा बभूवतुरित्युपस्कार्यम् ॥२९॥ इति श्रीगो० श्रीरामाय० रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥१०९॥

अथ रावणशिरश्छेदः-तौ तदेत्यादि ॥ समरे युद्धभूमौ । तदा उत्पातकाले । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन उपलक्षितानि ॥ १ ॥ अर्दयन्तावित्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अर्दयन्तौ परस्परं पीडयन्तौ । रथयोः क्रोधादिकं रथिकद्वारा । मण्डलानि मण्डलगतीः । गतप्रत्यागतानि, शत्रुरथं प्रति गमनं गतं पुनः स्थानं प्रत्यागमनं प्रत्यागतं तयोरावृत्त्या बहुवचनम्। एवंप्रकारेण बहुविधां सूतसारथ्यजां सूतस्य यत् सारथ्यं सारथिकर्म तज्जाम्, गतिं संचारं दर्शयन्तौ तयोः रथौ घोररूपौ बभूवतुः ॥ २ ॥ ३ ॥ अर्दयन्निति ॥ रावणमर्दयन् रामो राघवमर्दयन् रावणश्चोभौ प्रवर्तननिवर्तने तद्रूपं गतिवेगं समापन्नौ बभूवतुरिति शेषः ॥ ४ ॥ क्षिपतोरिति ॥ सासारौ सजलधारौ ॥ ५ ॥ दर्शयित्वेति ॥ तथा गतिं पूर्वोक्तगतिभेदम् ॥ ६ ॥ धुरमिति ॥ धुरं युगम्। धुरेण । अकारान्तत्वमार्षम् । स्थितयोः युद्धे गतिं विना स्थितयोः । तयोरिति शेषः ॥७॥ रावणस्येति ॥ प्रत्यपसर्पयत् न्यवर्तयत् ॥ ८ ॥

स इति ॥ अपसर्पणे विषये ॥ ९ ॥ सोतिविद्ध इति ॥ विकारं वेदनासूचकमुखविकारम् ॥ १० ॥ चिक्षेपेति ॥ वज्रपातोशनिपातः ॥ ११ ॥ मातलेस्त्विति ॥ सूक्ष्मम् अल्पम् ॥ १२॥ तयेति ॥ यथा मातलेः तया धर्षणया क्रुद्धः तथा आत्मनो धर्षणया न क्रुद्धः । एवं क्रुद्धो रिपुं विमुखं चकार ॥ १३ ॥

स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे ॥ मुमोच निशितान्बाणान् राघवाय निशाचरः ॥ ९ ॥ सोतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः ॥ जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोभवत् ॥ १० ॥ चिक्षेप च पुनर्बाणान् वज्रपातसमस्वनान् ॥ सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य निशाचरः ॥ ११ ॥ मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः ॥ न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ॥ १२ ॥ तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथात्मनः ॥ चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुम् ॥ १३ ॥ विंशतं त्रिंशतं षष्टिं शतशोथ सहस्रशः ॥ मुमोच राघवो वीरः सायकान् स्यन्दने रिपोः ॥ १४ ॥ रावणोपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः ॥ गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ १५ ॥ तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ गदानां मुसलानां च परिघाणां च निस्वनैः ॥ शराणां पुङ्खपातैश्च क्षुभिताः सप्त सागराः ॥ १७ ॥ क्षुब्धानां सागराणां च पातालतलवासिनः ॥ व्यथिताः पन्नगाः सर्वे दानवाश्च सहस्रशः ॥ १८ ॥ चकम्पे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना ॥ भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न ववौ चापि मारुतः ॥ १९ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ चिन्तामापेदिरे सर्वे सकिन्नरमहोरगाः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

विंशतमिति ॥ इकारलोपश्छान्दसः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ मुमोच राघवो वीरः सायकान् स्यन्दने रिपोरित्यनन्तरम्; रावणोपि, गदामुसलवर्षेण, तत्प्रवृत्तं महद्युद्धम् । इत्यर्धत्रयं द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥ रावणोपीति ॥ रथस्थो रथे निश्चलतया स्थित इत्यर्थः ॥१५॥ तत् प्रवृत्तमित्यर्धमेकं वाक्यम्॥१६॥ गदानामिति ॥ निस्वनैः वेगजैरिति शेषः ॥ १७ ॥ क्षुब्धानामिति ॥ क्षुब्धेषु सागरेष्वित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ २१ ॥२२॥ गन्धर्वेति ॥ गन्धर्वाप्सरसामित्यर्धानन्तरं गगनं गगनाकारमिति श्लोकः। तदनन्तरम् एवं ब्रुवन्त इत्यर्धम्। गन्धर्वाप्सरसां संघाः अनूपमम् अनुपमम्, युद्धं दृष्ट्वा गगनं गगनाकारमित्येवं ब्रुवन्तः सन्तः पुनर्ददृशुरित्यन्वयः। अनुपमत्वमेवाह—गगनमिति ॥ यथा गगनसागरयोः सदृशवस्त्वन्तराभावः तथा रामरावणयुद्धस्य सदृशं युद्धं किंचिन्नास्तीत्यर्थः। सदृशान्तरनिवृत्तिफलकोनन्वयालंकारः। रामरावणं रामरावणसंबन्धि ॥

स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठन्तु शाश्वताः ॥ जयतां राघवः संख्ये रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २१ ॥ एवं जपन्तोऽपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणम् ॥ २२ ॥ गन्धर्वाप्सरसां संघा दृष्ट्वा युद्धमनूपमम् ॥ २३ ॥ गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः ॥ रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥ एवं ब्रुवन्तो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ॥ २४ ॥ ततः क्रुद्धो महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः ॥ संधाय धनुषा रामः क्षुरमाशीविषोपमम् ॥ २५ ॥ रावणस्य शिरोच्छिन्दच्छ्रीमज्ज्वलितकुण्डलम् ॥ तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ॥ २६ ॥ तस्यैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः ॥ तत्क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ॥ २७ ॥ द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः ॥ छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षं पुनरन्यत्स्म दृश्यते ॥२८॥ तदप्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामेण सायकैः ॥ एवमेकशतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ॥ २९ ॥ न चैव रावणस्यान्तो दृश्यते जीवितक्षये ॥ ३० ॥ ततः सर्वास्त्रविद्वीरः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिन्तयामास राघवः ॥ ३१ ॥

॥२३॥२४॥ ततः क्रुद्ध इत्यादिसार्धश्लोकपञ्चकमेकं वाक्यम् ॥ क्षुरं क्षुराग्रबाणम्। शिरः अच्छिन्दत् अच्छिनत्। एकवचनात्तदानीं रावण एकशिरा एव युद्धमकरोदिति गम्यते। अत एव वक्ष्यति—विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितावित्यादिना। छिन्नमात्रं तु तच्छीर्षमिति। तच्छीर्षे छिन्ने तदानीमेवेत्यर्थः। एकशतं छिन्नम् एकोत्तरशतवारं छिन्नमित्यर्थः। पुनः पुनः शिरश्छेदनं चिरतृषितशरतृष्णानिवृत्त्यर्थम्। न चेति ॥ जीवितक्षये विषये, अन्तः अवधिः निश्चयो वा, न दृश्यते नादृश्यत ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

मारीच इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ क्रौञ्चावने कबन्धः दण्डकावने विराध इत्यन्वयः । प्रात्ययिकाः विश्वस्ताः । त इमे रावणे विषये मन्दतेजसः अल्पशक्तिकाः अभवन् । तत्कारणं किं नु न जानामीति शेषः ॥३२॥३३॥३४॥३५॥ तदिति ॥ त्रिकूटशिखरे युध्यतोस्तयोराग्रहकृतगतिवशेन अन्तरिक्षे भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि त्रिकूटशिखरे च तन्महद्युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः॥३६॥देवदानवेति॥"यस्य च भावेन०"इति भावलक्षणे षष्ठी । सर्वरात्रम् अहोरात्रमित्यर्थः । सप्तरात्रमित्यपपाठः । वक्ष्यमाणदिनसंख्याविरोधात् । यद्वा सर्वरात्रमित्यपपाठः। सप्तरात्रमित्येव सम्यक्पाठः। फाल्गुनचतुर्दश्यां हनुमता लङ्कादाहः । पौर्णमास्यां रामस्य समुद्रतीरप्राप्तिः । प्रथमाद्वितीयातृतीयासु दर्भशयनम् । अष्टम्यां सुवेलारोहणम् । नवम्यां युद्धारम्भ इति

मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूषणः ॥ क्रौञ्चावने विराधस्तु कबन्धो दण्डकावने ॥ ३२ ॥ त इमे सायकाः सर्वे युद्धे प्रात्ययिका मम ॥ किं नु तत्कारणं येन रावणे मन्दतेजसः ॥३३॥ इति चिन्तापरश्चासीदप्रमत्तश्च संयुगे ॥ ववर्ष शरवर्षाणि राघवो रावणोरसि॥३४॥रावणोपि ततः क्रुद्धो रथस्थो राक्षसेश्वरः॥गदामुसलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ॥ ३५ ॥ तत्प्रवृत्तं महद्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ अन्तरिक्षे च भूमौ च पुनश्च गिरिमूर्धनि ॥ ३६ ॥ देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् ॥ पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥३७॥ नैव रात्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् ॥ रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ ३८ ॥ दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोर्जयमनवेक्ष्य रणे स राघवस्य ॥ सुरवररथसारथिर्महान् रणगतमेनमुवाच वाक्यमाशु ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥ ॥

सप्तरात्रं रामरावणयुद्धमिति । इदं च इतस्तु नवमेहनीत्यत्र विस्तृतम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ देवदानवयक्षाणां पिशाचोरगरक्षसाम् । पश्यतां तन्महद्युद्धं सर्वरात्रमवर्तत ॥ नैव रात्रं न दिवसं न मुहूर्तं न च क्षणम् । रामरावणयोर्युद्धं विराममुपगच्छति ॥ इति श्लोकद्वयं केषुचित्कोशेषु पतितम् ॥३७॥ नैव रात्रमिति ॥ "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे " इति द्वितीया ॥ ३८ ॥ दशरथेति ॥ निर्धारणे षष्ठी । दशरथसुतराक्षसेन्द्रयोः रामरावणयोर्मध्ये राघवस्य जयमनवेक्ष्य महान् महाबुद्धिरित्यर्थः । सुरवररथसारथिः एनं रामम् उवाच ॥ ३९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

अथ रावणवधः—अथ संस्मारयामासेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अजानन्निव ब्रह्मास्त्रमजानन्निव, एनं रावणम्, अनुवर्तसे अस्त्रस्य प्रत्यस्त्रप्रयोगमात्रं करोषि । विनाशकालः मानुषेण वधः इत्युक्तः कालः॥१॥२॥ततः संस्मारित इत्याद्येकादश श्लोका एकान्वयाः॥ प्रथमं पूर्वं दण्डकारण्ये। ब्रह्मद-

अथ संस्मारयामास राघवं मातलिस्तदा ॥ अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे ॥ १ ॥ विसृजास्मै वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो ॥ विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोद्य वर्तते ॥ २ ॥ ततः संस्मारितो रामस्तेन वाक्येन मातलेः ॥ जग्राह सशरं दीप्तं निश्वसन्तमिवोरगम्॥३॥यमस्मै प्रथमं प्रादादगस्त्यो भगवानृषिः ॥ ब्रह्मदत्तं महाबाणममोघं युधि वीर्यवान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिन्द्रार्थममितौजसा ॥ दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकाङ्क्षिणः ॥ ५ ॥ यस्य वाजेषु पवनः फले पावकभास्करौ ॥ शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमन्दरौ ॥ ६ ॥ जाज्वल्यमानं वपुषा सुपुङ्खं हेमभूषितम् ॥ तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसम् ॥७॥ सधूममिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषं यथा ॥ परनागाश्ववृन्दानां भेदनं क्षिप्रकारिणम् ॥८॥ द्वाराणां परिघाणां च गिरीणामपि भेदनम् ॥ नानारुधिरसिक्ताङ्गं मेदोदिग्धं सुदारुणम् ॥ ९ ॥ वज्रसारं महानादं नानासमितिदारणम् ॥ सर्ववित्रासनं भीमं श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥१०॥ कङ्कगृध्रबलानां च गोमायुगणरक्षसाम् ॥ नित्यं भक्ष्यप्रदं युद्धे यमरूपं भयावहम् ॥ ११ ॥ नन्दनं वानरेन्द्राणां रक्षसामवसादनम् ॥ वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः ॥ १२ ॥ तमुत्तमेषुं लोकानामिक्ष्वाकुभयनाशनम् ॥ द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

त्तमित्येतद्विवृणोति—ब्रह्मणेत्यादिना ॥ यस्य वाजेष्विति । पवनादीनामधिदेवतात्वेनावस्थानम् । फले शल्ये । तेजसा सारांशेन कृतम् । द्वाराणां रिपुगोपुराणाम् । नानारुधिरेति वध्यासुरभेदात् । मेदः मांसविशेषः । वज्रसारं वज्रतुल्यदार्ढ्यम् । नानासमितिदारणं कपटयुद्धस्यापि निवर्तकम् । सर्ववित्रा-

सनत्वे हेतुः—भीममिति। दीप्तं श्वसन्तमिति भेदादुपमानभेदः। वलाः गृध्रविशेषाः। रक्षसां पिशाचसहचारिणाम् । यमरूपं यमतुल्यं यथा भवति तथा । भयावहमिति । वित्रासनात् भेदः । वाजितमिति । गरुत्मतः वाजैः पत्रैः वाजितं संजातपत्रम् । गरुडपत्रकृतपत्रमित्यर्थः । लोकानां मध्ये उत्तमेषुं प्रहर्षकरमात्मन इत्यन्तस्य जग्राहेत्यनेन संबन्धः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ द्वाराणां पुरद्वाराणाम् । गोपुराणामिति यावत् । परिघाणामित्येतत्सर्वा-

अभिमन्त्र्य ततो रामस्तं महेषुं महाबलः ॥ वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली ॥ १४ ॥ तस्मिन् संधीयमाने तु राघवेण शरोत्तमे ॥ सर्वभूतानि वित्रेसुश्चचाल च वसुंधरा ॥ १५ ॥ स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ॥ चिक्षेप परमायत्तस्तं शरं मर्मघातिनम् ॥ १६ ॥ स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः ॥ कृतान्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि ॥ १७ ॥ स विसृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः शरः ॥ बिभेद हृदयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १८ ॥ रुधिराक्तः स वेगेन जीवितान्तकरः शरः ॥ रावणस्य हरन् प्राणान् विवेश धरणीतलम् ॥ १९ ॥ स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रीकृतच्छविः ॥ कृतकर्मा निभृतवत् स्वतूणीं पुनरागमत् ॥ २० ॥ तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं तत्ससायकम् ॥ निपपात सह प्राणैर्भ्रंश्यमानस्य जीवितात् ॥ २१ ॥ गतासुर्भीमवेगस्तु नैर्ऋतेन्द्रो महाद्युतिः ॥ पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा ॥ २२ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः ॥ हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः संप्रदुद्रुवुः ॥ २३ ॥ नर्दन्तश्चाभिपेतुस्तान् वानरा द्रुमयोधिनः ॥ २४ ॥ दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च ॥ आर्दिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन् भयात् ॥ गताश्रयत्वात्करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः ॥ २५ ॥ ॥

युधानामप्युपलक्षणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभिमन्त्र्येति ॥ ततः ग्रहणानन्तरम्, तम् इषुम् संदधे ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति ॥ रावणाय चिक्षेपेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ स वज्र इति ॥ वज्रिबाहुविसर्जितो वज्र इवेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ स शर इति ॥ निभृतवत् विनीतवत् ॥ २० ॥ तस्येति ॥ प्राणैः सह जीवितात् प्राणधारणयत्नात्, भ्रंश्यमानस्य तस्य हस्तात् ससायकं कार्मुकं पपात ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ नर्दन्तश्चेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २४ ॥ दशग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ मुखैः उपलक्षिताः । राक्षसा इति शेषः ॥ २५ ॥ ॥

तत इति ॥ तद्वधं तं वधम् ॥२६॥२७॥२८॥ राघवेति ॥ राघवस्तवसंयुक्ता वागित्यन्वयः॥२९॥आविवेशेति ॥ चारणैःसह चारणैः सहितान् देवानित्यर्थः ॥ ३० ॥ तत इति ॥ सुग्रीवस्य युवराजत्वेन प्रत्युपकारायाङ्गदेनापि रावणवधस्य काङ्क्षितत्वात् सकामत्वम् ॥३१॥ तत इति ॥ प्रशमं प्रसादम् । मरुद्गणाः देवगणाः । महो न चकम्पे महीकम्पाभावस्य शुभसूचकत्वात् इत्याहुः । रावणवधपर्यन्तं सकम्पा स्थिता मही तद्वधानन्तरं निष्कम्पाऽभवदिति

ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः ॥ वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् ॥ २६ ॥ अथान्तरिक्षे व्यनदत्
सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः ॥ दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः ससुखो ववौ ॥ २७ ॥ निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा
भुवि ॥ किरन्ती राघवरथं दुरवापा मनोरमा ॥ २८ ॥ राघवस्तवसंयुक्ता गगनेपि च शुश्रुवे ॥ साधु साध्विति वागग्र्या
दैवतानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥ आविवेश महाहर्षो देवानां चारणैः सह ॥ रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयंकरे ॥ ३० ॥
ततः सकामं सुग्रीवमङ्गदं च महाबलम् ॥ चकार राघवः प्रीतो हत्वा राक्षसपुङ्गवम् ॥ ३१ ॥ ततः प्रजग्मुः प्रशमं मरुद्गणा
दिशः प्रसेदुर्विमलं नभोऽभवत् ॥ मही चकम्पे न हि मारुतो ववौ स्थिरप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ॥ ३२ ॥ ततस्तु सुग्रीवबिभीषणादयः
सुहृद्विशेषाः सहलक्ष्मणास्तदा ॥ समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेभिरामं विधिना ह्यपूजयन्
॥ ३३ ॥ स तु निहतरिपुः स्थिरप्रतिज्ञः स्वजनबलाभिवृतो रणे रराज ॥ रघुकुलनृपनन्दनो महौजास्त्रिदशगणैरभिसंवृतो
यथेन्द्रः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ ॥

चाहुः । ववौ सुखमिति शेषः ॥३२॥ ततस्त्विति ॥ सुहृद्विशेषाः जाम्बवदादयः । हिशब्दः पादपूरणे । विजयेन हृष्टा इत्यन्वयः । विधिना क्रमेण॥३३ ॥ ॥ ३४ ॥ फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः । यद्वा चैत्रशुद्धप्रतिपदि शिष्टामावास्यायां प्रातःकाले रावणवधः । पूर्वं सर्वरात्रमवर्ततेत्युक्तेः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं रामनिर्जितम् ॥ शोकवेगपरीतात्मा विललाप बिभीषणः ॥ १ ॥ वीर विक्रान्तविख्यात विनीत नयकोविद ॥ महार्हशयनोपेत किं शेषेद्य हतो भुवि ॥२॥ विक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावङ्गदभूषितौ ॥ मुकुटेनापवृत्तेन भास्कराकारवर्चसा ॥ ३ ॥ तदिदं वीर संप्राप्तं मया पूर्वं समीरितम् ॥ काममोहपरीतस्य यत्ते न रुचितं वचः ॥ ४ ॥ यन्न दर्पात्प्रहस्तो वा नेन्द्रजिन्नापरे जनाः ॥ न कुम्भकर्णोतिरथो नातिकायो नरान्तकः ॥ न स्वयं त्वममन्येथास्तस्योदर्कोयमागतः ॥ ५॥ गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ॥ गतः सत्त्वस्य संक्षेपः प्रस्तावानां गतिर्गता ॥ ६ ॥ आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चन्द्रमाः ॥७॥ चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यवसायो निरुद्यमः ॥ अस्मिन्निपतिते भूमौ वीरे शस्त्रभृतां वरे ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ भ्रातृवधदर्शनेन हठात् प्रवृत्तं प्रकृतिसंबन्धकृतं शोकं सोढुमशक्नुवन् बिभीषणो विलपति—भ्रातरमित्यादि ॥ शयानं शयानमिव स्थितम् । शोकवेगपरीतात्मा शोकवेगेन परीतमनस्कः । वेगशब्देन हठकृतः शोक इति द्योत्यते ॥ १ ॥ वीरेत्यादि ॥ विनीत विद्यासु शिक्षित । विक्षिप्येत्यस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनान्वयः । भुजावित्यनेनान्त्ययुद्धे द्विभुजस्थितिर्गम्यते । मुकुटेन उपलक्षित इति शेषः । अपवृत्तेन पतनवेगादीषच्चलितेन ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ तदिदमिति ॥ मया पूर्वं समीरितं यद्वचः काममोहपरीतस्य ते न रुचितं नेष्टमासीत् । तदिदं वचः संप्राप्तं, त्वयानुभूतमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ यत्पापकर्म प्रहस्तो दर्पात् नामन्यतेति विपरिणामेनानुषज्यते । एवं सर्वत्र योजनीयम् । अतिरथ इत्यतिकायविशेषणम् । अमन्येथाः अमन्यथाः । एत्वमार्षम् । तृणीकृतवानसीत्यर्थः । तस्य सीताहरणरूपस्य, उदर्कः फलमागतम् ॥ ५ ॥ गत इति ॥ सुनीतानां नयानां सेतुः मर्यादा । धर्मस्य विग्रहः विरोधः । यद्वा अधर्मस्येति छेदः । विग्रहः देहः । यद्वा धर्मस्य विग्रहः देहः । एषोग्निहोत्री च महातपाश्चेत्यादिना रावणस्य धार्मिकत्वकथनात् । सत्त्वस्य बलस्य, संक्षेपः संग्रहः । प्रस्तावानां प्रकृष्टस्तुतीनां गतिः विषयः ॥ ६ ॥ आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन्निपतिते आदित्यः पतित इत्याद्यभेदातिशयोक्तिः । चित्रभानुः वह्निः । सूर्यवह्नी चित्रभानू इत्यमरः । व्यवसायो निरुद्यमः । रावणसदृशाश्रयाभावाद्व्यवसायः उत्साहशक्तिः निर्व्यापारोभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥

किं शेषमिवेति॥राक्षसशार्दूले रावणे पांसुषु प्रसुप्त इव स्थिते । मृत इति यावत्। सांप्रतं हतवीरस्य लोकस्य किमिव शेषम् । सर्वं शून्यमभूदित्यर्थः॥९॥ धृतीति॥धृतिरेव प्रवालो यस्य स तथा । धैर्यं हि वृक्षस्य पल्लववत् प्रथमफलम् । प्रसहत इति प्रसहः । पचाद्यच्। भावप्रधानो निर्देशः । स एव अग्र्यपुष्पं श्रेष्ठपुष्पं यस्य स तथा । प्रसहनं हि पुष्पवत्कार्यफलस्य अव्यवहितहेतुः । तप एव बलं स्थैर्यांशो यस्य स तथा । शौर्यमेव निबद्धमूलं निश्चलमूलं यस्य स तथा । शौर्यमूलत्वात् तपःप्रभृतीनां सर्वेषाम्॥१०॥तेज इति॥तेजः पराक्रम एव विषाणो यस्य स तथा । तेजो हि विषाणवत् परमर्मभेदि । कुलवंशवंशः कुलं पितृपितामहादयः तेषां वंशः सर्गः स एव वंशः पृष्ठावयवविशेषो यस्य स तथा। वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेपि चेत्युभयत्रापि विश्वः ।

किं शेषमिव लोकस्य हतवीरस्य सांप्रतम् ॥ रणे राक्षसशार्दूले प्रसुप्त इव पांसुषु ॥ ९ ॥ धृतिप्रवालः प्रसहाग्र्यपुष्पस्तपोबलः शौर्यनिबद्धमूलः ॥ रणे महान् राक्षसराजवृक्षः संमर्दितो राघवमारुतेन ॥ १० ॥ तेजोविषाणः कुलवंशवंशः कोपप्रसादापरगात्रहस्तः ॥ इक्ष्वाकुसिंहावगृहीतदेहः सुप्तः क्षितौ रावणगन्धहस्ती ॥ ११ ॥ पराक्रमोत्साहविजृम्भितार्चिर्निःश्वासधूमः स्वबलप्रतापः ॥ प्रतापवान् संयति राक्षसाग्निर्निर्वापितो रामपयोधरेण ॥ १२ ॥ सिंहर्क्षलाङ्गूलककुद्विषाणः पराभिजिद्गन्धनगन्धहस्ती ॥ रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोवसन्नः ॥१३॥

कुलेन हि वंशेनेव स्वाश्रितधारणम्। कोप एवापरगात्रं शिरोव्यतिरिक्तशरीरं यस्य स तथा । प्रसाद एव हस्तो यस्य स तथा। कोपस्य बहुत्वादपरगात्रत्वेन रूपणम् । इक्ष्वाकुः रामः स एव सिंहः तेन अवगृहीतदेहः रावणगन्धहस्ती रावण एव मत्तगजः क्षितौ सुप्तः। मृत इत्यर्थः ॥११॥ पराक्रमेति ॥ पराक्रमोत्साहावेव विजृम्भितार्चिः विस्तृतज्वालः । निश्वास एव धूमो यस्य स तथा । स्वबलप्रतापः स्वबलोष्णः । प्रतापवान् तेजस्वी । राक्षसाग्निः रामपयोधरेण निर्वापितः ॥१२॥ सिंहेति ॥ सिंहर्क्षा राक्षसाः त एव लाङ्गूलककुद्विषाणानि यस्य स तथा । सिंहर्क्षा राक्षसाः प्रोक्ता यक्षा उष्णीषिणो मता इति निघण्टुः । यद्वा सिंहर्क्षं मूलानक्षत्रं तच्च राक्षसनक्षत्रम् । यथाह ज्योतिषे काश्यपः—अग्निर्मघा विशाखा च आश्लेषा शततारका । धनिष्ठा चित्रया युक्ता ज्येष्ठा मूला च राक्षसा इति ॥ तत्संबन्धाद्राक्षसा अपि तच्छब्देनोच्यन्ते । राक्षससमृद्धेर्गर्वहेतुत्वेन लाङ्गूलादित्वेन रूपणम् । परानभिजयतीति

वदन्तं हेतुमद्वाक्यं परिमृष्टार्थनिश्चयम् ॥ रामः शोकसमाविष्टमित्युवाच बिभीषणम् ॥१४॥ नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चण्डविक्रमः ॥ अत्युन्नतमहोत्साहः पतितोयमशङ्कितः ॥ १५ ॥ नैवं विनष्टाः शोच्यन्ते क्षत्रधर्ममवस्थिताः ॥ वृद्धिमाशंसमाना ये निपतन्ति रणाजिरे ॥ १६ ॥ येन सेन्द्रास्त्रयो लोकास्त्रासिता युधि धीमता ॥ तस्मिन् कालसमायुक्ते न कालः परिशोचितुम् ॥ १७ ॥ नैकान्तविजयो युद्धे भूतपूर्वः कदाचन ॥ परैर्वा हन्यते वीरः परान्वा हन्ति संयुगे ॥१८॥ इयं हि पूर्वैः संदिष्टा गतिः क्षत्त्रियसंमता॥क्षत्त्रियो निहतः संख्ये न शोच्य इति निश्चयः ॥१९॥ तदेवं निश्चयं दृष्ट्वा तत्त्वमास्थाय विज्वरः ॥ यदिहानन्तरं कार्यं कल्प्यं तदनुचिन्तय ॥ २० ॥ ॥

पराभिजित् । गन्धने परोत्सादने गन्धहस्ती मुख्यः । गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशन इति विश्वः । चापलं विषयलौल्यम् तदेव कर्णचक्षुषी यस्य स तथा । रक्षोवृषः रावणवृषभः, क्षितीश्वरव्याघ्रेण रामशार्दूलेन, हतः अवसन्नः मृतः ॥१३॥ वदन्तमिति ॥ परिमृष्टार्थनिश्चयं कृतार्थनिश्चयम्॥१४॥ नायमिति ॥ अयं निश्चेष्टः निर्विक्रमः न विनष्टः, अपि त्वयं समरे चण्डविक्रमः अत्युन्नतमहोत्साहः अशङ्कितः पतितः विनष्टः ॥ १५ ॥ यदि समरे विक्रम्य नष्टः ततः किमित्यत्राह–नैवमित्यादि ॥ ये वृद्धिं परलोकवृद्धिम्, आशंसमानाः आकाङ्क्षमाणाः सन्तः, रणाजिरे निपतन्ति । क्षत्रधर्ममवस्थिताः शूरधर्मव्यवस्थिताः । एवं विनष्टाः ते न शोच्यन्ते ॥१६॥ न केवलं समरमरणादेव न शोच्यत्वं किंतु यशःप्रत्यासक्त्यापीत्याह–येनेति ॥ येन वित्रासिताः तस्मिन् रावणे कालसमायुक्ते शोचितुं न कालः नावसरः । तद्विषये शोको न युक्तः । वीरस्वर्गगमनादिति भावः ॥ १७ ॥ तथापि मरणे सति कथं न शोचितव्यमित्याशङ्क्य जयवत्पराजयोपि न शोकस्थानमित्याह–नैकान्तेति॥एकान्तविजयः न भूतपूर्वः इतःपूर्वं न भूतः । अनैकान्त्यमुपपादयति–परैर्वेति॥ १८ ॥ क्षत्रधर्मपर्यालोचनेनापि न शोच्य इत्याह–इयं हीति ॥ क्षत्त्रियः शूरः॥१९॥ तदेवमिति ॥ दृष्ट्वा ज्ञात्वा। तत्त्वमास्थाय परमार्थबुद्धिमवलम्ब्य । जनिमतामवश्यं मृत्युं ज्ञात्वेत्यर्थः । विज्वरः निःशोकः । यत् कार्यं कर्म । कल्प्यम् अनुष्ठेयम् । तदनुचिन्तय । कल्यमिति पाठे यत् कार्यं कल्यम् । योग्यमित्यर्थः । कल्यो योग्यश्च ते समा इति निघण्टुः ॥ २० ॥ ॥ ॥

॥ २१ ॥ योयमिति ॥ विमर्देषु समरेषु । अनेन महावीरतया सम्यक् संस्कारमर्हतीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ धर्मशीलत्वाच्च तदर्हतीत्याह—अनेनेति ॥ दत्तानि दानानि कृतानि । सुपूजितानि गुरुदैवतानीति शेषः । निभृताः नितरां भृताः । यापितानि सफलीकृतानीत्यर्थः ॥ २३ ॥ आहिताग्न्यादित्वाच्च तदर्हतीत्याह—एषोहिताग्निरिति ॥ हिताग्निः आहिताग्निः । संधिरार्षः । वेदान्तं गच्छति जानातीति वेदान्तगः । कर्मसु चाग्र्यवीर्यः कर्मशूर इत्यर्थः । प्रेतगतस्य प्रेतत्वं गतस्य इच्छामि । पुत्राणां विनष्टत्वेन भ्रातुरेवाधिकारित्वादिति भावः ॥ २४ ॥ स तस्येति ॥ करुणैरित्यनेन दुःखातिशयादिदानीमेवमुक्तमिति द्योत्यते । वक्ष्यति हि नाहमस्य संस्कारं करिष्यामीति । स्वर्गीयं स्वर्गाय हितम् । आधानम् अन्त्येष्टिसंज्ञिकं कर्म ॥ २५ ॥ वैरातिरेकात् संस्कारे मम द्वेष इति न शङ्कनीयमित्याह—मरणेति ॥ मरणानन्तरमपि वैरकरणं निष्प्रयोजनमित्याह—निर्वृत्तमिति । प्रयोजनं सीतालाभरूपम् ।

तमुक्तवाक्यं विक्रान्तं राजपुत्रं बिभीषणः ॥ उवाच शोकसंतप्तो भ्रातुर्हितमनन्तरम् ॥ २१ ॥ योयं विमर्देषु न भग्नपूर्वः सुरैः समेतैः सह वासवेन ॥ भवन्तमासाद्य रणे विभग्नो वेलामिवासाद्य यथा समुद्रः ॥ २२ ॥ अनेन दत्तानि सुपूर्वजानि भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्याः ॥ धनानि मित्रेषु समर्पितानि वैराण्यमित्रेषु च यापितानि ॥ २३ ॥ एषो हिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाग्र्यवीर्यः ॥ एतस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् ॥ २४ ॥ स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्मा संबोधितः साधु बिभीषणेन ॥ आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्त्वः ॥ २५ ॥ मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ २६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्य संस्कारः यायजूकोचितसंस्कारः । क्रियताम् । ममाप्येष यथा तव । तव यथा भ्राता तथा ममापि भ्राता । मद्भ्रातृभूतस्य तव भ्रातृत्वात् । त्वमस्य दोषं दृष्ट्वा न करोषि चेदहमेव करिष्यामि । भ्रातृषु येन केनापि कर्तव्यमिति भावः । अत्र श्लोके न इति गायत्र्यक्षरम् । अत्राचार्या व्याचख्युः । मरणान्तानि वराणि ऋषिजनस्थानभ्रंशमैथिलीहरणमत्प्राणभूतजटायुविध्वंसनप्रभृतिमद्द्वेषाचरणमितः परं कर्तुं न शक्नोति हीति भावः । निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् । यदि वा रावणः स्वयमिति वदता मयास्य विषये किंचिच्छुभं कर्तव्यमिति मनसि कृतम् । तदनेन, द्विधा भज्येयमप्येवं न नमेयं तु कस्यचिदिति वदता प्रतिहतम् । तत्करणस्येदानीमवसरः संजात इति भावः । क्रियतामस्य संस्कारः । मत्कृतहितप्रतिषेधानर्हावस्था इदानीमस्य संजाता, अतोयं

न त्याज्यः । अतः परं यत्कर्तव्यं तत्कार्यमेव । ममाप्येष यथा तव । अयं मच्चित्तानुकूलो जातः, अतो मन्मित्रभूतो भवानपि तमनुवर्तितुमर्हति । अथवा एषः तव यथा तथा ममापि, अस्य संस्कारस्तव यथा प्राप्तः तथा ममापीत्यर्थः । भवानस्य संस्कारं न करोति चेदहमेव करोमि । बन्धुषु येन केनापि कर्तव्यं खल्विदं तद्दूरे तिष्ठ अहमेव करिष्यामीत्यर्थ इति ॥ २६ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नकि० यु० द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११२॥

रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण महात्मना ॥ अन्तःपुराद्विनिष्पेतू राक्षस्यः शोककर्शिताः ॥ १ ॥ वार्यमाणाः सुबहुशो
वेष्टन्त्यः क्षितिपांसुषु ॥ विमुक्तकेश्यो दुःखार्ता गावो वत्सहता इव ॥ २ ॥ उत्तरेण विनिष्क्रम्य द्वारेण सह राक्षसैः ॥
प्रविश्यायोधनं घोरं विचिन्वन्त्यो हतं पतिम् ॥ ३ ॥ राजपुत्रेतिवादिन्यो हा नाथेति च सर्वशः ॥ परिपेतुः कबन्धाङ्कां
महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ४ ॥ ता बाष्पपरिपूर्णाक्ष्यो भर्तृशोकपराजिताः ॥ करेण्व इव नर्दन्त्यो विनेदुर्हतयूथपाः
॥ ५ ॥ ददृशुस्तं महावीर्यं महाकायं महाद्युतिम् ॥ रावणं निहतं भूमौ नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ ६ ॥ ताः पतिं
सहसा दृष्ट्वा शयानं रणपांसुषु ॥ निपेतुस्तस्य गात्रेषु च्छिन्ना वनलता इव ॥ ७ ॥ बहुमानात्परिष्वज्य काचिदेनं
रुरोद ह ॥ चरणौ काचिदालिङ्ग्य काचित्कण्ठेवलम्ब्य च ॥ ८ ॥ उद्धृत्य च भुजौ काचिद्भूमौ स्म परिवर्तते ॥
हतस्य वदनं दृष्ट्वा काचिन्मोहमुपागमत् ॥ ९ ॥ काचिदङ्के शिरः कृत्वा रुरोद मुखमीक्षती ॥ स्नापयन्ती मुखं
बाष्पैस्तुषारैरिव पङ्कजम् ॥ १० ॥ एवमार्ताः पतिं दृष्ट्वा रावणं निहतं भुवि ॥ चुक्रुशुर्बहुधा शोकाद्भूयस्ताः पर्यदेवयन्
॥ ११ ॥ येन वित्रासितः शक्रो येन वित्रासितो यमः ॥ येन वैश्रवणो राजा पुष्पकेण वियोजितः ॥ १२ ॥ ॥

अथ रावणान्तःपुरस्त्रीविलापः—रावणमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ वत्सहताः हतवत्साः ॥ १ ॥ २ ॥ उत्तरेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ शोणितैः कर्दमो यस्यास्तां शोणितकर्दमाम् ॥३॥४॥ ता इति ॥ हतयूथपा इति करेणुविशेषणम् । अत एव नर्दन्त्यः करेण्व इव विनेदुरित्यन्वयः ॥५॥ ६ ॥ ७ ॥ बहुमानादित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ परिवर्तते वेष्टते । ईक्षती ईक्षमाणा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमिति ॥ चक्रुशुरिति । क्रोशः निरक्षरध्वनिः । परिदेवनम् साक्षरशब्दः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ १३ ॥ असुरेभ्य इति ॥ मानुषाद्भयम् । जातमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ य इति ॥ कश्चिदिव यः कश्चित् पुरुष इव, लम्भितः प्रापितः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ अशृण्वतेति ॥ सुहृदां सुहृद्भ्यः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । वचनमिति वा शेषः । अशृण्वता त्वया ॥ १८ ॥ एता इति ॥ एताः वयं ते राक्षसाः आत्मा च समं युगपत् इदानीं पातिताः । मारिता इत्यर्थः । ब्रुवाण इति । इष्टः प्रीतिमान् ॥ १९ ॥ यदीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥

गन्धर्वाणामृषीणां च सुराणां च महात्मनाम् ॥ भयं येन महद्दत्तं सोयं शेते रणे हतः ॥१३॥ असुरेभ्यः सुरेभ्यो वा पन्नगेभ्योपि वा तथा ॥ न भयं यो विजानाति तस्येदं मानुषाद्भयम् ॥१४॥ अवध्यो देवतानां यस्तथा दानवरक्षसाम् ॥ हतः सोयं रणे शेते मानुषेण पदातिना ॥१५॥ यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा ॥ सोयं कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लम्भितः ॥१६॥ एवं वदन्त्यो बहुधा रुरुदुस्तस्य ताः स्त्रियः ॥ भूय एव च दुःखार्ता विलेपुश्च पुनः पुनः ॥१७॥ अशृण्वता च सुहृदां सततं हितवादिनाम् ॥ मरणायाहृता सीता घातिताश्च निशाचराः ॥१८॥ एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातिताः ॥ ब्रुवाणोपि हितं वाक्यमिष्टो भ्राता बिभीषणः ॥ धृष्टं परुषितो मोहात्त्वयात्मवधकाङ्क्षिणा ॥१९॥ यदि निर्यातिता ते स्यात्सीता रामाय मैथिली ॥ न नः स्याद्व्यसनं घोरमिदं मूलहरं महत् ॥ २० ॥ वृत्तकामो भवेद्भ्राता रामो मित्रकुलं भवेत् ॥ वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः ॥ २१ ॥ त्वया पुनर्नृशंसेन सीतां संरुन्धता बलात् ॥ राक्षसा वयमात्मा च त्रयं तुल्यं निपातितम् ॥२२॥ न कामकारः कामं वा तव राक्षसपुङ्गव ॥ दैवं चेष्टयते सर्वं हतं दैवेन हन्यते ॥२३॥ वानराणां विनाशोयं रक्षसां च महाहवे ॥ तव चैव महाबाहो दैवयोगादुपागतः ॥ २४ ॥ ॥

ते त्वया । निर्यातिता प्रत्यर्पिता । मूलहरं मूलभूतत्वत्पर्यन्तहरम् । वृत्तेति ॥ यदि सीता निर्यातिता स्यात्तदा भ्राता बिभीषणो वृत्तकामः निष्पन्नमनोरथः भवेत् । स्ववाक्यकरणादिति भावः । तथा रामः मित्रकुलं कुलमित्रम् । शत्रवः देवादयः ॥ २० ॥ २१ ॥ त्वयेति ॥ तुल्यमिति । युगपदित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं रावणस्वेच्छाचरणस्य राक्षसनाशहेतुतामभिधाय संप्रति तन्निरासपूर्वकं दैवकारितत्वं दर्शयति—न कामकार इति ॥ कामरः स्वच्छन्दकरणम्, कामं प्रकामं नास्ति । कुतः दैवं चेष्टयते, सर्वं हतं दैवेन हन्यते । दैवेन हतमन्येन हन्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥

नैवेति ॥ उद्यता कार्योन्मुखी दैवगतिः अर्थादिना न निवर्तयितुं शक्या । कामेन स्वेच्छया ॥२५॥ विलेपुरिति ॥ कुरर्यः क्रौञ्च्यः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥ ॥

अथ मण्डोदरीप्रलापादि–तासामित्यादि॥विलपमानानां विलपन्तीनाम् । तथा विलपमानानामित्यन्वयः । दीना सती समुदैक्षत॥१॥ दशग्रीवमिति ॥ मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी। कृशोदरीति यावत्। “ मडि, भूषायाम् ” इति धातोर्भावे कप् प्रत्ययः । मण्डं सारं सुन्दरमिति यावत् । तादृशोदरीत्येके।

नैवार्थेन न कामेन विक्रमेण न चाज्ञया ॥ शक्या दैवगतिर्लोके निवर्तयितुमुद्यता ॥ २५ ॥ विलेपुरेवं दीनास्ता राक्षसाधिपयोषितः॥ कुरर्य इव दुःखार्ता बाष्पपर्याकुलेक्षणाः॥२६॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११३॥ तासां विलपमानानां तथा राक्षसयोषिताम् ॥ ज्येष्ठा पत्नी प्रिया दीना भर्तारं समुदैक्षत ॥ १ ॥ दशग्रीवं हतं दृष्ट्वा रामेणाचिन्त्यकर्मणा ॥ पतिं मण्डोदरी तत्र कृपणा पर्यदेवयत् ॥२॥ ननु नाम महाभाग तव वैश्रवणानुज ॥ क्रुद्धस्य प्रमुखे स्थातुं त्रस्यत्यपि पुरन्दरः ॥३॥ ऋषयश्च महीदेवा गन्धर्वाश्च यशस्विनः ॥ ४ ॥ ननु नाम तवोद्वेगाच्चारणाश्च दिशो गताः ॥ स त्वं मानुषमात्रेण रामेण युधि निर्जितः ॥ न व्यपत्रपसे राजन् किमिदं राक्षसर्षभ ॥ ५ ॥ कथं त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रिया वीर्येण चान्वितम् ॥ अविषह्यं जघान त्वां मानुषो वनगोचरः ॥ ६ ॥ ॥

मण्डा पृथुपिपीलिका तस्या इव उदरं यस्याः सा मण्डोदरीत्यप्याहुः ॥ २ ॥ यद्यपि समरमरणं शूराणां श्लाघ्यमिति न वीरपत्नी तच्छोचितुमर्हा, तथाप्यसमानान्मानुषात् प्राप्तमिदं लज्जावहमिति शोचति–ननु नाम तवेत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥ नाम प्रसिद्धौ। महीदेवाः ब्राह्मणाश्च। त्रस्यन्तीत्यनुषङ्गः । स कथं मानुषेण जित इति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ननु नामेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ चारणाश्च आकाशचारिणश्च । न व्यपत्रपसे । मानुषविजयेनेति शेषः । किमिदं किमेवमवस्थानकारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥ कथमिति ॥ वीर्येण त्रैलोक्यमाक्रम्य श्रियान्वितं त्वां मानुषस्तत्रापि वनगोचरः कथं जघान। अद्भुतमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

मानुषाणामविषये चरतः कामरूपिणः ॥ विनाशस्तव रामेण संयुगे नोपपद्यते ॥ ७ ॥ न चैतत्कर्म रामस्य श्रद्दधामि चमूमुखे ॥ सर्वतः समुपेतस्य तव तेनाभिमर्शनम् ॥ ८ ॥ यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः ॥ खरस्तव हतो भ्राता तदैवासौ न मानुषः ॥ ९ ॥ यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि ॥ प्रविष्टो हनुमान्वीर्यात्तदैव व्यथिता वयम् ॥ १० ॥ यदैव वानरैर्घोरैर्बद्धः सेतुर्महार्णवे ॥ तदैव हृदयेनाहं शङ्के राममानुषम् ॥ ११ ॥ अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः ॥ मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ १२ ॥ अथवा वासवेन त्वं धर्षितोऽसि महाबल ॥ वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥ १३ ॥ ॥

तदेवासंभावितत्वं निरूपयति–मानुषाणामिति ॥ अविषये अगम्यदेशे ॥७॥ न चैतदिति ॥ सर्वतः समुपेतस्य सर्वयुद्धोपकरणैः पूर्णस्य तव, तेन रामेण अभिमर्शनम् आक्रमणमिति यत्, एतद्रामस्य न श्रद्दधामि रामसंबन्धिकर्मेति न श्रद्दधामि ॥ ८ ॥ रावणवधस्य मानुषेणाकृतत्वे केन कृतः स्यादित्याशङ्क्य पक्षान्तरमुपक्षिपति–यदैवेत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ एवं सामान्यतो रामस्यामानुषत्वं प्रतिपाद्य उत्तरोत्तरोत्कृष्टयमेन्द्रादिदेवताविशेषत्वं प्रतिपादयति -अथवेत्यादिना ॥ मायां सीतारूपाम् । अप्रतितर्किताम् अपरिमेयरूपलावण्याम् ॥ १२ ॥ ❋ रामानुजीयम् ❋ न चैतत्कर्मेत्येतच्छ्लोकानन्तरं, यदैव च जनस्थाने राक्षसैर्बहुभिर्वृतः । खरस्तव हतो भ्राता तदैवासौ न मानुषः ॥ यदैव नगरीं लङ्कां दुष्प्रवेशां सुरैरपि । प्रविष्टो हनुमान् वीर्यात् तदैव व्यथिता वयम् ॥ यदैव वानरैर्घोरैर्बद्धः सेतुर्महार्णवे । तदैव हृदयेनाहं शङ्के रामममानुषम् ॥ अथवा रामरूपेण कृतान्तः स्वयमागतः । मायां तव विनाशाय विधायाप्रतितर्किताम् ॥ अथवा वासवेन त्वं धर्षितोसि महाबल । वासवस्य कुतः शक्तिस्त्वां द्रष्टुमपि संयुगे ॥ इति पाठक्रमः । अन्यथा पाठस्तु लेखकप्रमादकृतः । रामस्य सामान्यतो मानुषत्वप्रतिपादनानन्तरमुत्तरोत्तरोत्कृष्टयमेन्द्रादिदेवताविशेषत्वप्रतिपादनौचित्यात् । यदैवेति । न मानुषः । निश्चित इति शेषः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

यदैवेत्यादिना सामान्यतोपन्यस्तममानुषत्वमेकत्र व्यवस्थापयितुमाह—व्यक्तमित्यादिना ॥ महायोगित्वादिगुणविशिष्टो यो विष्णुः स एवैष राम इति स्त्रीवचनमुखेनैव विष्णोः सर्वदेवतापारम्यं भगवान् वाल्मीकिर्व्यवस्थापर्याति । महान् योगः लोकरक्षणोपायचिन्ता सोस्यास्तीति महायोगी । परमश्चासावात्मा च परमात्मा । सर्वजीवात्मभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थः । परमत्वमस्य कथमित्याशङ्क्य षड्भावविकाररहितत्वादित्याह—सनातन इति । सदास्तित्वयुक्त इत्यर्थः । अनादिमध्यनिधनः जन्मवृद्धिविनाशशून्यः । शाश्वतः अपक्षयरहितः । ध्रुवः परिणामरहितः । एतैर्विशेषणैर्जीवगतषड्भावाविकारशून्यत्वमुक्तम् । तथोक्तं विष्णुपुराणे—अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्धिजन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् इति ॥ परमात्मशब्दार्थं विवृणोति—महतः परमो महानिति । महान् इन्द्रादिः । तस्मान्महान् ब्रह्मादिः । तस्मादपि महानित्यर्थः । स्थानविशेषेणापि परमत्वमाह—तमस इति॥ तमसः प्राकृतमण्डलस्य, परमः परस्तादप्राकृते वैकुण्ठे विद्यमानः। "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" "आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे "इति श्रुतेः। सर्वत्र व्याप्तस्य कथं

व्यक्तमेष महायोगी परमात्मा सनातनः ॥ अनादिमध्यनिधनो महतः परमो महान् ॥ १४ ॥
तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः ॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजय्यः शाश्वतो ध्रुवः ॥ १५ ॥

तत्रावस्थानमित्याशङ्क्य विग्रहद्वारेत्याह—शङ्खेत्यादिना । सदा शङ्खचक्रधारणप्रयोजनमाह—धातेति । धाता पोषकः । "डुधाञ्, धारणपोषणयोः" इत्यस्मात्तृच् । सर्वदा रक्षणार्थमायुधधारणमित्यर्थः । तथोक्तमभियुक्तैः—पातु प्रणतरक्षायां विलम्बमसहन्निव । सदा पञ्चायुधीं बिभ्रत्स नः श्रीरङ्गनायक इति ॥ तस्य सर्वेश्वरत्वद्योतकं लक्षणमाह—श्रीवत्सवक्षा इति । श्रीकरो वत्सः श्रीवत्सः स च रक्तवर्णो मत्स्यविशेषः, सः वक्षसि दक्षिणे यस्य स श्रीवत्सवक्षाः। जगद्रक्षणोपयोगिपुरुषकारसंबन्धमाह—नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्यासौ नित्यश्रीः । विष्णोः श्रीरनपायिनीत्यन्यत्रोक्तेः । अत एवाजय्यः जेतुमशक्यः । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" इति निपातनात् । एष रामः एवंभूतः परमात्मा, व्यक्तं निश्चितमिति संबन्धः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ व्यक्तमेषः परिशेषतः प्रमाणेन निश्चितो दशग्रीवहन्ता रामः । महायोगी महासन्नहनः आश्रितत्राणसन्नाहवान् । महायोगी विविधविचित्रजगन्निर्माणोपायचतुरः । महायोगी " बहुस्यां प्रजायेयेति " इत्याद्युक्तबहुभवनसंकल्पवान् । " सोभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः" इति मनुस्मरणात् । महायोगी जगन्निर्माणोपयुक्तप्रकृतिपुरुषकारकर्मसंसर्गवान् । महायोगी शरणागतरक्षणादिष्वसंचाल्ययुक्तिमान् । योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः ।

मानुषं वपुरास्थाय विष्णुः सत्यपराक्रमः ॥ सर्वैः परिवृतो देवैर्वानरत्वमुपागतैः ॥ १६ ॥
सर्वलोकेश्वरः साक्षाल्लोकानां हितकाम्यया ॥ सराक्षसपरीवारं हतवांस्त्वां महाद्युतिः ॥ १७ ॥

परमात्मा चेतनाचेतनशरीरः । सकलशरीरत्वप्रसक्तदोषासंस्पर्शमाह—सनातन इति । अनादिमध्यनिधनः आदिमध्यान्तशून्यः । महतः परमो महान् । "अणोरणीयान् महतो महीयान्" इत्याद्युक्तपरममहत्त्ववान् । तमसः परमः अक्षरात्परतः परः । " यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः " इति श्रुतिस्मृतिभ्यां तमसः परमः । " आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् " इत्युक्तपरमपदवासी । धाता भूतभविष्यद्वर्तमानकालावच्छिन्नसकलजगन्निर्माता । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" इति श्रुतेः । धाता स्थितिकर्ता । सा च स्थितिरनेकरूपा जगद्विविधकरणेन । "डुधाञ्, धारणपोषणयोः" इति धातोः धारणं प्रशासनाधीनलोकत्वम् । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन" इत्यादिश्रुतेः । एवं कारणस्वरूपमुपास्यं तदुपयुक्ता गुणाश्चोक्ताः । अथ दिव्यमङ्गलविग्रहयोगमाह—शङ्खचक्रगदाधर इति । अनेन उपास्यत्वानुगुणशरणागतविरोधिनिरसनजागरूकत्वमुक्तम् । श्रीवत्सवक्षाः श्रीवत्सकौस्तुभादीनां नित्यत्वाद्रुद्रादिवैलक्षण्यमुक्तम् । नित्यश्रीरिति । नित्या अनपायिनी श्रीर्यस्य सः । अत्र विग्रहनित्यत्वमेवोक्तं, स्वरूपनित्यत्वस्य साधारणप्राप्तत्वात् । नित्यैवैषा जगन्मातेति यावत् । श्रीसंबन्धादुत्तेजितपराभिभवनसामर्थ्यमाह—अजेय इति । अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजेति ह्युक्तम् । अजेयः उपासकव्यतिरिक्तैर्जेतुमशक्यः अजेयः । अप्रधृष्यश्च संग्रामे सेन्द्रैरपि सुरासुरैरित्याद्युक्तरीत्या जेतुमशक्यः । शाश्वतः त्रिविधपरिच्छेदरहितः विकारशून्यश्च । ध्रुवः अप्रकम्प्यः । अत्र धातेति रूढ्या विशेषणनिर्देशः । अनादिनिधनो धातेति सहस्रनामपाठात् । नित्यश्रीरिति च ॥१४॥१५॥एवंभूतस्य परमात्मनः किमर्थमेवं व्यापार इत्यत्राह द्वाभ्याम्—मानुषमित्यादि ॥ सर्वलोकेश्वरः सर्वलोकानां नियन्ता अनिष्टनिवृत्तीष्टप्रापणयोः कर्ता । विष्णुः विष्णुसकाशादविनाशित्ववरं परिहर्तुं मानुषं वपुः आस्थाय परिगृह्य, साक्षात् अव्यवधानेन, लोकानां हितकाम्यया लोकहितेच्छया, सर्वलोकविरोधिनं त्वां हतवान् । व्यक्तमित्यत्रानुषज्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वद्दोषकृत एवायं वध इत्याह–इन्द्रियाणीति ॥ १८॥ एवं सर्वज्ञा त्वं पूर्वं किमिति नोक्तवतीत्यत्राह–क्रियतामिति ॥ न गृह्णासि नागृह्णाः । व्युष्टिः फलम् । व्युष्टिः फले समृद्धौ चेत्यमरः ॥ १९ ॥ अकस्मादिति ॥ अकस्मान्निर्हैतुकं सीतामुद्दिश्य अभिकामोसि अभिलाष्यसि, तां प्रति त्वदभिलाषः अयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥ अयुक्ततामेवाह–अरुन्धत्या इति ॥ विशिष्टाम् उत्कृष्टाम् । मान्यामित्यनेन न केवलमरुन्धत्यादिवत् पातिव्रत्यमात्रं, किंतु मातृत्वं चेत्युच्यते । असदृशम् अनुचितम् ॥ २१ ॥ सा पतिव्रता चेत् किमर्थं न दग्धवतीत्यत्राह–वसुधाया इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ वसुधायाश्च वसुधाम् अत्यन्तक्षमावतीमित्यर्थः । श्रीमित्यत्र इयङभाव आर्षः । सर्वसंपदधिष्ठात्रीमित्यर्थः । भर्तृवत्सलां पतिव्रताम् । सर्वानवद्याङ्गीम् अनवद्यस-

इन्द्रियाणि पुरा जित्वा जितं त्रिभुवनं त्वया ॥ स्मरद्भिरिव तद्वैरमिन्द्रियैरेव निर्जितः ॥ १८ ॥ क्रियतामविरोधश्च राघवेणेति यन्मया ॥ उच्यमानो न गृह्णासि तस्येयं व्युष्टिरागता ॥१९॥ अकस्माच्चाभिकामोसि सीतां राक्षसपुङ्गव ॥ ऐश्वर्यस्य विनाशाय देहस्य स्वजनस्य च ॥ २० ॥ अरुन्धत्या विशिष्टां तां रोहिण्याश्चापि दुर्मते ॥ सीतां धर्षयता मान्यां त्वया ह्यसदृशं कृतम् ॥ २१ ॥ वसुधायाश्च वसुधां श्रियः श्रीं भर्तृवत्सलाम् ॥ सीतां सर्वानवद्याङ्गीमरण्ये विजने शुभाम् ॥ २२ ॥ आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनात्मस्वदूषण ॥ अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसंगमे कृतम् ॥ पतिव्रतायास्तपसा नूनं दग्धोसि मे प्रभो ॥ २३ ॥ ॥ ॥

र्वाङ्गीम् । अरण्ये विजने स्थितामिति शेषः । दीनां त्वदनभिलाषिणीमित्यर्थः । छद्मना मारीचमुखेन आनयित्वा । तं पूर्वमुक्तम् । पतिव्रतायास्तस्यास्तपसा दग्धोसि । मे प्रभो इत्यनेन अस्य सर्वस्य मद्दौर्भाग्यमेव निमित्तमिति द्योत्यते । आत्मस्वदूषणेत्यनेन निजस्वभूताया मम त्यागे त्वद्दूषणमेवहेतुः न त्वत्सौन्दर्यहानिरित्युच्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अरण्ये विजने शुभामित्यस्यानन्तरम्, आनयित्वा तु तां दीनां छद्मनात्मस्वदूषण । अप्राप्य चैव तं कामं मैथिलीसङ्गमे कृतम् ॥ पतिव्रतायाः सहसा नूनं दग्धोसि मे प्रभो । इत्येवं पाठक्रमः । अन्यथा पाठस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥२२॥२३॥

तदैवेति॥तनुमध्यमां धर्षयन् सन् त्वं तदैव न दग्ध इति यत् तेन माहात्म्येन त्वत्तो देवा बिभ्यतीति संबन्धः। भीता देवाः कथं ते धर्षणफलं दाहं दद्युरिति भावः ॥ २४ ॥ अवश्यमिति ॥ कर्ता घोरं पापस्य फलं काले पर्यागते प्राप्ते अवश्यं लभते, नात्र संशयः ॥ २५ ॥ शुभकृदिति ॥ पापं दुःखम् ॥ ॥ २६ ॥ सन्तीति ॥ तुभ्यम् तव । ततः तस्याः सीतायाः । न बुध्यसे। अभ्यधिकत्वमिति शेषः ॥ २७ ॥ न कुलेनेति ॥ मैथिली मया कुलेन तुल्या

तदैव यन्न दग्धस्त्वं धर्षयंस्तनुमध्यमाम् ॥ देवा बिभ्यति ते सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥२४॥ अवश्यमेव लभते फलं पापस्य कर्मणः ॥ घोरं पर्यागते काले कर्ता नास्त्यत्र संशयः ॥२५॥ शुभकृच्छुभमाप्नोति पापकृत्पापमश्नुते ॥ बिभीषणः सुखं प्राप्तस्त्वं प्राप्तः पापमीदृशम् ॥ २६ ॥ सन्त्यन्याः प्रमदास्तुभ्यं रूपेणाभ्यधिकास्ततः ॥ अनङ्गवशमापन्नस्त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २७ ॥ न कुलेन न रूपेण न दाक्षिण्येन मैथिली ॥ मयाधिका वा तुल्या वा त्वं तु मोहान्न बुध्यसे ॥ २८ ॥ सर्वथा सर्वभूतानां नास्ति मृत्युरलक्षणः ॥ तव तावदयं मृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ॥ २९ ॥ सीतानिमित्तजो मृत्युस्त्वया दूरादुपाहृतः ॥ ३०॥ मैथिली सह रामेण विशोका विहरिष्यति ॥ अल्पपुण्या त्वहं घोरे पतिता शोकसागरे ॥ ३१ ॥ कैलासे मन्दरे मेरौ तथा चैत्ररथे वने ॥ देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया ॥३२॥ विमानेनानुरूपेण यायाम्यतुलया श्रिया॥ पश्यन्ती विविधान् देशांस्तांस्तांश्चित्रस्रगम्बरा ॥ भ्रंशिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीर वधात्तव ॥ ३३ ॥ सैवान्येवास्मि संवृत्ता धिक् राज्ञां चञ्चलाः श्रियः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

अधिका वा न इत्येवं योज्यम्। दाक्षिण्येन विद्यासामर्थ्येन ॥२८॥ सर्वथेति ॥ अलक्षणः निर्निमित्तः। मैथिल्याः कृतं मैथिलीकृतम्। मैथिल्यानयनमित्यर्थः। तदेव लक्षणं निमित्तं यस्य स तथा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कैलास इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ याहं कैलासादिषु विहृत्य विमानेन विविधान् देशान् पश्यन्ती यामि अथ सा भ्रंशितास्मीत्येवं संबन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सैवेत्यर्धम् ॥ सैव एवंभुक्तभोगैव। अन्येव अस्पृष्टभोगेव ॥३४॥

एवं रावणस्य मतिं राज्यश्रियं च निन्दित्वा भर्तृसौन्दर्यवैपरीत्यं शोचति–हा राजन्नित्यादिश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् ॥ सुत्वक् स्निग्धत्वक् । समुन्नसं समुन्नतनासिकम् । कान्तिः प्रभा । श्रीः सौन्दर्यम् । द्युतिः तेजः । किरीटकूटोज्ज्वलितं शिखरतुल्यकिरीटविराजितम् । ताम्रास्यं रक्ताधरमित्यर्थः । चारु सुन्दरं तव यद्वक्त्रं मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा अभ्राजत, तदेवेदं वक्त्रमद्य न भ्राजते । अप्रकाशनिमित्तमाह–रामेति॥ विस्रवैः प्रवाहैः । मेदः वसा ।

हा राजन् सुकुमारं ते सुभ्रु सुत्वक्र समुन्नसम् ॥ कान्तिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिन्दुपद्मदिवाकरैः ॥ ३५ ॥ किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रास्यं दीप्तकुण्डलम् ॥ मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत्पानभूमिषु ॥ ३६ ॥ विविधस्रग्धरं चारु वल्गुस्मितकथं शुभम् ॥ तदेवाद्य तवेदं हि वक्त्रं न भ्राजते प्रभो ॥ ३७ ॥ रामसायकनिर्भिन्नं सिक्तं रुधिरविस्रवैः ॥ विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रूक्षं स्यन्दनरेणुभिः ॥ ३८ ॥ हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्यकारिणी ॥ या मयासीन्न संबुद्धा कदाचिदपि मन्दया ॥ ३९ ॥ पिता दानवराजो मे भर्ता मे राक्षसेश्वरः ॥ पुत्रो मे शक्रनिर्जेता इत्येवं गर्विता भृशम् ॥ ४० ॥ दृप्तारिमर्दनाः शूराः प्रख्यातबलपौरुषाः॥ अकुतश्चिद्भया नाथा ममेत्यासीन्मतिर्दृढा ॥४१ ॥ तेषामेवंप्रभावानां युष्माकं राक्षसर्षभ ॥ कथं भयमसंबुद्धं मानुषादिदमागतम् ॥ ४२ ॥ स्निग्धेन्द्रनीलनीलं तु प्रांशुशैलोपमं महत् ॥ केयूराङ्गदवैडूर्यमुक्तादामस्रगुज्ज्वलम् ॥४३॥ कान्तं विहारेष्वधिकं दीप्तं संग्रामभूमिषु ॥ भात्याभरणभाभिर्यद्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥४४॥ तदेवाद्य शरीरं ते तीक्ष्णैर्नैकैः शरैश्चितम् ॥ पुनर्दुर्लभसंस्पर्शं परिष्वक्तुं न शक्यते ॥ ४५ ॥ श्वाविदः शललैर्यद्वद्बाणैर्लग्नैर्निरन्तरम् ॥ स्वर्पितैर्मर्मसु भृशं संछिन्नस्नायुबन्धनम् ॥ क्षितौ निपतितं राजन् श्यावं रुधिरसच्छवि ॥४६ ॥

मस्तिष्कं मांसविशेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ हेति ॥ मे वैधव्यकारिणी ते पश्चिमावस्था मृतिः संप्राप्ता ॥ ३९ ॥ अस्थिरस्य देहस्य विनाशः कुतो न संबुद्ध इत्यत्राह–पितेति ॥ दानवराजः मयः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तेषामिति ॥ तेषु युष्मास्वेवंप्रभावेष्वित्यर्थः । मयस्य मरणाभावेपि इदानीम कार्यकरत्वादेवमुक्तम् । असंबुद्धं पूर्वमचिन्तितम् ॥ ४२ ॥ स्निग्धेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् ॥ प्रांशुशैलः उन्नतशैलः । अङ्गदवैडूर्यं वैडूर्यम-

याङ्गदमिति केयूराद्भेदः । यच्छरीरं भाति आलिङ्गनयोग्यमभूत् । तदेव शरीरं दुर्लभसंस्पर्शम् सत् पुनः परिष्वक्तुं न शक्यते । दुर्लभसंस्पर्शत्वमुपपादयति—श्वाविद इत्यादिना ॥ श्वाविदः शल्यमृगस्य, शललैः तल्लोमभिः, यद्वत् यथा । कण्टकाकारश्वाविल्लोमतुल्यैरिति शरविशेषणम् । मर्मसु स्वर्पितैः क्षिप्तैः । तत्रैव मर्मसु निरन्तरं लग्नैरिति योजना । श्यावं कपिशवर्णम् । श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम् । श्यावः स्यात्कपिश

वज्रप्रहाराभिहतो विकीर्ण इव पर्वतः ॥ ४७ ॥ हा स्वप्नः सत्यमेवेदं त्वं रामेण कथं हतः ॥ त्वं मृत्योरपि मृत्युः स्याः
कथं मृत्युवशं गतः ॥ ४८ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं त्रैलोक्योद्वेगदं महत् ॥ जेतारं लोकपालानां क्षेप्तारं शंकरस्य च
॥ ४९ ॥ दृप्तानां निगृहीतारमाविष्कृतपराक्रमम् ॥ लोकक्षोभयितारं च नादैर्भूतविराविणम् ॥ ५० ॥ ओजसा दृप्तवाक्यानां
वक्तारं रिपुसन्निधौ ॥ स्वयूथभृत्यवर्गाणां गोप्तारं भीमकर्मणाम् ॥ ५१ ॥ हन्तारं दानवेन्द्राणां यक्षाणां च
सहस्रशः ॥ निवातकवचानां च संग्रहीतारमीश्वरम् ॥ ५२ ॥ नैकयज्ञविलोप्तारं त्रातारं स्वजनस्य च ॥ धर्मव्यवस्थाभेत्तारं
मायास्रष्टारमाहवे ॥ ५३ ॥ देवासुरनृकन्यानामाहर्तारं ततस्ततः ॥ शत्रुस्त्रीशोकदातारं नेतारं स्वजनस्य च
॥ ५४ ॥ लङ्काद्वीपस्य गोप्तारं कर्तारं भीमकर्मणाम् ॥ अस्माकं कामभोगानां दातारं रथिनां वरम् ॥ ५५ ॥ एवंप्रभावं
भर्तारं दृष्ट्वा रामेण पातितम् ॥ स्थिरास्मि या देहमिमं धारयामि हतप्रिया ॥ ५६ ॥ शयनेषु महार्हेषु शयित्वा
राक्षसेश्वर ॥ इह कस्मात्प्रसुप्तोसि धरण्यां रेणुपाटलः ॥ ५७ ॥

इत्युभयत्राप्यमरः । स्नायवः धमन्यः । रुधिरसच्छवि रुधिरतुल्यकान्ति । स्वकान्तिं विहाय रुधिरकृतकान्त्यन्तरमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वज्रेत्यर्धम् ॥ असीति शेषः ॥ ४७ ॥ हेति ॥ इदं ते मरणं स्वप्नः स्वप्नानुभवविषयः सत्यमेव, नात्र संशयः । तत्र हेतुमाह—त्वमिति । तत्रापि हेतुमाह—त्वं मृत्योरिति ॥ ४८ ॥ त्रैलोक्येत्यादि हतप्रियेत्यन्तं श्लोकाष्टकमेकं वाक्यम् ॥ एवंभूतं भर्तारं दृष्ट्वा या इमं देहं धारयामि साहं स्थिरास्मि वज्रसारमयास्मि ।

कथमन्यथा न शीर्येदिति भावः। महदिति त्रैलोक्यवसुविशेषणम्। यद्वा त्रैलोक्योद्वेगदं महद्वसु महत् यथा भवति तथा त्रैलोक्योद्वेगदमिति वा। उद्वेगो भयसंभ्रमः। शंकरस्य क्षेप्तारं कैलासचलनद्वारा। स्वयूथाः स्वबन्धवः निवातकवचा नाम केचनासुराः। तेषां संग्रहीतारं तैः सख्यकृतमित्यर्थः। स्वजनस्य स्वाश्रितजनस्य, धर्मव्यवस्था आचारव्यवस्था। यज्ञकर्मभेत्तृत्वकथनेनातीव स्वतन्त्रत्वमुक्तम्। कन्यानामिति। स्त्रीमात्रमुच्यते। स्वजनस्य नेतारमिति। पूर्वात्रानिष्टनिवर्तकत्वमुक्तम्। अत्रेष्टप्रापकत्वम्। भीमकर्मणां स्वशिरोहवनादीनाम् ॥ ४९ ॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥ यदेति ॥ शस्तः हतः। तदा अभिहता प्रहृता। अद्य अस्मिन् त्वद्धनने सति तीव्रं निपातिता। मारितेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ नाहमिति ॥ बन्धुजनैः हीनाहं न

यदा मे तनयः शस्तो लक्ष्मणेनेन्द्रजिद्युधि ॥ तदास्म्यभिहता तीव्रमद्य त्वस्मिन्निपातिता ॥५८॥ नाहं बन्धुजनैर्हीना हीना नाथेन तु त्वया ॥ विहीना कामभोगैश्च शोचिष्ये शाश्वतीः समाः ॥५९॥ प्रपन्नो दीर्घमध्वानं राजन्नद्यासि दुर्गमम् ॥ नय मामपि दुःखार्तां न जीविष्ये त्वया विना ॥ ६० ॥ कस्मात्त्वं मां विहायेह कृपणां गन्तुमिच्छसि ॥ दीनां विलपितैर्मन्दां किंवा मां नाभिभाषसे ॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा न खल्वसि क्रुद्धो मामिहानवकुण्ठिताम् ॥ निर्गतां नगरद्वारात्पद्भ्यामेवागतां प्रभो ॥ ६२ ॥ पश्येष्टदार दारांस्ते भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् ॥ बहिर्निष्पतितान् सर्वान् कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥ ६३ ॥ अयं क्रीडासहायस्तेऽनाथो लालप्यते जनः ॥ न चैनमाश्वासयसे किंवा न बहुमन्यसे ॥ ६४ ॥ यास्त्वया विधवा राजन् कृता नैकाः कुलस्त्रियः ॥ पतिव्रता धर्मपरा गुरुशुश्रूषणे रताः ॥ ताभिः शोकाभितप्ताभिः शप्तः परवशं गतः ॥ ६५ ॥

शोचिष्ये, यदि त्वं स्थितः स्याः। किंतु त्वया हीना अत एव कामभोगैर्हीना शोचिष्य इति योजना॥५९॥प्रपन्न इति॥ दीर्घमध्वानं वीरस्वर्गम् ॥ ६०॥ कस्मादिति ॥ विलपितैः प्रलापैः दीनां, मन्दाम् अभाग्याम् ॥६१॥ दृष्ट्वेति ॥ अनवकुण्ठिताम् अनावरणाम्। इहागतामित्यन्वयः ॥ ६२ ॥ पश्येति ॥ इष्टदारेति संबुद्धिः। भ्रष्टलज्जावकुण्ठितान् हीनलज्जावकुण्ठितान् ॥६३॥ अयमिति ॥ नाथो लालप्यत इति पाठे अनाथ इति छेदः ॥ ६४ ॥ यास्त्वयेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ परवशं परवशत्वम्। शत्रुवशत्वमिति यावत् ॥ ६५ ॥

त्वयेत्यर्धम् ॥ त्वया विप्रकृताभिः परिभूताभिः । तदा भर्तृवधकाले, यच्छप्तं तत् आगतम् फलदमासीदित्यर्थः ॥६६॥ प्रवाद इति ॥ पतिव्रतानामश्रूणि अकस्मान्निर्हेतुकतया भूतले न पतन्ति। पतन्ति चेत् किंचित् कुर्वन्त्येव। इत्येवं प्रायशः प्रवादः जनवार्ता त्वां प्रत्येव सत्यः यथार्थौ जातः। पतिव्रतानामास्रपातकरणमनर्थावहमित्येवं जनवादः तथा कुर्वति त्वयि दृष्टफल आसीदित्यर्थः ॥ ६७ ॥ कथमिति ॥ शौण्डीर्यमानिना शूरमानिना ॥ ६८ ॥

त्वया विप्रकृताभिर्यत्तदा शप्तं तदागतम् ॥६६॥ प्रवादः सत्य एवायं त्वां प्रति प्रायशो नृप॥ पतिव्रतानां नाकस्मात्पतन्त्यश्रूणि
भूतले ॥ ६७ ॥ कथं च नाम ते राजन् लोकानाक्रम्य तेजसा ॥ नारीचौर्यमिदं क्षुद्रं कृतं शौण्डीर्यमानिना
॥ ६८॥ अपनीयाश्रमाद्रामं यन्मृगच्छद्मना त्वया ॥ आनीता रामपत्नी सा तत्ते कातर्यलक्षणम् ॥६९॥
कातर्यं च न ते युद्धे कदाचित्संस्मराम्यहम् ॥ तत्तु भाग्यविपर्यासान्नूनं ते पक्वलक्षणम् ॥ ७० ॥ अतीतानागतार्थज्ञो
वर्तमानविचक्षणः॥ मैथिलीमाहृतां दृष्ट्वा ध्यात्वा निश्वस्य चायतम् ॥ ७१ ॥ सत्यवाक् स महाभागो देवरो मे
यदब्रवीत् ॥ सोयं राक्षसमुख्यानां विनाशः पर्युपस्थितः॥ कामक्रोधसमुत्थेन व्यसनेन प्रसङ्गिना ॥ ७२ ॥ निर्वृत्तस्त्वत्कृतेऽनर्थः
सोयं मूलहरो महान् ॥ त्वया कृतमिदं सर्वमनाथं रक्षसां कुलम्॥७३॥ न हि त्वं शोचितव्यो मे प्रख्यातबलपौरुषः
॥ स्त्रीस्वभावात्तु मे बुद्धिः कारुण्ये परिवर्तते ॥७४॥ सुकृतं दुष्कृतं च त्वं गृहीत्वा स्वां गतिं गतः॥
आत्मानमनुशोचामि त्वद्वियोगेन दुःखिता ॥७५ ॥ ॥ ॥ ॥

अपनीयेति ॥ त्वया कर्त्रा, मृगच्छद्मना मृगरूपकपटोपायेन । कातर्यलक्षणं कातर्यसूचनम् ॥६९॥ कातर्यमिति ॥ ते युद्धे कातर्यम् कदाचिदपि न स्मरामि न जानामीत्यर्थः । एवमकातरप्रकृतेस्तव भाग्यविपर्यासात् यत्कातर्यं चौर्यरूपमस्ति तत् पक्वलक्षणं, पक्वत्वलक्षणं विनाशज्ञापकमिति यावत्। महतो हीनकृत्यं हानिकरमिति लोकप्रवादादिति भावः॥ ७० ॥ अतीतेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ देवरो यदब्रवीत् अयं तद्वाक्यार्थभूतो विनाशः प्रसङ्गिना प्रसक्तेन व्यसनेन हेतुना पर्युपस्थितः॥७१॥७२॥निर्वृत्त इति॥ त्वत्कृते त्वन्निमित्तम्।निर्वृत्तः प्रवृत्तः॥७३॥न हीति॥कारुण्ये दैन्ये ॥७४॥७५॥

सुहृदामिति ॥ कात्स्न्येंनोक्तं हितं त्वया न श्रुतमित्यनुषज्यते ॥७६॥ हेत्विति ॥ हेत्वर्थयुक्तं युक्तिप्रयोजनाभ्यां युक्तम्। विधिवत् शास्त्रोक्तप्रकारवत्। श्रेयस्करं हितभूतम्। अदारुणं सान्त्वपूर्वकम् । बिभीषणेनाभिहितं वचनं त्वया हेतुमद्युक्तिमद्यथा भवति तथा न गृहीतम्। ज्ञातित्वेन मद्व्यसनं काङ्क्षसे इत्यादिना हेतूपपादनपूर्वकं न गृहीतमित्यर्थः ॥७७॥ मारीचेति ॥ मारीचकुम्भकर्णाभ्यां सह मम पितुर्मयस्य वाक्यं न श्रुतम्। तस्य अश्रवणस्य ईदृशं

सुहृदां हितकामानां न श्रुतं वचनं त्वया ॥ भ्रातॄणां चापि कात्स्न्येंन हितमुक्तं त्वयानघ ॥७६॥ हेत्वर्थयुक्तं विधिवत् श्रेयस्करमदारुणम् ॥ बिभीषणेनाभिहितं न कृतं हेतुमत्त्वया ॥ ७७ ॥ मारीचकुम्भकर्णाभ्यां वाक्यं मम पितुस्तदा ॥ न श्रुतं वीर्यमत्तेन तस्येदं फलमीदृशम् ॥ ७८ ॥ नीलजीमूतसंकाश पीताम्बर शुभाङ्गद ॥ ७९ ॥ स्वगात्राणि विनिक्षिप्य किं शेषे रुधिराप्लुतः ॥ प्रसुप्त इव शोकार्तां किं मां न प्रतिभाषसे ॥ ८० ॥ महावीर्यस्य दक्षस्य संयुगेष्वपलायिनः ॥ यातुधानस्य दौहित्र किं च मां नाभ्युदीक्षसे ॥ ८१ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे प्राप्ते परिभवे नवे ॥ अद्य वै निर्भया लङ्कां प्रविष्टाः सूर्यरश्मयः ॥ ८२ ॥ येन सूदयसे शत्रून् समरे सूर्यवर्चसा ॥ वज्रो वज्रधरस्येव सोयं ते सततार्चितः ॥ ८३ ॥ रणे शत्रुप्रहरणो हेमजालपरिष्कृतः ॥ परिघो व्यवकीर्णस्ते बाणैश्छिन्नः सहस्रधा ॥ ८४ ॥ प्रियामिवोपगुह्य त्वं शेषे समरमेदिनीम् ॥ अप्रियामिव कस्माच्च मां नेच्छस्यभिभाषितुम् ॥ ८५ ॥ ॥

फलम्। आगतमिति शेषः। अत्रानुवादान्मयोप्यस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ ७८ ॥ नीलेत्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ विनिक्षिप्य भूमौ प्रसार्य प्रसुप्त इव शेषे, शोकार्तां मां च किमिति न प्रतिभाषस इत्यन्वयः ॥७९॥८०॥ महावीर्यस्येोति ॥ यातुधानस्य माल्यवतः। सुमालिनो वा। तत्संबन्धकीर्तनमप्रतिहतकुलप्रभावप्रकटनार्थम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ येनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ते त्वया, सततार्चितः, बाणैः रामबाणैश्छिन्नः, वज्रधरस्य वज्र इव स्थितः ते परिघः अद्य विशीर्णः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ॥ ॥ ॥

धिगिति ॥ यस्या मम हृदयं न फलते न स्फुटति तादृशीं मां धिगित्यन्वयः॥८६॥इतीति ॥ अवस्कन्नहृदया विलीनहृदया॥८७॥ कश्मलेति ॥ कश्मलेन अभिहता मूर्छिता । सन्ना कृशा ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ नेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ दशाविभागपर्याये दशानां बाल्यकौमारयौवनवार्धकाद्यवस्थानां विभागस्य भेदस्य पर्याये प्राप्तौ विषये, लोकानामध्रुवा स्थितिः राज्ञां चञ्चलया श्रिया सह ते त्वया सुविदिता नेति काकुः । सुविदितैवेत्यर्थः ।

धिगस्तु हृदयं यस्या ममेदं न सहस्रधा ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने फलते शोकपीडितम् ॥ ८६ ॥ इत्येवं विलपन्त्येव बाष्पव्याकुललोचना ॥ स्नेहावस्कन्नहृदया देवी मोहमुपागमत् ॥ ८७ ॥ कश्मलाभिहता सन्ना बभौ सा रावणोरसि ॥ संध्यानुरक्ते जलदे दीप्ता विद्युदिवासिते ॥ ८८ ॥ तथागतां समुत्पत्य सपत्न्यस्ता भृशातुराः ॥ पर्यवस्थापयामासू रुदन्त्यो रुदतीं भृशम् ॥ ८९ ॥ न ते सुविदिता देवि लोकानां स्थितिरध्रुवा ॥ दशाविभागपर्याये राज्ञां चञ्चलया श्रिया ॥ ९० ॥ इत्येवमुच्यमाना सा सशब्दं प्ररुरोद ह ॥ स्नापयन्ती त्वभिमुखौ स्तनावस्राम्बुविस्रवैः ॥ ९१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे रामो बिभीषणमुवाच ह ॥ संस्कारः क्रियतां भ्रातुः स्त्रियश्चैता निवर्तय ॥ ९२ ॥ तं प्रश्रितस्ततो रामं श्रुतवाक्यो बिभीषणः ॥ विमृश्य बुद्ध्या धर्मज्ञो धर्मार्थसहितं वचः ॥ रामस्यैवानुवृत्त्यर्थमुत्तरं प्रत्यभाषत ॥ ९३ ॥ त्यक्तधर्मव्रतं क्रूरं नृशंसमनृतं तथा ॥ नाहमर्होस्मि संस्कर्तुं परदाराभिमर्शिनम् ॥ ९४ ॥ ॥ ॥

लोकानां स्थितिरध्रुवेति राज्ञां श्रीश्चञ्चलेति च त्वया सुविदितैवेत्यर्थः । उच्यमाना बन्धुवृद्धादिभिरिति शेषः । अभिमुखौ उन्नतौ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ तमित्यादि॥प्रश्रितः विनयान्वितः । विमृश्य एतस्य यत् प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादादित्युक्तमङ्गीकृतं विचिन्त्येत्यर्थः । रामस्यैवानुवृत्त्यर्थं रामेणानुज्ञातोस्मि चेत्तदा करिष्यामि नान्यथेत्येवमनुवृत्त्यर्थम् ॥९३॥ त्यक्तेति॥ त्यक्तो धर्मो व्रतं च येन तम् । अनृतम् अनृतवादिनम् ॥९४॥

भ्रातृरूप इति ॥ गुरुगौरवात् गुरुरिति गौरवात्, पूज्योपि उक्तदोषान्मत्तः पूजां नार्हति ॥ ९५ ॥ भ्रातुः संस्काराकरणे त्वां नृशंसं लोका वक्ष्यन्तीत्याशङ्क्य वदन्तु नाम त एव पुनस्तद्गुणं विचारयन्तो मां युक्तकारिणं वक्ष्यन्तीत्याह–नृशंस इति ॥ संस्काराकरणे नृशंस इति मां कामं मनुष्या वक्ष्यन्ति । तस्य रावणस्य । अगुणान् दोषान् श्रुत्वा असंस्कुर्वता बिभीषणेन सुकृतं शोभनं कृतमिति वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥९६॥ तच्छ्रुत्वेति ॥ परमप्रीतः सत्यवचनकथनादिति भावः । अप्रीत इति वा छेदः ॥९७॥ दोषसद्भावेपि गुणबाहुल्यादयं संस्कारयोग्य इत्याह–तवापीत्यादिना ॥ तव त्वया, मे प्रियमपि प्रियमेव कार्यम् । चो हेतौ । यस्मात्कारणात्, त्वत्प्रभावात् मे मया जितम् तस्मान्मया त्वं क्षमं हितमेव वाच्यः। मत्प्रियत्वात् त्वद्धितत्वाच्च रावणसंस्का-

भ्रातृरूपो हि मे शत्रुरेष सर्वाहिते रतः॥रावणो नार्हते पूजां पूज्योपि गुरुगौरवात्॥९५॥नृशंस इति मां कामं वक्ष्यन्ति मनुजा भुवि ॥ श्रुत्वा तस्यागुणान् सर्वे वक्ष्यन्ति सुकृतं पुनः ॥ ९६ ॥ तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः॥ बिभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ ९७ ॥ तवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावाच्च मे जितम् ॥ अवश्यं तु क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर ॥ ९८ ॥ अधर्मानृतसंयुक्तः कामं त्वेष निशाचरः ॥ तेजस्वी बलवान् शूरो संयुगेषु च नित्यशः ॥ ९९ ॥ शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः ॥ महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः ॥ १०० ॥ मरणान्तानि वैराणि निर्वृत्तं नः प्रयोजनम् ॥ क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव ॥ १०१ ॥त्वत्सकाशाद्दशग्रीवः संस्कारं विधिपूर्वकम् ॥ प्राप्तुमर्हति धर्मज्ञ त्वं यशोभाग्भविष्यसि ॥ १०२ ॥ ॥

रः क्रियतामित्यर्थः । यद्वा तवापि मे प्रियं कार्यं मद्वैरिणो रावणस्यासंस्करणं नाम मम प्रियं तवापि कर्तव्यमेव । त्वत्प्रभावाच्च मे जितं पूर्वं च तस्य जयसाहाय्यरूपं प्रियं त्वया कृतम् । तथाप्यवश्यं तु क्षमं वाच्यः । यदर्हं तत्र नियोजनीयोसीत्यर्थः ॥ ९८ ॥ दोषिणः कथमर्हत्वमित्याशङ्क्य गुणाधिक्यादित्याह–अधर्मेत्यादिना ॥ ९९ ॥ संयुगेष्वपराजितत्वमुदाहरति–शतक्रत्विति ॥ १०० ॥ गुणबाहुल्येपि त्वद्वैरी कथं संस्कार्य इत्यत्राह–मरणेति॥ यथायं तव बन्धुस्तथा ममापि त्वद्वत् बन्धुरेवायमित्यर्थः ॥ १०१ ॥ त्वत्सकाशादिति ॥ यशोभागिति । पापकारिणमपि संस्कृतवानिति यशस्तव भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राघवस्येति ॥ अनुरूपेण यायजूकानुगुणेन । अत्र संस्कारारम्भात् स्त्रीनिवर्तनमर्थसिद्धम् ॥ १०३ ॥ चितामिति ॥ चन्दनकाष्ठानां संबन्धिनीम् । पद्मकमुशीरं च गन्धद्रव्यं प्रसिद्धम् । ब्राह्म्या वेदोक्तप्रक्रियया । रङ्कुः मृगविशेषः तत्संबन्धि चर्म राङ्कवं तदेवास्तरणं तेनावृतां चिताम् संवेशयाञ्चक्रुः योजयाञ्चक्रुः । रावणम् ऋत्विज इति च शेषः ॥ १०४ ॥ वर्तत इति ॥ पश्चिमः क्रतुः अन्त्येष्टिः । वर्तते अवर्तत । चितानिर्माणानन्तरमन्तिमेष्टिं चक्रुरित्यर्थः । राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधं पितृमेधसंस्कारं च, अनुक्रमं यथाक्रमम् प्रचक्रुः ॥ १०५ ॥ संग्रहेणोक्तं संस्कारं प्रपञ्चयति—वेदिमित्यादिना ॥ दक्षिणप्राच्यां चिताया

राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो बिभीषणः ॥ संस्कारेणानुरूपेण योजयामास रावणम् ॥ १०३ ॥ चितां चन्दनकाष्ठानां
पद्मकोशीरसंवृताम् ॥ ब्राह्म्या संवेशयांचक्रू राङ्कवास्तरणावृताम् ॥ १०४ ॥ वर्तते वेदविहितो
राज्ञो वै पश्चिमः क्रतुः ॥ प्रचक्रू राक्षसेन्द्रस्य पितृमेधमनुक्रमम् ॥ १०५ ॥ वेदिं च दक्षिणप्राच्यां यथास्थानं
च पावकम् ॥ पृषदाज्येन संपूर्णं स्रुवं सर्वे प्रचिक्षिपुः ॥ १०६ ॥ पादयोः शकटं प्रादुरन्तरूर्वोरुलूखलम् ॥
दारुपात्राणि सर्वाणि अरणिं चोत्तरारणिम् ॥ दत्त्वा तु मुसलं चान्यद्यथास्थानं विचक्षणाः ॥ १०७ ॥ शास्त्रदृष्टेन
विधिना महर्षिविहितेन च ॥ तत्र मेध्यं पशुं हत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ॥ १०८ ॥ परिस्तरणिकां
राज्ञो घृताक्तां समवेशयन् ॥ १०९ ॥ ॥ ॥ ॥

आग्नेय भागे, वेदिं तत्र यथास्थानं पावकं च त्रेताग्निं च प्रचक्रुरित्यनुषज्यते । वेद्यां पश्चिमे गार्हपत्यं प्राच्यामाहवनीयम् दक्षिणतो दक्षिणाग्निं च स्थापयामासुरित्यर्थः । पृषदाज्येन दधिमिश्रघृतेन । पृषदाज्यं सदध्याज्यमित्यमरः । संपूर्णं स्रुवं होमपात्रं प्रचिक्षिपुः प्रतिपत्त्यर्थं चितायामिति शेषः ॥ १०६ ॥ यज्ञपात्रान्तराणामपि प्रतिपत्तिं दर्शयति—पादयोरित्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ शकटं सोमराजानयनशकटम् । उलूखलं यज्ञीयव्रीह्यवहननसाधनम् । अन्यत् स्थाल्यादिकम् दारुपात्रादिकं यथास्थानं दत्त्वा । शास्त्रदृष्टेन वेदविहितेन, महर्षिविहितेन स्मृत्युक्तेन, विधिना क्रमेण, तत्र चितासमीपे, मेध्यं पवित्रम्, पशुं छागं, हत्वा । हननं होमपर्यन्तस्याप्युपलक्षणम् । परिस्तरणिकां परिस्तरणानि । जात्येकवचनम् । समवेशयन् चिक्षिपुरित्यर्थः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

अथ शवालंकारमाह–गन्धैरित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ अवकिरन्ति चितामिति शेषः ॥ ११० ॥ १११ ॥ अथ संस्कारमाह–ददाविति ॥ तस्य तस्मै रावणाय। विधियुक्तं मन्त्रयुक्तम् ॥११२॥ स्नात्वेत्यादि ॥ गम्यतामितीतिपर्यन्तं किंचिदधिकं श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ दूर्वोदकमिश्रितान् तिलान् प्रेतावाहनार्थं भूमौ प्रदाय तत्र तस्मै रावणाय उदकं दत्त्वा ताः स्त्रियः गम्यतामिति पुनः पुनः सान्त्वमुक्त्वा, अनुनयामास पुरीं प्रापयामास॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ताः सर्वा इत्युत्तरवाक्यादि ॥ रामपार्श्वमुपागम्येति । रणशिरसि हतत्वेन रावणस्याशौचाभावादागतः, अत एवोत्तरदिने राज्याभिषेकोयोध्यागमनं चानुष्ठितम् । प्रथमायां रावणसंस्कारः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥ ॥ ॥ ॥

गन्धैर्माल्यैरलंकृत्य रावणं दीनमानसाः ॥ बिभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि ॥ ११० ॥ लाजैश्चावकिरन्ति स्म बाष्पपूर्णमुखास्तदा ॥ १११ ॥ ददौ च पावकं तस्य विधियुक्तं बिभीषणः ॥ ११२ ॥ स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान् दूर्वाभिमिश्रितान् ॥ उदकेन च संमिश्रान् प्रदाय विधिपूर्वकम् ॥११३ ॥ प्रदाय चोदकं तस्मै मूर्ध्ना चैनं नमस्य च ॥ ताः स्त्रियोनुनयामास सान्त्वमुक्त्वा पुनः पुनः ॥११४॥ गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं तदा ॥ प्रविष्टासु च सर्वासु राक्षसीषु बिभीषणः ॥ रामपार्श्वमुपागम्य तदातिष्ठद्विनीतवत् ॥११५॥ रामोपि सह सैन्येन स सुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ हर्षं लेभे रिपुं हत्वा यथा वृत्रं शतक्रतुः ॥ ११६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

ते रावणवधं दृष्ट्वा देवगन्धर्वदानवाः ॥ जग्मुः स्वैस्स्वैर्विमानैस्ते कथयन्तः शुभाः कथाः ॥ १ ॥ रावणस्य वधं घोरं राघवस्य पराक्रमम् ॥ सुयुद्धं वानराणां च सुग्रीवस्य च मन्त्रितम् ॥ २ ॥ अनुरागं च वीर्यं च सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य च ॥ कथयन्तो महाभागा जग्मुर्हृष्टा यथागतम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ बिभीषणाभिषेकः–ते रावणवधमित्यादि ॥ अत्र क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥१॥ शुभाः कथाः कथयन्त इत्यस्यैव विवरणम्–रावणस्य वधमित्यादि ॥ मन्त्रितं मन्त्रम् । सौमित्रेरिति तन्मातुः श्लाघनव्यञ्जनाय, अस्य जननी हि भाग्यवतीति ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

राघवस्त्विति ॥ इन्द्रदत्तम् इन्द्रप्रेरितम् । शिखिप्रभम् अग्निप्रभम् । प्रत्यपूजयत् उपचचार ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ परिष्वज्येति ॥ प्रचोदितः विज्ञप्तः । बलालयं शिबिरम् ॥ ७ ॥ अब्रवीच्चेति ॥ सत्यसंपन्नत्वादिविशेषणं यथोक्तकारित्वद्योतनाय ॥ ८ ॥ बिभीषणमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ लङ्कायामभिषेचय लङ्कायां गत्वाभिषेचय । समुद्रतीर एव लङ्काराज्याभिषेके कृतेपि पुनर्विधानं रावणसिंहासनेभिषेकार्थम् । अनुरक्तमित्यनेन मित्रकृत्यमुक्तम् । भक्तमित्यनेन दास्यकृत्यम् । उपकारिणमित्यनेनानुरागभक्त्योः कार्यपर्यवसानमुक्तम् । परमः काम इत्यनेन शरणागत-

राघवस्तु रथं दिव्यमिन्द्रदत्तं शिखिप्रभम् ॥ अनुज्ञाय महाभागो मातलिं प्रत्यपूजयत् ॥ ४ ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञातो मातलिः शक्रसारथिः ॥ दिव्यं तं रथमास्थाय दिवमेवारुरोह सः ॥ ५ ॥ तस्मिंस्तु दिवमारूढे सुरसारथिसत्तमे ॥ राघवः परमप्रीतः सुग्रीवं परिषस्वजे ॥ ६ ॥ परिष्वज्य च सुग्रीवं लक्ष्मणेन प्रचोदितः ॥ पूज्यमानो हरिश्रेष्ठैराजगाम बलालयम् ॥ ७ ॥ अब्रवीच्च तदा रामः समीपपरिवर्तिनम् ॥ सौमित्रिं सत्यसंपन्नं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ८ ॥ बिभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय ॥ अनुरक्तं च भक्तं च मम चैवोपकारिणम् ॥ ९ ॥ एष मे परमः कामो यदीमं रावणानुजम् ॥ लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं बिभीषणम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना ॥ तथेत्युक्त्वा तु संहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ॥ ११ ॥ तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् ॥ आदिदेश महासत्त्वान् समुद्रसलिलानये ॥ १२ ॥ इति शीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते महाबलाः ॥ आगतास्तज्जलं गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमाः ॥ १३ ॥ ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने ॥ घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्बिभीषणम् ॥ १४ ॥ ॥ ॥

बिभीषणाभिमतपरिपूरणमेव विजयस्य प्रधानप्रयोजनमित्यवगम्यते ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमिति ॥ घटमिति जात्येकवचनम् ॥ ११ ॥ तमिति ॥ आनये आनयने । हस्त इत्यत्रापि जात्येकवचनम् । वानरेन्द्राणामिति बहुवचनप्रयोगात् ॥ १२ ॥ इतीति ॥ आदेशाद्धेतोरित्यर्थः । इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिष्वित्यमरः । वानरा वानरोत्तमा इति वचनं वानरोत्तमत्वेपि मानुषत्वव्यावर्तनाय । समुद्रात् समुद्रेभ्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥

लङ्कायामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अनेन रामनिर्देशानन्तरमेव लक्ष्मणो विभीषणादिभिः सह लङ्कां प्रविष्टवानित्यवगम्यते । मन्त्रदृष्टेन मन्त्रेषु
वेदेषु दृष्टेन स्पष्टमवगम्यमानेन, विधिना प्रकारेण । शुद्धात्मानमित्यनेन रामाज्ञया अभिषेकमङ्गीकृतवान् । परमार्थस्तु रामकैङ्कर्य एवासक्तोभूदित्यवगम्यते
। आज्ञाकैङ्कर्यं हि कर्तव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ स इति ॥ प्रकृतीः अमात्यप्रभृतीन्, सान्त्वयित्वा पुत्रमित्रादिविनाशजशोकापनोदनं

लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् ॥ विधिना मन्त्रदृष्टेन सुहृद्गणसमावृतम् ॥ अभ्यषिञ्चत्स धर्मात्मा
शुद्धात्मानं बिभीषणम् ॥ १५॥ तस्यामात्या जहृषिरे भक्ता ये चास्य राक्षसाः ॥ दृष्ट्वाभिषिक्तं लङ्कायां राक्षसेन्द्रं
बिभीषणम् ॥ १६ ॥ स तद्राज्यं महत्प्राप्य रामदत्तं बिभीषणः ॥ प्रकृतीः सान्त्वयित्वा च ततो राममुपागमत् ॥
॥१७॥ अक्षतान् मोदकान् लाजान् दिव्याः सुमनसस्तदा ॥ आजह्रुरथ संहृष्टाः पौरास्तस्मै निशाचराः ॥ १८॥
स तान् गृहीत्वा दुर्धर्षो राघवाय न्यवेदयत् ॥ मङ्गल्यं मङ्गलं सर्वं लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ १९ ॥ कृतकार्यं समृद्धार्थं
दृष्ट्वा रामो बिभीषणम् ॥ प्रतिजग्राह तत्सर्वं तस्यैव प्रियकाम्यया ॥ २० ॥ ततः शैलोपमं वीरं प्राञ्जलिं
पार्श्वतः स्थितम् ॥ अब्रवीद्राघवो वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥२१॥ अनुमान्य महाराजमिमं सौम्य बिभीषणम्
॥ २२ ॥ गच्छ सौम्य पुरीं लङ्कामनुज्ञाप्य यथाविधि ॥ प्रविश्य रावणगृहं विजयेनाभिनन्द्य च ॥ २३ ॥
वैदेह्यै मां कुशलिनं ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ आचक्ष्व जयतां श्रेष्ठ रावणं च मया हतम् ॥२४॥ प्रियमेतदुदाहृत्य मैथिल्यास्त्वं
हरीश्वर ॥ प्रतिगृह्य च संदेशमुपावर्तितुमर्हसि ॥२५॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

कृत्वा राममुपागमत् । लक्ष्मणेन सहेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ स तानिति ॥ मङ्गलमर्हतीति मङ्गल्यम् । मङ्गलप्रयोजनमित्यर्थः । मङ्गलं हरिद्रादिमङ्गलद्रव्यम्,
सर्वम् उक्ताक्षतादिभिन्नं, रामाय लक्ष्मणाय च न्यवेदयत् ॥ १९ ॥ कृतकार्यमिति ॥ तस्यैव प्रियकाम्यया न तु स्वभोगेच्छया ॥ २० ॥ २१ ॥
अनुमान्येत्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ बिभीषणमनुमान्य लङ्कां गच्छ, बिभीषणमनुज्ञाप्य रावणगृहं प्रविश्य, विजयेन विजयकथनेन, अभिनन्द्य

सीतां तोषयित्वा, वैदेह्यै मां कुशलिनमाचक्ष्वेति संबन्धः । संदेशं सीतावाचिकम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ हनुमत्सीतासंवादः—इति प्रतिसमादिष्ट इत्यादि ॥ मारुतात्मज इत्यनेन वेगातिशय उच्यते । पूज्यमान इति । मार्गप्रदर्शनादिभिः पूज्यमानत्वम् ॥ १ ॥ प्रविश्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ मृजया शरीरसंस्कारेण । सातङ्कां सग्रहपीडाम् ॥ २ ॥ निभृत इत्यर्धम् ॥ अभिगम्य समीपं प्राप्य । अभिवाद्य स्वनाम संकीर्त्य । प्रणतः कृतप्रणामः सन् । निभृतः निश्चलः । प्रह्वः प्रकर्षेण संकुचितगात्रः । स्थित इति शेषः । आचार्यास्तु करणत्रयेणापि निश्चलो बभूवेत्यर्थ इति प्राहुः ॥ ३ ॥ दृष्ट्वेति ॥ तं दृष्ट्वा विस्मृत्य प्रथमं तूष्णीमास्त । पुनर्दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताभवत् । यद्वा सामान्यतो दृष्ट्वा तूष्णीमास्त । ततो विशेषतो दृष्ट्वा स्मृत्वा हनुमानिति ज्ञात्वा प्रमुदिताभवत् । अथवा तं दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रत्यभिज्ञाय प्रमुदिताभवत् । प्रमोदातिरेकेण स्तब्धा सती तूष्णीमास्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥ सौम्यमिति ॥ सौम्यं निजदर्शनेन विकसितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥

इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ प्रविवेश पुरीं लङ्कां पूज्यमानो निशाचरैः ॥ १ ॥ प्रविश्य च महातेजा रावणस्य निवेशनम् ॥ ददर्श मृजया हीनां सातङ्कामिव रोहिणीम् ॥ वृक्षमूले निरानन्दां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ २ ॥ निभृतः प्रणतः प्रह्वः सोभिगम्याभिवाद्य च ॥ ३ ॥ दृष्ट्वा तमागतं देवी हनुमन्तं महाबलम् ॥ तूष्णीमास्त तदा दृष्ट्वा स्मृत्वा प्रमुदिताभवत् ॥ ४ ॥ सौम्यं दृष्ट्वा मुखं तस्या हनुमान्प्लवगोत्तमः ॥ रामस्य वचनं सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ वैदेहि कुशली रामः सहसुग्रीवलक्ष्मणः ॥ बिभीषणसहायश्च हरीणां सहितो बलैः ॥ ६ ॥ कुशलं चाह सिद्धार्थो हतशत्रुररिंदमः ॥ ७ ॥ ॥ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ रामसंदेशवाक्यमाह–प्रियमाख्यामीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ हे देवि, ते प्रियमाख्यामि । त्वां तु भूयः भूयिष्ठम्, सभाजये प्रीणये । धर्मज्ञे पातिव्रत्यधर्मज्ञे, त्वं दिष्ट्या जीवसि । अन्यथा मम जयो व्यर्थ एव स्यादिति भावः । मम जयेन मत्पराक्रमेण, नः संयुगे जयो लब्धः । गतव्यथा सती स्वस्था भवेति योजना ॥ १० ॥ ११ ॥ मयेति ॥ हे सीते; तव निर्जये शत्रुहस्तात्तव विमोचने । दृढेन एकाग्रचित्तेन ।

बिभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह ॥ निहतो रावणो देवी लक्ष्मणस्य नयेन च ॥ ८ ॥ पृष्ट्वा तु कुशलं रामो वीरस्त्वां रघुनन्दनः ॥ अब्रवीत्परमप्रीतः कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ ९ ॥ प्रियमाख्यामि ते देवि त्वां तु भूयः सभाजये ॥ दिष्ट्या जीवसि धर्मज्ञे जयेन मम संयुगे ॥ १० ॥ लब्धो नो विजयः सीते स्वस्था भव गतव्यथा ॥ रावणश्च हतः शत्रुर्लङ्का चेयं वशे स्थिता ॥ ११ ॥ मया ह्यलब्धनिद्रेण दृढेन तव निर्जये ॥ प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ॥ १२ ॥ संभ्रमश्च न गन्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये ॥ बिभीषणविधेयं हि लङ्कैश्वर्यमिदं कृतम् ॥ १३ ॥ तदाश्वसिहि विश्वस्ता स्वगृहे परिवर्तसे ॥ अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ॥ १४ ॥ एवमुक्ता समुत्पत्य सीता शशिनिभानना ॥ प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याजहार न किंचन ॥ १५ ॥ अब्रवीच्च हरिश्रेष्ठः सीतामप्रतिजल्पतीम् ॥ किं नु चिन्तयसे देवि किं नु मां नाभिभाषसे ॥ १६ ॥ एवमुक्ता हनुमता सीता धर्मे व्यवस्थिता ॥ अब्रवीत्परमप्रीता हर्षगद्गदया गिरा ॥ १७ ॥ प्रियमेतदुपश्रुत्य भर्तुर्विजयसंश्रितम् ॥ प्रहर्षवशमापन्ना निर्वाक्यास्मि क्षणान्तरम् ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

अत एव अलब्धनिद्रेण मया महोदधौ सेतुं बद्ध्वा, एषा प्रतिज्ञा रावणं हनिष्यामीति प्रतिज्ञा, विनिस्तीर्णा प्रतिपालितेत्यर्थः ॥ १२ ॥ संभ्रमश्चेति ॥ संभ्रमः व्यग्रता । वर्तन्त्या वर्तमानया ॥ १३ ॥ तदिति ॥ यस्मात् स्वगृहे परिवर्तसे तस्माद्विश्वस्ता सती आश्वसिहि विश्रान्ता भव । निवृत्तखेदा भवेत्यर्थः । अयं बिभीषणः ॥ १४ ॥ एवमिति ॥ समुत्पत्य हर्षेण समुत्थाय । अवरुद्धा अवरुद्धव्यापारा ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रियमिति ॥ क्षणान्तरं क्षणमात्रम् निर्वाक्यास्मि । हर्षावरुद्धव्यापारत्वादिति भावः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

न हि पश्यामि सदृशं चिन्तयन्ती प्लवङ्गम ॥ मत्प्रियाख्यानकस्येह तव प्रत्यभिनन्दनम् ॥१९॥ न हि पश्यामि तत्सौम्य पृथिव्यामपि वानर ॥ सदृशं मत्प्रियाख्याने तव दातुं भवेत्समम् ॥ २० ॥ हिरण्यं वा सुवर्णं वा रत्नानि विविधानि च ॥ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु नैतदर्हति भाषितुम् ॥ २१॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या प्रत्युवाच प्लवङ्गमः ॥ गृहीतप्राञ्जलिर्वाक्यं सीतायाः प्रमुखे स्थितः ॥ २२ ॥ भर्तुः प्रियहिते युक्ते भर्तुर्विजयकाङ्क्षिणि ॥ स्निग्धमेवंविधं वाक्यं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २३ ॥ तवैतद्वचनं सौम्ये सारवत् स्निग्धमेव च ॥ रत्नौघाद्विविधाच्चापि देवराज्याद्विशिष्यते॥ ॥ २४ ॥ अर्थतश्च मया प्राप्ता देवराज्यादयो गुणाः ॥ हतशत्रुं विजयिनं रामं पश्यामि सुस्थितम् ॥ २५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली जनकात्मजा ॥ ततः शुभतरं वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २६ ॥ ॥

निर्वाक्यास्मीत्यत्र हेत्वन्तरमाह—न हीत्यादि ॥ सदृशं प्रत्यभिनन्दनम् प्रतिप्रियवचनम् ॥ १९ ॥ सदृशं प्रदेयवस्त्वपि न पश्यामीत्याह—न हीत्यादिना ॥ अत्र अपिशब्देन अन्तरिक्षस्वर्गौ समुच्चीयेते । त्रिष्वपि लोकेषु न पश्यामि । यत् मत्प्रियाख्याने विषये तव दातुं समम् अत्यन्तसदृशं भवेत् ॥ २० ॥ उक्तं विवृणोति—हिरण्यमिति ॥ हिरण्यं रजतम् । रजतꣳ हिरण्यमिति श्रुतेः । त्रिषु लोकेषु राज्यं त्रिलोकविषयराजत्वम् । नैतदर्हति भाषितुम् । हिरण्याद्येतत्सर्वमपि प्रियाख्यानसमत्वेन भाषितुं नार्हतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमिति ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ २२ ॥ प्रतिप्रियवचनं न पश्यामीत्यस्योत्तरमाह—भर्तुरिति ॥ एवंविधं स्निग्धम् वाक्यं भाषितुं त्वमेवार्हसि नान्या । अनेन सर्वोत्तरं प्रीतिप्रियवचनं मह्यं दत्तमित्युक्तं भवति ॥ २३ ॥ प्रियाख्यानसदृशं प्रदेयं वस्तु नास्तीत्यस्योत्तरमाह—तवेति ॥ एतत् प्रत्यभिनन्दनं न पश्यामीत्येतत् । सारवत् प्रत्यभिनन्दनवचनराहित्यकथनेन मद्वचनस्य निरवधिकप्रीतिजनकत्वकथनान्महातात्पर्यवत् । स्निग्धं मयि प्रीतिपुरःसरम् । एतद्वचनश्रवणेनैव मया सर्वोत्तरं वस्तु समुपलब्धमिति भावः ॥२४॥ पूर्वमेव लब्धदेवराज्यादिकस्य तत्प्रदानं निरर्थकमित्याशयेनाह—अर्थत इति ॥ रामं विजयिनं पश्यामीति यत् अस्मात् अर्थतः प्रयोजनात् देवराज्यादयो गुणाः उत्कर्षाः प्राप्ताः । रामविजयदर्शनमेव राज्यादिकमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥

नानृग्वेदेत्यादिना राम इव स्वयमपि तद्वाक्यसौष्ठवं प्रशंसति—अतीति ॥ अतिलक्षणसंपन्नम् आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्पदवत्त्वरूपवाक्यलक्षणसंपन्नम् । बहुव्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितमित्युक्तशब्दसाधुत्वसंपन्नम् । माधुर्यगुणभूषितं, संश्रवे मधुरवाक्यमित्युक्तरीत्या श्रवणमात्रेणानन्दजनकत्वरूपमाधुर्यगुणभूषितम् । अष्टाङ्गया, ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहापोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः, इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्तया बुद्ध्या युक्तम् । तादृशबुद्धिपूर्वकमित्यर्थः ॥२७॥ न केवलं वाक्यतः गुणतोपि श्लाघ्योसीत्याह—श्लाघनीय इत्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ अनिलस्य श्लाघनीयः पुत्रः । अनिलादपि संजीवनकर इत्यर्थः । संजीवनं चानृशंस्यधर्मादित्याह—परमधार्मिक इति । बलं प्रयाससहिष्णुत्वम् । शौर्यं युद्धोत्साहः । श्रुतं शास्त्रज्ञानम् । श्रुतं शास्त्रावधृतयोरित्यमरः। सत्वं शारीरः सारः। विक्रमः पराक्रमः । दाक्ष्यं सामर्थ्यम्। उत्तममिति सर्वविशेषणम् । तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वम् । धृतिः प्रभावः । धैर्यं क्षोभके सत्यक्षोभ्यत्वम् । विनीतत्वं विनयवत्त्वम् । विशिष्टनीतिमत्त्वं वा । एते चान्ये च दयादयो बहवो गुणाः, त्वय्येव शोभनाः त्वामाश्रयमधिगम्य शोभमाना भवन्ति । न संशयः नाहमसतो गुणानारोप्य स्तौमीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इदं तु मे प्रियाख्यानपारितोषिकत्वेन देयमित्यर्थयते—इमा इत्यादिना सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥क्लिश्यन्तीं पतिदेवतां त्वां प्रति या राक्षस्यो दारुणकथा अब्रुवन् । पुरा याभिस्त्वं तर्जिता इमा राक्षस्यः राक्षसीः, यद्यनुमन्यसे हन्तुमिच्छामि । एतद्वरं मे प्रयच्छेति संबन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अतिलक्षणसंपन्नं माधुर्यगुणभूषितम् ॥ बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं त्वमेवार्हसि भाषितुम् ॥ २७ ॥ श्लाघनीयोनिलस्य
त्वं पुत्रः परमधार्मिकः ॥ बलं शौर्यं श्रुतं सत्त्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमम् ॥ २८ ॥ तेजः क्षमा धृतिर्धैर्यं विनीतत्वं न संशयः
॥ एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः ॥ २९ ॥ अथोवाच पुनः सीतामसंभ्रान्तो विनीतवत् ॥ प्रगृहीताञ्जलिर्हर्षात्सीतायाः
प्रमुखे स्थितः ॥ ३० ॥ इमास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे ॥ ॥ हन्तुमिच्छाम्यहं सर्वा याभिस्त्वं
तर्जिता पुरा ॥ ३१ ॥ क्लिश्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनिकां गताम् ॥ ३२ ॥ घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः ॥
राक्षस्यो दारुणकथा वरमेतत्प्रयच्छ मे ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हननप्रकारं स्वक्रोधानुरूपं दर्शयति–मुष्टिभिरित्यादिना श्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ घातैः प्रहारैः । भक्षणैः खादनैः । लुञ्चनैः उन्मूलनैः । शुष्कमुखीभिः नखैः । दारणैः पीडनैः । कपोलताडनैर्वा । लङ्घनैः उत्प्लुत्योपरिपातनैः । हतैः हस्तैस्ताडनैः । निपात्य भूमौ पातयित्वा । मुष्ट्यादिभिर्हन्तुमिच्छामीत्यन्वयः ॥३४॥३५॥३६॥ उक्तमर्थमावश्यकत्वज्ञापनाय पुनरपि संग्रहेण याचते–एवमिति ॥ ३७ ॥ एवमुक्तेति ॥ धर्मसहितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ३८ ॥ राजेति ॥ राजसंश्रयवश्यानां राजसेवापरवशानाम् । अत एव पराज्ञया कुर्वन्तीनां राजचोदितकार्यं कुर्वन्तीनाम्, विधेयानां चोदिताकरणे

मुष्टिभिः पाणिभिः सर्वाश्चरणैश्चैव शोभने ॥ इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तुमेताः सुदारुणाः ॥ ३४ ॥ घातैर्जानुप्रहारैश्च दशनानां च पातनैः ॥ भक्षणैः कर्णनासानां केशानां लुञ्चनैस्तथा ॥ ३५ ॥ नखैः शुष्कमुखीभिश्च दारणैर्लङ्घनैर्हतैः ॥ निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः ॥३६॥ एवंप्रकारैर्बहुभिर्विप्रकारैर्यशस्विनि ॥ हन्तुमिच्छाम्यहं देवि तवेमाः कृतकिल्बिषाः ॥३७॥ एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा ॥ उवाच धर्मसहितं हनुमन्तं यशस्विनी ॥३८॥ राजसंश्रयवश्यानां कुर्वन्तीनां पराज्ञया ॥ विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम ॥३९॥ भाग्यवैषम्ययोगेन पुरा दुश्चरितेन च ॥ मयैतत्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते ॥ ४० ॥ प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितम् ॥ दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

दण्डार्हाणाम्, रावणस्य दासीनां दासीभ्यः, कः कुप्येत् ॥३९॥ भाग्येति ॥ भाग्यवैषम्ययोगेन भाग्यविपर्यययोगेन । भाग्यस्यापरिपक्वतयेत्यर्थः । पुरा दुश्चरितेन च पूर्वकृतदुष्कृतेन च, एतत्तर्जनभर्त्सनादिकं प्राप्यते । तत्र हेतुमाह–स्वकृतमिति । हि यस्मात् । स्वकृतमुपभुज्यते स्वकृतकर्मफलं प्राप्यते लोकैः । अतो मयापि भुज्यत इत्यर्थः ॥४०॥ प्राप्तव्यमिति ॥ रावणस्य दासीनाम् एतत्तर्जनादिकं दशायोगात् अवस्थायोगात् । अनुभवयोग्यकालसंबन्धादिति यावत् । प्राप्तव्यमिति मया निश्चितम् । दुर्बला पूर्वमेतादृशापन्निवारककर्मकरणाशक्ता । अतोहमिह राक्षसीविषये मर्षयामीति संबन्धः ।

दुर्बला कृपापरवशा वा । हते रावणे दौर्बल्यान्तराभावात् । परदुःखसहिष्णुत्वमेव हि तदानीं दौर्बल्यम् ॥ ४१ ॥ राक्षसीनामपराधस्य राजाज्ञामूलकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—आज्ञप्ता इति ॥४२॥ अथासां स्वातन्त्र्येणापकारकरणमभ्युपेत्य तथापि क्षन्तव्यमित्यत्र इतिहासं दर्शयति—अयमिति ॥ पुरा किल कश्चिद्व्याधो व्याघ्रेणानुसृतो वृक्षमारूढः, वृक्षमूलगतो व्याघ्रो वृक्षोपरि स्थितमृक्षं वन्यमृगाणामस्माकं जात्या शत्रुरेषः तस्मादेनं वृक्षात् पातयेत्यब्रवीत् । एवमुक्तो भल्लूकः स्ववासस्थानगतमेनं न पातयिष्यामि । तथात्वे धर्महानिः स्यादित्युक्त्वा सुष्वाप । तदनन्तरं त्वां रक्षिष्यामि । सुप्तमृक्षं पातयेति व्याघ्रेण चोदितः सन् व्याधस्तमृक्षमपातयत् । स त्वभ्यासवशेन शाखान्तरमवलम्ब्य नापतत् । तदनु कृतापराधमेनं पातयेति पुनः पुनर्व्या-

आज्ञप्ता रावणेनैता राक्षस्यो मामतर्जयन् ॥ हते तस्मिन्न कुर्युर्हि तर्जनं वानरोत्तम ॥ ४२ ॥ अयं व्याघ्रसमीपे तु पुराणो धर्मसंस्थितः ॥ ऋक्षेण गीतः श्लोको मे तन्निबोध प्लवङ्गम ॥४३॥ न परः पापमादत्ते परेषां पापकर्मणाम् ॥ समयो रक्षितव्यस्तु सन्तश्चारित्रभूषणाः ॥ ४४ ॥ पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम ॥ कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ४५ ॥ ॥ ॥ ॥

घ्रेणोच्यमानोपि भल्लूको बहुशः कृतापराधमप्येनं तुभ्यं न दास्यामीत्यभिदाय ररक्षेति पौराणिकी गाथा ॥ ४३ ॥ तत्रत्यं श्लोकं पठति—न पर इति ॥ सुग्रीवं प्रति रामः कपोतोपाख्यानमिव हनुमन्तमुद्दिश्य देव्यपि स्वाभिप्रेतेर्थे ऋक्षगीतं प्रमाणयति स्म । परेषां पापकर्मणां परानुद्दिश्य पापं कुर्वताम् । परः प्राज्ञः पुरुषः, पापं प्रत्यपकाररूपम्, नादत्ते नाङ्गीकरोति । न करोतीत्यर्थः । समयः आचारः अपकर्तृष्वपि प्रत्यपकारवर्जनरूपः, रक्षितव्यस्तु रक्षितव्य एव । तथा हि, सन्तश्चारित्रभूषणाः । सद्भिश्चारित्रभूषणैरिति वा पाठः ॥४४॥ अथ देव्या अभयप्रदानश्लोकः—पापानामिति॥ पापानां वा शुभानां वा त्वदभिप्रायेण पापानां वा अस्मदभिप्रायेण शुभानां वा । तदेव ममोद्देश्यं दोषो यद्यपि तस्य स्यादितिवत् । मलिनस्य हि स्नानमपेक्षितम् । तासां पापत्वादेवास्मदपेक्षा । किं शुभानामस्माभिः । तत्पुण्यानामेव तद्रक्षकत्वात् । तस्मात्तत्पापमेवास्माकमुद्देश्यम् । ननु तर्हि दण्ड्या दण्डनीयाः नादण्ड्या

इति धर्मशास्त्रं भवतीमासाद्य भज्येतेत्याशङ्क्य दुष्टोपि शरणागतो रक्षणीय इति विशेषशास्त्रं भवन्तमासाद्य किं भज्ञनीयमित्याह—वधार्हाणामिति । वधार्हाणामपीत्यर्थः । सप्तम्यर्थे षष्ठी । प्लवङ्गम अनभिलषितमेवाभिलषितवान् खलु भवान् । तेषु । आर्येण महता पुरुषेण । करुणं दयाकार्यम् तिष्ठतु । पुण्यं पापं च इदानीमेतद्दयनीयदशां पश्य । यद्वा शुभानामिति दृष्टान्तार्थम् । शुभेषु वधार्हेषु यथा करुणं कार्यं तथा पापेषु वधार्हेष्वपि कार्यमित्यर्थः । सापराधादण्डनेतिप्रसङ्गः स्यादित्याशङ्क्याह—न कश्चिन्नापराध्यतीति । सर्वोप्यपराध्यतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ रक्षसां स्वजाति-

लोकहिंसाविहाराणां रक्षसां कामरूपिणाम् ॥ कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनम् ॥ ४६ ॥ एवमुक्तस्तु
हनुमान् सीतया वाक्यकोविदः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ४७ ॥ युक्ता रामस्य
भवती धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ॥ ४८ ॥ एवमुक्ता हनुमता
वैदेही जनकात्मजा ॥ अब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं वानरोत्तम ॥ ४९ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥
हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महाद्युतिः ॥ ५० ॥ पूर्णचन्द्राननं रामं द्रक्ष्यस्यार्ये सलक्ष्मणम् ॥
स्थिरमित्रं हतामित्रं शचीव त्रिदशेश्वरम् ॥ ५१ ॥ तामेवमुक्त्वा राजन्तीं सीतां साक्षादिव श्रियम् ॥
आजगाम महावेगो हनुमान् यत्र राघवः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

प्रयुक्तहिंसादेरदोषावहत्वाच्छास्त्रोक्तदण्डविषयत्वं नास्तीत्याह—लोकेति ॥ अशोभनं दण्डनम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ युक्तेति ॥ रामस्य युक्ता । किं पुनर्मद्विधो जन इति स्वस्योक्तमशरणत्वं प्रतिपादितवतो रामस्य शरण्यत्वादिगुणवत्तया सदृशीत्यर्थः । अनेन सर्गेण सीताया दयालुत्वम् अपराधसहिष्णुत्वं घटकत्वं चोक्तमिति ध्येयम् ॥ ४८ ॥ एवमिति ॥ इच्छामीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥ ॥ ॥

स उवाच महाप्राज्ञमभिगम्य प्लवङ्गमः ॥ रामं वचनमर्थज्ञो वरं सर्वधनुष्मताम् ॥ १ ॥ यन्निमित्तो यमारम्भः कर्मणां च फलोदयः ॥ तां देवीं शोकसंतप्तां मैथिलीं द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ सा हि शोकसमाविष्टा बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ मैथिली विजयं श्रुत्वा तव हर्षमुपागमत् ॥ ३ ॥ पूर्वकात्प्रत्ययाच्चाहमुक्तो विश्वस्तया तया ॥ भर्तारं द्रष्टुमिच्छामि कृतार्थं सहलक्ष्मणम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तो हनुमता रामो धर्मभृतां वरः ॥ अगच्छत्सहसा ध्यानमीषद्बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५ ॥ दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मेदिनीमवलोकयन् ॥ उवाच मेघसंकाशं बिभीषणमुपस्थितम् ॥ ६ ॥ दिव्याङ्गरागां वैदेहीं दिव्याभरणभूषिताम् ॥ इह सीतां शिरःस्नातामुपस्थापय मा चिरम् ॥ ७ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो बिभीषणः ॥ प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ सीतानयनम्—स उवाचेत्यादि ॥ १ ॥ यन्निमित्त इति ॥ आरम्भः उद्योगः, कर्मणां सेतुबन्धादिव्यापाराणाम् फलोदयः, रावणविजयश्च यन्निमित्तः यस्याः सीताया लाभार्थः, तां द्रष्टुमर्हसि ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्वकादिति ॥ पूर्वकात्पूर्वोत्पन्नात्। प्रत्ययाद्विश्वासात् ॥ ४ ॥ एवमिति ॥ रामः ईषद्बाष्पपरिप्लुतः सन् सहसा ध्यानमागच्छत्। रावणभवनोषितसीतापरिग्रहे महान् लोकापवादो भवेत्, निर्दोषायास्तस्याः परित्यागे महान् दोषः स्यादित्येवं कार्यदौस्थ्यात् किं कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ५ ॥ दीर्घमिति ॥ निःश्वासदैर्घ्येण चिन्तादैर्घ्यं गृह्यते। औष्ण्येन कथं क्लिष्टां तां पुनः क्लेशयिष्यामीत्यन्तस्तापो व्यज्यते। भूमिं समवलोकयन् इति चिन्तापारवश्याभिनयः। मेघसंकाशमित्यनेन सीतानयने कृतत्वरत्वमुच्यते ॥ ६ ॥ दिव्याङ्गरागामिति ॥ अलंकृत्यानयनादेशः उत्तरकालिकपरुषभाषणार्हताप्रतिपादनाय। नहि तादृशदशापन्नां दीनां परुषं भाषितुं युज्यते। तच्च तस्या न परित्यागार्थम् किंतु चतुर्मुखादिदेवतामुखेन तस्याः पातिव्रत्यं ख्यापयितुम्। मा चिरं बिलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् निजस्त्रीमुखेनाचोदयत् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ एवमुक्तस्तु रामेण त्वरमाणो बिभीषणः। प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयत् ॥

दिव्याङ्गरागा वैदेही दिव्याभरणभूषिता । यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ एवमुक्ता तु वैदेही प्रत्युवाच बिभीषणमिति पाठक्रमः । भर्ता
त्वां द्रष्टुमिच्छतीति स्वाभिः स्त्रीभिरचोदयदिति संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तस्या इति ॥ प्रत्युवाच स्त्रीमुखेनेति शेषः । यथानियोगं कर्तव्यत्वे हेतुद्वयम्
—राजा भर्तेति॥११॥तस्येति ॥ अङ्गीकारहेतुद्वयं भर्तृदेवता भर्तृभक्तिव्रतेति ॥१२॥१३॥१४॥ स इति ॥ ज्ञात्वापि बिभीषणागमनं विदित्वापि।

दिव्याङ्गरागा वैदेही दिव्याभरणभूषिता ॥ यानमारोह भद्रं ते भर्ता त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ ९ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही
प्रत्युवाच बिभीषणम् ॥ अस्नाता द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं राक्षसाधिप ॥ १० ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच
बिभीषणः ॥ यदाह राजा भर्ता ते तत्तथा कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मैथिली भर्तृदेवता ॥ भर्तृभक्तिव्रता
साध्वी तथेति प्रत्यभाषत ॥ १२ ॥ ततः सीतां शिरःस्नातां युवतीभिरलंकृताम् ॥ महार्हभरणोपेतां महार्हाम्बरधारिणीम्
॥ १३ ॥ आरोप्य शिबिकां दीप्तां परार्ध्याम्बरसंवृताम् ॥ रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार बिभीषणः
॥१४॥ सोभिगम्य महात्मानं ज्ञात्वापि ध्यानमास्थितम् ॥ प्रणतश्च प्रहृष्टश्च प्राप्तां सीतां न्यवेदयत् ॥१५॥
तामागतामुपश्रुत्य रक्षोगृहचिरोषिताम् ॥ हर्षो दैन्यं च रोषश्च त्रयं राघवमाविशत् ॥ १६ ॥ ततः पार्श्वगतं
दृष्ट्वा सविमर्शं विचारयन् ॥ बिभीषणमिदं वाक्यमहृष्टं राघवोब्रवीत् ॥ १७ ॥ राक्षसाधिपते सौम्य नित्यं मद्विजये
रत ॥ वैदेही सन्निकर्षं मे शीघ्रं समुपगच्छतु ॥ १८ ॥ स तद्वचनमाज्ञाय राघवस्य बिभीषणः ॥ तूर्णमुत्सारणे
यत्नं कारयामास सर्वतः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥

अनेन चिन्तानुवृत्तिरुक्ता ॥१५॥ तामिति ॥ रावणवधपूर्वकसीतागमेन हर्षः। रावणभवनोषितत्वेन दैन्यम् रोषश्च । अत्र रोषो भाविशपथोपयोगित्वादारोपित
इति द्रष्टव्यम् ॥१६॥ तत इति ॥ सविमर्शं विचारयन् सवितर्कं चिन्तयन् । अहृष्टमिति क्रियाविशेषणं बिभीषणविशेषणं वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ स इति ॥
उत्सारणे जननिवारणे ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रजर्जरपाणयः ॥ उत्सारयन्तः पुरुषाः समन्तात्परिचक्रमुः ॥ २० ॥ ऋक्षाणां वानराणां च राक्षसानां
च सर्वशः ॥ वृन्दान्युत्सार्यमाणानि दूरमुत्ससृजुस्तदा ॥ २१ ॥ तेषामुत्सार्यमाणानां सर्वेषां ध्वनिरुत्थितः ॥
वायुनोद्वर्तमानस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २२ ॥ उत्सार्यमाणांस्तान् दृष्ट्वा समन्ताज्जातसंभ्रमान् ॥ दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्च
वारयामास राघवः ॥ २३ ॥ संरब्धश्चाब्रवीद्रामश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ बिभीषणं महाप्राज्ञं सोपालम्भमिदं वचः
॥२४॥ किमर्थं मामनादृत्य क्लिश्यतेऽयं त्वया जनः ॥ निवर्तयैनमुद्योगं जनोयं स्वजनो मम ॥२५॥ न गृहाणि न वस्त्राणि
न प्राकारास्तिरस्क्रियाः ॥ नेदृशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियाः ॥ २६ ॥ व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे ॥
न क्रतौ न विवाहे च दर्शनं दुष्यति स्त्रियाः ॥ २७ ॥ सैषा युद्धगता चैव कृच्छ्रे च महति स्थिता ॥ दर्शनेस्या न दोषः
स्यान्मत्समीपे विशेषतः ॥२८॥ तदानय समीपं मे शीघ्रमेनां बिभीषण ॥ सीता पश्यतु मामेषा सुहृद्गणवृतं स्थितम्
॥ २९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण सविमर्शो बिभीषणः ॥ रामस्योपानयत्सीतां सन्निकर्षं विनीतवत् ॥ ३० ॥ ॥

कञ्चुकेति ॥ कञ्चुकं वारबाणम् । उष्णीषं शिरोवेष्टनम् । वेत्रेण जर्जराः सदावलम्बनजनितपारुष्याः पाणयो येषां ते ॥ २० ॥ ऋक्षाणामिति ॥ उत्ससृजुः अपचक्रमुः ॥ २१ ॥ तेषामिति ॥ उद्वर्तमानस्य उज्जृम्भमाणस्य ॥ २२ ॥ उत्सार्यमाणानिति ॥ दाक्षिण्याद्वानरेषु दाक्षिण्यात् । अमर्षात् उत्सारणासहनात् ॥२३॥ संरब्ध इति ॥ चक्षुषा प्रदहन्निवेति लोचनाभ्यां पिबन्निवेत्युक्तादरपात्रभूतस्य बिभीषणस्यैवंविधदर्शनविषयताकरणं स्वजननिग्रहासहिष्णुत्वात् । सीताविषयसमारोपितरोषविशेषाद्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ न गृहाणीति ॥ तिरस्क्रियाः तिरस्कारिण्यः । राजसत्काराः उत्सारणादिकम् । वृत्तम् आचारः ॥ २६ ॥ व्यसनेष्विति ॥ व्यसनेषु इष्टजनवियोगेषु । कृच्छ्रेषु राज्यक्षोभादिषु । युद्धे युद्धभूमौ ॥ २७ ॥ सैषेति ॥ कृच्छ्रे वक्ष्यमाणाग्निप्रवेशे ॥ २८ ॥ २९ ॥ एवमिति ॥ सविमर्शः कृच्छ्रशब्दप्रयोगात्साशङ्कः ॥ ३० ॥ ॥ ॥

॥ ३१ ॥ व्यथायां हेतुमाह–कलत्रेति ॥ ३२ ॥ लज्जयेति ॥ अवलीयन्ती संकुचन्ती ॥३३॥३४॥ विस्मयादिति ॥ विस्मयात् अघटितरामपुनर्दर्शनाद्विस्मयः । प्रियस्य दर्शनेन प्रहर्षः । स्नेहः स्वाभाविकः । उदीक्षणकालिकमुखप्रसादमाह–सौम्येति ॥ ३५ ॥ अथेति ॥ उदितपूर्णचन्द्रेत्यनेन कोपरक्तत्वमुक्तम् । विमलशशाङ्केत्यनेन उत्तरकालिकक्षयः सूच्यते ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने

ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनुमांश्च प्लवङ्गमः॥ निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ॥३१॥ कलत्रनिरपेक्षैश्च इङ्गितैरस्य दारुणैः ॥ अप्रीतमिव सीतायां तर्कयन्ति स्म राघवम् ॥ ३२ ॥ लज्जया त्ववलीयन्ती स्वेषु गात्रेषु मैथिली॥ बिभीषणेनानुगता भर्तारं साभ्यवर्तत॥३३॥ सा वस्त्रसंरुद्धमुखी लज्जया जनसंसदि॥ रुरोदासाद्य भर्तारमार्यपुत्रेति भाषिणी ॥ ३४ ॥ विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता ॥ उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं सौम्यतरानना ॥३५॥ अथ समपनुदन्मनःक्लमं सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य ॥ वदनमुदितपूर्णचन्द्रकान्तं विमलशशाङ्कनिभानना तदानीम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥११७॥

तां तु पार्श्वस्थितां प्रह्वां रामः संप्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ हृदयान्तर्गतक्रोधो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ एषासि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा मया रणे॥ पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेतदुपपादितम् ॥ २ ॥ गतोस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा संप्रमार्जिता ॥ अवमानश्च शत्रुश्च मया युगपदुद्धृतौ ॥ ३ ॥ ॥ ॥

युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ रामपरुषोक्तिः–तां तु पार्श्वस्थितामित्यादि ॥ प्रह्वां लज्जया नम्राम् ॥ १ ॥ एषेति ॥ एषेति प्रत्यक्षेण दर्शयति । भद्रे इत्यसंबन्धनिवेदकसंबोधनम् । पौरुषाद्यदनुष्ठेयं तदेव कृतम् । नतु त्वल्लाभाय यत्नः कृत इति भावः ॥ २ ॥ गतोस्मीति ॥ अन्तम् फलम् । उद्धृतौ निर्मूलितौ ॥ ३ ॥ ॥

अद्येति ॥ आत्मनः प्रभवामि स्वतन्त्रो भवामि ॥४॥ या त्वमिति ॥ मया विरहिता या त्वं चलचित्तेन रक्षसा नीता । तया त्वया हेतुभूतया दैवसंपादितः दोषः अवमानः मानुषेण प्रमार्जितः । दैवकृतं पुरुषयत्नेन निवारितमिति भावः ॥ ५ ॥ धर्षणाया अमार्जने दोषमाह—संप्राप्तमिति ॥ प्रमार्जति प्रमार्ष्टि ॥ ६ ॥ इदानीं हनुमदादिपौरुषस्यापि धर्षणावमार्जनहेतुत्वमाह—लङ्घनं चेत्यादिना ॥ समुद्रस्य लङ्घनं लङ्काया अवमर्दनम् इत्येवंरूपं हनुमतः श्लाघ्यं

अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः ॥ अद्य तीर्णप्रतिज्ञत्वात्प्रभवामीह चात्मनः ॥४॥ या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा ॥ दैवसंपादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥ संप्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ॥ कस्तस्य पुरुषार्थोस्ति पुरुषस्याल्पतेजसः ॥ ६ ॥ लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चावमर्दनम् ॥ सफलं तस्य तच्छ्लाघ्यं महत्कर्म हनूमतः ॥ ७ ॥ युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतश्च मे ॥ सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोद्य परिश्रमः ॥ ८ ॥ निर्गुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः॥ बिभीषणस्य भक्तस्य सफलोद्य परिश्रमः॥९॥इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सीता रामस्य तद्वचः ॥ मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥ पश्यतस्तां तु रामस्य भूयः क्रोधो व्यवर्धत ॥ प्रभूताज्यावसिक्तस्य पावकस्येव दीप्यतः॥११॥ स बद्ध्वा भ्रुकुटीं वक्त्रे तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः ॥ अब्रवीत्परुषं सीतां मध्ये वानररक्षसाम् ॥ १२ ॥ यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां परिमार्जता ॥ तत्कृतं सकलं सीते शत्रुहस्तादमर्षणात्॥ १३ ॥ ॥

कर्म चाद्य सफलम् । धर्षणापरिमार्जनेन सफलमित्यर्थः ॥ ७ ॥ युद्ध इति ॥ मन्त्रयतः चिन्तयतः ॥ ८ ॥ निर्गुणमिति ॥ तस्येत्यध्याहार्यम् ॥ ९ ॥ इत्येवमिति ॥ तद्वचः नैराश्येनोक्तं वचः । तस्य ब्रुवतः तस्मिन् ब्रुवति सति ॥ १० ॥ पश्यत इति ॥ पावकस्येति । पावकस्य क्रोधोतीव ज्वलनम् ॥ ११ ॥ स इति॥ तिर्यक्प्रेक्षितलोचनः तिर्यक्प्रेक्षणं पुरतः सीतादर्शनासहिष्णुत्वकृतम् ॥ १२ ॥ यत्कर्तव्यमित्यादित्रिपादश्लोक एकान्वयः ॥ हे सीते, धर्षणां परिमार्जता । "मृजेरजादौ विभाषा वृद्धिः"इति वृद्धिः । मनुष्येण यत्कर्तव्यं तत् सकलं कृतम् । शत्रुहस्तादमर्षणादित्युत्तरशेषः ॥ १३ ॥

भावितात्मना ध्यातात्मस्वरूपेण, अगस्त्येन । इल्वलाक्रान्तत्वाज्जीवलोकस्य दुराधर्षा दुःसंचारा, दक्षिणा दिगिव अमर्षणात् अमर्षाद्धेतोः, शत्रुहस्तान्मया त्वं निर्जितेति संबन्धः ॥ १४ ॥ विदितश्चेति ॥ योयं रणपरिश्रमः सुहृदां वीर्यात्तीर्णः निर्व्यूढः, सः त्वदर्थं मया न कृत इति विदितोस्तु ॥ १५ ॥ तर्हि किमर्थमेष परिश्रम इत्यत आह–रक्षतेति ॥ अत्र मया रणपरिश्रमः कृत इत्यनुषज्यते । वृत्तं रक्षता अपवादं न्यङ्गम् अयशस्यं च परिरक्षता परिहरता निवारयता मया रणपरिश्रमः कृतः ॥ १६ ॥ प्राप्तेति ॥ परगृहवासेन प्राप्तचारित्रसंदेहा त्वं

निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना ॥ अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १४ ॥ विदितश्चास्तु ते भद्रे योयं रणपरिश्रमः ॥ स तीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ १५ ॥ रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वशः॥ प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिरक्षता ॥१६॥ प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता॥ दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढम् ॥ १७ ॥ तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे॥ एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया ॥ १८ ॥ कः पुमान् हि कुले जातः स्त्रियं परगृहोषिताम् ॥ तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृल्लेख्येन चेतसा ॥ १९ ॥ रावणाङ्कपरिभ्रष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा ॥ कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन् महत् ॥ २० ॥ तदर्थं निर्जिता मे त्वं यशः प्रत्याहृतं मया॥ नास्ति मे त्वय्यभिष्वङ्गो यथेष्टं गम्यतामितः ॥ २१ ॥ इति प्रव्याहृतं भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना ॥ लक्ष्मणे भरते वा त्वं कुरु बुद्धिं यथासुखम् ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

नेत्रातुरस्य दीप इव प्रतिकूलासि । अनेनोपमानेन वस्तुतः सीताया दोषो नास्ति । स्वसंदेहेनाहं प्रतिकूलीकरोमीति व्यज्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ कः पुमानिति ॥ सुहृल्लेखेन सुहृल्लेखा रणरणकम् सुहृल्लेखामर्हतीति सुहृल्लेख्यं तेन । रणरणकातिशययुक्तेनेत्यर्थः ॥१९॥ रावणेति ॥ व्यपदिशन् कीर्तयन् ॥ २० ॥ तदर्थमिति ॥ तदर्थं कुलार्थम् । अभिष्वङ्गः आसक्तिः । अनुरागो वा ॥ २१ ॥ इति प्रव्याहृतमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अत्र लक्ष्मणादौ मनःकरणं नाम अनाथाया रक्षकत्वेन तत्तद्गृहे वर्तनम् । भर्त्रा परित्यक्तायाः स्त्रियो बन्धुगृहे वासविधानात् । न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति स्मृतेः । न त्वत्रान्यथा ग्रहीतुं युक्तम् । महापुरुषेण तादृशोक्त्ययोगात् ॥ २२ ॥ ॥ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ तत इति ॥ सल्लकी गजभक्ष्यलताविशेषः ॥ २५ ॥ इति श्रीगो॰ श्रीरा॰ रत्नकिरीटाख्याने यु॰ अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥११८॥ अथ सीताग्निप्रवेशः—एवमुक्त्वा त्विति ॥ स्पष्टम् ॥ १ ॥ सेति ॥ जने महति महाजनमध्ये लज्जया व्रीडिता । अतिनम्रमुखी बभूवेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रविशन्तीवेति ॥ गात्राणि प्रविशन्ती संकुचन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ किमिति ॥ असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चायोग्यम् । रूक्षं परुषम् । अत एव श्रो-

सुग्रीवे वानरेन्द्रे वा राक्षसेन्द्रे बिभीषणे ॥ निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः ॥ २३ ॥ न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमाम् ॥ मर्षयेत चिरं सीते स्वगृहे परिवर्तिनीम् ॥ २४ ॥ ततः प्रियार्हश्रवणा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मैथिली ॥ मुमोच बाष्पं सुभृशं प्रवेपिता गजेन्द्रहस्ताभिहतेव सल्लकी ॥ २५ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रोमहर्षणम् ॥ राघवेण सरोषेण भृशं प्रव्यथिताभवत् ॥१॥ सा तदश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली ॥ श्रुत्वा भर्तृवचो रूक्षं लज्जया व्रीडिताभवत् ॥ २ ॥ प्रविशन्तीव गात्राणि स्वान्येव जनकात्मजा ॥ वाक्छल्यैस्तैः सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ ३ ॥ ततो बाष्पपरिक्लिष्टं प्रमार्जन्ती स्वमाननम् ॥ शनैर्गद्गदया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ॥ रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ ५ ॥ न तथास्मि महाबाहो यथा त्वमवगच्छसि ॥ प्रत्ययं गच्छ मे येन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ६ ॥ पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं तां परिशङ्कसे ॥ परित्यजेमां शङ्कां तु यदि तेहं परीक्षिता ॥ ७ ॥ ॥ ॥

त्रदारुणं श्रवणकटु ॥ ५ ॥ न तथेति ॥ चारित्रेण ममेति शेषः । ते तुभ्यम् । “ श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्॰ ” इति संप्रदानत्वम् । सुकृतेन शपमाना त्वां शापं ज्ञापयामीत्यर्थः ॥६॥ स्त्रीमात्रसाधारण्येन नाहं द्रष्टव्येत्याह—पृथक्स्त्रीणा मिति॥ पृथक्स्त्रीणां प्राकृतस्त्रीणाम्। प्रचारेण आचारेण हेतुना । सर्वामपि स्त्रीजातिं तथात्वेन शङ्कसे । अहम् ते त्वया यदि परीक्षिता ज्ञातस्वभावा, तर्हीमां शङ्कां त्यज ॥ ७ ॥ ॥

यद्यहं गात्रसंस्पर्शं गतास्मि विवशा प्रभो ॥ कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ८ ॥ मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं
त्वयि वर्तते ॥ पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरा ॥ ९ ॥ सह संवृद्धभावाच्च संसर्गेण च मानद ॥ यद्यहं ते न
विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ १० ॥ प्रेषितस्ते यदा वीरो हनुमानवलोककः ॥ लङ्कास्थाहं त्वया वीर किं तदा न
विसर्जिता ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षं वानरेन्द्रस्य त्वद्वाक्यसमनन्तरम् ॥ त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ १२ ॥
न वृथा ते श्रमोयं स्यात्संशये न्यस्य जीवितम् ॥ सुहृज्जनपरिक्लेशो न चायं निष्फलस्तव ॥ १३ ॥ त्वया तु नरशार्दूल
क्रोधमेवानुवर्तता ॥ लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥ अपदेशेन जनकान्नोत्पत्तिर्वसुधातलात् ॥ मम
वृत्तं च वृत्तज्ञ बहु तेन पुरस्कृतम् ॥ १५ ॥ न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ॥ मम भक्तिश्च शीलं च
सर्वं ते पृष्ठतः कृतम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वयि ज्ञातस्वभावायामपि रावणाङ्गस्पर्शलक्षणो दोषस्त्यागहेतुरित्याशङ्क्याह—यद्यहमित्यादि ॥ यद्यपि अहं विवशा सती गात्रसंस्पर्शं गतास्मि, तथापि तत्र मे कामकारः स्वेच्छाचरणम् नास्ति । तर्हि कस्यात्रापराध इत्यत्राह—दैवं तत्रेति ॥ ८ ॥ मदधीनमिति ॥ मदधीनं परैर्ग्रहीतुमशक्यम्, यद्धृदयं तत्तु तस्मिन्काले त्वयि वर्तते अवर्तत । पराधीनेषु परैर्ग्रहीतुं शक्येषु गात्रेषु विषये, अनीश्वरा अस्वतन्त्रा अहं किं करिष्यामि किं कुर्याम् ॥ ९ ॥ स्वभावपरिज्ञानहेतुभूतसहसंवर्धनसंसर्गावपि प्रत्ययं यदि नोत्पादयतः तर्हि न किमपि ते प्रत्ययमुत्पादयितुं शक्नुयादित्याशयेनाह—सह संवृद्धेति ॥ सह संवृद्धभावात् स्वभावपरिज्ञानहेतुना सह संवर्धनेन संसर्गेण संश्लेषेण च यद्यहं ते न विज्ञाता । ततः मत्स्वभावाज्ञानेन शाश्वतम् अत्यर्थम् । हतास्मि ॥ १० ॥ प्रेषित इति ॥ अवलोककः अवलोकितुम् । अन्वेष्टुमिति यावत् । “तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्” इति ण्वुल्प्रत्ययः ॥ ११ ॥ तदात्वे को विशेष इत्यत आह—प्रत्यक्षमिति ॥ १२ ॥ एवं कृते न केवलं ममैव व्यथाभावः तव त्वत्सुहृदां च जयार्थप्रयासोपि न स्यादित्याह—न वृथेति ॥ जीवितं संशये न्यस्य कृतोयं श्रम इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अपदेशेनेति ॥ अपदेशेन जनकात् जनकमपदिश्येत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

एवं ब्रुवाणा रुदती बाष्पगद्गदभाषिणी ॥ अब्रवील्लक्ष्मणं सीता दीनं ध्यानपरं स्थितम् ॥ १७ ॥ चितां मे कुरु सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् ॥ मिथ्योपघातोपहता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ १८ ॥ अप्रीतस्य गुणैर्भर्तुस्त्यक्ताया जनसंसदि ॥ या क्षमा मे गतिर्गन्तुं प्रवेक्ष्ये हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु वैदेह्या लक्ष्मणः परवीरहा ॥ अमर्षवशमापन्नो राघवाननमैक्षत ॥ २० ॥ स विज्ञाय ततश्छन्दं रामस्याकारसूचितम् ॥ चितां चकार सौमित्रिर्मते रामस्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥ अधोमुखं तदा रामं शनैः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥ उपासर्पत वैदेही दीप्यमानं हुताशनम् ॥ २२ ॥ प्रणम्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ॥ बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥ २३ ॥ यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २४ ॥ यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ॥ तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥२५॥ कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम् ॥ राघवं सर्वधर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ चितामिति ॥ मिथ्योपघातः मिथ्यापवादः ॥ १८ ॥ अप्रीतस्येति ॥ गुणैरप्रीतस्य विद्यमानैः पातिव्रत्यादिगुणैरपि अप्रीतस्य, भर्तुस्त्यक्ताया मे, या गन्तुं क्षमा गतिः प्रत्ययजननार्थं या योग्या गतिः, तं हव्यवाहनम् प्रवेक्ष्य इति योजना ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्त्विति ॥ अमर्षवशं दैन्यवशम् ॥ २० ॥ स इति ॥ आकारः भ्रूसंज्ञादिः । मते सिद्धान्ते । स्थित इति शेषः॥२१॥अधोमुखमिति ॥ पतिव्रतायाः कथं निर्व्याजं प्रत्ययं पश्यामीति लज्जया मुखदर्शने दाक्षिण्यं भविष्यतीति बुद्ध्या चावनतमुखम् । शनैः रामानुभवेन मन्दं यथा तथा ॥ २२॥२३॥२४॥ यथा मामिति॥ यथा शुद्धचारित्रामेव मामन्यायेन दुष्टां जानाति, तथा चेत् अदुष्टां दुष्टेति जानाति चेत्, पावकः पातु । रामस्य मयि दोषज्ञानम् यथार्थं चेत्पात्वित्यर्थः॥२५॥२६॥

आदित्य इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ आदित्यादयोन्ये च यथा मां चारित्रसंयुतां विजानन्ति, तथा मां पातु पावक इति संबन्धः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ आदित्य इत्यादि ॥ एते यथा मां चारित्रसंयुतां विजानन्ति, तथा मां पातु पावक इत्यनुषक्तेन संबन्धः ॥ २७ ॥ एवमिति ॥ परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य । निःसङ्गेन शरीरे निरभिलाषेण, अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षणे तृतीया ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ददृशुरिति ॥ आज्याहुतीमिवेत्यादिदृष्टान्तेन देव्याः परमपावनत्वं द्योत्यते ॥ ३१ ॥ प्रचुक्रुशुरिति ॥ वसोर्धारां संततां घृतधाराम् । अनेनाग्न्युज्जृम्भणं गम्यते ॥ ३२ ॥ ददृशु-

आदित्यो भगवान्वायुर्दिशश्चन्द्रस्तथैव च ॥ अहश्चापि तथा संध्ये रात्रिश्च पृथिवी तथा ॥ यथान्येपि विजानन्ति तथा चारित्रसंयुताम् ॥२७॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् ॥ विवेश ज्वलनं दीप्तं निःसङ्गेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥ जनः स सुमहांस्त्रस्तो बालवृद्धसमाकुलः ॥ ददर्श मैथिलीं तत्र प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ २९ ॥ सा तप्तनवहेमाभा तप्तकाञ्चनभूषणा ॥ पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ ३० ॥ ददृशुस्तां महाभागां प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ सीतां कृत्स्नास्त्रयो लोकाः पुण्यामाज्याहुतीमिव ॥ ३१ ॥ प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने ॥ पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ ३२ ॥ ददृशुस्तां त्रयो लोका देवगन्धर्वदानवाः ॥ शप्तां पतन्तीं निरये त्रिदिवाद्देवतामिव ॥ ३३ ॥ तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हाहेति विपुलस्वनः ॥ रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ ॥

रिति ॥ देवाः स्वर्गवासिनः । गन्धर्वा भूलोकवासिनः । दानवाः पातालवासिनः । सकलभोगार्हरूपवत्याः सीतायाः अनलप्रवेशस्यानर्हत्वान्निरयपतनानर्हस्वर्गीयदेवतादृष्टान्तः ॥ ३३ ॥ तस्यामिति ॥ अद्भुतोपमः अद्भुततुल्यः । रावणागमनमारभ्य एतावत्पर्यन्तं सीतायाः परमभागवतभूतलक्ष्मणापचारफलमुपपादितम् । वस्तुतः सीताया रावणागमनकाले अग्नौ प्रविष्टत्वात्तस्याः पुनर्गमनार्थं मायासीताया रावणगृहीताया अग्नौ प्रवेश इत्यप्याहुः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥ ॥

अथ रामस्तवः—ततो हीत्यादि ॥ दुर्मनाः दुःखितमनाः, दध्यौ मनसा ध्यानं कृतवान् ॥ १ ॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत इति ॥ प्रगृह्य उद्धृत्य ॥ ५ ॥ कर्तेत्यादि ॥ पूर्वं ब्रह्मणः अद्वारकं कर्तृत्वम्, अत्र सद्वारकं कर्तृत्वमिति न विरोधः । सर्वज्ञस्त्वं कथमज्ञ इवोपेक्षस इति भावः । देवगणश्रेष्ठं ब्रह्मादिदेवगणश्रेष्ठम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ आत्मस्वरूपमेवाह—ऋतधामेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ ऋतधामाख्यो वसु-

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैव वदतां गिरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥ ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्शनः ॥ सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वरुणश्च परंतपः ॥ २ ॥ षडर्धनयनः श्रीमान् महादेवो वृषध्वजः ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥ एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः ॥ आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥४॥ ततः स हस्ताभरणान् प्रगृह्य विपुलान् भुजान्॥ अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठाः प्राञ्जलिं राघवं स्थितम् ॥५॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां वरः ॥ उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥ ६ ॥ कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ७ ॥ ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां त्वं प्रजापतिः ॥ त्रयाणां त्वं हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामसि पञ्चमः ॥ ८॥ अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी ॥ अन्ते चादौ च लोकानां दृश्यसे त्वं परंतप ॥ ९ ॥ उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ १० ॥ इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः ॥ अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान् रामो धर्मभृतां वरः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

रित्यर्थः । प्रजापतिः प्रजास्वामीति वसुविशेषणम् । आदिकर्ता । अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तेत्यर्थः । स्वयं प्रभवतीति स्वयंप्रभुः । अनियाम्य इत्यर्थः । रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः, तथा साध्यानामित्यत्रापि । अन्ते चेति । अन्ते प्रलये, आदौ सृष्टेः प्राक् च दृश्यसे । अनेनोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तम् । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरोपि सन् अज्ञ इव विदेहकुले प्रादुर्भूतां सीतां किमर्थमुपेक्षस इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इत्युक्त इति ॥ लोकपालैः लोकरक्षकैः ॥ ११ ॥ ॥ ॥

आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ योहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ १२ ॥ इति ब्रुवन्तं
काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ अब्रवीच्छृणु मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १३ ॥ भवान्नारायणो
देवः श्रीमान् चक्रायुधो विभुः ॥ एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १४ ॥

ब्रह्मादिभिः सामान्यतः स्तूयमानोपि सर्वदेवपूजनीयाच्चतुर्मुखात् स्वप्रभावं लोके प्रख्यापयितुं स्वसौशील्यं दर्शयति—आत्मानमिति ॥ आत्मानं मानुषं मन्ये । परत्वापेक्षया मानुषत्वाभिनय एव ममाभिमत इत्यर्थः । अत्रापि विशेषमाह—राममिति । रामं रामनामकम् । ततोप्यतिशयमाह—दशरथात्मजमिति । अवतारापेक्षया चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव प्रियतममिति भावः । स्वस्य विष्ण्ववतारत्वं सुग्रीवादिभिरनवगतमिति तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्वस्वरूपं पृच्छति—योहमिति । योहमिति स्वरूपप्रश्नः । यस्येति संबन्धिप्रश्नः । यत इति प्रयोजनप्रश्नः । भगवान् तद्ब्रवीत्विति । चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव ममात्यन्तप्रियतमम् । स्वयं सर्वज्ञतया ममानभिमतमपि परत्वं प्रकटयत्वित्यर्थः । आकारगोपनविवरणस्यानभिमतत्वेपि स्वयमनुमतिदानं रावणनिरसनेन निष्पन्नकार्यतया ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ अत्र संप्रदायोदाहरणम् । शङ्खचक्रगदापाणे इत्युक्त्या परत्वव्यञ्जकतया तत्रानादरेणाधःकृतमुखत्वम्, द्वारकानिलयेत्यवतारोल्लेखनेन किंचिदुत्तानमुखत्वम्, गोविन्दपुण्डरीकाक्षेति गोपालपुत्रत्वश्रवणेन परत्वापेक्षया वसुदेवपुत्रत्वमेवाभिमतमिति विकसिताक्षत्वं च व्यज्यत इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्वरूपप्रश्नोत्तरमाह—भवानिति ॥ नाराः अयनं यस्यासौ नारायणः । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ इति मनुस्मरणात् । तेन जगत्कारणत्वमुक्तम् । एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी इति श्रुतेः । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्व्यापारानुपपत्तिं परिहरति—देव इति । दीव्यतीति देवः क्रीडाप्रवृत्तः । लीलायाः प्रयोजनत्वात् । परिपूर्णस्यापि व्यापारः संभवतीति भावः । एवं परत्वासाधारणं नामधेयमुक्त्वा पत्नीवैशिष्ट्यमाह—श्रीमानिति । नित्यं श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् । नित्ययोगे मतुप् । असाधारणमायुधमाह—चक्रायुध इति । स्वरूपवैलक्षण्यमाह—विभुरिति । व्यापक इत्यर्थः । फलितं रक्षकत्वमाह—एकशृङ्गो वराह इति । प्रलयोदधिसंप्लवे वराहरूपं कृत्वा भूमेरुद्धारक इत्यर्थः । उद्धृतासि वराहेणेति श्रुतेः । अनिष्टनिवर्तकत्वमाह—भूतभव्यसपत्नजिदिति । भूताः सपत्नाः मधुकैटभादयः भव्याः सपत्नाः शिशुपालादयः तान् जयतीति तथोक्तः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ श्रीमानिति नित्ययोगे मतुप् । भवान् श्रीमानिति सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुरित्युक्ताश्रियःपतित्वं नित्यानपायित्वम् च दर्शितम् । एकशृङ्गो वराहः स वराहो रूपं कृत्वेति श्रुत्युक्तो वराहस्त्वम् ॥ १४ ॥

अथ सर्वविद्योपसंहारार्थमाह—अक्षरमित्यादि ॥ न क्षरतीत्यक्षरम् आप्नोति व्याप्नोतीति वा अक्षरम्। एतद्वै तदक्षरम् गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्तीति श्रुतेः। भवानित्यनुषज्यते। अक्षरं भवान्। एवमुत्तरत्राप्यनुषञ्जनीयम्। बृहति बृंहयतीति च ब्रह्म। बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति श्रुतिनिर्वचनात्। सत्यम् अविपर्यस्तम्। षड्भावविकारशून्यमित्यर्थः। अस्ति जायते परिणमते विवर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराः। मध्ये चान्ते चेति। चकारादादौ चेत्यर्थः। वर्तमानमिति शेषः। नित्यत्वमुक्तमनेन। लोकानां परो धर्मः सिद्धरूपो धर्मः। सर्वलोकश्रेयःसाधनीभूत इत्यर्थः। विष्वद्रीची सर्वगता सेना यस्य सः विष्वक्सेनः। सर्वस्वामीत्यर्थः। चतुर्भुजः युगपच्चतुर्विधपुरुषार्थप्रद इत्यर्थः ॥ १५ ॥ शार्ङ्गधन्वेति ॥ शृङ्गविकारः शार्ङ्गम् धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा। “धनुषश्च” इत्यनङादेशः। अनेन रक्षणोपकरणवत्त्वमुक्तम्। हृषीकाणाम् इन्द्रियाणाम् ईशः नियन्ता। सर्वेन्द्रियाकर्षकदिव्यविग्रह इत्यर्थः। पुरु सनोतीति पुरुषः। “षणु, दाने” इत्यस्माद्धातोर्डप्रत्ययः। ब्रह्मपद इत्यर्थः। यद्वा पुरि हृदयगुहायां शेत इति पुरुषः। पुरि शयनं पुरुषमीक्षत इति

अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव ॥ लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥ १५ ॥
शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ॥ अजितः खड्गधृद्विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १६ ॥
सेनानीर्ग्रामणीश्च त्वं बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दमः ॥ प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १७ ॥

निर्वचनश्रुतेः। यद्वा येन जगत्पूर्णं स पुरुषः। तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति श्रुतेः। यद्वा पुरातनत्वात् पुरुषः। पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति श्रुतेः। पुरुषेभ्यः क्षराक्षरेभ्यः उत्तमः पुरुषोत्तमः। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम, इति हि गीयते। यद्वा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः। सत्तमेति योगविभागान्नागोत्तमादिवत् समासः। कैश्चिदपि न जित इत्यजितः। आश्रितसंरक्षणे कदाचिदपि भङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः। खड्गं नन्दकाख्यं धरतीति खड्गधृत्। विष्णुः व्यापनशीलः। यो दयापदं प्राप्नोति तं तदा तत्रैव स्थितो रक्षतीत्यर्थः। कृष्णः भूनिर्वृतिहेतुः। कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक इति निर्वचनात्। बृहत् बलं धारणसामर्थ्यं यस्य सः बृहद्बलः ॥ १६ ॥ सेनानीरिति ॥ सेनां नयतीति सेनानीः। देवसेनानिर्वाहक इत्यर्थः। ग्रामं नयतीति ग्रामणीः। दिव्यजनपदादिपालक इत्यर्थः। बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दम इति बुद्ध्यादिप्रवर्तक इत्यर्थः। न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत्। यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तमिति वचनात्। महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तक इति श्रुतेश्च। प्रभवत्यस्माज्जगदिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानम्। सर्वोपादानमित्यर्थः।

इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् ॥ शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥१८॥ सहस्रशृङ्गो वेदात्मा
शतजिह्वो महर्षभः ॥ १९ ॥ त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयं प्रभुः ॥ सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि
पूर्वजः ॥ २० ॥ त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः परन्तपः ॥ प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति ॥ २१ ॥ ॥

अप्ययः सर्वजगल्लयस्थानम् । कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्तिरपि चाप्यय इति श्रुतेः । उपेन्द्रः इन्द्रानुजत्वेन प्रथममवतीर्णः । मधुसूदनः वेदापहारकदैत्यसंहारी ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ क्षमा क्षमानिर्वाहकः । कीर्त्याः कीर्तेः । क्षमा क्षमेत्युक्तत्वात् । दमः इन्द्रियजेता । प्रभवः उत्पत्तिमत्कार्यवर्गशरीरः । स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य कार्यत्वात् । बहु स्यामित्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥ इन्द्रकर्मेति ॥ इन्द्रस्य कर्मैव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । तं विष्णुरन्वतिष्ठतेति श्रुतेः । महेन्द्रः निरतिशयैश्वर्यसंपन्नः । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः । ममापि जनक इत्यर्थः । वक्ष्यति हि—पद्मे दिव्येर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितमिति ॥ रणे अन्तं शत्रुनाशं करोतीति रणान्तकृत् । शरण्यं शरणार्हम् । तदुचितज्ञानशक्तिदयादिसंपन्नमित्यर्थः । शरणं रक्षणोपायम् । उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययमिति वचनात् । सर्वस्य शरणं सुहृदिति श्रुतेः । महर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः । दिव्या महर्षयः सनकादयः । यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणा इत्युक्ता नित्यसूरयो वा । नित्यनिर्दोषा वेदा वा ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ इन्द्रस्येव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । वृत्रादिवधस्येन्द्रान्तर्यामिकर्तृकत्वात् । महर्षयः अलौलिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः । तत्रापि दिव्या अवताररहस्यादिविशेषज्ञानवन्तो वाल्मीकिप्रभृतयः । यद्वा नित्यसूरयः । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाꣳस इति श्रुतेः ॥१८॥ सहस्रशृङ्ग इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सहस्रशृङ्गः सहस्रशाखारूपशृङ्गः । शतजिह्वः अनेकविधचोदनारूपजिह्वः । ऋषभः कर्मणामालोचयिता । “ऋष, आलोचने” इति धातुः । महांश्चासावृषभश्च महर्षभः । एवंभूतो वेदात्मा त्वमित्यर्थः । आदिकर्ता समष्टिकर्ता । अनेन व्यष्टिकर्तुः स्वस्य व्यावृत्तिः । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । न तस्येशे कश्चनेति श्रुतेः । सिद्धानां मुक्तानाम् । साध्यानां, यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इत्युक्तानां नित्यानामाश्रयः साम्यभोगप्रदः । पूर्वजः आश्रितापेक्षायाः पूर्वं तद्रक्षणाय जनितः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ वेदात्मा वेदपुरुषान्तर्यामी । पूर्वजः । पूर्वमेवाहमिहासमिति श्रुतेः । हिर्हेतौ । आदिकर्तृत्वे पूर्वजत्वं हेतुरित्यर्थः । सिद्धाद्याश्रयत्वे चायमेव हेतुः ॥१९॥२०॥ सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—त्वं यज्ञ इति ॥ त्वं यज्ञः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः । यज्ञनिर्वाहकपशुहविराज्यस्रुक्स्रुवादिशरीरको य-

ज्ञाराध्येन्द्रादिशरीरकश्चेत्यर्थः । ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतमिति हि गीयते । वषट्कार इत्युपलक्षणम् । आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् यजेति द्व्यक्षरम् ये यजामहे इति पञ्चाक्षरमित्युक्तानां सप्तदशाक्षराणाम् । तैराराध्य इत्यर्थः । तथोक्तम्—चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदत्विति ॥ ओंकारः प्रणववाच्यः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति श्रुतेः । परन्तपः उत्कृष्टतप इत्यर्थः । उत्कृष्टतपःसमाराध्य इति यावत् । ते प्रभवं निधनं वा न विदुः, वेदा वैदिकाश्च को भवानिति च न विदुः । अपरिच्छिन्नमहिमत्वात् । क इत्थावेद यत्र स इति श्रुतेः ॥ २१ ॥ सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यस इति ॥ योगिभिरिति शेषः । अनेन संबन्धप्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यस इति ॥ पण्डितैरिति शेषः । भूतानि विष्णुर्भवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्यैति हि स्मर्यते ॥ २२ ॥ पुरुषसूक्तार्थमाह—सहस्रेति ॥ अत्र शतशब्दः सहस्रवाचकः । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादिति श्रुतेः ।

दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च ॥ दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु च ॥२२॥ सहस्रचरणः श्रीमान् शतशीर्षः सहस्रदृक् ॥
त्वं धारयसि भूतानि वसुधां च सपर्वताम् ॥ २३ ॥ अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ त्रींल्लोकान्
धारयन् राम देवगन्धर्वदानवान् ॥२४॥ अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ॥ देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मणः
प्रभो ॥२५॥ निमेषस्ते भवेद्रात्रिरुन्मेषस्ते भवेद्दिवा ॥ संस्कारास्तेऽभवन् वेदा न तदस्ति त्वया विना ॥ २६ ॥ ॥

श्रीमानिति भूपतित्वस्याप्युपलक्षणम् । श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावित्युत्तरनारायणोक्तेः । अथ सर्वाधारत्वमाह—त्वमिति । भूतानीति भूव्यतिरिक्तमहाभूतपरम् । अनेनाधाराधेयभावसंबन्ध उक्तः ॥२३॥ दैनंदिनप्रलयवृत्तान्तमाह—अन्त इति ॥ पृथिव्या अन्ते विनाशे । महानुरगः शेषोयस्य सः शेषशायी सन्, धारयन् कुक्षौ धारयन् दृश्यसे । मार्कण्डेयादिभिरिति शेषः ॥२४॥ अथ अङ्गान्यन्या देवता इत्युक्तसर्वदेवाद्यात्मकत्वं दर्शयति—अहं त इत्यादिना ॥ हृदयं वक्षः । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । ते देवा गात्रेषु स्थिताः रोमाणीव स्थिताः तद्वदविनाभूताः ॥ २५ ॥ निमेष इति ॥ दिवा अहः । वेदाः संस्काराः निःश्वसितभूता इत्यर्थः । तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यादि श्रुतेः । किं बहुना संग्रहेणोच्यत इत्याह— न तदस्ति विना त्वयेति । यत्त्वया विनाभूतं त्वदनन्तर्यामिकम्, तन्नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

॥ ॥ ॥

एवं निषेधश्रुत्यर्थमुक्त्वा सर्वं खल्विदं ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थमाह–जगदिति ॥ सर्वं जगत् ते शरीरम् तव नियमेन आधेयं विधेयं शेषभूतं चेत्यर्थः । इदमेव हि शरीरलक्षणम् । एवं जगतस्त्वच्छरीरत्वाच्छरीरगतविशेषणानि त्वद्विशेषणानीत्याह–स्थैर्यमिति । वसुधातलं वसुधातलस्थैर्यम्। काठिन्यवान् यो बिभर्ति तस्मै भूम्यात्मने नम इति विष्णुपुराणोक्तेः। अग्निः अग्नितापः, ते कोपः । सोमः सोमगतप्रसादः, ते प्रसादः त्वत्प्रसाद इत्यर्थः ॥२७॥ त्वयेति ॥ त्वया त्रिविक्रमेण । पुराणे पूर्वकाले । लोकाक्रमणफलमाह–महेन्द्र इति । राजा कृतः। त्रैलोक्यस्येति शेषः ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ता इति। बलेः प्रतिग्रहीतेत्यर्थः । एतेन वामनावतारो व्यञ्जितः। विक्रमैः पादविन्यासैस्त्रिभिः क्रान्ता इति त्रिविक्रमावतारः कथितः।

जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् ॥ अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥२७॥ त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे विक्रमैस्त्रिभिः ॥ महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महासुरम् ॥ २८ ॥ सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ २९ ॥ तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया धर्मभृतां वर ॥ निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ ३० ॥ अमोघं बलवीर्यं ते अमोघस्ते पराक्रमः ॥ अमोघं दर्शनं राम न च मोघः स्तवस्तव ॥ ३१ ॥ अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदमिति श्रुतेः । पुराणे पूर्वकाले । महेन्द्रो राजा कृतः । बलिना पदान्निर्यासित इन्द्रः पुनस्त्वया राजा कृत इत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥ प्रयोजनप्रश्नस्योत्तरमाह–वधार्थमिति ॥ ❀ तनिश्लोकी ❀ भगवदवतारेषु लक्ष्म्या अनुवृत्तिमाह–सीतेति ॥ कृष्णः भविष्यत्कृष्णावतारश्च त्वमेवेत्यर्थः । प्रजापतिः प्रजापतिशब्दवाच्यस्त्वमेव । अवतारप्रयोजनमाह–वधार्थमिति । मानुषीं मनुष्यसंस्थानरूपाम्, तनुमप्राकृतशरीरम् ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अमोघमिति ॥ न च मोघः स्तवस्तवेति पाठः ॥ ३१ ॥ अमोघा इत्यर्धम् ॥ अमोघाः अप्रतिबद्धफलाः ये त्वयि भक्तिमन्तः ते अविलम्बेन फलमभिमतं लभन्त इति इदं चावतारस्यैकं प्रयोजनम् ॥ ३२ ॥

इदमेव विवृणोति–य इति ॥ त्वामुद्दिश्येति शेषः । अनेन सर्वस्मादपि तपःप्रभृतेः रामभक्तिरेव परो धर्म इत्युक्तम् । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि, इह लोके परत्र च प्राप्नुवन्ति । सदेत्यनेन यावच्छरीरपातमत्र भोगान् भुक्त्वा शरीरावसाने परलोके सर्वान् कामान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३३॥ ये रामभक्तिं कर्तुमदक्षास्तेषामिदं स्तोत्रमेव तादृशफलप्रदमित्याह–इममिति ॥ ऋषिः वेदः तत्संबन्ध्यार्षम् । अत एव पुरातनम् । पराभवः पुनरावृत्तिः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥ ॥

ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३३ ॥ इममार्षं स्तवं नित्यमितिहासं पुरातनम्॥ ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः॥३४॥इति श्रीम॰विंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२०॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ॥ अङ्केनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥ स विधूय चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः ॥ उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥ तरुणादित्यसंकाशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् ॥ रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३ ॥ अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपां मनस्विनीम्॥ ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसुः ॥ ४ ॥ अब्रवीच्च तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ॥ ५ ॥ एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ॥ ६ ॥ नैव वाचा न मनसा नानुध्यानान्न चक्षुषा ॥ सुवृत्ता वृत्तशौण्डीर न त्वामतिचचार ह ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥ स इति ॥ विधूय चितां शिथिलीकृत्य । मूर्तिमान् मनुष्यविग्रहवान् ॥२॥ तरुणादित्येत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ तथारूपां प्रवेशकालिकरूपवतीम् । मनस्विनीं प्रसन्नमनस्कामित्यर्थः । अङ्के कृत्वा अङ्केनादायेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ एषेति ॥ एषा या पूर्वं मयि प्रविष्टा सैषेत्यर्थः । एतेन मायासीताग्निं प्रविष्टा साक्षात्सीताग्निना दत्तेति प्रत्युक्तम् । ते त्वदीयेत्यर्थः । एनां परिगृहाणेति शेषः॥ ६ ॥ पापाभावमेवोपपादयति–नैवेत्यादिना ॥ अनुध्यानात्संकल्पात् । अत्यन्ताभिमतां देवीं निर्दोषां जानन्नपि स्ववृत्तावद्यत्वपरिहारार्थं वह्निं प्रावेशयदिति संतोषातिशयाद्वृत्तशौण्डीरेति संबोधनम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

एतत्संमतिं विना कथं रावणः समानीतवानित्यत्राह—रावणेनेत्यादि ॥ ८ ॥ विवशा नीतेत्यत्र लिङ्गं दर्शयति—रुद्धेति ॥ त्वयि चित्तं यस्याः सा त्वच्चित्ता । त्वमेव परायणमुत्तमगतिर्यस्याः सा त्वत्परायणा ॥९॥ १० ॥ विशुद्धभावामिति ॥ विशुद्धभावां विशुद्धहृदयाम् । अभिधातव्यम् मद्वचनस्योत्तरमिति शेषः ॥ ११ ॥ तत इति ॥ दध्यौ न वृथैव सीता त्यक्तेत्यचिन्तयत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ वस्तुतो निर्दोषत्वेपि अपवादोस्तीत्याह—अवश्यमिति ॥

रावणेनापनीतैषा वीर्योत्सिक्तेन रक्षसा ॥ त्वया विरहिता दीना विवशा निर्जनाद्वनात् ॥ ८ ॥ रुद्धा चान्तःपुरे गुप्ता त्वच्चित्ता त्वत्परायणा ॥ रक्षिता राक्षसीसंघैर्विकृतैर्घोरदर्शनैः ॥ ९ ॥ प्रलोभ्यमाना विविधं भर्त्स्यमाना च मैथिली ॥ नाचिन्तयत तद्रक्षस्त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ १० ॥ विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व राघव ॥ न किंचिदभिधातव्यमहमाज्ञापयामि ते ॥ ११ ॥ ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैतद्वदतां वरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १२ ॥ एवमुक्तो महातेजा द्युतिमान् दृढविक्रमः ॥ अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥ १३ ॥ अवश्यं त्रिषु लोकेषु न सीता पापमर्हति ॥ दीर्घकालोषिता हीयं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ १४॥ बालिशः खलु कामात्मा रामो दशरथात्मजः ॥ इति वक्ष्यन्ति मां सन्तो जानकीमविशोध्य हि ॥ १५ ॥ अनन्यहृदयां भक्तां मच्चित्तपरिवर्तिनीम् ॥ अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ १६ ॥ प्रत्ययार्थं तु लोकानां त्रयाणां सत्यसंश्रयः ॥ उपेक्षे चापि वैदेहीं प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ १७ ॥ इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥ १८ ॥ ॥ ॥

॥१४॥ अपवादपरिहारार्थमयं मम प्रयत्न इत्याह—बालिश इति ॥ अविशोध्येति । परिग्रह इति शेषः ॥१५॥ अनन्येति ॥ अनन्यहृदयां मय्येव सक्तहृदयाम् । मच्चित्तपरिवर्तिनीं मच्चित्तानुवर्तिनीम् । त्यक्तस्वव्यापारामित्यर्थः । जनकात्मजामिति हेतुगर्भविशेषणम् । जनकपुत्र्याः किमाचारसंपत्तिर्वक्तव्येति भावः ॥ १६ ॥ तर्हि किमर्थमुपेक्षितवानसीत्यत्राह—प्रत्ययार्थमिति ॥ प्रत्ययार्थं विश्वासजननार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रयः सत्यैकाश्रयः । यथावद्वृत्तप्रवर्तनाकाङ्क्षीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एतादृशसुन्दरीं रावणः कथं नेक्षेतेत्यत्राह—इमामपीति ॥ १८ ॥ ॥ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—न हीति ॥ अप्राप्तां प्रधर्षणानर्हाम् ॥ १९ ॥ तथाप्येषा तादृशमैश्वर्यं कथं जह्यात्तत्राह—नेयमिति ॥ रावणैश्वर्यं नेयमर्हति किंतु ममैश्वर्यमर्हतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अनन्येति । मया अनन्या अभिन्ना । अविनाभूतेति यावत् ॥ २० ॥ अहमपि तया अनन्य इत्याह—विशुद्धेति ॥२१॥ सीतापरिग्रहे भवद्वचनं तु प्रधानहेतुरित्याह—अवश्यमिति ॥ वचनकरणे स्नेहः सर्वपूज्यत्वं हितोपदेष्टृत्वं च हेतुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ इतीति ॥ विदितं स्वेन विदितम्, इदम् उक्तं वचनम् उक्त्वा स्वकृतेन कर्मणा करणेन महाबलैः कर्तृभिः प्रशस्यमानः प्रियया समेत्य सीतां स्वसमीपमानीयेत्यर्थः

न हि शक्तः स दुष्टात्मा मनसापि हि मैथिलीम् ॥ प्रधर्षयितुमप्राप्तां दीप्तामग्निशिखामिव ॥१९॥ नेयमर्हति चैश्वर्यं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥२०॥ विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा ॥ न हि हातुमियं शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥२१॥ अवश्यं तु मया कार्यं सर्वेषां वो वचः शुभम् ॥ स्निग्धानां लोकमान्यानामेवं च ब्रुवतां हितम्॥२२॥ इतीदमुक्त्वा विदितं महाबलैः प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ॥ समेत्य रामः प्रियया महाबलः सुखं सुखार्होंनुबभूव राघवः॥२३॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥१२१॥ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेण सुभाषितम् ॥ इदं शुभतरं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥ पुष्कराक्ष महाबाहो महावक्षः परन्तप ॥ दिष्ट्या कृतमिदं कर्म त्वया शस्त्रभृतां वर ॥ २ ॥ ॥ ॥

॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

देवकार्यस्य कृतत्वात्त्रिदिवमाक्रमेति ब्रह्मणोक्तत्वाल्लोके धर्मसंस्थापनपरं रामहृदयं जानन् रुद्रस्तदनुमन्यते—एतच्छ्रुत्वेत्यादि॥१॥पुष्कराक्षेति॥पुष्कराक्ष पुण्डरीकाक्ष । अनेन तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीके इव अक्षिणी, पुरुषः पुण्डरीकाक्ष इति श्रुतिस्मृतिभ्यामुदीरितस्य परब्रह्मासाधारणचिह्नस्य रामे रुद्रेण प्रतिपादनाद्रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परब्रह्मेत्युक्तम् । श्रीनिवासत्वेन महावक्षस्त्वम् । दिष्ट्या भाग्येन । अस्माकमिति शेषः ॥ २ ॥

उक्तमेव विवृणोति—दिष्टचेति ॥ सर्वस्य लोकस्य रावणजं भयमेव प्रवृद्धं तमः अपावृत्तं निरस्तम् ॥ ३ ॥ आश्वास्येत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ यशस्विनीमिति कैकेयीविशेषणम् । तन्मूलत्वाद्रावणवधस्य तस्या यशस्वित्वम् । लक्ष्मणमातरमित्यनेन सा लक्ष्मणस्नेहाद्विशेषतो वन्द्येत्युक्तम् । अयोध्यायां सुहृज्जनं नन्दयित्वेत्यन्वयः । वंशं पुत्रपौत्रादिपरम्पराम् । इक्ष्वाकूणां कुले इक्ष्वाकुकुलनिमित्तम्, स्थापयित्वा । प्राप्य चानुत्तमं यश इति

दिष्ट्या सर्वस्य लोकस्य प्रवृद्धं दारुणं तमः ॥ अपावृत्तं त्वया संख्ये राम रावणजं भयम् ॥३॥ आश्वास्य भरतं दीनं कौसल्यां च यशस्विनीम् ॥ कैकेयीं च सुमित्रां च दृष्ट्वा लक्ष्मणमातरम् ॥ ४ ॥ प्राप्य राज्यमयोध्यायां नन्दयित्वा सुहृज्जनम् ॥ इक्ष्वाकूणां कुले वंशं स्थापयित्वा महाबल ॥ ५ ॥ इष्ट्वा तुरगमेधेन प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा त्रिदिवं गन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ एष राजा विमानस्थः पिता दशरथस्तव ॥ काकुत्स्थ मानुषे लोके गुरुस्तव महायशाः ॥ ७ ॥ इन्द्रलोकं गतः श्रीमांस्त्वया पुत्रेण तारितः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा त्वमेनमभिवादय ॥ ॥ ८ ॥ महादेववचः श्रुत्वा काकुत्स्थः सहलक्ष्मणः ॥ विमानशिखरस्थस्य प्रणाममकरोत्पितुः ॥ ९ ॥ दीप्यमानं स्वया लक्ष्म्या विरजोम्बरधारिणम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा ददर्श पितरं विभुः ॥ १० ॥ हर्षेण महताविष्टो विमानस्थो महीपतिः ॥ प्राणैः प्रियतरं दृष्ट्वा पुत्रं दशरथस्तदा ॥ ११ ॥ आरोप्याङ्कं महाबाहुर्वरासनगतः प्रभुः ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य ततो वाक्यं समाददे ॥ १२ ॥ न मे स्वर्गो बहुमतः संमानश्च सुरर्षिभिः ॥ त्वया राम विहीनस्य सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तुरगमेधफलोक्तिः । आश्वास्येत्यादिना दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । वत्स्यामि मानुषे लोके इत्यवतारात्पूर्वं तत्कृतां प्रतिज्ञामनुसृत्य रुद्रेणोक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ एष इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ देवदेहपरिग्रहेणापरिज्ञायमानत्वात् पुरस्थितोप्येष इत्यङ्गुल्या निर्दिश्यते । मानुषे लोके गुरुरित्यनेन, पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनाविति श्रुतिरुपबृंहिता ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ हर्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ पुत्रं रामम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ न मे स्वर्ग इति ॥ सुरर्षिभिः संमानः देवर्षिभिः संमानोपि ॥ १३ ॥ ॥ ॥

॥१४॥ कैकेय्येति ॥ हृदये स्थितानि । न विस्मरामीत्यर्थः । तेन दुःखितोभूवमिति सूचितम् ॥१५॥ त्वां त्विति ॥ सलक्ष्मणमित्यनेन द्वितीयपरिष्वङ्गे लक्ष्मणोपि विषयीकृत इत्युच्यते ॥ १६ ॥ तारितोहं त्विति ॥ कहोलो नाम ऋषिरष्टावक्रेण तारित इतीयं कथा भारतोक्ता ॥ १७ ॥ इदानीं त्विति ॥ रावणस्य वधार्थं सुरेश्वरैरिदमभिषेकविघ्नादिकं कर्म यथा विहितं तथा इदानीमेव जानामि । पुरुषोत्तमेत्यनेन भवान् विष्णुरेव रावणवधार्थं मनुष्यत्वं

अद्य त्वां निहतामित्रं दृष्ट्वा संपूर्णमानसम् ॥ निस्तीर्णवनवासं च प्रीतिरासीत्परा मम ॥ १४ ॥ कैकेय्या यानि चोक्तानि वाक्यानि वदतां वर ॥ तव प्रव्राजनार्थानि स्थितानि हृदये मम ॥१५॥ त्वां तु दृष्ट्वा कुशलिनं परिष्वज्य सलक्ष्मणम् ॥ अद्य दुःखाद्विमुक्तोस्मि नीहारादिव भास्करः ॥१६॥ तारितोहं त्वया पुत्र सुपुत्रेण महात्मना ॥ अष्टावक्रेण धर्मात्मा तारितो ब्राह्मणो यथा ॥१७॥ इदानीं तु विजानामि यथा सौम्य सुरेश्वरैः ॥ वधार्थं रावणस्येदं विहितं पुरुषोत्तम ॥१८॥ सिद्धार्था खलु कौसल्या या त्वां राम गृहं गतम् ॥ वनान्निवृत्तं संहृष्टा द्रक्ष्यत्यरिनिषूदन ॥ १९ ॥ सिद्धार्थाः खलु ते राम नरा ये त्वां पुरीं गतम् ॥ जलार्द्रमभिषिक्तं च द्रक्ष्यन्ति वसुधाधिपम् ॥२०॥ अनुरक्तेन बलिना शुचिना धर्मचारिणा ॥ इच्छामि त्वामहं द्रष्टुं भरतेन समागतम् ॥ २१॥ चतुर्दश समाः सौम्य वने निर्यापितास्त्वया ॥ वसता सीतया सार्धं लक्ष्मणेन च धीमता ॥ ॥२२॥ निवृत्तवनवासोपि प्रतिज्ञा सफला कृता ॥ रावणं च रणे हत्वा देवास्ते परितोषिताः ॥२३॥ कृतं कर्म यशः श्लाघ्यं प्राप्तं ते शत्रुसूदन ॥ भ्रातृभिः सह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥ इति ब्रुवाणं राजानं रामः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

गत इत्युच्यते ॥ १८ ॥ सिद्धार्थेति ॥ सिद्धार्था कृतार्था । मम स्वर्गसुखादपि तस्याः सुखमधिकमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ अनुरक्तेनेति ॥ अवश्यं राम भरतं प्राप्नुहीति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

कुरु प्रसादमिति ॥ कैकेय्या भरतस्य च कैकेय्यां भरते चेत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । यस्मादुक्ता तस्मात् प्रसादं कुर्विति संबन्धः ॥२५॥ स शाप इत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ शापः संबन्धविच्छेदरूपः ॥ २६ ॥ २७ ॥ राममिति ॥ सीतया सह रामं शुश्रूषतेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ धर्ममिति ॥ स्वर्गं सुखम् । लक्ष्मणस्यापि विष्णववतारत्वं न जानाति दशरथः। महिमानं महत्त्वम् ॥२९॥ ३०॥ रामस्य सर्वोत्तमत्वं शिष्टाचारेण दर्शयति—एत इति ॥ अर्चन्तीति

कुरु प्रसादं धर्मज्ञ कैकेय्या भरतस्य च ॥ सपुत्रां त्वां त्यजामीति यदुक्ता केकयी त्वया ॥२५॥ स शापः केकयीं घोरः सपुत्रां न स्पृशेत्प्रभो ॥ २६ ॥ स तथेति महाराजो राममुक्त्वा कृताञ्जलिम् ॥ लक्ष्मणं च परिष्वज्य पुनर्वाक्यमुवाच ह ॥ २७ ॥ रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥ कृता मम महाप्रीतिः प्राप्तं धर्मफलं च ते ॥ २८ ॥ धर्मं प्राप्स्यसि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि ॥ रामे प्रसन्ने स्वर्गं च महिमानं तथैव च ॥ २९ ॥ रामं शुश्रूष भद्रं ते सुमित्रानन्दवर्धन ॥ रामः सर्वस्य लोकस्य शुभेष्वभिरतः सदा ॥ ३० ॥ एते सेन्द्रास्त्रयो लोकाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ अभिगम्य महात्मानमर्चन्ति पुरुषोत्तमम् ॥३१॥ एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरं ब्रह्म निर्मितम् ॥ देवानां हृदयं सौम्य गुह्यं रामः परन्तपः ॥३२॥ अवाप्तं धर्मचरणं यशश्च विपुलं त्वया ॥ रामं शुश्रूषता भक्त्या वैदेह्या सह सीतया ॥३३॥ स तथोक्त्वा महाबाहुर्लक्ष्मणं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ उवाच राजा धर्मात्मा वैदेहीं वचनं शुभम् ॥ ३४ ॥ कर्तव्यो न तु वैदेहि मन्युस्त्यागमिमं प्रति ॥ रामेण त्वद्विशुद्ध्यर्थं कृतमेतद्धितैषिणा ॥३५॥ न त्वं सुभ्रु समाधेया पतिशुश्रूषणं प्रति ॥ अवश्यं तु मया वाच्यमेष ते दैवतं परम् ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

णिजभाव आर्षः । एत इति हस्तनिर्देशेन रुद्रोप्यन्तर्गतः ॥३१॥ एतदिति ॥ देवानां हृदयं सर्वदेवान्तर्यामी । वेदानामिति पाठे वेदतात्पर्यभूतम् उभयथाप्यग्नीन्द्रादिरूपेण सर्वकर्मसमाराध्यमित्यर्थः । गुह्यं साक्षादुपनिषद्वेद्यम् । अव्यक्तं भक्तिशून्यैर्दुर्ज्ञेयम्। अक्षरं षड्भावविकाररहितम् । तदेतत् ब्रह्म रामः रामरूपेण निर्मितम् रामरूपेणावतीर्णमिति उक्तम् । ब्रह्मादिभिरिति शेषः ॥३२॥३३॥३४॥३५॥ न त्वमिति ॥ न समाधेया नोपदेष्टव्या ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥ ॥

अथेन्द्रानुशासनम्—प्रतिप्रयात इत्यादि ॥ काकुत्स्थे दशरथे । महेन्द्रः लब्धमहेन्द्रभावः ॥१॥ अमोघमिति ॥ तवास्माकं दर्शनम् अस्मत्कर्तृकं दर्शनम् दशरथपुत्रकामेष्टिकालिकम्, अमोघं रावणवधपर्यन्तं जातमित्यर्थः । तेन प्रीतियुक्तत्वेन, यत् प्रत्युपकाररूपं कार्यमिच्छसि तद्ब्रूहि । केचित्तु

इति प्रतिसमादिश्य पुत्रौ सीतां तथा स्नुषाम् ॥ इन्द्रलोकं विमानेन ययौ दशरथो ज्वलन् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे
द्वाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२२ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतियाते तु काकुत्स्थे महेन्द्रः पाकशासनः ॥ अब्रवीत्परमप्रीतो राघवं प्राञ्जलिं स्थितम् ॥ १ ॥ अमोघं दर्शनं
राम तवास्माकं परन्तप ॥ प्रीतियुक्ताः स्म तेन त्वं ब्रूहि यन्मनसेच्छसि ॥ २ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच
कृताञ्जलिः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ ३ ॥ यदि प्रीतिः समुत्पन्ना मयि सर्वसुरेश्वर ॥ वक्ष्यामि
कुरु ते सत्यं वचनं वदतां वर ॥ ४ ॥ मम हेतोः पराक्रान्ता ये गता यमसादनम् ॥ ते सर्वे जीवितं प्राप्य समुत्तिष्ठन्तु
वानराः ॥५॥ मत्कृते विप्रयुक्ता ये पुत्रैर्दारैश्च वानराः ॥ मत्प्रियेष्वभियुक्ताश्च न मृत्युं गणयन्ति च ॥६॥ त्वत्प्रसादात्
समेयुस्ते वरमेतदहं वृणे ॥७॥ नीरुजो निर्व्रणांश्चैव संपन्नबलपौरुषान् ॥ गोलाङ्गूलांस्तथैवर्क्षान् द्रष्टुमिच्छामि
मानद ॥ ८ ॥ अकाले चापि मुख्यानि मूलानि च फलानि च ॥ नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः ॥ ९ ॥ श्रुत्वा
तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः ॥ महेन्द्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिलक्षणम् ॥ १० ॥ ॥

त्वत्कर्तृकमस्मद्विषयं दर्शनमित्यर्थ इत्याहुः ॥२॥३॥ ४ ॥ ५ ॥ मत्कृत इत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ मत्प्रियेषु अभियुक्ता निरताः । समेयुरित्यत्र पुत्रैर्दारैश्चेत्यावर्तनीयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ नीरुज इति ॥ निष्पीडान् ॥ ८ ॥ अकाल इति ॥ विमलाः विमलोदकाः ॥९॥ श्रुत्वा त्विति ॥ प्रीतिर्लक्ष्यतेनेनेति प्रीतिलक्षणं प्रीतिव्यञ्जकम् ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

महानयं वर इति ॥ वरस्य महत्त्वम् इतस्ततो विप्रकीर्णकरचरणपुच्छादिस्वस्वसंस्थानसंधानलोकान्तरगतानयनादिरूपाघटितार्थघटितत्वम् । द्विर्मे या नोक्तपूर्वमिति । उक्तवचनस्य विपरीतं वचनान्तरं नोक्तपूर्वमित्यर्थः॥ ११ ॥१२॥१३॥अकाल इति ॥ पुष्पशबलाः पुष्पैर्नानावर्णाः । सलिलायुताः सलिलैर्व्याप्ताः ॥१४॥ ये निहताः सव्रणास्तेषां निर्व्रणत्वमनुगृह्णाति—सव्रणैरिति ॥ प्रथमं वरदानात्पूर्वम् सव्रणैः, अथ निर्व्रणैः संवृत्तैः निर्व्रणीभूतैः गात्रैरुप-

महानयं वरस्तात त्वयोक्तो रघुनन्दन ॥ द्विर्मया नोक्तपूर्वं हि तस्मादेतद्भविष्यति ॥ ११ ॥ समुत्थास्यन्ति हरयो
ये हता युधि राक्षसैः ॥ ऋक्षाश्च सहगोपुच्छा निकृत्ताननबाहवः ॥ नीरुजो निर्व्रणाश्चैव संपन्नबलपौरुषाः ॥ १२ ॥
समुत्थास्यन्ति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा ॥ सुहृद्भिर्बान्धवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनैरपि ॥ सर्व एव समेष्यन्ति
संयुक्ताः परया मुदा ॥ १३ ॥ अकाले पुष्पशबलाः फलवन्तश्च पादपाः ॥ भविष्यन्ति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः ॥ १४ ॥ सव्रणैः प्रथमं गात्रैः संवृत्तैर्निर्व्रणैः पुनः ॥ १५ ॥ ततः समुत्थिताः सर्वे सुप्त्वेव हरिपुङ्गवाः ॥
बभूवुर्वानराः सर्वे किमेतदिति विस्मिताः ॥ १६ ॥ ते सर्वे वानरास्तस्मै राघवायाभ्यवादयन् ॥ १७ ॥ काकुत्स्थं
परिपूर्णार्थं दृष्ट्वा सर्वे सुरोत्तमाः ॥ ऊचुस्ते प्रथमं स्तुत्वा स्तवार्हं सहलक्ष्मणम् ॥ १८ ॥ गच्छायोध्यामितो वीर
विसर्जय च वानरान् ॥ १९ ॥ मैथिलीं सान्त्वयस्वैनामनुरक्तां तपस्विनीम् ॥ शत्रुघ्नं च महात्मानं मातॄः सर्वाः
परन्तप ॥ २० ॥ भ्रातरं पश्य भरतं त्वच्छोकाद्व्रतधारिणम् ॥ अभिषेचय चात्मानं पौरान् गत्वा प्रहर्षय ॥ २१ ॥
एवमुक्त्वा तमामन्त्र्य रामं सौमित्रिणा सह ॥ विमानैः सूर्यसंकाशैर्हृष्टा जग्मुः सुरा दिवम् ॥ २२ ॥ ॥

लक्षिताः, वानरा भविष्यन्तीत्यनुकृष्य योजना ॥१५॥ तत इति ॥ अत्र क्रियाभेदात्सर्वशब्दद्वयम् । किमेतदिति । युद्धे मृतस्य कथमेवं जीवनमित्यर्थः ॥१६॥ ❀रामानुजीयम्❀ त इति ॥ राघवायाभ्यवादयन् राघवमभ्यवादयान्नित्यर्थः । व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी । द्वितीयायां बिभीषणाभिषेकसीताप्राप्तिदेवताप्रस्थापनानि ॥१७॥१८॥ गच्छायोध्यामित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ त्वच्छोकात् त्वद्वियोगशोकात् ॥१९॥२०॥२१॥२२॥

अभिवाद्येति ॥ वासमाज्ञापयत् वानराणामिति शेषः ॥ २३ ॥ ततस्त्विति ॥ प्रणीता प्रकाशिता ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥ ॥ ॥

अथ रामस्य बिभीषणसत्कारः—तां रात्रिमित्यादि ॥ तां रात्रिम् । यस्मिन् दिने ब्रह्मादयो निर्जग्मुः तां रात्रिमित्यर्थः ॥ १ ॥ स्नानानीत्यादि-

अभिवाद्य च काकुत्स्थः सर्वांस्तांस्त्रिदशोत्तमान् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वासमाज्ञापयत्तदा ॥ २३ ॥ ततस्तु सा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी ॥ श्रिया ज्वलन्ती विरराज सर्वतो निशा प्रणीतेव हि शीतरश्मिना ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रयोविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२३ ॥ ॥

तां रात्रिमुषितं रामं सुखोत्थितमरिन्दमम् ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा बिभीषणः ॥ १ ॥ स्नानानि चाङ्गरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ चन्दनानि च दिव्यानि माल्यानि विविधानि च ॥ २ ॥ अलंकारविदश्चेमा नार्यः पद्मनिभेक्षणाः ॥ उपस्थितास्त्वां विधिवत्स्नापयिष्यन्ति राघव ॥ प्रतिगृह्णीष्व तत्सर्वं मदनुग्रहकाम्यया ॥ ३ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच बिभीषणम् ॥ ४ ॥ हरीन् सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनाभिनिमन्त्रय ॥ ५ ॥ स तु ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः ॥ सुकुमारो महाबाहुः कुमारः सत्यसंश्रवः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ स्नानानि स्नानीयजलानि । अत्र सर्वत्रेमानीत्यनुषज्यते । अङ्गरागाणि कुङ्कुमादीनि । माल्यानि स्रजः । विधिवत् सोपचारमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हरीनिति ॥सुग्रीवमुख्यान् सुग्रीवप्रमुखानेव हरीन्, स्नानेन स्नानेन हेतुना, अभिनिमन्त्रय ॥ ५ ॥ त्वां विना तेषामामन्त्रणे किं कारणमित्यत आह—स त्विति ॥ सः सर्वदा मनसि परिवर्तमानः धर्मात्मा ताम्यति । धर्माचरणेनैव ताम्यतीति भावः । मम हेतोः मल्लाभार्थमित्यर्थः । सत्यसंश्रवः, चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेहनि रघूत्तम । न द्रक्ष्यामि यदि त्वां हि प्रवेक्ष्यामि हुताशनमिति कृतप्रतिज्ञः ॥ ६ ॥ ॥

तं विनेति ॥ तं विना स्नानोपकरणं विना, स्नानं कथं कार्यम् । केकयीपुत्रं, मध्यमाम्बा तस्मिन् यद्दुःखमकरोत् तत्किं मयापि कर्तव्यम् । भरतं राज्ञा मया च विरहितं राज्यं सम्यक् कृतवन्तम् । धर्मचारिणं, मद्वियोगेन बहुव्रतपरे तस्मिन् कथं मया व्रतत्यागः कर्तुं युक्त इति भावः । न मे स्नानं बहुमतम् । प्रथमं मे स्नानमेव नेष्टं, कथम् तदनन्तरभावीनि वस्त्रादीनि ॥७॥ इत एवेति ॥ अनेन पथा येनाहमागतस्तेनेत्यर्थः । एष इति हस्तनिर्देशपूर्वकमुच्यते ।

तं विना केकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणम् ॥ न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ७ ॥ इत एव पथा क्षिप्रं प्रतिगच्छामि तां पुरीम् ॥ अयोध्यामागतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ॥ ८ ॥ एवमुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच बिभीषणः ॥९॥ अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ॥ पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसन्निभम् ॥ १० ॥ मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेनाहृतं बलात् ॥ हृतं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमम् ॥ ११ ॥ त्वदर्थे पालितं चैतत्तिष्ठत्यतुलविक्रम ॥ तदिदं मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति ॥ १२ ॥ तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ॥ १३ ॥ अहं ते यद्यनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणान् ॥ १४ ॥ वस तावदिह प्राज्ञ यद्यस्ति मयि सौहृदम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १५ ॥ अर्चितः सर्वकामैस्त्वं ततो राम गमिष्यसि ॥ प्रीतियुक्तस्य मे राम ससैन्यः ससुहृद्गणः ॥१६॥ सत्क्रियां विहितां तावद्गृहाण त्वं मयोद्यताम् ॥ प्रणयाद्बहुमानाच्च सौहृदेन च राघव ॥ प्रसादयामि प्रेष्योहं न खल्वाज्ञापयामि ते ॥ १७ ॥

अयोध्याम् आगतः प्राप्तः अयमयोध्यामार्गः, तेन क्षिप्रं तां प्रति गच्छामीत्यर्थः। परमदुर्गमः अतिदूरत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ मार्गस्य परमदुर्गमत्वमात्रं परिहर्तुमाह—एवमुक्तस्त्विति ॥ ९ ॥ अह्ना त्वामित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ किं रावणेन चौर्येणापहृतमित्यत्राह—आहृतं निर्जित्येति । तर्हि कुबेराय समागताय तत्किमर्थं न दत्तमित्यत्राह—त्वदर्थ इति ॥ त्वदर्थे त्वद्गमनार्थे । पालितमिति । न दत्तमित्यर्थः । यद्वा त्वदर्थे त्वत्पूजार्थमेव । मेघसंकाशमिति वेगे दृष्टान्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ स्नानाकरणे द्वित्रिदिनमात्रास्थितिं याचते—अहं त इत्यादिनाचतुःश्लोक्येकान्वया । गुणान् भक्त्या-

दिगुणान्। सर्वकामैः भूषणादिभिः। विहितां मया कृताम्। उद्यताम्। इतः परं नोद्योगः कार्यः, येन विलम्बः स्यात्, किं तु पूर्वमेव समुद्युक्तामित्यर्थः। निर्बन्धदोषं परिहरति—प्रणयादिति। प्रणयात् मद्वाक्यमवश्यं श्रोष्यतीति विस्रम्भात्। बहुमानात् त्वत्कृतलालनात्। सौहृदेन भक्त्या। प्रसादयामि प्रार्थयामि ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमिति ॥ उपशृण्वताम् उपशृण्वत्सु। भावलक्षणे षष्ठी ॥ १८ ॥ पूजितोहमिति ॥ साचिव्येन साहाय्येन। चेष्टाभिः पौरुषैः। सर्वात्मना पूजित इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ न खल्वेतदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ बिभीषणवचनाकरणे हेतुमाह—तं त्विति। त्वरायां हेतुमाह—शिरसेति ॥ २० ॥ २१ ॥ कौसल्यामिति ॥ अत्रापि द्रष्टुं त्वरते मे मन इति संबध्यते। पौरांश्च तनयैः सहेत्यत्र पौरैरेव तनय-

एवमुक्तस्ततो रामः प्रत्युवाच बिभीषणम् ॥ रक्षसां वानराणां च सर्वेषां चोपशृण्वताम् ॥ १८ ॥ पूजितोहं त्वया सौम्य साचिव्येन परन्तप ॥ सर्वात्मना च चेष्टाभिः सौहृदेनोत्तमेन च ॥ १९ ॥ न खल्वेतन्न कुर्यां ते वचनं राक्षसेश्वर॥ तं तु मे भ्रातरं द्रष्टुं भरतं त्वरते मनः ॥ मां निवर्तयितुं योसौ चित्रकूटमुपागतः ॥ २० ॥ शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया ॥ २१ ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम् ॥ गुरूंश्च सुहृदश्चैव पौरांश्च तनयैः सह ॥ ॥ २२ ॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं विमानं राक्षसेश्वर ॥ कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्विदिह संमतः ॥ २३ ॥ अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोस्मि बिभीषण ॥ मन्युर्न खलु कर्तव्यस्त्वरितं त्वानुमानये ॥२४॥ राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो बिभीषणः ॥ तं विमानं समादाय तूर्णं प्रतिनिवर्तत ॥ २५ ॥ ततः काञ्चनचित्राङ्गं वैडूर्यमयवेदिकम् ॥ कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

शब्दोन्वेति ॥ २२ ॥ उपस्थापयेति ॥ द्वित्रिदिनान्यत्र स्थातव्यमित्यस्योत्तरमाह—कृतेति। निर्वर्तितचतुर्दशवर्षप्रव्राजनस्य कृतकार्यस्य मे इह लङ्कायाम् वासः सम्मतः कथं स्वित्, न सम्मत इत्यर्थः। अन्यथा भरतस्याग्निप्रवेशादिति भावः ॥ २३ ॥ अनुजानीहीति ॥ पूजितोस्मि विमानप्रदानेनेति शेषः। प्रदत्तत्वेन स्वत्वादुत्तरत्र कुबेराय प्रेषयिष्यति। मन्युः दैन्यम् कोपो वा। मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः। त्वरितम् उक्तप्रकारेण त्वरावन्तम् मामिति संबन्धः। यद्वा त्वरितं यथा भवति तथा अनुमानये अनुमतिं कारये ॥ २४ ॥ राघवस्य वचः श्रुत्वेत्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् ॥ प्रतिनि-

वर्तत प्रतिन्यवर्तत । काञ्चनचित्राङ्गम् काञ्चनमयचित्रावयवम् । कूटागारैः मण्डपैः, परिक्षिप्तं व्याप्तम् । रजतप्रभम् । रजतशब्देन अत्र विशदत्वमुच्यते । पताकाभिः केवलध्वजैः । ध्वजैः सचिह्नैः । हर्म्यैः अवान्तरराजगृहैः । हेमपद्मानि लम्बमानानि तैर्विभूषितम् । प्रकीर्णं व्याप्तम् । मुक्तामणिगवाक्षितं मुक्तामणिनिर्मितगवाक्षयुक्तम् । घण्टाजालैः परिक्षिप्तम् चतुर्षु पार्श्वेषु किङ्किणीजालयुक्तम्, कोणेषु घण्टाजालयुक्तम्, अत एव मधुरस्वनम् ॥२५॥ २६॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यन्मेर्वित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ मुक्तारजतसन्निभैः तद्वन्निर्मलैरित्यर्थः । स्फाटिकचित्राङ्गैः स्फटिकमयचित्रावयवैः । महाधनैः महामूल्यैः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यन्मेरुशिखराकारामिति पाठः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पाण्डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतम्॥ शोभितं काञ्चनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितम् ॥ २७॥ प्रकीर्णं किङ्किणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षितम् ॥ घण्टाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनम् ॥ २८ ॥ यन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ बहुभिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतसंनिभैः ॥२९॥ तलैः स्फाटिकचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ ३० ॥ उपस्थितमनाधृष्यं तद्विमानं मनोजवम् ॥ निवेदयित्वा रामाय तस्थौ तत्र बिभीषणः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे चतुर्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२४ ॥ उपस्थितं तु तं दृष्ट्वा पुष्पकं पुष्पभूषितम् ॥ अविदूरस्थितो रामं प्रत्युवाच बिभीषणः॥ १ ॥ स तु बद्धाञ्जलिः प्रह्वो विनीतो राक्षसेश्वरः ॥ अब्रवीत्त्वरयोपेतः किं करोमीति राघवम् ॥ २ ॥ तमब्रवीन्महातेजा लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ विमृश्य राघवो वाक्यमिदं स्नेहपुरस्कृतम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अथ वानरसेनासम्माननम्—उपस्थितमित्यादि ॥ तं दृष्ट्वा दर्शयित्वा । तत्कृत्वेति वा पाठः । प्रत्युवाच विमानमागतमितीति शेषः । स त्विति द्वितीयश्लोकसंग्रहो वायं श्लोकः ॥ १ ॥ स त्विति ॥ त्वरयोपेतः आदरोपेत इत्यर्थः । किं करोमीति । इतःपरं किं करवाणीत्यर्थः ॥२॥ तमिति ॥ लक्ष्मणस्योपशृण्वतः लक्ष्मणसंमतिपूर्वकमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कृतेति ॥ प्रयत्नकर्म प्रयत्नसाध्यं कर्मेत्यर्थः । अर्थैः प्रयोजनैः वस्त्रादिभिरित्यर्थः ॥ ४ ॥ सहेति ॥ अजिता पूर्वं सुरादिभिरप्यजिता । तव लङ्काराज्यप्राप्तिरेव तदधीनेत्यर्थः । हृष्टैः मयि प्रीतिमद्भिरित्यर्थः ॥५॥६॥ त इम इत्यर्धोक्तं भङ्ग्यन्तरेणाह—धनरत्नेति ॥७॥ एवमिति ॥ निर्वृताः सुखिताः । निर्वृत्ता इति पाठे निष्पन्नाः । परिपूर्णा इति यावत् ॥ ८ ॥ अर्थव्ययेन खेदो मा भूदित्याह—त्यागिनमिति ॥ संग्रहीतारं धनप्रदानेन मित्रसंग्रहकारिणमित्यर्थः । संग्रहार्थं त्यागित्वमुक्त्वा दयया त्यागित्वमाह—सानुक्रोशमिति । यशस्विनं त्यागकृतयशोवन्तम् । संबोधयामि न तु चोदयामीत्यर्थः ॥९॥ सैनिक-

कृतप्रयत्नकर्माणो बिभीषण वनौकसः ॥ रत्नैरर्थैश्च विविधैर्भूषणैश्चापि पूजया ॥ ४ ॥ सहैभिरजिता लङ्का निर्जिता राक्षसेश्वर ॥ हृष्टैः प्राणभयं त्यक्त्वा संग्रामेष्वनिवर्तिभिः ॥५॥ त इमे कृतकर्माणः पूज्यतां सर्ववानराः ॥६॥ धनरत्नप्रदानेन कर्मैषां सफलं कुरु ॥ ७ ॥ एवं संमानिताश्चैते मानार्हा मानद त्वया ॥ भविष्यन्ति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपाः ॥८॥ त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं यशस्विनम् ॥ सर्वे त्वामवगच्छन्ति ततः संबोधयाम्यहम् ॥९॥ हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहन्तारमाहवे ॥ त्यजन्ति नृपतिं सैन्याः संविग्नास्तं नरेश्वरम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु रामेण वानरांस्तान् बिभीषणः ॥ रत्नार्थैः संविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् ॥ ११ ॥ ततस्तान्पूजितान् दृष्ट्वा रत्नैरर्थैश्च यूथपान् ॥ आरुरोह ततो रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ १२॥ अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता॥१३॥ अब्रवीच्च विमानस्थः पूजयन् सर्ववानरान्॥सुग्रीवं च महावीर्यं काकुत्स्थः सबिभीषणम् ॥१४॥

सम्मानाकरणे दोषमाह—हीनमिति ॥ नृपतिं स्वामिनमपि । रतिगुणैः प्रीतिकरैरौदार्यादिगुणैः, हीनम् । अभिहन्तारं हिंसनशीलम् । प्रसादं विना क्रोधैकनिरतमिति यावत् । तं नरेश्वरं सैन्याः संविग्नाः आहवे त्यजन्तीति योजना ॥ १० ॥ एवमिति ॥ संविभागेन यथार्हमंशकल्पनया । समतया प्रदाने अधिकानां कोपप्रसङ्गादिति भावः ॥ ११ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ततः पूजानन्तरं, ततः पूजादर्शनादेव हेतोरिति ततःशब्दद्वययोजना । लज्जमानां सदस्यङ्कारोहणाय लज्जन्तीम् । रामेणाङ्कारोपणं च स्त्रीसहायराहितत्वात् । धनुष्मता रामधनुर्धारिणा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अब्रवीच्चेत्यत्र संग्रहेणोक्तं विवृणोति–मित्रेत्यादिना ॥ वानरान् प्रत्याह–मित्रेति ॥ १५ ॥ सुग्रीवं प्रत्याह–यत्त्वित्यादिना ॥ सुहृदा शोभनहृदयेन ।
वाशब्द एवकारार्थः । अधर्मभीरुणेति च्छेदः ॥ १६ ॥ १७ ॥ बिभीषणं प्रत्याह–स्वेति ॥ स्वराज्ये वस । न तु परकीयं रावणवदाक्रमितव्यम् ।

मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ अनुज्ञाता मया सर्वे यथेष्टं प्रतिगच्छत ॥१५॥ यत्तु कार्यं वयस्येन सुहृदा वा
परन्तप ॥ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवताऽधर्मभीरुणा ॥१६॥ किष्किन्धां प्रतियाह्याशु स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥१७॥ स्वराज्ये
वस लङ्कायां मया दत्ते बिभीषण ॥ न त्वां धर्षयितुं शक्ताः सेन्द्रा अपि दिवौकसः ॥ १८ ॥ अयोध्यां प्रतियास्यामि
राजधानीं पितुर्मम ॥ अभ्यनुज्ञातुमिच्छामि सर्वांश्चामन्त्रयामि वः ॥ १९ ॥ एवमुक्तास्तु रामेण वानरास्ते महाबलाः॥
ऊचुः प्राञ्जलयो रामं राक्षसश्च बिभीषणः ॥ २० ॥ अयोध्यां गन्तुमिच्छामः सर्वान्नयतु नो भवान् ॥ उद्युक्ता विच-
रिष्यामो वनानि नगराणि च ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा त्वामभिषेकार्द्रं कौसल्यामभिवाद्य च ॥ अचिरेणागमिष्यामः स्वान्
गृहान् नृपतेः सुत ॥ २२ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सबिभीषणैः॥ अब्रवीद्राघवः श्रीमान् ससुग्रीवबिभीषणान् ॥
॥ २३ ॥ प्रियात्प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः ॥ सर्वैर्भवद्भिः सहितः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः ॥ २४ ॥ क्षिप्रमारोह
सुग्रीव विमानं वानरैः सह ॥ त्वमध्यारोह सामात्यो राक्षसेन्द्र बिभीषण ॥ २५ ॥ ततस्तत्पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह
सेनया ॥ अध्यारोहत्त्वरन् शीघ्रं सामात्यश्च बिभीषणः ॥ २६ ॥ ॥ ॥

अतो जनस्थानरक्षिणः समानेतव्या इति भावः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अयोध्यामिति ॥ उद्युक्ताः सावधानाः । जनपदपीडामकुर्वन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रियात्प्रियतरमिति ॥ सीतालाभः प्रियं, भरतदर्शनं प्रियात्प्रियम्, भवद्भिः सह पुरप्रवेशः प्रियात्प्रियतरमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥
तत इति ॥ शीघ्रं शीघ्रगमिति विमानविशेषणम् । त्वरन्निति सुग्रीवविशेषणात् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

तेष्विति ॥ आसनं वाहनम् ॥२७॥ययाविति ॥ हंसयुक्तेन प्रतिमारूपहंसयुक्तेन । प्रतीतः श्लाघितः ॥२८॥ ते सर्वे इति ॥ यथासुखमसंबाधमिति पदद्वयेन दिव्यस्य पुष्पकस्य अपेक्षितावकाशप्रदत्वं गम्यते ॥२९॥ इति श्रीगो० श्रीरामाय० रत्नकिरीटाख्याने युद्ध० पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः॥१२५॥
अथ विलासेन सीतायै तत्तद्देशप्रदर्शनम्—अनुज्ञातं त्वित्यादि ॥ १ ॥ पातयित्वेति ॥ मैथिलीं राजपुत्रीत्वेन लालनीयत्वोक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ एतदिति ॥

तेष्वारूढेषु सर्वेषु कौबेरं परमासनम्॥राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसम्॥२७॥ययौ तेन विमानेन हंसयुक्तेन
भास्वता ॥ प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् ॥ २८ ॥ ते सर्वे वानरा हृष्टा राक्षसाश्च महाबलाः ॥ यथासुखमसंबाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२५ ॥ ॥
अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्पपात महामेघः श्वसनेनोद्धतो यथा ॥१॥ पातयित्वा ततश्चक्षुः सर्वतो रघुनन्दनः ॥ अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननाम् ॥२॥ कैलासशिखराकारे त्रिकूटशिखरे स्थिताम् ॥
लङ्कामीक्षस्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ ३ ॥ एतदायोधनं पश्य मांसशोणितकर्दमम् ॥ हरीणां राक्षसानां च
सीते विशसनं महत् ॥ ४ ॥ अत्र दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसेश्वरः ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया॥
॥ ५ ॥ कुम्भकर्णोत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाचरः ॥ धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ॥ ६ ॥ विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

आयोधनं युद्धभूमिम्। विशस्यन्तेस्मिन्निति विशसनम् । अधिकरणे ल्युट् ॥४॥ अत्रेति ॥ दत्तवरः ब्रह्मणा दत्तवरः, प्रमाथी हिंसकः, शेते । भस्मस्वरूपेणेत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अत्र दत्तवरः शेते इति पाठः । शेते अशयिष्ट ॥ ५ ॥ कुम्भकर्ण इति ॥ प्रहस्तश्चेत्यत्र नीलेनेत्यध्याहार्यम् ॥ ६ ॥
विद्युन्मालीति ॥ पूर्वमनुक्तमपि अत्रानुवादात् ग्राह्यम्। एवं विकट इत्यत्रापि ॥ ७ ॥ ॥ ॥

❀ राजानुजीयम् ❀ अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षस इत्यनुक्तस्य विकटस्यात्र निहतत्वानुवादादन्येप्येतादृशा बहवो निहता इत्यवगम्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एतत्त्विति ॥ तीर्थम् उत्तरणस्थानम् । यत्र तीर्थे, तां रात्रिं सागरतरणरात्रिम् ॥ ११ ॥ एष इति ॥ सागरे सगरखानिते । सलिलेति क्षीरोदादिव्यावृत्तिः । एष सेतुः, नलसेतुः नलबद्धः । “ षिञ्, बन्धने ” इति धातुः । एतेन नलसेतुः सेतुरित्युक्त्या पूर्वकल्पकृतसेत्वन्तरं व्यावर्त्यते इति प्रत्युक्तम् । पूर्वमेव सेतुसत्त्वे पुनः सेतुकरणवैय्यर्थ्यात् ॥ १२ ॥ पश्येति ॥ अपारं मध्ये द्वीपभूतपाररहितम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ शङ्खशुक्तिनिषेवित-

लक्ष्मणेनेन्द्रजिच्चात्र रावणिर्निहतो रणे॥अङ्गदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः॥८॥विरूपाक्षश्च दुर्धर्षौ महापार्श्व-
महोदरौ ॥ अकम्पनश्च निहतो बलिनोन्ये च राक्षसाः ॥ ९ ॥ अत्र मण्डोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत्॥सपत्नीनां
सहस्रेण सास्रेण परिवारिता॥१०॥एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने॥ यत्र सागरमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम् ॥
॥ ११ ॥ एष सेतुर्मया बद्धः सागरे सलिलार्णवे ॥ तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः ॥ १२ ॥ पश्य सागरम-
क्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम् ॥ अपारमभिगर्जन्तं शङ्खशुक्तिनिषेवितम् ॥ १३ ॥ हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य
मैथिलि ॥ विश्रमार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम् ॥ १४ ॥ एतत्कुक्षौ समुद्रस्य स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ १५ ॥
एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः ॥ सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येनाभिपूजितम् ॥ एतत्पवित्रं परमं
महापातकनाशनम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मित्यतः परं हिरण्यनाभमिति श्लोकः । अतः परमेतत्कुक्षाविति श्लोकः । अतः परं सेतुबन्ध इति श्लोकः । अतः परम् अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद्विभुरित्येवं पाठक्रमः ॥ १३ ॥ हिरण्येति॥हिरण्यनाभं मैनाकम्॥१४॥एतदित्यर्धम्॥कुक्षौ मध्ये । सेतूपरीति शेषः । स्कन्धावारनिवेशनं स्कन्धावारनिवेशनरूपस्थानम् । स्कन्धावारः शिबिरम् ॥ १५ ॥ एतत्त्वित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ पूजितं पूजितुमर्हम् । पूर्वं सेतोर्दक्षिणकोटिरुक्ता । अत्रोत्तरकोटिरिति ज्ञेयम् । अनुगृह्णाति–एतदिति । पवित्रं पावनम् । महापातकनाशनं च । भविष्यतीति शेषः ॥ १६॥ ॥ ॥

अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोत्प्रभुः ॥ १७ ॥

एवं लङ्कामारभ्य सेतुबन्धपर्यन्तमुक्त्वा ततः उत्तरे दर्भशयनस्थानं निर्दिशति—अत्र पूर्वमिति॥ महादेव इति समुद्रराज उच्यते, औचित्यात्। प्रभुः समुद्रजलाधिष्ठाता । प्रसादमकरोत्। सागरं शोषयिष्यामीति कुपितस्य मे प्रसादं प्रसन्नत्वम् अकरोत् । प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः । न त्वत्र रुद्रो महादेवः । तेन पूर्वं प्रसादकरणानुक्तेः । पूर्वोक्तानामेव ह्यत्रानुवादः कृतः । न चाङ्गदेन विकटनिरसनस्य पूर्वमनुक्तत्वेपि यथानुवादात्तत्सिद्धिः, तथात्रापि भविष्यतीति वाच्यम्। तद्वदत्राविरोधाभावात्। उपलभ्यते हि विरोधः। तथाहि। तत्र प्रसादः किं सेतुनिर्माणकाले वा पुनरागमनकाले वा । नाद्यः। प्रसादकरणहेतुरावणवधादेरभावात, पूर्वसिद्धसमुद्रप्रसादेनैवोपपत्तेश्च, महादेवसमाख्यायाः समुद्रप्रसादश्रुत्या बाधितुं युक्तत्वाच्च। न द्वितीयः। पूर्वशब्दविरोधात् । न च पूर्वमित्यस्य पूर्वकल्प इत्यर्थ इति वाच्यम् । आत्मानं मानुषं मन्य इति वदता सुग्रीवादिसन्निधौ स्वस्य विष्णववतारत्वद्योतकपूर्ववृत्तोद्घाटनानौचित्यात् । पूर्वकल्पकृतसेतुसद्भावे पुनस्तन्निर्माणवैयर्थ्यात्। किं च अत्रेतिपदस्य पूर्वश्लोकोक्तनलकारितसेतुपरामर्शित्वमेवोचितम् । न तु पूर्वकल्पकृतसेतुपरामर्शित्वम् । तस्य सद्भावेप्यन्तरितत्वसंभवात् । ननु पुराणान्तरानुसारात्तदर्थपरत्वं युक्तम् । तथा हि कूर्मपुराणे—सेतुमध्ये महादेवमीशानं कृत्तिवाससम् । स्थापयामास वै लिङ्गं पूजयामास राघवः ॥ तस्य देवो महादेवः पार्वत्या सह शङ्करः । प्रत्यक्षमेव भगवान् दत्तवान् वरमुत्तमम् ॥ ये त्वया स्थापितं लिङ्गं द्रक्ष्यन्तीह द्विजातयः । महापातकसंयुक्तास्तेषां पापं विनश्यति॥ अन्यानि चैव पापानि तीरे तत्र महोदधेः। दर्शनादेव लिङ्गस्य नाशं यान्ति न संशयः॥ यावत्स्थास्यन्ति तरवो यावदेव च मेदिनी। यावत्सेतुश्च तावच्च स्थास्याम्यत्र तिरोहितः ॥ स्नानं दानं जपः श्राद्धं भविष्यत्यक्षयं ततः । स्मरणादेव लिङ्गस्य दिनपापं प्रणश्यति ॥ इत्युक्त्वा भगवान् वाचं परिष्वज्य च राघवम् । सनन्दी सगणो रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयतेति ॥ पाद्मे पुराणेपि—रामः पुष्पकादवरुह्य महादेवं प्रतिष्ठापितवान् सोस्मै प्रसन्नोभूदित्युच्यते । एतादृशपुराणवचनानुसारेणायं श्लोको लिङ्गप्रतिष्ठां बोधयतीति । मैवम् । उक्तदोषविस्तारात्,इतिहासो हि परिग्रहातिशयात्,ग्रन्थसौष्ठवाच्च,इतिहासपुराणं पञ्चमामित्यादौ अधिकाक्षरत्वेपि पूर्वप्रयोगेणाभ्यर्हितत्वाच्च। पुराणेभ्यो गरीयानिति वेदः प्राचेतसादासीदिति वेदमयत्वोक्त्या चतुर्मुखवरप्रदानमूलतया च प्रबलतरः । तद्विरोधे तामसपुराणवचनानि न प्रमाणानि । किं च पुराणं सर्ग-

प्रतिसर्गादिष्वन्यपरमिति नेतिहासवत् पुरावृत्तकथने तात्पर्यवत् । अथवा, अस्मिन्सर्गे श्लोकाः प्रायशो व्यत्यस्ता दृश्यन्ते इत्युडारिप्रभृतिभिरुक्तम् । तथा चेदमर्धम् अत्र मण्डोदरीतिश्लोकानन्तरम् पठितव्यम् । तत्र च महादेवप्रसादः स्वपितृदर्शनमेव । अत एव भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणावसरे वक्ष्यति— महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागममिति । पुराणान्तरं तु माहात्म्यप्रतिपादनपरं बोध्यमिति संक्षेपः ॥ १७ ॥ अत्र राक्षसराज इति ॥ अत्र समुद्रराजप्रसादप्रदेशादुत्तरतः ॥ १८ ॥ एषेति ॥ पम्पावनमधुवनाद्यपेक्षया चित्रकाननेत्युक्तिः ॥ १९ ॥ अथेति ॥ प्रणयसाध्वसा प्रणययुक्तसाध्वसवती—

अत्र राक्षसराजोयमाजगाम बिभीषणः ॥ १८ ॥ एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना ॥ सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः ॥ १९ ॥ अथ दृष्ट्वा पुरीं सीता किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा ॥२०॥ सुग्रीवप्रियभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप ॥ अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम् ॥ गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वयानघ ॥ २१ ॥ एवमुक्तोथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच ताम् ॥ एवमस्त्विति किष्किन्धां प्राप्य संस्थाप्य राघवः ॥ विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २२ ॥ ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान् वानरपुङ्गवान् ॥ स्वदारसहिताः सर्वे ह्ययोध्यां यान्तु सीतया ॥२३॥ तथा त्वमपि सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महाबल ॥ अभित्वरस्व सुग्रीव गच्छामः प्लवगेश्वर ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रणतसाध्वसेति पाठे उपनतसाध्वसा । सुग्रीवादिसन्निधानात् प्रणयसाध्वसेति । प्रथमभाषणरूपत्वाद्वा ॥२०॥ सुग्रीवेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अहं ताराप्रमुखतः ताराप्रमुखाभिः, सुग्रीवप्रियभार्याभिः सह अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिश्च परिवृता सती त्वया सह अयोध्यां गन्तुम् इच्छे इच्छामीति संबन्धः । आत्मनेपदमार्षम् ॥२१॥ एवमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ एवमस्त्विति सीतां प्रत्युवाच । अथ किष्किन्धां प्राप्य विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्योवाचेति संबन्धः ॥ २२ ॥ ब्रूहीति ॥ यान्त्वित्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । सीतया निमित्तभूतया । सीताप्रियार्थमित्यर्थः ॥ २३ ॥ तथा त्वमपीति ॥ अत्र याहीति विपरिणामेन संबन्धः । अभित्वरस्व । किष्किन्धायां विलम्बो न कार्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

एवमुक्त इति ॥ सर्वैः समावृतो वानराधिपतिरुक्त इत्यन्वयः ॥ २५ ॥ प्रविश्येति ॥ अर्धमेकं वाक्यम् । प्रवेशः सुग्रीवस्यैव, न तु वानराणाम् । भाषत अभाषत ॥ २६ ॥ प्रिये त्वामिति ॥ नारीभिः स्त्रीभिः सह अनुज्ञाता । अयोध्यागमनं प्रतीति शेषः । त्वं च वानरस्त्रियश्चानुज्ञाता इत्यर्थः । नारीणामिति पाठे तृतीयार्थे षष्ठी ॥ २७ ॥ त्वरेति ॥ गृह्य गृहीत्वा । आनीयेति यावत् । दर्शयिष्यामः द्रक्ष्यामः । दशरथस्त्रियः दशरथस्त्रियश्च ॥ २८ ॥ सुग्रीवस्येति ॥ सर्वाङ्गशोभनेत्यनेन पूर्वं स्वयमलंकृतवतीति गम्यते ॥२९॥ सुग्रीवेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ सुग्रीवेण सर्वैर्वानरैः स्वस्वभर्तृभिर्वानरैः

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा ॥ वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः ॥ २५ ॥ प्रविश्यान्तःपुरं शीघ्रं तारामुद्वीक्ष्य भाषत ॥ २६ ॥ प्रिये त्वं सह नारीभिर्वानराणां महात्मनाम् ॥ राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया ॥ २७ ॥ त्वर त्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः ॥ अयोध्यां दर्शयिष्यामः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ २८ ॥ सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वाङ्गशोभना ॥ आहूय चाब्रवीत्सर्वा वानराणां तु योषितः ॥ २९ ॥ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गन्तुं सर्वैश्च वानरैः ॥ मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन च ॥ ३० ॥ प्रवेशं चापि रामस्य पौरजानपदैः सह ॥ विभूतिं चैव सर्वासां स्त्रीणां दशरथस्य च ॥ ३१ ॥ तारया चाभ्यनुज्ञाता सर्वा वानरयोषितः ॥ नेपथ्यं विधिपूर्वेण कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ अध्यारोहन् विमानं तत्सीतादर्शनकाङ्क्षया ॥ ३२ ॥ ॥ ॥

सह, अयोध्यां गन्तुमभ्यनुज्ञाताः । यूयमिति शेषः । न केवलं सुग्रीवानुज्ञामात्रं मत्प्रियार्थं च भवतीभिरागन्तव्यमित्याह–मम चापीति । अयोध्यादर्शनेन मम यत्प्रियं तद्भवतीभिः सहागत्य कार्यमित्यर्थः । रामस्य प्रवेशं च दशरथस्य स्त्रीणां विभूतिम् ऐश्वर्यं च । द्रक्ष्याम इति शेषः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाताः । वयमिति शेषः । वानरैश्चाभ्यनुज्ञाताः । यूयमिति शेषः । मम चापि प्रियं कार्यमयोध्यादर्शनेन चेत्यत्र भवतीभिरिति शेषः ॥३०॥३१॥ तारयेत्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् ॥ नेपथ्यम् अलंकारम् । विधिपूर्वेण मङ्गलालम्भनादिविधिपूर्वकमित्यर्थः । अत्रालंकरणाह्वानादिना दिनमेकं गतमित्याहुः। प्रदक्षिणं कृत्वा । विमानस्येति शेषः । प्रादक्षिण्येन गमनमात्रमत्र विवक्षितम् । अतिविपुलस्य तस्य सद्यः प्रदक्षिणासम्भवात् ॥ ३२ ॥

ताभिरिति ॥ उत्थितमित्यनेन तारागमनपर्यन्तं भूमौ विमानं स्थितमिति ज्ञायते ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अत्रेति ॥ समयः संकेतः ॥ ३५ ॥ एषेति ॥ विललाप । लिङुत्तमैकवचनम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ दृश्यते चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ श्रीमान् वनस्पतिः जटायुनिवासभूतो वटः । तस्य श्रीमत्त्वं महात्मना जटायुषाधिष्ठितत्वात् ॥ ३८ ॥ खरश्चेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ तत् पञ्चवटीति प्रसिद्धम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एषा गोदावरीति ॥ अयमेव

ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रेक्ष्य राघवः ॥ ऋश्यमूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ३३ ॥ दृश्यतेसौ महान् सीते सविद्युदिव तोयदः ॥ ऋश्यमूको गिरिश्रेष्ठः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः ॥३४॥ अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः ॥ समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया ॥ ३५ ॥ एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना ॥ त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः ॥ अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ॥ ३६ ॥ अत्र योजनबाहुश्च कबन्धो निहतो मया ॥ ॥ ३७॥ दृश्यते च जनस्थाने सीते श्रीमान् वनस्पतिः ॥ यत्र युद्धं महद्वृत्तं तव हेतोर्विलासिनि ॥ रावणस्य नृशंसस्य जटायोश्च महात्मनः ॥ ३८ ॥ खरश्च निहतो यत्र दूषणश्च निपातितः ॥ त्रिशिराश्च महावीर्यो मया बाणैरजिह्मगैः ॥ एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि ॥ ३९ ॥ पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शना ॥ यत्र त्वं राक्षसेन्द्रेण रावणेन हृता बलात् ॥ ४० ॥ एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शिवा ॥ अगस्त्यस्याश्रमो ह्येष दृश्यते पश्य मैथिलि ॥ ॥ ४१ ॥ दीप्तश्चैवाश्रमो ह्येष सुतीक्ष्णस्य महात्मनः ॥ ४२ ॥ वैदेहि दृश्यते चात्र शरभङ्गाश्रमो महान् ॥ उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥ ४३ ॥ अस्मिन् देशे महाकायो विराधो निहतो मया ॥ ४४ ॥ ॥

पाठः सम्यक् । एषा मन्दाकिनीति पाठे अगस्त्याश्रमसमीपे मन्दाकिनीति काचिन्नद्यस्तीति ज्ञेयम् । एतच्छ्लोकात्पूर्वं पर्णशालेति श्लोकः पठनीयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ एषा गोदावरी रम्येति पाठः सम्यक् । एषा मन्दाकिनीति पाठे अगस्त्याश्रमसमीपे मन्दाकिनीसंज्ञा काचिन्नद्यस्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ ४१ ॥ दीप्तश्चेत्यर्धम् ॥ ४२ ॥ वैदेहीति ॥ पुराणि शत्रुशरीराणि शत्रुपुराणि वा दारयतीति पुरन्दरः ॥ ४३ ॥ अस्मिन्देश इत्यर्धम् ॥ ४४ ॥

एते हीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ तापसावासाः । अस्माभिर्दश वर्षाणि यत्रोषितमिति भावः । तापसी अनसूया ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ एषा सेत्यर्धम् ॥ ४७ ॥ भरद्वाजेत्यर्धम् ॥ यत्र भरद्वाजाश्रमः । पूर्वं दृष्ट इति शेषः । श्रीमान् स एष प्रदेशः प्रकाशते । अदूरवर्तितया सम्यक् दृश्यते ॥ ४८ ॥ एषा त्रिपथगेति ॥ वरवर्णिनीति सीतासंबोधनम् ॥ ४९ ॥ शृङ्गिवेरपुरमित्यर्धम् ॥ यत्र गुहः समागतः तच्छृङ्गिवेरपुरम् एतदित्यन्वयः ॥

एते हि तापसावासा दृश्यन्ते तनुमध्यमे ॥ अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरप्रभः ॥ अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ ४५ ॥ असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते ॥ यत्र मां केकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ ४६ ॥ एषा सा यमुना दूराद्दृश्यते चित्रकानना ॥ ४७ ॥ भरद्वाजाश्रमो यत्र श्रीमानेष प्रकाशते ॥ ४८ ॥ एषा त्रिपथगा गङ्गा दृश्यते वरवर्णिनि ॥ नानाद्विजगणाकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ४९ ॥ शृङ्गिवेरपुरं चैतद्गुहो यत्र समागतः ॥ ५० ॥ एषा सा दृश्यते सीते सरयूर्यूपमालिनी ॥ नानातरुशताकीर्णा संप्रपुष्पितकानना ॥ ५१ ॥ एषा सा दृश्यतेयोध्या राजधानी पितुर्मम ॥ अयोध्यां कुरु वैदेहि प्रणामं पुनरागता ॥ ५२ ॥ ततस्ते वानराः सर्वे राक्षसश्च बिभीषणः ॥ उत्पत्योत्पत्य ददृशुस्तां पुरीं शुभदर्शनाम् ॥ ५३ ॥ ततस्तु तां पाण्डुरहर्म्यमालिनीं विशालकक्ष्यां गजवाजिसंकुलाम् ॥ पुरीमयोध्यां ददृशुः प्लवङ्गमाः पुरीं महेन्द्रस्य यथामरावतीम् ॥ ५४ ॥ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे षड्विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२६ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

॥ ५० ॥ एषा सेति ॥ यूपमालिनी इक्ष्वाकुभिस्तीरे यागानन्तरं कीर्त्यर्थं शिलाभिः कृतयूपवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ एषा सेति ॥ अयोध्यामिति । उद्दिश्येति शेषः । विमानस्याकाशगतत्वेन दूरस्था अपि गङ्गा शृङ्गिवेरपुरसरय्वयोध्या दृष्टा इति बोध्यम् । भरद्वाजाश्रमे हि तदा स्थितिः ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ततस्त्वति ॥ पाण्डुरेत्यादिस्वभावोक्तिः ॥ ५४ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरी० युद्ध० षड्विंशत्यु०सर्गः ॥१२६॥

अथ भरद्वाजाश्रमवासः—पूर्ण इति ॥ पूर्णे चैत्रशुद्धपञ्चाम्यामयोध्यातो निर्गमनम्। तदारभ्य चतुर्दशवर्षे पूर्णे सति पञ्चम्यां चैत्रशुद्धपञ्चम्याम्। तथा हि चैत्रशुद्धपञ्चम्यां निर्गमः। तद्रात्र्यां तमसातीरे निवासः। षष्ठ्यां शृङ्गिवेरपुरे। सप्तम्यां वनस्पतिमूले। अष्टम्यां भरद्वाजाश्रमे। नवम्यां यमुनातीरे। दशम्यां रामश्चित्रकूटं गमिष्यतीति गुहचारमुखेन विदितवृत्तान्तस्य सुमन्त्रस्य सायाह्ने अयोध्याप्रवेशः। तद्रात्रावेव दशरथस्य निर्याणम्। एकादश्यां राज्ञस्तैलद्रोण्यां निक्षेपः। द्वादश्यां भरतं प्रति दूतप्रेषणम्। ते च दूता मार्गे त्रयोदशीं चतुर्दशीं चापनीय पौर्णमास्यां रात्रौ केकयनगरं प्रविविशुः। प्रतिपदि भरतस्यायोध्यां प्रत्यागमनम्। तत्र च मार्गे सप्त रात्रीरुषित्वा अष्टमे दिने त्वरातिशयेनाहोरात्रमागत्य नवम्यां सूर्योदये भरतस्यायोध्याप्रवेशः। तस्यामेव दशरथसंस्कारः। तदहरारभ्य त्रयोदशदिने वैशाखशुद्धपञ्चम्यां तत्पूर्वदिने च भरतेन राज्ञः श्राद्धकर्मकरणम्। षष्ठ्यां तद्देशीयाचारसिद्धं दहनदेशशोधनम्। सप्तम्यां मार्गशोधनाय कर्मान्तिकप्रेषणम्। कर्मान्तिकैश्च दशमीपर्यन्तं चतुर्दिनं मार्गशोधनम्। एकादश्यां भरतस्य रामसकाशं प्रति गमनम्। तद्रात्रौ गङ्गातीरे निवासः। द्वादश्यां भरद्वाजाश्रमे। त्रयोदश्यां रामसमागमः। चतुर्दशीपौर्णमासीप्रतिपत्सु चित्रकूटे

पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणाग्रजः ॥ भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥ १ ॥

भरतस्य निवासः। वैशाखबहुलद्वितीयायां भरतस्यायोध्यां प्रति प्रयाणम्। चतुर्थ्यामयोध्याप्रवेशः। इत्येवं सार्धमासे गते वैशाखबहुलपञ्चम्यां रामस्य चित्रकूटान्निर्गमः अत्र्याश्रमप्रवेशश्च। एवमाश्रममण्डलवासेन सह सार्धमासेषु दशसंवत्सरेषु गतेषु अवशिष्टकाले पञ्चवटीवासे तत्र त्रयोदशवर्षेषु गतेषु ततश्चतुर्दशे वर्षे चैत्रमासे सीताहरणम्। वैशाखे सुग्रीवदर्शनम्। आषाढे वालिवधः। आश्वयुजे सैन्योद्योगः। फाल्गुने प्रायोपवेशः। फाल्गुनशुद्धचतुर्दश्यां लङ्कादाहः। फाल्गुनामावास्यायां रावणवधः। चैत्रशुद्धप्रतिपदि रावणसंस्कारादि। द्वितीयायां बिभीषणाभिषेकः, सीताप्राप्तिदेवताप्रस्थानानि च। तृतीयायां लङ्कातो निर्गमः। चतुर्थ्यां किष्किन्धायां वासः। पञ्चम्यां भरद्वाजाश्रमे वासः। अत्र वक्तव्योपपत्तयस्तत्र तत्र प्रदर्शिताः। अस्मिन् प्रकारे हनुमत्सन्निधाने, द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे इति रावणवचनं सीतासान्त्वनपरम्। मासादूर्ध्वं न जीविष्य इति सीतावचनं तु सम्यक् संगच्छते। मासशब्दस्य वर्तमानमासपरत्वं चासकृदुक्तम्। रावणेन दश मासा गताः अवशिष्टौ द्वौ मासावित्युक्तिर्मधुपानमत्ततया अविवेककृता। सीताया मासादूर्ध्वमिति वचनं तु वर्तमानमासपरमिति विवेकः। भरद्वाजाश्रमं प्राप्येत्यनेन महतां स्थानमपि प्राप्यमित्युक्तम्। नियतः नियतकरणत्रयः ॥ १ ॥

सोपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनम् ॥ शृणोषि कच्चिद्भगवन् सुभिक्षानामयं पुरे ॥ कच्चिच्च युक्तो भरतो जीवन्त्यपि च मातरः॥२॥ एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः ॥ प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ॥ ३॥ पङ्कदिग्धस्तु भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते ॥ पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च कुशलं गृहे ॥ ४ ॥ त्वां पुरा चीरवसनं प्रविशन्तं महावनम् ॥ स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलम् ॥ पदातिं त्यक्तसर्वस्वं पितुर्वचनकारिणम् ॥ ५ ॥ सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ दृष्ट्वा तु करुणा पूर्वं ममासीत्समितिंजय ॥ ६ ॥ कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशिनम् ॥ ७ ॥ ॥ ॥

स इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सुभिक्षानामयम् । भिक्ष्यन्त इति भिक्षाः अन्नानि भिक्षाणां समृद्धिः सुभिक्षम् । समृद्धावव्ययीभावः । आमयस्याभावोनामयम् । प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासस्येष्टत्वात्साधुः । सुभिक्षं चानामयं चेति विग्रहः । अनामयम् आरोग्यम् । अनामयं स्यादारोग्यमित्यमरः । युक्तः प्रजापालने समाहितः ॥ २ ॥ एवमिति ॥ प्रहृष्टवत् प्रहृष्टम् । क्रियाविशेषणम् । स्मितपूर्वम् । सर्वज्ञोप्यजानान इव पृच्छतीति स्मितम् । यद्वा किं भरतः प्रजापालनसंतुष्टो वर्तत इति प्रश्नसारं मत्वा परतन्त्रे तस्मिन् कथमित्थं संभवतीति स्मितकरणम् ॥ ३ ॥ अत एव तदनुरूपमुत्तरयति—पङ्केति॥ स्नानाभावात्पङ्कदिग्धत्वम् । स्नानाभावेपि नित्यानुष्ठानं दीक्षितवत् गौणस्नानेन । स्नानाभावे निमित्तमाह—जटिल इति । जटिलः जटावान् । पिच्छादित्वादिलच् । जटिलानां वारुणस्नानम् निषिद्धमिति भावः। कथं न्वपररात्रेषु सरयूमवगाहत इत्याद्युक्तिस्तु कादाचित्कस्नानपरत्वेप्युपपद्यते । यद्वा सदा अनास्तृतभूमिशयनादिना वा तादृशत्वम् । एवं व्रतनिष्ठो भरतस्ते पादुके राज्याय पुरस्कृत्य त्वां प्रतीक्षते । त्वदागमनाकाङ्क्षया वर्तत इत्यर्थः । कच्चिच्च युक्तो भरत इत्यस्योत्तरमुक्त्वा, जीवन्त्यपि च मातर इत्यस्योत्तरमाह- सर्वं चेति । तव गृहे यद्यदस्ति तत्सर्वम् कुशलं क्षेमयुक्तम् । जीवन्त्यपि चेति समुच्चाय्य पृष्टाः सर्वे मातृपरिचारकादयो जीवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वां पुरेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ॥ पुराचीरवसनं पुरातनचीरवसनम् । अतो न पूर्वपदेन पौनरुक्त्यम् । करुणा दुःखम् । परदुःखदुःखित्वं हि करुणा ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥

सांप्रतमिति ॥ साम्प्रतम् इदानीम् तु त्वां समीक्ष्य। स्थितस्येति शेषः। प्रीतिः। जातेति शेषः। अनुत्तमेत्यनेन देवकार्यकरणहेतुत्वात् पूर्वमपि काचित् प्रीतिरासीदिति द्योत्यते ॥ ८ ॥ सर्वमित्यर्धम् ॥ सुखं पञ्चवटीवासादिकृतम्। दुःखं सीताहरणजम् ॥ ९ ॥ यत्त्वयेत्यादिसार्धश्लोकषट्कमेकान्वयम्॥ ब्राह्मणार्थे ऋषिजनरक्षणार्थे, नियुक्तस्य तैर्याचितस्य। अत एव रक्षितुः खरादिवधमुखेन पालयितुः, तव भार्या हृता बभूवेति यत् तच्चेति योज-

सांप्रतं सुसमृद्धार्थं समित्रगणबान्धवम् ॥ समीक्ष्य विजितारिं त्वां मम प्रीतिरनुत्तमा ॥ ८॥ सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव ॥ ९ ॥ यत्त्वया विपुलं प्राप्तं जनस्थानवधादिकम् ॥ ब्राह्मणार्थे नियुक्तस्य रक्षितुः सर्वतापसान् ॥ १० ॥ रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिन्दिता ॥ मारीचदर्शनं चैव सीतोन्मथनमेव च ॥ ११ ॥ कबन्धदर्शनं चैव पम्पाभिगमनं तथा ॥ सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया ॥ १२ ॥ मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च ॥ विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः ॥ १३ ॥ यथा वा दीपिता लङ्का प्रहृष्टैर्हरियूथपैः ॥ सपुत्रबान्धवामात्यः सबलः सहवाहनः ॥ १४ ॥ यथा विनिहतः संख्ये रावणो देवकण्टकः ॥ समागमश्च त्रिदशैर्यथा दत्तश्च ते वरः॥ सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल ॥ १५ ॥ अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतां वर ॥ अर्घ्यमद्य गृहाणेदमयोध्यां श्वो गमिष्यसि ॥ १६ ॥ तस्य तच्छिरसा वाक्यं प्रतिगृह्य नृपात्मजः ॥ बाढमित्येव संहृष्टो धीमान् वरमयाचत ॥ अकाले फलिनो वृक्षाः सर्वे चापि मधुस्रवाः ॥ १७ ॥ फलान्यमृतकल्पानि बहूनि विविधानि च ॥ भवन्तु मार्गे भगवन्नयोध्यां प्रति गच्छतः ॥ १८ ॥

ना। हृता हर्तुमीप्सिता। आशंसायां क्तः। अतो न सीतोन्मथनमित्यनेन पौनरुक्त्यम्। वरः मृतवानरजीवनादिः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ यथा च निहतः संख्ये रावणो देवकण्टक इत्यतः परम्, समागमश्च त्रिदशैरिति श्लोको द्रष्टव्यः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ अहमिति ॥ वरम् दद्मि ददामि। अत्र आश्रमे अद्य अर्घ्यं पूजाम् गृहाणेति संबन्धः ॥ १६ ॥ तस्येत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ बाढमिति प्रतिगृह्य, तस्मिन्

दिने तत्र पूजामङ्गीकृत्येत्यर्थः । धीमान् अद्यात्र स्थित्वा भरतं प्रति दूतप्रेषणमुचितमिति ज्ञानवानित्यर्थः । मधूनि स्रवन्तीति मधुस्रवाः । गच्छतः ममेति शेषः । मयि गच्छति सतीत्यर्थः । भवन्तु । अत्रेति करणं बोध्यम् । इति वरमयाचतेति संबन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तथेति चेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ योजना योजनानि । " सुपां सुलुक् " इत्यादिना पूर्वसवर्णादेशः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । गच्छतां वानराणां फलिनश्चासन्निति क्रमेणान्वयः । इदं चोत्तरदिनकार्यं सौकर्याय ऋषिणा दर्शितम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तत इति ॥ ते प्रस्थिताः । स्वर्गजितो यथा स्वर्गिण इव ॥

तथेति च प्रतिज्ञाते वचनात्समनन्तरम् ॥ अभवन्पादपास्तत्र स्वर्गपादपसन्निभाः ॥ १९ ॥ निष्फलाः फलिनश्चासन् विपुष्पाः पुष्पशालिनः ॥ शुष्काः समग्रपत्रास्ते नगाश्चैव मधुस्रवाः ॥ २० ॥ सर्वतो योजना त्रीणि गच्छतामभवंस्तदा ॥ २१ ॥ ततः प्रहृष्टाः प्लवगर्षभास्ते बहूनि दिव्यानि फलानि चैव ॥ कामादुपाश्नन्ति सहस्रशस्ते मुदान्विताः स्वर्गजितो यथैव ॥ २२ ॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥

अयोध्यां तु समालोक्य चिन्तयामास राघवः ॥ चिन्तयित्वा हनूमन्तमुवाच प्लवगोत्तमम् ॥ १ ॥ जानीहि कच्चित्कुशली जनो नृपतिमन्दिरे ॥ २ ॥ शृङ्गिवेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोचरम् ॥ निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ ते प्रसिद्धाः, स्वर्गजित इव प्रहृष्टास्ते प्लवगर्षभा इति तच्छब्दयोः संबन्धः ॥ २२ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने सप्तविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२७ ॥ ॥ ॥

अथ भरतं प्रति हनुमत्प्रेषणमष्टाविंशत्युत्तरशततमे—अयोध्यां त्विति॥ अर्धमेकं वाक्यम् । समालोक्य समालोच्येत्यर्थः। आश्रमस्थस्य तदवलोकनासंभवात् । चिन्तयामास । कर्तव्यमिति शेषः ॥ १ ॥ जानीहीत्यर्धम् ॥ नृपतिमन्दिरे जनः मात्रादिः ॥ २ ॥ शृङ्गिवेरेति ॥ गहनगोचरं वनचारिणम् ॥ ३ ॥

गुहाय निवेदनस्य प्रयोजनमाह—श्रुत्वा त्विति ॥ विगतज्वरं मद्विश्लेषचिन्ताज्वररहितम् यथा तथेति भविष्यतीति क्रियाविशेषणम् । आत्मसमः हीनजातिमनवेक्ष्य प्रेमातिशयेन गुहमिक्ष्वाकुकुलीनममन्यत ॥ ४ ॥ अयोध्यायाश्चेति ॥ प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् ॥ ५ ॥ भरतस्त्विति ॥ सिद्धार्थं निर्व्यूढपितृवचनपरिपालनरूपप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ हरणमित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् ॥ रणे सुग्रीववालिनोर्युद्धे । वालिनो वध इत्यर्थः । यथा चेति । महातोयम् अव्ययम् आपगापतिं लङ्घयित्वा त्वया सीता यथा अधिगता तथा शंसेत्यन्वयः । समुद्रस्योपयानम् समुद्रं प्रति गमनमित्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी ।

श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरम् ॥ भविष्यति गुहः प्रीतः स ममात्मसमः सखा ॥ ४ ॥ अयोध्यायाश्च
ते मार्गं प्रवृत्तिं भरतस्य च ॥ निवेदयिष्यति प्रीतो निषादाधिपतिर्गुहः ॥ ५ ॥ भरतस्तु
त्वया वाच्यः कुशलं वचनान्मम ॥ सिद्धार्थं शंस मां तस्मै सभार्यं सहलक्ष्मणम् ॥ ६ ॥ हरणं चापि
वैदेह्या रावणेन बलीयसा ॥ ७ ॥ सुग्रीवेण च संसर्गं वालिनश्च वधं रणे ॥ मैथिल्यन्वेषणं चैव यथा
चाधिगता त्वया ॥ ८ ॥ लङ्घयित्वा महातोयमापगापतिमव्ययम् ॥ उपयानं समुद्रस्य सागरस्य
च दर्शनम् ॥ ९ ॥ यथा च कारितः सेतू रावणश्च यथा हतः ॥ वरदानं महेन्द्रेण ब्रह्मणा वरुणेन च ॥
॥ १० ॥ महादेवप्रसादाच्च पित्रा मम समागमम् ॥ उपयातं च मां सौम्य भरतस्य निवेदय ॥ ११ ॥
सह राक्षसराजेन हरीणां प्रवरेण च ॥ १२ ॥ ॥ ॥

समीपयानं वा । सागरस्य समुद्रराजस्य । ब्रह्मणा वरुणेन चेति सहार्थे तृतीया । अनेन महेन्द्रेण वानरसमुत्थापनरूपवरप्रदाने ब्रह्माद्यनुमतिरस्तीति द्योतितम् । पित्रा मम समागममित्येतदन्तस्य शंसेति पूर्वेण संबन्धः । उपयानमिति । अन्यथा चतुर्थ्यामेव चतुर्दशवर्षातिक्रमात् सोऽग्निं प्रविशेदिति भावः । सौम्येत्यनेन मन्दं मन्दं कथय । अन्यथा हठान्मदागमनश्रवणे हर्षोस्य उन्मस्तको भवेदिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥

त्वमेव राज्यं पालयेति मयोक्ते भरस्तदङ्गीकरोति न वेति तदाकारस्त्वया ज्ञातव्य इत्याह–एतच्छ्रुत्वेति ॥ एतत् उपयानम् । आकारं मुखप्रसादादिकम् । मां प्रति यत् इङ्गितचेष्टादिकम् ॥ १३ ॥ जित्वा शत्रुगणानित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ एतच्छ्लोकान्ते इत्युक्त्वेत्यध्याहर्तव्यम् । ज्ञेया इति श्लोकेन पूर्वोक्तमेव विशेष्यते । तत्त्वेनेत्यस्य ज्ञेया इत्यनेन संबन्धः । अत्रापि पूर्ववद्राज्यं पालयेति मदुक्ति भरतः किमङ्गीकरोतीति परीक्षस्वेति भावः । अन्यथा भरतप्रकृतेः रामप्रकृतेश्च विरुद्धं स्यात् । यावेवमूचतुः । न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमा इति, यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ॥ शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यतीति च ॥१४॥१५॥ ननु किं परीक्षणीयं सर्वस्यापि राज्याधिपत्यकाङ्क्षित्वादित्याशङ्क्याह–सर्वेति॥ पितृपितामहशब्दौ कुलपरम्परोपलक्षकौ । पितृपितामहेभ्य आगतम् । उत्तरपदवृद्धिरार्षी । नावर्तयेत् नाकर्षेत् । कस्य भरतादन्यस्यैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

एतच्छ्रुत्वा मयाकारं भजते भरतस्तदा ॥ स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यच्चापि मां प्रति ॥ १३ ॥
जित्वा शत्रुगणान् रामः प्राप्य चानुत्तमं यशः ॥ उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ १४ ॥ ज्ञेयाश्च
सर्वे वृत्तान्ता भरतस्येङ्गितानि च ॥ तत्त्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषणेन च ॥ १५ ॥ सर्वकामसमृद्धं हि
हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः ॥ १६ ॥ संगत्या भरतः श्रीमान् रा-
ज्यार्थी चेत्स्वयं भवेत् ॥ प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नामखिलां रघुनन्दनः ॥ १७ ॥ ॥

एवं भरतेङ्गिते ज्ञाते तव किं कर्तव्यमित्यत्राह–संगत्येति॥ संगत्या अस्मत्संगत्या । यद्यपि पूर्वं सर्वात्मना न राज्यपालनमङ्गीकरोमीत्युक्तम् । तथापि चतुर्दशवर्षपर्यन्तं मद्विरहातुरतया मद्दर्शनजहर्षप्रकर्षातिरेकेण त्वमभिषिक्तो भवेति मदुक्तिमङ्गीकरिष्यति किमिति भावः । भरतः मत्प्रीत्यर्थम् पूर्वं राज्यभारमङ्गीकृतवान् खलु । स्वयं श्रीमान् स्वाभाविकपारतन्त्र्यश्रीमान् भवेदित्याशंसायां लिङ् । प्रशास्तु वसुधां कृत्स्नाम्। तातो मदभिषेकसंभ्रमं न लब्धवान् । अहं तु भरताभिषेकमहोत्सवमनुभवेयम् । अत एव ह्ययोध्याकाण्डेपि, शनैर्जगाम सापेक्ष इत्युक्तम्। भरताभिषेकदर्शनसापेक्ष इत्यर्थः । अखिलाम् खिलरहिताम् । समृद्धजनामित्यर्थः । कथमसौ भरणक्षम इत्यत्राह–रघुनन्दन इति । त्रैलोक्यभरणक्षमकुलोद्भूत इत्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ संगत्या आनत्या ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्येति ॥ बुद्धिं मत्सन्निधाने कथं चिद्राज्यमङ्गीकरिष्यतीति बुद्धिम्, व्यवसायं सर्वात्मना नाङ्गीकरिष्यतीति व्यवसायं च, ज्ञात्वा अङ्गीकरिष्यति चेदस्माद्देशाद्यावद्दूरं न याताः स्म तावदागन्तुमर्हसि । अन्यथा नागच्छेति भावः । अत एव हनुमानपि तस्य व्यवसायं ज्ञात्वा नागतवानिति ज्ञेयम् । केचित्तु भरतभावज्ञोपि रामः सर्वात्मना सुरक्तोपि राज्ञा परीक्षणीय इति लोके राजनीतिप्रवर्तनायैवमतिशङ्कावचनमुक्तवान् । वस्तुतः स्वस्य झटिति गमने भरतस्य हर्षे उन्मस्तको भवेदिति । तस्मात्सत्त्वाय हनुमन्तं प्रेषितवान् । तदाशयज्ञो हनुमानपि रामागमनमुक्त्वा भरतेन सहैवागतवानि-

तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च वानर ॥ यावन्न दूरं याताः स्म क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ मानुषं धारयन् रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ ॥ १९ ॥ अथोत्पपात वेगेन हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गरुत्मानिव वेगेन जिघृक्षन् भुजगोत्तमम् ॥ २० ॥ लङ्घयित्वा पितृपथं भुजगेन्द्रालयं शुभम् ॥ गङ्गायमुनयोर्मध्यं सन्निपातमतीत्य च ॥ शृङ्गिवेरपुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् ॥ २१ ॥ स वाचा शुभया हृष्टो हनुमानिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥ सखा तु तव काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः ॥ सहसीतः ससौमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ॥ २३ ॥ पञ्चमीमद्य रजनीमुषित्वा वचनान्मुनेः ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राघवम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः संप्रहृष्टतनूरुहः ॥ उत्पपात महावेगो वेगवानविचारयन् ॥ २५ ॥ ॥ ॥

त्याहुः ॥ १८ ॥ इतीति ॥ प्रतिसमादिष्टः प्रतिकूलं समादिष्टः । अहृदयं समादिष्ट इत्यर्थः । ययौ यातुमुद्युक्तः ॥१९॥ अथेति ॥ अथ उद्योगानन्तरम् । वेगेन जिघृक्षन् इवेत्यन्वयः ॥२०॥ लङ्घयित्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ पितृपथं स्वपितृपथम् । वायुमार्गमित्यर्थः । भुजगेन्द्रालयमिति गङ्गायमुनासंगमविशेषणम् ॥२१॥२२॥२३॥ पञ्चमीमिति ॥ पञ्चमीं पञ्चमीसंबन्धिनीम्, अद्य रजनीम् एतां रजनीम् उषित्वा । निर्गतमिति शेषः । भरद्वाजाभ्यनुज्ञातम् । प्रातरिति शेषः । अद्यैव अचिरेणैव ॥२४॥ एवमिति ॥ संप्रहृष्टतनूरुहः । सकललोकानन्दकारिरामप्रत्यागमनम् मया श्रावयितव्यं लब्धमित्यस्माद्धेतोरिति भावः। महावेगः महावेगस्वभावः । वेगवान् तादात्विकवेगवान् । अविचारयन् मार्गस्थवनगिरिनदीसौन्दर्यादिकमगणयन्निति भावः॥२५॥

सोपश्यदित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ रामतीर्थं परशुरामतीर्थम् । तां प्रसिद्धाम् । प्रजाः कोसलजनपदस्थाः ॥२६॥ स गत्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ फुल्लान् फुल्लपुष्पान् । स्त्रीभिः सपुत्रैर्वृद्धैश्च । स्त्रीबालवृद्धाविशेषेण सर्वेषामानन्दकरत्वादिति भावः । सुराधिपस्य उपवने नन्दनवने, चैत्ररथे च स्थितान् द्रुमान् यथा तत्सदृशानित्यर्थः ॥२७॥२८॥ क्रोशमात्रे त्वित्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् ॥ क्रोशमात्रे घटिकाद्वयमात्रे घटिकाद्वयगन्तव्यभूमौ । क्रोशलक्षणमुक्तं ज्यौतिषदर्पणे—यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैर्हस्तोङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः । हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषामिति । दीनं

सोपश्यद्रामतीर्थं च नदीं वालुकिनीं तथा ॥ गोमतीं तां च सोपश्यद्भीमं सालवनं तथा ॥ प्रजाश्च बहुसाहस्राः स्फीताञ्जनपदानपि ॥ २६ ॥ स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः ॥ आससाद द्रुमान् फुल्लान् नन्दिग्रामसमीपगान् ॥ २७ ॥ स्त्रीभिः सपुत्रैर्वृद्धैश्च रममाणैरलंकृतान् ॥ सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् ॥ २८ ॥ क्रोशमात्रे त्वयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनम् ॥ २९ ॥ जटिलं मलदिग्धाङ्गं भ्रातृव्यसनकर्शितम् ॥ फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणम् ॥ ३० ॥ समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससम् ॥ नियतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसम् ॥ ३१ ॥ पादुके ते पुरस्कृत्य शासन्तं वै वसुन्धराम् ॥ चातुर्वर्ण्यस्य लोकस्य त्रातारं सर्वतो भयात् ॥ ॥ ३२ ॥ उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ॥ बलमुख्यैश्च युक्तैश्च काषायाम्बरधारिभिः ॥ ३३ ॥

रामादर्शनेन । दान्तं बहिरिन्द्रियनिग्रहशालिनम् । समुन्नतजटाभारमिति ॥ पूर्वं जटावत्त्वोक्तिः; अत्र तद्भारस्य समुन्नतत्वोक्तिरिति वैषम्यम् । वल्कलाजिनवाससमित्युत्तरीयोक्तिः । अतश्चीरकृष्णाजिनाम्बरमित्यनेन न पुनरुक्तिः । नियतं नियतवाचम् । भावितात्मानं ध्यातात्मानमिति मनोनियमोक्तिः । ते पूर्वं रामेण दत्ते । चातुर्वर्ण्यस्य चतुर्वर्णरूपस्य । स्वार्थे ष्यञ् । लोकस्य जनस्य । युक्तैः सन्नद्धैः । योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

भ्रातृवियोगाद्भरतस्य वल्कलादिधारणमस्तु अमात्यादीनां तत् किन्निमित्तमित्याशङ्क्य तत्र कारणमाह—न हीति ॥ राजपुत्रं भरतं परिवर्जयित्वा भोक्तुं समीचीनवस्त्राभरणादीन्यनुभवितुम्, न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति । “ अपपरी वर्जने ” इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा आचार्याः प्राहुः । परि परितो वर्तमाना अपि पौराः भरतं भोक्तुम् अनुभवितुम्। द्रष्टुमिति यावत्। न व्यवस्यन्ति व्यवसायं न कुर्वन्ति। तद्दर्शने निराशा भवन्तीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—राजपुत्रमिति। रामविरहानन्तरक्षणे मृतस्य पुत्रः खल्वयम्। अद्य रामानागमने किमयमस्माभिर्लभ्यत इति भावः। हेत्वन्तरमाह—धर्मवत्सलं धर्मार्थ-

न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ परिभोक्तुं व्यवस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलम् ॥३४॥ तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरम् ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३५ ॥ वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरम् ॥ अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ प्रियमाख्यामि ते देव शोकं त्यज सुदारुणम् ॥ अस्मिन् मुहूर्ते भ्रात्रा त्वं रामेण सह सङ्गतः ॥ ३७ ॥ निहत्य रावणं रामः प्रतिलभ्य च मैथिलीम् ॥ उपयाति समृद्धार्थः सह मित्रैर्महाबलैः ॥ ३८ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजा वैदेही च यशस्विनी ॥ सीता समग्रा रामेण महेन्द्रेण यथा शची ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

तया स्वात्मत्यागे पितृसदृशमित्यर्थः । चतुर्दशे वर्षे पूर्णेपि रामागमनादर्शनात् प्राणत्यागे व्यवसितं भरतमालोकयतां पौराणां खेदातिशयोनेन श्लोकेन सूच्यते ॥ ३४ ॥ तमिति ॥ देहवन्तमपरं धर्ममिव स्थितम् । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रियमिति ॥ संगतः भविष्यतीति शेषः। अत्रापरिचितत्वात् भरतं हनुमान् नावन्दत । यद्वा प्राञ्जलिरिति पदं वन्दनपूर्वकाञ्जलिपरम् । अथवा भरतदशादर्शनेन प्रियाख्याने क्षणविलम्बेपि प्राणहानिशङ्कया सति कुड्य इति न्यायेन वन्दनोद्देश्यवस्तुनि शीर्यमाणे किं वन्दनेनेति तदुज्जीवकं प्रियाख्यानमेवाकरोत् । यद्वा तद्दशादर्शनेन स्वरूपं विसस्मार ॥ ३७ ॥ निहत्येति ॥ समृद्धार्थः संपूर्णमनोरथः ॥ ३८ ॥ लक्ष्मणश्चेति ॥ समग्रा संपूर्णमनोरथा । उपयात इति शेषः ॥ ३९ ॥ ॥

एवमिति ॥ हृष्टः पपात हर्षान्मोहं जगाम हेत्यनेन वार्ताश्रवणमात्रेणैतादृशावस्थे भरते झटिति रामागमने कावस्था भवेदिति ऋषिर्विस्मयते ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ अशोकजैरिति ॥ भरतः कपिमालिङ्ग्य । अशोकजैः शोकजभिन्नैः । प्रीतिमयैः आनन्दजैरित्यर्थः । विपुलैः गुरुभिः ॥ ४२ ॥ देवो वेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् ॥ परिगृहीतमनुष्यदेहेऽपि हनुमति तेजोविशेषात् संशयः । अनुक्रोशात् दयया, प्रियं ब्रुवतस्ते, प्रियाख्यानस्य प्रियवचनस्य,

एवमुक्तो हनुमता भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ पपात सहसा हृष्टो हर्षान्मोहं जगाम ह ॥ ४० ॥ ततो मुहूर्तादुत्थाय प्रत्याश्वस्य च राघवः ॥ हनुमन्तमुवाचेदं भरतः प्रियवादिनम् ॥ ४१ ॥ अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिङ्ग्य संभ्रमात् ॥ सिषेच भरतः श्रीमान् विपुलैरास्रबिन्दुभिः ॥ ४२ ॥ देवो वा मानुषो वा त्वमनुक्रोशादिहागतः ॥ प्रियाख्यानस्य ते सौम्य ददामि ब्रुवतः प्रियम् ॥ ४३ ॥ गवां शतसहस्रं च ग्रामाणां च शतं परम् ॥ सुकुण्डलाः शुभाचारा भार्याः कन्याश्च षोडश ॥ ४४ ॥ हेमवर्णाः सुनासोरूः शशिसौम्याननाः स्त्रियः ॥ सर्वाभरणसंपन्नाः सम्पन्नाः कुलजातिभिः ॥ ४५ ॥ निशम्य रामागमनं नृपात्मजः कपिप्रवीरस्य तदद्भुतोपमम् ॥ प्रहर्षितो रामदिदृक्षयाभवत्पुनश्च हर्षादिदमब्रवीद्वचः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्युद्धकाण्डे अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वनम् ॥ शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनम् ॥ १ ॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ॥ एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ २ ॥

पारितोषिकत्वेन गवादिकं ददामि । भार्याः भरणार्हाः । कन्याः अनूढाः स्त्रियः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ निशम्येति ॥ रामदिदृक्षया उपलक्षितो भरतः । अद्भुता उपमा यस्य तत् अद्भुतोपमम् । निरुपममित्यर्थः । तद्रामगमनम्, कपिप्रवीरस्य कपिप्रवरात्, निशम्य । नटस्य शृणोतीतिवत्षष्ठी । प्रहर्षितोऽभवत् ॥ ४६ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२८ ॥

बहूनीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ बहूनि वर्षाणि वनं गतस्येति संबन्धः । वर्षशतादपीत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । वर्षशतात्परमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

राघवस्येति ॥ अत्र वानरसमागमप्रश्नेन पूर्वं भरतः सामान्यतो वानरसेनासन्नाहं श्रुतवानिति गम्यते । किमाश्रित्य किं प्रयोजनमवलम्ब्य ॥३॥ स इति॥ बृस्यां तपस्विसमुचितासने । व्रतिनामासनं बृसीत्यमरः ॥ ४ ॥ वक्ष्यमाणव्रतान्ते प्रामाण्यसिद्धये तत्पूर्ववृत्तं संग्रहेणानुवदति—यथेत्यादिना ॥ अत्र यथेत्यस्य येन प्रकारेणेत्यर्थः । मातुः मात्रे राज्येन निमन्त्रित इत्यन्वयः । अमित्रकर्शनेत्यनेन राज्यकरणसामर्थ्ये स्वस्य सत्यपि ज्येष्ठानुवृत्त्यर्थं नि-

राघवस्य हरीणां च कथमासीत्समागमः ॥ कस्मिन्देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ॥३ ॥ स पृष्टो राजपुत्रेण बृस्यां समुपवेशितः ॥ आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ॥४॥ यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तो वरस्तव ॥ यथा च पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ॥ ५ ॥ यथा दूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात्प्रभो ॥ त्वयायोध्यां प्रविष्टेन यथा राज्यं न चेप्सितम् ॥ ६ ॥ चित्रकूटं गिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्शन ॥ निमन्त्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाचरता सताम् ॥ ७ ॥ स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितम् ॥ आर्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागतः ॥ ८ ॥ सर्वमेतन्महाबाहो यथावद्विदितं तव ॥ त्वयि प्रतिप्रयाते तु यद्वृत्तं तन्निबोध मे ॥ ९ ॥ अपयाते त्वयि तदा समुद्भ्रान्तमृगद्विजम् ॥ परिद्यूनमिवात्यर्थं तद्वनं समपद्यत ॥१०॥ तद्धस्तिमृदितं घोरं सिंहव्याघ्रमृगायुतम् ॥ प्रविवेशाथ विजनं सुमहद्दण्डकावनम् ॥ ११ ॥ तेषां पुरस्ताद्बलवान् गच्छतां गहने वने ॥ निनदन् सुमहानादं विराधः प्रत्यदृश्यत ॥ १२ ॥ तमुत्क्षिप्य महानादमूर्ध्वबाहुमधोमुखम् ॥ निखाते प्रक्षिपन्ति स्म नदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १३ ॥ तत्कृत्वा दुष्करं कर्म भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सायाह्ने शरभङ्गस्य रम्यमाश्रममीयतुः ॥ १४ ॥ शरभङ्गे दिवं प्राप्ते रामः सत्यपराक्रमः ॥ अभिवाद्य मुनीन्सर्वान् जनस्थानमुपागमत् ॥१५॥ ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता ॥ १६ ॥ ॥ ॥

मन्त्रित इति गम्यते ॥५॥६॥७॥८॥९॥ अपयात इति ॥ समुद्भ्रान्तेति । अपूर्वपुरुषदर्शनेनेति भावः । परिद्यूनं परितप्तम् ॥ १० ॥ तदिति ॥ तत् प्रसिद्धम् । हस्तिभिः वनगजैः मृदितम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ तमिति ॥ निखाते अवटे । प्रक्षिपन्ति स्मेति बहुवचनेन सीतयापि तत्र किंचित्साहाय्यं कृतमिति गम्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ततः पश्चादित्यर्धम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ कर्णनासमित्यत्र प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अभिवाद्य मुनीन् सर्वान् जनस्थानमुपागमदित्यनन्तरं, ततः पश्चाच्छूर्पणखा रामपार्श्वमुपागता । अतो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः ॥ प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबल इत्यनन्तरं, चतुर्दश सहस्राणीत्येवं पाठक्रमोवगन्तव्यः । अन्यथा पाठे तु अविवक्षितः क्रम इति द्रष्टव्यः ॥ १७ ॥ चतुर्दशेति ॥ स्पष्टम् ॥१८॥ एकेनेति ॥ संगताः पार्थक्येन विना सर्वे राक्षसाः परस्परं मिलिताः सन्तः, एकेन रामेण सह संगम्य निःशेषाः कृता इत्यन्वयः । अह्नश्चतुर्थभागेनेत्यत्र अह्नश्चतुर्थो यामः । तस्य भागः त्रिपादघटि-

ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः ॥ प्रगृह्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ १७ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतानि वसता तत्र राघवेण महात्मना ॥ १८ ॥ एकेन सह संगम्य रणे रामेण सङ्गताः ॥ अह्नश्चतुर्थभागेन निःशेषा राक्षसाः कृताः॥१९॥महाबला महावीर्यास्तपसो विघ्नकारिणः॥ निहता राघवेणाजौ दण्डकारण्यवासिनः ॥ २० ॥ राक्षसाश्च विनिष्पिष्टाः खरश्च निहतो रणे ॥ २१ ॥ ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता॥२२॥ रावणानुचरो घोरो मारीचो नाम राक्षसः ॥ लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः ॥ २३ ॥ अथैनमब्रवीद्रामं वैदेही गृह्यतामिति ॥ अहो मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति ॥२४॥ ततो रामो धनुष्पाणिर्धावन्तमनुधावति ॥ स तं जघान धावन्तं शरेणानतपर्वणा ॥२५॥ अथ सौम्य दशग्रीवे मृगं याते तु राघवे ॥ लक्ष्मणे चापि निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा ॥ २६ ॥ जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव ॥ त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥२७॥

कान्यूनार्थांशः तेन । अन्यथा अर्धाधिकमुहूर्तेनेति पूर्वोक्तविरोधः प्रसज्येत॥१९॥ महाबला इति श्लोके तपसो विघ्नकारिण इत्युक्त्या राक्षसहननं तपोविघ्नशान्त्यर्थमिति दर्शितम् ॥२०॥ राक्षसा इत्यर्धम् ॥२१॥ तत इत्यर्धम् ॥ बाला मूर्खाः । मूर्खेर्भकेपि बालः स्यादित्यमरः ॥२२॥२३॥ अथैनमिति ॥ एनं रामम् । गृह्यतां मृग इति शेषः ॥२४॥२५॥ अथेति ॥ निष्क्रान्त इति । क्रूरत्वान्निष्क्रान्तिकारणानुक्तिः । अत एवाह कामन्दकः—प्रियं पथ्यं च तथ्यं च वदेद्धर्मार्थमेव च। अश्राव्यमयशस्यं च परोक्षे कटु चोत्सृजेदिति ॥२६॥ जग्राहेति॥ तरसा बलात्कारेण । ग्रहः अङ्गारक इति यावत् ॥२७॥

॥ २८ ॥ ततस्त्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ अद्भुतसंकाशाः अद्भुताकाराः ॥२९॥३०॥ तामिति ॥ सुवर्णपरिक्रान्ते सुवर्णानुलिप्ते ॥ ३१ ॥ तृणवदिति
॥ तस्य रावणस्य भाषितं तृणवत् । मत्वेति शेषः । तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता । तत्रैव स्थितेत्यर्थः॥३२॥३३॥
निवर्तमान इति ॥ अदृष्ट्वेति च्छेदः। सीतामिति शेषः । सीतां गृध्रं चादृष्ट्वा प्रविव्यथ इत्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ निवर्तमानः काकुत्स्थो दृष्ट्वा

प्रगृह्य सीतां सहसा जगामाशु स रावणः ॥ २८ ॥ ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिताः पर्वतमूर्धनि ॥ सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं
वानराः पर्वतोपमाः ॥ ददृशुर्विस्मितास्तत्र रावणं राक्षसाधिपम् ॥ २९ ॥ प्रविवेश ततो लङ्कां रावणो लोकरावणः
॥ ३० ॥ तां सुवर्णपरिक्रान्ते शुभे महति वेश्मनि ॥ प्रविश्य मैथिलीं वाक्यैः सान्त्वयामास रावणः ॥ ३१ ॥ तृणवद्भाषितं
तस्य तं च नैर्ऋतपुङ्गवम् ॥ अचिन्तयन्ती वैदेही अशोकवनिकां गता ॥ ३२ ॥ न्यवर्तत ततो रामो मृगं हत्वा महावने
॥ ३३ ॥ निवर्तमानः काकुत्स्थोऽदृष्ट्वा गृध्रं प्रविव्यथे ॥ ३४ ॥ गृध्रं हतं ततो दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुः ॥ मार्गमाणस्तु
वैदेहीं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ गोदावरीमन्वचरद्वनोद्देशांश्च पुष्पितान् ॥ ३५ ॥ आसेदतुर्महारण्ये कबन्धं
नाम राक्षसम् ॥ ३६ ॥ ततः कबन्धवचनाद्रामः सत्यपराक्रमः ॥ ऋश्यमूकं गिरिं गत्वा सुग्रीवेण समागतः ॥३७॥
तयोः समागमः पूर्वं प्रीत्या हार्दो व्यजायत ॥ ३८ ॥ भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन सुग्रीवो वालिना पुरा ॥ ३९ ॥ ॥

गृध्रं प्रविव्यथे । गृध्रं हतं ततो दग्ध्वा रामः प्रियसखं पितुरिति पाठः ॥ ३४ ॥ गृध्रमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ततो वैदेहीं मार्गमाणो राघवः
पितुः प्रियसखं हतं गृध्रं दग्ध्वा गोदावरीं तद्वनोद्देशांश्चान्वचरत् । पुष्पितानित्यनेन पुष्पलोभेन किं सीतात्र गतेति मतिर्व्यज्यते ॥ ३५ ॥ आसेदतुरित्यर्धमेकं
वाक्यम् ॥ राघवाविति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तयोरिति ॥ तयोः रामसुग्रीवयोः, पूर्वं दर्शनात् प्रागेव, हार्दः समागमः मानसः संबन्धः
व्यजायत । मनसा परस्परं सख्यमाचकाङ्क्षाते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ सुग्रीवस्य कुतः सख्यापेक्षेत्यत्र आह–भ्रात्रेति ॥ ३९ ॥ ॥

इतरेतरेति ॥ इतरेतरसंवादात् अन्योन्यप्रयोजनकथनात् प्रणयः प्रगाढः अतिशयितः अभूत् ॥ ४० ॥ रामस्येति ॥ अत्र सुग्रीव इति शेषः । सुग्रीवः रामस्य बाहुवीर्येण वालिनं हत्वा स्वराज्यम् प्रत्यपादयत् समपादयदिति संबन्धः ॥४१॥ सुग्रीव इति ॥ राज्ये स्थापितः सुग्रीवः सर्ववानरैः सहितोभूत् ॥४२॥ रामायेति ॥ सुग्रीव इति शेषः । प्रतिजानीते प्रतिज्ञातवान् ॥४३॥ आदिष्टा इति ॥ आदिष्टाः मार्गणायादिष्टाः, दिशः प्रस्थापिताश्च॥

इतरेतरसंवादात्प्रगाढः प्रणयस्तयोः ॥ ४० ॥ रामस्य बाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत् ॥ वालिनं समरे हत्वा महाकायं
महाबलम् ॥ ४१ ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः ॥ ४२ ॥ रामाय प्रतिजानीते राजपुत्र्याश्च मार्गणम् ॥
॥ ४३ ॥ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना ॥ दश कोट्यः प्लवङ्गानां सर्वाः प्रस्थापिता दिशः ॥ ४४ ॥ तेषां नो विप्रकृष्टानां
विन्ध्ये पर्वतसत्तमे॥ भृशं शोकाभितप्तानां महान् कालोत्यवर्तत॥४५॥भ्राता तु गृध्रराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान्
॥ समाख्याति स्म वसतिं सीताया रावणालये ॥४६॥ सोहं शोकपरीतानां दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् ॥ आत्मवीर्यं
समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ॥ ४७ ॥ तत्राहमेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् ॥ कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां
दृढव्रताम् ॥४८॥ तया समेत्य विधिवत्पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् ॥ अभिज्ञानं च मे दत्तमर्चिष्मान् स महामणिः॥ ४९ ॥
अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोहमागतः ॥ ५० ॥ मया च पुनरागम्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ अभिज्ञानं मया
दत्तमर्चिष्मान् स महामणिः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ४४॥ तेषामिति ॥ तेषां स्थापितानाम्, विप्रकृष्टानाम् बहुकालविलम्बितानाम् । यद्वा स्वयंप्रभाबिले प्रविष्टतया दूरं गतानाम् ॥४५॥४६॥ सोहमिति ॥ ज्ञातिनामिति नकारान्तत्वमार्षम् । प्लुतः समुद्र इति शेषः ॥४७॥ तत्राहमिति ॥ तत्र रावणालये ॥४८॥ तयेति ॥ अनिन्दितां सीताम् सर्वं वृत्तान्तं पृष्ट्वा । प्रच्छिर्द्विकर्मकः। पृष्ट्वा स्थिताय मे मह्यम्, सः प्रसिद्धः महामणिः अभिज्ञानं दत्तम्॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ तयेति॥मे मया । स महामणिः। रामदत्ताभिज्ञानस्याङ्गुलीयकरूपत्वेपि तद्युक्तमणिप्राधान्यान्मणिशब्दप्रयोगः॥४९॥अभिज्ञानमित्यर्धम्॥५०॥मया चेति॥क्रियाभेदान्मयाशब्दद्वयं प्रयुक्तम् ५१॥

श्रुत्वेति॥जीवितमाशशंसे, ततः पूर्वं जीविते निराशः स्थित इति व्यक्तम्। जीवितान्तं प्राप्तः,आतुरः अमृतं पीत्वा यथा जीवितमाशास्ते तथेत्यर्थः॥५२॥ उद्योजयिष्यन्निति ॥ उद्योगमुद्योजयिष्यन् उद्योगं कुर्वन् । ओदनपाकं पचतीतिवत् । विभावसुः अग्निः ॥५३॥ तत इति ॥ नलं सेतुमकारयत् नलेन सेतुमकारयत् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तमिति ॥ पुनर्गङ्गामासाद्य मुनिसन्निधौ भरद्वाजसमीपे, अध्यवसन्तं तम् अविघ्नं यथा भवति तथा

श्रुत्वा तु मैथिलीं हृष्टस्त्वाशशंसे च जीवितम् ॥ जीवितान्तमनुप्राप्तः पीत्वामृतमिवातुरः ॥ ५२ ॥ उद्योजयिष्यन्नुद्योगं दध्रे कामं वधे मनः ॥ जिघांसुरिव लोकान्ते सर्वान् लोकान्विभावसुः ॥ ५३ ॥ ततः समुद्रमासाद्य नलं सेतुमकारयत् ॥ अतरत्कपिवीराणां वाहिनी तेन सेतुना ॥ ५४ ॥ प्रहस्तमवधीन्नीलः कुम्भकर्णं तु राघवः ॥ लक्ष्मणो रावणसुतं स्वयं रामस्तु रावणम् ॥ ५५ ॥ स शक्रेण समागम्य यमेन वरुणेन च॥ महेश्वरस्वयंभूम्यां तथा दशरथेन च ॥५६॥ तैश्च दत्तवरः श्रीमानृषिभिश्च समागतः ॥ सुरर्षिभिश्च काकुत्स्थो वरान् लेभे परन्तपः॥ ५७ ॥ स तु दत्तवरः प्रीत्या वानरैश्च समागतः ॥ पुष्पकेण विमानेन किष्किन्धामभ्युपागमत् ॥ ५८ ॥ तं गङ्गां पुनरासाद्य वसन्तं मुनिसन्निधौ ॥ अविघ्नं पुष्ययोगेन श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि॥५९॥ततस्तु सत्यं हनुमद्वचो महन्निशम्य हृष्टो भरतः कृताञ्जलिः॥ उवाच वाणीं मनसः प्रहर्षिणीं चिरस्य पूर्णः खलु मे मनोरथः॥६०॥ इति श्रीमद्युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१२९॥
श्रुत्वा तु परमानन्दं भरतः सत्यविक्रमः ॥ हृष्टमाज्ञापयामास शत्रुघ्नं परवीरहा ॥ १ ॥ दैवतानि च सर्वाणि चैत्यानि नगरस्य च ॥ सुगन्धमाल्यैर्वादित्रैरर्चन्तु शुचयो नराः ॥ २ ॥ ॥ ॥

श्वः पुष्ययोगेन द्रष्टुमर्हसि । पुष्ययोगलाभार्थम् अद्य गङ्गातीरे रामः स्थित इति भावः ॥५९॥ तत इति ॥ सत्यम् अविरुद्धभङ्ग्या सत्यत्वेन ज्ञातम् । मनोरथ इत्यनन्तरामितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥६०॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरी०युद्धका०एकोनत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥१२९॥
श्रुत्वेत्यादि ॥ परमानन्दम् परमानन्दकरम् । वच इति शेषः ॥ १ ॥ दैवतानीति ॥ चैत्यानि चतुष्पथमण्डपान् अर्चन्तु । अर्चयन्तु ॥ २ ॥ ॥

सूता इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सूताः स्तुतिशीलाः । वैतालिकाः बन्दिनः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ गणिकाश्चापि संघश इत्यतः परं, राजदारास्तथामात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः । ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः ॥ अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् । भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ विष्टीरनेकसाहस्राश्चोदयामास वीर्यवानिति पाठक्रमः । व्यत्ययस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ ३ ॥ भरतस्येत्यादिश्लोकपञ्चकमेकान्वयम् ॥ विष्टीः भृतिं विना कर्मकरान् । नन्दिग्रामादितः परम् । अयोध्यापर्यन्तमित्यर्थः । अन्ये पुरुषाः हिमवच्छीतेन वारिणा सिञ्चन्तु । ततः सेचनानन्तरम्, लाजादिभिः किरन्तु । रथ्याः समुच्छ्रितपताकाः, कुर्वन्त्विति शेषः । सूर्यस्योदयनं प्रति सूर्यस्योदयमारभ्य । यावत्सूर्योदयमिति वा । स्रजः मालिकाः

सूताः स्तुतिपुराणज्ञाः सर्वे वैतालिकास्तथा ॥ सर्वे वादित्रकुशला गणिकाश्चापि संघशः ॥ अभिनिर्यान्तु रामस्य द्रष्टुं शशिनिभं मुखम् ॥ ३ ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नः परवीरहा ॥ विष्टीरनेकसाहस्राश्चोदयामास वीर्यवान् ॥ ४ ॥ समीकुरुत निम्नानि विषमाणि समानि च ॥ स्थलानि च निरस्यन्तां नन्दिग्रामादितः परम् ॥ ५ ॥ सिञ्चन्तु पृथिवीं कृत्स्नां हिमशीतेन वारिणा ॥ ततोभ्यवकिरन्त्वन्ये लाजैः पुष्पैश्च सर्वशः ॥ ६ ॥ समुच्छ्रितपताकास्तु रथ्याः पुरवरोत्तमे ॥ शोभयन्तु च वेश्मानि सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ७ ॥ स्रग्दामभिर्मुक्तपुष्पैः सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः ॥ राजमार्गमसंबाधं किरन्तु शतशो नराः ॥ ८ ॥ राजदारास्तथामात्याः सैन्याः सेनागणाङ्गनाः ॥ ब्राह्मणाश्च सराजन्याः श्रेणीमुख्यास्तथा गणाः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तासां दामभिः पङ्क्तिभिः, मुक्तपुष्पैः असूत्रबद्धपद्मकुवलयादिभिश्च वेश्मानि शोभयन्तु । सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः पञ्चविधवर्णद्रव्यचूर्णैः, राजमार्गं किरन्तु । राजमार्गे वर्णद्रव्यचूर्णैः नानाविधलतापद्मादिचित्ररेखाः कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विष्टीः भृतिं विना कर्मकरान् । स्रग्दामभिः पुष्पमालापङ्क्तिभिः, वेश्मानि शोभयन्तु । सुगन्धैः पञ्चवर्णकैः मुक्तैः पुष्पैश्च राजमार्गं किरन्त्विति संबन्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथ परेद्युः प्रातः रामभक्त्यतिशयेन सर्वेषां निर्गमनं दर्शयति—राजदारा इत्यादिना ॥ श्रेणीमुख्याः श्रेणीमुखाः तथा गणाः । श्रेणी श्रेणय इति यावत् । अत्र श्लोके निर्ययुरिति वक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥ ९ ॥

धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः॥ अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चापि निर्ययुः ॥१०॥ मत्तैर्नागसहस्रैश्च शातकुम्भविभूषितैः ॥११॥ अपरे हेमकक्ष्याभिः सगजाभिः करेणुभिः॥ निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथाः॥१२॥ शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् ॥ तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितैः ॥ पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः ॥ १३॥ ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः॥१४॥ कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् ॥१५॥ कृत्स्नं च नगरं तत्तु नन्दिग्राममुपागमत् ॥१६॥ अश्वानां खुरशब्देन रथनेमिस्वनेन च ॥ शङ्खदुन्दुभिनादेन संचचालेव मेदिनी ॥१७॥ द्विजातिमुख्यैर्धर्मात्मा श्रेणीमुख्यैः सनैगमैः ॥ माल्यमोदकहस्तैश्च मन्त्रिभिर्भरतो वृतः ॥ १८॥ शङ्खभेरीनिनादैश्च बन्दिभिश्चाभिवन्दितः ॥ आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः॥१९॥पाण्डुरं छत्रमादाय शुक्लमाल्योपशोभितम्॥ शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते॥२०॥

अमात्यान्विशिष्य दर्शयति–धृष्टिरित्यादिना ॥ सार्धश्लोक एकान्वयः । अत्र धृष्टयादयो गजारूढा ययुरित्यर्थः॥१०॥११॥अपर इति ॥ अपरे राजान्तरङ्गाः पुरुषाः करेणुभिर्निर्ययुः ॥१२॥ शक्तीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ उक्त विशेषणानां तुरगाणां सहस्रैः पदातीनां सहस्रैश्च परिवृता वीरा ययुः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ निर्ययुस्तुरगाक्रान्तै रथैश्च सुमहारथा इत्यस्यानन्तरं, शक्त्यृष्टिप्रासहस्तानां सध्वजानां पताकिनाम् । तुरगाणां सहस्रैश्च मुख्यैर्मुख्यनरान्वितैः ॥ पदातीनां सहस्रैश्च वीराः परिवृता ययुः । ततो यानान्युपारूढाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ कौसल्यां प्रमुखे कृत्वा सुमित्रां चापि निर्ययुः । कैकेय्या सहिताः सर्वा नन्दिग्राममुपागमन् ॥ कृत्स्नं तु नगरं तत्तु नन्दिग्राममुपागमदिति पाठक्रमः । व्यत्ययस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ १३ ॥ तत इति ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ १४ ॥ कैकेय्येति ॥ अत्र भरतेनोपेक्षयानाहूतत्वात् पश्चान्निर्गत्य कैकेय्या नन्दिग्रामप्राप्तिकाले साहित्यमुच्यते ॥ १५ ॥ कृत्स्नमित्यर्धम् ॥ अत्र नगरशब्देन तत्रत्यजना लक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥ अश्वानामिति ॥ संचचाल कम्पितेव ॥ १७ ॥ अथोक्तपरिवारैः सह भरतस्य नन्दिग्रामान्निर्गमं दर्शयति–द्विजातिमुख्यैरित्यादिभिः सार्धैश्चतुर्भिः श्लोकैः ॥ ततो महात्मा भरतः सर्वैर्वृतः प्रत्युद्ययाविति वाक्यार्थः । सनैगमैः स-

वणिग्भिः । वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिगित्यमरः । मन्त्रिभिः वसिष्ठादिभिः । सचिवैः सुमन्त्रादिभिः । आर्यपादौ रामपादुके । हेमभूषिते हेमदण्डभूषिते । तत्पूर्वं श्रवणादिहर्षमागतः । श्रवणात्पूर्वं तु नास्य हर्षोभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ संमीक्ष्येत्यर्धम् ॥ समीक्ष्य समन्ताद्रामगमनं निरीक्ष्य ॥२२॥ कच्चिदित्यादि सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ कच्चिदिति प्रश्ने । सेव्यते । त्वयेति शेषः । तत्र हेतुमाह—न हीति । रामस्य दूराग-

उपवासकृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः॥ भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ॥ प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह ॥ २१ ॥ समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजम् ॥ २२ ॥ कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चलचित्तता ॥ नहि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परन्तपम् ॥ कच्चिन्न खलु दृश्यन्ते वानराः कामरूपिणः ॥ २३ ॥ अथैवमुक्ते वचने हनुमानिदमब्रवीत् ॥ अर्थं विज्ञापयन्नेव भरतं सत्यविक्रमम् ॥ २४ ॥ सदाफलान् कुसुमितान् वृक्षान् प्राप्य मधुस्रवान् ॥ भरद्वाजप्रसादेन मत्तभ्रमरनादितान् ॥ २५ ॥ तस्य चैष वरो दत्तो वासवेन परन्तप ॥ ससैन्यस्य तथातिथ्यं कृतं सर्वगुणान्वितम् ॥ २६ ॥ निस्वनः श्रूयते भीमः प्रहृष्टानां वनौकसाम् ॥ मन्ये वानरसेना सा नदीं तरति गोमतीम् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

मनेपि नासीरचारिणः कपयो दृश्येरन्, तेषां कामरूपित्वेन स्वरूपेणादर्शनेपि रूपान्तरेण वा दृश्येरन् । तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अथेति ॥ अर्थं विलम्बहेतुम् । अर्थः स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे वस्तुहेतुनिवृत्तिष्विति वैजयन्ती ॥ २४ ॥ सदेति ॥ भरद्वाजप्रसादेन सदाफलानिति संबन्धः । प्राप्य वानराः हृष्यन्तीति च शेषः ॥ २५ ॥ तस्य चेति ॥ ससैन्यस्य रामस्य वासवेन एष वरो दत्तः अकालफलित्ववरो दत्तः, तथा सर्वगुणान्वितम् आतिथ्यं मधुस्रवत्वरूपं भरद्वाजेन कृतम्, अतो कालफलित्वं मधुस्रवत्वं च वनस्य युक्तमित्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं विलम्बहेतुमुक्त्वा समीपागमनचिह्नं दर्शयति—निस्वन इति ॥ इदानीं वानरसेना गोमतीं नदीं तरतीति मन्ये । यस्मात् भीमो निस्वन इति भावः ॥ २७ ॥

ततोपि सन्निकर्षमाह—रज इति ॥ समुद्भूतं रजोवर्षं पश्य । तस्माद्वालुकिनीं नदीं प्रति यातीति मन्ये ॥ २८ ॥ क्षिप्रं वानरसेनाया अनागमने हेतुमाह—मन्य इति ॥ तस्मात्तस्याः विलम्बः ॥ २९ ॥ विमानं तु दृश्यत इत्याह—तदेतदिति ॥ पुष्पकं विमानं पुष्पकाख्यं विमानम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तरुणेति ॥ दिव्यं मनोजवं तरुणादित्यसंकाशं रामवाहनमेतद्विमानम्, प्रसादेन धनदस्य ब्रह्मप्रसादेन धनदस्य, लब्धमित्यर्थः । परेण तपसा लेभे यत्कु-

रजोवर्षं समुद्भूतं पश्य वालुकिनीं प्रति ॥ २८ ॥ मन्ये सालवनं रम्यं लोलयन्ति प्लवङ्गमाः ॥ २९ ॥ तदेतद्दृश्यते दूराद्विमलं चन्द्रसन्निभम् ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यं मनसा ब्रह्मनिर्मितम् ॥ ३० ॥ रावणं बान्धवैः सार्धं हत्वा लब्धं महात्मना ॥ ३१ ॥ तरुणादित्यसंकाशं विमानं रामवाहनम् ॥ धनदस्य प्रसादेन दिव्यमेतन्मनोजवम् ॥ ३२ ॥ एतस्मिन् भ्रातरौ वीरौ वैदेह्या सह राघवौ ॥ सुग्रीवश्च महातेजा राक्षसश्च बिभीषणः ॥ ३३ ॥ ततो हर्षसमुद्भूतो निस्वनो दिवमस्पृशत् ॥ स्त्रीबालयुववृद्धानां रामोयमिति कीर्तिते ॥ ३४ ॥ रथकुञ्जरवाजिभ्यस्तेवतीर्य महीं गताः ॥ ददृशुस्तं विमानस्थं नराः सोममिवाम्बरे ॥ ३५ ॥ प्राञ्जलिर्भरतो भूत्वा प्रहृष्टो राघवोन्मुखः ॥ स्वागतेन यथार्थेन ततो राममपूजयत् ॥ ३६ ॥ मनसा ब्रह्मणा सृष्टे विमाने भरताग्रजः ॥ रराज पृथुदीर्घाक्षो वज्रपाणिरिवापरः ॥ ३७ ॥ ततो विमानाग्रगतं भरतो भ्रातरं तदा ॥ ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥ ३८ ॥ ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥ हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतले ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

बेरः पितामहादिति सुन्दरकाण्डोक्तेः ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्निति ॥ आसत इति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्राञ्जलिरिति ॥ यथार्थेन स्वागतेन । चतुर्दशे वर्षे पूर्णे अवश्यमागमिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारिणा स्वागमनेनेत्यर्थः । अपूजयत् अश्लाघयत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ❁ रामानुजीयम् ❁ मेरुस्थमिव भास्करमित्यस्यानन्तरं, ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् । हंसयुक्तं महावेगं निष्पपात महीतल इति पाठः ॥ अयं श्लोकः केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादात्पतितः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

आरोपितो विमानं तद्भरतः सत्यविक्रमः ॥ राममासाद्य मुदितः पुनरेवाभ्यवादयत् ॥ ४० ॥ तं समुत्थाप्य काकुत्स्थश्चिरस्याक्षिपथं गतम् ॥ अङ्के भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ॥ ४१ ॥ ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं चाभ्यवादयत् ॥ अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ॥ ४२ ॥ सुग्रीवं केकयीपुत्रो जाम्बवन्तं तथाङ्गदम् ॥ मैन्दं च द्विविदं नीलमृषभं परिषस्वजे ॥ ४३ ॥ सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गन्धमादनम् ॥ शरभं पनसं चैव भरतः परिषस्वजे ॥ ४४ ॥ ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः ॥ कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ॥ ४५ ॥ अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ परिष्वज्य महातेजा भरतो धर्मिणां वरः ॥ ४६ ॥ त्वमस्माकं चतुर्णां तु भ्राता सुग्रीव पञ्चमः ॥ सौहृदाज्जायते मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् ॥ ४७ ॥ बिभीषणं च भरतः सान्त्ववाक्यमथाब्रवीत् ॥ दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं कर्म सुदुष्करम् ॥ ४८ ॥ शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणम् ॥ सीतायाश्चरणौ पश्चाद्विनयादभ्यवादयत् ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आरोपित इति ॥ अत्र भरतस्य विमानारोपणं सर्वेषां प्रदर्शनार्थमिति बोध्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तत इति ॥ लक्ष्मणमासाद्य कृतनमस्कारं लक्ष्मणमालिङ्गनेन संभाव्य । इदं च लक्ष्मणस्य कनिष्ठत्वात् । लक्ष्मणेन चिकीर्षितो नमस्कारो रामसन्निधौ भरतेन प्रीतेषधित इति चाहुः । वैदेहीं चाभ्यवादयत् । चकारो रामनमस्कारं समुच्चिनोति । न संख्ये भरतानुज इत्युक्तेः । सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरताग्रजेत्यत्र बहुव्रीहिरित्युक्तम् । न च वैपरीत्यं शङ्क्यम् । पुष्ये जातस्तु भरतः, सार्पे जातौ तु सौमित्री इति जन्मक्रमोक्तेः । पायसप्रदाने विवाहे च प्राथम्यं तत्र परिहृतम् । लक्ष्मणासादनानन्तरं सीतानमस्काराभिधानात् सीता तारादिभिः सह रामसमीप एव किंचिदन्यत्र स्थितेत्यवगम्यते॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ लक्ष्मणासादनानन्तरं देवीनमस्काराभिधानात्, अन्येषां वानरेन्द्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहम् । गन्तुमिच्छे सहायोध्यां राजधानीं त्वया सह ॥ इति प्रार्थितप्रकारेण तारादिभिः परिवृता सती रामसमीप एव किंचिदन्यत्र स्थितेत्यवगम्यते॥४२॥४३॥४४॥ त इति ॥मानुषं रूपं कृत्वा स्थिता इति शेषः ॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥

राम इति ॥ मनो मातुः प्रसादयन्निति पूर्वं त्वद्वाक्यं नाश्रौषमिति त्वया मनस्तापो न कार्य इत्येवं प्रसन्नामकरोदित्यर्थः ॥ ५० ॥ अभिवाद्येति ॥ यशस्विनीं, रावणजयस्य तन्मूलत्वात् । सर्वैः प्रशस्यमानामित्यर्थः । पुरोहितं वसिष्ठम्, अभिवाद्येत्यनुषज्यते । अभिवाद्योपागमदित्यन्वयः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कैकेय्या यशस्विनीमिति विशेषणं देवकार्यहेतुभूतत्वादृषिः प्रायुङ्क्त ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ एतत्त इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्व-

रामो मातरमासाद्य विषण्णां शोककर्शिताम् ॥ जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसादयन् ॥५०॥ अभिवाद्य सुमित्रां च कैकेयीं च यशस्विनीम्॥ स मातृश्च ततः सर्वाः पुरोहितमुपागतम्॥५१॥स्वागतं ते महाबाहो कौसल्यानन्दवर्धन ॥ इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥ ५२ ॥ तान्यञ्जलिसहस्राणि प्रगृहीतानि नागरैः ॥ व्याकोशानीव पद्मानि ददर्श भरताग्रजः ॥ ५३ ॥ पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् ॥ चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ॥ अब्रवीच्च तदा रामं भरतः स कृताञ्जलिः ॥ ५४ ॥ एतत्ते रक्षितं राजन् राज्यं निर्यातितं मया ॥ अद्य जन्म कृतार्थं मे संवृत्तश्च मनोरथः ॥ ५५॥ यस्त्वां पश्यामि राजानमयोध्यां पुनरागतम्॥ अवेक्षतां भवान् कोशं कोष्ठागारं पुरं बलम् ॥ भवतस्तेजसा सर्वं कृतं दशगुणं मया ॥ ५६ ॥ तथा ब्रुवाणं भरतं दृष्ट्वा तं भ्रातृवत्सलम् ॥ मुमुचुर्वानरा बाष्पं राक्षसश्च बिभीषणः ॥ ५७ ॥ ततः प्रहर्षाद्भरतमङ्कमारोप्य राघवः ॥ ययौ तेन विमानेन ससैन्यो भरताश्रमम् ॥ ५८ ॥ भरताश्रममासाद्य ससैन्यो राघवस्तदा ॥ अवतीर्य विमानाग्रादवतस्थे महीतले ॥ ५९॥ अब्रवीच्च तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ॥ वह वैश्रवणं देवमनुजानामि गम्यताम् ॥ ६० ॥ ॥ ॥

यम् ॥ हे राजन्, मया रक्षितं न्यासत्वेन पालितम् एतद्राज्यम् ते निर्यातितं तुभ्यं निवेदितम् । कोष्ठागारं धान्यशालाम् । दशगुणत्वं रामनिर्गमनकालिककोशापेक्षया ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तथेति ॥ मुमुचुरिति । स्वकुलीनेष्वेतादृशभ्रातृवृत्त्यदर्शनादिति भावः ॥ ५७ ॥ तत इति ॥ भरताश्रमम् नन्दिग्रामम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अब्रवीच्चेति ॥ गम्यतामित्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ ६० ॥ ॥ ॥

तत इति ॥ दिशमागम्य दिशमुद्दिश्य ॥६१॥ पुरोहितस्येति ॥ आत्मसमस्य स्वानुरूपस्य, पृथगासने तेन सहैवोपविवेश । पृथगासने युगपदेवोपविविशतुरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥

ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ॥ उत्तरां दिशमागम्य जगाम धनदालयम् ॥ ६१ ॥ पुरोहितस्यात्मसमस्य राघवो बृहस्पतेः शक्र इवामराधिपः ॥ निपीड्य पादौ पृथगासने शुभे सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ ६२ ॥

इति श्रीमद्युद्धकाण्डे त्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३० ॥ ॥ ॥

शिरस्यञ्जलिमाधाय कैकेय्यानन्दवर्धनः ॥ बभाषे भरतो ज्येष्ठं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ १ ॥ पूजिता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ॥ तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्वमददा मम ॥ २ ॥ धुरमेकाकिना न्यस्तामृषभेण बलीयसा ॥ किशोरवद्गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ॥ ३ ॥ ॥ ॥

एवं पुष्पकं धनदाय प्रेषयित्वा वसिष्ठेन च समागम्य भरतानुज्ञां विना नायोध्या प्रवेष्टव्येति तात्पर्येण नन्दिग्राम एवासनोपविष्टे रामे निविष्टेषु च पौरवर्गेषु सन्निहितासु च मातृषु तादात्विकसूक्ष्मेङ्गितदर्शननिपुणो भरतः स्वहृदयमग्रजाय निवेदयति—शिरस्यञ्जलिमित्यादिना ॥ शिरस्यञ्जलिमाधायेत्यनेन पूर्वकृता प्रपत्तिः स्मार्यते । अनन्यगतिकत्वसूचिका मुद्रा ह्यञ्जलिः । कैकेय्यानन्दवर्धन इत्यनेन भरतवचने कैकेयीसन्तोषो मुखप्रसादादिनावगम्यत इति द्योत्यते ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पूर्वसर्गे, कुशलं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदेत्यस्यानन्तरवर्ति अथाब्रवीत्त्वमस्माकमिति च श्लोकद्वयमत्र सर्गादौ केषुचित्कोशेषु प्रमादाल्लिखितम् । सर्गादिस्तु शिरस्यञ्जलिमाधायेति ॥ १ ॥ रामस्य राज्यपरिग्रहे अपरिहार्यं हेतुं दर्शयति—पूजितेति ॥ मामिका मत्संबन्धिनी, माता पूजिता । राज्यपरित्यागपूर्वकवनवासाङ्गीकारेण त्वया तोषिता । अनन्तरमिदं राज्यम्, मम मयि, चित्रकूटे दत्तम् । तद्राज्यम् त्वं यथा येन प्रकारेण ममाददाः तेन प्रकारेण तुभ्यं ददामि । न्यासरूपेण मयि स्थापितं राज्यं न्यासरूपत्वाप्रहाणेनैव पुनर्ददामीत्यर्थः ॥ २ ॥ अयोध्यायां राज्यभोगान् यथाकामं भोक्ष्ये राज्यं त्वमेव परिपालयेत्याकाङ्क्षायामाह—धुरमिति ॥ यद्वा पुनरर्थनपर्यन्तं न्यासधारणे न दोष इत्याशङ्क्याह—धुरमिति ॥ एकाकिना असहायेन, बलीयसा ऋषभेण न्यस्तां धुरम् किशोरवत् बालवत्स इव, गुरुं भारम् वोढुं नोत्सहे ॥ ३ ॥ ॥

तर्हि कथमेतावत्पर्यन्तं सोढमित्यत आह–वारीति ॥ महता वारिवेगेन भिन्नः अत एव क्षरन् बहिर्निःसरन्, जलसेतुरिव, इदं राज्यच्छिन्द्रं छिद्रवद्राज्यम्, असंवृतं संवरणरहितं सत्, दुर्बन्धनं मन्ये । यथा महता वारिवेगेन भिन्नः क्षरन् सेतुर्वारिवेगाहतिनिरोधकतृणपुलशाखापूञ्जादिसंवरणम् विना न बद्धुं शक्यते । एवं बहुविधच्छिद्रं राज्यमपि मन्त्रगोपनादिराजगुणावरणं विना पालितुं न शक्यमिति भावः ॥ ४ ॥ अहमिव भवानपि तोकान् गुणैर्वशीकरोत्वित्यत्राह–गतिमिति ॥ ५ ॥ तर्हि ममैवोपोद्बलेन भवानेव राज्यं परिपालयत्वित्याशङ्क्य तर्हि तातेन भवत्पोषणं विफलं स्यादित्याह–यथा चेत्यादिश्लोकत्रयेण ॥ अन्तर्निवेशने आरोपितः उप्तः, वृक्षः महान् जातः, सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् पुष्पितोपि भूत्वा फलानि न प्रदर्शयन्

वारिवेगेन महता भिन्नः सेतुरिव क्षरन् ॥ दुर्बन्धनमिदं मन्ये राज्यच्छिद्रमसंवृतम् ॥४॥ गतिं खर इवाश्वस्य हंसस्येव च वायसः ॥ नान्वेतुमुत्सहे राम तव मार्गमरिन्दम ॥ ५ ॥ यथा चारोपितो वृक्षो जातश्चान्तर्निवेशने ॥ महांश्च सुदुरारोहो महास्कन्धप्रशाखवान् ॥ ६ ॥ शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् ॥ तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोप्यते ॥७॥ एषोपमा महाबाहो त्वदर्थं वेत्तुमर्हसि ॥ यद्यस्मान्मनुजेन्द्र त्वं भक्तान्भृत्यान्न शाधि हि ॥ ८ ॥ जगदद्याभिषिक्तं त्वामनुपश्यतु सर्वतः ॥ प्रतपन्तमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ॥ ९ ॥ तूर्यसंघातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरनिस्वनैः ॥ मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व राघव ॥१०॥ यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुन्धरा ॥ तावत्त्वमिह सर्वस्य स्वामित्वमनुवर्तय ॥ ११ ॥ ॥ ॥

यथा शीर्येत अफलो भवति । यथा च यस्य फलस्य हेतोर्येन रोप्यते, सः रोपयिता तस्य वृक्षस्य अर्थं तत्फलम् नानुभवेत् । मनुजेन्द्र भक्तान् भृत्यान् अस्मान्न शाधि यदि । महाबाहो एषोपमा त्वदर्थमुक्तेति वेत्तुमर्हसीति योजना । अत्र वृक्षरामयोरारोपयितृदशरथयोश्च उपमानोपमेयभावः । बीजावापस्य पुत्रेष्ट्यादेश्च महास्कन्धस्य सभ्रातृकत्वस्य च प्रशाखवत्त्वस्य सुग्रीवादिमित्रगणस्य च पुष्पाणां कल्याणगुणानां च राज्याकरणस्य फलाभावस्य च साम्यं द्योत्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ भवतस्तु राज्यपरिपालने महती शक्तिरित्याह–जगदिति ॥९॥ सर्वभोगार्हस्त्वमेव भोगान् भुङ्क्ष्वेत्याह–तूर्येति ॥ काञ्चीनुपूरनिस्वनैरित्यनेन प्रबोधकललितनृत्यं गम्यते ॥ १० ॥ मध्ये स्वस्य राज्याशानुद्गमं द्योतयन्नाह–यावदिति ॥ चक्रं ज्योतिश्चक्रमिति यावत् । यावती यावत्कालस्थितिः, तावत् तावत्कालम्, सर्वस्य राज्यस्य स्वामित्वमनुवर्तय । स्वामित्वानुवर्तनं हि पालनमेव ॥ ११ ॥ ॥

भरतस्येति ॥ निषसादेति । भरत इति शेषः ॥ १२ ॥ तत इति ॥ श्मश्रुवर्धकाः श्मश्रुकर्तकाः । वर्धनं छेदनेथ द्वे आनन्दनसभाजने इत्यमरः । सुशीघ्राः अभिषेकमुहूर्तातिलङ्घनं विना शीघ्रं कर्तुं समर्थाः । उपासत श्मश्रूण्यवर्धन्त । भरतलक्ष्मणापेक्षया श्मश्रुवर्धकानां बहुवचनम् । राघवमिति भरतलक्ष्मणयोः प्रदर्शनार्थम् ॥१३॥ पूर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ न मे स्नानं बहुमतं, तं विना केकयीसुतमित्युक्त्या प्रथमं स्नानं भरतस्य, सुग्रीवस्यापि किष्किन्धानिर्गमनप्रभृतिस्नानाभावादद्य स्नानम् । तथा बिभीषणस्यापि लङ्कानिर्गमनप्रभृतिस्नानाभावात् । शत्रुघ्नस्य स्नानाश्रवणमधिकर्तृत्वेन

भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरञ्जयः ॥ तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे ॥ १२ ॥ ततः शत्रुघ्नवचनात् निपुणाः श्मश्रुवर्धकाः ॥ सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्युपासत ॥ १३ ॥ पूर्वं तु भरते स्नाते लक्ष्मणे च महाबले ॥ सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे बिभीषणे ॥ १४ ॥ विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ महार्हवसनो रामस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् ॥ १५ ॥ प्रतिकर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् ॥ लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवानिक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १६ ॥ प्रतिकर्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरम् ॥ १७ ॥ ततो वानरपत्नीनां सर्वासामेव शोभनम् ॥ चकार यत्नात्कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रलालसा ॥ १८ ॥ ततः शत्रुघ्नवचनात्सुमन्त्रो नाम सारथिः ॥ योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वाङ्गशोभनम् ॥ १९ ॥ अर्कमण्डलसंकाशं दिव्यं दृष्ट्वा रथोत्तमम् ॥ आरुरोह महाबाहू रामः सत्यपराक्रमः ॥ २० ॥ सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेन्द्रसदृशद्युती ॥ स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुण्डलौ ॥ २१ ॥ वराभरणसंपन्ना ययुस्ताः शुभकुण्डलाः ॥ सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

तदानीमवसराभावात् । पूर्वं व्रतग्रहणानुक्तेश्च । नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिः सहितोनघ इति संक्षेपोक्तेरत्रापि शत्रुघ्नस्नानमर्थसिद्धमित्याहुः । जटाशोधनं शुद्धकेशीकरणम् । स्नात इति कर्तरि क्तः । नानावर्णपुष्पयुक्तत्वेन चित्रमाल्यत्वम् । कुङ्कुमकर्पूरकस्तूर्यादिवस्तुभेदेन चित्रानुलेपनत्वम् । महार्हवसनं पीताम्बरम् । श्रिया अलंकारश्रिया, तत्र सिंहासने, ज्वलन् प्रकाशमानः तस्थौ ॥१४॥१५॥ प्रतिकर्मेति ॥ प्रतिकर्म हाराद्यलंकरणम् । इक्ष्वाकुकुलवर्धनः शत्रुघ्नः ॥ १६ ॥ प्रतिकर्मेति ॥ आत्मनैव स्वयमेव ॥ १७ ॥ तत इति ॥ शोभनम् प्रतिकर्मेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ सुग्रीव इति ॥ दिव्यनिभैः दिव्यवस्त्रसदृशैः वस्त्रैरुपलक्षिताविति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

अयोध्यायामिति ॥ गत्वेति शेषः । मन्त्रयामासुः अभिषेकोपयोगिमङ्गलद्रव्यसंपादनार्थम् एवं कर्तव्यमिति मन्त्रयामासुः ॥ २३ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति-अशोक इति ॥ मन्त्रयन् अमन्त्रयन् ॥२४॥ सर्वमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अर्हथेति पूजायां बहुवचनम् ॥२५॥२६॥ हरीति ॥ हरियुक्तं हरितवर्णयुक्ताश्वयुक्तम् ॥२७॥ जग्राहेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ रश्मीन् जग्राह सारथ्यमकरोत् । लक्ष्मण इति । पुरतः स्थितो लक्ष्मणः व्यजनं तालवृन्तकम्

अयोध्यायां तु सचिवा राज्ञो दशरथस्य ये ॥ पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत् ॥२३॥ अशोको विजयश्चैव सुमन्त्रश्चैव सङ्गताः ॥ मन्त्रयन् रामवृद्ध्यर्थमृद्ध्यर्थं नगरस्य च ॥२४॥ सर्वमेवाभिषेकार्थं जयार्हस्य महात्मनः ॥ कर्तुमर्हथ रामस्य यद्यन्मङ्गलपूर्वकम् ॥ २५ ॥ इति ते मन्त्रिणः सर्वे संदिश्य तु पुरोहितम् ॥ नगरान्निर्ययुस्तूर्णं रामदर्शनबुद्धयः ॥ २६ ॥ हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवानघः ॥ प्रययौ रथमास्थाय रामो नगरमुत्तमम् ॥ २७ ॥ जग्राह भरतो रश्मीन् शत्रुघ्नश्छत्रमाददे ॥ लक्ष्मणो व्यजनं तस्य मूर्ध्नि संपर्यवीजयत् ॥२८॥ श्वेतं च बालव्यजनं जग्राह पुरतः स्थितः ॥ अपरं चन्द्रसंकाशं राक्षसेन्द्रो बिभीषणः ॥२९॥ ऋषिसंघैस्तदाकाशे देवैश्च समरुद्गणैः ॥ स्तूयमानस्य रामस्य शुश्रुवे मधुरध्वनिः ॥३०॥ ततः शत्रुञ्जयं नाम कुञ्जरं पर्वतोपमम् ॥ आरुरोह महातेजाः सुग्रीवः प्लवगर्षभः ॥३१॥ नवनागसहस्राणि ययुरास्थाय वानराः ॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा सर्वाभरणभूषिताः ॥ ३२ ॥ शङ्खशब्दप्रणादैश्च दुन्दुभीनां च निस्वनैः ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् ॥ ३३ ॥ ददृशुस्ते समायान्तं राघवं सपुरःसरम् ॥ विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा ॥३४॥ ते वर्धयित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनन्दिताः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् ॥३५॥

मूर्ध्नि सम्पर्यवीजयत् । श्वेतं वालव्यजनं च जग्राह । अहं सर्वं करिष्यामीति त्वरया उभयग्रहणम् । अपरं चन्द्रसंकाशमित्यत्र जग्राहेत्यनुषज्यते ॥ २८ ॥ ॥२९॥ ऋषीति ॥ समरुद्गणैः सवायुगणैः । रामस्य मधुरध्वनिः रावणनिरसनाद्यवदानकथनध्वनिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ शङ्खेति ॥ शङ्खशब्दप्रणादैः शङ्खशब्दैः । जनहर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ददृशुरिति ॥ ये नगरं प्रविश्य वसिष्ठं पुरस्कृत्य रामाभिषेकममन्त्रयन् ते सुमन्त्रादयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अमात्यैरिति ॥ प्रकृतिभिः पौरजनैः ॥ ३६ ॥ सेति ॥ तूर्यैः तूर्यवादकैः । स्वस्तिको वाद्यविशेषः । मङ्गलानि प्रव्याहरद्भिः मङ्गलपाठकैः ॥ ३७ ॥ अक्षतं जातरूपमिति ॥ हरिद्रया जातरूपमक्षतम्, वहद्भिरिति शेषः ॥३८॥ सख्यं चेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ सख्यं जातमिति शेषः । मन्त्रिणां मन्त्रिभ्यः ॥ ३९ ॥ श्रुत्वेत्यर्धम् ॥ श्रुत्वा सुग्रीवसख्यादिकमिति शेषः ॥४०॥४१॥ तत इति ॥ अभ्युच्छ्रयन् अभ्युदश्राययन्, उन्नम्य स्थापितवन्तः

अमात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः ॥ श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ॥३६॥ स पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः ॥ प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मङ्गलानि ययौ वृतः ॥३७॥ अक्षतं जातरूपं च गावः कन्यास्तथा द्विजाः ॥ नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः ॥३८॥ सख्यं च रामः सुग्रीवे प्रभावं चानिलात्मजे ॥ वानराणां च तत्कर्म राक्षसानां च तद्बलम् ॥ बिभीषणस्य संयोगमाचचक्षे च मन्त्रिणाम् ॥३९॥ श्रुत्वा तु विस्मयं जग्मुरयोध्यापुरवासिनः ॥४०॥ द्युतिमानेतदाख्याय रामो वानरसंवृतः ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश ह ॥ ४१ ॥ ततो ह्यभ्युच्छ्रयन् पौराः पताकास्ते गृहे गृहे ॥४२॥ ऐक्ष्वाकाध्युषितं रम्यमाससाद पितुर्गृहम् ॥४३॥ अथाब्रवीद्राजसुतो भरतं धर्मिणां वरम् ॥ अर्थोपहितया वाचा मधुरं रघुनन्दनः ॥४४॥ पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः ॥ कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवाद्य च ॥४५॥ यच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् ॥ मुक्तावैडूर्यसंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ॥४६॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भरतः सत्यविक्रमः ॥ पाणौ गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयम् ॥ ४७ ॥ ततस्तैलप्रदीपांश्च पर्यङ्कास्तरणानि च ॥ गृहीत्वा विविशुः क्षिप्रं शत्रुघ्नेन प्रचोदिताः ॥४८॥ ॥ ॥

॥ ४२ ॥ ऐक्ष्वाकेत्यर्धम् ॥ राम इति शेषः ॥ ४३ ॥ अथाब्रवीदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ अथ रघुनन्दनः महात्मनः पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च कौसल्याप्रभृतीरभिवाद्य च भरतमब्रवीदिति योजना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यच्चेति ॥ साशोकवनिकम् अन्तःपुरोद्यानसहितम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तत इति ॥ विविशुः । परिचारिका इति शेषः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥

❀ रामानुजीयम् ❀ उवाचेति ॥ दूतानाज्ञापय प्रभो इति पाठः ॥४९॥५०॥ यथेति ॥ हे वानराः, चतुर्णां सागराम्भसाम् चतुर्भिः सागराम्भोभिः, पूर्णैर्घटैः
उपलक्षिताः प्रत्यूषसमये यथा प्रतीक्षध्वं यथास्मान् प्रतीक्षिष्यध्वे तथा कुरुतेति योजना । सागरजलानयननियोगो नदीजलानयन नियोगस्याप्युपलक्षकः ॥५१॥५२॥ ५३ ॥ जलपूर्णानथानयन्नित्युक्तमेवार्थं विवृणोति—नदीशतानामिति ॥ ५४ ॥ एवं जाम्बवद्धनुमद्वेगदर्श्यृषभैर्नदीजलानयनमुक्त्वा सुषेणर्षभगवयानलैः सागरजलानयनं दर्शयति—पूर्वादिति ॥ ५५ ॥ ऋषभो दक्षिणादिति ॥ अयं चर्षभः पूर्वस्मादन्यः॥५६ ॥ ५७ ॥५८॥
तत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ तत् प्रसिद्धम् । तज्जलं तेषां नदीसागराणां जलम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ॥

उवाच च महातेजाः सुग्रीवं राघवानुजः ॥ अभिषेकाय रामस्य दूतानाज्ञापय प्रभो ॥ ॥४९ ॥ सौवर्णान्वानरेन्द्राणां चतुर्णां
चतुरो घटान् ॥ ददौ क्षिप्रं स सुग्रीवः सर्वरत्नविभूषितान् ॥ ५० ॥ यथा प्रत्यूषसमये चतुर्णां सागराम्भसाम् ॥ पूर्णैर्घटैः
प्रतीक्षध्वं तथा कुरुत वानराः ॥ ५१ ॥ एवमुक्ता महात्मानो वानरा वारणोपमाः ॥ उत्पेतुर्गगनं शीघ्रं गरुडा इव
शीघ्रगाः ॥ ५२ ॥ जाम्बवांश्च हनूमांश्च वेगदर्शी च वानराः ॥ ऋषभश्चैव कलशान् जलपूर्णानथानयन् ॥ ५३ ॥
नदीशतानां पञ्चानां जलकुम्भेषु चाहरन् ॥ ५४ ॥ पूर्वात्समुद्रात्कलशं जलपूर्णमथानयत् ॥ सुषेणः सत्त्वसंपन्नः
सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ५५ ॥ ऋषभो दक्षिणात्तूर्णं समुद्राज्जलमाहरत् ॥ रक्तचन्दनशाखाभिः संवृतं काञ्चनं
घटम् ॥ ५६ ॥ गवयः पश्चिमात्तोयमाजहार महार्णवात् ॥ रत्नकुम्भेन महता शीतं मारुतविक्रमः ॥ ५७॥ उत्तराच्च
जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः ॥ आजहार स धर्मात्मा नलः सर्वगुणान्वितः ॥ ५८ ॥ ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य
तज्जलम् ॥ अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह ॥ पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ॥ ५९ ॥ ॥ श्रीरामस्य
पट्टाभिषेकघट्टः ॥ ॥ ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ॥ रामं रत्नमये पीठे सहसीतं न्यवेशयत्॥६०॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ कात्यायनः सुयज्ञश्च गौतमो विजयस्तथा ॥ ६१ ॥ अभ्यषिञ्चन् नरव्याघ्रं
प्रसन्नेन सुगन्धिना ॥ सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥ ६२ ॥ ॥ ॥

ऋत्विग्भिरिति ॥ ते वसिष्ठादयः ऋत्विगादिभिः सहाभ्यषिञ्चन्निति योजना॥६३॥सर्वौषधिरसैरित्यत्रापि अभ्यषिञ्चंस्त इत्यनुषज्यते॥६४॥६५॥ मालामिति ॥ शतपुष्करां शतपद्माम् ॥६६॥ सर्वेति ॥ सर्वरत्नैः नवरत्नैः समायुक्तम्, मणिरत्नेन मणिश्रेष्ठेन नायकेन मध्ये विराजन्तं, मुक्ताहारं मुक्ताप्रचुरहारम् ददौ । वायुरित्यनुषज्यते॥६७॥६८॥ पूर्वं रामविश्लेषे, अपि वृक्षाः परिम्लाना इत्युक्तावस्थं वस्तुजातं रामसंश्लेषे तादृगवस्थां विहाय प्रहृ-

ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः पूर्वं कन्याभिर्मन्त्रिभिस्तथा ॥ योधैश्चैवाभ्यषिञ्चंस्ते संप्रहृष्टाः सनैगमैः॥ ६३ ॥ सर्वौषधिरसैर्दिव्यैर्दैवतैर्नभसि स्थितैः ॥ चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ॥ ६४ ॥ (ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं किरीटं रत्नशोभितम् ॥ अभिषिक्तः पुरा येन मनुस्तं दीप्ततेजसम् ॥ तस्यान्ववाये राजानः क्रमाद्येनाभिषेचिताः ॥ सभायां हेमक्लृप्तायां शोभितायां महाजनैः ॥ रत्नैर्नानाविधैश्चैव चित्रितायां सुशोभनैः॥ नानारत्नमये पीठे कल्पयित्वा यथाविधि ॥ किरीटेन ततः पश्चाद्वसिष्ठेन महात्मना ॥ ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैव समयोक्ष्यत राघवः ॥) छत्रं तु तस्य जग्राह शत्रुघ्नः पाण्डुरं शुभम् ॥ श्वेतं च वालव्यजनं सुग्रीवो वानरेश्वरः॥ अपरं चन्द्रसंकाशं (वालव्यजनमुत्तमम् ॥ हृष्टो रामस्य जग्राह) राक्षसेन्द्रो बिभीषणः ॥६५॥ मालां ज्वलन्तीं वपुषा काञ्चनीं शतपुष्कराम् ॥ राघवाय ददौ वायुर्वासवेन प्रचोदितः ॥ ६६ ॥ सर्वरत्नसमायुक्तं मणिरत्नविभूषितम् ॥ मुक्ताहारं नरेन्द्राय ददौ शक्रप्रचोदितः ॥६७॥ प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ अभिषेके तदर्हस्य तदा रामस्य धीमतः ॥६८॥ भूमिः सस्यवती चैव फलवन्तश्च पादपाः ॥ गन्धवन्ति च पुष्पाणि बभूवू राघवोत्सवे ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ष्टतममभूदित्याह–भूमिरिति ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ पूर्वं रामविश्लेषे, विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः॥जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि चेत्युक्तावस्थापन्नं वस्तुजातं रामसंश्लेषे तादृशीमवस्थां विहाय प्रहृष्टतममभूदितीममर्थं दर्शयति–भूमिः सस्यवतीति ॥ ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सहस्रशतमिति ॥ धेनूनां नवप्रसूतिकानाम् । धेनुः स्यान्नवसूतिकेत्यमरः । पूर्वं हिरण्यदानादेः पूर्वम् । सुग्रीवादिभ्यः पूर्वं वा ॥७०॥ ७१ ॥ अर्करश्मीति ॥ मणिविग्रहां मणिप्रचुराम् ॥७२॥ वैडूर्येति ॥ धृतिमान् प्रीतिमान् ॥७३॥ मणिप्रवरेति ॥ सीतायै प्रददौ हनुमते दातव्यमित्याशयेन ददौ ॥७४॥ अरजे इति॥ अरजे निर्मले । अकारान्तत्वमार्षम् । अवेक्षमाणा भर्तारमिति शेषः । स्त्रियाः स्वातन्त्र्याभावात् भर्त्रनुज्ञां काङ्क्षितवतीति भावः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ अरजे इति ॥ अवेक्षमाणो वैदेहीं प्रददौ वायुसूनव इति पाठः ॥ ७५ ॥ अवमुच्येति ॥ हारं रामदत्तम् । सदसि मह्यं हारप्रदानं कस्मै

सहस्रशतमश्वानां धेनूनां च गवां तथा ॥ ददौ शतं वृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ॥७०॥ त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुनः ॥ नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः॥७१॥अर्करश्मिप्रतीकाशां काञ्चनीं मणिविग्रहाम् ॥ सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजर्षभः ॥७२॥ वैडूर्यमणिचित्रे च वज्ररत्नविभूषिते ॥ वालिपुत्राय धृतिमानङ्गदायाङ्गदे ददौ ॥७३॥ मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ताहारमनुत्तमम् ॥ सीतायै प्रददौ रामश्चन्द्ररश्मिसमप्रभम्॥७४॥अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च ॥ अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ॥७५॥ अवमुच्यात्मनः कण्ठाद्धारं जनकनन्दिनी ॥ अवैक्षत हरीन् सर्वान् भर्तारं च मुहुर्मुहुः ॥ ७६॥ तामिङ्गितज्ञः संप्रेक्ष्य बभाषे जनकात्मजाम् ॥ प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ॥ पौरुषं विक्रमो बुद्धिर्यस्मिन्नेतानि सर्वशः ॥७७॥ ददौ सा वायुपुत्राय तं हारमसितेक्षणा ॥ हनुमांस्तेन हारेण शुशुभे वानरर्षभः॥ चन्द्रांशुचयगौरेण श्वेताभ्रेण यथाचलः ॥७८॥ ततो द्विविदमैन्दाभ्यां नीलाय च परन्तपः ॥ सर्वान् कामगुणान्वीक्ष्य प्रददौ वसुधाधिपः ॥ ७९ ॥ सर्ववानरवृद्धाश्च ये चान्ये वानरेश्वराः॥ वासोभिर्भूषणैश्चैव यथार्हं प्रतिपूजिताः ॥ ८० ॥ ॥ ॥ ॥

चित् पारितोषिकतया दापयितुमिति निश्चित्य अयं हारः एषु कस्मै देय इत्याशयेनावैक्षतेत्यर्थः ॥७६॥ तामिङ्गितज्ञ इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ प्रदेहीति । यस्य यस्मिन् । पौरुषं बलम् समुद्रलङ्घनेन । विक्रमो लङ्कादहनेन । बुद्धिः अशोकवनिकाप्रवेशेन । सर्वशः सर्वाणि, यस्मिन् सन्तीति यस्य संतुष्टासि तस्मै देहीति योजना। अन्यथा अन्येषां निन्दोक्तिरेव स्यात्॥७७॥७८॥ तत इति ॥ कामगुणान् काम्यन्त इति कामाः प्रार्थनीयाः गुणाः येषां ते तान् आभरणादिवस्तुविशेषान् ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ॥ ॥ ॥

विभीषणोथेति ॥ अत्र संभावितपरिगणने प्रथमं कीर्तनाल्लब्ध्वा कुलधनमित्यनुवादाच्च आदावेव विभीषणः संभावित इति बोध्यम् ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ विभीषणोथ सुग्रीव इति ॥ संभावितानुवादसमये विभीषणस्य प्रथमोपादानात् सुग्रीवात्पूर्वमेव विभीषणः संभावित इत्यवगम्यते ॥ ॥८१॥८२॥८३॥ सुग्रीव इत्यर्धम् ॥ अत्रापि वचनव्यत्ययेन किष्किन्धामभ्युपागमदित्यनुषज्यते ॥८४॥ लब्ध्वेत्यर्धम् ॥ कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम् श्रीरङ्गविमानमिति संप्रदायः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ कुलधनम् इक्ष्वाकुकुलधनम् श्रीरङ्गसंज्ञकं विमानमिति सन्तो वदन्ति । विभीषणकुलक्रमागतं लङ्काराज्यमिति केचित् ॥ ८५॥ स इति ॥ शासन् दुष्टनिग्रहं कुर्वन् । शास बुभुज इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् ॥८६॥८७॥ लक्ष्मणेमां मया सार्धं

विभीषणोथ सुग्रीवो हनुमान् जाम्बवांस्तथा ॥ सर्ववानरमुख्याश्च रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ८१ ॥ यथार्हं पूजिताः सर्वैः कामै रत्नैश्च पुष्कलैः॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥८२॥ नत्वा सर्वे महात्मानं ततस्ते प्लवगर्षभाः॥ विसृष्टाः पार्थिवेन्द्रेण किष्किन्धामभ्युपागमन्॥८३॥ सुग्रीवो वानरश्रेष्ठो दृष्ट्वा रामाभिषेचनम्॥ (पूजितश्चैव रामेण किष्किन्धां प्राविशत्पुरीम्) ॥ रामेण सर्वकामैश्च यथार्हं प्रतिपूजितः ॥ ८४ ॥ लब्ध्वा कुलधनं राजा लङ्कां प्रायाद्विभीषणः ॥ ८५ ॥ स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महायशाः ॥ राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥८६॥ उवाच लक्ष्मणं रामो धर्मज्ञं धर्मवत्सलः ॥८७॥ आतिष्ठ धर्मज्ञ मया सहेमां गां पूर्वराजाध्युषितां बलेन ॥ तुल्यं मया त्वं पितृभिर्धृता या तां यौवराज्ये धुरमुद्वहस्व ॥ ८८ ॥ सर्वात्मना पर्यनुनीयमानो यदा न सौमित्रिरुपैति योगम् ॥ नियुज्यमानोपि च यौवराज्ये ततोभ्यषिञ्चद्भरतं महात्मा ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रशाधि त्वं वसुन्धरामिति पूर्वाभिषेकारम्भे भरतासन्निधाने प्रतिज्ञानात् रामो द्विर्नाभिभाषत इति नियमाल्लक्ष्मणमेव यौवराज्ये नियुङ्क्ते—आतिष्ठेति ॥ पूर्वराजैः मन्वादिभिः अध्युषिताम् आतिष्ठ पालय । पितृभिः पितृपितामहप्रपितामहैः, या धृता तां धुरं मया तुल्यं यथा भवति तथा यौवराज्ये स्थित्वा उद्वहस्व ॥८८॥ सर्वेति ॥ यौवराज्ये नियुज्यमानः यौवराज्यमङ्गीकुरुष्वेति नियम्यमानः, पर्यनुनीयमानः पुनः पुनरनुनयेन पृच्छ्यमानः सन्नपि च, सर्वात्मना सर्वप्रकारेणापि, यदा योगं सम्मतिम् नोपैति । स्वशेषत्वविरुद्धत्वज्ञानाज्ज्येष्ठे भरते विद्यमाने स्वस्य तदनुचितत्वज्ञानाच्चेति भावः । तदा भरतम् अत्यन्तपरतन्त्रम् यौवराज्ये अभ्यषिञ्चत् ॥ ८९ ॥ ॥ ॥ ॥

पौण्डरीकेति ॥ अत्रोत्तरक्रत्वारम्भोक्तिर्वनवासात्परमग्न्याधानपूर्वकं पूर्वक्रतवोपि रामेण कृता इत्यस्योपलक्षणम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ राघव इति ॥ चापीति निपातसमुदायोवधारणार्थोऽभिन्नक्रमः । ससुहृज्ज्ञातिबान्धव एवेत्यर्थः ॥ ९३ ॥ न पर्यदेवन्निति ॥ नापर्यदेवयन्नित्यर्थः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ सर्व-

पौण्डरीकाश्वमेधाभ्यां वाजपेयेन चासकृत् ॥ अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरजयत्पार्थिवर्षभः ॥ ९० ॥ राज्यं दश सहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः ॥ शताश्वमेधानाजह्रे सदश्वान् भूरिदक्षिणान् ॥९१॥ आजानुलम्बबाहुः स महास्कन्धः प्रतापवान् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः पृथिवीमन्वपालयत् ॥ ९२ ॥ राघवश्चापि धर्मात्मा प्राप्य राज्यमनुत्तमम् ॥ ईजे बहुविधैर्यज्ञैः ससुहृज्ज्ञातिबान्धवः ॥ ९३ ॥ न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयम् ॥ न व्याधिजं भयं वापि रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९४ ॥ निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थः कंचिदस्पृशत् ॥ न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ९५ ॥ सर्वं मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोभवत् ॥ राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन् परस्परम् ॥ ९६ ॥ आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ॥ निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति ॥९७॥ रामो रामो राम इति प्रजानामभवन् कथाः ॥ रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ९८ ॥ नित्यपुष्पा नित्यफलास्तरवः स्कन्धविस्तृताः ॥ काले वर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः ॥ ९९ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा लोभविवर्जिताः ॥ स्वकर्मसु प्रवर्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ॥१००॥ आसन् प्रजा धर्मरता रामे शासति नानृताः ॥ सर्वे लक्षणसंपन्नाः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ १०१ ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् रामो राज्यमकारयत् ॥१०२॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञां च विजयावहम् ॥ आदिकाव्यमिदं त्वार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ॥ यः पठेच्छृणुयाल्लोके नरः पापाद्विमुच्यते ॥ १०३ ॥

मिति ॥ राममेवेति । अन्योन्यनिर्मूलनवैरे सत्यपि राममुखं म्लानं भविष्यतीति मत्वा परस्परं नाभ्यहिंसन् । परमधार्मिकं राममेवानुचिन्तयन्तोऽन्योन्यवैरं प्रजहुरित्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ अथ रामायणपठने फलं दर्शयति—धन्यमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥

ऋषिः वेदः तत्संबन्धि। वेदोपबृंहणमिति यावत् । पुरा अवतारात्पूर्वम् । रामोत्तरतापनीयमूलत्वेन पुरातनमिति वार्थः । यद्वा पुरा सर्वकविभ्यः पूर्वम्। न त्ववतारात्पूर्वमित्यर्थः। प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः। चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवानिति रामे प्राप्तराज्ये सति चकारेत्युपक्रमात्, रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवानिति राज्यप्राप्तिपर्यन्तं भूततया निर्दिश्य ततः परं ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीत्येतदन्तं भविष्यतानिर्देशात्, कोन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके इत्यादौ साम्प्रतशब्दप्रयोगात्, रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासतीति सकललोकविदितरामविषयप्रश्ना-

पुत्रकामस्तु पुत्रान्वै धनकामो धनानि च ॥ लभते मनुजो लोके श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १०४॥ महीं विजयते राजा
रिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ॥ राघवेण यथा माता सुमित्रा लक्ष्मणेन च ॥ १०५॥ भरतेनैव कैकेयी जीवपुत्रास्तथा स्त्रियः॥
(भविष्यन्ति सदानन्दाः पुत्रपौत्रसमन्विताः)॥१०६॥ श्रुत्वा रामायणमिदं दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ रामस्य विजयं
चैव सर्वमक्लिष्टकर्मणः ॥ १०७ ॥ शृणोति य इदं काव्यमार्षं वाल्मीकिना कृतम् ॥ श्रद्दधानो जितक्रोधो दुर्गाण्य-
तितरत्यसौ ॥ १०८॥ समागमं प्रवासान्ते लभते चापि बान्धवैः ॥ प्रार्थितांश्च वरान् सर्वान् प्राप्नुयादिह राघवात् ॥
॥ १०९ ॥ श्रवणेन सुराः सर्वे प्रीयन्ते संप्रशृण्वताम् ॥ विनायकाश्च शाम्यन्ति गृहे तिष्ठन्ति यस्य वै ॥ ११० ॥ विज-
येत महीं राजा प्रवासी स्वस्तिमान् व्रजेत् ॥ स्त्रियो रजस्वलाः श्रुत्वा पुत्रान् सूयुरनुत्तमान् १११॥ पूजयंश्च पठंश्चे-
ममितिहासं पुरातनम् ॥ सर्वपापात्प्रमुच्येत दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ११२ ॥ ॥ ॥

नुपपत्तेः सर्वथा परिहृतत्वात्। इतिहासं पुरातनमित्यस्य आदिकाव्यत्वात्सङ्गतेरन्येषामपि विरोधाभासानां सुपरिहार्यत्वाच्चायमेवार्थः ॥ १०३ ॥ पुत्रकामस्त्वित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्॥ रामाभिषेचनं रामाभिषेकावधिकम्, अधितिष्ठति आक्रम्य तिष्ठतीत्यर्थः। माता कौसल्या। जीवपुत्राः भवन्तीति शेषः ॥ १०४॥१०५॥१०६॥१०७॥शृणोति य इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ दुर्गाणि दारिद्र्यादीनि॥१०८॥१०९॥ श्रवणेनेति ॥ विनायकाः विघ्नकरा ग्रहाः ॥ ❀ रामानुजीयम् ❀ श्रवणेति ॥ संप्रशृण्वतामिति पाठः। विनायकाः विघ्नकारिणो भूतविशेषाः ॥ ११० ॥१११॥ ११२॥

ब्राह्मणवत् क्षत्रियस्यापि पाठप्राप्तौ नियममाह—प्रणम्येति ॥ वैश्यादीनां कैमुतिकसिद्धं ब्राह्मणात् प्रणमनपूर्वकं श्रवणम् ॥११३॥११४॥११५॥११६॥ आयुष्यमिति ॥ सौभ्रातृकं सौभ्रातृकरम् । सुखं सुखकरम् ॥११७॥११८॥११९॥भक्त्येति ॥ संहितातुल्यत्वात् संहितेति व्यपदेशः ॥ १२० ॥ इति

प्रणम्य शिरसा नित्यं श्रोतव्यं क्षत्रियैर्द्विजात् ॥ ऐश्वर्यं पुत्रलाभश्च भविष्यति न संशयः॥ ११३ ॥ रामायणमिदं कृत्स्नं शृण्वतः पठतः सदा ॥ प्रीयते सततं रामः स हि विष्णुः सनातनः ॥११४॥ आदिदेवो महाबाहुर्हरिर्नारायणः प्रभुः॥ (साक्षाद्रामो रघुश्रेष्ठः शेषो लक्ष्मण उच्यते)॥११५॥ कुटुम्बवृद्धिं धनधान्यवृद्धिं स्त्रियश्च मुख्याः सुखमुत्तमं च॥ श्रुत्वा शुभं काव्यमिदं महार्थं प्राप्नोति सर्वां भुवि चार्थसिद्धिम्॥११६॥आयुष्यमारोग्यकरं यशस्यं सौभ्रातृकं बुद्धिकरं सुखं च ॥श्रोतव्यमेतन्नियमेन सद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः ॥ ११७ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानं भद्रमस्तु वः ॥ प्रव्याहरत विस्रब्धं बलं विष्णोः प्रवर्धताम् ॥११८॥ देवाश्च सर्वे तुष्यन्ति ग्रहणाच्छ्रवणात्तथा ॥ रामायणस्य श्रवणात्तुष्यन्ति पितरस्तथा ॥११९॥ भक्त्या रामस्य ये चेमां संहितामृषिणा कृताम् ॥ लेखयन्तीह च नरास्तेषां वासस्त्रिविष्टपे ॥ १२० ॥ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाव्ये श्रीमद्वाल्मीकीये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां श्रीमद्युद्धकाण्डे श्रीरामपट्टाभिषेको नाम एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥ ॥ युद्धकाण्डं समाप्तम् ॥

॥ यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं च यद्भवेत् । तत्सर्वं क्षम्यतां देव नारायण नमोस्तु ते ॥

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशदुत्तरशततमः सर्गः ॥ १३१ ॥ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्वरणसरसिजद्वन्द्वसेवातिरेकादुद्भूतोद्दामबोधः कुशिकसुतकुलापाम्पतेरोषधीशः ॥ श्रीमान् गोविन्दराजो वरदगुरुसुतो भावनाचार्यवर्यप्रेम्णैव प्रेर्यमाणो व्यतनुत विपुलां युद्धकाण्डस्य टीकाम् ॥ ॥ युद्धकाण्डव्याख्यात्रयं समाप्तम् ॥

इदं सव्याख्यं युद्धकाण्डं श्रीकृष्णदासात्मज—गंगाविष्णुना नैजे मोहमयीनिकटवर्तिकल्याणनगरस्थ “ लक्ष्मीवेंकटेश्वर ” मुद्रणालये मुद्रितम् ।

```
[OrderDescription]
,CREATED=17.12.19 10:06
,TRANSFERRED=2019/12/17 at 12:18:35
,PAGES=801
,TYPE=STD
,NAME=S0002359
,Book Name=4414
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
```

```
FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
```

```
FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
```

```
FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
```

```
FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
```

```
FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
```

```
FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
```

```
FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
```

```
FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
```

```
FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
```

```
FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF
,FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
```

```
FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF
,FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
```

```
FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF
,FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF
,FILE316=00000316.TIF
```

```
FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF
,FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
```

```
FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF
,FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
,FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
```

```
FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF
,FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF
,FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
```

```
FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF
,FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
,FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
```

```
FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF
,FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF
,FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
,FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF
,FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF
```

```
FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,FILE445=00000445.TIF
,FILE446=00000446.TIF
,FILE447=00000447.TIF
,FILE448=00000448.TIF
,FILE449=00000449.TIF
,FILE450=00000450.TIF
,FILE451=00000451.TIF
,FILE452=00000452.TIF
,FILE453=00000453.TIF
,FILE454=00000454.TIF
,FILE455=00000455.TIF
,FILE456=00000456.TIF
,FILE457=00000457.TIF
,FILE458=00000458.TIF
,FILE459=00000459.TIF
,FILE460=00000460.TIF
,FILE461=00000461.TIF
,FILE462=00000462.TIF
,FILE463=00000463.TIF
,FILE464=00000464.TIF
,FILE465=00000465.TIF
,FILE466=00000466.TIF
```

```
FILE467=00000467.TIF
,FILE468=00000468.TIF
,FILE469=00000469.TIF
,FILE470=00000470.TIF
,FILE471=00000471.TIF
,FILE472=00000472.TIF
,FILE473=00000473.TIF
,FILE474=00000474.TIF
,FILE475=00000475.TIF
,FILE476=00000476.TIF
,FILE477=00000477.TIF
,FILE478=00000478.TIF
,FILE479=00000479.TIF
,FILE480=00000480.TIF
,FILE481=00000481.TIF
,FILE482=00000482.TIF
,FILE483=00000483.TIF
,FILE484=00000484.TIF
,FILE485=00000485.TIF
,FILE486=00000486.TIF
,FILE487=00000487.TIF
,FILE488=00000488.TIF
,FILE489=00000489.TIF
,FILE490=00000490.TIF
,FILE491=00000491.TIF
```

```
FILE492=00000492.TIF
,FILE493=00000493.TIF
,FILE494=00000494.TIF
,FILE495=00000495.TIF
,FILE496=00000496.TIF
,FILE497=00000497.TIF
,FILE498=00000498.TIF
,FILE499=00000499.TIF
,FILE500=00000500.TIF
,FILE501=00000501.TIF
,FILE502=00000502.TIF
,FILE503=00000503.TIF
,FILE504=00000504.TIF
,FILE505=00000505.TIF
,FILE506=00000506.TIF
,FILE507=00000507.TIF
,FILE508=00000508.TIF
,FILE509=00000509.TIF
,FILE510=00000510.TIF
,FILE511=00000511.TIF
,FILE512=00000512.TIF
,FILE513=00000513.TIF
,FILE514=00000514.TIF
,FILE515=00000515.TIF
,FILE516=00000516.TIF
```

```
FILE517=00000517.TIF
,FILE518=00000518.TIF
,FILE519=00000519.TIF
,FILE520=00000520.TIF
,FILE521=00000521.TIF
,FILE522=00000522.TIF
,FILE523=00000523.TIF
,FILE524=00000524.TIF
,FILE525=00000525.TIF
,FILE526=00000526.TIF
,FILE527=00000527.TIF
,FILE528=00000528.TIF
,FILE529=00000529.TIF
,FILE530=00000530.TIF
,FILE531=00000531.TIF
,FILE532=00000532.TIF
,FILE533=00000533.TIF
,FILE534=00000534.TIF
,FILE535=00000535.TIF
,FILE536=00000536.TIF
,FILE537=00000537.TIF
,FILE538=00000538.TIF
,FILE539=00000539.TIF
,FILE540=00000540.TIF
,FILE541=00000541.TIF
```

```
FILE542=00000542.TIF
,FILE543=00000543.TIF
,FILE544=00000544.TIF
,FILE545=00000545.TIF
,FILE546=00000546.TIF
,FILE547=00000547.TIF
,FILE548=00000548.TIF
,FILE549=00000549.TIF
,FILE550=00000550.TIF
,FILE551=00000551.TIF
,FILE552=00000552.TIF
,FILE553=00000553.TIF
,FILE554=00000554.TIF
,FILE555=00000555.TIF
,FILE556=00000556.TIF
,FILE557=00000557.TIF
,FILE558=00000558.TIF
,FILE559=00000559.TIF
,FILE560=00000560.TIF
,FILE561=00000561.TIF
,FILE562=00000562.TIF
,FILE563=00000563.TIF
,FILE564=00000564.TIF
,FILE565=00000565.TIF
,FILE566=00000566.TIF
```

```
FILE567=00000567.TIF
,FILE568=00000568.TIF
,FILE569=00000569.TIF
,FILE570=00000570.TIF
,FILE571=00000571.TIF
,FILE572=00000572.TIF
,FILE573=00000573.TIF
,FILE574=00000574.TIF
,FILE575=00000575.TIF
,FILE576=00000576.TIF
,FILE577=00000577.TIF
,FILE578=00000578.TIF
,FILE579=00000579.TIF
,FILE580=00000580.TIF
,FILE581=00000581.TIF
,FILE582=00000582.TIF
,FILE583=00000583.TIF
,FILE584=00000584.TIF
,FILE585=00000585.TIF
,FILE586=00000586.TIF
,FILE587=00000587.TIF
,FILE588=00000588.TIF
,FILE589=00000589.TIF
,FILE590=00000590.TIF
,FILE591=00000591.TIF
```

```
FILE592=00000592.TIF
,FILE593=00000593.TIF
,FILE594=00000594.TIF
,FILE595=00000595.TIF
,FILE596=00000596.TIF
,FILE597=00000597.TIF
,FILE598=00000598.TIF
,FILE599=00000599.TIF
,FILE600=00000600.TIF
,FILE601=00000601.TIF
,FILE602=00000602.TIF
,FILE603=00000603.TIF
,FILE604=00000604.TIF
,FILE605=00000605.TIF
,FILE606=00000606.TIF
,FILE607=00000607.TIF
,FILE608=00000608.TIF
,FILE609=00000609.TIF
,FILE610=00000610.TIF
,FILE611=00000611.TIF
,FILE612=00000612.TIF
,FILE613=00000613.TIF
,FILE614=00000614.TIF
,FILE615=00000615.TIF
,FILE616=00000616.TIF
```

```
FILE617=00000617.TIF
,FILE618=00000618.TIF
,FILE619=00000619.TIF
,FILE620=00000620.TIF
,FILE621=00000621.TIF
,FILE622=00000622.TIF
,FILE623=00000623.TIF
,FILE624=00000624.TIF
,FILE625=00000625.TIF
,FILE626=00000626.TIF
,FILE627=00000627.TIF
,FILE628=00000628.TIF
,FILE629=00000629.TIF
,FILE630=00000630.TIF
,FILE631=00000631.TIF
,FILE632=00000632.TIF
,FILE633=00000633.TIF
,FILE634=00000634.TIF
,FILE635=00000635.TIF
,FILE636=00000636.TIF
,FILE637=00000637.TIF
,FILE638=00000638.TIF
,FILE639=00000639.TIF
,FILE640=00000640.TIF
,FILE641=00000641.TIF
```

```
FILE642=00000642.TIF
,FILE643=00000643.TIF
,FILE644=00000644.TIF
,FILE645=00000645.TIF
,FILE646=00000646.TIF
,FILE647=00000647.TIF
,FILE648=00000648.TIF
,FILE649=00000649.TIF
,FILE650=00000650.TIF
,FILE651=00000651.TIF
,FILE652=00000652.TIF
,FILE653=00000653.TIF
,FILE654=00000654.TIF
,FILE655=00000655.TIF
,FILE656=00000656.TIF
,FILE657=00000657.TIF
,FILE658=00000658.TIF
,FILE659=00000659.TIF
,FILE660=00000660.TIF
,FILE661=00000661.TIF
,FILE662=00000662.TIF
,FILE663=00000663.TIF
,FILE664=00000664.TIF
,FILE665=00000665.TIF
,FILE666=00000666.TIF
```

```
FILE667=00000667.TIF
,FILE668=00000668.TIF
,FILE669=00000669.TIF
,FILE670=00000670.TIF
,FILE671=00000671.TIF
,FILE672=00000672.TIF
,FILE673=00000673.TIF
,FILE674=00000674.TIF
,FILE675=00000675.TIF
,FILE676=00000676.TIF
,FILE677=00000677.TIF
,FILE678=00000678.TIF
,FILE679=00000679.TIF
,FILE680=00000680.TIF
,FILE681=00000681.TIF
,FILE682=00000682.TIF
,FILE683=00000683.TIF
,FILE684=00000684.TIF
,FILE685=00000685.TIF
,FILE686=00000686.TIF
,FILE687=00000687.TIF
,FILE688=00000688.TIF
,FILE689=00000689.TIF
,FILE690=00000690.TIF
,FILE691=00000691.TIF
```

```
FILE692=00000692.TIF
,FILE693=00000693.TIF
,FILE694=00000694.TIF
,FILE695=00000695.TIF
,FILE696=00000696.TIF
,FILE697=00000697.TIF
,FILE698=00000698.TIF
,FILE699=00000699.TIF
,FILE700=00000700.TIF
,FILE701=00000701.TIF
,FILE702=00000702.TIF
,FILE703=00000703.TIF
,FILE704=00000704.TIF
,FILE705=00000705.TIF
,FILE706=00000706.TIF
,FILE707=00000707.TIF
,FILE708=00000708.TIF
,FILE709=00000709.TIF
,FILE710=00000710.TIF
,FILE711=00000711.TIF
,FILE712=00000712.TIF
,FILE713=00000713.TIF
,FILE714=00000714.TIF
,FILE715=00000715.TIF
,FILE716=00000716.TIF
```

```
FILE717=00000717.TIF
,FILE718=00000718.TIF
,FILE719=00000719.TIF
,FILE720=00000720.TIF
,FILE721=00000721.TIF
,FILE722=00000722.TIF
,FILE723=00000723.TIF
,FILE724=00000724.TIF
,FILE725=00000725.TIF
,FILE726=00000726.TIF
,FILE727=00000727.TIF
,FILE728=00000728.TIF
,FILE729=00000729.TIF
,FILE730=00000730.TIF
,FILE731=00000731.TIF
,FILE732=00000732.TIF
,FILE733=00000733.TIF
,FILE734=00000734.TIF
,FILE735=00000735.TIF
,FILE736=00000736.TIF
,FILE737=00000737.TIF
,FILE738=00000738.TIF
,FILE739=00000739.TIF
,FILE740=00000740.TIF
,FILE741=00000741.TIF
```

```
FILE742=00000742.TIF
,FILE743=00000743.TIF
,FILE744=00000744.TIF
,FILE745=00000745.TIF
,FILE746=00000746.TIF
,FILE747=00000747.TIF
,FILE748=00000748.TIF
,FILE749=00000749.TIF
,FILE750=00000750.TIF
,FILE751=00000751.TIF
,FILE752=00000752.TIF
,FILE753=00000753.TIF
,FILE754=00000754.TIF
,FILE755=00000755.TIF
,FILE756=00000756.TIF
,FILE757=00000757.TIF
,FILE758=00000758.TIF
,FILE759=00000759.TIF
,FILE760=00000760.TIF
,FILE761=00000761.TIF
,FILE762=00000762.TIF
,FILE763=00000763.TIF
,FILE764=00000764.TIF
,FILE765=00000765.TIF
,FILE766=00000766.TIF
```

```
FILE767=00000767.TIF
,FILE768=00000768.TIF
,FILE769=00000769.TIF
,FILE770=00000770.TIF
,FILE771=00000771.TIF
,FILE772=00000772.TIF
,FILE773=00000773.TIF
,FILE774=00000774.TIF
,FILE775=00000775.TIF
,FILE776=00000776.TIF
,FILE777=00000777.TIF
,FILE778=00000778.TIF
,FILE779=00000779.TIF
,FILE780=00000780.TIF
,FILE781=00000781.TIF
,FILE782=00000782.TIF
,FILE783=00000783.TIF
,FILE784=00000784.TIF
,FILE785=00000785.TIF
,FILE786=00000786.TIF
,FILE787=00000787.TIF
,FILE788=00000788.TIF
,FILE789=00000789.TIF
,FILE790=00000790.TIF
,FILE791=00000791.TIF
```

```
FILE792=00000792.TIF
,FILE793=00000793.TIF
,FILE794=00000794.TIF
,FILE795=00000795.TIF
,FILE796=00000796.TIF
,FILE797=00000797.TIF
,FILE798=00000798.TIF
,FILE799=00000799.TIF
,FILE800=00000800.TIF
,FILE801=00000801.TIF
,
```